శ్రీ గురుభ్యో నమః

శ్రీమన్నారాయణాయ నమః

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ కూరనారాయణభాష్యేణచయుక్తా

ఈశావాస్యోపనిషత్.

అవతారికా

శం — ఈశావాస్యమిత్యాదయో మన్త్రాః కర్మస్వవినియుక్తాః - తేషామకర్మశేషస్యాత్మనో యాథాత్మ్యప్రకాశకత్వాత్ యాథాత్మ్యం చాత్మనః శుద్ధత్వాపాపవిద్ధత్వైకత్వనిత్యత్వాశరీరత్వసర్వగతత్వాది వక్ష్యమాణం తచ్చ కర్మణా విరుధ్యేత ఇతి యుక్త ఏవైషాం కర్మస్వవినియోగః నహ్యేవంలక్షణమాత్మనో యాథాత్మ్యముత్పాద్యం వికార్యమాప్యం సంస్కార్యం వా కర్తృభోక్తృరూపం వా యేన కర్మశేషతా స్యాత్ సర్వాసాముపనిషదామాత్మయాథాత్మ్యనిరూపణేనైవోపక్షయాత్ గీతానాం మోక్షధర్మాణాం చైవంపరత్వాత్ తస్మాదాత్మనోఽనేకత్వకర్తృత్వభోక్తృత్వాది, చాశుద్ధత్వపాపవిద్ధత్వాది, చోపాదాయ లోకబుద్ధిసిద్ధం కర్మాణి విహితాని యో హి కర్మఫలేనార్థీ దృష్టేన బ్రహ్మవర్చసాదినా, అదృష్టేన స్వర్గాదినా, చ- ద్విజాతిరహం న కాణకుణ్ఠత్వాద్యనధికారధర్మవానిత్యాత్మానం మన్యతే- సోఽధిక్రియతే కర్మస్వితి హ్యధికారవిదో వదన్తి తస్మాదేతే మన్త్రాః ఆత్మనో యాథాత్మ్యప్రకాశనేనాత్మవిషయం స్వాభావికం కర్మవిజ్ఞానం నివర్తయన్తః శోకమోహాదిసంసారధర్మవిచ్ఛిత్తిసాధనమాత్మైకత్వాది విజ్ఞానముత్పాదయన్తీతి

యోఽత్మనాపరేణేశావ్యాప్తం విశ్వముపాదిశత్ । సోఽహం దేహస్థమోహాసాక్షీ [illegible] ॥౧॥

ఈశావాస్య [illegible] వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్భాష్యకారస్తేషాం కర్మశేషత్వశఙ్కాం తావత్ వ్యుదస్యతి [illegible] కర్మజడా [illegible] మన్యన్తే- ఈశావాస్యమిత్యాదయో మన్త్రాః కర్మశేషాః- మన్త్రత్వాదిషే త్వేత్యాదిమన్త్రవత్ అతః పృథక్ప్రయోజనాభావాద్వ్యాఖ్యానానపేక్షా [illegible] ఇతి తాన్ప్రత్యాహ (ఈశావాస్యమిత్యాదయ ఇతి) (కర్మస్వవినియుక్తా ఇతి) ఇషే త్వేతిశాఖాం ఛినత్తీత్యాదివత్ వినియోజకప్రమాణా [illegible] ప్రకరణాన్తరత్వాచ్చేత్యర్థః [illegible] ప్రమాణాభావాత్ యాథాత్మ్య [illegible] కిం చ- యది కర్మశేషత్వం [illegible] యథాప్రయోజనాభావాత్ [illegible] సంస్కార్యో [illegible] వ్యాపకత్వాత్ [illegible] యాథాత్మ్యస్య కర్మశేషత్వమితి [illegible] ప్రమాణస్య [illegible] ప్రత్యాహ [illegible] గానాం ప్రసిద్ధేః, సర్వాసాముపనిషదాం చైకాత్మ్యతాత్పర్యదర్శనాత్ [illegible] తథాహి- *ఈశావాస్య [illegible] క్రమ్య [illegible] సపర్యగాచ్ఛుక్ర [illegible] ఉపసంహారాత్, *అనేజదేకం [illegible] దర్శనాత్, *నైనద్దేవా ఆప్నువన్ పూర్వమర్షత్ [illegible] రనాత్, [illegible] కర్మకరణానుపాదేన [illegible] అసుర్యానా [illegible] కత్వాత్, *తస్మిన్నపో మాతరిశ్వా దధాతీత్యభిధాయ [illegible] తాత్పర్యం [illegible] మన్యాసాముపనిషదాముపక్రమోపసంహారైకరూప్యాభ్యాసాపూర్వతాఫలార్థవాదోపపత్తి [illegible] లిఙ్గైరైకాత్మ్యపరత్వేన సముచ్చ [illegible] యేన వాఽస్మాభిస్తత్ర తత్ర [illegible] ప్రత్యస్తైః కించ- [illegible] కారణం ప్రసిద్ధం [illegible] గీతాదిసంవా [illegible] తస్మాదుపనిషత్సు సమన్వయేనావగమ్యమానమైకాత్మ్యం న ప్రమాణాన్తరానుపలబ్ధివిరోధేనాపలపనీయం [illegible] న్తరేణానవగమ్యమాన [illegible] నాపహ్నువతే- తథైకాత్మ్యమపి నాపహ్నోతవ్యమిత్యాహ (గీతానామితి) [illegible] సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం పరమేశ్వ రం। వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తం యః పశ్యతి స పశ్యతీత్యాదిగీతా ఏక ఏవ హి భూతాత్మా సర్వభూతేష్వవస్థితః। ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచన్ద్రవదిత్యాది మోక్షశాస్త్రాణాం చైకాత్మ్యపరత్వాదిత్యర్థః యద్యేతాదృశమాత్మతత్త్వం - తర్హి నిరసనీయ [illegible] కర్మకాణ్డముచ్ఛిద్యేతేత్యపి నాశఙ్కనీయమిత్యా

తస్మాదితి । యథాలిప్తక్రియా తాత్పర్యస్వాన్తం ప్రత్యేవశ్యేనాదినిషిద్ధానుష్ఠానాత్ప్రత్యవాయరూపాణ్యాం - తథామిథ్యాదర్శినం ప్రత్యేకకర్మాదిప్రాప్తరూపాణ్యాపిత్య నుక్తం తైత్తిరీయప్రభృతీనాంద్యోతనాయ (మోహితాదినా) అర్థితాదియుక్తస్యకర్మణ్యధికారః సుష్ఠు ప్రతిష్ఠాపితః అర్థిత్వాదిలిఙ్గమిథ్యాజ్ఞాన కారణం- నహిసర్వజ్ఞస్యపరిపూర్ణస్యాత్మనః స్వభావస్యసుఖంమేస్యాత్- దుఃఖంమేమాభూదిత్యర్థిత్వం, శరీరేన్ద్రియసమ సంఘాతాత్మాభిమానిత్వం మిథ్యాజ్ఞానంవినాసమ్భవతీత్యర్థః యస్మాదాత్మాయథార్థస్వరూపప్రకాశకామన్త్రాః నకర్మశేషభూతాః, నచవినా స్వర ఆదానం- జనాదిమన్త్రేషుకిఞ్చిత్ప్రయోజనమిత్యాహ (తస్మాదేతఇతి)

శ్రీమతేరామానుజాయనమః

విశ్వంవ్యాప్యంహార్యంతేనవిచిత్రాశ్చిత్కర్మయస్య । త్రిరక్షేశంపశ్యతిసనువాక్యైరుపాస్మహేపురుషమ్॥ ౧

సన్త్యేతానన్తర్యభూతాన్తరాత్మాపేక్షస్యసర్వవిద్యైకవేద్యః । శ్రీమాన్యస్యాత్మాభిధేయోవాజినాంసంహితాన్తే॥ ౨

యస్యానాద్యైఃకృతంభాష్యంగమ్భీరంవిమృశామహే । బాలానాందాయతద్భావ్యంయథాభాష్యంప్రకాశ్యతే॥

ఈశావాస్యసవాక్యోయంవాజినాంసంహితాన్తగః । శిష్యాయగురుణాయస్మిన్బ్రహ్మనిర్దేశోపదిశ్యతే॥

బ్రహ్మణాంసంహితోక్తానాంవినియోగప్రథక్త్వతః । విద్యాఙ్గతాస్తితద్వ్యక్త్యైవినియోగోస్యవదన్త్యతః॥

ఈశావాస్యమిదం సర్వమిత్యేషోఽనువాకోఽష్టాదశమన్త్రాత్మకః । ఏతేచమన్త్రాః పురుషసూక్తోదితపరమపురుషతత్త్వ స్వరూపతదుపాసనప్రతిపాదకత్వాత్ ప్రతిపాదకతత్త్వాయపురుషార్థానాంసఙ్గ్రహేణసమ్యక్ప్రతిపాదకత్వాత్, కల్పసూత్రకృతా కాత్యాయనేన వినియుక్తత్వాత్, ఉపనిషత్త్వాచ్చ భగవద్గీతాదిష్వపిఏతేషాంమన్త్రాణాముపబృంహణం తత్ర తత్ర పరస్తా త్ప్రతిపాద్యయిష్యతే నన్వేవంబ్రహ్మకాణ్డేబృహదారణ్యకేఏతేషాంపాఠః స్యాత్- నసంహితాయాం - ప్రయోజనాభావాదితిచేన్న- ఏతేషుసారభూతానాంషణ్ణాంమన్త్రాణాంబృహదారణ్యకేపిపాఠదర్శనాత్, తమేతంవేదానువచనేనబ్రాహ్మణావివిదిషన్తి । యజ్ఞేనదానేనతపసాఽనాశకేన * విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయఁసహ । అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయాఽమృతమశ్నుతే ఇతిఅవిద్యాఖ్యస్యకర్మవిశేషస్య బ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వేనవినియుక్తత్వేనసంహితాయాముదాహృతంకర్మజాతంవిద్యాయాఅఙ్గమితివి శదీకరణార్థమేషాం సంహితాన్తపాఠోపపత్తేః, అతఃకర్మసువినియుక్తత్వాత్, పూర్వోక్తత్వాత్ ప్రయోజనప్రతిపాదకత్వాచ్చోపనిషదవిద్యైతేమన్త్రాఇతిసిద్ధమ్

శ్రీగురుభ్యోనమః.

హరిః ఓం॥ ఈశావాస్యమిదఁసర్వంయత్కిఞ్చజగత్యాంజగత్ ।
తేనత్యక్తేనభుఞ్జీథామాగృధఃకస్యస్విద్ధనమ్॥ ౧

శం — ఏవముక్తాభిధేయసమ్బన్ధప్రయోజనానమన్త్రాన్ సఙ్క్షేపతోవ్యాఖ్యాస్యామః ఈశా-ఈష్టే ఇతి ఈట్- తేన ఈశా ఈశితా పరమేశ్వరః పరమాత్మాసర్వస్య- సహిసర్వమీష్టే సర్వజన్తూనామాత్మాసన్ తేనస్వేనాత్మనేశావాస్యం-ఆచ్ఛాదనీయం కిం (ఇదంసర్వం) యత్కిఞ్చ- యత్కిఞ్చిజ్జగత్యాం - పృథివ్యాంజగత్సర్వం స్వేనాత్మనాఽహమేవేదంసర్వమితిపరమార్థసత్యరూపేణానృతమిదంసర్వంచరాచరమాచ్ఛాదనీయం పరమాత్మనా యథాచన్దనాగర్వాదేరుదకాదిసమ్బన్ధజక్లేదాదిజందౌర్గన్ధ్యంతత్స్వరూపనిఘర్షణేనాచ్ఛాద్యతేస్వేనపారమార్థికేనగన్ధేన- తద్వదేవ స్వాత్మన్యధ్యస్తంస్వాభావికం కర్తృత్వభోక్తృత్వాదిలక్షణం జగద్ద్వైతరూపంపృథివ్యాం జగత్యామిత్యుపలక్షణార్థత్వాత్సర్వమేవ నామరూపకర్మా ఖ్యంవికారజాతంపరమార్థసత్యాత్మభావనయాత్యక్తంస్యాత్ ఏవమీశ్వరాత్మభావనయాయుక్తస్యపుత్రాద్యేషణాత్రయసన్న్యాసే ఏవాధికారః- నకర్మసు తేనత్యక్తేన - త్యాగేనేత్యర్థః నహిత్యక్తోమృతఃపుత్రోభృత్యోవాఆత్మసమ్బన్ధితయాఽభావాదాత్మానంపాలయతి- అతస్త్యాగేనేత్యయ మేవార్థః భుఞ్జీథాః- పాలయేథాః ఏవంత్యక్తైషణస్త్వంమాగృధః - గృధిం - ఆకాఙ్క్షాంమాకార్షీర్ధనవిషయాం కస్యస్విత్- కస్యచిత్ పరస్య ధనంస్వస్యవాధనంమాకాఙ్క్షీరిత్యర్థః స్విదిత్యనర్థకోనిపాతః అథవా- మాగృధః కస్మాత్. కస్యస్విద్ధనమిత్యాక్షేపార్థః నకస్యచిద్ధనమస్తి- యద్గృ ధ్యేత ఆత్మైవేదంసర్వమితీశ్వరభావనయాసర్వంత్యక్తం-అతఆత్మనఏవేదంసర్వం, ఆత్మైవచసర్వం,- అతోమిథ్యావిషయాంగృధింమాకార్షీరిత్యర్థః ౧

ఆ.— వ్యాఖ్యేయత్వముక్త్వాప్రతిపదంవ్యాచష్టే (ఈశేతి) *ఈశఐశ్వర్యే. అస్యధాతోఃక్విపిలుప్తైకృదన్తరూపమీట్ తస్యతృతీయై కవచనమీశేతి నసుకర్తృక్విబ్విధానాత్, పరమేశ్వరస్యచాక్రియత్వాత్, కథంక్విబన్తశబ్దవాచ్యతేతి- తత్రాహ (ఈష్టఇతి) మాయోపాధికనకర్తృ త్వసమ్భవాచ్ఛబ్దవాచ్యత్వానవిరుధ్యతే-నిరుపాధికస్యచలక్ష్యత్వంభవిష్యతీత్యర్థః. ఈశిత్రితవ్యభావేనతద్భేదః ప్రాప్తఇత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వజన్తూ

నామితి) యథా ఆయుర్వేదే ప్రవృత్తస్య న మాత్రాదివ్యభూతో దేవదత్తః శిక్షితా భవతి - తథా కల్పనాభేదేన శ్రోతవ్యభావసంభవాన్న హి దాసుమనంసమ్భవతీత్యర్థః ఏవలచ్ఛాదినే అస్యయాపంచాస్యం తత్త్వత ఈశ్వరాత్మకసేవసర్వం ప్రాప్యాయవనీశ్వరరూపేణ వృత్తితం - తి మాశ్వరపివాత్మైవేతిజ్ఞానేనాచ్ఛాదనీయం సర్వాత్మక ఈశ్వరోస్మీతి జ్ఞాతవ్యాశేషలత్ప్రోప్యుపదేశః - ఛాన్దోగ్యే - తత్త్వమసీతివదిత్యర్థః ఉక్తంచ - హ్యైవ సర్వమాత్మైవ సత్ప్రతిశాలా విశేషతః హేయోపాదేయ భావో యం న సర్వస్య ప్రపదిష్యతే॥ సమష్టౌ స్వ సమాష్టౌ స్వ విరల్పే స్వ స్థితత్వతః। నిత్యప్రకాశ ఏవాస్తి విశ్వాకారో మహేశ్వరః॥ ఇతి యస్యోపదేశేకజ్ఞానమాత్రేణాన్యత్వదృష్టిర్నసిరాక్రియతే - తస్యవిచారాదిప్రయత్నేన తత్త్వప్రకాశే సత్యన్యదృష్టి నిరస్యేత్యర్థః॥ ప్రత్యక్షస్య ప్రహాహ (యథేతి) చక్షుషా దేహాదేర్దర్శనాత్ - పరాదినాజాయద్వా యద్వా ఇత్యాద్యుపాధికం మిథ్యా - లబ్ధా తత్స్వరూపస్థగితత్వాత్తత్త్వ కైవస్యాభావేన గ్రన్థేనాచ్ఛాద్యతే - తద్విచారా దేః స్వరూపసద్భావాదృక్సాక్షి కత్వం సమ్భవతీత్యాహ (తద్వార్త్తేతి) స్వభావః - అనాదిరవిద్యా తత్కార్యం స్థూలాదికమిత్యాది బాధ్యత్వేన గృహ్ణాతి ప్రదర్శనార్థం విశేషణం ఏవం విచారాదిప్రయత్నవతో నివృత్తదృష్టిరిత్యసమ్భావనామతాయుక్త విశ్వస్య సన్యాసివహాం చేశ్వర ఏవేతి భావనా నాము ఉపాధికృతస్య యుక్తం కస్యచిద్విచారే నైకృతస్య, సర్వకర్మ సన్న్యాసపి వాధికార ఇహాముత్రైవ ఉపేక్షితం - తేనేత్యత్రేత్యేత త్యాగపరామర్శాత్, త్యజతైవ భోక్తవ్యం తత్త్యక్త్వా భుంజీత త్యాగ ఉక్తః త్యాగస్య ప్రసిద్ధత్వాత్, త్యాగేనైవ రక్షయేత్ జ్ఞానకర్మ హేయత్వేన ప్రసిద్ధత్వాత్, చేత్యపి సత్యాహ (ఏవమీశ్వరాత్మేతి) చికీర్షితం సన్న్యాసం ప్రాప్తేతి (తేనత్యక్తేనేతి) త్యాగేనాత్మరక్షితః స్యాత్ - సిద్ధిర్భయానుష్ఠానాత్ మహావస్థానాన్మహాత్మత్వాత్త్యాగస్యేత్యర్థః 'సన్న్యాసేన శరీరసంధారణార్థం యత్కోపీనా చ్ఛాదనభిక్షాశనాదివ్యతిరిక్తైః కిఞ్చిదప్యపరిగ్రహేణత్యర్థః తన్నిరోధేయత్నః కిఞ్చి సర్వం తస్య ప్రధానవిరోధిత్వాదిత్యభిప్రేత్యేనియమవిధి మాహ (ఏవంత్యక్తైషణ ఇతి) స్విదితిపాతస్యానామాన్యార్థత్వే పికస్య స్విదితి చ న వాక్యత్వమన్యత్ర ప్రసిద్ధం - తదిహాన్యస్యత్యాహ - ఇత్యనర్థకమిత్యుక్తం వ్యవహారవృష్ట్యాత్మన ఏవేదం సర్వం శేషభూతం - జడస్యచిత్సరప్రత్యేకత్వాత్ అతః స్వాప్నవిషయే నాకాఙ్క్షాకర్తవ్యా పరమార్థదృష్ట్యాత్మైవ సర్వమిత్యా కాఙ్క్షావిషయ ఏవనాస్తీత్యర్థః ౧

మ — తత్ర తావదాచార్యః - ప్రథమం రజస్తమః ప్రచురదేహాద్యుపాధివశిష్టత్వాత్ *ఈశ్వరోహమహం భోగీత్యాది శ్రీభగవద్గీతో క్తప్రక్రియయా స్వతన్త్రం దేవతా స్వపరతన్త్రోహమితి చ భ్రామ్యత స్వస్య బహునస్సుచోపసన్నస్య శిష్యస్య స్వతన్త్రేశ్వర భూమాదిస్వరూపం చిదచిదాత్మకస్య కృత్స్నస్య ప్రపఞ్చస్య పరమపురుషాయత్తస్వరూపస్థితిప్రవృత్తిత్వం ఉపదిశతి (ఈశావాస్యమితి) ఇదం - అచిన్త్యవిచిత్ర రచనయా బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తే వ్యజ్యస్తత్తదిదం చ ప్రత్యక్షాది ప్రమాణసిద్ధమిత్యర్థః సర్వం - ఈశ్వరవ్యతిరిక్తం భోగ్యభోక్తృరూపం సర్వం. ఈశతీత్యవీషైకవచనాన్తం సర్వనియన్తేత్యర్థః. సఙ్కోచే మానాభావాత్ మహాపురుషేణేతియావత్ యోసావసౌ పురుష ఇతి అనువదిష్యమాణ త్వాత్ సపివహి సర్వస్యేష్టే తథా చ శ్రుత్యన్తరం *పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరమితి తేనవాస్యం - నివాస్యం వ్యాప్యమితిభావః. అనన్యాధారత్వా త్పరస్య బ్రహ్మణః యద్వా - సర్వాధారేస్మిన్నేవ స్వేనవసనీయం సర్వం ప్రతిష్ఠాపనీయమిత్యర్థః వర్తతేహి *సర్వత్రాసౌ సమస్తం చ వసత్యత్రేతి వై యతః। తతస్స వాసుదేవేతి విద్వద్భిః పరిపఠ్యత ఇతి జగత్యాం - ఉర్వ్యాం ఇదం లోకాన్తరాణాముప్యుపలక్షణం జగత్ - అన్యథా త్వం గచ్ఛత్ తత్రానియతస్య భోగ్యత్వాయస్య హాపకారశపురుత్వం - చిదంశస్య భోక్తృత్వాయ జ్ఞానసఙ్కోచవికాసాది లక్షణస్వావవి కారేణాన్యథాత్వమితి నేనోపసంధేయః. ఈశేనావాస్యం ఇత్యుక్తం కించిదపినా స్తీతిదర్శయితుం యత్కిఞ్చేతి జగత్యాం జగత్ వర్తతే. జగత్యాదిభూలోకేషు య త్కిఞ్చిద్భోక్తృభోగ్యరూపం జగత్ వర్తతే - తదిదం సర్వమీశావాసుదేవేనవాస్యం - వ్యాప్యం ధార్యం చేత్యర్థః *ఇన్ద్రియాణిమనో బుద్ధిస్సత్త్వం తేజో బలం ధృతిః। వాసుదేవాత్మకాన్యాహుః క్షేత్రం క్షేత్రజ్ఞమేవచ ఇత్యాద్యస్యపబృంహణస్యానుసంధేయం స్వవ్యాప్తనిమిత్తం ప్రేరితారంచమత్వా *జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ - ఛాన్దసో హ్రస్వః ఈశానీశావిత్యర్థః *నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామానిత్యాదిషు ప్రసిద్ధా జీవేశ్వరయోరీశేశితవ్యభావస్య నోక్తత్త్వ స్తథేదాస్యత్ర సిద్ధః నను రుద్రాదిష్వపి ప్రసిద్ధి దృశ్యతే తత్సమాధానాయాహ ఈశో తద్రుద్రస్యైవ వాచకత్వాత్ శైవం - *ఏ కోహ వై నారాయణ ఆసీన్న బ్రహ్మా నేశానో నేమే ద్యావాపృథివీ న నక్షత్రాణి నాగ్నిర్న సూర్యో న చన్ద్రమాః సఏకాకీ నరమత ఇత్యాదిషు, *యనపహతపా ప్మా వా అహమపి నామాని మే త్యాదిషు, చ భగవచ్ఛాస్త్ర ఏకవర్ణనస్యత్వేనచసప్రవత్స్ర రుద్రసర్వవ్యాపిత్వ సర్వాధారత్వాదేరన్యయాసంభవే నవిరుద్ధార్థవిషయశతమో వేహరూపే శ్వర్యగతత్వాత్ ఏవం చ జగత్కారణవాక్యగతాకాశప్రాణాదిశబ్దన్యాయేన *అజస్య స్వేశ్వరస్యేత్యనపచ్ఛిన్నై స్వర్యతయా ప్రసిద్ధేస్స ఏవేశ్వరేయా యోగికైవాయమిష్టః ప్రత్యేతవ్య ఇతిసిద్ధమ్. ఏవం ముముక్షోరీశ్వర పారతన్త్ర్య బోధముత్పాద్య వైరాగ్యభూషితాం వృత్తిముపదిశతి (తేనత్యక్తేనభుఞ్జీథాః) తేన - జగతా భోగ్యతాభ్రమవిషయేణేతిభావః త్యక్తేన - అల్పాస్థిరత్వ దుఃఖమూలత్వ దుఃఖమిశ్రత్వదుః ఖోదర్కత్వ దేహాత్మాభిమానమూలత్వ స్వాభావిక బ్రహ్మానుభవవిరుద్ధత్వరూపాహ యోవిషయదోషానుసన్ధానపూర్వకం పరిత్యక్తేన ఉపలక్షితస్సన్ భుఞ్జీథాః భగవదుపాసనోపయుక్తదేహస్య ధారణమాత్రోపయికమన్నపానాదికం యాగదాన హోమార్చనాద్యుపయోగిపరిజనపరిచ్ఛదాదికం చ భోగ్యవర్గం భుఞ్జీథా ఇత్యర్థః యద్వా - దోషసన్దర్శనరూపణాత్ త్యక్తేన భోగ్యాభాసేనోపలక్షితస్సన్ భుఞ్జీథాః - సర్వాత్మత్వేన ప్రకరణే ప్రాప్తం ప్ర కృతముక్తదోషప్రతిభటం నిరతిశయభోగ్యం వక్ష్యమాణం పరమపురుషం భుఞ్జీథా ఇతి యోజ్యం. అత్ర చ *భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వా *ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే। తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి *సనా నైవ క్షే పురుషానిమగ్నో అని

శయాశోచతి ముహ్యమానః। జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమానమితి వీతశోకః - మహిమానం ఇతి - ప్రాప్నోతీత్యర్థః ఛాన్దసో గుణాభావః తదేతి ప్రతినిర్దేశో ధ్యాహార్యః యదాఽన్యమీశమన్యమహిమానంచ పశ్యతి - తదా వీతశోకో భవతీత్యన్వయో వా (మాగృధః కస్యస్విద్ధనం) కస్య స్విత్ - కస్యాపి స్వోరజ్ఞో ర్వాధనం మాభూత్ - మాఽభికాఙ్క్షీః గృధూ అభికాఙ్క్షాయామితి ధాతుః ఆహ చ యమః కిఙ్కరం ప్రతి హరిపరధనం నిహ త్యైతాన్న ఏవ తథాఽన్యకృత సత్కురాణీయశ్చ। నస హతి పరసమ్పదం వినిన్దాంకలుషమతిః కురు తేస్తామసాధుః॥ పరమసుహృది బాన్ధవే కళత్రే సుతతనయా పితృమాతృభృత్యవర్గే। శఠమతిరుపయాతి యోఽర్థతృష్ణాం పురుషపశుర్న సవాసుదేవభక్త ఇతి భగవద్గీతాసు చ *నకాఙ్క్షే విజయంకృష్ణేత్యాది ఇదం చ ధనాశా ప్రహాణం పరమాత్మవ్యతిరిక్తకృత్స్నవిషయవైరాగ్యోపలక్షణం స్మరన్తిహి *పరమా [illegible] పరమాత్మనీతి ౧

కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతగ్ం సమాః। ఏవం త్వయి నాన్యథేతోఽస్తి న కర్మ లిప్యతే నరే॥౨

శం — ఏవమాత్మవిదః పుత్రాద్యేషణాత్రయసన్న్యాసేనాత్మజ్ఞాననిష్ఠతయాఽఽత్మా రక్షితవ్య ఇత్యేష వేదార్థః అథేతరస్యానాత్మజ్ఞతయాత్మగ్రహణాశక్తస్యేదముపదిశతి మన్త్రః- కుర్వన్నేవ ఇహ- నిర్వర్తయన్నేవ కర్మాణి- అగ్నిహోత్రాదీని- జిజీవిషేత్ -జీవితుమిచ్ఛేత్ శతం-శతసఙ్ఖ్యాకాః సమాః-సంవత్సరాన్ తావద్ధి పురుషస్య పరమాయురుచితం యథా ప్రాప్తానువాదేన-యజ్జిజీవిషేచ్ఛతం వర్షాణి-తత్కుర్వన్నేవ కర్మాణీత్యేతద్విధీయతే ఏవం- ఏవం ప్రకారే త్వయి జిజీవిషతి నరే- నరమాత్రాభిమానిని ఇతః- ఏతస్మాదగ్నిహోత్రాదీని కర్మాణి కుర్వతో వర్తమానాత్ప్రకారాదన్యథా - ప్రకారాన్తరం నాస్తి యేన ప్రకారేణాశుభం కర్మ న లిప్యతే - కర్మణా న లిప్యస ఇత్యర్థః అతః శాస్త్రవిహితాని కర్మాణ్యగ్నిహోత్రాదీని కుర్వన్నేవ జిజీవిషేత్. కథం పునరిదమవగమ్యతే- పూర్వేణ మన్త్రేణ సన్న్యాసిజ్ఞాననిష్ఠోక్తా - ద్వితీయేన తదశక్తస్య కర్మనిష్ఠేతి ఉచ్యతే-జ్ఞానకర్మణోర్విరోధం పర్వతవదకమ్ప్యం యథోక్తం న స్మరసి కిం ఇహాప్యుక్తం యో హి జిజీవిషేత్ స కర్మ కుర్వన్, ఈశావాస్యమిదం సర్వం తేన త్యక్తేన భుఞ్జీథా మాగృధః కస్యస్విద్ధనమితి, * న జీవితే మరణే వా గృధిం కుర్వీతారణ్యమియాదితి [illegible] పునరేయాదితి చ సన్న్యాసశాసనాత్ ఉభయోః ఫలభేదం చ వక్ష్యతి *ఇమౌ ద్వావేవ పన్థానావనునిష్క్రాన్తతరౌ భవతః క్రియాపథశ్చైవ పురస్తాత్సన్న్యాసశ్చ తయోః సన్న్యాస ఏవాతిరేచయతి న్యాస ఏవాత్యరేచయదితి తైత్తిరీయకే *ద్వావిమావథ పన్థానౌ యత్ర వేదాః ప్రతిష్ఠితాః। ప్రవృత్తిలక్షణో ధర్మో నివృత్తౌ చ విభావిత ఇత్యాది పుత్రాయ విచార్య నిశ్చితముక్తం వ్యాసేన వేదాచార్యేణ భగవతా విభాగంచానయోర్దర్శయిష్యామః ౨

ఆ — ఆద్యమన్త్రస్య పూర్వార్ధేన తత్త్వోపదేశః కృతః- తృతీయపాదేనాపరిపక్వజ్ఞానస్య సన్న్యాసవిధిరుక్తః-చతుర్థపాదేన సన్న్యాసినో నియమవిధిరుక్తః ఇతి ప్రతిపదం వ్యాఖ్యాయ సఙ్క్షేపార్థమనువదత్యుత్తరస్య సమ్బన్ధాభిధిత్సయా (ఏవమాత్మవిద ఇత్యాదినా) పూర్వమన్త్రేణ జ్ఞానం విహితం యస్య- తస్యైవోత్తరమన్త్రేణ కర్మ విహితం- తతః సముచ్చయానుష్ఠానే తాత్పర్యం మన్త్రద్వయస్యేత్యేకదేశిశఙ్కాముద్భావయతి (కథం పునః) శుద్ధబ్రహ్మజ్ఞానకర్మణోరేకాధికారే విరుద్ధత్వాత్ ఋతుగమన [illegible] విశిష్టరూపభేదాద్భిన్నాధికారత్వాత్ యచ్చోక్తం జ్ఞానకర్మణోర్విహితత్వేన శుద్ధిసామ్యాద్విరోధోఽసిద్ధ ఇతి-తదసత్-ఋతుగమన [illegible] ప్రసఙ్గాత్ త యోరుభయం నైకస్య విహితమితి చేత్ - తుల్యమేతత్. ప్రతిషేధాత్తత్ర న సముచ్చయ ఇతి చేత్ - ఇహాపి * న కర్మణా న ప్రజయా * నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యత ఇత్యాది ప్రతిషేధస్తుల్యః కేవలకర్మవిషయో నిషేధ ఇతి న చ వాచ్యం - కేవలపదవ్యవచ్ఛేద్యాభావాత్, సముచ్చయవిధేరప్యనిశ్చితత్వాత్, తస్మాన్న సముచ్చయే తాత్పర్యం మన్త్రద్వయస్యేత్యాహ (జ్ఞానకర్మణోర్విరోధ ఇతి) కర్తృత్వాద్యధ్యాసాశ్రయం కర్మ శుద్ధత్వాదిపర్యుదస్తం ఇతి సమ్యక్ప్రత్యయఃయథోక్తం సహానవస్థానలక్షణం విరోధం కిం న స్మరసి-యేనైకాధికారత్వం తయోః కల్పయసీత్యర్థః మన్త్రలిఙ్గాదపి తయోర్భిన్నాధికారత్వం ప్రతీయత ఇత్యాహ (ఇహాప్యుక్తమితి) జిజీవిషోరాగిణః కర్మ విహితం- సర్వమీశ్వర ఏవేతి జ్ఞానవతస్త్యాగో విహితః కించ - ధనసంపన్నస్యైవ కర్మణ్యధికారః- ప్రథమమన్త్రార్ధాధికారిణశ్చ ధనాకాఙ్క్షానిషేధేన కర్మాధికారనిషేధః ప్రతీయత ఇత్యర్థః జిజీవిషాహి కర్మాధికారిణ ఏవ- న జ్ఞానాధికారిణ ఇత్యత్ర ప్రమాణమాహ (న జీవిత ఇతి) అరణ్యం-స్త్రీజనాసఙ్కీర్ణమాశ్రమం- ఇయాత్ - గచ్ఛేదితి వేదశాస్త్రనిశ్చితః తత్ర- అరణ్యవాసోపలక్షితాత్సన్న్యాసవిధానాదిత్యర్థః ఇతశ్చ నైకఫలకామస్య జ్ఞానకర్మణోరధికారః ప్రతిపత్తవ్య ఇత్యాహ (ఉభయోరితి) *కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి సనిదానాఘ ప్రహాణం జ్ఞానఫలం వక్ష్యతి సంసారమణ్డలాన్తర్గతమేవ దేశాన్తరప్రాప్త్యాపన్నం హిరణ్యగర్భపదప్రాప్త్యాదిలక్షణం కర్మఫలం వక్ష్యతి *అగ్నే నయ సుపథేత్యత్రేత్యర్థః నారాయణోపనిషద్వాక్యమపి భిన్నాధికారత్వే ప్రమాణయతి (ఇమౌ ద్వావేవేతి) పురస్తాత్ - సృష్టికాలేఽనునిష్క్రాన్తతరౌ- భూతసృష్టిమనుప్రవృత్తౌ- భిన్నాధికారత్వాత్ ద్వౌ తయోః సన్న్యాస ఏవాతిరిక్తః-శ్రేష్ఠో భవతి- పరమపురుషార్థావ్యవధానాదిత్యర్థః వ్యాసవాక్యమపి సంవాదకమాహ (ద్వావిమావితి) ౨

కూ — ఏవం విరక్తస్య విదుషః ఫలసఙ్గకర్తృత్వాదిత్యాగయుక్తో బ్రహ్మవిద్యాఙ్గభూతః కర్మయోగో యావజ్జీవమనుష్ఠేయ ఇత్యాహ (కుర్వన్నేవేతి) శతం సమాః-శతసంవత్సరాన్. ప్రాయికవాదోఽయం కర్మాణి- నిత్యనైమిత్తికాని కుర్వన్నేవ ఇహ- లోకే జిజీవిషేత్ -జీవితుమిచ్ఛేత్, బ్రహ్మవిదోఽపి యావద్విద్యాపూర్తి జీవితుమిచ్ఛా భవతీతి ప్రాప్తత్వాచ్ఛతసఙ్ఖ్యాకాన్వత్సరాఞ్జీవన్నిత్యనూద్య కర్మాణి కుర్వీతైవేతి విధిస్సఙ్క్రామయిత

వ్యః యావజ్జ్ఞానయోగాధికారం కర్మయోగః కర్తవ్య ఇతి భావః కర్మయోగో నామ *దైవమేవాపరే యజ్ఞమిత్యాదినా వికల్పవిహితేషు కర్మయోగావాన్తరభేదేష్వేకం యథారుచ్యర్జితయా స్వీకృత్యాన్యాని నిత్యనైమిత్తికాని తదఙ్గతయోపసంహృత్యాసఙ్గకర్మానుష్ఠానవిశేషః నకదాచిదపి విద్యాఙ్గం కర్మ పరిత్యజేదిత్యేవకారాభిప్రాయః త్వయి - ఈశ్వరపరతన్త్రాత్మస్వరూపతయా తదాజ్ఞాపరిపాలనరూపకర్మానుష్ఠానే అధికారవతి ఇతి భావః ఏవం- ఏవమేవానుష్ఠేయానీత్యర్థః ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకేణ స్థిరీకరోతి (నాన్యథేతోఽస్తీతి) ఇతః-అనుష్ఠానాత్ అన్యథా ప్రకారాన్తరం-అననుష్ఠానం నాస్తీత్యర్థః నను బ్రహ్మవిదోఽపి కర్మానుష్ఠానావశ్యంభావే బన్ధస్స్యాదిత్యత్రాహ (నకర్మ లిప్యతే నర ఇతి) ఏద్యావిరుద్ధేషు కర్మఫలేషు నరమత ఇతి నరః ప్రస్తుతబ్రహ్మవిదిన రేవిద్యాఙ్గతయా క్రియమాణః కర్మయోగో న లిప్యతే- నస్వర్గాదిహేతుర్భవతి-అపితు జ్ఞానయోగద్వారా వా సాక్షాద్వా ప్రథమం పరిశుద్ధజీవాత్మవిషయకయోగముత్పాద్య పశ్చాద్భక్తియోగాఙ్గభూతం ప్రత్యగాత్మసాక్షాత్కారమేవోత్పాదయతీతి భావః.——యత్తుకుర్వన్నేవేహ కర్మాణీత్యయం విధిః అవిద్వద్విషయ ఏవ- న బ్రహ్మవిద్విషయ ఇతి, తస్య నిషేధశాస్త్రవశ్యత్వాభావాత్ తస్య బ్రహ్మజ్ఞానాగ్నినా అధికారః ప్రణష్ట ఇతి. శాఙ్కరం వ్యాఖ్యానం- తత్ప్రకరణవిరుద్ధం, *విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయం సహ। అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇత్యుపసంహారస్వరసస్య, చెలిన వేదవిదోబహుమన్యన్తే. ౨

అసుర్యా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసాఽవృతాః। తాంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్తి యే కే చాత్మహనో జనాః॥ ౩

శం — అథేదానీమవిద్వన్నిన్దార్థోఽయం మన్త్ర ఆరభ్యతే- అసుర్యాః - పరమాత్మభావమద్వయమపేక్ష్య దేవాదయోఽప్యసురాః తేషాం చ స్వభూతాః అసుర్యాః నామశబ్దోఽనర్థకో నిపాతః. తే లోకాః- కర్మఫలాని లోక్యన్తే- దృశ్యన్తే- భుజ్యన్త ఇతి జన్మాని అన్ధేన- అదర్శనాత్మకేనాజ్ఞానేన తమసా ఆవృతాః- ఆచ్ఛాదితాః తాన్ - స్థావరాన్తాన్ ప్రేత్య - త్యక్త్వేమం దేహం - అభిగచ్ఛన్తి యథాకర్మ యథాశ్రుతం (యే కే చాత్మహనః) ఆత్మానం ఘ్నన్తీతి ఆత్మహనః కే తే యేఽవిద్వాంసః కథం తే ఆత్మానం నిత్యం హింసన్తి- అవిద్యాదోషేణ విద్యమానస్యాత్మనస్తిరస్కరణాత్ విద్యమానస్యాత్మనో యత్కార్యం ఫలమజరామరత్వాదిసంవేదనాదిలక్షణం - తద్ధతస్యేవ తిరోభూతం భవతీతి ప్రాకృతా అవిద్వాంసో జనా ఆత్మహన ఉచ్యన్తే తేన హ్యాత్మహననదోషేణ సంసరన్తి తే

ఆ — ఆద్యమన్త్రార్థం ప్రపఞ్చయితుం ప్రథమమవిద్వన్నిన్దా క్రియత ఇత్యాహ (అథేతి) (తే లోకా ఇతి) తచ్ఛబ్దోఽయచ్ఛబ్దార్థే (యథాశ్రుతమితి) యేన యేన యాదృశం ప్రతిషిద్ధం విహితం వా దేవతా విజ్ఞానమనుష్ఠితం - స తదనురూపామేవ యోనిమాప్నోతీత్యర్థః ఆత్మహన్తృత్వస్యోదరభేదిని ప్రసిద్ధేః కథమవిద్వాంస ఆత్మహన ఇత్యాహ (కథం త ఇతి) ఉదరభేదినోఽధ్యాత్మాధికారే ప్రసక్త్యభావాదశుద్ధత్వాద్ధ్యానేన తిరస్కారవిద్వాత్మహన్తృత్వమిత్యాహ (అవిద్యాదోషేణేతి) యథాకస్యచిచ్ఛుద్ధస్య మిథ్యాభిశాపోఽశస్త్రవధ ఉచ్యతే - తద్వదాత్మనిషేధిత్వాన్న్యాయ్యాఽపి హింసైవేత్యర్థః. అజరామరస్యాత్మనోఽహమితి సంవేదనమభిధానం చ యత్కార్యం - తదపి హతస్యేవ నష్టం భవతీతి హననముపచర్యత ఇత్యాహ (విద్యమానస్యేతి) అస్యాత్మఘాతస్య ప్రాయశ్చిత్తవిధానాదర్శనాత్సంసరణమేవ ఫలమిత్యాహ (తేనహీతి) ౩

కూ — ఏవం మన్త్రద్వయేన తత్త్వత్రయస్వరూపం విద్యాఙ్గకర్మానుష్ఠానస్వరూపం చ యథావదుపదిష్టమ్ ఇదానీం యే కేచనాసురప్రకృతయోఽయథోపదేశం. తత్త్వత్రయమవిదిత్వాఽన్యథా జానన్తి, కామక్రోధలోభాద్యభిభూతాస్సన్తశ్శాస్త్రాణి విముత్సృజ్య యజ్ఞాదికర్మ కుర్వన్తి, నిషిద్ధాని చాచరన్తి, తే సర్వే స్వాత్మఘాతినః తేషాం నిరయపాతోఽవశ్యమ్భావీత్యుపదిశత్యాచార్యః (అసుర్యా ఇతి) అసురాణాం స్వభూతా అసుర్యాః అసురస్వభావభూతా వా ఆసురప్రకృతీనామేవానుభావ్యాః-అన్యేషాం దైవప్రకృతీనామనుభవితుమశక్యా ఇత్యర్థః అతిభీషణా ఇతి యావత్. నామేతి ప్రసిద్ధౌ అతిభీషణా నరకసహితాస్తే లోకాస్సన్తీతి సర్వశాస్త్రప్రసిద్ధమితి భావః పునస్తాన్ విశినష్టి (అన్ధేన తమసాఽవృతా ఇతి) అన్ధేన - అతిగాఢేన తమసా- అన్ధకారేణావృతాః- వ్యాప్తాః తాన్- అతిభీషణానాలోకప్రసక్తిరహితాంశ్చ లోకానితి భావః యే కే చ - దేవజాతీయా మనుష్యజాతీయా వా. తత్రాపి బ్రాహ్మణా వా క్షత్రియా వైశ్యా వా ఆత్మహనః- *అసన్నేవ స భవతి అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేదిత్యామ్నాతామసత్కల్పతాం స్వాత్మానం నయన్తః బ్రహ్మజ్ఞానహీనాః కామ్యకర్మాదినిష్ఠా ఇత్యర్థః తథా చ బృహదారణ్యకే * అనన్దా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసాఽవృతాః। తాగ్ంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్తి అవిద్వాంసోఽబుధా జనా ఇతి దేహపాతముఖేన పాతకవర్గస్యచోపలక్షణమిదం. పాతకినశ్చ యే జనాః- జనిమన్తః సంసరన్త ఇత్యర్థః. స్వాత్మఘాతిన స్తే సర్వే ప్రేత్య- తదాతనదేహముత్క్రమ్య అభిగచ్ఛన్తి- అభితో గచ్ఛన్తి సర్వాన్పృథివ్యన్తరిక్షస్వర్గరౌరవాదిసంజ్ఞితానపి నారకలోకాన్నిరన్తరం గచ్ఛన్తీత్యర్థః. ౩

అనేజదేకం మనసో జవీయో నైనద్దేవా ఆప్నువన్పూర్వమర్షత్।
తద్ధావతోఽన్యానత్యేతి తిష్ఠత్తస్మిన్నపో మాతరిశ్వా దధాతి॥ ౪

శం — యస్యాత్మనోఽహననాదవిద్వాంసః సంసరన్తి- తద్విపర్యయేణవిద్వాంసోముచ్యన్తే - లేఽనాత్మహనః తత్కీదృశమాత్మతత్త్వ మితి ఉచ్యతే- అనేజత్- నఏజత్ *ఏజృకమ్పనే కమ్పనం- చలనం స్థిరత్వప్రచ్యుతిః తద్వర్జితం సర్వదాఏకరూపమిత్యర్థః తచ్చైకంసర్వ భూతేషు మనసః- సఙ్కల్పాదిలక్షణాత్ జవీయః- జవవత్తరం కథంవిరుద్ధముచ్యతే- ధ్రువంనిశ్చలమిదంమనసోజవీయఇతిచ నైషదోషః-నిరుపా ధ్యుపాధిమత్త్వోపపత్తే. తత్రనిరుపాధికేనరూపేణోచ్యతేఅనేజదేకమితి మనసో న్తఃకరణస్యసఙ్కల్పవికల్పలక్షణస్యోపాధేరనువర్తనాత్ ఇహదేహ స్థస్యమనసో బ్రహ్మలోకాదిదూరగమనసఙ్కల్పనంక్షణమాత్రాద్భవతీత్యతో మనోజవిష్ఠంలోకేప్రసిద్ధం తస్మిన్మనసి బ్రహ్మలోకాదీన్ ద్రుతంగచ్ఛతి సతిప్రథమం ప్రాప్తఇవాత్మచైతన్యాభాసోగృహ్యతే- అతోమనసోజవీయఇత్యాహ (నైనద్దేవాః) ద్యోతనాద్దేవాః - చక్షురాదీనీన్ద్రియాణిఏనత్- ప్రకృతమాత్మతత్త్వంనాప్నువన్- నప్రాప్తవన్తః తేభ్యోమనోజవీయః- మనోవ్యాపారవ్యవహితత్వాత్- ఆభాసమాత్రమప్యాత్మనో నైవదేవానాం విషయీభవతి యస్మాజ్జవనాన్మనసోపిపూర్వమర్షత్- పూర్వమేవగతం వ్యోమవద్వ్యాపిత్వాత్ సర్వవ్యాపితదాత్మతత్త్వంసర్వసంసారధర్మవర్జి తంస్వేననిరుపాధికేనస్వరూపేణావిక్రియమేవసదుపాధికృతాఃసర్వాః సంసారవిక్రియాః అనుభవతీవావివేకినాంమూఢానామనేకమివచప్రతిదేహం ప్రత్యవభాసతఇత్యేతదాహ-తద్ధావతః-ద్రుతంగచ్ఛతోఽన్యాన్-మనోవాగిన్ద్రియప్రభృతీనాత్మవిలక్షణాన్అత్యేతి- అతీత్యగచ్ఛతీవ ఇవార్థంస్వయ మేవదర్శయతి (తిష్ఠదితి) స్వయమవిక్రియమేవసదిత్యర్థః తస్మిన్-ఆత్మతత్త్వేసతినిత్యచైతన్యస్వభావే మాతరిశ్వా-మాతరి- అన్తరిక్షేశ్వసతి- గచ్ఛ తీతివాయుఃసర్వప్రాణభృత్ క్రియాత్మకః యదాశ్రయాణికార్యకరణజాతాని- యస్మిన్నోతాని ప్రోతానిచ - యత్సూత్రసంజ్ఞికంసర్వస్యజగ తోవిధారయితృ- సమాతరిశ్వా అపః- కర్మాణి ప్రాణినాంచేష్టాలక్షణాని, అగ్న్యాదిత్యాదీనాంజ్వలనదహనప్రకాశాభివర్షణాదిలక్షణాని, దధాతి- విభజతీత్యర్థః ధారయతీతివా. *భీషాస్మాద్వాతఃపవతఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః సర్వాహికార్యకారణాదివిక్రియానిత్యచైతన్యాత్మస్వరూపేసర్వాస్పద భూతేసత్యేవభవన్తీత్యర్థః ౪

ఆ — ఉత్తరమన్త్రమవతారయతి (యస్యాత్మనఇత్యాది) అవిక్రియమేవంచేదాత్మతత్త్వం- కథంకేచనస్వర్గగామినః - కేచన నరకగామినఇతిసాంసారికవ్యవస్థాస్యాత్ మనఉపాధిసమ్బన్ధేనేత్యభిప్రేత్యాహ (మనసఇత్యాదినా) ఉపాధేరనువర్తమానాత్ విక్రియాదివ్యవ హారాశ్రయత్వమితిశేషః ననుమనసోదేహాన్తఃస్థత్వాత్ బహిర్గమనాయోగ్యత్వాత్కథంవేగవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహస్థస్యేతి) జవీయస్త్వాద శ్వాదివత్తర్హిచక్షురాదిగ్రాహ్యత్వంప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (నైనద్దేవాఇతి) చక్షురాదిప్రవృత్తేఃమనోవ్యాపారపూర్వకత్వాత్తదవిషయత్వే చక్షురాదివిషయత్వమప్యాత్మనోనసమ్భవతీత్యర్థః మనసోవాకథంనవిషయఆత్మేత్యతఆహ (యస్మాదితి) యథామనస్స్వంప్రమాణంమనసానవి షయః- అత్యన్తావ్యవధానాత్. తథాత్మాప్యత్యన్తావ్యవధానాన్మనసానవిషయస్తద్వ్యాపకత్వాచ్చేత్యర్థః ఉక్తాత్మసాక్షివచనయోగోపపత్తిమాహ (తస్మిన్నాత్మతత్త్వేసతీతి) శ్రౌతానికర్మాణిసోమాజ్యపయః ప్రభృతిభిరద్భిఃసమ్పాద్యన్తఇతిసమ్బన్ధాల్లక్షణికోఽప్శబ్దః కర్మణస్తుప్రాణిచేష్టా యాశ్చాఽబ్నిమిత్తత్వప్రసిద్ధేఃకారణవాచకశ్శబ్దఃకార్యేలక్షణయాప్రయుక్తఇత్యర్థః ఈశ్వరస్యాపిహిరణ్యగర్భస్యనియతప్రవృత్త్యన్యథానుప పత్త్యాఽధిష్ఠాతాపరమేశ్వరస్సమ్భావ్యతఇత్యుక్తం ఇదానీంమాతరిశ్వగ్రహణముపలక్షణార్థమాదాయతాత్పర్యమాహ (సర్వాహీతి) ౪

కూ.— ఏవంకృతీయేనమన్త్రేణవిద్యాయాంశీఘ్రప్రవృత్తిసిద్ధ్యర్థంఅపేక్షామనర్థఉక్తః అథఆచార్యస్సర్వావాసత్వేనప్రస్తుతస్యపర స్య బ్రహ్మణోఽనన్తవిచిత్రశక్తియోగంవిరుద్ధవదఖిలాపేక్షవ్యఙ్గ్యయన్నుపదిశతి (అనేజదేకమితి) అనేజత్- *ఏజృకమ్పనే.అకమ్పమానం ఏకం-ప్ర ధానతమం శాస్త్రైకసమధిగమ్యం. సమానాధికద్వితీయరహితమితివా *నతత్సమశ్చాభ్యధికశ్చదృశ్యతఇతిశ్రుతేః పరమసామ్యాపన్నా అపిముక్తాఃబ్రహ్మాధీనాఏవేతిభావః మనసోజవీయః - వేగవతోమనసోపిజవీయః - వేగవత్తరం ప్రకృత్యతిక్రాన్తమపిదేశం క్షణమాత్రాన్మన స్సఙ్కల్పేనగచ్ఛతిచేత్ - తతఃపూర్వమేవతత్రగచ్ఛతీతిభావః నిష్కమ్పంవేగవత్తరంచేతివిరోధప్రతీతిః. పరిహారస్తు - విభుత్వాద్వస్తుతోఽనేజత్- తతఏవమనసోప్యగోచరదేశేసర్వదైవవృత్తేఃమనసోజవీయఇత్యుపచర్యతఇతి. కిఞ్చ-దేవాః- బ్రహ్మరుద్రాదయోపిపూర్వమర్షత్- ప్రాగేవసర్వాన్తి వాన్నాప్నువదిత్యర్థః ఏతత్- ప్రస్తుతంసర్వావాస్యంపరంబ్రహ్మనాప్నువన్-ఏతావన్తంకాలంనలేభిరఇతిభావః పూర్వమేవప్రాప్తంనలేభిరఇతి విరోధభానం. విభుతయాప్రాప్తమపికర్మసఙ్కుచితజ్ఞానాస్తేత్రజ్ఞాఆచార్యోపదేశాద్వినాస్వబుద్ధ్యానాప్నువన్నితిపరిహారః. యథోక్తంఛాన్దోగ్యే *తద్యథాహిరణ్యనిధింనిహితమక్షేత్రజ్ఞాఉపర్యుపరిసఞ్చరన్తోనవిన్దేయురేవమేవేమాస్సర్వాఃప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్యఏతంబ్రహ్మలోకంనవిన్దన్తి అనృతేనహిప్రత్యూఢాఇతి. అపిచ (తద్ధావతోన్యానత్యేతితిష్ఠత్) *యఃపృథివ్యాంతిష్ఠన్ *యఆత్మనితిష్ఠన్ *యస్సర్వేషుభూతేషుతిష్ఠన్నిత్యాది క్రమేణసర్వత్రతిష్ఠదేవతత్- బ్రహ్మధావతోఽన్యాన్ - గరుడాదీనప్యత్యేతి. తిష్ఠతఃపురుషస్యధావదతిక్రమణంనఘటతఇతివిరోధప్రతిభానం. జవినోయావద్ధావద్ధావన్తి- తావతస్తావతఃపరస్తాదపివర్తతఇతితాత్పర్యాదవిరోధః యథోచ్యతే *వర్షాయుతశతైర్వాపిపక్షిరాడివసంపతన్। నైవా న్తంకారణస్యేయాద్యద్యపిస్యాన్మనోజవఇతి. అన్యదపికిఞ్చిదాశ్చర్యమిత్యాహ (తస్మిన్నపోమాతరిశ్వాదధాతి) తస్మిన్ - వాసుదేవేఅవస్థితో మాతరిశ్వా- అపఇత్యుపలక్షణం. పాథఃపయోధరగ్రహనక్షత్రతారకాదికంబిభర్తీత్యర్థః ధారణానుగుణకారిన్యరహితోపివాయుఃపాథఃప్రభృతి కంబిభర్తీత్యద్భుతం. సర్వాధారభూతేనసర్వేశ్వరేణవిధృతోవాయుఃతచ్ఛక్త్యైవంబిభర్తీత్యభిప్రాయః * ఏషసేతుర్విధరణఏషాంలోకానామసం

భేదాయ *ఏతస్యవాఅక్షరస్యప్రశాసనేగార్గిసూర్యాచన్ద్రమసౌవిధృతౌతిష్ఠతః *వ్యాసస్యచస్త్రాద్ర్యనదీష్టత్రాబ్ధిదిశోభూర్యమహోదధిః। వాసుదేవస్యవీర్యేణవిధృతానిమహాత్మనఇత్యాదిషుప్రసిద్ధమేతత్ ౪

తదేజతితన్నైజతితద్దూరేతద్వన్తికే। తదన్తరస్యసర్వస్యతదుసర్వస్యాస్యబాహ్యతః॥ ౫

శం — నమన్త్రాణాంజామితాస్తీతిపూర్వమన్త్రోక్తమప్యర్థంపునరాహ- తత్ - ఆత్మతత్త్వం యత్ప్రకృతం ఏజతి- చలతి తదేవచ నైజతి- స్వతోనైవచలతి. అచలమేవసచ్చలతీవేత్యర్థః కించ- తద్దూరే- వర్షకోటిశతైరప్యవిదుషామప్రాప్యత్వాద్దూరఇవ. తద్వదన్తికే- సమీపే అత్యన్తమేవవిదుషాం ఆత్మత్వాత్. నకేవలందూరేఅన్తికేచ- తదన్తరే- అభ్యన్తరేసర్వస్య *ఆత్మాసర్వాన్తరఇతిశ్రుతేః అస్యసర్వస్య-జగతో నామరూపక్రియాత్మకస్య తదుసర్వస్యాస్యబాహ్యతః-వ్యాపిత్వాత్ ఆకాశవన్నిరతిశయసూక్ష్మత్వాదన్తః *ప్రజ్ఞానఘనఏవేతిశాసనాన్నిరన్తరం ౫

ఆ — జామితా- ఆలస్యం వ్యాపిత్వాద్బాహ్యతోఽస్తి- నిరతిశయసూక్ష్మత్వాదన్తశ్చాస్తి- తర్హినిరన్తరమేకరసంనస్యాత్ - మానాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజ్ఞానఘనఏవేతి) ౫

కూ — అథేదానీమాచార్యస్స్వోపదిష్టంవిచిత్రశక్తిత్వమేవాదరార్థంముఖాన్తరేణప్రకరణకాన్తి (తదేజతీతి) భూయోభూయఃప్రవచనంశ్రవణంచకర్తవ్యమితిచపునరనుశాసనస్యాభిప్రాయః తథాచశాస్త్రం *పరీక్ష్యలోకాన్కర్మచితాన్బ్రాహ్మణోనిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతఃకృతేన। తద్విజ్ఞానార్థంసగురుమేవాభిగచ్ఛేత్సమిత్పాణిశ్శ్రోత్రియంబ్రహ్మనిష్ఠం।తస్మైసవిద్వానుపసన్నాయసమ్యక్ప్రశాన్తచిత్తాయశమాన్వితాయ।యేనాక్షరంపురుషంవేదసత్యంప్రోవాచతాంతత్త్వతోబ్రహ్మవిద్యామితి తత్త్వతః- అజ్ఞానసంశయవిపర్యయనిరాసోయథాభవతి - తథా ప్రోవాచ- ప్రకర్షేణబ్రూయాత్. పునఃపునరుపదిశేదిత్యర్థః అతఏవ *తద్విద్ధిప్రణిపాతేనపరిప్రశ్నేనసేవయేత్యాదిభగవతోపదిష్టస్యాప్యర్థస్యవైశద్యాయతత్త్వదర్శిసకాశాత్ప్రణిపాతాదిపురస్సరంపునఃపునశ్శ్రవణంవిహితం ఉపదిష్టాచపునరనుగీతేత్యాహురాచార్యాః. (తదేజతి) తత్ - సర్వవ్యాప్తంపరంబ్రహ్మఏజతీవ- కమ్పతఇవ. జవీయఏవేతియావత్. తదు- తదేవనైజతి- వస్తుతస్తునకమ్పతే తద్దూరేచతదేవాన్తికేచవర్తతే ఆసురదైవప్రకృతికపూరుషభేదాపేక్షయావిభోరేవదూరాన్తికవర్తిత్వవ్యపదేశః ఆహచభగవాన్శౌనకః *పరాఙ్ముఖానాంగోవిన్దేవిషయాసక్తచేతసాం। తేషాంతత్పరమంబ్రహ్మదూరాద్దూరతరే[illegible] యత్వేనగోవిన్దేయేనరాన్యస్తచేతసః [illegible] జ్ఞేయంచతదన్తికేఇతి ఇదమప్యేకం వైచిత్ర్యమిత్యాహ- తత్ - సర్వవ్యాప్తంపరంబ్రహ్మఅస్యసర్వస్య- వివిధవిచిత్రరూపతయాప్రమాణప్రసిద్ధస్యసర్వస్యవస్తునోన్తర్భవతి తదేవపునస్తదానీమేవసర్వస్యబహిరపిభవతీత్యర్థః అన్యేషాంతుగృహాన్తర్వర్తిపురుషాణాంతదానీమేవనబహిష్ఠత్వంసమ్భవతి - బహిర్వసతాంచనాన్తర్వర్తిత్వమితీహవైచిత్ర్యమితిభావః యద్యప్యణుహునాన్తర్వర్తితాసమ్భవతి - తథాప్యప్రతిఘాతాదవిభక్తదేశతయావర్తిత్వమాత్రేణాణుష్వన్తర్వర్తిత్వోక్తిః. ఏవంబహిర్వ్యాప్తిరపిఅవిభుద్రవ్యాపేక్షయైవ- నతువిభుద్రవ్యాపేక్షయాపీతిద్రష్టవ్యం తదిదంవైచిత్ర్యంతైత్తిరీయకేప్యుక్తం *అన్తర్బహిశ్చతత్సర్వంవ్యాప్యనారాయణస్థితఇతి ౫

యస్తుసర్వాణిభూతానిఆత్మన్యేవానుపశ్యతి। సర్వభూతేషుచాత్మానంతతోనవిజుగుప్సతే॥ ౬

శం — యస్తు-పరివ్రాట్ ముముక్షుఃసర్వాణిభూతాని-అవ్యక్తాదీనిస్థావరాన్తాన్యాత్మన్యేవానుపశ్యతి-ఆత్మవ్యతిరిక్తానినపశ్యతీత్యర్థః సర్వభూతేషుచ- తేష్వేవచాత్మానం- తేషామపిభూతానాంస్వమాత్మానమాత్మత్వేన యథాస్యకార్యకారణసంఘాతస్యాత్మాహంసర్వప్రత్యయసాక్షిభూతశ్చేతాకేవలోనిర్గుణోఽనేనైవస్వరూపేణావ్యక్తాదీనాంస్థావరాన్తానామహమేవాత్మేతిసర్వభూతేషుచాత్మానంనిర్విశేషంయస్త్వనుపశ్యతి-సః తతః- తస్మాదేవదర్శనాన్నవిజుగుప్సతే - జుగుప్సాం - ఘృణాంనకరోతి ప్రాప్తస్యానువాదోయం- సర్వాహిఘృణాఆత్మనోఽన్యద్దుష్టంపశ్యతో భవతి- ఆత్మానమేవాత్యన్తవిశుద్ధంనిరన్తరంపశ్యతోనఘృణానిమిత్తమస్తీతిప్రాప్తమేవతతోనవిజుగుప్సతఇతి ౬

ఆ — ఉక్తాత్మజ్ఞానస్యఫలంవిధినిషేధాతీతజీవన్ముక్తస్వరూపేణావస్థానమిత్యాహ (యస్త్వితి) ౬

కూ — ఏవంసర్వస్యబ్రహ్మాత్మకత్వముక్తం అథసర్వంజగద్బ్రహ్మాత్మకమిత్యనుసన్ధానస్యప్రయోజనమాహ (యస్తుసర్వాణీతి) యః- తత్త్వజ్ఞానీ. అధికారిణోమాహాత్మ్యజ్ఞాపనాయతుశబ్దః సర్వాణిభూతాని - బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తానిఆత్మన్యేవ - పరమాత్మన్యేవానుస్యూతం పశ్యతి- నిదిధ్యాసతీత్యర్థః పృథివ్యాదిభిర్ధ్రియమాణమపితస్ముఖేనపరమాత్మన్యేవస్థితమిత్యేవకారాభిప్రాయః కిఞ్చ- సర్వభూతేషుచాత్మానం- పరమాత్మానంయఃపశ్యతి. ఇదంవ్యాప్తిమాత్రపరం - పరమపురుషస్యానన్యాధారత్వాదితిభావః. యచ్ఛబ్దస్యసఇతిప్రతినిర్దేశోఽధ్యాహార్యః. సః-

ఉక్తతత్త్వజ్ఞానీ తతః - తేషు సప్తమ్యర్థేతసిః. బ్రహ్మాత్మకతయా దృష్టేషు సర్వేషు భూతేష్విత్యర్థః నవిజుగుప్సతే - కుత్శ్చిదపి న బీభత్సతే స్వాత్మవిభూతిన్యాయాత్ క్వచిదపి నిన్దాం న కరోతీతి భావః ౬

యస్మిన్సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూద్విజానతః। తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః॥ ౭

శం — ఇమమేవార్థమన్యోఽపి మన్త్ర ఆహ (యస్మిన్ సర్వాణి భూతానీతి) యస్మిన్ - కాలే యథోక్తాత్మని వా. తాన్యేవ భూతాని సర్వాణి పరమార్థాత్మదర్శనాత్ ఆత్మైవాభూత్ - ఆత్మైవ సంవృత్తః పరమార్థవస్తు విజానతస్తత్ర - తస్మిన్కాలే తత్ర చాత్మని వా కః శోకః, కో మోహః, శోకశ్చ మోహశ్చ కామబీజమజ్ఞానతో భవతి - న చాత్మైకత్వం విశుద్ధం గగనోపమం పశ్యతః కో మోహః కః శోక ఇతి శోకమోహయోరవిద్యాకార్యయోరాక్షేపేణాసంభవప్రదర్శనాత్ సకారణస్య సంసారస్యాత్యన్తమేవోచ్ఛేదః ప్రదర్శితో భవతి ౭

ఆ — ఇమమేవార్థమన్యోఽపి మన్త్ర ఆహ యస్మిన్నితి నిరతిశయానన్దం స్వత ఏవ దుఃఖాస్పృష్టమాత్మానమజానతో భవతి - హా హతోఽహం న మే పుత్రోఽస్తి న క్షేత్రమితి తతః పుత్రాదీన్ కామయతే. తదర్థం దేవతారాధనాది చికీర్షతి న త్వాత్మైకత్వం పశ్యతః తతోఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శోకాదేరవిద్యాకార్యత్వావధారణాన్మూలావిద్యానివృత్త్యైవ శోకాదేరాత్యన్తికనివృత్తిర్విద్యాఫలత్వేన వివక్షితా - లయమాత్రస్య సుషుప్తేఽపి భావాదిత్యాహ (శోకశ్చ మోహశ్చేత్యాదినా) ౭

కూ — ఏవం వైయధికరణ్యేనోక్తం సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వం సామానాధికరణ్యేనాపి దృఢయన్ తథాఽనుధ్యానస్య సద్యః శోకమోహనివర్తకత్వమాహ (యస్మిన్సర్వాణీతి) యస్మిన్ - ప్రణిధానసమయే విజానతః - *ఈశావాస్యమిత్యారభ్య *తతో న విజుగుప్సత ఇత్యేవమన్తేనోపదిష్టం స్వతన్త్రపరతన్త్రవస్తుభేదం యథోపదేశం వివిచ్య జానత ఇత్యర్థః న స్వేవ...స్తభేదాభ్యుపగమే సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూదితి సామానాధికరణ్యం భజ్యేతేత్యాశఙ్క్య తన్నిర్వాహాయ *యస్య పృథివీ శరీరం *యస్యాత్మా శరీరమిత్యాదిఘటకశ్రుతిసిద్ధం సమ్బన్ధవిశేషమాహ (ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి) ఆకృతివ్యక్త్యోరివ గుణగుణినోరివ చాత్యన్తభిన్నయోరేవ జగద్బ్రహ్మణోరేకత్వం - విభాగానర్హసమ్బన్ధవిశేషం పశ్యతః - విశదతమమనుధ్యాయత ఇత్యర్థః *రామసుగ్రీవయోరైక్యం దేవ్యేవం సమజాయత ఇత్యాదిష్వివ ఇహాప్యేకశబ్దస్య సమ్బన్ధవిశేషవివార్థో వివక్షితుం యుక్త ఇతి భావః ఏవం పశ్యత్యాహ (సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూదితి) పరమాత్మైవ సర్వభూతశరీరకః ప్రతీతోఽభూదిత్యర్థః తత్ర - తదా ప్రణిధానసమయే కో మోహః - స్వతన్త్రాత్మభ్రమాదిలక్షణో మోహో నాసమ్భవతి కః శోకః - పరమాత్మవిభూతితయాఽవగతే సర్వస్మిన్నిర్మమత్వసిద్ధ్యా పుత్రమరణరాజ్యహరణాదేరపి న కశ్చిచ్ఛోకస్స్యాదిత్యర్థః యథాహ *అనన్తం బత మే విత్తం యస్య మే నాస్తి కిఞ్చన। మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం న మే కిఞ్చిత్ప్రదహ్యత ఇతి. —— అత్ర కేచిత్ - సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూదితి బాధార్థం సామానాధికరణ్యం తథా చాత్మైవ సర్వాణి భూతాని - ఆత్మవ్యతిరిక్తాని సర్వాణి న సన్తీత్యర్థః - యథా చోరః స్థాణురితి స్థాణురేవాయం చోర ఇతి హి తస్యార్థః - తథేహాపీత్యాహుః అన్యే తు - నరపతిరేవ సర్వే లోకా ఇతివదౌపచారికమిదం సామానాధికరణ్యం నరపత్యధీనాస్సర్వే జనా ఇతి హి తత్ర నిర్వాహః - తద్వదిహాపి పరమాత్మాధీనాని సర్వాణి భూతానీతి భావం వర్ణయన్తి. అపరే తు - ఘటశరావాదయస్సర్వే మృత్పిణ్డ ఏవేతివత్ జగద్బ్రహ్మణోరేకద్రవ్యత్వం పరికల్ప్య వేదం సామానాధికరణ్యం నిర్వాహ్యమిత్యాచక్షతే. సిద్ధాన్తస్తు దేవోఽహం మనుష్యోఽహమిత్యాదివచ్ఛరీరాత్మభావసంబన్ధేనైవ జగద్బ్రహ్మసామానాధికరణ్యనిర్వాహే సమ్భవతి సతి బాధోపచారస్వరూపైక్యపక్షా వైదికైర్బహిష్కార్యా ఇతి ౭

సపర్యగాచ్ఛుక్రమకాయమవ్రణమస్నావిరం శుద్ధమపాపవిద్ధమ్।
కవిర్మనీషీ పరిభూః స్వయంభూః యాథాతథ్యతోఽర్థాన్ వ్యదధాచ్ఛాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః॥ ౮

శం. — యోఽయమతీతైర్మన్త్రైరుక్త ఆత్మా - స స్వేన రూపేణ కింలక్షణ ఇత్యాహాయం మన్త్రః (సపర్యగాత్) సః - ఆత్మా పర్యగాత్ - పరి - సమన్తాదగాత్ - గతవాన్ ఆకాశవద్వ్యాపీత్యర్థః శుక్రం - శుద్ధం జ్యోతిష్మత్ దీప్తిమానిత్యర్థః అకాయం - అశరీరః లిఙ్గశరీరవర్జిత ఇత్యర్థః అవ్రణం - అక్షతం అస్నావిరం - స్నావాః - సిరాః యస్మిన్న విద్యన్త ఇత్యస్నావిరం అస్నావిరమవ్రణమిత్యాభ్యాం స్థూలశరీరప్రతిషేధః శుద్ధం - నిర్మలం అపాపవిద్ధం - ధర్మాధర్మాదిపాపవర్జితమితి. శుక్రమిత్యాదీని వచాంసి పుల్లిఙ్గత్వేన పరిణేయాని - స పర్యగాదిత్యుపక్రమ్య కవిర్మనీషీతి పుల్లిఙ్గత్వేనోపసంహారాత్. కవిః - క్రాన్తదర్శీ సర్వదృక్ *నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాదిశ్రుతేః మనీషీ - మనస ఈశితా సర్వజ్ఞ ఈశ్వర ఇత్యర్థః పరిభూః - సర్వేషాముపర్యుపరి భవతీతి పరిభూః స్వయంభూః - స్వయం భవతీతి. యేషాముపరి భవతి, యశ్చోపరి భవతి - స సర్వః స్వయమేవ భవతీతి స్వయంభూః. స నిత్యముక్త ఈశ్వరః యాథాతథ్యతః - సర్వజ్ఞత్వాత్. యథాతథాభావో యాథాతథ్యం. యథాభూతకర్మఫలసాధనతోఽర్థాన్ - కర్తవ్యపదార్థాన్ వ్యదధాత్ - విహితవాన్ యథానురూపం వ్యభజదిత్యర్థః. శాశ్వతీభ్యః - నిత్యాభ్యః సమాభ్యః - సంవత్సరాఖ్యేభ్యః ప్రజాపతిభ్య ఇత్యర్థః. ౮

ఆ.— (స్నాయవిరమితి) *స్నై ప్రశుద్ధౌ ధాతుః- స్నాయయ న్తి శరీరమితి స్నావాః-సిరాః ౮

హ — పునరప్యేనమీశావాస్యవేదినం వేదితవ్యేశ్వరస్వరూపశోధనేన చ విశుద్ధధ్యాన యోగాదికమప్యుపదిశతి (సపర్యగాదితి) సః- సర్వభూతాన్తరాత్మభూతబ్రహ్మదర్శీ పర్యగాత్- పర్యగచ్ఛత్ ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి న్యాయాత్ యద్వా- స హ్యాసిద్ధేనానుభవేన ఉపలబ్ధవానిత్యసిద్ధానువాదః *అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతివత్. శుక్రం- అవదాతం స్వప్రకాశరూపమిత్యర్థః. అకాయం- సర్వశరీరకమపి కర్మకృతహేయశరీరరహితమిత్యర్థః *న తస్య ప్రాకృతా మూర్తిర్మాంసమేదోఽస్థిసమ్భవా ఇతి హేయశరీరస్యైవాస్య తత్ర ప్రతిషేధ దర్శనాత్ న తు దివ్యమఙ్గళవిగ్రహరహితమిత్యర్థః- *యత్తే రూపం కల్యాణతమం తత్తే పశ్యామి *య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే *ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ ఇత్యాద్యుపనిషత్ప్రసిద్ధస్య అప్రాకృతదివ్యవిగ్రహస్యాహానిశ్చ యోగాదిభావః అవ్రణం - కర్మాయత్తశరీరాభావాదేవాక్షతం అస్నావిరం- స్నాయుః-సిరా యస్మిన్విద్యతే-తత్ స్నావిరం, స్నావిరం న భవతీత్యస్నావిరం శుద్ధం-అనాఘ్రాతాజ్ఞానాదిదోషగన్ధం, అశనాయాదిషడూర్మిరహితం,చ అపాపవిద్ధం- అజ్ఞానాదేః కార్యభూతైః కారణభూతైశ్చ పుణ్యపాపరూపకర్మభిరనాలీఢమిత్యర్థః *నశోకో న సుకృతం న దుష్కృతమిత్యారభ్య *సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్త ఇతి పాపశబ్దేనోపసంహారదర్శనాత్ స్వర్గాదిహేతుభూతపుణ్యవిశేషస్యాపి పాపశబ్దేన గ్రహణమితిభావః ఏవమశేషహేయప్రత్యనీకం పరమాత్మానం సవిశ్వాన్పర్యగాదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః ఏవంరూపః పరమాత్మా ప్రాప్యః ప్రాపకఉపాయశ్చ యస్య - తం బ్రహ్మవిదం విశినష్టి- కవిః - వ్యాసాదివత్పరమపురుషతత్స్వరూపతద్విభూతితత్కల్యాణగుణాదిప్రకాశకప్రబన్ధరూపాణాం నిర్మాతేత్యర్థః. అథవా- కవిః - క్రాన్తదర్శీ యోగాభ్యాసవిధురమనసా దుర్దర్శేన పరిశుద్ధజీవాత్మస్వరూపేణ అతివిశదావిచ్ఛిన్నధారానుస్మృతిరూపజ్ఞానయోగనిష్ఠ ఇత్యర్థః కర్మయోగస్తు *కుర్వన్నేవేహ కర్మాణీతి శ్లోకేన పురస్తాదేవోక్తః అథ జ్ఞానయోగసాధ్యం ప్రత్యగాత్మసాక్షాత్కారహేతుభూతం జీవాత్మయోగమాహ (మనీషీతి) మనస ఈశిత్రీ బుద్ధిర్మనీషా తద్వాన్మనీషీ. ... భగవద్గుణానాం స్మృత్యభ్యాసేన అన్యవిషయవైరాగ్యేణ చ నిస్స్పృహీతాన్తఃకరణ ఇత్యర్థః తథా చ గీయతే *అసంశయం మహాబాహో మనో దుర్నిగ్రహం చలం। అభ్యాసేన చ కౌన్తేయ వైరాగ్యేణ చ గృహ్యత ఇతి నిరతిశయసుఖరూపస్వాత్మసాక్షాత్కారాయ స్వాత్మని మనః ప్రణిధానక్రియారూపయోగాభ్యాసపర ఇతిభావః. పరిభూః - కామక్రోధాదీన్ దుర్జయానరాతీన్ పరిభవతీతి పరిభూః అనేన విరోధినివృత్తిరూపయోగాఙ్గసేవనముక్తం. యోగాభ్యాసఫలమాహ - స్వయమ్భూః - అన్యనిరపేక్షసత్తాకః. నిత్యనిరతిశయసుఖరూపతయా స్వాత్మదర్శీతి యావత్ (యాథాతథ్యతోఽర్థాన్వ్యదధాత్) యథావద్వివిచ్య అర్థాన్ - ప్రణవార్థాన్ *తస్య వాచకః ప్రణవ స్తజ్జపస్తదర్థభావనమితి సూత్రోక్తాన్వ్యదధాత్ - హృదయేన ధృతవానిత్యర్థః అర్థాన్- మోక్షతదుపాయతద్విరోధప్రభృతీన్సర్వాన్ పదార్థాన్ శాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః - యావద్బ్రహ్మప్రాప్తీత్యర్థః యాథాతథ్యతః - యథావత్ వ్యదధాత్ - వివిచ్య హృదయేన ధృతవాన్ సర్వప్రత్యూహశమనార్థమితిభావః అథవా - శుక్రమిత్యాది ద్వితీయాన్తపదజాతం పరిశుద్ధజీవపరం తమపి సః- పరమాత్మా పర్యగాత్ - పరితో వ్యాప్నోత్ ఇతి ప్రథమాన్తపదజాతం పరమాత్మపరం యోజనీయం. తథాహి - కవిః- స్వతస్సర్వదర్శీ శ్రీపాఞ్చరాత్రాదిప్రణేతా వా మనీషీ - మనః ప్రభృతీనాం జీవకరణానాం నియన్తా. పరితో భవతీతి పరిభూః - సర్వవ్యాపీ స్వయమేవ భవతి - ఉద్భవతీతి స్వయమ్భూః *బహుధా విజాయత ఇత్యాది ప్రసిద్ధావతారశాలీత్యర్థః అత్ర కవిరిత్యాదినా కల్యాణగుణవిధానా, చ్ఛాన్దోగ్యే *ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాస ఇతి హేయగుణాన్ప్రతిషిధ్య *సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతి కల్యాణగుణవిధానా, చ్ఛ *నిర్గుణం నిరఞ్జనమిత్యాది సామాన్యనిషేధస్య హేయగుణనిషేధపరత్వం సూచితం (యాథాతథ్యత ఇత్యాది) అర్థాన్- కార్యపదార్థాన్ శాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః- యావద్విలయమవస్థాతుం యాథాతథ్యతః- యథావత్ వ్యదధాత్ -వివిచ్య ఉత్పాదితవాన్ న పునరైన్ద్రజాలికవత్ కేవలం ప్రకాశితవానితిభావః. ౮

అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసతే। తతో భూయ ఇవ తే తమో య ఉ విద్యాయాం రతాః॥ ౯

శం అత్రాద్యేన మన్త్రేణ సర్వేషణాపరిత్యాగేన జ్ఞాననిష్ఠోక్తా ప్రథమో వేదార్థః *ఈశావాస్యమిదం సర్వం మా గృధః కస్యస్విద్ధనమితి. అజ్ఞానాం జిజీవిషూణాం జ్ఞాననిష్ఠాఽసంభవే *కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేదితి కర్మనిష్ఠోక్తా ద్వితీయో వేదార్థః అనయోశ్చ నిష్ఠయోర్విభాగో మన్త్రప్రదర్శితయోర్బృహదారణ్యకేఽపి ప్రదర్శితః *సోఽకామయత జాయా మే స్యాదిత్యాదినా అజ్ఞస్య కామినః కర్మాణీతి *మన ఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయేత్యాది వచనాత్ అజ్ఞత్వం కామిత్వం చ నిశ్చితమవగమ్యతే తథా చ తత్ఫలం సప్తాన్నసర్గాత్తేష్వాత్మభావేనాత్మస్వరూపావస్థానం జాయాద్యేషణాత్రయసన్న్యాసేన చాత్మవిదాం కర్మనిష్ఠాప్రాతికూల్యేనాత్మస్వరూపనిష్ఠైవ దర్శితా *కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇత్యాదినా యే తు జ్ఞాననిష్ఠాః సన్న్యాసినః - తేభ్యః *అసుర్యా నామ త ఇత్యాదినాఽవిద్వన్నిన్దాద్వారేణాత్మనో యాథాత్మ్యం *స పర్యగాదిత్యేతదన్తైర్మన్త్రైరుపదిష్టం - తే హ్యత్రాధికృతా న కామిన ఇతి. తథా చ శ్వేతాశ్వతరాణాం మన్త్రోపనిషది *అత్యాశ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రం ప్రోవాచ సమ్యగృషిసఙ్ఘజుష్టమిత్యాది విభజ్యోక్తం. యే తు కర్మనిష్ఠాః కర్మ కుర్వన్త ఏవ జిజీవిషవః- తేభ్య ఇదముచ్యతే (అన్ధం తమ ఇత్యాది) కథం పునరేవమవగమ్యతే - న తు సర్వేషామితి. ఉచ్యతే- అకామినః సాధ్యసాధనభేదోపమర్దేన *యస్మిన్సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూద్విజానతః తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత

ఇతియదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం - తత్ర కేచిత్కర్మణాజ్ఞానాన్తరేణవానహ్యామోక్షఃసముచ్చిచీషతి ఇహాగ్రన్థేతుసముచ్చిచీషయావిద్యాదానిష్ఠాక్రియతే తత్రచయస్యయేనసముచ్చయఃసమ్భవతిన్యాయతఃశాస్త్రతోవా-తదిహోచ్యతే తద్వైవంవిత్తం-దేవతాదిజ్ఞానంకర్మసమ్బన్ధిత్వేనోపన్యస్తం-నపరమాత్మజ్ఞానం - విద్యయాదేవలోకఇతిపృథక్ఫలశ్రవణాత్ తయోర్జ్ఞానకర్మణోరిహైకైకానుష్ఠాననిష్ఠాసముచ్చిచీషయా - ననిష్ఠాపరైవైకైకస్య- పృథక్ఫలశ్రవణాత్ *విద్యయాతదారోహన్తి *విద్యయాదేవలోకః *నతత్రదక్షిణాయాన్తి *కర్మణాపితృలోకఇతి నహిశాస్త్రవిహితంకించిదకర్తవ్యతామియాత్ తత్ర అన్ధంతమః- అదర్శనాత్మకంతమః ప్రవిశన్తి కే. యేఅవిద్యాం-విద్యాయాఅన్యాఅవిద్యా- తాం కర్మేత్యర్థః కర్మణోవిద్యావిరోధిత్వాత్ తామవిద్యామగ్నిహోత్రాదిలక్షణామేవకేవలాముపాసతే- తత్పరాఃసన్తోఽనుతిష్ఠన్తీత్యభిప్రాయః తతః- తస్మాదన్ధాత్మకాత్తమసోభూయఇవ- బహుతరమేవతమః ప్రవిశన్తి- కర్మహిత్వాయేఉ- విద్యాయామేవ- దేవతాజ్ఞానేరతాః ౯

ఆ — ప్రకరణవిభాగందిదర్శయిషుర్వృత్తమనువదతి (అత్రాద్యేనేతి) యదుక్తంభాష్యకారేణ- సర్వాప్యుపనిషదేకబ్రహ్మవిద్యాప్రకరణం- తత్ర ప్రకరణభేదకరణమనుచితం. తదసత్ - ప్రాణాద్యుపాసనవిధానస్యాప్యుపనిషత్సుదర్శనాత్ నచతదపిబ్రహ్మజ్ఞానాఙ్గమితివాచ్యం- పృథక్ఫలశ్రవణాత్, స్వేనాపివ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనసముచ్చయవిధానస్యప్రకరణభేదేనైవేష్టత్వాత్, వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనస్యప్రకారాన్తరత్వాత్, తస్మాద్యథాకర్మకాణ్డేఽగ్నిహోత్రాదిప్రకరణంభిన్నమిష్యతే - భిన్నాధికారత్వాత్తత్తత్కర్మణః తథోపనిషత్స్వపిభిన్నాధికారకర్మవిరోధాద్విరుద్ధవిద్యాప్రకరణభేదోనవిరుధ్యతే మన్త్రార్థేబ్రాహ్మణసమ్మతిందర్శయితుముపక్రమతే (అనయోశ్చేత్యాదినా) తత్రవాకథముజ్జ్వలమవగమ్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ (మనఏవేతి) జాయామేస్యాత్- అథప్రజాయేయ - అథవిత్తంమేస్యాత్ - అథకర్మకుర్వీయేతికామయమానస్యబాహ్యజాయాదిర్యదానసంపద్యతే - తదాఽధ్యాత్మంజాయాదిసమ్పత్తిందర్శయతి - మనఇత్యాదినా ఏతచ్చాజ్ఞత్వలిఙ్గం-మనఆదిష్వాత్మత్వాన్యస్యమానస్యాజ్ఞానకార్యత్వాత్ యథాహిబాహ్యకామిన్యలాభేస్వప్నమనోవిజృమ్భితకామినీముపభుఞ్జానోఽజ్ఞః ప్రసిద్ధః-తద్వదయమపీత్యర్థః తేషాంచకర్మణాంఫలంసంసారాప్తిరేవేత్యభిప్రాయేణాహ (తథాచేతి) ఏకంసాధారణమన్నం- యదిదమద్యతే ద్వేదేవాన్నాం- హుతప్రహుతే. దర్శపౌర్ణమాసౌవా త్రీణ్యాత్మనోభోగసాధనాని- మనోవాక్ప్రాణలక్షణాని. పశ్వర్థమేకం- పయః ఇతిసప్తాన్నసర్గోదర్శితఃశ్రుత్యా *యత్సప్తాన్నానిమేధయాతపసాజనయత్పితేత్యాదినా అత్రైకైకోయజమానఏవంవిహితప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మానుష్ఠానాత్సర్వస్యసంసారస్యసాక్షాత్పరంపరయావ్యఞ్జనకత్వాత్పితోచ్యతే సృష్టిశ్చైతేషుతస్యపితురహంమమేదమిత్యాత్మత్వాధ్యాసేనమమ ఆదిష్వితరేషుచసంబన్ధాధ్యాసేనావస్థానంసంసారఃప్రసిద్ధఇత్యర్థః ఏవంమన్త్రప్రదర్శితనిష్ఠాద్వయేబ్రాహ్మణసమ్మతిందర్శయిత్వాప్రకరణవిభాగందర్శయతి (యేతుజ్ఞాననిష్ఠాఇత్యాదినా) (అత్యాశ్రమిభ్యఇతి) ఉత్తమాశ్రమిభ్యఇత్యర్థః సాధ్యసాధనభేదోపమర్దేనయదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం *యస్మిన్సర్వాణిభూతాన్యాత్మైవాభూదిత్యవధారణేనోక్తంపూర్వార్ధేన- ఉత్తరార్ధేనచసంసారనివృత్తిఫలకముక్తం- తన్నకేనచిదమూర్తఃసముచ్చిచీషతి. అన్ధంతమఇత్యాదౌతుసముచ్చిచీషయావిద్యాదానిష్ఠాదృశ్యతే తత్కిమిత్యతఆహ (తత్రచయస్యేతి) కస్యతర్హిజ్ఞానస్యకర్మసముచ్చయఃసమ్భవతీత్యతఆహ (తద్వైవంవిత్తమితి) యచ్చోక్తంభాష్యకారేణ- *ఈశావాస్యమితిమన్త్రేబ్రహ్మవిద్యాయాఃప్రక్రాన్తత్వాత్తస్యాఏవసముచ్చిచీషయానిష్ఠోచ్యతఇతి. తదసత్- నహిప్రకృతమిత్యేతావతాసమ్బధ్యతే - కింతుసంభవాత్. శుద్ధబ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యాయాస్త్వధ్యాసోపమర్దకత్వాన్నాస్తికర్మసంబన్ధయోగ్యతా కించ- యస్మిన్నిష్పన్నేఫలస్యవ్యవధానంసంభావ్యతే- తస్యైవసహకారిసముచ్చయఇష్యతే- దర్శాదేరివ ఇహైకత్వమనుపశ్యతఃకోమోహఃకశ్శోకఇత్యేకత్వదర్శనసమకాలంమోహాదినివృత్త్యభిధానాన్నకాలాన్తరీయఫలం- తతోనసహకారిసముచ్చిచీషా కించ - అస్యామన్త్రోపనిషదః *బ్రాహ్మణాఏవివిదిషన్తియజ్ఞేనేత్యాదౌశ్రుత్యాయజ్ఞాదేర్విద్యమాణవేదనకరణత్వేనసంబన్ధఃప్రతీయతే- తత్కథంద్రష్టుకేవలప్రకరణేనసహకారిసమ్బన్ధఃకల్ప్యతే. ప్రధానస్యచవిద్యాయాఃసహకారిసంబన్ధవిధిత్సయానిష్ఠేత్యప్యయుక్తం. అతఏవ *అగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షేతిసూత్రవిరోధశ్చ సమసముచ్చయశ్చపరేణాపినేష్యతే- విరోధేనచపరిజహ్రే. తస్మాత్కర్మావిరుద్ధదేవతాజ్ఞానస్యైవసముచ్చయోవిధీయతే. ననుదేవతాజ్ఞానస్యకర్మఫలాతిరిక్తఫలాభావాత్సముచ్చయోనసమ్భవతీత్యతఆహ (విద్యయేతి) ననుసముచ్చిచీషయానిష్ఠేతికిమితివ్యాఖ్యాయతే- అధ్యయనవిధేర్మోక్షాదర్శాక్షర్యవసానానుపపత్తేః, దేవలోకాదిప్రాప్తేఃఫలాభాసత్వాత్, తృణాద్యవనిష్ఠాకింనేష్యతే- తత్రాహ (తయోర్జ్ఞానకర్మణోరితి) ఫలశబ్దానమోక్షేరూఢః - మోక్షమనిచ్ఛతామపి సమీహితేఫలవ్యవహారదర్శనాత్ తతోయోదేవ లోకాదిముపాదిత్సతే - తస్యతదపిఫలంభవత్యేవేత్యర్థః ౯

కూ — ఏవంవిచిత్రశక్తికపరమాత్మవిషయాంకర్మయోగాద్యఙ్గికాంవిద్యాముపదిశ్య అనన్తరంత్రిభిశ్శ్లోకైః కేవలకర్మావలమ్బినః కేవలవిద్యావలమ్బినశ్చపురుషాన్స్వనిష్ఠవర్ణాశ్రమధర్మానుగృహీతయావిద్యయైవనిశ్శ్రేయసావాప్తిమాహ (అన్ధంతమఃప్రవిశన్తీతి) బృహదారణ్యకేచాయంమన్త్రఃపఠితః యే- భోగైశ్వర్యప్రసక్తాః అవిద్యాం- విద్యాన్యాంక్రియాం. కేవలకర్మేత్యర్థః. విద్యావిధురంకర్మేతియావత్. *అవిద్యాకర్మసంజ్ఞాన్యాతృతీయాశక్తిరిష్యతఇతిస్మృతేః. ఉపాసతే- ఏకాన్తమనసోఽనుతిష్ఠన్తి తేఅన్ధంతమః - అతిగాఢంతమః. అజ్ఞానమిత్యర్థః. త్రివ

ర్గాభిషజ్ఞాన్నాన్తరీయంనారకంతమో హ అధీయతేచాథర్వణికాః *స్లవాహ్యేతేఅదృఢాయజ్ఞరూపా అష్టాదశోక్తమవరంయేషుకర్మ। ఏతచ్ఛ్రేయోయేభినన్దన్తిమూఢాః జరామృత్యుంతేపునరేవాపియన్తీతి (యఉవిద్యాయాంరతాః) ఉకారఉత్తరపదేనాన్వేతవ్యః యేస్వాధికారోచితకర్మపరిత్యాగేనవిద్యాయామేవరతాః- తేతతః- కర్మమాత్రనిష్ఠప్రాప్యాన్ధతమసఃభూయఇవతమః - అధికమజ్ఞానంవిశన్తి ఇవశబ్దస్తమసఃఅయత్తాయాదుర్గ్రాహత్వంద్యోతయతి　　౯

అన్యదేవాహుర్విద్యయాఅన్యదేవాహురవిద్యయా।ఇతిశుశ్రుమ ధీరాణాంయేనస్తద్వ్యాచచక్షిరే॥౧౦

శం.— తత్రావాన్తరఫలభేదంవిద్యాకర్మణోఃసముచ్చయకారణమాహ - అన్యథాఫలవదఫలవతోఃసన్నిహితయోరఙ్గాఙ్గితైవస్యాదిత్యర్థః అన్యత్ - పృథగేవవిద్యయా క్రియతేఫలమిత్యాహుః- వదన్తి అన్యదాహురవిద్యయా - కర్మణాక్రియతఇతి తథోక్తం *కర్మణాపితృలోకోవిద్యయాదేవలోకఇతి ఏవంశుశ్రుమ- శ్రుతవన్తోవయంధీరాణాం-ధీమతాంవచనం యే-ఆచార్యాఃనః- అస్మభ్యంతత్- కర్మచజ్ఞానంచవ్యాచచక్షిరే- వ్యాఖ్యాతవన్తః తేషామయమాగమఃపారంపర్యాగతఇత్యర్థః　　౧౦

అత్రానన్వీయంనాస్తి.　　౧౦

కూ — కింతర్హిమోక్షసాధనమిత్యత్రాహ (అన్యదేవాహురితి) విద్యయేతిపఞ్చమ్యర్థేతృతీయా - యథాశ్రుతత్వేఅన్యశబ్దానన్వయాత్, *అన్యదేవాహుస్సమ్భవాదితివక్ష్యమాణానుసారాచ్చ తథావిద్యాయాః- కర్మరహితవిద్యాయాఃఅన్యత్ మోక్షసాధనమిత్యాహుః ఉపనిషద ఇతిశేషః అవిద్యయేతిపూర్వవత్పఞ్చమ్యర్థేతృతీయా, అవిద్యాతః- బ్రహ్మజ్ఞానవిధురకర్మణశ్చాన్యదేవమోక్షసాధనమిత్యాహురుపనిషద ఇతిభావః పూర్వపూర్వసమ్ప్రదాయసిద్ధోర్థోయమస్మాకమిత్యాహ (ఇతిశుశ్రుమేతి) యే- పూర్వాచార్యాఃనః - ప్రణిపాతాదిభిస్సమ్యగుపసన్నానామస్మాకంతత్- మోక్షసాధనంవ్యాచచక్షిరే- వివిచ్యోపాదిశన్- తేషాంధీరాణాం- ధీమతాం పఞ్చమ్యర్థేషష్ఠీ తేభ్యోధీరేభ్యఇతియోజనీయం నటస్యశృణోతీతివత్. నటాచ్ఛృణోతీత్యర్థః ఇతిశుశ్రుమ- ఏవమ్ప్రకారమశ్రౌషం. ననుపరోక్షఏవార్థలిఙ్వివిధానాత్ శుశ్రుమేతిలిడుత్తమపురుషోనఘటతఇతిచేత్. మైవం-బ్రహ్మవిద్యాయాదురవగాహత్వేననిశ్శేషగ్రహణమస్మాభిర్నకృతమిత్యభిప్రాయంకృత్వాలిడుత్తమస్యోపపత్తేరిత్యాహుః　　౧౦

విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయగ్ సహ। అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయామృతమశ్నుతే॥౧౧

శం.— యతఏవం- విద్యాంచావిద్యాంచ- దేవతాజ్ఞానంకర్మచేత్యర్థః యస్తదేతదుభయంసహ - ఏకేనపురుషేణానుష్ఠేయంవేద- తస్యైవంసముచ్చయకారిణఏకపురుషార్థసమ్బన్ధః క్రమేణస్యాదిత్యుచ్యతే- అవిద్యయా-కర్మణాఽగ్నిహోత్రాదినామృత్యుం- స్వాభావికంకర్మజ్ఞానంచమృత్యుశబ్దవాచ్యముభయంతీర్త్వా - అతిక్రమ్యవిద్యయా- దేవతాజ్ఞానేనామృతం - దేవతాత్మభావమశ్నుతే - ప్రాప్నోతి. తద్ధ్యమృతముచ్యతే- యద్దేవతాత్మగమనం　　౧౧

అత్రానన్వీయంనాస్తి　　౧౧

కూ — అన్యదితిసామాన్యేనోక్తంమోక్షసాధనంవివృణోతి (విద్యాంచావిద్యాంచేతి) *కుర్వన్నేవేహకర్మాణీతిశ్లోకేకర్మయోగస్యప్రత్యగాత్మదర్శనద్వారాపరభక్త్యుత్పాదకత్వముక్తం - ఇహతూత్పన్నభక్తియోగేనవిదుషాపూర్వోక్తకర్మయోగవేషంపరిత్యజ్యాహరహరనుష్ఠీయమానానాంనిత్యనైమిత్తికకర్మణాంకల్మషనిబర్హణద్వారాభక్తియోగోపచాయకత్వముచ్యతే - సహశబ్దస్వారస్యాత్. అతోనపునరుక్తతా. యః- యథావస్థితవిద్యోపదేశవాక్యవిద్యాం- బ్రహ్మోపాసనరూపాంఅవిద్యాం- తదఙ్గభూతకర్మాత్మికాంచఏతదుభయంసహవేద- అఙ్గాఙ్గిభావేనసహానుష్ఠేయంవేదేత్యర్థః అత్రఅవిద్యాశబ్దఃక్షత్రియవిషయకాబ్రాహ్మణశబ్దవత్ తదన్యవృత్త్యావిద్యాఙ్గకర్మవిషయఇతిభావః అవిద్యయా-విద్యాఙ్గరూపతయాచోదితేనకర్మణామృత్యుం - విద్యోత్పత్తిప్రతిబన్ధకభూతంపుణ్యపాపరూపంప్రాక్తనంకర్మతీర్త్వా - నిరవశేషముల్లఙ్ఘ్యవిద్యయా - పరమాత్మోపాసనరూపయాఅమృతమశ్నుతే- మోక్షంప్రాప్నోతీత్యర్థః. తీర్త్వేత్యత్రఉపాయవిరోధితరణముచ్యతే - అమృతమశ్నుతఇతితూపేయబ్రహ్మప్రాప్తివిరోధిభూతేభ్యస్సర్వపాపేభ్యోమోక్షఇతిభేదః ఏవంచసతి *ఇయాజసోపిసుబహూన్యజ్ఞాన్ జ్ఞానవ్యపాశ్రయః। బ్రహ్మవిద్యామధిష్ఠాయతర్తుంమృత్యుమవిద్యయా- జ్ఞానవ్యపాశ్రయః- శాస్త్రశ్రవణజన్యబ్రహ్మజ్ఞానవాన్సః- జనకోపిబ్రహ్మవిద్యాంనిదిధ్యాసనరూపామధిష్ఠాయ-ఫలత్వేనాశ్రిత్యేత్యర్థః భక్తియోగోత్పత్తింకామయమానఇతియావత్. మృత్యుం - భక్త్యుత్పత్తివిరోధిప్రాచీనంకర్మజాతమవిద్యయా - అనభిసంహితఫలేనవిద్యాఙ్గకర్మణాతర్తుం- వ్యపోహితుంసుబహూన్యజ్ఞాన్- జ్యోతిష్టోమాదికానియాజ- అకరోదిత్యర్థః పాకంపచేతివత్ యథా * కషాయపక్తిః కర్మాణిజ్ఞానంతుపరమాగతిః- పరమభగవదారాధనరూపాణీత్యనభిసంహితస్వర్గాదిఫలానికర్మాణికషాయస్య - ఉభయవిధపాపస్యతజ్జన్యరాగద్వేషాదేర్వాపక్తిః- వినాశకారణాని. జ్ఞానంతుపరమాగతిః- పరమగతిసాధనమిత్యర్థః. ఉభయత్రాపికరణేకార్యోపచారః *కషాయేకర్మభిఃపక్వేతతోజ్ఞా

సంప్రవర్తతే *తపోవిద్యాచవిప్రస్యనిశ్శ్రేయసకరావుభౌ। తపసాకల్మషంహన్తివిద్యయాఽమృతమశ్నుతేఇత్యాదీన్యుపబృంహణశతానిసుసఙ్గతానిభవేయుః. ౧౧

అన్ధంతమః ప్రవిశన్తియేఽసమ్భూతిముపాసతే। తతోభూయఇవతేతమోయఉసమ్భూత్యాగ్ంరతాః॥౧౨

శం — అధునావ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనయోః సముచ్చిచీషయా ప్రత్యేకంనిన్దోచ్యతే-అన్ధంతమః ప్రవిశన్తియేఅసంభూతిం - సమ్భవనం-సమ్భూతిః సాయస్యకార్యస్య - సాసమ్భూతిః తస్యాఅన్యా [illegible] - ప్రకృతిః కారణమవ్యాకృతాఖ్యం. తామసంభూతిమవ్యాకృతాఖ్యం ప్రకృతిం కారణమవిద్యాంకామకర్మబీజభూతామదర్శనాత్మికాముపాసతేయే - తేతదనురూపమేవాన్ధంతమోఽదర్శనాత్మకంప్రవిశన్తి తతః-తస్మాదపిభూయః-బహుతరంతమః ప్రవిశన్తి- యేసమ్భూత్యాం-కార్యబ్రహ్మణిహిరణ్యగర్భాఖ్యేరతాః. ౧౨

ఆ — చిత్తన్త్రీమాయాపరమేశ్వరస్యోపాధిః *మాయాంతుప్రకృతింవిద్యాన్మాయినంతుమహేశ్వరమిత్యాది శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధాసాత్రాసంభూతిశబ్దేనోచ్యతే- నబ్రహ్మ - తస్యనిర్వికారస్యసాక్షాత్ప్రకృతిత్వస్యానుపపత్తేః [illegible] దసత్త్వాల్లోకేనిరస్తపివాస్మాభిః సాంసారికదుఃఖానుభవాభావేనచసుషుప్తివత్ప్రకృతిలయస్యపురుషేణార్థ్యమానతాప్యుపపద్యతే ఫలంచకార్యోపాసనఇవప్రకృత్యుపాసనేపిపరమేశ్వరఏవదాస్యతి తతోజడత్వాత్ప్రకృ[illegible]స్యానుపపత్తేరుపాస్యత్వానుపప[illegible]చోద్యమేవ ౧౨

కూ — ఏవంసమాధినిష్పత్తేరనభిసన్హితఫలనిత్యనైమిత్తికకర్మసాధ్యత్వముపదిశ్య అనన్తరంత్రిభిశ్శ్లోకైర్నిషిద్ధనివృత్తిరూపయోగాఙ్గసాధ్యత్వమాహ తత్రప్రథమంపూర్వవదేకైకమాత్రనిష్ఠాన్నిన్దతి (అన్ధంతమః ప్రవిశన్తీతి) *ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మి బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవానీత్యాదిషు ప్రాప్తిరూపాఅనుభూతిఃసమ్భూతిశబ్దేనోక్తా ఇహతుసమాధిరూపాసాసమ్భూతిశబ్దేనోచ్యతే అసమ్భూతిశబ్ద[illegible]పసమ్భూత్యన్యాంసమాధ్యఙ్గభూతాంనిషిద్ధనివృత్తిమాహ- *సమ్భూతించవినాశంచేత్యుత్తరత్రవినాశశబ్దేనాసమ్భూతేరనువాదాత్. తథాచయే - విద్యాఙ్గకారిణఃఅసమ్భూతిమేవ - మానదమ్భహింసాస్తేయాదీనాంమో[illegible]వృత్తిమేవోపాసతే నివృత్తిమాత్రనిష్ఠాఇత్యర్థః. తేఅన్ధంతమఃప్రవిశన్తీతి పూర్వవదర్థః. యేపునస్సమాధిరూపసమ్భూత్యామేవరతాః- తేతతోభూయఇవ- బహులతరమివతమఃప్రవిశన్తీత్యర్థః ౧౨

అన్యదేవాహుస్సమ్భవాదన్యదాహురసమ్భవాత్। ఇతిశుశ్రుమధీరాణాంయేనస్తద్విచచక్షిరే॥౧౩

శం — అధునోభయోరుపాసనయోఃసముచ్చయకారణమవయవఫలభేదమాహ- అన్యదేవ- పృథగేవాహుఃఫలంసమ్భవాత్ - సమ్భూతేః కార్యబ్రహ్మోపాసనాదణిమాద్యైశ్వర్యలక్షణమాఖ్యాతవన్త ఇత్యర్థః తథాచాన్యదాహురసమ్భవాత్- అసమ్భూతేః అవ్యాకృతాత్ అవ్యాకృతోపాసనాద్యదుక్తమన్ధంతమఃప్రవిశన్తీతి- ప్రకృతిలయఇతిచపౌరాణికైరుచ్యతే. ఇతి - ఏవంశుశ్రుమధీరాణాంయేనస్తద్విచచక్షిరే- వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనఫలంవ్యాఖ్యాతవన్తఇత్యర్థః ౧౩

అత్రానన్దీయంనాస్తి. ౧౩

కూ — కింతర్హిమోక్షసాధనమిత్యత్రాహ (అన్యదేవాహురితి) సమ్భవాత్- సమ్భూతేః అసమ్భవాత్- అసమ్భూతేరిత్యర్థః కేవలాత్సమ్భవాదసమ్భవాచ్చఅన్యదేవమోక్షసాధనమిత్యుపనిషదఆహుః ఇదముత్తమఃపూర్వవత్ స్పష్టమవశిష్టం ౧౩

సమ్భూతించవినాశంచయస్తద్వేదోభయగ్ంసహ। వినాశేనమృత్యుంతీర్త్వాసమ్భూత్యాఽమృతమశ్నుతే॥౧౪

శం. — యతఏవం - అతస్సముచ్చయఃసంభూత్యసంభూత్యుపాసనయోర్యుక్తఏకపురుషార్థత్వాచ్చేత్యాహ (సంభూతించవినాశంచ యస్తద్వేదోభయగ్ంసహ) వినాశోధర్మోయస్యకార్యస్య- సతేనధర్మిణాఅభేదేనోచ్యతేవినాశఇతి తేనతదుపాసనేనానైశ్వర్యమధర్మకామాదిదోషజాతంచమృత్యుంతీర్త్వా హిరణ్యగర్భోపాసనేనహ్యణిమాదిప్రాప్తిఃఫలం. తేనానైశ్వర్యాదిమృత్యుమతీత్యాసమ్భూత్యా- అవ్యాకృతోపాసనయా అమృతం- ప్రకృతిలయలక్షణమశ్నుతే. సమ్భూతించవినాశంచేత్యత్రావర్ణలోపేననిర్దేశో ద్రష్టవ్యః ప్రకృతిలయఫలంశ్రుత్యనురోధాత్. మానుషదైవవిత్తసాధ్యంఫలంశాస్త్రలక్షణంప్రకృతిలయాన్తం. ఏతావతీసంసారగతిః. అతఃపరంపూర్వోక్తం *ఆత్మైవాభూద్విజానతఇతి సర్వాత్మభావఏవసర్వైషణాసన్న్యాసజ్ఞాననిష్ఠాఫలం ఏవంద్విప్రకారఃప్రవృత్తినివృత్తిలక్షణోవేదార్థోత్రప్రకాశితః. తత్రప్రవృత్తిలక్షణస్యవేదార్థస్యవిధిప్రతిషేధలక్షణస్యకృత్స్నస్యప్రకాశనేప్రవర్గ్యాన్తంబ్రాహ్మణముపయుక్తం - నివృత్తిలక్షణస్యప్రకాశనేఽతఊర్ధ్వంబృహదారణ్యకం తత్రనిషే

కాదిశ్మశానాన్తం కర్మ కుర్వన్ జిజీవిషేద్యో విద్యయా సహ పరబ్రహ్మవిషయయా- తదుక్తం *విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయగ్ం సహ । అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయామృతమశ్నుత ఇత్యుక్తం ౧౪

ఆ — విస్తరేణోక్తమర్థజ్ఞానం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (మాపుషద్వైవవిత్తసాధ్యమిత్యాదినా) శరీరపాటవం గోభూహిరణ్యాదిసాధనసమ్పత్తిశ్చ మానుషం విత్తం దైవం విత్తం- దేవతాజ్ఞానం ఉత్తరగ్రన్థస్య సన్దర్భస్య సఙ్గతిం శిష్యమనువదతి (తత్ర నిషేకాదీతి) (తదుక్తమితి) పూర్వోక్తమన్త్రేణ *విద్యాం చేత్యాదినా వాక్షికామృతత్వం ఫలమిత్యుక్తమన్త్రస్యాభిప్రాయోజనా ౧౪

హ — అన్యదిత్యుక్తం వివృణోతి (సమ్భూతిం చేతి) సమ్భూతిం చ- సమాధిరూపబ్రహ్మానుభూతిం, వినాశం చ - మానదమ్భహింసాస్తేయమిథ్యాభాషణేన్ద్రియవృత్తివిశేషరూపా యే యోగవిరోధినః- తేషాం వినాశం- వర్జనం, చేత్యేతదుభయం యో విద్వాన్ జ్ఞానాభ్యాసేన సహ వేద - స విద్వాన్ వినాశేన- నిషేవ్యమాణేన విశేషు విరోధివృత్తిరూపయోగాఙ్గసేవనేనేత్యర్థః మృత్యుం- సమాధివిరోధిపాపం తీర్త్వా- అపాకృత్య నిష్పన్నయా సమ్భూత్యా అమృతమశ్నుతే- ప్రాప్తిరూపాం సమ్భూతిమేవాశ్నుత ఇతి భావః అయమేవ దమ్భాదివినాశో బృహదారణ్యకే ౹తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేదితి బాల్యశబ్దేన విద్యాఙ్గతయా విహితః ---- అత్ర సమ్భూతివినాశశబ్దాభ్యాం సృష్టిప్రళయవివక్షయా కార్యహిరణ్యగర్భస్యావ్యాకృతప్రధానస్య చోపాసనం విధీయత ఇతి శాఙ్కరవ్యాఖ్యానమనుపపన్నం- తథాఽపి మృత్యుతరణామృతత్వప్రాప్తిరూపఫలవచనానౌచిత్యాదితి ౧౪

హిరణ్మయేన పాత్రేణ సత్యస్యాపిహితం ముఖం। తత్త్వం పూషన్నపావృణు సత్యధర్మాయ దృష్టయే॥ ౧౫

శం.— తత్ర కేన మార్గేణామృతత్వమశ్నుత ఇతి ఉచ్యతే- ౹తద్యత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షిన్పురుష ఏతదుభయగ్ం సత్యం బ్రహ్మోపాసీనో యథోక్తకర్మకృచ్చ యః - సోఽన్తకాలే ప్రాప్తే సత్యాత్మానమాత్మనః ప్రాప్తిద్వారం యాచతే (హిరణ్మయేన పాత్రేణ) హిరణ్మయమివ హిరణ్మయం. జ్యోతిర్మయమిత్యేతత్ తేన పాత్రేణేవాపిధానభూతేన సత్యస్య - ఆదిత్యమణ్డలస్థస్య బ్రహ్మణోఽపిహితం- ఛాదితం ముఖం- ద్వారం. తత్త్వం హే పూషన్ అపావృణు సత్యధర్మాయ- తవ సత్యస్యోపాసనాత్ సత్యం ధర్మో యస్య మమ- సోఽహం సత్యధర్మా. తస్మై మహ్యం అథవా- యథాభూతస్య ధర్మస్యానుష్ఠాత్రే దృష్టయే- తవ సత్యాత్మన ఉపలబ్ధయే ౧౫

హ — ఏవమాచార్యస్యాఙ్గభక్తియోగముపదిశ్య అథ సన్నిష్ఠస్యానుసన్ధేయం మన్త్రద్వయముపదిశతి తత్ర ప్రథమేన మన్త్రేణ పూషశబ్దవివక్షితం భగవన్తం ప్రతి ప్రస్తుతాం సమాధిప్రతిబన్ధకనివృత్తిం ప్రార్థయతే (హిరణ్మయేనేతి) హే పూషన్- ఆదిత్యాన్తర్యామిన్ *య ఆదిత్యే తిష్ఠన్నిత్యారభ్య *య ఆదిత్యమన్తరో యమయతీతి శ్రుతేః, *శాస్త్రదృష్ట్యా తూపదేశో వామదేవవదితి న్యాయాచ్చ. యద్వా - పూషన్- ఆశ్రితపోషణస్వభావేత్యర్థః. *సామ్పరాయే తర్తవ్యాభావాత్తథా హ్యన్యే ఇతి జైమినిరితి సూత్రితత్వాత్ సత్యస్య- సత్యశబ్దేనాత్ర ప్రకృత్యాదివత్ స్వరూపవికారరహితో జీవాత్మోచ్యతే- *సత్యం చానృతం చ సత్యమభవదిత్యాదిషు జీవేపి సత్యశబ్దప్రయోగాత్ తస్య ముఖం- ముఖవత్ అనేకేన్ద్రియావష్టమ్భతయా ముఖసదృశం మన ఇత్యర్థః హిరణ్మయేన - హిరణ్మయసదృశేన కర్మాధీనభోగ్యవర్గేణేతి యావత్. పాత్రేణ - పరమాత్మవిషయకవృత్తిప్రతిరోధకేన అపిహితం- ఛాదితం. హృది విహితే పరమాత్మవిషయే నిరుద్ధవృత్తికం జాతమిత్యర్థః తత్- జీవస్య ముఖస్థానీయం మనస్త్వం- హృషీకాణామీశస్త్వమపావృణు- నిరస్తతిరోధానం కుర్విత్యర్థః కస్మై- స్వహేతోస్తత్రాహ-సత్యధర్మాయ-సత్యస్య జీవస్య ధర్మభూతాయై దృష్టయే- దృష్టిః- దర్శనం. త్వద్దర్శనాయేతి భావః. ౧౫

పూషన్నేకర్షే యమ సూర్య ప్రాజాపత్య వ్యూహ రశ్మీన్ సమూహ తేజః।
యత్తే రూపం కల్యాణతమం తత్తే పశ్యామి యోఽసావసౌ పురుషః సోఽహమస్మి॥ ౧౬

శం — హే పూషన్- జగతః పోషణాత్పూషా - రవిః తథా ఏక ఏవ ఋషతి- గచ్ఛతీత్యేకర్షిః. హే ఏకర్షే తథా సర్వస్య సంయమనాద్యమః హే యమ తథా రశ్మీనాం ప్రాణానాం రసానాం చ స్వీకరణాత్సూర్యః హే సూర్య. ప్రజాపతేరపత్యం ప్రాజాపత్యః హే ప్రాజాపత్య. వ్యూహ- విగమయ రశ్మీన్ స్వాన్ సమూహ- ఏకీకురు ఉపసంహర తే తేజః- తాపకం జ్యోతిః యత్తే- తవ రూపం కల్యాణతమం- అత్యన్తశోభనం- తత్తే తవాత్మనః ప్రసాదాత్పశ్యామి కిం చాహం న తు త్వాం భృత్యవద్యాచే యోఽసావాదిత్యమణ్డలస్థో వ్యాహృత్యవయవః పురుషః - పురుషాకారత్వాత్ పూర్ణం హ్యనేన ప్రాణబుద్ధ్యాత్మనా జగత్సమస్తమితి పురుషః. పురిశయనాద్వా పురుషః. సోఽహమస్మి- భవామి ౧౬

ఆ — (వ్యాహృత్యవయవ ఇతి) *తస్య భూరితి శిరో భువ ఇతి బాహూ సువరితి ప్రతిష్ఠా. పాదావిత్యర్థః. ౧౬

కూ — పునరపిసంసారాన్నిష్క్రాన్తస్య స్వపరిచర్యావిశేషంకామయమానః పరమాత్మానమభ్యర్థయతే (పూషన్నితి) పూషన్ - ఆశ్రితపోషక ఏక ర్షే - ఏకస్చాసావృషిశ్చేత్యేకర్షిః - అద్వితీయోఽతీన్ద్రియార్థద్రష్టా *నాన్యోఽతోఽస్తిద్రష్టేతిశ్రుతేః యమ- యమయతిసర్వాణీతియమః సర్వాన్తర్యా మిన్ *యఃసర్వేషుభూతేషుతిష్ఠన్ *యఆత్మానమన్తరోయమయతీత్యాదిశ్రుతేః. సూర్య - స్వభక్తబుద్ధీనాంసుష్ఠుప్రేరక ప్రాజాపత్య- ప్రజాపతిః- చతుర్ముఖః, తస్యసుతాః ప్రాజాపత్యాః తేషామస్తీత్యాస్తికః. యద్వా- ప్రజాపతిరేవ ప్రాజాపత్యః వైశ్వానరఇతివత్ విశ్వా సాంవహితైశ్వానరః తథావ ప్రజానాంపతిత్వాత్ప్రజాపతిర్విష్ణు *ప్రజాపతిశ్చరతిగర్భేఅన్తరితిశ్రుతేః. వ్యూహరశ్మీన్ - భవదీయ దివ్యరూపదర్శనాపహారకాన్ స్వాన్ రశ్మీన్ వ్యూహ- వ్యపోహ విగమయేత్యర్థః యత్తు దర్శనోపయికంప్రభాత్మకంసౌమ్యంతేజః- తత్సమూ హ- సమాహితంకురు తచ్చమామచ్ఛాదయిత్యాహ (యదితి) *ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తాదిత్యాదిషుప్రసి ద్ధంయత్తవరూపం తే- *ఆనన్దోబ్రహ్మేతిశ్రుతేః యదానన్దఘనంకల్యాణతమంసౌన్దర్యాదిగుణాతిశయేనప్రియతమంసర్వేభ్యఃకల్యాణగుణేభ్యోఽతిశయితం కల్యాణంచ- శుభాశ్రయమాతమిత్యర్థః తేయత్దివ్యంరూపం - తత్పశ్యామి- పశ్యేయమితిలిఙర్థో గ్రాహ్యః లకారవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః ద్రష్టుమిచ్ఛా మీతివా; *అకాయమవ్రణం *అశరీరంశరీరేషు *అపాణిపాదోజవనోగ్రహీతేత్యాదిసామాన్యవచనాని *అజాయమానః *అజోపిసన్నవ్యయా త్మా *నచాస్యప్రాకృతామూర్తిరిత్యాదివిశేషవచనైర్హేయశరీరప్రతిషేధపరాణి ననుయద్రూపంకల్యాణతమం *యఏషోఽన్తరాదిత్యేహిర ణ్మయఃపురుషః *ఈశావాస్యమిదగ్‌ంసర్వం *పతింవిశ్వస్యాత్మేశ్వరం *సర్వకర్మాసర్వగన్ధః *స్వాభావికీజ్ఞానబలక్రియాచ *తస్యహవాఏతస్యబ్ర హ్మణోనామసత్యమితి తస్యోదితినామేత్యాదినిఃశాస్త్రైర్గుణవిగ్రహవత్త్వం బ్రహ్మణోఽభిధీయతే *నిర్గుణంనిరఞ్జనం *అనికారాయ *అకాయమ వ్రణం *నేహనానాస్తికిఞ్చన *నిష్కలంనిష్క్రియం *అగోత్రమవర్ణం-అగోత్రమితి- అనామకమిత్యాదిభిర్నిర్గుణత్వశ్రుతిభిర్గుణాదయః ప్రతిషి ధ్యన్తే తథాచవిధిప్రతిషేధయోర్విరోధాదన్యతరబాధేఽవశ్యంభావిని తత్రనిషేధస్య ప్రసక్తిపూర్వకతయాపశ్చాత్ప్రవృత్తంప్రతిషేధశాస్త్రమ పచ్ఛేదాధికరణన్యాయేనప్రబలం. అతఃప్రతిషేధబలేనగుణాదివిధయఃస్వార్థానిత్యాః తతశ్చఅవిద్యాఖ్యదోషపరికల్పితాగుణవిగ్రహాదయఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః. తదిదమనాదరణీయం - పరస్పరాపహతాదనయోర్నచవిధినిషేధయోర్భిన్నవిషయత్వోపపాదనేనఏకస్యాన్యేనబాధప్రసఙ్గా భావాత్ విధీనాంప్రతిషేధబాధ్యత్వానుపపత్తేః. తదుక్తంవరదాచార్యైస్తత్త్వసారే *యద్బ్రహ్మణోగుణవిగ్రహకర్మాదిగోచరవిధిప్రతిషేధ వాచః అన్యోన్యభిన్నవిషయాస్సనిరోధకస్తత్తన్నవిధయఃప్రతిషేధబాధ్యాఇతి అథాన్తర్యామిణమహఙ్గ్రహేణానుసన్ధత్తే (యోసావసౌపు రుషస్సోహమస్మీతి) అసావసావితివీప్సాఆదరార్థా యద్వా- అదశ్శబ్దాభ్యాం యత్తచ్ఛబ్దాభ్యామన్వేతవ్యా కథమితిచేత్ ఇత్థం - యోసౌపురు షః- అహంసోసావస్మీతి. యద్యపిపురుషశబ్దః *ప్రకృతింపురుషంచైవవిద్ధ్యనాదీఉభావపి *యోగోయోగవిదాంనేతాప్రధానపురుషేశ్వరఇత్యా దిషుజీవవాచితయాప్రసిద్ధః- తథాపి *తేనేదంపూర్ణంపురుషేణసర్వం *పూర్వమేవాహమిహాసమితి తత్పురుషస్యపురుషత్వం *మహాన్ప్రభుర్వై పురుషస్సత్వస్యైషప్రవర్తకఇత్యాది శ్రుత్యాపూర్ణత్వపూర్వసత్త్వాదిగుణైఃసర్వశేషపరిపూర్ణస్సత్తాదిప్రసిద్ధ్యామయఃపురుషఏవేహపురుషశబ్దేన వివక్షితః. ననుయోసౌపురుషస్సోహమస్మీతికథంసామానాధికరణ్యం - అహంపదార్థస్యజీవాత్మనఃపరమపురుషాద్భిన్నత్వాదితిచేన్న- అహంశబ్దే నాపిఅస్మదర్థాన్తర్యామిణఏవాభిధానేనఅహంసఃఇతిసామానాధికరణ్యస్యానుపపన్నత్వాత్ ననుచాహంశబ్దస్యప్రత్యగర్థాన్తర్యామిపరత్వేసోఽస్మీత్యుత్తమ పురుషోనఘటతే- నహియుష్మదన్తర్యామిపరమపురుషోఽస్మీత్యన్వయోయుజ్యతఇతిచేత్ ఉచ్యతే - మదన్తర్యామీత్యాదిశబ్దాన్తరేణోపస్థాపితే ప్రత్య గర్థాన్తర్యామిణిమధ్యమపురుషాన్వయాభావేపిఅహమిత్యనేనోపస్థాపితేపస్మిన్నుత్తమపురుషాన్వయోయుజ్యతఏవ తథాహిపాణినిసూత్రం *అస్మ ద్యుత్తమఇతి ప్రత్యగర్థబోధకాస్మచ్ఛబ్దోపపదేఉత్తమపురుషోభవతీత్యర్థః. నపునరస్మచ్ఛబ్దస్యప్రత్యగర్థద్వారా పరమాత్మపర్యన్తతాయామత్ర మనివృత్తిరితి- అధికంతుప్రవిష్టంనతుతద్ధానిరితిన్యాయాత్ ఏవం *తత్త్వమసీత్యాదిష్వపి నీతిమధ్యమపురుషోనిర్వాహ్యః - త్వంపదేనాభిముఖచే తనద్వారైవతదన్తర్యామిణోఽభిధానాభ్యుపగమాత్ తత్రాపి *యుష్మద్యుపపదేసమానాధికరణేస్థానిన్యపిమధ్యమఇత్యేతావదేవహిస్మర్యతే - నతు యుష్మచ్ఛబ్దస్యస్వాభిముఖచేతనద్వారాతదన్తర్యామిపర్యన్తత్వేమధ్యమస్యనివృత్తిరసి. యేతు *తత్త్వమసి *సోహమస్మీత్యాదావహంత్వమాదిశబ్దైర్యు ష్మదస్మదర్థపరిత్యాగేననిర్విశేషచిన్మాత్రస్వరూపైక్యమేవవాక్యార్థమాహుః- తానేవ *తత్త్వమసీత్యాదివాక్యమప్యస్మిన్నేవ *సోహమస్మీతివాక్యస్థాస్మి రపిఖణ్డయతి- శ్రోతవ్యస్యస్నాతస్యచయుష్మదస్మదిహార్థైః పరిత్యక్తేనహితేషామసినాకశ్చిత్ప్రతిబోధనీయోఽస్తి, నచకశ్చిదస్మినావిశిష్యఅనుసన్ధేయః. ననుప్రకృతేయుష్మదస్మదర్థయోరవివక్షాయామపితియోగ్యత్వేన్నయుష్మదస్మచ్ఛబ్దోపపదమాత్రోపజీవనేనఅస్మత్పక్షేపిక్వచిన్మధ్యమోత్తమయోరు పపత్తిరితిచేన్న- తతోఽప్యపరిత్యక్తప్రవృత్తినిమిత్తకస్యఅస్మాకంనిర్వహణస్యైవానుసర్తుముచితత్వాత్ అపరేత్వాహుః *యోసావసౌపురుషస్సో హమస్మీత్యత్రపురుషశబ్దేనపరమపురుషోనవివక్షణీయః- తథాసతిఅస్మీత్యుత్తమస్య, పురుషఇత్యాఖ్యాయా, సోహమితిచసామానాధికరణ్యస్య, క్లే శేననిర్వాహ్యత్వాత్ తతోవరమత్రపురుషశబ్దస్యపరిశుద్ధజీవాత్మపరత్వమాశ్రయితుం ఏవంచసతియఃపురుషోముక్తదశాయామావిర్భూతాకారఃపరిశుద్ధజీవా త్మా- సోహమస్మీత్యస్యయాదుత్తమస్య, పురుషఇత్యాఖ్యాయా, సామానాధికరణ్యస్య, చాతిస్వరసోనిర్వాహఇతి. నాయంపక్షస్సాధుః - తథాభ వత్వేవమిహనిర్వహణం- తథాపి *తత్త్వమసీత్యత్రతత్పదస్య, *త్వంవాఅహమస్మిభగవోదేవతేఅహంవైత్వమసీత్యాదిషుత్వంపదస్య, చపరదేవతా వాచకత్వేనత్వదుక్తనిర్వాహస్యత్రాభావాదకామేనాపితత్రాస్మదుక్తనిర్వాహస్యసమాశ్రయణేతత్సమానన్యాయతయాఽత్రాపితస్యైవానుసర్తు ముచితత్వాదితి స్యాదేతత్- *త్వంవాఅహమస్మిభగవోదేవతేఅహంవైత్వమసీత్యత్రకథంపురుషవ్యవస్థా- త్వమహంపదయోరుభయోరపిశ్రవణాత్,

ఉద్దేశ్యవిషయకమేవయుష్మదాదిపదంఉపపదత్వేన పాణినిసూత్రాభిమతం- తథాచోద్దేశ్యసమర్పకోపపదవశాదేవాత్రమధ్యమోత్తమయోర్వ్యవస్థాసిద్ధ్యతీతిచేత్ అస్త్వేవమిహసమాధానం- తథాపి*తత్త్వమసీత్యత్ర పురుషవ్యవస్థానఘటతే-తచ్ఛబ్దత్వంపదయోగవత్తచ్ఛబ్దయోగస్యాపిసత్త్వాత్ తథా చాసేవనస్తత్ర ప్రథమపురుషస్యాపి ప్రసక్తిః నహ్యత్రాపిత్వంపదముద్దేశ్యసమర్పకం - యేనత్వంపదమేవపురుషనిమిత్తం - నతత్పదమపీతివ్యవస్థాస్యాత్ తథాచ 'తత్త్వమసి'రూపణావసరేభాష్యం *నాత్రకించిదుద్దిశ్యకించిద్విధీయతఇతి తస్మాత్ *తత్త్వమసీతివత్తత్త్వమస్మీతిప్రయోగోపిఃకర్తవ్యఇతి అత్రోచ్యతే- తత్త్వమసీత్యత్రాపిత్వంపదార్థఉద్దేశ్యఏవ- తతశ్చోద్దేశ్యవిషయకయుష్మత్పదవశాత్తత్ర మధ్యమపురుషేణప్రథమపురుషప్రసఙ్గః నస్త్వేవంభాష్యవిరోధఇతిచేన్న- భాష్యస్యవిధేయాంశమాత్రనిషేధపరత్వేనోద్దేశ్యాంశనిషేధకత్వాభావాత్ తథాహినహ్యేవం భాష్యాభిప్రాయఃనాత్రకించిదుద్దిశ్యతే- నచకించిద్విధీయతఇత్యపి తస్యైవంభాష్యాభిప్రాయేత్వంపదేనకించిదుద్దిశ్యతఏవ- కింతూద్దిష్టేనకించిద్విధీయతఇతికథమిదమవగమ్యతఇతిచేన్న- ప్రస్తుతస్యోపసంహారకత్వోపపాదకభాష్యైవవిధేయాంశఏవనిషేధ్యతేఇత్యభిప్రాయస్యవ్యక్తత్వాత్ అన్యోప్యాహ- త్వంరాజాసి- అహంరాజాస్మీత్యాదివత్తాదర్థ్యాద్యుపచారవివక్షయా *తత్త్వమసి 'సోహమస్మీత్యాదిషుమధ్యమోత్తమప్రథమానాధికర[illegible]స్యమితి. తదప్యసేత్సనీయమేవ - లోకవేదయోశ్చేతనపర్యస్తదేవమనుష్యాదివ్యవహారబలేనజాతిగుణశబ్దవన్మఖ్యవృత్త్యైవనిర్వాహసంభవేఉపచారకల్పనస్యాన్యాయ్యత్వాదిత్యలంవిస్తరేణ. ౧౬

వాయురనిలమమృతమథేదంభస్మాన్తగ్ం శరీరం। ఓంక్రతోస్మరకృతగ్ం స్మరక్రతోస్మరకృతగ్ం స్మర॥ ౧౭

శం — అథ- ఇదానీంమమమరిష్యతోవాయుః - ప్రాణోఽధ్యాత్మపరిచ్ఛేదంహిత్వాఅధిదేవతాత్మానం సర్వాత్మకమనిలమమృతం సూత్రాత్మానంప్రతిపద్యతామితివాక్యశేషః లిఙ్గంచేదంజ్ఞానకర్మసంస్కృతంఉత్క్రామత్వితిద్రష్టవ్యం మార్గయాచనసామర్థ్యాత్ అథేదంశరీరమగ్నౌహుతంభస్మాన్తంభూయాత్ ఓమితి - యథోపాసనంఓంప్రతీకాత్మకత్వాత్సత్యాత్మకమగ్న్యాఖ్యంబ్రహ్మాభేదేనోచ్యతే హేక్రతో- సఙ్కల్పాత్మక స్మర - యన్మమస్మర్తవ్యం- తస్యకాలోయంప్రత్యుపస్థితః- అతఃస్మర- ఏతావన్తంకాలంభావితంకృతమగ్నేస్మర యన్మయాబాల్యప్రభృత్యనుష్ఠితంకర్మతచ్చస్మర క్రతోస్మరకృతంస్మరేతిపునర్వచనమాదరార్థం ౧౭

అత్రానన్వయంనాస్తి ౧౭

కూ — ఏవంపరావరతత్త్వవివేకపరమనిశ్రేయససాధనభూతసాఙ్గభక్తియోగంతన్నిష్ఠస్యానుసంధేయమన్త్రద్వయంచోపదిశ్య ఇదానీంభక్తియోగజ్ఞానశక్త్యాదిశూన్యతయాశరణాగతిమవలమ్బమానానాంతదనుష్ఠానమన్త్రావుపదిశతి యద్యప్యాగమైఆచార్యైరిహశరణాగతిమన్త్రావితిరహస్యత్వాత్కణ్ఠరవేణనాభిహితౌ- తథాపిప్రాజ్ఞానామర్థసామర్థ్యాద్వ్యథాతత్పరత్వావగమస్స్యాదితి [illegible] అభాషిచేత్థమస్తే *వ్యక్తావ్యక్తైవాజినాంసంహితాన్తైవ్యాఖ్యామిత్థంవాజివక్త్రప్రసాదాత్। వైశ్వామిత్రోవిశ్వామిత్రంవ్యతానీత్ విశ్వచ్ఛాత్రప్రీతయేవేఙ్కటేశఇతి అత్రవిశ్వచ్ఛాత్రప్రీతయేఇత్యనేనస్వప్రబన్ధస్యరహస్యాభిప్రాయత్వంవ్యఞ్జితం ఏవమాచార్యాభిప్రాయవిషయత్వాచ్ఛరణాగతిరహస్యమన్త్రద్వయంవ్యాఖ్యాస్యతే - తత్రవాయురనిలమితిప్రథమశ్లోకఃపూర్వఖణ్డసమానార్థకః - అగ్నేనయేత్యాదిచాపరశ్లోకఉత్తరఖణ్డసమానార్థకః తథాచ *ప్రాప్యస్యబ్రహ్మణోరూపంప్రాప్తుశ్చప్రత్యగాత్మనః। ప్రాప్త్యుపాయంఫలంప్రాప్తేస్తథాప్రాప్తివిరోధిచే*త్యేవమాద్యాః పూర్వోత్తరఖణ్డయోశ్శోధితాయేపదార్థాః, యేచవాక్యార్థభేదాః,- తేసర్వేపీహపూర్వోత్తరయోశ్శ్లోకయోరనుసన్ధేయాః *సర్వోపాయవినిర్ముక్తంక్షేత్రజ్ఞంబ్రహ్మణిన్యసేత్। ఏతత్జ్ఞానంచయోగశ్చశేషాఽన్యోగ్రన్థవిస్తరఇత్యాదిశాస్త్రైః ప్రోక్షణాదిభిస్సమిదాదికమివపరిశుద్ధస్వరూపయాథాత్మ్యజ్ఞానేనసంస్కృతైవాత్మహవిస్సమర్పణీయమిత్యుక్తత్వాదిహాపిశరీరేన్ద్రియాదిభ్యోవివిక్తంస్వాత్మానంప్రదర్శయన్స్వోద్యబ్రహ్మణిసమర్పణస్వాధికారానుగుణమర్థయతే (వాయురితి) *భోక్తాభోగ్యంప్రేరితారంచమత్వేత్యాదిశ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధశ్చిదచిదీశ్వరతత్త్వక్రమఇహాపిద్రష్టవ్యః వాయుః- విద్యాకర్మానుగుణభగవత్సఙ్కల్పవశేనతత్రతత్రగన్తృత్వాద్వాయుః అనేనజీవస్యఅణుపరిమాణత్వంపరమాత్మాధీనత్వంచసిద్ధ్యతి *వాగతిగన్ధనయోరితిధాతుః నిలయనరహితత్వాత్క్వచిదప్యస్థితత్వాభావాచ్చానిలః అమృతం - మ్రియమాణేపిదేహేసన్నాశస్యాయమమృతం స్వరూపతోధర్మతశ్చావినాశీత్యర్థః *అవినాశీవాఅరేయమాత్మాఅనుచ్ఛిత్తిధర్మా*నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతే- నవిద్యతేఉచ్ఛిత్తిః - వినాశోయస్య - సఃఅనుచ్ఛిత్తిః నిత్యఇత్యర్థః అనుచ్ఛిత్తిర్ధర్మోయస్యాసావనుచ్ఛిత్తిధర్మేతిపునర్బహువ్రీహిః నిత్యజ్ఞానవానితిభావః ఆహుశ్చయామునాచార్యాః *తదేవంచిత్స్వభావస్యపుంసఃస్వాభావికీచితిః। తత్తత్పదార్థసంసర్గాత్తత్తద్విత్తిత్వమశ్నుతఇతి ఇదమమృతత్వమపహతపాప్మత్వాదీనామప్యుపలక్షణం- పరిశుద్ధజీవవిషయేప్రజాపతివాక్యే *యఆత్మాఽపహతపాప్మావిజరోవిమృత్యుర్విశోకోవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతిపాఠాత్ అనిలమమృతమితిపదద్వయమపిపుల్లిఙ్గత్వేనవిపరిణేయం- వాయురితిపుల్లిఙ్గత్వేనోపక్రమాత్. అత *వాయుశ్చాన్తరిక్షంచైతదమృతమిత్యాదికంపరామృశ్యవాయ్వాదిశబ్దానాంభూతద్వితీయవిషయకత్వంనాశఙ్కనీయం- పూర్వాపరాభ్యామసఙ్గతేః. నాపివిశిష్టవృత్త్యావాయుగతపరమాత్మవిషయత్వమాశఙ్కనీయం-నశ్వరస్యదేహస్యఅనన్తరవచనేనతద్వ్యావృత్తప్రత్యగాత్మపరత్వస్యైవన్యాయ్యత్వాత్ *క్షరంప్రధానమమృతాక్షరంహరః క్షరాత్మానావీశతేదేవఏకః - స్వభోగ్యతయాప్రధానంహరతీతిహరః. జీవఇత్యర్థః. *క్షరంత్వవిద్యాహ్యమృతంతువిద్యావిద్యావిద్యే

ఈశతేయస్తుసోన్యఇతి శ్వేతాశ్వతరీయే భోగ్యభోక్తృనియన్తౄణాంవివేచనే అమృతశబ్దేన ప్రత్యగాత్మనోఽభిధానదర్శనాచ్చ అత్రాప్యమృతశబ్దో జీవాత్మపరఇత్యేవయుక్తం ఏవం ప్రత్యగాత్మస్వరూపస్య *నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిదిత్యాది ప్రసిద్ధమమృతత్వమభిధాయ దేహేన్ద్రస్యశరీరస్య ప్రకృత్వమవశ్యమ్భావీత్యాహ (అథేదంభస్మాన్తంశరీరమితి) ప్రకృతాదర్థాదర్థాన్తరవివక్షయా అత్రాథశబ్దః జీవాత్మోత్క్రమణానన్తరార్థకో వా. యద్వా- కార్త్స్న్యపరః స్మర్యతేచ *బ్రహ్మాదిషుప్రలీనేషునష్టేస్థావరజఙ్గమే। ఏకస్తిష్ఠతివిశ్వాత్మాసతునారాయణోఽవ్యయఇతి భస్మ శబ్దోదాహవ్యసంస్కారపరః సఖననాదేరప్యుపలక్షకః అథవా - కళేబరంవిట్ క్రిమిభస్మసంజ్ఞితమిత్యస్యత్ర ప్రసిద్ధిక్రిమ్యన్తత్వాదేరుపలక్షకో భస్మాన్తశబ్దః త్యాగేకృతే క్రవ్యాదభక్షితంశరీరంవిట్సంజ్ఞితంభవతి ఖననేక్రిమిసంజ్ఞితం దాహేభస్మసంజ్ఞితమితిభావః ననుకేషుచిచ్ఛరీరేషు ప్రత్యక్షఏవవినాశోదృష్టః - అవినష్టేష్వప్యన్యేషుఅనుమానాద్వినాశిత్వంసునిశ్చితం- అన్యథాశత్రూన్ప్రతిశస్త్రాదికంనప్రయుజ్యేత - స్వయమపి శత్రుప్రయుక్తశస్త్రశరాదికంననివారయేత్ ఏవంసంప్రతిపన్నస్యభస్మాన్తతాదేర్హేయోపదేశేకింప్రయోజనమితిచేత్ ఉచ్యతే - ఆత్మశరీర యోరమృతత్వామృతత్వరూపవిరుద్ధధర్మప్రదర్శనేన భేదసమర్థనంతావదేకంప్రయోజనం అపథ్యపరిహారరసాయనసేవాదిభిఃకింనిత్యత్వంసంభవేదితిస న్దేహవ్యాకరణంద్వితీయం. స్వదేహేపివైరాగ్యజననంతృతీయం వినాశహేతౌసత్యపశ్యంపశ్యతివత్ - భగవదుపాసనాదిభిరత్యన్తవినాశస్యాపిసంభా వనాద్యోతనంచతుర్థం శీఘ్రంమోక్షోపాయేప్రవర్తస్వ[illegible]పఞ్చమం ఏవముక్తాన్యనుక్తానిచప్రయోజనాన్తరాణి ద్వితీయా ధ్యాయతాత్పర్యచన్ద్రికాయాంద్రష్టవ్యాని ఏవం *భోక్తాభోగ్యంప్రేరితారంచమత్వేతి క్రమేణచిదచిద్వివేకముక్త్వా ప్రేరితారం ప్రకృతంపరమ పురుషంప్రణవేనోపాదత్తే (ఓమితి) యథామనన్త్యాథర్వణాః *యఃపునరేతంత్రిమాత్రేణౌమిత్యనేనైవాక్షరేణపరమపురుషమభిధ్యాయీతే తి. ఉక్తంచయోగానుశాసనే *క్లేశకర్మవిపాకాశయైరపరామృష్టఃపురుషవిశేషఈశ్వరస్సఏషామపిగురుఃకాలేనానవచ్ఛేదాత్తస్యవాచకఃప్రణవఇ తి. ఆహచసర్వజ్ఞః *ఓమిత్యేవసదావిప్రాఃపఠధ్వంధ్యాతకేశవమితి స్వయంచాగాయత *ఓమిత్యేకాక్షరంబ్రహ్మవ్యాహరన్మామనుస్మరన్నితి. ఏవంసర్వత్రద్రష్టవ్యం. అథవా - శరీరమాత్మానంచవివిచ్యవివిక్తమాత్మానమకారవాచ్యేపరమపురుషేసమర్పయతి (ఓమితి) ప్రణవస్యఆత్మస మర్పణపరత్వం *ఓమిత్యాత్మానంయుఞ్జీత *ప్రణవోధనుశ్శరోహ్యాత్మాబ్రహ్మతల్లక్ష్యముచ్యతే। అప్రమత్తేనవేద్ధవ్యంశరవత్తన్మయోభవేదిత్యాది షుప్రసిద్ధం. అథక్రతురూపిణంభగవన్తంజ్ఞానయజ్ఞగోచరమూర్తిం[illegible]స్తవనుగ్రహంయాచతే (క్రతోస్మర) క్రతో - జ్యోతిష్టోమాదిక్రి యాత్మక యథాహ *అహంక్రతురహంయజ్ఞఇతి- యజ్ఞః- పఞ్చమహాయజ్ఞాఇత్యర్థః అథవా క్రతో- భక్తిస్వరూప *యథాక్రతురస్మిఁల్లోకే పురుషోభవతితథేతః ప్రేత్యభవతిసక్రతుంకుర్వీత-ఏవం *క్రతురహమిత్యాదిషుక్రతుశబ్దస్యభక్తియోగేపిప్రయోగదర్శనాత్. భక్తియోగోపరేభ[illegible]ఉపచారాదిత్యాచార్యాః రక్షకస్యభక్తియోగస్థానేనివేశనంక్రతోఇతిసమ్బోధనేనవివక్షితమితిభావః స్మర- సానుగ్రహంయాబుద్ధ్యావి షయీకురు *స్నేహపూర్ణేనమనసాకింనస్మరసికేశవఇతివత్ ఉక్తంచభగవతా *స్థితేమనసిసుస్వస్థేశరీరేసతియోనరః। ధాతుసామ్యేస్థితేస్మర్తా విశ్వరూపంచమామజమ్॥ తతస్తంమ్రియమాణంతుకాష్ఠపాషాణసన్నిభం। అహంస్మరామిమద్భక్తంనయామిపరమాంగతిమ్ అత్రస్మరామి- నయామీతిపదద్వయస్యక్రతోస్మర-అగ్నేనయఇతిప్రార్థనాద్వయాపే క్షయాప్రతివచనత్వావగమద్వారావరాహచరమశ్లోకద్వయంవాయురనిలమమృతమిత్యాదిమన్త్రద్వయోపబృంహణమితిభావః (కృతంస్మర) మ త్కృతంయత్కించిదానుకూల్యమనుసన్ధాయకృతజ్ఞస్త్వంమాంరక్షఇతివా-ఏతావదనన్తంత్వత్కృతమానుకూల్యంప్రతిసన్ధాయత్వమేవశేషపూర ణంకుర్వితివాభావః. స్మరన్తిహి *జాయమానంహిపురుషమిత్యాది ఉక్తార్థత్వరాతిశయాత్క్రతోస్మరకృతంస్మరేత్యావృత్తిః ౧౭

అగ్నేనయసుపథారాయే అస్మాన్విశ్వానిదేవవయునానివిద్వాన్।
యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనోభూయిష్ఠాంతేనమఉక్తింవిధేమ॥౧౮

హరిః ఓం. శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

ఇతి వాజసనేయసంహితోపనిషత్సమాప్తా.

శం — పునరన్యేనమన్త్రేణమార్గంయాచతే- హేఅగ్నే నయ- గమయ. సుపథా- శోభనేనమార్గేణ. సుపథేతివిశేషణం దక్షిణమా ర్గనివృత్త్యర్థం నిర్విణ్ణోఽహందక్షిణేనమార్గేణగతాగతలక్షణేన- అతోయాచేత్వాం- పునఃపునర్గమనాగమనవర్జితేనశోభనేనపథానయ రాయే - ధ నాయ. కర్మఫలభోగాయేత్యర్థః. అస్మాన్- యథోక్తధర్మఫలవిశిష్టాన్. విశ్వాని - సర్వాణి. హేదేవ వయునాని- కర్మాణి ప్రజ్ఞానానివా. వి ద్వాన్- జానన్ కించ- యుయోధి- వియోజయ వినాశయ అస్మత్- అస్మత్తః. జుహురాణం- కుటిలవఞ్చనాత్మకమేనః- పాపం తతోవయం విశుద్ధాస్సన్త ఇష్టంప్రాప్స్యామఇత్యభిప్రాయః. కింతువయమిదానీంతేనశక్నుమఃపరిచర్యాంకర్తుం భూయిష్ఠాం- బహుతరాంతే - తుభ్యంనమఉ క్తిం- నమస్కారవచనంవిధేమ. తవనమస్కారేణపరిచరేమఇత్యర్థః ——— *అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయామృతమశ్నుతే *వినాశేనమృత్యుంతీ ర్త్వాసమ్భూత్యామృతమశ్నుతఇతిశ్రుత్వాకేచిత్సంశయంకుర్వన్తి - అతస్తన్నిర్ధారణార్థంసఙ్క్షేపతోవిచారణాంకరిష్యామః - తత్రతావత్కింనిమిత్తః

సంశయ ఇతి. ఉచ్యతే- విద్యాశబ్దేన ముఖ్యా పరమాత్మవిద్యైవ కస్మాన్న గృహ్యతే - అమృతత్వం చ నను ఉక్తాయాః పరమాత్మవిద్యాయాః కర్మణశ్చ విరోధాత్సముచ్చయానుపపత్తిః సత్యం- విరోధస్తు నావగమ్యతే- విరోధావిరోధయోః శాస్త్రప్రమాణకత్వాత్ యథాఽవిద్యాను...విద్యోపాసనం చ శాస్త్రప్రమాణకం - తథా తద్విరోధాఽతద్విరోధావపి యథా చ *న హింస్యాత్సర్వా భూతాని ఇతి శాస్త్రాదవగతం పునశ్శాస్త్రేణైవ బాధ్యతే- అధ్వరే పి హింసా స్యాదితి- ఏవం విద్యాఽవిద్యయోరపి స్యాత్ విద్యాకర్మణోశ్చ సముచ్చయే న- *దూరమేతే విపరీతే విషూచీ అవిద్యా యా చ విద్యేతి శ్రుతేః *విద్యాం చావిద్యాం చేతి వచనాదవిరోధ ఇతి చేన్న- హేతుస్వరూపఫలవిరోధాత్ విద్యాఽవిద్యావిరోధాఽవిరోధయోర్వికల్పాసంభవాదవిరోధవిధేరితి చేన్న- సహసంభవానుపపత్తేః క్రమేణ స్యాతాం విద్యావిద్యే ఇతి చేన్న విద్యోత్పత్తౌ తదాశ్రయేఽవిద్యానుపపత్తేః న హ్యగ్నిరుష్ణః ప్రకాశశ్చేతి విజ్ఞానోత్పత్తౌ యస్మిన్నాశ్రయే తదుత్పన్నం- తస్మిన్నేవాశ్రయే శీతోఽగ్నిరప్రకాశో వేత్యవిద్యాయా ఉత్పత్తిః నాపి సంశయోఽజ్ఞానం వా *యస్మిన్సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూద్విజానతః। తత్ర కో మోహః కశ్శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః ఇతి శోకమోహాద్యసంభవశ్రుతేః అవిద్యాఽసంభవాత్తదుపాదానస్య కర్మణోప్యనుపపత్తిమవోచామ *అమృతమశ్నుత ఇత్యాపేక్షికమమృతం విద్యాశబ్దేన పరమాత్మవిద్యాగ్రహణే *హిరణ్మయేనేత్యాదినా ద్వారమార్గయాచనమనుపపన్నం స్యాత్ తస్మాద్యథా వ్యాఖ్యాత ఏవ మన్త్రాణామర్థ ఇత్యుపరమ్యతే ౧౧

——⁂——

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య
శఙ్కరభగవతః కృతౌ వాజసనేయ సంహితోపనిషద్భాష్యం సంపూర్ణమ్

ఆ — మన్త్రద్వయ ఏకోవ్యాఖ్యాయ సఙ్క్షేపతో విచారమారభతే (అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వేత్యాదినా) (అమృతత్వం చేతి) అమృతత్వం చ ముఖ్యమేవ కస్మాన్న గృహ్యత ఇతి సమ్బన్ధః శాస్త్రీయయోర్జ్ఞానకర్మణోర్విరోధావిరోధౌ శాస్త్రీయావేవ గ్రాహ్యౌ - న తర్కమాత్రేణేతి పరేణోక్తం సిద్ధాన్తీ శాస్త్రీయ ఏవ విరోధ ఇత్యాహ (దూరమేతే ఇతి) విషూచీ- నానాగతీ విద్యావిద్యే దూరం విపరీతే-అతిశయేన విరుద్ధే ఇత్యర్థః (సహసంభవానుపపత్తేరితి) కాఽనుపపత్తిః క్వాపి విరోధశ్రవణాత్ తద్గతవిద్యావిద్యయోర్విరోధోఽస్తి - ఇహ త్వవిరోధశ్రవణాత్ అవిరోధో భవిష్యతీతి న వాచ్యం- విరోధావిరోధయోర్వ్యవస్థితత్వేన వికల్పాసంభవాత్ ఉదితానుదితహోమవద్బ్రీహియవ పురుషతన్త్రత్వాద్యభావాద్వికల్ప ఇత్యుక్తం తర్హ్యవిరోధవిధాస్తు - సముచ్చయవిధిబలాదితి చేన్న- ముఖ్యబ్రహ్మవిద్యావిద్యయోః శుక్తివిద్యావిద్యయోరివ సహాసంభవానుపపత్తేస్సముచ్చయవిధిరసిద్ధః సిద్ధే సముచ్చయవిధౌ తద్బలాదవిరోధసిద్ధిః- అవిరోధావగమాచ్చ సముచ్చయసిద్ధిరిత్యన్యోన్యాశ్రయః స్యాదిత్యర్థః సహసంభవానుపపత్తావపి క్రమేణైకాశ్రయే విద్యావిద్యే స్యాతామితి చేత్. యది పూర్వం విద్యా- పశ్చాదవిద్యేతి క్రమః- తర్హి ఇష్యత ఏవ యది పశ్చాత్తర్హ్యసంభవ ఇత్యాహ (న విద్యోత్పత్తావితి) పూర్వసిద్ధాయా అవిద్యాయాః ప్రధ్వస్తత్వాదన్యస్యా శ్చోత్పత్తౌ కారణాసమ్భవాన్మూలాభావేన భ్రమసంశయాగ్రహణానామపి విదుషోఽనుపపత్తిరిత్యర్థః విద్యోత్పత్తౌ మా భూదవిద్యా- కామం కర్మ తు భవిష్య... ...టనాదిదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యాసమ్భవాదితి) చోదనాప్రయుక్తానుష్ఠానం హి కర్మ జ్ఞానేన సహైతవ సముచ్చిచీషితం. బ్రహ్మాత్మైకత్వం సాక్షాత్కుర్వతో న చోదనాసమ్భవతి- కామాభావాత్ కామినో హి సర్వాశ్చోదనాః- *అకామతః క్రియాః కాశ్చిద్దృశ్యన్తే నేహ కస్యచిత్। యద్యద్ధి కురుతే జన్తుస్తత్తత్కామస్య చేష్టితమితి స్మరణాత్ విద్వచ్ఛరీరస్థితిస్త్వవిద్యాలేశాశ్రయా కర్మశేషనిమిత్తం తు భిక్షాటనాది న కర్మ- చోదనాఽభావాత్ కింతు యావత్ప్రాణశరీరసంయోగభావికర్మాభాసం తచ్చ విద్వాన్న స్వగతం మన్యతే- కర్మాధ్యాసోపాదానావిద్యాయా అసమ్భవాత్, నైవ కించిత్కరోమీతి ప్రత్యయాచ్చేతి భావః యదుక్తమమృతశబ్దేన ముఖ్యమేవామృతత్వం కిం న గృహ్యతే, విద్యాశబ్దేన చ పరమాత్మవిద్యేతి - తత్రాహ (అమృతమితి) ముఖ్యామృతత్వగ్రహణే హిరణ్మయాదిమన్త్రేణ ద్వారమార్గయాచనమనుపపన్నం స్యాత్- *న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్త్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇత్యాదిశ్రుతేః తతో ముఖ్యార్థబాధాద్గౌణార్థగ్రహణం యుక్తమిత్యర్థః యస్మాదర్థాన్తరం న సఙ్గచ్ఛతే తస్మాదిత్యుపసంహారః

ఈశాప్రభృతిభాష్యస్య శఙ్కరస్యపరాత్మనః। మన్దోపకృతిసిద్ధ్యర్థం ప్రణీతం టిప్పణం స్ఫుటం॥

——⁂——

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ వాజసనేయసంహితోపనిషద్భాష్యటీకా సమాప్తా

మూ — పునరప్యగ్నిశబ్దవాచ్యం భగవన్తం ప్రతీష్టప్రాప్తిమనిష్టనివృత్తిం చ ప్రార్థయతే (అగ్నే నయేతి) బృహదారణ్యకే చ సప్తమాధ్యాయే *యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమిత్యాదినా అర్చిరాదికం పన్థానముపదిశ్య పశ్చాదధ్యాయావసానే *హిరణ్మయేన పాత్రేణేత్యాద్యాః ఏతే చత్వారో మన్త్రాః క్రమేణ పఠితాః. అగ్నే - అగ్నిశరీరక *యస్యాగ్నిః శరీరమిత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణం యద్వా- *సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిరితి న్యాయేన అగ్రం నయతీత్యగ్నిః అగ్రనయనాదిగుణయుక్త. నయ - ప్రవర్తయేత్యర్థః. సుపథా- శోభనేన మార్గేణ. ప్రతిషేధస్య

త్వరహితేనయాజనాధ్యాపనాద్యుపాయేనేతియావత్ రాయే- విద్యాఖ్యశరీరసంరక్షణత్వదర్చనానుగుణాయధనాయేత్యర్థః అథవా - *అతస్కృత గ్రాహ్యమిదమరాజకవశంవదం। అదాయాదవిభాగార్హంధనమాదాయసుస్థిరం॥ *అనన్తంబతమేవిత్తమిత్యాదిషూక్తమలౌకికధనమిహవివక్షితం- విద్యాప్రకరణానుగుణ్యాత్ ఏకఏవమన్త్రః ప్రకరణాదిభిఃవిశేషితఃతత్తదనుగుణమర్థంబోధయతీతిసమ్యాఙ్న్యాయవిదఇత్యాచార్యాః యద్వా- అగ్నేనయ- ప్రాపయేత్యర్థః సుపథా- అర్చిరాదిపథేన బృహదారణ్యకపాఠేఽర్చిరాదిపథస్యబుద్ధిస్థత్వాత్. *అర్చిరహస్సితపక్షోనుదగయనాబ్దమరుదర్కేన్దూన్। అపివైద్యుతవరుణేన్ద్రప్రజాపతీనాతివాహికానాహు రిత్యభియుక్తసంగృహీతేనమార్గణేతిభావః అర్చిరాదిమార్గవివక్షాయ్యాచార్యాభిప్రైతైవ- రాయేఇత్యత్రబ్రహ్మణఃప్రాప్యత్వోపవర్ణనాత్. బ్రహ్మైవహిసుస్థిరమనన్తమలౌకికంచధనం అతఏవతత్రతత్రైవముచ్యతే *ధనంమదీయంతవపాదపఙ్కజం *యోనిత్యమచ్యుతపదామ్బుజయుగ్మరుక్మవ్యామోహతః *ఋరీశ్వరద్వారమహోత్సవాదికాదురాసికాద్యైరచితోయమఞ్జలిః। యదఞ్జనాభంనిరపాయమస్తిమేధనఞ్జయస్యన్దనభూషణంధనం * నమేపిత్రార్జితంద్రవ్యంనమయాకించిదార్జితం। అస్తిమేహస్తిశైలాగ్రేవస్తుపైతామహంధనమితి అత్రచైవంశాఙ్కరంవ్యాఖ్యానం *సుపథా- శోభనేనమార్గేణ సుపథేతివిశేషణందక్షిణమార్గనివృత్త్యర్థం విషణ్ణోహందక్షిణేనమార్గేణగతాగతలక్షణేన అతోయాచేత్వాంపునఃపునర్గమనాగమనవర్జితేనశోభనేనపథానయేతీతి. రాయే - హిరణ్యనిధిసరూపాయపురుషాయత్వత్ప్రాప్తయేఇతిభావః అస్మాన్ - అనన్యప్రయోజనాననన్యగతీంశ్చేత్యర్థః. నకేవలంమాం - [illegible] బహువచనస్యాభిప్రాయః దేవ- అస్మదపేక్షితప్రదానానుగుణవిచిత్రజగత్సృష్టిస్థితిసంహారాన్తఃప్రవేశనియమనస్వాశ్రితవిమోచనాదిరూపవిలక్షణక్రీడాయుక్త. * యోబ్రహ్మాణంవిదధాతిపూర్వంయోవైవేదాంశ్చప్రహిణోతితస్మై। తంహదేవమాత్మబుద్ధిప్రసాదంముముక్షుర్వైశరణమహంప్రపద్యఇతిమన్త్రేపిదేవశబ్దస్యైవమేవాభిప్రాయః వయునశబ్దోజ్ఞానవాచీ- *మాయావయునంజ్ఞానమితినైఘణ్టుకోక్తేః అత్రతులక్షణయాజ్ఞాతవ్యోపాయపరః. విశ్వానివయునాని-సర్వానపితత్తదధికారానుగుణచతుర్విధపురుషార్థోపాయాన్యథావత్విద్వాంస్త్వమవిదుషోఽస్మాన్నేతుమర్హసీతిభావః యోవైవేదాంశ్చప్రహిణోతితస్మాఇతిమన్త్రపదానామస్యైతదేవహృదయం *ముముక్షుర్వైశరణమహంప్రపద్యఇతిమన్త్రగతముముక్షుపదంవివృణ్వన్నాహ (యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనఇతి) * హ్వృకౌటిల్యే, జుహురాణం- కుటిలం బన్ధనాత్మకమిత్యర్థః. యద్వా - అచిన్త్యప్రకారకౌటిల్యతయాబాధమానమితిభావః అనేనవిశేషణేనఅతితీవ్రఃశోకవేగోద్యోత్యతే ఏనః అకృత్యకరణకృత్యాకరణాదిరూపంత్వదుపాసనోత్పత్తిప్ర[illegible] త్వత్ప్రాప్తిప్రతిబన్ధకమితివా ఏనఇత్యేకవచనంజాత్యభిప్రాయకం వస్తుతస్తుకియదిదంనివర్త్యమేనః- నివర్తకానురూపంహీనభవతి. నహిసర్వశక్తేస్తవేదమనురూపంప్రసన్నం, నాపినమఉక్తిః - భూయిష్ఠాం, ఇత్యేకవచనస్యాభిప్రాయః. అస్మత్- అస్మత్తః యుయోధి-పృథక్కురు వినాశయేతిభావః యద్వా- పృథక్కురు ఏతావదేవయాచేత్వాంజుహురాణమేనోఽస్మత్తఃప్రథమంవియోజయేతి తత్పశ్చాద్యథామనోరథంవినాశయసిచేద్వినాశయ- పురుషాన్తరేసఙ్క్రమయసిచేత్సఙ్క్రమయ - నాస్తితత్రాస్మాకంనిర్బన్ధఇతిభావః భూయిష్ఠాం - అనన్యగతిత్వాదిగుణైరావృత్తితశ్చభూయసీంనమఉక్తిం తే- అవాప్తసమస్తకామతయానిరుపాధికసర్వస్వామితయాచనమఉక్త్యన్యదిరపేక్షాయతే. విధేమ- విదధ్మహే, వ్యత్యయోశ్ఛాన్దసః నమఉక్తైరనువృత్తింవానాథంప్రతినాథయతే - *నమఇత్యేవవాదినఇతిహిముక్తానామపిలక్షణంమోక్షధర్మేశ్రుతం. మానసస్తాయికయోర్నమఘోరభావేపినమశ్శబ్దమాత్రేణత్వంప్రసన్నోభవితుమర్హసీత్యుపక్షేపాభిప్రాయః హేఅగ్నేదేవవిశ్వానివయునానివిద్వాన్త్వంజుహురాణమేనోఽస్మత్తోయుయోధి - సుపథాఽస్మాన్రాయేనయ - వయంతేభూయిష్ఠాంనమఉక్తింవిధేమేత్యన్వయః. నిత్యాఞ్జలిపుటాహృష్టానమఉక్తింవిధేమేత్యర్థః నమఇత్యేవవాదినోభవామేతిభావః ౧౮

కూ — ఏవమస్మిన్ననువాకేఆదితోమన్త్రాష్టకస్య చేతనాచేతనరూపమపరతత్త్వద్వయం, కర్మయోగజ్ఞానయోగరూపంవ్యవహితోపాయద్వయం, చప్రధానప్రతిపాద్యం. ఉపరితనాష్టకస్యతుపరతత్త్వపరమపురుషవిషయకంభక్తియోగరూపంసాక్షాత్సాధనం. అవశిష్టమన్త్రద్వయస్యసర్వఫలసాధనంప్రపదనంప్రధానప్రతిపాద్యం ఏవంచశ్రీభగవద్గీతాధ్యాయేషుప్రథమషట్కంప్రథమాష్టకస్యోపబృంహణం ద్వితీయషట్కంద్వితీయాష్టకస్య. తృతీయషట్కమవశిష్టమన్త్రద్వికస్యోపబృంహణం. తృతీయషట్కంహిప్రథమమధ్యమషట్కాభ్యాముక్తతత్త్వోపాయపురుషార్థవిశదీకరణపూర్వకంశరణాగతివిధిప్రధానం. తత్రచరమశ్లోకస్యపూర్వార్థంవాయురనిలమమృతమితిమన్త్రోక్తానుష్ఠానవిధాయకం. ఉత్తరార్థంతుయుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనఇతిప్రార్థయమానానాంప్రార్థనాపూరణసఙ్కల్పపూర్వకంశోకప్రతిక్షేపకమితిచరమశ్లోకోప్యస్యమన్త్రద్వికస్యోపబృంహణమేవేతిసిద్ధం ఏవంపరతత్త్వతద్విభూతియోగతదుపాసనతత్ప్రపదనతత్ఫలవిశేషాన్సంగృహ్యసంహితేయంసముపూర్యత

వేదాన్తగురుపాదాబ్జధ్యాననిర్మలచేతసా। వాజివేదాన్తసారార్థః శ్రీవత్సాఙ్కేనదర్శితః॥

యదిహరహస్యంవివృతంయద్వ్యాఖ్యానంవచోఽధికంయచ్చ। కృపయాతదిదంసర్వం దేవక్షమతేతథామహాన్తోపి॥

ఇతిశ్రీమత్పర్వతస్తోత్రభయవేదాన్తాచార్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీవత్సాఙ్క శ్రీమన్నారాయణమునీన్ద్రస్యకృతిము ఈశావాస్యప్రకాశికాసంపూర్ణా.

శ్రీ గురుభ్యో నమః

శ్రీమన్నారాయణపరబ్రహ్మణేనమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచయుక్తా

కేనోపనిషత్.

అవతారికా

శం.— కేనేషిత మిత్యాద్యోపనిష త్పరబ్రహ్మవిషయావక్తవ్యేతి నవమస్యాధ్యాయస్యారమ్భః ప్రాగేతస్మాత్కర్మాణ్యశేషతః పరిసమాపితాని, సమస్తకర్మాశ్రయభూతస్యచ ప్రాణస్యోపాసనాన్యుక్తాని, కర్మాఙ్గసామవిషయాణి, చ అనన్తరంచ గాయత్రసామవిషయదర్శనంవంశాన్తముక్తంకార్యం, సర్వమేతద్యథోక్తం కర్మచజ్ఞానంచసమ్యగనుష్ఠితం నిష్కామస్యముముక్షోః సత్త్వశుద్ధ్యర్థంభవతి సకామస్యతుజ్ఞానరహితస్య కేవలాని శ్రౌతానిస్మార్తానిచ కర్మాణి దక్షిణమార్గప్రతిపత్తయేపునరావృత్తయేచభవన్తి. స్వాభావిక్యాత్వశాస్త్రీయయా ప్రవృత్త్యా పశ్వాదిస్థావరాన్తా అధోగతిస్స్యాత్- * అథైతయోః పథోర్నకతరేణచతానీమానిక్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతానిభవన్తిజాయస్వమ్రియస్వేత్యేతత్తృతీయంస్థానమితిశ్రుతేః, * ప్రజాఃతిస్రోఽత్యాయమీయురితి మన్త్రవర్ణాత్, విశుద్ధసత్త్వస్యతు నిష్కామస్యైవ బాహ్యాదనిత్యాత్సాధ్యసాధన సంబన్ధాదిహకృతాత్పూర్వకృతాద్వా సంస్కారవిశేషోద్భవాద్విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయా జిజ్ఞాసాప్రవర్తతే తదేతద్వస్తుప్రశ్నప్రతివచనలక్షణయా శ్రుత్యాప్రదర్శ్యతే (కేనేషితమిత్యాద్యయా) కాఠకేచోక్తం * పరాఞ్చిఖానివ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతినాన్తరాత్మన్ । కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్త చక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్నిత్యాది, * పరీక్ష్యలోకాన్ కర్మచితాన్ బ్రాహ్మణోనిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతఃకృతేన । తద్విజ్ఞానార్థంసగురుమేవాభిగచ్ఛేత్ సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠమిత్యాదిఆథర్వణే, చ ఏవంహివిరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయం విజ్ఞానంశ్రోతుంమన్తుంవిజ్ఞాతుంచసామర్థ్యముపపద్యతే- నాన్యథా. ఏతస్మాచ్చ ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానాత్సంసారబీజమజ్ఞానం కామకర్మప్రవృత్తికారణమశేషతోనివర్తతే- * తత్రకోమోహఃకశ్శోకః ఏకత్వమనుపశ్యతఇతిమన్త్రవర్ణాత్, * తరతిశోకమాత్మవిత్ * భిద్యతేహృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తేసర్వసంశయాః। క్షీయన్తేచాస్యకర్మాణితస్మిన్దృష్టేపరావరఇత్యాదిశ్రుతిభ్య, శ్చ కర్మసహితాదపిజ్ఞానాదేతత్సిధ్యతీతిచేన్న- వాజసనేయకేతస్యాన్యకారణత్వవచనాత్ * జాయామేస్యాదితిప్రస్తుత్య *పుత్రేణాఽయంలోకోజయ్యోనాన్యేనకర్మణాకర్మణాపితృలోకోవిద్యయాదేవలోకఇత్యాత్మనోన్యస్యలోకత్రయస్యకారణత్వముక్తంవాజసనేయకే తత్రైవచపారివ్రాజ్యవిధానేహేతురుక్తః*కింప్రజయాకరిష్యామోయేషాంనోయమాత్మాఅయంలోకఇతి తత్రాయంహేత్వర్థః- ప్రజాకర్మతత్సంయుక్తవిద్యాభిర్మనుష్యపితృదేవలోకత్రయసాధనైరనాత్మలోకప్రతిపత్తయేకారణైఃకింకరిష్యామః నచాస్మాకంలోకత్రయమనిత్యంసాధనసాధ్యమిష్టం- యేషామస్మాకంస్వాభావికోఽజోఽజరోఽమృతోఽభయోనవర్ధతేకర్మణానోకనీయాన్ నిత్యశ్చలోకఇష్టః సచనిత్యత్వాన్నావిద్యానివృత్తివ్యతిరేకేణాన్యసాధననిష్పాద్యః. తస్మాత్ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానపూర్వకసర్వైషణాసన్న్యాసఏవకర్తవ్యఇతి. కర్మసహభావిత్వవిరోధాచ్చ ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానస్య నహ్యుపాత్తకారకఫలభేదవిజ్ఞానేనకర్మణా ప్రత్యస్తమితసర్వభేదదర్శనస్య ప్రత్యగాత్మ బ్రహ్మవిషయస్య సహభావిత్వముపపద్యతే - వస్తుప్రాధాన్యేసత్యపురుషతన్త్రత్వాద్బ్రహ్మవిజ్ఞానస్య తస్మాద్దృష్టాదృష్టేభ్యోబాహ్యసాధనసాధ్యేభ్యోవిరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయా బ్రహ్మజిజ్ఞాసేయంకేనేషితమిత్యాదిశ్రుత్యాప్రదర్శ్యతే శిష్యాచార్యప్రశ్నప్రతివచనరూపేణకథనంతుసూక్ష్మవస్తువిషయత్వాత్సుఖప్రతిపత్తికారణంభవతి, కేవలతర్కాగమ్యత్వంచదర్శితంభవతి,.

యచ్ఛ్రోత్రాదేరధిష్ఠానంచక్షురాద్యగోచరం। స్వతోధ్యక్షంపరంబ్రహ్మనిత్యముక్తంభజామితత్॥

ఆ.— కేనేషితమిత్యాదికాంతలవకారశాఖోపనిషదంవ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్ భాష్యకారోఽహంప్రత్యయగోచరస్యాత్మనస్సంసారిత్వా, దసంసారిబ్రహ్మభావస్యోపనిషత్ప్రతిపాద్యస్యాసమ్భవా, న్నిర్విషయత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహఙ్కారసాక్షిణోఽసంసారిత్వ గ్రాహకప్రమాణావిషయత్వాద్బ్రహ్మత్వప్రతిపాదనవిరోధాసమ్భవాత్సవిషయత్వాద్వ్యాఖ్యేయత్వంప్రతిజానీతే (కేనేషితమిత్యాద్యేతి) కస్తర్హినవమస్యాధ్యాయస్యాష్టాధ్యాయ్యాసహానియతపూర్వోత్తరభావానుపపత్తిలభ్యస్సమ్బన్ధఇత్యాశఙ్క్యహేతుహేతుమద్భావలక్షణసమ్బన్ధందర్శయితుంవృత్తమనువదతి (ప్రాగేతస్మాదిత్యాదినా) కర్మాఙ్గసామ- పాఙ్క్తభక్తికంసాప్తభక్తికంచ. తద్విషయాణ్యుపాసనానిపృథివ్యాదిదృష్ట్యోక్తాని. ప్రాణదృష్ట్యాగాయత్రసామోపాసనంచ. శిష్యాచార్యసన్తానావిచ్ఛేదోవంశః. తదవసానేనగ్రన్థేన. కార్యభూతమేవవస్తూక్తంచేత్ - తర్హిప్రాణాద్య

పాసనసహితస్య కర్మణః సంసారఫలత్వాత్ బ్రహ్మజ్ఞానానుపయోగాత్కథం హేతుహేతుమద్భావః సమ్బన్ధో విధిత్సిత ఇత్యాశఙ్క్య నిత్యకర్మణాం తావజ్జ్ఞా
నోపయోగిత్వం కథయతి (సర్వమేతదితి) కామ్యానాం ప్రతిషిద్ధానాం చ ఫలం తద్దోషదర్శనేన వైరాగ్యార్థమితి కథయతి (సకామస్య త్వితి) ఏత
యోః పథోః- జ్ఞానకర్మణోర్మధ్యే కేనాపి మార్గేణ యే - న ప్రవృత్తాః- తే- ప్రతిషిద్ధానుయాయిన ఇత్యర్థః (జాయస్వ మ్రియస్వేతి) పునఃపునర్జా
యన్తే మ్రియన్తే చేత్యర్థః తిస్రః ప్రజాః- స్వేదజాణ్డజోద్భిజ్జలక్షణాః పితృయానదేవయానలక్షణమార్గగమనద్వయమతీత్య కష్టామేవ గతిమాయుః-
ప్రాప్తా ఇత్యర్థః ఏవం కర్మఫలముక్త్వా తతో విరక్తస్య విశుద్ధసత్త్వస్య బ్రహ్మజ్ఞానేఽధికార ఇతి దర్శయన్ హేతుహేతుమద్భావమాహ (విశుద్ధసత్త్వ
స్య త్వితి) సాధ్యసాధనసమ్బన్ధాద్విరక్తస్యేతి సమ్బన్ధః తత్ర నిమిత్తస్యాదృష్టస్యానియతత్వమాహ (ఇహకృతాదితి) కర్మఫలాద్విరక్తస్య బ్రహ్మజి
జ్ఞాసా భవతీత్యత్ర సంవాదమాహ (కారకేచేతి) (ఆవృత్తచక్షురితి) సాధ్యసాధనబాహ్యవిషయకరణగ్రామః చక్షుర్గ్రహణస్యోపలక్షణార్థ
త్వాత్ అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వం చాహ (ఏవం హీతి) (నాన్యథేతి) అవిరక్తస్య బహిర్విషయాక్షిప్తచేతస ఆత్మజిజ్ఞాసైవానుపపన్నా కథంచి
జ్జాతాపి న ఫలావసానా స్యాత్- శూద్రయాగాదివదిత్యర్థః. యద్యప్యేవముపనిషదః కర్మకాణ్డసమ్బన్ధోఽస్తి - తథాప్యుపనిషత్స్వజ్ఞానస్య నిష్ప్రయోజ
నత్వాన్నోపనిషదో వ్యాఖ్యారమ్భః సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్మాచ్చేతి) సముచ్చయవాదినోఽభిప్రాయం శఙ్కతే (కర్మసహితాదపీతి)
ఏకాధ్యయనవిధిపరిగృహీతత్వాత్కర్మజ్ఞానకాణ్డయోరేకం ఫలం వాచ్యం - తతః కర్మసముచ్చితాత్ జ్ఞానాత్సనిదానసంసారనివృత్తిలక్షణం ఫలం సిధ్యతీతి
న కర్మసు విరక్తస్యోపనిషదారమ్భ ఇత్యర్థః. అధ్యయనవిధిపరిగ్రహమాత్రేణ కర్మకాణ్డస్య న మోక్షఫలత్వం కల్పయితుం శక్యం - ఫలాన్తరావగమవిరో
ధాదిత్యాహ (వాజసనేయక ఇతి) కిం చ యది శ్రుతేః కర్మసముచ్చితం జ్ఞానం విధిత్సితం స్యాత్ - తదా పారివ్రాజ్యం నోపదిశ్యేత శ్రుత్యా హేత్వభి
ధానేన తతో న సముచ్చయః శ్రుత్యర్థ ఇత్యాహ (తత్రైవ చేతి) ప్రజాశబ్దస్య[illegible]దాయ హేత్వర్థమాహ (తత్రాయమితి) కిం
కరిష్యామః - న కిమపి ఆత్మకామత్వాదేవేతి శేషః తత్ఫలం భుక్త్వా క్రమేణ మోక్షసమ్భవాత్కిమితి ప్రజాదిష్వనాదర ఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి)
ఇష్టోఽప్యయమాత్మలోకః కర్మణా వినా న లభ్యతే - ఫలత్వాన్మోక్షస్య అన్యథా స్వభావముక్తత్వే బన్ధమోక్షావస్థయోర[illegible]దిత్యాశఙ్క్యాహ
(నచేతి) కర్మమోక్షే కార్యస్యోత్పాద్యాదేరసమ్భవాత్స్వమ[illegible]నావవిద్యానివృత్త్యా ఫలప్రసిద్ధ్యుపపత్తేర్న కర్మకార్యో మోక్ష ఇత్యర్థః బ్రహ్మజ్ఞాన
[illegible]నిశ్చయపూర్వకః సన్న్యాసః కర్తవ్యః. సిద్ధే చానుభవావసానే బ్రహ్మాత్మజ్ఞానే స్వభావప్రాప్తః సన్న్యాస ఇతి ద్రష్టవ్యః.
ఇతశ్చ న కర్మబ్రహ్మాత్మతానిశ్చయసముచ్చయః శాస్త్రార్థ ఇత్యాహ (కర్మసహభావిత్వేతి) నను కర్మవద్బ్రహ్మజ్ఞానస్య విహితోఽనుష్ఠేయత్వా, ద్విధేశ్చ
వినియోజ్యాదిభేదాపేక్షిత్వా, త్కథం సర్వభేదదర్శనం ప్రత్యస్తముచ్యతే బ్రహ్మజ్ఞా[illegible]ఆహ (వస్తుప్రాధాన్యే సతీతి) విధిజన్యప్రయ
త్నవ్యా[illegible]ఉచ్యతే- జ్ఞానం న తథేతి తద్విశేష[illegible] యస్మాత్ప్రత్యగాత్మనో బ్రహ్మతానిశ్చయస్యాపరోక్షస్యాపరోక్షస్య వా కర్మణా స
ముచ్చయోఽనప్రామాణికః- తస్మాదిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రశ్నప్రతివచనరూపేణ ప్రతిపాదనస్య తాత్పర్యమాహ (శిష్యాచార్యేతి)

హరిః ఓం॥ కేనేషితం పతతి ప్రేషితం మనః కేన ప్రాణః ప్రథమః ప్రైతి యుక్తః।
కేనేషితాం వాచమిమాం వదన్తి చక్షుః శ్రోత్రం క ఉ దేవో యునక్తి॥౧

శం — *నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయేతి శ్రుతేశ్చ *ఆచార్యవాన్పురుషో వేద *ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపదితి *తద్వి
ద్ధి ప్రణిపాతేనేత్యాది శ్రుతిస్మృతినియమాచ్చ కశ్చిద్గురుం బ్రహ్మనిష్ఠం విధివదుపేత్య ప్రత్యగాత్మవిషయాదన్యత్ర శరణమపశ్యన్నభయం నిత్యం శివమచ
లమిచ్ఛన్పప్రచ్ఛేతి కల్ప్యతే (కేనేషితమిత్యాది) కేనేషితమితి- కేన- కర్త్రా ఈషితం- ఇష్టం అభిప్రేతం సన్మనః పతతి - స్వవిషయం ప్రతిగ
చ్ఛతీతి సంబధ్యతే. ఇషేరాభీక్ష్ణ్యార్థస్య గత్యర్థస్య చేహాసమ్భవాదిచ్ఛార్థస్యైవేత ద్రూపమితి గమ్యతే ఈషితమితీట్ప్రయోగస్తు ఛాన్దసః. తస్యైవ
ప్రపూర్వస్య నియోగార్థే ప్రేషితమిత్యేతత్ తత్ర ప్రేషితమిత్యేవోక్తే ప్రేషయితృప్రేషణవిశేషవిషయాకాఙ్క్షా స్యాత్- కేన ప్రేషయితృవిశేషే
ణ- కీదృశం వా ప్రేషణమితి ఈషితమితి తు విశేషణే సతి తదుభయం నివర్తతే - కస్యేచ్ఛామాత్రేణ ప్రేషితమిత్యర్థవిశేషనిర్ధారణాత్ యద్యేషోఽర్థో
ఽభిప్రేతః స్యాత్ - కేనేషితమిత్యేతావతైవ సిద్ధత్వాత్ప్రేషితమితి న వక్తవ్యం అపి చ- శబ్దాధిక్యాదర్థాధిక్యం యుక్తమితీచ్ఛయా కర్మణా వాచా వా కే
న ప్రేషితమిత్యర్థవిశేషోఽవగన్తుం యుక్తః న- ప్రశ్నసామర్థ్యాత్. దేహాదిసఙ్ఘాతాదనిత్యాత్కర్మకార్యాద్విరక్తోఽతోఽన్యత్కూటస్థం నిత్యం వ
స్తు బుభుత్సమానః పృచ్ఛతీతి సామర్థ్యాదుపపద్యతే- ఇతరథేచ్ఛావాక్కర్మభిర్దేహాదిసఙ్ఘాతస్య ప్రేరయితృత్వం ప్రసిద్ధమితి ప్రశ్నోఽనర్థక స్స్యాత్ ఏ
వమపి ప్రేషితశబ్దస్యార్థో న ప్రదర్శిత ఏవ. న - సంశయవతోఽయం ప్రశ్న ఇతి ప్రేషితశబ్దస్యార్థవిశేష ఉపపద్యతే. కిం యథాప్రసిద్ధమేవ కార్య
కారణసఙ్ఘాతస్య ప్రేషయితృత్వం- కిం వా సఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తస్య స్వతన్త్రస్యేచ్ఛామాత్రేణైవ మనఆది ప్రేషయితృత్వమిత్యస్యార్థస్య ప్రదర్శనార్థం కే
నేషితం పతతి ప్రేషితం మన ఇతి విశేషణద్వయముపపద్యతే ననుస్వతన్త్రం మనః స్వవిషయే స్వయం పతతీతి ప్రసిద్ధం- తత్ర కథం ప్రశ్న ఉపపద్యత ఇ
తి. ఉచ్యతే- యది స్వతన్త్రం మనః ప్రవృత్తినివృత్తివిషయే స్యాత్ - తర్హి సర్వస్యానిష్టచిన్తనం న స్యాత్ , అనర్థం చ జానన్ సఙ్కల్పయతి, అభ్యుగ్రదుః
ఖే చ కార్యే వార్యమాణమపి ప్రవర్తత ఏవ మనః,- తస్మాద్యుక్త ఏవ కేనేషితమిత్యాది ప్రశ్నః. కేన ప్రాణో యుక్తః - నియుక్తః. ప్రైతీత్యస్యా[illegible]

తి- గచ్ఛతిస్వవ్యాపారంప్రతి ప్రథమఇతిప్రాణవిశేషణంస్యాత్ - తత్పూర్వకత్వాత్సర్వేన్ద్రియవృత్తీనాం కేనేషితాంవాచమిమాం - శబ్దలక్షణాంవదన్తిలౌకికాః తథా చక్షుశ్శ్రోత్రంచస్వేస్వేవిషయేకఉదేవః- ద్యోతనవాన్ - యునక్తి- యుఙ్క్తే ప్రేరయతి　　౧

ఆ — ఆపనీయా- ప్రాపణీయా హస్తవ్యాపానభవతీత్యర్థః సాధిష్ఠం-శోభనతమంఫలం ప్రాపయతీత్యర్థః ఈషఆభీక్ష్ణ్యేగతౌ చేతి ధాత్వన్తరసమ్భవేకథమిచ్ఛార్థస్యైవవ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఈషేరితి) ఆభీక్ష్ణ్యం- పౌనఃపున్యం తద్విషయతాయాఃగతివిషయతాయావా మనసోఽనభిప్రేతత్వాన్మనఃప్రవర్తకవిశేషస్యైవబుభుత్సితత్వాదిత్యర్థః ఇట్ప్రయోగేసతిగుణేనభవితవ్యం తథాఏషితవ్యమితిస్యాత్ తదభావాచ్ఛాన్దసత్వాభిధానం-నతుధాతోరనిట్త్వాత్ అనుబన్ధస్యేట్ప్రవిధానాదన్వేషితమన్విష్టంచేతివైకల్పికప్రయోగదర్శనాదితి ఈషితంప్రేషితమితి పదద్వయస్యార్థవత్త్వమాహ (తత్రప్రేషితమిత్యాదినా) (ఇచ్ఛామాత్రేణేతి) ప్రయత్నమన్తరేణసన్నిధిమాత్రేణేతివ్యాఖ్యాతం. నేదంవ్యాఖ్యానమపిశోభతే- అపర్యాయశబ్దభేదస్యార్థభేదావ్యభిచారాదిత్యాహ (అపిచేతి) త్వదుక్తోయమర్థవిశేషోనఘటతే- సఙ్ఘాతస్యైవేచ్ఛాదిభిః ప్రవర్తకత్వసిద్ధేః ప్రశ్నానుపపత్తిప్రసఙ్గాదిత్యాహ (నప్రశ్నేతి) మనసస్సఙ్ఘాతస్యవ్యతిరిక్తప్రవర్తకసమ్భావనాఽభావాత్ప్రశ్నోనఘటతఇత్యాక్షిప్యసమాధత్తే (ననుస్వతన్త్రమిత్యాదినా) (అత్యుగ్రదుఃఖేచేతి) అద్యతనీనమః ... తావికార్యే.　　౧

శ్రీమతేరామానుజాయనమః

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్థలంశ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతాం॥

వ్యాసంలక్ష్మణయోగీన్ద్రంప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। వ్యాఖ్యాంతలవకారోపనిషదఃకరవాణ్యహం॥

రం — పరమాత్మస్వరూపంప్రశ్నప్రతివచనరూపప్రకారేణప్రకాశయితుంప్రస్తౌతి (కేనేషితంపతతీతి) మనఃకేనవాప్రేషితం- ప్రేరితంసత్స్వవిషయేప్రవర్తతఇతిభావః ఇషితం - ఇష్టం మతం. ప్రాణానాంమధ్యేప్రథమఃప్రాణః - ముఖ్యఃప్రాణఃకేనప్రేరితస్సన్ప్రైతి- ప్రకర్షేణసఞ్చరతి తథా కేనవాప్రేషితామిమాంవాచం- వాగిన్ద్రియమవలమ్బ్యవ్యవహరన్తిలోకాః. తథా - చక్షుశ్శ్రోత్రయోశ్చకఉప్రేరకః అచేతనానామేషాంచేతనాప్రేరితానాంకార్యకరత్వాసమ్భవాదితిగురుముపేత్యశిష్యఃపప్రచ్ఛేత్యర్థః.　　౧

శ్రోత్రస్యశ్రోత్రంమనసోమనోయద్వాచోహవాచంసఉప్రాణస్యప్రాణః।
చక్షుషశ్చక్షురతిముచ్యధీరాఃప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతాభవన్తి॥　　౨

శం.— ఏవంపృష్టవతేయోగ్యాయాహగురుః శృణుత్వంయత్పృచ్ఛసి -మనఆదికరణజాతస్యకోదేవః స్వవిషయంప్రతిప్రేరయితా- కథంవాప్రేరయతీతి. (శ్రోత్రస్యశ్రోత్రం) శృణోత్యనేనేతిశ్రోత్రం. శబ్దస్యశ్రవణంప్రతికరణంశబ్దాభివ్యఞ్జకంశ్రోత్రమిన్ద్రియం తస్యశ్రోత్రంసః- యస్త్వయాపృష్టశ్చక్షుశ్శ్రోత్రంకఉదేవోయునక్తీతి. అసావేవంవిశిష్టః శ్రోత్రాదీనినియుఙ్క్తఇతివక్తవ్యేనన్వేతదననురూపం ప్రతివచనంశ్రోత్రస్యశ్రోత్రమితి. నైషదోషః - తస్యాన్యథావిశేషానవగమాత్ యదిహిశ్రోత్రాదివ్యాపారవ్యతిరిక్తేనస్వవ్యాపారేణవిశిష్టః శ్రోత్రాదినియోక్తాఽవగమ్యేతదాత్రాదిప్రయోక్తృవత్ - తదిదమననురూపంప్రతివచనంస్యాత్ నత్విహశ్రోత్రాదీనాంప్రయోక్తాస్వవ్యాపారవిశిష్టోలవిత్రాదివదధిగమ్యతే- శ్రోత్రాదీనామేవతుసంహతానాంవ్యాపారేణాలోచనసఙ్కల్పాధ్యవసాయలక్షణేనఫలావసానలిఙ్గేనావగమ్యతే- అస్తిహిశ్రోత్రాదిభిరసంహతః - యత్ప్రయోజనప్రయుక్తఃశ్రోత్రాదికలాపోగృహాదివదితి సంహతానాంపరార్థత్వాదవగమ్యతేశ్రోత్రాదీనాంప్రయోక్తా- తస్మాదనురూపమేవేదంప్రతివచనంశ్రోత్రస్యశ్రోత్రమిత్యాదికం కఃపునరత్రపదార్థఃశ్రోత్రస్యశ్రోత్రమిత్యాదేః-నహ్యత్రశ్రోత్రస్యశ్రోత్రాన్తరేణార్థః- యథాప్రకాశస్యప్రకాశాన్తరేణ. నైషదోషః అయమత్రపదార్థః- శ్రోత్రంతావత్స్వవిషయవ్యఞ్జనసమర్థందృష్టం తచ్చస్వవిషయవ్యఞ్జనసామర్థ్యంశ్రోత్రస్యచైతన్యేహ్యాత్మజ్యోతిషినిత్యేఽసంహతేసర్వాన్తరేసతిభవతి- నాసతీతి అతఃశ్రోత్రస్యశ్రోత్రమిత్యాద్యుపపద్యతే తథాచశ్రుత్యన్తరాణి *ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తే *తస్యభాసాసర్వమిదంవిభాతి *యేనసూర్యస్తపతితేజసేద్ధఇత్యాదీని *యదాదిత్యగతంతేజోజగద్భాసయతేఽఖిలం * క్షేత్రంక్షేత్రీతథాకృత్స్నంప్రకాశయతిభారతేత్యాదిగీతాసు కారకే * నిత్యోనిత్యానాంచేతనశ్చేతనానామితి. శ్రోత్రాద్యేవసర్వస్యాత్మభూతంచేతనమితిప్రసిద్ధం- తదిహనివర్త్యతే అస్తికిమపివిద్వద్బుద్ధిగమ్యంసర్వాన్తరతమం కూటస్థమజరమమృతమభయమజంశ్రోత్రాదేరపిశ్రోత్రాది- తత్సామర్థ్యనిమిత్తమితిప్రతివచనం శబ్దార్థశ్చోపపద్యతఏవ తథామనసః - అన్తఃకరణస్యమనః నహ్యన్తఃకరణమన్తరేణచైతన్యజ్యోతిషాదీపితంస్వవిషయసఙ్కల్పాధ్యవసాయాదిసమర్థంస్యాత్ - తస్మాన్మనసోపిమనఇతి ఇహబుద్ధిమనసీఏకీకృత్యనిర్దేశోమనసఇతి (యద్వాచోహవాచం) యచ్ఛబ్దోయస్మాదర్థే శ్రోత్రాదిభిఃసర్వైఃసమ్బధ్యతే- యస్మాచ్ఛ్రోత్రస్యశ్రోత్రం - యస్మాన్మనసోమనఇత్యేవం. వాచోహవాచమితిద్వితీయాప్రథమాత్వేనవిపరిణమ్యతే - ప్రాణస్యప్రాణఇతిదర్శనాత్. వాచోహవాచమిత్యేతదనురోధేనప్రాణస్యప్రాణమితికస్మాద్ద్వితీయైవనక్రియతే న - బహూనామనురోధస్యయుక్తత్వాత్ వాచమిత్యస్యవాగిత్యేతావద్వక్తవ్యం - సఉప్రాణ

స్య ప్రాణ ఇతి శబ్దద్వయానురోధేన ఏవం హి బహూనామనురోధో యుక్తః కృతః స్యాత్ పృష్టం చ వస్తు ప్రథమమేవ నిర్దేష్టుం యుక్తం. స యస్త్వయా పృష్టః ప్రాణస్య- ప్రాణాఖ్యవృత్తివిశేషస్య ప్రాణః తత్కృతం హి ప్రాణస్య ప్రాణనసామర్థ్యం. న హ్యాత్మనానధిష్ఠితస్య ప్రాణనముపపద్యతే- *కో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాత్ యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్ *ఊర్ధ్వం ప్రాణమున్నయత్యపానం ప్రత్యగస్యతీత్యాదిశ్రుతిభ్యః ఇహాపి చ వక్ష్యతే *యేన ప్రాణః ప్రణీయతే తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి శ్రోత్రాదీన్ద్రియప్రస్తావే ఘ్రాణస్యైవ ప్రాణస్య సతో యుక్తం గ్రహణం సత్యమేవం- ప్రాణగ్రహణేనైవ తు ఘ్రాణస్య గ్రహణం కృతమేవ మన్యతే శ్రుతిః. సర్వస్యైవ కరణకలాపస్య యదర్థప్రయుక్తా ప్రవృత్తిః తద్బ్రహ్మేతి ప్రకరణార్థో వివక్షితః. తథా (చక్షుషశ్చక్షుః) రూపప్రకాశకస్య చక్షుషో యద్రూపగ్రహణసామర్థ్యం - తదాత్మచైతన్యాధిష్ఠితస్యైవ- అతశ్చక్షుషశ్చక్షుః ప్రష్టుః పృష్టస్యార్థస్య జ్ఞాతుమిష్టత్వాత్ శ్రోత్రాదిలక్షణం యథోక్తం బ్రహ్మ జ్ఞాత్వేత్యధ్యాహ్రియతే- అమృతా భవన్తీతి ఫలశ్రుతేశ్చ జ్ఞానాద్ధ్యమృతత్వం ప్రాప్యతే- జ్ఞాత్వా విముచ్యేతి సామర్థ్యాత్ శ్రోత్రాదికరణకలాపముత్సృజ్య శ్రోత్రాదౌ హ్యాత్మభావం కృత్వా తదుపాధిః సంస్తదాత్మనా జాయతే మ్రియతే సంసరతి చ- అతః శ్రోత్రాదేః శ్రోత్రాదిలక్షణం బ్రహ్మాత్మేతి విదిత్వాఽతిముచ్య- శ్రోత్రాద్యాత్మభావం పరిత్యజ్య యే శ్రోత్రాద్యాత్మభావం పరిత్యజన్తి- తే ధీరాః- ధీమన్తః. న హి విశిష్టధీమత్త్వమన్తరేణ శ్రోత్రాద్యాత్మభావః శక్యః పరిత్యక్తుం ప్రేత్య- వ్యావృత్య అస్మాల్లోకాత్- పుత్రమిత్రకలత్రబన్ధుషు మమాహంభావసంవ్యవహారలక్షణాత్. త్యక్తసర్వైషణా భూత్వేత్యర్థః అమృతాః- అమరణధర్మాణో భవన్తి *న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశుః * పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్ *ఆవృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్ *యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే *అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః. అథవా- అతిముచ్యేత్యనేనైవైషణాత్యాగస్య సిద్ధత్వాదస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య- అస్మాచ్ఛరీరాత్ప్రేత్య మృత్వేత్యర్థః ౨

ఆ — ప్రతివచనస్య ప్రశ్నాననురూపత్వమాశఙ్క్య సమాధత్తే (అసావేవం విశిష్ట ఇత్యాదినా) శ్రోత్రాదయః స్వవిలక్షణశేషిణః సంహతత్వాత్- గృహాదివదిత్యనుమానేన శ్రోత్రాదిశేషీ తావదవగమ్యతే సోఽపి సంహతః స్యాత్- తర్హి గృహాదివదచేతనః స్యాత్ తతస్తస్యాప్యన్యశ్శేషీ కల్ప్యః- తస్యాప్యన్య ఇత్యనవస్థా ప్రసజ్యపరిహారాయాసంహతశ్చేతనో గమ్యతే అతః సర్వసాక్షిణం లక్షయితుం యుక్తమేవ ప్రతివచనమిత్యర్థః. ఫలావసానం-ఫలనిష్పత్తిర్లిఙ్గం యస్మిన్ అవిరత్యాపి కరణస్య వ్యాపారో లిఙ్గ్యతే నిత్యావగతివ్యఞ్జకత్వాద్వా ఫలావసానలిఙ్గం వ్యాపారః- తేన తచ్ఛేషిలక్ష్యత ఇత్యర్థః. ప్రతివచనస్య సఙ్క్షేపతస్తాత్పర్యమాహ (శ్రోత్రాద్యేవ సర్వస్యేతి) యస్మాదస్తి శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం-తస్మాచ్ఛ్రోత్రాదావాత్మబుద్ధిః సంత్యక్తవ్యేతి శేషః ప్రాణచేష్టా చేతనాధిష్ఠానపూర్వికా - అచేతనప్రవృత్తిత్వాత్ - రథాదిప్రవృత్తివదిత్యభిప్రేత్యాహ (న హ్యాత్మనానధిష్ఠితస్యేతి) జ్ఞాత్వేతి పదాధ్యాహారే కారణమాహ (ప్రష్టుః పృష్టస్యేతి) (సామర్థ్యాదితి) శ్రోత్రాద్యాత్మభావత్యాగమన్తరేణామృతత్వాసమ్భవాత్ జ్ఞానబలాచ్ఛ్రోత్రాద్యాత్మభావం త్యక్త్వాఽమృతా భవన్తీతి సమ్బన్ధః ఏతత్స్ఫుటయతి (శ్రోత్రాదౌ హీత్యాదినా) మృత్వేతి విదేహముక్తిర్వివక్షితా- ప్రారబ్ధభోగక్షయే శరీరాన్తరోత్పాదకకారణాభావాదవశ్యంభావినీ విదుషోఽపి దుషశ్చ ముక్తిరిత్యర్థః ౨

రం.— గురుః ప్రతివక్తి (శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమితి) యచ్చక్షురాదీనాం ప్రకాశకం, చక్షురాద్యనధీనప్రకాశం, చ అప్రాణాధీనప్రాణనం, వయత్- సహ- స ఏవ ఇత్యేవమతిముచ్య- జ్ఞాత్వా అస్మాల్లోకాత్ అర్చిరాదినా మార్గేణ గత్వా ముక్తా భవన్తీత్యర్థః ౨

న తత్ర చక్షుర్గచ్ఛతి న వాగ్గచ్ఛతి నో మనః। న విద్మో న విజానీమో యథైతదనుశిష్యాత్ ॥ ౩

శం.— యస్మాచ్ఛ్రోత్రాదేరపి శ్రోత్రాద్యాత్మభూతం బ్రహ్మ- అతో న తత్ర - తస్మిన్ బ్రహ్మణి చక్షుర్గచ్ఛతి - స్వాత్మని గమనాసమ్భవాత్ తథా న వాగ్గచ్ఛతి- వాచా హి శబ్ద ఉచ్చార్యమాణోఽభిధేయం ప్రకాశయతి యదా - తదాభిధేయం ప్రతి వాగ్గచ్ఛతీత్యుచ్యతే తస్య చ శబ్దస్య తన్నిర్వర్తకస్య చ కరణస్యాత్మా బ్రహ్మ- అతో న వాగ్గచ్ఛతి యథాఽగ్నిర్దాహకః ప్రకాశకశ్చాపి సన్ న హ్యాత్మానం ప్రకాశయతి దహతి చ - తద్వత్. (నో మనః) మనశ్చాన్యస్య సఙ్కల్పయితృ అధ్యవసాయితృ చ సన్నాత్మానం సఙ్కల్పయత్యధ్యవస్యతి చ - తస్యాపి బ్రహ్మాత్మేతి ఇన్ద్రియమనోభ్యాం హి వస్తునో విజ్ఞానం- తదగోచరత్వాన్న విద్మః తద్బ్రహ్మేదృశమితి. అతో న విజానీమో యథా- యేన ప్రకారేణైతత్- బ్రహ్మానుశిష్యాత్ - ఉపదిశేచ్ఛిష్యాయేత్యభిప్రాయః యద్ధికరణగోచరం- తదన్యస్మై ఉపదేష్టుం శక్యం జాతిగుణక్రియావిశేషణైః న తజ్జాత్యాదివిశేషణవద్బ్రహ్మ - తస్మాద్విషమం శిష్యానుపదేశేన ప్రత్యాయయితుమితి ఉపదేశే తదర్థగ్రహణే చ యత్నాతిశయకర్తవ్యతాం దర్శయతి న విద్మ ఇత్యాది ౩

ఆ — సర్పాద్యధ్యాసాధిష్ఠానరజ్జువచ్ఛ్రోత్రాద్యధ్యాసాధిష్ఠానచైతన్యం శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాదినా లక్షితం - తర్హి రజ్జువదధిష్ఠానత్వాద్విషయత్వప్రసక్త ఇతి శఙ్కాం నివర్తయతి (యస్మాచ్ఛ్రోత్రాదేరపీత్యాదినా) అధ్యస్తస్య హ్యధిష్ఠానమేవ స్వరూపం- అధ్యస్తమధ్యేఽనుగతత్వవ్యభిచారాత్ స్వరూపవిషయతా చ న పదార్థధర్మః - తతోఽప్రయోజకోఽయం హేతురిత్యర్థః అవిషయత్వాత్తర్హి శాస్త్రాచార్యోపదేశ్యత్వమపి న స్యాదిత్యాశఙ్క్యనాస్త్యేవ తావదవమిత్యాహ (ఇన్ద్రియమనోభ్యాం హీతి) బ్రాహ్మణోఽయమిత్యాది జాతిః కృష్ణోఽయమిత్యాది గుణః పాచకోఽయమిత్యాది క్రియా తైః రాజపురుష ఇత్యాది సమ్బన్ధవిశేషత ఉపదిశ్యతే. బ్రహ్మ తు న జాత్యాదిమత్- *కేవలో నిర్గుణశ్చేత్యాదిశ్రుతేః ౩

ర౦.— తదేవప్రకటయతి (నతత్రేతి) లక్షితత్వాదుపదేష్టవ్యమిత్యత్రాహ (నవిద్మోనవిజానీమఇతి) కింతదితిపృష్టఆచార్యః- వాక్ప్రవృత్తిప్రయోజనేన, నచబహిరిన్ద్రియేణ, జ్ఞేయంతదత్యేవతదుపదిశేత్ ౩

అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధి। ఇతిశుశ్రుమపూర్వేషాంయేనస్తద్వ్యాచచక్షిరే॥ ౪

శ౦ — అత్యన్తమేవోపదేశప్రకారప్రత్యాఖ్యానే ప్రాప్తేతదపవాదోఽయముచ్యతే - సత్యమేవంప్రత్యక్షాదిభిః ప్రమాణైర్నపరః ప్రత్యాయయితుంశక్యః- ఆగమేనతుశక్యతఏవప్రత్యాయయితుం తదుపదేశార్థమాగమమాహ (అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధీతి) అన్యదేవ- పృథగేవ తత్- యత్ప్రకృతంశ్రోత్రాదీనాంశ్రోత్రాదీత్యుక్తమవిషయంచతేషాం - తద్విదితాదన్యదేవహి విదితంనామయద్విదిక్రియయాఽతిశయేనాప్తం- తద్విదిక్రియాకర్మభూతం క్వచిత్కించిత్కస్యచిద్విదితంస్యాదితి- తస్మాదితి. సర్వమేవవ్యాకృతంతద్విదితమేవ-తత్తస్మాదన్యదిత్యర్థః. అవిదితమజ్ఞాతంతర్హీతిప్రాప్తేఆహఅథో- అపి. అవిదితాత్ - విదితవిపరీతాదవ్యాకృతాదవిద్యాలక్షణాద్వ్యాకృతబీజాత్ అధీత్యుపర్యర్థే లక్షణయాఅన్యదిత్యర్థః యద్ధియస్మాదధి- ఉపరిభవతి- తత్తస్మాదన్యదితిప్రసిద్ధం యద్విదితం- తదల్పమర్త్యందుఃఖాత్మకంచేతిహేయం తస్మాద్విదితాదన్యద్బ్రహ్మేత్యుక్తేత్వహేయత్వముక్తంస్యాత్ తథాఽవిదితాదధీత్యుక్తేఽనుపాదేయత్వముక్తంస్యాత్ - కార్యార్థంహికారణమన్యదన్యేనోపాదీయతే అతశ్చనవేదితురన్యస్మైప్రయోజనాయాన్యదుపాదేయంభవతీత్యేవంవిదితావిదితాభ్యామన్యదితిహేయోపాదేయప్రతిషేధేనస్వాత్మనోఽనన్యత్వాద్బ్రహ్మవిషయాజిజ్ఞాసాశిష్యస్యనివర్తితాస్యాత్. నహ్యన్యస్యస్వాత్మనోవిదితావిదితాభ్యామన్యత్వంవస్తునఃసంభవతీత్యాత్మాబ్రహ్మేత్యేషవాక్యార్థః *అయమాత్మాబ్రహ్మ *యఆత్మాపహతపాప్మా *యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయఆత్మాసర్వాన్తరఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరేభ్యశ్చేతి ఏవంసర్వాత్మనఃసర్వవిశేషరహితస్యచిన్మాత్రజ్యోతిషోబ్రహ్మత్వప్రతిపాదకస్యవాక్యస్యాచార్యోపదేశపరంపరయాప్రాప్తత్వమాహ (ఇతిశుశ్రుమేత్యాది) బ్రహ్మచైతదాచార్యోపదేశపరంపరయైవాధిగన్తవ్యం - నతర్కతః ప్రవచనమేధాబహుశ్రుతతపోయజ్ఞాదిభ్యశ్చేత్యేవంశుశ్రుమ- శ్రుతవన్తోవయం పూర్వేషాం- ఆచార్యాణాంవచనం. యే- ఆచార్యాఃనః- అస్మభ్యంతత్ - బ్రహ్మవ్యాచచక్షిరే - వ్యాఖ్యాతవన్తః. విస్పష్టంకథితవన్తః తేషామిత్యర్థః ౪

ఆ.— అత్రైవాగమస్యాభేదేన ప్రతిపన్నత్వాత్ తద్దృష్టాచార్యస్యాప్యవిద్యాలేశోద్భవదృష్ట్యావ్యావహారికఉపదేశఉపపద్యతే-ఆగమతస్తస్యైవాత్మబ్రహ్మరూపేణావగమయితుంయోగ్యతాతిశయవత్త్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (అత్యన్తమేవేతి) వాక్యస్యపదార్థాన్వ్యాఖ్యాయతాత్పర్యం దర్శయితుముపక్రమతే (యద్విదితంతదల్పమిత్యాదినా) యద్వేదితురన్యత్- తద్విదితమవిదితంచేతిద్వయీగతిః తతోవిదితత్వావిదితత్వనిషేధే నవేదితుఃస్వరూపంబ్రహ్మేత్యత్రతాత్పర్యమాగమస్యేత్యాహ (నహ్యన్యస్యేతి) ౪

ర౦ — నను సర్వాత్మనాతస్యజ్ఞానావిషయత్వేతుచ్ఛత్వంస్యాత్, బ్రహ్మజిజ్ఞాసయాగురూపసదనాదికంచనస్యాదిత్యత్రాహ (అన్యదేవతదితి) యే- అస్మాకంపూర్వేగురవః బ్రహ్మఉపాదిశన్- తేషాం- సర్వాత్మనావిదితాదపివిలక్షణం. సర్వాత్మనాఅవిదితాదపివిలక్షణం, ఏవంరూపంబ్రహ్మేతీదృశంవాచంవయంశ్రుతవన్తఇత్యర్థః ౪

యద్వాచానభ్యుదితంయేనవాగభ్యుద్యతే। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥౫

శ౦.— అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధీత్యనేనవాక్యేనాత్మాబ్రహ్మేతిప్రతిపాదితే శ్రోతురాశఙ్కాజాతా- కథంన్వాత్మా బ్రహ్మ - ఆత్మాహినామాధికృతఃకర్మణ్యుపాసనేచసంసారీకర్మోపాసనంవాసాధనమనుష్ఠాయబ్రహ్మాదిదేవాన్స్వర్గంవాప్రాప్తుమిచ్ఛతి తత్తస్మాదన్య ఉపాస్యోవిష్ణురీశ్వరఇన్ద్రఃప్రాణోవా బ్రహ్మభవితుమర్హతి - నత్వాత్మా- లోకప్రత్యయవిరోధాత్ యథాన్యేతార్కికాఈశ్వరాదన్యఆత్మాఇత్యాచక్షతే తథాకర్మిణోఽముంయజాముంయజేత్యన్యాఏవదేవతాఉపాసతే తస్మాద్యుక్తంయద్విదితముపాస్యంతద్బ్రహ్మభవేత్ - తతోఽన్యఉపాసకఇతి తామేతామాశఙ్కాంశిష్యలిఙ్గేనోపలక్ష్యతద్వాక్యాద్వాహ- మైవంశఙ్కిష్ఠాః యత్ - చైతన్యమాత్రసత్తాకం వాచా- వాగితిజిహ్వామూలాదిష్వష్టసుస్థానేషువిషక్తమాగ్నేయంవర్ణానామభివ్యఞ్జకంకరణం, వర్ణాశ్చార్థసఙ్కేతపరిచ్ఛిన్నాఏతావన్తఏవంక్రమప్రయుక్తాఇతి, ఏవంతదభివ్యఙ్గ్యశ్శబ్దఃపదం, వాగిత్యుచ్యతే- *అకారోవైసర్వావాక్సైషాస్పర్శాన్తస్థోష్మభిర్వ్యజ్యమానాబహ్వీనానారూపాభవతీతిశ్రుతేః. మితమమితంస్వరః సత్యానృతేఏషవికారోయస్యాః - తయావాచాపదత్వేనపరిచ్ఛిన్నయాకరణగుణవత్యాఅనభ్యుదితం - అప్రకాశితం. అనభ్యుక్తం యేన- బ్రహ్మణావివక్షితేఽర్థేసకరణావాగభ్యుద్యతే - చైతన్యజ్యోతిషాప్రకాశ్యతే - ప్రయుజ్యతఇత్యేతత్. * యద్వాచోహవాగిత్యుక్తంతద్వాక్ *యోవాచమన్తరోయమయతీత్యాదిచ. వాజసనేయకే * యావాక్పురుషేషుసాఘోషేషుప్రతిష్ఠితాకశ్చిత్తాంవేదబ్రాహ్మణఇతిప్రశ్నముత్పాద్యప్రతివచనముక్తం *సావాగ్యయాస్వప్నేభాష్యతఇతి. సాహివక్తుర్వక్తిర్నిత్యావాక్చైతన్యజ్యోతిస్స్వరూపా- *నహివక్తుర్వక్తేర్విపరిలో

పాద్యన్త ఇతి శ్రుతేః తదేవ- ఆత్మస్వరూపం బ్రహ్మ- నిరతిశయం భూమాఖ్యం బృహత్త్వాత్ బ్రహ్మేతివిద్ధి- విజానీహి త్వం. యైర్వాగాద్యుపాధిభిః-వాచోహవాక్చక్షుషశ్చక్షుః శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం మనసో మనః కర్తాభోక్తా విజ్ఞాతా నియన్తా ప్రశాసితా విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యేవమాదయః సంవ్యవహారా అసంవ్యవహార్యే నిర్విశేషే పరే సామ్యే బ్రహ్మణి ప్రవర్తన్తే - తాన్ వ్యుదస్యాత్మానమేవ నిర్విశేషం బ్రహ్మ విద్ధీత్యేవశబ్దార్థః. నేదం బ్రహ్మ- యదిదమిత్యుపాధిభేదవిశిష్టమనాత్మేశ్వరాద్యుపాసతే- ధ్యాయన్తి తదేవ బ్రహ్మత్వం విద్ధీత్యుక్తేపి, నేదం బ్రహ్మేత్యనాత్మనోఽబ్రహ్మత్వం పునరుచ్యతే- నియమార్థమన్య బ్రహ్మబుద్ధిపరిసఙ్ఖ్యానార్థం వా ౫

ఆ — ఉక్తవాక్యార్థే లౌకికతార్కికమీమాంసకప్రతిపత్తివిరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి విదితాదన్యత్వం ప్రపఞ్చనాయ (అన్యదేవతద్విదితాదిత్యాదినా) (అష్టసుస్థానేష్వితి) *అష్టౌస్థానాని వర్ణానాముర: కణ్ఠశ్శిరస్తథా। జిహ్వామూలం చ దన్తాశ్చ నాసికౌష్ఠౌ చ తాలు చేతి ఏతేష్వాకాశప్రదేశేష్వాశ్రితమిత్యనేనాకాశోపాదానత్వం సూచితం (ఆగ్నేయమితి) ఆగ్నిదేవతాకమిత్యర్థః నకేవలం కరణం వాగుచ్యతే- వర్ణాశ్చోచ్యన్త ఇత్యాహ (వర్ణాశ్చేతి) తదుక్తం *యావన్తో యాదృశా యే చ యదర్థప్రతిపాదకాః। వర్ణాః ప్రజ్ఞాతసామర్థ్యాస్తేతథైవావబోధకా ఇతి గౌరితిపదం గకారౌకారవిసర్జనీయా ఏవం క్రమవిశేషావచ్ఛిన్నా ఇతి మీమాంసకాద్యనుసారేణోక్తం స్ఫోటవాదినోఽనుసారేణాహ (తదభివ్యఙ్గ్య ఇతి) స్ఫుట్యతే వ్యజ్యతే వర్ణైరితి స్ఫోటః పదాదిబుద్ధిప్రమాణకః- ఏకరూపాయా బుద్ధేరనేకవర్ణావలమ్బనత్వాసమ్భవాదితి భావః ఉక్తేవాక్యార్థే శ్రుతిసమ్మతిమాహ (అకార ఇతి) అకారః ప్రధానః-అకారోపలక్షితా స్ఫోటాఖ్యా చిచ్ఛక్తిః సర్వా వాక్ సైషా స్పర్శోష్మభిర్వ్యజ్యమానా-కాదయో మావసానాః స్పర్శాః. యరలవా అన్తస్థాః. శషసహా ఊష్మాణః. తైః క్రమవిశేషావచ్ఛిన్నైర్వ్యజ్యమానా నానారూపా వివర్తతే. మితం - ఋగాది, పాదావసాననియతాక్షరత్వాత్ అమితం - యజురాది అనియతాక్షరపాదావసానత్వాత్. స్వరః - సామ. గీతిప్రాధాన్యాత్. సత్యం - యథాదృష్టార్థవచనం. అనృతం- తద్విపరీతం కరణం- వాగిన్ద్రియం. గుణః- ఉపసర్జనం యస్యాః- సా కరణగుణవతీ పురుషేషు- చేతనేషు యా వాక్ఛక్తిః - సా ఘోషేషు- వర్ణేషు ప్రతిష్ఠితా- తద్వ్యఙ్గ్యత్వాదిత్యర్థః తదేవేత్యేవకారస్య కృత్యమాహ (యైర్వాగాద్యుపాధిభిరి) (నియమార్థమితి) పక్షే అనాత్మన్యపి బ్రహ్మబుద్ధౌ ప్రాప్తాయామాత్మైవ బ్రహ్మేతి బుద్ధిర్నియమ్యమిత్యర్థః (అన్యబ్రహ్మబుద్ధీతి) అన్యస్మిన్నుపాస్యే యా బ్రహ్మబుద్ధిః - తన్నివృత్త్యర్థం వా పునరబ్రహ్మత్వముచ్యత ఇత్యర్థః ౫

రం — ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి (యద్వాచానభ్యుదితమితి) వాగాదిభిర్యదప్రకాశ్యం, స్వయం వాగాదీన్ద్రియ ప్రకాశకం, చ యత్ - తదేవ బ్రహ్మ జానీహి యద్వస్తు ఇదమితి- ఇదంకారగోచరతయా హస్తామలకవత్సువిదితతయా ఉపాసతే జనాః - తద్బ్రహ్మ నేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౫-౬

యన్మనసా న మనుతే యేనాహుర్మనో మతం। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే॥ ౬

శం.— (యన్మనసా న మనుతే) మన ఇత్యన్తఃకరణం బుద్ధిమనసోరేకత్వేన గృహ్యతే మనుతేఽనేనేతి మనః-సర్వకరణసాధారణం- సర్వవిషయవ్యాపకత్వాత్ *కామః సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాఽశ్రద్ధా ధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వం మన ఏవేతి శ్రుతేః కామాదివృత్తిమన్మనః తేన మనసా యత్ - చైతన్యజ్యోతిర్మనసోఽవభాసకం న మనుతే- న సఙ్కల్పయతి నాపి నిశ్చినోతి మనసోఽవభాసకత్వేన నియన్తృత్వాత్ సర్వవిషయం ప్రతి ప్రత్యగేవేతి స్వాత్మని న వర్తతేఽన్తఃకరణం అన్తస్థేన హి చైతన్యజ్యోతిషావభాసితస్య మనసో మననసామర్థ్యం- తేన సవృత్తికం మనో బ్రహ్మణా మతం- విషయీకృతం- వ్యాప్తమాహుః- కథయన్తి బ్రహ్మవిదః తస్మాత్తదేవ- మనస ఆత్మానం ప్రత్యక్చేతయితారం బ్రహ్మ విద్ధి నేదమిత్యాది పూర్వవత్. ౬

ఆ — అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి — రఙ్గరామానుజీయం నాస్తి. ౬

యచ్చక్షుషా న పశ్యతి యేన చక్షూంషి పశ్యతి। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే॥ ౭

శం — యచ్చక్షుషా న పశ్యతి - న విషయీకరోతి అన్తఃకరణవృత్తిసంయుక్తేన యేన చక్షూంషి- అన్తఃకరణవృత్తిభేదభిన్నాశ్చక్షుర్వృత్తీః పశ్యతి లోకః- చైతన్యాత్మజ్యోతిషా విషయీకరోతి వ్యాప్నోతి ౭

ఆ — అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి.

రం — (యచ్చక్షుషేతి) పశ్యతి- పశ్యన్తీత్యర్థః- పూర్వోత్తరానుగుణ్యాత్. ౭-౮

యచ్ఛ్రోత్రేణనశృణోతియేనశ్రోత్రమిదంశ్రుతం। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥ ౮

శం — యచ్ఛ్రోత్రేణనశృణోతి - దిగ్దేవతాధిష్ఠితేనాకాశకార్యేణమనోవృత్తిసంయుక్తేననవిషయీంకరోతిలోకః యేన శ్రోత్రమిదం శ్రుతం- యత్ప్రసిద్ధంచైతన్యాత్మజ్యోతిషావిషయీకృతం. తదేవ- పూర్వవత్ ౮

అత్రఆనన్దీయం రఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి

యత్ప్రాణేనన ప్రాణితియేనప్రాణః ప్రణీయతే। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥ ౯

ఇతిప్రథమఃఖణ్డః.

శం — యత్ప్రాణేన- ఘ్రాణేనపార్థివేననాసికాపుటాన్తరవస్థితేనాన్తఃకరణప్రాణవృత్తిభ్యాంసహితేనయన్నప్రాణితి-గన్ధవన్నవిషయీకరోతి యేనచైతన్యాత్మజ్యోతిషాఽవభాస్యత్వేనస్వవిషయంప్రతిప్రాణః ప్రణీయతే తదేవేత్యాదిసర్వంసమానం. ఇతి ప్రథమఃఖణ్డః ౯

ఆ — సర్వంస్పష్టమితినవ్యాఖ్యాతం. ఇతిప్రథమఃఖణ్డః ౬-౭-౮-౯

రం — (యత్ప్రాణేనేతి) ప్రణీయతే- ప్రణీతమిత్యర్థః ఇతిప్రథమఃఖణ్డః ౯

హరిః ఓం॥ యదిమన్యసేసువేదేతిదభ్రమేవాపినూనంత్వంవేత్థబ్రహ్మణోరూపం।
యదస్యత్వంయదస్యదేవేష్వథనుమీమాంస్యమేవతేమన్యేవిదితమ్॥ ౧

శం.— ఏవంహేయోపాదేయవిపరీతస్త్వమాత్మాబ్రహ్మేతిప్రత్యాయితఃశిష్యోఽహమేవబ్రహ్మేతిసుష్ఠువేదాహమితిమాగృహ్ణీయాదిత్యాశయాదాహాచార్యః- శిష్యబుద్ధివిచాలనార్థంయదీత్యాహ నన్విష్టైవసువేదాహమితినిశ్చితాప్రతిపత్తిః సత్యమిష్టానిశ్చితాప్రతిపత్తిః- నహిసువేదాహమితి యద్ధివేద్యంవస్తువిషయీభవతి - తత్సుష్ఠువేదితుంశక్యం- దాహ్యమివదగ్ధుమగ్నేర్దగ్ధుః నత్వగ్నేఃస్వరూపమేవ సర్వస్యహివేదితుఃస్వాత్మాబ్రహ్మేతిసర్వవేదాన్తానాంసునిశ్చితోఽర్థః ఇహచతదేవప్రతిపాదితంప్రశ్నప్రతివచనోక్త్యా *శ్రోత్రస్యశ్రోత్రమిత్యాద్యయా *యద్వాచానభ్యుదితమితివిశేషతోఽవధారితం బ్రహ్మవిత్సమ్ప్రదాయనిశ్చయశ్చోక్తః * అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధీతి. ఉపన్యస్తముపసంహరిష్యతి చ *అవిజ్ఞాతంవిజానతాంవిజ్ఞాతమవిజానతామితి తస్మాద్యుక్తమేవశిష్యస్యసువేదేతిబుద్ధింనిరాకర్తుం. నహివేదితావేదితుర్వేదితుంశక్యః- అగ్నిర్దగ్ధురివదగ్ధుమగ్నేః. నచాన్యోవేదితాబ్రహ్మణోఽస్తి- యస్యవేద్యమన్యత్స్యాద్బ్రహ్మ *నాన్యదతోఽస్తివిజ్ఞాత్రిత్యన్యోవిజ్ఞాతాప్రతిషిధ్యతే తస్మాత్సుష్ఠువేదాహంబ్రహ్మేతిప్రతిపత్తిర్మిథ్యైవ తస్మాద్యుక్తమేవాహాచార్యోయదీత్యాది యది- కదాచిన్మన్యసేసువేదేతి- సుష్ఠువేదాహంబ్రహ్మేతి కదాచిద్యథాశ్రుతందుర్విజ్ఞేయమపిక్షీణదోషస్సుమేధాఃకశ్చిత్ప్రతిపద్యతే- కశ్చిన్నేతిసాశఙ్కమాహయదీత్యాది దృష్టంచ *యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతఏషఆత్మేతిహోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యుక్తేప్రాజాపత్యఃపణ్డితోఽప్యసురరాడ్విరోచనః స్వభావదోషవశాదనుపపద్యమానమపి విపరీతమర్థంశరీరమాత్మేతిప్రతిపన్నః తథేన్ద్రోదేవరాట్సకృద్ద్విస్త్రిరుక్తంచాప్రతిపద్యమానఃస్వభావదోషక్షయమపేక్ష్యచతుర్థపర్యాయేప్రథమోక్తమేవబ్రహ్మప్రతిపన్నవాన్ లోకేఽపిఏకస్మాద్గురోఃశృణ్వతాంకశ్చిద్యథావత్ప్రతిపద్యతే-కశ్చిదయథావత్- కశ్చిద్విపరీతం- కశ్చిన్నప్రతిపద్యతే- కిముత వక్తవ్యమతీన్ద్రియమాత్మతత్త్వం అత్రహివిప్రతిపన్నాఃసదసద్వాదినస్తార్కికాస్సర్వే తస్మాద్విదితంబ్రహ్మేతిసునిశ్చితోక్తమపివిప్రతిపత్తిహేతుత్వాద్యదిమన్యసఇత్యాదిసాశఙ్కంవచనంయుక్తమేవాచార్యస్య దభ్రం- అల్పమేవాపినూనంత్వంవేత్థ-జానీషేబ్రహ్మణోరూపం కిమనేకానిబ్రహ్మణోరూపాణిమహాన్త్యర్భకాణిచ- యేనాహదభ్రమేవేత్యాది బాఢం- అనేకానిహినామరూపోపాధికృతానిబ్రహ్మణోరూపాణి- నస్వతః స్వతస్తు *అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయంతథారసంనిత్యమగన్ధవచ్చయదితిశబ్దాదిభిఃసహరూపాణిప్రతిషిధ్యన్తే ననుయేనైవధర్మేణయద్రూప్యతే - తదేవతస్యరూపమితిబ్రహ్మణోఽపియేనవిశేషణేననిరూపణం - తదేవతస్యరూపంస్యాత్ అతఉచ్యతే - చైతన్యంపృథివ్యాదీనామన్యతమస్యసర్వేషాంవిపరిణతానాంవాధర్మోనభవతి, తథాశ్రోత్రాదీనామన్తఃకరణస్యచధర్మోనభవతీతిబ్రహ్మణోరూపమితిబ్రహ్మరూప్యతేచైతన్యేన తథాచోక్తం *విజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మ *విజ్ఞానఘనఏవ *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతిచబ్రహ్మణోరూపంనిర్దిష్టంశ్రుతిషు సత్యమేవ- తథాపితదన్తఃకరణదేహేన్ద్రియోపాధిద్వారేణైవవిజ్ఞానాదిశబ్దైర్నిర్దిశ్యతే - తదనుకారిత్వాద్దేహాదివృద్ధిసఙ్కోచచ్ఛేదాదిషునాశేషుచ నస్వతః. స్వతస్తు *అవిజ్ఞాతంవిజానతాంవిజ్ఞాతమవిజానతామితిస్థితంభవిష్యతి. యదస్యబ్రహ్మణోరూపమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః నకేవలమధ్యాత్మోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యాస్యబ్రహ్మణోరూపంత్వమల్పంవేత్థ- యదప్యధిదైవతోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యాస్యబ్రహ్మణోరూపందేవేషువేత్థత్వం- తదపినూనందభ్రమేవవేత్థఇతిమన్యేఽహం. యదధ్యాత్మంత

దేహేన్ద్రియోపాధిపరిచ్ఛిన్నత్వాత్స్వరూపత్వాచ్చ విద్యతే యత్తువిధ్వస్తసర్వోపాధివిశేషంశాన్తమనన్తమేకమద్వైతంభూమాఖ్యంనిత్యం బ్రహ్మ - నతత్సువేద్య మిత్యభిప్రాయః యదవిద్యం-అథను-తస్మాన్మన్యే 2 ద్యాపిమీమాంస్యం- విచార్యమేవతే- తవ బ్రహ్మ ఏవమాచార్యోక్తః శిష్య ఏకాన్తఉపవిష్టస్సన్సమాహి తమాచార్యేణ సమస్థతో విచార్య తర్కతశ్చ నిర్ధార్య స్వానుభవంకృత్వాచార్యసకాశముపగమ్యోవాచ- మన్యేహమథేదానీంవిదితం బ్రహ్మేతి ౧

ఆ — వేదితుఃస్వరూపత్వే బ్రహ్మణోఽనుభావ్యవిషయత్వం స్వరూపత్వేఽనూనాభావాత్ అతిరిక్తస్యవిషయత్వేకిమనుపపన్నమిత్యాశ ఙ్క్యాహ (సర్వస్యహీతి) యదిశబ్దప్రయోగేకింకారణమిత్యతఆహ (కదాచిదితి) అక్షిణిశరీరస్య ప్రతిచ్ఛాయాదృశ్యతఇతి ప్రసిద్ధవదుపదేశా త్సశరీరమాత్మేతి ప్రతిపన్నః- ఛాయాఽన్యాత్మేతి త్వంబుద్ధ్వేత్యర్థః (సర్వదేతి) య ఏషోఽక్షిణిపురుషో దృశ్యతఇత్యేకవారముక్తం *యఏషస్వప్నే మహీయమానశ్చరతి ద్వితీయేనోక్తం తన్నత్రైత్యపి స్వప్నసమస్తసంప్రసన్న ఇతి త్రిరుక్తమప్యాత్మానమప్రతిపద్యమాన ఇన్ద్రోత్రబ్రహ్మచర్యాదాథ ర్మాదిదోషయదమేవచతుర్థపర్యాయే ఽయమేవసప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసంపద్యేత్యత్రప్రథమపర్యాయోక్తమే వబ్రహ్మప్రతిపన్నవానిత్యర్థః (అగ్నికాదాచేతి) అల్పాని సన్నతోరూపాణి స్తి బ్రహ్మణఇత్యుక్తం-తదాక్షిపతి(ననుయేనవేతి) కేనతత్త్వవిశేషేణ బ్రహ్మ ణోనిరూపణమిత్యాకాఙ్క్షాయాంచైతన్యరూపేణేత్యాహ (చైతన్యమితి) భూతానాంసమస్తానాంవాదేహాకారపరిణతానాం చైతన్యంధర్మోనభవతి- సౌరూపులమ్బ్య, తద్ధర్మత్వేరూపాదివత్పాధకత్వాభావప్రసక్తా, చ తథాశ్రోత్రాదీనామపిభౌతికత్వావిశేషాచ్చైతన్యంధర్మోనభవతీతిపారిశేష్యా ద్బ్రహ్మణశ్చైతన్యం బ్రహ్మణోరూపం తత్రశ్రుతిసమ్మతిమాహ (తథాచోక్తమితి) సత్యమేవ- చైతన్యంపారమార్థికం బ్రహ్మరూపంత్రుటితాల్పత్వగ మ్యం తథాపియదుక్తం బ్రహ్మణోరూపంకథంనాల్పమితి-తదుపాధిభ్యాసేనైవ బ్రహ్మణఃశబ్దేననిరూపణంనిర్దోషనంనస్వత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (సత్యమితి) అన్తఃకరణాద్యభివ్యక్తిముపలభ్యహియదుపాధ్యభివ్యక్తేనితి తద్రూపంచైతన్యం - తస్మాద్బ్రహ్మాల్పనిర్దిశ్యతఇత్యర్థః ననూపాధిరుపహితసంబన్ధోభవతి- చైతన్య స్యస్వరూపస్య [illegible] హ్యాదితాహ (తదనుకారిత్వాదినా) యథాజలాదిష్వనూనేనసవితాకమ్పతఇవ - భిద్యమానేభిద్యతఇవఏవమి థ్యాధర్మభాగిత్వాత్సవిష్టముపాధిష్వన్యతే- నతుసంబన్ధాత్-దూరస్థయోః సంయోగాద్యభావాత్ తద్వద్దేహాదేర్వృద్ధిసఙ్కోచఘటాదిషుదాహ దిషుచాశేషు చైతన్యస్యమిథ్యాదేహధర్మభాగిత్వాద్దేహాదేరుపాధిత్వమభిధీయతఇత్యర్థః ననుసస్వతశ్చైతన్యతయానిరూప్యతే బ్రహ్మ- కథంతర్హితదను భవఇత్యాశఙ్క్యాహ (స్వతస్త్వితి) అవిషయత్వేనైవవిషయానుపరక్తచిత్స్ఫురణం బ్రహ్మానుభవఇత్యర్థః (తర్కతశ్చేతి) వేద్యత్వేఘటాది వదనాత్మత్వాదిప్రసఙ్గాదిత్యాదితర్కతఆత్మనోవేద్యంబ్రహ్మనభవత్యేవేతినిర్ధార్య అజ్ఞానసంశయాద్యభావేనస్వానుభవంకృత్వేత్యర్థః ౧

రం — శిష్యం ప్రత్యాహ (యదిమన్యసేఇతి) అహం బ్రహ్మస్వరూపంసుష్టువేద- ఇతియదిమన్యసే - నతత్తథా అస్యబ్రహ్మణఇ హలోకేయదపిరూపంత్వంవేత్థ- తన్నూనందభ్రమేవ- అల్పమేవ దేవేషుయద్రూపంత్వంవేత్థ - తదపిత్వయాజ్ఞాతంసర్వం బ్రహ్మణోరూపంఅ ల్పమేవ. నసర్వం బ్రహ్మరూపంత్వయాజ్ఞాతం అతఃపరమేవతేవిచార్యం- నాతఃపూర్వంసమ్యగ్విచారితమిత్యర్థః ఏతద్వాక్యంశ్రుత్వాసమ్యగ్విచా ర్యశిష్యఆహ (మన్యేవిదితమితి) అహంవిదితమేవమన్యే ౧

నాహంమన్యేసువేదేతినోనవేదేతివేదచ । యోనస్తద్వేదతద్వేదనోనవేదేతివేదచ॥ ౨

శం — కథమితి శృణు (నాహంమన్యేసువేదేతి) నైవాహంమన్యేసువేదేతి- జ్ఞానవిషయం బ్రహ్మేతి నైవతర్హివిదితంత్వయా బ్రహ్మేత్యుక్తఆహ (నోనవేదేతివేదచ) వేదచేతిచశబ్దాన్నవేదచత్వం. నసుతి ప్రతిషిద్ధంనాహంమన్యేసువేదేతినోనవేదేతివేదచేతి యదినమన్య సేసువేదేతి-కథంమన్యసేవేదచేతి అథమన్యసేవేదైవేతి-కథంనమన్యసేసువేదేతి ఏకంవస్తుయేనజ్ఞాయతే-తేనైవతదేవవస్తునసువిజ్ఞాయతఇతివిప్ర తిషిద్ధంసంశయవిపర్యయావర్జయిత్వా నచ బ్రహ్మసంశయిత్వేనజ్ఞేయంవిపరీతత్వేనవేతినియన్తుంశక్యం - సంశయవిపర్యయౌహిసర్వత్రానర్థకర త్వేనైవప్రసిద్ధౌ. ఏవమాచార్యేణవిచాల్యమానోఽపిశిష్యోనవిచచాల, *అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధీత్యాచార్యోక్తాగమసమ్ప్రదాయబలాదు పపత్త్యనుభవబలాచ్చజగర్జ, చ బ్రహ్మవిద్యాయాందృఢనిశ్చయతాందర్శయన్నాత్మనః కథమితి ఉచ్యతే - యః - యఃకశ్చిన్నః - అస్మాకంస బ్రహ్మచారిణాంమధ్యేతత్- మదుక్తంవచనంతత్త్వతోవేద - సతత్- బ్రహ్మవేద కింపునస్తద్వచనమిత్యతఆహ (నోనవేదేతివేదచేతి) యదేవ *అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధీత్యుక్తంవస్తు - తదేవఅనుమానానుభవాభ్యాంసంయోజ్యనిశ్చితంవాక్యాన్తరేణనోనవేదేతివేదచేత్యవోచదాచా ర్యబుద్ధిసంవాదార్థంమన్దబుద్ధిగ్రహణవ్యపోహార్థంచ తథాచగర్జితముపపన్నంభవతియోనస్తద్వేదేతి. ౨

ఆ.— ఆచార్యవచనాదన్యదేవవచనంశిష్యఉవాచేతినాశఙ్కనీయమిత్యాహ (యదేవాన్యదేవేతి) (తథాచేతి) ఆచార్యబుద్ధి సంవాదేసత్యర్థాన్తరాదానభిధానేసతీత్యర్థః ౨

శం — కథమిత్యత్రాహ (నాహంమన్యేఇతి) అహంసమ్యగ్వేదేత్యపినమన్యే, నవేదేత్యపిన- అపితువేదైవ, తతశ్చకార్స్న్యేనా జ్ఞాతత్వంచాస్తి కించిజ్జ్ఞాతత్వమప్యస్తీత్యర్థః (యోనస్తద్వేదేతి) సః- అస్మాకంబ్రహ్మచారిణాంమధ్యేతత్- నోనవేదేతి, వేదచేతి, నిర్దిష్టంత దర్థతత్త్వంయోవేద- సఃతత్- బ్రహ్మవేదేత్యర్థః ౨

యస్యామతంతస్యమతంమతంయస్యనవేదసః। అవిజ్ఞాతంవిజానతాంవిజ్ఞాతమవిజానతామ్॥ ౩

శం — శిష్యాచార్యసంవాదాత్ప్రతినివర్త్యస్వేనరూపేణశ్రుతిఃసమస్తసంవాదనిర్వృత్తమర్థమేవబోధయతి (యస్యామతమిత్యాదినా) యస్య- బ్రహ్మవిదోఽమతం- అవిజ్ఞాతంబ్రహ్మేతిమతం- అభిప్రాయః నిశ్చయః తస్యమతం- జ్ఞాతంసమ్యగ్బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః. యస్యపున ర్మతం- జ్ఞాతం విదితంమయాబ్రహ్మేతినిశ్చయః నవేదైవసః- నబ్రహ్మవిజానాతిసః విద్వదవిదుషోర్యథోక్తౌపక్షావవధారయతి - అవిజ్ఞాతం- అ మతం అవిదితమేవబ్రహ్మవిజానతాం- సమ్యగ్విదితవతామిత్యేతత్ విజ్ఞాతం - విదితం బ్రహ్మవిజానతాం - అసమ్యగ్దర్శినాం ఇన్ద్రియమనోబు ద్ధిష్వేవాత్మదర్శినామిత్యర్థః సత్వత్యన్తమేవావ్యుత్పన్నబుద్ధీనాం- నహితేషాంవిజ్ఞాతమస్మాభిర్బ్రహ్మేతిమతిర్భవతి . ఇన్ద్రియమనోబుద్ధ్యుపాధిష్వాత్మ దర్శినాంతు బ్రహ్మోపాధివివేకానుపలమ్భాత్, బుద్ధ్యాద్యుపాధేశ్చవిజ్ఞాతత్వా, ద్విదితంబ్రహ్మేత్యుపపద్యతే భ్రాన్తిరితి అతోఽసమ్యగ్దర్శనంపూ ర్వపక్షత్వేనోపన్యస్యతేవిజ్ఞాతమవిజానతామితి అథవా-హేత్వర్థఉత్తరార్ధోఽవిజ్ఞాతమిత్యాదిః ౩

ఆ — (అథవాహేత్వర్థఇతి) లోకేశుక్త్యాదితత్త్వంవిజానతాంయతోఽథ్యస్తరూప్యాద్యవిజ్ఞాతంభవతి- అజానతామేవతుఅధ్యస్త విజ్ఞానంభవతీతిప్రసిద్ధం- తథాబ్రహ్మణిజ్ఞేయస్వస్యాధ్యస్తత్వాదేవతత్త్వవిదోనజ్ఞాతంబ్రహ్మపశ్యన్తీత్యర్థః ౩

శం — (యస్యామతమితి) యఃపరిచ్ఛిన్నత్వేనబ్రహ్మనమనుతే- సబ్రహ్మమనుతే యస్తుపరిచ్ఛిన్నత్వేనబ్రహ్మమనుతే - సతునజా నాతీత్యర్థః (అవిజ్ఞాతమితి) బ్రహ్మవితావదితిపరిచ్ఛేదజ్ఞానవతాంబ్రహ్మఅవిజ్ఞాతంభవతి - పరిచ్ఛిన్నత్వజ్ఞానశూన్యానాంబ్రహ్మవిజ్ఞాతంభవతీత్య ర్థః ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా *యతోవాచోనివర్తన్తే। అప్రాప్యమనసాసహేతి బ్రహ్మణోఽనన్తస్య అపరిమితగుణస్యవాఙ్మనసయోరేతావ దితిపరిచ్ఛేదాయోగ్యత్వ శ్రవణేనబ్రహ్మైతావదితిపరిచ్ఛేదజ్ఞానవతాంబ్రహ్మఅవిజ్ఞాతమమతమిత్యుక్తం - అపరిచ్ఛిన్నత్వాద్బ్రహ్మణః. అన్యథాయ స్యామతంతస్యమతంవిజ్ఞాతమవిజానతామితితత్రైకస్యైవజ్ఞాతత్వాజ్ఞాతత్వవచనంవిరుధ్యేతేతి తతశ్చాజ్ఞాతత్వాదివచనంకార్త్స్న్యేనజ్ఞానావిషయత్వపరం- నతుసర్వాత్మనాజ్ఞానాగోచరత్వపరమితిద్రష్టవ్యం - తథాహిసతి *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం *తమేవంవిదిత్వాతిమృత్యుమేతీత్యాదిశాస్త్రాణామసఙ్గ తార్థత్వప్రసఙ్గాత్, వేదాన్తానాంనైరర్థక్యప్రసఙ్గా, చ్చ. ౩

ప్రతిబోధవిదితంమతమమృతత్వంహివిన్దతే । ఆత్మనావిన్దతేవీర్యంవిద్యయావిన్దతేఽమృతమ్॥ ౪

శం — అవిజ్ఞాతంవిజానతామిత్యవధృతం యదిబ్రహ్మత్యన్తమేవావిజ్ఞాతం- లౌకికానాంబ్రహ్మవిదాంచావిశేషఃప్రాప్తః, అవిజ్ఞా తంవిజానతామితిచపరస్పరవిరుద్ధం,- కథంతుతద్బ్రహ్మసమ్యగ్విదితంభవతీత్యేవమర్థమాహ - ప్రతిబోధవిదితం- బోధంబోధంప్రతివిదితం. బోధశ బ్దైనబౌద్ధాఃప్రత్యయాఉచ్యన్తే సర్వేప్రత్యయాఃవిషయీభవన్తియస్య - సఆత్మాసర్వబోధాన్ప్రతిబుధ్యతే - సర్వప్రత్యయదర్శీచిచ్ఛక్తిస్వరూప మాత్రఃప్రత్యయైరేవప్రత్యయేష్వవిశిష్టతయాలక్ష్యతే-నాన్యద్వారాన్తరాత్మనోవిజ్ఞానాయ అతఃప్రత్యయప్రత్యగాత్మతయావిదితం బ్రహ్మయ దా - తన్మతం - తద్దాతత్సమ్యగ్దర్శనమిత్యర్థః సర్వప్రత్యయదర్శిత్వేచోపజననాపాయవర్జిత దృక్స్వరూపతానిత్యత్వం విశుద్ధస్వరూపత్వమాత్మ త్వం నిర్విశేషతైకత్వంచసర్వభూతేషుసిద్ధంభవేత్ - లక్షణభేదాభావాత్ - వ్యోమ్నఇవఘటగిరిగుహాదిషు విదితావిదితాభ్యామన్యద్బ్రహ్మేత్యా గమవాక్యార్థఏవం పరిశుద్ధఏవోపసంహృతోభవతి. *దృష్టేర్ద్రష్టాశ్రుతేఃశ్రోతామతేర్మన్తావిజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతేతిహిశ్రుత్యన్తరం యదాపునర్బో ధక్రియాకర్తేతిబోధక్రియాలక్షణేనతత్కర్తారంవిజానాతీతిబోధలక్షణేనవిదితం ప్రతిబోధవిదితమితి వ్యాఖ్యాయతే- యథాయోవృక్షశాఖాశ్చాల యతి - సవాయురితి- తద్వత్. తదాబోధక్రియాశక్తిమానాత్మాద్రవ్యం - నబోధస్వరూపఏవ బోధస్తుజాయతేవినశ్యతిచ యదాబోధో జాయతే - తదాబోధక్రియయాసవిశేషః యదాబోధోనశ్యతి - తదానష్టబోధోద్రవ్యమాత్రంనిర్విశేషః తత్రైవంసతివిక్రియాత్మకః సావయవోఽనిత్యోఽశుద్ధఇత్యాదయోదోషానపరిహర్తుంశక్యన్తే యదపికాణాదానాం - ఆత్మనఃసంయోగజోబోధఆత్మనిసమవైతి - అతఆ త్మనిబోద్ధృత్వం. నతువిక్రియాత్మకఆత్మా. ద్రవ్యమాత్రస్తుభవతి - ఘటఇవరాగసమవాయీ. అస్మిన్పక్షేప్యచేతనంద్రవ్యమాత్రం బ్రహ్మే తి *విజ్ఞానమానన్దం *ప్రజ్ఞానంబ్రహ్మేత్యాద్యాఃశ్రుతయోబాధితాఃస్యుః ఆత్మనోనిరవయవత్వేనప్రదేశాభావాన్నిత్యసంయుక్తత్వాచ్చమ నసఃస్మృత్యుత్పత్తినియమానుపపత్తిరపరిహార్యాస్యాత్. సంసర్గధర్మిత్వంచాత్మనఃశ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరుద్ధంకల్పితంస్యాత్. *అసఙ్గోనహిసజ్జ్యతే *అసక్తంసర్వభృదితిశ్రుతిస్మృతీద్వే. న్యాయశ్చ - గుణవద్గుణవతాసంసృజ్యతే- నాతుల్యజాతీయం. అతోనిర్గుణంనిర్విశేషం సర్వవిలక్షణం

కేనచిదప్యుపాధినా యేనసంస్పృశ్యతఇత్యేతన్న్యాయవిరుద్ధంభవేత్. తస్మాన్నిత్యాలుప్తజ్ఞానస్వరూపజ్యోతిరాత్మా బ్రహ్మేత్యయమర్థఃసర్వబోధబోద్ధృత్వేఆత్మనఃసిధ్యతి - నాన్యథా తస్మాత్ప్రతిబోధవిదితం మతమితియథావ్యాఖ్యాతమస్మాభిః యత్పునః స్వసంవేద్యతా ప్రతిబోధవిదితమిత్యస్యవాక్యస్యార్థోవర్ణ్యతే - తత్ర భవతిసోపాధికత్వమాత్మనః బుద్ధ్యుపాధిస్వరూపత్వేనభేదంపరికల్ప్యాత్మనాత్మానం వేత్తీతిసంవ్యవహారః * ఆత్మన్యేవాత్మానంపశ్యతి *స్వయమేవాత్మనాత్మానం వేత్థ త్వం పురుషోత్తమేతి నతునిరుపాధికస్యాత్మనఏకత్వేస్వసంవేద్యతా వాసమ్భవతి సంవేదనస్వరూపత్వాత్సంవేదనాన్తరాపేక్షాచనసమ్భవతి - యథాప్రకాశస్యప్రకాశాన్తరాపేక్షాయానసంభవః - తద్వత్ బౌద్ధపక్షేస్వసంవేద్యతాయాం తుక్షణభఙ్గురత్వంనిరాత్మకత్వంచవిజ్ఞానస్యస్యాత్ - *నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాత్ *నిత్యంవిభుంసర్వగతం *సవాఏష మహానజఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయఇత్యాద్యాఃశ్రుతయోబాధ్యేరన్. యత్పునఃప్రతిబోధశబ్దేన- నిర్నిమిత్తోబోధఃప్రతిబోధః - యథాసుప్తస్యేత్యర్థంపరికల్పయన్తి, - సకృద్విజ్ఞానం ప్రతిబోధఇత్యపరే,- నిర్నిమిత్తఃసనిమిత్తఃసకృద్వాఽసకృద్వాప్రతిబోధఏవహిసః అమృతత్వం అమరణభావం. స్వాత్మన్యవస్థానం మోక్షం హి-యస్మాద్విన్దతే-లభతే-యథోక్తాత్ప్రతిబోధాత్ప్రతిబోధవిదితాత్మకాత్ -తస్మాత్ప్రతిబోధవిదితమేవ మతమిత్యభిప్రాయః. బోధస్యహిప్రత్యగాత్మవిషయత్వంచామృతత్వేహేతుః-నహ్యాత్మనోఽనాత్మత్వాదాత్మనోఽమృతత్వంనిర్నిమిత్తమేవ ఏవంమర్త్యత్వమాత్మనః- యదవిద్యయాఽనాత్మప్రతిపత్తిః కథంపునర్యథోక్తయాత్మవిద్యయాఽమృతత్వంవిన్దతఇతి- అతఆహ- ఆత్మనా- స్వేనస్వరూపేణ విన్దతే- లభతే వీర్యం- బలం సామర్థ్యం ధనసహాయమన్త్రౌషధితపోయోగకృతంవీర్యంమృత్యుంనశక్నోత్యభిభవితుం - అనిత్యవస్తుకృతత్వాత్. ఆత్మవిద్యాకృతంతువీర్యమాత్మనైవవిన్దతే - నాన్యేనేత్యతోఽనన్యసాధనత్వాదాత్మవిద్యావీర్యస్యతదేవవీర్యంమృత్యుంశక్నోత్యభిభవితుం యతఏవమాత్మవిద్యాకృతంవీర్యమాత్మనైవవిన్దతే-అతోవిద్యయాఆత్మవిషయయావిన్దతేఽమృతం *నాయమాత్మాబలహీనేనలభ్యఇత్యాథర్వణే అతః సమర్థోహేతుఃఅమృతత్వంవిన్దతఇతి ౪

ఆ — . జ్ఞాతబ్రహ్మత్వాదర్శనేబ్రహ్మాస్మీతికథంవ్యవహరతీతిచేత్ - కిమనయోష్టకావాహకానాంరత్నపేటకాచర్చయా జ్ఞాతస్యవ్యవహారాజ్ఞత్వంవదతోపివస్తుప్రకాశస్యవ్యవహారాజ్ఞస్యేష్టత్వాద్వాన్తవజ్ఞాతత్వానపేక్షత్వాదిత్యపూర్వపన్నవ్యుత్పాదనాయచోద్యముద్భావయతి (అవిజ్ఞాతమిత్యాదినా) నీలపీతాద్యాకారాణాంజడానాంయచ్చైతన్యవ్యాప్తత్వేనాజడవదవభాసః-తంసాక్షిణముపలక్ష్యసోహమాత్మాబ్రహ్మేతిమహావాక్యాదవిషయతయైవయోవేత్తి-సబ్రహ్మవిదుచ్యతే-తేననావిశేషప్రసఙ్గాదిచోద్యావకాశఇత్యాహ(ప్రతిబోధవిదితమితి) ప్రత్యయవిశిష్టతయానుగతరూపేణేత్యర్థః యేనచిత్స్వరూపేణాహమత్రసాక్షీ- తస్యసర్వత్రావిశేషాన్నైకస్మిన్నేవదేహేఽహంసాక్షీతిభేదాత్పత్త్యాదీనాంసాక్ష్యగతత్వేనసాక్షిణఏకత్వనిత్యత్వాదికమపిసిధ్యతీత్యాహ (సర్వప్రత్యయదర్శిత్వేచేతి) విదితత్వావిదితత్వయోఃసాక్ష్యగతత్వేచ తదన్యత్వమప్యస్మిన్పక్షేసమ్భవతీత్యాహ (విదితావిదితాభ్యామన్యదితి) ఏకదేశివ్యాఖ్యానముద్భావ్యదూషయతి (యదాపునరిత్యాదినా) అగ్నిసంయోగాద్ఘటేలోహిత్యవన్మనస్సంయోగాదసమవాయికారణాదాత్మన్యచేతనేచైతన్యముత్పద్యతఇత్యేతన్నకేవలంశ్రుతివిరుద్ధం- అసమ్భావితంచేత్యాహ (ఆత్మనోనిరవయవత్వేనేతి) ప్రదేశవతాప్రదేశవతోలోకేసంయోగోదృష్టః - ఆత్మనోనిష్ప్రదేశత్వాన్మనసా సంయోగోనభవతీత్యుక్తం తదయుక్తం - యుగపత్సర్వమూర్తసంయోగిత్వంసర్వగతత్వమాత్మనః- తతోమనసస్సంయోగోపేతిచేత్- తత్రాహ (నిత్యేతి) గ్రహణకాలాదన్యకాలఏవస్మృతీనాంక్రమేణైవోత్పత్తిరితినియమోవైశేషికస్యనోపపద్యతే- గ్రహణకాలేపిస్మృత్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్ సంస్కారవదాత్మమనస్సంయోగస్యావిశేషాదిత్యర్థః సర్వగతత్వంచసర్వావ్యవధానమాత్రం - నతుసంయోగిత్వంకల్పనీయమిత్యాహ (సంసర్గధర్మిత్వంచేతి) న్యాయవిరుద్ధమిత్యుక్తం- తత్స్ఫుటయతి (న్యాయశ్చేతి) ఏకదేశివ్యాఖ్యానాన్తరమనూద్యదూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) యద్వేద్యం - తద్వేదితుర్వేదనాచ్చభిన్నం - యథాఘటాదీతివ్యాప్తివిరోధాత్ స్వసంవేద్యత్వం వాస్తవంనోపపద్యతే- తతో బుద్ధ్యాదావాత్మభావమారోప్యాత్మనాతస్యవేద్యత్వం వాచ్యమిత్యాశయేనాహ (తత్రభవతిసోపాధికత్వమితి) ఘటాదస్యస్వసంవేద్యత్వానఙ్గీకారబలాత్పరవేద్యత్వం ప్రసజ్యతఇత్యపినవాచ్యమిత్యాహ (సంవేదనస్వరూపత్వాదితి) బౌద్ధేనస్వసంవేద్య సంవిజ్ఞానమిష్టం - తత్ర కింస్యాదిత్యతఆహ (బౌద్ధపక్షఇతి) ప్రత్యక్షస్యవర్తమానావభాసకత్వాత్ క్షణాన్తరవిశిష్టే స్వాత్మనిక్షణాన్తరవిశిష్టం తదేవవిజ్ఞానంబ్రహ్మాభివ్యక్తంనసంభవతి- అతఃస్వాత్మని స్వయమేవ విజ్ఞానంప్రత్యక్షంచేత్ - వర్తమానక్షణమాత్రంసత్త్వంస్యాత్. స్వసంవేద్యత్వేన సాక్షిణో ఽనఙ్గీకారాన్నిరాత్మత్వంచస్యాదేవ - తచ్ఛ్రుతివిరుద్ధమిత్యర్థః ప్రతిబోధవాక్యస్యార్థాన్తరంశఙ్కతే (యత్పునరితి) బ్రహ్మాహమస్మీతి చిన్తయతో యావచ్చేతోవ్యాపృతిః - తావత్సంప్రజ్ఞాతసమాధిః నివృత్తచేతోవ్యాపారే యఃపరమానన్దసాక్షాత్కారః సోయంసుప్తానన్దసాక్షాత్కారవత్ - సోఽసంప్రజ్ఞాతసమాధిః ప్రతిబోధఉచ్యతే. తదుక్తం వార్తికకృతా * అపరాయత్తబోధోహినిదిధ్యాసనముచ్యతఇతి. అథవా- అక్రియబ్రహ్మత్మత్వామభావేసతిప్రమాతృత్వానుపపత్తౌ పునర్జ్ఞానాసంభవాత్సద్యోముక్తికారణంసకృద్విజ్ఞానంప్రతిబోధఉచ్యతే- *సకృత్ప్రవృత్త్యామృద్నాతి క్రియాకారకరూపభృత్ । అజ్ఞానమాగమజ్ఞానసాఙ్గత్యంనాస్త్యతోఽనయోరితి పక్షద్వయేప్యరుచిమాహ (నిర్నిమిత్తఇతి) అయమాశయః - నతావదవిద్యానివర్తకస్యాగన్తుకస్యబోధస్య నిర్నిమిత్తత్వంసంభవతి - కార్యస్యసనిమిత్తత్వవ్యాప్తేః సౌషుప్తస్యాపినిర్నిమిత్తత్వం -. అవిద్యాయాఃపూర్వపూర్వనిరోధావస్థాసంస్కారోద్భూతతాదృశవృత్త్యభివ్యక్తచైతన్యస్యతత్రసుఖసాక్షాత్కారత్వోపగమాత్ అతఏవవృత్తివిశిష్టస్యవినాశేస్మరణముపపద్యతే. అత్రాపితద్వ్యావృత్తిసంస్కారప్రచయాన్నివృత్తైపిచిత్తే

బ్రహ్మాభివ్యక్తం స్యాదితిచేన్న - తథాసత్య ప్రమాత్వేన వినష్టపుత్రాపరోక్షాదివాఽవిద్యానివృత్తిర్నస్యాత్. శాబ్దజ్ఞానస్య ప్రమాత్వే పరతస్త్వ ప్రసఙ్గః. శబ్దమూలత్వాత్ప్రమాత్వేన నిర్నిమిత్తతేతి ప్రవృత్తకర్మఫలప్రతిబన్ధాద్వర్తమాన ప్రమాతృత్వాభాసాన్నివృత్తేరసకృదుపదేశాపేక్షేతి పక్షద్వయమపి నావరః సర్వథాపి పరమాత్మా ప్రతిబోధ ఏవ - బోధం ప్రతిబోధం ప్రతిసాక్షితయా భాతీతి లక్ష్యపదార్థవివేచనపూర్వకం మహావాక్యోత్థం పరమాత్మాస్మీతి జ్ఞానమేవ సమ్యగ్జ్ఞానం యస్మాత్ - తత ఏవామృతత్వం లభత ఇత్యాహ (అమృతత్వమితి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (బోధస్యేతి) బుద్ధిపరిణామస్య సర్వస్య భాసకం ప్రత్యక్చైతన్యం పరమాత్మా న భవతి - కిం తు బ్రహ్మణోఽన్య ఇతి స్థితః తత్ప్రాప్తిశ్చ మోక్ష ఇత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అనాత్మప్రాప్తేః కర్మఫలవదనిత్యత్వేనామృతత్వ ప్రసిద్ధిర్న స్యాదిత్యర్థః యదుక్తం దోషపరిహారాయ సోపాధికభేదేన భిన్నత్వం బ్రహ్మణః - స్వతస్త్వాత్మత్వమేవేతి మన్యసే - తత్రాహ (ఆత్మత్వాదితి) బ్రహ్మణ ఆత్మత్వాదేవాత్మనోఽమృతత్వం స్వాభావికమ్ - తర్హి విద్యాయా ఆనర్థక్యం ప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమమర్త్యత్వమితి) అవిద్యయా దేహాద్యాత్మత్వ ప్రతిపత్తిరితి యత్ - తదాత్మనో మర్త్యత్వం. తన్నివృత్తిర్విద్యాఫలమిత్యర్థః వీర్యం విద్యాకృతముక్తం ముక్తత్వే దార్ఢ్యం తచ్చ స్వాభావికమేవ ముక్తత్వం వాస్తవం - సర్వశరీరాద్యసంసర్గిత్వాన్నభోవన్నిరవయవత్వాదేవ తతశ్చ నిత్యముక్త ఏవాహమిత్యవష్టమ్భో విద్యాకృతం బలమిత్యర్థః ౪

రం.— (ప్రతిబోధేతి) ప్రతినియతో బోధః ప్రతిబోధః సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్తత్వాదిరూపాసాధారణధర్మవిశిష్టతయా జ్ఞాతమమృతం - బ్రహ్మస్వరూపం తత్ప్రాప్తిర్న్యాయేన స్వోపాసకస్యాపి అమృతత్వం విన్దతే - లభ్యత ఇత్యర్థః అన్తర్భావితణ్యర్థోఽయం విదిధాతుః లబ్ధప్రకారమేవాహ (ఆత్మనా విన్దతే వీర్యమితి) *సనోదేవస్మ భయాన్మృత్యోఃసంయునక్త్విత్యుక్తరీత్యా విద్యానివృత్త్యనుకూలం వీర్యం ప్రసన్నేన పరమాత్మనా లభతే. ప్రసన్నపరమాత్మాహితవీర్యార్జితయా విద్యయాఽమృతత్వమశ్నుత ఇత్యర్థః. ౪

ఇహ చేదవేదీదథ సత్యమస్తి న చేదిహావేదీన్మహతీ వినష్టిః।
భూతేషు భూతేషు విచిత్య ధీరాః ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా భవన్తి॥౫॥—ఇతి ద్వితీయః ఖణ్డః.

శం — కష్టా ఖలు సురనరతిర్యక్ప్రేతాదిషు సంసారదుఃఖబహులేషు ప్రాణినికాయేషు జన్మజరామరణరోగాదిసంప్రాప్తిరజ్ఞానాత్ - అత ఇహైవ చేన్మనుష్యోఽధికృతః సమర్థః సన్ యద్యవేదీత్ - ఆత్మానం యథోక్తలక్షణం విదితవాన్ యథోక్తేన ప్రకారేణ - అథ తదాఽస్తి సత్యం - మనుష్యజన్మన్యస్మిన్నవినాశోఽర్థవత్తా వా సద్భావో వా పరమార్థతా వా సత్యం విద్యతే (న చేదిహావేదీదితి) న చేదిహ జీవంశ్చేదధికృతోఽవేదీత్ - న విదితవాన్ - తదా మహతీ దీర్ఘానన్తా వినష్టిః - వినాశనం జన్మజరామరణాదిప్రబన్ధావిచ్ఛేదలక్షణా సంసారగతిః తస్మాదేవం గుణదోషౌ విజానన్తో బ్రాహ్మణా భూతేషు భూతేషు - సర్వభూతేషు స్థావరేషు చరేషు చైకమాత్మతత్త్వం విచిత్య - విజ్ఞాయ సాక్షాత్కృత్య ధీరాః - ధీమన్తః ప్రేత్య - వ్యావృత్య మమాహంభావలక్షణాదవిద్యారూపాదస్మాల్లోకాదుపరమ్య సర్వాత్మైకత్వభావమద్వైతమాపన్నాః సన్తోఽమృతా భవన్తీత్యర్థః *సయోహ వై తత్పరం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీతి శ్రుతేః. ఇతి ద్వితీయఃఖణ్డః ౫

ఆ — ఉత్తరవాక్యస్యాపేక్షితమర్థమాహ (కష్టా ఖల్వితి) లౌకికమపి సత్యం చిరంజీవనధనవత్త్వం సద్భావః - సాధుభావఖ్యాతిః. ఏతదపి సర్వం బ్రహ్మవిదో భవతీతి సత్యశబ్దార్థ ఉచ్యతే - పరమార్థతో బ్రహ్మరూపస్థితిస్తు ఫలమవశ్యం భవతీత్యర్థః ఇతి ద్వితీయఃఖణ్డః సమాప్తః ౫

రం.— తాదృశబ్రహ్మజ్ఞానే త్వరాముత్పాదయతి (ఇహచేదవేదీదితి) ఇహైవ జన్మని బ్రహ్మజ్ఞాతవాంశ్చేత్ - అథ - సమనన్తరమేవ అస్తి - సత్ప్రకారః సత్యః జ్ఞానాభావే ఆత్మనః అసత్తా భవతి *అసన్నేవ స భవతి అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్ । అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద సన్తమేనం తతో విదురితి శ్రుత్యనురోధాదితి ద్రష్టవ్యం (భూతేషు భూతేషు విచిత్యేతి) భూతేషు భూతేషు - సర్వభూతస్థం పరమాత్మానం ప్రజ్ఞాకాలిన స్వేతరసమస్తవిలక్షణత్వేన నిర్ధార్య అస్మాల్లోకాదర్చిరాదిమార్గేణ పరమాత్మానం ప్రాప్య ముక్తా భవన్తీత్యర్థః ఇతి ద్వితీయ ఖణ్డః ౫

హరిః ఓం॥ బ్రహ్మ హ దేవేభ్యో విజిగ్యే తస్య హ బ్రహ్మణో విజయే దేవా అమహీయన్త
త ఐక్షన్తాస్మాకమేవాయం విజయోఽస్మాకమేవాయం మహిమేతి॥ ౧

శం — (బ్రహ్మ హ దేవేభ్యో విజిగ్యే) *అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామిత్యాదిశ్రవణాత్ - యదస్తి - తద్విజ్ఞాతం ప్రమాణైః. యన్నాస్తి - తదవిజ్ఞాతం శశవిషాణకల్పమత్యన్తమేవాసద్దృష్టం తథేదం బ్రహ్మాఽవిజ్ఞాతత్వాదసదేవేతి మన్దబుద్ధీనాం వ్యామోహో మా భూదితి తదర్థేయమాఖ్యాయికాఽఽరభ్యతే. తదేవ హి బ్రహ్మ సర్వప్రకారేణ ప్రశాస్తృ దేవానామపి పరో దేవః ఈశ్వరాణామపీశ్వరో దుర్విజ్ఞేయో దేవానాం

జయహేతురసురాణాంపరాజయహేతుః- తత్కథంనా స్మీత్యేతస్యార్థస్యానుకూలాన్యుత్తరాణివచాంసిదృశ్యన్తే. అథవా - బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతయే కథం బ్రహ్మవిజ్ఞానాదగ్న్యాదయోదేవానాం శ్రేష్ఠత్వంజగ్ముః- తతోప్యతితరామిన్ద్ర ఇతి అథవా- దుర్విజ్ఞేయం బ్రహ్మేత్యేతత్ప్రదర్శ్యతే యేనాగ్న్యాదయోఽతితేజసోపిక్లేశేనైవ బ్రహ్మవిదితవన్తః - తథేన్ద్రో దేవానామీశ్వరోపిసన్నితి. వక్ష్యమాణోపనిషద్విధిపరంవాసర్వం బ్రహ్మవిద్యావ్యతిరేకేణ ప్రాణినాంకర్తృత్వాద్యభిమానోమిథ్యేత్యేతద్దర్శనార్థంవాఽఽఖ్యాయికా- యథాదేవానాంజయాద్యభిమానః-తద్వదితి. బ్రహ్మ- యథోక్తలక్షణంపరంహ- కిలదేవేభ్యోఽర్థాయవిజిగ్యే - జయంలబ్ధవత్ దేవానామసురాణాంచసంగ్రామేఽసురాన్ జిత్వాజగదరాతీన్నీశ్వర సేతుభేత్తౄన్ దేవేభ్యోజయంతత్ఫలంచ ప్రాయచ్ఛత్ జగతస్స్థేమ్నే తస్యహ- కిల బ్రహ్మణోవిజయేదేవాః- అగ్న్యాదయోఽమహీయన్త-మహిమానంప్రాప్నువన్ తత్రదాత్మసంస్థస్యప్రత్యగాత్మనఃఈశ్వరస్యసర్వజ్ఞస్యసర్వక్రియాఫలసంయోజయితుః ప్రాణినాంసర్వశక్తేర్జగతఃస్థితించికీర్షోరయంజయో మహిమాచేత్యజానన్తస్తే-దేవాఃఐక్షన్త- ఈక్షితవన్తః- అగ్న్యాదిస్వరూపపరిచ్ఛిన్నాత్మకృతోఽస్మాకమేవాయంవిజయోఽస్మాకమేవాయంమహిమా- అగ్నివాయ్విన్ద్రత్వాది లక్షణోజయఫలభూతోఽస్మాభిరనుభూయతే- నాస్మత్ప్రత్యగాత్మభూతేశ్వరకృతఇతి ౧

ఆ — ఉత్తరగ్రన్థస్యప్రతీకమాదాయతాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మేత్యాదినా) అథిత్రై తంతాత్పర్యమాహ (వక్ష్యమాణేతి) ఉత్తమాధికారిగోచరమవిషయబ్రహ్మాత్మతాజ్ఞానంపూర్వత్రోక్తం- ఉత్తరత్రతుమన్దాధికారిగోచరంసగుణబ్రహ్మోపాసనంవక్ష్యతే తత్పరంవక్ష్యమాణంసర్వవాక్యజాతం- స్పష్టవిధిదర్శనాత్ అతోఽత్రైవతాత్పర్యం. అర్థాన్తరతాత్పర్యప్రదర [illegible] సనామాత్రేణేతి ద్రష్టవ్యం ఈశ్వరస్యసేతవః- మర్యాదాః వర్ణాశ్రమాదిధర్మాః. తద్భేదకాన్ జగతస్స్థేమ్నే- స్థైర్యాయ ౧

రం — *ఆత్మనావిన్దతేవీర్యమిత్యుక్తార్థఆఖ్యాయికామాహ (బ్రహ్మహదేవేభ్యోవిజిగ్యే) పరమాత్మాదేవానామనుగ్రహార్థమసురాదీంచ్ఛత్రూన్నిర్జితవాన్ (తస్యహేతి) బ్రహ్మకర్తృకవిజయేసతిదేవాఃపూజితాఅభవన్ (తఐక్షన్తేతి) దేవాఃఅయమసురవిజయః అస్మత్కర్తృకఏవ, తదనుకూలసామర్థ్యాదికమపిఅస్మదీయమేవే, త్యమన్యన్త ౧

తద్ధైషాంవిజజ్ఞౌతేభ్యోహప్రాదుర్బభూవతన్నవ్యజానన్తకిమిదంయక్షమితి॥ ౨

శం — ఏవంమిథ్యాభిమా[illegible]తైషామిథ్యేక్షణంవిజజ్ఞౌ- విజ్ఞాతవద్బ్రహ్మ సర్వేక్షితృహి. తత్సర్వభూతకరణప్రయోక్తృత్వాద్దేవానాంచమిథ్యాజ్ఞానముపలభ్యమైవాసురవన్మిథ్యాభిమానాత్పరాభవేయురితి తదనుకమ్పయాదేవాన్మిథ్యాభిమానాపనోదనేనానుగృహ్ణీయామితితేభ్యః- దేవేభ్యః హ- కిలార్థాయ, ప్రాదుర్బభూవ- స్వయోగమాహాత్మ్యనిర్మితేనాత్యద్భుతేనవిస్మాపనీయేనరూపేణ దేవానామిన్ద్రియగోచరేప్రాదుర్బభూవ. తత్- ప్రాదుర్భూతంబ్రహ్మనవ్యజానన్త- నైవవిజ్ఞాతవన్తోదేవాః- కిమిదంయక్షం- పూజ్యంమహద్భూతమితి ౨

ఆ.— సత్త్వరజస్తమసాంత్రయాణాంగుణానాం[illegible] యుక్తిః ఘటనం మాయా తన్మాహాత్మ్యేనేత్యర్థః ౨

రం — (తద్ధైషామితి) తాదృశంజేషామభిమానంపరమాత్మాజ్ఞాతవానిత్యర్థః (తేభ్యోహేతి) తేషాందేవానామనుగ్రహార్థంతద్బ్రహ్మయక్షరూపంప్రాదుర్భూతం (తన్నేతి) ఏతద్యక్షస్వరూపంకిమితితేదేవానవ్యజానత- నజ్ఞాతవన్తఇత్యర్థః. ౨

తేఽగ్నిమబ్రువన్ జాతవేదఏతద్విజానీహికిమేతద్యక్షమితితథేతి॥ ౩
తదభ్యద్రవత్తమభ్యవదత్కోసీతిఅగ్నిర్వాఅహమస్మీత్యబ్రవీజ్జాతవేదావాఅహమస్మీతి॥ ౪

శం — తే - తదజానన్తోదేవాఃసాన్తర్భయాస్తద్విజిజ్ఞాసవోఽగ్నిం- అగ్రగామినంజాతవేదసంసర్వజ్ఞకల్పమబ్రువన్ - ఉక్తవన్తః హేజాతవేదఃఏతత్- అస్మద్గోచరస్థంయక్షంవిజానీహి - విశేషతోబుధ్యస్వత్వంనస్తేజస్వీకిమేతద్యక్షమితి తథాస్త్వితితద్యక్షమభ్యద్రవత్- తత్ప్రతిగతవానగ్నిః తంచగతవన్తంపిపృచ్ఛిషుంతత్సమీపేఽప్రగల్భత్వాత్తూష్ణీంభూతంతద్యక్షమభిద్రవద్గ్నింప్రత్యభాషతకోసీతి ఏవంబ్రహ్మణాపృష్టోఽగ్నిరబ్రవీత్ - అగ్నిర్వై-అగ్నిర్నామాహంప్రసిద్ధోజాతవేదాఇతిచ. నామద్వయేనప్రసిద్ధతయాత్మానంశ్లాఘయన్నితి ౩-౪

అత్ర ఆనన్దగిరీయంనాస్తి

రం.— (తేగ్నిమితి) జాతవేదఏతద్విజానీహికిమేతద్యక్షమిత్యుక్తవన్తః. (తథేతితదభ్యద్రవదితి) తథేతిస్వయక్షసమీపంగతస్తేనకోసీతిపృష్టఃఅగ్నిర్జాతవేదాఇతిస్వస్యప్రసిద్ధంనామద్వయముక్తవానిత్యర్థః ౩-౪

తస్మిం స్త్వయికింవీర్యమిత్యపీదగ్ం సర్వందహేయంయదిదంపృథివ్యామితి॥ ౫
తస్మైతృణంనిదధావేతద్దహేతితదుపప్రేయాయసర్వజవేనతన్నశశాకదగ్ధుం
సతతఏవనివవృతేనైతదశకంవిజ్ఞాతుంయదేతద్యక్షమితి॥ ౬
అథవాయుమబ్రువన్వాయవేతద్విజానీహికిమేతద్యక్షమితితథేతి॥ ౭
తదభ్యద్రవత్తమభ్యవదత్కోఽసీతివాయుర్వా అహమస్మీత్యబ్రవీన్మాతరిశ్వావాఅహమస్మీతి॥ ౮
తస్మింస్త్వయికింవీర్యమిత్యపీదగ్ం సర్వమాదదీయంయదిదంపృథివ్యామితి॥ ౯
తస్మైతృణంనిదధావేతదాదత్స్వేతితదుపప్రేయాయసర్వజవేనతన్నశశాకాదాతుం
సతతఏవనివవృతేనైతదశకంవిజ్ఞాతుంయదేతద్యక్షమితి॥ ౧౦
అథేన్ద్రమబ్రువన్మఘవన్నేతద్విజానీహికిమేతద్యక్షమితితథేతితదభ్యద్రవత్తస్మాత్తిరోదధే॥ ౧౧
సతస్మిన్నేవాకాశే స్త్రియమాజగామ బహుశోభమానాముమాం హైమవతీం
తాగ్ంహోవాచకిమేతద్యక్షమితి॥ ఇతితృతీయఃఖణ్డః. ౧౨

శం — ఏవముక్తవన్తం బ్రహ్మోవాచ- తస్మిన్- ఏవం ప్రసిద్ధగుణనామవతిత్వయికింవీర్యం- సామర్థ్యమితి సోఽబ్రవీత్-ఇదంజగత్సర్వందహేయం- భస్మీకుర్యాంయదిదంస్థావరాదిపృథివ్యామితి. పృథివ్యామిత్యుపలక్షణార్థం- యతోఽన్తరిక్షస్థమపిదహ్యతఏవాగ్నినా ౫
అత్ర అనన్దగిరీయంనాస్తి
రం.— (తస్మింస్త్వయీతి) తవకస్సామర్థ్యమస్తీతియక్షేణపృష్టోఽగ్నిఃపృథివ్యన్తర్వర్తిసకలదాహసామర్థ్యమస్తీత్యుక్తవాన్ ౫

శం — తస్మైఏవమభిమానవతేబ్రహ్మతృణంనిదధౌ- పురోఽగ్నేస్స్థాపితవద్బ్రహ్మ- ఏతత్తృణమాత్రంమమాగ్రతోదహ- నచేదస్యదగ్ధుం సమర్థో-ఽముంచదగ్ధృత్వాభిమానంసర్వత్రేతి. ఇత్యుక్తఃతత్తృణముపప్రేయాయ- తృణసమీపంగత్వాసర్వజవేన-సర్వోత్సాహకృతేనగత్వానశశాక నాశకద్దగ్ధుం సజాతవేదాస్తృణందగ్ధుమశక్తోవ్రీడితోహతప్రతిజ్ఞస్తతఏవ- యక్షాద్దేవతూష్ణీందేవాన్ప్రతినివవృతే- నివృత్తః ప్రతిగతవాన్. నైతద్యక్షమశకం- శక్తవానహంవిజ్ఞాతుంవిశేషతోయదేతద్యక్షమితి అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి ౬
రం.— (తస్మాఇతి) తస్మై దంతృణందహేతియక్షేణోక్తస్సర్వజవేనతత్సమీపంగత్వాపి దగ్ధుమసమర్థోనివృత్తఇత్యర్థః (ఉపప్రేయాయ) సమీపంగతఇత్యర్థః. నైతదశకంవిజ్ఞాతుంయదేతద్యక్షమిత్యేవందేవాన్ప్రత్యుక్తవానితిశేషః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౬-౭-౮-౯-౧౦

శం.— (అథవాయుమితి) అథ- అనన్తరంవాయుమబ్రువన్- హేవాయోఏతద్విజానీహిఇత్యాదిసమానార్థంపూర్వేణ. ౭
అత్ర ఆనన్దగిరీయంరఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి
శం — వానాత్- గమనాద్గంధనాద్వావాయుః మాతరి- అన్తరిక్షేశ్వయతీతిమాతరిశ్వా ౮
అత్ర ఆనన్దగిరీయంరఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి
శం.— ఇదంసర్వమప్యాదదీయం- గృహ్ణీయాంయదిదంపృథివ్యామిత్యాదిసమానమేవ ౯-౧౦
అత్ర ఆనన్దగిరీయంరఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి
శం.— (అథేన్ద్రమితి) అథేన్ద్రమబ్రువన్మఘవన్నేతద్విజానీహిఇత్యాదిపూర్వవత్ ఇన్ద్రఃపరమేశ్వరోమఘవాన్ బలవత్త్వాత్తథేతి తదభ్యద్రవత్ తస్మాదిన్ద్రాదాత్మసమీపగతాత్తద్బ్రహ్మతిరోదధే - తిరోభూతం ఇన్ద్రత్వాభిమానోఽతితరాంనిరాకర్తవ్యఇత్యతఃసంవాదమాత్రమపినాదాద్బ్రహ్మేన్ద్రాయ. అత్ర ఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౧౧
రం — (తస్మాత్తిరోదధే) తస్మాత్- మఘోనస్సన్నిధేః ఏతస్యగర్వభఙ్గోమాభూదితితిరోహితమభవదిత్యర్థః ౧౧

శం.— తద్యక్షంయస్మిన్నాకాశే - ఆకాశప్రదేశేఆత్మానందర్శయిత్వాతిరోభూత. ఇన్ద్రశ్చబ్రహ్మణస్తిరోధానకాలే యస్మిన్నాకాశేఆసీత్, సః- ఇన్ద్రస్తస్మిన్నేవాకాశేతస్థౌ- కింతద్యక్షమితిధ్యాయన్ననివవృతేగ్న్యాదివత్ తస్యేన్ద్రస్యయక్షేభక్తింబుద్ధ్వావిద్యా ఉమారూపిణీప్రాదురభూత్స్త్రీరూపా. సఇన్ద్రస్తాముమాంబహుశోభమానాం - సర్వేషాంహిశోభమానానాంశోభమానతమాంవిద్యాం తదాబహుశోభమానేతి విశేషణముపపన్నంభవతి. హైమవతీం- హేమకృతాభరణవతీమివబహుశోభమానామిత్యర్థః. అథవా- ఉమైవహిమవతోదుహితాహైమవతీ. నిత్యమేవసర్వజ్ఞేనఈశ్వరేణసాసహవర్తతఇతిజ్ఞాతుంసమర్థేతికృత్వాతాముపజగామ. ఇన్ద్రస్తాంహ- ఉమాంకిలోవాచ- పప్రచ్ఛ- బ్రూహికిమేతద్దర్శయిత్వాతిరోభూతంయక్షమితి. ఇతితృతీయఃఖణ్డః... ౧౨

హరిః ఓం॥ సా బ్రహ్మేతి హోవాచ బ్రహ్మణో వా ఏతద్విజయే మహీయధ్వమితి
తతో హైవ విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి॥ ౧
తస్మాద్వా ఏతే దేవా అతితరామివాన్యాన్దేవాన్యదగ్నిర్వాయు
రిన్ద్రస్తే హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పృశుస్తే హ్యేనత్ప్రథమో విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి॥ ౨
తస్మాద్వా ఇన్ద్రోఽతితరామివాన్యాన్దేవాన్స హ్యేనన్నేదిష్ఠం
పస్పర్శ స హ్యేనత్ప్రథమో విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి॥ ౩
తస్యైష ఆదేశో యదేతద్విద్యుతో వ్యద్యుతదా ఇతీన్న్యమీమిషదా ఇత్యధిదైవతమ్॥ ౪

ఆ — తృతీయఖణ్డభాష్యం స్పష్టం- అతో న వివృతమితి. ఇతి తృతీయః ఖణ్డః ………………………… ౧౨

రం — (తస్మిన్నేవాకాశ ఇతి) తస్మిన్నేవ ప్రదేశే హిమవత్పుత్రీం బహుభిరాభరణైః శోభమానాం పార్వతీమిన్ద్రో నుగ్రహాయ ప్రాదుర్భూతాం దృష్ట్వా తత్సమీపం [illegible] కిమేతద్యక్షమితి పప్రచ్ఛేత్యర్థః ఇతి తృతీయః ఖణ్డః ………………… ౧౨

శం — సా బ్రహ్మేతి హోవాచ- హ- కిల బ్రహ్మణః- ఈశ్వరస్యైవ విజయే ఈశ్వరేణైవ జితా అసురాః- యూయం తత్ర నిమిత్తమాత్రం తస్యైవ విజయే యూయం - మహీయధ్వం - మహిమానం ప్రాప్నుథ. ఏతదితి క్రియావిశేషణార్థం. మిథ్యాభిమానస్తు యుష్మాకమేవ మహిమేతి. తతః- తస్మాదుమావాక్యాదేవ విదాంచకార బ్రహ్మేతీన్ద్రః అవధారణాత్తతో హైవేతి న స్వాతన్త్ర్యేణ అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి ౧

రం — (సా బ్రహ్మేతి హోవాచేతి) బ్రహ్మైవ యక్షరూపేణ యుష్మన్మోహశమనాయ ప్రాదుర్భూతం- అతో బ్రహ్మ[illegible]మిత్యేవ పూజాం ప్రాప్నుత అస్మాభిరేవ విజయః కృత ఇతి దురభిమానస్త్యక్తవ్య ఇత్యర్థః (తతో హైవేతి) తదుపదేశాదేవ బ్రహ్మేతి జ్ఞాతవానిత్యర్థః ౧

శం.— యస్మాదగ్నివాయ్విన్ద్రా ఏతే దేవా బ్రహ్మణః సంవాదదర్శనాదినా సమీపముపగతాః- తస్మాదైశ్వర్యగుణైరతితరామివ- శక్తిగుణాదిమహాభాగ్యైరన్యాన్దేవానతితరామతిశయేన శేరత ఇవైతే దేవాః ఇవశబ్దోఽనర్థకోఽవధారణార్థో వా. యదగ్నిర్వాయురిన్ద్రః. తే హి దేవా యస్మాదేతత్- బ్రహ్మ నేదిష్ఠం-అన్తికం. సమీపం ప్రియతమం పస్పృశుః-స్పృష్టవన్తో యథోక్తైర్బ్రహ్మణః సంవాదాదిప్రకారైః తే హి- యస్మాచ్చ హేతోరేనత్- బ్రహ్మ ప్రథమః-ప్రథమాః- ప్రధానాః సన్త ఇత్యేతత్ విదాంచకార- విదాంచక్రురిత్యేతద్బ్రహ్మేతి యస్మాదగ్నివాయూ అపి ఇన్ద్రవాక్యాదేవ విదాంచక్రుః అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౨

రం — (తస్మాద్వా ఇతి) తస్మాదేవ హేతోః- ఏత ఏవాగ్నివాయ్విన్ద్రా ఇతరాన్దేవానతిశేరత ఇవ ఇవశబ్ద ఏవార్థః అతిశేరత ఏవేత్యర్థః. యస్మాద్ధేతోః నేదిష్ఠం- సమీప ఏవ వర్తమానం ఏతత్- బ్రహ్మ పస్పృశుః- దృష్టవన్తః యతశ్చ హేతోః ప్రథమో విదాఞ్చకార ప్రథమం విదాఞ్చక్రురిత్యర్థః ౨

శం.— యదిన్ద్రేణ హ్యుమావాక్యాత్ప్రథమం శ్రుతం బ్రహ్మేత్యతస్తస్మాద్వా ఇన్ద్రోఽతితరాం - అతిశయేన శేత ఇవాన్యాన్దేవాన్- స హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పర్శ- యస్మాత్స హ్యేనత్ప్రథమో విదాంచకార బ్రహ్మేత్యుక్తార్థం వాక్యం. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి ౩

రం — అగ్నివాయ్విన్ద్రాణాం మధ్యే యస్మాదిన్ద్రస్సన్నిహితం బ్రహ్మ దృష్టవాన్, సర్వేభ్యః పూర్వం స్త్రీముఖాదిదం బ్రహ్మేతి జ్ఞాతవాన్, న తస్సర్వాతిశాయీత్యర్థః ౩

శం — తస్య- ప్రకృతస్య బ్రహ్మణ ఏష ఆదేశః-ఉపమోపదేశః నిరుపమస్య బ్రహ్మణో యేనోపమానేనోపదేశః-సోఽయమాదేశ ఇత్యుచ్యతే కింతత్. యదేతత్-ప్రసిద్ధం లోకే విద్యుతో వ్యద్యుతత్ -విద్యోతనం కృతవదిత్యేతదనుపపన్నమితి విద్యుతో విద్యోతనమితి కల్ప్యతే ఆ ఇత్యుపమార్థే. విద్యుతో విద్యోతనమివేత్యర్థః. యథా సకృద్విద్యుతమితి శ్రుత్యన్తరే చ దర్శనాత్ విద్యుదివ హి సకృదాత్మానం దర్శయిత్వా తిరోభూతం బ్రహ్మ దేవేభ్యః. అథవా-విద్యుతస్తేజ ఇత్యధ్యాహార్యం. వ్యద్యుతత్ -విద్యోతితవత్ ఆ- ఇవ. విద్యుతస్తేజ ఇవ సకృద్విద్యోతితవదిత్యభిప్రాయః ఇతి శబ్ద ఆదేశప్రతినిర్దేశార్థః ఇత్యయమాదేశ ఇతి. ఇచ్ఛబ్దస్సముచ్చయార్థః. అయం చాపరస్తస్యాదేశః కోఽసౌ న్యమీమిషత్ -యథా చక్షుర్న్యమీమిషత్ -నిమేషం కృతవత్. స్వార్థే ణిచ్ ఉపమార్థ ఆకారః చక్షుషో విషయం ప్రతి ప్రకాశతిరోభావ ఇవ చేత్యర్థః ఇత్యధిదైవతం- దేవతావిషయం బ్రహ్మణ ఉపమానదర్శనం. ౪

ఆ. విద్యుతస్సకాశాద్విద్యోతనం కృతవదిత్యనుపపన్నం - బ్రహ్మణః స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్పరాధీనప్రకాశానుపపత్తేః. విద్యుత్సన్నిధిద్యోతనం కృతవదిత్యనుపపన్నం - అన్యాశ్రయస్య విద్యోతనస్యాన్యకర్తృకత్వానుపపత్తేః. అతో యథాశ్రుతాసమ్భవాదన్యథా తాత్పర్యం వక్తవ్యమిత్య

అథాధ్యాత్మం యదేతద్గచ్ఛతీవ చ మనోఽనేన చైతదుపస్మరత్యభీక్ష్ణం సఙ్కల్పః॥ ౫

తద్ధ తద్వనం నామ తద్వనమిత్యుపాసితవ్యం స య ఏతదేవం వేదాభి హైనం సర్వాణి భూతాని సంవాఞ్ఛన్తి॥ ౬

ఉపనిషదం భో బ్రూహీత్యుక్తా త ఉపనిషద్బ్రాహ్మీం వావ త ఉపనిషదమబ్రూమేతి॥ ౭

ర్థః (ప్రతిసిద్ధశార్థ ఇతి) పరామర్శార్థః చక్షుషో నిమేషణం ద్రుతం భవతీతి ప్రసిద్ధం తద్బ్రహ్మణికీప్రకాశత్వం సృష్ట్యాదౌ ప్రతిబన్ధాదావేస ద్రుతకారిత్వం ధర్మః అధిదైవతం యద్ద్వయం బ్రహ్మరూపం- తద్యథా విద్యుతః ప్రకాశో యుగపద్విశ్వవ్యాపకః- తథా నిరతిశయజ్యోతీరూపం ద్రుతం సకలసృష్ట్యాదికారి పరమైశ్వర్యసంపన్నమిత్యుపమానోపదేశేనోక్తం ౪

రం — (తస్యైష ఆదేశ ఇతి) తస్య - విజ్ఞాతస్య సద్యస్తిరోభూతస్య బ్రహ్మణః య ఏష ఆదేశః - వక్ష్యమాణ ఉపమానోపదేశ ఇత్యర్థః (యదేతద్విద్యుతో వ్యద్యుతదా ఇతి) యథా విద్యుతో విద్యోతనం క్షణికం- తద్వదిత్యర్థః ఆ ఇతి ప్రసిద్ధౌ. ఉపమానాన్తరమాహ (ఇన్న్యమీమిషదా ఇతి) అత్రాపి ఆ ఇత్యేతత్ పూర్వవత్ ఇచ్ఛబ్ద ఉపమానాన్తరసముచ్చయార్థః యథాన్యమీమిషత్ - యథా నిమేషప్రకాశతిరోభావక్షణేన ఏవం బ్రహ్మాపి తిరోభూతమిత్యర్థః యథా విద్యుత్ తిరోహితాభవదిత్యర్థః న్యమీమిషదితి వచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః (ఇత్యధిదైవతం) అనాత్మభూతాకాశాదిగత విద్యుద్విషయం బ్రహ్మణ ఉపమానదర్శనముక్తమిత్యర్థః ౪

శం — అథ - అనన్తరమధ్యాత్మం - ప్రత్యగాత్మవిషయ ఆదేశ ఉచ్యతే యదేతద్గచ్ఛతీవ చ మనః - ఏతత్ - బ్రహ్మ ఢౌకత ఇవ - విషయీకరోతీవ యథానేన - మనసా ఏతత్ - బ్రహ్మోపస్మరతి - సమీపతః స్మరతి సాధకోఽభీక్ష్ణం- భృశం సఙ్కల్పశ్చ మనసో బ్రహ్మవిషయః - మన ఉపాధికత్వాద్ధి మనస్సఙ్కల్పస్మృత్యాది ప్రత్యయైరభివ్యజ్యతే బ్రహ్మ-విషయీక్రియమాణ ఇవ వాతః స ఏష బ్రహ్మణోఽధ్యాత్మమాదేశః విద్యున్నిమేషణవదధిదైవతం ద్రుతం ప్రకాశనధర్మి, అధ్యాత్మం చ మనః ప్రత్యయసమకాలాభివ్యక్తిధర్మి, త్యేష ఆదేశః ఏవమాదిశ్యమానం హి బ్రహ్మ మన్దబుద్ధిగమ్యం భవతీతి బ్రహ్మణ ఆదేశోపదేశః- న హి నిరుపాధికమేవ బ్రహ్మ మన్దబుద్ధిభిరాకలయితుం శక్యం ౫

ఆ — అధునా ప్రత్యగాత్మతయా బ్రహ్మణో యథాభివ్యక్తిః స్యాత్- తథోపదిశ్యత ఇత్యాహ (అథానన్తరమితి) ఏతత్ప్రకృతజ్యోతీరూపం బ్రహ్మ ప్రతి మదీయం మనో గచ్ఛద్వర్తత ఇతి చిన్తయేదిత్యుపదేశః స ఆధ్యాత్మికోఽభీక్ష్ణం-పౌనఃపున్యేన మమ మనస్సఙ్కల్పో బ్రహ్మవిషయ ఏవేతి ధ్యాయతః ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మాభివ్యక్తిః స్యాదిత్యాహ (మన ఉపాధికత్వాద్ధీతి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (విద్యున్నిమేషణవదితి) ౫-౬

రం — †(అథాధ్యాత్మమితి) అనన్తరం దేహస్థో దృష్టాన్త ఉచ్యత ఇత్యర్థః. (యదేతదితి) ఏతత్- బ్రహ్మ మనో గచ్ఛతీవ బ్రహ్మవిషయకమనోగమనమివేత్యర్థః యథా మనసా బ్రహ్మవిషయీకరణం న చిరస్థాయి- ఏవమేవ యక్షస్య బ్రహ్మణః ప్రకాశోఽపీత్యర్థః మనసా బ్రహ్మవిషయీకరణం క్షణికమేవ - న చిరానువృత్తమితి దర్శయతి (న చైతదుపస్మరత్యభీక్ష్ణం సఙ్కల్పః) న హి మనోజనితసఙ్కల్పః - ధ్యానవిశేషః అభీక్ష్ణం- చిరం ఏతత్- బ్రహ్మ ఉపస్మరతి న విషయీకరోతీత్యర్థః యథా బ్రహ్మణో మనసా విషయీకరణం న చిరానువృత్తం - ఏవం యక్షస్య ప్రాదుర్భావోఽపి న చిరానువృత్తః అత్ర దృష్టాన్తోక్తివ్యాజేన బ్రహ్మధ్యానానువృత్తిర్దుష్కరేతి దర్శితం భవతి. ౫

శం.— కించ- తత్- బ్రహ్మ- హ- కిల తద్వనం నామ. తస్య వనం తద్వనం తస్య- ప్రాణిజాతస్య ప్రత్యగాత్మభూతత్వాద్వననీయం- సంభజనీయం అతస్తద్వనం నామ ప్రఖ్యాతం బ్రహ్మ తద్వనమితి యతః- తస్మాత్తద్వనమిత్యనేనైవ గుణాభిధానేనోపాసితవ్యం- చిన్తనీయమితి అనేన నామ్నోపాసకస్య ఫలమాహ- స యః- కశ్చిదేతత్ - యథోక్తం బ్రహ్మైవం-యథోక్తగుణం వేద- ఉపాస్తే హ- ఏవముపాసకం సర్వాణి భూతాన్యభిసంవాఞ్ఛన్తి- ప్రార్థయన్త ఏవ యథా బ్రహ్మ అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి ౬

రం — (తద్ధ తద్వనం నామేతి) ఏతావృశమహిమవిశిష్టం తత్- బ్రహ్మ సర్వైరపి జనైః వననీయత్వేన- ప్రార్థనీయత్వేన వననామకం భవతి తస్మాత్తత్- బ్రహ్మ వనమిత్యుపాసితవ్యమిత్యర్థః వనత్వేనోపాసనస్య ఫలమాహ (స య ఏతదేవం వేదేతి) సర్వైరపి ప్రార్థనీయో భవతీత్యర్థః ౬

శం — ఏవమనుశిష్టః శిష్య ఆచార్యమువాచ- ఉపనిషదం- రహస్యం యచ్చిన్త్యం- భో- భగవన్ బ్రూహీతి. ఏవముక్తవతి శిష్యే ఆహ ఆచార్యః- ఉక్తా-అభిహితా తే- తవోపనిషత్ కా పునస్సేత్యాహ- బ్రాహ్మీం- బ్రహ్మణః- పరమాత్మన ఇయం-తాం, పరమాత్మవిషయత్వాదతీతవిజ్ఞానస్య, వావ- ఏవ తే ఉపనిషదమబ్రూమేతి ఉక్తమేవ పరమాత్మవిద్యాముపనిషదమబ్రూమేత్యవధారయత్యుత్తరార్థం పరమాత్మవిషయాముపనిషదం శ్రుతవతః ఉపనిషదం మే బ్రూహీతి పృచ్ఛతః శిష్యస్య కోఽభిప్రాయః. యది తావచ్ఛ్రుతస్యార్థస్య ప్రశ్నః కృతః-తతః పిష్టపేషణవత్పునరుక్తోఽనర్థకః ప్రశ్నః స్యాత్ అథ సావశేషోక్తోపనిషత్స్యాత్- తత స్తస్యాః ఫలవచనేనోపసంహారో న యుక్తః ✱ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతా భవన్తీతి తస్మాదుక్తోపని

† మనో న చైతదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

తస్యై తపో దమః కర్మేతి ప్రతిష్ఠా వేదాః సర్వాఙ్గాని సత్యమాయతనమ్॥ ౮

పచ్ఛేషవిషయోఽపి ప్రశ్నో నుపపన్న ఏవ-అనవశేషితత్వాత్ కస్తర్హ్యభిప్రాయః ప్రష్టురితి ఉచ్యతే- కింపూర్వోక్తోపనిషచ్ఛేషతయా తత్సహకారిసాధనాన్తరాపేక్షా- అథనిరపేక్షైవ. సాపేక్షా చేత్- అపేక్షితవిషయాముపనిషదం బ్రూహి అథనిరపేక్షా చేత్- అవధారయ పిప్పలాదవన్నాతః పరమస్తీత్యేవమభిప్రాయః ఏతదుపపన్నమాచార్యస్యావధారణవచనముక్తా త ఉపనిషదితి. నను నావధారణమిదం - యతోఽన్యద్వక్తవ్యం తస్యై తపో దమ ఇత్యాది సత్యం - వక్తవ్యముచ్యత ఆచార్యేణ నతూక్తోపనిషచ్ఛేషతయా తత్సహకారిసాధనాన్తరాభిప్రాయేణవా కింతు బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్త్యుపాయాభిప్రాయేణ- వేదైస్తదఙ్గైశ్చ సహపాఠేన సమీకరణాత్తపః ప్రభృతీనాం నహి వేదానాం శిక్షాద్యఙ్గానాంచ సాక్షాద్బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వం తత్సహకారిసాధనత్వం వా సహపఠితానామపి యథాయోగ్యం విభజ్య వినియోగః స్యాదితి చేత్ యథాసూక్తవాకానుమన్త్రణమన్త్రాణాం యథాదైవతం విభాగః - తథా తపోదమకర్మసత్యాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వం తత్సహకారిసాధనత్వం వేతి కల్ప్యతే వేదానాం తదఙ్గానాంచార్థప్రకాశకత్వేన కర్మాత్మజ్ఞానోపాయత్వమిత్యేవం న్యాయం విభాగో యుజ్యతే- అర్థసంబన్ధోపపత్తిసామర్థ్యాత్ [illegible] న- అయుక్తేః నహ్యయం విభాగో ఘటనాం ప్రాఞ్చతి- నహి సర్వక్రియాకారకఫలభేదబుద్ధితిరస్కారిణ్యా బ్రహ్మవిద్యాయాః శేషాపేక్షా - సహకారిసాధనసంబన్ధో వా యుజ్యతే సర్వవిషయవ్యావృత్తప్రత్యగాత్మవిషయనిష్ఠత్వాచ్చ బ్రహ్మవిద్యాయాః, తత్ఫలస్య చ నిఃశ్రేయసస్య. మోక్షమిచ్ఛన్ సదా కర్మ త్యజేదేవ ససాధనం। త్యజతైవ హి తజ్జ్ఞేయం త్యక్తుః ప్రత్యక్పరం పదం తస్మాత్కర్మణాం సహకారిత్వం, కర్మశేషాపేక్షా వా న జ్ఞానస్యోపపద్యతే తతోఽసదేవ సూక్తవాకానుమన్త్రణవద్యథాయోగం విభాగ ఇతి తస్మాదవధారణార్థతైవ ప్రశ్నప్రతివచనస్యోపపద్యతే- ఏతావత్యేవేయముపనిషదుక్తాన్యనిరపేక్షాఽమృతత్వాయ ౭

ఆ — సగుణబ్రహ్మోపాసనమైశ్వర్యఫలకముక్తం - తత్ర నిర్గుణే తత్త్వమధికారీ పరమరహస్యం పృచ్ఛతీత్యాహ (ఏవముక్తః శిష్య ఇతి) పరమరహస్యం- శ్రోత్రమిత్యాదినోక్తమేవ (ఉత్తరార్థమితి) ఉత్తరగ్రన్థేన విద్యాప్రాప్త్యుపాయవిధానార్థముక్తవిద్యా నిరపేక్షైవేత్యవధారయతి అవధారణార్థం ప్రతివచనస్య చోద్యముఖేన స్ఫుటయతి (పరమాత్మవిషయామిత్యాదినా) కింపూర్వోక్తోపనిషచ్ఛేషతయాన్యదపేక్ష్యతే శేషశబ్దేన ఫలోపకార్యఙ్గం వివక్షితం సహకారిశబ్దేనానుపసర్జనమపి సముచ్చయార్థం వివక్షితం ఏవం శిష్యాభిప్రాయముపవర్ణ్య సమాధానమాహ (ఏతదుపపన్నమితి) వేదవేదాఙ్గైః విద్యాఙ్గత్వం హి సైస్సహపాఠాత్తపః ప్రభృతీనాం విద్యాఙ్గత్వం నాస్తీత్యుక్తం తత్ర యోగ్యతావశేన శేషశేషిభావః-సహపాఠస్త్వకించిత్కర ఇతి శఙ్క్యతే (సహపఠితానామపీతి) * అగ్నిరిదం హవిరజుషతావీవృధత మహోజ్యాయోఽకృత అగ్నీషోమావిదం హవిరజుషేతామవీవృధేతాం మహోజ్యాయోఽక్రాతామిత్యాదినైవ సూక్తవాకేన సర్వత్యాగసమాప్తౌ దేవతానుమన్త్రణం క్రియతే తత్ర యద్యప్యస్మిన్ సూక్తవాకే బహ్వ్యో దేవతాః పఠ్యన్తే-తథాపి యస్మిన్ త్యాగే యా దేవతా హుతా-తస్యా ఏవ విసర్జనే యోగ్యతావశాదస్య సూక్తవాకస్య యథావినియోగః-తథా తపః ప్రభృతీనామేవ విద్యాశేషత్వేన వినియోగో భవిష్యతీత్యర్థః భవేత్సూక్తవాకస్య వినియోగో యోగ్యతాసంభవాత్-నకర్మణాం విద్యావిరుద్ధత్వేన యోగ్యతా-అయోగ్యత్వాదిత్యాహ (నాయుక్తేరితి) విద్యాయా విషయపర్యాలోచనయా ఫలపర్యాలోచనయా చ నాస్తి తత్త్వతస్సంబన్ధయోగ్యతా-ప్రత్యక్షకర్మణామనుపయోగాత్కర్మణాం త్యాగ ఏవముముక్షుణాం కర్తవ్య ఇత్యాహ (సర్వవిషయేతి) సర్వేభ్యఃఉత్పాద్యాదిభ్యః కర్మగోచరేభ్యో వ్యావృత్తో యః ప్రత్యగాత్మా-స ఏష బ్రహ్మరూపేణ విద్యాయా వ్యావర్తకః- విషయః. తన్నిష్ఠత్వాద్విద్యాయా, తత్ఫలస్య చ కర్మవైలక్షణ్యాదిత్యర్థః ౭

రం — ఏవమాత్మనా విన్దతే వీర్యమిత్యర్థస్థితే స ఏవ వీర్యావాప్తిహేతుభూతభగవదనుగ్రహసాధనప్రతిపాదికాం ఉపనిషదం భో బ్రూహీతి శిష్యేణోక్తే ఇతరఆహ (ఉక్తాత ఇతి) బ్రహ్మప్రతిపాదికాం ప్రధానోపనిషదమవోచామ అతః ప్రధానోపనిషదుక్తైవ - సాధనప్రతిపాదికాం చోపనిషదం వక్ష్యామి- యదిశుశ్రూషస ఇతి భావః ౭

శం — యామిమాం బ్రాహ్మీముపనిషదం తవాగ్రే బ్రూమేతి - తస్యై-ఏతస్యా ఉక్తాయా ఉపనిషదః ప్రాప్త్యుపాయభూతాని తపఆదీని తపః- కాయేన్ద్రియమనసాం సమాధానం దమః-ఉపశమః కర్మ- అగ్నిహోత్రాది ఏతైర్హి సంస్కృతస్య సత్త్వశుద్ధిద్వారా తత్త్వజ్ఞానోత్పత్తిర్దృష్టా - అమృదితకల్మషస్యోక్తేఽపి బ్రహ్మణ్యప్రతిపత్తిర్విపరీతప్రతిపత్తిశ్చ - యథేన్ద్రవిరోచనప్రభృతీనాం, తస్మాదిహ వా అతీతేషు వా బహుషు జన్మాన్తరేషు తపఆదిభిః కృతసత్త్వశుద్ధేర్జ్ఞానం సముత్పద్యతే యథా శ్రుతం *యస్య దేవే పరా భక్తిర్యథా దేవే తథా గురౌ। తస్యైతే కథితా హ్యర్థాః ప్రకాశన్తే మహాత్మన ఇతి మన్త్రవర్ణాత్, *జ్ఞానముత్పద్యతే పుంసాం క్షయాత్పాపస్య కర్మణ ఇతి స్మృతేః. ఇతిశబ్ద ఉపలక్షణత్వప్రదర్శనార్థః ఇత్యేవమాద్యన్యదపి జ్ఞానోత్పత్తేరుపకారకం *అమానిత్వమదమ్భిత్వమిత్యాద్యుపదర్శితం భవతి ప్రతిష్ఠా- పాదౌ పాదావివాస్యాః- తేషు హి సత్సు ప్రతితిష్ఠతి బ్రహ్మవిద్యా ప్రవర్తతే- పద్భ్యామివ పురుషః వేదాశ్చత్వారః. సర్వాణి చాఙ్గాని శిక్షాదీని షట్కర్మజ్ఞానప్రకాశకత్వాద్వేదానాం తద్రక్షణార్థత్వాదఙ్గానాం ప్రతిష్ఠాత్వం. అథవా- ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య పాదరూపకల్పనార్థత్వాద్వేదాస్త్వితరాణి సర్వాఙ్గాని - శిరఆదీని అస్మిన్ పక్షే శిక్షాదీనాం వేదగ్రహణేనైవ గ్రహణం కృతం ప్రత్యేతవ్యం- అఙ్గిని హి గృహీతేఽఙ్గాని గృహీతాన్యేవ భవన్తి-తదాయతనత్వాదఙ్గానాం (సత్యమాయతనం) యత్ర తిష్ఠత్యుపనిషత్ -తదాయతనం సత్యమితి- అమాయితా అకౌటిల్యం వాఙ్మనఃకాయానాం. తేషు హ్యాశ్రయతి విద్యా-యే అమాయినః సాధవః నాసురప్రకృతిషు మాయావిషు-* న యేషు జిహ్మమనృతం న మాయా చేతి శ్రుతేః. తస్మాత్సత్యమాయతనమితి కల్ప్యతే. తపఆదిష్వేవ ప్రతిష్ఠాత్వేన ప్రా

యో వా ఏతామేవం వేదాపహత్య పాప్మానమనన్తే స్వర్గే లోకే జ్యేయే ప్రతితిష్ఠతి ప్రతితిష్ఠతి॥ ౯

ఇతి చతుర్థః ఖణ్డః.

హరిః ఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

ఇతి సామవేదీయతలవకారోపనిషత్సమాప్తా.

త్యస్య సత్యస్య పునరాయతనత్వేన గ్రహణం సాధనాతిశయత్వజ్ఞాపనార్థం ॥ అశ్వమేధసహస్రంచ సత్యంచ తులయాధృతం। అశ్వమేధసహస్రాద్ధి సత్యమేక... ౮

ఆ — తచ్ఛబ్దాపేక్షితంయచ్ఛబ్దంపూరయతి (యామిమామితి) ప్రాప్తాంసగుణవిషయాం నిర్గుణబ్రహ్మాత్మవిషయాంచేత్యర్థః (పాదరూపకల్పనేతి) ప్రసిద్ధపాదసామాన్యస్యకల్పితత్వాదితరైరప్యఙ్గైఃకల్పనారూపార్థ... తస్యై తపోదమః కర్మేతీత్యత్రేతిశబ్దస్యోపలక్షణార్థత్వాత్సత్యమపిసఙ్గృహీతవ్యం- కథంపృథగుచ్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ (లపఆదిష్వేవేతి) ౮

రం — (తస్యై తపోదమఃకర్మేతి ప్రతిష్ఠా) తస్యై- ఉక్తాయైఉపనిషదే సాధనభూతాని- కాయశోషణలక్షణంతపః, ఇన్ద్రియనిగ్రహరూపఉపశమః, అగ్నిహోత్రాదిలక్షణంకర్మ, చఉపనిషచ్ఛబ్దితాయాః బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రతిష్ఠా - దార్ఢ్యహేతుః. (వేదాస్సర్వాఙ్గానిసత్యమాయతనం) షడఙ్గసహితాశ్చ వేదాస్సత్యవచనంచ బ్రహ్మవిద్యోత్పత్తికారణమిత్యర్థః ౮

శం — యో వై ఏతాం- బ్రహ్మవిద్యాం *కేనేషితమిత్యాదినా యథోక్తామేవంమహాభాగాం *బ్రహ్మహదేవేభ్యఇత్యాదిస్తుతాంసర్వవిద్యాప్రతిష్ఠాంవేద *అమృతత్వంహి ... ఉక్తమపిబ్రహ్మవిద్యాఫలమన్తేనిగమయతి-అపహత్యపాప్మానం-అవిద్యాకామకర్మలక్షణంసంసారబీజం విధూయానన్తే- అపర్యన్తే స్వర్గేలోకే- సుఖాత్మకే బ్రహ్మణీత్యేతత్ అనన్తఇతివిశేషణాన్న త్రివిష్టపే అనన్తశబ్దఔపచారికోఽపిస్యాదిత్యతఆహ (జ్యేయఇతి) జ్యేయే- జ్యాయసి. సర్వమహత్తరేస్వాత్మని ముఖ్యఏవప్రతితిష్ఠతి నపునస్సంసారమాపద్యతఇత్యభిప్రాయః. ఇతిచతుర్థఃఖణ్డః ... ౯

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ తలవకారోపనిషద్భాష్యంసంపూర్ణమ్

ఆ — సగుణవిద్యాయాః క్రమముక్త్యర్థత్వాత్ క్రమేణప్రాప్యంయత్కైవల్యంనిర్గుణవిద్యాఫలం- తత్పూర్వోక్తమిహోపసంహ్రియతఇత్యాహ (యో వా ఏతామిత్యాదినా) ఇతిచతుర్థఃఖణ్డః ౯

యోఽసౌసర్వేశ్వరోవిష్ణుఃసర్వాత్మాసర్వదర్శనః। శుద్ధోబోధామ్బుధిస్సాక్షీ సోఽహంనిత్యాత్మకఃప్రభుః॥

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతం శాఙ్కరతలవకారోపనిషద్భాష్య టిప్పణంసమాప్తమ్

రం.— (యో వా ఏతామేవంవేదేతి) ఏతాం - బ్రహ్మవిద్యాముక్తవిధప్రతిష్ఠాయతనోపేతాంయో వేద స సర్వాణిపాపానివిధూయ కాలపరిచ్ఛేదశూన్యే జ్యేయే- జ్యాయసి- జ్యేష్ఠే- సర్వోత్తరేస్వర్గలోకే - వైకుణ్ఠలోకే ప్రతిష్ఠితోభవతీత్యర్థః అనన్తజ్యేయపదసమభివ్యాహారాత్స్వర్గలోకశబ్దోభగవల్లోకపరః ఇతిచతుర్థఃఖణ్డః ౯

కేనోపనిషద్భాష్యంసమాప్తమ్

క్షేమాయయఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాంభూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారాః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతామ్మదుక్తిమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః

శ్రీమన్నారాయణపరబ్రహ్మణేనమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచయుక్తా

కఠోపనిషత్.

ప్రథమవల్లీ.

అవతారికా

శం — నమో భగవతే వైవస్వతాయ మృత్యవే బ్రహ్మవిద్యాచార్యాయ నచికేతసే చ అథ కాఠకోపనిషద్వల్లీనాం సుఖార్థప్రబోధనార్థమల్పగ్రన్థా వృత్తిరారభ్యతే సదేర్ధాతోర్విశరణగత్యవసాదనార్థస్యోపనిపూర్వస్య క్విప్ప్రత్యయాన్తస్య రూపముపనిషదితి ఉపనిషచ్ఛబ్దేన చ వ్యాచిఖ్యాసితగ్రన్థప్రతిపాద్యవేద్యవస్తువిషయా విద్యోచ్యతే కేన పునరర్థయోగేనోపనిషచ్ఛబ్దేన విద్యోచ్యత ఇతి. ఉచ్యతే - యే ముముక్షవో దృష్టానుశ్రవికవిషయవితృష్ణాస్సన్త ఉపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యాం వక్ష్యమాణలక్షణాం విద్యాముపసద్యోపగమ్య తన్నిష్ఠతయా నిశ్చయేన శీలయన్తి - తేషామవిద్యాదేః సంసారబీజస్య విశరణాద్ధింసనాద్వినాశనాదిత్యనేనార్థయోగేన విద్యోపనిషదిత్యుచ్యతే తథా చ వక్ష్యతి *నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యత ఇతి పూర్వోక్తవిశేషణాన్ముముక్షూన్వా పరం బ్రహ్మ గమయతీతి బ్రహ్మగమయితృత్వేన యోగాద్బ్రహ్మవిద్యోపనిషత్ తథా చ వక్ష్యతి *బ్రహ్మప్రాప్తో విరజోఽభూద్విమృత్యురితి లోకాదిర్బ్రహ్మజజ్ఞో యోఽగ్నిః-తద్విషయా యా విద్యా ద్వితీయేన వరేణ ప్రార్థ్యమానా సా చ స్వర్గలోకఫలప్రాప్తిహేతుత్వేన గర్భవాసజన్మజరాద్యుపద్రవబృన్దస్య లోకాన్తరే పౌనఃపున్యేన ప్రవృత్తస్యావసాదయితృత్వేన శైథిల్యాపాదనేన ధాత్వర్థయోగాదగ్నివిద్యాప్యుపనిషదిత్యుచ్యతే తథా చ వక్ష్యతి *స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజన్త ఇత్యాది. నను చోపనిషచ్ఛబ్దేనాధ్యేతారో గ్రన్థమప్యభిలపన్తి - ఉపనిషదమధీమహేఽధ్యాపయామ ఇతి చ. ఏవం నైష దోషః - అవిద్యాదిసంసారహేతువిశరణాదేస్సదిధాత్వర్థస్య గ్రన్థమాత్రేఽసమ్భవాద్విద్యాయాం చ సమ్భవాత్, గ్రన్థస్యాపి తాదర్థ్యేన తచ్ఛబ్దత్వోపపత్తేః,- *ఆయుర్వై ఘృతమిత్యాదివత్. తస్మాద్విద్యాయాం ముఖ్యయా వృత్త్యోపనిషచ్ఛబ్దో వర్తతే - గ్రన్థే తు భక్త్యేతి ఏవముపనిషన్నిర్వచనేనైవ విశిష్టోఽధికారీ విద్యాయామ్ ఉక్తః విషయశ్చ విశిష్ట ఉక్తో విద్యాయాః పరం బ్రహ్మ ప్రత్యగాత్మభూతం ప్రయోజనం చాస్యా ఉపనిషద ఆత్యన్తికీ సంసారనివృత్తిర్బ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణా. సమ్బన్ధశ్చైవంభూతప్రయోజనేనోక్తః అతో యథోక్తాధికారివిషయప్రయోజనసమ్బన్ధాయా విద్యాయాః కరతలన్యస్తామలకవత్ప్రకాశకత్వేన విశిష్టాధికారివిషయప్రయోజనసమ్బన్ధా ఏతా వల్ల్యో భవన్తీత్యతస్తా యథాప్రతిభానం వ్యాచక్ష్మహే.

ఆ — ధర్మాధర్మాద్యసంస్పృష్టం కార్యకారణవర్జితం। కాలాదిభిరవిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ యత్తన్నమామ్యహమ్॥

యస్యాత్మైక్యకృతపరమానన్దో యావదధికారం యామ్యే పదే వర్తమానోఽపి కర్తృత్వభోక్తృత్వప్రతిభాసేఽపి భూతయాతనానిమిత్తదోషైరలిప్తస్వభావ ఆచార్యో వరప్రదానేన పరబ్రహ్మాత్మైక్యవిద్యాముపదిదేశ, యస్మై చోపదిదేశ, తాభ్యాం నమస్కుర్వన్నాచార్యభక్తేర్విద్యాప్రాప్త్యఙ్గత్వం దర్శయతి (నమో భగవత ఇతి) అథశబ్దో మఙ్గలార్థః చికీర్షితం ప్రతిజానీతే (కాఠకేతి) నను ఉపనిషదో వృత్తిర్నారబ్ధవ్యా ప్రాణినాం కామకలుషితచేతసాముపనిషచ్ఛ్రవణాత్ప్రాగసమ్భవాద్విశిష్టస్యాధికారిణో దుర్నిరూపత్వాత్. ధర్మస్య చ సత్వస్య కర్మభ్య ఏవ నిర్వృత్తేరుపనిషజ్జన్యవిద్యాయా నిష్ప్రయోజనత్వాత్, జీవస్య చాసంసారిబ్రహ్మాత్మతాయాః ప్రతిపాదయితుమశక్యత్వేన నిర్విషయత్వాత్, చ్ఛే త్యాశఙ్క్యోపనిషచ్ఛబ్దనిర్వచనేన విద్యాయా విశిష్టాధికార్యాదిమత్త్వప్రదర్శనేన తజ్జనకస్య గ్రన్థస్యాపి కార్యాదిమత్త్వేన వ్యాఖ్యేయత్వం దర్శయితుం ప్రథమముపనిషచ్ఛబ్దస్వరూపసిద్ధిం తావదాహ (ఉపనిపూర్వస్యేతి) బ్రహ్మవిద్యాయాముపనిషచ్ఛబ్దస్య *ఉపనిషదం భో బ్రూహీత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్ ధాత్వర్థమాహ (ఉపనిషచ్ఛబ్దేనేతి) క్లిష్టావయవశక్త్యపప్రయోగసంభవే సముదాయశక్తిరుపనిషచ్ఛబ్దస్య న కల్పనీయేత్యాహ (కేన పునరితి) షద్ల్ విశరణగత్యవసాదనేష్వితి ధాతోర్విశరణమర్థమాదాయ యోగవృత్తిమాహ (ఉచ్యత ఇతి) విషయేషు దుష్టత్వాదిదోషదర్శనాద్విరక్తాః కేచన ముముక్షవః ప్రసిద్ధాః- న సర్వే భావ్యాః కాముకా అపి వేతి యచ్ఛబ్దేన ప్రసిద్ధిద్యోతకేన కథయతి (ఆనుశ్రవికాః - శబ్దప్రతిపన్నాః స్వర్గభోగాదయః) (ఉపసద్యేతి) ఆచార్యోపదేశాల్లబ్ధ్వా యావత్సాక్షాత్కారం శీలయన్తి- సంసార్యసంసారైక్యాసంభావనాదినిరస్యన్తీత్యర్థః. గత్యర్థస్తు పూర్వోక్త ఇతి అగ్నివిద్యాయామవసాదనార్థోపనిషచ్ఛబ్దస్య వృత్తిమాహ (లోకాదీతి) భూరాదిలోకానామాదిః ప్రథమజో బ్రహ్మణో జాతో బ్రహ్మజః. స హి విజానాతీతి జ్ఞః (గ్రన్థస్తు భక్త్యేతి) ఉపచారేణోపనిషచ్ఛబ్దప్రయోగ ఇత్యర్థః ఉపనిషచ్ఛబ్దనిర్వచనే

హరిః ఓం॥ ఉశన్హవై వాజశ్రవసః సర్వవేదసందదౌ। తస్యహనచికేతా నామపుత్ర ఆస॥ ౧
తగ్ం హకుమారగ్ం సన్తందక్షిణాసునీయమానాసుశ్రద్ధావివేశ సోఽమన్యత॥ ౨
పీతోదకాజగ్ధతృణాదుగ్ధదోహానిరిన్ద్రియాః। అనన్దానామ తేలోకాస్తాన్సగచ్ఛతితాదదత్॥ ౩

సకిన్నామ ఇత్యాహ (ఏవమిత్యాదినా) (ఆత్యన్తికీతి) నిదాననివృత్త్యానివృత్తిర్వివక్షితా నిదానంచాన్వయవ్యతిరేకశాస్త్రన్యాయేభ్యః సంసార స్యాత్మైకత్వావిద్యా సాచనకర్మణావినివర్తతే అతోవిద్యాయాః ప్రయోజనేన సాధ్యసాధనభావలక్షణస్సంబన్ధ ఇత్యర్థః ....

శం.— తత్రాఖ్యాయికావిద్యాస్తుత్యర్థా- ఉశన్- కామయమానః హవై ఇతివృత్తార్థస్మరణార్థౌనిపాతౌ వాజం- అన్నం తద్దానా దినిమిత్తం శ్రవోయస్య- సవాజశ్రవాః రూఢితోవా తస్యాపత్యంవాజశ్రవసః సవిశ్వజితాసర్వమేధేనేజే తత్ఫలంకామయమానః సచైతస్మిన్క్రతౌ సర్వవేదసం- సర్వస్వంధనందదౌ- దత్తవాన్ తస్య- యజమానస్యహనచికేతానామపుత్రఃకిలాస- బభూవ ౧

ఆ — *వశకాన్తావిత్యస్యశతృన్తంరూపముశన్నితి శ్రవః- కీర్తిః. సర్వమేధేన-సర్వస్వదక్షిణేన. ఈజే-యజనంకృతవానిత్యర్థః ౧

శ్రీమతేరామానుజాయనమః

ఆతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్థలంశ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతామ్॥
వ్యాసంలక్ష్మణయోగీన్ద్రంప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। వ్యాఖ్యాస్యేవిదుషాంప్రీత్యైకఠవల్లీంయథామతి॥

రం — (ఉశన్హవైవాజశ్రవసఇతి) ఉశన్ - కామయమానః *వశకాన్తావిత్యస్మాచ్ఛతరి *గ్రహిజ్యేత్యాదినా సంప్రసారణం. హవై ఇతివృత్తార్థస్మరణార్థౌనిపాతౌ ఫలమితిశేషః. వాజశ్రవసః- వాజేన- అన్నేనదానాదికర్మభూతేనశ్రవః- కీర్తిర్యస్య- సవాజశ్రవాః తస్యాపత్యంవాజశ్రవసః. రూఢిర్వావాజశ్రవసఇతి సకిలఋషిర్విశ్వజితాసర్వస్వదక్షిణేనయజమానః తస్మిన్క్రతౌ సర్వవేదసం-సర్వస్వందత్తవానిత్యర్థః ఉశన్నిత్యనేనకర్మణఃకామ్యత్వాద్దక్షిణాసాద్గుణ్యమపేక్షితమిత్యుచ్యతే ఆస- బభూవ * ఛన్దస్యుభయథేతిలిటస్సార్వధాతుకత్వాత్ *స్వస్తయోతార్క్ష్యమిత్యాదివదన్తర్భావాభావః. ౧

శం — తంహ- నచికేతసంకుమారం- ప్రథమవయసంసన్తమప్రాప్తప్రజననశక్తింబాలమేవశ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిఃపితుర్హితకామప్రయుక్తాఆవివేశ- ప్రవిష్టవతీ. కస్మిన్కాలఇత్యాహ - ఋత్విగ్భ్యస్సదస్యేభ్యశ్చదక్షిణాసునీయమానాసు - విభాగేనోపనీయమానాసుదక్షిణార్థాసుగోషు సఆవిష్టశ్రద్ధోనచికేతాఅమన్యత ౨

ఆ — (సదస్యేభ్యశ్చేతి) సదసి- యజ్ఞసభాయాంయేఽన్యేమిళితాఃబ్రాహ్మణాః- తేభ్యశ్చ. ౨

రం — (తంహకుమారంసన్తమితి) తం - నచికేతసంకుమారంసన్తం- బాలమేవసన్తం ఋత్విగ్భ్యోదక్షిణాసుగోషునీయమానాసు సతీషుశ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిఃపితుర్హితకామప్రయుక్తా ఆవివేశ- ఆవిష్టవతీ యద్యపియదానతికరంద్రవ్యం- తద్దక్షిణేత్యుచ్యతే ఏకాచాస్యాక్రతౌ దానక్రియాతదుపాస్యకోదక్షిణాశబ్దఏకవచనాన్తతామేవలభతే అతఏవభూనామన్త్రైకాహక్రతౌ *తస్యయోనదక్షిణేత్యత్రకృత్స్నస్యగవాశ్వాదేఃప్రకృతస్యదాక్షిణ్యస్యసన్నిధినిరతత్వశస్యథేనుర్దీయవామితిదాశమికాదికరణేస్థితం తథాపిదక్షిణాశబ్దోఽయంభూతివచనః- సచకర్మాపేక్షయాపిప్రవర్తతే- అస్మిన్కర్మణీయంభూతిరితి కర్త్రపేక్షయాపిప్రవర్తతే - అస్మిన్కర్మణ్యస్యపురుషస్యేయంభూతిరితి తతశ్చఋత్విగ్బహుత్వాపేక్షయాదక్షిణాబహుత్వసమ్భవాద్దక్షిణాస్వితిబహువచనముపపద్యతే అతఏవ *ఋతవేయఔదుమ్బరస్సోమచమసోదక్షిణాసప్రియాయసగోత్రాయబ్రహ్మణేదేయఇత్యత్రవ్యాకృతాపక్షే బ్రహ్మభాగమాత్రేపిదక్షిణాశబ్దస్యావయవలక్షణామన్తరేణముఖ్యత్వోపపత్తేస్తన్మాత్రబాధ ఇత్యుక్తంపశ్చాన *యదిబ్రహ్మణస్తద్దానంతద్వికారస్స్యాదిత్యధికరణే తతశ్చక్రత్వపేక్షయాదక్షిణైక్యేపిఋత్విగపేక్షయాదక్షిణాభేదసమ్భవాద్దక్షిణాస్వితిబహువచనస్యనానుపపత్తిరితిద్రష్టవ్యం ౨

శం — కథమితి ఉచ్యతే (పీతోదకాఇత్యాదినా) దక్షిణార్థాగావోవిశేష్యన్తే- పీతముదకంయాభిస్తాఃపీతోదకాః. జగ్ధం - భక్షితంతృణంయాభిస్తాఃజగ్ధతృణాః. దుగ్ధోదోహః - క్షీరాఖ్యోయాసాంతాఃదుగ్ధదోహాః నిరిన్ద్రియాః - అప్రజననసమర్థాః జీర్ణానిష్ఫలాగావఇత్యర్థః తాః- ఏవంభూతాగాఃఋత్విగ్భ్యోదక్షిణాబుద్ధ్యాదదత్- ప్రయచ్ఛన్. అనన్దాః-అనానన్దాః అసుఖానామేత్యేతత్. యేతేలోకాః-తాన్సయజమానోగచ్ఛతితాదదత్. ౩

ఆ — పీతముదకంప్రాగేవ- నోత్తరకాలంపానశక్తిరప్యస్తీత్యర్థః. ౩-౪

రం —. శ్రద్ధాప్రకారమేవదర్శయతి (పీతోదకాఇతి) పీతముదకంయాభిస్తాఃపీతోదకాః జగ్ధం- భక్షితంతృణంయాభిస్తాఃజగ్ధతృణాః. దుగ్ధోదోహః- క్షీరాఖ్యోయాభిస్తాఃదుగ్ధదోహాః. నిరిన్ద్రియాః- అప్రజననసమర్థాః. జీర్ణానిష్ఫలాఇతియావత్. యాఏవంభూతాగావః-

స హోవాచ పితరం తత కస్మై మాం దాస్యసీతి। ద్వితీయం తృతీయం తగ్ం హోవాచ మృత్యవే త్వా దదామీతి॥ ౪
బహూనామేమి ప్రథమో బహూనామేమి మధ్యమః। కిగ్ం స్విద్యమస్య కర్తవ్యం యన్మయాఽద్య కరిష్యతి॥ ౫
అనుపశ్య యథా పూర్వే ప్రతిపశ్య తథాఽపరే। సస్యమివ మర్త్యః పచ్యతే సస్యమివాజాయతే పునః॥ ౬
వైశ్వానరః ప్రవిశత్యతిథిర్బ్రాహ్మణో గృహాన్। తస్యైతాగ్ం శాన్తిం కుర్వన్తి హర వైవస్వతోదకమ్॥ ౭

తాః ఋత్విగ్భ్యో దక్షిణాబుద్ధ్యా దదత్- ప్రయచ్ఛన్ అనన్దాః- అసుఖాః తే - శాస్త్రసిద్ధా లోకాస్సన్తి నామ- ఖలు తాన్ స యజమానో గచ్ఛతి ఏవమమన్యతేత్యర్థః ౩

శం — తదిదం క్రత్వసమ్పత్తినిమిత్తం పితురనిష్టం ఫలం మయా పుత్రేణ సతా నివారణీయమాత్మప్రదానేనాపి క్రతుసమ్పత్తిం కృత్వేత్యేవం మత్వా పితరముపగమ్య స హోవాచ పితరం హే తత- తాత- కస్మై- ఋత్విగ్విశేషాయ దక్షిణార్థం మాం దాస్యసీతి- ప్రయచ్ఛసీత్యేతత్ ఏవముక్తేనాపి పిత్రోపేక్ష్యమాణోఽపి ద్వితీయం తృతీయమప్యువాచ కస్మై మాం దాస్యసి కస్మై మాం దాస్యసీతి నాయం కుమారస్వభావ ఇతి క్రుద్ధస్సన్ పితా తం హ- పుత్రం కిలోవాచ- మృత్యవే- వైవస్వతాయ త్వాం దదామీతి అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి ౪

రం — (స హోవాచ పితరమితి) దీయమానదక్షిణా వైగుణ్యం మన్యమానో నచికేతాః స్వాత్మదానేనాపి పితుః క్రతుసాద్గుణ్యమిచ్ఛన్నాస్తికాగ్రేసరః పితరముపగమ్యోవాచ - తత - హే తాత కస్మై ఋత్విజే దక్షిణార్థం మాం దాస్యసీతి స ఏవముక్తేనాపి పిత్రా ఉపేక్ష్యమాణోఽపి ద్వితీయం తృతీయమపి పర్యాయం కస్మై మాం దాస్యసీత్యువాచ బహుశస్సంబధ్యమానః పితా కుపితస్సన్ పుత్రం మృత్యవే దదామీత్యుక్తవాన్ ౪

శం — స ఏవముక్తః పుత్ర ఏకాన్తే పరిదేవయాంచకార కథమితి ఉచ్యతే- బహూనాం- శిష్యాణాం పుత్రాణాం వా ఏమి - గచ్ఛామి ప్రథమస్సన్- ముఖ్యయా శిష్యాదివృత్త్యా. మధ్యమానాం చ బహూనాం మధ్యమో మధ్యమయైవ వృత్త్యైమి నాధమయా కదాచిదపి తమేవం విశిష్టగుణమపి పుత్రం మాం మృత్యవే దదామీత్యుక్తవాన్పితా. కింస్విద్యమస్య కర్తవ్యం- ప్రయోజనం. మయా ప్రత్తేన కిం కరిష్యతి- యత్కర్తవ్యమద్య మాం సంప్రయోజనమనపేక్ష్యైవ క్రోధవశాదుక్తవాన్ పితా - తథాపి తత్పితుర్వచో మృషా మాభూదిత్యేవం మత్వా పరిదేవనాపూర్వకమాహ పితరం శోకావిష్టం కిం మయోక్తమితి ౫

ఆ — యథావసరం గురోరిష్టం జ్ఞాత్వా శుశ్రూషణే ప్రవృత్తిర్ముఖ్యా ఆజ్ఞావశేన మధ్యమా తదపరిపాలనేనాధమా. మయా దత్తేన యత్కర్తవ్యమద్య యమస్య కరిష్యతి- తత్కిం కర్తవ్యమాసీత్. నాసీదేవ- విధానాభావాత్ కథం తర్హ్యుక్తవానిత్యత ఆహ (అనుపశ్యేతి) ౫-౬

రం — ఏవముక్తోఽపి పుత్రః విగతసాధ్వసశోకః పితరమువాచ (బహూనామేమీతి) సర్వేషాం మృత్యుసదనం గన్తౄణాం పురతః మధ్యే వా గచ్ఛామి- న తు పశ్చాత్. మృత్యుసదనగమనేన కోఽపి మమ విచార ఇతి భావః కిం తర్హీత్యత్రాహ (కింస్విద్యమస్యేతి) మృత్యుర్యదద్య మయా కరిష్యతి- తత్తాదృశం యమస్య కర్తవ్యం కిం వా పూర్ణకామస్య మృత్యోర్మాదృశేన బాలిశేన కిం ప్రయోజనం స్యాత్ - యేన ఋత్విగ్భ్య ఇవ తస్మై మదర్పణం సఫలం స్యాత్ అత ఏతదేవానుశోచామీతి భావః ౫

శం.— అనుపశ్య- ఆలోచయ నిభాలయానుక్రమేణ యథా- యేన ప్రకారేణ వృత్తాః పూర్వేఽతిక్రాన్తాః పితృపితామహాదయస్తవ- తాన్ దృష్ట్వా చ తేషాం వృత్తమాస్థాతుమర్హసి. వర్తమానాశ్చాపరే- సాధవో యథా వర్తన్తే- తాంశ్చ ప్రతిపశ్య- ఆలోచయ తథా న చ తేషు మృషాకరణం వృత్తం వర్తమానం వాస్తి తద్విపరీతమసతాం చ వృత్తం మృషాకరణం న చ మృషాకృత్వా కశ్చిదజరామరో భవతి - యతస్సస్యమివ మర్త్యః- మనుష్యః పచ్యతే- జీర్ణో మ్రియతే. మృత్వా చ సస్యమివ ఆజాయతే ఆవిర్భవతి పునః ఏవమనిత్యే జీవలోకే కిం మృషాకరణేన- పాలయాత్మనః సత్యం- ప్రేషయ మాం యమాయేత్యభిప్రాయః అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి ౬

రం — సాధ్వసరోషావేశహీనమీదృశపుత్రవాక్యం శ్రుత్వా- క్రోధావేశాన్మయా మృత్యవే త్వాం దదామీత్యుక్తం- నేదృశం పుత్రం మృత్యవే దాతుముత్సహ ఇతి పశ్చాత్తప్తహృదయం పితరమాలోక్యోవాచ (అనుపశ్యేతి) పూర్వే - పితామహాదయో యథా మృషావాదం వినైవ స్థితాః, యథా చాపరే సాధవోఽద్యాపి తిష్ఠన్తి- తాననువీక్ష్య తథా వర్తితవ్యమితి భావః (సస్యమివేతి) మర్త్యస్సస్యమివాల్పేనాపి కాలేన జీర్యతి జీర్ణశ్చ మృత్వా సస్యమివ పునరాజాయతే ఏవమనిత్యే జీవలోకే కిం మృషాకరణేన- పాలయ సత్యం- ప్రేషయ మాం మృత్యవ ఇతి భావః ౬

శం — స ఏవముక్తః పితా ఆత్మనః సత్యతాయై ప్రేషయామాస. స చ యమభవనం గత్వా తిస్రో రాత్రీరువాస యమే ప్రోషితే. ప్రోష్యాగతం యమమమాత్యా భార్యా వా ఊచుః బోధయన్తః- వైశ్వానరః- అగ్నిరేవ సాక్షాత్ప్రవిశత్యతిథిస్సన్ బ్రాహ్మణో గృహాన్ దహన్నివ. తస్య దాహం శమయన్త ఇవాగ్నేరేతాం పాద్యాసనాదిదానలక్షణాం శాన్తిం కుర్వన్తి సన్తోఽతిథేః. అతో హర- ఆహర హే వైవస్వతోదకం నచికేతసే పాద్యార్థం. ౭

ఆశాప్రతీక్షే సఙ్గతꣳ సూనృతాం చేష్టాపూర్తే పుత్రపశూꣳశ్చ సర్వాన్ ।
ఏతద్వృఙ్క్తే పురుషస్యాల్పమేధసో యస్యానశ్నన్వసతి బ్రాహ్మణో గృహే ॥ ౮
తిస్రో రాత్రీర్యదవాత్సీర్గృహే మేఽనశ్నన్బ్రహ్మన్నతిథిర్నమస్యః ।
నమస్తేఽస్తు బ్రహ్మన్స్వస్తి మేఽస్తు తస్మాత్ప్రతి త్రీన్వరాన్వృణీష్వ ॥ ౯
శాన్తసఙ్కల్పస్సుమనా యథా స్యాద్వీతమన్యుర్గౌతమో మాభి మృత్యో ।
త్వత్ప్రసృష్టం మాభివదేత్ప్రతీత ఏతత్త్రయాణాం ప్రథమం వరం వృణే ॥ ౧౦

ఆ — శ్రుత్యనుక్తపూర్వోపాదికమపేక్షితం కథాయామపేక్షితం పూరయతి (స ఏవముక్తః ఇతి) ౭-౮-౯

రం — ఏవముక్త్వా ప్రేషితః ప్రోషితస్య మృత్యోర్ద్వారి తిస్రో రాత్రీరనశ్నన్నువాస తతః ప్రోష్యాగతం యమం ద్వాస్స్థా వృద్ధా ఊచుః (వైశ్వానరః ప్రవిశతీతి) సోఽయమగ్నిరేవాతిథిర్బ్రాహ్మణస్సన్ గృహాన్ప్రవిశతి. తస్యాగ్నేరేతాం పాద్యాసనదానాదిలక్షణాం శాన్తిం కుర్వన్తి సన్తః తదపచారేణ దగ్ధా మా భూమేతి అతః హే వైవస్వత నచికేతసే పాద్యార్థముదకం హర ఆహరేత్యర్థః ౭

శం — యతశ్చాకరణే ప్రత్యవాయః శ్రూయతే ఆశాప్రతీక్షే నిర్జ్ఞాతానిర్జ్ఞాతప్రాప్తీష్టార్థప్రార్థనాఽఽశా అనిర్జ్ఞాతప్రాప్త్యర్థం ప్రతీక్షణం ప్రతీక్షా తే ఆశాప్రతీక్షే సఙ్గతం సత్సంయోగజం ఫలం సూనృతాం చ సూనృతా హి ప్రియా వాక్ తన్నిమిత్తం చ ఇష్టాపూర్తే ఇష్టం యాగజం పూర్తం ఆరామాదిక్రియాజం ఫలం పుత్రపశూంశ్చ పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చ సర్వాన్ ఏతత్సర్వం యథోక్తం వృఙ్క్తే ఆవర్జయతి వినాశయతీత్యేతత్ పురుషస్యాల్పమేధసః అల్పప్రజ్ఞస్య యస్యానశ్నన్ అభుఞ్జానో బ్రాహ్మణో గృహే వసతి తస్మాదనుపేక్షణీయః సర్వావస్థాస్వప్యతిథిరిత్యర్థః అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి ౮

రం. — అకరణే ప్రత్యవాయం చ దర్శయన్తి స్మ (ఆశాప్రతీక్షే ఇతి) యస్యాల్పమేధసః అల్పప్రజ్ఞస్య పురుషస్య గృహే అనశ్నన్ అభుఞ్జానః అతిథిర్వసతి తస్యాశాప్రతీక్షే కామసఙ్కల్పౌ యద్వా అనుత్పన్నవస్తువిషయేచ్ఛా ఆశా ఉత్పన్నవస్తుప్రాప్తీచ్ఛా ప్రతీక్షా సఙ్గతం సత్సఙ్గమం సూనృతాం సత్యప్రియవాచం. ఇష్టాపూర్తే ఇష్టం యాగాది పూర్తం ఖాతాది. పుత్రాన్పశూంశ్చ ఏతత్ అనశ్నద్రూపం పాపం వృఙ్క్తే వర్జయతి నాశయతీత్యర్థః *వృజీవర్జనే రుధాదిత్వాత్ శ్నమ్ [illegible] ర్వాదాదిత్వాచ్ఛపోలుక్ ౮

శం — ఏవముక్తో మృత్యురుపావస నచికేతసముపగమ్య పూజాపురస్సరం కిం తదిత్యాహ తిస్రో రాత్రీర్యత్ యస్మాదవాత్సీః ఉషితవానసి గృహే మే మమానశ్నన్ హే బ్రహ్మన్నతిథిస్సన్నమస్యః నమస్కారార్హశ్చ తస్మాన్నమస్తే తుభ్యమస్తు భవతు హే బ్రహ్మన్ స్వస్తి భద్రం మేఽస్తు తస్మాత్ భవతోఽనశనేన మద్గృహవాసనిమిత్తాద్దోషాత్ ప్రాప్త్యుపశమేన. యద్యపి భవదనుగ్రహేణ సర్వం మమ స్వస్తి స్యాత్ తథాపి త్వదధికసంప్రసాదనార్థమనశనేనోపోషితామేకైకాం రాత్రిం ప్రతి త్రీన్వరాన్వృణీష్వ అభిప్రేతార్థవిశేషాన్ప్రార్థయస్వ. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి ౯

రం — ఏవం వృద్ధైరుక్తో మృత్యుర్నచికేతసముపాచ (తిస్రో రాత్రీర్యదవాత్సీరితి) మే గృహే యస్మాద్ధేతోర్హే బ్రహ్మన్ నమస్కారార్హోఽతిథిస్సన్ తిస్రో రాత్రీరభుఞ్జాన ఏవ అవాత్సీరిత్యర్థః (నమస్త ఇతి) స్పష్టోఽర్థః (తస్మాదితి) తస్మాద్ధేతోర్మహ్యం స్వస్తి యథా స్యాదిత్యేవమర్థం త్రీన్వరాన్ప్రతి ఉద్దిశ్య వృణీష్వ ప్రార్థయ భవలిప్సా ఽథాపేక్షిమదనుగ్రహార్థమనశనరాత్రిసమసఙ్ఖ్యాకాన్ త్రీన్వరాన్వృణీష్వేత్యర్థః ౯

శం. — అతో నచికేతాస్త్వాహ. యది దిత్సుర్వరాన్ శాన్తసఙ్కల్పః ఉపశాన్తః సఙ్కల్పో యస్య మాం ప్రతి యమం ప్రాప్య కిం ను కరిష్యతి మమ పుత్ర ఇతి స శాన్తసఙ్కల్పః సుమనాః ప్రసన్నమనాశ్చ యథా స్యాద్వీతమన్యుః విగతరోషశ్చ గౌతమః మమ పితా మాభి మాం ప్రతి హే మృత్యో. కిం చ త్వత్ప్రసృష్టం త్వయా వినిర్ముక్తం ప్రేషితం గృహం ప్రతి మామభివదేత్ప్రతీతః లబ్ధస్మృతిః స ఏవాయం పుత్రో మమాగత ఇత్యేవం ప్రత్యభిజానన్నిత్యర్థః ఏతత్ప్రయోజనం త్రయాణాం వరాణాం ప్రథమం ఆద్యం వరం వృణే ప్రార్థయేయం యత్పితుః పరితోషణం ౧౦

ఆ — ప్రేతీభూతోఽభ్యుపగతో నావలోకనీయ ఇతి మత్వా పితా మే యథా న కరోతి తథా ప్రసాదం కుర్విత్యాహ (కిం చ త్వత్ప్రసృష్టమితి)
౧౦

రం — ఏవం ప్రార్థితో నచికేతాస్త్వాహ (శాన్తసఙ్కల్ప ఇతి) హే మృత్యో మత్పుత్రో యమం ప్రాప్య కిం కరిష్యతీతి మద్విషయచిన్తారహితః ప్రసన్నమనాః మామభి మాం ప్రతి మమ పితా గౌతమో వీతరోషశ్చ యథా స్యాదిత్యర్థః. కిఞ్చ (త్వత్ప్రసృష్టమితి) త్వయా గృహాయ ప్రేషితం మామభి మాం ప్రతి ప్రతీతః యథాపూర్వం ప్రీతస్సన్ వదేత్. యద్వా అభివదేత్ ఆశిషం ప్రయుఞ్జ్యాత్. *అభివదతి నాభివాదయత ఇతి స్మృతిషు అభివదనస్య ఆశీర్వాదే ప్రయోగాత్. (ఏతదితి) స్పష్టోఽర్థః
౧౦

యథాపురస్తాద్భవితా ప్రతీతఔద్దాలకిరారుణిర్మత్ప్రసృష్టః।
సుఖగ్ంరాత్రీశ్శయితావీతమన్యుస్త్వాందదృశివాన్మృత్యుముఖాత్ప్రముక్తమ్॥ ౧౧
స్వర్గేలోకేనభయంకించనాస్తినతత్రత్వంనజరయాబిభేతి।
ఉభేతీర్త్వాఅశనాయాపిపాసేశోకాతిగోమోదతేస్వర్గలోకే॥ ౧౨
సత్వమగ్నిగ్ంస్వర్గ్యమధ్యేషిమృత్యోప్రబ్రూహితగ్ంశ్రద్దధానాయమహ్యం।
స్వర్గలోకాఅమృతత్వంభజన్తఏతద్ద్వితీయేనవృణేవరేణ॥ ౧౩
ప్రతేబ్రవీమితదుమేనిబోధస్వర్గ్యమగ్నిన్నచికేతఃప్రజానన్।
అనన్తలోకాప్తిమథోప్రతిష్ఠాంవిద్ధిత్వమేతన్నిహితంగుహాయాం॥ ౧౪

శం — మృత్యురువాచ- యథాబుద్ధిస్త్వయిపురస్తాత్- పూర్వమాసీత్స్నేహసమన్వితాపితుస్తవ- భవితాప్రీతిసమన్వితస్తవపితాతథైవ ప్రతీతః- ప్రతీతవాన్సన్ ఔద్దాలకిః- ఉద్దాలకఏవౌద్దాలకిః అరుణస్యాపత్యమారుణిః ద్వ్యాముష్యాయణోవా మత్ప్రసృష్టః- మయానుజ్ఞాతస్సన్నితరాఅపిరాత్రీః సుఖం- ప్రసన్నమనాశ్శయితా- స్వప్తావీతమన్యుః- విగతమన్యుశ్చభవితా- స్యాత్ త్వాంపుత్రందదృశివాన్- దృష్టవాన్సః మృత్యుముఖాత్- మృత్యుగోచరాత్ప్రముక్తంసన్తం ౧౧

ఆ — ఔద్దాలకిరితిపదస్యస్వార్థేవ్యాఖ్యాతః అపత్యార్థేవ్యాఖ్యేయఇత్యాహ (ద్వ్యాముష్యాయణోవేతి) అముష్యప్రఖ్యాతస్యాపత్యమాముష్యాయణః ద్వయోఃపిత్రోః-పూర్వభాషాదినాసమ్బన్ధీచాసావాముష్యాయణశ్చ. నజారజఇత్యర్థః ౧౧

రం — ఏవముక్తోమృత్యుఃప్రత్యువాచ (యథాపురస్తాదితి) యథాపూర్వంత్వయిహృష్టస్తథా ఉద్దాలకఏవఔద్దాలకిః అరుణస్యాపత్యమారుణిః ద్వ్యాముష్యాయణోవా ఉద్దాలకస్యాపత్యం అరుణస్యగోత్రాపత్యమితివార్థః మత్ప్రసృష్టః- మదనుజ్ఞాతః మదనుగృహీతస్సన్ మదనుగ్రహాదిత్యర్థః (సుఖమితి) త్వయిగతమన్యుస్సన్ ఉత్తరాఅపిరాత్రీస్సుఖంశయితా. లుట్ సుఖనిద్రాంప్రాప్స్యతీతి యావత్. దదృశివాన్- దృష్టవాన్సన్నిత్యర్థః క్వసన్తోయంశబ్దః *దృశేశ్చేతివక్తవ్యమితిక్వసౌరిట్ ఛాన్దసోద్విర్వచనాభావః మత్ప్రసృష్టమితిద్వితీయాన్తపాఠేప్రేషితంత్వామితియోజనా ౧౧

శం — నచికేతాఉవాచ- స్వర్గేలోకేరోగాదినిమిత్తంభయంకించిదపినాస్తి నచతత్రత్వంమృత్యోసహసాప్రభవసి అతోజరయాయుక్తఇహలోకవత్తతోనబిభేతికుతశ్చిత్తత్ర కించ- ఉభేఅశనాయాపిపాసేతీర్త్వా- అతిక్రమ్యశోకమతీత్యగచ్ఛతీతిశోకాతిగస్సన్- మానసేనదుఃఖేనవర్జితోమోదతే- హృష్యతిస్వర్గలోకేదివ్యే ౧౨

ఆ — స్వర్గసాధనమగ్నిజ్ఞానంప్రష్టుంస్వర్గస్వరూపంతావదాహ (స్వర్గేలోకఇతి) ౧౨-౧౩

రం — నచికేతావరంద్వితీయంప్రార్థయతే (స్వర్గేలోకఇత్యాదినామన్త్రద్వయేన) అత్రస్వర్గశబ్దోమోక్షస్థానపరః యథాచైతత్తథోత్తరత్రవక్ష్యతే హేమృత్యోత్వంతత్రనప్రభవసి జరాయుక్తస్సన్నబిభేతి- జరాతోనబిభేతి తత్రవర్తమానఃపురుషఇతిశేషః (ఉభేఇతి) అశనాయా- బుభుక్షా అత్రాపిస్వర్గశబ్దోమోక్షస్థానపరః ౧౨

శం — ఏవంగుణవిశిష్టస్యస్వర్గలోకస్యప్రాప్తిసాధనభూతమగ్నింస్వర్గ్యంసత్వం-మృత్యురధ్యేషి-స్మరసి జానాసీత్యర్థః హేమృత్యో తతస్త్వంప్రబ్రూహి- కథయశ్రద్దధానాయ- శ్రద్ధావతే- మహ్యంస్వర్గార్థినే. యేనాగ్నినాచితేనస్వర్గలోకాః- స్వర్గోలోకోయేషాంతేస్వర్గలోకాః- యజమానాఅమృతత్వం- అమరణతాం-దేవత్వంభజన్తే- ప్రాప్నువన్తి తదేతదగ్నివిజ్ఞానంద్వితీయేనవరేణవృణే అత్రఅనన్తరీయంనాస్తి ౧౩

రం — (సత్వమితి) పురాణాదిప్రసిద్ధసార్వజ్ఞ్యస్త్వంస్వర్గప్రయోజనమగ్నింజానాసి. *స్వర్గాదిభ్యోయదుక్తవ్యఇతిప్రయోజనవిత్యర్థేయత్ ష్ఠణ్డిలరూపాగ్నేస్స్వర్గప్రయోజనకత్వంచఉపాసనాద్వారేతిఉత్తరత్రస్ఫుటం శ్రద్దధానాయ- మోక్షశ్రద్ధావతే. స్వర్గలోకేవతతః కింసిధ్యతీత్యత్రాహ (స్వర్గలోకాఇతి) స్వర్గోలోకోయేషాంతే. పరమపదంప్రాప్తాఇత్యర్థః *పరంజ్యోతిరుపసంపద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతిదేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వకత్వాత్స్వరూపావిర్భావలక్షణమోక్షశబ్దితామృతత్వస్యేతిభావః (ఏతదితి) స్పష్టం. ౧౩

శం — మృత్యోఃప్రతిజ్ఞేయం-తే-తుభ్యంప్రబ్రవీమియత్త్వయాప్రార్థితం- తత్ ఉ- మే- మమవచసోనిబోధ- బుధ్యస్వైకాగ్రమనాస్సన్. స్వర్గ్యం-స్వర్గాయహితం. స్వర్గసాధనమగ్నింహేనచికేతఃప్రజానన్విజ్ఞాతవాన్సన్అహమిత్యర్థః ప్రబ్రవీమితన్నిబోధేతిచశిష్యబుద్ధిసమాధానార్థంవచనం అధునాగ్నింస్తౌతి- అనన్తలోకాప్తిం స్వర్గలోకఫలప్రాప్తిసాధనమిత్యేతత్ అథో - అపిప్రతిష్ఠాం- ఆశ్రయంజగతోవిరాడ్రూపేణ- తమేతమగ్నింమయోచ్యమానంవిద్ధి- జానీహిత్వంనిహితం- స్థితంగుహాయాం. విదుషాంబుద్ధౌనివిష్టమిత్యర్థః ౧౪

లోకాదిమగ్నింతమువాచతస్మై యాఇష్టకాయావతీర్వాయథావా।
సచాపితత్ప్రత్యవదద్యథోక్తమథాస్యమృత్యుఃపునరేవాహతుష్టః॥ ౧౫

తమబ్రవీత్ప్రీయమాణోమహాత్మావరంతవేహాద్యదదామిభూయః।
తవైవనామ్నాభవితాయమగ్నిఃసృఙ్కాంచేమామనేకరూపాంగృహాణ॥ ౧౬

త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్యసన్ధింత్రికర్మకృత్తరతిజన్మమృత్యూ।
బ్రహ్మజజ్ఞందేవమీడ్యంవిదిత్వానిచాయ్యేమాగ్ంశాన్తిమత్యన్తమేతి॥ ౧౭

ఆ — ఇయంచవక్ష్యమాణామృత్యోఃప్రతిజ్ఞావగన్తవ్యా - సత్రేధాఆత్మానంవ్యాకురుతేతిశ్రుతేరగ్నివాయ్వాదిత్యరూపేణసమష్టిరూపోవిరాడేవవ్యక్తిరక్షతి తేనవిరాడ్రూపేణాగ్నిర్గతఃప్రతిష్ఠేత్యుచ్యతే ౧౪

రం — ఏవముక్తోమృత్యురాహ (ప్రతేబ్రవీమీతి) ప్రార్థితవతేతుభ్యంప్రబ్రవీమి. ॥వ్యవహితాశ్చేతివ్యవహితప్రయోగః మమ ... జ్ఞానస్యఫలందర్శయతి (స్వర్గ్యమగ్నిమితి) అనన్తస్య- విష్ణోర్లోకస్యప్రాప్తిం ॥తద్విష్ణోఃపరమంపదమిత్యుత్తరత్రవక్ష్యమాణత్వాత్ అథో - తత్ప్రాప్త్యనన్తరంప్రతిష్ఠాం- అపునరావృత్తించ లభతఇతిశేషః తద్జ్ఞానస్యేదృశసామర్థ్యంకథం ... ప్రత్యాహ (విద్ధీతి) బ్రహ్మోపాసనాఙ్గతయాఏతద్జ్ఞానస్యమోక్షహేతుత్వలక్షణమేతత్స్వరూపంగుహాయాంనిహితమన్యైనజానన్తి- త్వంజానీహీతిభావః యద్వా- జ్ఞానార్థస్యవిదేర్లాభార్థకత్వసమ్భవాత్- అగ్నింప్రజానంస్త్వం అనన్తలోకాప్తింప్రతిష్ఠాంలభస్వేత్యుక్తేహేతుహేతుమద్భావస్సిద్ధోభవతి ప్రజానన్- ॥లక్షణహేత్వోరితిశతృప్రత్యయః ౧౪

శం — ఇదంశ్రుతేర్వచనం- లోకాదిం- లోకానామాదిం. ప్రథమశరీరిత్వాత్ అగ్నింతం- ప్రకృతంనచికేతసాప్రార్థితమువాచ- ఉక్తవాన్మృత్యుస్తస్మైనచికేతసే కించ- యాఇష్టకాశ్చేతవ్యాఃస్వరూపేణ యావతీర్వా సంఖ్యయా. యథావా- చీయతేఽగ్నిర్యేనప్రకారేణ. సర్వమేతదుక్తవానిత్యర్థః సచాపి- నచికేతాస్తత్ప్రత్యవదద్యథోక్తమథాస్య- తన్మృత్యునోక్తంయథాయత్ప్రత్యయేనావదత్- ప్రత్యుచ్చారితవాన్ తస్యప్రత్యుచ్చారణేనతుష్టస్సన్మృత్యుఃపునరేవాహవరత్రయవ్యతిరేకేణాన్యంవరందిత్సుః. ౧౫

ఆ — సప్రపఞ్చమగ్నిజ్ఞానంచయనప్రకరణాద్ద్రష్టవ్యమితిశ్రుతిరస్మాన్బోధయతీత్యాహ (ఇదంశ్రుతేర్వచనమితి) ౧౫-౧౬

రం. — అనన్తరంశ్రుతివాక్యం (లోకాదిమగ్నిమితి) లోకస్యాదిం- హేతుం. స్వర్గ్యమితియావత్. తమగ్నిమువాచ యల్లక్షణాఇష్టకాశ్చేతవ్యాః- యత్సఙ్ఖ్యాకాః - యేనప్రకారేణచేతవ్యాః - తత్సర్వముక్తవానిత్యర్థః యావతీరితి - పూర్వసవర్ణశ్ఛాన్దసః (సచాపీతి) సచ - నచికేతాఃతత్ - శ్రుతంసర్వంతథైవానూదితవానిత్యర్థః (అథాస్యేతి) శిష్యస్యగ్రహణసామర్థ్యదర్శనేనసంతుష్టస్సన్ ... పునరప్యుక్తవాన్. ౧౫

శం. — కథం తం- నచికేతసమబ్రవీత్ప్రీయమాణః- శిష్యస్యయోగ్యతాంపశ్యన్ప్రీయమాణః- ప్రీతిమనుభవన్మహాత్మా - అక్షుద్రబుద్ధిః. వరంతవచతుర్థమిహప్రీతినిమిత్తంఅద్యేదానీందదామిభూయః- ప్రయచ్ఛామి తవైవ- నచికేతసోనామ్నా - అభిధానేనప్రసిద్ధోభవితామయోచ్యమానోఽయమగ్నిః సృఙ్కాం-శబ్దవతీం రత్నమయీంమాలామిమామనేకరూపాం-విచిత్రాంగృహాణ- స్వీకురు యద్వా- సృఙ్కాం- అకుత్సితాంగతింకర్మమయీంగృహాణ అన్యదపికర్మవిజ్ఞానమనేకఫలహేతుత్వాత్స్వీకుర్విత్యర్థః అత్రఅనన్దగిరీయంనాస్తి ౧౬

రం — (తమబ్రవీదితి) సంతుష్టమహామనామృత్యుఃనచికేతసమబ్రవీత్-పునశ్చతుర్థంవరందదాని - ప్రయచ్ఛానీతి కింతత్ - తత్రాహ-(తవైవేతి) మయోచ్యమానోఽగ్నిస్తవైవనామ్నానాచికేతఇతిప్రసిద్ధోభవితా విచిత్రాంసృఙ్కాం-శబ్దవతీంరత్నమాలాంస్వీకుర్విత్యర్థః ౧౬

శం — పునరపికర్మస్తుతిమేవాహ - త్రిణాచికేతః - త్రిఃకృత్వోనాచికేతోఽగ్నిశ్చితోయేనసత్రిణాచికేతస్తద్విజ్ఞానస్తదధ్యయనస్తదనుష్ఠానవాన్వా త్రిభిః- మాతృపిత్రాచార్యైరేత్య- ప్రాప్యసన్ధిం- సన్ధానం- సమ్బన్ధం మాత్రాద్యనుశాసనంయథావత్ ప్రాప్యేత్యేతత్. తద్ధిప్రామాణ్యకారణంశ్రుత్యన్తరాదవగమ్యతే- యథా ॥మాతృదేవఇత్యాదిః వేదస్మృతిశిష్టైర్వా ప్రత్యక్షానుమానాగమైర్వా. తేభ్యోహివిశుద్ధిఃప్రత్యక్షాత్ త్రికర్మకృత్- ఇజ్యాధ్యయనదానానాంకర్తాతరతి- అతిక్రామతిజన్మమృత్యూ కించ- బ్రహ్మజజ్ఞం- బ్రహ్మణః- హిరణ్యగర్భాజ్జాతోబ్రహ్మజః బ్రహ్మజశ్చాసౌజ్ఞశ్చేతిబ్రహ్మజజ్ఞః. సర్వజ్ఞోహ్యసౌ. తందేవం- ద్యోతనాజ్జ్ఞానాదిగుణవన్తమీడ్యం- స్తుత్యంవిదిత్వాశాస్త్రతో, నిచాయ్య- దృష్ట్వాచాత్మభావేన, మాం - స్వబుద్ధిప్రత్యక్షాంశాన్తిం - ఉపరతిమత్యన్తమేతి - అతిశయేనైతి. వైరాజంపదంజ్ఞానకర్మసముచ్చయానుష్ఠానేనప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౧౭

త్రిణాచికేతస్త్రయమేతద్విదిత్వా య ఏవం విద్వాꣳశ్చినుతే నాచికేతం।
స మృత్యుపాశాన్ పురతః ప్రణోద్య శోకాతిగో మోదతే స్వర్గలోకే॥ ౧౮

యో హా ప్యేతాం బ్రహ్మజజ్ఞాత్మభూతాం చితిం విదిత్వా చినుతే నాచికేతం।
స ఏవ భూత్వా బ్రహ్మజజ్ఞాత్మభూతః కరోతి తద్యేన పునర్న జాయతే॥ ౧౮

ఏష తేఽగ్నిర్నచికేతస్స్వర్గ్యో యమవృణీథా ద్వితీయేన వరేణ।
ఏతమగ్నిం తవైవ ప్రవక్ష్యన్తి జనాసస్తృతీయం వరం నచికేతో వృణీష్వ॥ ౧౯

ఆ — (విశద్ధిరితి) ధర్మాద్యవగమః (దృష్ట్వా చాత్మభావేనేతి) వింశత్యధికాని సప్తశతానిష్టకానాం సఙ్ఖ్యా సంవత్సరస్యాహోరాత్రాణి చ తావన్త్యేవేత్యర్థః ... సఙ్ఖ్యానామాన్యాత్మైవేష్టకాస్తాన్యగ్నిర్యస్త్వితోఽగ్నిరహమిత్యాత్మభావేన ధ్యాత్వేతి ౧౬-౧౭-౧౮

రం.— పునరపి కర్మ ప్రస్తౌతి (త్రిణాచికేత ఇతి) త్రిణాచికేతః - * అయం వావ యః పవత ఇత్యాద్యనువాకత్రయాధ్యాయీ త్రికర్మకృత్ - యజనాధ్యయనదానకృత్ పాకయజ్ఞహవిర్యజ్ఞసోమయజ్ఞకృద్వా త్రిభిః- త్రిరనుష్ఠితైరగ్నిభిః సన్ధిం- పరమాత్మోపాసనేన సమ్బన్ధం ఏత్య- ప్రాప్య జన్మమృత్యూ తరతి ... * కరోతి తద్యేన పునర్న జాయత ఇత్యనేనైకార్థ్యాత్ ఏవమేవ హ్యయం మన్త్రః * త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చేతి సూత్రవ్యాసార్యైర్వివృతః త్రిభిరేత్య సన్ధిమితి నిర్దిష్టమగ్నిభూతం పరమాత్మోపాసనమాహ (బ్రహ్మజజ్ఞమితి) అయం మన్త్రః *విశేషణాచ్చేతి సూత్రభాష్యే * బ్రహ్మజజ్ఞః- జీవః. బ్రహ్మణో జాతత్వాత్ జ్ఞత్వాచ్చ తం దేవమీడ్యం విదిత్వా- జీవాత్మానముపాసకం బ్రహ్మాత్మకత్వేనావగమ్యేత్యర్థః ఇతి వివృతం దేవశబ్దస్య పరమాత్మవాచితయా, జీవపరత్వాసమ్భవాత్, తత్రత్యదేవశబ్దస్య పరమాత్మాత్మకత్వపర్యన్తోర్థ ఇతి భాష్యాభిప్రాయః నిచాయ్య- బ్రహ్మాత్మకం స్వాత్మానం సాక్షాత్కృత్య ఇమాం- * త్రికర్మకృత్తరతి పూర్వమన్త్రోక్తాం సంసారరూపామనర్థశాన్తిమేతీత్యర్థః ౧౭

శం — ఇదానీమగ్నివిజ్ఞానచయనఫలముపసంహరతి ప్రకరణం చ త్రిణాచికేతః - త్రయం - యథోక్తం * యా ఇష్టకా యావతీర్వా యథా వేత్యేతద్విదిత్వా- అవగమ్య యశ్చైవమాత్మరూపేణాగ్నిం విద్వాంశ్చినుతే- నిర్వర్తయతి నాచికేతమగ్నిం- క్రతుం స మృత్యుపాశాన్- అధర్మాజ్ఞానరాగద్వేషాదిలక్షణాన్ పురతః- అగ్రతః- పూర్వమేవ శరీరపాతాదిత్యర్థః. ప్రణోద్య- అపహాయ శోకాతిగః- మానసైర్దుఃఖైర్వర్జిత ఇత్యేతత్. మోదతే స్వర్గలోకే వైరాజే విరాడాత్మస్వరూపప్రతిపత్త్యా అత్ర అనన్తగిరీయం నాస్తి ౧౮

రం — (త్రిణాచికేత ఇతి) త్రిణాచికేతః- ఉక్తార్థః త్రయమేతద్విదిత్వా- * బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యమితి మన్త్రనిర్దిష్టం బ్రహ్మస్వరూపం, తదాత్మకస్వాత్మస్వరూపం, * త్రిభిరేత్య సన్ధిమితి నిర్దిష్టాగ్నిస్వరూపం, చ విదిత్వా- గురూపదేశేన శాస్త్రతో వా జ్ఞాత్వా య ఏవం విద్వాన్- ఏతాదృశార్థత్రయానుసన్ధానపూర్వకం నాచికేతమగ్నిం యశ్చినుతే- స మృత్యుపాశాన్- రాగద్వేషాదిలక్షణాన్ పురతః- శరీరపాతాత్పూర్వమేవ ప్రణోద్య- తిరస్కృత్య. జీవద్దశాయామేవ రాగాదిరహితస్సన్నిత్యర్థః (శోకాతిగో మోదతే స్వర్గలోక ఇతి) పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతం. ౧౮

రం — (యో వా ప్యేతామితి) య ఏతాం చితిం బ్రహ్మజజ్ఞాత్మభూతాం విదిత్వా - బ్రహ్మాత్మకస్వస్వరూపతయాఽనుసన్ధాయ నాచికేతమగ్నిం చినుతే- స ఏవ బ్రహ్మాత్మకస్వాత్మానుసన్ధానశాలీ సన్ అపునర్భవహేతుభూతం యద్భగవదుపాసనం - తదనుతిష్ఠతి తతశ్చాగ్నేర్భగవదాత్మకస్వాత్మానుసన్ధానపూర్వకమేవ చయనం- * త్రిభిరేత్య సన్ధిం త్రికర్మకృత్తరతి జన్మమృత్యూ ఇతి పూర్వమన్త్రే భగవదుపాసనద్వారా మోక్షసాధనత్వేన నిర్దిష్టత్వాత్ నాన్యదితి భావః అయం చ మన్త్రః కైశ్చిత్కోశేషు న దృష్టః- కైశ్చిదవ్యాఖ్యాతశ్చ. అథాపి ప్రత్యయితవ్యతమైర్వ్యాసార్యాదిభిరేవ వ్యాఖ్యాతత్వాన్న ప్రక్షేపశఙ్కా కార్యా. ౧౮

శం.— ఏష తే- తుభ్యమగ్నిర్వరో హే నచికేతః స్వర్గ్యః- స్వర్గసాధనః యం- అగ్నిం వరమవృణీథాః - ప్రార్థితవానసి ద్వితీయేన వరేణ- సోఽగ్నిర్వరో దత్త ఇత్యుక్తోపసంహారః కించ- ఏతమగ్నిం తవైవ నామ్నా ప్రవక్ష్యన్తి జనాసః- జనా ఇత్యేతదేష వరో దత్తో మయా చతుర్థస్తుష్టేన. తృతీయం వరం నచికేతో వృణీష్వ తస్మిన్ హ్యదత్తే ఋణవానహమిత్యభిప్రాయః అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౯

రం — (ఏష తేఽగ్నిర్నచికేతః స్వర్గ్యః) ఉపదిష్ట ఇతి శేషః (యమవృణీథా ద్వితీయేన వరేణ) స్పష్టోర్థః కిఞ్చ (ఏతమగ్నిమితి) జనాస్తవైవ నామ్నా ఏతమగ్నిం ప్రవక్ష్యన్తీత్యర్థః. (తృతీయమిత్యాది) స్పష్టోర్థః నన్వేతత్ప్రకరణగతానాం స్వర్గశబ్దానాం మోక్షపరత్వే కిం ప్రమాణమితి చేత్ ఉచ్యతే- భగవతైవ భాష్యకృతా * స్వర్గ్యమగ్నిమితి మన్త్రం ప్రస్తుత్య * స్వర్గశబ్దేనాత్ర పరమపురుషార్థలక్షణో మోక్షోఽభిధీయతే- * స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజన్త ఇతి తత్రస్థస్య జననమరణాభావశ్రవణాత్, * త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్య సన్ధిం త్రికర్మకృత్తరతి జన్మమృత్యూ ఇతి ప్రతివచనాత్, తృతీయవరప్రశ్నే నచికేతసా క్షయిఫలానాం నిన్దిష్యమాణతయా క్షయిఫలవిముఖేన నచికేతసా క్షయిష్ణుస్వర్గఫలసాధనస్య ప్రార్థ్యమానత్వానుపపత్తేశ్చ స్వర్గశబ్దస్య ప్రకృష్టసుఖవచనతయా నిరవధికానన్దరూపమోక్షస్య స్వర్గశబ్దవాచ్యత్వసమ్భవాదితి కణతస్తాత్పర్యతశ్చ ప్రతిపాదిత

త్వాన్నశఙ్కావకాశః నను *స్వర్గేలోకేనభయంకించనాస్తినతత్రత్వంజరయాబిభేతి। ఉభేతీర్త్వాఽశనాయాపిపాసేశోకాతిగోమోదతేస్వర్గలోకే। సత్వమగ్నింస్వర్గ్యమధ్యేషిమృత్యోప్రబ్రూహితం శ్రద్దధానాయమహ్యం। స్వర్గలోకాఅమృతత్వంభజన్తఏతద్ద్వితీయేనవృణేవరేణేతిద్వితీయవర ప్రశ్నమన్త్రద్వయేచశ్రుతభ్యస్తస్యస్వర్గశబ్దస్యమోక్షపరత్వంకింముఖ్యయావృత్త్యా- ఉతఅముఖ్యయా నాద్యః - *స్వర్గాపవర్గమార్గాభ్యాం *స్వర్గాపవర్గయోరేకం *నస్వర్గంనాపునర్భవం *సస్వర్గస్స్యాత్సర్వాన్ప్రత్యవిశిష్టత్వాదిత్యాది ప్రయోగేష్వపవర్గప్రతిద్వన్ద్వవాచితయాలోకవేదప్రసిద్ధస్యస్వర్గశబ్దస్యమోక్షవాచిత్వాభావాత్, ధ్రువసూర్యాన్తరంయత్తునియుతానిచతుర్దశ - స్వర్గలోకస్సకథితోలోకసంస్థానచిన్తకైరితిపురాణవచనానుసారేణసూర్యధ్రువాన్తర్వర్తిలోకవిశేషస్యైవస్వర్గశబ్దవాచ్యతయాతత్రైవలౌకికవైదికవ్యవహారదర్శనేనమోక్షస్థానస్యఅతథాత్వాత్, నాప్యముఖ్యయేతిద్వితీయఃపక్షః- ముఖ్యార్థేబాధకాభావాత్ కిమత్రప్రశ్నవాక్యగతంజరామరణరాహిత్యామృతత్వభాక్త్వాదికంబాధకం-ఉతప్రతివచనగతజరామృత్యుతరణాది- ఉతమోక్షస్యసర్వకామాప్తిముఖనచికేతఃప్రార్థ్యమానత్వానుపపత్తిర్వా నాద్యః-స్వర్గలోకవాసినాంజరామరణక్షుత్పిపాసాశోకాదిరాహిత్యస్య, అమృతపానాదమృతత్వప్రాప్తేశ్చ పురాణేషుస్వర్గస్వరూపకథనప్రకరణేషుదర్శనాత్, *అభూతసంప్లవంస్థానమమృతత్వంహిభాష్యతఇతిస్మరణా, త్తత్రైవ * అజీర్యతామమృతానాముపేత్యేతిమృత్యావప్యమృతశబ్దప్రయోగదర్శనా, చ్చ- స్వర్గలోకవాసినామేవబ్రహ్మోపాసనద్వారా *తేబ్రహ్మలోకేతుపరాన్తకాలఇతిశ్రుత్యుక్త... ...ప్రాప్తేస్సమ్భవేనస్వర్గలోకాఅమృతత్వంభజన్తఇత్యస్యోపపత్తే, శ్చ ఆపేక్షికామృతత్వపరతయాలోకవేదప్రరూఢాపసంహారికామృతశబ్దానుసారేణ ప్రక్రమస్థానస్యథానిర్ద్ధవిశేష్యవాచి స్వర్గశబ్దస్యాన్యథానయనాసమ్భవాత్. నహిదేవదత్తోఽభిరూపఇత్యుక్తేఅభిరూపపదస్వారస్యానుసారేణదేవదత్త... ...దత్తపరత్వమాశ్రీయతే సద్వితీయః- *త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేతమన్విస్వస్వర్గసాధనస్యైవాగ్నేస్త్రిరభ్యాసేజన్మమృత్యుతరణహేతుభూతబ్రహ్మవిద్యాహేతుత్వమస్తీ... ...యాస్వర్గశబ్దస్యముఖ్యార్థపరత్వాబాధకత్వాత్ అతఏవతత్తుల్యార్థస్య *కరోతితద్యేనపునర్నజాయతఇత్యస్యాపినస్వర్గశబ్దముఖ్యార్థబాధకత్వం నాపిమోక్షస్యస్వర్గస్యఫలాన్తరవిముఖనచికేతఃప్రార్థ్యమానత్వానుపపత్తిరితితృతీయఃపక్షః- స్వర్గసాధనాగ్నిప్రశ్నంప్రతిబ్రువతాహితైషిణామృత్యునాఅస్పష్టేపిమోక్షస్వరూపే *అనన్తలోకాప్తిమథోప్రతిష్ఠాం *త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్యసన్ధింత్రికర్మకృత్తరతిజన్మమృత్యూ...చ్యాటనా...పక్షిప్తేఉత్పన్నాముముక్షో *అన్యంవరంనచికేతోవృణీష్వేతిప్రతిషేధేనదృఢీకృతా. తస్యాంచదశాయాంక్రియమాణాక్షయిష్ణుఫలనిష్టాప్రాచీనస్వర్గప్రార్థనాయాఃకథంబాధికాస్యాత్ కించ - *శ్వోభావామర్త్యస్యేత్యాదౌమర్త్యభోగస్యాపిమసర్వ...నేనస్వర్గనిష్టాయాఅదర్శనాత్, స్వర్గశబ్దస్యమోక్షపరత్వేతస్యజ్ఞానైకసాధ్యతయాతత్ప్రయోజనకత్వస్యఅగ్నావభావాత్, ఉపక్రమోపసంహారమధ్యాభ్యస్తస్వర్గశబ్దపీడాప్రసక్తాత్, సన్తుచాప్రతివచనేబాధకాని- అథాప్యుపక్రమాధికరణన్యాయేన ప్రథమస్థప్రశ్నవాక్యస్థస్వర్గశబ్దస్యైవప్రబలత్వాత్ నచ ...భూయసాంస్యాత్సధర్మత్వమితిన్యాయాద్భూయోనుగ్రహార్థంఅల్పస్యోపక్రమస్యబాధ్యత్వమస్త్వితివాచ్యం - *ముఖ్యంవాపూర్వచోదనాల్లోకవదితిన్యాయాత్ప్రథమస్యైవప్రాబల్యాత్. తస్మాత్స్వర్గశబ్దస్యముఖ్యార్థపరిత్యాగేనకించిత్కారణమితి అత్రోచ్యతే - స్వర్గశబ్దస్య...మోక్షవాచిత్వం- స్వర్గకామాధికరణే- నాగృహీతవిశేషణన్యాయేనస్వర్గశబ్దస్యప్రీతివచనత్వమేవనప్రీతివిశిష్టద్రవ్యవాచితా...- ననుస్వర్గశబ్దస్యానాగృహీతవిశేషణన్యాయేనప్రీతివచనత్వే సిద్ధేపిదేహాన్తరదేశాన్తరభోగ్యప్రీతివాచితానసిధ్యేత్ - నచ *యస్మిన్నోష్ణం...త్యాదివాక్యశేషాద్విధ్యుద్దేశస్థస్వర్గశబ్దస్యప్రీతివిశేష...నిర్ణయఇతివాచ్యం - ప్రీతిమాత్రవాచిత్వేనసిద్ధతశక్తికతయాసందేహాభావేన *సన్దిగ్ధేతువాక్యశేషాదితిన్యాయస్యావతారాదితిచేచ్చోద్య- యద్యపి...స్వర్గశబ్దస్యనిర్ణీతార్థతా - తథాపిలోకాపగతసాతిశయసుఖవాచిత్వేతత్సాధనత్వంజ్యోతిష్టోమాదీనాంస్యాత్ తథాచాల్పధనసాధ్యాయాససాధ్యేలౌకికేకేతమపాయాన్తరేసమ్భవతిబహుధనసాధ్యాయాసనాధ్యేప్యన్తరాయేజ్యోతిష్టోమాదౌప్రేక్షావాన్ప్రవర్తతఇతిప్రవర్తకత్వంజ్యోతిష్టోమాదివిధేర్నస్యాత్ అతోవాక్యశేషావగతనిరతిశయప్రీతివిశేషేస్వర్గశబ్దస్యశక్తానిశ్చితాయాంవాక్యశేషాభావస్థలేపియవవరాహాదిష్వివసవివార్థః లౌకికేసాతిశయప్రీతిభోగేగుణయోగాదేవవృత్తేరుపపత్తేర్నశక్త్యన్తరకల్పనా నచప్రీతిమాత్రవచనస్యైవస్వర్గశబ్దస్యవేదేనిరతిశయప్రీతివాచిత్వమస్త్వితివాచ్యం- నిరతిశయత్వాంశస్యఅన్యతోనవగతత్వేనతత్రాపిశక్త్యవశ్యంభావేనస్వర్గశబ్దస్యలౌకికవైదికార్థనైకార్థతాస్యాత్ యదాతువైదికప్రయోగావగతనిరతిశయప్రీతివాచితా - తదానాతిశయేలౌకికేప్రీతిత్వసామాన్యయోగాద్గౌణీవృత్తిరితిమీమాంసకైఃనిరతిశయసుఖవాచిత్వస్యైవసమర్థితతయామోక్షస్యస్వర్గశబ్దవాచ్యత్వేనివాదాయోగాత్, పాకశబ్దస్యాన్నఇవవదిత్యపృథాపృత్రేణప్రచురప్రయోగాభావేపిహంసశబ్దముఖ్యార్థత్వానపాయవత్ స్వర్గశబ్దస్యసూర్యధ్రువాన్తర్వర్తిలోకగతసుఖవిశేషఇవఅన్యత్రప్రచురప్రయోగాభావేపివాచ్యత్వానపాయాత్, బర్హిరాజ్యాదిశబ్దానామసంస్కృతతృణఘృతాదిష్వార్యైరప్రయుజ్యమానానామపితత్స్యైవతద్వాచిత్వం- కేషాంచిత్ప్రయోగమాత్రస్యశక్త్యభావాసాధకత్వాత్. అతస్తృణత్వాదిజాతివచనాఏవబర్హిరాదిశబ్దాఇతిబర్హిరాజ్యాధికరణేస్థితత్వాత్,. తదుక్తంవార్తికే *ఏకదేశేపిమోదృష్టశ్శబ్దోజాతినిబన్ధనః। తదత్యాగాన్నతస్యాస్తినిమిత్తాన్తరగామితేతి తతశ్చస్వర్గశబ్దోమోక్షసాధారణఏవ. ననుబర్హిరాజ్యాదిశబ్దేషుఅసంస్కృతతృణఘృతాదౌఆర్యప్రయోగాభావేపిఅనార్యప్రయోగసత్త్వాదసంస్కృతవాచితాఽస్తునామ - స్వర్గశబ్దస్యసూర్యధ్రువాన్తర్వర్తిలోకసుఖవిశేషాతిరిక్తస్థలేనియమేనాప్రయోగాత్తద్వ్యావృత్తైవశక్తిరభ్యుపగన్తవ్యా అతఏవప్రౌద్గాత్రాధికరణేఉద్గాతృశబ్దస్యబహుత్వేపిశేషేఇతరవ్యావృత్తప్రయోగవిశేషేణరూఢత్వాత్తస్యచోద్గాతురేకత్వేన *సైత్రితుషాయాతుశ్చమసఃప్రోద్గాతౄణామితిబహువచనార్థబహుత్వాసమ్భవాత్తదన్వయార్థంరూఢిపూర్వకలక్షణయాఅపసుబ్రహ్మణ్యానామేకస్తోత్రసమ్బన్ధినాంత్రయాణాంవా - ననుబ్రహ్మణ్యానాంచతుర్ణాంవాఉద్గాత్రాదీ

నాంఛన్దోగానాం గ్రహణమిత్యేతద్విరుద్ధ్యేత తథాహి-అహీనాధికరణే-తిస్రఏవసాహ్నస్యోపసదో ద్వాదశాహీనస్యేత్యత్ర అహీనశబ్దస్య*అహ్నఃఖః క్రతావితివ్యాకరణస్మృత్యాఖప్రత్యయాన్తతయాఅహర్గణసామాన్యవాచితయావ్యుత్పాదితస్యాప్యహీనశబ్దస్యనియమేనసత్రే అప్రయోగాదహ ర్గణవిశేషరూఢిమఙ్గీకృత్య- జ్యోతిష్టోమస్యాహర్గణవిశేషత్వాభావాదహీనఇతియోగస్యరూఢిపరాహతత్వేనయోగేనజ్యోతిష్టోమేవృత్త్యసమ్భవాత్ జ్యో తిష్టోమప్రకరణామ్నాతాయాఅపిద్వాదశాహీనస్యేతిద్వాదశోపసత్తాయాః అహర్గణవిశేషోత్కర్ష ఇత్యుక్తం తథా *పాయ్యసాన్నాయ్యనికాయ్యధా య్యామానహవిర్నివాససామిధేనీష్వితివ్యాకరణస్మృత్యాసామిధేనీమాత్రవాచితయావ్యుత్పాదితస్యాపిధాయ్యాశబ్దస్యసామిధేనీమాత్రవచనత్వం, నాపిధీయమానత్వరూపయోగార్థవశేనధీయమానమాత్రవచనత్వం,- సులిఙ్గస్తా ... సుబుద్ధసామిధేనీమాత్రేచధాయ్యాశబ్దప్ర యోగాత్ అపితు *పృథుపాజవత్యౌధాయ్యేభవత ఇత్యాదివైదికప్రయోగవిషయేపృథుపాజవత్యాదిష్వేవధాయ్యాశబ్దస్యశక్తిరితి *సమిధమా నవతింసమిధ్యమానవతీంచాన్తరాతద్ధాయ్యాస్స్యురితి పాఞ్చమికాధికరణేస్థితం ఏవమాదికంసర్వంవిరుధ్యేత- స్వర్గశబ్దస్యదుక్తరీత్యాప్రయోగాభావేపి శక్తిసమ్భవేఉద్ధాత్రాదిశబ్దానామృత్విగ్విశేషాదిషురూఢేరకల్పనీయత్వాదితిచేత్ సత్యం- యదిసర్వాత్మనాతదతిరిక్తేస్వర్గశబ్దప్రయోగోనస్యాత్- తదాతద్వ్యావృత్తా ... న్యాస్యాత్ అస్తిహితత్రాపిప్రయోగః- *తస్యాంహిరణ్మయఃకోశఃస్వర్గోలోకోజ్యోతిషావృతఃయోవైతాంబ్ర హ్మణోవేద *తేనధీరాఅపియన్తి బ్రహ్మవిదఃస్వర్గంలోకమితఊర్ధ్వంవిముక్తాః *అపహత్యపాప్మానమనన్తేస్వర్గేలోకేజ్యేయేప్రతితిష్ఠతీతితైత్తిరీయ కబృహదారణ్యకతలవకారాదిషుఅధ్యాత్మశాస్త్రేషుప్రయోగదర్శనాత్ పౌరాణికపరికల్పితస్వర్గశబ్దరూఢేస్సాఙ్ఖ్యపరికల్పితావ్యక్తశబ్దరూఢివదనా దరణీయత్వాత్, అస్మిన్నేవప్రకరణే *త్రిణాచికేతస్త్రయమేతద్విదిత్వాయఏవంవిద్వాంశ్చినుతేనా ... పాశాన్పురతఃప్రణోద్యశో కాతిగోమోదతేస్వర్గలోకేఇతిమన్త్రేకర్మజ్ఞానసముచ్చయసాధ్యవాచకతయాశ్రూయమాణస్యస్వర్గలోకశబ్దస్యసూర్యద్రుమాన్తర్వర్తిలోకవ్యతిరిక్త వైరాజపదవాచకతయాపూర్వైరపివ్యాఖ్యాతత్వాచ్చ. నసుసూర్యలోకోర్ధ్వవర్తిలోకత్వస్యైవప్రవృత్తినిమిత్తతయాతస్యచవైరాజపదేపిసత్త్వాన్నా ముఖ్యార్థత్వమితిచేత్- తర్హిభగవల్లోకేపిఊర్ధ్వవర్తిత్వావిశేషేణముఖ్యార్థత్వాపాయాత్, *స్వర్గాపవర్గమార్గాభ్యా... వ్యవహారస్యబ్రాహ్మ ణవసిష్ఠన్యాయేనోపపత్తేశ్చ అస్తువాఅముఖ్యార్థత్వం- ముఖ్యార్థేబాధకసత్త్వాత్ కిమత్రబాధకమితిచేత్ శ్రూయతామవధానేన-*స్వ ర్గేలోకేనభయంకించనాస్తీతిప్రథమప్రశ్నమన్త్రేనభయంకించనాస్తీత్యపహతపాప్మత్వంప్రతిపాద్యతే- *స్వర్గేపిపాతభీతస్యేత్యుక్తరీత్యాకేనపాపే నకదాపతిష్యామీతిభీత్యభావఃప్రతిపాద్యతే. సహ్యపహతపాప్మనఏవసమ్భవతి. *నతత్రత్వంజరయాబిభేతీత్యనేనవిజరత్వవిమృత్యుత్వేప్రతిపాద్యే తే *ఉభేతీర్త్వాఅశనాయాపిపాసేఇత్యనేనవిజిఘత్సత్వాపిపాసత్వేప్రతిపాద్యేతే *శోకాతిగఇతివిశోకత్వం *మోదతేస్వర్గలోకఇత్యనేన *స యదిపితృలోకకామోభవతిసఙ్కల్పాదేవాస్యపితరస్సముత్తిష్ఠన్తితేనపితృలోకేనసంపన్నోమహీయతే ఇతిశ్రుతిసన్దర్భప్రతిపాద్యసత్యకామత్వసత్య సఙ్కల్పత్వేప్రతిపాద్యేతే తతశ్చాధ్యాత్మశాస్త్రసిద్ధస్యఅపహతపాప్మత్వాదిబ్రహ్మగుణాష్టకావిర్భావస్యైవప్రతీయమానతయాతస్యైవేహగ్ర హణసమ్భవేపౌరాణికస్యస్వర్గలోకగతాపేక్షికజరామరణాద్యభావస్వీకారస్యఅనుచితత్వాత్ అతఏవసప్తమెవిధ్యన్తాధికరణేఅనుపదిష్టేతికర్తవ్యతా కాసుసౌర్యాదివికృతివచనాసుఇతికర్తవ్యతాకాఙ్క్షాయాంవైతానికకర్మాధికారప్రవృత్తత్రయీవిహితత్వసామాన్యాద్వైదిక్యేవదర్శపూర్ణమాసి కీతికర్తవ్యతాఉపతిష్ఠతేఇత్యుక్తం. ఉక్తంచశాస్త్రదీపికాయాం *వైదికీవైదికత్వేనసామాన్యేనోపతిష్ఠతే। లౌకికీత్వసమానత్వాన్నోపస్థాస్యత్యపేక్షి తేతి. నచ *యద్యేకంయూపంస్పృశేదేషతేవాయావితిబ్రూయాదితివిహితస్యఏషతేవాయావితివచనస్యవైదికత్వసామాన్యేనవిహితవైదికయూ పస్పర్శనిమిత్తకత్వమేవస్యాత్ నచేష్టాపత్తిః- *లౌకికేదోషసంయోగాదితినావమాధ్యాయవిరోధప్రసక్తాదితివాచ్యం- *యూపోవైయజ్ఞస్యదు రిష్టమాముఞ్చతేతస్మాద్యూపోనోపస్పృశ్యఇతిప్రతిషిద్ధ * యద్యేకంయూపంస్పృశేదేషతేవాయావితిబ్రూయాదితిఅనన్తరమేవవిహితస్యప్రతి షిద్ధప్రాయశ్చిత్తసాకాఙ్క్షలౌకికస్పర్శవిషయత్వావశ్యమ్భావేనవైదికవిషయత్వాసమ్భవేప్యసతి బాధకేవైదికవిషయత్వస్యయుక్తత్వాత్ అతఏవ *యావతోశ్వాన్ప్రతిగృహ్ణీయాత్తావతోవారుణాన్చతుష్కపాలాన్నిర్వపేదితివిహితేష్టిర్వైదికఏవఅశ్వదానే - నతు * నకేసరిణోదదాతీతినిషిద్ధ ప్రాయశ్చిత్తసాపేక్షేసుహృదాదిభ్యఃస్నేహాదినాక్రియమాణఇతినిర్ణీతంతృతీయే తథా *యోనిఃప్రతిస్మర్యతేస్మార్తైస్తైరితిసూత్రేస్మార్త వేదాన్తేసప్రత్యభిజ్ఞానమిత్యుక్తంపరైః తతశ్చ *స్వర్గేలోకఇతిమన్త్రేఅధ్యాత్మశాస్త్రసిద్ధస్యాపహతపాప్మత్వాదిబ్రహ్మగుణాష్టకస్యైవ ... ముచితం *స్వర్గలోకాఅమృతత్వంభజన్తఇతిద్వితీయప్రశ్నమన్త్రేఅమృతత్వభాక్త్వశ్రవణాదమృతత్వశబ్దస్యాధ్యాత్మశాస్త్రేమోక్షఏవప్రయో గాత్, *అజీర్యతామమృతానామిత్యత్రఅమృతశబ్దస్యాపిముక్తపరత్వేనాపేక్షికామృతత్వపరత్వాభావాత్, ఉత్తరత్ర *తతోమయానాచికేతశ్చి తోగ్నిరనిత్యైర్ద్రవ్యైః ప్రాప్తవానస్మినిత్యం *అభయంతితీర్షతాంపారంనాచికేతంశకేమహీతిపరస్యైవబ్రహ్మణోనాచికేతాగ్నిప్రాప్యత్వకథనేనస్వ ర్గశబ్దస్యప్రసిద్ధస్వర్గపరత్వాసమ్భవాత్, *నాన్యంతస్మాన్నచికేతావృణీతేఇతిబ్రహ్మేతరవిముఖతయాప్రతిపాదితస్యనచికేతసఃక్షయిష్ణుస్వర్గప్రార్థ నానుపపత్తేశ్చ *ముఖ్యంవాపూర్వచోదనాల్లోకవదిత్యత్రనమస్తాయ్యాకయోఃపరస్పరవిరోధఏవముఖ్యస్యప్రాబల్యం-నత్వల్పవైగుణ్యేసమ్భవతిబహువై గుణ్యంప్రయోగవచనంక్షమతే- అతోయత్రజఘన్యానాంభూయస్త్వం- తత్ర *భూయసాంస్యాత్స్వధర్మత్వమితిన్యాయఏవప్రవర్తతఇత్యేవమీ మాంసకైఃస్థిరీకృత్యసిద్ధాన్తితత్వాత్, ప్రతర్దనవిద్యాయాం *ఏషహ్యేవసాధుకర్మకారయతి * ఏషలోకాధిపతిరేషలోకపాలః *ఆనన్దోఽజరోఽ మృతఇత్యోపసంహారికపరమాత్మధర్మబాహుల్యేనప్రకృతశ్రుతజీవలిఙ్గబాధస్య*ప్రాణస్తథానుగమాదిత్యత్రప్రతిపాదితత్వాద్, దిత్యలమతిచర్చయా. ౧౫

యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యేఅస్తీత్యేకేనాయమస్తీతిచైకే।
ఏతద్విద్యామనుశిష్టస్త్వయాహంవరాణామేషవరస్తృతీయః॥ ౨౦

శం — ఏతావద్ధ్యతిక్రాన్తేనవిధిప్రతిషేధార్థేనమన్త్రబ్రాహ్మణేనావగన్తవ్యం - యద్వరద్వయసూచితంవస్తు నాత్మతత్త్వవిషయయాథాత్మ్యవిజ్ఞానం అతోవిధిప్రతిషేధార్థవిషయస్యాత్మనిక్రియాకారకఫలాధ్యారోపలక్షణస్యస్వాభావికస్య అజ్ఞానస్యసంసారబీజస్యనివృత్త్యర్థంతద్విపరీతబ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానంక్రియాకారకఫలాధ్యారోపణలక్షణశూన్యమాత్యన్తికనిశ్శ్రేయసప్రయోజనంవక్తవ్యమిత్యుత్తరోగ్రన్థఆరభ్యతే. తమేతమర్థంద్వితీయవరప్రాప్త్యాప్యకృతార్థత్వంతృతీయవరగోచరమాత్మజ్ఞానమన్తరేణేత్యాఖ్యాయికయాప్రపఞ్చయతి యతఃపూర్వస్మాత్కర్మగోచరాత్సాధ్యసాధనలక్షణాదనిత్యాద్విరక్తస్యాత్మజ్ఞానేఽధికారఇతితన్నిన్దార్థంపుత్రాద్యుపన్యాసేనప్రలోభనంక్రియతే నచికేతాఉవాచతృతీయంవరంనచికేతోవృణీతేఇత్యుక్తవాన్ యేయంవిచికిత్సా - సంశయః ప్రేతే- మృతేమనుష్యే అస్తీత్యేకే- అస్తిశరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధివ్యతిరిక్తోదేహాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మాఇత్యేకే నాయమస్తీతిచైకే- నాయమేవంవిధోఽస్తీతిచైకే అతశ్చాస్మాకంనప్రత్యక్షేణనాప్యనుమానేననిర్ణయవిజ్ఞానం ఏతద్విజ్ఞానాధీనోహిపరఃపురుషార్థఇత్యతఏతద్విద్యాం-విజానీయామహమనుశిష్టః-జ్ఞాపితస్త్వయా వరాణామేషవరస్తృతీయోఽవశిష్టః. ౨౦

ఆ — ఏతావత్పుత్రస్నేహాదిస్వర్గలోకావసానంయద్వరద్వయసూచితంసంసారరూపం- తదేవకర్మకాణ్డప్రతిపాద్యమాత్మన్యారోపితంతన్నివర్తకంచాత్మజ్ఞానమిత్యధ్యారోపాపవాదభావేనపూర్వోత్తరగ్రన్థయోస్సమ్బన్ధమాహ (ఏతావద్ధీతి) ప్రథమవల్లీసమాప్తి పర్యన్తాఖ్యాయికాయాఅవాన్తరసంబన్ధమాహ (తమేతమర్థమితి) దేహవ్యతిరిక్తాస్తిత్వాదివిప్రతిపత్తేఃసంశయశ్చేత్ - తర్హిప్రత్యక్షాదినాస్వయమేవనిర్ణయజ్ఞానసమ్భవాత్తన్నిర్ణయస్యనిష్ప్రయోజనత్వాచ్చనతదర్థఃప్రశ్నఃకర్తవ్యఇత్యాశఙ్క్యాహ (అతశ్చాస్మాకమితి) ప్రత్యక్షేణస్థానేస్థితేపురుషేనవలోకనం దేహదర్శనాద్, వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వేచసందేహదర్శనాన్న ప్రత్యక్షేణనిర్ణయః పరలోకసంబద్ధాత్మనాదకస్యచిల్లింగస్యావినాభావాదర్శనాన్నానుమానేనాపినిర్ణయఇత్యర్థః ౨౦-౨౧-౨౨-౨౩

రం — ప్రకృతమనుసరామః నచికేతాఆహ (యేయంప్రేతఇతి) * అత్తాచరాచరగ్రహణాదిత్యధికరణేఇమంమన్త్రంప్రస్తుత్యేత్థంహిభగవతాభాష్యకృతా * అత్రపరమపురుషార్థరూపబ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణమోక్షయాథాత్మ్యవిజ్ఞానాయతదుపాయభూతపరమాత్మోపాసనపరావరాత్మతత్త్వజిజ్ఞాసయాఅయంప్రశ్నఃక్రియతే ఏవంచయేయంప్రేతఇతినశరీరమాత్రవియోగాభిప్రాయం - అపితు సర్వబన్ధవినిర్మోక్షాభిప్రాయం- యథా * నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతి అయమర్థః - మోక్షాధికృతేమనుష్యేప్రేతే- సర్వబన్ధవినిర్ముక్తేతత్స్వరూపవిషయావాదివిప్రతిపత్తినిమిత్తాఅస్తినాస్త్యాత్మికాయేయంవిచికిత్సా- తదపనోదనాయతత్స్వరూపయాథాత్మ్యంత్వయాఽనుశిష్టోఽహంవిద్యాం - జానీయామితి తథాహిబహుధావిప్రతిపద్యన్తే- కేచిద్విత్తిమాత్రస్యాత్మనఃస్వరూపోచ్ఛిత్తిలక్షణంమోక్షమాచక్షతే అన్యేతువిత్తిమాత్ర[illegible]విద్యాస్తమయం పరేపాషాణకల్పస్యఆత్మనోజ్ఞానాద్యశేషవైశేషికగుణోచ్ఛేదలక్షణంకైవల్యరూపం అపరేఅపహతపాప్మానంపరమాత్మానమభ్యుపగచ్ఛన్తస్తస్యైవోపాధిసంసర్గనిమిత్తజీవభావస్యోపాధ్యపగమేనతద్భావలక్షణంమోక్షమాతిష్ఠన్తే. త్రయ్యన్తనిష్ణాతాస్తునిఖిలజగదేకకారణస్యాశేషహేయప్రత్యనీకానన్తజ్ఞానానన్దైకస్వరూపస్యస్వాభావికానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణాకరస్యసకలేతరవిలక్షణస్యసర్వాత్మభూతస్యపరస్యబ్రహ్మణఃశరీరతయాప్రకారభూతస్యఅనుకూలాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానస్వరూపస్యపరమాత్మానుభవైకరసస్యజీవస్యానాదికర్మరూపావిద్యోచ్ఛేదపూర్వకస్వాభావికపరమాత్మానుభవమేవమోక్షమాచక్షతే తత్రమోక్షస్వరూపంతత్సాధనంచత్వత్ప్రసాదాద్విద్యామితినచికేతసాపృష్టమిత్యభిభాషితం తథా * త్రయాణామేవచైవమితిసూత్రే *తృతీయేనవరేణమోక్షస్వరూపప్రశ్నద్వారేణఉపేయస్వరూపముపేతృస్వరూపముపాయభూతకర్మానుగృహీతోపాసనస్వరూపంచపృష్టమితిచభాషితం శ్రుతప్రకాశికాయాంచ *యేయమిత్యాదిప్రశ్నవాక్యేమోక్షస్వరూపప్రశ్నఃకణ్ఠోక్తః - ప్రతివచనప్రకారేణోపాసనాదిప్రశ్నశ్చార్థసిద్ధః నిర్విశేషాపత్తిర్మోక్షశ్చేత్ - వాక్యార్థజ్ఞానస్యోపాయతాస్యాత్ ఉభయలిఙ్గకంప్రాప్యంచేత్- తథాత్వేనోపాసనముపాయస్స్యాత్. అతోమోక్షస్వరూపజ్ఞానంతదనుబన్ధిజ్ఞానాపేక్షమితివర్ణితం అతోయేయంప్రేతఇత్యస్యముక్తస్వరూపప్రశ్నపరత్వమేవ - నదేహాతిరిక్తపారలౌకికకర్మానుష్ఠానోపయోగికర్తృభోక్త్రాత్మకజీవస్వరూపమాత్రపరత్వం అన్యథాతస్యార్థస్యదురధిగమత్వప్రదర్శనవివిధభోగవితరణప్రలోభనపరీక్షయోరసమ్భవాదితిద్రష్టవ్యం. నచికేతసోఽయమభిప్రాయః- హితైషివచనాదాత్మాపరిత్యక్తచరమదేహఆవిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకోభవతీత్యుపశ్రుత్య *స్వర్గేలోకేనభయంకించనాస్తీత్యాదినామన్త్రద్వయేనమోక్షసాధనభూతాగ్నిమప్రాక్షం - అధునాతువాదివిప్రతిపత్త్యాతద్విషయేసందేహోజాయతే- అయం *స్వర్గేలోకేనభయంకించనాస్తీత్యాదినామయోపన్యస్తాపహతపాప్మత్వాదివిశిష్టరూపఆత్మాఅస్తీత్యేకే-నాయమస్తీత్యపరే- త్వయోపదిష్టఏతజ్జానీయామితి.అతఏవప్రతివచనే *ఏతచ్ఛ్రుత్వాసంపరిగృహ్యమర్త్యఃప్రవృహ్యధర్మ్యమణుమేతమాప్యసమోదతేమోదనీయంహిలబ్ధ్వేతిఏతత్ప్రశ్నానుగుణ్యమేవదృశ్యతే అతోయథోక్తఏవార్థః కేచిత్తు *పరాభిధ్యానాత్తుతిరోహితంతతోహ్యస్యబన్ధవిపర్యయావితిసూత్రేతిరోహితమితినిష్ఠాన్తపదేఉపసర్జనతయానిర్దిష్టస్యతిరోధానస్య *దేహయోగాద్వాసోఽపీతితదుత్తరసూత్రేసోఽపి- తిరోధానభావోఽపీతిపుల్లిఙ్గేనతచ్ఛబ్దేనపరామర్శదర్శనాత్, * సర్వనామ్నాఽనుసన్ధిర్వృత్తిచ్ఛన్నస్యేతివామనసూత్రేకృత్తద్ధితాదివృత్తిస్యాభ్యుపగతస్యాపిసర్వనామ్నాపరామర్శస్యాఙ్గీకృతత్వాత్, యేయంప్రేతఇతినిష్ఠాన్తప్రేతశబ్దేఉపసర్జనతయానిర్దిష్టస్యాపిప్రాయణశబ్దితమోక్షస్య * దేహయోగాద్వా

దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం పురా న హి సువిజ్ఞేయమణురేష ధర్మః।
అన్యం వరం నచికేతో వృణీష్వ మా మోపరోత్సీరతి మా సృజైనమ్॥ ౨౧
దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం కిల త్వం చ మృత్యో యన్న సువిజ్ఞేయమాత్థ।
వక్తా చాస్య త్వాదృగన్యో న లభ్యో నాన్యో వరస్తుల్య ఏతస్య కశ్చిత్॥ ౨౨
శతాయుషః పుత్రపౌత్రాన్వృణీష్వ బహూన్పశూన్హస్తిహిరణ్యమశ్వాన్।
భూమేర్మహదాయతనం వృణీష్వ స్వయం చ జీవ శరదో యావదిచ్ఛసి॥ ౨౩

సోఽపీతవత్ నాయమస్తీతిచైకే ఇత్యత్ర అయమితిపదేన పరామర్శోఽస్తు. న హ్యేవం భుక్తవత్యస్మిన్ భోజనమస్తి వా - న వేతి వాక్యవత్ ముక్తేఽస్మిన్ మోక్షోఽస్తి న వేతి సందేహకథనం వ్యాహతార్థమితి వాచ్యం- మోక్షసామాన్యమభ్యుపేత్య మోక్షవిశేషసందేహస్యోపపాదయితుం శక్యత్వాత్, అయమిత్యనేన విశేషపరామర్శసంభవాత్, నను న ప్రాయణశబ్దస్య మోక్షవాచిత్వం క్వచిద్దృష్టం - శరీరవియోగవాచిత్వాత్, శ్రుతప్రకాశికాయాం శరీరవియోగవాచిత్వమభ్యుపేత్యైవ చరమశరీరవియోగపరతయా వ్యాఖ్యాతత్వాదితి చేత్ అస్త్వేవం-తథాప్యయమిత్యనేన చరమశరీరవియోగపరామర్శసమ్భవాత్తద్విషయిణ్యేవ విచికిత్సాఽస్తు నను తస్య నిశ్చితత్వాత్తద్విషయిణీ విచికిత్సా నోపపద్యత ఇతి చేత్ సత్యం- అయం చరమశరీరవియోగో బ్రహ్మరూపావిర్భావపూర్వభావిత్వేన రూపేణాస్తి- న వేతి విచికిత్సాయా ఉపపాదత్వాదితి వదన్తి ౨౦

శం — కిమయమేకాన్తతో నిశ్శ్రేయససాధనాత్మజ్ఞానార్హో న వేత్యేతత్పరీక్షార్థమాహ - దేవైరప్యత్ర - ఏతస్మిన్ వస్తుని విచికిత్సితం - సంశయితం పురా- పూర్వం. న హి సువిజ్ఞేయం - సుష్ఠు జ్ఞేయం శ్రుతమపి ప్రాకృతైర్జనైః యతోఽణుః - సూక్ష్మ ఏష ఆత్మాఖ్యో ధర్మః అతోఽన్యం - అసందిగ్ధఫలం వరం నచికేతో వృణీష్వ మా- మాం మోపరోత్సీః- ఉపరోధం మా కార్షీః అధమర్ణమివోత్తమర్ణః అతిసృజ-విముంచ ఏనం వరం మాం ప్రతి అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి ౨౧

రం.— ఏవముక్తస్వరూపం పృష్టో మృత్యురుపదిశ్యమానార్థస్య అతిగహనతయాపారం ప్రాప్తుమప్రభవతేమధ్యేపతయా శిష్యేనోపదేష్టవ్యమితి మత్వాహ (దేవైరత్రాపీతి) బహుదర్శిభిరపి దేవైరస్మిన్నుక్తాత్మస్వరూపే విచికిత్సితం- సంశయితం. (న హీతి) ఆత్మతత్త్వం న సుజ్ఞానమితి సూక్ష్మో ధర్మః. సామాన్యతో ధర్మ ఏవ దుర్జ్ఞానః- తత్రాప్యయం దుర్జ్ఞాన ఇతి భావః. (అన్యం వరమితి) స్పష్టోఽర్థః. (మా మోపరోత్సీరితి) మా- మా- ఇతి నిషేధవీప్సాయాం ద్విర్వచనం. ఉపరోధం మా కార్షీః ఏనం- మామతిసృజ-ముఞ్చ ౨౧

శం — ఏవముక్తో నచికేతా ఆహ- దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం కిలేతి - భవత ఏవ మయా శ్రుతం త్వం చ మృత్యో యత్ - యస్మాన్న సుజ్ఞేయమాత్మతత్త్వమాత్థ - కథయసి అతః పణ్డితైరప్యవేదనీయత్వాద్వక్తా చాస్య ధర్మస్య త్వాదృక్ - త్వత్తుల్యోఽన్యః పణ్డితశ్చ న లభ్యోఽన్విష్యమాణోఽపి అయం తు వరో నిశ్శ్రేయసప్రాప్తిహేతుః - అతో నాన్యో వరస్తుల్యః- సదృశోఽస్త్యేతస్య కశ్చిదపి - అనిత్యఫలత్వాదన్యస్య సర్వస్యైవేత్యభిప్రాయః అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి ౨౨

రం.— ఏవముక్తో నచికేతా ఆహ (దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం కిలేతి) స్పష్టోఽర్థః (త్వం చేతి) త్వం చ మృత్యో న సుజ్ఞేయమితి యదాత్మస్వరూపముక్తవాన్ (వక్తేతి) త్వాదృక్- త్వాదృశ ఇత్యర్థః అన్యత్ స్పష్టం ౨౨

శం — ఏవముక్తోఽపి పునః ప్రలోభయన్నువాచ మృత్యుః - శతాయుషః- శతం వర్షాణ్యాయూంషి యేషాం తాన్ శతాయుషః పుత్రపౌత్రాన్ వృణీష్వ కించ-గవాదిలక్షణాన్ బహూన్ పశూన్ హస్తిహిరణ్యం- హస్తీ చ హిరణ్యం చ హస్తిహిరణ్యం అశ్వాంశ్చ కించ- భూమేః - పృథివ్యాః మహత్ - విస్తీర్ణం ఆయతనం- ఆశ్రయం మణ్డలం సామ్రాజ్యం రాజ్యం వృణీష్వ కించ- సర్వమప్యేతదనర్థకం - స్వయం చేదల్పాయురిత్యత ఆహ- స్వయం చ జీవ- త్వం జీవన్ ధారయ శరీరం సమగ్రేన్ద్రియకలాపం శరదః- వర్షాణి యావదిచ్ఛసి జీవితుమిత్యర్థః అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి ౨౩

రం — ఏవం నచికేతసోక్తో మృత్యుర్విషయస్య దురధిగమతయా మధ్యేన త్యక్ష్యతీతి నిశ్చిత్య- సత్యపి గ్రహణసామర్థ్యే విషయాన్తరాసక్తచేతసే ఏతాదృశం ముక్తాత్మతత్త్వం నోపదేశార్హమితి మత్వా ముముక్షోస్థైర్యానువృత్త్యర్థం ప్రలోభయన్నువాచ (శతాయుష ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. (భూమేరితి) పృథివ్యాః విస్తీర్ణమాయతనం- మణ్డలం- రాజ్యం వృణీష్వ అథవా- భూమేస్సంబన్ధి మహదాయతనం- విచిత్రశాలాప్రాసాదాదియుక్తం గృహం వృణీష్వ. (స్వయం చేతి) యావద్వర్షాణి జీవితుమిచ్ఛసి తావజ్జీవేత్యర్థః ౨౩

ఏతత్తుల్యంయదిమన్యసేవరంవృణీష్వవిత్తంచిరజీవికాంచ।
మహాభూమౌనచికేతస్త్వమేధికామానాంత్వాకామభాజంకరోమి॥ ౨౪

యేయేకామాదుర్లభామర్త్యలోకేసర్వాన్కామాగ్ంశ్ఛన్దతఃప్రార్థయస్వ।
ఇమారామాస్సరథాస్సతూర్యానహీదృశాలమ్భనీయామనుష్యైః।
ఆభిర్మత్ప్రత్తాభిఃపరిచారయస్వనచికేతోమరణంమానుప్రాక్షీః॥ ౨౫

శ్వోభావామర్త్యస్యయదన్తకైతత్సర్వేన్ద్రియాణాంజరయన్తితేజః।
అపిసర్వంజీవితమల్పమేవతవైవవాహాస్తవనృత్యగీతే॥ ౨౬

నవిత్తేనతర్పణీయోమనుష్యోలప్స్యామహేవిత్తమద్రాక్ష్మచేత్త్వా।
జీవిష్యామోయావదీశిష్యసిత్వంవరస్తుమేవరణీయస్సఏవ॥ ౨౭

శం — ఏతత్తుల్యం- ఏతేనయథోపదిష్టేనసదృశమన్యమపియదిమన్యసేవరం- తమపివృణీష్వ. కించ- విత్తం- ప్రభూతంహిరణ్యరత్నాది. చిరజీవికాంచసహవిత్తేనవృణీష్వేత్యేతత్ కింబహునా- మహాభూమౌ- మహత్యాంభూమౌరాజానచికేతస్త్వమేధి- భవ. కించాన్యత్ - కామానాం- దివ్యానాంమనుష్యాణాంచత్వా- త్వాంకామభాజం- కామభాగినం- కామార్హంకరోమి సత్యసఙ్కల్పోహ్యహందేవఇతిభావః ౨౪

ఆ — ఏకైకంపుత్రధనాదీనాంవరత్వేనోపన్యస్యసముచ్చితమిదానీముపన్యస్యతి (కించవిత్తంప్రభూతమితి) *అసఖువీతిధాతో ర్లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనాన్తస్యనిపాతఃఏధీతి తతోభవేతివ్యాఖ్యాతం ౨౪-౨౫-౨౬-౨౭

రం.— (ఏతత్తుల్యమితి) ఉక్తేనవరేణసదృశమన్యమపివరంమన్యసేచేత్ - తదపివృణీష్వ ప్రభూతంహిరణ్యరత్నాదికంచిరంజీవనంచేత్యర్థః. ఏధి- భవ. రాజేతిశేషః. అస్తేర్లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం కామానాం- కామ్యమానానామప్సరఃప్రభృతివిషయాణాం కామభాజం- కామః- కామనా తాంవిషయతయాభజతీతికామభాక్తం కామ్యమానాప్సరఃప్రభృతీనామపికామనావిషయంకరోమీత్యర్థః. ౨౪

శం.— యేయేకామాః- ప్రార్థనీయాదుర్లభాశ్చమర్త్యలోకే- సర్వాంస్తాన్కామాన్ఛన్దతఃప్రార్థయస్వ. కించ- ఇమాః- దివ్యాఅప్సరసః- రమయన్తిపురుషానితిరామాః- సహరథైర్వర్తన్తఇతిసరథాః- సతూర్యాః - సవాదిత్రాః. తాశ్చనహిలమ్భనీయాః- ప్రాపణీయాః. ఈదృశాః- ఏవంవిధాః మనుష్యైః- మర్త్యైః అస్మదాదిప్రసాదమన్తరేణ. ఆభిర్మత్ప్రత్తాభిః- మయాదత్తాభిఃపరిచారిణీభిః పరిచారయస్వాత్మానం- పాదప్రక్షాళనాదిశుశ్రూషాంకారయాత్మనఇత్యర్థః నచికేతఃమరణం- మరణసంబద్ధంప్రశ్నంప్రేత్యాస్తినాస్తీతికాకదన్తపరీక్షారూపంమానుప్రాక్షీః- మైవంప్రష్టుమర్హసి. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౫

రం.— (యేయేకామాఇతి) ఛన్దతః - యథేష్టమిత్యర్థః. (ఇమారామాఇతి) రథవాదిత్రసహితాఃమయాదీయమానాఃస్త్రియోమనుష్యాణాందుర్లభాఇత్యర్థః (ఆభిరితి) ఆభిఃమయాదత్తాభిఃపరిచారికాభిఃపాదసంవాహనాదిశుశ్రూషాంకారయేత్యర్థః మరణమను - మరణాత్ - ముక్తేఃపశ్చాత్. ముక్తాత్మస్వరూపమితియావత్. మరణశబ్దస్యదేహవియోగసామాన్యవాచినోపిప్రకరణవశేన విశేషవాచిత్వంనదోషాయేతిద్రష్టవ్యం ౨౫

శం — * ఏవంప్రలోభ్యమానోపినచికేతామహాహ్రదవదక్షోభ్యఆహ- శ్వోభవిష్యన్తి-నభవిష్యన్తివేతిసందిహ్యమానఏవయేషాంభావః- భవనంత్వయోపన్యస్తానాంభోగానాం- తేశ్వోభావాః కించ- మర్త్యస్య- మనుష్యస్య- అన్తక- హేమృత్యో-యదేతత్సర్వేన్ద్రియాణాంతేజః - తజ్జరయన్తి- అపక్షయన్తి. అప్సరఃప్రభృతయోభోగాఅనర్థాయైవైతే- ధర్మవీర్యప్రజ్ఞాతేజోయశఃప్రభృతీనాంక్షపయితృత్వాత్ యాంచాపిదీర్ఘజీవికాంత్వందిత్ససి- తత్రాపిశృణు సర్వం- యద్బ్రహ్మణోపిజీవితం- ఆయురల్పమేవ- కిముతాస్మదాదిదీర్ఘజీవికా అతస్తవైవతిష్ఠన్తువాహాః - రథాదయః తథాతవనృత్యగీతేచ అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి ౨౬

రం.— ఏవంప్రలోభ్యమానోపినచికేతాఅక్షుభితహృదయఆహ (శ్వోభావాఇతి) హేఅన్తక - త్వదుపన్యస్తాయేమర్త్యస్యకామాః- తేశ్వోభావాః- శ్వఃఅభావోయేషాంతేతథోక్తాః దినద్వయస్థాయినోనభవన్తీత్యర్థః సర్వేన్ద్రియాణాంయదేతత్తేజః - తత్క్షపయన్తి. అప్సరఃప్రభృతిభోగాహిసర్వేన్ద్రియదౌర్బల్యావహాఇతిభావః (అపిసర్వమితి) బ్రహ్మణోపిజీవితంస్వల్పం- కిముతాస్మదాదిజీవితం అతశ్చిరజీవికాపినవరణార్హేతిభావః వాహాః- రథాదయః. తిష్ఠన్త్వితిశేషః. ౨౬

శం — కించ- నప్రభూతేనవిత్తేనతర్పణీయోమనుష్యః. నహిలోకేవిత్తలాభఃకస్యచిత్తృప్తికరోదృష్టః. యదినామాస్మాకం విత్తతృష్ణాస్యాత్- లప్స్యామహే- ప్రాప్స్యామహే ఏతద్విత్తం. అద్రాక్ష్మ - దృష్టవన్తోవయంచేత్త్వా- త్వాం. జీవితమపితథైవజీవిష్యామః- యావద్యా

అజీర్యతామమృతానాముపేత్యజీర్యన్మర్త్యః క్వధఃస్థః ప్రజానన్।
అభిధ్యాయన్వర్ణరతిప్రమోదానతిదీర్ఘేజీవితే కోరమేత॥ ౨౮

యస్మిన్నిదంవిచికిత్సన్తిమృత్యోయత్సాంపరాయే మహతిబ్రూహినస్తత్।
యోఽయంవరోగూఢమనుప్రవిష్టోనాన్యంతస్మాన్నచికేతావృణీతే॥ ౨౯

ఇతి ప్రథమా వల్లీ.

మ్యుపదేక్ష్యామీశిష్యసి- త్వమీశిష్యసే ప్రభుఃస్యాః కథంహిమర్త్యః త్వత్స కాశమేత్యాల్పధనాయుర్భవేత్ వరస్తుమేవరణీయఃసఏవ - యదాత్మవిజ్ఞానం అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి ౨౭

ఠం — (నవిత్తేనేతి) నహివిత్తేనలబ్ధేనకస్యచిత్తృప్తిర్దృష్టచరీ నజాతుకామఃకామానాముపభోగేనశామ్యతీతిన్యాయాదితిభావః కించ (లప్స్యామహేవిత్తమితి) త్వాంవయందృష్టవన్తశ్చేత్- విత్తంప్రాప్స్యామహే త్వద్దర్శనమస్తిచేత్- విత్తలాభేకోభారఇతిభావః కిఞ్చిచిరజీవికాప్రార్థనీయేత్యత్రాహ (జీవిష్యామోయావదితి) యావత్కాలంయామ్యేపదేఽస్మిన్నీశ్వరతయావర్తసే వ్యత్యయేనపరస్మైపదం తావత్సర్వమస్మాకమపిజీవనంసిద్ధమేవ నహిత్వదాజ్ఞాపాలకేనేనఅస్మజ్జీవితానకర్తుకశ్చిదస్తి పరలాభాలాభయోరపితావదేవజీవనమితిభావః అతః శ్రేయఃప్రేతఇతిప్రాక్ప్రస్తుతోవరఏవవరణీయఇత్యర్థః. ౨౮

శం — యతశ్చఅజీర్యతాం- వయోహానిమప్రాప్నువతామమర్త్యానాంసకాశముపేత్య-ఉపగమ్యాత్మనఉత్కృష్టం ప్రయోజనాన్తరం ప్రాప్తవ్యంతేభ్యఃప్రజానన్- ఉపలభమానఃస్వయంతుజీర్యన్మర్త్యః - జరామరణవాన్క్వధఃస్థః- కుః- పృథివీ, అధశ్చాన్తరిక్షాదిలోకాపేక్షయా- తస్యాంతిష్ఠతీతిక్వధఃస్థఃసన్కథమేవమవివేకిభిఃప్రార్థనీయంపుత్రవిత్తహిరణ్యాదిఅస్థిరంవృణీతే క్వతదాస్థఇతివాపాఠాన్తరం అస్మిన్పక్షేఽక్షరయోజనా- తేషు- పుత్రాదిష్వాస్థా- ఆస్థితిః తాత్పర్యేణవర్తనంయస్య - సతదాస్థః తతోఽధికతరంపురుషార్థందుష్ప్రాపమపిప్రాపయితుకామఃకదాస్థోభవేత్ నకశ్చిత్తదసారజ్ఞస్తదర్థీస్యాదిత్యర్థః సర్వోహ్యుపర్యుపర్యేవబుభూషతిలోకః- తస్మాన్నపుత్రవిత్తాదిలాభైఃప్రలోభ్యోఽహం కించ- అప్సరఃప్రముఖాన్వర్ణరతిప్రమోదాననవస్థితరూపతయాఽభిధ్యాయన్- నిరూపయన్యథావదతిదీర్ఘేజీవితేకోవివేకీరమేత. ౨౮

ఆ — కించోత్కృష్టపురుషార్థలాభేసంభవత్యధమంకామయమానోమూర్ఖఏవాహంస్యాం- తతోపిదుర్లభవరఏవమదర్తవ్యాహ (యతశ్చాజీర్యతామిత్యాదినా) ౨౮-౨౯

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ కఠవల్ల్యాం ప్రథమవల్లీభాష్యవ్యాఖ్యా

ఠం.— (అజీర్యతామితి) జరామరణశూన్యానాంముక్తానాంస్వరూపంజ్ఞాత్వా ప్రజానన్- వివేకీజరామరణోపప్లుతోఽయఃజనఃతదాస్థః- జరామరణాద్యుపప్లుతాప్సరఃప్రభృతివిషయవిషయకాస్థావాన్క్వ- కథంభవేదిత్యర్థః (అభిధ్యాయన్నితి) వర్ణాః - ఆదిత్యవర్ణత్వాదిరూపవిశేషాః రతిప్రమోదాః- బ్రహ్మభోగాదిజనితానన్దవిశేషాః తాన్సర్వాననభిధ్యాయన్- నిపుణతయానిరూపయన్-అన్యల్పేఽపిజీవితేకఃప్రీతిమాన్స్యాదిత్యర్థః ౨౮

శం — అతోవిహాయానిత్యైఃకామైఃప్రలోభనం- యన్మయాప్రార్థితంయస్మిన్ప్రేతఇదం- విచికిత్సనంవిచికిత్సన్తిఅస్తినాస్తీత్యేవం ప్రకారం హేమృత్యోయత్సాంపరాయే- పరలోకవిషయేమహతి- మహత్ప్రయోజననిమిత్తేఆత్మనోనిర్ణయవిజ్ఞానంయత్- తద్బ్రూహి - కథయనః- అస్మభ్యం కింబహునా- యోఽయం ప్రకృతాత్మవిషయోవరోగూఢం- గహనం దుర్వివేచనం ప్రాప్తః- అనుప్రవిష్టః తస్మాద్వరాదన్యమవివేకిభిఃప్రార్థనీయమనిత్యవిషయంవరంనచికేతానవృణీతేమనసాపీతిశ్రుతేర్వచనమితి అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౯

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవత్కృతౌ కఠవల్ల్యాం ప్రథమవల్లీ భాష్యమ్

ఠం — (యస్మిన్నితి) మహతిపారలౌకికేయస్మిన్ముక్తాత్మస్వరూపేసంశేరతే- తదేవమేబ్రూహి (యోఽయమితి) గూఢం - ఆత్మతత్త్వమనుప్రవిష్టఃయోఽయంవరః- తస్మాదన్యన్నచికేతానవృణీతేస్మ - ఇతిశ్రుతేర్వచనం..................................... ౨౯

ఇతి ప్రథమవల్లీవ్యాఖ్యా

కఠోపనిషత్.

ద్వితీయవల్లీ.

—*—

హరిః ఓం॥ అన్యచ్ఛ్రేయోఽన్యదుతైవ ప్రేయస్తే ఉభే నానార్థే పురుషగ్ం సినీతః।
తయోః శ్రేయ ఆదదానస్య సాధు భవతి హీయతేఽర్థాద్య ఉ ప్రేయో వృణీతే॥ ౧

శ్రేయశ్చ ప్రేయశ్చ మనుష్యమేతస్తౌ సంపరీత్య వివినక్తి ధీరః।
శ్రేయో హి ధీరోఽభి ప్రేయసో వృణీతే ప్రేయో మన్దో యోగక్షేమాద్వృణీతే॥ ౨

స త్వం ప్రియాన్ప్రియరూపాగ్ంశ్చ కామానభిధ్యాయన్నచికేతోఽత్యస్రాక్షీః।
నైతాగ్ం సృఙ్కాం విత్తమయీమవాప్తో యస్యాం మజ్జన్తి బహవో మనుష్యాః॥ ౩

శం — పరీక్ష్య శిష్యం విద్యాయోగ్యతాం చావగమ్యాహ-అన్యత్-పృథగేవ శ్రేయః- నిశ్శ్రేయసం తథా-అన్యదుతైవ-అపిచ ప్రేయః- ప్రియతరమపి తే- ప్రేయశ్శ్రేయసీ ఉభే నానార్థే- భిన్నప్రయోజనే సతీ పురుషమధికృతం వర్ణాశ్రమాదివిశిష్టం సినీతః - బధ్నీతః తాభ్యాం విద్యావిద్యాభ్యామాత్మకర్తవ్యతయా ప్రయుజ్యతే సర్వః పురుషః శ్రేయః ప్రేయసోర్హ్యభ్యుదయామృతత్వార్థీ పురుషః ప్రవర్తతే - అతః శ్రేయః ప్రేయః ప్రయోజనకర్తవ్యతయా తాభ్యాం బద్ధ ఇత్యుచ్యతే సర్వః పురుషః. తే యద్యప్యేకైకపురుషార్థసమ్బన్ధినీ విద్యావిద్యారూపత్వాద్విరుద్ధే ఇత్యన్యతరాపరిత్యాగేనైకేన పురుషేణ సహానుష్ఠాతుమశక్యత్వాత్తయోర్హిత్వాఽవిద్యారూపం ప్రేయః- శ్రేయ ఏవ కేవలమాదదానస్య - ఉపాదానం కుర్వతః సాధు- శోభనం శివం భవతి యస్త్వదూరదర్శీ విమూఢో హీయతే- వియుజ్యతే. అర్థాత్-పురుషార్థాత్ పారమార్థికాత్ప్రయోజనాన్నిత్యాత్ప్రచ్యవత ఇత్యర్థః కోఽసౌ య ఉ ప్రేయో వృణీతే- ఉపాదత్త ఇత్యేతత్ ౧

ఆ — అభ్యుదయనిశ్శ్రేయసవిభాగప్రదర్శనేన విద్యావిద్యాప్రదర్శనేన చ కేవలవిద్యార్థితయా శిష్యం ప్ర[illegible] (పరీక్ష్యేతి) శ్రేయః ప్రేయసోరన్యతరపరిత్యాగేనైవాన్యతరోపాదానే హేతుమాహ (తే యద్యపీతి) తే యద్యప్యేకైకపురుషార్థసంబన్ధినీ- తథాపి విరుద్ధే ౧-౨-౩-౪-౫

రం — ఏవం శిష్యం పరీక్ష్య తస్య ముముక్షోస్స్థైర్యం నిశ్చిత్య తస్యోపదేశయోగ్యతాం మన్వానః ముముక్షుం స్తౌతి (అన్యచ్ఛ్రేయ ఇతి) అతి ప్రశస్తం మోక్షవర్త్మాప్యన్యత్- ప్రియత్వాస్పదం భోగపర్త్మాప్యన్యత్ తే శ్రేయః ప్రేయసీ పరస్పరవిలక్షణప్రయోజనే సతీ- పురుషం సినీతః- బధ్నీతః పురుషం స్వవశతామాపాదయత ఇత్యర్థః (తయోరితి) తయోర్మధ్యే శ్రేయ ఆదదానస్య - మోక్షాయ ప్రయతమానస్య సాధు - భద్రం భవతి. యస్తు ప్రేయో వృణీతే- స పురుషార్థాత్ భ్రష్టో భవతి ఉ ఇత్యవధారణే ౧

శం — యద్యుభే అపి కర్తుం స్వాయత్తే పురుషేణ - కిమర్థం ప్రేయ ఏవాదత్తే బాహుల్యేన లోక ఇతి. ఉచ్యతే- సత్యం స్వాయత్తే తథాపి సాధనతః ఫలతశ్చ మన్దబుద్ధీనాం దుర్వివేకరూపే సతీ వ్యామిశ్రీభూతే ఇవ మనుష్యమేతః- పురుషం ఆ ఇతః. ప్రాప్నువతః శ్రేయశ్చ ప్రేయశ్చ. అతో హంస ఇవాంభసః పయః, తౌ- శ్రేయః ప్రేయః పదార్థౌ సంపరీత్య- సమ్యక్పరిగమ్య సమ్యఙ్మనసాఽఽలోచ్య గురులాఘవం వివినక్తి- పృథక్కరోతి ధీరః- ధీమాన్ వివిచ్య శ్రేయో హి- శ్రేయ ఏవాభివృణీతే- శ్రేయసోఽభ్యర్హితత్వాత్. కోఽసౌ ధీరః యస్తు మన్దః- అల్పబుద్ధిః- సః వివేకాసామర్థ్యాత్ యోగక్షేమాత్ - యోగక్షేమనిమిత్తే శరీరాద్యుపచయరక్షణనిమిత్తమిత్యేతత్. ప్రేయః- పశుపుత్రాదిలక్షణం వృణీతే అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి ౨

రం — (శ్రేయశ్చ ప్రేయశ్చేతి) శ్రేయశ్చ ప్రేయశ్చ మనుష్యమేతః- మనుష్యం ప్రాప్నువతః. తౌ- శ్రేయః ప్రేయః పదార్థౌ సమ్యగాలోచ్య నీరక్షీరే హంస ఇవ పృథక్కరోతి ధియా రమత ఇతి ధీరః- ప్రజ్ఞాశాలీ ప్రేయసోఽతిశేషయా-అభి-అభ్యర్హితం శ్రేయ ఏవ వృణీతే మన్దమతిః- యోగక్షేమార్థతః ప్రేయో వృణీతే శరీరస్యోపచయో యోగః క్షేమః పరిపాలనం ౨

శం — స త్వం పునః పునర్మయా ప్రలోభ్యమానోఽపి ప్రియాన్- పుత్రాదీన్ ప్రియరూపాంశ్చ- అప్సరః ప్రభృతిలక్షణాన్ కామానభిధ్యాయన్- చిన్తయన్ తేషాం అనిత్యత్వాసారత్వాదిదోషాన్ హే నచికేతోఽత్యస్రాక్షీః- అతిసృష్టవాన్ పరిత్యక్తవానసి అహో బుద్ధిమత్తా తవ నైతామవాప్తవానసి సృఙ్కాం- సృతిం కుత్సితాం మూఢజనప్రవృత్తాం విత్తమయీం- ధనప్రాయాం. యస్యాం సృతౌ మజ్జన్తి - సీదన్తి బహవః- నైకే మూఢా మనుష్యాః. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౩

రం — (స త్వం ప్రియానితి) తాదృశస్త్వం స్వతో రూపతశ్చ ప్రియాన్- కామ్యమానాన్ స్త్ర్యాదీనిత్యర్థః. దుఃఖోదర్కత్వాదుఃఖమి

దూరమేతేవిపరీతేవిషూచీఅవిద్యాయాచవిద్యేతిజ్ఞాతా।
విద్యాభీప్సినంనచికేతసంమన్యేనత్వాకామాబహవోలోలుపన్త॥ ౪

అవిద్యాయామన్తరేవర్తమానాఃస్వయంధీరాఃపణ్డితంమన్యమానాః।
దన్ద్రమ్యమాణాఃపరియన్తిమూఢాఅన్ధేనైవనీయమానాయథాన్ధాః॥ ౫

నసామ్పరాయఃప్రతిభాతిబాలంప్రమాద్యన్తంవిత్తమోహేనమూఢం।
అయంలోకోనాస్తిపరఇతిమానీపునఃపునర్వశమాపద్యతేమే॥ ౬

శ్రత్వాదిదోషయుక్తతయానిరూపయక్తాత్యక్తవానసీత్యర్థః (నైతాంస్సృఙ్కామితి) విత్తమయీం- ధనప్రాయాంసృఙ్కాం - కుత్సితగతింమూఢజనసేవితాంఏతాంనావాప్తవానసి (యస్యామితి) స్పష్టార్థః. ౩

శం — *తయోశ్శ్రేయఆదదానస్యసాధుభవతిహీయతేర్థాద్యఉప్రేయోవృణీతఇత్యుక్తం-తత్కస్మాత్ యతోదూరం-దూరేణమహతాన్తరేణైతేవిపరీతే- అన్యోన్యవ్యావృత్తరూపే వివేకావివేకాత్మకత్వాత్తమఃప్రకాశావివ విషూచీ-విషూచ్యౌ నానాగతీ భిన్నఫలేసంసారమోక్షహేతుత్వేనేత్యేతత్ కేతేఇతి ఉచ్యతే - యాచావిద్యాప్రేయోవిషయా, విద్యేతిచశ్రేయోవిషయా, జ్ఞాతా - నిర్జ్ఞాతా అవగతాపణ్డితైః తత్రవిద్యాభీప్సినం - విద్యార్థినంనచికేతసంత్వామహంమన్యే కస్మాత్. యస్మాద్బుద్ధిప్రలోభినఃకామాః - అప్సరఃప్రభృతయోబహవోపిత్వా - త్వాంనలోలుపన్త - నవిచ్ఛేదంకృతవన్తః శ్రేయోమార్గాదాత్మోపభోగాభివాఞ్ఛాసంపాదనేన అతోవిద్యార్థినంశ్రేయోర్థినంమన్యఇత్యభిప్రాయః అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి ౪

రం — (దూరమేతేఇతి) యాఅవిద్యేతిజ్ఞాతాకామకర్మాత్మికా, యాచవిద్యేతిజ్ఞాతావైరాగ్యతత్త్వజ్ఞానమయీ,- ఏతేదూరం-అత్యన్తంవిషూచీ- విషూచ్యౌ భిన్నగతీ పరస్పరవిరుద్ధేచ. విద్యాభీప్సినం-విద్యార్థినం విద్యాభీప్సితమితిపాఠేఅభిహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాన్తస్య పరనిపాతః త్వాన్తసత్త్వాద్వా (నత్వాకామాఇతి) కామాఃబహవోపిత్వాంనలోలుపన్త- శ్రేయోమార్గాద్విచ్ఛేదంనకృతవన్తః విషయవశగోనభవసీత్యర్థః *లుపసదే౽యఙజన్తాల్లఙ్. ఛాన్దసోయలోపః యఙ్లుగన్తాద్వాచ్ఛాన్దసమాత్మనేపదం అడభావశ్చ ౪

శం.— యేతు [illegible] న్తరె-మధ్యేఘనీభూతఇవతమసివర్తమానాః- వేష్ట్యమానాఃపుత్రపశ్వాదితృష్ణాపాశశతైః స్వయంధీరాః - ప్రజ్ఞావన్తఃపణ్డితాః- శాస్త్రకుశలాశ్చేతిమన్యమానాస్తేదన్ద్రమ్యమాణాః - అత్యర్థంకుటిలామనేకరూపాంగతింగచ్ఛన్తోజరామరణరోగాదిదుఃఖైఃపరియన్తి - పరిగచ్ఛన్తి మూఢాః- అవివేకినః అన్ధేనైవ- దృష్టివిహీనేనైవనీయమానావిషమేపథియథాబహవోఅన్ధాఃమహాన్తమనర్థమృచ్ఛన్తి- తద్వత్ అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి ౫

రం — *అవిద్యాయాంచవిద్యేతిజ్ఞాతేత్యుపాత్తమార్గద్వయేఅవిద్యామార్గంనిన్దతి (అవిద్యాయామితి) కామకర్మాదిలక్షణాయామవిద్యాయాంమధ్యేఘనీభూతఇవతమసివర్తమానాఃస్వయమేవప్రజ్ఞాశాలినఃశాస్త్రకుశలాశ్చేతిమన్యమానాః దన్ద్రమ్యమాణాః - జరారోగాదిదుఃఖపీడితాఃఅవివేకినఃపరిభ్రమన్తి అన్యత్ స్పష్టార్థం. కేచిత్తుదన్ద్రమ్యమాణాఇతిపాఠమాశ్రిత్యవిషయకామాగ్నినాదగ్ధచిత్తాఇత్యర్థంవర్ణయన్తి ౫

శం — అతఏవమూఢత్వాత్నసామ్పరాయఃప్రతిభాతి- సమ్పరేయతఇతిసమ్పరాయః - పరలోకః. తత్ప్రాప్తిప్రయోజనఃసాధనవిశేషఃశాస్త్రీయఃసామ్పరాయః సచబాలం- అవివేకినంప్రతినభాతి - నప్రకాశతే నోపతిష్ఠతఇత్యేతత్ ప్రమాద్యన్తం - ప్రమాదంకుర్వన్తంపుత్రపశ్వాదిప్రయోజనేష్వాసక్తమనస్తయావిత్తమోహేన - విత్తనిమిత్తేనావివేకేన మూఢం - తమసాచ్ఛన్నం సన్తం అయమేవలోకః - యోయందృశ్యమానఃస్త్ర్యన్నపానాదివిశిష్టః నాస్తిపరః- అదృష్టోలోకఇత్యేవంమననశీలోమానీపునఃపునర్జనిత్వావశం- అధీనతామాపద్యతేమే- మృత్యోర్మమ జన్మమరణాదిలక్షణదుఃఖప్రబన్ధారూఢఏవభవతీత్యర్థః ౬

ఆ — సమ్యక్ప్రేత్య- దేహపాతాదూర్ధ్వమేవఈయతే- గమ్యతఇతిసామ్పరాయః ౬- ౨

రం — (నసామ్పరాయఇతి) పరలోకసాధనవ్యాపారఃఅవివేకినం ప్రతినప్రకాశతే ప్రమాద్యన్తం- అనవహితమనస్కం విత్తమోహేనమూఢం- విషయాశావశీకృతమనోరథం (అయంలోకోనాస్తీతి) అయమేవలోకో౽స్తి- పరలోకోనాస్తీతిమన్యమానఃమత్క్రియమాణయాతనావిషయోభవతీత్యర్థః వ్యాసార్యైః *సంయమనేత్వనుభూయేతిసూత్రే- అయంలోకోనాస్తిపరఉతమానీతిపాఠానుసారేణ అయంచలోకఃపరశ్చలోకోనాస్తీత్యర్థోవర్ణితః. తత్రపక్షేతస్యేతిశేషఃపూరణీయః చశబ్దశ్చాధ్యాహార్యః. మానీత్యస్యదుర్మానీత్యర్థః శిష్టపరిగ్రహాభావాదయంలోకోనాస్తీత్యస్యోపపత్తిర్ద్రష్టవ్యా దుర్మానీపునఃపునర్వశమాపద్యతఇతిఉత్తరత్రసంబధ్యతే. ౬

శ్రవణాయాపిబహుభిర్యోనలభ్యఃశృణ్వన్తోఽపిబహవోయంనవిద్యుః।
ఆశ్చర్యోవక్తాకుశలోఽస్యలబ్ధాఆశ్చర్యోజ్ఞాతాకుశలానుశిష్టః॥ ౭
నవరేణావరేణప్రోక్తఏషసువిజ్ఞేయోబహుధాచిన్త్యమానః।
అనన్యప్రోక్తేగతిరత్రనాస్త్యణీయాన్హ్యతర్క్యమణుప్రమాణాత్॥ ౮
నైషాతర్కేణమతిరాపనేయాప్రోక్తాన్యేనైవసుజ్ఞానాయప్రేష్ఠ।
యాంత్వమాపఃసత్యధృతిర్బతాసిత్వాదృఙ్నోభూయాన్నచికేతఃప్రష్టా॥ ౯

శం — ప్రాయేణహ్యేవంవిధఏవలోకః యస్తుశ్రేయోఽర్థీసహస్రేషుకశ్చిదేవాత్మవిద్భవతిత్వద్విధః యస్మాచ్ఛ్రవణాయాపి - శ్రవణార్థం శ్రోతుమపియోనలభ్యఆత్మాబహుభిః - అనేకైః శృణ్వన్తోఽపిబహవః - అనేకేఽన్యే-యం- ఆత్మానంనవిద్యుః- నవిదన్తి అభాగినోఽసంస్కృతాత్మానోనవిజానీయుః కించ- అస్యవక్తాప్యాశ్చర్యః-అద్భుతవదేవానేకేషుకశ్చిదేవభవతి తథాశ్రుత్వాప్యస్యాత్మనఃకుశలః-నిపుణఏవానేకేషులబ్ధాకశ్చిదేవభవతి యస్మాదాశ్చర్యోజ్ఞాతాకశ్చిదేవ కుశలానుశిష్టః-కుశలేన- నిపుణేనాచార్యేణానుశిష్టస్సన్ అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి ౭

రం — (శ్రవణాయాపీతి) యః- ప్రసిద్ధఃపరమాత్మా- సఃఅనేకైఃపురుషైఃశ్రోతుమపినలభ్యఇత్యర్థః శ్రవణలాభోఽపి మహాసుకృతఫలమితిభావః (శృణ్వన్తోఽపీతి) నహిశ్రోతౄణాంసర్వేషాంపరమాత్మప్రతిపత్తిస్సులభేతిభావః (ఆశ్చర్యోఽస్యేతి) అస్యకుశలః వక్తా, కుశలఃప్రాప్తా, చదుర్లభఇత్యర్థః (ఆశ్చర్యోజ్ఞాతేతి) కుశలేనాచార్యేణానుశిష్టజ్ఞాతాప్యాశ్చర్యః. *మనుష్యాణాంసహస్రేషుకశ్చిద్యతతిసిద్ధయే యతతామపిసిద్ధానాంకశ్చిన్మాంవేత్తితత్త్వతఇత్యుక్తేరితిభావః ౭

శం.— కస్మాత్ నహినరేణ- మనుష్యేణావరేణప్రోక్తః అవరేణ- హీనేనేత్యేతత్ ఉక్తఏషఆత్మా యంత్వంమాంపృచ్ఛసి. నహిసుష్ఠు- సమ్యగ్విజ్ఞేయః- విజ్ఞాతుంశక్యః యస్మాద్బహుధా- అస్తినాస్తి- కర్తాఽకర్తా- శుద్ధోఽశుద్ధఇత్యాద్యనేకధాచిన్త్యమానోవాదిభిః కథం పునస్సువిజ్ఞేయఇతి ఉచ్యతే- అనన్యప్రోక్తే- అనన్యేన- అపృథగ్దర్శినాఆచార్యేణప్రతిపాద్యబ్రహ్మాత్మభూతేనప్రోక్తే - ఉక్తేఆత్మనిగతిః - అనేకధాఅస్తినాస్తీత్యాదిలక్షణాచిన్తాగతిరస్మిన్నాత్మనినాస్తి- నవిద్యతే- సర్వవికల్పగతిప్రత్యస్తమితత్వాదాత్మనః అథవా - స్వాత్మభూతేఽనన్యస్మిన్నాత్మనిప్రోక్తేఅత్రగతిః - అన్యస్యావగతిర్నాస్తి - జ్ఞేయస్యాన్యస్యాభావాత్ జ్ఞానస్యహ్యేషానిష్ఠా- యదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం అతోఽవగన్తవ్యాభావాద్గతిర్నాత్రనాస్తి- అనన్యఆత్మనిప్రోక్తేనాన్తరీయకత్వాత్తద్విజ్ఞానఫలస్యమోక్షస్య అథవా - ప్రోచ్యమానబ్రహ్మాత్మభూతేనాచార్యేణప్రోక్తేఆత్మన్యగతిః- అనవబోధః అపరిజ్ఞానమత్రనాస్తి భవత్యేవావగతిస్తద్విషయా శ్రోతుస్తదనన్యోఽహమిత్యాచార్యస్యేత్యర్థః ఏవంసువిజ్ఞేయఆగమవతాచార్యేణానన్యతయాప్రోక్తఇత్యర్థః అణీయానణుప్రమాణాదపిసమ్పద్యతేఆత్మా అతర్క్యం- అణుప్రమాణోనతర్క్యః- స్వబుద్ధ్యభ్యూహేనకేవలేనతర్క్యమాణేఅణుపరిమాణేకేనచిత్స్థాపితేఆత్మని - తతోఽణుతరమన్యోఽభ్యూహతి. తతోఽప్యన్యోఽణుతమమితినహి తర్కస్యనిష్ఠాక్వచిద్విద్యతే ౮

ఆ — అణుత్వం- పరోక్షత్వం ౮-౯

రం — (నవరేణావరేణేతి) అవరేణ- అశ్రేష్ఠేన ప్రాకృతేన పాణ్డిత్యమాత్రప్రయోజనవేదాన్తశ్రవణేననరేణ-దేహాత్మాభిమానినాఏషఆత్మాసువిజ్ఞేయోనభవతి కుతోహేతోః (బహుధాచిన్త్యమానః) వాదిభిరితిశేషః (అనన్యప్రోక్తేగతిరత్రనాస్తి) అనన్యేన-ఉచ్యమానాత్మనోఽనన్యేన- తదేకాన్తినా- బ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారిణాప్రోక్తేఆత్మనియాదృశీఅవగతిః-తాదృశ్యవగతిరవరేణప్రోక్తేనాస్తీత్యర్థః యద్వా-అత్ర -సంసారేగతిః-చఙ్క్రమణంనాస్తీత్యర్థః యద్వా-అనన్యప్రోక్తే- స్వయమవగతేగతిః - ఆత్మావగతిర్నాస్తీత్యర్థః అన్యప్రోక్తఇతిచేదక్షరసరప్రోక్తైససత్త్వాత్మావగతిర్నాస్తీత్యర్థః ననుయేనకేనచిదుపదిష్టేప్యూహాపోహశాలినస్స్యాదేవేత్యతఆహ (అణీయాన్హ్యతర్క్యమణుప్రమాణాత్) యతోఽణోరప్యణీయానాత్మా- అతస్తత్స్వరూపంతర్కాగోచరం ౮

శం అతోఽనన్యప్రోక్తేఆత్మన్యుత్పన్నాయేయమాగమప్రతిపాద్యాత్మమతిర్నైషాతర్కేణ- స్వబుద్ధ్యభ్యూహమాత్రేణాపనేయా-నప్రాపణీయేత్యర్థః. నాపనేతవ్యావా నహన్తవ్యా తార్కికోహ్యనాగమజ్ఞస్స్వబుద్ధిపరికల్పితంయత్కించిదేవకథయతి - అతఏవచయేయమాగమప్రసూతామతిరన్యేనైవాగమాభిజ్ఞేనాచార్యేణైవతార్కికాత్ప్రోక్తాసతీసుజ్ఞానాయభవతి హేప్రేష్ఠ - ప్రియతమ కాపునస్సాతర్కాగమ్యామతిరితి. ఉచ్యతే- యాంత్వంమతింమద్వరప్రదానేనప్రాప్తవానసి. సత్యా- అవితథవిషయాధృతిర్యస్యతవ - సఃత్వంసత్యధృతిర్బతాసీత్యనుకమ్పయన్నాహమృత్యుర్నచికేతసంవక్ష్యమాణవిజ్ఞానస్తుతయే. త్వాదృక్ - త్వత్తుల్యః. నః- అస్మభ్యం భూయాత్ - భవతాత్ భవత్వన్యఃపుత్రశ్శిష్యోవాప్రష్టా. కీదృక్. యాదృక్త్వంహేనచికేతఃప్రష్టా. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౯

జానామ్యహగ్ం శేవధిరిత్యనిత్యం నహ్యధ్రువైః ప్రాప్యతే హి ధ్రువం తత్।
తతో మయా నాచికేతశ్చితోఽగ్నిరనిత్యైర్ద్రవ్యైః ప్రాప్తవానస్మి నిత్యమ్॥ ౧౦

కామస్యాప్తిం జగతః ప్రతిష్ఠాం క్రతోరానన్త్యమభయస్య పారం।
† స్తోమమహదురుగాయం ప్రతిష్ఠాం దృష్ట్వా ధృత్యా ధీరో నచికేతోఽత్యస్రాక్షీః॥ ౧౧

తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితం గహ్వరేష్ఠం పురాణం।
అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతి॥ ౧౨

రం — తదేవాహ (నైషా తర్కేణ మతిరితి) ఏషా - ఆత్మవిషయిణీ మతిః తర్కేణ ప్రాపణీయా నేత్యర్థః అత ఏవ తార్కికశతేనాపి స్వయం జ్ఞాతుం న శక్యేత్యర్థః (ప్రోక్తాన్యేనేతి) హే ప్రేష్ఠ- ప్రియతమ- స్వస్మాదన్యేనైవ గురుణా ఉపదిష్టైవ సమ్యఙ్మోక్షసాధనజ్ఞానాయ భవతి తాం పునస్త్వం మతిరిత్యత్రాహ (యాం త్వమాపః ఇతి) యాం- మతిం త్వమాపః- ప్రాప్తవానసి - నిషాధయిషితతయా నిశ్చితవానిత్యర్థః సత్యధృతిరసి- సత్యా- అప్రకమ్ప్యా ధృతిర్యస్య- స తథోక్తః బతేత్యనుకమ్పాయాం (త్వాదృగితి) త్వాదృశః శిష్యోఽస్మాకం భూయాదిత్యర్థః ౯

శం — పునరపి తుష్ట ఆహ- (జానామ్యహం , శేవధిః - నిధిః కర్మఫలలక్షణః· నిధిరివ ప్రార్థ్యత ఇతి అసావనిత్యమితి జానామి నహి యస్మాదనిత్యైరధ్రువైర్నిత్యం ధ్రువం తత్ప్రాప్యతే పరమాత్మాఖ్యం శేవధిః యస్త్వనిత్యః సుఖాత్మకః శేవధిః - స ఏవానిత్యైర్ద్రవ్యైః ప్రాప్యతే హి యతః- తస్మాన్మయా జానతాపి నిత్యమనిత్యసాధనైర్న ప్రాప్యత ఇతి - నాచికేతశ్చితోఽగ్నిః అనిత్యైర్ద్రవ్యైః- పశ్వాదిభిః స్వర్గసుఖసాధనభూతోఽగ్నిర్నిర్వర్తిత ఇత్యర్థః తేనాహమధికారాపన్నో నిత్యం-యామ్యం స్థానం స్వర్గాఖ్యం నిత్యమాపేక్షికం ప్రాప్తవానస్మి ౧౦

ఆ — మయా జానతాపి బహ్వాయాసం కర్మకృతం త్వం దీయమానమపి తత్ఫలం న గృహ్ణాసి- మత్తోఽధిక ప్రజ్ఞోఽసీతి సన్తోషాత్ స్తౌతీత్యాహ (పునరపి తుష్ట ఆహేతి) ౧౦-౧౧

రం — పునరపి తుష్ట ఆహ (జానామ్యహమితి) శేవధిః- నిధిః కుబేరాద్యైశ్వర్యమేవం జాతీయకం కర్మఫలలక్షణమనిత్యమితి జానామి (నహ్యధ్రువైరితి) ధ్రువం తత్- ఆత్మతత్త్వం అధ్రువైః - అనిత్యైః సాధనభూతైరనిత్యద్రవ్యసాధ్యైర్యాగకర్మభిరిత్యర్థః (తతో మయేతి) ఏవం జ్ఞాతవతా మయా బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనజ్ఞానోద్దేశేన అనిత్యైరిష్టకాదిద్రవ్యైర్నాచికేతోఽగ్నిశ్చితః తస్మాద్ధేతోర్నిత్యఫలసాధనం జ్ఞానం ప్రాప్తవానస్మీత్యర్థః అతో బ్రహ్మప్రాప్త్యేకసాధనస్య నవిరోధః ౧౦

శం — త్వం తు కామస్యాప్తిం-సమాప్తిం అత్ర హి సర్వే కామాః పరిసమాప్తాః జగతః-అధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవాదేః ప్రతిష్ఠాం-ఆశ్రయం సర్వాత్మకత్వాత్ క్రతోః ఫలం హైరణ్యగర్భం పదం ఆనన్త్యం అభయస్య చ పారం-పరాం నిష్ఠాం స్తోమం-స్తుత్యం మహత్ -అణిమాద్యైశ్వర్యాద్యనేకగుణసహితం స్తోమం చ తన్మహచ్చ నిరతిశయత్వాత్ స్తోమమహత్, ఉరుగాయం- విస్తీర్ణాం గతిం ప్రతిష్ఠాం- స్థితిమాత్మన ఉత్తమామపి దృష్ట్వా ధృత్యా- ధైర్యేణ ధీరః- నచికేతో ధీమాన్ సన్నత్యస్రాక్షీః-పరమేవాకాఙ్క్షన్నతిసృష్టవానసి సర్వమేతత్సంసారభోగజాతం అహో బతానుత్తమగుణోఽసి అతస్త్వాదృశో నాస్తి ౧౧

రం- — త్వాదృఙ్నో భూయాన్నచికేతః ప్రష్టేతి పూర్వమన్త్రోక్తం నచికేతసః శ్రవణాధికారం వివృణోతి (కామస్యాప్తిమితి) క్రతోః- కర్మణః ప్రతిష్ఠాం- ఫలభూతాం జగతః కామస్యాప్తిం- చతుర్ముఖస్థానపర్యన్తసర్వలోకసమష్టిస్త్ర్యాదివిషయాత్మకకామప్రాప్తిం చ దృష్ట్వా మోక్షస్వరూపమాహ (ఆనన్త్యమభయస్య పారమిత్యాదినా) అవినాశిత్వం, మత్యన్తనిర్భయత్వం, మపహతపాప్మత్వసత్యసంకల్పత్వాదిమహాగుణగణరూపస్తోమం, ఉరుకీర్తిం, చస్థైర్యం, చ మోక్షగతం చ దృష్ట్వా- లౌకికానాం మాక్ ప్రజ్ఞాశాలిత్వాత్త్యక్తవానసీత్యర్థః యద్వా- మోక్షరూపపరమాత్మస్వరూపమేవ సర్వకామాప్తిం, తస్మైవ సకలజగదాధారత్వం, క్రతోరనన్తఫలరూపతాం, చేత్యేవం సర్వం పరమాత్మవిషయతయా యోజనీయం ౧౧

శం. — యం త్వం జ్ఞాతుమిచ్ఛస్యాత్మానం-తం దుర్దర్శం-దుఃఖేన దర్శనమస్యేతి దుర్దర్శం అతిసూక్ష్మత్వాత్ గూఢం-గహనం అనుప్రవిష్టం- ప్రాకృతవిషయవికారవిజ్ఞానైః ప్రచ్ఛన్నమిత్యేతత్ గుహాహితం-గుహాయాం- బుద్ధౌ స్థితం తత్రోపలభ్యత్వాత్ గహ్వరే- విషమేఽనేకానర్థసంకటే తిష్ఠతీతి గహ్వరేష్ఠం యత ఏవం గూఢమనుప్రవిష్టో గుహాహితశ్చ- అతో గహ్వరేష్ఠః అతో దుర్దర్శః తం పురాణం-పురాతనం అధ్యాత్మయోగాధిగమేన- విషయేభ్యః ప్రతిసంహృత్య చేతస ఆత్మని సమాధానమధ్యాత్మయోగః తస్యాధిగమః తేన మత్వా దేవమాత్మానం ధీరో హర్షశోకావాత్మన ఉత్కర్షాపకర్షయోరభావాజ్జహాతి ౧౨

ఆ. — యశ్చ త్వయా దేహవ్యతిరిక్త ఆత్మా పృష్టః - తస్యైవ పరమార్థస్వరూపజ్ఞానం సనిదానబన్ధనివర్తకం పరమానన్దప్రాప్తిసాధనం ధర్మ్యం చ, నాతః పరం శ్రేయస్సాధనమస్తీతి పృష్టస్య వస్తునః ప్రశంసయా చ ప్రష్టారం ప్రశంసతి (యం త్వం జ్ఞాతుమిచ్ఛసీత్యాదినా) ౧౨-౧౩

† స్తోమం మహదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్య ధర్మ్యమణుమేతమాప్య।
స మోదతే మోదనీయగ్ం హి లబ్ధ్వా వివృతగ్ం సద్మ నచికేతసం మన్యే॥ ౧౩
అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్।
అన్యత్ర భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ యత్తత్పశ్యసి తద్వద॥ ౧౪

రం — తృతీయం ప్రశ్నం ప్రతివక్తి (తందుర్దర్శమిత్యాదినా మన్త్రద్వయేన) దుర్దర్శం - * శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్య ఇత్యుక్తరీత్యా, గ్రహీతుమశక్యం గూఢం-తిరోధాయకకర్మరూపావిద్యాతిరోహితం సర్వభూతానుప్రవిష్టం గుహాహితం-హృదయగుహావర్తినం గహ్వరేష్ఠం-అన్తర్యామిణం పురాణం- అనాదిం అధ్యాత్మయోగాధిగమేన-విషయేభ్యః ప్రతిసంహృత్య చేతస ఆత్మని సమవధానమధ్యాత్మయోగః-*యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞః *యదా పఞ్చావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహేత్యాదినా వక్ష్యమాణః-తేన యోగ అధిగమ్య-జీవాత్మజ్ఞానం తేన హేతునా దేవం- పరమాత్మానం మత్వేత్యన్వయః జీవాత్మజ్ఞానస్య పరమాత్మజ్ఞానహేతుత్వాదితి భావః హర్షశోకౌ- విషయలాభాలాభప్రసక్తహర్షశోకౌ జహాతీత్యర్థః ౧౨

శం — కించ-ఏతదాత్మతత్త్వం- యదహం వక్ష్యామి తచ్ఛ్రుత్వా ఆచార్యసకాశాత్సమ్యగాత్మభావేన పరిగృహ్య- ఉపాదాయ మర్త్యః- మరణధర్మా-ధర్మాదనపేతం ధర్మ్యం ప్రవృహ్య-ఉద్యమ్య. పృథక్కృత్య శరీరాదేః అణుం-సూక్ష్మం ఏతం-ఆత్మానమాప్య- ప్రాప్య సః-మర్త్యో విద్వాన్మోదతే మోదనీయం హి-హర్షణీయమాత్మానం లబ్ధ్వా తదేతదేవంవిధం బ్రహ్మ సద్మ-భవనం నచికేతసం త్వాం ప్రత్యపావృతద్వారం వివృతం- అభిముఖీభూతం మన్యే మోక్షార్హం త్వాం మన్యే ఇత్యభిప్రాయః. ౧౩

రం — (ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్యేతి) ఏతత్ -ఆత్మతత్త్వం శ్రుత్వా-సంపరిగృహ్య-మననాదికం కృత్వేత్యర్థః ధర్మ్యం- కర్మసాధ్యం శరీరాది ప్రవృహ్య- పృథక్కృత్య పరిత్యజ్యేత్యర్థః ఏతం-స్వాత్మభూతం అణుం-సూక్ష్మతయా చక్షురాద్యగోచరం *అణీయాన్హ్యతర్క్యమితి నిర్దిష్టం పరమాత్మానం దేశవిశేషే ప్రాప్య సః- విద్వాన్ మోదనీయం – ప్రీతివిషయమపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టం స్వస్వరూపం లబ్ధ్వా మోదతే- ఆనన్దీభవతీత్యర్థః *ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే స తత్ర పర్యేతి జక్షత్ క్రీడన్రమమాణ ఇతి శ్రుత్యర్థోఽత్రానుసంధేయః ఏవం ప్రశ్నోత్తరముక్త్వా నచికేతసం మోక్షార్హత్వేన స్తౌతి (వివృతం సద్మేతి) నచికేతసం ప్రతి బ్రహ్మరూపం ధామ- వివృతద్వారం ప్రవేశార్హం మన్యే ఇత్యర్థః *తస్యైష ఆత్మా విశతే బ్రహ్మధామేతి శ్రుతేః నను * బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యం విదిత్వేతి శ్రుత్యైకార్థ్యాయ అధ్యాత్మయోగాధిగమేన మత్వేత్యత్రాపి పరమాత్మాత్మకజీవః ప్రతిపాద్యతాం. తతశ్చ తం దుర్దర్శమితి పూర్వఖణ్డోఽపి జీవపర ఏవాస్తు తతశ్చ * శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్య ఇతి పూర్వసన్దర్భోఽపి పరిశుద్ధజీవస్వరూపపర ఏవాస్తు. తతశ్చ *ఆశ్చర్యవత్పశ్యతి కశ్చిదేనమాశ్చర్యవద్వదతి తథైవ చాన్యః। ఆశ్చర్యవచ్చైనమన్యః శృణోతి శ్రుత్వాప్యేనం వేద న చైవ కశ్చిదితి పరిశుద్ధాత్మవిషయగీతావచనైకార్థ్యం స్యాదితి చేన్న- * బ్రహ్మజజ్ఞమితి మన్త్రే బ్రహ్మజస్వరూపప్రక్రమశ్రుతజీవలిఙ్గబలేన చరమశ్రుతదేవశబ్దస్య దేవాత్మకత్వరూపార్థాశ్రయణేఽపి తం దుర్దర్శమితి మన్త్రే తాదృశజీవలిఙ్గాభావేన దేవమిత్యస్య దేవాత్మకమిత్యర్థాశ్రయణాయోగాత్. ఏతదేవాభిప్రేత్య భగవతా భాష్యకృతా *గుహాం ప్రవిష్టావితి సూత్రే *పరమాత్మనస్తావత్తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టమితి గుహాప్రవేశో దృశ్యత ఇత్యుక్తం తథైవాయం మన్త్రః పరమాత్మపరతయా వ్యాసార్యైరపి వివృతః గహ్వరేష్ఠమితి పదేన తు పరమాత్మనః గహ్వరశబ్దితదుర్విజ్ఞేయ పరిశుద్ధాత్మస్వరూపశరీరకత్వమప్యుక్తం ఇయాంస్తు విశేషః - * బ్రహ్మజజ్ఞమితి మన్త్రే పరమాత్మాత్మకపరిశుద్ధజీవస్వరూపం ప్రతిపాద్యతే- తం దుర్దర్శమితి మన్త్రే తు జీవశరీరకపరమాత్మస్వరూపం ప్రతిపాద్యత ఇతి నతయోరైకార్థ్యహానిః. ౧౩

శం — ఏతచ్ఛ్రుత్వా నచికేతాః పునరాహ- యద్యహం యోగ్యః, ప్రసన్నశ్చాసి భగవన్మాం ప్రతి,- అన్యత్ర ధర్మాత్- శాస్త్రీయాద్ధర్మానుష్ఠానాత్తత్ఫలాత్తత్కారకేభ్యశ్చ పృథగ్భూతమిత్యర్థః తథా-అన్యత్రాధర్మాత్ తథా-అన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్-కృతం-కార్యం. అకృతం-కారణం అస్మాదన్యత్ర కించ-అన్యత్ర భూతాచ్చ- అతిక్రాన్తాత్కాలాత్ భవ్యాచ్చ యత్తద్భవిష్యతశ్చ తథా వర్తమానాత్ కాలత్రయేణ యన్న పరిచ్ఛిద్యత ఇత్యర్థః యదీదృశం వస్తు సర్వవ్యవహారగోచరాతీతం పశ్యసి- జానాసి తద్వద మహ్యం ౧౪

ఆ. — యది దేహవ్యతిరిక్తస్యాత్మనః ప్రథమం పృష్టస్య పరమార్థస్వరూపజ్ఞానమేవ శ్రేయస్సాధనం- తర్హి తదేవ బ్రూహీత్యాహ (యద్యహం యోగ్య ఇత్యాదినా) అత ఏవ వరదానవ్యతిరేకేణ అపూర్వోఽయం ప్రశ్న ఇతి నాశఙ్కనీయం- పూర్వపృష్టస్యైవ యాథాతథ్యప్రశ్నః పృష్టస్య వస్తునో విశేషణాన్తరం జ్ఞానసాధనం వక్తుమిత్యర్థః ౧౪

రం — *నహ్యధ్రువైః ప్రాప్యతే హి ధ్రువం తత్ *ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్య ధర్మ్యమణుమేతమాప్య స మోదతే మోదనీయం హి లబ్ధ్వా *అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీతి ప్రదేశేషు ధర్మఫలవిలక్షణతయా జ్ఞానసాధ్యతయా ప్రాప్యతయా నిర్దిష్టస్య ప్రాప్యస్య స్వరూపం, చోక్తప్రదేశేష్వేవ ధర్మవిలక్షణతయా మత్వేతి ప్రతిపన్నస్యోపాయస్య స్వరూపం, చ *ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీత్యత్ర ధీర ఇతి ప్రతిపన్నస్య ప్రాప్తుశ్చ స్వరూపం, చ శోధయితుం పృచ్ఛతి (అన్యత్ర ధర్మాదిత్యాదినా) నను భాష్యే *దేవం మత్వేత్యుపాసనతయా నిర్దిష్ట

స్య ప్రాప్యభూతస్య దేవస్య, అధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతి వేదితవ్యతయా నిర్దిష్టస్య ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మన, శ్చ మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీతి నిర్దిష్టస్య బ్రహ్మోపాసనస్య, చ స్వరూపశోధనాయ పునః ప్రచ్ఛ అన్యత్ర ధర్మాదితీత్యుక్తే ... యాధీర ఇతి నిర్దిష్టస్య ప్రాప్తురిత్యుచ్యత ఇతి చేల్ మైవం వోచః- *అధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతి వేదితవ్యతయా నిర్దిష్టమాత్మశబ్దవాచ్యం ప్రజాపతివిద్యా ప్రతిపన్నముపాస్యం ప్రాప్యభూతం పరిశుద్ధస్వస్వరూపమేవ అత స్తస్యాపి ప్రాప్యనిర్దేశకత్వమేవ వస్తుగత్యా తస్య ప్రాప్తురభిన్నత్వాత్ ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మనశ్చేతి భాష్యం న విరోత్స్యతే అతః ప్రథమం తావత్ ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మనః స్వరూపమాహ న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదితీత్యుత్తరభాష్యమపి న విరోత్స్యతే నహి * న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదితి మన్త్ర ప్రతిపాద్యస్య విపశ్చిచ్ఛబ్దిత పరిశుద్ధస్వరూపస్య ప్రాప్తృరూపతోపపత్తిః-*ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తం భోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః *విజ్ఞానసారథిర్యస్తు మనః ప్రగ్రహవాన్నరః। సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమితి మన్త్ర ప్రతిపాద్యస్యైవ ప్రాప్తృరూపత్వాత్, తథైవ *విశేషణాచ్చేతి సూత్రభాష్యే ప్రతిపాదితత్వాత్ అత ఏవ ప్రాప్యప్రాప్త్రైకాధికరణ్య నిర్దేశపరే గుహాం ప్రవిష్టా విత్యత్ర అజ్ఞత్వవాచినా ఛాయాశబ్దేన నిర్దేశో దృష్టః- నతు విపశ్చిచ్ఛబ్దేన అతో యథోక్తవివాక్షు అయం మన్త్రో వ్యాసార్యైః త్రయాణామితి సూత్రే వివృతః *ధర్మః- ఉపాయః ధర్మాదన్యత్ర- ప్రసిద్ధోపాయవిలక్షణ ఇత్యర్థః అధర్మః-ధర్మేతర ఉపేయః అధర్మాదన్యత్ర- ప్రసిద్ధసాధ్యవిలక్షణం ఫలమిత్యర్థః అస్మాదితి బుద్ధిస్థత్వాత్ బాధకాభావమిషితః సవిపాకేత్తా సహి ప్రసిద్ధోపేత్య విలక్షణః-సాధకావస్థాయామితరఫలపిరక్తత్వాత్, ఫలదశాయామపి విర్యాకేగుణాష్టకవిశిష్టస్వరూపత్వా, చ్ఛ కృతాకృతాదితి ధర్మాదీనాం విశేషణం కృతాకృతాద్ధర్మాదేర్విలక్షణం, భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ ధర్మాదేర్విలక్షణం, యదిత్యర్థః ఇత్యేకాం వ్యాఖ్యాం కృత్వా- తస్మిన్పక్షే తు కృతాకృతాత్ భూతాద్భవ్యాచ్చ ధర్మాదన్యత్ర - తాదృశాదధర్మాదన్యత్ర-తాదృశాదస్మాచ్చాన్యత్ర- ఇత్యన్యత్ర శబ్దత్రయోక్తైవోపపత్తా అన్యత్ర భూతాద్భవ్యాచ్చేత్యన్యత్ర శబ్దస్యైయర్థ్యం, ఉపాయస్య కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నతయా తత్ర కాలత్రయపరిచ్ఛిన్న వైలక్షణ్యానన్వయం, చ పర్యాలోచ్య-యద్వేత్యాది ... తదుచ్యతే-*యద్వా-ధర్మాదధర్మాచ్చాన్యత్రేత్యుపాసన ప్రశ్నః పుణ్యపాపరూప సాధన విలక్షణత్వాదుపాసనస్య. కృతాకృతాత్ భూతాత్ భవ్యాచ్చ అన్యత్ర యదితి కాలాపరిచ్ఛిన్నముపేయం పృష్టం ఉపేతురపి చేతనస్యానిత్యత్వాత్ ప్రాప్యాన్తర్భావాచ్చ తత ఏవ తస్యాపితన్త్రేణ ప్రశ్నః తదన్తర్గతం చ ప్రాప్తుః స్వరూపమితి వక్ష్యతే తత్ర యత్తచ్ఛబ్దౌ ప్రత్యేకం ఉపాయపరావితి భావ ఇతి నన్వస్మిన్నపి పక్షే ప్రష్టవ్యద్వయపరత్వాశ్రయణమపి క్లిష్టమేవ- అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదితి ప్రక్రమస్థాన్యత్ర శబ్దద్వయ సామానాధికరణ్యవత్ అన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాదన్యత్ర భూతాదిత్యుపరితనాన్యత్ర శబ్దద్వయస్యాపి సామానాధికరణ్యస్యైవ ప్రతీతేః. యది తత్ర ధర్మాధర్మవిలక్షణం యచ్చ- కాలత్రయవిలక్షణం యచ్చేతి చ శబ్దద్వయమశ్రోష్యత- తదాఽన్యత్ర శబ్దయుగద్వయస్య స్వరసతః ప్రతీతం సామానాధికరణ్యం పర్యత్యక్ష్యత అతః ప్రక్రమరీత్యనుసారి ప్రతీతసామానాధికరణ్యభఙ్గే కారణాభావాదన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదిత్యయమప్యంశః ప్రాప్యబ్రహ్మపరఏవాస్తు నచ *నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయేత్యుపాయవిశేష ప్రతివచనదర్శనేన ఉపాయవిశేష ప్రశ్నస్యాప్యత్రావశ్యంభావ్యతయా- చ శబ్దాభావేప్యన్యత్ర శబ్దయుగద్వయస్య సామానాధికరణ్యం భఙ్గనీయమితి చేన్న- ప్రతివచనేపి *నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్య ఇతి ప్రీతి రూపాపన్న జ్ఞానైకలభ్యత్వలక్షణ ప్రాప్యధర్మవిశేషోపదేశస్యైవ దర్శనేన ఉపాయ ప్రధాన ప్రతివచనాదర్శనాత్. * నాశాన్తమానసో వాపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాత్ *యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవత్యమనస్కస్సదాఽశుచిః। న స తత్పదమాప్నోతీతి ప్రతివచన దర్శనాదన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రేతి ప్రసిద్ధోపాయవిరోధి ప్రశ్న ఇత్యపి కిం న స్యాత్ ప్రాప్యస్య ప్రీతిరూపాపన్న జ్ఞానైకోపాయత్వకథనేన ఉపాయేప్రీతిరూపాపన్నత్వరూప విశేషః కథిష్యత ఇతి చేత్ ఫలతు నామ - నైతావతోపాయస్య ప్రశ్న ప్రతివచన ప్రధానవిషయత్వం వక్తవ్యమిత్యస్తి కిం దేవదత్తభవనమితి ప్రశ్నస్య వా బహుచమ్పకాలఙ్కృత నిష్కుటం ద్వారోపాన్తలిఖితశఙ్ఖచక్రపద్మకం దేవదత్తభవనమితి ప్రశ్న ప్రతివచనస్య వా స్పష్టద్వారోపాన్త ప్రధానకత్వం కశ్చిదభ్యుపైతి అతోఽన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదిత్యపి అన్యత్ర శబ్దచతుష్టయ సామానాధికరణ్యలిప్సయా ధర్మాధర్మసాధ్యవిలక్షణ బ్రహ్మవిషయ ఏవాయమితి చేత్ అత్రోచ్యతే- అసౌ దేవదత్తాదుత్పన్నో న భవతి- అపితు యజ్ఞదత్తాదితి వాక్యం శ్రుత్వా దేవదత్తాదన్యం యం పశ్యసి- తం మే బ్రూహీతి ప్రవృత్తస్య ప్రతివచనస్య దేవదత్తాన్య యజ్ఞదత్తపరత్వవత్ లక్షణయా దేవదత్తపుత్రాన్య ప్రశ్నపరత్వస్యాప్రతీతేః - తద్వత్ కర్మసాధ్యం న- అపితు జ్ఞానసాధ్యమిత్యుపదేశానన్తర ప్రవృత్తస్య ధర్మాదన్యత్రేతి ప్రశ్నస్య ధర్మవిలక్షణ జ్ఞానరూపోపాయపరత్వమేవ యుక్తం- నతు ధర్మశబ్దలక్షణయా ధర్మసాధ్యవిలక్షణ బ్రహ్మపరత్వం తథా అధర్మాదన్యత్రేత్యత్రాపి సామానాధికరణ్యే నోపాయపరత్వమేవ నిశ్చితం కాలత్రయపరిచ్ఛిన్న విలక్షణవాచకే ... అన్యత్రశబ్దద్వయే కాలత్రయాపరిచ్ఛిన్నోపాయపరామర్శాసంభవాత్ సామానాధికరణ్యభఙ్గేన ప్రాప్యపరత్వమేవ యుక్తం నీలో దీర్ఘో రక్తో హ్రస్వః క ఇత్యుక్తే నీలదీర్ఘపదయోరవిరోధాత్ సామానాధికరణ్యం సిధ్యతి - రక్తహ్రస్వయోశ్చ పరస్పరావిరోధాత్ సామానాధికరణ్యం సిధ్యతి నతు చతుర్ణాం చ శబ్దాభావేపి సామానాధికరణ్యం దృష్టం - అపితు పురుషద్వయ ప్రశ్నపరత్వమేవ. ఏవమిహాపి యచ్ఛబ్దాన్విత చ శబ్దద్వయాభావేపి సామానాధికరణ్యానువగాహ్యతే. అస్తు వా భవదుక్తరీత్యా సామానాధికరణ్యం- అథాపి ప్రశ్న ప్రతివచనయోర్ద్వితీయ వ్యాఖ్యాయాముపేయ ప్రశ్నే ఉపేత్రన్తర్భావవదుపాయస్యాప్యన్తర్భూతత్వాత్ *త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చేతి సూత్ర నిర్దిష్టోపాయోపేత్ర ప్రశ్న ప్రతివచనస్యానుఘటితతయాక్షతేరభావాత్, తత్తైపదం సంగ్రహేణ బ్రవీమీతి పదశబ్దిత ప్రాప్యస్యైవ ప్రతివచన ప్రతిపాద్యత్వస్య స్పష్టం ప్రతీతే, రిత్యలం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా ప్రకృతమనుసరామః.

౧౪

సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తి తపాꣳసి సర్వాణి చ యద్వదన్తి।
యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి తత్తే పదꣳ సఙ్గ్రహేణ బ్రవీమ్యోమిత్యేతత్॥ ౧౫

ఏతద్ధ్యేవాక్షరం బ్రహ్మ ఏతద్ధ్యేవాక్షరం పరం। ఏతద్ధ్యేవాక్షరం జ్ఞాత్వా యో యదిచ్ఛతి తస్య తత్॥ ౧౬

శం — ఇత్యేవం పృష్టవతే మృత్యురువాచ పృష్టం వస్తు విశేషణాన్తరం చ వివక్షన్ సర్వే వేదా యత్పదం-పదనీయమవిభాగేన ఆమనన్తి తపాంసి సర్వాణి చ యద్వదన్తి- యత్ప్రాప్త్యర్థానీత్యర్థః యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం-గురుకులవాసలక్షణమన్యద్వా బ్రహ్మప్రాప్త్యర్థం చరన్తి తత్తే- తుభ్యం పదం- యద్జ్ఞాతుమిచ్ఛసి- సంగ్రహేణ-సంక్షేపతో బ్రవీమి ఓమిత్యేతత్ - తదేతత్పదం యద్బుభుత్సితం త్వయా- యదేతదోమితి ఓంశబ్దవాచ్యమోంశబ్దప్రతీకం చ ౧౫

ఆ — (సర్వే వేదా ఇతి) వేదైకదేశా ఉపనిషదః తేనోపనిషదో జ్ఞానసాధనత్వేన సాక్షాద్వినియుక్తాః తపాంసి- తేషాం కర్మాశుద్ధిద్వారేణావగతిసాధనాని మన్దాధికారిణో విచారాసమర్థస్య క్రమేణావగతిసాధనం సంక్షిప్యాహ (సఙ్గ్రహేణేతి) ౧౫

రం — ఏవం పృష్టో మృత్యుః *నజాయతే మ్రియతే ఇత్యాదినా విస్తరేణ ప్రతిపిపాదయిషురిదానీం శ్రోతురాదరాతిశయసిద్ధ్యర్థం ప్రాప్యవైభవం ప్రకాశయన్ సంగ్రహేణ కిం ప్రతిజానీతే (సర్వే వేదా ఇతి) పద్యతే [illegible] త్యాపదశబ్దః ప్రాప్యస్వరూపవాచీ యత్స్వరూపం సర్వే వేదాః సాక్షాత్పరమ్పరయా వా ప్రతిపాదయన్తీత్యర్థః అనేనాస్యా ఉపనిషదః ప్రజాపతివిద్యావత్ పరిశుద్ధాత్మస్వరూపవిషయత్వైవాస్తు- *నజాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్ *హన్తా చేన్మన్యతే హన్తుమితి మన్త్రద్వయస్య పరిశుద్ధాత్మస్వరూపపరత్వస్యసం ప్రతిపన్నత్వాత్, *అణోరణీయానితి మన్త్రద్వయస్యాపి అవినాశితుతద్విద్ధి యేన సర్వమిదం తతం *నిర్వాణసారమనాఖ్యేయం వ్యాప్తిమాత్రమనూపమం ఇతి స్మృతివచనాఖ్యాం సర్వాన్తః ప్రవేశనార్హతాతి సూక్ష్మతయా వ్యాపకతయా చ ప్రతిపాదితే ప్రత్యగాత్మని ఉపపన్నత్వాత్, *సూక్ష్మత్వాత్తదవిజ్ఞేయం దూరస్థం చాన్తికే చ తదితి గీతానుసారేణ *ఆసీనో దూరం వ్రజతి శయానో యాతి సర్వత ఇతి వచనస్యాపి తత్రైవ యుక్తత్వాత్, *గ్రసిష్ణు ప్రభవిష్ణు చేత్యుపబృంహణానుసారాత్ *యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం చేతి మన్త్రస్యాపి తత్ర సఙ్గతార్థత్వాత్, *ద్వితీయం విష్ణుసంజ్ఞస్య యోగినో ధ్యేయం పరం పదం *ప్రసూతినాశస్థితిహేతురీశ్వరః స్వ[illegible] నాన్యత్పరమం చ యత్పదమితి స్మృత్యనుసారేణ *సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమితి మన్త్రస్యాపి శుద్ధాత్మస్వరూపే సఙ్గతార్థత్వాత్, *అవ్యక్తోఽక్షర ఇత్యుక్తస్తమాహుః పరమాం గతిమితి స్మృత్యనుసారేణ *సా కాష్ఠా సా పరా గతిరితి మన్త్రస్యాపి పరిశుద్ధాత్మవిషయత్వసంభవాత్, *సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరమితి స్మృత్యనుసారేణ *ఏష సర్వేషు భూతేష్వితి మన్త్రస్యాపి స్వరూపపరత్వోపపత్తేః *పరాఞ్చి ఖానీతి మన్త్రే పరాగర్థనిషేధద్వారేణ ప్రత్యగర్థస్యైవ ప్రకరణప్రతిపాద్యత్వావిష్కరణాత్, *క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భారతేతి గీతానుసారేణ *ఈశానో భూతభవ్యస్యేతి మన్త్రస్యాపి శుద్ధాత్మస్వరూపే సఙ్గతార్థత్వాత్, భేదప్రసక్తిమతి ప్రత్యగాత్మస్వరూప ఏవ *నేహ నానాస్తీతి నిషేధస్యాపి సఙ్గతార్థత్వాత్, *అభేదవ్యాపినో వాయోః [illegible] సా పరమాత్మనః ఇతి స్మృతిప్రత్యక్షోపజ్ఞాపకస్య *వాయుర్యథైకో భువనం ప్రవిష్ట ఇతి మన్త్రస్యాపి శుద్ధస్వరూపపరత్వసంభవాత్, *సర్వతః పాణిపాదం తదితి గీతాభాష్యే బ్రహ్మణా పరమసామ్యమాపన్నే శుద్ధాత్మస్వరూపే సర్వతః పాణిపాదాదికార్యకర్తృత్వం సంభవతీత్యుపపాదితత్వాత్ *ఏకం బీజం బహుధా యః కరోతీతి మన్త్రస్యాపి స్వపరత్వే ఉపపత్త్యభావాత్, *న తత్ర సూర్యో భాతీతి మన్త్రస్యాపి *న తద్భాసయతే సూర్యః *జ్యోతిషామపి తజ్జ్యోతిస్తమసః పరముచ్యత ఇతి గీతావచనేన పరిశుద్ధాత్మస్వరూపపరత్వస్యయుక్తత్వాత్, *తం స్వాచ్ఛరీరాత్ ప్రవృహేదిత్యుపసంహారికమన్త్రస్య శుద్ధాత్మపరస్యైవ స్వారస్యాత్, కృత్స్నా [illegible] ప్రజాపతివాక్యవత్ ప్రత్యగాత్మస్వరూపమాత్రపరత్వోపపత్తౌ ప్రత్యగాత్మపరమాత్మస్వరూపప్రాప్యద్వయపరత్వకల్పనాక్లేశ ఇత్యభ్యుపేత్యాప్యుక్తా సర్వవేదప్రతిపాద్యస్యైవ తత్పదం సంగ్రహేణ బ్రవీమీతి వక్తవ్యత్వేన ప్రతిజ్ఞానాత్, పరమాత్మస్వరూపప్రతిపాదకవేదభాగప్రతిపాద్యత్వస్య శుద్ధస్వరూపే అసంభవాత్, శుద్ధస్వరూపస్యాన్తర్యామిణః పరమాత్మస్వరూపస్య తత్స్వరూపప్రతిపాదకభాగేనాపి ప్రతిపాద్యత్వసంభవాదితి ద్రష్టవ్యం (తపాంసి సర్వాణి చేతి) తపాంసి- తపః ప్రధానా ఉపరితనభాగాః [illegible] సార్థైర్వ్యాఖ్యాతం (యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి) బ్రహ్మచర్యం [illegible] స్త్రీసఙ్గరాహిత్యాదిలక్షణం యదిచ్ఛన్తోఽనుతిష్ఠన్తి (తత్తే పదమితి) సంగృహ్యతే ఉచ్యతే ఇతి సఙ్గ్రహః శబ్దః ప్రాప్యవక్తవ్యత్వప్రతిజ్ఞాపరత్వాస్మిన్ [illegible] ప్రణవప్రశంసాయా లాభాత్ *ప్రణవం ప్రశంసతీతి భాష్యస్వరసాచ్చ *సర్వే వేదా ఇత్యాదిపాదత్రయోక్తబ్రహ్మప్రతిపాదకతయా ప్రశస్యత్వలక్షణ ఇతి ప్రకృతప్రకాశకవచనస్య చ నానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం సఙ్క్షేపేణ తత్ప్రతిపాదకం కిమిత్యత ఆహ (ఓమిత్యేతదితి) *ఓం తత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధః స్మృత ఇతి ప్రణవస్య బ్రహ్మవాచకత్వాత్ ప్రణవావయవయోరకారమకారయోః పరజీవవాచితయా ఉపాయోపేత్రోరప్యుపదిష్టత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం ౧౫

శం — అతః ఏతద్ధ్యేవాక్షరం బ్రహ్మ అపరం ఏతద్ధ్యేవాక్షరం చ పరం. తయోర్హి ప్రతీకమేతదక్షరం ఏతద్ధ్యేవాక్షరం జ్ఞాత్వా-ఉపాస్య బ్రహ్మేతి-యో యదిచ్ఛతి- పరమపరం వా-తస్య తద్భవతి. పరం చేజ్జ్ఞాతవ్యం-అపరం చేత్ప్రాప్తవ్యం ౧౬

ఆ — యస్య శబ్దస్యోచ్చారణే యత్స్ఫురతి- తత్తస్య వాచ్యం ప్రసిద్ధం సమాహితచిత్తస్యోంకారోచ్చారణే యద్విషయానుపరక్తం సంవేదనం స్ఫురతి- తదోఙ్కారమవలమ్బ్య తద్వాచ్యం బ్రహ్మాస్మీతి ధ్యాయేత్. తత్రాప్యసమర్థః ఓంశబ్ద ఏవ బ్రహ్మదృష్టిం కుర్యాదిత్యర్థః. ౧౬-౧౭

ఏతదాలమ్బనగ్ శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనంపరం। ఏతదాలమ్బనంజ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకే మహీయతే॥ ౧౭
నజాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిన్నాయం కుతశ్చిన్న బభూవ కశ్చిత్।
అజో నిత్యశ్శాశ్వతోఽయం పురాణో న హన్యతే హన్యమానే శరీరే॥ ౧౮
హన్తా చేన్మన్యతే హన్తుగ్ హతశ్చేన్మన్యతే హతం। ఉభౌ తౌ న విజానీతో నాయగ్ హన్తి న హన్యతే॥ ౧౯

రం — ఏవం వాచకం ప్రణవం ధ్యాతవ్యం మన్త్రద్వయేన స్తౌతి (ఏతద్ధ్యేవాక్షరం బ్రహ్మేతి , ఏతద్ధ్యేవాక్షరం పరమ్) ఏతదక్షరం బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనధ్యానాలమ్బనత్వాదిదమేవాక్షరం బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనత్వాద్బ్రహ్మ (ఏతద్ధ్యేవాక్షరంపరం) ఏతదేవ ధ్యేయేషు పరం శ్రేష్ఠమిత్యర్థః (ఏతద్ధ్యేవాక్షరమితి) ఏతదక్షరముపాసమానో యో యదిచ్ఛతి తస్య తద్భవతీత్యర్థః ౧౬

శం — యత ఏవం-అత ఏవైతదాలమ్బనం బ్రహ్మప్రాప్త్యాలమ్బనానాం శ్రేష్ఠం- ప్రశస్యతమం ఏతదాలమ్బనం పరమపరంచ పరాపరబ్రహ్మవిషయత్వాత్ అత ఏతదాలమ్బనం జ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకే మహీయతే- పరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యపరస్మింశ్చ బ్రహ్మభూతో బ్రహ్మవదుపాస్యో భవతీత్యర్థః ౧౭
అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి

రం.— (ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠం) ఏతదోఙ్కారరూపమాలమ్బనం శ్రేష్ఠం ధ్యానాదౌ విశేషః అత ఏవ (ఏతదాలమ్బనంపరం) ఏతదాలమ్బనకం ధ్యానాదిసర్వోత్కృష్టమిత్యర్థః ఉత్తరార్ధస్య స్పష్టోఽర్థః ౧౭

శం — అన్యత్ర ధర్మాదిత్యాదినా పృష్టస్యాత్మనోఽశేషవిశేషరహితస్యాలమ్బనత్వేన ప్రతీకత్వేన చ ఓంకారో నిర్దిష్టః- అపరస్య చ బ్రహ్మణో మన్దమధ్యమప్రతిపత్తౄన్ ప్రతి, అథేదానీం తస్యోంకారాలమ్బనస్యాత్మనః సాక్షాత్స్వరూపనిర్దిధారయిషయేదముచ్యతే-నజాయతే-నోత్పద్యతే మ్రియతే వా-న మ్రియతే చ ఉత్పత్తిమతో వస్తునోఽనిత్యస్యానేకా విక్రియాః తాసామాద్యన్తే జన్మవినాశలక్షణే విక్రియే ఇహాత్మని ప్రతిషిధ్యేతే ప్రథమం సర్వవిక్రియా ప్రతిషేధార్థం నజాయతే మ్రియతే వేతి విపశ్చిత్- మేధావీ సర్వజ్ఞః అపరిలుప్తచైతన్యస్వభావాత్ కించ- నాయమాత్మా కుతశ్చిత్-కారణాన్తరాద్బభూవ అస్మాచ్చాత్మనో న బభూవ కశ్చిదర్థాన్తరభూతః అతోఽయమాత్మా అజో నిత్యశ్శాశ్వతః-అపక్షయవివర్జితః యో హ్యశాశ్వతః-సోఽపక్షీయతే అయం తు శాశ్వతః అత ఏవ పురాణః- పురాపి నవ ఏవేతి యో హ్యవయవోపచయద్వారేణాభినిర్వర్త్యతే-స ఇదానీం నవః- యథా కుమ్భాదిః తద్విపరీతస్త్వాత్మా పురాణః వృద్ధివివర్జిత ఇత్యర్థః యత ఏవం-అతో న హన్యతే-న హింస్యతే హన్యమానే శస్త్రాదిభిః శరీరే తత్స్థోఽప్యాకాశవదేవ భవతీత్యర్థః ౧౮

ఆ — సాధనహీనానామపదేశోఽపర్యాప్త ఇతి మత్వోచ్చావచమవగతిసాధనముక్త్వాపృష్టస్వరూపం యత్పృష్టం - తదభిధానాయోపక్రమత ఇత్యాహ (అన్యత్ర ధర్మాదిత్యాదినేతి) యద్యాత్మనోఽన్యద్బ్రహ్మ స్యాత్-తత్ర జన్మాదిప్రాప్త్యభావాద ప్రాప్తనిషేధస్స్యాత్ అతో జన్మాదిప్రతిషేధేన బ్రహ్మోపదిశన్నాత్మస్వరూపమేవోపదిశతీతి గమ్యతే మరణనిమిత్తాఽస్తిత్వాశఙ్కాత్మనః మరణాభావేఽస్తిత్వవిషయప్రశ్నస్యాప్యేతదేవ ప్రతివచనం భవతీతి ద్రష్టవ్యం ౧౮

రం — ప్రథమం తావత్ప్రత్యగాత్మస్వరూపమాహ (నజాయతే మ్రియతే వేత్యాదినా మన్త్రద్వయేన) ఇదంచ ప్రస్తుత్య వ్యాసార్యైర్భిన్నం సూక్తం ＊ఇదం మన్త్రద్వయం తావదేకవిషయం- నహన్యతే హన్యమానే శరీర ఇత్యేతద్వివరణరూపత్వాత్ ద్వితీయమన్త్రస్య హన్తా చేదితి మన్త్రశ్చ జీవవిషయ ఏవ-లోకస్య పరమాత్మని హన్తృహన్తవ్యభావప్రతిపత్త్యభావాత్ పరమాత్మా హి ప్రత్యక్షాగోచరః-కథం తస్మిన్ హన్తృత్వాదిప్రతిపత్తిః అహమేనం హన్మి - అయం మాం హన్తుమాగచ్ఛతీతి వధ్యఘాతుకభావాభిమానో హి దేహినాం జీవవిషయ ఏవ నను నాయం హన్తీత్యుచ్యమానస్యార్థస్య పరమాత్మనో హననప్రతిషేధ ఉపపద్యతే సత్యం - దహరాకాశస్య దేహాన్తస్స్థత్వాచ్ఛఙ్కితవికారనిషేధ ఉపపద్యతే-ఇహ తు లోకసిద్ధా భ్రాన్తిరనూద్య నిరస్యతే నహి పరమాత్మని వధ్యఘాతుకభావభ్రాన్తిః కస్యాప్యస్తి. అతోఽనువాదనిషేధావనుపపన్నౌ నజాయత ఇతి మన్త్రశ్చ తేనైకార్థః - అతో మన్త్రద్వయమపి జీవవిషయకమేవేతి అవధారయేత్ (నజాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్) విపశ్చిత్త్వార్హోయమిదానీమపి జననమరణశూన్య ఇత్యర్థః (నాయం కుతశ్చిత్) ఉత్పాదకశూన్యః. (నబభూవ కశ్చిత్) పూర్వమపి మనుష్యాదిరూపేణ జననశూన్యః నజాయత ఇత్యత్ర హేతుమాహ (అజ ఇతి) న మ్రియత ఇత్యత్ర హేతుమాహ (నిత్య ఇతి) నకుతశ్చిదిత్యత్ర హేతుమాహ (శాశ్వత ఇతి) పూర్వం న బభూవేత్యత్ర హేతుమాహ (పురాణ ఇతి) నను కథమస్య నిత్యత్వం-శరీరాన్తర్వర్తినశ్శరీరవినాశానువినాశత్వావశ్యంభావాదిత్యత ఆహ (నహన్యత ఇతి) స్పష్టోఽర్థః ౧౮

శం.— ఏవంభూతమప్యాత్మానం శరీరమాత్రాత్మదృష్టిర్హన్తా చేత్- యది మన్యతే- చిన్తయతి హన్తుం- హనిష్యామ్యేనమితి,- యోఽప్యన్యో హతః- సోఽపి చేన్మన్యతే హతమాత్మానం హతోఽహమితి,- ఉభావపి తౌ న విజానీతః స్వమాత్మానం యతో నాయం హన్తి- అవిక్రియత్వాదాత్మనః తథా నహన్యతే-ఆకాశవదేవావిక్రియత్వాదేవ. అతోఽనాత్మజ్ఞవిషయ ఏవ ధర్మాధర్మాదిలక్షణస్సంసారః-న బ్రహ్మజ్ఞస్య - శ్రుతిప్రామాణ్యాన్న్యాయాచ్చ ధర్మాధర్మాద్యనుపపత్తేః. ౧౯

ఆ — యద్యవి క్రియైవాత్మా-తన్నిష్ఠధర్మాద్యధికార్యభావా త్తదసిద్ధౌ సంసారోపలమ్భ ఏవ న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతో నాత్మజ్ఞవిష యఏవేతి) * యదజ్ఞానాత్ప్రవృత్తిస్స్యాత్తజ్జ్ఞానాత్సా కుతో భవేదితి న్యాయాచ్చాత్మజ్ఞస్య ధర్మాదినోపపద్యతే - అత ఆత్మజ్ఞస్సదాముక్త ఏవేత్యా హ (న్యాయాచ్చేతి) తదుక్తం * వివేకీ సర్వదాముక్తః కుర్వతో నాస్తికర్తృతా। లోకవాదం సమాశ్రిత్య శ్రీకృష్ణజనకౌ యథేతి ౧౯

రం — తదేవోపపాదయతి (హన్తా చేదితి) హన్తా చేన్మన్యతే హన్తుం- అహమేనం వధిష్యామీతి దేహాత్మదృష్ట్యా మన్యతే చేదిత్యర్థః (హ తశ్చేన్మన్యతే హతం) ఛిన్నదేహావయవః దేహాత్మదృష్ట్యా ఆత్మానం హతోఽహమితి మన్యతే చేదిత్యర్థః (ఉభౌ తౌ న విజానీతః) ఆత్మస్వరూపమితి శేషః (నాయం హన్తి) ఆత్మానమితి శేషః (న హన్యతే) ఆత్మస్వరూపమితి శేషః నను వేదాన్తవేద్యపరిశుద్ధాత్మస్వరూపే కథం హననాదిప్రసక్తిరితి తత్పూ ర్వకనిషేధావివాచ్యం - తస్యైవ షణ్ణాం భూతతయా తత్ప్రియుక్తలత్సంభవాదితి ద్రష్టవ్యం ఇమామస్త్రి ప్రస్తుత్యనియతత్వాదేవ సిద్ధం- తత్ర హి * వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతమితి వాయ్వాన్తరిక్షయోర్నిత్యత్వశ్రవణేఽపి * ఆత్మన ఆకాశస్సంభూతః ఆకాశాద్వాయురితి తయోరుత్పత్తిశ్రవణాత్,ఏ కవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థం సర్వస్య వస్తునో బ్రహ్మవికారత్వస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వాచ్చ యథోత్పత్తిరఙ్గీక్రియతే-ఏవం జీవానాం నిత్యత్వశ్రవ ణేఽపి * తోయేన జీవాన్వ్యససర్జ భూమ్యాం * ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజతేతి జీవానామపి సృష్టిశ్రవణాత్ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థం జీవస్యాపి సృష్టిర భ్యుపగన్తవ్యేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * నాత్మాశ్రుతేర్నిత్యత్వాచ్చ తాభ్య ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం-ఆత్మా నోత్పద్యతే- * న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్ * జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావిత్యుత్పత్తినిషేధశ్రుతేః, తాభ్య ఏవ శ్రుతిభ్యో నిత్యత్వావగమాచ్చ సహోత్పత్తిశ్రుతిసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞావిరోధశ్శఙ్క్యః-స్వరూప స్యనిత్యత్వేఽపి జ్ఞానసంకోచవికాసలక్షణాన్యథాభావరూపావస్థాన్తరాపత్తిసత్త్వేన ఉత్పత్తిశ్రుతేస్సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయాశ్చోపపత్తేః, రుత్పత్తినిషేధశ్రు తేశ్చ స్వరూపాన్యథాభావలక్షణోత్పత్త్యభావపరతయా అవిరోధాత్, ఇయాంస్తు విశేషః-చిదచిదీశ్వరాణాం త్రయాణామపి అవస్థాన్తరాపత్తిలక్షణో త్పత్తిరూపో వికారోఽస్త్యేవ- తథాప్యచేతనానాం స్వరూపాన్యథాభావలక్షణోత్పత్తిః జీవానాం తు సా నాస్తి- అపి తు జ్ఞానసంకోచవికాసలక్షణస్వ భావాన్యథాభావరూపోత్పత్తిః ఈశ్వరస్య తు తన్నియన్తృత్వాద్యవస్థాసత్త్వేఽపి ఉక్తలక్షణోఽనిష్టవికారద్వయాభావాత్ * నిత్యో నిత్యానామితి పరమా త్మన ఇతరవిలక్షణనిత్యత్వోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం వర్ణితశ్చ సూత్రార్థః నను * న జాయతే మ్రియతే వా ఇతి శ్రుతిప్రతిషిద్ధా జీవోత్పత్తిః * వాసుదేవాత్సం కర్షణో నామ జీవో జాయత ఇతి శ్రీపాఞ్చరాత్రే ప్రతిపాద్యతే- సా చ జీవే న సంభవతి తథా * సంకర్షణాత్ ప్రద్యుమ్నసంజ్ఞం మనో జాయత ఇతి కర్తుర్జీ వాత్కరణస్య మనస ఉత్పత్తిః శ్రూయమాణాపి న సంభవతి - కర్తుర్జీవాత్కరణోత్పత్తేః * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేతి మనసో బ్ర హ్మణ ఉత్పత్తిప్రతిపాదకశ్రుతివిరుద్ధత్వాదితి * ఉత్పత్త్యసంభవాత్ * న చ కర్తుః కరణమితి సూత్రద్వయేన పూర్వపక్షం కృత్వా- * విజ్ఞానాదిభావే వా తద ప్రతిషేధః * విప్రతిషేధాచ్చేతి సూత్రాభ్యాం సిద్ధాన్తితం- వాశబ్దః పూర్వపక్షవ్యావృత్త్యర్థః విజ్ఞానం చ తదాది చ విజ్ఞానాది నను * చక్షుస్తో ఘురితి ఆదిశబ్దస్య నిత్యపుల్లిఙ్గత్వాత్ కథమేతదితి చేత్ నాయం ఘుః-అపి తు * అజశక్షణ ఇత్యసాధావశ్యకాద్ధణిని ప్రత్యయే ఆది ఇతి రూపం సిధ్యతి- తేన చ నిఖిలజగత్సంహర్తృత్వముఖేన కారణత్వం ప్రతిపాద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం ఆదివిజ్ఞానం - పరమాత్మేత్యర్థః * సంకర్షణో నామ జీవో జాయత ఇతి శ్రుతస్య జీవశబ్దార్థస్య తదభిమాని పరమాత్మభావే సతి శాస్త్రప్రామాణ్యప్రతిషేధస్సిధ్యతి పరమాత్మనశ్చ జననం నామ స్వేచ్ఛాధీనశరీరపరిగ్రహః తస్మిన్నేవ పా ఞ్చరాత్రే * స హ్యనాదిరనన్తశ్చేతి జీవోత్పత్తేర్విశేషేణ ప్రతిషిద్ధత్వాత్ విప్రతిషేధాచ్చ నానాసంభవాత్ * సంకర్షణో నామ జీవో జాయత ఇత్యనేన జీవాభి మానిసంకర్షణస్య ఇచ్ఛాధీనశరీరపరిగ్రహరూపోత్పత్తిః ప్రతిపాద్యత ఇతి న పాఞ్చరాత్రాప్రామాణ్యమితి సూత్రద్వయార్థః నను సాంఖ్యపాశుపతాద్యధిక రణవదిదమప్యధికరణం పాఞ్చరాత్రప్రామాణ్యప్రతిషేధకం కిం న స్యాదితి చేత్ వేదోపబృంహణాయ భారతసంహితాం కుర్వతా బాదరాయణేన * ఇదం శతసహస్రాద్ధి భారతాఖ్యానవిస్తరాత్। ఆమథ్య మతిమన్థానం దధ్నో ఘృతమివోద్ధృతం। నవనీతం యథా దధ్నో ద్విపదాం బ్రాహ్మణో యథా। ఆరణ్యకం చ వేదేభ్య ఓషధీభ్యో యథామృతం। ఇదం మహోపనిషదం చతుర్వేదసమన్వితం। సాంఖ్యయోగకృతాన్తేన పాఞ్చరాత్రానుశబ్దితం। ఇదం శ్రేయ ఇదం బ్రహ్మ ఇ దం హితమనుత్తమం। ఋగ్యజుస్సామభిర్జుష్టం అథర్వాఙ్గిరసైస్తథా। భవిష్యతి ప్రమాణం వై ఏతదేవానుశాసనం। * బ్రాహ్మణైః క్షత్రియైర్వైశ్యైశ్శూద్రై శ్చ కృతలక్షణైః। అర్చనీయశ్చ సేవ్యశ్చ పూజనీయశ్చ మాధవః। సాత్వతం విధిమాస్థాయ గీతస్సంకర్షణేన యః * అస్మాత్ప్రవక్ష్యతే ధర్మాన్మనుస్స్వాయంభువ స్తథా ఇత్యాదిభిర్వచనైః బహుషు స్థలేషు పాఞ్చరాత్రప్రామాణ్యం ప్రతిష్ఠాపితవతా శారీరకశాస్త్రే తదప్రామాణ్యం నిరాక్రియత ఇత్యస్యాసఙ్గతత్వాత్ న న్వేవం * ఏవం తత్త్వమిదం కృత్స్నం సాఙ్ఖ్యానాం విదితాత్మనాం। యదుక్తం యతిభిర్ముఖ్యైః కపిలాదిభిరీశ్వరైః। యస్మిన్నవిభ్రమాః కేచిద్దృశ్యన్తే మనుజర్ష భ। గుణాశ్చ యస్మిన్ బహవో దోషహానిశ్చ కేవలా, ఇతి కాపిలమతస్య భారతే భ్రమాదిదోషాభావప్రతిపాదనాత్, * సర్వేషు చ నృపశ్రేష్ఠ జ్ఞానేష్వేతేషు దృ శ్యతే। యథాగమం యథాన్యాయం నిష్ఠా నారాయణః ప్రభుః ఇతి సాంఖ్యయోగపాశుపతాదీనామపి నారాయణనిష్ఠత్వప్రతిపాదనాత్, * తమేవ శాస్త్రక ర్తారః ప్రవదన్తి మనీషిణ ఇతి తచ్ఛాస్త్రకర్తౄణామపి నారాయణప్రతిపాదకత్వస్య ప్రతిపాదనాత్, * సాంఖ్యం యోగః పాఞ్చరాత్రం వేదాః పాశుపతం త థా। ఆత్మప్రమాణాన్యేతాని న హన్తవ్యాని హేతుభిరితి సర్వేషామప్యాత్మప్రమాణత్వప్రతిపాదనాచ్చ * సర్వే ప్రమాణం హి తథా యదైతచ్ఛాస్త్రముత్తమ మితి పాఞ్చరాత్రదృష్టాన్తేన ఇతరశాస్త్రాణామపి ప్రామాణ్యప్రతిపాదనాచ్చ తత్పాదేసాఙ్ఖ్యపాశుపతాద్యాగమానామపి ప్రామాణ్యం న నిరాక్రియత ఇతి చేత్ సత్యం - భ్రమవిప్రలిప్సాదిరాహిత్యం శాస్త్రకర్తౄణాం, పరమతాత్పర్యం నారాయణ ఏవేతి, చ సమానం. తథాపి అబహుశ్రుతతయా త ద్వ్యాఖ్యాతౄణాం హృదయమజానన్తః ఆపాతప్రతిపన్నమేవార్థం తాత్త్వికం మన్యమానా యే ప్రత్యవతిష్ఠన్తే- తాన్ప్రతి సాంఖ్యాద్యాగమానామాపాతప్రతి పన్నార్థమాత్రపరత్వమఙ్గీకృత్య సూత్రకృతా తన్నిరసనం కృతం. పాఞ్చరాత్రశాస్త్రం తు పరతత్త్వహితపురుషార్థానామేవాపాతతోఽపి ప్రతీతేః,

అణోరణీయాన్మహతో మహీయానాత్మాస్య జన్తోర్నిహితో గుహాయాం।
తమక్రతుః పశ్యతి వీతశోకో ధాతుః ప్రసాదాన్మహిమానమాత్మనః॥ ౨౦

...ఉపాదానభేదాద్య ప్రతీతే, శ్చకృత్స్న ప్రమాణమెవెతి నైకదేశస్య ప్రామాణ్యశఙ్కావకాశ ఇతి ద్రష్టవ్యం ఏవమేకవ్యాఖ్యానైర్యుక్తం ప్రకృతమనుసరామః ౧౯

శం — కథం పునరాత్మానం జానాతీతి ఉచ్యతే- అణోః - సూక్ష్మాదణీయాన్ శ్యామాకాదేరణుతరః మహతః - మహత్పరిమాణాన్మహీయాన్- మహత్తరః పృథివ్యాదేః అణుమహద్వా యదస్తిలోకే వస్తు-తత్తేనైవాత్మనా నిత్యేనాత్మవత్ సమ్భవతి- తదాత్మనా వినిర్ముక్తమసత్సమ్పద్యతే తస్మాదసావేవాత్మా అణోరణీయాన్ మహతో మహీయాన్- సర్వనామరూపవస్తూపాధికత్వాత్ సచాత్మా అస్యజన్తోః- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తస్య ప్రాణిజాతస్య గుహాయాం- హృదయే నిహితః- ఆత్మభూతః స్థిత ఇత్యర్థః తం- ఆత్మానం దర్శన శ్రవణమనన విజ్ఞానలిఙ్గం అక్రతుః - అకామః అదృష్టబాహ్యవిషయోపరతబుద్ధిరిత్యర్థః యదా చైవం- తదా మనఆదీని కరణాని ధాతవః - శరీరస్య ధారణాత్ - ప్రసీదన్తీతి ఏషాం ధాతూనాం ప్రసాదాదాత్మనో మహిమానం కర్మనిమిత్తవృద్ధిక్షయరహితం పశ్యతి వీతశోకః ధాతుప్రసాదాన్మహిమానమాత్మనో ఽయమహమస్మీతి సాక్షాద్విజానాతి- తతో విగతశోకో భవతి అన్యథా దుర్విజ్ఞేయోఽయమాత్మా కామిభిః ప్రాకృతైః పురుషైః ౨౦

ఆ — అకామత్వాదిసాధనాన్తరవిధానార్థముత్తరవాక్యమవతారయతి (కథం పునరితి) ఏకస్యాణుత్వం మహత్త్వం చ విరుద్ధం కథమనూద్యత ఇత్యాశఙ్క్యాణుత్వాద్యర్థ్యాపాధిస్థానత్వాద్వ్యవహారః- న తత్త్వతః... (అణుమహద్వేతి) ౨౦

రం — ఏవం మన్త్రద్వయేన ప్రత్యగాత్మస్వరూపం విశోధ్య తదాత్మభూతపరమాత్మస్వరూపమాహ (అణోరణీయానిత్యాదినా) అణోః- సర్వాచేతనాపేక్షయా సూక్ష్మాచ్చేతనాదణుతరః తతోఽపి సూక్ష్మః తదన్తః ప్రవేశయోగ్య ఇత్యర్థః మహతః - ఆకాశాదేరపి మహత్తరః స్వావ్యాప్తవస్తురహిత ఇత్యర్థః అస్య జన్తోః- *న జాయతే మ్రియతే వేతి మన్త్రద్వయనిర్దిష్టస్య ఆత్మా - అన్తః ప్రవిశ్య నియన్తేత్యర్థః అతశ్చ పూర్వమన్త్రద్వయనిర్దిష్టాత్ ప్రత్యగాత్మస్వరూపాత్ అణోరణీయానితి మన్త్రసందర్భ ప్రతిపాద్యస్యాన్య ఏవేతి సిద్ధం సచాస్య జన్తోరిత్యస్య హృదయగుహావాచినా సంబన్ధనాపేక్షేణ గుహాయామిత్యనేనైవాన్వితత్వేన నాత్మేత్యనేనాన్వయ ఇతి శఙ్క్యం- ఆత్మశబ్దాన్వితస్యైవ కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాన్వయే దోషాభావాత్, *మూలతశ్శాఖాం పరివాస్యోపవేషం కరోతీత్యత్ర శాఖాం మూలతః పరివాస్య మూలతః ఉపవేషం కరోతి... స్యాపి మూలత ఇత్యస్య ఉపవేషం కరోతీత్యనేనాపి అన్వయస్యాఙ్గీకృతత్వాత్, జీవహృదయగుహావర్తిత్వప్రతిపాదనేఽపి జీవభేదసిద్ధేశ్చ నహి జీవస్యైవ జీవగుహావర్తిత్వప్రతిపాదనే ప్రయోజనమస్తి. నను *న జాయత ఇత్యుపన్యస్తస్యాత్మనః జాయమానవాచి జన్తుశబ్దేన పరామర్శ న్యాయానుపపన్నతయా... సత్యత్వాదిసన్నిధాపి తద్దేహపరతయా ఏవ వక్తవ్యత్వేన తద్గుహాహిత ఆత్మా ప్రాగుపన్యస్తో జీవ ఏవాస్తు న చ కర్తృత్వభోక్తృత్వాదివిశిష్టతయా సదా అహమితి భాసమానే జీవే *కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతి *క ఇత్థా వేద యత్ర స ఇతి ఉత్తరసన్దర్భప్రతిపాద్యదుర్విజ్ఞానత్వం కథమన్వేత్వితి వాచ్యం- జీవస్య కర్తృత్వాదివిశిష్టతయా సర్వలోకవిదితత్వేఽపి ముక్తప్రాప్య బ్రహ్మస్వరూపవిశిష్టతయా దు... * ప్రాణీ తు చేతనో జన్మీ జన్తుజన్యశరీరిణ ఇతి జన్తుశబ్దస్య చేతన పర్యాయతయా ప్రకృతజీవవాచిత్వసంభవాత్, అస్యేతి శబ్దస్య చ పూర్వసన్దర్భోపస్థాపిత ప్రత్యగాత్మవిషయత్వసంభవే ప్రత్యక్షోపస్థాపిత దేహవిషయత్వా శ్రయణస్యాయుక్తత్వాత్, అత్ర న్త్రాణుత్వమహత్త్వయోః *ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయేఽణీయాన్ వ్రీహేర్వా యవాద్వా సర్షపాద్వా శ్యామాకాద్వా శ్యామాకతణ్డులాద్వా ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే జ్యాయాన్ పృథివ్యా జ్యాయానన్తరిక్షాజ్జ్యాయాన్ దివో జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్య ఇత్యాదిషు పరమాత్మధర్మతయాఽణోరణీయానితి మన్త్ర ప్రతిపాద్యస్య జీవత్వశఙ్కాయా అసంభవాత్,. నను *నేతరోఽనుపపత్తేరితి సూత్రే *సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి వాక్యశ్రుత విపశ్చిత్త్వస్య బ్రహ్మసాధారణలిఙ్గత్వస్య భాష్యే ప్రతిపాదితత్వాత్ *న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదితి మన్త్రస్యాపి పరరీత్యా పరమాత్మపరత్వమేవాస్తు ఏవం సతి *అన్యత్ర ధర్మాదితి ప్రశ్నస్య ప్రాప్యద్వయపరత్వం, ప్రతివచనస్య ప్రాప్యద్వయపరత్వం, మాత్రిత్య *న జాయత ఇత్యాదిమన్త్రద్వయస్య ప్రాప్యజీవస్వరూపపరత్వం, అణోరణీయానితి సన్దర్భస్య చ పరమాత్మపరత్వం, మిత్యాదిపరికల్పనక్లేశో నాశ్రయణీయ ఇతి చేత్ న - హన్తా చేన్మన్యతే హన్తుమిత్యాది ప్రతిషేధాద్యనుపపత్త్యా విపశ్చిచ్ఛబ్దే ముఖ్యార్థత్యాగస్యావశ్యకత్వేన తన్మన్త్రద్వయస్యాణోరణీయానిత్యాదిమన్త్రసన్దర్భస్య చ ఏకవిషయత్వాసంభవాత్. శిష్టముత్తరత్ర స్పష్టయిష్యతే. (తమక్రతుం పశ్యతీతి) తం- తాదృశం పరమాత్మానమక్రతుః- కామ్యకర్మాదిరహితస్సన్ ధాతోః- ధారకస్య పరమాత్మనః ప్రసాదాదాత్మనో మహిమానం- మహత్త్వసంపాదకం స్వసార్వజ్ఞ్యాదిగుణావిర్భావహేతుభూతం పరమాత్మానం యదా పశ్యతి - తదా వీతశోకో భవతీత్యర్థః ద్యుభ్వాద్యధికరణే *జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమితి మన్త్రఖణ్డం ప్రస్తుత్య *అయం యదా స్వస్మాదన్యం సర్వస్యేశం ప్రీయమాణం, మస్యేశ్వరస్య మహిమానం చ నిఖిలజగన్నియమనరూపం, పశ్యతి - తదా వీతశోకో భవతీతి భగవతా భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతత్వాత్తదనుసారేణాపి పరమాత్మనో నిఖిలజగన్నియమనరూపం మహిమానం చ యః పశ్యతి- స వీతశోకో భవతీత్యర్థః ధాతుప్రసాదాద్వీతశోకో భవతీతి వాఽన్వయః *ప్రసీదత్యచ్యుతస్తస్మిన్ ప్రసన్నే క్లేశసంక్షయ ఇతి స్మృతేరితి ద్రష్టవ్యం అక్రతుం పశ్యతి ధాతుః ప్రసాదాన్మహిమానమీశమితి పాఠే అక్రతుం- కర్మకృతోత్కర్షాపకర్షశూన్యమిత్యర్థః ధాతుః- భగవతః ౨౦

ఆసీనో దూరం వ్రజతి శయానో యాతి సర్వతః। కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతి॥ ౨౧

అశరీరగ్ం శరీరేష్వనవస్థేష్వవస్థితం। మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి॥ ౨౨

నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన।
యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూగ్ం స్వాం॥ ౨౩

శం — యస్మాదాసీనః-అవస్థితః అచల ఏవసన్ దూరం వ్రజతి శయానో యాతి సర్వతః ఏవమసావాత్మా దేవో మదామదః- సమదో ఽమదశ్చ సహర్షో ఽహర్షశ్చ విరుద్ధధర్మవానతో ఽశక్యత్వాజ్జ్ఞాతుం కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతి అస్మదాదేరేవ సూక్ష్మబుద్ధేః పణ్డితస్య సువిజ్ఞేయో ఽయమాత్మా స్థితిగతినిత్యానిత్యాదివిరుద్ధానేకధర్మోపాధికత్వాద్విరుద్ధధర్మవత్త్వాద్విశ్వరూప ఇవ చిన్తామణివదవభాసత ఇత్యతో దుర్విజ్ఞేయత్వం దర్శయతి (కస్తం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతీతి) కరణానాముపశమః శయనం కరణజనితస్యైకదేశవిజ్ఞానస్యోపశమః శయానస్య భవతి యదా చైవం- కేవలసామాన్యవిజ్ఞానత్వాత్సర్వతో యాతీవ యదా విశేషవిజ్ఞానస్థః స్వేన రూపేణ స్థిత ఏవ సన్మన ఆదిగతిషు తదుపాధికత్వాద్దూరం వ్రజతీవ స చేహైవ వర్తతే ౨౧

ఆ — విరుద్ధానేకధర్మవత్త్వాద్దుర్విజ్ఞేయశ్చేదాత్మా- కథం తర్హి పణ్డితస్యాపి సుజ్ఞేయః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్థితిగతీతి) విశ్వరూపో మణిర్యథా నానారూపో ఽవభాసతే పరం నానావిధోపాధిసన్నిధానాత్- న స్వతో నానారూపః, చిన్తామణౌ వా యద్యచ్చిన్త్యతే- తత్తచ్చిన్తోపాధికమేవావభాసతే- న తత్త్వతః,- తథా స్థితిగతినిత్యానిత్యాదయో విరుద్ధానేకధర్మా యేషాం- తదుపాధివశాదాత్మా విరుద్ధధర్మవానివావభాసత ఇతి యోజనా ఇతి తస్య సువిజ్ఞేయో భవతి- ఉపాధ్యవివిక్తదర్శినస్తు దుర్విజ్ఞేయ ఏవేత్యర్థః స్వతో విరుద్ధధర్మత్వం నాస్తీత్యేతదేవ శ్రుతియోజనయా దర్శయతి (కరణానామిత్యాదినా) (ఏకదేశవిజ్ఞానస్యేతి) మనుష్యో ఽహం నీలం పశ్యామీత్యాదిపరిచ్ఛిన్నవిజ్ఞానస్యేత్యర్థః ౨౧-౨౨

రం.— ధాతుః ప్రసాదైకలభ్యపరమాత్మతత్త్వమత్యన్తాలౌకికత్వాద్దురధిగమమితి దర్శయతి (ఆసీనో దూరం వ్రజతి శయానో యాతి సర్వత ఇతి) సర్వాత్మకత్వేన ఇతరత్ర విరుద్ధతయా ప్రతీయమానా అప్యాసీనత్వ దూరగన్తృత్వాదిధర్మా జీవద్వారాత్ప్రసన్తీతి భావః (కస్తమితి) హర్షాహర్షవిరుద్ధధర్మమధ్యస్థం తం పరమాత్మప్రసాదానుగృహీతమాదృశజనాదన్యః కో వా జ్ఞాతేత్యర్థః ౨౧

శం — తద్విజ్ఞానాచ్చ శోకాత్యయ ఇత్యపి దర్శయతి- అశరీరం- స్వేన రూపేణాకాశకల్ప ఆత్మా తమశరీరం శరీరేషు- దేవపితృమనుష్యాదిశరీరేష్వనవస్థేషు -అనిత్యేష్వవస్థితిరహితేష్వవస్థితం నిత్యమవికృతమిత్యేతత్, మహాన్తం- మహత్త్వస్యాపేక్షికత్వశఙ్కాయామాహ- విభుం- వ్యాపినమాత్మానం ఆత్మగ్రహణం స్వతో ఽనన్యత్వప్రదర్శనార్థం. ఆత్మశబ్దః ప్రత్యగాత్మవిషయ ఏవ ముఖ్యః, తమీదృశమాత్మానం మత్వా- అయమహమితి- ధీరః - ధీమాన్న శోచతి న హ్యేవంవిధస్యాత్మవిదః శోకోపపత్తిః అత్రానవధారణీయం నాస్తి ౨౨

రం.— (అశరీరమితి) కర్మకృతశరీరరహితం అనవస్థేషు- అస్థిరేషు నిత్యత్వేన తత్ర స్థితం మహాన్తం విభుం- మహావైభవశాలినం ఆత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి ౨౨

శం — యద్యపి దుర్విజ్ఞేయో ఽయమాత్మా- తథాప్యుపాయేన సువిజ్ఞేయ ఏవేత్యాహ - నాయమాత్మా ప్రవచనేన అనేకవేదస్వీకరణేన లభ్యః- జ్ఞేయః, నాపి మేధయా- గ్రన్థార్థధారణాశక్త్యా నబహునా శ్రుతేన కేవలేన కేన తర్హి లభ్య ఇతి ఉచ్యతే- యమేవ- స్వమాత్మానమేషః- సాధకో వృణుతే - ప్రార్థయతే- తేనైవాత్మనా వరిత్రా స్వయమాత్మా లభ్యః- జ్ఞాయత ఇత్యేతత్ నిష్కామశ్చాత్మానమేవ ప్రార్థయతే - ఆత్మనైవాత్మా లభ్యత ఇత్యర్థః కథం లభ్యత ఇతి ఉచ్యతే- తస్య- స్వాత్మకామస్యైష ఆత్మా వివృణుతే- ప్రకాశయతి పారమార్థికీం స్వాం తనూం- స్వకీయం యాథాత్మ్యమిత్యర్థః ౨౩

ఆ— (నబహునా శ్రుతేనేతి) ఆత్మప్రతిపాదకోపనిషద్విచారాతిరిక్తశాస్త్రశ్రవణేన న లభ్యః ఉపనిషద్విచారేణాపి కేవలేనేతి- సద్గురూపదేశరహితేన న లభ్యత ఇత్యర్థః. పరమేశ్వరాచార్యానుగ్రహేణ తు లభ్యత ఇత్యాహ (యమేవేతి) ఆత్మానమేవ సాధకః శ్రవణమననాదిభిర్వృణుతే- సంభజతే శ్రవణాదికాలేపి సో ఽహమిత్యుపాయేనైవానుసంధత్త ఇత్యర్థః తమేవేతిలక్షణయా పరమాత్మానుగ్రహేణైవ వరిత్రా ఽభేదానుసంధానవతా యథానుసంధానమాత్మతయైవ పరమాత్మా లభ్యో భవతీత్యర్థః వైపరీత్యేన వా యోజనా- ఆత్మత్వేష ప్రకరణే పరమాన్తర్యామిరూపేణ వ్యవస్థితో ఽయమేవ ముముక్షుం భజతే- ఉపగృహ్ణాతి తేనైవ పరమేశ్వరానుగృహీతేనాభేదానుసన్ధానవతా లభ్యత ఇత్యర్థః ౨౩

రం — ఈదృశాత్మప్రాప్త్యుపాయం దర్శయతి (నాయమాత్మేతి) అత్ర ప్రవచనశబ్దేన మననస్యైవ గ్రహీతుముచితత్వాత్, అధ్యాపనరూపస్య ప్రవచనస్య హేతుత్వాప్రసక్తేః, శ్రుతస్యైవ వ్యాసార్యైర్వివృతత్వాచ్చ ప్రవచనం- మననం. (యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యః) ఏషః- పరమాత్మా యం- సాధకం ప్రార్థయతే- తేన లభ్యః, ప్రార్థనీయపుంసా లభ్య ఇత్యర్థః తత్ప్రార్థనీయత్వంచ తత్ప్రియతమస్యైవ పుంసః. తత్ప్రియతమత్వంచ తత్ప్రీతిమత ఏవ, తతశ్చ భగవద్విషయిణీ ఉపాసకస్య ప్రీతిర్భగవత ఉపాసకే ప్రీతిముత్పాద్య తత్ప్రాప్తిహేతుర్భవతీత్యర్థః (తస్యైష ఆత్మా వివృ

నావిరతో దుశ్చరితాన్నాశాన్తో నాసమాహితః।
నాశాన్తమానసో వాపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాత్ ॥ ౨౪

యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ ఉభే భవత ఓదనః।
మృత్యుర్యస్యోపసేచనం క ఇత్థా వేద యత్ర సః॥ ౨౫

ఇతి ద్వితీయా వల్లీ.

...ఇతి తేన నామ్నా) తస్య- ఉపాసకస్య ఏష ఆత్మా - పరమాత్మా స్వరూపం ప్రకాశయతి- స్వాత్మానం ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః ... వార్థః ౨౩

శం — కించాన్యత్- దుశ్చరితాత్- ప్రతిషిద్ధాచ్ఛ్రుతిస్మృత్యవిహితాత్పాపకర్మణో నావిరతః-అనుపరతః నాపీన్ద్రియలౌల్యాదశాన్తః- అనుపరతః నాప్యసమాహితః- నైకాగ్రమనాః విక్షిప్తచిత్తః సమాహితచిత్తోఽపి సన్ సమాధానఫలార్థిత్వాత్ నాప్యశాన్తమానసః- వ్యాపృతచిత్తో వా ఆత్మానం ప్రాప్నుయాత్ కేన ప్రాప్నుయాదితి ఉచ్యతే- ప్రజ్ఞానేన- బ్రహ్మవిజ్ఞానేన ఏనం ప్రకృతమాత్మానమాప్నుయాత్ యస్తు దుశ్చరితాద్విరత ఇన్ద్రియలౌల్యాచ్చ సమాహితచిత్తః సమాధానఫలాదప్యుపశాన్తమానసశ్చాచార్యవాన్ ప్రజ్ఞానేన యథోక్తమాత్మానం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౨౪

ఆ — దుశ్చరితం- కాయికం పాపం ౨౪

రం — పరమాత్మప్రాప్తిహేతుభూతోపాసనాఙ్గతయా కాంశ్చిద్ధర్మానుపదిశతి (నావిరత ఇతి) పరదారపరద్రవ్యాపహారాదనివృత్తః- అనుపశాన్తకామక్రోధవేగః- నానావిధవ్యాపారవ్యాక్షిప్తతయానవహిత చిత్తః- అనియమితమనాశ్చ ఏనం - పరమాత్మానం ప్రజ్ఞానేన నాప్నుయాదిత్యర్థః పురుషార్థస్యైవానృతవదననిషేధస్య దర్శపూర్ణమాసప్రకరణే క్రత్వఙ్గతయా *నానృతం వదేదితి నిషేధవత్ పురుషార్థస్యాపి దుశ్చరితవిరత్యాదేరుపాసనాఙ్గతయా విధానముపపద్యతే తతశ్చ యస్తు పురుషార్థమపి దుశ్చరితనిషేధమతిలఙ్ఘ్య పరమాత్మోపాసనమారభ్య ... తస్య దుశ్చరితనిషేధరూపాఙ్గవైగుణ్యాదుపాసనసాద్గుణ్యం న సిధ్యతీత్యర్థః ౨౪

శం — యస్త్వనేవంభూతః- యస్య- ఆత్మనః- బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ బ్రహ్మక్షత్రే- సర్వధర్మవిధారకే అపి సర్వత్రాణభూతే ఉభే ఓదనం- అశనం భవతః- స్యాతాం సర్వహరోఽపి మృత్యుర్యస్యోపసేచనమివౌదనస్యాశనత్వేఽప్యపర్యాప్తః- తం ప్రాకృతబుద్ధిర్యథోక్తసాధనరహితః సన్ కః ఇత్థా- ఇత్థం ఏవం యథోక్తసాధనవానివేత్యర్థః వేద- విజానాతి యత్ర స ఆత్మేతి ౨౫

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ కఠవల్ల్యాం ద్వితీయవల్లీ భాష్యమ్

ఆ — యస్త్వనేవంభూతః-ఉక్తసాధనసమ్పన్నో న భవతి స కథం వేదేతి సమ్బన్ధః (అశనత్వేఽప్యపర్యాప్త ఇతి) అన్నత్వేఽప్యసమర్థః శాకస్థానీయ ఇత్యర్థః. యత్ర- స్వమహిమ్ని సః- ఏకోఽపి సంహర్తా వర్తతే- తథాభూతం తం కో వేదేతి సమ్బన్ధః ౨౫

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞాన కృతా కఠవల్ల్యాం ద్వితీయవల్లీ భాష్యవ్యాఖ్యా

రం — (యస్య బ్రహ్మ చేతి) బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ- బ్రహ్మక్షత్రాభ్యాముపలక్షితకృత్స్నచరాచరాత్మకమిదం జగత్ యస్య ఓదనో భవతి - యస్య వినాశ్యో భవతీత్యర్థః. యస్య మృత్యుః స్వయమదృశ్యమానత్వేఽపి సర్వస్యాదన హేతుర్భవతి సః - నిఖిలచరాచరసంహర్తా పరమాత్మా యత్ర-యస్మిన్ ప్రకారే స్థితః యత్ప్రకారవిశిష్టః తం ప్రకారవిశిష్టమిత్థా కో వేదేత్యర్థః ననుబ్రహ్మక్షత్రపదేన కృత్స్నచరాచరగ్రహణే కిం బీజమితి చేత్ ఉచ్యతే- బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ ఓదన ఇత్యుక్తే బ్రాహ్మణక్షత్రియవర్ణమాత్రం కిం... ప్రతిపాదనశబ్దముఖ్యార్థత్వాసంభవాదోదనశబ్దేన భోగ్యత్వం వా వినాశ్యత్వం వా లక్షణీయం నహి బ్రహ్మక్షత్రమాత్రభోక్తా తన్మాత్రసంహర్తా వా కశ్చిజ్జీవో వా పరమాత్మా వాస్తి నన్వన్తరాదిత్యవిద్యాయాం *యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే ఇతి సర్వలోకేశ్వరే పరమాత్మని ఉపాసనార్థం లోకవిశేషేశితృత్వశ్రవణవత్ సర్వసంహర్తర్యపి పరమాత్మని బ్రహ్మక్షత్రసంహరణముపాసనార్థముపదిశ్యతామితి చేన్న - తద్వదస్యోపాసనాప్రకరణత్వాసంభవాత్ అతో బ్రహ్మక్షత్రగ్రహణస్య చరాచరమాత్రోపలక్షణత్వం యుక్తం ఉక్తం చ సూత్రకృతా *అత్తా చరాచరగ్రహణాదితి నన్వేవమప్యోదనశబ్దేన కిమితి వినాశ్యత్వం లక్ష్యతే. గౌణత్వమపి శబ్దస్య సాధారణగుణమపహాయ అసాధారణగుణేనైవ నిర్వాహ్యం - సహ్యగ్నిర్మాణవక ఇత్యత్ర అగ్నిశబ్దేన పైఙ్గళ్యాదేరివ ద్రవ్యత్వాదేరుప

స్థితిరస్తి అతఏవ *మైత్రీతుహోతుశ్చమసః ప్రబ్రహ్మణః ప్రోద్గాతౄణాం ప్రయజమానస్యేత్యధ్వర్యుప్రైషే ఉద్గాతృశబ్దస్యబహువచనానురోధేన బహుత్వప్రాప్తావపి క్రత్వ్యాయాం షోడశర్త్విక్సాధారణాకారంవిహాయ ఉద్గాతృగణమాత్రలక్షణాపూర్వతన్త్రైర్విస్మితా తద్వదిహాపి బ్రహ్మక్షత్రవాక్యే ప్రతీయతేతిచేత్ ఉచ్యతే- వినాశ్యత్వంసాధారణాకారః- తథాపిమృత్యుర్యస్యోపసేచనమితివాక్యశేషానురోధాత్ సాధారణోఽపి గౌణ్యావృత్యాల క్షయితుముచితః నను ఉపసేచనశబ్దాపేక్షయా ఓదనశబ్దస్యముఖ్యత్వాత్ ఓదనశబ్దస్వారస్యానురోధేన సాధారణాకారరూపభోగ్యత్వేలక్షితే- జఘన్య ఉపసేచనపదమబాధకత్వాభిప్రాయేణకథంచిన్నీయతాం అతో బ్రహ్మక్షత్రభోక్తాయః - యస్యచమృత్యురబాధకః - సోఽస్మిన్మన్త్రే ప్రతిపాద్యః భోక్తృత్వంచజీవస్యైవేతిసఏవాస్మిన్మన్త్రే ప్రతిపాద్యతామితిచేత్ ఉచ్యతే - ఉపసేచనత్వేనరూపితస్యమృత్యోరోదనత్వరూపితేన బ్రహ్మక్షత్రశబ్దితేనవస్తునావత్ ప్రతీతసంబన్ధస్యసర్వాత్మనాబాధప్రసఙ్గాత్ నహియస్య బ్రహ్మక్షత్రంచభోగ్యం - యస్యచమృత్యురబాధకఇత్యుక్తేమృత్యోః బ్రహ్మక్షత్రస్యచసంబన్ధః ప్రతీయతే అతఉపసేచనశబ్దస్యఓదనశబ్దాపేక్షయాజఘన్యత్వేపిఅబాధకత్వరూపసాధారణగుణంవిహాయ - స్వయమద్యమానత్వేసతిఅన్యాదనహేతుత్వరూపాసాధారణరూపఏవగ్రాహ్యః తతశ్చఏకవాక్యానర్గతచరమశ్రుతోపసేచనపదానుసారేణఓదనశబ్దేనాపివినాశ్యత్వమేవలక్షణీయం-స్వబుద్ధ్యుపస్థాపనీయవిశేషాకారరూపగుణగ్రహణాదపిఏకవాక్యతాపన్నపదాన్తరోపస్థాపితగుణగ్రహణస్యైవబుద్ధిలాఘవేనఏకవాక్యతాసామర్థ్యానురోధేనచన్యాయ్యత్వాదిత్యస్యార్థస్యఅత్త్రధికరణే నిర్ణీతత్వాదిత్యలంపల్లవితేన ౨౫

ఇతి ద్వితీయవల్లీవ్యాఖ్యా

కఠోపనిషత్.

తృతీయవల్లీ.

హరిః ఓం॥ ఋతంపిబన్తౌసుకృతస్యలోకేగుహాంప్రవిష్టౌపరమేపరార్ధ్యే।
ఛాయాతపౌబ్రహ్మవిదోవదన్తి పఞ్చాగ్నయోయేచత్రిణాచికేతాః॥

శం — (ఋతంపిబన్తావితి) అస్యావల్ల్యాఃసంబన్ధః- విద్యావిద్యే [illegible] -నతుసఫలేతేయథావన్నిర్ణీతే తన్నిర్ణయార్థారథరూపకకల్పనా తథాచప్రతిపత్తిసౌకర్యం ఏవంచ ప్రాప్తృప్రాప్యగన్తృగన్తవ్యవివేకార్థంరథరూపకద్వారాద్వావాత్మానావుపన్యస్యేతే (ఋతమితి) ఋతం- సత్యం అవశ్యంభావిత్వాత్కర్మఫలం పిబన్తౌ-ఏకస్తత్రకర్మఫలంపిబతి- భుఙ్క్తే నేతరః తథాపిపాతృసంబన్ధాత్పిబన్తావుచ్యేతేఛత్రిన్యాయేన సుకృతస్య- స్వయంకృతస్యకర్మణః ఋతమితిపూర్వేణసంబన్ధః లోకే-అస్మింఛరీరే గుహాం- గుహాయాంబుద్ధౌప్రవిష్టౌ పరమే- బాహ్యపురుషాకాశసంస్థానాపేక్షయాపరమం పరార్ధ్యే-పరస్యచబ్రహ్మణోఽర్ధ్యం-స్థానం పరార్ధ్యం- హార్దాకాశం తస్మిన్హి పరంబ్రహ్మోపలభ్యతే తస్మిన్పరమేపరార్ధ్యే-హార్దాకాశే ప్రవిష్టావిత్యర్థః తౌచఛాయాతపావివవిలక్షణౌసంసారిత్వాసంసారిత్వేన బ్రహ్మవిదోవదన్తి-కథయన్తి నకేవలమకర్మిణఏవవదన్తి-పఞ్చాగ్నయః-గృహస్థాః. యేచత్రిణాచికేతాః-త్రిఃకృత్వోనాచికేతోఽగ్నిశ్చితోయైస్తే త్రిణాచికేతాః ౧

ఆ — (రథరూపకకల్పనేతి) ప్రసిద్ధరథసాదృశ్యకల్పనేత్యర్థః ఋతపానకర్తాజీవస్తావదేకశ్చేతనఃసిద్ధః ద్వితీయాన్వేషణాయాం లోకేనచ్ఛత్రశ్రవణే సమానస్వభావే ప్రథమప్రతీతిదర్శనాచ్చేతనతయాసమానస్వభావః పరమాత్మైవద్వితీయః ప్రతీయతే తస్యచోపచారాత్పాతృత్వమిత్యర్థః బాహ్యపురుషాకాశసంస్థానం- దేహాశ్రయఆకాశప్రదేశః. (పఞ్చాగ్నయఇతి) గార్హపత్యోదక్షిణాగ్నిరాహవనీయః సభ్యావసథ్యౌచేత్యేతేపఞ్చాగ్నయోయేషాంతేతథోక్తాః ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్స్వగ్నిదృష్టింయేకుర్వన్తి - అగ్నిహోత్రాధికారిణస్తేవాపఞ్చాగ్నయఇత్యర్థః ౧

రం — *కఇత్థావేదయత్రసఇత్యస్యదుర్జ్ఞానత్వేఅత్రఇత్థమాత్రఇత్యస్యార్థస్యదుర్బోధత్వేనసవయంతముపాసనేశక్తాఇతిమన్యమానం ప్రత్యుపాస్యోపాసకయోరేకగుహానుప్రవేశేనపరమాత్మనస్సూపాస్యత్వాద్వయమపిఉపాసితుంశక్తాఇతిద్వాభ్యాంమన్త్రాభ్యాందర్శయతి (ఋతంపిబన్తావిత్యాదినా) సత్యపదవాచ్యావశ్యమ్భావికర్మఫలమనుభవన్తౌసుకృతసాధ్యేలోకే - అస్మిన్నేవలోకే వర్తమానౌ - హృదయగుహాంప్రవిష్టౌ- తత్రాపిపరమాకాశే పరార్ధ్యే - పరార్ధం - సంఖ్యాయాఉత్తరావధిః తదర్హతీతిపరార్ధ్యం ఉత్కృష్టఇత్యర్థః. తాదృశేహార్దాకాశేవర్తమానౌ ఛాయాతపశబ్దాభ్యాంజ్ఞాజ్ఞౌలక్ష్యేతే అజ్ఞశబ్దేనజీవనిర్దేశస్యచాయమభిప్రాయః- ఉపాస్యోపాసకయోరేకగుహావర్తిత్వేతయోరేవప్రాప్యప్రాప్తృతయాప్రాప్యస్యచతత్ప్రాప్తిసాధనరథత్వేనరూపితేశరీరేఽవస్థానమయుక్తం - నహిరథేనప్రాప్తవ్యోఽర్థోరథస్థోభవతీతిశఙ్కానకార్యా- ప్రాప్యస్యపరమాత్మనస్తత్రావస్థితత్వేపిజీవస్య *పరాభిధ్యానాత్తుతిరోహితమిత్యుక్తరీత్యాపరమాత్మసంకల్పమూలకర్మరూపావిద్యావేష్టితతయాత

యస్సేతురీజానానామక్షరం బ్రహ్మ యత్పరం। అభయం తితీర్షతాం పారం నాచికేతగ్ం శకేమహి॥ ౨

నుభవలక్షణత్వాత్ప్రతిపైరభావేన ప్రాప్తృప్రాప్యయోర్జీవపరయోః రథత్వరూపితశరీరాన్తర్వర్త్యేకగుహావర్తిత్వకథనేనానుపపత్తిరితి (పఞ్చాగ్నయో యే చ త్రిణాచికేతాః) పఞ్చాగ్నిశుశ్రూషాపరిశుద్ధాన్తఃకరణాః త్రిణాచికేతాః- ఉక్తార్థః ఏవంభూతా బ్రహ్మవిదో వదన్తీత్యర్థః కేవలపఞ్చాగ్ని త్రిణాచికేతానామీదృశపరమాత్మప్రతిపాదనసామర్థ్యాత్ బ్రహ్మవిదామేవ పఞ్చాగ్నిత్వత్రిణాచికేతత్వే విశేషణే అస్య మన్త్రస్య జీవపరమాత్మపరత్వం సూత్రితం ॥ గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానావితి ननु कर्मफलभोगस्य परमात్మని ఋతంపిబన్తావితినిర్దిష్టకర్మఫలభోక్తృత్వస్యాసమ్భవాత్. సుకృతసాధ్యలోకవర్తిత్వ గుహావచ్ఛిన్నత్వయోః సర్వగతే పరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యసంభవాత్, ఛాయాతపనిర్దిష్టప్రకాశత్వప్రకాశత్వయోరపి జీవపరమాత్మపరత్వే ఽసంభవాత్, బుద్ధిజీవపరత్వే తు తస్య సర్వస్యాప్యుపపత్తేః, కర్మఫలభోగకరణకర్తృత్వోపచారేణ పిబన్తావితినిర్దేశస్యాప్యుపపత్తేః, బుద్ధిజీవపరత్వమేవాస్య మన్త్రస్య యుజ్యత ఇతిచేత్ ఏవమేవహి ॥ గుహాం ప్రవిష్టావితిసూత్రే ఆశఙ్క్య సఙ్ఖ్యాశ్రవణే సత్యేకస్మిన్ సంప్రతిపన్నే ద్వితీయాకాఙ్క్షాయాం ప్రతిపన్నజాతీయస్యైవ ద్వితీయస్య ... పరిగ్రహేబుద్ధిలాఘవా, ద్విజాతీయపరిగ్రహే జాతివ్యక్తిబుద్ధిద్వయాపేక్షయా గౌరవాత్, సంప్రతిపన్నజాతీయపరిగ్రహో యుక్తః - లోకే ఽప్యస్య గోర్ద్వితీయో ఽన్వేష్టవ్య ఇత్యుక్తే గౌరేవాన్విష్యత ఇతి దర్శనాత్ తథాచ ఋతపానలిఙ్గాత్ తస్య జీవస్య ద్వితీయశ్చేతనత్వేన తత్సజాతీయః పరమాత్మైవ గ్రాహ్యః - పరమాత్మనః ప్రయోజకకర్తృతయా ... స్యాపి సంభవా, దన్తఃకరణస్యాతన్త్రకర్తృత్వ ప్రయోజకకర్తృత్వయోరభావేన పిబన్తావితినిర్దేశస్యాన్యథాప్యసంభవా, త్సర్వగతే బ్రహ్మణి సుకృతసాధ్యలోకవర్తిత్వస్యాపి సంభవా, దస్మిన్నేవ ప్రకరణే ॥ గుహాహితం గహ్వరేష్ఠమితి పరమాత్మనో గుహాప్రవేశశ్రవణేన గుహాప్రవేశస్యాప్యుపపత్తేః. ఛాయాతపశబ్దాభ్యాం కించిజ్జ్ఞ సర్వజ్ఞయోః ప్రతిపాదనసంభవాత్, జీవపరమాత్మపరఏవాయం మన్త్ర ఇతి సమర్థితత్వాత్ నత్వదుక్తశఙ్కావకాశః- ॥ తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తీతి సత్త్వమితి పైఙ్గిరహస్యబ్రాహ్మణానుసారేణ ॥ ద్వా సుపర్ణేతి మన్త్రస్య బుద్ధిజీవపరత్వాత్, ... ఋతం పిబన్తావితి మన్త్రస్య ॥ ద్వా సుపర్ణేతి మన్త్రైకార్థ్యస్య ప్రతిపాదితత్వాత్, అయమపి మన్త్రో బుద్ధిజీవపర ఇత్యస్యాశ్శఙ్కాయాః ॥ గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానావితి సూత్రకృతైవ నిరాకృతత్వాత్ కించ - జీవే గుహాప్రవేశస్య బుద్ధ్యుపాధికతయా స్వతః ప్రవేశవత్త్వాబుద్ధ్యా సహ జీవస్య గుహాం ప్రవిష్టావితి గుహాప్రవేశవర్ణనం సఙ్గచ్ఛతే- ఉపష్టమ్భకాధీనగురుత్వశాలిని సువర్ణే గురు సువర్ణమితి వ్యవహారసమ్భవేప్యుపష్టమ్భకసువర్ణే గురుణీ ఇతి వ్యవహారాదర్శనాత్ అతఏవ పరపక్షే సూత్రానుసారేణ అస్య మన్త్రస్య జీవపరమాత్మపరతయా కృతం యోజనాన్తరమప్యనుపపన్నం- ॥ అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతి శ్రుత్యనుసారేణ పరమాత్మనో జీవభావేనానుప్రవేశాభావాత్ -జీవపరమాత్మానౌ గుహాం ప్రవిష్టావితి నిర్దేశానుపపత్తె, ర్జీవభావేన బ్రహ్మణస్సంసారమభిప్రేత్య బ్రహ్మ సంసరతీతి వ్యవహారసత్త్వేపి జీవబ్రహ్మణీ సంసరత ఇతి వ్యవహారాసమ్భవాత్, ॥ జీవేశావాభాసేన కరోతి మాయా చావిద్యా చ స్వయమేవ భవతి ॥ కార్యోపాధిరయం జీవః కారణోపాధిరీశ్వరః ఇతి వచనానుసారేణ ప్రతిసృహీతే అవిద్యాయా వా అన్తఃకరణస్య వా జీవోపాధిత్వమితి పక్షద్వయేపి నావిద్యాన్తఃకరణయోః ప్రతిబిమ్బోపాధిత్వం యుజ్యతే - స్వచ్ఛద్రవ్యప్రతిహతిపరావృత్తనాయనరశ్మిగృహ్యమాణస్యైవ ప్రతిబిమ్బశబ్దార్థతయా అచాక్షుషస్య చైతన్యస్య ప్రతిబిమ్బత్వాసంభవేన అవిద్యాప్రతిబిమ్బో ఽన్తఃకరణప్రతిబిమ్బో వా జీవ ఇత్యాశ్రయణాయోగాత్ అతో ఽవిద్యావచ్ఛిన్నో ఽన్తఃకరణావచ్ఛిన్నో వా జీవ ఇతి పక్షద్వయమేవావశిష్యతే తత్ర చ హృదయగుహాయామవిద్యాన్తఃకరణాభ్యామవచ్ఛిన్నత్వేన అనవచ్ఛిన్నపరమాత్మనో గుహాప్రవేశవర్ణన శ్రుతేర్వ్యాన్తర్యామిబ్రాహ్మణస్యవానాఞ్జస్యమిత్యలమతిచర్చయా ప్రకృతమనుసరామః ౧

శం — యస్సేతుః- సేతురివ సేతుః ఈజానానాం- యజమానానాం కర్మిణాం దుఃఖసంతరణార్థత్వాత్ నాచికేతం- నాచికేతః అగ్నిః తం వయం జ్ఞాతుం చేతుం చ శకేమహి- శక్నువన్తః కించ- యచ్చాభయం- భయశూన్యం సంసారస్య పారం తితీర్షతాం- తర్తుమిచ్ఛతాం బ్రహ్మవిదాం యత్పరం- ఆశ్రయం అక్షరమాత్మాఖ్యం బ్రహ్మ- తచ్చ జ్ఞాతుం శకేమహి పరావరే బ్రహ్మణీ కర్మ బ్రహ్మవిదాశ్రయే వేదితవ్యే ఇతి వాక్యార్థః. ఏతయోరేవ హ్యుపన్యాసః కృతః ఋతం పిబన్తావితి ౨

ఆ — ननु नसन्ति ब्रह्मविदः పఞ్చాగ్నివిదశ్చ- సామ్ప్రతమనుపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్య పూర్వవిద్వదనుభవవిరోధమాహ (యస్సేతురిత్యాదినా) పూర్వేషాం యద్యపి బ్రహ్మవిత్త్వాదిసంభవతి- ప్రభావాతిశయాత్ తథాపి నాధునికానామల్పప్రజ్ఞానాం సంభవతీత్యాశఙ్క్య చేతనత్వాత్స్వభావికీజ్ఞాతృత్వయోగ్యతాస్తీత్యభిప్రేత్య తాత్పర్యమాహ (పరావరేణేతి) ౨

రం.— (యస్సేతురితి) యః సేతుః- ఆధారభూతః కర్మఫలప్రద ఇత్యర్థః ఈజానానామితి కానజన్తశ్శబ్దః (అక్షరం బ్రహ్మ యత్పరం) యన్నిర్వికారం పరం బ్రహ్మ (అభయం తితీర్షతాం పారం) సంసారసాగరం తితీర్షతాం నిర్భయం దృఢం తీరం (నాచికేతం శకేమహి) నాచికేతాగ్నిప్రాప్యముపాసితుం శక్తాస్స్మ ఇత్యర్థః. శకేర్వ్యత్యయేనశప్ నాచికేతం శకేమహీత్యస్య మన్త్రఖణ్డస్య తథైవ భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతత్వాత్. అతో దురుపాస్యత్వబుద్ధ్యా న భేతవ్యమితి భావః ౨

ఆత్మానꣳ రథినం విద్ధి శరీరꣳ రథమేవ తు। బుద్ధిం తు సారథిం విద్ధి మనః ప్రగ్రహమేవ చ॥ ౩
ఇన్ద్రియాణి హయానాహుర్విషయాꣳస్తేషు గోచరాన్।ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తం భోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః॥ ౪
యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవత్యయుక్తేన మనసా సదా।తస్యేన్ద్రియాణ్యవశ్యాని దుష్టాశ్వా ఇవ సారథేః॥ ౫
యస్తు విజ్ఞానవాన్భవతి యుక్తేన మనసా సదా।తస్యేన్ద్రియాణి వశ్యాని సదశ్వా ఇవ సారథేః॥ ౬

శం — తత్ర య ఉపాధికృతః సంసారీ విద్యావిద్యయోరధికృతో మోక్షగమనాయ సంసారగమనాయ చ- తస్య తదుభయగమనే సాధనో రథః కల్ప్యత ఇత్యాహ- తత్రాత్మానం- ఋతపం సంసారిణం రథినం- రథస్వామినం విద్ధి- విజానీహి శరీరం రథమేవ తు - రథబద్ధహయస్థానీయైరిన్ద్రియైరాకృష్యమాణత్వాచ్ఛరీరస్య బుద్ధిం తు - అధ్యవసాయలక్షణాం సారథిం విద్ధి - బుద్ధినేతృప్రధానత్వాచ్ఛరీరస్య సారథినేతృప్రధాన ఇవ రథః సర్వం హి దేహగతం కార్యం బుద్ధికర్తవ్యమేవ ప్రాయేణ మనః- సఙ్కల్పవికల్పాదిలక్షణం ప్రగ్రహమేవ చ- రశనామేవ విద్ధి మనసా హి ప్రగృహీతాని శ్రోత్రాదీని కరణాని ప్రవర్తన్తే- రశనయేవాశ్వాః ౩

ఆ — (తత్రేతి) తయోః ప్రథమగ్రన్థోక్తయోరాత్మనోర్మధ్యే ౩

రం ఆత్మానం రథినం విద్ధీత్యాదినా సోఽధ్వనః పారమాప్నోతీత్యన్తేన సంసారాధ్వపారభూతవైష్ణవపరమపదప్రాప్తౌ ... రథరూపముపదిశతి (ఆత్మానꣳ రథినం విద్ధి) శరీరాధిష్ఠాతారం రథినం విద్ధి శరీరమేవ చ రథం విద్ధీత్యర్థః బుద్ధిశ్చాధ్యవసాయాధీనత్వాద్దేహప్రవృత్తేస్తస్యాస్సారథిత్వమితి భావః ప్రగ్రహః- రశనా ౩

శం — ఇన్ద్రియాణి- చక్షురాదీని హయానాహుః రథకల్పనాకుశలాః-శరీరరథాకర్షణసామాన్యాత్ తేష్వేవ-ఇన్ద్రియేషు హయత్వేన పరికల్పితేషు గోచరాన్-మార్గాన్ రూపాదీన్ విషయాన్ విద్ధి ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తం-శరీరేన్ద్రియమనోభిస్సహితం-సంయుక్తమాత్మానం భోక్తేతి-సంసారీత్యాహుర్మనీషిణః- వివేకినః న హి కేవలస్యాత్మనో భోక్తృత్వమస్తి- బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతమేవ తస్య భోక్తృత్వం తథా చ శ్రుత్యన్తరం కేవలస్యాభోక్తృత్వమేవ దర్శయతి *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యాది ఏవం చ సతి వక్ష్యమాణరథకల్పనయా వైష్ణవస్య పదస్యాత్మతయా ప్రతిపత్తిరుపపద్యతే- నాన్యథా- స్వభావానతిక్రమాత్ ౪

ఆ — ఆత్మా రథస్వామీ యః కల్పితః- తస్య భోక్తృత్వం చ న స్వాభావికమిత్యాహ (ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తమితి) సోపాధికే భోక్తృత్వే అన్వయవ్యతిరేకౌ శాస్త్రం చ ప్రమాణమిత్యాహ (న హి కేవలస్యేతి) వైష్ణవపదప్రాప్తిశ్రుత్యనుపపత్త్యాపి న స్వాభావికం భోక్తృత్వమాత్మన ఇత్యాహ (ఏవం చ సతీతి) ౪-౫-౬-౭-౮-౯

రం — (ఇన్ద్రియాణి హయానాహుః) స్పష్టోఽర్థః (విషయాంస్తేషు గోచరాన్) తేషు-ఇన్ద్రియేషు హయత్వేన రూపితేషు గోచరాన్ - మార్గాన్ శబ్దాదివిషయాన్ విద్ధీత్యర్థః రథసారథిహయప్రగ్రహత్వేన రూపితానాం శరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధీనామథావేరథిత్వేన రూపితస్య స్వత ఏవానీశస్యాత్మనః గమనరూపలౌకికవైదికక్రియాకర్తృత్వమేవ నాస్తీత్యేతత్ప్రసిద్ధత్వేన దర్శయతి (ఆత్మేన్ద్రియేతి) ఆత్మశబ్దో దేహపరః మనశ్శబ్దస్తత్కార్యబుద్ధేరప్యుపలక్షకః పూర్వమన్త్రే బుద్ధేరపి సారథిత్వేన నిర్దిష్టత్వాత్ భోక్తా- కర్తృత్వభోక్తృత్వవానిత్యర్థః. న హి కేవలస్యాత్మనః కర్తృత్వం భోక్తృత్వం వాస్తీతి భావః ౪

శం — తత్రైవం సతి యస్తు బుద్ధ్యాఖ్యస్సారథిరవిజ్ఞానవాన్-అనిపుణః అవివేకీ ప్రవృత్తౌ చ నివృత్తౌ చ భవతి-యథేతరో రథచర్యాయాం. అయుక్తేన- అప్రగృహీతేనాసమాహితేన- తేన మనసా ప్రగ్రహస్థానీయేన సదా యుక్తో భవతి తస్యాకుశలస్య బుద్ధిసారథేరిన్ద్రియాణ్యశ్వస్థానీయాన్యవశ్యాని- అశక్యనివారణాని- దుష్టాశ్వాః- అదాన్తాశ్వా ఇవేతరసారథేర్భవన్తి అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి ౫

రం — శరీరాదేరథత్వాదిరూపణస్య ప్రయోజనమాహ (యస్త్వవిజ్ఞానవానిత్యాదినా మన్త్రద్వయేన) లోకే హి అసమీచీనసారథిప్రగ్రహవన్తః అశ్వా అవశీకృతా భవన్తి- ఏవం సారథిప్రగ్రహత్వేన రూపితయోర్విజ్ఞానమనసోరస్వాధీనత్వే అశ్వత్వేన రూపితానీన్ద్రియాణ్యవశ్యాని భవన్తి- నాన్యథేత్యర్థః ౫- ౬

శం — యస్తు పునః పూర్వోక్తవిపరీతస్సారథిర్భవతి. విజ్ఞానవాన్-నిపుణః వివేకవాన్ యుక్తేన మనసా- ప్రగృహీతమనాః సమాహితచిత్తస్సదా తస్యాశ్వస్థానీయానీన్ద్రియాణి ప్రవర్తయితుం నివర్తయితుం వా శక్యాని వశ్యాని- దాన్తాః సదశ్వా ఇవేతరస్య సారథేః ౬
అత్రానన్దగిరీయం రఙ్గరామానుజీయం చ నాస్తి.

యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవత్యమనస్కస్సదాఽశుచిః । నసతత్పదమాప్నోతి సగ్ంసారంచాధిగచ్ఛతి॥ ౭
యస్తువిజ్ఞానవాన్భవతి సమనస్కస్సదాశుచిః। సతుతత్పదమాప్నోతి యస్మాద్భూయోనజాయతే॥ ౮
విజ్ఞానసారథిర్యస్తు మనఃప్రగ్రహవాన్నరః। సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమంపదం॥ ౯
ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చ పరంమనః। మనసశ్చపరాబుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాన్పరః॥ ౧౦

శం — తత్ర పూర్వోక్తస్యావిజ్ఞానవతో బుద్ధిసారథేరిదం ఫలమాహ - యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవతి అమనస్కః - అప్రగృహీతమనస్కః సతతమేవాశుచిస్సదైవ సరథీ తత్ - పూర్వోక్తమక్షరం యత్పరంపదం తన్నాప్నోతి తేన సారథినా నకేవలం తన్నాప్నోతి- సంసారంచ జన్మమరణలక్షణమధిగచ్ఛతి అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౭

రం — హయత్వేనరూపితానామిన్ద్రియాణాం వశీకరణతదభావయోః ప్రయోజనం దర్శయతి మన్త్రద్వయేన (యస్త్వవిజ్ఞానవానిత్యాదినా) అమనస్కః- అనిగృహీతమనాః అతఏవాశుచిః- సర్వదాఽవిహితవిషయప్రవణత్వాదిత్యర్థః నకేవలం జిగమిషితప్రాప్యాభావమాత్రం- ప్రత్యుత గహనం సంసారకాన్తారమేవ ప్రాప్నోతీత్యర్థః ౭- ౮

శం — యస్తుద్వితీయోవిజ్ఞానవాన్భవతి విజ్ఞానవత్సారథ్యుపేతోరథీ- విద్వానిత్యేతత్ యుక్తమనాః సమనస్కః- సతతమేవ సదాశుచిః సతుతత్పదమాప్నోతి యస్మాదాప్తాత్పదాదప్రచ్యుతస్సన్ భూయః- పునర్నజాయతే సంసారే అత్రానన్దగిరీయం రఙ్గరామానుజీయంచ నాస్తి ౮

శం — కింతత్పదమిత్యాహ- విజ్ఞానసారథిర్యః- తథా వివేకబుద్ధిసారథిః పూర్వోక్తో మనఃప్రగ్రహవాన్ - ప్రగృహీతమనాః సమాహితచిత్తస్సన్ శుచిర్నరః- విద్వాన్ సోఽధ్వనః- సంసారగతేః పారం - పరమేవ అధిగన్తవ్యమిత్యేతత్ ఆప్నోతి-ముచ్యతే సర్వైస్సంసారబన్ధనైః. తద్విష్ణోః - వ్యాపనశీలస్య బ్రహ్మణఃపరమాత్మనో వాసుదేవాఖ్యస్యపరమం - ప్రకృష్టం పదం- స్థానం తత్త్వమిత్యేతత్ తత్పదమేవాప్నోతి విద్వాన్ అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి ౯

రం — కింతత్పదమిత్యాకాఙ్క్షాయాం తత్స్వరూపం దర్శయన్నుపసంహరతి (విజ్ఞానసారథిరితి) సమీచీనవిజ్ఞానమనస్కాలీ - సంసారాధ్వపారభూతం పరమాత్మస్వరూపం ప్రాప్నోతీత్యర్థః ౯

శం — అధునా యత్పదం గన్తవ్యం- తస్యేన్ద్రియాణి స్థూలాన్యారభ్య సూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ ప్రత్యగాత్మతయాఽధిగమః కర్తవ్య ఇత్యేవమర్థమిదమారభ్యతే స్థూలానితావదిన్ద్రియాణి తాని యైరర్థైరాత్మ ప్రకాశనాయారబ్ధాని- తేభ్య ఇన్ద్రియేభ్యస్స్వకార్యేభ్యస్తే పరాహ్యర్థాః - సూక్ష్మా మహాన్తశ్చ ప్రత్యగాత్మభూతాశ్చ తేభ్యోఽప్యర్థేభ్యశ్చపరం - సూక్ష్మతరం మహత్ప్రత్యగాత్మభూతంచమనః మనశ్శబ్దవాచ్యం మనస ఆరమ్భకం భూతసూక్ష్మం - సఙ్కల్పవికల్పాద్యారమ్భకత్వాత్ మనసోఽపిపరా - సూక్ష్మతరా మహత్తరా ప్రత్యగాత్మభూతా బుద్ధిః బుద్ధిశబ్దవాచ్యమధ్యవసాయాద్యారమ్భకం భూతసూక్ష్మం బుద్ధేరాత్మా- సర్వప్రాణిబుద్ధీనాం ప్రత్యగాత్మభూతత్వాదాత్మా. మహాన్- సర్వమహత్త్వాత్ అవ్యక్తాద్యత్ప్రథమంజాతం హైరణ్యగర్భతత్త్వం బోధాబోధాత్మకం మహానాత్మా బుద్ధేః పర ఇత్యుచ్యతే ౧౦

ఆ — (ప్రత్యగాత్మభూతాశ్చేతి) ప్రత్యగనపాయిస్వరూపభూతా ఇత్యర్థః నన్వర్థేభ్యో మనస ఆరమ్భకం భూతసూక్ష్మం పరం- తస్మాద్బుద్ధ్యారమ్భకం భూతసూక్ష్మం పరమితి నయుక్తం కార్యాపేక్షయా హ్యుపాదానముపచితావయవం వ్యాపకమనపాయిస్వరూపంచ ప్రసిద్ధం- యథా ఘటాదేర్మృదాదిః నచేహ భూతసూక్ష్మాణాం పరస్పరకార్యకారణభావోఽస్తి. సత్యం - తథాపి విషయేన్ద్రియవ్యవహారస్య మనోధీనతాదర్శనాన్మనస్తావద్వ్యాపకం కల్ప్యతే తచ్చ పరమార్థత ఏవాత్యన్తం... కృతం - తన్నిరాసాయోక్తం మనశ్శబ్దవాచ్యం భూతసూక్ష్మమితి. * అన్నమయంహి సోమ్యమన ఇత్యాది శ్రుతేర్భౌతికత్వావగమాత్, ... దర్శనాద్భౌతికమేవ తత్ ... బుద్ధిశ్చాత్మేతి కేచిన్ ... - తదపనయనార్థమాహ (బుద్ధిశబ్దవాచ్యమితి) కరణత్వాదిన్ద్రియబుద్ధేర్భౌతికత్వం సిద్ధం కరణత్వంచ స్వబుద్ధ్యాహముపలభ్య ఇత్యనుభవాత్సిద్ధం తతో భూతావయవసంస్థానేష్వేవార్థాదిషూత్తరోత్తరం పరాపరత్వం కల్ప్యతే ... దిదృక్షయా-నత్వర్థాదీనాం పరత్వం ప్రతిపిపాదయిషితం- ప్రయోజనాభావాద్వాక్యభేదప్రసఙ్గాచ్చేతి సురనరతిర్యగాదిబుద్ధీనాం విధారకత్వాత్ప్రత్యగనపాయాత్మోచ్యతే సూత్రసంజ్ఞకం హైరణ్యగర్భతత్త్వమిత్యర్థః (బోధాబోధాత్మకమితి) జ్ఞానక్రియాశక్త్యాత్మకమిత్యర్థః అథవా ఽధికారిపురుషాభిప్రాయేణబోధాత్మకత్వం, అవ్యక్తస్యాద్యః పరిణామ ఉపాధిరపఞ్చీకృతభూతాత్మకః- తేనరూపేణాబోధాత్మకత్వం, హిరణ్యగర్భస్యేత్యర్థః ౧౦

రం — వశీకార్యత్వాయ రథాదిరూపితేషు శరీరాదిషు యానీన్ద్రియాణి యేభ్యోఽవశీకార్యతాయాం ప్రధానాని- తాన్యుచ్యన్తే (ఇన్ద్రియేభ్యః పరా ఇత్యాదిమన్త్రద్వయేన) అస్యమన్త్రద్వయస్యార్థో భగవతా భాష్యకృతా ఆనుమానికాధికరణే ఉక్తః. ఇత్థంహితత్ర భాష్యం * తేషు రథాదిరూపితశరీ

మహతఃపరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషఃపరః। పురుషాన్నపరంకించిత్సాకాష్ఠాసాపరాగతిః॥ ౧౧
ఏషసర్వేషుభూతేషుగూఢాత్మానప్రకాశతే। దృశ్యతేత్వగ్ర్యయాబుద్ధ్యాసూక్ష్మయాసూక్ష్మదర్శిభిః॥ ౧౨

రాదిషుయానియేభ్యోవశీకార్యతాయాంప్రధానాని- తాన్యుచ్యన్తేఇన్ద్రియేభ్యఃపరాఇత్యాదినా తత్రహయత్వేనరూపితేభ్యఇన్ద్రియేభ్యోగోచరత్వేన రూపితావిషయావశీకార్యత్వేపరాః- వశ్యేన్ద్రియస్యాపివిషయసన్నిధావిన్ద్రియాణాందుర్నిగ్రహత్వాత్ తేభ్యోపిపరంప్రగ్రహరూపితంమనః- మనసివిషయప్రవణేవిషయాణాసన్నిధానస్యాప్యకించిత్కరత్వాత్ తస్మాదపిసారథిత్వరూపితాబుద్ధిఃపరా తస్యాఅపిరథిత్వేనరూపితఆత్మాకర్తృత్వేన ప్రాధాన్యాత్పరః సర్వస్యాత్మేచ్ఛాయత్తత్వాత్ ఆత్మైవమహానితివిశేష్యతే తస్మాదపిరథరూపితంశరీరంపరం - తదాయత్తత్వాజ్జీవస్యసకలపురుషార్థప్రవృత్తీనాం తస్మాదపిసర్వస్యాన్తరాత్మభూతోఽన్తర్యామీఅధ్వనఃపారభూతఃపరమపురుషః - యథోక్తస్యాత్మపర్యన్తస్యతత్సంకల్పాయత్తప్రవృత్తిత్వాత్ సఖల్వన్తర్యామితయాఉపాసనస్యాపినిర్వర్తకః- ॥పరాత్తుతచ్ఛ్రుతేఃఇతిహిజీవాత్మనఃకర్తృత్వంపరమపురుషాయత్తమితివక్ష్యతే వశీకార్యోపాసననిర్వర్త్యముక్త్యుపాయకాష్ఠాభూతఃపరమప్రాప్యశ్చసఏవ తదిదముచ్యతేపురుషాన్నపరంకించిత్సాకాష్ఠాసాపరాగతిరితి తథాఅన్తర్యామిబ్రాహ్మణే ॥యఆత్మనితిష్ఠన్నిత్యాదిభిఃసర్వంసాక్షాత్కుర్వన్సర్వంనియమయతీత్యుక్త్వా ॥నాన్యోతోఽస్తిద్రష్టేతినియన్త్రన్తరంనిషిధ్యతే భగవద్గీతాసుచ ॥అధిష్ఠానంతథాకర్తాకరణంచపృథగ్విధం। వివిధాచపృథక్చేష్టాదైవంచైవాత్రపఞ్చమమితి దైవమత్రపురుషోత్తమఏవ- ॥సర్వస్యచాహంహృదిసన్నివిష్టోమత్తఃస్మృతిర్జ్ఞానమపోహనంచేతివచనాత్ తస్యచవశీకరణంతచ్ఛరణాగతిరేవ. యథాహ॥ఈశ్వరస్సర్వభూతానాంహృద్దేశేఽర్జునతిష్ఠతి। భ్రామయన్సర్వభూతానియన్త్రారూఢానిమాయయా। తమేవశరణంగచ్ఛేతి తదేవం ॥ఆత్మానంరథినం[illegible]ఇత్యాదిరూపకవిన్యస్తా ఇన్ద్రియాదయఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థా ఇత్యత్రస్వశబ్దైరేవప్రత్యభిజ్ఞాయన్తే - సరథరూపితంశరీరమితిపరిశేషాత్తదవ్యక్తశబ్దేనోచ్యతే ఇతిభాషితం ౧౦-౧౧

శం మహతోపిపరం- సూక్ష్మతరంప్రత్యగాత్మభూతంసర్వమహత్తరంచావ్యక్తం - సర్వస్యజగతోబీజభూతమవ్యాకృతనామరూపసతత్త్వంసర్వకార్యకారణశక్తిసమాహారరూపమవ్యక్తమవ్యాకృతాకాశాదినామవాచ్యంపరమాత్మన్యోతప్రోతభావేనసమాశ్రితం - వటకణికాయామివవటవృక్షశక్తిః. తస్మాదవ్యక్తాత్పరః- సూక్ష్మతమఃసర్వకారణకారణత్వాత్ప్రత్యగాత్మత్వాచ్చమహాంశ్చ అతఏవపురుషః- సర్వపూరణాత్ తతోఽన్యస్యపరస్యప్రసఙ్గంనివారయన్నాహ (పురుషాన్నపరంకించిదితి) యస్మాన్నాస్తిపురుషాచ్చిన్మాత్రఘనాత్పరంకించిదపివస్త్వన్తరం-తస్మాత్సూక్ష్మత్వమహత్త్వప్రత్యగాత్మత్వానాంసాకాష్ఠా- నిష్ఠా పర్యవసానం. అత్రహీన్ద్రియేభ్యఆరభ్యసూక్ష్మత్వాదిపరిసమాప్తిః అతఏవచగన్తౄణాంసర్వగతిమతాంసంసారిణాంసాపరా- ప్రకృష్టాగతిః ॥యద్గత్వాననివర్తన్తఇతిస్మృతేః ౧౧

ఆ — ప్రలయేసర్వకార్యకారణశక్తీనామవస్థానమభ్యుపగన్తవ్యం శబ్దార్థసర్వశక్తిలక్షణస్యనిర్వ్యాపారస్యనిర్వాహాయ తాసాంశక్తీనాంసమాహారోమాయాతత్త్వంభవతి- బ్రహ్మణోఽసఙ్గత్వాదితిశక్తిసమాహారరూపమవ్యక్తమిత్యర్థః. ॥తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ ॥ఏతస్మిన్ఖల్వక్షరేగార్గ్యాకాశఓతశ్చప్రోతశ్చ ॥ మాయాంతుప్రకృతింవిద్యాన్మాయినంతుమహేశ్వరమిత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధిశ్చావ్యక్తస్య [illegible]ప్రధానాద్వైలక్షణ్యమాహ (పరమాత్మనీతి) శక్తిత్వేనాద్వితీయత్వావిరోధిత్వమాహ (వటకణికాయామివేతి) [illegible]శక్తిమద్వటబీజంస్వశక్త్యాసద్వితీయంకథ్యతే- తద్వద్బ్రహ్మాపిమాయాశక్త్యాసద్వితీయం సత్త్వాదిరూపేణనిరూప్యమాణేవ్యక్తిరన్యనాస్తీత్యవ్యక్తం- తతోఽవ్యక్తశబ్దాదప్యద్వైతావిరోధిత్వంద్రష్టవ్యం సర్వస్యప్రపఞ్చస్యకారణమవ్యక్తం- తస్యపరమాత్మపారతన్త్ర్యాత్పరమాత్మనఉపచారేణకారణత్వముచ్యతే- నత్వవ్యక్తవద్వికారితయా- అనాదిత్వాదవ్యక్తస్యపారతన్త్ర్యంచపృథక్సత్త్వేప్రమాణాభావాదాత్మసత్తైకసత్తావత్త్వాచ్చేత్యర్థః ౧౧

శం — ననుగతిశ్చేత్- ఆగత్యాపిచభవితవ్యం- కథంయస్మాద్భూయోనజాయతఇతి. నైషదోషః - సర్వస్యప్రత్యగాత్మత్వాదవగతిరేవగతిరిత్యుపచర్యతే ప్రత్యగాత్మత్వంచదర్శితమిన్ద్రియమనోబుద్ధిపరత్వేన యోహిగన్తా- సోఽయమప్రత్యగ్రూపంగచ్ఛతిఅనాత్మభూతం - నవిపర్యయేణ తథాచశ్రుతిః ॥అనధ్వగాఅధ్వసుపారయిష్ణవఇత్యాద్యాః. తథాచదర్శయతిప్రత్యగాత్మత్వంసర్వస్య- ఏషః- పురుషఃసర్వేషు - బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషుభూతేషుగూఢః- సంవృతః దర్శనశ్రవణాదికర్మావిద్యామాయాచ్ఛన్నఆత్మానప్రకాశతేఆత్మత్వేనకస్యచిద్రహో అహోఽతిగమ్భీరాదురవగాహ్యావిచిత్రాచేయంమాయా- యదయంసర్వోజన్తుఃపరమార్థతఃపరమార్థసతత్త్వోఽప్యేవంబోధ్యమానోఽహంపరమాత్మేతినగృహ్ణాతి. అనాత్మానందేహేన్ద్రియాదిసంఘాతమాత్మనోదృశ్యమానమపిఘటాదివదాత్మత్వేనాహమముష్యపుత్రఇత్యనూచ్యమానోపిగృహ్ణాతి. నూనంపరస్యైవమాయయామోముహ్యమానస్సర్వోలోకోయంబమ్భ్రమీతి తథాచస్మరతి ॥నాహంప్రకాశస్సర్వస్యయోగమాయాసమావృతఇత్యాది. నమువిరుద్ధమిదముచ్యతే ॥మత్వాధీరోనశోచతి॥నప్రకాశతఇతిచ-నైతదేవం-అసంస్కృతబుద్ధేరవిజ్ఞేయత్వాన్నప్రకాశతఇత్యుక్తం. దృశ్యతేతుసంస్కృతయాఅగ్ర్యయా-అగ్రమివాగ్ర్యా-తయా. ఏకాగ్రతయోపేతయేత్యేతత్. సూక్ష్మయా-సూక్ష్మవస్తునిరూపణపరయా కైః. సూక్ష్మదర్శిభిః- ॥ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థాఇత్యాదిప్రకారేణసూక్ష్మతాపారమ్పర్యదర్శనేనపరంసూక్ష్మంద్రష్టుంశీలంయేషాంతేసూక్ష్మదర్శినః-తైస్సూక్ష్మదర్శిభిః-పణ్డితైరిత్యర్థః. ౧౨

యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞస్తద్యచ్ఛేజ్జ్ఞాన ఆత్మని। జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేత్తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్త ఆత్మని॥ ౧౩
ఉత్తిష్ఠత జాగ్రత ప్రాప్య వరాన్నిబోధత। క్షురస్య ధారా నిశితా దురత్యయా దుర్గం పథస్తత్కవయో వదన్తి॥ ౧౪

ఆ — (పారయిష్ణవఇతి) సంసారపారంగతా ఇత్యర్థః. న ప్రకాశతే చేత్ తర్హి నాస్త్యేవేతి న వాచ్యం- లిఙ్గదర్శనాదిత్యాహ (దర్శనశ్రవణాదీతి) దర్శనశ్రవణాదీని కర్మాణ్యస్యేతి తథోక్తః. జీవస్యస్వప్రకాశత్వే బ్రహ్మణ్యేవ సత్యపి యోఽయం బ్రహ్మస్వరూపానవభాసః- స కేనాపి ప్రతిబన్ధేన కృత ఇతి కల్ప్యతే తచ్చ ప్రతిబన్ధకం న వస్తుజ్ఞానాత్మకం - శ్రుతేర్బాధప్రసఙ్గాత్ తతోఽవిద్యైవ ప్రతిబన్ధికేత్యాహ (అవిద్యామాయాచ్ఛన్న ఇతి) నిదిధ్యాసన ప్రయత్నేనైకాగ్ర్యమాయ క్షమన్తఃకరణం యథా సహకారి సమ్పద్యతే- తదా తత్సహకృతాన్మహావాక్యాదహం బ్రహ్మ ... దుత్పద్యతే- తస్యామవిద్యాయాం బ్రహ్మభావ ఇతి స్వతోఽపరోక్షయా వ్యవహ్రియత ఇతి దృశ్యత్వముపచర్యతే ... యత్ప్రియుక్తవ్యవహారం సత్ దృశ్య ఇతి ప్రసిద్ధం ౧౨-౧౩

రం — (ఏషసర్వేషుభూతేష్వితి) సర్వేషు భూతేషు ఆత్మతయా వర్తమానోఽసౌ గుణత్రయమాయాతిరోహితత్వేన అజితబాహ్యాన్తఃకరణానాం న యథావత్ప్రకాశతే అగ్ర్యయా- ఏకాగ్ర్యయుక్తయా బాహ్యాభ్యన్తర ... సూక్ష్మార్థవివేచనశక్తయా సూక్ష్మదర్శనశీలైర్దృశ్యత ఇత్యర్థః ౧౨

శం — ఏతత్ప్రతిపత్త్యుపాయమాహ- యచ్ఛేత్-నియచ్ఛేత్ ఉపసంహరేత్ ప్రాజ్ఞః- వివేకీ కిం వాక్-వాచం వాగత్రోపలక్షణార్థా సర్వేన్ద్రియాణాం క్వ మనసీ-మనసి ఛాన్దసం దైర్ఘ్యం. తచ్చ మనో యచ్ఛేజ్జ్ఞానే- ప్రకాశస్వరూపే బుద్ధావాత్మని బుద్ధిర్హి మన ఆదికరణాన్యాప్నోతీత్యాత్మా- తేషాం ప్రత్యక్స్థానం. బుద్ధిమాత్మని మహతి- ప్రథమజే నియచ్ఛేత్ ప్రథమజవత్స్వచ్ఛస్వభావమాత్మనో విజ్ఞానమాపాదయేదిత్యర్థః తం చ మహాన్తమాత్మానం యచ్ఛేచ్ఛాన్తే సర్వవిశేషప్రత్యస్తమితరూపే ... సర్వాన్తరే సర్వబుద్ధిప్రత్యయసాక్షిణి ముఖ్యే ఆత్మని ౧౩

అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి

రం — బాహ్యాభ్యన్తరకరణవ్యాపారరాహిత్యప్రకారం, * అధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతి నిర్దిష్టజీవస్వరూపజ్ఞానప్రకారం చ దర్శయతి (యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీత్యాదినా) ఇమం మన్త్రం ప్రస్తౌతి తం హి భాష్యకృతా *హయాదిరూపితానామిన్ద్రియాణాం వశీకరణప్రకారోఽయముచ్యతే (యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ) వాచం మనసి నియచ్ఛేత్ వాక్పూర్వకాణి కర్మేన్ద్రియాణి జ్ఞానేన్ద్రియాణి చ మనసి నియచ్ఛేదిత్యర్థః వాక్ఛబ్దాద్ద్వితీయాయాః * సుపాం సులుగిత్యాదినా లుక్ మనసీ ఇతి సప్తమ్యాశ్ఛాన్దసో దీర్ఘః (తద్యచ్ఛేజ్జ్ఞాన ఆత్మని) తత్- మనః బుద్ధౌ నియచ్ఛేత్ జ్ఞానశబ్దేనాత్ర పూర్వోక్తా బుద్ధిరభిధీయతే జ్ఞాన ఆత్మనీతి సామానాధికరణేన సప్తమ్యా ఆత్మని వర్తమానే జ్ఞానే నియచ్ఛేదిత్యర్థః (జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేత్) బుద్ధిం కర్తరి మహత్యాత్మని నియచ్ఛేత్. (తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్త ఆత్మని) తం కర్తారం పరస్మిన్ బ్రహ్మణి సర్వాన్తర్యామిణి నియచ్ఛేత్ వ్యత్యయేన తదితి నపుంసకలిఙ్గతా ఏవంభూతేన రథినా వైష్ణవం పదం గన్తవ్యమిత్యర్థ ఇతి భాషితం. వివృతం చ శ్రుతప్రకాశికాయాం *వాచో మనసి నియమనం మనోఽనుగుణప్రవృత్తిశూన్యత్వాపాదనం మనసో బుద్ధౌ నియమనం వ్యవసాయానుగుణప్రవృత్తితాపాదనం బుద్ధిశ్చార్థేషు హేయతాధ్యవసాయరూపా. తస్యాః బుద్ధేరాత్మని నియమనం నామ సర్వోపాదేయతయా సాక్షాత్కార్య ఇత్యేతదర్థవిషయత్వాపాదనం శాన్తే- స్వతఊర్మిషట్కప్రతిభటే. శాన్త ఆత్మని మహత ఆత్మనో జీవస్య నియమనం నామ తచ్ఛేషతాప్రతిపత్తిరితి ఆత్మశబ్దస్య పుంలిఙ్గత్వాత్- పుంలిఙ్గతచ్ఛబ్దేన నిర్దేష్టవ్యే ఛాన్దసత్వాల్లిఙ్గవ్యత్యయ ఇతి. నను భాష్యే జ్ఞాన ఆత్మనీతి వ్యధికరణే సప్తమ్యౌ - ఆత్మని వర్తమానే జ్ఞానే నియచ్ఛేదిత్యర్థ ఇత్యుక్తిరయుక్తా- అవ్యావర్తకత్వాదాత్మని వర్తమాన ఇతి విశేషణస్య, ఆత్మన్యేవ వర్తమానజ్ఞానస్యైవాభావాత్. న చ తద్యచ్ఛేత్ జ్ఞాన ఇత్యేతావత్యుక్తే ఆత్మస్వరూపజ్ఞానభ్రాన్తిస్స్యాత్- అతో జ్ఞాన ఆత్మనీత్యుక్తమితి వక్తుం శక్యం- తథాపి తస్యా ఏవ భ్రాన్తేః సామానాధికరణ్యయోజనయా దృఢీకరణప్రసఙ్గాత్ నహ్యాత్మనీత్యనేన ఆత్మభ్రాన్తిర్వ్యుదస్యతే. న చ ఆత్మని వర్తమాన ఇతి భాష్యస్య ఆత్మవిషయవిషయిభావలక్షణసమ్బన్ధేన వర్తమాన ఇత్యర్థః ఆత్మవిషయజ్ఞాన ఇతి యావత్ అతో వ్యావర్తకతయా న వైయర్థ్యదోష ఇతి వాచ్యం - తథా సతి జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేదిత్యస్య వైయర్థ్యాపాతాత్ తదర్థస్యానేనైవ సిద్ధేరితి చేత్ ఉచ్యతే- అయమభిప్రాయో భాష్యకారస్య- తద్యచ్ఛేత్ జ్ఞాన ఆత్మనీత్యత్ర ఆత్మనీతి విషయసప్తమీ తచ్చాత్మవిషయకజ్ఞానం ఆత్మా ఉపాదేయః- తదతిరిక్తా అర్థా హేయా ఇత్యేవం రూపం. తచ్చార్థేషు హేయతాధ్యవసాయరూపా బుద్ధిరితి శ్రుతప్రకాశికాయాం వ్యక్తం. అస్య చాత్మానాత్మవిషయకోపాదేయహేయతాధ్యవసాయరూపస్య జ్ఞానస్య మహత్యాత్మని నియమనం నామ సర్వోపాదేయతయా సాక్షాత్కార్య ఇత్యేతదర్థవిషయత్వాపాదనమితి తత్రైవ శ్రుతప్రకాశికాయాముక్తత్వాత్ వాక్యద్వయస్యాపి సప్రయోజనతయా త్వదుక్తవైయర్థ్యశఙ్కానవకాశ ఇతి ౧౩

శం.— ఏవం పురుషే ఆత్మని సర్వం ప్రవిలాప్య నామరూపకర్మత్రయం యన్మిథ్యాజ్ఞానవిజృమ్భితం క్రియాకారకఫలలక్షణం స్వాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానేన- మరీచ్యుదకరజ్జుసర్పగగనమలానీవ మరీచిరజ్జుగగనస్వరూపదర్శనేనైవ- స్వస్థః ప్రశాన్తః కృతకృత్యో భవతి యతః - అతస్తద్దర్శనార్థమనాద్యవిద్యాప్రసుప్తా ఉత్తిష్ఠత హే జన్తవః- ఆత్మజ్ఞానాభిముఖా భవత. జాగ్రత- అజ్ఞాననిద్రాయాః ఘోరరూపాయాః సర్వానర్థబీజభూతా

అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథాఽరసం నిత్యమగన్ధవచ్చయత్।
అనాద్యనన్తం మహతః పరం ధ్రువం నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే॥ ౧౫

నాచికేతముపాఖ్యానం మృత్యుప్రోక్తం సనాతనం।
ఉక్త్వా శ్రుత్వా చ మేధావీ బ్రహ్మలోకే మహీయతే॥ ౧౬

యాజ్ఞక్షయం కురుత కథం ప్రాప్య- ఉపగమ్య వరాన్- ప్రకృష్టానాచార్యాంస్తద్విదస్తదుపదిష్టం సర్వాన్తరమాత్మానమహమస్మీతి నిబోధత - అవగచ్ఛత. నహ్యుపేక్షితవ్యమితి శ్రుతిరనుకమ్పయాహ మాతృవదతిసూక్ష్మబుద్ధివిషయత్వాద్విజ్ఞేయస్య కిమివ సూక్ష్మబుద్ధిరితి ఉచ్యతే- క్షురస్య ధారా- అగ్రం నిశితా- తీక్ష్ణీకృతా దురత్యయా- దుఃఖేనాత్యయో యస్యాస్సా దురత్యయా యథా సా పద్భ్యాం దుర్గమనీయా- తథా దుర్గం- దుస్సంపాద్యమిత్యేతత్ పథః- పన్థానం తత్త్వజ్ఞానలక్షణం మార్గం కవయః- మేధావినో వదన్తి జ్ఞేయస్యాతిసూక్ష్మత్వాత్తద్విషయస్య జ్ఞానమార్గస్య దుస్సంపాద్యత్వం వదన్తీత్యభిప్రాయః ౧౪

ఆ — క్రమేణైవం విషయదోషదర్శనేనాధ్యాసేన చ బాహ్యకరణాన్తఃకరణవ్యాపారప్రవిలాపనే సతి ప్రవిలాపనకర్తుః కర్తుః పురుషార్థసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం పురుష ఇత్యాదినా) ౧౪

రం — ఏవం వశీకరణప్రకారముపదిశ్య అధికారిపురుషానభిముఖీకరోతి (ఉత్తిష్ఠత జాగ్రతేతి) ఆత్మజ్ఞానాభిముఖా భవత అజ్ఞాననిద్రాయాః క్షయం కురుత వరాన్ - శ్రేష్ఠాన్ ఆచార్యాన్ ఉపసఙ్గమ్యాత్మతత్త్వం నిబోధత యద్వా - ఉపాసితాత్ భగవతో వా బ్రహ్మవిదో వా -దేవతాపారమార్థ్యం చ యథావత్ వేత్స్యతే భవానిత్యేవం రూపాన్ వరాన్ ప్రాప్య జ్ఞేయమాత్మతత్త్వం నిబోధత నోదాసితవ్యమితి భావః (క్షురస్యేతి) జ్ఞానినః తత్- ఆత్మతత్త్వం దుర్గమపన్థానం వదన్తి తత్ర హేతోః యత ఆత్మతత్త్వం దురస్య- ఆయుధవిశేషస్య ధారా- అగ్రం నిశితా - తీక్ష్ణా దురత్యయా - అనతిక్రమణీయా తీక్ష్ణక్షురాగ్రే సంచరతః పుంసో యథా కియత్యప్యనవధానే అఙ్గనాశో భవతి - ఏవమిహాత్మస్వరూపావగతివర్త్మనాయాం స్వల్పేప్యనవధానాపరాధే ఆత్మనాశో భవతీతి భావః ౧౪

శం — తత్కథమతిసూక్ష్మత్వం జ్ఞేయస్యేతి ఉచ్యతే- స్థూలా తావదియం మేదినీ శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధోపచితా సర్వేన్ద్రియవిషయభూతా- తథా శరీరం తత్రైకైకగుణాపకర్షేణ గన్ధాదీనాం సూక్ష్మత్వమహత్త్వవిశుద్ధత్వనిత్యత్వాదితారతమ్యం దృష్టమబాదిషు యావదాకాశమితి- తే గన్ధాదయః సర్వ ఏవ స్థూలత్వాద్వికారాః శబ్దాన్తా యత్ర న సన్తి కిముత తస్య సూక్ష్మత్వాదినిరతిశయత్వం వక్తవ్యమిత్యేతద్దర్శయతి శ్రుతిః (అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథాఽరసం నిత్యమగన్ధవచ్చయత్) ఏతద్వ్యాఖ్యాతం బ్రహ్మ అవ్యయం- యద్ధి శబ్దాదిమత్ -తద్వ్యేతి- ఇదం త్వశబ్దాదిమత్త్వాదవ్యయం నవ్యేతి- న క్షీయతే అత ఏవ చ నిత్యం-యద్ధి వ్యేతి- తదనిత్యం- ఇదం తు న. ఇతశ్చ నిత్యం- అనాది- అవిద్యమాన ఆదిః కారణమస్య- తదిదమనాది యచ్చాదిమత్- తత్కార్యత్వాదనిత్యం కారణే ప్రలీయతే- యథా పృథివ్యాది ఇదం తు సర్వకారణత్వాదకార్యం అకార్యత్వాన్నిత్యం నతస్య కారణమస్తి- యస్మిన్లీయేత తథా అనన్తం- అవిద్యమానోఽన్తో యస్య తదనన్తం యథా కదల్యాదేః ఫలాదికార్యోత్పాదనేనాప్యనిత్యత్వం దృష్టం-న చ తథాప్యన్తవత్త్వం బ్రహ్మణః అతోఽపి నిత్యం మహతః- మహత్తత్త్వాద్బుద్ధ్యాఖ్యాత్పరం- విలక్షణం నిత్యవిజ్ఞప్తిస్వరూపత్వాత్ సర్వసాక్షి హి సర్వభూతాత్మత్వాద్బ్రహ్మ ఉక్తం హి *ఏష సర్వేషు భూతేష్విత్యాది. ధ్రువం చ - కూటస్థం నిత్యం న పృథివ్యాదివదాపేక్షికం నిత్యత్వం తదేవంభూతం బ్రహ్మాత్మానం నిచాయ్య- అవగమ్య తం- ఆత్మానం మృత్యుముఖాత్- మృత్యుగోచరాదవిద్యాకామకర్మలక్షణాత్ప్రముచ్యతే - వియుజ్యతే ౧౫

ఆ — యావద్యావద్గుణాపచయః- తావత్తావత్తారతమ్యేన సౌక్ష్మ్యం దృష్టం పృథివ్యాదిషు పరమాత్మని తు గుణానామత్యన్తాభావాన్నిరతిశయసౌక్ష్మ్యం సిద్ధ్యతీత్యాహ (స్థూలా తావదిత్యాదినా) ఇతి తృతీయవల్లీభాష్యటీకా ౧౩-౧౪-౧౫

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాకఠవల్ల్యాం ప్రథమాధ్యాయభాష్యటీకా.

రం — ఉపసంహరతి (అశబ్దమస్పర్శమితి) అత్ర నిత్యమిత్యేతత్ అశబ్దమిత్యాదౌ ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే అశబ్దత్వాదివశాదేవ సాదవ్యయం- అవయవాపచయశూన్యమిత్యర్థః మహత ఇత్యనేన *ఆత్మని మహతి నియచ్ఛేదితి పూర్వమన్త్రనిర్దిష్టో జీవో గృహ్యతే. ధ్రువం- స్థిరం నిచాయ్య- దృష్ట్వా దర్శనసమానాకారోపాసనేన విషయీకృత్యేత్యర్థః మృత్యుముఖాదితి- భీషణాత్సంసారాదిత్యర్థః ౧౫

శం — ప్రస్తుతవిజ్ఞానస్తుత్యర్థమాహ శ్రుతిః- నాచికేతం- నచికేతసా ప్రాప్తం నాచికేతం మృత్యునా ప్రోక్తం మృత్యుప్రోక్తమిదమాఖ్యానం వల్లీత్రయలక్షణం సనాతనం- చిరన్తనం వైదికత్వాత్ ఉక్త్వా బ్రాహ్మణేభ్యః - శ్రుత్వా ఆచార్యేభ్యః మేధావీ- బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః- తస్మిన్ బ్రహ్మలోకే మహీయతే- ఆత్మభూత ఉపాస్యో భవతీత్యర్థః అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి ౧౬

య ఇమం పరమం గుహ్యం శ్రావయేద్బ్రహ్మసంసది।
ప్రయతః శ్రాద్ధకాలే వా తదానన్త్యాయ కల్పతే తదానన్త్యాయ కల్పత ఇతి॥ ఇతి తృతీయా వల్లీ. ౧౭

ఇతి ప్రథమోऽధ్యాయస్సమాప్తః.

రం — ఉపసంహరతి 'నాచికేతమితి'। నచికేతసా ప్రాప్తం నాచికేతం మృత్యుప్రోక్తం- మృత్యులోక్యః ప్రవక్తృత్వేనోపన్యస్తం శ్రోతృత్వం అతస్సనాతనం- అపౌరుషేయత్వాత్ ప్రవాహరూపేణ నిత్యమిత్యర్థః ౧౬

శం — యః కశ్చిదిమం గ్రన్థం పరమం- ప్రకృష్టం గుహ్యం- గోప్యం శ్రావయేద్గ్రన్థతోऽర్థతశ్చ బ్రాహ్మణానాం సంసది బ్రహ్మసంసది ప్రయతః- శుచిర్భూత్వా శ్రాద్ధకాలే వా శ్రావయేద్భుఞ్జానాం- తచ్ఛ్రాద్ధమస్యానన్త్యాయ- అనన్తఫలాయ కల్పతే-సమర్థతే ద్విర్వచనమధ్యాయ పరిసమాప్త్యర్థం ఇతి తృతీయవల్లీభాష్యమ్ ౧౭

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ కఠవల్ల్యాం ప్రథమాధ్యాయభాష్యమ్

రం — (యశ్చదమితి) బ్రహ్మసంసది- బ్రాహ్మణసమాజే తృతీయవల్లీభాష్యం సమాప్తమ్ ౧౭

ఇతి కఠోపనిషది ప్రథమాధ్యాయభాష్యమ్

శ్రీ గురుభ్యో నమః

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేన చ యుక్తా

కఠోపనిషత్.

ద్వితీయాధ్యాయే — చతుర్థవల్లీ.

హరిః ఓమ్॥ పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్ పశ్యతి నాన్తరాత్మన్।
కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్॥ ౧

పరాచః కామాననుయన్తి బాలాస్తే మృత్యోర్యన్తి వితతస్య పాశమ్।
అథ ధీరా అమృతత్వం విదిత్వా ధ్రువమధ్రువేష్విహ న ప్రార్థయన్తే॥ ౨

శం — ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోఽత్మా న ప్రకాశతే। దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా ఇత్యుక్తం కః పునః ప్రతిబన్ధోఽగ్ర్యాయా బుద్ధేః - యేన తదభావాదాత్మా న దృశ్యత ఇతి తదదర్శనకారణప్రదర్శనార్థా వల్లీ ఆరభ్యతే - విజ్ఞాతే హి శ్రేయఃప్రతిబన్ధకారణే తదపనయనాయ యత్న ఆరబ్ధుం శక్యతే- నాన్యథేతి. పరాఞ్చి - పరాగఞ్చన్తి- గచ్ఛన్తీతి తాని ఖాని శ్రోత్రాదీనీన్ద్రియాణి ఖానీత్యుచ్యన్తే. తాని పరాఞ్చ్యేవ - శబ్దాదివిషయప్రకాశనాయ ప్రవర్తన్తే యస్మాదేవంస్వాభావ్యాని తాని వ్యతృణత్ - హింసితవాన్ హననం కృతవానిత్యర్థః కోఽసౌ స్వయంభూః- యః పరమేశ్వరః స్వయమేవ స్వతన్త్రో భవతి సర్వదా- న పరతన్త్ర ఇతి తస్మాత్పరాఙ్- ప్రత్యగ్రూపాననాత్మభూతాన్ శబ్దాదీన్ పశ్యతి - ఉపలభత ఉపలబ్ధా నాన్తరాత్మన్-నాన్తరాత్మానమిత్యర్థః ఏవంస్వభావేఽపి సతి లోకస్య కశ్చిత్- నద్యాః ప్రతిస్రోతఃప్రవర్తనమివ- ధీరః- ధీమాన్ వివేకీ ప్రత్యగాత్మానం- ప్రత్యక్చాసావాత్మా చేతి ప్రత్యగాత్మా ప్రతీచ్యేవాత్మశబ్దో రూఢో లోకే-నాన్యస్మిన్ వ్యుత్పత్తిపక్షేఽపి తత్రైవాత్మశబ్దో వర్తతే- "యచ్చాప్నోతి యదాదత్తే యచ్చాత్తి విషయానిహ। యచ్చాస్య సన్తతో భావస్తస్మాదాత్మేతి కీర్త్యతే" ఇత్యాత్మశబ్దవ్యుత్పత్తిస్మరణాత్ తం ప్రత్యగాత్మానం స్వస్వభావమైక్షత్-అపశ్యత్ పశ్యతీత్యర్థః. ఛన్దసి కాలానియమాత్ కథం పశ్యతీతి ఉచ్యతే-ఆవృత్తచక్షుః-ఆవృత్తం- వ్యావృత్తం చక్షుః శ్రోత్రాదికమిన్ద్రియజాతమశేషవిషయాద్యస్య స ఆవృత్తచక్షుః. స ఏవం సంస్కృతః ప్రత్యగాత్మానం పశ్యతి న హి బాహ్యవిషయాలోచనపరత్వం ప్రత్యగాత్మేక్షణం చైకస్య సంభవతీతి కిమిచ్ఛన్ పునరిత్థం మహతా ప్రయాసేన స్వభావప్రవృత్తినిరోధం కృత్వా ధీరః ప్రత్యగాత్మానం పశ్యతీతి. ఉచ్యతే-అమృతత్వం- అమరణధర్మత్వం నిత్యస్వభావతామిచ్ఛన్నాత్మన ఇత్యర్థః ౧

ఆ — అనాదిరవిద్యా ప్రతిబన్ధః ప్రాగుక్తః - అధునా ఆగన్తుకప్రతిబన్ధప్రదర్శనార్థా ఉత్తరవల్ల్యారమ్భ ఇతి సమ్బన్ధమాహ (ఏష సర్వేష్విత్యాదినా) (హననం కృతవానితి) యదా ఇన్ద్రియాణ్యన్తర్ముఖాని స్యుః- తదాత్మానాత్మనిష్ఫలయా ఉపలభ్యేత ఆత్మా అతోఽన్ద్రియాణి బహిర్ముఖాని సృష్టానీతియత్ - తత్తేషాం హననమేవ కృతమిత్యర్థః ... యత్- యస్మాదాదత్తే - సంహరతి స్వాత్మన్యేవ సర్వమితి జగదుపాదానత్వం ... ఉపలబ్ధృత్వమాత్మశబ్దార్థః ... కల్పితస్య ... సత్తామన్తరేణ సత్తాఽభావాద్యథా రజ్జ్వాం ... సర్పరజ్జ్వాసారూప్యం - తథా కల్పితం సర్వం యేన స్వరూపవత్-సదిత్యర్థః ౧-౨

రం — ... ప్రోత్సాహనేన ఆత్మస్వరూపవిముఖాన్ పశ్యన్ శోచతి (పరాఞ్చీతి) ఖాని- ఇన్ద్రియాణి. పరాఞ్చి- పరానఞ్చన్తీతి పరాఞ్చి పరప్రకాశకాని- న త్వాత్మప్రకాశకాని. తత్ర హేతుం వదన్ శోచతి (వ్యతృణత్స్వయంభూః) స్వతన్త్ర ఈశ్వర ఇమాని ఖాని హింసితవాన్ తృహ హింసాయామితి ధాతుః యద్వా - ధాతూనామనేకార్థత్వాత్ పరాక్ప్రకాశకానీన్ద్రియాణి సృష్టవానిత్యర్థః (తస్మాత్పరాఙ్ పశ్యతి నాన్తరాత్మన్) పరాఙ్- పరాచ ఇతి యావత్ పరాగ్రూపాననాత్మభూతాన్ పశ్యన్తి - ఉపలభన్తే. అన్తరాత్మానం నేత్యర్థః. యద్వా- పరాఙ్ముఖాని భూత్వా విషయానేవ పశ్యన్తీత్యర్థః పరాఙ్ పశ్యతీతి ... ప్రాయమేకవచనం ఈదృశేఽపి లోకస్వభావే నద్యాః ప్రతిస్రోతఃప్రవృత్త ఇవ కశ్చిత్ పురుషధౌరేయః ప్రత్యగాత్మప్రవణోఽప్యస్తీత్యాహ (కశ్చిద్ధీర ఇతి) ప్రత్యఞ్చమాత్మానం పశ్యతీత్యర్థః ఛాన్దసం పరస్మైపదం అత ఏవ వర్తమానార్థలఙుపపత్తిశ్చ చక్షుశ్శబ్ద ఇన్ద్రియమాత్రపరః స్వస్వవిషయవ్యావృత్తేన్ద్రియో ముముక్షురిత్యర్థః ౧

శం — యత్తావత్స్వాభావికం పరాగేవానాత్మదర్శనం- తదాత్మదర్శనస్య ప్రతిబన్ధకారణమవిద్యా - తత్ప్రతికూలత్వాత్, యా చ పరాగేవాఽవిద్యోపప్రదర్శితేషు దృష్టాదృష్టేషు భోగేషు తృష్ణా,- తాభ్యామవిద్యాతృష్ణాభ్యాం ప్రతిబద్ధాత్మదర్శనాః పరాచః- బహిర్గతానేవ కామాన్- కామ్యాన్ విషయాననుయన్తి- అనుగచ్ఛన్తి బాలాః- అల్పప్రజ్ఞాః. తే తేన కారణేన మృత్యోః- అవిద్యాకామకర్మసముదాయస్య. యన్తి- గచ్ఛ

యేన రూపం రసం గన్ధం శబ్దాన్ స్పర్శాంశ్చ మైథునాన్।
ఏతేనైవ విజానాతి కిమత్ర పరిశిష్యతే॥ ఏతద్వై తత్॥ ౩
స్వప్నాన్తం జాగరితాన్తం చోభౌ యేనానుపశ్యతి। మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి॥ ౪
య ఇమం మధ్వదం వేద ఆత్మానం జీవమన్తికాత్। ఈశానం భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే॥ ఏతద్వై తత్॥ ౫

స్య వితతస్య- విస్తీర్ణస్య సర్వతో వ్యాప్తస్య పాశం- పాశ్యతే బధ్యతే యేన తం పాశం- దేహేన్ద్రియాదిసంయోగవియోగలక్షణం అనవరతం జన్మమరణజరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః। యత ఏవం- అథ- తస్మాద్ధీరాః- వివేకినః ప్రత్యగాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణమమృతత్వం దేవాద్యమృతత్వం హ్యధ్రువం- ఇదం తు ప్రత్యగాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణం ధ్రువం- న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయానితి శ్రుతేః। తదేవంభూతం కూటస్థమవిచాల్యమమృతత్వం విదిత్వా అధ్రువేషు- సర్వపదార్థేష్వనిత్యేషు బ్రాహ్మణా ఇహ- సంసారేఽనర్థప్రాయే న ప్రార్థయన్తే కించిదపి ప్రత్యగాత్మదర్శనప్రతికూలత్వాత్ పుత్రవిత్తలోకైషణాభ్యో వ్యుత్తిష్ఠన్త్యేవేత్యర్థః। అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి ౨

రం.— (పరాచ ఇతి) బాలాః- అల్పప్రజ్ఞాః బాహ్యాన్ కామాననుయన్తి [illegible] తే మృత్యోః సంసారస్య వితతస్య పాశం యన్తీత్యర్థః। యద్వా- వితతస్య- సర్వత్ర అప్రతిహతాజ్ఞస్య మృత్యోః [illegible] పాశం యన్తీత్యర్థః। (అథ ధీరా ఇతి) అథశబ్దః ప్రకృతవిషయార్థాన్తరపరిగ్రహే ధీమన్తః ప్రత్యగాత్మన్యేవ ధ్రువమమృతత్వం విదిత్వా ఇహ- సంసారమణ్డలే అధ్రువేషు పదార్థేషు కమపి న ప్రార్థయన్తే ప్రత్యక్తత్త్వజ్ఞస్య సర్వం జిహాసితవ్యమితి భావః। పరమాత్మనః సర్వజీవాన్తరాత్మత్వేన ముఖ్యాహమర్థత్వాత్ ప్రత్యక్త్వమపీతి ద్రష్టవ్యం ౨

శం.— యద్విజ్ఞానాన్న కించిదన్యత్ప్రార్థయన్తే బ్రాహ్మణాః- కథం తదధిగమ ఇతి ఉచ్యతే- విజ్ఞానస్వభావేనాత్మనా యేన రూపం రసం గన్ధం స్పర్శాన్ శబ్దాంశ్చ మైథునాన్- మైథుననిమిత్తాన్ సుఖప్రత్యయాన్ విజానాతి- విస్పష్టం జానాతి సర్వో లోకః। నను నైవం ప్రసిద్ధిర్లోకస్య- ఆత్మనా దేహాదివిలక్షణేనాహం విజానామీతి దేహాదిసఙ్ఘాతోఽహం విజానామీతి తు సర్వో లోకోఽవగచ్ఛతి। నన్వేవం దేహాదిసఙ్ఘాతస్యాపి శబ్దాదిస్వరూపత్వావిశేషాద్విజ్ఞేయత్వావిశేషాచ్చ న యుక్తం విజ్ఞాతృత్వం। యది దేహాదిసఙ్ఘాతో రూపాద్యాత్మకః సన్ రూపాదీన్విజానీయాత్- తదా బాహ్యా అపి రూపాదయోఽన్యోన్యం స్వం స్వం రూపం చ విజానీయుః। న చైతదస్తి। తస్మాద్దేహాదిలక్షణాంశ్చ రూపాదీనేతేనైవ- దేహాదివ్యతిరిక్తేనైవ విజ్ఞానస్వభావేనాత్మనా విజానాతి లోకః। యథా యేన లోహం దహతి సోఽగ్నిరితి- తద్వత్ ఆత్మనోఽవిజ్ఞేయం కిమత్ర- అస్మిల్లోకే పరిశిష్యతే- న కించిత్పరిశిష్యతే- సర్వమేవ త్వాత్మనా విజ్ఞేయం యస్యాత్మనోఽవిజ్ఞేయం న కించిత్పరిశిష్యతే- స ఆత్మా సర్వజ్ఞః (ఏతద్వై తత్) కిం తత్ యత్పృష్టం నచికేతసా దేవాదిభిరపి విచికిత్సితం ధర్మాదిభ్యోఽన్యద్విష్ణోః పరమం పదం- యస్మాత్పరం నాస్తి- తద్వై తదధిగతమిత్యర్థః ౩

ఆ.— (కథం తదధిగమ ఇతి) కిం వైదికత్వాద్బ్రహ్మవత్పరోక్షత్వేన- కిం వా ఘటాదివత్సిద్ధత్వాదపరోక్షత్వేనాపీత్యాకాఙ్క్షాయామాత్మత్వాద్బ్రహ్మణోఽపరోక్షత్వేనైవావగమః సమ్యగవగమ ఇత్యుచ్యతే (యేనేత్యాదినా) రూపాదీనాం [illegible] నాదేహాదేర్వ్యతిరిక్తస్య [illegible] ప్రసిద్ధం- తథాపి విచారకాణాం వ్యతిరిక్తస్యైవ వేద్యత్వం ప్రసిద్ధం తతో యచ్ఛబ్దేన ప్రసిద్ధవత్పరామర్శో న విరుధ్యత ఇతి పరిహరతి (నన్వేవం దేహాది) [illegible] రూపాద్యాత్మకత్వాద్దృశ్యత్వాచ్చ- బాహ్యవత్ విపక్షే బాధకమాహ (యదీతి) ౩-౪-౫

రం.— (యేనేతి) మైథునాన్- మిథుననిమిత్తకసుఖవిశేషానిత్యర్థః। నిశ్శేషం యేనైవ తేనైవ సాధనేన జానాతీత్యర్థః। తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి రూపాదిప్రకాశకానామిన్ద్రియాణాం తదనుగృహీతానామేవ కార్యారమ్భకత్వాదితి భావః (కిమత్ర పరిశిష్యతే) కిం తదప్రకాశ్యమితి భావః (ఏతద్వై తత్) పూర్వం ప్రాప్యతయా నిర్దిష్టం యత్పరమం పదం ఏతద్వై- ఏతదేవ ఏతన్మన్త్రప్రతిపాద్యాత్మస్వరూపమేవేత్యర్థః ౩

శం.— అతిసూక్ష్మత్వాద్దుర్విజ్ఞేయమితి మత్వైతమేవార్థం పునః పునరాహ- స్వప్నాన్తం- స్వప్నమధ్యం- స్వప్నవిజ్ఞేయమిత్యర్థః। తథా జాగరితాన్తం- జాగరితమధ్యం జాగరితవిజ్ఞేయం చ ఉభౌ- స్వప్నజాగరితాన్తౌ యేనాత్మనానుపశ్యతి లోక ఇతి సర్వం పూర్వవత్ తం మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా- అవగమ్యాత్మభావేన సాక్షాదహమస్మి పరమాత్మేతి ధీరో న శోచతి। అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి ౪

రం.— (స్వప్నాన్తమితి) సకలం స్వాప్నప్రపఞ్చం జాగ్రత్ప్రపఞ్చం చ మనఆదీన్ద్రియద్వారా పశ్యన్ యేన- పరమాత్మనాలోక్యపశ్యతీత్యర్థః। మహాన్తమిత్యత్ర తమితి శేషః ఉక్తోఽర్థః ౪

శం.— కించ- యః కశ్చిదిమం మధ్వదం- కర్మఫలభుజం జీవం ప్రాణాదికలాపస్య ధారయితారమాత్మానం అన్తికాత్- అన్తికే సమీపే ఈశానం- ఈశితారం వేద- విజానాతి భూతభవ్యస్య- కాలత్రయస్య తతః- తద్విజ్ఞానాదూర్ధ్వమాత్మానం న విజుగుప్సతే- న గోపాయితుమిచ్ఛతి అభయప్రాప్తత్వాత్ యావద్ధి భయమధ్యస్థోఽనిత్యమాత్మానం మన్యతే- తావద్గోపాయితుమిచ్ఛత్యాత్మానం యదా తు నిత్యమద్వైతమాత్మానం విజానాతి- తదా కిం కః కుతో వా గోపాయితుమిచ్ఛేత్. (ఏతద్వై తదితి) పూర్వవత్ అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి ౫

యఃపూర్వంతపసోజాతమద్భ్యఃపూర్వమజాయత।
గుహాంప్రవిశ్యతిష్ఠన్తంయోభూతేభిర్వ్యపశ్యత॥ ఏతద్వైతత్॥ ౬
యాప్రాణేనసంభవత్యదితిర్దేవతామయీ।
గుహాంప్రవిశ్యతిష్ఠన్తీంయాభూతేభిర్వ్యజాయత॥ ఏతద్వైతత్॥ ౭
అరణ్యోర్నిహితోజాతవేదాగర్భఇవసుభృతోగర్భిణీభిః।
దివేదివఈడ్యోజాగృవద్భిర్హవిష్మద్భిర్మనుష్యేభిరగ్నిః॥ ఏతద్వైతత్॥ ౮

రం — (య ఇదంమధ్వదమితి) [illegible] ఇమంమధ్వదం-కర్మఫలభోక్తారంజీవాత్మానం. గుహాంప్రవిష్టావిత్యుక్తరీత్యాతస్యాన్తికే [illegible] ఈశ్వరం, చరాచరం- తండుమృత కారణముపనిషన్నేదిత్యర్థః [illegible] త్యత్రజుగుప్సాశబ్దఃనిన్దార్థకఉక్తః జుగుప్సావిరామప్రమాదార్థానామితిపఠ్యమానా (ఏతద్వైతదితి) పూర్వవత్ ౫

శం — యఃప్రత్యగాత్మేశ్వరభావేననిర్దిష్టః - ససర్వాత్మేత్యేతద్దర్శయతి- యః- కశ్చిన్ముముక్షుః పూర్వం- ప్రథమంతపసః- జ్ఞానాదిలక్షణాద్బ్రహ్మణఇత్యేతత్ జాతం ఉత్పన్నంహిరణ్యగర్భం కిమపేక్ష్యపూర్వమిత్యాహ- అద్భ్యఃపూర్వం-అప్సహితేభ్యఃపఞ్చభూతేభ్యః న కేవలాభ్యోఽద్భ్యఇత్యభిప్రాయః అజాయత- ఉత్పన్నోయః - తం ప్రథమజందేవాదిశరీరాణ్యుత్పాద్యసర్వప్రాణిగుహాం- హృదయాకాశం ప్రవిశ్యతిష్ఠన్తంశబ్దాదీనుపలభమానంభూతేభిః- భూతైఃకార్యకారణలక్షణైస్సహతిష్ఠన్తంయోవ్య[illegible]- యఃపశ్యతీత్యర్థః యఏవంపశ్యతి- సఏతదేవపశ్యతి- యత్తత్ప్రకృతంబ్రహ్మ ౬

ఆ — యఃకశ్చిత్పూర్వంతపసోజాతంపశ్యతి- సప్రకృతంబ్రహ్మైవ[illegible] అద్భ్యః[illegible]ఇత్యాదినాహిరణ్యగర్భస్యవిశేషణం అన్తఃకరణాంశేనజీవావచ్ఛేదకత్వాజ్జీవతాదాత్మ్యవివక్షయావిశేషణం (శబ్దాదీనుపలభమానమితి) (యదితి) యస్మాల్లోకేసువర్ణాజ్జాతంకుణ్డలంసువర్ణమేవభవతి- తద్బ్రహ్మణోజాతోహిరణ్యగర్భోఽపిబ్రహ్మాత్మకఏవేత్యర్థః ౬

రం — (యఃపూర్వంతపసోజాతమితి) అపఏవససర్జాదౌతాసువీర్యమపాసృజత్। తదణ్డమభవద్ధైమంసహస్రాంశుసమప్రభం। తస్మిఞ్జజ్ఞేస్వయంబ్రహ్మాసర్వలోకపితామహఇత్యుక్తరీత్యాఽద్భ్యః- అపాదానేభ్యః వ్యష్టిసృష్టేఃపూర్వంయఃఅజాయత- తంతపసః-సంకల్పమాత్రాద్దేవపూర్వంజాతం- యోదేవానాంప్రభవశ్చోద్భవశ్చవిశ్వాధికోరుద్రోమహర్షిః। హిరణ్యగర్భంపశ్యతజాయమానమితిశ్రుత్యుక్తరీత్యాప్రథమంజాతం- గుహాంప్రవిశ్యతిష్ఠన్తం-హృదయగుహాంప్రవిశ్యవర్తమానంభూతేభిః- భూతైః- దేహేన్ద్రియాన్తఃకరణాదిభిరుపేతంచతుర్ముఖం- అయంసకలజగత్స్రష్టాస్యాదితికటాక్షితైకతేత్యర్థః (ఏతద్వైతత్) ఉక్తోఽర్థః. ౬

శం — కించ- యాసర్వదేవతామయీ- సర్వదేవాత్మికాప్రాణేన- హిరణ్యగర్భరూపేణపరస్మాద్బ్రహ్మణఃసంభవతి శబ్దాదీనామదనాదదితిః తాంపూర్వవద్గుహాంప్రవిశ్యతిష్ఠన్తీమదితిం తామేవవిశినష్టి- యాభూతేభిః- భూతైస్సమన్వితావ్యజాయత- ఉత్పన్నేత్యేతత్ ౭

ఆ — [illegible]విశేషణాన్తరమాహ (కించేతి) ౭-౮

రం — (యాప్రాణేనేతి) అయంచమన్త్రః . గుహాంప్రవిష్టావితిసూత్రేభగవతాభాష్యకృతావ్యాఖ్యాతః [illegible] కర్మఫలాన్యత్తీత్యదితిః- జీవఉచ్యతే. ప్రాణేనసంభవతి- ప్రాణేనసహవర్తతే దేవతామయీ - ఇన్ద్రియాధీనభోగా గుహాంప్రవిశ్యతిష్ఠన్తీ- హృదయపుణ్డరీకకుహరవర్తినీ భూతేభిర్వ్యజాయత- పృథివ్యాదిభిర్భూతైఃసహితాదేవాదిరూపేణవివిధాజాయతఇతిభాషితం (ఏతద్వైతత్) తత్- తదాత్మకమిత్యర్థః అత్రైవప్రకరణే బ్రహ్మజజ్ఞందేవమీడ్యంవిదిత్వేత్యత్రదేవమిత్యస్యపరమాత్మకమితివ్యాఖ్యాతత్వాత్, క్షేత్రజ్ఞంచాపిమాంవిద్ధీతిఏతదుపబృంహణగీతావచనేపిమాం- మదాత్మకమితిభాష్యకృతైవవ్యాఖ్యాతత్వాత్, అపృథక్సిద్ధవిశేషణవాచిశబ్దస్యవిశేష్యఇవాపృథక్సిద్ధవిశేష్యవాచిశబ్దస్యాపివిశేషణేనిరూఢత్వాత్, తత్- తదాత్మకమిత్యర్థోయుక్తఇతిద్రష్టవ్యం ౭

శం — కించ- యోఽధియజ్ఞముత్తరాధరారణ్యోర్నిహితః- స్థితోజాతవేదాః- అగ్నిఃపునఃసర్వహవిషాంభోక్తా, అధ్యాత్మంచయోగిభిర్గర్భఇవగర్భిణీభిః- అగర్హితాన్నభోజనాదినాయథాగర్భస్సుభృతః-సుష్ఠు - సమ్యగ్భృతోలోకే-ఇత్థమేవఋత్విగ్భిర్యోగిభిశ్చసుభృతఇత్యేతత్ కించ-దివేదివే-అహన్యహనిఈడ్యః-స్తుత్యోవన్ద్యశ్చకర్మిభిర్యోగిభిశ్చాధ్వరేహృదయేచ. జాగృవద్భిః-జాగరణశీలైః. అప్రమత్తైరిత్యేతత్ హవిష్మద్భిః-ఆజ్యాదిమద్భిర్ధ్యానభావనావద్భిశ్చమనుష్యేభిః-మనుష్యైరగ్నిః. ఏతద్వైతత్-తదేవప్రకృతంబ్రహ్మ. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౮

రం.— (అరణ్యోర్నిహితోజాతవేదాఇతి) అరణ్యోః- అధరోత్తరారణ్యోఃస్థితోఽగ్నిఃగర్భిణీభిఃపానభోజనాదినాసుభృతోగర్భఇవనిహితఇతిపూర్వేణాన్వయః. ఉదిత్యవధారణే. దివేదివేః - అహన్యహనిజాగృవద్భిః- జాగరణశీలైః- అప్రమత్తైఃహవిష్మద్భిః - ఆజ్యాదిహవిఃప్రదా

యతశ్చోదేతి సూర్యోఽస్తం యత్ర చ గచ్ఛతి।
తం దేవాస్సర్వేఽర్పితాస్తదు నాత్యేతి కశ్చన॥ ఏతద్వై తత్॥ ౯
యదేవేహ తదముత్ర యదముత్ర తదన్విహ। మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి॥ ౧౦
మనసైవేదమాప్తవ్యం నేహ నానాస్తి కించన। మృత్యోస్స మృత్యుం గచ్ఛతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి॥ ౧౧

సర్వప్రవృత్తేఃయుక్త్వాత్ ... - అగ్నిర్నేతా అరణ్యోర్నిహితః ... (ఏతద్వైతత్) ఏతత్ - అగ్న్యుపాసనమ్ - ... బ్రహ్మాత్మకమిత్యర్థః ౮

శం — కించ- యతశ్చ- యస్మాత్ప్రాణాదుదేతి- ఉత్తిష్ఠతి సూర్యః, అస్తం- నిమ్లోచనం యత్ర- యస్మిన్నేవ ప్రాణేఽహన్యహని గచ్ఛతి తం ప్రాణమాత్మానం దేవాస్సర్వే- అగ్న్యాదయోఽధిదైవం వాగాదయశ్చాధ్యాత్మం సర్వే- విశ్వేఽర్పితాః- సంప్రవేశితా అరనాభావివ స్థితికాలే సోఽపి బ్రహ్మైవ తత్సర్వాత్మకం బ్రహ్మ- తదు- నాత్యేతి- నాతీత్య తదాత్మకతాం తదన్యత్వం, ప్రతికశ్చన- కశ్చిదపి ఏతద్వైతత్ ఉక్తార్థః ౯

రం — (యతశ్చోదేతి) యస్మాద్బ్రహ్మణస్సకాశాత్సూర్య ఉదేతి యత్ర చాస్తమేతి (తం దేవాస్సర్వేఽర్పితాః) దేవాస్సర్వే తస్మిన్నాశ్రితాః (తదు నాత్యేతి కశ్చన) తత్- సర్వాత్మకం బ్రహ్మ కోఽపి నాతిక్రామతి ... దితిభావః (ఏతద్వైతత్) ఉక్తార్థః ౯

శం — యద్బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తేషు వర్తమానం తత్తదుపాధిత్వాదబ్రహ్మవదవభాసమానం సంసారి- అన్యత్పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఇతి మా భూత్కస్యచిదాశంకేతీదమాహ-యదేవేహ కార్యకారణోపాధిసమన్వితం సంసారధర్మవదవభాసమానమవివేకినాం- తదేవ స్వాత్మస్థమముత్ర నిత్యవిజ్ఞానఘనస్వభావం సర్వసంసారధర్మవర్జితం బ్రహ్మ- యచ్చాముత్ర-అముష్మిన్నాత్మని స్థితం- తదన్విహ - తదేవేహ నామరూపకార్యకారణోపాధిమనువిభావ్యమానం నాన్యత్ తత్రైవం సత్యుపాధిస్వభావభేదదృష్టిలక్షణయాఽవిద్యయా మోహితో యస్స ఇహ- బ్రహ్మణ్యనానాభూతే- పరస్మాదన్యోఽహం- మత్తోఽన్యత్పరం బ్రహ్మేతి నానేవ- భిన్నమివ పశ్యతి- ఉపలభతే స మృత్యోః- మరణాన్మృత్యుం- మరణం పునః పునర్జన్మమరణభావమాప్నోతి- ప్రతిపద్యతే తస్మాత్తథా న పశ్యేత్- విజ్ఞానైకరసం నైరన్తర్యేణాకాశవత్పరిపూర్ణం బ్రహ్మైవాహమస్మీతి పశ్యేదితి వాక్యార్థః ౧౦

ఆ — సర్వాత్మకం బ్రహ్మేత్యుక్తం- తదసత్- ఉపాధ్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య జీవస్య సంసారిత్వాత్, బ్రహ్మణశ్చాసంసారిత్వాత్, ద్విరూపస్య ... (యదేవేహేత్యాదినా) అముత్ర- జగత్కారణత్వోపాధౌ ఉపాధిస్వభావభేదదృష్టిలక్షణా ... సహస్రకిరణాదిరూపాఖ్యాన ... - కార్యకారణభావస్యసంభవాత్ (నానేవేతి) ఉపమార్థ ఇవశబ్దః యథా స్వప్నే నానాత్వాభావేఽపి నానాత్వమధ్యారోప్య సత్యత్వాభినివేశేన వ్యవహరతి- తథా జాగరితేఽపి నానాత్వమధ్యారోప్య సత్యత్వాభినివేశేన మోహో వ్యవహరతి- తస్యనిన్దితత్వాదేకరసం బ్రహ్మైవాస్మీతి ప్రతిపత్తవ్యమిత్యర్థః ౧౦

రం — పరమాత్మనస్సర్వాత్మత్వేఽనసంభవతి- అహమిత్యనుసన్ధానాశ్రయత్వేనానుసంధీయమానోఽప్యాత్మా - సచాహమిహైవాస్మీతి దేశాన్తరాద్యవచ్ఛేదేనానుసంధీయతే తస్య సర్వదేశకాలవర్తిసర్వపదార్థాత్మకత్వం కథమిత్యాశంక్యాహ (యదేవేహ తదముత్ర యదముత్ర తదన్విహ) యదేవ- పరమాత్మతత్త్వమిహ- అత్రలోకే అహమిత్యనుసంధీయమానతయా ఆత్మభూతం - తదేవలోకాన్తరస్థానామప్యాత్మభూత మిత్యర్థః తలక్ష్యాత్మభేదో నాస్తీత్యర్థః అయమభిప్రాయః - కింపరమాత్మతత్త్వవిదామహమిహైవాస్మీతి ప్రతీతిస్సర్వదేశకాలవర్తిపదార్థాత్మకత్వబాధకతయోపన్యస్యతే- ఉతతద్రహితానాం నాద్యః- తేషామహమిహైవేత్యాది ప్రతీతేరేవాభావాత్, ప్రత్యుత అహం మనురభవం సూర్యశ్చేత్యేవం సర్వాత్మత్వప్రతిపత్త్యైవానుభవాత్, నద్వితీయః - అతత్త్వవిదామహం ప్రతీతేస్సవిషయత్వేన తత్రిదేశాన్తరావచ్ఛిన్నత్వప్రతీతేర్నదానీమప్రతీతిపర మాత్మని సర్వదేశవర్తిపదార్థాత్మకత్వవిరోధిత్వాభావాదితి (మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి) ఇహ - పరమాత్మని ... శ్యతి- సమృత్యోః సంసారాత్ సంసారం ప్రాప్నోతీత్యర్థః ౧౦

శం — ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదాచార్యాగమసంస్కృతేన మనసైవేదం- బ్రహ్మైకరసమాప్తవ్యమాత్మైవ నాన్యదస్తీతి ఆప్తే చ నానాత్వప్రత్యుపస్థాపికాయా అవిద్యాయా నివృత్తత్వాదిహ- బ్రహ్మణి నానా నాస్తి కించన-అణుమాత్రమపి యస్తు పునరవిద్యాతిమిరదృష్టిం న ముంచతి-ఇహ-బ్రహ్మణి నానేవ పశ్యతి- సమృత్యోర్మృత్యుం గచ్ఛత్యేవ స్వల్పమపి భేదమధ్యారోపయన్నిత్యర్థః ౧౧

ఆ — ఏకరసం చేద్బ్రహ్మ- కథం జ్ఞాతవ్యమిత్యాకాంక్షాయామాహ- ప్రాక్ ప్రతికల్పితభేదదర్శకత్వాత్ (ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదితి) ౧౧

రం — నన్వస్మాకం సర్వాత్మభూత పరమాత్మతత్త్వం మనోలోభ్యత ఇత్యత్రాహ (మనసైవేదమాప్తవ్యమితి) ఇదం - ఆత్మస్వరూపం విశుద్ధమనో గ్రాహ్యమిత్యర్థః ఉక్తమేవార్థం వ్యతిరేకముఖేనాహ (నేహ నానాస్తీత్యాది) స్పష్టోర్థః ౧౧

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతి। ఈశానో భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే॥ ఏతద్వై తత్ ॥ ౧౨

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకః। ఈశానో భూతభవ్యస్య స ఏవాద్య స ఉ శ్వః॥ ఏతద్వై తత్ ॥ ౧౩

యథోదకం దుర్గే వృష్టం పర్వతేషు విధావతి। ఏవం ధర్మాన్ పృథక్ పశ్యంస్తానేవానువిధావతి॥ ౧౪

శం — పునరపి తదేవ ప్రకృతం బ్రహ్మాహ- అఙ్గుష్ఠమాత్రః-అఙ్గుష్ఠపరిమాణం హృదయపుణ్డరీకం తచ్ఛిద్రవర్త్యన్తఃకరణోపాధిరఙ్గుష్ఠమాత్రః అఙ్గుష్ఠమాత్రవంశపర్వమధ్యవర్త్యమ్బరవత్పురుషః - పూర్ణమనేన సర్వమితి మధ్యే ఆత్మని - శరీరే తిష్ఠతి యస్తమాత్మానమీశానం భూతభవ్యస్య విదిత్వా న తతో విజుగుప్సతే ఏతద్వై తత్ - పూర్వవత్ ౧౨

ఆ — అఙ్గుష్ఠపరిమాణం జీవమనూద్య బ్రహ్మాభావవిధానార్థం ద్వితీయమానస్య అఙ్గుష్ఠమాత్రత్వస్యానివక్షితత్వాత్ ... పరమేవ వాక్యే (పునరపి తదేవేతి) ౧౨-౧౩-౧౪-౧౫

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీశుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాకఠవల్ల్యాం చతుర్థవల్లీ భాష్యటీకా

రం — (అఙ్గుష్ఠమాత్ర ఇతి) ఈశానో భూతభవ్యస్య - కాలత్రయవర్తినిఖిలచేతనాచేతనేశ్వరః పురుషః మధ్య ఆత్మని - ఉపాసకశరీరమధ్యే అఙ్గుష్ఠపరిమాణస్సన్నాస్తే (న తతో విజుగుప్సతే) ... - భూతభవ్యేశ్వరత్వాదేవ వాత్సల్యాతిశయాద్దేహగతానపి దోషాన్ భోగ్యతయా పశ్యతీత్యర్థః నను ప్రాణాధిపస్సంచరతి స్వకర్మభిరఙ్గుష్ఠమాత్రో రవితుల్యరూపః ॥ అఙ్గుష్ఠమాత్రం పురుషం నిశ్చకర్ష యమో బలాదిత్యాది శ్రుతిస్మృతిషు అఙ్గుష్ఠమాత్రత్వేన ప్రతిపాదితస్య జీవస్యైవాస్మిన్మన్త్రే ప్రతిపాదనం కిం న స్యాత్ న చాస్య భూతభవ్యేశానత్వాదివాచ్యం- ప్రథమశ్రుతజీవలిఙ్గానురోధేన చరమశ్రుతభూతభవ్యేశానత్వస్యాపి ఔపచారికతయా యోజయితుం శక్యత్వాదితి చేన్న - శబ్దాదేవ ప్రమిత ఇత్యధికరణే ఏవమేవ పూర్వపక్షం కృత్వా- హృద్యపేక్షయా తు మనుష్యాధికారత్వాదితి సూత్రేణ అఙ్గుష్ఠపరిమాణస్య పరమాత్మన్యపి సమ్భవాత్, అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో అఙ్గుష్ఠం చ సమాశ్రిత ఇతి తైత్తిరీయకే అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో ... సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్ట ఇతి శ్వేతాశ్వతరే చాఙ్గుష్ఠమాత్రత్వస్య పరమాత్మన్యపి శ్రవణాత్, అసఙ్కుచితభూతభవ్యేశితృత్వస్య అనన్యథాసిద్ధ ... లిఙ్గత్వాదయం మన్త్రః పరమాత్మపర ఏవేతి సిద్ధాన్తితత్వాత్ యత్తు తత్రైవ ... -అఙ్గుష్ఠమాత్రత్వం జీవలిఙ్గమపి- అథాపి అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో ... పూర్వార్ధేన జీవమనూద్య ఈశానో భూతభవ్యస్యేత్యనేన పరమాత్మభావో విధీయత ఇతి - ... సంవిధాయ ... పరమాత్మన్యఙ్గుష్ఠమాత్రత్వసంభావనాప్రదర్శనస్య హృద్యపేక్షయాతు మనుష్యాధికారత్వాదితి సూత్రస్యాసఙ్గతిప్రసఙ్గాత్ నను నాస్మిన్మన్త్రే జీవానువాదేన బ్రహ్మభావో విధీయతే- ఆరాగ్రమాత్రతయా ప్రతిపన్నస్య జీవస్య అఙ్గుష్ఠమాత్రత్వే ప్రమాణాభావాదితి ... పరిహారార్థం జీవస్యాఙ్గుష్ఠమాత్రత్వసాధనాయ ప్రవృత్తమిదం సూత్రమితి చేత్ తథా త్రయాణస్య క్లిష్టత్వాత్ నను ఈశ్వరశ్శర్వ ఈశాన ఇతి నిఘణ్టుపాఠేన ఈశానశబ్దస్య దేవతావిశేషే రూఢత్వాత్, శబ్దాదేవ ప్రమిత ఇతి సూత్రే ఈశానో భూతభవ్యస్యేతి శబ్దాదేవ న తు భూతభవ్యస్య సర్వస్యేశితృత్వం పరమాత్మనస్స్వ జీవస్యోపపన్నతరమితి ... వ్యాకుర్వద్భిర్వ్యాసార్యైః ఈశానశబ్దస్య శబ్దశబ్దేన వివక్షితత్వాన్న త్రిజ్ఞాస్యగ్రయః- కిం త్వీశ్వరవాచిశబ్దాదేవేత్యేవ ... వ్యాఖ్యాతత్వాత్ ఈశానశబ్దస్య శ్రుతిత్వాభ్యుపగమా, త్తస్యైవ చేశానశబ్దశ్రుత్యా జీవవ్యావృత్తివిదేవనారాయణస్యాపి వ్యావృత్తత్వేన రుద్రపరత్వమేవ స్యాదితి చేన్న- ... సన్నిధావవయవార్థవిశేషక పదాన్తరసన్నిధానే రూఢ్యనుస్మేషస్య పద్మాని యస్యా ... సరోరుహాణి ప్రబోధయత్యూర్ధ్వముఖైర్మయూఖైరిత్యాదిషు దర్శనాత్. తత్ర హి సరోరుహపదావయవార్థసరోవిశేషకాగ్రపదోపాదానేన సరోరుహపదమహిమ్నః ... దర్శనాత్ ఇతరథా పద్మానీతి పదానుపాదానాపత్తేః అత ఈశానశబ్దస్య న శ్రుతిత్వం ఏతదస్వరసాదేవ వ్యాసార్యైరపి యథా ... నయద్వేతి పదాన్తరస్య ఆశ్రిత్యాదిష్వేవ ... చ్ఛయా. ప్రకృతమనుసరామః (ఏతద్వై తత్) ఉక్తార్థః. ౧౨

శం — కిం చ- అఙ్గుష్ఠమాత్ర ... -పరత్వాత్ యస్త్వేవం లక్షితో యోగిభిర్హృదయే ఈశానో భూతభవ్యస్య- స ఏవ నిత్యకూటస్థోఽద్య-ఇదానీం ప్రాణిషు వర్తమానః స ఉ-శ్వోఽపి వర్తిష్యతే నాన్యస్తత్సమోఽన్యశ్చ జనిష్యత ఇత్యర్థః అనేన నాయమస్తీతి చైకే ఇత్యయం పక్షో న్యాయతః ప్రాప్తోఽపి స్వవచనేన శ్రుత్యా ప్రత్యుక్తః తథా క్షణభఙ్గవాదశ్చ అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి ౧౩

రం — (అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమక ఇతి) శుష్కేన్ధనానల ఇవ ప్రకాశమాన ఇత్యర్థః (స ఏవాద్య స ఉ శ్వః) అద్యతనపదార్థజాతం శ్వస్తనపదార్థజాతం కాలత్రయవర్తిపదార్థజాతమపి తదాత్మకమిత్యర్థః (ఏతద్వై తత్) పూర్వవత్. ౧౩

శం — పునరపి భేదదర్శనాపవాదం బ్రహ్మణ ఆహ- యథోదకం దుర్గే- దుర్గమే దేశే ఉచ్ఛ్రితే వృష్టం- సిక్తం పర్వతేషు- పర్వతవత్సు నిమ్నప్రదేశేషు విధావతి- వికీర్ణం సద్వినశ్యతి ఏవం ధర్మానాత్మనోఽభిన్నాన్ పృథక్ పశ్యన్-పృథగేవ ప్రతిశరీరం పశ్యంస్తానేవ- శరీరభేదానువర్తినోఽనువిధావతి శరీరభేదమేవ పునః పునః ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౪

యథోదకం శుద్ధే శుద్ధమాసిక్తం తాదృగేవ భవతి। ఏవం మునేర్విజానత ఆత్మా భవతి గౌతమ॥ ౧౫

ఇతి చతుర్థవల్లీ సమాప్తా.

ద్వితీయాధ్యాయే— పఞ్చమీ వల్లీ.

హరిః ఓమ్॥ పురమేకాదశద్వారమజస్యావక్రచేతసః। అనుష్ఠాయ న శోచతి విముక్తశ్చ విముచ్యతే॥ ఏతద్వై తత్॥ ౧

రం — (యథోదకమితి) సర్వవిదుషాం ద్వైతదృష్టిం ప్రత్యక్షపర్వతేషు నానాభూతతయా పతిత్వా పతిత్వా ధావతి - ఏవం పరమాత్మగతదేహాన్తర్యామిత్వమనుపశ్యన్ తత్త్వాన్త్యాదిపర్యాలోచనకరణేన తత్ఫలం పశ్యన్ పర్వతనిమ్నరపాతవదసకృత్సంసారకుహరే పతతీత్యర్థః. ౧౪

శం — యస్య పునర్విద్యావతో విధ్వస్తోపాధికృతభేదదర్శనస్య విశుద్ధవిజ్ఞానఘనైకరసమద్వయమాత్మానం పశ్యతః - విజానతో మునేః- మననశీలస్యాత్మస్వరూపం కథం సంభవతీతి ఉచ్యతే- యథోదకం శుద్ధే- ప్రసన్నే శుద్ధం- ప్రసన్నమాసిక్తం- ప్రక్షిప్తమేకరసమేవ- నాన్యథా తాదృగేవ భవత్యాత్మాపి ఏవమేవాత్మా భవత్యేకత్వం విజానతో మునేః- మననశీలస్య హే గౌతమ తస్మాత్కుతార్కికభేదదృష్టిం నాస్తికకుదృష్టిం చోజ్ఝిత్వా మాతృపితృసహస్రేభ్యోఽపి హితైషిణా వేదేనోపదిష్టమాత్మైకత్వదర్శనం శాన్తదర్పైరాదరణీయమిత్యర్థః అత్రాసనద్గరీయం నాస్తి. ౧౫

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ కఠవల్ల్యాం చతుర్థవల్లీభాష్యమ్

రం — సర్వత్రైకాత్మత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (యథోదకమితి) యథా శుద్ధజలే శుద్ధజలం యోజితం తత్సదృశమేవ భవతి- న కథంచిదపి విసదృశం- ఏవం- ఇత్థం విజానతః- ముక్తస్య ... జ్ఞానేన విశుద్ధస్య విశుద్ధేన పరమాత్మనా సమానో భవతీత్యర్థః గౌతమేతి ప్రాప్యవైభవం సూచయన్ సహర్షం సంబోధయతి. ౧౫

——⁂——

ఇతి కఠోపనిషది చతుర్థవల్లీభాష్యమ్

శం — పునరపి ప్రకారాన్తరేణ బ్రహ్మతత్త్వనిర్ధారణార్థోఽయమారమ్భో దుర్విజ్ఞేయత్వాద్బ్రహ్మణః పురం- పురమివ పురం- ద్వారద్వారపాలాధిష్ఠాత్రాద్యనేకపురోపకరణసంపత్తిదర్శనాచ్ఛరీరం పురం చ సోపకరణం స్వాత్మనాఽసంహతం స్వతన్త్రస్వామ్యర్థం దృష్టం- తథేదం పురసామాన్యాదనేకోపకరణసంహతం శరీరం స్వాత్మనాఽసంహతరాజస్థానీయస్వామ్యర్థం భవితుమర్హతి తచ్చేదం శరీరాఖ్యం పురమేకాదశద్వారం- ఏకాదశ ద్వారాణ్యస్య- సప్త శీర్షణ్యాని- నాభ్యా సహార్వాఞ్చి త్రీణి- శిరస్యేకం- తైరేకాదశద్వారం పురం కస్య అజస్య- జన్మాదివిక్రియారహితస్యాత్మనో రాజస్థానీయస్య పురధర్మవిలక్షణస్యావక్రచేతసః- అవక్రం- ఆదిత్యవత్ప్రకాశవన్నిత్యమేవావస్థితమేకరూపం చేతః - విజ్ఞానమస్యేత్యవక్రచేతాః తస్యావక్రచేతసో రాజస్థానీయస్య బ్రహ్మణః యస్యేదం పురం- తం పరమేశ్వరం పురస్వామినమనుష్ఠాయ - ధ్యాత్వా ధ్యానం హి తస్యానుష్ఠానం సమ్యగ్విజ్ఞానపూర్వకం తం సర్వైషణావినిర్ముక్తస్సన్ సమం సర్వభూతస్థం ధ్యాత్వా న శోచతి - తద్విజ్ఞానాదభయప్రాప్తేః శోకావసరాభావాత్ కుతః. ఇహైవావిద్యాకృతకామకర్మబన్ధనైర్విముక్తో భవతి విముక్తశ్చ సన్విముచ్యతే- పునశ్శరీరం న గృహ్ణాతీత్యర్థః ౧

ఆ — పౌనరుక్త్యం పరిహరన్ సంబన్ధమాహ (పునరపీతి) "శ్రోతవ్యో మన్తవ్యః" ఇతి న్యాయేనోపాయాన్తరేణ బ్రహ్మ జ్ఞాప్యతే తత్రోపాయాపవాదిన్యస్తే- నోపేయస్య భేదోఽస్తీతి పురేణాసంహతత్వం స్వామినః- పురోపచయాపచయాభ్యాముపచయాపచయరాహిత్యం తత్సత్తాప్రతీతిమత్త్వేన సత్తాప్రతీతిమత్త్వం స్వాతన్త్ర్యం ౧

రం (పురమితి) జననాదివిక్రియారహితస్య ఋజుబుద్ధేర్వివేకిన ఆత్మనః ఏకాదశేన్ద్రియలక్షణబహిశ్ఛిద్రద్వారోపేతం శరీరాఖ్యం పురం భవతి పురస్వామినో యథా పురం వివిక్తం భవతి- తథా శరీరమపి స్వాత్మనో వివిచ్య జ్ఞాతం భవతి అవివేకినస్తు దేహ ఆత్మైవ భవతీతి భావః (అనుష్ఠాయ న శోచతి) వివిచ్య జానన్ దేహానుబన్ధిభిర్దుఃఖైః కామాదిభిశ్చ విముక్తో భవతీత్యర్థః (విముక్తశ్చ విముచ్యతే) జీవద్దశాయామాధ్యాత్మికాదిదుఃఖరాగద్వేషాదివిముక్త ఏవ సన్ "భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వాథ సంపద్యత" ఇతి న్యాయేన ప్రారబ్ధకర్మావసానే అర్చిరాదినా విరజాం ప్రాప్య ప్రకృతిసంబన్ధవిముక్తో భవతీత్యర్థః. (ఏతద్వై తత్) ఏతన్మన్త్రప్రతిపాద్యముక్తస్వరూపమపి పరమాత్మాత్మకమేవేత్యర్థః ౧

హగ్ంసశ్శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధోతా వేదిషదతిథిర్దురోణసత్।
నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమసదబ్జా గోజా ఋతజా అద్రిజా ఋతంబృహత్॥ ౨
ఊర్ధ్వం ప్రాణమున్నయత్యపానం ప్రత్యగస్యతి। మధ్యే వామనమాసీనం విశ్వే దేవా ఉపాసతే॥ ౩
అస్య విస్రంసమానస్య శరీరస్థస్య దేహినః। దేహాద్విముచ్యమానస్య కిమత్ర పరిశిష్యతే॥ ఏతద్వై తత్॥ ౪

శం — సతు నైకశరీరపురవర్త్యేవాత్మా కింతర్హి సర్వపురవర్తీ కథం హంసః- హన్తి- గచ్ఛతీతి శుచిషత్ - శుచౌ- దివి ఆదిత్యాత్మనా సీదతీతి వసుః- వాసయతి సర్వానితి వాయ్వాత్మనా అన్తరిక్షే సీదతీత్యన్తరిక్షసత్ హోతా- *అగ్నిర్వై హోతేతి శ్రుతేః వేద్యాం- పృథివ్యాం సీదతీతి వేదిషత్ *ఇయం వేదిః పరో అన్తః పృథివ్యా ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్ అతిథిః- సోమస్సన్ దురోణే- కలశే సీదతీతి దురోణసత్ బ్రాహ్మణో ఽతిథిరూపేణ వా దురోణేషు- గృహేషు సీదతీతి నృషత్- నృషు - మనుష్యేషు సీదతీతి నృషత్ వరేషు- దేవేషు సీదతీతి వరసత్ ఋతసత్- ఋతం- సత్యం యజ్ఞో వా తస్మిన్ సీదతీతి వ్యోమసత్- వ్యోమ్ని- ఆకాశే సీదతీతి వ్యోమసత్ అబ్జాః- అప్సు శఙ్ఖశుక్తిమకరాదిరూపేణ జాయత ఇతి గోజాః- గవి- పృథివ్యాం వ్రీహియవాదిరూపేణ జాయత ఇతి ఋతజాః- యజ్ఞాఙ్గరూపేణ జాయత ఇతి అద్రిజాః- పర్వతేభ్యో నద్యాదిరూపేణ జాయత ఇతి సర్వాత్మాపి సన్ ఋతం- అవితథస్వభావ ఏవ బృహత్- మహాన్ సర్వకారణత్వాత్ యదాప్యాదిత్య ఏవ మన్త్రేణోచ్యతే తదాప్యాత్మస్వరూపత్వమాదిత్యస్యాఙ్గీకృతమితి బ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానేఽప్యవిరోధః సర్వథాప్యేక ఏవాత్మా జగతః- నాత్మభేద ఇతి మన్త్రార్థః ౨

ఆ — యాయజ్ఞైః ప్రసిద్ధా వేదిః- స పృథివ్యాః పరో ఽన్తః- పరస్స్వభావ ఇతి వేద్యాః పృథివీస్వభావత్వసంకీర్తనాత్పృథివీ వేదిశబ్దవాచ్యా భవతీత్యర్థః - అసౌ వా ఆదిత్యో హగ్ంసశ్శుచిషదితి బ్రాహ్మణేనాదిత్యోపక్రమేణాస్య మన్త్రస్య వ్యాఖ్యాతత్వాత్ కథమాత్మపరతయా వ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదా ప్యాదిత్య ఏవేతి) సూర్య ఆత్మా జగతస్తస్థుషశ్చేతి మన్త్రాన్తరాలోచనయా తస్యచిద్ధాతోరిష్యత ఏవ సర్వాత్మత్వమిత్యర్థః ౨

రం — పునరప్యస్య సర్వాత్మతామేవ ద్రఢయతి (హంసశ్శుచిషదితి) హంసః - సూర్యః శుచౌ - గ్రీష్మర్తౌ సీదతి - వర్తత ఇతి శుచిషత్. తేజస్వీతి యావత్ వాసయతీతి వసుః- వాయుః అన్తరిక్షసత్- అన్తరిక్షగతో వాయుః హోతా వేదిషత్- వేద్యాన్నిర్వర్తమాన ఋత్విగ్విశేషోఽగ్నిర్వా అతిథిర్దురోణసత్- దురోణం- గృహం, గృహాగతోఽతిథిః నృషత్- నృష్వాత్మతయావర్తమానం వరసత్- వరేషు - దేవేషు చ తథా వర్తమానం, ఋతే సత్యలోకే సీదతీతి ఋతసత్ వ్యోమసత్- వ్యోమ్ని- పరమపదే వర్తమానం, చన్ద్ర ఇత్యర్థః. అబ్జాః- జలజాః గోజాః- భూజాః ఋతజాః- యజ్ఞోత్పన్నాః కర్మఫలభూతాశ్చ స్వర్గాదయ ఇతి యావత్ యద్వా- చిరకాలస్థాయి ఫలమృతం తజ్జా ఇత్యర్థః అద్రిజాః- పర్వతజాః ఏతత్సర్వం- బృహత్ ఋతం- అపరిచ్ఛిన్నసత్యరూపబ్రహ్మాత్మకమిత్యర్థః ౨

శం — ఆత్మనస్స్వరూపాధిగమే లిఙ్గముచ్యతే- ఊర్ధ్వం హృదయాత్ప్రాణం- ప్రాణవృత్తిం వాయుమున్నయతి- ఊర్ధ్వం గమయతి తథాఽపానం ప్రత్యక్- అధోఽస్యతి- క్షిపతి య ఇతి వాక్యశేషః తం మధ్యే- హృదయపుణ్డరీకాకాశే ఆసీనం - బుద్ధావభివ్యక్తవిజ్ఞానప్రకాశనం వామనం- సంభజనీయం విశ్వే- సర్వే దేవాః- చక్షురాదయః ప్రాణాః రూపాదివిజ్ఞానం బలిముపాహరన్తో విశ ఇవ రాజానముపాసతే - తాదర్థ్యేనానుపరతవ్యాపారా భవన్తీత్యర్థః యదర్థా యత్ప్రయుక్తాశ్చ సర్వే వాయుకరణవ్యాపారాః- సోఽన్యస్సిద్ధ ఇతి వాక్యార్థః ౩

ఆ — యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యే ఇత్యుపక్రమ్య విచికిత్సా ప్రశ్నభూతత్వేనోపన్యస్తా- సా పరిసమాప్తేత్యేతద్దర్శయితుం దేహవ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం సాధయతి (ఆత్మనస్స్వరూపాధిగమే లిఙ్గమితి) సర్వే ప్రాణకరణవ్యాపారాశ్చేతనార్థాః తత్ప్రయుక్తా భవితుమర్హన్తి- జడచేష్టాత్వాత్ - రథచేష్టావదిత్యర్థః ౩

రం — (ఊర్ధ్వం ప్రాణమితి) సర్వేషాం హృదయగతః పరమాత్మా ప్రాణవాయుమూర్ధ్వం నయతి అపానవాయుమధో ముఖం క్షిపతి మధ్యే- హృదయపుణ్డరీకమధ్యే ఆసీనం వామనం- వననీయం భజనీయం అథవా - హృదయపుణ్డరీకపరిమితతయా హ్రస్వపరిమాణమిత్యర్థః తం విశ్వేదేవాః- సత్త్వప్రకృతయః సర్వేప్యుపాసత ఇత్యర్థః ౩

శం — కించ- అస్య శరీరస్థస్యాత్మనో విస్రంసమానస్య- అవస్రంసమానస్య భ్రంశమానస్య దేహినః- దేహవతః విస్రంసనశబ్దార్థమాహ (దేహాద్విముచ్యమానస్యేతి) కిమత్ర పరిశిష్యతే- ప్రాణాదికలాపే న కించన పరిశిష్యతే అత్ర- దేహే పురస్వామివిద్రవణ ఇవ పురవాసిజనస్య యస్యాత్మనోఽపగమే క్షణమాత్రాత్ కార్యకారణకలాపం సర్వమిదం హతబలం విధ్వస్తం భవతి- నష్టం భవతి. సోఽన్యస్సిద్ధః ౪

ఆ — శరీరం చేతనశేషం- తద్వియోగే భోగానర్హత్వాద్రాజపురవదిత్యాహ (కించాస్యేతి) ౪

రం — ఏవం పరమాత్మానముపాసీనస్య *తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా శరీరపాత ఏవాన్తరాయః- స కించిత్ కర్తవ్యం పరిశిష్యత ఇత్యాహ (అస్య విస్రంసమానస్యేతి) అస్య- ఉపాసకస్య దేహినః శరీరస్థస్య- శరీరప్రతిష్ఠితస్య దృఢశరీరస్యేతి యావత్. ఏవం భూతస్య వా- విస్రంసమానస్య- శిథిలీభవద్గాత్రస్య వా - దేహాద్విముచ్యమానస్య మ్రియమాణస్య వా - కిమత్ర పరిశిష్యతే - కృతకృత్యత్వాత్ కర్తవ్యం కిమపి నావశిష్యత ఇతి భావః (ఏతద్వై తత్) పూర్వవత్.

నప్రాణేననాపానేనమర్త్యోజీవతికశ్చన। ఇతరేణతుజీవన్తియస్మిన్నేతావుపాశ్రితౌ॥ ౫
హన్తతఇదంప్రవక్ష్యామిగుహ్యంబ్రహ్మసనాతనం। యథాచమరణంప్రాప్యఆత్మాభవతిగౌతమ॥ ౬
యోనిమన్యేప్రపద్యన్తేశరీరత్వాయదేహినః। స్థాణుమన్యేనుసంయన్తియథాకర్మయథాశ్రుతం॥ ౭
యఏషసుప్తేషుజాగర్తికామంకామంపురుషోనిర్మిమాణః। తదేవశుక్రంతద్బ్రహ్మతదేవామృతముచ్యతే। తస్మిఁల్లోకాశ్శ్రితాస్సర్వేతదునాత్యేతికశ్చన॥ ఏతద్వైతత్॥ ౮

శం — స్యాన్మతం- ప్రాణాపానాద్యపగమాదేవేదంవిధ్వంసతే- నతువ్యతిరిక్తాత్మాపగమాత్ ప్రాణాదిభిరేవేహమర్త్యోజీవతీతి- తన్నాహ- నప్రాణేననాపానేనచక్షురాదినానామర్త్యః- మనుష్యోదేహవాన్కశ్చనజీవతి- నకోఽపిజీవతి నహ్యేషాంపరార్థానాంసంహత్యకారిత్వాజ్జీవనహేతుత్వముపపద్యతే- స్వార్థేనాసంహతేనపరేణకేనచిదప్రయుక్తంసంహతానామవస్థానంనదృష్టం యథాగృహాదీనాంలోకే-తథాప్రాణాదీనామపిసంహతత్వాద్భవితుమర్హత్యతఇతరేణైవసంహతప్రాణాదివిలక్షణేనతుసర్వేసంహతాస్సన్తోజీవన్తి- ప్రాణాన్ధారయన్తి యస్మిన్-సంహతనవిలక్షణేఆత్మనిసతిపరస్మిన్నేతౌ- ప్రాణాపానౌచక్షురాదిభిస్సంహతావుపాశ్రితౌ యస్యాసంహతస్యార్థేప్రాణాపానాదిస్సర్వంవ్యాపారంకుర్వన్వర్తతేసంహతస్సన్- సతతోఽన్యస్సిద్ధఇత్యభిప్రాయః ౫

ఆ — అన్యథాసిద్ధింశఙ్కతే (స్యాన్మతమితి) నను *జీవప్రాణధారణఇతిధాతుస్మరణాచ్ఛరీరస్యజీవనంనామప్రాణధారణం ప్రాణసంయోగశ్చప్రాణధారణం- కుణ్డదధిధారణవత్ తత్రచప్రాణస్యైవహేతుత్వం - సంయోగాశ్రయత్వాత్. కథముచ్యతేజీవనహేతుత్వంప్రాణాదీనాంనసంభవతీతి- తత్రాహ (స్వార్థేనాసంహతేనేతి) కాదాచిత్కస్యప్రాణశరీరసంయోగస్యస్వభావతోఽనుపపత్తేః, సజ్ఞాతస్యచలోకేపరప్రయుక్తస్యైవదర్శనాత్, భవితవ్యమన్యేనసఙ్ఘాతప్రయోజకేనేత్యర్థః ౫

రం — తస్యసర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వరూపంమహిమానమాహ (నప్రాణేనేతి) కేనేతరేణజీవన్తీత్యత్రాహ (యస్మిన్నేతావుపాశ్రితౌ) యదధీనంప్రాణాపానయోరపిజీవనం- తదధీనమేవసర్వేషాంజీవనమితిభావః. స్పష్టమన్యత్ ౫

శం — హన్తేదానీంపునరపితే- తుభ్యమిదంగుహ్యం- గోప్యంబ్రహ్మసనాతనం- చిరన్తనంప్రవక్ష్యామి యద్విజ్ఞానాత్సర్వసంసారోపరమోభవతి- అవిజ్ఞానాచ్చయస్యమరణంప్రాప్యయథాచాత్మాభవతి- యథాసంసరతి. తథాశృణుహేగౌతమ ౬

ఆ — *యేయంప్రేతఇతిప్రశ్నఃపరలోకాస్తిత్వేఽపిసందేహఆసీత్-విశేషతస్తన్నివృత్త్యర్థమనుస్ఫుటత్వాహ(ఇదానీమితి) ౬-౭-౮

రం — (హన్తతఇదమితి) గుహ్యం- అతిరహస్యంసనాతనంబ్రహ్మతేపునరపిప్రవక్ష్యామి హన్తేతిస్వగతంఆశ్చర్యే హేగౌతమ-ఆత్మామరణం-మోక్షంప్రాప్యయథా-యత్ప్రకారవిశిష్టోభవతి-తథాప్రనరపిముముక్షువైరాగ్యాద్యనుపహతాయఉపదేశయోగ్యాయత్వమంవక్ష్యామీత్యర్థః ౬

శం — యోనిం- యోనిద్వారంశుక్రబీజసమన్వితాస్సన్తోఽన్యే - కేచిదవిద్యావన్తోమూఢాః ప్రపద్యన్తే- ప్రవిశన్తి శరీరత్వాయ-శరీరగ్రహణార్థం దేహినః- దేహవన్తః స్థాణుం- స్థావరభావమన్యే- అత్యన్తాధమామరణంప్రాప్యానుసంయన్తి-అనుగచ్ఛన్తి యథాకర్మ-యద్యస్యకర్మ- తస్యనాకరవశేనేత్యర్థః యథాశ్రుతం- యాదృశంచవిజ్ఞానముపార్జితం- తదనురూపమేవశరీరంప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః *యథాప్రజ్ఞంహిసంభవా ఇతిశ్రుత్యన్తరాత్ అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౭

రం — అధికారివిశేషనిర్దేశపరేణ *హన్తతఇత్యనేనసూచితమర్థంవివృణోతి (యోనిమితి) అన్యేపరమాత్మతత్త్వశ్రవణవిముఖాస్త్వద్విపర్యస్తాశ్శరీరపరిగ్రహాయబ్రాహ్మణాదియోనింప్రపద్యన్తే అన్యేస్థావరభావమనుగచ్ఛన్తి స్వానుష్ఠితయజ్ఞాదికర్మోపాసనానతిక్రమేణ *రమణీయచరణాః *తంవిద్యాకర్మణీసమన్వారభేతేఇత్యాదిశ్రుత్యనురోధాదితిభావః ౭

శం — యత్ప్రతిజ్ఞాతంగుహ్యంబ్రహ్మతత్ప్రవక్ష్యామీతి- తదాహ- యఏషసుప్తేషుప్రాణాదిషుజాగర్తి- నస్వపితి కథం కామంకామం- తంతమభిప్రేతంస్త్ర్యాద్యర్థమవిద్యయానిర్మిమాణః- నిష్పాదయన్జాగర్తిపురుషః తదేవశుక్రం- శుభ్రం శుద్ధం తద్బ్రహ్మ- నాన్యద్గుహ్యంబ్రహ్మాస్తి తదేవామృతం- అవినాశ్యుచ్యతేసర్వశాస్త్రేషు కించ- పృథివ్యాదయోలోకాస్తస్మిన్నేవసర్వేబ్రహ్మణ్యాశ్రితాః- సర్వలోకకారణత్వాత్తస్య (తదునాత్యేతికశ్చనేత్యాది) పూర్వవదేవ అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి ౮

రం.— ఏవంశిష్యంప్రరోచనయాఽభిముఖీకృత్యప్రకృతమనుసరతి- (యఏషసుప్తేషుజాగర్తీతి) సర్వేషుసుప్తేషుజీవేషుకామంకామం- గుణమనన్తమిదం సంకల్ప్యసంకల్ప్యేత్యర్థః నను *సర్వాన్కామాన్ఛన్దతఃప్రార్థయస్వేతిప్రకృతాఃపుత్రాదయఃకామశబ్దేననిర్దిశ్యన్తే ఆద్యంచార్థఃసన్ధ్యధికరణభాష్యశ్రుతప్రకాశికయోస్స్పష్టః సంకల్ప్యసంకల్ప్యస్వేచ్ఛానురోధేననిర్మిమాణఃపురుషోఽస్తి - తదేవశుక్రం-ప్రకాశకం. తదేవానన్యాధీనమమృతముచ్యతఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. నిత్యముక్తానామమృతత్వసత్త్వేఽపినిరుపాధికామృతత్వాభావాత్ తదేవామృతమి

అగ్నిర్యథైకో భువనం ప్రవిష్టో రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ।
ఏకస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపం రూపం ప్రతిరూపో బహిశ్చ॥ ౯

వాయుర్యథైకో భువనం ప్రవిష్టో రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ।
ఏకస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపం రూపం ప్రతిరూపో బహిశ్చ॥ ౧౦

సూర్యో యథా సర్వలోకస్య చక్షుర్న లిప్యతే చాక్షుషైర్బాహ్యదోషైః।
ఏకస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యః॥ ౧౧

వ్యవహారస్యనానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం ఏతేనావృతాన్తరనిషేధాత్ ముక్తపరమాత్మనోరభేదప్రత్యాశా ప్రత్యుక్తా - అత్ర త్యామృత శబ్దస్య నిరుపాధికామృతవాచిత్వాత్ ౮

శం — అనేకతార్కికబుద్ధిచాలితాన్తఃకరణానాం [illegible] ప్రమాణోపపన్నమప్యాత్మైకత్వవిజ్ఞానమసకృదుచ్యమానమప్యనృజుబుద్ధీనాం బ్రాహ్మణానాం చేతసి నాధీయత ఇతి తత్ప్రతిపాదనే ఆదరవతీ శ్రుతిః పునః పునరాహ - అగ్నిర్యథైక ఏవ ప్రకాశాత్మా సన్ భువనం - భవన్త్యస్మిన్ భూతానీతి భువనం అయం లోకః తమిమం ప్రవిష్టః- అనుప్రవిష్టః రూపం రూపం ప్రతి- దార్వాదిదాహ్యభేదం ప్రతీత్యర్థః ప్రతిరూపః- తత్ర తత్ర ప్రతిరూపవాన్ దాహ్యభేదేన బహువిధో బభూవ ఏక ఏవ తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపం రూపం- సర్వేషాం భూతానామభ్యన్తర ఆత్మా అతిసూక్ష్మత్వాద్దార్వాదిష్వివ సర్వదేహం ప్రతి ప్రవిష్టత్వాత్ప్రతిరూపో బభూవ. బహిశ్చ స్వేనావికృతేన రూపేణాకాశవత్ ౯

ఆ — జననమరణకరణానాం ప్రతినియమాదయుగపత్ప్రవృత్తేశ్చ పురుషబహుత్వం సిద్ధం- త్రైగుణ్యవిపర్యయాచ్చేతి నానాత్మానో వ్యవస్థితా ఇత్యనేకతార్కిక [illegible] సర్వపురవర్త్యేక ఏవాత్మేత్యత్ర న చిత్తం [illegible] ఔపాధికభేదసాధనే సిద్ధసాధనం- స్వాభావికభేదసాధనే చానైకాన్తికత్వం దర్శయితుం ప్రక్రమత ఇత్యాహ (అనేకతార్కికేత్యాదినా) ప్రతిరూపం- ఉపాధిసాదృశ్యం చతుష్కోణత్వాదిధర్మకేషు దారుషిత [illegible] ౯- ౧౦

రం — ఏక ఏవాత్మా సర్వేషామహమర్థతయాఽన్తః [illegible] ప్రదిశతి (అగ్నిర్యథైక ఇతి) యథా ఏకస్తేజోధాతుః త్రివృత్కరణకృతవ్యాప్త్యాఽస్త్రాన్తర్గతలోకే ప్రవిష్టస్సన్ రూపం రూపం- రూపే రూపే భౌతికవ్యక్తిషు వీప్సాయాం ద్విర్వచనం ప్రతిరూపః- ప్రత్యుప్తం రూపం యస్య స తథోక్తః. సర్వాసు భౌతికవ్యక్తిషు తేజోధాతోర్మిళితత్వేన ప్రతిసంక్రాన్తరూపస్సన్ [illegible] తదా ఏక ఏవ సన్ పరమాత్మా ప్రతివస్తు ప్రతిసంక్రాన్తాన్తర్యామివిగ్రహో బహిశ్చ వ్యాప్నోతీత్యర్థః ౯

శం — తథాఽన్యో దృష్టాన్తః (వాయుర్యథైక ఇత్యాది) ప్రాణాత్మనా దేహేష్వనుప్రవిష్టో రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవేతి సమానం

ఆ — అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి ౧౦

రం — ఉదాహరణాన్తరమాహ (వాయుర్యథేతి) పూర్వవత్ ౧౦

శం — ఏకస్య సర్వాత్మకత్వే సంసారదుఃఖిత్వం పరస్యైవ స్యాదితి ప్రాప్తం- అత ఇదముచ్యతే- సూర్యో యథా చక్షుష ఆలోకేనోపకారం కుర్వన్ మూత్రపురీషాద్యశుచిప్రకాశనేన తద్దర్శినః సర్వలోకస్య చక్షురపి సన్ న లిప్యతే చాక్షుషైరశుచ్యాదిదర్శననిమిత్తైరాధ్యాత్మికైః పాపదోషైః బాహ్యైశ్చాశుచ్యాదిసంసర్గదోషైః, ఏకస్సంస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా న లిప్యతే లోకదుఃఖేన లోకో హ్యవిద్యయా స్వాత్మన్యధ్యస్తయా కామకర్మోద్భవం దుఃఖమనుభవతి- నతు సా పరమార్థతస్స్వాత్మని యథా రజ్జుశుక్తికోషరగగనేషు సర్పరజతోదకమలాని న రజ్జ్వాదీనాం స్వతో దోషరూపాణి- సంసర్గిణి విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసనిమిత్తత్వాత్తద్దోషవద్విభావ్యన్తే నతద్దోషైస్తేషాం లేపః- విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యా హి తే తథా ఆత్మని సర్వో లోకః క్రియాకారకఫలాత్మకం విజ్ఞానం సర్పాదిస్థానీయం విపరీతమధ్యస్య తన్నిమిత్తం జన్మజరామరణాదిదుఃఖమనుభవతి- న త్వాత్మా సర్వలోకాత్మాపి సన్ విపరీతాధ్యారోపనిమిత్తేన లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యః- బహిష్కృతో బాహ్యః రజ్జ్వాదివదేవ విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యో హి సః ౧౧

ఆ — పరమాత్మా దుఃఖీ స్యాత్ - దుఃఖ్యభిన్నత్వాత్ - లోకవదిత్యాహ (ఏకస్య సర్వాత్మకత్వ ఇతి) అవిద్యయాః ప్రతిబిమ్బితశ్చిద్ధాతురజ్ఞో భ్రాన్తో భవతి భ్రాన్తశ్చ కామాదిదోషప్రయుక్తః కర్మ కురుతే. తన్నిమిత్తం చ దుఃఖం స్వాత్మన్యధ్యస్యతి. పరమాత్మా తు నిరవద్యత్వాద్దుఃఖసాధనశూన్యత్వాన్న దుఃఖీ. తతో న ప్రయోజకో హేతురిత్యాహ (లోకో హ్యవిద్యయేతి) స్వరూపేణ భ్రమావిషయత్వం విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యత్వం రజ్జ్వాదీనాం తథా చైతన్యస్యోపాధిస్థరూపేణాధ్యాసాశ్రయత్వేఽపి నిరుపాధికబిమ్బకల్పబ్రహ్మరూపేణాధ్యాసానాశ్రయత్వాన్న తద్దుఃఖిత్వప్రాప్తిరిత్యర్థః ౧౧

రం — ఆత్మత్వావిశేషేఽపి జీవాత్మవత్ దోషాః పరమాత్మని న భవన్తీత్యేతత్సదృష్టాన్తమాహ (సూర్యో యథేతి) *రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ ప్రతిష్ఠితః *ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుత్యనుసారేణ యథా సూర్యశ్చక్షురధిష్ఠాతృతయాఽన్తర్గతోఽపి బహిర్నిర్గతైశ్చక్షుర్మలాదిభిర్న

ఏకో వశీ సర్వభూతాన్తరాత్మా ఏకం బీజం బహుధా యః కరోతి।
తమాత్మస్థం యేఽనుపశ్యన్తి ధీరాస్తేషాం సుఖం శాశ్వతం నేతరేషామ్॥ ౧౨
నిత్యోఽనిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్।
తమాత్మస్థం యేఽనుపశ్యన్తి ధీరాస్తేషాం శాన్తిః శాశ్వతీ నేతరేషామ్॥ ౧౩
తదేతదితి మన్యన్తేఽనిర్దేశ్యం పరమం సుఖం। కథం ను తద్విజానీయాం కిము భాతి విభాతి వా॥ ౧౪

స్పృశ్యతే- తథా పరమాత్మా సర్వభూతేష్వాత్మతయావస్థితోఽపి తద్గతైర్దుఃఖైర్న స్పృశ్యతే- తస్య స్వాభావికాపహతపాప్మత్వాదిగుణయుక్తతయా స్వేతరసమస్తబాహ్యత్వాత్-విలక్షణత్వాదిత్యర్థః ౧౧

శం — కించ- స హి పరమేశ్వరః సర్వగతః స్వతన్త్ర ఏకః- న తత్సమోఽభ్యధికో వాఽన్యోఽస్తి వశీ- సర్వం హ్యస్య జగద్వశే వర్తతే కుతః సర్వభూతాన్తరాత్మా యత ఏకమేవ సదైకరసమాత్మానం విశుద్ధవిజ్ఞానఘనం నామరూపాద్యశుద్ధోపాధిభేదవశేన బహుధా- బహుప్రకారేణ యః కరోతి స్వాత్మసత్తామాత్రేణాచిన్త్యశక్తిత్వాత్ తమాత్మస్థం- స్వశరీరహృదయాకాశే బుద్ధౌ చైతన్యాకారేణాభివ్యక్తమిత్యేతత్ న హి శరీరస్యాధారత్వమాత్మనః- ఆకాశవదమూర్తత్వాత్ ఆదర్శస్థం ముఖమితి యద్వత్ తమేతమీశ్వరమాత్మానం యే- నివృత్తబాహ్యవృత్తయోఽనుపశ్యన్తి- ఆచార్యాగమోపదేశమను సాక్షాదనుభవన్తి ధీరాః- వివేకినః తేషాం పరమేశ్వరభూతానాం శాశ్వతం- నిత్యం సుఖమాత్మానన్దలక్షణం భవతి- నేతరేషాం బాహ్యాసక్తబుద్ధీనామవివేకినాం స్వాత్మభూతమపి- అవిద్యావ్యవధానాత్ ౧౨

ఆ — పరోత్కర్షదర్శనం పారతన్త్ర్యం చ స్వస్య హీనత్వం దుఃఖకారణం ప్రసిద్ధం తదభావాన్న పరమాత్మా దుఃఖీ తత ఏతత్ప్రాప్తిః పరః పురుషార్థో భవిష్యతీత్యాహ (కించ స హీత్యాదినా) ౧౨

రం — (ఏకో వశీతి) ఏకః- సమాభ్యధికరహితః. వశః-ఇచ్ఛా సోఽస్యాస్తీతి వశీ ✱జగద్వశే వర్తత ఇత్యుక్తరీత్యా వశవర్తిప్రపఞ్చక ఇతి వార్థః ✱ఇమాన్స్మ మునిశార్దూలం కిఙ్కరౌ సముపస్థితౌ ఇత్యుక్తరీత్యా భక్తవశ్య ఇవార్థః ఏకం బీజం- ✱తమః పరే దేవ ఏకీభవతీతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా స్వేన ఏకీభూతావిభాగావస్థం తమోలక్షణం బీజం మహదాదిబహువిధప్రపఞ్చరూపేణ యః కరోతి - తం ✱య ఆత్మని తిష్ఠన్నితి శ్రుత్యుక్తాత్మస్థం సర్వాత్మకం యే పశ్యన్తి- తేషామేవ ముక్తిరిత్యర్థః ౧౨

శం — కించ- నిత్యః- అవినాశీ అనిత్యానాం- వినాశినాం చేతనశ్చేతనానాం-చేతయితౄణాం బ్రహ్మాదీనాం ప్రాణినాం అగ్నినిమిత్తమివ దాహకత్వమనగ్నీనాముదకాదీనామాత్మచైతన్యనిమిత్తమేవ చేతయితృత్వమన్యేషాం కించ - స సర్వేశ్వరః సర్వజ్ఞః కామినాం సంసారిణాం కర్మానురూపం కామాన్- కర్మఫలాని స్వానుగ్రహనిమిత్తాంశ్చ కామాన్ య ఏకో బహూనాం-అనేకేషామనాయాసేన విదధాతి-దదాతి ప్రయచ్ఛతీత్యేతత్ తమాత్మస్థం యేఽనుపశ్యన్తి ధీరాః- తేషాం శాన్తిః- ఉపరతిః శాశ్వతీ- నిత్యా స్వాత్మభూతైవ స్యాత్ - నేతరేషాం- అనేవంవిధానాం ౧౩

ఆ ఇదానీం పరమాత్మన్యుపపత్తిప్రదర్శనార్థమాహ (కించ నిత్య ఇతి) ✱సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయదిత్యాదిశ్రుతేరకృతవిప్రణాశప్రసఙ్గపరిహారాచ్చ కల్పాన్తరీయభావానాం ప్రలీనానాం కల్పాన్తరే సజాతీయరూపేణోత్పాదః ప్రతీయతే ఏవ తదా స్యాత్- యది వినాశినాం భావానాం శక్తిశేషోఽలయః స్యాత్ ప్రలయే వినశ్యత్సర్వం యత్ర శక్తిశేషం విలీయతే సోఽభ్యుపగన్తవ్య ఇత్యర్థః బుద్ధిమతామపి బ్రహ్మాదీనాం పరమాన్నాన్యముఖ్యం హేత్వాయాబహిర్ముఖా చేతనోపలభ్యతే- సాపి నియన్తారం గమయతీత్యాహ (చేతనశ్చేతనానామితి) బ్రహ్మాదిశబ్దవాచ్యానాం సజ్ఞాతానాం వా చేతయితృత్వం యచ్చైతన్యనిమిత్తం- సోఽస్తి పరత ఏవ్యర్థః విమతం కర్మఫలం తత్స్వరూపాద్యభిజ్ఞేనదీయమానం- వ్యవహితఫలత్వాత్- సేవాఫలవదిత్యాహ (కించ స ఇతి) ౧౩

రం — (నిత్యోఽనిత్యానామితి) నిత్యశ్చేతన ఏక ఏవ సన్ బహూనాం నిత్యానాం చేతనానామపేక్షితాన్ కామాన్ అనాయాసేన ప్రయచ్ఛతి శిష్టం స్పష్టం ౧౩

శం — యత్తదాత్మవిజ్ఞానం సుఖమనిర్దేశ్యం-నిర్దేష్టుమశక్యం పరమం- ప్రకృష్టం ప్రాకృతపురుషవాఙ్మనసయోరగోచరమపి సన్నివృత్తైషణా యే బ్రాహ్మణాః- తే తదేతత్- ప్రత్యక్షమేవేతి మన్యన్తే కథం ను- కేన ప్రకారేణ తత్- సుఖమహం విజానీయాం- ఇదమిత్యాత్మబుద్ధివిషయమాపాదయేయం- యథా నివృత్తైషణా యతయః కిము తద్భాతి- దీప్యతే ప్రకాశాత్మకం - తద్యతోఽస్మద్బుద్ధిగోచరత్వేన విభాతి- విస్పష్టం దృశ్యతే- కిం వా నేతి ౧౪

ఆ.— విద్వదనుభవోఽపి పరమానన్దే ప్రమాణమిత్యాహ (యత్తదాత్మవిజ్ఞానమితి) తస్మాదసమ్భావితతయా న జిహాసితవ్యం పరమాత్మదర్శనం- కింతు శ్రద్ధాధీనతయా విచారయితవ్యమేవేత్యాహ (కథం న్వితి) ౧౪-౧౫

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతా కఠవల్ల్యాం పఞ్చమవల్లీ భాష్యటీకా.

భయాదస్యాగ్నిస్తపతిభయాత్తపతిసూర్యః। భయాదిన్ద్రశ్చవాయుశ్చమృత్యుర్ధావతిపఞ్చమః॥ ౩
ఇహచేదశకద్బోద్ధుం ప్రాక్శరీరస్యవిస్రసః। తతస్సర్గేషులోకేషుశరీరత్వాయకల్పతే॥ ౪
యథాదర్శేతథాత్మనియథాస్వప్నేతథాపితృలోకే।
యథాప్సుపరీవదదృశేతథాగన్ధర్వలోకేచ్ఛాయాతపయోరివబ్రహ్మలోకే॥ ౫

శం- ఉద్యతమివవజ్రం యథావజ్రోద్యతకరంస్వామినమభిముఖీభూతంభృత్యాస్తచ్ఛాసనేప్రవర్తన్తే- తథేదంచన్ద్రాదిత్యగ్రహనక్షత్రతారకాదిలక్షణంజగత్సేశ్వరంనియమేనక్షణమప్యవిశ్రాన్తంవర్తతఇత్యభిప్రాయః - స్వాత్మప్రవృత్తిసాక్షిభూతమేకంబ్రహ్మ- అమృతాః- అమరణధర్మాణస్తేభవన్తి అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి ౨

రం — (యదిదంకించజగత్సర్వం ప్రాణఏజతినిస్సృతం । మహద్భయంవజ్రముద్యతం) ఇయంచ...స్త్రీ...నాదితిసూత్రేభగవతాభాష్యకృతావ్యాఖ్యాతః తత్రాయమన్త్రింప్రస్తుతః కృత్స్నస్యజగతఆశ్రయభూతేపురుషే ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టేతానాంస్వేషాంతతోనిస్సృతానాంతస్మాత్ప్రజాతమహాభయనిమిత్తమేవ కమ్పనంప్రాయేణ తచ్ఛాసనానువృత్తౌకంభవతీతిమహతాభయాదుద్యతవజ్రాదివోద్యతాత్ కృత్స్నంజగత్కమ్పతఇత్యర్థః ※ భయాదస్యాగ్నిస్తపతీత్యనేనైకార్థ్యాత్ మహద్భయంవజ్రముద్యతమితిపఞ్చమ్యర్థేప్రథమేతిభాషితం వివృతంచైతత్ శ్రుతప్రకాశికాయాం ※ ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టస్యపరమాత్మనఃఉపాసకానాముత్తరవ్యాపారః అతోనిస్సృతానామిత్యనేనోక్తం ప్రకృతస్యైవాపాదానత్వమాహతఇతి ఏజనంకమ్పనమితి ※ఏజృకమ్పనఇతిహిధాతుః ప్రత్యవాయభయాత్స్వస్వకార్యప్రవృత్తికమ్పనం ఉద్యతవజ్రాదివపరమపురుషాత్ప్రజాతేనభయేనకృత్స్నంజగత్కమ్పతఇత్యర్థఇతి అత్ర మహద్భయంవజ్రముద్యతమితిపదత్వారిపదానిపఞ్చమ్యర్థప్రథమాన్తాని అథవాపఞ్చమ్యర్థప్రథమాన్తపదద్వయంభయవాచి ఉత్తరంతుపదద్వయంతద్ధేతుభూతప్రాణశబ్దితపరబ్రహ్మపరమితిద్రష్టవ్యం కేచిత్తు- బిభేత్యస్మాదితిభయం భయానకమిత్యర్థః మహాభయానకౌద్యతవజ్రవత్స్వశాసనస్యనిర్వర్తకం ప్రాణశబ్దితపరమాత్మానమప్యయత్- విజానీతస్సర్వజ్ఞస్సర్వాన్తరోఽభ్యర్థఇత్యప్యముమప్యర్థంవర్ణయన్తి (యఏతద్విదురమృతాస్తేభవన్తి) స్పష్టోఽర్థః ॥ అతఏవప్రాణఇత్యధికరణన్యాయాత్ ప్రాణశబ్దస్యపరమాత్మపరత్వేనవివాదఇతిద్రష్టవ్యం ౨

శం — కథంతద్భయాజ్జగద్వర్తతఇత్యాహ- భయాత్- భీత్యాపరమేశ్వరస్యాగ్నిస్తపతి భయాత్తపతిసూర్యః భయాదిన్ద్రశ్చవాయుశ్చ మృత్యుర్ధావతిపఞ్చమః నహీశ్వరాణాంలోకపాలానాంసమర్థానాంసతాంనియన్తాచేద్వజ్రోద్యతకరవన్నస్యాత్ - స్వామిభయభీతానామివభృత్యానాంనియతాప్రవృత్తిరుపపద్యతే అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి ౩

రం — (భయాదస్యాగ్నిరితి) ధావృశబ్దఇన్ద్రాదీనాంస్వవ్యాపారప్రవృత్తిపరః శిష్టంస్పష్టం. ౩

శం — తచ్చేహజీవన్నేవచేత్-యద్యశకత్-శక్నోతి శక్తస్సన్జానాత్యేతద్భయకారణంబ్రహ్మబోద్ధుమాశరీరస్య ప్రాక్-పూర్వం. శరీరస్యవిస్రసః- అవస్రంసనాత్ పతనాత్ సంసారబన్ధనాద్విముచ్యతే నచేదశకద్బోద్ధుం-తతోఽనవబోధాత్సర్గేషు- సృజ్యన్తేయేషుస్రష్టవ్యాః ప్రాణినఇతిసర్గాః- పృథివ్యాదయోలోకాః- తేషుసర్గేషు లోకేషు శరీరత్వాయ- శరీరభావాయకల్పతే-సమర్థోభవతి. శరీరంగృహ్ణాతీత్యర్థః ౪

ఆ — సూర్యాదీనాంనియతప్రవృత్త్యనుపపత్త్యానియామకత్వేనసంభావితంయత్పారమేశ్వరంరూపం- తదవగమాయైవేహయత్నఃకర్తవ్యఇత్యాహ (తచ్చేతి) ఇహైవచేద్బోద్ధుంశక్తస్సన్నిహైవచేజ్జానాతిదానుచ్యతేఽన్యథాసంసారః ౪-౫-౬

రం.— (ఇహచేదితి) శరీరస్యవిస్రసః- విస్రంసనాత్. పతనాత్ప్రాగిహ- లోకేబ్రహ్మబోద్ధుమశకచ్చేత్ - అశకిష్యచ్చేత్ పరబ్రహ్మత్యయశ్ఛాన్దసః తతః - తస్మాత్జ్ఞానాభావాద్ధేతోస్సర్గాణామనస్సర్గలోకేషుజన్మజరామరణాదిమత్త్వేనపరిగృహ్యమాణత్వాయ భవతీత్యర్థః. తస్మాత్శరీరపాతాత్ప్రాగేవఆత్మజ్ఞానాయయతేతేతిభావః ౪

శం — తస్మాచ్ఛరీరవిస్రంసనాత్ప్రాగాత్మబోధాయయత్నఆస్థేయః - యస్మాదిహైవాత్మనోదర్శనమాదర్శస్థస్యేవముఖస్యస్పష్టముపపద్యతే- నలోకాన్తరేషుబ్రహ్మలోకాదన్యత్ర. సచదుష్ప్రాపః. కథమితి. ఉచ్యతే - యథాఆదర్శేప్రతిబిమ్బభూతమాత్మానంపశ్యతిలోకోఽత్యన్తవివిక్తం- తథేహాత్మని - స్వబుద్ధావాదర్శవన్నిర్మలీభూతాయాంవివిక్తమాత్మనోదర్శనంభవతీత్యర్థః. యథాస్వప్నేఽవివిక్తంజాగ్రద్వాసనోద్భూతం- తథాపితృలోకేఽవివిక్తమేవాత్మనోదర్శనం- కర్మఫలోపభోగాసక్తత్వాత్ యథావాఅప్సువివిక్తావయవమాత్మరూపంపరీవదదృశే- పరిదృశ్యతఇవ - తథాగన్ధర్వలోకేఽవివిక్తమేవదర్శనమాత్మనః. ఏవంచలోకాన్తరేష్వితిశాస్త్రప్రామాణ్యాదవగమ్యతే. ఛాయాతపయోరివాత్యన్తవివిక్తంబ్రహ్మలోకఏవైకస్మిన్ సచదుష్ప్రాపః-అత్యన్తవిశిష్టకర్మజ్ఞానసాధ్యత్వాత్ తస్మాదాత్మదర్శనాయేహైవయత్నఃకర్తవ్యఇత్యభిప్రాయః. ౫
అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి.

ఇన్ద్రియాణాంపృథగ్భావముదయాస్తమయౌ చయత్ । పృథగుత్పద్యమానానాం మత్వాధీరోనశోచతి॥ ౬
ఇన్ద్రియేభ్యః పరంమనో మనసస్సత్త్వముత్తమం। సత్త్వాదధిమహానాత్మా మహతోఽవ్యక్తముత్తమమ్॥ ౭
అవ్యక్తాత్తుపరఃపురుషో వ్యాపకోఽలిఙ్గఏవచ। యజ్జ్ఞాత్వాముచ్యతేజన్తురమృతత్వంచగచ్ఛతి॥ ౮

రం —. ఆత్మనోదర్శనప్రకారమాహ (యథేతి) యథాదర్శేచన్ద్రికాయామభావాత్ నస్పష్టః ప్రతిభాసః - తథాఇహలోకే - ఆత్మనీత్యర్థః యద్వా- యథాఆదర్శే - దర్పణే ప్రతీయమానంవస్తు - సాక్షాద్దృష్టవస్తువత్ ప్రత్యఙ్ముఖత్వాదికల్పితాకారవిరుద్ధతయా నోపలభ్యతే- తథేహాన్యవిషయిణీ ప్రతీతిరిత్యర్థః లోకాన్తరేష్వపీత్యాహ (యథాస్వప్నేతథాపితృలోకే) యథాస్వప్నదర్శనస్య జాగ్రద్దర్శనవత్ సమ్యక్త్వాసంశయాదివిరోధితయా పునరనుసంధానయోగ్యత్వాభావః - తథాపితృలోకఇత్యర్థః. (యథాప్సుపరీవదదృశే తథా గన్ధర్వలోకే) యథాజలాన్తరస్థవస్తునో నేతరవత్ స్పష్టప్రకాశః - తద్వత్ పరిదదృశఇవ - నవస్పష్టః పరితోదృశ్యతఇత్యర్థః గన్ధర్వలోకేఽప్యాత్మప్రతీతిమాత్రమిత్యర్థః (ఛాయాతపయోరివ బ్రహ్మలోకే) యథాఛాయాతపయోర్మిశ్రితయోరపి పదార్థద్వయస్పష్టోపలమ్భః - ఏవం బ్రహ్మలోకేపినసమ్యగుపలమ్భః. అతోఽత్రైవాధిగమమాత్మతత్త్వమితిభావః. యద్వా- బ్రహ్మలోకేయథాఛాయాతపయోర్వివిచ్యోపలమ్భస్తద్వదాత్మానాత్మస్వరూపయోర్వివిచ్యోపలమ్భస్సంభవతి. తథాపినాత్రత్యానామాత్మతత్త్వం సులభమితిభావః. ౫

—— ——

శం.—— కథమసౌబోద్ధవ్యః- కింవాతదవబోధే ప్రయోజనమితి ఉచ్యతే- ఇన్ద్రియాణాం- శ్రోత్రాదీనాంస్వస్వవిషయగ్రహణప్రయోజనేనస్వకారణేభ్యఃఆకాశాదిభ్యఃపృథగుత్పద్యమానానామత్యన్తవిశుద్ధాత్ కేవలాచ్చిన్మాత్రాత్మస్వరూపాత్ పృథగ్భావం- స్వభావవిలక్షణాత్మకతాం, తథాతేషామేవేన్ద్రియాణాముదయాస్తమయౌచయత్ -పృథగుత్పద్యమానానాముత్పత్తిప్రలయౌ, జాగ్రత్స్వప్నావస్థాపేక్షయా - నాత్మనఇతిమత్వా - జ్ఞాత్వావివేకతోధీరః - ధీమాన్నశోచతి ఆత్మనోనిత్యైకస్వభావత్వావ్యభిచారాచ్ఛోకకారణత్వానుపపత్తేః తథాచ శ్రుత్యన్తరం- తరతిశోకమాత్మవిదితి. ౬

అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి

రం —— (ఇన్ద్రియాణామితి) పృథక్భూతానాముత్పద్యమానానామిన్ద్రియాణాం ఇన్ద్రియాణామిత్యేతద్దేహాదీనామప్యుపలక్షణం. (ఉదయాస్తమయౌచయత్) యదిత్యవ్యయం యావిత్యర్థే యావుత్పాదవినాశౌ, యశ్చపరస్పరవైలక్షణ్యలక్షణపృథగ్భావః తత్సర్వం సర్వానిన్ద్రియాదిగతాన్మత్వాధీరోనశోచతీత్యర్థః. పరస్పరవైలక్షణ్యోత్పాదవినాశాదిజ్ఞానైకాకారేఆత్మనినసన్తీతిజ్ఞాత్వానశోచతీత్యర్థః ౬

—— ——

శం —— యస్మాదాత్మనఇన్ద్రియాణాంపృథగ్భావఉక్తః-నాసౌబహిరధిగన్తవ్యః- యస్మాత్ప్రత్యగాత్మాసర్వస్య తత్కథమితి. ఉచ్యతే (ఇన్ద్రియేభ్యఃపరంమనఇత్యాది) అర్థానామిహేన్ద్రియసమానజాతీయత్వాదిన్ద్రియగ్రహణేనైవగ్రహణం పూర్వవదన్యత్ సత్త్వశబ్దాద్బుద్ధిరిహోచ్యతే ౭

ఆ —— *ఇన్ద్రియేభ్యః పరాహ్యర్థాఇతిపూర్వముక్తం - ఇహత్వర్థానామగ్రహణాత్సర్వప్రత్యగాత్మత్వంనసంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థానామిహేతి) ౭

రం —— దేహవిలక్షణప్రత్యగాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానేపిభగవచ్చరణాగతిరేవోపాయఇతిపూర్వోక్తంశరణవరణమేవప్రతిపాదయతి (ఇన్ద్రియేభ్యఃపరమిత్యాదినామన్త్రద్వయేన) ఇన్ద్రియేభ్యఇత్యేతదర్థానామప్యుపలక్షణం * ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థాఅర్థేభ్యశ్చపరంమన ఇత్యనేనైకార్థ్యాత్ సత్త్వశబ్దోబుద్ధిపరః .మనసస్తుపరాబుద్ధిరితిపూర్వోక్తేః అలిఙ్గః-లిఙ్గాగమ్యః పరత్వంచవశీకార్యతాయామభిప్రేతం పరస్యచవశీకరణంశరణాగతిరేవ ఇష్టంస్పష్టం ౭-౮

—— ——

శం —— అవ్యక్తాత్తుపరఃపురుషోవ్యాపకః- వ్యాపకస్యాప్యాకాశాదేఃసర్వస్యకారణత్వాత్ అలిఙ్గః- లిఙ్గ్యతే- గమ్యతేయేన- తల్లిఙ్గం- బుద్ధ్యాది తదవిద్యమానమస్యేతిసోయమలిఙ్గఏవచ సర్వసంసారధర్మవర్జితఇతి ఏతద్యం జ్ఞాత్వాచార్యతఃశాస్త్రతశ్చ - ముచ్యతేజన్తురవిద్యాదిహృదయగ్రన్థిభిర్జీవన్నేవ పతితేపిశరీరేఽమృతత్వంచగచ్ఛతి. సోఽలిఙ్గఃపరోఽవ్యక్తాత్పురుషఇతిపూర్వేణసంబన్ధః ౮

ఆ —— బుద్ధిసుఖదుఃఖాదిస్వాశ్రయః- గుణత్వాత్ -రూపవదితివైశేషికైరనుమీయతే తదసత్- సాశ్రయత్వమాత్రసాధనేసిద్ధసాధనత్వాత్, మనసఏవకామాదిగుణవత్త్వశ్రవణాత్, దాత్మాశ్రయత్వకల్పనేచనిర్గుణత్వశాస్త్రవిరుద్ధత్వాత్, దాత్మనాసహబుద్ధ్యాదేరవినాభావాగ్రహణాచ్చబుద్ధ్యాదినాత్మలిఙ్గమిత్యాహ (లిఙ్గ్యతేగమ్యతేయేనేతి) —

అత్ర రఙ్గరామానుజీయంనాస్తి.

—— ——

నసందృశేతిష్ఠతిరూపమస్యనచక్షుషాపశ్యతికశ్చనైనం।
హృదామనీషామనసాభిక్లృప్తోయఏతద్విదురమృతాస్తేభవన్తి॥ ౯

యదాపఞ్చావతిష్ఠన్తేజ్ఞానానిమనసాసహ। బుద్ధిశ్చనవిచేష్టతితామాహుఃపరమాంగతిమ్॥ ౧౦

తాంయోగమితిమన్యన్తేస్థిరామిన్ద్రియధారణాం।అప్రమత్తస్తదాభవతియోగోహిప్రభవాప్యయౌ॥ ౧౧

శం — కథంతర్హితస్యాలిఙ్గస్యదర్శనముపపద్యతఇతి ఉచ్యతే- నసందృశే - దర్శనవిషయేనతిష్ఠతిప్రత్యగాత్మనోఽస్యరూపం అతో నచక్షుషా- సర్వేన్ద్రియేణ చక్షుర్గ్రహణస్యోపలక్షణార్థత్వాత్. పశ్యతి- నోపలభతేకశ్చన - కశ్చిదప్యేనం- ప్రకృతమాత్మానం కథంతర్హితంపశ్యేదితి ఉచ్యతే- హృదా- హృత్స్థయాబుద్ధ్యా. మనీషా- మనసఃసఙ్కల్పాదిరూపస్యేష్టేనియన్తృత్వేనేతిమనీట్ తయామనీషా- అవికల్పయిత్ర్యా మనసా - మననరూపేణసమ్యగ్దర్శనేన అభిక్లృప్తః - అభిసమర్థితః అభిప్రకాశితఇత్యేతత్ ఆత్మాజ్ఞాతుంశక్యఇతివాక్యశేషః తమాత్మానం బ్రహ్మైతద్యేవిదురమృతాస్తేభవన్తి ౯

ఆ — కథందర్శనముపపద్యతఇతిప్రశ్నస్యాభిప్రాయః కింవిషయవదస్యదర్శనంవక్తవ్యం - ఉతావిషయత్వేనైవదర్శనోపాయోవాచ్యః ప్రథమంప్రత్యాహ (నసందృశఇతి) రూపాదిమత్త్వాద్విశేషతః దర్శనవిషయయోగ్యంభవతి- తదభావాదిత్యర్థః ద్వితీయంప్రత్యాహ (కథంతర్హీతి) బాహ్యకరణగ్రామోపరమేఽపియదామనోవిషయాన్సఙ్కల్పతే- తదాముముక్షోర్బుద్ధిస్తస్యనియన్త్రీభవతి- సాహమనఃసఙ్కల్పాదిచాపల్యనివారణేన ప్రత్యగాత్మాభిముఖా సతీ తత్త్వదర్శనసాధనంభవతీతి భావః- తదజడత్వాత్ప్రయోజనసమ్బన్ధానుపపత్తేః, ద్విపర్యయేణానన్తరాయుక్తత్వాదితిప్రయోజనాఽసమ్భవాత్తేన ప్రయోజనానుపపత్తేః, నాపిచేతనార్థం-తస్యాసఙ్గత్వాత్పరమానన్దస్వభావత్వాచ్చేతినియన్తృత్వేనబుద్ధిర్మనీడుచ్యతఇత్యాహ (మనసఇతి) (అవికల్పయిత్ర్యేతి) విషయకల్పనాశూన్యయాబ్రహ్మనిష్ఠయావిషయత్వేనబ్రహ్మభావవ్యక్తియా మహావాక్యోత్థయాబుద్ధ్యాజ్ఞాతుంశక్యతఇతిసమ్బన్ధః కరణభూతఆత్మేత్యత ఆహ (మననేతి) యద్యన్యయాదృశ్యతేబాహ్యంఘటాది - తత్తదహంయథానభవామి- తథాస్మిన్నపిసఙ్ఘాతేయద్దృశ్యతే- తదహంనభవామి- కింతుయోద్రష్టాంశః- సాక్షిసర్వశరీరేష్వేకలక్షణలక్షితత్వాదేకఏవేతివిచారేణప్రథమంసంభావితఇత్యర్థః. ౯

రం — (నసందృశేతిష్ఠతీతి) అస్యరూపం - స్వరూపం నిగ్రహోవా వ్యాపకత్వాదేవసందర్శనవిషయేఽభిముఖతయానతిష్ఠతీత్యర్థః. అధావ్యదృశ్యంసత్సూక్ష్మత్వాన్నాస్తీత్యర్థః అతఏవ (నచక్షుషాపశ్యతికశ్చనైనమితి) స్పష్టోఽర్థః (హృదామనీషేత్యాది) అయమంశస్సర్వత్రప్రసిద్ధస్సన్నిరన్తరాభ్యాసాదైవః హృదేతిభక్తిరిత్యుచ్యతే మనీషేతిబుద్ధిః ; నసందృశేతిష్ఠతిరూపమస్యనచక్షుషాపశ్యతికశ్చనైనమితి పూర్వార్ధమేకరూపంపఠిత్వా భక్త్యాత్వనన్యయాశక్యాత్మాజ్ఞానస్వరూపంపరిపశ్యతీశోపలవ హారిణేత్యుక్తం. అభిక్లృప్తః- ప్రాప్యఇతి. భక్త్యాసహహితాత్మాభక్త్యాపురుషోత్తమంపశ్యతి - నాన్యేనకారణేన - ప్రాప్తోఽతీత్యర్థః భక్త్యాత్వనన్యయాశక్యఇత్యనేనైకాన్త్యాదివిశేషాణ్యపి ప్రతిపాదితాః (యఏతద్విదురితి) స్పష్టోఽర్థః ౯

శం — సాహృత్స్థానంప్రాప్యత ఇత్యుచ్యతే- యదా - యస్మిన్కాలేస్వవిషయేభ్యోనివర్తితాన్యాత్మన్యేవపఞ్చ- జ్ఞానార్థత్వాత్ శ్రోత్రాదీనీన్ద్రియాణిజ్ఞానాన్యుచ్యన్తే అవతిష్ఠన్తేసహమనసా-యదనుగతానితేనసఙ్కల్పాదివ్యావృత్తేనాన్తఃకరణేన. బుద్ధిశ్చాధ్యవసాయలక్షణానవిచేష్టతే- స్వవ్యాపారేషునచేష్టతే నవ్యాప్రియతే తామాహుఃపరమాంగతిం ౧౦

ఆ — శ్రుతివేదాన్తానామపికేషాంచిచ్ఛ్రవణేఽపిబుద్ధిస్థైర్యాదిదర్శనాదస్తికించిత్ప్రతిబన్ధకాన్తరం - తత్పరిహారాయయోగాభ్యాసోఽపేక్షితవ్యఇత్యభిప్రేత్యాహ(సాహృదితి) శ్రవణమననాభ్యాంప్రమాణప్రమేయాసంభావనానిరసనేఽపిప్రత్యగ్బ్రహ్మాకారతాదోషాత్ప్రతిబద్ధస్యభవతి- తదపనయాయయోగోఽనుష్ఠాతవ్యఇత్యుపదిశ్యతఇత్యర్థః (యదానుగతానీతి)యేనమనసాఽనుగతాని-తేనసహావస్థితానీత్యర్థః ౧౦

రం — (యదాపఞ్చేతి) జ్ఞాయతేఽనేనేతివ్యుత్పత్త్యాజ్ఞానాని - ఇన్ద్రియాణీత్యర్థః సప్తగతేరిత్యధికరణేవ్యాసార్యైస్తథావ్యాఖ్యాతత్వాత్ అధ్యవసాయోపేతంమనఏవబుద్ధిశబ్దేనోచ్యతే అతఏవతత్రభాష్యం అధ్యవసాయవిమానదినాన్మనఏవబుద్ధ్యహఙ్కారచిత్తశబ్దైర్వ్యపదిశ్యతఇతి శరీరాన్తస్సంచరణంవిహాయమోక్షోర్ధ్వగమనంపరమాగతిరితితైత్తిరీయశ్రుతిస్పష్టం ౧౦

శం — తాం- ఈదృశీంతదవస్థాంయోగమితిమన్యన్తేవియోగమేవసన్తం సర్వానర్థసంయోగవియోగలక్షణాహీయమవస్థాయోగినః-ఏతస్యాంహ్యవస్థాయామవిద్యాధ్యారోపణవర్జితస్వరూపప్రతిష్ఠఆత్మా (స్థిరామిన్ద్రియధారణాం) స్థిరాం-అచలామిన్ద్రియధారణాం- బాహ్యాన్తఃకరణానాంధారణమిత్యర్థః అప్రమత్తః- ప్రమాదవర్జితః సమాధానంప్రతినిత్యంప్రయత్నవాంస్తదా- తస్మిన్కాలే. యదైవప్రవృత్తయోగోభవతీతిసామర్థ్యాదవగమ్యతే. నహిబుద్ధ్యాదిచేష్టాఽభావేప్రమాదసంభవోఽస్తి - తస్మాత్ప్రాగేవబుద్ధ్యాదిచేష్టోపరమాదప్రమాదోవిధీయతే అథవా- యదైవేన్ద్రియాణాంస్థిరాధారణా- తదానీమేవనిరఙ్కుశమప్రమత్తత్వమిత్యతోఽభిధీయతేఅప్రమత్తస్తదాభవతీతి. కుతః. యోగోహి- యస్మాత్ప్రభవాప్యయౌ - ఉపజనాపాయధర్మకఇత్యర్థః అతోఽపాయపరిహారాయాప్రమాదఃకర్తవ్యఇత్యభిప్రాయః ౧౧

నైవ వాచా న మనసా ప్రాప్తుం శక్యో న చక్షుషా। అస్తీతి బ్రువతోఽన్యత్ర కథం తదుపలభ్యతే॥ ౧౨
అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యస్తత్త్వభావేన చోభయోః। అస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య తత్త్వభావః ప్రసీదతి॥ ౧౩

ఆ — వియోగమేవ సన్తం యోగమితి విరుద్ధలక్షణయా యుక్తమ్ - తత్స్ఫుటయతి (సర్వానర్థేతి) ఉపసంహృతం మనో యదా విషయానుపలభమానం తిష్ఠతి తదా నానర్థబీజావస్థా భవతి తద్వ్యక్తం తత్ర యోగపూర్వం బ్రహ్మాస్మీత్యాత్మతత్త్వాభిజ్ఞాన ఆత్మన్యేవ కల్పితమేతచ్చేత్ తద్దోషదర్శనేన తతో వ్యావృత్తమపి తత్ర స్థితం చేత్ తథాపి యావత్ సా యావస్థా అతో నిరుద్ధం మనో యదా జాగ్రత్ స్వప్నేతి, నచాన్తరాలావస్థం భవతి, పూర్ణబ్రహ్మావభాసకతయైవ క్షీణం భవతి - తదా సర్వానర్థనివృత్తిలక్షణా నావస్థా భవతీత్యర్థః. యోగారమ్భకాలే క్రమాదవర్జనం విధేయతయా వ్యాఖ్యాయానువాదపరతయా వ్యాచష్టే (అత ఇతి) విశేషతో హేతుం పృచ్ఛతి (కుత ఇతి) ౧౧

శం — (తాం యోగమితి) తాం - పూర్వమన్త్రనిర్దిష్టాం బాహ్యాభ్యన్తరకరణధారణాం పరమయోగం మన్యన్తే ఉక్తం చ వ్యాసేన - పరమో యోగ ఇత్యర్థ ఇతి (అప్రమత్తస్తదా భవతి) ఇన్ద్రియాణాం నిర్వ్యాపారత్వే సతి అప్రమత్తో భవతి. చిత్తావధానం కిమర్థమిత్యత్రాహ (యోగో హి ప్రభవాప్యయావితి) యోగస్య ప్రభవాప్యయశాలితయా అవధానమపేక్షితమితి భావః. యద్వా - ఇష్టప్రభవానిష్టాప్యయలక్షణసర్వపురుషార్థసాధనత్వాద్యోగస్య తత్ర ప్రమత్తతయా భవితవ్యమితి భావః ౧౧

శం — బుద్ధ్యాదిచేష్టావిషయం చేద్బ్రహ్మ - ఇదం తదితి విశేషతో గృహ్యేత బుద్ధ్యాద్యుపరమే చ గ్రహణకారణాభావాదనుపలభ్యమానం నాస్త్యేవ బ్రహ్మ యద్ధి కరణగోచరం తదస్తీతి ప్రసిద్ధం లోకే - విపరీతం చాసదితి అతశ్చానర్థకో యోగః - అనుపలభ్యమానత్వాద్వా నాస్తీత్యుపలబ్ధవ్యం బ్రహ్మేత్యేవం ప్రాప్త ఇదముచ్యతే - సత్యం - నైవ వాచా న మనసా న చక్షుషా నాన్యైరపీన్ద్రియైః ప్రాప్తుం శక్యత ఇత్యర్థః. తథాపి సర్వవిశేషరహితోఽపి జగతో మూలమిత్యవగతత్వాదస్త్యేవ - కార్యప్రవిలాపనస్యాస్తిత్వనిష్ఠత్వాత్ తథా హి - ఇదం కార్యం సౌక్ష్మ్యతారతమ్యపారమ్పర్యేణానుగమ్యమానం సద్బుద్ధినిష్ఠామేవావగమయతి - యదాపి విషయప్రవిలాపనేన ప్రవిలాప్యమానా బుద్ధిః - తదాపి సా సత్ప్రత్యయగర్భైవ విలీయతే బుద్ధిర్హి నః ప్రమాణం సదసతోర్యాథాత్మ్యావగమే మూలం చేజ్జగతో న స్యాత్ - అసదన్వితమేవేదం కార్యమసదిత్యేవ గృహ్యేత - న త్వేతదస్తి - సత్సదిత్యేవ తు గృహ్యతే - యథా మృదాదికార్యం ఘటాది మృదన్వితం తస్మాజ్జగతో మూలమాత్మాస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యః కస్మాత్ అస్తీతి బ్రువతః - అస్తిత్వవాదిన ఆగమార్థానుసారిణః శ్రద్దధానాదన్యత్ర - నాస్తికవాదిని నాస్తి జగతో మూలమాత్మా - నిరన్వయమేవేదం కార్యమభావాన్తం ప్రవిలీయత ఇతి మన్యమానే విపరీతదర్శిని కథం తద్బ్రహ్మ తత్త్వత ఉపలభ్యతే - న కథంచనోపలభ్యత ఇత్యర్థః ౧౨

ఆ — ఉత్తరమన్త్రమవతారయితుం శఙ్కాముద్భావయతి (బుద్ధ్యాదిచేష్టావిషయం చేదితి) ఘటోఽస్తీతి ప్రతిపన్నస్య ఘటస్య ముద్గరాభిహతౌ విలాపనే ఘటాకారవివర్జితే నాఽస్తిత్వాంశః - తస్య కపాలాద్యవస్థాయామప్యుపదర్శనాత్ అతః కార్యప్రవిలాపనస్యాస్తిత్వనిష్ఠత్వాన్న శూన్యతాపర్యవసాయిత్వమిత్యుక్తమేతత్ స్ఫుటయతి (తథా హీతి) స్థూలస్య కార్యస్య విలయే సూక్ష్మం తత్కారణమవశిష్యతే - తస్యాపి విలయే తతః సూక్ష్మమితి యావద్దర్శనం వ్యాప్తిముపలభ్య - యత్ర న దృశ్యతే - తత్రాపి మూర్తవిలయస్యావశ్యం భావిత్వాత్ సన్మాత్రమేవ మూర్తమవశిష్యత ఇతి కార్యమేవ సౌక్ష్మ్యతారతమ్యపారమ్పర్యేణానుగమ్యమానం సద్బుద్ధినిష్ఠాం గమయత్యర్థః. నను యద్వస్తు దృశ్యం తదపి సత్ - యథా స్వప్నదర్శనమితి వ్యాప్తిదర్శనాదస్తిత్వేన దృశ్యస్యాసత్త్వాద్బుద్ధిరపి నాస్త్యేవేత్యాశఙ్క్యాహ (యదాపీతి) సద్బుద్ధిరహితా నాస్తీత్యేవంభూత ప్రతీత్యాఽవశ్యమస్తీత్యభ్యుపగన్తవ్యం - అన్యథా నిషేధవ్యవహారాయోగాత్ అతోఽన్తర్గతోపద్రష్టాస్తీత్యర్థః తత్కిమిత్యత ఆహ (బుద్ధిర్హీతి) వ్యభిచారిష్వపి విషయేషు సన్మాత్రబుద్ధేరవ్యభిచారదర్శనాద్బుద్ధేశ్చ స్వతః ప్రామాణ్యాత్ సన్మాత్రం వస్త్వభ్యుపగన్తవ్యమిత్యర్థః ఇతశ్చ సదేవ మూలం జగతో వాచ్యమిత్యాహ (మూలం చేదితి) నాస్తి జగతో మూలం బ్రహ్మేత్యవగమేఽపి ప్రతియోగితయా బ్రహ్మజ్ఞానసమ్భవాత్ కిమితి ముముక్షుణా బ్రహ్మజ్ఞానకామేనాస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యమిత్యాహ (కస్మాదితి) ప్రతియోగితయా జ్ఞానస్య నిషేధ్యత్వాదాత్మతయా జ్ఞానం న స్యాత్ - అతో బ్రహ్మజ్ఞానకామేనాస్తి జగన్మూలమిత్యవగన్తవ్యమేవేత్యాహ (అస్తీతి బ్రువత ఇత్యాదినా) ౧౨

రం — (నైవ వాచేతి) స్పష్టోఽర్థః ప్రాణపాదే *సప్త గతేర్విశేషితత్వాచ్చేతి - ఇన్ద్రియాణి సప్తైవ - *సప్త ఇమే లోకా యేషు చరన్తి ప్రాణా గుహాశయా నిహితాః సప్త సప్తేతి సప్తానామేవ పరలోకగతిశ్రవణాత్, *యదా పఞ్చావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహ। బుద్ధిశ్చ న విచేష్టేత ఇతి యోగదశాయామిన్ద్రియాణాం పరిగణితత్వాచ్చ సప్తైవేతి ప్రాప్తే - ఉచ్యతే - *హస్తాదయస్తు స్థితేఽతో నైవం - శరీరే స్థితే ఆదానాదిలక్షణకార్యోపయోగిత్వాద్ధస్తాదయోఽపీన్ద్రియాణ్యేవ అతో నైవం - *దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశః - ఆత్మశబ్దేన మనోఽభిధీయతే. *ఇన్ద్రియాణి దశైకం చ *ఏకాదశం మనశ్చాత్ర ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం న్యూనసఙ్ఖ్యావాదా ఉపకారవిశేషాభిప్రాయాః అధికసఙ్ఖ్యావాదాశ్చ మనోవృత్తిభేదాదితి స్థితం॥ అముమేవార్థముపపాదయతి (అస్తీతీతి) అస్తీతి బ్రువతః - శబ్దాదన్యత్రేత్యర్థః. తస్యోపనిషదేకగమ్యత్వాదితి భావః. ౧౨

శం — తస్మాదపోహ్యాసద్వాదిపక్షమాసురమస్తీత్యేవాత్మోపలబ్ధవ్యః సత్కార్యబుద్ధ్యాద్యుపాధిః. యదా తు తద్రహితోఽవిక్రియ ఆత్మా, కార్యం చ కారణవ్యతిరేకేణ నాస్తి - *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి శ్రుతేః, - తదా తస్య నిరుపాధికస్యాలిఙ్గస్య

యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః।
అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే॥ ౧౪

యదా సర్వే ప్రభిద్యన్తే హృదయస్యేహ గ్రన్థయః।
అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యేతావదనుశాసనమ్॥ ౧౫

...సదాదిప్రత్యయవిషయస్తస్యాత్మనస్తత్త్వభావో భవతి. తేన చ రూపేణాత్మోపలభ్యత ఇత్యనువర్తతే తత్రాప్యుభయోః సోపాధికనిరుపాధికయోరస్తిత్వతద్భావయోః నిర్ధారణార్థమాహ పూర్వమస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య ఆత్మనః సత్కార్యోపాధికృతాస్తిత్వప్రత్యయేనోపలబ్ధస్యేత్యర్థః పశ్చాత్ప్రత్యస్తమితసర్వోపాధిరూప ఆత్మా తత్త్వభావో విదితావిదితాభ్యామన్యోఽద్వయస్వభావః "నేతి నేతి" "అస్థూలమనణ్వహ్రస్వం" "అదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయన" ఇత్యాదిశ్రుతినిర్దిష్టః ప్రసీదతి అభిముఖీభవతి ఆత్మప్రకాశనాయ పూర్వమస్తీత్యుపలబ్ధవత ఇత్యేతత్ ౧౩

ఆ — సోపాధికస్యాత్మనో జ్ఞానానుక్త్యసంభవాన్నిరుపాధికజ్ఞానాయాపి ప్రయతితవ్యమిత్యాహ (యదాత్వితి) సోపాధికే ప్రథమం స్థిరీభూతస్య తద్ద్వారేణ ... క్రమేణ వాక్యార్థావగతిస్సమ్భవతీత్యాహ (తత్రాప్యుభయోరిత్యాదినా) సత్ - ఉపలభ్యమానం కార్యముపాధిర్యస్య కారణస్య తత్కృతో యోఽస్తిత్వప్రత్యయః కారణత్వాదస్తి పర ఆత్మేతి తేనోపలబ్ధస్య ... ౧౩

రం — (అస్తీత్యేవేతి) తత్త్వం భావయతీతి తత్త్వభావః అన్తఃకరణం తేన చ పరమాత్మా అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యః వేదాన్తవాక్యైరస్తీత్యుపలబ్ధస్య మననసాధ్యమస్తీత్యేవం మనననిదిధ్యాసనే కర్తవ్యే ఇత్యర్థః ఉభయోస్తాత్త్వికోః ఉభాభ్యాం శబ్దమనోరూపాభ్యామస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య - జ్ఞాతవతః భక్త్యా బ్రహ్మణా ఇతి వదయం నిర్దేశః తత్త్వభావః ప్రసీదతి మనః ప్రసన్నం భవతి నిర్దుష్టం భవతీత్యర్థః. ౧౩

శం — ఏవం పరమార్థదర్శినః యదా యస్మిన్కాలే సర్వే కామాః కామయితవ్యస్యాన్యస్యాభావాత్ప్రముచ్యన్తే విశీర్యన్తే. యేఽస్య ప్రాక్ప్రతిబోధాద్విదుషో హృది బుద్ధౌ శ్రితాః ఆశ్రితాః. బుద్ధిర్హి కామానామాశ్రయః నాత్మా "కామస్సఙ్కల్ప" ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాచ్చ అథ తదా మర్త్యః ప్రాక్ప్రబోధాదాసీత్ స ప్రబోధోత్తరకాలమవిద్యాకామకర్మలక్షణస్య మృత్యోర్వినాశాదమృతో భవతి. గమనప్రయోజకస్య మృత్యోర్వినాశాద్గమనానుపపత్తేః అత్ర ఇహైవ ప్రదీపనిర్వాణవత్సర్వబన్ధనోపశమాద్బ్రహ్మ సమశ్నుతే బ్రహ్మైవ భవతీత్యర్థః ౧౪

ఆ — (సర్వే కామా ఇతి) ప్రవృత్తఫలకర్మోపస్థాపితేక్షణకాలేఽన్నపానాదౌ ప్రవృత్తికరణేచ్ఛావ్యతిరిక్తాస్సర్వే కామాః కామ్యేన జ్యోతిష్టోమాదినా స్వర్గం ప్రాప్స్యామి మైత్ర్యుపాసనేన జనం వశీకరిష్యామీత్యేవమాదయః స్వర్గాదిదేహేష్వప్యహమేవ తిష్ఠామి అద్య భాగ్యశ్చ ప్రాప్తమేవ ప్రాప్తవిషయశ్చ కామో వ్యర్థః మిథ్యా చాసావితి విచారేణ విశీర్యన్త ఇత్యర్థః. కామాశ్రయ ఆత్మేతి వైశేషికపక్షం శ్రుతిబాహ్యత్వాన్నాదరణీయమేవేత్యాహ (బుద్ధిర్హీతి) ౧౪

రం — (యదా సర్వే ప్రముచ్యన్త ఇతి) కామాః దుర్విషయవిషయకమనోరథాః హృదయస్థా యదా శాన్తా భవన్తి తదా అసన్నరసనా అయముపాసక అమృతో భవతి విశ్లిష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరదురితభవకో భవతీత్యర్థః (అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే) అత్రైవోపాసనవేలాయాం బ్రహ్మానుభవతీత్యర్థః. "సమానా చాసృత్యుపక్రమాదమృతత్వం చానుపోష్య" ఇత్యత్ర భాష్యం "అనుపోష్య శరీరేన్ద్రియాదిసంబన్ధమదగ్ధ్వా విద్యాసామర్థ్యాత్పూర్వోత్తరపూర్వాఘయోరశ్లేషవినాశరూపం ప్రాప్యతే తదుచ్యతే యదా సర్వే ప్రముచ్యన్త ఇత్యాదికయా శ్రుత్యేత్యర్థః అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి వదుపాసనవేలాయాం యో బ్రహ్మానుభవః తద్విషయమిత్యభిప్రాయ ఇతి ౧౪

శం — కదా పునః కామానాం మూలతో వినాశ ఇతి ఉచ్యతే యదా సర్వే ప్రభిద్యన్తే భేదముపయాన్తి వినశ్యన్తి హృదయస్య బుద్ధేరిహ జీవత ఏవ గ్రన్థయః గ్రన్థివద్దృఢబన్ధనరూపా అవిద్యాప్రత్యయా ఇత్యర్థః అహమిదం శరీరం మమేదం ధనం సుఖీ దుఃఖీ చాహమిత్యేవమాదిలక్షణాః తద్విపరీతబ్రహ్మాత్మప్రత్యయోపజననాద్బ్రహ్మైవాహమస్మ్యసంసారీతి వినష్టేష్వవిద్యాగ్రన్థిషు తన్నిమిత్తాః కామాః మూలతో వినశ్యన్తి అథ మర్త్యోఽమృతో భవతి ఏతావద్ధి ఏతావదేవ. ఏతావన్మాత్రం నాధికమస్తీత్యాశఙ్కా కర్తవ్యా. అనుశాసనం అనుశిష్టిః. ఉపదేశః సర్వవేదాన్తానామితి వాక్యశేషః. ౧౫

ఆ. — కామప్రవిలయస్య నూనుత్పత్తిభావాదమృతత్వచిహ్నం తన్న భవతీతి మత్వాహ (కదా పునరితి) ౧౫

రం. — ఉక్తమేవార్థమాదరేణాభ్యస్యన్నుపదేష్టవ్యాంశ ఏతావానేవేత్యుపసంహరతి (యదా సర్వే ప్రభిద్యన్త ఇతి) గ్రన్థయః గ్రన్థివద్దుర్మోచా రాగద్వేషాదయో యదైవ ప్రముచ్యన్త ఇత్యర్థః (ఏతావదనుశాసనం) అనుశాసనీయం ఉపాసకస్య కర్తవ్యత్వేనోపదేష్టవ్యమేతావదేవ వక్ష్యమాణమూర్ధన్యనాడీనిష్క్రమణార్చిరాదిగమనాదికం న సాధకస్య కృత్యం కిన్తూపాసనప్రీతభగవత్కృత్యమితి భావః. ౧౫

శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిస్సృతైకా।
తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తి॥ ౧౬

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽన్తరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః।
తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేన్ముఞ్జాదివేషీకాం ధైర్యేణ।
తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతం తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి॥ ౧౭

శం — నిరస్తాశేషవిశేషవ్యాపి బ్రహ్మాత్మప్రతిపత్త్యా ప్రభిన్నసమస్తావిద్యాదిగ్రన్థేరిహైవ బ్రహ్మభూతస్య విదుషో న గతిర్విద్యతే- "అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత" ఇత్యుక్తత్వాత్, *"న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతీ"తి శ్రుత్యన్తరాచ్చ. యే పునర్మన్దబ్రహ్మవిదో విద్యాన్తరశీలినశ్చ బ్రహ్మలోకభాజో, యే చ తద్విపరీతాః సంసారభాజః,- తేషామేష గతివిశేష ఉచ్యతే ప్రకృతోత్కృష్టబ్రహ్మవిద్యాఫలస్తుతయే. కిం చాన్యత్- అగ్నివిద్యా పృష్టా ప్రత్యుక్తా చ తస్యాశ్చ ఫలప్రాప్తిప్రకారో వక్తవ్య ఇతి మన్త్రారమ్భః. తత్ర శతం చ- శతసఙ్ఖ్యాకా ఏకా చ- సుషుమ్నా నామ పురుషస్య హృదయాద్వినిస్సృతా నాడ్యః- సిరాః. తాసాం మధ్యే మూర్ధానం భిత్త్వాఽభినిస్సృతా- నిర్గతా ఏకా- సుషుమ్నా నామ. తయాన్తకాలే హృదయే ఆత్మానం వశీకృత్య యోజయేత్. తయా నాడ్యా ఊర్ధ్వం- ఉపరి ఆయన్- గచ్ఛన్ ఆదిత్యద్వారేణామృతత్వం- అమరణధర్మత్వమాపేక్షికం *"ఆభూతసంప్లవం స్థానమమృతత్వం హి భాష్యత" ఇతి స్మృతేః. బ్రహ్మణా వా సహ కాలాన్తరేణ ముఖ్యమమృతత్వమేతి భుక్త్వా భోగాననుపమాన్ బ్రహ్మలోకగతాన్. విష్వక్- నానావిధగతయోఽన్యా నాడ్య ఉత్క్రమణే- నిమిత్తం భవన్తి- సంసారప్రతిపత్త్యర్థా ఏవ భవన్తీత్యర్థః. ౧౬

ఆ — ప్రకరణవిచ్ఛేదేనోక్తస్య సమ్బన్ధం దర్శయతి (నిరస్తాశేషేత్యాదినా) యదభాణి భాష్యకారేణ - ప్రకరణాద్బ్రహ్మవిద్విషయైవ యం గతిరితి తదసత్- గతిశ్రవణేన విజ్ఞేయవిచ్ఛేదే చామానయోః ... తే సమ్బన్ధాగమేన దుర్బలేన ప్రకరణేన ప్రకృతబ్రహ్మవిత్సమ్బన్ధానుపపత్తేః, నాడ్యన్తరాణామపి తత్సమ్బన్ధప్రసఙ్గాత్, శ్రుతివిరుద్ధప్రసఙ్గాచ్చ. విస్తరశ్చ ప్రకటార్థే ద్రష్టవ్యః. ౧౬- ౧౭

రం — విముక్తశ్చ విముచ్యత ఇతి పూర్వముక్తాం ద్వితీయాం పరముక్తిమాహ (శతం చైకా చేతి) హృదయస్య ప్రధాననాడ్యశ్శతం చైకా చ సన్తి. తాసాం మధ్యే ఏకా సుషుమ్నాఖ్యా బ్రహ్మనాడీ మూర్ధానమభినిస్సృతా. తయా- నాడ్యా ఊర్ధ్వం - బ్రహ్మలోకం గచ్ఛన్ దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వక స్వస్వరూపావిర్భావలక్షణాం ముక్తిం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అన్యాస్తు నాడ్యః విష్వఙ్ఙుత్క్రమణే - నానావిధసంసారమార్గోత్క్రమణాయోపయుజ్యన్తే *విష్వక్ - వితతాః నాడ్యః అన్యోత్క్రమణే ఉపయుజ్యన్త ఇతి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. ఇదం చ వాక్యం భగవతా బాదరాయణేనోత్క్రాన్తిపాదే చిన్తితం తథాహి- మూర్ధన్యయా శతాధికయా నాడ్యా విదుషో గమనం - అన్యాభిరవిదుష ఇతి నియమో నోపపద్యతే- నాడీనాం భూయస్త్వాత్ అతిసూక్ష్మత్వాచ్చ దుర్వివేచతయా పురుషేణోపాదాతుమశక్యత్వాత్ తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తీతి యాదృచ్ఛికీముత్క్రాన్తిమనువదతీతి యుక్తమిత్యేవం ప్రాప్తే పూర్వపక్షే *తదోకోఽగ్రజ్వలనం తత్ప్రకాశితద్వారో విద్యాసామర్థ్యాత్తచ్ఛేషగత్యనుస్మృతియోగాచ్చ హార్దానుగృహీతశ్శతాధికయే"తి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. తస్యాయమర్థః- తదోకః - తస్య - జీవస్య స్థానం హృదయం అగ్రజ్వలనం- అగ్రజ్వలనం- ప్రకాశనం యస్య తదిదమగ్రజ్వలనం తేన - అగ్రజ్వలనేన ప్రకాశితద్వారో భవతి- *తస్య హృదయస్యాగ్రం ప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి చక్షుషో వా మూర్ధ్నో వాఽన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్య ఇతి శ్రుతేః. ఏతావద్విద్వదవిద్వత్సాధారణం విద్వాంస్తు శతాధికయా మూర్ధన్యయైవ నాడ్యోత్క్రామతి నచాన్యా నాడ్యా విదుషో దుర్వివేచత్వం- విద్వాన్హి పరమపురుషారాధనభూతాత్యర్థప్రియవిద్యాసామర్థ్యాద్విద్యాశేషభూతతయాత్మనోత్యర్థప్రియగత్యనుస్మరణయోగాచ్చ ప్రసన్నేన హార్దేన పరమపురుషేణానుగృహీతో భవతి- తతస్తాం నాడీం విజానాతీతి తయా విదుషో గతిరుపపద్యత ఇతి ప్రకృతమనుసరామః ౧౬

శం — ఇదానీం సర్వవల్ల్యర్థోపసంహారార్థమాహ - అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽన్తరాత్మా సదా జనానాం సమ్బన్ధిని హృదయే సన్నివిష్టో యథావ్యాఖ్యాతః- తం స్వాత్- ఆత్మీయాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేత్- ఉద్యచ్ఛేత్ నిష్కర్షేణ పృథక్కుర్యాదిత్యర్థః కిమివేతి ఉచ్యతే - ముఞ్జాదివేషీకాం- అన్తస్థాం ధైర్యేణ- అప్రమాదేన తం శరీరాన్నిష్కృష్టం చిన్మాత్రం విద్యాత్- విజానీయాత్ శుక్రం- శుద్ధం అమృతం- యథోక్తం బ్రహ్మేతి తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి ద్విర్వచనముపనిషత్సమాప్త్యర్థమితి అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౭

రం.— (అఙ్గుష్ఠమాత్ర ఇతి) స్పష్టోర్థః (తం స్వాచ్ఛరీరాదితి) యథా దేవదత్తః స్వాచ్ఛరీరాద్విలక్షణ ఇత్యుక్తే స్వశబ్దసమభివ్యాహృత దేవదత్తసమ్బన్ధిపరామర్శః- ఏవం పూర్వనిర్దిష్టాన్తరాత్మసమ్బన్ధిపరామర్శీ స్వశబ్దః. తతశ్చాయమర్థః- తం జనానామన్తరాత్మానం తచ్ఛరీరభూతాజ్జనశబ్దితాచ్చేతనాత్ ప్రవృహేత్ - వివిచ్య జానీయాత్. *జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమితి శ్రుత్యుక్తరీత్యాధారకత్వనియన్తృత్వశేషిత్వాదినా విలక్షణం జానీయాదిత్యర్థః ముఞ్జాత్ - తృణవిశేషాదిషీకాం- తన్మధ్యవర్తిస్థూలతృణవిశేషమివ. ధైర్యేణ- జ్ఞానకౌశలేనేతి పూర్వేణాన్వయః (తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతం తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి) ఉక్తార్థః. ద్విర్వచనముపదేశసమాప్త్యర్థం. ౧౭

మృత్యుప్రోక్తాంనచికేతోథలబ్ధ్వావిద్యామేతాంయోగవిధించకృత్స్నం।
బ్రహ్మప్రాప్తోవిరజోభూద్విమృత్యురన్యోప్యేవంయోవిదధ్యాత్మమేవ॥ ౧౮

సహనావవతు। సహనౌభునక్తు। సహవీర్యంకరవావహై।
తేజస్వినావధీతమస్తు। మావిద్విషావహై। ఓంశాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః॥ ౧౯

హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

ఇతి కఠోపనిషది షష్ఠవల్లీ ద్వితీయోధ్యాయస్సమాప్తః.

కఠవల్లీ సమాప్తా.

శం — విద్యాస్తుత్యర్థోఽయమాఖ్యాయికార్థోపసంహారోఽధునోచ్యతే- మృత్యుప్రోక్తాం- యథోక్తామేతాంవిద్యాం- [illegible] ద్యాంయోగవిధించకృత్స్నం - సమస్తంసోపకరణంసఫలమిత్యేతత్ నచికేతాఅథవరప్రదానాన్మృత్యోర్లబ్ధ్వా - ప్రాప్యేత్యర్థః కింవి- బ్రహ్మ ప్రాప్తోభూత్- ముక్తోభవదిత్యర్థః. కథం విద్యాప్రాప్త్యావిరజః - విగతధర్మాధర్మోవిమృత్యుః - విగతకామావిద్యస్సన్ పూర్వమిత్యర్థః న కేవ లంనచికేతాఏవ- అన్యోపియఏవం- నచికేతోవదధ్యాత్మమేవనిరుపచరితంప్రత్యక్స్వరూపంప్రాప్యతత్త్వమేవేత్యభిప్రాయః నాన్యద్రూపమప్రత్య గ్రూపం తదేవమధ్యాత్మమేవం- ఉక్తప్రకారేణయోవేద- విజానాతి ఏవంవిత్సోపివిరజస్సన్ బ్రహ్మప్రాప్యవిమృత్యుర్భవతీతివాక్యశేషః. ౧౮

ఆ. — ఆత్మానం- దేహాదిష్వనుగతతయాత్ర స్థితత్వాదధ్యాత్మం- ప్రత్యక్స్వరూపమేవ బ్రహ్మప్రాప్య [illegible] గమ్యంప్రాప్య- సంయోగస్యవిరోధావసా [illegible] ఏవంశబ్దస్యవిద్యాత్మసహసంగతి (ఏవంవిదితి) [illegible] . . ౧౮-౧౯

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ కఠవల్లీభాష్యటీకాయాంద్వితీయాధ్యాయభాష్యటీకా
కఠవల్లీ భాష్యటీకాసమాప్తా.

రం — ఆఖ్యాయికార్థముపసంహరతి (మృత్యుప్రోక్తామితి) నచికేతాఃమృత్యుప్రోక్తాంమహాత్మ్యవిద్యాం, [illegible] యోగవిధిం, చలబ్ధ్వా- ప్రాప్య *పరంజ్యోతిరుపసంపద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతిశ్రుత్యు[illegible] బ్రహ్మ ప్రాప్య[illegible] మిత్యర్థః (అన్యోప్యేవంయోవిదధ్యాత్మమేవ) అధ్యాత్మవిద్యాంయోన్యోపివేత్తి- సోపి [illegible] నచికేతా[illegible]. ౧౮

శం — అథశిష్యాచార్యయోః ప్రమాదకృతాన్యాయేనవిద్యాగ్రహణప్రతిపాదన[illegible]దోషశమనార్థేయంశాన్తిరుచ్యతే సహనావ వతు- పాలయతువిద్యాస్వరూపప్రకాశనేన కః. సఏవపరమేశ్వరఉపనిషత్ప్రకాశితః కించ- సహనౌభునక్తు- తత్ఫలప్రకాశనేననౌపా లయతు సహైవావాంవిద్యాకృతంవీర్యం- సామర్థ్యంకరవావహై- నిష్పాదయావహై కించ- తేజస్వినౌ- తేజస్వినోరావయోర్యదధీతం- తత్స్వ ధీతమస్తు. అథవా- తేజస్వి- నౌ- ఆవాభ్యాంయదధీతం- తదతీవతేజస్వి- వీర్యవదస్త్విత్యర్థః మావిద్విషావహై- శిష్యాచార్యావన్యోన్యంప్రమాద కృతాధ్యయనాధ్యాపనదోషనిమిత్తంద్వేషంమాకరవావహైఇత్యర్థః శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిరితి త్రిర్వచనంసర్వదోషోపశమనార్థం [illegible] ర్థః. ఇతిషష్ఠవల్లీభాష్యంసమాప్తమ్ ౧౯

శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ కఠవల్ల్యాంద్వితీయాధ్యాయభాష్యమ్
ఇతికఠవల్లీ భాష్యమ్.

రం. — శిష్యాచార్యయోశ్శాస్త్రీయనియమాతిలఙ్ఘనకృతదోషప్రశమనార్థాశాన్తిరుచ్యతే (సహనావవతు) సః - విద్యాప్రకాశితః పరమాత్మా సహశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. నౌ- శిష్యాచార్యౌ అవతు- స్వస్వరూపప్రకాశనేనరక్షతు (సహనౌభునక్తు) విద్యాప్రచయద్వారాఆవాం

హైవపరిపాలయతు. యద్వా- విశ్లేషమన్తరేణఅవాంసహితావేవయథాస్యావ-త్థాపరిపాలయత్విత్యర్థః. (సహవీర్యంకరవావహై) సనియమకవిద్యాప్రదానేనవిద్యాయాఃసామర్థ్యంనిష్పాదయావహై. నియమాభావేవిద్యానిర్వీర్యాభవతీతిభావః (తేజస్వినావధీతమస్తు) నౌ-ఆవయోఃయదధీతం- తత్తేజస్విఅస్తు- వీర్యవత్తరంభవత్విత్యర్థః. (మావిద్విషావహై) *యశ్చాధర్మేణ విబ్రూతేయశ్చాధర్మేణపృచ్ఛతి।తయోరన్యతరఃప్రైతివిద్వేషంవాధిగచ్ఛతీతిస్మృత్యుక్తరీత్యా అధర్మాధ్యయనాధ్యాపననిమిత్తాద్వేష ఆవయోర్మాభూదిత్యర్థః. (శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః) త్రిర్వచనంసర్వదోషశాన్త్యర్థం. ౧౯

౨౦.— ఇయంచోపనిషద్భగవత్సూత్రైవేతి భగవతా బాదరాయణేన సమన్వయాధ్యాయే త్రిభిరధికరణైర్నిర్ణీతా. తత్ర * యస్యబ్రహ్మచక్షత్రంచోభేభవతఓదనః । మృత్యుర్యస్యోపసేచనంకఇత్థావేదయత్రసఇతి వాక్యే బ్రహ్మక్షత్రయోరోదనత్వనిరూపణేన భోజ్యత్వస్యవాభోగ్యత్వస్యవా ప్రతీతేఃతత్ప్రతిసంబన్ధియస్యేతి షష్ఠ్యన్త యచ్ఛబ్దనిర్దిష్టోభోక్తాజీవఏవస్యాత్ - పరమాత్మనోభోక్తృత్వాసంభవాదితి పూర్వపక్షంకృత్వా * అత్తాచరాచరగ్రహణాత్ * ప్రకరణాచ్చ * గుహాంప్రవిష్టావాత్మానౌహితద్దర్శనాత్ * విశేషణాచ్చేతిచతుర్భిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తఃకృతః. తేషాంచాయమర్థః - * ఉభేభవత ఓదనఇతి ఓదన ప్రతిసంబన్ధితయా ప్రతీయమానః అత్తా పరమాత్మైవ - బ్రహ్మక్షత్రశబ్దగృహీత నిఖిలచరాచరసంహర్తృత్వస్యాత్రమన్త్రే ప్రతిపాదనాత్. అత్రబ్రహ్మక్షత్రశబ్దయోః నిఖిలచరాచరలక్షకత్వప్రకారః, ఒదనశబ్దస్యవినాశ్యత్వ లక్షకత్వప్రకారశ్చ ఏతన్మన్త్రవ్యాఖ్యానావసరే దర్శిత స్తత్రైవానుసంధేయః. * మహాన్తంవిభుమాత్మానమితిప్రస్తుతత్వేనతస్య బ్రహ్మప్రకరణమధ్యగతత్వాచ్చ. నను * ఋతం పిబన్తావిత్యుత్తరమన్త్రే కర్మఫలభోగాన్వయినోరేవ ప్రతిపాదనాత్, పరమాత్మనశ్చజీవవత్ కర్తృత్వేనవా అన్తఃకరణవత్కరణత్వేనవా ఽన్వయాసంభవాత్, పరమాత్మప్రకరణ మధ్యగతత్వం నాస్తీత్యాశఙ్క్యోక్తం * గుహాంప్రవిష్టావాత్మానౌ హితద్దర్శనాదితి. గుహాంప్రవిష్టౌజీవ పరమాత్మానావేవ - తయోరేవాస్మిన్ ప్రకరణే గుహాప్రవేశదర్శనాత్. * తందుర్దర్శంగూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితమితిపరమాత్మనోగుహాప్రవేశః శ్రూయతే - *యాప్రాణేనసంభవత్యదితిర్దేవతామయీ । గుహాంప్రవిశ్యతిష్ఠన్తీతి జీవస్యాపిగుహాప్రవేశోదృశ్యతే. అతః ద్వయోరపి గుహాప్రవేశదర్శనాత్, తయోరేవపిబతోశ్ఛత్రిన్యాయేన * ఋతంపిబన్తావితి నిర్దేశస్యసంభవాత్, * ఋతంపిబన్తావితి మన్త్రేణనపరమాత్మప్రకరణవిచ్ఛేదశ్శక్యశఙ్కః. *విశేషణాచ్చ- అస్మిన్ ప్రకరణే *బ్రహ్మజజ్ఞందేవమీడ్యంవిదిత్వేతిజీవపరయోరుపాస్యత్వోపాసకత్వాదినావిశేషితత్వా త్తయోరేవోపాసనసౌకర్యాయఏకాధికరణస్థత్వప్రతిపాదనార్థత్వాత్ * ఋతంపిబన్తావితిమన్త్రస్యజీవపరప్రతిపాదకత్వమేవ. అతః *యస్య బ్రహ్మచక్షత్రంచేతిమన్త్రఃపరమాత్మపరఏవేతినిర్ణీతం.——— తథా *అఙ్గుష్ఠమాత్రఃపురుషోమధ్యఆత్మనితిష్ఠతి। ఈశానోభూతభవ్యస్యనతతోవిజుగుప్సతఇతిమన్త్రేఅఙ్గుష్ఠమాత్రతయానిర్దిశ్యమానోజీవఏవ-అఙ్గుష్ఠమాత్రత్వస్యజీవధర్మతయా*ప్రాణాధిపస్సంచరతిస్వకర్మభిరఙ్గుష్ఠమాత్రోరవితుల్యరూపః *అఙ్గుష్ఠమాత్రంపురుషంనిశ్చకర్షయమోబలాదితిశ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధత్వాదితిపూర్వపక్షంకృత్వా *శబ్దాదేవప్రమితః *హృద్యపేక్షయాతుమనుష్యాధికారత్వాత్ *కమ్పనాత్ *జ్యోతిర్దర్శనాదితిచతుర్భిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తఃకృతః. తేషాంచాయమర్థః-అఙ్గుష్ఠ ప్రమితఃపరమాత్మా -శబ్దాదేవ- *ఈశానోభూతభవ్యస్యేతిఈశ్వరత్వవాచకేశానశబ్దాదేవ. ననుకథంతర్హిపరమాత్మనోఙ్గుష్ఠమాత్రత్వమిత్యత్రాహ *హృద్యపేక్షయాతుమనుష్యాధికారత్వాత్- హృది- హృదయేపరమాత్మనోవర్తమానత్వాత్తదపేక్షయాఅఙ్గుష్ఠమాత్రత్వముపపద్యతే. నచఖరతురగాదీనామఙ్గుష్ఠశూన్యానాంహృదయస్యాఙ్గుష్ఠ ప్రమితత్వాభావాత్తద న్తర్వర్తినఃపరమాత్మనఃకథమఙ్గుష్ఠమాత్రత్వమితివాచ్యం - ఉపాసనావిధాయికాశాస్త్రస్య మనుష్యాధికారికత్వా, త్తేషాంచాఙ్గుష్ఠసంభవా, త్తద్ధృదయవర్తినఃఅఙ్గుష్ఠసమపరిమాణహృదయావచ్ఛేదనిబన్ధనాఙ్గుష్ఠప్రమితత్వేనానుపపత్తిః. *కమ్పనాత్ -*యదిదంకించజగత్సర్వంప్రాణఏజతినిస్సృతం । మహద్భయంవజ్రముద్యతమితిసమస్తప్రాణికమ్పనహేతుభయహేతుత్వస్యాస్మిన్నఙ్గుష్ఠప్రమితే ఆమ్నానా, త్తస్యచపరమాత్మధర్మత్వస్య *భీషాస్మాద్వాతఃపవతఇత్యాదిశ్రుతిప్రతిపన్నత్వా, దఙ్గుష్ఠ ప్రమితఃపరమాత్మా. * జ్యోతిర్దర్శనాత్- *నతత్రసూర్యోభాతినచన్ద్రతారకమితిఅఙ్గుష్ఠప్రమితే సకలతేజశ్ఛాదకజ్యోతిస్సంబన్ధప్రతిపాదనాత్తాదృశజ్యోతిస్సంబన్ధస్యఅథర్వణే బ్రహ్మసంబన్ధితయాప్రతిపాదితత్వాచ్చఅఙ్గుష్ఠప్రమితఃపరమాత్మేత్యర్థః.——— తథా *ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థాఅర్థేభ్యశ్చపరంమనః। మనసస్తుపరాబుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మామహాన్పరః।మహతఃపరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషఃపరః।పురుషాన్నపరంకించిత్సాకాష్ఠాసాపరాగతిరితివాక్యేసాఙ్ఖ్య ప్రక్రియాప్రత్యభిజ్ఞానా, త్పఞ్చవింశతిరిక్తపురుషనిషేధా, చ్చసాఙ్ఖ్యాభిమతమ బ్రహ్మాత్మకం ప్రధానమేవ అవ్యక్తశబ్దేనాభిధీయతఇతి * ఆనుమానికమప్యేకేషామితిచేదితిసూత్రభాగేనపూర్వపక్షంకృత్వా *శరీరరూపకవిన్యస్తగృహీతేర్దర్శయతిచ * సూక్ష్మంతుతదర్హత్వాత్ *తదధీనత్వాదర్థవత్ *జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ *వదతీతిచేన్నప్రాజ్ఞోహిప్రకరణాత్ * త్రయాణామేవచైవముపన్యాసఃప్రశ్నశ్చ * మహద్వచ్చేతిసప్తభిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తఃకృతః. తేషాంచాయమర్థః-ఆనుమానికంనావ్యక్తశబ్దాభిలప్యం- ఉపాసనోపయోగివశీకరణాయ *ఆత్మానంరథినంవిద్ధిశరీరంరథమేవచేతివాక్యేరథిరథాదిభావేనరూపితేషు ఆత్మశరీరబుద్ధిమనఇన్ద్రియవిషయేషురథరూపకాత్మనా *శరీరంరథమేవచేతివిన్యస్తస్యశరీరస్యైవావ్యక్తశబ్దేన గ్రహణసంభవాత్, అస్మింశ్చప్రకరణేఇన్ద్రియాణాంవశీకరణప్రకారస్యైవ *యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీప్రాజ్ఞఇత్యాదిదర్శనాత్, తదనుసారేణావ్యక్తశబ్దేనశరీరమేవగృహ్యతే. ననుకథమవ్యక్తశబ్దేనవ్యక్తస్యశరీరస్యాభిధానం- తత్రాహ *సూక్ష్మంతుతదర్హత్వాత్ - భూతసూక్ష్మమవ్యాకృతంహ్యవస్థావిశేషమాపన్నంశరీరంభవతి. తతశ్చకారణవాచినాఅవ్యక్తశబ్దేన స్థూలంశరీరమేవోపచారాదుచ్యతఇత్యర్థః. ననూక్తశబ్దస్యముఖ్యేపివార్థోస్తు - కుతః స్థూలశరీరేలక్షణా ఽభ్యుపగన్తవ్యేత్యత్రాహ

* తదర్థత్వాదితి- స్థూలశరీరస్యైవ కార్యార్థత్వాత్, తస్యైవ వశీకార్యత్వాచ్చ ప్రతిపాదనస్యాపేక్షితత్వాత్, దవ్యక్తశబ్దేన కారణవాచినా స్థూలశరీరల క్షణా ఉచితేతి భావః నను యది భూతసూక్ష్మమవ్యాకృతమభ్యుపగమ్యతే- కాపిలతన్త్రసిద్ధోపాదానేకః ప్రద్వేష ఇత్యత్రాహ *తదధీనత్వాదర్థవత్-అస్మన్మతే అవ్యక్తస్య పరమాత్మాధీనతయా తదధిష్ఠితత్వేన ప్రయోజనవత్త్వమస్తి- సాఙ్ఖ్యమతే తదనభ్యుపగమాత్తస్య నిష్ప్రయోజనత్వమితి భావః *జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ - యది తన్త్రసిద్ధమేవ అవివక్షిష్యత్ - తదాస్య జ్ఞేయత్వమవివక్షిష్యత్ - వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాన్మోక్షం వదద్భిస్తాన్త్రికైస్తేషాం సర్వేషాం జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్ నచాస్య జ్ఞేయత్వముచ్యతే - అతో న తన్త్రసిద్ధస్యేహ గ్రహణం *వదతీతి చేన్న ప్రాజ్ఞో హి ప్రకరణాత్- *అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథాఽరసం నిత్యమగన్ధవచ్చ యత్ । అనాద్యనన్తం మహతః పరం ధ్రువం నిచాయ్యత[illegible]ముచ్యతే ఇత్యు[illegible]స్య జ్ఞేయత్వమనన్తరమేవ శ్రుతిర్వదతీతి చేన్న- *సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమితి ప్రాజ్ఞస్య పరమాత్మనః ప్రకరణాత్ స ఏవ *అశబ్దమస్పర్శమితి మన్త్రైర్జ్ఞేయత్వేన నిర్దిశ్యతే- న తన్త్రసిద్ధమవ్యక్తం *త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చ- అస్మిన్ ప్రకరణే హి ఉపాయోపేయోపేతౄణాం త్రయాణామేవ జ్ఞేయతోపన్యాసః, *అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదితి ప్రశ్నశ్చ దృశ్యతే- నావ్యక్తాదేః *మహద్వచ్చ- యథా *బుద్ధేరాత్మా మహాన్ పర ఇత్యత్రాత్మశబ్దసామానాధికరణ్యాన్న తన్త్రసిద్ధం మహత్తత్త్వం గృహ్యతే- ఏవమవ్యక్తమప్యాత్మనః పరత్వేనాభిధానాన్న కాపిలతన్త్రసిద్ధం గృహ్యత ఇతి స్థితం.—— అత ఇయముపనిషత్ సర్వాపి పరమాత్మపరేతి త్రిభిరధికరణైర్నిర్ణీతం ౨౦

ఇతి షష్ఠవల్లీభాష్యం కఠోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

తాన్హ స ఋషిరువాచ భూయ ఏవ తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా సంవత్సరం సంవ
త్స్యథ యథాకామం ప్రశ్నాన్ పృచ్ఛథ యది విజ్ఞాస్యామః సర్వం హ వో వక్ష్యామ ఇతి॥ ౨
అథ కబన్ధీ కాత్యాయన ఉపేత్య పప్రచ్ఛ భగవన్ కుతో హ వా ఇమాః ప్రజాః ప్రజాయన్త ఇతి॥ ౩

కథనాయాహ (యదితి) పరబ్రహ్మాన్వేషమాణానాం కౌతిశయ ఇత్యత ఆహ (తత్ప్రియత్యర్థమితి) తత్ప్రియత్యర్థం తదధిగమాయ తదన్వేషణం కు
ర్వన్తో యథాకామం యతిష్యామ ఇత్యేవమభిప్రాయేణేత్యన్వయః (సమిదితి) సమిద్గ్రహణం యథాయోగ్యం దన్తకాష్ఠాద్యుపహారోపలక్షణార్థం ౧

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్స్థలం శ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతామ్॥
వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। క్రమాత్ప్రశ్నోపనిషదం వ్యాకరిష్యే యథామతి॥

రం — (సుకేశాచ భారద్వాజ ఇతి) భరద్వాజస్యాపత్యం పుమాన్ భారద్వాజః నామతస్సుకేశా శిబేరపత్యం శైబ్యః నామతస్స
త్యకామః. సూర్యాయణస్యాపత్యం సౌర్యాయణీ ఈకారశ్ఛాన్దసః గోత్రతో గార్గ్యః కౌసల్యో నామతః అశ్వలాయనస్యాపత్యమాశ్వలా
యనః భార్గవో గోత్రతః విదర్భస్యాపత్యం వైదర్భిః కబన్ధీనామతః కాత్యాయనో గోత్రతః (తేహైతే బ్రహ్మపరా ఇతి) తేహ- ప్రసిద్ధాః ఏతే-
ఉక్తాః సుకేశసత్యకామసౌర్యాయణికౌసల్యభార్గవకబన్ధినః షడృషయో బ్రహ్మపరాః - వేదపరాః వేదైకశరణా ఇత్యర్థః బ్రహ్మనిష్ఠాః- వేదార్థ
తాత్పర్యవన్తః యద్వా- బ్రహ్మపరాః- బ్రహ్మజ్ఞానతత్పరాః బ్రహ్మనిష్ఠాః- తపోనిష్ఠాః * వేదస్తత్త్వం తపో బ్రహ్మేత్యుక్తేః పరం బ్రహ్మ-
పరం- ఉత్కృష్టం నిరుపచితం. బ్రహ్మ- స్వరూపతో గుణతశ్చ బృహద్భూతం వస్త్వన్వేషమాణాః- జిజ్ఞాసమానా ఇత్యర్థః హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ వై శ
బ్దోఽవధారణే. ఏషః- అస్మద్బుద్ధౌ విపరివర్తమానః పరబ్రహ్మవిత్త్వేన ప్రసిద్ధః పిప్పలాద ఏవ షణ్ణామస్మాకం జిజ్ఞాసితాన్సర్వాన్వక్ష్యతి ఇత్యభిసంధాయ తే
చ సమిత్పాణయస్సమిద్భారాద్యుపాయనపాణయశ్శాస్త్రదృష్టేన విధినా పూజ్యం పిప్పలాదముపగతా ఇత్యర్థః. ౧

శం — తానేవముపగతాన్ హ- నకిల ఋషిరువాచ భూయః- పునరేవ యద్యపి పూర్వం తపస్విన ఏవ -తపసా- ఇన్ద్రియసంయమేన త
థాపి విశేషతో బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా చ- ఆస్తిక్యబుద్ధ్యా ఆదరవన్తః సంవత్సరం కాలం సంవత్స్యథ- సమ్యక్- గురుశుశ్రూషాపరాస్సన్తో వత్స్యథ.
తతో యథాకామం- యో యస్య కామస్తమనతిక్రమ్య - యద్విషయో యస్య జిజ్ఞాసా- తద్విషయాన్ ప్రశ్నాన్పృచ్ఛథ. యది తద్యుష్మత్పృష్టం వి
జ్ఞాస్యామః. అనుద్ధతత్వప్రదర్శనార్థో యదిశబ్దః- నాజ్ఞానసంశయార్థః ప్రశ్ననిర్ణయాదవసీయతే. సర్వం హ వః- వః పృష్టం వక్ష్యామ ఇతి ౨
ఆ — తథాపీత్యస్య లపసేత్యతః పూర్వమన్వయః విశేషత ఇత్యస్య పూర్వత్రాన్వయః నిష్ప[illegible]హ (యద్విషయ ఇతి) అ
జ్ఞానాద్యర్థత్వాభావే హేతుమాహ (ప్రశ్నేతి) అత్ర ఇతిశబ్దోఽధ్యాహార్యః సర్వప్రశ్నానాం నిర్ణయాదజ్ఞానాద్యసంభవాదిత్యర్థః ౨
రం — (తాన్హ స ఋషిరువాచేతి) స్పష్టోఽర్థః. (భూయ ఏవేతి) యద్యపి పూర్వమేవ భవన్తస్తపో బ్రహ్మచర్యాదిసంపన్నాః - తథా
పి బ్రహ్మవిద్యాగ్రహణార్థం పునరపి శరీరశోషణాదిలక్షణతపసా, యోషిత్స్మరణకీర్తనకేలిప్రేక్షణగుహ్యభాషణసంకల్పాధ్యవసాయక్రియానిర్వృ
త్తిలక్షణాష్టవిధమైథునవర్జనరూపబ్రహ్మచర్యేణ, ఆస్తిక్యబుద్ధిలక్షణయా శ్రద్ధయా, యుక్తాస్సంవత్సరమాత్రం వా సంకరిష్యథ - వా సంకుర్వన్త్విత
యావత్ తతః స్వేచ్ఛానురోధేన ప్రష్టవ్యానర్థాన్పృచ్ఛత యది తాన్సర్వానప్యంజ్ఞాస్యామః- తదా వశ్యానాసమస్తరేణ సర్వం వక్ష్యామః యద్యస్మా
సుజ్ఞాతృత్వస్య నిశ్చయాభావేన సంవత్సర బ్రహ్మచర్యతపఆదౌ బహుక్లేశసాధ్యే ప్రవృత్తిర్న యుష్మభ్యం రోచతే- తదానుక్షేన[illegible]
శ్చ గురోర్జ్ఞాతృత్వపరీక్షామన్తరేణైవ శుశ్రూషాకార్యేత్యయమర్థశ్శిక్షితో భవతి తథా గురోరపి శిష్యసఙ్గ్రహేనాతిహఠః కర్తవ్య ఇత్యర్థస్సూచితః. ౨

శం — అథ- సంవత్సరాదూర్ధ్వం కబన్ధీ కాత్యాయన ఉపేత్య - ఆగత్య పప్రచ్ఛ- పృష్టవాన్- హే భగవన్ కుతః - కస్మాత్ హ వా ఇమాః-
బ్రాహ్మణాద్యాః ప్రజాః ప్రజాయన్తే- ఉత్పద్యన్తే అపరవిద్యాకర్మణోస్సముచ్చితయోః సముచ్చితయోర్యత్కార్యం- యా గతిః - తద్వక్తవ్యమితి తదర్థో
యం ప్రశ్నః ౩
ఆ — పరబ్రహ్మాన్వేషమాణా ఇత్యుపక్రాన్తేఽస్మిన్ బ్రహ్మప్రకరణే ప్రజాపతికర్తృకప్రజాసృష్టివిషయప్రశ్నప్రత్యుక్తైరసఙ్గతి
మాశఙ్క్య ప్రశ్నప్రత్యుక్తిరూపాయాః శ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (అపరవిద్యేతి) * తేషామసావిరజో బ్రహ్మలోక ఇతి సముచ్చితకార్యస్య బ్రహ్మలో
కస్య * అథోత్తరేణేతి తద్గతేర్దేవయానమార్గస్య చేహ వక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. ఇదముపలక్షణం కేవలకర్మణాం చేత్యపి ద్రష్టవ్యం కేవలకర్మకార్యస్యాపి చ
న్ద్రలోకస్య తద్గతేః పితృయాణస్య చ- * తేషామేవైష బ్రహ్మలోకః * ప్రజాకామా దక్షిణం ప్రతిపద్యన్త ఇతి వక్ష్యమాణత్వాదితి. యద్యపీదమపి పర
బ్రహ్మజిజ్ఞాసావసరేఽసఙ్గతమేవ- తథాపి కేవలకర్మకార్యాత్సముచ్చితకర్మకార్యాచ్చ విరక్తస్యైవ తత్రాధికార ఇతి తతో వైరాగ్యార్థమిదముచ్యతే.
యద్యపి ముఖతః సృష్టిః ప్రతీయతే- తథాపి తదుక్తౌ ప్రయోజనాభావాత్సముచ్చితకార్యాదేనాపరవిద్యాఫలమేవాత్రోచ్యత ఇతి భావః (ప్రశ్న ఇతి)
ప్రతివచనం చేత్యపి ద్రష్టవ్యం- తాభ్యామేవ తదుక్తేరితి.

తస్మై స హోవాచ ప్రజాకామో వై ప్రజాపతిః స తపోఽతప్యత స తపస్తప్త్వా స మిథునముత్పాదయతే।
రయించ ప్రాణంచేత్యేతౌ మే బహుధా ప్రజాః కరిష్యత ఇతి॥ ౪
ఆదిత్యో హ వై ప్రాణో రయిరేవ చన్ద్రమాః రయిర్వా ఏతత్సర్వం యన్మూర్తం చామూర్తం చ తస్మాన్మూర్తిరేవ రయిః॥ ౫

రం — (అథ కబన్ధీతి) సంవత్సరవాసానన్తరమస్త్యైరనుజ్ఞాతః కబన్ధీ పిప్పలాదస్య సమీపం యథావిధ్యుపగమ్య పప్రచ్ఛ కిమితి (భగవన్ కుతో హ వా ఇతి) స్పష్టోఽర్థః ౩

శం — తస్మా ఏవం పృష్టవతే స హోవాచ- తదపాకరణాయాహ. ప్రజాకామః- ప్రజా ఆత్మనః సిసృక్షుర్వై ప్రజాపతిః సర్వాత్మా సన్ జగత్ స్రక్ష్యామీత్యేవం విజ్ఞానవాన్ యథోక్తకారీ తద్భావభావితః కల్పాదౌ నిర్వృత్తో హిరణ్యగర్భః సృజ్యమానానాం ప్రజానాం స్థావరజఙ్గమానాం పతిః సన్ జన్మాన్తరభావితం జ్ఞానం శ్రుతిప్రకాశితార్థవిషయం- తపః అన్వాలోచయత్ - అతప్యత. అథ తు స ఏవం తపస్తప్త్వా- శ్రౌతం జ్ఞానమన్వాలోచ్య సృష్టిసాధనభూతం మిథునముత్పాదయతే- మిథునం- ద్వన్ద్వముత్పాదితవాన్ రయించ - సోమమన్నం ప్రాణంచ - అగ్నిమత్తారం ఏతావగ్నీషోమావన్నాత్తృభూతౌ మే - మమ బహుధా - అనేకధా ప్రజాః కరిష్యత ఇత్యేవం సఞ్చిన్త్యాణ్డోత్పత్తిక్రమేణ సూర్యాచన్ద్రమసావకల్పయత్ ౪

ఆ — తస్మై స హోవాచేతి ప్రతిజ్ఞాతం విశేషతో దర్శయతి (తదపాకరణాయేతి) ఆద్యస్య సన్నిత్యస్య ప్రజాకామస్సన్నిత్యన్వయః (యథోక్తకారీతి) జ్ఞానకర్మసముచ్చయకారీత్యర్థః (తద్భావభావిత ఇతి) ప్రజాపతిరహం సర్వాత్మేత్యుపాసనకాలీన ప్రజాపతిభావనాయుక్త ఇత్యర్థః పూర్వకల్పీయ తద్భావభావిత ఏతత్కల్పాదౌ హిరణ్యగర్భాత్మనా నిర్వృత్తః ప్రజాపతిస్సన్ పశ్చాత్ప్రజాకామస్సన్ తపః- జన్మాన్తరభావితం జ్ఞానం శ్రుతిప్రకాశితార్థవిషయమతప్యత-అన్వాలోచయత్- చిన్తాదినా తత్సంస్కారముద్బోధ్య జ్ఞానముత్పాదితవానిత్యన్వయః తత్ర ప్రథమమాదిత్యచన్ద్రోత్పాదనే సత్ద్భావమాపద్య పశ్చాచ్చన్ద్రాదిద్వారా సంవత్సరభావమాపద్య ఏవమేవ తదవయవాయనద్వయమాసపక్షాహోరాత్రభావమాపద్య తతస్తత్సాధ్యవ్రీహ్యాద్యన్నభావం రేతోభావంచాపద్యతే న రేతసా ప్రజాః సృజేయమిత్యేవం నిశ్చిత్య ప్రథమం రయిప్రాణశబ్దిత సూర్యచన్ద్రద్వన్ద్వముత్పాదితవానిత్యాహ (స ఏవమితి) రయిశబ్దేన ధనవాచినా భోజ్యజాతం లక్షయిత్వా భోజ్యస్య సోమకిరణామృతయుక్తత్వాత్తద్ద్వారా సోమో లక్ష్యత ఇత్యాహ (రయించేతి) ఏవం ప్రాణశబ్దేనాపి *అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః। ప్రాణాపానసమాయుక్తః పచామ్యన్నం చతుర్విధమితి స్మృతేః అగ్నేః ప్రాణసంబన్ధాదగ్నిరోక్తాలక్ష్యత ఇత్యాహ (ప్రాణంచేతి) అగ్నీషోమయోరణ్డాన్తర్గతత్వేఽణ్డోత్పత్త్యనన్తరముత్పత్తిరిత్యాశయేనాహ (అణ్డోత్పత్తీతి) *ఉద్యన్తం వావాదిత్యమగ్నిరనుసమారోహతీతి శ్రుతేః సూర్యాగ్న్యోరేకత్వమభిప్రేత్యాగ్నిం సూర్యపదేనాహ (సూర్యాచన్ద్రమసావితి) ౪

రం — (తస్మై స హోవాచేతి) ఏవం పృష్టవతే కబన్ధినే పిప్పలాద ఉవాచ (ప్రజాకామో హ వై ఇతి) అత్ర ప్రజాపతిశబ్దః బ్రహ్మపరః- అస్య కారణవాక్యత్వాత్, వ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే అత్రత్య ప్రజాపతిశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వస్య సమర్థితత్వాత్,. సః- ప్రసిద్ధః ప్రజాపతిః పరమాత్మా ప్రజాసృష్టికామనయా స్రష్టవ్యాలోచనరూపం తపః అతప్యత - కృతవాన్. (స తపస్తప్త్వేతి) ఏవం స్రష్టవ్యం పర్యాలోచ్య రయిప్రాణశబ్దిత ప్రకృతిపురుషాఖ్యం మిథునముత్పాదితవానిత్యర్థః కేనాభిప్రాయేణేత్యత ఆహ (ఏతౌ మ ఇతి) ప్రజాకామస్య మమ ఏతౌ రయిప్రాణౌ అనేకప్రకారాన్ ప్రాణిన ఉత్పాదయిష్యత ఇత్యభిప్రాయేణేత్యర్థః ౪

శం — తత్రాదిత్యో హ వై ప్రాణః- అత్తా అగ్నిః రయిరేవ చన్ద్రమాః - రయిరేవాన్నం సోమ ఏవ తదేతదేకమత్తా చాన్నంచ ప్రజాపతిః ఏకంతు మిథునం- గుణప్రధానకృతో భేదః కథం. రయిర్వై- అన్నం వై ఏతత్సర్వం కిం తత్ యన్మూర్తంచ - స్థూలంచ అమూర్తంచ- సూక్ష్మంచ. మూర్తామూర్తే అత్త్రన్నరూపే రయిరేవ తస్మాత్- ప్రవిభక్తాదమూర్తాద్యదన్యన్మూర్తరూపం- మూర్తిః- సైవ రయిః - అమూర్తేనాత్త్రాద్యమానత్వాత్. ౫

ఆ — రయిప్రాణౌ శ్రుతిః స్వయమేవ వ్యాచష్ట ఇత్యాహ (తత్రాదిత్య ఇతి) ప్రజాపతేరేవ సంవత్సరాదిప్రజాపర్యన్తం స్రష్టృత్వం వక్తుం రయిప్రాణయోః సంవత్సరస్రష్ట్రోః ప్రజాపత్యుపాదానత్వాత్ ప్రజాపత్యాత్మత్వమాహ (తదేతదేకమితి) కథమేకస్యాత్తాన్నంచేతి భేద ఇత్యాశఙ్క్యాత స్యైవ గుణభావవివక్షయాన్నత్వం, ప్రాధాన్యవివక్షయా చాత్తృత్వమితి భేద ఇత్యాహ (గుణేతి) రయిప్రాణయోః కథం ప్రజాపత్యాత్మత్వమితి శఙ్క్యతే (కథమితి) తత్ర రయ్యోః సర్వాత్మకత్వాత్ప్రజాపతిత్వమిత్యాహ (రయిరితి) అమూర్తస్యాపి వాయ్వాదేః కేనచిదద్యమానత్వాద్రయిత్వమిత్యర్థః నను మూర్తామూర్తయోరత్త్రన్నయోరుభయోరపి రయిత్వేఽన్న ఏవ రయిరితి కథముక్తమిత్యాశఙ్క్య మూర్తామూర్తత్వేన విభాగమకృత్వా సర్వస్య గుణభావమాత్రవివక్షయా సర్వం రయిరిత్యుచ్యతే - యదా తు భేదవిభజ్య గుణప్రధానభావేన వివక్ష్యతే - తదాఽమూర్తేన ప్రాణేన మూర్తస్యాద్యమానత్వాన్మూర్తస్యైవ రయిత్వమిత్యాహ (తస్మాదితి) ౫

అథాదిత్యః ఉదయన్యత్ప్రాచీందిశంప్రవిశతి తేనప్రాచ్యాన్ప్రాణాన్రశ్మిషు సన్నిధత్తే । యద్దక్షిణాంయత్ప్రతీచీంయదుదీచీంయదధోయదూర్ధ్వం యదన్తరాదిశో యత్సర్వంప్రకాశయతి తేనసర్వాన్ప్రాణాన్రశ్మిషుసన్నిధత్తే॥ ౬
సఏషవైశ్వానరోవిశ్వరూపః ప్రాణోఽగ్నిరుదయతే తదేతదృచాభ్యుక్తమ్॥ ౭

రం — రయిప్రాణశబ్దార్థమాహ (ఆదిత్యోహవై ఇతి) ఆదత్త ఇత్యాదిత్యః- భోక్తా సఏవ ప్రాణశబ్దార్థః తస్య ప్రాణశబ్దితత్వేహేతుస్సమనన్తరమేవవక్ష్యతే *రయిరేవచన్ద్రమాఇత్యస్యాపి ప్రతిపద్యమాహ (రయిర్వాఇతి) మూర్తశబ్దేనపృథివ్యప్తేజాంసిఉచ్యన్తే అమూర్తశబ్దేనవాయ్వన్తరిక్షేఉచ్యేతే సర్వమపిభూతజాతంరయిః- అన్నం భోగ్యమిత్యర్థః తస్మాన్మూర్తశబ్దితంపాఞ్చభౌతికంశరీరంసర్వంభోగ్యమేవేత్యర్థః ౫

శం.— తథాఽమూర్తోపి ప్రాణోఽత్తాసర్వమేవయచ్చాద్యం కథం అథఆదిత్యఉదయన్- ఉద్గచ్ఛన్యత్ప్రాచీందిశంప్రవిశతి- తత్ప్రాచీందిశంస్వప్రకాశేనప్రవిశతి - వ్యాప్నోతి తేన- స్వాత్మవ్యాప్త్యాసర్వాన్ తత్స్థాన్ ప్రాణాన్ప్రాచ్యానన్తర్భూతాన్రశ్మిషు - స్వాత్మావభాసరూపేషువ్యాప్తిమత్సువ్యాప్తత్వాత్ప్రాణినః సన్నిధత్తే- సన్నివేశయతి ... భూతాన్కరోతీత్యర్థః తథైవయత్ప్రవిశతిదక్షిణాం- యత్ప్రతీచీంయదుదీచీమధఊర్ధ్వంయత్ప్రవిశతి- యచ్చాన్తరాదిశః - కోణదిశోఽవాన్తరదిశః యచ్చాన్యత్సర్వంప్రకాశయతి తేన- స్వప్రకాశవ్యాప్త్యాసర్వాన్-సర్వదిక్స్థాన్ప్రాణాన్రశ్మిషుసన్నిధత్తే ౬

ఆ — రయిశబ్దితస్యాన్నస్యప్రజాపతిత్వప్రదర్శనార్థం ... ప్రాణస్యాపితదర్థమేవసర్వాత్మత్వముచ్యతే ఆదావిత్యాదివాక్యేనేత్యాహ(తథేత్యాదినా)యచ్చాద్యం-తదపి ప్రాణోఽత్తా ప్రాణోపిసర్వమేవేతి-సర్వాత్మకఇత్యర్థః (స్వప్రకాశేనేతి)స్వకీయప్రకాశేన స్వప్రభయేత్యర్థః. (అన్తర్భూతానితి) యద్యపిప్రాణస్యాత్తృత్వముక్తం-తథాపి *రయిర్వాఏతత్సర్వమిత్యత్రామూర్తస్యప్రాణస్యాపిగుణభావేనాపిరయిత్వం అన్నత్వముక్తమితిరథోక్తం (స్వాత్మావభాసరూపేష్వితి) స్వాత్మప్రభారూపేషురశ్మిష్విత్యర్థః (వ్యాప్తత్వాదితి) సమ్బద్ధత్వాదిత్యర్థః. ౬

రం — (అథాదిత్యః) రయినిరూపణానన్తరంఆదిత్యఃవర్ణ్యతఇతిశేషః. ఆదిత్యశబ్దితస్య ... ప్రాణశబ్దితత్వేహేతురుచ్యతఇతియావత్ (ఉదయన్యత్ప్రాచీందిశంప్రవిశతీతి) అయంజీవఃసుషుప్తిస్థానాత్ప్రబుధ్యమానఏవసన్ప్రాచీంచదక్షిణాంప్రతీచీముదీచీమధఊర్ధ్వం అన్తరాదిశోయత్సర్వంప్రకాశయన్తత్తద్దిగ్వర్తిప్రాణినాంధర్మభూతజ్ఞానాఖ్యరశ్మిద్వారాబిభర్తి-తస్మాత్సఏవప్రాణశబ్దితేన్ద్రియనిర్వాహకత్వాత్ప్రాణఇత్యర్థః ప్రాచీందిశంప్రవిశతి- ప్రకాశయతి ప్రాచ్యాన్పదార్థానుపలభతఇతియావత్. తేన - తస్మాద్ధేతోః ప్రాచ్యాన్ప్రాణాన్రశ్మిషుసన్నిధత్తే- పూర్వదిగ్వర్తిపదార్థప్రకాశకాన్ చక్షురాదీన్ప్రాణాన్ధర్మభూతజ్ఞానాఖ్యరశ్మిషుతేనాధితిష్ఠతి- ప్రేరయతి ధర్మభూతజ్ఞానేనసన్నిహితత్వలక్షణసన్నిధానాభావేచక్షురాదినాకరణేనరూపాద్యుపలమ్భాసమ్భవాత్- చేతనానధిష్ఠితస్యకరణస్యకార్యాక్షమత్వాదితి ... యద్దక్షిణాంయత్ప్రతీచీంయదుదీచీమిత్యాదౌ- యద్దక్షిణాంప్రవిశతి - తేనదాక్షిణాత్యాన్ ప్రాణాన్రశ్మిషుసన్నిధత్తే యత్ప్రతీచీంప్రవిశతి-తేనప్రతీచ్యాన్ప్రాణాన్రశ్మిషుసన్నిధత్తే ఇత్యాదిశేషఃపూరణీయః లాఘవార్థంప్రతిపర్యాయంతదనుక్తిః. అత్రప్రజాస్సిసృక్షుఃపరమాత్మాప్రకృతింపురుషంచససర్జేతివక్తవ్యేపరోక్షరూపేణరయిప్రాణశబ్దాభ్యాంతదభిలాపః, రయిప్రాణయోశ్చన్ద్రాదిత్యశబ్దాభ్యాంచాభిలాపః, *పరోక్షప్రియాఇవహిదేవాఇతిరీత్యాఅస్యార్థస్యాస్ఫుటతరోపదేశానర్హత్వసూచనార్థః. ౬

శం.— సఏషః- అత్తాప్రాణోవైశ్వానరః- సర్వాత్మావిశ్వరూపః విశ్వాత్మత్వాచ్చప్రాణోఽగ్నిశ్చసఏవాత్తాఉదయతే - ఉద్గచ్ఛతిప్రత్యహంసర్వాదిశఆత్మసాత్కుర్వన్ తదేతత్- ఉక్తంవస్తుఋచా- మన్త్రేణాప్యభ్యుక్తం ౭

ఆ — తస్యప్రత్యక్షత్వమాహ (సఏషఇతి) (వైశ్వానరఇతి) నరాః- జీవాః విశ్వేచతేనరాశ్చవిశ్వానరాః సఏవవైశ్వానరః సర్వజీవాత్మకఇత్యర్థః విశ్వరూపః- సర్వప్రపఞ్చాత్మకఇతిభేదః (ఉక్తంవస్త్వితి) ఆదిత్యస్యోక్తంమాహాత్మ్యమిత్యర్థః. ౭

రం.— *ఆదిత్యోహవైప్రాణఇతిప్రాణాదిత్యశబ్దనిర్దిష్టస్యభోక్తృవర్గస్యోదయమానస్యపరమాత్మాత్మకతామాహ (సఏషవైశ్వానరోవిశ్వరూపఇతి) యఃప్రాక్ప్రస్తుతఃప్రజాపతిశబ్దితః- విశ్వేషాంనరాణాంనేతృత్వేనవైశ్వానరశబ్దవాచ్యః- సర్వశరీరతయావిశ్వరూపశబ్దితః-అగ్రనేతృత్వాదిగుణయోగేనఅగ్నిశబ్దితః - సఏషప్రాక్ప్రజాపతిశబ్దనిర్దిష్టఃపరమాత్మా*ఆదిత్యోహవైప్రాణఇతిప్రాణశబ్దితభోక్తృరూపస్సన్ఉదయతఇత్యర్థః. అయంచమన్త్రోవైశ్వానరాధికరణేపరమాత్మపరతయాసిద్ధవత్కృత్యభగవతాభాష్యకృతావ్యవహృతః. అతఏవంవ్యాఖ్యాతమితిద్రష్టవ్యం. (తదేతదృచాభ్యుక్తం) తదేతత్- బ్రహ్మఅభిముఖీకృత్యఋఙ్మన్త్రేణాప్యుక్తం. ౭

విశ్వరూపంహరిణంజాతవేదసంపరాయణంజ్యోతిరేకంతపన్తం।
సహస్రరశ్మిశ్శతధావర్తమానఃప్రాణః ప్రజానాముదయత్యేషసూర్యః॥ ౮

సంవత్సరోవైప్రజాపతిస్తస్యాయనేదక్షిణంచోత్తరంచ తద్యేహవైతదిష్టాపూ
ర్తేకృత మిత్యుపాసతేతేచాన్ద్రమసమేవ లోకమభిజయన్తేత ఏవపునరావర్తన్తేతస్మా
దేతేఋషయఃప్రజాకామాదక్షిణంప్రతిపద్యన్తే। ఏషహవైరయిర్యఃపితృయాణః॥ ౯

శం — విశ్వరూపం- సర్వరూపం హరిణం-రశ్మివన్తం జాతవేదసం- జాతప్రజ్ఞానం పరాయణం- సర్వప్రాణాశ్రయం జ్యో
తిరేకం - సర్వప్రాణినాంచక్షుర్భూతమద్వితీయం తపన్తం- తాపక్రియాంకుర్వాణం స్వాత్మానంసూర్యంసూరయోవిజ్ఞాతవన్తో బ్రహ్మవిదః కౌసా-
యంవిజ్ఞాతవన్తః సహస్రరశ్మిః- అనేకరశ్మిః శతధా- అనేకధా ప్రాణిభేదేనవర్తమానః ప్రజానాముదయత్యేషసూర్యః యశ్చాసౌచన్ద్రమా
మూర్తిరన్నం, యమూర్తిశ్చప్రాణోత్తాదిత్య, స్తదేతదేకమేతన్మిథునంసర్వం ౮

ఆ — విశ్వరూపమిత్యాదిద్వితీయాన్తానాంసహస్రరశ్మిరిత్యాదిప్రథమాన్తానాం సామానాధికరణ్యేనాన్వయాయోగాదధ్యాహారంకృ
త్వావాక్యభేదేనవ్యాచష్టే (స్వాత్మానమిత్యాదినా) *సమిమనముత్పాదయతన్తి,ప్రాణంమిథునముపసంహరతి (యశ్చాసావితి) యశ్చా
సౌచన్ద్రమాః, యశ్చామూర్తః ప్రాణ, స్తదేకంమిథునంసర్వం- సర్వాత్మకమిత్యన్వయః ౮

రం — (విశ్వరూపంహరిణమితి) విశ్వరూపం- సర్వశరీరం జాతానివేదాంసి-వేదాఃయస్మాత్సజాతవేదాః *ప్రజ్ఞాచతస్మాత్ప్రసృ
తాపురాణీతిసర్వజ్ఞానోత్పాదకం. పరాయణం- పరమప్రాప్యం జ్యోతిః-సర్వప్రకాశకదీప్తిమన్తం ఏకం- అద్వితీయం తపన్తం- జఠరాదిత్యా
దిరూపేణతపన్తం *సన్తాపయతిస్వందేహమాపాదతలమస్తకం *అహంవైశ్వానరోభూత్వా ప్రాణినాందేహమాశ్రితః। ప్రాణాపానసమాయుక్తఃప
చామ్యన్నంచతుర్విధమితిశ్రుతిస్మృతిభ్యాం హరిణం- హరిమిత్యర్థః హరిశబ్దస్యనాన్తత్వంఛాన్దసం వర్తమానః - అనువర్తమానః తద్విధేయత
యాతచ్ఛరీరభూతఇతియావత్ సహస్రరశ్మిః- నానావిధవిషయవిషయకజ్ఞానవాన్. ప్రజానాం - స్థావరజఙ్గమాత్మకానాంప్రాణః- ధారకః.
సూర్యః - సూర్యవత్ప్రకాశః ఏషః - జీవఃశతధా - దేవమనుష్యాదినానావిధదేహేష్వాత్మనాతిష్ఠమానః సు స్థితానాముదయతి సర్గకాలే
ఉదయతఇతివార్థః. ౮

శం — కథంప్రజాఃకరిష్యత ఇతి ఉచ్యతే - తదేవకాలస్సంవత్సరోవైప్రజాపతిః- తన్నిర్వర్త్యత్వాత్సంవత్సరస్య చన్ద్రాదిత్యనిర్వ
ర్త్యతిథ్యహోరాత్రసముదాయోహిసంవత్సరః తదనన్యత్వాద్రయిప్రాణైతన్మిథునాత్మకఏవేత్యుచ్యతే తత్కథం తస్య - సంవత్సరస్యప్రజా
పతేరయనే- మార్గౌద్వౌ- దక్షిణంచోత్తరంచ ద్వే ప్రసిద్ధేహ్యయనేషణ్మాసలక్షణే - యాభ్యాందక్షిణేనోత్తరేణచయాతిసవితా కేవలకర్మిణాంజ్ఞాన
సంయుక్తకర్మవతాంచ లోకాన్విదధత్. కథం తత్రచబ్రాహ్మణాదిషు యేవైతదుపాసతఇతిక్రియావిశేషణార్థోయస్తచ్ఛబ్దః. ఇష్టంచపూ
ర్తంచఇష్టాపూర్తే- ఇత్యాదికృతమేవోపాసతే- నాకృతంనిత్యం తేచాన్ద్రమసం- చన్ద్రమసిభవంప్రజాపతేర్మిథునాత్మకస్యాంశంరయిమన్నభూతం
లోకమభిజయన్తే - కృతరూపత్వాచ్చాన్ద్రమసస్యతఏవచకృతక్షయాత్పునరావర్తన్తే- *ఇమంలోకంహీనతరంవావిశన్తీతిహ్యుక్తం యస్మాదేవం
ప్రజాపతిమన్నాత్మకంఫలత్వేనాభినిర్వర్తయన్తిచన్ద్రమిష్టాపూర్తకర్మణాఋషయః- స్వర్గద్రష్టారః ప్రజాకామాః- ప్రజార్థినోగృహస్థాః-తస్మాత్స్వ
కృతమేవదక్షిణం- దక్షిణాయనోపలక్షితంచన్ద్రంప్రతిపద్యన్తే ఏషహవైరయిః- అన్నం యఃపితృయాణః-పితృయాణోపలక్షితశ్చన్ద్రః. ౯

ఆ — *ఏతౌహైబహుధాప్రజాఃకరిష్యతఇత్యుక్తమ్- తత్కేనప్రకారేణేతిపృచ్ఛతి (కథమితి) రయిప్రాణయోఃసంవత్సరాదిద్వా
రా ప్రజాస్రష్టృత్వమిత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) తదేవ- మిథునమేవసంవత్సరఃకాలః- సచప్రజాపతిః- ప్రజాపత్యాత్మకమిథుననిర్వర్త్యత్వాది
నేత్యాహ (తన్నిర్వర్త్యత్వాదితి) తదుపపాదయతి (చన్ద్రేతి) చన్ద్రనిర్వర్త్యాస్తిథయః ఆదిత్యనిర్వర్త్యాన్యహోరాత్రాణీతివిభాగః తన్నిర్వర్త్యత్వే
పికాలస్యకథంతదాత్మకతేత్యాశఙ్క్యకార్యకారణయోరభేదాదిత్యాహ (తదనన్యత్వాదితి) నకేవలంతిథ్యాదిద్వారాచన్ద్రాదినిర్వర్త్యత్వంసంవత్స
రస్య- కింత్వయనద్వారాపీతివక్తుంతస్యాయనేఇత్యాదివాక్యం తత్ప్రశ్నపూర్వకంవ్యాచష్టే (తత్కథమితి) చన్ద్రాదిత్యనిర్వర్త్యత్వంకుతోహే
త్వన్తరాదిత్యర్థః కేవలకర్మిణాంలోకాన్విదధద్దక్షిణేనయాతి జ్ఞానయుక్తకర్మవతాంలోకాన్విదధదుత్తరేణయాతీత్యన్వయః సవితేత్యుపలక్షణం
చన్ద్రస్యాపి- జ్యేష్ఠాదిదక్షిణాయనం- మార్గశీర్షాద్యుత్తరాయణమితిశ్రుతిషుప్రసిద్ధిః తతశ్చకర్మిణాంలోకవిధాయకయోర్దక్షిణోత్తరాభ్యాం
యామ్యోత్తరలోకాభ్యాంగమనాత్తన్నిమిత్తత్వాచ్చఅయనద్వయప్రసిద్ధే, స్తన్నిర్వర్త్యత్వంతయోరయనయోరితితద్ద్వారాసంవత్సరస్యాపితన్నిర్వ
ర్త్యత్వమిత్యర్థః. చన్ద్రాదిత్యయోఃకథంలోకవిధాయకత్వమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) చన్ద్రాదిత్యనిర్వర్త్యదక్షిణోత్తరాయణద్వారాలోకప్రాప్తేః, ప్రా
ప్యస్యలోకస్యాపిచన్ద్రాదిత్యాత్మకత్వా, చ్చతయోస్తద్విధాయకత్వమితితద్యేహవాఇత్యాదివాక్యేనపరిహరతి (తత్రేతి) (ఇష్టంచేతి) *అగ్నిహో
త్రంతపస్సత్యంవేదానామనుపాలనం।ఆతిథ్యంవైశ్వదేవంచఇష్టమిత్యభిధీయతే॥వాపీకూపతటాకాదిదేవతాయతనానిచ।అన్నప్రదానమారామఃపూ
ర్తమిత్యభిధీయతఇత్యుభయోర్భేదః కృతమిత్యుపాసతఇతికృతశబ్దోపరితనమితిశబ్దమిష్టాపూర్తేఇతిపూర్తశబ్దోపర్యాకృష్యాదిశబ్దపర్యాయతయావ్యాచ

అథోత్తరేణతపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయావిద్యయాత్మానమన్విష్యాదిత్యమభి
జయన్తేఏతద్వై ప్రాణానామాయతనమేతదమృతమభయమేతత్పరాయణమేతస్మా
న్నపునరావర్తన్తఇత్యేషనిరోధః॥ తదేషశ్లోకః॥ ౧౦

ష్టే (ఇత్యాదీతి) దత్తమాదిశబ్దార్థః కృతమేవోపాసతే-కార్యమేవానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః ఇదంచవిశేషణంపునరావృత్తౌహేతుతయోక్తం కృతయాపేష్ట్యాది జన్యత్వాచ్చన్ద్రస్యాపికృతత్వేనానిత్యత్వాత్పునరావృత్తిరిత్యాహ (కృతరూపత్వాదితి) పునరావృత్తౌమన్త్రవాక్యంప్రమాణయతి(ఇమంలోకమితి) ౯

రం — ఏవంసూక్ష్మప్రకృతిజీవశరీరకస్యప్రజాపతేఃరయిప్రాణశబ్దితప్రకృతిపురుషరూపభోగ్యభోక్తాత్మనావిభాగముపవర్ణ్య-తస్యైవపరమాత్మ … … … పేణస్థితస్యఖణ్డకాలరూపేణవిభాగందర్శయిష్యన్ - చిత్తావతరణాయవాఉపాసనార్థంవాసంవత్సరాఖ్యప్రజాపతేర్దక్షిణోత్తరాయణాత్మకంరయిప్రాణరూపంవిభాగం, తథామాసాఖ్యప్రజాపతేఃరయిప్రాణశబ్దితంకృష్ణశుక్లపక్షాత్మకంవిభాగ, మహోరాత్రాత్మక కాలరూపప్రజాపతేఃరయిప్రాణాత్మకంరాత్ర్యహరాత్మకంవిభాగం, తత్ప్రసఙ్గేనరయిశబ్దార్థదక్షిణాయనకృష్ణపక్షరాత్ర్యపేక్షయాప్రాణశబ్దార్థభూతోత్తరాయణశుక్లపక్షదివసానాముత్కర్షంచవక్తుమారభతే (సంవత్సరోవైఇతి) తస్యసంవత్సరాఖ్యకాలరూపస్యప్రజాపతేఃదక్షిణోత్తరశబ్దితేద్వేఅయనే- సూర్యగత్యాధారభూతేద్వేరూపేస్తః (తద్యేహవైఇతి) హవైఇతిప్రసిద్ధౌ. స్మరణేవా అయమర్థః- తత్ - తత్ర యే- పురుషాః ఇష్టాపూర్తేదత్తమితితత్ - కర్మోపాసతఇత్యర్థః *యఇమేగ్రామఇష్టాపూర్తేదత్తమిత్యుపాసతఇతిశ్రుత్యన్తరైకార్థ్యాత్ కృతశబ్దోదత్తపరః ఇష్టం- యాగాదిశ్రౌతం. పూర్తం - ఖాతాది. ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః యాగదానవాపీకూపాదికంకర్మయేఽనుతిష్ఠన్తి - తేచన్ద్రమసమేవలోకమభిజయన్తే- అభిజయన్తి ప్రాప్నువన్తి. తఏవపునరావర్తన్తే నత్వాత్మోపాసకాఉత్తరమార్గేణగతాఇత్యర్థః. (తస్మాదేతఇతి) తస్మాదేతేఋషయః-కర్మిణః ప్రజాస్వర్గాదిలక్షణక్షుద్రఫలకామాఃఋషయః - క్షుద్రఫలద్రష్టారఃదక్షిణం … … యానశబ్దితంప్రతిపద్యన్తే ఏషపితృయాణః రయిః- అన్నప్రధానః వైషయికభోగాత్మకఇతియావత్. యద్యపి *ధూమోరాత్రిస్తథాకృష్ణఇత్యాదిప్రమాణప్రతిపన్నఃపురాణేషుదక్షిణమార్గనిర్దిష్టఃధూమాదిశ్చన్ద్రాన్తఃపితృయాణోఽన్యః- సంవత్సరావయవభూతషణ్మాసాత్మాదక్షిణాయననిర్దిష్టోఽన్యః - తథాపిదక్షిణాయనశబ్దేనవ్యయోరపివ్యవహ్రియమాణత్వాత్ కాలమార్గయోరేకీకృత్యవ్యవహారఉపపద్యతఇతి ద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— అథోత్తరేణాయనేన ప్రాజాపత్యంప్రాణమత్తారమాదిత్యమభిజయన్తే. కేన తపసా-ఇన్ద్రియజయేనవిశేషతో బ్రహ్మచర్యేణశ్రద్ధయావిద్యయావప్రజాపత్యాత్మవిషయయాఆత్మానం- ప్రాణంసూర్యంజగతస్తస్థుషశ్చాన్విష్య - అహమస్మీతివిదిత్వాఽఽదిత్యమభిజయన్తి - అభిప్రాప్నువన్తి ఏతద్వైఆయతనంసర్వప్రాణానాంసామాన్యం. ఆయతనం- ఆశ్రయః ఏతదమృతం- అవినాశి. అభయం- అతఏవభయవర్జితం. నచన్ద్రవత్ క్షయవృద్ధిభయవత్. ఏతత్పరాయణం- పరాగతిర్విద్యావతాంకర్మిణాంచజ్ఞానవతాం. ఏతస్మాన్నపునరావర్తన్తే - యథేతరే కేవలకర్మిణః. ఇతి- యస్మాదేషోఽవిదుషాం నిరోధః - అవిత్యాద్వినిరుద్ధాఅవిద్వాంసో నైతే సంవత్సరమాదిత్యమాత్మానం ప్రాణమభిప్రాప్నువన్తి- సహిసంవత్సరః కాలాత్మాఽవిదుషాంనిరోధః. తత్- తత్రాస్మిన్నర్థఏషశ్లోకః- మన్త్రః. ౧౦

ఆ.— (అథేతి) మార్గాన్తరారమ్భార్థోథశబ్దః. (ప్రజాపత్యాత్మవిషయయేతి) తత్తాదాత్మ్యవిషయయేత్యర్థః (ఆదిత్యమభిజయన్తఇతి) పూర్వమన్వయార్థముక్తం - ఇదానీంవ్యాఖ్యానార్థమితిద్రష్టవ్యం (సామాన్యమితి) సమష్టిరూపమిత్యర్థః. (విద్యావతామితి) కర్మానధికారిణాంఅతఏవకేవలోపాసనవతామిత్యర్థః. (కర్మిణాంచజ్ఞానవతామితి) సముచ్చయవతామిత్యర్థః నను కేవలకర్మిణామప్యాదిత్యప్రాప్తావపునరావృత్తిర్భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య - తేషామాదిత్యప్రాప్తిరేవనాస్తీతివక్తుమిత్యేషఇతివాక్యంవ్యాచష్టే (ఇతియస్మాదితి) తస్మాత్తేషామాదిత్యప్రాప్తిరనాశఙ్క్యేతిశేషః. ౧౦

ఆ.— యద్వా-తస్యాయనేఇత్యారభ్యఇత్యేషఇత్యన్తశ్రుతివాక్యమనయోఃరయిప్రాణరూపత్వప్రతిపాదనపరతయావ్యాఖ్యేయం.తథాహి- సంవత్సరస్యరయిప్రాణమిథుననిర్వర్త్యత్వేరయిప్రాణరూపత్వంచవక్తవ్యం- తత్కథమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) తదవయవయోరయనయోస్తద్రూపత్వంవక్తుంతయోఃప్రథమంప్రసిద్ధిమాహ (తస్యేతి) ప్రసిద్ధిమేవాహ (యాభ్యామితి) ఏవమపికథంతయోస్తదాత్మకత్వమిత్యాహ (కథమితి) దక్షిణాయనస్యరయిత్వంవక్తుంకర్మిణాంరయిరూపచన్ద్రనిర్వర్తకత్వమాహ (తత్రేతి) (లోకమితి) సోమరూపంశరీరమిత్యర్థః. తస్యకర్మకృతత్వంపునరావృత్త్యాసాధయతి (కృతరూపత్వాదితి) రయిరూపచన్ద్రస్యదక్షిణాయనద్వారాప్రాప్యత్వాత్తస్యాయనస్యతదన్తర్భావఇతివక్తుంతస్యకర్మిభిఃప్రాప్యత్వమాహ (యస్మాదితి) ఏవంచేత్తస్యరయిత్వంసిద్ధమిత్యాహ (ఏషఇతి) (పితృయాణోపలక్షితఇతి) తత్ప్రాప్యఇత్యర్థః. తతశ్చతద్విశేషణస్యాయనస్యాపిరయిత్వమిత్యర్థః. ౯

ఆ.— ఇదానీముత్తరాయణస్యప్రాణత్వమాహ (అథేతి) ప్రాణరూపాదిత్యప్రాపకత్వాదుత్తరాయణస్య- తస్యాపిప్రాణత్వమితిసంవత్సరస్యరయిప్రాణమిథునాత్మకత్వమితితాత్పర్యత్వంయుక్తమితిభావః అస్యకరసాధ్యత్వచన్ద్రవైలక్షణ్యమాహ (ఏతద్వాఇతి) ఇతరత్సర్వం సమానం. అస్మిన్నర్థే ఇతి- సంవత్సరస్వరూపఇత్యర్థః. ౧౦

పఞ్చపాదంపితరంద్వాదశాకృతిందివఆహుఃపరేఅర్ధేపురీషిణం।
అథేమేఅన్యఉపరేవిచక్షణంసప్తచక్రేషడరఆహురర్పితమితి॥ ౧౧
మాసోవైప్రజాపతిస్తస్యకృష్ణపక్షఏవరయిఃశుక్లఃప్రాణస్తస్మాదేతే
ఋషయశ్శుక్లఇష్టింకుర్వన్తీతరఇతరస్మిన్॥ ౧౨

ఆ — (అనో త్తరేణేతి) అథశబ్దోవాక్యోపక్రమే యేతావత్ - కిం ప్రజయా [illegible] ఋషయః కాయక్లేశాది లక్షణేన తపసా, స్త్రీసఙ్గరాహిత్యలక్షణేన బ్రహ్మచర్యేణ, ఆస్తిక్యబుద్ధిలక్షణయా శ్రద్ధయా, ప్రజాపత్యాత్మవిద్యయా, [illegible] [illegible] (ప్రాణానాం -) [illegible] ఆధారభూతం [illegible] ([illegible]) [illegible] ప్రజాకామా వై ప్రజాపతిః [illegible] ([illegible]) [illegible] ౧౦

శం — పఞ్చపాదం - పఞ్చ ఋతవః పాదా ఇవాస్య సంవత్సరాత్మన ఆదిత్యస్య తైరసౌ పాదైరివ ఋతుభిరావర్తతే హేమన్తశిశిరావేకీకృత్యేయంకల్పనా పితరం - సర్వస్య జనయితృత్వాత్పితృత్వం తస్య ద్వాదశాకృతిం - ద్వాదశ మాసా ఆకృతయో - అవయవాః ఆకరణం వా - అవయవీకరణమస్య ద్వాదశమాసైః తం ద్వాదశాకృతిం దివః - ద్యులోకాత్పరే - ఊర్ధ్వే అర్ధే - స్థానే తృతీయస్యాం దివీత్యర్థః పురీషిణం - పురీషవన్తం ఉదకవన్తమాహుః కాలవిదః విచక్షణం - నిపుణం సర్వజ్ఞం సప్తచక్రే - సప్తహయరూపే చక్రే సన్తతగతిమతి కాలాత్మని షడరే - షడృతుమత్యాహుః - సర్వమిదం జగత్కథయన్తి అర్పితం - అరా ఇవ రథనాభౌ నివిష్టమితి యది పఞ్చపాదో ద్వాదశాకృతిః - యది వా సప్తచక్రః షడరః - సర్వథాపి సంవత్సరః కాలాత్మా ప్రజాపతిశ్చన్ద్రాదిత్యలక్షణో జగతః కారణం ౧౧

ఆ — (ఇయం కల్పనేతి) పఞ్చధా కల్పనేత్యర్థః (జనయితృత్వాదితి) సంవత్సరాత్మకకాలస్య సర్వజనకత్వాదిత్యర్థః సమానాధికరణబహువ్రీహితయా వ్యాఖ్యాయ వ్యధికరణబహువ్రీహిత్వేనాహ (ఆకరణం వేతి) (అవయవీకరణమితి) [illegible] [illegible] [illegible] ౧౧

రం — (పఞ్చపాదం పితరమితి) [illegible] [illegible] ౧౧

శం — యస్మిన్నిదం శ్రితం విశ్వం - స ఏవ ప్రజాపతిస్సంవత్సరాఖ్యః స్వావయవే మాసే కృత్స్నః పరిసమాప్యతే - మాసో వై ప్రజాపతిః - యథోక్తలక్షణ ఏవ మిథునాత్మకః తస్య మాసాత్మనః ప్రజాపతేరేకో భాగః కృష్ణపక్షో రయిః - అన్నం చన్ద్రమాః - అపరో భాగస్శుక్లః - శుక్లపక్షః ప్రాణః

అహోరాత్రో వై ప్రజాపతి స్తస్యాహ రేవ ప్రాణో రాత్రి రేవ రయిః ప్రాణం వా ఏతే ప్రస్కన్దన్తి।
యే దివా రత్యా సంయుజ్యన్తే బ్రహ్మచర్య మేవ తద్య ద్రాత్రౌ రత్యా సంయుజ్యన్తే॥ ౧౩
అన్నం వై ప్రజాపతి స్తతో హ వై త ద్రేత స్తస్మా దిమాః ప్రజాః ప్రజాయన్త ఇతి॥ ౧౪

ఆదిత్యోఽగ్నిః యస్మాచ్ఛుక్లపక్షాత్మానం ప్రాణం సర్వమేవ పశ్యన్తి- తస్మాత్ప్రాణదర్శిన ఏతే ఋషయః కృష్ణపక్షేఽపీష్టం- యాగం కుర్వన్తః శుక్లపక్ష ఏవ కుర్వన్తి ప్రాణవ్యతిరేకేణ కృష్ణపక్ష స్తైర్న దృశ్యతే యస్మాత్ ఇతరే తు ప్రాణం న పశ్యన్తీత్యదర్శనలక్షణం కృష్ణాత్మానమేవ పశ్యన్తి- ఇతరే ఇతర [illegible]- కృష్ణపక్ష ఏవ కుర్వన్తి శుక్లేకుర్వన్తోఽపి ౧౨

ఆ — కారణత్వేన శ్లోకోక్తం జగదాశ్రయత్వం హేతుమాహ (యస్మిన్నితి) సంవత్సరస్యాపి మాసాహోరాత్రరూపవ్యతిరేకేణౌషధ్యాదిజనకత్వాభావాత్తస్య మాసాద్యాత్మకత్వమాహ (స ఏవేతి) (యస్తోక్త ఇతి) సంవత్సరరూపో రయి ప్రాణమిథునాత్మక ఇత్యర్థః శుక్లకృష్ణయోరపి దర్శపూర్ణమాసాదికర్మానుష్ఠానదర్శనాత్తస్మాదేత ఋషయ ఇత్యాది వాక్యమనుపపన్నమిత్యాశఙ్క్య శుక్లస్య ప్రాణాత్మత్వజ్ఞానస్తుతిపరతయా వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) యస్మాత్ప్రాణం సర్వమేవ- సర్వాత్మకమేవ పశ్యన్తి, యస్మాచ్చ ప్రాణవ్యతిరేకేణ కృష్ణపక్ష స్తైర్న దృశ్యతే,- తస్మాదిత్యన్వయః ప్రాణస్య శుక్లపక్షాత్మకత్వాత్కృష్ణపక్షాదిసర్వజగతః ప్రాణాత్మత్వాత్ప్రాణద్రష్టారః కృష్ణపక్షే [illegible] పక్షత్వేన తత్ర కృష్ణే కుర్వన్తోఽపి ప్రకాశాత్మకే శుక్ల ఏవ కుర్వన్తీతి శుక్లపక్షే ప్రాణత్వజ్ఞానస్య [illegible] ఏవంస్తుత్యర్థమేవ జ్ఞానరహితాన్నిన్దతి (ఇతరేత్వితి) యే తు సర్వాత్మానం ప్రాణం న పశ్యన్త్యజ్ఞత్వాత్- తే షాం శుక్లపక్షః ప్రాణత్వేనాజ్ఞాయమానత్వాదజ్ఞానాత్మకస్సన్ కృష్ణ [illegible] తే అతశ్శుక్లే కుర్వన్తోఽపి అదర్శనాత్మకత్వాత్ప్రకాశరహితే కృష్ణ ఏవ కుర్వన్తీతి తే నిన్ద్యన్త ఇత్యర్థః ఉక్తమర్థం శ్రుత్యారూఢం కరోతి (ఇతర ఇతి) ౧౨

రం యథా సంవత్సరో రయి ప్రాణాత్మనా విభక్తః - ఏవం మాసోఽపి విభక్త ఇత్యుపాసనార్థం ప్రదర్శయతి (మాసో వై ప్రజాపతిరితి) స్పష్టార్థః (తస్మాదేత ఇతి) యస్మాత్ శుక్లః పక్షః ప్రాణతయోత్కృష్టః- తస్మాదృషయః-అతీన్ద్రియార్థద్రష్టారస్స్వేష్టి శుక్లపక్ష ఏవ శోభనాని కర్మాణి కుర్వన్తి ఇతరే- అనృషయః అజ్ఞాః పునః అప్రాణతయా అసారభూతే కృష్ణపక్షే కుర్వన్తీత్యర్థః ౧౨

శం — సోఽపి మాసాత్మా ప్రజాపతిః స్వావయవేఽహోరాత్రే పరిసమాప్యతే పూర్వవత్- తస్యాప్యహరేవ ప్రాణః- అత్తాఽగ్నిః రాత్రి రేవ రయిః- పూర్వవత్ ప్రాణమహరాత్మానం వై ఏతే ప్రస్కన్దన్తి - నిర్గమయన్తి శోషయన్తి వా. స్వాత్మనో విచ్ఛిద్యాపనయన్తి తే. యే దివా- అహని రత్యా- రతికారణభూతయా సహ స్త్రియా సంయుజ్యన్తే- మైథునమాచరన్తి మూఢాః. యత ఏవం - తస్మాత్తన్న కర్తవ్యమితి ప్రతిషేధః ప్రాసఙ్గికః యద్రాత్రౌ సంయుజ్యన్తే రత్యా ఋతౌ - బ్రహ్మచర్యమేవ తదితి - ప్రశస్తత్వాద్రాత్రౌ భార్యాగమనం కర్తవ్యమితి అయమపి ప్రాసఙ్గికో విధిః. ౧౩

ఆ — (రయిః పూర్వవదితి) రయిరన్నం చన్ద్రమా ఇత్యర్థః అహః ప్రాణత్వోక్తిప్రసఙ్గాదహ్ని మైథునం నిషేధతి (ప్రాణమితి) ౧౩

రం — అముమేవ విభాగం అహోరాత్రే పి ఉపాసనాయ దర్శయతి (అహోరాత్రో వై ప్రజాపతిరితి) స్పష్టోఽర్థః. (ప్రాణం వా ఏతే ఇతి) యస్మాద్దివా రహ్నః ప్రాణరూపత్వం- అత ఏవ రత్యా- రత్యర్థం ప్రయోజనస్య పే పుష్పవిషయయా తృతీయా. ప్రాణభూతేఽహ్ని స్త్రీభిర్యే సంయుజ్యన్తే- త ఏతే ప్రాణమేవ ప్రస్కన్దన్తి - ప్రకర్షేణ శోషయన్తి ప్రాణాపచారాత్ప్రాణమేవ నిఘ్నన్తీత్యర్థః ననుతర్హి స్వయోషిద్గమనం గృహస్థైర్న కార్యమిత్యాశఙ్క్య రాత్రౌ కార్యమిత్యాహ (బ్రహ్మచర్యమేవ తదితి) రత్యర్థం రాత్రౌ స్త్రీసంప్రయోగో బ్రహ్మచర్యమేవ. న్యూనసమేవ న భవతీత్యర్థః. తన్నదోషాయేతియావత్ ౧౩

శం — ప్రకృతం తూచ్యతే - సోఽహోరాత్రాత్మకః ప్రజాపతిర్వ్రీహియవాద్యన్నాత్మనా వ్యవస్థిత ఇత్యేవం క్రమేణాహోరాత్ర ప్రజాపతిరన్నే పరిణమ్యతే- అన్నం వై ప్రజాపతిః కథం తతః తస్మాద్ధవై రేతః- నృబీజం తత్ప్రజాకారణం తస్మాత్- యోషితి సిక్తాదిమాః మనుష్యాదిలక్షణాః ప్రజాః ప్రజాయన్తే యత్పృష్టం కుతో హ వై ప్రజాః ప్రజాయన్త ఇతి-తదేవం చన్ద్రాదిత్యమిథునాదిక్రమేణాహోరాత్రాన్తేనాన్న రేతోద్వారేణేమాః ప్రజాః ప్రజాయన్త ఇతి నిర్ణీతం ౧౪

ఆ — (ప్రకృతమితి) కుతో హ వా ఇమాః ప్రజాః ప్రజాయన్త ఇతి పృష్టమిత్యర్థః. పూర్వోక్తం సర్వమేతదుపయోగితయోక్తం-నతు సాక్షాత్ప్రకృతమితి భావః (ఏవం క్రమేణేతి) రయి ప్రాణ సంవత్సరాదిక్రమేణ పరిణమ్య వ్రీహ్యాద్యాత్మనా వ్యవస్థితస్సన్ అన్నం వై ప్రజాపతిః - అన్నాత్మకో జాతః ప్రజాపతిరిత్యన్వయః (కథమితి) అన్నరూపత్వేపి తస్య కథం ప్రజాజనకత్వమిత్యర్థః (తత ఇతి) భక్షితాదన్నాదిత్యర్థః రేత ఇతి శోణితస్యాప్యుపలక్షణం- తుల్యత్వాదితి. ౧౪

రం.— ననుప్రకృతిపురుషకాలాత్మకం బ్రహ్మ కథం ప్రజానాముపాదానమిత్యుచ్యతే-అన్నపరిణామభూతస్య రేతస ఏవ ప్రజోపాదానత్వదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్నం వై ప్రజాపతిరితి) అన్నావస్థం, తదుత్పన్నరేతోఽవస్థం, చ యతః ప్రజాపతిశబ్దితం బ్రహ్మైవ - అతః ప్రకృతి

తద్యే హ వై తత్ప్రజాపతివ్రతం చరన్తి తే మిథునముత్పాదయన్తే।
తేషామేవైష బ్రహ్మలోకో యేషాం తపో బ్రహ్మచర్యం యేషు సత్యం ప్రతిష్ఠితమ్॥ ౧౫
తేషామసౌ విరజో బ్రహ్మలోకో న యేషు జిహ్మమనృతం న మాయా చేతి॥ ౧౬
ఇతి ప్రథమః ప్రశ్నః.

పురుష సంవత్సరమాసాదికాలాన్న రేతోఽవస్థారూపాద్బ్రహ్మణస్సర్వాః ప్రజాః ప్రజాయన్త ఇతి ప్రజాపతిశబ్దితస్య బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వముపపద్యత ఇతి భావః ౧౪

శం — తత్ - తత్రైవం సతి యే- గృహస్థాః హ వై ఇతి ప్రసిద్ధిస్మరణార్థౌ నిపాతౌ తత్ప్రజాపతేర్వ్రతం- ఋతౌ భార్యాగమనం చరన్తి- కుర్వన్తి తేషాం దృష్టఫలమిదం కిం తే మిథునం- పుత్రాన్ దుహితౄంశ్చోత్పాదయన్తే అదృష్టం చ ఫలమిష్టాపూర్తదత్తకారిణాం తేషామేవైషః - యశ్చాన్ద్రమసో బ్రహ్మలోకః పితృయాణలక్షణః యేషాం తపః - స్నాతకవ్రతాదీని బ్రహ్మచర్యం - ఋతోరన్యత్ర మైథునాసమాచరణం బ్రహ్మచర్యం. యేషు చ సత్యం- అనృతవర్జనం ప్రతిష్ఠితం- అవ్యభిచారితయా వర్తతే ౧౫

ఆ — ప్రజాపతివ్రతాచరణమాత్రేణాదృష్టఫలం చన్ద్రలోకః ప్రాప్యేతమూర్ఖాణామపి - ప్రసఙ్గాదత ఆహ (ఇష్టాపూర్తేతి) (చాన్ద్రమసో బ్రహ్మలోక ఇతి) అపరబ్రహ్మణః ప్రజాపతేరంశత్వాద్రయిరూపస్య చన్ద్రస్య బ్రహ్మలోకత్వమిత్యర్థః ఇష్టాదికారిణాం తప ఆదికమపి చన్ద్రలోకప్రాప్త్యర్థమపేక్షితమిత్యత ఆహ (యేషాం తప ఇతి) ౧౫

రం — తత్ప్రసఙ్గాదముముక్షునిష్ఠాపూర్వకం ముముక్షూన్ స్తౌతి (తద్యే హ వై ప్రజాపతివ్రతం చరన్తీతి) తస్మాద్యే *అన్నం వై ప్రజాపతిరితి ప్రజాపతిశబ్దితస్యాన్నస్య వ్రతం - భక్షణం వ్రతత్వేనానుతిష్ఠన్తి యేఽన్నభక్షణశీలాః బ్రహ్మచర్యరహితాః - త ఏవ ప్రజా ఉత్పాదయన్తే ఏష బ్రహ్మలోకః- పుత్రపశ్వాదిలక్షణః కార్యభూతబ్రహ్మరూపో లోకస్తేషామేవ న త్వాత్మకామానామితి భావః (యేషాం తపో బ్రహ్మచర్యమితి) యేషాం కాయశోషణాఖ్యం తపః- న భక్షణశీలతా మైథునవర్జం యేషు చ సత్యవచనం ప్రతిష్ఠితం యేషు చ *మనస్యన్యత్ వచస్యన్యత్ కర్మణ్యన్యత్ దురాత్మనామిత్యుక్తకౌటిల్యలక్షణజిహ్మత్వం నాస్తి భూతాహితమసత్యవచనం నాస్తి తేషామసౌ విరజః- నిర్దోషః బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః పరబ్రహ్మరూపం ఫలమిత్యర్థః తథైవ వ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వివృతత్వాదితి ద్రష్టవ్యం ఇతిశబ్దః ప్రతివచనసమాప్త్యర్థః.................. ౧౫-౧౬
ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే ప్రథమప్రశ్నభాష్యమ్

శం — యస్తు పునరాదిత్యోపలక్షితః ఉత్తరాయణః ప్రాణాత్మభావో విరజః- శుద్ధః- న చన్ద్రబ్రహ్మలోకవద్రజస్వలో వృద్ధిక్షయాదియుక్తః- అసౌ కేషాం తేషామితి ఉచ్యతే- యథా గృహస్థానామనేకవిరుద్ధసంవ్యవహారప్రయోజనవత్త్వాజ్జిహ్మం- కౌటిల్యం. వక్రభావోఽవశ్యంభావి- తథా న యేషు జిహ్మం యథా చ గృహస్థానాం క్రీడాదినిమిత్తమనృతమవర్జనీయం - తథా న యేషు తత్. తథా మాయా గృహస్థానామివ న యేషు విద్యతే. మాయా నామ బహిరన్యథాత్మానం ప్రకాశ్యాన్యథైవ కార్యం కరోతి - సా మాయా మిథ్యాచారరూపా. మాయేత్యేవమాదయో దోషా యేష్వధికారిషు బ్రహ్మచారివానప్రస్థభిక్షుషు నిమిత్తాభావాన్న విద్యన్తే- తత్సాధనానురూప్యేణైవ తేషామసౌ విరజో బ్రహ్మలోక ఇత్యేషా జ్ఞానయుక్తకర్మవతాం గతిః పూర్వోక్తస్తు బ్రహ్మలోకః కేవలకర్మిణాం చన్ద్రలోక ఇతి ౧౬
ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే ప్రథమప్రశ్నభాష్యమ్

ఆ — తేషామసౌ విరజ ఇత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (యస్త్వితి) (ఉత్తరాయణ ఇతి) తేన ప్రాప్య ఇత్యర్థః ప్రాణాత్మభావః- అపరబ్రహ్మతయావస్థానమిత్యర్థః (అసౌ కేషాం తేషామితి) తేషామసౌ విరజ ఇత్యత్ర తేషామిత్యనేన కేషామిత్యాశఙ్క్య ఇతి ప్రశ్నార్థః న యేషు జిహ్మమిత్యత్ర జిహ్మాదిశబ్దం వ్యతిరేకప్రదర్శనేన వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) మాయాగ్రహణం తాదృశానాం దోషాణాముపలక్షణమితి వదన్ వాక్యార్థం సంగృహ్య దర్శయతి (మాయేత్యేవమితి) (భిక్షుష్వితి) పరమహంసవ్యతిరిక్తానాం కుటీచరాణాం గ్రహణం తేషాం బ్రహ్మలోకాదపి విరక్తత్వేన తత్రానర్థిత్వాత్. ఇతిశబ్దార్థమాహ (ఇత్యేషేతి) ౧౬
ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమప్రశ్నభాష్యటీకా.

ప్రశ్నోపనిషత్.

ద్వితీయః ప్రశ్నః.

హరిః ఓమ్॥ అథ హైనం భార్గవో వైదర్భిః పప్రచ్ఛ। భగవన్ కత్యేవ దేవాః
ప్రజాం విధారయన్తే కతర ఏతత్ప్రకాశయన్తే కః పునరేషాం వరిష్ఠ ఇతి॥ ౧

తస్మై స హోవాచాకాశో హ వా ఏష దేవో వాయురగ్నిరాపః పృథివీ వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రం చ।
తే ప్రకాశ్యాభివదన్తి వయమేతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామః॥ ౨

శం — ప్రాణోऽత్తా ప్రజాపతిరిత్యుక్తం - తస్య ప్రజాపతిత్వమత్తృత్వం చాస్మిఞ్శరీరేऽవధారయితవ్యమిత్యయం ప్రశ్న ఆరభ్యతే అథ- అనన్తరం హ- కిల ఏనం భార్గవో వైదర్భిః పప్రచ్ఛ హే భగవన్ కత్యేవ దేవాః ప్రజాం- శరీరలక్షణాం విధారయన్తే- విశేషేణ ధారయన్తే కతరే బుద్ధీన్ద్రియకర్మేన్ద్రియవిభక్తానామేతత్ప్రకాశనం - స్వమాహాత్మ్యప్రఖ్యాపనం ప్రకాశయన్తే. కోऽసౌ పునరేషాం వరిష్ఠః- ప్రధానః కార్యకారణలక్షణానామితి ౧

ఆ — ప్రశ్నాన్తరస్య తేన ప్రశ్నేన సఙ్గతిమాహ (ప్రాణోऽత్తేతి) (అవధారయితవ్యమితి) [illegible] *ఏషోऽగ్నిస్తపతీత్యారభ్య . అరా ఇవ రథనాభౌ ప్రాణే సర్వం ప్రతిష్ఠితం . ప్రజాపతిశ్చరసి గర్భే త్వమేవ ప్రతిజాయస ఇత్యాదినా చ ప్రజాపతిత్వస్యోత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః ఇదముపలక్షణం- పూర్వం గతిశ్రవణేన విరక్తస్యాపి విద్యాం [illegible] ఫలవిశేషార్థం, చ ప్రాణోపాసనార్థం ప్రశ్నద్వయమారభ్యతే తత్రాపి శ్రేష్ఠత్వాత్ప్రజాపతిత్వాదిగుణనిర్ధారణార్థం ద్వితీయః ప్రశ్నః [illegible] దినిర్ధారణపూర్వకం తదుపాసనవిధానార్థం తృతీయః ప్రశ్న ఇత్యపి ద్రష్టవ్యం ప్రజాశబ్దేన శరీరమిహ [illegible] - తస్య ప్రాణధారకత్వేన లబ్ధార్థత్వాత్ [illegible] (శరీరేతి) విభక్తానామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ (స్వమాహాత్మ్యప్రఖ్యాపనమితి) [illegible] తస్య ఖ్యాపనం- తస్య లోకాన్ప్రతి ప్రకటనం తత్ప్రకాశయన్తే- కుర్వన్తీత్యర్థః [illegible] కప్రకటనం యథాతథాకథకతేత్యర్థః ౧

రం — దేహేన్ద్రియమనః ప్రాణాదిభిన్నాత్మశోధనాయ ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి [illegible] త్యాగాత్మా విశోధ్యత ఇతి (అథ హైనమితి) [illegible] ప్రశ్నానన్తరం పిప్పలాదం భార్గవో వైదర్భిః పృష్టవాన్. కిమితి (భగవన్నితి) హే భగవన్ [illegible] కాదేవాః స్థావరజఙ్గమాత్మికాం ప్రజాం బిభ్రతి [illegible] శరీరం తత్కార్యం ప్రకాశయన్తే. [illegible] ౧

శం. — ఏవం పృష్టవతే తస్మై స హోవాచ- ఆకాశో హ వా ఏష దేవో వాయురగ్నిరాపః పృథివీత్యేతాని పఞ్చ మహాభూతాని శరీరారమ్భకాణి. వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రమిత్యాదీని కర్మేన్ద్రియబుద్ధీన్ద్రియాణి చ శరీరం ధారయన్తే తన్మధ్యే కర్మేన్ద్రియబుద్ధీన్ద్రియాణి [illegible] స్వమాహాత్మ్యప్రఖ్యాపనం ప్రకాశయన్తే. కార్యలక్షణాః కరణలక్షణాశ్చ తే దేవా ఆత్మనో మాహాత్మ్యం ప్రకాశ్యాభివదన్తి స్పర్ధమానా అహంశ్రేష్ఠతాయై. కథం వదన్తి. వయమేతద్బాణం- శరీరం కార్యకారణసఙ్ఘాతమవష్టభ్య ప్రాసాదమివ స్తమ్భాదయోऽవిశిథిలీకృత్య విధారయామః- విస్పష్టం ధారయామః మయైవైకేనాయం సఙ్ఘాతో ధ్రియత ఇత్యేకైకస్యాభిప్రాయః ౨

ఆ. — (ఏష దేవ ఇతి) వక్ష్యమాణాభివదనాదివ్యవహారసిద్ధ్యర్థం చేతనత్వం సంభావయితుం దేవ ఇతి విశేషణం [illegible] శేషానుగతిర్వ్యాఖ్యేతి న్యాయేనాకాశాద్యభిమానిదేవతాగ్రహణార్థం తద్విశేషణం వాయ్వాదిష్వపి సర్వత్ర [illegible] పలక్షణార్థం చక్షురాదిగ్రహణం జ్ఞానేన్ద్రియాణాముపలక్షణార్థమిత్యాహ (కర్మేన్ద్రియేతి) కార్యలక్షణాః - శరీరారమ్భకాణి [illegible] కరణలక్షణాని- ఇన్ద్రియాణి (మాహాత్మ్యమితి) ఆకాశాదీనామవకాశదానాదిరూపం శరీరధారణకర్తృత్వం [illegible] ప్రకాశ్య- సర్వలోకప్రకటం యథాతథాకృత్వా అభివదన్తి- అభితః- సర్వతః కృత్స్నశరీరధారణం ప్రత్యేకమవయమేవ [illegible] (బాణమితి) బాతీతి- జవయోరభేదాద్వాతి- మృత్యుం గచ్ఛతి వా- వినాశం గచ్ఛతీతి వా- దేశాద్దేశాన్తరం గచ్ఛతీతి వా - వానం బాణమితి వా బాణం కార్యకరణసఙ్ఘాతం శరీరమిత్యర్థః. ౨- ౩

రం — (తస్మై స హోవాచ) స్పష్టోऽర్థః ముఖ్యప్రాణస్యైవ ధారకత్వప్రకాశకత్వశ్రేష్ఠత్వాని వక్తుమాఖ్యాయికామాహ (ఆకాశో హ వా ఇతి) హ వా ఇతి ప్రసిద్ధ్యతిశయే ఏషః- ప్రసిద్ధః ఆకాశః దీవ్యతి- గచ్ఛతీతి దేవః - గమనశీలః తాదృశో వాయుశ్చాగ్నిరాపః పృథివీ. వాక్ శబ్దేన కర్మేన్ద్రియాణి సర్వాణ్యుపలక్ష్యన్తే చక్షుః శ్రోత్రశబ్దేన జ్ఞానేన్ద్రియాణి. (తే ప్రకాశ్యాభివదన్తీతి) ఆకాశాదయస్సర్వే మిలిత్వా పురోవర్తి శరీరం ప్రదర్శ్య అభితః స్థిత్వా వదన్తి స్మ కిమితి. వయం బాణవత్ సంచారశీలమేతత్- పురోవర్తి శరీరమవలమ్బ్య విధారయామః - అవకాశాదివివిధకార్యకృతమతయా ధారయామ ఇత్యర్థః ౨

తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ। మా మోహమాపద్యథాహమేవైతత్
పఞ్చధాత్మానం ప్రవిభజ్యైతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామీతి॥ ౩

తేఽశ్రద్దధానా బభూవుః సోఽభిమానాదూర్ధ్వ ముత్క్రామత ఇవ తస్మిన్నుత్క్రామ
త్యథేతరే సర్వ ఏవోత్క్రామన్తే తస్మిꣳశ్చ ప్రతిష్ఠమానే సర్వ ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే। తద్యథా మ
క్షికా మధుకర రాజానముత్క్రామన్తం సర్వా ఏవోత్క్రామన్తే తస్మిꣳశ్చ ప్రతిష్ఠమానే
సర్వా ఏవ ప్రాతిష్ఠన్త ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రంచ తే ప్రీతాః ప్రాణం స్తున్వన్తి॥ ౪

ఏషోఽగ్నిస్తపత్యేష సూర్య ఏష పర్జన్యో మఘవానేష వాయుః।
ఏష పృథివీ రయిర్దేవః సదసచ్చామృతం చ యత్॥ ౫

శం — తానేవమభిమానవతో వరిష్ఠః ప్రాణః- ముఖ్య ఉవాచ- ఉక్తవాన్ మా స్మైవం మోహమాపద్యథ-అవివేకతయాఽభిమానం మా కురుత. యస్మాదహమేవైతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామి పఞ్చధా ఆత్మానం ప్రవిభజ్య- ప్రాణాదివృత్తిభేదం స్వస్య కృత్వా విధారయామీతి ౩

అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి

రం — (తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ) ముఖ్యః ప్రాణ ఉవాచేత్యర్థః కిమితి (మా మోహమాపద్యథేతి) హే ఆకాశాదయః ఈదృశం విపరీతబుద్ధిం మాగచ్ఛత. అహమేవాత్మానం ప్రా[illegible]కోదానరూపేణ పఞ్చధా విభజ్య ధారయామీతి. ఏవం వదతో ముఖ్యప్రాణస్యాయం భావః - హే ఆకాశాదయః భవన్తః అవకాశాది ప్రాతిస్వికకార్యక్షమాః అహం తు భవతామపి కార్యనిమిత్తత్వాద్భవత్కార్యక్షమః మయాఽనుక్రియమాణే జీవనే తు భవత్సు న కోఽపి క్షమ ఇతి. ౩

శం.— ఇత్యుక్తవతి చాస్మింస్తే అశ్రద్దధానాః- అప్రత్యయవన్తో బభూవుః కథమేతదేవమితి సచ ప్రాణస్తేషామశ్రద్ధధానతామాలక్ష్యాభిమానాదూర్ధ్వముత్క్రామత ఇవ-ఉత్క్రామతీవ ఇదముత్క్రాన్తవానివ సరోషాన్నిరపేక్షః తస్మిన్నుత్క్రామతి యద్వృత్తం-తద్దృష్టాన్తేన ప్రత్యక్షీకరోతి-తస్మిన్నుత్క్రామతి సతి అథ-అనన్తరమేవేతరే సర్వ ఏవ ప్రాణాశ్చక్షురాదయ ఉత్క్రామన్తే-ఉత్క్రామన్తి ఉచ్చక్రముః. తస్మింశ్చ ప్రాణే ప్రతిష్ఠమానే-తూష్ణీం భవతి అనుత్క్రామతి సతి సర్వ ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే- తూష్ణీం[illegible] తద్యథా లోకే మక్షికాః- మధుకరాః స్వరాజానం - మధుకరరాజానముత్క్రామన్తం ప్రతి సర్వా ఏవోత్క్రామన్తే- తస్మింశ్చ ప్రతిష్ఠమానే సర్వా ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే- ప్రతిష్ఠన్తి యథాయం దృష్టాన్తః - ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రం చేత్యాదయః త ఉత్సృజ్యాశ్రద్ధధానతాం- బుద్ధ్వా ప్రాణమాహాత్మ్యం ప్రీతాః ప్రాణం స్తువన్తి. ౪

ఆ.— (కథమేతదేవమితి) ఏతత్తు- అహమేవైకది త్యాద్యుక్తం. ఏవం - యథాభూతం కథమిత్యర్థః (ఉత్క్రాన్తవానివేతి) అత్యన్తోత్క్రాన్త్యభావాదివశబ్దః. (నిరపేక్ష ఇతి) స్వయమేవేత్యర్థః. (దృష్టాన్తేనేతి) తద్యథేతి వక్ష్యమాణేనేత్యర్థః ౪

రం — (తేఽశ్రద్దధానా ఇతి) తే తద్వాక్యే విశ్వాసం న కృతవన్తః తతః సః- ప్రాణః ఏషాం గర్వమవలోక్య అహఙ్కారావేశాత్ అష్టోత్తరశతమర్మస్థానానాముపరి స్వసామర్థ్యం ప్రకటయితుం స్వస్థానాత్కించిదుదచలదివ. ఇవశబ్ద అల్పార్థే. సాఽయముత్క్రమణే అప్రతిసమాధేయశ్శరీరవినాశస్స్యాదితి మత్వా ఉత్క్రమణమివ కృతవానితి భావః తస్మిన్- ముఖ్యప్రాణే ఉత్క్రామతి- ఇతరే సర్వే ప్రాణా ఉదక్రామన్. తస్మింస్తు ప్రతిష్ఠమానే సర్వ ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే. ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రం చ యథా మధుకరమక్షికాస్తత్ర శ్రేష్ఠం మక్షికాముత్క్రామతీమనూత్క్రామన్తి-ప్రతిష్ఠితాయాం తస్యాం స్వయం ప్రతిష్ఠితా భవన్తి - ఏవం వాగాద్యాః ప్రాణా ముఖ్యప్రాణానువిధాయినో భవన్తీత్యర్థః (తే ప్రీతా ఇతి) ముఖ్యప్రాణమాహాత్మ్యదర్శన ప్రీతా వాగాద్యాః ప్రాణా ముఖ్యప్రాణం తుష్టువురిత్యర్థః. స్తౌతేర్వ్యత్యయాత్ శ్నుః. ౪

శం — కథం. ఏషః- ప్రాణోఽగ్నిస్సంస్తపతి- జ్వలతి తథైష సూర్యస్సన్ప్రకాశతే తథైష పర్జన్యస్సన్వర్షతి. కించ-మఘవాన్-ఇన్ద్రస్సన్ప్రజాః పాలయతి-జిఘాంసత్యసురరక్షాంసి. ఏష వాయురావహ ప్రవహాదిభేదః కించ-ఏష పృథివీ రయిర్దేవః సర్వస్య జగతః సత్-మూర్తం అసత్-అమూర్తం చ అమృతం చ- యద్దేవానాం స్థితికారణం. ౫

ఆ — (సూర్యస్సన్నితి) తపతీత్యనుషఙ్గః సన్తాపయతీత్యర్థః (ఆవహ ప్రవహాదీతి) ఆవహాదయస్సప్త వాయుగుణాః. తథాభూతస్సన్నేష మార్జ్యోతిశ్చక్రాదీంశ్చ వహతీతి శేషః. ఏష దేవః పృథివీ సన్ సర్వస్య జగతో ధారయితా రయిః- చన్ద్రస్సన్సర్వం పుష్ణాతీత్యర్థః ౫

రం — స్తుతిమేవాహ (ఏషోఽగ్నిస్తపతీతి) ఏషః- ముఖ్యప్రాణః అగ్నిరూపేణ తపతి ఏషః- ప్రాణ ఏవ సూర్యః సర్వేషాం ప్రాణాయత్తస్థితికత్వాత్ «యదధీనా యస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ గణ్యత ఇతి రీతిమనుసృత్య సామానాధికరణ్యవ్యపదేశః రయిర్దేవః- అబ్భూతో దేవః చన్ద్రమా ఇతి యావత్. సదసచ్ఛబ్దౌ వర్తమానావర్తమానపరౌ ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షపరౌ వా. స్థూలసూక్ష్మపరౌ వా. చేతనాచేతనపరౌ వా. అమృతశబ్దో మోక్షపరః. తస్యాపి తదధీనత్వాదితి భావః. ౫

అరాఇవరథనాభౌ ప్రాణేసర్వం ప్రతిష్ఠితం। ఋచోయజూంషిసామానియజ్ఞఃక్షత్త్రంబ్రహ్మచ॥ ౬
ప్రజాపతిశ్చరసిగర్భేత్వమేవప్రతిజాయసే।
తుభ్యంప్రాణప్రజాస్త్విమాబలింహరన్తియఃప్రాణైఃప్రతితిష్ఠసి॥ ౭
దేవానామసివహ్నితమఃపితౄణాంప్రథమాస్వధా।ఋషీణాంచరితంసత్యమథర్వాఙ్గిరసామసి॥ ౮
ఇన్ద్రస్త్వంప్రాణతేజసారుద్రోసిపరిరక్షితా।త్వమన్తరిక్షేచరసిసూర్యస్త్వంజ్యోతిషాంపతిః॥ ౯

శం — కించబహునా- అరాఇవరథనాభౌ శ్రద్ధాదినామాన్తంసర్వంస్థితికాలేప్రాణేప్రతిష్ఠితం తథాఋచోయజూంషిసామానీతి త్రివిధామన్త్రాః, తత్సాధ్యశ్చయజ్ఞః, క్షత్త్రంచసర్వస్యపాలయితృ, బ్రహ్మచయజ్ఞాదికర్మకర్తృత్వేఽధికృతం, చైతదేషప్రాణస్సర్వం ౬

ఆ — (శ్రద్ధాదీతి) *ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాం ఖంవాయుర్జ్యోతిరాపఇత్యాదినావక్ష్యమాణషోడశకలాత్మకఇత్యర్థః (బ్రహ్మచేతి) బ్రాహ్మణజాతిరిత్యర్థః చశబ్దార్థమాహ (యజ్ఞాదీతి) అధికృతంసర్వమేవేత్యన్వయః ౬

రం — (అరాఇవేతి) చక్రస్యనాభినేమ్యోరన్తరాళవర్తీనికాష్ఠాన్యరశబ్దేనోచ్యన్తే చక్రమధ్యప్రదేశోనాభిశబ్దేనోచ్యతే. యథాఅరానాభావర్పితాః- ఏవమస్మిన్ ప్రాణేసర్వం ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. సర్వశబ్దార్థంస్పష్టయతి (ఋచోయజూంషీతి) అత్రబ్రహ్మక్షత్త్రశబ్దౌస్థావరజఙ్గమాత్మకప్రాణిమాత్రోపలక్షకౌ. ౬

శం — కించ- యఃప్రజాపతిరపి- సఃత్వమేవ గర్భేచరసిపితుర్మాతుశ్చ ప్రతి- ప్రతిరూపస్సన్ప్రతిజాయసే. ప్రజాపతిత్వాదేవప్రాగేవసిద్ధంతవమాతృపితృత్వం- సర్వదేహదేహ్యాకృతిచ్ఛన్నఏకఃప్రాణఃసర్వాత్మాసీత్యర్థః. తుభ్యం- త్వదర్థాయఇమాః - మనుష్యాద్యాఃప్రజాస్తుహేప్రాణచక్షురాదిద్వారైర్బలింహరన్తి యస్త్వంప్రాణైశ్చక్షురాదిభిస్సహప్రతితిష్ఠసిసర్వశరీరేషు-అతస్తుభ్యంబలింహరన్తీతియుక్తం. భోక్తాహియతస్త్వంతవైవాన్యత్సర్వంభోజ్యం. ౭

ఆ — (కించేతి) యఃప్రజాపతిః- విరాట్- సోపిత్వమేవేత్యన్వయః పితుర్గర్భేరేతోరూపేణ, మాతుర్గర్భేపుత్త్రరూపేణ, యశ్చరతి- యశ్చానయోరేవప్రతిరూపస్సన్- సదృశస్సన్ప్రజాయతే - సత్వమేవప్రజాయసఇత్యన్వయః ప్రతిశబ్దార్థఉక్తఃప్రతిరూపస్సన్నితి ననుప్రాణస్యపుత్త్రరూపత్వమేవోక్తం- నతుపితృమాతృరూపత్వం-తత్కథంస్యాత్- అతఆహ (ప్రజాపతిత్వాదేవేతి) తస్యసర్వాత్మత్వాదిత్యర్థః నిష్కృష్టార్థమాహ (సర్వదేహేతి) అత్రాపినిష్కృష్టార్థమాహ (భోక్తాహీతి) అతస్తవైవేత్యతశ్శబ్దాధ్యాహారేణయోజ్యం. ౭

రం.— ఏవమేషఇత్యఙ్గుళ్యానిర్దిశ్యపరస్పరందర్శయిత్వాతద్గుణాన్సఙ్కీర్త్యపశ్చాత్తమేవముఖ్యప్రాణమభిముఖీకృత్యస్తువన్తి (ప్రజాపతిశ్చరసీతి) త్వంప్రజానాంరక్షకస్సన్ప్రాణాదివాయురూపేణగర్భేసంచరసి. తథాగర్భోత్పాదకతయాతత్పోషకతయాచపితృరూపఏవవర్తమానఃత్వముత్పాదకత్వప్రాతిలోమ్యేనపుత్త్రాదిరూపేణజాయసే. హేప్రాణ - స్థావరజఙ్గమాత్మకాఇమాఃప్రజాస్తుభ్యం - త్వదర్థాః. త్వచ్ఛేషభూతాః. యతోబలిం- అన్నాదికంతేఉపహరన్తి. యస్త్వంప్రాణనాదివ్యాపారైస్సర్వత్రప్రాణిషుప్రతిష్ఠితోసీత్యర్థః ౭

శం — కించ- దేవానాం - ఇన్ద్రాదీనామసి- భవసిత్వంవహ్నితమః - హవిషాంప్రాపయితృతమః. పితౄణాంనాన్దీముఖేశ్రాద్ధేయాపితృభ్యోదీయతేస్వధాన్నం- సాదేవప్రదానమపేక్ష్యప్రథమాభవతి. తస్యాఅపిపితృభ్యఃప్రాపయితాత్వమేవేత్యర్థః. కించ - ఋషీణాం- చక్షురాదీనాంప్రాణానాం. అఙ్గిరసాం - అఙ్గిరసభూతానామథర్వణాం- *తేషామేవప్రాణోవాథర్వాఇతిశ్రుతేః. చరితం - చేష్టితం. సత్యం - అవితథందేహధారణాద్యుపకారలక్షణంత్వమేవాసి ౮

ఆ.— (హవిషాంప్రాపయితృతమఇతి) వహ్నిశబ్దోవహనాద్వహ్నిరితియౌగికఇత్యర్థః (ప్రథమాభవతీతి) యజ్ఞాదిదేవకర్మణిప్రథమంనాన్దీముఖశ్రాద్ధస్యావశ్యకర్తవ్యత్వాత్సాప్రథమేత్యర్థః (ఋషీణాంచక్షురాదీనామితి) *ఋషయఃగతావితిధాతోర్జ్ఞానార్థత్వాదృషిశబ్దస్యజ్ఞానజనకచక్షురాద్యర్థత్వమిత్యర్థః (అఙ్గిరసభూతానామితి) ప్రాణాభావేఽఙ్గానాంశోషదర్శనాత్తేషామఙ్గిరసత్వమిత్యర్థః ముఖ్యప్రాణస్యాథర్వత్వంశ్రుత్యభిహితంయద్యపి- తథాపిచక్షురాదీనామపితదంశత్వాదథర్వశబ్దార్థత్వమితిభావః ౮

రం.— (దేవానామసీతి) వహ్నితమః - హవిషాంవాహకతమః. (పితౄణామితి) ముఖ్యఃపితృప్రీతిహేతుభూతస్త్వమేవేత్యర్థః. అథర్వాఙ్గిరసామృషీణాంసత్యం- ఉత్కృష్టంచరితం- నిత్యనైమిత్తికాదిలక్షణంచత్వమేవేత్యర్థః. ౮

శం.— కించ- ఇన్ద్రః-పరమేశ్వరస్త్వం-హేప్రాణతేజసా- వీర్యేణరుద్రోసిసంహరన్జగత్. స్థితౌచపరి- సమన్తాద్రక్షితా - పాలయితా పరిరక్షితాత్వమేకోజగతస్సౌమ్యేనరూపేణ త్వమన్తరిక్షేఽజస్రంచరసిఉదయాస్తమయాభ్యాం-సూర్యస్త్వమేవచసర్వేషాంజ్యోతిషాంపతిః. ౯

ఆ.— ఇహేన్ద్రశబ్దేనపరమేశ్వరత్వముచ్యతే. *మఘవానిత్యనేనత్విన్ద్రఉక్తఇతిభేదమాహ (ఇన్ద్రఃపరమేశ్వరఇతి) వీర్యేణ- సంహారసామర్థ్యేనేత్యర్థః. (సౌమ్యేనేతి) విష్ణ్వాదిరూపేణేత్యర్థః ౯- ౧౦

యదా త్వమభివర్షస్యథేమాః ప్రాణ తే ప్రజాః। ఆనన్దరూపాస్తిష్ఠన్తి కామాయాన్నం భవిష్యతీతి॥ ౧౦
వ్రాత్యస్త్వం ప్రాణైకఋషిరత్తా విశ్వస్య సత్పతిః। వయమాద్యస్య దాతారః పితా త్వం మాతరిశ్వ నః॥ ౧౧
యా తే తనూర్వాచి ప్రతిష్ఠితా యా శ్రోత్రే యా చ చక్షుషి। యా చ మనసి సన్తతా శివాం తాం కురు మోత్క్రమీః॥ ౧౨
ప్రాణస్యేదం వశే సర్వం త్రిదివే యత్ప్రతిష్ఠితం। మాతేవ పుత్రాన్ రక్షస్వ శ్రీశ్చ ప్రజ్ఞాం చ విధేహి న ఇతి॥ ౧౩

ఇతి ద్వితీయ ప్రశ్నః.

రం — (ఇన్ద్రస్త్వమితి) హే ప్రాణ- త్వమిన్ద్రః- పరమేశ్వర ఇత్యర్థః *ఇదిపరమైశ్వర్య ఇతి హి ధాతుః తేజసా - సర్వసంహారణ సామర్థ్యలక్షణేన తేజసా త్వం రుద్రః- రోదనహేతుః స్థితికాలే పరిరక్షకశ్చేత్యర్థః. (త్వమన్తరిక్ష ఇతి) జ్యోతిషాం- ప్రకాశకానాం పతిః- శ్రేష్ఠః సూర్యో భూత్వా అన్తరిక్షే చరసి ౯

శం.— యదా పర్జన్యో భూత్వాభివర్షసి త్వం- అథ- తదాన్నం ప్రాప్యేమాః ప్రజాః ప్రాణతే- ప్రాణచేష్టాం కుర్వన్తీత్యర్థః అథవా- ప్రాణ- తే- తవేమాః ప్రజాః స్వాత్మభూతాస్త్వదన్నసంవర్ధితాస్త్వదభివర్షణదర్శనమాత్రేణ చానన్దరూపాః- సుఖం ప్రాప్తా ఇవ సత్యస్తిష్ఠన్తి. కామాయ- ఇచ్ఛాతోఽన్నం భవిష్యతీత్యేవమభిప్రాయః అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి ౧౦

రం — (యదా త్వమభివర్షసీతి) హే ప్రాణ- త్వం యదా మేఘరూపీ అభితో వర్షసి - తదా తే - త్వదీయాః ఇమాః ప్రజాః ఆనన్దినో భవన్తి. కస్య హేతోః కామాయ- అభిలషితార్థాయ పర్యాప్తమన్నం భవిష్యతీతి. *తద్యదా సువృష్టిర్భవతి ఆనన్దినః ప్రజా భవన్త్యన్నం బహు భవిష్యతీతి ఛాన్దోగ్యే శ్రవణాదితి ద్రష్టవ్యం ౧౦

శం — కించ- ప్రథమజత్వాదన్యస్య సంస్కర్తురభావాదసంస్కృతః- వ్రాత్యస్త్వం. స్వభావత ఏవ శుద్ధ ఇత్యభిప్రాయః. హే ప్రాణ ఏకఋషిస్త్వం- ఆథర్వణానాం ప్రసిద్ధ ఏకర్షినామాగ్నిస్సన్నత్తా సర్వహవిషాం త్వమేవ విశ్వస్య- సర్వస్య సతః - విద్యమానస్య పతిః- సత్పతిః. సాధుర్వా పతిస్సత్పతిః. వయం పునరాద్యస్య- తవాదనీయస్య హవిషో దాతారః. త్వం పితా మాతరిశ్వ- నః- అస్మాకం. అథవా- మాతరిశ్వనః- వాయోస్త్వం. అతశ్చ సర్వస్యైవ జగతః పితృత్వం సిద్ధం. ౧౧

ఆ — (అసంస్కృత ఇతి) *సంస్కారహీనో వ్రాత్య ఇతి స్మృతేరిత్యర్థః అనేన స్వతశ్శుద్ధత్వం వివక్షితమిత్యాహ (స్వభావత ఏవేతి) (మాతరిశ్వేతి) మాతరిశ్వ ఇత్యత్ర నలోపశ్ఛాన్దస ఇత్యర్థః (వాయోస్త్వమితి) పితేత్యనుషజ్యః అస్మిన్వ్యాఖ్యానే వాయుమాత్రపితృత్వాదస్మదాదిసర్వపితృత్వమనుక్తం స్యాదత ఆహ (అతశ్చేతి) అస్మదాదిసర్వజనకత్వాద్వాయోస్తజ్జనకస్యాకాశాత్మనః ప్రాణస్య సర్వజనకత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. ౧౧

రం.— (వ్రాత్యస్త్వం ప్రాణేతి) హే ప్రాణ- సంస్కారహీనో బ్రాహ్మణోఽపి త్వమేవ. ముఖ్యో మన్త్రద్రష్టా- ఋషిరపి త్వమేవ. విశ్వస్యాత్తా- సంహర్తా చ త్వమేవ సతాం- సాధూనాం రక్షకోఽపి త్వమేవ వయం- తే ఆద్యస్య- అదనీయస్య భోగ్యస్య దాతారః - కరప్రదాః కిఙ్కరా ఇతి యావత్. హే మాతరిశ్వన్ త్వం నః పితాసి- పోషకోఽసీత్యర్థః మాతరిశ్వన ఇత్యత్ర నకారద్విత్వాశ్రవణం ఛాన్దసత్వాద్ద్రష్టవ్యం. ౧౧

శం.— కింబహునా - యా- తే- త్వదీయా తనూర్వాచి ప్రతిష్ఠితా వక్తృత్వేన వదనచేష్టాం కుర్వతీ, యా శ్రోత్రే, యా చ చక్షుషి. యా మనసి సఙ్కల్పాదివ్యాపారేణ, సన్తతా- సమనుగతా తనూః- తాం శివాం- శాన్తాం కురు మోత్క్రమీః- ఉత్క్రమణేనాశివాం మా కార్షీరిత్యర్థః. ౧౨

ఆ — (వాచి ప్రతిష్ఠితేతి) వాచ్యపానరూపా తనూః ప్రతిష్ఠితా. శ్రోత్రే వ్యానరూపా. చక్షుషి ప్రాణరూపా మనసి సమానరూపా. *స ప్రాణస్తచ్చక్షుః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రం సోఽపానస్సా వాక్ స సమానస్తన్మన ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. (ఉత్క్రమణేనేతి) ప్రాణోత్క్రమణే సత్యపానాద్యాత్మికా వాగాదిరూపా తనూః అశివా- కార్యాయోగ్యా స్యాదిత్యర్థః. ౧౨

రం — (యా తే తనూర్వాచీతి) వాగాదీన్ద్రియేషూత తదిన్ద్రియనియమనానుకూలా యా శక్తిస్సతతం ప్రతిష్ఠితా- తాం శివాం- శోభనాం కురు- ఉత్క్రమణేనాశివాం మా కురు ఉత్క్రమణం మా కార్షీరిత్యర్థః ౧౨

శం — కింబహునా- అస్మిఁల్లోకే ప్రాణస్యైవ వశే సర్వమిదం యత్కిఞ్చిదుపభోగజాతం. త్రిదివే - తృతీయస్యాం దివి చ యత్ప్రతిష్ఠితం దేవాద్యుపభోగలక్షణం- తస్యాపి ప్రాణ ఏవ ఈశితా - రక్షితా. అతో మాతేవ పుత్రానస్మాన్ రక్షస్వ - పాలయస్వ త్వన్నిమిత్తా హి బ్రాహ్మ్యః క్షాత్త్ర్యశ్చ శ్రియః- తాస్త్వం శ్రీశ్చ ప్రజ్ఞాం చ త్వత్స్థితినిమిత్తాం విధేహి నః- విధత్స్వేత్యర్థః. ఇత్యేవం సర్వాత్మతయా వాగాదిభిః ప్రాణైః స్తుత్యా గమితమహిమా- స ప్రజాపతిరేవేత్యవధృతమ్. ౧౩

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయప్రశ్నభాష్యమ్.

ప్రశ్నోపనిషత్.

తృతీయః ప్రశ్నః.

హరిః ఓమ్॥ అథ హైనం కౌసల్యశ్చాశ్వలాయనః పప్రచ్ఛ। భగవన్ కుత ఏష ప్రాణో జాయతే కథమాయాత్యస్మిం
ఛ్ఛరీరే ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య కథం ప్రాతిష్ఠతే కేనోత్క్రమతే కథం బాహ్యమభిధత్తే కథమధ్యాత్మమితి॥ ౧
తస్మై స హోవాచాతిప్రశ్నాన్ పృచ్ఛసి బ్రహ్మిష్ఠోఽసీతి తస్మాత్తేఽహం బ్రవీమి॥ ౨
ఆత్మన ఏష ప్రాణో జాయతే। యథైషా పురుషే ఛాయైతస్మిన్నేతదాతతం మనోకృతేనాయాత్యస్మింఛ్ఛరీరే॥ ౩

ఆ — (బ్రాహ్మ్యఇతి) ఋగాదిమన్త్రరూపా బ్రాహ్మ్యః శ్రియః * ఋచస్సామానియజూంషి సాహి శ్రీరమృతాసతామితి శ్రుతేః.
క్షాత్ర్యః- ప్రసిద్ధార్థసామైశ్వర్యరూపాః అస్మిన్ప్రశ్నే నిర్ధారితం గుణం సఙ్గృహ్యాహ (ఇత్యేవమితి) ఇదంవరిష్ఠత్వాదేగుణమ్ ……… ౧౩

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం — (ప్రాణస్యేదం వశే సర్వమితి) జగదిదం సర్వం ప్రాణస్య వశే వర్తతే వశః- ఇచ్ఛా తదధీనమితియావత్ యచ్చ త్రిదివే-
స్వర్గాదిలోకే ప్రతిష్ఠితం - తదపి ప్రాణాధీనం తస్మాత్పుత్రాన్మాతేవ అస్మాకం స్వస్వకార్యనిష్పాదనసామర్థ్యలక్షణాః శ్రియః తదనుగుణ ప్రజ్ఞాంచ
విధత్స్వ……………………………………………………………… ౧౩

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయప్రశ్నభాష్యమ్

శం — అథ హైనం కౌసల్యశ్చాశ్వలాయనః పప్రచ్ఛ ప్రాణైర్వ్యవంనిర్ధారితతత్త్వ ఉపలబ్ధమహిమాపి సంహతత్వాత్ స్యాదస్య కార్యత్వం-
అతః పృచ్ఛామి- భగవన్ కుతః- కస్మాత్కారణాదేషః- యథావధృతః ప్రాణో జాయతే. జాతశ్చ కథం - కేన వృత్తివిశేషేణాయాత్యస్మింఛ్ఛరీరే - కిన్ని
మిత్తకమస్య శరీరగ్రహణమిత్యర్థః ప్రవిష్టశ్చ శరీరే ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య- ప్రవిభాగం కృత్వా కథం- కేన ప్రకారేణ ప్రాతిష్ఠతే- ప్రతితిష్ఠతి కే
న వా వృత్తివిశేషేణాస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రమతే- ఉత్క్రామతి కథం బాహ్యం- అధిభూతమధిదైవంచాభిధత్తే- ధారయతి. (కథమధ్యాత్మమితి) ధా
రయతీతి శేషః ౧

ఆ — ఏవం ప్రజాపతిత్వాత్తృత్వాదిగుణజాతం నిర్ధార్య ప్రాణస్యోత్పత్త్యాది నిర్ధారయితుం కాణ్డాన్తరమవతారయతి (అథేతి) వైదర్భిప్రశ్నానన్తరమిత్యర్థః (ప్రాణైరితి) వాగాదిప్రాణైరాకాశాదిభిశ్చ ప్రాణస్య తత్త్వముపలబ్ధం తైరిత్యర్థః. ప్రాణస్యపూ
ర్వోక్తమహిమవత్త్వాదేవోత్పత్తిశఙ్కాఽభావాత్కుత ఇతి ప్రశ్నానుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (అపిసంహతత్వాదితి) అనేకాత్మకత్వాత్ సావయవ
త్వాదిత్యర్థః (శరీరగ్రహణమితి) శరీరప్రవేశ ఇత్యర్థః. (ప్రాతిష్ఠతఇతి) ఆట్ ప్రశ్నేపాదీర్ఘత్వం. ౧

రం — (అథ హైనం కౌసల్యఇతి) ప్రాతిష్ఠతే- ప్రతితిష్ఠతీత్యర్థః. బాహ్యమభిధత్తే- బాహ్యరూపేణ సన్నిధత్త ఇత్యర్థః బాహ్యమిత్యస్య
సన్నిధానక్రియావిశేషణత్వాత్. ౧

శం.— ఇత్యేవం పృష్టస్తస్మై స హోవాచాచార్యః- ప్రాణ ఏవ తావద్దుర్విజ్ఞేయత్వాద్విషమప్రశ్నార్హః- తస్యాపి జన్మాదిత్వం పృచ్ఛసి. అ
తోఽతిప్రశ్నాన్ పృచ్ఛసి. (బ్రహ్మిష్ఠోఽసీతి) అతిశయేన త్వం బ్రహ్మవిత్ అతస్తుష్టోఽహం తస్మాత్తే- తుభ్యం బ్రవీమి- యత్పృష్టం. శృణు. ౨

ఆ — (విషమేతి) విషమం- దుర్ఘటం యథా ప్రశ్నార్హ ఇత్యర్థః. (అతిప్రశ్నానితి) త్వదన్యేషాం ప్రశ్నానతిక్రాన్తాన్ అన్యదీ
యప్రశ్నాగోచరాన్ సూక్ష్మప్రశ్నాన్. ప్రష్టవ్యార్థానిత్యర్థః (అతిశయేనేతి) అన్యాపేక్షయాతిశయితత్వముక్తం బ్రహ్మవిదితి ప్రోక్తా
పార్థం స్తౌతీతి భావః. ౨

రం — (తస్మై స హోవాచేతి) అతిప్రశ్నాన్- ప్రశ్నమతిక్రమ్య వర్తమానాన్ ప్రశ్నాయోగ్యాన్ రహస్యార్థాన్ పృచ్ఛసి. తస్మా
త్త్వం బ్రహ్మిష్ఠోఽసి- ప్రాయేణ బ్రహ్మవిదసి. న ప్రాకృత ఇతియావత్ అతస్తేఽహం యోగ్యత్వాద్బ్రవీమి. ౨

శం.— ఆత్మనః- పరస్మాత్పురుషాదక్షరాత్సత్యాదేష ఉక్తః ప్రాణో జాయతే. కథమితి. అత్ర దృష్టాన్తః- యథా లోకే ఏషా పురు
షే - శిరఃపాణ్యాదిలక్షణే నిమిత్తే ఛాయా నైమిత్తికీ జాయతే - తద్వదేతస్మిన్- బ్రహ్మణ్యేతత్ - ప్రాణాఖ్యం ఛాయాస్థానీయమనృతరూపం తత్త్వం స

యథా సమ్రాడేవాధికృతాన్వినియుఙ్క్తే । ఏతాన్ గ్రామానేతాన్ గ్రామా
నధితిష్ఠస్వేత్యేవమేవైష ప్రాణ ఇతరాన్ ప్రాణాన్ పృథక్పృథగేవ సన్నిధత్తే॥ ౪

పాయూపస్థేఽపానం చక్షుశ్శ్రోత్రే ముఖనాసికాభ్యాం ప్రాణస్స్వయం ప్రా
తిష్ఠతే మధ్యే తు సమానః। ఏష హ్యేతద్ధుతమన్నం సమం నయతి తస్మాదేతాస్సప్తార్చిషో భవన్తి॥ ౫

త్యేపురుషే. ఆతతం- సమర్పితమిత్యేతత్- ఛాయేవ దేహే మనోకృతేన- మనఃకృతేన. మనస్సఙ్కల్పేచ్ఛాదినిష్పన్నకర్మనిమిత్తేనేత్యేతత్ వక్ష్యతిహి
* పుణ్యేన పుణ్యమిత్యాది *తదేవసక్తస్సహకర్మణేతి చ శ్రుత్యన్తరాత్ ఆయాతి- ఆగచ్ఛత్యస్మింశ్శరీరే ౩

ఆ — *దివ్యోహ్యమూర్తః పురుషః *అక్షరాత్పరతః పరః *ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఇతి మన్త్రోక్తసంవాదయితుం తద్గతవిశేషణాన్యా
హ (పరస్మాదితి) (అత్ర దృష్టాన్త ఇతి) తస్యాన్యపరత్వాన్నద్దృష్టాన్త ఉచ్యత ఇత్యర్థః (ఛాయేతి) ప్రతిబిమ్బాదిరూపేత్యర్థః (ఏతస్మిన్నితి)
ప్రకృతజనక ఆత్మని బ్రహ్మణీత్యర్థః. కథమాయాతీత్యస్యోత్తరమాహ (మనోకృతేనేతి) సన్ధిరార్షః (తదేవసక్త ఇతి) అస్య కర్మిణో మనో య
స్మిన్ ఫలేనిషక్తం- సంసక్తం ఆసక్తస్సన్ తదేవ ఫలం కర్మణా సహ ఏతీతి శ్రుతౌ చ శరీరగ్రహణం కర్మసాధ్యముక్తమిత్యర్థః ౩

రం — ప్రథమస్యోత్తరమాహ (ఆత్మన ఏవైష ప్రాణ ఇతి) పరమాత్మన ఏవైష ప్రాణో జాయత ఇత్యర్థః. *ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ
ఇతి శ్రుతేరితి ద్రష్టవ్యం *కథమాయాత్యస్మిన్ శరీర ఇత్యస్యోత్తరమాహ(యథైషా పురుషే ఛాయేతి)యథా పురుషే గచ్ఛతి ఛాయాపి సహైవ గచ్ఛతి-
నహి ఛాయాగమనే సామగ్ర్యన్తరమస్తి- ఏవమేతస్మిన్పురుషే- జీవే ఏతన్మనః అకృతేన- అయత్నేన ఆతతం - అవినాభావేన సంశ్రితం ఏవమేవ ప్రా
ణోఽప్యకృతేన - అయత్నేన అస్మిన్ శరీరే ఆయాతి. మనఃప్రాణయోః పురుషద్వారా శరీరే ప్రవేశ ఇతి యావత్. పురుషావినాభూతత్వాత్పురుషేణ స
హైవ ప్రాణస్య సంబన్ధః- అతః ప్రాణానాం గమనే మనస ఇవ న పృథక్కారణమపేక్షితమితి భావః ౩

శం.— యథా - యేన ప్రకారేణ లోకే రాజా సమ్రాడేవ గ్రామాదిష్వధికృతాన్వినియుఙ్క్తే కథం. ఏతాన్ గ్రామానేతాన్
గ్రామానధితిష్ఠస్వేతి ఏవమేవ- యథాదృష్టాన్తః ఏష ముఖ్యః ప్రాణ ఇతరాన్ ప్రాణాన్- చక్షురాదీనాత్మభేదాంశ్చ పృథక్పృథగేవ - యథాస్థానం స
న్నిధత్తే- వినియుఙ్క్తే. ౪

ఆ — *ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్యేత్యస్యోత్తరం దృష్టాన్తేనాహ (యథేతి) (ఇతరానితి) ఇతరాన్ - చక్షురాదీన్ యథాస్థానం-
అక్ష్యాదిగోళకస్థానే సన్నిధత్తే- సన్నిధాపయతి ఆత్మభేదాన్- ముఖ్యప్రాణస్య వృత్తిభేదాన్ ప్రాణాపానాదీన్ ౪

రం — * ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య కథం ప్రతితిష్ఠత ఇతి తృతీయస్యోత్తరమాహ (యథా సమ్రాడేవేతి) యథా రాజా కార్యేష్వధికృ
తాన్ స్వసేవకాన్- ఇమాన్ గ్రామానధితిష్ఠ- ఇమాన్ గ్రామానధితిష్ఠేతి పృథక్పృథగ్వినియుఙ్క్తే- తన్ముఖేన తేషు గ్రామేషు యథా సన్నిధత్తే - ఏవమేవైష
ముఖ్యప్రాణ ఇతరేషు ప్రాణేషు గ్రామస్థానీయేషు స్వాంశభూతాపానవ్యానాదిముఖేన సన్నిధత్తే- అధితిష్ఠతీతి యావత్. ౪

శం — తత్ర విభాగః- పాయూపస్థే- పాయుశ్చ ఉపస్థశ్చ పాయూపస్థం. తస్మిన్ అపానమాత్మభేదం మూత్రపురీషాద్యపనయనం కు
ర్వం స్తిష్ఠతి- సన్నిధత్తే తథా చక్షుశ్శ్రోత్రే-చక్షుశ్చ శ్రోత్రం చ చక్షుశ్శ్రోత్రం తస్మింశ్చక్షుశ్శ్రోత్రే. ముఖనాసికాభ్యాం చ-ముఖం చ నాసికా చ
ముఖనాసికే తాభ్యాం ముఖనాసికాభ్యాం చ నిర్గచ్ఛన్ ప్రాణః స్వయం - సమ్రాట్స్థానీయః ప్రాతిష్ఠతే - ప్రతితిష్ఠతి. మధ్యే తు ప్రాణాపానయోః స్థాన
యోః- నాభ్యాం సమానమశితం పీతం చ సమం నయతీతి సమానః ఏష హి యస్మాద్యదేతద్ధుతం - భుక్తం పీతం చాత్మాగ్నౌ ప్రక్షిప్తమన్నం సమం నయతి-
తస్మాత్ - అశితపీతేన్ధనాదగ్నేరౌదర్యాద్ధృదయదేశాదేతాస్సప్తసఙ్ఖ్యాకా అర్చిషః - దీప్తయో నిర్గచ్ఛన్త్యో భవన్తి శీర్షణ్యాః. ప్రాణద్వారా దర్శనశ్రవ
ణాదిలక్షణరూపాదివిషయప్రకాశ ఇత్యభిప్రాయః ౫

ఆ — పాయ్వాదిషు నియుఙ్క్తే ఇత్యత్ర శ్రుత్యా నేత్రాదీనాం చక్షురాదిస్థానానాం స్పష్టత్వాత్తానినోక్తానీతి ద్రష్టవ్యం యః కుర్వం స్తి
ష్ఠతి- తం సన్నిధత్తే- వినియుఙ్క్తే ఇత్యర్థః (మధ్యేత్వితి) ప్రాణాపానయోర్మధ్యే యా నాభిః- తస్యాం సమానః ప్రతితిష్ఠతీత్యన్వయః సమానశబ్దా
ర్థముక్త్వా శ్రుత్యారూఢం కరోతి (ఏష హీతి) (ఆత్మాగ్నావితి) ఆత్మని శరీరేఽగ్నిః- తస్మిన్నిత్యర్థః ఏవం హుతపదబలాదన్నస్య హవిష్ట్వం, జాఠరా
గ్నేరాహవనీయత్వం, ప్రక్షేపస్య హోమత్వం, చోక్త్వా శీర్షణ్యసప్తద్వారాన్నిర్గతానాం జ్ఞానానామర్చిష్ట్వం వక్తుం తస్మాదేతా ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే
(తస్మాదితి) (సప్తేతి) అగ్నేరౌదర్యాద్దీతోః ప్రాప్తపరిపాకాదన్ననాడీద్వారా నాడీస్థానం హృదయం ప్రాప్తాదన్నరసాదితి శేషః. దర్శనద్వయం
శ్రవణద్వయం ఘ్రాణద్వయం ముఖం చైకం రసనాఖ్యమితి సప్తార్చిషః. జాఠరాగ్నిపాకజన్యాన్నరసబలేన దర్శనాదీనాం ప్రవృత్తేః తేషు తదర్చిష్ట్వారోప
ఇత్యర్థః. ౫

రం.— (పాయూపస్థేఽపానమితి) తత్ర- పాయుశ్చోపస్థం చ పాయూపస్థం. తస్మిన్నపానం - మూత్రపురీషాపకర్షణం కుర్వన్ప్రతి
తిష్ఠతి- ప్రతిష్ఠితో భవతి. తదధిష్ఠాతా భవతీత్యర్థః. ముఖనాసికాభ్యాం నిర్గతో వాయుః ప్రాణరూపస్సన్- చక్షుశ్శ్రోత్రే-చక్షుశ్చ శ్రోత్రం చ.

హృది హ్యేష ఆత్మా। అత్రైతదేకశతం నాడీనాం తాసాం శతం శతమేకైకస్యాం
ద్వాసప్తతిర్ద్వాసప్తతిః ప్రతిశాఖానాడీసహస్రాణి భవన్త్యాసు వ్యానశ్చరతి॥ ౬
అథైకయోర్ధ్వ ఉదానః పుణ్యేన పుణ్యం లోకం నయతి పాపేన పాపముభాభ్యామేవ మనుష్యలోకమ్॥ ౭

తస్మిన్ ప్రతితిష్ఠతి- తదధిష్ఠాతా భవతీత్యర్థః మధ్యే తు సమానస్సన్నవతిష్ఠతే ఏష హి- సమానః హుతం-భుక్తమన్నాదికం సమం నయతి- సప్తధాతుసామ్యం నయతి విభాగం కరోతీతి యావత్ తస్మాత్- సమానవాయోర్హుతాత్ జ్ఞారరాగ్నేస్సప్త- *కాళీ కరాళీత్యేవమాద్యా అర్చిషః ప్రాదుర్భవన్తి ౫

శం — హృది హ్యేషః-పుణ్డరీకాకారమాంసపిణ్డపరిచ్ఛిన్నే హృదయాకాశే ఏష ఆత్మా-ఆత్మసంయుక్తో లిఙ్గాత్మా జీవాత్మేత్యర్థః అత్ర- అస్మిన్ హృదయే ఏతదేకశతం- ఏకోత్తరశతంసఙ్ఖ్యయా ప్రధాననాడీనాం భవతీతి తాసాం శతం శతమేకైకస్యాం ప్రధాననాడ్యాం భేదాః పునరపి ద్వాసప్తతిర్ద్వాసప్తతిః- ద్వే ద్వే సహస్రే అధికసప్తతిశ్చ సహస్రాణి-సహస్రాణాం ద్వాసప్తతిః ప్రతిశాఖానాడీసహస్రాణి ప్రతి ప్రతినాడీశతసఙ్ఖ్యయా ప్రధాననాడీనాం సహస్రాణి భవన్తి ఆసు నాడీషు వ్యానో వాయుశ్చరతి వ్యానో వ్యాపనాత్ ... హృదయాత్సర్వతోగామినీభిర్నాడీభిః సర్వదేహం సంవ్యాప్య వ్యానో వర్తతే, సన్ధిస్కన్ధమర్మదేశేషు విశేషేణ ప్రాణాపానవృత్త్యోశ్చ మధ్యే ఉద్భూతవృత్తిర్వీర్యవత్కర్మకర్తా భవతి ౬

ఆ — వ్యానస్య నాడీరూపం స్థానం దర్శయితుం నాడీనాముత్పత్తిస్థానం వక్తుమాహ (హృదీత్యాదినా) హృదయస్య లిఙ్గాత్మస్థానత్వోక్త్యా ప్రయోజనం తు- కేచిద్యోగినో నాభికన్దస్య నాడ్యుత్పత్తిస్థానత్వం వదన్తి- తన్నిరాకరణం. తచ్చైవం- లిఙ్గాత్మనస్సంచరణార్థం నాడ్యః- *నాడీభిః ప్రత్యవసృప్యేత్యాది శ్రుతేః తతశ్చ లిఙ్గాత్మనో హృదయస్థానత్వే తత్సంచారమార్గభూతనాడీనామపి తదేవోత్పత్తిస్థానం - అన్యథా ప్రదేశాన్తరస్థాననాడీనాం తన్మార్గత్వాయోగాత్, *ద్వాసప్తతిసహస్రాణి హృదయాత్పరీతతమభి ప్రతిష్ఠన్త ఇతి శ్రుతే, శ్చేతి. లిఙ్గశరీరస్యాత్మత్వమాత్మోపాధిత్వేన తద్యోగాదిత్యాహ (ఆత్మసంయుక్త ఇతి) యస్మాల్లిఙ్గాత్మా హృది వర్తతే - తత్సంచారమార్గభూతనాడీనామపి తదేవ స్థానమిత్యాహ (అత్రేతి) నాడీనాం శరీరవిధారకత్వేన ప్రసిద్ధత్వం వక్తుమేతదితి విశేషణం తస్య స్పష్టత్వాద్భాష్యేన వ్యాఖ్యానం ఏకైకస్యా నాడ్యాః శాఖానాడ్యశ్శతం శతం భవతీత్యాహ (తాసామితి) తతశ్చ శతోత్తరమయుతం శాఖానాడ్య ఇత్యర్థః. శాఖానాడీనాం చ ప్రత్యేకం ద్వ్యధికసప్తతిసహస్రాణి ప్రతిశాఖానాడ్యస్సన్తీత్యాహ (పునరపీతి) సప్తతిరితి పదస్య సఙ్ఖ్యాప్రధానత్వే సహస్రాణీత్యస్య తేన సామానాధికరణ్యాయోగాత్ షష్ఠ్యన్తతయా వ్యాచష్టే (సహస్రాణామితి) (ప్రతిశాఖేతి) శాఖాభ్యో నిర్గతాల్పశాఖాః ప్రతిశాఖాః ద్వాసప్తతిరిత్యత్ర వీప్సార్థమాహ (ప్రతి ప్రతీతి) ప్రతి ప్రతినాడీశతమిత్యనన్తరమేకైకస్యా ఇత్యనుషఙ్గః. తథా చ ప్రతినాడీశతస్యైకైకస్యా నాడ్యాః ప్రతిశాఖానాడీనాం ద్వాసప్తతిసహస్రాణి భవన్తీత్యర్థః తథా మూలశాఖాప్రతిశాఖానాడ్యో మిళిత్వా ద్వాసప్తతికోటయో ద్వాసప్తతిలక్షాణి షట్సహస్రం చ శతద్వయమేకా చ భవతీతి ద్రష్టవ్యం. ఏవం నాడీరుక్త్వా వ్యానస్య తత్స్థానమాహ (ఆస్వితి) సూక్ష్మాసు నాడీషు విద్యమానస్య వ్యానస్య కథం వ్యాపకత్వమిత్యాశఙ్క్య నాడీనాం సర్వదేహవ్యాప్తత్వాత్తత్స్థస్యాపి వ్యానస్య తద్ద్వారా వ్యాప్తిరిత్యాహ (ఆదిత్యాదివేతి) యథాదిత్యస్య రశ్మయః సర్వతో గతా- తథా హృదయాత్సర్వతోగామిన్యో నాడ్యః - తాభిరితి యోజ్యం సామాన్యేన సర్వశరీరవ్యాప్తావపి విశేషస్థానమాహ (సన్ధీతి) (విశేషేణేతి) ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసయోః ప్రాణాపానవృత్త్యోరభావే వ్యానవృత్తిరుద్భవతీత్యర్థః (వీర్యవదితి) *అథ యః ప్రాణాపానయోస్సన్ధిః స వ్యాన ఇత్యుక్త్వా యాని వీర్యవన్తి కర్మాణి ... సాధ్యాని యథా ... నాదీని- తాన్యప్రాణన్ననపానన్ కరోతీతి శ్రుత్యన్తరోక్తేరిత్యర్థః ౬

రం — (హృది హ్యేష ఆత్మేతి) ఏష జీవాత్మా హృది- హృదయే- యత్ర సమానరూపేణ ప్రాణ ఆస్తే-తత్ర స్వయమపి వర్తతే అత్ర- హృదయే నాడీనామేకాధికశతం వర్తతే. తాసాం- నాడీనాం మధ్యే ఏకైకస్యా ద్వాసప్తతి ప్రభేదా భవన్తి ఏకైకం ద్వాసప్తతి ప్రభేదం ప్రతిశాఖాభూతనాడీసహస్రాణి శతం శతం భవన్తి తాసు నాడీషు వ్యానరూపశ్చరతీత్యర్థః ౬

శం — అథ యా తు తత్రైకశతానాం నాడీనాం మధ్యే ఊర్ధ్వగా సుషుమ్నా నాడీ - తయైకయోర్ధ్వస్సన్నుదానో వాయురాపాదతలమస్తకవృత్తిస్సంచరన్ పుణ్యేన- కర్మణా శాస్త్రవిహితేన పుణ్యం లోకం - దేవాదిస్థానలక్షణం నయతి- ప్రాపయతి పాపేన - తద్విపరీతేన పాపం - నరకం తిర్యగ్యోన్యాదిలక్షణం ఉభాభ్యాం- సమప్రధానాభ్యాం పుణ్యపాపాభ్యామేవ మనుష్యలోకం నయతీత్యనువర్తతే ౭

ఆ — ఇదానీముదానస్య స్థానం వదన్ *కేనోత్క్రమత ఇత్యస్యోత్తరమాహ (యాత్వితి) (ఉభాభ్యాం సమప్రధానాభ్యామితి) అనేన పుణ్యాధిక్యే దేవలోకం పాపాధిక్యే నరకలోకం నయతీతి పూర్వం వ్యాఖ్యాతం భవతి. ౭

రం — (అథైకయోర్ధ్వ ఉదాన ఇతి) అథేతి వాక్యోపక్రమే ఏకయా కయాచిన్నాడ్యోర్ధ్వముఖ ఉదానః పుణ్యేన హేతునా పుణ్యం స్వర్గాదిలోకం, పాపేన హేతునా పాపం నరకాదిలోకం, ఉభాభ్యామేవ మనుష్యలోకం, నయతీత్యర్థః. *ఆత్మానం వా ప్రవిభజ్య కథం ప్రాతిష్ఠత ఇతి ప్రశ్నస్యోత్తరం ... ఉభాభ్యామేవ మనుష్యలోకమిత్యేతదన్తం ప్రతివచనం. తన్మధ్యే అథైకయోర్ధ్వ ఉదానః పుణ్యేన పుణ్యం నయతీత్యనేన *కేనోత్క్రమత ఇతి చతుర్థప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం భవతి. ౭

ఆదిత్యో హ వై బాహ్యః ప్రాణ ఉదయత్యేష హ్యేనం చాక్షుషం ప్రాణమనుగృహ్ణానః।
పృథివ్యాం యా దేవతా సైషా పురుషస్యాపానమవష్టభ్యాన్తరా యదాకాశస్స సమానో వాయుర్వ్యానః॥ ౮
తేజో హ వై ఉదానస్తస్మాదుపశాన్తతేజాః। పునర్భవమిన్ద్రియైర్మనసి సమ్పద్యమానైః॥ ౯

శం — ఆదిత్యో హ వై - ప్రసిద్ధో హ్యాధిదైవతం బాహ్యః ప్రాణః స ఏష ఉదయతి- ఉద్గచ్ఛతి ఏష హ్యేనం- ఆధ్యాత్మికం- చక్షుషి భవం చాక్షుషం- ప్రాణం ప్రకాశేనానుగృహ్ణానః- రూపోపలబ్ధౌ చక్షుష ఆలోకం కుర్వన్నిత్యర్థః తథా పృథివ్యామభిమానినీ యా దేవతా ప్రసిద్ధా- సైషా పురుషస్యాపానం- అపానవృత్తిమవష్టభ్య-ఆకృష్య వశీకృత్యాధ ఏవాపకర్షణేనానుగ్రహం కుర్వతీ వర్తత ఇత్యర్థః అన్యథా హి శరీరం గురుత్వాత్పతేత్సావకాశే వోద్గచ్ఛేత్. యదేతదన్తరా-మధ్యే ద్యావాపృథివ్యోర్య ఆకాశః-తత్స్థో వాయురాకాశ ఉచ్యతే-మఞ్చస్థవత్. స సమానః-సమానమనుగృహ్ణానో వర్తత ఇత్యర్థః. సమానస్యాన్తరాకాశస్థత్వసామాన్యాత్ సామాన్యేన చ యో బాహ్యో వాయుః- స వ్యాప్తిసామాన్యాద్వ్యానః- వ్యానమనుగృహ్ణానో వర్తత ఇత్యభిప్రాయః ౮

ఆ — *కథం బాహ్యమధిదైవతం కథమధ్యాత్మమిత్యస్యోత్తరమాహ (ఆదిత్య ఇతి) (యా దేవతా ప్రసిద్ధేతి) అగ్నేర్దేవతా పృథివ్యేవ *యస్యాయతనమగ్నిర్లోక ఇతి శ్రుతేరగ్నిసప్రస్తావగమాదిత్యర్థః అవష్టభ్యేత్యస్యోత్తరమధ్యాహారేణ వాక్యం పూరయతి (అధ ఏవాపకర్షణేనేతి) వృత్త్యర్థం స్తమ్భాదేరూర్ధ్వముఖేన నిఖాతస్యోపరితో విద్యమానరజ్జ్వాదిరధ ఏవాపకర్షణేన పతనాభావవదధ ఏవాపకర్షణేన శరీరస్య పతనాభావస్సిధ్యతీత్యర్థః. (అనుగ్రహమితి) శరీరధారణలక్షణమిత్యర్థః (అన్యథేతి) పృథివీదేవతాయా విధారణాకరణే గురుత్వాదపానేనాథ ఆకర్షణాచ్చ సావకాశే భూమ్యాదిపతనప్రతిబన్ధకాభావన్నిపతేదిత్యర్థః అన్తరా యదాకాశ ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే (యదేతదితి) యదితి క్లీబత్వం ఛాన్దసమిత్యాహ (య ఆకాశ ఇతి) (మఞ్చస్థవదితి) మఞ్చాః క్రోశన్తీత్యత్ర మఞ్చశబ్దేన మఞ్చస్థాయ లక్ష్యన్తే - తథాత్రాకాశశబ్దేన తత్స్థో వాయుర్లక్ష్యత ఇత్యర్థః సమాన ఇతి సామానాధికరణ్యమనుగ్రాహ్యానుగ్రాహకయోరభేదోపచారాదిత్యాహ (సమానమనుగృహ్ణాన ఇతి) ఏవముత్తరత్రాపి అనుగ్రహహేతుమాహ (సమానస్యేతి) శరీరాన్తరాకాశస్థత్వం సమానస్య- ద్యావాపృథివ్యన్తరాకాశస్థత్వం బాహ్యవాయోరితి అన్తరాకాశస్థత్వం తయోః [illegible] వాయుర్వ్యాన ఇత్యత్ర త్వన్తరాకాశస్థత్వవిశేషరహితో వాయుస్సామాన్యేన సముచ్చీయత ఇతి న పూర్వాపేక్షేదఇత్యాహ (సామాన్యేనేతి) ౮

రం — *కథం బాహ్యమధిదైవత్వ ఇత్యస్యోత్తరమాహ (ఆదిత్యో హ వై బాహ్య ఇతి) చాక్షుషం ప్రాణం- చక్షుర్గోళకవర్తీన్ద్రియమాలోకాఖ్యసహకారిప్రదానేనానుగృహ్ణానో బహిరాదిత్యరూపేణోదేతి యద్యపి ప్రాణస్యాదిత్యాత్మకత్వం న సంభవతి- తయోర్భేదాత్ తథాపి ప్రాణకలాయాస్సర్వత్ర సత్త్వేనాభేదోపచారాద్వా- ఉపాసనార్థతయా వా- బాహ్యానామాదిత్యాదీనాం ప్రాణాత్మకత్వోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం పృథివ్యాం ప్రాణకలారూపా దేవతా యా సా పురుషస్యాపానవాయ్వవష్టభ్య తయా యాపష్టమ్భేనానుగృహ్ణానా వర్తత ఇత్యర్థః (అన్తరా యదాకాశస్స సమాన ఇతి) ఆకాశాధిష్ఠాతృప్రాణకలయా [illegible] సంచారికీ అభేదోక్తిర్ద్రష్టవ్యా ఏవముత్తరత్రాపి ప్రాణాపానస్థానమధ్యవర్తితయా హి సమానో నిర్దిష్టః- బాహ్యాకాశస్యాపి బాహ్యప్రాణరూపస్యాదిత్యస్య బాహ్యాపానరూపపృథివ్యాశ్చ మధ్యవర్తితయా సమానత్వం యుజ్యత ఇతి భావః (వాయుర్వ్యాన ఇతి) బాహ్యో వాయుస్త్వగిన్ద్రియాద్యనుగ్రాహకో వ్యానరూపః ౮

శం — యద్బాహ్యం హ వై - ప్రసిద్ధం సామాన్యం తేజః - తచ్ఛరీర ఉదానం వాయుమనుగృహ్ణాతి స్వేన ప్రకాశేనేత్యభిప్రాయః. యస్మాత్తేజోభావో బాహ్యతేజోనుగృహీత ఉత్క్రాన్తికర్తా- తస్మాద్యదా లౌకికః పురుష ఉపశాన్తతేజా భవతి-ఉపశాన్తం స్వాభావికం తేజో యస్య సః. తదా తం క్షీణాయుషం ముమూర్షుం విద్యాత్. స పునర్భవం-శరీరాన్తరం ప్రతిపద్యతే కథం సహేన్ద్రియైర్మనసి సమ్పద్యమానైః- ప్రవిశద్భిర్వాగాదిభిః ౯

ఆ. — తేజో హ వా ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే (యద్బాహ్యమితి) పూర్వమాదిత్యాత్మకం విశేషతేజ ఉక్తం- అత్ర తేజస్సామాన్యముచ్యత ఇతి న పౌనరుక్త్యమిత్యాహ (సామాన్యం తేజ ఇతి) ఏవమాదిత్యాదినా రూపేణ ముఖ్యప్రాణస్య ప్రాణాపానసమానోదానవ్యానానుగ్రాహకత్వోక్త్యా అధ్యాత్మం ప్రాణాదివృత్త్యనుగ్రాహకత్వముక్తం ఆదిత్యాగ్న్యాకాశసామాన్యవాయుతేజోరూపేణ బాహ్యమధిదైవమాదిత్యాద్యాత్మకం ధారయతీత్యుక్తం. తద్రూపేణావస్థానమేవ తద్ధారణం ప్రాణాపానాద్యనుగ్రహేణ చక్షురాద్యనుగ్రహోక్తేస్తద్ద్వారా తద్బాహ్యాదిభూతవిధారకత్వముక్తం *స ప్రాణస్తచ్చక్షుః స ఉపానస్సా వాక్స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రం సమానస్తన్మనః స ఉదానస్స వాయురితి శ్రుత్యన్తరే చక్షురాదీనాం ప్రాణాద్యాత్మతోక్తేశ్చక్షురాద్యనుగ్రాహకత్వోక్త్యా చక్షురాదిరూపాధ్యాత్మవిధారకత్వం చోక్తమితి *కథం బాహ్యమధిదైవతం కథమధ్యాత్మమిత్యస్యోత్తరముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. తేజస ఉదానవాయ్వనుగ్రాహకత్వం వ్యతిరేకప్రదర్శనేన సాధయతి (యస్మాదితి) యస్మాత్తేజస్స్వభావ ఉత్క్రాన్తికృదప్యుదానవాయుర్బాహ్యతేజోనుగృహీతస్సన్నేవ శరీరే వర్తతే - తస్మాజ్జీవజీవనహేతుకర్మోపరమే బాహ్యతేజోనుగ్రహాభావేనోపశాన్తతేజా ముమూర్షుర్భవతీత్యన్వయః (స్వాభావికమితి) జాఠరాగ్నికృతం హస్తాదినా స్వశరీరస్పర్శే సత్యుష్ణత్వేనోపలభ్యమానం తేజ ఇత్యర్థః. (శరీరాన్తరమితి) భవతి-ఉత్పద్యత ఇతి భవః- శరీరమిత్యర్థః. శరీరాన్తరప్రతిపత్తిరాత్మనో౽క్రియస్య న సమ్భవతీతి శఙ్క్యతే (కథమితి) ఇన్ద్రియోపాధినేత్యాహ (సహేతి) మనసి సమ్పద్యమానైరిన్ద్రియైస్సహ శరీరాన్తరం ప్రతిపద్యత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ౯

యచ్చిత్తస్తేనైష ప్రాణమాయాతి ప్రాణస్తేజసా యుక్తః। సహాత్మనా యథాసంకల్పితం లోకం నయతి॥ ౧౦
య ఏవం విద్వాన్ ప్రాణం వేద। న హాస్య ప్రజా హీయతేఽమృతో భవతి తదేష శ్లోకః॥ ౧౧

రం — (తేజోహ వా ఉదాన ఇతి) బాహ్యం తేజ ఉన్నయనహేతుత్వాదుదాన ఇత్యర్థః (తస్మాదితి) యస్మాద్ధేతోస్తైజస ఏవోదానశబ్దితోన్నయనహేతుత్వం- తస్మాదేవోపశాన్తతేజాః- అపగతదేహౌష్ణ్యస్స ఏషః- ముమూర్షుర్జీవః యచ్చిత్తః-యస్మింశ్చిత్తం యస్య స యచ్చిత్తః యత్కామ ఇతి యావత్ యాదృశమనుష్యదేవాదిజన్మకామో భవతి- తత్కామనావశేన పునర్భవశబ్దితాం పునరుత్పత్తిం ప్రాప్తుం *వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇత్యత్ర *వాఙ్మనసి దర్శనాచ్ఛబ్దాచ్చేతి సూత్రతద్భాష్యోక్తరీత్యా మనసా సంశ్లేషవిశేషమాపన్నైర్వాగాదిభిరిన్ద్రియైస్సహితం ప్రాణం సముమూర్షుర్జీవ ఆయాతి. యద్యపి *ఇమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తీతి ముఖ్యాముఖ్యప్రాణానాం జీవోపగమ ఏవ శ్రూయతే- న తు జీవస్య ప్రాణోపగమః. సూత్రితం చ *సోఽధ్యక్షే తదుపగమాదిభ్య ఇతి. తదర్థస్తు తదధికరణభాష్య ఉక్తః తత్ర హి యథా * వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణ ఇతి వచనానురోధేన మనః ప్రాణయోరేవ వాఙ్మనసయోస్సమ్పత్తిః - తథా *ప్రాణస్తేజసీతి వచనాత్ తేజస్యేవ ప్రాణస్సమ్పద్యత ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సోఽధ్యక్ష ఇతి సః- ప్రాణః అధ్యక్షే- కరణాధిపే జీవే సమ్పద్యతే కుతః తదుపగమాదిభ్యః- ప్రాణస్య జీవోపగమస్తావచ్ఛ్రూయతే *ఏవమేవేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తీతి తథా జీవేన సహ ప్రాణస్యోత్క్రాన్తిశ్శ్రూయతే *తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతీతి. ప్రతిష్ఠా చ జీవేన సహ శ్రూయతే *కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్ వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి ఏవం జీవేన సంయుజ్య తేన సహ తేజస్సమ్పత్తిరిహ *ప్రాణస్తేజసీత్యుచ్యతే. యథా యమునాయా గఙ్గయా సంయుజ్య సాగరగమనేఽపి యమునా సాగరం గచ్ఛతీతి వచో న విరుధ్యతే-తద్వదితి భాషితం తథా వ్యస్య ప్రాణప్రశంసాపరత్వాజ్జీవస్య ప్రాణోపగమో [illegible] ద్రష్టవ్యం. (ప్రాణస్తేజసేతి) అనన్తరం *ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయామిత్యుక్తరీత్యా తేజసా పరమాత్మనా చ సంయుక్తః ప్రాణః ప్రజ్ఞాత్మసంకల్పానుసారేణ తం తం లోకం మ్రియమాణం నయతి. తతశ్చ తేజసా సహితస్యైవ ప్రాణస్యోన్నయనహేతుత్వాత్తేజసోఽప్యున్నయనహేతుత్వేనోదానత్వం యుక్తమితి భావః యద్యపి *ప్రాణస్తేజసీత్యత్ర తేజశ్శబ్దేన సర్వాణి భూతాన్యుచ్యన్తే - న తేజోమాత్రమితి *భూతేషు తచ్ఛ్రుతేః *నైకస్మిన్ దర్శయతో హీతి సూత్రభాష్యయోః ప్రతిపాదితం- తథాపి * భూతాన్తరసంసృష్టమేవ తేజస్తేజశ్శబ్దేనాభిధీయత ఇతి భాష్యోక్తేస్తైజసః ప్రాధాన్యాత్తదుక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౯-౧౦

శం.— మరణకాలే యచ్చిత్తో భవతి- తేనైవ జీవః చిత్తేన- సంకల్పేనేన్ద్రియైస్సహ ప్రాణం- ముఖ్యప్రాణవృత్తిమాయాతి- మరణకాలే క్షీణేన్ద్రియవృత్తిస్సన్ ముఖ్యయా ప్రాణవృత్త్యైవావతిష్ఠత ఇత్యర్థః తదా హి వదన్తి జ్ఞాతయః- ఉచ్ఛ్వసితి జీవతీతి సచ ప్రాణస్తేజసా- ఉదానవృత్త్యా యుక్తస్సన్ సహాత్మనా- స్వామినా భోక్త్రా-స ఏవముదానవృత్త్యైవ యుక్తః ప్రాణస్తం భోక్తారం పుణ్యపాపకర్మవశాద్యథాసంకల్పితం- యథాభిప్రేతం లోకం నయతి- ప్రాపయతి. ౧౦

ఆ — ఉక్తశరీరాన్తరప్రాప్తిమేవోత్క్రాన్తిక్రమప్రదర్శనేన స్పష్టీకర్తుం యచ్చిత్త ఇత్యాది వాక్యం తదపేక్షితాధ్యాహారం కుర్వన్ వ్యాచష్టే (మరణేతి) (యచ్చిత్త ఇతి) యదేవ - తిర్యగాదిశరీరం సమ్యగితి చిత్తే యస్య స యచ్చిత్త ఇత్యర్థః ప్రాణం ప్రత్యాగమనం లోకవ్యవహారేణ ప్రథయతి (తదేతి) తేజసా - తేజోనుగృహీతయోదానవృత్త్యేత్యర్థః ఏవంభూతో భోక్తోదానసంయుక్తః ప్రాణః కం నయతీత్యపేక్షాయాం తమేవ భోక్తారం నయతీతి వదన్ వాక్యార్థమాహ (స ఏవమితి) ఏవకారస్యతమేవేత్యన్వయః. (యథాసఙ్కల్పితమితి). కర్మజ్ఞానాదిసాధనానుష్ఠానదశాయాం సఙ్కల్పితం మరణకాలే వాసనారూపేణ పునరభివ్యక్తం లోకం-దేవాదిశరీరమిత్యర్థః అత్ర రఙ్గరామానుజీయం నాస్తి. ౧౦

శం.— యః కశ్చిదేవం విద్వాన్ యథోక్తవిశేషణైర్విశిష్టముత్పత్త్యాదిభిః ప్రాణం వేద - జానాతి. తస్యేదం ఫలమైహికమాముష్మికం చోచ్యతే- న హాస్య- నైవాస్య విదుషః ప్రజాః- పుత్రపౌత్రాదిలక్షణాః హీయతే- హీయన్తే. ఛిద్యన్తే. పతితే చ శరీరే ప్రాణసాయుజ్యతయాఽమృతః-అమరణధర్మా భవతి తత్- ఏతస్మిన్నర్థే సఙ్క్షేపాభిధాయక ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి ౧౧

ఆ.— ఏవం ప్రాణస్వరూపం నిర్ధార్య తదుపాసనం విధత్తే (యఃకశ్చిదితి) ఉత్పత్త్యాదిభిర్యథోక్తవిశేషణైర్విశిష్టం- ఆత్మనః ప్రాణో జాయతే, మనఃకృతాభ్యాం ధర్మాధర్మాభ్యాం శరీరం గృహ్ణాతి, ఆత్మానం చ పఞ్చధా విభజ్య పాయూపస్థయోరపానం - స్వస్వరూపం ప్రాణం చక్షుశ్శ్రోత్రయోః- నాభౌ సమానం- నాడీసమూహే వ్యానం - ఉదానం చ సుషుమ్నాయాం స్థాపయతి, ఉదానేనోత్క్రామతి, బాహ్యాః ప్రాణాపానసమానవ్యానోదానాన్ సంగ్రాహకైరాదిత్యపృథివీదేవతాకాశవాయుతేజోరూపైరధిదైవమాదిత్యాదికం - ఆదిత్యాదికృతాన్ సంగ్రాహకైరధ్యాత్మం చక్షుర్వాక్ శ్రోత్రమనస్త్వక్- చక్షురాది గ్రాహ్యమధిభూతం చ ధారయతి, స ఏవోదానవృత్త్యా భోక్తారం చ యథాకర్మ భోక్తారం లోకాన్తరం నయతి, స ఏవ చ వరిష్ఠః ప్రజాపతిరత్తా రయిరిత్యేవం ప్రాణం వేద ఇత్యర్థః. ఐహికఫలముక్త్వా ఆముష్మికఫలమాహ (పతిత ఇతి) అమృతత్వం నాత్ర ముఖ్యం-కిన్తు ప్రాణసాయుజ్యమేవేత్యాహ (ప్రాణేతి) ఇదం తు కామినః నిష్కామస్య తు చిత్తైకాగ్ర్యతచ్ఛుద్ధిద్వారా ముఖ్యమేవామృతత్వం భవతీతి ద్రష్టవ్యం. ౧౧

రం.— (య ఏవం విద్వానితి) ఏవం- ఉత్పత్త్యాగమనప్రతిష్ఠాదిప్రకారేణ ప్రాణం య ఉపాస్తే - తస్య పుత్రపౌత్రాదిలక్షణ ప్రజా

ఉత్పత్తిమాయతింస్థానంవిభుత్వంచైవపఞ్చధా।
అధ్యాత్మంచైవప్రాణస్యవిజ్ఞాయామృతమశ్నుతేవిజ్ఞాయామృతమశ్నుతఇతి॥ ౧౨

ఇతి తృతీయః ప్రశ్నః.

ప్రశ్నోపనిషత్.

చతుర్థః ప్రశ్నః.

మూ॥ ఓమ్! అథహైనంసౌర్యాయణీగార్గ్యఃపప్రచ్ఛ।భగవన్నేతస్మిన్పురుషేకానిస్వపన్తికాన్యస్మిన్జాగ్రతికతరఏషదేవఃస్వప్నాన్పశ్యతికస్యైతత్సుఖంభవతికస్మిన్నుసర్వేసమ్ప్రతిష్ఠితాభవన్తీతి॥ ౧

ఇతఃపరం ప్రత్యగాత్మస్వరూపప్రతిపత్తిముఖేన బ్రహ్మోపాసనప్రతిద్వారా ... హేతుత్వ ... (...) ... ప్రవృత్తోయంశ్లోకఇత్యర్థః ౧

శం — ఉత్పత్తింపరమాత్మనః ప్రాణస్య, ఆయతిం- ఆగమనంమనోకృతేన- మనఃకృతేన అస్మింఛరీరే స్థానం - స్థితిం, చ-పాయ్వాది స్థానేషువిభుత్వంచ- స్వామ్యమేవ సమ్రాడివ ప్రాణవృత్తిభేదానాంపఞ్చధాస్థాపనం, బాహ్యమాదిత్యాదిరూపేణాధ్యాత్మంచైవచక్షురాద్యాకారేణావస్థానం, విజ్ఞాయైవం ప్రాణమమృతమశ్నుతఇతి విజ్ఞాయామృతమశ్నుతఇతిద్విర్వచనంప్రశ్నార్థపరిసమాప్త్యర్థం ౧౨

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రశ్నభాష్యమ్

ఆ (ఆయతిమితి) ఆయాతిమిత్యర్థః హ్రస్వశ్ఛాన్దసః........ .. . . ౧౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీశుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాంతృతీయప్రశ్నభాష్యటీకా

రం — (ఉత్పత్తిమాయతిమితి) ఉత్పత్తిం- ప్రాణస్యపరమాత్మనఉత్పత్తిం మనఃకృతేనాగమనం అస్మిఞ్ఛరీరే పాయ్వాదిస్థానేషు స్థితిం, యథాసమ్రాడిత్యుక్తం స్వామ్యలక్షణంవిభుత్వం, అధ్యాత్మం ప్రాణాదిరూపేణపఞ్చధాస్థితిం, చశబ్దసముచ్చితమాదిత్యాదిరూపేణపఞ్చధాబాహ్యమవస్థానంచవిజ్ఞాయామృతమశ్నుతే- మోక్షంప్రాప్నోతి విజ్ఞాయామృతమశ్నుతేవిజ్ఞాయేతి ద్విరుక్తిః ప్రశ్నపరిసమాప్తిద్యోతనార్థం ౧౨

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యేతృతీయప్రశ్నభాష్యమ్

శం — (అథహైనంసౌర్యాయణీగార్గ్యఃపప్రచ్ఛ) ప్రశ్నత్రయేణాపరవిద్యాగోచరంసర్వంపరిసమాప్యసంసారం వ్యాకృతవిషయంసాధ్యసాధనలక్షణమనిత్యం- అథేదానీమసాధ్యసాధనలక్షణమప్రాణమమనోగోచరమతీన్ద్రియమవిషయంశివంశాన్తమవికృతమక్షరంసత్యంపరవిద్యాగమ్యంపురుషాఖ్యంసబాహ్యాభ్యన్తరమజంవక్తవ్యమిత్యుత్తరంప్రశ్నత్రయమారభ్యతే తత్ర- సుదీప్తాదివాగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గాయస్మాదక్షరాత్సర్వే భావావిస్ఫులిఙ్గాఇవజాయన్తే, తత్రైవచాపియన్తి, ఇత్యుక్తంద్వితీయేముణ్డకే - కేతేసర్వేభావాఅక్షరాద్విభజ్యన్తే - కథంవావిభక్తాస్సన్తస్తత్రైవాపియన్తి- కింలక్షణంవాతదక్షరమితిఏతద్వివక్షయాఽధునాప్రశ్నానుద్భావయతి భగవన్నేతస్మిన్పురుషే- శిరఃపాణ్యాదిమతికానికరణానిస్వపన్తి- స్వాపంకుర్వన్తి స్వవ్యాపారాదుపరమన్తే కానిచాస్మిన్జాగ్రతి- జాగరణం- అనిద్రావస్థాంవ్యాపారంకుర్వన్తి స్వవ్యాపారాన్కుర్వన్తీత్యర్థః కతరః కార్యకారణలక్షణానాంయఏషదేవఃస్వప్నాన్పశ్యతి స్వప్నోనామజాగ్రద్దర్శనాన్నివృత్తస్యజాగ్రద్వదన్తశ్శరీరేయద్దర్శనం తత్కింకార్యలక్షణేనదేవేననిర్వర్త్యతే- కింవాకారణలక్షణేనకేనచిదిత్యభిప్రాయః ఉపరతేచజాగ్రత్స్వప్నవ్యాపారేయత్ప్రసన్నం నిరాయాసలక్షణమనాబాధం సుఖం- కస్యైతద్భవతి తస్మిన్కాలేజాగ్రత్స్వప్నవ్యాపారాదుపరతాస్సన్తఃకస్మిన్- ను- సర్వేసమ్యగేకీభూతాఃసంప్రతిష్ఠితాఃమధునిరసవ, త్సముద్రం ప్రవిష్టనద్యాదివ, చ్చవివేకానర్హాఃప్రతిష్ఠితాభవన్తి-సఙ్గతాఃసమ్ప్రతిష్ఠితాభవన్తీత్యర్థః, నను న్యస్తదాత్రాదికరణవత్స్వవ్యాపారాదుపరతాని

పృథక్పృథగేవస్వాత్మన్యవతిష్ఠన్త ఇత్యేతదుక్తం కుతః ప్రాప్తిః సుషుప్తపురుషాణాం కరణానాం కస్మింశ్చిదేకీభావగమనాశఙ్కాయాః ప్రష్టుః యుక్తైవం త్వాశఙ్కా- యతస్సంహతానికరణాని స్వామ్యర్థానిపరతన్త్రాణి చజాగ్రద్విషయే- తస్మాత్స్వాపేపిసంహతానాం పారతన్త్ర్యేణైవకస్మింశ్చిత్సఙ్గతి ర్న్యాయ్యేతి తస్మాదాశఙ్కానురూప ఏవ ప్రశ్నోయం- అత్రతు కార్యకారణస్ఘాతోయస్మింశ్చ ప్రలీనస్సుషుప్తప్రళయకాలయోః- తద్విశేషం బుభుత్సోః- సకోనుస్యాదితి- కస్మిన్ను సర్వేసమ్ప్రతిష్ఠితాభవన్తి ౧

ఆ — ఏవం కర్మవిద్యాగతి శ్రవణేనవిరక్తస్య ప్రాణవిద్యయా చిత్తైకాగ్ర్యం చ్ఛుద్ధిమతోఽత ఏవ సాధనచతుష్టయవతో ముముక్ష్వధికారిణం పరవిద్యోక్త్యర్థం ప్రశ్నత్రయమారభ్యతే (అథహైనమితి) పూర్వవిద్యయైవామృతత్వోక్తేరుత్తరప్రశ్నారమ్భోవ్యర్థ ఇత్యత ఆహ (ప్రశ్నత్రయేణేతి) (సంసారమితి) అతోనతన్ముఖ్యమమృతత్వమిత్యర్థః తస్యసంసారత్వేవ్యాకృతత్వం హేతుమాహ (వ్యాకృతవిషయమితి) వ్యాకృతాశ్రయం తదన్తర్గతమిత్యర్థః (సాధ్యసాధనలక్షణమితి) సాధ్యసాధనసమ్బన్ధేనలక్ష్యతే- అభివ్యజ్యతే- ఉత్పద్యత ఇతి యావత్- అపరబ్రహ్మణః ప్రాణస్యసాధ్యసాధనోభయాత్మకత్వాద్వాతథా తస్మాదనిత్యమిత్యతోపిసంసారత్వమిత్యర్థః వక్ష్యమాణాత్మానులక్షేత్యాహ (అసాధ్యేత్యాదినా) (అతీన్ద్రియమవిషయమితి) ఇన్ద్రియవిషయత్వమతిక్రాన్తమిత్యవ్యాకృతం- అకార్యమిత్యర్థః తత్ర హేతుః (అప్రాణమితి) ప్రాణాగోచరత్వేన తదాత్మకకర్మేన్ద్రియాగోచరత్వం, మనోఽగోచరత్వేనజ్ఞానేన్ద్రియాగోచరత్వ, ముక్తం సుఖరూపతామాహ (శివమితి) నివృత్తానర్థత్వమాహ (శాన్తమితి) తత్ర భావవికారరహితత్వం హేతుమాహ (అవికృతమితి) అనేనోత్పత్త్యాదయః షడ్భావవికారానిషిద్ధాః అక్షరమిత్యపక్షయవినాశౌనిషిద్ధౌ. ఉత్పత్తినిషేధేనతదనన్తరభావ్యస్తిత్వంనిషిద్ధం అత్ర సర్వత్ర హేతుః (సత్యమితి) కాలత్రయేప్యేకరూపమిత్యర్థః తత్ర ప్రమాణమథపరాయయాతదక్షరమధిగమ్యత ఇత్యాదివాక్యంమానమాహ (పరవిద్యాగమ్యమితి) *దివ్యోహ్యమూర్తః పురుష ఇతిమన్త్రముపాహ (పురుషాఖ్యమితి) కథం పురుషశబ్దోదితంపూర్ణత్వం- బాహ్యాభ్యన్తరవస్తుభేదాత్ అత ఆహ (సబాహ్యేతి) స ఏవ బాహ్యాభ్యన్తరాత్మకః- తద్వ్యతిరేకేణతదుభయంనాస్తీత్యర్థః. (ప్రశ్నత్రయమితి) యద్యపిపఞ్చమః ప్రశ్నోఽపరవిద్యావిషయ ఏవ- ప్రణవోపాసనవిషయత్వాత్ తథాపితస్య క్రమముక్తిఫలత్వేననిర్విశేషాత్మన్యేవసవిశేషబ్రహ్మప్రాప్తిద్వారా పర్యవసానాత్సోపిపరవిషయ ఏవేతిభావః. ఏవం సామాన్యేన ప్రశ్నత్రయస్యాపిసమ్బన్ధముక్త్వా చతుర్థప్రశ్నస్యప్రాతిస్వికసమ్బన్ధమాహ (తత్రేతి) యస్మాదిత్యస్యకింవాతదక్షరమితి తచ్ఛబ్దేనాన్వయః. (ఉక్తమితి) *యథా సుదీప్తాత్పావకాద్విస్ఫులిఙ్గాఃసహస్రశః ప్రభవన్తేసరూపాః । తథాక్షరాద్వివిధాః సౌమ్యభావాః ప్రజాయన్తే తత్ర చైవాపి యన్తీతి మన్త్రే [illegible] (ఏతస్మాదితి) మన్త్రోక్తార్థవిస్తరానువాదిత్వాదస్య బ్రాహ్మణస్యేతిభావః. అత్రాక్షరస్వరూపస్యైవ వివక్షితత్వాత్తన్నిర్ణయార్థం కాని స్వపన్తీత్యాదిప్రశ్నః జాగరితాదినాధర్మివిశేషనిర్ధారణార్థః- అన్యథా తేషామాత్మధర్మత్వశఙ్కాయాం తన్నిర్విశేషత్వనిర్ణయాసిద్ధేః [illegible] స్వరూపవిభాగాదివివక్షాతు [illegible] పునరుదయతః ప్రచరన్తీతి దృష్టాన్తబలాద్యత్రైకీభావః - తతో విభాగేననిర్గమ ఇత్యస్మిన్ దేవ ఏకీభూతానాం పృథివ్యాదికార్యకారణానామక్షరాద్విభాగప్రతీతేస్స్తావన్మాత్రేణబాష్యేఉక్తేతిద్రష్టవ్యం తత్రాద్యప్రశ్నేనజాగరితస్యధర్మీపృష్టః- స్వప్నేయస్యవ్యాపారోపరమే జాగరితంనాస్తి- సతస్యధర్మ ఇతినిశ్చేతుంశక్యత్వాత్ ద్వితీయేనావస్థాత్రయేపిశరీరరక్షణంకస్యధర్మ ఇతిపృష్టం- జాగ్రతోఽనుపరతవ్యాపారస్య ప్రాణస్యదేహరక్షకత్వోపపత్తేః. తృతీయేనస్వప్నస్యధర్మీపృష్టః చతుర్థేనసుషుప్తిధర్మీ - సుఖమహమస్వాప్సమితి సుప్తోత్థితస్యపరామర్శే సుఖస్యసుషుప్తిసమ్బన్ధావగమాత్ పఞ్చమప్రశ్నేనావస్థాత్రయవినిర్ముక్తమవస్థాత్రయపర్యవసానభూమిరూపంతురీయమక్షరంపృష్టమితివివేకః (కార్యేతి) కార్యం- శరీరం. ప్రాణోవా. కరణాని- మనఆదీని పదార్థానుక్త్వా వాక్యార్థంపిణ్డీకృత్యాహ (తత్కిమితి) తత్పదం పూర్వాపరయోస్సంబధ్యతే. (ప్రసన్నమితి) విషయసంపర్కకాలుష్యరహితం నిరాయాసేన- విక్షేపాభావమాత్రేణలక్ష్యతే- అభివ్యజ్యతే నిర్వాతస్థాపిదీపాలోకవదనాబాధం - వినాశరహితం సత్యమాత్మస్వరూపమిత్యర్థః (ఏతదితి) సుషుప్తే ప్రకాశమానం సుఖమహమస్వాప్సమితిపరామర్శమూలభూతమిత్యర్థః (తస్మిన్కాలే ఇతి) యద్యపిపఞ్చమేన ప్రశ్నేనతురీయంపృచ్ఛ్యతే - న సుషుప్తిః తథాపిసంసారదశాయాం సర్వోపాధిరహితతురీయావస్థాఽన్యావేక్షత ఏవతస్య ప్రదర్శనీయతా. అతస్సుషుప్తావజ్ఞానేసత్యపిఇతరోపాధిరాహిత్యేనతత్రైవసర్వోపాధివివేకకరణేనతురీయప్రదర్శనస్యసుకరత్వాత్తస్మిన్కాలే తురీయప్రదర్శనార్థం సర్వసంప్రతిష్ఠితత్వోక్తిః (సమ్యగేకీభూతా ఇతి) తదాత్మభావప్రాప్త్యావిలయంగతా ఇత్యర్థః. (మధునిరసవదితి) యథానానాపుష్పరసామధున్యేకీభవన్తి- తద్వదిత్యర్థః వివేకాభావమాత్రేణదృష్టాన్తాభుక్తౌ- తత్ర సర్వాత్మనాలయాభావాదిత్యాహ (వివేకానర్హా ఇతి) పూర్వం వివేకానర్హాస్సన్తః పశ్చాత్సమ్ప్రతిష్ఠితా ఇత్యర్థః నచానేనాపిప్రశ్నేనాఽవిద్యావాసనాధిరవివిక్తస్సౌషుప్త ఏవపృష్ట ఇతిశంక్యం- * పరేఅవ్యయేసర్వ ఏకీభవన్తీత్యక్షరేసమ్ప్రతిష్ఠన్త ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్, తస్య సుషుప్తేచాజ్ఞాన ఏవసమ్ప్రతిష్ఠానాత్, *ఏషహిద్రష్టేత్యాద్యజ్ఞాన ప్రతిబిమ్బితస్యభోక్తురపి ప్రతిష్ఠాయా అభిధాస్యమానత్వాత్, *అచ్ఛాయమిత్యజ్ఞానాభావోక్తే, శ్చతురీయమేవపృష్టమితిభావః నను కార్యకారణవ్యతిరిక్తేసమ్ప్రతిష్ఠానాధికరణే సామాన్యేనకస్మింశ్చిదవగతే కస్మిన్ సమ్ప్రతిష్ఠితా ఇతి విశేషప్రశ్నో ఘటతే- నచతస్యావగతిరస్తి. నచసమ్ప్రతిష్ఠానస్యసాధికరణత్వేనసామాన్యేనాధికరణావగతిరస్తీతివాచ్యం - తత్తదుపాదానానామేవాఽచేతనానాంతదధికరణత్వేనతదతిరిక్తస్యచేతనస్యాసిద్ధేరితిశఙ్కతే (నన్వితి) దాత్రంనామసస్యాదిలవనార్థః శస్త్రవిశేషః. (స్వాత్మనీతి) స్వోపాదాన ఇత్యర్థః (సుషుప్తపురుషాణాం కరణానామితి) సుషుప్తపురుషాణాం యానికరణాని - తేషామిత్యర్థః. *ఏషహిద్రష్టేత్యాదినా పురుషాణామవ్యేకీభావస్యవక్ష్యమాణత్వాద్వాపురుషాణామిత్యుక్తం. అస్మిన్పక్షేకరణానాం చేతి చకారో ద్రష్టవ్యః. ప్రష్టుశ్శఙ్కాయాః కుతః ప్రాప్తిరిత్యన్వయః. సంహతానాం పరార్థేన వ్యాపృతత్వాత్సంహతత్వేన హేతునాపరస్మింశ్చేతనే సామాన్యేనావగతే ప్రష్టుర్విశేష ప్రశ్నో యుక్త ఇత్యాహ

తస్మై స హోవాచ యథా గార్గ్య మరీచయోఽర్కస్యాస్తం గచ్ఛతః సర్వా ఏత
స్మింస్తేజోమణ్డల ఏకీభవన్తి। తాః పునః పునరుదయతః ప్రచరన్త్యేవం హ వై తత్సర్వం పరే దే
వే మనస్యేకీభవతి। తేన తర్హ్యేష పురుషో న శృణోతి న పశ్యతి న జిఘ్రతి న రసయతే న స్పృశ
తే నాభివదతే నాదత్తే నానన్దయతే న విసృజతే నేయాయతే స్వపితీత్యాచక్షతే। ౨

ప్రాణాగ్నయ ఏవైతస్మిన్పురే జాగ్రతి। గార్హపత్యో హ వా ఏషోఽపానో వ్యానో
న్వాహార్యపచనో యద్గార్హపత్యాత్ప్రణీయతే ప్రణయనాదాహవనీయః ప్రాణః॥ ౩

(యుక్తైవత్వితి) స్వావయ్యర్థాని - సజ్ఞాతాభిమానస్థానీత్యర్థః (అజ్ఞానరూపఇతి) [illegible]నాశజ్ఞానరూపో వాచికః ప్రశ్న ఇత్యర్థః
అత్ర సమ్ప్రతిష్ఠానవిశిష్టఆత్మా న పృష్టః- కింతు తదుపలక్షితః కేవలఆత్మా పృష్ట ఇతివాక్యతాత్పర్యమాహ (అత్రత్వితి) భవతీత్యస్య సరంపృష్టమితిశేషః ౧

రం — (అథహైనం సౌర్యాయణీతి) పురుషే- సుప్తసతీతిశేషః (కాన్యస్మిన్ జాగ్రతి) అత్రాపిసుప్తసతీతిశేషః ఏషఃద్యో
తనాదిగుణయోగాద్దేవః-జీవఃకతరః- కీదృశస్సన్స్వప్నాన్- రథాదీన్పశ్యతి కస్యహేతోరేతత్- వైషయికంసుఖమిత్యర్థః ౧

శం — తస్మై స హోవాచాచార్యః శృణు హే గార్గ్య-యత్త్వయాపృష్టం యథామరీచయః-రశ్మయోఽర్కస్య- ఆదిత్యస్యాస్తం-
అదర్శనంగచ్ఛతఃసర్వాః- అశేషతఏతస్మింస్తేజోమణ్డలే- తేజోరాశిరూప ఏకీభవన్తి- వివేకానర్హత్వం- అవిశేషతాంగచ్ఛన్తి, తాః- మరీచయస్త
స్యైవార్కస్యపునఃపునరుదయతః- ఉద్గచ్ఛతః ప్రచరన్తి - వికీర్యన్తే, యథాఽయందృష్టాన్తః- ఏవంహవైతత్సర్వం- విషయేన్ద్రియాదిజాతంప
రే- ప్రకృష్టేదేవే- ద్యోతనవతిమనసి చక్షురాదిదేవానాంమనస్తన్త్రత్వాత్పరోదేవోమనః తస్మిన్స్వప్నకాలేఏకీభవతి- మణ్డలేమరీచివదవిశేష
తాంగచ్ఛతి, జిజాగరిషోశ్చరశ్మివన్మణ్డలాన్మనసఏవప్రచరన్తి- స్వవ్యాపారాయప్రతిష్ఠన్తే, యస్మాత్స్వప్నకాలేశ్రోత్రాదీనిశబ్దాద్యుపలబ్ధికరణా
నిమనస్యేకీభూతానీవకరణవ్యాపారాదుపరతాని- తేన- తస్మాత్తర్హి- తస్మిన్స్వాపకాలేఏషః- దేవదత్తాదిలక్షణఃపురుషో న శృణోతి- నపశ్యతి- నజి
ఘ్రతి- నరసయతే- నస్పృశతే- నాభివదతే- నాదత్తే- నానన్దయతే- నవిసృజతే- నేయాయతే స్వపితీత్యాచక్షతేలౌకికాః ౨

ఆ — యత్త్వయాపృష్టం- తచ్ఛృణ్విత్యన్వయః తస్యైవార్కస్యతామరీచయఇత్యర్థః స్వప్నేపిచక్షురాదివ్యాపారోపలబ్ధేరేకీభావో
ఽసిద్ధఇత్యాశఙ్క్యవాసనామయేన్ద్రియవ్యాపారోపలబ్ధావపిబాహ్యశబ్దాదిశ్రవణాదివ్యాపారాభావేనతంసాధయితుంతేనేతివాక్యంవ్యాఖ్యాతి(యస్మా
దితి) శ్రోత్రాదీనామేకీభావోనామస్వస్వవ్యాపారంవిహాయమనస్తన్త్రతయావస్థానమాత్రం-నతుముఖ్యమేకత్వం-తేషాంమనఃప్రకృతికత్వాభావేనా
ప్రకృతౌతదనుపపత్తేరిత్యభిప్రేత్యఇవకారఃప్రయుక్తః. (నేయాయతఇతి) ఇణోగత్యర్థస్యయఙ్ తస్యరూపమేతత్. నగచ్ఛతీత్యర్థః. ౨

రం — (తస్మై స హోవాచేతి) యథా సాయంకాలేస్తంగచ్ఛతస్సూర్యస్యకిరణానానాదిక్షుప్రసరణంవినాఆదిత్యమణ్డలఏకీభవన్తి,
పునశ్చోద్యతస్సూర్యస్యకిరణానానాదిక్షుప్రసరన్తఃప్రకాశకాభవన్తి.- ఏవమేతత్సర్వం- ఇన్ద్రియజాతంపరే-ఇతరేభ్యఉత్కృష్టేదేవే- ద్యోతనాది
గుణయుక్తేమనస్యేకీభవతి- స్వస్వవ్యాపారాభిముఖ్యవిరోధిసంశ్లేషవిశేషయుక్తంభవతీత్యర్థః తేన- శ్రోత్రాదీన్ద్రియాణాముపరతత్వేనేత్యర్థః ఆన
న్దః- ఉపస్థేన్ద్రియకార్యం విసర్గః- అపానకార్యం నేయాయతే- నగచ్ఛతీత్యర్థః స్వపితీత్యాచక్షతఇత్యన్తేన *కానిస్వపన్తీతిప్రశ్నస్యబాహ్య
జ్ఞానేన్ద్రియకర్మేన్ద్రియాదిస్వపతఇత్యుక్తం ప్రత్యేకమేకత్వాభిప్రాయేణస్వపితీత్యేకవచనం ౨

శం — సుప్తవత్సుశ్రోత్రాదిషుకరణేష్వేతస్మిన్పురే - నవద్వారేదేహే ప్రాణాగ్నయః - ప్రాణాదిపఞ్చవాయవోఽగ్నయఇవాగ్న
యోజాగ్రతి అగ్నిసామాన్యంహ్యాహ- గార్హపత్యోహవాఏషోపానః కథమిత్యాహ - యస్మాద్గార్హపత్యాదగ్నేరగ్నిహోత్రకాలేఇతరోగ్నిరాహ
వనీయఃప్రణీయతేప్రణయనాత్ ప్రణీయతఅస్మాదితిప్రణయనః- గార్హపత్యోగ్నిః యథా - తథాసుప్తస్యాపానవృత్తేఃప్రణీయతఇవప్రా
ణోముఖనాసికాభ్యాంసంచరత్యాహవనీయస్థానీయఃప్రాణః. వ్యానస్తుహృదయాద్దక్షిణసుషిరద్వారేణనిర్గమాద్దక్షిణదిక్సమ్బన్ధాదన్వాహార్యపచనః-
దక్షిణాగ్నిః ౩

ఆ — * కానిస్వపన్తీత్యస్యసవిషయాణిబాహ్యకరణానిస్వపన్తి- ఉపరమన్తే - అతస్తేషామేవజాగరణధర్మ ఇత్యుత్తరముక్త్వా * కాని
జాగ్రతీత్యస్యోత్తరమాహ (సుప్తవత్స్వితి) ప్రాణానామగ్నిత్వంగౌణమిత్యాహ (అగ్నయఇవేతి) అపానస్యగార్హపత్యత్వేయద్గార్హపత్యాత్ప్ర
ణీయతేప్రణయనాదితీదంవాక్యంవ్యవహితమపిహేతుత్వేనయోజయతి (యస్మాదితి) ప్రణయనాదితిపదంగార్హపత్యవిశేషణమిత్యాహ (ప్రణ
యనోగార్హపత్యఇతి) తత్సాదృశ్యమాహవనీయఃప్రాణఇతివాక్యసాదృశ్యవ్యాఖ్యానపూర్వకంవ్యాచష్టే (తథేతి) గార్హపత్యత్వేనోక్తేఽపానే
ఽన్తర్గచ్ఛతిసతిబహిర్గచ్ఛన్ప్రాణఆహవనీయఇత్యర్థః పరిత్యక్తంవ్యానోన్వాహార్యపచనఇతివాక్యమిదానీంవ్యాచష్టే (వ్యానస్త్వితి) ఛాన్దోగ్య
గాయత్రీవిద్యాయాం *తస్యహవాఏతస్యహృదయస్యపఞ్చదేవసుషయఇత్యుపక్రమ్య *అథయోఽస్యదక్షిణస్సుషిరఃసవ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రమిత్యనేన
వ్యానస్యదక్షిణసుషిరతోనిర్గమనముక్తమిత్యన్వాహార్యపచనసాదృశ్యందక్షిణదిక్సమ్బన్ధిత్వంవ్యానస్యేతివ్యానోఽన్వాహార్యపచనఇత్యర్థః. ౩

యదుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావేతావాహుతీసమంనయతీతిససమానః। మనోహవావ
యజమానఇష్టఫలమేవోదానః సఏనంయజమానమహరహర్బ్రహ్మగమయతి॥ ౪

రం — కాన్యస్మిఞ్జాగ్రతీత్యస్యోత్తరమాహ (ప్రాణాగ్నయఇతి) ప్రాణాపానాదయోపఞ్చాగ్నయఏవైతస్మిన్పురే జాగ్రతి [illegible] జాగరణంకుర్వన్తీత్యర్థః స్వాపదశాయాంజాగ్రత్సుప్రాణాదిపఞ్చకోచ్ఛ్వాసనిశ్వాససమనోయాపేక్ష [illegible] హోత్రసంపత్తిం నిదర్శయి ష్యు- తత్రవ్యాప్రియమాణంమనఏవయజమానః, అపానోమూలాధారస్థతయాగార్హపత్య, స్సన్నిహితోవ్యానశ్చ [illegible] దక్షిణాగ్నిః, అపానవాయుమూలకఃప్రాణోగార్హపత్యాత్ప్రణీయమానాహవనీయతుల్యతయాఆహవనీయః, తదాధారతావుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసౌద్వౌఆహవనీయే [illegible] తినిర్దిష్టాహుతిద్వయం, ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసహేతుభూతస్సమానోవాయుఃఆహుతీసమంనయతీతి [illegible] ఉదానవాయుర్యజమానస్య లోకాన్తరనయనహేతుత్వాదుదాన, ఇత్యగ్నిహోత్రాహుత్యవయవభూతాన్యజమానాగ్నిత్రయాహుతిద్వయాధ్వర్యుతత్ఫలభూతాన్ష్టావపి పదార్థాన్ప్రాణాదిపఞ్చకోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసమనోరూపేష్వష్టాసుదర్శయతి (గార్హపత్యోహవాఇతి) అత్రయద్యపి *ఏవమేవైతాస్సర్వాః ప్రజాఅహరహర్గచ్ఛన్త్యఏతంబ్రహ్మలోకంనవిన్దన్తీతిబ్రహ్మగమనంజీవస్యైవశ్రూయతే- గమనస్య- తథాపిమనసోపి [illegible] తద్ద్వారబ్రహ్మగమయిత్ర్యత్వోక్తిరుపపద్యతఇతిద్రష్టవ్యం ౩-౪

శం — అత్రచహోతాగ్నిహోత్రస్య యత్- యస్మాదుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావగ్నిహోత్రాహుతీఇవనిత్యంద్విత్వసామాన్యాదేవతు. ఏతావాహుతీసమం- సామ్యేనశరీరస్థితిభావాయనయతియోవాయుస్సోగ్నిస్థానీయోపిహోతాచ-ఆహుత్యోర్నేతృత్వాత్. కోసౌ ససమానః అతశ్చ విదుషస్స్వాపోప్యగ్నిహోత్రహవనమేవ తస్మాద్విద్వాన్నాకర్మీత్యేవంమన్తవ్యఇత్యభిప్రాయః. *సర్వదాసర్వాణిభూతానివిదుషే [illegible] ఇతి హివాజసనేయకే అత్రహిజాగ్రత్సుప్రాణాగ్నిషూపసంహృత్యబాహ్యకరణానివిషయాంశ్చాగ్నిహోత్రఫలమివస్వర్గం బ్రహ్మజిగమిషుర్మనోహ వావయజమానోజాగర్తి- యజమానవత్కార్యకరణేషుప్రాధాన్యేనసంవ్యవహారా, త్స్వర్గమివబ్రహ్మప్రతిప్రస్థితత్వా, ద్యజమానోమనఃకల్ప్యతే ఇష్టఫలం- యాగఫలమేవోదానోవాయుః ఉదాననిమిత్తత్వాదిష్టఫలప్రాప్తేః. కథం సః- ఉదానోమనఆఖ్యంయజమానంస్వప్నవృత్తిరూపాదపిప్రచ్యావ్యాహరహస్సుషుప్తికాలేస్వర్గమివబ్రహ్మాక్షరంగమయతి అతోయాగఫలస్థానీయఉదానః. ౪

ఆ — (అత్రచేతి) అగ్నిహోత్రస్యహోతా- హోమస్యకర్తా [illegible] ఉచ్యతే ఉత్తరవాక్యేనేతిశేషః అత్రోచ్ఛ్వాసనిశ్వాస [illegible] వ్యాపారవత్త్వేనసిద్ధవన్నిర్దేశాయోగాత్, ససమానఇతితచ్ఛబ్దానన్వయా, చ్చ వాక్యత్రయంకృత్వాన్వయప్రకారమాహ [illegible] ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావిత్యన్త [illegible] భాష్యేవ్యాఖ్యాతమేతావుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావాహుతీ-ఆహవనీయాగ్నావిహాగ్నిహోత్రాహుతీఇవద్విత్వసామ్యాదేవేత్యేకోన్వయః అనన్తరంభాష్యేతుశబ్దశ్చార్థే [illegible] యస్మాదేతావాహుతీ, యస్మిన్నైతౌసమంనయతి- శరీరస్థితిభావాయసామ్యేననయతి- ప్రవర్తయతియోవాయుః-యథాగ్నిహోత్రేహోమకర్తాఆహుతిద్వయమాహవనీయంప్రతిసమం నయతి- ప్రాపయతి-తద్వత్,- యస్మాదాహుత్యోర్నేతృత్వాత్సవాయుర్హోతేతియచ్ఛబ్దహోతృశబ్దాధ్యాహారేణాన్వయాన్తరం [illegible] ద్వితీయప్రశ్నేసహోతావాయుః - ససమానఇతితృతీయాన్వయః [illegible] నను ప్రాణాగ్నయఇత్యత్రసర్వేషాంప్రాణానామగ్నిత్వోక్తేః [illegible] సమానస్యహోతృత్వముచ్యతఇత్యాశఙ్క్యోక్తం (అగ్నిస్థానీయోపీతి) అగ్నిత్వేనోక్తోపీత్యర్థః (హోతాచేతి) [illegible] హోతైవేత్యర్థః [illegible] అవస్థాత్రయ [illegible] ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసప్రాణానాంచాగ్నిహోత్రావయవసమ్పాదనస్యోపాసనంప్రయోజనం- నిర్విశేషాత్మప్రకరణత్వా త్తద్విధ్యదర్శనాచ్చ. [illegible] పరమన్తే- ప్రాణాజాగ్రతీత్యేవంత్వంపదార్థశోధనరూపస్యజ్ఞానస్యస్తుతిరేవేత్యాహ (అతశ్చేతి) (సర్వదేతి) వాజసనేయకేహి *వాక్పతేఃప్రాణశ్చితశ్చక్షుశ్చితఇత్యాదినాసర్వప్రాణవ్యాపారేషుప్రత్యేకమగ్నిచితస్సమ్పత్తింవిధాయైవందృష్టిమతస్సర్వాణిభూతాన్యస్యస్వాపదశాయామపి చయనంకుర్వన్తీతిసాదృష్టిఃస్తుతా- తద్వదిహాపీత్యర్థః (అత్రహీతి) అత్రమనోయజమానఃకల్ప్యతఇతివ్యవహితాన్వయః తత్కల్పనాయాంహేతుద్వయమాహ (యజమానవదితి) హేతుద్వయంసాధయతి (జాగ్రత్స్వితి) అత్ర-స్వప్నకాలేవిషయాన్కరణానివోపసంహృత్యవ్యవహారేజాగ్రత్- ప్రాధాన్యేనస్వవ్యాపారంకుర్వన్వర్తతే. అగ్నిహోత్రఫలంస్వర్గం జిగమిషుర్యజమానఇవసుషుప్తికాలేస్వర్గరూపబ్రహ్మజిగమిషుర్మనఇత్యన్వయః భాష్యే యజమానఇత్యనన్తరమివశబ్దోద్రష్టవ్యః. వాచావశబ్దేనతత్ప్రసిద్ధమిత్యుక్తం (ఇష్టేతి) ఉదాననిమిత్తంమరణానన్తరంయాగాదిఫలప్రాప్తేస్తస్య తన్నిమిత్తత్వాత్కారణేకార్యోపచారాదుదానఇష్టఫలత్వేనకల్ప్యతఇత్యర్థః. నకేవలంమరణద్వారాయాగఫలప్రాపకత్వముదానస్య - కింతు *ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యానిభూతానిమాత్రాముపజీవన్తీతిశ్రుతేఃసర్వయాగఫలానామపిబ్రహ్మైకదేశత్వాద్బ్రహ్మప్రాపకత్వాదపి అహరహరిష్టఫలప్రాపకత్వ ముదానస్యేతిప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమితి) (స్వర్గమివేతి) స్వర్గమేవేత్యర్థః సర్వయాగఫలాత్మకస్వరూపమేవబ్రహ్మాక్షరంగమయతీత్యర్థః అహరహర్బ్రహ్మప్రాప్తిర్నయాగసాధ్యా- యాగరహితానామపితత్ప్రాప్తేః. తథాపిబ్రహ్మణఏవసర్వయాగఫలత్వేనతత్ప్రాపకస్యోదానస్యేష్టఫలప్రాపకత్వమస్తీతిభావః. నచోదానస్యకథంతత్ప్రాపకత్వమితిశఙ్క్యం - తస్య సుషుమ్నానాడీచారిత్వేనసమస్తనాడీప్రవేశయోగ్యం స్థానంపురీతం బ్రహ్మప్రాపయితృత్వోపపత్తేః. అత్రరఙ్గరామానుజీయంనాస్తి. ౪

అత్రైష దేవ స్స్వప్నే మహిమాన మనుభవతి । యద్దృష్టం దృష్టమనుపశ్యతి శ్రుతం శ్రుతమేవార్థమనుశృణోతి దేశదిగన్తరైశ్చ ప్రత్యనుభూతం పునఃపునః ప్రత్యనుభవతి దృష్టం చాదృష్టంచ శ్రుతంచాశ్రుతంచానుభూతంచాననుభూతంచ సచ్చాసచ్చ సర్వం పశ్యతి సర్వః పశ్యతి॥ ౫

శం.— ఏవంవిదుషః శ్రోత్రాద్యుపరమకాలాదారభ్య యావత్సుప్తోత్థితో భవతి - తావత్సర్వమయం దృష్టానుభవో నావిద్యామివాసర్గా యేతి విద్వత్తాస్తూయతే నహి విదుష ఏవ శ్రోత్రాదీని స్వపన్తే- ప్రాణాస్తు యాజాగ్రతి- జాగ్రత్స్వప్నయోరవస్థాన్తర సుషుప్తంవా ప్రతిపద్యతే- సమానంహి సర్వప్రాణినాం పర్యాయేణ జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిగమనం- అతో విద్వత్తాస్తుతిరేవేయముపపద్యతే యత్పృష్టం - కతరఏష దేవః స్వప్నాన్ పశ్యతీతి తదాహ- అత్ర - ఉపరతేషు శ్రోత్రాదిషు దేహరక్షాయై జాగ్రత్సు ప్రాణాదివాయుషు ప్రాక్సుషుప్తిప్రతిపత్తేః ఏతస్మిన్నన్తరాళే ఏష దేవోఽర్కరశ్మివత్ స్వాత్మని సంహృతశ్రోత్రాదికరణః స్వప్నే మహిమానం - విభూతిం విషయవిషయిలక్షణామనేకాత్మభావగమనమనుభవతి- ప్రతిపద్యతే నను మహిమానుభవనే కరణం మనోఽనుభవితుః తత్కథం స్వాతన్త్ర్యేణానుభవతీత్యుచ్యతే-స్వతన్త్రో హి క్షేత్రజ్ఞః నైష దోషః- క్షేత్రజ్ఞస్య స్వాతన్త్ర్యస్య మనఉపాధికృతత్వాత్ నహి క్షేత్రజ్ఞః పరమార్థతః స్వతః స్వపితి జాగర్తి వా- మనఉపాధికృతమేవ తస్య జాగరణం స్వప్నశ్చేత్యుక్తం వాజసనేయకే సధీః స్వప్నో భూత్వా ధ్యాయతీవేత్యాది తస్మాన్మనసో విభూత్యనుభవే స్వాతన్త్ర్యవచనం న్యాయ్యమేవ మనఉపాధిసహితత్వం స్వప్నకాలేఽపి క్షేత్రజ్ఞస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బాధనమితి కేచిత్ తన్న- శ్రుత్యర్థాపరిజ్ఞానకృతా భ్రాన్తిస్తేషాం- యస్మాత్ స్వయంజ్యోతిష్ట్వాదివ్యవహారో ప్యామోక్షాన్తః సర్వోఽవిద్యావిషయ ఏవ మనఆద్యుపాధిజనితః - యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేత్ - మాత్రా సంసర్గస్త్వస్య భవతి - యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేదిత్యాది శ్రుతిభ్యః అతో మన్దబ్రహ్మవిదామేవేయమాశఙ్కా- నత్వేకాత్మవిదాం నన్వేవంసతి - అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిరితి విశేషణమనర్థకం అత్రోచ్యతే- అత్యల్పమిదముచ్యతే -య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిన్ఛేత ఇతి - అన్తర్హృదయపరిచ్ఛేదే సుతరాం స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బాధ్యేత సత్యమేవమయం దోషో యద్యపి స్యాత్ - స్వప్నే కేవలతయా స్వయంజ్యోతిష్ట్వే నార్థ న్యాయవత్ తం భారస్యేతి చేన్న- తత్రాపి - పురీతతి నాడీషు శేత ఇతి శ్రుతేః పురీతతినాడీసమ్బన్ధాత్తత్రాపి పురుషస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బాధాపనయాభిప్రాయా మన్దైవ కథం తర్హి *అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిరితి, అన్యశాఖాత్వాదనపేక్షా సా శ్రుతిరితిచేన్న- అర్థైకత్వస్యేష్టత్వాత్ ఏకో హ్యాత్మా సర్వవేదాన్తానామర్థో విజిజ్ఞాపయిషితో బుభుత్సితశ్చ తస్మాద్యుక్తా స్వప్నే ఆత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వోపపత్తిర్వక్తుం- శ్రుతేర్యథార్థతత్త్వప్రకాశకత్వాత్ ఏవం తర్హి శృణు శ్రుత్యర్థం హిత్వా సర్వమభిమానం నత్వభిమానేన వర్షశతేనాపి శ్రుత్యర్థో జ్ఞాతుం శక్యతే సర్వైః పణ్డితమ్మన్యైః యథా హృదయాకాశపురీతతినాడీషు చ స్వపతః సమ్బన్ధాభావాత్ తతో వివేకదర్శయితుం శక్యత ఇత్యాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వం న బాధ్యతే- ఏవం మనస్యవిద్యాకామకర్మనిమిత్తోద్భూత వాసనావతి కర్మనిమిత్తవాసనాఽవిద్యయాన్యవస్త్వన్తరమివ పశ్యతః సర్వకార్యకరణేభ్యః ప్రవివిక్తస్య ద్రష్టుర్వాసనాభ్యో దృశ్యరూపాభ్యోఽన్యత్వేన స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సుదృష్టేనాపి తార్కికేణ నివారయితుం శక్యతే తస్మాత్సాధూక్తం మనసి ప్రలీనేషు కరణేష్వప్రలీనే చ మనసి మనోమయః స్వప్నాన్ పశ్యతీతి కథం మహిమానమనుభవతీతి ఉచ్యతే- యన్మిత్రం పుత్రాది వా పూర్వం దృష్టం - తద్వాసనావాసితః పుత్రమిత్రాదివాసనాసముద్భూతం పుత్రం మిత్రమివ చావిద్యయా పశ్యతీవ మన్యతే తథా శ్రుతమర్థం తద్వాసనయానుశృణోతీవ దేశదిగన్తరైశ్చ- దేశాన్తరైర్దిగన్తరైశ్చ ప్రత్యనుభూతం పునః పునస్తత్ప్రత్యనుభవతీవావిద్యయా తథా దృష్టంచాస్మిన్ జన్మని. అదృష్టంచ- జన్మాన్తరదృష్టమిత్యర్థః అత్యన్తాదృష్టే వాసనానుపపత్తేః ఏవం శ్రుతంచాశ్రుతంచ అనుభూతంచాస్మిన్ జన్మని కేవలేన మనసా అననుభూతంచ-మనసైవ జన్మాన్తరేఽనుభూతమిత్యర్థః సచ్చ- పరమార్థోదకాది అసచ్చ- మరీచ్యుదకాది కిం బహునా- ఉక్తం సర్వం పశ్యతి సర్వః పశ్యతి- సర్వమనోవాసనోపాధిస్సన్ ఏవం సర్వకరణాత్మా మనోదేవః స్వప్నాన్పశ్యతి. ౫

ఆ — నను గార్హపత్యో వా ఏష ఇత్యాది శ్రుతిమారభ్య మనో హ వావ యజమాన ఇతి శ్రుత్యన్తేన గ్రన్థేన విద్వానకర్మీ సన్ భవతీతి స్తూయత ఇత్యుక్తమస్తు- ఏవం తర్హ్యగ్నిహోత్రాదికర్మప్రతీతేః ఉదానస్య యాగఫలస్థానీయత్వోక్తేశ్చ నతత్ఫలత్వం- తత్ర కర్మాప్రతీతేః అత ఆహ (ఏవం విదుష ఇతి) (విద్వత్తైతి) శ్రోత్రాదీని స్వప్నే ఉపరమన్తే- ప్రాణా ఏవ జాగ్రతీత్యేవం రూపా విద్యేత్యర్థః అస్యాశ్చ విద్యాయాః జాగరణం శ్రోత్రాది బాహ్యేన్ద్రియధర్మః- శరీరరక్షణం ప్రాణధర్మః- నాత్మధర్మ ఇత్యేవంత్వం పదార్థవివేకరూపత్వాత్ స్తోత్రత్వోపపత్తిః అత ఏవ ప్రాణజాగరణస్యావిద్వత్సాధారణత్వాత్ కథం విద్వత్తా స్తుతిరిత్యపి శఙ్కా నిరస్తా- తస్యైవం భూతవివేకాభావాదితి నను విద్యాప్రకరణత్వాదస్య విదుషః శ్రోత్రాద్యుపరమాదికం సర్వం భవతీతి విధీయతాం - కిం స్తుత్యేత్యాశఙ్క్య విద్వదవిద్వత్సాధారణ్యేన స్వయమేవ భవతో న విధేయత్వమిత్యాహ (సమానం హీతి) (విద్వత్తాస్తుతిరేవేతి) శ్రోత్రాదికం పరే దేవే మనస్యేకీభవతి - ప్రాణాగ్నయో జాగ్రతీత్యత్ర పదార్థవివేకరూపం జ్ఞానం వివక్షితం - తజ్జ్ఞానం గార్హపత్యో వా ఏష ప్రాణ ఇత్యాదినా స్తూయత ఇత్యుక్తప్రకారేణేత్యర్థః. తృతీయ ప్రశ్నోత్తరత్వేన కతర ఏష ఇత్యాది సర్వః పశ్యతీత్యన్తం వ్యాచష్టే (యదితి) అత్రేతి శ్రుతం పదం గృహీత్వా వ్యాచష్టే (ఉపరతేష్విత్యాదినా అన్తరాళే ఇత్యన్తేన) (అనేకేతి) విషయివిషయాద్యనేకభావగమనమిత్యర్థః. ఇదం చ మహత్త్వవ్యాఖ్యానం. స్వప్నద్రష్టుర్జీవస్య స్వాతన్త్ర్యవక్తవ్యే దేవశబ్దితమనస ఉక్తిః- స్వప్నో మనోధర్మః - నాత్మధర్మః- ఆత్మని తు తదారోపమాత్రం లోకస్యేతి జ్ఞాపనార్థమితి శఙ్కాపరిహారాభ్యామాహ (నన్వితి) (మనఉపాధికృతమితి) బాహ్యేన్ద్రియప్రయుక్తం మనఉపాధికృతం జాగరణం- కేవల

మనఉపాధికృతస్స్వప్నఇత్యర్థః స్వప్నస్యధీశబ్దవాచ్యమనఃపరిణామత్వాత్ *స్వప్నోభూత్వేతిశ్రుతౌసామానాధికరణ్యనిర్దేశఇతిద్రష్టవ్యం నన్వియం శ్రుతిర్ధీభూత్వానుభవమనస్స్వాతన్త్ర్యంవక్తుంనశక్నోతి- శ్రుత్యన్తరవిరోధాపత్తేః అతోఽత్రదేవశబ్దేనతైత్తిరీయఏవోచ్యతే, తస్యైవస్వతస్స్వాతన్త్ర్యమితిశఙ్కతే (మనఇతి) (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) స్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధకశ్రుతిరిత్యర్థః అన్యథాద్వితీయస్తత్త్వేఽపిదీపాదీనామివవాస్తవస్యత స్యబాధాభావాదితి అత్రకింమనసస్సత్త్వేజ్యోతిరన్తరస్యమనసోవిద్యమానత్వాదాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనంనశక్యమితిశ్రుతేఃకార్యస్యబోధ నస్యబాధోఽభిప్రేతః- ఉతతద్బోధనరూపకార్యసిద్ధ్యర్థంమనసోఽభావోఽపివివక్షితశ్శ్రుతౌ-తతశ్చతత్సత్త్వేశ్రుత్యర్థబాధఇతివా. నాద్యః- మనసిసత్య పిఏవంతర్హి ... మనసోదృశ్యత్వేనజ్యోతిష్ట్వాయోగేనాత్మనఏవస్వయంజ్యోతిష్ట్వస్యబోధయితుంశక్యత్వాదిత్యాహ (తన్నేతి) నద్వి తీయః- తదానీంమనసోఽభావస్తుశ్రుత్యర్థఏవనభవతీత్యాహ (శ్రుత్యర్థ ఇతి) ఆత్మనోజ్యోతిష్ట్వబోధనాత్మకవ్యవహారస్యప్రకాశ్యాదిసాపేక్షత్వా త్తస్మిన్సత్యేవ, తద్బోధసాధనేమనఆదౌచసత్యేవ, తద్బోధయితుంశక్యతే- నాన్యథేతి ... శ్రుతౌవివక్షితః- తథాపితద్బోధనాశక్తే రిత్యాహ (యస్మాదితి) తత్రమానమాహ (యత్రవేతి) ద్వితీయాభావేవ్యవహారోనాస్తీత్యత్రాపిమానమాహ (మాత్రేతి) దృశ్యంమాత్రాశ బ్దార్థః. అసంసర్గఇతిచ్ఛేదః. దృశ్యాసంసర్గేసుషుప్తావిశేషవిజ్ఞానాభావాత్ద్వితీయాభావేవ్యవహారోనాస్తీత్యర్థః అతోనద్వితీయఃకల్పస్సమ్భవతీ త్యాహ (అతఇతి) ననుయదిస్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనార్థంమనఆద్యభావోనాపేక్షితః- జాగరితేఽపితస్మిన్తద్బోధనసమ్భవాత్ *అత్రేతిస్వప్నవాచివి శేషణమనర్థకమితిశఙ్కతే (నన్వితి) కింవిశేషణబలాన్మనసోఽభావస్సాధయిష్యతే- ఉతవిశేషణస్యగతిమాత్రంపృచ్ఛ్యతే నాద్యః - మనసోఽ భావాజ్జీకారేఽప్యన్తర్హృదయాకాశస్యతత్కృతపరిచ్ఛేదస్యచశ్రుతిసిద్ధత్వేనతస్మిన్సత్యేవతత్రస్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనాసమ్భవాత్ విశేషణానర్థక్యంతు ల్యమిత్యాహ (అత్రోచ్యతఇతి) (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) తద్బోధనమిత్యర్థః. యథాశ్రుతేవాన్తరనన్తస్యబాధస్యానాశఙ్క్యత్వాదితి య ద్యపిస్వప్నేన్తర్హృదయాకాశసత్త్వాత్సమ్యక్స్వయంజ్యోతిష్ట్వంబోధయితుంనశక్యమితిదోషస్తుల్యః-తథాపిస్వప్నేమనసోఽభావేసతద్బోధనప్రతిబ న్ధకస్యాభావాదదూరవిప్రకర్షేణస్వయంజ్యోతిష్ట్వంస్వప్నేబోధయితుంశక్యమితితద్విశేషణమర్థవదితిశఙ్క్యతే (సర్వమితి) స్యాదిత్యనన్తరంతథా పీతిశేషః (కేవలఇతి) మనసోఽభావేసైవ్యర్థః (భారస్యేతి) ప్రతిబన్ధకస్యేత్యర్థః శేషబోధనంతుసుషుప్తేభవిష్యతీత్యభిప్రాయః ఏవంత ర్హిసుషుప్తేసర్వస్యాప్యభావమాత్రత్యసమ్యగ్బోధనంవివక్షణీయం- నచతత్సమ్భవతి -తత్రాపిబహుప్రతిబన్ధకస్యవిద్యమానత్వాదిత్యాహ (నతత్రా పీతి) సుషుప్తేపీత్యర్థః (తత్రాపీతి) స్వప్నేపీత్యర్థః. సుషుప్తేచేత్సర్వభారాపనయఃస్యాత్ - తదాస్వప్నేఽర్ధభారాపనయాభిప్రాయోవర్ణయి తుంశక్యతే-నచదతస్తి అతోఽత్రేతివిశేషణమనర్థకం. ఏతదర్థకథనావసరేకాణ్వశ్రుతిగతవిశేషణస్యగతిర్నవక్తవ్యా- ప్రకృతానుపయోగాదితిసి ద్ధాన్త్యేకదేశికశ్చిన్మన్యస్వశఙ్క్యతే (అన్యేతి) సర్వవేదాన్తప్రత్యయన్యాయేనసర్వశ్రుత్యవిరోధేనైకవాక్యతయాప్రస్తుతస్యవర్ణనీయత్వాత్తదవిరో ధోపివక్తవ్యఇతిపూర్వవాద్యాహ (నాగ్నికత్వస్యేతి) తస్మిన్కాణ్వశ్రుతిరర్థాభావాత్త్యజ్యతామతఆహ (శ్రుతేర్యథార్థేతి) ... వ్యఇత్యర్థ్యయఫలితేరర్థావబోధఫలత్వాత్, తుల్యంచసామ్ప్రదాయికమితిన్యాయా, చ్చాక్షుషమాత్రస్యాప్యానర్థక్యాయోగాదిత్యర్థః. ఏవమేకదేశిని దూషితేసిద్ధాన్త్యుత్తరమాహ (ఏవంతర్హీతి) తర్హ్యాదావేవముఖ్యశ్రుత్యర్థఉచ్యతాం - కింపూర్వోక్తరీత్యాపయోన్తరాశఙ్కాతన్నిరాకరణాభ్యామి త్యాశఙ్క్యాహ (శిష్యేతి) త్వాభిమానవతోయథావదర్థబోధేఽనధికారాత్తస్యతదభిమానావతారనిరాచికీర్షయాపదీయనానాపక్షోపన్యాసోఽఽ,వక్తుంసర్వవు ఖమానంహిత్వేత్యాద్యుక్తం. స్వయంజ్యోతిష్ట్వశ్రుతేరనతిశఙ్క్యత్వాద్బలాత్స్వప్నేదౌహృదయాకాశాదిసత్త్వేఽపితత్సమ్బన్ధప్రతీత్యభావాద్విద్యమాన స్యాప్యవిద్యమానతుల్యత్వేనాత్మనఃకేవలత్వాత్ప్రకాశదర్శనాచ్చస్వయంజ్యోతిష్ట్వమితిబాధనీయంమనసోఽభావవాదినాపి ఏవంమనసిసత్యపితస్యవా సనామయగజతురగాదివిషయతయాపరిణామాద్దృశ్యత్వాచ్చద్రష్టృతతోభేదేనవివేకతఃశ్రుత్యాస్వప్రకాశత్వంబోధ్యతఇత్యాహ (యథేత్యాదినా) (మనసీతి)సత్యపీతిశేషః ననుమనశ్చేదవిద్యాదినిమిత్తవశాద్గజతురగాద్యాకారేణాభివ్యక్తవాసనావత్-తర్హిజాగ్రతీవతస్యాహన్తస్యైవప్రతీతిస్స్యాత్- నైవన్తయాఽతఆహ (కర్మనిమిత్తేతి) తథాప్రతీతింవినాస్వప్నేభోగాసిద్ధేఃస్వప్నభోగప్రదకర్మనిమిత్తవశాత్, జాగ్రతిగజాదీనామిదన్తయాఽనుభవేసత ద్వాసనానామపితథైవానుభవార్హత్వేనతద్వాసనారూపాఽవిద్యావశాచ్చవాసనాశ్రయస్యమనసఇదన్తయైవస్వస్తరవత్ప్రతీతిరిత్యర్థః. ఇదంచవిశే షణంమనసోవిషయత్వేనవిషయిత్వాసమ్భవాద్విషయిణఆత్మనఏవస్వప్రకాశరూపత్వమితివక్తుం జాగ్రత్యాదిత్యాదికార్యజ్యోతిషాంచక్షురాదిక రణజ్యోతిషాంచసత్త్వేనతత్సఙ్కీర్ణత్వేనాత్మనఃస్వయంజ్యోతిష్ట్వందుర్బోధం- స్వప్నేతుతదభావాత్సుబోధమితివక్తుంసర్వకార్యేత్యాదివిశేషణం. స్వ ప్నేఆదిత్యాదికార్యకరణజ్యోతిషాంభాసమానత్వేఽపితేషాం వాసనామాత్రత్వాద్దృశ్యత్వాచ్చవిషయప్రకాశనాసామర్థ్యమితివక్తుంవాసనాభ్యఇతివి శేషణం ఏతైశ్చవిశేషణైఃస్వప్నఏవఏవంభూతస్వయంజ్యోతిష్ట్వస్యబోధయితుంశక్యత్వాదన్యత్రాఽసమ్భవాత్ *అత్రాయమితిశ్రుతౌస్వప్న విశేషణగ్రహణమర్థవదిత్యుక్తమితిద్రష్టవ్యం (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) సిద్ధమితిశేషః. అతఃకాణ్వశ్రుతౌస్వప్నేమనసోఽభావవివక్షాకారణాభా వేసతద్విరోధాభావాదత్రదేవశబ్దేన *పరేదేవేమనస్యేకీభవతీత్యుక్తంమనఏవోచ్యతఇత్యుక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) నన్విన్ద్రియాణాముపరత త్వాద్విషయసమ్బన్ధాభావాత్కథంమనసోమహిమానుభవఇతిశఙ్క్యతే (కథమితి) పూర్వంజ్ఞాతస్యైవస్వప్నేఽజ్ఞానాత్తస్యవాసనామాత్రత్వం-అతో నేన్ద్రియాపేక్షేత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) యన్మిత్రంపుత్రంవాపూర్వందృష్టవాన్-తదేవదృష్టంపుత్రమిత్రాదివిషయవాసనాసముద్భూతంమిత్రంపు త్రంవాఽవిద్యయాపశ్యతీతి - దృష్టవానిత్యాదిపదాధ్యాహారేణవాక్యంయోజ్యం. అన్యథాపుత్రమితిద్వితీయాయాఽయచ్ఛబ్దస్యచాన్వయస్స్యా దితి చక్షురభావేతద్దర్శనాయోగాన్మనస్యతఇత్యుక్తం. (తథేతి) అత్రాపియోఽర్థశ్శ్రుతః- తమేవశ్రుతమర్థమిత్యధ్యాహారేణైవశ్రుతిర్యోజ్యా. శేషం-

సయదా తేజసాభిభూతో భవతి। అత్రైష దేవస్స్వప్నాన్నపశ్యత్యథ తదైతస్మింఛరీర ఏతత్సుఖం భవతి॥ ౬
సయథా సోమ్య వయాంసి వాసోవృక్షం సంప్రతిష్ఠన్తే। ఏవం హ వై తత్సర్వం పర ఆత్మని సంప్రతిష్ఠతే॥ ౭

నదీతీరాదౌ చక్- ప్రాచ్యాదిరితిభేదః ప్రత్యనుభూతం- ప్రతివారమనుభూతం పునఃపునః- అనేకవిధేష్వనేకస్వప్నేష్వనుభవతీత్యర్థః జన్మా న్తరదృష్టమిత్యాఖ్యానే హేతుమాహ (అత్యన్తేతి) అనుభూతంచేత్యస్య ప్రత్యయస్య ప్రత్యనుభూతమిత్యనేన పునరుక్తిమాశఙ్క్యాహ (కేవలేనే తి) పూర్వమిన్ద్రియద్వారకానుభవఉక్తఇత్యసౌనపునరుక్తఇత్యర్థః సర్వపదస్యనైష్ఫల్యమాహ (సర్వఇతి) ౫

రం — *కతరఏషదేవస్స్వప్నాన్పశ్యతీత్యస్యోత్తరమాహ (అత్రైషదేవఇతి , అత్ర-అస్మిన్నవసరేఏషదేవ-జీవస్స్వప్నేకరితురగాది లక్షణంమహిమానమనుభవతి- పశ్యతి జాగరే ప్రాగ్యద్దృష్టం- తమేవార్థమనుపశ్యతి- అను- పశ్చాత్పశ్యతి- అనుభవతి దృష్టందృష్టం- భూయోదృష్ట మిత్యర్థః శ్రుతమేవార్థమనుశృణోతి. దేశాన్తరేషు ప్రత్యహమనుభూతమర్థం పునఃపునరనుభవతి దృష్టంశ్రుతమేవానుభవతీత్యయమపినియమోనా స్తి కదాచిదపూర్వానననుభూతమపిశిరశ్ఛేదనాదికమనుభవతి విద్యమానంచానుభవతి అవిద్యమానంచానుభవతి (సర్వఃపశ్యతి) సర్వస్సన్పశ్యతి ద్రష్టా శ్రోతా ఘ్రాతాగన్తావక్తాచేత్యాదిసర్వరూపస్సన్ పశ్యతీత్యర్థః తదానీంజాగరేయబాహ్యజ్ఞానకర్మేన్ద్రియాణాముపరతవ్యాపారత్వేపిస్వా ప్నికైరీశ్వరసృష్టైశ్శరీరేన్ద్రియైర్ద్రష్టృత్వాదిమాన్సన్ననుభవతీతిభావః ౫

శం — సయదా-మనోనామాదేవోయస్మిన్కాలేసౌరేణపిత్తాఖ్యేనతేజసానాడ్యాశయేసర్వతోఽభిభూతోభవతి-తిరస్కృతవాసనా ద్వారోభవతి తదాసహకరణైర్మనసోరశ్మయోహృద్యుపసంహృతాభవన్తి తదామనోదారువాగ్నివదవిశేషవిజ్ఞానరూపేణ కృత్స్నంశరీరంవ్యాప్యావతి ష్ఠతే- తదాసుషుప్తోభవతి అత్ర- ఏతస్మిన్కాలేఏషః - మనఆఖ్యోదేవస్స్వప్నాన్నపశ్యతి - దర్శనద్వారస్యనిరుద్ధత్వాత్తేజసా అథతదైతస్మింఛ్ఛ రీరేఏతత్సుఖంభవతి- యద్విజ్ఞానంనిరాబాధమవిశేషేణశరీరవ్యాపకంప్రసన్నంభవతీత్యర్థః ౬

ఆ — కస్మిన్నేతత్సుఖంభవతీత్యస్యోత్తరంతదపేక్షితంవదన్నాహ (సయదేతి) (పిత్తాఖ్యేనేతి) ఇదముపలక్షణం. పిత్తరూపేణబ్ర హ్మణాచేత్యపిద్రష్టవ్యం- * తన్మనఃప్రాణమేవోపశ్రయతఇతిశ్రుత్యన్తరేణప్రాణశబ్దితేబ్రహ్మణితస్యలయాభిధానాత్ (తిరస్కృతేతి) వాస నాభివ్యక్తిద్వారంస్వప్నభోగప్రదంకర్మయత్- తత్తిరస్కృతంతత్రోపరతంభవతి - తేజశ్శబ్దితబ్రహ్మచైతన్యసమ్బన్ధాదితి (రశ్మయఇతి) వా సనేత్యర్థః (అవిశేషవిజ్ఞానేతి) సామాన్యచైతన్యరూపేణేత్యర్థః చేతనాశబ్దితసామాన్యప్రతీరూపేణవా అనేనసుషుప్తఉక్తఇత్యాహ (తదేతి) సస్వపతైతత్సుఖంభవతీత్యయుక్తం - జన్యసుఖస్యతదాసమ్భవాత్, స్వరూపసుఖస్యపూర్వమపిసత్త్వేనతదాభవతీత్యనుపపత్తే, రిత్యాశఙ్క్యస్వ రూపసుఖమేవవిశేషవిజ్ఞానరూపప్రతిబన్ధాభావేనిర్వాతస్థదీపప్రభావత్సమ్యక్ప్రకాశతే- తదపేక్షమేవతద్వచనమిత్యాహ (యద్విజ్ఞానమితి) వి జ్ఞానరూపంస్వరూపసుఖమిత్యర్థః అనేనానన్దమయకోశశబ్దితమనభివ్యక్తముపాధివాసనావస్థానాం సుషుప్తిధర్మిత్యుక్తం ౬

రం — ఏతస్మిన్నన్తరే *సతాసోమ్యతదాసమ్పన్నోభవతి *తేజసాహితదాసమ్పన్నోభవతీతి శ్రుత్యుక్తరీత్యాపరప్రకాశకతయా తేజశ్శబ్దితేనపరమాత్మనాఽభిభూతోభవతి- సమ్పన్నోభవతి సమ్పరిష్వక్తోభవతీతియావత్ తదాస్వాప్నాన్పదార్థాన్నపశ్యతీత్యర్థః. తతశ్చ *కతర ఏషస్వప్నాన్పశ్యతీతిప్రశ్నస్యబ్రహ్మసమ్పత్తివిరహదశాయాంమనోమాత్రపరిశేషసమయేస్వప్నాన్పదార్థాన్పశ్యతీత్యుత్తరముక్తంభవతి ౘకస్మిన్నే తత్సుఖంభవతీత్యస్యోత్తరమాహ (అథతదేతస్మిన్నితి) యదేతత్సుఖంభవతి- తదేతస్మిఞ్ఛరీరేసత్యేవభవతీత్యర్థః శరీరమేవవైషయికసుఖహేతురి త్యుక్తంభవతి- *అశరీరంవావసన్తంనప్రియాప్రియేస్పృశతఇతిశ్రుతేరితిద్రష్టవ్యం ౬

శం — ఏతస్మిన్కాలేఽవిద్యాకామకర్మనిబన్ధనానికార్యకరణానిశాన్తానిభవన్తి తేషుశాన్తేష్వాత్మస్వరూపముపాధిభిరన్యథా విభావ్య మానమద్వయమేకంశివంశాన్తంభవతీత్యేతామేవావస్థాం పృథివ్యాద్యవిద్యాకృతమాత్రానుప్రవేశేనదర్శయితుందృష్టాన్తమాహ- సః- దృష్టాన్తోయ థా- యేనప్రకారేణ సోమ్య- ప్రియదర్శన వయాంసి-పక్షిణోవాసార్థంవృక్షంసమ్ప్రతిష్ఠన్తే- గచ్ఛన్తి ఏవం- యథాదృష్టాన్తః హవా. ఏతత్- వక్ష్యమాణంసర్వంపరేఆత్మని- అక్షరేసమ్ప్రతిష్ఠతే ౭

ఆ — పఞ్చమప్రశ్నస్యోత్తరంతురీయస్వరూపంవివేకసౌకర్యాద్వివిచ్యాత్రైవోచ్యతఇత్యాహ (ఏతస్మిన్నితి) (అన్యథావిభావ్య మానమితి) పూర్వమన్యథావిభావ్యమానమిత్యర్థః (మాత్రానుప్రవేశేనేతి) మాత్రాణాంవివేకతోఽక్షరేఽనుప్రవేశేనేత్యర్థః ౭

రం.— కస్మిన్సర్వేప్రతిష్ఠితాభవన్తీత్యస్యోత్తరమాహ (సయథాసోమ్యేతి) వయాంసి- పక్షిణఃవాసోవృక్షం - నివాసవృక్షం ప్రతిసంప్రతిష్ఠన్తే. సః- దృష్టాన్తోయథా- ఏవంపరమాత్మనిసర్వంప్రతిష్ఠితంభవతీత్యర్థః ౭

పృథివీచపృథివీమాత్రాచాపశ్చాపోమాత్రా చ తేజశ్చ తేజోమాత్రాచ వాయుశ్చ వాయుమాత్రాచాకాశశ్చాకాశమాత్రాచచక్షుశ్చద్రష్టవ్యంచశ్రోత్రంచశ్రోతవ్యంచఘ్రాణంచఘ్రాతవ్యంచ రసశ్చరసయితవ్యంచత్వక్చస్పర్శయితవ్యంచ వాక్చవక్తవ్యంచహస్తౌచాదాతవ్యంచోపస్థశ్చానన్దయితవ్యంచపాయుశ్చవిసర్జయితవ్యంచపాదౌచగన్తవ్యంచమనశ్చమన్తవ్యంచబుద్ధిశ్చబోద్ధవ్యంచాహఙ్కారశ్చాహఙ్కర్తవ్యంచచిత్తంచచేతయితవ్యంచ తేజశ్చవిద్యోతయితవ్యంచ ప్రాణశ్చవిధారయితవ్యంచ॥౮

ఏషహిద్రష్టాస్ప్రష్టాశ్రోతాఘ్రాతారసయితామన్తాబోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మాపురుషః।
సపరేఽక్షరే ఆత్మనిసమ్ప్రతిష్ఠతే॥ ౯

సయోహవైతదచ్ఛాయమశరీరమలోహితంశుభ్రమక్షరంవేదయతేయస్తుసోమ్య।
ససర్వజ్ఞస్సర్వోభవతితదేషశ్లోకః॥ ౧౦

శం — కింతత్సర్వం పృథివీచపృథివీమాత్రాచఆపశ్చ ఆపోమాత్రాచతేజశ్చతేజోమాత్రాచవాయుశ్చవాయుమాత్రాచఆకాశశ్చాకాశమాత్రాచ-స్థూలానిసూక్ష్మాణిచభూతానీత్యర్థః తథాచక్షుః-ఇన్ద్రియం. ద్రష్టవ్యంచశ్రోత్రంచశ్రోతవ్యంచఘ్రాణంచఘ్రాతవ్యంచరసశ్చరసయితవ్యంచత్వక్చస్పర్శయితవ్యంచవాక్చవక్తవ్యంచహస్తౌచాదాతవ్యంచఉపస్థశ్చానన్దయితవ్యంచపాయుశ్చ విసర్జయితవ్యంచపాదౌచగన్తవ్యంచ- బుద్ధీన్ద్రియాణికర్మేన్ద్రియాణితదర్థాశ్చోక్తాః మనశ్చ- పూర్వోక్తం మన్తవ్యంచ- తద్విషయః బుద్ధిశ్చ - నిశ్చయాత్మికా. బోద్ధవ్యంచ- తద్విషయః అహంకారశ్చ- అభిమానలక్షణమన్తఃకరణం. అహంకర్తవ్యంచ- తద్విషయః చిత్తంచ- చేతనావదన్తఃకరణం చేతయితవ్యంచ- తద్విషయః. తేజశ్చ - త్వగిన్ద్రియవ్యతిరేకేణప్రకాశవిశిష్టాయాత్వక్ తయానిర్భాస్యోవిషయోవిద్యోతయితవ్యం ప్రాణశ్చ - సూత్రంయదాచక్షతే. తేనవిధారయితవ్యం- సంగ్రథనీయం. సర్వంహికార్యకారణజాతంపారార్థ్యేనసంహతంనామరూపాత్మకమేతావదేవ. ౮

ఆ — ఆపోమాత్రాఇత్యత్రవిభక్త్యలోపశ్ఛాన్దసః (స్థూలానిచేతి) పఞ్చీకృతానిచేత్యర్థః తదపఞ్చీకరణమేవచన్ద్రోగ్యమ్ ... త్యుక్తం- అన్యథాఆకాశమాత్రయోఃపృథగుక్త్యనుపపత్తేరితి యద్యపిమన్తవ్యాదయోమనఆదిచతుష్టయవిషయాఅపిద్రష్టవ్యాదివిషయాఏవ- న పృథక్ తథాపిమన్తవ్యాదిరూపేణపృథగితిపృథఙ్నిర్దిష్టాఇతిద్రష్టవ్యం (ప్రకాశవిశిష్టాయాత్వగితి) త్వగాశ్రయంచర్మ. తత్ప్రకాశనిర్భాస్యం చతదేవేత్యర్థః పృథివీచేత్యాదినా ... దేవనాత్మవ్యతిరిక్తంతదుపాధిభూతంసర్వంచోక్తమిత్యాహ (సర్వంహీతి) ౮

రం.— సర్వశబ్దార్థంప్రపఞ్చయతి (పృథివీచేత్యాదినా) అత్రపృథివీమాత్రాశబ్దేనపురాణేషుగన్ధతన్మాత్రశబ్దాభిలప్యాపృథివీపూర్వావస్థోచ్యతే ఏవముత్తరేష్వపిమాత్రాశబ్దేషుద్రష్టవ్యం ౮

శం.— అతఃపరంయదాత్మరూపంజగత్కర్తృసూర్యకాదివద్భోక్తృత్వకర్తృత్వేనేహానుప్రవిష్టంఏషహిద్రష్టాస్ప్రష్టాశ్రోతాఘ్రాతారసయితామన్తాబోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మాపురుషః విజ్ఞానం - విజ్ఞాయతేఽనేనేతికరణభూతంబుద్ధ్యాది. ఇదంతువిజానాతీతివిజ్ఞానం- కర్తృకారకరూపం తదాత్మా- తత్స్వభావః విజ్ఞాతృస్వభావ ఇత్యర్థః పురుషః- కార్యకారణసఙ్ఘాతోక్తోపాధిపూర్ణత్వాత్పురుషః. సచజలసూర్యకాదిప్రతిబిమ్బస్యసూర్యాదిప్రవేశవజ్జలాద్యాధారశోషే- పరేఽక్షరేఆత్మనిసమ్ప్రతిష్ఠతే ౯

ఆ — ఏషహిద్రష్టేత్యాదినోపాధిస్వరూపముక్తమిత్యాహ (అతఃపరమితి) (ద్రష్టేతి) ఉపాధికృతమపిద్రష్టృత్వాదికముపాధివ్యతిరిక్తేఽనుపహితే ఆత్మన్యారోపితంస్ఫటికేలౌహిత్యవదస్తీత్యుపాధిసమ్బన్ధాద్ద్రష్టేత్యాదినోక్తః. విజ్ఞానాత్మేత్యత్రద్రష్టేత్యాదావివకర్తృవాచకతృచోఽభావాత్ * విజ్ఞానంయజ్ఞంతనుత ఇత్యాదావివబుద్ధేరభిధానేపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానమితి) (కరణభూతమితి) విజ్ఞానమయఇత్యాదావిత్యర్థః ఏషహీతిహిశబ్దశ్చశబ్దార్థకః - సచసమ్ప్రతిష్ఠతఇతిక్రియానుకర్షణార్థఇతివదన్ ద్రష్టురాత్మనః ప్రతిష్ఠాదిపత్స్వరూపేణాక్షరేలయోనసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యోపాధిలయేఉపహితరూపాభావఏవాస్యలయఇత్యాహ (సచేతి) ౯

రం.— (ఏషహిద్రష్టేత్యాది) చేతనాచేతనరూపాత్మకకర్తృకరణకర్మరూపస్సర్వోఽపిప్రపఞ్చస్తత్రాశ్రితఇతిభావః అత్రబోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మేతినిర్దేశాదాత్మనోజ్ఞాతృత్వమేవ-నజ్ఞానరూపత్వమితివదన్తస్తార్కికాః, జ్ఞానత్వమేవ-నజ్ఞాతృత్వమితివదన్తోవృషుపాదిన, శ్చనిరస్తాభవన్తి. ౯

శం — తదేకత్వవిదఃఫలమాహపరమేవాక్షరంవక్ష్యమాణవిశేషణంప్రతిపద్యతఇతి- ఏతదుచ్యతే- సయోహవైతత్ - సర్వైషణావినిర్ముక్తః అచ్ఛాయం-తమోవర్జితం అశరీరం- నామరూపసర్వోపాధిశరీరవర్జితం అలోహితం- లోహితాదిసర్వగుణవర్జితం యతఏవం-అతశ్శుభ్రం సర్వవిశేషణరహితత్వాదక్షరంసత్యంపురుషాఖ్యంఅప్రాణమమనోగోచరంశివంశాన్తంసబాహ్యాభ్యన్తరమజంవేదయతే - విజానాతి. యస్తుసర్వత్యాగీ- సోమ్య- ససర్వజ్ఞః- నతేనావిదితంకించిత్సమ్భవతి. పూర్వమవిద్యయాఽసర్వజ్ఞఆసీత్ - పునర్విద్యయాఽవిద్యాపనయేసర్వోభవతి తత్ - ఏతస్మిన్నర్థఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవత్యుక్తార్థసఙ్గ్రాహకః. ౧౦

విజ్ఞానాత్మా సహ దేవైశ్చ సర్వైః ప్రాణా భూతాని సంప్రతిష్ఠన్తి యత్ర।
తదక్షరం వేదయతే యస్తు సోమ్య స సర్వజ్ఞః సర్వమేవావివేశేతి॥ ౧౧

ఇతి చతుర్థః ప్రశ్నః.

ఆ — ఏవం జాగ్రదాదీనామన్యధర్మతో వ్యాఖ్యాయ శోధితతుర్యాత్మానువాదేన తస్యాక్షరైక్యాభిధానపురస్సరం తద్జ్ఞానస్య ఫలముచ్యత ఉత్తరవాక్యేనేత్యాహ (తదేకత్వేతి) వక్ష్యమాణలక్షణమక్షరం ప్రతిపద్యత ఇత్యేవం రూపం ఫలమూహేత్యన్వయః. ఉత్తరవాక్యమితి శేషః. ఉక్తమర్థం శ్రుత్యక్షరారూఢమాహ (ఏతదుచ్యత ఇతి) స ఇత్యస్యార్థమాహ (సర్వేతి) అత్రాధికారిణో దుర్లభత్వం సమోహావా ఇత్యనేనోక్తం సయః- కశ్చిదేవాపూర్వవదచ్ఛాయాదివిశేషణమక్షరం వేదయత ఇత్యేకం వాక్యం సమాపనీయం- యస్తు వేదయతే స సర్వజ్ఞ ఇతి వాక్యాన్తరం కార్యం. అన్యథా యచ్ఛబ్దద్వయానన్వయాత్ ఆద్యవాక్యేఽచ్ఛాయాదివిశేషణత్రయేణ కారణసూక్ష్మస్థూలశరీరత్రయనిరాకరణేనావస్థాత్రయరాహిత్యమనూద్యతే లోహితాదిగుణవర్జితమిత్యనేన తద్గుణకస్థూలశరీరవర్జితమితి ప్రతీతేః శుభ్రమిత్యనేన తమేవ తురీయమనూద్య తస్యాక్షరసామానాధికరణ్యేనైక్యముక్తమితి వివేకః అత్రాక్షరమిత్యనేన *అక్షరం పురుషం వేద సత్యం * స బాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః అప్రాణో హ్యమనాః శుభ్ర ఇతి మన్త్రోక్తాని సర్వాణి విశేషణాన్యాత్మోపలక్షణాన్యత్రోపలక్షణార్థం సంగృహీతానీత్యాహ (సత్యమిత్యాదినా) (యస్తు సర్వాత్మేతి) అత్రాపి వాక్యే వేదయత ఇత్యస్యానుషఙ్గః. అత్ర సర్వజ్ఞ ఇత్యనేన *కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రతిజ్ఞాతం సర్వవిజ్ఞానముక్తం. సర్వాత్మత్వస్య జ్ఞానజన్యత్వేఽనిత్యత్వం స్యాదత ఆహ (పూర్వమితి) ఏవం చారోపనివృత్తిద్వారాఽభూతతద్భావో వివక్షిత ఇత్యాహ (సర్వో భవతీతి) ౧౦

రం.— (సమోహావై తదితి) అత్రచ్ఛాయాశబ్దేన జ్ఞానసంకోచకం కర్మోచ్యతే అచ్ఛాయం- అపాపమిత్యర్థః. అతఏవాశరీరం. అలోహితం- రూపాదిశూన్యం శుభ్రం- స్వప్రకాశం అక్షరం- క్షరణశూన్యం పరమాత్మానం వేదయతే- జానాతి సః హే సోమ్య - ప్రియదర్శన. పరమేవాక్షరం బ్రహ్మవాసుదేవం ప్రతిపద్య సర్వజ్ఞో భవతి, సర్వో భవతి- సర్వకామయుక్తో భవతి, (తదేష శ్లోక ఇతి) తత్- బ్రహ్మాభిముఖీకృత్యైష శ్లోక ఇత్యర్థః ౧౦

శం — విజ్ఞానాత్మా సహ దేవైశ్చ- అగ్న్యాదిభిః ప్రాణాః- చక్షురాదయః భూతాని - పృథివ్యాదీని. సమ్ప్రతిష్ఠన్తి- ప్రవిశన్తి యత్ర- యస్మిన్నక్షరే తదక్షరం వేదయతే యస్తు సోమ్య- ప్రియదర్శన- స సర్వజ్ఞః సర్వమేవావివేశ- ఆవిశతీత్యర్థః ౧౧

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ — (అగ్న్యాదిభిరితి) తథా చ *చక్షుశ్చ ద్రష్టవ్యం చేత్యత్రాపి చక్షురాదిభిర్దేవా అప్యుపలక్షితా ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్ ౧౧

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీ శుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం చతుర్థప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం — (విజ్ఞానాత్మేతి) సర్వైర్దేవైః - వాగాదిన్ద్రియైస్సహ ముఖ్యప్రాణః భూతాని - మహాభూతాని చ జీవాత్మా చ యత్ర ప్రతిష్ఠన్తి- తాదృశం శుభ్రమక్షరం- నిర్వికారం పరమాత్మానం యో జానాతి- స సర్వజ్ఞః సర్వమపి కార్యజాతం ఆవివేశ- ఆవిశతి. * సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా కామ్యమాన సర్వలోకసంచారీ భవతీత్యర్థః. ౧౧

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రశ్నభాష్యమ్.

ప్రశ్నోపనిషత్.

పఞ్చమః ప్రశ్నః.

హరిః ఓమ్॥ అథ హైనం శైబ్యః సత్యకామః పప్రచ్ఛ । స యో హ వై తద్భగవన్మనుష్యేషు ప్రాయణాన్తమోఙ్కారమభిధ్యాయీత। కతమం వావ స తేన లోకం జయతీతి॥ ౧

తస్మై స హోవాచ। ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కారః తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతి॥ ౨

శం.— (అథ హైనం శైబ్యస్సత్యకామః పప్రచ్ఛ) అథేదానీం పరాపర బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనత్వేనోఙ్కారస్యోపాసనవిధిత్సయా ప్రశ్న ఆరభ్యతే స యః- కశ్చిత్ హ వై భగవన్మనుష్యేషు- మనుష్యాణాం మధ్యే తత్- అద్భుతమివ ప్రాయణాన్తం - మరణాన్తం యావజ్జీవమిత్యేతత్ ఓఙ్కారమభిధ్యాయీత- ఆభిముఖ్యేన చిన్తయేత్ బాహ్యవిషయేభ్య ఉపసంహృతకరణః సమాహితచిత్తో భక్త్యావేశితబ్రహ్మభావ ఓఙ్కారే ఆత్మప్రత్యయసన్తానావిచ్ఛేదో భిన్నజాతీయప్రత్యయాన్తరాఖిలీకృతో నిర్వాతస్థదీపశిఖాసమోఽభిధ్యానశబ్దార్థః సత్య బ్రహ్మచర్యాహింసాఽపరిగ్రహత్యాగసన్న్యాసశౌచసన్తోషామాయావిత్వాద్యనేకయమనియమానుగృహీతః స ఏవం యావజ్జీవవ్రతధారణః కతమం వావ - అనేకే హి జ్ఞానకర్మభిర్జేతవ్యా లోకాస్తిష్ఠన్తి- తేషు తేనోఙ్కారాభిధ్యానేన కతమం స లోకం జయతీతి. ౧

ఆ — ఏవం చతుర్థప్రశ్నోక్తోత్తమాధికారిణః పదార్థశోధనపూర్వక వాక్యార్థజ్ఞానేనాక్షరప్రాప్తిముక్త్వా అత్రానధికారిణో మన్దవైరాగ్యవతః ఓమిత్యేవం ధ్యాయత ఆత్మానం * ప్రణవో ధనుః శరోహ్యాత్మేత్యాదిమన్త్రసూచిత బ్రహ్మలోకప్రాప్తిద్వారా క్రమేణాక్షరప్రాప్త్యర్థమోఙ్కారోపాసనం వక్తుం పఞ్చమప్రశ్నమవతారయతి (అథ హైనమితి) (ఇదానీమితి) గార్గ్యప్రశ్ననిర్ణయానన్తరమిత్యర్థః. (పరేతి) అపరబ్రహ్మలోకప్రాప్తిక్రమేణ పరబ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనత్వేనేత్యర్థః (తదద్భుతమివేతి) తదితి క్రియావిశేషణం తాదృశ [illegible] లేన విశేషణేనాద్భుతత్వం- దుష్కరత్వం భాతీత్యర్థః. అభిధ్యానేన తత్పూర్వకాలీనే ప్రత్యాహారధారణే సూచితే ఇత్యాహ (బాహ్యేతి) భక్త్యా- ఆదరేణోపచారేణ వావేశితః- ఆరోపితో బ్రహ్మభావో యస్మిన్నోఙ్కారే- తస్మిన్ సమాహితచిత్త ఇత్యన్వయః అనేన ధారణోక్తా ధ్యానశబ్దార్థమాహ (ఆత్మేతి) (సన్తానావిచ్ఛేద ఇతి) అవిచ్ఛిన్నసన్తాన ఇత్యర్థః ప్రత్యయాన్తరేణ- విజాతీయప్రత్యయేనాఖిలీకృతః- అనన్తరితః చిత్తస్యాత్మవిషయస్యైవ సత ఏకదేశవిశేషం వారయతి (నిర్వాతేతి) ధ్యానేనైవ యమాదిసాధనజాతమపి సూచితమిత్యాహ (సత్యేతి) [illegible] పరిసమాప్తి పర్యన్తం ధారణం దర్శయతి (అనేకే హీతి) ఓఙ్కారాభిధ్యానం దహరాద్యుపాసనవదపరప్రాప్తిసాధనమేవ- ఉత పరప్రాప్తిసాధనమపీతి ప్రష్టురభిప్రాయః. ౧

రం.— (అథ హైనం శైబ్య ఇతి) హ వా ఇతి ప్రసిద్ధ్యతిశయే స ఇత్యధికారిసామాన్యపరం. హే భగవన్- పూజార్హ. యః - అధికారీ మనుష్యాణాం మధ్యే మరణాన్తమోఙ్కారమభిధ్యాయీత- స కతమం లోకం తేన- ఓఙ్కారేణ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. వావశబ్దోఽవధారణే. ప్రసిద్ధౌ వా ౧

శం — ఏవం పృష్టవతే తస్మై స హోవాచ పిప్పలాదః. ఏతద్వై సత్యకామ- ఏతద్బ్రహ్మ వై పరం చాపరం చ బ్రహ్మ పరం సత్యమక్షరం పురుషాఖ్యం, అపరం చ ప్రాణాఖ్యం ప్రథమజం, యత్- తదోఙ్కార ఏవ- ఓఙ్కారాత్మకం ఓఙ్కారప్రతీకత్వాత్. పరం హి బ్రహ్మ శబ్దాద్యుపలక్షణానర్హం సర్వధర్మవిశేషవర్జితం- అతో న శక్యమతీన్ద్రియగోచరత్వాత్కేవలేన మనసావగాహితుం. ఓఙ్కారే తు విష్ణ్వాది ప్రతిమాస్థానీయే భక్త్యావేశితబ్రహ్మభావే ధ్యాయినాం తత్ప్రసీదతీత్యవగమ్యతే- శాస్త్రప్రామాణ్యాత్. తథా అపరం చ బ్రహ్మ తస్మాత్పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కార ఇత్యుపచర్యతే తస్మాదేవం విద్వానేతేనైవ- ఆత్మప్రాప్తిసాధనేనైవ ఓఙ్కారాభిధ్యానేనైకతరం- పరమపరమన్వేతి- బ్రహ్మానుగచ్ఛతి నేదిష్ఠం హ్యాలమ్బనమోఙ్కారో బ్రహ్మణః ౨

ఆ — తదభిప్రాయజ్ఞః పిప్పలాదోఽపరాలమ్బనతయా ధ్యానం చేదపరప్రాప్తిమాత్రసాధనం - పరాలమ్బనత్వేన తు క్రమేణపరప్రాప్తిసాధనమిత్యుత్తరమాహ (ఏతద్వా ఇతి) ఏతద్యచ్ఛబ్దయోర్నపుంసకయోరోఙ్కారవిశేషణత్వాయోగాద్బ్రహ్మవిశేషణత్వమాహ (ఏతద్బ్రహ్మేతి) కిం తద్బ్రహ్మేత్యత ఆహ (పరం చేతి) యదేతత్పరం చాపరం చ బ్రహ్మాస్తి- తదుభయమోఙ్కార ఇతి వాక్యాన్వయ ఇత్యర్థః. నచైవం బ్రహ్మోద్దేశేనోఙ్కారత్వవిధానే బ్రహ్మణ్యోఙ్కారదృష్టిః ప్రసజ్యేతేతి శఙ్క్యం- * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితి న్యాయేన * లోకేషు సామోపాసీతేత్యాదావివనికృష్ట ఓఙ్కార ఏవ బ్రహ్మదృష్టిః సిధ్యతీతి భావః తయోర్భేదాత్కథమైక్యమిత్యాశఙ్క్యోపచారాదిత్యాహ (ఓఙ్కారప్రతీకత్వాదితి) అనేన సామానాధికరణ్యేనోఙ్కారస్య ప్రతీకత్వముపదిశ్యత ఇతి భావః. ననుకిం ప్రతీకోపదేశేన- సాక్షాదేవ బ్రహ్మాభిధీయతాం - అత ఆహ (పరం హీతి) (శబ్దాదీతి) శబ్దాదిభిస్సాక్షాదుపలక్షణానర్హమిత్యర్థః ఆదిశబ్దేనానుమానాది గృహ్యతే. ప్రవృత్తినిమిత్తస్య ధర్మస్య లిఙ్గస్య చాభావాదితి తత్ర హేతుమాహ (సర్వేతి) (నశక్యమితి) అవగాహితుమిత్యన్వయః. తర్హీన్ద్రియైర్మనసా వా తద్గ్రహణం స్యాదిత్యత ఆహ (అతీన్ద్రియేతి) (మనసేతి) ఇన్ద్రియైశ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యం. తర్హి తథావిధస్యోఙ్కారేప్యావేశాసమ్భవాత్కిఞ్చిద్విశేషమారోప్యావేశో వక్తవ్యః. అత ఏవ సూర్యాన్తర్గతత్వం విశేషం వక్ష్యతి ఓఙ్కారతాదాత్మ్యే చ తత్కథం నిర్విశేషలాభః - అత ఆహ (ఓఙ్కారే త్వితి) (ప్రసీదతీతి) తదుపాసనేన చిత్తస్య నైర్మల్యే సతి నిర్విశేషం స్వయమేవ ప్రకాశత ఇత్యర్థః.

సయద్యేకమాత్ర మభిధ్యాయీతస తేనైవ సంవేదితస్తూర్ణ మేవజగత్యామభి
సమ్పద్యతేతమృచో మనుష్యలోకముపనయన్తేసతత్ర తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా
సమ్పన్నోమహిమానమనుభవతి॥ ౩

అథయదిద్విమాత్రేణమనసిసమ్పద్యతేసోఽన్తరిక్షంయజుర్భిరున్నీయతే।
ససోమలోకంససోమలోకేవిభూతిమనుభూయపునరావర్తతే॥ ౪

తత్ర మానమాహ (శాస్త్రేతి) అన్యథాపర బ్రహ్మర్థిన స్తదు క్తినైయర్థ్యాదిత్యర్థః. (తథాఽపరంచే) ప్రసీదతీత్యన్వయః (తస్మాదితి) ప్రతీక త్వాదిత్యర్థః (తస్మాదేవంవిద్వానితి) బ్రహ్మత్వార్థత్వాద్బ్రహ్మత్వార్థమితివిద్వానిత్యర్థః ఏతేనైవ ... ఏయతనేన - ఆలమ్బనేనేతిపద ద్వయంప్రమాదతోగళితమితి ద్రష్టవ్యం తస్యపదస్యపిణ్డితార్థమాహ (ఓఙ్కారేతి) నత్వేతత్ప్రాగుక్తిధనసా ... ద్రష్టవ్యం- అభిధ్యానస్యాయతన త్వాభావాదితి ఇతరోపాసనావదస్యాప్యుపాసనత్వాత్పరప్రాపకత్వంనసమ్భవతీత్యతఆహ (నేదిష్ఠమితి) మనఆన్మపేక్షయేదంనేదిష్ఠం - సమీపవ ర్తనశ్రద్ధం శ్రేష్ఠమాలమ్బనం- *ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనంపరమిత్యాది శ్రుతేరిత్యర్థః ౨

ఆ (తస్మైసహోవాచేత్యాది) హేసత్యకామ- ఏతదేవపరంచాపరంచ బ్రహ్మ- ఉభయవాచకమిత్యర్థః *వాచ్యవాచకభా వనిబన్ధనంసామానాధికరణ్యమితీక్షతికర్మాధికరణేవ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం కింతదిత్యత్రాహ (యదోఙ్కారఇతి) (తస్మాదితి) తస్మాదుపాసక ఏతేనైవ- ఓఙ్కారరూపేణమార్గైణైకతరం- పరమపరంవా బ్రహ్మన్వేతి- ఉపాస్త ఇత్యర్థః ౨

శం— సయద్యప్యోఙ్కారస్యసకలమాత్రావిభాగజ్ఞోనభవతి- తథాప్యోఙ్కారాభిధ్యాన ప్రభావాద్విశిష్టామేవగతింగచ్ఛతి కింతర్హి యది ద్వ్యేకమాత్రావిభాగజ్ఞ ఏవ కేవలోఽభిధ్యాయీత - ఏకమాత్రంసదాధ్యాయీత సతేనైవ-ఏకమాత్రావిశిష్టోఙ్కారాభిధ్యా నేనైవసంవేదితః- సంబోధితస్తూర్ణం- క్షిప్రమేవజగత్యాం - పృథివ్యామభిసమ్పద్యతే కిం మనుష్యలోకం - అనేకానిజన్మానిజగత్యాం తత్రతం సాధకంజగత్యాంమనుష్యలోకమేవోపనయన్తే- ఉపనిగమయన్తిఋచః- ఋగ్వేదరూపాహ్యోఙ్కారస్య ప్రథమాఏకామాత్రా. తేనతదభిధ్యానేన సమనుష్యజన్మనిద్విజాగ్ర్యస్సన్ తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయాచసమ్పన్నోమహిమానం-విభూతిమనుభవతి నవీత శ్రద్ధోయథేష్టచేష్టోభవతి- యోగభ్రష్టఃకదాచిదపినదుర్గతింగచ్ఛతి ౩

ఆ— నేదిష్ఠత్వమేవసంస్తువన్నుత్తరవాక్యేనసాధయతి (సయదీతి) వికలస్యాపిఫలజనకత్వాన్నేదిష్ఠత్వమిత్యర్థః. (సకలేతి) అకా రాదిమాత్రాత్రయాత్మకఓంకారః - సహోపాసితవ్యఇతినజానాతి కిన్త్వకారమాత్రముపాసితవ్యంజానాతీత్యర్థః తథాప్యేకదేశజ్ఞానవైగుణ్యత యాదుర్గతింనగచ్ఛతి-కింతర్హి- ఓఙ్కారాభిధ్యాన ప్రభావాద్విశిష్టామేవగతింగచ్ఛతీత్యన్వయః తాత్పర్యార్థముక్త్వేదానీమక్షరార్థమాహ (యద్య ప్యేవమితి) యదిశబ్దోఽయద్యపీత్యర్థేవ్యాఖ్యాతః. ఏవంచసతేనైవేత్యతః ప్రాక్తథాపీతిపదం ద్రష్టవ్యం ఏకమాత్రాత్మకమోంకారమిత్యర్థః ఏక మాత్రావిశిష్టేత్యత్రాపిఏకమాత్రత్వవిశిష్టేత్యర్థః (ఓఙ్కారేతి) తదవయవేత్యర్థః. ఏకమాత్రా ప్రధానమప్రధానీభూతమాత్రాద్వయం కృత్స్నమోఙ్కారమితికేచిద్వ్యాచక్షతే దీపికాయాంవాచస్పతినైవాకారమాత్రమిత్యేవవ్యాఖ్యాతం (సమ్బోధితఇతి) తన్మాత్రాధ్యానేనత న్మాత్రాసాక్షాత్కారవానిత్యర్థః పృథివ్యాంకిమభిసమ్పద్యతఇతికర్మాకాఙ్క్షతే (కిమితి) మనుష్యలోకమితిపదమిహాకృష్యాకాఙ్క్షాంపూరయతి (మనుష్యేతి) మనుష్యశరీరమిత్యర్థః పృథివ్యాంమనుష్యలోకస్యైవనియమాత్తదుక్తినైయర్థ్యమతఆహ (అనేకానిహీతి) పశ్వాదీనిహీత్యర్థః తర్హితస్యనియమేనకథంమనుష్యత్వప్రాప్తిరతఆహ (తత్రతమితి) (ఋగ్వేదరూపాహీతి) * పృథివ్యకారఃసఋగ్వేదఇతి శ్రుతేరకారస్యతద్రూ పత్వమిత్యభిధ్యాతాకారరూపామాత్రాఋగ్వేదరూపేత్యన్వయః (తేనేతి) యేనఋచోమనుష్యలోకముపనయన్త ఇత్యర్థః (వీత శ్రద్ధఇతి) శ్రద్ధావిరహితస్సన్నిత్యర్థః (యోగభ్రష్టఇతి) ఏకదేశజ్ఞానవికలఇత్యర్థః అనేన *నహికల్యాణకృత్కశ్చిదితిగీతావాక్యసంవాదస్సూచితః. ౩

రం— (సయద్యేకమాత్రమితి) సః- ఉపాసకఃయద్యేకమాత్రం- హ్రస్వం ప్రణవమపర బ్రహ్మవాచకమభిధ్యాయీత - అపర బ్రహ్మవాచకేన హ్రస్వేన ప్రణవేనయోఽపరం బ్రహ్మోపాస్తే సఃతేనైవ- ఏకమాత్రోఙ్కారకరణకాపర బ్రహ్మధ్యానేనైవసంవేదితః- లబ్ధసత్తా కః జగత్యాం- భువిఅభి- అభ్యర్హితః శ్రేష్ఠస్సమ్పద్యతే తమృఙ్మన్త్రామనుష్యలోకం ప్రాపయన్తి సః - మనుష్యలోకంనీతస్తపసా - అనశనాదినా బ్రహ్మచర్యేణ-మైథునవర్జనేన శ్రద్ధయా- ఆస్తిక్యబుద్ధ్యాయదిసమ్పన్నోభవతి-తదామహిమానం- శ్రేయస్సాధకం బ్రహ్మోపాసనమనుతిష్ఠతీత్యర్థః నచైవం హ్రస్వాభావాత్కథమోఙ్కారస్యహ్రస్వత్వమితిశఙ్కనీయం- లోకే హ్రస్వస్యోఙ్కారస్యదర్శనాత్. ౩

శం.— అథ- పునర్యదిద్విమాత్రావిభాగజ్ఞోద్విమాత్రేణవిశిష్టమోఙ్కారమభిధ్యాయీత- స్వప్నాత్మకేమనసి- మననీయేయజుర్మయే సోమదైవత్యేసమ్పద్యతే-ఏకాగ్రతయాత్మభావంగచ్ఛతి సః-ఏవంసమ్పన్నోమృతోఽన్తరిక్షం- అన్తరిక్షాధారంద్వితీయరూపంద్వితీయమాత్రారూ పైరేవయజుర్భిరున్నీయతేసోమలోకం-సౌమ్యంజన్మ ప్రాపయన్తితంయజూంషీత్యర్థః. సతత్ర విభూతిమనుభూయసోమలోకేమనుష్యలోకం ప్రతిపు నరావర్తతే. ౪

యఃపునరేతం త్రిమాత్రేణోమిత్యేతేనైవాక్షరేణపరంపురుష మభిధ్యాయీత స తేజసి సూర్యే సమ్పన్నః । యథాపాదోదర స్త్వచావినిర్ముచ్యతఏవంహవై సపాప్మనావినిర్ముక్తః ససామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకం సఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరంపురిశయంపురుషమీక్షతే తదేతౌశ్లోకౌభవతః॥ ౫

ఆ — (ద్విమాత్రేణవిశిష్టమితి) ద్వితీయమాత్రాత్వేనవిశిష్టమోఙ్కారం తద్గతముకారమిత్యర్థః. సతుమాత్రాద్వయం - అకారస్యపూర్వమేవోక్తత్వాత్ అతఏవద్వితీయమాత్రారూపమితివక్ష్యతి శ్రుతౌతృతీయాద్వితీయార్థే - *ఓఙ్కారమభిధ్యాయీతేత్యుపక్రమాదితిభావః అత్రమాత్రాభిధ్యానం తాదాత్మ్యాభిమానపర్యంతమితివక్తుంమనసిసమ్పద్యతఇతివాక్యం తత్రసాధనస్యసమ్పత్తేస్సాధనత్వేనఫలత్వేనవానన్వయాన్మనశ్శబ్దేనతత్పరిణామస్స్వప్నాదిలక్షణద్వారాస్వప్నయజురాద్యాత్మకత్వేనశ్రుత్యన్తరేశ్రుతఓఙ్కారవిలక్ష్యతఇత్యాహ (స్వప్నాత్మకఇతి) ఓఙ్కారసమ్పత్తిపర్యన్తమభిధ్యానంయఃకరోతీతివాక్యార్థఇత్యర్థః అత్రకేచిత్ [illegible] శ్రుతిర్నస్తుతిః- కింతూక్తఫలాకారేవిశ్వాభిన్నవిరాడుపాసన, ముకారేతైజసాభిన్నహిరణ్యగర్భోపాసనం, చవివక్షితమిత్యాహుః తన్మతేమనశ్శబ్దేనాణ్డపరిణామస్స్వప్నా [illegible] తఇతివక్తుంస్వప్నాత్మకఇత్యాదివిశేషణానీతిబోధ్యం. దీపికాయాంతుమాత్రాద్వయస్యమిళితస్యోపాసనం, మనసిసమ్పత్తిశ్చ-మనసాఏకాగ్రతయాచిన్తన, మితిచవ్యాఖ్యాతం. ౪

రం.— (అథయదిద్విమాత్రేణేతి) ద్విమాత్రేణాపరబ్రహ్మవాచకేనప్రణవేనయస్యమనస్యపరబ్రహ్మధ్యానంసమ్పద్యతే- సఃఅన్తరిక్షాశ్రితం-సోమలోకంద్విమాత్రోపాసకఃపుమాన్యజుర్మన్త్రైరున్నీయతే అత్రాన్తరిక్షసోమలోకశబ్దఃఉర్ధ్వమాత్రోపలక్షక ఆముష్మికమాత్రపరఇతీక్షతికర్మాధికరణభాష్యేసమర్థితం. అముష్మిన్నైశ్వర్యమనుభూయతత్పుణ్యావసానేపునరావర్తతే ౪

శం.— యఃపునరేతమోఙ్కారం త్రిమాత్రేణ- త్రిమాత్రావిషయవిజ్ఞానవిశిష్టేనోమిత్యేతేనైవాక్షరేణప్రతీకేనపరం - సూర్యాన్తర్గతంపురుషమభిధ్యాయీత- తేనాభిధ్యానేన. ప్రతీకత్వేనత్వాలమ్బనత్వంప్రకృతమోఙ్కారస్య- పరంచాపరంచబ్రహ్మేతిఅభేదశ్రుతేః ఓఙ్కారమితిచద్వితీయానేకశః శ్రుతాబాధ్యేతాన్యథా. యద్యపితృతీయాభిధానత్వేనకరణత్వముపపద్యతే- తథాపిప్రకృతానురోధాత్త్రిమాత్రంపరంపురుషమితిద్వితీయైవపరిణేయా- త్యజేదేకంకులస్యార్థఇతిన్యాయేన. సః- తృతీయమాత్రారూపస్తేజసిసూర్యేసమ్పన్నోభవతిధ్యాయమానః మృతోపిసూర్యాత్సోమలోకాదివన్నపునరావర్తతే- కిన్తుసూర్యసమ్పన్నమాత్రఏవ- యథాపాదోదరః- సర్పస్త్వచావినిర్ముచ్యతే - జీర్ణత్వగ్వినిర్ముక్తఃసపునర్నవోభవతి. ఏవంహవై - ఏషయథాదృష్టాన్తః సఃపాప్మనా - సర్పత్వక్స్థానీయేనాశుద్ధిరూపేణవినిర్ముక్తఃసామభిస్తృతీయమాత్రారూపైరూర్ధ్వమున్నీయతేబ్రహ్మలోకం- హిరణ్యగర్భస్యబ్రహ్మణోలోకంసత్యాఖ్యం. సహిరణ్యగర్భస్స [illegible] భూతః - సహ్యన్తరాత్మాలిఙ్గరూపేణసర్వభూతానాం- తస్మిన్లిఙ్గాత్మనిసంహతాస్సర్వేజీవాః తస్మాత్సజీవఘనః. సః- విద్వాంస్త్రిమాత్రోఙ్కారాభిజ్ఞఃఏతస్మాజ్జీవఘనాత్- హిరణ్యగర్భాత్పరాత్పరంపరమాత్మాఖ్యంపురుషమీక్షతేపురిశయం- సర్వశరీరానుప్రవిష్టం పశ్యతిధ్యాయమానః. తదేతావస్మిన్యథోక్తార్థప్రకాశకౌమన్త్రౌభవతః. ౫

ఆ.— ఏవమోఙ్కారంస్తుత్వాతదుపాసనంపరబ్రహ్మవిషయంవిధత్తే (యఃపునరితి) (విజ్ఞానవిశిష్టేనేతి) విజ్ఞానవిషయీకృతేనేత్యర్థః. మాత్రాత్రయాత్మకజ్ఞానేనేతియావత్ పూర్వవదత్రాపిత్రిమాత్రేణేత్యత్రతృతీయామాత్రామకారఉచ్యతఇతిభ్రమంవారయతి ఓమిత్యేతేనైవాక్షరేణేత్యుక్తం. పూర్వత్రతత్తన్మాత్రాప్రధానఓఙ్కారఏవోచ్యతఇతిమతేఇహాప్యేవంవిశేషణమనుపపన్నం-పూర్వత్రాప్యోఙ్కారస్యైవోక్తత్వాదితితన్మతమనుపపన్నమివభాతీతి త్రిమాత్రేణేతితృతీయాశ్రవణాదోఙ్కారోనప్రతీకం- తథాసతివిషయత్వేనకర్మతయాద్వితీయాస్యాత్. కిన్త్వభిధ్యానకత్వేనకరణత్వమేవతృతీయాబలాదితిభ్రమంవారయతి (ప్రతీకేనేతి) తస్యకర్మత్వేపికారకత్వేనాభిధ్యానక్రియానిర్వర్తకత్వేనహేతుత్వాత్తన్మాత్రవివక్షయాతృతీయోపపద్యతఇత్యర్థః. ఏవంవ్యాఖ్యానేహేతుమాహ (ప్రతీకత్వేనేతి) (అభేదేతి) ప్రతీకత్వేహ్యధిష్ఠానాధ్యస్యమానయోస్తాదాత్మ్యారోపాదభేదశ్రవణముపపద్యతే- కరణత్వేతునతదుపపద్యతఇత్యర్థః (అనేకశఇతి) *ఓఙ్కారమభిధ్యాయీత *సయద్యేకమాత్రమభిధ్యాయీతేతిద్వివారశ్రుతేరిత్యర్థః. అన్యథేత్యస్యబాధ్యేతేత్యనేనాన్వయః *అథయదిద్విమాత్రేణ *యఃపునరేతంత్రిమాత్రేణేతిచతృతీయాపిద్వివారంశ్రుతా- హేతుత్వాపేక్షయాకరణత్వేనస్వరసాచ - కారకవిభక్తిత్వాత్. తతస్తస్యాఅపిబాధోనయుక్తఇతిశఙ్కతే (యద్యపీతి) ద్వితీయాద్వయస్యాపికర్మత్వేస్వారస్యాదుపక్రమస్థత్వాచ్చతస్యైవప్రాబల్యమిత్యాహ (తథాపీతి) (ప్రకృతేతి) ప్రక్రమానురోధాదిత్యర్థః. కించద్వితీయాద్వయయుక్తాభేదశ్రుతిః, *ఏతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతి *ఆయతనేనైవాన్వేతీత్యాలమ్బనవాచ్యాయతనశ్రుతిద్వయం, చేతిబహుశ్రుత్యనురోధేనతృతీయాద్వయంత్యాజ్యమిత్యాహ (త్యజేదేకమితి) (తృతీయమాత్రారూపఇతి) యద్యపిమాత్రాత్రయధ్యానాన్మాత్రాత్రయరూపత్వమేవతస్య- తథాపితృతీయమాత్రాయాఏవేహాసాధారణ్యాత్తత్త్వాభిధానస్యనిర్దేశఇతిబోధ్యం తృతీయమాత్రారూపఇతిసప్తమ్యన్తపాఠేతత్సూర్యవిశేషణం- మకారస్యాదిత్యాత్మకత్వాదితి. హిరణ్యగర్భస్యజీవఘనత్వమనాగతాపేక్షణన్యాయేనోపపాదయతి (సహిరణ్యగర్భఇతి)

తిస్రో మాత్రా మృత్యుమత్యః ప్రయుక్తా అన్యోన్యసక్తా అనవిప్రయుక్తాః।
క్రియాసు బాహ్యాభ్యన్తరమధ్యమాసు సమ్యక్ప్రయుక్తాసు న కమ్పతే జ్ఞః॥ ౬

ఋగ్భిరేతం యజుర్భిరన్తరిక్షం స సామభిర్యత్తత్కవయో వేదయన్తే।
తమోఙ్కారేణైవాయతనేనాన్వేతి విద్వాన్ యత్తచ్ఛాన్తమజరమమృతమభయం పరం చేతి॥ ౭

ఇతి పఞ్చమః ప్రశ్నః.

లిఙ్గరూపేణేతి- సమష్టిలిఙ్గరూపేణేత్యర్థః (తస్మిన్నితి) సమష్టిలిఙ్గాత్మకే హిరణ్యగర్భే వ్యష్టిలిఙ్గాభిమానినస్సర్వే జీవాః గోత్వసామాన్యే ఖణ్డముణ్డాదయ ఇవ సంహతా ఇత్యర్థః ఇదానీం వాక్యం యోజయతి (స విద్వానితి) స విద్వానిదానీం ధ్యాయమానః పశ్చాద్బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తః తత్ర బ్రహ్మలోకే స్థావరజఙ్గమేభ్యః పరాజ్జీవఘనాత్పరం పురుషం పశ్యతి- తతో ముక్తో భవతీత్యన్వయః ౫

రం — (యః పునరేతమితి) యస్త్వేకమాత్రద్విమాత్రత్వదశాయామర్వాచీనఫలసాధనేనైతేనైవాక్షరేణ పరమాత్మానమభిధ్యాయతి- ఆభిముఖ్యేన ధ్యాయతి. నిరన్తరం ధ్యాయతీత్యర్థః. స ఉపాసకస్తేజోమణ్డలే సూర్యే సమ్పన్నస్సన్ ఉదరమేవ పాదో యస్య సః పాదోదరః - సర్ప ఇతి యావత్. యథా సర్పో జీర్ణత్వచా వినిర్ముక్తో భవతి- ఏవం పాప్మనా వినిర్ముక్తస్సన్ భగవల్లోకం - వైకుణ్ఠం సామభిః - గీతిప్రధానైర్మన్త్రైరున్నీయతే అత్ర వ్యాసార్యైస్స పాప్మనా వినిర్ముక్త ఇతి తచ్ఛబ్దశ్రవణాత్ సామభిరిత్యేకపద్యమాశ్రిత్య సామగానసహితైరితి వా సాన్త్వవచనసహితైః పురుషైరితి వా ఉర్ధ్వ ఇతీక్షతికర్మాధికరణే వ్యాఖ్యాతం (స ఏతస్మాదితి) కర్మనిమిత్తదేహేన ఏవ జీవఘనశబ్దార్థతయా ఈక్షతికర్మాధికరణభాష్యే వర్ణితత్వాజ్జీవఘనశబ్దేన సంసారమణ్డలముచ్యతే *మూర్తో ఘన ఇతి కాఠిన్యశబ్దితమూర్తౌ ఘనశబ్దస్య స్మరణాత్ దేహద్వారత్వాదాత్మని కాఠిన్యస్య ఘనశబ్దో దేహపరఏవ తస్మాత్పరః- పరిశుద్ధాత్మా తస్మాదపి పరభూతం పురిశయం- *పూః ప్రాణినస్సర్వగుహాశయస్యేతి సర్వేషు ప్రాణిష్వన్తరాత్మతయా శయానం *భగవానితి శబ్దోఽయం తథా పురుష ఇత్యపి। నిరుపాధీ చ వర్తేతే వాసుదేవే సనాతన ఇతి నిరుపాధికపురుషశబ్దవాచ్యం భగవన్తం వాసుదేవమీక్షత ఇత్యర్థః. అత ఏవ స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకమితి బ్రహ్మలోకశబ్దస్య పద్మలోకపరత్వశఙ్కా వ్యుదస్తా - తద్గతానాం పరవాసుదేవేక్షణాసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. (తదేతావితి) తత్ - ఓఙ్కారధ్యానమధికృత్య వక్ష్యమాణశ్లోకౌ ప్రసృతావిత్యర్థః ౫

శం — తిస్రః- త్రిసఙ్ఖ్యాకాః అకారఉకారమకారాఖ్యాః ఓఙ్కారస్య మాత్రాః- మృత్యుర్యాసాం విద్యతే- తాః మృత్యుమత్యః. మృత్యుగోచరాదనతిక్రాన్తాః మృత్యుగోచరా ఏవేత్యర్థః తా ఆత్మనో ధ్యానక్రియాసు ప్రయుక్తాః. కించ- అన్యోన్యసక్తాః- ఇతరేతరసమ్బద్ధాః. అనవిప్రయుక్తాః- విశేషేణైకైకవిషయ ఏవ ప్రయుక్తాః. తథా- నవిప్రయుక్తాః- అవిప్రయుక్తాః. నావిప్రయుక్తాః- అనవిప్రయుక్తాః. కిం తర్హి విశేషేణైకస్మిన్ధ్యానకాలే తిసృష్వాసు క్రియాసు బాహ్యాభ్యన్తరమధ్యమాసు- జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తస్థానపురుషాభిధ్యానలక్షణాసు యోగక్రియాసు సమ్యక్ప్రయుక్తాసు- సమ్యగ్ధ్యానకాలే ప్రయోజితాసు న కమ్పతే- న చలతే జ్ఞః జ్ఞః - యోగీ యథోక్తవిభాగజ్ఞ ఓఙ్కారస్యేత్యర్థః. న తస్యైవంవిదశ్చలనముపపద్యతే- యస్మాజ్జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తపురుషాః సహ స్థానైర్మాత్రాత్రయరూపేణౌఙ్కారాత్మరూపేణ దృష్టాః- స హ్యేవంవిద్వాన్ సర్వాత్మభూత ఓఙ్కారమయః కుతో వా చలేత్కస్మిన్వా. ౬

అ — *యః పునరేతమిత్యాదినోక్తార్థే ఆద్యం మన్త్రం యోజయతి (తిస్ర ఇతి) (మృత్యుగోచరా ఇతి) ప్రత్యేకం బ్రహ్మదృష్టించ వినా తదుపాసకానాం మృత్యుర్న్యనతిక్రమణీయ ఇత్యర్థః బ్రహ్మవ్యాప్త్యా సంశ్లిష్టత్వేన చ సంభూయ చ ప్రయుక్తాశ్చేన్నాయం దోష ఇత్యాహ (కిం చేతి). (జాగ్రదితి) జాగ్రత్పురుషో వైశ్వానరాభిన్నో విశ్వః- తత్స్థానం స్థూలం శరీరం జాగరితం చ. స్వప్నపురుషస్తు హిరణ్యగర్భాభిన్నస్తైజసః- తత్స్థానం లిఙ్గశరీరం స్వప్నశ్చ సుషుప్తావీశ్వరాత్మా ప్రాజ్ఞః- తత్స్థానమవ్యాకృతం సుషుప్తిశ్చ. తేషామకారాదితాదాత్మ్యేన యదభిధ్యానం- తత్తత్స్వాత్మలక్షణాసు యోగక్రియాసు ప్రయుక్తాస్వన్యోన్యసక్తా అనవిప్రయుక్తాస్తిస్రో మాత్రాః ప్రయుక్తాశ్చేత్ - న కమ్పత ఇత్యన్వయః. అనేన సర్వాత్మకే పరబ్రహ్మణీశ్వరే ఓఙ్కారాభేదేన ధ్యానముక్తం (యథోక్తేతి) తిస్రో మాత్రా ఇతి శ్లోకోక్తవిభాగజ్ఞ ఇత్యర్థః. (కుతో వేతి) చలనం- విక్షేపః స్వస్య సర్వాత్మత్వేన స్వవ్యతిరిక్తాభావాచ్చలనం న సమ్భవతీతి కుతో హేతోః కస్మిన్వా విషయే చలేదిత్యర్థః ౬

రం.— (తిస్రో మాత్రా ఇతి) అవిప్రయుక్తా న భవన్తీత్యనవిప్రయుక్తాః. అత్యన్తద్రుతోచ్చారణేన అన్యోన్యసక్తతయా- అతివిప్రకృష్టకాలతయా అత్యన్తవిప్రయుక్తతయా వా ప్రయుక్తాస్తిస్రో మాత్రాః మృత్యుమత్యః- మృత్యుప్రదాః. అనర్థావహా ఇతి యావత్. మృత్యుమత్య ఇతి పాఠేఽప్యేష ఏవార్థః యజ్ఞాదికా బాహ్యాః క్రియాః అన్తరాః- మానసక్రియాః. మధ్యమాః- వాచికజపరూపాః. ఆసు క్రియాసు తిసృషు మాత్రాసు సమ్యక్- అత్యన్తసంయోగవియోగమన్తరేణ ప్రయుక్తాసు సతీషు జ్ఞః తస్య యోగాభిజ్ఞః. పుమాన్న కమ్పతే- ఫలాన్న చ్యవత ఇత్యర్థః. ౬

శం.— సర్వార్థసఙ్గ్రహార్థో ద్వితీయో మన్త్రః- ఋగ్భిరేతం- లోకం మనుష్యోపలక్షితం, యజుర్భిరన్తరిక్షం - సోమాధిష్ఠితం, సామభిర్యత్తద్బ్రహ్మలోకమితి తృతీయం కవయః- మేధావినః. విద్యావన్త ఏవ- నావిద్వాంసో వేదయన్తే- తం, త్రివిధలోకమోఙ్కారేణ సాధనేనాపరబ్రహ్మ-

లక్షణమన్వేతి- అనుగచ్ఛతివిద్వాన్. తేనైవాఙ్కారేణయత్తత్పరంబ్రహ్మాక్షరంసత్యంపురుషాఖ్యంశాన్తం-విముక్తం జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాదివిశేషసర్వప్రపఞ్చవివర్జితం. అతఏవాజరం- జరావర్జితం. అమృతం-మృత్యువర్జితం ఏవం యస్మాజ్జరావిక్రియాదిరహితం-అతోఽభయం. యస్మాదేవాభయం- తస్మాత్పరం- నిరతిశయం. తదప్యోఙ్కారేణాయతనేన- గమనసాధనేనాన్వేతీత్యర్థః ఇతిశబ్దోవాక్యపరిసమాప్త్యర్థః ౭

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రశ్నభాష్యమ్

ఆ — అపరబ్రహ్మప్రాప్త్యర్థంయఓఙ్కారఃప్రయుక్తః- తేనైవ- నపృథక్ప్రయుక్తేన- పరమపిప్రైతి- బ్రహ్మలోకేఉత్పన్ననిర్విశేషబ్రహ్మసాక్షాత్కారేణ - ఉక్తస్యోఙ్కారస్యక్రమముక్తిఫలత్వాదిత్యాహ (తేనైవేతి) యేనాపరమన్వేతి - తేనైవపరమప్యన్వేతీత్యేవకారార్థః తదప్యోఙ్కారేణేత్యాయతనవిశేషణార్థంపునరోఙ్కారగ్రహణమితినపునరుక్తిరితిబోధ్యమ్ ౭

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం పఞ్చమప్రశ్నభాష్యటీకా

రం — (ఋగ్భిరేతమితి) సఃవిద్వాన్ ఋగ్భిఃఏతం లోకం, యజుర్భిరన్తరిక్షం,- సామభిర్యత్తత్కవయోవేదయన్తే-కవయః-క్రాన్తదర్శినః * తద్విష్ణోఃపరమంపదంసదాపశ్యన్తి సూరయఇత్యుక్తరీత్యాసూరయోయంలోకంపశ్యన్తి- తం, ఓఙ్కారేణైవమార్గేణాన్వేతి. గత్వాచశాన్తం- ఊర్మిషట్కరహితంఅజరం-జరామరణశూన్యంఅభయం-అకుతోభయంపరం-సర్వకారణత్వేనసర్వోత్కృష్టంబ్రహ్మచప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౭

రం.— అస్యసన్దర్భస్యపరమాత్మపరత్వం * ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్సఇతిసూత్రకారైఃప్రత్యపాది త[illegible] భాష్యేఇత్థముక్తః-*అథర్వణికానాంసత్యకామప్రశ్నేఽభిధీయతే * యఃపునరేతంత్రిమాత్రేణోమిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరమపురుషమభిధ్యాయీతసతేజసిసూర్యేసమ్పన్నో యథాపాదోదరస్త్వచావినిర్ముచ్యతేఏవంహైవసపాప్మనావినిర్ముక్తస్ససామభిరున్నీయతేబ్రహ్మలోకంసఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురిశయంపురుషమీక్షతఇతి అత్రధ్యాయతీక్షతిశబ్దావేకవిషయౌ- ధ్యానఫలత్వాదీక్షణస్య,*యథాక్రతురస్మిల్లోకేపురుషఇతిన్యాయేనధ్యానవిషయస్యైవప్రాప్యత్వాత్పరమపురుషమిత్యుభయత్రకర్మభూతస్యార్థస్యప్రత్యభిజ్ఞానాచ్చ. తత్రసంశయ్యతే - కిమిహ [illegible] రూపోఽణ్డాధిపతిశ్చతుర్ముఖః- ఉతసర్వేశ్వరఃపురుషోత్తమఇతి కింయుక్తం. సమష్టిక్షేత్రజ్ఞఇతి కుతః *సయోహవైతద్భగవన్మనుష్యేషుప్రాయణాన్తమోఙ్కారమభిధ్యాయీతకతమంవావసతేనలోకంజయతీతిప్రక్రమ్యైకమాత్రంప్రణవముపాసీనస్య మనుష్యలోకప్రాప్తిమభిధాయద్విమాత్రముపాసీనస్యాన్తరిక్షలోకప్రాప్తిమభిధాయత్రిమాత్రముపాసీనస్యప్రాప్యతయాఽభిధీయమానో బ్రహ్మలోకోఽన్తరిక్షాత్పరోజీవసమష్టిరూపస్యచతుర్ముఖస్యలోకఇతివిజ్ఞాయతే. తద్గతేనవీక్ష్యమాణస్తల్లోకాధిపశ్చతుర్ముఖఏవ *ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరమితిచదేహేన్ద్రియాదిభ్యఃపరాద్దేహేన్ద్రియాదిభిన్నస్వఘనీభూతాజ్జీవవ్యష్టిపురుషాద్బ్రహ్మలోకవాసినస్సమష్టిపురుషస్యచతుర్ముఖస్యపరత్వేనోపపద్యతే. అతోఽత్రనిర్దిశ్యమానఃపరఃపురుషస్సమష్టిపురుషశ్చతుర్ముఖఏవ ఏవంచతుర్ముఖత్వేనిశ్చితేఅజరత్వాదయోయథాకథంచిన్నేయాఇతిప్రాప్తేప్రచక్ష్మహే *ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్సఇతి. ఈక్షతికర్మపరమాత్మా కుతః వ్యపదేశాత్. వ్యపదిశ్యతేహీక్షతికర్మపరమాత్మత్వేన. తథాహీక్షతికర్మవిషయతయోదాహృతేశ్లోకే *తమోఙ్కారేణైవాయతనేనాన్వేతివిద్వాన్యత్తచ్ఛాన్తమజరమభయమమృతంపరంచేతిపరంశాన్తమజరమభయమమృతమితిపరమాత్మనఏవైతద్రూపం-*ఏతదభయమేతదమృతమేతద్బ్రహ్మేత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః *ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరమితిచపరమాత్మనఏవవ్యపదేశః - నచతుర్ముఖస్య - తస్యాపిజీవఘనశబ్దగృహీతత్వాత్ యస్యహికర్మనిమిత్తందేహిత్వం- సజీవఘనఇత్యుచ్యతే చతుర్ముఖస్యాపితచ్ఛ్రూయతే *యోబ్రహ్మాణంవిదధాతిపూర్వమిత్యాదౌ. యత్పునరుక్తమన్తరిక్షలోకస్యోపరినిర్దిశ్యమానో బ్రహ్మలోకశ్చతుర్ముఖలోకఇతిప్రతీయతఇతితత్రస్థశ్చతుర్ముఖఇతి- తదయుక్తం- యత్తచ్ఛాన్తమజరమభయమిత్యాదినాఈక్షతికర్మణఃపరమాత్మత్వేనిశ్చితేసతీక్షితుఃస్థానతయానిర్దిష్టోబ్రహ్మలోకోనక్షయిష్ణుశ్చతుర్ముఖలోకోభవితుమర్హతి. కించ-*యథాపాదోదరస్త్వచావినిర్ముచ్యతేఏవంహైవసపాప్మనావినిర్ముక్తస్ససామభిరున్నీయతేబ్రహ్మలోకమితిసర్వపాపవినిర్ముక్తస్యప్రాప్యతయోచ్యమానంనచతుర్ముఖస్థానం. అతఏవచోదాహరణశ్లోకేఇమమేవబ్రహ్మలోకమధికృత్యశ్రూయతే*యత్తత్కవయోవేదయన్తఇతి. కవయః-సూరయః. సూరిభిర్దృశ్యంచవైష్ణవంపదమేవ- *తద్విష్ణోఃపరమంపదంసదాపశ్యన్తిసూరయఇత్యేవమాదిభ్యః. నచాన్తరిక్షాత్పరశ్చతుర్ముఖలోకః- మధ్యేస్వర్గలోకాదీనాంసద్భావాత్. అతః *ఏతద్వైసత్యకామపరంచాపరంచబ్రహ్మయదోఙ్కారస్తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతీతిప్రతివచనేయదపరంకార్యంబ్రహ్మనిర్దిష్టం- తద్ధిహికాముష్మికత్వేనద్విధావిభజ్య- ఏకమాత్రంప్రణవముపాసీనానామైహికంమనుష్యలోకావాప్తిరూపంఫలమభిధాయద్విమాత్రముపాసీనానామాముష్మికమన్తరిక్షశబ్దోపలక్షితంఫలంచాభిధాయ - త్రిమాత్రేణపరబ్రహ్మవాచినాప్రణవేనపరమపురుషంధ్యాయతాంపరమేవబ్రహ్మప్రాప్యతయోపదిశతీతిసర్వంసమఞ్జసం. అతఈక్షతికర్మపరమాత్మేతి. ....

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రశ్నభాష్యమ్.

ప్రశ్నోపనిషత్.

షష్ఠః ప్రశ్నః.

హరిః ఓమ్॥ అథ హైనం సుకేశా భారద్వాజః పప్రచ్ఛ భగవన్ హిరణ్యనాభః కౌసల్యో రాజపుత్రో మాముపేత్యైతం ప్రశ్నమపృచ్ఛత । షోడశకలం భారద్వాజ పురుషం వేత్థ తమహం కుమారమబ్రువం నాహమిమం వేద యద్యహమిమమవేదిషం కథం తే నావక్ష్యమితి సమూలో వా ఏష పరిశుష్యతి యోఽనృతమభివదతి తస్మాన్నార్హామ్యనృతం వక్తుం స తూష్ణీం రథమారుహ్య ప్రవవ్రాజ। తం త్వా పృచ్ఛామి క్వాసౌ పురుష ఇతి॥ ౧

శం — (అథ హైనం సుకేశా భారద్వాజః పప్రచ్ఛ) సమస్తం జగత్కార్యకారణలక్షణం సహ విజ్ఞానాత్మనా పరస్మిన్నక్షరే సుషుప్తికాలే సమ్ప్రతిష్ఠత ఇత్యుక్తం సామర్థ్యాత్ప్రలయేఽపి తస్మిన్నేవాక్షరే సంప్రతిష్ఠతే జగత్- తత ఏవోత్పద్యత ఇతి సిద్ధం భవతి. నహ్యకారణే కార్యస్య సంప్రతిష్ఠానముపపద్యతే ఉక్తంచ *ఆత్మన ఏష ప్రాణో జాయత ఇతి జగతశ్చ యన్మూలం- తత్పరిజ్ఞానాత్పరం శ్రేయ ఇతి సర్వోపనిషదాం నిశ్చితోఽర్థః అనన్తరం చోక్తం *స సర్వజ్ఞస్సర్వో భవతీతి. వక్తవ్యం చ క్వ తర్హి తదక్షరం సత్యం పురుషాఖ్యం విజ్ఞేయమితి- తదర్థోఽయం ప్రశ్న ఆరభ్యతే వృత్తాన్వాఖ్యానంచ విజ్ఞానస్య దుర్లభత్వఖ్యాపనేన తల్లబ్ధ్యర్థం ముముక్షూణాం యత్నవిశేషోత్పాదనార్థం హే భగవన్ హిరణ్యనాభో నామతః - కోసలాయాం భవః కౌసల్యో రాజపుత్రః- జాతితః క్షత్రియో మాముపేత్య- ఉపగమ్య ఏతం- ఉచ్యమానం ప్రశ్నమపృచ్ఛత షోడశకలం - షోడశసఙ్ఖ్యాకాః కలాః - అవయవా ఇవాత్మన్యవిద్యాధ్యారోపితరూపాః యస్మిన్పురుషే - సోఽయం షోడశకలః. తం షోడశకలం హే భారద్వాజ పురుషం వేత్థ తమహం రాజపుత్రం కుమారం పృష్టవన్తమబ్రువం- ఉక్తవానస్మి నాహమిమం వేద- యం త్వం పృచ్ఛసీతి ఏవముక్తవత్యపి మయ్యజ్ఞానమసంభావయన్తం తమజ్ఞానే కారణమవాదిషం- యది కథంచిదహమిమం- త్వయా పృష్టం పురుషమవేదిషం- విదితవానస్మి. కథమత్యన్తశిష్యగుణవతేఽర్థినే తే- తుభ్యం నావక్ష్యం- నోక్తవానస్మి న బ్రూయామిత్యర్థః భూయోఽప్యప్రత్యయమివాలక్ష్య ప్రత్యాయయితుమబ్రువం- సమూలః- సహ మూలేన వై ఏషః- అన్యథా సన్తమాత్మానమన్యథా కుర్వన్ననృతం- అయథాభూతార్థమభివదతి యః- స పరిశుష్యతి- శోషముపైతి. ఇహలోకపరలోకాభ్యాం విచ్ఛిద్యతే. వినశ్యతి. యత ఏవం జానే- తస్మాన్నార్హామ్యహమనృతం వక్తుమూఢవత్. సః- రాజపుత్రః ఏవం ప్రత్యాయితస్తూష్ణీం వ్రీడితో రథమారుహ్య ప్రవవ్రాజ - ప్రగతవాన్ యథాగతమేవ. అతో న్యాయత ఉపసన్నాయ యోగ్యాయ జానతా విద్యా వక్తవ్యైవ అనృతం చ న వక్తవ్యం సర్వాస్వప్యవస్థాస్విత్యేతత్సిద్ధం భవతి తం పురుషం త్వా- త్వాం పృచ్ఛామి మమ హృది విజ్ఞేయత్వేన శల్యమివ మే హృది స్థితం- క్వాసౌ వర్తతే విజ్ఞేయః పురుష ఇతి. ౧

ఆ — *గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠాః కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చేతి మన్త్రే కర్మభిస్సహ షోడశకలానాం పరస్మిన్ లయముక్త్వా *యథా నద్యః స్యన్దమానా ఇతి మన్త్రేణ దృష్టాన్తోక్తిద్వారా పరప్రాప్తిరుక్తా తన్మన్త్రయోస్విస్తరాభిధానార్థం షష్ఠం ప్రశ్నమారభతే(అథ హైనమితి)తస్య పూర్వేణ సఙ్గతిముక్త్వార్థానువాదపూర్వకమాహ (సమస్తమిత్యాదినా) అక్షరస్య కారణత్వసిద్ధ్యర్థం ప్రలయేఽపి తస్మిన్నేవ లయమాహ (సామర్థ్యాదితి) లయాధారత్వేన కారణత్వమాహ (తత ఇతి) తదుక్తేః ప్రయోజనమాహ (జగత ఇతి) యద్యప్యద్వితీయాత్మజ్ఞానాన్ముక్తిః- న కారణజ్ఞానాత్ తథాపి తస్య కారణత్వే తద్వ్యతిరేకేణ కార్యాభావాత్తదద్వితీయత్వజ్ఞానం సిద్ధ్యతీతి తాదృశాత్మజ్ఞానాత్పరం శ్రేయ ఇతి * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవ *స ఏతమేవ పురుషం బ్రహ్మ తతమమపశ్యత్ *ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ *స ఏతేన ప్రజ్ఞేనాత్మనా అమృతస్సమభవత్ *సదేవ సౌమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమిత్యుపక్రమ్య *ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద *అథ సమ్పత్స్యే *తమేవైకం జానథ *అమృతస్యైష సేతుః *అహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవదిత్యాదిషు నిశ్చితమిత్యర్థః ఇహ ఏతాదృగాత్మజ్ఞానాదేవ సర్వాత్మభావః శ్రేయ ఉక్త ఇత్యాహ (అనన్తరమితి) వృత్తమనూద్య వర్తిష్యమాణమాహ (వక్తవ్యమితి) (తదర్థోఽయమితి) తస్య శరీరాన్తస్స్థత్వోక్తిద్వారా తస్య ప్రత్యగాత్మత్వజ్ఞానార్థమిత్యర్థః. (ప్రశ్నమితి) ప్రష్టవ్యమిత్యర్థః. (అజ్ఞానే కారణమితి) అజ్ఞానసమ్భావనాయాం కారణమిత్యర్థః. (అప్రత్యయమితి) అవిశ్వాసమిత్యర్థః. (అన్యథా సన్తమితి) జ్ఞానినం సన్తం. అన్యథా కుర్వన్ - అజ్ఞానినం కుర్వన్. ఆరోపయన్నిత్యర్థః. కథం తే నావక్ష్యమిత్యనేన సూచితమర్థమాహ (అత ఇతి) సమూలో వా ఇత్యనేన సూచితమాహ (అనృతం చేతి) స్వరూపేణ శల్యత్వాభావాదాహ (విజ్ఞేయత్వేనేతి) యావజ్జిజ్ఞాసితం న జ్ఞాయతే- తావత్తద్ధృది శల్యవద్భాసత ఇతి శల్యమివేత్యుక్తం. ౧

రం.— (అథ హైనం సుకేశేత్యాది) హే భగవన్- హిరణ్యనాభనామా కోసలదేశాధిపతీ రాజపుత్రో మత్సమీపమాగత్య ఇమం ప్రశ్నం- వక్ష్యమాణం కృతవాన్. హే భారద్వాజేతి మాం సంబోధ్య - ప్రాణాద్యా నామాన్తాః షోడశకలాః యస్య స షోడశకలః. తం పురుషం జానాసి కిమితి ఇత్యర్థః. తం రాజకుమారమహమేవముక్తవాన్ త్వదుక్తం పురుషమహం న జానామి- యద్యహం జానీయాం- కేన హేతునా తే- రాజకుమారాయ యోగ్యాయ శిష్యాయ న కథయిష్యామీతి. యోఽనృతం బ్రూతే- సః మూలేన సహ సర్వతః శుష్యతి- శ్రేయో హేతుభూతం పుణ్యం సర్వమేవ నశ్యతీత్యర్థః. అతో మమ తత్త్వయాఽనృతకథనం న కార్యమితి భావః. ప్రవవ్రాజ- ప్రకర్షేణ గతః. అనేన స్వల్పలజ్జా సూచితా. రథేన ప్రవవ్రాజేత్యనేన తస్య ప్రశ్న

తస్మై స హోవాచ। ఇహైవాన్తశ్శరీరే సోమ్య స పురుషో యస్మిన్నేతాః షోడశకలాః ప్రభవన్తీతి॥ ౨
స ఈక్షాంచక్రే। కస్మిన్నహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి॥ ౩

త్వం సూచితం. తమేవ షోడశకలం పురుషం పృచ్ఛామి త్వాం క్వాసావితి- క్వ ప్రదేశే తిష్ఠతీత్యర్థః. అత్రాధారభూతదేశప్రశ్నద్వారా జీవో వా పరమాత్మా వేతి నిర్ణయార్థోఽయం ప్రశ్న ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— తస్మై స హోవాచ- ఇహైవాన్తశ్శరీరే- హృదయపుణ్డరీకాకాశమధ్యే హే సోమ్య స పురుషః - న దేశాన్తరే విజ్ఞేయః. యస్మిన్నేతాః-ఉచ్యమానాష్షోడశకలాః-ప్రాణాద్యాః ప్రభవన్తి-ఉత్పద్యన్త ఇతి షోడశకలాభిరుపాధిభూతాభిః సకల ఇవ నిష్కలః పురుషో లక్ష్యతేఽవిద్యయేతి. ౨

ఆ.— పురుషస్య షోడశకలత్వం న సాక్షాత్సావయవత్వేన - కిం తు కలాజనకత్వేన తదుపాధిమత్త్వాదితి వక్తుం యస్మిన్నేతా ఇతి వాక్యమితి తాత్పర్యమాహ (షోడశకలాభిరితి) ౨

రం.— (తస్మై స హేతి) ఇహైవాన్తశ్శరీరే సోమ్య స పురుషః యస్మిన్నేతాష్షోడశకలాః ప్రభవన్తి - ఇహైవాన్తశ్శరీరే - వర్తత ఇతి శేషః. అనేన శరీరపరిచ్ఛిన్నప్రదేశమాత్రాధారతోక్త్యా జీవ ఇత్యుక్తం భవతి నను జీవస్యైవ కథం షోడశకలత్వం షోడశకలాధారత్వం తత్ప్రష్టృత్వమోక్షపరమాత్మన్యేవ పుష్కలత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మిన్నితి) యస్మిన్ - పురుషే ఏతాః - వక్ష్యమాణాః ప్రాణాద్యా నామాన్తాష్షోడశకలాస్స్వసంసర్గప్రయుక్తసుఖదుఃఖాదిభోగాఖ్యముపకారం కర్తుం ప్రభవన్తి - సమర్థా భవన్తీత్యర్థః తతశ్చ షోడశకలాభోక్తృత్వమేవ షోడశకలత్వం తచ్చ జీవస్యైవేతి భావః ౨

శం.— తదుపాధికలాధ్యారోపాపనయనేన విద్యయా స పురుషః కేవలో దర్శయితవ్య ఇతి కలానాం తత్ప్రభవత్వముచ్యతే ప్రాణాదీనాం అత్యన్తనిర్విశేషే హ్యద్వయే శుద్ధతత్త్వే న శక్యోఽధ్యారోపమన్తరేణ ప్రతిపాద్యప్రతిపాదనాదివ్యవహారః కర్తుమితి కలానాం ప్రభవస్థిత్యప్యయా ఆరోప్యన్తే అవిద్యావిషయాః. చైతన్యావ్యతిరేకేణైవ హి కలా జాయమానాస్తిష్ఠన్త్యః ప్రలీయమానాశ్చ సర్వదా లక్ష్యన్తే. అత ఏవ భ్రాన్తాః కేచిదగ్నిసంయోగాద్ఘృతమివ ఘటాద్యాకారేణ చైతన్యమేవ ప్రతిక్షణం జాయతే నశ్యతీతి, తన్నిరోధే శూన్యమివ సర్వమిత్యపరే, ఘటాదివిషయం చైతన్యం చేతయితుర్నిత్యస్యాత్మనోఽనిత్యం జాయతే వినశ్యతీత్యపరే, చైతన్యం భూతధర్మ ఇతి లోకాయతికాః, అనపాయోపజనధర్మకచైతన్యమాత్మైవ నామరూపాద్యుపాధిధర్మైః ప్రత్యవభాసతే- "సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ" "ప్రజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ" "విజ్ఞానఘన ఏవ" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః స్వరూపావ్యభిచారిషు పదార్థేషు చైతన్యస్యావ్యభిచారాత్ యథా యథా యో యః పదార్థో విజ్ఞాయతే- తథా తథా జ్ఞాయమానత్వాదేవ తస్య తస్య చైతన్యస్యావ్యభిచారిత్వం వస్తు చ భవతి కిఞ్చిన్న జ్ఞాయత ఇతి, చానుపపన్నం-రూపం చ దృశ్యతే న చాస్తి చక్షురితివత్. వ్యభిచరతి తు జ్ఞానం జ్ఞేయం న వ్యభిచరతి కదాచిదపి- జ్ఞేయాభావేఽపి జ్ఞేయాన్తరే భావాజ్జ్ఞానస్య న హి జ్ఞానేఽసతి జ్ఞేయం నామ భవతి కస్యచిత్ సుషుప్తేఽదర్శనాజ్జ్ఞానస్యాపి సుషుప్తేఽభావాజ్జ్ఞేయవజ్జ్ఞానస్వరూపస్య వ్యభిచార ఇతి చేన్న - జ్ఞేయావభాసకస్య జ్ఞానస్యాలోకవత్ జ్ఞేయాభివ్యఞ్జకత్వాత్ స్వవ్యఙ్గ్యాభావే ఆలోకాభావానుపపత్తివత్ సుషుప్తే విజ్ఞానాభావానుపపత్తేః నహ్యన్ధకారే చక్షుషో రూపానుపలబ్ధౌ చక్షుషోఽభావశ్శక్యః కల్పయితుం వైనాశికేన. వైనాశికో జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావం కల్పయత్యేవేతి చేత్. యేన తదభావం కల్పయేత్ - తస్యాభావః కేన కల్ప్యత ఇతి వక్తవ్యం వైనాశికేన తదభావస్యాపి జ్ఞేయత్వాజ్జ్ఞానాభావే తదనుపపత్తేః. జ్ఞానస్య జ్ఞేయావ్యతిరిక్తత్వాజ్జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావ ఇతి చేన్న - అభావస్యాపి జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్. అభావోఽపి జ్ఞేయోఽభ్యుపగమ్యతే వైనాశికైర్నిత్యశ్చ - తదవ్యతిరిక్తం చేత్ జ్ఞానం నిత్యం కల్పితం స్యాత్. తదభావస్య చ జ్ఞానాత్మకత్వాదభావత్వం వాఙ్మాత్రమేవ - న పరమార్థతోఽభావత్వమనిత్యత్వం చ జ్ఞానస్య. న చ నిత్యస్య జ్ఞానస్యాభావనామమాత్రాధ్యారోపే కిఞ్చిన్నశ్ఛిన్నం అథాభావో జ్ఞేయోఽపి సన్ జ్ఞానవ్యతిరిక్త ఇతి చేత్ - న తర్హి జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావః. జ్ఞేయం జ్ఞానవ్యతిరిక్తం- న తు జ్ఞానం జ్ఞేయవ్యతిరిక్తమితి చేన్న - శబ్దమాత్రత్వాద్విశేషానుపపత్తేః జ్ఞేయజ్ఞానయోరేకత్వం చేదభ్యుపగమ్యతే - జ్ఞేయం జ్ఞానవ్యతిరిక్తం న జ్ఞేయవ్యతిరిక్తం జ్ఞానం జ్ఞేయవ్యతిరిక్తం నేతి తు శబ్దమాత్రమేవ- తద్వహ్నిరగ్నివ్యతిరిక్తోఽగ్నిర్న వహ్నివ్యతిరిక్త ఇతి యద్వదభ్యుపగమ్యం. జ్ఞేయవ్యతిరేకే తు జ్ఞానస్య- జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావానుపపత్తిస్సిద్ధా జ్ఞేయాభావేఽదర్శనాదభావో జ్ఞానస్యేతి చేన్న- సుషుప్తే జ్ఞప్త్యభ్యుపగమాత్. వైనాశికైరభ్యుపగమ్యతే హి సుషుప్తేఽపి విజ్ఞానాస్తిత్వం. తత్రాపి జ్ఞేయత్వమభ్యుపగమ్యతే జ్ఞానస్య స్వేనైవేతి చేన్న- భేదస్య సిద్ధత్వాత్. సిద్ధం హ్యభావవిజ్ఞేయవిషయస్య జ్ఞానస్యాభావజ్ఞేయవ్యతిరేకాత్ జ్ఞేయజ్ఞానయోరన్యత్వం. న హి తత్సిద్ధం మృతమివోజ్జీవయితుం పునరన్యథా కర్తుం శక్యతే వైనాశికశతైరపి జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వమేవేతి తదప్యన్యేన - తదప్యన్యేనేతి త్వత్పక్షేఽతిప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న - తద్విభాగోపపత్తేస్సర్వస్య. యదా హి సర్వం జ్ఞేయం కస్యచిత్ - తదా తద్వ్యతిరిక్తం జ్ఞానం జ్ఞానమేవేతి ద్వితీయో విభాగ ఏవాభ్యుపగమ్యతేఽవైనాశికైః - న తృతీయస్తద్విషయ ఇత్యనవస్థానుపపత్తిః. జ్ఞానస్య స్వేనైవావిజ్ఞేయత్వే సర్వజ్ఞత్వహానిరితి చేత్ - సోఽపి దోషస్తస్యైవాస్తు. కిం తన్నిబర్హణేనాస్మాకం. అనవస్థాదోషశ్చ- జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్. అవశ్యం హి వైనాశికానాం జ్ఞానం జ్ఞేయం. స్వాత్మనా చావిజ్ఞేయత్వే నానవస్థాఽనివార్యా. సమాన ఏవాయం దోష ఇతి చేన్న - జ్ఞానస్యైకత్వోపపత్తేః. సర్వదేశకాలపురుషాద్యవస్థమేకమేవ జ్ఞానం నామరూపాద్యనేకోపాధిభేదాత్ సవిత్రాదిజలాదిప్రతిబిమ్బవదనేకధావభాసత ఇతి నాసౌ దోషః. తథా చేహ

ఏముచ్యతే నను శ్రుతావిహైవాన్తశ్శరీరే పరిచ్ఛిన్నః కుణ్డబదరవత్పురుష ఇతి న- ప్రాణాదికలాకారణత్వాత్ నహి శరీరమాత్రపరిచ్ఛిన్నస్య ప్రాణస్య శ్రద్ధాదీనాం కలానాం కారణత్వం ప్రతిపత్తుం శక్నుయాత్ కలాకార్యత్వాచ్చ శరీరస్య నహి పురుషకార్యాణాం కలానాం కార్యం సచ్ఛరీరం కారణకారణం స్వస్య పురుషం కుణ్డబదరమివాభ్యన్తరం కుర్యాత్ బీజవృక్షాదివచ్చేత్ యథా బీజకార్యం వృక్షః తత్కార్యం చ ఫలం స్వకారణకారణం బీజమభ్యన్తరీకరోత్యామ్రాది- తద్వత్పురుషమభ్యన్తరీకుర్యాత్ శరీరం స్వకారణకారణమపీతి చేన్న- అన్యత్వాత్ సావయవత్వాచ్చ దృష్టాన్తే కారణబీజాద్వృక్షఫలసంవృతాన్యన్యాన్యేవ బీజాని- దార్ష్టాన్తికే తు స్వకారణకారణభూతః స ఏవ పురుషః శరీరేణాభ్యన్తరీకృతః శ్రూయతే బీజవృక్షాదీనాం సావయవత్వాచ్చ స్యాదాధారాధేయత్వం- నిరవయవశ్చ పురుషః- సావయవాః కలాః శరీరం చ ఏతేనాకాశస్యాపి శరీరాధారత్వమనుపపన్నం - కిముతాకాశకారణస్య పురుషస్య తస్మాదసమానో దృష్టాన్తః కిం దృష్టాన్తేన- వచనాత్ స్యాదితి చేన్న- వచనస్యాకారకత్వాత్ నహి వచనం వస్తునోఽన్యథాకరణే వ్యాప్రియతే కిం తర్హి యథాభూతార్థావద్యోతనే తస్మాదన్తశ్శరీర ఇత్యేతద్వచనమణ్డస్యాన్తర్వ్యోమేతివద్ద్రష్టవ్యం ఉపలబ్ధినిమిత్తత్వాచ్చ దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానాదిలిఙ్గైరన్తశ్శరీరే పరిచ్ఛిన్న ఇవ హ్యుపలభ్యతే చ- అత ఉచ్యతే *అన్తశ్శరీరే సోమ్య స పురుష ఇతి. న పునరాకాశకారణస్సన్ కుణ్డబదరవచ్ఛరీరపరిచ్ఛిన్న ఇతి మనసాపీచ్ఛతి వక్తుం మూఢోఽపి- కిముత ప్రమాణభూతా శ్రుతిః *యస్మిన్నేతాష్షోడశ కలాః ప్రభవన్తీత్యుక్తః పురుషవిశేషణార్థం కలానాం ప్రభవః స చాన్యార్థోఽపి శ్రుతః కేన క్రమేణ స్యాదిత్యత ఇదముచ్యతే, చేతనపూర్వికా చ సృష్టిరిత్యేవమర్థం, చ పురుషష్షోడశకలః పృష్టో యో భారద్వాజేన స ఈక్షాంచక్రే- ఈక్షణం- దర్శనం చక్రే- కృతవానిత్యర్థస్సృష్టిఫలక్రమాదివిషయం కథమితి ఉచ్యతే- కస్మిన్ కర్తృవిశేషే దేహాదుత్క్రాన్తే ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామ్యహమేవ వా - కస్మిన్వా శరీరే ప్రతిష్ఠితే ఽహం ప్రతిష్ఠాస్యామి - ప్రతిష్ఠితస్స్యామిత్యర్థః నన్వాత్మా అకర్తా- ప్రధానం కర్తృ అతః పురుషార్థం ప్రయోజనమురరీకృత్య ప్రధానం ప్రవర్తతే మహదాద్యాకారేణ తత్రేదమనుపపన్నం పురుషస్య స్వాతన్త్ర్యేణేక్షాపూర్వకం కర్తృత్వవచనం - సత్త్వాదిగుణసామ్యే ప్రధానే ప్రమాణోపపన్నే సృష్టికర్తరి సతి - ఈశ్వరేచ్ఛానువర్తిషు వా పరమాణుషు సత్సు - ఆత్మనోఽప్యేకత్వేన కర్తృత్వే సాధనాభావా, దాత్మన ఆత్మన్యనర్థకర్తృత్వానుపపత్తే, శ్చ నహి చేతనావాన్ బుద్ధిపూర్వకారీ ఆత్మనోఽనర్థం కుర్యాత్ తస్మాత్పురుషార్థేన ప్రయోజనేనేక్షాపూర్వకమివ నియతక్రమేణ ప్రవర్తమానే ఽచేతనే ప్రధానే చేతనవదుపచారోఽయం స ఈక్షాంచక్రే ఇత్యాదిః యథా రాజ్ఞః సర్వార్థకారిణి భృత్యే రాజేతి- తద్వత్ న- ఆత్మనో భోక్తృత్వవత్ కర్తృత్వోపపత్తేః యథా సాఙ్ఖ్యస్య చిన్మాత్రస్యాపరిణామినోఽప్యాత్మనో భోక్తృత్వం- తద్వద్వేదవాదినామీక్షాదిపూర్వకం జగత్కర్తృత్వముపపన్నం- శ్రుతిప్రామాణ్యాత్. తత్త్వాన్తరపరిణామ ఆత్మనోఽనిత్యత్వాశుద్ధత్వానేకత్వనిమిత్తం న చిన్మాత్రస్వరూపవిక్రియా అతః పురుషస్యాత్మన ఏవ భోక్తృత్వే చిన్మాత్రస్వరూపవిక్రియా న దోషాయ - భవతాం పునర్వేదవాదినాం సృష్టికర్తృత్వే తత్త్వాన్తరపరిణామ ఏవేత్యాత్మనోఽనిత్యత్వాదిసర్వదోషప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న- ఏకస్యాప్యాత్మనోఽవిద్యావిషయనామరూపోపాధ్యనుపాధికృతవిశేషాభ్యుపగమాత్ అవిద్యాకృతనామరూపోపాధికృతో హి విశేషోఽభ్యుపగమ్యతే ఆత్మనో బన్ధమోక్షాదిశాస్త్రకృతసంవ్యవహారాయ పరమార్థతోఽనుపాధికృతం చ తత్త్వమేకమేవాద్వితీయముపాదేయం సర్వతార్కికబుద్ధ్యనవగాహ్యమభయం శివమిష్యతే న తత్ర కర్తృత్వం భోక్తృత్వం వా క్రియాకారకఫలం చ స్యాత్- అద్వైతత్వాత్సర్వభావానాం సాఙ్ఖ్యాస్త్వవిద్యాధ్యారోపితమేవ పురుషే కర్తృత్వం క్రియాకారకఫలం చేతి కల్పయిత్వా ఆగమబాహ్యత్వాత్పునస్తతస్త్రస్యన్తః పరమార్థత ఏవ భోక్తృత్వం పురుషస్యేచ్ఛన్తి తత్త్వాన్తరం చ ప్రధానం పురుషాత్ పరమార్థవస్తుభూతమేవ కల్పయన్తోఽన్యతార్కికకృతబుద్ధివిషయాస్సన్తో విహన్యన్తే- తథేతరే తార్కికాః సాఙ్ఖ్యైరిత్యేవం పరస్పరవిరుద్ధార్థకల్పనాత ఆమిషార్థిన ఇవ ప్రాణినోఽన్యోన్యం విరుధ్యమానా అర్థదర్శిత్వాత్ పరమార్థతత్త్వాద్దూరమేవాపకృష్యన్తే అతస్తన్మతమనాదృత్య వేదాన్తార్థతత్త్వమేకత్వదర్శనం ప్రత్యాదరవన్తో ముముక్షవస్స్యురితి తార్కికమతదోషప్రదర్శనం కించిదుచ్యతేఽస్మాభిః - న తు తార్కికతాత్పర్యేణ. తథైతదత్రోక్తం *వివదత్స్వేవ నిక్షిప్య విరోధోద్భవకారణం। తైస్సంరక్షితసద్బుద్ధిః సుఖం నిర్వాతి వేదవిత్. కించ- భోక్తృత్వకర్తృత్వయోర్విక్రియయోర్విశేషానుపపత్తిః. కా నామాసౌ కర్తృత్వాజ్జాత్యన్తరభూతా భోక్తృత్వవిశిష్టా విక్రియా- యతో భోక్తైవ పురుషః కల్ప్యతే- న కర్తా, ప్రధానం తు కర్త్రేవ- న భోక్త్రితి, నన్వుక్తం పురుషశ్చిన్మాత్ర ఏవ స్వాత్మస్థా విక్రియా భుఞ్జానః- న తత్త్వాన్తరపరిణామేన ప్రధానం తు తత్త్వాన్తరపరిణామేన విక్రియతే- అతోఽనేకమశుద్ధమచేతనం చేత్యాదిధర్మవత్. తద్విపరీతః పురుషః నాసౌ విశేషః - వాఙ్మాత్రత్వాత్ ప్రాగ్భోగోత్పత్తేః కేవలచిన్మాత్రస్య పురుషస్య భోక్తృత్వం నామ విశేషో భోగోత్పత్తికాలే చేజ్జాయతే- నివృత్తే చ భోగే పునస్తద్విశేషాదపేతశ్చిన్మాత్ర ఏవ భవతీతి చేత్- మహదాద్యాకారేణ చ పరిణమ్య ప్రధానం తతోఽపేత్య పునః ప్రధానస్వరూపేణావతిష్ఠత ఇత్యస్యాం కల్పనాయాం న కశ్చిద్విశేష ఇతి వాఙ్మాత్రేణ ప్రధానపురుషయోర్విశిష్టవిక్రియా కల్ప్యతే అథ భోగకాలేఽపి చిన్మాత్ర ఏవ ప్రాగ్వత్పురుష ఇతి చేత్- న తర్హి పరమార్థతో భోగః పురుషస్య భోగకాలే చిన్మాత్రస్య విక్రియా పరమార్థైవ- తేన భోగః పురుషస్యేతి చేన్న- ప్రధానస్యాపి భోగకాలే విక్రియావత్త్వాద్భోక్తృత్వప్రసఙ్గః చిన్మాత్రస్యైవ విక్రియా భోక్తృత్వమితి చేత్- ఔష్ణ్యాద్యసాధారణధర్మవతామగ్న్యాదీనామభోక్తృత్వే హేత్వనుపపత్తిః ప్రధానపురుషయోర్ద్వయోర్యుగపద్భోక్తృత్వమితి చేన్న - ప్రధానస్య పారార్థ్యానుపపత్తేః నహి భోక్త్రోర్ద్వయోరితరేతరగుణప్రధానభావ ఉపపద్యతే ప్రకాశయోరివేతరేతరప్రకాశనే. భోగధర్మవతి సత్త్వాఙ్గిని చేతసి పురుషస్య చైతన్యప్రతిబిమ్బోదయాదవిక్రియస్య పురుషస్య భోక్తృత్వమితి చేన్న- పురుషస్య† కస్యాపనయనార్థం మోక్షసాధనం శాస్త్రం ప్రణీయతే అవి

† అత్ర గ్రన్థో గళిత ఇవ భాతి.

ద్యాభ్యారోపితానర్థాపనయనాయశాస్త్రప్రణయనమితిచేత్. పరమార్థతఃపురుషోభోక్తైవ - నకర్తా. ప్రధానంకర్త్రేవ- నభోక్తృ, పరమార్థసద్వ
స్త్వన్తరంపురుషా, చ్చేతీయంకల్పనాఽగమబాహ్యవ్యర్థానిక్తేతుకాచేతినాదర్తవ్యాముముక్షుభిః ఏకత్వేపిశాస్త్రప్రణయనాద్యానర్థక్యమితిచేన్న-
అబాధాత్ సత్స్వపిశాస్త్రప్రణేత్రాదిషుతత్ఫలార్థినిచశాస్త్రస్యప్రణయనమనర్థకంసార్థకంచేతికల్పనాస్యాత్- నహ్యాత్మైకత్వేశాస్త్రప్రణేత్రాద
యస్తతోభిన్నాస్సన్తి- తదభావే ఇయంకల్పనైవానుపపన్నా అభ్యుపగతేఆత్మైకత్వే ప్రమాణార్థాభ్యుపగతోభవతాయదాత్మైకత్వమభ్యుపగచ్ఛ
తా. తదభ్యుపగమేచకల్పనానుపపత్తిమాహశాస్త్రం *యత్రత్వస్యసర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేనకంపశ్యేదిత్యాది శాస్త్రప్రణయనాద్యుపపత్తిం
చాహాస్యత్రపరమార్థవస్తుస్వరూపాదవిద్యావిషయే *యత్రహిద్వైతమివభవతీత్యాదివిస్తరతోవాజసనేయకే అత్రచ [illegible]ద్యాపరాపరే
ఇత్యాదావేవశాస్త్రస్య. అతోనతార్కికవాదభటప్రవేశోవేదాన్తరాజప్రమాణబాహుగుప్తేఇహాత్మైకత్వవిషయఇతి ఏతేనావిద్యాకృతనానారూపా
[illegible]కృతానేకశక్తిసాధనకృతభేదవత్త్వాద్బ్రహ్మణఃస్రష్ట్ర్యాదికర్తృత్వేసాధనాద్యభావోదోషఃప్రత్యుక్తోవేదితవ్యః, ఏవైరుక్తఆత్మానర్థకర్తృత్వా
దిదోషః, శ్చ. యస్తుదృష్టాన్తోరాజ్ఞఃసర్వార్థకారిణికర్తర్యుపచారాద్రాజాకర్తేతి - సోత్రానుపపన్నః- సకుణౌంచ క్రఇతిశ్రుతేర్ముఖ్యార్థబాధనా
త్ప్రమాణభూతాయాః తత్రహిగౌణీకల్పనాశబ్దస్య- యత్రముఖ్యార్థోనసమ్భవతి ఇహత్వచేతనస్యముక్తబద్ధపురుషవిశేషాపేక్షయాకర్తృకర్మ
దేశకాలనిమిత్తాపేక్షయాచబన్ధమో[illegible]యతాపురుషంప్రతిప్రవృత్తిర్నోపపద్యతే- యథోక్తసర్వజ్ఞేశ్వరకర్తృత్వపక్షేతూపపన్నా ౩

ఆ.— ననుకేవలఆత్మాప్రపఞ్చ్యతాం- కింవక్ష్యమాణకలాక్త్యేత్యతఆహ (తదుపాధీతి) లక్షైవసప్రదర్శనీయఇత్యత్రహేతుమాహ
(అత్యన్తేతి) (అవిద్యావిషయాఇతి)అవిద్యాధీనాఇత్యర్థః కాలత్రయేపితాసాంచైతన్యరూపాధిష్ఠానావ్యతిరేకాద్రజ్జుసర్పవన్మృషాత్వేనావిద్యా
విషయత్వంసాధయతి (చైతన్యేతి) చైతన్యావ్యతిరేకేణలక్ష్యమాణత్వంహేతుంవిజ్ఞానవాదిభ్రాన్త్యాదృఢీకరోతి (అతఏవేతి) ఘృతంయథాఽగ్నిసం
యోగాద్ద్రవావస్థాంప్రతిపద్యతే - ఏవమహమా[illegible]జ్ఞానమేవవాసనావశాద్విషయాకారేణజాయతఇతివదతాంతేషాంభ్రమోవిషయ
స్యచైతన్యావ్యతిరేకేప్రత్యయంగమయతి-అన్యథాతథాభ్రమానుపపత్తేరిత్యర్థః. విషయాణాంచైతన్యావ్యతిరేకేణప్రతీయమానత్వేపిజ్ఞాన
రూపేణచైతన్యాభావేనుమస్త్యదోషాన్యభ్రమోజాతఃకేషాంచిదితితదీయభ్రాన్త్యాపిచైతన్యావ్యతిరిక్తప్రతీతిందృఢీకరోతి (తన్నిరోధఇతి) చైతన్యస్యా
నిత్యస్యకలారోపాధిష్ఠానత్వంసమ్భవతి-కలాకార్యత్వాదితినైయాయికపక్షోక్త్యాజేనశఙ్కతే (ఘటాదీతి) (భూతధర్మఇతి) దేహాకారేణసంహత
భూతధర్మఇత్యర్థః చైతన్యస్యారోపాధిష్ఠానత్వసిద్ధ్యర్థంనిత్యత్వమేకత్వంచవదన్తన్నిరాకరోతి (అనపాయీతి) (ప్రత్యుపభాసతఇతి) నానాత్వేనకా
ర్యత్వేనచేతిశేషః (సత్యంజ్ఞానమితి) తథాచశ్రుతివిరోధాత్తైపక్షోహేయాఇత్యర్థః కించజ్ఞానకాలేవిషయాణాంసద్భావనియమాభావాద్విషయకా
లేచజ్ఞానస్య సద్భావనియమాత్తయోర్భేదఇతివిజ్ఞానవాదిపక్షంనిరాకుర్వన్నవ్యభిచారాదేవజ్ఞానస్యనిత్యత్వంసాధయన్నైయాయికాదిపక్షమపినిరా
కరోతి (స్వరూపేతి)ఘటజ్ఞానకాలేపటాద్యభావసమ్భవాద్విషయాణాంజ్ఞానవ్యభిచారిత్వం-జ్ఞానస్యతువిషయకాలేఽవశ్యంభావినియమాదవ్య[illegible]
మిత్యర్థః పటకాలేఘటజ్ఞానమపినాస్తీతిఘటజ్ఞానస్యాపిపటవిషయవ్యభిచారిత్వంతుల్యమిత్యాశఙ్క్యస్వరూపేత్యుక్తం జ్ఞానస్యనిపయవిశేషస్వరూపే
ణవ్యభిచారః-విషయస్యతుస్వరూపేణైవేతివిశేషఇత్యర్థః జ్ఞానస్యావ్యభిచారిత్వముపపాదయతి (యథాయథేతి) ననూత్పన్నవినష్టాదేర్నిరుగుణాన
ర్థవర్తినశ్చాజ్ఞాయమానత్వాజ్జ్ఞానస్యాపిజ్ఞేయావ్యభిచారోఽసిద్ధఇత్యాశఙ్క్యతేస్యాజ్ఞానేతత్సద్భావాసిద్ధేస్తథాభూతపదార్థోఽసిద్ధఇత్యాహ (వస్తుచే
తి) అనుపపత్తిమేవదృష్టాన్తేనస్ఫుటీకరోతి (రూపంచేతి) జ్ఞేయస్యజ్ఞానవ్యభిచారిత్వంజ్ఞానకాలేసత్త్వనియమాభావాదిత్యస్పష్టమిత్యాహ (వ్యభిచర
తీతి) ఘటజ్ఞానకాలేకదాచిద్ఘటాభావాదిత్యర్థః పటకాలేఘటజ్ఞానస్యాపి వ్యభిచారస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యనిత్యరూపేణవ్యభిచారేపిస్వరూపేణావ్య
భిచారంపూర్వవద్వ్యాచిఖ్యాసురాహ (నవ్యభిచరతీతి) జ్ఞానమిత్యస్యైవాన్యనుషఙ్గః పూర్వవాక్యేద్వితీయాన్తం- ఇహతుప్రథమాన్తమితివిశేషః (భా
వాదితి) స్వరూపేణేత్యర్థః జ్ఞానస్యస్వరూపేణసత్తామేవజ్ఞేయాన్తరస్యజ్ఞేయత్వాదేవసాధయతి (నహీతి) స్వరూపేణాప్యభావంశఙ్కతే (సు
షుప్తఇతి) కింతదానీంజ్ఞేయాభావేనజ్ఞానాభావఃసాధ్యతే- ఉతజ్ఞానస్యాదర్శనాద్వా ఆద్యేపిజ్ఞేయస్యవ్యఞ్జకత్వాత్తదభావాద్వ్యఞ్జకాభావఇతి - ఉ
తోభయోర్నైక్యాదేకాభావేఇతరాభావఇతి నాద్యః- వ్యభిచారాదిత్యాహ (నజ్ఞేయేతి) వ్యఙ్గ్యజ్ఞానైకకల్ప్యస్యవ్యఙ్గ్యాభావేఽభావఉచ్యతే - ఆలో
కస్యప్రత్యక్షసిద్ధత్వాన్నైవమితి. జ్ఞానానుమేయత్వవాదినంప్రతిదృష్టాన్తాన్తరమాహ (నహీతి) వైనాశికమతేవిజ్ఞానవ్యతిరిక్తాలోకాద్యభావాన్న
తత్రవ్యభిచారఇతిశఙ్కతే (వైనాశికఇతి) (కల్పయత్యేవేతి) ఉక్తవ్యభిచారస్థలాభావేనవ్యభిచారాభావాదిత్యర్థః. ఏవమపిజ్ఞానాభావకల్పకస్య
జ్ఞేయాభావస్యజ్ఞానమఙ్గీక్రియతే- నవా ఆద్యేనజ్ఞానాభావసిద్ధిః- తస్యైవాభావజ్ఞానస్యసత్త్వాదిత్యాహ (యేనేతి) యేన- జ్ఞేయాభావజ్ఞానేన
తదభావంకల్పయేత్- తస్య- జ్ఞానస్యాభావః కేనకల్ప్యతే- నకేనాపికల్పయితుంశక్యఇత్యర్థః నద్వితీయఇత్యాహ (తదభావస్యాపీతి) జ్ఞేయాభా
వస్యాప్యజ్ఞానస్య జ్ఞానాభావకల్పకత్వాసమ్భవాదవశ్యంజ్ఞేయత్వాత్తజ్జ్ఞానాభావేతదనుపపత్తేః- కల్పనానుపపత్తేర్జ్ఞానానఙ్గీకారపక్షోనయుక్త ఇత్య
ర్థః ఆద్యకోటౌద్వితీయకల్పంశఙ్కతే (జ్ఞేయేతి) వైనాశికమతేప్యభావస్యజ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్ *బుద్ధిబోధ్యంత్రయాదన్యత్సంస్కృతంక్షణికం
చ*ఇతిప్రతిసఙ్ఖ్యాప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధాకాశరూపత్రయవ్యతిరిక్తస్యైవక్షణికత్వేననిరోధశబ్దితస్యాభావస్యనిత్యత్వాఙ్గీకారేణతదభిన్నస్యజ్ఞానస్యాపిసు
షుప్తేసత్త్వంనిత్యత్వంచప్రాప్తమిత్యాహ (నాభావస్యేతి) జ్ఞానస్యాభావాభిన్నత్వేనాభావత్వమేవస్యాత్- నతుభావత్వేనసత్త్వంనిత్యత్వంచస్యాదిత్యా
హ (తదభావస్యేతి) (అనిత్యత్వంచజ్ఞానస్యేతి) వాఙ్మాత్రమేవస్యాదిత్యనుషఙ్గఃవాఙ్మాత్రే, ణాప్యభావస్యాభావత్వేనజ్ఞానానిత్యత్వేనచాన్యత్రసిద్ధాన్త
సిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యనామమాత్రేణతేనబాన్తవనిత్యత్వాదివిరోధాభావాన్నాస్మాకంక్షతిరిత్యాహ (నచేతి) (అభావనామ్నేతి) అనిత్యనామ్నేత్యపిద్రష్టవ్యం,

పితత్త్వోపపాదనార్థం జ్ఞేయస్యాపి సతోఽభావస్య జ్ఞానాభేదో నాఙ్గీక్రియత ఇతి శఙ్క్యతే (అథేతి) తర్హి జ్ఞేయాభిన్నత్వేన హేతునా సుషుప్తే జ్ఞానాభావో
న సిధ్యతి- ఘటాద్యభావసిద్ధావపి అభావస్య జ్ఞానాభావాసిద్ధేస్తస్య భిన్నత్వాభావాదిత్యాహ (నతర్హీతి) యద్వా-అభావస్య జ్ఞేయస్య జ్ఞానాద్భేదే భావస్యాపి
తథాత్వం స్యాత్- విశేషహేత్వభావాత్ తథా చ న జ్ఞేయాభావాజ్జ్ఞానాభావసిద్ధిరిత్యాహ (నతర్హీతి) నను జ్ఞేయస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తత్వమఙ్గీక్రియతే- త
థా చాభావస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తత్వాదభావత్వాదికం సిధ్యతి. జ్ఞానస్య న జ్ఞేయవ్యతిరిక్తత్వం- తథా చ జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావ[illegible] శఙ్క్యతే (జ్ఞే
యమితి) జ్ఞానస్య జ్ఞేయావ్యతిరేకే జ్ఞేయస్యాపి తదవ్యతిరేకావశ్యంభావాత్ .అన్యథోభయోరత్యన్తభేద ఏవ స్యాత్- భేదాభేదయోర్విరోధాదనుపపత్తే
రితి దూషయతి (నత్వితరేతరత్వాదితి) ఏవమువక్షణం-జ్ఞానస్యాభావావ్యతిరేకేణనిత్యత్వాదికం చ స్యాదేవేత్యపి ద్రష్టవ్యం యద్యేతద్దోషపరిహారా
య తస్యాపి భేద ఏవాఙ్గీక్రియతే-తర్హి న సుషుప్తే జ్ఞానాభావసిద్ధిరిత్యుపసంహరతి (జ్ఞేయవ్యతిరేకేత్వితి) సుషుప్తే జ్ఞానస్యాదర్శనాదేవాభావ ఇత్యాద్యేద్వి
తీయం శఙ్క్యతే (జ్ఞేయాభావ ఇతి) తం జ్ఞానస్య సత్త్వేఽప్యత్వాఙ్గీకారేణ త్వయాపి తదాపి దర్శనాభావవక్తుం న శక్యత ఇత్యాహ (ననుసుషుప్త ఇతి) (అస్తిత్వ
మితి) తథా చ జ్ఞానస్యాదర్శనమసిద్ధం-సుషుప్తేఽపి తదఙ్గీకారాదిత్యర్థః నను జ్ఞేయాభావేన స్వప్నాపిత స్యజ్ఞానస్యాదర్శనమిత్యుచ్యతే మయా-సుషుప్తే చ
స్వస్యైవ స్వజ్ఞేయత్వాజ్జ్ఞానదర్శనమప్యుపపద్యతే అస్మన్మతే త్వన్మతే తు స్వజ్ఞేయత్వానఙ్గీకారాత్సుషుప్తే చాన్యస్యాభావాన్నిరూపకాభావాన్న జ్ఞానదర్శ
నాస్తిత్వముపపద్యత ఇతి శఙ్క్యతే (తత్రాపీతి) అభావస్థలే జ్ఞానజ్ఞేయయోర్భేదస్య సాధితత్వాద్దృష్టాన్తేన సర్వత్ర జ్ఞానజ్ఞేయయోర్భేదసాధనాన్న స్వ
జ్ఞేయత్వం జ్ఞానస్యేత్యాహ (నభేదస్యేతి) అభావరూపో వి జ్ఞేయః-విషయోయస్య-తస్య జ్ఞానస్యాభావరూపో యో జ్ఞేయః-తద్వ్యతిరేకాదిత్యర్థః అభావ
స్థలే భేదేఽపి న సర్వత్రేత్యాశఙ్క్యాన్యాయస్య తుల్యత్వాత్తద్వచనస్య [illegible] శక్యమిత్యాహ (నహీతి) జ్ఞానస్య స్వవ్యతిరిక్త జ్ఞేయత్వనియమపక్షేఽనవస్థాం
వైనాశికశ్శఙ్క్యతే (జ్ఞానస్యేతి) జ్ఞేయస్య స్వవ్యతిరిక్తజ్ఞేయత్వనియమాఙ్గీకారాత్. దన్మన్మతే చ జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వానఙ్గీకారాత్, న్న దోష ఇత్యాహ (న
తదితి) సర్వస్య- వస్తుజాతస్య విభాగః- అసఙ్కరః- జ్ఞానం జ్ఞానమేవ- న జ్ఞేయం. జ్ఞేయమపి జ్ఞేయమేవ - న కదాచిదపి జ్ఞానమిత్యేవంరూపః తస్యోప
పత్తేరిత్యర్థః అథవా ద్విభాగోపపత్తేరితి భేదః, జ్ఞానజ్ఞేయరూపభాగద్వయమేవ- శాశ్వతమేవాఙ్గీక్రియతే - న తృతీయో జ్ఞానవిషయకజ్ఞానరూపో
భావ ఇత్యఙ్గీక్రియత ఇత్యర్థః తామేవాహ (యదాహీతి) యస్మిన్పక్షే జ్ఞేయం సర్వం వ్యతిరిక్తస్య కస్యచిజ్జ్ఞానస్య జ్ఞేయమిత్యఙ్గీక్రియత ఇతి జ్ఞేయ
పదావృత్త్యావ్యతిరిక్తస్యేతి పదాధ్యాహారేణ చ యదా హీతి వాక్యం యోజ్యం అవైనాశికైరితి భేదః (తద్విషయ ఇతి) జ్ఞానవిషయకజ్ఞానాత్మక ఇత్య
ర్థః తర్హి త్వత్పక్షే జ్ఞానాత్మకస్య బ్రహ్మణః సర్వజ్ఞత్వం న స్యాత్- స్వేన స్వస్యాజ్ఞానాదితి శఙ్క్యతే (జ్ఞానస్యేతి) జ్ఞాతుం యోగ్యస్య సర్వస్యాజ్ఞానే హి స
ర్వజ్ఞత్వహానిః- అన్యథా శశవిషాణాదేరజ్ఞానాత్సర్వజ్ఞత్వం కస్యాపి మతే న స్యాత్ అతో నాస్మన్మతే తస్య దోషస్య ప్రాప్తిః కిన్తు వైనాశికస్యైవ- తేన
జ్ఞానస్యాపి జ్ఞేయత్వాఙ్గీకారాత్, త్వన్మతే స్వస్య జ్ఞేయత్వస్య నిద్ధం హి పూర్వగ్రన్థే దూషితత్వాత్, దన్యజ్ఞేయత్వస్యచానఙ్గీకారాత్, త్సర్వజ్ఞత్వాయోగా
దిత్యాహ (సోపీతి) తర్హి త్వమతే కథం సర్వజ్ఞత్వనిర్వాహ ఇత్యాశఙ్క్య తన్మతే తస్య యుక్తత్వేన తదనిర్వాహే పిన దోష ఇత్యాహ (కిన్తదితి ,
[illegible] సర్వస్య వ్యవహారహేతుజ్ఞానవత్త్వం సర్వజ్ఞత్వం తత్తుజ్ఞానస్యాపి స్వప్రకాశత్వేన స్వవ్యవహారహేతుత్వాదస్తి-జ్ఞాతుం యోగ్యస్య సర్వజ్ఞానాద్వా
తదస్తీతి భావః పూర్వోక్తానవస్థాదోషమపి తస్యైవేత్యాహ (అనవస్థేతి) నను తేన స్వేనైవ జ్ఞేయత్వాఙ్గీకారాన్నానవస్థేత్యత ఆహ (స్వాత్మనా చేతి)
సిద్ధం హి త్వత్ర స్వజ్ఞేయత్వానఙ్గీకృతస్య క్తత్వాత్ పునః పాదస్య జ్ఞేయత్వే తస్యత స్యాప్యేవమిత్యనవస్థా నివార్యేత్యర్థః జ్ఞానస్యాజ్ఞేయత్వే తద్వ్యవహా
రాసిద్ధిః- జ్ఞానాన్తరజ్ఞేయత్వే చానవస్థాతవాపి స్యాదితి శఙ్క్యతే (సమాన ఏవేతి) స్వప్రకాశత్వేన స్వవ్యవహారసిద్ధే, ర్జ్ఞానాన్తరేణైవాస్మాభిరనఙ్గీకా
రా, దనవస్థాయాః ప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి పరిహరతి (నజ్ఞానస్యేతి) వికల్పపక్షే భేదప్రతీతిమపపాదయతి (నామరూపేతి) ఏవం చైతన్యస్యైకత్వే
న నిత్యత్వా, ద్విభిన్నత్వేన సత్యత్వా, చ్చాధిష్ఠానతయోపపత్తేస్తస్మిన్కలానామధ్యారోపస్తస్మిన్ప్రతిపత్తవ్య ఇత్యుచ్యత ఇత్యాహ (తథా చే
హేతి) చైతన్యస్య నిత్యత్వేనాధిష్ఠానత్వే సతీహ- శ్రుతావిదం- కలానామధ్యారోపణముచ్యత ఇత్యర్థః ననుచైతన్యస్యానిత్యత్వం - పరిచ్ఛేదశ్రుతేః-
పరిచ్ఛిన్నస్య ఘటాదివదనిత్యత్వాదితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) శరీరాన్తస్థత్వం ప్రత్యక్త్వవివక్షయోచ్యతే- న పరిచ్ఛేదవివక్షయా - తథా సత్యుత్తరవాక్య
విరోధాదిత్యాహ (నేతి) అయోగ్యత్వాదపి సోఽర్థో న వివక్షిత ఇత్యాహ (కలేతి) స్వోత్పత్తేః పూర్వం స్వస్యాభావా త్తత్కాలీనపురుషం పరిచ్ఛేత్తుం న శ
క్నోతీత్యర్థః బీజకార్యస్య వృక్షస్య కార్యం ఫలం స్వకారణ వృక్షకారణబీజమధ్య వర్తి కరోతీతి దృష్టాన్తమిత్యయోగ్యమితి శఙ్క్యతే (బీజవదితి) తద్విష
మ్యేతి (యథేతి) దృష్టాన్తే బీజవ్యక్తిభేదాదవిరోధే పీహ పురుషవ్యక్త్యైక్యాత్కలాభ్యన్తరీభావయో ర్విరోధ ఇత్యాహ (నేతి) నను కారణీ[illegible]
తబీజస్యైవ వృక్షఫలగతదన్తర్గతబీజరూపేణ పరిణామా త్తయోః కారణకార్యబీజయోరైక్యమిత్యాశఙ్క్యైవమపి తస్య సావయవత్వాద్వృక్షవత్ఫలాకార
ణపరిణతావయవేభ్యో భిన్నావయవానామేవ తదన్తర్గతబీజరూపేణ పరిణామా త్తయోర్భేదేనాధారాధేయభావస్స్యాత్- ఇహ తు నిరవయవత్వాన్న త
థాత్వమిత్యాహ (సావయవత్వాచ్చేతి) అద్యం హేతుం వివృణోతి (దృష్టాన్త ఇతి) (శ్రూయత ఇతి) యస్మిన్నేతాష్షోడశకలా ఇతి యచ్ఛ్రుతో
క్తస్యైవ పురుషస్యాన్తశ్శరీరే సోమ్య స పురుష ఇతి తచ్ఛబ్దేనాభిధానాదిత్యర్థః, ద్వితీయం హేతుం వివృణోతి (బీజేతి) (నిరవయవశ్చేతి) తథా చైక
దేశేన కలాదిరూపేణ పరిణామ ఏకదేశేన తత్రావస్థానం బీజవన్న సంభవతీత్యర్థః. కించ - కలానాం సావయవత్వేన పరిచ్ఛేదా, త్పురుషస్య తద్విపరీత
త్వా, దపరిచ్ఛిన్నస్య న పరిచ్ఛిన్నాధారకత్వం సంభవతీత్యాహ (సావయవాశ్చేతి) యద్వా- సావయవత్వేన కార్యతయా మృషాత్వాన్నిరవయవత
యా పరమార్థసత్యపురుషాధారత్వం నోపపద్యత ఇత్యాహ (సావయవాశ్చేతి). నన్వాకాశకార్యశరీరే ఆకాశస్యాపరిచ్ఛిన్నస్యాభ్యన్తరీభావో దృ
ష్ట ఇత్యాశఙ్క్యతస్యాపి శరీరాకారేణావస్థానమేవ- ఛిద్రాదివిశిష్టస్యైవ శరీరత్వాత్. నతు తదన్తస్థత్వమిత్యాహ (ఏతేనేతి) యత్కృతప్రసక్తిః

చనప్రామాణ్యాదఙ్గీకార్యమితిశఙ్క్యతే (కిందృష్టాన్తేనేతి) వచనస్యాపివస్తునోఽన్యథాకరణేసామర్థ్యాభావాద్వస్తుస్వరూపావిరోధేనైవబోధకత్వా
దన్యథావిచారవైయర్థ్యా, ద్విరుద్ధార్థోనబాధార్హ ఇత్యాహ (వచనస్యేతి) తర్హ్యన్తశ్శరీరఇతిశ్రుతేఃకథముపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యపురుషస్యశరీరోపా
దానత్వేనతదనుస్యూతస్య తదన్తర్గతత్వప్రతీతేస్తదభిప్రాయేయంశ్రుతిరితిసదృష్టాన్తమాహ (తస్మాదితి) (అణ్డస్యేతి) అణ్డకారణస్యావ్యో
మ్నోయథాతదనుస్యూతత్వేనతదన్తర్గతత్వప్రతీతిః- తద్వదిత్యర్థః యద్వా - లోకభ్రమసమ్బద్ధంపరిచ్ఛిన్నత్వమనూద్యతేశ్రుత్యేత్యాహ (ఉ
పలబ్ధీతి) తత్రాభివ్యక్తేర్వాతదన్తర్గతత్వవ్యపదేశఇత్యాహ (ఉపలభ్యతేచేతి) నను "యస్మిన్నేతాష్షోడశకలాః ప్రభవన్తీత్యనేనాధ్యారోపస్యో
క్తత్వాత్ సఈక్షాఞ్చక్రేఇత్యాదినాపునస్సృష్టికథనమధికమిత్యతఆహ (యస్మిన్నితి) (అతఇతి) క్రమప్రతిపత్త్యర్థంసఈక్షాఞ్చక్రఇత్యాద్యుచ్యతఇత్య
ర్థః తత్ప్రతిపత్తిశ్చకలోత్పత్తిప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం, "విపర్యయేణతుక్రమోతఉపపద్యతేచేతిన్యాయేనకార్యస్యస్వకారణక్రమేణాపవాదసౌక
ర్యార్థం, చేత్యర్థః. ఈక్షణోక్తేఃప్రయోజనమాహ (చేతనేతి) (సృష్టీతి) సృష్టిః- ప్రాణాదేఃసృష్టిః తస్యాఉక్తాన్యాదిఫలం. క్రమః- ప్రా
ణాచ్ఛ్రద్ధామిత్యాద్యుక్తానన్తర్యం ఆదిశబ్దేనలోకేషునామచేత్యాధారాధేయవిశేషోగృహ్యతే నన్వీక్షణోక్త్యాచేతనపూర్వకత్వసిద్ధిః- న్యాయేనచేతన
స్యాకర్తృత్వేనాహేతుత్వేఽచేతనస్యప్రధానాదేర్విక్రియావత్త్వేనహేతుత్వేసతిఈక్షణస్యాన్యథానేయత్వాదితిసాఙ్ఖ్యాశ్శఙ్కన్తే (నన్వాత్మేతి)
అకర్తేత్యస్యతత్రేదమిత్యనేనాన్వయః ఆత్మాఅకర్తా- తత్ర- తథాసతీదం- కర్తృత్వవచనమనుపపన్నమిత్యర్థః. కించ - తస్యకర్తృత్వాఙ్గీకారేపి
కర్తుఃకులాలాదేరివసహకారసాధనాన్తరాభావాదాత్మనోదుఃఖాద్యనర్థహేతుప్రాణాదిసంసారకర్తృత్వానుపపత్తేశ్చానుపపన్నంస్రష్టృత్వవచనమి
త్యాహ (ఆత్మనోపీతి) కర్తృత్వేపీత్యపిశబ్దాన్వయః తర్హికింకర్తృ- అతఆహ (ప్రధానమితి) (కర్త్రీతి) క్రియాశక్తిమతీ. అతఃప్ర
వర్తతఇత్యన్వయః. ననుప్రధానస్యాచేతనస్యప్రయోజనాపేక్షాభావాత్ ప్రవృత్త్యనుపపత్తిరిత్యతఆహ (పురుషార్థమితి) పురుషస్య- చేతనస్య
భోగాపవర్గరూపమర్థం - ప్రయోజనముద్దిశ్యప్రవర్తతే - వత్సవివృద్ధ్యర్థమచేతనస్యధేనుదేహగతక్షీరస్య, సస్యాదివృద్ధ్యర్థమమ్బునశ్చాచేతనస్య,
ప్రవృత్తిదర్శనాదిత్యర్థః ననుప్రధానస్యాప్యేకత్వేనసహకార్యభావాత్కారణత్వానుపపత్త్యాఅగత్యాచేతనస్యైవకథంచిత్కర్తృత్వంవాచ్యమిత్య
తఆహ (సత్త్వాదీతి) సత్త్వాదిగుణత్రయస్యసామ్యావస్థాప్రధానమితిసాఙ్ఖ్యమతం తత్రసత్త్వాదిగుణైరనేకాత్మకేప్రధానేకారణేసతిపురుష
స్యకర్తృత్వవచనస్యసఙ్గతేరభావాదనుపపన్నమిత్యన్వయః. యదిచేతనానధిష్ఠితస్యాచేతనస్యప్రవృత్తిర్నదృష్టేతిమన్యసే - తర్హి పరమాణుకారణవా
దోస్తు- తత్రేశ్వరస్యనిమిత్తకారణత్వాదిత్యాహ (ఈశ్వరేచ్ఛేతి) అత్రాపిసన్నిత్యస్యానుపపన్నమితిపూర్వేణాన్వయః తర్హీక్షణశ్రవణస్యకాగతి
రతఆహ(తస్మాదితి) (పురుషార్థేనేతి) పురుషస్యభోగాపవర్గార్థేనేత్యర్థః ముఖ్యేక్షితరివిద్యమానేనానియతక్రమేణప్రవర్తమానత్వేనగుణేనయోగాద్గై
ణ్యుతేగౌణఃప్రయోగః - మాణవకేపైఙ్గల్యగుణయోగేనాగ్నిశబ్దప్రయోగవదిత్యర్థః నన్వేవమపీక్షితరిప్రధానేపురుషశబ్దప్రయోగఃకథమిత్యతఆహ (యథా
రాజ్ఞ ఇతి) (తద్వదితి) పురుషస్యభోగాపవర్గకారిణిప్రధానేపురుషశబ్దఔపచారికఇత్యర్థః స్వతోఽకర్తురపిఆత్మనోమాయయోపాధికతకర్తృత్వం
సంభవతీతిహృదినిధాయప్రథమమాపాతతఃప్రతిబన్ద్యాపరిహరతి (నేతి) బుద్ధిఃకర్త్రీ - భోక్తాపురుషఇతివదద్భిస్సాఙ్ఖ్యైరాత్మనోభోక్తృత్వమఙ్గీకృత
మిత్యర్థః (శ్రుతిప్రామాణ్యాదితి) శ్రుత్యుక్తజగత్కర్తృత్వమవికారిణాఽకథంచిన్నిర్వాహ్యమిత్యర్థః సాఙ్ఖ్యైఃప్రతిబన్దీపరిహారంశఙ్కతే (తత్త్వా
న్తరేతి) భోగోనామసుఖదుఃఖానుభవః సచపురుషస్యస్వరూపభూతఇతినతత్త్వాన్తరాపత్తిలక్షణపరిణామఇత్యర్థః. పరిణామోహిపూర్వరూపపరి
త్యాగేనరూపాన్తరాపత్తిః- సాచసజాతీయరూపాన్తరాపత్తౌవిజాతీయరూపాన్తరాపత్తౌవాఅనిత్యత్వాదికమావహేదేవేతి భోజ్యాపేక్షయౌపాధికంభో
క్తృత్వమఙ్గీకర్తవ్యం- తేనతదాత్మకర్తృత్వేపితుల్యమిత్యభిప్రేత్యముఖ్యపరిహారమాహ (నేతి) ఏకస్య- వస్తునోఽసహాయస్యావస్తుతాప్తకామస్యా
పేక్షాః ఉపాధికృతకర్తృత్వసమ్భవా, దవిద్యారూపసహాయస్యసంభవా, ద్భ్రాన్త్యాస్మాద్భిన్నజీవానామనాప్తకామానాంసంభవా, త్తత్పురుషార్థా
ర్థప్రవృత్త్వంతథావిధస్యాప్యుపపద్యతఇతినాచేతనస్యచేతనానధిష్ఠితస్యతద్యుక్తమితిభావః (నామరూపేతి) అనభివ్యక్తనామరూపేత్యర్థః (బన్ధ
మోక్షాదీతి) ఆదిశబ్దేనతత్సాధనముచ్యతే మోక్షస్యాపిబన్ధప్రతియోగిత్వేనసోపాధికత్వముక్తం పరమార్థస్యత్వేకరసత్వమాహ (సర్వేతి)
ఏవంభూతస్యాత్మనోనస్రష్టృత్వమిత్యాహ (నతత్రేతి) (కల్పయిత్వేతి) కల్పయితుంప్రవృత్తాఇత్యర్థః పురుషస్యనిర్విశేషత్వేనతస్మిన్వస్తుతః
కర్తృత్వాద్యయోగాత్తదారోపితమేవేతికల్పయితుంప్రవృత్తాఅపిసర్వవిరోధనిరాసకాగమప్రమాణైకశరణత్వాభావా, త్ప్రత్యక్షాదివిరోధభావత్త్వా
ఆరోపితత్వాఙ్గీకారా, చ్ఛాస్త్రస్యాన్తఃసర్వంపరమార్థతఏవేచ్ఛన్తి తత్రాప్యచేతనస్యభోక్తృత్వాయోగాచ్ఛాస్త్రమాత్మనోఙ్గీకుర్వన్తి కర్తృత్వా
దికంతుప్రధానస్యాఙ్గీకుర్వన్తీత్యర్థః తర్హితస్యకోదోషఇత్యాశఙ్క్యభోక్తృత్వాఙ్గీకారేతద్వైవతస్యైవకర్తృత్వమపిన్యాయ్యమిత్యనైయాయికాస్సన్తః
స్వమతాత్ప్రచ్యవన్తఇత్యాహ (అన్యేతి) కృతాయాః- శిక్షితాయాఃబుద్ధేర్విషయాః- అధీనాః శిక్షితబుద్ధయఇత్యర్థః. తర్హిసాఙ్ఖ్యశిక్షకస్యతా
ర్కికస్యమతంగ్రాహ్యమతఆహ (తథేతి) తస్యాపిసాక్ష్యేనశిక్షితత్వాన్నతదపిగ్రాహ్యమిత్యర్థః. తర్హితస్యతార్కికస్యమతంగ్రాహ్యమిత్యా
శఙ్క్యనకస్యాపీత్యాహ (ఇత్యేవమితి) తర్హిత్వయాతార్కికమతంకిమర్థంగూహ్యతే - పరస్పరమేవతైర్దూషితత్వా, త్తత్తద్వేదాద్వేషాదిమత్త్వ
ప్రసఙ్గా, చ్చేత్యత్రాహ (అతఇతి) (విరోధోద్భవకారణమితి) పారమార్థికతయాభేదదర్శనమిత్యర్థః. (సంరక్షితేతి) భేదదర్శనస్యపర
స్పరోక్తదోషగ్రస్తత్వాదద్వైతమేవనిర్దుష్టమితినిశ్చితబుద్ధిస్సన్ నిర్వాతి- సర్వవికల్పేభ్యఉపశాన్తోభవతీత్యర్థః. దోషప్రదర్శనంహికించిత్క్రియ
తఇతియదుక్తం - తదేవప్రపఞ్చయన్కర్తృత్వాదేరారోపితత్వమేవపరేషామపివక్తవ్యమిత్యాహ (కించేత్యాదినా) తత్రాదౌభోక్తృత్వకర్తృ
త్వయోర్విశేషస్యైవవక్తుమశక్యత్వాత్తద్యోగాశ్రయవ్యవస్థానసంభవతీత్యాహ (భోక్తృత్వేతి) అశయమవిద్యాకాశజ్ఞానసమ్బోక్తం విశేషణశఙ్కతే.

(నన్వితి) (స్వాత్మన్యారోపితక్రియత ఇతి) చిద్రూపేణవిక్రియత ఇత్యర్థః (తత్త్వాన్తరేతి , అనేకత్వాశుద్ధ్యాదియుక్తప్రవిలక్షణమహదాదిరూపే ణేత్యర్థః పురుషస్యచిద్రూపేణ ప్రవపరిణామాన్నరూపాన్తరాపత్తిఃఅశుద్ధ్యాదికంచ- ప్రధానస్యతత్త్వాకారాన్తరేణపరిణామాత్పూర్వరూపత్యాగాదశ ద్ధ్యాదికంస్యాదిత్యర్థః కిం- చిద్రూపేణపరిణామఆగన్తుకోవా- నవా ఆద్యేఆగన్తుకవిశేషవత్త్వేనానిత్యత్వాద్యాపత్త్యా ప్రధానాదవిశేషః భోగా వసరంపురుషస్వరూపావస్థానాన్నానిత్యత్వాదిదోషశ్చేత్- ప్రధానస్యాపి ప్రలయేతథాత్వాత్ వికారాన్తరాపూర్వవిశేషస్యాదితివిరూపయతి (నానా త్వేతి) సద్భిర్హేవాక్యంవివృణోతి (ప్రాగితి) (అస్యాంకల్పనాయామితి) చిద్రూపేణవిక్రియాకల్పనాయామపివిచార్యమాణే ఽర్థతోనకశ్చిదపి విశేషః ... క్రియతేవాక్యాత్తే ద్వైవకల్ప్యతే- ఉచ్యతఇత్యర్థః ద్వితీయంశఙ్కతే (అథేతి) (చిన్మాత్రవివేతి) నతత్త్వాన్త రరూపాన్తరాపత్తిః లక్ష్యకస్మజన్యకాదాచిత్కభోగోనసిధ్యేదిత్యాహ (నచేతి) విశిష్టోపరాగకాలాగన్తుకంపరిణామమఙ్గీకృత్యభోగకాలీన విక్రియామాత్రంభోగ- స్యవపురుషస్యైవన ప్రధానస్యేతిభోగసవరత్వవిశేషమాత్రేణశఙ్కతే (భోగకాలఇతి) తత్రాపిభోగకాలీనవిక్రియా మాత్రంభోగః- ఉతతత్రాలీనచిన్మాత్రగతవిక్రియావత్త్వంభోగఇతివికల్ప్యాద్యేభోగకాలే ప్రధానస్యాపిసుఖాద్యాకారేణ విక్రియావత్త్వాద్భో క్తృత్వం స్యాదిత్యాహ (నేతి) ద్వితీయంశఙ్కతే (చిన్మాత్రస్యైవేతి) చిన్మాత్రస్యైవవిక్రియేత్యేవకారేణధర్మ్యన్తరగతవిక్రియానపేక్షాచైతన్యవి క్రియాభోగఇత్యుచ్యతేవా- చైతన్యమాత్రగతాతదసాధారణావిక్రియాభోగఇతివా నాద్యః- సుఖాదిరూపప్రధానవిక్రియాంవినాభోగాసిద్ధేః నద్వితీయః- చైతన్యాసాధారణవిక్రియాభోగఇత్యత్రహేత్వభావాత్ అసాధారణవిక్రియాభోగఇతివక్తవ్యం- తథాచాతిప్రసఙ్గః-సర్వస్యాప్యసా ధారణవిక్రియావత్త్వాత్ భోగకాలీనాసాధారణవిక్రియావత్త్వంతు ప్రధానస్యాప్యస్తి-తత్రాలీనసుఖాదివిక్రియావత్త్వాదితిదూషయతి (ప్రతి ష్ఠేత్యేతి) నసుభోగకాలీనాసాధారణవిక్రియైవభోగః- నచాగ్న్యాదేస్తత్రాలేనియమేనవిక్రియాస్తి నచప్రధానస్యాపి ప్రసఙ్గః- ఇష్టాపత్తేరితిశఙ్క తే (ప్రధానేతి) భోక్తాహిశేషీ- భోగ్యశ్శేషః ఉభయోరపిభోక్తృత్వే శేషశేషిభావోనస్యాదిత్యాహ (నేతి) ననుభోగస్సత్త్వగుణప్రధాన చేతోరూపేణపరిణత ప్రకృతేరేవధర్మః - తస్యాఽవిక్రియోపపత్తేః నపురుషస్య - తస్యావిక్రియత్వాత్ నచతస్యభోగాభావప్రసఙ్గః - తస్య తథావిధచిత్తప్రతిబిమ్బితత్వమాత్రేణభోక్తృత్వవ్యపదేశ ఇతిశఙ్కతే (భోగధర్మవతీతి) (సత్త్వాధినీతి) సత్త్వగుణాత్మికే - ప్రధానం యస్య- తస్మిన్చేతసీత్యర్థః తస్మింశ్చిత్తగతభోగేనచైతన్యేవిశేషోజాయతేవా-నవేతివికల్ప్యనద్వితీయఇత్యాహ (నేతి) కించాస్మిన్పక్షేస్వకీయశాస్త్రప్ర ణయనంచవ్యర్థంస్యాదిత్యాహ (భోగరూపశ్చేదితి) ఆద్యేసవిశేషస్సత్యోవా - అసత్యోవేతివికల్ప్యసత్యవిశేషవత్త్వేపురుషస్యవికారిత్వంస్యాదితి మనసినిధాయాస్యారోపితవిశేషవత్త్వమస్తీత్యాద్యంశఙ్కతే (అవిద్యేతి) (అసత్త్వేతి) భోగరూపేత్యర్థః తస్మిన్భోక్తృత్వవిశేషవత్కర్తృత్వాదివిశేష స్యప్రధానాదేశ్చారోపత్వమఙ్గీకర్తుంయుక్తం-నార్థవైశసం-అస్మదుక్తరీత్యాబన్ధమోక్షవ్యవహారసిద్ధ్యుపపత్తేః తథాకల్పనాయాఃప్రయోజనాభావాత్, ప్రమాణాభావాత్,ప్రత్యుతసర్వశ్రుతివిరోధాపత్తేశ్చేత్యాహ (పరమార్థతఇతి)పురుషాద్వస్త్వన్తరంచప్రధానమిత్యన్వయః ఉక్తదోషజాతంసాఙ్ఖ్యస్య మతంమోక్షకామినాదరణీయమితిజ్ఞాపనార్థముక్తం-నతుద్వేషపక్షపాతాదిత్యాశయేనాహ(ఇదానీంచ గ్రహణీయమితి)ఆత్మైకత్వపక్షేపినిరసనీయబన్ధాభా వాచ్ఛాస్త్రప్రణయనానర్థక్యమితిశఙ్కతే (ఏకత్వేపీతి) కిమాత్మైకత్వనిశ్చయవన్తం ప్రతితస్యానర్థక్యముచ్యతే-తద్రహితంప్రతివేతివికల్ప్యాద్యం ప్రతిప్రణయనాభావాదానర్థక్యదోషాభావమాహ (నాభావాదితి) దోషాపాదనాభావాదిత్యర్థః సద్భిర్హేవాక్యంవివృణోతి (సర్వాత్మైకత్వఇతి) నిశ్చితఇతిశేషః తదభావే - శాస్త్రప్రణేత్రాద్యభావే ఇయంకల్పనైవ - అర్థవదనర్థకంచేతికల్పనైవానుపపన్నేత్యర్థః నైవానుపపన్నేతిపాఠేపు తదభావఇత్యనేనైకత్వనిశ్చయాభావోఽభిధీయతే తదానీంనిరసనీయబన్ధాదిసత్త్వాదియంకల్పనా - బన్ధనివృత్త్యర్థంశాస్త్రప్రణయనకల్పనానాను పపన్నేతియోజ్యం కించ- ఆత్మైకత్వనిశ్చయేజాతేతన్నిశ్చయజనకత్వేనశాస్త్రార్థవత్త్వస్యస్వానుభవసిద్ధత్వాత్తే నేయంశఙ్కాకర్తుమపిశక్యేత్యాహ (అభ్యుపగతఇతి) (ప్రమాణార్థఇతి) ప్రమాణస్య- శాస్త్రస్య అర్థః- ప్రయోజనమిత్యర్థః ఏకత్వనిశ్చయవన్తం ప్రతిశాస్త్రానర్థక్యకల్పనా భావః శ్రుత్యాప్యుక్తఇత్యాహ (తదభ్యుపగమేచేతి) అత్రాప్యభ్యుపగమోనిశ్చయః ఏకత్వనిశ్చయాభావదశాయాన్తునిరసనీయారోపితబన్ధస త్త్వాన్నానర్థక్యం. తదపిశ్రుత్యోక్తమిత్యాహ (శాస్త్రప్రణయనేతి) అనేనద్వితీయకల్పోనిరస్తః శ్రుతిగతంయత్రపదంవ్యాచష్టే (అన్యత్రే తి) అథర్వణోపనిషది *ద్వేవిద్యేవేదితవ్యేఇత్యుపక్రమ్యాపరవిద్యామృగ్వేదాదిరూపాం- పరాఞ్చాదృశ్యత్వాదిగుణకప్రత్యక్ప్రమితసర్వద్వైత వస్తువిషయేత్యుక్త్వావిద్యావిద్యయోర్విషయభేదశ్శాస్త్రస్యాదావేవసూచితఇత్యాహ (అత్రచేతి) అద్వైతవిషయేసర్వశఙ్కానాం శ్రుతిప్రామా ణ్యేనైవనిరాసాత్ తార్కికోత్ప్రేక్షితశఙ్కామూకస్యాపినాత్రప్రవేశఇత్యుపసంహరతి (అతఇతి) (రాజప్రమాణేతి) ప్రమాణరాజేత్యర్థః రాజద న్తాదిత్వాత్పరనిపాతః వేదాన్తప్రమాణమేవరాజేవరాజా. తద్భావః- తదుక్తన్యాయైః నైర్మల్యంప్రాప్తైఃఆత్మైకత్వమేవవిషయఇవ - దేశఇవదేశోరక్ష ణీయత్వాత్-సఃతార్కికభటైః-చోద్యైః. నప్రవేశఇత్యన్వయః పూర్వవాద్యుక్తందోషంనిరాకరోతి (ఏతేనేతి) ఉపాధికృతాఃఅనేకాశ్శక్తయ స్సాధనానిచ- తత్కృతస్యభేదస్య-అనేకత్వస్యసత్త్వాదిత్యర్థః (ఆత్మేతి) ఆత్మనోయోఽనర్థః- సంసారః-తత్కర్తృత్వమిత్యర్థః ఆదిశబ్దేనాప్తకా మత్వేనప్రయోజనాపేక్షోపపత్తిస్సంగృహీతా కల్పనాయాఃస్వవ్యతిరిక్తస్యజీవస్యసత్త్వాత్సంసారోనాత్మనః తదీయకర్మఫలదానార్థంచాప్తకామ స్యాపిసృష్ట్యాదిప్రవృత్తిస్సంభవతి సంవ్యవహారస్యాపిస్వప్నతుల్యత్వాద్వాస్వప్నఇవసర్వముపపద్యతఇతిసూత్రభాష్యాదావేవ పరిహృతఇత్యర్థః. సాఙ్ఖ్యైస్తత్పక్షేపురుషశబ్దస్యేక్షణస్యచోపపత్తిరుక్తా- తామనూద్యనిరాకరోతి (యత్త్వితి) *యథాకామోఽస్యప్రస్తరఇత్యాదావుపచారోదృష్ట ఇ త్యాశఙ్క్యాహ (తత్రహిగౌణీతి) ప్రధానపక్షేన కేవలమీక్షణశ్రుత్యనుపపత్తిః- వస్తుతస్తుతస్య స్రష్టృత్వమపినసంభవతీత్యాహ (ఇతశ్చేతి) అపి-

స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాం ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీన్ద్రియం।
మనోఽన్నమన్నాద్వీర్యం తపో మన్త్రాః కర్మ లోకా లోకేషు చ నామ చ॥ ౪

క్తాన్వర్జయిత్వా బద్ధాన్ ప్రత్యేవ ప్రవృత్తిః, కర్తృకర్మాద్యపేక్షయా బన్ధమోక్షాదిశబ్దితభోగాపవర్గార్థా వ్యవస్థితా ప్రవృత్తిర్నోపపద్యత ఇత్యర్థః అనేన పురుషార్థం ప్రయోజనమురరీకృత్య ప్రధానం ప్రవర్తత ఇతి యదుక్తం శఙ్కావసరే- తన్నిరస్తం ఈశ్వరకారణవాదే తు న కోఽపి దోష ఇత్యాహ (యథోక్తేతి) ౩

రం — నను షోడశకలాసర్గహేతుత్వే జీవపరమాత్మనోరవిశిష్టే తద్భోక్తృత్వం జీవస్యైవ న పరమాత్మన ఇత్యత్ర కిం నియామకమిత్యత్రాహ (స ఈక్షాఞ్చక్ర ఇత్యాది) ఇదం వాక్యం జీవాభిసన్ధిప్రకారప్రదర్శనపరం- *సాఽధ్యక్షేత తదుపగమాదిభ్య ఇతి భాష్యే తథోక్తత్వాత్ పదుత్క్రాన్తి ప్రతిష్ఠాసహభూతోత్క్రాన్తి ప్రతిష్ఠః కో వేతి పర్యాలోచితవానిత్యర్థః తతశ్చ స్వ— ... పూర్వకం జీవస్య ప్రాణాదిస్రష్టృత్వాత్ తద్భోక్తృత్వం స మ్భవతి- పరమాత్మనస్తు *న చ మాం తాని కర్మాణి నిబధ్నన్తి ధనఞ్జయ। ఉదాసీనవదాసీనమసక్తం తేషు కర్మసు *న మాం కర్మాణి లిమ్పన్తి న మే కర్మఫలే స్పృహేత్యుక్తరీత్యా స్వోపకారాభిసన్ధిపూర్వకస్రష్టృత్వాభావాన్న తస్య షోడశకలాభోక్తృత్వమితి భావః ౩

శం — ఈశ్వరేణైవ సర్వాధికారీ ప్రాణః పురుషేణ సృజ్యతే కథం సః- పురుష ఉక్తప్రకారేణేక్షిత్వా సర్వప్రాణం హిరణ్యగర్భాఖ్యం సర్వప్రాణికరణాధారమన్తరాత్మానమసృజత- సృష్టవాన్. అతః ప్రాణాత్ శ్రద్ధాం సర్వప్రాణినాం శుభకర్మప్రవృత్తిహేతుభూతాం తతః కర్మఫలోపభోగసాధనాధిష్ఠానాని కారణభూతాని మహాభూతాన్యసృజత ఖం- శబ్దగుణం వాయుం- స్వేన స్పర్శేన కారణగుణేన చ విశిష్టం ద్విగుణం, తథా జ్యోతిః- స్వేన రూపేణ పూర్వాభ్యాం చ విశిష్టం త్రిగుణం శబ్దస్పర్శాభ్యాం తథా ఆపః- రసేన గుణేనాసాధారణేన పూర్వగుణానుప్రవేశేన చ చతుర్గుణాః తథా గన్ధగుణేన పూర్వగుణానుప్రవేశేన పఞ్చగుణా పృథివీ. తథా తైరేవ భూతైరారబ్ధమిన్ద్రియం- ద్విప్రకారం బుద్ధ్యర్థం కర్మార్థం చ దశసఙ్ఖ్యం. తస్య చేశ్వరమన్తస్థం సంశయసఙ్కల్పాదిలక్షణం మనః ఏవం ప్రాణినాం కార్యం కారణం చ సృష్ట్వా తత్స్థిత్యర్థం వ్రీహియవాదిలక్షణమన్నం తతశ్చాన్నాదద్యమానాద్వీర్యం- సామర్థ్యం బలం సర్వకర్మప్రవృత్తిసాధనం తద్వీర్యవతాం చ ప్రాణినాం తపో విశుద్ధిసాధనం సఙ్కీర్యమాణానాం. మన్త్రాః- తపోవిశుద్ధాన్తర్బహిఃకరణేభ్యః కర్మసాధనభూతా ఋగ్యజుస్సామాథర్వాఙ్గిరసః తతః కర్మ- అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం తతో లోకాః - కర్మణాం ఫలం తేషు చ సృష్టానాం ప్రాణినాం నామ చ- దేవదత్తో యజ్ఞదత్త ఇత్యాది. ఏవమేతాః కలాః ప్రాణినామవిద్యాదిదోషబీజాపేక్షయా సృష్టాస్తైమిరికదృష్టిసృష్టా ఇవ ద్విచన్ద్రమశకమక్షికాద్యాః, స్వప్నదృక్సృష్టా ఇవ చ సర్వపదార్థాః, పునస్తస్మిన్నేవ పురుషే ప్రలీయన్తే హిత్వా నామరూపాదివిభాగం ౪

ఆ — ఏవం పరపక్షం నిరాకృత్య శ్రుతివ్యాఖ్యానం కుర్వన్ స ప్రాణమసృజతేత్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ (ఈశ్వరేణైవేతి) రాజ్ఞేవేత్యర్థః అక్షరార్థం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమితి) (హిరణ్యగర్భాఖ్యమితి) హిరణ్యగర్భ ఇత్యాఖ్యా యేనోపాధినా ఆత్మనో ... స ర్వప్రాణం- సమష్టిప్రాణమిత్యర్థః యథా శ్రుతేః కస్మిన్నహముత్క్రాన్త ఇత్యాదినా ఆత్మన ఉత్క్రాన్త్యాద్యపేక్షస్య ప్రాణస్య హిరణ్యగర్భస్య జీవస్యాతథాత్వాదుపక్రమవిరోధాపత్తేః హిరణ్యగర్భ ... ఆత్మనో హిరణ్యగర్భాదిసంసారిభావోఽప్యేతదుపాధిక ఇతి సూచయితుమితి బోధ్యం తస్య సమష్టిత్వమాహ (సర్వేతి) (అన్తరాత్మానమితి) సర్వస్థూలశరీరాన్తరత్వాదాత్మబుద్ధిగోచరత్వాచ్చాన్తరాత్మా స ఇత్యర్థః (అత ఇతి) ఆనన్తర్యార్థేయం పఞ్చమీ ఏవముత్తరత్రాపి న చ భూతకార్యత్వాత్ప్రాణస్య కథం తతః పూర్వకాలీనత్వమితి వాచ్యం సర్వం - సూక్ష్మభూతసృష్ట్యనన్తరం ప్రాణమసృజతేతి కల్పనీయత్వాత్. న చైతదనన్తరం భూతసృష్ట్యుక్తివిరోధశఙ్కా- తస్యాః పఞ్చీకృతస్థూలభూతవిషయత్వోపపత్తేః. అత ఏవ భోగసాధనాధిష్ఠానానీత్యుక్తం- సూక్ష్మాణాం తథాత్వాయోగాత్ న చైవమపి స్థూలభూతసృష్ట్యనన్తరమిన్ద్రియమనస్సృష్ట్యుక్తివిరోధః - భూతారబ్ధదేహాదిష్ఠితానామేవ తేషాం కార్యక్షమత్వేన తేషాం తదనన్తరత్వోక్తిరితి భావః భోగసాధనాధిష్ఠానత్వం భూతానాం తత్కారణత్వాదిత్యాహ (కారణభూతానీతి) తేషాం భూతానాం లక్షణతయా ఖం శబ్దగుణమిత్యాదినా అసాధారణగుణా ఉక్తాః పూర్వపూర్వగుణానువృత్తిస్తు పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరోపాదానత్వసూచనార్థం స్థౌల్యతారతమ్యసిద్ధ్యర్థం చేతి బోధ్యం (వాయుమితి) శ్రుతౌ వాయురిత్యాది ప్రథమాద్వితీయార్థా - ప్రాణమసృజతేతి ద్వితీయయోపక్రమాత్ (తైరేవేతి) అపఞ్చీకృతావస్థాయామిత్యర్థః (తస్య చేశ్వరమితి) నియామకమిత్యర్థః (సఙ్కీర్యమాణానామితి) అవిశుద్ధసత్త్వతయా పాపాచరణేన తైః పాపైః సఙ్కీర్యమాణానాం సఙ్కరపరిహారాయ విత్తశుద్ధిసాధనం తపోఽసృజతేత్యర్థః (ఫలమితి) లోక్యతే- భుజ్యత ఇతి లోకః- ఫలమిత్యర్థః. (నామ చేతి) బ్రాహ్మణాదినామ్నా కృతవ్యవహారాసఙ్కరార్థమిత్యర్థః సన్నీశ్వరస్రష్టృతో వ్యాకలానాం సత్యత్వమఙ్గీకర్తవ్యం- ఆరోపే తు శుక్తిరజతాదౌ స్రష్టృత్వవ్యవహారాభావాదిత్యాశఙ్క్య- రజ్జ్వ్యాదావప్యనేత్రమర్దనాదినా ప్రయత్నేన సృష్టస్య ద్విచన్ద్రమశకమక్షికాదేరారోపత్వదర్శనాత్, *అథ రథాన్ రథయోగాన్ పథః సృజత ఇతి సృష్టత్వేనోక్తస్వాప్నపదార్థస్య చ భ్రమత్వదర్శనాన్నైవమిత్యాహ (ఏవమేతా ఇతి) అవిద్యాకామకర్మాదిదోషరూపం యద్బీజం- తదపేక్షయా- తత్సాధనీకృత్యేత్యర్థః. తైమిరికశబ్దో నేత్రదోషవత్పుంసో ఉపలక్షణార్థః. ఏవమాత్మప్రతిపత్త్యర్థమధ్యారోపముక్త్వా తదపవాదమవతారయతి (పునస్తస్మిన్నేవేతి) ౪

రం.— (స ప్రాణమసృజతేత్యాది) సః- జీవః ఏవం పర్యాలోచ్య ప్రథమతః స్వోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠాసహభూతోత్క్రాన్తి ప్రతిష్ఠం ముఖ్య

సయథేమానద్యస్స్యన్దమానాః సముద్రాయణాస్సముద్రం ప్రాప్యాస్తంగచ్ఛ
న్తిభిద్యేతేతాసాంనామరూపేసముద్రఇత్యేవం ప్రోచ్యతేఏవమేవాస్యపరిద్రష్టురిమా
ష్షోడశకలాఃపురుషాయణాఃపురుషం ప్రాప్యాస్తంగచ్ఛన్తిభిద్యేతేతాసాంనామరూపే
పురుషఇత్యేవంప్రోచ్యతేసఏషోకలోఽమృతోభవతితదేషశ్లోకః॥ ౫

ప్రాణంసృష్టవాన్ తస్మాచ్ఛ్రద్ధాం- ఆస్తిక్యబుద్ధిం, పఞ్చమహాభూతాని, వాగాదీన్ద్రియం, మనో, వ్రీహ్యాదిరూపమన్నం, తదాయత్తంశరీరేన్ద్రియసామర్థ్యం, శరీరశోషణాదిలక్షణంతపః, ఋగ్యజుస్సామాదీన్మన్త్రాన్, జ్యోతిష్టోమాదీనికర్మాణి, కర్మఫలభూతాంస్స్వర్గాదీన్లోకాన్, తేషులోకేషుస్వ
ర్గాదినామాని, సృష్టవానిత్యర్థః యద్యపిషోడశకలానస్రష్టృత్వంపరమాత్మనఏవ-తథాపితద్ధేతుభూతాదృష్టారమ్భకకర్మకర్తృత్వేనాయంస్రష్టృత్వా
న్ఇతిద్రష్టవ్యం తతశ్చస్వభోగోపకరణకాష్షోడశాపికలాస్తద్ధేతుభూతాదృష్టారమ్భకకర్మకర్తృత్వాత్సృష్టవాన్ - అతస్సర్వోపక్రమతయాషోడశకల
త్వంజీవస్యేతియావత్ ౪

శం — కథం సః- దృష్టాన్తః యథాలోకే ఇమానద్యః స్యన్దమానాః- స్రవన్త్యః సముద్రాయణాః- సముద్రఅయనం- గతిః ఆ
త్మభావోయాసాంతాః సముద్రాయణాః సముద్రంప్రాప్య - ఉపగమ్యాస్తం - నామరూపతిరస్కారంగచ్ఛన్తి తాసాంచాస్తంగతానాం భిద్యేతే-
వినశ్యేతే నామరూపే - గంగాయమునేత్యాదిలక్షణే తదభేదేనసముద్రఇత్యేవంప్రోచ్యతేతద్వస్తూదకలక్షణం ఏవం-యథాఽయందృష్టాన్తః
ఉక్తలక్షణస్యప్రకృతస్యపురుషస్యపరిద్రష్టుః - పరి- సమన్తాద్ద్రష్టుః- దర్శనస్యకర్తుః స్వరూపభూతస్య యథాఽర్కః స్వాత్మప్రకాశస్యకర్తా- త
ద్వత్. ఇమాః షోడశకలాః- ప్రాణాద్యాఉక్తాః కలాః పురుషాయణాః- నదీనామివసముద్రః పురుషోఽయనం - ఆత్మభావగమనంయాసాంకలానాం
తాః పురుషాయణాః పురుషంప్రాప్య- పురుషాత్మభావముపగమ్యయథైవాస్తంగచ్ఛన్తి భిద్యేతేతాసాంనామరూపే - కలానాంప్రాణాద్యాఖ్యారూ
పంచ యథాస్వభేదేచనామరూపయోర్యదనష్టంతత్త్వంపురుషఇత్యేవంప్రోచ్యతేబ్రహ్మవిద్భిః యఏవంవిద్వాన్గురుణాప్రదర్శితకలాప్రళయ
మార్గః- సఏషవిద్యయాప్రవిలాపితాస్వవిద్యాకామకర్మజనితాసుప్రాణాదికలాస్వకలః అవిద్యాకృతకలానిమిత్తోహిమృత్యుః-తదపగమేఽకలత్వా
దేవాఽమృతోభవతి తత్- ఏతస్మిన్నర్థఏషశ్లోకః ౫

ఆ — గ్రామాదివద్భేదేనగన్తవ్యభ్రమంవారయతి (ఆత్మభావఇతి) అస్తశబ్దేననాశోనాభిధీయతే - భేదకోపాధినామరూపయో
ర్నాశేపిస్వరూపస్యసముద్రాత్మనావిద్యమానత్వాదిత్యాహ (నామరూపేతి) (తిరస్కారమితి) పూర్వరూపతిరస్కారమిత్యర్థః. (తద్వస్త్వివ
తి) నామరూపనాశానన్తరమవశిష్టముదకలక్షణంవస్తుసముద్రఇత్యేవోచ్యతఇత్యన్వయః పురుషస్యేతికర్మణిషష్ఠీ పురుషంస్వాత్మరూపం (పరిద్ర
ష్టురితి) పరితస్సర్వంస్వరూపేణపశ్యతఇత్యర్థః ద్రష్టురిత్యుక్తేఆగన్తుకస్యకర్తా ప్రతీయతఇత్యతఆహ (దర్శనస్యకర్తుస్స్వరూపభూతస్యేతి) స్వ
రూపత్వేదర్శనస్య తత్రకర్తృత్వానుపపత్తేస్తదర్థకర్తరితృచ్ప్రత్యయవిరోధఇత్యాశఙ్క్యార్కస్సర్వతస్స్వప్రకాశకఇత్యత్రయథాకర్త్రర్థకస్య
ప్రత్యయస్యోపచరితత్వం-తద్వదిహాపీత్యాహ (యథార్కఇతి) (నదీనామివేతి) ఇవశబ్దస్తథాశబ్దార్థే యథానదీనాంసముద్రోయనం- త
థాపురుషోయనమిత్యన్వయః అస్తగమనస్వరూపమాహ (భిద్యేతేఇతి) నామరూపభేదఏవాస్తగమనమిహేత్యర్థః. (యథైవాస్తమితి) యస్యయ
త్స్వరూపం ప్రాణాద్యాత్మకం- తదపిభిద్యతఇత్యన్వయః. పురుషఇత్యేవంప్రోచ్యతఇత్యస్యార్థమాహ (స్వభేదేచేతి) (యదనష్టమితి) కలానాం
హిరూపమారోప్యాధిష్ఠానోభయాత్మకంసత్యానృతమిథునరూపం-తత్రారోప్యస్యనామరూపాత్మకస్యభేదేఽధిష్ఠానాత్మకరూపపురుషాత్మనోచ్యతఇత్య
ర్థః. యథాసముద్రస్వరూపభూతంజలంమేఘైరాకృష్యాభివృష్టంగఙ్గాదినామరూపోపాధివినాసముద్రాద్భిన్నమివవ్యవహ్రియమాణంతదుపాధివిగ
మేసముద్రస్వరూపమేవప్రతిపద్యతే- ఏవమవిద్యాకృతనామరూపోపాధివశాదాత్మనోభిన్నమివస్థితంసర్వంజగద్విద్యయాఽవిద్యాకృతనామరూపవిగ
మేబ్రహ్మమాత్రతయావశిష్యతఇత్యర్థః ఏవంప్రాణాదికలోపాధికఆత్మనఉత్క్రమణాదిశబ్దితమరణాదివ్యవహారఇత్యుక్తేః ప్రయోజనంప్రాణాదిని
మిత్తోత్క్రమణాదిసర్వసంసారధర్మరహితాత్మస్వరూపావస్థానం రూపందర్శయితుంసఏషఇతివాక్యంవ్యాచష్టే (యఏవంవిద్వానిత్యాదినా) ౫

రం.— అథపరమాత్మనఉద్దృక్త్వాబాధకలత్వం, తద్ద్వారాముముక్షువేద్యత్వం, చోపపాదయతి (సయథేమానద్యఇతి) యథా
ప్రస్రవన్త్యోగఙ్గాద్యాః నద్యః సముద్రాయణాః - అయనశబ్దేనాధారత్వముఖేనాత్మత్వముచ్యతే సముద్రాపృథక్స్థితిప్రతిపత్తియోగ్యాభూత్వా
సముద్రంప్రాప్యాస్తంగచ్ఛన్తి- అదర్శనంయాన్తి నతుసముద్రేవృద్ధ్యాదిలక్షణంవికారముత్పాదయితుంప్రభవన్తి, తాసాంచ గఙ్గాయమునాది
నామానియాని- యానిచశుక్లకృష్ణాదిరూపాణిప్రాక్తనానివిభిద్యన్తే- తత్ప్రవేశానన్తరంనామాన్తరంరూపాన్తరంచభవతీ, త్యర్థః తదేవదర్శయతి (స
ముద్రఇత్యేవోచ్యతఇతి) తత్ప్రవిష్టంనదీజాతంసర్వంసముద్రఇత్యేవప్రోచ్యతే- నతుగఙ్గాయమునేతి. సయథా- సదృష్టాన్తోయథేత్యర్థః ఏవమే
వఅస్యపరిద్రష్టుః - అనుభవితుః. భోక్తుర్జీవస్యభోగోపకరణభూతాఇమాష్షోడశాపికలాః నిరుపాధికపురుషశబ్దవాచ్యంవాసుదేవంప్రాప్యాస్తంగచ్ఛన్తి-
యథాశిలాతలంప్రాప్యక్షురధారాః కుణ్ఠీభవన్తి-తథాభోగాధాయకానభవన్తీ, త్యర్థః. తత్రహేతుమాహ. (పురుషాయణాఇతి) పురుషసఙ్కల్పా
ధీనస్వరూపస్థితిప్రవృత్తికాఇత్యర్థః. ఆసాం - కలానాంజీవవిషయేభోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణత్వాదినామరూపభేదవత్పరమాత్మవిషయేభోగ్యత్వాభావ

అరా ఇవ రథనాభౌ కలా యస్మిన్ప్రతిష్ఠితాః। తం వేద్యం పురుషం వేద మా వో మృత్యుః పరివ్యథా ఇతి ॥ ౬ ॥

తాన్హోవాచైతావదేవాహమేతత్పరం బ్రహ్మ వేద నాతః పరమస్తీతి॥ ౭ ॥

తే తమర్చయన్తస్త్వం హి నః పితా యోఽస్మాకమవిద్యాయాః పరం పారం తారయసీతి నమః పరమఋషిభ్యో నమః పరమఋషిభ్యః॥ ఇతి షష్ఠః ప్రశ్నః ౮

ప్రశ్నోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

త్వాదినామరూపేణ స్థితః, తదేవ దర్శయతి (పురుష ఇత్యేవమితి) పురుషాపృథక్సిద్ధిప్రతిపత్తికతయా పురుష ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే - న తు తద్భిన్నత్వేన తజ్జోగ్యభోగస్థానత్వాదినా తత్కలా ప్రోచ్యతే. (స ఏష ఇతి) తస్మాత్పరమాత్మనః కలాభోక్తృత్వాభావాదకల ఇత్యేవోచ్యతే అత ఏవామృతశ్చ. మరణస్య భోక్తృత్వరూపకలాసమ్బన్ధాధీనత్వాదితి భావః (తదేష ఇతి) తత్ - పరమాత్మనస్స్వరూప[illegible] శ్లోకః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః ౫

శం — అరాః - రథచక్రపరివారాః ఇవ రథనాభౌ - రథచక్రస్య నాభౌ యథా. ప్రవేశితాస్తదాశ్రయా భవన్తి యథా - తథేత్యర్థః. కలాః - ప్రాణాద్యాః యస్మిన్ - పురుషే ప్రతిష్ఠితాః ఉత్పత్తిస్థితిలయకాలేషు. తం పురుషం - కలానామాత్మభూతం వేద్యం - వేదనీయం పూర్ణత్వాత్పురుషం పురిశయనాద్వా వేద - జానీయాత్ యథా హే శిష్యాః వః - యుష్మాన్మృత్యుర్మా పరివ్యథాః - మా పరివ్యథయతు సచేత్ వ్యథా మాపన్నా దుఃఖిన ఏవ యూయం స్థ - అతస్తన్మా భూద్యుష్మాకమిత్యభిప్రాయః. ౬

ఆ — (పరివారా ఇతి) నాభేః పరితో నాభౌ నేమ్యాం చ ప్రోతాః స్థిర్యక్తా కాష్ఠవిశేషా ఇత్యర్థః (యథా ప్రవేశితా ఇతి) యథావత్ - సమ్యక్ప్రవేశితా ఇత్యర్థః మాఙోఽర్థం వ్యతిరేకప్రదర్శనేన స్పష్టయతి (న చేదితి) ౬

రం — (అరా ఇవేతి) యస్మిన్ప్రతిష్ఠితాః - యదాత్మికాః యదుపాదానా ఇత్యర్థః. యథావత్తమేవ పురుషం యూయం ముముక్షవో వేద్యమవగచ్ఛత. బ్రహ్మజ్ఞానఫలమాహ (మా వో మృత్యురితి) వః - బ్రహ్మజ్ఞానాం యుష్మాకం పరితో వ్యథాః - మృత్యుర్మా కార్షీదిత్యర్థః. ౬

శం. — తానేవమనుశిష్య శిష్యాన్ తాన్ హోవాచ పిప్పలాదః కిల - ఏతావదేవ వేద్యం పరం బ్రహ్మ వేద - విజానామ్యహమేతత్ నాతః అస్మాత్పరమస్తి - ప్రకృష్టతరం వేదితవ్యమిత్యేవముక్తవాన్ శిష్యాణామవిదితశేషాస్తిత్వాశఙ్కానివృత్తయే కృతార్థబుద్ధిజననార్థం చ ౭

ఆ. — శిష్యాణాం కృతార్థతాబుద్ధిజననార్థం తానిత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (తానేవమితి) ౭

రం — (తాన్హోవాచేతి) తాన్ - సుకేశాదీన్ షడపి శిష్యాన్ప్రత్యేతదువాచ. అహమేతావదేవ పరం బ్రహ్మ జానామి పరబ్రహ్మవిషయే మమైతావదేవ జ్ఞానం - ఇతోఽధికం నాస్తీత్యర్థః ౭

శం. — తతస్తే శిష్యాః గురుణానుశిష్టాస్తం గురుం కృతార్థాస్సన్తో విద్యానిష్క్రయమపశ్యన్తః కిం కృతవన్త ఇత్యుచ్యతే - అర్చయన్తః - పాదయోః పుష్పాఞ్జలిప్రకిరణేన ప్రణిపాతేన చ శిరసా. కిమూచురిత్యాహ - త్వం హి నః - అస్మాకం పితా - బ్రహ్మశరీరస్య విద్యయా జనయితృత్వాన్నిత్యస్యాజరామరస్యాభయస్య యస్త్వమేవాస్మాకమవిద్యాయాః - విపరీతజ్ఞానాజ్జన్మజరామరణరోగదుఃఖాదిగ్రాహాదవిద్యామహోదధేర్విద్యాప్లవేన పరం - అపునరావృత్తిలక్షణం మోక్షాఖ్యం మహోదధేరివ పారం తారయస్యస్మాన్ ప్రతి అతః పితృత్వం తవాస్మాన్ప్రత్యుపపన్నమితరస్మాత్ ఇతరో హి పితా శరీరమాత్రం జనయతి - తథాపి స సంప్రపూజ్యతమో లోకే కిము వక్తవ్యమాత్యన్తికాభయదాతురిత్యభిప్రాయః. నమః పరమఋషిభ్యః - బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృభ్యః నమః పరమఋషిభ్య ఇతి ద్విర్వచనమాదరార్థమ్. ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే షష్ఠప్రశ్నభాష్యమ్. ౮

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతావాథర్వణప్రశ్నోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

ఆ — (ప్రకిరణేనేతి) ప్రక్షేపేణేత్యర్థః (అతః పితృత్వం తవేతి) *జనకశ్చోపనేతా చ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి। అన్నదాతా భయత్రాతా పఞ్చైతే పితరః స్మృతా ఇతి స్మృతేరిత్యర్థః. నోఽస్మాకమితి శేషః [illegible] పితృత్వం [illegible] విద్యానిష్క్రయార్థం కిం తత్త్వమి

౹్యపేక్షాయాం స్వశరీరసేవాపరిచారకతయా దానమాత్రేణ గురువేదనత్తమిత్యాహ (ఇతరస్మాదితి) పితృత్వాదేవ హి పూజ్యతరత్వేన పరిచార్యత్వం న్యాయి ష్వాంకిమువక్తవ్యమిత్యర్థః అతఏవవాజసనేయకే *మాంచాపిసహదాస్యాయేత్యుక్తమితిభావః ౮

ఇ తి ష ష్ఠః ప్ర శ్న భా ష్య టీ కా

——

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతా ఆథర్వణిక ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకా సమాప్తా

ర౦ — (తేతమర్చయన్త ఇతి) తే- షడపిశిష్యాస్తం- పిప్పలాదం- త్వమస్మాకంసంసారాహాపారతీరప్రాపకతయాపితాసి- తస్మాత్త్వ త్తోజన్మైవ శ్రేష్ఠంజన్మ - *సహివిద్యాత స్తంజనయతితచ్ఛ్రేష్ఠంజన్మేతి శ్రవణాదిత్యర్చయన్తః - పూజయన్తో బభాషుః ఉత్తరశాన్తిస్థానేనమః పరమ ఋషిభ్య ఇతివాక్యం అథ్యాసఉపనిషత్సమాప్త్యర్థః నచైతావదేవాహంపరం బ్రహ్మ వేద-నాతః పరమస్తీతిషోడశకలజీవాతిరిక్తపరబ్రహ్మనిషేధః కిన్న స్యాదితివాచ్యం- *అధికంతుభేదనిర్దేశాదిత్యాదిభిర్విరోధప్రసఙ్గాత్ తత్రహిజీవాభేదాద్బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వే హితాకరణాదిదోషమాశఙ్క్య జీవభేదాద్దోషాభావస్సిద్ధాన్తితః తథాహితదధికరణభాష్యం *జగతో బ్రహ్మానన్యత్వం ప్రతిపాదయద్భిః -తత్త్వమసి -అయమాత్మా బ్రహ్మేత్యాదిభి ర్జీవస్యాపి బ్రహ్మానన్యత్వం వ్యపదిశ్యతే ఇత్యుక్తం తత్రేదంచోద్యతే- యదీతరస్య- జీవస్య బ్రహ్మణాఽనన్యత్వమాభిర్వాక్యైర్వ్యపదిశ్యతే- తదా బ్రహ్మ ణస్సార్వజ్ఞ్యసత్యసఙ్కల్పాదియుక్తస్యాత్మనో హితరూపజగదకరణమహితరూపజగత్కారణమిత్యాదయో దోషాః ప్రసజ్యేరన్ ఆధ్యాత్మికాధిదైవి కాధిభౌతికానన్తదుఃఖాకరంచేదంజగత్- నచేదృశేస్వానర్థేస్వాధీనో బుద్ధిమాన్ప్రవర్తతే జీవాద్బ్రహ్మణో భేదవాదిన్యః శ్రుతయో జగద్బ్రహ్మణోరన న్యత్వంవదతాత్వయైవపరిత్యక్తాః- భేదస్యసత్యత్వాన్నిద్ధాః ఔపాధికభేదవిషయాః- భేదశ్రుతయః- స్వాభావికాభేదవిషయాశ్చాభేదశ్రుతయ ఇతిచేత్ తత్రేదంవక్తవ్యం- స్వభావతస్స్వస్మాదభిన్నంజీవంకిమనుపహితంజగత్కారణం బ్రహ్మ జానాతివా-నవా నజానాతిచేత్సర్వజ్ఞత్వహానిః- జానాతిచేత్స్వ స్మాదభిన్నస్యజీవస్య దుఃఖం స్వదుఃఖమేవజానతో బ్రహ్మణో హితాకరణాహితకరణాదిదోషప్రసక్తిరనివార్యా జీవబ్రహ్మణోరజ్ఞానకృతో భేదః- త ద్విషయాభేదశ్రుతిరితిచేత్ తత్రాపిజీవాజ్ఞానపక్షే పూర్వోక్తో వికల్పస్తత్ఫలంచతదవస్థం బ్రహ్మాజ్ఞానపక్షే స్వప్రకాశస్వరూపస్య బ్రహ్మణోఽజ్ఞా నసాక్షిత్వంతత్కృతజగత్సృష్టిశ్చనసమ్భవతి అజ్ఞానేనప్రకాశస్తిరోహితశ్చేత్ తిరోధానస్య ప్రకాశనివృత్తికరత్వేన ప్రకాశస్యైవస్వరూపత్వా త్స్వరూపనివృత్తిరేవేతిస్వరూపనాశాదిదోషసహస్రం ప్రాగేవోదీరితం అతఇదమసఙ్గతం బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వమితి* ఇతరవ్యపదేశాద్ధితాకరణాది దోషప్రసక్తిరితిసూత్రేణపూర్వపక్షం ప్రాప్యసిద్ధాన్తోఽభిధీయతే *అధికంతుభేదనిర్దేశాదితి. తుశబ్దః పక్షంవ్యావర్తయతి. ఆధ్యాత్మికాదిదుఃఖ యోగార్హాత్ప్రత్యగాత్మనోఽధికమర్థాన్తరభూతం బ్రహ్మ కుతః భేదనిర్దేశాత్ ప్రత్యగాత్మనో హి భేదేననిర్దిశ్యతేపరం బ్రహ్మ *యఆత్మనితిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మానవేదయస్యాత్మాశరీరంయఆత్మానమన్తరోయమయతిసతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః *పృథగాత్మానం ప్రేరితారంచమత్వాజుష్టస్తతస్తేనా మృతత్వమేతి *సకారణంకరణాధిపాధిపః *తయోరన్యః పిప్పలంస్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి *జ్ఞాజ్ఞౌద్వావజావీశనీశౌ *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాసమ్ప రిష్వక్తః *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢః *అస్మాన్మాయీసృజతేవిశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయాసన్నిరుద్ధః *ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశః *ని త్యోనిత్యానాంచేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాంయోవిదధాతికామాన్ *యోఽవ్యక్తమన్తరే సఞ్చరన్యస్యావ్యక్తంశరీరంయమవ్యక్తం నవేదయో ఽక్షరమన్తరేసఞ్చరన్యస్యాక్షరంశరీరంయమక్షరంనవేదఏషసర్వభూతాన్తరాత్మాపహతపాప్మాదివ్యోదేవఏకోనారాయణ ఇత్యాదిభిః *అశ్మాదివ చ్చతదనుపపత్తిరితి అశ్మకాష్ఠలోష్టతృణాదీనామత్యన్తహేయానాంతద్వికారాణాం సదానాముచిద్విశేషాణాంనిరవద్యనిర్వికారనిఖిలహేయప్రత్యనీ కకల్యాణైకతానస్వేతరసమస్తవస్తువిలక్షణానన్తజ్ఞానానన్దైకస్వరూపనానావిధానన్తమహావిభూతిబ్రహ్మస్వరూపైక్యం యథానోపపద్యతే - తథా చేతనస్యాప్యనన్తదుఃఖాకరస్యఖద్యోతకల్పస్య *అపహతపాప్మేత్యాదివాక్యావగతసకలహేయప్రత్యనీకానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ కల్యాణగుణగ ణాకర బ్రహ్మభావానుపపత్తిః సామానాధికరణ్యనిర్దేశః *యస్యాత్మాశరీరమిత్యాది శ్రుతేర్జీవస్య బ్రహ్మశరీరత్వాద్బ్రహ్మణోజీవశరీరతయాతదా త్మత్వేనావస్థితేర్జీవప్రకారకబ్రహ్మప్రతిపాదనపరశ్చేత్తదవిరోధీ - ప్రత్యుతైతస్యార్థస్యోపపాదకశ్చేతి *అవస్థితేరితికాశకృత్స్న ఇత్యాదిభిరనన్త దుపపాదితం. అతః సర్వావస్థం బ్రహ్మచిదచిద్వస్తుశరీరమితిసూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరం బ్రహ్మకారణం - తదేవబ్రహ్మస్థూలచిదచిద్వస్తుశరీరంజగదాఖ్యం కార్యమితిజగద్బ్రహ్మణోస్సామానాధికరణ్యోపపత్తిః జగతో బ్రహ్మకార్యత్వం, బ్రహ్మణోఽనన్యత్వ, మచిద్వస్తునో జీవస్య బ్రహ్మణశ్చపరిణామి త్వదుఃఖిత్వకల్యాణగుణాకరత్వస్వభావాసఙ్కర, స్సర్వశ్రుత్యవిరోధ, శ్చభవతి. *సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదేకమేవేత్యవిభాగావస్థాయామప్యచి ద్యుక్తజీవస్య బ్రహ్మశరీరతయాసూక్ష్మరూపేణావస్థానమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యం- *వైషమ్యనైర్ఘృణ్యేనసాపేక్షత్వాత్ *నకర్మావిభాగాదితిచేన్నానాది త్వాదుపపద్యతేచాప్యుపలభ్యతేచేతిసూత్రద్వయోదితత్వాత్తదానీమపిసూక్ష్మరూపేణావస్థానస్య అవిభాగస్తునామరూపవిభాగాభావాదుపపద్యతే. అ

తో బ్రహ్మ కారణత్వం సమ్భవత్యేవేతి ఏవం *అధికోపదేశాత్తు బాదరాయణస్యైవం తద్దర్శనాత్ *భేదవ్యపదేశాచ్చాన్యః 'సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన *ఉభయేపిహి భేదేనైనమధీయతే ఇత్యాదిన్యాయాః ప్రకుప్యేయురిత్యలం ప్రపఞ్చేన ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే షష్ఠప్రశ్నభాష్యమ్ ౬

ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః

శ్రీ పరమాత్మనే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేన చ యుక్తా

ముణ్డకోపనిషత్.

ప్రథమముణ్డకే — ప్రథమః ఖణ్డః.

---*---

అవతారికా

శం — బ్రహ్మా దేవానామిత్యాద్యాథర్వణోపనిషత్ అస్యాశ్చ విద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వపారమ్పర్యలక్షణసమ్బన్ధమాదావేవాహ స్వయమేవ స్తుత్యర్థం - ఏవం హి మహద్భిః పరమపురుషార్థసాధనత్వేన గురుణా ఆయాసేన లబ్ధా విద్యేతి. శ్రోతృబుద్ధిప్రరోచనాయ విద్యాం మహీకరోతి- స్తుత్యా ప్రరోచితాయాం హి విద్యాయాం సాదరాః ప్రవర్తేరన్నితి ప్రయోజనేన తు విద్యాయాః సాధనసాధ్యలక్షణసమ్బన్ధముత్తరత్ర వక్ష్యతి "భిద్యతే హృదయగ్రన్థిః" ఇత్యాదినా అత్ర చాపరశబ్దవాచ్యాయా ఋగ్వేదాదిలక్షణాయా విధిప్రతిషేధమాత్రపరాయా విద్యాయాః సంసారకారణావిద్యాదిదోషనివర్తకత్వం నాస్తీతి స్వయమేవోక్త్వా పరాపరేతి విద్యాభేదకరణపూర్వకం "అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానాః" ఇత్యాదినా - తథా పరప్రాప్తిసాధనం సర్వసాధనసాధ్యవిషయవైరాగ్యపూర్వకం గురుప్రసాదలభ్యాం బ్రహ్మవిద్యామాహ "పరీక్ష్య లోకాన్" ఇత్యాదినా ప్రయోజనం చాసకృద్బ్రవీతి "బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి" ఇతి "పరామృతాత్పరిముచ్యన్తి సర్వే" ఇతి చ. జ్ఞానమాత్రే యద్యపి సర్వాశ్రమిణామధికారః- తథాపి సన్న్యాసనిష్ఠైవ బ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనం- న కర్మసహితేతి "భైక్షచర్యాం చరన్తః" "సన్న్యాసయోగాత్" ఇతి చ బ్రువన్దర్శయతి విద్యాకర్మవిరోధాచ్చ. న హి బ్రహ్మాత్మైకత్వదర్శనేన సహ కర్మ స్వప్నేఽపి సమ్పాదయితుం శక్యం విద్యాయాః కాలవిశేషాభావాదనియతనిమిత్తత్వాత్కాలసఙ్కోచానుపపత్తిః యత్తు గృహస్థేషు బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వాదిలిఙ్గం- న తత్స్థితం న్యాయం బాధితుముత్సహతే- న హి విధిశతేనాపి తమఃప్రకాశయోరేకత్ర సద్భావః శక్యతే కర్తుం- కిముత లిఙ్గైః కేవలైరితి ఏవముక్తసమ్బన్ధప్రయోజనాయా ఉపనిషదోఽల్పగ్రన్థవివరణమారభ్యతే య ఇమాం బ్రహ్మవిద్యాముపయన్త్యాత్మభావేన శ్రద్ధాభక్తిపురస్సరాః సన్తః- తేషాం గర్భజన్మజరారోగాద్యనర్థపూగం నిశాతయతి - పరం వా బ్రహ్మ గమయతి- అవిద్యాదిసంసారకారణం చాత్యన్తమవసాదయతి- వినాశయతీత్యుపనిషత్- ఉపనిపూర్వస్య సదేరేవమర్థస్మరణాత్

యదక్షరం పరం బ్రహ్మవిద్యాగమ్యమిరీరితమ్। యస్మిన్జ్ఞాతే భవేజ్జ్ఞాతం సర్వం కల్ప్యమసంశయమ్॥

ఆ — బ్రహ్మోపనిషద్గర్భోపనిషదాద్యా ఆథర్వణవేదస్య బహ్వ్య ఉపనిషదస్సన్తి - తాసాం శారీరకేఽనుపయోగిత్వేనావ్యాచిఖ్యాసితత్వాత్ "అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేః" ఇత్యాద్యధికరణోపయోగితయా ముణ్డకస్య వ్యాచిఖ్యాసితస్య ప్రతీకమాదత్తే (బ్రహ్మా దేవానామిత్యాద్యాథర్వణోపనిషదితి) వ్యాచిఖ్యాసితేతి శేషః నన్వియముపనిషన్మన్త్రరూపా- మన్త్రాణాం చ "ఇషే త్వా" ఇత్యాదీనాం కర్మసమ్బద్ధానామేవ ప్రయోజనవత్త్వం ఏతేషాం చ మన్త్రాణాం వినియోజకప్రమాణానుపలమ్భేన తత్సమ్బన్ధాసమ్భవాన్నిష్ప్రయోజనత్వాద్వ్యాచిఖ్యాసితత్వం న సమ్భవతీతి శఙ్కమానస్యోత్తరం- సత్యం - కర్మసమ్బన్ధాభావేఽపి బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనసామర్థ్యాద్విద్యయా సమ్బన్ధో భవిష్యతీతి. నను విద్యాయాః పురుషకర్తృత్వాత్తత్ప్రకాశకత్వేఽస్యా ఉపనిషదోఽపి పౌరుషేయత్వప్రసఙ్గాత్ పాక్షికపురుషదోషజత్వశఙ్కయా అప్రామాణ్యాద్వ్యాచిఖ్యాసితత్వం నోపపద్యత ఇత్యత ఆహ (అస్యాశ్చేతి) విద్యాయాః సమ్ప్రదాయప్రవర్తకా ఏవ పురుషాః- న తు తస్యా నిర్మాతారః సమ్ప్రదాయకర్తృత్వమపి నాధునాతనం - యేనాశ్వాసస్స్యాత్ కిన్త్వనాదిపారమ్పర్యాగతం- తతోఽనాదిప్రసిద్ధబ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనసమర్థోపనిషదః పురుషసమ్బన్ధస్సమ్ప్రదాయకర్తృత్వపారమ్పర్యలక్షణ ఏవ తమాదావేవాహేత్యర్థః. విద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వమేవ పురుషాణాం- యథా విద్యాయాః పురుషసమ్బన్ధః- తథైవోపనిషదోఽపి. యది పురుషసమ్బన్ధో వివక్షితః పౌరుషేయత్వపరిహారాయ- తర్హి తథాభూతసమ్బన్ధాభిధాయకేనాన్యేన భవితవ్యం - స్వయమేవ స్వసమ్బన్ధాభిధాయకత్వే ఆత్మాశ్రయప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వయమేవ స్తుత్యర్థమితి) విద్యాస్తుతౌ తాత్పర్యాన్న స్వవృత్తిదోష ఇత్యర్థః. స్తుతిర్వా కిమర్థేత్యత ఆహ (శ్రోతృబుద్ధీతి) ప్రవర్తేరన్నితి పాఠో యుక్తః- వృతధాతోరాత్మనేపదిత్వాత్. విద్యాయా యత్ప్రయోజనం - తదేవాస్యా ఉపనిషదోఽపి ప్రయోజనం భవిష్యతీత్యభిప్రేత్య విద్యాయాః ప్రయోజనసమ్బన్ధమాహ (ప్రయోజనేన త్వితి) సంసారకారణనివృత్తిర్బ్రహ్మవిద్యాఫలం చేత్ - త

ర్థ్యాపరవిద్యయైవతన్నివృత్తేస్సమ్భవాత్తదర్థం న బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశకోపనిషద్వ్యాఖ్యాతవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అత్ర చేతి) సంసారకారణమవిద్యాదిదోషః- తన్నివర్తకత్వమపరవిద్యాయాః కర్మాత్మికాయా న సమ్భవతి- అవిరోధాత్ నహి శకలశోపి ప్రాణాయామం కుర్వతః శుక్తిదర్శనం వినా తదవిద్యానివృత్తిర్దృశ్యతే తతోఽపరవిద్యాయాస్సంసారకారణావిద్యానివర్తకత్వం నాస్తీతిస్వయమేవోక్త్వా బ్రహ్మవిద్యామాహేతి సమ్బన్ధః కించ- పరమపురుషార్థసాధనత్వేన బ్రహ్మవిద్యాయాః పరవిద్యాత్వం నికృష్టసంసారఫలత్వేన చ కర్మవిద్యాయా అపరవిద్యాత్వం తతః సమాఖ్యాబలాదపరవిద్యాయా మోక్షసాధనత్వాభావోఽవగమ్యత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (పరాపరేతి) యచ్చాహుః కర్మజడాః- కేవలబ్రహ్మవిద్యాయాః కర్తృసంస్కారత్వేన కర్మాఙ్గత్వాత్స్వతన్త్రేణ పురుషార్థసాధనత్వం నాస్తీతి- తదనన్తరశ్రుత్యైవ నిరాకృతమిత్యాహ (తథా పరప్రాప్తిసాధనమితి) బ్రహ్మవిద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వే కర్మణో నిన్దా న స్యాత్- న ఖల్వఙ్గవిధానాయ ప్రధానం వినిన్ద్యతే అత్ర తు సర్వసాధ్యసాధననిన్దయా తద్విషయవైరాగ్యాభిధానపూర్వకం పరప్రాప్తిసాధనం బ్రహ్మవిద్యామాహేత్యాహ (విషయవైరాగ్యపూర్వకమితి) అతో బ్రహ్మవిద్యాయాః స్వప్రధానత్వాత్తత్ప్రకాశకోపనిషదాం న కర్తృస్తావకత్వమిత్యర్థః యద్యుపనిషదాం స్వతన్త్రబ్రహ్మవిద్యాప్రకాశకత్వం స్యాత్ - తర్హి తదధ్యేతౄణాం సర్వేషామేవ కిమితి బ్రహ్మవిద్యా న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (గురుప్రసాదలభ్యామితి) గుర్వనుగ్రహాదిసంస్కారాభావాత్సర్వేషాం యద్యపి న భవిష్యతి - తథాపి విశిష్టాధికారిణాం భవిష్యతీతి భావః నను స్వతన్త్రా చేద్బ్రహ్మవిద్యా - తర్హి ప్రయోజనసాధనం న స్యాత్- సుఖదుఃఖప్రాప్తిపరిహారయోః ప్రవృత్తినివృత్తిసాధ్యతావగమాత్ తత్రాహ (ప్రయోజనం చేతి) స్మరణమాత్రేణ విస్మృతసువర్ణలాభే సుఖప్రాప్తిప్రసిద్ధేః, రజ్జుతత్త్వజ్ఞానమాత్రాచ్చ సర్పజన్యభయకమ్పాదిదుఃఖనివృత్తిప్రసిద్ధేః, శ్చ న ప్రవృత్తినివృత్తిసాధ్యత్వం ప్రయోజనస్యైకాన్తికం అతోఽవిప్రబ్రహ్మశ్రుతిః ప్రయోజనసమ్బన్ధం విద్యాయా అసకృద్బ్రవీతి తస్మాత్తత్ప్రకాశకోపనిషదో వ్యాఖ్యేయత్వం సమ్భవతీత్యర్థః యచ్చాహురేకదేశినః- స్వాధ్యాయాధ్యయనవిధేరర్థావబోధఫలస్య త్రైవర్ణికాధికారత్వాదధీతోపనిషజ్జన్యే బ్రహ్మజ్ఞానేఽస్త్యేవ సర్వేషామధికారః- తతస్సర్వాశ్రమకర్మసముచ్చితైవ బ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనమితి- తత్రాహ (జ్ఞానమాత్ర ఇతి) సర్వస్వత్యాగాత్మకసన్న్యాసనిష్ఠైవ పరబ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనమితి వేదోపర్యంశః- తావృశసన్న్యాసినాం చ కర్మసాధనస్యాభావాన్న కర్మసమ్భవః ఆశ్రమధర్మో విశమదమాద్యుపబృంహితవిద్యాసన్నిష్ఠత్వమేవ తేషాం శౌచాచమనాదిరపి తత్త్వతో నాశ్రమధర్మః-లోకసఙ్గ్రహార్థత్వాత్, జ్ఞానాభ్యాసేనైవాపావనత్వనివృత్తేః, * నహి జ్ఞానేన సదృశం పవిత్రమిహ విద్యత ఇతి స్మరణాత్, త్రిషవణస్నానవిధ్యాదేరజ్ఞసన్న్యాసివిషయత్వాత్, అతః కర్మనివృత్త్యైవ సాహిత్యం జ్ఞానస్య - న కర్మణేత్యర్థః ఇతశ్చ న కర్మసముచ్చితా విద్యా మోక్షసాధనమిత్యాహ (విద్యాకర్మవిరోధాచ్చేతి) అకర్తృ బ్రహ్మైవాస్మి- కరోమి చేతి స్ఫుటో వ్యాఘాత ఇత్యర్థః యదా బ్రహ్మాత్మైకత్వం విస్మరతి- తదోత్పన్నవిద్యోఽపి కర్మ కరిష్యతి తతస్సముచ్చయస్సమ్భవ్య ఇతి న వాచ్యమిత్యాహ (విద్యాయా ఇతి) నను జనకాదీనాం ప్రభృతీనాం విద్యాసమ్ప్రదాయప్రవర్తకత్వదర్శనాద్గృహస్థాశ్రమకర్మభిస్సముచ్చయోఽవగమ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) లిఙ్గస్య న్యాయోపబృంహితస్యైవ గమకత్వాఙ్గీకారాత్, సముచ్చయే చ న్యాయాభావాత్, ప్రత్యుత విరోధదర్శనాత్, న లిఙ్గేన సముచ్చయసిద్ధిః సమ్ప్రదాయప్రవర్తకానాం చ గార్హస్థ్యస్యాభాసమాత్రత్వాత్ సుసన్న్యాసేనైవ ముముక్షుత్వం బాధాత్, * యస్య మే నాస్తి సర్వత్ర యస్య మే నాస్తి కించన। మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం న మే కించన దహ్యత ఇత్యుద్గారదర్శనాత్, కర్మణాం న సముచ్చయస్స్యాత్ తత్ర చ విధిర్న దృశ్యత ఇతి భావః సాధితం వ్యాఖ్యేయత్వముపసంహరతి (ఏవమితి) గ్రన్థే తథాత్వముపనిషత్త్వప్రయోగ ఇతి శఙ్కాయాముపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యవిద్యార్థత్వాల్లాక్షణిక ఇతి దర్శయితుం విద్యాయా ఉపనిషచ్ఛబ్దార్థత్వమాహ (య ఇమామితి) (ఆత్మభావేనేతి) ప్రేమాస్పదతయేత్యర్థః అనర్థపూగం- క్లేశసమూహం నిశాతయతి- శిథిలీకరోతి అపరిపక్వజ్ఞానాద్వితైద్గర్భవిరోధిసంసారవాదిత్యర్థః ...

హరిః ఓమ్.

బ్రహ్మా దేవానాం ప్రథమస్సంబభూవ విశ్వస్య కర్తా భువనస్య గోప్తా।
స బ్రహ్మవిద్యాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామథర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ॥ ౧

శం — బ్రహ్మా- పరివృఢః మహాన్ ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యైస్సర్వానన్యానతిశేత ఇతి దేవానాం- ద్యోతనవతామిన్ద్రాదీనాం ప్రథమః- గుణైః ప్రధానస్సన్ ప్రథమః- అగ్రే వా సంబభూవ- అభివ్యక్తస్సమ్యక్- స్వాతన్త్ర్యేణేత్యభిప్రాయః నతథా - యథా ధర్మాధర్మవశాత్ సంసారిణోఽన్యే జాయన్తే- *యోఽసావతీన్ద్రియగ్రాహ్య ఇత్యాదిస్మృతేః విశ్వస్య- సర్వస్య జగతః కర్తా- ఉత్పాదయితా, భువనస్య- ఉత్పన్నస్య గోప్తా- పాలయితేతి విశేషణం బ్రహ్మణో విద్యాస్తుతయే సః- ఏవం ప్రఖ్యాతమహత్త్వో బ్రహ్మవిద్యాం- బ్రహ్మణః- పరమాత్మనో విద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం.
* యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యమితి విశేషణాత్ పరమాత్మవిషయా హి సా. బ్రహ్మణా వాఽగ్రజేనోక్తేతి బ్రహ్మవిద్యా, తాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠాం- సర్వవిద్యాభివ్యక్తిహేతుత్వాత్సర్వవిద్యాశ్రయామిత్యర్థః. సర్వవిద్యావేద్యం వా వస్త్వనయైవ విజ్ఞాయత ఇతి. *యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి శ్రుతేః. సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామితి చ స్తౌతి విద్యాం. (అథర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ) జ్యేష్ఠశ్చాసౌ పుత్రశ్చ, అనేకేషు బ్రహ్మణస్సృష్టిప్రకారేష్వన్యతమస్య సృష్టిప్రకారస్య ప్రముఖే పూర్వమథర్వా సృష్ట ఇతి జ్యేష్ఠః. తస్మై జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ.

అథర్వణేయాం ప్రవదేత బ్రహ్మాథర్వా తాం పురోవాచాఙ్గిరే బ్రహ్మవిద్యాం।
స భారద్వాజాయ సత్యవాహాయ ప్రాహ భారద్వాజోఽఙ్గిరసే పరావరామ్॥ ౨
శౌనకో హ వై మహాశాలోఽఙ్గిరసం విధివదుపసన్నః పప్రచ్ఛ।
కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి॥ ౩

ఆ — (పరివృఢ ఇతి) * జ్ఞానమప్రతిఘం యస్య వైరాగ్యం చ జగత్పతేః। ఐశ్వర్యం చైవ ధర్మశ్చ సహసిద్ధం చతుష్టయమితి స్మరణాజ్జ్ఞాన వైరాగ్యైశ్వర్యైస్సర్వానన్యానతిక్రమ్యైవ స్థిత ఇతి పరివృఢత్వం సిద్ధమిత్యర్థః *యోఽసావతీన్ద్రియగ్రాహ్యః సూక్ష్మోఽవ్యక్తస్సనాతనః। సర్వభూతమయోఽచిన్త్యః స ఏష స్వయముద్బభౌ — స్వయముద్బభౌ - స్వయముద్భూతః శుక్రశోణితసంయోగమన్తరేణావిర్భూత ఇతి స్మృతేః స్వాతన్త్ర్యం ఽస్య ఇత్యర్థః వాక్యోత్థబుద్ధివృత్త్యభివ్యక్తం బ్రహ్మైవ బ్రహ్మవిద్యా తచ్చ బ్రహ్మ సర్వాభివ్యఞ్జకం - తతస్సర్వవిద్యావ్యఞ్జకతయాఽఽశ్రియత ఇతి సర్వవిద్యాశ్రయా అథవా - సర్వవిద్యానాం ప్రతిష్ఠా - పరిసమాప్తిర్భవతి యస్యాముత్పన్నాయాం జ్ఞాతవ్యాభావాత్ - సా సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠేత్యాహ (సర్వవిద్యావేద్యం వేతి) ౧-౨

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్స్థలం శ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమ గాహతామ్॥
వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్ గురూనపి। ముణ్డకం విదుషాం ప్రీత్యై వ్యాకరిష్యే యథామతి॥

రం.— విద్యాప్రరోచనార్థా ఆఖ్యాయికా ఆరభ్యతే (బ్రహ్మా దేవానాం ప్రథమస్సంబభూవేతి) చతుర్ముఖ ఇన్ద్రాదీనామగ్రే ఉత్పన్న ఇత్యర్థః సకీదృశ ఇత్యత్రాహ (విశ్వస్య కర్తా భువనస్య గోప్తేతి) విశ్వస్య భువనస్య - సర్వస్య భువనస్యోత్పాదయితా రక్షకశ్చేత్యర్థః (స బ్రహ్మవిద్యామితి) సః - తాదృశో బ్రహ్మా సర్వవిద్యాశ్రయభూతాం బ్రహ్మవిద్యామథర్వనామ్నే జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రోక్తవానిత్యర్థః బ్రహ్మవిద్యాయాస్సర్వవిద్యాశ్రయత్వం చ జ్ఞాతే బ్రహ్మణి కృత్స్నజ్ఞాతవ్యాన్తర్భావేన బ్రహ్మజ్ఞానే కృత్స్నజ్ఞానస్యాన్తర్భూతత్వాదితి వ్యాసార్యైరుపపాదితం ౧

శం — యామేతామథర్వణే ప్రవదేత - అవదత్ బ్రహ్మవిద్యాం బ్రహ్మా - తామేవ - బ్రహ్మణః ప్రాప్తామథర్వా పురా - పూర్వమువాచ - ఉక్తవానఙ్గిరే - అఙ్గిర్నామ్నే బ్రహ్మవిద్యాం సచాఙ్గీర్భారద్వాజాయ - భారద్వాజగోత్రాయ సత్యవాహాయ - సత్యవాహనామ్నే ప్రాహ - ప్రోక్తవాన్ భారద్వాజోఽఙ్గిరసే - స్వశిష్యాయ పుత్రాయ వా పరావరాం - పరస్మాత్పరస్మాదవరేణ ప్రాప్తేతి పరావరా పరావరసర్వవిద్యావిషయవ్యాప్తేర్వా తాం పరావరామఙ్గిరసే ప్రాహేత్యనుషఙ్గః. అత్రానన్వయికీ యం నాస్తి ౨

రం — (అథర్వణే యాం ప్రవదేతేతి) అథర్వణే యాం బ్రహ్మా ప్రోవాచ - తాం బ్రహ్మవిద్యాం అథర్వనామా ఋషిస్స్వశిష్యాయాఙ్గిరోనామ ఋషయే ప్రోవాచ సః - అఙ్గిరో నామా ఋషిః భరద్వాజగోత్రాయ సత్యవాహనామ్నే ప్రోక్తవాన్. పరస్మాదవరేణ ప్రాప్తేతి పరావరా పరావరసర్వవిద్యాప్రాప్తేర్వా పరావరా. తామఙ్గిరసే ప్రాహేత్యనుషఙ్గః ౨

శం.— శౌనకః - శునకస్యాపత్యం మహాశాలః - మహాగృహస్థోఽఙ్గిరసం - భారద్వాజశిష్యమాచార్యం విధివత్ - యథాశాస్త్రమిత్యేతత్ ఉపసన్నః - ఉపగతస్సన్ పప్రచ్ఛ శౌనకాఙ్గిరసయోస్సమ్బన్ధాదర్వాగ్విధివద్విశేషణాదుపసదనవిధేః పూర్వేషామనియమ ఇతి గమ్యతే, మర్యాదాకరణార్థం మధ్యదీపకన్యాయార్థం వా విశేషణం - అస్మదాదిష్వప్యుపసదనవిధేరిష్టత్వాత్. కిమిత్యాహ - కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే - న్వితి వితర్కే భగవః - హే భగవన్ సర్వం - యదిదం విజ్ఞేయం విజ్ఞాతం - విశేషేణ జ్ఞాతం అవగతం భవతీతి. ఏకస్మిన్ జ్ఞాతే సర్వవిద్భవతీతి శిష్టప్రవాదం శ్రుతవాన్ శౌనకః తద్విశేషం విజ్ఞాతుకామస్సన్ కస్మిన్నితి వితర్కయన్ పప్రచ్ఛ అథవా - లోకసామాన్యదృష్ట్యా జ్ఞాత్వైవ పప్రచ్ఛ సన్తి లోకే సువర్ణాదిసకలభేదాస్సువర్ణత్వాద్యేకత్వవిజ్ఞానేన విజ్ఞాయమానా లౌకికైః - తథా కిన్ను అస్తి సర్వస్య జగద్భేదస్యైకకారణం - యదేకస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వం విజ్ఞాతం భవతీతి నన్వవిదితే హి కస్మిన్నితి ప్రశ్నోఽనుపపన్నః - కిమస్తి తదితి తదా ప్రశ్నో యుక్తః - సిద్ధే హ్యస్తిత్వే కస్మిన్నితి స్యాత్ - యథా కస్మిన్నిధేయమితి న - అక్షరబాహుళ్యాదాయాసభీరుత్వాత్ప్రశ్నస్సమ్భవత్యేవ - కిం న్వస్తి తత్ - యస్మిన్నేకస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వవిత్ స్యాదితి ౩

ఆ.— ప్రశ్నబీజమాహ (కస్మిన్నితి) ఉపాదానాత్కార్యస్యాపృథక్సత్త్వాభావాదుపాదానే జ్ఞాతే తత్కార్యం తతః పృథఙ్నాస్తీతి జ్ఞాతం భవతీతి సామాన్యవ్యాప్తిః - తద్బలాద్వా పప్రచ్ఛేత్యాహ (అథవేతి) ప్రశ్నాక్షరాణ్యస్యామాక్షేప్యసమాధత్తే (నన్వవిదితే హీత్యాదినా) కిమస్తి తదితి ప్రయోగే ఽక్షరబాహుళ్యేనాయాసస్స్యాత్ - తద్భీరుతయా కస్మిన్నిత్యక్షరసామఞ్జస్యలాఘవాత్ప్రశ్న ఇత్యర్థః ౩-౪

రం.— (శౌనకో హ వై మహాశాల ఇతి) మహాశాలః - మహాగృహస్థః శునకసుతః - శౌనకః సమిత్పాణిత్వాదిశాస్త్రీయనియమానతిక్రమేణోపగతస్సన్ పృష్టవాన్. (కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి) హే భగవః - *ఉత్పత్తిం ప్రళయం చైవ భూతానామాగతిం గతిం। వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానితి ఇతి లక్షణలక్షిత - భగవన్నిత్యర్థః *విభాషా భవద్భగవదిత్యస్య కారస్యరుత్వే వస్యోత్వాభావశ్ఛాన్దసః. యథామ్నాతి

ష్టైవిజ్ఞాతేసర్వంమృణ్మయంవిజ్ఞాతంభవతి- ఏవంకస్మింశ్చిద్వస్తునివిజ్ఞాతేసర్వంకార్యజాతంవిజ్ఞాతంభవతీతిసామాన్యతోభవాదృశానాంవచనమశ్రాషం తాదృగ్వస్తుకిమితి ప్రశ్నార్థః సర్వనిమిత్తోపాదానభూతంవస్తుకిమితీయావత్ ననుసర్వనిమిత్తవిశిష్టస్థూలచిదచిచ్ఛరీరవిశిష్టంబ్రహ్మోచ్యతే- ఉత విశేషణమాత్రం నాద్యః- ప్రశ్నదశాయాంశౌనకస్యఅబ్రహ్మవిత్త్వేన బ్రహ్మవిషయబుద్ధిశబ్దయోర్బ్రహ్మపర్యన్తత్వాభావాత్, అతఏవంపూర్వంపు రుషేణసర్వమిత్యుత్తరవాక్యేఇదంసర్వమిత్యస్యవిశేషణమాత్రపర్యవసాయిత్వేన బ్రహ్మపర్యన్తత్వాదర్శనేన ప్రశ్నవాక్యగతస్యాపిఇదంసర్వమితిశ బ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వాభావాత్ నద్వితీయః - విశేషణభూతస్థూలచిదచితోరక్షరబ్రహ్మభిన్నయోర్వక్ష్యమాణాక్షరబ్రహ్మోపాదానకత్వాభావాది తిచేత్ ఉచ్యతే- ఇదంసర్వమిత్యనేనవిశేషణమేవనిర్దిశ్యతే- నవిశేష్యం అథాపివిశేషణస్యాపి బ్రహ్మోపాదేయత్వమస్తి- నహ్యభిన్నయోరేవోపా దానోపాదేయభావఇతినియమః భావిస్థూలావస్థావతః పూర్వభావిసూక్ష్మావస్థాయోగిత్వముపాదానం అవస్థావత్త్వంచచిదచిదీశ్వరాణాంత్రయాణామపి స్యస్త్యేవ ఇయాంస్తువిశేషః-అద్వారకావస్థాయోగిత్వమచేతనస్య-జీవస్యతుధర్మభూతజ్ఞానద్వారా, అచేతనశరీరద్వారా, చకర్మకృతసఙ్కోచవికా సాద్యవస్థాశ్రయత్వం- పరమాత్మనస్తుచేతనాచేతనద్వారకమవస్థాశ్రయత్వం తతశ్చమహత్త్వాహఙ్కారత్వాదిలక్షణభావ్యవస్థాయోగిత్వస్యాచేతనపర మాత్మసాధారణ్యేనపరమాత్మనఇవచేతనాచేతనప్రపఞ్చస్యాపిభావ్యవస్థాశ్రయత్వేనఅక్షరంప్రత్యుపాదేయత్వమస్త్యేవ అతశ్చఇదంసర్వమితివిశేష ణమాత్రనిర్దేశేపితస్యవక్ష్యమాణమక్షరముపాదానంభవత్యేవేతికస్మిన్నుభగవోవిజ్ఞాతేసర్వమిదం విజ్ఞాతంభవతీతివిశేషణమాత్రేఉపాదాన ప్రశ్నఉపప ద్యతే అతఏవమహాసిద్ధాన్తే-కృత్స్నస్యజగతోబ్రహ్మకార్యతయాతదన్తర్యామికతయాచతదాత్మకత్వేనైక్యాత్ తత్ప్రత్యనీకనానాత్వంనిషిధ్యతఇతి భాష్యవ్యాఖ్యానావసరేవ్యాసార్యైర్విశిష్టయోరేవోపాదానోపాదేయభావః - నతువిశేషణీభూతస్యచేతనాచేతనప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మోపాదానక త్వం శరీరాత్మభావస్తు నిష్కృష్టవిశేషణయోర్నిష్కృష్టవిశేష్యస్యచ - చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మణశ్చనివిశిష్టబ్రహ్మనియామ్యత్వాత్, కేవలస్య ప్రపఞ్చస్య కేవలాన్తర్యామికత్వాత్, ఇతిపక్షమాశ్రిత్య * సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతివాక్యే ఉపాదానో పాదేయభావప్రతిపాదకే సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇత్యత్రప్రజాశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వం, సచ్ఛబ్దస్యాపి సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరత్వం,- స దాయతనాఇతి శరీరాత్మభావప్రతిపాదకాంశేతుప్రజాశబ్దస్య విశేషణమాత్రపరత్వం, సచ్ఛబ్దస్యవిశేష్యమాత్రపరత్వం,- బ్రహ్మణోబ్రహ్మాన్త ర్యామికత్వాసంభవాత్ కేవలప్రపఞ్చస్యవిశేష్యమాత్రాన్తర్యామికత్వేపి విశిష్టాన్తర్యామికత్వాభావాత్, దిత్యుక్త్వా - అస్మిన్నపక్షేసత్ప్రత్యయక్త స్యప్రజాశబ్దస్యవైరూప్యం, సచ్ఛబ్దానాంచవైరూప్యం, జగతఇతి శబ్దాన్తరాధ్యాహారాదిలక్షణభాష్యక్లేశం, చపర్యాలోచ్య - ప్రజాశబ్దస్య వి శేషణమాత్రపరత్వమేవ - సచ్ఛబ్దస్యాపివిశేష్యమాత్రపరత్వమేవ నచ విశేషణీభూతచిదచిద్వర్గస్యసదుపాదానకత్వంనాస్తీతిశఙ్క్యం - తస్యాపి భావ్యవస్థావత్త్వేన విశిష్టస్యేవవిశేషణస్యాపి బ్రహ్మోపాదానకత్వసంభవాదితిస్వాభిమతం పరమార్థవిషయత్వస్థాపితం * యద్వాజగద్విశిష్టమక్షరం శ్నుఇత్యాదినా * ఆత్మేతిత్వోపగచ్ఛన్తీతిభాష్యాదౌ * సర్వస్య చిదచిద్వస్తునస్తజ్జత్వాత్తల్లత్వాత్తదనత్వాత్ తన్నియామ్యత్వాత్తచ్ఛరీరత్వాచ్చ సర్వస్యాయమాత్మేతి శరీరత్వోపాదేయత్వయోస్సామానాధికరణ్యంబహుకృత్వఉద్ఘోషితం. నహ్యేతదన్యథాకర్తుంప్రభవామః * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తఇతివాక్యే ప్రాజ్ఞశబ్దేరిఖిన్నపరమాత్మనిజీవస్య పరిష్వఙ్గరూపలయశ్రవణాచ్చ. నచపరిష్వఙ్గోనలయః - కింత్వన్యఏవ సంసర్గవిశేష ఇతివాచ్యం- *స్వాప్యయాదితిమాత్రవ్యాప్యతద్వ్యాఖ్యానగ్రన్థపర్యాలోచనాయాంతయోస్సమానార్థకత్వస్యఉపలభ్యమానత్వాత్. నచజాగ్ర దాద్యవస్థాగతరాగద్వేషాదికాలుష్యయుక్తజీవవిశిష్టస్యపరమాత్మనస్తద్రహితజీవవిశిష్టపరమాత్మరూపేణావస్థానమేవ *సతాసోమ్యతదాసంపన్నో భవతీతివాక్యస్యార్థోభ్యుపేతః - సఏవప్రాజ్ఞేనాత్మనేతివాక్యస్యాప్యర్థోస్త్వితివాచ్యం - తథాసత్యస్యవాక్యస్యజీవపరభేదాబోధకత్వేన *సుషు ప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేనేత్యత్రాసఙ్గతిప్రసఙ్గాత్ నచభావ్యవస్థావత్సర్వముపాదేయం- పూర్వావస్థావత్సర్వముపాదానంనేష్-భావిమహత్త్వాహఙ్కా రత్వాద్యవస్థావత్పరమాత్మానంప్రత్యవ్యక్తత్వలక్షణపూర్వావస్థాశ్రయస్యాచేతనస్యాప్యుపాదానత్వప్రసఙ్గః - అతోభావ్యవస్థావతస్తదభిన్నంపూ ర్వావస్థాయోగ్యేవోపాదానమితివక్తవ్యం- తతశ్చేతంశప్రనాచ్యస్యవిశేషణస్యన బ్రహ్మోపాదానకత్వమితివాచ్యం-భావ్యవస్థావతఃపూర్వావస్థాయోగి యత్కారణం - తదుపాదానమిత్యుక్తావతిప్రసఙ్గాభావాత్ భావ్యవస్థావద్బ్రహ్మప్రత్యచేతనస్య హేతుత్వగ్రాహకప్రమాణాభావేనఉపాదాన త్వాభావేపి బ్రహ్మణస్సర్వకార్యకర్తృత్వశ్రవణేనభావ్యవస్థావదచేతనాంశంప్రత్యుపాదానత్వేనానుపపత్తిః నన్వవ్యక్తత్వమహత్త్వాద్యవస్థాయా అవ్యక్తమహదాదినిష్ఠత్వేపి బ్రహ్మనిష్ఠత్వాభావేన పూర్వావస్థాయోగిత్వాభావాత్కథముపాదానత్వమితిచేత్, అత్రవ్యాసార్యాః ప్రకృత్యధికరణే * బ్రహ్మణశ్చిదచిచ్ఛరీరకతయా ప్రకృతేర్బ్రహ్మణస్స్వరూపాన్తర్గతత్వేనప్రకృత్యవస్థానాంబ్రహ్మావస్థాత్వాత్ నహివిశేష్యమాత్రంవిశిష్టస్యస్వరూ పం- విశిష్టస్యవస్తునోవిశిష్టమేవహిస్వరూపం నహిఘటస్యమృణ్మాత్రంస్వరూపం- అపితుఘటత్వవిశిష్టం, ననుయదివిశేషణమపిస్వరూపాన్తర్భూతం- తర్హిదణ్డాదయస్సంయోగాదయశ్చస్వరూపంస్యుః న-యావద్ద్రవ్యభావినామపృథక్సిద్ధవిశేషణానామేవస్వరూపాన్తర్భావాత్ కించ-ఘటాదివస్తున ఉదకాహరణాదితత్తదసాధారణకార్యయోగ్యత్వమేవస్వరూపం- నమృణ్మాత్రం- పిణ్డాదీనామపిఘటస్వరూపత్వప్రసఙ్గాత్, ఘటస్యోదకాహరణం ప్రతియోగ్యతానామఅచ్ఛిద్రఘటత్వమేవ యస్యవస్తునోయత్కార్యంయదాకారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయి - సఆకారస్తస్యవస్తునస్తత్కా ర్యంప్రతియోగ్యతా. యథావహ్నేరుష్ణత్వంస్ఫోటజననే, యథాపరశోస్తైక్ష్ణ్యంభేదనే, యథాచమృదోమృత్త్వంఘటాదిపరిణామేకల్పత్వాద్ద్రవ్యభావ శ్చ,. ఏవంప్రకృతిపురుషకాలాఃజగద్రూపేణబహుభవనేపరమాత్మనోయోగ్యతాస్థానీయాఃఇతియతసిద్ధప్రకారాః. అతఏవహిక్వచిచ్ఛక్తిశబ్దేనజగద భిధీయతే - కార్యోపయోగ్యపృథక్సిద్ధవిశేషణంహిశక్తిః సాచయోగ్యతాయోగ్యస్వరూపాన్తర్గతా- అతోమహదాద్యవస్థాశ్చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మస్వరూ

ఘటాదిలినావస్థాశ్రయత్వోక్తేః యతో విశిష్టం బ్రహ్మస్వరూపం- అత ఏవ హి * యథా రథస్యారేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితా ఏవమేవైతా భూత
మాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణేఽర్పితా ఇతి రథనాభిదృష్టాన్త ఉపన్యస్యతే నహి నాభిమాత్రం రథచక్రం - కింతు నాభ్యర
నేమ్యాదిస్వరూపాన్వర్తతే * అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽన్తరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః। తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేన్ముఞ్జాదివేషీకామితిము
ఞ్జేషీకాదృష్టాన్తశ్చ శ్రుతేః నహీషీకామాత్రం ముఞ్జః - కింతు బాహ్యదలవిశిష్టేషీకా హి ముఞ్జస్వరూపం విశేష్యాంశస్య దృష్టాన్త ఇషీకా తథా
*యథా హి కదళీ నాన్యా త్వక్పత్రాన్నాపి దృశ్యతే ఏవం విశ్వస్య నాన్యస్త్వం త్వత్స్థాయీశ్వర దృశ్యత ఇత్యేవ కదళీదృష్టాన్తశ్చ చిదచిద్విశిష్టం బ్ర
హ్మస్వరూపమవగమయతి నహి బాహ్యత్వక్పత్రాదివినా కాణ్డమాత్రం కదళీ - అపితు త్వక్పత్రవిశిష్టకాణ్డస్వరూపా ఏవం చిదచిద్విశిష్టం బ్రహ్మస్వరూపం-
తత్ర విశేష్యభూతత్వం విశేషణాంశలక్షణశ్చ దృష్టాన్తా ఇత్యభ్యుపగమః అయం తు భేదః- ముఞ్జేషీకాకాణ్డానాం, అరనేమినాభికదళీత్వక్పత్త్రాణాం చాపే
క్షయా మిథో నియన్తృనియామ్యభావాభావాన్న శరీరశరీరిభావ- అత ఏవ నేమ్యాదిశబ్దాః న విశేష్యవాచకాః ఇహ తు నియన్తృనియామ్యభావాది
నా శరీరాత్మభావసంభవాత్ శరీరవాచిశబ్దా బ్రహ్మపర్యన్తా ఇతి అత ఏవ మహదాద్యవస్థానాం విశిష్టబ్రహ్మస్వరూపగతత్వాదుపాదానత్వం ముఖ్యం
కించ - మాభూత్ప్రకృతిపురుషయోః స్వరూపాన్తర్భావః - తథాపి ఉపాదానత్వం యుక్తం- నహి శరీరద్వారకం బ్రహ్మణో మహదాద్యుపాదానత్వమము
ఖ్యం- కారణతానిర్వాహకవ్యవహితత్వాత్ - జ్వాలాద్యవహితస్య కాష్ఠస్య పాకం ప్రతి కారణత్వవత్ ననుమృద్వ్యవహితస్యాపి కులాలస్య ఘటం ప్ర,
త్యుపాదానత్వం స్యాదితి చేన్న- స్వనిష్ఠమృత్పిణ్డవ్యవహితత్వాత్ అతః స్వాపృథక్సిద్ధవ్యవధానాదుపాదానత్వమవిరుద్ధం నను తథాపి ఉపాదానస్య కా
ర్యావస్థాశ్రయత్వం వాచ్యం- కథం వ్యవహితమవస్థావిశేషం ప్రత్యాశ్రయత్వం ఉచ్యతే- కుమ్భోదరసమ్భృతమమ్భః ప్రతి పురుషస్యైవ పరమాత్మనో
మహదాద్యవస్థాశ్రయత్వముపపన్నం నచ పురుషస్యామ్భోధారకకుమ్భధారకత్వమేవ- నామ్భోధారకత్వమితి వాచ్యం- తథా సత్యమ్భోధారణజనిత
శ్రమో న స్యాత్ కించ- అవ్యవహితాదపి వ్యవహితస్యాశ్రయత్వం ముఖ్యం దృశ్యతే- యథా ఆస్తరణాంశుకాదపి పర్యఙ్కస్య, యథా దప్యర్యఙ్కాద్భూ
తలస్య, వ్యవహితమప్యంశుకం న పురుషస్య ధారకం - అసామర్థ్యాత్ పర్యఙ్కభూతలయోరేవ సామర్థ్యాదాస్తరణపర్యఙ్కాణాం పురుషసంయోగమాత్ర
త్వేన ధారకత్వేఽపి అతః పరమాత్మనః స్యాద్యవస్థాశ్రయత్వం ముఖ్యమితి జగదుపాదానత్వం ముఖ్యమేవ నను జగదుపాదానాద్వ్యక్తశరీరత్వేన జగదు
పాదానత్వముచ్యతే చేత్- వైశేషికాదిపక్షాద్భవత్పక్షస్య కో భేదః నియామ్యవిశేషో హి శరీరమభిమతం - చిదచితోరీశ్వరప్రేర్యత్వం తన్మతేఽప్యస్తీతి
చేత్, మహత్తరోఽయం పర్యనుయోగః వైశేషికాశ్చేద ప్రామాణికమేవ బ్రూయుః - తదుక్తం చేదనాదరణీయమితి న నః ప్రతిజ్ఞా అస్మదుక్తార్థస్తద
ఙ్గీకృతశ్చేత్సాన్తఃకులః కించ- సామ్యమపి దురుపపాదం- ఆకాశకాలాదిగాత్మవర్గస్య ఈశ్వరకార్యత్వాద్యనభ్యుపగమాదిత్యాహుః? తతశ్చ బ్రహ్మణో జ
గదుపాదానత్వేనానుపపత్తిః నను తథాపి బ్రహ్మజ్ఞానాచ్ఛరీరభూతప్రపఞ్చజ్ఞానం నోపపద్యతే- తస్య తద్భిన్నత్వాత్ నచ సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టస్వరూ
పే బ్రహ్మణి జ్ఞాయమానే సర్వస్యాపి తదన్తర్గతత్వాత్ విజ్ఞాతే తదన్తర్గతప్రపఞ్చోఽపి జ్ఞాతో భవతీతివత్ ప్రపఞ్చో జ్ఞాతో భవతీతి సిద్ధాన్త ఉపపద్యతామితి వా
చ్యం- *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి లక్షణాశ్రయస్య చేతనాచేతనవర్గస్య తదన్తర్భావే ప్రమాణాభావాత్. నచ విశేష్యాంశస్య లక్షణం *సత్యం జ్ఞా
నమిత్యాది- విశిష్టస్య జిజ్ఞాస్య బ్రహ్మణస్తు లక్షణం జన్మాద్యస్య యత ఇతి సూత్రకారాభిప్రాయ ఇతి జన్మాదిసూత్రే వ్యాసార్యైరుక్తమితి వాచ్యం - కారణశో
ధకవాక్యయోర్భిన్నవిషయకత్వస్య అసఙ్గతత్వాత్, *ఆత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇతి ఆత్మన ఏవ ఉపాదానత్వాభిధానాచ్చ అస్తు వా విశిష్టం బ్రహ్మ - త
థాపి *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి శ్రుతౌ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానస్య ఉపాదానోపాదేయాభేదేనైవోపపాదితతయా
ఇహాపి ఇదం సర్వమితి ఇదన్తాస్పదతయా ప్రతీయమానే విశేషణభూతే జగతి విశిష్టాభేదాసంభవాత్. శరీరగతావస్థాయాశ్శరీరినిష్ఠత్వమితి యదుక్తం - త
త్తు సర్వలౌకికతాన్త్రికవిరుద్ధం, *నతు దృష్టాన్తభావాదితి సూత్రభాష్యవిరుద్ధం, చ పూర్వావస్థాశ్రయస్య నియన్తృత్వమేవోపాదానత్వ మిత్యస్య చ పరి
భాషామాత్రత్వాత్ కించ - ఉత్పాద్యం హి ఉపాదేయం భవతి ఉత్పాద్యం చ న భవన్మతే ద్రవ్యం - తస్య నిత్యత్వాత్ శబ్దస్పర్శాదిలక్షణా ద్రవ్యరూ
పావస్థాయా ఏవోత్పత్తేః, తస్యాశ్చ బ్రహ్మణా అభేదగన్ధస్యైవాభావాత్. నను ఘటత్వావస్థైవ ఘటద్రవ్యస్యోత్పత్తిః, మృత్పిణ్డస్య వినాశశ్చ ద్రవ్య
స్యోత్తరోత్తరసంస్థానయోగ ఏవ పూర్వసంస్థానసంశ్లిష్టస్య వినాశః- స్వావస్థాన్యరూపోత్పత్తిః అవస్థాయా ఉత్పత్తిమత్త్వచోదనముత్పత్తేరుత్పత్తిమత్త్వ
చోదనమివ అత్యుక్తిర్భవతి. పృథక్ప్రతిపత్తికార్యార్హాణామేవ స్వపృథగుత్పత్త్యాదికమపేక్ష్యతే - పృథక్ప్రతిపత్తికార్యానర్హధర్మాణాం పృథగుత్పత్తిర్నిరపే
క్షా: అత ఏవ ఉత్పత్త్యాదేరుత్పత్త్యాదిర్నాపేక్ష్యం తస్మాదపృథక్సిద్ధధర్మాస్తు స్వాశ్రయం ధర్మిణ ఉత్పత్త్యాద్యవస్థాపన్నాః అతో ద్రవ్యస్యైవ వస్తున ఉత్ప
త్తిః- నత్వవస్థాయాః ఉత్పత్తిర్నామాస్తీత్యారమ్భణాధికరణభాష్యశ్రుతప్రకాశయోరుపపాదితమితి చేన్న - ఘటత్వావస్థాయా ఏవ ఘటోత్పత్తిత్వే మృ
త్పిణ్డవినాశరూపత్వే యావద్ఘటత్వావస్థానం తావద్ఘట ఉత్పద్యతే పిణ్డో నశ్యతీతి ధీప్రసఙ్గః- న తు ఘట ఉత్పన్నః మృత్పిణ్డో వినష్ట ఇతి నచ ఘటత్వావస్థాగ
తాద్యక్షణసంబన్ధ ఏవ ఘటస్యోత్పత్తిరితి వాచ్యం- యస్య హ్యాగన్తుకత్వమాద్యక్షణసంబన్ధః అభూత్వాభవనం వా- న తస్యోత్పత్తిః - యస్య తు తన్నాస్తి-
తస్యోత్పత్తిస్స్వపరిభాషామాత్రత్వాత్, ఘటే రూపరసాదిసంయోగే చ జాయమానే సతి ఘటోత్పత్తివ్యవహారాభావాత్, అన్యతరకర్మజ ఉభయక
ర్మజస్సంయోగజ ఇత్యాది ప్రతీతివ్యవహారాదికం సర్వం నిర్మూలం స్యాత్ *ఛన్దాంసి యజ్ఞాః క్రతవో వ్రతాని *ఛన్దాంసి జజ్ఞిరే తస్మాదిత్యాదీనాం వేదా
ద్యుత్పత్తిప్రతిపాదకానామప్రామాణ్యం స్యాత్. శబ్ద ఉత్పన్న ఇతి ప్రతీతివ్యవహారౌ న స్యాతాం- ఆకాశ ఉత్పన్న ఇత్యేవ ప్రతీతివ్యవహారౌ స్యాతాం.
అపృథక్సిద్ధధర్మాణాముత్పత్తివినాశాభావే శరీరస్యోత్పత్తివినాశౌ న స్యాతాం - ఆత్మన ఏవ తౌ స్యాతాం. కిం బహునా - ఈశ్వరవ్యతిరిక్తస్య కస్యాప్యు
త్పత్తివినాశౌ న స్యాతాం - ఈశ్వరస్యైవ తౌ స్యాతాం. నను అపృథక్సిద్ధస్య అద్రవ్యస్యోత్పత్తివినాశౌ నాభ్యుపేయేతే- ద్రవ్యస్య తౌ స్త ఏవేతి చేన్న-

వినిగమకాభావాత్ వైపరీత్యస్యాపిసువచత్వాచ్చ. కించ - ప్రకృతిరుపాదానం - వికారఉపాదేయమితినిర్వివాదం * వాచారమ్భణంవికారోనామధేయ మిత్యత్ర ఘటత్వావస్థాయా ఏవవికారశబ్దేనాభిహితతయా * యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేనసర్వంమృన్మయం విజ్ఞాతంస్యాదితిపూర్వవాక్యేపి వికారార్థమయట్ప్రత్యయేన తస్యా ఏవాభిధాతుముచితతయా తస్యాఏవోపాదేయత్వం సిద్ధవత్కృత్యవిజ్ఞాతత్వాభిధానాత్, భవన్మతే చావస్థాయా జ్ఞాతత్వాసంభవా, దనుపపత్తిస్తదవస్థైవ. నచ * సర్వంమృన్మయం విజ్ఞాతంస్యాదిత్యత్రమయట్ప్రత్యయార్థవికారస్త్వవస్థావాక్- * వాచారమ్భణం వికారఇత్యత్ర, అవస్థావికారశబ్దేనోచ్యతే * మృత్తికేత్యేవసత్య మిత్యభేదప్రతిపాదనాంశే అనుషక్తేనమృన్మయమితిపదేనపునరప్యవస్థావాన్వికారః పరామృశ్యతఇతివాచ్యం - అస్యాఉక్తేరహృదయంగమత్వాత్. తస్మాత్ * సర్వం[illegible]యం * వాచారమ్భణం వికారః * మృత్తికేత్యేవ సత్యమిత్యేకత్రయేప్యైకరూప్యమేవ వక్తవ్యం తస్మాద్వికారరూపావస్థాయా యద్యప్యన్మతేజ్ఞాతత్వానభ్యుపగమాదేక విజ్ఞానేనసర్వస్యతదభిన్నస్య వికారస్య జ్ఞాన మనుపపన్నమితిచేత్. ఉచ్యతే- ప్రకృతివికృత్యోః కారకవ్యాపారనైయత్యప్రసఙ్గాద్భేదసత్త్వేపి పృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యనర్హత్వేనపృథక్సత్తానాస్తీతిసిద్ధం తతశ్చాభిన్నసత్తాకకారణముపాదానం ప్రకృతిరాత్మేతిపర్యాయాః తత్రచనైయాయికాస్తదేవ స్ఫుటతరవివేకప్రకారరహితమయుతసిద్ధంకారణంసమవాయికారణమితివ్యవహరన్తి కార్యభిన్నాభిన్నంకారణముపాదానమితిభేదాభేదవాదినః భిన్నతయాఽభిన్నతయావాదుర్వచంకారణమితికేచిత్ భిన్నత్వేసత్యభిన్నసత్తాకంకారణమిత్యన్యే అస్మాకమప్యేతదేవసమ్మతం ఘటశరావాదిరూపావస్థైవవికారః- * ఘటశరావాదినానాసంస్థానావస్థారూపవికారాపన్నంనానానామధేయమపిమృత్తికాసంస్థానవిశేషత్వాన్మృద్ద్రవ్యమేవేత్యేవమవస్థితమితివేదార్థసంగ్రహేఅవస్థాయాఏవవికారత్వకథనాత్. తస్యచమృదశ్చదణ్డఘటయోరివపృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యోరభావాత్తదపృథక్సిద్ధత్వేనఘటాపృథక్సిద్ధకారణత్వరూపస్యోపాదానత్వస్యమృదిసత్త్వాత్ మృదోఘటశరావాదిప్రతిప్రకృతిత్వమాత్మత్వంచ. తతశ్చతస్యాంమృదిజ్ఞాతాయాంఘటశరావాదిలక్షణతదవస్థారూపవికృతీనాంపృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యనర్హాణాంమృత్సత్తయాసత్తావత్త్వవత్ మృజ్జ్ఞానవిషయజ్ఞానాశ్రయత్వాత్ సర్వమిదంవిజ్ఞాతమితిశక్యతేవక్తుం. ఏవంబ్రహ్మణోపిచేతనాచేతనసమస్తప్రపఞ్చంప్రత్యపృథక్సిద్ధకారణత్వేనసర్వప్రకృతిత్వేనసర్వాత్మత్వయా- సర్వస్యతతోభిన్నత్వేనదర్శనాయోగ్యతయాజ్ఞాతత్వంసిద్ధం ననుభాష్యే * కేవలభేదవాదినాంచాత్యన్తభిన్నయోఃకేనాపిప్రకారేణైక్యాసమ్భవాదేవ బ్రహ్మాత్మభావోపదేశానసంభవన్తీతిసర్వవేదాన్తపరిత్యాగస్స్యాదితికేవలభేదస్యప్రతిక్షిప్తత్వాత్, *ఏకత్వేసతినానాత్వంనానాత్వేసతిచైకతా।అచిన్త్యంబ్రహ్మణోరూపంకస్తద్వేదితుమర్హతీతిస్మృతివశాజ్జగద్బ్రహ్మణోఃభిన్నాభిన్నత్వమేవభగవతోభాష్యకారస్యాభిమతం- తతశ్చకార్యాభిన్నంకారణముపాదానమిత్యేవాస్తు ఏవంచసతిసర్వస్యాపితదభిన్నత్వాత్ సర్వవిజ్ఞానమప్యుపపద్యతే * హరేర్నకించిద్వ్యతిరిక్తమస్తి * ఏకస్సమస్తంయదిహాస్తికించిత् *తదచ్యుతేనాస్తిపరంతతోన్యత్ *ఏకంసదైకంపరమఃపరేశః సవాసుదేవోనయతోన్యదస్తీత్యాదినిషేధాచ్చ కేవలభేదాశ్రయనిషేధకవచనోపలభ్యన్తే. కేవలభేదపక్షేశరీరభూతస్య జగతఆత్మభిన్నత్వాద్భిన్ననిషేధోనోపపద్యతే అతఃకార్యాభిన్నంకారణమేవోపాదానమఙ్గీకర్తవ్యమితిచేన్న- *భేదాభేదవాదేతుబ్రహ్మణ్యేవోపాధిసంసర్గాత్తత్ప్రయుక్తాజీవగతాదోషాబ్రహ్మణ్యేవప్రాదుష్యురితి నిరస్తనిఖిలదోషకల్యాణాత్మకబ్రహ్మాత్మభావోపదేశాహి విరోధాదేవపరిత్యక్తాస్స్యురితితత్రైవభేదాభేదపక్షస్యభాష్యదూషితత్వాత్, * బ్రహ్మజ్ఞానపక్ష[illegible]నయం[illegible]దాభేదపక్షఇతివేదార్థసంగ్రహేఽతినిన్దితత్వాత్, భేదాభేదవాదోనభాష్యకారాభిమతః కథంతర్హి * కేవలభేదవాదినాంచాత్యన్తభిన్నయోరితిభాష్యముపపద్యతాం-శరీరాత్మభావోప్యత్యన్తభేదఏవ. ప్రకారప్రకారిభావోహిభేదరూపః - నియమేనప్రకారప్రకారిభావలక్షణశ్శరీరశరీరిభావోనియమేనభేదరూపఇతిశరీరాత్మభావేకేవలభేదఏవదృఢీకృతోభవతి అతఏవహి *ఉభయేపిహిభేదేనైనమధీయతఇతిశరీరాత్మభావఏవభేదేనవ్యపదిష్టఇతిచేత్. ఉచ్యతే - అత్యన్తభిన్నయోరిత్యాదిభాష్యస్యాయంభావః- లోకేహ్యైక్యవ్యవహారేస్స్వరూపైక్యంతన్త్రం - తదభావేదేశాదిలక్షణప్రకారైక్యం - యథాసాయంగోష్ఠేసర్వాగావఏకీభవన్తి- రాజానఏకీభూతాః- ఏకోవ్రీహిరిత్యాదౌదేశబుద్ధిజాత్యాద్యభేదతః ఇహతుజగద్బ్రహ్మణోస్స్వరూపతోభిన్నయోఃకేనచిత్ప్రకారేణాభేదోవక్తవ్యః- సకఇతివిచారేఅపృథక్సిద్ధవిశేషణత్వమితిసహప్రకృత్యోర్భాష్యస్థాపృథక్సిద్ధ్యైక్యమేవభాష్యకృద[illegible]ప్రతీయతే సిద్ధిర్నామస్థితిః ప్రతిపత్తిశ్చ- పృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యయోగ్యఇతిభాష్యాదిగ్రన్థేషుబహుశోవ్యవహారదర్శనాత్. స్థితిప్రతిపత్త్యోరైక్యంఅవయవావయవిజాతివ్యక్తిగుణగుణిష్వపృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యోరభావాదవసీయతే. ననుఘటోభూతలేవర్తతే- నీలాదిగుణాస్తుఘటే - తథాగన్ధరసశబ్దానాంద్రవ్యప్రతిపత్తిమన్తరేణాపిపృథక్ప్రతిపత్తిర్దృష్టా - అతఃకథంస్థితిప్రతిపత్త్యైక్యముపపద్యతాం. నచ *తావేవాయుతసిద్ధౌవిజ్ఞాతవ్యౌ - యయోర్ద్వయోరనశ్యదేకమపరాశ్రితమేవావతిష్ఠతఇతితార్కికోక్తమయుతసిద్ధత్వమేవఅపృథక్సిద్ధత్వమితివాచ్యం - తథాహిసతినియతాశ్రయాశ్రయిభావలక్షణాయుతసిద్ధత్వస్యభేదైకసాధకత్వేనప్రకారైక్యాసాధకత్వాదితిచేన్న - *పృథక్ప్రతిపత్తికార్యాణామేవపృథగుత్పత్త్యాదికమపేక్షితమిత్యాదిశ్రుతప్రకాశికాగ్రన్థపర్యాలోచనాయాంయస్యోత్పత్తివినాశాపక్షయసత్తాదికమాశ్రయోత్పత్త్యాదినైవవ్యవహ్రియతే- తత్తదపృథక్సిద్ధమితిఫలతి. తతశ్చయదుత్పత్త్యాఉత్పద్యతఇతివ్యవహ్రియతే- యత్సత్తయాసదితివ్యవహ్రియతే- నతుసత్తాన్తరమపేక్షతే- తత్తదపృథక్సిద్ధమితి. తతశ్చవికృతేః ప్రకృతిసత్తాతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వాదభిన్నసత్తాకకారణత్వముపాదానత్వం. తదేవచాత్మత్వం.ఇదం *తజ్జత్వాత్తల్లత్వాత్తదనత్వాత్తన్నియామ్యత్వాత్తచ్ఛరీరత్వాచ్చ సర్వస్యాయమాత్మేతివదతోభగవతోభాష్యకారస్యాప్యభిమతం. నహ్యాత్మత్వమన్తఃప్రవిశ్యనియన్తృత్వరూపం- తాదృశాత్మత్వస్యోపాదానత్వాప్రయోజ్యత్వాత్. నహ్యుపాదానత్వనియన్తృత్వాభ్యాంవినాహ్యాత్మత్వంనియన్తృత్వరూపంసంభవతి. అన్యథా క్తమాత్మత్వంతథా[illegible]హ్యంభవతి కథం.ఉచ్యతే- తజ్జత్వాదినాఅచేతనానాంతేఉపాదానత్వలక్షణాత్మత్వంఫలతి. తన్నియామ్యత్వాదినా[illegible]జీవానాం[illegible]నియన్తృత్వరూప[illegible]

తస్మై స హోవాచ। ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మవిదో వదన్తి పరా చైవాపరా చ॥ ౪

జీవాపృథక్సిద్ధమితి యావత్. తతశ్చ చేతనవర్గేషి అపృథక్సిద్ధకారణత్వలక్షణముపాదానత్వము(పప)ద్యతే. తతశ్చ బ్రహ్మవ్యతిరిక్తచేతనాచేతనవర్గం ప్రతి బ్రహ్మణోఽపృథక్సిద్ధకారణత్వలక్షణాభిన్నసత్తాకకారణత్వరూపోపాదానత్వప్రకృతిత్వాదిరూపాత్మత్వస్య సత్త్వాదాత్మభూతే తస్మిన్ జ్ఞాతే ఇతరస్య సర్వం జ్ఞాతమేవ. ఇతరస్య పృథక్స్థితి(ప్ర)యోగ్యస్య జ్ఞాతవ్యస్యాభావాత్. తస్య తద్యోగాదివిప్రవహారవ త్తిజ్ఞానయోగ్యజ్ఞానమిత్యవహార్యం శక్యత్వాత్, నచ ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మసత్తాతిరిక్తసత్తాఽభావే మృషావాదివన్మిథ్యాత్వం స్యాదితి వాచ్యం. యద్వా గుణజాత్యాదివదపృథక్సిద్ధస్య తేనా— సత్త్వే తద్వ్యతిరిక్తసత్తావిషయత్వేన సరూపాదిమిథ్యాత్వం. యథా ద్రవ్యగుణజాత్యాదీనామైకత్వాదిస్తామ్ప్రతీయమానగతసత్త్వానిర్వాహ్యత్వేపి రూపాదిగతసత్త్వాప్రతీతేర్నుగ్రాహ్యత్వం, యథా ఘటత్వావచ్ఛిన్నాయాం వ్యక్తౌ ఘటత్వాద్యవచ్ఛిన్నసత్తాయాం ప్రత్యక్షాయామప్యవచ్ఛేదకత్త్వస్థిత సత్తాప్రతీతేర్వ్యావృత్త్యత్వం. ఏవం ప్రపఞ్చగతసత్తాప్రతీతేర్బ్రహ్మసత్తానిర్వాహ్యత్వేపి నతస్య తద్వ్యతిరిక్తప్రతీతేర్వ్యావృత్తిత్వం. నవా ప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వం. అతఏవ "నైకస్మిన్నసంభవాది"తి సూత్రే "కాలస్య పదార్థవిశేషణతయైవ ప్రతీతేస్సర్వపృథక్సిద్ధత్వ నానాస్తిత్వాదయోనవక్తవ్యాః. కాలోఽస్తీతి వ్యవహారోనాత్యన్తస్తిత్వవ్యవహారతుల్య" ఇతి స్పష్టం భాషితం. అతో బ్రహ్మసత్తావ్యతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వేపి ప్రపఞ్చస్య న మిథ్యాత్వం. నన్వపృథక్సిద్ధకారణత్వముపాదానత్వం తదేవాత్మత్వం చేత్. భగవద్విగ్రహసౌన్దర్యసౌకుమార్యాదీనామపి తదుపాదానత్వప్రసక్త్యాత్మత్వం న స్యాత్. కారణత్వాభావేనఉపాదానత్వాభావాత్. నను "ప్రతిజ్ఞాఽహానిరవ్యతిరేకా"దితి సూత్రే "ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాహాని ప్రసక్త్యాద్వయవాదోఽభ్యుపగమవత్ నిత్యవిభూతేరప్యుపాదేయత్వమభ్యుపగన్తవ్యం. ఇతరథా సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాహానిప్రసక్తా"త్ వచనవ్యాహతేస్తత్తద్గ్రాహకప్రమాణానుసారాత్ "యేనాశ్రుతం శ్రుతం" "సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీ"త్యాదౌ అశ్రుతాదిశబ్దానాం నిత్యవిభూతివ్యతిరిక్తపరతయా సఙ్కోచః క్రియతామితి వాచ్యం. "ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః" "వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతం" "ఆకాశం నిత్యం" నిరవయవద్రవ్యత్వాదిత్యాది ప్రమాణబలేన అశ్రుతాదిశబ్దానామాకాశవ్యతిరిక్తపరత్వమేవ స్యాదితి ప్రతిపాద్య కర్మోచ్యమానత్వాదితి చేన్న. నిత్యవిభూతేర్నిత్యత్వానభ్యుపగమే బహుప్రమాణసంక్షోభప్రసఙ్గాదశ్రుతాదిశబ్దానాం నిత్యవిభూతివ్యతిరిక్తపరత్వ... ఇతి విభూతేర్నిత్యత్వప్రతిపాదకప్రమాణస్యాపేక్షికనిత్యత్వపరతయాప్యుపపన్నస్య ప్రతిపిపాదయిషితసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాసఙ్కోచకత్వాయోగాత్. నను "రూపం వాఽతీన్ద్రియమన్తఃకరణప్రత్యక్షనిర్దేశా"దితి యద్భాష్యం తస్య పరస్య బ్రహ్మణస్స్వరూపవత్తయా నిర్దేశాత్ స్వరూపభూతా గుణాః. తథా ఇదమపి రూపం శ్రుత్యా స్వరూపవత్తయా నిర్దేశాత్ స్వరూపభూతమిత్యుక్తత్వాత్, "యదాత్మకో భగవాన్ తదాత్మికా భగవతో వ్యక్తి"రితి శ్రుతే, ర్భగవద్విగ్రహాదికం సర్వం ఆత్మస్వరూపాదవ్యతిరిక్తమిత్యేవాభ్యుపగన్తవ్యం. ఏవం చైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాపి నక్లేశితా భవతి. నచ వాపీకూపతటాకాదీనాంక ... బ్రహ్మరూపత్వమితి వాచ్యం. వాపీకూపోద్యానాదిప్రతిపాదకవాక్యానాం తత్క్రీడాసాధనభూతానాం బ్రహ్మానుభవానుబన్ధిత్వపరత్వాత్, "యచ్చాన్యత్కిఞ్చిద్వర్తతే సర్వం తదస్మిన్నమృతం" ఇతి వాక్యస్య బ్రహ్మణస్సర్వవిధభోగ్యత్వపరత్వే తాత్పర్యమితి వక్తవ్యత్వాత్. "అర్చిరాదినా" ... "ఐరం మదీయం సర" "సదశ్వత్థస్సోమసవన" "సదప రాజితా పూర్బ్రహ్మణ" ఇత్యాదివాక్యప్రతిపన్నానాం సరోఽశ్వత్థాదీనాం బ్రహ్మస్వరూపమాత్రత్వస్య వక్తుమశక్యత్వాత్, "ద్వే రూపే బ్రహ్మణస్తస్య మూర్తం చామూర్తమేవచ। క్షరాక్షరస్వరూపే తే సర్వభూతేషు వస్థితే" ఇతి అమూర్తశబ్దితముక్తాత్మస్వరూపస్యాపి శరీరవాచినా రూపశబ్దేన నిర్దేశేన ముక్తాత్మస్వరూపస్య బ్రహ్మరూపతాయా వక్తుమశక్యత్వాత్, "సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితా" "స తత్ర పర్యేతీ"త్యాది శ్రుతిభిర్ముక్తానాం బ్రహ్మణశ్చ భోక్తృభోగ్యతయా ఆధారాధేయభావేన చ భేదప్రతీత్యా నిత్యసూరీణాం బ్రహ్మస్వరూపమాత్రత్వాసంభవాత్, తాన్ప్రత్యపి చ పరమాత్మన ఆత్మత్వస్య వక్తవ్యత్వాత్. నిత్యసూర్యాదీనాం చ నిత్యతయా తాన్ప్రత్యుపాదానత్వలక్షణాత్మత్వాసంభవాత్, కథం తస్య సర్వాత్మత్వం సిధ్యేదితి చేత్. యది నిత్యపదార్థాన్ ప్రత్యపి ఆత్మత్వం పరమాత్మనో వక్తవ్యమితి నిర్బన్ధః తర్హి తాన్ప్రత్యాత్మత్వముపాదానత్వైకదేశభూతమపృథక్సిద్ధాశ్రయత్వమేవ తాత్పర్యశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమస్తు. ఇతరత్రోపాదానత్వలక్షణాత్మత్వం ఏతద్రూపం పఞ్చాత్మత్వం తజ్జత్వాదినిరుపపాద్యమితి నానుపపత్తిః. తతశ్చోపాదానేజ్ఞాతే తదపృథక్సిద్ధముపాదేయమపి జ్ఞాతం భవతీతి ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానముపపన్నం భవతి. యద్వా— "కో భవానితి" సౌవీరరాజప్రశ్నస్య ప్రకృతిసంసృష్టాత్మవిషయత్వేపి వస్తుగత్యా భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం పరిశుద్ధాత్మస్వరూపస్యైవోచితమితి మత్వా తస్యైవ భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం ప్రదర్శయన్ ఆదిభరతః "యదా సమస్తభూతేషు పుమానేకో వ్యవస్థితః" "యద్యన్యోఽస్తి పరః కోఽపీ"త్యాది ప్రత్యవోచత్, యథా వా— అథర్వశిరసి రుద్రం ప్రతి దేవైః ప్రయుక్తస్య ప్రశ్నస్య "కో భవా"నితి పురోవర్తిరుద్రమాత్రపరత్వేపి భవచ్ఛబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వశిక్షణాయ "అహమేకః ప్రథమమాస"మితి ప్రతివచనప్రవృత్తిః, ఏవం "సర్వమిదం విజ్ఞాత"మితి ప్రశ్నస్య విశేషణమాత్రపరత్వేపి విశేష్యపర్యన్తత్వశిక్షణాయ స్థూలచిదచిచ్ఛరీరకబ్రహ్మప్రతిసూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరకం బ్రహ్మోపాదానమిత్యేతదర్థశ్రుతిపాదకస్య ప్రతివచనసన్దర్భస్య ప్రవృత్తావదోషాభావాదితి ప్రపఞ్చితం చేదమస్మాభిర్బృహదారణ్యకప్రకాశికాయామిత్యలమతిచర్చయా. ౩

శం — తస్మై- శౌనకాయాఙ్గిరా ఆహకిల- ఉవాచ. కిమితి. ఉచ్యతే- ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి- ఏవం హ స్మ- కిలయద్బ్రహ్మవిదః- వేదార్థాభిజ్ఞాః పరమార్థదర్శినో వదన్తి కే తే ఇత్యాహ- పరా చ- పరమాత్మవిద్యా. అపరా చ - ధర్మాధర్మసాధనతత్ఫలవిషయా. నను కస్మిన్ విదితే సర్వ

తత్రాపరా ఋగ్వేదో యజుర్వేదః సామవేదోఽథర్వవేదః శిక్షా కల్పో వ్యాకర
ణం నిరుక్తం ఛన్దో జ్యోతిషమితి అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే॥ ౫

విద్భవతీతి శౌనకేన పృష్టం - తస్మిన్ వక్తవ్యేఽపృష్టమాహ ఆఙ్గిరా ద్వే విద్యే ఇత్యాది నైష దోషః - క్రమాపేక్షత్వాత్ప్రతివచనస్య అపరా హి విద్యాఽవిద్యా - సా నిరాకర్తవ్యా - తద్విషయే హి విదితే న కించిత్తత్త్వం నో విదితం స్యాదితి నిరాకృత్య హి పూర్వపక్షం పశ్చాత్సిద్ధాన్తో వక్తవ్యో భవతీతి న్యా యాత్ అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౪

రం — (తస్మై స హోవాచేతి) స్పష్టోఽర్థః (ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మవిదో వదన్తి) అత్ర ప్రాప్తుమిత్యధ్యాహారః యత్ - ప్రాప్తుం ద్వే జ్ఞానే ఉపాదేయే ఇతి హ వేదార్థజ్ఞా పరాశరాదయః * తత్ప్రాప్తిహేతుర్జ్ఞానం చ కర్మ చోక్తం మహామునే। ఆగమోత్థం వివే కాచ్చ ద్వివిధా జ్ఞానం తథోచ్యతే॥ శబ్దబ్రహ్మాగమమయం పరం బ్రహ్మ వివేకజమితి యద్వదన్తి - లబ్ధ్వా నే సర్వం విజ్ఞాతం భవతీత్యర్థః ఏతత్సర్వమభిప్రేత్య భ గవతా భాష్యకృతా (ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మవిదో వదన్తి పరా చైవాపరా చేతి) బ్రహ్మప్రేప్సునా ద్వే విద్యే వేదితవ్యే - బ్రహ్మవిషయే పరో క్షాపరోక్షరూపే ద్వే జ్ఞానే ఉపాదేయే ఇత్యర్థ ఇతి భాషితం ఏతేన - పరవిద్యాయా బ్రహ్మప్రేప్సూపాయత్వేఽపి అపరవిద్యాయాస్తథాత్వాప్రతీతేః, ప్రత్యుత (అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇతి వాక్యపర్యాలోచనాయామపరవిద్యాయా బ్రహ్మప్రేప్సూపాయత్వాభావస్యైవ ప్రతీతేః, బ్రహ్మ ప్రేప్సునా ద్వే విద్యే ఉపాదేయే ఇతి భాష్యం కథమితి శఙ్కాపి నిరస్తా - ప్రాప్తుమితిపదాధ్యాహారేణాస్యార్థస్య ప్రతీతేః, ఇతరథా యత్పదవైయర్థ్యాత్, కించ - కస్మిన్ను భగవ ఇతి సర్వోపాదానైష్పల్ప విద్యాద్వయకథనమప్రాక్ పృష్టః కోవిదారానాచష్ట ఇతి న్యాయమనుసరేత్ - అతో యథోక్తవివా క్షం ఓదనపాకం పచతీతివత్ ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ... కే తే విద్యే ఇత్యత్రాహ (పరా చైవాపరా చేతి) పరమపరమితి జ్ఞానద్వయమిత్యర్థః. ౪

శం — తత్ర కా అపరేతి ఉచ్యతే - (ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వవేద ఇతి) ఏతే చత్వారో వేదాః శిక్షా కల్పో వ్యాకరణం ని రుక్తం ఛన్దో జ్యోతిషమిత్యఙ్గాని షట్ ఏషాఽపరా విద్యా, అథేదానీమియం పరా విద్యోచ్యతే - యయా తత్ - వక్ష్యమాణవిశేషణమక్షరమధిగమ్యతే - ప్రా ప్యతే అధిపూర్వస్య గమేః ప్రాయశః ప్రాప్త్యర్థత్వాత్ న చ పరప్రాప్తేరవగమార్థస్య భేదోఽస్తి - అవిద్యాయా అపాయ ఏవ హి పరప్రాప్తిః - నార్థా న్తరం నను ఋగ్వేదాదిబాహ్యా తర్హి సా కథం పరా విద్యా స్యాన్మోక్షసాధనం చ - * యా వేదబాహ్యాః స్మృతయ ఇతి హి స్మరన్తి. కుదృష్టిత్వాన్నిష్ఫల త్వాదనాదేయా స్యాత్. ఉపనిషదాం చ ఋగ్వేదాదిబాహ్యత్వం స్యాత్ ఋగ్వేదాదిత్వే తు పృథక్కరణమనర్థకం అథ పరేతి న - వేద్యవిషయవిజ్ఞానస్య వివక్షితత్వాత్ ఉపనిషద్వేద్యాక్షరవిషయం హి విజ్ఞానమిహ పరా విద్యేతి ప్రాధాన్యేన వివక్షితం - నోపనిషచ్ఛబ్దరాశిః వేదశబ్దేన తు సర్వత్ర శబ్దరాశి ర్వివక్షితః శబ్దరాశ్యధిగమేఽపి యత్నాన్తరమన్తరేణ గుర్వభిగమనాదిలక్షణం వైరాగ్యం చ నాక్షరాధిగమస్సమ్భవతీతి పృథక్కరణం బ్రహ్మవిద్యాయాః, ప రా విద్యేతి కథనం, చేతి ౫

ఆ — కల్పః - సూత్రగ్రన్థః అనుష్ఠేయక్రమః కల్ప ఇత్యర్థః ... మేవ పరప్రాప్తిరుపచర్యతే అవిద్యాపగమశ్చ బ్ర హ్మ... వ్యాఖ్యాతమస్మాభిః జ్ఞాతో ... అవిద్యానివృత్తిరిత్యేతద్వ్యాఖ్యానావసరే. అధిగమశబ్దోఽత్ర ప్రాప్తిపర్యాయ ఏవేత్యాహ (న చ పరప్రాప్తేరితి) సాఙ్గానాం వేదానామపరవిద్యాత్వేనోపన్యాసాత్ తతః పృథక్కరణాద్వేదబాహ్యతయా బ్రహ్మవిద్యాయాః పరత్వం న సమ్భవతీత్యా శఙ్కతే (నన్వితి) యా వేదబాహ్యాస్స్మృతయో యాశ్చ కాశ్చ కుదృష్టయః - సర్వాస్తా నిష్ఫలాః ప్రేత్య తమోనిష్ఠా హి తాః స్మృతా ఇతి స్మృతేః కుదృష్టిత్వా న్నిష్ఫలత్వాదనాదేయా స్యాదిత్యర్థః విద్యాయా వేదబాహ్యత్వే తద్ధానాముపనిషదామపి ఋగ్వేదాదిబాహ్యత్వం ప్రసజ్యేతేత్యర్థః. వేదబాహ్యత్వేన పృథక్కర ణం న సమ్భవతి - కింతు వైదికస్యాపి జ్ఞానస్య వస్తువిషయస్య శబ్దరాశ్యతిరేకాభిప్రాయేణేత్యాహ (న వేద్యవిషయేతి) వైరాగ్యం చేత్యత్ర యత్నాన్త రమిత్యేతదనుషఙ్గో ద్రష్టవ్యః. ౫

రం — అత్ర సూచీకటాహన్యాయేనాపరజ్ఞానస్వరూపమాహ (తత్రాపరా ఋగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాదినా) షడఙ్గోపేతస్యేతిహాస సోపబృంహణవేదశ్రవణజన్యం పరోక్షజ్ఞానమిత్యర్థః అపరవిద్యాముక్త్వా పరవిద్యామాహ (అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే ఇతి) అత్ర తచ్ఛబ్దః * ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మవిద ఇతి యచ్ఛబ్దప్రతినిర్దేశకః యేన జ్ఞానేన * ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మవిద ఇతి వాక్యే ప్రాప్యతయా నిర్దిష్టం తదక్షరమధి గమ్యతే - అధిక్యేన గమ్యతే అపరోక్షీక్రియత ఇత్యర్థః వివేకాదిసాధనసప్తకజన్యం శ్రవణజన్యపరోక్షజ్ఞానాన న్తరభావి దర్శన సమానాకారజ్ఞానం ప రజ్ఞానమిత్యర్థః ఏతేన - అధిగమ్యత ఇత్యస్య జ్ఞాయత ఇతి వా ప్రాప్యత ఇతి వాఽర్థస్య ఆశ్రయణీయతయా పరవిద్యాయా ఏవ బ్రహ్మవిషయత్వ బ్రహ్మ ప్రాప్తిహేతుత్వయోస్సిద్ధ్యా అపరవిద్యాయా బ్రహ్మవిషయత్వతత్ప్రాప్తిహేతుత్వయోరభావేన అపరవిద్యాయా అపి బ్రహ్మవిషయత్వతత్ప్రాప్తి హేతుత్వప్రతిపాదకభాష్యాసఙ్గతిః కించ - పరవిద్యాయా అపరోక్షజ్ఞానరూపత్వే ప్రమాణానుపలమ్భాదపరోక్షత్వప్రతిపాదకభాష్యస్యాప్య సఙ్గ తిరితి దూషణం పరాస్తం - అధిగమ్యత ఇత్యస్య అపరోక్షీక్రియత ఇత్యర్థకత్వాత్. నన్వేతదుపబృంహణే శ్రీవిష్ణుపురాణే * ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి చా థర్వణీ శ్రుతిః। పరయా త్వక్షరప్రాప్తిః ఋగ్వేదాదిమయాఽపరేతి. అధిగమ్యత ఇత్యస్య ప్రాప్త్యర్థకతయా ఉపబృంహితత్వాత్ కథమిదముచ్యత ఇతి చేత్. యద్యప్యుపబృంహణానుసారేణ ప్రాప్త్యర్థకతయా వ్యాఖ్యాతవ్యమితి నిర్బన్ధః - తర్హి * ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మవిదో వదన్తీతి పూర్వవాక్యోపరాప

యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమగోత్రమవర్ణమచక్షుశ్శ్రోత్రంతదపాణిపాదం।
నిత్యంవిభుంసర్వగతంసుసూక్ష్మంతదవ్యయంయద్భూతయోనింపరిపశ్యన్తిధీరాః॥ ౬

[illegible]రపి [illegible]ప్రాప్తిహేతుత్వస్యకథితత్వేనయయా తదక్షరమధిగమ్యతఇత్యస్య అపరవిద్యాయామేవ [illegible]కత్వాభావప్రసఙ్గేన తద్వ్యా[illegible] [illegible]కత్వార్థంవా [illegible]ద్యయా నాదౌపదక్షరమధిగమ్యతే- ప్రాప్యతే - సాపరవిద్యేత్యస్య అపరోక్షత్వంతత్త్వాఖ్యాయతే- ప్రత్యక్ష[illegible] తే * [illegible] [illegible]మిత్యుచ్యతే * తస్మాదధ్యేతవ్యాదికర్మనాదిలి ద్రష్టవ్యం నను [illegible] వ్యాఖ్యానస్య కథాత్వే[illegible] [illegible] తేషామేవైతాం [illegible]విద్యాం వదేతేత్యుపసంహారగత బ్రహ్మవిద్యాశబ్దస్య బ్రహ్మవిద్యాం - వేదవిద్యామిత్యు[illegible]పత్త్వరపయా[illegible]వ్యాఖ్యాతత్వాత్ [illegible] ఏవాక్షరం పురుషంవేదసత్యం ప్రోవాచతాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యామితి ద్వితీయఖణ్డగతబ్రహ్మవిద్యా[illegible] తత్పర[illegible]త్వా, [illegible]చ * బ్రహ్మవిద్యాంసర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామథర్వాయజ్యేష్ఠపుత్రాయప్రాహేత్యుక్తికర్మతయా [illegible]యకాయా బ్రహ్మ[illegible]విద్యాయాఉపరిచగ్రన్థరూపత్వస్యైవావిత్యాత్. * తత్రాపరాఋగ్వేదోయజుర్వేదస్సామవేదఇత్యత్రఋగ్వేదాదిశబ్దానాం [illegible]లక్షణా యాఅయుక్తత్వేనవిద్యా[illegible]స్యైవ [illegible]పరత్వా [illegible]యణస్యయుక్తత్వా, త్పరవిద్యాశబ్దేనాపి[illegible]ర్ధ్వ్రిహ్మప్రాపకోపనిషద్భాగవివానిధాతుముచితః- [illegible]పరోక్షమాపవర్గ్యానపరత్వే - [illegible]. అత్రోచ్యతే- యదిపరవిద్యాశబ్దేనఉపనిషద్గ్రన్థస్సర్వశేషః ప్రతిపాద్యః, ఋగ్వేదాదిశబ్దేనముఖ్యయావృత్త్యాఋగ్వేదాదయఏవప్రతిపాద్యాః,- తర్హి బ్రహ్మప్రతిపాదకోపనిషదామృగ్వేదాదిబహిర్భావప్రసఙ్గేన *యా [illegible]ప్యతయఇత్యుక్తరీత్యాఅసవర్ధత్వమేవస్యాత్ ఋగ్వేదాదిశబ్దానాంముఖ్యార్థమాశ్రిత్యవద్భిరపిపరైరుపనిషదాంవేదబాహ్యత్వప్రస[illegible]జ్ఞాత్ పరవిద్యాశబ్దోజ్ఞానవాచీతివ్యాఖ్యాతం [illegible]విశేషః - పరమతే *ద్వేవిద్యేవేదితవ్యేఇత్యత్ర సకృత్ప్రియ[illegible]విద్యాశబ్దోఽసర్వథా[illegible] [illegible]ప్రవృత్తినిమిత్తైఋగ్వేదాది[illegible]లక్షణాపరవిద్యా [illegible]బ్రహ్మజ్ఞానలక్షణాంపరవిద్యాం. [illegible]దోషాస్తి - అస్మన్మతేనాస్తి కించ- పరవ్యాఖ్యానేఋగ్వేదాదివేద్యవిలక్షణత్వాద్బ్రహ్మణః [illegible]రహామేవవేద్య[illegible]పీడ్యేత అతో ఋగ్వేదాదిజన్యజ్ఞానంబ్రహ్మవి[illegible]యకమపేత్యేవయుక్తం అతఃపరాపరజ్ఞానశబ్దితాపరోక్షపరోక్షజ్ఞానవిషయత్వం బ్రహ్మణఏవేతిభావ్యకారీయారీతిరేవసాధీయసీ ౫

శం — యథావిధివిషయే కర్త్రాద్యనేకకారకోపసంహారద్వారేణ వాక్యార్థజ్ఞానకాలాదన్యత్రానుష్ఠేయోఽర్థోఽస్త్యగ్నిహోత్రాదిలక్షణః-నతథేహపరవిద్యావిషయే వాక్యార్థజ్ఞానసమకాలఏవతుపర్యవసితోభవతి- కేవలశబ్దప్రకాశితార్థజ్ఞానమాత్రనిష్ఠావ్యతిరిక్తాభావాత్ తస్మాదిహపరాంవిద్యాంసవిశేషణేనాక్షరేణవిశినష్టి (యత్తదద్రేశ్యమిత్యాదినా) వక్ష్యమాణంబుద్ధౌసంహృత్యసిద్ధవత్పరామృశ్యతే (యత్తదితి) అద్రేశ్యం- అదృశ్యం సర్వేషాంబుద్ధీన్ద్రియాణామగమ్యమిత్యేతత్ దృశేర్బహిఃప్రవృత్తస్యపఞ్చేన్ద్రియద్వారకత్వాత్ అగ్రాహ్యం- కర్మేన్ద్రియావిషయమిత్యేతత్ అగోత్రం- గోత్రం- అన్వయః- మూలమిత్యనర్థాన్తరం. అగోత్రం- అనన్వయమిత్యర్థః నహితస్యమూలమస్తి- యేనాన్వితంస్యాత్ వర్ణ్యన్తఇతివర్ణాః- ద్రవ్యధర్మాఃస్థూలత్వాదయః శుక్లత్వాదయోవా అవిద్యమానావర్ణాయస్య - తదవర్ణమక్షరం అచక్షుశ్శ్రోత్రం - చక్షుశ్చశ్రోత్రంచ- నామరూపవిషయేకరణేసర్వజన్తూనాం తేఽవిద్యమానేయస్య- తదచక్షుశ్శ్రోత్రం *యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యాదిచేతనావత్త్వవిశేషణాత్ప్రాప్తంసంసారిణామివచక్షుశ్శ్రోత్రాదిభిఃకరణైరర్థసాధకత్వం- తదిహాచక్షుశ్శ్రోత్రమితివార్యతే *పశ్యత్యచక్షుస్సశృణోత్యకర్ణఇత్యాదిదర్శనాత్ కించ- తదపాణిపాదం- కర్మేన్ద్రియరహితమిత్యేతత్ యతఏవమగ్రాహ్యమగ్రాహకంచ- అతోనిత్యం- అవినాశి విభుం- వివిధం- బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తప్రాణిభేదైర్భవతీతివిభుం సర్వగతం- వ్యాపకమాకాశవత్ సుసూక్ష్మం- శబ్దాదిస్థూలత్వకారణరహితత్వాత్ శబ్దాదయోహ్యాకాశవాయ్వాదీనాముత్తరోత్తరంస్థూలత్వకారణాని - తదభావాత్సుసూక్ష్మం కించ - తదవ్యయం - ఉక్తధర్మత్వాదేవనవ్యేతీత్యవ్యయం నహ్యనఙ్గస్యస్వాఙ్గాపచయలక్షణోవ్యయస్సమ్భవతిశరీరస్యేవ నాపికోశాపచయలక్షణోవ్యయస్సమ్భవతిరాజ్ఞఇవ. నాపిగుణద్వారకోవ్యయస్సమ్భవతి- అగుణత్వాత్సర్వాత్మకత్వాచ్చ యదేవంలక్షణంభూతయోనిం- భూతానాం కారణంపృథివీవస్థావరజఙ్గమానాం. పరి- సర్వతఆత్మభూతంసర్వస్య అక్షరంపశ్యన్తిధీరాః- ధీమన్తః వివేకినః ఈదృశమక్షరంయయావిద్యయాఽధిగమ్యతే- సాపరావిద్యేతిసముదాయార్థః ౬

ఆ — కర్మజ్ఞానాద్విలక్షణత్వాభిప్రాయేణచ పృథక్కరణమిత్యాహ (యథావిధివిషయఇతి) అప్రాప్తప్రతిషేధప్రసఙ్గాన్న ప్రధానపరత్వమస్యేతిశఙ్కనీయమితిమత్వాహ (యస్సర్వజ్ఞఇతి) (అగుణత్వాదితి) ఉపసర్జనరహితత్వాదిత్యర్థః (సర్వాత్మకత్వాచ్చేతి) హేయస్యాతిరిక్తస్యాభావాచ్చేత్యర్థః ౬

రం — (యత్తదద్రేశ్యమితి) అద్రేశ్యం- అదృశ్యం. జ్ఞానేన్ద్రియావిషయం అగ్రాహ్యం- పాణ్యాదికార్యహానోపాదానాద్య విషయం అగోత్రం- కులరహితం. అవర్ణం- అపేతబ్రహ్మక్షత్త్రాదికం. అచక్షుశ్శ్రోత్రం- జ్ఞానేన్ద్రియరహితం తత్ - ప్రసిద్ధం. అపాణిపాదం- కర్మేన్ద్రియరహితం . నిత్యం- కాలాపరిచ్ఛిన్నం విభుం- దేశాపరిచ్ఛిన్నం సర్వగతం- సర్వత్రాన్తః ప్రవిశ్యావస్థితం తత్ర హేతుమాహ (సుసూక్ష్మమితి) ఉక్తవిశేషణవిశిష్టంయత్ - తదవ్యయం * పరాయయాతదక్షరమిత్యత్ర అక్షరశబ్దనిర్దిష్టమిత్యర్థః (యద్భూతయోనింపరిపశ్యన్తిధీరాః) ధీరాః- ప్రజ్ఞాశాలినఃయత్సర్వభూతోపాదానతయాపశ్యన్తీత్యర్థః *యోనిశబ్దస్యోపాదానవచనత్వం * యథోర్ణనాభిస్సృజతేగృహ్ణతేచేతివాక్యశేషాదవగమ్యతఇతిప్రకృత్యధికరణేభాషితం.

యస్మాత్పరంనాపరమస్తికించిద్యస్మాన్నాణీయోనజ్యాయోఽస్తికశ్చిత్।
వృక్షఇవస్తబ్ధోదివితిష్ఠత్యేకస్తేనేదంపూర్ణంపురుషేణసర్వమ్॥ ౬

యథోర్ణనాభిఃసృజతేగృహ్ణతేచయథాపృథివ్యామోషధయఃసమ్భవన్తి।
యథాసతఃపురుషాత్ కేశలోమానితథాక్షరాత్ సమ్భవతీహవిశ్వమ్॥ ౭

తపసాచీయతేబ్రహ్మతతోఽన్నమభిజాయతే।అన్నాత్ప్రాణోమనఃసత్యంలోకాఃకర్మసుచామృతమ్॥౮

రం.— నను భూతయోనిశబ్దనిర్దిష్టం సర్వోపాదానత్వం బ్రహ్మణో న సంభవతి-ఘటాదిషు మృదాదేరేవోపాదానత్వదర్శనేన బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వాసంభవాదిత్యాశఙ్క్య మృదాదిష్వపి బ్రహ్మణ ఏవాత్మతయావ్యాప్తత్వాన్మృదాదిరూపస్య బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వే నానుపపత్తిరిత్యభిప్రయన్నాహ (యస్మాత్పరంనాపరమస్తికించిదితి) అత్ర పరశబ్ద ఉత్కృష్టవచనః అపరశబ్దోఽన్యవచనః యస్మాదుత్కృష్టం నాస్తీత్యర్థః నాత్ర పరాపరయోర్ద్వయోరపి నిషేధః- తథాసతి నఞ్‌ఃసకృచ్ఛ్రుతస్యావృత్తిప్రసఙ్గాత్ (యస్మాన్నాణీయోనజ్యాయోఽస్తికశ్చిదితి) అణోరణీయాన్మహతో మహీయానితి భావః ॥అణీయస్త్వం - సూక్ష్మత్వం, వ్యాపిత్వమితియావత్ జ్యాయస్త్వం- సర్వేశ్వరత్వం సర్వవ్యాపిత్వాత్సర్వేశ్వరత్వాచ్చ తస్యైవ ఏతద్వ్యతిరిక్తస్య కస్యాప్యణీయస్త్వం జ్యాయస్త్వం చ నాస్తీత్యర్థ ఇతి వేదార్థసఙ్గ్రహే వ్యాఖ్యాతం కశ్చిదితి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః (వృక్షఇవస్తబ్ధోదివితిష్ఠత్యేకః) నమ్రత్వాభావాద్వృక్షవదప్రణతస్వభావస్సన్ జగత్ప్రధానభూతః పరమపదే తిష్ఠతీత్యర్థః (తేనేదంపూర్ణంపురుషేణసర్వం) నియమనార్థమన్తఃప్రవిష్టేన సర్వమిదం వ్యాప్తమిత్యర్థః. అతశ్చ మృదాదిశరీరకస్య బ్రహ్మణః ఘటాదావప్యుపాదానత్వసంభవాద్బ్రహ్మణోనిమిత్తోపాదానత్వం నానుపపన్నమితి భావః అయం మన్త్రః కేషుచిత్కోశేషు న దృష్టః- కైశ్చిదవ్యాకృతః తథాపి వ్యాసార్యైః అక్షరపురుషస్య యస్మాత్పరం నాపరమస్తీతి సమాభ్యధికనిషేధశ్చోపక్రమావగత ఇత్యభిహితత్వాన్న ప్రక్షేపశఙ్కార్హ ఇతి ద్రష్టవ్యం ౬

శం.— భూతయోన్యక్షరమిత్యుక్తం- తత్కథం భూతయోనిత్వమితి ఉచ్యతే ప్రసిద్ధదృష్టాన్తైః- యథా లోకే ప్రసిద్ధ ఊర్ణనాభిః - లూతాకీటః కించిత్కారణాన్తరమనపేక్ష్య స్వయమేవ సృజతే- స్వశరీరావ్యతిరిక్తానేవ తన్తూన్ బహిః ప్రసారయతి, పునస్తానేవ గృహ్ణతే చ - గృహ్ణాతి స్వాత్మభావమేవాపాదయతి, యథా చ పృథివ్యామోషధయః- వ్రీహ్యాదిస్థావరాన్తాః స్వాత్మావ్యతిరిక్తా ఏవ ప్రభవన్తి, యథా సతః- విద్యమానాత్ జీవతః పురుషాత్కేశలోమాని- కేశాశ్చ లోమాని చ సమ్భవన్తి విలక్షణాని. యథైతే దృష్టాన్తాః- తథా విసదృశం విలక్షణం చ నిమిత్తాన్తరానపేక్షాద్యథోక్తలక్షణాదక్షరాత్సమ్భవతి- సముత్పద్యతే ఇహ- సంసారమణ్డలే విశ్వం- సమస్తం జగత్. అనేకదృష్టాన్తోపాదానన్తు సుఖార్థప్రబోధనార్థం ౭

ఆ.— బ్రహ్మ న కారణం- సహాయశూన్యత్వాత్ - కులాలమాత్రవదిత్యస్యానైకాన్తికత్వముక్తమూర్ణనాభిదృష్టాన్తేన బ్రహ్మ జగతో నోపాదానం- తదభిన్నత్వాత్స్వరూపస్యైవేత్యనుమానాన్తరస్యానైకాన్తికత్వమాహ (యథా చ పృథివ్యామితి) జగన్న బ్రహ్మోపాదానం - తద్విలక్షణత్వాత్ - యద్యద్విలక్షణం- తత్తదుపాదానకం న భవతి-యథా ఘటో న తన్తూపాదానక ఇత్యస్య వ్యభిచారమాహ (యథాసత ఇతి) ఏకస్మిన్నపి దృష్టాన్తేఽనుమానానామనైకాన్తికత్వం యోజయితుం శక్యమితి శఙ్కామానం ప్రత్యాహ (అనేకదృష్టాన్తైరితి) ౭

రం.— నను లోకే ఉపాదానస్య స్వస్మాదన్యనిమిత్తకారణసాపేక్షత్వదర్శనాదేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానమనుపపన్నం కించ- ఏకస్య బ్రహ్మణః పరస్పరవిలక్షణానన్తప్రపఞ్చోపాదానత్వమపి న సంభవతి. కించ-ఘటాద్యుత్పత్తౌ ఉపాదానభూతమృత్పిణ్డాదిషు పూర్వావస్థాపహానిర్దృశ్యతే, ప్రకృతే అపహానిరుపాదానభూతాన్యపి కానుచతురస్రత్వాదిలక్షణపూర్వాకారాపహానిర్దృశ్యతే,- అపరస్య నిర్వికారస్య బ్రహ్మణః పూర్వాకారోపమర్దతిరోధానయోరసమ్భవేన ఉపాదానత్వం న సంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (యథోర్ణనాభిస్సృజతేగృహ్ణతేచేతి) ॥ యథోర్ణనాభిస్స్వదేహాదూర్ణాం సంతత్య వర్తతే । తయా విహృత్య భూయస్తాం గ్రసత్యేవం జనార్దన ఇత్యుక్తరీత్యా యథా లూతాఖ్యకీటవిశేషస్య స్వాన్తస్థితతన్తునిస్సారణతత్ప్రవేశనయోర్నిరపేక్షకర్తృత్వం, (యథాపృథివ్యామోషధయస్సంభవన్తీతి) యథా ఏకస్యా ఏవ పృథివ్యాః పూర్వావస్థోపమర్దతిరోధానాభావేఽపి విలక్షణానన్తౌషధ్యుపాదానత్వం, (యథాసతఃపురుషాత్కేశలోమానీతి) యథా జీవతః పురుషస్యాచేతనకేశలోమాద్యుపాదానత్వం, (తథాక్షరాత్సమ్భవతీహవిశ్వం) ఏవమేవ నిమిత్తాన్తరనిరపేక్షాత్ ఉపాదేయవిలక్షణాన్నిర్వికారాత్పరమాత్మనః పరస్పరవిలక్షణం చేతనాచేతనాత్మకం నిఖిలం జగత్సమ్భవతీత్యర్థః ౭

శం.— యద్బ్రహ్మణ ఉత్పద్యమానం విశ్వం - తదనేన క్రమేణోత్పద్యతే - న యుగపద్బదరముష్టిప్రక్షేపవదితి క్రమనియమవివక్షార్థోఽయం మన్త్ర ఆరభ్యతే - తపసా- జ్ఞానేన, ఉత్పత్తివిధిజ్ఞతయా భూతయోన్యక్షరం బ్రహ్మ చీయతే - ఉపచీయతే, ఉత్పిపాదయిషదిదం జగదఙ్కురమివ బీజముచ్ఛూనతాం గచ్ఛతి - పుత్రమివ పితా హర్షేణ. ఏవం సర్వజ్ఞతయా సృష్టిస్థితిసంహారశక్తివిజ్ఞానవత్తయోపచితాత్తతో బ్రహ్మణోఽన్నం- అద్యతే- భుజ్యత ఇత్యన్నం. అవ్యాకృతం - సాధారణం సంసారిణాం వ్యాచికీర్షితావస్థారూపేణాభిజాయతే - ఉత్పద్యతే. తతశ్చావ్యాకృతాద్వ్యాచికీర్షితావస్థాతోఽన్నాత్ప్రాణః - హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మణో జ్ఞానక్రియాశక్త్యధిష్ఠితో జగత్సాధారణోఽవిద్యాకామకర్మభూతసముదాయబీజాఙ్కురో జగదాత్మాఽభిజాయత ఇత్యనుషఙ్గః. తస్మాచ్చ ప్రాణాన్మనః - మన ఆఖ్యం సఙ్కల్పవికల్పసంశయనిర్ణయాద్యాత్మకమభిజాయతే, తతః

యస్సర్వజ్ఞః సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం తపః। తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామ రూపమన్నం చ జాయతే॥ … ౯

ఇతి ప్రథమముణ్డకే - ప్రథమః ఖణ్డః.

తోఽపి సఙ్కల్పాద్వ్యాత్మకాన్మనసః సత్యం- సత్యాఖ్యమాకాశాదిభూతపఞ్చకమభిజాయతే తస్మాత్సత్యాఖ్యాద్భూతపఞ్చకాదణ్డక్రమేణ సప్తలోకా భూరాదయః తేషు మనుష్యాదిప్రాణివర్ణాశ్రమక్రమేణ కర్మాణి కర్మసు చ నిమిత్తభూతేష్వమృతం- కర్మజం ఫలం యావత్కర్మాణి కల్పకోటిశతైరపి న వినశ్యన్తి- తావత్ఫలం న వినశ్యతీత్యమృతం ౮

ఆ — ఈశ్వరతో ప్రసాదిభూతం మాయాతత్త్వం మహాభూతాదిరూపేణ సర్వజీవైరుపలభ్యత ఇతి సాధారణ్యేనైకధం జాయతే- అనాదిసిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వ్యాచికీర్షితేతి) కర్మాపూర్వసమవాయిభూతసూక్ష్మపఞ్చకాన్నకేచిత్ తన్న - తస్య ప్రతిజీవం భిన్నత్వాదీశ్వరత్వాపాదకత్వాసమ్భవాత్, సామాన్యరూపేణ సమ్భవేఽపి పృథివ్యాదిసామాన్యానాం బహుత్వాత్ ప్రకృతావేకత్వశ్రుతివ్యాకోపాపాతాత్,, ఆద్యమహామాయారూపేణైవ సమ్భవేఽపి న కర్మాపూర్వసమవాయిత్వం- తస్యాకారకత్వా, ద్బుద్ధ్యాదీనామేవ కారకత్వాభిధానాత్, కారకావయవేష్వేవ క్రియాసమవాయాభ్యుపగమాత్, కిఞ్చ- న కార్యస్య స్వకారణప్రకృతిత్వం దృష్టమితి భూతసూక్ష్మస్యాపఞ్చీకృతభూతపఞ్చకప్రకృతిత్వం న స్యాత్ తస్మాన్మహాభూతసర్గాదిసంస్కారాస్పదం గుణత్రయసామ్యం మాయాతత్త్వమవ్యాకృతాదిశబ్దవాచ్యమిహాభ్యుపగన్తవ్యం పూర్వస్మిన్కల్పే హిరణ్యగర్భత్వప్రాప్తినిమిత్తం ప్రకృష్టం జ్ఞానం కర్మ చ యేనానుష్ఠితం - తదనుగ్రహాయ మాయోపాధికం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భావస్థాకారేణ వివర్తతే స చ జీవ స్తపఃస్థానీయ హిరణ్యగర్భ ఉచ్యత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) జ్ఞానశక్తిభిః క్రియాశక్తిభిశ్చాధిష్ఠితం- విశిష్టం జగద్వ్యష్టిరూపం- తస్య సాధారణః- సమష్టిరూపః సూత్రసంజ్ఞిక ఇత్యర్థః సమష్టిరూపం వివక్షితం- వ్యష్టిరూపలోకసృష్టేరుత్తరకాలత్వాత్ ౮

రం — బ్రహ్మణో విశ్వోత్పత్తిప్రకారఉచ్యతే (తపసా చీయతే బ్రహ్మేతి) తపసా- జ్ఞానేన * యస్య జ్ఞానమయం తప ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ చీయతే- ఉపచీయతే * బహు స్యామితి సఙ్కల్పరూపేణ జ్ఞానేన బ్రహ్మ సృష్ట్యున్ముఖం భవతీత్యర్థః (తతోఽన్నమభిజాయతే) * అద్యతే ఽత్తి చ భూతానీతి భోగ్యభోక్తృరూపచేతనాచేతనసఙ్ఘాతలక్షణమవ్యాకృతం పరస్మాద్బ్రహ్మణో జాయత ఇత్యర్థః (అన్నాత్ప్రాణో మన ఇత్యాది) తస్మాత్సమష్టిరూపచిదచిత్సఙ్ఘాతాత్మకాదన్నశబ్దితావ్యాకృతాన్ముఖ్యః ప్రాణః, అన్తఃకరణం, సత్యశబ్దితా భోక్తృవర్గా, స్స్వర్గాదయో లోకాః, కర్మసు లయ ఇత్యమృతం, చ- అమృతత్వసాధనం కర్మేతియావత్. అథవా- కర్మస్వితి నిర్ధారణే సప్తమీ కర్మమధ్యే మోక్షార్థం కర్మేత్యర్థః ఏతత్సర్వమభిజాయత ఇతి పూర్వేణాన్వయః ఏతత్సర్వం భాష్యశ్రుతప్రకాశికయోః స్పష్టం ౮

శం — ఉక్తమేవార్థముపజిహీర్షుర్మన్త్రో వక్ష్యమాణార్థమాహ- యః- ఉక్తలక్షణో ఽక్షరాఖ్యః సర్వజ్ఞః- సామాన్యేన సర్వం జానాతీతి సర్వజ్ఞః విశేషేణ సర్వం వేత్తీతి సర్వవిత్. యస్య జ్ఞానమయం- జ్ఞానవికారమేవ సర్వజ్ఞలక్షణం తపః- నాయాసలక్షణం. తస్మాత్- యథోక్తాత్సర్వజ్ఞాదేతత్- ఉక్తం కార్యలక్షణం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాఖ్యం జాయతే కించ- నామ- అసౌ దేవదత్తో యజ్ఞదత్త ఇత్యాదిలక్షణం. రూపం- ఇదం శుక్లం నీలమిత్యాది అన్నం చ- వ్రీహియవాదిలక్షణం జాయతే పూర్వమన్త్రోక్తక్రమేణేత్యవిరోధో ద్రష్టవ్యః ………………………… ౯

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ. (ఉక్తమేవేతి) వక్ష్యమాణస్యావిద్యావివరణప్రకరణస్యారమ్భార్థముక్తపరవిద్యామన్త్రార్థోపసంహార ఇత్యర్థః (సామాన్యేనేతి) సమష్టిరూపేణ మాయాఖ్యేనోపాధినేత్యర్థః. (విశేషేణేతి) వ్యష్టిరూపేణావిద్యాఖ్యేనోపాధినా న జీవభావమాపన్నస్యైవ సర్వస్యోపాధీం న తత్సంసృష్టం చ వేత్తీత్యర్థః నైవమధ్యాత్మం చ తత్త్వాభేదస్సాన్త్రితః స్రష్టృత్వం ప్రజాపతీనాం తపసా ప్రసిద్ధం- స్రష్టృత్వే తపోనుష్ఠానం వక్తవ్యం - తతః సంసారిత్వం ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్య జ్ఞానమయమితి) సత్త్వప్రధానమాయాజ్ఞానాఖ్యో వికారః - తదుపాధికం జ్ఞానవికారం స్రజ్యమానసర్వపదార్థాభిజ్ఞత్వలక్షణం తపః- న తు క్లేశరూపం ప్రజాపతీనామివేత్యర్థః …………………………… ౯

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— పూర్వమన్త్రోక్తతపశ్శబ్దం వివృణ్వన్ భూతయోనిభూతస్య బ్రహ్మణస్సృష్ట్యుపకరణసార్వజ్ఞ్యం దర్శయతి (యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి) సర్వజ్ఞః- సర్వవిషయజ్ఞానవాన్. సర్వవిత్ - తద్వస్తుగతసర్వప్రకారజ్ఞానవాన్. స్వరూపతః ప్రకారతశ్చ సర్వవిషయజ్ఞానవత్త్వమస్మిన్మన్త్రే భూతయోనేర్విధేయం - అప్రాప్తత్వాత్. యస్య జ్ఞానమయం తప ఇత్యనేనాంశేన పూర్వోక్తతపశ్శబ్దవివరణం. యన్న బ్రహ్మణస్సఙ్కల్పరూపజ్ఞానవ్యతిరేకేణ జగత్సృష్ట్యుపయుక్తం కర్మాన్తరం నాస్తీత్యర్థః. తతోఽన్నమభిజాయత ఇత్యాదికమనువదతి (తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయత ఇతి) తస్మాత్ - సఙ్కల్పేన సృష్ట్యున్ముఖాద్బ్రహ్మణః * తతోఽన్నమభిజాయత ఇత్యత్ర అన్నశబ్దనిర్దిష్టమేతదవ్యాకృతాఖ్యం బ్రహ్మ సాక్షా, త్తద్ద్వారా నామ

ప్రథమముణ్డకే— ద్వితీయః ఖణ్డః

హరిః ఓమ్॥ తదేతత్సత్యం। మన్త్రేషు కర్మాణి కవయో యాన్యపశ్యంస్తాని త్రేతాయాం
బహుధా సన్తతాని। తాన్యాచరథ నియతం సత్యకామా ఏష వః పన్థాః సుకృతస్య లోకే॥ ౧

రూపవత్ * అద్యతేఽత్తి చ భూతానీతి అన్నశబ్దనిర్దిష్టభోగ్యభోక్తృరూపం చ జాయత ఇత్యర్థః యద్యప్యస్మిన్మన్త్రే సర్వజ్ఞత్వాద్యనువాదేన బ్రహ్మశబ్దితావ్యక్తాదిహేతుత్వం విధీయత ఇతి ప్రతిభాతి - తథాపి తస్య పూర్వమన్త్రప్రాప్తత్వేన విధేయత్వాసమ్భవాదప్రాప్తస్య సర్వజ్ఞత్వస్యైవ విధేయత్వమితి ద్రష్టవ్యం నను సర్వజ్ఞసర్వవిచ్ఛబ్దయోరపౌనరుక్త్యాయ సర్వజ్ఞశబ్దస్య రూఢిరభ్యుపగన్తవ్యా- * కృశానురేతాస్సర్వజ్ఞ ఇతి నిఘణ్టుపాఠేన సర్వజ్ఞశబ్దస్యాగ్నిపతౌ రూఢత్వాత్ తస్మాత్సర్వవిదో దేవతాన్తరాన్నిమిత్తభూతాత్ * తపసా చీయతే బ్రహ్మేతి పూర్వమన్త్రనిర్దిష్టముపాదానం బ్రహ్మన్యదేవ భవితుమర్హతి - తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయత ఇతి చోపాదానభూతాద్బ్రహ్మణో నిమిత్తభూతేశ్వరస్య భేద ఏవ ప్రతీయత ఇతి చేన్న - యస్సర్వజ్ఞస్సర్వ[illegible]నమయం తప ఇతి తపసోపచీయమానతయా పూర్వమన్త్రనిర్దిష్టస్యాక్షర బ్రహ్మణ ఏవ సర్వజ్ఞత్వసర్వవిత్త్వయోః ప్రతీత్యా తయోర్భేదాసంభవాత్, నిమిత్తోపాదానభేద ఏవ తయోరేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానాసంభవేన * కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రశ్నప్రతివచనత్వాసంభవేన ప్రతిపిపాదయిషితప్రధానార్థవిరోధప్రసఙ్గా, దిత్యలమతిప్రసఙ్గేన ………………………………… ౯

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్

శం — సాఙ్గా వేదా అపరా విద్యోక్తా *ఋగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాదినా *యత్తదద్రేశ్యమిత్యాదినా *నామరూపమన్నం చ జాయత ఇత్యన్తేన గ్రన్థేనోక్తలక్షణమక్షరం యయా విద్యయాఽధిగమ్యత ఇతి పరా విద్యా సవిశేషణోక్తా అతః పరమనయోర్విద్యయోర్విషయౌ వివేక్తవ్యౌ సంసారమోక్షావిత్యుత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే తత్రాపరవిద్యావిషయః కర్త్రాదిసాధనక్రియాఫలభేదరూపః సంసారోఽనాదిరనన్తో దుఃఖస్వరూపత్వాద్ధాతవ్యః ప్రత్యేకం శరీరిభిః సామస్త్యేన నదీస్రోతోవదవిచ్ఛేదరూపసమ్బన్ధః తదుపశమలక్షణో మోక్షః పరవిద్యావిషయోఽనాద్యనన్తోఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయశ్శుద్ధః ప్రసన్నః స్వాత్మప్రతిష్ఠాలక్షణః పరమానన్దోఽద్వయ ఇతి పూర్వం తావదపరవిద్యాయా విషయప్రదర్శనార్థమారమ్భః- తద్దర్శనే హి తన్నిర్వేదోపపత్తేః తథా చ వక్ష్యతి *పరీక్ష్య లోకాన్కర్మచితానిత్యాదినా నహ్యప్రదర్శితపరీక్షోపపద్యతే ఇతి తత్ప్రదర్శయన్నాహ- తదేతత్సత్యం- అవితథం. కింతత్ మన్త్రేషు- ఋగ్వేదాద్యాఖ్యేషు కర్మాణి- అగ్నిహోత్రాదీని మన్త్రైరేవ ప్రకాశితాని కవయః- మేధావినో వసిష్ఠాదయో యాన్యపశ్యన్- దృష్టవన్తః యత్తదేతత్సత్యం - ఏకాన్తపురుషార్థసాధనత్వాత్. తాని చ వేదవిహితాని ఋషిదృష్టాని కర్మాణి త్రేతాయాం- త్రయీసంయోగలక్షణాయాం హౌత్రాధ్వర్యవౌద్గాత్రప్రకారాయామధికరణభూతాయాం బహుధా- బహుప్రకారం సన్తతాని- ప్రవృత్తాని కర్మిభిః క్రియమాణాని. త్రేతాయాం వా యుగే ప్రాయశః ప్రవృత్తాని అతో యూయం తాన్యాచరథ- నిర్వర్తయథ నియతం- నిత్యం. సత్యకామాః- యథాభూతకర్మఫలకామాస్సన్తః. ఏష వః- యుష్మాకం పన్థాః- మార్గః సుకృతస్య- స్వయం నిర్వర్తితస్య కర్మణో లోకే- ఫలనిమిత్తే, లోక్యతే- దృశ్యతే భుజ్యత ఇతి కర్మఫలం లోక ఉచ్యతే తదర్థం- తత్ప్రాప్తయే ఏష మార్గ ఇత్యర్థః యాన్యేతాన్యగ్నిహోత్రాదీని త్రయ్యాం విహితాని కర్మాణి- తాన్యేష పన్థాః- అవశ్యఫలప్రాప్తిసాధనమిత్యర్థః ౧

ఆ.— అనాదిః- ఉపాదానసహావేన. అనన్తః- బ్రహ్మజ్ఞానాత్ప్రాగన్తాసమ్భవాత్. ప్రత్యేకం శరీరిభిర్హాతవ్యో దుఃఖరూపత్వాదిత్యనేన- యదాహురేకజీవవాదినః- ఏకం చైతన్యమేకయైవావిద్యయా బద్ధం సంసరతి- తదేవ కదాచిన్ముచ్యతే- నాస్మదాదీనాం బన్ధమోక్షౌ స్త ఇతి - తదపాస్తం భవతి- శ్రుతిబహిష్కృతత్వాత్. నను మైవం సతి క్రియాకారకఫలభేదస్య ప్రహాణం భవతి- బుద్ధిపూర్వకప్రహాణస్య తతో విశేషమాహ (సామస్త్యేనేతి) స్వోపాధ్యవిద్యాకార్యస్యావిద్యాప్రహాణేనాత్యన్తికప్రహాణం విద్యాఫలమిత్యర్థః అమరః- అపక్షయరహితః. అమృతః - నాశరహిత ఇత్యర్థః అపరవిద్యాయాః పరవిద్యాయాశ్చ విషయప్రదర్శ్య పూర్వమపరవిద్యాయా విషయప్రదర్శనే శ్రుతేరభిప్రాయమాహ (పూర్వం తావదితి) యదిష్టసాధనతయాఽనిష్టసాధనతయా వా వేదేన బోధ్యతే కర్మ - తస్యాఽసతి ప్రతిబన్ధే తత్సాధనత్వాఽవ్యభిచారస్సత్యత్వం - న స్వరూపాబాధ్యత్వం- *ప్లవా హ్యేత ఇత్యాదినా నిన్దితత్వాత్. స్వరూపబాధ్యత్వేఽపి చార్థక్రియాసామర్థ్యం స్వప్నకామిన్యామివ ఘటత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (తదేతత్సత్యమితి) ఋగ్వేదవిహితం హౌత్రం- యజుర్వేదవిహితమాధ్వర్యవం - సామవేదవిహితమౌద్గాత్రం- తద్రూపాయాం త్రేతాయామిత్యర్థః. సత్యకామాః- మోక్షకామా ఇతి సముచ్చయాభిప్రాయేణ వ్యాఖ్యానమయుక్తం- ఏష వః పన్థాః సుకృతస్య లోక ఇతి స్వర్గఫలసాధనత్వవిషయవాక్యశేషవిరోధాదితి. ౧

రం.— (తదేతత్సత్యమితి) సత్యం - నిత్యం ఉత్పత్తివినాశాదిషడ్భావవికారశూన్యమిత్యర్థః. (మన్త్రేషు కర్మాణి కవయో యాన్యపశ్యన్నితి) కవయః- అతీన్ద్రియార్థసాక్షాత్కారసమర్థా వేదేషు యాన్యగ్నిహోత్రాదికర్మాణి దృష్టవన్తః - తాని త్రేతాయాం - గార్హపత్యాదిత్రేతాగ్నిషు యావజ్జీవం కర్తవ్యతయా అధికారిమన్త్రఫలభేదేన- బహుధా విహితాని. సత్యకామాః- స్వతస్సత్యం- పరం బ్రహ్మైవ కామయమానాః ఫలాభిసన్ధిరహితాస్సన్త ఇత్యర్థః. తాని నియతం- బ్రహ్మవిద్యాఙ్గతయా ఆచరథ సుకృతస్య - స్వనుష్ఠితస్య బ్రహ్మజ్ఞానస్య లోకే- ఫలే మోక్షే సాధ్యే ఏష వః పన్థా ఇత్యర్థః ౧.

యదా లేలాయతే హ్యర్చిస్సమిద్ధే హవ్యవాహనే।
తదాజ్యభాగావన్తరేణాహుతీః ప్రతిపాదయేచ్ఛ్రద్ధయాహుతమ్॥ ౨
యస్యాగ్నిహోత్రమదర్శమపౌర్ణమాసమచాతుర్మాస్యమనాగ్రయణమతిథివర్జితం చ।
అహుతమవైశ్వదేవమవిధినాహుతమాసప్తమాం స్తస్య లోకాన్హినస్తి॥ ౩
కాళీ కరాళీ చ మనోజవా చ సులోహితా యా చ సుధూమ్రవర్ణా।
స్ఫులిఙ్గినీ విశ్వరూపీ చ దేవీ లేలాయమానా ఇతి సప్త జిహ్వాః॥ ౪

శం— తత్రాగ్నిహోత్రమేవ తావత్ప్రథమం ప్రదర్శ్యతే ప్రదర్శనార్థముచ్యతే- సర్వకర్మణాం ప్రాథమ్యాత్ కథం యదైవంధనైరభ్యాహితైః సమ్యగిద్ధే- సమిద్ధే హవ్యవాహనే లేలాయతే- చలతి అర్చిః- తదా- తస్మిన్కాలే లేలాయమానే చలత్యర్చిషి ఆజ్యభాగౌ- ఆజ్యభాగయోరన్తరేణ- మధ్యే ఆవాపస్థానే ఆహుతీః ప్రతిపాదయేత్- ప్రక్షిపేద్దేవతాముద్దిశ్య అనేకాహః ప్రయోగాపేక్షయా ఆహుతీరితి బహువచనం ఏష సమ్యగాహుతిప్రక్షేపాదిలక్షణకర్మమార్గో లోకప్రాప్తయే పన్థాః శ్రద్ధయాహుతం తస్య చ సమ్యక్కరణం దుష్కరం- విపత్తయస్త్వనేకా భవన్తి ౨

ఆ— ఆహవనీయస్య దక్షిణోత్తరపార్శ్వయోరాజ్యభాగావిజ్యేతే *అగ్నయే స్వాహా సోమాయ స్వాహేతి దర్శపూర్ణమాసే తయోర్మధ్యేఽన్యే యాగా అనుష్ఠేయాస్సన్తి తన్మధ్యమావాపస్థానముచ్యతే అగ్నిహోత్రాహుత్యోర్ద్విత్వం ప్రసిద్ధం *సూర్యాయ స్వాహా ప్రజాపతయే స్వాహేతి ప్రాతః *అగ్నయే స్వాహా ప్రజాపతయే స్వాహేతి సాయం. తత్కథమగ్నిహోత్రే ఆహుతీరితి బహువచనం- తత్రాహ (అనేకాహ ఇతి,) అనేకేష్వహస్సు ప్రయోగాః- అనుష్ఠానాని తదపేక్షయేత్యర్థః ౨

రం— ఏవం బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రకరణగతత్వాత్కర్మానుష్ఠానం విధాయ- ఫలాభిసన్ధిపూర్వకస్య తుకర్మణః అయథావదనుష్ఠితస్య చ ప్రతిపదోక్తఫలజనకత్వం- ప్రత్యుత ప్రత్యవాయజనకత్వమేవ యథావదనుష్ఠితస్యాపి తస్య సత్యలోకపర్యన్తఫలకత్వమేవేత్యాహ (యదా లేలాయతే హ్యర్చిరిత్యాదినా) యదా సమిద్ధే- ఇన్ధనాదిభిర్దీపితేఽగ్నౌ యస్మిన్కాలే జ్వాలా చలతి- తదా - తస్మిన్కాలే ఆజ్యభాగయోర్మధ్యే ఆహుతీః ప్రక్షిపేచ్ఛ్రద్ధయా తత్సుహుతం భవేదిత్యర్థః ౨

శం— కథం. యస్య- అగ్నిహోత్రిణోఽగ్నిహోత్రమదర్శం- దర్శాఖ్యేనకర్మణా వర్జితం అగ్నిహోత్రిణోఽవశ్యకర్తవ్యత్వాద్దర్శస్య అగ్నిహోత్రసమ్బన్ధ్యగ్నిహోత్రవిశేషణమివ భవతి - తదక్రియమాణమిత్యేతత్ తథాఽపౌర్ణమాసమిత్యాదిష్వప్యగ్నిహోత్రవిశేషణత్వం ద్రష్టవ్యం అగ్నిహోత్రాఙ్గత్వస్యావిశిష్టత్వాత్ అపౌర్ణమాసం- పౌర్ణమాసకర్మవర్జితం అచాతుర్మాస్యం- చాతుర్మాస్యకర్మవర్జితం అనాగ్రయణం- ఆగ్రయణం - శరదాదికర్తవ్యం తచ్చ న క్రియతే యస్య తథాఽతిథివర్జితం చ - అతిథిపూజనం చాహన్యహన్యక్రియమాణం యస్య స్వయంసమ్యగగ్నిహోత్రకాలేఽహుతం అదర్శాదివద్వైశ్వదేవకర్మవర్జితం హూయమానమప్యవిధినాహుతం-న యథాహుతమిత్యేతత్ ఏవం దుస్సమ్పాదితమగ్నిహోత్రాద్యుపలక్షితం కర్మ కిం కరోతీతి ఉచ్యతే- ఆసప్తమాన్- సప్తమసహితాం స్తస్య-కర్తుర్లోకాన్ హినస్తీవ- ఆయాసమాత్రఫలత్వాత్ సమ్యక్క్రియమాణేషు హి కర్మసు కర్మపరిణామానురూపేణ భూరాదయస్సప్త లోకాః ఫలం ప్రాప్యన్తే- తే లోకా ఏవంభూతేనాగ్నిహోత్రాదికర్మణా అప్రాప్యత్వాద్ధింస్యన్త ఇవ- ఆయాసమాత్రన్త్వవ్యభిచారీత్యతో హినస్తీత్యుచ్యతే. పిణ్డదానాద్యనుగ్రహేణ వా సమ్బధ్యమానాః పితృపితామహప్రపితామహాః పుత్రపౌత్రప్రపౌత్రాః స్వాత్మోపకారాః సప్త లోకా ఉక్తప్రకారేణాగ్నిహోత్రాదినా న భవన్తీతి హింస్యన్త ఇత్యుచ్యతే ౩

ఆ.— దర్శపూర్ణమాసస్యాగ్నిహోత్రాఙ్గత్వే ప్రమాణాభావాత్కథం తదకరణమగ్నిహోత్రస్య విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ వస్తుతో నావశ్యకత్వాదగ్నిహోత్రిణోఽవశ్యకర్తవ్యత్వాత్తదకరణం భవేదితి విశేషణమివేత్యుక్తం శరదాదిషు నూతనాన్నేన కర్తవ్యమాగ్రయణం కర్మ (అదర్శేతి) అవైశ్వదేవమితి విశేషణం వైశ్వదేవస్యాగ్నిహోత్రాఙ్గత్వేఽప్యవశ్యకర్తవ్యత్వాదిత్యర్థః పిణ్డోదకదానేన పిత్రాదీనాం త్రయాణాముపకరోతి యజమానః పుత్రాదీనాం చ త్రయాణాం గ్రాసాదిదానేన. తతో మధ్యవర్తినా యజమానేన సమ్బధ్యమానాః పూర్వే త్రయ ఉత్తరే చ త్రయో గృహ్యన్త ఇత్యాహ (పిణ్డదానాదీతి) ౩-౪-౫

రం— (యస్యాగ్నిహోత్రమితి) దర్శాఖ్యపూర్ణమాసాఖ్యేష్ట్యననుష్ఠానే, అన్నస్వీకారార్థం శరత్కాలకర్తవ్యాగ్రయణాఖ్యేష్టివిశేషాననుష్ఠానే, అతిథిసత్కారౌపాసనహోమవైశ్వదేవాననుష్ఠానే, శ్రద్ధావైధుర్యే, యథాశాస్త్రమననుష్ఠానే, చానుష్ఠితమప్యగ్నిహోత్రాదికర్మ- తస్య సుకృతఫలం సర్వం సప్తపూరుషపర్యన్తం నాశయతీత్యర్థః. యద్యప్యగ్నిహోత్రస్య న దర్శపూర్ణమాసాదికమఙ్గం- తేషాం పృథక్ఫలసత్త్వాత్. తథాపి నిత్యనైమిత్తికం సకలం కర్మ అనుష్ఠేయమిత్యత్ర తాత్పర్యం. అత ఏవ భగవతా భాష్యకృతా * శ్రుతిస్మృతిచోదితేషు కర్మసు వికలతరకర్మవైధుర్యేపి ఇతరేషామనుష్ఠితానామపి నిష్ఫలత్వం, అయథానుష్ఠితస్య అననుష్ఠితసమత్వం చాభిధాయేతి మన్త్రార్థో వివృతః. ౩

శం.— కాళీ కరాళీ చ మనోజవా చ సులోహితా యా చ సుధూమ్రవర్ణా । స్ఫులిఙ్గినీ విశ్వరూపీ చ దేవీ లేలాయమానా దహనస్య జిహ్వాః- అగ్నేర్హవిరాహుతిగ్రసనార్థా ఏతాస్సప్త జిహ్వాః అత్రానన్తగిరీయం నాస్తి } ౪

ఏతేషు యశ్చరతే భ్రాజమానేషు యథాకాలం చాహుతయో హ్యాదదాయన్।
తం నయన్త్యేతాః సూర్యస్య రశ్మయో యత్ర దేవానాం పతిరేకోఽధివాసః॥ ౫

ఏహ్యేహీతి తమాహుతయః సువర్చసః సూర్యస్య రశ్మిభిర్యజమానం వహన్తి।
ప్రియాం వాచమభివదన్త్యోఽర్చయన్త్య ఏష వః పుణ్యః సుకృతో బ్రహ్మలోకః॥ ౬

ప్లవా హ్యేతే అదృఢా యజ్ఞరూపా అష్టాదశోక్తమవరం యేషు కర్మ।
ఏతచ్ఛ్రేయో యేఽభినన్దన్తి మూఢా జరామృత్యుం తే పునరేవాపి యన్తి॥ ౭

అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానాః స్వయం ధీరాః పణ్డితమ్మన్యమానాః।
జఙ్ఘన్యమానాః పరియన్తి మూఢా అన్ధేనైవ నీయమానా యథాన్ధాః॥ ౮

రం — (కాళీకరాళీచేతి) దేవీత్యేతద్విశ్వరూప్యావిశేషణం ఇతి లెలాయమానాస్స [illegible] స్స్వయః ౪

శం.— ఏతేషు- అగ్నిజిహ్వాభేదేషు యః-అగ్నిహోత్రీ చరత్యగ్నిహోత్రాది భ్రాజమానేషు- దీప్యమానేషు యథాకాలంచ- య స్యకర్మణో యః కాలః- తత్కాలం యథాకాలం యజమానమాదదాయన్- ఆదదానా ఆహుతయో యజమానేన నిర్వర్తితాః. తం నయన్తి- ప్రాప యన్త్యేతాః- ఆహుతయః యా ఇమా అనేన నిర్వర్తితాః సూర్యస్య రశ్మయో భూత్వా- రశ్మిద్వారైరిత్యర్థః యత్ర- యస్మిన్స్వర్గే దేవానాం పతిః- ఇన్ద్రః ఏకః సర్వానుపర్యధివసతీత్యధివాసః అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౫

రం.— (ఏతేషు యశ్చరతే ఇతి) ఏతేషు దీప్యమానేషు అగ్నిజిహ్వాభేదేషు విహితకాలానతిలఙ్ఘనేన హోమద్రవ్యం గృహీత్వా యోఽగ్ని హోత్రాదికర్మాచరతి అధివసతీత్యధివాసః. యస్మిన్సత్యలోకే దేవానాం పతిరసమానో హిరణ్యగర్భ ఆస్తే-తత్ర తా ఆహుతయస్సూర్యస్య రశ్మయో భూత్వా తం- యజమానం ప్రాపయన్తీత్యర్థః ౫

శం.— కథం సూర్యస్య రశ్మిభిర్యజమానం వహన్తీతి ఉచ్యతే- ఏహ్యేహీత్యాహ్వయన్త్యః సువర్చసః- దీప్తిమత్యః. కించ- ప్రియాం- ఇష్టాం వాచం స్తుత్యాదిలక్షణామభివదన్త్యః- ఉచ్చారయన్త్యః పూజయన్త్యశ్చ ఏష వః- యుష్మాకం పుణ్యః సుకృతో యథా బ్రహ్మలోకః ఫలరూపః- ఏవం ప్రియాం వాచమభివదన్త్యో వహన్తీత్యర్థః బ్రహ్మలోకః- స్వర్గః ప్రకరణాత్ ౬

ఆ — ఆహుతయో యజమానం వహన్తీతి సమ్బన్ధః ౬

రం.— (ఏహ్యేహీతి) సూర్యస్య రశ్మిసంపృక్తా అత ఏవ సువర్చసః ఆహుతయస్తం యజమానమర్చయన్త్యః సుకృతసాధ్యః పావనః ఏష చతుర్ముఖలోకో భవదీయః- భవత్స్వామిక ఇతి ప్రియాం వాచం వదన్త్యః ఏహ్యేహీత్యాహ్వయన్త్యః తం యజమానం బ్రహ్మలోకం ప్రాపయన్తి ౬

శం — ఏతచ్చ జ్ఞానరహితం కర్మైతావత్ఫలమవిద్యాకామకర్మకార్యం- అతోఽసారం దుఃఖమూలమితి నిన్ద్యతే- ప్లవాః- వినాశిన ఇత్యర్థః హి- యస్మాదేతే అదృఢాః- అస్థిరాః యజ్ఞరూపాః- యజ్ఞస్వరూపాణి యజ్ఞరూపాః. యజ్ఞనిర్వర్తకాః. అష్టాదశ- అష్టాదశసఙ్ఖ్యాకాః షోడశ ర్త్విజః పత్నీ యజమానశ్చేత్యష్టాదశ. ఏతదాశ్రయతయోక్తం- కథితం శాస్త్రేణ యేషు-అష్టాదశస్వవరం- కేవలం-జ్ఞానవర్జితం కర్మ అతస్తేషామ వరకర్మాశ్రయాణామష్టాదశానామదృఢతయా ప్లవత్వాత్ ప్లవతే సహ ఫలేన తత్సాధ్యం కర్మ కుణ్డవినాశాదివ క్షీరదధ్యాదీనాం తత్స్థానాం నాశః. యత ఏవం- ఏతత్కర్మ శ్రేయ ఇతి యేఽభినన్దన్తి- అభిహృష్యన్త్యవివేకినో మూఢాః- అతస్తే- జరాం మృత్యుం చ జరామృత్యుం- కించిత్కాలం స్వర్గే స్థిత్వా పునరేవాపి యన్తి- భూయోఽపి గచ్ఛన్తి ౭

ఆ.— రూప్యతే- నిరూప్యతే యదాశ్రయతయా యజ్ఞః తే యజ్ఞరూపాః ౭

రం.— ఏవం బ్రహ్మలోకపర్యన్తసాధకాన్యపి కర్మాణి క్షయిఫలతయా నిన్ద్యన్తే (ప్లవా హ్యేతే అదృఢా ఇత్యాదినా) షోడశ ఋత్విక్ప త్నీ యజమానరూపాష్టాదశకర్త్రాశ్రితత్వేనోక్తం అవరం- ఫలాభిసన్ధిమత్తయా అశ్రేష్ఠం కర్మ యేషు- యజమానేషు వర్తతే- ఏతే యజ్ఞరూపాః - యజ్ఞ ప్రధానాః పురుషాః జీర్ణనౌకా ఇవ సంసారార్ణవసుతరణాసమర్థా ఇత్యర్థః యద్వా - అష్టాదశస్మృత్యుక్తం స్మార్తం కర్మ యేషు - శ్రౌతకర్మ సుతదధి కారసంపాదకత్వేన అవరం- అఙ్గభూతం భవతి - తాన్యపి శ్రౌతానియజ్ఞాత్మకాని కర్మాణి శోకామ్బుధితరణే సాధనాని న భవన్తీత్యర్థః. (ఏతచ్ఛ్రేయో యేఽభినన్దన్తీతి) ఏతత్కర్మ శ్రేయస్సాధనం మత్వా యే హృష్యన్తి- తే జరాం మృత్యుం చ భూయో భూయో గచ్ఛన్తి. ౭

శం.— కించ- అవిద్యాయామన్తరే- మధ్యే వర్తమానాః అవివేకప్రాయాః స్వయం- వయమేవ ధీరాః- ధీమన్తః పణ్డితాః- విదితవేది తవ్యాశ్చేతి మన్యమానాః ఆత్మానం సంభావయన్తః. తే చ జఙ్ఘన్యమానాః- జరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతైర్హన్యమానాః. భృశం పీడ్యమానాః. పరియన్తి-

అవిద్యాయాం బహుధా వర్తమానా వయం కృతార్థా ఇత్యభిమన్యన్తి బాలాః।
యత్కర్మిణో న ప్రవేదయన్తి రాగాత్తేనాతురాః క్షీణలోకాశ్చ్యవన్తే॥ ౯

ఇష్టాపూర్తం మన్యమానా వరిష్ఠం నాన్యచ్ఛ్రేయో వేదయన్తే ప్రమూఢాః।
నాకస్య పృష్ఠే తే సుకృతేఽనుభూత్వేమం లోకం హీనతరం వా విశన్తి॥ ౧౦

తపశ్శ్రద్ధే యే హ్యుపవసన్త్యరణ్యే శాన్తా విద్వాంసో భైక్షచర్యాం చరన్తః।
సూర్యద్వారేణ తే విరజాః ప్రయాన్తి యత్రామృతస్స పురుషో హ్యవ్యయాత్మా॥ ౧౧

[illegible] మూఢాః- పశ్యన్తిస్మ [illegible] అన్ధేనైవ- అచక్షుష్కేణైవ నీయమానాః- [illegible] యథా లోకేఽన్ధాః- అక్షిరహితాః [illegible] కాదౌ పతన్తి- తద్వత్ ౮

ఆ — (నీయమానా ఇతి) తత్త్వదర్శ్యుపదేశానపేక్షయా స్వమనోరథేనైవేత్యర్థః ౮

రం — (అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానా ఇతి) అవివేకప్రచురాః స్వయమేవ ధీమన్తః ఊహాపోహకుశలధీశాలిన ఇతి మన్యమానాః జఙ్ఘన్యమానాః- జరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతైః భృశం హన్యమానాః మూఢాః పరిభ్రమన్తి (అన్ధేనైవ నీయమానా యథాన్ధాః) స్పష్టోఽర్థః ౮

శం — కిఞ్చ- అవిద్యాయాం బహుధా- బహుప్రకారం వర్తమానాః వయమేవ కృతార్థాః - కృతప్రయోజనా ఇత్యేవమభిమన్యన్తి- అభిమానం కుర్వన్తి బాలాః - అజ్ఞానినః యత్ - యస్మాదేవం కర్మిణో న ప్రవేదయన్తి రాగాత్ - కర్మఫలరాగాభిభవనిమిత్తం తేన కారణేనాతురాః- దుఃఖార్తాస్సన్తః క్షీణలోకాః- క్షీణకర్మఫలాః స్వర్గలోకాచ్చ్యవన్తే [illegible] ౯

రం — ఏతదేవ విశదయతి (అవిద్యాయాం బహుధా వర్తమానా ఇతి) ప్రకృతిమూలైః దేవమనుష్యాదిబహువిధానేకావిద్యాకార్యేషు వర్తమానాః బాలాః - అజ్ఞానినః వయమేవ కృతార్థా ఇత్యభిమానం కుర్వన్తి (యత్కర్మిణో న ప్రవేదయన్తీతి) రాగాత్ - కర్మఫలస్వర్గాదిరాగాత్ కర్మిణః తత్త్వం యతో న జానన్తి- తేన- తత్త్వజ్ఞానాభావాదేవ హేతోః క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తీత్యర్థః ౯

శం — ఇష్టాపూర్తం- ఇష్టం- యాగాదిశ్రౌతం కర్మ పూర్తం- వాపీకూపతటాకాదిస్మార్తం మన్యమానాః- ఏతదేవాతిశయేన పురుషార్థసాధనం వరిష్ఠం- ప్రధానమితి చిన్తయన్తః అన్యత్- ఆత్మజ్ఞానాఖ్యం శ్రేయస్సాధనం న వేదయన్తి- న జానన్తి ప్రమూఢాః - పుత్రపశుబాన్ధవాదిషు ప్రమత్తతయా మూఢాః తే చ నాకస్య- స్వర్గస్య పృష్ఠే- ఉపరిస్థానే సుకృతే- భోగాయతనేఽనుభూత్వా - అనుభూయ కర్మఫలం పునరిమం లోకం- మానుషమస్మాద్ధీనతరం వా- తిర్యఙ్నరకాదిలక్షణం యథాకర్మశేషం విశన్తి ౧౦

ఆ — కం- సుఖం స భవతీతి కం- దుఃఖం తన్న విద్యతే యస్మిన్నసౌ నాకః ౧౦

రం — (ఇష్టాపూర్తం మన్యమానా వరిష్ఠమితి) ఇష్టం- యాగాది పూర్తం- ఖాతాది ఏతదేవాభిమతపురుషార్థసాధనం మన్యమానాః శ్రేయోఽన్తరం న జానన్తీత్యర్థః (నాకస్య పృష్ఠ ఇతి) తే సుకృతే - సుకృతసాధ్యే స్వర్గలోకాద్యున్నతలోకే కర్మఫలమనుభూయ ఇమం లోకం - మనుష్యలోకం- తతో హీనతరం వా- నరకాదిలక్షణం విశన్తి ౧౦

శం — యే పునస్తద్విపరీతా జ్ఞానయుక్తా వానప్రస్థాస్సన్న్యాసినశ్చ తపశ్శ్రద్ధే హి- తపః- స్వాశ్రమవిహితం కర్మ శ్రద్ధా - హిరణ్యగర్భాదివిషయా విద్యా తే తపశ్శ్రద్ధే ఉపవసన్తి- సేవన్తేఽరణ్యే వర్తమానాస్సన్తః శాన్తాః- ఉపరతకరణగ్రామాః విద్వాంసః - గృహస్థాశ్చ జ్ఞానప్రధానా ఇత్యర్థః భైక్షచర్యాం చరన్తః పరిగ్రహాభావాదుపవసన్త్యరణ్య ఇతి సమ్బన్ధః సూర్యద్వారేణ - సూర్యోపలక్షితేనోత్తరాయణేన పథా తే విరజాః- విరజసః క్షీణపుణ్యపాపకర్మాణస్సన్త ఇత్యర్థః ప్రకర్షేణ యాన్తి యత్ర- యస్మిన్ సత్యలోకాదావమృతస్స పురుషః - ప్రథమజో హిరణ్యగర్భో హ్యవ్యయాత్మా- అవ్యయస్వభావో యావత్సంసారస్థాయీ ఏతదన్తాస్తు సంసారగతయోఽపరవిద్యాగమ్యాః నన్వేతం మోక్షమిచ్ఛన్తి కేచిత్ న- ※ ఇహైవ సర్వే ప్రవిలీయన్తి కామాః ※ తే సర్వగం సర్వతః ప్రాప్య ధీరా యుక్తాత్మానః సర్వమేవావిశన్తీతి శ్రుతిభ్యః ప్రకరణాచ్చ. అపరవిద్యాప్రకరణే హి ప్రవృత్తే- న హ్యకస్మాన్మోక్షప్రసఙ్గోఽస్తి విరజస్త్వన్త్వాపేక్షికం సమస్తమపరవిద్యాకార్యం సాధ్యసాధనలక్షణం క్రియాకారకఫలభేదభిన్నం ద్వైతమేతావద్ధిరణ్యగర్భప్రాప్త్యవసానం తథా చ స్థావరాద్యం సంసారగతిమనుక్రామతాం-※ బ్రహ్మా విశ్వసృజో ధర్మో మహానవ్యక్తమేవ చ। ఉత్తమాం సాత్త్వికీమేతాం గతిమాహుర్మనీషిణ ఇతి ౧౧

ఆ — కేవలకర్మిణాం ఫలముక్త్వా సగుణబ్రహ్మజ్ఞానసహితోత్తమకర్మిణాం ఫలం సంసారగోచరమేవ దర్శయతి (యే పునర్జ్ఞానయుక్తా ఇత్యాదినా) అరణ్యే- స్త్రీజనాసఙ్కీర్ణే దేశే ముక్తానామిహైవ సర్వకామప్రవిలయం సర్వాత్మభావం చ దర్శయన్తి శ్రుతయః - బ్రహ్మలోకప్రాప్తిస్తు దేశపరిచ్ఛిన్నఫలం- తతో న మోక్ష ఇత్యాహ (ఇహైవేతి) బ్రహ్మా- చతుర్ముఖః విశ్వసృజః- ప్రజాపతయో మరీచిప్రభృతయః. ధర్మః- యమః. మహాన్- సూత్రాత్మా. అవ్యక్తం- త్రిగుణాత్మికా ప్రకృతిః. సాత్త్వికీం- సత్త్వపరిణామజ్ఞానసహితకర్మఫలభూతామిత్యర్థః ౧౧

పరీక్ష్య లోకాన్ కర్మచితాన్ బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన।
తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్ సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠమ్॥ ౧౨

రం — (తపశ్శ్రద్ధే ఇతి) యే సన్న్యాసినః కృతశ్రవణమననాః వనే స్థిత్వా ఉపరతకరణగ్రామాః తపశ్శబ్దితం బ్రహ్మ చ తదాదరాతిశయరూపశ్రద్ధాం చ యే సేవన్తే - తే విధూతపాపాస్సూర్యమణ్డలం భిత్వా * యత్రామృతస్స పురుషో హ్యవ్యయాత్మా * స హ ప్రష్టుణే నిమిత్తే దృఢః శ్రేయత్ర దేవానామధిదేవ ఆస్త ఇతి పర్యఙ్కవిద్యాద్యుక్తో హేయప్రత్యనీకః * సదైకరూపరూపాయేతి ప్రమాణప్రతిపన్ననిత్యవిగ్రహాయుక్తః యత్రాస్తే - తత్ర యాన్తీత్యర్థః । యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే ఇత్యత్ర తపశ్శబ్దేన బ్రహ్మోచ్యతే- బృహదారణ్యకే * శ్రద్ధాం సత్యమిత్యుపాసత ఇతి తపశ్శబ్దస్థానే సత్యశబ్దప్రయోగాత్, సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వాత్, ఇతి వ్యాసార్యైరుక్తత్వాత్ తపశ్శ్రద్ధే ఇత్యత్ర తపశ్శబ్దో బ్రహ్మపరః ౧౧

శం — అథేదానీమస్మాత్సాధ్యసాధనరూపాత్ సర్వస్మాత్సంసారాద్విరక్తస్య విద్యాయామధికారప్రదర్శనార్థమిదముచ్యతే - పరీక్ష్య - యదేతదృగ్వేదాద్యపరవిద్యావిషయం [illegible] అవిద్యాకామకర్మదోషవత్పురుషానుష్ఠేయమవిద్యాదిదోషవన్తమేవ పురుషం ప్రతి విహితత్వాత్, తదనుష్ఠానకార్యభూతాశ్చ లోకా యే దక్షిణోత్తరమార్గలక్షణాః ఫలభూతాః, యే చ విహితాకరణప్రతిషేధాతిక్రమదోషసాధ్యా నరకతిర్యక్ప్రేతలక్షణాః,- తానేతాన్ పరీక్ష్య- ప్రత్యక్షానుమానోపమానాగమైః సర్వతో యాథాత్మ్యేనావధార్య లోకాన్- సంసారగతిభూతానవ్యక్తాదిస్థావరాన్తాన్ వ్యాకృతావ్యాకృతలక్షణాన్ బీజాఙ్కురవదితరేతరోత్పత్తినిమిత్తాననేకానర్థశతసహస్రసఙ్కులాన్ కదలీగర్భవదసారాన్మాయామరీచ్యుదకగన్ధర్వనగరాకారస్వప్నజలబుద్బుదఫేనసమాన్ ప్రతిక్షణప్రధ్వంసాన్ పృష్ఠతః కృత్వాఽవిద్యాకామదోషప్రవర్తితకర్మచితాన్ ధర్మాధర్మనిర్వర్తితానిత్యేతత్ బ్రాహ్మణస్యైవ విశేషతోఽధికారస్సర్వత్యాగేన బ్రహ్మవిద్యాయామితి బ్రాహ్మణగ్రహణం పరీక్ష్య లోకాన్ కిం కుర్యాదిత్యుచ్యతే- నిర్వేదం- నిఃపూర్వో విదిరత్ర వైరాగ్యార్థే వైరాగ్యమాయాత్- కుర్యాదిత్యేతత్ స వైరాగ్యప్రకారః ప్రదర్శ్యతే - ఇహ సంసారే నాస్తి కశ్చిదప్యకృతః పదార్థః సర్వ ఏవ హి లోకాః కర్మచితాః- కర్మచితత్వాచ్చానిత్యాః. న నిత్యం కించిదస్తీత్యభిప్రాయః సర్వం తు కర్మానిత్యస్యైవ సాధనం- యస్మాచ్చతుర్విధమేవ హి సర్వం కర్మకార్యముత్పాద్యమాప్యం సంస్కార్యం వికార్యం వా నాతః పరం కర్మణాం విషయోఽస్తి. అహం చ నిత్యేనామృతేనాభయేన కూటస్థేనాచలేన ధ్రువేణార్థీ- న తద్విపరీతేన అతః కిం కృతేన కర్మణాఽఽయాసబహులేనానర్థసాధనేనేత్యేవం నిర్విణ్ణః. అభయం శివమకృతం నిత్యం పదం యత్- తద్విజ్ఞానార్థం-విశేషేణాధిగమార్థం స- నిర్విణ్ణో బ్రాహ్మణో గురుమేవ- ఆచార్యం శమదమాదిసమ్పన్నమభిగచ్ఛేత్ శాస్త్రజ్ఞోఽపి స్వాతన్త్ర్యేణ బ్రహ్మజ్ఞానాన్వేషణం న కుర్యాదిత్యేతద్గురుమేవేత్యవధారణఫలం. సమిత్పాణిః - సమిద్భారగృహీతహస్తః. శ్రోత్రియం - అధ్యయనశ్రుతార్థసమ్పన్నం బ్రహ్మనిష్ఠం- హిత్వా సర్వకర్మాణి కేవలేఽద్వయే బ్రహ్మణి నిష్ఠా యస్య- సోఽయం బ్రహ్మనిష్ఠః [illegible] యద్వత్. న హి కర్మిణో బ్రహ్మనిష్ఠా సమ్భవతి- కర్మాత్మజ్ఞానయోర్విరోధాత్ స తం గురుం విధివదుపసన్నః ప్రసాద్య పృచ్ఛేదక్షరం పురుషం సత్యం ౧౨

ఆ — ఐహికకర్మఫలస్య పుత్రాదేర్నాశవిషయం ప్రత్యక్షం. [illegible] కనాశవిషయం. * తద్యథేహ కర్మచితో లోకః క్షీయత ఇత్యాద్యాగమః. తైరనిత్యత్వేన సర్వాత్మనాఽవధార్యేత్యర్థః. (బ్రాహ్మణస్యైవేతి) * నైతాదృశం బ్రాహ్మణస్యాస్తి విత్తం యథైకతా సమతా సత్యతా చేతి స్మృతేః బ్రాహ్మణస్యైవాధికార ఇత్యర్థః. కూటస్థేన- పరిణామరహితేన అచలేన- స్పన్దరహితేన ధ్రువేణ- ప్రయత్నరహితేనాహమర్థీ. సమిత్పాణి[illegible]లక్షణం ౧౨

రం — విరక్తస్య పరబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనజ్ఞానే చోక్తరూపోపాసనం విధీయతే (పరీక్ష్య లోకాన్కర్మచితానితి) అస్మిన్వాక్యే న్యాయనిష్ఠానుసారేణ గురూపసత్తిర్విధీయతే * కర్మచితాన్- కర్మసఞ్చితాన్ కర్మసమ్పాద్యాన్ లోకాన్పరీక్ష్య- మీమాంసాన్యాయైర్నిరూప్య బ్రాహ్మణః- అధీతసాఙ్గసశిరస్కవేదః యఇత్యధ్యాహార్యం- స ఇత్యుత్తరత్ర శ్రవణాత్. అకృతః- నిత్యః. అత్ర పురుషో విశేష్యః- లిఙ్గవశాత్, ఇక్షరం పురుషమిత్యనన్తరోక్తేః, కృతేన- కర్మణా నాస్తి-న సిధ్యతి న లభ్యత ఇతీతి శికరణం ద్రష్టవ్యం. ఇతి నిర్వేదమాయాత్ - స తద్విజ్ఞానార్థం గురుమేవాభిగచ్ఛేత్. ఏవకారేణ నియమవిధిత్వమవగమ్యతే సమిత్పాణిః-రిక్తపాణిః * రిక్తహస్తో నోపేయాద్రాజానం దైవతం గురుమితి హి స్మర్యతే శ్రోత్రియం- శ్రుతవేదాన్తం బ్రహ్మనిష్ఠం- బ్రహ్మసాక్షాత్కారవన్తం. శ్రుతవేదాన్తోఽపి రుచిభేదాద్బ్రహ్మనిష్ఠో నోపగన్తవ్య ఇతి భావః. అభిగచ్ఛేదిత్యస్య [illegible]. శమః- బాహ్యేన్ద్రియనియమనరూపః ప్రశాన్తచిత్తాయేత్యన్తఃకరణనియమనస్యోక్తతయా పారిశేష్యాత్. ఏతేన శ్రవణోపయుక్తమవధానం వివక్షితం- న తూపాసనోపయుక్తాత్యన్తేన్ద్రియజయాదిః తస్మై స విద్వాన్ ప్రోవాచేత్యన్వయః యేనేతి నిర్దేశో విజ్ఞానాభిప్రాయః. తద్విజ్ఞానార్థమితి హి ప్రకృతం సామాన్యతః కారణాభిప్రాయో వా లిఙ్గవ్యత్యయో వా అక్షరం- స్వరూపేణావికారం సత్యం - గుణతోఽప్యవికారం అభ్యాసాచ్చిజ్జీవవ్యావృత్తిః. తాం బ్రహ్మవిద్యాం ప్రోవాచ- ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః ఇతి వేదాన్తసారే వ్యాఖ్యాతం ఏతచ్ఛ్రుత్యర్థం హృది నిధాయ భగవతా బాదరాయణేన శాస్త్రమారబ్ధం * అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి సూత్రితం తస్య చాయమర్థః- అథ- షోడశలక్షణకర్మవిచారానన్తరం అతః- కర్మణామల్పాస్థిరఫలత్వాధిగమసహితానన్తస్థిరఫలాపాతప్రతీతేస్తతోః బ్రహ్మజిజ్ఞాసా- బ్రహ్మవిచారః కర్తవ్య ఇతి. కర్మవిచారే సతి * అక్షయ్యం హ వై చాతుర్మాస్యయాజినస్సుకృతం భవతీత్యాదిభిరక్షయఫలకత్వేన శ్రుతానామపి చాతుర్మాస్యాదీనాం * ప్రత్యక్షం చాతుర్మాస్యైర్యజేతేత్యాదిభిరావృత్తివిధానాత్,

తస్మైసవిద్వానుపసన్నాయసమ్యక్ ప్రశాన్తచిత్తాయశమాన్వితాయ।
యేనాక్షరంపురుషంవేదసత్యంప్రోవాచతాంతత్త్వతోబ్రహ్మవిద్యాం॥ ౧౩
ఇతిప్రథమముణ్డకేద్వితీయఃఖణ్డః.
ఇతి ప్రథమముణ్డకమ్.

అతోఽపి హువిత్తవ్యయసాధ్యాశ్వమేధవిశ్వజిదాదీనామననుష్ఠానలక్షణాప్రామాణ్యప్రసక్తౌ, చ్చచాతుర్మాస్యాదీనామక్షయ్యఫలత్వమాపేక్షికమితిని క్త్వాఽనన్తస్థిరఫలరూపం,బ్రహ్మచవేదాన్తవాక్యైరావాకతోఽవగత్యతన్నిర్ణయాయ బ్రహ్మవిచారేపురుషః ప్రవర్తతఇతిపర్యవసితోర్థః. ననుకర్మవి చారేసతిఅప్రవృత్తివిధానాదిభిఃకర్మణామల్పాస్థిరఫలత్వం ప్రతీయతాంనామ- వేదాన్తవాక్యైరనన్తస్థిరఫలంబ్రహ్మకరం ప్రతీయతాం- సిద్ధేబ్రహ్మణివ్యు త్పత్తివిరహాత్, వ్యవహారాదీనత్వాద్వ్యుత్పత్తిగ్రహస్య, వ్యవహారస్యచకార్యాన్వితవిషయత్వాత్. తథాహి - గామానయేతివాక్యశ్రవణా నన్తరంగవానయనేప్రవృత్తంప్రయోజ్యముపలభ్యబాలోవ్యుత్పిత్సుః- ఇయంగవానయనప్రవృత్తిఃగవానయనకార్యతాజ్ఞానసాధ్యా- గవానయన ప్రవృత్తిత్వాత్ మదీయగవానయనప్రవృత్తివదితితదీయకార్యతాజ్ఞానమనుమాయతస్యచ జ్ఞానస్యశబ్దాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయితయాశబ్దజ న్యతాంనిశ్చినోతి - తతశ్చప్రాథమికవ్యుత్పత్తిగ్రహేశబ్దస్యకార్యతాజ్ఞానజనకత్వనిశ్చయాత్తదుపజీవిద్వితీయాదివ్యుత్పత్తిగ్రహేఽపికార్యవిశేషవిషయే తికార్యాన్వితేసిద్ధార్థేవ్యుత్పత్తిగ్రహాసమ్భవాత్, అవ్యుత్పన్నస్యశబ్దస్యార్థప్రత్యాయకత్వాభావాత్, అనన్తస్థిరఫలాపాతప్రతీత్యసమ్భవాత్ బ్ర హ్మవిచారోనారభ్యఇతిపూర్వఃపక్షః అత్రబ్రూతాతాదిభిశ్చన్ద్రాదీనఙ్గుళ్యానిర్దిశ్య- అయంచన్ద్రః - అయంగౌరిత్యాదిశబ్దైర్ముఖహస్తప్రయుక్తైర్ముఖా యస్సహచారదర్శినాబాలశ్శబ్దప్రయోగేతత్తదర్థస్యవ్యుత్పత్తింస్వాత్మనోదృష్ట్వా- తదాఽఽకంచిదౌత్పత్తికంసమ్బన్ధంనిశ్చినోతి సవివశక్తిరితిగీయతే తతశ్చ సిద్ధార్థేఽపివ్యుత్పత్తిగ్రహసమ్భవాత్, త్త్వాన్త్రికానన్తరోపదర్శిత మార్గేణసిద్ధార్థేవ్యుత్పత్తిగ్రహసమ్భవాత్,అనన్తస్థిరఫలాపాతప్రతీతిసమ్భవాద్బ్రహ్మవి చారఆరమ్భణీయఇతిసిద్ధాన్తఃకృతః ౧౨-౧౩

———

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేప్రథమముణ్డకేద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్
ప్రథమముణ్డకభాష్యంసమాప్తమ్

శం — తస్మైసవిద్వాన్- గురుర్బ్రహ్మవిదుపసన్నాయ- ఉపగతాయసమ్యక్- యథాశాస్త్రమిత్యేతత్ ప్రశాన్తచిత్తాయ- ఉపరత దర్పాదిదోషాయ శమాన్వితాయ- బాహ్యేన్ద్రియోపరమేణచయుక్తాయ సర్వతోవిరక్తాయేత్యేతత్ యేనవిజ్ఞానేన- యయావిద్యయాచప రయాఅక్షరం - అద్రేశ్యాదివిశేషణంతదేవాక్షరం - పురుషశబ్దవాచ్యంపూర్ణత్వాత్పురిశయనాచ్చ - సత్యం - తదేవపరమార్థస్వాభావ్యాదక్షరం చాక్షరణాదక్షతత్వాదక్షయత్వాచ్చ- వేద- విజానాతి. తాం బ్రహ్మవిద్యాంతత్త్వతః- యథావత్ప్రోవాచ- ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః ఆచార్యస్యా ప్యయంనియమోయన్న్యాయప్రాప్తశిష్యనిస్తారణమవిద్యామహోదధేః.. ౧౩

———

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకేద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేప్రథమముణ్డకభాష్యంసంపూర్ణమ్

ఆ — (అక్షరణాదితి) అవయవాన్యథాభావలక్షణపరిణామశూన్యత్వాత్. (అక్షతత్వాదక్షయత్వాచ్చేతి) అశరీరత్వాద్వికార శూన్యత్వాదిత్యర్థః ౧౩

———

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమముణ్డకేద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా

ఇతి ప్రథమముణ్డకభాష్యటీకా.

ముణ్డకోపనిషత్.

ద్వితీయముణ్డకే— ప్రథమః ఖణ్డః.

హరిః ఓమ్॥ తదేతత్సత్యం। యథాసుదీప్తాత్ పావకాద్విస్ఫులిఙ్గాః సహస్రశః ప్రభవన్తే సరూపాః।
తథాఽక్షరాద్వివిధాః సోమ్య భావాః ప్రజాయన్తే తత్ర చైవాపియన్తి॥ ౧

దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః స బాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః।
అప్రాణో హ్యమనాః శుభ్రో హ్యక్షరాత్పరతః పరః॥ ౨

శం — అపరవిద్యాయాః సర్వం కార్యముక్తం స చ సంసారో యత్సారో, యస్మాన్మూలాదక్షరాత్సమ్భవతి, యస్మింశ్చ ప్రలీయతే, తదక్షరం పురుషాఖ్యం సత్యం- యస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతి, తత్పరస్యా బ్రహ్మవిద్యాయా విషయః స వక్తవ్య ఇత్యుత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే య దపరవిద్యావిషయం కర్మఫలలక్షణం సత్యం తదాపేక్షికం- ఇదం తు పరవిద్యావిషయం పరమార్థసల్లక్షణత్వాత్ తదేతత్సత్యం - యథాభూతం విద్యావిషయం. అవిద్యావిషయత్వాచ్చానృతమితరత్ అత్యన్తపరోక్షత్వాత్ కథం నామ ప్రత్యక్షవదక్షరం ప్రతిపద్యేరన్నితి దృష్టాన్తమాహ - యథా సుదీప్తాత్- సుష్ఠు దీప్తాత్ ఇద్ధాత్ పావకాత్- అగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గాః- అగ్న్యవయవాః సహస్రశః- అనేకశః ప్రభవన్తే- నిర్గచ్ఛన్తి సరూపాః - అగ్నిసలక్షణాః ఏవం- తథోక్తలక్షణాదక్షరాద్వివిధాః - నానాదేహోపాధిభేదమనువిధీయమానత్వాద్వివిధాః హే సోమ్య- భావాః - జీవా ఆకాశాదివఘటాదిపరిచ్ఛిన్నాః సుషిరభేదా ఘటాద్యుపాధిప్రభేదమనుభవన్తి- ఏవం నానానామరూపకృతదేహోపాధిప్రభేదమను ప్రజాయన్తే తత్ర చైవ - తస్మిన్నేవాక్షరేఽపియన్తి- దేహోపాధివిలయమనులీయన్తే- ఘటాదివిలయమన్విద సుషిరభేదాః యథాఽకాశస్య సుషిరభేదోత్పత్తిప్రలయనిమిత్తత్వం ఘటాద్యుపాధికృతమేవ- తద్వదక్షరస్యాపి నామరూపకృతదేహోపాధినిమిత్తమేవ జీవోత్పత్తిప్రలయనిమిత్తత్వం ౧

ఆ — * ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇత్యుపన్యస్యాపరవిద్యామాద్యముణ్డకేన ప్రపఞ్చ్య పరవిద్యాం సూత్రితాం ప్రపఞ్చయితుం ద్వితీయముణ్డకారమ్భ ఇత్యాహ (అపరవిద్యాయా ఇత్యాదినా) కర్మణోఽపి ప్రాక్సత్యత్వముక్తం - తద్వదిదం సత్యత్వం న మన్తవ్యమిత్యాహ (యదపరవిద్యావిషయమితి) ఏష్యతే- విశేష్యతే విద్యానేనేతి వ్యుత్పత్త్యా విషయశబ్దస్య నపుంసకలిఙ్గత్వం పరమార్థసల్లక్షణత్వాత్- అబాధ్యత్వాదిత్యర్థః (అత్యన్తపరోక్షత్వాదితి) శాస్త్రైకగమ్యత్వాదపూర్వవద్బ్రహ్మణః ప్రత్యక్షం న సమ్భవతి సాక్షాత్కారాధీనం చ కైవల్యం అతః కథం నామ సత్యమక్షరం ప్రత్యక్షవత్ప్రతిపద్యేరన్ ముముక్షవ ఇత్యాశఙ్క్య జీవబ్రహ్మణోరేకత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథా సుదీప్తాదితి) ఏకత్వే సతి ప్రత్యగ్రూపస్యాపరోక్షత్వాద్బ్రహ్మణోఽపి ప్రత్యక్షత్వం భవిష్యతి - ఘటైకదేశప్రత్యక్షవదిత్యర్థః యథా విభక్తదేశావచ్ఛిన్నత్వేఽపి వస్తుతో జ్ఞేయత్వవ్యవహారః- స్వతః పురోగా సత్యత్వమేవ- ఉష్ణప్రకాశత్వావిశేషాత్ తథాచిద్రూపత్వావిశేషాజ్జీవానాం స్వతో బ్రహ్మత్వమేవేత్యర్థః ౧

రం (తదేతత్సత్యమితి) పూర్వవత్ (యథా సుదీప్తాత్పావకాదితి) అయోగోళకాదిగతాద్వన్యమానాద్వా- వేణ్వాదిషు సుదీప్తాద్వా పావకాదనేకశః సరూపాః స్ఫులిఙ్గా యథోత్పద్యన్తే- ఏవం- హే సోమ్య చిదచిద్వపురీరాదక్షరాత్ బ్రహ్మణస్తత్సరూపా నానావిధస్థూలచిదచిద్రూపాః కార్యవర్గా ఉత్పద్యన్తే- తత్రైవలీయన్తే చ ౧

శం — నామరూపబీజభూతాదవ్యాకృతాఖ్యాత్ స్వవికారాపేక్షయా పరాదక్షరాత్పరం యత్ సర్వోపాధిభేదవర్జితమక్షరస్యైవ స్వరూపమాకాశస్యేవ సర్వమూర్తివర్జితం నేతి నేతీత్యాదివిశేషణం వివక్షన్నాహ- దివ్యః- ద్యోతనవాన్ స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్. దివి వా- స్వాత్మని భవః అలౌకికో వా హి- యస్మాదమూర్తః- సర్వమూర్తివర్జితః పురుషః- పూర్ణః పురిశయో వా దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః స బాహ్యాభ్యన్తరః- సహ బాహ్యాభ్యన్తరేణ వర్తత ఇతి. అజః- న జాయతే కుతశ్చిత్ స్వతోఽజస్య జన్మనిమిత్తస్యాభావాత్ యథా జలబుద్బుదాదేర్వాయ్వాది, యథా నభస్సుషిరభేదానాం ఘటాది,. సర్వభావవికారాణాం జనిమూలత్వాత్తత్ప్రతిషేధేన సర్వే ప్రతిషిద్ధా భవన్తి స బాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః - అతోఽజరోఽమృతోఽక్షరో ధ్రువోఽభయ ఇత్యర్థః యద్యపి దేహాద్యుపాధిభేదదృష్టినామవిద్యావశాద్దేహభేదేషు సప్రాణః సమనాః సేన్ద్రియః సవిషయ ఇవ ప్రత్యవభాసతే తలమలాదిమదివాకాశం- తథాపి తు స్వతః పరమార్థదృష్టీనాం ప్రాణః- విద్యమానః క్రియాశక్తిభేదవాంశ్చలనాత్మకో వాయుర్యస్మిన్న విద్యతే- అసావప్రాణః తథాఽమనాః- అనేకజ్ఞానశక్తిభేదవత్సఙ్కల్పాద్యాత్మకం మనోఽప్యవిద్యమానం యస్మిన్- సోఽయమమనాః. అప్రాణో హ్యమనాశ్చేతి ప్రాణాదివాయుభేదాః కర్మేన్ద్రియాణి తద్విషయాశ్చ తథా బుద్ధిమనసీ బుద్ధీన్ద్రియాణి తద్విషయాశ్చ ప్రతిషిద్ధా వేదితవ్యాః యథా శ్రుత్యన్తరే ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి యస్మాచ్చైవం ప్రతిషిద్ధోపాధిద్వయః- తస్మాచ్ఛుభ్రః- శుద్ధః. అతోఽక్షరాత్ -నామరూపబీజోపాధిలక్షితస్వరూపాత్, సర్వకార్యకారణబీజత్వేనోపలక్ష్యమాణత్వాత్పరం తదుపాధిలక్షణమవ్యాకృతాఖ్యమక్షరం సర్వవికారేభ్యః తస్మాత్పరతోఽక్షరాత్పరో నిరుపాధికః పురుష ఇత్యర్థః యస్మింస్తదాకాశాఖ్యమక్షరం సంవ్యవహారవిషయమోతం చ ప్రోతం చ- కథం పునరప్రాణాదిమత్త్వం తస్యేతి, ఉచ్యతే - యదిహ ప్రా

ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ। ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ॥ ౩

[illegible] ప్రాణాదయః సత్త్వ [illegible] తదా పురుషస్య ప్రాణాదినా [illegible] ప్రాణాదిమత్త్వం భవేత్ న హి తే ప్రాణాదయః [illegible] ప్రాణాది [illegible] ౨

ఆ — [illegible] ౨

ర — [illegible] ౨

శం — కథం తేన సన్తి ప్రాణాదయ ఇతి ఉచ్యతే- యస్మాదేవ పురుషాన్నామరూపబీజోపాధిలక్షితాజ్జాయతే - ఉత్పద్యతేఽవిద్యావిషయో వికారభూతో నామధేయోఽనృతాత్మకః ప్రాణః- "వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమ్" ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ న హి తేనావిద్యావిషయేణానృతేన ప్రాణేన సప్రాణత్వం పరస్య స్యాత్- అపుత్రస్య స్వప్నదృష్టేనేవ పుత్రేణ పుత్రిత్వం ఏవం మనస్సర్వాణి చేన్ద్రియాణి విషయాశ్చైతస్మాదేవ జాయన్తే తస్మాత్సిద్ధమస్య నిరుపచరితమప్రాణాదిమత్త్వమిత్యర్థః యథా చ ప్రాగుత్పత్తేః పరమార్థతోఽసన్తః- తథా ప్రలీనాశ్చేతి ద్రష్టవ్యాః యథా కరణాని మనశ్చేన్ద్రియాణి- తథా శరీరవిషయకారణాని భూతాని- ఖం- ఆకాశం. వాయుః- బాహ్య ఆవహాదిభేదః జ్యోతిః- అగ్నిః ఆపః- ఉదకం పృథివీ- ధరిత్రీ విశ్వస్య- సర్వస్య ధారిణీ ఏతాని చ శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధోత్తరోత్తరగుణాని పూర్వపూర్వగుణసహితాన్యేతస్మాదేవ జాయన్తే ౩

ఆ — యదేవ చైతన్యం నిరుపాధికం [illegible] బ్రహ్మాత్మత్వజ్ఞానాజ్జీవానాం కైవల్యం- తదేవ మాయా ప్రతిబిమ్బితరూపేణ కారణం భవతీత్యాహ (యస్మాదేవేతి) ప్రాణోత్పత్తేరూర్ధ్వం తత్సహితస్య ప్రాణవత్త్వమాత్మనో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యానివృత్త్యర్థం శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధం ప్రాణస్య విశేషణమాహ (అవిద్యావిషయ ఇతి) (నామధేయ ఇతి) [illegible] ప్రాణాదీనామయముక్తక్రమోఽపరక్రమేణ బాధ్యతే-*) తాః కల్పాః [illegible] శ్రవణేన ప్రాణానాం [illegible] భూతోత్పత్త్యనన్తరం ప్రాణోత్పత్తిర్న్యాయ్యేతి. అభిముఖమాగచ్ఛన్వాయురావహః పురతో గచ్ఛన్ప్రవహ ఇత్యాదిభేదః శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాఖ్యాః ఉత్తరోత్తరగుణా యేషాం తాని తథోక్తాని యథా [illegible] త్త్వవస్థాపన్నాదన్వయికారణాజ్జాయమానో ఘటః సుశ్లక్ష్ణో జాయతే- తథాకాశావస్థాపన్నాద్బ్రహ్మణో జాయమానో వాయురాకాశగుణేన శబ్దేనాన్వితో జాయతే తథైవ వాయ్వవస్థాపన్నాద్బ్రహ్మణోఽగ్నిః శబ్దస్పర్శాభ్యామన్వితో జాయత ఇతి ద్రష్టవ్యం నను సూక్ష్మాణి భూతాని ప్రథమముత్పద్యన్తే- అనన్తరం *తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదితి పఞ్చీకరణోపలక్షణార్థత్రివృత్కరణశ్రుతేః పఞ్చాత్మకత్వమవగమ్యతే తత ఏకైకస్య భూతస్య గుణవత్త్వం వక్తవ్యమన్యత్ర కథమిహ పఞ్చీకరణమనాదృత్య ప్రథమమాకాశస్యైకగుణత్వం- వాయోర్ద్విగుణత్వం తేజసస్త్రిగుణత్వమిత్యాద్యుచ్యతే. సత్యం- భూతసర్గతాత్పర్యాభావాద్యోతనాయ ప్రక్రియాన్తరం న విరుధ్యతే. న హ్యేతత్ప్రతిబద్ధం కించిత్ఫలం శ్రూయతే. అత ఏవ గుణగుణిభావాపి న వైశేషికపక్షవదిహాభివక్షితః- కిన్తూత్తరోత్తరమిత్యేవ వ్యపదేశమాత్రం విస్తరేణోత్పత్త్యన్యకార్యపర్యన్తం తేన తేనాకారేణ బ్రహ్మైవావస్థితమితి ప్రపఞ్చ్యతే- తతోఽతిరిక్తస్యాభావాత్తస్య సమ్యక్తస్మిన్విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రదర్శితమిత్యర్థః. ౩

అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యౌ దిశః శ్రోత్రే వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః ।
వాయుః ప్రాణో హృదయం విశ్వమస్య పద్భ్యాం పృథివీ హ్యేష సర్వభూతాన్తరాత్మా ॥ ౪

రం — విశ్వసృష్టిమేవ ప్రపఞ్చయతి (ఏతస్మాజ్జాయత ఇతి) ఖం- ఆకాశః జ్యోతిః- తేజః విశ్వస్య- కృత్స్నస్య ధారిణీ ఏతత్ పృథ్వీవిశేషణం ఇదంహి వాక్యం ప్రాణపాదే వియత్పాదే చ చిన్తితం ప్రాణపాదే - అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ తదాహుః కింతదాసీదితి ఋషయో వావ తే అగ్రే సదాసీత్ తదాహుః కే తే ఋషయ ఇతి ప్రాణా వా ఋషయ ఇతి జగదుత్పత్తేః ప్రాక్ ప్రాణశబ్దితానామిన్ద్రియాణాం సద్భావశ్రవణాత్ ప్రాణోత్పత్తివాదిశ్రుతయో జీవోత్పత్తివాదిశ్రుతివదన్యథా నేయా ఇతి - తథా ప్రాణా ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే । తథా ప్రాణాః - వియదాదివత్ ప్రాణశబ్దవాచ్యానీన్ద్రియాణ్యప్యుత్పద్యన్త ఏవ - * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ - ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీదిత్యాదిషు ప్రాక్సృష్టేరేకత్వావధారణాత్, ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనః సర్వేన్ద్రియాణి చేతీన్ద్రియాణాముత్పత్తిశ్రవణాచ్చ ఉత్పద్యన్త ఏవ న చేన్ద్రియోత్పత్తివాదో జీవోత్పత్తివదన్యథా నేయః - బాధకాభావాత్, * ప్రాణా వావ ఋషయ ఇత్యత్ర ప్రాణశబ్దస్య సార్వజ్ఞ్యవాచి ఋషిశబ్దసమానాధికృతతయా పరమాత్మవాచిత్వేనేన్ద్రియవాచిత్వాభావాత్, కథం తర్హ్యేకస్మిన్పరమాత్మని ప్రాణా వావ ఋషయ ఇతి బహువచనోపపత్తిరితి చేత్ తత్రాహ * గౌణ్యసమ్భవాత్తత్ప్రాక్ శ్రుతేశ్చ - బహువచనశ్రుతిర్గౌణీ - తత్ర బహుత్వాసమ్భవాత్, పరమాత్మన ఏవ సృష్టేః ప్రాగవస్థానశ్రుతేః, తస్యైవ ప్రాణశబ్దేన ప్రతిపాదనీయత్వాత్, * తత్పూర్వకత్వాద్వాచః- వాగాదీన్ద్రియస్య వాగిన్ద్రియకార్యాఖిలపదకర్మభూతనామవాచ్యవియదాదిసృష్టిపూర్వకత్వాత్, తత్ప్రలయే చ వాగిన్ద్రియాదికార్యశబ్దాఖిలాపాదిప్రయోజనాభావాత్, న ప్రలయే తేషామవస్థానమితి స్థితం ॥ తథాఽన్త్రైవ పాదే * ఆనీదవాతం స్వధయా తదేకమితి మహాప్రలయసమయే ప్రాణకార్యానన శ్రవణాన్ముఖ్యప్రాణోత్పత్తివాదో జీవోత్పత్తివాదవన్నేతవ్య ఇతి శఙ్కాయాం * శ్రేష్ఠశ్చ- శ్రేష్ఠః ప్రాణోఽపీన్ద్రియవదుత్పద్యతే * ఆనీదవాతమితి పరబ్రహ్మణః అననం- విద్యమానత్వముచ్యతే- న ముఖ్యప్రాణస్య- అవాతమితి వాయుమాత్రసత్తాయాం ప్రతిషిద్ధత్వాదితి స్థితం ॥ తథా వియత్పాదే * వాయోరగ్నిః అగ్నేరాపః అద్భ్యః పృథివీత్యాదౌ వాయురూపాద్బ్రహ్మణః అగ్నిసృష్టిః- ఉత కేవలవాయోరేవేతి విశయే * తేజోఽతస్తథా హ్యాహ- అతః- కేవలవాయోరేవ తేజ ఉత్పద్యతే- వాయోరగ్నిరితి హి శ్రుతిరాహ * ఆపః- అప తేజస ఏవోత్పద్యన్తే- ఆగ్నేరాప ఇతి హి శ్రుతిరాహ * పృథివీ- పృథివీ అద్భ్య ఏవోత్పద్యతే- * అద్భ్యః పృథివీ। తా అన్నమసృజన్తేతి హి శ్రుతిరాహ నను కథమన్నశబ్దేన పృథివ్యభిధీయతే - తత్రాహ * అధికారరూపశబ్దాన్తరేభ్యః- మహాభూతసృష్ట్యధికారాత్పృథివ్యా అన్నకారణభూతాయా అన్నశబ్దేనోపచారాదుచ్యతే తథా - యదగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యేతి కృష్ణరూపస్యాన్నసమ్బన్ధితయాఽభిధానాన్నమున్ముఖ్యమన్నశబ్దేనోచ్యతే - అతిరుష్ణ ద్వివ తైత్తిరీయకే * అద్భ్యః పృథివీతి పృథివీవాచకస్పష్టశబ్దాన్తరశ్రవణాచ్చ అన్నశబ్దేన పృథివ్యేవోచ్యతే తతశ్చ కేవలవాయ్వాదేరేవాగ్న్యాద్యుత్పత్తిః- సత్తు తచ్ఛరీరక బ్రహ్మణ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * తదభిధ్యానాదేవ తు తల్లిఙ్గాత్సః- తుశబ్దః పక్షవ్యావర్తకః వాయ్వగ్న్యాదిశబ్దైస్సః - పరమాత్మైవాభిధీయతే- * తత్తేజ ఐక్షత * తా ఆప ఐక్షన్తేతి తత్తత్కార్యసృష్టిసఙ్కల్ప ... పరమాత్మలిఙ్గాత్, అచేతనే తేజఆదావీక్షణాసమ్భవాత్. * విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఉపపద్యతే చ- తుశబ్దోఽవధారణార్థః ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ । ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీత్యేవం సర్వేషాం ... నాం పరబ్రహ్మనన్తర్యరూపః * వాయోరగ్నిరగ్నేరాప ఇత్యుక్తక్రమవిపర్యయేణ బ్రహ్మణోఽయం క్రమః - స వాయ్వాదిశరీరకపరమాత్మోపాదానకత్వ ఏవోపపద్యతే - న కేవలవాయ్వాద్యుపాదానకత్వ ఇత్యర్థః. * అన్తరా విజ్ఞానమనసీ క్రమేణ తల్లిఙ్గాదితి చేన్నావిశేషాత్ - జ్ఞానసాధనత్వాదిన్ద్రియాణి విజ్ఞానముచ్యన్తే నను * ఏతస్మాజ్జాయత ఇతి వాక్యం ప్రాణాదీనాం సర్వేషామవ్యవహితబ్రహ్మోపాదానకత్వం ప్రతిపాదయితుం న ప్రవృత్తం- కింతు ప్రాణోత్పత్త్యనన్తరం మనసః సర్వేన్ద్రియాణాం చోత్పత్తిః- తత ఆకాశాదిభూతానాముత్పత్తిరితీన్ద్రియాణాం మనసశ్చ ప్రాణభూతాన్తరాళసృష్టత్వప్రతిపాదనార్థం ప్రవృత్తం. శ్రుత్యన్తరావిహితసృష్టిక్రమప్రత్యభిజ్ఞానరూపాల్లిఙ్గాదితి చేన్న- అవిశేషాత్ - అవిశేషేణ ప్రాణాదీనాం సర్వేషాం బ్రహ్మనన్తర్యరూపక్రమప్రతీతేః, తత్పరిత్యాగే కారణాభావాత్. నను వాయ్వాదిశరీరకబ్రహ్మణోఽగ్న్యాద్యుత్పత్తౌ వాయ్వాదిశబ్దానాం తచ్ఛరీరకబ్రహ్మణి లక్షణా స్యాత్. తత్రాహ * చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాత్తద్వ్యపదేశో భాక్తస్తద్భావభావిత్వాత్ - తుశబ్దః శఙ్కానివృత్త్యర్థః చరాచరవ్యపాశ్రయో దేవమనుష్యాదివృక్షాదిశబ్దవ్యపదేశో భాక్తః- వాచ్యైకదేశే భజ్యత ఇత్యర్థః భక్త్యా ప్రయుక్తో భాక్తః భక్తిః- భజ్యః విశిష్టవాచిశబ్దః విశేషణమాత్రే భక్త్యా ప్రయుజ్యతే - వాచ్యైకదేశే ప్రయోగాద్భజ్యత ఇత్యర్థః * వచసాం వాచ్యముత్తమమిత్యాది ప్రమాణానుసారాత్సర్వేషాం చరాచరశబ్దానాం విశిష్టం బ్రహ్మైవార్థః. విశేషణమాత్రప్రయోగస్తు అముఖ్యః. తతశ్చ వాయ్వాదిశబ్దైః బ్రహ్మాభిధానం ముఖ్యమేవ. యద్వా- అభాక్త ఇతి చ్ఛేదః చరాచరవాచిశబ్దైః బ్రహ్మవ్యపదేశః అభాక్తః- ముఖ్య ఇతి యావత్. శరీరవాచిశబ్దానాం శరీరపర్యన్తత్వాదితి తత్ర స్థితం ప్రకృతమనుసరామః. 3

శం.— సఙ్క్షేపతః పరవిద్యావిషయమక్షరం నిర్విశేషం పురుషం సత్యం * దివ్యో హ్యమూర్త ఇత్యాదినా మన్త్రేణోక్త్వా పునస్తదేవ సవిశేషం విస్తరేణ వక్తవ్యమితి ప్రక్రమతే- సఙ్క్షేపవిస్తరోక్తో హి పదార్థః సుఖాధిగమ్యో భవతి సూత్రభాష్యోక్తివదితి. యోఽపి ప్రథమజాత్ప్రాణాద్ధిరణ్యగర్భాజ్జాయతేఽణ్డస్యాన్తర్విరాట్- స తత్త్వాన్తరితత్వేన లక్ష్యమాణోఽప్యేతస్మాదేవ పురుషాజ్జాయత ఏతన్మయశ్చేత్యేతదర్థమాహ. తం చ విశినష్టి - అగ్నిః - ద్యులో

తస్మాదగ్నిస్సమిధో యస్య సూర్యః సోమాత్పర్జన్య ఓషధయః పృథివ్యామ్।
పుమాన్ రేతస్సిఞ్చతి యోషితాయాం బహ్వీః ప్రజాః పురుషాత్సంప్రసూతాః॥ ౫

తస్మాదృచస్సామ యజూంషి దీక్షా యజ్ఞాశ్చ సర్వే క్రతవో దక్షిణాశ్చ।
సంవత్సరంచ యజమానశ్చ లోకాః సోమో యత్ర పవతే యత్ర సూర్యః॥ ౬

శం * అగ్నిర్ద్యులోకః అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిరితి శ్రుతేః మూర్ధా- యస్యోత్తమాఙ్గం శిరః చక్షుషీ చన్ద్రశ్చసూర్యశ్చేతి చన్ద్రసూర్యౌ యస్యేతిసర్వత్రా నుషఙ్గః కర్తవ్యః అస్యేత్యస్య పదస్య వక్ష్యమాణస్య యస్యేతి విపరిణామం కృత్వా దిశశ్శ్రోత్రే యస్య వాగ్వివృతాః- ఉద్ఘాటితాః ప్రసిద్ధా వేదా యస్య వాయుః ప్రాణో యస్య హృదయం- అన్తఃకరణం విశ్వం- సమస్తం జగదస్య- యస్యేత్యేతత్ సర్వం హ్యన్తఃకరణవికారమేవ జగత్ - మనస్యేవ సుషుప్తే ప్రలయదర్శనాత్, జాగరితేఽపి తత ఏవాగ్నివిస్ఫులిఙ్గవద్విప్రతిష్ఠానాత్ యస్య చ పద్భ్యాం జాతా పృథివీ ఏష దేవో విష్ణురనన్తః ప్రథమశరీరీ త్రైలోక్యదేహోపాధిస్సర్వేషాం భూతానామన్తరాత్మా సహి సర్వభూతేషు ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా సర్వకారణాత్మా ౪

ఆ — (సర్వేషాం భూతానామితి) పఞ్చమహాభూతానామన్తరాత్మా- స్థూలసూక్ష్మభూతశరీరోపాధిరిత్యర్థః ౪

రం — (అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యావితి) అనుక్రమప్రాప్తం ప్రపఞ్చ్య - వక్ష్యమాణమనుసన్ధానం స్యాదిత్యత్ర అగ్నిరిహ ద్యులోకః * అసౌ వై లోకోఽగ్నిరితి శ్రుతేః ప్రకృతిపురుషయోః * ధ్యానమూర్ధానం యస్యవి ప్రావద నైఋతం నాభిం చన్ద్రసూర్యా చ నేత్రే । దిశశ్శ్రోత్రే విద్ధి పాదౌ క్షితిం చ సోఽచిన్త్యాత్మా సర్వభూతప్రణేతేతి భాషితం వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః- వాగిన్ద్రియవ్యాపారా ఏవ వేదాః. వాయుః ప్రాణః- మహావాయు రేవ దేహధారకః ప్రాణః హృదయం విశ్వమస్య- జగత్సర్వమస్య దేహే నస్య హృదయాఖ్యమాంసవిశేషః పద్భ్యాం పృథివీ - పాదావేవ పృథివీత్యర్థః - ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమితి తృతీయా ౹ సర్వభూతానాం అన్తరాత్మత్వాత్ సర్వేషామన్తరాత్మేత్యర్థః ౪

శం — పఞ్చాగ్నిద్వారేణ చ యాస్సంసరన్తి ప్రజాః- తా అపి తస్మాదేవ పురుషాత్ప్రజాయన్త ఇత్యుచ్యతే- తస్మాత్ - పరస్మాత్ పురుషాత్ ప్రజావస్థానవిశేషరూపోఽగ్నిః సవిశేష్యతే - యస్య సూర్యస్సమిధ ఇవ సమిధః సూర్యేణ హి ద్యులోకః సమిధ్యతే తతో హి ద్యులోకాగ్నినిష్పన్నాత్ సోమాత్ పర్జన్యో ద్వితీయోఽగ్నిస్సమ్భవతి. తస్మాచ్చ పర్జన్యాదోషధయః పృథివ్యాం భవన్తి ఓషధిభ్యః పురుషాగ్నౌ హుతాభ్యః పుమానగ్నిః రేతస్సిఞ్చతి యోషితాయాం - యోషితి యోషాగ్నౌ స్త్రియామితి ఏవం క్రమేణ బహ్వీః- బహ్వ్యః ప్రజాః - బ్రాహ్మణాద్యాః పురుషాత్పరస్మాత్సమ్ప్రసూతాః- సముత్పన్నాః ౫

ఆ,— (పఞ్చాగ్నిద్వారేణేతి) ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సు పఞ్చస్వగ్నిష్వప్శ్రుత్యన్తరచోదితత్వాత్తద్ద్వారేణేత్యర్థః. ౫

రం — (తస్మాదగ్నిస్సమిధో యస్య సూర్య ఇతి) తస్మాత్- అక్షరాత్ అగ్నిర్ద్యుస్థిత్యత్ర అగ్నిః ... లోకః యస్యాగ్నేస్స మిధస్సూర్యః- ఇన్ధనాని. అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిస్తస్యాదిత్య ఏవ సమిదితి పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం శ్రవణాత్ (సోమాత్పర్జన్య ఓషధయః పృథివ్యాం) అతో హి ద్యులోకాగ్నేర్నిష్పన్నాత్ సోమాత్పర్జన్యః- ద్వితీయోఽగ్నిస్సంభవతి తస్మాత్పర్జన్యాదోషధయః పృథివ్యాముపగన్నా సమ్భవన్తి (పుమాన్రేతస్సిఞ్చతి యోషితాయాం) ఓషధీభ్యః పురుషాగ్నౌ హుతాభ్య ఉపాదానభూతాభ్యః పురుషరూపోఽగ్నిర్యోషిద్రూపాగ్నౌ రేతస్సేకం కరోతి (బహ్వీః ప్రజాః పురుషాత్సమ్ప్రసూతాః) ఏవం పఞ్చాగ్నివిద్యోక్తక్రమేణ బహ్వ్యః ప్రజాః పరస్మాత్పురుషాత్సమ్ప్రసూతాః ౫

శం — కిం చ- కర్మసాధనాని ఫలాని చ తస్మాదేవేత్యాహ- కథం తస్మాత్- పురుషాదృచః - నియతాక్షరపాదావసానాః గాయత్ర్యాదిచ్ఛన్దోవిశిష్టా మన్త్రాః సామ- పాఞ్చభక్తికం సాప్తభక్తికం చ స్తోభాదిగీతివిశిష్టం యజూంషి- అనియతాక్షరపాదావసానాని వాక్యరూపాణి ఏవం త్రివిధా మన్త్రాః దీక్షాః- మౌఞ్జ్యాదిలక్షణకర్తృనియమవిశేషాః యజ్ఞాశ్చ సర్వే- అగ్నిహోత్రాదయః క్రతవః- సయూపాః. దక్షిణాశ్చ - ఏకగవాద్యపరిమితసర్వస్వాన్తాః సంవత్సరంచ- కాలః కర్మాఙ్గం యజమానశ్చ - కర్తా లోకాః- తస్య కర్మఫలభూతాః తే విశేష్యన్తే- సోమో యత్ర- యేషు పవతే- పునాతి లోకాన్ యత్ర- యేషు సూర్యస్తపతి తే చ దక్షిణాయనోత్తరాయణమార్గద్వయగమ్యా విద్వదవిద్వత్కర్తృఫలభూతాః ౬

ఆ — (పాఞ్చభక్తికమితి) హిఙ్కారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనాఖ్యాః పఞ్చ భక్తయః- అవయవా యస్య తథోక్తం (సాప్తభక్తికమితి) హిఙ్కారప్రస్తావాద్యుద్గీథప్రతిహారోపద్రవనిధనాఖ్యాస్సప్త భక్తయో యస్య తథోక్తం స్తోభః - అర్థశూన్యా వర్ణాః విశ్వజిత్సర్వమేధయోస్సర్వస్వం దక్షిణా- అత ఏకాం గామారభ్య సర్వస్వాన్తా దక్షిణా భవన్తీత్యర్థః ౬

రం — (తస్మాదృచస్సామేతి) తస్మాత్- అక్షరపురుషాత్ ఋగ్యజుస్సామవేదాః, దీక్షాః, అగ్నిహోత్రాద్యా యజ్ఞాః, సోమవికారాః క్రతవ, శ్చ దక్షిణా, శ్చ సంవత్సరాదయః కాలాః, యజమానః, కర్మఫలభూతాః స్వర్గాద్యా లోకా, శ్చ ఉత్పన్నా ఇత్యర్థః. లోకాన్విశినష్టి (సోమో యత్ర పవతే యత్ర సూర్య ఇతి) యే లోకాశ్చన్ద్రసూర్యకిరణపూతా భవన్తీత్యర్థః. ౬

తస్మాచ్చ దేవా బహుధా సంప్రసూతాః సాధ్యా మనుష్యాః పశవో వయాంసి।
ప్రాణాపానౌ వ్రీహియవౌ తపశ్చ శ్రద్ధా సత్యం బ్రహ్మచర్యం విధిశ్చ॥ ౭
సప్త ప్రాణాః ప్రభవన్తి తస్మాత్సప్తార్చిషస్సమిధస్సప్త హోమాః।
సప్త ఇమే లోకా యేషు చరన్తి ప్రాణా గుహాశయా నిహితాస్సప్త సప్త॥ ౮
అతస్సముద్రా గిరయశ్చ సర్వేఽస్మాత్స్యన్దన్తే సిన్ధవస్సర్వరూపాః।
అతశ్చ సర్వా ఓషధయో రసశ్చ యేనైష భూతైస్తిష్ఠతే హ్యన్తరాత్మా॥ ౯
పురుష ఏవేదం విశ్వం కర్మ తపో బ్రహ్మ పరామృతం।
ఏతద్యో వేద నిహితం గుహాయాం సోఽవిద్యాగ్రన్థిం వికిరతీహ సోమ్య॥ ౧౦
ఇతి ద్వితీయముణ్డకే ప్రథమః ఖణ్డః.

శం — తస్మాచ్చ పురుషాత్కర్మాఙ్గభూతా దేవా బహుధా- వస్వాదిగణభేదేన సమ్యక్ప్రసూతాః సాధ్యాః- దేవవిశేషాః మనుష్యాః కర్మాధికృతాః పశవః- గ్రామ్యారణ్యాః వయాంసి- పక్షిణః జీవనం చ మనుష్యాదీనాం ప్రాణాపానౌ వ్రీహియవౌ హవిరర్థౌ తపశ్చ- కర్మాఙ్గం పురుషసంస్కారలక్షణం స్వతన్త్రం చ ఫలసాధనం శ్రద్ధా- యత్పూర్వకస్సర్వపురుషార్థసాధనప్రయోగః- చిత్తప్రసాదః ఆస్తిక్యబుద్ధిః సత్యం- అనృతవర్జితం యథాభూతార్థవచనం చాపీడాకరం బ్రహ్మచర్యం- మైథునాసమాచారః విధిశ్చ- ఇతికర్తవ్యతా ౭

ఆ — (తపశ్చ కర్మాఙ్గమితి) * పయో వ్రతం బ్రాహ్మణస్య యవాగూ రాజన్యస్యామిక్షా వైశ్యస్యేత్యాది శ్రుతిసిద్ధం దీక్షాఙ్గం ప్రాయణాదీత్యర్థః ౭

రం — (తస్మాచ్చ దేవా ఇతి) బహుధా- కర్మజాజానజాదిభేదాత్ బహుధేత్యర్థః వయాంసి- పక్షిణః యవాః - దీర్ఘశూకధాన్యవిశేషః. వ్రీహియవశబ్దో ధాన్యమాత్రోపలక్షకః తపః- కృచ్ఛ్రాదిలక్షణం. శ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిః సత్యం- సత్యవచనం బ్రహ్మచర్యం- స్త్రీసఙ్గాదిరాహిత్యం విధీయత ఇతి విధిః- నిత్యనైమిత్తికాదిః ౭

శం — కించ- సప్త శీర్షణ్యాః ప్రాణాస్తస్మాదేవ పురుషాత్ప్రభవన్తి తేషాం చ సప్తార్చిషః దీప్తయః స్వస్వవిషయావద్యోతనాని. తథా సప్త సమిధః - సప్తవిషయాః. విషయైర్హి సమిధ్యన్తే ప్రాణాః సప్త హోమాః- తద్విషయవిజ్ఞానాని + యదస్య విజ్ఞానం తజ్జుహోతీతి శ్రుత్యన్తరాత్ కించ- సప్త ఇమే లోకాః - ఇన్ద్రియస్థానాని యేషు చరన్తి ప్రాణా ఇతి విశేషణాత్ ప్రాణానాం విశేషణమిదం ప్రాణాపానాదినివృత్త్యర్థం గుహాయాం- శరీరే హృదయే వా స్వాపకాలే శేరత ఇతి గుహాశయాః. నిహితాః- స్థాపితా ధాత్రా సప్త సప్త- ప్రతిప్రాణిభేదం యాని చ. ఆత్మయాజినాం విదుషాం కర్మాణి తత్సాధనాని కర్మఫలాని చ, అవిదుషాం చ కర్మాణి తత్సాధనాని కర్మఫలాని చ, సర్వం చైతత్పరస్మాదేవ పురుషాత్సర్వజ్ఞాత్ప్రసూతమితి ప్రకరణార్థః ౮

ఆ — (ఆత్మయాజినామితి) సకలమిదమహం చ పరమాత్మైవేతి భావనాపూర్వకం పరమేశ్వరారాధనబుద్ధ్యా యే యజన్తి తేషామిత్యర్థః ౮

రం — (సప్తప్రాణాః ప్రభవన్తి) తస్మాత్- అక్షరాత్ శీర్షణ్యాశ్చక్షుశ్శ్రోత్రఘ్రాణాని కార్యద్వయ ... సప్త ఇన్ద్రియాణి ఉత్పద్యన్తే తథా సప్తార్చిషః- గార్హపత్యాద్యా అగ్నయః, ఇన్ధనాదీని, కాళీప్రభృతయస్సప్తజిహ్వాశ్చ[1] ప్రభవన్తి పూర్వేణాన్వయః కించ- ఇమే సప్త భూరాదిలోకా ఉత్పన్నాః. యేషు - లోకేషు హృదయగుహాసు సుషుప్తివేళాయాం శయానాస్సప్త ప్రాణాశ్చక్షురాదిగోళకప్రదేశేషు ధాత్రా నిహితాస్సన్తశ్చరన్తీత్యర్థః సప్త సప్తేతి వీప్సా పురుషభేదాభిప్రాయా. ౮

శం — అతః- పురుషాత్సముద్రాః- సర్వే క్షారాద్యాః గిరయశ్చ - హిమవదాదయోఽస్మాదేవ పురుషాత్సర్వే స్యన్దన్తే- స్రవన్తి గఙ్గాద్యాస్సిన్ధవః- నద్యః సర్వరూపాః- బహురూపాః. అస్మాదేవ పురుషాత్సర్వా ఓషధయః- వ్రీహియవాద్యాః. రసశ్చ- మధురాదిః షడ్విధః యేన రసేన భూతైః- పఞ్చభిః స్థూలైః పరివేష్టితస్తిష్ఠతే- తిష్ఠతి హ్యన్తరాత్మా- లిఙ్గం సూక్ష్మం శరీరం తద్ధ్యన్తరా శరీరస్యాత్మవదాత్మా ... అన్తరాత్మా ౯

రం — (అతస్సముద్రా గిరయశ్చ సర్వే ఇత్యాది) సర్వరూపాః- బహురూపాః సిన్ధవః- గఙ్గాద్యాస్స్యన్దన్తే, ననుప్రసిద్ధా ఓషధయో జాయమానా దృశ్యన్తే, ఇష్ట్వాదిభ్యో రసా జాయమానా దృశ్యన్తే, - కథమక్షరాత్సర్వమిదం జాయత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యేనైష భూతైస్తిష్ఠతే హ్యన్తరాత్మేతి) యేన- యస్మాత్కారణాదేషః - అక్షరపురుషస్సర్వైర్భూతైః పరివృతస్సన్ తదన్తరాత్మతయాఽవతిష్ఠతే- తస్మాత్ పృథివ్యాదిభ్యో జాయమానా అపి అక్షరాద్బ్రహ్మణో జాతా ఇతి శక్యతే వక్తుమితి భావః ౯

శం — ఏవం పురుషాత్సర్వమిదం సంప్రసూతం- అతో వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమనృతం- పురుష ఇత్యేవ సత్యం. అతః పురుష ఏవేదం సర్వం- న విశ్వం నామ పురుషాదన్యత్కించిదస్తి. అతో యదుక్తం- తదేతదభిహితం *కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి - ఏ

---

[1] ౮- సప్తజిహ్వా ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

హరిః ఓమ్. ఆవిస్సన్నిహితంగుహాచరంనామమహత్పదమత్రైతత్సమర్పితం
ఏజత్ప్రాణన్నిమిషచ్చయదేతజ్జానథసదసద్వరేణ్యంపరంవిజ్ఞానాద్యద్వరిష్ఠంప్రజానాం॥ ౧

తస్మిన్ హి పరస్మిన్నాత్మని సర్వకారణే పురుషే విదితే విశ్వం నామైతత్ సిద్ధమితి విజ్ఞాతం భవతీతి కిం పునరిదం విశ్వమిత్యుచ్యతే- కర - అగ్నిహోత్రాది-
తపః తపః- జ్ఞానం తత్కృతం ఫలమన్యదేవ తావద్ధీదం సర్వం తచ్చైతద్బ్రహ్మణః కార్యం తస్మాత్సర్వం బ్రహ్మ పరామృతం పరమమృతమహమేవేతి యో వేద నిహితం- స్థి
తం గుహాయాం- హృది సర్వప్రాణినాం - స ఏవం విజ్ఞానాదవిద్యాగ్రన్థిం గ్రన్థిమివ దృఢీభూతామవిద్యావాసనాం వికిరతి- విక్షిపతి నాశయతి ఇ
హ- జీవన్నేవ నమృతస్సన్ హే సోమ్య- ప్రియదర్శన ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — యస్య త్వస్తి తస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి- తన్నిరూపితం- సర్వం పరమాత్మనో జాయతే - అతిసృష్టం నామ
ప్రపఞ్చం సర్వం తస్మిన్ విజ్ఞాతే విజ్ఞాతం భవతీత్యభిప్రాయ యథా తథా నానేన పరం సంస్కృతమితి ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (పురుష ఏవేదం విశ్వమితి) యస్మాదక్షరాత్ సర్వహేతుర్నరాత్మా- తస్మాత్సర్వమిదం పురుష ఏవ ఉపాదానకత్వాత్పురుష ఏవ తస్మా
త్తద్విజ్ఞానేన సర్వస్య విజ్ఞానముపపద్యత ఇతి భావః (కర్మ తపో బ్రహ్మ పరామృతమితి) తస్య జగత్సృష్ట్యుపయుక్తకర్మ ... స్సృష్టవ్యాలో
చనాత్మకమేవ ... నిర్గుణః ప్రకృతేః పర ఇతి బ్రహ్మశబ్దిత ప్రకృతిపరభూతముక్తాత్మనామప్యుపలక్షణం పరమానన్దతయా భోగ్యభూతం బ్ర
హ్మాప్యక్షరపురుష ఏవేత్యర్థః (ఏతద్యో వేదేతి) హే సోమ్య- సోమార్హ హృదయగుహాయాం నిహితం- అక్షరం బ్రహ్మ ఇహ- లోకే యో వేద- స ఇహైవ
వస్తుతోఽవిద్యాం వికిరతి- నిరస్యతి *కౄ విక్షేప ఇతి ధాతుః ౧౦

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్

శం — అరూపం సదక్షరం కేన ప్రకారేణ విజ్ఞేయమితి ఉచ్యతే- ఆవిః- ప్రకాశం సన్నిహితం - వాగాద్యుపాధిభిః జ్వలతి భ్రాజతీతి
శ్రుత్యన్తరాచ్ఛబ్దాదీనుపలభమానవదవభాసతే - దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానాద్యుపాధిధర్మైరావిర్భూతం సల్లక్ష్యతే హృది సర్వప్రాణినాం యదేతదావి
ర్భూతం బ్రహ్మ సన్నిహితం- సమ్యక్స్థితం హృది - తద్గుహాచరం నామ - గుహాయాం చరతీతి దర్శనశ్రవణాది ప్రకారైర్గుహాచరమితి ప్రఖ్యాతం మ
హత్- సర్వమహత్త్వాత్ పదం- పద్యతే సర్వేణేతి సర్వపదార్థాస్పదత్వాత్ కథం తన్మహత్పదమితి ఉచ్యతే- యతః అత్ర - అస్మిన్ బ్రహ్మణ్యేతత్స
ర్వం సమర్పితం- ప్రవేశితం రథనాభావివారాః ఏజత్- చలత్ పక్ష్యాది. ప్రాణత్- ప్రాణితీతి ప్రాణాపానాదిమన్మనుష్యపశ్వాది నిమిషత్ - నిమిషాది
క్రియావత్ యచ్చానిమిషత్ - చశబ్దాత్ సమస్తమేతదత్రైవ బ్రహ్మణి సమర్పితం ఏతద్యదాస్పదం సర్వం జానథ - హే శిష్యా అవగచ్ఛత తదాత్మ
భూతం భవతాం సదసత్స్వరూపం- సదసతోః- మూర్తామూర్తయోః స్థూలసూక్ష్మయోః తద్వ్యతిరేకేణాభావాత్ వరేణ్యం- వరణీయం తదేవ హి స
ర్వస్య నిత్యత్వాత్ప్రార్థనీయం పరం- వ్యతిరిక్తం విజ్ఞానాత్ప్రజానామితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః యల్లౌకికవిజ్ఞానాగోచరమిత్యర్థః యద్వరిష్ఠం- వర
తమం సర్వపదార్థేషు వరేషు తద్ధ్యేకం బ్రహ్మాతిశయేన వరం- సర్వదోషరహితత్వాత్ ౧

ఆ — అధునా యస్య సకృదుపదేశమాత్రేణాద్వితీయం బ్రహ్మాస్మీతి వాక్యార్థజ్ఞానముత్పన్నం న భవతి తస్యోపాయానుష్ఠానేన తద్భవిష్య
తీత్యభిప్రేత్యాహ (అరూపం సదక్షరమితి) వాక్యార్థస్యైవ పునః పునర్భావనాయుక్త్యనుసన్ధానం చోపాయమిత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) ఆవిశ్శబ్దో ని
పాతః ప్రకాశవాచీ బ్రహ్మ స్వోపాధ్యాత్మనా ప్రకాశమానమివ సదేతి భావ ఇత్యర్థః అన్యైరప్యుక్తం * యదస్తి యద్భాతి తదాత్మరూపం నా
న్యత్తతో భాతి న చాన్యదస్తి । స్వభావసంవిత్ప్రతిభాతి కేవలం గ్రాహ్యం గ్రహీతేతి మృషైవ కల్పనేతి (సన్నిహితమితి) సర్వప్రాణినాం హృదయే స్థితం
వాగాద్యుపాధిభిః శబ్దాదీనుపలభమానవద్బ్రహ్మైవ జీవభావమాపన్నమివావభాసతే యతః - తతోఽపరోక్షం చేతి సదాస్మరేదిత్యర్థః సర్వమిదం కార్యం పరిచ్ఛి
న్నం చ సాస్పదం- కార్యత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చ - ఘటాదివత్ తతస్సర్వాస్పదం యత్- తదేవ మహాయాస్పదమాత్మభూతమితి యుక్త్యనుసన్ధానమా
హ (మహత్పదమితి) ౧

రం — (ఆవిస్సన్నిహితంగుహాచరంనామమహత్పదమితి) ఆవిరిత్యవ్యయం. యోగినామపరోక్షం హృదయగుహావర్తితయా సన్నిహి
తం. నామ- దుర్విజ్ఞేయస్వరూపతయా ప్రసిద్ధం. సర్వతో మహత్ పదం- ప్రాప్యభూతమిత్యర్థః (అత్రైతత్సమర్పితమేజత్ప్రాణన్నిమిషచ్చయత్)
ఏజత్- కమ్పమానం. జాగ్రదితి యావత్. ప్రాణత్- ప్రాణభృత్ నిమిషత్- సుప్తం జాగ్రత్సుప్తాది భేదభిన్నం ప్రాణిజాతమత్ర- అక్షరపురు
షే అర్పితమిత్యర్థః (ఏతజ్జానథేతి) సదసద్వరేణ్యం- స్థూలసూక్ష్మవస్తుభిరాధారత్వేన ప్రార్థనీయం ఆధారభూతమితి యావత్. తాదృశమేతత్-

యదర్చిమద్యదణుభ్యోఽణు యస్మిఁల్లోకా నిహితా లోకినశ్చ।
తదేతదక్షరం బ్రహ్మ స ప్రాణస్తదు వాఙ్మనః తదేతత్సత్యం తదమృతం తద్వేద్ధవ్యం సోమ్య విద్ధి ॥ ౨

ధనుర్గృహీత్వౌపనిషదం మహాస్త్రం శరం హ్యుపాసానిశితం సన్ధీయత।
ఆయమ్య తద్భావగతేన చేతసా లక్ష్యం తదేవాక్షరం సోమ్య విద్ధి॥ ౩

ప్రణవో ధనుశ్శరో హ్యాత్మా బ్రహ్మ తల్లక్ష్యముచ్యతే। అప్రమత్తేన వేద్ధవ్యం శరవత్తన్మయో భవేత్ ॥ ౪

అక్షరమవగచ్ఛతేత్యర్థః (పరం విజ్ఞానాద్యద్వరిష్ఠం ప్రజానాం) * యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నితి శ్రుతేః విజ్ఞానశబ్దో జీవపరః విజ్ఞానాత్పరం - జీవాదధికం ప్రజానాముపాస్యానాం యత్ప్రాప్యత్వేనాత్యన్తవరణీయం అత్యన్తప్రార్థనీయమిత్యర్థః ౧

శం — కించ- యదర్చిమత్- దీప్తిమత్ యద్దీప్త్యాదిత్యాదిదీప్యత ఇతి దీప్తిమద్బ్రహ్మ కించ- యదణుభ్యః- శ్యామాకాదిభ్యోఽప్యణు- సూక్ష్మం చశబ్దాత్స్థూలేభ్యోఽప్యతిశయేన స్థూలం పృథివ్యాదిభ్యః యస్మిఁల్లోకాః- భూరాదయో నిహితాః- స్థితాః యే చ లోకినః - లోకనివాసినో మనుష్యాదయః చైతన్యాశ్రయా హి సర్వే ప్రసిద్ధాః తదేతత్సర్వాశ్రయమక్షరం బ్రహ్మ స ప్రాణః తదు వాఙ్మనః - వాక్చ మనశ్చ సర్వాణి చ కరణాని అన్తశ్చైతన్యాపహో హి ప్రాణేన్ద్రియాదిసర్వసఙ్ఘాతః- * ప్రాణస్య ప్రాణమితి శ్రుత్యన్తరాత్ యత్ప్రాణాదీనామన్తశ్చైతన్యమక్షరం - తదేతత్సత్యం- అవితథం అతోఽమృతం- అవినాశి తద్వేద్ధవ్యం- మనసా తాడయితవ్యం తస్మిన్మనస్సమాధానం కర్తవ్యమిత్యర్థః యస్మాదేవం - హే సోమ్య- విద్ధి- అక్షరే చేతస్సమాధత్స్వ ౨

ఆ.— ఘటాదివదాదిత్యాదేర్జడత్వేఽపి యద్దీప్తిమత్త్వే వైచిత్ర్యం - [illegible]రణం సమ్భావనీయమిత్యాహ (కించ యదర్చిమదితి) అర్చిమత్త్వాదాదిత్యాదివదిన్ద్రియగ్రాహ్యత్వం ప్రాప్తం నిషేధతి (యదణుభ్య ఇతి) పరమాణుపరిమాణత్వం తర్హి స్యాదితి నాశఙ్కనీయమిత్యాహ (చశబ్దాదితి) స్థూలత్వాత్తర్హి అన్యాధారం స్యాదితి నాశఙ్కనీయమిత్యాహ (యస్మిఁల్లోకా ఇతి) ప్రాణాదిప్రవృత్తిశ్చేతనా[illegible]- జడప్రవృత్తిత్వాత్ - రథాదిప్రవృత్తివత్ చిద్భేదే చ ప్రమాణాభావాదేకం చైతన్యమాత్రమస్తీతి విచారయేదిత్యాహ (తదేతత్సర్వాశ్రయమితి) ప్రాణాద్యధిష్ఠానత్వాత్ప్రాణాదిలక్ష్య ఆత్మా ద్రష్టవ్యః ౨

రం — (యదర్చిమద్యదణుభ్యోఽణు చేతి) యదర్చిమత్- అర్చిశ్శబ్దితదీప్తిమత్త్వం విగ్రహద్వారా ద్రష్టవ్యం అణుభ్యోఽపి- శ్యామాకాదిభ్యోఽపి అణిష్ఠం- సూక్ష్మతయా సర్వాన్తః ప్రవేశయోగ్యమిత్యర్థః (యస్మిఁల్లోకా నిహితా లోకినశ్చ) లోకినః - లోకవాసినః. శిష్టం స్పష్టం (స ప్రాణస్తదు వాఙ్మన ఇతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. ప్రాణాదికమపి తదాత్మకమిత్యర్థః (తదేతత్సత్యం తదమృతం తద్వేద్ధవ్యం [illegible]) తదేతత్- అక్షరం సత్యం- అవినాశి. అమృతం- అసంసారి భోగ్యమితి వార్థః తదేవ మనసా వేద్ధవ్యం విద్ధి- సమాహితమనోవిషయం విద్ధి తత్ర మనస్సమాధానం [illegible]వత్. ౨

శం — కథం వేద్ధవ్యమితి ఉచ్యతే- ధనుః- ఇష్వాసనం గృహీత్వా ఔపనిషదం- ఉపనిషత్సు భవం ప్రసిద్ధం మహాస్త్రం - మహచ్చ తదస్త్రం చ ధనుః తస్మిన్ శరం. కింవిశిష్టమిత్యాహ - ఉపాసానిశితం - సన్తతాభిధ్యానేన తనూకృతం. సంస్కృతమిత్యేతత్ సన్ధీయత - సన్ధానం కుర్యాత్ సన్ధాయ చాయమ్య- ఆకృష్య సేన్ద్రియమన్తఃకరణం స్వవిషయాద్వినివర్త్య లక్ష్య ఏవావర్జితం కృత్వేత్యర్థః నహి హస్తేనేవ ధనుష ఆయమనమిహ సమ్భవతి తద్భావగతేన- తస్మిన్- బ్రహ్మణ్యక్షరే లక్ష్యే భావనా- భావః తద్గతేన చేతసా లక్ష్యం తదేవ- యథోక్తలక్షణమక్షరం సోమ్య విద్ధి. ౩

ఆ — విచారాసమర్థస్య ప్రణవమవలమ్బ్య బ్రహ్మాత్మైకత్వే చిత్తసమాధానం క్రమముక్తిఫలం దర్శయితుముపక్రమతే (కథం వేద్ధవ్యమిత్యాదినా) ౩

రం — (ధనుర్గృహీత్వేతి) ఔపనిషదం- ఉపనిషత్ప్రసిద్ధం ప్రణవాఖ్యం ధనుర్గృహీత్వా భగవదుపాసనయా స్థూలసూక్ష్మశరీరాద్వివేచితాత్మలక్షణం మహాస్త్రసంయోజితం శరం సందధ్యాత్ కిం కృత్వేత్యత్రాహ (ఆయమ్యేతి) భాగవతేన- భగవత్ప్రవణేన చేతసా తత్- ధనురాయమ్య ప్రణవాఖ్యస్య ధనుష ఆయమనం నామ- ప్రత్యక్పరమాత్మనోశ్శేషశేషిభావలక్షణార్థప్రకాశకత్వేనానుసంహితత్వం తద్భావగతేన చేతసేతి పాఠే తద్భావః- తత్ప్రీతిః తద్భావగతేన చేతసా- తత్ప్రీతియుక్తేనేతి వార్థః తస్య చాయమనం నామ- సేన్ద్రియాన్తఃకరణస్య తత్తద్విషయాన్తరవిముఖీకరణపూర్వకమక్షరాఖ్యలక్ష్యాభిముఖతయావస్థాపనం. (లక్ష్యం తదేవాక్షరం సోమ్య విద్ధి) హే సోమ్య - తదేవాక్షరం లక్ష్యం జానీహీత్యర్థః. ౩

శం.— యదుక్తం ధనురాది- తదుచ్యతే- ప్రణవః- ఓఙ్కారో ధనుః. యథేష్వాసనం లక్ష్యే శరస్య ప్రవేశకారణం - తథాత్మశరస్యాక్షరే లక్ష్యే ప్రవేశకారణమోఙ్కారః- ప్రణవేనహ్యభ్యస్యమానేన సంస్క్రియమాణస్తదాలమ్బనోఽప్రతిబన్ధేనాక్షరేఽవతిష్ఠతే- యథా ధనుషాఽస్త ఇషుర్లక్ష్యే- అతః ప్రణవో ధనురివ ధనుః. శరో హ్యాత్మా - ఉపాధిలక్షణః పర ఏవ జలసూర్యకాదివదిహ ప్రవిష్టో దేహే సర్వబౌద్ధప్రత్యయసాక్షితయా

యస్మిన్ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షమోతం మనస్సహ ప్రాణైశ్చ సర్వైః।
తమేవైకం జానథ ఆత్మానమన్యా వాచో విముఞ్చథామృతస్యైష సేతుః॥ ౫

అరా ఇవ రథనాభౌ సంహతా యత్ర నాడ్యః స ఏషోన్తశ్చరతే బహుధా జాయమానః।
ఓమిత్యేవం ధ్యాయథ ఆత్మానం స్వస్తి వః పారాయ తమసః పరస్తాత్॥ ౬

శరవత్ స్వాత్మోపయోపలబ్ధితృష్ణా ప్రమాదవర్జితేన సర్వతో విరక్తేన జితేన్ద్రియేణైకాగ్రచిత్తేన వేద్ధవ్యం బ్రహ్మలక్ష్యం తత స్తద్వేధనాదూర్ధ్వం శర వత్తన్మయో భవేత్- యథా శరస్య లక్ష్యైకాత్మత్వం ఫలం భవతి-తథా దేహాద్యనాత్మప్రత్యయతిరస్కరణేనాక్షరైకాత్మత్వం ఫలమాపాదయేదిత్యర్థః ౪

ఆ— ధనుషా- ఆయుధేన (లక్ష్యమితి) లక్ష్యత ఇతి లక్ష్యం సాక్షిత్వేనేత్యర్థః ప్రణవో బ్రహ్మేత్యభిధానాయ ... సంహృతకర ణగ్రామస్య ప్రణవోపరక్తం యచ్చైతన్యం ప్రతిబిమ్బం స్ఫురతి- తదాత్మైక్యానుసన్ధానం ప్రణవేన శరసన్ధానం తస్య చిత్ప్రతిబిమ్బసన్తానైక్యవేధః ౪

రం— ఉక్తమర్థం వివృణోతి (ప్రణవో ధనురితి) ... ఆత్మానం సంయుఙ్క్తే తేన ఆత్మరూపశరసమర్పణహేతుత్వాత్ప్రణవస్య ధనుష్ట్వ నిరూపణం అప్రమత్తేన- విషయానురవిముక్తేన ఏకాగ్రచిత్తేన వేద్ధవ్యం- వేధో హి పదికశేషత్వేన తద్ధ్యానం (శరవత్తన్మయో భవేదితి) యథా లక్ష్యే నిమగ్నస్య శరస్య లక్ష్యైకతయా భేదకాకారాస్ఫురణం - ఏవం పరమాత్మని ప్రణవేన సమర్పితస్య ప్రత్యగాత్మనః తత్త్వాన్యత్వే కాదాచిత్కత్వాత్ప్రత్యక్షో... స్యశ్రేష్ఠైకాకారస్య దేవత్వమనుష్యత్వాదిలక్షణభేదకాకారాస్ఫురణే తన్మయత్వమితి ద్రష్టవ్యం ౪

శం— అక్షరస్యైవ దుర్లక్ష్యత్వాత్పునః పునర్వచనం సులక్షణార్థం- యస్మిన్- అక్షరే పురుషే ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షం చౌతం - సమర్పి తం మనశ్చ సహ ప్రాణైః- కరణైరన్యైస్సర్వైః తమేవ- సర్వాశ్రయమేకం- అద్వితీయం జానథ- జానీత హే శిష్యాః ఆత్మానం- ప్రత్యక్స్వరూ పం యుష్మాకం సర్వప్రాణినాం చ జ్ఞాత్వా చ అన్యా వాచః- అపరవిద్యారూపాః విముఞ్చథ- విముఞ్చత పరిత్యజత తత్ప్రకాశ్యం చ సర్వం కర్మ ససాధ నం యథామృతస్యైష సేతుః- ఏతదాత్మజ్ఞానమమృతస్య- అమృతత్వస్య మోక్షప్రాప్తయే సేతుః- సంసారమహోదధేరుత్తరణహేతుత్వాత్ త థా చ శ్రుత్యన్తరం *తమేవ విదిత్వాతిమృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయేతి ౫

ఆ— ఉత్తరగ్రన్థస్య పౌనరుక్త్యం పరిహరతి (అక్షరస్యైవ దుర్లక్ష్యత్వాదితి) ససాధనం సర్వం కర్మ పరిత్యజ్యాత్మైవ జ్ఞాతవ్య ఇత్యత్ర హేతుమాహ (అమృతస్యేతి) ౫

రం— (యస్మిన్ద్యౌః పృథివీత్యాది) యస్మిన్- అక్షరే ద్యుపృథివ్యన్తరిక్షమనః ప్రాణాదికం సమవేతం- తమేకమేవ స్వేతరసమస్తవ స్తుని యన్తృత్వేన వ్యాపకతయా ఆత్మానం జానీత అనాత్మవిషయా వాచ స్త్యజత కస్య హేతోః అమృతస్యైష సేతుః- సద్యాదిషు హి సేతుః కూలస్య ప్రతిలమ్భకః సంసారార్ణవపారభూతస్యామృతస్యైష ప్రతిలమ్భక ఇత్యర్థః ౫

శం— కించ- అరా ఇవ- యథా రథనాభౌ సమర్పితా అరాః- ఏవం సంహతాః - సంప్రవిష్టా యత్ర - యస్మిన్ హృదయే సర్వతో దే హవ్యాపినో నాడ్యః తస్మిన్ హృదయే బుద్ధిప్రత్యయసాక్షిభూతః స ఏషః- ప్రకృత ఆత్మా తన్మధ్యే చరతే - చరతి. వర్తతే పశ్యన్ శృణ్వన్ మన్వానో విజానన్ బహుధా- అనేకధా క్రోధహర్షాదిప్రత్యయైర్జాయమాన ఇవ జాయమానః- అన్తఃకరణోపాధ్యనువిధాయిత్వాత్ వదన్తి హి లౌకికాః హృ ష్టో జాతః క్రుద్ధో జాత ఇతి తమాత్మానమోమిత్యేవమోఙ్కారాలమ్బనాస్సన్తో యథోక్తకల్పనయా ధ్యాయథ- చిన్తయత ఉక్తం చ వక్తవ్యం శిష్యేభ్య ఆచార్యేణ జానతా. శిష్యాశ్చ బ్రహ్మవిద్యావివిదిషవో నివృత్తకర్మాణో మోక్షపథే ప్రవృత్తాః తేషాం నిర్విఘ్నతయా బ్రహ్మప్రాప్తిమాశాస్త్యాచా ర్యః- స్వస్తి- నిర్విఘ్నమస్తు వః- యుష్మాకం పారాయ- పరకూలాయ కస్య అవిద్యాతమసః పరస్తాత్ కస్మాత్ అవిద్యాతమసః అవిద్యారహిత బ్రహ్మాత్మస్వరూపగమనాయేత్యర్థః ౬

ఆ— కర్మసక్తిజనసఙ్గత్యా కర్మశ్రద్ధావిషయశ్రద్ధా చ వాక్యార్థజ్ఞానస్యావగత్యన్తరాయాః ప్రతిబన్ధకః - విఘ్నః సమాధాదిత్యా శంసనం- నను వాక్యార్థావగతౌ నిష్పన్నాయాం ఫలప్రాప్తేర్విఘ్నశఙ్కాస్తీత్యభిప్రేత్యాహ (పరస్తాదితి) మదుపదేశాదూర్ధ్వమిత్యర్థః ౬

రం— (అరా ఇవ రథనాభౌ సంహతా యత్ర నాడ్య ఇతి) * సన్తతం సిరాభిస్తు లమ్బత్యాకోశసన్నిభమిత్యుక్తరీత్యా యత్ర - హృదయే రథనాభౌ సమర్పితా అరా ఇవ నాడ్యస్సంహతాః- సంగతాః తత్ర మధ్యే స ఏషః- ప్రకృత ఆత్మా * అజాయమానో బహుధా విజాయతే। తస్య ధీరాః పరిజానన్తి యోనిమితి దేవాదీనాం సమాశ్రయణీయత్వాయ తత్తజ్జాతీయస్వరూపసంస్థానగుణకర్మసమన్వితః స్వీయస్వభావమజహదేవ స్వేచ్ఛయా బహు ధా జాయమానస్సన్ చరతే- వర్తత ఇత్యర్థః. తమసః పరస్తాద్వర్తమానాయ వః పారాయ- * పారావారే పరార్వాచీ తీరే ఇతి నైఘణ్టుకాః ప్రాప్యభూ తాయేతి యావత్. తత్ప్రదప్రాప్తయే ఓమిత్యేవమాత్మానం ధ్యాయథేత్యన్వయః ఏవం ధ్యానాయ ప్రవృత్తేభ్యో యుష్మభ్యం స్వస్తి భవతు. ౬

యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్యైషమహిమాభువి। దివ్యే బ్రహ్మపురే హ్యేషవ్యోమన్యాత్మా ప్రతిష్ఠితః॥ ౭
మనోమయః ప్రాణశరీరనేతా ప్రతిష్ఠితోఽన్నే హృదయం సన్నిధాయ।
తద్విజ్ఞానేన పరిపశ్యన్తి ధీరా ఆనన్దరూపమమృతం యద్విభాతి॥ ౮
భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః। క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావరే॥ ౯

శం — యో సౌ తమసః పరస్తాత్ సంసారమహోదధిం తీర్త్వా గన్తవ్యః పరవిద్యావిషయ ఇతి- స కస్మిన్వర్తత ఇత్యాహ- యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్- యో వ్యాఖ్యాతః తం పునర్విశినష్టి - యస్యైషః- ప్రసిద్ధో మహిమా - విభూతిః కోఽసౌ మహిమా యస్యేమే ద్యావాపృథివీ శాసనే విధృతే తిష్ఠతః- సూర్యాచన్ద్రమసౌ యస్య శాసనే అలాతచక్రవదజస్రం భ్రమతః- యస్య శాసనే సరితస్సాగరాశ్చ స్వగోచరం నాతిక్రామన్తి - తథా స్థావరం జఙ్గమం చ యస్య శాసనే నియతం- తథా చ ఋతవోఽయనే అబ్దాశ్చ యస్య శాసనం నాతిక్రామన్తి- తథా కర్తారః కర్మాణి ఫలం చ యచ్ఛాసనాత్స్వం స్వం కాలం నాతివర్తన్తే- స ఏష మహిమా భువి- లోకే యస్య- స ఏష సర్వజ్ఞ ఏవం మహిమా దేవః- దివ్యే- ద్యోతనవతి సర్వబౌద్ధప్రత్యయకృతద్యోతనే బ్రహ్మపురే - బ్రహ్మణో హ్యత్ర చైతన్యస్వరూపేణ నిత్యాభివ్యక్తత్వాద్బ్రహ్మణః పురం హృదయపుణ్డరీకం. తస్మిన్ యద్వ్యోమ- తస్మిన్ వ్యోమ్ని- ఆకాశే హృత్పుణ్డరీకమధ్యస్థే ప్రతిష్ఠిత ఇవోపలభ్యతే నహ్యాకాశవత్సర్వగతస్య గతిరాగతిః ప్రతిష్ఠా వాఽన్యథా సమ్భవతి ౭

ఆ — సర్వేశ్వరత్వమనోమయత్వాదిగుణోపేతబ్రహ్మణో హృదయపుణ్డరీకే ధ్యానం చ క్రమముక్తిఫలం మన్దబ్రహ్మవిదో విధీయత ఇతి వక్తుమాహ (యోఽసౌ తమసః పరస్తాదిత్యాదినా) ౭-౮

రం — (యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి) ఉక్తార్థః (యస్యైష మహిమా భువీతి) భూలోకే సంసారతన్త్రవర్తనరూప ఏష మహిమా యదీయ ఇత్యర్థః (దివ్యే బ్రహ్మపురే హ్యేష వ్యోమన్యాత్మా ప్రతిష్ఠితః) ॰ యస్యైష మహిమా భువీతి లీలావిభూత్యన్వయ ఉక్తః దివ్యే వ్యోమనీతి త్రిపాద్విభూతిరుక్తేతి వ్యాసార్యైరుక్తత్వాత్ వైకుణ్ఠాఖ్యే బ్రహ్మపురే పరమే వ్యోమ్ని అయమాత్మా ప్రతిష్ఠిత ఇత్యర్థః ౭

శం — స హ్యాత్మాఽత్ర స్థో మనోవృత్తిభిరేవ విభావ్యత ఇతి మనోమయః- మన ఉపాధిత్వాత్ ప్రాణశరీరనేతా- ప్రాణశ్చ శరీరం చ ప్రాణశరీరం తస్యాయం నేతా స్థూలాచ్ఛరీరాచ్ఛరీరాన్తరం సూక్ష్మం ప్రతి ప్రతిష్ఠితోఽన్నే- భుజ్యమానాన్నవిపరిణామే ప్రతిదినముపచీయమానేఽపచీయమానే చ పిణ్డరూపాన్నే హృదయం- బుద్ధిం పుణ్డరీకచ్ఛిద్రే సన్నిధాయ- సమవస్థాప్య హృదయావస్థానమేవ హ్యాత్మనః స్థితిరన్నే, తత్-ఆత్మతత్త్వం విజ్ఞానేన- విశిష్టేన- శాస్త్రాచార్యోపదేశజనితేన జ్ఞానేన శమదమధ్యానవైరాగ్యోద్భూతేన పరిపశ్యన్తి- సర్వతః పూర్ణం పశ్యన్తి ఉపలభన్తే. ధీరాః- వివేకినః ఆనన్దరూపం- సర్వానర్థదుఃఖాయాసప్రహీణమమృతం యద్విభాతి- విశేషేణ స్వాత్మన్యేవ భాతి సర్వదా అత్రాఽఽనన్తర్యం నాస్తి ౮

రం — (మనోమయః ప్రాణశరీరనేతేతి) మనోమయః- విశుద్ధమనోగ్రాహ్యః ప్రాణశరీరనేతా - ప్రాణశ్చ శరీరం చ ప్రాణశరీరం తస్య నేతా-జీవస్య ప్రాణశరీరబన్ధక ఇత్యర్థః యద్వా- ॰మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూప ఇతి శ్రుతేః ప్రాణశ్శరీరమస్య ప్రాణశరీరః స చాసౌ నేతా చ- ప్రభురిత్యర్థః ॰ అధిభూరాన్వయకో నేతా ప్రభుస్స్వామీ నాయకః అన్నే- అన్నపరిణామే శరీరే ప్రతిష్ఠితో యః- తస్మింశ్చిత్తం- హృదయం సన్నిధాయ- అమృతం- అస్పృష్టసంసారగన్ధమానన్దరూపం యద్విభాతి- తత్ - బ్రహ్మ- విజ్ఞానశక్తేన సమ్యగుపాసనాకారేణ ఉపాసనేన ప్రజ్ఞాశాలినః పరిపశ్యన్తి- సాక్షాత్కుర్వన్తీత్యర్థః ౮

శం — అస్య పరమాత్మజ్ఞానస్య ఫలమిదమభిధీయతే- భిద్యతే హృదయగ్రన్థిః- అవిద్యావాసనామయః ॰బుద్ధ్యాశ్రయః కామాః ॰కామా యేఽస్య హృది శ్రితా ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ హృదయాశ్రయోఽసౌ- నాత్మాశ్రయః భిద్యతే- భేదం - వినాశముపయాతి హృదయగ్రన్థిః. ఛిద్యన్తే సర్వేఽజ్ఞానవిషయాస్సంశయాః- లౌకికానామామరణాత్తు గఙ్గాస్రోతోవత్ప్రవృత్తా విచ్ఛేదమాయాన్తి అస్య- విచ్ఛిన్నసంశయస్య నివృత్తావిద్యస్య యాని విజ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాక్తనాని జన్మాన్తరే చాప్రవృత్తఫలాని జ్ఞానోత్పత్తిసహభావీని చ- క్షీయన్తే కర్మాణి - న త్వేతజ్జన్మారమ్భకాణి - ప్రవృత్తఫలత్వాత్. తస్మిన్- సర్వజ్ఞేఽసంసారిణి దృష్టే పరావరే - పరం చ కారణాత్మనా, అవరం చ కార్యాత్మనా, తస్మిన్ పరావరే సాక్షాదహమస్మీతి దృష్టే సంసారకారణోచ్ఛేదాన్ముచ్యత ఇత్యర్థః ౯

ఆ.— (అస్య పరమాత్మజ్ఞానస్యేతి) జీవన్ముక్తిఫలస్యాద్వైతవాక్యార్థావగమస్యేతి పాసనస్యేత్యర్థః అవిద్యావాసనాప్రచయో భిద్యత ఇతి కోఽర్థః కిం బుద్ధౌ విద్యమానాయామవిద్యావిభేదే జ్ఞానఫలం- కిం వా తన్నివృత్తౌ నాద్యః- సత్యుపాదానే కార్యస్యాత్యన్తోచ్ఛేదాసమ్భవాత్ న ద్వితీయః- జ్ఞానస్యాజ్ఞానే నైవ సాక్షాద్విరోధప్రసిద్ధేః. కించ- బుద్ధిరప్యనాదిః- సాదిర్వా నాద్యః- ॰ ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేతి శ్రుతివిరోధాత్. నాన్త్యః - ప్రలయే బ్రహ్మజ్ఞానం వినైవ బుద్ధేర్నాశసమ్భవాత్తదానర్థక్యప్రసఙ్గాత్. సాదిత్వే చ బుద్ధేరుపాదానం సాక్షాద్బ్రహ్మ చేత్- తన్నాశం వినాత్యన్తోచ్ఛేదో న స్యాత్ మాయా చేత్- సా ద్రష్టృగతజ్ఞానేన నోచ్ఛేదమర్హతి - లౌకికమాయావిగతమాయాయా ద్రష్టృగతజ్ఞానేనోచ్ఛేదాదర్శనాత్. కించ- బుద్ధేరుచ్ఛేదో న తస్యాః ఫలం- స్వనాశస్యాఫలత్వాత్. నాత్మనః- తస్య బుద్ధిసఙ్గాభావేన తదుచ్ఛేదస్యాఫలత్వాత్. కించ-

హిరణ్మయే పరే కోశే విరజం బ్రహ్మ నిష్కలం। తచ్ఛుభ్రం జ్యోతిషాం జ్యోతిస్తద్యదాత్మవిదో విదుః॥౧౦॥
న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నిః।
తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి॥ ౧౧

ఆత్మనోఽవిద్యాద్యనాశ్రయత్వాభిధానం శ్రుతివిరుద్ధం- ప్రక్రమే * అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానా ఇతి శ్రవణాదుపసంహారే చ * అనీశయా శోచతి ముహ్యమాన ఇతి శ్రవణాత్, బుద్ధిగతమేవాఽవిద్యాద్యాత్మన్యధ్యస్యత ఇతి చేత్ అధ్యస్యత ఇతి కోఽర్థః సంక్షిప్యతే- భ్రాన్త్యాదృశ్యతే వా నాస్య- అత్యన్తదృశ్యస్యాన్యత్ర సంక్షేపాసమ్భవాత్ భ్రాన్త్యా చ కేన దృశ్యతే న తావదాత్మనా- తస్యావిద్యాశ్రయత్వానఙ్గీకారాత్ న బుద్ధ్యా - బుద్ధేరాత్మని పయత్వాసమ్భవే న తద్గతదర్శనాసమ్భవాత్, భ్రాన్తేశ్చ స్వాశ్రయేఽతేనపత్త్యాసభవేన నివర్త్యత్వప్రసిద్ధ్యభ్యుదైరశుభవాశ్రయత్వప్రసఙ్గాత్, తస్మా న్నాస్యపాస్యస్యసమ్యగర్థం పశ్యామ ఇతి చేత్ ఉచ్యతే- చిత్తత్త్వాన్నాదిరనిర్వాచ్యాఽవిద్యా చైతన్యమవచ్ఛిద్య స్వావచ్ఛిన్నచైతన్యస్య బుద్ధ్యాదితాదాత్మ్య రూపేణావవర్తతే- తస్యాశ్చ బ్రహ్మత్వతాసాక్షాత్కారనివర్త్యరూపానఙ్గీకారాత్తన్నివృత్తౌ పదస్తం హృదయగ్రన్థిభేదనం శ్రుతోచ్యతే వాస్తవకారీ యం చ బుద్ధ్యాశ్రయత్వాభిధానమహఙ్కారవిశేషణత్వేనావిద్యాదేర్వ్యవహారికత్వాన్న ప్రాయం అత్రానాశ్రయత్వాభిధానం చాత్మనో నిర్వికారత్వాన్ ప్రాయం బాధితానువృత్తిశ్చ ప్రకటార్థై ప్రదర్శితే జీవన్ముక్తిర్నవిరుధ్యతే ౯-౧౦

ఆం — తస్య ఫలమాహ (భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరితి) హృదయస్య - అన్తఃకరణస్య గ్రన్థయః గ్రన్థివద్దుర్మోచా రాగద్వేషాదయః స్ఫుత్కా న మయ్యేత ఇతి వృత్తత్వాత్ హృదయశబ్దితో జీవో వా బ్రహ్మజ్ఞానేన సార్వజ్ఞ్యసిద్ధేస్సర్వవిషయకాస్సంశయా నశ్యన్తి అస్య చ ప్రారబ్ధవ్యతిరిక్తాని పూర్వాణ్యనేకభవార్జితాని కర్మాణి చ నశ్యన్తి నాశో నామ కర్మణాం ఫలజననశక్తివినాశః * తదధిగమ ఉత్తరపూర్వాఘయోరితి సూత్రే * అఘస్య వినాశ కరణముక్తం న్యాయేన సచ్ఛక్తేర్వినాశకరణం శక్తిర్హి పరమపురుషప్రీతిరేవేతి హి భాషితం ఏతత్సర్వం కదేత్యత్రాహ (తస్మిన్ దృష్టే పరావర ఇతి) పరే అవరే యస్మాత్స పరావరః సోఽత్కృష్టోఽపి బ్రహ్మ యయోర్యస్మాన్నికృష్టా ఇత్యర్థః అథవా- పరావరే- పరావరశరీరకే సర్వాత్మభూత ఇత్యర్థః తాదృశే తస్మిన్ దృష్టే- దర్శనసమానాకారజ్ఞానవిషయీకృతే ఇత్యర్థః న చ *అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవానీతి శరీరవియోగకాల ఏవ పుణ్యపాపాఖ్యకర్మవినాశస్య శ్రుతత్వాత్, * సామ్పరాయే తర్తవ్యాభావాదితి సూత్రతద్భాష్యయోరపి తథైవ ప్రతిపాదనాత్, క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్ట ఇతి దర్శనసమానాకారజ్ఞానారమ్భసమయ ఏవ క్రియమాణః కర్మక్షయః కథముపపద్యతామితి వాచ్యం - అస్మిన్వాక్యే క్రియమాణః కర్మక్షయః దర్శనసమానాకారోపాసనారమ్భప్రీతస్య పరమాత్మనస్తత్ప్రీత్యుపాసకస్యానుగుణ్యమిష్యతే తేన సఙ్కల్పరూపః దేహవియోగసమయభావికర్మక్షయస్తు తదానీం తత్సఙ్కల్పరూప ఇతి అవిరోధో ద్రష్టవ్యః ౯

శం — ఉక్తస్యైవార్థస్య సఙ్క్షేపాభిధాయకా ఉత్తరే మన్త్రాస్త్రయోఽపి- హిరణ్మయే- జ్యోతిర్మయే బుద్ధివిజ్ఞానప్రకాశే పరే కోశే - కోశ ఇవాసేః- ఆత్మస్వరూపోపలబ్ధిస్థానత్వాత్ పరం- సర్వాభ్యన్తరత్వాత్ తస్మిన్విరజం - అవిద్యాద్యశేషదోషరజోమలవర్జితం బ్రహ్మ - సర్వమహత్త్వాత్సర్వాత్మత్వాచ్చ నిష్కలం- నిర్గతాః కలా యస్మాత్తన్నిష్కలం నిరవయవమిత్యర్థః యస్మాద్విరజం నిష్కలం చ - అతస్తచ్ఛుభ్రం-శుద్ధం జ్యోతిషాం- సర్వప్రకాశాత్మనామగ్న్యాదీనామపి తజ్జ్యోతిః- అవభాసకం అగ్న్యాదీనామపి జ్యోతిష్ట్వమన్తర్గతబ్రహ్మాత్మచైతన్యజ్యోతిర్నిమిత్తమిత్యర్థః తద్ధి పరం జ్యోతిః- యదన్యానవభాస్యమాత్మజ్యోతిః తద్యదాత్మవిదః- ఆత్మానం - శబ్దాదివిషయబుద్ధిప్రత్యయసాక్షిణం యే వివేకినో విదుః- విజానన్తి తే ఆత్మవిదస్తద్విదురాత్మప్రత్యయానుసారిణః యస్మాత్పరం జ్యోతిః- తస్మాత్త ఏవ తద్విదుః- నేతరే బాహ్యార్థప్రత్యయానుసారిణః ౧౦

అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి

ఆం — (హిరణ్మయే పరే కోశ ఇతి) * తస్యాం హిరణ్మయః కోశ ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా స్వప్రకాశతయా కమనీయతయా వా హిరణ్మయ శబ్దాభిలప్యే ఉత్కృష్టపదార్థోపలబ్ధిస్థానతయా కోశతుల్యే పరే- ఉత్కృష్టే పరమపదే పురన్తి పారే పిస్పష్టార్థః విరజం- ధ్వస్తసమస్తదోషం సత్త్వరజస్తమోఽతీతం నిష్కలం- నిరవయవం శుభ్రం- అనవద్యం జ్యోతిషాం జ్యోతిః- ప్రకాశకానామపీన్ద్రియాణాం ప్రకాశకం జ్యోతిశ్శబ్దితదీప్తిరపి గ్రహద్వారకం (తద్యదాత్మవిదో విదుః) ఆత్మవివేకవిద్విదుః- యదాత్మతత్త్వమితి యావత్ ౧౦

శం — కథం తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి. ఉచ్యతే- న తత్ర - తస్మిన్స్వాత్మభూతే బ్రహ్మణి సర్వావభాసకోఽపి సూర్యో భాతి- తద్బ్రహ్మ న ప్రకాశయతీత్యర్థః సహి తస్యైవ భాసా సర్వమన్యదనాత్మజాతం ప్రకాశయతీత్యర్థః- న తు తస్య స్వతః ప్రకాశనసామర్థ్యం తథా న చన్ద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నిః- అస్మద్గోచరః కిం బహునా- యదిదం జగద్భాతి- తత్తమేవ- పరమేశ్వరం స్వతో భారూపత్వాద్భాన్తం- దీప్యమానమనుభాతి- అనుదీప్యతే యథా జలోల్ముకాది అగ్నిసంయోగాదగ్నిం దహన్తమనుదహతి- న స్వతః- తద్వత్ తస్యైవ భాసా- దీప్త్యా సర్వమిదం-సూర్యాదిమజ్జగద్విభాతి యత ఏవం తదేవ బ్రహ్మ భాతి చ విభాతి చ కార్యగతేన వివిధేన భాసా- అతస్తస్య బ్రహ్మణో భారూపత్వం స్వతోఽవగమ్యతే నహి స్వతోఽవిద్యమానం భాసనమన్యస్య కర్తుం శక్నోతి- ఘటాదీనామన్యావభాసకత్వాదర్శనాద్భారూపాణాం చాదిత్యాదీనాం తద్దర్శనాత్, ౧౧

బ్రహ్మైవేదమమృతం పురస్తాద్బ్రహ్మ పశ్చాద్బ్రహ్మ దక్షిణతశ్చోత్తరేణ
అధశ్చోర్ధ్వం చ ప్రసృతం బ్రహ్మైవేదం విశ్వమిదం వరిష్ఠమ్॥ . ....

ఇతి ద్వితీయముణ్డకే ద్వితీయః ఖణ్డః
ఇతి ద్వితీయముణ్డకమ్.

ఆ — (ప్రకాశయతీత్యర్థ ఇతి) భా[illegible]రేణ వ్యాఖ్యాతం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీత్యస్య బ్రహ్మణః స్వతో భారూపత్వే తాత్పర్యం కథయతి (యత ఏవం తదేవ బ్రహ్మ భాతి చేతి) ౧౧

రం — జ్యోతిషాం జ్యోతిష్ట్వం ప్రపఞ్చయతి (న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నిరితి) తస్మిన్ దీప్యమానే నైతే షాం సూర్యాదీనాం దీప్తిరస్తీత్యర్థః నన్వతిభాస్వరరూపవతి సూర్యాదౌ ప్రత్యక్షేణానుభూయమానే, తద్భాసా చ జగతి భాసమానే, న తత్ర సూర్యో భాతీతి ప్రత్యక్షవిరుద్ధం కథమభిధీయత ఇత్యత్రాహ (తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వమితి) ఇదం జగద్భాసకమాదిత్యాదీనాం పరిదృశ్యమానం రూపం న నైజం - కింతు పరమాత్మదత్తం తదీయమేవ తేజః గీతం చ భగవతా * యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలం। యచ్చన్ద్రమసి యచ్చాగ్నౌ తత్తేజో విద్ధి మామకమితి వివృతం చైతద్భగవతా భాష్యకృతా -అఖిలస్య జగతో భాసకమేతేషామాదిత్యాదీనాం యత్తేజః- తన్మదీయం తేజః తైస్తైరారాధితేన మయా తేభ్యో దత్తమితి విద్ధీతి అతో [illegible]నామేతేషాం భాస్వరరూపశాలినామపి అన్యాధీన తేజస్త్వాభావాన్న భాతి వ్యపదేశో యుజ్యత ఇతి భావః (తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి) సర్వప్రపఞ్చభాసకస్యాపి సూర్యాదితేజస స్తద్దత్తత్వేన స్వకీయత్వాభావాదితి భావః అత్ర వక్తవ్యం సర్వం కఠవల్లీవివరణేఽస్మత్కృతే ద్రష్టవ్యం ౧౧

శం — యత్తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిర్బ్రహ్మ- తదేవ సత్యం సర్వం తద్వికారం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమాత్రమనృతమితరదితి ఏతమర్థం విస్తరేణ హేతుతః ప్రతిపాదితం నిగమనస్థానీయేన మన్త్రేణ పునరుపసంహరతి- బ్రహ్మైవ- ఉక్తలక్షణమిదం- యత్పురస్తాత్ - అగ్రే బ్రహ్మైవావిద్యాదృష్టీనాం ప్రత్యవభాసమానం. తథా పశ్చాద్బ్రహ్మ. తథా దక్షిణతశ్చ తథోత్తరేణ తథైవాధస్తాదూర్ధ్వం చ. సర్వతోఽన్యదివ కార్యాకారేణ ప్రసృతం- ప్రగతం నామరూపవదవభాసమానం కిం బహునా- బ్రహ్మైవేదం విశ్వం- సమస్తమిదం జగద్వరిష్ఠం- వరతమం అబ్రహ్మ ప్రత్యయస్సర్వోఽవిద్యామాత్రో రజ్జ్వామివ సర్పప్రత్యయః - బ్రహ్మైవైకం పరమార్థసత్యమితి వేదానుశాసనమ్ ౧౨

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్
ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముణ్డకభాష్యం సంపూర్ణమ్

ఆ — ఉపసంహారమన్త్రస్య తాత్పర్యమాహ (యజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి) తేన- బ్రహ్మణా వివిధం క్రియత ఇతి తద్వికారః సర్వం జగత్సర్వం బ్రహ్మైవేతి బాధాయాం సామానాధికరణ్యం- యోఽయం స్థాణుః పుమానసావితివదన్వయవ్యతిరేకాభావపరిహారేణ తావన్మాత్రత్వం బోధ్యతే ౧౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా
ఇతి ద్వితీయముణ్డకభాష్యటీకా

రం — ఉపసంహరతి (బ్రహ్మైవేదమమృతమితి) సర్వాసు దిక్షు యదిదం దృశ్యతే - తత్సర్వం వరిష్ఠం - వరణీయతమం బ్రహ్మైవేత్యర్థః శిష్టం స్పష్టమ్ ౧౨

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్
ద్వితీయముణ్డకభాష్యం సమాప్తమ్.

ముణ్డకోపనిషత్.

తృతీయముణ్డకే— ప్రథమః ఖణ్డః.

హరిః ఓమ్॥ ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే।
తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి॥ ౧
సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నోఽనీశయా శోచతి ముహ్యమానః।
జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమానమితి వీతశోకః॥ ౨

శం — పరావిద్యోక్తా- యయా తదక్షరం పురుషాఖ్యం సత్యమధిగమ్యతే - యదధిగమే హృదయగ్రన్థ్యాదేస్సంసారకారణస్యాత్యన్తికవినాశస్స్యాత్ తద్దర్శనోపాయశ్చ యోగో ధనురాద్యుపాదానకల్పనయోక్తః అథేదానీం తత్సహకారీణి సత్యాదిసాధనాని వక్తవ్యానీతి తదర్థముత్తరారమ్భః ప్రాధాన్యేన తత్త్వనిర్ధారణంచ ప్రకారాన్తరేణ క్రియతేఽత్యన్తదురవగాహత్వాత్కృతమపి తత్ర సూత్రభూతో మన్త్రః పరమార్థవస్త్వవధారణార్థముపన్యస్యతే- ద్వా- ద్వౌ సుపర్ణా- సుపర్ణౌ శోభనపతనౌ సుపర్ణౌ పక్షిసామాన్యాద్వా సుపర్ణౌ సయుజా - సయుజౌ సహైవ సర్వదా యుక్తౌ సఖాయా- సఖాయౌ సమానాఖ్యౌ సమానాభివ్యక్తికారణౌ ఏవంభూతౌ సన్తౌ సమానం- అవిశేషముపలబ్ధ్యధిష్ఠానతయా ఏకం వృక్షం- వృక్షమివ ఉచ్ఛేదనసామాన్యాచ్ఛరీరం వృక్షం పరిషస్వజాతే - పరిష్వక్తవన్తౌ సుపర్ణావివైకం వృక్షం ఫలోపభోగార్థం అయం హి వృక్ష ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖోఽశ్వత్థోఽవ్యక్తమూలప్రభవః క్షేత్రసంజ్ఞకః సర్వప్రాణికర్మఫలాశ్రయః తం పరిష్వక్తవన్తౌ సుపర్ణావివావిద్యాకామకర్మవాసనాశ్రయలిఙ్గోపాధ్యాత్మేశ్వరౌ తయోః- పరిష్వక్తయోరన్యః- ఏకః క్షేత్రజ్ఞో లిఙ్గోపాధిర్వృక్షమాశ్రితః పిప్పలం- కర్మనిష్పన్నం సుఖదుఃఖలక్షణం ఫలం స్వాదు- అనేకవిచిత్రవేదనాస్వాదరూపం స్వాద్వత్తి- భక్షయతి, ఉపభుఙ్క్తే అవివేకతః అనశ్నన్నన్యః - ఇతర ఈశ్వరో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావస్సర్వజ్ఞస్సత్త్వోపాధిరీశ్వరో నాశ్నాతి ప్రేరయితా హ్యసావుభయోర్భోజ్యభోక్త్రోర్నిత్యసాక్షిత్వసత్తామాత్రేణ సత్వనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి- పశ్యత్యేవ కేవలం దర్శనమాత్రేణ హి తస్య ప్రేరయితృత్వం రాజవత్ ౧

ఆ — (ప్రాధాన్యేనేతి) అపూర్వత్వేన తాత్పర్యవిషయతయేత్యర్థః ద్వా సుపర్ణేత్యాదౌ ద్వివచనస్యాకారశ్ఛాన్దసః జీవస్యాజ్ఞత్వేన నియామ్యత్వయోగ్యత్వాదీశ్వరస్య సర్వజ్ఞత్వేన నియామకత్వశక్తియోగాచ్ఛోభనపతనం-ఉచితం నియామ్యనియామకభావగమనం యయోస్తౌ శోభనపతనౌ (పక్షిసామాన్యాద్వేతి) వృక్షాశ్రయణాదిశ్రవణాదిత్యర్థః ఊర్ధ్వం- ఉత్కృష్టం బ్రహ్మ- మూలం-అధిష్ఠానమస్యేత్యూర్ధ్వమూలః అర్వాఞ్చః- ప్రాణాదయశ్శాఖా ఇవాస్యేత్యర్వాక్శాఖః శ్వోఽవస్థానం నియతమస్య న శక్యమిత్యశ్వత్థః అవ్యక్తం- అవ్యాకృతం మూలం- ఉపాదానమస్మాయి తస్మాత్ప్రభవతీతి తథోక్తః యావదజ్ఞానబాధీత్యర్థః అవిద్యాకామకర్మవాసనానామాశ్రయో లిఙ్గముపాధిర్యస్యాత్మనః- స జీవస్తథోక్తః స చేశ్వరశ్చ తావిత్యర్థః సత్త్వం- మాయాఖ్యముపాధిరస్యేతి సత్త్వోపాధిః జ్ఞానాత్మకస్యామలసత్త్వరాశేరితి హ్యుక్తం ౧

రం — నన్వేకస్యైవ బ్రహ్మణస్సర్వదేహానుప్రవేశే తస్య సుఖదుఃఖభోక్తృత్వప్రసఙ్గ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వా సుపర్ణా ఇతి) యుజ్యత ఇతి యుక్ శ్లోకో గుణపరః- సమానగుణకస్సయుగ్ శ్వసాహాయ్యాద్వివృతత్వాత్ సయుజౌ-సమానగుణకౌ అపహతపాప్మత్వాదిగుణైః పరస్పరసమానౌ సఖాయౌ- సహచరౌ ద్వౌ సుపర్ణౌ- ద్వౌ పక్షిసదృశౌ సమానం- ఏకం వృక్షం- వృక్షవచ్ఛేదనార్హం శరీరం సమాశ్రితావిత్యర్థః (తయోరన్య ఇతి) తయోర్మధ్యే అన్యతరో జీవః స్వాదు- పరిపక్వం పిప్పలం- కర్మఫలం భుఙ్క్తే అన్యస్తు పరమాత్మా అభుఞ్జాన ఏవ ప్రకాశతే అత్ర శరీరతదాశ్రయజీవపరావిషయవాచకశబ్దనిగరణేన విషయివాచకవృక్షసుపర్ణాదిశబ్దైర్వృక్షత్వాద్యధ్యవసానలక్షణరూపకాతిశయోక్తిర్విచ్ఛిత్తివిశేషో బోధ్యేతి ద్రష్టవ్యం ౧

శం — తత్రైవం సతి సమానే వృక్షే- యథోక్తే శరీరే పురుషః- భోక్తా జీవోఽవిద్యాకామకర్మఫలరాగాదిగురుభారాక్రాన్తోఽలాబురివ సాముద్రే జలే నిమగ్నో నిశ్చయేన దేహాత్మభావమాపన్నోఽయమేవాహమముష్య పుత్రోఽస్య నప్తా కృశస్స్థూలో గుణవాన్నిర్గుణస్సుఖీ దుఃఖీత్యేవంప్రత్యయో నాన్యోఽస్మాదితి జాయతే మ్రియతే, సంయుజ్యతే వియుజ్యతే చ సమ్బన్ధిబాన్ధవైః, అతోఽనీశయా - న కస్యచిత్సమర్థోఽహం పుత్రో మమ వినష్టో మృతా మే భార్యా కిం మే జీవితేనేత్యేవం దీనభావోఽనీశా తయా శోచతి- సన్తప్యతే ముహ్యమానః- అనేకైరనర్థప్రకారైరవివేకితయా చిన్తామాపద్యమానః. స ఏవం ప్రేతతిర్యఙ్మనుష్యాదియోనిష్వాజవంజవీభావమాపన్నః కదాచిదనేకజన్మసు శుద్ధధర్మసఞ్చితనిమిత్తేన కేనచిత్పరమకారుణికేన దర్శితయోగమార్గోఽహింసాసత్యబ్రహ్మచర్యసర్వత్యాగశమదమాదిసమ్పన్నస్సమాహితాత్మా సన్ జుష్టం - సేవితమనేకైర్యోగమార్గైః కర్మిభిశ్చ యదా- యస్మిన్కాలే పశ్యతి ధ్యాయమానోఽన్యం - వృక్షోపాధిలక్షణాద్విలక్షణమీశం - అసంసారిణమశనాయాపిపాసాశోకమోహజరామృత్య్వతీతమీశం సర్వస్య జగతోఽయమహమస్మ్యాత్మా సర్వస్య సమస్సర్వభూతస్థః నేతరోఽవిద్యాజనితోపాధిపరిచ్ఛిన్నో మాయాత్మేతి, విభూతిం- మహిమానం చ జగద్రూపమస్యైవ మమ పరమేశ్వరస్యేతి, యదైవం ద్రష్టా- తదా వీతశోకో భవతి- సర్వస్మాచ్ఛోకసాగరాద్విప్రముచ్యతే కృతకృత్యో భవతీత్యర్థః ౨

ఆ — ఆవరణంవిక్షేపశ్చ ద్వయమవిద్యాయాః కార్యం తత్రేశ్వరభావాప్రతిపత్తిరనీశా- ఆవరణం శోచతీతి విక్షేపః తదుభయ హేతురనిర్వాచ్యమజ్ఞానం మోహః తేన విశిష్టః అనేకై రనర్థప్రకారైః- అహంకరోమీత్యాదిభిః అవివేకతయా- తాదాత్మ్యాపన్నతయేత్యర్థః ఆజవం- అనవరతం జవీభావం- నిక్కృష్టభావం లక్షణయాలఘుభావం. కర్మవాయుప్రేరితతయాజవీభావం- క్షైప్ర్యమాపన్నః. ౨

౮౦ — (సమానేవృక్షేఇతి) అనీశయా- భోగ్యభూతయా ప్రకృత్యాముహ్యమానః- *పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితంతతోహ్యస్యబన్ధ విపర్యయౌ *దేహయోగాద్వాసోపీత్యుక్తన్యాయేనతిరోహితపరమాత్మ్యాశేషజ్ఞానానన్దలక్షణస్వరూపస్సన్ వృక్షఇవచ్ఛేదనార్హో ఏకస్మిన్ శరీరేజీవః స్థూలోహంకృశోహమిత్యాదితాదాత్మ్యబుద్ధ్యాపాంసూదకవత్తదేకతామాపన్నస్సన్ తత్సంసర్గకృతాని [illegible] (జుష్టంయదాపశ్యతీతి) ఇతిశబ్దోబుద్ధిస్థప్రకారవచనః. చశబ్దశ్చాధ్యాహర్తవ్యః యదాఽసౌజీవోనిమగ్నాత్సన్స్మాద్ధారకత్వనియన్తృత్వశేషిత్వాదినావిలక్షణంజుష్టం-స్వకర్మభిః ప్రీతంపరమాత్మానం, మఖిలజగదీశత్వలక్షణమస్యమహిమానం, చయదాపశ్యతి- తదావీతశోకోభవతీత్యర్థః కేచిత్తుఅనీశయా-అనీశత్వేన అసమర్థత్వేనేత్యర్థః లౌకికోపిహిపఙ్కాదౌనిమగ్నఃపఙ్కాదిసమ్బద్ధేనముహ్యమానః స్వయంనిర్గమనాసమర్థత్వేనశోచన్ స్వోద్ధరణసమర్థస్య[illegible]దావనిమగ్నంస్వస్మిన్ ప్రీతిమత్త్వేన సుహృద్భూతంతస్యోద్ధరణసామర్థ్యంచదృష్ట్వావీతశోకోభవతి-తత్సాధారణ్యాత్తాదృశస్థలేయః నచాస్మిన్పక్షే *అనీశయాభోగ్యభూతయాప్రకృత్యేతిభాష్యవిరోధఇతిశఙ్కనీయం - భోగ్యభూతయేత్యస్యానీశయేత్యేతద్వివరణరూపత్వాభావాత్, తస్యసామర్థ్యలబ్ధార్థానువాదరూపత్వాదితివదన్తి ననుకథంద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రస్యజీవపరమాత్మపరత్వం - అన్తఃకరణజీవపరోహ్యయంమన్త్రః- పైఙ్గిరహస్యబ్రాహ్మణేఅస్యమన్త్రస్యతథావ్యాఖ్యాతత్వాత్ తథాహి- *తయోరన్యఃపిప్పలంస్వాద్వత్తీతిసత్త్వంఅనశ్నన్నన్యోఅభిచాకశీతిఅనశ్నన్నన్యో ఽభిపశ్యతీతిజ్ఞఃద్వావేతౌసత్త్వక్షేత్రజ్ఞావిత్యత్ర స్వాద్వత్తీత్యేతదన్తస్యవాక్యస్యసత్త్వపరత్వం అనశ్నన్నిత్యాదేః క్షేత్రజ్ఞపరత్వంచ ప్రతీయతే నచసత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దౌ జీవపరమాత్మపరావితివాచ్యం- తయోశ్శబ్దయోరన్తఃకరణజీవపరతయాహి ప్రసిద్ధత్వాత్, *తదేతత్సత్త్వంయేనస్వప్నంపశ్యతి అథయోయంశారీరఉపద్రష్టాసక్షేత్రజ్ఞస్తావేతౌసత్త్వక్షేత్రజ్ఞావితి సత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దయోరన్తఃకరణజీవశబ్దాభ్యాంపైఙ్గిశ్రుత్యైవవ్యాఖ్యాతత్వాచ్చ [illegible] ప్రతీతేఃసత్త్వంహ్యన్తఃకరణం. స్వప్నద్రష్టృత్వాచ్చక్షేత్రజ్ఞోహిజీవః అతోఽయంమన్త్రః [illegible] - జీవపరమాత్మపరత్వమస్యమన్త్రస్యోపపాదయితుంహినశక్యతే - అనేనమన్త్రేణతుల్యార్థతయా ప్రత్యభిజ్ఞాయమానేసమానేవృక్షే [illegible] ఇత్యనన్తరమన్త్రేజీవపరయోః ప్రతిపన్నత్వాదస్యమన్త్రస్యతదైకార్థ్యాచ్చ సమానంవృక్షంపరిషస్వజాతే - సమానేవృక్షేపురుషోనిమగ్నఇత్యేతయోరైకార్థ్యంహి ప్రతీయతే. సమానేవృక్షఇతిమన్త్రేచపురుషోజీవః- అన్తఃకరణస్యపురుషశబ్దవాచ్యత్వాభావాత్, శోచతిముహ్యమానఃపశ్యత్యవీతశోకఇతిపదానామస్వారస్యప్రసక్తేశ్చ అన్యశ్చపరమాత్మా-ఈశశబ్దోక్తత్వాత్, స్వవిషయజ్ఞానేనవీతశోకత్వహేతుత్వాచ్చ నకేవలమనన్తరమన్త్రైకార్థ్యాత్ ద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రస్యజీవపరమాత్మపరత్వం - కింతుస్వవాక్యేస్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యఇతిభోక్తృత్వాభోక్తృత్వశ్రవణాచ్చ తదవసీయతే. చక్షుశ్శ్రోత్రాదీనాం ద్రష్టృత్వశ్రోతృత్వాదివదన్తఃకరణస్యాపి కరణత్వాదేవభోక్తృత్వంహినసమ్భవతి, జీవస్యచవృద్ధస్య[illegible]పరిష్వఙ్గదశాయామేవఅనశ్నత్త్వమపినోపపద్యతే. తర్హిపైఙ్గిశ్రుతేఃకోర్థః ఉచ్యతే- సత్త్వం- బద్ధజీవః- [illegible] నామానుశాసనాజ్జన్తుపరత్వావగతేః జన్తుశ్చేతనః- *ప్రాణీతుచేతనోజన్మీజన్తుర్జన్యశరీరిణ ఇతినామపాఠాత్, *సత్త్వాన్ని నేష్యన్నివదుష్టసత్త్వానితి ప్రయోగాత్, *నతదస్తిపృథివ్యాంవాదివిదేవేషువాపునః। సత్త్వంప్రకృతిజైర్ముక్తంయదేభిస్స్యాత్త్రిభిర్గుణైరిత్యత్ర [illegible] చ క్షేత్రజ్ఞశబ్దశ్చాత్ర పరమాత్మపరః-అర్థాన్తరపరత్వేఆకాశప్రాణాదిశబ్దవదర్థాన్తరపరత్వాపరమాత్మపరత్వోపపత్తేః *విష్ణోర్నామసహస్రంమేఇత్యుపక్రమ్య *క్షేత్రజ్ఞోఽక్షరఏవచేతిప్రయోగాత్, క్షేత్రంజానాతీత్యవయవార్థస్యతస్మిన్నేవపుష్కలత్వాచ్చ మోక్షధర్మే *తతస్తైర్గుణైర్హీనాస్తేపరమాత్మానమఞ్జసా। ప్రవిశన్తిద్విజశ్రేష్ఠక్షేత్రజ్ఞంనిర్గుణాత్మకమితి * సర్వావాసంవాసుదేవంక్షేత్రజ్ఞంవిద్ధితత్త్వతఇతి- తత్రైవ * [illegible] శ్వహచాక్షీనాసికః- ఏకశ్చరతిక్షేత్రేషుస్వైరచారీయథాసుఖం। క్షేత్రాణిహిశరీరాణిజ్ఞానానిచశుభాశుభే। తానివేత్తిసయోగాత్మాతతఃక్షేత్రజ్ఞఉచ్యతఇతిప్రయోగాత్, తత్రైవకపిలాసురిసంవాదే *జ్ఞాతానామాసురేశ్రేష్ఠోజ్ఞ ద్రష్టాసుచిరువేక్షకఃజ్ఞాతృకోబుధ్యమానాప్రతిబుద్ధయోః పరమమృతం విదిత్వానిరవయవమనామయమస్మాద్దుఃఖాద్విముచ్యతఏవేతిబుధ్యమానాప్రతిబుద్ధశబ్దాభ్యాం[illegible]తాభ్యాం పరస్యక్షేత్రజ్ఞశబ్దేనాభిధానాత్, తత్రైవ *పఞ్చవింశతితత్త్వానివర్గశబ్దేనోక్త్వా *ఏతస్మాద్వర్గాదపవృత్తోఽపవర్గఃక్షేత్రజ్ఞశ్చచిరువేక్షకౌబుధ్యమానాప్రతిబుద్ధయోఃపరస్మాదితి- తత్రైవ *అన్యదుదకమన్యత్పుష్కరపర్ణంతథాన్యత్ క్షేత్రమన్యః పురుషః పఞ్చవింశకఃఅన్యశ్చాస్మాత్ క్షేత్రజ్ఞ ఇతి- పునశ్చతత్రైవ *ఏవమాసురేఅన్యద్ద్రవ్యమన్యఃపురుషఃపఞ్చవింశతితత్త్వమన్యోఽస్మాత్ క్షేత్రజ్ఞఇతిపఞ్చవింశాత్పరస్మిన్ క్షేత్రజ్ఞశబ్దప్రయోగాత్, సనత్కుమారనారదసంవాదేచ *పశ్యఃపశ్యతిపశ్యన్తమపశ్యన్తంచపశ్యతి।పశ్యన్తంపశ్యపశ్యత్వాత్పశ్యాపశ్యేనపశ్యతిఇతిశ్లోకముక్త్వా *ప్రకృతింక్షేత్రంక్షేత్రజ్ఞంచాపరఃక్షేత్రజ్ఞఃషడ్వింశకోఽనుపశ్యతినతుపఞ్చవింశకఃక్షేత్రజ్ఞఃప్రకృతిర్వాపరంక్షేత్రజ్ఞంపశ్యతీతిప్రయోగాచ్చ అత్రహ్యాత్మశబ్దవత్ క్షేత్రజ్ఞశబ్దస్యజీవపరసాధారణస్యపఞ్చవింశపరశబ్దవిశేషితస్యజీవపరమాత్మవిషయత్వదర్శనాచ్చ. *యోఽస్యాత్మనఃకారయితాతంక్షేత్రజ్ఞంప్రచక్షతే। యఃకరోతితుకర్మాణిసభూతాత్మేతిచోచ్యతఇతిమానవప్రయోగాచ్చ * యేనస్వప్నంపశ్యతీత్యత్ర ఇత్థంభావేతృతీయా. యేనవిశిష్టఃపరమాత్మాస్వప్నంపశ్యతీత్యుచ్యతే తతశ్చ *కారిన్యవాన్యోభిభర్తీతిపృథివీద్వారాకాఠిన్యవత్ స్వప్నద్రష్టృత్వంజీవద్వారాపరమాత్మవిశేషణం భవతీతినవిరోధః. శారీరశబ్దశ్చ *తస్యైషఏవశారీరఆత్మేతివత్ స్వవ్యతిరిక్తసమస్తచిదచిచ్ఛరీరకేపరమాత్మన్యుపపద్యతే. ఉపద్రష్టేతినిరుపాధికంద్రష్టృ

యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణం కర్తారమీశం పురుషం బ్రహ్మయోనిం।
తదా విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతి॥ ౩

ప్రాణో హ్యేష యస్సర్వభూతైర్విభాతి విజానన్ విద్వాన్ భవతే నాతివాదీ।
ఆత్మక్రీడ ఆత్మరతిః క్రియావానేష బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠః॥ ౪

త్వం తస్యైవోపపద్యతే ఏవం కారణత్రయవత్ దృష్టేతి పద్మమేకవస్తువిషయత్వే ప్రతిశక్తివాచ్యత్వోపపత్తిరుపపాదితం భవతి అతో ద్వా సుపర్ణేతి మన్త్రో జీవపరమా
త్మపరః కిఞ్చ 'గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానౌ హి తద్దర్శనాత్' ఇత్యధికరణే ద్వా సుపర్ణేతి మన్త్రస్య ప్రతిపాద్యతా 'ఋతం పిబన్తౌ' ఇతి మన్త్రతుల్యార్థతయా జీవపరావేవ ప్రతిపాద్య
తౌ ఏవం ద్వావపి శ్రవణాత్ నచ పిబన్తావితి ద్వివచనానుపపత్తిః ఛత్రిన్యాయేనోపపత్తిరితి వాచ్యం బుద్ధిజీవపరత్వేనాపి ద్వివచనోపపత్తేరితి పూర్వప
క్షం కృత్వా 'ఋతం పిబన్తౌ' ఇతి ద్వా సుపర్ణేతి మన్త్రద్వయస్యాపి ప్రతీతైక్యం ప్రతీయతే తత్ర ద్వా సుపర్ణేతి మన్త్రే తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తీతి
నశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి పరమాత్మా ప్రతీయతే అతఏవ జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమితి వాక్యశేషే పరమాత్మన ఏవ ప్రతిపాదనం దృశ్యతే
ఋతం పిబన్తావిత్యత్రాపి అన్తః కృదన్తాదిత్యుపక్రమేణ పరమాత్మనః ప్రకృతత్వాత్, 'యస్సేతురీజానానామక్షరం బ్రహ్మ యత్పరమితి' పరమా
త్మవిషయవాక్యశేషాచ్చ పరమాత్మైవ ప్రతిపాద్యః అతః 'ఋతం పిబన్తావి'త్యేతచ్ఛత్రిన్యాయేనోపపాద్యం అతో వేద్యాత్మోదాహృతా ద్వా సుపర్ణేతి తదీ
యవాక్యస్యైవ ప్రతిపాదితతయా తయోరాత్మనోర్మోక్షప్రతిసమర్థనస్య తద్వ్యుత్పత్త్యాత్ తస్మాద్ద్వా సుపర్ణేతి మన్త్రో జీవపరమాత్మపర ఏవ సత్త్వక్షే
త్రజ్ఞశబ్దావపి తత్పరావిత్యేవయుక్తం ప్రకృతమనుసరామః ౬

శం — అన్యోఽపి మన్త్ర ఇమమేవార్థమాహ సవిస్తరం- యదా- యస్మిన్కాలే పశ్యః- పశ్యతీతి విద్వాన్. సాధక ఇత్యర్థః పశ్యతే- పశ్య
తి పూర్వవత్ రుక్మవర్ణం- స్వయంజ్యోతిస్స్వభావం రుక్మస్యేవ వా జ్యోతిరస్యావినాశి. కర్తారం సర్వస్య జగత ఈశం పురుషం బ్రహ్మయోనిం - బ్రహ్మ
చ తద్యోనిశ్చాసౌ బ్రహ్మయోనిః తం బ్రహ్మయోనిం. బ్రహ్మణో వా అపరస్య యోనిం స యదా చైవం పశ్యతి- తదా స విద్వాన్- పశ్యః పుణ్యపాపే- బన్ధ
నభూతే కర్మణీ సమూలే విధూయ- నిరస్య దగ్ధ్వా నిరఞ్జనః- నిర్లేపో విగతక్లేశః పరమం- ప్రకృష్టం నిరతిశయం సామ్యం- సమతామద్వయలక్షణాం
ద్వైతవిషయాణి సామ్యాన్యతోఽర్వాఞ్చ్యేవ- అతోఽద్వయలక్షణమేతత్పరమం సామ్యముపైతి- ప్రతిపద్యతే ౩

ఆ — (పూర్వవదితి) అభేదేనేత్యర్థః. ౩

రం — (యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణమితి) పశ్యతీతి పశ్యః * పాఘ్రాధ్మాధేడ్దృశశ్శ ఇతి శప్రత్యయః దృశ్యాదేశ్చ పశ్యాదేశః యస్మి
న్కాలే పశ్యః - బ్రహ్మదర్శీ రుక్మవర్ణం - * ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ * హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఇత్యుక్తరీత్యా దేదీప్యమానదివ్యమఙ్గళవిగ్రహ
యుక్తం ఈశం- జగదీశితారం తత్కర్తారం బ్రహ్మయోనిం- * తస్మాదేతద్బ్రహ్మేతి నిర్దిష్టావ్యాకృతబ్రహ్మోపాదానభూతం * భగవానితి శబ్దోఽయం
తథా పురుష ఇత్యపి। నిరుపాధీ చ వర్తేతే వాసుదేవే సనాతన ఇత్యుక్తరీత్యా నిరుపాధికపురుషశబ్దనిర్దిష్టం వాసుదేవం యదా పశ్యతి- తదా పుణ్యపాపే నిరస్య-
నిరఞ్జనః- నిరస్తప్రకృతిలేపస్సన్ అపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకలక్షణేన బ్రాహ్మేణ రూపేణ పరమం సామ్యముపైతీత్యర్థః వ్యాసార్యైర్బ్రహ్మయోనిరి
త్యత్ర షష్ఠీతత్పురుషే లక్షణాప్రసఙ్గాత్ బ్రహ్మయోనిశబ్దః సామానాధికరణ్యమిత్యుక్తం- ఇదమనుసన్ధేయం ౩

శం — కిఞ్చ- యోఽయం ప్రాణస్య ప్రాణః పర ఈశ్వరో హ్యేష ప్రకృతః సర్వభూతైః- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తైః ఇత్థమ్భూతలక్షణే
తృతీయా సర్వభూతస్థస్సర్వాత్మా సన్నిత్యర్థః విభాతి- వివిధం దీప్యతే ఏవం సర్వభూతస్థం యస్సాక్షాదాత్మభావేనాయమహమస్మీతి విజానన్విద్వా
న్వాక్యార్థజ్ఞానమాత్రేణ న భవతే- న భవతీత్యేతత్ కిం అతివాదీ- అతీత్య సర్వానన్యాన్ వదితుం శీలమస్యేత్యతివాదీ యస్త్వేవం సాక్షాదాత్మానం ప్రా
ణస్య ప్రాణం విద్వాన్- నాతివాదీ భవతీత్యర్థః సర్వం యదాత్మైవ- నాన్యదస్తీతి దృష్టం- తదా కిం హ్యసావతీత్య వదేత్ యస్య త్వపరమన్యద్దృష్ట
మస్తి- స తదతీత్య వదతి- అయం తు విద్వానాత్మనోఽన్యన్న పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి- అతో నాతివదతి కిఞ్చ- ఆత్మక్రీడః- ఆత్మన్యేవ
క్రీడనం యస్య- నాన్యత్ర పుత్రదారాదిషు- స ఆత్మక్రీడః తథా ఆత్మరతిః- ఆత్మన్యేవ రతిః- రమణం ప్రీతిర్యస్య స ఆత్మరతిః క్రీడా బాహ్యసాధ
నసాపేక్షా- రతిస్తు సాధననిరపేక్షా బాహ్యవిషయప్రీతిమాత్రమితి విశేషః తథా క్రియావాన్- జ్ఞానధ్యానవైరాగ్యాదిక్రియా యస్య సోఽయం క్రియా
వాన్ సమాసపాఠే ఆత్మరతిరేవ క్రియాఽస్య విద్యత ఇతి బహువ్రీహిమతుబర్థయోరన్యతరోఽతిరిచ్యతే కేచిత్త్వగ్నిహోత్రాదికర్మబ్రహ్మవిద్యయోస్స
ముచ్చయార్థమిచ్ఛన్తి- తచ్చైష బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠ ఇత్యనేన ముఖ్యార్థవచనేన విరుధ్యతే నహి బాహ్యక్రియావానాత్మక్రీడ ఆత్మరతిశ్చ భవితుం శక్నుయాత్. కశ్చిద్బా
హ్యక్రియావినివృత్తో హ్యాత్మక్రీడో భవతి- బాహ్యక్రియాత్మక్రీడయోర్విరోధాత్ నహి తమఃప్రకాశయోర్యుగపదేకత్రస్థితిస్సమ్భవతి తస్మాదస
త్ప్రలపితమేతదనేన జ్ఞానకర్మసముచ్చయప్రతిపాదనం *అన్యా వాచో విముఞ్చథ *సన్న్యాసయోగాదిత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. తస్మాదయమేవేహ క్రి
యావాన్- యో జ్ఞానధ్యానాదిక్రియావానసమ్భిన్నార్యమర్యాదస్సన్న్యాసీ. య ఏవంలక్షణో నాతివాద్యాత్మక్రీడ ఆత్మరతిః క్రియావాన్ బ్రహ్మని
ష్ఠః - స బ్రహ్మవిదాం సర్వేషాం వరిష్ఠః- ప్రధానః ౪

సత్యేన లభ్యస్తపసా హ్యేష ఆత్మా సమ్యగ్జ్ఞానేన బ్రహ్మచర్యేణ నిత్యం
అన్తశ్శరీరే జ్యోతిర్మయో హి శుభ్రో యం పశ్యన్తి యతయః క్షీణదోషాః॥ ౫
సత్యమేవ జయతే నానృతం సత్యేన పన్థా వితతో దేవయానః।
యేనాఽఽక్రమన్త్యృషయో హ్యాప్తకామా యత్ర తత్సత్యస్య పరమం నిధానమ్॥

ఆ — ఆత్మరతిరాత్మరతిః తత్పురుషః నైవ క్రియావానిత్యాశఙ్క్య క్రియావానితి మతుబేకః ప్రతీయతే- కథము క్తం బహువ్రీహి మతుబర్థయోరన్యతరోఽతిరిచ్యత ఇతి చేన్న- అసమాసపాఠే ద్వయోరర్థవత్త్వమాసీత్ సమాసపాఠే త్వన్యతరేమతుబతిరిచ్యతే- విశేష్యతే బాహ్యక్రియానివృత్తిలాభాదిత్యర్థః ఏకదేశివ్యాఖ్యాముద్భావ్య నిరాచష్టే (కేచిదిత్యాదినా) అనేనవచనేన జ్ఞానకర్మసముచ్చయప్రతిపాదనం క్రియతఇ త్యేతదసత్ప్రలపితమేవేతి యోజనా ౪

రం — (ప్రాణో హ్యేష సర్వభూతైర్విభాతీతి) అత్ర * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తీత్యాదావివ ప్రాణశబ్దః పరమాత్మపరః ఏష ప్రాణః - పరమాత్మా సర్వభూతైరాశ్రితో విభాతీత్యర్థః (విజానన్విద్వాన్భవతే నాతివాదీతి) భవతిరిత్యాణ్మధ్యమపురుషైకవచనం విజానన్- శ్రవణమననాభ్యాం జానన్ విద్వాన్- తముపాసీనస్సన్- పరమాత్మనాఽతివాదీ న భవతి ... ప్రత్యుపదేశః ... తుం శీలమస్యేత్యతివాదీ యస్తు స్వోపాస్యదేవతాయాస్సర్వాతిశాయిత్వం వదతి- సోఽతివాదీత్యుచ్యతే (ఆత్మక్రీడ ఆత్మరతిరితి) యస్య క్రీడా ఆత్మన్యేవ- నోద్యానాదిషు- స ఆత్మక్రీడః యస్య రతిరాత్మన్యేవ- న స్రక్చన్దనాదిషు- స ఆత్మరతిః * రతిః - స్రక్చన్దనాదిజన్యా ప్రీతిః క్రీడా- ఉద్యానాదిజన్యేతి భూమాధికరణే వ్యాసార్యైరుక్తత్వాత్ క్రియావాన్- అనభిసంహితఫలక్రియానుష్ఠానశాలీ ఏవమ్భూతశ్చ భవతీతి యోజనా క్రియావత్త్వాఙ్కితుఫలమన్త్రాహ (ఏష బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠ ఇతి) క్రియయా హి అన్తఃకరణశుద్ధిద్వారా బ్రహ్మవిద్యానిష్పత్త్యా బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠో భవతి. ౪

శం.— అధునా సత్యాదీని భిక్షోస్సమ్యగ్జ్ఞానసహకారీణి సాధనాని విధీయన్తే నివృత్తిప్రధానాని- సత్యేన - అనృతత్యాగేన మృషావదనత్యాగేన లభ్యః- ప్రాప్తవ్యః కించ - తపసా హి - ఇన్ద్రియమనఏకాగ్రతయా *మనసశ్చేన్ద్రియాణాం చ ఐకాగ్ర్యం పరమం తప ఇతి స్మరణాత్. తద్ధ్యనుకూలం దర్శనాభిముఖీభావాయ పరమం సాధనం తపః- నేతరచ్చాన్ద్రాయణాది ఏష ఆత్మా లభ్య ఇత్యనుషఙ్గస్సర్వత్ర సమ్యగ్జ్ఞానేన-యథాభూతాత్మదర్శనేన బ్రహ్మచర్యేణ-మైథునాసమాచారేణ నిత్యం సత్యేన- నిత్యం తపసా - నిత్యం సమ్యగ్జ్ఞానేనేతి సర్వత్ర నిత్యశబ్దోఽన్తర్దీపకన్యాయేనానుషక్తవ్యః వక్ష్యతి చ *న యేషు జిహ్మమనృతం న మాయా చేతి కోఽసావాత్మా- య ఏతైస్సాధనైర్లభ్యత ఇతి ఉచ్యతే- అన్తశ్శరీరే - అన్తర్మధ్యే శరీరస్య పుణ్డరీకాకాశే జ్యోతిర్మయో హి- రుక్మవర్ణః శుభ్రః- శుద్ధః. యం- ఆత్మానం పశ్యన్తి- ఉపలభన్తే యతయః - యతనశీలాస్సన్న్యాసినః క్షీణదోషాః- క్షీణక్రోధాదిచిత్తమలాః. స ఆత్మా నిత్యం సత్యాదిసాధనైస్సన్న్యాసిభిర్లభ్యత ఇత్యర్థః నకాదాచిత్కైస్సత్యాదిభిర్లభ్యతే ౫

ఆ — (సమ్యగ్జ్ఞానసహకారీణీతి) అత్ర సమ్యగ్జ్ఞానశబ్దేన వస్తువిషయావగతిఫలావసానం వాక్యార్థజ్ఞానముచ్యతే- అవగతిఫలస్య స్వాఽవిద్యానివృత్తౌ సహకార్యపేక్షాఽసమ్భవాత్ అతోఽపరిపక్వజ్ఞానస్య సత్యాదీనాం చ పరిపక్వవిద్యాలాభాయ సముచ్చయ ఇష్యత ఏవ. నైతావతా భాస్కరాభిమతసిద్ధిః- పరిపక్వవిద్యాసహకార్యపేక్షాయా అభావాత్. తతః కర్మాసంశ్లేషశ్రవణాద్యుక్తవిరోధః ... శ్రవణాచ్చేతి ౫

రం.— (సత్యేన లభ్య ఇతి) క్షీణదోషాః- రాగాదిదోషశూన్యాః యతయః - జితేన్ద్రియాః యం పశ్యన్తి - సంశరీరాన్తర్వర్తీ జ్యోతిర్మయః- జ్ఞానమయః - శుభ్రః - నిర్దోష ఆత్మా * మనసశ్చేన్ద్రియాణాం చ ఐకాగ్ర్యం పరమం తప ఇత్యుక్త వాహ్యాభ్యన్తరేన్ద్రియైకాగ్ర్యలక్షణతపసా సమ్యగ్జ్ఞానేన చ స్త్రీసఙ్గాదిరాహిత్యలక్షణనిత్యబ్రహ్మచర్యేణ చ సత్యేన- భూతహితవచనేన చ లభ్యః- నాన్యైః కర్తవ్యః అథవా - లభ్యః- ప్రాప్తవ్య ఇత్యర్థః ప్రాప్తిశ్చోపాసనద్వారేతి ద్రష్టవ్యం. ౫

శం — సత్యసాధనస్తుత్యర్థోఽయమర్థవాదః-సత్యమేవ-సత్యవానేవ జయతే-జయతి. నానృతం- నానృతవాదీత్యర్థః సహి సత్యానృతయోః కేవలయోః పురుషానాశ్రితయోస్సమ్భవో జయః పరాజయో వా సమ్భవతి ప్రసిద్ధం లోకే సత్యవాదినాఽనృతవాద్యభిభూయతే-న విపర్యయః అతస్సిద్ధం సత్యస్య బలవత్సాధనత్వం. కించ- శాస్త్రతోఽప్యవగమ్యతే సత్యస్య సాధనాతిశయత్వం కథం సత్యేన-యథాభూతవాదవ్యవస్థయా-పన్థా దేవయానాఖ్యో వితతః- విస్తీర్ణః సాతత్యేన ప్రవృత్తః యేన- పథా హ్యాక్రమన్తి- క్రమన్తే ఋషయః - దర్శనవన్తః కుహకమాయాశాఠ్యాహఙ్కారదమ్భానృతవర్జితా హ్యాప్తకామాః- విగతతృష్ణాస్సర్వతః. యత్ర- యస్మిన్ తత్- పరమార్థతత్త్వం సత్యస్య- ఉత్తమసాధనస్య సమ్బన్ధిసాధ్యం పరమం- ప్రకృష్టం నిధానం- పురుషార్థరూపేణ నిధీయతే ప్రవర్తతే తత్ర చ యేన యథా క్రమన్తి స సత్యేన వితత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౬

ఆ.— కుహకం- పరవఞ్చనమన్తరన్యథా గృహీత్వా బహిరన్యథా ప్రకాశనం మాయా శాఠ్యం- విభవానుసారేణాప్రదానం. అహఙ్కారః- మిథ్యాభిమానః దమ్భః- ధర్మధ్వజిత్వం అనృతం- అయథాదృష్టభాషణం. ఏతైర్దోషైర్వర్జితా ఇత్యర్థః. ౬

బృహచ్చ తద్దివ్యమచిన్త్యరూపం సూక్ష్మాచ్చ తత్సూక్ష్మతరం విభాతి।
దూరాత్సుదూరే తదిహాన్తికే చ పశ్యత్స్విహైవ నిహితం గుహాయామ్॥ ౭

న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచా నాన్యైర్దేవైస్తపసా కర్మణా వా।
జ్ఞానప్రసాదేన విశుద్ధసత్త్వస్తతస్తు తం పశ్యతే నిష్కలం ధ్యాయమానః॥ ౮

ఏషోఽణురాత్మా చేతసా వేదితవ్యో యస్మిన్ప్రాణః పఞ్చధా సంవివేశ
ప్రాణైశ్చిత్తం సర్వమోతం ప్రజానాం యస్మిన్విశుద్ధే విభవత్యేష ఆత్మా॥ ౯

రం — సత్యేన-ప్రకృతమనుక్తం సత్యం స్తౌతి ('సత్యమేవ జయతీతి') లోకే సత్యమేవ జయతి - నానృతం సత్యవాదినామనృతవాదీప రాజయతే అర్చిరాదిమార్గేణ గతిః- విస్తీర్ణః దేవయానాఖ్యః పన్థాః సత్యేన సాధనేన- సత్యవాదినో హి భవతీత్యర్థః తం మార్గం విశినష్టి (యేనాక్రమన్తీతి) ఆప్తకామాః- విగతతృష్ణాః ఋషయః-తత్త్వదర్శినః యేన- మార్గేణ ప్రాప్నువన్తి కిం తదిత్యత్రాహ (యత్ర తత్సత్యస్య పరమం నిధానం, యత-స్థానే సత్యవచనస్య పరమప్రయోజనభూతమమృతం బ్రహ్మ వర్తతే- తత్ స్థానమిత్యర్థః ౬

శం — కిం తత్ కింధర్మకం చ తదిత్యుచ్యతే- బృహచ్చ తత్- మహచ్చ తత్ ప్రకృష్టం బ్రహ్మ సత్యాదిసాధనేన సర్వతో వ్యాప్తత్వాత్ దివ్యం-స్వయం ప్రభం అనిన్ద్రియగోచరం అత ఏవ న చిన్తయితుం శక్యతేఽస్య రూపమిత్యచిన్త్యరూపం సూక్ష్మాత్-ఆకాశాదేరపి తత్సూక్ష్మతరం నిరతిశయం హి సౌక్ష్మ్యమస్య- సర్వకారణత్వాత్ విభాతి- వివిధం-ఆదిత్యచన్ద్రాద్యాకారేణ భాతి- దీప్యతే కించ- దూరాత్- విప్రకృష్టదేశాత్ సుదూరే- విప్రకృష్టతరే దేశే వర్తతేఽవిదుషామత్యన్తాగమ్యత్వాత్ తద్బ్రహ్మ ఇహ- దేహేఽన్తికే-సమీపే చ విదుషామాత్మత్వాత్ సర్వాన్తరత్వాచ్చ ఆకాశస్యాప్యన్తరశ్రుతేః ఇహ పశ్యత్సు - చేతనావత్స్విత్యేతత్ నిహితం-స్థితం దర్శనాదిక్రియావత్త్వేన యోగిభిర్లక్ష్యమాణం క్వ గుహాయాం- బుద్ధిలక్షణాయాం తత్ర హి నిగూఢం లక్ష్యతే విద్వద్భిః తథాప్యవిద్యయా సంవృతం సన్న లక్ష్యతే తత్రస్థమేవావిద్వద్భిః ౭

ఆ — సత్యస్య నిధానం యదుక్తం- తత్స్వరూపం నిర్దిశ్యత ఇత్యాహ (కిం తత్కింధర్మకం తదితి) ౭

రం — అర్చిరాదిప్రాప్యం విశినష్టి (బృహచ్చ తద్దివ్యమితి) స్వరూపతో గుణతశ్చ బృహత్ దివ్యం- పరమాకాశనిలయం అచిన్త్యరూపం- వాఙ్మనసాగోచరకమనీయరూపవత్ సూక్ష్మాత్ - సర్వాచేతనాన్తః ప్రవేశనసమర్థాజ్జీవవర్గాదపి తదనుప్రవేశసమర్థతయా సూక్ష్మతరం దీప్యతే తత్ దూరాత్సుదూరే- ప్రకృతేః పరస్తాద్వర్తమానే పరమపదే, అన్తికే- అణ్డాన్తర్వర్తిని రవిమణ్డలే పశ్యత్సు- బ్రహ్మదర్శిష్విహైవ గుహాయాం - హృదయాకాశే, చ నిహితం-స్థితమిత్యర్థః ౭

శం — పునరప్యసాధారణేన సాధారణం తదుపలబ్ధిసాధనముచ్యతే- యస్మాన్న చక్షుషా గృహ్యతే కేనచిదపి- అరూపత్వాత్ నాపి గృహ్యతే వాచా- అనభిధేయత్వాత్ న చాన్యైర్దేవైః- ఇన్ద్రియైః తపసః సర్వప్రాప్తిసాధనత్వేఽపి న తపసా గృహ్యతే తథా వైదికేనాగ్నిహోత్రాదికర్మణా ప్రసిద్ధమహత్త్వేనాపి న గృహ్యతే కిం పునస్తస్య గ్రహణసాధనమిత్యాహ- జ్ఞానప్రసాదేన- ఆత్మావబోధనసమర్థమపి స్వభావేన సర్వప్రాణినాం జ్ఞానం బాహ్యవిషయరాగాదిదోషకలుషితమప్రసన్నమశుద్ధం సన్నావబోధయతి నిత్యం సన్నిహితమప్యాత్మతత్త్వం మలావనద్ధమివాదర్శం, విలులితమివ సలిలం, తదిన్ద్రియవిషయసంసర్గజనితరాగాదిమలకాలుష్యాపనయనాదాదర్శసలిలాదివత్ప్రసాదితం స్వచ్ఛం శాన్తమవతిష్ఠతే- తదా జ్ఞానస్య ప్రసాదస్స్యాత్ తేన విశుద్ధాన్తఃకరణో యోగ్యో బ్రహ్మ ద్రష్టుం యస్మాత్-తస్మాత్తమాత్మానం పశ్యతే- పశ్యతి ఉపలభతే నిష్కలం- సర్వావయవభేదవర్జితం ధ్యాయమానః- సత్యాదిసాధనతోపసంహృతకరణ ఏకాగ్రేణ మనసా ధ్యాయమానః- చిన్తయన్నయమాత్మానమేవ పశ్యతీతి ౮

ఆ — (జ్ఞానప్రసాదేనేతి) అత్ర జ్ఞాయతేఽర్థోఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా బుద్ధిరుచ్యతే ధ్యాయమానో జ్ఞానప్రసాదం లభతే జ్ఞానప్రసాదేనాత్మానం పశ్యతీతి క్రమో ద్రష్టవ్యః- సంశయాదిమలరహితస్య ప్రమాణజ్ఞానస్యైవ సాక్షాత్కారహేతుత్వాత్, ధ్యానక్రియాయాః ప్రమితిసాధనత్వాసిద్ధే, రిత్యర్థః ౮

రం — (న చక్షుషా గృహ్యత ఇతి) దేవాః - ఇన్ద్రియాణి శిష్టం స్పష్టం. (జ్ఞానప్రసాదేనేతి) జ్ఞాయతేఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా * ప్రజ్ఞా చ తస్మాత్ప్రసృతా పురాణీతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా జ్ఞానప్రసరణహేతుః పరమాత్మా జ్ఞానశబ్దేనోచ్యతే అయమన్వయః - నిష్కలం పరమాత్మానం ధ్యాయన్ పరమాత్మప్రసాదేన విశుద్ధాన్తఃకరణో భవతి తదనన్తరం తం పశ్యతి- దర్శనసమానాకారజ్ఞానేన తం విషయీకరోతీత్యర్థః ౮

శం — ఏషోఽణుః- సూక్ష్మశ్చేతసా- విశుద్ధజ్ఞానేన కేవలేన వేదితవ్యః. క్వాసౌ యస్మిన్- శరీరే ప్రాణః-వాయుః పఞ్చధా-ప్రాణాపానాదిభేదేన సంవివేశ- సమ్యక్ ప్రవిష్టః తస్మిన్నేవ శరీరే హృదయే చేతసా జ్ఞేయ ఇత్యర్థః కీదృశేన చేతసా వేదితవ్య ఇత్యాహ- ప్రాణైః- సహేన్ద్రియైశ్చిత్తం సర్వం-అన్తఃకరణం ప్రజానామోతం-వ్యాప్తం యేన క్షీరమివ స్నేహేన, కాష్ఠమివాగ్నినా, సర్వం హి ప్రజానామన్తఃకరణం చేతనావత్ప్రసిద్ధం లోకే యస్మింశ్చ- చిత్తే క్లేశాదిమలవియుక్తే శుద్ధే విభవత్యేషః-యథోక్త ఆత్మా విశేషేణ- స్వేనాత్మనా భవతి-ఆత్మానం ప్రకాశయతీత్యర్థః. ౯

యంయంలోకంమనసాసంవిభాతివిశుద్ధసత్త్వఃకామయతేయాంశ్చకామాన్।
తంతంలోకంజయతేతాంశ్చకామాంస్తస్మాదాత్మజ్ఞంహ్యర్చయేద్భూతికామః॥ ౧౦

ఇతితృతీయముణ్డకే-ప్రథమఃఖణ్డః.

తృతీయముణ్డకే— ద్వితీయఃఖణ్డః.

హరిః ఓమ్॥ సవేదైతత్పరమంబ్రహ్మధామయత్రవిశ్వంనిహితంభాతిశుభ్రం।
ఉపాసతేపురుషంయేహ్యకామాస్తేశుక్రమేతదతివర్తన్తిధీరాః॥ ౧

ఆ— బౌద్ధాదేశ్చిత్తాదౌచేతనత్వభ్రమదర్శనాచ్చిత్తంతస్మిన్స్వసంసర్గిణిచైతన్యాభివ్యఞ్జకత్వేస్వభావాదేవయోగ్యం- తతశ్చిత్తేపరమాత్మనోఽభివ్యక్తిసమ్భావనాచ్చేతసాజ్ఞేయత్వముచ్యతఇతిసమ్భావనార్థమాహ (ప్రాణైస్సహేన్ద్రియైశ్చిత్తమితి) ఓతం- వ్యాప్తత్వేన సర్వస్యత్వక్షితిత్తేకిమితిబ్రహ్మస్వతఏవాపరోక్షంనభవతీత్యతఆహ (యస్మింశ్చిత్తఇతి) ౯

రం— (ఏషోఽణురితి) యస్మిన్- ఆత్మనిప్రాణాపానాదిపఞ్చరూపేణవిభక్తఃప్రాణఆశ్రితః ప్రాణైః- ఇన్ద్రియైస్సహప్రజానాంసర్వమపిమనఆశ్రితం యస్మింశ్చపరమాత్మని- ప్రసన్నేసతిఏషజీవాత్మాఅపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టతయాఆవిర్భవతి సఏషఅణుః- దుర్విజ్ఞేయఃచిత్తేనవిశుద్ధేనమనసాగ్రాహ్యఇత్యర్థః. ౯

శం— యఏవముక్తలక్షణంసర్వాత్మానమాత్మత్వేనప్రతిపన్నః- తస్యసర్వాత్మత్వాదేవసర్వావాప్తిలక్షణంఫలమాహ - యంయంలోకం - పిత్రాదిలక్షణంమనసాసంవిభాతి - సఙ్కల్పయతిమహ్యమన్యస్మైవాభవేదితి విశుద్ధసత్త్వః- క్షీణక్లేశఃఆత్మవిన్నిర్మలాన్తఃకరణఃకామయతేయాంశ్చకామాన్- ప్రార్థయతేభోగాన్ తంతంలోకంజయతే- ప్రాప్నోతి, తాంశ్చకామాన్- సఙ్కల్పితాన్భోగాన్ తస్మాత్- విదుషస్సత్యసఙ్కల్పత్వాదాత్మజ్ఞం- ఆత్మజ్ఞానేనవిశుద్ధాన్తఃకరణంహ్యర్చయేత్- పూజయేత్పాదప్రక్షాలనశుశ్రూషానమస్కారాదిభిర్భూతికామః - విభూతిమిచ్ఛుః.. ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ— సగుణవిద్యాఫలమపినిర్గుణవిద్యాస్తుతయే ప్రరోచనార్థముచ్యతే (యంయమితి).................................... ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా

రం— (యంయంలోకమితి) సంవిభాతి- సఙ్కల్పయతీత్యర్థః. కామాన్- స్త్ర్యాదీన్ జయతే - జయతి వశీకరోతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (తస్మాదాత్మజ్ఞంహ్యర్చయేద్భూతికామః) యస్మాదేవమసావశీకృతలోకకామతయాలోకాన్కామాంశ్చప్రాప్తుంస్వభక్తాన్ప్రాపయితుంచశక్నోతి- తస్మాదైశ్వర్యకామః- ప్రీతోఽసావాత్మజ్ఞోఽస్మభ్యమభిమతంప్రయచ్ఛత్వితిబుద్ధ్యాపూజయేదిత్యర్థః.................... ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్

శం— తతఃపూజార్హ ఏవాసౌ- యస్మాత్సవేద- జానాత్యసావేతత్- యథోక్తలక్షణంపరమంబ్రహ్మ- ప్రకృష్టంధామ - సర్వకామానామాశ్రయమాస్పదం యత్ర- యస్మిన్బ్రహ్మణిధామ్నివిశ్వం- సమస్తంజగన్నిహితం- అర్పితం యచ్చస్వేనజ్యోతిషాభాతిశుభ్రం- శుద్ధం. తమప్యేవమాత్మజ్ఞంపురుషంయేహ్యకామాః- విభూతితృష్ణావర్జితాముముక్షవస్సన్తఉపాసతేపరమివదేవం- తేశుక్రం- నృబీజం యదేతత్ప్రసిద్ధంశరీరోపాదానకారణం. అతివర్తన్తే - అతిగచ్ఛన్తిధీరాః - బుద్ధిమన్తః నపునర్యోనింప్రసర్పన్తి - *నపునఃక్వరతింకరోతీతిశ్రుతేః. అతస్తంపూజయేదిత్యభిప్రాయః. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౧

రం— ఆత్మవిత్పూజాయాఃమోక్షఫలకత్వమాహ (సవేదైతదితి) యత్ర - బ్రహ్మణివిశ్వంజీవజాతంనిహితంశుభ్రంనిర్మలంస్వప్రకాశంభాతి - ఏతత్- ఈదృశంసర్వకామాస్పదతయాధామశబ్దితంపరమంబ్రహ్మ-నారాయణంసః - పూర్వప్రకృతఆత్మజ్ఞోవేదేత్యర్థః అతోయే ధీరాః- ప్రజ్ఞాశాలినఃతాదృశాత్మజ్ఞంపురుషంఅకామాః- ఫలాన్తరకామనారహితాఃముముక్షవస్సన్తఃపరమాత్మానమివోపాసతే- తేఏతచ్ఛుక్రం- చరమధాతుమతిక్రమ్యవర్తన్తే- జన్మశూన్యాభవన్తీత్యర్థః. ౧

కామాన్యః కామయతే మన్యమానః స కామభిర్జాయతే తత్ర తత్ర।
పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనస్తు ఇహైవ సర్వే ప్రవిలీయన్తి కామాః॥ ౨
నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన।
యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామ్॥ ౩
నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్యో న చ ప్రమాదాత్తపసో వాప్యలిఙ్గాత్।
ఏతైరుపాయైర్యతతే యస్తు విద్వాంస్తస్యైష ఆత్మా విశతే బ్రహ్మధామ॥ ౪

శం — ముముక్షోః కామత్యాగ ఏవ ప్రధానం సాధనమిత్యేతద్దర్శయతి - కామాన్ యో దృష్టాదృష్టేష్టవిషయాన్ కామయతే మన్యమానః- తద్గుణాంశ్చిన్తయానః ప్రార్థయతే సతైః కామభిః- కామైర్ధర్మాధర్మప్రవృత్తిహేతుభిర్విషయేచ్ఛారూపైః సహ జాయతే తత్ర తత్ర - యత్ర యత్ర విషయప్రాప్తినిమిత్తాః కామాః కర్మసు పురుషం నియోజయన్తి-తత్ర తత్ర-తేషు తేషు విషయేషు తైరేవ కామైర్వేష్టితో జాయతే. యస్తు పరమార్థతత్త్వవిజ్ఞానాత్ పర్యాప్తకామః- ఆత్మకామత్వేన పరి- సమన్తత ఆప్తాః కామా యస్య తస్య పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనః - అవిద్యాలక్షణాదపరరూపాదపనీయ స్వేన పరేణ రూపేణ కృత ఆత్మా విద్యయా యస్య తస్య కృతాత్మనస్తు ఇహైవ - తిష్ఠత్యేవ శరీరే సర్వే - ధర్మాధర్మప్రవృత్తిహేతవః ప్రవిలీయన్తి- విలయముపయాన్తి నశ్యన్తీత్యర్థః కామాస్తజ్జన్మహేతువినాశాన్న జాయన్త ఇత్యభిప్రాయః. ౨

ఆ — (పరమార్థతత్త్వవిజ్ఞానాదితి) విషయేషు యథాస్థితదోషదర్శనాత్ పర్యాప్తకామః- క్షీణరాగో విరుద్ధలక్షణయా ఆప్తకామస్యాత్మబుభుత్సయైవ వశీకృతచిత్తస్య విషయేభ్యః కామా నివృత్తా భవన్తీత్యర్థసామర్థ్యాదవగమ్యతే స్వహేతువినాశాత్పునః కామా న జాయన్త ఇతి - జాతానాం జ్ఞానం వినాపి క్షయసమ్భవాదిత్యర్థః ౨

రం — (కామాన్యః కామయత ఇతి) యస్తు దేవత్వమనుష్యత్వాదీన్ కామాన్ భోగ్యతయా మన్యమానః కామయతే - స తత్ర తత్ర - దేవత్వమనుష్యత్వాదౌ కామభిః- కామైః తత్తత్కామనావానితి యావత్ దేవమనుష్యాదిరూపేణ జాయతే పర్యాప్తే - పరిపూర్ణే బ్రహ్మణి కామనావతః కృతాత్మనః- విదితాత్మతత్త్వస్య తు ఇహైవ- అస్మిన్నేవ జన్మని సర్వే కామాః ప్రవిలీయన్తి - సర్వా ఆశా లుప్తాః అతో న జన్మాన్తరప్రసక్తిరిత్యర్థః కృతాత్మన ఇత్యత్ర శబ్దదర్దురం కరోతీత్యత్రేవ కృఞో జ్ఞానమర్థః. ౨

శం — యద్యేవం సర్వలాభాత్పరమాత్మలాభః - తల్లాభాయ ప్రవచనాదయ ఉపాయా బాహుల్యేన కర్తవ్యా ఇతి ప్రాప్త ఇదముచ్యతే- యోఽయమాత్మా వ్యాఖ్యాతః- యస్య లాభః పరః పురుషార్థః- నాసౌ వేదశాస్త్రాధ్యయనబాహుల్యేన ప్రవచనేన లభ్యః తథా న మేధయా- గ్రన్థార్థధారణశక్త్యా నబహునా శ్రుతేన- నాపి భూయసా శ్రవణేనేత్యర్థః కేన తర్హి లభ్య ఇతి ఉచ్యతే - యమేవ - పరమాత్మానమేషః - విద్వాన్ వృణుతే- ప్రాప్తుమిచ్ఛతి- తేన- వరణేనైష పరమాత్మా లభ్యః- నాన్యేన సాధనాన్తరేణ - నిత్యలబ్ధస్వభావత్వాత్ కీదృశోఽసౌ విదుష ఆత్మలాభ ఇతి. ఉచ్యతే - తస్యైష ఆత్మా అవిద్యాసఞ్ఛన్నాం స్వాం పరాం తనూం స్వాత్మతత్త్వం స్వరూపం వివృణుతే- ప్రకాశయతి. ప్రకాశ ఇవ ఘటాదిర్విద్యాయాం సత్యామావిర్భవతీత్యర్థః తస్మాదన్యత్యాగేనాత్మలాభప్రార్థనైవాత్మలాభసాధనమిత్యర్థః ౩

ఆ — (నబహునా శ్రుతేనేతి) ఉపనిషద్విచారవ్యతిరిక్తేనేత్యర్థః తేన వరణేనేతి కథం వ్యాఖ్యానం యత్తదోర్భిన్నార్థత్వం సాదనవిషయోః ప్రస్తుతత్వాదిత్యర్థం బ్రూమః పరమాత్మాస్మీత్యభేదానుసన్ధానం వరణం తేన వరణేనైష ఆత్మా లభ్యో భవతి- బహిర్ముఖేన తు శతశోఽపి శ్రవణాదౌ క్రియమాణే న లభ్యతే అతః పరమాత్మాస్మీత్యనుసన్ధానం పరమాత్మభజనం పురస్కృత్యైవ శ్రవణాదిసమ్పాదనీయమితి భావః అథవా- యమేవ పరమాత్మానం వృణుతే- తేన పరమాత్మనా ముముక్షురూపవ్యవస్థితేన వరణేన- అభేదానుసన్ధానలక్షణేన ప్రార్థనేన కృతాత్మా లభ్యః పరమాత్మైవ ముముక్షురూపవ్యవస్థిత ఇత్యభేదానుసన్ధానేనైవ లభ్యః- న కర్మణేత్యర్థః ౩

రం — (నాయమాత్మా ప్రవచనేనేతి) ప్రవచనశబ్దేన మననం లక్ష్యతే తత్సాధనత్వాత్. మేధాశబ్దశ్చ నిదిధ్యాసనవాచీ శ్రవణమనననిదిధ్యాసనైః కేవలైర్న ప్రాప్య ఇత్యర్థః పునః కేనేత్యత్రాహ (యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యః) ఏషః- పరమాత్మా యం - ఉపాసకం వృణుతే- తేన ప్రాప్యః వరణీయేనైవ ప్రాప్య ఇతి యావత్ ప్రియతమశ్చ వరణీయో భవతి ప్రియతమత్వం చ స్వస్మిన్ ప్రీతిమత ఏవ. అతశ్చాయమర్థో లభ్యతే- యస్తు పరమాత్మని నిరతిశయప్రీతిమాన్- స పరమాత్మానం ప్రాప్నోతీతి ప్రీతిరూపాపన్నభగవదుపాసనస్య భగవత్ప్రీతిద్వారా భగవత్ప్రాప్తిహేతుత్వమిత్యర్థః (తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వాం) తాదృశస్యోపాసకస్య ఏష ఆత్మా స్వాత్మానం ప్రకాశయతి స్వానుభవముత్పాదయతీత్యర్థః ౩

శం — ఆత్మప్రార్థనాసహాయభూతాన్యేతాని చ సాధనాని బలాప్రమాదతపాంసి లిఙ్గయుక్తాని - సంన్యాససహితాని. యస్మాదయమాత్మా బలహీనేన- బలప్రహీణేన ఆత్మనిష్ఠాజనితవీర్యహీనేన న లభ్యః. నాపి లౌకికపుత్రపశ్వాదివిషయాసఙ్గనిమిత్తప్రమాదాత్. తథా తపసో వాప్యలిఙ్గాత్ - లిఙ్గరహితాత్. తపోఽత్ర జ్ఞానం. లిఙ్గం-సంన్యాసః. సంన్యాసరహితాజ్జ్ఞానాన్న లభ్య ఇత్యర్థః ఏతైరుపాయైః - బలాప్రమాదసంన్యాసజ్ఞానైర్యతతే- తత్పరస్సన్ ప్రయతతే యస్తు విద్వాన్- వివేకీ ఆత్మవిత్ - తస్య- విదుషః ఆత్మా ఏష విశతే- సమ్ప్రవిశతి బ్రహ్మధామ ౪

సంప్రాప్యైనమృషయో జ్ఞానతృప్తాః కృతాత్మానో వీతరాగాః ప్రశాన్తాః।
తే సర్వగం సర్వతః ప్రాప్య ధీరా యుక్తాత్మానస్సర్వమేవావిశన్తి॥ ౫

వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః సన్న్యాసయోగాద్యతయశ్శుద్ధసత్త్వాః।
తే బ్రహ్మలోకేషు పరాన్తకాలే పరామృతాః పరిముచ్యన్తి సర్వే॥

ఆ — (వీర్యేతి) మిథ్యాజ్ఞానానభిభావ్యతాలక్షణో విశేషః వీర్యం అలిఙ్గాదిపదార్థం- ఇన్ద్రజనకగార్గి ప్రభృతీనామప్యాత్మలాభశ్రవణాత్ సత్యం- సన్న్యాసోనాపసర్వత్యాగాత్మకః తేషామపి స్వత్వాభిమానాభావాద స్త్యేవాన్తరస్సన్న్యాసః బాహ్యం తు లిఙ్గమవివక్షితం- *నలిఙ్గం ధర్మకారణమితిస్మరణాత్ నైష్కర్మ్యసాహిత్యం తు వివక్షితం ౪-౫

రం — (నాయమాత్మా బలహీనేనేతి) అయమాత్మా బలహీనేన- అవసన్నమనసా న లభ్యః అవసాదో నామ దేశకాలవైగుణ్యాదిజన్యం దైన్యం తదభావో హి బలం ప్రమాదః - అనవహితచిత్తతా తపశ్శబ్దితపః ప్రధానసన్న్యాసాశ్రమపరః * తపఏవ హి ద్వితీయ ఇతివత్ తస్య చ లిఙ్గం శిఖాయజ్ఞోపవీతశిక్యజలపవిత్రాది లక్షణహితాత్సన్న్యాసాదపీత్యర్థః లిఙ్గసఙ్గ్రహేతిదాశ్రమాన్తరస్యాప్యుపలక్షణం - సర్వాశ్రమాణామపి బ్రహ్మవిద్యాధికారసత్త్వాదితి ద్రష్టవ్యం లిఙ్గహీనైర్వా ఆశ్రమైర్న ప్రాప్య ఇత్యర్థః ఆశ్రమలిఙ్గాన్యప్యపేక్షితానీతి యావత్ (ఏతైరుపాయైరితి) ఉక్తైర్బలాప్రమాదసలిఙ్గాశ్రమైర్యో విద్వాన్ బ్రహ్మప్రాప్తుం యతతే- తస్యైవ- తాదృశోపాయసంస్కృత ఆత్మా- స్వరూపం ధామ- ప్రాప్యం పరం బ్రహ్మ విశతీత్యర్థః ౪

శం.— కథం బ్రహ్మ విశత ఇతి ఉచ్యతే- సమ్ప్రాప్య- సమవగమ్యైనం- ఆత్మానమృషయః - దర్శనవన్తస్తేనైవ జ్ఞానేన తృప్తాః - న బాహ్యేన తృప్తిసాధనేన శరీరోపచయకారణేన కృతాత్మానః - పరమాత్మస్వరూపేణైవ నిష్పన్నాత్మానస్సన్తః వీతరాగాః - విగతరాగాదిదోషాః ప్రశాన్తాః- ఉపరతేన్ద్రియాః తే- ఏవంభూతాః సర్వగం- సర్వవ్యాపినమాకాశవత్సర్వతః- సర్వత్ర ప్రాప్య - నోపాధిపరిచ్ఛిన్నేనైకదేశేన, కిం తర్హి బ్రహ్మైవాహమస్మీతి తద్భావేన ప్రతిపద్య ధీరాః- అత్యన్తవివేకినో యుక్తాత్మానః- నిత్యసమాహితస్వభావాః సర్వమేవ- సమస్తం శరీరపాతకాలేఽప్యావిశన్తి- భిన్నఘటాకాశవదవిద్యాకృతోపాధిపరిచ్ఛేదం జహతి ఏవం బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మ ధామ ప్రవిశన్తి అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౫

రం — (సంప్రాప్యైనమితి) ఋషయః-తత్త్వదర్శినః ఏనం- పరమాత్మానం సంప్రాప్య జీవదశాయామనుభూయ జ్ఞానేన- తేనానుభవేన సంతుష్టాః కృతాత్మానః- లబ్ధాత్మసత్తాకాః అపగతవిషయాశాః అత ఏవ ప్రశాన్తాః- నిగృహీతేన్ద్రియాశ్చ యే సన్తి- తే సర్వతః సర్వదేశావచ్ఛేదేన అన్తర్బహిశ్చ సర్వవస్తుగతం పరమాత్మానం దేశవిశేషవిశిష్టం ప్రాప్య యుక్తాత్మానః- ఆవిర్భూతబ్రాహ్మరూపవిశిష్టాత్మానః ధర్మభూతజ్ఞానేన సర్వం వస్తుగత్యా ప్రాప్నువన్తి- సర్వమనుభవన్తీత్యర్థః ౫

శం — కించ- వేదాన్తజనితవిజ్ఞానం వేదాన్తవిజ్ఞానం తస్యార్థః పరమాత్మా విజ్ఞేయః. సోఽర్థస్సునిశ్చితో యేషాం తే వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః తే చ సన్న్యాసయోగాత్- సర్వకర్మపరిత్యాగలక్షణయోగాత్- కేవలబ్రహ్మనిష్ఠాస్వరూపాద్యోగాద్యతయః - యత్నశీలాః శుద్ధసత్త్వాః- శుద్ధం సత్త్వం యేషాం సన్న్యాసయోగాత్ - తే శుద్ధసత్త్వాః. తే బ్రహ్మలోకేషు. సంసారిణాం యే మరణకాలాః - తేఽపరాన్తాః తానపేక్ష్య ముముక్షూణాం సంసారావసానే దేహపరిత్యాగకాలః పరాన్తకాలః. తస్మిన్ పరాన్తకాలే సాధకానాం బహుత్వాత్ - బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః ఏకోఽప్యనేకవద్దృశ్యతే ప్రాప్యతే చ- అతో బహువచనం బ్రహ్మలోకేష్వితి బ్రహ్మణీత్యర్థః పరామృతాః- పరమమృతం- అమరణధర్మకం బ్రహ్మాత్మభూతం యేషాం తే పరామృతాః- జీవన్త ఏవ బ్రహ్మభూతాః పరామృతాస్సన్తః పరిముచ్యన్తి- పరి- సమన్తాత్ప్రదీపనిర్వాణవద్ఘటాకాశవచ్చ నివృత్తిముపయన్తి పరిముచ్యన్తి- పరి- సమన్తాన్ముచ్యన్తే సర్వే- న దేశాన్తరం గన్తవ్యమపేక్షన్తే *శకునీనామివాకాశే జలే వారిచరస్య చ। పదం యథా న దృశ్యేత తథా జ్ఞానవిదాం గతిః *అనధ్వగా అధ్వసు పారయిష్ణవ ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం దేశపరిచ్ఛిన్నా హి గతిస్సంసారవిషయైవ- పరిచ్ఛిన్నసాధనసాధ్యత్వాత్. బ్రహ్మ తు సమస్తత్వాన్న దేశపరిచ్ఛేదేన గన్తవ్యం. యది హి దేశపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ స్యాత్ - మూర్తద్రవ్యవదాద్యన్తవదన్యాశ్రితం సావయవమనిత్యం కృతకం చ స్యాత్ న త్వేవంవిధం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి- అతస్తత్ప్రాప్తిశ్చ నైవ దేశపరిచ్ఛిన్నా భవితుం యుక్తా. ౬

ఆ — ప్రదీపస్య నివృత్తావచ్ఛేదధ్వంసే యథా తేజస్సామాన్యతాపత్తిః- తద్వదిత్యాహ (ప్రదీపనిర్వాణవదితి) పదం- పాదన్యాసః ప్రతిబిమ్బం చ నదృశ్యేత- అభావాదేవేత్యర్థః (అధ్వస్వితి) సంసారాధ్వనాం పారయిష్ణవః పారయితుం- సమాపయితుమిచ్ఛన్తీతి సమాప్తికామాః అనధ్వగా భవన్తీత్యర్థః లిఙ్గాతోఽపి హ్యేవం మోక్షోవక్తవ్య ఇత్యాహ (దేశపరిచ్ఛిన్నాహీత్యాదినా) ౬

రం.— (వేదాన్తవిజ్ఞానేతి) యే యతయః సిద్ధిం తే న్ద్రియ గ్రామాః కామ్యకర్మసన్న్యాసేన శుద్ధసత్త్వాః- పరిశుద్ధాన్తఃకరణాః వేదాన్తశ్రవణజన్యజ్ఞానేన జ్ఞాతపరమార్థతత్త్వా ఇత్యర్థః (తే బ్రహ్మలోకేష్వితి) తే * బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః తత్ర వర్తమానాః బ్రహ్మనిష్ఠాః పరాన్తకాలే-*అన్తకాలే చ మామేవ స్మరన్ముక్త్వా కలేవరమ్ దేహావసానసమయే పరామృతాత్ - ప్రధానాత్ బ్రహ్మణో హేతోస్సర్వే పరిముచ్యన్త ఇత్యర్థః ఇతి * విశేషం చ దర్శయతీతి

గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠా దేవాశ్చ సర్వే ప్రతిదేవతాసు।
కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చ ఆత్మా పరేఽవ్యయే సర్వ ఏకీభవన్తి॥ ౭

యథా నద్యః స్యన్దమానాః సముద్రేఽస్తం గచ్ఛన్తి నామరూపే విహాయ।
తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్॥ ౮

మాత్రే వ్యాహార్యైరయం మన్త్రో వ్యాఖ్యాతః తే బ్రహ్మలోకేషు పరాన్తకాలే పరామృతాః పరిముచ్యన్తి సర్వ ఇతి వాక్యే- తే పరమశరీరావసానే భగవల్లోకే బ్రహ్మలోకం [illegible] బ్రహ్మ ప్రాప్య తత్త్వేన యే పూర్వం తే పరామృతాః- బ్రహ్మప్రాప్త్యనన్తరం [illegible] స్వరూపతిరోధాయకానాదిసంసారవాసనయా విముక్తా భవన్తి- * పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి శ్రుతేః [illegible] * పరస్య [illegible] ప్రాప్య [illegible] నారాయణ [illegible] ౬

శం — అపి చ- అవిద్యాదిసంసారబన్ధాపనయనమేవ మోక్షమిచ్ఛన్తి బ్రహ్మవిదః- న తు కార్యభూతం కించ- మోక్షకాలే యా దేహారమ్భికాః కలాః- ప్రాణాద్యాః- తాః స్వాః ప్రతిష్ఠాః- ప్రతిష్ఠాం గతాః స్వం స్వం కారణం గతా భవన్తీత్యర్థః ప్రతిష్ఠా ఇతి ద్వితీయాబహువచనం పఞ్చదశ- పఞ్చదశసఙ్ఖ్యాకా యా అన్త్యప్రశ్నపరిపఠితాః ప్రసిద్ధాః దేవాశ్చ- దేహాశ్రయాశ్చక్షురాదికరణస్థాః సర్వే ప్రతిదేవతాసు- ఆదిత్యాదిషు గతా భవన్తీత్యర్థః యాని చ ముముక్షుణా కృతాని కర్మాణ్యప్రవృత్తఫలాని- ప్రవృత్తఫలానాముపభోగేనైవ క్షీణత్వాత్ విజ్ఞానమయశ్చాత్మా- అవిద్యాకృతబుద్ధ్యాద్యుపాధిమాత్మత్వేన మత్వా జలాదిషు సూర్యాదిప్రతిబిమ్బవదిహ ప్రవిష్టో దేహభేదేషు కర్మణాం తత్ఫలార్థత్వాత్ సహ తేనైవ విజ్ఞానమయేనాత్మనా- అతో విజ్ఞానమయో విజ్ఞానప్రాయః త ఏతే కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చాత్మా ఉపాధ్యపనయే సతి పరేఽవ్యయే- అనన్తేఽక్షయే బ్రహ్మణ్యాకాశకల్పేఽజేఽజరేఽమృతేఽభయేఽపూర్వేఽనపరేఽనన్తరేఽబాహ్యేఽద్వయే శివే శాన్తే సర్వ ఏకీభవన్తి- అవిశేషతాం గచ్ఛన్తి ఏకత్వమాపద్యన్తే జలాద్యాధారాపనయ ఇవ సూర్యాదిప్రతిబిమ్బాః, సూర్యే ఘటాద్యపనయ ఇవాకాశే ఘటాద్యాకాశాః. ౭

ఆ — స్వాః ప్రతిష్ఠాః ప్రతిగతా భవన్తీతి భూతానాం శానాం భౌతికానాం చ మహాభూతేషు లయో [illegible] (అన్త్యప్రశ్నేతి) బ్రాహ్మణ [illegible] ప్రశ్నే ప్రాణ శ్రద్ధాద్యాః యాః కలాః పఠితా [illegible] మాయామయమహాభూతాంశావష్టబ్ధైస్తైరవిద్యామయభూతసూక్ష్మైః ప్రాతిస్విక్తైర [illegible] సహకృతైః ప్రాతిస్వికాః ప్రాణాదయ ఆరభ్యన్తే తే చ కర్మక్షితైస్తైః స్వారమ్భకాదిభిరభిన్నే యన్తే కర్మణాం భోగేనావసానే తే దేవాః స్వస్థానం గచ్ఛన్తి యచ్చ ప్రాతిస్వికం స్యావిద్యాకార్యం - తచ్చ సర్వం బ్రహ్మైవ సమ్పద్యత ఇత్యాహ (యాని చేత్యాదినా) ౬-౭-౮

రం — (గతాః కలాః పఞ్చదశేతి) ముచ్యమానజీవోపకారికాః : స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధామిత్యాది ప్రశ్నోపనిషదుక్త ప్రాణాదినామాన్తపఞ్చదశకలాః [illegible] పఞ్చదశకలాః స్వస్వప్రకృతిషు సంశ్లేషవిశేషయుక్తా భవన్తి దేవాః- వాగాదీన్ద్రియాణి తత్తదధిష్ఠాత్రాదిత్యాదిదేవతాసు ప్రతిష్ఠాం- సంసర్గవిశేషం గచ్ఛన్తి న తు లీయన్తే- ఇన్ద్రియాణామాకల్పస్థాయిత్వాత్ * యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమిత్యాదిషు వాగాదీనామగ్న్యాద్యప్యయశ్రవణస్య భాక్తత్వమితి * అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితి చేన్న భాక్తత్వాదితిసూత్రితత్వాత్ (కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చేతి) యాని చ కర్మాణ్యదత్తఫలాని వర్తమానసమానాకారజ్ఞానారమ్భసమయే [illegible] ఇతి సంకల్పవిషయభూతాని- తాని కర్మాణి, విజ్ఞానమయ ఆత్మా, చ * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి సర్వస్మాత్పరభూతే అవ్యయే- అక్షరే ఏకీభవన్తి పరమాత్మప్రీత్యప్రీతిరూపాణాం కర్మణాం తత్ర [illegible] భూతజ్ఞానే లయ ఏవ జీవస్యైకీభావో నామ - నామరూపాత్మకభేదకాకారప్రహాణం కర్మణాం నాశాత్ కలానాం ముచ్యమానం ప్రత్యనుపకరణత్వమితి భావః ౭

శం — కించ- యథా నద్యః- గఙ్గాద్యాః స్యన్దమానాః- గచ్ఛన్త్యః సముద్రం ప్రాప్యాస్తం - అదర్శనం అవిశేషాత్మభావం గచ్ఛన్తి- ప్రాప్నువన్తి నామ చ రూపం చ నామరూపే విహాయ- హిత్వా తథా అవిద్యాకృతనామరూపాద్విముక్తస్సన్ పరాత్- అక్షరాత్పూర్వోక్తాత్పరం దివ్యం పురుషం యథోక్తలక్షణముపైతి- ఉపగచ్ఛతి అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి ౮

రం — తదేవోత్తరమన్త్రేణ విశదయతి (యథా నద్యస్స్యన్దమానా ఇతి) యథా గఙ్గాయమునాసరస్వత్యాదినద్యః స్యన్దమానాః సముద్రే అస్తం గచ్ఛన్తి ప్రసృత్య గఙ్గాయమునాసరస్వత్యాదీని నామాని, శుక్లకృష్ణలోహితాదీని రూపాణి, చ విహాయ సముద్రే ఏకతామివ భజన్తే- తథా- తద్వదేవ విద్వాన్ భేదకైర్నామరూపాదిభిర్విముక్తస్సన్ * దివ్యోహ్యమూర్తః పురుష ఇతి మన్త్రప్రతిపాద్యం పురుషం ప్రాప్నోతి. యథా నదీసముద్రజలయోర్వస్తుతో నైక్యం- అపి తు భేదకాకారప్రహాణమాత్రం- ఏవమిహాపి ముక్తస్య పరమాత్మనా పూర్వముక్తాత్మభిరపి నైక్యం - అపి తు పరమసామ్యమాత్రం. అత ఏవ కఠవల్ల్యాం * యథోదకం శుద్ధే శుద్ధమాసిక్తం తాదృగేవ భవతీతి సాదృశ్యమేవోక్తం- న తు తద్భావః నన్వవయవాతిరిక్తావయవ్యన్తరాభావవాదినాం పరస్పరసదృశానాం ఘటావయవానాం భిన్నానామేవ సతామైక్యత్వావస్థాశ్రయత్వవత్, ఖణ్డభావాదీనాం [illegible] తాపద్రుతానాం వస్తుతో

స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతి।
తరతి శోకం తరతి పాప్మానం గుహాగ్రన్థిభ్యో విముక్తోఽమృతో భవతి॥ ౯
తదేతదృచాభ్యుక్తం। క్రియావన్తః శ్రోత్రియా బ్రహ్మనిష్ఠాః స్వయం జుహ్వతే
ఏకర్షిం శ్రద్ధయన్తః। తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు చీర్ణమ్॥ ౧౦

భిన్నానామప్యేకత్వావస్థాశ్రయత్వవన్నదీసముద్రజలయోరపి పరస్పరమిలితయోస్సంసృష్టద్రవ్యయోరేకత్వావస్థాశ్రయత్వమస్తి- తతశ్చ నిర్విశేషబ్రహ్మైకతాపత్తిరేవ పరమముక్తిరితి చేన్న- నిర్గుణవిద్యాశ్రేష్ఠత్వేన పరాభిమతాయాం ప్రజాపతివిద్యాయామపి * స తత్ర పర్యేతీతి ముక్తబ్రహ్మణోరాధారాధేయభావశ్రవణాత్, సత్యకామత్వసత్యసఙ్కల్పత్వాదిరూపధర్మాణాం ముక్తావావిర్భావస్య నిర్గుణవిద్యాఫలత్వేన * ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్త్వితి సూత్రపదైరప్యఙ్గీకృతత్వాత్, న చ సత్యకామత్వం సత్యసఙ్కల్పత్వం చ జీవస్య స్వరూపమాత్రమితి శక్యం వక్తుమ్ - కామశబ్దోదితానాం కామనావిషయస్రక్చన్దనాదిపదార్థానాం, సఙ్కల్పశబ్దోదితస్య తత్సృష్టిహేతుమాయావృత్తివిశేషస్య, చ స్వరూపబహిర్భావావశ్యమ్భావాత్ తేషాం చ ముక్తావావిర్భావే కథం నిర్విశేషతాపత్తిః అనావిర్భావే చ ప్రజాపతివిద్యాయాం * య ఆత్మాపహతపాప్మేత్యాదినా గుణాష్టకోపదేశవైయర్థ్యమ్. న హి ప్రజాపతివిద్యాయాం గుణాష్టకోపదేశస్యోపాసనార్థత్వం సమ్భవతి- పరైస్తత్రోపాసనావిధ్యనఙ్గీకారాత్ నాపి తదవగత్యర్థ ఉపదేశః- ముక్త్యర్థావగతేశ్శుద్ధబ్రహ్మవిషయత్వాత్. * తత్త్వమసీత్యుపదేశస్థలే బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వాదివర్ణనస్య ఆరోపాపవాదన్యాయేన నిష్ప్రపఞ్చత్వబోధనార్థతయేవాత్ర ప్రకారాన్తరేణ సార్థకత్వోపపాదనాయోగాత్ నాపి ప్రవృత్తిరుచ్యుత్పాదనార్థః- గుణకీర్తనస్య నిర్గుణవిద్యారుచ్యుత్పాదకత్వాసమ్భవాత్. అతో నిర్గుణవిద్యాప్రకరణే అపహతపాప్మత్వాద్యుక్తైరావిర్భవిష్యత్తయా తద్బోధనార్థతయైవ సాఫల్యం వాచ్యమ్ అతశ్చ ముక్తౌ నిర్విశేషబ్రహ్మభావాపత్తికథనమసఙ్గతమ్. ౮

శం.—— నను శ్రేయస్యనేకే విఘ్నాః ప్రసిద్ధాః - అతః క్లేశానామన్యతమేనాన్యేన వా దేవాదినా చ విఘ్నితో బ్రహ్మవిదప్యన్యాం మృతో గచ్ఛతి- న బ్రహ్మైవ. న- విద్యయైవ సర్వప్రతిబన్ధస్యాపనీతత్వాత్ అవిద్యాప్రతిబన్ధమాత్రం హి మోక్షః- నాన్యప్రతిబన్ధః- నిత్యత్వాదాత్మభూతత్వాచ్చ. తస్మాత్స యః- కశ్చిద్వై- లోకే తత్పరమం బ్రహ్మ వేద సాక్షాదహమేవాస్మీతి - స నాన్యాం గతిం గచ్ఛతి దేవైరప్యస్య బ్రహ్మప్రాప్తిం ప్రతి విఘ్నో న శక్యతే కర్తుమ్- ఆత్మా హ్యేషాం స భవతి తస్మాద్బ్రహ్మ విద్వాన్ బ్రహ్మైవ భవతి. కిఞ్చ- నాస్య- విదుషః అబ్రహ్మవిత్కులే భవతి కిఞ్చ- తరతి శోకమ్- అనేకేష్టవైకల్యనిమిత్తం మానసం సన్తాపం జీవన్నేవాతిక్రాన్తో భవతి తరతి పాప్మానమ్- ధర్మాధర్మాఖ్యమ్ గుహాగ్రన్థిభ్యో విముక్తస్సన్నమృతో భవతీత్యుక్తమేవ * భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరిత్యాది అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౯

రం —- (స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీతి) య ఏతత్పరమం బ్రహ్మ వేద- * వేదనం ధ్యానం విశ్రాన్తం ధ్యానం శ్రాన్తం ధ్రువస్మృతౌ। సా చ దృష్టిత్వమభ్యేతి దృష్టిర్భక్తిత్వమృచ్ఛతీత్యుక్తరీత్యా ప్రీతిరూపాపన్నదర్శనసమానాకారోపాసనయుక్తో భవతి సః బ్రహ్మైవ భవతి- ఆవిర్భూతబ్రహ్మరూపో భవతీత్యర్థః. ఆనుషఙ్గికం ప్రయోజనమాహ (నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతీతి) అస్య కులే అబ్రహ్మవిన్న భవతీత్యర్థః (తరతి శోకం తరతి పాప్మానమితి) స్పష్టోఽర్థః. (గుహాగ్రన్థిభ్యో విముక్తోఽమృతో భవతి) త్రిగుణాత్మకప్రకృతికారితరాగాదిభ్యో విముక్తస్సన్నావిర్భూతగుణాష్టకో భవతి. ౯

శం —— అథేదానీం బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదానవిధ్యుపదర్శనేనోపసంహారః క్రియతే- తదేతత్- విద్యాసమ్ప్రదానవిధానమృచా- మన్త్రేణాభ్యుక్తమ్- అభిప్రకాశితమ్. క్రియావన్తః- యథోక్తకర్మానుష్ఠానయుక్తాః శ్రోత్రియాః బ్రహ్మనిష్ఠాః- అపరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యభియుక్తాః, పరబ్రహ్మ బుభుత్సవః, స్వయమేకర్షిమ్- ఏకర్షినామానమగ్నిం జుహ్వతే- జుహ్వతి శ్రద్ధయన్తః- శ్రద్దధానాస్సన్తో యే. తేషామేవ- సంస్కృతాత్మనాం పాత్రభూతానామేతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత- బ్రూయాత్. శిరోవ్రతమ్- శిరస్యగ్నిధారణలక్షణమ్. యథా ఆథర్వణానాం వేదవ్రతం ప్రసిద్ధమ్. యైస్తు- యైశ్చ తచ్చీర్ణమ్- విధివత్- యథావిధానమ్. తేషామేవ చ వదేత. ౧౦

ఆ.—— ఏతద్గ్రన్థధారకవిద్యాప్రదానేఽయం విధిరాథర్వణికానామితి ప్రకృతపరామర్శకాదేతచ్ఛబ్దాదవగమ్యతే - గ్రన్థద్వారేణ విద్యాయాః ప్రకృతత్వసమ్భవాన్న సర్వత్ర బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదానమితి సూచయన్నాహ (ఏతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేతేతి) ……………౧౦-౧౧

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.
ఇతి తృతీయముణ్డకభాష్యటీకా.

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకా సమాప్తా.

తదేతత్సత్యమృషిరఙ్గిరాః పురోవాచ నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీతే।
నమః పరమఋషిభ్యో నమః పరమఋషిభ్యః. ఇతి తృతీయముణ్డకే ద్వితీయః ఖణ్డః. ౧౧

ముణ్డకోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

రం — (తదేతదృచాభ్యుక్తం) ఏతద్విద్యాసంప్రదానమఖిలముఖీకృత్య ఋచా తేనోక్తం (క్రియావన్తః శ్రోత్రియా ఇతి) నిత్యనైమిత్తికక్రియాయుక్తాః అధీతవేదాః బ్రహ్మణి పరస్మిన్ ఏకర్షిశబ్దితం అగ్నిం హోమార్థం స్వయమేవ జుహ్వతీత్యర్థః ఏకఋష్యగ్నిశబ్దస్య సాధ్యత్వాదగ్నిహోత్రస్యైకర్షిత్వమిత్యర్థః యద్వా - ఏకశ్చాసావృషిశ్చ - ముఖ్యర్షిః - పరమాత్మా * తథా ప్రాణ ఇత్యత్ర * ఋషిశబ్దశ్చ సర్వజ్ఞేతి స్మిన్నేవ యుజ్యత ఇతి భాషితత్వాత్ శ్రద్ధయన్తః- తత శ్రద్ధాయుక్తా ఇత్యర్థః (తేషామేవైతాం [illegible] దేతేతి) అత్ర విద్యాశబ్దో గ్రన్థపరస్త్వేవ వర్తతే తేషామేవైతాం బ్రహ్మప్రతిపాదికాం వేదరూపాం విద్యాం ప్రబ్రూయాత్- యైః శిరసి అఙ్గారపాత్రధారణలక్షణం ఆథర్వణికానాం వేదవ్రతత్వేన ప్రసిద్ధం యథాశాస్త్రమనుష్ఠితమిత్యర్థః అయం చార్థః * స్వాధ్యాయస్య తథాత్వే హి సమాచారే [illegible] ఇత్థం హి తదధికరణం- నానాశాఖాస్వామ్నాతాని వైశ్వానరాద్యుపాసనాదీని అభ్యాస ప్రకరణాన్తరాభ్యాం భిద్యన్తే- ఇతరథా పునశ్శ్రవణలక్షణాభ్యాసస్య ప్రకరణాన్తరస్య చ వైయర్థ్యప్రసఙ్గాదితి శాఖాన్తరాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేన పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * సర్వవేదాన్తప్రత్యయం చోదనాద్యవిశేషాత్- సర్వవేదాన్తేషు ప్రతీయమానం వైశ్వానరాద్యుపాసనమేకమేవ- చోదనాద్యవిశేషాత్ చోదనా తావద్వైశ్వానరముపాసీతేత్యాదిరేకరూపైవ బ్రహ్మప్రాప్తిరూపఫలసంయోగోఽప్యవిశిష్టః ఉపా[illegible] వైశ్వానరవిద్యేతి సమాఖ్యాప్యవిశిష్టా. అతః * ఏకం వా సంయోగరూపచోదనాఖ్యాఽవిశేషాదితి శాఖాన్తరాధికరణసిద్ధాన్తసూత్రోక్తన్యాయేనోపాసనైక్యమేవ స్వీకృతం * భేదాన్నేతి చేదేకస్యామపి- శాఖాన్తరే అభ్యాసప్రకరణాన్తరవశేన విద్యాభేదావశ్యమ్భావాన్న విద్యైక్యం- విద్యైక్యే పునశ్శ్రవణవైయర్థ్యప్రసఙ్గాదితి చేన్న - ఏకస్యామపి విద్యాయామర్థ్యేత్య భేదాత్పునశ్శ్రవణసార్థక్యోపపత్తేః న విద్యాభేదః ననువిద్యైక్యే ముణ్డకామ్నాతాక్షరవిద్యాయాః శాఖాన్తరోదితాక్షరవిద్యైక్యేన * తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తుచీర్ణమిత్యాథర్వణికమన్త్రానుసారేణ శిరోవ్రతాఙ్గకత్వం శాఖాన్తరాధీతాక్షరవిద్యాయా అపి స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః- శిరోవ్రతశూన్యానామనాథర్వణికానామక్షరవిద్యానిష్ఠానం స్యాత్ అత ఆథర్వణికమన్త్రానుసారేణ శిరోవ్రతాఙ్గకముణ్డకామ్నాతాక్షరవిద్యాయాః శాఖాన్తరాధీతాక్షరవిద్యా[illegible]న్తవ్యమితి చేత్- తత్రాహ * స్వాధ్యాయస్య తథాత్వేన హి సమాచారేఽధికారాచ్చ సవవచ్చ తన్నియమః - తథాత్వ ఇతి నిమిత్తసప్తమీ స్వాధ్యాయస్య తథాత్వసిద్ధ్యర్థం- అధ్యయనజన్యసంస్కారవత్త్వసిద్ధ్యర్థం శిరోవ్రతోపదేశః శిరోవ్రతాఙ్గకాధ్యయనేన ఉపనిషద్రూపస్వాధ్యాయస్య సంస్కారో భవతి- ఉపనిషదధ్యయనాఙ్గం శిరోవ్రతం- న విద్యాఙ్గం- * నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీత ఇతి శిరోవ్రతస్యాధ్యయనసంయోగావగమాత్ సమాచారాఖ్యే ఆథర్వణికగ్రన్థే * ఇదమపి వేదవ్రతేన వ్యాఖ్యాతమితి శిరోవ్రతే వేదవ్రతశబ్దప్రయోగాచ్చాధ్యయనాఙ్గమేవ శిరోవ్రతం- న విద్యాఙ్గం సవవచ్చ తన్నియమః- యథా సప్తసూర్యాదయశ్శతౌదనపర్యన్తాస్సవహోమా ఆథర్వణికైకాగ్నిసమ్బన్ధాస్తైరేవ నియతా భవన్తి- ఏవం శిరోవ్రతమపి ఆథర్వణికాధ్యయనసమ్బన్ధాత్తైరేవ నియతం భవతి. * దర్శయతి చ - దర్శయతి చ శ్రుతిరుపాసనస్య సర్వవేదాన్తప్రత్యయత్వం తథా హి - ఛాన్దోగ్యే * తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమిత్యుక్త్వా * కిం తత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యమితి ప్రశ్నపూర్వకమపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టః పరమాత్మా తస్మిన్నుపాస్య ఇత్యుక్తం. తైత్తిరీయకే తు ఛాన్దోగ్యస్థం ప్రతినిర్దేశముపజీవ్య * తత్రాపి దహ్రం గగనం విశోకస్తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమితి గుణాష్టకవిశిష్టస్య పరమాత్మన ఉపాసనముచ్యతే తదేతదుపజీవనం విద్యైక్యం దర్శయతి ఏవం సిద్ధస్య విద్యైక్యస్య ప్రయోజనముచ్యతే * ఉపసంహారోఽర్థాభేదాద్విధిశేషవత్సమానే చ- ఏవం సర్వవేదాన్తేషు సమానే సత్యుపాసనే వేదాన్తాన్తరామ్నాతగుణా వేదాన్తాన్తర ఉపసంహర్తవ్యాః - విధిశేషవదర్థాభేదాత్ యథా ఏకస్మిన్వేదాన్తే శ్రుతో వైశ్వానరదహరాదివిద్యాశేషగుణస్తద్విద్యాసమ్బన్ధాత్తదుపకారాయానుష్ఠీయతే- తథా వేదాన్తాన్తరోదితోఽపి గుణస్తత్సమ్బన్ధిత్వావిశేషాదుపసంహర్తవ్యః చశబ్దోఽవధారణే ఏవం గుణోపసంహారపాదాద్యేష్టితం ౧౦

శం — తదేతత్ - అక్షరం పురుషం సత్యమృషిరఙ్గిరా నామ పురా - పూర్వం శౌనకాయ విధివదుపసన్నాయ పృష్టవతే ఉవాచ తద్వదన్యోఽపి తథైవ శ్రేయోర్థినే ముముక్షవే మోక్షార్థం విధివదుపసన్నాయ బ్రూయాదిత్యర్థః నైతద్గ్రన్థరూపమచీర్ణవ్రతః- అచరితవ్రతోఽప్యధీతే- న పఠతి చీర్ణవ్రతస్య హి విద్యా ఫలాయ సంస్కృతా భవతీతి సమాప్తా బ్రహ్మవిద్యా సా యేభ్యో బ్రహ్మాదిభ్యః పారమ్పర్యక్రమేణ సమ్ప్రాప్తా- తేభ్యో నమః పరమఋషిభ్యః పరమం- బ్రహ్మ సాక్షాద్దృష్టవన్తో యే బ్రహ్మాదయోఽవగతవన్తశ్చ- తే పరమర్షయః తేభ్యో భూయోఽపి నమః. ద్విర్వచనమత్యన్తాదరార్థం ముణ్డకసమాప్త్యర్థం చ ౧౧

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవత్కృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్
ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముణ్డకభాష్యం సంపూర్ణమ్.
ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

రం — (తదేతత్సత్యమృషిరఙ్గిరాః పురోవాచైతి) ఏతత్సత్యం-అక్షరమఙ్గిరాఋషిః శౌనకాయ ప్రోవాచ (నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీతే) అచీర్ణశిరోవ్రతేనైతన్నాధ్యేతవ్యమిత్యర్థః * తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాంవదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు చీర్ణమ్ * ఇతి పూర్వమన్త్రే) అచీర్ణశిరోవ్రతాయైతదధ్యాపనం నిషిద్ధం-అస్మింస్తువాక్యేఽచీర్ణశిరోవ్రతస్యాధ్యయనం నిషిధ్యత ఇతి భేదో ద్రష్టవ్యః ఇయముపనిషత్సర్వాపి భగవత్పరేతి భగవతా బాదరాయణేన సమన్వయాధ్యాయే ద్వాభ్యామధికరణాభ్యాం నిర్ణీతం తథాహి- * అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేః * ఇత్యధికరణే * అద్రేశ్యమగ్రాహ్యమితి అచేతనధర్మాణాం దృశ్యత్వాదీనాం నిషేధస్తత్ప్రతిపత్తిమనుచేతనస్యైవ అవస్థాన్తరాపన్నే యుజ్యతే- న తత్ప్రతిపత్తిశూన్యే పరమాత్మని అబాల్యతరుణ ఇత్యాదినిషేధాస్తత్ప్రతిపత్తిమత్యవస్థాన్తరాపన్న మనుష్యాదావేవదృష్టాః - నతు తత్ప్రతిపత్తిశూన్యపాషాణాదౌ కించ- అదృశ్యత్వాదివిశిష్టస్యాక్షరస్య పరమపురుషత్వే * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి తతోఽపి పరస్య పురుషస్య శ్రవణం నోపపద్యతే అతః * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి పురుషగతపరత్వావధితయా అక్షరాదితి నిర్దిష్టస్స భూతయోన్యక్షరస్య పరమపురుషత్వాసమ్భవాత్, తదక్షరశబ్దస్య ప్రధానే ప్రసిద్ధేః, అదృశ్యత్వాదిగుణకం భూతయోన్యక్షరం ప్రధానమేవ - తత్పరతయా నిర్దిశ్యమానః పురుషోఽపి పఞ్చవింశక ఏవ- నతు పరమపురుషః-పరమపురుషస్య అక్షరపరభూతజీవాదపి పరత్వేనావ్యవహితపరత్వాభావాత్. న చాక్షరాత్పరత ఇతి పదయోర్వైయధికరణ్యాశ్రయణేనాక్షరాదపి పరభూతాజ్జీవాత్పరత్వమేవ పురుషస్య ప్రతిపాద్యత ఇతి వాచ్యం - అక్షరాత్పరత ఇతి పదయోస్స్వకార్యవర్గాపేక్షయా పరభూతేనాక్షరేణ సామానాధికరణ్యేన వృత్తిసమ్భవే తదుపేక్షయా వైయధికరణ్యే ప్రమాణాభావాత్ అతోఽత్ర ప్రకృతిజీవావేవ ప్రతిపాద్యేతే-న పరమాత్మేతి పూర్వపక్షే * అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేః * విశేషణభేదవ్యపదేశాభ్యాం చ నేతరౌ * రూపోపన్యాసాచ్చేతి సూత్రైస్సిద్ధాన్తః కృతః తేషాం చాయమర్థః- అదృశ్యత్వాదిగుణకః పరమాత్మైవ - తద్ధర్మాణాం సర్వజ్ఞత్వాదీనాం * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి వాక్యేనాత్ర ప్రకరణే ఉక్తత్వాత్ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాదినా సిద్ధస్య చేతనాచేతనాత్మకనిఖిలప్రపఞ్చోపాదానత్వేన భూతయోన్యక్షరస్య విశేషణాత్, * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి ప్రకృతిజీవాభ్యాం భేదవ్యపదేశాచ్చ భూతయోన్యక్షరం పరమాత్మైవ. న చాక్షరాత్పరత ఇతి పఞ్చమ్యోస్సామానాధికరణ్యాత్ స్వకార్యవర్గాపేక్షయా పరభూతాదక్షరశబ్దితాదవ్యాకృతాత్పరత్వేన తద్భేదసిద్ధావపి న జీవభేదస్సిధ్యతీతి వాచ్యం- సామానాధికరణ్యే సతి పరత్వావధిసమర్పకస్య స్వకార్యవర్గవాచిపదాన్తరాధ్యాహారప్రసఙ్గాత్, వైయధికరణ్యపక్షే అధ్యాహారాభావాత్, జీవాదపి వైలక్షణ్యప్రతిపాదకత్వేన సార్థక్యసమ్భవే పరత ఇతి పదస్య సామానాధికరణ్యాశ్రయణేన స్వకార్యవర్గపరత్వానువాదస్య నిష్ప్రయోజనస్యాశ్రయణాయోగాత్, న చాక్షరాత్పరస్య పురుషస్య పరమాత్మత్వే భూతయోన్యక్షరస్య కథం పరమాత్మత్వం సిధ్యేదితి వాచ్యం - అక్షరాత్పరత ఇతి నిర్దిష్టస్యాక్షరస్య * అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే * తథాక్షరాత్సమ్భవతీహ విశ్వం * తథాక్షరాద్వివిధాస్సోమ్య భావాః * యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యమితి వాక్యనిర్దిష్టభూతయోన్యక్షరాదపేక్షయా భిన్నత్వాత్. న చ తత్ర ప్రమాణాభావః - * దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషస్స బాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః । అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్ర ఇతి పూర్వసన్దర్భప్రతిపాదితవిశేషణవిశిష్టం భూతయోన్యక్షరం స ఇతి పదేన పరామృశ్య తస్యాక్షరాత్పరతః పరత్వాభిధానాత్ న హి తస్యైవ తతః పరతః పరత్వం సమ్భవతి. అతః * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి వాక్యస్థమక్షరపదమవ్యాకృతాభిధాయి- నతు భూతయోన్యక్షరాభిధాయి * అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యౌ ... ఇత్యాదినా ప్రసిద్ధస్య రూపస్య భూతయోన్యక్షరస్య సన్నిహితయోపన్యాసాచ్చ * పురుషం వేద సత్యం * దివ్యో హ్యమూర్తః పురుష ఇతి భగవదసాధారణపురుషశబ్దాభ్యాసాచ్చ పరమాత్మైవాత్ర ప్రతిపాద్యత ఇతి నిర్ణీతం ॥ తథా * యస్మిన్ ద్యౌరితి వాక్యే * ఓతం మనస్సహ ప్రాణైశ్చ సర్వైరితి మనః ప్రాణసమ్బన్ధిత్వప్రతిపాదనాత్, * అరా ఇవ రథనాభౌ సంహతా యత్ర నాడ్యస్స ఏషోఽన్తశ్చరతే బహుధా జాయమాన ఇతి జీవలిఙ్గాత్, భూతయోన్యక్షరప్రకరణం భఙ్క్త్వా జీవపరత్వేనైవాస్య సన్దర్భస్యాశ్రయణీయమితి పూర్వపక్షే * ద్యుభ్వాద్యాయతనం స్వశబ్దాత్ * ముక్తోపసృప్యవ్యపదేశాచ్చ * నానుమానమతచ్ఛబ్దాత్ప్రాణభృచ్చ * భేదవ్యపదేశాత్ * ప్రకరణాత్ * స్థిత్యదనాభ్యాం చేతి సూత్రైస్సిద్ధాన్తః కృతః అయమర్థః-ద్యుభ్వాద్యాయతనం పరమాత్మా-* అమృతస్యైష సేతురితి మోక్షప్రదత్వలక్షణాసాధారణశబ్దశ్రవణాత్, వ్యాపకత్వవాచకస్యాత్మశబ్దస్య చ శ్రవణాత్, * నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమితి పరమాత్మాసాధారణముక్తప్రాప్యత్వవ్యపదేశాచ్చ పరమాత్మైవ- నానుమానం - ఆనుమానికం ప్రధానమస్మిన్ ప్రకరణే యథా తత్ప్రతిపాదకశబ్దాభావాన్న ప్రతిపాద్యం- ఏవం ప్రాణభృత్ - జీవోఽపి తత్ప్రతిపాదకశబ్దాభావాన్న ప్రతిపాద్యః * జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమితి ప్రకరణప్రతిపాద్యస్యేశస్య జీవభేదవ్యపదేశాచ్చ భూతయోనిప్రకరణాచ్చ * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతీతి జీవస్య కర్మఫలాత్తృత్వం - పరమాత్మనస్తు తదన్తరేణ శరీరేఽవస్థానమితి పరమాత్మన ఏవ ప్రకరణతాత్పర్యపర్యవసానభూమితయా ఆవిష్కృతత్వాచ్చ పరమాత్మైవ ముణ్డకోపనిషత్ప్రతిపాద్య ఇతి సిద్ధాన్తితం. అతశ్చ ముణ్డకోపనిషద్భగవత్పరేతి సిద్ధం ॥ ఇయం బ్రహ్మవిద్యా యేభ్యో బ్రహ్మాదిభ్యః పారమ్పర్యేణ ప్రాప్తా తాన్నమస్యతి (నమః పరమఋషిభ్యో నమః పరమఋషిభ్య ఇతి) ద్విర్వచనమాదరార్థం విద్యాపరిసమాప్త్యర్థం చ. ౧౧

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్

తృతీయముణ్డకభాష్యం సమాప్తమ్

ముణ్డకోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

తేషాం యయః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।

వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః

శ్రీమన్నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజభాష్యేణ కూరనారాయణభాష్యేణ చ యుక్తా

మాణ్డూక్యోపనిషత్.

ప్రథమః ఖణ్డః.

మఙ్గలాచరణమ్

కా — ప్రజ్ఞానాంశుప్రతానైః స్థిరచరనికరవ్యాపిభిర్వ్యాప్య లోకాన్ భుక్త్వా భోగాన్ స్థవిష్ఠాన్ పునరపి ధిషణోద్భాసితాన్ కామజన్యాన్।
పీత్వా సర్వాన్ విశేషాన్ స్వపితి మధురభుఙ్మాయయా భోజయన్నో మాయాసంఖ్యాతురీయం పరమమృతమజం బ్రహ్మ యత్తన్నతోఽస్మి॥ ౧

ఆ — పరిపూర్ణపరిజ్ఞానపరిత్యక్తిమతే సతే। విష్వగిష్టమతే తస్మై కృష్ణనామభృతే నమః॥ ౧
శుద్ధానన్దపదామ్భోజద్వన్ద్వమద్వన్ద్వతాస్పదం। నమస్కృత్యైవ పరస్యార్థం తత్త్వజ్ఞానమహోదయం॥ ౨
గౌడపాదీయభాష్యం హి ప్రసన్నమపి వక్ష్యతే। తదర్థతోఽతిగమ్భీరం వ్యాకరిష్యే స్వశక్తితః॥ ౩
పూర్వైరప్యత్ర విద్వాంసో వ్యాఖ్యానమిహ చక్రిరే। తథాపి మన్దబుద్ధీనాముపకారాయ యత్యతే॥ ౪

శ్రీగౌడపాదాచార్యస్య నారాయణప్రసాదతః ప్రతిపన్నాన్ మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరానపి శ్లోకానాచార్యప్రణీతాన్ వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్ భాష్యకారశ్చికీర్షితస్య భాష్యస్యావిఘ్నపరిసమాప్త్యాది సిద్ధ్యర్థమేవ పరదేవతాతత్త్వానుస్మరణపూర్వకం తన్నమస్కారరూపం మఙ్గలాచరణం శిష్టాచారప్రమాణకం ముఖతస్సమాచరన్నర్థాదపేక్షితమభిధేయాద్యనుబన్ధమపి సూచయతి (ప్రజ్ఞానేత్యాదినా) తత్ర విధిముఖేన వస్తు ప్రతిపాదనమితి ప్రక్రియాం ప్రదర్శయతి (యత్పరం బ్రహ్మ తన్నతోఽస్మీతి) అస్మదర్థస్య తదైక్యస్మరణరూపం నమస్కారం సూచయతా బ్రహ్మణ స్తదర్థస్య ప్రత్యక్త్వం సూచితమితి తత్త్వమర్థయోరైక్యం విషయో ధ్వనితః యచ్ఛబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థావద్యోతకత్వాద్వేదాన్తప్రసిద్ధం యద్బ్రహ్మ తన్నతోఽస్మీతి సమ్బన్ధేన మఙ్గలాచరణమపి శ్రుత్యా క్రియతే బ్రహ్మణోఽద్వితీయత్వాదేవ జననమరణకారణాభావాదమృతమజమిత్యుక్తం జననమరణప్రబన్ధస్య సంసారత్వాత్తన్నిషేధేన స్వతోఽసంసారిత్వం పర్యవసితాసంసారానర్థనివృత్తిరిహ ప్రయోజనమితి ద్యోతితం యదద్వితీయం స్వతోఽసంసారి బ్రహ్మ వేదాన్తప్రమాణకం తస్మిన్ కథమవస్థాత్రయవిశిష్టా జీవా భోక్తారోఽనుభూయన్తే, భోజయితా చేశ్వరశ్శ్రూయతే, భోజ్యం చ విషయజాతం ప్రథగుపలభ్యతే, తదేతదద్వైతవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మణ్యేవ జీవేశ్వరభోగ్యత్వేన సర్వం కల్పితం తస్య పరమార్థతోఽసత్త్వమిత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి) ప్రకృష్టం జన్మాదివిక్రియావిరహితం కూటస్థం జ్ఞానం జ్ఞప్తిరూపం వస్తు ప్రజ్ఞానం తచ్చ బ్రహ్మ ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః తస్యాంశవః రశ్మయః జీవాశ్చిదాభాసాస్సూర్యప్రతిబిమ్బకల్పా నిరూప్యమాణా బిమ్బకల్పాద్బ్రహ్మణోఽభేదేనాసన్తః తేషాం ప్రతానాః విస్తారాః తైరపర్యాయమేవాశేషశరీరవ్యాపిభిః తదేవాహ (స్థిరేతి) స్థిరాః వృక్షాదయః చరాః మనుష్యాదయః తేషాం నికరాః సమూహాః తం వ్యాప్తుం శీలమేషామితి తథా తైరితి యావత్ లోకాః లోక్యమానా విషయాః తాన్ వ్యాప్య తద్విషయసమ్బన్ధాత్ తత్ఫలం కథయతి (భుక్త్వేతి) భోగాః సుఖదుఃఖాదిసాక్షాత్కారాః తేషాం స్థవిష్ఠత్వం స్థూలతమత్వం దేవతానుగృహీతబాహ్యేన్ద్రియద్వారా బుద్ధేస్తద్విషయాకారపరిణామజన్యత్వం. తాన్ భుక్త్వా స్వపితీతి సమ్బన్ధః. ఏతేన జాగరితం బ్రహ్మణి కల్పితముక్తం తత్రైవ స్వప్నకల్పనాం దర్శయతి (పునరపీతి) జాగ్రద్ధేతుధర్మాధర్మక్షయానన్తర్యం పునశ్శబ్దార్థః. స్వప్నహేతుకర్మోద్భవే చ సతీత్యపినోచ్యతే నచ తత్ర బాహ్యానీన్ద్రియాణి స్థూలా విషయాశ్చ సన్తి కిన్తు ధిషణా శబ్దితబుద్ధ్యా మనోవాసనాత్మానో విషయాభాసాః తాననుభూయ స్వపితీత్యర్థః తేషాం స్వాపకముపన్యస్యతి (కామజన్యానితి) కామగ్రహణం కర్మావిద్యయోరుపలక్షణార్థం అవస్థాద్వయకల్పనాం బ్రహ్మణి దర్శయిత్వా తత్రైవ సుషుప్తికల్పనాం దర్శయతి (పీత్వేతి) సర్వవిశేషాః సర్వే విషయాః స్థూలాస్సూక్ష్మాశ్చ జాగరితస్వప్నరూపాః తాన్ పీత్వా స్వాత్మన్యజ్ఞాతే ప్రవిలాప్య స్వపితి కారణభావేన తిష్ఠతీత్యర్థః తత్రానన్దప్రాధాన్యమభిప్రేత్య విశినష్టి (మధురభుగితి) అవస్థాత్రయస్య మాయాకృతస్య మిథ్యాభూతస్య ప్రతిబిమ్బకల్పేష్వస్మాసు సమ్బన్ధితామివాపాద్యాస్మాన్ భోజయద్బ్రహ్మ వర్తతే అతో బ్రహ్మణ్యేవావస్థాత్రయం, తద్వన్తో జీవా, మాయావి బ్రహ్మ చ బ్రహ్మణి పరిశుద్ధే పరికల్పితం సర్వమిత్యాహ (మాయయేతి) తస్యైవ బ్రహ్మణోఽవస్థాత్రయాతీతత్వేన విజ్ఞప్తిమాత్రత్వం దర్శయతి (తురీయమితి) చతుర్ణాం పూరణం తురీయమితి వ్యుత్పత్త్యా తైర్బ్రహ్మణస్తురీయత్వేన నిర్దేశాత్ ప్రాప్తం సద్వితీయత్వమిత్యాశఙ్క్య కల్పితస్థానత్రయసఙ్ఖ్యాపేక్షయా తురీయత్వం న సద్వితీయత్వేనేత్యాహ (మాయేతి) మాయావిత్వేన నికృష్టత్వమాశఙ్క్యోక్తం (పరమితి) మాయాద్వారా బ్రహ్మణ స్తత్సమ్బన్ధేఽపి స్వరూపద్వారా న తత్సమ్బన్ధోఽస్తీతి కుతో నికృష్టతేత్యర్థః ౧

శం — యో విశ్వాత్మా విధిజవిషయాన్ ప్రాశ్య భోగాన్ స్థవిష్ఠాన్ పశ్చాచ్చాన్యాన్ స్వమతివిభవాన్ జ్యోతిషా స్వేన సూక్ష్మాన్।
సర్వానేతాన్ పునరపి శనైః స్వాత్మని స్థాపయిత్వా హిత్వా సర్వాన్ విశేషాన్ విగతగుణగణః పాత్వసౌ నస్తురీయః॥ ౨

ఆ — విధిముఖేన వస్తుప్రతిపాదనప్రక్రియామవలమ్బ్య తదర్థినోపక్రమ్యతస్య త్వమర్థప్రత్యగాత్మమాత్రత్వముక్తం - అభిధేయఫలాభ్యాం సమ్బన్ధాధికారిణౌ చ సూచితౌ. సమ్ప్రతి నిషేధద్వారా వస్తుప్రతిపాదనప్రక్రియామాశ్రిత్య త్వమర్థానోపక్రమ్య తస్య తదర్థాసంసారిబ్రహ్మమాత్రత్వం ప్రత్యాయయతి (యో విశ్వాత్మేతి) తత్ర త్వమర్థః స్వతస్సిద్ధశ్చిద్ధాతుస్సర్వనామ్నా పరామృశ్యతే తస్మిన్ జాగరితమారోపితం తముదాహరతి (విశ్వాత్మేతి) విశ్వం- పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మకం స్థూలం జగద్వైరాజం శరీరం తస్మిన్ జాగరితే చాహం మమేత్యభిమానవానిత్యర్థః. తస్యార్థక్రియాముపన్యస్యతి (విధిజేతి) విధీయత ఇతి విధిః. ధర్మః. నఞానుబన్ధేన తతో వ్యతిరిక్తోఽవిధిః- అధర్మః తాభ్యాం ధర్మాధర్మాభ్యామవిద్యాకామప్రసూతాభ్యాం విషయాశ్శబ్దాదయో జన్యన్తే. తాన్ భోగయోగ్యతయా భోగశబ్దితానాదిత్యాద్యనుగృహీతబాహ్యేన్ద్రియద్వారకబుద్ధిపరిణామగోచరతయా స్థూలతమాన్ ప్రాశ్య- సాక్షాదనుభూయ స్థితోఽయం ప్రత్యగాత్మేత్యర్థః తస్యైవ స్వప్నావస్థామాహ (పశ్చాచ్చేతి) జాగ్రద్ధేతుకర్మక్షయానన్తరం స్వప్నహేతుకర్మోద్భవే సతి- స్థూలేభ్యో విషయేభ్యోఽన్యాన్- అస్మాదేవ హేతోః సూక్ష్మాన్- బాహ్యేన్ద్రియాణాముపరతత్వాదవిద్యాకామకర్మప్రేరితాత్మీయమతిప్రభావాదేవ ప్రసూతానన్తఃకరణాత్మనో వాసనామయాన్- ఆదిత్యాదిజ్యోతిషామస్తమితత్వాదాత్మభూతేనైవ జ్యోతిషా విషయీకృతాననుభూయాపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మకం సూక్ష్మం ప్రపఞ్చం హైరణ్యగర్భం శరీరం స్వప్నస్థానం చాభిమన్యమానస్తైజసో భవతీత్యర్థః తస్యైవ సుషుప్తకల్పనాం దర్శయతి (సర్వానితి) స్థూలసూక్ష్మవిభాగేన స్థానద్వయావచ్ఛిన్నాన్ ప్రకృతానేతానశేషాన్ సవిశేషాన్- ఉపాధిద్వయద్వారకస్థానద్వయసంచారప్రయుక్తశ్రమోద్భవానన్తరం- తస్యాపి పరిజిహీర్షాయాం శనైః- అనుక్రమేణాక్రమేణ వా స్వాత్మని- అజ్ఞాతే కారణాత్మని స్థాపయిత్వా - ఉపసంహృత్యావ్యాకృతప్రధానస్సన్ ప్రాజ్ఞో భవతీత్యర్థః తస్యైవ ప్రత్యగాత్మనః స్థానత్రయవిశిష్టస్య *నాన్తఃప్రజ్ఞం న బహిఃప్రజ్ఞమిత్యాది ప్రతిషేధశాస్త్రప్రసూతప్రమాణజ్ఞానసమారూఢస్య సర్వానప్యవర్ద్ధివిశేషాన్ కార్యకారణరూపాన్ ప్రమాణజ్ఞానప్రభావాదేవ హిత్వా నిరుపాధికపరిపూర్ణపరిజ్ఞానపరమాత్మస్వరూపేణ పరినిష్పన్నం తత్త్వం కథయతి (హిత్వేతి) ప్రథమశ్లోకేన ప్రదర్శితప్రణామస్య ప్రత్యూహప్రశమనాత్మకం ప్రయోజనం స్థానత్రయప్రకల్పనాతీతపరవస్తుప్రయుక్తం ప్రార్థయతే ద్వితీయేన (పాత్వితి) సః- అస్మాన్ వ్యాఖ్యాతృత్వేన శ్రోతృత్వేన చ వ్యవస్థితాన్ పురుషార్థపరిపన్థితత్కారణనిరాసపురస్సరం పరమాత్మాపరాకృతాశేషకల్పనోఽ[illegible]స్వభావో మోక్షప్రదానేన తద్ధేతుజ్ఞానప్రదానేన చ పరిరక్షతాదిత్యర్థః కేచిత్తు ప్రకరణచతుష్టయాత్మనో గ్రన్థస్య వేదాన్తైకదేశసమ్బద్ధత్వజ్ఞాపనార్థం నిష్ప్రపఞ్చం వాక్యప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ ప్రథమశ్లోకేన సూచితం- ద్వితీయేన మాణ్డూక్యశ్రుతివ్యాఖ్యానరూపేణాద్యప్రకరణేన ప్రణవమాత్రాణామాత్మపాదానాం చైకీకరణేన ప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ సూచితమితి మన్యన్తే. న చ ద్వితీయశ్లోకే చతుర్థపాదే వృత్తలక్షణాదావాదసాఙ్గత్యమాశఙ్కనీయం- గాథాలక్షణస్య తత్రానుసమ్పాదత్వాదితి ద్రష్టవ్యం అన్యే త్వాద్యశ్లోకం మూలశ్లోకాన్తర్భూతమభ్యుపగచ్ఛన్తో ద్వితీయశ్లోకం భాష్యకారప్రణీతమభ్యుపయన్తి తదసత్- ఉత్తరశ్లోకేష్వివాద్యేఽపి శ్లోకే భాష్యకృతో వ్యాఖ్యానప్రణయనప్రసక్తాత్, ఓమిత్యేత[illegible]శ్లోకా, ఇ. అపరే పునరాద్యేన శ్లోకేన శాస్త్రప్రతిపాద్యపరదేవతాతత్త్వానుస్మరణద్వారేణ నమనక్రియా- ప్రకరణప్రారమ్భోపయోగిత్వేన క్రియతే- పరదేవతాభక్తివదపరదేవతాభక్తేరపి విద్యాప్రాప్తావన్తరఙ్గత్వస్య శాస్త్రీయస్య శిష్యశిక్షార్థం జ్ఞాపనార్థమవస్థాత్రయాతీతాన్నిత్యసిద్ధవిజ్ఞానమూర్తేరాచార్యాన్మౌపయికజ్ఞానప్రాప్తిః *ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదేత్యాదిశ్రుత్యవష్టమ్భేన ముముక్షుణా ప్రార్థ్యత ఇతి ద్వితీయశ్లోకేన కల్పయన్తీతి........................ ౨

మాణ్డూక్యోపనిషదన్తర్గతత్వాభిమత గౌడపాదీయప్రకరణావతారికా.

శం — (ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వం తస్యోపవ్యాఖ్యానం) వేదాన్తార్థసారసఙ్గ్రహభూతమిదం ప్రకరణచతుష్టయమోమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యారభ్యతే అత ఏవ న పృథక్సమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనాని వక్తవ్యాని- యాన్యేవ తు వేదాన్తే సమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనాని- తాన్యేవేహాపి భవితుమర్హన్తి తథాపి ప్రకరణవ్యాచిఖ్యాసునా సఙ్క్షేపతో వక్తవ్యానీతి తత్ర ప్రయోజనవత్సాధనాభివ్యఞ్జకత్వేనాభిధేయసమ్బద్ధం శాస్త్రం- పారమ్పర్యేణ విశిష్టసమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనవద్భవతి కిం పునస్తత్ప్రయోజనమితి. ఉచ్యతే- రోగార్తస్యేవ రోగనివృత్తౌ స్వస్థతా- తథా దుఃఖాత్మకస్యాత్మనో ద్వైతప్రపఞ్చోపశమే స్వస్థతా అద్వైతభావః ప్రయోజనం. ద్వైతప్రపఞ్చస్యావిద్యాకృతత్వాద్విద్యయా తదుపశమస్స్యాదితి బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనాయాస్యారమ్భః క్రియతే. *యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి *యత్ర వాన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదన్యోఽన్యద్విజానీయాత్ *యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్తత్కేన కం విజానీయాదిత్యాది శ్రుతిభ్యోఽస్యార్థస్య సిద్ధిః. తత్ర తావదోఙ్కారనిర్ణయాయ ప్రథమం ప్రకరణమాగమప్రధానమాత్మతత్త్వప్రతిపత్త్యుపాయభూతం యస్య ద్వైతప్రపఞ్చస్యోపశమేఽద్వైతప్రతిపత్తిః రజ్జ్వామివ సర్పాదివికల్పోపశమే రజ్జుతత్త్వప్రతిపత్తిః- తస్య ద్వైతస్య హేతుతో వైతథ్యప్రతిపాదనాయ ద్వితీయం ప్రకరణం. తథాఽద్వైతస్యాపి వైతథ్యప్రసఙ్గప్రాప్తౌ యుక్తితస్తథాత్వదర్శనాయ ప్రకరణం తృతీయం. అద్వైతస్య తథాత్వప్రతిపత్తిప్రతిపక్షభూతాని యాని వాదాన్తరాణ్యవైదికాని- తేషామన్యోన్యవిరోధిత్వాదతథార్థత్వేన తదుపపత్తిభిరేవ నిరాకరణాయ చతుర్థం ప్రకరణం. ....

ఆ — యతద్దిశ్యమజశాచరణంక్రమం-పస్నిన్నేషువాదౌవ్యాఖ్యే యస్య ప్రదీపం (ప్రణవి (ఓమిత్యేతదితి) ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాదిప్ర-
కరణచతుష్టయవిశిష్టమిమారభ్యతే-వ్యాఖ్యాయతేనాఖిలశ్రుత్యైక్యం ప్రతిజానీతే కిమిదంశాస్త్రస్యేవా- ప్రకరణత్వేనవావ్యాఖ్యానేనం నాద్యః-
శాస్త్రలక్షణాభావాదస్యాశాస్త్రత్వాత్ ఏకప్రయోజనోపనిబద్ధమశేషార్థప్రతిపాదకంహిశాస్త్రం అత్రచమోక్షలక్షణైకప్రయోజనవత్త్వేపినా
శేషార్థప్రతిపాదకత్వం నద్వితీయః- ప్రకరణలక్షణాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదాన్తేతి) శాస్త్రంవేదాన్తశాస్త్రం తస్యార్థః - అధికారినిర్ణయ
గురూపసదనపదార్థద్వయాద్వైతజ్ఞానఫలహరణావసరాఖ్యః తత్రవాక్య- టీకపదైక్యం తస్యసమగ్రస్యాసన్నాం- సంశయవర్గ్యాసాది ప్రతిపత్తి
ర్యదానైకంమహామోహపదేశాయత్నంప్రకరణే- తత్తథైవయావత్ పదార్థనాన్యైక్యదేశస్య సంక్షేపతోవ్యాఖ్యానం ప్రకరణత్వేనవ్యా
ఖ్యానోక్తం - నిర్గుణవస్తుమాత్రప్రతిపాదకత్వాత్ తత్ప్రతిపాదనసత్త్వేపశాస్త్రత్వ, ప్రకరణలక్షణం చాప్యసంపూర్ణత్వాదిత్యర్థః
ప్రకరణత్వేపితస్యవిషయత్వాదిప్రయోజనాభావాదియత్త్వమాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) ప్రకరణత్వాదేవప్రకృతసాధ్యాదేవసంబన్ధాదిరాహవా
వ్యత్వేపిప్రకరణప్రవృత్త్యర్థంయాతాన్యస్యప్రవక్తవ్యానీత్యాశఙ్క్యశాస్త్రసంబన్ధాదిరేవేదమేప్రకరణేప్రతాత్పర్యత్వాన్నవక్తవ్య
త్వం- అత్రస్యపరముక్తేత్యాహ (యానీతి) శాస్త్రీయాణి ప్రకరణానామపి శాస్త్రీయాణ్యేవసమ్బన్ధాదీని తత్ప్రవచనా
దావేవబుద్ధ్యమానాః ప్రవర్తితుం-శక్తా ప్రకరణస్య తత్ప్రకరణసమ్బన్ధిత్వాచ్ఛాస్త్రేషు ప్రయోజనాద్యవక్తవ్యత్వాద్వ్యాఖ్యాతా
విషయాదిప్రవక్తవ్యాన్యేవ శాస్త్రానితాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) ప్రకరణకర్తురవక్తవ్యాన్యపిసమ్బన్ధాదీని తానివక్తవ్యానీత్యాహ్యాతా
నాంసమ్మతం - వ్యాఖ్యాతుస్తత్త్వేనైవశాస్త్రసాక్షాద్వక్తవ్యన్యః తామృక్తాప్రయోజనాదీనాం వక్తవ్యత్వే సిద్ధేశాస్త్రే ప్రకరణశాబ్దేషు
లక్షణప్రయోజనవత్త్వం ప్రతిజానీతే (తత్రేతి) ప్రయోజనవచ్ఛాస్త్రమితిసమ్బన్ధః శాస్త్రస్య హంసాప్రకరణార్థం, మోక్షలక్షణం
ఫలం బ్రహ్మజ్ఞానస్యేష్యతే- శాస్త్రప్రకరణమోక్షాశఙ్క్యాహ (సాధనేతి) సద్యః - మోక్షస్య సాధనం బ్రహ్మాత్మైకత్వజ్ఞానం తస్యజనకం
శాస్త్రమితి తద్భావేనజ్ఞానవ్యవథానేనమోక్షప్రయోజనమిత్యర్థః తథాపి బ్రహ్మణాపరయేణసమ్బన్ధో వేదాన్తానామేవేష్యతే-తత్ప్రథమఖిథేయ
సమ్బన్ధంశాస్త్రాదీత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మవిచారమన్తరేణతజ్జ్ఞానజనకత్వాయోగాత్తజ్జ్ఞానజననద్వారావిషయసమ్బన్ధసిద్ధిరిత్యాహ (అభిధేయేతి) ఉక్తం
జ్ఞానవ్యవహితప్రయోజనాదిశాస్త్రేదేశమపసంహరతి (పారమ్పర్యేణేతి) తత్రసమ్బన్ధో బ్రహ్మజ్ఞానంశాస్త్రేదనాజన్యమోక్షప్రయోగవ్యవచ్ఛేదాద్యుక్తిః
శాస్త్రేదిసైవజన్యమిత్యయోగవ్యవచ్ఛేదాద్విషయోవిధిరిత్యర్థః యదుక్తం ప్రయోజనవత్త్వం- తదాక్షిపతి (కింపునరితి) సాధ్యత్వేస్వర్గవదనిత్యత్వం-
నిత్యత్వేసాధనానధీనత్వాన్నతావత్త్వేనశాస్త్రేదిప్రయోక్తవ్యమిత్యర్థః మోక్షస్యాన్యస్వరూపత్వాన్నానిత్యత్వం నాపిసాధనానర్థక్యం- స్వరూపభూ
తమోక్షప్రతిబన్ధనివర్తకత్వేనార్థవత్త్వాదిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) యథాదేవదత్తస్యజ్వరాదినారోగేణాభిభూతస్యస్వస్థతా- స్వరూపాదప్ర
చ్యుతిరూపాస్వరూపభూతైవ ప్రాగపిసతీరోగప్రతిబద్ధాపలబ్ధిః - చికిత్సాశాస్త్రీయౌషధాయప్రయోగానన్తరం ప్రతిబన్ధభూతరోగాపగమేసత్యభి
వ్యజ్యతే నహితత్రోపాయవైయర్థ్యం- ప్రతిబన్ధప్రధ్వంసార్థత్వాత్ నచానిత్యత్వంస్వస్థతాయాఃశక్యతే- ఉపాయసాధ్యత్వాదిత్యుక్తేర్దృ
ష్టాన్తమాహ (రోగార్తస్యేవేతి) యథోదితదృష్టాన్తానురోధాదాత్మనఃస్వతస్సుఖాత్మనఃఖిలదుఃఖస్పర్శరహితస్యానన్దైకతానస్యాపిస్వావిద్యాప్రసూతా
హఙ్కారాదిద్వైతప్రపఞ్చసమ్బన్ధాదాత్మనిదుఃఖిమానోహంఖిన్నోహందుఃఖీ- సుఖంమమనాస్తీత్యాద్యభిమానస్యపరమకారుణికాచార్యోపది
ష్టవాక్యోత్థాద్వైతవిద్యాతోద్వైతనివృత్తౌ ప్రతిబన్ధప్రధ్వంసేస్వభావభూతాపరమానన్దతానిరస్తసకలానర్థతాచస్వారస్యేనాభివ్యక్తాభవతి సాచస్వ
స్థతా- పరిపూర్ణసుఖస్వభావాన్నాతిరిచ్యతే ఇదిదంశాస్త్రీయంప్రయోజనం తస్యచస్వరూపత్వేనాసాధ్యత్వాన్నానిత్యత్వంశఙ్కితవ్యం నచసాధన
వైయర్థ్యం - ప్రతిబన్ధప్రతిబన్ధనివృత్తిసాధనత్వాదిత్యాదార్థాన్తికమాహ (తథేతి) ననుద్వైతస్యాహఙ్కారాద్యాత్మనోవస్తుత్వా, ద్వస్తునశ్చవిద్యాన
పోహ్యత్వా, న్నిత్యసైమితికకర్మాయత్తత్వాత్తన్నివృత్తే, రవిద్యాయాశ్చప్రకరణారమ్భణేతిత్రాహ (ద్వైతేతి) ఆత్మావిద్యాకృతస్యద్వైతస్యా
త్మవిద్యయాకారణనివృత్త్యానివృత్తేరాత్మవిద్యాన్యక్రమేణశాస్త్రేరమ్భోయుజ్యతే నద్వైతవస్త్వవిద్యాకృతస్యవిద్యాపనోద్యత్వేప్రమాణమస్తీత్యాశ
ఙ్క్యాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయినీంశ్రుతిముదాహరతి (యత్రహీతి) ఇవశబ్దాద్వ్యావహారికావస్థాయాం ప్రతిభాతమిత్యేనస్యద్వైతాభాసస్యబాధా
సత్త్వేనావిద్యామయత్వముచ్యతే (ఆత్మైవాభూదితి) విద్యావిద్యావస్థాయాఃకర్తృకరణాదికర్వమాత్మమాత్రం- నాతిరిక్తమస్తీత్యవిద్యావస్థాద్వా
రాసర్వస్యద్వైతస్యాత్మమాత్రత్వవచనాద్విద్యాసామిత్రకార్యకారణాత్మకస్యద్వైతస్యనిరాత్మైవేద్యత్వేప్రసిద్ధే తథాచవిద్యాతోద్వైతనివృత్తిరిత్యా త్త
స్యావిద్యాత్వమవబోధ్యతే అధికృతాత్ ॥ నేహనానేత్యస్మిన్నర్థేపరదేశప్రతిపాదనాద్వైతస్యావిద్యాకృతత్వంవాచారమ్భణవాక్యంచస్ఫు
టితం (అస్యార్థస్యేతి) ద్వైతగతావిద్యాకృతత్వస్యేత్యర్థః విషయప్రయోజనాదిసమ్బన్ధోపన్యాసముఖేన గ్రన్థారమ్భేస్థితేసతి ఆదౌప్రకరణచ
తుష్టయస్యప్రత్యేకమసఙ్కీర్ణంప్రమేయంప్రదర్శ్యశ్లోకవ్యాఖ్యానంచ యిద్యమిత్యాహ (తత్రతావదితి) ఓఙ్కారప్రకరణస్యానంకీర్ణం ప్ర
మేయంసఙ్గృహ్ణాతి (ఓఙ్కారేతి) తన్నిర్ణయాయాద్యప్రకరణమార్థమిత్యుక్తం - తన్నిగమేప్రమాణాభావా, త్తస్యచానుపయోగిత్వాత్, ఆ
త్మప్రతిపత్తిప్రయుపాయోపయోగిత్వాత్తన్నిర్ణయోగమిత్యాదివిశేషణద్వయం ఆగమప్రధానం - తదుపదేశప్రధానమాణ్డూక్యోపనిషద్వ్యాఖ్యానరూ
పం తేనతత్రప్రాయశస్తర్కానిర్ణయస్యేత్యర్థః నన్విదంయుక్తిప్రధానం - యుక్తిలేశస్యసతోపిగుణత్వాదప్రధానత్వాత్ నచాయమోఙ్కారని
ర్ణయోపయుజ్యతే- యదాత్మనస్తత్త్వమనారోపితరూపం - తత్ప్రతిపత్త్యుపాయత్వాత్, తత్ప్రతిపత్త్యైశ్చముక్తిఫలత్వాత్, అతశ్చాద్యంప్రక
రణమోఙ్కారనిర్ణయాద్వారకబ్రహ్మజ్ఞానద్వారేణతత్త్వజ్ఞానేపరమఫలేపర్యవస్యతీత్యుపదేశవశాదధిగన్తవ్యమిత్యర్థః వైతథ్యప్రకరణస్యావాన్తరవిషయవిశే

హరిః ఓమ్॥

ఓమిత్యేతదక్షరమిదꣳ సర్వం తస్యోపవ్యాఖ్యానం భూతం భవద్భవిష్యదితి సర్వమోఙ్కార ఏవ।
యచ్చాన్యత్ త్రికాలాతీతం తదప్యోఙ్కార ఏవ॥ ౧

సందర్శయతి (యస్మిన్) ఆలోకితస్మిన్ శేషేణాత్మనా లోకిత ప్రతిపక్షస్య వాదికస్య తద్విషయమాహ (రజ్జ్వామివేతి) హేతుః - దృశ్యత్వాన్తవ త్త్వాదయః క్రియావాదిత్యర్థః అద్వైతే ప్రకరణస్యాగమికత్వముక్త్వా (తథా అద్వైతస్యేతి) తస్యాద్వైతస్య ద్వైతవ్యవస్థాయా ఉపపత్త్యా మిథ్యాత్వ ప్రసజ్యమానే ప్రత్యుక్తే తస్మాత్సర్వాత్మకే నానాత్వే ద్వైతస్యావ్యభిచారాదద్వైతస్య పరమార్థత్వం ప్రతిపాదయితుం తృతీయం ప్రకరణమిత్యర్థః అలాతశాన్తిప్రకరణస్యార్థం దర్శయతి (అద్వైతస్యేతి) తస్యాతథాత్వం - అబాధితత్వే ... తత్ప్రతిపక్ష త్వం వైనాశికానామిత్యత్ర హేతుమాహ (అనాదికాలే) తేషాం నిరాకార్యత్వే హేతుమాహ (అన్యథాత్వే నేతి) మిథ్యాద్వైతాసిద్ధత్వే నేత్యర్థః తదుపపత్తిభిరేవ నిరాకరణే హేతుమాహ (అన్యోన్యేతి) పరస్పరవిరోధాదుపపత్తిభిరేవ నిరాకరణమన్త్యప్రకరణమిత్యర్థః ....

— — —

శం.— కథం పునరోఙ్కారనిర్ణయ ఆత్మతత్త్వప్రతిపత్త్యుపాయత్వం ప్రతిపద్యత ఇతి ఉచ్యతే - *ఓమిత్యేతత్ *ఏతదాలమ్బనం *ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కారః తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతి *ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీత *ఓమితి బ్రహ్మ *ఓఙ్కార ఏవేదం సర్వమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః రజ్జ్వాదిరివ సర్పాదివికల్పస్యాస్పదోఽద్వయ ఆత్మా పరమార్థతః సన్ ప్రాణాదివికల్పస్యాస్పదో యథా- తథా సర్వోఽపి వాక్ప్రపఞ్చః ప్రాణాద్యాత్మవికల్పవిషయ ఓఙ్కార ఏవ స చాత్మస్వరూపమేవ- తదభిధాయకత్వాత్ ఓఙ్కారవికారశబ్దాభిధేయశ్చ సర్వః ప్రాణాదిరాత్మవికల్పోఽభిధానవ్యతిరేకేణ నాస్తి- *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం *తదస్యేదం వాచా తన్త్యా నామభిర్దామభిస్సర్వం సితం సర్వం హీదం నామనీత్యాదిశ్రుతిభ్యః అత ఆహ (ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వమితి) యదిదమర్థజాతమభిధేయభూతం - తస్యాభిధానావ్యతిరేకాత్, అభిధానస్య చౌఙ్కారావ్యతిరేకాత్, ఓఙ్కార ఏవేదం సర్వం పరం చ బ్రహ్మాభిధానాభిధేయోపాయపూర్వకమేవ గమ్యత ఇత్యోఙ్కార ఏవ తస్య- ఏతస్య పరాపరబ్రహ్మరూపస్యాక్షరస్యోమిత్యేతస్యోపవ్యాఖ్యానం- బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వాద్బ్రహ్మసమీపతయా విస్పష్టం ప్రకథనముపవ్యాఖ్యానం ప్రస్తుతం వేదితవ్యమితి వాక్యశేషః (భూతం భవద్భవిష్యదితి) కాలత్రయపరిచ్ఛేద్యం యత్- తదప్యోఙ్కార ఏవోక్తన్యాయతః యచ్చాన్యత్ త్రికాలాతీతం- కార్యాధిగమ్యం కాలాపరిచ్ఛేద్యమవ్యాకృతాది- తదప్యోఙ్కార ఏవ. ౧

ఆ — ఓఙ్కారనిర్ణయద్వారేణాత్మప్రతిపత్త్యుపాయభూతమాద్యం ప్రకరణమిత్యయుక్తం- తన్నిర్ణయస్య తద్ధీహేతుత్వాయోగాత్. న ఖల్వర్థాన్తరజ్ఞానమర్థాన్తరజ్ఞానే వ్యాప్తిమన్తరేణోపయుజ్యతే. న చాత్ర ధూమాగ్న్యోరివ వ్యాప్తిరుపలభ్యతే. న చాత్మకార్యత్వమోఙ్కారస్య యుక్తం- ఆకాశాదేరపి తథాత్వాత్ తస్య చ సర్వాత్మత్వేనాత్మవత్తత్కార్యత్వవ్యాఘాతాదితి మన్వానస్సన్ ప్రథమప్రకరణార్థం ప్రాగుక్తమాక్షిపతి (కథమితి) న వయమనుమానావష్టమ్భాదోఙ్కారనిర్ణయమాత్మప్రతిపత్త్యుపాయముపగచ్ఛామః - యేన వ్యాప్త్యన్వేషణాదోషమావహేత్. కిన్తు శ్రుతిప్రామాణ్యాత్తన్నిర్ణయస్తద్ధీహేతురితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) తత్ర మృత్యునా నచికేతసం ప్రతి * ఓమిత్యేతదిత్యనేన వాక్యేన బ్రహ్మత్వేనామిత్యేతదుపదిష్టం సమాహితేనోఙ్కారోచ్చారణే యచ్చైతన్యం స్ఫురతి- తదోఙ్కారసామీప్యాదేవశాఖా చన్ద్రన్యాయేనోఙ్కారశబ్దేనోచ్యతే- తేన లక్షణయాఙ్కారనిర్ణయో బ్రహ్మధీహేతురితి వివక్షిత్వా శ్రుతిముదాహరతి (ఓమిత్యేతదితి) ప్రతిమాయాం విష్ణుబుద్ధిరివోఙ్కారో బ్రహ్మబుద్ధ్యోపాస్యమానో బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయో భవతీత్యభిప్రేత్య వాక్యాన్తరం పఠతి (ఏతదాలమ్బనమితి) కిఞ్చ- అయమోఙ్కారో యథాపరాపరబ్రహ్మదృష్ట్యోపాస్యతే- తదా తజ్జ్ఞానోపాయతామువారోహతీతి మత్వా ప్రశ్నశ్రుతిం దర్శయతి (ఏతద్వా ఇతి) కిఞ్చ - సమాధిస్థేయమాత్మా యచ్చాచార్యాత్మానమనుసన్ధత్తే - తదాస్థూలమకారముకారేణాత్మే, తం చ కారణే మకారే, తమపి కార్యకారణాతీతే ప్రత్యగాత్మన్యుపసంహృత్య తస్మిన్నిష్ఠో భవతీత్యనేన ప్రకారేణోఙ్కారస్య తత్ప్రతిపత్త్యుపాయతేతి విధాన్తరేణాహ (ఓమిత్యాత్మానమితి) కిఞ్చ- యోఽయం ప్రాణస్య పుమాని తిష్ఠదేవ సోఽభిధీయతే- తద్వ్రహ్మేతి బాధాయాం సామానాధికరణ్యేన సమాహితో బ్రహ్మబోధ్యతే- తదా చ యుక్తమోఙ్కారస్య బ్రహ్మజ్ఞానే హేతుత్వమిత్యాహ (ఓమితి బ్రహ్మేతి) కిఞ్చ - సర్వాస్పదత్వాదోఙ్కారస్య, బ్రహ్మణశ్చ తథాత్వా, దేకలక్షణత్వాదన్యత్వాసిద్ధేరోఙ్కారప్రతిపత్తిర్బ్రహ్మప్రతిపత్తిరేవేత్యాహ (ఓఙ్కార ఏవేతి) *ఓమితీదం సర్వమిత్యాదివాక్యాన్తరసఙ్గ్రహార్థమాదిపదం ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యో బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వమోఙ్కారస్య ప్రతిపాదితమితి శేషః. నను స్వానుగతప్రతిభాసే సన్మాత్రే చిదాత్మని ప్రాణాదివికల్పస్య కల్పితత్వాదాత్మనస్సర్వాస్పదత్వం- న పునరోఙ్కారస్యాస్తి- అననుగమాదితి- తత్రాహ (రజ్జ్వాదిరివేతి) యథా రజ్జుశ్శుక్తిరిత్యాదిరధిష్ఠానవిశేషస్సర్పో రజతమిత్యాదివికల్పస్యాస్పదోఽభ్యుపగతః- అథాత్మాఽద్వయత్వాన్మిథ్యాత్వే హేత్వభావాత్పరమార్థసత్త్వభావో వక్ష్యమాణస్సన్ ప్రాణాదివికల్పస్యాస్పదోఽభ్యుపగమ్యతే యథైష దృష్టాన్తః- తథైవ ప్రాణాదిరాత్మవికల్పో యః - తద్విషయస్సర్వో వాక్ప్రపఞ్చో యథోక్తోఙ్కారమాత్రాత్మకస్సదాస్పదో గమ్యతే న చ జగత్యోఙ్కారస్యాననుగమః-*ఓఙ్కారేణ సర్వా వాక్ సన్తృణ్ణేతి శ్రుతేః. అతో యుక్తమోఙ్కారస్య సర్వాస్పదత్వమిత్యర్థః నన్వర్థజాతస్యాత్మాస్పదత్వా, దోఙ్కారాస్పదత్వాచ్చ వాక్ప్రపఞ్చస్య, ప్రాప్తమాస్పదద్వయమితి, నేత్యాహ (స చేతి) ఆత్మవాచకత్వేఽపి నాస్యోఙ్కారస్యాత్మమాత్రత్వం - తద్వాచకస్య తన్మాత్రత్వమితి వ్యాప్త్యభావాత్, ప్రాణాదేరాత్మవికల్పస్యాభిధాన

వ్యతిరేకపర్యన్తా దిత్యాశఙ్క్యాహ (ఓఙ్కార ఇతి) తస్య వాచకస్య ప్రాధాన్యాభిప్రాయేణ - తథా చైతస్యార్థస్య ఓఙ్కారవాచ్య ప్రధానత్వాత్, తేన ప్రణవేనైవ వాచ్యం ప్రణవాభిధేయం పరం బ్రహ్మ, తస్య ప్రణవేన సర్వాత్మకత్వ ప్రతిపాదనం ప్రణవశబ్దవాచ్యత్వేన తదోఙ్కార వాచ్యమో ఙ్కారాభిధేయం సర్వమిత్యోఙ్కారమాత్రం సర్వమిత్యుచ్యతే - తస్య సర్వాత్మకత్వాదేవ సర్వవాచకత్వాదోఙ్కారాభిధాన ఏకత్వం వాచకత్వానుపపత్తేః, ఏకత్వేపి ఉభయవిషయిత్వాభావాత్, స్వస్య వాచ్యవాచకయోః భేదసత్త్వేపి సర్వకార్యస్యవ స్తుతోఽనర్థత్వే ప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) కార్యస్య సర్వస్య నామధేయమాత్రమిత్యాదినా ప్రపఞ్చస్య నామరూపాత్మకత్వోపపాదనద్వారా త్యాశఙ్క్యాహ (తదస్యేతి) తత్ - ఇదం వికారజాతమస్య - బ్రహ్మణః వాచ్యవాచకరూపేణ నామరూపాత్మకస్య నామరూపాత్మకం యాని తం - ఇదం వ్యాప్తమిత్యర్థః శబ్దసామాన్యేనార్థసామాన్యస్య వ్యాప్తత్వాత్ తద్విశేషస్య శబ్దవిశేషవాచకత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నామధేయ) నామ. నిః- శబ్దవిశేషైస్తాభిః- వాచస్తా తన్త్యా విశేషరూపముపేతముపజీవ్యం సర్వం కర్తవ్యం - న్యాయతస్తుల్యత్వాదిత్యర్థః ఉపపాదితం సర్వం యతే (సర్వం హీతి) ఇదం హి సర్వం - సామాన్యవిశేషాత్మకమర్థజాతం సామాన్యవిశేషరూపేణ వాచ్యవాచకభావరూపేణ పరిణతం ప్రపఞ్చే - లేనానామనేకస్య వ్యతే తదే వం వాగుపర క్తబుద్ధిబోధ్యత్వాద్వాఙ్మాత్రం సర్వం వాగ్జాతం చ సర్వమోఙ్కారానుపపత్త్యా ఓఙ్కారమాత్రం సచౌఙ్కారశ్చ వాసనేనాత్మధీహేతురిత్యా ద్యప్రకరణారమ్భస్యాప్యుపపత్తిరిత్యర్థః * తదన్యానాం శబ్దానామోఙ్కార ప్రకృతిత్వాద్ ప్రతిజ్ఞాయ ప్రకరణస్యోద్దిష్టవిశేషః అర్థముపపాద్యతి తస్మి న్నేవ శ్రుతిమవతారయతి (అతఆహేతి) శ్రుతిం వ్యాచష్టే (యదిదమితి) తదిదం సర్వమోఙ్కారమాత్రమిత్యభిప్రాయః అభిధానస్యాభిధేయతయా వ్యవస్థితమర్థజాతమోఙ్కారమేవేత్యత్ర హేతుమాహ (తస్యేతి) తథాపి సర్వాభిధానభిన్నస్యాస్యేతి నేత్యాహ (అభిధానస్యేతి) వాచ్యం వాచకం చ సర్వమోఙ్కారమాత్రమిత్యభ్యుపగమేపి పరం బ్రహ్మ పృథగేవాస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (పరం చేతి) యద్ధి పరం కారణం బ్రహ్మ - తచ్చైవ దవగమ్యతే-త దాకించిదభిధానం- తేనైవ మభిధేయమిత్యేవమాత్మకోపాయపూర్వకమేవ పరబ్రహ్మ అభిధేయం చ స్వాభిధానావ్యతిరిక్తం - తత్పునరోఙ్కారమాత్రమి త్యుక్తత్వాద్వాచ్యం బ్రహ్మ పిశాచకాభిన్నం తన్మాత్రమేవ భవిష్యతి యద్యపి కార్యకారణాతిరేకినా లే వాచ్యవాచకపదాగోప్యావర్తతే- తత్ర నా స్త్యోఙ్కారమాత్రత్వం- ఓఙ్కారేణాలక్షణయా తదవగమాత్ శీకారాదిత్యర్థః అస్యేత్యాది శ్రుతిమవతార్య వ్యాకరోతి (తస్యేతి) భూతమిత్యాది శ్రుతిం వ్యాహృత్య వ్యాచష్టే (కాలేతి) వాచ్యస్య వాచకాభేదాత్తస్య చౌఙ్కారమాత్రత్వాదిత్యుక్తో న్యాయః కాలత్రయాతీతమోఙ్కారాలిఙ్గం జడం వస్తు నాస్త్యేవ- ప్రమాణాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కార్యాధిగమ్యమితి) అవ్యాకృతం- నామరూపజ్ఞాపకమనిర్వాచ్యం. *తస్య కాలేనపరిచ్ఛిద్యతే-కాలం ప్రత్యపి కారణత్వాత్ కార్యస్య కారణాత్పశ్చాద్భావినో న ప్రాగ్భావి కారణపరిచ్ఛేదకత్వం సజ్యతే సూత్రమాపదేశగ్రహ్యతే తదపి న కాలేన ప రిచ్ఛేత్తుం శక్యతే- *స సంవత్సరో భవన్నహఃపు రాతతస్సంవత్సర ఆసేతి సూత్రాత్కాలాత్పత్తిశ్రుతేః తదపి సర్వమోఙ్కారమాత్రం-వాచ్యస్య వాచ కావ్యతిరేకన్యాయాదిత్యర్థః ౧

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

——:——

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్స్థలం శ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతామ్॥

వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్ గురూనపి। మాణ్డూక్యోపనిషద్వ్యాఖ్యాం కరిష్యే విదుషాం ముదే॥

రం — (ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వం తస్యోపవ్యాఖ్యానం) అకారఉకారమకారాఖ్యమాత్రాత్రయక పాదచతుష్టయవత్యోఙ్కారే అనిరు ద్ధప్రద్యుమ్నసఙ్కర్షణవాసుదేవాపరపర్యాయవిశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయాఖ్యపాదచతుష్టయయుక్త బ్రహ్మదృష్టివిధానాయేదం ప్రకరణమారభ్య తే ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వం-చేతనాచేతనాత్మకమిదం సర్వం జగదోఙ్కారరూపమేవ *తథా చ శ్రుతిః శఙ్కునా సర్వాణి పర్ణాని సన్తృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణ సర్వా వాక్సన్తృణ్ణా ఓఙ్కార ఏవేదం సర్వమితి శ్రుత్యన్తరాత్. తస్యోపవ్యాఖ్యానం-గుణవిభూత్యవాసన ప్రకార ప్రపఞ్చనం క్రియత ఇతి శేషః (భూ తం భవద్భవిష్యదితి సర్వమోఙ్కార ఏవ యచ్చాన్యత్ త్రికాలాతీతం తదప్యోఙ్కార ఏవ) కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నం కాలత్రయాపరిచ్ఛిన్నం చ సర్వమోఙ్కార ఏ వేత్యర్థః ప్రణవాత్మకస్య వ్యాహృతిరూపేణ సృష్టత్వాత్సర్వస్య జగతస్తథాభావః ౧

కూ — ముముక్షోరధికారిణో నిత్యనైమిత్తికపూర్వకం పరమాపన్నా వాఙ్మయే సమస్తవస్తు ప్రణవప్రతిపాద్యభగవదుపాసనం కర్తవ్యం త్రైయం ఆదౌ సమస్తప్రణవప్రతిపాద్యం తావదాహ (ఓమిత్యేతదితి) ఏతదితి శ్రవణాద్యదిత్యస్యోప ఓమితి- ఉక్తమితి శేషః ఓఙ్కారః నిర్దిష్టత్వాదోమిత్యుక్తం యద్బ్రహ్మ- తదక్షరం- సత్యం ఇదం శబ్దవాచ్యస్య సర్వస్య చిదచిదాత్మక ప్రపఞ్చస్య సాక్షాద్దేహత్వాత్ సర్వం కేన నిమిత్తేనోఙ్కా రవాచ్యం బ్రహ్మాక్షరముచ్యత ఇత్యతో నక్షరతీత్యక్షరమితి వ్యుత్పత్త్యా కాలత్రయైకప్రకారత్వేనేత్యభిప్రాయేణ ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం ప్రవృత్తి నిమిత్తమాహ (తస్యేతి) విశేష్యాఖ్యాయతేఽనేనేతి వ్యాఖ్యానం - ప్రవృత్తినిమిత్తం. తస్య - ఓమిత్యేతత్ప్రతిపాద్యస్యాక్షరశబ్దార్థత్వోపపన్నం వ్యాఖ్యానముచ్యత ఇత్యర్థః తన్నిమిత్తమాహ (భూతమితి) ఓమిత్యుక్తం బ్రహ్మ భూతం- అతీతకాలేపి విద్యమానం. భవత్ - వర్తమానకాలేపి సత్. భవిష్యత్ - ఆగామికాలేపి సత్ శశ్వదేకప్రకారమితి యావత్ అతోఽక్షరముచ్యత ఇత్యర్థః ఇతి శబ్దస్యోపవ్యాఖ్యానమిత్యన్వయః యదక్షర స్య సర్వత్వముక్తం - తదన్యస్యాప్యస్తీతి కిమిత్యతో నేత్యాహ (సర్వమితి) ఓమిత్యాక్రియతే - ప్రతిపాద్యత ఇత్యోఙ్కారః. కృఞ్ కర్మణి ఘఞ్ *ఆ ద్యోః క్లీతి వృద్ధిః. *ఘఞన్తాః పుంసీతి పుల్లిఙ్గతా ఓమిత్యుచ్యమానమక్షరమేవ సర్వం- నత్వన్యదిత్యర్థః. భూతమిత్యాదినోక్తం శశ్వదేకప్రకారత్వరూపం

సర్వꣳ హ్యేతద్బ్రహ్మాయమాత్మాబ్రహ్మాసోయమాత్మాచతుష్పాత్ ॥... ఇతిప్రథమఃఖణ్డః. ౨

కాలత్రయాతీతత్వముపరపదప్రవృత్తినిమిత్తముపినాన్యస్యేత్యాహ (యచ్చాన్యదితి) కాలత్రయకృతవికారాతీతంయదన్యదవ్యక్తాది-తదప్యోఙ్కార ఏవ-ఓమిత్యుచ్యమానమక్షరాఖ్యం బ్రహ్మైవ. నతతోఽన్యత్తాదృశమిత్యర్థః. ౧

శం — అభిధానాభిధేయయోరేకత్వేఽప్యభిధానప్రాధాన్యేననిర్దేశఃకృతః *ఓమిత్యేతదక్షరమిదంసర్వమిత్యాది అభిధానప్రాధాన్యేననిర్దిష్టస్య పునరభిధేయప్రాధాన్యేననిర్దేశో ఽభిధానాభిధేయయోరేకత్వప్రతిపత్త్యర్థః. ఇతరథాహ్యభిధానతన్త్రా ఽభిధేయప్రతిపత్తిరిత్యభిధేయస్యాభిధానత్వంగౌణమిత్యాశఙ్కాస్యాత్ ఏకత్వప్రతిపత్తేశ్చ ప్రయోజనమభిధానాభిధేయయోః-ఏకేనైవప్రయత్నేనయుగపత్ప్రవిలాపయంస్తద్విలక్షణంబ్రహ్మ ప్రతిపద్యేతేతి తథాచవక్ష్యతి * పాదామాత్రామాత్రాశ్చపాదాఇతి తదాహ (సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేతి) సర్వం- యదుక్తమోఙ్కారమాత్రమితి తదేతద్బ్రహ్మ తచ్చ బ్రహ్మపరోక్షాభిహితం ప్రత్యక్షతోవిశేషేణనిర్దిశతి (అయమాత్మా బ్రహ్మేతి) అయమితిచతుష్పాత్త్వేన ప్రవిభజ్యమానం ప్రత్యగాత్మతయాభినయేననిర్దిశత్యయమాత్మేతి సోఽయమాత్మా- ఓఙ్కారాభిధేయఃపరాపరత్వేనవ్యవస్థితశ్చతుష్పాత్కార్షాపణవత్ - నగౌరివేతి త్రయాణాంవిశ్వాదీనాంపూర్వపూర్వప్రవిలాపనేనతురీయస్య ప్రతిపత్తిరితికరణసాధనఃపాదశబ్దః. తురీయస్యపద్యతఇతికర్మసాధనఃపాదశబ్దః ౨

ఆ — అభిధానాభిధేయయోరేకస్మిన్నేవసలికల్పితత్వేనతదేకరూపత్వస్యోక్తత్వాత్కిమితిపునస్సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే - తత్ర వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరవాక్యస్యసఫలంతాత్పర్యమాహ (అభిధానేత్యాదినా) వాచ్యస్యవాచకతో ఽవైక్త్యవతయోరేకత్వసిద్ధేర్వ్యతిహారనిర్దేశో వృథేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతరథేతి) వాచ్యేనవాచకస్యైక్యమనుక్త్వావాచకేనైవవాచ్యస్యైక్యవచనేసత్యుపాయోపేయప్రయుక్తమేకత్వం- నముఖ్యమైక్యమిత్యాశఙ్క్యేత- తన్నివృత్త్యర్థంవ్యతిహారవచనమర్థవదిత్యర్థః. పరస్పరాభేదోపదేశాదభిధానాభిధేయయోరేకత్వప్రతిపత్తిరస్తు - సాపినిష్ఫలా- బ్రహ్మప్రతిపత్త్యనుపయోగిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకత్వేతి) అభిధానాభిధేయయోరేకత్వప్రతిపత్తేశ్చేదంప్రయోజనం-యదేకేనైవప్రయత్నేనద్వయమపివిలాపయన్నుభయవిలక్షణం బ్రహ్మప్రతిపద్యేనిర్వ్యాణోతీతియోజనా అభిధానాభిధేయయోర్వ్యతిహారోపదేశేవాక్యశేషమనుకూలయతి (తథాచేతి) ఉక్తేవాచకస్యవాచ్యాభిన్నత్వేవాక్యమవతార్యయోజయతి (తదాహేతి) సర్వం- కార్యంకారణంచేత్యర్థః బ్రహ్మణఃశ్రుత్యుపదిష్టస్యపరోక్షత్వంవ్యావర్తయతి (తచ్చేతి) యద్బ్రహ్మశ్రుత్యాసర్వాత్మకముక్తం- తన్నపరోక్షమితిమన్తవ్యం- కింత్వయమాత్మేతియోజనా చతుష్పాత్త్వేన - విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయత్వేనేత్యర్థః అభినయోనామవివక్షితార్థప్రతిపత్త్యర్థమసాధారణశ్శారీరోవ్యాపారః తేనహస్తాగ్రం హృదయదేశమానీయకథయతీత్యర్థః. సోఽయమిత్యాదివాక్యాన్తరమవతార్యవ్యాకరోతి (ఓఙ్కారేతి) సర్వాధిష్ఠానతయాఽపరోక్షరూపేణపరత్వం ప్రత్యగ్రూపేణచాపరత్వం తేనకార్యకారణరూపేణ సర్వాత్మనావ్యవస్థితస్సన్నాత్మా ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం చతుష్పాత్కల్ప్యతే. తత్రదృష్టాన్తమాహ (కార్షాపణవదితి) దేశవిశేషేకార్షాపణశ్షోడశపణానాంసంజ్ఞా తత్రయథావ్యవహారప్రాచుర్యాయపాదకల్పనా క్రియతే - తథేహాపీత్యర్థః. యథాగౌశ్చతుష్పాదుచ్యతే- నతథాచతుష్పాదాదేషుంశక్యతే- నిష్కలశ్రుతివ్యాకోపాదిత్యాహ (నగౌరివేతి) విశ్వాదిషుతుర్యాన్తేషుపాదశబ్దోయది కరణవ్యుత్పత్తికం- తదావిశ్వాదివత్తుర్యస్యాపికరణకోటినివేశాద్జ్ఞేయాసిద్ధిః యదితుపాదశబ్దస్సర్వత్రకర్మవ్యుత్పత్తికః - [illegible] విభజ్యపాదశబ్దప్రవృత్తింప్రకటయతి (త్రయాణామిత్యాదినా) కరణసాధనః- కరణవ్యుత్పత్తికః కర్మసాధనః- కర్మవ్యుత్పత్తికఇతియావత్. ౨

రం — (సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేతి) కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నాత్మకంసర్వమపివస్తు బ్రహ్మైవేత్యర్థః. తత్కిమిత్యత్రాహ (అయమాత్మా బ్రహ్మేతి) అయం-ఓఙ్కారస్సర్వాత్మభూతం బ్రహ్మైవ తతశ్చోఙ్కారేణసర్వాత్మభూతబ్రహ్మదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః (సోఽయమాత్మాచతుష్పాదితి) ఓఙ్కారేఅర్థస్యసోఽయమాత్మాపాదచతుష్టయయుక్తఇత్యర్థః ౨

కూ — సర్వమోఙ్కారఏవేత్యత్ర ఓమ్పదవాచ్యస్య బ్రహ్మణఃపూర్ణత్వముక్తం-తస్యతఇత్యాశఙ్కాంప్రమాణాభావనేన నిరాకృత్యాహ (సర్వం హ్యేతద్బ్రహ్మేతి) ఏతత్- ఓఙ్కారపదవాచ్యమక్షరాఖ్యం బ్రహ్మ - సర్వం- పూర్ణంహి *పరమంయోమహద్బ్రహ్మ *తదేతద్బ్రహ్మాపరమకమీనాం *పూర్ణమదఃపూర్ణమిదమిత్యాదిషు ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. నపజీవానామపి క్రియాసుస్వాతన్త్ర్యానుభవేనతత్రాపికశ్చిదస్తినియన్తేత్యతఆహ (అయమితి) బహిర్దిష్ట్వాదానకర్తృతయాస్థితోఽప్యాత్మా అయం బ్రహ్మ. ప్రాగుక్తోమ్పదవాచ్యం బ్రహ్మైవ- నస్వన్యఃకశ్చిదిత్యర్థః. ఇతిసమస్తప్రణవప్రతిపాద్యోక్తేః ఏవంసమస్తప్రణవప్రతిపాద్యముపాస్యాఙ్గంసిరూప్యేదానీంతస్యైకదేశైరకారోకారమకారనాదైః ప్రతిపాద్యానాంవిశ్వాదిభగవద్రూపాణాముపాసనం *అకారఉకారోమకారఇత్యాదినా తృతీయఖణ్డేవక్ష్యంతాన్నిరూపయిష్యన్నాహ (సోఽయమితి) సోఽయం - సమస్తోమ్పదవాచ్యోఽక్షరనామా బహ్మాదిసుఖియామకతయాస్థితఆత్మా చతుష్పాత్- చత్వారఃపాదాః- అంశాఃస్వరూపభూతాయస్యసచతుష్పాత్. పాదపదస్య*సఙ్ఖ్యాసుపూర్వస్యేతినలోపః సర్వజీవనియామకతయాతత్తద్దేహేషుచతూరూపతయావస్థితిరిత్యర్థః.......................

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీవత్సాఙ్కమునికృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

హరిః ఓమ్॥

౧। జాగరితస్థానో బహిఃప్రజ్ఞస్సప్తాఙ్గ ఏకోనవింశతిముఖః స్థూలభుగ్వైశ్వానరః ప్రథమః పాదః॥ ౩

శం — కథం చతుష్పాత్త్వమిత్యాహ — జాగరితం స్థానమస్యేతి జాగరితస్థానః। బహిఃప్రజ్ఞః స్వాత్మవ్యతిరిక్తే విషయే ప్రజ్ఞా యస్య స బహిఃప్రజ్ఞః బహిర్విషయేవ ప్రజ్ఞాఽవిద్యాకృతాఽవభాసత ఇత్యర్థః। తథా సప్తాఙ్గాన్యస్య "తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా సన్దేహో బహులో బస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదౌ" అగ్నిహోత్రకల్పనాశేషత్వేనాగ్నిర్ముఖత్వేనాహవనీయ ఉక్త ఇత్యేవం సప్తాఙ్గాని యస్య స సప్తాఙ్గః। తథైకోనవింశతిముఖాన్యస్య బుద్ధీన్ద్రియాణి కర్మేన్ద్రియాణి చ దశ, వాయవశ్చ ప్రాణాదయః పఞ్చ, మనో బుద్ధిరహఙ్కారశ్చిత్తమితి ముఖానీవ ముఖాని, తాన్యుపలబ్ధిద్వారాణీత్యర్థః। స ఏవంవిశిష్టో వైశ్వానరో యథోక్తైర్ద్వారైః శబ్దాదీన్ స్థూలాన్ విషయాన్ భుఙ్క్త ఇతి స్థూలభుక్। విశ్వేషాం నరాణామనేకధా నయనాద్విశ్వానరః। యద్వా — విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి విశ్వానరః, విశ్వానర ఏవ వైశ్వానరః, సర్వపిణ్డాత్మానన్యత్వాత్। స ప్రథమః పాదః। ఏతత్పూర్వకత్వాదుత్తరపాదాధిగమస్య ప్రాథమ్యమస్య। కథం "అయమాత్మా బ్రహ్మ" ఇతి ప్రత్యగాత్మనోఽస్య చతుష్పాత్త్వే ప్రకృతే ద్యులోకాదీనాం మూర్ధాద్యఙ్గత్వమితి। నైష దోషః — సర్వస్య ప్రపఞ్చస్య సాధిదైవికస్యానేనాత్మనా చతుష్పాత్త్వస్య వివక్షితత్వాత్। ఏవం చ సతి సర్వప్రపఞ్చోపశమేఽద్వైతసిద్ధిః। సర్వభూతస్థశ్చాత్మైకో దృష్టః స్యాత్ — సర్వభూతాని చాత్మని। "యస్తు సర్వాణి భూతాని" ఇత్యాదిశ్రుత్యర్థ ఉపసంహృతశ్చైవం స్యాత్। అన్యథా హి స్వదేహపరిచ్ఛిన్న ఏవ ప్రత్యగాత్మా సాఙ్ఖ్యాదిభిరివ దృష్టః స్యాత్। తథా చ సత్యద్వైతమితి శ్రుతికృతో విశేషో న స్యాత్ — సాఙ్ఖ్యాదిదర్శనేనావిశేషాత్। ఇష్యతే చ సర్వోపనిషదాం సర్వాత్మైక్యప్రతిపాదకత్వం — అతో యుక్తమేవాస్యాధ్యాత్మికస్య పిణ్డాత్మనో ద్యులోకాద్యఙ్గత్వేన విరాడాత్మనాఽఽధిదైవికేనైకత్వమభిప్రేత్య సప్తాఙ్గత్వవచనం। "మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్" ఇత్యాదిలిఙ్గదర్శనాచ్చ। విరాజైకత్వముపలక్షణార్థం హిరణ్యగర్భావ్యాకృతాత్మనోః। ఉక్తం చైతన్మధుబ్రాహ్మణే "యశ్చాయమస్యాం పృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మమ్" ఇత్యాది। సుషుప్తావ్యాకృతయోస్త్వేకత్వం సిద్ధమేవ — నిర్విశేషత్వాత్। ఏవం చ సత్యేతత్సిద్ధం భవతి — సర్వద్వైతోపశమే చాద్వైతమితి। ౩

ఆ — ఆత్మనో నిరవయవస్య పాదద్వయమపి నోపపద్యతే — పాదచతుష్టయం తు దూరోత్సారితమితి శఙ్కతే (కథమితి) పరమార్థతశ్చతుష్పాత్త్వాభావేఽపి కాల్పనికముపాయోపేయభూతం పాదచతుష్టయమవిరుద్ధమిత్యభిప్రేత్యాద్యం పాదం వ్యుత్పాదయతి (ఆహేత్యాదినా) (స్థానమస్యేతి) అభిమానస్య విషయీభూతమిత్యర్థః। ప్రజ్ఞాయాస్తావదాన్తరత్వప్రసిద్ధేరయుక్తమిదం విశేషణమిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (బహిరితి) చైతన్యలక్షణా ప్రజ్ఞా స్వరూపభూతా న బాహ్యే విషయే ప్రతిభాసతే — తస్యా విషయానపేక్షత్వాత్, బాహ్యస్య చ విషయస్య వస్తుతోఽభావాత్, ఇత్యాశఙ్క్యాహ (బహిర్విషయేవేతి) న స్వరూపభూతా ప్రజ్ఞా వస్తుతో బాహ్యవిషయేష్యతే బుద్ధివృత్తిరూపా త్వసావజ్ఞానకల్పితా తద్విషయా భవతి। న చ సాఽపి వస్తుతస్తద్విషయతామనుభవతి — వస్తుతస్తద్విషయమభావాత్, బాహ్యస్య విషయస్య కాల్పనికత్వాత్, అతస్తద్విషయత్వం ప్రాతిభాసికమిత్యర్థః। పూర్వేణ విశేషణేన విశేషణాన్తరం సముచ్చినోతి (తథేతి) సప్తాఙ్గత్వం శ్రుత్యవష్టమ్భేన విశదయతి (తస్యేత్యాదినా) ప్రకృతస్య సన్నిహితప్రసిద్ధస్యైవాత్మనస్త్రైలోక్యాత్మకస్య వక్ష్యమాణరీత్యా వైశ్వానరశబ్దితస్య సుతేజస్త్వగుణవిశిష్టో ద్యులోకో మూర్ధేతి ద్యులోకస్య మూర్ధత్వముపదిశ్యతే। విశ్వరూపః — నానావిధః శ్వేతపీతాదిగుణాత్మకః సూర్యశ్చక్షురిత్యుచ్యతే। పృథక్ — నానావిధం వర్త్మ — సంచరణమాత్మా — స్వభావో యస్యేతి పృథగ్వర్త్మాత్మా వాయుస్స ప్రోచ్యతే స చ ప్రాణస్తస్యేతి సమ్బన్ధః। బహులః — విస్తీర్ణగుణవానాకాశః సన్దేహః — దేహస్య మధ్యమో భాగః। రయిః — అన్నం। తద్ధేతురుదకం వస్తిః — అస్య మూత్రస్థానం పృథివ్యేవ ప్రతిష్ఠాస్య పాదౌ వైశ్వానరస్య పాదౌ। "తద్యద్భక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయమ్" ఇత్యగ్నిహోత్రకల్పనా శ్రుతా — తస్యాః శేషత్వేనాహవనీయోఽగ్నిరస్య ముఖత్వేనోక్త ఇతి యోజనా। ఉక్తం సప్తాఙ్గత్వముపసంహరతి (ఇత్యేవమితి) విశేషణాన్తరం సముచ్చినోతి (తథేతి) బుద్ధ్యర్థానీన్ద్రియాణి శ్రోత్రత్వక్చక్షుర్జిహ్వాఘ్రాణాని, కర్మార్థానీన్ద్రియాణి వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాని తాన్యేతాని ద్వివిధానీన్ద్రియాణి దశ భవన్తి। ప్రాణాదయ ఇత్యాదిశబ్దేనాపానవ్యానోదానసమానా గృహ్యన్తే (ఉపలబ్ధిద్వారాణీతి) ఉపలబ్ధిపదం కర్మోపలక్షణార్థం ద్వారత్వం — కరణత్వం। తత్ర బుద్ధీన్ద్రియాణాం మనసో బుద్ధేశ్చ ప్రసిద్ధముపలబ్ధౌ కరణత్వం కర్మేన్ద్రియాణాం తు వదనాదౌ కర్మణి కరణత్వం ప్రాణాదీనాం పునరుభయత్ర పారమ్పర్యేణ కరణత్వం — తేషు సత్స్వేవ జ్ఞానకర్మణోరుత్పత్తేః, అసత్సు చానుత్పత్తేః। మనోబుద్ధ్యోశ్చ సర్వత్ర సాధారణం కరణత్వం అహఙ్కారస్యాపి ప్రాణాదివదేవ కరణత్వం మన్తవ్యం। చిత్తస్యైవ చైతన్యాభాసోపధేయే కరణత్వముక్తమితి వివేక్తవ్యం। పూర్వోక్తైర్విశేషణైర్విశిష్టస్య వైశ్వానరస్య స్థూలభుగితి విశేషణాన్తరం। తద్విభజతే (స ఏవం విశిష్ట ఇతి) శబ్దాదివిషయాణాం స్థూలత్వం — దిగాదిదేవతానుగృహీతైః శ్రోత్రాదిభిర్గృహ్యమాణత్వం। ఇదానీం వైశ్వానరశబ్దస్య ప్రకృతవిశ్వవిషయత్వం విశదయతి (విశ్వేషామితి) విశ్వేషామితి కర్మణి షష్ఠీ। విశ్వే చ తే నరాశ్చేతి విశ్వానరాః, నిపాతాత్పూర్వపదస్య దీర్ఘతా। విశ్వాన్నరాన్భోక్తృత్వేన వ్యవస్థితాన్ప్రత్యనేకధా ధర్మాధర్మకర్మానుసారేణ సుఖదుఃఖాదిప్రాపణాదయం కర్మఫలదాతా వైశ్వానరశబ్దితో భవతీత్యర్థః। అథవా — విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి విశ్వానరః స ఏవ వైశ్వానరః స్వార్థేఽణ్। తద్ధితో రాక్షసవాయసవదిత్యాహ (విశ్వేతి) కథం విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి గృహ్యతే — జాగ్రతాం నరాణామనేకత్వాత్తాదాత్మ్యానుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) సర్వపిణ్డాత్మా — సమష్టిరూపో విరాడుచ్యతే। తేనాత్మనా విశ్వేషామనన్యత్వాద్యథోక్తసమాసనిష్పత్తిరిత్యర్థః। విశ్వస్య తైజసాద్యుత్పత్తేస్తస్యైవ ప్రాథమ్యం యుక్తం — కార్యస్య తు పశ్చాద్భావిత్వోచితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) ప్రతిపాదనాపేక్షయా ప్రాథమ్యం — నోత్పత్త్యపేక్షయేత్యర్థః। అధ్యాత్మాధిదైవయోశ్చేదమాదాయ ప్రాగు

[illegible] ప్రత్యక్షేణ సాక్షీ పతి (కథమితి) బ్రహ్మేతి ప్రకృతేస్య పరోక్షత్వే శఙ్కితే తన్నిరాసార్థం * అయమాత్మా బ్రహ్మేతి ప్రత్యగాత్మానం ప్రకృత్య * సోఽయమాత్మా చతుష్పాదితి వచస్తు ప్రత్యగాత్మనః [illegible] బ్రహ్మత్వం సప్తాఙ్గత్వాదిత్యర్థః యదుక్తం - [illegible] యదుక్తం - ప్రక్రమవిరోధాదిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోర్భేదాభావాన్న ప్రక్రమవిరోధోఽస్తీతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) తత్ర హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) ఆధ్యాత్మికస్యాధిదైవికేన సహితస్య ప్రపఞ్చస్య సర్వస్యైవ స్థూలస్య పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మకస్య స్వేనాత్మనా విరాజా ప్రథమపాదత్వం తస్యైవ సూక్ష్మస్యాపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మనో [illegible] ద్వితీయపాదత్వం తస్యైవ కార్యరూపతాం త్యక్త్వా కారణరూపతామాపన్నస్యావ్యాకృతాత్మనా తృతీయపాదత్వం తస్యైవ కార్యకారణరూపతాం విహాయ సర్వకల్పనాధిష్ఠానతయా [illegible] జ్ఞానాత్మనా చతుర్థపాదత్వం. తదేవమధ్యాత్మాధిదైవయోరభేదమాదాయోక్తేన ప్రకారేణ చతుష్పాత్త్వస్య వక్తుమిష్టత్వాత్పూర్వపూర్వపాదస్యోత్తరోత్తరపాదాత్మనా ప్రవిలాపనాత్ తురీయనిష్ఠాయాం పర్యవసానం సిధ్యతీత్యర్థః యద్వై వ తురీయే పర్యవసానం జిజ్ఞాసార్థముపదిశ్యతే - అదాలి తత్త్వజ్ఞానప్రతిబన్ధకస్య ప్రాతిభాసికద్వైతస్యోపరమే సత్యద్వైతపరిపూర్ణబ్రహ్మాహమస్మీతి వాక్యార్థనాత్మనాత్మానం స్ఫురతీతి ఫలితమాహ (ఏవం చేతి) ఉక్తన్యాయేన సతి తత్త్వసాక్షాత్కారే సంగృహీతే సర్వేషు భూతేషు బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తేష్వాత్మైకోఽద్వితీయో దృష్టః స్యాత్ * ఏకో దేవస్సర్వభూతేషు గూఢ [illegible] ప్రత్యక్త్వేనావస్థానాభ్యుపగమాత్తాని తాని చ సర్వాణి ప్రాతిభాసికాని భూతాని తస్మిన్నేవాత్మని కల్పితాని దృష్టాని స్యుః తథా చ పూర్ణత్వమాత్మనో, భూతానాం [illegible] కేన సత్తాస్ఫురణవిరహితత్వం, సిధ్యతి తతశ్చ * సర్వభూతస్థమాత్మానం సర్వభూతాని చాత్మని * సంపశ్యన్ [illegible] ఇతి శ్రుతిరనుగృహీతా భవతీత్యాహ (సర్వభూతస్థశ్చేతి) న చైవం మానవం వచనమమానమితి శఙ్కనీయం - * యద్వై కించ మనురవదత్తద్భేషజమితి శ్రుతేరిత్యర్థః [illegible] మూలభూతాం శ్రుతిం సూచయతి (యస్త్వితి) మోహపాదత్రయం ప్రాగుక్తయా ప్రక్రియయా ప్రవిలాప్య తురీయే నిత్యవిజ్ఞప్తిమాత్రే సదానన్దైకతానే పరిపూర్ణే ప్రతిష్ఠాం ప్రతిపద్యతే - స బ్రహ్మాహమస్మీత్యాత్మానం జానాతి సర్వోపాధి - [illegible] నాస్తిరమనుపలభమానస్తత్స్వేవ ప్రాతీతికాని తాని వ్రత్యేతి, తేషు సర్వేష్వాత్మానం సత్తాస్ఫూర్తిప్రదముపగచ్ఛతి, తతశ్చ న కిం చిదపి గోపాయితుమిచ్ఛతీతి శ్రుత్యర్థశ్చ యథోక్తేఽస్మిన్ తత్త్వసాక్షాత్కారే సంగృహీతే సతి స్వీకృతస్స్యాదిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరభేదాభ్యుపగమద్వారేణ ప్రాగుక్తపరిపాట్యా తత్త్వజ్ఞానాభ్యుపగమే దోషమాహ (అన్యథేతి) సాక్ష్యాదివదస్యాపి ప్రమాణిత్వాత్తథైవ ప్రతిదేహం పరిచ్ఛిన్నస్య ప్రత్యగాత్మనో [illegible] ప్రమాణతోఽభ్యుపగతో భవతి - వ్యవస్థానుపపత్త్యా చ ప్రతిశరీరమాత్మభేదస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తథా చేతి) సాఙ్ఖ్యాదీనాం ద్వైతవిషయం [illegible] తేన త్వదీయదర్శనస్యాద్వైతవిషయస్య విశేషాభావాదద్వైతం తత్త్వమితి శ్రుతిసిద్ధోఽపి [illegible] నసిధ్యేత్ - [illegible] ప్రసజ్యేత. వ్యవస్థా త్వౌపాధికభేదమధికృత్య సుస్థా భవిష్యతీత్యర్థః. నను భేదవాదేఽపి నాద్వైతశ్రుతిర్విరుధ్యతే - ధ్యానార్థం * అన్నం బ్రహ్మ [illegible] ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్యతే చేతి) ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదినా సర్వాసాముపనిషదాం [illegible] ప్రతిపాదనపరత్వమిష్టం - అతో న ధ్యానార్థత్వమద్వైతశ్రుతేశ్శఙ్కితుం శక్యం - వస్తుపరత్వలిఙ్గవిరోధాదిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరభేదేఽపి [illegible] సానసిద్ధేస్తత్త్వాధ్యాత్మికస్య వ్యష్ట్యాత్మనో విశ్వస్య త్రిలోకాత్మకేనాధిదైవికేన విరాజా సహైక్యం గృహీత్వా యత్తస్య సప్తాఙ్గత్వముక్తం [illegible] ఇత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) అధ్యాత్మాధిదైవయోరైక్యే హేత్వన్తరమాహ (మూర్ధేతి) ద్యావాదిత్యాదికం వైశ్వానరావయవం వైశ్వానరబుద్ధ్యా ధ్యాయతో జిజ్ఞాసయా పునరఖణ్డపదముపగతస్య మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి * అన్ధోఽభవిష్యో యన్మామిత్యాదిశ్రుత్యా [illegible] యాద్వశ్యతే న చ ద్యులోకాదికం విపరీతబుద్ధ్యా [illegible] వితం - యద్యధ్యాత్మాధిదైవయో [illegible] రేకత్వమప్రవివక్షితం భవేదిత్యర్థః. నను విరాజో విశ్వస్యైకత్వమేవ మూలగ్రన్థేన ప్రతిపాదితే - [illegible] ద్వైతపర్యవసానం భాష్యకృతోచ్యతే - తత్రాహ (విరాజేతి) యస్మాద్ధేతోర్విరాజో విశ్వస్యైకత్వం ప్రదర్శితం - తస్మాద్ధిరణ్యగర్భస్యైకేన [illegible] అవ్యాకృతోపహితస్య ప్రాజ్ఞేన, సహైకత్వస్యోపలక్షణార్థం. అతో మూలగ్రన్థస్య [illegible] అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వం వివక్షితం [illegible] పర్యవసానసిద్ధిరిత్యర్థః అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వమిహోచ్యతే - తద్ధి బ్రాహ్మణేఽపి [illegible] ఇత్యాహ (ఉక్తం చేతి) అధిదైవమధ్యాత్మం [illegible] పర్యాయమయమేవ స ఇత్యభేదవచనాదేకత్వమత్ర వివక్షితమిత్యర్థః. నను విశ్వవిరాజోః స్థూలాభిమానిత్వాత్, తైజసహిరణ్యగర్భయోః సూక్ష్మాభిమానిత్వాత్, దేకత్వం యుక్తం - ప్రాజ్ఞావ్యాకృతయోస్తు కేన సాధర్మ్యేణైకత్వం - తత్రాహ (సుషుప్తేతి) ప్రాజ్ఞో హి సర్వం విశేషముపసంహృత్య సవిశేషస్సుషుప్తే వర్తతే - ప్రలయదశాయామవ్యాకృతం చ సమస్తవిశేషం స్వాత్మన్యుపసంహృత్య [illegible] రూపం తిష్ఠతి - తేనోక్తం సాధర్మ్యం పురోధాయ తయోరైక్యమవిరుద్ధమిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వే ప్రాగుక్తన్యాయేన ప్రసిద్ధే సత్యుపసంహారప్రక్రియయా సిద్ధమద్వైతమిత్యనిఫలితమాహ (ఏవం చేతి) తచ్చాద్వైతం ప్రతిబన్ధధ్వంసమాత్రేణ స్ఫురతి - కింతు వాక్యాదేవాచార్యోపదిష్టాదితి వక్తుం చశబ్దః 3

రం.—. తదేవ పాదచతుష్టయం ప్రపఞ్చయతి (జాగరితస్థానో బహిః ప్రజ్ఞ ఇతి) జాగరితం స్థానం యస్య స జాగరితస్థానః. జాగ్రద్దశానిర్వాహక ఇత్యర్థః * జాగరితే బ్రహ్మేతి బ్రహ్మశబ్దితస్యానిరుద్ధస్యైవ జాగ్రద్దశానిర్వాహకత్వాత్ బహిః ప్రజ్ఞః - బహ్యరూపా ప్రజ్ఞా యేన సః బహిః ప్రజ్ఞః. సప్తాఙ్గః - * ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాః చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాసన్దేహో బహులో వస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదావితి వైశ్వానరవిద్యోక్తరీత్యా ద్యుసూర్యవాయ్వాకాశవారిపృథివీరూపైరఙ్గైః చతుర్ముఖప్రాణమధ్యకాయమూత్రాశయపాదరూపైః [illegible] జ్ఞాగ్రతాజీవేన చ సప్తాఙ్గత్వం ద్రష్టవ్యం. ఏకోనవింశతిముఖః - పఞ్చ జ్ఞానేన్ద్రియాణి పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి పఞ్చ ప్రాణా అన్తఃకరణచతుష్టయరూపైర్ముఖైరేకోన

౭॥ స్వప్నస్థానోఽన్తఃప్రజ్ఞః సప్తాఙ్గ ఏకోనవింశతిముఖః ప్రవివిక్తభుక్తైజసో ద్వితీయః పాదః॥ ౪

వింశతిముఖత్వం ఏషామధిష్ఠేయత్వం జాగ్రదవస్థజీవద్వారా ద్రష్టవ్యం. స్థూలభుక్ - స్థూలం రూపాదికం భుఙ్క్తే ఇతి స్థూలభుక్ భోజనే ప్రయోజకకర్తృత్వాత్ *ఋతం పిబన్తావితి పరమాత్మని స్వశవదుపపత్తిర్ద్రష్టవ్యా వైశ్వానరః- విశ్వాన్నరాన్నయతీతి వైశ్వానరః సఏకః పాదః. ౩

కూ — కానితేషాం స్థానాని- కశ్చ వ్యాపారః- కీదృశాని తాని రూపాణి- కిం తేషాం భోగ్యం - కానినామానీత్యత స్తత్సర్వం క్రమేణాహ (జాగరితేతి) యత్ర స్థిత్వా జాగర్తి-తచ్చక్షుర్జాగరితం అధికరణే క్తప్రత్యయః తదేవ స్థానం యస్య స జాగరితస్థానః చక్షుస్స్థాన ఇత్యర్థః బహిః ప్రజ్ఞః - బహిశ్శబ్దోదిత బాహ్యార్థాన్ప్రజ్ఞాపయతి జానాతి చేతి బహిః ప్రజ్ఞః జానాతేరన్తర్ణీతణ్యర్థాత్ *ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః క ఇతి కప్రత్యయః. *ఆతో లోప ఇటి చేత్యాకారలోపః సప్తాఙ్గః- చత్వారో హస్తాః, ద్వౌ పాదౌ, గజముఖత్వాద్గజహస్త ఏక, ఇతి సప్తాఙ్గః ఏకోనవింశతిముఖః- మధ్యముఖం గజముఖాకారం- పార్శ్వద్వయే నవనవముఖాని పురుషముఖాకారాణీతి వివేకః స్థూలభుక్ - స్థూలాన్ భోగాన్ భుఙ్క్తే భోజయతి చేతి స్థూలభుక్ వైశ్వానరః- విశ్యతే- గమ్యతే సర్వైః జ్ఞాయత ఇతి విశతేః కర్మణి వప్రత్యయః అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం విశతిరత్ర మత్యర్థస్సన్ జ్ఞానపరః విశ్వం- సర్వైర్జ్ఞేయం స్థూలం వస్తూచ్యతే భోక్తృతయా తత్సమ్బన్ధీ వైశ్వః నరీయతే - నక్షీయత ఇతి నరః *రీఙ్ క్షయే డప్రత్యయః వైశ్వశ్చాసౌ నరశ్చేతి *నరే చ సంజ్ఞాయామితి సూత్రేణ- భాష్యోక్తనిరుక్తిబలాద్వా దీర్ఘే వైశ్వానరః ప్రథమః పాదః- ఆత్మన ఇతి విపరిణామేనాత్రోత్తరత్ర చానుషఙ్గః సర్వదేహేష్వాదానకర్తృత్వేన స్థితస్యాత్మనః ప్రథమం రూపమిత్యర్థః ౧

శం — స్వప్నః స్థానమస్య తైజసస్య స్వప్నస్థానః జాగ్రత్ప్రజ్ఞాఽనేకసాధనా బహిర్విషయేవావభాసమానా మనస్స్పన్దనమాత్రా సతీ తథాభూతం సంస్కారం మనస్యాధత్తే- తన్మనస్తథా సంస్కృతం చిత్రితఇవ పటో బాహ్యసాధనానపేక్షమవిద్యాకామకర్మభిః ప్రేర్యమాణం జాగ్రద్వదవభాసతే తథా చోక్తం *అస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రామపాదాయేతి తథా *పరే దేవే మనస్యేకీభవతీతి ప్రస్తుత్య *అత్రైష దేవః స్వప్నే మహిమానమనుభవతీత్యాథర్వణే ఇన్ద్రియాపేక్షయాన్తస్థత్వాన్మనసస్తద్వాసనారూపా చ స్వప్నే ప్రజ్ఞా యస్యేత్యన్తఃప్రజ్ఞః విషయశూన్యాయాం ప్రజ్ఞాయాం కేవలప్రకాశస్వరూపాయాం విషయిత్వేన భవతీతి తైజసః విశ్వస్య సవిషయత్వేన ప్రజ్ఞాయాః స్థూలాయా భోజ్యత్వం - ఇహ పునః కేవలా వాసనామాత్రా ప్రజ్ఞా భోజ్యేతి ప్రవివిక్తో భోగ ఇతి సమానమన్యత్ ద్వితీయః పాదస్తైజసః ౪

ఆ,— ద్వితీయపాదమవతార్య వ్యాచష్టే (స్వప్న ఇత్యాదినా) స్థానం - పూర్వవత్ ద్రష్టుర్గ్రమాభిమానస్య విషయభూతమితియావత్. స్వప్నపదార్థం నిరూపయితుం తత్కారణం నిరూపయతి (జాగ్రదిత్యాదినా) తస్యాః స్వప్నాద్వైధర్మ్యార్థం విశేషణమాహ (అనేకేతి) అనేకాని - వివిధాని కరణాని సాధనాని యస్యాస్సా తథేతి యావత్ విషయద్వారకమపి వైషమ్యం దర్శయతి (బహిరితి) బాహ్యస్య శబ్దాదేర్విషయస్యావిద్యావివర్తత్వేన వస్తుతోఽభావాన్న తద్విషయత్వమపి యథోక్తప్రజ్ఞాయా వాస్తవం - కిన్తు ప్రాతీతికమిత్యభిప్రేత్యోక్తమివేతి నచ యథోక్తా ప్రజ్ఞా ప్రమాణసిద్ధా- తస్యా అనవస్థానాత్ తేన సాక్షివేద్యా సేతి వివక్షిత్వాహ (అవభాసమానేతి) ద్వైతతత్ప్రతిభాసయోర్వస్తుతోఽసత్త్వే హేతుం సూచయతి (మనస్స్పన్దనేతి) యథోక్తా ప్రజ్ఞా స్వానురూపాం వాసనాం స్వసమానాధారాముత్పాదయతీత్యాహ (తథాభూతమితి) జాగ్రద్వాసనావాసితం మనో జాగరితవదవభాసతే స్వప్నద్రష్టురిత్యేష్టవ్యం- మనస ఏవ వాసనావతః స్వప్నే విషయత్వాదపరిస్తవిషయాభావాదిత్యాహ (తథాసంస్కృతమితి) జాగ్రద్వాసనావాసితం మనో జాగరితవద్భాతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (చిత్రిత ఇతి) యథా పటశ్చిత్రితశ్చిత్రవద్భాతి- తథా మనో జాగరితసంస్కృతం తద్వద్భాతీతి యుక్తమిత్యర్థః స్వప్నస్య జాగరితాద్వైధర్మ్యం సూచయతి (బాహ్యేతి) తథోక్తస్య మనసో జాగరితవదనేకధా ప్రతిభానే కారణాన్తరమాహ (అవిద్యేతి) యదుక్తం స్వప్నస్య జాగరితజనితవాసనాజన్యత్వం-తత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (తథా చేతి) అస్య లోకస్యేతి జాగరితోక్తిః తస్య విశేషణం సర్వావత ఇతి సర్వా సాధనసమ్పత్తిరస్మిన్నస్తీతి సర్వావాన్ సర్వవానేవ సర్వావాన్ తస్య మాత్రా- లేశః వాసనా. తామపాదాయ- అపచ్ఛిద్య గృహీత్వా స్వపితి- వాసనాప్రధానం స్వప్నమనుభవతీత్యర్థః యత్తు స్వప్నరూపేణ పరిణతం మనస్సాక్షిణో విషయో భవతీతి- తత్ర శ్రుత్యన్తరం దర్శయతి (తథేతి) పరత్వం మనసస్తదుపాధిత్వాద్వా- అసాధారణకరణత్వాద్వా. దేవత్వం ద్యోతనాత్మకత్వాత్. *తన్మనో జ్యోతిరితి జ్యోతిశ్శబ్దాత్ తస్మిన్నేకీభవతి - స్వప్నే ద్రష్టా తత్ప్రధానో భవతీతి స్వప్నం ప్రకృత్యాత్ర స్వప్నే స్వప్రకాశో ద్రష్టా మహిమానం- మనసో విభూతిం జ్ఞానజ్ఞేయపరిణామిత్వలక్షణాం సాక్షాత్కరోతి తథా చ మనసో విషయత్వాన్న తత్రాత్మగ్రాహకత్వశఙ్కేత్యర్థః నను విశ్వస్య బాహ్యేన్ద్రియజన్యప్రజ్ఞాయా, స్తైజసస్య మనోజన్యప్రజ్ఞాయాశ్చాన్తస్త్వావిశేషాదన్తఃప్రజ్ఞత్వవిశేషణం న వ్యావర్తకమితి-తత్రాహ (ఇన్ద్రియేతి) ఉపపాదితం తావద్విశ్వస్య బహిః ప్రజ్ఞత్వం తైజసస్త్వన్తః ప్రజ్ఞో విజ్ఞాయతే- బాహ్యానీన్ద్రియాణ్యపేక్ష్య మనసోఽన్తస్స్థత్వాత్, తత్పరిణామత్వాచ్చ స్వప్నప్రజ్ఞాయాః, తద్వానన్తః ప్రజ్ఞో యుజ్యతే కించ- మనస్స్వభావభూతాయా జాగరితవాసనా - తద్రూపా స్వప్నప్రజ్ఞేతి యుక్తం తైజసస్యాన్తః ప్రజ్ఞత్వమిత్యర్థః. స్వప్నాభిమానినస్తైజసవికారత్వాభావాత్కుతస్తైజసత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (విషయేతి) స్థూలో విషయో యస్యాం వాసనామయ్యాం ప్రజ్ఞాయాం న జ్ఞాయతే - తస్యాం విషయసంస్పర్శమన్తరేణ ప్రకాశమాత్రతయా స్థితాయామాశ్రయత్వేన భవతీతి స్వప్నద్రష్టా తైజసో వివక్షితః- తేజశ్శబ్దేన యథోక్తవాసనామయ్యాః ప్రజ్ఞాయా నిర్దేశాదిత్యర్థః. నను విశ్వతైజసయోరవిశిష్టం ప్రవివిక్తభుగితి విశే

మ॥ యత్ర సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతి తత్సుషుప్తం।
సుషుప్తస్థాన ఏకీభూతః ప్రజ్ఞానఘన ఏవానన్దమయో హ్యానన్దభుక్చేతోముఖః ప్రాజ్ఞస్తృతీయః పాదః॥ ౫

షణం- ప్రజానాతీతి ప్రజ్ఞస్సుషుప్తత్వాత్ నైవం- తస్యాఃభోజ్యత్వావిశేషేఽపి స్యాద్వా స్తరభేదాత్ సవిషయత్వాద్విశ్వస్య భోజ్యాప్రజ్ఞాస్థూలాలక్ష్యతే- తైజసేతి ప్రజ్ఞా విషయసంస్పర్శశూన్యా వాసనామాత్రరూపేతి వివిక్తో భోగస్స్వీయ ఇత్యాహ (విశ్వస్యేతి) సప్తాఙ్గైకోనవింశతిముఖత్వమిత్యేతదన్యదిత్యుచ్యతే ౪

రం — (స్వప్నస్థానోఽన్తఃప్రజ్ఞ ఇతి) స్వాప్నికవస్తూనాం జాగ్రద్వదితరానుభావ్యత్వం నాస్తీతి తద్వస్తూనామనుభావయితా ప్రద్యుమ్నః అన్తఃప్రజ్ఞ ఉచ్యతే సప్తాఙ్గ ఏకోనవింశతిముఖత్వే తస్య స్వాప్నికేశ్వరస్య ద్యుసూర్యాదిభిః ప్రాణేన్ద్రియైః తదానీం ప్రలీనేనాన్తఃకరణవదుపచ్ఛేదేన పూర్వవద్ద్రష్టవ్యే స్వప్నార్థానాం తత్పురుషమాత్రభోగ్యతయా స్వప్నదశాపన్నస్య జీవస్య ప్రవివిక్తభుక్త్వాత్ తదపి స్థానసాదృశ్యాత్ ప్రద్యుమ్నస్యాపి ప్రవివిక్తభుక్త్వం ఇతరావిదితానామతిసూక్ష్మాణాం స్వాప్నపదార్థానాం తేజోవద్భాసకత్వాత్ ప్రద్యుమ్నస్య స్వప్నస్థానే తైజసత్వోక్తిః. ౪

కూ.— (స్వప్నేతి) స్వప్నస్థానః - యత్ర స్థిత్వా జీవః స్వప్నపదార్థాన్పశ్యతి-తత్స్వప్నస్థానం తదేవ స్థానం యస్య సః. కణ్ఠదేశస్థ ఇత్యర్థః. అన్తఃప్రజ్ఞః - అన్తశ్శబ్దోఽత్ర బాహ్యార్థజ్ఞానజన్యవాసనాప్రయుక్తార్థపరః తాన్వాసనాజన్యానర్థాన్ జ్ఞాపయితుం జానాతీత్యన్తఃప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞ ఇతి జానాతేః కః. అత్ర స్వాప్నికపదార్థానాం జాగ్రద్వాసనాజన్యత్వోక్తిః ప్రాయికత్వాభిప్రాయేణ- దృష్టం చాదృష్టం చ శ్రుతం చాశ్రుతం చానుభూతం చాననుభూతం చ సర్వం పశ్యతీతి శ్రుతేః సప్తాఙ్గ ఏకోనవింశతిముఖ ఇతి ప్రాగ్వత్. ప్రవివిక్తభుక్- వాసనాజన్యత్వేన బాహ్యార్థేభ్యో వివిక్తాంస్తాన్ స్వప్నార్థాన్ భోజయతీతి ప్రవివిక్తభుక్ తేజోమయ ఇతి తత్త్వతయాదిత్యసమ్బన్ధిత్వేన తైజసనామా అన్తస్థో భగవాన్ - ద్వితీయం రూపమిత్యర్థః. ౫

శం — దర్శనాదర్శనవృత్త్యోః స్వాపస్య తుల్యత్వాత్సుషుప్తిగ్రహణార్థం యత్ర సుప్త ఇత్యాదివిశేషణం. అథవా - త్రిష్వపి స్థానేషు తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణః స్వాపోఽవిశిష్ట ఇతి పూర్వాభ్యాం సుషుప్తం విభజతే. యత్ర- యస్మిన్స్థానే. కాలే వా సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతి. న హి సుషుప్తే పూర్వయోరివాన్యథాగ్రహణలక్షణం స్వప్నదర్శనం కామో వా కశ్చన విద్యతే. తదేతత్సుషుప్తం స్థానమస్యేతి సుషుప్తస్థానః స్థానద్వయప్రవిభక్తం మనస్స్పన్దితం ద్వైతజాతం తథారూపాపరిత్యాగేనావివేకాపన్నం నైశతమో గ్రస్తమివాహః సప్రపఞ్చమేకీభూతమిత్యుచ్యతే. అత ఏవ స్వప్నజాగ్రన్మనస్స్పన్దనాని ప్రజ్ఞానాని ఘనీభూతానీవ- సేయమవస్థాఽవివేకరూపత్వాత్ప్రజ్ఞానఘన ఉచ్యతే. యథా రాత్రౌ నైశేన తమసాఽవిభజ్యమానం సర్వం ఘనమివ- తద్వత్ప్రజ్ఞానఘన ఏవ. ఏవశబ్దాన్న జాత్యన్తరమజ్ఞానవ్యతిరేకేణాస్తీత్యర్థః. మనసో విషయవిషయ్యాకారస్పన్దనాయాసదుఃఖాభావాదానన్దమయః- ఆనన్దప్రాయః నానన్ద ఏవ- అనాత్యన్తికత్వాత్ యథాలోకే నిరాయాసః స్థితః సుఖ్యానన్దభుగుచ్యతే. అత్యన్తానాయాసరూపా హీయం స్థితిరనేనానుభూయత ఇత్యానన్దభుక్ ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్ద ఇతి శ్రుతేః. స్వప్నాదిప్రతిబోధం ప్రతి ద్వారీభూతత్వాచ్చేతోముఖః బోధలక్షణం వా చేతో ద్వారం-ముఖమస్య స్వప్నాద్యాగమనం ప్రతీతి చేతోముఖః భూతభవిష్యద్జ్ఞాతృత్వం, సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వం, మస్యైవేతి ప్రాజ్ఞః. సుషుప్తోఽపి హి భూతపూర్వగత్యా ప్రాజ్ఞ ఉచ్యతే అథవా- ప్రజ్ఞప్తిమాత్రమస్యైవాసాధారణమితి ప్రాజ్ఞః. ఇతరయోర్విశిష్టమపి విజ్ఞానమస్తి సోఽయం ప్రాజ్ఞస్తృతీయః పాదః. ౫

ఆ — పాదద్వయమేవం వ్యాఖ్యాయ తృతీయం పాదం వ్యాఖ్యాస్యన్ వ్యాఖ్యేయభాగస్య యత్ర సుప్త ఇత్యాదివిశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (దర్శనేతి) దర్శనస్య స్థూలవిషయస్య వృత్తిరత్రాస్తీతి జాగరితం దర్శనవృత్తిరుచ్యతే స్థూలవిషయదర్శనాభావే దర్శనసదృశాసనామాత్రం. తస్య వృత్తిరత్రాస్తీత్యదర్శనవృత్తిస్స్వప్నః. తయోస్సుషుప్తవదేవ స్వాపస్య- తత్త్వాగ్రహణస్య తుల్యత్వాత్ యత్ర సుప్త ఇత్యనేనాపి ప్రసక్తౌ తద్వ్యవచ్ఛేదేన సుషుప్తస్యైవ గ్రహణార్థం యత్ర సుప్త ఇత్యాదివాక్యే న కంచనేత్యాదివిశేషణం. తద్ద్విస్థానద్వయం వ్యవచ్ఛేద్య సుషుప్తమేవ గ్రాహయతీత్యర్థః. న కంచన స్వప్నం పశ్యతీత్యనేనైవ విశేషణేన స్థానద్వయవ్యవచ్ఛేదసమ్భవాద్విశేషణాన్తరమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) తత్త్వాప్రతిబోధః స్వాపః తస్య స్థానత్రయేఽపి తుల్యత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నాభ్యాం విభజ్య సుషుప్తం జ్ఞాపయితుం విశేషణద్వయమిత్యర్థః ఏకస్యైవ విశేషణస్య వ్యావచ్ఛేదకత్వసంభవాదన్యవిశేషణాభావ్యమిత్యస్య కస్య కారి ఇత్యాశఙ్క్య విశేషణయోర్ద్వికల్పేన వ్యవచ్ఛేదకత్వాన్నానర్థక్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (న హీతి) యత్రేత్యస్యాపేక్షితార్థం కథయతి (తదేతదితి) అన్యథా గ్రహణశూన్యత్వం కామసంస్పర్శనిరహితత్వం చ విశేషణాభ్యాం వివక్షితం కథమస్య సద్వితీయస్యైకీభూతత్వం విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్థానద్వయేతి) జాగరితం స్వప్నశ్చేతి స్థానద్వయం తేన ప్రవిభక్తం యద్ద్వైతం- స్థూలం సూక్ష్మం చ తత్సర్వం మనస్స్పన్దితమాత్రమితి వక్ష్యతే తచ్చ యథాస్వకీయరూపమాత్మనో విభక్తం - తథైవ తస్యాత్యాగేనావ్యాకృతాఖ్యం కారణరూపాపన్నం స్వకీయసర్వవిస్తారసహితం కారణాత్మకం భవతి. యథాఽహో నైశేన తమసా గ్రస్తం తమస్యేవ నైవ వ్యవహ్రియతే-తథేదమపి కార్యజాతం కారణభావమాపన్నం కారణమిత్యేవ వ్యవహ్రియతే. తస్యాం చావస్థాయామన్తర్యామ్యపాధిరాత్మైకీభూతవిశేషణభాగ్భవతీత్యర్థః. తథాపి కారణాత్మసహితస్య ప్రజ్ఞానఘనవిశేషణమయు

౬॥ ఏష సర్వేశ్వర ఏష సర్వజ్ఞ ఏషోఽన్తర్యామ్యేష యోనిస్సర్వస్య ప్రభవాప్యయౌ హి భూతానామ్॥ ౬

క్తం- నిరుపాధికస్యైవతథావిశేషణసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఏవేతి) సర్వస్యకార్యప్రపఞ్చస్యసమస్తస్యసుషుప్తే కారణాత్మనాస్థితత్వాదేవేత్యర్థః సుషుప్తావస్థాయాముక్తప్రజ్ఞానానామేకమూర్తిత్వంనవాస్తవం- పునర్యథాపూర్వవిభాగాగ్యత్వాదితిమతోక్తం (ఇవేతి) సుషుప్త్యవస్థాయాఃకారణాత్మకత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నప్రజ్ఞానానాంతత్రైకీభావాత్ప్రజ్ఞానఘనశబ్దవాచ్యతేత్యుక్తమనువదతి (సేయమితి) ఉక్తమేవార్థం దృష్టాన్తేనబుద్ధావారోపయతి (యథేత్యాదినా) ఏవకారస్యనాయోగవ్యవచ్ఛిత్తిరర్థః- కిన్త్వన్యయోగవ్యవచ్ఛిత్తిరిత్యాహ (ఏవశబ్దాదితి) ప్రాజ్ఞస్యానన్దప్రాకారత్వాభావేకథమానన్దమయత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యస్వరూపసుఖాభివ్యక్తిప్రతిబన్ధక దుఃఖాభావాత్ప్రచుర్యార్థత్వం మయటోగ్రహీత్వావిశేషణోపపత్తిందర్శయతి (మనస ఇతి) మయటః స్వరూపార్థత్వాదానన్దమయస్వమానన్దత్వమేవకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) నహిసుషుప్తేనిరుపాధికానన్దత్వం ప్రాజ్ఞస్యాభ్యుపగన్తుంశక్యం- తస్యకారణోపహితత్వాత్ అన్యథాముక్తత్వాత్పునరుత్థానాయోగాత్ తస్మాదానన్దప్రాచుర్యమేవాస్యస్వీకర్తుంయుక్తమిత్యర్థః అన్యభోగిరితి విశేషణంసదృష్టాన్తంవ్యాచష్టే (యథేతి) తథాసుషుప్తోపీతిశేషః దార్ష్టాన్తికంవివృణోతి (అత్యన్తేతి) [illegible] అనేనేతి ప్రాజ్ఞోక్తిః సుషుప్తస్యపురుషస్యతస్యామవస్థాయామానన్దస్వరూపభూతానతిశయానన్దాభివ్యక్తిరస్తీత్యత్రప్రమాణమాహ (ఏషోస్యేతి) ప్రాజ్ఞస్యైవచేతోముఖత్వవిశేషణాన్తరం తద్వ్యాచష్టే (స్వప్నాదీతి) స్వప్నోజాగరితంచేతిప్రతిబోధశబ్దితంచేతః తత్ప్రతిద్వారభూతత్వం- ద్వారభావేనస్థితత్వం నహిస్వప్నస్యజాగరితస్యవాసుషుప్తద్వారమన్తరేణసమ్భవోఽస్తి- తయోస్తత్కార్యత్వాత్ అతస్సుషుప్తాభిమానీప్రాజ్ఞఃస్థానద్వయకారణత్వాచ్చేతోముఖవ్యపదేశభాగిత్యర్థః అథవా- ప్రాజ్ఞస్యసుషుప్తాభిమానినఃస్వప్నంజాగరితంవాప్రతిక్రమక్రమాభ్యాంయదాగమనం- తత్ప్రతిచైతన్యమేవద్వారం- నహితద్వ్యతిరేకేణకాపిచేష్టాసిధ్యతీత్యభిప్రేత్యపక్షాన్తరమాహ (బోధేత్యాదినా) భూతేభవిష్యతిచవిషయేజ్ఞాతృత్వం, తథాసర్వస్మిన్నపివర్తమానేవిషయేజ్ఞాతృత్వం, మస్యైవేతి- ప్రకర్షేణజానాతీతి ప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞఏవ ప్రాజ్ఞః తదేవప్రాజ్ఞపదంవ్యుత్పాదయతి (భూతేతి) సుషుప్తేపగతసమస్తవిశేషవిజ్ఞానోపరమాత్కుతోజ్ఞాతృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తోపీతి) యద్యపిసుషుప్తస్తస్యామవస్థాయాంసమస్తవిశేషవిజ్ఞానవిరహితోభవతి- తథాపిభూతా- నిష్పన్నాయాజాగరితేస్వప్నేచసర్వవిషయజ్ఞాతృత్వలక్షణాగతిః- తయాప్రకర్షేణసర్వంసమస్తాజ్జానాతీతిప్రాజ్ఞశబ్దవాచ్యోభవతీత్యర్థః తర్హిప్రాజ్ఞశబ్దస్యముఖ్యార్థత్వంనసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) అసాధారణమితివిశేషణద్యోతితమర్థంస్ఫుటయతి (ఇతరయోరితి) ఆధ్యాత్మికస్యతృతీయపాదస్యవ్యాఖ్యాముపసంహరతి (సోయమితి) ౫

రం — యత్రసుప్తోనకంచనకామంకామయతేనకంచన(స్వప్నంపశ్యతితత్సుషుప్తమితి)యత్రస్థానేజీవస్సుప్తస్సన్ రాగాదిదోషాసుపహతఃస్వప్నంచనపశ్యతి- తత్స్థానంసుప్తం సుప్తమిత్యధికరణేక్తప్రత్యయఇతిభావః (సుషుప్తస్థానఏకీభూతఇతి) సుషుప్తస్థానేఏకీభూతః-సుషుప్తస్థానేఏకత్వంప్రాప్తః స్వయంసుషుప్తిస్థానతయా[illegible] *తదానాడీషుసృప్తోభవతీతి తేరాత్మనిచేత్యధికరణోక్తరీత్యాసుషుప్తస్థానస్సన్ ప్రజ్ఞానఘనః- జ్ఞానస్వరూపః ఆనన్దమయః- ఆనన్దఘనః జీవస్యసౌషుప్తికానన్దానుభావకశ్చేతోముఖః - విశుద్ధచేతో గ్రాహ్యః జ్ఞానానన్దమయ ఇతియావత్ ఆనన్దభుక్- యఃప్రాజ్ఞస్సఆత్మనోఽభిధస్తృతీయఃపాదఇత్యర్థః ౫

మా — తృతీయపాదస[illegible]పంతావదాహ (యత్రేతి) యత్ర- దేశేసుప్తః- అజ్ఞానావృతః [illegible]రూపంభగవన్తంప్రాప్తఇతివా *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాసమ్పరిష్వక్తఇత్యాదేః కంచన- కమపికామం- కామ్యమానమర్థంనకామయతే నకంచనస్వప్నపదార్థంపశ్యతి ఉపలక్షణమేతత్ స్వాత్మానం[illegible] తత్స్థానంసుషుప్తమిత్యుచ్యతే సుషుప్తమేవస్థానంయస్యససుషుప్తస్థానః [illegible] [illegible] ఏకీభూతః - వైశ్వానరతైజసావ్యాంసామాన్యేనజ్ఞానానన్దాదిరూపేణైకీభావంప్రాప్తః ప్రజ్ఞానఘనః- *అవిద్యాకర్మసంజ్ఞాన్యాత్మలీయంతేకర్తిరిష్యతే|యథాపాశ్మేతజ్జనరత్రిస్సావేష్టితేత్యుక్తకర్మవేష్టనావృతోజీవోఘనఇత్యుచ్యతే. సుషుప్తివేళాయాంఘనం- తజ్జీవస్వరూపం జానాతిప్రజ్ఞాపయతివజీవస్యేతిప్రజ్ఞానఘనః ప్రజ్ఞానాద్వివర్తితణ్యర్థాత్ *జ్ఞాఅవబోధనఇతిధాతోః *కృత్యల్యుటోబహులమితిబహులగ్రహణాత్కర్మణిల్యుటిఅనాదేశేప్రజ్ఞానం- ప్రజ్ఞానంఘనః- జీవాయేనసఃప్రజ్ఞానఘనఇతివిగ్రహః యద్వా - ఘనప్రజ్ఞఇతివక్ష్యమాణత్వాదిహాపిప్రజ్ఞానఘనఇత్యన్యఘనప్రజ్ఞానఇతివిపరీతసమాసాధ్యేయః తథాత్వేస్వన్తర్ణీతణ్యర్థాల్కర్మణిల్యుట్ ఆనన్దమయః - ఆనన్దప్రచురః పూర్ణానన్దఇతియావత్ *యతోవాచోనివర్తన్తఇత్యాదౌ ప్రసిద్ధమితిహేరర్థః ఆనన్దభుక్- విషయభోగాన్వినైవానన్దంభుజ్తేభోజయతిచేత్యానన్దభుక్ అతఃస్థూలభుక్త్వంప్రవివిక్తభుక్త్వంచనిత్యపూర్ణానన్దానుభవరూపస్యక్రీడారూపమేవేతిభావః చేతోముఖః- జ్ఞానరూపముఖః. ముఖశబ్దస్యోపలక్షణం జ్ఞానరూపసర్వావయవఇత్యర్థః ఏతదానన్దమయత్వచేతోముఖత్వరూపవిశేషణద్వయం[illegible]రూపత్వద్యోతయే, *నాన్తఃప్రజ్ఞమితివక్ష్యమాణచతుర్థరూపేచధ్యేయం ప్రాజ్ఞః- ప్రకర్షేణనజ్ఞాపయతీతిప్రాజ్ఞః జీవస్వరూపాతిరిక్తంబాహ్యంస్వాప్నంవాకిమపినజ్ఞాపయతీతి ప్రాజ్ఞసాపకఇత్యర్థః ప్రపూర్వాన్నఞుపపదాదన్తర్ణీతణ్యర్థాజ్జ్ఞాధాతోః *ఆతశ్చోపసర్గఇతికప్రత్యయః ఆత్మనస్తృతీయఃపాదః తృతీయంరూపం ౫

శం — ఏషహిస్వరూపావస్థస్సర్వేశ్వరః-సాధిదైవికస్యభేదజాతస్యసర్వస్యేశితా. నైతస్మాజ్జాత్యన్తరభూతోఽన్యేషామివ-*ప్రాణబన్ధనంహిసోమ్యమనఇతిశ్రుతేః.అయమేవహిసర్వస్యసర్వభేదావస్థాజ్ఞాతేత్యేషసర్వజ్ఞః. ఏషోన్తర్యామీ-అన్తరనుప్రవిశ్యసర్వేషాంభూతానాంనియన్తాప్యేషఏవ. అతఏవయథోక్తంసభేదంజగత్ప్రసూయతఇత్యేషయోనిస్సర్వస్య. యతఏవం- ప్రభవశ్చాప్యయశ్చప్రభవాప్యయౌహిభూతానామేషఏవ. ౬

అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి. ౫॥ బహిఃప్రజ్ఞో విభుర్విశ్వో హ్యన్తఃప్రజ్ఞస్తు తైజసః। ఘనప్రజ్ఞస్తథా ప్రాజ్ఞ ఏక ఏవ త్రిధా స్మృతః॥ ౧

౬॥ దక్షిణాక్షిముఖే విశ్వో మనస్యన్తస్తు తైజసః। ఆకాశే చ హృది ప్రాజ్ఞస్త్రిధా దేహే వ్యవస్థితః॥ ౨

ఆ — ప్రాజ్ఞస్యాధిష్ఠానికేనాన్తర్యామిణా సహాభేదం గృహీత్వా విశేషణాన్తరం దర్శయతి (ఏష హీతి) స్వరూపావస్థార్పణం- ఉపాధిప్రాధాన్యమవధూయ చైతన్యప్రాధాన్యం. అన్యథా స్వాతన్త్ర్యానుపపత్తేః. నైయాయికాదయస్తు తాటస్థ్యమీశ్వరస్యాభిప్రేత్య- ఇత్యయుక్తం - పత్యురసామఞ్జస్యాదితి న్యాయవిరోధాదిత్యాహ (నైయాయికాదీతి) శ్రుతివిరోధాదపి న స్వతాటస్థ్యమాస్థేయమిత్యాహ (ప్రాణేతి) ప్రకృతమజ్ఞాతం పరం బ్రహ్మ సదాఖ్యం ప్రాణశబ్దితం తద్బన్ధనం- బధ్యతే- అస్మిన్ పర్యవస్యతీతి వ్యుత్పత్తేః సహి జీవస్య పరమాత్మాభేదేన పర్యవసానమస్తి మనః - తదుపహితం జీవచైతన్యమత్ర. ప్రాణశబ్దస్యాధ్యాత్మికార్థస్య పరస్మిన్ ప్రయోగాత్, మనశ్శబ్దితస్య చ జీవస్య తస్మిన్ పర్యవసానాభిధానాత్, ద్వయస్తుతోఽభేదో నాస్తి ... ప్రాజ్ఞస్యైవ విశేషణాన్తరం సాధయతి (అయమితి) నస్వవధారణం నోపపద్యతే- వ్యాసపరాశరప్రభృతీనామస్యేషాపి సర్వజ్ఞత్వప్రసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్య నిరసన్తి (సర్వేతి) అన్తర్యామిత్వం విశేషణాన్తరం నిశదయతి (అన్తరితి) అన్తఃప్రవిశ్య నియమనే ... ఏవ సామర్థ్యాదవధారణముక్తం విశేషణత్రయం హేతుం కృత్వా ప్రకృతస్య ప్రాజ్ఞస్య సర్వజగత్కారణత్వం విశేషణాన్తరమాహ (అతఏవేతి) యథోక్తం- స్వప్నజాగరితస్థానద్వయప్రవిభక్తమిత్యర్థః సభేదం-అధ్యాత్మాధిదైవాధిభూతభేదభిన్నం ... కారణత్వాద్భూతానాం ప్రాచీనాని విశేషణాని సర్వహన్తీత్యాశఙ్క్య ※ ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాదితి ... ఉపాదానయోగ్యత్వేఽపి తత్ప్రభవత్వనియమత్వేఽపి నియమతస్సిద్ధం- అతోఽపి విశేషణాన్తరమిత్యాహ (యతఇతి) ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః అప్యేత్యస్మిన్నిత్యప్యయః నహ్యేతాభ్యాం భూతానాం మేకత్రోపాదానాదృతే సంభావితావిత్యర్థః. ౬

రం — ఏష సర్వేశ్వర ఏష సర్వజ్ఞ ఏషోఽన్తర్యామ్యేష యోనిస్సర్వస్య ప్రభవాప్యయౌ హి (భూతానామితి) భూతానాం- స్థానమిత్యర్థః. ... యద్యపి విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానాం త్రయాణాం భగవద్వ్యూహతయా ... ఆ ... తత్ర యథోక్తం త్రయాణామనుసన్ధానం కర్తవ్యమితి భావః. ౬

కూ — ఏవం రూపత్రయం నిరూప్య చతుర్థపాదం ※ నాన్తః ప్రజ్ఞమిత్యాదినా నిరూపయిష్యన్ వైశ్వానరాదిరూపాణాముక్తస్థానత్వాదారాధ్యత్వే ... శ్లోకాన్వక్ష్యమాణచతుర్థరూపేణ సహ చతుర్ణాం రూపాణాం మహిమానమాహ (ఏష ఇతి) ఏషః- ఉక్తః వక్ష్యమాణచతూరూపాత్మా ఏష ఇత్యస్యావ్యాఖ్యానస్థానస్యార్థః తేనైషాం గుణానామావిద్యకత్వపక్షవ్యుదాసః సర్వేశ్వరః - జాగ్రదాదిపదస్థానాం ... సర్వజ్ఞః - సర్వమిదం స్వరూపతః ప్రకారతశ్చ వేత్తీత్యర్థః అన్తర్యామీ - అన్తః స్థిత్వా యన్తా. సర్వస్య యోనిః - కారణమిత్యర్థః అస్య వివరణం (ప్రభవాప్యయౌ హి భూతానామితి) హి- యస్మాత్ప్రభవాప్యయౌ హేతూ- అతస్సర్వస్య యోనిరిత్యర్థః. ౬

శం — అత్ర- ఏతస్మిన్నర్థే ఏతే శ్లోకా భవన్తి. (బహిఃప్రజ్ఞ ఇతి) పర్యాయేణ త్రిస్థానత్వాత్, సోఽహమితి స్మృత్యా ప్రతిసన్ధానాత్, స్థానత్రయవ్యతిరిక్తత్వమేకత్వం శుద్ధత్వమసఙ్గత్వం చ సిద్ధమిత్యభిప్రాయః. మహామత్స్యాదిదృష్టాన్తశ్రుతేః. ౧

ఆ — ఆచార్యైర్మాణ్డూక్యోపనిషదం పరిత్యాజ్య వ్యాఖ్యానశ్లోకావతారణమత్రేత్యాదినా కృతం- తదత్రేత్యనూద్య వ్యాకరోతి (ఏతస్మిన్నితి) విశ్వస్య విభుత్వం ప్రాగుక్తాధిదైవికాభేదాదవధేయం. అధ్యాత్మాధిదైవాభేదే పూర్వోదాహృతాం శ్రుతిం సూచయితుం బహిః ప్రజ్ఞః స్థూలసూక్ష్మకారణోపాధిభేదాజ్జీవభేదమాశఙ్క్య స్వరూపైక్యేపి స్వతన్త్రోపాధిభేదస్తు న్తరేణ విశేషణమాత్రభేదాపవాదాన్తరభేదో ... ఇత్యాహ (ఏక ఏవేతి) పదార్థానాం పూర్వమేవాభ్యుక్తత్వాత్తాత్పర్యం శ్లోకస్య వక్తవ్యమవశిష్యతే- తదాహ (పర్యాయేణేతి) యద్యాపి స్థానత్రయం- న తత్పరిత్యజ్య దేవదత్తం వ్యభిచరితుమర్హతి వ్యభిచరతి చాత్మా సంస్థానత్రయం- క్రమాక్రమాభ్యాం తస్య త్రిస్థానత్వాత్ ... తత్త్వమాత్మనః సిద్ధం యోఽహం స్వప్నోఽహం జాగర్మీత్యనుసన్ధానాదేకత్వం తస్యావగతం ఏకత్వేపి హి స్మృత్యా ... ధర్మాధర్మరాగద్వేషాది మలస్యావస్థాధర్మత్వాత్తదతిరేకిణశ్శుద్ధత్వమపి సిద్ధ్యతి సఙ్గస్యాపి వేద్యత్వేనావస్థాధర్మత్వాజ్జీకారాత్తదతిరేకిణస్తద్రష్టురసఙ్గత్వమపి సఙ్గతమేవేత్యర్థః. యుక్తిసిద్ధేఽర్థే శ్రుతిముదాహరతి (మహామత్స్యాదీతి) మహాన్ నాదేయేన స్రోతసాఽప్రకమ్ప్యగతిరతిబలీయాన్ స్థితిను ... సఞ్చరన్ క్రమసఞ్చరణాత్తాభ్యామతిరిచ్యతే- నచ తస్య కూలద్వయగతదోషగుణవత్త్వం- నచాసౌ క్వచిదపి సజ్జతే, నచ శ్యేనో ... క్వచిదపి ప్రతిహన్యతే,- తథైవాయమాత్మా క్రమేణ స్థానత్రయే సఞ్చరన్ తల్లక్షణైర్యుక్తోఽఙ్గీకర్తుమిత్యర్థః ౧

కూ.— ఉపనిషత్ స్వయం ప్రమాణత్వేపి స్వోక్తార్థదార్ఢ్యాయ స్వోక్తార్థమన్త్రానుదాహరతి (అత్రేతి) అత్ర- ఉక్తేష్వర్థేషు సంవాదిన ఇతి శేషః వైశ్వానరో బహిఃప్రజ్ఞః, తైజసోఽన్తః ప్రజ్ఞః, ప్రాజ్ఞః ప్రజ్ఞానఘన, ఇత్యుక్తేఽర్థే మన్త్రమాహ (బహిరితి) విశ్వః- వైశ్వానరః. పదానామర్థః పూర్వత్రైవ ధ్యేయః (ఏక ఏవ త్రిధా స్మృత ఇతి) మన్త్రద్రష్టా బ్రహ్మణో భగవద్రూపాణామేతేషామేకత్వం స్మృతమిత్యర్థః. ౫

శం.— జాగరితావస్థాయామేవ విశ్వాదీనాం త్రయాణామనుభవప్రదర్శనార్థోఽయం శ్లోకః (దక్షిణాక్షీతి) దక్షిణమక్ష్యేవ ముఖం, తస్మిన్ ప్రాధాన్యేన ద్రష్టా స్థూలానాం విశ్వోఽనుభూయతే- ※ ఇన్ధో హ వై నామైష యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుష ఇతి శ్రుతేః. ఇన్ధః- దీప్తిగుణో వైశ్వా

సరఆదిత్యాన్తర్గతో వైరాజఆత్మా చక్షుషిచ ద్రష్టా ఏకః సన్నన్యో హిరణ్యగర్భః క్షేత్రజ్ఞో దక్షిణేక్షిణి-అక్ష్ణోర్నియన్తా- ద్రష్టా చాన్యో దేహస్వామీ. న-స్వతో భేదానభ్యుపగమాత్ *ఏకో దేవస్సర్వభూతేషు గూఢ ఇతి శ్రుతేః, *క్షేత్రజ్ఞంచాపిమాంవిద్ధిసర్వక్షేత్రేషుభారత * అవిభక్తంచభూతేషువిభక్తమివచస్థితమితిస్మృతేః, సర్వేషుకరణేష్వవిశేషేపిదక్షిణాక్షిణ్యుపలబ్ధిపాటవదర్శనాత్తత్ర విశేషేణనిర్దేశో విశ్వస్య దక్షిణాక్షిగతో రూపంద్రష్ట్వా నిమీలితాక్షస్తదేవస్మరన్ మనస్యన్తస్స్వప్నఇవతదేవవాసనారూపాభివ్యక్తంపశ్యతి యథాత్ర తథాస్వప్నే అతోమనస్యన్తస్తుతైజసోపివిశ్వఏవ ఆకాశేచహృదిస్మరణాఖ్యవ్యాపారోపరమే ప్రాజ్ఞఏకీభూతోఘనప్రజ్ఞఏవభవతి- మనోవ్యాపారాభావాత్ దర్శనస్మరణేఏవహిమనస్స్పన్దితే- తదభావేహృద్యేవావిశేషేణ ప్రాణాత్మనావస్థానం * ప్రాణోహ్యేవైతాన్సర్వాన్సంవృఙ్క్తఇతిశ్రుతేః. తైజసోహిరణ్యగర్భః- మనస్స్థత్వాత్ *లిఙ్గం మనః *మనోమయోయంపురుషఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. నను వ్యాకృతః ప్రాణస్సుషుప్తే - తదాత్మకానికరణానిభవన్తి - కథమవ్యాకృతతా. నైషదోషః- అవ్యాకృతస్యదేశకాలవిశేషాభావాత్ యద్యపి ప్రాణాభిమానేసతివ్యాకృతతైవ ప్రాణస్య - తథాపిపిణ్డపరిచ్ఛిన్నవిశేషాభిమాననిరోధః ప్రాణేభవతీత్యవ్యాకృతఏవ ప్రాణస్సుషుప్తేపరిచ్ఛిన్నాభిమానవతాం యథా ప్రాణలయేపరిచ్ఛిన్నాభిమానినాం ప్రాణోఽవ్యాకృతః - తథా ప్రాణాభిమానినోప్యవిశేషాపత్తావవ్యాకృతతాసమానా ప్రసవబీజాత్మకత్వంచ - తదధ్యక్షశ్చైకోఽవ్యాకృతావస్థః పరిచ్ఛిన్నాభిమానినామధ్యక్షాణాంచతేనైకత్వమితిపూర్వోక్తంవిశేషణమేకీభూతః ప్రజ్ఞానఘనఇత్యాద్యుపపన్నం తస్మిన్నేతస్మిన్నుక్తహేతుత్వాచ్చ. కథం ప్రాణశబ్దత్వమవ్యాకృతస్య *ప్రాణబన్ధనంహిసోమ్యమనఇతిశ్రుతేః నసుతత్ర *సదేవసోమ్యేతిప్రకృతంసద్బ్రహ్మ ప్రాణశబ్దవాచ్యం నైషదోషః- బీజాత్మకత్వాభ్యుపగమాత్సతః యద్యపిసద్బ్రహ్మ ప్రాణశబ్దవాచ్యంతత్ర - తథాపిజీవప్రసవంబీజాత్మకత్వమపరిత్యజ్యైవ ప్రాణశబ్దత్వంసతస్సచ్ఛబ్దవాచ్యతాచ. యదినిర్బీజరూపంవివక్షితంబ్రహ్మాభవిష్యత్- *నేతినేతి*యతోవాచోనివర్తన్తే *అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదిత్యవక్ష్యత్ *నసత్తన్నాసదుచ్యతఇతిస్మృతేః. నిర్బీజతయైవచేత్ - సతిలీనానాం - సమ్పన్నానాంసుషుప్తిప్రలయయోఃపునరుత్థానానుపపత్తిస్స్యాత్ ముక్తానాంచపునరుత్పత్తిప్రసఙ్గః-బీజాభావావిశేషాత్ జ్ఞానదాహ్యబీజాభావేచజ్ఞానానర్థక్యప్రసఙ్గః తస్మాత్సబీజత్వాభ్యుపగమేనైవసతఃప్రాణత్వవ్యపదేశః, సర్వశ్రుతిషుచకారణత్వవ్యపదేశః, అతఏవ *అక్షరాత్పరతఃపరః *సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజః*యతోవాచోనివర్తన్తే *నేతినేతీత్యాదినాబీజవత్త్వాపనయనేనవ్యపదేశః తామబీజావస్థాంతస్యైవ ప్రాజ్ఞశబ్దవాచ్యస్యతురీయత్వేనదేహాదిసమ్బన్ధరహితాంపారమార్థికీంపృథగ్వక్ష్యతి బీజావస్థాపినకించిదవేదిషమిత్యుత్థితస్య ప్రత్యయదర్శనాద్దేహేనుభూయతఏవేతి త్రిధాదేహేవ్యవస్థితఇత్యుచ్యతే ౨

ఆ — విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానాంస్థానత్రయే క్రమేణసంచరతామాత్మైక్యమవస్తుతోభవతీత్యత్రహేత్వన్తరంవివక్షన్నాహ (దక్షిణేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యంసంగృహ్ణాతి (జాగరితేతి) నచైకస్యామవస్థాయామేకస్మిన్నేవదేహేభిన్నత్వమాత్మనస్తద్వాదిభిరపీష్యతే జాగరితావస్థాయామేకత్రదేహేవ్యవస్థితత్వోక్త్యావిశేషణం తద్విత్రవ్యవస్థితత్వం- యదాత్మనస్సర్వగతస్యతదభిమానిత్వం దేహాభిమానశ్చజాగరితేపరంసమ్భవతి- తేనతస్యామేవావస్థాయామేకస్మిన్నేవదేహేత్రయాణామనుభవఇతితేషామిథోభేదోనాస్తీత్యర్థః ముఖం- ద్వారం ఉపలబ్ధిస్థానం శరీరమాత్రేదృశ్యమానస్యకథమిదముపలబ్ధౌవిశేషాయతనముపదిశ్యతే న- స్థానాన్తరాపేక్షయాస్య ప్రాధాన్యాదిత్యాహ (ప్రాధాన్యేనేతి) అనుభూయతే-ధ్యాననిష్ఠైరితిశేషః ఉక్తేఽర్థేశ్రుతింసంవాదయతి (ఇన్ధఇతి) బృహదారణ్యకశ్రుతేరుదాహృతాయాస్తాత్పర్యార్థమాహ (ఇన్ధఇత్యాదినా) వైరాజస్యాత్మనోయథోక్తగుణవత్త్వేపిద్రష్టుశ్చాక్షుషస్యకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (చక్షుషిచేతి) అధ్యాత్మాదిదైవయోరేకత్వాదాధిదైవికోగుణశ్చాక్షుషేప్యాధ్యాత్మికేసమ్భవతీత్యర్థః ఉక్తమేకత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) హిరణ్యగర్భః- సూక్ష్మప్రపఞ్చాభిమానీసూర్యమణ్డలాన్తర్గతఃసూక్ష్మసమష్టిదేహోలిఙ్గాత్మాచతుర్లోకానుబద్ధేనాసుగ్రాహకస్సంసారిణోఽర్థాన్తరం విరాడాత్మాపిస్థూలప్రపఞ్చాభిమానీసూర్యమణ్డలాత్మకస్సమష్టిదేహశ్చక్షుర్లోకద్వయేనానుగ్రాహకస్తతోర్థాన్తరమేవ క్షేత్రజ్ఞస్తువ్యష్టిదేహేదక్షిణేచక్షుషివ్యవస్థితోద్రష్టాచక్షుషోఃకరణానాం నియన్తాకార్యకరణస్వామీతాభ్యాంసమష్టిదేహాభ్యామన్యోభ్యుపగమ్యతే తదేవంసమష్టివ్యష్టిత్వేనవ్యవస్థితజీవభేదాదుక్తమేకత్వమయుక్తమిత్యర్థః కాల్పనికోజీవభేదః-వాస్తవోవేతివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్యద్వితీయందూషయతి (నేత్యాదినా) ఏకోహిపరోదేవఃసర్వేషుభూతేషుసమష్టిత్వేనవ్యష్టిత్వేనచసమావృతస్తిష్ఠతీతిశ్రవణాద్వస్తుతోభేదోనాస్తీత్యుక్తంహేతుంసాధయతి (ఏకఇతి)సర్వేషుక్షేత్రేష్వవస్థితం క్షేత్రజ్ఞంమాం-ఈశ్వరంవిద్ధీతిభగవతోవచనాచ్చతాత్త్వికభేదాసిద్ధిరిత్యాహ (క్షేత్రజ్ఞంచేతి) సర్వేషుభూతేషుక్షేత్రజ్ఞశ్చిదాత్మైకః- కథంతర్హిప్రతిభూతంభేదప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (అవిభక్తంచేతి) తత్త్వతోఽవిభాగేపిదేహకల్పనయాభేదధీరిత్యర్థః ననుకరణేషుసర్వేషువిశ్వస్యావిశేషాన్న దక్షిణేచక్షుషివిశేషనిర్దేశోయుజ్యతే యద్యపికరణాన్తరేభ్యశ్చక్షుషి ప్రాధాన్యముక్తం- తథాపినార్థోదక్షిణవిశేషణేనేతి తత్రాహ (సర్వేష్వితి) శ్రుత్యనుభవాభ్యాంనిర్దేశవిశేషసిద్ధిరిత్యర్థః యద్యపిదేహదేశభేదవిశ్వోఽనుభూయతే- తథాపికథంజాగరితేతైజసోఽనుభూయతఇత్యాశఙ్క్యద్వితీయంపాదంవ్యాచష్టే (దక్షిణేతి) యథాస్వప్నేజాగరితవాసనారూపేణాభివ్యక్తమర్థజాతంద్రష్టాఽనుభవతి- తథైవజాగరితేదక్షిణచక్షుషిద్రష్టృత్వేనవ్యవస్థితఃసన్నికృష్టంరూపంద్రష్ట్వాపునర్నిమీలితాక్షోదృష్టమేవరూపంరూపోపలబ్ధిజనితసముద్బుద్ధవాసనాత్మనామనస్యన్తరభివ్యక్తంస్మరన్ విశ్వస్తైజసోభవతి తథాచతయోర్భేదాశఙ్కానావతరతీత్యర్థః స్వప్నజాగరితయోర్విలక్షణత్వాత్తద్ద్రష్ట్రోర్విశ్వతైజసయోరపివైలక్షణ్యముచితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) జాగరితేయథాఽర్థజాతంద్రష్టాపశ్యతి-తథైవస్వప్నేపితదుపలమ్భాత్ తతోనతయోర్వైలక్షణ్యసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయపాదస్యవ్యాఖ్యాముపసంహరతి (అతఇతి)స్థానద్వయేద్రష్టుర్భేదాశఙ్కానిరవకాశేతిదర్శయితుమేవకారః. తృతీయంపాదంవ్యాకుర్వన్ జాగ్రత్యేవసుషుప్తిందర్శయతి (ఆకాశేచేతి) యోవిశ్వస్తైజసత్వముపగతః- సపునస్స్మరణా

స్యాప్యవ్యాకృతస్య వ్యావృత్త్యై హృదయాకాశావచ్ఛిన్నాకాశే స్థితస్య ప్రాజ్ఞాభూతత్వాల్లక్షణలక్షితోఽభవత్ - నహి [illegible] విషయదర్శనస్మరణే పరిహృత్య వి శిష్టాకాశనివిష్టస్య ప్రాజ్ఞాత్మనా [illegible] సమ్పరిష్వక్తస్యైకీభూతః - విషయవిషయ్యాకారరహితః యతోఽతస్సుషుప్తః - విశేషవిజ్ఞానరహితరూపాన్తరరహిత స్థితి రిత్యర్థః ఉక్తమర్థం ప్రపఞ్చయన్ నోవ్యాపారాభావాదితి హేతుముక్త్వా వ్యాచష్టే (దర్శనేత్యాదినా) అవిశేషేణ - అవ్యాకృతరూపేణేత్యర్థః అవస్థానం - జా గరితే సుషుప్త ఇతి శేషః యదుక్తమవ్యాకృతేన ప్రాణాత్మనా హృదయేఽవస్థానమితి తత్ర ప్రమాణమాహ (ప్రాణో హీతి) [illegible] ప్రసిద్ధిః - సహ వాగాదిభిః ప్రాణాత్మని సంవృత్తేః - సంహరతీతి ప్రాణస్యాధ్యాత్మం వాగాదిసంహర్తృత్వముక్తం అధిదైవం చ యోగాదాయువాత్రాత్మా - సోఽగ్న్యాదీ నాత్మని సంహరతి [illegible] అగ్న్యాదిసంహర్తృత్వం వాయోరుక్తం అధ్యాత్మాధిదైవయోశ్చైకత్వాత్ ప్రాణస్య వాయోశ్చ వాగాదిష్వగ్న్యాదిషు చ సంహర్తృ త్వేనావ్యాకృతస్య సంవర్గవిద్యాయాం సూచితత్వాత్ తద్వ్యాకృతేన ప్రాణాత్మనా సుషుప్తే ప్రాజ్ఞస్యావస్థానమిత్యుక్తమిత్యర్థః పూర్వమేవ విశ్వ విరాజోరైక్యస్యానుస్మరణం చ సుషుప్తావ్యాకృతయోరేకత్వస్య దర్శితత్వాత్ తైజసహిరణ్యగర్భయోరనుక్తమప్యేకత్వం [illegible] (తైజస ఇతి) తత్ర హేతుమాహ (మనస్త్వాదితి) హిరణ్యగర్భస్య సమష్టిమనోలిఙ్గత్వాత్ తైజసస్య వ్యష్టిమనోలిఙ్గత్వాత్ [illegible] త్వాత్ తద్ద యోరపి తైజసహిరణ్యగర్భయోరేకత్వముచితమిత్యర్థః. కిఞ్చ - హిరణ్యగర్భస్య క్రియాశక్త్యుపాధౌ లిఙ్గాత్మతయా ప్రసిద్ధత్వాత్ [illegible] రణ్యశ్రుత్యా మనసా సహాభేదావగమాత్ మనోఽభిన్నస్య తైజసస్య యుక్తం హిరణ్యగర్భత్వమిత్యాహ (లిఙ్గ ఇతి) కిఞ్చ - [illegible] శ్రవ ణాత్ పురుషవిశేషత్వాచ్చ హిరణ్యగర్భస్య తత్ప్రధానత్వావగమాత్ తన్నిష్ఠస్య తైజసస్య [illegible] ఇత్యాహ (మనోమయ ఇతి) ప్రాణస్య ప్రాగుక్తమవ్యాకృతత్వం [illegible] (నన్వితి) సుషుప్తే హి ప్రాణో నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతః - [illegible] తద్వ్యవహారస్య [illegible] త్వాదిత్యర్థః కిఞ్చ - తస్యామవస్థాయాం వాగాదీని కరణాని ప్రాణాత్మకాని భవన్తి [illegible] తత్త్వమయుక్తమిత్యాహ (తదాత్మకానీతి) ఉక్తన్యాయేన ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వాయోగాదవ్యాకృతేన ప్రాణాత్మనా సుషుప్తస్యావస్థానమయుక్తమితి స గమయతి (కథమితి) వికలక్షణత్వాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వోపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) అవ్యాకృతం హి దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యం - ప్రాణోఽపి సోఽపి [illegible] నహి సౌషుప్తదృష్ట్యా తత్రాలీనస్య ప్రాణస్య దేశాదిపరిచ్ఛేదోఽవగమ్యతే. తథా చ లక్షణావిశేషాదవ్యాకృతప్రాణయోరేక త్వముచితమిత్యర్థః తస్యాయం ప్రాణః - మమాయమితి దేశపరిచ్ఛేదప్రతిభానాభావలక్షణత్వాభావాన్న ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వమిత్యాహ (య ద్యపీతి) పరిచ్ఛిన్నాభిమానవతాం మధ్యే ప్రత్యేకం మమాయమితి ప్రాణాభిమానే సతి ప్రాణస్య [illegible] పిణ్డపరిచ్ఛిన్నో యోవిశేషః - తద్విషయోఽయం మమేత్యభిమానః - తస్య నిరోధే [illegible] ప్రాణోఽవ్యాకృత ఏవేతి [illegible] శేషాభిమానవిషయత్వేన వ్యాకృతత్వేఽపి సుషుప్తదృష్ట్యా [illegible] ప్రాణస్యానిరూప్యత్వాత్ విశేషాభిమాననిరోధే ప్రాణస్యావ్యా కృతత్వం [illegible] (యథేతి) పరిచ్ఛిన్నాభిమానినాం ప్రాణలయః - మరణం తత్రాభిమాననిరోధే ప్రాణో నామరూపాభ్యామవ్యాకృతో య థేష్యతే - తథైవ ప్రాణాభిమానినోఽపి తదభిమాననిరోధేనావిశేషేణ [illegible] తత్రావ్యాకృతతా ప్రాణస్య ప్రాగుక్త [illegible] విశేషాభి మాననిరోధే ప్రాణస్యావ్యాకృతత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః కిఞ్చ - యథా [illegible] కృతం జగత్ప్రసవబీజం - శ్రుతౌ [illegible] నామరూ పాభ్యాం వ్యాక్రియతే శ్రుతేః. తథా ప్రాణాఖ్యం సుషుప్తం [illegible] అథాచ కార్యం [illegible] విలక్షణాదిశేషాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వస్య ప్రసిద్ధిరిత్యాహ (ప్రసవే) [illegible] సుషుప్త్యా కృతయోర్భేదవాదినాం [illegible] భేదమాహ (తదభావే) అవ్యాకృతత్వాభిమానస్య [illegible] భావయోరాధ్యాత్మికాధిదైవికయోరేకోఽధిష్ఠాతా చిద్ధాతుః అతోఽపి [illegible] వ్యాకృతే సుషుప్తే ప్రాగుక్తం విశేషణం యుక్తమిత్యాహ (పరిచ్ఛిన్నేతి) యద్యపి [illegible] తథా పి పరిచ్ఛిన్నాభిమానినామపి హి ప్రధానానాం తత్ప్రత్రాణస్య [illegible] కించ - అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వమితి ప్రాగుక్తహేతుసద్భావాచ్చ యుక్తం సుషుప్తే ప్రాజ్ఞే ప్రాణ [illegible] (ఉక్తే తి) [illegible] సర్వేశ్వరత్వాదివిశేషణం గృహ్యతే ప్రాణశబ్దస్య [illegible] దిశబ్దాత్ తే (ఏషమితి) అన్యత్ర ముఖ్యత్వేఽపి [illegible] వ్యాకృతవిషయత్వం [illegible] (ప్రకర ణస్య బ్రహ్మవిషయత్వాత్) [illegible] ప్రాణశబ్దస్య ప్రయోగాత్ [illegible] తే (నన్వితి) ప్రకరణస్య బ్రహ్మవిషయత్వేఽపి బ్రహ్మణస్సగుణస్య [illegible] వ్యాకృతవిషయత్వమిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) సప్తమీహ వాక్యం ప్రవర్త్యయతి (యద్యపీతి) [illegible] జీవ శబ్దస్సర్వస్యైవ కార్యజాతస్యోపలక్షణం. ప్రకరణవాక్యయోరపి [illegible] బ్రహ్మవిషయత్వే [illegible] బ్రహ్మశబ్దప్రవృత్తినిమి త్తాగోచరత్వాత్ తత్ర శబ్దవాచ్యత్వానుపపత్తేర్నైవమిత్యాహ (యదిహీతి) న కేవలం [illegible] శ్రుతేరేవ నిర్ధార్యతే - కింతు న్యాయతోఽపీత్యాహ (నసదితి) కించ - కార్యజాతం ప్రతిబీజభూతాజ్ఞానరహితం [illegible] ప్రకరణే బ్రహ్మవిషయీకర చేత్ - తర్హి [illegible] సతా సౌమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి జీవానాం సత్త్వాత్ [illegible] బ్రహ్మణస్సుషుప్తిస్యశుద్ధత్వేన సుషుప్త్యవస్థాయాం తత్ర లీనానాం - ఏకీభూతానాం జీవానాం పునరుత్థానం నోపపద్యతే. దృశ్యతే చ పునరుత్థానం - తేన సబీజమేవ బ్రహ్మాత్ర వివక్షితమిత్యాహ (నిర్బీజతయేతి) సుషుప్త్యాదౌ బీజబ్రహ్మ

౭॥ విశ్వో హి స్థూలభుఙ్నిత్యం తైజసః ప్రవివిక్తభుక్। ఆనన్దభుక్తథా ప్రాజ్ఞస్త్రిధా భోగం నిబోధత॥ ౩

౮॥ స్థూలం తర్పయతే విశ్వం ప్రవివిక్తం తు తైజసం। ఆనన్దశ్చ తథా ప్రాజ్ఞం త్రిధా తృప్తిం నిబోధత॥ ౪

౯॥ త్రిషు ధామసు యద్భోజ్యం భోక్తా యశ్చ ప్రకీర్తితః। వేదైతదుభయం యస్తు స భుఞ్జానో న లిప్యతే॥ ౫

ణిసమ్పన్నానామపి పునరుత్థానే మోక్షానుపపత్తిరిత్యాహ (ముక్తానాంచేతి) న తేషాం పునరుత్థానం- శే ... - సుషుప్తానాం ప్రలీనానాంచ నత్వస్తి పునరుత్థానం- హేత్వభావస్య తుల్యత్వాదిత్యాహ (బీజాభావేతి) సర్వ్వస్యాప్యనిర్వాచ్యమజ్ఞానం సంసారస్య బీజభూతం నాస్త్యేవ- యద్బ్రహ్మణో విశేషణం అగ్రహణమిథ్యాజ్ఞానలక్షణం స్యాత్ కారణాన్ జ్ఞానశబ్దవాచ్యత్వాత్ తత్రాహ (జ్ఞానేతి) అజ్ఞోహమిత్యజ్ఞానమపరోక్షం అగ్రహణస్యచ గ్రహణ ప్రాగభావస్యానాపరోక్షత్వం- ఇన్ద్రియసన్నికర్షాద్యభావానుపలబ్ధిగమ్యత్వాచ్చ భ్రాన్తిశ్చసంస్కారయోశ్చాభావేతరకార్యత్వాదుపాదానాపేక్షణా, ఆత్మనశ్చ కేవలస్యాతద్ధేతుత్వా, త్తదుపాదానత్వేనానాద్యజ్ఞానసిద్ధిః కించ - దేవదత్తప్రమా- తన్నిష్ఠప్రమా ప్రాగభావాతిరిక్తానాది ప్రధ్వంసినీ- ప్రమాత్వాత్- యజ్ఞదత్తప్రమావత్ నచాతిదవాపేసమ్యగ్జ్ఞానాం ... క్షణికత్వేన ప్రాక్సదనవస్థ్యత్వా, త్సంస్కారస్యచ సత్యపి సమ్యగ్జ్ఞానే క్వచిదనువృత్తిదర్శనాత్ నచాగ్రహణస్య తన్నివర్త్యత్వం- జ్ఞానస్య తన్నివృత్తిత్వాత్ అతోజ్ఞానదావ్యం సంసారబీజభూతమనాద్యనిర్వాచ్యమజ్ఞానం జ్ఞానస్యార్థవత్త్వాయాస్థేయం- అన్యథాఽపానర్థక్యప్రసఙ్గాదిత్యర్థః శుద్ధస్య బ్రహ్మణో వాక్యప్రకరణాభ్యాం వివక్షితత్వాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మణః శబలస్యైవ ప్రాకరణికత్వా, ద్వాక్యేపి తస్మిన్ ప్రాణశబ్దా, ద్వ్యక్తం ప్రాణశబ్దస్యావ్యాకృతవిషయత్వమితి భావః యతోఽనాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానశబలస్యైవ కారణత్వం బ్రహ్మణో వివక్ష్యతే- అతఏవ కారణస్య నిషేధేన పరిశుద్ధం బ్రహ్మ శ్రుతిషూపదిశ్యతే తదేతదాహ (అతఏవేతి) అక్షరం-అవ్యాకృతం తచ్చ కార్యాపేక్షయా పరం తస్మాత్పరో యః పరమాత్మా- స హి కార్యకారణాభ్యామస్పృష్టో వర్తతే బాహ్యం- కార్యం, అభ్యన్తరం - కారణమితి తాభ్యాం సహ తత్కల్పనాధిష్ఠానత్వేన వర్తమానశ్చిద్ధాతుః తథా చ సచిద్ధాతు స్తజ్జన్మాదిసమస్తవిక్రియాశూన్యత్వేనాభూటస్థః శ్రుతిస్మృత్యోర్వ్యపదిశ్యతే యస్మా- బ్రహ్మణస్సకాశాద్వాచస్సర్వాః మనసా సహైవ కాశమప్రాప్యనివర్తన్తే- తద్బ్రహ్మస్వరూపం విద్వాన్న బిభేతి నేతి నేతీత్యవీప్సయా సర్వమారోపితమపాక్రియతే ఆదిశబ్దేనాస్థూలాదివాక్యం గృహ్యతే బీజత్వనిరాసేన శుద్ధం బ్రహ్మ వ్యపదిశ్యతే చేత్-బీజత్వం శబలస్యైవేతి సిధ్యతీత్యర్థః ఆచార్యాణాముక్తత్వాన్న కారణాతిరిక్తం శుద్ధం బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్య ... ప్రజ్ఞేత్యాది వాక్యశేషాన్నైవమిత్యాహ (తామితి) ఉక్తన్యాయేనవస్తువ్యవస్థాయామవ్యాకృతస్యదేహేఽనుభవాభావా త్రిధా దేహే వ్యవస్థితఇతికథముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (బీజేతి) ౨

హా — జాగరితస్థానః స్వప్నస్థాన స్సుషుప్తస్థాన ఇత్యుక్తార్థే మన్త్రమాహ (దక్షిణాక్షీతి) ముఖే - అన్తరాగే అన్తరిత్యస్య వివరణం (మనసీతి) ఆకాశే చ హృది-హృదయాకాశే హృత్కర్ణికాగ్రస్థానస్థ ఇత్యర్థః (త్రిధా దేహే వ్యవస్థిత ఇతి) స భగవానేక ఏవాస్మిన్ దేహే త్రిధా స్థిత ఇత్యర్థః ౬

శం — ఉక్తార్థాశ్లోకా ౩-౪

ఆ — విశ్వాదీనాం త్రయాణాం త్రిధా దేహవ్యవస్థితిం ప్రతిపాద్య తేషామేవ త్రిధా భోగం కథయతి (విశ్వోహీతి) ౩

హా — స్థూలభుక్ప్రవివిక్తభుగానన్దభుగిత్యుక్తేర్థే మన్త్రమాహ (విశ్వ ఇతి) నిబోధత తేమన్త్ర ద్రష్టారో బ్రహ్మణాన్నోపదేష్టారః ప్రత్యుచ్యతే ఏవం విజానతేత్యపి ధ్యేయం. ౭

ఆ — భోగప్రయుక్తాం తృప్తిమపి త్రిధా విభజతే (స్థూలమితి) ఉదాహృత శ్లోకయోర్వ్యాఖ్యానాపేక్షాం వారయతి(ఉక్తార్థా ఇతి) ౪

హా — ఉక్త ఏవార్థమన్త్రాన్తరం పఠతి (స్థూలమితి) స్థూలం- భోగ్యం వస్తు కర్తృ విశ్వం - కర్మ ఏవమగ్రేపి నిత్యతృప్తస్యస్థూలాదినాతృప్తిః క్రీడారూపా ధ్యేయా ఆనన్దం- ఆనన్దః లిఙ్గవ్యత్యయాత్ విజానథ- విజానీథ వికరణవ్యత్యయాత్. ౮

శం.— త్రిషు ధామసు - జాగ్రదాదిషు స్థూల ప్రవివిక్తానన్దాఖ్యం భోజ్యమేకం త్రిధాభూతం యశ్చ విశ్వతైజస ప్రాజ్ఞాఖ్యో భోక్తైకస్సోహమిత్యేకత్వేన ప్రతిసన్ధానాత్ ద్రష్టృత్వావిశేషాచ్చ ప్రకీర్తితః యో వేదైతదుభయం-భోజ్యభోక్తృతయాఽనేకధా భిన్నం- స భుఞ్జానో న లిప్యతే-భోజ్యస్య సర్వస్యైకస్య భోక్తుర్భోజ్యత్వాత్ నహి యస్య యో విషయః- స తేన హీయతే వర్ధతే వా నహ్యగ్నిస్స్వవిషయం దగ్ధ్వా కాష్ఠాది-తద్వత్ ౫

ఆ — ప్రకృతభోక్తృభోగ్యపదార్థద్వయపరిజ్ఞానస్యావాన్తరఫలమాహ (త్రిష్వితి) పూర్వార్ధం వ్యాచష్టే (జాగ్రదాదిష్వితి) భోగ్యత్వేనైకత్వేపి త్రైవిధ్యమవాన్తరభేదాదున్నేయం భోక్తురేకత్వే హేతుమాహ (సోహమితి) యోహం సుషుప్తః సోహం స్వప్నం ప్రాప్తః- యశ్చ స్వప్నమద్రాక్షం సోహమిదానీం జాగర్మీత్యేకత్వం ప్రతిసన్ధీయతే. నచ తత్ర బాధకమస్తి- తద్యుక్తం భోక్తురేకత్వమిత్యర్థః. కించ - అజ్ఞానం తత్కార్యంచ ప్రతి ప్రాజ్ఞాదిషు ద్రష్టృత్వస్యావిశిష్టత్వాత్, ద్రష్టృభేదే చ ప్రమాణాభావా, ద్యుక్తం తదేకత్వమిత్యాహ (ద్రష్టృత్వేతి) ద్వితీయార్ధం విభజతే

౧౦॥ ప్రభవస్సర్వభావానాంసతామితివినిశ్చయః। సర్వంజనయతిప్రాణశ్చేతోంశూన్పురుషఃపృథక్॥ ౬

(యోవేదేతి) కథమనుతావతాభోగప్రయుక్తదోషరాహిత్యం - ఇత్రాహ (భోక్తేతి) యద్యపి భోక్తృత్వేనసర్వంభోగ్యమిత్యవగతం - తథాపికథం సర్వంభుఞ్జానో భోగప్రయుక్తదోషవాన్నభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అగ్నిర్దహన్నపి స్వేనైనస్పృష్టయతి (సర్వాగ్నిరితి) స్వవిషయం కాష్ఠాదివిద్ధ్వానహాయతేవర్ధతేవాగ్నిరితినభ్యస్తః ౫

పూ — విశ్వాదిరూపత్రయస్వరూపం, తత్స్థానేషులభ్యభోజ్యస్వరూపం, తజ్జానత్ఫలమాహ (త్రిష్వితి) త్రిషుధామసు - అక్షిమనోహృదయాకాశరూపేషుయద్భోజ్యం- స్థూలప్రవివిక్తానన్దాత్మకం, యశ్చభోక్తా-విశ్వతైజసప్రాజ్ఞరూపాత్మా,-ఏవముభయం-భోక్తృభోజ్యలక్షణముభయంయస్తు- యోఽధికారీవేద- జానాతి- స్వజ్ఞానవిషయాన్ప్రజ్ఞానాద్- ఉభయసన్నపి-నలిప్యతేప్రాప్నోతి- ఉత్కృత్తోచ్చనీచాదివికారంనప్రాప్నోతీత్యర్థః ఇత్యత్రాస్నేహుల తత్ఫలభోజయితాస్వస్వస్వాదిరస్య జీవస్యకర్మఫలప్రదస్యేశ్వరవిష - సమకూర్మభోగేతరజీవానాంవా స్వాతన్త్ర్యమితిమత్వానవికరోతీతిభావః ౯

— —

శం — సతాం- విద్యమానానాంస్వేనావిద్యాకృతనామరూపమాయాస్వరూపేణసర్వభావానాం- విశ్వతైజసప్రాజ్ఞభేదానాం ప్రభవః-ఉత్పత్తిః వక్ష్యతిచ * వన్ధ్యాపుత్రోనతత్త్వేనమాయయావాపిజాయతఇతి యదిహ్యసతామేవజన్మస్యాత్- బ్రహ్మణోవ్యవహార్యస్యగ్రహణద్వారాభావాదసత్త్వప్రసఙ్గః దృష్టంచరజ్జుసర్పాదీనామవిద్యాకృతమాయాబీజోత్పన్నానాంరజ్జ్వాద్యాత్మనాసత్త్వం సహినిరాస్పదారజ్జుసర్పమృగతృష్ణికాదయఃక్వచిదుపలభ్యన్తేకేనచిత్ యథారజ్జ్వాంప్రాక్సర్పోత్పత్తేః రజ్జ్వాత్మనాసర్పస్సన్నేవాసీత్ - ఏవంసర్వభావానాముత్పత్తేఃప్రాక్ప్రాణబీజాత్మనైవసత్త్వమితి అతశ్శ్రుతిరపివక్తి* బ్రహ్మైవేదం * ఆత్మైవేదమగ్రఆసీదితి. సర్వంజనయతిప్రాణః చేతోంశూన్- అంశవఇవరవేశ్చిదాత్మకస్యపురుషస్యచేతోరూపాజలార్కసమాః ప్రాజ్ఞతైజసవిశ్వభేదేనదేవతిర్యగాదిదేహభేదేషువిభావ్యమానాశ్చేతోంశవో - తాన్ పురుషః పృథక్- విషయభావవిలక్షణానగ్నివిస్ఫులిఙ్గవత్సలక్షణాన్ జలార్కవచ్చజీవలక్షణాం, స్త్వితరాన్ సర్వభావాన్, ప్రాణోబీజాత్మాజనయతి- *యథోర్ణనాభిః * యథాగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గాఇత్యాదిశ్రుతేః. ౬

ఆ — *విషయోనిరిత్యత్ర ప్రాజ్ఞస్యప్రపఞ్చకారణత్వంప్రతిజ్ఞాతం. తత్రసత్కార్యవాదసత్కార్యంప్రతిపాదకారణస్సిద్ధివిస్తరేణహేనిర్ధారయితుమారభతే (ప్రభవఇతి) తత్రావాన్తరభేదమాహ (సర్వమితి) పురుషోహిసర్వమచేతనంజగదుపాధిసంబన్ధప్రధానస్సృష్ట్వాజనయతి-అతఏవపురుషేకారణవాచిప్రాణపదంప్రయుజ్యతే ఏవంసతిశాశ్వతప్రధానశ్చేతనస్యైతస్యస్వాంశసమవిష్టతాంప్రతివిష్యశత్వాజీవానాభాసభూతానుత్పాదయతి ఏవంచేతనాచేతనాత్మకమశేషంజగత్సర్గంసంపాదయతీత్యర్థః. సతాంసతాంభావానాంసత్త్వాదేవప్రభవస్సమ్భవతి- అతిప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్క్యపూర్వార్ధంవ్యాచష్టే (సతామితి) స్వేన- అధిష్ఠానాత్మనావిద్యమానానామవిద్యాప్రతిబిమ్బసమారోపితస్వరూపం- తేనప్రభవః - సంసారీభవతీత్యర్థః అసన్ఘన్మనిరసనమన్తరేణకథంసన్మనిర్ధారయితుంశక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) జన్మనః పూర్వంసర్వస్యసత్త్వేచకారణవ్యాపారసాధ్యత్వాసిద్ధేస్సంస్వం కథంసతాంసతాంప్రభవోభావానామిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) కార్యప్రపఞ్చస్యానత్త్వేకారణస్యబ్రహ్మణఃస్వారస్యేనవ్యవహారత్వావా, తస్యగ్రహణేద్వారభూతస్యలిఙ్గస్యాభావా, దసత్త్వప్రసఙ్గాత్ కార్యేణహిలిఙ్గేనకారణంబ్రహ్మదృష్టమపిసదిత్యవగమ్యతే- తచ్చేదసద్భవేత్ - సతస్యకారణేనసమ్బన్ధతీత్యసదేవకారణమపిస్యాదిత్యర్థః కార్యకారణయోరుభయోరపిభవత్వసత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టంచేతి) అవిద్యయాఽనాద్యనిర్వాచ్యయాకృతాశ్చతేమాయాబీజాఉత్పన్నాశ్చ - తేషాం. అవిద్యైవమాయేత్యఙ్గీకారాత్. తేషురజ్జ్వాదౌకల్పితసర్పాదీనామధిష్ఠానభూతరజ్జ్వాదిరూపేణసత్త్వంచ, సమర్థయేదజా విమతంసత్ఉపాదానం - కల్పితత్వాత్- రజ్జుసర్పవదిత్యర్థః. దృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలత్వంశఙ్కిత్వాపరిహరతి (సహీతి) వివక్షితందృష్టాన్తమనూద్యదార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా) ప్రాణశబ్దితంబీజం- అజ్ఞాతంబ్రహ్మలక్షణం తదాత్మనైతియావత్. తదేవమచేతనంసర్వంజగత్ప్రాగుత్పత్తేర్బీజాత్మనాస్థితంప్రాణోబీజాత్మాస్యవహారయోగ్యతయాజనయతీత్యుపసంహరతి (ఇత్యతఇతి) చతుర్థపాదప్రతీకమాదాయవ్యాకరోతి (చేతోంశూనిత్యాదినా) రవేరంశవోయథావర్తన్తే- తథాపురుషస్యస్వయంచైతన్యాత్మకస్యచేతోరూపాశ్చైతన్యాభాసాశ్చేతోంశవో స్సృజ్యన్తే. తాన్పురుషఃజనయతీత్యన్వయః. తత్రసమ్బన్ధః. తే సాంశాచిదాత్మకాత్పురుషాత్పురుషతత్త్వతోభేదాభావంవివక్షిత్వావిశినష్టి(జలార్కేతి)భేదధీస్తుతేషాముపాధిభేదాదిత్యాహ (ప్రాజ్ఞేతి) పృథగితిపూరితంపురుషస్యజీవసర్గనేహేతుంకథయతి(విషయేతి) యథాగ్నినాసమానరూపావిస్ఫులిఙ్గాజన్యన్తే-తథాచిదాత్మనాసమానస్వభావాజీవాస్తేనోత్పాద్యన్తే. విషయవిలక్షణత్వాత్ నప్రాణేనబీజాత్మనాతేషాముత్పాదనం నచోత్పాద్యానాంజీవానాముత్పాదకాచ్చిదాత్మనస్తత్త్వతోభిన్నత్వం - జలపాత్రప్రతిబిమ్బితాదిత్యాదీనాంబిమ్బభూతాత్తత్త్వతోభేదాభావాత్. తాన్ విశ్వాదీన్ పురుషశ్చిత్పృథగేవజనయతీత్యర్థః. విషయభావేనవ్యవస్థితాన్ పునర్భావాన్ ప్రాణోజనయతీతితృతీయపాదార్థముపసంహరతి (ఇతరానితి) ౬

పూ — *విషయోనిస్సర్వేస్యేత్యుక్తార్థమస్త్రీమాహ (ప్రభవఇతి) ప్రభవత్యుత్పద్యతేఽనేనేతిప్రభవః. సర్వభావానాం- సర్వపస్తూనాంయథాయోగముత్పత్తిహేతుః. చతూరూపాత్మైతియోజ్యం. ఇతిసతాంవినిశ్చయఇత్యుక్త్యాఅసతామన్యథానిశ్చయఇతిలభ్యతే - తదర్థ్రశేషః

౧౧॥ విభూతింప్రసవన్త్వన్యేమన్యన్తేసృష్టిచిన్తకాః। స్వప్నమాయాస్వరూపేతిసృష్టిరన్యైర్వికల్పితా॥ ౭
౧౨॥ ఇచ్ఛామాత్రంప్రభోస్సృష్టిరితిసృష్టౌవినిశ్చితాః। కాలాత్ప్రసూతింభూతానాంమన్యన్తేకాలచిన్తకాః॥ ౮

రిష్యతే. సర్వప్రభవత్వంవ్యనక్తి (సర్వంజనయతిప్రాణఇతి) సర్వస్యప్రజ్ఞేః ప్రవృత్తిహేతునా ప్రాణనామాసవివ ... వివర్త రూపముపాదానత్వంసర్వప్రభవత్వమిత్యుక్తంభవతి పురుషః - పూర్ణత్వాదిదుణత్వాదినాపురుషనామాప్రాగుక్తనామాచతూరూపాత్మాహార్దఃచేతోంశూన్- జ్ఞానాఖ్యరశ్మియుక్తాన్జీవానిలియావత్ పృథక్- దేవదానవమానవాదిభేదేనజనయతి ౧౦

శం — విభూతిః - విస్తారఈశ్వరస్యసృష్టిరితిసృష్టిచిన్తకామన్యన్తే- నతుపరమార్థచిన్తకానాంసృష్టావాదరఇత్యర్థః ✻ఇన్ద్రోమాయాభిఃపురురూపఈయతఇత్యాదిశ్రుతేః నహిమాయావినంసూత్రమాకాశేనిక్షిప్య - తేనశబాయుధమారుహ్యచక్షుర్గోచరతామతీత్యయుద్ధేనఖణ్డశశ్ఛిన్నంపతితంపునరుత్థితంచపశ్యతాంతత్కృతమాయాదితత్త్వచిన్తాయామాదరోభవిష్యతి తథైవాయంమాయావినస్సూత్రప్రసారణసమఃసుషుప్తస్వప్నాదివికాసః తదారూఢమాయావిసమశ్చతత్స్థప్రాజ్ఞతైజసాదిః సూత్రతదారూఢాభ్యామన్యఃపరమార్థమాయావీ సఏవభూమిష్ఠోమాయాచ్ఛన్నోఽదృశ్యమానఏవస్థితోయథా- తథాతురీయాఖ్యంపరమార్థతత్త్వం అతస్తచ్చిన్తాయామేవాదరోముముక్షూణామార్యాణాం-ననిష్ప్రయోజనాయాంసృష్టావాదరఇతి అతఃసృష్టిచిన్తకానామేవైతేవికల్పాఇత్యాహ (స్వప్నమాయాస్వరూపేతి) స్వప్నస్వరూపామాయాస్వరూపాచేతి ౭

ఆ — చేతనాచేతనాత్మకస్య ... సర్గే ప్రస్తుతేస్వమతవివేచనార్థంమతాన్తరముపన్యస్యతి (విభూతింప్రసవమితి) ఈశ్వరస్యవిభూతిః-విస్తారః స్వకీయైశ్వర్యఖ్యాపనంసృష్టిరితిపక్షేస్పష్టయతి ... యాంపక్షాన్తరమాహ (స్వప్నేతి) కుతస్సృష్టిచిన్తకానామేతన్మతం - తత్త్వవిదామేవకింనస్యాత్- తత్రాహ (నత్వితి) సృష్టేరసత్త్వాద్వస్తుచిన్తకానామపితత్రాదరోభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఇన్ద్రఇతి) మాయామయీసృష్టిరాదరవిషయానభవతీత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (నహీతి) (మాయాదీతి) ఆదిశబ్దేనతత్కార్యంగృహ్యతే దృష్టాన్తనివిష్టమర్థందార్ష్టాన్తికేయోజయతి (తథైవేతి) తర్హిపరమార్థచిన్తకానాంకుత్రాదరఇత్యాశఙ్క్యసదృష్టాన్తముత్తరమాహ (సూత్రేత్యాదినా) మాయాచ్ఛన్నత్వమదృశ్యమానత్వేహేతుః తురీయాఖ్యం- జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తేభ్యోవిశ్వతైజసప్రాజ్ఞేభ్యశ్చాతిరిక్తంతదస్పృష్టమితిశేషః పరమార్థతత్త్వచిన్తాహిసమ్యగ్ధీద్వారాఫలవతీ- నసృష్టేః తతఃసృష్టావనాదరస్తత్త్వనిష్ఠానామిత్యాహ (నేతి) పరమార్థచిన్తకానాంసృష్టావనాదరాదపరమార్థనిష్ఠానామేవసృష్టివిశేషచిన్తేత్యుక్తేఽర్థేద్వితీయార్థమవతారయతి (ఇత్యతఇతి) జాగ్రద్గతానామర్థానామేవస్వప్నేప్రధానాత్తస్యసత్యత్వం మాయాయాశ్చమణ్యాదిలక్షణాయాఃసత్యత్వాఙ్గీకారాదనయోర్వికల్పయోస్సిద్ధాన్తాద్వైషమ్యమున్నేయం ౭

కూ — ✻సతామితివినిశ్చయఇత్యత్రాసతాంవైపరీత్యేననిశ్చయఇత్యర్థాత్ప్రాప్తం. తదుభయంవ్యనక్తి (విభూతిమిత్యాదినా)సృష్టిచిన్తకాః- సృష్టివిషయవిచారవన్తఃఅన్యే- బ్రహ్మస్వరూపపరిణామవాదినోఽసన్తః ప్రసవం-సృష్టింవిభూతిం-జీవజడాత్మనావివిధతయాభవనం బ్రహ్మణోమన్యన్తే సృష్టిచిన్తకాఇత్యనేనయథావద్బ్రహ్మస్వరూపానభిజ్ఞాఇతిసూచితం అన్యైః - బ్రహ్మవివర్తఃప్రపఞ్చఇతివాదిభిఃసృష్టిర్వికల్పితా-వివిధతయాకల్పితా. కథం. స్వప్నమాయాస్వరూపేతి - స్వాప్నపదార్థసృష్టిస్స్వాత్మవివర్తోయథామాయాస్వరూపా- తథాతత్స్వరూపబ్రహ్మవివర్తరూపాజాగ్రత్సృష్టిరపిమాయాస్వరూపా- మాయాపదేనమాయావినిర్మితగన్ధర్వనగరాదిగ్రహః తత్స్వరూపా-తత్తుల్యస్వరూపామిథ్యాభూతేత్యేవంవికల్పితేత్యర్థః ౧౧

శం — ఇచ్ఛామాత్రంప్రభోస్సత్యసఙ్కల్పత్వాత్సృష్టిః - ఘటాదిఃసఙ్కల్పనామాత్రం - నసఙ్కల్పనాతిరిక్తం కాలాదేవసృష్టిరితి కేచిత్. ౮

ఆ — సృష్టిచిన్తకానామేవసృష్టివిషయేవికల్పాన్తరముత్థాపయతి (ఇచ్ఛామాత్రమితి) జ్యోతిర్విదాంకల్పనాప్రకారమాహ(కాలాదితి) పరమేశ్వరస్యేచ్ఛామాత్రంసృష్టిరిత్యత్రహేతుమాహ (సత్యేతి) యథాలౌకికులాలాదేఃసఙ్కల్పనామాత్రంఘటాదికార్యసృష్టిరిష్టా-నామరూపాభ్యామన్తరేవకార్యంసఙ్కల్ప్యబహిస్తన్నిర్మాణాభ్యుపగమాత్ తథాభగవతస్సృష్టిఃసఙ్కల్పనామాత్రా- సకలతిరిక్తాకాచిదస్తీతికేషాంచిదీశ్వరవాదినామిత్యర్థః ౮

కూ. — పరిణామవివర్తసూరథావేకథంహార్దేర్జగత్సృష్టిరిత్యతస్సతాంవినిశ్చయప్రకారమాహ (ఇచ్ఛేతి) కేవలమిచ్ఛామాత్రం- అన్యాయాసేనానిలమ్బనఅవికారిత్వేనప్రభోః- అవన్ధ్యశక్తేఃసృష్టిః-ప్రభుకర్తృకావిశ్వవిషయిణీసృష్టిరితిసృష్టావిషయేవినిశ్చితాః-వినిశ్చయవన్తః ఔపనిషదాఇత్యర్థః. భగవతస్సత్యసఙ్కల్పత్వాత్ ససర్వశక్తస్స్వసఙ్కల్పమాత్రాదేవస్వశరీరభూతచేతనాచేతనప్రపఞ్చమగ్రేసూక్ష్మంస్థూలరూపేణపరిణామ్యస్వయమవికారఏవసర్వాత్మకస్సర్వోపాదానంభవతీతిమన్యన్తఇతిభావః. వినిశ్చితాఇతికర్తరిక్తః పునర్మతాన్తరాణ్యాహ (కాలేతి) కాలచిన్తకాః- కాలమేవేశ్వరంమన్వానాః భూతానాంప్రసూతిం- ఉత్పత్తింకాలాన్మన్యన్తే. ఉపలక్షణమేతద్యదృచ్ఛానియతిస్వభావాదీనాం. తేషాంనిరాసఃపురుషప్రభుపదాభ్యామేవజ్ఞేయః. అతఏవేచ్ఛామాత్రమితిపక్షస్యమధ్యేనివేశః ౧౨

౧౩॥ భోగార్థంసృష్టిరిత్యన్యేక్రీడార్థమితిచాపరే। దేవస్యైషస్వభావోయమాప్తకామస్యకాస్పృహేతి॥ ౯

౧౪॥ నాన్తఃప్రజ్ఞంనబహిఃప్రజ్ఞంనోభయతఃప్రజ్ఞంనప్రజ్ఞానఘనంనప్రజ్ఞంనాప్రజ్ఞం।
అదృష్టమవ్యవహార్యమగ్రాహ్యమలక్షణమచిన్త్యమవ్యపదేశ్యమైకాత్మ్యప్రత్యయసారంప్రపఞ్చోపశమంశాన్తంశివమద్వైతంచతుర్థంమన్యన్తేసఆత్మాసవిజ్ఞేయః॥ ౭

శం — భోగార్థంక్రీడార్థం[illegible]సృష్టింమన్యన్తే. అనయోఃపక్షయోర్దూషణం దేవస్యైవస్వభావోయమితిదేవస్య స్వభావపక్షమాశ్రిత్య- సర్వేషాంవాపక్షాణామాప్తకామస్యకాస్పృహేతి. నహిరజ్జ్వాదీనామవిద్యాస్వభావవ్యతిరేకేణసర్పాద్యాభాసత్వే కారణంశక్యంవక్తుం. ౯

ఆ.— యథాతథావాఽస్తుసృష్టిః- అస్యాస్తుకింప్రయోజనమిత్యత్రవికల్పద్వయమాహ (భోగార్థమితి) సిద్ధాన్తమాహ (దేవస్యేతి) కస్స్వభావోనామేత్యుక్తేనైసర్గికోఽపరోక్షోమాయాశబ్దార్థస్తస్యేత్యాహ (అయమితి) పూర్వపక్షౌ[illegible]దూషయతి (ఆప్తేతి) దేవస్య- పరమేశ్వరస్యస్వభావస్సృష్టిరితిస్వభావపక్షం- నైసర్గికమాయానిర్మితాస్సృష్టిరితిమతంసిద్ధాన్తత్వేనా[illegible]దూషణముచ్యతేపక్షయోరనయోరితియోజ్యం. ఈశ్వర[illegible]సంసృష్టిరిత్యేకఃపక్షః స్వప్నస్వరూపామాయాస్వరూపావా[illegible]యం ఈశ్వరస్యసత్యసఙ్కల్పస్యసృష్టిరితిపక్షాన్తరం కాలాదేవజగతస్సృష్టిర్నేశ్వరాత్ - ఈశ్వరస్తూదాసీనః[illegible]భోగార్థం క్రీడార్థం వా సృష్టిరిత్యేతం చవికల్పద్వయం తేషామేతేషాంసర్వేషామేవపక్షాణాందూషణంచతుర్థపాదేనోక్తమితిపక్షాన్తరమాహ (సర్వేషామితి) నోఖల్వాప్తకామస్యపరస్యాత్మనోమాయాంవినానిభూతిఖ్యాపనముపయుజ్యతే నచస్వప్నమాయాభ్యాంసారూప్యమన్తరేణస్వప్నమాయాస్సృష్టి[illegible] - అవస్తునో-రేవతయోస్తచ్ఛబ్దప్రయోగాత్ నచపరమానన్దస్వభావస్యపరస్యవినామాయామిచ్ఛాసఙ్గచ్ఛతే- నహితస్యస్వతోఽవిక్రియస్యేచ్ఛాద్యధి[illegible]యుక్తం నచమాయామన్తరేణభోగక్రీడేతస్యోపపద్యేతే అతోమాయామయీభగవతస్సృష్టిరిత్యర్థః యదుక్తం * కాల[illegible]భూతానామితి- తత్రాహ (నహీతి) అధిష్ఠానభూతరజ్జ్వాదీనాం స్వ[illegible]జ్ఞానాదేవసర్పాద్యా[illegible] - తథాపరస్యస్వమాయయా[illegible]సత్వం- *ఆత్మనఆకాశస్సమ్భూతఇతిశ్రుతేః నతుకాలస్యభూతకారణత్వం- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః ౯

కూ — తర్హిపరిపూర్ణస్యపురుషస్యసృష్టిఃకిమర్థేత్యతోలోకానుగ్రహార్థంస్వనావఇతిపరస్తుంమతాన్తరాణ్యాహ (భోగార్థమితి) హారేరత్ర స్వస్యైవభోగార్థంసృష్టిరిత్యన్యేమన్యన్తే అపరేతుమహారాజస్యకస్తూరాదినిహారణవత్క్రీడారూపప్రయోజనసిద్ధ[illegible]స్వస్వ[illegible] మన్యన్తఇత్యర్థః స్వమతమాహశ్రుతిః(దేవస్యేతి)దేవస్య- క్రీడాశీలస్యాయం-[illegible]సృష్ట్యాదివిషయఃస్వభావఏవ నాన్యత్[illegible] *లోకవత్తులీలాకైవల్యమితిసూత్రం కుతః ఆప్తకామస్యకాస్పృహా- ప్రయోజనస్పృహానకాపీత్యర్థః. ఇతిశబ్దోరూపత్రయనిరూపణసమాప్తౌ. ౧౩

శం.— చతుర్థఃపాదః క్రమప్రాప్తోవక్తవ్యఇత్యాహ (నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాది) సర్వశబ్దప్రవృత్తినిమి[illegible]శూన్యత్వా[illegible]ప్రతిషేధేనైవచతురీయం[illegible]దిదిక్షతి శూన్యమేవతర్హితత్.న-మిథ్యావికల్పస్యనిర్నిమి[illegible]త్వానుపపత్తేః. [illegible]రజతసర్పపురుషమృగతృష్ణికాదివికల్పాఃశుక్తికారజ్జుస్థాణూషరాదివ్యతిరేకేణావస్త్వాస్పదాఃశక్యాఃకల్పయితుం. ఏవంతర్హి[illegible]స్పదత్వా[illegible]త్వమితినప్రతిషేధైః ప్రత్యాయ్యత్వముదకాధారాదేరివఘటాదేః. న- ప్రాణాదివికల్పస్యాసత్త్వాచ్ఛుక్తికాదిష్వివరజతాదేః. న[illegible]తోస్తస్యశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తదాక్- అవస్తుత్వాత్. నాపిప్రమాణాన్తరవిషయత్వంస్వరూపేణగవాదివత్. నాపిక్రియావత్త్వం[illegible] నాపిగుణవత్త్వంనీలాదివత్ అతోనాభిధానేనసిర్దేశమర్హతి శశవిషాణాదిసమత్వాన్నిరర్థకత్వంతర్హి. న- ఆత్మత్వా[illegible]తృష్ణావ్యావృత్తిహేతుత్వాత్ శుక్తికావగమఇవరజతతృష్ణాయాః నహితురీయస్యా[illegible]దిదోషాణాంసంభవోస్తి నచతురీయస్యాత్మత్వావగమేనకారణమస్తి - సర్వోపనిషదాంతాదర్థ్యేనోపక్షయాత్ * తత్త్వమసి * అయమాత్మా బ్రహ్మ * తత్సత్యంసఆత్మా * యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ * సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజః * ఆత్మైవేదంసర్వమిత్యాదినా సోయమాత్మాపరమార్థరూపశ్చతుష్పాదిత్యుక్తః. తస్యాపరమార్థరూపమవిద్యాకృతంరజ్జుసర్పాదిసమముక్తంపాదత్రయంతక్షణంబీజాఙ్కురస్థానీయం. అథేదానీమబీజాత్మకం పరమార్థస్వరూపంరజ్జుస్థానీయం సర్పాదిస్థానీయోక్తస్థానత్రయనిరాకరణేనాహ (నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాది) నన్వాత్మనశ్చతుష్పాత్త్వంప్రతిజ్ఞాయపాదత్రయ[illegible]చతుర్థస్యా[illegible]ప్రజ్ఞాదిభ్యోఽన్యత్వేసిద్ధేనాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాదిప్రతిషేధోఽనర్థకః న-సర్పాదివికల్పప్రతిషేధేనైవరజ్జుస్వరూపప్రతిపత్తివత్[illegible]తురీయత్వేన ప్రతిపిపాదయిషితత్వాత్ *తత్త్వమసీతివత్.యదిహి త్ర్యవస్థాత విలక్షణంతురీయమన్యత్- తత్ప్రతిపత్తిద్వారాభావాచ్ఛాస్త్రోపదేశానర్థక్యంశూన్యతాపత్తిర్వా.రజ్జురివసర్పాదిభిర్వికల్ప్యమానాస్థానత్రయేపిఆత్మైకఏవాన్తఃప్రజ్ఞాదిత్వేనవికల్ప్యతేయదా-తదాన్తఃప్రజ్ఞాదిత్వప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణసమకాలమేవాత్మన్యనర్థప్రపఞ్చనివృత్తిలక్షణఫలంపరిసమాప్తమితితురీయాధిగమేప్రమాణాన్తరం సాధనాన్తరంవానమృగ్యం.రజ్జుసర్పవివేకసమకాలఇవరజ్జ్వాంసర్పనివృత్తిఫలేసతిరజ్జ్వధిగమస్య.యేషాంపునస్తమోపనయవ్యతిరేకేణఘటాధిగమేప్రమాణంవ్యాప్రియతే- తేషాంఛేద్యావయవసమ్బన్ధవియోగవ్యతిరేకేణాన్యతరావయవేపిఛిదిర్వ్యాప్రియతఇత్యుక్తంస్యాత్ యదాపునర్ఘటతమసోర్వివేకకరణేప్రవృత్తంప్రమాణమనుపాదిత్సితతమోనివృత్తిఫలావసానంఛిదిరివఛేద్యావయవసమ్బన్ధవివేకకరణేప్రవృత్తాతదవయవద్వైధీభావఫలావసానా-తదానాన్తరీయకంఘటవిజ్ఞానం- నతత్ప్రమా

ణఫలం నచతద్వదపహ్యాత్మన్యధ్యారోపితాన్తఃప్రజ్ఞత్వాదివివేకకరణే ప్రవృత్తస్య ప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణస్యానుపాదిత్సితాన్తఃప్రజ్ఞత్వాదినివృత్తివ్యతిరేకేణతురీయేవ్యాపారోపపత్తిః-అన్తఃప్రజ్ఞత్వాదినివృత్తిసమకాలమేవ ప్రమాతృత్వాదిభేదనివృత్తేః తథాచవక్ష్యతి*జ్ఞాతేద్వైతంనవిద్యతఇతి జ్ఞానస్యద్వైతనివృత్తిక్షణవ్యతిరేకేణక్షణాన్తరానవస్థానాత్ అవస్థానేచానవస్థాప్రసఙ్గాత్ ద్వైతానివృత్తిః తస్మాత్ప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణవ్యాపారసమకాలఏవాత్మన్యధ్యారోపితాన్తఃప్రజ్ఞత్వాద్యనర్థనివృత్తిరితిసిద్ధం నాన్తఃప్రజ్ఞమితితైజసప్రతిషేధః నబహిఃప్రజ్ఞమితివిశ్వప్రతిషేధః నోభయతఃప్రజ్ఞమితిజాగ్రత్స్వప్నయోరన్తరాళావస్థాప్రతిషేధః నప్రజ్ఞానఘనమితిసుషుప్తావస్థాప్రతిషేధః-బీజభావావివేకరూపత్వాత్ నప్రజ్ఞమితియుగపత్సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వప్రతిషేధః నాప్రజ్ఞమిత్యచైతన్యప్రతిషేధః కథంపునరన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనామాత్మనిగమ్యమానానాంరజ్జ్వాదౌసర్పాదివత్ప్రతిషేధాదసత్త్వంగమ్యతఇతి. ఉచ్యతే- జ్ఞస్వరూపావిశేషేఽపీతరేతరవ్యభిచారాత్ రజ్జ్వాదావివసర్పధారాదివికల్పితభేదవత్ సర్వత్రావ్యభిచారాజ్జ్ఞస్వరూపస్యసత్యత్వం సుషుప్తేవ్యభిచరతీతిచేన్న- సుషుప్తస్యానుభూయమానత్వాత్ *నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతఇతిచశ్రుతేః అతఏవాదృష్టం. యస్మాదదృష్టం- తస్మాదవ్యవహార్యం అగ్రాహ్యం- కర్మేన్ద్రియైః అలక్షణం - అలిఙ్గమిత్యేతత్ అననుమేయమిత్యర్థః అతఏవాచిన్త్యం. అతఏవావ్యపదేశ్యంశబ్దైః ఏకాత్మప్రత్యయసారం - జాగ్రదాదిస్థానేష్వేకోఽయమాత్మేత్యవ్యభిచారీయఃప్రత్యయః - తేనానుసరణీయం. అథవా- ఏకఆత్మప్రత్యయఃసారం- ప్రమాణంయస్యతురీయస్యాధిగమే- తత్తురీయమేకాత్మప్రత్యయసారం. *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతిశ్రుతేః అన్తఃప్రజ్ఞత్వాదిస్థానిధర్మప్రతిషేధఃకృతః ప్రపఞ్చోపశమమితిజాగ్రదాదిస్థానధర్మాభావఉచ్యతే అతఏవశాన్తం - అవిక్రియం శివం - యతోఽద్వైతం- భేదవికల్పరహితం చతుర్థం- తురీయంమన్యన్తే- ప్రతీయమానపాదత్రయరూపవైలక్షణ్యాత్ (సఆత్మాసవిజ్ఞేయఇతి) ప్రతీయమానసర్పభూచ్ఛిద్రదణ్డాదివ్యతిరిక్తాయథారజ్జుః - తథా *తత్త్వమసీత్యాదివాక్యార్థః ఆత్మా ఽదృష్టోద్రష్టా *నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతఇత్యాదిభిరుక్తోయః- సవిజ్ఞేయఇతిభూతపూర్వగత్యా జ్ఞాతేద్వైతాభావః ౭

౮. పాదత్రయేవ్యాఖ్యాతేవ్యాఖ్యేయత్వేన క్రమవశాత్ప్రాప్తంచతుర్థపాదం వ్యాఖ్యాతుముత్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరిత్యాహ- (చతుర్థఇతి) ననుపాదత్రయవద్విధిముఖేనైవచతుర్థః పాదోఽపివ్యాఖ్యాయతాం - కిమితినిషేధముఖేనవ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (సర్వేతి) సర్వాణిశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తానిషష్ఠీగుణాదీని - తైఃశూన్యత్వాత్తురీయస్యావాచ్యత్వాద్యోగాన్నిషేధద్వారైవతన్నిర్దేశస్సమ్భవతీత్యర్థః. సాక్షాద్వాచ్యత్వాభావంద్యోతయితుంనిర్దిదిక్షతీత్యుక్తం యదిచతుర్థంవిధిముఖేననదిష్టుంశక్యం- తర్హిశూన్యమేవపదార్థఃపద్యేత - తన్నిషేధేనైవనిర్దిశ్యమానత్వాత్. తథావిధంనాస్త్యర్థపదితిశఙ్కతే (శూన్యమేవేతి) నతురీయస్యశూన్యత్వమనుమాతుంయుక్తం- వికల్పానాంసదధిష్ఠానం - కల్పితత్వాత్-తథావిధరజతాదివదిత్యనుమానాత్తురీయస్యసత్త్వసిద్ధేరిత్యుత్తరమాహ (తన్నేతి) దృష్టాన్తంసాధయతి (నహీతి) రజతాదీనాంసదనుపేక్షబుద్ధిబోధ్యత్వాదవస్త్వాస్పదత్వాయోగాత్ తద్వదేవప్రాణాదివికల్పానామపినావస్త్వాస్పదత్వంసిధ్యతీత్యర్థః యద్యధిష్ఠానత్వంతురీయస్యేష్టం- తర్హివాచ్యత్వమధిష్ఠానత్వాద్ఘటాదివదితిప్రక్రమభఙ్గస్స్యాదితిచోదయతి(ఏవంతర్హీతి) కింప్రాతిభాసికమధిష్ఠానత్వంహేతూకృతం-కింవాతాత్త్వికం నాద్యః-తస్యతాత్త్వికవాచ్యత్వాసాధకత్వాత్ అతాత్త్వికేతువాచ్యత్వే ప్రక్రమోనవిరుధ్యేత. నద్వితీయః - శుక్త్యాదిషుకల్పితరజతాదేరవస్తుత్వవత్ తురీయేఽపికల్పితప్రాణాదేరవస్తుత్వాత్తత్ప్రతియోగికాధిష్ఠానత్వస్యతాత్త్వికత్వాయోగాదితిదూషయతి (నప్రాణాదీతి) కించ- వాచ్యత్వే తురీయస్యనిరుచ్యమానేతత్రశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తంవక్తవ్యం తచ్చషష్ఠీవా- రూఢిర్వా- జాతిర్వా- క్రియావా - గుణోవేతివికల్ప్యప్రథమంప్రత్యాహ (నహీతి) తురీయాతిరిక్తస్యావస్తుత్వాత్తస్యతురీయస్యచవస్తుభూతసమ్బన్ధాసిద్ధేర్విషయాభావేకుతఃషష్ఠీత్యర్థః ద్వితీయందూషయతి (నాపీతి) విశిష్టరూపేణవిషయత్వేఽపిస్వరూపేణనిరుపాఖ్యకాత్మనాతదవిషయత్వాన్నాత్రగవాదావివరూఢిరవతరతీత్యర్థః నతృతీయః- గవాదావివాద్వితీయేతురీయేసామాన్యవిశేషభావస్యాభిధాతుమయోగ్యత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (గవాదివదితి) నచతుర్థః- పాచకాదావివాక్రియేతురీయే క్రియావత్త్వస్యశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్యవక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాహ (నాపిక్రియావత్త్వమితి) నపఞ్చమః - ఉత్పలాదౌనీలాదిశబ్దవన్నిర్గుణేతురీయేగుణవత్త్వస్యశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్యవక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాహ (నాపీతి) తదేవంతురీయస్యావాచ్యత్వాన్నమానంశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తానుపలబ్ధిబాధితమితి ఫలితమాహ (అతఇతి) యదితురీయస్యాస్తివిశిష్టజాత్యాదిమత్త్వం- తర్హినరవిషాణాదిదృష్టేరివతద్దృష్టేరపినఫలవత్త్వం- విశిష్టజాత్యాదిమతోరాజాదేరుపాసనస్యఫలవత్త్వోపలమ్భాదితిశఙ్కతే (శశవిషాణాదీతి) యథాశుక్తిరియమిత్యవగమేరజతాదివిషయతృష్ణావ్యావర్త్యతే- తథాతురీయంబ్రహ్మాహమిత్యాత్మత్వేన తురీయస్యసాక్షాత్కారేసత్యనాత్మవిషయాతృష్ణావ్యవచ్ఛిద్యతే. తదేవమాత్మత్వేనతురీయావగమస్యసర్వానర్థనివర్తకత్వాదసర్థకత్వాశఙ్కానయుక్తేతిపరిహారతి (నేత్యాదినా) తురీయస్యాత్మత్వావగమేసతిసర్వానర్థహేతుతృష్ణాదిదోషనివృత్తిలక్షణంఫలముక్తంవిద్వదనుభవేనసాధయతి (నహీతి) ననుతురీయమశేషవిశేషశూన్యంనాత్మత్వేనావగన్తుంశక్యతే- తద్ధర్మత్వాభావాదితి. తత్రాహ (నచేతి) సర్వోపనిషదామిత్యుక్తమేవోదాహరణలేశేన దర్శయతి (తత్త్వమసీతి) నిషేధముఖేనైవతురీయస్యప్రతిపాదనం - నవిధిముఖేనేత్యుపపాద్యవృత్తానువాదపూర్వకముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (సోఽయమిత్యాదినా) బీజాఙ్కురస్థానీయం- మిథోహేతుహేతుమద్భావేనవ్యవస్థితమిత్యర్థః ఆబీజాత్మకం- కార్యకారణవినిర్ముక్తమితియావత్. తత్రహేతుంసూచయతి (పరమార్థేతి) తస్యవిధిముఖేననిర్దేశానుపపత్తింప్రాగుక్తామభిప్రేత్యాహ (సర్వాదీతి) కిముత్తరేణగ్రన్థేనతురీయంప్రతిపాద్యతే- కింవాతస్యస్థానత్రయవైలక్షణ్యంవివక్ష్యతే. ప్రథమేప్రతిపాదకస్యవిధానావ్యతిరేకాదన్యనిషేధానర్థక్యం. ద్వితీయేఽపితదానర్థక్యమాపద్యేత- అనుక్త్యైవాఽ

౭ ఏకాత్మప్రత్యయసారమితిశాఙ్కరాదిపాఠః.

ఙ్క్తాదన్యత్వనిర్ధారితిమన్వానశ్శఙ్కతే (నన్వితి) నతావత్తురీయంవిధిముఖేనబోధ్యం- తస్యస్వప్రకాశత్వాత్తిస్థిత్ప్రకాశాద్యసుదయాత్. తథాపి సమారోపితలిఙ్గాదిరూపేణ ప్రతిపన్నంతన్నిషేధేనబోధ్యతే- తదనిషేధేతస్యయథావదప్రథనాత్ [illegible] ఇతిపరిహారతి (నసర్వా దితి) తురీయస్యపాదత్రయవిలక్షణస్యాగ్రాదేవసిద్ధావపిజీవాత నస్థాన [illegible] బ్రహ్మస్వరూపమితినోపదేశమన్తరేణ సిద్ధ్యతీతితురీ యగ్రన్థో౽గ్రవానిత్యర్థః యథానిధిముఖేనప్రవృత్తేన [illegible] లక్షణ [illegible] బోధ్యతే - తథానిషేధశాస్త్రైః [illegible] తురీయ [illegible] ([illegible]) నను [illegible] యదిశిష్టస్యాత్మనో [illegible] తురీయ [illegible] తురీయస్య [illegible] అన్యత్వ [illegible] త్వాత్ [illegible] (యదపీతి) [illegible]

[illegible] సన్యాసి [illegible] తత్త్వం [illegible] రాహుశిరశ్చరితత్త్వ నేత్యాహ (శాస్త్రేతి) [illegible] తురీయ [illegible] ప్రతిపత్తుకీభ్యో [illegible] తురీయ స్యాప్రతిపత్తౌ ప్రతిపన్నస్యదిశ్యాదేర్నిషేధస్యపర్యవసానాత్, [illegible] అతిప్రసఙ్గాత్ [illegible] నరం- [illegible] నరమితి కల్పాన్తరందూషయతి (రజ్జ్వాదివత్తి) యథారజ్జ్వధిష్ఠానాదేః [illegible] ప్రజ్ఞత్వాదినానివ [illegible] లదాలదనునాదేనా న్తః ప్రజ్ఞత్వాది ప్రతిషేధజనితం [illegible] ఆత్మన స్యార్థసిద్ధ [illegible] సఫలత్వసమానో౽వకాశవానిత్యర్థః [illegible] పరోక్షజ్ఞానహేతుత్వానిమానిత్యాహ (తురీయేతి) [illegible] విషయస్య తురీయస్యాసంస్పృష్టాపరోక్షత్వాత్, [illegible] సాధనాన్తరమ [illegible] ప్రతిక్షిపతి (సాధనాన్తరమితి) ప్రత్యక్షస్యాప్రమాణత్వాన్న ప్రమాణరూపం [illegible] యథా రజ్జుర్ యం సర్పో నేతి వివేకధీసముదయసాక్షాత్ [illegible] సాధనాన్తరం సాధ నాన్తరంనాపేక్ష్యతే- క్లిప్తత్వాత్ తథేహాపీత్యాహ (రజ్జ్వితి) విషయగతం [illegible] ప్రమాణం- [illegible] (యే షామితి) స్వవిషయాజ్ఞానాపనయనాయ ప్రవృత్తా ప్రమాణక్రియా [illegible] యథార్థేత్యేవ - [illegible] పాద్భిదరపిచ్ఛేద్యసంతానగాపనయనాతి [illegible] ప్రమాణంసిద్ధ్యతి [illegible] జ్ఞానవనా [illegible] అప్రకాశత్వేనేనా [illegible] అజ్ఞాననివృత్తిమేవ ప్రమాణమితి [illegible] సంపాదనంనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) ఘటో౽పిరూపసానవాన్యతో౽వ్యవహారయోగ్యస్తిష్ఠతి- తస్య [illegible] ప్రత్యక్షాది ప్రమాణం ప్రవర్తతే. తచ్చానుపపన్నమస్య- అనిష్టస్యాప్రమేయస్యతమనసోన్య [illegible] పరమార్థికం ప్రమాణఫలంనభవతి యథాఛిదిక్రియా [illegible] ప్రమాణంసిద్ధ్యతి [illegible] తథేహాపితమోనివృత్త్యై ప్రమాణంసిద్ధ్యతి- [illegible] ఆత్మవ్యక్ష్మాత ప్రమాతృవ్యాపారస్యాపేక్షత్వాద్యర్థః కించ - ఘటాదేర్జడస్యసంవిదపేక్షత్వాత్ [illegible]

జడేసంవిదేకతానేపునన్యారోపితస్యనివర్తకత్వమన్తరేణ [illegible] వ్యాపారస్సమ్భవతీత్యాహ (నచేతి) [illegible] రోపప్రమాణస్య ప్రకల్ప్యతే-తస్యసంవిదాత్మకత్వాదా [illegible] అన్యత్ప్రమాణం నసిద్ధ్యతి [illegible] తదతిరేకేణ మానజన్యఫలసంవిదసపేక్షత్వాదిత్యర్థః [illegible] పేక్ష్యాన్తరమాహ (అన్తః ప్రజ్ఞత్వాదీతి) ఆత్రయాభావేనా [illegible] ప్రమాణాభావాదన్తరతః [illegible] వ్యాపారానుపప [illegible] వాచ్యో [illegible] (తథాచేతి) కించ- జ్ఞానాధీనద్వైతనివృత్త్యవచ్ఛిన్నతజ్ఞానాతిరేకేణపక్షాన్తరే జ్ఞానంస్థాతుంపారయతి - నచాస్థిరంజ్ఞానంవ్యాపారాయపర్యాప్తం - తథావజ్ఞాన స్యద్వైతనివృత్తివ్యతిరేకేణనాత్మనివ్యాపారోస్తీత్యాహ (జ్ఞానస్యేతి) నను జ్ఞానంద్వైతస్యనివర్తకమపిన స్యాత్తస్యాపి [illegible] నివర్తకాభావస్యైకత్రవిరోధాత్. అతో౽యావన్నివర్తకంస్థాస్యతి- తత్రాహ (అవస్థానేచేతి) నివర్తకస్యజ్ఞానస్యద్వైతసిద్ధ్యైరన్తరమపిస్థితి నివర్తకాన్తరమపేక్ష్యా వస్థానేచతస్యతస్యనివర్తకాన్తరస్యాపేక్షత్వాదాద్యస్యాపిజ్ఞానస్యనివర్తకత్వాసిద్ధిః సదజ్ఞానస్యస్వనివర్తకత్వానుపపత్తిః- స్వాపరవిరోధినాంభావా నాంబహుళముపలమ్భాదిత్యర్థః. జ్ఞానస్యజన్మాతిరిక్తవ్యాపారాభావా, తజ్జన్మనశ్చద్వైతనిషేధేనైవోపపత్తేః, [illegible] నస్థాయా, దారోపితాతద్ధర్మనివృత్త్యైవజ్ఞానంపర్యవసితమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రతిషేధజనితంవిజ్ఞానమేవప్రమాణం- తస్యవ్యాపారో జన్మైవ- తేనసమానకాలనైవానర్థనివృత్తిరితియోజనా తత్ర హేతుమాహ (బీజభావేతి) సుషుప్తంహిస్వప్నజాగరితప్రతిబీజభావాపన్నస్యాశేషవిశేషవిజ్ఞా నాభావరూపత్వాద్విశేషవిజ్ఞానానాంసర్వేషాంఘనం-ఏకంసాధారణమవిభక్తంసుషుప్తమితితత్ప్రతిషేధానేత్యాదినానమ్భవతీత్యర్థః. యుక్తంసర్పా దీనాంరజ్జ్వాదౌభ్రాన్తిప్రతిపన్నానాంప్రతిషేధాదసత్త్వం-ఆత్మనితుప్రమాణేనగమ్యమానానామన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనాంనప్రతిషేధాయుజ్యతే- మాన విరోధాదితిశఙ్కతే (కథమితి) ప్రామాణికత్వస్యాసిద్ధత్వాదుక్తమన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనామసత్యత్వమితిపరిహారతి (ఉచ్యతఇతి) విమతమసత్యం-వ్యభిచా రిత్వాత్ - సంప్రతిపన్నవదిత్యాహ (జ్ఞస్వరూపేతి) తస్యావిశేషః- అవ్యభిచారః. తత్రరజ్జ్వాదావివేత్యుదాహరణం. అన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనామి

రేతరవ్యభిచారేనిదర్శనంసర్పధారాదీతి విమతంసత్యం - అవ్యభిచారిత్వాత్ - రజ్జ్వాదివదిత్యాహ (సర్వత్రేతి) తస్యచసత్యత్వేసర్వకల్పనాధిష్ఠాన త్వసిద్ధిరితిభావః అవ్యభిచారిత్వహేతోరసిద్ధింశఙ్కతే (సుషుప్తఇతి) నతత్రచైతన్యస్యవ్యభిచారః-సుషుప్తస్యస్ఫురణవ్యాప్తతయాసాధకస్ఫురణస్యా వశ్యకత్వాదిత్యాహ (నసుషుప్తస్యేతి) సుషుప్తైసాధకస్ఫురణస్యసత్త్వేప్రమాణమాహ (నహీతి) నిషేధశాస్త్రాలోచనయా నిర్విశేషత్వం తు రీయస్యోక్తం- తదేవహేతూకృత్య జ్ఞానేన్ద్రియావిషయత్వమాహ (అతఏవేతి) దృష్టస్యైవార్థక్రియాదర్శనా దదృష్టత్వాదర్థక్రియా రాహిత్య మితివిశేషణాన్తరమాహ (యస్మాదితి) అదృష్టమిత్యనేనాగ్రాహ్యమిత్యస్య పౌనరుక్త్యంపరిహరతి (కర్మేన్ద్రియైరితి) అలక్షణమిత్యయుక్తం-
* సత్యంజ్ఞానమనన్తమిత్యాదిలక్షణోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అలిఙ్గమితి) . కోహ్యేవాన్యాత్కఃప్రాణ్యాదిత్యాదిలిఙ్గోపన్యాసవిరుద్ధమేతదిత్యా శఙ్క్యాహ (అననుమేయమితి) ప్రత్యయానుమానావిషయత్వప్రయుక్తంవిశేషణాన్తరమాహ (అతఏవేతి) మనోవిషయత్వాభావాదేవశబ్దా విషయత్వం- శబ్దప్రవృత్తేస్తత్ప్రవృత్తిపూర్వకత్వాదిత్యాహ (అతఏవేతి) తర్హియథోక్తంవస్తునాస్త్యేవ- ప్రమాణాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకా త్మేతి) పరోక్షత్వ... యతయావిశేషణంవ్యాఖ్యాయాపరోక్షార్థతయావ్యాకరోతి (అథవేతి) అపరోక్షాత్మప్రత్యయస్యాత్మనిప్రమాణత్వేబృహదార ణ్యకశ్రుతిముదాహరతి (ఆత్మేత్యేవేతి) యశ్చాపోన్నతీత్యాదినాపరిపూర్ణత్వాదిలక్షణస్తావదాత్మోక్తః- సచవాఙ్మనసాతీతఃశ్రుతిభ్యోఽవగతస్తమ వైకరసంపరమాత్మానంప్రత్యక్త్వేనగృహీత్వాతస్మిన్ప్రతిష్ఠితేత్యాత్మనోవస్థాత్రయాతీతస్యతురీయస్యాపరోక్షనిత్యదృష్టిత్వంశ్రుతితోదృష్టమిత్యర్థః వి శేషణాన్తరస్యపునరుక్తింపరిహరన్నర్థభేదమాహ (అన్తఇతి) స్థానిధర్మస్యస్థానధర్మస్యచప్రతిషేధోఽన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాదినాపరామృశ్యతే శాన్తం-రాగద్వేషాది రహితం అవిక్రియం- కూటస్థమిత్యర్థః శివం - పరిశుద్ధం పరమానన్దబోధరూపమిత్యర్థః యస్మాదద్వైతాభావోపలక్షితం - తస్మాచ్చతుర్థమి త్యాహ (యతఇతి) అద్వైతమిత్యేతద్వ్యాచష్టే (భేదేతి) సర్వవిశేషవిషయత్వాభావేకథంచతుర్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతీయమానేతి) చతుర్థతురీయయోర్వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయత్వేనాపౌనరుక్త్యం ఉక్తవిశేషణత్వేపిమహిమయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (సఆత్మాసవిజ్ఞేయఇతి) తదేవవ్యాచష్టే (ప్రతీయమానేతి) నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతేఅవినాశిత్వాదిత్యాదివాక్యానిప్రతీకోపాదానేనదర్శయతి (నహిద్ర ష్టురితి) ఆత్మన్యవ్యవహార్యేకుతోవిజ్ఞేయత్వమిత్యాశఙ్క్యభూతపూర్వమవిద్యావస్థాయాంజ్ఞేయత్వాత్ ... - తదిదానీమపివిజ్ఞేయత్వమి త్యాహ (భూతేతి) విద్యావస్థాయామేవకిమితిజ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయవిభాగోనభవతి- తత్రాహ (జ్ఞాతఇతి) జ్ఞానేనతత్కారణస్యాజ్ఞానస్యాపనీత త్వాదిత్యర్థః - ౭

ఠం — చతుర్థంపాదంనిర్దిశతి (నాన్తఃప్రజ్ఞమితి) నాన్తఃప్రజ్ఞంనబహిఃప్రజ్ఞంనోభయతఃప్రజ్ఞమితిబహిఃప్రజ్ఞాన్తఃప్రజ్ఞయో ర్విశ్వతైజసయోర్వ్యావృత్తిః నప్రజ్ఞానఘనంనప్రజ్ఞమితిప్రజ్ఞానఘనస్యసుషుప్తిస్థానస్యవ్యావృత్తిః ప్రజ్ఞశబ్దాత్ ॥ ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతిస్వా ర్థఅణ్ అతఃప్రాజ్ఞశబ్దస్యస్వార్థాణన్తతయాప్రజ్ఞప్రాజ్ఞయోరేకార్థత్వాత్ నను ప్రజ్ఞభిన్నత్వేఅప్రజ్ఞత్వంస్యాత్. ఏవంచాజ్ఞత్వప్రసఙ్గఇత్య త్రాహ (నాప్రజ్ఞమితి) ప్రకర్షేణజానాతీతిప్రజ్ఞః. జ్ఞానాదిషడ్గుణమధ్యేజ్ఞానప్రధానత్వేనప్రకర్షతా సుషుప్తిస్థానస్థాత్ప్రజ్ఞాదర్శనాద్భి న్నత్వేపిసర్వజ్ఞతయాఅప్రజ్ఞత్వమపినాస్తీతిభావః అదృష్టం - బాహ్యేన్ద్రియజ్ఞానాగోచరం అవ్యవహార్యమగ్రాహ్యం - వాక్పాణ్యాదికర్మేన్ద్రియా గోచరం. అతఏవఅలక్షణం- లక్ష్యతేఽనేనేతిలక్షణం- అనుమానం. అనుమానాగమ్యమిత్యర్థః అతఏవాచిన్త్యంఅవ్యపదేశ్యం- ఇదమీదృగితిచిన్తా వ్యపదేశానర్హం ఏకాత్మప్రత్యయసారం - ఏకాత్మప్రత్యయగోచరం. ప్రపఞ్చోపశమం- సఙ్కర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధాదిప్రపఞ్చస్యాప్యుప శమోయస్మిన్తత్ప్రపఞ్చోపశమం * ఏతన్నానావతారాణాంనిదానంబీజమవ్యయమితిస్మరణాత్ శాన్తం- ఊర్మిషట్కరహితం. శివం-కదాచిదు త్పాదవినాశావిర్భావతిరోభావసద్భావరహితతయాశివం - మఙ్గళం అద్వైతం - సజాతీయద్వితీయరహితం. ఏతాదృశంవాసుదేవంచతుర్థంమన్యన్తే (సఆత్మా) ఆప్నోతీతివ్యాప్త్యా సర్వదేశకాలసర్వవస్తువ్యాప్తత్వాత్సంకర్షణాదీనామపిసఆత్మా (సవిజ్ఞేయః) * తమేవైకంజానథాత్మానమ న్యావాచోవిముఞ్చథేతిశ్రుతేఃసఏవవిజ్ఞేయఇత్యాహ ౭

హ — చతుర్థపాదమాత్మనఆహ (నాన్తరితి) అన్తఃప్రజ్ఞాపయతీత్యన్తఃప్రజ్ఞః - స్వప్నార్థప్రదర్శకః సనేత్యర్థః నబహిఃప్ర జ్ఞం- జాగ్రదర్థప్రదర్శకోనభవతి నోభయతఃప్రజ్ఞం- బాహ్యశబ్దాదికంజానన్స్వప్నార్థాంశ్చయదాపశ్యతి - సాహికాచిదవస్థాఉభయతఇత్యనేన గృహ్యతే ఉభయతః - బాహ్యాభ్యన్తరరూపార్థాన్ప్రజ్ఞాపయతీతి ఉభయతఃప్రజ్ఞః. సనేతినోభయతఃప్రజ్ఞం ఏవంత్రయాణామపివిశ్వతైజసాఖ్యే శ్వరరూపద్వయకర్తృకోజ్ఞేయః. సోపితుర్యోనాస్తీత్యర్థః నప్రజ్ఞానఘనం- ప్రాజ్ఞద్విగుణీతసమానఃకర్తవ్యఃఘనప్రజ్ఞానమితి ఘనం - అజ్ఞానావృ తంసుప్తజీవస్వరూపంప్రజ్ఞాపయతీతిఘనప్రజ్ఞానం తన్నభవతీతినప్రజ్ఞానఘనమిత్యుచ్యతే నప్రజ్ఞం- ప్రకర్షేణజ్ఞాపయతిమానసవాసనామయార్ థ్యేయమితిప్రజ్ఞం తన్నేతినప్రజ్ఞం. అయమపిస్వాప్నికవ్యాపారతుల్యతయాతైజసాఖ్యభగవద్రూపవ్యాపారోద్రష్టవ్యః సోపితుర్యేనేత్యర్థః. ఇద ముపలక్షణంజాగ్రత్కాలీననిర్విషయ కేవలాత్మస్ఫురణరూపజడీభావాఖ్యావస్థానస్యాపి. ఇదమపిసుషుప్తివ్యాపారతుల్యతయాప్రాజ్ఞాఖ్య భగవ ద్వ్యాపారోజ్ఞేయః. సోపితుర్యేనాస్తీతిధ్యేయం ఏవంవిశ్వతైజసప్రాజ్ఞాఖ్యరూపత్రయవ్యాపారాన్బాహ్యాభ్యన్తరపదార్థస్వరూపజ్ఞాపన సుప్తస్వ రూపజ్ఞాపనరూపా, న్కిఞ్చిద్బాహ్యంకించిత్స్వాప్నోభయరూపవ్యాపారం, సమాధిస్థనిరన్తరజ్ఞానసన్తత్యుత్పాదనరూపవ్యాపారం, జడీభావరూపవ్యా పారం, చాతుర్వదిత్యర్థః నోభయతఃప్రజ్ఞమిత్యత్రకింస్వరూపకర్తృకంవ్యాపారద్వయమస్యనేత్యుచ్యతే- తద్విచారణీయం - తర్హికింనిర్వ్యాపార మేవచతుర్థంరూపం. నేత్యాహ (నాప్రజ్ఞమితి) అప్రజ్ఞాపకంనేతినాప్రజ్ఞం. ప్రజ్ఞాపకమేవ. ముక్తానాంతత్తద్యోగ్యసర్వజ్ఞానప్రదానరూప

అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి.

౧౫॥ నివృత్తేస్సర్వదుఃఖానామీశానః ప్రభురవ్యయః। అద్వైతస్సర్వభావానాం దేవస్తుర్యో విభుస్స్మృతః॥ ౧౦

౧౬॥ కార్యకారణబద్ధౌ తావిష్యేతే విశ్వతైజసౌ। ప్రాజ్ఞః కారణబద్ధస్తు ద్వౌ తౌ తుర్యే న సిధ్యతః॥ ౧౧

వ్యాపారకర్తేత్యర్థః. అదృష్టం - విశ్వాదిరూపత్రయం బాహ్యాన్తరపదార్థజ్ఞాపనతద్వ్యయరూపకార్యలిఙ్గేనానుమేయం నతథా చతుర్థరూపం దృశ్యమిత్యర్థః. అదృష్టత్వాదేవ - అముక్తదృష్టిగోచరత్వాదేవ (అవ్యవహార్యమగ్రాహ్యమితి) ముక్తిం వినా లబ్ధరూపవిషయకగ్రహణవ్యవహారయోః అభావాదవ్యవహార్యమగ్రాహ్యమిత్యుచ్యతే అలక్షణం - లక్షణం - అనుమాపకం జాగ్రదాదిప్రవృత్తిరూపానుమాపకరాహిత్యాదలక్షణం అత ఏవాచిన్త్యం. అచిన్త్యత్వాదేవావ్యపదేశ్యం - వ్యపదేష్టుమశక్యం ఐకాత్మ్యప్రత్యయసారం - ఏకః - ప్రధానః. ఆత్మా - పూర్ణః ఏకశ్చాసావాత్మా చైకాత్మా ఏకాత్మైవైకాత్మ్యం స్వార్థే ష్యఞ్ ప్రత్యయః - జ్ఞానరూపః సారః - ఆనన్దరూప ఇత్యైకాత్మ్యప్రత్యయసారం. ప్రపఞ్చోపశమం - *పచి విస్తారే ప్రపఞ్చః - విస్తృతః వ్యాప్త ఇతి యావత్. ఉపశబ్దోఽత్రోత్కృష్టవాచీ శమః - సుఖం ఉత్కృష్టానన్దరూపం. ప్రపఞ్చశ్చాసావుపశమశ్చ ప్రపఞ్చోపశమః. తం. ముక్తాత్మనో దేహబన్ధాద్యనిష్టప్రపఞ్చముపశమయతీతి ప్రపఞ్చోపశమమితి వా శాన్తం - ఊర్మిషట్కరహితం. నిర్దుఃఖసుఖరూపత్వాచ్ఛివం అద్వైతం - ద్వీతిభావప్రధానం. ద్వివ్యేన - వస్తుతత్త్వావేదయనాన్యాత్మకత్వరూపద్వితీయప్రకారేణ ఇతం - జ్ఞాతం వస్తు ద్వీతం *ఇణ్ గతౌ ద్వీతస్యేదం ద్వైతం - మిథ్యాజ్ఞానం నవిద్యతే మిథ్యాజ్ఞానం యస్మాత్తదద్వైతం మిథ్యాజ్ఞానవిరోధి వా అహంమమతాదిమిథ్యాధ్యవసాయనివర్తకమితి యావత్ ఏతాదృశమాత్మానం చతుర్థం పాదం మన్యన్తే - ఔపనిషదా ఇత్యర్థః. * సోఽయమాత్మా చతుష్పాదితి ప్రతిజ్ఞాతం విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయాఖ్యరూపచతుష్టయం సపరికరం నిరూప్య రూపత్రయవిషయే మన్త్రానుదాహృత్య చతుర్థవిషయే మన్త్రానుదాహరిష్యన్నిదానీం చతూరూప ఆత్మా అవశ్యం జ్ఞాతవ్య ఇతి వదన్నుపసంహరతి (స ఆత్మేతి) యద ఇతి శేషః చతూరూపోఽయమాత్మా - స విజ్ఞేయః - వివిధతయా - చతుర్విధతయా విశేషేణ చ ముముక్షుభిర్జ్ఞేయ ఇత్యర్థః. ౧౪

శం.— అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి. ప్రాజ్ఞతైజసవిశ్వలక్షణానాం సర్వదుఃఖానాం నివృత్తేరీశానస్తురీయ ఆత్మా. ఈశాన ఇత్యస్య పదస్య వ్యాఖ్యానం - ప్రభురితి. దుఃఖనివృత్తిం ప్రతి ప్రభుర్భవతీత్యర్థః తద్విజ్ఞాననిమిత్తత్వాద్ దుఃఖనివృత్తేః. అవ్యయః - న వ్యేతి - స్వరూపాన్న వ్యభిచరతీతి యావత్. ఏతత్కుతః. యస్మాదద్వైతః సర్వభావానాం రజ్జుసర్పవన్మృషాత్వాత్. స ఏష దేవః - ద్యోతనాత్ తురీయః - చతుర్థః. విభుః - వ్యాపీ స్మృతః. ౧౦

ఆ.— * నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాదిశ్రుత్యుక్తేఽర్థే తద్వివరణరూపాన్ శ్లోకానవతారయతి (అత్రేతి) వివిధం స్థానత్రయముపస్థాప్య వ్యతిరిక్తత్వాత్ తురీయో విభురుచ్యతే న హి తురీయాతిరేకేణ స్థానత్రయమాత్మానం ధారయతి సర్వదుఃఖానాం - ఆధ్యాత్మికాదిభేదభిన్నానాం స్థానానాం తదాధారాణామితి యావత్. ఈశానపదం ప్రయుజ్య ప్రభుపదం ప్రయుఞ్జానస్య పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఈశాన ఇతి) తురీయస్య దుఃఖనివృత్తిం ప్రతి సామర్థ్యస్య నిత్యత్వాన్న కదాచిదపి దుఃఖం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విజ్ఞానేతి) సంసృష్టరూపేణ వ్యయో ముక్తిత్వాశఙ్క్య విశినష్టి (స్వరూపాదితి) తత్ర ప్రశ్నపూర్వకమద్వితీయత్వం హేతుమాహ (ఏతత్కుత ఇతి) అతోఽద్వితీయస్యావ్యయహేతోరభావాదితి శేషః విశ్వాదీనాం దృశ్యమానత్వాత్తురీయస్యాద్వితీయత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వభావానామితి) అవస్థాత్రయాతీతస్య తురీయస్యోక్తలక్షణత్వం విద్వదనుభవసిద్ధమితి సూచయతి (స్మృత ఇతి) ౧౦

కూ.— చతూరూపస్యోక్తం మాహాత్మ్యం సంవాదయితుమాహ (అత్రేతి) తురీయస్యోక్తార్థస్యాపి తే - వక్ష్యమాణాః శ్లోకాస్సంవాదినో భవన్తీత్యర్థః *ప్రపఞ్చోపశమమిత్యాదినోక్తే సర్వానిష్టనివర్తకత్వాదిరూపేఽర్థే శ్లోకానాహ (నివృత్తేరితి) సర్వదుఃఖానాం నివృత్తేః - కారణమితి శేషః. ఈశానః - బ్రహ్మాదీనాం అనితి - ప్రేరయతీతీశానః ప్రభుః - స్వామీ. అవ్యయః - శశ్వదేకరూపః. అద్వైతః - మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకః సర్వభావానాం - భవన్తీతి భావాః. *భూ సత్తాయాం భగవద్ధ్యానేన లబ్ధసత్తాకా ఇత్యర్థః. *అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద సన్తమేనం తతో విదురితి శ్రుతేః. సర్వేషాం భావానాం - అధికృతాత్మనాం దేవః - ఉపాస్యః. విభుః - సమర్థః. స్మృతః - మన్త్రద్రష్టృభిరితి శేషః ౧౫

శం.— విశ్వాదీనాం సామాన్యవిశేషభావో నిరూప్యతే తుర్యయాథాత్మ్యావధారణార్థం - కార్యం - క్రియత ఇతి. ఫలభావః కారణం - కరోతీతి. బీజభావః. తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణాభ్యాం బీజఫలభావాభ్యాం తౌ - యథోక్తౌ విశ్వతైజసౌ బద్ధౌ - సంగృహీతావిష్యేతే ప్రాజ్ఞస్తు బీజభావేనైవ బద్ధః. తత్త్వాప్రతిబోధమాత్రమేవ హి బీజం ప్రాజ్ఞత్వే నిమిత్తం తతో ద్వౌ తౌ - బీజఫలభావౌ తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణే తుర్యే న సిధ్యతః - న విద్యేతే న సంభవత ఇత్యర్థః. ౧౧

ఆ.— విశ్వాదిష్వవాన్తరవిశేషనిరూపణద్వారేణ తురీయమేవ నిర్ధారయతి (కార్యేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (విశ్వాదీనామితి) విశ్వతైజసయోరుభయబద్ధత్వం సామాన్యం - ప్రాజ్ఞస్య కారణమాత్రబద్ధత్వం విశేషః. అథేదం నిరూపణం కుత్రోపయుజ్యతే - తత్రాహ (తుర్యేతి) ప్రాజ్ఞస్య కారణమాత్రబద్ధత్వం సాధయతి (తత్త్వాప్రతిబోధేతి) త్రయాణామవాన్తరవిశేషే స్థితే ప్రకృతే తురీయే కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత ఇతి) తయోస్తస్మిన్నవిద్యమానత్వం చిదేకతానే తయోర్నిరూపయితుమశక్యత్వాదిత్యాహ (న సంభవత ఇతి) ౧౧

౧౭॥ నాత్మానం నాపరాంశ్చైవ న సత్యం నాపి చానృతం। ప్రాజ్ఞః కించన సంవేత్తి తుర్యం తత్సర్వదృక్సదా॥ ౧౨

౧౮॥ ద్వైతస్యాగ్రహణం తుల్యముభయోః ప్రాజ్ఞతుర్యయోః। బీజనిద్రాయుతః ప్రాజ్ఞః సా చ తుర్యే న విద్యతే॥ ౧౩

కూ — *నాన్తఃప్రజ్ఞం న బహిఃప్రజ్ఞమిత్యాదినా తురీయస్య విశ్వాదిరూపత్రయవైలక్షణ్యముక్తం-తత్ర మన్త్రమాహ (కార్యేతి) అజ్ఞానకార్యభూతోఽహఙ్కారమమతాదిభ్రమః తద్రూపః కార్యబన్ధః తత్కారణావిద్యాబన్ధః కారణబన్ధః జీవనిష్ఠతాదృశజాగ్రత్పదార్థభ్రమావిద్యారూపకార్యకారణబన్ధస్వామీ విశ్వః తైజసస్స్వప్నే కార్యభూతోక్తరూపస్వాప్నపదార్థభ్రమేణ తత్కారణాజ్ఞానేన చ సజీవనిష్ఠతాదృశబన్ధస్వామీత్యర్థః ప్రాజ్ఞస్తు తత్కారణాజ్ఞానరూపసుషుప్తిబద్ధః సుషుప్తిబన్ధస్వామీ తురీయే-చతుర్థరూపే ద్వే- కార్యకారణాఖ్యే ఉపాధినవ్యాపారః కారణమాత్రబన్ధనిబన్ధనవ్యాపారశ్చ ద్వావపి న సిధ్యత ఇత్యర్థః ౧౬

శం — కథం పునః కారణబద్ధత్వం ప్రాజ్ఞస్య, తురీయే వా తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణలక్షణౌ బన్ధౌ న సిధ్యత, ఇతి యస్మాదాత్మవిలక్షణమవిద్యాబీజప్రసూతం బాహ్యం ద్వైతం ప్రాజ్ఞో న కించన సంవేత్తి- యథా విశ్వతైజసౌ తతశ్చాసౌ తత్త్వాగ్రహణేన తమసాన్యథాగ్రహణబీజభూతేన బద్ధో భవతి యస్మాత్తురీయం తత్సర్వదృక్సదా- తురీయాదన్యస్యాభావాత్సర్వదా- సదైవ సర్వం చ తద్దృక్చేతి సర్వదృక్. తస్మాన్న తత్త్వాగ్రహణలక్షణం బీజం తత్ర తత్ప్రసూతస్యాన్యథాగ్రహణస్యాప్యత ఏవాభావః నహి సవితరి సదా ప్రకాశాత్మకే తద్విరుద్ధమప్రకాశనమన్యథాప్రకాశనం వా సంభవతి *నహి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి శ్రుతేః అథవా- జాగ్రత్స్వప్నయోః సర్వభూతావస్థః సర్వవస్తుదృగాభాసస్తురీయ ఏవేతి సర్వదృక్సదా *నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ ఇత్యాది శ్రుతేః ౧౨

ఆ — ప్రాజ్ఞస్య కారణబద్ధత్వం సాధయతి (నాత్మానమితి) తురీయస్య కార్యకారణాభ్యామసంస్పృష్టత్వం స్పష్టయతి (తుర్యమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యశఙ్కామాహ (కథమితి) వాశబ్దాత్కథమిత్యస్యానువృత్తిస్సూచ్యతే ప్రథమచోద్యోత్తరత్వేన పాదత్రయం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) విలక్షణం- అనాత్మానమితి యావత్. అనృతమిత్యస్య వ్యాఖ్యానమవిద్యాబీజప్రసూతమితి ద్వైతం- ద్వితీయమసత్యమిత్యర్థః వైధర్మ్యోదాహరణం (యథేతి) ప్రాజ్ఞస్య విభాగవిజ్ఞానాభావే ఫలమాహ (తతశ్చేతి) యథోక్తతమసః కార్యలిఙ్గమనుమానం సూచయతి (అన్యథేతి) ద్వితీయం చోద్యం చతుర్థపాదవ్యాఖ్యానేన ప్రత్యాఖ్యాతి (యస్మాదిత్యాదినా) సదైవ తురీయాదన్యస్యాభావాత్తురీయమేవ సర్వం, తచ్చ సదా దృగ్రూపమితి యస్మాత్ - తస్మాదితి యోజనా. తత్రేతి పరిపూర్ణం చిదేకతానం తురీయం పరామృశ్యతే. (అత ఏవేతి) కారణాభావే కార్యానుపపత్తేరిత్యర్థః తురీయే తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణయోరసంభవం దృష్టాన్తేన సాధయతి (నహీతి) యదుక్తం యస్య సదా దృగాత్మత్వముక్తం- తత్ర ప్రమాణమాహ (నహి ద్రష్టురితి) చతుర్థపాదం ప్రకారాన్తరేణ యోజయతి (అథవేతి) తత్రాపి శ్రుతిమనుకూలయతి (నాన్యదితి) ౧౨

కూ.— *న ప్రజ్ఞానఘనం నాప్రజ్ఞమిత్యుక్తప్రాజ్ఞవైధర్మ్యమన్త్రమాహ (నాత్మానమితి) ఆత్మానం సుషుప్తజీవస్వరూపం న సంవేదయేత్- తథా నాపరాన్-అన్యాన్జీవాన్ న సత్యం ఘటాదికం. నాపి చానృతం-శుక్తిరజతాదికం సంవేదయేదిత్యర్థః జీవస్వరూపసుఖం వినా నాన్యత్కిమపి సంవేదయేదితి యావత్ తురీయం తు సదా సర్వదృక్- సర్వం దర్శయతీతి సర్వదృక్ ముక్తాత్మ తద్యోగ్యం సర్వం సర్వదా ప్రదర్శయతీత్యర్థః ౧౭

శం — నిమిత్తాన్తరప్రాప్తాశఙ్కానివృత్త్యర్థోఽయం శ్లోకః కథం ద్వైతాగ్రహణస్య తుల్యత్వాత్కారణబద్ధత్వం ప్రాజ్ఞస్యైవ తురీయస్యేతి ప్రాప్తాశఙ్కా నివర్త్యతే యస్మాద్బీజనిద్రాయుతః- తత్త్వాప్రతిబోధో నిద్రా సైవ చ విశేషప్రతిబోధప్రసవస్య బీజం సా బీజనిద్రా తయా యుతః ప్రాజ్ఞః సదా దృక్స్వభావత్వాత్తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణా నిద్రా తురీయే న విద్యతే- అతో న కారణబన్ధస్తస్మిన్నిత్యభిప్రాయః ౧౩

ఆ — అనుమానప్రయుక్తాం తురీయేఽపి కారణబద్ధత్వాశఙ్కాం పరిహరతి (ద్వైతస్యేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యం గృహ్ణాతి (నిమిత్తాన్తరేతి) విమతం కారణబద్ధం - ద్వైతాగ్రహణత్వాత్- ప్రాజ్ఞవదిత్యనుమానమేవ దర్శయన్నిమిత్తాన్తరమేవ స్ఫోరయతి (కథమితి) అనుమానకృతాశఙ్కానివర్తకత్వేన శ్లోకమవతారయతి (ప్రాజ్ఞేతి) ప్రాజ్ఞస్యోత్తరభావిప్రబోధాదికార్యాపేక్షయా నియతపూర్వభావిత్వం కారణబద్ధత్వే ప్రయోజకం - న చ తురీయస్య తదస్తీత్యప్రయోజకో హేతురిత్యాహ (యస్మాదితి) కించ- తురీయస్య నిత్యశుద్ధసిద్ధాత్మత్వసాధనప్రమాణబాధాత్ కాలాత్యయాపదిష్టో హేతురిత్యాహ (సదేతి) న చ పూర్వోక్తోపాధేస్సాధనవ్యాప్తిః- తురీయస్యోత్తరభావికార్యాపేక్షయా నియతప్రాగ్భావిత్వాభావాదితి మత్వాహ (తత్త్వేతి) దోషద్వయవత్త్వేనానుమానస్యాభాసత్వే ఫలితమాహ (అతో నేతి) ౧౩

కూ.— *శివమద్వైతమితి తురీయస్య యదన్యథాజ్ఞానసివర్తకత్వముక్తం- తత్ప్రాజ్ఞస్యాపి సమమితి వదన్ తతస్తురీయస్య వైలక్షణ్యాన్తరమాహ (ద్వైతస్యేతి) ద్వైతస్య- గేహదేహాదౌ స్వాతన్త్ర్యస్య అగ్రహణం - గ్రహణాహేతుత్వం గేహాదౌ స్వాతన్త్ర్యభ్రమాజనకత్వం ప్రాజ్ఞతురీయయోస్తుల్యం. (బీజేతి) దేహగేహాదౌ స్వాతన్త్ర్యబుద్ధిబీజభూతామూలావిద్యా బీజనిద్రా, తయా యుతః - తద్యుక్తస్వపదః ప్రాజ్ఞః. (సా చేతి) చస్త్వర్థే. తుర్యే తు సా- బీజనిద్రా- తద్యుతత్వప్రదత్వమితి యావత్. న విద్యత ఇత్యర్థః. ౧౮

౨౩॥ వికల్పో వినివర్తేత కల్పితో యది కేనచిత్। ఉపదేశాదయం వాదో జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యతే॥ ౧౮

ఇతి ద్వితీయః ఖణ్డః.

౧॥ హరిః ఓమ్॥ సోఽయమాత్మాఽధ్యక్షరమోఙ్కారోఽధిమాత్రం పాదా మాత్రా మాత్రాశ్చ పాదా అకార ఉకారో మకార ఇతి॥ ౮

ణనాస్త్యేవ యది పరాధీనోఽపి విద్యత ఇత్యఙ్గీక్రియతే- తర్హ్యపి పరమార్థతః- పరమశ్చాసావర్థశ్చ పరమార్థః ఉక్తమోఽర్థః భగవాన్ ఉపాస్యత్వరూ ర్థతః పరమేశ్వరప్రసాదాదితి యావత్ నివర్తేత- నివర్తత ఏవ న సంశయః అనాదితోఽనువృత్తస్య దేహాత్మత్వాజ్ఞానరూపభ్రమస్య కథం నివృ త్తిస్స్యాదిత్యాహ (మాయేతి) అద్వైతం- మహద్భిర్యథావత్తయా జ్ఞాతం బ్రహ్మాదివస్తుజాతమద్వైతం- ద్వితీయేన ప్రకారేణ జ్ఞాతం ద్వైతం విపరీతే నజ్ఞాతం తచ్చ మిథ్యాజ్ఞానం తేషాం మాయామాత్రం- భగవదిచ్ఛామాత్రనిర్మితమిత్యర్థః తథా చ తావచ్ఛమిథ్యాజ్ఞానస్యానాదితోఽనువృత్త స్యాపీశ్వరేచ్ఛయా జాతత్వేనాస్వాభావికత్వాత్తత్ప్రసాదేన తన్నివృత్తిర్యుక్తేతి భావః ఉక్తం హి సంసారబన్ధస్థితిమోక్షహేతుః దైవీ హ్యేషా గుణ మయీ మమ మాయా దురత్యయా। మామేవ యే ప్రపద్యన్తే మాయామేతాం తరన్తి ఇత్యాదికం ౨౨

శం.— నను శాస్త్రం శాస్త్రం ... కథం నివృత్తమితి ఉచ్యతే- వికల్పో వినివర్తేత - యది కేనచిత్కల్పితస్స్యాత్ యథాఽయం ప్రపఞ్చో మాయా రజ్జుసర్పవత్- తథాయం శిష్యాదిభేదవికల్పోఽపి ప్రాక్ప్రతిబోధాదేవోపదేశనిమిత్తః. అత ఉపదేశాదయం వాదః - శిష్యశ్శాస్తా శాస్త్రమితి. ఉపదేశకార్యే తు జ్ఞానే నిర్వృత్తే జ్ఞాతే పరమార్థతత్త్వే ద్వైతం న విద్యతే ౧౮

ఆ.— ప్రకారాన్తరేణాద్వైతానుపపత్తిమాశఙ్క్య పరిహరతి (వికల్ప ఇతి) యది కేనచిత్- హేతునా తత్త్వజ్ఞానేన కార్యేణ శాస్త్రాది వికల్పో హేతుతయా వికల్పితః- తథాప్యసౌ బాధితో నివర్తేత- న తు తాత్త్వికమద్వైతం విరోద్ధుమర్హతి. తత్త్వజ్ఞానాత్ప్రాగవస్థాయామేవ తత్త్వోపదే శాన్నిమిత్తం శిష్యశాస్త్రాదిభేదోఽనూద్యతే - ఉపదేశప్రయుక్తే తు జ్ఞానే నిర్వృత్తే సతి కించిదపి ద్వైతం నాస్తీత్యర్థః ... శ్లోకవ్యాఖ్యా శఙ్కామాహ (నన్వితి) తదనివృత్తౌ నాద్వైతసిద్ధిః నచ శాస్త్రాదిభేదస్య కల్పితత్వాదవిరోధః- తథా సతి ... తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వానుపపత్తే రిత్యర్థః ధూమాభాసస్యావ్యాప్తస్యాతద్ధేతుత్వేఽపి కల్పితస్య శాస్త్రాదేస్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వం ప్రతిబిమ్బాదివదుపపన్నమిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) శిష్యశ్శాస్తా శాస్త్రమిత్యయం వికల్పః - విభాగః సోఽపి నివృత్తిం ... తత్త్వజ్ఞానబాధ్యత్వాదద్వైతావిరోధీత్యర్థః. శిష్యాదివిభాగస్య కల్పి తత్వం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) మాయయా వినా ప్రయుక్తా మాయా యథా కల్పితేష్యతే. యథా చ సర్పధారాది వికల్పితః- తథాయం ప్రపఞ్చ స్సర్వోఽపి కల్పితో వస్తునో భవతీతి ప్రపఞ్చితం- తథైవ ప్రపఞ్చైకదేశశ్శిష్యాదిరపి జ్ఞానాత్ప్రాక్కల్పితస్సన్ జ్ఞానస్య తత్త్వతో హేతుః తస్యార్థః. కిం తు జ్ఞానాత్పూర్వ మపేక్ష్యతే తత్రాహ (ఉపదేశేతి) ఉపదేశముద్దిశ్య యస్సోఽయం విభాగవచనమిత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) ఉపదేశాత్ప్రాగివ తస్యాఽనూర్ధ్వ మపి భేదోఽనువర్తతామిత్యాశఙ్క్యావిరోధిసద్భావాన్నైవమిత్యాహ (ఉపదేశేతి) ౧౮

కూ.— ఉక్తమేవ సర్వవాక్యార్థం వివిదయన్నుపసంహరతి (వికల్ప ఇతి) దేహగేహాత్మత్వాభిమానాది ... క ల్పితః ఉక్తరీత్యాఽస్వాభావికో యది కేనచిదజ్ఞానాదినాస్వాభావికత్వేన కల్పితః- తర్హ్యప్యుపదేశాత్- మహతాముపదేశాత్ ... నివర్తత ఏవ. ననువర్తేతేత్యాహ రేఖాకాః నను నివర్తేత కిం- అపి తు నివర్తేతైవేత్యర్థః. కస్స తాం వాదః- యముపదేశాన్నాత్మనాధికస్యాత్ ... (... ఇతి) బ్రహ్మవిద్యయా యథావజ్జ్ఞాతే సతి ద్వైతం- శివమద్వైతమిత్యత్రోక్త వ్యత్యస్త్యాథ్యామిథ్యాజ్ఞానం న విద్యతే - నివర్తతే ... ఇత్య ఖిలవాక్యేభ్యో ... శ్లోకాభవస్తీత్యనేనాన్వయః ౨౩

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీవత్సాజ్మ... మునికృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయఖణ్డభాష్యం

శం.— అభిధేయప్రాధాన్యేనోఙ్కారశ్చతుష్పాదాత్మేతి వ్యాఖ్యాతో యః - సోఽయమాత్మాఽధ్యక్షరం - అక్షరమధికృత్య అభిధానప్రా ధాన్యేన వర్ణ్యమానోఽధ్యక్షరం కింపునస్తదక్షరమిత్యాహ- ఓఙ్కారః. సోఽయమోఙ్కారః పాదశః ప్రవిభజ్యమానోఽధిమాత్రం- మాత్రాముపనివృత్య వర్త త ఇత్యధిమాత్రం కథం ఆత్మనో యే పాదాః- త ఓఙ్కారస్య మాత్రాః కాస్తాః అకార ఉకారో మకార ఇతి ౮

ఆ.— తత్త్వజ్ఞానసమర్థానాం మధ్యమానాముత్తమానాం చాధికారిణామధ్యారోపాపవాదాభ్యాం నిరూప్య వస్తుతత్త్వముపదిష్టం. ఇదా నీం తత్త్వగ్రహణాసమర్థానామధమాధికారిణామాత్మధ్యానవిధానాయాఽఽరోపదృష్టిమేవావష్టభ్యాఽఽచష్టే (అభిధేయేత్యాదినా) అధ్యక్షరమి త్యేతద్వ్యాకరోతి (అక్షరమితి) అధ్యక్షరమిత్యత్ర కింపునస్తదక్షరమితి ప్రశ్నపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కింపునరిత్యాదినా) తస్య విశేషణా

౨॥ జాగరితస్థానో వైశ్వానరోఽకారః ప్రథమా మాత్రా ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వా
ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్కామానాదిశ్చ భవతి య ఏవం వేద॥ ౯

న్తరం పర్శయతి (సోఽయమితి) ఆత్మా హి పాదశో విభజ్యతే- మాత్రామధికృత్య పునరోఙ్కారో వ్యవతిష్ఠతే- తత్కథం పాదశో విభజ్యమానస్యాధిమాత్రత్వ మితి పృచ్ఛతి (కథమితి) పాదానాం మాత్రాణాం చైకత్వాదేతదవిరుద్ధమిత్యాహ (ఆ_నఇతి) ౮

రం — (సోఽయమాత్మాధ్యక్షరమోఙ్కారోఽధిమాత్రం) అధ్యక్షరం- అక్షరేష్వధిమాత్రం - మాత్రాస్వవర్తమానోఽయమోఙ్కారో నాదాత్మకః- స ఏవ అయమాత్మేత్యర్థః (పాదా మాత్రా మాత్రాశ్చ పాదాః) యతో బ్రహ్మణః పాదభూతాః ఉక్తా అనిరుద్ధప్రద్యుమ్నసఙ్కర్షణవాసుదేవాః మాత్రాః- ప్రణవమాత్రాభూతాకారాదివాచ్యాః- అతోఽస్యోఙ్కారస్యాయా మాత్రాః- అకారఉకారమకారాత్మికాః- తా ఏవ బ్రహ్మణః పాదభూతా ఇత్యర్థః. సమస్తప్రణవే బ్రహ్మదృష్టిం కృత్వా ప్రణవమాత్రాస్వకారాదిషు చతుర్షు చానిరుద్ధాది చతుష్టయదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః తదేవ దర్శయతి (అకారఉకారోమకారఇతి) ఇదముపలక్షణం నాదస్యాపి ౮

కూ — ఏవం సమస్తోఙ్కారప్రతిపాద్యస్యాత్మనో విశ్వాదిరూపచతుష్టయం నిరూప్య తేషాం రూపాణాం అకారాదిప్రణవాంశప్రతిపాద్యత్వాదిమాహాత్మ్యం వక్తుముక్తమనువదతి (సోఽయమితి) ఓమిత్యాక్రియమాణతయాఽఽఙ్కారశబ్దితస్సోఽయం చతురాత్మకత్వేనోక్త ఆత్మా అధ్యక్షరం- అధి- సర్వతోఽధికం చ తదక్షరం- అవినాశి చేత్యధ్యక్షరం అక్షరశబ్దస్వాభావ్యాన్నపుంసకలిఙ్గతా కీదృశమక్షరమిత్యాహ (అధిమాత్రమితి) అధి- అధికాః మాత్రాః- అంశా యస్య తదధిమాత్రం మాత్రాః క ఇత్యత ఆహ (పాదామాత్రా ఇతి) పద్యన్త ఇతి పాదాః - విశ్వాదిరూపాణి మాత్రా ఇ... పాదాః కీదృశా ఇత్యతోఽకారాది ప్రతిపాద్యా విశ్వాదయ ఇత్యాహ (మాత్రాశ్చ పాదా అకారఇతి) అఇత్యాక్రియతే ప్రతిపాద్యత ఇత్యకారః- విశ్వః. ఏవముక్తదిశా ఉకారః- తైజసః మకారః- ప్రాజ్ఞః ఉపలక్షణమిదం నాదబోధ్యస్తురీయో పివాక్యశేషోక్త్యా గ్రాహ్యః ఏతే విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయాః పాదాః మాత్రాశబ్దైస అధిమాత్రమిత్యత్రోక్తా ఇత్యర్థః. ౧

శం. — తత్ర విశేషనియమః క్రియతే - జాగరితస్థానో వైశ్వానరో యః - స ఓఙ్కారస్యాకారః ప్రథమా మాత్రా కేన సామాన్యేనేత్యాహ- ఆప్తేః ఆప్తిః-వ్యాప్తిః అకారేణ సర్వా వాగ్వ్యాప్తా- *అకారో వై సర్వా వాగితి శ్రుతేః. తథా వైశ్వానరేణ జగత్ - *తస్య హ వై తస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజా ఇత్యాది శ్రుతేః అభిధానాభిధేయయోరేకత్వం చావోచామ ఆదిరస్య విద్యత ఇత్యాదిమత్ యథైవాదిమదకారాఖ్యమక్షరం- తథైవ వైశ్వానరః తస్మాద్వా సామాన్యాదకారత్వం వైశ్వానరస్య. తదేకత్వవిదః ఫలమాహ-ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్కామాన్, ఆదిః- ప్రథమశ్చ భవతి మహతాం,- య ఏవం వేద- యథోక్తమేకత్వం వేదేత్యర్థః. ౯

ఆ — పాదానాం మాత్రాణాం చ పరస్పరం విశ్వాదివిశేషస్యాకారవిశేషత్వం నిగమయతి (తత్రేతి) విశ్వాకారయోరేకత్వం సాదృశ్యే సత్యారోపయితుం శక్యం- అన్యత్ర సత్యేవ తస్మిన్నారోపసందర్శనాత్. తథా చ కిం తదారోపప్రయోజకం సాదృశ్యమితి పృచ్ఛతి (కేనేతి) సామాన్యోపన్యాసపరాం శ్రుతిమవతారయతి (ఆప్తేరితి) వ్యాప్తిమేవాకారస్య శ్రుత్యుపన్యాసేన వ్యనక్తి (అకారేణేతి) ఆధ్యాత్మాధిదైవికయోరేకత్వాభిప్రాయముక్తమనుసృత్య విశ్వస్య వైశ్వానరస్య జగద్వ్యాప్తిం శ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (తథేతి) కిం చ - సామాన్యద్వారా వాచ్యవాచకయోరేకత్వమారోప్యం సంభవతి- తయోరేకత్వస్య ప్రాగేవోక్తత్వాదిత్యాహ (అభిధానేతి) సామాన్యాన్తరమాహ (ఆదిరితి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథైవేతి) ఉకారో మకారశ్చేత్యుభయమపేక్ష్య ప్రథమపాఠాదాదిమత్త్వమకారస్య ద్రష్టవ్యం విశ్వస్య పునరాదిమత్త్వం తైజసప్రాజ్ఞాపేక్షయా దృష్టానేవ వర్తమానత్వాదిత్యర్థః ఉక్తస్య సామాన్యాన్తరస్యోపసంహారం దర్శయతి (తస్మాదితి) కిమర్థమిత్థం సామాన్యద్వారా తయోరేకత్వముచ్యతే తద్విజ్ఞానస్య ఫలవత్త్వాదిత్యాహ (తదేకత్వేతి) సామర్థ్యవికల్పాదేవ ఫలవికల్పః ౯

రం — తదేవ వివిచ్య దర్శయతి (జాగరితస్థానో వైశ్వానరోఽకారః ప్రథమా మాత్రా) ప్రథమమాత్రా యా అకారః సా జాగరితస్థానవైశ్వానరశబ్దితానిరుద్ధదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః వైశ్వానరస్యాకారరూపత్వే హేతుమాహ (ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వా) ఆప్తిః-వ్యాప్తిః సకలశబ్దప్రకృతిభూతస్యాకారస్య సర్వశబ్దవ్యాప్తత్వం సర్వజగద్వ్యాప్తస్యానిరుద్ధస్యేవేత్యవగన్తవ్యం ఆదిమత్త్వాద్వా- సర్వశబ్దాదిభూతాకారశబ్దవాచ్యత్వాద్వా వైశ్వానరస్యాకారరూపత్వమిత్యర్థః ఆప్తిమత్త్వాదిమత్త్వజ్ఞానయోః ఫలమాహ (ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్కామానాదిశ్చ భవతి య ఏవం వేద) ఆదిశ్చ భవతి-సర్వప్రథాసంభవతీత్యర్థః ౯

కూ — తత్రావర్ణప్రతిపాద్యం రూపం స్థానోక్త్యా నిర్దిశతి (జాగరితేతి) అకారః- అ ఇత్యాక్రియమాణః ప్రథమమాత్రా- ప్రణవప్రతిపాద్యస్యాక్షరస్య ప్రథమాంశ ఇత్యర్థః అత్ర జాగరితస్థానం ప్రథమమాత్రాం వైశ్వానరముద్దిశ్య అకార ఇత్యవర్ణప్రతిపాద్యత్వం విధీయత ఇత్యపౌనరుక్త్యం. ఏవమగ్రేపి వైశ్వానరస్యావర్ణవాచ్యత్వే నిమిత్తద్వయమాహ (ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వేతి) తత్తజ్జీవయోగ్యభోగ్యవిషయానాప్నోతి భోగాయాపయతి- ప్రాపయతి విశ్వ ఇత్యఇత్యుచ్యతే విశ్వ ఇత్యర్థః. * ఆప్ల్ వ్యాప్తావితి ధాతోర న్తర్ణీతణ్యర్థాడ్డ ప్రత్యయే టిలోపే చ అ ఇతి రూపసిద్ధిః. తిర్భావః ప్రాజ్ఞస్తైజసశ్చాదీ అస్యేత్యాదిమాన్ తస్మాద్వా అ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః సుషుప్తస్వప్నే చ ప్రాజ్ఞతైజసాభ్యామేకీభూతో విశ్వస్సుప్తైరుత్థానే ప్రా

౧౯॥ స్వప్ననిద్రాయుతావాద్యౌ ప్రాజ్ఞస్త్వస్వప్ననిద్రయా। న నిద్రాం నైవ చ స్వప్నం తుర్యే పశ్యన్తి నిశ్చితాః॥ ౧౪
౨౦॥ అన్యథా గృహ్ణతః స్వప్నో నిద్రా తత్త్వమజానతః। విపర్యాసే తయోః క్షీణే తురీయం పదమశ్నుతే॥ ౧౫
౨౧॥ అనాదిమాయయా సుప్తో యదా జీవః ప్రబుధ్యతే। అజమనిద్రమస్వప్నమద్వైతం బుధ్యతే తదా॥ ౧౬

శం.— స్వప్నః - అన్యథా గ్రహణం సర్ప ఇవ రజ్జ్వాం నిద్రా - ఉక్తా తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణం తమ ఇతి తాభ్యాం స్వప్ననిద్రాభ్యాం యుక్తౌ విశ్వతైజసౌ అతస్తౌ కార్యకారణబద్ధావిత్యుక్తౌ ప్రాజ్ఞస్తు స్వప్నవర్జితః కేవలయైవ నిద్రయా యుత ఇతి కారణబద్ధ ఇత్యుక్తం నోభయం పశ్యన్తి తురీయే నిశ్చితాః - బ్రహ్మవిదో విరుద్ధత్వాత్సవితరీవ తమః అతో న కార్యకారణబద్ధ ఇత్యుక్తస్తురీయః ౧౪

ఆ.— * కార్యకారణబద్ధౌ తావిత్యాదిశ్లోకోక్తమర్థమనుభవావష్టమ్భేన ప్రపఞ్చయతి (స్వప్నేతి) నను తైజసస్యైవ స్వప్నయుక్తత్వం - న తు విశ్వస్య ప్రబుధ్యమానస్య తద్యోగో యుజ్యతే - ప్రబుధ్యమానత్వవ్యాఘాతాత్ కథమవిశేషేణ విశ్వతైజసౌ స్వప్ననిద్రాయుతావిత్యత్ర స్వప్నశబ్దార్థమాహ (స్వప్న ఇతి) యథా రజ్జ్వాం సర్పో గృహ్యమాణోఽన్యథా గృహ్యతే - తథా ఆత్మని దేహాదిగ్రహణమన్యథాగ్రహణం - ఆత్మనో దేహాదివైలక్షణ్యస్య శ్రుతియుక్తిసిద్ధత్వాత్. తేన స్వప్నశబ్దితేనాన్యథాగ్రహణేన సంస్పృష్టత్వం విశ్వతైజసయోః [illegible] స్వర్థః తథా నిద్రాణశ్చైవ నిద్రాయుక్తా - న తు ప్రబోధవతో విశ్వస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నిద్రేతి) ఉక్తాభ్యాం స్వప్ననిద్రాభ్యాం విశ్వతైజసయోర్వైశిష్ట్యం నిగమయతి (తాభ్యామితి) తయోరన్యథాగ్రహణేనాగ్రహణేన చ వైశిష్ట్యముపెత్య ప్రాగపి సూచితమిత్యాహ (అత ఇతి) ద్వితీయం పాదం విభజతే (ప్రాజ్ఞస్త్వితి) ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (నోభయమితి) తురీయే నిద్రాస్వప్నయోరదర్శనే హేతుమాహ (విరుద్ధత్వాదితి) అజ్ఞానతత్కార్యయోర్నిత్యవిజ్ఞప్తిరూపే తు [illegible]రుద్ధత్వాదనుపలబ్ధిరిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (సవితరీవేతి) తురీయే వస్తుతో నావిద్యా తత్కార్యయోః స్పృష్టిరస్తీత్యర్థః [illegible] ప్రాగపి సూచితమిత్యాహ (అతో నేతి) ౧౪

కూ.— ప్రకారాన్తరేణ విశ్వాదేస్సాధర్మ్యవైధర్మ్యే ఆహ (స్వప్నేతి) స్వప్నేత్యుపలక్షణం జాగరస్యాపి జాగ్రత్స్వప్నభ్రమాభ్యాం, తద్ధేతునిద్రాశబ్దితావిద్యయా, చ యుతావాద్యౌ - తదుభయసమ్బన్ధనియామకౌ విశ్వతైజసౌ. ప్రాజ్ఞస్తు అస్వప్ననిద్రయా - ద్వివిధభ్రమవినాకృతకేవలావిద్యయా యుతః - తన్మాత్రబద్ధస్వామిత్యర్థః. నిశ్చితాః - సమ్యఙ్నిశ్చయవన్తః న తే నిద్రాం - నిద్రాకృతబన్ధస్వామిత్వం, స్వప్నం - ద్వివిధభ్రమబన్ధహేతుత్వం, చ తురీయే న పశ్యన్తి - న జానన్తీత్యర్థః. ౧౫

శం.— కదా తురీయే నిశ్చితో భవతీతి. ఉచ్యతే - స్వప్నజాగరితయోరన్యథా - రజ్జ్వాం సర్పవద్గృహ్ణతస్తత్త్వం స్వప్నో భవతి. నిద్రా తత్త్వమజానతస్తిసృష్వవస్థాసు తుల్యా. స్వప్ననిద్రయోస్తుల్యత్వాద్విశ్వతైజసయోరేకరాశిత్వం. అన్యథాగ్రహణప్రాధాన్యాచ్చ గుణభూతా నిద్రేతి తస్మిన్విపర్యాసః స్వప్నః. తృతీయే తు స్థానే తత్త్వాజ్ఞానలక్షణా నిద్రైవ కేవలా విపర్యాసః అతస్తయోః - కార్యకారణస్థానయోరన్యథాగ్రహణాగ్రహణలక్షణవిపర్యాసే కార్యకారణబన్ధరూపే పరమార్థతత్త్వప్రబోధాత్ క్షీణే తురీయం పదమశ్నుతే - తదోభయ[illegible]ప్రాపశ్యన్తురీయే నిశ్చితో భవతీత్యర్థః ౧౫

ఆ.— కదా తన్నిశ్చితో భవతీత్యపేక్షాయామాహ (అన్యథేతి) నిద్రా తత్త్వ[illegible]స్వప్నస్య [illegible] ప్రత్యాహ (నిద్రేతి) తురీయప్రతిపత్తిసమయం సఙ్కిరతే (విపర్యాస ఇతి) శ్లోకవ్యావర్త్యమాకాఙ్క్షాం దర్శయతి (కదేతి) కదా స్వప్నస్య [illegible] కదా నిద్రా[illegible] ప్రష్టవ్యం. ప్రశ్నత్రయస్యోత్తరం శ్లోకేన దర్శయతి (ఉచ్యత ఇతి) తత్ర కదా స్వప్నో భవతీతి ప్రశ్నం పరిహరతి (స్వప్నేతి) అవస్థాద్వయే స్వప్నః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రశ్నం సమాధత్తే (నిద్రేతి) విశ్వాదిషు త్రిషు [illegible] ద్వివచనం [illegible] ఇత్యాశఙ్క్యాహ (స్వప్ననిద్రయోరితి) విశ్వతైజసావేకో రాశిః - ప్రాజ్ఞో ద్వితీయః - తతః శ్లోకే ద్వివచనమవిరుద్ధమిత్యర్థః ప్రథమే రాశౌ విపర్యాసస్వరూపం కథయతి (అన్యథేతి) ద్వితీయే రాశౌ విపర్యాసవిశేషం దర్శయతి (తృతీయే త్వితి) ద్వితీయార్ధగతాన్యక్షరాణి వ్యాకరోతి (అత ఇతి) ద్వివచనస్యోపపన్నత్వాద్, ద్విపర్యాసస్య ద్వివిధేన నిర్ధారితత్వాదిత్యర్థః తృతీయం ప్రశ్నం ప్రతివిధత్తే (తదేతి) తత్త్వప్రబోధాద్విపర్యాసక్షయావస్థాయామిత్యర్థః ౧౫

కూ.— ఏవంవిధతురీయస్వదర్శనప్రాప్తిః కదా భవేదిత్యత్రాహ (అన్యథేతి) అన్యథా గృహ్ణతః - దేహగేహాదౌ భగవదధీనే స్వాధీనతాం జానతః స్వప్నో భవతి. స్వప్నపదేన మిథ్యాజ్ఞానరూపభ్రమపరమ్పరా గ్రాహ్యా తత్త్వం - భగవతస్స్వతన్త్రత్వాదిరూపం తత్త్వమజానతో నిద్రా - మూలావిద్యాబన్ధో భవతి తయోః - నిద్రాభ్రమయోర్విపర్యాసే - ఆవర్తనే క్షీణే సతి తురీయం పదం - చతుర్థరూపం అశ్నుతే - సాక్షాత్కారద్వారా ప్రాప్నోతీత్యర్థః ౨౦

శం.— యోఽయం సంసారీ జీవః - స ఉభయలక్షణేన - తత్త్వాప్రతిబోధరూపేణ బీజాత్మనా, అన్యథాగ్రహణలక్షణేన చానాదికాలప్రవృత్తేన మాయాలక్షణేన స్వప్నేన, మమాయం పితా పుత్రోఽయం నప్తా క్షేత్రం పశవోఽహమేషాం స్వామీ సుఖీ దుఃఖీ క్షయితోఽహమనేన వర్ధితశ్చానేనేత్యేవంప్రకారాన్స్వప్నాన్ స్థానద్వయేఽపి పశ్యన్ సుప్తో యదా - వేదాన్తార్థతత్త్వాభిజ్ఞేన పరమకారుణికేన గురుణా - నాస్యేవం త్వం హేతుఫలాత్మకః - కింతు తత్త్వమసీతి ప్రతిబోధ్యమానో యదా - తదైవం ప్రతిబుధ్యతే. కథం నాస్మిన్ బాహ్యమాభ్యన్తరం వా జన్మాదిభావవికారోఽస్తి - అతోఽజం - సబాహ్యాభ్యన్తరస

౧౭॥ ప్రపఞ్చోయదివిద్యేతనివర్తేతనసంశయః। మాయామాత్రమిదంద్వైతమద్వైతంపరమార్థతః॥ ౧౭

ర్వభావవికారవర్జితమిత్యర్థః యస్మాజ్జన్మాదికారణ భూతంనాస్మిన్నవిద్యాతమోబీజం నిద్రావిద్యత ఇత్యనిద్రం అనిద్రంహితత్తురీయం - అతఏవా స్వప్నం తన్నిమిత్తత్వాదన్యథాగ్రహణస్య యస్మాచ్చానిద్రమస్వప్నం- తస్మాదజమద్వైతం తురీయమాత్మానంబుధ్యతేతదా ౧౬

ఆ — కదాతత్త్వప్రతిబోధోవిపర్యాసక్షయహేతుర్భవతీత్యపేక్షాయామాహ (అనాదీతి) ప్రతిబుధ్యమానంతత్త్వమేవవిశినష్టి(అజమితి) జీవశబ్దవాచ్యమర్థంనిర్దిశతి (యోయమితి) పరమాత్మైవజీవభావమాపన్నఃసంసరతీత్యర్థః. తస్యకథంజీవభావాప... కార్యకారణ బద్ధత్వాదిత్యాహ (సఇతి) పరమాత్మోభయలక్షణేనస్వాపేనసుప్తోజాభవతీత్యభిప్రాయః స్వాపస్యోభయలక్షణత్వమేవప్రకటయతి (తత్త్వేత్యాదినా) మాయాలక్షణేనేత్యుభయత్రసమ్బధ్యతే సుషుప్తిమేవవ్యనక్తి (మమేత్యాదినా) స్వాపపరిగృహీతస్యైవప్రతిబోధనావకాశోభవతీత్యాహ (యదేతి) యదాసుషుప్తః- తదాబుధ్యతఇతిశేషః ప్రతిబోధఃంవిశినష్టి (వేదాన్తార్థేతి) కథంప్రతిబోధనం తదాహ (నాస్తీతి) అనుభూయమానత్వమేవమిత్యుచ్యతే యథోక్తవిశేషణేనగురుణా ప్రతిబుధ్యమానశ్శిష్యః - తదాసావేవం - వక్ష్యమాణప్రకారేణప్రతిబుద్ధోభవతీత్యుక్తం తమేవప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకంద్వితీయార్ధవ్యాఖ్యానేనవిశదయతి (కథమిత్యాదినా) అస్మిన్నితిసప్తమ్యాబోధ్యాత్మరూపంపరామృశ్యతే బాహ్యం- కార్యం ఆన్తరం- కారణం తచ్చోభయమిహనాస్తి- తతోజన్మాదేర్భావవికారస్యనాత్రావకాశస్స్యాదిత్యర్థః. అవధారితంవిశేషణంసప్రమాణంయోజయతి (సబాహ్యేతి) అజత్వాదేవానిద్రం - కార్యాభావేకారణస్యప్రమాణాభావేనవక్తుమశక్యత్వాదితిమత్వాహ (యస్మాదితి) అనిద్రత్వంహేతుంకృత్వావిశేషణాన్తరందర్శయతి (అతఏవేతి) అగ్రహణాన్యథాగ్రహణసమ్బన్ధవైధుర్యంహేతుంకృత్వావిశేషణద్వయమిత్యాహ (యస్మాచ్చేతి) తత్త్వమేవంలక్షణమస్తు- ఆత్మనఃకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తురీయమితి) తదా- విశిష్టేనాచార్యేణవిశిష్టం శిష్యంప్రతిప్రతిబోధనావస్థాయామిత్యర్థః ౧౬

కూ.— నిద్రాభ్రమయోరావర్తనక్షయఃకేనస్యాత్- యస్యత్వయిభగవదపరోక్షధీరిత్యతోభగవత్ప్రసాదేనైవేత్యాహ (అనాదీతి) మాయాశబ్దేనభగవదిచ్ఛా, తదధీనాఽవిద్యా, చగృహ్యతే అనాదీతితన్త్రం. అనాదేర్విష్ణోరనాదిమాయయాకర్మరూపావిద్యయాసుప్తః - స్వాపితః సంసారేనివేశితోజీవోయదాఅనాదిమాయయా - భగవదిచ్ఛయా భగవత్ప్రసాదేనప్రబుధ్యతే - భగవానేవస్వతన్త్రోఽన్యత్సర్వంతదధీనమిత్యాదితత్త్వజ్ఞానవాన్భవతి తదాఅజం- జననాదిదోషహీనంఅనిద్రమస్వప్నం- విశ్వాదిరూపవ్యాపారాప్రవర్తకంఅద్వైతం- మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకం. ఇదముపలక్షణం.సర్వానిష్టనివర్తకంభగవన్తంబుధ్యతే- సాక్షాత్కరోతి ౨౧

శం.— ప్రపఞ్చనివృత్త్యాచేత్ప్రతిబుధ్యతే-అనివృత్తేప్రపఞ్చేకథమద్వైతమితి ఉచ్యతేసత్యమేవంస్యాత్ప్రపఞ్చః-యదివిద్యేత రజ్జ్వాం సర్పఇవకల్పితత్వాన్నతుసవిద్యతే. విద్యమానశ్చేత్ - నివర్తేతనసంశయః. నహిరజ్జ్వాంభ్రాన్తిబుద్ధ్యా కల్పితస్సర్పో విద్యమానస్సన్ వివేకతోనివృత్తః, నైవమాయామాయావినాప్రయుక్తాతద్దర్శినాంచక్షుర్బన్ధాపగమేవిద్యమానాసతీనివృత్తా, - తథేదం ప్రపఞ్చాఖ్యంమాయామాత్రంద్వైతం, రజ్జువన్మాయావివచ్చాద్వైతంపరమార్థతః తస్మాన్నకశ్చిత్ప్రపఞ్చఃప్రవృత్తోనివృత్తోవాస్తీత్యభిప్రాయః ౧౭

ఆ — తురీయమద్వైతమిత్యుక్తం- తదయుక్తం- ప్రపఞ్చస్యద్వితీయస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రపఞ్చఇతి) ప్రపఞ్చనివృత్త్యాతురీయప్రతిబోధాత్తదద్వితీయత్వమవిరుద్ధమితిసైద్ధాన్తికీమాశఙ్కాంపూర్వవాద్యనువదతి (ప్రపఞ్చేతి) తర్హిపూర్వప్రపఞ్చనివృత్తేరనివృత్తస్యతస్యసత్త్వాన్నాద్వైతంసిద్ధమర్థాదితిపూర్వవాద్యేవబ్రవీతి (అనివృత్తఇతి) సిద్ధాన్తీశ్లోకేనోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) కింప్రపఞ్చస్యవస్తుత్వముపేత్యాద్వైతానుపపత్తిరుచ్యతే - కింవాఽవస్తుత్వమితివికల్ప్యాద్యేఽద్వైతానుపపత్తిమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) అద్వైతంతర్హికథముపపద్యతేత్యాశఙ్క్యప్రపఞ్చస్యావస్తుత్వపక్షేతదుపపత్తిరిత్యాహ (రజ్జ్వామితి) యథాసర్పోరజ్జ్వాంకల్పితోవస్తుతోనాస్తి- తథాప్రపఞ్చోపికల్పితత్వాన్నవస్తుతోవిద్యతే. తథాచతాత్త్వికమద్వైతమవిరుద్ధమిత్యర్థః ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేనసాధయతి (విద్యమానశ్చేదితి) యద్యాత్మనికారణాధీనస్సన్ప్రపఞ్చోవిద్యేత-తదాకృతకస్యానిత్యత్వనియమాత్తన్నివృత్తిరవశ్యంభావినీ కార్యస్యచనివృత్తిర్నాసుకారణసంసర్గః తత్ఃసతికారణేప్రపఞ్చనివృత్తేరనాత్యన్తికత్వాదద్వైతానుపపత్తిరాశఙ్క్యేత- నచకారణాధీనస్సన్ప్రపఞ్చోస్తి- తస్యకల్పితత్వేనావస్తుత్వాదిత్యర్థః ప్రపఞ్చస్యమాయయా విద్యమానత్వం- నతువస్తుత్వమిత్యుదాహరణాభ్యాముపపాదయతి (నహీత్యాదినా) సర్పోహిరజ్జ్వాంభ్రాన్త్యాకల్పితోనాయంసర్పోరజ్జురేవేతి వివేకధియానివృత్తోనైవవస్తుతోవిద్యతే- బాధితస్యకాలత్రయేపిసత్త్వాభావాత్ మాయాచేన్ద్రజాలశబ్దవాచ్యామాయావినాప్రదర్శితాపార్శ్వస్థానాంమాయాదర్శనవతాంచక్షుర్గతస్య యథార్థదర్శన ప్రతిబన్ధకస్యాపగమేసతిసముత్పన్నసమ్యగ్దర్శనతోనివృత్తాసతీనైవవస్తుతోవిద్యమానాభవితుముత్సహతే యథేదముదాహరణద్వయం- తథేదంద్వైతంప్రపఞ్చాఖ్యంమాయామాత్రం- నపరమార్థతోస్తీత్యర్థః ప్రపఞ్చస్యాసత్త్వేశూన్యవాదస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (రజ్జువదితి) ప్రపఞ్చస్యకాలత్రయేపిసత్త్వాభావేతాత్త్వికమద్వైతమవిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౧౭

కూ. — ననుదేహగేహాదౌస్వస్వామిసమ్బన్ధాదిరూపబన్ధస్యజీవస్వరూపస్యైవస్వాభావికత్వేననివృత్త్యయోగాత్ * విపర్యాసేతరయోఃక్షీణఇత్యుక్తిః కథమిత్యతోనాయంస్వాభావికఇత్యాహ (ప్రపఞ్చఇతి) దేహగేహాదౌస్వస్వామిసమ్బన్ధాదిరూపోబన్ధఃప్రపఞ్చః, సఃస్వాతన్త్ర్య

౨౩॥ వికల్పోవినివర్తేతకల్పితోయదికేనచిత్। ఉపదేశాదయంవాదోజ్ఞాతేద్వైతంనవిద్యతే॥ ౧౮

ఇతిద్వితీయఃఖణ్డః.

౧॥ హరిః ఓమ్॥ సోఽయమాత్మాధ్యక్షరమోఙ్కారోఽధిమాత్రంపాదా
మాత్రామాత్రాశ్చపాదాఅకారఉకారోమకారఇతి॥ ౮

ణనాస్యేవ యదిపరాధీనోపివిద్యతఇత్యఙ్గీక్రియతే- తర్హ్యపిపరమార్థతః- పరమశ్చాసావర్థశ్చపరమార్థః ఉత్తమోఽర్థః భగవాన్ తస్మాత్పరమార్థతః పరమేశ్వరప్రసాదాదితియావత్ నివర్తేత- నివర్తతఏవ నసంశయః. అనాదితోఽనువృత్తస్యదేహాహమ్మేయత్వజ్ఞానరూపప్రపఞ్చస్యకథంనివృత్తిరిత్యత్రాహ (మాయేతి) అద్వైతం- మహద్భిర్యథావత్తయాజ్ఞాతంబ్రహ్మాదివస్తుజాతమద్వైతం- ద్వితీయేనప్రకారేణజ్ఞాతం తదద్వైతవిపరీత్యేనజ్ఞాతం తచ్చమిథ్యాజ్ఞానంతేషాంమాయామాత్రం- భగవదిచ్ఛామాత్రనిర్మితంజాతమిత్యర్థః. తథాచతాదృశమిథ్యాజ్ఞానస్యానాదితోఽనువృత్తస్యాపీశ్వరేచ్ఛయాజాతత్వేనాస్వాభావికత్వాత్తత్ప్రసాదేనతన్నివృత్తిర్యుక్తేతిభావః. ఉక్తంహి "సంసారబన్ధస్థితిమోక్షహేతుః" "దైవీహ్యేషాగుణమయీమమమాయాదురత్యయా। మామేవయేప్రపద్యన్తేమాయామేతాంతరన్తితే"త్యాదికం ౨౨

శం.— నను శాస్త్రశాస్త్రిశిష్యఇతివికల్పఃకథంనివృత్తఇతి. ఉచ్యతే- వికల్పోవినివర్తేత - యదికేనచిత్కల్పితస్స్యాత్ యథాయంప్రపఞ్చోమాయారజ్జుసర్పవత్- తథాయంశిష్యాదిభేదవికల్పోపిప్రాక్ప్రతిబోధాదేవోపదేశనిమిత్తః. అతఉపదేశాదయంవాదః - శిష్యశ్శాస్త్రాశాస్త్రమితి. ఉపదేశకార్యేతుజ్ఞానేనిర్వృత్తేజ్ఞాతేపరమార్థతత్త్వేద్వైతంనవిద్యతే ౧౮

ఆ.— ప్రకారాన్తరేణాద్వైతానుపపత్తిమాశఙ్క్యపరిహరతి (వికల్పఇతి) యదికేనచిత్- హేతునాతత్త్వజ్ఞానేనకార్యేణశాస్త్రాది వికల్పోహేతుతయావికల్పితః- తథాప్యసౌబాధితోనివర్తేత- నతుతాత్త్వికమద్వైతంవిరోద్ధుమర్హతి తత్త్వజ్ఞానాత్ప్రాగవస్థాయామేవతత్త్వోపదేశాన్నిమిత్తీయశాస్త్రాదిభేదోఽనూద్యతే - ఉపదేశప్రయుక్తేతుజ్ఞానేనిర్వృత్తేనకించిదపిద్వైతమస్తీత్యద్వైతసిద్ధిరిత్యర్థః శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) తదనివృత్తౌనాద్వైతసిద్ధిః నచశాస్త్రాదిభేదస్యకల్పితత్వాదవిరోధః- తథాసతిధూమాభాసవత్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః ధూమాభాసస్యావ్యాప్తస్యాతద్ధేతుత్వేపికల్పితస్యశాస్త్రాదేస్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వం ప్రతిబిమ్బాదివదుపపన్నమిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) శిష్యశ్శాస్త్రాశాస్త్రమిత్యయంవికల్పః - విభాగః సోపి నివృత్తిప్రకారోవక్తవ్యస్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వావస్థాయాం [illegible] ద్వైతావిరోధీత్యర్థః శిష్యాదిభాగస్యకల్పితత్వందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) మాయావినాప్రయుక్తామాయాయథాకల్పితేష్యతే, యథాచసర్పధారాదిర్వికల్పితః,- తథాయంప్రపఞ్చస్సర్వోపికల్పితోవస్తునభవతీతిప్రపఞ్చితం- తత్రైవప్రపఞ్చైకదేశశ్శిష్యాదిరపిజ్ఞానాత్ప్రాక్కల్పితస్సన్ [illegible]ర్థః. కిమితిజ్ఞానాత్పూర్వమసౌకల్ప్యతే తత్రాహ (ఉపదేశేతి) ఉపదేశముద్దిశ్యయథోక్తవిభాగవచనమిత్యుక్తముపసంహరతి (అతఇతి) ఉపదేశాత్ప్రాగివతస్యాదూర్ధ్వమపిభేదోనువర్తతామిత్యాశఙ్క్యవిరోధిసద్భావాన్నైవమిత్యాహ (ఉపదేశేతి) ౧౮

కూ.— ఉక్తమేవసర్వవాక్యార్థంవిశదయన్నుపసంహరతి (వికల్పఇతి) దేహగేహాదావ్మీయతాభిమానాదినానా [illegible] వికల్పఉక్తరీత్యాఽస్వాభావికోయదికేనచిజ్జ్ఞానాదినాస్వాభావికత్వేనకల్పితః- తర్హ్యప్యుపదేశాత్ - మహతాముపదేశా [illegible] నివర్తేత - నివర్తతఏవ నసువర్తతేతిహారేకాకుః నవివర్తేతకిం- అపితునివర్తతైవేత్యర్థః కస్సతాంవాద- యమపదేశాన్నానాత్వస్వానస్త్వాదిభ్రమనివృత్తి[illegible]హ (అయమితి) బ్రహ్మణియథావజ్జ్ఞాతేసతిద్వైతం- "శివమద్వైతమి"త్యత్రోక్తప్రత్యక్త్వాద్యమిథ్యాజ్ఞానంనవిద్యతే - నివర్తత [illegible] యంసతాంవాదఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దస్త్వేతచ్ఛ్లోకాభవస్తీత్యనేనాన్వయః ౨౩

ఇతిశ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీవత్సాఙ్కమిశ్రమునికృతౌమాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యే
ద్వితీయఖణ్డభాష్యం

శం.— అభిధేయప్రధానఓఙ్కారశ్చతుష్పాదాత్మేతివ్యాఖ్యాతోయః - సోఽయమాత్మాఽధ్యక్షరం - అక్షరమధికృత్య- అభిధానప్రాధాన్యేనవర్ణ్యమానోఽధ్యక్షరం కింపునస్తదక్షరమిత్యాహ- ఓఙ్కారః. సోఽయమోఙ్కారఃపాదశః ప్రవిభజ్యమానోధిమాత్రం- మాత్రామధికృత్యవర్తతఇత్యధిమాత్రం కథం. ఆత్మనోయేపాదాః- తఓఙ్కారస్యమాత్రాః. కాస్తాః అకారఉకారోమకారఇతి ౮

ఆ.— తత్త్వజ్ఞానసమర్థానాంమధ్యమానాముత్తమానాంచాధికారిణామధ్యారోపాపవాదాభ్యాంపారమార్థికంతత్త్వముపదిష్టం ఇదానీం తత్త్వగ్రహణాసమర్థానామధమాధికారిణామాత్మధ్యానవిధానాయాఽఽరోపదృష్టిమేవావష్టభ్యవ్యాచష్టే (అభిధేయేత్యాదినా) అధ్యక్షరమిత్యేతద్వ్యాకరోతి (అక్షరమితి) అధ్యక్షరమిత్యత్రకింపునస్తదక్షరమితిప్రశ్నపూర్వకంవ్యుత్పాదయతి (కింపునరిత్యాదినా) తస్యవిశేషణా

౨॥ జాగరితస్థానో వైశ్వానరోఽకారః ప్రథమా మాత్రాఽఽప్తేరాదిమత్త్వాద్వా ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్ కామానాదిశ్చ భవతి య ఏవం వేద॥ ౯

న్తరం దర్శయతి (సోఽయమితి) ఆత్మా హి పాదశో విభజ్యతే- మాత్రామధికృత్య పునరోఙ్కారో వ్యవతిష్ఠతే- తత్కథం పాదశో విభజ్యమానస్యాధిమాత్రత్వమితి పృచ్ఛతి (కథమితి) పాదానాం మాత్రాణాం చైకత్వాదేతి ... (ఆత్మనఇతి) ౮

రం — (సోఽయమాత్మాధ్యక్షరమోఙ్కారోఽధిమాత్రం) అధ్యక్షరం- అక్షరేమధిమాత్రం - మాత్రామనువర్తమానోఽయమోఙ్కారో నాదాత్మకః- స ఏవ అయమాత్మేత్యర్థః (పాదా మాత్రా మాత్రాశ్చ పాదాః) యతో బ్రహ్మణః పాదభూతాః ఉక్తా అనిరుద్ధప్రద్యుమ్నసఙ్కర్షణవాసుదేవాః మాత్రాః- ప్రణవమాత్రాభూతాకారాదివాచ్యాః- అతోఽన్యఓఙ్కారస్య యా మాత్రాః-అకారఉకారమకారార్ధమాత్రాః- తా ఏవ బ్రహ్మణః పాదభూతా ఇత్యర్థః. సమస్తప్రణవే బ్రహ్మదృష్టిం కృత్వా ప్రణవమాత్రాస్వకారాదిషు చతుర్షు చానిరుద్ధాది చతుష్టయదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః తదేవ దర్శయతి (అకారఉకారో మకారఇతి) ఇదముపలక్షణం నాదస్యాపి ౮

మా — ఏవం సమస్తోఙ్కారప్రతిపాద్యస్యాత్మనో విశ్వాదిరూపచతుష్టయం నిరూప్య తేషాం రూపాణాం అకారాదిప్రణవాంశప్రతిపాద్యత్వాదినా హాత్మ్యం వక్తుముక్తమనువదతి (సోఽయమితి) ఓమిత్యాక్రియమాణతయా ఓఙ్కారశబ్దితస్సోఽయం చతురాత్మకత్వేనోక్తఆత్మా అధ్యక్షరం- అధి- సర్వలోఽధికం చ తదక్షరం- అవినాశి చేత్యధ్యక్షరం అక్షరశబ్దస్వాభావ్యాన్నపుంసకలిఙ్గతా క్లీవృశమక్షరమిత్యాహ (అధిమాత్రమితి) అధి- అధికాః మాత్రాః- అంశా యస్య తదధిమాత్రం మాత్రాః క ఇత్యత ఆహ (పాదా మాత్రా ఇతి) పద్యన్త ఇతి పాదాః - విశ్వాదిరూపాణి మాత్రా ఇత్యుక్తా ఇత్యర్థః పాదాః కీదృశా ఇత్యతోఽకారాదిప్రతిపాద్యా విశ్వాదయ ఇత్యాహ (మాత్రాశ్చ పాదా అకారఇతి) అఇత్యాక్రియతే ప్రతిపాద్యత ఇత్యకారః- విశ్వః ఏవముక్తదిశా ఉకారః- తైజసః మకారః- ప్రాజ్ఞః ఉపలక్షణమిదం నాదబోధ్యస్తురీయోఽపి వాక్యశేషాత్ గ్రాహ్యాః ఏతే విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయాః పాదాః మాత్రాశబ్దేనఅధిమాత్రమిత్యత్రోక్తా ఇత్యర్థః ౧

శం.— తత్ర విశేషనియమః క్రియతే - జాగరితస్థానో వైశ్వానరో యః - స ఓఙ్కారస్యాకారః ప్రథమా మాత్రా కేన సామాన్యేనేత్యాహ- ఆప్తేః ఆప్తిః-వ్యాప్తిః అకారేణ సర్వా వాగ్వ్యాప్తా-॥అకారో వై సర్వా వాగితి శ్రుతేః తథా వైశ్వానరేణ జగత్-॥తస్య హ వై తస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజా ఇత్యాది శ్రుతేః అభిధానాభిధేయయోరేకత్వం చావోచామ ఆదిరస్య విద్యత ఇత్యాదిమత్ యథైవాదిమదకారాఖ్యమక్షరం- తథైవ వైశ్వానరః తస్మాద్వా సామాన్యాదకారత్వం వైశ్వానరస్య తదేకత్వవిదః ఫలమాహ-ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్ కామాన్, ఆదిః- ప్రథమశ్చ భవతి మహతాం,- య ఏవం వేద- యథోక్తమేకత్వం వేదేత్యర్థః ౯

ఆ — పాదానాం మాత్రాణాం చ ... శేషస్యాకారవిశేషత్వం నిగమయతి (తత్రేతి) విశ్వాకారయోరేకత్వం సాదృశ్యసత్త్వారోపయితుం శక్యం- అన్యత్ర సత్యేవ తస్మిన్నారోపసందర్శనాత్ తథా చ కిం తదారోపప్రయోజకం సాదృశ్యమితి పృచ్ఛతి (కేనేతి) సామాన్యోపన్యాసపరాం శ్రుతిమవతారయతి (ఆహేతి) వ్యాప్తిమేవాకారస్య శ్రుత్యుపన్యాసేన వ్యనక్తి (అకారేణేతి) అధ్యాత్మాధిదైవికయోరేకత్వం ప్రాగ్వ్యముక్తముపేత్య విశ్వస్య వైశ్వానరస్య జగద్వ్యాప్తిం శ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (తథేతి) కిం చ - సామాన్యద్వారా వాచ్యవాచకయోరేకత్వమారోప్యం న భవతి- తయోరేకత్వస్య ప్రాగేవోక్తత్వాదిత్యాహ (అభిధానేతి) సామాన్యాన్తరమాహ (ఆదిరితి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథైవేతి) ఉకారో మకారశ్చేత్యుభయమపేక్ష్య ప్రథమపాఠాదాదిమత్త్వమకారస్య ద్రష్టవ్యం విశ్వస్య పునరాదిమత్త్వం తైజసప్రాజ్ఞావపేక్ష్య దృష్టావేవ ర్తమానత్వాదిత్యర్థః ఉక్తస్య సామాన్యాన్తరస్య ఫలం దర్శయతి (తస్మాదితి) కిమర్థమిత్థం సామాన్యద్వారా తయోరేకత్వముచ్యతే. ... ఇత్యాహ (తదేకత్వేతి) సాదృశ్యవికల్పాదేవ ఫలవికల్పః ౯

రం.— తదేవ వివిచ్య దర్శయతి (జాగరితస్థానో వైశ్వానరోఽకారః ప్రథమా మాత్రా) ప్రథమమాత్రాయామకారే జాగరితస్థానవైశ్వానరశబ్దితానిరుద్ధదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః వైశ్వానరస్యాకారరూపత్వే హేతుమాహ (ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వా) ఆప్తిః-వ్యాప్తిః సకలశబ్దప్రకృతిభూతస్యాకారస్య సర్వశబ్దవ్యాప్తత్వం సర్వజగద్వ్యాప్తస్యానిరుద్ధస్యేవేత్యవగన్తవ్యం ఆదిమత్త్వాద్వా- సర్వశబ్దాదిభూతాకారశబ్దవాచ్యత్వాద్వా వైశ్వానరస్యాకారరూపత్వమిత్యర్థః ఆప్తిమత్త్వాదిమత్త్వజ్ఞానయోః ఫలమాహ (ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్ కామానాదిశ్చ భవతి య ఏవం వేద) ఆదిశ్చ భవతి-సర్వప్రధానం భవతీత్యర్థః ౯

మా.— తత్రావర్ణప్రతిపాద్యం రూపం స్థానోక్త్యా నిర్దిశతి (జాగరితేతి) అకారః- అ ఇత్యాక్రియమాణః ప్రథమా మాత్రా- ప్రణవప్రతిపాద్యస్యాక్షరస్య ప్రథమాంశ ఇత్యర్థః అత్ర జాగరితస్థానం ప్రథమమాత్రాం వైశ్వానరముద్దిశ్య అకార ఇత్యవర్ణప్రతిపాద్యత్వం విధీయత ఇత్యపౌనరుక్త్యం. ఏవమగ్రేపి. వైశ్వానరస్యావర్ణవాచ్యత్వే నిమిత్తద్వయమాహ (ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వేతి) తత్తజ్జీవయోగ్యభోగ్యవిషయానాప్నోతి ప్రాపయతి విశ్వ ఇత్యఇత్యుచ్యతే విశ్వ ఇత్యర్థః ॥ ఆప్లవ్యాప్తావితి ధాతోరన్తర్ణీతణ్యర్థాడ్డప్రత్యయే టిలోపే చ అ ఇతి రూపసిద్ధిః ప్రాజ్ఞస్తైజసశ్చాదీ అస్యేత్యాదిమాన్ తస్మాద్వా అ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. సుషుప్తౌ స్వప్నే చ ప్రాజ్ఞతైజసాభ్యామేకీభూతో విశ్వస్సుప్తేరుత్థానే ప్రా

౩॥ స్వప్నస్థానస్తైజస ఉకారో ద్వితీయా మాత్రోత్కర్షాదుభయత్వాద్వా
ఉత్కర్షతి హ వై జ్ఞానసన్తతిం సమానశ్చ భవతి నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతి య ఏవం వేద॥ ౧౦

౪॥ సుషుప్తస్థానః ప్రాజ్ఞో మకారస్తృతీయా మాత్రా మితేరపీతేర్వా మినోతి హ వా
ఇదం సర్వమపీతిశ్చ భవతి య ఏవం వేద॥ ౧౧

జ్ఞా, స్స్వప్నాదుత్థానే చ తైజసా, ద్వివిక్తస్స్వప్నస్థానమయా లీలయా రాదిం యో విశ్వస్య లాభ్యామాదిమత్త్వమితి భావః ఏతన్నిమిత్తద్వయయుక్తత్వేనావర్ణవాచ్యం జ్ఞానఫలమాహ (ఆప్నోతి హ వా ఇతి) యః- అనికారిపేవం-అకారవాచ్యత్వం విశ్వస్య వేద అన్యేంతిశేషః సవైశ్వానరశ్చ అస్య- వేదితుస్సర్వాన్కామాన్- స్వయోగ్యసర్వకామానాప్నోతి- ప్రాపయతి అన్తర్నీతణిచ్ అతశ్చ- ఏవం వేదితుర్విశ్వ ఆదిశ్చ భవతి - ఆవిర్భూతస్వరూపతయా-ముక్తరూపేణ తతఉత్పద్యతే అజ్ఞానితస్యాయమాది కారణం భవతీత్యర్థః యద్వా-ఆదిశ్చేత్యత్ర వా స్యేతిశేషః ఆప్నోతీత్యత్ర తుస జ్ఞానీతి శేషాధ్యేయః ౨

శం.— స్వప్నస్థానస్తైజసోయః - సఓఙ్కారస్యోకారో ద్వితీయామాత్రా కేన సామాన్యేనేత్యాహ - ఉత్కర్షాత్ అకారాదుత్కృష్ట ఇవ హ్యుకారః తథా తైజసో విశ్వాత్ ఉభయత్వాద్వా- అకారమకారయోర్మధ్యస్థ ఉకారః తథా విశ్వప్రాజ్ఞయోర్మధ్యే తైజసః అత ఉభయభాక్త్వసామాన్యాత్ విద్వత్ఫలముచ్యతే - ఉత్కర్షతి హ వై జ్ఞానసన్తతిం - విజ్ఞానసన్తతిం వర్ధయతీత్యర్థః సమానః-తుల్యశ్చ మిత్రపక్షస్యేవ శత్రుపక్షాణామప్యప్రద్వేష్యో భవతి అబ్రహ్మవిదస్య కులే న భవతి- య ఏవం వేద ౧౦

ఆ — ద్వితీయపాదస్య ద్వితీయమాత్రాయాశ్చైకత్వం వ్యపదిశతి (స్వప్నేత్యాదినా) యథా ప్రథమపాదస్య ప్రథమమాత్రాయాశ్చైకత్వం సామాన్యం పురస్కృత్యోక్తం- తథా ద్వితీయపాదస్య ద్వితీయమాత్రాయాశ్చైకత్వం సత్యేవ సామాన్యే వక్తవ్యం - తదేవ తదారోపయోగాదితి పృచ్ఛతి (కేనేతి) సామాన్యోపన్యాసపూర్వకమేకత్వారోపం సాధయతి (ఆహేతి) అకారస్య సర్వవాగ్వ్యాపకత్వేనోత్కృష్టత్వస్య స్పష్టత్వాత్కథం తస్మాదుకారస్యోత్కర్షో వర్ణ్యతే- తత్రాహ (అకారాదితి) ఉకారస్యోత్కర్షో నామ స్వవిషయక్రమాదుకారస్యోత్కర్షవత్త్వమౌపచారికం ఇవకారశ్చానుపగమం సూచయతి యథా అకారాదుకారోత్కర్షో దృష్టః- తథా విశ్వాత్తైజసస్యోత్కర్షో వక్తవ్యః- సామాన్యే ప్రమాణసిద్ధే సామాన్యాభిమానినస్స్వకాశాదుత్కర్షస్య యుక్తత్వాదిత్యాహ (తథేతి) ఉకారతైజసయోర్న ప్రత్యేకముభయత్వం - ఏకత్వస్యోభయత్వవ్యాఘాతాదిత్యాశఙ్క్యావ్యాకరోతి (అకారేతి) మధ్యస్థత్వాదుకారతైజసయోరుభయభాక్త్వం సామాన్యం - తస్మాత్తయోరేకత్వం శక్యమారోపయితుమిత్యాహ (అత ఇతి) యథోక్తైకత్వవిజ్ఞానం ఫలవత్త్వాదుపాదేయమితి సూచయతి (విద్వదితి) జ్ఞానసన్తతేరుత్కర్షో నామ కుతశ్చిత్తస్యాభేదనం తస్యోత్కృష్టత్వాభావే కథం ఫలత్వమిత్యాశఙ్క్యావ్యాచష్టే (విజ్ఞానేతి) పక్షద్వయతుల్యత్వమేవ ప్రకటయతి (అప్రద్వేష్య ఇతి) సాదృశ్యభేదేన ఫలభేదమావేద్య ద్వివిధసాదృశ్యప్రయుక్తైకత్వవిజ్ఞానఫలమాహ (అబ్రహ్మవిదితి) ౧౦

రం — (స్వప్నస్థాన ఇతి) స్వప్నస్థానస్తైజస ఉకారో ద్వితీయమాత్రా తైజసస్య ఉకారరూపత్వే హేతుమాహ (ఉత్కర్షాదుభయత్వాద్వా) విశ్వాపేక్షయా తైజసస్య ఉత్కృష్టత్వాద్వా- తత్సమానయోః ప్రాజ్ఞతైజసయోర్ద్వితీయత్వాద్వా - ఉకారరూపత్వమిత్యర్థః. అత్ర విశ్వాపేక్షయా తైజసస్యోత్కృష్టత్వం తతో ఽపి సూక్ష్మత్వాత్ ప్రాజ్ఞతైజసయోర్విశ్వాపేక్షయా సామ్యం లఘుగుణపూర్తిసామ్యాదితి ద్రష్టవ్యం ఏవముకారస్యాప్యకారతయా స్థానత్వాత్తతః ఉత్కృష్టత్వం ఉకారమకారయోరకారసామ్యం చ వర్ణత్వాదినేతి ధ్యేయం ఉత్కృష్టత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (ఉత్కర్షతి హ వై జ్ఞానసన్తతిమితి) శిష్యప్రశిష్యాదిషు జ్ఞానసన్తత్యా ఉత్కృష్టో భవతీత్యర్థః ఏవం ఉపాసనాన్ బ్రహ్మవిద్యా ఇతరసన్తానాపేక్షయా అతిశయితా భవతి. ఉభయత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సమానశ్చ భవతి) ఉత్కృష్టానాం సమానశ్చ భవతీత్యర్థః (నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతి య ఏవం వేద) స్పష్టోఽర్థః ౧౦

కూ — అథ ద్వితీయపాదమాహ (స్వప్నేతి) ద్వితీయామాత్రా- ఆత్మనో ద్వితీయాంశస్తైజస ఉకారః - ఉరిత్యాక్రియమాణత్వాదుకారః ఉకారవాచ్యత్వే నిమిత్తమాహ (ఉత్కర్షాదుభయత్వాద్వేతి) జాగ్రద్దశాయాం విద్యమానదేహాభిమానాదత్యాజ్యదేహాభిమానం త్యాజయిత్వా స్వప్నమణ్డలే జీవం కర్షతీత్యుత్కర్షణాద్ధేతోర్వా- బాహ్యేన్ద్రియాణి మనశ్చ, వాసనామయవిషయానుభవం, చ ప్రయచ్ఛతీత్యుభయహేతుత్వాద్వా- ఉరిత్యుచ్యతే తైజస ఇత్యర్థః. తథా వేదితుః ఫలమాహ (ఉత్కర్షతి హ వా ఇతి) యోఽధికారీ ఏవం నిమిత్తద్వయయుక్తతయోకారవాచ్యం తైజసం వేద- స జ్ఞానీ జ్ఞానసన్తతిం- జ్ఞానధారాం జ్ఞాననిత్యత్వమితి యావత్ ఆప్నోతీత్యనుషఙ్గః ఉత్కర్షతి-దేహబన్ధాదాత్మానముత్కర్షతి-ఉద్ధరతి ఉత్కృష్యచ సమానశ్చ- సమానమన్తర్గతిస్మృతేతిస్మృత్యుక్తైర్మానసహితస్సమానః- సర్వమోక్షిణామన్తర్గతశ్చ భవతి. దోషాభావాత్ప్రీత్యాచేతి భావః. అస్య - జ్ఞానినః కులే అబ్రహ్మవిన్న భవతి- బ్రహ్మజ్ఞానసన్తతిరేవ భవతీత్యర్థః. ౩

శం — సుషుప్తస్థానః ప్రాజ్ఞో యః- స ఓఙ్కారస్య మకారస్తృతీయా మాత్రా. కేన సామాన్యేనేత్యాహ - సామాన్యమిదమత్ర - మితేః- మితిః- మానం. మీయేతే ఇవ హి విశ్వతైజసౌ ప్రాజ్ఞేన ప్రలయోత్పత్త్యోః ప్రవేశనిర్గమాభ్యాం- ప్రస్థేనేవ యవాః. తథా ఓఙ్కారసమాప్తౌ పునః ప్ర

౫॥ అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి॥ విశ్వస్యాత్వవివక్షాయామాదిసామాన్యముత్కటం।
మాత్రాసంప్రతిపత్తౌ స్యాదాప్తిసామాన్యమేవచ॥ ౧౯

మానే చ ప్రవిశ్య నిర్గచ్ఛత ఇవాకారోకారౌ మకారే అపీతేర్వా- అపీతిః - అప్యయః ఏకీభావః ఓఙ్కారోచ్చారణేఽన్త్యేఽక్షరే ఏకీభూతావివాకారోకారౌ తథా విశ్వతైజసౌ సుషుప్తికాలే ప్రాజ్ఞే అతో వా సామాన్యాదేకత్వం ప్రాజ్ఞమకారయోః విద్వత్ఫలమాహ- మినోతి హ వా ఇదం సర్వం- జగద్యాథాత్మ్యం జానాతీత్యర్థః అపీతిశ్చ- జగత్కారణాత్మా భవతీత్యర్థః అత్రావాన్తరఫలవచనం ప్రధానసాధనస్తుత్యర్థం ౧౧

ఆ — తృతీయపాదస్య తృతీయమాత్రయా ఐక్యం తద్వాచకస్యేత్యాహ (సుషుప్తేతి) పూర్వవదేకత్వప్రయోజకమత్రాపి ప్రశ్నపూర్వకముపవర్ణయతి (కేనేత్యాదినా) మానసేవ వివృణోతి (మీయేతే ఇతి) ఓమోమోమిత్యోఙ్కారస్య నైరన్తర్యేణోచ్చారణే సత్యకారోకారౌ ప్రథమం మకారే ప్రవిశ్య పునస్తస్మాన్నిర్గచ్ఛన్తావివోపలభ్యేతే - తేన మకారేణ మానసామాన్యమితి వక్తవ్యమిత్యర్థః ఏకీభావమేవ స్ఫోరయతి (ఓఙ్కారేతి) మకారవత్ప్రాజ్ఞేఽపీతత్వసామాన్యమిత్యాహ (తథేతి) ఉక్తస్యాపి సామాన్యస్య ఫలమాహ (అతో వేతి) సామాన్యద్వయద్వారేణ ప్రాజ్ఞమకారయోరేకత్వజ్ఞానం నావివక్షితం- ఫలవత్త్వాదిత్యాహ (విద్వదితి) అపిరుపాధిజగద్విషయజ్ఞానమస్తీత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (జగద్యాథాత్మ్యమితి) తద్యాథాత్మ్యం చావ్యాకృతత్వం ప్రలయభవనమనిష్టత్వాన్న ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (జగదితి) తత్ర తత్రైకత్వజ్ఞానే ఫలభేదకథనాదుపాసనాభేదమాశఙ్క్య జ్ఞేషు ఫలభేదశ్రుతేరర్థవాదత్వముపేత్యాహ (అత్రేతి) పాదానాం మాత్రాణాం చ క్రమాదేకత్వవిజ్ఞానే ఫలకథనం సర్వాత్ పాదాన్మాత్రాశ్చ సర్వాః స్వాత్మన్యన్తర్భావ్య ప్రధానస్య బ్రహ్మధ్యానస్య సాధనం యదోఙ్కారాఖ్యమక్షరం - తస్య స్తుతావుపయుజ్యతే తేన చ తదేకైకముపాసనం- ఇతరస్య తదఙ్గత్వాన్నోపాస్తిభేదకత్వమిత్యర్థః. ౧౧

రం. — (సుషుప్తస్థాన ఇతి) సుషుప్తస్థానః ప్రాజ్ఞో మకారస్తృతీయా మాత్రా మకారరూపత్వే యుక్తిమాహ (మితేరపీతేర్వా) మినోతి ప్రాజ్ఞః సర్వమాత్మని తాదాత్మ్యేన మకారోఽపి స్వాత్మని అకారోకారౌ మినోతి- మకారావధికత్వాదకారోకారయోరిత్యర్థః అపీతిః - ప్రలయః ప్రాజ్ఞే జగత్ప్రలీయతే మకారే హి అకారోకారౌ ప్రలీయేతే - మకారావసానత్వాదకారోకారయోరిత్యర్థః తద్జ్ఞానద్వయస్య ఫలం క్రమేణాహ (మినోతి హ వా ఇదం సర్వమపీతిశ్చ భవతీతి) ఇదం సర్వం- జగత్ మినోతి- పరిచ్ఛినత్తి జానాతీత్యర్థః అపీతిశ్చ భవతి - పరమాత్మని లయశ్చ తస్య భవతి యదేవం వేదేత్యర్థః ౧౧

హ — తృతీయపాదమాహ (సుషుప్తేతి) తృతీయా మాత్రా- ఆత్మనస్తృతీయోంశః మకారః- మత్వాత్ క్రియమాణః కుతః (మితేరపీతేర్వా) స్వాత్మని జీవమన్తర్గమయతీతి స్వాన్తర్గమనహేతోర్వా- వృత్తిజ్ఞానస్యాపీతేః- అప్యయశబ్దితలయకరణాద్వా - మత్వాత్ క్రియత ఇత్యర్థః యః- అధికారీ ఏవం- నిమిత్తద్వయయుక్తత్వేన మకారవాచ్యం ప్రాజ్ఞం వేద- స జ్ఞానీ ఇదం సర్వం- యథా [illegible] నోతి - స్వాన్తర్గమయతి జీవానామణుత్వేఽప్యధికారిణః సూర్యాదేరివ ప్రకాశతో వ్యాప్తిరస్తీతి తన్మధ్యే న్తర్గమయతి ముక్తస్సన్నితి భావః అపీతిశ్చ భవతి- అప్యయకృచ్చ భవతి దుఃఖాద్యనిష్టస్యేత్యర్థః ౪

శం — అత్రైతే శ్లోకాః- మన్త్రా భవన్తి విశ్వస్యాత్వం - అకారమాత్రత్వం యదా వివక్ష్యతే - తదా ఆదిత్వసామాన్యముక్తన్యాయేనోత్కటం- ఉద్భూతం దృశ్యత ఇత్యర్థః అత్వవివక్షాయామిత్యస్య వ్యాఖ్యానం (మాత్రాసంప్రతిపత్తావితి) విశ్వస్యాకారమాత్రత్వం యదా సంప్రతిపద్యతే [illegible] ఆప్తిసామాన్యమేవచ- ఉత్కటమిత్యనువర్తతే- చశబ్దాత్. ౧౯

ఆ — పాదానాం మాత్రాణాం చ యదేకత్వం సనిమిత్తం శ్రుత్యోపన్యస్తం - తత్ర శ్రుత్యర్థవివరణరూపాన్ పూర్వాచార్యశ్లోకానవతారయతి (అత్రేతి) ప్రథమపాదస్య ప్రథమమాత్రయాశ్చాభేదారోపార్థముక్తం సామాన్యద్వయం విశదయతి (విశ్వస్యేతి) ఉక్తన్యాయేన- ఆదిరస్యేత్యాదావితి శేషః పునరుక్తిపరిహారద్వారా వివక్షితమర్థమాహ (అత్వేతి) అనువృత్తిద్యోతకం దర్శయతి (చశబ్దాదితి) ౧౯

హ — ఏవం రూపత్రయం ప్రణవస్యాకారాదివర్ణత్రయప్రతిపాద్యముక్త్వా చతుర్థం రూపం ✻అమాత్రశ్చతుర్థ ఇత్యాదినా వివక్షుః ప్రాగుక్తరూపత్రయజ్ఞానినో యాని ఫలాన్యుక్తాని- తత్ర బ్రహ్మదృష్టశ్లోకాన్ ప్రగణయతి (అత్రేతి) అత్ర- రూపత్రయజ్ఞానిఫలే ఏతే- వక్ష్యమాణాః శ్లోకాస్సంవాదినో భవన్తి. క్రమేణ తాన్ మన్త్రాన్ స్మరతి (విశ్వస్యేతి) అత్వవివక్షాయామితి వివక్షాపదేనోపాసనం గ్రాహ్యం ✻ఆదిమత్త్వాద్వేత్యత్రోక్తదిశా ఆదిమత్త్వనిమిత్తేన విశ్వస్య ప్రణవైకదేశావర్ణవాచ్యతోపాసనాయాం సత్యాముపాసకస్యాదిసామాన్యం- ✻ఆదిశ్చేత్యత్రోక్తదిశా ఆదిమత్త్వసామాన్యం. ఆదిత్వేన విశ్వసామ్యం భవతి ఉత్కటం- స్పష్టమేతత్ ✦యథా యథోపాసతే స తథైవ భవతీత్యాదేరితి భావః. మాత్రాసంప్రతిపత్తౌ- మాత్రా- ఆత్మనోంశో విశ్వః. ఆప్తినిమిత్తక ప్రణవాంశాకారార్థ ఇతి విశ్వరూపాంశధ్యానే ధ్యాతురాప్తిసామాన్యమేవ స్యాత్ - సర్వకామావాప్త్యైవ విశ్వసామ్యసంభవ వేదిత్యర్థః. ౫

౬॥ తైజసస్యోత్వవిజ్ఞానే ఉత్కర్షో దృశ్యతే స్ఫుటం। మాత్రాసంప్రతిపత్తౌ స్యాదుభయత్వం తథావిధం॥ ౨౦

౭॥ మకారభావే ప్రాజ్ఞస్య మానసామాన్యముత్కటం। మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌ తు లయసామాన్యమేవ చ॥ ౨౧

౮॥ త్రిషు ధామసు యత్తుల్యం సామాన్యం వేత్తి నిశ్చితః। స పూజ్యస్సర్వభూతానాం వన్ద్యశ్చైవ మహామునిః॥ ౨౨

౯॥ అకారో నయతే విశ్వముకారశ్చాపి తైజసం। మకారశ్చ పునః ప్రాజ్ఞం నామాత్రే విద్యతే గతిః॥ ౨౩

ఇతితృతీయఃఖణ్డః.

శం — తైజసస్యోత్వవిజ్ఞానే - ఉకారత్వవివక్షాయాముత్కర్షో దృశ్యతే స్ఫుటం - స్పష్ట ఇత్యర్థః ఉభయత్వం పస్ఫుటమేవేతి పూర్వవత్సర్వం ౨౦

ఆ — ద్వితీయపాదస్య ద్వితీయమాత్రాయాశ్చైకత్వోపప్రయోజకద్వయం ప్రత్యక్షమిత్యాహ (తైజసస్యేతి) స్ఫుటమితి క్రియావిశేషణం తథావిధమిత్యస్యార్థం స్ఫుటమిత్యాహ (స్ఫుటమేవేతి) ఉత్వవిజ్ఞానే తస్య ధ్యానం మాత్రాసంప్రతిపత్తావపి తస్య వ్యాఖ్యానం సర్వమిత్యుచ్యతే తత్పూర్వవద్ద్రష్టవ్యమిత్యుచ్యతే (పూర్వవదితి) ౨౦

శం — (తైజసస్యేతి) తైజసస్యోత్వవిజ్ఞానే- ప్రాగుక్తరీత్యోత్కర్షనిమిత్తేన ప్రణవైకదేశోకారవాచ్యతోపాసనాయాం తస్యోపాసకస్య *ఉత్కర్షతీత్యత్ర ఉక్తదిశా స్ఫుటముత్కర్షో దృశ్యతే- ప్రమిత ఇత్యర్థః మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌ - ప్రాగుక్తదిశోభయహేతుత్వనిమిత్తేన ప్రణవాంశోకారవాచ్యత్వేనాత్మాంశతైజసధ్యానేన తస్య ధ్యాతుస్తథావిధం- ప్రాగుక్తం జ్ఞానసన్తతిరూపసర్వజ్ఞత్వం, సమానత్వం, చేత్యుభయవత్త్వం స్యాదిత్యర్థః ౬

శం — మకారత్వే ప్రాజ్ఞస్య మితిలయయోః ఉత్కృష్టే సామాన్యే ఇత్యర్థః ౨౧

ఆ — తృతీయపాదస్య తృతీయమాత్రాయాశ్చైకత్వధ్యానే సామాన్యద్వయం ప్రత్యక్షం దర్శయతి (మకారేతి) అక్షరార్థస్య పూర్వవదేవ సుజ్ఞానత్వాత్తాత్పర్యార్థమాహ (మకారత్వ ఇతి) ౨౧

శం — (మకారేతి) ప్రాజ్ఞస్య మకారభావే- మకారత్వే- ప్రాగుక్తమితిరూపనిమిత్తేన ప్రణవైకదేశమకారవాచ్యత్వే విజ్ఞాతే సతి మానసామాన్యం- సర్వాన్తర్భావరూపప్రాజ్ఞసామ్యముత్కటం- స్ఫుటమిత్యర్థః మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌ- ఏకీభావయుక్తత్వనిమిత్తేన ప్రణవాంశమకారవాచ్యత్వేనాత్మాంశప్రాజ్ఞధ్యానే తు ధ్యాతుర్లయసామాన్యం- దుఃఖాదిలయకర్తృత్వేన ప్రాజ్ఞసామ్యమేవ స్యాదిత్యర్థః ౭

శం— యథోక్తస్థానత్రయే తుల్యముక్తం సామాన్యం వేత్తి ఏవమేవైతదితి నిశ్చితో యః- స పూజ్యో వన్ద్యశ్చ బ్రహ్మవిల్లోకే భవతి. ౨౨

ఆ — విశ్వాదీనామకారాదీనాం చ యత్తుల్యం సామాన్యముక్తం- తద్విజ్ఞానం స్తౌతి (త్రిష్వితి) యథోక్తస్థానత్రయం- జాగరితం స్వప్నం సుషుప్తం చేతి త్రితయం తుల్యం- పాదానాం మాత్రాణాం చేతి శేషః ఉక్తం సామాన్యం - ఆప్తిరుత్కర్షో మితిరిత్యాదినా. మహామునిరిత్యస్యార్థమాహ (బ్రహ్మవిదితి) ౨౨

శం — విశ్వాదిరూపాణామతోర్ధ్వమత్వజ్ఞానినో యథాది నామాన్యాదిఫలముక్తం- తద్ధ్యానే ఏకాన్తదేశత్వాదిజ్ఞానేన తదిసామాన్యాదికం ఫలమితి మోజానాతి- తస్యాప్యర్తిఫలమిత్యాహ (త్రిష్వితి) త్రిషు ధామసు- త్రిషు రూపేషూక్తవిధయా ధ్యాతేషు సత్సు- ధ్యాతుర్యత్తుల్యం- ధ్యేయవిశ్వాదిసాదృశ్యం, సామాన్యం- ఆదిమత్త్వాదిసామ్యం, చ భవతీతి నిశ్చితః- నిశ్చయవాన్ సన్ వేత్తి- సః- వేదితా మహామునిః సర్వభూతానాం పూజ్యో వన్ద్యశ్చ భవతీత్యర్థః ౮

శం.— యథోక్తైస్సామాన్యైరాత్మపాదానాం మాత్రాభిస్సహైకత్వం కృత్వా యథోక్తమోఙ్కారం ప్రతిపద్య యో ధ్యాయతి తమకారో నయతే విశ్వం- ప్రాపయతి అకారాలమ్బనమోఙ్కారం విద్వాన్ వైశ్వానరో భవతీత్యర్థః తథోకారస్తైజసం మకారశ్చాపి పునః ప్రాజ్ఞం చశబ్దాన్నయత ఇత్యనువర్తతే క్షీణే తు మకారే బీజభావక్షయాదమాత్రే ఓఙ్కారే గతిర్న విద్యతే క్వచిదిత్యర్థః ౨౩

ఆ — పూర్వోక్తసామాన్యజ్ఞానవతో ధ్యాననిష్ఠస్య ఫలవిభాగం దర్శయతి (అకార ఇతి) యత్ర తు పాదానాం మాత్రాణాం చ విభాగో నాస్తి- తస్మిన్నోఙ్కారే తురీయాత్మని వ్యవస్థితస్య ప్రాప్తృప్రాప్తవ్యప్రాప్తివిభాగో నాస్తీత్యాహ (నామాత్ర ఇతి) ఓఙ్కారధ్యాయినమకారో విశ్వం ప్రాపయతీత్యుక్తమయుక్తం - విశ్వప్రాప్తేర్ధ్యానమాత్రేణసిద్ధత్వాత్, అకారస్య చాధ్యేయస్యోక్తఫలప్రాపకత్వాయోగాత్, ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అకారేతి) తదాలమ్బనం- తత్ప్రధానమితి యావత్ అకారప్రధానమోఙ్కారం ధ్యాయతో యథా వైశ్వానరప్రాప్తిః- తథోకారప్రధానం తమేవ ధ్యాయతస్తైజసహిరణ్యగర్భప్రాప్తిర్భవతీత్యాహ (తథేతి) యశ్చ మకారప్రధానమోఙ్కారం ధ్యాయతి - తస్య ప్రాజ్ఞావ్యాకృతప్రాప్తిరుక్తేత్యాహ (మకారశ్చేతి) క్రియాపదానువృత్తిరుభయత్ర వివక్షితా చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే (క్షీణేత్వితి) స్థూలప్రపఞ్చో జాగరితం విశ్వశ్చేత్యేతత్త్రితయమకార

౧॥ అమాత్రశ్చతుర్థోఽవ్యవహార్యః ప్రపఞ్చోపశమః శివోఽద్వైత
ఏవమోఙ్కార ఆత్మైవ సంవిశత్యాత్మనాత్మానం య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౧౨

మాత్రం సూక్ష్మప్రపఞ్చస్స్వప్నస్తైజసశ్చేతి త్రితయముకారమాత్రం ప్రపఞ్చద్వయకారణం సుషుప్తం ప్రాజ్ఞశ్చేత్యేతత్త్రితయం మకారమాత్రం తత్రాపి పూర్వం పూర్వముత్తరోత్తరభావమాపద్యతే తదేవం సర్వమోఙ్కారమాత్రమితి ధ్యాత్వా స్థితస్య యదేతావత్త్వం కాలమోమితి యావేణ ప్రతిపన్నం - తత్పరిశుద్ధం బ్రహ్మైవేత్యాచార్యోపదేశసముత్థసమ్యగ్జ్ఞానేన పూర్వోక్తసర్వవిభాగనిమిత్తాజ్ఞానస్యానాకారత్వేన గృహీతస్య క్షయే బ్రహ్మణ్యేవ పర్యవసితస్య న క్వచిద్గతిరుపపద్యతే- పరిచ్ఛేదాభావాదిత్యర్థః ౨౨

కా — విశ్వాదిరూపోపాసనాత్సర్వకామావాప్త్యాదిఫలముక్తం ప్రాక్ ఇదానీం విశ్వాదిప్రాప్తిరూపఫలం చాహ (అకారఇతి) అకారం-అ ఇత్యుక్రియమాణో విశ్వః స్వాత్మోపాసకం విశ్వం- స్వాత్మానం నయతి - ప్రాపయతి ఉకారశ్చాపి తైజసమిత్యాదావానయత ఇత్యనుకర్షః ప్రాజ్ఞస్య ద్వ్యాఖ్యా పునః ప్రాజ్ఞమితి పునశ్శబ్దః ప్రత్యహం సుషుప్తిప్రాప్తిసత్త్వేఽపి స్థానవిశేషముక్తౌ తత్ప్రాప్తిప్రయోజనేతి జ్ఞేయం తురీయోపాసకస్య కి మిత్యత స్తస్యాపి తత్ప్రాప్తిరస్తీత్యాహ (నామాత్ర ఇతి) విశ్వతైజసయోః ప్రాజ్ఞేన ప్రతిదినమేకీభావోఽ[illegible]మాత్రత్వం తురీయస్యేతి నేత్యమాత్ర ఇత్యుచ్యతే తురీయః అమాత్రే- చతుర్థేఽగతిః- తత్ప్రాప్త్యభావ న దుపాసకస్య న విద్యతే [illegible] తురీయేఽపి గతిరివ కస్యచిత్ గతిర్న విద్యత ఇత్యుక్తిః- విశ్వాదేర్హి [illegible] వ్యవహారకారణత్వం యథా నాస్తి- తథా గమ్యత్వమపి నేతి శఙ్కావారణార్థమితి జ్ఞేయం ... ౨౩

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీ వత్సాఙ్కమునికృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్

శం.— అమాత్రః- మాత్రా యస్య న సన్తి- సోఽమాత్ర ఓఙ్కారశ్చతుర్థః- తురీయ ఆత్మైవ కేవలః అభిధానాభిధేయరూపయోర్వాఙ్మనసయోః క్షీణత్వాదవ్యవహార్యః ప్రపఞ్చోపశమః శివోఽద్వైతః ఏవం - యథోక్తవిజ్ఞానవతా ప్రయుక్త ఓఙ్కారస్త్రిమాత్రస్త్రిపాద ఆత్మైవ సంవిశత్యాత్మనా- స్వేనైవ స్వం పారమార్థికమాత్మానం- య ఏవం వేద. పరమార్థదర్శినాం బ్రహ్మవిదాం తృతీయం బీజభావం దగ్ధ్వా ఆత్మానం ప్రవిష్ట ఇతి న పునర్జాయతే- తురీయస్యాబీజత్వాత్ నహి రజ్జుసర్పయోర్వివేకే రజ్జ్వాం ప్రవిష్టస్సర్పో బుద్ధిసంస్కారాత్పునః పూర్వవత్తద్వివేకినాముత్థాస్యతి మన్దమధ్యమధియాం తు ప్రతిపన్నసాధకభావానాం సన్మార్గగామినాం సంన్యాసినాం మాత్రాణాం పాదానాం చ క్లృప్తసామాన్యవిదాం యథావదుపాస్యమాన ఓఙ్కారో బ్రహ్మప్రతిపత్తయే ఆలమ్బనీభవతి తథా చ వక్ష్యతి *ఆశ్రమాస్త్రివిధా హీనా ఇత్యాది ౧౨

ఇతి మాణ్డూక్యమూలమన్త్రభాష్యమ్

ఆ — ప్రత్యక్చైతన్యమోఙ్కారసంవేదనం త్రిమాత్రేణోఙ్కారేణాధ్యస్తేన తాదాత్మ్యాదోఙ్కారో నిరుచ్యతే తస్య పరేణ బ్రహ్మణైక్యప్రమాత్రాది శ్రుత్యా నివక్ష్యతే తామవతార్య వ్యాకరోతి (అమాత్ర ఇత్యాదినా) కేవలత్వం - అద్వితీయత్వం విశేషణాన్తరముపపాదయతి (అభిధానేతి) అభిధానం - వాక్ అభిధేయం- మనః చిత్తాతిరిక్తార్థాభావస్యాభిధానస్యామనత్వాత్, తయోర్మూలాజ్ఞానక్షయేణ క్షీణత్వాదితి హేతుః అవ్యవహార్యశ్చేదాత్మా- నాస్త్యేవేత్యాశఙ్క్య వికారజాతవినాశావధిత్వేనాత్మనో విశేషాన్తమేవమిత్యాహ (ప్రపఞ్చేతి) తస్య చ సర్వానర్థాభావోపలక్షితస్య పరమానన్దత్వేన పర్యవసానం సూచయతి (శివ ఇతి) తస్యైవ సర్వద్వైతకల్పనాధిష్ఠానత్వేనావస్థానమభిప్రేత్యాహ (అద్వైత ఇతి) ఓఙ్కారస్తురీయస్సన్నాత్మైవేతి యదుక్తం- తదుపసంహరతి (ఏవమితి) యథోక్తవిజ్ఞానం - పాదానాం మాత్రాణాం చైకత్వం సచ పాదా మాత్రాశ్చతురీయాత్మన్యోఙ్కారే సన్తి - పూర్వపూర్వవిభాగస్యోత్తరోత్తరాన్తర్భావేన క్రమాదాత్మని పర్యవస్యతీత్యేవం గుణసద్వతా ప్రయుక్తస్సన్నోఙ్కారో మాత్రాః పాదాంశ్చ స్వస్మిన్నన్తర్భావ్యావస్థితస్యాత్మనో భేదమసహమానస్తద్రూపో భవతీత్యర్థః ఉక్తైక్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సంవిశతీతి) సుషుప్తే ప్రాజ్ఞప్రాప్తస్య పునరుత్థానవత్ ముక్తస్యాపి పునర్జన్మ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమార్థేతి) సుషుప్తస్య పునరుత్థానం బీజభూతాజ్ఞానస్య సత్త్వాదుపపద్యతే- ఇహ తు బీజభూతమజ్ఞానం తృతీయం సుషుప్తాఖ్యం దగ్ధ్వైవ తేషామాత్మానం తురీయం ప్రవిష్ట[illegible] ఇతి నాసౌ పునరుత్థానమర్హతి- కారణమన్తరేణ కార్యోదయాయోగాదిత్యర్థః తురీయస్యైవ పునరుత్థానబీజభూతం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య కార్యకారణవినిర్ము[illegible]స్య తదయోగాన్నైవమిత్యాహ (తురీయస్యేతి) ముక్తస్యాపి పూర్వసంస్కారాత్ పునరుత్థానమాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన నిరాచష్టే (నహీతి) (పూర్వవదితి) అవివేకావస్థాయామివేత్యర్థః తద్వివేకినాం- రజ్జుసర్పవివేకవిజ్ఞానవతామితి యావత్. బుద్ధిసంస్కారాదిత్యత్ర బుద్ధిశబ్దేన సర్పభ్రాన్తిర్గృహ్యతే ఉత్తమాధికారిణామోఙ్కారద్వారేణ పరిశుద్ధబ్రహ్మైక్యవిదామపునరావృత్తిలక్షణముక్తం ఫలం ఇదానీం మన్దానాం మధ్యమానాం చ కథం బ్రహ్మప్రతిపత్త్యా ఫలప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మన్దేతి) తేషాముపక్రమముక్తిరవిరుద్ధేత్యర్థః తత్రైవ వాక్యశేషానుకూల్యం కథయతి (తథాచేతి)........................ ౧౨

ఇతి మాణ్డూక్యమూలమన్త్రభాష్యటీకా సమాప్తా

౨॥ అమాత్రోఽనన్తమాత్రశ్చ ద్వైతస్యోపశమశ్శివః। ఓఙ్కారో విదితో యేన స మునిర్నేతరో జనః స మునిర్నేతరో జన ఇతి॥ ౨౯

మాణ్డూక్యోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

ఙ్కారే సతి శోకనివృత్తౌ హేతుమాహ (శోకేతి) తస్య హి నిమిత్తమాత్మాజ్ఞానం- తస్య తత్సాక్షాత్కారతో నివృత్తౌ శోకో న సంభవతీత్యర్థః ప్రమాణమాహ (తరతీతి) ఆదిశబ్దేన * భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరిత్యాదిశ్రుతిర్గృహ్యతే ౨౮

ఙూ ఉపాసనే స్థానవిశేషం విదధత్ప్రణవస్యాపరం మాహాత్మ్యమాహ (ప్రణవమితి) ఈశ్వరం - సర్వనియామకం ప్రణవం-హరిం సర్వస్య హృదిసంస్థితం విద్యాత్ - ఉపాసీత - ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి- తమేవ శరణం గచ్ఛేత్యాదిస్మృతేరితి భావః ఏవం సర్వవ్యాపినం ఓఙ్కారం- ఓమిత్యాక్రియమాణం మత్వా-ఉపాస్య ధీరః- జ్ఞానీ న శోచతి అవిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకోపేతస్వరూపః ౬

౧౦ — అమాత్రః- తురీయ ఓఙ్కారః- మీయతేఽనయేతి మాత్రా- పరిచ్ఛిత్తిః సా అనన్తా యస్య - సోఽనన్తమాత్రః నైతావత్త్వమస్య పరిచ్ఛేత్తుం శక్యత ఇత్యర్థః సర్వద్వైతోపశమత్వాదేవ శివః ఓఙ్కారో యథావ్యాఖ్యాతో విదితో యేన - స పరమార్థతత్త్వస్య మననాన్మునిః నేతరో జనః శాస్త్రవిదపీత్యర్థః ౨౯

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరగౌడపాదీయకారికాభాష్యే ప్రథమాగమప్రకరణభాష్యం సమాప్తమ్

అ.— ఓఙ్కారం తురీయభావమాపన్నం యః ప్రతిపన్నః - లం స్తౌతి (అమాత్ర ఇతి) యథోక్తప్రణవప్రతిపత్తి ... మాత్రభాగీ- న పురుషార్థభాక్ ... (నేతర ఇతి) పాదవిభాగ ... స్వాభావాదోఙ్కారస్తురీయస్స మాత్రో భవతీత్యాహ (అమాత్ర ఇతి) నను కథమనన్తాపరిచ్ఛిత్తిరోఙ్కారస్య తురీయస్యోచ్యతే- న హి తత్ర పరిచ్ఛిత్తిరేషాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నైతావత్త్వమితి) అనాత్మకద్వైతసంస్పర్శాభావాత్ప్రతిబన్ధేన పరమానన్దత్వం తస్మిన్నావిర్భవతీత్యభిప్రేత్యాహ (సర్వేతి) యథావ్యాఖ్యాతః - పూర్వోక్తనోక్తవిశేషణవానిత్యర్థః నను యథోక్తప్రణవపరిజ్ఞానరహితస్యాపి శాస్త్రపరిజ్ఞానవత్త్వాన్న జనోపలక్షితసంసారభాక్త్వం న పురుషార్థసిద్ధిః ... శాస్త్రవిదోఽపి తత్త్వజ్ఞానాభావే ముఖ్యపురుషార్థాసిద్ధేరిత్యభిప్రేత్యాహ (నేతర ఇతి) తదేవం ప్రణవద్వారేణ నిరుపాధికమాత్మానమనుసన్దధానస్య ... సమాప్తిః- నేతరేషాం బహిర్ముఖానామితి స్థితమ్ ౨౯

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరగౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాం ప్రథమాగమప్రకరణభాష్యవ్యాఖ్యానం సమాప్తమ్

కూ — ఏవముక్తాం సమస్తవ్యస్తప్రణవాభిధేయభగవదుపాసనామనువదన్ తజ్జ్ఞానినః స్తవేనోపసంహరతి (అమాత్ర ఇతి) అమాత్రః- మాత్రాః- అంశాః. తద్విహీనః అమాత్రః. మూలరూపేణ స్థిత ఇతి యావత్. అనన్తమాత్రః- జగద్వ్యాపకైర్నానారూపైః ... అపరిచ్ఛిన్నాంశః * ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహ ఇతి స్మృతేః. ద్వైతస్యోపశమః- స్వోపాసకానాం సర్వానిష్టనివర్తకః శివః - నిర్దుఃఖసుఖరూపః ఓఙ్కారః- ఓమిత్యాక్రియమాణః. ఏవంరూపో యేన విదితః- జ్ఞాతః- స మునిః. నేతరః కింతు స ఏవ జనః- జననమరణాదినాపరిగ్రస్తత ఇత్యర్థః మునిర్మనుద్యత ఇతి భావః. స మునిర్నేతరో జన ఇతి ద్విరుక్తిరుక్తసర్వప్రమేయావధారణార్థా ఉపనిషత్సమాప్త్యర్థా చ. ౨

——

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీవత్సాఙ్కమిశ్రమునికృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

అత్ర శ్రీవత్సాఙ్కమిశ్రమునిభిరత్రైతే శ్లోకా భవన్తీతి వాక్యశ్రవణాద్బహిః ప్రజ్ఞో విభుర్విశ్వ ఇత్యాద్యమునిర్నేతరో జన ఇత్యన్తా ఏకోనత్రింశచ్ఛ్లోకాః మాణ్డూక్యోపనిషత్త్వేన వ్యాఖ్యాతాః - రఙ్గరామానుజమునిభిస్తు శఙ్కరభాష్యాద్యనురోధేన గౌడపాదీయా ఇతి మత్వా న వ్యాఖ్యాతాః. శఙ్కరభాష్యాదిమతే మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరేషు పరిచ్ఛేదచతుష్టయాత్మకేషు గౌడపాదీయప్రకరణేష్వేతే శ్లోకాః ఆగమపరిచ్ఛేదః ప్రథమ ఇతి వ్యవహృతాః. అద్వైతదశశ్లోకీం పరిచ్ఛేదత్రయం చ సానన్దీయటీకశఙ్కరభాష్యం ప్రదర్శ్యతే.

శ్రీగురుభ్యో నమః

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యయుక్తా

గౌడపాదకారికా వైతథ్యప్రకరణమ్.

వైతథ్యం సర్వభావానాం స్వప్న ఆహుర్మనీషిణః। అన్తఃస్థానాత్తు భావానాం సంవృతత్వేన హేతునా॥ ౧
అదీర్ఘత్వాచ్చ కాలస్య గత్వా దేశాన్న పశ్యతి। ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వస్తస్మిన్దేశే న విద్యతే॥ ౨

శం — జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇత్యుక్తం, ఏకమేవాద్వితీయమిత్యాదిశ్రుతిభ్య ఆగమమాత్రం తత్. తత్రోపపత్త్యాపి ద్వైతస్య వైతథ్యం శక్యతేఽవధారయితుమితి ద్వితీయం ప్రకరణమారభ్యతే (వైతథ్యమిత్యాదినా) వితథస్య భావో వైతథ్యం - అసత్యత్వమిత్యర్థః. కస్య సర్వేషాం - బాహ్యాధ్యాత్మికానాం భావానాం - పదార్థానాం స్వప్న ఉపలభ్యమానానామాహుః - కథయన్తి మనీషిణః - ప్రమాణకుశలాః. వైతథ్యే హేతుమాహ - అన్తఃస్థానాత్ - అన్తః - శరీరస్య మధ్యే స్థానం యేషాం. తత్ర హి భావా ఉపలభ్యన్తే పర్వతహస్త్యాదయః - న బహిశ్శరీరాత్ తస్మాత్తే వితథా భవితుమర్హన్తి. నన్వపవరకాద్యన్తరుపలభ్యమానైర్ఘటాదిభిరనైకాన్తికో హేతురిత్యాశఙ్క్యాహ (సంవృతత్వేన హేతునేతి) అన్తస్సంవృతస్థానాదిత్యర్థః. న హ్యన్తస్సంవృతే దేహాన్తర్నాడీషు పర్వతహస్త్యాదీనాం సమ్భవోఽస్తి. న హి దేహే పర్వతోఽస్తి. ౧

ఆ — ఆగమప్రాధాన్యేనాద్వైతం ప్రతిపాదయతా తత్ప్రతిపక్షస్య ద్వైతస్య మిథ్యాత్వమర్థాదుక్తం. ఇదానీం తన్మిథ్యాత్వముపపత్తిప్రాధాన్యేనాపి ప్రతిపత్తుం శక్యమితి దర్శయితుం ప్రకరణాన్తరమవతారయన్నాదావేవ తస్మిన్ప్రకరణే సప్రతిజ్ఞాం హేతుమాహ (వైతథ్యమితి) న కేవలమాగమోక్తివశాదేవ స్వప్నమిథ్యాత్వం - కిం తు యుక్తితోఽపీత్యాహ (అన్తఃస్థానాదితి) పూర్వోత్తరప్రకరణయోస్సఙ్గతిం దర్శయన్పూర్వప్రకరణవృత్తం సఙ్క్షిప్యానువదతి (జ్ఞాత ఇతి) ఆదిశబ్దేన "యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి" ఇత్యాదిశ్రుతిర్గృహ్యతే. తర్హి ద్వైతమిథ్యాత్వస్య శ్రుతిసిద్ధత్వాదుత్తరం ప్రకరణమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆగమేతి) యద్ద్వైతమిథ్యాత్వం పూర్వముక్తం - తదాగమమాత్రం - ఆగమప్రాధాన్యేనాగతం - న యుక్తితస్సిద్ధం తస్మిన్నాగమతోఽవగతేఽపి యుక్తిప్రాధాన్యేనాపి తన్మిథ్యాత్వమవగన్తవ్యమితి ప్రకరణాన్తరం ప్రారబ్ధమిత్యర్థః. ప్రమాణానుగ్రాహకత్వాత్తర్కస్యానుగ్రాహ్యప్రమాణస్య ప్రాధాన్యాత్, తదధీనత్వాచ్చానన్తరమాగమవిచారస్య కర్తవ్యత్వాద్యుక్తం పౌర్వాపర్యం పూర్వోత్తరప్రకరణయోరిత్యుక్తం. సప్రతిజ్ఞం శ్లోకపాదం వ్యాచష్టే (వితథస్యేత్యాదినా) బాహ్యాః - ఘటాదయః సుఖాదయస్త్వాధ్యాత్మికా భావాః. శరీరాన్తరవస్థానం స్వాప్నానాం భావానామిత్యత్రానుభవం ప్రమాణయతి (తత్ర హీతి) తేషామన్తరుపలభ్యమానత్వేఽపి న వైతథ్యం - వ్యభిచారాదిత్యాశఙ్కామనూద్య పరిహరతి (నన్విత్యాదినా) హేత్వన్తరశఙ్కాం వారయతి (అన్తరితి) యద్యపి దేహాన్తస్సఙ్కుచితే దేశే స్వాప్నా భావా భవన్తి - తథాపి కథం తేషాం మిథ్యాత్వమిత్యత ఆహ (న హీతి) అన్తఃశబ్దోక్తం స్ఫుటయతి (సంవృత ఇతి) తమేవ సఙ్కుచితం దేశవిశేషమన్తరం స్మారయతి (దేహాన్తర్నాడీష్వితి) ఉక్తమర్థం కైముతికన్యాయేన స్ఫుటయతి (న హీతి) యదా దేహే పర్వతాదయో న సమ్భవన్తి - తదా తదన్తర్వర్తినీషు నాడీష్వతిసూక్ష్మాసు తేషాం సమ్భావనా నాస్తీతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః. స్వాప్నా భావాస్సత్యా న భవన్తి - ఉచితదేశశూన్యత్వాత్ - రజతభుజఙ్గాదివదిత్యర్థః. ౧

శం — స్వప్నదృశ్యానాం భావానామన్తస్సంవృతస్థానమిత్యేతదసిద్ధం - యస్మాత్ప్రాచ్యేషు సుప్త ఉదక్షు స్వప్నాన్పశ్యన్నివ దృశ్యత - ఇత్యేతదాశఙ్క్యాహ - న దేహాద్బహిర్దేశాన్తరం గత్వా స్వప్నాన్పశ్యతి - యస్మాత్సుప్తమాత్ర ఏవ దేహదేశాద్యోజనశతాన్తరితే మాసమాత్రప్రాప్యే దేశే స్వప్నాన్పశ్యన్నివ దృశ్యతే న చ తద్దేశప్రాప్తేరాగమనస్య చ దీర్ఘః కాలోఽస్తి - అతోఽదీర్ఘత్వాచ్చ కాలస్య న స్వప్నదృగ్దేశాన్తరం గచ్ఛతి. కిఞ్చ - ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వః స్వప్నదృక్స్వప్నదర్శనదేశే న విద్యతే. యది చ స్వప్నే దేశాన్తరం గచ్ఛేత్ - యస్మిన్దేశే స్వప్నాన్పశ్యేత్ - తత్రైవ ప్రతిబుధ్యేత - న చైతదస్తి. రాత్రౌ సుప్తోఽహనీవ భావాన్పశ్యతి బహుభిస్సఙ్గతః యైశ్చ సఙ్గతో భవతి - తైర్గృహ్యేత - న చ గృహ్యతే గృహీతశ్చేత్ - త్వామద్య తత్రోపలబ్ధవన్తో వయమితి బ్రూయుః - న చైతదస్తి తస్మాన్న దేశాన్తరం గచ్ఛతి స్వప్నే.

ఆ — దేహాద్బహిర్దేశాన్తరం గత్వా స్వాప్నానాం భావానాముపలమ్భాత్తేషాం దేహాన్తస్సఙ్కుచితే నాడీప్రదేశే దర్శనమసమ్ప్రతిపన్నమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (అదీర్ఘత్వాచ్చేతి) బహిస్స్వప్నోపలబ్ధిపక్షే దోషాన్తరమాహ (ప్రతిబుద్ధశ్చేతి) వ్యావర్త్యామాశఙ్కామనువదతి (స్వప్నేతి) తేషాం దేహాన్తస్సఙ్కుచితే నాడీదేశే స్థితిదర్శనాన్మిథ్యాత్వమిత్యేతదపి అసమ్ప్రతిపన్నమిత్యత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) (పశ్యన్నివేతి) స్వప్నదర్శనస్య నిరూపణే సత్యాభాసత్వమివశబ్దేన ద్యోత్యతే ఏతచ్చ ద్వితీయే శ్లోకార్థే స్పష్టీకృతం. తదేవ వ్యక్తం పరామృశ్యతే స్వప్నద్రష్టా గత్వా స్వప్నాన్న పశ్యతీత్యత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) ఇవశబ్దస్తు పూర్వవత్ తథాపి కథం బహిస్స్వప్నోపలమ్భో న భవతీతి నిర్ధారితమిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) స్వప్నస్సత్యో న భవతి - ఉచితకాలరహితత్వాత్ - సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యభిప్రేత్యోక్తఫలితమాహ (అత ఇతి) ఇతశ్చ న దేహాద్బహిర్దేశాన్తరే స్వప్నదర్శనమిత్యాహ (కిం చేతి) సర్వోఽపి స్వప్నద్రష్టా దేశాన్తరే స్వప్నాన్పశ్యన్న కస్మాదేవ ప్రతిబుద్ధో న తత్రాస్తి - కిన్తు శయనదేశే వర్తతే. తథాపి గత్వా స్వప్నదర్శనే కా నుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య

అభావశ్చ రథాదీనాం శ్రూయతే న్యాయపూర్వకమ్। వైతథ్యం తేన వై ప్రాప్తం స్వప్న ఆహుః ప్రకాశితమ్॥ ౩
అన్తఃస్థానాత్తు భేదానాం తస్మాజ్జాగరితే స్మృతమ్। యథా తత్ర తథా స్వప్నే సంవృతత్వేన భిద్యతే॥ ౪
స్వప్నజాగరితే స్థానే హ్యేకమాహుర్మనీషిణః। భేదానాం హి సమత్వేన ప్రసిద్ధేనైవ హేతునా॥ ౫

హ (యదిచేతి) అన్తరేవ స్వప్నదర్శనమితి స్థితే స్వప్నదృశ్యానాం ... కాలశూన్యత్వాదిత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి (రాత్రావితి) యద్యపి రాత్రౌ నిద్రాముపగతః- తథాపి దివా నాన్యహని పశ్యన్నివ తిష్ఠతి సుప్తః సంహృతచక్షురాదికరణో ఽపి పశ్యతి శయానో ఽపి పర్యటనం ప్రతిపద్యతే. యద్యపి సహాయవిహీనస్సుప్తః- తథాపి బహుభిస్సహాయైః స్వప్నానుపలభతే తస్మాదుచితస్య కాలస్య కరణస్య సహాయాదేశ్చాభావేఽపి స్వప్నదర్శనాత్తస్మిన్మిథ్యాత్వం సిద్ధమిత్యర్థః స్వప్నమిథ్యాత్వే హేత్వన్తరమాహ (ప్రబుద్ధశ్చేతి) సహద్భిః ... స్వప్నదృష్టార్థసంప్రతిపత్త్యభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (గృహీతశ్చేదితి) పురుషాన్తరసంవాదాదర్శనాత్ తద్దేశాన్తరప్రాప్త్యభావాత్ స్వప్నదర్శనమితి వక్తుమశక్యత్వాదన్తరేవ స్వప్నదర్శనమిత్యుచితదేశకాలాద్యభావాత్ తన్మిథ్యాత్వం సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) ౨

శం — ఇతశ్చ స్వప్నదృశ్యా భావా వితథాః- యతో ఽభావశ్చైవ రథాదీనాం స్వప్నదృశ్యానాం శ్రూయతే న్యాయపూర్వకం- యుక్తితః శ్రుతౌ "న తత్ర రథా" ఇత్యత్ర తేన- అన్తఃస్థానసంవృతత్వాదిహేతునా ప్రాప్తం వైతథ్యం తదనువాదిన్యా శ్రుత్యా స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వప్రతిపాదనపరయా ప్రకాశితమాహుర్బ్రహ్మవిదః. ౩

ఆ — స్వప్నదృశ్యానాం భావానాం మిథ్యాత్వే హేత్వన్తరమాహ (అభావశ్చేతి) "న తత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్తీ"త్యాదిశ్రుత్యా స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వమాత్మనో దర్శయన్త్యా తత్ర దృశ్యానాం రథాదీనామభావో యోగ్యదేశాద్యభావాద్యుక్తిన్యాయపురస్సరం శ్రూయతే- అతస్తేన న్యాయేన ప్రాప్తమేవ స్వప్నదృశ్యభావానాం మిథ్యాత్వమన్యపరయా శ్రుత్యా ప్రకాశితమితి బ్రహ్మవిదో వదన్తి తథా చ స్వప్నే భావానాం మిథ్యాత్వం శ్రుతియుక్తిభ్యాం సిద్ధమిత్యర్థః హేత్వన్తరసంభవం ... దర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవ స్ఫుటయతి (యత ఇతి) ... జ్ఞానాభావాదర్థాజ్జ్ఞానస్యాపి శ్రుతమసత్త్వమితి వక్తుం చశబ్దః శ్రూయతే- న తత్రేత్యాద్యాయాం శ్రుతావితి సమ్బన్ధః. న్యాయపూర్వకమితి వ్యాచష్టే (యుక్తిత ఇతి) యోగ్యదేశాద్యభావో యుక్తిః తత్సిద్ధన్యాయసిద్ధమర్థమన్యపరయా శ్రుత్యా ... తత్రాహ (తేనేతి) అన్తశ్శరీరమధ్యస్థానం- నాడీలక్షణం. తత్రాతిసూక్ష్మే సంవృతత్వేన - సఙ్కుచితత్వేనావస్థానం పర్వతాదీనాముపలభ్యతే తతశ్చోచితదేశాభావో యోగ్యకాలాభావశ్చేత్యాదినా ప్రాగుక్తేన హేతునా ప్రాప్తం స్వప్నదృశ్యానాం భావానాం వైతథ్యం. తదేవ తదనువాదిన్యా శ్రుత్యాపి ప్రకాశితమిత్యాహుర్బ్రహ్మవిదః జాగ్రదవస్థాయామాదిత్యాదిప్రకాశానాం వాగాదిజ్యోతిషాం చ విద్యమానత్వాదాసనాదివ్యవహారస్య తన్నిమిత్తత్వసమ్భావనాత్ ... వ్యవహారో న నిర్ధారయితుం శక్యతే - స్వప్నే పునస్సూర్యాద్యభావేఽపి వ్యవహారదర్శనాత్, తస్య చ నిమిత్తాపేక్షత్వాత్, చైతన్యస్య తన్నిమిత్తత్వసిద్ధ్యా, తత్రాత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వం ప్రతిపాదయితుం న తత్రేత్యాద్యా శ్రుతిః తయా తత్పరయా న్యాయసిద్ధం స్వప్నమిథ్యాత్వమనువదన్త్యా తదప్రతిపాదితమపి ప్రకాశితమిష్యతే తథా చ శ్రుతియుక్తిభ్యాం ప్రతిపన్నం స్వప్నమిథ్యాత్వమితి ... సిద్ధిరిత్యర్థః. ౩

శం — జాగ్రద్దృశ్యానాం భావానాం వైతథ్యమితి ప్రతిజ్ఞా దృశ్యత్వాదితి హేతుః. స్వప్నదృశ్యభావవదితి దృష్టాన్తః. యథా తత్ర స్వప్నే దృశ్యానాం భావానాం వైతథ్యం- తథా జాగరితేఽపి దృశ్యత్వమవిశిష్టమితి హేతూపనయః. తస్మాజ్జాగరితేఽపి వైతథ్యం స్మృతమితి నిగమనం అన్తఃస్థానాత్సంవృతత్వేన స్వప్నదృశ్యానాం భావానాం జాగ్రద్దృశ్యేభ్యో భేదః- దృశ్యత్వమసత్యత్వం చావిశిష్టముభయత్ర. ౪

ఆ — ఉక్తన్యాయేన దృష్టాన్తసిద్ధిఫలితమనుమానమాహ (అన్తఃస్థానాదితి) భేదానామిత్యత్ర సూచితమనుమానమారచయతి (జాగ్రదితి) తృతీయేన పాదేన పక్షధర్మత్వం వ్యాప్తస్య హేతోరుచ్యతే - తద్దర్శయతి (యథేతి) ద్వితీయేన పాదేన ప్రతికూలప్రమాణాభావసూచకం ప్రతిజ్ఞోపసంహారవచనం నిగమనం సూత్రితమిత్యాహ (తస్మాదితి) సర్వత్ర వైతథ్యవాదినాం కేన విశేషేణ పక్షసపక్షవిభాగసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాన్తస్స్థానాత్తు సంవృతత్వేన భిద్యత ఇత్యత్ర వివక్షితమర్థమాహ (అన్తఃస్థానాదితి) స్వప్నదృశ్యానామన్తస్స్థానసంవృతత్వం చ- న తథా జాగ్రద్దృశ్యానాం. తేనోచితదేశాద్యభావాత్తేషాం తేభ్యో వైషమ్యం స్ఫుటం సిద్ధం హి యోగ్యదేశాద్యభావేన స్వప్నస్య మిథ్యాత్వమితి సపక్షత్వం- జాగరితస్య పునరుచితదేశాదిసద్భావాదస్ఫుటం మిథ్యాత్వమితి పక్షత్వమిత్యర్థః తర్హి సర్వథా వైషమ్యాద్దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభావాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యత్వమితి) ౪

శం. — ప్రసిద్ధేనైవ భేదానాం గ్రాహ్యగ్రాహకత్వేన హేతునా సమత్వేన స్వప్నజాగరితస్థానయోరేకత్వమాహుర్వివేకిన ఇతి పూర్వప్రమాణసిద్ధస్యైవ ఫలం ౫

ఆ. — స్వప్నవజ్జాగరితస్య మిథ్యాత్వే స్వప్ననిద్రాయుతానిత్యాదౌ జాగరితే స్వప్నశబ్దప్రయోగో యుక్తో భవతీత్యాహ (స్వప్నేతి) ఉభయత్రైకత్వం విద్వదభిమతమిత్యత్ర హేతుమాహ (భేదానామితి) భేదాః- భిద్యమానా భావాః. తేషామవస్థాద్వయవర్తినాం గ్రాహ్యత్వం గ్రాహకత్వమవిశిష్టం. తేన దృశ్యత్వేన హేతునా ప్రసిద్ధమేవ తేషాం మిథ్యాత్వేన సమత్వం. తేన స్థానయోరేకరూపత్వం వివేకినామభిప్రేతమితి. యత్పూర్వమనుమానాఖ్యం ప్రమాణం సిద్ధం- తస్యైవ ఫలం సాధనస్థానద్వయావిశేషరూపమనేన శ్లోకేనోక్తమితి శ్లోకయోజనయా దర్శయతి (ప్రసిద్ధేనైవేతి) ౫

ఆదావన్తే చ యన్నాస్తి వర్తమానేఽపి తత్తథా। వితథైస్సదృశాస్సన్తోఽవితథా ఇవ లక్షితాః॥ ౬

సప్రయోజనతా తేషాం స్వప్నే విప్రతిపద్యతే। తస్మాదాద్యన్తవత్త్వేన మిథ్యైవ ఖలు తే స్మృతాః॥ ౭

అపూర్వం స్థానిధర్మో హి యథా స్వర్గనివాసినామ్। తానయం ప్రేక్షతే గత్వా యథైవేహ సుశిక్షితః॥ ౮

శం— ఇతశ్చ వైతథ్యం జాగ్రద్దృశ్యానాం భేదానామ్- ఆద్యన్తయోరభావాత్ యదాదావన్తే చ నాస్తి వస్తు మృగతృష్ణికాది- తన్మధ్యేఽపి నాస్తీతి నిశ్చితం లోకే తథేమే జాగ్రద్దృశ్యా భేదాః ఆద్యన్తయోరభావాద్వితథైరేవ మృగతృష్ణికాదిభిః సదృశత్వాద్వితథా ఏవ- తథాప్యవితథా ఇవ లక్షితా మూఢైరనాత్మవిద్భిః ౬

ఆ— జాగ్రద్దృశ్యానాం భావానాం మిథ్యాత్వమిత్యత్రానుమానాన్తరమాహ (ఆదావితి) యదిజాగ్రద్దృశ్యా భావా మిథ్యాత్వేన ప్రసిద్ధస్వప్నాదిభిస్సమత్వాన్మిథ్యా- కథం తర్హి తేషాం ఘటస్సన్ పటస్సన్నిత్యవ్యభిచారిత్వేన ప్రతీతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వితథైరితి) ప్రకృతే జాగ్రన్మిథ్యాత్వే హేత్వన్తరపరత్వం శ్లోకస్యోపన్యస్యతి (ఇతశ్చేతి) వివక్షితం మిథ్యా- ఆదిమత్త్వాదన్తవత్త్వాత్,- స్వప్నాదివదిత్యర్థః ఉక్తానుమాన ద్రఢిమ్నే వ్యాప్తిం కథయతి (యదాదావితి) యదాదిమదన్తవచ్చ- తన్మిథ్యా - యథా మృగతృష్ణికాదీత్యర్థః వ్యాప్తిమతస్సాధనస్య పక్షధర్మతోపన్యాసేన ప్రతిజ్ఞోపసంహారవచనం నిగమనం దర్శయతి (తథేతి) అనుమానస్య ఘటాదిషు సత్త్వసాధకప్రత్యక్షవిరోధమాశఙ్క్యానధిష్ఠానపరమిదం తస్యాపాతికసత్త్వవిషయత్వాన్నైవమిత్యాహ (తథాపీతి) ౬

—————

శం— స్వప్నదృశ్యవజ్జాగరితదృశ్యానామప్యసత్త్వమితి యదుక్తం- తదయుక్తం- యస్మాజ్జాగ్రద్దృశ్యా అన్నపానవాహనాదయః క్షుత్పిపాసాదినివృత్తిం కుర్వన్తో గమనాగమనాదికార్యం చ సప్రయోజనా దృష్టాః- న తు స్వప్నదృశ్యానాం తదస్తి- తస్మాత్స్వప్నదృశ్యవజ్జాగ్రద్దృశ్యానామసత్త్వం మనోరథమాత్రమితి తన్న కస్మాత్ యస్మాత్సప్రయోజనతా దృష్టా యా అన్నపానాదీనాం- సా స్వప్నే విప్రతిపద్యతే జాగరితే హి భుక్త్వా పీత్వా చ తృప్తో వినివర్తితతృట్ సుప్తమాత్ర ఏవ క్షుత్పిపాసాద్యార్తమహోరాత్రోపోషితమభుక్తవన్తమాత్మానం మన్యతే- యథా స్వప్నే భుక్త్వా పీత్వా చ తృప్తోత్థితస్తథా తస్మాజ్జాగ్రద్దృశ్యానాం స్వప్నే విప్రతిపత్తిర్దృష్టా- అతో మన్యామహే తేషామప్యసత్త్వం స్వప్నదృశ్యవదనాశఙ్కనీయమితి తస్మాదాద్యన్తవత్త్వముభయత్ర సమానమితి మిథ్యైవ ఖలు తే స్మృతాః ౭

ఆ— స్వప్న[illegible]వత్త్వాన్న భవతి - కిన్తు ఫలపర్యన్తత్వాభావాత్ జాగరితస్య ఫలపర్యన్తత్వాన్న మిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సప్రయోజనతేతి) ఫలపర్యన్తతారాహిత్యోపాధేః సాధనవ్యాపకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) జాగ్రద్దృశ్యా భావా ఇత్యాద్యుక్త్యా వ్యాఖ్యాతే శ్లోకస్య వ్యావర్త్యముపాధ్యాశఙ్కాముత్థాపయతి (స్వప్నేతి) జాగ్రద్దృశ్యానామివ స్వప్నదృశ్యానామపి తుల్యం సప్రయోజనత్వమిత్యుపాధేరసమ్భవిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) అనుమానస్య సోపాధికత్వేనాసాధకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) హేతోస్సోపాధికత్వం దూషయతి (తన్నేతి) సాధనవ్యాప్త్యాదిదోషాదృతే నోపాధినిరసనం సుశకమిత్యాహ (కస్మాదితి) ఫలపర్యన్తతావిరహోపాధేస్సాధనవ్యాప్తిమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) తామేవ విప్రతిపత్తిం ప్రకటయతి (జాగరితే హీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేత్యాదినా) ఉపాధేస్సాధనవ్యాప్తిం నిగమయతి (తస్మాదితి) హేతోస్సోపాధికత్వాభావే ఫలితమాహ (అత ఇతి) హేతుద్వయముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౭

—————

శం— స్వప్నజాగ్రద్భేదయోస్సమత్వాజ్జాగ్రద్భేదానామసత్త్వమితి యదుక్తం- తదసత్ కస్మాత్ దృష్టాన్తస్యాసిద్ధత్వాత్ కథం న హి జాగ్రద్దృష్టా ఏవైతే భేదాః స్వప్నే దృశ్యన్తే కిం తర్హి అపూర్వం స్వప్నే పశ్యతి- చతుర్దన్తగజమారూఢమష్టభుజమాత్మానం మన్యతే, అన్యదప్యేవం ప్రకారమపూర్వం పశ్యతి స్వప్నే, తన్నాన్యేనాసతా సమమితి సదేవ అతో దృష్టాన్తోఽసిద్ధః - తస్మాత్స్వప్నవజ్జాగరితస్యాసత్త్వమిత్యయుక్తం. తన్న- స్వప్నే దృష్టమపూర్వం యన్మన్యసే- న తత్తు స్వతస్సిద్ధం కిం తర్హి అపూర్వం స్థానిధర్మో హి- స్థానినః- ద్రష్టురేవ హి స్వప్నస్థానవతో ధర్మః యథా స్వర్గనివాసినామ్- ఇన్ద్రాదీనాం సహస్రాక్షత్వాది- తథా స్వప్నదృశోఽపూర్వోఽయం ధర్మః- న స్వతస్సిద్ధో ద్రష్టుస్స్వరూపవత్. తాన్- ఏవం ప్రకారానపూర్వాన్ స్వచిత్తవికల్పానయం - స్థానీ స్వప్నదృక్ స్వప్నస్థానం గత్వా ప్రేక్షతే - యథైవేహ లోకే సుశిక్షితదేశాన్తరమార్గస్తేన మార్గేణ దేశాన్తరం గత్వా తాన్ పదార్థాన్ పశ్యతి- తద్వత్ తస్మాద్యథా స్థానిధర్మాణాం రజ్జుసర్పమృగతృష్ణికాదీనామసత్త్వం- తథా స్వప్నదృశ్యానామపూర్వాణాం స్థానిధర్మత్వమేవేత్యసత్త్వం అతో న స్వప్నదృష్టాన్తస్యాసిద్ధత్వం. ౮

ఆ— దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (అపూర్వమితి) యథా స్వర్గనివసనశీలానామిన్ద్రాదీనాం సహస్రాక్షత్వాది ధర్మః- తథా యదిదమపూర్వం స్వప్నదర్శనం మన్యసే- తదపి స్థానినః- స్వప్నస్థానవతో ద్రష్టురేవ ధర్మః- తేన దృష్టత్వాత్తస్య మిథ్యాత్వసిద్ధిరిత్యర్థః కథం తేనైవ దృష్టత్వం తత్రాహ (తానయమితి) యథైవేహ- వ్యవహారభూమౌ సుశిక్షితదేశాన్తరప్రాప్తిమార్గస్తేన మార్గేణ దేశాన్తరం గత్వా తత్రత్యాన్ పదార్థాన్ వీక్షతే- తథాయం స్వప్నగతాన్ పదార్థాన్ యథోక్తప్రకారాన్ ప్రతిపద్యతే తతశ్చ స్వప్నస్య స్థానిధర్మత్వాద్రజ్జుసర్పాదివన్మిథ్యాత్వమిత్యర్థః శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాముపన్యస్యతి (స్వప్నేతి) సమత్వం- ఆద్యన్తవత్త్వాది. అనుమానసిద్ధస్యార్థస్యానుమానదోషోక్తిమన్తరేణాసత్త్వమయుక్తమితి పృచ్ఛతి (కస్మాదితి) వ్యాప్తిభూమిం దూషయన్ వ్యాప్తిభఙ్గం దోషమాహ (దృష్టాన్తస్యేతి) అసిద్ధత్వం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి

స్వప్నవృత్తావపి త్వన్తశ్చేతసా కల్పితం త్వసత్। బహిశ్చేతోగృహీతం సద్దృష్టం వైతథ్యమేతయోః ౯
జాగ్రద్వృత్తావపి త్వన్తశ్చేతసా కల్పితం త్వసత్। బహిశ్చేతోగృహీతం సద్యుక్తం వైతథ్యమేతయోః॥ ౧౦
ఉభయోరపి వైతథ్యం భేదానాం స్థానయోర్యది। క ఏతాన్బుధ్యతే భేదాన్కో వై తేషాం వికల్పకః॥ ౧౧
కల్పయత్యాత్మనాత్మానమాత్మా దేవః స్వమాయయా। స ఏవ బుధ్యతే భేదానితి వేదాన్తనిశ్చయః॥ ౧౨

(కస్మాదిత్యాదినా) అపూర్వాదర్శనమేవ వివృణోతి (స్వయమితి) [illegible] (తస్మాదితి) [illegible] (స్వప్నేతి) [illegible] (స్థానేనేతి) [illegible] (యథేత్యాదినా) [illegible] (సర్వమితి) [illegible] (తస్మాదితి) స్వప్నదృష్టస్య [illegible] (అతో నేతి) అపూర్వస్య [illegible] ౯

శం — అపూర్వత్వాశఙ్కాం నిరాకృత్య స్వప్నదృష్టస్య [illegible] - స్వప్నవృత్తావపి - స్వప్నస్థానేఽప్యన్తశ్చేతసా - మనోరథసఙ్కల్పితమసత్ - సఙ్కల్పనానన్తరసమకాలమేవాదర్శనాత్ [illegible] బహిశ్చేతసా గృహీతం - చక్షురాదిద్వారేణోపలబ్ధం ఘటాదిసత్ ఇత్యేవమసత్యమితి [illegible] ౯

ఆ. — జాగ్రద్దృశ్యానాం మిథ్యాత్వం [illegible] (స్వప్నేత్యాదినా) శ్లోకస్య తాత్పర్యార్థమాహ (అపూర్వత్వే) [illegible] స్వప్నస్థానే సర్వస్య మిథ్యాత్వావిశేషేఽపీత్యర్థః. [illegible] (ఉభయోరితి) ౯

శం — ఏవం సదసతోర్వైతథ్యం యుక్తం - అన్తర్బహిశ్చేతఃకల్పితత్వావిశేషాదిత్యభిప్రాయః ౧౦

ఆ. — దార్ష్టాన్తికమాహ (జాగ్రదితి) యుక్తత్వే హేతుమాహ (అన్తరితి) [illegible] వ్యాఖ్యాతప్రాయత్వాదిత్యాహ (వ్యాఖ్యాతమితి) ౧౦

శం — చోదక ఆహ - స్వప్నజాగ్రత్స్థానయోర్భేదానాం యది వైతథ్యం - క ఏతానన్తర్బహిశ్చేతఃకల్పితాన్ బుధ్యతే కో వై తేషాం వికల్పకః - స్మృతిజ్ఞానయోః క ఆలమ్బనమిత్యభిప్రాయః. న చేన్నిరాత్మకమేవేష్టమ్. ౧౧

ఆ. — సర్వమిథ్యాత్వే ప్రమాతృప్రమాణాదివ్యవహారానుపపత్త్యా విశేషమాశఙ్కతే (ఉభయోరితి) [illegible] (కో వా ఇతి) [illegible] (బోద్ధేతి) [illegible] (స్వప్నేతి) [illegible] (కో వై తేషామితి) [illegible] మిథ్యాత్వే [illegible] ప్రమాతా. [illegible] (న చేదితి) యది ప్రమాతా కర్తా వా నేష్యతే - తర్హి నైరాత్మ్యమిష్టమేవాపద్యతే - న చ తదిష్టం శక్యతే - [illegible] రత్వాన్నిరాత్మకత్వాదిత్యర్థః. ౧౧

శం. — స్వయం స్వమాయయా స్వమాత్మానమాత్మా దేవ ఆత్మన్యేవ వక్ష్యమాణభేదాకారం కల్పయతి రజ్జ్వాదావివ సర్పాదీన్, స్వయమేవ చ తాన్ బుధ్యతే భేదాంస్తద్వదేవ, ఇత్యేవం వేదాన్తనిశ్చయః. నాన్యోఽస్తి జ్ఞానస్మృత్యాశ్రయః - న చ నిరాస్పదే ఏవ జ్ఞానస్మృతీ వైనాశికానామివేత్యభిప్రాయః ౧౨

ఆ — కర్తృకార్యాది వ్యవస్థానుపపత్తిం పరిహరతి (కల్పయతీతి) కరణాన్తరం వ్యవచ్ఛినత్తి (ఆత్మనేతి) కర్మాన్తరం వ్యావర్తయతి (ఆత్మానమితి) కర్త్రన్తరం నివారయతి (ఆత్మేతి) తస్య ద్యోతకాన్తరాపేక్షాం ప్రతిక్షిపతి (దేవ ఇతి) వివర్తవాదం ద్యోతయతి (స్వమాయయేతి) సర్వస్య మిథ్యాత్వేఽపి మాయయా వికల్పితభేదానుసారేణ కర్తృత్వాదివ్యవహారస్సిధ్యతీతి భావః ప్రమాతృ ప్రమాణాది వ్యవహారానుపపత్తిం ప్రత్యాహ (స ఏవేతి) ఏకస్మిన్నేవాద్వితీయే ప్రతీచి వస్తుని కాల్పనికభేదనిబన్ధనాప్రమాత్రాదివ్యవస్థేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (ఇతి వేదాన్తేతి) [illegible]

వికరోత్యపరాన్భావానన్తశ్చిత్తేవ్యవస్థితాన్। నియతాంశ్చబహిశ్చిత్త ఏవంకల్పయతేప్రభుః॥ ౧౩
చిత్తకాలాహియేఽన్తస్తుద్వయకాలాశ్చయేబహిః। కల్పితాఏవతేసర్వేవిశేషోనాన్యహేతుకః॥ ౧౪

థా ఘటస్రష్టా కులాలోఽధిష్ఠాతా మృదోఽన్యోదృష్టః- నతథేహాఽన్యోఽధిష్ఠాతాఽస్తీత్యాహ (స్వయమితి) యథాతత్రమృదాఖ్యముపాదానమధిష్ఠాతురన్యదఙ్గీకృతం- నతథాత్రాన్యదుపాదానమస్తీత్యాహ (స్వమాత్మానమితి) తత్రచఘటంకుర్వతోభూభాగోభవత్యాధారః- నతథేహాధారోఽన్యోఽస్తీత్యాహ (ఆత్మన్యేవేతి) పరిణామవాదంవ్యావర్త్యవివర్తవాదంప్రకటయితుంస్వమాయయేత్యుక్తం తత్రదృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వాదావితి) మాయాద్వారేణచిదాత్మనోజగన్నిర్మాతృత్వముక్త్వాతస్యైవబుద్ధిప్రతిబిమ్బితస్యప్రమాతృత్వమిత్యాహ (స్వయమేవచేతి) నచప్రమాతృత్వస్యతాత్త్వికత్వం- రజ్జ్వాదౌసర్పాదిదర్శనవదేవమిథ్యాత్వనిస్తారణాదిత్యాహ (తద్వదితి) కర్త్రాదిభేదస్యప్రమాత్రాదిభేదస్యచమిథ్యాత్వే * నేహనానాస్తీత్యాదిశ్రుతింప్రమాణయతి (ఇత్యేవమితి) సఏవేత్యేవకారార్థమాహ (నాన్యోఽస్తీతి) యోజగత్స్రష్టా, యశ్చప్రమాతా, - తతోఽన్యోజ్ఞానస్మృత్యోరాశ్రయోనాస్తి- చేతనభేదమానాభావాత్, దనుభవస్మృత్యోశ్చైకాశ్రయత్వస్యప్రసిద్ధత్వాత్, విశేషార్థః జ్ఞానస్మృత్యోరాశ్రయాణాం విషయాణాంవా నానాస్తీత్యాశఙ్క్యాఽబాధితప్రసిద్ధివిరోధాన్నైవమిత్యాహ (నచేతి) ౧౨

శం — సకల్పయన్ కేనప్రకారేణకల్పయతీతి ఉచ్యతే- వికరోతి- నానాకరోత్యపరాన్- లౌకికాన్ భావాన్- పదార్థాన్ శబ్దాదీనన్యాంశ్చాన్తశ్చిత్తేవాసనారూపేణవ్యవస్థితానవ్యాకృతాన్నియతాంశ్చ - పృథివ్యాదీన్ అనియతాంశ్చకల్పనాకాలాన్ బహిశ్చిత్తస్సన్ తథాన్తశ్చిత్తోమనోరథాదిలక్షణానిత్యేవంకల్పయతిప్రభుః- ఈశ్వరః ఆత్మేత్యర్థః ౧౩

ఆ — ప్రకృతాయాంకల్పనాయాంవివక్షితంక్రమముపన్యస్యతి(వికరోతీతి) నియతాంశ్చేతిచకారాదనియతాంశ్చేతివివక్ష్యతే ప్రతిపిపాదయిషితక్రమప్రతిపత్త్యర్థంపృచ్ఛతి (సకల్పయన్నితి) శ్లోకాక్షరయోజనయాబుభుత్సితంక్రమంప్రత్యాయయతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) (అన్యాంశ్చేతి) శాస్త్రీయానితియావత్. చిత్తమధ్యేవాసనారూపేణవ్యవస్థితాన్ అభివ్యక్తనామరూపత్వేనవ్యవహారయోగ్యత్వాభావమాహ (అవ్యాకృతానితి) కల్పనాకాలాన్- విద్యుదాదీనస్థిరానిత్యర్థః బహిశ్చిత్తః- బహిర్ముఖోబాహ్యాన్ వ్యవహారయోగ్యాన్ పదార్థాన్ కల్పయతి- అన్తశ్చిత్తస్తు- తేభ్యోవ్యావృత్తబుద్ధిర్మనోరథాదిలక్షణానాత్మవ్యవస్థితాన్ భావాన్ వ్యవహారయోగ్యాన్ కల్పయిత్వాపునర్వ్యవహారయోగ్యతాయైకల్పయతీత్యర్థః ఏతదుక్తంభవతి - యథాలోకేకులాలోవాతన్తువాయోవాఘటంపటంవాకార్యంచికీర్షురాదౌవ్యవహారయోగ్యంవ్యక్తింబుద్ధావావిర్భావ్యపశ్చాత్తామేవబహిర్నామరూపాభ్యాంసమ్పాదయతి- తథైవాయమాదికర్తాపిమాయాలక్షణేస్వచిత్తేనామరూపాభ్యామవ్యక్తరూపేణస్థితాన్ స్రష్టవ్యపదార్థాన్ ప్రథమంవివక్షితాకారేణాన్తరావిర్భావ్యపశ్చాద్బహిస్సర్వప్రతిపత్తిసాధారణరూపేణసమ్పాదయతీతికల్పనాయాంక్రమాధిగతిరితి ౧౩

శం — స్వప్నవచ్చిత్తపరికల్పితంసర్వమిత్యేతదాశఙ్క్యతే- యస్మాచ్చిత్తపరికల్పితైర్మనోరథాదిలక్షణైశ్చిత్తపరిచ్ఛేద్యైర్వైలక్షణ్యంబాహ్యానామన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యత్వమితి సానయుక్తాఆశఙ్కా- చిత్తకాలాహియేఽన్తస్తు - చిత్తపరిచ్ఛేద్యాః నాన్యశ్చిత్తకాలవ్యతిరేకేణపరిచ్ఛేదకఃకాలోయేషాంతేచిత్తకాలాః కల్పనాకాలఏవోపలభ్యన్తఇత్యర్థః ద్వయకాలాశ్చ - భేదకాలాః అన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యాః యథాఆగోదోహనమాస్తే యావదాస్తే- తావద్గాందోగ్ధి, యావద్గాందోగ్ధి- తావదాస్తే, తావానయం, ఏతావానస, ఇతిపరస్పరపరిచ్ఛేదకత్వంబాహ్యానాంభేదానాం తే ద్వయకాలాః అన్తశ్చిత్తకాలాః, బాహ్యాశ్చద్వయకాలాః,- కల్పితాఏవతేసర్వే నబాహ్యోద్వయకాలత్వవిశేషఃకల్పితత్వవ్యతిరేకేణాన్యహేతుకః అత్రాపిహిస్వప్నదృష్టాన్తోభవత్యేవ ౧౪

ఆ — కల్పితానాంకల్పనాకాలావస్థాయిత్వేనకాలాన్తరసత్త్వాభావాత్, జాగ్రద్భావానాంచకల్పనాకాలాత్కాలాన్తరేఽపిప్రత్యభిజ్ఞయాసత్త్వావగమాద్, అనుపపన్నంతేషాంమిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (చిత్తేతి) యేకల్పనాకాలభావినోబాహ్యామనస్యన్తర్వర్తన్తే, యేచప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వేనపూర్వాపరకాలభావినోబహిరేవవ్యవహారయోగ్యాదృశ్యన్తే, - తేసర్వేకల్పితాస్సన్తోమిథ్యైవభవితుమర్హన్తి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వలక్షణోఽపివిశేషః, నాకల్పితత్వప్రయుక్తః- కల్పితేఽపితద్దర్శనాదిత్యర్థః శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాందర్శయతి (స్వప్నవదితి) యథాస్వప్నేదృశ్యమానంసర్వంకల్పితంమిథ్యైవేష్యతే- తథాజాగరితేపిదృష్టంసర్వంచిత్తస్పన్దితం- తేనకల్పితంమిథ్యైవేత్యేతన్నావ్యాపినిర్ధారితమిత్యత్రహేతుమాహ (యస్మాదితి) ఆత్మావిద్యావివర్తేనచిత్తేన తావదన్తర్వికల్పితామనోరథరూపామనస్యన్తర్వర్తమానా, బహిర్రజ్జుసర్పాదయశ్చ - తేచిత్తేనైవపరిచ్ఛిద్యన్తే - తేహికల్పనాకాలమాత్రభావినోనప్రమీయన్తే. తైస్సహవైలక్షణ్యంమనసోబహిర్జాగ్రద్దృశ్యమానానాంభావానామన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యత్వం - కాలద్వయావచ్ఛిన్నత్వేనప్రత్యభిజ్ఞానగోచరత్వమితియస్మాదుపలభ్యతే- తస్మాదయుక్తంజాగరితస్యస్వప్నవన్మిథ్యాత్వమిత్యర్థః శ్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ (సానేతి) యేమనస్యన్తర్మనోరథరూపాభావాః- తేచిత్తకాలాభవన్తీత్యర్థః చిత్తకాలత్వంవిశదయతి (చిత్తేత్యాదినా) వాచ్యార్థముక్త్వావివక్షితార్థమాహ (కల్పనేతి) ద్వితీయపాదమవతార్యవ్యాకరోతి (ద్వయేతి) యేమనసోబహిరుపలభ్యన్తే - తేభేదకాలాః కాలస్యభేదోభేదకాలః సయేషాంతేతథేతివ్యుత్పత్తేః. తతశ్చాన్యేనపూర్వేణాన్యేనచాపరేణపరిచ్ఛేద్యాః-భిన్నకాలావచ్ఛిన్నత్వేనప్రత్యభిజ్ఞాయమానాఇత్యర్థః ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వముదాహరణనిష్ఠతయాస్ఫుటయతి (యథేతి) ఆగోదోహనం - గోదోహనపర్యన్తమాస్తే- దేవదత్తస్తిష్ఠతీతిప్రత్యభిజ్ఞావిషయత్వేనాభిజ్ఞా

అవ్యక్తా ఏవ యేఽన్తస్తు స్ఫుటా ఏవ చ యే బహిః। కల్పితా ఏవ తే సర్వే విశేషస్త్విన్ద్రియాన్తరే॥ ౧౫
జీవం కల్పయతే పూర్వం తతో భావాన్పృథగ్విధాన్। బాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చైవ యథావిద్యస్తథాస్మృతిః॥ ౧౬

దాహరణీయాః యావత్తాకాలేనావచ్ఛిన్నో వర్తతే తావత్తాకాలేనావచ్ఛిన్నో గోదోహనం సర్వద్రయితీత్యనేకకాలావస్థాయిత్వేన ప్రత్యక్షజ్ఞాపకత్వం తత్ప్రదర్శయతి (యావదితి) యావత్తాకాలేనాయం ఘటో గృహ్యతే యావత్సర్వద్రయితుం శక్నోతి - తావత్తాకాలేనావచ్ఛిన్నస్య స్వేదనేనోదాహరణాన్తరమాహ (తావానితి) పరోక్షతయా స్థితో యావత్తాకాలేనావచ్ఛిన్నస్తావత్కార్యం సర్వం గృహం నిర్వర్తయతి - ఏతావత్తాకాలేనావచ్ఛిన్నస్య స్ఫుటత్వపరముదాహరణమాహ (ఏతావానితి) ఉక్తేన న్యాయేన పరేణాపరేణ చ కాలేన పరిచ్ఛేద్యత్వం జాగ్రద్దృశ్యానాం భావానాముపలభ్యతే - కాలద్వయస్య చ పరిచ్ఛేదకత్వం - తథా చ సర్వే భావా బహిర్దృశ్యమానా ద్వయకాలేన - కాలద్వయేన సంబన్ధాద్భావా నిర్వర్త్యాః తృతీయపాదం వ్యాచష్టే (అన్తరితి) చతుర్థపాదార్థమాహ (నైత్యాదినా) బాహ్యాః - జాగ్రత్ప్రత్యేయా బాహ్యా భావాః స్వప్నసంభావ్యా కాలద్వయయోగిత్వేన - కాలద్వయావచ్ఛేదేనకృతః ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వరూపో విశేషోఽన్యహేతుకో న భవతి - కల్పితత్వే తథావిధవిశేషస్య స్వప్నాదిదృష్టాన్తమాహ (అత్రాపీతి) యద్యపి సర్వం జాగ్రద్భేదజాతం కల్పితం - తథాపి తత్ర యథోక్తో విశేషః స్ఫుటః సిద్ధ్యతి స్వప్నే సర్వస్య భేదజాతస్య కల్పితత్వేఽపి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వాజ్జాగరితేఽపి తద్వదుపపత్తేరిత్యర్థః ౧౪

శం — యదప్యన్తరవ్యక్తత్వం భావానాం మనోవాసనామాత్రాభివ్యక్తానాం- స్ఫుటత్వం వా బహిశ్చక్షురాదీన్ద్రియాన్తరే విశేషః- నాసౌ భేదానామస్తిత్వకృతః- స్వప్నేఽపి తథాదర్శనాత్ కిం తర్హి ఇన్ద్రియాన్తరకృత ఏవ అతః కల్పితా ఏవ జాగ్రద్భావా అపి స్వప్నభావవదితి సిద్ధం ౧౫

ఆ. — స్వప్నజాగరితయోరుభయోరపి మిథ్యాత్వే స్ఫుటాస్ఫుటావభాసవిభాగానుపపత్తేర్న్యాయవిశేషేణ మిథ్యాత్వానుమానం న యుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవ్యక్తా ఇతి) యే మనస్యన్తర్భావనారూపత్వాదస్ఫుటాః, యే చ మనసో బహిరుపలభ్యమానాః స్ఫుటా భవన్తి- తే సర్వే మనస్స్పన్దనమాత్రత్వేన కల్పితా మిథ్యైవ. అన్తర్బహిరిన్ద్రియభేదనిమిత్తః స్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వవిశేషః న మిథ్యాత్వమమిథ్యాత్వం వా తత్ప్రయోజయత్యుచ్యతే - మిథ్యాభూతేష్వపి తద్దర్శనాదిత్యర్థః. శ్లోకస్యాక్షరాణి వ్యాకరోతి (యదపీత్యాదినా) మనస్యన్తర్మనోరథరూపాణాం భావానామవ్యక్తత్వం- అస్ఫుటత్వం తత్ర హేతుమాహ (మన ఇతి) చక్షురాదిగ్రాహ్యత్వేన మనసో బహిర్భావానాం స్ఫుటత్వం దృష్టం- తదేష మిథ్యాత్వప్రయోజకమితి శఙ్కాం వారయతి (నాసావితి) సర్వసంప్రతిపన్నమిథ్యాత్వేఽపి స్వప్నే స్ఫుటత్వవిశేషప్రతిభానాన్నాసౌ విశేషో మిథ్యాత్వమమిథ్యాత్వం వా ప్రయోజయితుం ప్రభవతీత్యాహ (స్వప్నేఽపీతి) కోఽయం విశేషస్తర్హి కేన సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య చతుర్థపాదార్థమాహ (కిం తర్హీతి) మనోమాత్రసమ్బన్ధాదన్తర్భావానాం వాసనామాత్రరూపాణామస్ఫుటత్వం- బహిర్భావానాం తు చక్షురాదిబహిరిన్ద్రియసమ్బన్ధాత్ యుక్తం స్ఫుటత్వం తదేష విశేషో మిథ్యాత్వేఽపి సిధ్యతీత్యర్థః స్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వప్రతిభాసభేదస్య మిథ్యాత్వేఽపి సమ్భవాత్ప్రాగుక్తమనుమానమవిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) ౧౫

శం — బాహ్యాధ్యాత్మికానాం భావానామితరేతరనిమిత్తనైమిత్తికతయా కల్పనాయాః కిం మూలమితి, ఉచ్యతే- జీవం- హేతుఫలాత్మకం- అహం కరోమి- మమ సుఖదుఃఖే ఇత్యేవంలక్షణమనేవంలక్షణ ఏవ శుద్ధ ఆత్మని రజ్జ్వామివ సర్పం కల్పయతే పూర్వం తతస్తాదర్థ్యేన క్రియాకారకఫలభేదేన ప్రాణాదీన్నానావిధాన్భావాన్ బాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చైవ కల్పయతే. తత్ర కల్పనాయాం కో హేతురితి, ఉచ్యతే- యోఽసౌ స్వయం కల్పితో జీవః సర్వకల్పనాయామధికృతః- స యథావిద్యః- యాదృశీ విద్యా- విజ్ఞానమస్యేతి యథావిద్యః- తథావిధైవ స్మృతిస్తస్యేతి తథాస్మృతిర్భవతీతి అతో హేతుకల్పనావిజ్ఞానాత్ఫలవిజ్ఞానం- తతో హేతుఫలస్మృతిః- తతస్తద్విజ్ఞానం తదర్థక్రియాకారకతత్ఫలభేదవిజ్ఞానాని- తేభ్యస్తత్స్మృతిః- తత్స్మృతేశ్చ పునస్తద్విజ్ఞానానీత్యేవం బాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చేతరేతరనిమిత్తనైమిత్తికభావేనానేకధా కల్పయతే ౧౬

ఆ — భవతు సర్వస్య కల్పితత్వం - స పునస్సర్వకల్పనా కేన ద్వారేణేత్యాశఙ్క్యాహ (జీవమితి) ఆత్మా హి సర్వం స్వమాయయా వికల్పయన్నాదౌ విశిష్టరూపేణ జీవం కల్పయతి (తత ఇతి) * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి శ్రుతేః స్వయమేవ జీవభావమాపద్యతే- తద్ద్వారేణ పునర్నానావిధాన్భావాన్నిర్మిమీతే జ్ఞానస్మృతివైషమ్యాత్తత్కల్పిత్యముభావేషు వైషమ్యోపపత్తిరిత్యర్థః శ్లోకవ్యాఖ్యానం ప్రశ్నముత్థాపయతి (బాహ్యేతి) పదార్థాస్సాధ్యసాధనతయా స్థితా బాహ్యాః- సుఖం దుఃఖం జ్ఞానం రాగశ్చేత్యేవమాదయస్త్వాధ్యాత్మికాః. తేషాం పరస్పరం నిమిత్తనైమిత్తికతా సై- బాహ్యన్నిమిత్తీకృత్యాధ్యాత్మికా భవన్తి - తానపి నిమిత్తీకృత్యేతరే జాయన్తే. తదేవమితరేతరనిమిత్తతయా నైమిత్తికతయా చ కల్పనాయాం మూలం వక్తవ్యం- నిర్మూలకల్పనాయామతిప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరయోజనయా పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) హేతుఫలాత్మకమిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (అహమితి) హేతుఫలభావవికలం పరిశుద్ధాత్మరూపం జీవకల్పనాధిష్ఠానం దర్శయతి (అనేవమితి) ఆరోపస్యాధిష్ఠానాపేక్షిత్వే దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామివేతి) ద్వితీయతృతీయపాదౌ విభజతే (తత ఇతి) తాదర్థ్యేన- ప్రథమం కల్పితస్య భోక్తుర్జీవస్య శేషత్వేనేత్యర్థః. యద్యపి జీవస్సర్వకల్పనాయాం మూలభూతో హేతుః- తథాపి తస్య కల్పనావిశేషవిశేషహేతువ్యతిరేకేణ న సమ్భవతీతి శఙ్క్యతే (తత్రేతి) చతుర్థపాదేనోత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) కల్పితః - విశిష్టరూపేణేతి శేషః. అధికృతః - స్వామిత్వేన సమ్బన్ధేన సమ్బద్ధ ఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దః శ్లోకాక్షరపదయోజనాసమాప్తిద్యోతనార్థః. ప్రకృతకల్పనామేవ ప్రపఞ్చయతి (అతో ఇత్యాదినా) సత్యన్నపానాద్యుపయోగే తృప్త్యాదిర్భవతి- అసతి న భవతీత్యన్వయవ్యతిరేకరూపాన్న్యాయాత్ భోజనాది

అనిశ్చితా యథా రజ్జురన్ధకారే వికల్పితా। సర్పధారాదిభిర్భావైస్తద్వదాత్మా వికల్పితః॥ ౧౭
నిశ్చితాయాం యథా రజ్జ్వాం వికల్పో వినివర్తతే। రజ్జురేవేతి చాద్వైతం తద్వదాత్మవినిశ్చయః॥ ౧౮

...హేతురితికల్పనావిజ్ఞానముత్పద్యతే తతస్తుష్ట్యాదికంఫలమితికల్పనావిజ్ఞానంజాయతే తతోఽపరేద్యురుక్తయోరుభయోరపి హేతుఫలయోఃస్మృతిరుద్భవతి తతశ్చఫలసాధనసమానజాతీయోఽతికర్తవ్యతాజ్ఞానం. తతశ్చాభిలషితతుష్ట్యాదిఫలార్థత్వేనపాకాదిక్రియాతత్కారకతణ్డులాదితత్ఫలాన్ననిష్పత్త్యాదివిశేషవిజ్ఞానాదీనిభవన్తి తతోహేత్వాదిస్మృతిః. తతస్తదనుష్ఠానం. తతశ్చఫలమిత్యనేనక్రమేణమిథోహేతుహేతుమత్తయాకల్పనాభవతీత్యర్థః ప్రకృతాంకల్పనాముపసంహరతి (ఏవమితి) ౧౬

శం— తత్రజీవకల్పనాసర్వకల్పనామూలమిత్యుక్తం- సైవజీవకల్పనాకింనిమిత్తేతి దృష్టాన్తేనప్రతిపాదయతి- యథాలోకేస్వేనరూపేణానిశ్చితా- అనవధారితైవమేవేతిరజ్జుర్మన్దాన్ధకారేకింసర్పఉదకధారాదణ్డఇతివానేకధావికల్పితాభవతి పూర్వంస్వరూపానిశ్చయనిమిత్తం యదిహిపూర్వమేవరజ్జుస్స్వరూపేణనిశ్చితాస్యాత్ - నసర్పాదివికల్పోఽభవిష్యత్ - సయథాస్వహస్తాఙ్గుల్యాదిషు ఏషదృష్టాన్తః. తద్ధేతుఫలాదిసంసారధర్మానర్థవిలక్షణతయా స్వేన [illegible] మాత్రసత్తాద్వయరూపేణానిశ్చితత్వాజ్జీవప్రాణాద్యనన్తభావభేదైరాత్మా వికల్పితఇత్యేషసర్వోపనిషదాంసిద్ధాన్తః ౧౭

ఆ— ఇదానీంజీవకల్పనానిమిత్తంనిరూపయతి (అనిశ్చితేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యందర్శయితుంవృత్తంకీర్తయతి (తత్రేతి) పూర్వశ్లోకేషూక్తమిత్యర్థః జీవకల్పనాయానిత్యత్వాయోగాత్ సనిమిత్తత్వమస్యవక్తవ్యత్వాత్, తస్యచవస్తుత్వేనివృత్త్యనుపపత్తేః, అవస్తుత్వేచనిమిత్తత్వాసిద్ధేః, జీవకల్పనాయాదుర్ఘటత్వాత్తత్కార్యభూతాపికల్పనానావకల్పతఇత్యాశఙ్క్యతే (సైవేతి) ఉత్తరత్వేనశ్లోకాక్షరాణ్యవతార్యవ్యాచష్టే (దృష్టాన్తేనేతి) స్వం- అసాధారణం రూపం- రజ్జుత్వం తేనేతియావత్ అనవధారితత్వమేవస్ఫోరయతి (ఏవమేవేతి) రజ్జురేవేయమిత్యనేనప్రకారేణేత్యర్థః సర్పాదికల్పనాయామన్వయవ్యతిరేకసిద్ధముపాదానముపన్యస్యతి (స్వరూపేతి) ఉక్తావధారణరాహిత్యేకారణంసూచయతి (మన్దేతి) పూర్వం- రజ్జుస్వరూపనిశ్చయాత్ప్రాగవస్థాయామిత్యర్థః ఏతదేవవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (యదిహీతి) దేవదత్తస్యహస్తాద్యవయవేషుతద్రూపేణైవనిశ్చితేషుసర్పాదివికల్పోయథానోపలభ్యతే- తథాపురోవర్తిన్యపిరజ్జుస్వరూపేణనిశ్చితేనాసాయుక్తః. తథాచరజ్జ్వజ్ఞానాదేవబహుధాకల్పన ఉపపాదితందృష్టాన్తమనూద్యదార్ష్టాన్తికమభిసన్ధానశ్చతుర్థపాదార్థమాహ (ఏషఇతి) హేతుఫలాదీత్యాదివిశేషణైకర్తృత్వభోక్తృత్వరాగద్వేషాదిగృహ్యతే విలక్షణత్వమేవస్ఫుటయతి (స్వేనేతి) అనారోపితేనేతియావత్ విజ్ఞప్తిర్విశుద్ధత్వం- జన్మాదిరాహిత్యం, మాకారాన్తరశూన్యత్వం, సన్మాత్రత్వం, చేత్యర్థః. సన్మాత్రత్వమయుక్తం - సామాన్యవిశేషాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్తేతి) నచతత్రాన్యదస్తీసుఖమితిమత్వావిశినష్టి (అద్వయేతి) సచ్చిదానన్దాద్వయాత్మావిద్యావిలసితంద్వైతమిత్యత్రప్రమాణంసూచయతి (ఇత్యేషఇతి) అద్వైతశ్రుతయస్తావత్తత్రోపలభ్యన్తే, *యత్రహిద్వైతమివభవతీత్యాద్యాశ్చద్వైతతత్ప్రతిభాసయోర్మృషాత్వమావేదయన్త్యఃశ్రుతయశ్శ్రూయన్తే,- తేనాద్వైతంతత్త్వం- ద్వైతమవిద్యావిజృమ్భితమితిప్రమాణసిద్ధమిత్యర్థః ౧౭

శం.— రజ్జురేవేతినిశ్చయేసర్వవికల్పనివృత్తౌరజ్జురేవేతిచాద్వైతంయథా- తథా *నేతినేతీతిసర్వసంసారధర్మశూన్యప్రతిపాదకశాస్త్రజనితవిజ్ఞానసూర్యాలోకకృతాత్మవినిశ్చయ ఆత్మైవేదంసర్వమపూర్వోఽనపరోఽనన్తరోఽబాహ్యస్సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజోఽజరోఽమరోఽభయఏకఏవాద్వయఇతి ౧౮

ఆ.— అవిద్యాకృతాజీవకల్పనేత్యన్వయముఖేనోక్తం - తదేవేదానీంవ్యతిరేకముఖేనదర్శయతి (నిశ్చితాయామితి) (రజ్జురేవేతి) రజ్జ్వాంనిశ్చితాయాంతదజ్ఞాననివృత్తేస్తదుత్థసర్పాదివికల్పఃసర్వథానివర్తతే- రజ్జుమాత్రంచావశిష్యతే తద్వదాత్మనిశ్రుతోనిశ్చయోయదాసమ్పద్యతే - తదాసర్వస్యాత్మావిద్యాకల్పితస్యజీవాదివికల్పస్యవ్యావృత్తైరద్వైతమేవాత్మతత్త్వంపరిశిష్యతే తస్మాదాత్మావిద్యావిజృమ్భితాజీవకల్పనేత్యర్థః దృష్టాన్తభాగంవ్యాచష్టే (రజ్జురితి) తద్వదిత్యాదివ్యాకరోతి (తథేతి) సర్వస్యాపిసంసారాత్మనోధర్మస్యాత్మన్యారోపితస్యాసత్త్వావేదకంయన్నిషేధశాస్త్రం- తేనజనితంవిజ్ఞానమేవసూర్యాలోకః తత్కృతోయోయమాత్మవినిశ్చయః- సఏవాద్వితీయస్సిష్యతే- ద్వైతంపునస్సర్వమేవవ్యావృత్తంభవతీత్యర్థః ఆత్మవినిశ్చయమేవవిశినష్టి (ఆత్మైవేతి) సర్వమిదమాత్మైవేత్యుక్తేఃపూర్ణత్వంతస్యోచ్యతే పూర్వభావినాకారణేనసంస్పర్శశూన్యోఽపూర్వః పశ్చాద్భావినాకార్యేణసంబన్ధవిధురోఽనపరః అన్తరం- ఛిద్రం తచ్ఛూన్యోఽనన్తరః- చిదేకరసః తస్యైవప్రత్యక్త్వమబాహ్యత్వం. కార్యకారణాస్పృష్టత్వముభయకల్పనాధిష్ఠానత్వేనతతోఽర్థాన్తరత్వాదిత్యాహ (సబాహ్యేతి) విశేషణత్రయంకౌటస్థ్యవ్యవస్థాపనార్థం జన్మాదిసమ్బన్ధాభావేకారణమవిద్యాసమ్బన్ధరాహిత్యందర్శయతి (అభయఇతి) నఖల్వవిద్యాతత్రకారణత్వేనసమ్బన్ధమనుభవతి- తస్యపూర్ణత్వేనకారణానపేక్షత్వాదిత్యాహ (ఏకఇతి) ద్వైతాద్వైతవ్యావృత్త్యర్థమవధారణం. నన్వవిద్యాయాఃనిరాశ్రయత్వాపత్తేః, ఆశ్రయాన్తరస్యచాసత్త్వాత్, తత్రైవసాప్రవిశతీతిచేత్. సత్యం- అవిద్వద్దృష్ట్యాతస్యాన్తత్రప్రవేశేపివస్తుదృష్ట్యానాసౌతస్మిన్ప్రవేష్టుంప్రభవతీత్యాహ (అద్వయఇతి) ౧౮

సృష్టిరితిసృష్టివిదోలయఇతిచతద్విదః। స్థితిరితిస్థితివిదఃసర్వేచేహతుసర్వదా॥ ౨౮
యంభావందర్శయేద్యస్యతంభావంసతుపశ్యతి।తంచావతిసభూత్వాసౌతద్గ్రహస్సముపైతితమ్॥ ౨౯
ఏతైరేషోఽపృథగ్భావైఃపృథగేవేతిలక్షితః। ఏవంయోవేదతత్త్వేనకల్పయేత్సోఽవిశఙ్కితః॥ ౩౦
స్వప్నమాయేయథాదృష్టేగన్ధర్వనగరంయథా। తథావిశ్వమిదందృష్టంవేదాన్తేషువిచక్షణైః॥ ౩౧

ఆ — సృష్టిర్వాలయోవాస్థితిర్వాతత్త్వమితిపౌరాణికాః. తదపికల్పనామాత్రం - సతోఽసతశ్చోత్పత్త్యాద్యభావస్యవక్ష్యమాణత్వాదితిమత్వాహ (సృష్టిరిత్యాదినా) యథోక్తకల్పనాధిష్ఠానంసూచయతి (సర్వేచేతి) ఉదాహృతాఅనుదాహృతాశ్చకల్పనాభేదాయావన్తోవిద్యన్తే-తేసర్వేపిప్రకృతాత్మన్యేవకల్పనావస్థాయాంకల్ప్యన్తే - నాత్మనఃకల్పితత్వం - సర్వస్యకల్పితస్య[illegible]కల్పితత్వాయోగాదిత్యర్థః ప్రాణాదిశ్లోకేషు ప్రాణశబ్దార్థమాహ (ప్రాణఇతి) తస్యైవబీజాత్మనోవికారవిశేషత్వాదితరేషాంనతతోఽత్యన్తభిన్నతేత్యాహ (తత్కార్యేతి) అన్తిమపదార్థంస్ఫుటయతి (అన్యఇతి) కులధర్మోగ్రామధర్మోదేశధర్మశ్చేత్యేతేసర్వశబ్దేనగృహ్యన్తే తేషామాత్మనితదజ్ఞానాదేవకల్పితత్వంసదృష్టాన్తం స్పష్టయతి (రజ్జ్వామితి) ఆత్మనోఽధిష్ఠానయోగ్యతార్థంకల్పనాశూన్యత్వమాహ (తచ్ఛూన్యఇతి) కిమితిసముదాయింగ్లోకానాముచ్యతే- శ్లోకాన్తరేష్వపి ప్రత్యే[illegible]నమేతేషుకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యేకమితి) ౨౮

శం.— కింబహునా- ప్రాణాదీనామన్యతమముక్తమనుక్తంవాన్యంయంభావం - పదార్థందర్శయేద్యస్యాచార్యోఽన్యోవాఽఽప్తఇదమేవతత్త్వమితి- సతంభావమాత్మభూతంపశ్యత్యయమహమితివా- మమేతివా తంచ- ద్రష్టారంసభావోఽవతి- యోదర్శితోభావః- అసౌసభూత్వారక్షతి స్వేనాత్మనాసర్వతోనిరుణద్ధి తస్మిన్ గ్రహస్తద్గ్రహః- తదభినివేశఃఇదమేవతత్త్వమితి సతం - గ్రహీతారముపైతి - తస్యాత్మభావంనిగచ్ఛతీత్యర్థః. ౨౯

ఆ — లౌకికానాంపరీక్షకాణాంచకతిపయకల్పనాభేదానుదాహృత్యానన్తత్వాదశేషతస్తేషా[illegible]దాహర్తుమశక్యత్వందృష్ట్వాసఙ్క్షేపమాత్రమాచష్టే (యంభావమితి) పాదత్రయంవిభజతే (కింబహునేత్యాదినా) తమేవభావంవిశినష్టి (యోదర్శితఇతి) సకథంద్రష్టారంరక్షతీత్యపేక్షాయామాహ (అసావితి) సాధకపురుషతాదాత్మ్యమాపద్యేత్యర్థః రక్షణప్రకారంప్రకటయతి (స్వేనేతి) సాఽఽపదసాధారణరూపత్వేనతత్రైవనిష్ఠామాపాద్యతతోఽన్యత్రప్రవృత్తిముపాసకస్యనివారయతీత్యర్థః చతుర్థపాదంవ్యాచష్టే (తస్మిన్నితి) ఏతేనాన్యత్రప్రవృత్తినిరోధేహేతురుక్తః. ౨౯

శం — ఏతైః- ప్రాణాదిభిరాత్మనోఽపృథగ్భూతైరపృథగ్భావైరేషః - ఆత్మారజ్జురివసర్పాదివికల్పనారూపైఃపృథగేవేతిలక్షితోఽభిలక్షితోమూఢైరిత్యర్థః వివేకినాంతురజ్జ్వామివకల్పితాస్సర్పాదయోనాత్మవ్యతిరేకేణప్రాణాదయస్సన్తీత్యభిప్రాయః * ఇదంసర్వంయదయమాత్మేతిశ్రుతేః. ఏవం - ఆత్మవ్యతిరేకేణాసత్త్వంరజ్జుసర్పవదాత్మనికల్పితానాం, ఆత్మానంచకేవలంనిర్వికల్పం, యోవేదతత్త్వేనశ్రుతితోయుక్తితశ్చ- సోఽవిశఙ్కితోవేదార్థంవిభాగతఃకల్పయేత్ - కల్పయతీత్యర్థః- ఇదమేవంపరంవాక్యం- అదోఽన్యపరమితి. నహ్యనధ్యాత్మవిద్వేదాన్ జ్ఞాతుంశక్నోతి తత్త్వతః- * నహ్యనాత్మవిత్కశ్చిత్క్రియాఫలముపాశ్నుతఇతిహిమానవంవచనం. ౩౦

ఆ.— తర్హి ప్రాణాదీనామాత్మత్వంప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యకల్పితానామధిష్ఠానాతిరేకేణావస్తుత్వాన్నైవమిత్యాహ (ఏతైరితి) ఉక్తజ్ఞానస్తుత్యర్థమాహ (ఏవమితి) పూర్వార్ధంవ్యాకరోతి (ఏతైరితి) కల్పితానామధిష్ఠానాతిరేకేణసత్తాస్ఫురణయోరభావాత్తద్వారేణాత్మనిభేదదర్శనమవివేకినామస్తు- తదన్యేషాంకథముపలబ్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వివేకినాంత్వితి) ప్రాణాదీనామాత్మాతిరేకేణాసత్త్వేప్రమాణమాహ (ఇదమితి) ఉత్తరార్ధంయోజయతి (ఏవమితి) తత్త్వేనాత్మవేదనోపాయంసూచయతి (తత్త్వేనేతి) స్వప్నదృశ్యవజ్జాగ్రద్దృశ్యానాంమిథ్యాత్వసాధకోదృశ్యత్వాదిహేతురత్రయుక్తిరిత్యుచ్యతే. యథోక్తవిజ్ఞానవాన్వేదకింకరోనభవతి- కింతుయంవేదార్థంబ్రూతే- సఏవవేదార్థోభవతీత్యర్థః విభాగతోవేదార్థవ్యాఖ్యానమభినయతి (ఇదమితి) జ్ఞానకాణ్డంసాక్షాదద్వైతవస్తుపరం- కర్మకాణ్డంతుసాధ్యసాధనసమ్బన్ధబోధనద్వారాపరమ్పరయాతస్మిన్పర్యవసితం- * సర్వేవేదాయత్పదమామనన్తీతిశ్రుతేరిత్యర్థః ఆత్మవిదోవేదార్థవిత్త్వముక్తంవ్యనక్తి (నహీతి) తదేవహివేదార్థతత్త్వం - యత్ప్రత్యగాత్మస్వరూపం అతశ్చాధ్యాత్మవిదేవయాథాత్మ్యేనతత్త్వజ్ఞానేప్రభవతీత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థేస్మృతిముదాహరతి (నహీతి) క్రియాశబ్దేనప్రమాణముచ్యతే తత్ఫలంతత్త్వజ్ఞానం. అగ్నిహోత్రాదిక్రియాయాశ్చశుద్ధిద్వారాతస్మిన్పర్యవసానాదిత్యర్థః. ౩౦

శం — యదేతద్ద్వైతస్యాసత్త్వముక్తంయుక్తితః - తద్వేదాన్తప్రమాణావగతమిత్యాహ- స్వప్నశ్చమాయాచస్వప్నమాయేఅసద్వస్త్వాత్మికేసత్యౌసద్వస్త్వాత్మికేఇవలక్ష్యేతే అవివేకిభిః, యథాచప్రసారితపణ్యాపణగృహప్రాసాదస్త్రీపుంజనపదవ్యవహారాకీర్ణమివగన్ధర్వనగరందృశ్యమానమేవసదకస్మాదభావతాంగతందృష్టం,-యథాచస్వప్నమాయేదృష్టేఽసద్రూపే-తథావిశ్వమిదం-ద్వైతంసమస్తమసద్దృష్టం. క్వేత్యాహ-వేదా

ననిరోధోనచోత్పత్తిర్నబద్ధోనచసాధకః। నముముక్షుర్నవైముక్తఇత్యేషాపరమార్థతా॥ ౩౨

న్తేషు- * నేహనానాస్తికించన * ఇన్ద్రోమాయాభిః * ఆత్మైవేదమగ్రఆసీత్ * బ్రహ్మైవేదమగ్రఆసీత్ * ద్వితీయాద్వైభయంభవతి * నతుతద్ద్వితీయమస్తి * యత్రత్వస్యసర్వమాత్మైవాభూదిత్యాదిషు. విచక్షణైః- నిపుణతరవస్తుదర్శిభిరేభిఃపణ్డితైరిత్యర్థః * తమశ్శ్వభ్రనిభందృష్టంవర్షబుద్బుదసన్నిభం। నాశప్రాయంసుఖాద్దీనంనాశోత్తరమభావగమితిహివ్యాసస్మృతిః ౩౧

ఆ — యాభిర్యుక్తిభిరస్మిన్ప్రకరణేద్వైతస్యమిథ్యాత్వంకథ్యతే- తాసాంప్రమాణానుగ్రాహకత్వాదనాభాసత్వమవసేయమిత్యాహ (స్వప్నేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యార్థమాహ (యదేతద్ద్వైతస్యేతి) అసత్త్వేసద్వత్ప్రతిభానంకథమిత్యాశఙ్క్యశ్లోకాక్షరాణివ్యాచష్టే (స్వప్నశ్చేతి) ప్రసారితాని- తత్రతత్రప్రకటతాంప్రాపితానిపణ్యాని- క్రయవిక్రయద్రవ్యాణియేషామాపణేషు- హట్టేషు- తేప్రసారితపణ్యాపణాః తైరుపచితగృహాశ్చప్రాసాదాశ్చస్త్రీపుంజనపదాశ్చ ఏతేషాంవ్యవహారాః తైరాకీర్ణమితియోజనా దృష్టాన్తత్రయమనూద్యదార్ష్టాన్తికమాహ (యథాచేతి) గన్ధర్వనగరాకారశ్చాకారాన్తః నేహనానాస్తికించనేత్యాదివేదాన్తాః ద్వైతస్యవస్తుతోఽసత్త్వేస్మృతిమపిదర్శయతి (తమఇతి) తమసి- మన్దాన్ధకారేరజ్జ్వామధిష్ఠానేభూచ్ఛిద్రమితియద్భ్రాన్త్యాభాతి- తన్నిభం- తత్తుల్యంఏవేక్షిభిర్విశ్వందృష్టం తచ్చాతీవచఞ్చలమాలక్షితం నాశప్రాయం- వర్తమానకాలేపితద్యోగ్యతాసత్త్వాత్ నచద్వైతంకదాచిదపిసుఖకరముపలభ్యతే- దుఃఖాక్రాన్తంతుదృశ్యతే తచ్చనాశగ్రస్తం నాశాదూర్ధ్వమప్యసత్త్వమేవగచ్ఛతి- నతస్మాత్తస్యపరమార్థత్వం- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః ౩౧

———

శం — ప్రకరణార్థోపసంహారార్థోయంశ్లోకః- యదావితథంద్వైతం, మాత్మైవైకఃపరమార్థతస్సన్, - తదేదంనిష్పన్నంభవతి - సర్వోయంలౌకికోవైదికశ్చవ్యవహారోఽవిద్యావిషయఏవేతి తదాననిరోధః- నిరోధనంనిరోధః ప్రలయః ఉత్పత్తిః- జననం బద్ధః- సంసారీజీవః సాధకః- సాధనవాన్మోక్షస్య ముముక్షుః- మోచనార్థీ ముక్తః - విముక్తబన్ధః ఉత్పత్తిప్రలయయోరభావాద్బద్ధాదయోనసన్తీత్యేషాపరమార్థతా కథముత్పత్తిప్రలయయోరభావఇతి. ఉచ్యతే- ద్వైతస్యాస్యాసత్త్వాత్ * యత్రహిద్వైతమివభవతి * యఇహనానేవపశ్యతి * ఆత్మైవేదంసర్వం * బ్రహ్మైవేదంసర్వం * ఏకమేవాద్వితీయం * ఇదంసర్వంయదయమాత్మేత్యాదినాశ్రుతిభ్యోద్వైతస్యాసత్త్వంసిద్ధం సతోహ్యుత్పత్తిఃప్రలయోవాస్యాత్- నాసతశ్శశవిషాణాదేః నాప్యద్వైతముత్పద్యతేలీయతేవా అద్వయంచోత్పత్తిప్రలయవచ్చేతివిప్రతిషిద్ధం. యస్తుపునర్ద్వైతసంవ్యవహారః- సరజ్జుసర్పవదాత్మనిప్రాణాదిలక్షణఃకల్పితఇత్యుక్తం నహిమనోవికల్పనాయాఃరజ్జుసర్పాదిలక్షణాయాఃరజ్జ్వాంప్రలయఉత్పత్తిర్వా- నచమనసిరజ్జుసర్పస్యోత్పత్తిఃప్రలయోవా- నచోభయతోవా తథామానసత్వావిశేషాద్ద్వైతస్య నహినియతేమనసిసుషుప్తేవాద్వైతంగృహ్యతే- అతోమనోవికల్పనామాత్రంద్వైతమితిసిద్ధం తస్మాత్సూక్తంద్వైతస్యాసత్త్వాన్నిరోధాద్యభావఃపరమార్థతేతి యద్యేవంద్వైతాభావే శాస్త్రవ్యాపారః- నాద్వైతే- విరోధాత్ తథాచసత్యద్వైతస్యవస్తుత్వేప్రమాణాభావాత్శూన్యవాదప్రసఙ్గః- ద్వైతస్యచాభావాత్ న- రజ్జుసర్పాదివికల్పనాయానిరాస్పదత్వానుపపత్తిరితిప్రత్యుక్తమేతత్కథముజ్జీవయసీతి ఆహ-రజ్జురపిసర్పవికల్పస్యాస్పదభూతాకల్పితైవేతిదృష్టాన్తానుపపత్తిః న- వికల్పనాక్షయేఽవికల్పితస్యావికల్పితత్వాదేవసత్త్వోపపత్తేః. రజ్జుసర్పవదసత్త్వమితిచేత్. న- ఏకాన్తేనావికల్పితత్వాత్. అవికల్పితరజ్జ్వంశవత్ప్రాక్సర్పాభావవిజ్ఞానాత్ వికల్పయితుశ్చప్రాగ్వికల్పనోత్పత్తేస్సిద్ధత్వాభ్యుపగమాదేవాసత్త్వానుపపత్తిః కథంపునస్స్వరూపేవ్యాపారాభావేశాస్త్రస్యద్వైతవిజ్ఞాననివర్తకత్వం నైషదోషః-రజ్జ్వాంసర్పాదివదాత్మనిద్వైతస్యావిద్యాధ్యస్తత్వాత్ కథం సుఖ్యహందుఃఖీమూఢోజాతోమృతోజీర్ణోదేహవాన్పశ్యామివ్యక్తావ్యక్తఃకర్తాఫలీసంయుక్తోవియుక్తఃక్షీణోవృద్ధోహంమమైతదిత్యేవమాదయస్సర్వే ఆత్మన్యధ్యారోప్యన్తే. ఆత్మైతేష్వనుగతః- సర్వత్రావ్యభిచారాత్. యథాసర్పధారాదిభేదేషురజ్జుః యదాచైవం - విశేష్యస్వరూపప్రత్యయస్యసిద్ధత్వాన్నకర్తవ్యత్వంశాస్త్రేణ అకృతకర్తృచశాస్త్రంకృతానుకారిత్వేఽప్రమాణం యతోఽవిద్యాధ్యారోపితసుఖిత్వాదివిశేషప్రతిబన్ధాదేరాత్మనఃస్వరూపేణానవస్థానం, స్వరూపావస్థానంచశ్రేయ, ఇతిసుఖిత్వాదినివర్తకంశాస్త్రమాత్మన్యసుఖిత్వాదిప్రత్యయకరణేన * నేతినేత్యస్థూలాదివాక్యైః ఆత్మస్వరూపవదసుఖిత్వాద్యపిసుఖిత్వాదిభేదేషునానువృత్తోఽస్తిధర్మః యద్యనువృత్తస్స్యాత్-నాధ్యారోపితసుఖిత్వాదిలక్షణోవిశేషః యథోష్ణత్వగుణవిశేషవత్యగ్నౌశీతతా తస్మాన్నిర్విశేషఏవాత్మనిసుఖిత్వాదయోవిశేషాఃకల్పితాః యత్త్వసుఖిత్వాదిశాస్త్రం - ఆత్మనస్తత్సుఖిత్వాదివిశేషనివృత్త్యర్థమేవేతిసిద్ధం * సిద్ధంతునివర్తకత్వాదిత్యాగమవిదాంసూత్రం ౩౨

ఆ — ప్రమాణయుక్తిభ్యాంద్వైతమిథ్యాత్వప్రసాధనేనాద్వైతమేవపారమార్థికమితిస్థితేనిర్ధారితమర్థంసంగృహ్ణాతి (నేత్యాదినా) శ్లోకస్యతాత్పర్యార్థమాహ (ప్రకరణేతి) కోసౌప్రకరణార్థః- తస్యసఙ్గ్రహేకింసిధ్యతి- తదాహ (యదేతి) వ్యవహారమాత్రస్యావిద్యావిషయత్వేపికింస్యాదితిచేత్. తదాహ (తదేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (ఉత్పత్తీతి) ఉక్తమేవార్థంప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాంప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) ద్వైతాసత్త్వంశ్రుత్యవష్టమ్భేనస్పష్టయతి (యత్రహీతి) ద్వైతస్యాసత్త్వేకథముత్పత్తిప్రలయానస్యాతామిత్యాశఙ్క్యకింద్వైతస్యతౌ- కింవాఽద్వైతస్యేతిఆద్యంవికల్పందూషయతి (సతోహీతి) ద్వితీయంప్రత్యాహ (నాపీతి) వ్యావహారికద్వైతాఙ్గీకారాత్తస్యైవోత్పత్తిప్రలయావిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) వివాదస్తత్త్వతోనోత్పత్తిప్రలయవాన్- కల్పితత్వాత్ - రజ్జుసర్పవదిత్యత్రదృష్టాన్తాసిద్ధిమాశఙ్క్యరజ్జుస

భావైరసద్భిరేవాయమద్వయేనచకల్పితః। భావాఅప్యద్వయే నైవతస్మాదద్వయతాశివా॥ 33

ర్పస్య రజ్జ్వాముత్పత్తిప్రలయౌ - మనసివా- ద్వయోరాద్యేవికల్పే ప్రథమం ప్రత్యాహ (సహీతి) రజ్జుంపశ్యతాంనద్వేషామువలబ్ధి [illegible] సక్తాది త్వగ్రహః ద్వితీయందూషయతి (నచేతి) బహిరుపలబ్ధివిరోధాదిత్యర్థః తృతీయంనిరస్యతి (నచేతి) ఉభయత్ర - [illegible] - నరజ్జుసర్ప స్యోత్పత్తిప్రలయావయుక్తౌ - ద్వయాధారత్వోపలమ్భప్రసఙ్గాదిత్యర్థః రజ్జుసర్పవ [illegible] [illegible] దర్శయి తుంశక్యా [illegible] మాహ (తథేతి) ద్వైతస్య - [illegible] (సహీతి) అన్వ యవ్యతిరేకాభ్యాం ద్వైతంమనోవికల్పనామాత్రమితిసిద్ధమయి (అనేతి) నచ మనో [illegible] - భ్రమ [illegible] ప్రమాతాభావాదిత్యర్థః [illegible] వ్యాపారా, దద్వైతేరద్వ్యాపారా, దభావబోధనే [illegible] (యద్యేవమితి) అద్వైత స్య ప్రామాణికత్వాభావేకింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అభావేతి) [illegible] (ద్వైత స్యేతి) నాప్రామాణికశూన్యవాదోయుక్తః - యథారజ్జ్వామారోపితస్సర్పోద్వైరజ్జు [illegible] [illegible] (నేత్యాది నా) తత్రశూన్యవాదీస్వమతానుసారేణ దృష్టాన్తాసంప్రతిపత్త్యాచోదయతి (అహేతి) [illegible] ప్ర సిద్ధిమాత్రేణపరప్రతిబోధనసమ్భవాత్, [illegible] [illegible] రజ్జుసర్పస్యాకల్పితత్వాదేవసత్త్వాత్, [illegible] (నేత్యాదినా) అద్వైతమసత్ - అప్రామాణికత్వాత్ - రజ్జుసర్పవదితి [illegible] (రజ్జ్వితి) రజ్జుసర్పస్యాసత్త్వే [illegible] [illegible] (నైకాన్తేనేతి) అప్రామాణికత్వహేతోరనైకాన్తికత్వందోషాన్తరమాహ ([illegible]) [illegible] రే [illegible] పూర్వకపురోవర్తిరజ్జు [illegible] ప్రామాణికత్వాభావేపి [illegible] - తథాస నైవప్రామాణికత్వాభావేపి [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] ఇదానీం ప్రమితేఖల్విత్ప్రతిషేధదర్శనాదాక్మనోఽప్రమితత్వేతత్ర ద్వైతాభావప్రమాపకం [illegible] ([illegible]) [illegible] ప్రతిషేధా, త్వప్రమితే [illegible] [illegible] (నైషదోషఇతి) [illegible] ([illegible]) స్వప్రకాశత్వేన [illegible] ([illegible] మిత్యాదినా) ఉక్తన్యాయేనాత్మప్రతీతేస్సిద్ధత్వాత్ప్రతిపన్నే [illegible] ద్వైతప్రతిషేధస్య [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] - [illegible] ([illegible] తేతి) స్ఫురతాత్మనిద్వైతనిషేధకత్వేపిశాస్త్రస్య [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] - నస్వరూపావస్థానమిత్యాహ ([illegible]) ఇతి - ప్రసిద్ధింమోక్షశాస్త్రప్రవృత్తివిశేషః. ద్వైతనివర్తకత్వేశాస్త్రస్యకారకత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ ([illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] (యదీతి) ఉక్తమర్థంసఙ్క్షిప్యనిగమయతి (తస్మాదితి) అసుఖిత్వాదేరకల్పితత్వమసిద్ధమాశఙ్క్య నిరస్యతి (యత్త్విత్తి) * [illegible] నా [illegible] ([illegible]) [illegible] ప్రామాణ్యం-అభావబోధనవ్యుత్పన్నపదసంస్పృష్టైస్స్థూలాదిప్రత్యక్షపదైః [illegible] [illegible] గతత్వాదితిసూత్రార్థః ౩౨

శం. — పూర్వశ్లోకార్థస్య హేతుమాహ- యథారజ్జ్వామసద్భిస్సర్పధారాదిభిరద్వయేనరజ్జుద్రవ్యేణసతాయంసర్ప ఇయంధారాదణ్డో యమితివారజ్జుద్రవ్యమేవకల్ప్యతే- ఏవంప్రాణాదిభిరనన్తైరసద్భిరేవ- అవిద్యమానైః- పరమార్థతః నహ్యప్రచలితేమనసికశ్చిద్భావఉపలక్ష్యితుంశ క్యతేకేనచిత్ నచాత్మనఃప్రచలనమస్తి. ప్రచలితస్యైవోపలభ్యమానాభావానపరమార్థతస్సన్తఃకల్పయితుంశక్యాః- అతోఽసద్భిరేవప్రాణాదిభా వైరద్వయేనచపరమార్థసతాఆత్మనారజ్జువత్సర్వవికల్పాస్పదభూతేనాయంస్వయమేవాత్మాకల్పితఃసదైకస్వభావోపిసన్. తేచప్రాణాదిభావాః అద్వ యేసైవసతాఆత్మనావికల్పితాః- నహినిరాస్పదాకాచిత్కల్పనోపలభ్యతే అతస్సర్వకల్పనాస్పదత్వాత్స్వేనాత్మనాఽద్వయస్యావ్యభిచారాత్ కల్ప నావస్థాయామప్యద్వయతాశివా కల్పనాఏవత్వశివాః- రజ్జుసర్పాదివత్త్రాసాదికారిణ్యోహితాః అద్వయతాఅభయా- అతఃసైవశివా. 33

నాత్మభావేన నానేదం న స్వేనాపి కథంచన। న పృథఙ్నాపృథక్కించిదితి తత్త్వవిదో విదుః॥ ౩౪

ఆ — యదుక్తం నిరోధాద్యభావస్య పరమార్థతేతి- తదయుక్తం- సామాన్యవిశేషాత్మకం వస్తు - నారోపితమితి మతే నిరోధాదేః సుసాధ్య త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (భావైరితి) భావాః - వ్యావృత్తా విశేషాః తే చ వ్యభిచారిత్వాదసన్తః రజ్జుసర్పవదిత్యర్థః - అనువృత్తం సామాన్యం విశే షాకారైరవస్తుభూతైః సామాన్యాకారేణచ తాదృశేనాయమవ్యావృత్తానను గతభూర్థసత్తాచిదేకతానస్వాత్మైవ మూఢైర్గ్రాహ్యాకారత్వాత్ కల్ప్య తే- నవస్తుతస్సామాన్యవిశేషభావోఽస్తి- పరస్పరాశ్రయత్వాదిత్యర్థః విశేషాణామసత్త్వేకథం సత్త్వేన వ్యవహారస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య సత్తాదాత్మ్యే నకల్పితత్వాత్తేషాం సత్త్వేన వ్యవహారోపపత్తిరిత్యాహ (భావా ఇతి) అనుగతసత్తాకారేణ కల్పితాస్సత్త్వవ్యవహారాభాజస్సన్తి సామాన్యవిశే షభావస్యకల్పితత్వాదఖణ్డైకరస ఏవ వస్తుని సిద్ధే నిరోధాదేః దుస్సాధనత్వముచితమితి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) శ్లోకతాత్పర్యముపసంహరతి (పూర్వేతి) నిరోధాదిసర్వవిశేషాభావోపలక్షితం వస్తుభూతమితి పూర్వశ్లోకార్థః - తస్య సామాన్యవిశేషాత్మకే వస్తుని విశేషేణాశ్రిత్య నిరోధాదేస్సాధనత్వా దసత్త్వమాశఙ్క్యతే - తేన తస్యసాధనాపేక్షా నాస్తీత్యుపదర్శనపరోఽయం శ్లోక ఇత్యర్థః. తత్రపూర్వార్ధగతాన్యక్షరాణి దృష్టాన్తావష్టమ్భేన వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) సంసృష్టరూపేణ కల్పితత్వేపి స్వరూపేణానారోపితత్వాద్రజ్జుద్రవ్యస్య వ్యావహారిక సత్యత్వముక్తమయం అవిద్యమానైరయమా త్మాకల్ప్యతే - నపరమార్థతస్తేషాం సత్త్వమితి శేషః కథం ప్రాణాదీనాం పరమార్థతోఽసత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తేషాం మనస్స్ప న్దితమాత్రత్వప్రతీతేః స్వప్నవదిత్యాహ (నహీతి) ఆత్మపరిణామత్వాన్మనశ్చలనమన్తరేణాపి ప్రాణాదిభావానాం పరమార్థతస్సత్త్వమి త్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) నహి నిభోరాత్మనో నభోవచ్చలనం వాస్తవముపకల్ప్యతే - నచ తద్వదేవ నిరవయవస్య పరిణామస్సంభావనేత్యర్థః ప్రాణాదీ నామాత్మపరిణామత్వాసంభవే ఫలితమాహ (ప్రచలితస్యేతి) ప్రగతం చలితం యస్య సతథా కూటస్థస్యైవాత్మనో భాసమానా భావాన పరమార్థత స్సన్తో భవితుముత్సహన్తే- దృశ్యత్వజడత్వాదినా స్వప్నవన్మిథ్యాత్వసిద్ధేరిత్యర్థః ఏవం ప్రాణాదిభావానాం మిథ్యాత్వం ప్రసాధ్య ఫలితం దర్శయన్ పూర్వార్ధాక్షరాణాం వ్యాఖ్యానముపసంహరతి (అత ఇతి) అద్వయస్య పరమార్థత్వాత్ తదాత్మనాకథమాత్మా కల్పితస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య స్వరూపేణా కల్పితస్య సంసృష్టరూపేణ కల్పితత్వమిష్టమిత్యాహ (పరమార్థసత ఇతి) అవిద్యావశాదిష్టా కల్పనా - నస్వభావవశాదిత్యాహ (సదేతి) ప్రాణాదీనా మసత్త్వే సత్త్వేన కథం వ్యవహారగోచరత్వమిత్యాశఙ్క్య తృతీయపాదార్థమాహ (తే చేతి) కల్పితానాం ప్రాణాదిభావానాం స్వరూపేణ సత్తయా సత్త్వేన నసత్తా వకల్ప్యతే- తేషామధిష్ఠానాపేక్షా నియమాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సర్వవికల్పనా సాధిష్ఠానైవదృశ్యతే నచాసతోఽధిష్ఠానత్వం - ఆ రోపితానువేధాభావాత్ తదనువేధాత్తు సతోఽధిష్ఠానత్వమేష్టవ్యం- తథాచ ప్రాణాదిభావానాం వస్తుతోఽసత్త్వేపి సతి కల్పితానాం సత్త్వేన వ్యవహా రసిద్ధిరిత్యర్థః చతుర్థపాదార్థమాహ (అత ఇతి) స్వేనేతి విశేషణం సంసృష్టరూపేణ వ్యభిచారాజ్జీకారార్థం కల్పనారాహిత్యదశాయాం మేవాద్వయ తా శివేత్యాశఙ్క్య కల్పనామాత్రస్యాశివత్వాన్నైవమిత్యాహ (కల్పనేతి) (త్రాసాదీతి) ఆదిశబ్దేన హర్షశోకాదమోగృహ్యన్తే యదుక్తమద్వయ తా శివేతి- తదుపపాదయతి (అద్వయతేతి) ౩౩

శం — కుతశ్చాద్వయతా శివా నానాభూతం- పృథక్త్వమన్యస్యాన్యస్మాద్యత్ర దృష్టం- తత్రాశివం భవేత్ నహ్యత్రాద్వయే పరమా ర్థసత్యాత్మని ప్రాణాదిసంసారజాతమిదం జగదాత్మభావేన పరమార్థస్వరూపేణ నిరూప్యమాణం నానా-వస్త్వన్తరభూతం భవతి- యథా రజ్జుస్వరూపేణ ప్ర కాశేన నిరూప్యమాణేన నానాభూతః కల్పితస్సర్పోఽస్తి- తద్వత్ నాపి స్వేన- ప్రాణాద్యాత్మనేదం విద్యతే కదాచిదపి- రజ్జుసర్పవత్కల్పితత్వాదేవ తథా న్యోన్యం నపృథక్ ప్రాణాదివస్తు- యథాఽశ్వాన్మహిషః పృథగ్విద్యతే-ఏవం అతోఽసత్త్వాన్నాపృథగ్విద్యతేఽన్యోన్యం పరేణ వా కించిత్ ఇతి- ఏవం పరమార్థతత్త్వమాత్మవిదో బ్రాహ్మణా విదుః అతోఽశివహేతుత్వాభావాదద్వయతైవ శివేత్యభిప్రాయః ౩౪

ఆ — కించ- కిమిదం నానాభూతం ద్వైతమాత్మతాదాత్మ్యేన వా సిధ్యతి-స్వాతన్త్ర్యేణ వేతి వివేక్తవ్యం నాద్య ఇత్యాహ (నాత్మభావేనే తి) ఇదం హి నానాభూతం ద్వైతం నాత్మతాదాత్మ్యేన సేద్ధుమర్హతి- జడాజడయోర్విరుద్ధస్వభావయోస్తాదాత్మ్యాయోగాత్, భేదాదిశూన్యాత్మతాదా త్మ్యే చ ద్వైతస్య నానాత్వాసిద్ధే, రిత్యర్థః ద్వితీయం దూషయతి (న స్వేనేతి) స్వేన - సత్తాప్రతీత్యోరన్యానపేక్షాలక్షణస్వాతన్త్ర్యేణాపి నేదం ద్వైతం సేద్ధుం పారయతి- తథా స్వాతన్త్ర్యే సత్యాత్మత్వప్రసఙ్గా, దనాత్మనోఽద్వైతత్వాపాతా, దిత్యర్థః కించ- కిమిదం ద్వైతమన్యోన్యం పృథక్- అపృథగ్వేతి వివేక్తవ్యం నాద్య ఇత్యాహ (నపృథగితి) నహి కించిదపి ద్వైతం పరస్పరం పృథగేవ సిధ్యతి-పృథక్త్వస్య ధర్మిప్రతియోగిరూపావచ్ఛిన్నత్వేనా న్యోన్యాశ్రయత్వా, ద్ధర్మత్వే స్వరూపత్వయోస్తుర్వచనత్వా, దిత్యర్థః నాపి కించిదన్యోన్యమపృథగ్భూతత్వాసిధ్యతి - ఘటపటాదిశబ్దానాం పర్యాయత్వ ప్రసఙ్గాద్వ్యవహారలోపాపాతాదిత్యాహ (నాపృథగితి) అతో వాస్తవాకారేణ సర్వథా నిరూపణాసహమేవ ద్వైతమితి ఫలితమాహ (ఇతి తత్త్వేతి) యదుక్తం * అద్వయతా శివేతి- తత్ర హేత్వన్తరోపన్యాసపరత్వం శ్లోకస్య దర్శయతి (కుతశ్చేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (నానాభూతమిత్యాదినా) నానాభూతమిత్యస్య పర్యాయోపాదానం పృథక్త్వమితి తస్య భయకారణత్వం ప్రకటయతి (అన్యస్యేతి) తత్ర- వ్యాఘ్రచోరాదావివ యావత్ తద్భయకారణం భేదదర్శనమద్వయే వస్తుని నాస్తీత్యాహ (నహీతి) అధ్యస్తమధిష్ఠానరూపేణ తత్త్వతో నిరూప్యమాణమసదేవ భవతీత్యత్ర దృష్టాన్తమా హ (యథేతి) ప్రదీపప్రకాశేనాధిష్ఠానమాత్రతయా సమారోపితస్సర్పో యదా నిరూప్యతే- తదా నాసౌ తద్వ్యతిరేకేణ సిధ్యతి, తథా జగదపీదం తత

వీతరాగభయక్రోధైర్మునిభిర్వేదపారగైః। నిర్వికల్పో హ్యయం దృష్టః ప్రపఞ్చోపశమోఽద్వయః ౩౫

తస్మాదేవం విదిత్వైనమద్వైతే యోజయేత్స్మృతిం।అద్వైతం సమనుప్రాప్య జడవల్లోకమాచరేత్ ॥ ౩౬

నిస్తుతిర్నిర్నమస్కారో నిస్స్వధాకార ఏవ చ। చలాచలనికేతశ్చ యతిర్యాదృచ్ఛికో భవేత్ ॥ ౩౭

దాత్మస్వరూపేణనిరూప్యమాణంనాన్యత్వేనసిధ్యేదిత్యర్థః ఏవం ప్రథమపాదంవ్యాఖ్యాయద్వితీయపాదంవ్యాచష్టే (నాపీతి) (కదాచిదపీతి) కల్పనావస్థాయాం ప్రాగూర్ధ్వంచేత్యర్థః నపృథగిత్యస్యార్థమాహ (తథేతి) పృథక్త్వస్యాన్యోన్యాశ్రయత్వేనదుర్వచనత్వాత్ నైయర్థ్యోదాహరణంతు ప్రాతీతికంపృథక్త్వమధికృత్యానపృథగిత్యాదివ్యాకరోతి (అతఇతి) ద్వైతస్య ప్రాగుక్తన్యాయేనాసత్త్వాత్తత్తదన్యోన్యంవా పరేణాత్మనావాసహాపృథగ్భూత్వానైద్వమర్హతి- అతోదుర్నిరూపత్వాన్నకించిద్ద్వైతంనానాస్తీతి బ్రహ్మవిదాంమతమిత్యర్థః దృష్టంహిద్వైతంభయహేతుః- తదస్పృష్టంపునరద్వైతమభయమేవేత్యుపసంహరతి (అతఇతి) ౩౪

శం — తదేతత్సమ్యగ్దర్శనంస్తూయతే- విగతరాగభయద్వేషక్రోధాదిసర్వదోషైఃసర్వదామునిభిః- మననశీలైర్వివేకిభిర్వేదపారగైః-అవగతవేదార్థతత్త్వైర్జ్ఞానిభిర్నిర్వికల్పః- సర్వవికల్పశూన్యోఽయం- ఆత్మాదృష్టః-ఉపలబ్ధోవేదాన్తార్థతత్పరైః ప్రపఞ్చోపశమః- ప్రపఞ్చః- ద్వైతభేదవిస్తారః. తస్యోపశమః- అభావోయస్మిన్సఆత్మా ప్రపఞ్చోపశమః అతఏవాద్వయః విగతదోషైరేవపణ్డితైర్వేదాన్తార్థతత్పరైస్సన్న్యాసిభిఃపరమాత్మా ద్రష్టుంశక్యః- నాన్యైఃరాగాదికలుషితచేతోభిస్స్వపక్షపాతదర్శనైస్తార్కికాదిభిరిత్యభిప్రాయః ౩౫

ఆ — కిమితియథోక్తమద్వైతంసర్వేషాంనప్రతీతిగోచరస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వీతేతి) రాగాదిప్రతిబన్ధవిధురాణామేవయథోక్తమద్వైతదర్శనం- నసర్వేషామిత్యర్థః శ్లోకస్యతాత్పర్యార్థమాహ (తదేతదితి) స్తుతిశ్చతదుపాయప్రవృత్త్యుపకరోతీతిశేషః. ఆదిపదేనసమ్యగ్దర్శనప్రతిబన్ధకాస్సర్వేదోషాస్సంగృహ్యన్తే రాగాదివిమోకోయదాకదాచిదనధికారిణామపిసంభవతి- అతోవిశినష్టి (సర్వదేతి) సదా రాగాదివ్యావృత్తావివేకంహేతుంప్రపఞ్చయతి (మునిభిరితి) వివేకేచపవశక్తేర్వాక్యతాత్పర్యస్యచపరిజ్ఞానంకారణమిత్యాహ (వేదేతి) ఏవం సమ్యగ్జ్ఞానాధికారిణంసాధనచతుష్టయసమ్పన్నముక్త్వాతద్విషయంనిరూపయతి (నిర్వికల్పఇతి) ఆత్మనశ్చాక్షుషత్వాశఙ్కాంవారయతి (ఉపలబ్ధ ఇతి) హేత్వద్వయత్వమర్థమాహ (వేదాన్తేతి) సర్వవికల్ప[illegible]నస్ఫుటయితుంప్రపఞ్చోపశమవిశేషణం - ఆత్మనోఽభావత్వంబహువ్రీహిణాప్రత్యుద్యస్యతే. హేతుహేతుమద్భావేనపునరుక్తింవిశేషణయోర్వ్యావర్తయతి (అతఏవేతి) సమ్యగ్దర్శనాధికారిణోదర్శితానుపసంహరతి (విగతేతి) అనధికారిణోదర్శయన్వైశేషికనైయాయికాదిశాస్త్రాభిజ్ఞానామపితదనర్హత్వంసూచయతి (నాన్యైరితి) ౩౫

శం — యస్మాత్సర్వానర్థప్రశమనరూపత్వాదద్వయంశివమభయం- అతఏవంవిదిత్వాఽద్వైతేస్మృతింయోజయేత్- అద్వైతావగమాయైవస్మృతింకుర్యాదిత్యర్థః తచ్చాద్వైతమవగమ్య- అహమస్మిపరంబ్రహ్మేతివిదిత్వాశనాయాద్యతీతంసాక్షాదపరోక్షాదజమాత్మానం సర్వలోకవ్యవహారాతీతో జడవల్లోకమాచరేత్- అప్రఖ్యాపయన్నాత్మానమహమేవంవిధఇత్యభిప్రాయః. ౩౬

ఆ — మిథ్యాజ్ఞానప్రచయసంస్కారాద్వైదాన్తికతాత్పర్యవతాంపణ్డితానామపినాద్వైతే ప్రత్యయదార్ఢ్యంసిధ్యతీత్యాహ (తస్మాదితి) శాస్త్రాదద్వైతమవగమ్యస్మృతిసన్తతింకుర్వతోలోకానువర్తనేవిధినియమమాహ (అద్వైతమితి) తస్మాదిత్యస్యార్థమాహ (యస్మాదితి) ఏవమితినిర్వికల్పత్వాదిపరామర్శః విదిత్వా - శాస్త్రతోఽవగమ్యేత్యర్థః అద్వైతావగతిద్వారాస్మృతిసన్తతికర్తవ్యతాయాంనియమవిధిమభ్యనుజానాతి (అద్వైతఇతి) అద్వైతమిత్యాద్యుత్తరార్ధంవిభజతే (తచ్చేతి) జడసదృశస్య కథంలోకాచరణం - అబుద్ధిపూర్వకారిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వలోకేతి) లౌకికవ్యవహారాతీతస్యవిదుషోజడవదాచరణంకీదృశమిత్యపేక్షాయాంచతుర్థంపాదమనూద్యతాత్పర్యమాహ (జడవదితి) ఏవంవిధోహమిత్యాత్మానంవిద్యాభిజనాదిభిర్నప్రఖ్యాపయన్జడవదేవవిద్వాన్లోకమాచరేదితియోజనా . ౩౬

శం — కయాచర్యయాలోకమాచరేదిత్యాహ- స్తుతినమస్కారాదిసర్వకర్మవర్జితస్త్యక్తసర్వబాహ్యైషణఃప్రతిపన్నపారమహంస్యపారివ్రాజ్యఇత్యభిప్రాయః. *ఏవంవైతమాత్మానంవిదిత్వేత్యాదిశ్రుతేః, *తద్బుద్ధయస్తదాత్మానస్తన్నిష్ఠాస్తత్పరాయణాఇత్యాదిస్మృతేశ్చ చలం- శరీరం. ప్రతిక్షణమన్యథాభావాత్. అచలం- ఆత్మతత్త్వం. యదా కదాచిద్భోజనాదివ్యవహారనిమిత్తమాకాశవదచలంస్వరూపమాత్మతత్త్వమాత్మనోనికేతనం - ఆశ్రయమాత్మస్థితింవిస్మృత్యాహమితిమన్యతేయదా- తదాచలోదేహోనికేతోయస్య సోఽయమేవంచలాచలనికేతోవిద్వాన్నపునర్బాహ్యవిషయాశ్రయః సచయాదృచ్ఛికోభవేత్- యదృచ్ఛాప్రాప్తకౌపీనాచ్ఛాదనగ్రాసమాత్రదేహస్థితిరిత్యర్థః. ౩౭

ఆ — ననుపరాపరదేవతయోస్స్తుతిపూర్వకప్రణామస్యశ్రాద్ధాదిక్రియాయాశ్చకర్తవ్యతయాప్రతిబన్ధాత్కథంవిదుషోజడవదాచరణమితి- తత్రాహ (నిస్స్తుతిరితి) తథాపి జీవతాక్వాపిస్థాతవ్యత్వాదాశ్రయముద్దిశ్యప్రవృత్తేరావశ్యకత్వాత్కుతోజడసాదృశ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (చలేతి) చలంచాచలంచచలాచలే- తేనికేతః- యస్యాశ్రయః- సతథేతియావత్. తథాపికౌపీనాచ్ఛాదనాశనపానాదిదేహస్థితిప్రయోజకాపే

తత్త్వమాధ్యాత్మికందృష్ట్వా తత్త్వందృష్ట్వాతుబాహ్యతః। తత్త్వీభూత స్తదారామ స్తత్త్వాదప్రచ్యుతోభవేత్ ॥ ౩౮

ఇతిగౌడపాదీయకారికాయాం ద్వితీయం వైతథ్యప్రకరణమ్.

క్షయా ప్రవృత్తిర్ధ్రౌవ్యాన్నవిదుషోజడతుల్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (యతిరితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకంపూర్వార్ధాక్షరాణివ్యాచష్టే (కదాచిత్యాదినా) వర్ణాశ్రమాభిమానవత స్తత్తత్కర్మసువర్తమానస్యకథమిదంవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్యక్తేతి) పారమహంస్యపారివ్రాజ్యం ప్రతిపత్తుమశక్యం-అప్రామాణికత్వాదితిచేత్ నైవం- శ్రుతిస్మృతిసిద్ధత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి) ఏదిత్యేత్యాపాతికం వేదనంవ్యుత్థానహేతుత్వేనోచ్యతే తస్మిన్నేవ-పరస్మిన్ వస్తునివిషయాన్తరేభ్యోవ్యావృత్తాబుద్ధిర్యేషామితితథా తదేవ- పరంవస్త్వాత్మా- నిరుపచరితంస్వరూపంయేషాం తేతథోచ్యన్తే తస్మిన్నేవ-పరస్మిన్నాత్మనినిష్ఠా- నిశ్చయేనస్థితిర్యేషాం తేతథేత్యాహ (తన్నిష్ఠా ఇతి) తదేవ- ఆత్మభూతంపరంవస్తుపరమయనం - పరాగతిర్యేషాం తేతథేత్యాహ (తత్పరాయణా ఇతి) ఆదిశబ్దేన *సర్వకర్మాణిమనసేత్యాదివాక్యంగృహ్యతే కిదాపునశ్చలాదేహోవిదుషానికేతోభవతి- తత్రాహ (యదేతి) అవివక్షితేహికాలవిశేషే వివక్షితంవ్యవహారంనిమిత్తీకృత్యాత్మస్థితిముక్తవిశేషణవతీంవిస్మృత్యాహఙ్కార మమకారపరవశోయదావిద్వానవతిష్ఠతే-తదేతియోజనా స్వభావస్త్వచలమాత్మస్వరూపమేవాస్యనికేతనం- చలంపునశ్శరీరముపదర్శితవిస్మరణద్వారేణేతిసిగమయతి (సోఽయమితి) అవిదుషోవిశేషార్థంవ్యావర్త్యంకీర్తయతి (నపునరితి) చతుర్థపాదార్థమాహ (సచేతి) ౩౭

శం.— బాహ్యం- పృథివ్యాదితత్త్వమాధ్యాత్మికంచ- దేహాదిలక్షణంరజ్జుసర్పాదివత్ స్వప్నమాయాదివచ్చాసత్- *వాచారమ్భణంవికారోనామధేయమిత్యాదిశ్రుతేః. ఆత్మాచసబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజో ఽపూర్వోఽనపరోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ఆకాశవత్సర్వగతః సూక్ష్మోఽచలోనిర్గుణోనిష్కలోనిష్క్రియః *తత్సత్యంసఆత్మాతత్త్వమసీతిశ్రుతేః ఇత్యేవంతత్త్వందృష్ట్వాతత్త్వీభూతస్తదారామః-నబాహ్యారమణః. యథా అతత్త్వదర్శీకశ్చిచ్చిత్తమాత్మత్వేనప్రతిపన్నశ్చిత్తచలనమనుచలితమాత్మానంమన్యమానస్తత్త్వాచ్చలితం దేహాదిభూతమాత్మానంకదాచిన్మన్యతే ప్రచ్యుతోఽహమాత్మతత్త్వాదిదానీమితి, సమాహితేతుమనసికదాచిత్తత్త్వభూతం ప్రసన్నమాత్మానంమన్యతేఇదానీమస్మితత్త్వీభూతఇతి,- నతథాత్మవిద్భవేత్- ఆత్మనఏకరూపత్వాత్ స్వరూపప్రచ్యవనాసమ్భవాచ్చ. సదైవం బ్రహ్మాస్మీత్యప్రచ్యుతోభవేత్తత్త్వాత్-సదా ఽప్రచ్యుతాత్మదర్శనోభవేదిత్యభిప్రాయః. *శునిచైవశ్వపాకేచ *సమంసర్వేషుభూతేషుఇత్యాదిస్మృతేః.. ౩౮

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ

గౌడపాదీయకారికాభాష్యేవైతథ్యాఖ్యే ద్వితీయప్రకరణభాష్యంసమాప్తమ్

ఆ.— అహమేవపరంబ్రహ్మ- నమత్తోఽన్యదస్తికించిదిత్యనుభవిత్రుతిస్మృతికరణమపినకాలవిశేషనియతం-కింతు నైరన్తర్యేణకర్తవ్యమిత్యాహ (తత్త్వమితి) ఆధ్యాత్మికం- శరీరాదికల్పితంతత్త్వం- అధిష్ఠానమాత్రందృష్ట్వా, బాహ్యతః-దేహాద్బహిరపిపృథివ్యాదిచకల్పితత్వేనావస్తుత్వాదధిష్ఠానమేవేత్యనుభూయ, స్వయమపిద్రష్టాపరమార్థవస్తుస్వభావమాపన్న స్తత్రైవాసక్తచేతాఃబాహ్యేభ్యోవిషయేభ్యోవ్యావృత్తబుద్ధిస్తస్మిన్నేవతత్త్వేపరమార్థభూతే ప్రతిష్ఠితసద్దర్శననిష్ఠస్స్యాదిత్యర్థః. పృథివ్యాదౌదేహాదౌచ ప్రత్యేకంపరమార్థత్వసమ్భవేకథమద్వైతనిష్ఠాసిద్ధ్యేదిత్యాశఙ్క్యవ్యాచష్టే(బాహ్యమిత్యాదినా) కింతదుభయోస్తత్త్వం- తదాహ (రజ్జుసర్పాదివదితి) ఉక్తస్యవికారజాతస్యాసత్త్వేప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) ద్రష్టురాత్మనోపిదృశ్యప్రతియోగిత్వాత్తుల్యంవాచారమ్భణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మాచేతి) భవతుపరస్యాత్మనస్తత్తదాగమవచననిర్దిష్టముక్తలక్షణత్వం- తథాపిద్రష్టురాత్మనోనయథోక్తరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్సత్యమితి) విశేషణానితుప్రాచీనానితత్తదాగమోపాత్తాన్యపునరుక్తాని ద్వితీయార్ధంవ్యాచష్టే (ఇత్యేవమితి) ఆత్మారామత్వంకథమిత్యాశఙ్క్యబాహ్యవిషయాసక్తింత్యక్త్వాప్రత్యగాత్మన్యేవపరితృప్తత్వాదిత్యాహ (నబాహ్యేతి) తత్త్వాదప్రచ్యుతోభవతీత్యేతత్ వ్యతిరేకముఖేనవ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) అతత్త్వదర్శితిచ్ఛేదః ఆత్మవిదోనావ్యవస్థితమాత్మదర్శనమిత్యత్రహేతుమాహ (ఆత్మనఇతి) సతిస్వరూపేస్వరూపాత్ప్రచ్యుతేరప్రసక్తత్వాత్ తత్ప్రతిషేధోయుక్తోనభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (సదేతి) వస్తునస్సదైకరూపత్వేస్మృతిముదాహరతి (శునిచేతి) సమదర్శినః- సదైకరూపవస్తుదర్శినఏవపణ్డితాః- నాన్యేతథేత్యర్థః స్వరూపాప్రచ్యవనేచస్మృతిందర్శయతి (సమమితి) తత్రహి *వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తమితిస్వరూపాప్రచ్యవనముక్తమ్ ౩౮

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ

గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాంద్వితీయప్రకరణభాష్యటీకాసమాప్తా.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణయుక్తా— గౌడపాదకారికా

అద్వైతప్రకరణమ్.

ఉపాసనాశ్రితో ధర్మో జాతే బ్రహ్మణి వర్తతే। ప్రాగుత్పత్తేరజం సర్వం తేనాసౌ కృపణః స్మృతః॥ ౧

అతో వక్ష్యామ్యకార్పణ్యమజాతి సమతాం గతమ్। యథా న జాయతే కించిజ్జాయమానం సమన్తతః॥ ౨

శం — ఓఙ్కారనిర్ణయే ఉక్తః ప్రపఞ్చోపశమః శివోఽద్వైత ఆత్మేతి ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ, జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇతి చ. తత్ర ద్వైతాభావస్తు వైతథ్యప్రకరణేన స్వప్నమాయాగన్ధర్వనగరాదిదృష్టాన్తైర్దృశ్యత్వాద్యన్తవత్త్వాదిహేతుభిస్తర్కేణ చ ప్రతిపాదితః. అద్వైతం కిమాగమమాత్రేణ ప్రతిపత్తవ్యం- ఆహోస్విత్తర్కేణాపీత్యత ఆహ- శక్యతే తర్కేణాపి జ్ఞాతుం తత్కథమిత్యద్వైతప్రకరణమారభ్యతే. ఉపాస్యోపాసనాదిభేదజాతం సర్వం వితథం- కేవలశ్చాత్మాఽద్వయః పరమార్థ ఇతి స్థితమతీతే ప్రకరణే - యతః ఉపాసనాశ్రితః - ఉపాసనామాత్మనో మోక్షసాధనత్వేన గత ఉపాసకోఽహం మమోపాస్యం బ్రహ్మ తదుపాసనం కృత్వా జాతే బ్రహ్మణీదానీం వర్తమానోఽజం బ్రహ్మ శరీరపాతాదూర్ధ్వం ప్రతిపత్స్యే - ప్రాగుత్పత్తేశ్చాజమిదం సర్వమహం చ- యదాత్మకోఽహం ప్రాగుత్పత్తేరిదానీం జాతో జాతే బ్రహ్మణి చ వర్తమానః- ఉపాసనయా పునస్తదేవ ప్రతిపత్స్య ఇత్యేవముపాసనాశ్రితో ధర్మః- సాధకో యేనైవం క్షుద్రబ్రహ్మవిత్- తేనాసౌ కారణేన కృపణః- దీనః అల్పకః స్మృతో నిత్యాజబ్రహ్మదర్శిభిర్మహాత్మభిరిత్యభిప్రాయః * యద్వాచానభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యతే। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసత ఇత్యాదిశ్రుతేస్తలవకారాణాం ౧

ఆ — తర్కావష్టమ్భేన ద్వైతవైతథ్యనిరూపణం పరిసమాప్యాద్వైతం పారమార్థికమపి తర్కతస్సమ్భావయితుం ప్రకరణాన్తరం ప్రారిప్సురుపాస్యోపాసకభేదసృష్టిం తావదపవదతి (ఉపాసనేతి) దేహస్య ధారణాద్ధర్మః- జీవః భూతసఙ్ఘాతాకారేణ జాతే బ్రహ్మణి అభిమానిత్వేన వర్తతే స ప్రాగుత్పత్తేరజం సర్వమిత్యేవం కాలావచ్ఛిన్నం వస్తు మన్యతే స పునరుపాసనాం పురుషార్థసాధనత్వేనాశ్రిత స్తదేవ బ్రహ్మ ప్రతిపత్స్యే శరీరపాతాదూర్ధ్వమిత్యేవం యతో మిథ్యాజ్ఞానవానవతిష్ఠతే- తేనాసౌ కృపణః- అల్పకో బ్రహ్మవిద్భిస్స్మృతః- చిన్తిత ఇత్యర్థః. ప్రకరణాన్తరముపతారయన్ వృత్తమనువదతి (ఓఙ్కారేతి) తస్య హి నిర్ణయో - ప్రథమే ప్రకరణే ప్రపఞ్చోపశమశ్శివోఽద్వైత ఇతి విశేషితాత్మా ప్రతిజ్ఞామాత్రేణాద్వితీయో వ్యాఖ్యాత ఇత్యర్థః ద్వితీయప్రకరణార్థం సఙ్క్షిప్యానువదతి (జ్ఞాత ఇతి) తత్రైవాద్యే ప్రకరణే * జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇత్యత్ర ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ ద్వైతాభావ ఉక్తః - స తు ద్వితీయేన ప్రకరణేన హేతుదృష్టాన్తాత్మకేన తర్కేణ చ ప్రతిపాదితః - నాత్ర ప్రతిపాదయితవ్యమవశిష్టమస్తీత్యర్థః తృతీయం ప్రకరణమాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతారయతి (అద్వైతమితి) * నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయేతి శ్రుతేరద్వైతం ఘన తర్కేణ జ్ఞాతుం శక్యమిత్యాశఙ్క్యతి (తత్కథమితి) స్వతన్త్రతర్కాప్రవేశేఽపి తస్మిన్నాగమికతర్కస్య సహకారితయా సమ్భావనాహేతుత్వాత్ తర్కేణాపి జ్ఞాతుం శక్యం [illegible] రోపపత్తిరితి మత్వాహ (అద్వైతేతి) యది తర్కేణాద్వైతం సమ్భావయితుం ప్రకరణమారభ్యతే- తర్హి [illegible] ప్రథమం ప్రస్తూయతే- తత్రాహ (ఉపాస్యేతి) ఉక్తవక్ష్యమాణవిరోధిత్వాదుపాసకస్య తన్నిన్దా ప్రకృతోపయోగినీత్యర్థః కథం తన్నిన్దా [illegible] ఘటిష్యతే తత్రాహ (ప్రాగితి) ప్రాగవస్థాయాం సర్వమిదమజం- అహం చ తథేత్యుపాసకో యతో మన్యతే- అతశ్చ ప్రాగవస్థ బ్రహ్మ [illegible] భవిష్యత్యజత్వశ్రుతిరిత్యర్థః కార్యస్థిత్యవస్థాయాం యది బ్రహ్మతన్మాత్రమిష్టం - తర్హి కిముపాసనయా ప్రాప్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాత్మక ఇతి) ఇదానీం- ఉత్పత్త్యవస్థాయాం జాతో జాతే బ్రహ్మణి స్థిత్యవస్థాయాం వర్తమానోఽహం ప్రాగుత్పత్తేర్యదాత్మకస్సన్నాసం - తదేవ పునః ప్రలయావస్థాయాముపాసనయా ప్రతిపత్స్యే- తత్కృతమన్యాయాతిప్రసక్తః. తలవకారాణాం శాఖాయాముపాస్యస్య బ్రహ్మత్వనిషేధదర్శనాచ్చోపాసకనిన్దా యుక్తేత్యాహ (యద్వాచేతి) అనభ్యుదితం- అనభిప్రకాశితం అభ్యుద్యతే- అభిప్రకాశ్యతే ఉపాసతే - వాచామవిషయముపాసత ఇత్యర్థః ఆదిశబ్దేన * యన్మనసేత్యాదిగృహ్యతే. ౧

శం — స బాహ్యాభ్యన్తరమజమాత్మానం ప్రతిపత్తుమశక్నువన్నవిద్యయా దీనమాత్మానం మన్యమానో జాతోఽహం జాతే బ్రహ్మణి వర్తే- తదుపాసనాశ్రితస్సన్ బ్రహ్మ ప్రతిపత్స్య ఇత్యేవం ప్రతిపన్నః కృపణో భవతి యస్మాత్- అతో వక్ష్యామ్యకార్పణ్యం-అకృపణభావమజం బ్రహ్మ. తద్ధి కార్పణ్యాస్పదం- *యత్రాఽన్యోఽన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్పం * మర్త్యం తత్ *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమిత్యాది శ్రుతిభ్యః తద్విపరీతం సబాహ్యాభ్యన్తరమజమకార్పణ్యం భూమాఖ్యం బ్రహ్మ - యత్ప్రాప్యావిద్యాకృతసర్వకార్పణ్యనివృత్తిః తదకార్పణ్యం వక్ష్యామీత్యర్థః. తదజాతి- అవిద్యమానా జాతిర్యస్య సమతాం గతం- సర్వసామ్యం గతం. కస్మాత్ అవయవవైషమ్యాభావాత్. యద్ధి సావయవం వస్తు- తదవయవవైషమ్యాజ్జాయత ఇత్యుచ్యతే- ఇదం తు నిరవయవత్వాత్సమతాం గతమితి న కైశ్చిదవయవైః స్ఫుటతి- అతోఽజాత్యకార్పణ్యం సమన్తతః- సమన్తాత్ యథా న జాయతే కించిత్- అల్పమపి న స్ఫుటతి. రజ్జుసర్పవదవిద్యాకృతదృష్ట్యా జాయమానం యేన ప్రకారేణ న జాయతే- సర్వతోఽజమేకం బ్రహ్మ భవతి- తథా తం ప్రకారం శృణ్విత్యర్థః.

ఆత్మాహ్యాకాశవజ్జీవైర్ఘటాకాశైరివోదితః। ఘటాదివచ్చ సఙ్ఘాతైర్జాతావేతన్నిదర్శనమ్॥ ౩

ఘటాదిషు ప్రలీనేషు ఘటాకాశాదయో యథా। ఆకాశే సంప్రలీయన్తే తద్వజ్జీవ ఇహాత్మని॥ ౪

యథైకస్మిన్ఘటాకాశే రజోధూమాదిభిర్యుతే। న సర్వే సంప్రయుజ్యన్తే తద్వజ్జీవాస్సుఖాదిభిః॥ ౫

ఆ — భేదదర్శనముపాసకమద్వైతవిరోధి చ నిన్దిత్వా సమ్ప్రత్యద్వైతప్రతిజ్ఞాం కరోతి (అత ఇతి) జాతిః - జన్మ తద్రహితమజాతి తత్ర హేతుమాహ (సమతామితి) జన్మరాహిత్యం సాధయతి (యథేతి) అతశ్శబ్దార్థమాహ (సదా హీతి) ప్రతిజ్ఞాభాగం విభజతే (అకృపణేతి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేన స్ఫోరయతి (తద్ధీతి) దర్శనాదివిశేషవ్యవహారగోచరీభూతం కార్యజాతం పరిచ్ఛిన్నం నాశి చోచ్యతే - తదేవ కృపణత్వాల్లబ్ధనామి త్యర్థః తచ్చ మిథ్యాభూతమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) కార్పణ్యముక్త్వా తదభావరూపమకార్పణ్యం ప్రకటయతి (తద్విపరీత మితి) ప్రాప్య- జ్ఞాత్వేతి యావత్ ద్వితీయపాదం వ్యాచష్టే (తదజాతీత్యాదినా) సర్వాత్మనా సామ్యం- నిర్విశేషత్వం గతమిత్యత్ర హేతుం పృచ్ఛ తి (కస్మాదితి) నిర్విశేషత్వే హేతుమాహ (అవయవేతి) హేతుమేవ ప్రకటయన్ వ్యతిరేకముఖేనాజత్వం ప్రపఞ్చయతి (యద్ధీత్యాదినా) స మన్తత ఇతి పూర్వార్ధస్య సఙ్గ్రహణం ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) యథా రజ్జ్వాం సర్పో భ్రాన్త్యా జాయతే- తథా సర్వం భ్రాన్తిదృష్ట్యా జాయ మానత్వేన భాసమానమపి యథా- యేన ప్రకారేణ వస్తుతో న జాయతే- కిన్తు సర్వతః- దేశతః కాలతో వస్తుతశ్చ పూర్ణం కూటస్థమేవ వస్తు భవతి- తథా తం ప్రకారమితి సఙ్క్షేపః ౨

శం — అజాతి బ్రహ్మ కార్పణ్యం వర్జితమితి ప్రతిజ్ఞాతం తత్సిద్ధ్యర్థం హేతుం దృష్టాన్తం చ వక్ష్యామీత్యాహ- ఆత్మా పరో హి - యస్మాదా కాశవత్ - సూక్ష్మో నిరవయవస్సర్వగత ఆకాశవదుక్తః- జీవైః - క్షేత్రజ్ఞైర్ఘటాకాశైరివ ఘటాకాశతుల్యైరుదితః - ఉక్తస్స ఏవాకాశసమః పర ఆత్మా అథవా- ఘటాకాశైర్యథోదితః- ఉత్పన్నః- తథా పరో జీవాత్మభిరుత్పన్నః జీవాత్మనాం పరస్మాదాత్మన ఉత్పత్తిర్యా శ్రూయతే వేదాన్తేషు- సా మహా కాశాద్ఘటాకాశోత్పత్తిసమా- న పరమార్థత ఇత్యభిప్రాయః తస్మాదేవాకాశాద్ఘటాదయస్సఙ్ఘాతా యథోత్పద్యన్తే - ఏవమాకాశస్థానీయాత్పరమా త్మనః పృథివ్యాదిభూతసఙ్ఘాతా ఆధ్యాత్మికాశ్చ కార్యకారణలక్షణా రజ్జుసర్పవద్వికల్పితా జాయన్తే- అత ఉచ్యతే ఘటాదివచ్చ సఙ్ఘాతైరుదితఇతి యదా మన్దబుద్ధిప్రతిపిపాదయిషయా శ్రుత్యాత్మనో జాతిరుచ్యతే జీవాదీనాం- తదా జాతావుపగమ్యమానాయామేతన్నిదర్శనం- దృష్టాన్తో యథోదితాకా శవదిత్యాదిః ౩

ఆ.— ప్రతిజ్ఞావాక్యే బ్రహ్మశబ్దేన పరమాత్మా ప్రకృతః- స కిం వృగిత్యపేక్షాయామాహ (ఆత్మా హీతి) జీవభేదప్రతీతిస్తర్హి కథమిత్యా శఙ్క్యాహ (జీవైరితి) యథా ఆకాశో విభుత్వాదిధర్మః స్వగతతాత్త్వికభేదవాన్న భవతి- తథా పరమాత్మా- విశేషాభావాత్. యథా చ మహాకాశో ఘ టాకాశాకారేణ ప్రతీయతే - తథా పరమాత్మా నానావిధజీవాకారేణ ప్రతీతిగోచరో భవతీత్యర్థః కథం సఙ్ఘాతానాం పరస్మాదుత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఘటాదీతి) యథా మృదస్సకాశాద్ఘటాదయో జాయన్తే - తథా పరమాత్మైవ పృథివ్యాదిసఙ్ఘాతాకారేణ జాయత ఇత్యర్థః యదా ఆత్మనో జీవాదీ నాముత్పత్తిరిష్టా - తదా తస్యాముత్పత్తౌ దృష్టాన్తవచనమేతదిత్యాహ (జాతావితి) శ్లోకస్య వృత్తానువాదపూర్వకం తాత్పర్యమాహ (అజాతీత్యాది నా) ప్రథమపాదస్యాక్షరార్థమాహ (ఆత్మేత్యాదినా) విమతస్స్వగతతాత్త్వికభేదశూన్యః- సూక్ష్మత్వా, న్నిరవయవత్వా, ద్విభుత్వా, ద్- ఆకా శవత్ న చ పరమాణ్వాదౌ వ్యభిచారః- తస్యైవాసమ్మతత్వాత్, క్వచిదపి తాత్త్వికభేదాసంప్రతిపత్తేశ్చేత్యర్థః జీవైరిత్యాది వ్యాచ ష్టే (జీవైరితి) జీవాకారేణ పరమాత్మైవోక్తః- * క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధీ *త్యాదేరిత్యర్థః ఉదితశబ్దస్యోత్పన్నార్థత్వే- లక్షితపరస్యైవాత్మనస్సఙ్ఘాతరూ పేణోక్తత్వే సప్రపఞ్చత్వం ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (అథ వేతి) తర్హి * నాత్మా శ్రుతే *రితి న్యాయవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జీవాత్మనా మితి) తృతీయపాదం వ్యాచష్టే (తస్మాదేవేతి) ఉక్తేఽర్థే వాక్యమవతారయతి (అత ఇతి) ఆకాశస్యావకాశప్రదానేన ఘటాద్యుత్పత్తౌ కారణ త్వం నిర్వికారస్యైవ దృష్టమితి ద్రష్టవ్యం జాతావిత్యాదేరర్థమాహ (యదేతి) ౩

శం — యథా ఘటాద్యుత్పత్త్యా ఘటాకాశాద్యుత్పత్తిః, యథా చ ఘటాదిప్రలయేషు ఘటాకాశాదిప్రలయః, - తద్వద్దేహాదిసఙ్ఘాతో త్పత్త్యా జీవోత్పత్తిః- తత్ప్రలయే చ జీవానామిహాత్మని ప్రలయః- న స్వత ఇత్యర్థః ౪

ఆ — అద్వైతస్య జీవసృష్టిశ్రుతివిరోధం పరిహృత్య తస్యైవ జీవప్రలయశ్రుత్యా విరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి (ఘటాదిష్వితి) ఔపాధి కౌ జీవానాముత్పత్తిప్రలయౌ- న స్వాభావికౌ. తథా చోత్పత్తిశ్రుత్యా విరోధాభావవదద్వైతస్య ప్రలయశ్రుత్యాపి న విరోధోఽస్తీతి శ్లోకాక్షరవ్యాఖ్యా నేన ప్రకటయతి (యథేత్యాదినా) ౪

శం.— సర్వదేహేష్వాత్మైకత్వే ఏకస్మిన్ జననమరణసుఖాదిమత్యాత్మని సర్వాత్మనాం తత్సమ్బన్ధః క్రియాఫలసాఙ్కర్యం చ స్యాదితి య ఆహుర్ద్వైతినః- తాన్ ప్రతీదముచ్యతే- యథైకస్మిన్ ఘటాకాశే రజోధూమాదిభిర్యుతే - సంయుక్తే న సర్వే - ఘటాకాశాదయస్తద్రజోధూమాదిభి స్సంయుజ్యన్తే- తద్వజ్జీవాస్సుఖాదిభిః. నన్వేక ఏవాత్మా. బాఢం- న ను న శ్రుతం త్వయాఽఽకాశవత్సర్వసఙ్ఘాతేష్వేక ఏవాత్మేతి. యద్యేక ఏవాత్మా-

తస్మిన్సర్వత్ర సుఖీ దుఃఖీ వా స్యాత్ నచేవం సాంఖ్యచోద్యం సమ్భవతి - నహి సాంఖ్యైర్[illegible] సుఖదుఃఖాదిమత్త్వమిష్యతే - బుద్ధిసమవాయిత్వోపగమా త్సుఖదుఃఖాదీనాం నచోపలబ్ధిస్వరూపస్యాత్మనో భేదకల్పనాయాం ప్రమాణమస్తి భేదాభావే ప్రధానస్య పారార్థ్యానుపపత్తిరితిచేత్ న- ప్రధానకృతస్యార్థస్యాత్మన్యసమవాయాత్ యదిహి ప్రధానకృతో బన్ధో మోక్షో వార్థః పురుషేషు ప్రత్యేకం సమవైతి-తతః ప్రధానస్య పారార్థ్యమాత్మైకత్వేనో పపన్నమితియుక్తా పురుషభేదకల్పనా నచ సాంఖ్యైర్బన్ధో మోక్షో వార్థః పురుషసమవేతోఽభ్యుపగమ్యతే - నిర్విశేషాశ్చ చేతనమాత్రా ఆత్మానోఽభ్యుపగమ్యన్తే అతః పురుషసత్తామాత్రప్రయుక్తమేవ ప్రధానస్య పారార్థ్యం నసిద్ధం- నతు పురుషభేద ప్రయుక్తమితి [illegible] పురుషభేద[illegible]నాయాం నప్రధానస్య పారార్థ్యం హేతుః నచాన్యత్పురుషభేదకల్పనాయాం ప్రమాణమస్తి సాంఖ్యానాం పరసత్తామాత్రమేవ [illegible] బధ్యతే ముచ్యతే చ ప్రధానం- పరశ్చోపలబ్ధిమాత్రసత్తాస్వరూపేణ ప్రధానప్రవృత్తౌ హేతుః - [illegible] పురుష భేదకల్పనా వై దాన్తమర్యాదా [illegible] వైశేషికానయుక్తాద్యాః [illegible] - [illegible] సంసార [illegible] ప్రదేశ[illegible]త్వా త్సమవాయాత్ [illegible] సంయోగాచ్చ [illegible] సర్వగ [illegible] జాతయః [illegible] సర్వాదీనాం నానాత్మనాం [illegible] సర్వాత్మనాం [illegible] తేషాం [illegible] - [illegible] సమవాయ[illegible] ఇచ్ఛాదిష్వాఽనిత్యేష్వ[illegible] యదాత్మనో [illegible] దీనామాత్మగతమహత్త్వ[illegible] ప్రసఙ్గః నచాసిద్ధః - అన్యథా [illegible] ప్రసఙ్గాత్ సమవాయస్యచ [illegible] రంవాచ్యం- యథా [illegible] సమవాయోనిత్యసమ్బన్ధ [illegible] ప్రసఙ్గాత్ [illegible] త్వానుపపత్తిః అపృథక్త్వేవ ద్రవ్యాదీనాం స్పర్శవత్స్పర్శ [illegible] ఇచ్ఛాద్యుపజనాపాయవద్గుణవత్త్వేనాత్మనోఽనిత్యత్వప్రసఙ్గః దేహఫలాదివత్సావయవత్వం విక్రియావత్త్వం [illegible] యథాభ్యాం [illegible] కర్మవత్త్వాదిదోషవత్త్వం- తథాత్మనోఽవిద్యాధ్యారోపితబుద్ధ్యాద్యుపాధి [illegible] సుఖదుఃఖాదిదోషవత్త్వేన [illegible] సర్వవాదిభిరవిద్యాకృతవ్యవహారాభ్యుపగమాత్, పరమార్థేఽనభ్యుపగమాత్, [illegible] ॥ ౫ ॥

ఆ — ఇదానీమద్వైతస్య వ్యవస్థానుపపత్త్యా విరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి (యథైకస్మిన్నితి) [illegible] సుఖాది సంయుక్తే సర్వపరే జీవాన్తరే నసుఖాదిభిర్నయుజ్యన్తే - ఔపాధికభేదాదిత్యాహ (తద్వదితి) [illegible] (సర్వదేహోష్వితి) [illegible] భోక్తరి [illegible] భోక్తారస్స్యుః [illegible] ([illegible]) [illegible] స్యేన సుఖాది ప్రత్యుత్తరత్వేన శ్లోకమవతారయతి (తాల్ప్రత్యితి) [illegible] జీవ [illegible] సుఖాది [illegible] త్వం స్యాదిత్యుచ్యతే- కిం వా సర్వో [illegible] రూపేణ సర్వమ్ [illegible] త్వ[illegible]స్యాదిత్యాశఙ్క్య [illegible] ప్రత్యాహ (తత్త్వదితి) ఆత్మనస్సర్వత్రైకత్వాత్తస్యస్వరూపేణ సర్వసుఖాదిమత్త్వమితిద్వితీయం పక్షం నిషేధన్నాశఙ్క్యతే (నన్వితి) సర్వత్రాత్మైకత్వేఽపి [illegible] ([illegible]) తదేకత్వం [illegible] కథమఙ్గీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ననువితి) యదిసర్వ[illegible] త్వేతత్త్రత్ర సుఖిత్వం దుఃఖిత్వంచతస్యైకస్య [illegible] ప్రయుక్తివ్యవస్థా [illegible] చోదయతి (యద్యేకఏవేతి) [illegible] ద్వైతకల్పితభేదాద్వ్య [illegible] ప్రత్యక్షసిద్ధం సాంఖ్యస్య చోద్యం- కిం వా వైశేషికాదేరితి వికల్ప్యాద్యం ప్రత్యాహ (నచైతదితి) [illegible] సాంఖ్యైరనేకత్వేఽభ్యుపగమ్యతే పచనాభ్యుపగన్తుం శక్యతే-నానాత్మవాది త్వాహ (నచేతి) ప్రధానసంబన్ధస్య [illegible] రుషభేదమిష్యతే- తత్పక్షేనాత్మభేదోపపద్యతే-తేనాత్మభేదాత్పురుషభేదస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (భేదేతి) [illegible] (నేత్యాదినా) [illegible] (యదిహీతి) ప్రధానస్య [illegible] సిద్ధాన్తప్రసఙ్గాత్తైవమిత్యాహ (నిర్విశేషాఇతి) కించ- ప్రధానస్యపారార్థ్యం పరంశేషేణ[illegible] - [illegible] జన్మమరణవ్యవస్థానుపపత్త్యా పురుష[illegible] ([illegible]) సకేవలం ప్రమాణశూన్యా పురుషభేదకల్పనా- కించ ప్రధానం [illegible] ([illegible]) నను పురుషసత్తామాత్ర [illegible] ప్రధానం [illegible] త్వీశ్వరాధిష్ఠితమితినేశ్వరాదిమదమాశఙ్క్యతస్యాపిపురుషత్వాద్విశేషాభావాత్ [illegible] (పరశ్చేతి) వైదాన్తిక - [illegible] ప్రతిపాద్య మద్వైతం, ద్వితీయముత్థాపయతి (యేత్వితి) బుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నధర్మాధర్మసంస్కారాః నవ గుణాః- [illegible] ప్రత్యేకమాత్మసువ్యవస్థయా సమవేతాస్సిద్ధ క్రియన్తే- తేషాం వ్యవస్థానుపపత్త్యా ప్రతిదేహమాత్మభేదసిద్ధిరిత్యర్థః కిం బుద్ధ్యాదయో [illegible] వ్యాపినః- కిం వా సంయోగావిదేకదేశవృత్తయః. నాద్యః- జ్ఞానాదిగుణానామాశ్రయవ్యాపినామాశ్రయసంయుక్తే సర్వస్మిన్నపర్యాయేణ జ్ఞాతృత్వాదివ్యవహారజనకత్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ (తదప్యసదితి) ద్వితీయే త్వేకదేశస్సత్యః- అసత్యో వా ప్రథమే ఘటాదివదాత్మనస్సావయవైకదేశత్వాత్ కార్యత్వాది ప్రసఙ్గః ద్వితీయే కల్పితైకదేశానామేవ జ్ఞానాదిగుణవత్త్వం- ఆత్మనస్తు న తద్వత్త్వం సిధ్యతీత్యాహ (స్మృతీతి) స్మృతిహేతవస్సంస్కారాః- భావనాఖ్యాః. తేషాం గ్రహణమితరేషాముపలక్షణార్థం. తేషామాత్మని సమవాయాభావాత్ పరస్యసిద్ధాన్తాసిద్ధిరితిశేషః. కించ- ఆత్మమనస్సంయోగాదసమవాయికారణాజ్జ్ఞానానాముత్పత్తిరిష్టా - తథాచసతి గ్రహణసమయేస్మృతిర్నసమ్భవత్యేవేతినియమో నోపపద్యతే- గ్రహణకారణసంయోగస్యైవస్మృత్యుత్ప

రూపకార్యసమాఖ్యాశ్చ భిద్యన్తే తత్ర తత్ర వై। ఆకాశస్య న భేదోఽస్తి తద్వజ్జీవేషు నిర్ణయః॥ ౬

ప్రసఙ్గస్యవాదిత్యాహ (ఆత్మేతి) కించ- ఆత్మమనసోస్సంయోగాదేకస్మాదేకస్యాః స్మృతేస్సముత్పత్తిసమయేస్మృత్యన్తరాణ్యపిసముత్పద్యేరన్- అ సమవాయికారణస్యతుల్యత్వాత్ నచ సముద్బుద్ధసంస్కారాయోగపద్యాన్నయుగపదుత్పత్తిః- తేషాంతయుద్బోధస్యచాత్మనిప్రతిపన్నత్వేనస్మృతి సామగ్ర్యన్తర్భావాసమ్భవాదిత్యభిప్రేత్యాహ (యుగపద్వేతి) కించ- సమానజాతీయానాంస్పర్శాదిమతాంచపరస్పరంసమ్బన్ధోదృష్టః- యథా తన్తూనాంమేషాణాంరజ్జుఘటాదీనాంచ తదభావాత్తథాహి ఆత్మనాంమనఆదిభిస్సమ్బన్ధాసిద్ధౌ నోక్తావసమవాయికారణాద్బుద్ధ్యాదిగుణానాముత్పత్తిస్సిద్ధ్య తీత్యాహ (నచేతి) గుణాదీనాంసాజాత్యస్యస్పర్శాదిమత్త్వస్యచాభావేపి ద్రవ్యేణసమ్బన్ధవదాత్మనోమనఆదిభిస్సమ్బన్ధస్సిధ్యతీతిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) స్వతన్త్రంసత్తామాత్రం ద్రవ్యశబ్దేనాత్రవివక్షితం నతతోభేదేనగుణాదయోవేదాన్తిభిరిష్యన్తే- శుక్లః పటః ఖణ్డోగౌరిత్యాదిసామానాధి కరణ్యదర్శనాత్, ద్రవ్యమేవతుకల్పనయాతత్తదాకారేణవాతిష్ఠత్యభ్యుపగమాత్. అతోదృష్టాన్తాసంప్రతిపత్తిరిత్యర్థః విపక్షేదోషమాహ (యదిహీతి) గుణాదయోద్రవ్యాదత్యన్తభిన్నాస్తర్హితద్విశిష్టయాబుద్ధివిషయావిస్యుః, యదిచాత్మనస్సకాశాదిచ్ఛాదయోఽత్యన్తంభిన్నాభవేయుః,- తదాగుణాదీ నాంద్రవ్యేణతద్వదేవసమ్బన్ధానుపపత్తేః, ఇచ్ఛాదీనాంచాత్మనాసంయోగాత్పారతన్త్ర్యాసిద్ధిరిత్యర్థః అత్యన్తభిన్నానామపిసమవాయసమ్బన్ధాత్పా రతన్త్ర్యోపపత్తిరితిశఙ్కతే (అయుతేతి) కిమిదమయుతసిద్ధత్వమపృథక్కాలత్వం- కింవాఽపృథగ్దేశత్వం- ఉతాపృథక్స్వభావత్వం- ఆహోస్వి త్సంయోగవిభాగాయోగ్యత్వం నాద్యః వికల్పాసహత్వాత్ కిమిచ్ఛాద్యపేక్షయాఆత్మనోఽపృథక్కాలత్వం- కింవాత్మాపేక్షయేచ్ఛాదీనామితివి కల్పాద్యంమాపయతి (నేత్యాదినా) యద్యాత్మనాసహాపృథక్కాలత్వమిచ్ఛాదీనాం- తదాఆత్మనోఽనాదిత్వాత్తత్సహభావస్యాస్వవన్నిత్యత్వంతే షామనిర్మోక్షః (ఆత్మనేతి) ప్రసజ్యేతేత్యర్థః ద్వితీయంనిరాచష్టే (నచేతి) నచాపృథగ్దేశత్వమయుతసిద్ధత్వం- తన్తుపటాదీనాంపృథగ్దేశానా మయుతసిద్ధ్యభావప్రసఙ్గాత్ నచాపృథక్స్వభావత్వమయుతసిద్ధత్వం- భేదపక్షవిరోధాత్ నచసంయోగవిభాగాయోగ్యత్వమయుతసిద్ధత్వం-దేవ దత్తస్యహస్తాదీనాంచాయుతసిద్ధ్యభావాపాతాదిత్యభిప్రేత్యసమవాయస్యద్రవ్యాదనన్యత్వేతాదాత్మ్యాత్మేన్యేనతత్సమ్బన్ధత్వవ్యాఘాతాత్తతోఽన్యత్వేనస సమ్బన్ధాన్తరమస్తి- నవేతివికల్ప్యాద్యేస్యాదసమస్తేతిమత్వాహ (సమవాయస్యేతి) ద్వితీయంశఙ్కతే (సమవాయఇతి) నవాచ్యం - సమ్బన్ధాన్తర మితిశేషః సమవాయస్యనిత్యసమ్బన్ధత్వేసమవాయవతాంద్రవ్యగుణాదీనామపి ...భేదస్యకదాచిదప్యనుపలమ్భాత్ పృథక్త్వప్రథానుపపత్తి రితిదూషయతి (తథాచేతి) సంయోగస్యాపిసమవాయసాప్యంచకారేణసూచ్యతే సమవాయస్యసమవాయిభిః, గుణాదీనాంచద్రవ్యేణ, త్వన్మతే దేహిమవద్భిన్నయోరివసమ్బన్ధానుపపత్తేః తేషుపరతన్త్రతావ్యవహారాసిద్ధిరిత్యాహ (అత్యన్తేతి) కించ- ఇచ్ఛాదయోనాత్మగుణాః- ఉపజనాపాయ వత్త్వాత్- రూపాదివత్ యద్వా- ఆత్మానానిత్యగుణవాన్- నిత్యత్వాత్- వ్యతిరేకేణదేహాదివదిత్యాహ (ఇచ్ఛాదీతి) నకేవలమాత్మనోఽనిత్య గుణత్వేఽనిత్యత్వప్రసక్తిరేవదోషః- కింత్వన్యదపిదోషద్వయందుష్పరిహారమితివాక్యాన్తరమాహ (సావయవత్వమితి) యద్యాత్మనోనేచ్ఛాది గుణవత్త్వం- తదాఽస్య ... న్మోక్షోనస్యాత్ - అతోబన్ధమోక్షవ్యవస్థానుపపత్త్యాప్రతిదేహంసుఖదుఃఖాదిభిరాత్మభేదసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాత్వితి) అవస్తుత్వాదవిద్యాయాస్తత్కృతవ్యవహారాయోగాద్వ్యావహారికబన్ధాద్యభ్యుపగమాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వవాదిభిరితి) అవిద్యా కృతమనుష్యత్వాద్యాశ్రయేణలౌకికవైదికవ్యవహారః సర్వైరభ్యుపగమ్యతే- తత్కృతాచవ్యవస్థాఙ్గీక్రియతే- తస్మాదస్మాకమపి తదాశ్రయేణ ...... ర్థః. పరమార్థతస్తుభేదేనాపివాదినావ్యవహారోనాభ్యుపగమ్యతే-తథాచమోక్షేపరేషాంవ్యవహారస్యైవాభావాత్ తన్నిర్వాహకపారమార్థికభేదాభ్యు పగమోవృథేత్యాహ (పరమార్థఇతి) కల్పితభేదవశాదపిపూర్వోక్తసర్వవ్యవస్థాసౌస్థ్యాత్ పారమార్థికాత్మభేదకల్పనాప్రమాణప్రయోజనహీనేత్యర్థ ముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౫

శం— కథంపునరాత్మనో ... ... న్యాత్మన్యవిద్యాకృతఉపపద్యతఇతి. ఉచ్యతే- యథేహాకాశఏకస్మిన్ ఘటకరకాప వరకాద్యాకాశానామల్పత్వమహత్త్వాదిరూపాణిభిద్యన్తే, తథాకార్యముదకాహరణధారణశయనాది, సమాఖ్యాశ్చఘటాకాశః కరకాకాశఇత్యా ద్యాస్తత్కృతాశ్చభిన్నాదృశ్యన్తే, తత్రతత్రవై- వ్యవహారవిషయఇత్యర్థః. సర్వోఽయమాకాశేరూపాదిభేదకృతోవ్యవహారః- నపరమార్థఏవ ప రమార్థతస్త్వాకాశస్యనభేదోఽస్తి నచాకాశభేదనిమిత్తోవ్యవహారోఽస్త్యన్తరేణపరోపాధికృతంద్వారం యథైతత్- తద్వద్దేహోపాధిభేదకృతేషుజీవే షుఘటాకాశస్థానీయేష్వాత్మసునిరూపణాత్కృతోబుద్ధిమతాంనిర్ణయః- నిశ్చయఇత్యర్థః ౬

ఆ— అద్వైతస్యశ్రుత్యాదివిరోధాభావేప్యనుమానవిరోధమాశఙ్క్యతస్యైకాన్తికత్వేనానుమానందూషయతి (రూపేతి) శ్లోకవ్యావర్త్యా మాశఙ్కామాహ (కథమితి) యథాత్మభేదవాదేఽబద్ధ్యవనిమిత్తోరూపాదివ్యవహారః- తథైకస్మిన్నేవాత్మన్యాత్మైక్యపక్షేరూపాదివ్యవహారోనోపపద్యతే. తథాచవివాదాస్పదాజీవాస్తత్త్వతోభిద్యన్తే - భిన్ననామకత్వాత్, భిన్నకార్యకరత్వాత్, భిన్నరూపత్వాత్, - ఘటపటాదివదిత్యనుమానవిరుద్ధమద్వైతమి త్యర్థః ఘటాకాశాదిష్వనైకాన్తికత్వంవివక్షిత్వాశ్లోకాక్షరాణివ్యాచష్టే (ఉచ్యతఇత్యాదినా) శయనాదికార్యంసమాఖ్యాశ్చభిద్యన్తఇతి సమ్బన్ధః తత్కృతాశ్చేత్యత్రతచ్ఛబ్దేనవికల్పితోఘటాకాశభేదోగృహ్యతే చకారోఽవధారణార్థః ఘటాకాశాదీనాముక్తహేతుమత్త్వేపివిపక్షత్వా భావేకథమనైకాన్తికత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వోఽయమితి) ఉక్తార్థస్తృతీయంపాదంవిభజతే (నచేతి) పరోపాధిశబ్దేనఘటకరకాదిరుచ్యతే. దృష్టా న్తమనూద్యదార్ష్టాన్తికంవ్యాచష్టే (యథైతదిత్యాదినా). ౬

నాకాశస్య ఘటాకాశో వికారావయవౌ యథా । నైవాత్మనస్సదా జీవో వికారావయవౌ తథా॥ ౭
యథా భవతి బాలానాం గగనం మలినం మలైః। తథా భవత్యబుద్ధానామాత్మాపి మలినో మలైః॥ ౮
మరణే సంభవే చైవ గత్యాగమనయోరపి। స్థితౌ సర్వశరీరేషు ఆకాశేనావిలక్షణః॥ ౯
సఙ్ఘాతాః స్వప్నవత్సర్వే ఆత్మమాయావిసర్జితాః। ఆధిక్యే సర్వసామ్యే వా నోపపత్తిర్హి విద్యతే॥ ౧౦

శం — నను తత్ర పరమార్థకృత ఏవ ఘటాకాశాదిష్విరూపకార్యాదిభేదవ్యవహార ఇతి నైతదస్తి- యస్మాత్పరమార్థాకాశస్య ఘటాకాశో న వికారః- యథా సువర్ణస్య రుచకాది, యథా వాఽపాం ఫేనబుద్బుదహిమాదిః, నాప్యవయవః - యథా వృక్షస్య శాఖాదిః న తథాఽఽకాశస్య ఘటాకాశో వికారావయవౌ యథా- తథా నైవాత్మనః పరస్య పరమార్థసతో మహాకాశస్థానీయస్య ఘటాకాశస్థానీయో జీవస్సదా - సర్వదా యథోక్త దృష్టాన్తవన్న వికారో నాప్యవయవః అత ఆత్మభేదకృతవ్యవహారో మృషై[illegible] ౭

ఆ — ఘటాకాశాదీనాం విపక్షత్వా[illegible]పరిహరతి (నేత్యాదినా) ఘటాకాశాదిరాకాశస్య వికారోఽవయవో వేత్యఙ్గీకారాత్తత్రాపి భేదస్యతాత్త్వికత్వాన్న విపక్షతేతి శ్లోకస్య వ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి) ఆకాశస్య నిర్వికారత్వం నిరవయవత్వం చ లోకసిద్ధం గృహీత్వా పరిహరతి (నైతదస్తీతి) తత్ర వైధర్మ్యోదాహరణద్వయమాహ (యథేతి) ఘటాకాశాదిరా[illegible]కాశస్యావయవో న భవతీత్యత్ర [illegible]న్తమాహ (యథా వృక్షస్యేతి) ఉక్తదృష్టాన్తానాం దార్ష్టాన్తికమాహ (న తథేతి) ఘటాకాశస్య మహాకాశం ప్ర[illegible] యవత్వం చ నాస్తీత్యుక్తం దృష్టాన్తత్వేనానూద్య దార్ష్టాన్తికం శ్లోకస్యోత్తరార్థం వ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) అద్వైతా[illegible]త్వేనాసమానస్యాత్మన స్త్వేష్టిస్తే ఫలితమాహ (అత ఇతి). ౭

శం — యస్మాద్యథా ఘటాకాశాది[illegible]ర్యాదిభేదవ్యవహారః - తథా దేహోపాధిజీవభేదప్రయుక్తో జన్మమరణాదివ్యవహారః- తస్మాత్తత్కృతమేవ క్లేశకర్మఫలమలవత్త్వమాత్మనః- న పరమార్థత ఇత్యేతమర్థం దృష్టాన్తేన ప్రతిపిపాదయిషన్నాహ- యథా భవతి లోకే బాలానాం- అవివేకినాం గగనం- ఆకాశం ఘనరజోధూమాదిమలైర్మలినం- మలవత్. న గగనం మలవత్తద్యాథాత్మ్యవివేకినాం- తథా భవత్యాత్మా, పరోఽపి యో విజ్ఞాతా ప్రత్యక్ క్లేశకర్మఫలమలైర్మలినోఽబుద్ధానాం- ప్రత్యగాత్మవివేకరహితానాం నాత్మవివేకవతాం నహ్యూషరదేశస్తృడ్వత్ప్రాణ్యధ్యారోపితోదకఫేనతరఙ్గాదిమాన్- తథా నాత్మాఽబుధారోపితక్లేశాదిమలైర్మలినో భవతీత్యర్థః. ౮

ఆ — జీవో బ్రహ్మణో నాంశో న వికారః- అపితు బ్రహ్మైవోపాధ్యనుప్రవిష్టం[illegible]. తదయు[illegible]- [illegible]త్వా జీవస్య రాగాదిమలవత్త్వా, దనేకత్వా, దేకత్వాయోగాదిత్యాశఙ్క్య పరమార్థతో జీవస్యాపి నాస్తి మలవత్త్వమిత్యాహ (యథేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (యస్మాదితి) ఘటాకాశో మహాకాశః సూచీపాశాకాశశ్చేత్యుపాధినిమిత్తో భేద, స్తద్విషయాబుద్ధి, స్తత్ప్రయుక్తో రూపభేదో, ఽర్థక్రియాభేదో, నామభేద, శ్చేతి వ్యవహారోఽవసీయథోపలభ్యతే - తథా దేహాద్యుపాధికృత[illegible]భేద, స్తత్కృతో జననమరణాదివ్యవహారో, వ్యవస్థితో యస్మాదాక్షిప్యతే- తస్మాత్తేనాత్మనో[illegible]నైవ తమాత్మనో రాగాదిమలవత్త్వం- న వస్తుతో[illegible] తస్యాన్యస్త్రీనద్యా [illegible] ప్రతిపిపాదయిషన్నాదౌ దృష్టాన్తమాహేతి యోజనా దృష్టాన్తభాగనివిష్టాన్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) [illegible]నామపరాకాశమర్థమాహ (తథేతి) యోహి ప్రత్యగాత్మా విజ్ఞాతా- సోఽప్యబుద్ధానాం మలినో భవతీతి సమ్బన్ధః అబుద్ధానామిత్యే[illegible] (ప్రత్యగాత్మేతి) అవివేకిభిరధ్యారోపితేఽపి ప్రత్యగాత్మనో మలవత్త్వే మలప్రయుక్తం ఫలం తత్ర నాస్తీత్యే[illegible]హ (నహీతి) ౮

శం.— పునరప్యుక్తమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి- ఘటాకాశజన్మనాశగమనాగమనస్థితివత్సర్వశరీరేష్వాత్మనో జన్మమరణాదిరాకాశేనావిలక్షణః ప్రత్యేతవ్య ఇత్యర్థః. ౯

ఆ.— నను జీవో మరణానన్తరం ధర్మానురోధేన స్వర్గం గచ్ఛతి - అధర్మవశాచ్చ నరకం ప్రతిపద్యతే - ధర్మాధర్మయోశ్చ భోగేన క్షయే పునరాగత్య యోనివిశేషే సమ్భవతి- తత్ర యావద్భోగం స్థిత్వా పునరపి పరలోకాయ ప్రతిష్ఠతే - ఏవమిహలోకపరలోకసంచరణవ్యవహారవిరుద్ధమద్వైతమితి తత్రాహ (మరణ ఇతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (పునరపీతి) ఆత్మని సర్వో వ్యవహారోఽవిద్యాకృతః - వాస్తవో నేత్యుక్తోఽర్థః ఆత్మనో హి గగనోపమస్య గత్యాదేర్వస్తుతోఽసమ్భవాదవిద్యాకృతస్తస్మిన్ గత్యాదిరిత్యర్థః ౯

శం.— ఘటాదిస్థానీయాస్తు దేహాదిసఙ్ఘాతాః స్వప్నదృశ్యదేహాదివన్మాయావికృతదేహాదివచ్చాత్మమాయావిసర్జితాః- ఆత్మనో మాయా- అవిద్యా. తయా ప్రత్యుపస్థాపితాః న పరమార్థతస్సన్తీత్యర్థః యద్యాధిక్యం-అధికభావస్తిర్యగ్దేహాద్యపేక్షయా దేవాదికార్యకరణసఙ్ఘాతానాం-యది వా సర్వేషాం సమతైవ - నైషాముపపత్తిస్సమ్భవః - సద్భావప్రతిపాదకో హేతుర్విద్యతే - నాస్తి. హి - యస్మాత్- తస్మాదవిద్యాకృతా ఏవ- న పరమార్థతస్సన్తీత్యర్థః. ౧౦

రసాదయోహియేకోశా వ్యాఖ్యాతాస్తైత్తిరీయకే। తేషామాత్మాపరోజీవఃఖంయథాసంప్రకాశితః॥ ౧౧
ద్వయోర్ద్వయోర్మధుజ్ఞానేపరంబ్రహ్మప్రకాశితం। పృథివ్యాముదరేచైవయథాకాశఃప్రకాశితః॥ ౧౨
జీవాత్మనోరనన్యత్వమభేదేనప్రశస్యతే। నానాత్వంనిన్ద్యతేయచ్చతదేవంహిసమఞ్జసం॥ ౧౩

ఆ— ననుసఙ్ఘాతశబ్దితానాముపాధీనాంసత్యత్వాత్, తత్ప్రయుక్తభేదస్యాపితథాత్వాత్, దద్వైతానుపపత్తితాదవస్థ్యమితిచేత్-తత్రాహ (సఙ్ఘాతాఇతి) దేవాదిదేహానాంపూజ్యతమత్వేనాధిక్యాభ్యుపగమాన్నసత్యత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యదేహభేదేషుకేషుచిదాధిక్యేయథాదృష్టాఽకల్పితేపివివేకదృష్ట్యాసర్వదేహానాంపఞ్చభూతాత్మకత్వావిశేషాదశేషసామ్యేవాస్వీకృతేనాస్తిసఙ్ఘాతేషుసత్యత్వేకాచిదుపపత్తిరిత్యాహ (ఆధిక్యఇతి) పూర్వార్థాక్షరాణియోజయతి (ఘటాదీతి) [illegible]యామిన్ద్రజాలప్రయోజకభూతాంవ్యావర్తయతి (అవిద్యేతి) విమతాదేహానసత్యాః-దేహత్వాత్- సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. బ్రహ్మాదిదేహానాముత్కృష్టత్వాన్నావిద్యాకృతత్వమిత్యాశఙ్క్యద్వితీయార్థంవ్యాచష్టే (యదీత్యాదినా) ౧౦

———

శం— ఉత్పత్త్యాదివర్జితస్యాద్వయస్యాస్యాత్మతత్త్వస్యశ్రుతిప్రమాణకత్వప్రదర్శనార్థంవాక్యాన్యుపన్యస్యన్తే- రసాదయః- అన్నరసమయఃప్రాణమయఇత్యేవమాదయఃకోశాఇవకోశాఅస్యాదేరివ - ఉత్తరోత్తరస్యాపేక్షయాబహిర్భావాత్పూర్వస్య వ్యాఖ్యాతాః - విస్పష్టమాఖ్యాతాస్తైత్తిరీయకశాఖోపనిషద్వల్ల్యాం- తేషాంకోశానామాత్మా- యేనాత్మనాపఞ్చాపికోశాఆత్మవన్తోఽన్తరతమేన- సహిసర్వేషాంజీవననిమిత్తత్వాజ్జీవః [illegible]- పరఏవాత్మా- యఃపూర్వం * సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతి ప్రకృతః యస్మాదాత్మనఃస్వప్నమాయాదివదాకాశాదిక్రమేణరసాదయఃకోశలక్షణాస్సఙ్ఘాతాఆత్మమాయయావిసృష్టాఇత్యుక్తం- సఆత్మాఽస్మాభిర్యథాఖం- తథేతిసంప్రకాశితః * ఆత్మాహ్యాకాశవదిత్యాదిశ్లోకైః నతార్కికపరికల్పితాత్మవత్పురుషబుద్ధిప్రమాణగమ్యఇత్యభిప్రాయః ౧౧

ఆ— జీవస్యాద్వితీయబ్రహ్మత్వముపపత్త్యవష్టమ్భేనోపపాదితం- ఇదానీంతత్రైవతైత్తిరీయశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ(రసాదయోహీతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (ఉత్పత్త్యాదీతి) అక్షరార్థంకథయతి (రసాదయఇతి) ఆదిశబ్దేనమనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయాగృహ్యన్తే ఖడ్గాదేర్యథాకోశాస్తదపేక్షయాబహిర్భవన్తి- తద్వదేతేపఞ్చకోశావ్యపదిశ్యన్తే. తత్రహేతుమాహ (ఉత్తరోత్తరస్యేతి) పూర్వపూర్వస్యాన్నమయాదేరుత్తరోత్తరప్రాణమయాద్యపేక్షయాబహిర్భావాత్ బ్రహ్మసర్వాన్తరంప్రతిష్ఠాభూతమపేక్ష్యానన్దమయస్యాపిబహిర్భావావిశేషాదవశిష్టంపఞ్చానామపికోశానాం[illegible] అవశిష్టాన్యక్షరాణివ్యాచష్టే (వ్యాఖ్యాతాఇత్యాదినా) తత్రజీవశబ్దప్రవృత్తింప్రత్యాపాదయతి (సహీతి) విశిష్టంజీవశబ్దార్థమాకాఙ్క్షాద్వారావ్యావర్తయతి (కోసావిత్యాదినా) ప్రకరణావిచ్ఛేదనార్థంప్రకరణమనుసంధత్తే (యస్మాదితి) ప్రకృతస్యపరస్యాత్మనఃశ్రౌతత్వేఫలితమాహ (నేత్యాదినా). ౧౧

———

శం— కించ- అధిదైవమధ్యాత్మంచతేజోమయోఽమృతమయఃపురుషః[illegible]సర్వతో యోవిజ్ఞాతా- పరఏవాత్మా బ్రహ్మసర్వమితిద్వయోర్ద్వయోరాద్వైతక్షయాత్పరంబ్రహ్మ ప్రకాశితం క్వేత్యాహ- బ్రహ్మవిద్యాఖ్యంమధు-అమృతం. అమృతత్వంమోదనహేతుత్వాత్. తద్విజ్ఞాయతేయస్మిన్నితిమధుజ్ఞానం - మధుబ్రాహ్మణం. తస్మిన్నిత్యర్థః. కిమివేత్యాహ- పృథివ్యాముదరేచైవయథైకఆకాశోఽనుమానేనప్రకాశితో లోకే- తద్వదిత్యర్థః ౧౨

ఆ.— మనుష్యోహంప్రాణ్యహంప్రమాతాహంకర్తాహంభోక్తాహమితిపఞ్చానాంవిశిష్టానాం యదేకంస్వరూపమనుగతంప్రత్యక్తత్త్వం- తద్బ్రహ్మైవేతిజీవపరయోరైక్యేతైత్తిరీయశ్రుతేస్తాత్పర్యముక్త్వాతద్వద్బృహదారణ్యకశ్రుతేరపితాత్పర్యమాహ (ద్వయోరితి) మధుబ్రాహ్మణేహిపృథివ్యాద్యాసుద్వైవాధ్యాత్మవిభక్తయోఃస్థానయోరయమేవసఇతిపరంబ్రహ్మప్రత్యక్ప్రకాశితం - అతోఽస్మిన్ బృహదారణ్యకశ్రుతేరపిబ్రహ్మాత్మైక్యేతాత్పర్యమిత్యర్థః తత్రదృష్టాన్తమాహ (పృథివ్యామితి) నకేవలమైక్యేతైత్తిరీయశ్రుతేరేవతాత్పర్యం- కింతుబృహదారణ్యకశ్రుతేరపీత్యాహ (కించేతి) అధిదైవం- పృథివ్యాదౌ అధ్యాత్మంచ- శరీరే. తేజోమయః- జ్యోతిర్మయః. చైతన్యప్రధానః అమృతమయః- అమరణధర్మా. పురుషః- పూర్ణః పృథివ్యాదౌశరీరేచాన్తర్గతో యోవిజ్ఞాతా- సపరఏవాత్మా తేనసవిజ్ఞాతాసర్వం-పూర్ణమపరిచ్ఛిన్నంబ్రహ్మైవేతిపరంబ్రహ్మప్రకాశితమితిసమ్బన్ధః అపవాదావస్థాయామధ్యారోపాసంభవాత్ద్వయోర్ద్వయోరితికథముచ్యతే - తత్రాహ (ఆద్వైతక్షయాదితి) ద్వైతక్షయపర్యన్తంబ్రహ్మప్రకాశితం- ద్వయోర్ద్వయోరితిపునరనువాదమాత్రమిత్యర్థః మధుజ్ఞానేమధ్యేవప్రకాశితం - నబ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యమధుజ్ఞానశబ్దార్థంవ్యుత్పాదయతి (క్వేత్యాదినా) శబ్దస్యక్వచిదాశ్రితత్వంరూపవదనుమీయతే- తచ్చశబ్దాధికరణంసామాన్యతస్సిద్ధంపారిశేష్యాదాకాశమితిసిద్ధమితితచ్చకల్పనాలాఘవాదేకమేవేతిగమ్యతే తథాచబహిరన్తశ్చైకమేవాకాశమనుమానప్రామాణ్యాదధిగతం - తథాఽధిదైవమధ్యాత్మంచబ్రహ్మప్రత్యగ్భూతంసిద్ధమిత్యుత్తరార్థంవ్యాచష్టే (కిమివేత్యాదినా) ౧౨

———

శం.— యద్యుక్తితఃశ్రుతితశ్చనిర్ధారితంజీవస్యపరస్యచాత్మనోరనన్యత్వమభేదేన- ప్రశస్యతే- స్తూయతేశాస్త్రేణవ్యాసాదిభిశ్చ, యచ్చసర్వప్రాణిసాధారణంస్వాభావికంశాస్త్రబహిష్కృతైఃకుతార్కికైర్విరచితంనానాత్వదర్శనం-నిన్ద్యతే *నతుతద్ద్వితీయమస్తి * ద్వితీయాద్వై

జీవాత్మనోః పృథక్త్వం యత్ప్రాగుత్పత్తేః ప్రకీర్తితమ్। భవిష్యద్వృత్త్యా గౌణం తన్ముఖ్యత్వం హి న యుజ్యతే॥ ౧౪

భయం భవతి * ఉదరమన్తరం కురుతే అథ తస్య భయం భవతి * ఇదం సర్వం యదయమాత్మా * మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతీత్యాదినా వాక్యేన, శ్రౌచైర్యశ్చ బ్రహ్మాద్భిః,- యచ్చైతత్- తదేవం హి సమఞ్జసం- ఋజ్వవబోధం. న్యాయ్యమిత్యర్థః యాస్తు తార్కికైః పకల్పితాః కువృష్టయః- తా అన్యజ్యోన్య నిరూప్యమాణా న ఘటనాం ప్రాఞ్చన్తీత్యభిప్రాయః. ౧౩

ఆ— ఇతశ్చైకత్వే శ్రుతీనాం తాత్పర్యమిత్యాహ (జీవాత్మనోరితి) అభేదేన-* బ్రహ్మైవ బ్రహ్మైవ భవతీత్యాదినా బ్రహ్మభావఫలవాదేనేత్యర్థః. యత్ప్రశస్యతే-తద్విధేయమిత్యాదిన్యాయాత్ ఏకత్వదర్శనఫలవాదోపపత్త్యుపలబ్ధాదేకత్వం ప్రశస్తత్వాద్వివక్షితమితి భావః. యచ్చానేకత్వం సర్వప్రాణిసాధారణం-తన్నిన్ద్యమానం దృశ్యతే యన్నిన్ద్యతే-తన్నిషిద్ధత ఇతి న్యాయాన్నానాత్వం శాస్త్రార్థో న భవతీత్యాహ (నానాత్వమితి) తదుభయమేకత్వప్రశంసనం నానాత్వనిన్దనం చైకత్వమేవ శాస్త్రీయమిత్యభ్యుపగమే సతి యుక్తమితి ఫలితమాహ (తదేవం హీతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యదితి) అనన్యత్వాభావశఙ్కాం వ్యావర్త్యైకరసత్వం దర్శయతి (అభేదేనేతి) తత్ప్రశస్యతే తాస్త్రేణేతి పదమాదాయ వ్యాఖ్యేయం శాస్త్రేణ-అభేదవేదనఫలవాదేనేత్యర్థః వ్యాసపరాశరాదిభిశ్చ వేదార్థం వ్యాచక్షాణైరేకత్వం స్తూయతే *వాసుదేవః సర్వమితి స మహాత్మా సుదుర్లభః *అహం హరిస్సర్వమిదం జనార్దనో నాన్యత్తతః కారణకార్యజాతమిత్యాదివాక్యైరిత్యాహ (వ్యాసాదిభిశ్చేతి) ద్వితీయార్ధం విభజతే (యచ్చేతి) తన్నిన్ద్యత ఇతి యచ్ఛబ్దోపక్రమాద్ద్రష్టవ్యం *అవిద్యామోహితాత్మానః పురుషా భిన్నదర్శినః * కిం తేన న కృతం పాపం చోరేణాత్మాపహారిణేత్యాదివాక్యైర్వ్యాససాదయోఽపి ద్వైతదర్శనం నిన్దన్తీత్యాహ (అన్యైశ్చేతి) ఏవమనేకత్వదర్శనస్య నిన్దితత్వేన నిషిద్ధత్వాన్నానైకత్వం శాస్త్రీయమిత్యుక్త్వా తదుపసంహారార్థమాహ (యచ్చైతదితి) విషయభేదేన ప్రశంసనం నిన్దనం చేత్యర్థః. (ఏవం హీతి) ద్వైతస్యాశాస్త్రీయత్వే, అద్వైతస్యైవ తత్తాత్పర్యగమ్యత్వే, మిథ్యాజ్ఞానోపనీతస్య భేదవృష్టీనామపి న్యాయ్యత్వాద్విశేషాచ్చ ... న్యాయ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాస్త్వితి) *యా వేదబాహ్యాః స్మృతయో యాశ్చ కాశ్చ కుదృష్టయః। సర్వాస్తా నిష్ఫలాః ప్రేత్య తమోనిష్ఠా హి తాః స్మృతా ఇతి మనువచనాదిత్యర్థః. న్యాయవిరోధాదపి భేదవాదానామసమఞ్జసత్వమిత్యాహ (నిరూప్యమాణా ఇతి) వైశేషికవైనాశికాదికల్పనాః భేదానుసారిణ్యః,- భేదశ్చ పరస్పరాశ్రయతాదిదోషదూషితో న ప్రమీయతే,- తేన భేదవాదానాముత్ప్రేక్షామూలానామసమఞ్జసతేత్యర్థః. ౧౩

శం.— నను శ్రుత్యాపి జీవపరమాత్మనోః పృథక్త్వం యత్ప్రాగుత్పత్తేః - ఉత్పత్త్యర్థోపనిషద్వాక్యేభ్యః పూర్వం ప్రకీర్తితం కర్మకాణ్డే అనేకశః కామభేదత ఇదంకామోఽదఃకామ ఇతి, పరశ్చ * స దాధార పృథివీం ద్యామిత్యాదిమన్త్రవర్ణైః - తత్ర కథం కర్మజ్ఞానకాణ్డవాక్యవిరోధే జ్ఞానకాణ్డవాక్యార్థస్యైవైకత్వస్య సామఞ్జస్యమవధార్యత ఇతి అత్రోచ్యతే - * యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే * యథాగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గాః * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సమ్భూతః * తదైక్షత తత్తేజోఽసృజతేత్యాద్యుత్పత్త్యర్థోపనిషద్వాక్యేభ్యః ప్రాక్ పృథక్త్వం కర్మకాణ్డే ప్రకీర్తితం యత్- తన్న పరమార్థం కిం తర్హి, గౌణం మహాకాశఘటాకాశాదిభేదవత్, యథౌదనం పచతీతి భవిష్యద్వృత్త్యా- తద్వత్, న హి భేదవాక్యానాం కదాచిదపి ముఖ్యభేదార్థత్వముపపద్యతే- స్వాభావికావిద్యావత్ప్రాణిభేదదృష్ట్యనువాదిత్వాద్ భేదవాక్యానాం. ఇహ చోపనిషత్సూత్పత్తిప్రలయాదివాక్యైర్జీవపరమాత్మనోరేకత్వమేవ ప్రతిపిపాదయిషితం * తత్త్వమసి * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేదేత్యాదిభిః- అతఉపనిషత్స్వేకత్వం శ్రుత్యా ప్రతిపిపాదయిషితం భవిష్యతీతి భావినీమేకత్వవృత్తిమాశ్రిత్య లోకే భేదదృష్ట్యనువాదో గౌణ ఏవేత్యభిప్రాయః అథవా- * అగ్రే ఏక ఏవ తత్తేజోఽసృజతేత్యాద్యుత్పత్తేః ప్రాక్। ఏకమేవాద్వితీయమిత్యేకత్వం ప్రకీర్తితం - తదేవ చ * తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీత్యేకత్వం భవిష్యతీతి తాం భావిష్యద్వృత్తిమపేక్ష్య యజ్జీవాత్మనోః పృథక్త్వం యత్ర క్వచిద్వాక్యే గమ్యమానం- తద్గౌణం యథౌదనం పచతీతి- తద్వత్ ౧౪

ఆ.— న భేదవాదానాముత్ప్రేక్షామాత్రమూలత్వం- శ్రుతిమూలత్వాదిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (జీవాత్మేతి) ఉత్పత్తిః- వ్యుత్పత్తిః సమ్యగ్జ్ఞానం తదర్థోపనిషత్ప్రవృత్త్యపేక్షయా ప్రాక్ప్రవృత్తకర్మకాణ్డే న యత్పరాపరయోర్నానాత్వముక్తం- తదోదనం పచతీతి భవిష్యద్వృత్త్యా తణ్డులేష్వోదనత్వవత్ గౌణమేవ న ముఖ్యభేదార్థత్వం శ్రుతేర్యుజ్యతే- భేదస్యాపూర్వత్వపురుషార్థత్వయోరభావాదిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) న కేవలమస్మాభిరుత్ప్రేక్షితమిదం- కిన్తు శ్రుత్యాపి దర్శితమిత్యపేరర్థః భేదపరత్వాః శ్రుతేస్తాత్పర్యలిఙ్గమభ్యాసం సూచయతి (అనేకశ ఇతి) కర్మకాణ్డే తత్తత్కామనాభేదేన నియోజ్యభేదసిద్ధావపి కథం జీవపరయోర్భేదసిద్ధిరితి - పరస్యతత్రానుక్తత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరశ్చేతి) *హిరణ్యగర్భః సమవర్తతాగ్ర ఇతి మన్త్రే ప్రకృతో హిరణ్యగర్భః సర్వనామ్నా పరామృశ్యతే స ఇమాం పృథివీం ద్యామపి ధృతవాన్- అన్యథా గురుత్వాత్తయోరనవస్థానాద్యోగాత్ న చ హిరణ్యగర్భాతిరిక్తమీశ్వరం పరే బుధ్యన్తే మన్త్రవర్ణైః పరశ్చ ప్రకీర్తిత ఇతి సమ్బన్ధః. కర్మకాణ్డార్థం జ్ఞానకాణ్డేనాపవాద్య జ్ఞానకాణ్డార్థస్యైవైకత్వస్య సామఞ్జస్యమవధార్యతామిత్యాశఙ్క్య బాధ్యబాధకభావనిర్ధారణే కారణానవధారణాన్నైవమిత్యాహ (తత్రేతి) శ్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ (అత్రేత్యాదినా) పృథక్త్వస్య గౌణత్వే ప్రాగుక్తమేవ దృష్టాన్తమాహ (మహాకాశేతి) తత్రైవ శ్లోకసూచితముదాహరణమాహ (యథేతి) ముఖ్యత్వం హీత్యాది వ్యాచష్టే (న హీతి) భేదస్యాపూర్వత్వాద్యభావాన్న వాక్యానాం తత్పరత్వం. తత్పరాతత్పరయోశ్చ తత్పరం వాక్యం బలవదితి న్యాయేన ... వాక్యార్థస్యైవ సామఞ్జస్యమిత్యర్థః అద్వైతవాక్యానామద్వైతే తాత్పర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ ... (ఇహ చేతి)

మృల్లోహవిస్ఫులిఙ్గాద్యైః సృష్టిర్యా చోదితాన్యథా। ఉపాయస్సోఽవతారాయ నాస్తి భేదః కథంచన॥ ౧౫

షుత్వాచ్చేత్యాహ (ఇహచేతి) అద్వైతంతావన్మానాన్తరాగోచరత్వాదపూర్వమేవ. 'అద్వితీయమితి' ప్రాగవస్థాయాం బ్రహ్మ ద్వితీయం శ్రుతం-తదేవేదం సృష్ట్వా 'తదేవానుప్రావిశదితి' శ్రుతేరనుప్రవిష్టో జీవోఽభిలప్యతే- తేన జీవస్య బ్రహ్మతాసమ్భవతీత్యుపపత్త్యాపి శ్రుతేరద్వైతార్థత్వం గమ్యతే సృష్ట్యాదిశ్రుతీనామద్వైతే తాత్పర్యం - న సృష్ట్యాదావిత్యనన్తరమేవ వక్ష్యతే తస్మాదద్వైతే శ్రుతేస్తాత్పర్యాత్ తదర్థస్యైవ తాత్త్వికత్వమిత్యర్థః. న కేవలముపపత్తేరేవాద్వైతే శ్రుతేస్తాత్పర్యం- కింతు నవకృత్వోఽభ్యాసాదపీత్యాహ (తత్త్వమితి) భేదదృష్టేరపవాదాచ్చ శ్రుతేరద్వైతే తాత్పర్యం ప్రతిభాతీత్యాహ (అన్యోఽసావితి) ఆదిశబ్దేనాద్వైతవాదీని ద్వైతనిషేధకానిచ వచనాన్తరాణి చ గృహ్యన్తే ఏకత్వమేవ ప్రతిపిపాదయిషితమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః ఏకత్వే శ్రుతేస్తాత్పర్యే సిద్ధే తృతీయపాదావష్టమ్భేన ఫలితమాహ (అత ఇతి) శ్లోకస్య సాధ్యాహారం వ్యాఖ్యానాన్తరమాహ (అథవేత్యాదినా) ౧౪

శం.— నను యద్యుత్పత్తేః ప్రాగజం సర్వమేకమేవాద్వితీయం-తథాప్యుత్పత్తేరూర్ధ్వం జాతమిదం సర్వం జీవాశ్చ భిన్నా ఇతి మైవం- అన్యార్థత్వాదుత్పత్తిశ్రుతీనాం పూర్వమపి పరిహృత ఏవాయం దోషః స్వప్నవదాత్మమాయావిసర్జితాః సఙ్ఘాతాః. ఘటాకాశోత్పత్తిభేదాదివజ్జీవానాముత్పత్తిభేదాది, రితి ఇత ఏవోత్పత్తిభేదాదిశ్రుతిభ్య ఆకృష్యేహ పునరుత్పత్తిశ్రుతీనామైదంపర్యప్రతిపిపాదయిషయోపన్యాసః మృల్లోహవిస్ఫులిఙ్గాదిదృష్టాన్తోపన్యాసైః, సృష్టిర్యా చోదితా - ప్రకాశితా. అన్యథా, చ. స సర్వస్సృష్టిప్రకారో జీవపరమాత్మైకత్వబుద్ధ్యవతారాయోపాయోఽస్మాకం- యథా ప్రాణసంవాదే వాగాద్యాసురపాప్మవేధాద్యాఖ్యాయికా కల్పితా ప్రాణవైశిష్ట్యబోధావతారాయ తదప్యసిద్ధమితి చేన్న - శాఖాభేదేష్వన్యథా చ ప్రాణాదిసంవాదశ్రవణాత్ యది హి వాదః పరమార్థ ఏవాభూత్- ఏకరూప ఏవ సంవాదః సర్వశాఖాస్వశ్రోష్యత్. విరుద్ధానేకప్రకారేణ నాశ్రోష్యత్. శ్రూయతే తు- తస్మాన్న తాదర్థ్యం సంవాదశ్రుతీనాం తథోత్పత్తివాక్యాని ప్రత్యేతవ్యాని కల్పసర్గభేదాత్సంవాదశ్రుతీనాం చ ప్రతిసర్గమన్యథాత్వమితి చేన్న-నిష్ప్రయోజనత్వాద్యథోక్తబుద్ధ్యవతారప్రయోజనవ్యతిరేకేణ. న హ్యన్యప్రయోజనవత్త్వం సంవాదోత్పత్తిశ్రుతీనాం శక్యం కల్పయితుం. తథాత్వప్రతిపత్తయే ధ్యానార్థమితి చేన్న - కలహోత్పత్తిప్రలయానాం ప్రతిపత్తేరనిష్టత్వాత్. తస్మాదుత్పత్త్యాదిశ్రుతయ ఆత్మైకత్వబుద్ధ్యవతారాయైవ- నాన్యార్థాః కల్పయితుం యుక్తాః. అతో నాస్త్యుత్పత్త్యాదికృతో భేదః కథంచన. ౧౫

ఆ.— స్వప్నాదిసృష్టిశబ్దశక్తివశాదేవ సృష్ట్యాదిభేదదృష్టేరద్వైతానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మృల్లోహేతి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం స్వార్థనిష్ఠత్వముపేత్యాద్వైతస్య చోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి) తాసాం స్వార్థనిష్ఠత్వాభావాన్నిరవకాశం చోద్యమితి పరిహరతి (మైవమితి) పరిహృతత్వాచ్చ నేదం చోద్యం సావకాశమిత్యాహ (పూర్వమపీతి) యది ప్రకృతోత్పత్త్యాదిశ్రుతిభ్యస్సకాశాదుపక్రమోపసంహారైకరూప్యం తాత్పర్యలిఙ్గమాకృష్యాద్వైతస్య సృష్ట్యాదిశ్రుతేస్స్వార్థపరత్వం పరిహృతం- తర్హి పునరుపన్యాసో వృథా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇత ఏవేతి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం మిథ్యాసృష్టిపరత్వం పూర్వముక్తం-ఇహ తు తాసాం బ్రహ్మాత్మైక్యతాత్పర్యప్రతిపాదనేచ్ఛయా పునరుపన్యాస ఇతి విశేషమాహ (ఇహ పునరితి) పాదత్రయగతాన్యక్షరాణి యోజయతి (మృదిత్యాదినా) యశ్శబ్దశక్త్యా ప్రతీయతే - న స శ్రుత్యర్థో భవతి- కింతు తాత్పర్యగమ్యస్యైవ శ్రుత్యర్థత్వే తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) వాగాదీనాం ప్రాణానామహం శ్రేయానితి మిథస్స్పర్ధమానానాం సంవాదః తత్ర యాఽఽఖ్యాయికా శ్రూయతే- నాసౌ శ్రుత్యర్థో భవతి - వాగాదీనామచేతనత్వాత్ తథా సృష్ట్యాదిశ్రుతిరపి న స్వార్థతాత్పర్యవతీత్యర్థః ఉదాహరణాన్తరం సూచయతి (వాగాదీతి) దేవాసురసఙ్గ్రామే దేవాస్త్వావదసురానభిభవితుముపచక్రమిరే- వాగాదీంశ్చోద్గాతృత్వేన వవ్రిరే- తాంశ్చ వాగాదీన్ కల్యాణాసఙ్గజేన పాప్మనాఽసురా విభిదురిత్యాద్యాఖ్యాయికా చ న యథాశ్రుతార్థా-వాగాదీనాం వాగథవేనోద్గానాసామర్థ్యాత్ కింత్వసురాభిభూతత్వాత్ప్రాణోత్క్రాన్తౌ దేహపాతప్రసిద్ధేశ్చ ప్రాణశ్శ్రేష్ఠో భవతీతి ప్రాణవైశిష్ట్యనిశ్చయబుద్ధ్యవతారశేషత్వేన సా కల్పితా- తథైవ ప్రకృతేఽపి సృష్ట్యాదిశ్రుతేస్స్వార్థతాత్పర్యాభావాత్తత్కార్యస్య తద్వ్యతిరేకేణాభావాత్తదేవాస్తీత్యద్వైతబుద్ధ్యవతారోపాయత్వేన సృష్ట్యాదిప్రక్రియా కల్పితేత్యర్థః దేవతాశబ్దప్రయోగాచ్చేతనత్వం వాగాదీనామితి ముఖ్యార్థత్వం సంవాదాదిశ్రవణస్య- అతోఽసిద్ధముదాహరణమితి శఙ్కతే (తదపీతి) సంవాదవిసంవాదయోరసతోః శ్రుతేఽర్థే ప్రామాణ్యమర్థవాదానామిత్యఙ్గీకారాదవిరోధాపేక్షమేవార్థవాదప్రామాణ్యం- ఇహ తు పరస్పరవ్యావృత్తిదర్శనాన్న ప్రామాణ్యమితి పరిహరతి (న శాఖాభేదేష్వితి) ప్రాణాదీత్యాదిశబ్దేన ముఖ్యప్రాణాతిరిక్తా వాగాదయో గృహ్యన్తే ఉక్తమేవ సమాధానం వ్యతిరేకముఖేన వివృణోతి (యది హీతి) క్వచిద్వివదమానానాం ప్రాణానాం స్వయమేవ నిర్ణేతుమశక్తానాం ప్రజాపతిముపగతానాం యస్మిన్నుత్క్రాన్తే శరీరమిదం పాపిష్ఠతరమివ తిష్ఠతి- స వశ్శ్రేష్ఠో భవతీతి తేనోక్తానాం ప్రవాసః శ్రూయతే- క్వచిత్తు స్వాతన్త్ర్యేణ- యస్మిన్నుత్క్రాన్తే శరీరమిదం పతతి- స నశ్శ్రేయానిత్యాలోచ్య ప్రవాసో వ్యపదిశ్యతే- క్వచిత్పునః * వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనాంసీతి ముఖ్యప్రాణాతిరిక్తాశ్చత్వారః శ్రూయన్తే- క్వచిత్త్వగాదయోఽపీత్యేవం విరుద్ధానేకప్రకారేణ సంవాదశ్రవణమస్తీత్యాహ (శ్రూయతే త్వితి) ప్రాణసంవాదశ్రుతీనాం మిథో విరోధాన్నాస్తి స్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తదృష్టాన్తానుసారాదుత్పత్తివాక్యాన్యపి న వివక్షితార్థాని- క్వచిదాకాశాదిక్రమేణ సృష్టిః- క్వచిదగ్న్యాదిక్రమేణ-క్వచిత్ప్రాణాదిక్రమేణ- క్వచిదక్రమేణేత్యేవం పరస్పరవిరుద్ధాభిదర్శనాదిత్యాహ (తథేతి) ప్రతికల్పం సృష్టిభేదస్యేష్టత్వాదుక్తశ్రుతీనామపి ప్రతిసర్గమన్యథాత్వాద్వ్యవస్థయా

ఆశ్రమాస్త్రివిధాహీనమధ్యమోత్కృష్టదృష్టయః। ఉపాసనోపదిష్టేయం తదర్థమనుకమ్పయా॥ ౧౬

స్వసిద్ధాన్తవ్యవస్థాసుద్వైతినోనిశ్చితాదృఢమ్। పరస్పరంవిరుధ్యన్తేతైరయంనవిరుధ్యతే॥ ౧౭

అర్థవత్త్వం కథమిత్యాశఙ్క్యతే (కల్పేతి) సిద్ధే ప్రమాణే వ్యవస్థా కల్ప్యతే - తదేవ నాద్యాపి సిద్ధమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తాసాం ప్రయోజనవత్త్వం త్వయాపి స్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథోక్తేతి) ప్రయోజనాన్తరాభావం ప్రకటయతి (నహీతి) ప్రాణాదిభావప్రాప్తయే ధ్యానార్థం ప్రాణాదిసంకీర్తనమిత్యాశఙ్క్యతే (తథాత్వేతి) "తం యథాయథోపాసతే తదేవ భవతీ"తి శ్రుతేః. న్యాయసామ్యాత్ కల్పనాదిధ్యానాత్తత్ప్రాప్తిఫలం స్యాత్- తద్బాహ్యం [illegible] పరిహరతి (నేత్యాదినా) ప్రాణసంవాదశ్రుతీనాం ప్రాణవైశిష్ట్యావధారణావతారార్థత్వముపపాద్య దార్ష్టాన్తికముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాముత్పత్త్యాదిపరత్వాభావే ఫలితం చతుర్థపాదావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (అత ఇతి) ౧౫

శం — యది పర ఏవాత్మా నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావ ఏకః పరమార్థస్సన్ "ఏకమేవాద్వితీయ"మిత్యాదిశ్రుతిభ్యః- అసదన్యత్ - కిమర్థేయముపాసనోపదిష్టా "ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః" "య ఆత్మాపహతపాప్మా" "స క్రతుం కుర్వీత" "ఆత్మేత్యేవోపాసీతే"త్యాదిశ్రుతిభ్యః, కర్మాణి చాగ్నిహోత్రాదీని. శృణు తత్ర కారణం- ఆశ్రమాః - ఆశ్రమిణోఽధికృతాః, వర్ణినశ్చ మార్గగాః,. ఆశ్రమశబ్దస్య ప్రదర్శనార్థత్వాత్ త్రివిధాః కథం. హీనమధ్యమోత్కృష్టదృష్టయః- హీనా- నికృష్టా. మధ్యమా ఉత్కృష్టా చ దృష్టిః - దర్శనసామర్థ్యం చ యేషాం తే మన్దమధ్యమోత్తమబుద్ధిసామర్థ్యోపేతా ఇత్యర్థః ఉపాసనోపదిష్టేయం తదర్థం - మన్దమధ్యమదృష్ట్యాశ్రమాద్యర్థం కర్మాణి, చ నచాత్మైక ఏవాద్వితీయ ఇతి నిశ్చితోత్తమదృష్ట్యర్థం దయాళునా వేదేనానుకమ్పయా సన్మార్గగాస్సన్తః కథమిమాముత్తమామేకత్వదృష్టిం ప్రాప్నుయురితి "యన్మనసా న మనుతే యేనాహుర్మనో మతం। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే" "తత్త్వమసి" "ఆత్మైవేదం సర్వ"మిత్యాదిశ్రుతిభ్యః ౧౬

ఆ — ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం [illegible] తేషామద్వైతోపాసనవిధ్యనుపపత్తివిరోధం పరిహరతి (ఆశ్రమా ఇతి) ఆశ్రమిణో వర్ణినశ్చ కార్యబ్రహ్మోపాసకా హీనదృష్టయః- కారణబ్రహ్మోపాసకా మధ్యమదృష్టయః - అద్వితీయబ్రహ్మదర్శనశీలాస్తూత్కృష్టదృష్టయః - ఏవమేతేషు త్రివిధేషు మధ్యే తేషాం- మన్దానాం మధ్యమానాం చ ఉత్తమదృష్టిప్రవేశార్థం దయాళునా వేదేనోపాసనోపదిష్టా తథా చోపాసనానుష్ఠానద్వారేణోత్తమా మేకత్వదృష్టిం క్రమేణ ప్రాప్తా ఉత్తమమేవ్వానన్దభవిష్యన్తీత్యర్థః [illegible] మాహ (యదీతి) తస్యైవ పరమార్థత్వే ప్రమాణమాహ (ఏకమేవేతి) ద్వైతప్రతీతేర్మిథ్యా ద్వైతవిషయత్వేనావిరోధమాహ (అసదితి) అద్వైతస్యైవ వస్తుత్వే ధ్యానవిధివిరోధమాహ (కిమర్థేతి) ఉపాసనోపదేశమేవ [illegible] (ఆత్మేతి) "తత్ర హి నిదిధ్యాసితవ్య" ఇత్యుపాసనోపదిశ్యతే "య ఆత్మే"త్యాదౌ తు [illegible] సత్క్రతుమిత్యత్ర చ శబ్దేన శమాదిమానధికారీ పరామృశ్యతే అద్వైతస్యైవ వస్తుత్వే కర్మవిధివిరోధోఽపి ప్రసరతీత్యాహ (కర్మాణి చేతి) [illegible] సీతిసమ్బన్ధః అద్వైతాధికారిణోఽధికార్యన్తరం ప్రతి విధిద్వయం సావకాశమితి పరిహరతి (శృణ్వితి) తత్రేత్యుపాసనోపదేశః కర్మోపదేశశ్చ గృహ్యతే. తదేవ కారణమక్షరయోజనయా ప్రకటయతి (ఆశ్రమా ఇతి) ఆశ్రమశబ్దేనాశ్రమిణో గృహ్యన్తాం- వర్ణినస్తు కథం గృహ్యేరన్నిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆశ్రమేతి) మార్గగా ఇతి వర్ణినాం [illegible] గ్రహణార్థం మార్గగా ఇతి విశేషణం. త్రై[illegible] ద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) కార్యబ్రహ్మవిషయత్వాన్నికృష్టత్వం- మధ్యమత్వం కారణబ్రహ్మవిషయత్వాత్ - ఉత్కృష్టత్వమద్వైతవిషయత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. విపంపూర్వార్ధం వ్యాఖ్యాయోత్తరార్ధం వ్యాకరోతి (ఉపాసనేతి) కర్మోపదేశస్యాపి తదర్థత్వమాహ (కర్మాణి చేతి) [illegible] దర్శయతి (నచేతి) వేదేనోపాసనాద్యుపదేశే మన్దానాం మధ్యమానాం చ కథమనుగ్రహస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సన్మార్గగా ఇతి) ప్రాప్నుయురిత్యుపాసనోపదిష్టా కర్మాణి చేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః ఉపాస్యం బ్రహ్మైవ న భవతీతి ప్రతిషేధాత్ మన్దమధ్యమదృష్టివిషయత్వముపాసనస్య ప్రతిభాతీత్యాహ (యన్మనసేతి) అద్వైతదృష్టీనాం తు వర్ణాశ్రమభేదాభిమానాభావాదేవ నోపాసనం కర్మ వా సమ్భవతీత్యాహ (తత్త్వమసీతి) ౧౬

శం.— శాస్త్రోపపత్తిభ్యామవధారితత్వాత్ అద్వయాత్మదర్శనం సమ్యగ్దర్శనం- తద్బాహ్యత్వాన్మిథ్యాదర్శనమన్యత్ ఇతశ్చ మిథ్యాదర్శనం- ద్వైతినాం రాగద్వేషాదిదోషాస్పదత్వాత్ కథం స్వసిద్ధాన్తవ్యవస్థాసు- స్వసిద్ధాన్తరచనానియమేషు కపిలకణాదబుద్ధాదిదృష్ట్యనుసారిణో ద్వైతినో నిశ్చితాః - ఏవమేవైష పరమార్థో నాన్యథేతి తత్ర తత్రానురక్తాః ప్రతిపక్షం చాత్మనః పశ్యన్తస్తం ద్విషన్త ఇత్యేవం రాగద్వేషోపేతాః స్వసిద్ధాన్తదర్శననిమిత్తమేవ పరస్పరం- అన్యోన్యం విరుధ్యన్తే తైరన్యోన్యవిరోధిభిరస్మదీయోఽయం వైదికః సర్వానన్యత్వాదాత్మైకత్వదర్శనపక్షో న విరుధ్యతే- యథా స్వహస్తపాదాదిభిః ఏవం రాగద్వేషానాస్పదత్వాదాత్మైకత్వబుద్ధిరేవ సమ్యగ్దర్శనమిత్యభిప్రాయః ౧౭

ఆ — అద్వైతదర్శనస్యోపాసనాదివిధివిరోధాభావేఽపి మతాన్తరైర్విరోధోఽస్తీత్యాశఙ్క్య తేషాం భ్రాన్తిమూలత్వాన్నైవమిత్యాహ (స్వసిద్ధాన్తేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి (శాస్త్రేతి) తద్బాహ్యత్వాదిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన శాస్త్రోపపత్తీ గృహ్యేతే. ద్వైతదర్శనస్య మిథ్యాదర్శనత్వే హేత్వన్తరపరత్వమవతారయన్ శ్లోకస్య దర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవ దర్శయతి (ద్వైతినామితి) ఆదిశబ్దేన మదమానాదయో గృహీతాః. స్వీయం స్వీయం సిద్ధాన్తం వ్యవస్థాపయితుం తత్త్వజ్ఞానమధికృత్య ప్రవృత్తానాం వాదినాం కుతో దోషాస్పదత్వమిత్యాక్షిపతి (కథమితి) శ్లోకా

అద్వైతంపరమార్థోహిద్వైతంతద్భేదఉచ్యతే। తేషాముభయథాద్వైతం తేనాయంనవిరుధ్యతే॥ ౧౮
మాయయాభిద్యతేహ్యేతన్నాన్యథాజంకథంచన। తత్త్వతోభిద్యమానేహిమర్త్యతామమృతంవ్రజేత్॥ ౧౯

కురయోజనయాపరిహరతి (స్వసిద్ధాన్తేత్యాదినా) నిశ్చయమేవస్ఫోరయతి (ఏవమేవేతి) రాగాస్పదత్వేపితేషాంద్వేషాస్పదత్వం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిపక్షమితి) ఉత్తరార్ధంవిభజతే (స్వసిద్ధాన్తేతి) యద్ధివాదినాంప్రత్యేకంస్వసిద్ధాన్తైనోపసంగృహీతంపర్శనం - తన్నిర్ధారణార్థమన్యోన్యంవాదినోవిరోధమాచరన్తోదృశ్యన్తే నచతైరద్వైతదర్శనంవిరుధ్యమానమధ్యవసీయతే. యథాస్వకీయకరచరణాదిభిరాఘాతేకదాచిదాచరితేపిద్వేషోనజాయతే - పరబుద్ధ్యభావాత్ తథాద్వైతాభిమానిభిరుపద్రవేక్షుద్రేక్యతేపినాద్వైతదర్శినస్తేషుద్వేషజాయతే - సర్వానన్యత్వాత్పరబుద్ధ్యభావాదిత్యర్థః అద్వైతదర్శ[illegible]నత్వంప్రతిజ్ఞాతంకథంప్రదర్శితయాప్రక్రియయాప్రతిపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ౧౭

శం.— కేనహేతునాతైర్నవిరుధ్యతఇతి- ఉచ్యతే- అద్వైతంపరమార్థః హి- యస్మాద్ద్వైతం- నానాత్వమస్యాద్వైతస్యభేదః- తస్య కార్యమిత్యర్థః *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్తేజోఽసృజత *ఇతిశ్రుతేః, ఉపపత్తేః, చ- స్వచిత్తస్పన్దనాభావేసమాధౌమూర్ఛాయాంసుషుప్తౌచాభావాత్ అతస్తద్భేదఉచ్యతేద్వైతం ద్వైతినాంతుతేషాంపరమార్థతోఽపరమార్థతశ్చోభయథాపిద్వైతమేవ యదిచతేషాంభ్రాన్తానాంద్వైతదృష్టిః-అస్మాకమద్వైతదృష్టిర[illegible]-తేనాయం- హేతునాస్మత్పక్షోనవిరుధ్యతేతైః- *ఇన్ద్రోమాయాభిః *నతుతద్ద్వితీయమస్తీతిశ్రుతేః యథామత్తగజారూఢఉన్మత్తంభూమిష్ఠంప్రతిగజారూఢోహంవాహయమాంప్రతీతిబ్రువాణమపితంప్రతిన[illegible]బుద్ధ్యా-తద్వత్ అతఃపరమార్థతోబ్రహ్మవిదాత్మైవద్వైతినాం- తేనాయంహేతునాఅస్మత్పక్షోనవిరుధ్యతేతైః ౧౮

ఆ.— ద్వైతపక్షైరద్వైతపక్షస్యవిషయద్వారకే విరోధేఽధిగమ్యమానేకథమ విరోధవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యస్వమతపర్యాలోచనయాతావదవిరోధమాహ (అద్వైతమితి) మిథ్యాభూతేనద్వైతేనాద్వైతస్యావిరోధేపిపరమార్థభూతేనతేనవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యతథావిధంద్వైతమేవనాస్తీతిమత్వాహ (తేషామితి) ద్వైతినాంపరమార్థత్వేనాపరమార్థత్వేనచద్వైతమేవవ్యవహారగోచరీభూతం-తచ్చసంప్రతిపన్నద్వైతవన్మిథ్యేత్యేవంస్థితేనద్వైతేనాద్వైతస్యవిరోధశ్శక్యశఙ్కోభవతీత్యర్థః శ్లోకప్రతిషేధ్యంప్రశ్నంకరోతి (కేనేతి) శ్లోకాక్షరాణామర్థమాచక్షాణోహేతుమాహ (ఉచ్యతఇతి) ద్వైతస్యాద్వైతకార్యత్వేప్రమాణమాహ (ఏకమేవేతి) శ్రుతిప్రామాణ్యాద్ద్వైతస్యాద్వైతకార్యత్వావగమాత్కార్యస్యచకారణాద్భేదేనసత్త్వనిషేధాత్, *తత్సత్యమిత్యవధారణాత్, స్యాదద్వైతదర్శనంద్వైతదర్శనేనవిరుద్ధమిత్యర్థః అద్వైతదర్శనంద్వైతదర్శనైరవిరుద్ధమిత్యత్రైవయుక్తిమాహ (ఉపపత్తేశ్చేతి) తామేవోపపత్తింసఙ్క్షిప్యదర్శయతి (స్వచిత్తేతి) సుషుప్త్యాద్యవస్థాయాంస్వకీయచిత్తస్పన్దనాభావే మిథ్యాజ్ఞానోపరమేసతిద్వైతదర్శనాభావాదద్వైతంసిద్ధం - తతశ్చస్వప్నవజ్జాగ్రద్భేదానాముత్పత్తిదర్శనాదిత్యుపపత్తేర్ద్వైతమద్వైతకార్యం నచకారణంతత్కార్యప్రతిభాసైర్విరుధ్యతే- కార్యస్యవాచారమ్భణమాత్రత్వాత్కారణాతిరేకేణాభావాదిత్యర్థః తేషామిత్యాదిభాగంవిభజతే (ద్వైతినాంత్వితి) పరమార్థద్వైతాంశేనాద్వైతవిరోధమాశఙ్క్యద్విధావ్యవహారేపిమతస్యద్వైతస్యద్వైతత్వాదేవసంప్రతిపన్నవన్మిథ్యాత్వనిర్ధేర్నతేనవిరోధోఽద్వైతస్యేతిమన్వానస్సన్నాహ (యదిచేతి) భ్రాన్తిమూలద్వైతదర్శనైరద్వైతదర్శనంప్రమాణమూలమవిరుద్ధమిత్యేతద్దృష్టాన్తేనోపపాదయతి (యథేత్యాదినా) కార్యకారణభూతయోర్ద్వైతాద్వైతయోరవిరోధేసిద్ధేఫలితమాహ (అతఇతి) అద్వైతినాంద్వైతినాంచపరిస్వీకపక్షపర్యాలోచనాతోద్వైతపక్షైరద్వైతపక్షోవిరుద్ధోనభవతీతిఫలితముపసంహరతి (తేనేతి) ౧౮

శం.— ద్వైతమద్వైతభేదఇత్యుక్తేద్వైతమప్యద్వైతవత్పరమార్థసదితిస్యాత్కస్యచిదాశఙ్కేత్యతఆహ - యత్పరమార్థసదద్వైతం- మాయయాభిద్యతేహ్యేతత్తైమిరికానేకచన్ద్రవద్రజ్జుస్సర్పాదిధారాదిభిర్భేదైరివ నపరమార్థతః- నిరవయవత్వాదాత్మనః సావయవంహ్యవయవాన్యథాత్వేనభిద్యతే- యథామృద్ఘటాదిభేదైః తస్మాన్నిరవయవమజంనాన్యథాకథంచన- కేనచిదపిప్రకారేణనభిద్యతఇత్యభిప్రాయః తత్త్వతోభిద్యమానేహ్యమృతమజమద్వయంస్వభావతస్సన్మర్త్యతాంవ్రజేత్- యథాగ్నిశ్శీతతాం. తచ్చానిష్టంస్వభావవైపరీత్యగమనం - సర్వప్రమాణవిరోధాత్ అజమవ్యయమాత్మతత్త్వంమాయయైవభిద్యతే- నపరమార్థతః. తస్మాన్నపరమార్థసద్ద్వైతం ౧౯

ఆ.— అద్వైతమేవద్వైతాత్మనాపరిణమతేచేత్- ద్వైతమపితాత్త్వికంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మాయయేతి) వివర్తవాదానఙ్గీకారేదోషమాహ (తత్త్వతఇతి) పూర్వార్ధవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాదర్శయతి (ద్వైతమితి) తత్రపూర్వార్ధాక్షరాణ్యవతార్యవ్యాకరోతి (అతఆహేతి) విమతోభేదోమిథ్యా- భేదత్వాత్- చన్ద్రాదిభేదవదిత్యర్థః విమతంతత్త్వతోభేదరహితం- నిరవయవత్వాన్నిత్యత్వాదజత్వాచ్చ - వ్యతిరేకేణమృదాదివదిత్యాహ (నేత్యాదినా) నిరవయవత్వేపివస్తునస్స్ఫుటనధర్మత్వమాశఙ్క్యాహ (సావయవంహీతి) ఉక్తమనుమానంనిగమయతి (తస్మాదితి) అన్యథా- పరమార్థత్వేనేత్యర్థః పునర్నఞనుకర్షణమన్వయార్థం కార్యత్వధర్మత్వాంశత్వాదిరత్రప్రకారోభిప్రేతః విపక్షేదోషంవదన్ద్వితీయార్ధంవివృణోతి (తత్త్వతఇతి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వమాశఙ్క్యనిరాచష్టే (తచ్చేతి) వివర్తవాదముపసంహరతి (అజమితి) స్థితేవివర్తవాదేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౧౯

అజాతస్యైవ భావస్య జాతిమిచ్ఛన్తి వాదినః। అజాతో హ్యమృతో భావో మర్త్యతాం కథమేష్యతి॥ ౨౦
న భవత్యమృతం మర్త్యం న మర్త్యమమృతం తథా। ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిద్భవిష్యతి॥ ౨౧
స్వభావేనామృతో యస్య భావో గచ్ఛతి మర్త్యతాం। కృతకేనామృతస్తస్య కథం స్థాస్యతి నిశ్చలః॥ ౨౨
భూతతోఽభూతతో వాపి సృజ్యమానే సమా శ్రుతిః। నిశ్చితం యుక్తియుక్తం చ యత్తద్భవతి నేతరత్॥ ౨౩

శం — యే తు పునః కేచిదుపనిషద్వ్యాఖ్యాతారో బ్రహ్మవాదినో వావదూకా అజాతస్యైవాత్మతత్త్వస్యామృతస్య స్వభావతో జాతిం జన్మ ఇచ్ఛన్తి పరమార్థత ఏవ తేషాం జాతం చేత్ తదేవ మర్త్యతామేష్యత్యవశ్యం. స చాజాతో హ్యమృతో భావః స్వభావతః సన్నాత్మా కథం మర్త్యతామేష్యతి. న కథంచన మర్త్యత్వం స్వభావవైపరీత్యమేష్యతీత్యర్థః. ౨౦

ఆ — స్వపక్షముక్త్వా స్వీయాం వ్యవస్థామనుభాష్య దూషయతి (అజాతస్యేతి) అనువాదభాగం విభజతే (యేత్వితి) స్వభావత ఏవాజాతస్య, స్వభావత ఏవామృతస్య, చాత్మతత్త్వస్య పరమార్థత ఏవ జన్మ [illegible] స్వీయాం వ్యాఖ్యాం స్వీకుర్వన్తి [illegible] లిన్యాయేన దూషయతి (తేషామితి) అజాతో హీత్యాద్యక్షరాణి [illegible] యోజయతి (స చేతి) ౨౦

శం — యస్మాన్న భవత్యమృతం మర్త్యం లోకే, నాపి మర్త్యమమృతం తథా, తతః ప్రకృతేః స్వభావస్యాన్యథాభావః స్వతః ప్రచ్యుతిర్న కథంచిద్భవిష్యతి అగ్నేరివౌష్ణ్యస్య. ౨౧

ఆ — పదార్థానాం స్వభావవైపరీత్యగమనమనుపపన్నమిత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి (న భవతీతి) పూర్వార్ధం [illegible] త్వేన వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ఉత్తరార్ధం హేతుమత్త్వేన యోజయతి (తత ఇతి) యథాగ్నేః స్వభావభూతస్యౌష్ణ్యస్యాన్యథాత్వం [illegible] తథాఽన్యత్రాపి స్వభావస్యాన్యథాత్వమనుచితం స్వరూపనాశప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. ౨౧

శం — [illegible] నామృతో భావో మర్త్యతాం గచ్ఛతి పరమార్థతో జాయతే తస్య ప్రాగుత్పత్తేః స భావః స్వభావతోఽమృత ఇతి ప్రతిజ్ఞా మృషైవ. కథం తర్హి? కృతకేనామృతస్తస్య స్వభావః. కృతకేనామృతః స కథం స్థాస్యతి నిశ్చలః - అమృతస్వభావతయా [illegible] స్యతి. ఆత్మజాతివాదినః సర్వథాఽజం నామ నాస్త్యేవ. సర్వమేతన్మర్త్యం. అతోఽనిర్మోక్షప్రసఙ్గ [illegible] ప్రాయః. ౨౨

ఆ — నను బ్రహ్మ కారణరూపేణ ప్రాగుత్పత్తేరమృతమపి కార్యాకారేణోత్పత్త్యుత్తరకాలం మర్త్యతాం గమిష్యతి తతో రూపభేదాదవిరోధమిత్యత్రాహ (స్వభావేనేతి) పూర్వార్ధం సాధ్యాహారం యోజయతి (యస్యేతి) ప్రాగవస్థాయామపి కారణస్య [illegible] ర్గత్యభావాత్ మర్త్యతావగమాన్మృషైవ ప్రతిజ్ఞా స్యాదిత్యర్థః. కథం తర్హి తస్య ప్రతిజ్ఞాయాం [illegible] కృతకేన మర్త్యనిమిత్తేనామృతస్తస్య వాదినస్తస్య కారణాత్మ్యేనామృతః స్వభావ ఇతి ప్రతిజ్ఞా యుక్తేత్యాహ (కథమిత్యాదినా) భవతు ప్రతిజ్ఞా [illegible] తథాపి తస్య [illegible] తతో వా కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కృతకేనేతి) కృతకత్వస్య [illegible] త్వేన [illegible] కార్యమాత్రం [illegible] బ్రహ్మ [illegible] ప్రతిజ్ఞా [illegible] స్యాదిత్యాహ (ఆత్మేతి) ౨౨

శం — నన్వజాతివాదినః సృష్టిప్రతిపాదికా శ్రుతిర్న సఙ్గచ్ఛతే ప్రామాణ్యం. బాఢం విద్యతే సృష్టిప్రతిపాదికా శ్రుతిః సా త్వన్యపరా- ఉపాయః సోఽవతారాయేత్యవోచామ. ఇదానీముక్తేఽపి పరిహారే పునశ్చోద్యపరిహారౌ వివక్షితార్థం ప్రతి సృష్టిశ్రుత్యక్షరాణామానులోమ్యవిరోధాశఙ్కామాత్రపరిహారార్థౌ భూతతః- పరమార్థతః సృజ్యమానే వస్తుని, అభూతతో- మాయయా వా మాయావినేవ సృజ్యమానే వస్తుని,- సమా- తుల్యా సృష్టిశ్రుతిః నను గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే శబ్దార్థప్రతిపత్తిర్యుక్తా న- అన్యథా సృష్టేరప్రసిద్ధత్వాన్నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చేత్యవోచామ అవిద్యాసృష్టివిషయైవ సర్వా గౌణీ ముఖ్యా చ సృష్టిః - న పరమార్థతః - సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజ ఇతి శ్రుతేః. తస్మాచ్ఛ్రుత్యా నిశ్చితం యదేకమేవాద్వితీయమజమమృతమితి - యుక్తియుక్తం చ- యుక్త్యా చ సంపన్నం తదేవేత్యవోచామ పూర్వైర్గ్రన్థైః తదేవ శ్రుత్యర్థో భవతి- నేతరత్కదాచిదపి. ౨౩

ఆ — పరిణామవాదస్య సృష్టిశ్రుత్యనుసారేణ స్వీకార్యత్వమాశఙ్క్య నిరస్యతి (భూతత ఇతి) పరిణామవాదేవివర్తవాదేచ సృష్టిశ్రుతేరవిశేషాదద్వైతానురోధిశ్రుతియుక్తివశాద్వివర్తవాదస్యైవ స్వీకర్తవ్యతేతి భావః సృష్టిశ్రుతేరద్వైతానుగుణ్యే ప్రమాణయుక్త్యనుగృహీతమద్వైతమేవాభ్యుపగన్తవ్యమితి ఫలితమాహ (నిశ్చితమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యాం శఙ్కాం దర్శయతి (నన్వితి) యద్యాత్మా కార్యాకారేణ న జాయతే - తర్హి సృష్టిశ్రుతిరక్లిష్టా స్యాదిత్యర్థః సృష్ట్యనువాదినీ శ్రుతిరస్తీత్యఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తస్యాః మిథ్యాసృష్ట్యనువాదిత్వేన కథముపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సా త్వితి) కథమద్వైతపరత్వేన సృష్టిశ్రుతేరుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాయ ఇతి) యది సృష్టిశ్రుతేరద్వైతపరత్వేన తద్విరోధసమాధిరధస్తాదేవోక్తా- తర్హి పునశ్చోద్యం తత్పరిహారశ్చ న యుక్తా- పునరుక్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదానీమితి) మిథ్యాసృష్టివాదే శ్రుతిపదానామన్యజతాభవదిత్యాదీనామసామఞ్జస్యవిరోధాశఙ్కాయాం తావన్మాత్రం పరిహర్తుం పునశ్చోద్యపరిహారావిత్యర్థః. శ్లోకస్య తాత్పర్యముక్త్వా పూర్వార్ధాక్షరాణి వ్యాకరోతి (భూతత

నేహ నానేతి చామ్నాయాదిన్ద్రో మాయాభిరిత్యపి। అజాయమానో బహుధా మాయయా జాయతే తు సః॥ ౨౪

సమ్భూతేరపవాదాచ్చ సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే। కో న్వేనం జనయేదితి కారణం ప్రతిషిధ్యతే॥ ౨౫

ఇతి) మాయయా హ్యేష మాయయా సృష్టేత్యాదివత్ *తత్తేజోఽసృజత* ఇతి శ్రుతిః *స ఇచ్ఛత్* ఇత్యాద్యా భవతి శ్రుతిస్తు దేవదత్తో వ్యాఘ్రో భవతీతివత్ న చ సత్యత్వం విశేషణమత్రోపలభ్యతే- తేన మాయామయ్యాం సృష్టావిష్టాయామపి సృష్టిశ్రుతిర్న వ్యర్థేత్యర్థః గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే కార్యసంప్రత్యయ ఇతి న్యాయమాశ్రిత్య శఙ్కతే (నన్వితి) అగ్నిర్మాణవక ఇత్యత్ర మాణవకే గ్నిశబ్దప్రయోగే ప్యగ్నిమానయేత్యాదిప్రయోగే ప్రథమం వహ్నిప్రతీతేర్ముఖ్యమేవ ప్రథమం ప్రతిభాతీతి ముఖ్యోపపత్తిర్ముఖ్యార్థతయా సత్యా సృష్టిరేషవ్యేత్యర్థః ముఖ్యసృష్ట్యఙ్గీకారే సత్యా సృష్టిర్న సిధ్యతి - అస్మత్పక్షే సత్యాయాః సృష్టేః సృష్టిశబ్దార్థత్వేనాప్రసిద్ధత్వాదితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) లౌకికానాం ముఖ్యసృష్టేః సత్యసృష్టిత్వే ఫలాభావాన్న తత్ర శ్రుతితాత్పర్యమిత్యాహ (నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చేతి) అన్యథా సృష్టేరప్రసిద్ధత్వమేవ స్పష్టయతి (అవిద్యేతి) గౌణీ స్వప్నే రథాదిసృష్టిః- ముఖ్యా జాగరే ఘటాదిసృష్టిః సర్వా స్వవిద్యావస్థాయామేవ- తస్యాం సత్యామేవ భానాత్ న తత్త్వదృష్ట్యా కాపి సృష్టిస్సమ్భవతి తథాభూతస్యాన్యథాభూతస్య స్వతః పరతో వా వస్తునోఽన్యథాభావాసమ్భవాత్, తదతిరేకేణ చ సృష్టేరయోగాదిత్యర్థః. వస్తుస్వరూపాలోచనయా వాస్తవ్యాః సృష్టేరశ్లిష్టత్వే శ్రుతిమనుకూలయతి (సబాహ్యేతి) సృష్టేరవిద్యమానత్వే పి కిం వస్తు వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యోత్తరార్ధం విభజతే (తస్మాదితి) నిరవయవత్వం విభుత్వమిత్యాదియుక్తిః తేనాద్వైతమేవ శ్రుతితాత్పర్యగమ్యం- న ద్వైతమితి ఫలితమాహ (తదేవేతి) ౨౩

శం —— కథం శ్రుతినిశ్చయ ఇత్యాహ- యది హి భూతత ఏవ సృష్టిస్స్యాత్ - తతస్సత్యమేవ నానావస్త్వితి తదభావప్రదర్శనార్థమామ్నాయో న స్యాత్ అస్తి చ *నేహ నానాస్తి కించన* ఇత్యాద్యామ్నాయో ద్వైతభావప్రతిషేధార్థః- తస్మాదాత్మైకత్వప్రతిపత్త్యర్థా కల్పితా సృష్టిరభూతైవ-ప్రాణసంవాదవత్ *ఇన్ద్రో మాయాభిః* ఇత్యభూతార్థప్రతిపాదకేన మాయాశబ్దేన వ్యపదేశాత్ నను ప్రజ్ఞావచనో మాయాశబ్దః సత్యం- ఇన్ద్రియప్రజ్ఞాయా అవిద్యామయత్వేన మాయాత్వాభ్యుపగమాదదోషః మాయాభిః- ఇన్ద్రియప్రజ్ఞాభిరవిద్యారూపాభిరిత్యర్థః *అజాయమానో బహుధా విజాయతే* ఇతి శ్రుతేః తస్మాన్మాయయైవ జాయతే తు సః తుశబ్దోఽవధారణార్థః మాయయైవేతి న హ్యజాయమానత్వం బహుధాజన్మ చైకత్ర సమ్భవతి- అగ్నావివ శైత్యమౌష్ణ్యం చ. ఫలవత్త్వాచ్చాత్మైకత్వదర్శనమేవ శ్రుతినిశ్చితోఽర్థః - *తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః* ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్, *మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి* ఇతి నిన్దితత్వాచ్చ సృష్ట్యాదిభేదదృష్టేః, ౨౪

ఆ —— సృష్టేర్మాయామాత్రత్వస్వీకరణద్వారేణాద్వైతమేవ శ్రుత్యర్థతయా నిర్ధారయితుం శ్రౌతనిశ్చయమేవ వివృణోతి (నేహేతి) ఆకాఙ్క్షాం ప్రదర్శ్య శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (కథమిత్యాదినా) తత్రాద్యపాదే వ్యతిరేకం దర్శయిత్వా పునరన్వయముఖ్యేన వ్యాచష్టే (యదిహీతి) ద్వైతభావశ్చేత్ప్రతిషిధ్యతే-కథం తర్హి సృష్టిరుపదిశ్యతే-తత్రాహ (తస్మాదితి) యథా ప్రాణవైశిష్ట్యదృష్ట్యర్థం ప్రాణసంవాదశ్శ్రుతౌ కల్ప్యతే-తథా సృష్టిరేకత్వప్రతిపత్త్యర్థత్వేన కల్పితా- వాస్తవ్యాస్సృష్టేరయోగస్యోపదిష్టత్వాదిత్యర్థః కల్పితా సృష్టిరిత్యత్ర హేత్వన్తరం దర్శయన్ ద్వితీయపాదమవతార్య తాత్పర్యమాహ (ఇన్ద్ర ఇతి) మాయాశబ్దేన సృష్టేర్వ్యపదేశాదసౌ కల్పితాయుక్తేతి శేషః అభిధానగ్రన్థే ప్రజ్ఞానామసు పాఠాన్మాయాశబ్దో మిథ్యార్థో న భవతీతి శఙ్కతే (నన్వితి) మాయాశబ్దస్య ప్రజ్ఞానామసు పాఠాచిత్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) కథం తర్హి మిథ్యార్థత్వం - తత్రాహ (ఇన్ద్రియేతి) న హి మాయాశబ్దితా ప్రజ్ఞా బ్రహ్మచైతన్యం- *భూయశ్చాన్తే విశ్వమాయానివృత్తిః* ఇతి శ్రవణాత్ కింత్విన్ద్రియజన్యా - తస్యాశ్చావిద్యాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయితయా అవిద్యాత్వేన మిథ్యాత్వాన్మాయాశబ్దస్య మిథ్యార్థత్వేనానుపపత్తిర్నేత్యర్థః శ్రుత్యర్థముక్త్వా తత్రైవాక్షరానుగుణ్యమాహ (మాయాభిరితి) పురురూప ఈయత ఇతి సమ్బన్ధః మాయామయీ సృష్టిరిత్యత్ర హేత్వన్తరపరత్వేన తృతీయపాదమవతారయతి (అజాయమాన ఇతి) అజాయమానస్య బహుధా విజాయమానత్వం విరుద్ధమిత్యాశఙ్క్య చతుర్థపాదముత్థాపయతి (తస్మాదితి) అత్ర తస్యకథమేకకారస్యాప్రయుక్తస్య ప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తుశబ్ద ఇతి) అవధారణరూపమర్థమేవాభినయతి (మాయయైవేతి) కస్మాదిదమవధార్యతే- వాస్తవజన్మని కా వస్తుక్షతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (న హ్యజేతి) ఆత్మైకత్వజ్ఞానమేవ సృష్టిశ్రుతితాత్పర్యగమ్యం- సృష్టిస్తు తచ్ఛేషత్వాదవివక్షితేత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (ఫలవత్త్వాచ్చేతి) తస్య ఫలవత్త్వే ప్రమాణమాహ (తత్రేతి) ఏకత్వం-ఆచార్యోపదేశమనుపశ్యతః- సాక్షాత్కుర్వతస్తత్ర-ఏకత్వసాక్షాత్కారే సతి శోకమోహోపలక్షితస్సంసారో న భవతీత్యర్థః న కేవలం నిష్ఫలత్వాద్భేదదృష్టిరవివక్షితా- కింతు నిన్దితత్వేన నిషిద్ధత్వాదనర్థకరత్వాచ్చేత్యాహ (మృత్యోరితి) ౨౪

శం —— *అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యే సమ్భూతిముపాసతే* ఇతి శ్రుతేస్సమ్భూతేరుపాస్యత్వాపవాదాత్సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే-న హి పరమార్థతస్సమ్భూతాయాం సమ్భూతౌ తదపవాద ఉపపద్యతే నను వినాశేన సమ్భూతేస్సముచ్చయవిధ్యర్థస్సమ్భూత్యపవాదః-యథా *అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసతే* ఇతి సత్యమేవ- దేవతాదర్శనస్య సమ్భూతివిషయస్య వినాశశబ్దవాచ్యస్య కర్మణస్సముచ్చయవిధానార్థస్సమ్భూత్యపవాదః- తథాపి వినాశాఖ్యస్య కర్మణః స్వాభావికాజ్ఞానప్రవృత్తిరూపస్య మృత్యోరతితరణార్థత్వవద్దేవతాదర్శనకర్మసముచ్చయస్య పురుషసంస్కారార్థస్య కర్మఫలరా

సఏష నేతి నేతీతి వ్యాఖ్యాతం నిహ్నుతే యతః। సర్వమగ్రాహ్యభావేన హేతునాజం ప్రకాశతే॥ ౨౬

గప్రవృత్తిరూపస్య సాధ్యసాధనేషణాద్వయలక్షణస్య మృత్యోరతితరణార్థత్వం ఏవం హీషణాద్వయలక్షణాదవిద్యయా మృత్యో ... క్తస్యాప నిషచ్ఛాస్త్రార్థాలోచనపరస్యా న్తరీయకీ పరమాత్మైకత్వవిద్యోత్పత్తిరితి పూర్వభావినీ మవిద్యామపేక్ష్య పశ్చాద్భావినీ బ్రహ్మవిద్యాఽమృతత్వసాధనా ఏకేనపురుషేణ సమ్బధ్యమానా అవిద్యయా సముచ్చీయత ఇత్యుచ్యతే అతోఽన్యార్థత్వాదమృతత్వసాధనం బ్రహ్మవిద్యామపేక్ష్య నిన్దార్థ ఏవ భవతి సమ్భూత్యపవాదో యద్యప్యశుద్ధివియోగహేతుః- అతన్నిష్ఠత్వాత్ అత ఏవ సమ్భూతేరపవాదాత్సంభూతేరాపేక్షికమేవ సత్త్వమితి పరమార్థసదాత్మైకత్వమపేక్ష్యామృతాఖ్యస్సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే. ఏవం మాయానిర్మితస్యైవ జీవస్యావిద్యయా ప్రత్యుపస్థాపితస్యావిద్యానాశే స్వభావరూపత్వాత్పరమార్థతః కో న్వేనం జనయేత్- నహి రజ్జ్వామవిద్యారోపితం సర్పం పునర్వివేకతో నష్టం జనయేత్కశ్చిత్- తథా న కశ్చిదేనం జనయేదితి కో న్విత్యాక్షేపార్థత్వాత్కారణం ప్రతిషిధ్యతే అవిద్యో ... స్య జనయితృ కారణం న కించిదస్తీత్యభిప్రాయః *నాయం కుతశ్చిన్న బభూవ కశ్చిదితి శ్రుతేః ౨౫

ఆ — భేదదృష్టేర్మిథ్యాత్వే హేత్వన్తరమాహ (సమ్భూతేరితి) సమ్యగ్భూతిః- ఐశ్వర్యం యస్యాస్సా సమ్భూతిస్తయా - హిరణ్యగర్భాఖ్యా తస్యాశ్చ కార్యమధ్యే శ్రేష్ఠాయా నిన్దితత్వాత్ ప్రధానమల్లనిబర్హణన్యాయేన సర్వమేవ కార్యం నేవ నిషిధ్యతే అథా చ సిద్ధం తస్యావస్తుత్వమిత్యర్థః. కారణప్రతిషేధేన తదవస్తుత్వసిద్ధేశ్చ యథోక్తార్థసిద్ధిరిత్యాహ (కో న్వేనమితి) పూర్వార్ధం వ్యాకరోతి (అన్ధమితి) సమ్భూత్యుపాసనాయా మన్ధార్థేనాద్యేన నిన్దాం విధాయ * తతో భూయ ఇవేత్యాదినోత్తరార్ధేన సమ్భూతేరుక్తాయా దేవతాయా హేయత్వముపపాద్యతే - తతశ్చ ప్రధానభూతదేవతోపాస్యత్వాపవాదాత్తతోఽర్వాక్తనం సర్వమేవ ... కార్యమాత్రం నిషిధ్యతే- తథా ... సమ్భూతేరపవాదే పితస్మిన్మిథ్యాత్వ ... కార్యమాత్రస్య మిథ్యాత్వం శక్యం ప్రతిజ్ఞాతుమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సమ్భూతేర్నిన్దా ... నార్థా న భవతి - కింతు వినాశేన - కర్మణా దేవతోపాసనస్య సముచ్చయవిధానస్య ఫలవత్త్వాదితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) అపవాదస్య సముచ్చయవిధ్యర్థత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) అత్ర ఖల్వవిద్యాశబ్దితకర్మాపవాదో విద్యాకర్మణోస్సముచ్చయవిధ్యర్థస్సిద్ధః- * విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయం సహేతి శ్రవణాదిత్యర్థః ఉక్తం చోద్యమనుజానాతి (సత్యమితి) తర్హి సమ్భూత్యపవాద ... కో న భవతీత్యుక్తం స్థితమేవేత్యాశఙ్క్య సముచ్చయస్యావిద్యావస్థాయామవస్థితఫలవత్త్వాద్యదవస్తుత్వం సమ్భూత్యాదేర్నిన్దాధీనముక్తం- తత్తదవస్థమేవేతి మన్వానస్సన్నాహ (తథాపీతి) యథాగ్నిహోత్రాదేశ్శాస్త్రీయస్య కర్మణోఽశాస్త్రీయప్రవృత్తిరూపమృత్యుతరణార్థత్వం - తథా సాధనాద్యేషణారూపమృత్యుతరణార్థత్వం సముచ్చయస్యాపి వాచ్యం. తథా చ సమ్భూత్యాదేరవస్తుత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః మృత్యుతరణార్థత్వే సంస్కారాద్ ... ద్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం హీతి) కామచారకామవాదకామభక్షణాదిరూపస్య ... క ప్రవృత్తిరూపాశుద్ధివియోగస్సంస్కారో యథా నిత్యాగ్నిహోత్రాదిఫలం- తథా నిష్కామేనానుష్ఠితసముచ్చయఫలం కామాఖ్యాశుద్ధివ్యావృత్తిరిత్యర్థః. *అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వేతి మన్త్రే మృత్యుతరణహేతురవిద్యేతి శ్రవణాత్, * సంభూత్యామృతమశ్నుత ఇతి చ సమ్భూతేరమృతత్వఫలాభిధానా, త్కథం సముచ్చయఫలం మృత్యోరతితరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) యతో న సముచ్చయాన్ముఖ్యమమృతత్వం ఘటతే తస్మా - * విద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్. అతస్సముచ్చయలక్షణా అవిద్యా * అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వేత్యత్ర నిర్దిశ్యతే- అపేక్షితమృత్యుతరణహేతుత్వసమ్భావాదిత్యర్థః యద్యవిద్యాశబ్దేన సముచ్చయో వివక్ష్యతే - కథం తర్హి * విద్యాం చావిద్యాం చేత్యనేన విద్యావిద్యయోస్సముచ్చయో నిర్దిశ్యతే - నహి దేవతాదర్శనకర్మసముచ్చయస్య బ్రహ్మవిద్యయా సముచ్చయస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) నాన్తరీయకత్వం- అవశ్యంభావిత్వం ప్రతిబన్ధకాభావే కార్యోత్పత్తేరిత్యర్థః. ఏవమనార్షేక్షితే ప్రకృతే ఫలితమాహ (అత ఇతి) అన్యార్థత్వం - సముచ్చయస్యాశుద్ధిక్షేపహేతుత్వం. తచ్చేదిష్టం- కిమిత్యపవాదః- తత్రాహ (యద్యపీతి) తథాప్యతన్నిష్ఠత్వాత్ - పరమార్థామృతత్వఫలత్వాభావాత్తదపవాదసిద్ధిరిత్యర్థః అపవాదఫలం దర్శయన్నాద్యభాగవిభజనముపసంహరతి (అత ఏవేతి) * కో న్వేనం జనయేత్పునరితి శ్రుత్యర్థమాచక్షాణో ద్వితీయార్థం విభజతే (ఏవం మాయేత్యాదినా) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నహీతి) నకశ్చిదేనం జనయేదితి కారణం ప్రతిషిధ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. ప్రశ్నార్థే కింశబ్దే దృశ్యమానే కథం కారణప్రతిషేధసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కో న్వితి) అక్షరార్థముక్త్వా ద్వితీయార్ధస్య తాత్పర్యమాహ (అవిద్యేతి) తతశ్చేదుద్భూతో జీవః- కథం తస్య జనయితృ కారణం నేత్యుచ్యతే- వ్యాఘాతాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నష్టస్యేతి) జీవస్య జనయితృకారణాభావే ప్రమాణమాహ (నాయమితి) తస్యావిద్యామన్తరేణ స్వతో జన్మాభావం సూచయతి (న బభూవేతి) ౨౫

శం.— సర్వవిశేషప్రతిషేధేన * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిపాదితస్యాత్మనో దుర్బోధ్యత్వం మన్యమానా శ్రుతిః పునః పునరుపాయాన్తరత్వేన తస్యైవ ప్రతిపిపాదయిషయా యద్యద్వ్యాఖ్యాతం- తత్సర్వం నిహ్నుతే గ్రాహ్యం- జనిమద్బుద్ధివిషయమపలపత్యర్థాత్ *స ఏష నేతి నేతీత్యాత్మనోఽదృశ్యతాం దర్శయన్తీ శ్రుతిః. ఉపాయస్యోపేయనిష్ఠతామజానత ఉపాయత్వేన వ్యాఖ్యాతస్యోపేయవద్గ్రాహ్యతా మా భూదిత్యగ్రాహ్యభావేన హేతునా- కారణేన నిహ్నుత ఇత్యర్థః. తతశ్చైవముపాయస్యోపేయనిష్ఠతామేవ జానత ఉపేయస్య చ నిత్యైకరూపత్వమితి, తస్య సబాహ్యాభ్యన్తరమజమాత్మతత్త్వం ప్రకాశతే స్వయమేవ, ౨౬

ఆ.— ఇతోఽపి ద్వైతం వస్తు న భవతీత్యాహ. (స ఏష ఇతి) * ద్వే వావేత్యాదినా వ్యాఖ్యాతం మూర్తామూర్తాది సర్వమేవ త్యాజ్యమగ్రాహ్యం. * నేతి నేతీతి వీప్సయా యదశక్యనిషేధత్వేన శ్రుతిః- అతస్స ఏష ఇత్యుపక్రమ్య ప్రతిపాదితస్యాత్మతత్త్వస్య ఘటన్నస్యావిషయత్వేన ప్రథమోపపత్తిరి

సతో హి మాయయా జన్మ యుజ్యతే న తు తత్త్వతః। తత్త్వతో జాయతే యస్య జాతం తస్య హి జాయతే॥ ౨౭

త్యర్థః నేతి నేతీతి వీప్సాతాత్పర్యమాహ (సర్వేతి) రూపద్వయోపన్యాసానన్తరం తన్నిషేధమన్తరేణ నిర్విశేషవస్తు ప్రతిపత్తేరయోగాత్, తత్ప్రతిపత్త్యా చ పురుషార్థపరిసమాప్తిసమ్భవాత్, హ్యాదేశః - నిర్విశేషాత్మతత్త్వోపదేశస్తావత్ ప్రస్తూయతే ఏవం ప్రస్తుత్య *నేతి నేతీతి వీప్సయా సర్వస్య మూర్తామూర్తాదివిశేషస్యారోపితస్య నిషేధోదన్నితః తేన చాత్మా జిజ్ఞాసితో విశిష్టో నిర్దిష్ట ఇత్యర్థః సచైదేవం మూర్తామూర్తాధికారే ప్రతిపాదితః- తర్హి కిమితి ప్రదేశాన్తరే పునః పునరేవం ప్రతిపాద్యతే- పునరుక్తిర్వ్యాఖ్యాపమిత్యాదివ్యాచష్టే (ప్రతిపాదితస్యేతి) యద్యపి మూర్తామూర్తప్రకరణే ప్రతిపాదితమాత్మతత్త్వం-తథాపి తస్యాపరప్రాప్తత్వాత్ దుర్జ్ఞానత్వం మన్వానా శ్రుతిః సా పునరుపాయవిశేషసద్భావాభిప్రాయేణ తస్యైవ పునః పునః ప్రతిపాదనేచ్ఛయా యద్యదారోపితం-తత్తదశేషమపహ్నుత్యావశిష్టమాత్మస్వరూపం నివేదయతీత్యర్థః సర్వమిత్యాదిస్పష్టీకుర్వాణః సవిషయ ఇతి వ్యాచష్టే (గ్రాహ్యమితి) *సవిషయత్వాద్వా శ్రుతిరదృశ్యతామాత్మనో విశేషం నిషేధముఖేన దర్శయన్తీ యద్దృశ్యం కార్యం మనసాం వాచాం చ గోచరీభూతం- తదశేషమర్థాదపలపతి సా హి పరమార్థతస్త్వదృశ్యమితి బ్రువాణా దృశ్యస్య వస్తుత్వే నోపపద్యతే- తథా చానుపపత్తేర్దృశ్యవర్గస్యాసత్త్వం సిద్ధమిత్యర్థః. నను కిమితి శ్రుతిర్వ్యాఖ్యాతం విశేషజాతం నిహ్నుతే- పఞ్చప్రక్షాళనన్యాయాపాతాదిత్యాశఙ్క్య గ్రాహ్యాభావే నేత్యాదివ్యాకరోతి (ఉపాయస్యేతి) *ద్వైతాభావేత్యాదినా వ్యాఖ్యాతస్వరూపప్రపఞ్చస్యాద్వితీయబ్రహ్మమాత్రపర్యవసాయితామప్రతిపాద్యమానస్య బ్రహ్మావబోధోపాయత్వేనాశ్రితస్యాపి ప్రపఞ్చస్య వస్తుత్వే న గ్రాహ్యత్వాశఙ్కయా- సామాన్యాదివిశేషవిశేషరాహిత్యేనాద్వితీయబ్రహ్మస్వరూపనిర్ధారణార్థమారోపితం ప్రపఞ్చం ప్రతిషేధతి శ్రుతిరిత్యర్థః. ఉపాయస్య కల్పితత్వేన వస్తుత్వాభావాత్, ఉపేయస్య చ సదైకరూపత్వాత్, కథం తథావిధవస్తుప్రతిపత్తిరిత్యాశఙ్క్యజమిత్యాదివ్యాచష్టే (తతశ్చేతి) సమారోపితస్య సర్వస్య నిషేధాదేవ స్వాతన్త్ర్యేణ వస్తుత్వాభావనిశ్చయాదారోపితసర్పాదేరధిష్ఠానాతిరేకేణాసత్త్వవదుపాయస్య మూర్తాదేరుపేయాద్వితీయబ్రహ్మమాత్రతామేవ ప్రతిపద్యమానస్య, బ్రహ్మణశ్చ సదైకరూపత్వాత్ ఘటస్ఫటికస్పష్టిస్వభావత్వాదిజానత, స్తస్య- ఉత్తమస్యాసికారిణస్స్వయమేవ - అన్యాపేక్షామన్తరేణాత్మతత్త్వముక్తవిశేషణం ప్రకాశిభవతి కల్పితస్య చోపాయత్వం ప్రతిబిమ్బాదివదవిరుద్ధమిత్యర్థః. ౨౬

శం — ఏవం హి శ్రుతివాక్యశతైః సబాహ్యాభ్యన్తరమజమాత్మతత్త్వమద్వయం- న తతోఽన్యదస్తీతి నిశ్చితమేతదుపపత్త్యా, చ అధునైతదేవ పునర్నిర్ధార్యత ఇత్యాహ తత్రైతత్స్యాత్- సదా గ్రాహ్యమేవ చేదసదేవాత్మతత్త్వమితి తన్న- కార్యగ్రహణాత్ యథాఽసతో మాయావినో మాయయా జన్మ కార్యం- ఏవం జగతో జన్మ కార్యం గృహ్యమాణం మాయావినమివ పరమార్థం సన్తమాత్మానం జగజ్జన్మమాయాస్పదమేవ గమయతి యస్మాత్సతో హి- విద్యమానాత్కారణాత్ మాయానిర్మితస్య హస్త్యాదికార్యస్యేవ జగజ్జన్మ యుజ్యతే- నాసతః కారణాత్ న తు తత్త్వత ఏవాత్మనో జన్మ యుజ్యతే. అథవా- సతః- విద్యమానస్య వస్తునో రజ్జ్వాదేస్సర్పాదివన్మాయయా జన్మ యుజ్యతే- న తు తత్త్వతో యథా- తథాఽగ్రాహ్యస్యాపి సత ఏవాత్మనో రజ్జుసర్పవజ్జగద్రూపేణ మాయయా జన్మ యుజ్యతే- న తు తత్త్వత ఏవాజస్యాత్మనో జన్మ యస్య పునః పరమార్థసదజమాత్మతత్త్వం జగద్రూపేణ జాయతే వాదినః- న హి తస్యాజం జాయత ఇతి శక్యం వక్తుం- విరోధాత్ తతస్తస్యార్థాజ్జాతం జాయత ఇత్యాపన్నం- తతశ్చానవస్థాపాతాజ్జాయమానత్వం న. తస్మాదజమేకమేవాత్మతత్త్వమితి సిద్ధం ౨౭

ఆ — ఆత్మతత్త్వమజమద్వితీయం పరమార్థభూతం- ద్వైతం తు మాయయా కల్పితమసదితి ప్రతిపాదితం. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సతో హీతి) యదాత్మతత్త్వం సదా సదేకరూపం - తస్య మాయయా జగదాకారేణ జన్మ యుక్తం - మాయాయా యుక్తరూపార్థసమర్థనపటీయస్త్వాత్ పరమార్థతస్త్వేకరూపమనేకరూపతయా నోత్పత్తుం పారయతి - విరోధాదిత్యర్థః విపక్షే దోషమాహ (తత్త్వత ఇతి) యస్య వాదినో మతే బ్రహ్మైవ పరమార్థతో జగదాత్మనా జాయతే - తస్యాజస్య జాయమానత్వే ప్రతిజ్ఞావ్యాహతిః త్వాజ్జాతస్యైవ జాయమానత్వే స్యాదనవస్థేత్యర్థః అద్వైతమావేదయన్త్యా ద్వైతనిషేధకశ్రుత్యా ప్రకృతస్యాజత్వాదియుక్త్యా చ తథావిధమాత్మతత్త్వం నిశ్చితమర్థం శ్లోకాక్షరార్థకథనార్థమనువదతి (ఏవమితి) ఉక్తమేవ వస్తు యుక్త్యన్తరేణ ప్రసన్నిర్ధారయితుముత్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరిత్యాహ (అధునేతి) పూర్వాపరశఙ్కోత్తరత్వేన వ్యాఖ్యాతుం శఙ్కయతి (తత్రేతి) పూర్వశ్లోకస్య స్తమ్యాపరామృశ్యతే. యన్న కదాచిదపి గృహ్యతే - తదత్యన్తాసదేవ శశవిషాణవదేష్టవ్యం - ప్రమాణాభావే ప్రమేయాసిద్ధేరిత్యర్థః కార్యలిఙ్గకానుమానవశాదాత్మతత్త్వస్య కారణత్వేన సత్త్వనిర్ణయాన్నాసత్త్వచోద్యమితి దూషయతి (తన్నేతి) సఙ్గృహీతమర్థం దృష్టాన్తేన వివృణోతి (యథేతి) విమతం సదధిష్ఠానం- కార్యత్వాత్ - సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే పూర్వార్ధాక్షరాణి యోజయతి (యస్మాదితి) తస్మాత్కారణస్య సత్త్వమవివాదమితి శేషః (నాసత ఇతి) తస్య నిస్స్వభావత్వాత్కారణత్వాయోగాదిత్యర్థః (న త్వితి) తథాభూతస్యాన్యథాభూతస్య చ జన్మాయోగాదిత్యర్థః సత ఇతి పఞ్చమ్యన్తం పదం గృహీత్వా నిమిత్తకారణపరతయా వ్యాఖ్యాతం సమ్ప్రతి సత ఇతి షష్ఠ్యన్తం పదముపాదానపరతయా వ్యాఖ్యాం కరోతి (అథవేతి) యథా రజ్జోస్సర్పధారాద్యాకారేణ మాయయా కృతం జన్మ- తథైవాగ్రాహ్యస్యాపి సద్రూపస్యాత్మతత్త్వస్య జగదాత్మనా జన్మ మాయయా ప్రయుక్తం ప్రతిపత్తవ్యం- జన్మరహితస్య వస్తుతో జన్మ వ్యాహతాదిత్యర్థః ఉత్తరార్ధం విభజతే (యస్యేత్యాదినా) మాయికం జన్మ- న తాత్త్వికమితి స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౨౭

అసతోమాయయాజన్మతత్త్వతోనైవయుజ్యతే।వన్ధ్యాపుత్రోనతత్త్వేనమాయయావాపిజాయతే॥ ౨౮
యథాస్వప్నేద్వయాభాసంస్పన్దతేమాయయామనః।తథాజాగ్రద్ద్వయాభాసంస్పన్దతేమాయయామనః॥ ౨౯
అద్వయంచద్వయాభాసంమనస్స్వప్నేనసంశయః।అద్వయంచద్వయాభాసంతథాజాగ్రన్నసంశయః॥ ౩౦
మనోదృశ్యమిదంద్వైతంయత్కిఞ్చిత్సచరాచరమ్।మనసోహ్యమనీభావేద్వైతంనైవోపలభ్యతే॥ ౩౧
ఆత్మసత్యానుబోధేననసఙ్కల్పయతేయదా।అమనస్తాంతదాయాతిగ్రాహ్యాభావేతదగ్రహమ్॥ ౩౨

శం — అసద్వాదినామసతోభావస్యమాయయాతత్త్వతోవానకథఞ్చనజన్మయుజ్యతే - అదృష్టత్వాత్ నహివన్ధ్యాపుత్రోమాయయాతత్త్వతోవాజాయతే తస్మాదసద్వాదోనామాత్రాత్యన్తమేవానుపపన్నఇత్యర్థః ౨౮

ఆ — సత్పూర్వకంకార్యమితినవ్యాప్తిః-అసద్వాదిభిరసతస్సకాశాజ్జన్మాభ్యుపగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసత ఇతి) తత్త్వతోమాయయావాసతస్సాకారేణజన్మేత్యర్థః తత్రదృష్టాన్తమాహ (వన్ధ్యేతి) పూర్వార్ధంవ్యాకరోతి (అసద్వాదినామితి) అసతోనిరూపస్యస్వరూపాభావాదేవతత్త్వతోమాయయావాకార్యాకారేణనయుక్తంజన్మేత్యత్రహేతుమాహ (అదృష్టత్వాదితి) ఉత్తరార్ధంవ్యాకుర్వన్నదృష్టత్వమేవదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) సద్వాదోమాయయాసమ్భవతి - అసద్వాదస్తుతథాపినేతివిశేషందర్శయతి (తస్మాదితి) కార్యకారణనిరూపణమత్రైవపరామృశ్యతే ౨౮

శం — కథంపునస్సతోమాయయైవజన్మేతి. ఉచ్యతే- యథారజ్జ్వాంవికల్పితస్సర్పోరజ్జురూపేణావేక్ష్యమాణస్సన్ - ఏవంమనఃపరమార్థవిజ్ఞప్త్యాత్మరూపేణావేక్ష్యమాణంసత్ - గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణద్వయాభాసంస్పన్దతేస్వప్నేమాయయా- రజ్జ్వామివసర్పః తథా-తద్వదేవజాగ్రత్-జాగరితేస్పన్దతేమాయయామనః. స్పన్దతఇవేత్యర్థః ౨౯

ఆ — సతఏవమాయయాజన్మేత్యుక్తముపపాదయతి (యథేతి) సతఏవమాయయాజన్మేత్యయుక్తం - అవస్థాద్వయేపి ద్వైతస్య మనస్స్పన్దితత్వస్వీకారాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) అధిష్ఠానరూపేణమనసోపిసదితిసదృష్టాన్తముపక్రమతే (యథేతి) మనసస్స్వమాత్రత్వేపికథమనేకధాస్పన్దనమిత్యాశఙ్క్యస్వప్నదృష్టాన్తంవ్యాచష్టే (గ్రాహ్యేతి) దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేత్యాదినా) మాయాధీనం మనసస్స్పన్దనంపరమార్థతో[illegible]మిత్యుక్తం. ౨౯

శం — రజ్జురూపేణసర్పఇవపరమార్థతఆత్మరూపేణాద్వయంసద్ద్వయాభాసంమనస్స్వప్నేనసంశయః- నహిస్వప్నేహస్త్యాదిగ్రాహ్యం, గ్రాహకంచక్షురాది, ద్వయంవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణాస్తి. జాగ్రదపితథైవేత్యర్థః- పరమార్థసద్విజ్ఞానమాత్రావిశేషాత్ ౩౦

ఆ — మనోబ్రహ్మచేతికారణద్వయంతత్రద్వైతస్యస్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యదృష్టాన్తేననిరాకరోతి, (అద్వయంచేతి) దృష్టాన్తభాగంవిభజతే (రజ్జువదితి) దృష్టాన్తమేవవ్యతిరేకేణగ్రాహ్యగ్రాహకభేదస్యమనస్స్పన్దితస్యాసత్త్వంసాధయతి (నహీతి) [illegible] రూపేణాద్వయంసన్మనోగ్రాహ్యగ్రాహకద్వైతాకారేణావభాసతే- తథా [illegible] దార్ష్టాన్తికే[illegible]మనస్స్పన్దితేద్వయ[illegible]కారణద్వయంశఙ్కితవ్యమిత్యాహ (జాగ్రదపీతి) ౩౦

శం — రజ్జుసర్పవద్వికల్పనారూపంద్వైతరూపేణమనఏవేత్యుక్తం-తత్రకింప్రమాణమితి అన్వయవ్యతిరేకలక్షణమనుమానమాహ. కథం. తేనహిమనసావికల్ప్యమానేనదృశ్యం-మనోదృశ్యమిదం ద్వైతంసర్వంమనఇతిప్రతిజ్ఞా తద్భావేభావాత్, తదభావేఽభావాత్,. మనసోహ్యమనీభావే-నిరుద్ధేవివేకదర్శనాభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాంరజ్జ్వామివసర్పే, లయంగతేవాసుషుప్తే,ద్వైతంనైవోపలభ్యతఇత్యభావాత్సిద్ధంద్వైతస్యాసత్త్వమిత్యర్థః. ౩౧

ఆ — మనోమాత్రంద్వైతమిత్యత్రప్రమాణమాహ (మనోదృశ్యమితి) వృత్తమనూద్యశ్లోకతాత్పర్యమాహ (రజ్జ్వితి) యథారజ్జుస్సర్పరూపేణవికల్ప్యతే - తథామనోద్వైతరూపేణవికల్పనాత్మకం, తచ్చావిద్యాకల్పిత, [illegible]ప్రమాణగమ్య[illegible]విశిష్టమనుమానము[illegible] తదేవప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయన్ప్రథమార్ధాక్షరాణివ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) విమతంమనోమాత్రం- తద్భావేనియతభావత్వాత్- యథామృద్భావేనియతభావోమృన్మాత్రోఘటాదిరిత్యనుమానమారచయతి (ద్వైతమితి) ఉక్తమేవవ్యతిరేకంస్ఫోరయన్ద్వితీయార్ధంవిభజతే (మనసోహీతి) సమాధిస్వాపయోర్ద్వైతస్యానుపలమ్భేపినాసత్త్వమిత్యాశఙ్క్యమానాధీనామేయసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (ఇత్యభావాదితి) ౩౧

శం — కథంపునరయమమనీభావఇతి. ఉచ్యతే- ఆత్మైవసత్యమాత్మసత్యం. మృత్తికావత్- *వాచారమ్భణంవికారోనామధేయంమృత్తికేత్యేవసత్యమితిశ్రుతేః. తస్యశాస్త్రాచార్యోపదేశమన్వవబోధఆత్మసత్యానుబోధః తేనసఙ్కల్ప్యాభావాత్తన్నసఙ్కల్పయతే-దాహ్యాభావేజ్వలనమివాగ్నేః-యదా-యస్మిన్కాలే, తదా- తస్మిన్కాలే అమనస్తాం- అమనోభావంయాతిగ్రాహ్యాభావేతత్-మనః అగ్రహం- గ్రహణవికల్పనావర్జితమిత్యర్థః.

అకల్పకమజంజ్ఞానంజ్ఞేయాభిన్నంప్రచక్షతే । బ్రహ్మజ్ఞేయమజంనిత్యమజేనాజంవిబుధ్యతే॥ ౩౩
నిగృహీతస్యమనసోనిర్వికల్పస్యధీమతః। ప్రచారస్సతువిజ్ఞేయఃసుషుప్తేఽన్యోనతత్సమః॥ ౩౪

ఆ — మనసోయదమనస్త్వముక్తంతదుపపాదయతి (ఆత్మేతి) సమాధిస్థాపరమార్థనుభవేమనసస్స్వరూపేణనిత్యత్వాన్నామన స్త్వమిత్యాశఙ్కతి (కథమితి) సఙ్కల్పోహిమనసోవ్యావహారికంరూపం- సఙ్కల్పశ్చసఙ్కల్ప్యాపేక్షత్వాత్తదభావేనభవతి. సర్వమాత్మైవేత్యవగతే తుసఙ్కల్ప్యాభావాన్మనసోమనస్త్వంనవర్తతే తథాపిస్ఫురతిచేత్- ఆత్మైవేతిసవివేకిదృష్ట్యామనోనాస్తీతిశ్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) తస్యైవసత్యత్వేదృష్టాన్తమాహ (మృత్తికావదితి) యథాఘటశరావాదిష్వసత్స్వేవమృత్తికామాత్రమనుస్యూతంసత్యమిష్యతే-తథైవాత్మనస్సత్యత్వ మాహ త్రంసత్యమేష్టవ్యం- * తత్సత్యమిత్యవధారణా, దేవకారస్యదృష్టాన్తనివిష్టస్యదార్ష్టాన్తికేఽనుషఙ్గా దిత్యర్థః ఉక్తేదృష్టాన్తేప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) అవశిష్టాన్యక్షరాణివ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) తేనతత్త్వజ్ఞానేనాత్మాతిరిక్తార్థాభావేనిశ్చితేసఙ్కల్పవిషయాభావని ర్ధారణయాసఙ్కల్పాభావేదృష్టాన్తమాహ (దాహ్యేతి) యథాఽగ్నేర్దాహ్యాభావేజ్వలనంనభవతి-తథాసఙ్కల్ప్యాభావేనసఙ్కల్పోనిరవకాశస్స్యాదిత్య ర్థః సఙ్కల్ప్యాభావేకింమనసోభవతి- తదాహ (యదేతి) ౩౨

శం — యద్యసదిదంద్వైతం కేనసమఞ్జసమాత్మతత్త్వంవిబుధ్యతఇతి ఉచ్యతే- అకల్పకం- సర్వకల్పనావర్జితం. అతఏవాజంజ్ఞా నం- జ్ఞప్తిమాత్రంజ్ఞేయేన- పరమార్థసతా బ్రహ్మణాఽభిన్నంప్రచక్షతే- కథయన్తిబ్రహ్మవిదః - నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽగ్న్యుష్ణ వత్. * విజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మ * సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిభ్యః తస్యైవవిశేషణం - బ్రహ్మజ్ఞేయంయస్య - స్వస్థంతదిదంబ్రహ్మజ్ఞే యం ఔష్ణ్యస్యేవాగ్నివదభిన్నం. తేనాత్మస్వరూపేణాజేనజ్ఞానేనాజంజ్ఞేయమాత్మతత్త్వంస్వయమేవవిబుధ్యతే- అవగచ్ఛతి నిత్యప్రకాశస్వరూ పఇవసవితానిత్యవిజ్ఞానైకరసఘనత్వాన్నజ్ఞానాన్తరమపేక్షతఇత్యర్థః ౩౩

ఆ — మనసశ్చేన్మనస్త్వంవ్యావర్తతే-తర్హికథమాత్మనోఽవబోధః - [illegible] (అకల్పకమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యాం శఙ్కామాహ (యదీతి) మనోముఖ్యస్యద్వైతస్యాసత్త్వేవ్యఞ్జకాభావాన్నాత్మబోధస్సమ్భవతి- * మనసైవానుద్రష్టవ్యమితిశ్రుతేః, మనసశ్చాసత్త్వా ఙ్గీకారా, దిత్యర్థః స్వరూపభూతేనజ్ఞానేనైవాత్మనోఽవబోధసమ్భవాన్నాతిరిక్తేమనస్యపేక్షేత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) జ్ఞేయాభిన్నంజ్ఞానమి త్యత్రశ్రుతీరుదాహరతి (నహీతి) సత్యగ్న్యాత్మకమౌష్ణ్యంనపరిలుప్యతే- తథేత్యుదాహరతి (అగ్న్యుష్ణవదితి) * ప్రజ్ఞానంబ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతి సఙ్గ్రహార్థమాదిపదం. జ్ఞేయాభిన్నమిత్యుక్తంస్ఫుటయతి (తస్యైవేతి) ఆత్మనస్స్వయమేవావగతిరూపత్వాన్నార్థాన్తరాపేక్షేత్యేతమర్థందృష్టాన్తే నస్ఫుటయతి (నిత్యేతి) ౩౩

శం. — ఆత్మసత్యానుబోధేనసఙ్కల్పమకుర్వద్బాహ్యవిషయాభావేనిరిన్ధనాగ్నివత్ప్రశాన్తంనిగృహీతంనిరుద్ధంమనోభవతీత్యుక్తం-ఏవం చమనసోహ్యమనీభావేద్వైతాభావశ్చోక్తః. తస్యైవంనిగృహీతస్య- నిరుద్ధస్యమనసోనిర్వికల్పస్య- సర్వకల్పనావర్జితస్యధీమతః-వివేకవతః ప్రచరణం- ప్రచారోయః-సతుప్రచారవిశేషేణజ్ఞేయోయోగిభిః నను సర్వప్రత్యయాభావేయాదృశస్సుషుప్తస్యమనసః ప్రచారః- తాదృశఏవనిరుద్ధస్యాపి- ప్రత్యయాభావావిశేషాత్ కింతత్రవిజ్ఞేయమితి. అత్రోచ్యతే- నైవం- యస్మాత్సుషుప్తేఽన్యఃప్రచారోఽవిద్యామోహతమోగ్రస్తస్యాన్తర్లీనా నేకానర్థప్రవృత్తిబీజవాసనావతోమనసః- ఆత్మసత్యానుబోధహుతాశవిప్లుష్టావిద్యాద్యనర్థప్రవృత్తిబీజస్యనిరుద్ధస్యాన్యఏవప్రశాన్తసర్వక్లేశరజసః స్వతన్త్రః ప్రచారః. అతోనతత్సమః తస్మాద్యుక్తస్సవిజ్ఞాతుమిత్యభిప్రాయః. ౩౪

ఆ — మోక్ష్యమాణస్యజ్ఞానఫలంస్వర్గవన్నపరోక్షం-కింతుప్రత్యక్షమిత్యేతత్ప్రసిద్ధమిత్యుక్తం అతశ్చప్రకృతజ్ఞానఫలస్యమనోనిరోధస్యప్రత్యక్షత్వా ర్థంప్రసఙ్గంకరోతి (నిగృహీతస్యేతి) నతస్యవిజ్ఞేయత్వం- సుషుప్తేఽప్రసిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తఇతి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాకర్తుంవృత్తం కీర్తయతి (ఆత్మేతి) తస్యసత్యస్యప్రాగుక్తేనానుబోధేన- సమ్యగ్జ్ఞానేనబాహ్యస్యవిషయస్యసఙ్కల్ప్యస్యాభావే, నిరాలమ్బనస్యప్రచారాసమ్భవే, చమనస్సఙ్కల్పమకుర్వత్ప్రశాన్తంనిరుద్ధంచభవతీత్యన్వయః నిర్విషయంమనశ్శామ్యతీత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (నిరిన్ధనేతి) నిరుద్ధేమనసిమనస్త్వవ్యావృత్తౌ మనస్స్పన్దితస్యద్వైతస్యాభావముక్తంస్మారయతి (ఏవంచేతి) ఏవంవృత్తమనూద్యపాదత్రయస్యార్థమాహ (తస్యేతి) ఏవం-విషయాభావేనేతియా వత్ ఆత్మసత్యానుబోధోవివేకశబ్దార్థః. ప్రత్యగాత్మత్వేనపర్యవసానంప్రచారః తస్యవిద్వత్ప్రత్యక్షత్వంవివక్షిత్వాయోగిభిరిత్యుక్తం. చతుర్థ పాదవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) నిరుద్ధస్యాపిమనసఃప్రచారఇతిసమ్బన్ధః విశేషప్రత్యయాభావస్యనిరోధేస్వాపేచవిశేషాభావాదితిహే త్వర్థః తత్ర- ప్రచారేఽప్రసిద్ధేసతీతియావత్. చతుర్థపాదముత్తరత్వేనావతారయతి (అత్రేతి) నిరుద్ధస్యమనసస్సుషుప్తస్యేవప్రచారస్యా సుజ్ఞానత్వాన్నతత్రజ్ఞాతవ్యమస్తీత్యుక్తంప్రత్యాహ (నైవమితి) విద్యాఽభావవ్యావృత్త్యర్థంమోహవిశేషణం. చిత్తభ్రమంవ్యావర్తయితుంత మోవిశేషణం. అన్తర్లీనా- గుప్తాఅనేకానర్థఫలానాంప్రవృత్తీనాంబీజభూతావాసనాయస్మిన్మనసి- తస్యేతిసుషుప్తస్యవిశేషణం. ఆత్మనస్సత్యస్యా నుబోధోయథావ్యాఖ్యాతః- సఏవహుతాశః- అగ్నిః. తేనవిప్లుష్టాన్యవిద్యాదీన్యనేకానర్థపర్యన్తప్రవృత్తీనాంబీజానియస్య-తస్యేతినిరుద్ధస్యవిశేషణం,

లీయతేహిసుషుప్తేతన్నిగృహీతంనలీయతే।తదేవనిర్భయంబ్రహ్మజ్ఞానాలోకంసమన్తతః॥ ౩౫

అజమనిద్రమస్వప్నమనామకమరూపకమ్ । సకృద్విభాతంసర్వజ్ఞంనోపచారఃకథంచన॥ ౩౬

ప్రకర్షేణశాన్తంసర్వక్లేశాత్మకంరజోయస్యేతితస్యైవవిశేషణాన్తరం స్వతస్త్విః- బ్రహ్మస్వరూపావస్థానాత్మకఇత్యర్థః యథోక్తస్యప్రచారస్య సుషుప్తప్రచారవిసదృశస్యసుజ్ఞానత్వేస్థితేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౩౪

శం— ప్రచారభేదే హేతుమాహ- లీయతేహి - యస్మాత్సర్వాభిరవిద్యాదిప్రత్యయబీజవాసనాభిస్సహతమోరూపమవిశేషరూపం బీజభావమాపద్యతే- తద్వివేకవిజ్ఞానపూర్వకంనిరుద్ధం- నిగృహీతంసత్ నలీయతే- తమోబీజభావంనాపద్యతే తస్మాద్యుక్తఃప్రచారభేదస్సుషుప్తస్య సమాహితస్యచమనసః యదాగ్రాహ్యగ్రాహకావిద్యాకృతమలద్వయవర్జితం - తదాపరమద్వయం బ్రహ్మైవతత్సంవృత్తమిత్యతస్తదేవనిర్భయం- ద్వైతగ్రహణస్యభయనిమిత్తస్యాభావాత్ శాన్తమభయంబ్రహ్మ- యద్విద్వాన్నబిభేతికుతశ్చన తదేవవిశేష్యతే- జ్ఞప్తిః- జ్ఞానం - ఆత్మస్వభావ చైతన్యం. తదేవజ్ఞానమాలోకః- ప్రకాశోయస్య- తద్బ్రహ్మజ్ఞానాలోకం విజ్ఞానైకరసఘనమిత్యర్థః సమన్తతః- సమన్తాత్ సర్వతోవ్యోమవ న్నైరన్తర్యేణవ్యాపకమిత్యర్థః ౩౫

ఆ— మనసస్సుషుప్తస్యసమాహితస్యచప్రచారభేదోస్తీత్యుక్తం-తత్రహేతుమాహ (లీయతేహీతి) సమాహితస్యమనసోద్వైతవర్జితస్య బ్రహ్మస్వరూపతాం కథయతి (తదేవేతి) పూర్వార్ధస్యతాత్పర్యమాహ (ప్రచారేతి) మనసస్సుషుప్తస్యసమాహితస్యచేతివక్తవ్యం యస్మాదిత్యస్య తస్మాదిత్యుత్తరేణసమ్బన్ధః. అవిద్యాదీత్యాదిశబ్దేనాస్మితారాగాదయోగృహ్యన్తే. సుషుప్తేమనసోవాసనాభిస్సహలయప్రకారంకథయతి (తమోరూపమితి) ఆపద్యతఇతిసమ్బన్ధః. జాడ్యంరూపమవస్థాన్తరేష్వపిస్థితమితి... (అవిశేషేత్యాదినా) ఏవమాద్యంపాదంవ్యాఖ్యాయద్వితీయంపాదంవ్యాచష్టే (తదితి) పూర్వభాగవిభజనేనఫలితమాహ (తస్మాదితి) తదేవనిర్భయంబ్రహ్మేత్యస్యార్థమాహ (యదేతి) సమాహితం మనో గ్రాహ్యం గ్రాహకమిత్యవిద్యాకృతంయన్మలద్వయం - తేనవర్జితంయదా- తదేతిసమ్బన్ధః. మనసాబ్రహ్మత్వేనిర్భయత్వంప్రసాధయతి... (ద్వైతేతి) తత్రహేతుమతశ్శబ్దేనసూచితమాహ (ద్వైతేతి) యదుపశాన్తంబ్రహ్మభయమిత్యుక్తం- తస్యాభయత్వేప్రమాణంసూచయతి (యద్విద్వానితి) నసుయథోక్తంబ్రహ్మప్రకాశతే- నవాప్రకాశతే ప్రకాశతేచేత్ - ఉపాయోపేయయోరద్వైతవ్యాఘాతః నచేత్ప్రకాశతే- పురుషార్థత్వాసిద్ధిరితి తత్రాహ (తదేవేతి) తస్యబ్రహ్మత్వసిద్ధయేపరిచ్ఛిన్నత్వంవ్యవచ్ఛినత్తి (సమన్తత ఇతి) ౩౫

శం— జన్మనిమిత్తాభావాత్సబాహ్యాభ్యన్తరమజం- అవిద్యానిమిత్తంహిజన్మరజ్జుసర్పవదిత్యవోచామ. సాచావిద్యాఆత్మసత్యానుబోధేన నిరుద్ధా యతోఽజం - అతఏవానిద్రం. అవిద్యాలక్షణానాదిమాయానిద్రాస్వాపాత్ప్రబుద్ధోఽద్వయస్వరూపేణాత్మనా - అతోఽస్వప్నం అప్రబోధకృతేహ్యస్యనామరూపే - ప్రబోధాచ్చతేరజ్జుసర్పవద్వినష్టే ననామ్నాభిధీయతేబ్రహ్మ, రూప్యతేవానకేనచిత్ప్రకారేణేతి, అనామకమ రూపకంచతత్ * యతోవాచోనివర్తన్తఇత్యాదిశ్రుతేః కించ- సకృద్విభాతం- సదైవవిభాతం సదాభారూపం- అగ్రహణాన్యథాగ్రహణావిర్భావ తిరోభావవర్జితత్వాత్. గ్రహణాగ్రహణేహిరాత్ర్యహనీ తమశ్చావిద్యాలక్షణంసదాఽప్రభాతత్వేకారణం- తదభావాన్నిత్యచైతన్యభారూపత్వా చ్చయుక్తంసకృద్విభాతమితి. అతఏవసర్వంచతజ్జ్ఞస్వరూపంచేతిసర్వజ్ఞం. నేహబ్రహ్మణ్యేవంవిధేఉపచరణం- ఉపచారఃకర్తవ్యః- యథాఽన్యేషా మాత్మస్వరూపవ్యతిరేకేణ సమాధానాద్యుపచారః నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావత్వాద్బ్రహ్మణఃకథంచన - నకథంచిదపికర్తవ్యస్సంభవత్యవిద్యానాశే ఇత్యర్థః. ౩౬

ఆ— ప్రకృతమేవప్రకారాన్తరేణ నిరూపయతి (అజమిత్యాదినా) సదసత్స్వన్నిరుపాధికేబ్రహ్మణిజ్ఞాతేకర్తవ్యశేషస్సమ్భవతీత్యా హ (నేతి) అజత్వముపపాదయతి (జన్మేతి) కింతజ్జన్మనిమిత్తం- యదభావాదజత్వముపపాద్యతే- తదాహ (అవిద్యేతి) కుతస్తన్నిమిత్తనివృత్త్యా అజత్వసిద్ధిః- తత్రాహ (సాచేతి) నిమిత్తనివృత్త్యాఅజత్వసిద్ధిర్యుక్తమనిద్రత్వం - నిద్రాశబ్దేనావిద్యాభిధానాదిత్యాహ (అతఏవేతి) విశేషణా న్తరంసాధయతి (అవిద్యాలక్షణేతి) ఉత్తరవిశేషణద్వయంవివృణోతి (అప్రబోధేతి) బ్రహ్మణోనామరూపవత్త్వాభావేప్రమాణమాహ (యత ఇతి) విశేషణాన్తరమాహ (కించేతి) సదాభారూపత్వేహేతుమాహ (అగ్రహణేతి) జీవేష్వాపాధిస్థేఽహంరూపగ్రహణానుదయేతిరోభావః, కర్తాహమిత్యన్యథాగ్రహణోదయేచావిర్భావో, భవతి- తదభావాద్భాస్వరూపమేవసదాబ్రహ్మేత్యర్థః. ప్రత్యాచార్యోపదేశాత్పూర్వంబ్రహ్మణ్య గ్రహణం- తదుపదేశాదూర్ధ్వంతద్గ్రహణమితిప్రసిద్ధేర్బ్రహ్మణ్యపిగ్రహణాగ్రహణేస్యాతామిత్యాశఙ్క్యాహ (గ్రహణేతి) యథాసవితృప్రతియో గినోరాత్ర్యహనీనస్తః- కింతూపనయాస్తమయకల్పనయాకల్ప్యేతే- తథాబ్రహ్మస్వభావాలోచనయాగ్రహణాగ్రహణేనవిద్యేతే- కింతూపాధిద్వారాక ల్ప్యేతే- తేన బ్రహ్మణస్సదాభారూపత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఇతశ్చనిరుపాధికంబ్రహ్మసదావిభాతమేషితవ్యమిత్యాహ (తమశ్చేతి) అప్రభాతత్వ ఇతిచ్ఛేదః. తదభావః- బ్రహ్మదృష్ట్యాతమస్సమ్బన్ధాభావః. ఉక్తమేవహేతూకృత్యవిశేషణాన్తరంవిశదయతి (అతఏవేతి) విదుషానిరుద్ధమనసాబ్ర హ్మస్వరూపావస్థానమాత్రం, ఫలతునిదమపిసమాధ్యాదికర్తవ్యమాపతతే- తాఙ్ప్రత్యాహ (నేహేతి) ఏవంవిధత్వం-నిరుపాధికత్వం. ఉపచారః

సర్వాభిలాపవిగతస్సర్వచిన్తాసముత్థితః। సుప్రశాన్తస్సకృజ్జ్యోతిస్సమాధిరచలోఽభయః॥ ౩౭
గ్రహో న తత్ర నోత్సర్గశ్చిన్తా యత్ర న విద్యతే। ఆత్మసంస్థం తదా జ్ఞానమజాతిసమతాం గతమ్॥ ౩౮
అస్పర్శయోగో వై నామ దుర్దర్శస్సర్వయోగిభిః। యోగినో బిభ్యతి హ్యస్మాదభయే భయదర్శినః॥ ౩౯

సమాధ్యాదిః నిరుపాధికే బ్రహ్మణి విదుషో నకశ్చిద్వ్యవహారోఽస్తీత్యేతమర్థం వైధర్మ్యోదాహరణేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) అన్యేషాం - అనాత్మవిదామితి యావత్. అవిద్యాదశాయామేవ సర్వో వ్యవహారః - విద్యాదశాయాం చావిద్యాయా అసత్త్వాన్న కోఽపి వ్యవహారః - బాధితానువృత్త్యా తు వ్యవహారాభాసనిద్ధిరిత్యర్థః ౩౬

శం — అనామకత్వాద్యుక్తార్థసిద్ధయే హేతుమాహ - అభిలప్యతేఽనేనేతి అభిలాపః - వాక్కరణం సర్వప్రకారస్యాభిధానస్య తస్మాద్విగతః. వాగత్రోపలక్షణార్థా. సర్వబాహ్యకరణవర్జిత ఇత్యేతత్. తథా సర్వచిన్తాసముత్థితః - చిన్త్యతేఽనయేతి చిన్తా - బుద్ధిః. తస్యాస్సముత్థితః అన్తఃకరణవివర్జిత ఇత్యర్థః "అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్ర" ఇతి శ్రుతేః "అక్షరాత్పరతః పరః". యస్మాత్సర్వవిషయవర్జితః - అతస్సుప్రశాన్తః సకృజ్జ్యోతిః - సదైవ జ్యోతిరాత్మచైతన్యస్వరూపేణ. సమాధిః - సమాధినిమిత్తప్రజ్ఞావగమ్యత్వాత్ సమాధీయతేఽస్మిన్నితి వా సమాధిః అచలః - అవిక్రియః అత ఏవాభయః - విక్రియాఽభావాత్ ౩౭

ఆ — విద్వానేవ బ్రహ్మేత్యఙ్గీకృత్య ప్రకృతం బ్రహ్మ పునశ్శ్లోకాన్తరేణ నిర్దిశతి (సర్వేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (అనామేతి) అత్రేతి ప్రకృతపదోపాదానే తస్మిన్సర్వకరణవర్జితత్వస్యాసిద్ధేర్విశేషణానన్తర్యానర్థక్యమాశఙ్క్యాహ (సర్వబాహ్యేతి) బాహ్యకరణసమ్బన్ధరాహిత్యవదన్తఃకరణసమ్బన్ధరాహిత్యం దర్శయతి (తథేతి) ఉభయవిధకరణసమ్బన్ధరాహిత్యే తస్య నిస్సఙ్గత్వే ప్రమాణమాహ (అప్రాణ ఇతి) కారణసమ్బన్ధరాహిత్యమాహ (అక్షరాదితి) తస్య పరత్వం కార్యాపేక్షయా ద్రష్టవ్యం ఉక్తం హేతూకృత్య విశేషణాన్తరం విశదయతి (యస్మాదితి) అస్మిన్ - పరస్మిన్నాత్మని సమాధీయతే - నిక్షిప్యతే జీవస్తదుపాధిశ్చేతి సమాధిః పరమాత్మా. సమాధినిమిత్తయా ప్రజ్ఞయా తస్యావగమ్యత్వాద్వా సమాధిత్వమవగన్తవ్యం. అత ఏవేత్యుక్తం స్ఫుటయతి (విక్రియేతి) ౩౭

శం — యస్మాద్బ్రహ్మైవ సమాధిరచలోఽభయ ఇత్యుక్తం - అతో న తత్ర - తస్మిన్ బ్రహ్మణి గ్రహః - గ్రహణం. ఉపాదానం. నోత్సర్గః - ఉత్సర్జనం. హానం వా విద్యతే యత్ర హి విక్రియా - తద్విషయత్వం వా - తత్ర హానోపాదానే స్యాతాం - న తద్ద్వయమిహ బ్రహ్మణి సమ్భవతి - వికారహేతోరన్యస్యాభావాన్నిరవయవత్వాచ్చ. అతో న తత్ర హానోపాదానే ఇత్యర్థః. చిన్తా యత్ర న విద్యతే - సర్వప్రకారైవ చిన్తా న సమ్భవతి యత్రామనస్త్వం - కుతస్తత్ర హానోపాదానే ఇత్యర్థః యదైవాత్మసత్యానుబోధో జాతః - తదైవాత్మసంస్థం - విషయాభావాదగ్న్యుష్ణవదాత్మన్యేవ స్థితం జ్ఞానం అజాతి - జాతివర్జితం. సమతాం గతం - పరం సామ్యమాపన్నం భవతి యదాదౌ ప్రతిజ్ఞాతం "అతో వక్ష్యామ్యకార్పణ్యమజాతి సమతాం గతమితి - ఇదం తదుపపత్తితశ్శాస్త్రతశ్చోక్తముపసంహ్రియతే అజాతిసమతాం గతమితి. ఏతస్మాదాత్మసత్యానుబోధాత్ కార్పణ్యవిషయమన్యత్ - "యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స కృపణ" ఇతి శ్రుతేః ప్రాప్యైతత్సర్వః కృతకృత్యో బ్రాహ్మణో భవతీత్యభిప్రాయః ౩౮

ఆ. — ప్రకృతే బ్రహ్మణ్యవిక్రియే విధినిషేధాధీనయోర్వైదికయోర్వా లౌకికయోర్వా హానోపాదానయోరనవకాశత్వమిత్యాహ (గ్రహో నేతి) మనోవిషయత్వాభావాచ్చ బ్రహ్మణి తయోరవకాశో నాస్తీత్యాహ (చిన్తేతి) యథోక్తే బ్రహ్మణి జ్ఞాతే ఫలితమాహ (ఆత్మేతి) ప్రకరణాదౌ ప్రతిజ్ఞాతముపసంహరతి (అజాతీతి) వైదికౌ లౌకికౌ వా గ్రహోత్సర్గౌ బ్రహ్మణి న భవతః - తత్రాహ (యస్మాదితి) ఉక్తమర్థముపపాదయతి (యత్ర హీతి) బ్రహ్మణి విక్రియాఽభావే హేతుమాహ (వికారేతి) తస్య విక్రియావిషయత్వాభావే హేతుం కథయతి (నిరవయవత్వాచ్చేతి) విక్రియాయాస్తద్విషయత్వస్య చాభావే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ద్వితీయం పాదమవతార్య వ్యాచష్టే (చిన్తేత్యాదినా) తృతీయం పాదం విభజతే (యదైవేతి) చతుర్థపాదం వ్యాకరోతి (అజాతీతి) నన్విదం ప్రకరణాదావుక్తం కిమిత్యత్ర పునరుచ్యతే - తత్రాహ (యదాదావితి) నను గ్రహో న తత్రేత్యాదౌ పూర్వత్ర తత్త్వజ్ఞానముక్తం - న త్వకార్పణ్యం. తత్కథమకార్పణ్యం వక్ష్యామీత్యుపక్రాన్తస్యాత్రోపసంహారస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య తత్త్వజ్ఞానస్యైవాకార్పణ్యరూపత్వాదుక్తోపసంహారసిద్ధిరిత్యాహ (ఏతస్మాదితి) తత్త్వజ్ఞానాతిరిక్తం జ్ఞానం కార్పణ్యవిషయమిత్యత్ర లిఙ్గం దర్శయతి (యో వా ఇతి) తత్త్వజ్ఞానరాహిత్యే కృపణత్వముక్త్వా తద్వత్త్వే ఫలితమాహ (ప్రాప్యేతి) ౩౮

శం.— యద్యపీదమిత్థం పరమార్థతత్త్వం, అస్పర్శయోగో నామాయం - సర్వసమ్బన్ధాఖ్యస్పర్శవర్జితత్వాదస్పర్శయోగో నామ - వైనాస్మర్యతే ప్రసిద్ధ ఉపనిషత్సు దుఃఖేన దృశ్యత ఇతి దుర్దర్శః. సర్వైర్యోగిభిః - వేదాన్తవిజ్ఞానరహితైః సర్వయోగిభిరాత్మసత్యానుబోధాయాసలభ్యోఽపి వేత్యర్థః. యోగినో బిభ్యతి హ్యస్మాత్సర్వభయవర్జితాదపి - ఆత్మనాశరూపమిమం యోగం మన్యమానా భయం కుర్వన్తి. అభయేఽస్మిన్ భయదర్శినః - భయనిమిత్తాత్మనాశదర్శనశీలాః. అవివేకిన ఇత్యర్థః. ౩౯

మనసో నిగ్రహాయత్తమభయం సర్వయోగినామ్। దుఃఖక్షయః ప్రబోధశ్చాప్యక్షయా శాన్తిరేవ చ॥ ౪౦
ఉత్సేక ఉదధేర్యద్వత్కుశాగ్రేణైకబిన్దునా। మనసో నిగ్రహస్తద్వద్భవేదపరిఖేదతః॥ ౪౧
ఉపాయేన నిగృహ్ణీయాద్విక్షిప్తం కామభోగయోః। సుప్రసన్నం లయే చైవ యథా కామో లయస్తథా॥ ౪౨

ఆ — పరమార్థబ్రహ్మస్వరూపావస్థానఫలకం చేదద్వైతదర్శనం కిమితి తర్హి తన్న సర్వైరేవాద్రియతే తత్రాహ (అస్పర్శేతి) పరమార్థతత్త్వానభిజ్ఞానాం బహిర్ముఖానాం దుర్దర్శనమిత్యత్ర హేతుమాహ (యోగిన ఇతి) యథోక్తం ద్వైతజ్ఞానం స్వరూపావస్థానఫలకమిత్యుక్తం తదజ్ఞేయరోతి (యద్యపీతి) పరమార్థతత్త్వం బ్రహ్మేదం ప్రత్యగ్భూతం ... ప్రాగుక్తపరిహారాత్ ... తథాపి ... నాత్మావిర్భవతి. ... అభావమధ్యస్థానభవనీతి ... యస్య తత్త్వానుభవస్య స్వరూపావస్థానం ఫలం ... (అస్పర్శేతి) ... దర్శనపాపాదిమలేన చ స్పర్శనం సర్వస్యాభిన్నద్వైతానుభవో ఽస్పర్శః సర్వోఽయోగః జీవస్య బ్రహ్మభావేన యోగాభావాదిత్యాహ (సర్వేతి) నాస్మిన్ ... గృహీత్వా ... మర్థమాహ (నామేత్యాదినా) ... సకలకాలిస్యతే ... నేత్యాద్యాసు దుఃఖం — శ్రవణమననాదిషు ... (వేదాన్తేతి) ... (ఆత్మేతి) ఉత్తరార్థం విభజతే (యోగిన ఇతి) ... అభయనిమిత్తమేవ తత్త్వజ్ఞానం ... భయనిమిత్తం పశ్యన్తీత్యాహ (నస్వేతి) భయవన్త్వం విశదయతి (అభయేతి) ౩౯

శం — యేషాం పునర్బ్రహ్మస్వరూపవ్యతిరేకేణ రజ్జుసర్పవత్కల్పితమేవ మన ఇన్ద్రియాది చ న పరమార్థతో విద్యతే, తేషాం బ్రహ్మస్వరూపాణామభయం మోక్షాఖ్యా చాక్షయా శాన్తిః స్వభావత ఏవ సిద్ధా. నాన్యాయత్తా నోపచారః కథఞ్చనేత్యవోచామ యే త్వతోఽన్యే యోగినో మార్గగా హీనమధ్యమదృష్టయో మనోఽన్యదాత్మవ్యతిరిక్తమాత్మసమ్బన్ధి పశ్యన్తి - తేషామాత్మసత్యానుబోధరహితానాం మనసో నిగ్రహాయత్తమభయం సర్వేషాం యోగినాం కిఞ్చ - దుఃఖక్షయోఽపి. న హ్యాత్మసమ్బన్ధిని మనసి ప్రచలితే దుఃఖక్షయోఽస్త్యవివేకినామ్. కిఞ్చ - ఆత్మప్రబోధోఽపి మనోనిగ్రహాయత్త ఏవ. తథాఽక్షయాపి మోక్షాఖ్యా శాన్తిస్తేషాం మనోనిగ్రహాయత్తైవ ౪౦

ఆ — ఉత్తమదృష్టీనామద్వైతదర్శనమద్వైతదృష్టిఫలం చ మనోనిరోధ ... మధ్యమాధమదృష్టీనాం మనోనిరోధాధీనమాత్మదర్శనము ... (మనస ఇతి) అభయమిత్యశేషభయనివృత్తిసాధనాత్మదర్శనముచ్యతే సర్వయోగినాం - సర్వేషాం యోగినాం ... బుద్ధిశుద్ధిమతామిత్యర్థః. మనోనిరోధాధీనం ప్రాగుక్తమనూద్య తత్ఫలం కైవల్యం కథయతి (దుఃఖేతి) శ్లోకస్య విషయం పరిశినష్టి (యేషామితి) అభయం - భయరాహిత్యం అసన్త్రాసాత్మకమిత్యర్థః ఉక్తలక్షణా శాన్తిః - నిరతిశయానన్దాభివ్యక్తిః. స్వభావతః - విద్యాసామర్థ్యాదిత్యర్థః ... జీవన్ముక్తానాం ముక్తేస్సిద్ధత్వాన్న సాధనాపేక్షేత్యాహ (నాన్యాయత్తేతి) తత్ర వాక్యోపక్రమముపసంహరతి (నేత్యాదినా) ఉత్తమేభ్యో జ్ఞానవద్భ్యోఽధికారిభ్యో వ్యతిరిక్తాననధికారిణోఽవతారయతి (యేత్వితి) యోగినః - సుకృతానుష్ఠాయినః. తదనుష్ఠానాదేవ సన్మార్గగామినః తేషామపి తత్త్వజ్ఞానం కథం విముపజాతం చేత్ - అలం మనోనిగ్రహేణేత్యాశఙ్క్యాహ (తేషామితి) అభయం - తదేవ తత్త్వజ్ఞానం దుఃఖక్షయస్య ద్వారమపి మనోనిగ్రహాపేక్షం భవతీత్యాహ (కిఞ్చేతి) ఉక్తమేవ వ్యతిరేకముఖేన స్ఫోరయతి (నహీతి) ఇతశ్చ మనోనిగ్రహీతవ్యమిత్యాహ (కిఞ్చేతి) అభయమిత్యత్ర సూచితం స్పష్టం వివృణోతి (ఆత్మేతి) ఇతశ్చ మనోనిగ్రహోఽర్థవానిత్యాహ (తథేతి) తేషాం - సాధకానాం ముముక్షూణామితియావత్. ౪౦

శం — మనోనిగ్రహోఽపి తేషాముదధేః కుశాగ్రేణైకబిన్దునా ఉత్సేచనేన శోషణవ్యవసాయవద్ వ్యవసాయవతామనవసన్నాన్తఃకరణానామనిర్వేదాదపరిఖేదతో భవతీత్యర్థః. ౪౧

ఆ — కథం ముముక్షూణాం జిజ్ఞాసూనాం మనోనిగ్రహస్సిధ్యేదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్సేక ఇతి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభూతశ్లోకనివిష్టాక్షరాణి వ్యాచష్టే (మనోనిగ్రహోఽపీతి) తేషాం వ్యవసాయవతామ్ - ఉద్యోగభాగినామనుద్వేగవతామిత్యర్థః. ... నేతమోదృశ్యతే - తస్య భోక్తుర్నైష ... నకదాచిదపి బ్రహ్మైక్యద్వైగపరివర్జనాత్ ... మనోనిగ్రహస్సమ్భవతి - తదాహ (అపరిఖేదత ఇతి) ౪౧

శం — కిమపరిఖిన్నవ్యవసాయమాత్రమేవ మనోనిగ్రహే ఉపాయః నేత్యుచ్యతే - అపరిఖిన్నవ్యవసాయవాన్ సన్ వక్ష్యమాణేనోపాయేన కామభోగవిషయేషు విక్షిప్తం మనో నిగృహ్ణీయాత్ - నిరున్ధ్యాదాత్మన్యేవేత్యర్థః కిఞ్చ - లీయతేఽస్మిన్నితి సుషుప్తో లయః తస్మిఁల్లయే చ సుప్రసన్నమ్ - ఆయాసవర్జితమపీత్యేతత్. నిగృహ్ణీయాదిత్యనువర్తతే సుప్రసన్నం చేత్ - కస్మాన్నిగృహ్యత ఇతి. ఉచ్యతే - యస్మాద్యథా కామోఽనర్థహేతుః - తథా లయోఽపి. అతః కామవిషయస్య మనసో నిగ్రహవల్లయాదపి నిరోద్ధవ్యమిత్యర్థః. ౪౨

ఆ — ... మాధింకుర్వతస్తత్త్వసాక్షాత్కారప్రతిబన్ధకాః లయవిక్షేపసుఖరాగాః - తేభ్యో మనసో వక్ష్యమాణోపాయేన నిగ్రహం కుర్యాత్ - అన్యథా ... సమ్పత్తేరిత్యాహ (ఉపాయేనేతి) ప్రాగుక్తాదుపాయాదేవ మనోనిగ్రహః పరిగ్రహః శ్రవణాదివిధ్యానర్థక్యమితి ...

దుఃఖం సర్వమనుస్మృత్య కామభోగాన్నివర్తయేత్ । అజం సర్వమనుస్మృత్య జాతం నైవ తు పశ్యతి ॥ ౪౩
లయే సంబోధయేచ్చిత్తం విక్షిప్తం శమయేత్పునః । సకషాయం విజానీయాత్సమప్రాప్తం న చాలయేత్ ॥ ౪౪
నాస్వాదయేత్సుఖం తత్ర నిస్సఙ్గః ప్రజ్ఞయా భవేత్ । నిశ్చలం నిశ్చరచ్చిత్తమేకీకుర్యాత్ప్రయత్నతః ॥ ౪౫

స్యాదశక్యఙ్కతే (కిమితి) పూర్వోక్తోపాయవతః శ్రవణాద్యనుష్ఠితవతో మనోనిగ్రహద్వారా తత్త్వజ్ఞానసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (నేత్యుచ్యత ఇతి) తృతీయపాదం వ్యాచష్టే (కించేతి) లీయతే- స్థానద్వయమితి శేషః చతుర్థపాదమాకాఙ్క్షాద్వారా వివృణోతి (సుప్రసన్నమిత్యాదినా) ౪౨

శం.— కస్స ఉపాయ ఇతి ఉచ్యతే- సర్వం- ద్వైతమవిద్యావిజృమ్భితం దుఃఖమేవేత్యనుస్మృత్య కామభోగాత్- కామనిమిత్తో భోగః- ఇచ్ఛావిషయః తస్మాత్ విప్రసృతం మనో నివర్తయేత్- వైరాగ్యభావనయేత్యర్థః. అజం- బ్రహ్మ సర్వమిత్యేతచ్ఛాస్త్రాచార్యోపదేశతోఽనుస్మృత్య తద్విపరీతం ద్వైతజాతం నైవ తు పశ్యతి- అభావాత్ ౪౩

ఆ.— ఉపాయేన నిగృహ్ణీయాదిత్యుక్తం- తమేవోపాయం వైరాగ్యరూపముపదిశతి (దుఃఖమితి) జ్ఞానాభ్యాసాఖ్యముపాయాన్తరముపన్యస్యతి (అజమితి) అక్షరవ్యాఖ్యానార్థమాకాఙ్క్షాం నిక్షిపతి (కస్స ఇతి) తత్ర పూర్వార్ధం వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) వైరాగ్యభావనా- తత్ర తత్ర ద్వైతవిషయే దోషానుసన్ధానేన వైతృష్ణ్యభావనా తయా కామభోగాన్మనో నిరోద్ధవ్యమిత్యర్థః ద్వితీయార్ధం జ్ఞానాభ్యాసవిషయం వ్యాకరోతి (అజమిత్యాదినా) ౪౩

శం.— ఏవమనేన జ్ఞానాభ్యాసవైరాగ్యద్వయోపాయేన లయే- సుషుప్తే లీనం సమ్బోధయేన్మనః- ఆత్మవివేకదర్శనేన యోజయేత్. చిత్తం మన ఇత్యనర్థాన్తరం విక్షిప్తం చ కామభోగేషు శమయేత్పునః ఏవం పునః పునరభ్యస్యతో లయాత్సంబోధితం విషయేభ్యశ్చ వ్యావర్తితం నాపి సామ్యాపన్నమన్తరాలావస్థం సకషాయం- సరాగం. బీజసంయుక్తం మన ఇతి విజానీయాత్. తతోఽపి యత్నతస్సామ్యమాపాదయేత్ యదా తు సమప్రాప్తం భవతి- సమప్రాప్త్యభిముఖీభవతీత్యర్థః తతస్తన్న విచాలయేత్- విషయాభిముఖం న కుర్యాదిత్యర్థః ౪౪

ఆ.— జ్ఞానాభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం లయాద్విక్షేపాచ్చ వ్యావర్తితం మనో రాగప్రతిబద్ధం శ్రవణమనననిదిధ్యాసనాభ్యాసప్రసూతసంప్రజ్ఞాతసమాధిపర్యన్తేన తతోఽపి ప్రతిబన్ధాద్వ్యావర్తనీయమిత్యాహ (లయ ఇతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) జ్ఞానాభ్యాసః- శ్రవణాద్యావృత్తిః. విషయేషు దుఃఖత్వాదిదోషదర్శనేన వైతృష్ణ్యం వైరాగ్యం లయః- నిద్రా సంప్రబోధనమేవాభినయతి (ఆత్మేతి) మనసి ప్రకృతే కిమితి చిత్తముచ్యతే- తత్రాహ (చిత్తమితి) విక్షిప్తం - విప్రసృతం. శమయేత్ - వ్యావర్తయేదితి యావత్ పునరిత్యత్ర వివక్షితమర్థమాహ (ఏవమితి) ఉభయతో వ్యావర్తితం మనస్తర్హి నిర్విశేషబ్రహ్మరూపతాం గతమిత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) అన్తరాలావస్థమనసః స్వరూపం తృతీయపాదావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (సకషాయమితి) రాగస్సబీజస్సన్పరాచీనవిషయప్రవృత్తిం ప్రతి ప్రతిపత్తవ్యం యథోక్తం మనో జ్ఞాత్వా కిం కర్తవ్యమిత్యపేక్షాయామాహ (తతోఽపీతి) అన్తరాలావస్థాపన్నస్యాపరామృశ్యతే లయావస్థాదిద్వయప్రతిషేధయితుమపిశబ్దః యత్నతః- సంప్రజ్ఞాతసమాధేరితి యావత్ సామ్యం- అసంప్రజ్ఞాతసమాధిమిత్యర్థః చతుర్థపాదస్యార్థమాహ (యదా త్వితి) సమాధిద్వయద్వారేణ సమం నిర్విశేషం పూర్ణం బ్రహ్మరూపం ప్రాప్యమనస్తన్మాత్రతయా సమాప్తం చేత్- అప్రాప్తప్రతిషేధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సమప్రాప్తీతి) తతః- నిర్విశేషవస్తుప్రాప్త్యభిముఖ్యాదనన్తరమిత్యర్థః కిం తన్మనసశ్చాలనం- యత్ప్రతిషిధ్యతే- తత్రాహ (విషయేతి) ౪౪

శం.— సమాధిత్సతో యోగినో యత్సుఖం జాయతే- తన్నాస్వాదయేత్- తత్ర న రజ్యేతేత్యర్థః కథం తర్హి. నిస్సఙ్గః- నిస్స్పృహః ప్రజ్ఞయా- వివేకబుద్ధ్యా. యదుపలభ్యతే సుఖం- తదవిద్యాపరికల్పితం మృషైవేతి విభావయేత్. తతోఽపి సుఖరాగాన్నిగృహ్ణీయాదిత్యర్థః యదా పునః సుఖరాగాన్నివృత్తం నిశ్చలస్వభావం సన్నిశ్చరత్- బహిర్నిర్గచ్ఛద్భవతి చిత్తం- తతస్తతో నియమ్యోక్తోపాయేన ఆత్మన్యేవైకీకుర్యాత్ప్రయత్నతః - చిత్స్వరూపసత్తామాత్రమేవాపాదయేదిత్యర్థః ౪౫

ఆ.— సమాధిత్సాయాం యత్సుఖముత్పద్యతే తద్విషయాభిలాషాదపి మనో నిరోద్ధవ్యమిత్యాహ (నాస్వాదయేదితి) తత్రేతి సమాధ్యవస్థోచ్యతే. కింతు తస్యామవస్థాయాం సుఖం యదుపలభ్యతే - తదజ్ఞానవిజృమ్భితం మిథ్యైవేతి ప్రజ్ఞయా - వివేకవిజ్ఞానేన నిస్స్పృహస్సన్భావయేదిత్యాహ (నిస్సఙ్గ ఇతి) కించ- యచ్చిత్తం ప్రాచీనవైరాగ్యాద్యుపాయేన నిశ్చలం ప్రత్యగాత్మప్రవణం ప్రసాధితం- తద్యది స్వభావానుసారేణ బహిర్నిర్గన్తుమిచ్ఛేత్- తదా సంప్రజ్ఞాతసమాధేరసంప్రజ్ఞాతసమాధిపర్యన్తాత్ప్రయత్నాత్ తదాత్మన్యేవైకీకృత్య- తన్మాత్రతామాపాద్య పరిశుద్ధపరిపూర్ణబ్రహ్మాత్మకస్స్వయం తిష్ఠేదిత్యాహ (నిశ్చలమితి) ప్రథమపాదాక్షరాణి యోజయతి (సమాధిత్సత ఇతి) తస్య సమాధ్యవస్థాయామితి శేషః ద్వితీయపాదమాకాఙ్క్షాద్వారా వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) నిస్స్పృహః- యథోక్తే సుఖేఽనురాగరహితస్సన్నిత్యర్థః. వివేకరూపా బుద్ధిః- ఆగన్తుకస్య రజ్జుసర్పవత్కల్పితత్వమిత్యేవమాత్మికా. తయా భావయేదితి సమ్బన్ధః భావనాప్రకారమభినయతి (యదిత్యాదినా) ప్రథమార్ధస్యాక్షరార్థముక్త్వా

యదానలీయతేచిత్తంనచవిక్షిప్యతేపునః। అనిఙ్గనమనాభాసంనిష్పన్నంబ్రహ్మతత్తదా॥ ౪౬

స్వస్థంశాన్తంసనిర్వాణమకథ్యంసుఖముత్తమం। అజమజేనజ్ఞేయేనసర్వజ్ఞంపరిచక్షతే॥ ౪౭

నకశ్చిజ్జాయతేజీవస్సంభవోఽస్యనవిద్యతే। ఏతత్తదుత్తమంసత్యంయత్రకించిన్నజాయతే॥ ౪౮

ఇతిగౌడపాదీయకారికాయాంతృతీయమద్వైతప్రకరణమ్.

తాత్పర్యార్థంనిగమయతి (తథాపీతి) ఉత్తరార్ధంవిభజతే (యదేత్యాదినా) పూర్వోక్తసమాధ్యనురోధాదాత్మన్యేవనిశ్చలస్వభావంసచ్చిత్తంయథోక్తసుఖరాగనిమిత్తంతదుపాయరాగనిమిత్తంవానిశ్చరద్భవతి ... తచ్చచిత్తంబాహ్యవిషయాకారాకారితం ... యేన - జ్ఞానాభ్యాసాదినాభ్యావర్త్యాత్మన్యేవ- పరస్మిన్ బ్రహ్మణి ప్రయత్నతః- సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధివశాదేకీకుర్యాత్- అసంప్రజ్ఞాతసమాధియుక్తంపరిపూర్ణంబ్రహ్మైవాపాదయేదిత్యర్థః. తదేవస్పష్టయతి (చిత్తస్వరూపేతి) ౪౫

శం — యథోక్తేనోపాయేననిగృహీతంచిత్తంయదాసుషుప్తేనలీయతే, నచపునర్విషయేషువిక్షిప్యతే, అనిఙ్గనం- అచలంనివాతప్రదీపకల్పం. అనాభాసం- నకేనచిత్కల్పితేనవిషయభావేనావభాసతఇతి యదైవంలక్షణంచిత్తం - తదానిష్పన్నంబ్రహ్మ - బ్రహ్మస్వరూపేణనిష్పన్నంచిత్తంభవతీత్యర్థః. ౪౬

ఆ.— కదాపునరిదంచిత్తంబ్రహ్మమాత్రమాపద్యతే - తత్రాహ (యదేతి) త్రివిధప్రతిబన్ధనిధురంవిషయాకారరహితంచిత్తమవతిష్ఠతే- తదాబ్రహ్మసమ్పన్నంభవతీత్యర్థః అక్షరాణివ్యాచష్టే (యథోక్తేనేత్యాదినా) ఉపాయః- జ్ఞానాభ్యాసాదిః. నిగృహీతం - విషయేభ్యోవిముఖీకృతం. నలీయతే- ననిద్రాపారవశ్యేనకారణాత్మతాంగతమిత్యర్థః. అచలం- రాగాదివాసనాశూన్యమిత్యర్థః. అచలత్వేదృష్టాన్తోనివాతేతి. కల్పితేనవిషయభావేనావభాసతే- కింతుబ్రహ్మాకారేణేతి. ఏవంలక్షణంచిత్తంయదాసమ్పద్యతే - తదేతియోజనా. నిష్పన్నంబ్రహ్మేత్యుక్తమేవస్ఫుటయతి (బ్రహ్మస్వరూపేణేతి) ౪౬

శం.— యథోక్తంపరమార్థసుఖమాత్మసత్యానుభవలక్షణంస్వస్థం - స్వాత్మనిస్థితం. శాన్తం- సర్వానర్థోపశమరూపం. సనిర్వాణం- నిర్వృతిః- నిర్వాణం. కైవల్యం సహనిర్వాణేనవర్తతే. తచ్చాకథ్యం- నశక్యతేకథయితుం అత్యన్తాసాధారణవిషయత్వాత్. సుఖముత్తమం-నిరతిశయంహితద్యోగిప్రత్యక్షమేవ నజాతమిత్యజం యథావిషయం అజేన-అనుత్పన్నేనజ్ఞేయేనావ్యతిరిక్తంసత్ స్వేనసర్వజ్ఞరూపేణసర్వజ్ఞంబ్రహ్మైవసుఖంపరిచక్షతే- కథయన్తిబ్రహ్మవిదః. ౪౭

ఆ — అసంప్రజ్ఞాతసమాధ్యవస్థాయాంయేనరూపేణచిత్తమభినిష్పద్యతే-తద్బ్రహ్మస్వరూపంవిశినష్టి (స్వస్థమితి) జ్ఞేయేన- అవ్యతిరిక్తమితిశేషః తత్రవిదుషాంసమ్మతిముదాహరతి (సర్వజ్ఞమితి) (యథోక్తమితి) అసంప్రజ్ఞాతసమాధిలక్షణంబ్రహ్మేత్యర్థః తస్యపరమపురుషార్థరూపతామాహ (సుఖమితి) వైషయికసుఖంవ్యవచ్ఛేత్తుంపరమార్థేతివిశేషణం. కింతత్ప్రజ్ఞానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) తస్యసత్యస్యాగమాచార్యానురోధినాబోధేనలక్ష్యతే- ప్రాప్యతేబ్రహ్మేతితథోచ్యతే. తస్యస్వమహిమప్రతిష్ఠత్వమాహ (స్వాత్మనీతి) సర్వస్య- త్రివిధస్యానర్థస్యోపశమేనోపలక్షితత్వాదపిపురుషార్థత్వసిద్ధిరిత్యాహ (సర్వేతి) నిరతిశయానన్దాభివ్యక్తిర్నిరవశేషానర్థనివృత్తిశ్చేత్యేవంలక్షణంమోక్షమాచష్టే - తత్కథమిదంబ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యాహ (సనిర్వాణమితి) తస్య క్షీరగుడాదిమాధుర్యభేదస్యేవస్వానుభవమాత్రాధిగమ్యత్వాదవాచ్యత్వమాహ (తచ్చేతి) యదుక్తంపరమార్థసుఖమితి- తదిదానీముపపాదయతి (సుఖమితి) తర్హిసర్వేషామేవతదుపలభ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (యోగీతి) జ్ఞానస్యాజాతత్వేవైదర్శ్యదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ౪౭

శం.— సర్వోప్యయంమనోనిగ్రహాది, మృల్లోహాదివత్సృష్టిః, రుపాసనా, చోక్తాపరమార్థస్వరూపప్రతిపత్త్యుపాయత్వేన-నపరమార్థసత్యేతి పరమార్థసత్యంతు- నకశ్చిజ్జాయతేజీవః- కర్తాభోక్తాచనోత్పద్యతేకేనచిదపిప్రకారేణ. అతస్స్వభావతోఽజస్యాస్యైకస్యాత్మనస్సంభవః- కారణంనవిద్యతే - నాస్తి. యస్మాన్నవిద్యతేఽస్యకారణం - తస్మాన్నకశ్చిజ్జాయతేజీవఇత్యేతత్ పూర్వేషూపాయత్వేనోక్తానాంసత్యానామేతదుత్తమంసత్యం- యస్మిన్సత్యస్వరూపేబ్రహ్మణ్యణుమాత్రమపికించిన్నజాయతఇతి ౪౮

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్యశ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ
గౌడపాదీయకారికాభాష్యేఅద్వైతాఖ్యతృతీయప్రకరణభాష్యంసమాప్తమ్.

ఆ.— ఉక్తానాముపాయానాంపరమార్థసత్యత్వేసత్యద్వైతహానిః - అన్యథాతదప్రమితిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నకశ్చిదితి) తత్ర హేతుమాహ (సంభవోస్యేతి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాకర్తుంభూమికాంకరోతి (సర్వోపీతి) వ్యావహారికసత్యత్వమేవోపాయానాం- నపరమార్థసత్యత్వమిత్యఙ్గీకృత్యపారమార్థికసత్యస్యప్రతిపత్త్యుపాయత్వేనైవోక్తేత్యాహ (మృదితి) యదుక్తంమనోనిగ్రహాదీనాంకర్మసహిష్ణుత్వేఽద్వైతహానిరితి-తత్రాహ (నైత్యాదినా) తేషామపరమార్థత్వేకథమద్వైతప్రతిపత్తిరిత్యపిన- వ్యావహారికసత్త్వానామపితత్ప్రమితిహేతుత్వస్యప్రతిబిమ్బవదుపపత్తేరితిభావః. ఉపాయానాంవ్యావహారికసత్యత్వేపారమార్థికంసత్యంకింస్యాదితి- తత్రాహ (పరమార్థేతి) తదేవస్పష్టయతి (కర్త్రేతి) స్వభావతోఽజత్వంహేతూకర్తవ్యం. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అతఇతి) హేత్వన్తరమేవస్పష్టయతి (యస్మాదితి) ఉత్తరార్ధంవ్యాచష్టే (పూర్వేష్వితి) పూర్వేషు- గ్రన్థేష్వితిశేషః ఇతిశబ్దోఽద్వైతప్రకరణపరిసమాప్తింద్యోతయతి ౪౮

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీశుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ

గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాంతృతీయప్రకరణభాష్యటీకాసమాప్తా.

శ్రీ గురుభ్యో నమః

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణయుక్తా — గౌడపాదకారికా

అలాతశాన్తిప్రకరణమ్.

జ్ఞానేనాకాశకల్పేన ధర్మాన్యో గగనోపమాన్। జ్ఞేయాభిన్నేన సంబుద్ధస్తం వన్దే ద్విపదాం వరమ్॥ ౧

అస్పర్శయోగో వై నామ సర్వసత్త్వసుఖో హితః। అవివాదోఽవిరుద్ధశ్చ దేశితస్తం నమామ్యహమ్॥ ౨

శం.— ఓఙ్కారనిర్ణయద్వారేణాగమతః ప్రతిజ్ఞాతస్యాద్వైతస్య బాహ్యవిషయభేదవైతథ్యాచ్చ ప్రసిద్ధస్య పునరద్వైతే శాస్త్రయుక్తిభ్యాం సాక్షాన్నిర్ధారితస్యైతదుత్తమమిత్యుపసంహారః కృతోఽన్తే. తస్యైతస్యాగమార్థస్యాద్వైతదర్శనస్య ప్రతిపక్షభూతా ద్వైతినో వైనాశికాశ్చ తేషాం చాన్యోన్యవిరోధాద్రాగద్వేషాదిక్లేశాస్పదం దర్శనమితి మిథ్యాదర్శనత్వం సూచితం. క్లేశానాస్పదత్వాత్సమ్యగ్దర్శనమిత్యద్వైతదర్శనం స్తూయతే. తదిదానీం విస్తరేణాన్యోన్యవిరుద్ధతయాఽసమ్యగ్దర్శనత్వం ప్రదర్శ్య తత్ప్రతిషేధేనాద్వైతదర్శనసిద్ధిరుపసంహర్తవ్యాఽవీతన్యాయేనేత్యలాతశాన్తిరారభ్యతే. తత్రాద్వైతదర్శనసమ్ప్రదాయకర్తురద్వైతస్వరూపేణైవ నమస్కారార్థోఽయమాద్యశ్లోకః. ఆచార్యపూజా హి శాస్త్రారమ్భే ఇష్టార్థసిద్ధ్యర్థేష్యతే శాస్త్రే. ఆకాశేనేషదసమాప్తమాకాశకల్పం ఆకాశతుల్యమిత్యేతత్. తేనాకాశకల్పేన జ్ఞానేన. కింవిశిష్టేన. ధర్మాన్ - ఆత్మనః. కింవిశిష్టాన్. గగనోపమాన్ - గగనముపమా యేషాం తే గగనోపమాః తాన్ గగనోపమాన్. జ్ఞానస్యైవ విశేషణం - జ్ఞేయైః - ధర్మైరాత్మభిరభిన్నమగ్న్యుష్ణవత్సవితృప్రకాశవచ్చ జ్ఞానం తేన జ్ఞేయాభిన్నేన జ్ఞానేనాకాశకల్పేన జ్ఞేయాత్మస్వరూపావ్యతిరిక్తేన గగనోపమాన్ ధర్మాన్ యః సంబుద్ధః - సంబుద్ధవానిత్యర్థః ఈశ్వరో యో నారాయణాఖ్యః - తం వన్దే - అభివాదయే. ద్విపదాం వరం - ద్విపదోపలక్షితానాం పురుషాణాం వరం - ప్రధానం పురుషోత్తమమిత్యభిప్రాయః. ఉపదేష్టృనమస్కారముఖేన జ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృభేదరహితం పరమార్థతత్త్వదర్శనమిహ ప్రకరణే ప్రతిపిపాదయిషితం ప్రతిపక్షప్రతిషేధద్వారేణ ప్రతిజ్ఞాతం భవతి. ౧

ఆ.— ఆదౌ [illegible] గ్రన్థాః ప్రచారిణో భవన్తీత్యభిప్రేత్యాదావోఙ్కారోచ్చారణవదత్రాపి పరదేవతాప్రణామవత్ మధ్యేఽపి పరదేవతారూపముపదేష్టారం ప్రణమతి (జ్ఞానేనేతి) పూర్వోత్తరప్రకరణసమ్బన్ధసిద్ధ్యర్థం పూర్వప్రకరణత్రయస్య గమకత్వం ప్రమాణపద్ధతిమనువదతి (ఓఙ్కారేతి) అద్వైత ఇత్యద్వైతోపలక్షితం తృతీయం ప్రకరణముచ్యతే. చతుర్థం ప్రకరణమవతారయితుముపయుక్తమర్థం స్మారయన్ అనువదతి (తస్యేతి) ద్వైతినః - భేదవాదినో వైనాశికవ్యతిరిక్తాస్తార్కికాస్తే వైనాశికాః - నైరాత్మ్యవాదినః రాగద్వేషాదీత్యాదిశబ్దేన [illegible] పరస్పరాణాం మిథ్యాదర్శనత్వసూచనం కుత్రోపయుజ్యతే-తత్రాహ (క్లేశేతి) హానికారణమేవం కృత్వా సమనన్తరప్రకరణప్రవృత్తిం ప్రతిజానీతే (తదిదానీమితి) తదసమ్యగ్దర్శనత్వమితి సమ్బన్ధః అవీతన్యాయః- వ్యతిరేకన్యాయః యథా- యత్ [illegible] నిత్యం న తత్కృతకమితి వ్యతిరేకోఽపి వ్యభిచారశఙ్కానిరాసిత్వేన వ్యాప్తినిశ్చయార్థమిష్యతే- తథాత్ర [illegible] ప్రతిపక్షభూతవాదాన్తరాపాకరణప్రపఞ్చముత్తరేణ [illegible] ద్వైతదర్శనస్యేతి [illegible] లక్షితమారభ్యతే ప్రకరణమిత్యర్థః విశేషేణ [illegible] ప్రకరణస్య తాత్పర్యమేవం దర్శయిత్వా ప్రథమశ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) తత్ర- చతుర్థప్రకరణం [illegible] అద్వైతరూపేణాచార్యో నమస్క్రియతే- తత్రాహ (ఆచార్యేతి) అభిప్రేతార్థః- శాస్త్రస్యావిఘ్నపరిసమాప్తిః, సదర్థావిప్రతిపత్త్యాదివ్యాప్తిః [illegible] ఆకాశస్య జడత్వాధిక్యాత్ జ్ఞానం స్వప్రకాశమాకాశేనేషదసమాప్తం వక్తవ్యం విభుత్వాద్యాపుపమా ద్రష్టవ్యా ధర్మా [illegible] భేదాభిప్రాయం తేషామపి చిన్మాత్రత్వం వివక్షిత్వోక్తం (జ్ఞానస్యైవేతి) జ్ఞేయేత్యాదిపదసముదాయేనాన్వయమన్వాచష్టే ఆచార్యో [illegible] నారాయణాధిష్ఠితే నారాయణం భగవన్తమభిప్రేత్య తపో మహదతప్యత- తతో భగవానతిప్రసన్నస్తస్మై [illegible] ప్రాదాదితి ప్రసిద్ధం పరమగురుత్వం పరమేశ్వరేఽపి భావః సమప్రకరణే ప్రారభ్యమాణే ప్రతిపాద్యస్య [illegible] ఉపదేష్టా నమస్క్రియతే- తత్రాహ (ఉపదేష్ట్రితి) ౧

శం.— అధునాఽద్వైతదర్శనయోగస్య నమస్కారస్తత్స్తుతయే. స్పర్శనం స్పర్శః - సమ్బన్ధో న విద్యతే యస్య యోగస్య కేనచిత్క్వచిదపి సోఽస్పర్శయోగో బ్రహ్మస్వభావ ఏవ (వై నామేతి) బ్రహ్మవిదామస్పర్శయోగ ఇత్యేవం ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. స చ సర్వసత్త్వసుఖః- భవతి కశ్చిదత్యన్తసుఖసాధనవిశిష్టోఽపి దుఃఖరూపః- యథా తపః. అయం తు న తథా. కిం తర్హి. సర్వసత్త్వానాం సుఖః. తథేహ భవతి కశ్చిద్విషయోపభోగః సుఖో న హితః- అయం తు సుఖో హితశ్చ- నిత్యమప్రచలితస్వభావత్వాత్. కించ-అవివాదః- విరుద్ధవదనం-వివాదః పక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహేణ యస్మిన్న విద్యతే, సోఽవివాదః. కస్మాత్. యతోఽవిరుద్ధశ్చ. య ఈదృశో యోగో దేశితః- ఉపదిష్టః శాస్త్రేణ- తం నమామ్యహం- ప్రణమామీత్యర్థః. ౨

ఆ.— [illegible] అద్వైతదర్శనయోగస్తుతయే తన్నమస్కారం ప్రస్తౌతి (అస్పర్శేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (అధునేతి) తస్య చ స్తుతిః [illegible] ప్రవృత్త్యుపయుజ్యతే. సంప్రత్యక్షరాణి వ్యాకుర్వన్ అస్పర్శయోగశబ్దం వ్యాకరోతి (స్పర్శనమితి) యోగస్యాన్యసంబన్ధప్రసక్తి [illegible]

భూతస్య జాతిమిచ్ఛన్తి వాదినః కేచిదేవ హి। అభూతస్యాపరే ధీరా వివదన్తః పరస్పరమ్॥ ౩
భూతం న జాయతే కించిదభూతం నైవ జాయతే। వివదన్తోఽద్వయా హ్యేవమజాతిం ఖ్యాపయన్తి తే॥ ౪
ఖ్యాప్యమానామజాతిం తైరనుమోదామహే వయం। వివదామో న తైస్సార్ధమవివాదం నిబోధత॥ ౫
అజాతస్యైవ ధర్మస్య జాతిమిచ్ఛన్తి వాదినః। అజాతో హ్యమృతో ధర్మో మర్త్యతాం కథమేష్యతి॥ ౬
న భవత్యమృతం మర్త్యం న మర్త్యమమృతం తథా। ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిద్భవిష్యతి॥ ౭

భావాత్ కథమస్పర్శత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) నిపాతయోరర్థం కథయతి (వై నామేతి) సర్వేషాం సత్త్వానాం- దేహభృతాం సుఖయతీతి వ్యుత్పత్త్యా సుఖహేతుత్వం బ్రహ్మస్వభావస్య సుఖవిశేషణేన దర్శయతి (సచేతి) సుఖహేతావపి బ్రహ్మస్వభావే వివక్షితం విశేషం దర్శయతి (భవతీతి) హితవిశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (తథేత్యాదినా) తస్య హితత్వే హేతుమాహ (నిత్యమితి) తస్యైవ విశేషణాన్తరమాహ (కించేతి) తత్ర హేతుం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కస్మాదితి) ఆత్మప్రకాశత్వాత్ బ్రహ్మస్వభావస్యావిరుద్ధత్వం నహి కస్యచిదాత్మప్రకాశో విరుద్ధో భవతీత్యర్థః. యథోక్తయోగజ్ఞానస్య సంప్రదాయాగతత్వమాహ (యథోద్దిష్ట ఇతి) తన్నమస్కారవ్యాజేన తస్య స్తుతిస్తదుపాయేషు శ్రోతృప్రవృత్త్యర్థమత్ర వివక్షితేత్యాహ (తన్నమామీతి) ౨

శం.— కథం ద్వైతినః పరస్పరం విరుధ్యన్త ఇతి. ఉచ్యతే- భూతస్య - విద్యమానస్య వస్తునో జాతిం - ఉత్పత్తిమిచ్ఛన్తి వాదినః కేచిదేవ హి- సాంఖ్యాః న సర్వ ఏవ ద్వైతినః యస్మాదభూతస్య- అవిద్యమానస్యాపరే- వైశేషికా నైయాయికాశ్చ ధీరాః - ధీమన్తః ప్రాజ్ఞాభిమానిన ఇత్యర్థః వివదన్తో హ్యన్యోన్యమిచ్ఛన్తి జేతుమిత్యభిప్రాయః. ౩

ఆ.— అద్వైతదర్శనస్యావిరుద్ధత్వేనావివాదత్వం విశదీకర్తుం ద్వైతినాం వివాదం తావదుదాహరతి (భూతస్యేతి) ఏవం విరుద్ధం వదన్తో మిథో జేతుమిచ్ఛన్తీత్యాహ (వివదన్త ఇతి) ప్రశ్నపూర్వకం శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి (కథమిత్యాదినా) వివక్షితార్థే హేతుమాహ (యస్మాదితి) ప్రాజ్ఞాభిమానినో జాతిమిచ్ఛన్తీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః చతుర్థపాదం సాధ్యాహారం వ్యాకరోతి (వివదన్త ఇతి) ౩

శం.— తైరేవం విరుద్ధవదనేనాన్యోన్యపక్షప్రతిషేధం కుర్వద్భిః కిం ఖ్యాపితం భవతీతి. ఉచ్యతే - భూతం- విద్యమానం వస్తు న జాయతే కించిత్ - విద్యమానత్వాదేవ - ఆత్మవదిత్యేవం వదన్నసద్వాదీ సాంఖ్యపక్షం ప్రతిషేధతి సజ్జన్మ తథా అభూతం - అవిద్యమానమవిద్యమానత్వాన్నైవ జాయతే- శశవిషాణవదిత్యేవం వదన్ సాంఖ్యోఽప్యసద్వాదిపక్షమసజ్జన్మ ప్రతిషేధతి. వివదన్తః- విరుద్ధం వదన్తోఽద్వయాః- అద్వైతినో హ్యేతేఽన్యోన్యస్య పక్షౌ సదసతోర్జన్మనీ ప్రతిషేధన్తోఽజాతిం- అనుత్పత్తిమర్థాత్ ఖ్యాపయన్తి- ప్రకాశయన్తి తే ౪

ఆ.— పక్షద్వయనిషేధమనేన సిద్ధమర్థం కథయతి (భూతమిత్యాదినా) శ్లోకాక్షరవ్యాఖ్యానార్థమాకాఙ్క్షాం నిక్షిపతి (తైరితి) తత్రాద్యం పాదమవతార్య వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇతి) ద్వితీయపాదం విభజతే (తథేతి) ద్వితీయార్ధం విభజతే (వివదన్త ఇత్యాదినా) సదసదతిరిక్తవస్త్వభావాద్వస్తూత్పత్తేరనుపపత్తిరిత్యాహ (అర్థాదితి) ౪

శం.— తైరేవం ఖ్యాప్యమానామజాతిమేవమస్త్విత్యనుమోదామహే కేవలం- న తైస్సార్ధం వివదామః పక్షప్రతిపక్షగ్రహణేన- యథా తేఽన్యోన్యమిత్యభిప్రాయః అతస్తమవివాదం- వివాదరహితం పరమార్థదర్శనమనుజ్ఞాతమస్మాభిర్నిబోధత హే శిష్యాః ౫

ఆ.— తర్హి ప్రతివాదిభిరుక్తత్వాదజాతిరపి భవతా ప్రత్యాఖ్యేయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఖ్యాప్యమానామితి) ప్రతివాదిభిస్సహావివాదాత్ ఫలితమాహ (అవివాదమితి) అక్షరాణి వ్యాచష్టే (తైరిత్యాదినా) అద్వైతవాదినో ద్వైతవాదిభిర్వివాదాభావే [illegible] దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (అత ఇతి) ౫

శం.— సదసద్వాదినస్సర్వే అయం తు పురస్తాత్కృతభాష్యశ్శ్లోకః ౬

ఆ.— జాతస్యైవ జన్మనా ఆనర్థక్యాదనవస్థానాచ్చాజాతస్యైవ పదార్థస్య జన్మ సద్వాదినోఽసద్వాదినశ్చ సర్వేఽపి స్వీకుర్వన్తీతి పరపక్షమనువదతి (అజాతస్యేతి) తత్ర శిష్టాభీష్టదోషం ప్రదర్శ్యాభ్యనుజానాతి (అజాతో హీతి) [illegible]మిష్యతే- తత్రాహ (సదసదితి) అవశిష్టాని శ్లోకాక్షరాణి వ్యాఖ్యాతత్వాన్న పునర్వ్యాఖ్యానసాపేక్షాణీత్యాహ (పురస్తాదితి) ౬

శం.— ఉక్తార్థానాం శ్లోకానామిహోపన్యాసః పరవాదిపక్షాణామన్యోన్యవిరోధఖ్యాపితానుమోదనప్రదర్శనార్థః ౭-౮

ఆ.— పరిణామి బ్రహ్మవాదే యద్బ్రహ్మవాదిభిర్దూషణముచ్యతే తదప్యనుజ్ఞాతమనేనేత్యాహ (న భవతీతి) అమృతం హి- బ్రహ్మ నిత్యరూపేణ స్థితే మర్త్యం భవితుమర్హతి స్థితరూపవిరోధాత్, న చ మర్త్యత్వం- కార్యత్వం స్వరూపేణ స్థితే ప్రలయావస్థాయామమృతం- బ్రహ్మ సంపద్యతే- న హి స్వరూపేణ తస్యైవాభావాన్నాన్యథాత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (ప్రకృతేరితి) ౭

స్వభావేనామృతో యస్యధర్మోగచ్ఛతిమర్త్యతాం। కృతకేనామృతస్తస్యకథంస్థాస్యతినిశ్చలః॥ ౮
సాంసిద్ధికీస్వాభావికీసహజాఅకృతాచయా। ప్రకృతిస్సేతివిజ్ఞేయాస్వభావంనజహాతియా॥ ౯
జరామరణనిర్ముక్తాఃసర్వేధర్మాస్స్వభావతః। జరామరణమిచ్ఛన్తశ్చ్యవన్తేతన్మనీషయా॥ ౧౦
కారణంయస్యవైకార్యంకారణంతస్యజాయతే। జాయమానంకథమజంభిన్నంనిత్యంకథంచతత్ ॥ ౧౧

ఆ — కించ- యస్య - పరిణామవాదినస్స్వభావేనామృతస్సన్ పరమాత్మాఖ్యోధర్మశబ్దితోభావామర్త్యతాంకార్యభావాపత్త్యాగచ్ఛతి- తస్యకృతకేన- సముచ్చయానుష్ఠానేనామృతోజాతోముక్తోవక్తవ్యః. సచకథంనిశ్చలఃస్థాతుంపారయతి- యత్కృతకం - తదనిత్యమితిన్యాయవిరోధాదిత్యాహ (స్వభావేనేతి) పునరుక్తిమాశఙ్క్యప్రత్యాదిశతి (ఉక్తార్థానామితి) ౮

శం.— యస్మాల్లౌకిక్యపిప్రకృతిర్నవిపర్యేతి కాసావితి ఆహ-సమ్యక్సిద్ధిస్సంసిద్ధిః తత్రభవాసాంసిద్ధికీ యథాయోగినాంసిద్ధానామణిమాద్యైశ్వర్యప్రాప్తిఃప్రకృతిః- సాభూతభవిష్యత్కాలయోరపియోగినాంనవిపర్యేతితథైవసా. తథాస్వాభావికీ- ద్రవ్యస్వభావతఏవసిద్ధా. యథాగ్న్యాదీనాముష్ణప్రకాశాదిలక్షణా సాపినకాలాన్తరేవ్యభిచరతిదేశాన్తరేచ. తథాసహజా - ఆత్మనాసహైవజాతా యథాపక్ష్యాదీనామాకాశగమనాదిలక్షణా. అన్యాపియాకాచిదకృతా- కేనచిన్నకృతా యథాఽపాంనిమ్నదేశగమనాదిలక్షణా. అన్యాపియాకాచిత్స్వభావంనజహాతి - సాసర్వాప్రకృతిరితివిజ్ఞేయాలోకే మిథ్యాకల్పితేషులౌకికేష్వపివస్తుషుప్రకృతిర్నాన్యథాభవతి - కిముతాజస్వభావేషుపరమార్థవస్తుష్వమృతత్వలక్షణాప్రకృతిర్నాన్యథాభవతీత్యభిప్రాయః. ౯

ఆ.— * ప్రకృతేరన్యథాభావోనసంభవతీత్యుక్తం - తత్రప్రకృతిశబ్దార్థంకథయతి (సాంసిద్ధికీతి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాకుర్వన్ప్రకృతేరన్యథాత్వాభావేహేతుమాహ (యస్మాదితి) తస్మాదజామృతస్వభావాప్రకృతిర్నవిపర్యేతీతికిమువక్తవ్యమితిశేషః. కైముతికన్యాయద్యోతనార్థోఽపిశబ్దః. వివక్షితంహేతుంస్ఫుటయితుంప్రశ్నపూర్వకంవిభజతే (కాసావిత్యాదినా) సాఙ్గయోగానుష్ఠానపరిసమాపనంసంసిద్ధిః సిద్ధానాం- అణిమాద్యైశ్వర్యప్రాప్తానామగ్రిసంపన్నానాం. యాకాచిత్స్వభావంనజహాతి - ఘటస్యఘటత్వం, పటస్యపటత్వ, మిత్యాదికేతిశేషః. ప్రాసఙ్గికంప్రకృతిశబ్దార్థముక్త్వాప్రకృతేరన్యథాత్వాభావేప్రాగుక్తేసిద్ధాన్తేయత్ఫలతితదిదానీంకైముతికన్యాయేనకథయతి (మిథ్యేతి) ౯

శం.— కింవిషయాపునస్సాప్రకృతిః- యస్యాఅన్యథాభావోవాదిభిఃకల్ప్యతే - కల్పనాయాంవాకోదోషఇతి. ఆహ - జరామరణనిర్ముక్తాః- జరామరణాదిసర్వవిక్రియావర్జితాఇత్యర్థః కే. సర్వేధర్మాః- సర్వేఆత్మానఇత్యేతత్. స్వభావతః - ప్రకృతితః ఏవంస్వభావాస్సన్తోధర్మాఃజరామరణమిచ్ఛన్తఇవేచ్ఛన్తః- రజ్జ్వామివసర్పమాత్మనికల్పయన్తశ్చ్యవన్తే- స్వభావతశ్చలన్తీత్యర్థః. తన్మనీషయా-జన్మమరణచిన్తయా. తద్భావభావితత్వదోషేణేత్యర్థః ౧౦

ఆ — ప్రాసఙ్గికీమేవజీవానాంప్రకృతిందర్శయితుంప్రక్రమతే (జరేతి) ఆత్మానోహిసర్వవిక్రియారహితాః స్వభావతోభవన్తీత్యర్థః తేషాముక్తప్రకృతేరన్యథాత్వేకాక్షతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (జరామరణమితి) సర్వవిక్రియాశూన్యేష్వాత్మసువిక్రియాకల్పనాయాంతద్వాసనయాస్వభావహానిస్స్యాదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరాణివ్యాకర్తుమాకాఙ్క్షాందర్శయతి (కింవిషయేతి) ఆశ్రయవిషయోవావిషయశబ్దః అప్రకృతంప్రకృతేరాశ్రయనిరూపణమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్యాఇతి) ప్రశ్నాన్తరంప్రకరోతి (కల్పనాయామితి) తత్ర పూర్వార్ధముత్తరత్వేన వ్యాకరోతి (ఆహేత్యాదినా) ఉత్తరార్ధంవిభజతే (ఏవంస్వభావాఇతి) ౧౦

శం.— కథంసజ్జాతివాదిభిస్సాఙ్ఖ్యైరసుపపన్నముచ్యతఇతి. ఆహవైశేషికః- కారణం- మృద్వదుపాదానలక్షణంయస్య- వాదినోవైకార్యం. కారణమేవకార్యాకారేణపరిణమతేయస్యవాదినఇత్యర్థః తస్యాజమేవసత్ప్రధానాదికారణంమహదాదికార్యరూపేణజాయతఇత్యర్థః. మహదాద్యాకారేణచేజ్జాయమానంప్రధానం- కథమజముచ్యతేతైః-విప్రతిషిద్ధంచేదంజాయతేఽజంచేతి నిత్యంచతైరుచ్యతే- ప్రధానంభిన్నం- విదీర్ణం- స్ఫుటితమేకదేశేనసత్కథంనిత్యంభవేదిత్యర్థః. నహిసావయవంఘటాదిఏకదేశస్ఫుటనధర్మినిత్యందృష్టంలోకఇత్యర్థః. విదీర్ణంచస్యాదేకదేశేనాజంనిత్యంచేత్యేతద్ద్వయంవిప్రతిషిద్ధంతైరభిధీయతఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

ఆ. ప్రాసఙ్గికం పరిత్యజ్యసాఙ్ఖ్యపక్షేవైశేషికాదిభిరుచ్యమానం దూషణమభ్యనుజ్ఞాతమనుభాషతే (కారణమితి) కారణస్యజాయమానత్వేకాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయమానమితి) సావయవత్వాచ్చప్రధానస్యనిత్యత్వానుపపత్తిరిత్యాహ (భిన్నమితి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (కథమితి) తత్రప్రథమపాదాక్షరాణియోజయతి (కారణమిత్యాదినా) తదేవస్పష్టయతి (కారణమేవేతి) ద్వితీయపాదంవిభజతే (తస్యేతి) ప్రధానాదీత్యాదిశబ్దేనతదవయవానాంసత్త్వాదీనాంగ్రహణం. మహదాదీత్యాదిశబ్దేనాహఙ్కారాదిగ్రహణం. తృతీయపాదంవ్యాకరోతి (మహదాదీతి) విప్రతిషేధంవిశదయతి (జాయతఇతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (నిత్యంచేతి) విమతమనిత్యం- సావయవత్వాత్ - ఘటాదివదిత్యభిప్రేత్యదృష్టాన్తంసాధయతి (నహీతి) సాఙ్ఖ్యస్యశ్రుతివిరుద్ధమనుమానమిత్యాశఙ్క్యాహ (విదీర్ణంచేతి)

కారణాద్యద్యనన్యత్వమతః కార్యమజం యది। జాయమానాద్ధి వై కార్యాత్ కారణం తే కథం ధ్రువం॥ ౧౨
అజాద్వై జాయతే యస్య దృష్టాన్తస్తస్య నాస్తి వై। జాతాచ్చ జాయమానస్య న వ్యవస్థా ప్రసజ్యతే॥ ౧౩
హేతోరాదిః ఫలం యేషామాదిర్హేతుః ఫలస్య చ। హేతోః ఫలస్య చానాదిః కథం తైరుపవర్ణ్యతే॥ ౧౪
హేతోరాదిః ఫలం యేషామాదిర్హేతుః ఫలస్య చ। తథా జన్మ భవేత్తేషాం పుత్రాజ్జన్మ పితుర్యథా॥ ౧౫

శం — ఉక్తస్యైవార్థస్య స్పష్టీకరణార్థమాహ- కారణాదజాత్కార్యస్యానన్యత్వమిష్టం త్వయా- తతః కార్యమజమితి ప్రాప్తం- ఇదం చాన్యద్విప్రతిషిద్ధం కార్యమజం చేతి తవ కిం చాన్యత్- కార్యకారణయోరనన్యత్వే జాయమానాద్ధి వై కార్యాత్కారణమనన్యన్నిత్యం ధ్రువం చ తే కథం సంభవేత్ న హి కుక్కుట్యా ఏకదేశః పచ్యతే- ఏకదేశః ప్రసవాయ కల్ప్యతే ౧౨

ఆ — కించ- కార్యకారణయోరభేదే కిం కారణాభిన్నం కార్యం- కిం వా కార్యాభిన్నం కారణమితి వికల్ప్యాద్యమనువదతి (కారణాదితి) ఆతోఽస్మిన్పక్షే కార్యమజం స్యాత్- తథావిధకారణాభిన్నత్వాదితి దూషయతి (అత ఇతి) ద్వితీయమనువదతి (యదీతి) జాయమానాత్కార్యాత్ కారణమభిన్నం యదీతి యోజనా న తర్హి కారణం ధ్రువం భవితుమర్హతి- కార్యాభిన్నత్వాత్, తస్య చాధ్రువత్వాదితి దూషయతి (కారణమితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ఉక్తస్యేతి) కార్యకారణయోరభేదవాదే విప్రతిషేధోదర్శితః- తస్యైవ దృఢీకరణార్థమయం శ్లోక ఇత్యర్థః పూర్వార్ధస్య తాత్పర్యమాహ (కారణాదితి) ... పర్యవసాయిత్వమాహ (ఇదం చేతి) ప్రధానస్యాజత్వం జాయమానత్వం చ విప్రతిషిద్ధమిత్యుక్తం అన్యదిత్యుక్తమేవ వ్యక్తి (కార్యమితి) అభేదేఽపి మాయావాదే నైష దోషః- కారణస్య కార్యాదనన్యత్వానభ్యుపగమాత్, కార్యస్యైవ కారణమాత్రత్వాఙ్గీకారాదితి మత్వాహ (తవేతి) ద్వితీయార్ధం విభజతే (కిం చాన్యదితి) అభేదవాదేఽపి కార్యస్యానిత్యత్వం- కారణస్య నిత్యత్వం ... స్థాకిమితి న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) ౧౨

శం. — కించాన్యత్- అజాత్- అనుత్పన్నాద్వస్తునో జాయతే యస్య- వాదినః కార్యం- దృష్టాన్తస్తస్య నాస్తి వై దృష్టాన్తాభావేఽర్థాదజాన్న కించిజ్జాయత ఇతి సిద్ధం భవతీత్యర్థః యదా పునర్జాతాజ్జాయమానస్య వస్తునోఽభ్యుపగమః- తదప్యన్యస్మాజ్జాతాత్ -తదప్యన్యస్మాదితి న వ్యవస్థా ప్రసజ్యతే- అనవస్థానం స్యాదిత్యర్థః ౧౩

ఆ — కించ- యస్య- ప్రధానవాదినో మతే ప్రధానాదజాదభిన్నం కార్యం జాయతే మహదాదీత్యభ్యుపగమ్యతే- తస్య స పక్షే తస్మిన్నర్థే దృష్టాన్తో వక్తవ్యః- తదవష్టమ్భేనైవ తేనార్థవ్యవస్థాపనాత్ న చాత్రోభయసంప్రతిపన్నో దృష్టాన్తోఽస్తీత్యాహ (అజాదితి) యద్యజాన్నిత్యాద్వస్తునో జాయమానమభ్యుపగన్తుం న శక్యతే- తర్హి జాతాదేవ జాయమానమభ్యుపగమ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (జాతాచ్చేతి) సాఙ్ఖ్యసమయే దోషాన్తరప్రదర్శనపరత్వం శ్లోకస్య ప్రతిజానీతే (కించాన్యదితి) తత్ర పూర్వార్ధాక్షరాణి యోజయతి (అజాదితి) దృష్టాన్తాభావేఽపి ప్రమాణాన్తరాదర్థప్రతిపత్తిః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టాన్తేతి) పరస్య ఖల్వనుమానాధీనమర్థపరిజ్ఞానం - న చ దృష్టాన్తాభావేఽనుమానమవకల్పతే - తస్మాన్న సాఙ్ఖ్యసమయస్స్యాదితి భావః ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (యదా పునరిత్యాదినా) ౧౩

శం — *యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూదితి పరమార్థతో ద్వైతాభావః శ్రుత్యోక్తః- తమాశ్రిత్యాహ- హేతోః- ధర్మాదేః- ఆదిః- కారణం దేహాదిసంఘాతః ఫలం యేషాం వాదినాం- తథా ఆదిః- కారణం హేతుర్ధర్మాదిః ఫలస్య చ - దేహాదిసంఘాతస్య ఏవం హేతుఫలయోరితరేతరకార్యకారణత్వేనాదిమత్త్వం బ్రువద్భిరేవ హేతోః ఫలస్య చానాదిత్వం కథం తైరుపవర్ణ్యతే- విప్రతిషిద్ధమిత్యర్థః న హి నిత్యస్య కూటస్థస్యాత్మనో హేతుఫలాత్మకతా సమ్భవతి ౧౪

ఆ — ద్వైతవాదిభిరన్యోన్యపక్షప్రతిక్షేపముఖేన ఖ్యాపితం వస్తునోఽజన్మత్వం ద్వైతవాదినామప్యనుజ్ఞాతం ఇదానీం ద్వైతనిరసనమపి శ్రౌతం విద్వదనుభవానుసారి తైరేవాభ్యనుజ్ఞాతమేవేత్యాహ (హేతోరితి) హేతుఫలాత్మకస్య సంసారస్యానాదిత్వవదద్వైతస్యానాదిత్వం స్వవాచో నైవ వక్తుం శక్యతే- హేతుఫలయోరాదిమత్త్వస్య కణ్ఠోక్తత్వాత్ అతో హేతుఫలాత్మకం ద్వైతమనిరూపితరూపమవస్తు ... శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (యత్ర త్వితి) తమాశ్రిత్య కార్యకారణాత్మకస్య ద్వైతస్య ... హేతుఫలయోరాత్మపరిణామత్వాదాదిమత్త్వముపాదానరూపేణ చానాదిత్వమిత్యాశఙ్క్యాత్మనో నిరంశస్య కూటస్థస్య నిత్యస్య పరిణామానుపపత్తేర్నైవమిత్యాహ (న హీతి) ౧౪

శం. — కథం తైర్విరుద్ధమభ్యుపగమ్యత ఇతి. ఉచ్యతే- హేతుజన్యాదేవ ఫలాద్ధేతోర్జన్మాభ్యుపగచ్ఛతాం తేషామీదృశో విరోధ ఉక్తో భవతి- యథా పుత్రాజ్జన్మ పితుః. ౧౫

ఆ. — హేతుఫలయోరన్యోన్యమాదిత్వం బ్రువతా తదాత్మకస్య సంసారస్యానాదిత్వం విప్రతిషిద్ధమిత్యుపపాదితం. సమ్ప్రతి కార్యకారణభావోపేతయోర్న సంభవతీత్యాహ (హేతోరిత్యాదినా) హేతుఫలయోరన్యోన్యం కారణత్వమభ్యుపగచ్ఛద్భిరభ్యుపగమ్యతే విరుద్ధమిత్యేతత్ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) ఈదృశత్వమేవ విశదయతి (యథేతి)

సంభవే హేతుఫలయోరేషితవ్యః క్రమస్త్వయా। యుగపత్సంభవే యస్మాదసంబన్ధో విషాణవత్॥ ౧౬
ఫలాదుత్పద్యమానస్సన్న తే హేతుః ప్రసిధ్యతి। అప్రసిద్ధః కథం హేతుః ఫలముత్పాదయిష్యతి॥ ౧౭
యది హేతోః ఫలాత్సిద్ధిః ఫలసిద్ధిశ్చ హేతుతః। కతరత్పూర్వనిష్పన్నం యస్య సిద్ధిరపేక్షయా॥ ౧౮
అశక్తిరపరిజ్ఞానం క్రమకోపోఽథవా పునః। ఏవం హి సర్వథా బుద్ధైరజాతిః పరిదీపితా॥ ౧౯

శం— యథోక్తావిరోధోఽనయుక్తోఽభ్యుపగన్తుమితి చేన్మన్యసే- సంభవే- హేతుఫలయోరుత్పత్తౌ క్రమ ఏషితవ్యః- త్వయా అన్వేష్టవ్యః- హేతుః పూర్వం పశ్చాత్ఫలం చేతి ఇతశ్చ- యుగపత్సంభవే యస్మాద్ధేతుఫలయోః కార్యకారణత్వేనానసంబన్ధః- యథా యుగపత్సంభవతోః సవ్యేతరగోవిషాణయోః ౧౬

ఆ.— ప్రతీతితో హేతుఫలయోరుత్పత్తేరుపగన్తవ్యత్వాన్నయుక్తం తన్నిరాకరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంభవ ఇతి) తయోరుదయే ప్రాతీతికే నియతపూర్వభావీ హేతుః- నియతోత్తరభావి ఫలమిత్యభ్యుపగమే హేతుమాహ (యుగపదితి) యథోక్తో నిరోధః - హేతుఫలభావస్యాసంభవః సనయుక్తోఽభ్యుపగన్తుం - ప్రతీతివిరో[illegible]ధానమనువదతి (యథేతి) తత్రోత్తర[illegible] [illegible]రాణి యోజయతి (సంభవ ఇతి) ప్రతీత్యా క్రమస్వీకారవదుపపత్తేశ్చేత్యాహ (ఇతశ్చేతి) తామేవోపపత్తిం స్ఫోరయతి (యుగపదితి) యయోర్యుగపత్సంభవః- తయోర్న కార్యకారణత్వం- యథా విషాణయోరితి వ్యాప్తేర్వ్యక్తత్వాత్ క్రమస్యావశ్యకతేత్యర్థః. ౧౬

శం.— కథమసంబన్ధ ఇతి ఆహ- జన్యాత్ స్వతోఽలబ్ధాత్మకాత్ ఫలాదుత్పద్యమానస్సన్ శశవిషాణాదేరివాసతో న హేతుః సిధ్యతి - జన్మ న లభతే. అలబ్ధాత్మకోఽప్రసిద్ధస్సన్ శశవిషాణాదికల్పస్తవ సకథం ఫలముత్పాదయిష్యతి- నహీతరేతరాపేక్షసిద్ధ్యోః శశవిషాణకల్పయోః కార్యకారణభావేన సంబన్ధః క్వచిద్దృష్టోఽన్యథా వేత్యభిప్రాయః. ౧౭

ఆ.— ఉక్తవ్యాప్తేరనుగ్రాహకం తర్కముపన్యస్యతి (ఫలాదితి) హేతుఫలయోర్మిథో హేతుఫలత్వం బ్రువతో మతే హేత్వధీనతయాఽలబ్ధాత్మకాత్ఫలాదుత్పద్యమానో హేతుర్నకతోలబ్ధాత్మకో భవతి- అలబ్ధాత్మకశ్చాసత్త్వాన్న ఫలముత్పాదయితుం శక్నోతి- అతో హేతుఫలభావస్యైవాసిద్ధిరిత్యర్థః. హేతుఫలయోరక్రమవతోర్న కార్యకారణభావేన సంబన్ధస్సిధ్యతీత్యేతదాకాఙ్క్షాపూర్వకం సాధయతి (కథమిత్యాదినా) హేతుస్వరూపాజ్జన్యం ఫలం తదధీనత్వేనలబ్ధాత్మకం- స్వతశ్చాలబ్ధాత్మకం. తత ఉత్పద్యమానస్సన్నేష హేతుర్న సిధ్యతి - న ఖలు శశవిషాణాదేరసతస్సకాశాత్కించిల్లబ్ధాత్మకముపలభ్యతే హేతుశ్చేదప్రసిద్ధోఽలబ్ధాత్మకోఽభ్యుపగతః- సతర్హి తథావిధోఽసద్రూపస్సన్న ఫలముత్పాదయితుముత్సహతే- నహ్యసద్వాదిమతే ఫలమసతస్సకాశాదుపలబ్ధమిత్యర్థః. తథాపి కథం హేతుఫలయోరసంబన్ధస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అన్యథా వేత్యాధారాధేయభావాదికథనం. ౧౭

శం.— అసంబద్ధతాదోషేణాపాదితేఽపి హేతుఫలయోః కార్యకారణభావే యది హేతుఫలయోరన్యోన్యసిద్ధిరభ్యుపగమ్యత ఏవ త్వయా- కతరత్పూర్వనిష్పన్నం హేతుఫలయోః- యస్య పశ్చాద్భావినస్సిద్ధిస్స్యాత్పూర్వసిద్ధ్యపేక్షయా- తద్బ్రూహీత్యర్థః ౧౮

ఆ.— హేతుఫలయోర్యౌగపద్యే సత్యన్యతరస్యాపి నపూర్వత్వమనేనసత్త్వేత్యసతోః శశవిషాణయోరివాన్యోన్యాపేక్షయా జన్యజనకత్వం నోపపద్యతే- శశవిషాణాదిష్వపి ప్రసఙ్గాదిత్యుక్తం ఇదానీం *పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతీత్యాదిశ్రుతేర్ధర్మాదిషు హేతుఫలభావమాశఙ్క్య శ్రుతేరసంభావితార్థే ప్రామాణ్యాయోగాదవశ్యం పౌర్వాపర్యం వక్తవ్యమిత్యాహ (యదీతి) శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి (అసంబద్ధేత్యాదినా) ౧౮

శం— అథైతన్న శక్యతే వక్తుమితి మన్యసే- సేయమశక్తిరపరిజ్ఞానం - తత్త్వావివేకః మూఢతేత్యర్థః అథవా - యోఽయం త్వయోక్తః క్రమః- హేతోః ఫలస్య సిద్ధిః, ఫలాచ్చ హేతోస్సిద్ధిరితీతరేతరానన్తర్యలక్షణః. తస్య కోపః - విపర్యాసః అన్యథాభావస్స్యాదిత్యభిప్రాయః. ఏవం హేతుఫలయోః కార్యకారణభావానుపపత్తేరజాతిః - సర్వస్యానుత్పత్తిః పరిదీపితా - ప్రకాశితా అన్యోన్యాపేక్షదోషం బ్రువద్భిర్వాదిభిర్బుద్ధైః- పణ్డితైరిత్యర్థః. ౧౯

ఆ — హేతుఫలయోరిదం పూర్వమిదం పశ్చాదితి న జ్ఞాయతే- పరస్పరాశ్రయాత్ అతశ్చేదం పూర్వనిష్పన్నమితి వక్తుమశక్యమిత్యాహ (అశక్తిరితి) ఉత్తరావసరే చేదుత్తరాపరిజ్ఞానం- తర్హి కథాయామశక్తిసూచకం తన్నిగ్రహస్థానమప్రతిభాభిధానీయమాపతతీత్యర్థః. కించ- యది క్రమస్య నియతపూర్వాపరభావాత్మనోఽపరిజ్ఞానం- తదా పూర్వం కారణముత్తరం కార్యమితి ప్రతిజ్ఞాహీయేత- తథా చ ప్రతిజ్ఞాహానిర్నిగ్రహస్థానమాపద్యేతేత్యాహ (క్రమేతి) అన్యోన్యపక్షప్రతిక్షేపముఖేన సతోఽసతశ్చ జన్మనీ ప్రత్యాఖ్యాతే- క్రమాక్రమాభ్యాముత్పత్తేరనుపపత్తేరజాతిరేవాస్మదభిప్రేతా వాదిభిరాదర్శితా భవతీత్యుపసంహరతి (ఏవం హీతి) తత్రాద్యం పాదం వ్యాకరోతి (అథైత్యాదినా) క్రమపక్షే పూర్వనిష్పన్నమేతచ్చ [illegible]శ్యతే. ద్వితీయపాదం యోజయతి (అథవేత్యాదినా) ద్వితీయార్ధం వివృణోతి (ఏవమితి) ౧౯

బీజాఙ్కురాఖ్యో దృష్టాన్తః సదా సాధ్యసమో హి సః। నహి సాధ్యసమో హేతుః సిద్ధౌ సాధ్యస్య యుజ్యతే॥ ౨౦

పూర్వాపరాపరిజ్ఞానమజాతేః పరిదీపకం। జాయమానాద్ధి వై ధర్మాత్కథం పూర్వం న గృహ్యతే॥ ౨౧

స్వతో వా పరతో వాపి న కిఞ్చిద్వస్తు జాయతే। సదసత్సదసద్వాపి న కిఞ్చిద్వస్తు జాయతే॥ ౨౨

శం — నను హేతుఫలయోః కార్యకారణభావ ఇత్యస్మాభిరుక్తం శబ్దమాత్రమాశ్రిత్య ఛలమిదం త్వయోక్తం - *పుత్రాజ్జన్మ పితుర్యథా, విషాణవచ్చాసమ్బన్ధ, ఇత్యాది. నహ్యస్మాభిరసిద్ధాద్ధేతోః ఫలసిద్ధిః, అసిద్ధాద్వా ఫలాద్ధేతుసిద్ధి, రభ్యుపగతా కిం తర్హి బీజాఙ్కురవత్కార్యకారణభావో ఽభ్యుపగమ్యత ఇతి. అత్రోచ్యతే- బీజాఙ్కురాఖ్యో యో దృష్టాన్తః- స సాధ్యేన తుల్య ఇత్యభిప్రాయః. నను ప్రత్యక్షః కార్యకారణభావో బీజాఙ్కురయోరనాదిః, న- పూర్వస్య పూర్వస్యాపరవదాదిమత్త్వాభ్యుపగమాత్. యథేదానీముత్పన్నో ఽపరోఽఙ్కురో బీజాదాదిమాన్ - బీజం చాపరమన్యస్మాదఙ్కురాదితి క్రమేణోత్పన్నత్వాదాదిమత్ ఏవం పూర్వః పూర్వోఽఙ్కురో, బీజం చ పూర్వం పూర్వ, మాదిమదేవేతి ప్రత్యేకం సర్వస్య బీజాఙ్కురజాతస్యాదిమత్త్వాత్కస్యచిదప్యనాదిత్వానుపపత్తిః ఏవం హేతుఫలానాం అథ బీజాఙ్కురసన్తతేరనాదిమత్త్వమితి చేన్న- ఏకత్వానుపపత్తేః. న హి బీజాఙ్కురవ్యతిరేకేణ బీజాఙ్కురసన్తతిర్నామైకాఽభ్యుపగమ్యతే హేతుఫలసన్తతిర్వా తదనాదిత్వవాదిభిః. తస్మాత్సూక్తం * హేతోః ఫలస్య చానాదిః కథం తైరుపవర్ణ్యత ఇతి. తథా చాన్యదప్యనుపపత్తేర్న ఛలమిత్యభిప్రాయః నచ లోకే సాధ్యసమో హేతుస్సాధ్యస్య సిద్ధౌ- సిద్ధినిమిత్తం ప్రయుజ్యతే ప్రమాణకుశలైరిత్యర్థః హేతురితి దృష్టాన్తోఽత్రాభిప్రేతః- గమకత్వాత్ ప్రకృతో హి దృష్టాన్తో న హేతురితి. ౨౦

ఆ — బీజాఙ్కురయోరివ హేతుఫలయోరన్యోన్యం కార్యకారణభావాభ్యుపగమాన్నాన్యోన్యాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బీజేతి) దృష్టాన్తస్య సాధ్యసమత్వేఽపి సాధకత్వమస్త్విత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) శ్లోకాపోహ్యం చోద్యముద్భావయతి (నన్వితి) శబ్దమాత్రం - వివక్షితార్థశూన్యం. శబ్దమాశ్రిత్య ఛలప్రయోగమేవోదాహరతి (పుత్రాదితి) ఆదిశబ్దేన *ఫలాదుత్పద్యమానః సన్న తే హేతుః ప్రసిధ్యతీత్యాది గృహ్యతే. కార్యకారణభావో హేతుఫలయోరిత్యత్రానభిప్రేతమర్థం కథయతి (నహీతి) తత్రైవ ప్రశ్నపూర్వకమభిప్రేతమర్థముదాహరతి (కింతర్హీతి) దృష్టాన్తాసమ్ప్రతిపత్త్యా పరిహరతి (అత్రేతి) మాయావాదిమతే క్వచిదపి కార్యకారణభావస్య వస్తుభూతస్యాసమ్ప్రతిపత్తేర్మయేత్యుక్తం ప్రత్యక్షావష్టమ్భేన దృష్టాన్తం సాధయన్నాశఙ్కతే (నన్వితి) కిం బీజాఙ్కురవ్యక్త్యోరిదం కార్యకారణత్వమిష్యతే- కిం వా బీజాఙ్కురసన్తానయోరితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నపూర్వస్యేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యథేత్యాదినా) బీజవ్యక్తేరఙ్కురవ్యక్తేశ్చ ప్రత్యేకమాదిమత్త్వాదనాదిత్వస్యాన్యోన్యకారణత్వస్య చానుపపత్తిరితి శేషః. కల్పాన్తరముత్థాపయతి (అథేతి) బీజసన్తతేరఙ్కురసన్తతేశ్చానాదిత్వమన్యోన్యకారణత్వం చావిరుద్ధం సిధ్యతి- బీజజాతీయాదఙ్కురజాతీయ, మఙ్కురజాతీయాద్బీజజాతీయ, ముత్పద్యమానముపలభ్యతే- తథైవ హేతుజాతీయాత్ ఫలజాతీయం, ఫలజాతీయాచ్చ హేతుజాతీయ, మవిరుద్ధమిత్యర్థః దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోః సన్తతేరేకస్యా వ్యక్తేర్వ్యతిరేకేణాసమ్భవాన్నైవమితి దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (నహీతి) తదనాదిత్వవాదిభిః- తాసు- వ్యక్తిషు మిథో హేతుత్వమనాదిత్వం - తద్వదనశీలైరితి యావత్ అన్యోన్యాశ్రయత్వాదనవస్థానాద్వా హేతుఫలయోర్మిథో హేతుఫలభావస్య వక్తుమశక్యత్వాత్ దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరనుపపత్తిస్సిద్ధేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) దృష్టాన్తస్యాసమ్ప్రతిపన్నత్వే స్థితే కార్యకారణత్వస్య క్వచిదపి సమ్ప్రతిపత్త్యభావాత్ * పుత్రాజ్జన్మ పితుర్యథేత్యాది న ఛలప్రాయముక్తమితి ఫలితమాహ (తథా చేతి) ఏవం శ్లోకస్య పూర్వార్ధం వ్యాఖ్యాయోత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (నచేతి) కిమితి హేతుశబ్దస్య ముఖ్యమర్థం త్యక్త్వా గౌణార్థో గృహ్యతే. ప్రకరణసామర్థ్యాదిత్యాహ (ప్రకృతో హీతి) హేతుఫలభావానుపపత్తిముపపాదితాముపసంహర్తుమితి శేషః ౨౦

శం — కథం బుద్ధైరజాతిః పరిదీపితేతి ఆహ- యదేతద్ధేతుఫలయోః పూర్వాపరాపరిజ్ఞానం- తదేతదజాతేః పరిదీపకం- అవబోధకమిత్యర్థః. జాయమానో హి చ ధర్మో గృహ్యతే- కథం తస్మాత్పూర్వం కారణం న గృహ్యతే అవశ్యం హి జాయమానస్య గ్రహీత్రా తజ్జనకం గృహీతవ్యం - జన్యజనకయోస్సమ్బన్ధస్యానపేతత్వాత్ తస్మాదజాతిపరిదీపకం తదిత్యర్థః. ౨౧

ఆ — యత్పునరన్యోన్యపక్షం ప్రతిక్షిపద్భిరజాతిర్వస్తుతో జ్ఞాపితా పరీక్షకైరిత్యుపక్షిప్తం- తత్ర కథమజాతిర్వస్తుతో జ్ఞాపితేత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వాపరేతి) కార్యస్యాగృహ్యమాణత్వాదజాతిరసిద్ధేత్యాశఙ్క్య కారణస్యాపి తర్హ్యగ్రాహ్యత్వాదితరేతరాశ్రయాదజాతిరతివ్యక్తా సిధ్యతీత్యాహ (జాయమానాదితి) తత్ర పూర్వార్ధం ప్రశ్నద్వారా వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) నియతే పౌర్వాపర్యే నిర్ధారితే జాతిస్సిధ్యతి - తదభావే తదసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధం విభజతే (జాయమానో హీతి) కార్యగ్రహణే కారణం గృహీతవ్యమితి కుతో నియమ్యతే - తత్రాహ (అవశ్యం హీతి) కార్యకారణయోర్నియతసమ్బన్ధవత్త్వాదితరేతరాశ్రయాత్ దుర్గ్రహత్వాదజాతిరేవ వస్తుతో జ్ఞాపితేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కార్యకారణయోర్దుర్జ్ఞానత్వం తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే ౨౧

శం.— ఇతశ్చ న జాయతే కిఞ్చిత్ - యజ్జాయమానం వస్తు స్వతః- పరతః- ఉభయతో వా- సత్ - అసత్ - సదసద్వా- జాయతే - న తస్య కేనచిదపి ప్రకారేణ జన్మ సమ్భవతి. న తావత్స్వయమేవ- అపరినిష్పన్నాత్స్వరూపాత్స్వయమేవ జాయతే- యథా ఘటస్తస్మాదేవ ఘటాత్. నా

హేతుర్నజాయతేఽనాదేః ఫలంచాపిస్వభావతః। ఆదిర్నవిద్యతే యస్యతస్యహ్యాదిర్నవిద్యతే॥ ౨౩

ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వమన్యథాద్వయనాశతః। సంక్లేశస్యోపలబ్ధేశ్చపరతన్త్రాస్తితామతా॥ ౨౪

విపరీతః- అన్యస్మాదన్యః యథాఘటాత్పటః, పటాత్ పటాన్తరం, తథానోభయతః- విరోధాత్. యథాఘటపటాభ్యాంఘటఃపటో వాజాయతే. నను మృదోఘటోజాయతే, పితుశ్చపుత్రః, సత్యం-అస్తిజాయతఇతి ప్రత్యయశ్శబ్దశ్చమూఢానాం తావేవశబ్దప్రత్యయౌవివేకిభిఃపరీక్ష్యేతేకింసత్యమేవతౌ- ఉతమృషేతి యావతాపరీక్ష్యమాణేశబ్దప్రత్యయవిషయంవస్తుఘటపుత్రాదిలక్షణంశబ్దమాత్రమేవతత్ - వాచారమ్భణమితిశ్రుతేః. సచ్చేన్నజాయతే - సత్త్వాత్- మృత్పిణ్డాదివత్. యద్యసత్ - తథాపినజాయతే-నవిద్యతే అసత్త్వాదేవ- శశవిషాణవత్ అథసదసత్-తథాపినజాయతే- విరుద్ధస్యైకస్యాసమ్భవాత్ అతోనకిఞ్చిద్వస్తుజాయతఇతిసిద్ధం యేషాంపునర్జనిరేవజాయతఇతి క్రియాకారకఫలైకత్వం అభ్యుపగమ్యతే క్షణికత్వంచవస్తునః,- తేదూరతఏవ న్యాయాపేతాః- ఇదమిత్థమిత్యవధారణక్షణాన్తరానవస్థానాత్, అననుభూతస్యస్మృత్యనుపపత్తేశ్చ. ౨౨

ఆ— వస్తునోవస్తుతో జన్మనాస్తీతివికల్పపూర్వకంసాధయతి (స్వతోవేత్యాదినా) కిఞ్చిదపివస్తునోజన్మనాస్తీత్యస్మిన్నర్థే హేత్వన్తరపరత్వంశ్లోకస్యదర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవస్ఫోరయితుంజాయమానమనూద్యవిధావికల్పయతి (యజ్జాయమానమితి) సర్వేష్వపిపక్షేషుదోషసమ్భావనాంసూచయతి (నతిష్ఠతీతి) తత్రాద్యందూషయతి (నతావదితి) స్వయమేవజాయమానంకార్యంస్వస్మాదేవస్వరూపాన్నతావజ్జాయతే - స్వయమేవస్వాపేక్షయాపూర్వమేవస్వకారణాధీనతయాపరినిష్పన్నత్వాత్, అన్యథాఽస్వనిష్ఠత్వప్రసక్తేరాత్మాశ్రయాత్, నహిఘటాదేవఘటోజాయమానోదృష్టోఽస్తిచేత్యర్థః ద్వితీయంప్రత్యాహ (నాపీతి) నఖల్వన్యత్వంజనకత్వేప్రయోజకం- ఘటాదపిఘటోత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. నచోత్పాదకత్వయోగ్యత్వవిశేషితమన్యత్వం ప్రయోజకం - ఉత్పత్తిమన్తరేణపదార్థస్యస్వరూపావగమాభావాదిత్యర్థః తృతీయంనిరస్యతి (తథేతి) విరోధమేవస్పష్టయతి (యథేతి) నహిఘటపటాభ్యాంఘటఃపటోవాజాయమానోదృశ్యతే- తథాజాయమానంస్వస్మాదన్యస్మాచ్చభవతీత్యనుపపన్నమిత్యర్థః అన్యతోఽన్యస్యజన్మాసమ్భవేప్రత్యక్షత్వాన్నాసౌశక్యతేప్రతిక్షేప్తుమితిశఙ్కతే (నన్వితి) కింప్రత్యక్షతోఽనుభూతౌశబ్దప్రత్యయౌపరిపృచ్ఛ్యేతే- కింవావివేకినామితివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయంప్రత్యాహ (తావేవేతి) వ్యాప్తేనైవపరీక్ష్యమాణేసతీతిసమ్బన్ధః తచ్చజన్మ ... శబ్దమాత్రమేవ- వాచారమ్భణశ్రవణాన్నపరమార్థతోజాయతావిద్యతే- తస్మాదసత్త్వాన్మృషైవ ప్రత్యయశ్శబ్దశ్చేతియోజనా చతుర్థంశిథిలయతి (సచ్చేదితి) పఞ్చమంనిరాకరోతి (యదీతి) షష్ఠంప్రత్యాదిశతి (అథేత్యాదినా) పక్షాణాంవికల్పానాంనిరాసేఫలితంనిగమయతి (అతోనేతి) క్రియాకారకఫలనానాత్వపక్షేఅజజన్మానుపపత్తిరాపద్యతేత్యుక్తమిదానీంతదభావపక్షేదూషయతి (యేషాంపునరితి) బౌద్ధానాంన్యాయావష్టమ్భేనప్రత్యవస్థానమయుక్తమిత్యాహ (ఇదమితి) ఇదమామనస్యపదార్థస్వరూపం ఇత్థమితితద్ధర్మకత్వంవివక్షితం. ఏవమవధారణావచ్ఛిన్నేక్షణేవస్త్వవచ్ఛేదకక్షణాన్తరేవస్తునాఽభావాన్నక్షణస్యైకస్యానుభవస్తీత్యర్థః నచతస్మిన్ననుభూతేస్మృతిరుపపద్యతే- తథాచవస్తునిప్రత్యయద్వయాసిద్ధౌవ్యవహారసిద్ధిర్న స్యాదిత్యాహ (అననుభూతస్యేతి) ౨౨

శం.— కిఞ్చ- హేతుఫలయోరనాదిత్వమభ్యుపగచ్ఛతాత్వయాబలాద్ధేతుఫలయోరజన్మైవాభ్యుపగతంస్యాత్. కథం అనాదేః - ఆదిరహితాత్ఫలాద్ధేతుర్నజాయతే- నహ్యుత్పన్నాదనాదేః ఫలాజ్జన్మహేతోరిష్యతేత్వయా. ఫలంచఆదిరహితాదనాదేర్హేతోరజాత్ స్వభావతఏవ- నిర్నిమిత్తంజాయతఇతినాభ్యుపగమ్యతే తస్మాదనాదిత్వమభ్యుపగచ్ఛతాత్వయాహేతుఫలయోరజన్మైవాభ్యుపగమ్యతే- యస్మాదాదిః- కారణం,నవిద్యతే యస్యలోకే- తస్యఆదిః- పూర్వోక్తాజాతిర్నవిద్యతే కారణవతఏవహ్యాదిరభ్యుపగమ్యతే- నాకారణవతః ౨౩

ఆ— వస్తునోవస్తుతోజన్మరాహిత్యేహేత్వన్తరమాహ (హేతుర్నేతి) నానాదేఃఫలాద్ధేతుర్జాయతే- నహిఫలస్యానాదిత్వేతతోహేతుజన్మయుక్తం- సదాతజ్జన్మప్రసఙ్గాదిత్యర్థః ఫలమపినహేతోరనాదేర్జాయతే- దోషసామ్యాదిత్యాహ (ఫలంచేతి) నాపిస్వభావతః- నిమిత్తమన్తరేణఫలంహేతుర్వాజాయతే తత్రహేతుమాహ (ఆదిరితి) కారణరహితస్యజన్మానుపలబ్ధేరిత్యర్థః. వస్తునోవస్తుతోజన్మాభావేహేత్వన్తరపరత్వంశ్లోకస్యసూచయతి (కిఞ్చేతి) హేత్వన్తరమేవదర్శయితుంప్రథమంప్రతిజ్ఞాంకరోతి (హేత్వితి) హేతుఫలయోరజన్మాభ్యుపగతంస్యాత్ - తదనాదిత్వాభ్యుపగమాత్ కథమజన్మాభ్యుపగతమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) తత్రాద్యపాదాక్షరయోజనయాపరిహరతి (అనాదేరితి) తదేవోపపాదయతి (నహీతి) ఫలం-కార్యకారణసఙ్ఘాతః హేతుః - ధర్మాదిః. ఫలంచాపీతిభాగంవిభజతే (ఫలంచేతి) అజాజ్జాయతఇతినాభ్యుపగమ్యతఇతిసమ్బన్ధః స్వభావతఇతిపదంయోజయతి (స్వభావతఏవేతి) ఫలితంనిగమయతి (తస్మాదితి) నహేతుఫలయోరుక్తప్రకారేణానాదిత్వమభ్యుపగన్తుంశక్యం-అభ్యుపగమేచజన్మైవతయోరాకస్మికంస్యాదిత్యర్థః స్వభావవాదనిరాకరణంప్రతిజ్ఞాతముత్తరార్ధావష్టమ్భేనప్రతిపాదయతి (యస్మాదితి) ౨౩

శం.— ఉక్తస్యైవార్థస్యదృఢీకరణచికీర్షయాపునరాక్షిపతి - ప్రజ్ఞానం- ప్రజ్ఞప్తిః శబ్దాదిప్రతీతిః. తస్యాస్సనిమిత్తత్వం - నిమిత్తం- కరణం, విషయఇత్యేతత్. సనిమిత్తత్వం- సవిషయత్వం స్వాత్మవ్యతిరిక్తవిషయతేత్యేతత్ప్రతిజానీమహే. నహినిర్విషయాప్రజ్ఞప్తిః- శబ్దాదిప్రతీతిస్స్యాత్- తస్యాస్సనిమిత్తత్వాత్. అన్యథా- నిర్విషయత్వేశబ్దస్పర్శనీలపీతలోహితాదిప్రత్యయవైచిత్ర్యద్వయస్యనాశతః-నాశః- అభా

ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వమిష్యతేయుక్తిదర్శనాత్। నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమిష్యతేభూతదర్శనాత్॥ ౨౫

వః ప్రసజ్యేతేత్యర్థః నచ ప్రత్యయవైచిత్ర్యస్యద్వయస్యాభావోస్తి- ప్రత్యక్షత్వాత్ అతః ప్రత్యయవైచిత్ర్యస్యద్వయస్యదర్శనాత్- పరేషాంతన్త్రంపరతన్త్రమిత్యన్యశాస్త్రం తస్యపరతన్త్రాశ్రయస్యబాహ్యార్థస్యజ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యాస్తితామతా - అభిప్రేతా. నహిప్రజ్ఞప్తేః ప్రకాశమాత్రస్వరూపాయాస్సనీలపీతాది బాహ్యాలమ్బనవైచిత్ర్యమన్తరేణస్వభావభేదేనైవవైచిత్ర్యంసమ్భవతి- స్ఫటికస్యేవనీలాద్యుపాధ్యాశ్రయైర్వినావైచిత్ర్యం నఘటతఇత్యభిప్రాయః. ఇతశ్చపరతన్త్రాశ్రయస్యబాహ్యార్థస్యజ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యాస్తితా- సంక్లేశనం- సంక్లేశః దుఃఖమిత్యర్థః ఉపలభ్యతేహ్యగ్నిదాహాదినిమిత్తందుఃఖం యద్యగ్న్యాదిబాహ్యందాహాదినిమిత్తంవిజ్ఞానవ్యతిరిక్తంనస్యాత్- తతోదాహాదిదుఃఖంనోపలభ్యేత ఉపలభ్యతేతు- అతస్తేనమన్యామహేఽస్తిబాహ్యోర్థఇతి నహివిజ్ఞానమాత్రేసంక్లేశోయుక్తః- అన్యత్రాదర్శనాదిత్యభిప్రాయః ౨౪

ఆ — వస్తునోవస్తుతోజన్మాయోగాదజంవిజ్ఞానమాత్రంతత్త్వమిత్యుక్తం ఇదానీంబాహ్యార్థవాదముత్థాపయతి (ప్రజ్ఞప్తేరితి) జ్ఞానస్యనిర్విషయత్వేప్రత్యయవైచిత్ర్యానుపపత్తింప్రమాణయతి (అన్యథేతి) అగ్నిదాహాదిప్రయుక్తదుఃఖోపలబ్ధ్యనుపపత్తేశ్చాస్తిబాహ్యోర్థఇత్యాహ (సంక్లేశస్యేతి) పరతన్త్రం- పరకీయంశాస్త్రం. తస్యాస్తితా - తద్విషయస్యబాహ్యార్థస్యవిద్యమానతేతియావత్ శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (ఉక్తస్యైవేతి) వస్తునోనాస్తివస్తుతోజన్మేత్యుక్తార్థః తస్యైవదృఢీకరణంపూర్వోత్తరపక్షాభ్యాంచికీర్షతి- తథాపునరాక్షేపముఖేనబాహ్యార్థవాదినాంప్రస్థానముత్థాపయతీత్యర్థః బ్రహ్మస్వరూపభూతాంప్రజ్ఞప్తింప్రతిషేధతి (శబ్దాదీతి) సాకారవాదంవ్యుదస్యతి (స్వాత్మేతి) ప్రజ్ఞప్తిర్విషయనిరపేక్షత్వాన్నస్వాతిరిక్తవిషయతేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సనిమిత్తత్వం - సవిషయత్వేనస్ఫురణం తామేవహేతుంద్వితీయపాదయోజనయావిశదయతి (అన్యథేతి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వంప్రత్యాచష్టే (నచేతి) ప్రత్యయవైచిత్ర్యానుపపత్తిప్రయుక్తంఫలంచతుర్థపాదవ్యాఖ్యానేనకథయతి (అతఇతి) ననుప్రజ్ఞప్తేఃస్వభావభేదేనై... నంవైచిత్ర్యమన్తరేణస్వగతంవైచిత్ర్యంఘటిష్యతే - తత్రాహ (నహీతి) ఔపాధికంతద్ధిప్రత్యయవైచిత్ర్యమిత్యాశఙ్క్యబాహ్యార్థాతిరిక్తోపాధ్యనధిగమాన్నైవమిత్యాహ (స్ఫటికస్యేతి) తృతీయపాదంహేత్వన్తరపరత్వేనావతారయతి (ఇతశ్చేతి) తస్యోపలబ్ధిముపపాదయతి (ఉపలభ్యతేహీతి) తదుపలమ్భేపికుతో బాహ్యార్థసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) ఉపలబ్ధిరేవతర్హిదుఃఖస్వరూపాదితిచేన్న - స్వాపేపివపరోక్షాదిత్యాహ (ఉపలభ్యతేత్వితి) విశిష్టదుఃఖోపలబ్ధ్యనుపపత్తిసిద్ధంఫలమాహ (అతఇతి) విజ్ఞానాతిరిక్తబాహ్యార్థాభావేపిక్లేశోపలబ్ధిరనిరుద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అన్యత్ర- దాహచ్ఛేదాదివ్యతిరిక్తేచన్దనపఙ్కలేపాదావితియావత్. ౨౪

శం — అత్రోచ్యతే- బాఢం- ఏవంప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వంద్వయసంక్లేశోపలబ్ధియుక్తిదర్శనాదిష్యతేత్వయా - స్థిరీభవతావత్త్వం యుక్తిదర్శనంవస్తునస్తథాత్వాభ్యుపగమేకారణమిత్యత్ర, బ్రూహికింతతఇతి ఉచ్యతే- నిమిత్తస్య - ప్రజ్ఞప్త్యాలమ్బ... ...త్వేనాభిమతస్యఘటాదేరనిమిత్తత్వం- అనాలమ్బనత్వం వైచిత్ర్యాహేతుత్వమిష్యతేఽస్మాభిః. కథం భూతదర్శనాత్ - పరమార్థదర్శనాదిత్యేతత్ నహిఘటోయథాభూతమృద్రూపదర్శనేసతితద్వ్యతిరేకేణాస్తి,- యథాశ్వాన్మహిషః పటోవాతన్తువ్యతిరేకేణ, తన్తవశ్చాంశువ్యతిరేకేణ, త్యేవముత్తరోత్తరభూతదర్శనేఽశబ్దప్రత్యయనిరోధాన్నైవనిమిత్తముపలభామహ ఇత్యర్థః అథవా- అభూతదర్శనాద్బాహ్యార్థస్యానిమిత్తత్వమిష్యతే-రజ్జ్వాదావివసర్పాదేరిత్యర్థః భ్రాన్తిదర్శనవిషయత్వాచ్చనిమిత్తస్యానిమిత్తత్వంభవేత్ - తదభావేఽభావాత్. నహిసుషుప్తసమాహితముక్తానాంభ్రాన్తిదర్శనాభావేఆత్మవ్యతిరిక్తోబాహ్యోఽర్థఉపలభ్యతే నహ్యున్మత్తావగతంవస్తుసూన్మత్తైరపితథాభూతంగమ్యతే ఏతేనద్వయదర్శనంసంక్లేశోపలబ్ధిశ్చప్రత్యుక్తా ౨౫

ఆ — ద్వాభ్యామర్థాపత్తిభ్యాంబాహ్యార్థవాదేప్రాప్తేవిజ్ఞానవాదముద్భావయతి (ప్రజ్ఞప్తేరితి) అస్తుకానామవస్తుత్వమితీత్యాశఙ్క్యాహ (నిమిత్తస్యేతి) మతాన్తరేప్రాప్తేతన్నిరాకరణముచ్యతే విజ్ఞానవాదినేతిశ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (అత్రేతి) తత్రపూర్వార్ధంవిభజతే (బాఢమిత్యాదినా) ద్వైతినస్తర్కప్రధానత్వాన్నప్రతీతిమాత్రశరణతాయుక్తేత్యాహ (స్థిరీభవేతి) వస్తునః- బాహ్యస్యార్థస్యతథాత్వం - ప్రజ్ఞప్తివిషయత్వం తస్యాభ్యుపగమేకారణంప్రాగుక్తయుక్తిదర్శనమిత్యేతస్మిన్న... ...నా. విచారదృష్టిమేవావష్టభ్యాహంవక్ష్యే- కిం తతోదూషణంబ్రూహీతిపృచ్ఛతి (బ్రూహీతి) తత్రోత్తరార్ధంసిద్ధాన్తీవ్యాకుర్వన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇత్యాదినా) ఘటాదేర్వైచిత్ర్యాహేతుత్వేప్రశ్నపూర్వకంహేతుమాహ (కథమిత్యాదినా) పరమార్థదర్శనంప్రపఞ్చయతి (నహీతి) తత్రవైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఘటేదర్శితంన్యాయంపటేపిదర్శయతి (పటోవేతి) తన్తుష్వపిన్యాయసామ్యముదాహరతి (తన్తవఇతి) పరమార్థదర్శనఫలముపసంహరతి (ఇత్యేవమితి) ఘటాదీనాంస్వకారణవ్యతిరేకేణాసతాంనప్రత్యయవైచిత్ర్యహేతుత్వం- అతోఘటాదిప్రత్యయవత్ప్రత్యయాన్తరాణ్యపిప్రత్యయత్వావిశేషాద్వాస్తవాలమ్బనవర్జితానిమన్తవ్యానీత్యర్థః. భూతదర్శనం- యాథార్థికంతత్త్వదర్శనం. తతో నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమితివ్యాఖ్యాతం ఇదానీమభూతదర్శనాదితిపదచ్ఛేదేన వ్యాఖ్యానాన్తరమాహ (అథవేతి) యథారజ్జ్వాదావధిష్ఠానేసర్పాదేరారోపితస్యదర్శనాన్నతస్యవస్తుతోదర్శనంప్రత్యాలమ్బనత్వమిష్టం - తథైవాధిష్ఠానజ్ఞానాపేక్షయాపరమార్థతోదర్శనాద్బాహ్యస్యార్థస్యజ్ఞానంప్రత్యాలమ్బనత్వంవాస్తవమభ్యుపగన్తుమశక్యమిత్యర్థః కించ- విమతోబాహ్యోఽర్థోనతత్త్వతోజ్ఞానంప్రత్యాలమ్బనం - భ్రాన్తివిషయత్వాత్- రజ్జ్వాంసర్పాదివదిత్యాహ (భ్రాన్తీతి) హేతుంసాధయతి (తదభావఇతి) భ్రాన్త్యభావేబాహ్యోర్థోనభాతీత్యుక్తంహేతుంప్రపఞ్చయతి (నహీతి) దేహాభిమానవతోబాహ్యార్థప్రతిభానద్ధ్రౌవ్యాదద్వైతదర్శి

చిత్తం న సంస్పృశత్యర్థం నార్థాభాసం తథైవ చ। అభూతో హి యతశ్చార్థో నార్థాభాసస్తతః పృథక్ ॥ ౨౬

నిమిత్తం న సదా చిత్తం సంస్పృశత్యధ్వసు త్రిషు। అనిమిత్తో విపర్యాసః కథం తస్య భవిష్యతి ॥ ౨౭

తస్మాన్న జాయతే చిత్తం చిత్తదృశ్యం న జాయతే। తస్య పశ్యన్తి యే జాతిం ఖే వై పశ్యన్తి తే పదమ్ ॥ ౨౮

నోపలబ్ధిరితి ప్రత్యాహ (నహ్యుక్తమ్) బాహ్యార్థసమర్థనార్థముక్తమర్థాపత్తిద్వయం కథం నిరసనీయమిత్యత్రాహ (ఏతేనేతి) తత్త్వదర్శినాం స్ఫురణాదిరిక్తవస్త్వనుపలబ్ధేః ప్రదర్శనేన వైచిత్ర్యదర్శనం దుఃఖోపలబ్ధిశ్చ ప్రత్యుక్తా తేనానుపపద్యమానార్థాపత్తిద్వయస్యానుత్థానం వ్యవహారదృష్ట్యా తు పూర్వభ్రమసమారోపితస్వప్నవదేవ సంవేదనే వైచిత్ర్యం దుఃఖం వ్యవహారాఙ్గమిత్యన్యథాప్యుపపత్తేరిత్యర్థః ౨౫

శం — యస్మాన్నాస్తి బాహ్యం నిమిత్తం అతశ్చిత్తం న స్పృశత్యర్థం బాహ్యాలమ్బనవిషయం నాప్యర్థాభాసం చిత్తత్వాత్ స్వప్నచిత్తవత్. అభూతో హి జాగరితేఽపి స్వప్నార్థవదేవ బాహ్యశ్శబ్దాద్యర్థో యతః ఉక్తహేతుత్వాచ్చ నాప్యర్థాభాసశ్చిత్తాత్పృథక్ - చిత్తమేవ హి ఘటాద్యర్థవదవభాసతే- యథా స్వప్నే ౨౬

ఆ — జ్ఞానస్య సాలమ్బనత్వప్రసిద్ధేస్తత్త్వదృష్ట్యాఽపి యథాభావే జ్ఞానమపి న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (చిత్తమితి) న హి స్ఫురణం సకర్మకం- తస్య సకర్మకత్వప్రసిద్ధ్యభావాత్ జ్ఞానాత్మస్తు సకర్మకత్వం క్రియాఫలత్వకల్పనయా స్వీకృతమితి భావః చిత్తస్యార్థస్పర్శిత్వాభావేఽపి తదాభాసస్పర్శిత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నార్థేతి) తత్ర హేతుమాహ (అభూత ఇతి) ప్రథమపాదం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) విమతం చిత్తమర్థాభాసమపి న స్పృశతి- చిత్తత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదితి ద్వితీయం పాదం విభజతే (నాపీతి) న హి దృష్టాన్తే తస్యార్థాభాసస్పర్శిత్వం- తస్యైవ తదాత్మనాభానాదిత్యర్థః తృతీయపాదం వ్యాకరోతి (అభూతో హీతి) విమతోఽర్థోఽసన్ భవతి- అర్థత్వాత్ - సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యనుమానాన్న జ్ఞానస్యాలమ్బనమిత్యర్థః. విమతోఽర్థః స్వవిషయజ్ఞానజనకో న భవతి- భ్రాన్తివిషయత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యుక్తమనుమానం స్మారయతి (ఉక్తేతి) అర్థజన్యత్వాభావే విజ్ఞానస్యార్థాభాసజన్యత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్య చతుర్థపాదార్థమాహ (నాపీతి) ౨౬

శం — నను విపర్యాసస్తర్హ్యసతి ఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసతా చిత్తస్య- తథా చ సతి విపర్యాసస్య విద్యమానత్వాదితి అత్రోచ్యతే- నిమిత్తం- విషయమతీతానాగతవర్తమానాధ్వసు త్రిష్వపి సదా చిత్తం న స్పృశేదేవ హి యది హి క్వచిత్సంస్పృశేత్ - సోఽవిపర్యాసః పరమార్థ ఇత్యత తదపేక్షయాఽసతి ఘటే ఘటాభాసతా విపర్యాసస్స్యాత్. న తు తదస్తి కదాచిదపి చిత్తస్యార్థసంస్పర్శనం- తస్మాదనిమిత్తో విపర్యాసః కథం తస్య చిత్తస్య భవిష్యతి న కథంచిద్విపర్యాసోఽస్తీత్యభిప్రాయః. అయమేవ హి స్వభావశ్చిత్తస్య- యదుతాసతి నిమిత్తే ఘటాద్యవభాసనం ౨౭

ఆ — జ్ఞానస్యాలమ్బనత్వాభావే తస్య తథాత్వప్రథాభ్రాన్తిర్భవేత్- భ్రాన్తిశ్చ భ్రాన్తిప్రతియోగినీ తస్యాన్యథాఖ్యాతిమతమాశఙ్క్యాహ (నిమిత్తమితి) కాలత్రయేఽపి జ్ఞానస్య వస్తుతోఽర్థస్పర్శిత్వాభావే తద్వాసనాఽభావాత్ తజ్జన్యా నాన్యథాఖ్యాతిస్సిధ్యతి- భ్రాన్తిస్తు విధాన్తరేణాపి భవిష్యతీత్యాహ (అనిమిత్త ఇతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాం దర్శయతి (నన్వితి) యది ఘటాదిర్బాహ్యోఽర్థో నాభ్యుపగమ్యతే - తర్హి తస్మిన్నసత్యేవ తదాభాసత్వాత్ జ్ఞానస్య విపర్యాసః- అతస్మింస్తద్బుద్ధిస్తథాత్వాత్ విపర్యాసే చ స్వీకృతే క్వచిదప్యవిపర్యాసోఽవక్తవ్యః- భ్రాన్తేరభ్రాన్తిపూర్వత్వస్యాన్యథాఖ్యాతివాదిభిరిష్టత్వాదిత్యర్థః తత్ర పూర్వార్ధయోజనయా పరిహరతి (అత్రేతి) ఉక్తమేవార్థముత్తరార్ధయోజనార్థం సాధయతి (యదీతి) అభ్రాన్తేరభావాదసమ్భవే భ్రాన్తేరసతి ఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసతా జ్ఞానస్య కథం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అయమేవేతి) స్వభావశబ్దేనానాదిరుచ్యతే న హి భ్రాన్తిర్భ్రాన్తిపూర్వికేతి నియమః- సవిషయాణాం భ్రమాణామవిద్యాత్వాభ్యుపగమాదిత్యర్థః. ౨౭

శం — * ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వమిత్యాద్యేతదన్తం విజ్ఞానవాదినో బౌద్ధస్య వచనం బాహ్యార్థవాదిపక్షప్రతిషేధపరమాచార్యేణానుమోదితం - తదేవ హేతుం కృత్వా తత్పక్షప్రతిషేధాయ తదిదముచ్యతే (తస్మాదిత్యాది) యస్మాదసత్యేవ ఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసతా చిత్తస్య విజ్ఞానవాదినాఽభ్యుపగతా, తదనుమోదితమస్మాభిరపి భూతదర్శనాత్,- తస్మాత్తస్యాపి చిత్తస్య జాయమానావభాసతాఽసత్యేవ జన్మని యుక్తా భవితుమిత్యతో న జాయతే చిత్తం. యథా చిత్తదృశ్యం న జాయతే అతస్తస్య చిత్తస్య యే జాతిం, పశ్యన్తి విజ్ఞానవాదినః క్షణికత్వదుఃఖత్వశూన్యత్వానాత్మత్వాది, చ తేనైవ చిత్తేన చిత్తస్వరూపం ద్రష్టుమశక్యం పశ్యన్తః ఖే వై పశ్యన్తి తే పదం పక్ష్యాదీనాం అత ఇతరేభ్యోఽపి ద్వైతిభ్యోఽత్యన్తసాహసికా ఇత్యర్థః. యేఽపి శూన్యవాదినః పశ్యన్త ఏవ సర్వశూన్యతాం, స్వదర్శనస్యాపి శూన్యతాం, ప్రతిజానతే- తే తతోఽపి సాహసికతరాః ఖం ముష్టినాపి జిఘృక్షన్తి. ౨౮

ఆ.— బాహ్యార్థవాదిపక్షమేవం విజ్ఞానవాదిముఖేన ప్రతిక్షిప్య విజ్ఞానవాదమిదానీమపవదతి (తస్మాదితి) ప్రతిక్షణం విజ్ఞానస్య జన్మ దృశ్యతే విజ్ఞానవాదిభిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) వృత్తసఙ్కీర్తనపూర్వకం శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (ప్రజ్ఞప్తేరితి) తచ్చ బాహ్యార్థవాదినో బాహ్యోఽర్థో విజ్ఞానవత్ అస్తీతి పక్షప్రతిషేధముఖేన ప్రవృత్తం- తత్పునరాచార్యేణ భవత్వేవమిత్యభ్యనుజ్ఞాతం- బాహ్యార్థవాదదూషణస్య స్వమతేఽపి సమ్మతత్వాదిత్యాహ (బాహ్యేతి) బాహ్యార్థవాదదూషణానుమోదనప్రయోజనమాహ (తదేవేతి) అసత్యేవ ఘటాదౌ ఘటాద్యాభాసత్వం విజ్ఞానస్యేతి యదుక్తం - తదేవ హేతూకృత్య విజ్ఞానవాదనిషేధార్థం బాహ్యార్థపక్షదూషణమనుమోదితమిత్యర్థః. సమ్ప్రతి విజ్ఞానవాదదూషణమవతారయతి

అజాతంజాయతేయస్మాదజాతిః ప్రకృతిస్తతః। ప్రకృతేరన్యథాభావో నకథంచిద్భవిష్యతి॥ ౨౯
అనాదేరన్తవత్త్వంచ సంసారస్య నసేత్స్యతి। అనన్తతా చాదిమతో మోక్షస్య నభవిష్యతి॥ ౩౦
ఆదావన్తేచయన్నాస్తి వర్తమానేపి తత్తథా। వితథైస్సదృశాస్సన్తోऽవితథా ఇవలక్షితాః॥ ౩౧

(తదిదమితి) తస్మాదిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) భూతదర్శనాత్- ఘటాదేర్మృదాదిమాత్రంభూతం - వస్తుతత్త్వం. తస్యాపివిజ్ఞప్తిమాత్రం తత్త్వం తస్యశాన్త్రితొదర్శనాదితియావత్ ద్వితీయపాదంవ్యాఖ్యానత్వేనవిభజతే (యథేతి) విమతంవిజ్ఞానజన్యసత్తాత్త్వికం- దృశ్యత్వాత్- నీలపీతాదివదిత్యర్థః విపక్షేదోషమాహ (అతఇతి) తత్త్వతోవిజ్ఞానస్యజన్మాయోగాద్వైతస్యతాత్త్వికంజన్మపశ్యన్తి- తేపక్ష్యాదీనాంఖేపిపదంపశ్యన్తీత్యన్వయః అనాత్మత్వాదీత్యాదిశబ్దైనాన్యోన్యవిలక్షణత్వమన్యోన్యసాదృశ్యంచగృహ్యతే తత్రహేతుంసూచయతి (తేనైవేతి) స్వవృత్తేరనుపపత్తే, స్తద్వ్యాప్యతామన్తరేణచతద్ధర్మదృశ్యత్వాసమ్భవా, దిత్యర్థః విజ్ఞానవాదేఫలితంవిశేషందర్శయతి (అతఇతి) శూన్యవాదినంప్రతివిశేషంకథయతి (యేపీతి) [illegible] ప్రద్యుత్పన్నతాద్యోత్యతే దృగ్బలాదేవసర్వాభావస్సిధ్యతి- దృగభావస్తుకథంసిధ్యేత్ నచతావద్దృగేవతదభావంసాధయేత్- తయోరేకకాలత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. కించ- సర్వశూన్యతాంవదన్తఃశూన్యతాదర్శనస్యస్వాత్మదర్శనస్యచశూన్యతాంవదన్తి - తథాచస్వపక్షాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (స్వదర్శనస్యేతి) (తతోపీతి) విజ్ఞానవాదిభ్యోపీత్యర్థః. ౨౮

శం — ఉక్తైర్హేతుభిరజమేకం బ్రహ్మేతిసిద్ధం- యత్పునరాదౌ ప్రతిజ్ఞాతం తత్ఫలోపసంహారార్థోऽయంశ్లోకః- అజాతంయచ్చిత్తం బ్రహ్మైవజాయతఇతివాదిభిఃపరికల్ప్యతే - తదజాతంజాయతేయస్మాదజాతిః ప్రకృతిస్తస్య తతః - తస్మాదజాతరూపాయాః ప్రకృతేరన్యథాభావః- జన్మనకథంచిద్భవిష్యతి. ౨౯

ఆ — యదివిజ్ఞానస్యబాహ్యాలమ్బనత్వంక్షణికత్వంశూన్యత్వంచనసమ్భవతి-కింతర్హితత్త్వమేకరూపంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అజాతమితి) తస్యాశ్చప్రకృతేరన్యథాత్వంపురస్తాదేవనిరస్తమిత్యాహ (ప్రకృతేరితి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (ఉక్తైరితి) [illegible] బ్రహ్మేతియత్పూర్వత్రప్రతిజ్ఞాతం- తజ్జన్మనోదుర్నిరూపత్వాదుక్తహేతుభిస్సిద్ధం. తస్యైవసిద్ధస్యార్థస్యఫలముపసంహర్తుమేషశ్లోకఇత్యర్థః పూర్వార్ధంయోజయతి (అజాతమితి) యదిచిత్తస్స్ఫురణమజాతమభీష్టం- తర్హితద్బ్రహ్మైవ- తస్యకౌటస్థ్యైకస్వాభావ్యాత్ తత్పునర్వస్తుతోనజాతమేవమాయయాజన్మవదితికల్ప్యతేచేత్-తస్యాజాతిరేవాజాతత్వాత్ప్రకృతిర్భవతీత్యర్థః ద్వితీయార్ధంయోజయతి (అజాతరూపాయాఇతి) తస్యాశ్చేదన్యథాత్వం- స్వరూపహానిరాపతేదిత్యర్థః. ౨౯

శం — అయంచాపరఆత్మనస్సంసారమోక్షయోఃపరమార్థసద్భావవాదినాందోషఉచ్యతే- అనాదేః- అతీతకోటిరహితస్యసంసారస్యాన్తవత్త్వం- సమాప్తిర్నసేత్స్యతి- యుక్తితస్సిద్ధింనోపయాస్యతి నహ్యనాదిస్సన్నన్తవాన్కశ్చిత్పదార్థోదృష్టోలోకే బీజాఙ్కురసమ్బన్ధనైరన్తర్యవిచ్ఛేదోదృష్టఇతిచేన్న- ఏకవస్త్వభావేనాపోదితత్వాత్. తథాऽనన్తతాపివిజ్ఞానప్రాప్తికాలప్రభవస్యమోక్షస్యాదిమతోనభవిష్యతి - ఘటాదిష్వదర్శనాత్ ఘటాదివినాశవదవస్తుత్వాదదోషఇతిచేత్-తథాచమోక్షస్యపరమార్థసద్భావప్రతిజ్ఞాహానిః,అసత్త్వాదేవశశవిషాణస్యేవాదిమత్త్వాభావశ్చ ౩౦

ఆ —కూటస్థంతత్త్వంతాత్త్వికమిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (అనాదేరితి) విమతస్సంసారోనాన్తవాన్- అనాదిభావత్వాత్ - ఆత్మవదిత్యర్థః కించ- మోక్షోऽనన్తోన - భావత్వేసత్యాదిమత్త్వాత్- ఘటవదిత్యాహ (అనన్తేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (అయంచేతి) తత్రపూర్వార్ధంవ్యాకరోతి (అనాదేరితి) అతీతకోటిరహితస్య- పూర్వంనాసీదిత్యవచ్ఛేదవర్జితస్యేత్యర్థః యోऽనాదిభావః- సోऽన్తవాన్నేతివ్యాప్తిరాత్మనివ్యక్తేత్యాహ (నహీతి) బీజాఙ్కురయోర్నైరన్తర్యేణ భావేనసమ్బన్ధః- తస్యనైరన్తర్యంసన్తానః- తస్యానాదిభావత్వేపివిచ్ఛేదస్య- అన్తస్యదృష్టత్వాదనైకాన్తికతేతిశఙ్క్యతే (బీజేతి) భావత్వవిశేష్యాంశస్యక్వాప్యవర్తనాన్నవ్యభిచారశఙ్కేతిదూషయతి (నైకేతి) ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (తథేతి) యత్రాదిమత్త్వం- తత్రానాన్తత్వమితివ్యాప్తిభూమిమాహ (ఘటాదిష్వితి) యథాకృతకోపిఘటాదిధ్వంసోనిత్యః- తథాబన్ధధ్వంసోపిభవిష్యతీత్యనైకాన్తికత్వమాశఙ్క్యతే (ఘటాదీతి) మోక్షస్యాభావత్వేసతిపరమార్థసత్త్వప్రతిజ్ఞాభఙ్గ్యేతేతిదూషయతి (తథాచేతి) కించ- ప్రాగసతస్సత్తాసమవాయరూపంకార్యత్వం- తదపిమోక్షస్యాసత్త్వేనసిధ్యతీత్యాహ (అసత్త్వాదేవేతి) ౩౦

శం.— వైతథ్యేకృతవ్యాఖ్యానౌశ్లోకావిహసంసారమోక్షాభావప్రసఙ్గేనపఠితౌ. ౩౧-౩౨

ఆ.— అస్తుతర్హిమోక్షస్యాద్యన్తవత్త్వం- తత్రాహ (ఆదావితి) యదిత్యాద్యపరోదకాదిగృహ్యతే తథా- వస్తుతోనాస్త్యేవేతియావత్. వితథైః- తైరేవమరీచ్యుదకాదిభిస్సాదృశ్యం- ఆద్యన్తవత్త్వం. విమతామోక్షాదయోనపరమార్థసన్తోభవితుమర్హన్తి- ఆద్యన్తవత్త్వాత్- మరీచ్యుదకాదివదిత్యర్థః కథంతర్హిమోక్షాదీనామపితథాత్వప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (అవితథాఇతి) లక్షితాః- మూఢైరవిచారకైరితిశేషః. ౩౧

సప్రయోజనతా తేషాం స్వప్నే విప్రతిపద్యతే। తస్మాదాద్యన్తవత్త్వేన మిథ్యైవ ఖలు తే స్మృతాః॥ ౩౨
సర్వే ధర్మా మృషా స్వప్నే కాయస్యాన్తర్నిదర్శనాత్। సంవృతేఽస్మిన్ ప్రదేశే వై భూతానాం దర్శనం కుతః॥ ౩౩
న యుక్తం దర్శనం గత్వా కాలస్యానియమాద్గతౌ। ప్రతిబుద్ధశ్చ వై సర్వస్తస్మిన్దేశే న విద్యతే॥ ౩౪
మిత్రాద్యైః సహ సమ్మన్త్ర్య సమ్బుద్ధో న ప్రపద్యతే। గృహీతం చాపి యత్కించిత్ ప్రతిబుద్ధో న పశ్యతి॥ ౩౫
స్వప్నే చావస్తుకః కాయః పృథగన్యస్య దర్శనాత్। యథా కాయస్తథా సర్వం చిత్తదృశ్యమవస్తుకం॥ ౩౬
గ్రహణాజ్జాగరితవత్తద్ధేతుః స్వప్న ఇష్యతే। తద్ధేతుత్వాత్తు తస్యైవ సజ్జాగరితమిష్యతే॥ ౩౭

ఆ— ఉపరోదకాదీనాం స్నానపానాది ప్రయోజనానుపలమ్భాత్, నోత్కృష్టస్వర్గాదీనాం సుఖావాప్తిప్రయోజనప్రతిలమ్భాత్, స్నానాదిభిః [illegible] ఇత్యాహ (సప్రయోజనతేతి) తేషాం- ఘటాదీనామిదియావత్ పునరుక్తిశఙ్కాం వారయతి (వైతథ్యేతి) ౩౨

శం.— * నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమిష్యతే భూతదర్శనాదిత్యయమర్థః ప్రపఞ్చ్యతే ఏభిః శ్లోకైః ౩౩

ఆ— కించ- యేన హేతునా స్వప్నస్య మిథ్యాత్వమిష్టం- తస్య జాగరితేఽపి తుల్యత్వాద్ గ్రాహ్యాదిరహితం సంవిన్మాత్రం తత్త్వమేష్టవ్యమితి వివక్షిత్వాహ (సర్వ ఇతి) యది దేహాన్తర్దర్శనాన్మిథ్యాత్వం స్వప్నస్యేష్టం- తర్హి వై రాజదేహే సర్వస్య జాగరితస్య దర్శనాత్ మిథ్యాత్వం దుర్వారమిత్యర్థః కించ- యోగ్యదేశవైధుర్యాన్మిథ్యాత్వం స్వప్నస్య యద్యభీష్టం- తర్హి సంవృతే ప్రదేశే ప్రత్యగ్భూతే బ్రహ్మణ్యఖణ్డైకరసే భూతానాం విద్యమానానాం దర్శనం కుతో పి స్యాత్- బ్రహ్మణోఽనవకాశత్వాదిత్యాహ (సంవృత ఇతి) అవతారితశ్లోకసహితానాముత్తరశ్లోకానాం జాగ్రత్స్వప్నసమత్వస్మారకత్వాత్ ప్రకృతానాం తాత్పర్యమాహ (నిమిత్తస్యేతి) ౩౩

శం.— జాగరితే గత్వాగమనకాలో నియతో - దేశః ప్రమాణతో యః తస్యానియమాత్- నియమస్యాభావాత్ స్వప్నే న దేశాన్తరగమనమిత్యర్థః. ౩౪

ఆ.— ఉక్తమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి (న యుక్తమిత్యాదినా) స్వప్నే దేశాన్తరగతౌ నియతకాలాభావాన్న గత్వా దర్శనం - తథా మరణాదూర్ధ్వమర్చిరాదిమార్గేణ గత్వా బ్రహ్మదర్శనమయుక్తం- కాలానవచ్ఛిన్నత్వాదిత్యర్థః కించ-యద్దేశస్థః స్వప్నం పశ్యతి- ప్రతిబుద్ధస్తస్మిన్ దేశే నాస్తీతి మిథ్యాత్వమభీష్టం- తథా యస్మిన్ దేశే స్థితస్సంసారమనుభవతి- బ్రహ్మభావం ప్రతిపన్నస్తస్మిన్ దేహదేశే నాస్తి- పరిపూర్ణబ్రహ్మరూపేణావస్థానాత్. అతో జాగరితస్యాపి మిథ్యాత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (ప్రతిబుద్ధశ్చేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యాన్తరం కథయతి (జాగరిత ఇతి) ౩౪

శం.— మిత్రాద్యైస్సహ సమ్మన్త్ర్య తదేవ మన్త్రణం ప్రతిబుద్ధో న ప్రపద్యతే గృహీతం చ యత్కించిత్- హిరణ్యాది న ప్రాప్నోతి. అతశ్చ న దేశాన్తరం గచ్ఛతి స్వప్నే ౩౫

ఆ— కించ- యథా స్వప్నే విసంవాదాదప్రామాణ్యమిష్టం- తథా జాగరితేఽపి పరం శ్రేయోఽనుసన్ధానపరీయాంసో బ్రహ్మచారిభిస్సహ సమాలోచ్యావిద్యానివృత్తః ప్రతిబుద్ధో నైవ శ్రేయస్సాధ్యత్వమాలోచితం ప్రతిపద్యతే- సర్వస్య నిత్యముక్తత్వనిశ్చయాత్. అతో ముముక్షుత్వం శ్రవణాదికర్తవ్యతా చ భ్రాన్త్యైవేత్యాహ (మిత్రాద్యైరితి) కించ- స్వప్నవదేవ గృహీతముపదేశాదివిద్వాన్న పశ్యతి- తత్రాప్యస్య [illegible] త్యాహ (గృహీతం చేతి) అథవా - లోకదృష్ట్యా యత్కించిద్గృహీతం వస్త్రాన్నోదకాది - తద్విద్వాన్ తత్కించిత్కరోమీతి ప్రతిబుద్ధో న స్వప్రత్యయబాధాన్న స్వసంబన్ధిత్వేనాధిగచ్ఛతి - తేన తదాభాసమాత్రమేవేత్యాహ (మిత్రాద్యైరిత్యాదినా) ఉక్తమర్థం వివక్షిత్వా శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి (మిత్రాద్యైరితి) ౩౫

శం.— స్వప్నే చ అటన్ దృశ్యతే యః కాయః- సోఽవస్తుకః- తతోఽన్యస్య- స్వాపదేశస్థస్య పృథక్కాయాన్తరస్య దర్శనాత్ యథా స్వప్నదృశ్యః కాయోఽసన్- తథా సర్వం చిత్తదృశ్యమవస్తుకం జాగరితేఽపి- చిత్తదృశ్యత్వాదిత్యర్థః. స్వప్నసమత్వాదసజ్జాగరితమపీతి ప్రకరణార్థః ౩౬

ఆ.— కించ- స్వప్నావస్థాయాం యేన దేహేన నద్యాదిషు పర్యటతి- స మిథ్యా - పృథగ్భూతస్య నిశ్చలస్య దేహస్య దర్శనాత్ తథా జాగరితే యేన పరివ్రాజకాదిశరీరేణ లోకస్య పూజ్యో ద్వేష్యో వా దృశ్యతే- స మిథ్యా కథ్యతే- పృథగేవ కూటస్థ బ్రహ్మాఖ్య శరీరస్యానుభవాదిత్యాహ (స్వప్నే చేతి) కించ- యథా స్వప్నే దేహో మిథ్యా- తథా చిత్తదృశ్యం- జడం సర్వమవస్తుకం- మిథ్యాభూతమేషితవ్యమిత్యాహ (యథేతి) పూర్వార్ధగతాన్యక్షరాణి యోజయతి (స్వప్న ఇతి) ఉత్తరార్ధగతాని వ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) ప్రకరణార్థముపసంహరతి (స్వప్నేతి) ౩౬

శం.— ఇతశ్చాసత్త్వం జాగ్రద్వస్తునః- జాగరితవత్- జాగరితస్యేవ గ్రహణాత్ గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణ స్వప్నస్య - తత్ - జాగరితం హేతురస్య. స్వప్నస్తద్ధేతుః- జాగరితకార్యమిష్యతే. తద్ధేతుత్వాత్- జాగరితకార్యత్వాత్తస్యైవ- స్వప్నదృశ ఏవ సజ్జాగరితం- న త్వన్యేషాం-య

ఉత్పాదస్యాప్రసిద్ధత్వాదజం సర్వముదాహృతం। నచభూతాదభూతస్య సమ్భవోऽస్తికథంచన॥ ౩౮
అసజ్జాగరితేదృష్ట్వాస్వప్నేపశ్యతితన్మయః। అసత్స్వప్నేపిదృష్ట్వాచప్రతిబుద్ధోనపశ్యతి॥ ౩౯
నాస్త్యసద్ధేతుకమసత్ సదసద్ధేతుకంతథా। సచ్చసద్ధేతుకంనాస్తిసద్ధేతుకమసత్కుతః॥ ౪౦

థాస్వప్న ఇత్యభిప్రాయః యథాస్వప్నస్స్వప్నదృశఏవసర్వసాధారణవిద్యమానవస్తువదవభాసతే- తథాతత్కారణత్వాత్సాధారణవిద్యమానవస్తువద వభాసనం. నతుసాధారణంవిద్యమానవస్తు- స్వప్నవదేవేత్యభిప్రాయః ౩౭

ఆ — యథాజాగరితం- తథాస్వప్నోగృహ్యతే- తథాస్వప్నస్యజాగరితకార్యత్వాద్యస్స్వప్న దృష్టాతస్యైవజాగరితంసదితిస్వప్నవత్త స్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (గ్రహణాదితి) కించ- జాగరితస్యవిద్యమానత్వమనేకసాధారణత్వంవస్తుతోనాస్తి- స్వప్నకారణత్వాత్ కింతుతథాభాసమాన త్వమిత్యాహ (తద్ధేతుత్వాదితి) జాగరితస్యవస్తుతోऽసత్త్వేహేత్వన్తరపరత్వంశ్లోకస్యదర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవస్ఫోరయన్పూర్వా ర్ధంయోజయతి (జాగరితవదితి) ఉత్తరార్ధంయోజయతి (తద్ధేతుత్వాదితి) సతిప్రమాణాభావాత్వం స్వప్న ... ... జాగరితస్యపునస్తదను పలమ్భాత్ పరమార్థసత్త్వం - కార్యస్యమిథ్యాత్వేకారణస్యాపిమిథ్యాత్వమితిమానాభావాత్ నహిసర్వసాధారణంవిద్యమానంచజాగరితంమిథ్యా భవితుంయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేత్యాదినా) ౩౭

—————

శం — ననుస్వప్నకారణత్వేజాగరితవస్తునోనస్వప్నవదవస్తుత్వం- అత్యన్తచలోహిస్వప్నః - జాగరితం ... ... తే. సత్యమేవావి వేకినాంస్యాత్-వివేకినాంతునకస్యచిద్వస్తునఉత్పాదః ప్రసిద్ధః అతోऽప్రసిద్ధత్వాదుత్పాదస్యాత్మైవసర్వమిత్యజంసర్వముదాహృతం వేదాన్తేషు “స బాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజః” ఇతి. యదపిమన్యసే- జాగరితాత్సతోऽసంత్స్వప్నోజాయతఇతి- తదసత్- నభూతాత్- విద్యమానాదభూతస్య- అసతస్సంభ వోऽస్తిలోకే నహ్యసతశ్శశవిషాణాదేస్సంభవోదృష్టఃకథంచిదపి ౩౮

ఆ. — కార్యకారణభావేపిస్వప్నజాగరితయోర్మిథ్యా ... ... - అత్యన్తవైషమ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్పాదస్యేతి) యత్తు కార్యకారణత్వంసత్యాసత్యయోరేవస్వప్నజాగరితయోరిత్యుక్తం- తద్గురుక్తమిత్యాహ (నచేతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) కిమి దంవైలక్షణ్యమవివేకినాంప్రతిభాతి - కింవావివేకినామితివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయంప్రత్యాహ (వివేకినాంత్వితి) ద్వితీయ భాగమాకాఙ్క్షాద్వారావిభజతే (యదపీత్యాదినా) సమ్భవోనాసతోऽస్తీత్యేతద్దృష్టాన్తేనసాధయతి (నహీతి) కథంచిదపి-సతోऽసతోవేత్యర్థః ౩౮

—————

శం.— నన్వుక్తంత్వయైవస్వప్నోజాగరితకార్యమితి- తత్కథముత్పాదోऽప్రసిద్ధఇతి ఉచ్యతేశ్శృణుతత్ర - యథాకార్యకారణభా వోऽస్మాభిరభిప్రేతఇతి అసత్- అవిద్యమానంరజ్జుసర్పవద్వికల్పితంవస్తుజాగరితేదృష్ట్వాతద్భావభావితః - తన్మయస్స్వప్నేజాగరితవద్గ్రాహ్యగ్రాహ కరూపేణవికల్పయన్పశ్యతి తథాऽసత్స్వప్నేపిదృష్ట్వాచప్రతిబుద్ధోనపశ్యత్యవికల్పయన్ చశబ్దాత్తథాజాగరితేపిదృష్ట్వాస్వప్నేనపశ్యతికదా చిదిత్యర్థః తస్మాజ్జాగరితంస్వప్నహేతురుచ్యతే- నతుపరమార్థసదితికృత్వా ౩౯

ఆ — యదుక్తముత్పాదస్యాప్రసిద్ధత్వం - తదయుక్తం - స్వప్నజాగరితయోస్త్వయాకార్యకారణత్వాఙ్గీకరణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసదితి) జాగరితేదృష్టస్యస్వప్నేదర్శనాత్ జాగరితస్యస్వప్నంప్రతికారణత్వంచేత్ - తర్హిస్వప్నేదృష్టస్యజాగరితేపిదర్శనాత్తస్యజాగరితంప్రతి కారణత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసత్స్వప్నేపీతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాముత్థాపయతి (నన్వితి) పూర్వాపరవిరోధేచోదితేపరిహా రేకథ్యమానేమనస్సమాధానంప్రార్థయతే (శృణ్వితి) తమేవప్రకారంప్రకటయన్నక్షరాణియోజయతి (అసదితి) తుచ్ఛత్వంవ్యవచ్ఛినత్తి (రజ్జ్వితి) దర్శనస్యాభాసత్వంసూచయతి (వికల్పితమితి) యథాజాగ్రద్దృష్టస్యవిశేషస్యస్వప్నేదర్శనాజ్జాగరితవాసనాధీనస్స్వప్నోజాగరితకా ర్యత్వేనవ్యవహ్రియతే - తథాస్వప్నేదృష్టస్యజాగరితేపిదర్శనాత్తత్కార్యత్వంజాగరితస్యప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యద్వితీయార్ధంవ్యాచష్టే (తథేతి) య త్తుస్వప్నజాగరితయోరుక్తంకార్యకారణత్వం - తదపినియతమితివాక్యార్థంకథయతి (చశబ్దాదితి) తస్మాత్- ప్రాయశస్స్వప్నస్యజాగ్రద్వాస నాధీనత్వాదితియావత్ జాగరితస్యపరమార్థసత్త్వాత్కార్యస్యస్వప్నస్యాపితాదాత్మ్యస్వభావత్వంనిరస్తమిత్యాకార్యకారణత్వప్రథాకథంసంభవతీ తివ్యావర్త్యంకథయతి (నన్వితి) ౩౯

—————

శం.— పరమార్థతస్తునకస్యచిత్కేనచిదపిప్రకారేణకార్యకారణభావఉపపద్యతే కథం నాస్త్యసద్ధేతుకమసత్ - శశవిషాణాదిహే తుః-కారణంయస్యాసతఏవ ఖపుష్పాదేః- తదసద్ధేతుకమసన్నవిద్యతే తథాసదపి- ఘటాదివస్తుఅసద్ధేతుకం- శశవిషాణాదికార్యంనాస్తి తథాస చ్చ- విద్యమానంఘటాదివస్త్వన్తరకార్యంనాస్తి. సత్కార్యమసత్కుతఏవసమ్భవతి నచాన్యః కార్యకారణభావస్సంభవతి- శక్యోవాకల్పయితుం అతోవివేకినామసిద్ధఏవకార్యకారణభావఃకస్యచిదిత్యభిప్రాయః. ౪౦

ఆ — వ్యవహారదృష్ట్యాకార్యకారణత్వంస్వప్నజాగరితయోరుక్తం- తత్త్వదృష్ట్యాత్వప్రసిద్ధమేవక్వచిదపికార్యకారణత్వమితివదన్ వ స్తునోऽజ్ఞాతాదవస్త్వేవకార్యంభవతీతిమతంవ్యావర్తయతి (నాస్తీతి) శూన్యవాదినస్తుసదేవకార్యంజాయతేశూన్యాదితిమన్యన్తే- తాన్ప్రత్యాహ

విపర్యాసాద్యథా జాగ్రదచిన్త్యాన్భూతవత్స్పృశేత్ । తథా స్వప్నే విపర్యాసాద్ధర్మాంస్తత్రైవ పశ్యతి॥ ౪౧
ఉపలమ్భాత్సమాచారాదస్తివస్తుత్వవాదినాం । జాతిస్తు దేశితా బుద్ధైరజాతేస్త్రసతాం సదా॥ ౪౨
అజాతేస్త్రసతాం తేషాముపలమ్భాద్వియన్తి యే। జాతిదోషా న సేత్స్యన్తి దోషోఽప్యల్పో భవిష్యతి॥ ౪౩
ఉపలమ్భాత్సమాచారాన్మాయాహస్తీ యథోచ్యతే।ఉపలమ్భాత్సమాచారాదస్తి వస్తు తథోచ్యతే॥ ౪౪

(నచేతి) అథేత్యనేననాస్తీత్యేతదనుకృష్యతే. స్వప్నావస్థాయాం కార్యకారణయోర్ద్వయోరపి నఙ్గీకారేఽపి తాత్ప్రత్యక్షం (సచ్చేతి) సద్వస్తు కారణం మిథ్యాప్రపఞ్చస్యేతి కేవలం యదస్తి తాన్నిరాచష్టే (సద్ధస్తుకమితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (పరమార్థతో నాస్తీతి) ప్రసిద్ధం కార్యకారణత్వం యయోర్లయోశ్చ ప్రకృతయోః ప్రతిపాదయితుముచితం అన్యథా ప్రసిద్ధిప్రకోపాదిత్యాశఙ్క్య (యథేతి) అనిర్వాచ్యం మాయామయం కార్యకారణత్వం ప్రతీతిమాత్రసిద్ధమయౌక్తికమధికృత్య ప్రసిద్ధిరవిరుద్ధేత్యాశఙ్క్య సత్తాయాద్యం పాదం విభజతే (నాస్తీత్యాదినా) ద్వితీయం పాదం వ్యాచష్టే (తథేత్యాదినా) తృతీయం పాదం వ్యాకరోతి (అథాసచ్చేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (అసదితి) అస్తుతర్హి ప్రకారాన్తరేణ కార్యకారణభావ ఇత్యాశఙ్క్య యోగ్యానుపలబ్ధివిరుద్ధత్వాన్నైవమిత్యాహ (నచేతి) ౪౦

శం — పునరపి జాగ్రత్స్వప్నయోరసతోరపి కార్యకారణభావాశఙ్కామపనయన్నాహ- విపర్యాసాత్ - అవివేకతో యథా జాగ్రత్- జాగ్రతి అచిన్త్యాన్భావాన్- అశక్యచిన్తనీయాన్ రజ్జుసర్పాదీన్ భూతవత్- పరమార్థవత్స్పృశేత్- స్పృశతీవ వికల్పయేదిత్యర్థః- కశ్చిద్యథా- తథా స్వప్నే విపర్యాసాద్ధర్మాన్పశ్యన్నివ వికల్పయతి తత్రైవ పశ్యతి- నతు జాగ్రతో దృశ్యమానాదిత్యర్థః ౪౧
ఆ.— స్వప్నజాగ్రతోరసతోర్నాస్తి కార్యకారణత్వమిత్యత్రైవ శ్లోకాన్తరమాహ(విపర్యాసాదితి)శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (పునరపీతి) పూర్వార్ధం కథయతి (విపర్యాసాదిత్యాదినా) కశ్చిదిత్యస్య పూర్వేణ క్రియాపదేన సంబన్ధః దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ(యథేత్యాదినా) ౪౧

శం — యాఽపి బుద్ధైః- అద్వైతవాదిభిర్జాతిర్దేశితా- ఉపదిష్టా- ఉపలమ్భనముపలమ్భః తస్మాదుపలమ్భాత్, ఇత్యర్థః. సమాచారాత్ - వర్ణాశ్రమాదిధర్మసమాచరణాచ్చ ఆభ్యాం హేతుభ్యామస్తివస్తుత్వవాదినాం - అస్తివస్తుభావ ఇత్యేవం వదనశీలానాం దృఢగ్రాహవతాం శ్రద్దధానానాం మన్దవివేకినామర్థోపాయత్వేన సా దేశితా జాతిః- తాం గృహ్ణన్తు తావత్ - వేదాన్తాభ్యాసినాం తు స్వయమేవాజాద్వయాత్మవిషయో వివేకో భవిష్యతీతి. నతు పరమార్థబుద్ధ్యా తే హి శ్రోత్రియాః స్థూలబుద్ధిత్వాదజాతేః- అజాతివస్తునస్సదా త్రస్యన్త్యాత్మనాశం మన్యమానా అవివేకిన ఇత్యర్థః. ఉపాయస్సోఽవతారాయేత్యుక్తం ౪౨
ఆ — తర్హి స్వప్నస్యేవ కార్యకారణత్వస్యాప్రసిద్ధత్వే కథం జన్మాదిసూత్రప్రముఖైః సూత్రైర్జగత్కారణం బ్రహ్మసూత్రితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపలమ్భాదితి) అవివేకినాం వివేకోపాయత్వేన కార్యకారణత్వముపేత్య సూత్రకారప్రవృత్తిరిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యాపీత్యాదినా) అస్తివస్తుభావః - ద్వైతస్యేతి శేషః కార్యకారణభావముపేత్య జన్మోపదిశతాం మద్వైతవాదినామన్యవివేకిను వివేకవార్తోపాయత్వేన తదుపదేశ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తామితి) యదా బ్రహ్మణస్సకాశాదశేషం జగదుత్పద్యతే తదా తదతిరేకేణ జగతోఽభావాత్ బ్రహ్మైవ సర్వమితి నిశ్చితం తద్విషయేషు వేదాన్తేషు తదభ్యాసినాం తేషాం తదభ్యాసప్రసాదాదేవ ముఖ్యాద్వితీయవస్తువివేకదార్ఢ్యం సేత్స్యతీత్యభిప్రేత్యాద్వైతవాదిభిర్జాతిరుపదిష్టా - నతు ద్వైతస్య శ్రుతితో న్యాయతశ్చ నిరూపయితుమశక్యస్య పరమార్థత్వం గృహీత్వా జాతిరుపదిష్టేత్యజాతిరేవ పారమార్థికీత్యర్థః. చతుర్థపాదార్థమాహ (తేహీతి) తేషాం వివేకోపాయత్వే జాతిరుపదిష్టేత్యత్రోపక్రమమనుకూలయతి (ఉపాయ ఇతి) ౪౨

శం — యే చైవముపలమ్భాత్సమాచారాచ్చాజాతేః- అజాతివస్తునస్త్రసన్తోఽస్తి వస్త్వితి ద్వయాదాత్మనో వియన్తి- విరుద్ధం యన్తి. ద్వైతం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః తేషామజాతేస్త్రసతాం శ్రద్దధానానాం సన్మార్గావలమ్బినాం జాతిదోషాః- జాత్యుపలమ్భకృతా దోషా న సేత్స్యన్తి- సిద్ధిం నోపయాస్యన్తి వివేకమార్గప్రవృత్తత్వాత్. యద్యపి కశ్చిద్దోషస్స్యాత్ - సోఽప్యల్ప ఏవ భవిష్యతి సమ్యగ్దర్శనాప్రతిపత్తిహేతుక ఇత్యర్థః ౪౩
ఆ — * ఉదరమన్తరం కురుతే అథ తస్య భయం భవతీత్యాది శ్రుతిభ్యో బ్రహ్మణి వికారదర్శినాం భయప్రాప్తిస్స్యాదితి- తథా చ శ్రోత్రియాణామపి భేదదర్శనాన్నానర్థప్రాప్త్యా తేత్యాశఙ్క్యాహ (అజాతేరితి) * నహి కల్యాణకృత్కశ్చిద్దుర్గతిం తాత గచ్ఛతీతి స్మృతేస్తేషామాత్యన్తికపతనాభావేఽపి నిస్తారానుపపత్త్యా కశ్చిద్దేవదోషలేశస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య సమ్యగ్దర్శనాప్రాప్తిప్రయుక్తం గర్భవాసాదిదోషముభ్యనుజానాతి (దోషోపీతి) అన్వయమాదర్శయన్పాదత్రయగతాన్యక్షరాణి యోజయతి (యే చేత్యాదినా) చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే (యద్యపీతి) కశ్చిత్ - నిస్తారానుపపత్తిసూచిత ఇతి యావత్. ౪౩

శం — నన్వుపలమ్భసమాచారయోః ప్రమాణత్వాదస్త్యేవ ద్వైతం వస్త్వితి. న- ఉపలమ్భసమాచారయోర్వ్యభిచారాత్. కథం వ్యభిచార ఇతి. ఉచ్యతే- ఉపలభ్యతే హి మాయాహస్తీ హస్తీవ, హస్తినమివాత్ర సమాచరన్తి బన్ధనారోహణాదిహస్తిసమ్బన్ధిభిర్ధర్మైః, హస్తీతి చోచ్యతేఽసన్నపి,

జాత్యాభాసం చలాభాసం వస్త్వాభాసం తథైవ చ।అజాచలమవస్తుత్వం విజ్ఞానం శాన్తమద్వయమ్॥ ౪౫

ఏవం న జాయతే చిత్తమేవం ధర్మా అజాః స్మృతాః। ఏవమేవ విజానన్తో న పతన్తి విపర్యయే॥ ౪౬

ఋజువక్రాదికాభాసమలాతస్పన్దితం యథా। గ్రహణగ్రాహకాభాసం విజ్ఞానస్పన్దితం తథా॥ ౪౭

అస్పన్దమానమలాతమనాభాసమజం యథా। అస్పన్దమానం విజ్ఞానమనాభాసమజం తథా॥ ౪౮

యథా- తథైవోపలమ్భాత్ సమాచారాత్ ద్వైతం- భేదరూపమస్తి వస్తిత్యుచ్యతే తస్మాన్నోపలమ్భసమాచారాద్ద్వైతవస్తుసద్భావే హేతూ భవత ఇత్యభిప్రాయః ౪౪

ఆ॰ యత్తు హేతుభ్యాం ద్వైతస్యాస్తిత్వముక్తం తద్దూషయతి (ఉపలమ్భాదితి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామనూద్య దూషయతి (నన్వి త్యాదినా) వ్యభిచారస్యాసిద్ధిమాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ఉపలమ్భసమాచారౌ మాయామయేహస్తినివస్తుత్వాభావేఽపి భవతః- తథా ద్వైతేఽపీత్యాహ... హేత్వోరనైకాన్తికత్వమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౪౪

శం.— కిం పునః పరమార్థసద్వస్తు- యదాస్పదా జాత్యాద్యసద్బుద్ధయ ఇతి ఆహ- అజాతి సజ్జాతివదవభాసత ఇతి జాత్యాభాసం తద్యథా- దేవదత్తో జాయత ఇతి చలాభాసం- చలనమివాభాసత ఇతి యథా- స ఏవ దేవదత్తో గచ్ఛతీతి వస్త్వాభాసం- వస్తు- ద్రవ్యం ధర్మి తద్వదవభాసత ఇతి వస్త్వాభాసం యథా- స ఏవ దేవదత్తో గౌరో దీర్ఘ ఇతి జాయతే దేవదత్తః స్పన్దతే దీర్ఘో గౌర ఇత్యేవమవభాసతే- పరమార్థతస్త్వజమచలమవస్తుత్వం- అద్రవ్యం చ కిం తదేవం ప్రకారం విజ్ఞానం- విజ్ఞప్తిః జాత్యాదిరహితత్వాచ్ఛాన్తమత ఏవాద్వయం చ తదిత్యర్థః ౪౫

ఆ.— భూతదర్శనావష్టమ్భేన నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వముక్తమేతదన్తశ్లోకైః ప్రపఞ్చితం- సంప్రతి భూతదర్శనముపసంహరతి (జాత్యాభాసమితి) శ్లోకాక్షరాణి... ద్వారా వివృణోతి (కిం పునరిత్యాదినా) గౌరత్వదీర్ఘత్వోక్త్యా దేవదత్తస్య గుణవత్త్వేన ద్రవ్యత్వం స్ఫుటీక్రియతే. పూర్వార్ధార్థానువాదేనాపరార్ధం యోజయతి (జాయత ఇత్యాదినా) విశేష్యం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కిం తదిత్యాదినా) ౪౫

శం — ఏవం- యథోక్తేభ్యో హేతుభ్యో న జాయతే చిత్తం. ఏవం ధర్మాః- ఆత్మానోఽజాః స్మృతా బ్రహ్మవిద్భిః ధర్మా ఇతి బహువచనం దేహభేదానువిధాయిత్వాదద్వయస్యైవోపచారతః ఏవమేవ- యథోక్తం విజ్ఞానం జాత్యాదిరహితమద్వయమాత్మతత్త్వం విజానన్తస్త్యక్తబాహ్యైషణాః పునర్న పతన్త్యవిద్యాధ్వాన్తసాగరే- విపర్యయే *తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. ౪౬

ఆ — బ్రహ్మణశ్చిద్రూపస్యాజత్వముపపాదితముపసంహరతి (ఏవం నేతి) చిత్ప్రతిబిమ్బానాం జీవానాం బిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదజత్వమవిశిష్టమిత్యాహ (ఏవమితి) ఉక్తబ్రహ్మైక్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ (ఏవమితి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) కార్యకారణభావస్య దుర్భణత్వాదయోయథోక్తా హేతవః చిత్తం- చైతన్యం బ్రహ్మేతి యావత్ (ఏవమితి) ప్రతిబిమ్బానాం బిమ్బమాత్రత్వాజ్జీవానామపి ప్రతిబిమ్బకల్పానాం బిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వా, దిత్యర్థః అద్వయస్య బహువచనభాక్త్వమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ధర్మా ఇతీతి) ఉత్తరార్ధం యోజయతి (ఏవమేవేతి) విజ్ఞానం- విజ్ఞప్తిరూపం బ్రహ్మేత్యర్థః యథోక్తజ్ఞానే ముఖ్యానధికారిణో వ్యపదిశతి (త్యక్తేతి) ఉక్తజ్ఞానవతాం సంసారసన్తానాభావే ప్రమాణమాహ (తత్రేతి) ౪౬

శం — యథోక్తం పరమార్థదర్శనం ప్రపఞ్చయిష్యన్నాహ- యథా హి లోకే ఋజువక్రాదిప్రకారాభాసమలాతస్పన్దితం- ఉల్కాచలనం- తథా గ్రహణగ్రాహకాభాసం - విషయ్యాభాసమిత్యర్థః కిం తత్. విజ్ఞానస్పన్దితం- స్పన్దితమివ స్పన్దితమవిద్యయా న హ్యచలస్య విజ్ఞానస్య స్పన్దనమస్తి- *అజాచలమితి హ్యుక్తం ౪౭

ఆ — విజ్ఞానమజమచలమేవ జాత్యాభాసం చేత్యుక్తం- తదిదానీం దృష్టాన్తేన ప్రపఞ్చయతి (ఋజువక్రాదికేతి) అప్రచ్యుతపూర్వస్వరూపస్యాసత్యనానాకారావభాసో వివర్తః తదత్ర విజ్ఞానస్య స్పన్దితత్వం శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (యథోక్తమితి) తత్ర దృష్టాన్తభాగం వ్యాచష్టే (యథా హీతి) దార్ష్టాన్తికం యోజయతి (తథేతి) కిమిత్యవిద్యామన్తరేణ ముఖ్యమేవ స్పన్దనం విజ్ఞానస్య నేష్యతే- తత్రాహ (న హీతి) నిరవయవస్య విభునో విజ్ఞానస్య వస్తుతశ్చలనవికల్పస్యావిద్యమానత్వాన్న వస్పన్దనమిత్యత్ర వాక్యోపక్రమానుకూల్యం కథయతి (అజేతి) ౪౭

శం — అస్పన్దమానం- స్పన్దనవర్జితం తదేవాలాతమృజ్వాద్యాకారేణాజాయమానమనాభాసమజం యథా- తథాఽవిద్యయా స్పన్దమానమవిద్యోపరమే అస్పన్దమానం జాత్యాద్యాకారేణానాభాసమజమచలం భవిష్యతీత్యర్థః. ౪౮

ఆ.— విజ్ఞానం శాన్తమిత్యుక్తం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (అస్పన్దమానమితి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (అస్పన్దమానమిత్యాదినా) తథా విద్యయేత్యత్రావిద్యయేతి చ్ఛేదః. ౪౮

అలాతే స్పన్దమానే వై నాభాసా అన్యతోభువః। న తతోఽన్యత్ర నిస్పన్దాన్నాలాతం ప్రవిశన్తి తే॥ ౪౯
న నిర్గతా అలాతాత్తే ద్రవ్యత్వాభావయోగతః। విజ్ఞానేఽపి తథైవ స్యురాభాసస్యావిశేషతః॥ ౫౦
విజ్ఞానే స్పన్దమానే వై నాభాసా అన్యతోభువః। న తతోఽన్యత్ర నిస్పన్దాన్న విజ్ఞానం విశన్తి తే॥ ౫౧
న నిర్గతాస్తే విజ్ఞానాద్ద్రవ్యత్వాభావయోగతః। కార్యకారణతాభావాద్యతోఽచిన్త్యాః సదైవ తే॥ ౫౨
ద్రవ్యం ద్రవ్యస్య హేతుః స్యాదన్యదన్యస్య చైవ హి। ద్రవ్యత్వమన్యభావో వా ధర్మాణాం నోపపద్యతే॥ ౫౩

శం — కించ- తస్మిన్నేవాలాతే స్పన్దమానే ఋజువక్రాద్యాభాసా అలాతాదన్యతః కుతశ్చిదాగత్యాలాతే నైవ భవన్తీతి నాన్యతోభువః। న చ తస్మాన్నిస్పన్దాదలాతాదన్యత్ర నిర్గతాః। న చ నిస్పన్దమలాతమేవ ప్రవిశన్తి తే। ౪౯

ఆ — అలాతదృష్టాన్తే కథమృజువక్రాదీనామసత్త్వమిత్యాశఙ్కాయాం నిరూపణాసహత్వాదిత్యాహ (అలాత ఇతి) యదా ... స్పన్దమానే ... తదా తస్మిన్నన్యతః- దేశాన్తరాదాగత్యాభాసా భవన్తీతి న శక్యం వక్తుం- ఋజువక్రాద్యాభాసానాం దేశాన్తరాదాగమనస్యానవగమాత్ యదా తదైవాలాతం నిస్పన్దనం- స్పన్దనవర్జితం వర్తతే- తదా తతోఽన్యత్రాభాసా భవన్తీత్యపి న యుక్తం వక్తుం- ... విశేషాత్. న చాభాసాస్తస్మిన్నేవాలాతే లీయన్తే- తదనుపాదానత్వాత్ యదిహి స్పన్దననిమిత్తమలాతముపాదానం ... వక్రాన్తే ... మిత్తికాభావాదర్శనాదృజువక్రాద్యాకారాః స్పన్దనాభావేఽప్యలాతే భవేయురిత్యర్థః ఇతశ్చ దృష్టాన్తే దృష్టానామాభాసానాం మిథ్యాత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) హేత్వన్తరమేవ స్పష్టయన్ పూర్వార్ధాక్షరాణి వ్యాచష్టే (తస్మిన్నేవేతి) ఆభాసానాం దేశాన్తరాదాగమనస్యానుపలమ్భో హేతుః కర్తవ్యః అనుపలబ్ధిమేవ హేతూకృత్య తృతీయపాదార్థమాహ (న చేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (న చ నిస్పన్దమితి) ౪౯

—

శం. — కించ- న నిర్గతా అలాతాత్తే ఆభాసా గృహాదివ - ద్రవ్యత్వాభావయోగతః- ద్రవ్యస్య భావో ద్రవ్యత్వం, తదభావో ద్రవ్యత్వాభావః. ద్రవ్యత్వాభావయోగతః- ద్రవ్యత్వాభావయుక్తేః వస్తుత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః వస్తునో హి ప్రవేశాదిసమ్భవః - నావస్తునః. విజ్ఞానేఽపి జాత్యాద్యాభాసాస్తథైవ స్యుః- ఆభాసస్యావిశేషతః- తుల్యత్వాత్ ౫౦

ఆ — ఋజువక్రాద్యాభాసానాం దృష్టాన్తే నిర్గమనప్రవేశయోరసమ్భవం సాధయతి (నేత్యాదినా) ... విజ్ఞానేఽపి జాత్యాద్యాభాసా మిథ్యైవ భవేయురిత్యాహ (విజ్ఞానేఽపీతి) ఋజువక్రాద్యాకారేషు జన్మాద్యాకారేషు చాభాసత్వస్య తుల్యత్వాదితి హేతుమాహ (ఆభాసస్యేతి) ఇతశ్చ దృష్టాన్తే మిథ్యాత్వమాభాసానామేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) తదేవ పూర్వార్ధయోజనయా వివృణోతి (నేతి) ఋజువక్రాద్యాభాసానామవస్తుత్వేఽభావే పి కిమితి ప్రవేశాద్యసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వస్తునో హీతి) ద్వితీయార్ధం దార్ష్టాన్తికమాచష్టే (విజ్ఞానేఽపీతి) ౫౦

—

శం. — కథం తుల్యత్వమితి ఆహ- అలాతేన సమానం సర్వం విజ్ఞానస్య. సదా అచలత్వం తు విజ్ఞానస్య విశేషః. జాత్యాద్యాభాసా విజ్ఞానేఽచలే కింకృతా ఇత్యాహ- కార్యకారణతాభావాత్- జన్యజనకత్వానుపపత్తేరభావరూపత్వాదచిన్త్యాస్తే యతః సదైవ. యథాఽసత్సు ఋజ్వాద్యాభాసేషు ఋజ్వాదిబుద్ధిర్దృష్టాఽలాతమాత్రే- తథాఽసత్స్వేవ జాత్యాదిషు విజ్ఞానమాత్రే జాత్యాదిబుద్ధిర్మిథ్యైవేతి సముదాయార్థః. ౫౧-౫౨

ఆ — తుల్యత్వం సార్ధేన శ్లోకేన సాధయతి (కథమిత్యాదినా) నహి విస్పన్దమానే విజ్ఞానే యథాఽలాతే ... అన్యస్మాత్కస్మాచ్చిదాగత్య జన్మాద్యాభాసాస్తత్ర భవితుమర్హన్తి- తథా ప్రథగభావాత్. న చ ... తతోఽన్యత్రాభాసా భవితుముత్సహన్తే- ప్రతీత్యభావస్య తుల్యత్వాత్. నాపి తస్మిన్నవిజ్ఞానం ప్రవిశన్తి- తస్య కేవలస్య తదనుపాదానత్వానుపగమాత్ న చ తే విజ్ఞానే ప్రవేష్టుం సమర్థాస్తలోనిర్గన్తుం వా పారయన్తి- తేషామవస్తుత్వాదిత్యర్థః. కథం తర్హి విజ్ఞానే ప్రథా తేషామిత్యాశఙ్క్యాహ (కార్యేతి) ఆభాసానాం విజ్ఞానస్య చ కార్యకారణతాయా దుర్వచనత్వాదాభాసాస్సర్వదైవ నిరూపయితుమశక్యత్వాన్మాయామయాః స్వప్నోపమాస్తథైవ భవన్తీత్యర్థః సార్ధశ్లోకతాత్పర్యమాహ (అలాత ఇతి) తర్హి నక్రియత్వమపి విజ్ఞానస్య ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (సదేతి) యది విజ్ఞానమచలముపేష్యతే- కథం తత్ర జాత్యాద్యాభాసా హేత్వభావాన్న స్యురిత్యాశఙ్క్య ప్రాప్తిమార్గేణ పరిహరతి (జాత్యాద్యాభాసా ఇత్యాదినా) యతస్తే సదైవాచిన్త్యాః - ... విశేషః. సమ్ప్రతి తాత్పర్యమాహ (యథేత్యాదినా) ౫౧-౫౨

—

శం — అజమేకమాత్మతత్త్వమితి స్థితం. తత్ర యైరపి కార్యకారణభావః కల్ప్యతే- తేషాం ద్రవ్యం ద్రవ్యస్యాన్యస్యాన్యద్ధేతుః- కారణం స్యాత్- న తు తస్యైవ తత్ నాప్యద్రవ్యం కస్యచిత్కారణం స్వతన్త్రం దృష్టం లోకే న చ ద్రవ్యత్వం ధర్మాణాం- ఆత్మనాముపపద్యతే- అన్యత్వం వా కుతశ్చిత్- యేనాన్యస్య కారణత్వం కార్యత్వం వా ప్రతిపద్యేత, అతోఽద్రవ్యత్వాదనన్యత్వాచ్చ న కస్యచిత్కార్యం కారణం వాత్మేత్యర్థః. ౫౩

ఆ. — యదుక్తం కార్యకారణతాభావాదితి- తదిదానీముపపాదయితుముపక్రమతే (ద్రవ్యమితి) అవయవద్రవ్యమవయవిద్రవ్యస్యోపాదానం, అవయవగుణాశ్చావయవిగుణేషు సమానజాతీయేష్వసమవాయినో దృష్టాః, న చైవమాత్మనో ద్రవ్యత్వం- అనన్యత్వం,

ఏవం న చిత్తజా ధర్మాశ్చిత్తం వాపి న ధర్మజమ్। ఏవం హేతుఫలాజాతిం ప్రవిశన్తి మనీషిణః॥ ౫౪

యావద్ధేతుఫలావేశస్తావద్ధేతుఫలోద్భవః। క్షీణే హేతుఫలావేశే నాస్తి హేతుఫలోద్భవః॥ ౫౫

యావద్ధేతుఫలావేశః సంసారస్తావదాయతః। క్షీణే హేతుఫలావేశే సంసారం న ప్రపద్యతే॥ ౫౬

సంవృత్యా జాయతే సర్వం శాశ్వతం నాస్తి తేన వై। సద్భావేన హ్యజం సర్వముచ్ఛేదస్తేన నాస్తి వై॥ ౫౭

తద్రూపాణాం క్వచిదసమవాయిత్వం- గుణగుణిభావస్యాన్యత్వస్య తస్మిన్ దుర్వచనత్వాదిత్యర్థః శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి (అజమిత్యాదినా) అవయవావయవివిభాగవిరహిత్వమజత్వం. ఏకత్వం గుణగుణిభావశూన్యత్వం తత్రైతత్త్వాస్మత్తత్త్వం పరామృశ్యతే తత్ర కార్యకారణభావం దూషయితుం సోపానన్యాయమాహ (తేషామితి) అద్రవ్యస్యాపి రూపాదేస్తన్త్వాదిద్వారా పటశౌక్ల్యాదౌ కారణత్వం దృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వతన్త్రమితి) అస్తు తర్హి ద్రవ్యత్వేనాన్యత్వేన చాత్మన్యపి కార్యత్వం నేత్యాహ (న చేతి) న హి తత్ర గుణవత్త్వేన ద్రవ్యత్వం- నిర్గుణత్వాత్ నాపి సమవాయిత్వేన తథాత్వం- అన్యోన్యాశ్రయత్వప్రసఙ్గాత్ న చ తత్ర కుతశ్చిదన్యత్వం- సర్వస్య సన్మాత్రత్వేనైకరూపత్వప్రతిభానాత్ అతో న తత్ర కారణత్వం కార్యత్వం వా ప్రతిపత్తుం శక్యమితి ఫలితమాహ (అత ఇతి) ౫౩

శం — ఏవం- యథోక్తేభ్యో హేతుభ్య ఆత్మవిజ్ఞానస్వరూపమేవ చిత్తమితి న చిత్తజా బాహ్యధర్మాః. నాపి బాహ్యధర్మజం చిత్తం విజ్ఞానస్వరూపాభాసమాత్రత్వాత్సర్వధర్మాణాం ఏవం న హేతోః ఫలం జాయతే- నాపి ఫలాద్ధేతురితి హేతుఫలయోరజాతిం- హేతుఫలాజాతిం ప్రవిశన్తి- అధ్యవస్యన్తి ఆత్మని హేతుఫలయోరభావమేవ ప్రతిపద్యన్తే బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః ౫౪

ఆ — చికీర్షితకుమ్భసంవేదనసమనన్తరం కుమ్భస్సమ్భవతి- సమ్భూతశ్చ సాకల్యతయా స్వసంవిదం జనయతీతి వ్యావహారికో హేతుఫలభావ ఉపపద్యతే- కస్యచిదపి విద్వద్దృష్ట్యా హేతుఫలభావోఽనన్యత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి) యశ్చ ధర్మాదేశ్శరీరాదేశ్చ కార్యకారణభావో విద్వద్దృష్ట్యా పురస్తాన్నిరస్తః- సోఽప్యనన్యత్వాభావేన సిద్ధ ఇత్యాహ (ఏవం హేత్వితి) తత్ర పూర్వార్ధం యోజయతి (ఏవమిత్యాదినా) -ఆత్మస్వరూపమన్యనిర్వికారత్వమద్రవ్యత్వమనన్యత్వమిత్యాదయో యథోక్తా హేతవః బాహ్యధర్మాః- ఘటాదయో నాత్మనః న చ ధర్మశబ్దితానాం జీవానాం చిత్తశబ్దితాత్పరస్మాదాత్మనో జన్మేతి యుక్తం- తేషాం ప్రతిబిమ్బకల్పానాం బిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ఉత్తరార్ధం యోజయతి (ఏవం నేతి) ౫౪

శం.— యే పునస్తథా హేతుఫలయోరభినివిష్టాః- తేషాం కిం స్యాదితి ఉచ్యతే- ధర్మాధర్మాఖ్యహేతోరహం కర్తా - మమ ధర్మాధర్మౌ - తత్ఫలం కాలాన్తరే క్వచిత్ప్రాణినికాయే జాతో భోక్ష్య ఇతి యావద్ధేతుఫలయోరావేశః- హేతుఫలాగ్రహః ఆత్మన్యధ్యారోపణం తచ్చిత్తతేత్యర్థః తావద్ధేతుఫలయోరుద్భవః - ధర్మాధర్మయోస్తత్ఫలస్య చానుచ్ఛేదేన ప్రవృత్తిరిత్యర్థః యదా పునర్మన్త్రౌషధివీర్యేణేవ గ్రహావేశో యథోక్తాద్వైతదర్శనేనావిద్యోద్భూతహేతుఫలావేశోఽపనీతో భవతి- తదా తస్మిన్ క్షీణే నాస్తి హేతుఫలోద్భవః ౫౫

ఆ.— స ఫలాద్ధేతుర్జాయతే- నాపి ఫలం హేతోరితి తత్త్వదృష్ట్యోపదిష్టం- ఇదానీం ముముక్షూణాం హేతుఫలాభినివేశవ్యావృత్త్యర్థం తదభినివేశభావాభావయోస్తత్ఫలభావాభావౌ దర్శయతి (యావదితి) శ్లోకాక్షరాణ్యాకాఙ్క్షాప్రదర్శనపురస్సరం వివృణోతి (యే పునరిత్యాదినా) ౫౫

శం — యది హేతుఫలోద్భవః- తదా కో దోష ఇతి ఉచ్యతే- యావత్సమ్యగ్దర్శనేన హేతుఫలావేశో న నివర్తతే - అక్షీణః సంసారస్తావదాయతః- దీర్ఘో భవతీత్యర్థః క్షీణే పునర్హేతుఫలావేశే సంసారం న ప్రపద్యతే- కారణాభావాత్ ౫౬

ఆ.— అభినివేశవశాద్ధేతుఫలోద్భవే కిం భవతి- తదాహ (యావదితి) అభినివేశనివృత్త్యా తదనుద్భవే వా కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (క్షీణ ఇతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం పూర్వార్ధం యోజయతి (యదీతి) ఉత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (క్షీణే పునరితి) ౫౬

శం — నన్వజాదాత్మనోఽన్యన్నాస్త్యేవ- తత్కథం హేతుఫలయోస్సంసారస్య చోత్పత్తివినాశావుచ్యేతే త్వయా. శృణు- సంవృత్యా- సంవరణం సంవృతిః- అవిద్యావిషయో లౌకికవ్యవహారః తయా సంవృత్యా జాయతే సర్వం తేనావిద్యావిషయే శాశ్వతం - నిత్యం నాస్తి వై. అత ఉత్పత్తివినాశలక్షణస్సంసార ఆయత ఇత్యుచ్యతే పరమార్థసద్భావేన త్వజం సర్వమాత్మైవ యస్మాత్ - అతో జాత్యభావాదుచ్ఛేదః తేన నాస్తి వై కస్యచిద్ధేతుఫలాదేరిత్యర్థః. ౫౭

ఆ.— కూటస్థమద్వితీయమాత్మతత్త్వమిచ్ఛతా కుతో జన్మనాశౌ వ్యవహ్రియేతే- తత్రాహ (సంవృత్యేతి) అవిద్యయా సర్వస్య జాయమానత్వే సత్యవిద్యావిషయే నిత్యం నామ నాస్త్యేవేత్యాహ (శాశ్వతమితి) పరమార్థతస్తు సర్వమజం కూటస్థమాస్థీయతే- తేన కల్పనాం వినా వినాశో నాస్త్యేవ హేతుఫలాదేరిత్యాహ (సద్భావేనేతి) పూర్వాపరవిరోధమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) న తావదాత్మనో జన్మవినాశౌ- తస్య కూటస్థత్వాత్. నాపి తతోఽన్యస్య తౌ యుక్తౌ- తస్యాద్వితీయత్వాత్. తథా చ హేత్వాదేర్బద్ధస్య జన్మనాశౌ న త్వయా వక్తవ్యావిత్యర్థః. ఉచ్యమానే సమాధానే మనస్సమాధానమాస్థాయ

ధర్మా య ఇతి జాయన్తే జాయన్తే తే న తత్త్వతః। జన్మ మాయోపమం తేషాం సా చ మాయా న విద్యతే॥ ౫౮
యథా మాయామయాద్బీజాజ్జాయతే తన్మయోఽఙ్కురః। నాసౌ నిత్యో న చోచ్ఛేదీ తద్వద్ధర్మేషు యోజనా॥ ౫౯
నాజేషు సర్వధర్మేషు శాశ్వతాశాశ్వతాభిధా। యత్ర వర్ణా న వర్తన్తే వివేకస్తత్ర నోచ్యతే॥ ౬౦
యథా స్వప్నే ద్వయాభాసం చిత్తం చలతి మాయయా। తథా జాగ్రద్ద్వయాభాసం చిత్తం చలతి మాయయా॥ ౬౧
అద్వయం చ ద్వయాభాసం చిత్తం స్వప్నే న సంశయః। అద్వయం చ ద్వయాభాసం తథా జాగ్రన్న సంశయః॥ ౬౨
స్వప్నదృక్ప్రచరన్స్వప్నే దిక్షు వై దశసు స్థితాన్। అణ్డజాన్స్వేదజాన్వాపి జీవాన్పశ్యతి యాన్సదా॥ ౬౩

తే (శృణ్వితి) తత్ర పూర్వభాగాక్షరార్థం కథయతి (సంవృత్యేత్యాదినా) అవిద్యావిష[illegible]భావే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ద్వితీయార్ధాక్షరార్థమాహ (పరమార్థేతి) జాత్యభావః - జన్మాదివిక్రియాఽభావః తమేవాచ్ఛేదాభావే హేతుం కథయతి (తేనేతి) యథా పురోవర్తిని భుజగాభావమనుభవన్ వివేకీ నాస్తి భుజఙ్గో రజ్జురేషా కథం వృథైవ నిభేషీతి భ్రాన్తముపదిశతి - భ్రాన్తస్తు స్వకీయాదపరాధాదేవ భుజఙ్గం పరికల్ప్య భీత[illegible]యతే నచ తత్ర వివేకినో వచనం యథాదృష్ట్యా విరుధ్యతే - తథా పరమార్థకూటస్థాత్మదర్శనం వ్యవహారికజన్మాదివచనేనానిరుద్ధమిత్యాహ ౫౭

శం.— యేఽస్యాత్మనోఽన్యే చ ధర్మా జాయన్త ఇతి కల్ప్యన్తే - త ఇతి - ఏవం ప్రకారా యథోక్తా సంవృతిర్నిర్దిశ్యత ఇతి సంవృత్యైవ ధర్మా జాయన్తే. న తే తత్త్వతః- పరమార్థతో జాయన్తే యత్పునః సత్సంవృత్యా జన్మ తేషాం- ధర్మాణాం యథోక్తానాం- యథా మాయయా జన్మ - తథా తన్మాయోపమం ప్రత్యేతవ్యం. మాయా నామ వస్తు తర్హి నైవం- సా చ మాయా న విద్యతే మాయేత్యవిద్యమానస్యాఖ్యేత్యభిప్రాయః. ౫౮

ఆ.— * సంవృత్యా జాయతే సర్వమిత్యుక్తం- తదిదానీం ప్రపఞ్చయతి (ధర్మా ఇతి) తత్రాద్యం పాదం విభజతే (యేఽపీతి) ప్రసిద్ధార్థద్యోతకత్వమితి శబ్దస్య దర్శయతి (త ఇత్యేవం ప్రకారా ఇతి) ఏవం ప్రకారత్వమేవ స్ఫోరయతి (యథోక్తేతి) అనన్తరప్రకృతా సంవృతిరితి శబ్దేనోక్తా- తథా చ సంవృత్యైవ తే ధర్మా జాయన్తే- న తు తేషాం తత్త్వతో జన్మాస్తీత్యర్థః. న తే తత్త్వత ఇత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి (పరమార్థత ఇతి) సంవృత్యాపి జన్మ పారమార్థికమేవేత్యాశఙ్క్య తృతీయపాదం యోజయతి (యత్పునరితి) ప్రత్యేకవచనం-ఇన్యేతి శేషః. చతుర్థపాదార్థమాశఙ్కాద్వారా స్ఫోరయతి (మాయేత్యాదినా) ౫౮

శం.— కథం మాయోపమం తేషాం ధర్మాణాం జన్మేతి ఆహ - యథా మాయామయాన్మాయాకృతాదామ్రాదిబీజాజ్జాయతే తన్మయః-మాయామయోఽఙ్కురః- నాసావఙ్కురో నిత్యః- న చోచ్ఛేదీ-వినాశీ వా అభూతత్వాత్ తద్వదేవ ధర్మేషు జన్మనాశాదియోజనా - యుక్తిః. న తు పరమార్థతో ధర్మాణాం జన్మ నాశో వా యుజ్యత ఇత్యర్థః. ౫౯

ఆ.— * జన్మ మాయోపమం తేషామిత్యుక్తం-తదపి దృష్టాన్తావష్టమ్భేన సాధయతి (యథేత్యాదినా)శ్లోకాక్షరాణ్యాకాఙ్క్షాం దర్శయన్ యోజయతి (కథమిత్యాదినా) ౫౯

శం.— పరమార్థతస్త్వాత్మస్వజేషు నిత్యైకరసవిజ్ఞప్తిమాత్రసత్తాకేషు శాశ్వతోఽశాశ్వత ఇతి వా నాభిధా-నాభిధానం ప్రవర్తత ఇత్యర్థః యత్ర- యేషు. వర్ణ్యన్తే యైరర్థాస్తే వర్ణాః- శబ్దాః న ప్రవర్తన్తేఽభిధాతుం ప్రకాశయితుం న ప్రవర్తన్త ఇత్యర్థః. ఇదమేవమితి వివేకః - వివేక్తృతా తత్ర నిత్యోఽనిత్య ఇతి నోచ్యతే. * యతో వాచో నివర్తన్త ఇతి శ్రుతేః ౬౦

ఆ— యదుక్తం * సద్భావేన హ్యజం సర్వమితి - తత్ప్రపఞ్చయతి (నాజేష్వితి) ఆత్మని నిత్యానిత్యకథానావతరతీత్యత్ర హేతుమాహ (యత్రేతి) శ్లోకస్య పూర్వార్ధం వ్యాచష్టే (పరమార్థతస్త్వితి) ద్వితీయార్ధం వ్యాకరోతి (యత్రేత్యాదినా) (తత్రేతి) ప్రకృతేషు ధర్మేష్వితి యావత్. ఆత్మసు నిత్యానిత్యకథాఽభావేఽశబ్దగోచరత్వం హేతుః. తత్ర ప్రమాణమాహ (యత ఇతి) ౬౦

శం.— యత్పునర్వాగ్గోచరత్వం పరమార్థతోఽద్వయస్య విజ్ఞానమాత్రస్య - తన్మనసః స్పన్దనమాత్రం న పరమార్థత ఇతి ఉక్తార్థౌ శ్లోకౌ ౬౧-౬౨

ఆ— ఆత్మనశ్శబ్దాగోచరత్వే కథమసౌ వ్యాఖ్యాతృభిశ్శబ్దైరేవ ప్రతిపాద్యతామాపద్యత ఇత్యాశఙ్క్య చిత్తస్పన్దనమాత్రమవిచారసుస్థరం ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకరూపం ద్వైతమితి సదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) స్వప్నే ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకద్వైతస్య చిత్తస్పన్దితమాత్రత్వేఽపి జాగరితే కథం తథాత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అద్వయం చేతి) పౌనరుక్త్యం శ్లోకయోరాశఙ్క్య శఙ్కాన్తరనిరాసార్థత్వాన్నైవమితి మన్వానస్సన్నాహ(యత్పునరితి) ౬౧- ౬౨

శం.— ఇతశ్చ వాగ్గోచరస్యాభావో ద్వైతస్య- స్వప్నాన్పశ్యతీతి స్వప్నదృక్ ప్రచరన్- పర్యటన్ స్వప్నే- స్వప్నస్థానే దిక్షు వై దశసు స్థితాన్- వర్తమానాన్ జీవాన్- ప్రాణినోఽణ్డజాన్ స్వేదజాన్వా యాన్ సదా పశ్యతీతి. ౬౩

స్వప్నదృక్చిత్తదృశ్యాస్తేనవిద్యన్తేతతఃపృథక్। తథాతద్దృశ్యమేవేదంస్వప్నదృక్చిత్తమిష్యతే॥ ౬౪
చరన్జాగరితేజాగ్రద్దిక్షువైదశసుస్థితాన్। అణ్డజాన్స్వేదజాన్వాపిజీవాన్పశ్యతియాన్సదా॥ ౬౫
జాగ్రచ్చిత్తేక్షణీయాస్తేనవిద్యన్తేతతఃపృథక్। తథాతద్దృశ్యమేవేదంజాగ్రతశ్చిత్తమిష్యతే॥ ౬౬
ఉభేహ్యన్యోన్యదృశ్యేతేకింతదస్తీతిచోచ్యతే। లక్షణాశూన్యముభయంతన్మతేనైవగృహ్యతే॥ ౬౭

ఆ — వాచోగోచరీభూతస్యద్వైతస్యాఽసత్త్వే హేత్వన్తరమాచక్షాణోదృష్టాన్తమాచష్టే (స్వప్నదృగితి) యాన్పశ్యతి- తేనవిద్యన్తే- ఇత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవస్ఫుటయన్నక్షరాణివ్యాచష్టే (స్వప్నేతి) నతేవిద్యన్తఇతి పూర్వవదన్వయః ౬౩

శం.— యద్యేవం- తతఃకిం ఉచ్యతే- స్వప్నదృశ్చిత్తం- స్వప్నదృక్చిత్తం తేనదృశ్యాస్తే - జీవాఃతతః- తస్మాత్స్వప్నదృక్చిత్తాత్పృథఙ్నవిద్యన్తే - నసన్తీత్యర్థః చిత్తమేవహ్యనేకజీవాదిభేదాకారేణవికల్ప్యతే. తథాతదపిస్వప్నదృక్చిత్తమిదం తద్దృశ్యమేవ-తేన - స్వప్నదృశాదృశ్యంతద్దృశ్యం అతఃస్వప్నదృగ్వ్యతిరేకేణచిత్తంనామనాస్తీత్యర్థః ౬౪

ఆ — స్వప్నదృశోవిషయభూతానాంభేదానాంతత్రదృశ్యమానత్వేఽపిద్వైతభేదమిథ్యాత్వేకిమాయాతమితిపృచ్ఛతి (యదీతి) ఉత్తరశ్లోకేనోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) శ్లోకాక్షరాణియోజయన్కర్మధారయంవ్యావర్తయతి (స్వప్నేతి) జీవాదిభేదానాంస్వప్నేదృశ్యమానానాముక్తానాంచిత్తాత్పృథగసత్త్వంసాధయతి (చిత్తమేవేతి) తర్హిద్రష్టాచిత్తంచేతిద్వయంస్వప్నేస్వీకృతం నేత్యాహ (తథేతి) తచ్ఛబ్దస్యచిత్తవిషయత్వంవ్యావర్తయతి (తేనేతి) స్వప్నావస్థస్యచిత్తస్యస్వప్నదృగ్విషయత్వేఫలితమాహ (అతఇతి) ౬౪

శం — జాగ్రతోదృశ్యాజీవాస్తచ్చిత్తావ్యతిరిక్తాః- చిత్తేక్షణీయత్వాత్- స్వప్నదృక్చిత్తేక్షణీయజీవవత్. తచ్చజీవేక్షణాత్మకంచిత్తం ద్రష్టురవ్యతిరిక్తం- ద్రష్టృదృశ్యత్వాత్- స్వప్నచిత్తవత్. ఉక్తార్థమన్యత్ ౬౫-౬౬

ఆ — దృష్టాన్తసిద్ధమర్థందార్ష్టాన్తికేయోజయతి (చరన్నిత్యాదినా) జాగ్రదవస్థోహిపురుషోయాన్జీవాన్పశ్యతీత్యత్రజీవశబ్దేన కార్యకారణసఙ్ఘాతోగృహ్యతే- చేతనానాందృశ్యత్వాభావాదితిద్రష్టవ్యం శ్లోకద్వయేవివక్షితమనుమానద్వయమారచయతి (జాగ్రతఇతి) అక్షరవ్యాఖ్యానంతుదృష్టాన్తవ్యాఖ్యానేనైవస్పష్టత్వాన్నపృథగపేక్షితమితివివక్షిత్వాహ (ఉక్తార్థమితి) ౬౫- ౬౬

శం.— జీవచిత్తేఉభే- చిత్తచైత్త్యేతేఅన్యోన్యదృశ్యే - ఇతరేతరగమ్యే జీవాదివిషయాపేక్షంహిచిత్తంనామభవతి- చిత్తాపేక్షంహిజీవాదిదృశ్యం- అతస్తేఽన్యోన్యదృశ్యే- తస్మాన్నకించిదస్తీతిచోచ్యతే. చిత్తంవాచిత్తేక్షణీయంవా కిన్తదస్తీతివివేకినోచ్యతే నహిస్వప్నేహస్తీహస్తిచిత్తంవావిద్యతే- తథేహాపివివేకినామిత్యభిప్రాయః. కథం లక్షణాశూన్యం- లక్ష్యతేఽనయేతిలక్షణా- ప్రమాణం. ప్రమాణశూన్యముభయం - చిత్తంచైత్త్యంద్వయంయతః తన్మతేనైవ- తచ్చిత్తతయైవతద్గృహ్యతే నహిఘటమతింప్రత్యాఖ్యాయఘటోగృహ్యతే-నాపిఘటంప్రత్యాఖ్యాయఘటమతిః. నహితత్రప్రమాణప్రమేయభేదశ్శక్యతేకల్పయితుమిత్యభిప్రాయః. ౬౭

ఆ — దృశ్యదర్శనవ్యతిరేకగ్రాహకప్రమాణప్రతిఘాతంహేతుద్వయమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉభేహీతి) దృశ్యదర్శనేపరస్పరాపేక్షసిద్ధికే - దృశ్యేసిద్ధేతదవచ్ఛిన్నందర్శనంసిధ్యతి - తస్యచసిద్ధౌతదవచ్ఛిన్నందృశ్యంసిధ్యతీత్యన్యోన్యాశ్రయాన్నదృశ్యందర్శనంవాసిధ్యతీత్యతోవిభాగావగాహిప్రమాణాభావాన్నతద్బాధోహేతుద్వయస్యేత్యర్థః. కించ - సమ్భావనాయాంప్రమాణప్రవృత్తిర్వక్తవ్యా - నదృశ్యదర్శనయోరన్యతరస్యాపినైరపేక్ష్యేణసమ్భావనాభవతి- అన్యోన్యాశ్రయదోషాత్. తథాచపరస్పరపురస్కారేణవిద్యతేయదుభయం - తత్కల్పితమేవస్యాదితిమత్వాహ (కింతదితి) తత్- దృశ్యందర్శనంవాకిమస్తీతిపృష్టేవివేకినానాస్తీత్యేవోచ్యతే- ప్రాగుక్తదోషాదిత్యర్థః కించ - ప్రామాణికస్యైవప్రామాణికోభేదస్సమ్భవతి- నచదృశ్యదర్శనయోస్స్వరూపేప్రమాణమస్తీత్యాహ (లక్షణేతి) కథంతర్హిప్రమాణప్రమేయవిభాగోవాదిభిర్గృహ్యతే తచ్చిత్తతాభోషేణేత్యాహ (తన్మతేనేతి) తత్రప్రథమంపాదంవిభజతే (జీవేతి) తేజీవచిత్తేఇతిసమ్బన్ధః. అన్యోన్యదృశ్యత్వం- ఇతరేతరగ్రాహ్యత్వం. తదేవస్పష్టయతి (జీవాదీతి) ద్వితీయపాదంవ్యాచష్టే (తస్మాదితి) తదేవస్ఫుటయతి (చిత్తంవేతి) కింతదస్తీతిపృష్టేసతినకించిదస్తీత్యుచ్యతేవివేకినేతియోజనా. ఉక్తమేవార్థందృష్టాన్తేనవివృణోతి (నహీతి) ఇహేతిజాగరితోక్తిః. ద్వితీయార్ధవ్యాచిఖ్యాసుతయాపృచ్ఛతి (కథమితి) తదేవావతార్యవ్యాకరోతి (లక్షణేత్యాదినా) యతః - తతోనతద్భేదస్యప్రామాణికత్వమితిశేషః. కథంతర్హిలౌకికానాంపరీక్షకాణాంచప్రమాణప్రమేయవిభాగప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యచతుర్థపాదార్థమాహ (తన్మతేనేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఘటేకింప్రమాణమిత్యుక్తేజ్ఞానమిత్యనుత్తరం- అతిప్రసఙ్గాత్. నాపిఘటజ్ఞానం- అన్యోన్యాశ్రయప్రసఙ్గాత్. అతోనఘటతజ్జ్ఞానయోర్మానమేయభావస్సమ్భవతీత్యర్థః. ౬౭

యథాస్వప్నమయోజీవోజాయతేమ్రియతేపిచ। తథాజీవాఅమీసర్వేభవన్తినభవన్తిచ॥ ౬౮

యథామాయామయోజీవోజాయతేమ్రియతేపిచ। తథాజీవాఅమీసర్వేభవన్తినభవన్తిచ॥ ౬౯

యథానిర్మితకోజీవోజాయతేమ్రియతేపివా। తథాజీవాఅమీసర్వేభవన్తినభవన్తిచ॥ ౭౦

నకశ్చిజ్జాయతేజీవఃసమ్భవోస్యనవిద్యతే। ఏతత్తదుత్తమంసత్యంయత్రకించిన్నజాయతే॥ ౭౧

చిత్తస్పన్దితమేవేదంగ్రాహ్యగ్రాహకవద్ద్వయం। చిత్తంనిర్విషయంనిత్యమసఙ్గంతేనకీర్తితమ్। ౭౨

యోస్తికల్పితసంవృత్యాపరమార్థేననాస్త్యసౌ। పరతన్త్రాభిసంవృత్యాస్యాన్నాస్తిపరమార్థతః॥ ౭౩

అజఃకల్పితసంవృత్యాపరమార్థేననాప్యజః। పరతన్త్రాభినిష్పత్త్యాసంవృత్యాజాయతేతుసః॥ ౭౪

శం — మాయామయః- మాయావినాయఃకృతః నిర్మితకః- మన్త్రౌషధ్యాదిభిర్నిష్పాదితః. స్వప్నమాయానిర్మితాఅణ్డజాదయోజీవాయథాజాయన్తేమ్రియన్తేచ- తథామనుష్యాదిలక్షణాఅవిద్యమానాఏవచిత్తవికల్పనామాత్రా ఇత్యర్థః ౬౮-౬౯-౭౦

ఆ. — దృశ్యానామణ్డజాదీనాందర్శనాతిరిక్తానామసత్త్వానుమానస్యభేదగ్రాహకప్రమాణబాధం పరిహృత్యదర్శనాతిరేకేణతేషామసత్త్వేజన్మాదిప్రత్యయబాధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (యథేత్యాదినా) మాయామయస్యనిర్మితకస్యచజీవస్యవిశేషంబుభుత్సమానంప్రత్యాహ (మాయేతి) సంనిదతిరేకేణాణ్డజాదీనాంపరమార్థతస్సత్త్వాభావానుమానస్యనజన్మాదిప్రతిభాసబాధః- సత్త్వాభావేపిస్వప్నాదిషుజన్మాదివికల్పబాహుళ్యోపలమ్భాదితిశ్లోకత్రయస్యతాత్పర్యమాహ (స్వప్నేత్యాదినా) ౬౮-౬౯-౭౦

శం.— వ్యవహారసత్యవిషయజీవానాంజన్మమరణాదిఃస్వప్నాదిజీవవదిత్యుక్తం. ఉత్తమంతుపరమార్థసత్యంనకశ్చిజ్జాయతేజీవఇతి. ఉక్తార్థమన్యత్. ౭౧

ఆ.— యస్తుజన్మాదిసత్యమితిమన్యతే - తంప్రతిప్రాగుక్తంస్మారయతి (నకశ్చిదితి) వృత్తానువాదపూర్వకంశ్లోకతాత్పర్యమాహ (వ్యవహారేతి) అక్షరాణినవ్యాఖ్యేయాని- వ్యాఖ్యాతత్వాదిత్యాహ (ఉక్తార్థమితి) ౭౧

శం — సర్వంగ్రాహ్యగ్రాహకవత్ చిత్తస్పన్దితమేవద్వయం. చిత్తంపరమార్థతఆత్మైవేతిన్విషయం తేన- నిర్విషయత్వేననిత్యమసఙ్గంకీర్తితం. * అసఙ్గోహ్యయంపురుషఇతిశ్రుతేః. సవిషయస్యహివిషయేసఙ్గః- నిర్విషయత్వాచ్చిత్తమసఙ్గమిత్యర్థః. ౭౨

ఆ.— సంవేదనస్యకల్పితదృశ్యోపహితరూపేణదృశ్యత్వాన్నదృష్టవ్యతిరేకేణసత్త్వమితిస్పష్టదృష్టాన్తేనోక్తం - ఇదానీంతత్త్వతస్సంవేదనస్యవిషయసమ్బన్ధాభావాదాత్మైవసంవేదనమిత్యాహ (చిత్తేతి) అక్షరార్థంకథయతి (సర్వమిత్యాదినా) నిర్విషయత్వేనాసఙ్గత్వేసిద్ధేశ్రుతిమపిసంవాదయతి (అసఙ్గోహీతి) శ్రుతియుక్తిసిద్ధమసఙ్గత్వంసాధయతి (సవిషయస్యేతి) ౭౨

శం.— నను నిర్విషయత్వేనచేదసఙ్గత్వంచిత్తస్య - ననిస్సఙ్గతాభవతి - యస్మాచ్ఛాస్తాశాస్త్రంశిష్యశ్చేత్యేవమాదేర్విషయస్యవిద్యమానత్వాత్ నైషదోషః. కస్మాత్. యఃపదార్థశ్శాస్త్రాదిర్విద్యతే- సకల్పితసంవృత్యా- కల్పితాచసంవృతిశ్చపరమార్థప్రతిపత్త్యుపాయత్వేనసంవృతిశ్చసా తయాఽస్తి పరమార్థేననాస్త్యసౌ- నవిద్యతే. * జ్ఞాతేద్వైతంనవిద్యతఇత్యుక్తం యశ్చపరతన్త్రాభిసంవృత్యా - పరశాస్త్రవ్యవహారేణస్యాత్ పదార్థః- సపరమార్థతోనిరూప్యమాణోనాస్త్యేవ. తేనయుక్తముక్తం అసఙ్గంతేనకీర్తితమితి ౭౩

ఆ.— నిర్విషయత్వేనచేచ్చిత్తస్యాసఙ్గత్వం- అసఙ్గతంతదసఙ్గత్వం-శాస్త్రాదేర్విషయస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యోస్తీతి) నను పరమార్థతోవైశేషికాభిమతప్పదార్థాద్రవ్యాదిసమవాయాన్తానానాత్వేనసన్తి- తథాచచిత్తస్యకథమసఙ్గత్వం. తత్రాహ (పరేతి) వైశేషికపారిభాషికవ్యవహారానురోధేనపదార్థోద్రవ్యాదిస్సమవాయాన్తస్స్యాత్- ననపరమార్థతోస్తి- కింతుసంవృత్యాప్రతిభాతి- తస్మాదవిరుద్ధమసఙ్గత్వమిత్యర్థః వ్యావర్త్యంచోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి) తత్రయస్మాదితిసామాన్యేనోక్తంహేతుంవిశేషతోవ్యనక్తి (శాస్త్రేతి) ఆదిశబ్దేనప్రమాతాప్రమాణంప్రమేయమిత్యాదిగృహ్యతే. అసఙ్గత్వాక్షేపంపరిహరతి (నైషదోషఇతి) అత్రనిర్విషయత్వహేతుంప్రశ్నపూర్వకంపూర్వార్ధయోజనయాసాధయతి (కస్మాదిత్యాదినా) పరమార్థతోద్వైతస్యాసత్త్వేవాక్యోపక్రమమనుగుణమాదర్శయతి (జ్ఞాతఇతి) ద్వితీయార్ధంయోజయతి (యశ్చేతి)నహిద్రవ్యస్యలక్షణంగుణాదిపఞ్చకస్యచతతోవ్యావర్తకప్రాతిస్వికలక్షణప్రతిపత్తిమన్తరేణప్రకల్ప్యతే-తథాచతల్లక్షణతస్తత్ప్రతిపత్తౌతదితరప్రతిపత్తిః- తత్ప్రతిపత్తౌచతల్లక్షణతస్తద్వ్యావృత్తప్రతిపత్తిరితిపరస్పరాశ్రయాన్నకించిదపివస్తుతస్సిధ్యేదిత్యర్థః వస్తుతోనిర్విషయత్వేనసిద్ధత్వాదసఙ్గత్వంచిత్తస్యప్రాగుక్తంసఙ్గతమేవేత్యుపసంహరతి (తేనేతి) ౭౩

శం.— నను శాస్త్రాదీనాంసంవృతిత్వేఅజఇతీయమపికల్పనాసంవృతిస్స్యాత్. సత్యం-ఏవంశాస్త్రాదికల్పితసంవృత్త్యైవాజఇత్యుచ్యతే- పరమార్థేననాప్యజః. యస్మాత్పరతన్త్రాభినిష్పత్త్యా- పరశాస్త్రసిద్ధమపేక్ష్యయోఽజఇత్యుక్తః - ససంవృత్యాజాయతే. అతోఽజఇతీయమపికల్పనాపరమార్థవిషయానైవక్రమతఇత్యర్థః. ౭౪

అభూతాభినివేశోఽస్తి ద్వయం తత్ర న విద్యతే। ద్వయాభావం స బుద్ధ్వైవ నిర్నిమిత్తో న జాయతే॥ ౭౫

యదా న లభతే హేతూనుత్తమాధమమధ్యమాన్। తదా న జాయతే చిత్తం హేత్వభావే ఫలం కుతః॥ ౭౬

అనిమిత్తస్య చిత్తస్య యాఽనుత్పత్తిస్సమాద్వయా। అజాతస్యైవ సర్వస్య చిత్తదృశ్యం హి తద్యతః॥ ౭౭

ఆ — శాస్త్రాదిభేదకల్పనాయాః సంవృతిసిద్ధత్వే తదధీనాఽఽత్మనోఽజత్వకల్పనాపి సంవృతిసిద్ధైవ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఙ్గీకరోతి (అజ ఇతి) కల్పితమాత్మనోఽజత్వమిత్యత్ర హేతుమాహ (పరత ఇతి) పరిణామవాదప్రసిద్ధజన్మనా బ్రహ్మైవాత్మా జాయతే- జన్మనశ్చ విభ్రమత్వే తన్నిషేధస్యాజత్వస్యాపి తథాత్వం యుక్తమిత్యర్థః శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (న స్విత్తి) శాస్త్రాదిభేదస్య కల్పితత్వే తత్ప్రయుక్తమాత్మ [illegible] కల్పితం స్యాదిత్యర్థః కిమజోఽయమాత్మేతి వ్యవహారస్య కల్పితత్వం- కిం వా తదుపలక్షితస్య రూపస్యేతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) అజోఽయమిత్యభిధానస్య సంవృతిప్రయుక్తత్వాత్తద్వ్యవహారస్య కల్పితత్వమిష్టమేవేత్యర్థః కైవల్యావస్థాయామజోఽయమిత్యభిధానాభావమభ్యుపేత్య ద్వితీయం నిరాకరోతి (పరమార్థేనేతి) ఆత్మనోఽజత్వవ్యవహారస్య కల్పితత్వే ద్వితీయార్ధవ్యాఖ్యానేన హేతుమాహ (యస్మాదితి) పరేషాం- పరిణామవాదినాం శాస్త్రీయా పరిణామప్రసిద్ధిః- తామపేక్ష్య తన్నిషేధేన సోఽజ ఇత్యాత్మోక్తః- స సంవృత్యైవ యతో జాయతే- అతశ్చ ప్రతియోగినో జన్మనః సంవృతిసిద్ధత్వాత్తన్నిషేధరూపమజత్వమపి తాదృగేవేత్యర్థః అజత్వాదివ్యవహారోపలక్షితస్వరూపస్యాకల్పితత్వం - తస్య కల్పనాధిష్ఠానత్వాత్ న చ కల్పితస్య శాస్త్రాదేరకల్పితేన ప్రమితిహేతుత్వం- ప్రతిబిమ్బాదౌ బిమ్బాదిప్రమితిహేతుత్వస్య సంప్రతిపన్నత్వాదితి ద్రష్టవ్యం ౭౪

శం — యస్మాదసద్విషయః- తస్మాదసత్యభూతే ద్వైతేఽభినివేశోఽస్తి కేవలం అభినివేశః- ఆగ్రహమాత్రం ద్వయం తత్ర న విద్యతే మిథ్యాభినివేశమాత్రం చ జన్మనః కారణం యస్మాత్- తస్మాద్ద్వయాభావం బుద్ధ్వా నిర్నిమిత్తః- నివృత్తమిథ్యాద్వయాభినివేశో యః- స న జాయతే ౭౫

ఆ — నను జ్ఞానస్య కల్పితశాస్త్రాదిజన్యత్వే మిథ్యాత్వాన్న పునరావృత్తిఫలసాధనత్వం తత్రాహ (అభూతేతి) యదద్వితీయస్య సంసారస్సత్యస్స్యాత్- తదా తన్నివృత్త్యర్థే సాధనమపి వస్తుభూతమపేక్ష్యేత- మిథ్యాభినివేశమాత్రస్య తు మిథ్యోపాయజన్యేనాపి జ్ఞానేన వస్తునిష్ఠేన నివృత్తిస్సిధ్యతీతి శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి (యస్మాదిత్యాదినా) ౭౫

శం.— జాత్యాశ్రమవిహితా ఆశీర్వర్జితైరనుష్ఠీయమానా ధర్మా దేవత్వాదిప్రాప్తిహేతవ ఉత్తమాః కేవలాశ్చ. ధర్మా అధర్మవ్యామిశ్రా మనుష్యత్వాదిప్రాప్త్యర్థా మధ్యమాః తిర్యగాదిప్రాప్తినిమిత్తా అధర్మలక్షణాః ప్రవృత్తివిశేషాశ్చాధమాః తానుత్తమమధ్యమాధమానవిద్యాపరికల్పితాన్ యదా ఏకమేవాద్వితీయమాత్మతత్త్వం సర్వకల్పనావర్జితం జానన్న లభతే- న పశ్యతి యథా బాలైర్దృశ్యమానం గగనే మలం వివేకీ న పశ్యతి- తద్వత్ తదా న జాయతే - నోత్పద్యతే చిత్తం దేవాద్యాకారైరుత్తమాధమమధ్యమఫలరూపేణ న హ్యసతి హేతౌ ఫలముత్పద్యతే- బీజాద్యభావ ఇవ సస్యాదిః ౭౬

ఆ — * నిర్నిమిత్తో న జాయత ఇత్యుక్తం- తదేతత్ప్రపఞ్చయతి (యదేతి) ఉత్తమాన్ హేతూన్ విభజతే (జాత్యేతి) ఆశీర్వర్జితైః- ఫలస్పృహారహితైరధికారిభిరిత్యేతావత్ దేవత్వాదీత్యాదిశబ్దేనోత్కృష్టం జన్మ గృహ్యతే. కేవలత్వేన ధర్మాణాం ప్రాధాన్యం మనుష్యత్వాదీత్యాదిశబ్దేన మధ్యమయోనయో గృహ్యన్తే తిర్యగాదీత్యాదిశబ్దేనాధమజన్మ సంగృహ్యతే సాక్షియజ్ఞానాదజ్ఞానస్య నివృత్తౌ తన్నివృత్త్యర్థం విశినష్టి (అవిద్యేతి) అవిద్యమానం ప్రతీయమానా హేతవో విద్యమానప్రతిభాస్తీత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి) ఉక్తేఽర్థే హేతుత్వేన చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే (నహీతి) ౭౬

శం — హేత్వభావే చిత్తం నోత్పద్యత ఇతి హ్యుక్తం- సా పునరనుత్పత్తిశ్చిత్తస్య కీదృశీ ఉచ్యతే- పరమార్థదర్శనేన నిరస్తధర్మాధర్మాఖ్యోత్పత్తినిమిత్తస్య- అనిమిత్తస్య చిత్తస్యేతి యా మోక్షాఖ్యాఽనుత్పత్తిః- సా సర్వదా సర్వావస్థాసు సమా- నిర్విశేషా అద్వయా చ పూర్వమప్యజాతస్యైవ- అనుత్పన్నస్య చిత్తస్య సర్వస్య- అద్వయస్యేత్యర్థః యస్మాత్ప్రాగపి విజ్ఞానాచ్చిత్తదృశ్యం తత్- ద్వయం జన్మ చ - తస్మాదజాతస్య సర్వస్య సర్వదా చిత్తస్య సమాద్వయైవానుత్పత్తిః న పునః కదాచిద్భవతి- కదాచిద్వా న భవతి సర్వదైకరూపైవేత్యర్థః ౭౭

ఆ — * తదా న జాయతే చిత్తమితి కాలపరిచ్ఛేదప్రతీతేరాగన్తుకత్వమాశఙ్క్య పరిహరతి (అనిమిత్తస్యేతి) చిత్తస్య హి నిమిత్తవర్జితస్య- నిత్యసిద్ధస్య యా సర్వదాఽనుత్పత్తిః- సా నిర్విశేషాఽద్వితీయా చేత్యత్ర హేతుమాహ (అజాతస్యేతి) సర్వస్య ద్వైతస్య చిత్తదృశ్యత్వేన మిథ్యాత్వాన్నిత్యసిద్ధస్య పరిపూర్ణస్య చిదాత్మనః స్ఫురణస్య జన్మాయోగాత్తదనుత్పత్తిరుక్తలక్షణా యుక్తేత్యర్థః. ఉక్తమనూద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం శ్లోకమవతార్య వ్యాకరోతి (హేత్వభావ ఇత్యాదినా) యథా రూప్యకల్పనాకాలేపి శుక్తేరరూప్యత్వం స్వాభావికం- తథా జన్మకల్పనాకాలేపి సంవిదో నిర్విశేషాద్వితీయబ్రహ్మతా స్వాభావికీ జన్మభ్రమనివృత్త్యపేక్షయా తు తదా న జాయత ఇత్యుక్తమిత్యాహ (సర్వదేతి) న కేవలం మోక్షావస్థస్యైవ చైతన్యస్యాజత్వం- కింతు ఘటాద్యుపరక్తస్యాపీత్యభిప్రేత్యాహ (సర్వావస్థాస్వితి) సర్వస్యైవ చిత్తప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బకల్పబ్రహ్మరూపత్వాదితి హేతుమభిప్రేత్యాహ (అద్వయా చేతి) తృతీయపాదార్థం కథయతి (పూర్వమపీతి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) తస్మాత్- రజ్జుసర్పవద్ద్వైతస్య జన్మనశ్చ దృశ్యత్వాదవస్తుతోఽసత్త్వాదితి యావత్. ౭౭

బుద్ధ్వానిమిత్తతాంసత్యాంహేతుంపృథగనాప్నువన్।వీతశోకంతథాకామమభయంపదమశ్నుతే॥ ౭౮
అభూతాభినివేశాద్ధిసదృశేతత్ప్రవర్తతే।వస్త్వభావంసబుద్ధ్వైవనిస్సఙ్గంవినివర్తతే॥ ౭౯
నివృత్తస్యాప్రవృత్తస్యనిశ్చలాహితదాస్థితిః। విషయస్సహిబుద్ధానాంతత్సామ్యమజమద్వయం॥ ౮౦
అజమనిద్రమస్వప్నంప్రభాతంభవతిస్వయం।సకృద్విభాతోహ్యేవైషధర్మోధాతుస్వభావతః॥ ౮౧

శం — యథోక్తేనన్యాయేనజన్మనిమిత్తస్యద్వయాభావాదనిమిత్తతాంచసత్యాం - పరమార్థరూపాంబుద్ధ్వా - హేతుం - ధర్మాదికారణం దేవాదియోనిప్రాప్తయేపృథగనాప్నువన్ - అనుపాదదానస్త్యక్తబాహ్యైషణస్సన్ కామశోకాదివర్జితమవిద్యారహితమభయంపదమశ్నుతే. పునర్నజాయతఇత్యర్థః ౭౮

ఆ — * ద్వయాభావంసబుద్ధ్వైవనిర్నిమిత్తోనజాయతఇత్యుక్తం - తదిదానీంప్రపఞ్చయతి (బుద్ధ్వేతి) ద్వైతాభావోపలక్షితాం సత్తామనాద్యనన్తాంపరమార్థభూతాంప్రతిపద్యదేవాదియోనిప్రాప్తౌధర్మాదిహేతుమసాఙ్ఖ్యైకాననుతిష్ఠన్ యదావిద్వానవతిష్ఠతే- తదాసర్వసంసారకారణరహితంపదమశ్నువానోనపునశ్శరీరంగృహ్ణాతీత్యర్థః శ్లోకంవ్యాచష్టే (యథోక్తేతి) దృశ్యత్వాదినాహేతునాద్వైతస్యకల్పితత్వాత్సర్వాదివదేవకల్పితత్వంయథోక్తన్యాయః తేనచైతన్యస్యజన్మనియతద్వయంనిమిత్తం- తస్యాభావతాం-ద్వైతాభావోపలక్షితాంసత్తాం ... దేవాద్యనన్తాంతస్మాదేవసత్యాంబుద్ధ్వేతియోజనా (పృథగితి) దేవతాదిప్రకృష్టజన్మప్రాప్తయేధర్మం, మనుష్యత్వప్రాప్తయేధర్మాధర్మౌ, తిర్యగాద్యధమయోనిప్రాప్తయేచాధర్మ, మసాఙ్ఖ్యైకాననుతిష్ఠన్నిత్యేతావత్ ప్రకృతస్యజ్ఞానవతోధర్మాద్యనుష్ఠానాయోగేహేతుంసూచయతి (ల్యక్తేతి) కార్యభూతసర్వానర్థరహిత్యమ్... పునర్నజాయతఇత్యస్యార్థమాహ (అవిద్యేతి) ౭౮

శం — యస్మాదభూతాభినివేశాత్ - అసతిద్వయేద్వయాస్తిత్వనిశ్చయోఽభూతాభినివేశః తస్మాదవిద్యావ్యామోహరూపాద్ధిసదృశే-తదనురూపేతత్- చిత్తంప్రవర్తతే తస్యద్వయస్యవస్తునోఽభావంయదాబుద్ధవాన్- తదాతస్మాన్నిస్సఙ్గం- నిరపేక్షంసద్వినివర్తతేఽభూతాభినివేశవిషయాత్ ౭౯

ఆ — యథోక్తపదప్రాప్తిస్సదాఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ(అభూతేతి) ... హేతుభిరద్వయాత్మదర్శనేసవాసాధ్యసాధనాత్మనోద్వైతస్యవస్తునోఽభావంయదాపుమాన్బుద్ధవాన్- తదావస్త్వభావంపురుషఃబుద్ధ్వా... యథాపునర్నప్రవర్తతే- తథాతన్నివృత్తిమనువృత్తోభవతీత్యర్థః అక్షరాణిభజతే (యస్మాదిత్యాదినా) యస్మాదభూతాభినివేశాత్తదనురూపేచిత్తంప్రవర్తతే - తస్మాన్నిస్సఙ్గంనివర్తతేఇతిసమ్బన్ధః అభూతాభినివేశమేవవిశదయతి (అసతీతి) అభినివేశస్యావిద్యావ్యామోహరూపత్వమన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం... తదనురూపఇత్యత్రతచ్ఛబ్దేనాభినివేశోగృహ్యతే (తస్మేతి) అభినివేశవిషయస్యేత్యర్థః ౭౯

శం — నివృత్తస్యద్వైతవిషయాద్విషయాన్తరేచాప్రవృత్తస్యాభావదర్శనేన, చిత్తస్యనిశ్చలా- చలనవర్జితాబ్రహ్మస్వరూపైవతదాస్థితిః యైషాబ్రహ్మస్వరూపాస్థితిశ్చిత్తస్యాద్వయవిజ్ఞానైకరసఘనలక్షణా - సహి - యస్మాద్విషయః - గోచరఃపరమార్థదర్శినాంబుద్ధానాం - తస్మాత్తత్సామ్యం- పరంనిర్విశేషమజమద్వయంచ ౮౦

ఆ — * అభయంపదమశ్నుతఇత్యత్రహేతుమాహ (నివృత్తస్యేతి) విద్వదనుభవైకగమ్యత్వాదశేషకల్పనాతీతత్వాచ్చసిద్ధంమోక్షస్యాభయాదిరూపత్వమిత్యాహ (విషయఇతి) అక్షరార్థంకథయతి (నివృత్తస్యేత్యాదినా) ౮౦

శం — పునరపికీదృశఞ్చాసౌబుద్ధానాంవిషయఇతి ఆహ- స్వయమేవతత్ప్రభాతంభవతి - నాదిత్యాద్యపేక్షం, స్వయంజ్యోతిస్స్వభావమిత్యర్థః. సకృద్విభాతః- సదైవవిభాతఇత్యేతత్. ఏషః- ఏవంలక్షణఆత్మాఖ్యోధర్మోధాతుస్వభావతః- వస్తుస్వభావతఇత్యర్థః ౮౧

ఆ.— యోఽయంమోక్షోవిద్వద్విషయోదర్శితః - తమేవపునర్విశినష్టి (అజమితి) స్వయంప్రభాతత్వేహేతుమాహ (సకృదితి) కల్పితస్యసర్వస్యాధారత్వాద్ధర్మః. నాసౌకథమపిపరతన్త్రోభవితుమర్హతి- అనవస్థానాత్, అతస్స్వయంజ్యోతిరిత్యాహ (ధర్మఇతి) కించ- ధీయతే-నిధీయతే సర్వంనిక్షిప్యతేసుషుప్త్యాదావస్మిన్నితిధాతురాత్మోచ్యతే. తథాచ సర్వస్యజ్ఞానసాధనస్యోపసంహారేపి సుషుప్తౌసాక్షితయాఽఽత్మనస్సిద్ధేస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (ధాతురితి) కించ- ఆత్మత్వాదేవాత్మనఃస్వయంజ్యోతిష్ట్వం-అన్యథాఘటవదనాత్మత్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ (స్వభావతఇతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకంశ్లోకమవతార్యతదక్షరాణియోజయతి (పునరపీత్యాదినా) ధాతుస్వభావతఇత్యేకపదంగృహీత్వావ్యాచష్టే (వస్త్వితి) వివక్షితార్థస్తుపూర్వస్మాన్నాతిరిచ్యతే. ౮౧

సుఖమావ్రియతే నిత్యం దుఃఖం వివ్రియతే సదా। యస్య కస్య చ ధర్మస్య గ్రహేణ భగవానసౌ॥ ౮౨
అస్తి నాస్త్యస్తి నాస్తీతి నాస్తి నాస్తీతి వా పునః। చలస్థిరోభయాభావైరావృణోత్యేవ బాలిశః॥ ౮౩
కోట్యశ్చతస్ర ఏతాస్తు గ్రహైర్యాసాం సదావృతః। భగవానాభిరస్పృష్టో యేన దృష్టః స సర్వదృక్॥ ౮౪

శం — ఏవముచ్యమానమపి పరమార్థతత్త్వం కస్మాల్లౌకికైర్న గృహ్యత ఇతి ఉచ్యతే - యస్మాత్ యస్య కస్యచిద్ద్వయవస్తునో ధర్మస్య గ్రహేణ- గ్రహణావేశేన మిథ్యాభినివేశతయా సుఖమావ్రియతే- అనాయాసేనాచ్ఛాద్యత ఇత్యర్థః ద్వయోపలబ్ధినిమిత్తం హి తత్రావరణం న యత్నాన్తరమపేక్షతే దుఃఖం చ వివ్రియతే- ప్రకటీక్రియతే పరమార్థజ్ఞానస్య దుర్లభత్వాత్ భగవానసౌ- ఆత్మాఽద్వయో దేవ ఇత్యర్థః అతో వేదాన్తైరాచార్యైశ్చ బహుశ ఉచ్యమానోఽపి నైవ జ్ఞాతుం శక్య ఇత్యుక్తః *ఆశ్చర్యో వక్తా కుశలోఽస్య లబ్ధేతి శ్రుతేః ౮౨

ఆ — ఆత్మా చేదుక్తలక్షణోఽవసీతః- తర్హి కిమిత్యసౌ శ్రుత్యాచార్యోపదిష్టస్తథైవ సర్వైర్న గృహ్యతే- తత్రాహ (సుఖమితి) మిథ్యాభినివేశాదాత్మతత్త్వస్వరూపం సుఖం సదైవాచ్ఛాద్యతే- తస్మాదేవ వస్తుతోఽసదపి దుఃఖం సర్వదా ప్రకటీక్రియతే- తేనాసౌ భగవాన్-ఆత్మా శ్రుత్యాచార్యోపదిష్టోఽపి న విస్పష్టో భవతీత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యాం శఙ్కాం దర్శయతి (ఏవమితి) స్వయంజ్యోతిష్ట్వాది ప్రాగుపదిష్టప్రకారేణేతి యావత్ తత్ర శ్లోకమవతార్య వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) ద్వైతగ్రహమాత్రేణైవ పరమాత్మస్వరూపస్య సుఖరూపస్యానాయాసేనాచ్ఛాద్యమానత్వం- తత్రాహ (ద్వయేతి) ఇతశ్చాత్మతత్త్వం యథావన్న ప్రతిభాతీత్యాహ (దుఃఖం చేతి) యథావదాత్మప్రథాభావే హేతుమాహ (పరమార్థేతి) దేవః- యాథాతథ్యేన న భాతి విశేషః సుఖస్య విద్యమానస్యావరణం, అవిద్యమానస్య దుఃఖస్య వివరణం, ఇతి స్థితే ఫలితమాహ (అత ఇతి) శ్రుత్యాచార్యోపదేశస్య తాత్పర్యశూన్యత్వం వారయతి (బహుశ ఇతి) ఆత్మని ప్రవచనస్య పరిజ్ఞానస్య చ దుర్లభత్వే ప్రమాణమాహ (ఆశ్చర్య ఇతి) ౮౨

శం. — అస్తి నాస్తీత్యాదిసూక్ష్మవిషయా అపి పణ్డితానాం గ్రహాః భగవతః పరమాత్మన ఆవరణా ఏవ - [illegible] మూఢానామిత్యేవ వక్తవ్యం ప్రదర్శయన్నాహ (అస్తీతి) అస్త్యాత్మేతి వాదీ కశ్చిత్ప్రతిపద్యతే నాస్తీత్యపరో వైనాశికః అస్తి నాస్తీత్యపరోఽర్ధవైనాశికః సదసద్వాదీ దిగ్వాససః నాస్తి నాస్తీత్యత్యన్తశూన్యవాదీ తత్రాస్తిభావశ్చలః- ఘటాద్యనిత్యవిలక్షణత్వాత్ నాస్తిభావః స్థిరః - సదాఽవిశేషత్వాత్. ఉభయం చలస్థిరవిషయత్వాత్ సదసద్భావః అభావోఽత్యన్తాభావః. ప్రకారచతుష్టయస్యాపి తైరేతైశ్చలస్థిరోభయాభావైః సదసదాదివాదీ సర్వోఽపి భగవన్తమావృణోత్యేవ బాలిశః - అవివేకీ యద్యపి పణ్డితో బాలిశ ఏవ- పరమార్థతత్త్వానవబోధాత్. కిము స్వభావమూఢో జన ఇత్యభిప్రాయః ౮౩

ఆ — పరీక్షకాభినివేశానామప్యాత్మావరణత్వే సతి లౌకికపురుషాభినివేశానాం తదావరణత్వం కిము వక్తవ్యమితి సాధయతి (అస్తీత్యాదినా) శ్లోకతాత్పర్యమాహ (అస్తీతి) ప్రమాతా దేహాదివ్యతిరిక్తోఽస్తీత్యాద్యో వైశేషికాదిపక్షః దేహాదివ్యతిరిక్తోఽపి నాసౌ బుద్ధేర్వ్యతిరిచ్యతే- క్షణికస్య విజ్ఞానస్యైవాత్మత్వాదితి ద్వితీయో విజ్ఞానవాదిపక్షః తృతీయో దిగమ్బరపక్షః. చతుర్థస్తు శూన్యవాదిపక్షే శూన్యస్యాత్యన్తనాస్తికత్వద్యోతనార్థా వీప్సా. ద్వితీయార్ధం విభజతే (తత్రేత్యాదినా) అనిత్యేభ్యో ఘటాదిభ్యః సుఖాద్యాకారపరిణామితయా వైలక్షణ్యాదస్తిభావోఽయం ప్రమాతోక్తః- స చలః - సవిశేషస్య పరిణామిత్వాదర్థః - దేహాద్వ్యతిరిక్తోఽపి ప్రమాతా బుద్ధ్యతిరిక్తో నాస్తీతి యో నాస్తిభావః - స స్థిరః - నిర్విశేషత్వాత్తద్భావస్యేత్యాహ (నాస్తిభావ ఇతి) (ప్రకారచతుష్టయస్య) అస్తిత్వస్య నాస్తిత్వస్యాస్తి నాస్తిత్వస్య నాస్తి నాస్తిత్వస్య చేతి యావత్ బాలిశత్వే సిద్ధే ఫలితం న్యాయముపసంహరతి (కిమ్విత్తి) ౮౩

శం — కీదృక్ పునః పరమార్థతత్త్వం- యదవబోధాదపణ్డితో భవతీతి ఆహ - కోట్యః- ప్రావాదుకశాస్త్రనిర్ణయాన్తా ఏతాఉక్తా అస్తి నాస్తీత్యాద్యాశ్చతస్రః- యాసాం కోటీనాం గ్రహైః- గ్రహణైః ఉపలబ్ధినిశ్చయైః సదా- సర్వదా ఆవృతః - ఆచ్ఛాదిత ఏవ తేషామేవ ప్రావాదుకానాం యః- స భగవాన్ ఆభిః- అస్తి నాస్తీత్యాదికోటిభిశ్చతసృభిరస్పృష్టః- అస్త్యాదివికల్పనావర్జిత ఇత్యేతత్ యేన- మునినా దృష్టః- జ్ఞాతో వేదాన్తేష్వౌపనిషదః పురుషః- స సర్వదృక్- సర్వజ్ఞః. పరమార్థపణ్డిత ఇత్యర్థః ౮౪

ఆ. — ఆత్మనో యదావరణముక్తం తదుపసంహరతి (కోట్య ఇతి) యాసాం కోటీనాం పరీక్షకపరికల్పితనిర్ణయనిరూపణీయానాం గ్రహైః- అభినివేశవిశేషైరాత్మా సదా సమావృతః- తాః ఖల్వేతాశ్చతస్రః కోట్యస్సన్తి తథా చాత్మనో న యథావదాత్మప్రథనమిత్యర్థః. యద్యేవం సదా ఆత్మా సమావృతః - న తర్హి తస్య జ్ఞానం. జ్ఞానే వా నాస్తి నైరాకాఙ్క్ష్యం - జ్ఞాతవ్యాన్తరపరిశేషాదిత్యాశఙ్క్యాహ (భగవానితి) ఆత్మా హి వస్తుతోఽస్తీత్యాదికల్పనారహితో యేనౌపనిషత్ప్రవణేన ప్రతిపన్నః- స సర్వజ్ఞో జ్ఞాతవ్యాన్తరమపశ్యన్ పరమార్థపణ్డితో నిరాకాఙ్క్షో భవతీత్యర్థః శ్లోకనిరస్యామాకాఙ్క్షాం దర్శయతి (కీదృగితి) కిమితి పరమార్థతత్త్వం జిజ్ఞాస్యతే. తజ్జ్ఞానాత్ పాణ్డిత్యసిద్ధ్యర్థమిత్యాహ (యదవబోధాదితి) తత్ర శ్లోకమవతార్య వ్యాకరోతి (ఆహేత్యాదినా) తేషామేవ ప్రావాదుకానాముపలబ్ధినిశ్చయైరితి సమ్బన్ధః. యో భగవానుక్తవిశేషణః- స యేనేతి యోజనా ౮౪

ప్రాప్యసర్వజ్ఞతాంకృత్స్నాం బ్రాహ్మణ్యంపదమద్వయం। అనాపన్నాదిమధ్యాన్తంకిమతఃపరమీహతే॥ ౮౫
విప్రాణాంవినయోహ్యేషశమఃప్రాకృతఉచ్యతే। దమఃప్రకృతిదాన్తత్వాదేవంవిద్వాంఛమంవ్రజేత్॥ ౮౬
సవస్తుసోపలమ్భంచద్వయంలౌకికమిష్యతే। అవస్తుసోపలమ్భంచశుద్ధంలౌకికమిష్యతే॥ ౮౭

శం.— ప్రాప్యైతాంయథోక్తాంకృత్స్నాం- సమస్తాంసర్వజ్ఞతాం బ్రాహ్మణ్యంపదం- * సబ్రాహ్మణః *విపశ్చిత్యాపుమహీపశ్రు తేః. అనాపన్నాదిమధ్యాన్తం- ఆదిమధ్యాన్తాః- ఉత్పత్తిస్థితిలయాఃఅనాపన్నాః- అప్రాప్తాఃయస్యాద్వయపదస్యనవిద్యన్తే - తదనాపన్నాదిమధ్యాన్తం బ్రాహ్మణ్యంపదం తదేవంప్రాప్య - లబ్ధ్వాకిమతః - పరస్మాదాత్మలాభాదూర్ధ్వమీహతే - చేష్టతేనిష్ప్రయోజనమిత్యర్థః *నైవతస్యకృతేనార్థ ఇత్యాదిగీతాస్మృతేః ౮౫

ఆ — జ్ఞానవతోపియావజ్జీవాదిశ్రుతివశాదగ్నిహోత్రాదికర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాప్యేతి) యథోక్తాం- పురస్తాదభి హితామితియావత్. సమస్తత్వం- జ్ఞాతవ్యశేషశూన్యత్వం. పరిపూర్ణజ్ఞప్తిరూపత్వం. తస్య బ్రాహ్మణ్యపదప్రయోగే ప్రమాణమాహ (సబ్రాహ్మ ణఇతి) సః - విద్యావానపరోక్షీకృతబ్రహ్మతత్త్వస్సర్వాభిరవస్థాసు బ్రాహ్మణోభవతీత్యర్థః బ్రాహ్మణస్య- బ్రహ్మవిదోవిద్యాఫలావస్థస్యైవ స్వరూపమహిమ్నోవృద్ధిహ్రాసాభావాదేకరూపోభవతీతివాక్యార్థః తదేవపదంనిర్దిశతి (అనాపన్నాదిమధ్యాన్తమితి) తద్వ్యాఖ్యా కరోతి (ఆదీతి) అన్వయందర్శయన్నవశిష్టంవ్యాచష్టే (తదేవ ప్రాప్యేతి) జ్ఞానఫలావస్థస్యకృతకృత్యస్య- నతస్యకిఞ్చిదస్తికర్తవ్యమిత్యస్మి న్నర్థేభగవద్వాక్యం ప్రమాణయతి (నైవతస్యేతి) ౮౫

శం.— విప్రాణాం- బ్రాహ్మణానాంవినయః-వినీతత్వంస్వాభావికం యదేతదాత్మస్వరూపేణావస్థానం-ఏషవినయః శమోప్యేషఏవ ప్రాకృతః- స్వాభావికః అకృతకఉచ్యతే దమోప్యేషఏవ- ప్రకృతిదాన్తత్వాత్- స్వభావతఏవచోపశాన్తరూపత్వాద్బ్రహ్మణః. ఏవం-యథో క్తంస్వభావోపశాన్తం బ్రహ్మవిద్వాఞ్శమం- ఉపశాన్తింస్వాభావికీం బ్రహ్మస్వరూపాంవ్రజేత్- బ్రహ్మస్వరూపేణావతిష్ఠతఇత్యర్థః. ౮౬

ఆ.— యావజ్జీవాదిశ్రుతేరవిద్వద్విషయత్వాద్విదుషోనాగ్నిహోత్రాదికర్తవ్యమిత్యుక్తం ఇదానీంతస్యాపినియోగతోనాస్తికర్తవ్యత్వ మిత్యాశఙ్క్యాహ (విప్రాణామితి) బ్రహ్మవిదాం బ్రాహ్మణానామేషవినయఃస్వభావజః - ననియోగాధీనాంకర్తవ్యతామనుభవతి. శమోపి స్వాభావికః- ననియోగేనక్రియతే దమోపిస్వభావసిద్ధత్వాన్ననియోగమపేక్షతే. ఏవంకూటస్థమాత్మతత్త్వంవిద్వానుపరమసశమనిక్రియాశూన్యబ్ర హ్మస్వరూపేణతిష్ఠతీత్యర్థః అక్షరార్థంకథయతి (విప్రాణామిత్యాదినా) తమేవస్వాభావికంవినయంవివృణోతి (యదేతదితి) ఏషఏవేత్యా త్మస్వభావోగృహ్యతే. ౮౬

శం— ఏవమన్యోన్యవిరుద్ధత్వాత్సంసారకారణాని రాగద్వేషదోషాస్పదాని ప్రావాదుకానాందర్శనాని - అతోమిథ్యాదర్శనానితానీతి తద్యుక్తిభిరేవదర్శయిత్వా చతుష్కోటివర్జితత్వా ద్రాగాదిదోషానాస్పదంస్వభావశాన్తమద్వైతదర్శనమేవసమ్యగ్దర్శనమిత్యుపసంహృతం. అథేదా నీంస్వప్రక్రియాప్రదర్శనార్థఆరమ్భః సవస్తు- సంవృతేస్సతావస్తునాసహవర్తతఇతిసవస్తు తథాచోపలబ్ధిః - ఉపలమ్భః. తేనసహవర్తతఇతిసో పలమ్భః. సోపలమ్భంచశాస్త్రాదిసర్వవ్యవహారాస్పదం గ్రాహ్యగ్రాహకలక్షణంద్వయంలౌకికం - లోకాదనపేతంలౌకికం జాగరితమిత్యేతత్. ఏ వంలక్షణంజాగరితమిష్యతేవేదాన్తేషు. అవస్తు- సంవృతేరప్యభావాత్ సోపలమ్భం - వస్తువదుపలమ్భనముపలమ్భోసత్యపివస్తుని తేనసహవర్తతఇతి సోపలమ్భంచ శుద్ధం-కేవలం. ప్రవిభక్తంజాగరితాత్స్థూలాత్. లౌకికం- సర్వప్రాణిసాధారణత్వాత్ ఇష్యతే-స్వప్నఇత్యర్థః ౮౭

ఆ — పరమతనిరాకరణముఖేనాత్మతత్త్వమవధారితం- అధునాస్వప్రక్రియయావస్థాత్రయోపన్యాసముఖేనాపితదవధారయితు మవస్థాద్వయముపన్యస్యతి (సవస్త్వితి) వృత్తానువాదపూర్వకం ప్రకరణశేషస్యతాత్పర్యందర్శయతి (ఏవమితి) తస్యసాధ్యారోపదృష్టిమాశ్రి త్యజాగ్రదాదిపదార్థపరిశుద్ధిపూర్వకోబోధప్రకారస్స్వప్రక్రియా తయాతస్యైవాత్మతత్త్వస్యప్రదర్శనపరోగ్రన్థశేషఇత్యర్థః తత్రజాగరిత ముదాహరతి (సవస్త్వితి) యద్ధిప్రాతిభాసికంవ్యావహారికంచస్థూలమర్థజాతమాదిత్యాదిదేవతానుగృహీతైరిన్ద్రియైరుపలభ్యతేతజ్జాగరితమిత్యర్థః ద్వ యమిత్యస్యార్థమాహ (శాస్త్రాదీతి) తత్రశ్లోకేలోకప్రసిద్ధమిత్యేతదుచ్యతేలౌకికమితి తద్వ్యాచష్టే (లోకాదితి) నకేవలంజాగరితమిదంలోకే ప్రసిద్ధం- కిన్తువేదాన్తేష్వపిపరమ్పరయాజ్ఞానోపాయత్వేనప్రసిద్ధమిత్యాహ (ఏవంలక్షణమితి) స్వప్నోపన్యాసపరముత్తరార్థంయోజయతి (అవ స్త్వితి). బాహ్యేన్ద్రియప్రయుక్తోవ్యవహారస్సంవృతిశబ్దార్థః సాపిస్థూలార్థవన్నస్వప్నేభవతి తథాచబాహ్యకరణేషూపసంహృతేషుజాగరితవాస నావశేనమనసస్తత్తదర్థాభాసాకారావభాసనంస్వప్నశబ్దితమిత్యర్థః శుద్ధమిత్యస్యకేవలమితిపర్యాయంగృహీత్వావివక్షితమర్థమాహ (ప్రవిభక్త మితి) తస్యాపిలోకప్రసిద్ధత్వంలౌకికమిత్యనేనోక్తం తద్వివృణోతి (సర్వప్రాణీతి) ౮౭

అవస్త్వనుపలమ్భం చ లోకోత్తరమితి స్మృతం। జ్ఞానం జ్ఞేయం చ విజ్ఞేయం సదా బుద్ధైః ప్రకీర్తితమ్॥ ౮౮

జ్ఞానే చ త్రివిధే జ్ఞేయే క్రమేణ విదితే స్వయం। సర్వజ్ఞతా హి సర్వత్ర భవతీహ మహాధియః॥ ౮౯

హేయజ్ఞేయాప్యపాక్యాని విజ్ఞేయాన్యగ్రయాణతః। తేషామన్యత్ర విజ్ఞేయాదుపలమ్భస్త్రిషు స్మృతః॥ ౯౦

శం.— అవస్త్వనుపలమ్భఞ్చ- గ్రాహ్యగ్రహణవర్జితమిత్యేతత్ లోకోత్తరం - అతఏవలోకాతీతం గ్రాహ్యగ్రహణవిషయో హి లోకః- తదభావాత్. సర్వప్రవృత్తిబీజం సుషుప్తమిత్యేతదేవం స్మృతం సోపాయం పరమార్థతత్త్వం లౌకికం, శుద్ధం లౌకికం, లోకోత్తరం, క్రమేణ యేన జ్ఞానేన జ్ఞాయతే- తజ్జ్ఞానం జ్ఞేయం-ఏతాన్యేవ త్రీణి. ఏతద్వ్యతిరేకేణ జ్ఞేయానుపపత్తేః సర్వప్రావాదుకకల్పితవస్తునో త్రైవాన్తర్భావాత్ విజ్ఞేయం - పరమార్థసత్యం తుర్యాఖ్యమద్వయమజమాత్మతత్త్వమిత్యర్థః సదా - సర్వదైతల్లౌకికాదివిజ్ఞేయాన్తం బుద్ధైః - పరమార్థదర్శిభిర్బ్రహ్మవిద్భిః ప్రకీర్తితం ౮౮

ఆ.— సంప్రతి సుషుప్తం దర్శయతి (అవస్త్వితి) స్థూలం సూక్ష్మం చ వస్తు విషయభూతం యత్ర న విద్యతే-తత్తథా ఇన్ద్రియార్థసంప్రయోగజన్యో వా స్థూలార్థావగాహీ వాసనాత్మకో వా యత్రోపలమ్భో న సంభవతి- తదశేషవిజ్ఞానశూన్యం సుషుప్తమితి విశినష్టి (అనుపలమ్భం చేతి) తదిదం కారణాత్మనా బుద్ధేరవస్థానం న చ కారణం లోకే ప్రసిద్ధం - కార్యస్యైవావస్థాద్వయాత్మకస్య తథాత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (లోకోత్తరమితి) తస్య సాక్షిప్రసిద్ధత్వం వివక్షిత్వాహ (స్మృతమితి) జ్ఞానజ్ఞేయాత్మకమేవావస్థాత్రయం తురీయం చ పరమార్థతత్త్వం విద్వదనుభవసమధిగమ్యమిత్యాహ (జ్ఞానమితి) శ్లోకగతం పదద్వయమనూద్య వివక్షితమర్థం కథయతి (అవస్త్వితి) గ్రాహ్యగ్రహణవిభాగవర్జితత్వాదేవ కులో లోకాతీతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (గ్రాహ్యేతి) సుషుప్తం చేదలౌకికం - కథం తదవగమ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వప్రవృత్తీతి) అవస్థాద్వయబీజం సుషుప్తమిత్యేతత్ప్రసిద్ధం శాస్త్రవిదామిత్యాహ (ఏవమితి) అవస్థాత్రయమేవముక్త్వా జ్ఞానపదార్థం కథయతి (సోపాయమితి) జ్ఞానమత్ర మనోవృత్తిరూపం వివక్షితం అవస్థాత్రయాతిరిక్తమపి పరీక్షకపరికల్పితం జ్ఞేయం [illegible] (సర్వేతి) సర్వైరేవ ప్రావాదుకైః - శుష్కతర్కజల్పనశీలైః పరికల్పితస్య కార్యకారణాదిరూపవస్తునోఽవస్థాత్రయే నియమేనాన్తర్భావాజ్జ్ఞేయాన్తరం నాస్తీత్యర్థః జ్ఞేయమేవ విశేషేణ [illegible] చ్యతే-తేన తదపి నావస్థాత్రయాతిరిక్తమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ(విజ్ఞేయమితి)ఉపాయోపేయభూతే యథోక్తేఽర్థే విదుషామ[illegible]యతి (సదేతి)౮౮

శం.— జ్ఞానే చ- లౌకికాదివిషయే, జ్ఞేయే చ- లౌకికాదౌ త్రివిధే, చ పూర్వం లౌకికం స్థూలం తదభావేన పశ్చాచ్ఛుద్ధం లౌకికం తదభావేన లోకోత్తరమిత్యేవం క్రమేణ స్థానత్రయాభావేన పరమార్థసత్యే తుర్యేఽద్వయేఽజేఽభయే విదితే స్వయమేవ- ఆత్మస్వరూపమేవ. సర్వజ్ఞతా- సర్వశ్చాసౌ జ్ఞశ్చ సర్వజ్ఞః తద్భావస్సర్వజ్ఞతా ఇహ- అస్మిల్లోకే భవతి మహాధియః- మహాబుద్ధేః సర్వలోకాతిశయవస్తువిషయబుద్ధిత్వాదేవం విదస్సర్వత్ర సర్వదా భవతి-సకృద్విదితే స్వరూపే వ్యభిచారాభావాదిత్యర్థః నహి పరమార్థవిదో జ్ఞానోద్భవాభిభవౌ స్తః-యథాఽన్యేషాం ప్రావాదుకానాం ౮౯

ఆ.— * ఆత్మని విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి శ్రుత్యా యత్ప్రతిజ్ఞాతం- తదుక్తవస్తుజ్ఞానే ఫలతీతి కథయతి (జ్ఞానే చేతి) జ్ఞానజ్ఞేయవేదనే వివక్షితం క్రమమనుక్రామతి (పూర్వమిత్యాదినా) యత్పునరవస్థాత్రయాతీతం తురీయం - తత్పరిజ్ఞానే వివక్షితం క్రమం దర్శయతి (స్థానేతి) తుర్యే విదితే సతీతి సమ్బన్ధః తస్య స్థానత్రయాత్మకద్వైతాభావోపలక్షితత్వమాహ (అద్వయ ఇతి) జన్మాదిసర్వవిక్రియారహితత్వేన కౌటస్థ్యం కథయతి (అజ ఇతి) కార్యసమ్బన్ధస్తత్ర నాస్తీతి వక్తుం కారణభూతావిద్యాసంబన్ధాభావమభిదధాతి (అభయ ఇతి) యథోక్తతత్త్వజ్ఞానస్య పరిపూర్ణబ్రహ్మరూపేణావస్థానం ఫలమాహ (స్వయమేవేతి) జ్ఞానవతో యథోక్తం ఫలమర్చిరాదిమార్గాయత్తమితి శఙ్కాం వారయతి (ఇహేతి) ఉక్తజ్ఞానవతో మహాబుద్ధిత్వే హేతుమాహ (సర్వలోకేతి) జ్ఞానవతో యథోక్తం జ్ఞానం కదాచిద్భవేదపి కాలాన్తరేఽభిభూతమసత్కల్పం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవంవిద ఇతి) శ్రుత్యాచార్యప్రసాదాద్విదితే స్వరూపే స్వరూపస్ఫురణస్య వ్యభిచారాభావాత్పరిపూర్ణజ్ఞప్తిరూపతా విదుషో భవతీత్యుక్తం స్ఫుటయతి (నహీతి) ౮౯

శం.— లౌకికాదీనాం క్రమేణ జ్ఞేయత్వేన నిర్దేశాదస్తిత్వాశఙ్కా పరమార్థతో మా భూదిత్యాహ- హేయాని చ- లౌకికాదీని త్రీణి జాగరితస్వప్నసుషుప్తాన్యాత్మన్యసత్త్వేన రజ్జ్వాం సర్పవద్ధాతవ్యానీత్యర్థః. జ్ఞేయమిహ చతుష్కోటివర్జితం పరమార్థతత్త్వం ఆప్యాని - ఆప్తవ్యానిత్యక్త బాహ్యైషణాత్రయేణ భిక్షుణా పాణ్డిత్యబాల్యమౌనాఖ్యాని సాధనాని. పాక్యాని - రాగద్వేషమోహాదయో దోషాః కషాయాఖ్యాని పక్తవ్యాని సర్వాణ్యేతాని హేయజ్ఞేయాప్యపాక్యాని విజ్ఞేయాని భిక్షుణా ఉపాయత్వేనేత్యర్థః. అగ్రయాణతః- ప్రథమతః. తేషాం-హేయాదీనాం అన్యత్ర విజ్ఞేయాత్ - పరమార్థసత్యం విజ్ఞేయం బ్రహ్మైకం వర్జయిత్వా ఉపలమ్భనముపలమ్భః- అవిద్యాకల్పనామాత్రం హేయాప్యపాక్యేషు త్రిష్వపి స్మృతో బ్రహ్మవిద్భిః న పరమార్థసత్యతా త్రయాణామిత్యర్థః. ౯౦

ఆ.— అవస్థాత్రయస్య జ్ఞేయత్వనిర్దేశాత్పరమార్థతోఽస్తిత్వమాశఙ్క్య పరిహరతి (హేయేతి) శఙ్కోత్తరత్వేన శ్లోకమవతార్య హేయశబ్దార్థం వ్యాచష్టే (లౌకికాదీనామితి) తాన్యేవ త్రీణి విభజతే (జాగరితేతి) పాణ్డిత్యం- వేదాన్తతాత్పర్యాభిజ్ఞత్వం అద్వితీయవస్తువిచార

ప్రకృత్యాకాశవజ్జ్ఞేయాస్సర్వేధర్మాఅనాదయః।విద్యతేనహినానాత్వం తేషాంక్వచనకించన॥ ౯౧
ఆదిబుద్ధాఃప్రకృత్యైవసర్వేధర్మాస్సునిశ్చితాః। యస్యైవంభవతిక్షాన్తిఃసోఽమృతత్వాయకల్పతే॥ ౯౨
ఆదిశాన్తాహ్యనుత్పన్నాఃప్రకృత్యైవసునిర్వృతాః।సర్వేధర్మాస్సమాభిన్నాఅజంసామ్యంవిశారదం॥ ౯౩
వైశారద్యంతునైవాస్తిభేదేవిచరతాంసదా। భేదనిమ్నాఃపృథగ్వాదాస్తస్మాత్తేకృపణాఃస్మృతాః॥ ౯౪

చాతుర్యపరినిష్పన్నం శ్రవణం బాల్యం- దమ్భదర్పాహంకారాదిరాహిత్యం యథోక్తశ్రుతార్థానుసన్ధానకుశలత్వం మౌనం- మునేఃకర్మజ్ఞానాభ్యాసలక్షణంనిదిధ్యాసనశబ్దితం తాన్యేతాన్యాప్తవ్యాని యద్యపిజ్ఞేయస్యైకజ్ఞేయత్వంయుక్తం- తథాపికథంహేయాదీనాంవిజ్ఞేయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాయత్వేనేతి) తదేవప్రకటయితుంప్రథమతఋజ్వ్యుక్తం ఉత్తరార్థంవ్యాచష్టే (తేషామితి) హేయాదీనాంఙ్ఞేయత్వనాధాన్యప్ర... తత్వాన్నాస్తిపరమార్థత్వశఙ్కేత్యర్థః ౯౦

శం — ... ప్రకృత్యా- స్వభావతఆకాశవత్ - ఆకాశతుల్యాః... సర్వేధర్మాః - ఆత్మానోజ్ఞేయా ముముక్షుభిరనాదయః - నిత్యాః బహువచనకృతభేదాశఙ్కాం... కుర్వన్నాహ - క్వచనకించన - కించిత్ అణుమాత్రమపితేషాంనవిద్యతే నానాత్వమితి ౯౧

ఆ.— యదుక్తంజ్ఞేయంచతుష్టయమిత్యత్రపరమార్థతత్త్వమితి- తదిదానీంస్ఫుటయతి (ప్రకృత్యేతి) బహువచనప్రయోగప్రాప్తం దోషమ్... (విద్యతఇతి) కల్పితభేదనిష్ఠం... వచనమిత్యర్థః క్వచనేతిదేశకాలావస్థాగ్రహణం అణుమాత్రమపీతికార్యకారణభావస్యాంశాంశిభావస్య చోపాదానం ౯౧

శం.— జ్ఞేయతాపిధర్మాణాం... నపరమార్థతఇత్యాహ (ఆదీతి) యస్మాదాదౌబుద్ధాఆదిబుద్ధాః ప్రకృత్యైవ- స్వభావత ఏవ. యథానిత్యప్రకాశస్వరూపస్సవితా- ఏవంనిత్యబోధస్వరూపాఇత్యర్థః. సర్వేధర్మాః- సర్వేఆత్మానః నచతేషాంనిశ్చయఃకర్తవ్యః-నిత్యనిశ్చితస్వరూపాఇత్యర్థః నసందిహ్యమానస్వరూపాఏవంనైవంచేతి. యస్య- ముముక్షోరేవం- యథోక్తప్రకారేణసర్వదాబోధనిశ్చయనిరపేక్షతాఆత్మార్థంపరార్థంవా. యథాసవితానిత్యంప్రకాశాన్తరనిరపేక్షస్స్వార్థంపరార్థంచేతి ఏవం... క్షాన్తిః - బోధనిశ్చయనిరపేక్షతాసర్వదాత్మని- సోఽమృతత్వాయ- అమృతభావాయకల్పతే. మోక్షాయసమర్థోభవతీత్యర్థః. ౯౨

ఆ.— జ్ఞేయశబ్దప్రయోగాత్ముఖ్యమేవజ్ఞేయత్వంప్రాప్తంప్రత్యుదస్యతి (ఆదిబుద్ధాఇతి) యథోక్తరీత్యాసముత్పన్నస్యజ్ఞానస్యఫలమాహ (యస్యేతి) ప్రథమపాదస్యతాత్పర్యమాహ (జ్ఞేయతాపీతి) ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) పదాన్తరస్యార్థంకథయతి (నచేతి) నిశ్చితస్వరూపత్వమేవవ్యతిరేకద్వారాస్ఫోరయతి (నేత్యాదినా) నఖల్వాత్మాస్వసత్తాయామేవంనైవమితిసందిహ్యమానస్వరూపోభవితుమలం- తస్యస్ఫురణావ్యభిచారాత్, తద్రూపస్యప్రామాణికత్వాదిత్యర్థః ద్వితీయార్ధంవ్యాకరోతి (యస్యేత్యాదినా) ఆత్మస్వరూపస్యస్ఫురద్రూపత్వంయథోక్తప్రకారః. బోధాభ్యాసనిశ్చయోబోధనిశ్చయః తస్మిన్నిరపేక్షత్వంస్వార్థమన్యార్థంవాయస్యభవతి- సోఽమృతత్వాయకల్పతఇతిసమ్బన్ధః తదేవదృష్టాన్తేనసాధయతి (యథేత్యాదినా) ఇతిశబ్దోయథేత్యేతేనసంబధ్యతే. ౯౨

శం.— తథానాపిశాన్తికర్తవ్యతాఆత్మనీత్యాహ- యస్మాదాదిశాన్తాః- నిత్యమేవశాన్తాఃఅనుత్పన్నాః - అజాశ్చప్రకృత్యైవసునిర్వృతాః - సునివృతస్వభావాః నిత్యముక్తస్వభావాఇత్యర్థః. సర్వేధర్మాఃసమాశ్చాభిన్నాశ్చసమాభిన్నాఃఅజంసామ్యంవిశారదం విశుద్ధమాత్మతత్త్వం యస్మాత్- తస్మాచ్ఛాన్తిర్మోక్షోవానాస్తికర్తవ్యఇత్యర్థః. నహినిత్యైకస్వభావస్యకృతంకించిదేవస్యాత్. ౯౩

ఆ.— *సోఽమృతత్వాయేత్యాదివచనాదాగన్తుకమమృతత్వంప్రత్యుదస్యతి (ఆదిశాన్తా ఇతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమక్షరార్థంచనిర్దిశతి (తథానాపీత్యాదినా) ఉక్తమేవార్థంచతుర్థపాదేనసఙ్క్షిప్యదర్శయతి (అజమితి) శ్లోకార్థముపసంహరతి (విశుద్ధమితి) ఉక్తరూపతానఙ్గీకారేమోక్షస్యాపురుషార్థతాస్యాదిత్యాహ (నహీతి) సంసారదుఃఖోపశమనంసుఖజన్మయదిక్రియతే - తదాకృతకస్యానిత్యత్వమవశ్యంభావీత్యర్థః ౯౩

శం.— యేయథోక్తంపరమార్థతత్త్వంప్రతిపన్నాః- తఏవాకృపణాలోకే- కృపణాస్త్వన్యేఇత్యాహ- యస్మాద్భేదనిమ్నాః- భేదానుయాయినః. సంసారానుగాఇత్యర్థః. కే. పృథగ్వాదాః- పృథక్- నానావస్తిత్వేవంవదనంయేషాంతేపృథగ్వాదాః ద్వైతినఇత్యర్థః తస్మాత్తేకృపణాః- క్షుద్రాఃస్మృతాః. యస్మాద్వైశారద్యం- విశుద్ధిర్నాస్తితేషాంభేదేవిచరతాం - ద్వైతమార్గేఽవిద్యాకల్పితేసర్వదావర్తమానానామిత్యర్థః. అతోయుక్తమేవతేషాంకార్పణ్యమిత్యభిప్రాయః. ౯౪

అజే సామ్యే తు యే కేచిద్భవిష్యన్తి సునిశ్చితాః। తే హి లోకే మహాజ్ఞానాస్తచ్చ లోకో న గాహతే॥ ౯౫
అజేష్వజమసంక్రాన్తం ధర్మేషు జ్ఞానమిష్యతే। యతో న క్రమతే జ్ఞానమసఙ్గం తేన కీర్తితమ్॥ ౯౬
అణుమాత్రేఽపి వైధర్మ్యే జాయమానేఽవిపశ్చితః। అసఙ్గతా సదా నాస్తి కిముతావరణచ్యుతిః॥ ౯౭

ఆ — ఇదానీం ముముక్షుప్రరోచనార్థమవిద్వన్నిన్దాం దర్శయతి (వైశారద్యం త్వితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (యే యథోక్తమితి) ఉత్తరార్ధమాదౌ యోజయతి (యస్మాదితి) తస్మాదిత్యుత్తరేణాస్య సమ్బన్ధః ప్రథమార్ధముక్తార్థే హేతుత్వేన వ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) సమనన్తరోక్తస్య యస్మాదిత్యస్యాపేక్షితం పూరయతి (అత ఇతి) ౯౪

శం.— యదిదం పరమార్థతత్త్వం అమహాత్మభిరపణ్డితైర్వేదాన్తబహిష్ఠైః క్షుద్రైరల్పప్రజ్ఞైరనవగాహ్యమిత్యాహ- అజే సామ్యే - పరమార్థతత్త్వ ఏవమేవ తదితి యే కేచిత్ - స్త్ర్యాదయోఽపి సునిశ్చితా భవిష్యన్తి చేత్ - త ఏవ హి లోకే మహాజ్ఞానాః- నిరతిశయతత్త్వవిషయకజ్ఞానా ఇత్యర్థః తచ్చ- తేషాం వర్త్మ . తేషాం చరితం పరమార్థతత్త్వం సామాన్యబుద్ధిరన్యో లోకో న గాహతే- నావతరతి. న విషయీకరోతీత్యర్థః. *సర్వభూతాత్మభూతస్య సర్వభూతహితస్య చ। దేవా మార్గే విముహ్యన్త్యపదస్య పదైషిణః *శకునీనామివాకాశే గతిర్నైవోపలభ్యత ఇత్యాదిస్మరణాత్ ౯౫

ఆ — ఏవమవిద్వన్నిన్దాం ప్రదర్శ్య విద్వత్ప్రశంసాం ప్రసారయతి (అజ ఇతి) కూటస్థే వస్తుని నిర్విశేషే యేషామసమ్భావనావిపరీతభావనావిరహినిర్ధారణరూపం విజ్ఞానం సమ్భావనోపనీతమస్తి- తే హి వ్యవహారభూమావపి - నిరతిశయే తత్త్వపరిజ్ఞానవత్త్వాన్మహానుభావా భవన్తీత్యర్థః నను తత్త్వవిషయజ్ఞానస్య సర్వలోకసాధారణత్వాత్ తత్త్వజ్ఞానవతాం కిమితి ప్రశంసా ప్రస్తూయతే- తత్రాహ (తచ్చేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (యదిదమితి) యదిత్యుపక్రమాత్తదమహాత్మభిరనవగాహ్యమితి యోజనీయం. అమహాత్మత్వం - క్షుద్రహృదయత్వం తత్ర హేతురపణ్డితైరితి అపాణ్డిత్యం- వివేకరహితత్వం తత్ర హేతుర్వేదాన్తేత్యాదినా సూచ్యతే తేషాం పౌర్వాపర్యేణ పర్యాలోచనాపరిచయపరాఙ్ముఖైరిత్యర్థః విచారచాతుర్యాభావాదేవ పదార్థవాక్యార్థవిభాగావగమశూన్యత్వమాహ (అల్పప్రజ్ఞైరితి) తర్హి పారమార్థికే తత్త్వే కేషామేవ మనీషా సమున్మిషేదిత్యాశఙ్క్య యేషాం కేషాంచిదేవ తన్నిష్ఠానామిత్యాహ (యే కేచిదితి) స్త్ర్యాదీనాముపనిషద్ద్వారా జ్ఞానాధికారాభావేఽపి ద్వారాన్తరప్రయుక్తస్తదధికారస్సమ్భవతీత్యభిప్రేత్యాపీత్యుక్తం తత్త్వజ్ఞానస్య దుర్లభత్వమభ్యుపేత్య చేదిత్యుక్తం చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే(తచ్చేతి)జ్ఞానవతాం విజ్ఞాతం పరమార్థతత్త్వమన్యేషామనవగాహ్యమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (సర్వభూతేతి) సర్వేషాం భూతానాం- బ్రహ్మాదీనాం స్తమ్బపర్యన్తానామాత్మా- పరం బ్రహ్మ తద్భూతస్య విదుషస్సర్వత్రాత్మభూతస్య సర్వేషు భూతేషు నిరుపచరితస్వరూపత్వాదేవ పరమహితస్య పరమప్రేమాస్పదత్వాదేవ పరమసుఖాత్మకస్య ప్రాప్యపురుషార్థవిరహిణో మార్గే దేవాః- విద్యావన్తోఽపి పదమన్వేషమాణాః వివిధం మోహముపగచ్ఛన్తీత్యర్థః మహాత్మనో జ్ఞానవతో గన్తవ్యపదరహితస్య పరిపూర్ణస్య గతిరవగన్తుమశక్యేతి నిదర్శనవశేన విశదయతి (శకునీనామితి) ౯౫

శం — కథం మహాజ్ఞానత్వమిత్యాహ- అజేషు- అనుత్పన్నేష్వచలేషు ధర్మేషు - ఆత్మస్వజమచలం చ జ్ఞానమిష్యతే సవితరీవౌష్ణ్యం ప్రకాశశ్చ యతః - తస్మాదసంక్రాన్తమర్థాన్తరే జ్ఞానమజమిష్యతే యస్మాన్న క్రమతేఽర్థాన్తరే జ్ఞానం - తేన కారణేనాసఙ్గం తత్కీర్తితం - ఆకాశకల్పమిత్యుక్తం ౯౬

ఆ — అజం సామ్యమిత్యుక్తం ప్రమేయం- తద్విషయనిశ్చయవాంశ్చ ప్రమాతా - ప్రమాణం తథావిధనిశ్చయజ్ఞానమితి వస్తుపరిచ్ఛేదే కథం మహాజ్ఞానత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అజేష్వితి) అజా ధర్మాః- చిత్ప్రతిబిమ్బా జీవా ఇత్యర్థః తేష్వజం జ్ఞానం- కూటస్థదృష్టిరూపం బిమ్బకల్పం బ్రహ్మాచలమాత్మభూతమభ్యుపగమ్యతే. తథా చ మానమేయాదిభావస్య కల్పితత్వేఽపి వస్తుతో వస్తుపరిచ్ఛేదాభావాదుపపన్నం తజ్జ్ఞానవతాం మహాజ్ఞానత్వమిత్యర్థః కించ- అన్యత్రాన్యతేజ్ఞానస్య యదసఙ్గత్వమఙ్గీకృతం- తదపి విషయాభావాదేవ సిధ్యతి తతశ్చ *ముక్త్యై నిర్విషయం మన ఇతి యదుచ్యతే - తదప్యవిరుద్ధమిత్యాహ (యతో నేతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం పూర్వార్ధం యోజయతి (కథమిత్యాదినా) ఉత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (యస్మాన్నేతి) నిత్యవిజ్ఞప్తిరూపస్యాత్మనోఽసఙ్గత్వం ప్రాగపి సూచితమిత్యాహ (ఆకాశేతి) ౯౬

శం — ఇతోఽన్యేషాం వాదినామణుమాత్రే- అల్పేఽపి వైధర్మ్యే- వస్తుని బహిరన్తర్వా జాయమానే- ఉత్పద్యమానేఽవిపశ్చితః- అవివేకినోఽసఙ్గతా- అసఙ్గత్వం సదా నాస్తి- కిముత వక్తవ్యమావరణచ్యుతిః- బన్ధనాశో నాస్తీతి. ౯౭

ఆ.— కూటస్థం బ్రహ్మైవ తత్త్వమితి స్వమతే జ్ఞానమసఙ్గం సిధ్యతీత్యుక్తం- మతాన్తరే పునః సవిషయత్వాజ్జ్ఞానస్యాసఙ్గత్వమసఙ్గతం ప్రసజ్యేతేత్యాహ (అణుమాత్రేఽపీతి) అవిద్వద్దృష్ట్యా తస్య చిదపి పదార్థస్య జన్మాఙ్గీకారే జ్ఞానస్య తదనుషక్తత్వే సాసఙ్గత్వాత్తదాగబన్ధధ్వంసలక్షణం ప్రయోజనం దూరాపాస్తం భవతీత్యాహ (కిముతేతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఇతర ఇతి) విద్వానద్వైతవాదీ పక్షచ్యుత్యా పరామృశ్యతే. ౯౭

అలబ్ధావరణాస్సర్వేధర్మాః ప్రకృతినిర్మలాః। ఆదౌబుద్ధాస్తథాముక్తాబుధ్యన్తఇతినాయకాః॥ ౯౮
క్రమతేనహిబుద్ధస్యజ్ఞానంధర్మేషుతాపినః। సర్వేధర్మాస్తథాజ్ఞానంనైతద్బుద్ధేనభాషితం॥ ౯౯
దుర్దర్శమతిగమ్భీరమజంసామ్యంవిశారదం। బుద్ధ్వాపదమనానాత్వంనమస్కుర్మోయథాబలమ్॥ ౧౦౦
ఇతిచతుర్థమలాతశాన్తిప్రకరణమ్.

ఇతిగౌడపాదాచార్యకృతామాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణకారికా సమ్పూర్ణా.

శం — తేషామావరణచ్యుతిర్నాస్తీతి బ్రువతాంస్వసిద్ధాన్తేఽభ్యుపగతంతర్హిధర్మాణామావరణం నేత్యుచ్యతే-అలబ్ధావరణాః-అలబ్ధం-అప్రాప్తమావరణం- అవిద్యాదిబన్ధనంయేషాంతేధర్మాఅలబ్ధావరణాః బన్ధనరహితాఇత్యర్థః ప్రకృతినిర్మలాః-స్వభావశుద్ధాః ఆదౌబుద్ధాస్తథాముక్తాః-యస్మాన్నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావాః. యద్యేవం- కథంతర్హిబుధ్యన్తఇతి ఉచ్యతే-నాయకాః- స్వామినః. సమర్థాబోద్ధుం, బోధశక్తిమత్స్వభావా ఇత్యర్థః. యథానిత్యప్రకాశస్వరూపోఽపిసవితాప్రకాశతఇత్యుచ్యతే, యథావానిత్యనివృత్తగతయోఽపినిత్యమేవశైలాస్తిష్ఠన్తీత్యుచ్యతే,-తద్వత్. ౯౮

ఆ — నచేదావరణమ్మన్యతే - తర్హిస్వీకృతమావరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అలబ్ధేతి) బోద్ధృత్వంతర్హికథమిత్యాశఙ్క్యబోధనశక్తిమత్త్వాదిత్యాహ (బుధ్యన్తఇతి) శఙ్కోత్తరత్వేనశ్లోకమవతారయతి (తేషామిత్యాదినా) అవిద్యాదృష్ట్యైవఅవిద్యావరణంసిధ్యతి- నతత్త్వదృష్ట్యేత్యభిప్రేత్యవ్యాచష్టే (అలబ్ధేతి) ఉక్తేఽర్థేహేతుకథనార్థంవిశేషణత్రయమిత్యాహ (యస్మాదితి) తస్మాద్బన్ధనరహితాఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః ఆత్మనోయథోక్తస్వభావత్వేబోద్ధృత్వంనసిధ్యతీత్యాక్షిపతి (యద్యేవమితి) పాదాన్తరేణోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) ముఖ్యావేవక్రియాకర్తారౌ ప్రకృతిప్రత్యయాభ్యామభిధేయావిత్యాశఙ్క్యనియమముదాహరణాభ్యాంనిరస్యతి (యథేత్యాదినా) ౯౮

శం. — యస్మాన్నహిక్రమతేబుద్ధస్య - పరమార్థదర్శినోజ్ఞానంవిషయాన్తరేషు ధర్మేషు- ధర్మసంస్థంసవితరీవప్రభా. తాపినః - తాపోఽస్యాస్తీతితాపీ తస్యసన్తాపవతః. నిరన్తరస్యాకాశకల్పస్యేత్యర్థః పూజావతోవా. ప్రజ్ఞావతోవా. సర్వేధర్మాః- ఆత్మానోఽపితథా- జ్ఞానవదేవాకాశకల్పత్వాన్నక్రమన్తేక్వచిదప్యర్థాన్తరఇత్యర్థః యదాదావుపన్యస్తం *జ్ఞానేనాకాశకల్పేనేత్యాది - తదిదం ఆకాశకల్పస్యతాపినోబుద్ధస్యతదనన్యత్వాదాకాశకల్పంజ్ఞానంనక్రమతేక్వచిదప్యర్థాన్తరే, తథాధర్మా, ఇతి. ఆకాశమివాచలమవిక్రియంనిరవయవంనిత్యమద్వితీయమసఙ్గమదృశ్యమగ్రాహ్యమశనాయాద్యతీతంబ్రహ్మాత్మతత్త్వం- *నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతఇతిశ్రుతేః జ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృభేదరహితంపరమార్థతత్త్వమద్వయమేతన్నబుద్ధేనభాషితం యద్యపిబాహ్యార్థనిరాకరణంజ్ఞానమాత్రకల్పనాచాద్వయవస్తుసామీప్యముక్తం- ఇదంతుపరమార్థతత్త్వమద్వైతంవేదాన్తేష్వేవవిజ్ఞేయమిత్యర్థః ౯౯

ఆ — కిమితిముఖ్యేబోద్ధృత్వేనపక్షపాతేనచేష్టమిత్యాశఙ్క్యజ్ఞానస్యవిషయస్పర్శాభావాద్విషయసమ్బన్ధాసమ్భవాదిత్యాహ (క్రమతఇతి) కించ- జీవానాంబ్రహ్మణ్యనాత్మవత్త్వాద్బాహ్యార్థక్రియాసమవాయాయోగాన్నముఖ్యంబోద్ధృత్వంసిద్ధమలమిత్యాహ (సర్వఇతి) జ్ఞానమాత్రంపారమార్థికం- తత్రైవజ్ఞాతృజ్ఞేయాదికల్పితమితిసౌగతమతమేవభవతాపిసఙ్గృహీతమిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానమితి) తత్రపూర్వార్ధాక్షరాణివ్యాకరోతి (యస్మాదితి) యద్ధిపరమార్థదర్శినోజ్ఞానం - తన్నవిషయాన్తరేషుక్రమతే- కింతుసవితరిప్రకాశవదాత్మన్యేవప్రతిష్ఠితంయస్మాదిష్యతే- తస్మాన్నాస్తిముఖ్యత్వంసిద్ధమర్థలీత్యర్థః పరమార్థదర్శినోవిశేషణంతాపినఇతి. తద్వ్యాచష్టే (తాపోస్యేత్యాదినా) ఆత్మనోముఖ్యస్యబోద్ధృత్వస్యాభావేహేత్వన్తరంసర్వేధర్మాస్తథేతి తద్విభజతే (సర్వఇత్యాదినా) ప్రకరణాదావుక్తమేవకిమర్థంపునరిహోచ్యతే- తత్రాహ (యదాదావితి) తదిదం- ఇహోపసంహృతమితిశేషః క్రమతేనహీత్యాదేరక్షరార్థముపసంహరతి (ఆకాశకల్పస్యేతి) సర్వేధర్మాస్తథేత్యస్యార్థంనిగమయతి (తథేతి) ధర్మాః- నక్రమన్తేక్వచిదపీతిశేషః తథాచనాత్మనిముఖ్యంబోద్ధృత్వం- కింత్వౌపచారికమితిప్రకృతముపసంహర్తుమితిశబ్దః. పూర్వార్ధస్యతాత్పర్యమాహ (ఆకాశమితి) జ్ఞానమిత్యాదివ్యాచష్టే (జ్ఞానేతి) సకలభేదవికలంపరిపూర్ణమనాదినిధనంజ్ఞప్తిమాత్రముపనిషదేకసమధిగమ్యంతత్త్వమిహప్రతిపాద్యతే- మతాన్తరేతునైవమితికుతోమతసాఙ్కర్యాశఙ్కాఽవకాశమాసాదయేదిత్యర్థః. ౯౯

శం. — శాస్త్రసమాప్తౌపరమార్థతత్త్వస్తుత్యర్థంనమస్కారఉచ్యతే- దుర్దర్శం- దుఃఖేనదర్శనమస్యేతిదుర్దర్శం. అస్తినాస్తీతిచతుష్కోటివర్జితత్వాద్దుర్విజ్ఞేయమిత్యర్థః అతఏవాతిగమ్భీరం - దుష్ప్రవేశంమహాసముద్రవదకృతప్రజ్ఞైః అజంసామ్యంవిశారదం - ఈదృక్పదమనానాత్వం- నానాత్వవర్జితంబుద్ధ్వా - అవగమ్యతద్భూతాస్స్మోనమస్కుర్మస్తస్మైపదాయ. అవ్యవహార్యమపివ్యవహారగోచరమాపాద్యయథాబలం - యథాశక్తీత్యర్థః. ౧౦౦

ఆ — ప్రకరణచతుష్టయాత్మకస్య శాస్త్రస్యాదావివాన్తేఽపి పరదేవతాతత్త్వమనుస్మరంస్తన్నమస్కారరూపం మఙ్గలాచరణం సమ్పాదయతి (దుర్దర్శమితి) దుర్విజ్ఞేయత్వే ప్రత్యక్షాదిప్రమాణానధిగమ్యత్వం హేతుం వివక్షిత్వా విశినష్టి (అతిగమ్భీరమితి) ప్రత్యక్షాదిభిరనవగాహ్యత్వే కూటస్థత్వం నిర్విశేషత్వం సర్వసమ్బన్ధవిధురత్వం చేతి హేతుత్రయమభిప్రేత్యాహ (అజమిత్యాదినా) విశేషణత్రయం తర్హి కుతశ్చిదనవగతం తన్నాస్త్యేవేతి నిశ్చేతుం యుక్తం - ప్రమాణాధీనత్వాత్ప్రమేయసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యోపనిషద్భిరతద్ధర్మాధ్యాసాపాకరణద్వారేణావగమ్యమానత్వాన్నైవమిత్యాహ (పదమితి) తత్ర తర్హి సకలవిభాగవికలే కుతో నమస్కారక్రియా న హి క్రియా సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అనానాత్వమితి) యద్యపి వస్తుతస్తస్మిన్నానాత్వం నావకల్పతే - తథాపి యథాసామర్థ్యం మాయాబలమవలమ్బ్య కాల్పనికం నానాత్వమనుసృత్య నమస్కారక్రియా ప్రచయాదిప్రయోజనవతీ ప్రామాణికైరభిప్రేతేత్యర్థః శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (శాస్త్రేతి) యది పరమార్థతత్త్వం శాస్త్రస్యాదావివాన్తేఽపి నమస్క్రియతే - తదా తస్యాద్యన్తమధ్యేష్వనుసన్ధేయతయా శ్రుతిప్రసిద్ధ్యతి తేన తదర్థమాదావివావసానేఽపి ప్రవణీభావస్తద్విషయశ్లోకేనోపదిశ్యతే - తథా చ ప్రతిపాద్యస్య బ్రహ్మణో మహామహిమత్వం సమధిగతమిత్యర్థః దుర్దర్శత్వముక్తం వ్యనక్తి (అస్తీతి) సర్వేషామేవ యథోక్తే పరమార్థతత్త్వే ప్రవేశానుపపత్తిమాశఙ్క్య సమ్ప్రదాయరహితానాం తథాత్వేఽపి తద్విదాం ... ఇత్యాహ (అక్షతేతి) కూటస్థాదిసిద్ధ్యర్థం వ్యాఖ్యాతమేవ పదత్రయమనువదతి (అజమితి) ఉక్తం వేదాన్తైకమేయం తత్త్వం ద్వైతాభావోపలక్షితమిత్యాహ (అద్వయమితి) యథోక్తం బ్రహ్మ జ్ఞాత్వా జ్ఞానసామర్థ్యాద్బ్రహ్మభూతశ్చేదాచార్యః- తర్హి కథం తస్మై నమస్కర్తుం ప్రవర్తతే- న హి పరిపూర్ణం వస్తు వస్తుతో వ్యవహారగోచరతామాచరతీత్యాశఙ్క్యాహ (అవ్యవహార్యేతి) పరమార్థతో వ్యవహారాగోచరత్వేఽపి పరమార్థతత్త్వస్య మాయాశక్తిమనుసృత్య వ్యవహారగోచరతాం పరికల్ప్య నమస్కారక్రియా తస్మిన్ ప్రయోజనవశాదాశ్రితేత్యర్థః ౧౦౦

శం — అజమపి జనియోగం ప్రాపదైశ్వర్యయోగాదగతి చ గతిమత్తాం ప్రాపదేకం హ్యనేకమ్।
వివిధవిషయధర్మగ్రాహి ముగ్ధేక్షణానాం ప్రణతభయవిహన్తృ బ్రహ్మ యత్తన్నతోఽస్మి॥ ౧

ఆ — ఇదానీం భాష్యకారోఽపి భాష్యపరిసమాప్తౌ శాస్త్రప్రతిపాదితం పరదేవతాతత్త్వమనుస్మృత్య తన్నమస్కారరూపం మఙ్గలాచరణమాచరతి (అజమపీతి) యద్బ్రహ్మ- అశేషోపనిషత్ప్రసిద్ధం సర్వథాపరిచ్ఛేదరహితం - తదహం ప్రత్యగ్భూతం నమస్యే - తద్విషయప్రవణీభావం కరోమీతి సమ్బన్ధః ప్రణామప్రయోజనమాహ (ప్రణతేతి) యే హి ప్రణతాః- బ్రహ్మణి ప్రవణీభూతాస్తస్మిన్ప్రతిష్ఠన్తి- తేషాం యదవిద్యాతత్కార్యాత్మకం భయం- తదాచార్యోపదేశజనితబుద్ధివృత్తిఫలతారూఢం బ్రహ్మైవ హన్తి. న ఖలు జడా వృత్తిర్వస్తుసామర్థ్యమన్తరేణాజ్ఞానం సకార్యమపనేతుమలం బుద్ధిస్థో బోధో బోధేర్ద్ధా బుద్ధిరుక్తం ఫలమాదధాతీత్యర్థః. తస్యైవ బ్రహ్మణః సమ్ప్రతి తటస్థలక్షణం వివక్షతి (అజమిత్యాదినా) యద్యపి జన్మాదిసర్వవిక్రియాశూన్యం వస్తుతో బ్రహ్మ కూటస్థమాస్థీయతే- తథాపి తదైశ్వర్యేణ- తదీయశక్త్యాత్మకేనానిర్వాచ్యాజ్ఞానవైభవేన యోగాదాకాశాదికార్యాత్మనా జన్మసమ్బన్ధం ప్రాప్య జగతో నిదానమితి వ్యపదేశభాగ్భవతి తథా చ శ్రుతిసూత్రయోః బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః యద్యపి చేదం బ్రహ్మ కూటస్థం ... గతివర్జితమవతిష్ఠతే- తథాపి యథోక్తాజ్ఞానమాహాత్మ్యాత్ కార్యబ్రహ్మతాం ప్రాప్య గతిమత్తాం- గన్తవ్యతాం బాదర్యధికరణన్యాయేన ప్రతిపద్యతే తదాహ (అగతి చేతి) యద్యపి చేదం బ్రహ్మ వస్తుతో నిరస్తసమస్తనానాత్వమేకరసమద్వితీయముపనిషద్భిరభ్యుపగమ్యతే- తథాపి జీవో జగదీశ్వరశ్చేత్యేతద్వ్యవహారనాద్యనిర్వాచ్యావిద్యావశాదనేకమివ ప్రతిభాతీత్యాహ (ఏకమితి) కేషాం దృష్ట్యా పునరనేకత్వం బ్రహ్మణోఽవగమ్యతే- తదాహ (వివిధేతి) వివిధాశ్చ తే విషయధర్మాశ్చ. తద్గ్రాహితయా ముగ్ధం - విపర్యస్తం. వివేకవికలమీక్షణం యేషాం తేషాం దృష్ట్యా బ్రహ్మణోఽనేకత్వధీః- న తు తత్త్వతః శాస్త్రదృష్ట్యా తు తస్మిన్నేకత్వమేవ ప్రామాణికమిత్యర్థః ౧

శం — ప్రజ్ఞావైశాఖవేధక్షుభితజలనిధేర్వేదనామ్నోఽన్తరస్థం భూతాన్యాలోక్య మగ్నాన్యవిరతజననగ్రాహఘోరే సముద్రే। కారుణ్యాదుద్దధారామృతమిదమమరైర్దుర్లభం భూతహేతోర్యస్తం పూజ్యాభిపూజ్యం పరమగురుమముం పాదపాతైర్నతోఽస్మి॥ ౨

ఆ — సమ్ప్రతి గ్రన్థప్రణయనప్రయోజనప్రదర్శనపూర్వకం పరమగురూనాగమశాస్త్రస్య వ్యాఖ్యాతస్య ప్రణేతృత్వేన వ్యవస్థితాన్ ప్రణమతి (ప్రజ్ఞేతి) యో హి కారుణ్యాదిదం జ్ఞానాఖ్యమమృతం భూతహేతోః- తదుపకారార్థముద్దధార- తం పరమగురుం నతోఽస్మీతి సమ్బన్ధః. అముమితి తస్య పురోదేశసన్నిహితత్వేనాపరోక్షత్వం సూచితం. పరమగురుత్వం పూజ్యానామపి గురూణామతిశయేన పూజ్యత్వాదాచార్యస్య సమధిగతమిత్యాహ (పూజ్యేతి) నమస్కారప్రక్రియాం ప్రకటయతి (పాదపాతైరితి) పాదౌ- తదీయౌ పాదౌ తయోః స్వకీయస్యోత్తమాఙ్గస్య పాతాః- భూయోభూయో నమ్రీభావాః, తైరితి యావత్. ఆచార్యో జ్ఞానాఖ్యమమృతం కథంభూతముద్ధృతవానిత్యపేక్షాయాముక్తం (అన్తరస్థమితి) కస్యాన్తరస్థమితి వివక్షాయామాహ (వేదేతి) కథమిత్యత్రాహ (ప్రజ్ఞేతి) మేధాసహితా ప్రజ్ఞైవ వైశాఖః- మన్థానదణ్డః తస్య వేధః- వేధనం ప్రక్షేపణం తేన క్షుభితః- విలోడితో జలనిధిర్వేదనామా తస్యాన్తరే- అభ్యన్తరే స్థితమిదమమృతమితి యావత్. ఉక్తస్య జ్ఞానామృతస్య ప్రసిద్ధాదమృతాదవాన్తరవైషమ్యమాదర్శయతి (అమరైరితి) యద్ధి భగవతా నారాయణేన క్షీరసాగరాన్తరావస్థితమమృతం సముద్ధృతం- తదేవ కథంచిదమరా లేభిరే-

ఇదం తు తైరనాయాసలభ్యం న భవతి- జ్ఞానసామగ్రీసంపన్నైరేవ లభ్యత్వాదిత్యర్థః యదికారుణ్యాదిదమమృతమాచార్యేణ వేదోదధేర్యత్నతోపకారా ద్ధమ్ముద్ధృతం- కథం తస్మిన్ కారుణ్యం తస్య ప్రాదురభూదిత్యాశఙ్క్యాహ (భూతానీతి) యోఽయం సముద్రవద్దురుత్తారస్సంసారః- తస్మిన్నవిరతం- అనవరతం సన్తతమేవ యాని జననాని- విగ్రహభేదగ్రహణాని తాన్యేవ గ్రాహాః- జలచరాః తైర్ఘోరే- క్రూరే. భయంకరే మగ్నాని - మగ్నకల్పాని. పరవశాని భూతాన్యుపలభ్య కారుణ్యమాచార్యస్య ప్రాదురాసీత్- తతశ్చేదమమృతముద్ధృత్య భూతేభ్యో దత్వా తాని రక్షితవానిత్యర్థః ౨

శం— యత్ప్రజ్ఞాలోకభాసా ప్రతిహతిమగమత్స్వాన్తమోహాన్ధకారో మజ్జోన్మజ్జచ్చ ఘోరే హ్యసకృదుపజనోదన్వతి త్రాసనే మే। యత్పాదావాశ్రితానాం శ్రుతిశమవినయప్రాప్తిరగ్ర్యా హ్యమోఘా తత్పాదౌ పావనీయౌ భవభయవినుదౌ సర్వభావైర్నమస్యే॥ ౩

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాద[illegible]హంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ
గౌడపాదీయకారికాభాష్యే అలాతశాన్త్యాఖ్యం చతుర్థప్రకరణభాష్యం సమాప్తమ్

ఆ— అథాధునా స్వగురుభక్త్యైర్విద్యాప్రాప్త్యవసరసన్నికృష్టత్వాత్తదీయపాదసరసీరుహయుగళం ప్రణమతి (యత్ప్రజ్ఞేతి) తేషాం- ఆనన్దగురూణాం పాదౌ సర్వభావైః- వాఙ్మనోదేహానాం ప్రవణీభావైర్నమస్యే- నమ్రీభవామీతి సమ్బన్ధః తౌ చ జగతస్సర్వస్యాపి పావనీయౌ- పవిత్రయితారౌ పవిత్రత్వమాపాద్య నిర్వృణాతే తౌ చ స్వసమ్బన్ధినాం సర్వేషాం భవః- సంసారః తత్ప్రయుక్తం భయం స్వకారణేన సహాపనుదతః సమూలం కుర్వన్తౌ. తానేవ గురూన్ విశినష్టి (యత్ప్రజ్ఞేతి) మే- మమ స్వాన్తం- అన్తఃకరణం. తస్మిన్ మోహః- వ్యాకులతాహేతురవివేకః తస్య కారణం యదనాద్యజ్ఞానం- తత్- యేషాం ప్రజ్ఞైవాలోకః తస్య భాః- దీప్తిః తయా ప్రతిహతిం- వినాశమగమత్- గతవత్ తత్పాదావితి సమ్బన్ధః న కేవలమజ్ఞానమేవాచార్యప్రసాదాదపగచ్ఛత్తుచ్ఛీభవతి - కిన్తు తత్కార్యమనర్థజాతమపి కారణనివృత్త్యా నిమూలం భవతీత్యాహ (మజ్జోన్మజ్జదితి) అసకృత్- అనేకశో దేవతిర్యగాదియోనిషు యోఽయముపజనః- నానావిధదేహభేదసఙ్గ్రహః అసావేవోదన్వాన్- ఉదధిః తస్మిన్నతి త్రాసనే- భయావహే కదాచిదధోగతమజ్ఞానం కార్యరూపేణ మజ్జత్ - అనభివ్యక్తమవతిష్ఠతే - తదేవ చావస్థావిశేషేణ త్రయరూపేణోన్మజ్జత్ - అభివ్యక్తమనర్థకరం పరివర్తతే తదేవమతిక్రూరే సంసారసాగరే పరివర్తమానమజ్ఞానం సకార్యమాచార్యప్రసాదాదపనీతమాసీదిత్యర్థః న కేవలమేకస్య మమైవ యథోక్తఫలప్రాప్తిరాచార్యప్రసాదాదావిరభూత్ - కిన్తు తచ్చరణపరిచర్యాపరాయణానామన్యేషామపి భూయసామిత్యాహ (యత్పాదావితి) యేషాం గురూణాం పాదద్వయమాశ్రితానామన్యేషామపి శిష్యాణాం తదీయశుశ్రూషాప్రణయిమనీషాజుషాం శ్రుతిః- మననిదిధ్యాసనసహకృతం శ్రవణజ్ఞానం శమః- శాన్తిః ఇన్ద్రియోపరతిః. వినయః- అవనతిః అనౌద్ధత్యం తేషాం ప్రాప్తిరగ్ర్యా- శ్రేష్ఠా ప్రత్యగ్భూతాసీదితి. యస్మాదమోఘా- సఫలా శ్రవణాదీనాం ప్రాప్తిః- తస్మాదగ్ర్యత్వం తస్యాం సఙ్గచ్ఛతే తదేవమాచార్యప్రసాదాదాత్మనోఽన్యేషాం చ బహూనాం పురుషార్థపరిసమాప్తిసమ్పాదాచార్యపరిచరణం పురుషార్థకామైరాచరణీయమిత్యర్థః ౩

విశ్వం కృత్స్నం స్వమాయా విరచితవివిధద్వైతవర్గం నిసర్గాదుద్యాతానర్థసార్థం స్వరసవిమధురం సచ్చిదేకస్వభావమ్।
అజ్ఞేయాత్మానమేకం విధిముఖవిముఖం వేదవేదాన్తగీతం వస్తువాచాం నిధీనాం చాపదమపి జగతామాస్పదం కల్పితానామ్॥ ౧
గౌడపాదీయభాష్యస్య వ్యాఖ్యా వ్యాఖ్యాతృసమ్మతా। సమ్మితా నిర్మితా సేయమర్పితా పురుషోత్తమే॥ ౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ
గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాం చతుర్థప్రకరణభాష్యటీకా సమాప్తా

శ్రీ గురుభ్యో నమః

శ్రీమతే నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేన చ యుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

శీక్షావల్లీ.

అవతారికా

శం — యస్మాజ్జాతం జగత్సర్వం యస్మిన్నేవ ప్రలీయతే। యేనేదం ధార్యతే చైవ తస్మై జ్ఞానాత్మనే నమః॥౧॥

యైరిమే గురుభిః పూర్వం పదవాక్యప్రమాణతః। వ్యాఖ్యాతాస్సర్వవేదాన్తాస్తాన్నిత్యం ప్రణతోఽస్మ్యహం॥౨॥

తైత్తిరీయకసారస్య మయాచార్యప్రసాదతః। విస్పష్టార్థరుచీనాం హి వ్యాఖ్యేయం సంప్రణీయతే॥౩॥

నిత్యాన్యధిగతాని కర్మాణి ఉపాత్తదురితక్షయార్థాని, కామ్యాని చ ఫలార్థినాం, పూర్వస్మిన్ గ్రన్థే ఇదానీం కర్మోపాదానహేతుపరిహారాయ బ్రహ్మవిద్యా ప్రస్తూయతే కర్మహేతుః కామః స్యాత్ - ప్రవర్తకత్వాత్ ప్రవృత్తిర్హి సతి కామే ఆప్తకామానాం హి కామాభావే స్వాత్మన్యవస్థానాత్ ప్రవృత్త్యనుపపత్తిః ఆత్మకామత్వే చాప్తకామతా ఆత్మా చ బ్రహ్మ - తద్విదో హి పరప్రాప్తిం వక్ష్యతి

ఆ.— యత్ప్రకాశసుఖాభిన్నం యన్మన్త్రేణ ప్రకాశితమ్। వివృతం బ్రాహ్మణేనైతత్స్వమదృశ్యం బ్రహ్మనిర్భయమ్॥౧॥

యజుర్వేదశాఖాభేదం తైత్తిరీయకోపనిషదం వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్ భాష్యకారస్తత్ప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ జగజ్జన్మాదికారణత్వేన తటస్థలక్షణేన స్వమతీష్టప్రతిపాదనాన్యేనోపలక్షితం సత్యజ్ఞానాదినా చ స్వరూపలక్షణేన విశేషతో వినిశ్చితం నమస్కారచ్ఛలేన సఙ్క్షేపతో దర్శయతి (యస్మాజ్జాతమితి) నిమిత్తోపాదానయోః పఞ్చమ్యాః సాధారణ్యాదుభయవిధమపి హేతుత్వమిహ వివక్షితం కార్యస్య యస్య ప్రకృతావేవ నియతత్వాత్ విశేషతః ప్రకృతిత్వమాహ (యస్మిన్నితి) కారణస్య ధారకత్వం ... ధర్మ్యాదావపి ప్రసిద్ధత్వాత్ సాధారణకారణత్వమాహ (యేనేతి) జ్ఞానాత్మన ఇతి స్వరూపలక్షణసూచనం ౧॥ గురుభక్తేర్విద్యాప్రాప్తావన్తరఙ్గసాధనత్వం ఖ్యాపయితుం గురూన్ప్రణమతి (యైరితి) పదాని, చ వాక్యాని, చ ప్రమాణం చానుమానాది,- తద్వివేచనేన వ్యాఖ్యాతా ఇతి ౨॥ చికీర్షితం నిర్దిశతి (తైత్తిరీయకేతి) వ్యుత్పన్నస్య పదేభ్య ఏవ పదార్థస్మృతిసంభవాత్, పదస్మారితపదార్థసంసర్గస్యైవ వాక్యార్థత్వాత్, సూత్రకారేణోపనిషత్తాత్పర్యస్య నిరూపితత్వాచ్చ వ్యర్థః పృథగ్వ్యాఖ్యారమ్భ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (విస్పష్టార్థేతి) మన్దమతీనాం స్వత ఏవ విశిష్టపదార్థస్మరణాసంభవాదుపనిషత్తత్త్వనిశ్చయపదార్థానాం వ్యుత్పత్తిస్సంశయం జ్ఞానం యేషాం చ యస్తే- తేషాముపకారాయేత్యర్థః ౩॥

కర్మవిచారేణైవోపనిషదోఽగతార్థత్వాదుపనిషత్ప్రయోజనస్య నిశ్శ్రేయసస్య కర్మభ్య ఏవ సంభవాత్, పృథగ్వ్యాఖ్యారమ్భోఽనర్థక ఇత్యాశఙ్క్యాహ పనేతుం కర్మకాణ్డార్థమాహ (నిత్యానీతి) “అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసే”తి జైమినినా ధర్మగ్రహణేన సిద్ధవస్తువిచారస్య పర్యుదస్తత్వాన్నోపనిషదో గతార్థత్వమిత్యర్థః తాని చ ధర్మాణి సంచితదురితక్షయార్థాని- “ధర్మేణ పాపమపనుదతీ”తి శ్రుతేః సని శ్రేయసార్థాని న కేవలం జీవతోఽవశ్యకర్తవ్యాని అధిగతాని - ఫలార్థినాం కామ్యాని చ న తాన్యపి నిశ్శ్రేయసార్థాని - “స్వర్గకామః” “పశుకామ” ఇత్యాదివత్ మోక్షకామో ... ఇత్యశ్రవణాత్ అతస్సంసార ఏవ కర్మణాం ఫలమిత్యర్థః కర్మకాణ్డార్థముక్త్వా తత్రావిచారితముపనిషదర్థమాహ (ఇదానీమితి) కర్మణాముపాదానే- అనుష్ఠానే యో హేతుః- తన్నివృత్త్యర్థం బ్రహ్మవిద్యా అస్మిన్ గ్రన్థే ఆరభ్యతే - అతః సనిదానకర్మోన్మూలనార్థత్వాదుపనిషదః కర్మకాణ్డవిరుద్ధత్వాన్న గతార్థత్వమిత్యర్థః కర్మానుష్ఠానహేతుర్నియోగః- తస్య ప్రమాణసిద్ధత్వాన్న విద్యయా విరోధ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మహేతురితి) అస్యేదం సాధనమిత్యేతావచ్ఛాస్త్రేణ బోధ్యతే. యస్య యత్రాభిలాషః- స తత్ర ప్రవర్తతే కామత ఏవ - అతో న నియోగస్య ప్రవర్తకత్వసంభావనాపీత్యభిప్రాయః. సతి కామే ప్రవృత్తిరిత్యన్వయః ఉక్తకామాభావే- న ప్రవృత్తిరితి వ్యతిరేకమాహ (ఆప్తేతి) అభిలషితవిషయప్రాప్తిః కామనివృత్తౌ హేతుః- న విద్యా- అతః కథం కర్మహేతుపరిహారాయ విద్యారమ్భ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మకామత్వే చేతి) కామితవిషయప్రాప్త్యా కామస్య తాత్కాలికోపశమమాత్రం న తూచ్ఛేదః- పునర్విషయాకాఙ్క్షాదిదర్శనాత్ ఆప్తకామతాపి నిరఙ్కుశా ఆత్మైవ వస్తు నాన్యదస్తీత్యేవంరూపా ఆత్మకామత్వే సతి భవతి - కామితేచ్ఛాభావాత్. ఆత్మనో హ్యద్వయానన్దరూపమజానన్నేవ వ్యతిరిక్తం విషయం పశ్యన్ కామయతే - తతః కామస్యాత్మావిద్యామూలత్వాదాత్మవిద్యైవ తన్నివృత్తిహేతురిత్యర్థః. భవత్వాత్మవిద్యా కామవిరోధినీ- కర్మహేతుపరిహారాయ బ్రహ్మవిద్యా ప్రస్తూయత ఇతి కథముక్తం - తత్రాహ (ఆత్మేతి)

౯౦ అతోఽవిద్యానివృత్తౌ స్వాత్మన్యవస్థానం పరప్రాప్తిః- *అభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే* ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసంక్రామతీత్యాదిశ్రుతేః. కామ్యప్రతిషిద్ధయోరనారమ్భాత్, ఆరబ్ధస్య చ భోగేన క్షయాత్, [illegible] నేన ప్రత్యవాయాభావాత్, అయత్నత ఏవ స్వాత్మన్యవస్థానం మోక్షః అథవా - నిరతిశయాయాః ప్రీతేః స్వర్గశబ్దవాచ్యాయాః [illegible] కర్మహేతుత్వాత్కర్మభ్య ఏవ మోక్ష ఇతి చేన్న- కర్మానేకత్వాత్ అనేకాని హ్యారబ్ధఫలాన్యనారబ్ధఫలాని చ అనేకజన్మాన్తరకృతాని విరుద్ధఫలాని కర్మాణి సంభవన్తి- అతస్తేష్వనారబ్ధఫలానామేకస్మిన్ జన్మన్యుపభోగేన క్షయాసంభవాత్ శేషకర్మనిమిత్తశరీరారమ్భోపపత్తిః కర్మశేషసద్భావసిద్ధిశ్చ *తద్య ఇహ రమణీయచరణాః *తతశ్శేషేణేత్యాది శ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః ఇష్టానిష్టఫలానామనారబ్ధానాం క్షయార్థాని నిత్యానీతి చేన్న- అకరణే ప్రత్యవాయశ్రవణాత్ ప్రత్యవాయశబ్దో హ్యనిష్టవిషయః నిత్యాకరణనిమిత్తస్య ప్రత్యవాయస్య [illegible] పరిహ [illegible] పగమాత్ నానారబ్ధఫలకర్మక్షయార్థాని యదినామానారబ్ధకర్మక్షయార్థాని నిత్యాని కర్మాణి- తథాప్యశుద్ధమేవ క్షపయేయుః. న శుద్ధం- విరోధాభావాత్ నహి షఫలస్యకర[illegible]రూపత్వాత్ నిత్యైర్విరోధ ఉపపద్యతే- శుద్ధాశుద్ధయోర్హి విరోధో యుక్తః నచ కర్మహేతూనాం కామానాం జ్ఞానాభావే నివృత్త్యసంభవాదశేషకర్మక్షయోపపత్తిః అనాత్మవిదో హి కామాః - అనాత్మఫలవిషయత్వాత్ స్వాత్మని చ కామానుపపత్తిః- నిత్యప్రాప్తత్వాత్. స్వయం చాత్మా పరం బ్రహ్మేత్యుక్తం. నిత్యానాం చాకరణమభావః- తతః ప్రత్యవాయానుత్పత్తిరితి అతః పూర్వోపచితదురితేభ్యః ప్రాప్యమాణాయాః ప్రత్యవాయక్రియాయా నిత్యాకరణం లక్షణమితి * అకుర్వన్విహితం కర్మేతి శతుర్నానుపపత్తిః అన్యథా హ్యభావాద్భావోత్పత్తిరితి సర్వప్రమాణవ్యాకోపః స్యాత్

ఆనన్దమయం పరమాత్మానమాదాయ శ్రుతిరుదాహృతా ఏవం తావత్కర్మకాణ్డేనాఽగతార్థత్వాత్, కర్మభ్యోఽసంభావ్యమాననిశ్రేయసప్రయోజనత్వాచ్చోపనిషదో వ్యాఖ్యారమ్భం సంభావ్య పునరనారమ్భవాదినోఽభిప్రాయముద్భావయతి (కామ్యప్రతిషిద్ధయోరితి) అత్యన్తికాగామిశరీరానుత్పాదే స్వరూపావస్థానం నిశ్రేయసం శరీరానుత్పాదశ్చ హేత్వభావాదేవ సేత్స్యతి- [illegible] రమ్భణేత్యర్థః. మతాన్తరమాహ (అథవేతి) యదేవ స్వర్గసాధనం జ్యోతిష్టోమాది - తదేవ మోక్షసాధనం - నిరతిశయప్రీతేః స్వర్గపదార్థస్య మోక్షాదనన్యత్రాసమ్భవాత్, తస్మిన్ శరీరేన్ద్రియావశ్యంభావాద్ద్విత్యర్థః. ఏకభవికపక్షమాద్యం ప్రత్యాఖ్యాతి (నేత్యాదినా) యద్యపి వర్తమానే దేహే కామ్యం ప్రతిషిద్ధం చ నారమ్భేత ముముక్షుః తథాపి సఞ్చితస్యానేకస్య సమ్భవాద్దేహాభావోఽసిద్ధ ఇత్యర్థః ప్రాయేణానభివ్యక్తాని సర్వాణ్యేవ కర్మాణి సమ్భూయ ఏకం శరీరమారభన్తే- తత్ర సర్వేషాముపభోగేన క్షపితత్వాత్ సఞ్చితం కర్మైవ నాస్తీతి శఙ్కా నిరాకరణాయోక్తం విరుద్ధఫలానీతి స్వర్గనరకఫలానాం జ్యోతిష్టోమబ్రహ్మహత్యాదీనామేకస్మిన్ దేహే భోగేన క్షయాసమ్భవాత్, ప్రాయేణాస్య సర్వాభివ్యఞ్జకత్వే ప్రమాణాభావాత్, బలవతా ప్రతిబద్ధస్య దుర్బలస్యావస్థానం సమ్భవతీత్యర్థః సమ్భావనామాత్రమేతత్- నాత్ర ప్రమాణమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మశేషేతి) *ప్రేత్య స్వకర్మానుభూయ తతః శేషేణ జన్మ ప్రతిపద్యత ఇతి స్వర్గాదవరోహతాం కర్మశేషం దర్శయతీత్యర్థః సఞ్చితకర్మసద్భావమఙ్గీకృత్య దేహాన్తరారమ్భసంభవిష్యతీత్యాహ (ఇష్టేతి) ఏతద్భవతాం సిద్ధాన్తవిరుద్ధమిత్యాహ (నేతి) ముముక్షుణాఽనుష్ఠితస్య నిత్యాదేః సఞ్చితకర్మక్షయార్థత్వాభ్యుపగమేఽపి నాభిమతసిద్ధిరిత్యాహ (యదినామేతి) యదుక్తం ముముక్షుః కామ్యాని వర్జయేదితి- తదప్యసతి వివేకబలే దుర్ఘటం-సతి మూలాజ్ఞానే కామోద్భవస్య దుర్నివారత్వాదిత్యాహ (నచకర్మహేతూనామితి) నను కామో నాజ్ఞానమూలః- ఆత్మవిదామపి కామదర్శనాదిత్యత ఆహ (స్వాత్మని చేతి) సర్వమాత్మైవ పశ్యతాం తత్త్వతో విషయాభావాదేవ కామానుపపత్తిః రసనాదిప్రవృత్తినిమిత్తం తు కామాభాస ఏవ- వాస్తవాభినివేశాభావాదిత్యర్థః తేషామర్చిరాదిమార్గేణ బ్రహ్మప్రాప్తౌ కామనాఽస్తీతి నాశఙ్కనీయమిత్యాహ (స్వయం చేతి) యదుక్తమకరణనిమిత్తప్రత్యవాయపరిహారార్థాని నిత్యానీతి- తత్రాహ (నిత్యానాం చేతి) ఆగామిదుఃఖం ప్రత్యవాయ ఉచ్యతే. తస్య భావరూపస్య నాభావో నిమిత్తం- *పాపః పాపేనేతి శ్రుతేః నిషిద్ధాచరణనిమిత్తత్వాద్దుఃఖస్యేత్యర్థః. *అకుర్వన్విహితం కర్మ నిన్దితం చ సమాచరన్। ప్రసజ్జంశ్చేన్ద్రియార్థేషు నరః పతనమృచ్ఛతీతి శతృప్రత్యయాదకరణస్యాపి ప్రత్యవాయనిమిత్తత్వమవగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతః పూర్వేతి) యదిదుషా వన్నిత్యనైమిత్తికానుష్ఠానమభవిష్యత్ - తదా సఞ్చితదురితక్షయోఽభవిష్యత్ - న చాయం విహితమకార్షీదిత్యతః ప్రత్యవాయీ భవిష్యతీతి లక్ష్యతే- యథా విచికిత్సన్ శ్రోత్రియ ఇతి. తతః శతృప్రత్యయస్యాన్యథాప్యుత్పన్నత్వాన్న తద్బలాదకరణే హేతుత్వమవగన్తుం శక్యత ఇత్యర్థః. * లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి శతృప్రత్యయస్యోభయత్ర విధానే సతి కిమితి హేతుత్వమేవ న గృహ్యతే తత్రాహ (అన్యథేతి) భావరూపస్య కార్యస్య భావరూపమేవ కారణమితి ప్రత్యక్షాదిభిరవగతం - శతృప్రత్యయాదభావస్య హేతుత్వాభిధానే సర్వప్రమాణవిరోధః స్యాదిత్యర్థః. నను త్వయాప్యకరణస్య ప్రత్యవాయలక్షణత్వమిష్టం, భాట్టైశ్చానుపలమ్భస్యాభావప్రమితిహేతుత్వమిష్యతే, తార్కికైశ్చ ప్రతిబన్ధకాభావస్య తత్తత్ప్రాగభావస్య చ తత్తద్వ్యవస్థాపకత్వమిష్యతే,- తత్కథం భావస్యైవ కారణత్వం. తదుక్తం * భావో యథా తథాఽభావః కారణం కార్యవన్మతమితి. ఉచ్యతే- అస్మాభిస్తావదభావస్య స్వరూపేణ కారణత్వం నేష్టం- కిన్తు తద్ధ్యానస్య ప్రత్యవాయగమకత్వమిష్టం, తేన చ రూపేణ న ప్రత్యవాయజనకత్వమిష్యతే - నిత్యాకరణజ్ఞానే ప్రత్యవాయభావాప్రసఙ్గాత్. భాట్టానామపి చ తేషాం చిజ్జాతస్వరూపాన్యనుపలమ్భస్యాభావప్రమితిహేతుత్వం. [illegible] ప్రమితిహేతుత్వే అభావప్రమాయాః ప్రత్యక్షత్వాపాతః. తార్కికాణామపి ప్రతిబన్ధకాభావస్య కారణత్వే [illegible] ప్రసఙ్గాన్న ప్రామాణికత్వం. ప్రాగభావస్యాపి [illegible] రూపేణ జన్యజ్ఞాపకత్వమేవ- యస్మాదిదం ప్రాక్ [illegible] ఇతి. న తు జనకత్వం ప్రాగభావస్య [illegible] ప్రాక్ [illegible]

శం- అతోఽయత్నతస్స్వాత్మన్యవస్థానలక్షణమోక్షోపపన్నం. యచ్చోక్తంనిరతిశయ ప్రీతేస్స్వర్గశబ్దవాచ్యాయాఃకర్మనిమిత్తత్వాత్కర్మారబ్ధఏ వమోక్షఇతి-తన్న- నిత్యత్వాన్మోక్షస్య. నహినిత్యంకించిదారభ్యతే లోకేయదారబ్ధం-తదనిత్యమిత్యతోనకర్మారబ్ధోమోక్షః విద్యాస హితానాంకర్మణాం నిత్యారమ్భసామర్థ్యమితిచెన్న-విరోధాత్, నిత్యంచారభ్యతఇతి, యద్వినష్టం-తదేవనోత్పద్యతఇతి ప్రధ్వం సాభావవన్నిత్యోపిమోక్షఆరభ్యతఏవేతిచేన్న - మోక్షస్యభావరూపత్వాత్ ప్రధ్వంసాభావోప్యారభ్యతఇతిఅభావస్యవిశేషాభావాత్ వికల్పమాత్రమేతత్ భావప్రతియోగీహ్యభావః యథాహ్యభిన్నోపిభావోఘటపటాదిభిర్విశేష్యతేభిన్నఇవ - ఘటభావఃపటభావఇతి- ఏవంనిర్విశేషోప్యభావః క్రియాగుణయోగాద్ద్రవ్యాదివద్వికల్ప్యతే. నహ్యభావఉత్పలాదివద్విశేషణసహభావీ. విశేషణవత్త్వేభావఏవ స్యాత్ విద్యాకర్మకర్తృనిత్యత్వాత్ విద్యాకర్మసన్తానజనితస్యమోక్షస్యనిత్యత్వమితిచేత్- గంగాస్రోతోవత్ న- కర్తృత్వస్యదుఃఖ రూపత్వాత్, కర్తృత్వోపరమేచమోక్షవిచ్ఛేదాత్. తస్మాదవిద్యాకామకర్మోపాదాన హేతునివృత్తౌస్వాత్మన్యవస్థానంమోక్షఇతి, స్వయంచాత్మాబ్రహ్మ-తద్విజ్ఞానాదవిద్యానివృత్తిరితి, అతోబ్రహ్మవిద్యార్థోపనిషదారభ్యతే ఉపనిషదితివిద్యోచ్యతే- తత్సేవినాం గర్భజన్మజరానిశాతనాత్ తదవసాదనాద్వా బ్రహ్మణోవోపనిగమయితృత్వాత్ ఉపనిషణ్ణంవాస్యాంపరంశ్రేయఇతి తదర్థత్వా ద్గ్రన్థోప్యుపనిషత్

కారణత్వం- ప్రాక్కాలస్యస్వవృత్తిత్వాపాతాత్ ప్రాగ్భావిత్వమపిచాన్యథాసిద్ధమిత్యుక్తంతత్త్వాలోకే యస్మాదకరణనిమిత్తప్రత్యవాయపరిహారా ర్థంనిత్యంకర్మ- కింతు *కర్మణాపితృలోకః *సర్వఏతేపుణ్యలోకాభవన్తీతిశ్రుతేఃపితృలోకప్రాప్తిఫలం- తస్మాన్నయథోక్తాచరితస్యశరీరానుత్పా దఇత్యాహ (అతోయత్నతఇతి) ద్వితీయమతమనూద్యదూషయతి (యచ్చోక్తమిత్యాదినా) విద్యాసహితేనాపికర్మణాఆరభ్యశ్చేన్మోక్షః-తర్హ్యనిత్య ఏవ- యత్కృతకంతదనిత్యమితివ్యాప్తిదర్శనాదిత్యుక్తం తత్రవ్యాప్తిగ్రాహకస్యాన్యథాసిద్ధిమాశఙ్కతే (యద్వినష్టమితి) (భావరూపత్వాదితి) యద్భావరూ పంకార్యం-తదనిత్యమితివ్యాప్తేః, తవచమోక్షస్యనిరతిశయప్రీతేర్భావత్వా, దనిత్యత్వంస్యాదేవేత్యర్థః ప్రధ్వంసాభావస్యకార్యత్వమభ్యుపగమ్యాయ త్ప్రధ్వంసాతిరిక్తంకార్యం- తదనిత్యమితివ్యాప్తిర్వ్యాఖ్యాతా వస్తుతస్తుప్రధ్వంసస్యకార్యత్వమపినాస్తీత్యాహ (ప్రధ్వంసేతి) జన్యాశ్రయత్వం తావత్ప్రధ్వంసస్యనకార్యత్వం- జన్యైర్నైరుక్తైర్భావవికారత్వాభ్యుపగమాత్ నాపిప్రాగసతఃసత్తాసమవాయాదిలక్షణం-తదనభ్యుపగమాత్. నాప్యుత్త రకాలయోగః - కాలేనసమ్బన్ధాభావాత్, అవచ్ఛేద్యావచ్ఛేదకభావస్య సమవాయమూలత్వాత్, సమ్బన్ధాన్తరానుపలబ్ధేరదర్శనాత్, ఉత్తరకాల స్యప్రధ్వంసావచ్ఛేదకత్వస్వభావశ్చేత్ -అన్యావచ్ఛేదకత్వస్వభావోనస్యాత్ తస్మాదభావస్యనిర్విశేషకత్వాత్ కార్యత్వంకల్పనామాత్రమితిభావః కించ-అభావస్యాభావవిశేషమాత్రస్వభావత్వాద్భావవిరోధిత్వాచ్చనభావరూపోధర్మఃసమ్భవతీత్యాహ (భావేతి) నన్వభావశ్చతుర్విధః. తత్రానిత్యః ప్రాగభావః- ప్రధ్వంసాదయస్తునిత్యాః తతఃకథంనిర్విశేషత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాహీతి) భావప్రత్యయస్యఏకాకారత్వాదేకఏవభావోఽ వచ్ఛేదకభేదాద్భిన్నఇవప్రకాశతే- తథానిషేధప్రత్యయస్యైకాకారత్వాదేకఏవాభావోఽవచ్ఛేదకభేదభిన్నఇవప్రకాశతే జాయతేనశ్యతిచేతి క్రియాయోగాత్సఙ్ఖ్యాదిగుణయోగాద్ద్రవ్యవదభావోవికల్ప్యతే - నతుతత్త్వతఃసవిశేషఇత్యర్థః ఇతశ్చనతత్త్వతఃసవిశేషఇత్యాహ (నహీతి) విశే షణంహివిశేష్యాన్వయిప్రసిద్ధం ప్రతియోగినాచవిశేషణేననాభావస్యసహభావోఽస్తి-ఘటప్రధ్వంసస్యనిత్యత్వేఘటస్యాపినిత్యత్వప్రసఙ్గాత్, ఘ టసహభావిత్వేచతదభావత్వవ్యాఘాతాత్, భావాభావయోఃసహానవస్థానరూపవిరోధాభ్యుపగమాత్, తతఃప్రతియోగివిశేషాదభావఃసవిశేషఃకార్యత్వా దిధర్మవానితిభ్రమమాత్రమిత్యర్థః ఏవంప్రధ్వంసదృష్టాన్తేనశఙ్కితంనిత్యత్వంపరిహృత్యప్రకారాన్తరేణాశఙ్క్యనిషేధతి (విద్యాకర్మేత్యాది నా) విద్యాకర్మణోఃకర్తానిత్యఇతిసాధనసాతత్యాత్సాధ్యసాతత్యంనవాచ్యం - కర్తృత్వస్యానుపరమేఽనిర్మోక్షప్రసఙ్గాత్. ఉపరమేచసాధన సాతత్యాభావాన్మోక్షస్యవిచ్ఛిత్తిఃస్యాదిత్యర్థః, యస్మాన్నిశ్శ్రేయసంబ్రహ్మజ్ఞానంవినాదుష్ప్రాపం- తస్మాదిత్యుపసంహారః బ్రహ్మవిద్యాయాము పనిషచ్ఛబ్దప్రసిద్ధిరపివిద్యాయాఏవనిశ్శ్రేయససాధనత్వేప్రమాణమిత్యాహ (ఉపనిషదితి) నిశాతనాత్- శిథిలీకరణాదిత్యర్థః అస్యాం - విద్యా యాంనిమిత్తభూతాయాంపరంశ్రేయః- బ్రహ్మజీవస్యోపనిషణ్ణం- స్వాత్మతయోపస్థితంభవతీత్యర్థః

ఉ.— హరిః ఓమ్॥ శంనో మిత్రశ్శంవరుణః। శంనో భవత్వర్యమా। శంన ఇన్ద్రో బృహస్పతిః। శంనో విష్ణురురుక్రమః। నమో బ్రహ్మణే। నమస్తే వాయో। త్వమేవ ప్రత్యక్షం బ్రహ్మాసి। త్వామేవ ప్రత్యక్షం బ్రహ్మ వదిష్యామి। ఋతం వదిష్యామి। సత్యం వదిష్యామి॥౧॥ తన్మామవతు। తద్వక్తారమవతు। అవతు మామ్। అవతు వక్తారమ్। ఓం శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః॥ సత్యం వదిష్యామి పఞ్చ చ॥ ఇతి ప్రథమోఽనువాకః.

శం.— శం-సుఖం ప్రాణవృత్తేరహ్నశ్చాభిమానీ దేవతాత్మా మిత్రః నః-అస్మాకం భవతు తథైవాపానవృత్తేః రాత్రేశ్చాభిమానీ దేవతాత్మా వరుణః చక్షుష్యాదిత్యే చాభిమాన్యర్యమా బలే ఇన్ద్రః. వాచి బుద్ధౌ చ బృహస్పతిః విష్ణురురుక్రమః-విస్తీర్ణక్రమః పాదయోరభిమానీ. ఏవమాద్యా అధ్యాత్మదేవతాః. శంనో భవత్వితి సర్వత్రానుషంగః తాసు హి సుఖకృత్సు విద్యాశ్రవణధారణోపయోగా అప్రతిబన్ధేన భవిష్యన్తీతి తత్సుఖకృత్త్వం ప్రార్థ్యతే శంనో భవత్వితి. బ్రహ్మవివిదిషుణా నమస్కారబ్రహ్మవదనక్రియే వాయువిషయే బ్రహ్మవిద్యోపసర్గోపశాన్త్యర్థం క్రియేతే-సర్వక్రియాఫలానాం తదధీనత్వాత్. బ్రహ్మ-వాయుః తస్మై బ్రహ్మణే నమః-ప్రహ్వీభావం కరోమీతి వాక్యశేషః. నమః తే- తుభ్యం హే వాయో నమస్కరోమీతి పరోక్ష ప్రత్యక్షాభ్యాం వాయురేవాభిధీయతే. కించ త్వమేవ చక్షురాద్యపేక్ష్య బాహ్యం సన్నికృష్టమవ్యవహితం ప్రత్యక్షం బ్రహ్మాసి యస్మాత్-తస్మాత్త్వామేవ ప్రత్యక్షం బ్రహ్మ వదిష్యామి ఋతం- యథాశాస్త్రం యథాకర్తవ్యం బుద్ధౌ సుపరినిశ్చితమర్థం త్వదధీనత్వాత్త్వామేవ వదిష్యామి. సత్యమితి- స ఏవ వాక్కాయాభ్యాం సంపాద్యమానః సోఽపి త్వదధీన ఏవ సంపాద్యత ఇతి త్వామేవ సత్యం వదిష్యామి. తత్-సర్వాత్మకం వాయ్వాఖ్యం బ్రహ్మ మయైవం స్తుతం సత్ విద్యార్థినం మామవతు విద్యాసంయోజనేన. తదేవ బ్రహ్మ వక్తారమాచార్యం చ వక్తృత్వసామర్థ్యసంయోజనేన. అవతు మామవతు వక్తారమితి పునర్వచనమాదరార్థం. శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిరితి త్రిర్వచనమాధ్యాత్మికాధిభౌతికాధిదైవికానాం విద్యాప్రాప్త్యుపసర్గాణాం ప్రశమనార్థం ఇతి ప్రథమానువాక.

ఆ.— ఏవముపనిషదాం వ్యాఖ్యారమ్భం సంభావ్య ప్రతిపదవ్యాఖ్యామారభతే (శం-సుఖమిత్యాదినా) శంనో భవత్వితి-సుఖకృద్భవత్విత్యర్థః అధ్యాత్మప్రాణకరణాభిమానినీనాం దేవతానాం సుఖకృత్త్వం కిమితి ప్రార్థ్యతే-తత్రాహ (తాసు హీతి) శ్రవణం-గురుపాదోపసర్పణపూర్వకం వేదాన్తానాం తాత్పర్యావధారణం ధారణం-శ్రుతస్యావిస్మరణం. ఉపయోగః-శిష్యేభ్యో నివేదనం అన్యత్ప్రసిద్ధం. బ్రహ్మ-వాయురిత్యత్ర కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (పరోక్షేతి) బ్రహ్మణ ఇతి పరోక్షేణ, *స బ్రహ్మ త్యదిత్యాచక్షత ఇతి శ్రుతేః. వాయుశబ్దేన ప్రత్యక్షేణ చ, నిర్దేశః-ప్రాణస్య ప్రత్యక్షత్వాదిత్యర్థః యద్యపి సూత్రాత్మరూపేణ వాయుః పరోక్షః- తథాప్యాధ్యాత్మికప్రాణవాయురూపేణ బ్రహ్మశబ్దవాచ్యత్వే కథం పరోక్షత్వమిత్యాహ (కించేతి) బాహ్యం చక్షురాది - రూపదర్శనాద్యనుమేయత్వాద్వ్యవహితం - ప్రాణస్త్వవ్యవధానేన సాక్షివేద్యః సన్నిహితశ్చ అతోఽస్తి చక్షురాద్యపేక్షయా ప్రత్యక్ష ఇత్యర్థః. బృంహణాద్బ్రహ్మ ప్రాణకృతేన శ్వసనాదినా శరీరాదేర్బృంహణం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః యద్వా రాజ్ఞో ద్వారపాలం పశ్చాద్రాజానం పశ్యతీవ తద్వద్బ్రహ్మద్వారపాలం ప్రాణం దృష్ట్వా సాక్షాత్త్వమేవ రాజేతి - తథా హార్దస్య బ్రహ్మణో ద్వారపాలం హోర్గం బ్రహ్మదిదృక్షుర్ముముక్షురాహ త్వామేవ ప్రత్యక్షం బ్రహ్మ వదిష్యామీతి బ్రహ్మవదనక్రియయా ప్రాణదేవతాస్తుత్యర్థా స్తుత్యన్తరమాహ (ఋతమిత్యాదినా) — ఇతి ప్రథమోఽనువాకః.

రం.— అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయ మఞ్చితోరస్థలం శ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమ గాహతామ్॥౧॥

వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్ గురూనపి। తైత్తిరీయకవేదాన్తవివృతిం కరవాణ్యహమ్॥౨॥

పరవిద్యామారభమాణో విఘ్నశాన్త్యై దేవతాః ప్రార్థయతే (శంన ఇతి) సూర్యో, వరుణో, ఽర్యమాఖ్యాదిత్యవిశేషః, ఇన్ద్రో, బృహస్పతి, ర్మహతా విక్రమాఖ్యపదవిన్యాసవిశేషేణ యుక్తో విష్ణు, శ్చ సుఖప్రదా భవన్త్విత్యర్థః (నమ ఇతి) నమో బ్రహ్మణే- వేదాయ నమ ఇత్యర్థః వేదాక్షరాభివ్యఞ్జకవాయుం ప్రార్థయతే (నమస్త ఇత్యాదినా) (ప్రత్యక్షం బ్రహ్మేతి) జగజ్జీవనహేతుతయా బృహత్త్వగుణశాలిత్వే వాయుబ్రహ్మణో రవిశిష్టేఽపి వాయోః ప్రత్యక్షత్వం విశేష ఇతి భావః (ఋతమితి) ఋతత్వం- అపభ్రంశరాహిత్యలక్షణం శబ్దసమ్యక్త్వం. (సత్యమితి) సత్యత్వం చ యథావస్థితార్థకథనరూపమర్థసత్యత్వమితి న పౌనరుక్త్యం. (తన్మామవత్వితి) అధీయమానం బ్రహ్మ అధ్యేతారం మామవతు (తద్వక్తారమితి) అధ్యాపయితారం చ విఘ్నేభ్యో రక్షత్విత్యర్థః. తమేవార్థం భిన్నానుపూర్వీకాభ్యాం తాభ్యామేవ పదాభ్యాం ఆదరాతిశయాత్ప్రార్థయతే (అవతు మామవతు వక్తారమితి) (శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః) విఘ్నానామస్త్వితి శేషః. ఇతి ప్రథమోఽనువాకః.

ఉ.— శీక్షాం వ్యాఖ్యాస్యామః। వర్ణస్స్వరః। మాత్రా బలం। సామ సంతానః। ఇత్యుక్తశ్శీక్షాధ్యాయః॥ శీక్షాం పఞ్చ॥ ఇతి ద్వితీయోఽనువాకః.

శం.— [illegible] ప్రధానత్వాదుపనిషదో గ్రంథపాఠే యత్నోపరమో మా భూదితి శీక్షాధ్యాయ ఆరభ్యతే. శిక్షా- శిక్ష్యతేఽనయేతి వర్ణాద్యుచ్చారణలక్షణం. శిక్ష్యన్త ఇతి [illegible]- వర్ణాదయః శిక్షైవ శీక్షా దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం. తాం శీక్షాం వ్యాఖ్యాస్యామః-విస్పష్టమా సమన్తాత్ కథయిష్యామః. చక్షిఙో వ్యాఖ్యాకర్మణ ఏతద్రూపం. తత్ర- వర్ణః- అకారాదిః, స్వరః - ఉదాత్తాదిః మాత్రాః- హ్రస్వాద్యాః బ

౪౦- ప్రయత్నవిశేషః సామ- వర్ణానాంమధ్యమవృత్త్యోచ్చారణం సమతా సన్తానః- సంతతిః సంహితేత్యర్థః ఏషాహిశిక్షితవ్యోఽర్థః శిక్షాయ స్మిన్నధ్యాయే-సోఽయంశీక్షాధ్యాయఃఇత్యుక్తః- ఏవముక్తః ఉదితః ఉక్తఇత్యుపసంహారఉత్తరార్థః ఇతిద్వితీయోఽనువాకః

---

౨ — (యత్నోపరమఇతి) స్వరోష్మవ్యఞ్జనప్రయోగోమాభూదిత్యర్థః అన్యథావివక్షితార్థస్సిద్ధిరేవనస్యాత్. తదుక్తం *మన్త్రోహీనః స్వరతోవర్ణతోవామిథ్యాప్రయుక్తోనతమర్థమాహ।సవాగ్వజ్రోయజమానంహినస్తియథేన్ద్రశత్రుఃస్వరతోఽపరాధాదితి (లక్షణమితి) లక్షణం-శాస్త్రం. *ఋటురషాణాంమూర్ధా।ఇచుయశానాంతాల్విత్యాది తస్యాన్యత్రైవసిద్ధత్వాదిహకర్మవ్యుత్పత్తిరేవశీక్షాశబ్దస్యగ్రాహ్యా *శిక్షేజ్ఞానోపాదానే ఇతిసూత్రేణఖ్యాపితాదిష్టాయస్య-తస్యేదంరూపం-న * ఖ్యాప్రకథనేఇత్యస్యసోపసర్గస్య- ప్రయోగానభిధానాదిత్యర్థః ఇతిద్వితీయోఽనువాకః

---

౩౦ — (శీక్షాంవ్యాఖ్యాస్యామఇతి) శీక్షాఖ్యవేదాఙ్గస్య వేదోపకారప్రకారోవర్ణ్యత ఇత్యర్థః శీక్షేతిదీర్ఘశ్ఛాన్దసః (వర్ణఇతి * వర్ణాస్త్రిషష్టిశ్చతుష్షష్టిర్వాశమ్భుమతేమతాఇత్యుక్తరీత్యా అకారాద్యాఃవర్ణాః స్వరాః- ఉదాత్తాదయః మాత్రాః- " ఏకమాత్రోభవేద్ధ్రస్వ ఇత్యుక్తహ్రస్వదీర్ఘాదిభేదాః బలం - అల్పప్రాణత్వమహాప్రాణత్వాదిలక్షణం.సామ-కృష్టప్రథమాదిలక్షణాఃసప్తస్వరాః సన్తానః-వర్ణపదసంహితాదిః. ఏతేషాంజ్ఞానంశీక్షాఖ్యవేదాఙ్గసాధ్యం తచ్చైతజ్జ్ఞానంబ్రహ్మవిద్యోపయోగీత్యర్థః. ఇదముపలక్షణంవేదాఙ్గాన్తరాణామపి (ఇత్యుక్తశ్శీక్షాధ్యాయఇతి) అధ్యాయః-గ్రన్థవిశేషః శీక్షాఖ్యగ్రన్థవిశేషస్యఉపయోగోవర్ణితఇత్యర్థః ఇతిద్వితీయోనువాకః

ఉ.— సహనౌయశః। సహనౌబ్రహ్మవర్చసం। అథాతస్సగ్ంహితాయా ఉపనిషదంవ్యాఖ్యాస్యామః। పఞ్చస్వధికరణేషు। అధిలోకమధిజ్యౌతిషమధివిద్యమధిప్రజమధ్యాత్మం। తామహాసగ్ంహితా ఇత్యాచక్షతే। అథాధిలోకం। పృథివీపూర్వరూపం। ద్యౌరుత్తరరూపం। ఆకాశస్సంధిః॥౧॥ వాయుస్సంధానం। ఇత్యధిలోకం। అథాధిజ్యౌతిషం। అగ్నిఃపూర్వరూపం। ఆదిత్యఉత్తరరూపం। ఆపస్సంధిః। వైద్యుతస్సంధానం। ఇత్యధిజ్యౌతిషం। అథాధివిద్యం। ఆచార్యఃపూర్వరూపం॥౨॥ అన్తేవాస్యుత్తరరూపం। విద్యాసంధిః। ప్రవచనగ్ంసంధానం। ఇత్యధివిద్యం। అథాధిప్రజం। మాతాపూర్వరూపం। పితోత్తరరూపం। ప్రజాసంధిః। ప్రజననగ్ంసంధానం। ఇత్యధిప్రజం॥౩॥ అథాధ్యాత్మం। అధరాహనుఃపూర్వరూపం। ఉత్తరాహనురుత్తరరూపం। వాక్సంధిః। జిహ్వాసంధానం। ఇత్యధ్యాత్మం। ఇతీమామహాసగ్ంహితాః। యఏవమేతామహాసగ్ంహితావ్యాఖ్యాతా వేద। సంధీయతేప్రజయాపశుభిః। బ్రహ్మవర్చసేనాన్నాద్యేనసువర్గ్యేణలోకేన॥౪॥ సంధిరాచార్యఃపూర్వరూపమిత్యధిప్రజంలోకేన॥ ఇతితృతీయోఽనువాకః.

శం.— అధునాసంహితోపనిషదుచ్యతే తత్రసంహితాద్యుపనిషత్పరిజ్ఞాననిమిత్తంయద్యశఃప్రాప్యతే-తన్నౌ-ఆవయోఃశిష్యాచార్యయోస్సహైవాస్తు తన్నిమిత్తంచయద్బ్రహ్మవర్చసం-తేజః-తచ్చసహైవాస్త్వితిశిష్యవచనమాశీః శిష్యస్యహ్యకృతార్థత్వాత్ప్రార్థనోపపద్యతే- నాచార్యస్య-కృతార్థత్వాత్ కృతార్థోహ్యాచార్యోనామభవతి అథ-అనన్తరమధ్యయనలక్షణవిధానస్యపూర్వవృత్తస్య-అతః-యతోఽత్యర్థంగ్రన్థభావితాబుద్ధిర్నశక్యతేసహసాఽర్థజ్ఞానవిషయేఽవతారయితుమిత్యతః-సంహితాయాఉపనిషదం-సంహితావిషయందర్శనమిత్యేతద్గ్రన్థసంనికృష్టామేవవ్యాఖ్యాస్యామః పఞ్చస్వధికరణేషు- ఆశ్రయేషు జ్ఞానవిషయేష్విత్యర్థః కానితానీత్యాహ-అధిలోకం-లోకేష్వధియద్దర్శనం-తదధిలోకం తథాధిజ్యౌతిషమధివిద్యమధిప్రజమధ్యాత్మమితి తాఏతాఃపఞ్చవిషయాః ఉపనిషదోలోకాదిమహావస్తువిషయత్వాత్సంహితావిషయత్వాచ్చమహత్యశ్చతాస్సంహితాశ్చమహాసంహితా ఇత్యాచక్షతే- కథయన్తివేదవిదః. అథతాసాంయథోపన్యస్తానాంమధ్యేఅధిలోకందర్శనముచ్యతే. దర్శనక్రమవివక్షార్థోఽథశబ్దస్సర్వత్ర (పృథివీపూర్వరూపం) పూర్వవర్ణఃపూర్వరూపం సంహితాయాఃపూర్వవర్ణేపృథివీదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యుక్తంభవతి తథాద్యౌరుత్తరరూపం ఆకాశః- అన్తరిక్షలోకః సన్ధిః - మధ్యపదంపూర్వోత్తరరూపయోః సన్ధీయేతేఅస్మిన్పూర్వోత్తరరూపేఇతి (వాయుస్సన్ధానం) సన్ధీయతేఽనేనేతిసన్ధానం ఇత్యధిలోకందర్శనముక్తం (అథాధిజ్యౌతిషమిత్యాది) సమానం ఇతీమాఇతి- ఉక్తాఃఉపప్రదర్శ్యన్తే. యఃకశ్చిదేవంఏతామహాసంహితావ్యాఖ్యాతావేద-ఉపాస్తే వేదేత్యుపాసనంస్యాత్ - విజ్ఞానాధికారాత్,* ఇతి ప్రాచీనయోగ్యోపాస్స్వేతివచనాత్, ఉపాసనంచయథాశాస్త్రంతుల్యప్రత్యయసన్తతిరసఙ్కీర్ణాచాన్యప్రత్యయైశ్శాస్త్రోక్తాలమ్బనవిషయాచ ప్రసిద్ధశ్చోపాసనశబ్దార్థోలోకేగురుముపాస్తేరాజానముపాస్తఇతి. యోహిగుర్వాదీన్సన్తతముపచరతి- సఉపాస్తఇత్యుచ్యతే. సచఫలమాప్నోత్యుపాసనస్య అతోఽత్రాపియఏవంవేద- సన్ధీయతేప్రజాదిభిస్స్వర్గాన్తైః. ప్రజాదిఫలంప్రాప్నోతీత్యర్థః ఇతితృతీయోఽనువాకః.

ఆ.— సంహితా- వర్ణానాంసన్నికర్షః.తద్విషయముపాసనంప్రథమంకథ్యతఇత్యాహ (అథనేతి) సన్నిధానాచ్చస్వశాఖాసంహితైవ

గ్రాహ్యా. *శంనోమిత్ర ఇత్యాశీర్వాదం కృత్వోపనిషచ్ఛేషః-సంహితోపనిషచ్ఛేషమాశీర్వాదానన్తరమాహ (తత్రేతి) వస్తూపాసనం హిత్వా ప్రథమతః శబ్దోపాసనవిధానే హేతురతః శబ్దేనోక్త ఇత్యాహ (యతోత్యర్థమితి) పఞ్చస్వితిస ప్తమీ తృతీయార్థే విపరిణేయా. అధికరణశబ్దో విషయపర్యాయః. పఞ్చభిః పదార్థైర్విశేషితం జ్ఞానం వక్ష్యమాణ వక్తవ్యం-యథా విష్ణుదర్శనం ప్రతిమాయామిత్యర్థః. (లోకేష్వధీతి) లోకానధికృత్య-ఉపాదాయధ్యేయత్వమిత్యర్థః, విద్యాశబ్దేన విద్యా ప్రతిబద్ధ ఆచార్యాదిర్వివక్షితః. తథైవ ప్రజాశబ్దేన ప్రజాప్రతిబద్ధః పిత్రాదిర్వివక్షితః (అధ్యాత్మమితి) ఆత్మానం- భోక్తారమధికృత్యేయదుచ్యతే. జిహ్వాదిర్వివక్షితః సర్వత్ర తదభిమానినీ దేవతైవ గ్రాహ్యా-అన్యస్యోపాస్యత్వాసమ్భవాదితి. విధిశేషమర్థవాదమాహ (తా ఏతా ఇతి) సంహితోపనిషదః కర్తవ్యా ఇత్యుత్పత్తివిధిరుక్తః- కథం కర్తవ్యా ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం వినియోగవిధిమాహ (అథతాసామిత్యాదినా) కర్తురేకత్వాద్, దనుష్ఠేయానాం బహుత్వాద్, దవశ్యంభావిని క్రమే నియమే. ... ;- *హృదయస్యాగ్రేఽవద్యత్యథ జిహ్వాయా అథవక్షస ఇతివత్. ఉపప్రదర్శనమేతత్- పరామృశ్యన్తే అధికారివిధిప్రదర్శనాయ యథాదర్శాదయః షడ్యాగాస్సముచ్చితాః ఫలసాధనం- అధికారాంశేనాభేదాత్- తథా పఞ్చోపనిషదః సముచ్చితాః ప్రజాదిఫలకామస్యానుష్ఠేయా ఇత్యాహ (య ఏవం కశ్చిదిత్యాదినా) ఫలకామినాఽనుష్ఠీయమానం సంహితోపాసనం కామితఫలాయ భవతి- ఫలాన్భిసన్ధినా చానుష్ఠీయమానం బ్రహ్మవిద్యార్థం భవతి మేధాహీనేన బ్రహ్మణోఽవగన్తుమశక్యత్వాన్మేధాకామస్య జపోఽపి బ్రహ్మవిద్యార్థో భవతి- శ్రీవిహీనేన సత్వశుద్ధ్యర్థం యాగాద్యనుష్ఠాతుం న శక్యత ఇతి శ్రీకామస్య హోమోఽపి పరమ్పరయా బ్రహ్మవిద్యోపయోగీతి మహత్తాత్పర్యం విద్యాసన్నిధిసమామ్నాతానాం సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం. ఇతి తృతీయోఽనువాకః.

శం — విద్యాఫలం గురుశిష్యోభయగతమస్త్వితి గురుశిష్యౌ ప్రార్థయేతే (సహనావితి) బ్రహ్మవర్చసం యశశ్చావయోస్సహాస్త్విత్యర్థః. (అథాత ఇతి) లోకజ్యోతిర్విద్యాప్రజాశరీరరూపేషు పఞ్చస్వధికరణేషు సంహితాశబ్దితస్య విషయకరహస్యోపదేశాన్వ్యాకరిష్యామ ఇత్యర్థః. ... కం- విభక్త్యర్థే యదవ్యయమితి స ప్తమ్యర్థే సమాసః ఏవముత్తరత్రాపి అధిజ్యౌతిషమధ్యాత్మమిత్యత్రావ్యయీభావే ః శరత్ప్రభృతిభ్యః అనశ్చేతి సమాసాన్తష్టచ్. లోకాదిషు పఞ్చస్వధికరణేషు అధ్యస్యమానాస్సంహితాః మహాసంహితాః మహచ్ఛబ్దః పూజ్యవచనః పూజ్యా ఇత్యర్థః అ, ఉ, ఓ ఇతి వర్ణసంహితాయాం పూర్వాపరౌ వర్ణౌ- పూర్వాపరరూపే, శ్లిష్టోచ్చారణలక్షణః * పరస్సంనికర్షస్సంహితేత్యుక్తస్సన్ధిః, తదనుకూలయత్నలక్షణస్సన్ధాన, ఇతి సంహితాగతానాం చతుర్ణామవయవానాం లోకాదిషు పఞ్చస్వధికరణేషు దృష్టిక్రమం దర్శయతి (అథాధిలోకమిత్యాదినా) అధిలోకం- ఉచ్యత ఇతి శేషః అథశబ్దో వాక్యోపక్రమే. (వాయుస్సన్ధానమితి) వాయోః పూర్వోత్తరలోకసంచారితయా సంధానత్వమితి భావః. (...) ఉక్తమితి శేషః ఏవముత్తరత్రాపి. (అగ్నిరిత్యాది) *అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠత ఇత్యుక్తరీత్యా ... సంబన్ధేఽగ్న్యాదిత్యయోః పూర్వోత్తరత్వం అ...సంధేః వైద్యుతాగ్న్యధీనత్వాత్ వైద్యుతస్య సందానత్వం ద్రష్టవ్యం (ఆచార్య ఇత్యాది) విద్యా- శిష్యగతజ్ఞానం. ప్రవచనం- అధ్యాపనమిత్యర్థః (మాతేత్యాది) ప్రజననం- గర్భోత్పాదనం. (అధరేత్యాది) కపోలాధః ప్రదేశోఽధరాహనుః. ఊర్ధ్వప్రదేశ ఉత్తరాహనుః వాక్-శబ్ద ఇత్యర్థః ఏతజ్జ్ఞానస్యఫలమాహ (య ఏవమితి) సంధీయతే- అన్వితో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఇతి తృతీయోఽనువాకః.

ఉ.— యశ్ఛన్దసామృషభో విశ్వరూపః । ఛన్దోభ్యోఽధ్యమృతాత్సంబభూవ । స మేన్ద్రో మేధయా స్పృణోతు । అమృతస్య దేవధారణో భూయాసం । శరీరం మే విచర్షణం । జిహ్వా మే మధుమత్తమా । కర్ణాభ్యాం భూరి విశ్రువం। బ్రహ్మణః కోశోఽసి మేధయాపిహితః। శ్రుతం మే గోపాయ। ఆవహన్తీ వితన్వానా॥౧॥ కుర్వాణా చీరమాత్మనః। వాసాగ్ంసి మమ గావశ్చ। అన్నపానే చ సర్వదా। తతో మే శ్రియమావహ। లోమశాం పశుభిస్సహ స్వాహా। ఆమాయన్తు బ్రహ్మచారిణస్స్వాహా। యశో జనేఽసాని స్వాహా। శ్రేయాన్వస్యసోఽసాని స్వాహా। తం త్వా భగ ప్రవిశాని స్వాహా। స మా భగ ప్రవిశ స్వాహా॥౨॥ తస్మింత్సహస్రశాఖే। నిభగాహం త్వయి మృజే స్వాహా। యథాపః ప్రవతా యన్తి । యథా మాసా అహర్జరం। ఏవం మాం బ్రహ్మచారిణః। ధాతరాయన్తు సర్వతస్స్వాహా। ప్రతివేశోఽసి ప్రమా ¶ పాహి ప్రమా పద్యస్వ॥౩॥ వితన్వానా ప్రవిశ స్వాహా సప్త చ॥ ఇతి చతుర్థోఽనువాకః.

శం.— (యశ్ఛందసామితి) మేధాకామస్య శ్రీకామస్య చ తత్ప్రాప్తిసాధనం జపహోమావుచ్యేతే- *స మేన్ద్రో మేధయా స్పృణోతు *ఇతో మే శ్రియమావహేతి చ లిఙ్గదర్శనాత్. యశ్ఛన్దసాం-వేదానామృషభ ఇవర్షభః- ప్రాధాన్యాత్ విశ్వరూపః-సర్వరూపః. సర్వవాగ్వ్యాప్తేః. *తద్యథా శఙ్కునా సర్వాణి పర్ణాని సన్తృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణ సర్వా వాక్సన్తృణ్ణా ఓఙ్కార ఏవేదం సర్వమిత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. అత ఏవర్షభత్వమోఙ్కారస్య. ఓఙ్కారో హ్యత్రోపాస్య ఇత్యృషభాదిశబ్దైస్స్తుతిరోఙ్కారస్య ఛన్దోభ్యః-వేదేభ్యః. వేదా హ్యమృతం. తస్మాదమృతాదధిసంబభూవ- లోకవేదవ్యాహృతిభ్యస్సారిష్ఠం జిఘృక్షోః ప్రజాపతేస్తపస్యత ఓఙ్కారస్సారిష్ఠత్వేన ప్రత్యభాదిత్యర్థః. న హి నిత్యస్యోఙ్కారస్యాఞ్జసైవోత్పత్తిరవకల్పతే. సః- ఏవంభూత ఓఙ్కారః-ఇన్ద్రః సర్వకామేశః పరమేశ్వరో మా-మాం మేధయా- ప్రజ్ఞయా స్పృణోతు- ప్రీణయతు. బలయతు వా. ప్రజ్ఞాబలం హి ప్రార్థ్యతే, అమృ

¶ భాహీతి పాఠాన్తరం.

తస్య-అమృతత్వహేతుభూతస్య బ్రహ్మజ్ఞానస్య ధారణాత్ హేదేవ-ధారణః-ధారయితాభూయాసం-భవేయం కించ-శరీరంమే-మమవిచర్షణం-విచక్షణం-యోగ్యమిత్యేతత్ భూయాదితిప్రథమపురుషపరిణామః జిహ్వామేమధుమత్తమా- మధుమతీ అతిశయేనమధురభాషిణీత్యర్థః కర్ణాభ్యాం- శ్రోత్రాభ్యాంభూరి-బహువిశ్రువం-వ్యశ్రువం. శ్రోతాభూయాసమిత్యర్థః ఆత్మజ్ఞానయోగ్యః కార్యకారణసఙ్ఘాతోఽస్త్వితివాక్యార్థః మేధాచతదర్థమేవప్రార్థ్యతే. బ్రహ్మణః-పరమాత్మనఃకోశోసి-అసేరివఉపలబ్ధ్యధిష్ఠానత్వాత్ త్వంహిబ్రహ్మణఃప్రతీకం-త్వయి బ్రహ్మోపలభ్యతే మేధయా-లౌకికప్రజ్ఞయాపిహితః-ఆచ్ఛాదితః సత్వంసామాన్యప్రజ్ఞైరవిదితతత్త్వఇత్యర్థః శ్రుతం- శ్రవణపూర్వకంఆత్మజ్ఞానాదికంవిజ్ఞానంమేగోపాయ-రక్ష. తత్ప్రాప్త్యవిస్మరణాదికంకుర్విత్యర్థః జపార్థాఏతేమన్త్రామేధాకామస్య శ్రీకామస్యహోమార్థా స్తథనోచ్యన్తేమన్త్రాః ఆవహన్తీ- ఆనయన్తీ వితన్వానా-విస్తారయన్తీ తనోతేస్తత్కర్మకత్వాత్ కుర్వాణా-నిర్వర్తయన్తీ అచీరం- అచిరం క్షిప్రమేవ ఛాన్దసోదీర్ఘః చిరంవాకుర్వాణా. ఆత్మనః-మమ కిమిత్యాహ-వాసాంసి-వస్త్రాణి మమగావశ్చ- గాశ్చేతియావత్ అన్నపానేచసర్వదా ఏవమాదీనికుర్వాణా శ్రీర్యా-తాంతతః-మేధానిర్వర్తనాత్పరంఆవహ-ఆనయ అమేధసోహి శ్రీరనర్థాయైవేతి. కింవిశిష్టాంచ-లోమశాం-అజావ్యాదియుక్తాం అన్యైశ్చపశుభిస్సహ- యుక్తాం ఆవహేత్యధికారాదోఙ్కారవివాహసంబధ్యతే స్వాహాకారో హోమార్థమన్త్రత్వజ్ఞాపనార్థః. (ఆమాయన్త్వితి) ఆయన్తుమామితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః బ్రహ్మచారిణః యశః-యశస్వీ. జనే-జనేషు.అసాని-భవాని శ్రేయాన్-ప్రశస్యతరః. వస్యసః-వసీయసః. వసుతరాద్వసుమత్తరాద్వా. అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం తుల్యజాతీయాచ్చవిశేషణం. ధనవజ్జాతీయపురుషాద్విశేషవానహమిత్యర్థః. కించతం- బ్రహ్మణఃకోశభూతంత్వా-త్వాంహేభగ-భగవన్-పూజార్హ- ప్రవిశాని. ప్రవిశ్యచానన్యస్సదాత్మైవభవానీత్యర్థః. సః-త్వమపిమా-మాంభగ-భగవన్ ప్రవిశ. ఆవయోరేకాత్మత్వమేవాస్తు. తస్మిన్-త్వయిసహస్రశాఖే-బహుభేదే హేభగవన్నిమృజే-శోధయామ్యహంపాపకృత్యాం. యథాలోకేఆపః ప్రవతా-నిమ్నవతాదేశేన-యన్తి- గచ్ఛన్తి యథాచమాసాఃఅహర్జరం- సంవత్సరం సంవత్సరోఅహర్జరః- అహోభిఃపరివర్తమానోలోకాన్ జరయతీతి. అహానివాఽస్మిన్ జీర్యన్తి - అన్తర్భవన్తీత్యహర్జరః. తంచయథామాసాఃయన్తి - ఏవంమాంబ్రహ్మచారిణఃహేధాతః- సర్వస్యవిధాతఃమామాయన్తు- ఆగచ్ఛన్తు సర్వతః - సర్వదిగ్భ్యః ప్రతివేశః- శ్రమాపనయనస్థానంఆసన్నగృహమిత్యర్థః. ఏవంత్వంప్రతివేశఇవప్రతివేశః - త్వచ్ఛీలినాంసర్వపాపదుఃఖాపనయనస్థానమసి. అతోమాంప్రభాహి- ప్రకాశయఆత్మానం. ప్రమాపద్యస్వ- ప్రపద్యస్వచమాం శరవిద్ధమివలోహంత్వన్మయంత్వదాత్మానంకుర్విత్యర్థః. శ్రీకామోస్మిన్ విద్యాప్రకరణేఽభిధీయమానోధనార్థః ధనంచకర్మార్థం. కర్మచోపాత్తదురితక్షయార్థం- తత్క్షయేహివిద్యాప్రకాశతే. తథాచస్మృతిః * జ్ఞానముత్పద్యతేపుంసాంక్షయాత్పాపస్యకర్మణః। యథాదర్శతలేప్రఖ్యేపశ్యన్త్యాత్మానమాత్మనీతి. ఇతిచతుర్థోఽనువాకః

ఆ — అవాన్తరతాత్పర్యమభిప్రేత్యాహ (యశ్ఛన్దసామిత్యాదినా) సంబభూవేతిజన్మవాచకేపదేశ్రూయమాణేకిమితిః ప్రజాపతేర్లోకానభ్యతపదిత్యాదిశ్రుత్యన్తరానుసారేణ ఆత్మజ్ఞానయోగ్యకార్యశ్రేష్ఠత్వేన ప్రతిభానంవ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (నహీతి) (పురుషనిపరిణామఇతి) భూయాసమిత్యుత్తమపురుషస్య ప్రకృతస్య ప్రథమపురుషత్వేనపరిణామఃకర్తవ్యఇత్యర్థః అచేతనంశబ్దం ప్రతిప్రార్థనాకథం, కథంచేస్త్రీశబ్దేనాభిధాన, మిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మభేదవివక్షయేత్యభిప్రేత్యాహ (బ్రహ్మణఇతి) బ్రహ్మభేదేనప్రార్థితవానేసమర్థశ్చేదోఙ్కారః- కిమితిసన్యైవర్ణోపాస్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ (మేధయేతి) (లౌకికప్రజ్ఞయేతి) సాలగ్రామాదిష్వివదేవతాబుద్ధ్యేత్యర్థః. నైతేష్వాన్తైయాదిమ్యగ్యం - బ్రహ్మణఉత్పన్నత్వాత్ *వసనివాసే *వసఆచ్ఛాదనేఇతిధాతుద్వయాదుప్రత్యయశ్శీలార్థే. వసుః- వసనశీలః. పరాచ్ఛాదనశీలోవావసుః. అతిశయేనవసుః- వసీయాన్ తస్మాత్- వసీయసః. ఇలోపశ్ఛాన్దసః వసుమాన్వసుశబ్దేనలక్ష్యతఇత్యభిప్రేత్యాహ(వసుమత్తరాద్వేతి) పూర్వోక్తస్యప్రయోజనమాహ (కించేతి) యదుక్తంబ్రహ్మచారిణోమామాయన్త్వితి- తత్రదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

రం — బ్రహ్మవిద్యార్థంప్రణవంప్రార్థయతే(యశ్ఛన్దసామితి) ఛన్దసాం-వేదానాంయోఋషభః-శ్రేష్ఠః విశ్వరూపః-*విశ్వంవిష్ణురితి నామసహస్రపాఠాత్ విశ్వం-విష్ణుః తత్ప్రతీకత్వాత్ తద్ధ్యానసాధనత్వాచ్చతద్రూపత్వం. సర్వశబ్దప్రకృతిత్వాద్వాసర్వరూపత్వం ఏవంభూతఃప్రణవఃఅమృతాత్ - పరమాత్మనఃసర్వేభ్యశ్ఛన్దోభ్యోఽధికతయాసంబభూవ- ప్రాదుర్బభూవ. సఃఇన్ద్రః- పరమైశ్వర్యశాలీప్రణవఃమా- మాంమేధయా- జ్ఞానేనస్పృణోతు- ఉజ్జీవయతు *స్పృ ప్రీతిరక్షణప్రాణనేష్వితిహిధాతుః దేవేతి- దీవ్యతఃప్రణవస్యసంబోధనం అమృతస్య- పరమాత్మనఃహృదయేధారకోభూయాసం - సర్వదాబ్రహ్మజ్ఞానమనువర్తతామిత్యర్థః మదీయంచశరీరంవిచర్షణం - బలారోగ్యాదినాకాన్తిమద్భవతు మదీయాచజిహ్వాసర్వదాబ్రహ్మవదనశీలతయాభోగ్యతమాభవతు. కర్ణాభ్యాంచభూరి - భూయోబ్రహ్మప్రతిపాదకంశాస్త్రంశ్రుణవాని విశ్వవమితిఛాన్దసంరూపం పరమాత్మనస్త్వంవాచకతయా-కోశోసి - నిధానస్థానమసి మేధాజనకతయాతద్భరితతయావామేధయాచ్ఛాదితోసి. తాదృశస్త్వంశ్రుతార్థోయథాఅప్రమృష్టోభవతి- తథాకుర్విత్యర్థః విద్యోపయికహోమసాధనమన్త్రాఉచ్యన్తే (ఆవహన్తీత్యాదినా) లక్ష్మీప్రార్థనామన్త్రోఽయం ఆవహన్తీ- ఉత్పాదయన్తీ, వితన్వానా - వర్ధయన్తీ, యతస్త్వం - తతోమేచీరమితరాణివాసాంసిగావఃఅన్నపానేచసర్వదాకుర్వాణా సతీ *సాహిశ్రీరమృతాసతామితిత్రయీలక్షణాంశ్రియంలోమశాం - బహులాంయజ్ఞాద్యుపయికపశ్వాదిద్రవ్యైస్సహఆవహ - ఉత్పాదయ. హోమసాధనత్వాన్మన్త్రస్యస్వాహాన్తత్వం. (ఆమాయన్త్వితి) బ్రహ్మవిద్యాయోగ్యాబ్రహ్మచర్యవ్రతసంపన్నాశ్శిష్యాఃమామాగచ్ఛన్తు. ఇత్య

సహాంశిష్యప్రార్థనామన్త్రః. (యశ ఇతి) జనమధ్యే యశస్వీ భవానీత్యర్థః (శ్రేయానితి) వస్యసః వసీయసః వసుమత్తరాణాం మధ్యే శ్రేష్ఠో భూయాసమిత్యర్థః (తం త్వేతి) హే భగేతి ఐశ్వర్యాదీనాం సంబోధనం. తం త్వాం ప్రవిశాని ప్రాప్నవానీత్యర్థః (స మేతి) హే భగ స త్వం మాం ప్రాప్నుహీత్యర్థః (తస్మిన్నితి) హే భగ సహస్రశాఖే ఐశ్వర్యవీర్యాద్యనన్తవిధాయుక్తే త్వయి ప్రవిష్టోహం నిమృజే శుద్ధో భవానీత్యర్థః మృజూష్ శుద్ధావితి హి ధాతుః (యథాప ఇతి) హే ధాతః పరమాత్మన్ యథా జలాని ప్రవతా ప్రవణదేశేన యన్తి, తానాదికాద్వ్యసు తెన్నిష్ఠాయామనుసానికలాపః. యథా వా మాసాః అహర్జరం అహోరాత్రైర్జరయతస్య స పురుషోఽహర్జరః. యస్య కాలేన జరాభావః సవ్యాఖ్యాదినా సోఽహర్జరః వృద్ధ ఇతి యావత్. తం యథా మాసాః ప్రాప్నువన్తి, యద్వా అహోభిర్జీర్యన్తి యత్రేతి అహర్జరః సంవత్సరః పూర్వోక్త ఏవం మాం యోగ్యాః శిష్యాః ఆయన్త్విత్యర్థః (ప్రతివేశోసీతి) హే ధాతస్త్వం ప్రతివేశః సన్నిహితప్రతిగృహకల్పః సన్నిహితోసీత్యర్థః మా మాం ప్రకాశయ హే ప్రపద్యస్వ అన్తర్యామితయా సంపాదిః ప్రపన్నం మాం కుర్విత్యర్థః ఇతి చతుర్థోఽనువాకః

ఉ.— భూర్భువస్సువరితి వా ఏతాస్తిస్రో వ్యాహృతయః । తాసాముహస్మైతాం చతుర్థీం । మాహాచమస్యః ప్రవేదయతే। మహ ఇతి తద్బ్రహ్మ । స ఆత్మా। అఙ్గాన్యన్యా దేవతాః। భూరితి వా అయం లోకః। భువ ఇత్యన్తరిక్షం। సువరిత్యసౌ లోకః॥ ౧॥ మహ ఇత్యాదిత్యః। ఆదిత్యేన వావ సర్వే లోకా మహీయన్తే। భూరితి వా అగ్నిః । భువ ఇతి వాయుః। సువరిత్యాదిత్యః । మహ ఇతి చన్ద్రమాః। చన్ద్రమసా వావ సర్వాణి జ్యోతీగ్ంషి మహీయన్తే। భూరితి వా ఋచః। భువ ఇతి సామాని। సువరితి యజూగ్ంషి॥ ౨॥ మహ ఇతి బ్రహ్మ। బ్రహ్మణా వావ సర్వే వేదా మహీయన్తే । భూరితి వై ప్రాణః । భువ ఇత్యపానః। సువరితి వ్యానః। మహ ఇత్యన్నం। అన్నేన వావ సర్వే ప్రాణా మహీయన్తే । తా వా ఏతాశ్చతస్రశ్చతుర్ధా। చతస్రశ్చతస్రో వ్యాహృతయః । తా యో వేద । స వేద బ్రహ్మ । సర్వేఽస్మై దేవా బలిమావహన్తి॥ 3॥ అసౌ లోకో యజూగ్ంషి వేద ద్వే చ॥ ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః॥

శం — సంహితావిషయముపాసనముక్తం. తదను మేధాకామస్య శ్రీకామస్య చానుక్రాన్తా మన్త్రాః. తే చ పారమ్పర్యేణ విద్యోపయోగార్థా ఏవ. అనన్తరం వ్యాహృత్యాత్మనో బ్రహ్మణోఽన్తరుపాసనం స్వారాజ్యఫలం ప్రస్తూయతే (భూర్భువస్సువరితి) ఇతీత్యుక్తోపప్రదర్శనార్థః. ఏతాస్తిస్ర ఇతి ప్రదర్శితానాం చ పరామర్శార్థః. పరామృష్టాః స్మార్యన్తే వై ఇత్యనేన. తిస్ర ఏతాః ప్రసిద్ధా వ్యాహృతయః స్మర్యన్తే తావత్. తాసామియం చతుర్థీ వ్యాహృతిర్మహ ఇతి. తామేతాం చతుర్థీం మహాచమసస్యాపత్యం మాహాచమస్యః ప్రవేదయతే. ఉ హ స్మ ఇత్యేతేషాం వృత్తానుకథనార్థత్వాద్విదితవాన్ దదర్శేత్యర్థః. మాహాచమస్యగ్రహణమార్షానుస్మరణార్థం. ఋష్యనుస్మరణమపి ఉపాసనాఙ్గమితి గమ్యతే ఇహోపదేశాత్. యేయం మాహాచమస్యేన దృష్టా వ్యాహృతిర్మహ ఇతి తద్బ్రహ్మ. మహద్ధి బ్రహ్మ, మహశ్చ వ్యాహృతిః. కిం పునస్తత్ (స ఆత్మా) ఆప్నోతేర్వ్యాప్తికర్మణ ఆత్మా. ఇతరాశ్చ వ్యాహృతయో లోకా దేవా వేదాః ప్రాణాశ్చ మహ ఇత్యనేన వ్యాహృత్యాత్మనాదిత్యచన్ద్రబ్రహ్మాన్నభూతేన వ్యాప్యన్తే యతః, అతోఽఙ్గాని అవయవా అన్యా దేవతాః. దేవతాగ్రహణముపలక్షణార్థం లోకాదీనాం. మహ ఇత్యస్య వ్యాహృత్యాత్మనో దేవా లోకాదయశ్చ సర్వేఽవయవభూతా యతః, అత ఆహ ఆదిత్యాదిభిర్లోకాదయో మహీయన్త ఇతి. ఆత్మనా హ్యఙ్గాని మహీయన్తే. మహనం వృద్ధిరుపచయః. మహీయన్తే వర్ధన్త ఇత్యర్థః. అయం లోకః, అగ్నిః ఋగ్వేదః, ప్రాణ, ఇతి ప్రథమా వ్యాహృతిర్భూరితి. ఏవముత్తరా ఏకైకా చతుర్ధా భవన్తి, (మహ ఇతి బ్రహ్మ) బ్రహ్మేత్యోఙ్కారః శబ్దాధికారేఽన్యస్యాసమ్భవాత్. ఉక్తార్థమన్యత్. (తా వా ఏతాశ్చతస్రశ్చతుర్ధేతి) తా వా ఏతా భూర్భువస్సువర్మహ ఇత్యేతాశ్చతస్ర ఏకైకశశ్చతుర్ధా చతుః ప్రకారాః. ధాశబ్దః ప్రకారవచనః. చతస్రశ్చతస్రః సత్యశ్చతుర్ధా భవన్తీత్యర్థః తాసాం యథాక్లృప్తానాం పునరుపదేశస్తథైవోపాసననియమార్థః. తా యథోక్తా వ్యాహృతీర్యో వేద స వేద విజానాతి. కిం (బ్రహ్మ) ననుతద్బ్రహ్మ స ఆత్మేతి జ్ఞాతే బ్రహ్మణి న వక్తవ్యమవిజ్ఞాతవత్స వేద బ్రహ్మేతి. న తద్విశేషవివక్షుత్వాదదోషః. సత్యం విజ్ఞాతం చతుర్థవ్యాహృత్యాత్మా బ్రహ్మేతి. న తు తద్విశేషో హృదయాన్తరుపలభ్యత్వం మనోమయత్వాదిశ్చ. శాన్తిసమృద్ధమిత్యేవమన్తో విశేషణవిశేష్యరూపో ధర్మపూగో విజ్ఞాయత ఇతి. తద్వివక్షుర్హి శాస్త్రమవిజ్ఞాతమివ బ్రహ్మ మత్వా స వేద బ్రహ్మేత్యాహ. అతో న దోషః. యో హి వక్ష్యమాణేన ధర్మపూగేన విశిష్టం బ్రహ్మ వేద స వేద బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః. అతో వక్ష్యమాణానువాకేనైకవాక్యతాస్య. ఉభయోర్హ్యనువాకయోరేకముపాసనం. లిఙ్గాచ్చ. భూరిత్యగ్నౌ ప్రతితిష్ఠతీత్యాదికం లిఙ్గముపాసనైకత్వే. విధాయకాభావాచ్చ. న హి వేదోపాసీత వేతి విధాయకః కశ్చిచ్ఛబ్దోఽస్తి. వ్యాహృత్యనువాకే తా యో వేదేతి వక్ష్యమాణార్థత్వాన్నోపాసనాభేదకః. వక్ష్యమాణార్థత్వం చ తద్విశేషవివక్షుత్వాదిత్యాదినావోచామ. సర్వే దేవాః అస్మై ఏవంవిదుషేఽఙ్గభూతా ఆవహన్తి ఆనయన్తి బలిం స్వారాజ్యప్రాప్తౌ సత్యామిత్యర్థః ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః.

(ఆ.టీ.) వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరానువాకస్య సమ్బన్ధమాహ (సంహితావిషయమిత్యాదినా) వ్యాహృతీనాం ప్రదర్శితానాం [illegible] తత్త్వా [illegible] బుద్ధిమారోప్య హేదితి తత్ర వ్యాహృతీనాం [illegible] బ్రహ్మ [illegible] పద్యత ఇత్యర్థః. మహ ఇతి

వ్యాహృతావఙ్గే బ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యా - తత్ర [illegible] (మహద్ధీతి) యథాదేవదత్తస్య పాదాదీన్యఙ్గాని - మధ్యభాగస్య శ్రేష్ఠత్వేన చేతరేషామ ఙ్గానామాత్మా కథ్యతే వ్యాపకత్వాత్ - తథామహా వ్యాహృతిర్హిరణ్యగర్భస్య బ్రహ్మణో మధ్యభాగ ఆత్మేతికల్ప్యతే - ఇతరాశ్చ వ్యాహృతయః పాదాద్యవయవత్వేనకల్ప్యన్తే ప్రథమవ్యాహృతిః పాదౌ - ద్వితీయాబాహూ - తృతీయాశిర ఇత్యర్థః వ్యాహృత్యవయవం బ్రహ్మ ఉపాసీతేత్యుత్పత్తివిధిరుక్తః - ఇదానీమ ఙ్గవిశేషవిధిః కథ్యతే (భూరితివా అయంలోక ఇత్యాదినా) తత్రైకైకావ్యాహృతిశ్చతుర్ధా - చతుఃప్రకారా ఉపాస్యేతి తాత్పర్యమాహ (అయంలోక ఇత్యాదినా) ఏకైకా వ్యాహృతయో యదా చతుఃప్రకారాశ్చిన్త్యన్తే - [illegible] పాసితో భవతీత్యభిప్రేత్యసఙ్క్షేపమాహ (తావా ఏతా ఇతి) సవేద బ్రహ్మేతి బ్రహ్మవేదనం ఫలత్వేనన సఙ్కీర్త్యతే అనికారవినివాక్యే - కింతువక్ష్యమాణానువాకేనాస్మిన్నేవ బ్రహ్మోపాసనే గుణవిధానంభవిష్యతీతి సూచయితుమిత్యాహ (నతద్విశేషవివక్షుత్వాదిత్యాదినా) యది వ్యాహృత్యవయవమేవ బ్రహ్మోత్తరత్రోపాస్యతే - తదైవోపాసకస్య ప్రథమవ్యాహృత్యాత్మకే అగ్నౌ ప్రతిష్ఠాభిధానంఘటతే - తస్మాద్వ్యాహృత్యాత్మకదేవతాప్రాప్త్యభిధానముపాసనైకత్వే లిఙ్గమాహ (లిఙ్గాచ్చేతి) కించ - ఏకత్ర ప్రధానవిద్యావిధిః - అపరత్ర గుణవిధిరిత్యేవమనువాకభేదే చరితార్థే - నాసన్యథాసిద్ధం భేదకంప్రమాణముపలభ్యత ఇత్యాహ (విధాయకాభావాచ్చేతి) (విధాయకాత్మక ఇతి) భిన్నవిద్యాబోధక ఇత్యర్థః ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః

ఠం — వక్ష్యమాణపరవిద్యాఙ్గభూతవ్యాహృత్యుపాసనముపదిశ్యతే (భూర్భువరిత్యాదినా) వైశబ్దః ప్రసిద్ధౌ (తాసామితి) మహ ఇతివ్యాహృతిం మాహాచమస్యనామా ఋషిః తిసృణాంవ్యాహృతీనాంచతుర్థీంవక్తీత్యర్థః (తద్బ్రహ్మేత్యాది) యన్మహ శ్శబ్దితం - తదేవనిరతిశయమహత్త్వాదాత్మ బ్రహ్మశబ్దితం ఇతరదేవతాస్తు తదఙ్గభూతాః - తస్యాత్మనశ్శరీరభూతాః అతోనిరతిశయమహత్త్వాభావాత్ నమహశ్శబ్దవాచ్యత్వమిత్యర్థః ఏవంమహశ్శబ్దస్యవాస్తవమర్థముపవర్ణ్య భూర్భువస్సువర్మహ ఇతి వ్యాహృతిచతుష్టయే చతుర్విధోపాసనం దర్శయతి ([illegible] ఇత్యాదినా) భూరాదివ్యాహృతిచతుష్టయే భూలోకాన్తరిక్షస్వర్గలోకాదిత్యరూపార్థచతుష్టయదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః మహీయన్తే - పూజాం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం మహీయన్తే - పూజ్యన్తేఽనేనేతి మహ ఇతి మహశ్శబ్దవ్యుత్పత్తిరితి భావః. (తావా ఏతా ఇతి) చతస్రో వ్యాహృతయః ఉక్తప్రకారేణ చతుర్విధోపాసనయుక్తా ఇత్యర్థః (చతస్రశ్చతస్రో వ్యాహృతయ ఇతి) భూరాద్యాశ్చతస్రో వ్యాహృతయోపి ఉక్తప్రకారేణ ప్రత్యేకంచతస్రః - అతష్షోడశవ్యాహృతయస్సంపద్యన్త ఇత్యర్థః తద్వేదనస్య ఫలమాహ (తాయో వేదేతి) తద్వేదనాద్బ్రహ్మవిద్యానిష్పద్యతే, సర్వేచదేవాః పూజాంకుర్వన్తీ, త్యర్థః ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః ·

ఉ.— సయఏషోన్తర్హృదయ ఆకాశః। తస్మిన్నయంపురుషో మనోమయః। అమృతో హిరణ్మయః। అన్తరేణ తాలుకే। యఏషస్తన ఇవావలమ్బతే। సేన్ద్రయోనిః। యత్రాసౌ కేశాన్తో వివర్తతే। వ్యపోహ్య శీర్షకపాలే। భూరిత్యగ్నౌ ప్రతితిష్ఠతి। భువ ఇతి వాయౌ॥౧॥ సువరిత్యాదిత్యే। మహ ఇతి బ్రహ్మణి। ఆప్నోతిస్వారాజ్యం। ఆప్నోతి మనసస్పతిం। వాక్పతిశ్చక్షుష్పతిః। శ్రోత్రపతిర్విజ్ఞానపతిః। ఏతత్తతో భవతి। ఆకాశశరీరంబ్రహ్మ। సత్యాత్మప్రాణారామం మన ఆనన్దం। శాన్తిసమృద్ధమమృతం॥౨॥ ఇతిప్రాచీనయోగ్యోపాస్స్వ॥ వాయావమృతమేకంచ॥ షష్ఠోనువాకః.

శం — భూర్భువస్సువోరూపాః మహ ఇత్యేతస్య హిరణ్యగర్భస్య వ్యాహృత్యాత్మనో బ్రహ్మణోఽఙ్గాన్యన్యాదేవతా ఇత్యుక్తం యస్యతా అఙ్గభూతాః - తస్యైతస్య బ్రహ్మణస్సాక్షాదుపలబ్ధ్యర్థముపాసనార్థంచ హృదయాకాశస్స్థానముచ్యతే - సాలగ్రామ ఇవ విష్ణోః తస్మిన్హి తద్బ్రహ్మోపాస్యమానంమనోమయత్వాదిధర్మవిశిష్టం సాక్షాదుపలభ్యతే - పాణావివామలకం మార్గశ్చ సర్వాత్మభావప్రతిపత్తయే వక్తవ్య ఇత్యనువాక ఆరభ్యతే స ఇతి - వ్యుత్క్రమ్యాయంపురుష ఇత్యనేనసమ్బధ్యతే యఏషోన్తర్హృదయే - హృదయస్యాన్తః హృదయమితి పుణ్డరీకాకారో మాంసఖణ్డః ప్రాణాయతనోఽనేకనాడీసుషిర ఊర్ధ్వనాళో ఽధోముఖో విశస్యమానేపశౌ ప్రసిద్ధ ఉపలభ్యతే తస్యాన్తర్యఏష ఆకాశః - ప్రసిద్ధ ఏవకరకాకాశవత్, తస్మిన్సోయంపురుషః - పురిశయనాత్ పూర్ణావాభూరాదయోలోకా యేనేతి పురుషః. (మనోమయః) మనః - విజ్ఞానం మనుతేర్జ్ఞానకర్మణః తన్మయః - తత్ప్రాయః తదుపలభ్యత్వాత్ మనుతే అనేనేతి వా మనః - అన్తఃకరణం. తదభిమానీ తన్మయః. తల్లిఙ్గో వా. అమృతః - అమరణధర్మా హిరణ్మయః - జ్యోతిర్మయః తస్యైవంలక్షణస్య హృదయాకాశే సాక్షాత్కృతస్య విదుష ఆత్మభూతస్యేన్ద్రరూపస్య ఈదృశస్వరూపస్య ప్రతిపత్తయే మార్గోఽభిధీయతే - హృదయాదూర్ధ్వం ప్రవృత్తా సుషుమ్నానామ నాడీ యోగశాస్త్రేషు ప్రసిద్ధా. సాచాన్తరేణ తాలుకే - మధ్యే తాలుకయోర్గతా. యశ్చైష తాలుకయోర్మధ్యేస్తన ఇవావలమ్బతే మాంసఖణ్డః - తస్యచాన్తరేణేత్యేతత్ యత్రచ కేశాన్తః - కేశానామన్తః - మూలంవివర్తతే - విభాగేన వర్తతే. మూర్ధప్రదేశ ఇత్యర్థః తందేశం ప్రాప్యతత్ర వినిస్సృతా వ్యపోహ్య - విభజ్య - విదార్య శీర్షకపాలే - శిరఃకపాలే నిర్గతా యా - సేన్ద్రయోనిః - ఇన్ద్రస్య - బ్రహ్మణః యోనిః - మార్గః. స్వరూపప్రతిపత్తిద్వారమిత్యర్థః తయైవంవిద్వాన్ మనోమయాత్మదర్శీ మూర్ధ్నో వినిష్క్రమ్య అస్యలోకస్యాధిష్ఠాతా భూరితి వ్యాహృతిరూపో యోఽగ్నిర్మహతో బ్రహ్మణోఽఙ్గభూతః - తస్మిన్నగ్నౌ ప్రతితిష్ఠతి - అగ్న్యాత్మనేమంలోకంవ్యాప్నోతీత్యర్థః. తథా భువ ఇతి ద్వితీయవ్యాహృత్యాత్మనివా

యా ప్రతితిష్ఠతీత్యనువర్తతే సువరితి తృతీయవ్యాహృత్యాత్మని ఆదిత్యే ప్రతితిష్ఠతీత్యనువర్తతే మహ ఇత్యఙ్గిని చతుర్థవ్యాహృత్యాత్మని బ్రహ్మణి ప్రతితిష్ఠతి తేష్వాత్మభావేన స్థిత్వా ఆప్నోతి బ్రహ్మభూతః స్వారాజ్యం-స్వరాడ్భావం స్వయమేవ రాజా- అధిపతిర్భవతి అఙ్గభూతానాం దేవతానాం యథా బ్రహ్మా దేవాశ్చ సర్వే అస్మై బలిమావహన్త్యఙ్గభూతాః-యథా బ్రహ్మణే (ఆప్నోతి మనసస్పతిం) సర్వేషాం మనసాం పతిః -సర్వాత్మకత్వాద్బ్రహ్మణస్సర్వైర్హి మనోభిస్తన్మనుతే తదాప్నోత్యేవం విద్వాన్. కించ- వాక్పతిః- సర్వాసాం వాచాం పతిర్భవతి తథైవ చక్షుష్పతిః- చక్షుషాం పతిః. శ్రోత్రపతిః శ్రోత్రాణాం చ పతిః విజ్ఞానపతిః- విజ్ఞానానాం చ పతిః సర్వాత్మకత్వాత్ సర్వప్రాణినాం కరణైస్తద్వాన్భవతీత్యర్థః కించ - తతోఽప్యధికతరమేతద్భవతి కిం తత్ ఉచ్యతే (ఆకాశశరీరం) ఆకాశశ్శరీరమస్య- ఆకాశవద్వా సూక్ష్మం శరీరమస్యేత్యాకాశశరీరం కిం తత్ ప్రకృతం బ్రహ్మ (సత్యాత్మ) సత్యం- మూర్తామూర్తం అవితథం స్వరూపం చాత్మా-స్వభావో యస్య-తదిదం సత్యాత్మ (ప్రాణారామం) ప్రాణేష్వారమణం- ఆక్రీడా యస్య- తత్ప్రాణారామం ప్రాణానాం వా ఆరామో యస్మిన్ - తత్ప్రాణారామం మన ఆనన్దం - ఆనన్దభూతం సుఖకృదేవ యస్య మనః - తన్మన ఆనన్దం (శాన్తిసమృద్ధం) శాన్తిః- ఉపశమః శాన్తిశ్చ తత్సమృద్ధం చ శాన్తిసమృద్ధం. శాన్త్యా వా సమృద్ధవత్తదుపలభ్యత ఇతి శాన్తిసమృద్ధం. అమృతం - అమరణధర్మి. ఏతచ్చాధికరణవిశేషణం తత్రైవ మనోమయ ఇత్యాదౌ ద్రష్టవ్యమితి ఏవం మనోమయత్వాదిధర్మైర్విశిష్టం యథోక్తం బ్రహ్మ హే ప్రాచీనయోగ్య ఉపాస్స్వేత్యాచార్యవచనోక్తిరాదరార్థా ఉక్తస్తూపాసనాశబ్దార్థః ఇతి షష్ఠోఽనువాకః

ఆ — (తదుపలభ్యత్వాదితి) జ్ఞానాకారపరిణామిని మనస్యేవోపలభ్యత్వాత్ [illegible] జడస్య మనసః ప్రవృత్తిం దృష్ట్వా తదధిష్ఠాతృతయా హిరణ్యగర్భోఽనుమీయతే- తస్య శాస్త్రే కరణాధిష్ఠాతృత్వేన ప్రసిద్ధత్వాదితి తల్లిఙ్గత్వముక్తమిత్యర్థః స్వారాజ్యం- నిరఙ్కుశమైశ్వర్యం. జగత్స్రష్టృత్వాదిలక్షణం న భవతీత్యాహ (అఙ్గభూతానాం దేవానామితి) సావధికమైశ్వర్యమత ఏవాహ (ఆప్నోతీత్యాదినా) ఇతి షష్ఠోఽనువాకః

రం. — ఉక్తస్యోపాస్యస్య [illegible] హ్యాహ (స య ఏష ఇత్యాదినా) హృదయాన్తర్గతాకాశే విశుద్ధమనోగ్రాహ్యో లఙ్గ్యతః- అసంసారికమనీయవిగ్రహో య ఆస్తే- స ఉపాసితవ్య ఇత్యర్థః. ఇదం చ వాక్యం పరమాత్మపరతయా * సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాదిత్యత్ర భాష్యకృతా ఉదాహృతం, తథైవ వ్యాసాచార్యైర్వ్యాఖ్యాతం చ అతో జీవవిషయత్వశఙ్కా న కార్యా. ఏవం పరవిద్యాముపదిశ్య [illegible] (అన్తరేణేత్యాదినా) తాలుకే- జిహ్వాయాం అన్తరేణ- మధ్యే గోస్తన ఇవ యో లమ్బతే- సా ఇన్ద్రస్య - సన్నిహితముక్తస్య జీవస్య యోనిః - నిర్గమమార్గః (యత్రాసావితి) యత్ర- యస్మిన్ మార్గే కేశయోః- కః- బ్రహ్మా. ఈశః- రుద్రః. కశ ఇతి బ్రహ్మణో నామ ఈశోఽహం సర్వదేహినామితి కేశవశబ్దనిరుక్తౌ తథావర్ణనాత్. తయోరన్తః- అవసానభూతః. కారణభూతయోః వా. సంహర్తా. స్థానభూత ఇతి వా. తాదృశో భగవాన్ యత్ర మూర్ధని శేషేణ ప్రాప్యతయా వర్తత ఇత్యర్థః. యద్వా- తాలుకే అన్తరేణ- ఊర్ధ్వాధరతాలుద్వయమధ్యే. తయోరపృథక్స్థాదిత్యర్థః. యః స్తన ఇవ లమ్బతే- *సంతతం సిరాభిస్తు లమ్బత్యాకోశసంనిభమితి శ్రవణాద్ధృదయపుణ్డరీకముచ్యతే. సా ఇన్ద్రస్య - పరమాత్మనో యోనిః - స్థానం. యత్రాసౌ కేశాన్తవత్సూక్ష్మో జీవో విశిష్య వర్తతే- *హృది హ్యయమాత్మేతి శ్రుతేః. (వ్యపోహ్యేతి) ప్రయాణకాలే శిరఃకపాలే భిత్త్వా భూరిత్యుపాసితయా వ్యాహృత్యా అగ్నౌ-అగ్నిలోకే ప్రతిష్ఠితో భవతి. భూరితి వ్యాహృతిరగ్నిలోకం ప్రాపయతీత్యర్థః. యద్యపి సర్వస్యార్చిరాదిమార్గగస్యాగ్నిలోకప్రాప్తిరస్తి- తథాపి భూరాదివ్యాహృత్యుపాసిమహిమ్నా కంచిత్కాలం తత్ర తిష్ఠతీత్యర్థః స్వారాజ్యం- అకర్మవశ్యత్వమిత్యర్థః. (ఆప్నోతీత్యాది) స్వసఙ్కల్పనిష్పాద్యసర్వేన్ద్రియ ఇత్యర్థః. కరణనిరపేక్షజ్ఞాన ఇతి వార్థః. (ఏతదితి) తతః-తదనన్తరమేతద్భవతి. కిం తదిత్యత్రాహ (ఆకాశేతి) ఆసమన్తాత్ప్రకాశమానదివ్యవిగ్రహయుక్తం ఆవిర్భూతబ్రహ్మరూపం భవతీత్యర్థః. (సత్యాత్మేతి) సతతైకరూపతయా సత్యానాం-నిత్యముక్తానామాత్మనాం ప్రాణవత్పరమప్రేమాస్పదభూతో యః పరమాత్మా- స ఏవారామః- సర్వవిధభోగ్యభూతో యస్య - తత్తథోక్తం. మనసా- సఙ్కల్పమాత్రేణ సిద్ధః ఆనన్దో యస్య- తన్మన ఆనన్దం. *యం కామం కామయతే సోఽస్య సఙ్కల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతీతి శ్రుతేః. శాన్తిసమృద్ధం- ఆత్యన్తికశాన్తియుక్తం. అమృతం- అసంసారి ఏతాదృశం బ్రహ్మ భవతీతి పూర్వేణాన్వయః (ఇతీతి) ఏవం ప్రాచీనయోగ్యనామానం శిష్యమనుశిష్టవానితి శేషః ॥ ఇతి షష్ఠోఽనువాకః.

ఊ. — పృథివ్యన్తరిక్షం ద్యౌర్దిశోఽవాన్తరదిశాః। అగ్నిర్వాయురాదిత్యశ్చన్ద్రమా నక్షత్రాణి । ఆప ఓషధయో వనస్పతయ ఆకాశ ఆత్మా। ఇత్యధిభూతం। అథాధ్యాత్మం। ప్రాణో వ్యానోఽపాన ఉదానస్సమానః। చక్షుశ్శ్రోత్రం మనో వాక్త్వక్। చర్మ మాగ్ంసగ్ం స్నావాస్థి మజ్జా। ఏతదధివిధాయ ఋషిరవోచత్। పాఙ్క్తం వా ఇదగ్ం సర్వం॥౧॥ పాఙ్క్తేనైవ పాఙ్క్తగ్ం స్పృణోతీతి॥ సర్వమేకం చ॥ సప్తమోఽనువాకః.

శం. — యదేతద్వ్యాహృత్యాత్మకం బ్రహ్మోపాస్యముక్తం- తస్యైవేదానీం పృథివ్యాదిపాఙ్క్తస్వరూపేణోపాస్యత్వముచ్యతే. పఞ్చసంఖ్యాయోగాత్పఙ్క్తిచ్ఛన్దస్సమ్పత్తిః-తతః పాఙ్క్తత్వం సర్వస్య పాఙ్క్తశ్చ యజ్ఞః పఞ్చపదా పఙ్క్తిః పాఙ్క్తో యజ్ఞ ఇతి శ్రుతేః. తేన యత్సర్వం లోకాద్యాత్మాన్తం చ పాఙ్క్తం పరికల్పయతి-యజ్ఞమేవ తత్పరికల్పయతి. తేన యజ్ఞేన పరికల్పితేన పాఙ్క్తాత్మకం ప్రజాపతిమభిసమ్పద్యతే. తత్కథమ్ [illegible]

ఙ్క్తం వా ఇదగ్ సర్వం. పృథివ్యన్తరిక్షం ద్యౌర్దిశోऽవాన్తరదిశ ఇతి లోకపాఙ్క్తం. అగ్నిర్వాయురాదిత్యశ్చన్ద్రమా నక్షత్రాణీతి దేవతాపాఙ్క్తం ఆప ఓషధయో వనస్పతయ ఆకాశ ఆత్మేతి భూతపాఙ్క్తం ఆత్మేతి- విరాట్ భూతాధికారాత్. (ఇత్యధిభూతమితి) అధిలోకాధిదైవతపాఙ్క్తద్వయోపలక్షణార్థం - లోకదేవతాపాఙ్క్తయోర్ద్వయోశ్చాభిహితత్వాత్ అథ - అనన్తరమధ్యాత్మం పాఙ్క్తత్రయముచ్యతే - ప్రాణాదివాయుపాఙ్క్తం చక్షురాదీన్ద్రియపాఙ్క్తం చర్మాదిధాతుపాఙ్క్తం ఏతావద్ధీదం సర్వమధ్యాత్మం బాహ్యం చ పాఙ్క్తమేవేత్యేతదేవమధివిధాయ-పరికల్ప్య- ఋషిః- వేదః ఏతద్దర్శనసమ్పన్నో వా కశ్చిదృషిః. అవోచత్-ఉక్తవాన్. కిమిత్యాహ- (పాఙ్క్తం వా ఇదం సర్వం) పాఙ్క్తేనైవ-ఆధ్యాత్మికేన- సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్. పాఙ్క్తం-బాహ్యం స్పృణోతి-బలయతి. పూరయతి ఏకాత్మతయోపలభ్యత ఇతి. ఏతదేవం పాఙ్క్తమిదం సర్వమితి యో వేద- స ప్రజాపత్యాత్మైవ భవతీత్యర్థః. ఇతి సప్తమోऽనువాకః

ఆ — ఉత్తరోऽప్యనువాకః ప్రకారాన్తరేణ హిరణ్యగర్భోపాసనవిషయ ఇత్యాహ (యదేతదిత్యాదినా) పృథివ్యాద్యేకైకం పాఙ్క్తత్వమిత్యాకాఙ్క్షాయాం పఙ్క్తిచ్ఛన్దసః సమ్పాదనాదిత్యాహ (పఞ్చసఙ్ఖ్యేతి) న కేవలం పఞ్చసఙ్ఖ్యాయోగాత్పఙ్క్తిచ్ఛన్దస్సమ్పాదనం- యజ్ఞత్వసమ్పాదనమపి కర్తుం శక్యత ఇత్యాహ (పాఙ్క్తశ్చ యజ్ఞ ఇతి) పత్నీయజమానదైవమానుషవిత్తైః పఞ్చభిః సమ్పాద్యత ఇతి యజ్ఞః పాఙ్క్త ఇత్యర్థః ఉత్కృష్టదృష్టిర్నికృష్టే ఫలవతీతి న్యాయాద్బాహ్యపాఙ్క్తరూపేణాధ్యాత్మికపాఙ్క్తత్రయమవగన్తవ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏకాత్మతయేతి) ఇతి సప్తమోऽనువాకః

రం — (పృథివ్యన్తరిక్షమిత్యాది) అధిభూతేషు పృథివ్యాదిపఞ్చకమేకం, అగ్న్యాదిపఞ్చకం ద్వితీయం, అబాదిపఞ్చకం తృతీయం,- ఏవం త్రీణ్యధిభూతం పఞ్చకాని అధ్యాత్మం- ప్రాణాదిపఞ్చకమేకం, చక్షురాదిపఞ్చకం ద్వితీయం, చర్మాదిపఞ్చకం తృతీయం, ఏవం షట్పఞ్చకాన్యపి పఞ్చాక్షరా పఙ్క్తిరితి పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాయుక్తతయా పాఙ్క్తాని తతశ్చ పఙ్క్తిచ్ఛన్దోయుక్తతయా ఉపాసితేన పఞ్చకషట్కేన పాఙ్క్తం స్పృణోతి-పఞ్చభూతాదియుక్తతయా పాఙ్క్తం స్పృణోతి- పాలయతి- సామ్రాజ్యం లభత ఇతి పఞ్చకషట్కమేకీకృత్య కశ్చిదృషిరవోచదిత్యర్థః. ఇతి సప్తమోऽనువాకః

ఉ.— ఓమితి బ్రహ్మ । ఓమితీదగ్ సర్వం । ఓమిత్యేతదనుకృతిర్హ స్మ వా అప్యో శ్రావయేత్యాశ్రావయన్తి। ఓమితి సామాని గాయన్తి। ఓగ్ శోమితి శస్త్రాణి శగ్ సన్తి । ఓమిత్యధ్వర్యుః ప్రతిగరం ప్రతిగృణాతి। ఓమితి బ్రహ్మా ప్రసౌతి । ఓమిత్యగ్నిహోత్రమనుజానాతి । ఓమితి బ్రాహ్మణః ప్రవక్ష్యన్నాహ। బ్రహ్మోపాప్నవానీతి। బ్రహ్మైవోపాప్నోతి॥౧॥ ఓం దశ॥అష్టమోऽనువాకః.

శం— వ్యాహృత్యాత్మనో బ్రహ్మణ ఉపాసనముక్తం, అనన్తరం చ పాఙ్క్తస్వరూపేణ. ఇదానీం సర్వోపాసనాఙ్గభూతస్యోఙ్కారస్యోపాసనం విధిత్స్యతే పరాపరబ్రహ్మదృష్ట్యా హ్యుపాస్యమాన ఓఙ్కారః శబ్దమాత్రోऽపి పరాపరబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనం భవతి-సహ్యాలమ్బనం బ్రహ్మణః పరస్యాపరస్య చ- ప్రతీకమేవ విష్ణోః- *ఏతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతీతి శ్రుతేః. (ఓమితి) ఇతి శబ్దః స్వరూపపరిచ్ఛేదార్థః. ఓమిత్యేతచ్ఛబ్దరూపం బ్రహ్మేతి మనసా ధారయేత్-ఉపాసీత యతః (ఓమితీదం సర్వం) శబ్దరూపం హి సర్వమోఙ్కారేణ వ్యాప్తం తద్యథా శఙ్కునేతి శ్రుత్యన్తరాత్ అభిధానతన్త్రం హ్యభిధేయమిత్యత ఇదం సర్వమోఙ్కార ఇత్యుచ్యతే. ఓఙ్కారస్తుత్యర్థ ఉత్తరగ్రన్థః- ఉపాస్యత్వాత్తస్య ఓమిత్యేతదనుకృతిః- అనుకరణం కరోమి యాస్యామి చేతి కృత్యముక్తమోమిత్యనుకరోత్యన్యః-అత ఓఙ్కారోऽనుకృతిః హ-స్మ-వై-ఇతి ప్రసిద్ధార్థద్యోతకాః ప్రసిద్ధం హ్యోఙ్కారస్యానుకృతిత్వం అపి చ - ఓ శ్రావయేతి ప్రైషపూర్వమాశ్రావయన్తి- ప్రతిశ్రావయన్తి తథా-ఓమితి సామాని గాయన్తి సామగాః ఓగ్ శోమితి శస్త్రాణి శంసన్తి శస్త్రశంసితారోऽపి తథా-ఓమిత్యధ్వర్యుః ప్రతిగరం ప్రతిగృణాతి- ప్రతిగృణాతి. ఓమితి బ్రహ్మా ప్రసౌతి-అనుజానాతి. ఓమిత్యగ్నిహోత్రమనుజానాతి-జుహోమీత్యుక్తే ఓమిత్యేవానుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛతి. ఓమిత్యేవ బ్రాహ్మణః ప్రవక్ష్యన్- ప్రవచనం కరిష్యన్ అధ్యేష్యమాణ ఇత్యాహ ఓమిత్యేవ ప్రతిపద్యతే అధ్యేతుమిత్యర్థః బ్రహ్మ- వేదం ఉపాప్నవాని- ఉపాప్నుయాం- గ్రహీష్యామీతి- ఉపాప్నోత్యేవ బ్రహ్మ అథవా- బ్రహ్మ పరమాత్మా. తముపాప్నవానీత్యాత్మానం ప్రవక్ష్యన్- ప్రాపయిష్యన్ ఓమిత్యేవాహ-స చ తేనోఙ్కారేణ బ్రహ్మ ప్రాప్నోత్యేవ ఓఙ్కారపూర్వం ప్రవృత్తానాం క్రియాణాం ఫలవత్త్వం యస్మాత్- తస్మాదోఙ్కారం బ్రహ్మేత్యుపాసీతేతి వాక్యార్థః ఇత్యష్టమోऽనువాకః

ఆ — వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరానువాకమవతారయతి (వ్యాహృత్యాత్మన ఇత్యాదినా) వేదవిదాం హి సర్వాః క్రియా ఓఙ్కారముచ్చార్య ప్రవర్తన్తే - తస్య శ్రద్ధాగృహీతత్వాత్తత్పరిహారేణోపదిష్టం బ్రహ్మ న బుద్ధిమారోహేత్ - అత స్తమాదావేవోపాసనం నిర్ధార్యత ఇత్యర్థః. నన్వోఙ్కారస్య శబ్దమాత్రస్యాచేతనత్వాదహమనేనోపాసిత ఇతి జ్ఞానాభావాత్కథం ఫలదాతృత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరాపరేతి) ప్రతిమాద్యర్చన ఇవ సర్వత్ర ఈశ్వర ఏవ ఫలదాతేతి భావః. ఓఙ్కారే బ్రహ్మత్వాధ్యాసే కిం సాదృశ్యమిత్యత ఆహ (ఓమితీదమితి) సర్వాస్పదత్వమోఙ్కారస్య బ్రహ్మ

శాసాదృశ్యమిత్యర్థః శస్త్రాణి- గీతిరహితాఋచ ఉచ్యన్తే. ప్రతిగరమితి- ఓథామోదైవేతిశబ్దం. అధ్వర్యుః ప్రతిగృణాతి-హోతుఃశంసనం ప్రతి ప్రతిశంసనముచ్చారయతీత్యర్థః. ప్రవక్ష్యన్నితి- * వచపరిభాషణ ఇత్యస్యరూపం ప్రథమవ్యాఖ్యానే ద్వితీయే ఏవహ ప్రాపణ ఇత్యస్య ద్రష్టవ్యం ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

రం — ప్రణవం ప్రశంసతి (ఓమితి బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మప్రతీకత్వాత్తద్ధ్యానసాధనత్వాచ్చ ప్రణవో బ్రహ్మైవ (ఓమితీదం సర్వమితి) బ్రహ్మాత్మకత్వాదేవసర్వాత్మకత్వంచేత్యర్థః (ఓమిత్యేతదనుకృతిర్హస్మవా అపీతి) విధినిషేధాత్మకస్య సర్వస్యాపి ఓమిత్యేకాకారఏవానుజ్ఞాలక్షణోఽనుకారోఽపి హస్మవై ఇతినిపాతత్రయేణ ప్రసిద్ధిర్ద్యోత్యతే (ఓ శ్రావయేత్యాది) ఓమిత్యుపక్రమ్యఉద్గాతారస్సామానిగాయన్తీత్యర్థః (ఓం శోమితి) హోతారోఽపి ఓమిత్యుపక్రమ్యైవశంసన్తీత్యర్థః (ఓమిత్యధ్వర్యురితి) హోతరి శంసతి అధ్వర్యుః ప్రత్యృచం ఓమిత్యనుమోదతే ఓథామోదైవేతి శంసతో హోతుః ప్రోత్సాహనం ప్రతిగరః పాకంపచతీతివత్ ప్రతిగరం ప్రతిగృణాతీతినిర్దేశః ప్రసౌతి- అనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః (ఓమిత్యగ్నిహోత్రమితి) ఓమున్నయేత్యేవం యజమానోఽనుజానాతీత్యర్థః (ఓమితి బ్రాహ్మణ ఇతి) వేదం ప్రాప్నవానీత్యనుసన్ధాయాధ్యయనం కరిష్యన్ ఓమిత్యాహ- తథైవ వేదం ప్రాప్నోతీతిదృష్టమేవేత్యర్థః ఇత్యష్టమోఽనువాకః

ఉ.— ఋతంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। సత్యంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ।తపశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। దమశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। శమశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। అగ్నయశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। అగ్నిహోత్రంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। అతిథయశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। మానుషంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ । ప్రజాచస్వాధ్యాయప్రవచనేచ॥౧॥ ప్రజనశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। ప్రజాతిశ్చస్వాధ్యాయప్రవచనేచ। సత్యమితిసత్యవచారాథీతరః। తపఇతితపోనిత్యః పౌరుశిష్టిః। స్వాధ్యాయప్రవచనేఏవేతినాకోమౌద్గల్యః। తద్ధితపస్తద్ధితపః॥ ప్రజాచస్వాధ్యాయప్రవచనేచషట్చ॥ ఇతి నవమోఽనువాకః.

శం.— విజ్ఞానాదేవాప్నోతిస్వారాజ్యమిత్యుక్తత్వాత్ శ్రౌతస్మార్తానాంకర్మణాంఆనర్థక్యం ప్రాప్తమిత్యేతన్మాప్రాపదితికర్మణాంపురుషార్థంప్రతిసాధనత్వప్రదర్శనార్థమిహోపన్యాసః ఋతమితి-వ్యాఖ్యాతం స్వాధ్యాయః-అధ్యయనం. ప్రవచనం-అధ్యాపనం. బ్రహ్మయజ్ఞోవా ఏతాన్యృతాదీన్యనుష్ఠేయానీతివాక్యశేషః. సత్యం-సత్యవచనం యథావ్యాఖ్యాతార్థంవా తపః- కృచ్ఛ్రాది దమః-బాహ్యకరణోపశమః శమః- అన్తఃకరణోపశమః అగ్నయశ్చ-ఆధాతవ్యాః అగ్నిహోత్రం-హోతవ్యం అతిథయశ్చ-పూజ్యాః. మానుషమితి-లౌకికసంవ్యవహారః తచ్చయథాప్రాప్తమనుష్ఠేయం. ప్రజాశ్చ- ఉత్పాద్యాః ప్రజనః- ప్రజననం ఋతౌభార్యాగమనమిత్యర్థః. ప్రజాతిః - పౌత్రోత్పత్తిః. పుత్రోనివేశయితవ్య ఇత్యేతత్ సర్వైరేతైఃకర్మభిర్యుక్తస్యాపిస్వాధ్యాయప్రవచనేయత్నతోఽనుష్ఠేయేఇత్యేవమర్థంసర్వేణసహస్వాధ్యాయప్రవచనగ్రహణం, స్వాధ్యాయాధీనంహ్యర్థజ్ఞానం- అర్థజ్ఞానాధీనంచపరం శ్రేయః ప్రవచనంతదవిస్మరణార్థంధర్మవృద్ధ్యర్థంచ తతఃస్వాధ్యాయప్రవచనయోరాదరః సత్యమితి-సత్యమేవానుష్ఠేయమితి సత్యవచాః- సత్యమేవవచోయస్యసోఽయం సత్యవచానామవా రాథీతరః-రథీతరసగోత్రో రాథీతరఆచార్యోమన్యతే తపఇతి-తపఏవకర్తవ్యమితి తపోనిత్యః- తపసినిత్యః తపఃపరః. తపోనిత్యఇతివానామ (పౌరుశిష్టిః) పురుశిష్టస్యాపత్యంపౌరుశిష్టిరాచార్యోమన్యతే స్వాధ్యాయప్రవచనేఏవఅనుష్ఠేయేఇతినాకోనామతః- ముద్గలస్యాపత్యంమౌద్గల్యఆచార్యోమన్యతే తద్ధితపః- యస్మాత్స్వాధ్యాయప్రవచనేఏవ తపః- తస్మాత్తేఏవానుష్ఠేయేఇతి ఉక్తానామపిసత్యతపస్స్వాధ్యాయప్రవచనానాంపునర్గ్రహణమాదరార్థం. ఇతినవమోఽనువాకః.

ఆ — వ్యవహితానువాకేనసమ్బన్ధమాహ (విజ్ఞానాదేవేత్యాదినా) అపరవిద్యాసహకారితయా తత్ఫలేనైవఫలవత్త్వసిద్ధ్యర్థముత్తరానువాకారమ్భఇత్యర్థః. లౌకికస్సంవ్యవహారః-వివాహాదిః. పునఃపునఃస్వాధ్యాయప్రవచనగ్రహణస్యతాత్పర్యమాహ (సర్వైరేతైరితి) కిమితి యత్నతోఽనుష్ఠేయే- తత్రాహ (స్వాధ్యాయాధీనమితి) త్రయాణామృషీణాం మతభేదోపన్యాసేనస్వాధ్యాయప్రవచనయోరేవాదరంవివృణోతి (సత్యమిత్యాదినా) ఇతినవమోఽనువాకః.

రం.— బ్రహ్మవిద్యాఙ్గమనుష్ఠేయంకర్మాహ (ఋతఞ్చేత్యాదినా) ఋతం- సూనృతావాణీ. స్వాధ్యాయః-వేదాధ్యయనం. ప్రవచనం-అధ్యాపనం. ఋతస్వాధ్యాయప్రవచనానినిత్యానుష్ఠేయానీతివాక్యార్థః సత్యం-సమదర్శనం. *ఋతంచసూనృతావాణీసత్యంతుసమదర్శనమిత్యుక్తేః. తపః- కాయశోషణం. దమః- బాహ్యేన్ద్రియజయః శమః- అన్తరిన్ద్రియజయః. అగ్నయః- గార్హపత్యాద్యాః. అగ్నిహోత్రమితి - నిత్యకర్మణాముపలక్షణం. అతిథయః... మానుషమనుష్యోద్దేశేనఅనుష్ఠీయమానం శ్రాద్ధంమానుషం. *న్యాయముయంపరోధర్మః... [illegible]

శ్లిష్టకణవాక్సామర్థ్యాత్ సర్వాత్మా యేనయుష్యతీత్యుక్తభగవదారాధనంవా ప్రజనః- ప్రజననం ఋతుకాలాభిగమనం ప్రజాతిః- ప్రకర్షేణపౌత్రాదిజననం. సత్యంవచోయస్య- సఃసత్యవచాః రథీతరస్యాపత్యంరాథీతరనామాఋషిః [illegible] సత్యంవచఏవప్రధానం- స్వాధ్యాయప్రవచనేనప్రధానేఇతిమన్యతే పౌరుశిష్టినామాతపసీనిత్యః- నిరతఃఋషిస్తుతపఏవప్రధానం - స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాంనప్రయోజనమితిమన్యతే స్వాధ్యాయప్రవచనేఏవప్రధానం- తదేవప్రథమంతపఇతినాకోమౌద్గల్యోమన్యతఇత్యర్థః ఇతినవమోఽనువాకః

ఉ.— అహంవృక్షస్యరేరివా। కీర్తిఃపృష్ఠంగిరేరివ। ఊర్ధ్వపవిత్రో వాజినీవస్వమృతమస్మి। ద్రవిణగ్ం సువర్చసం।సుమేధాఅమృతోక్షితః।ఇతిత్రిశఙ్కోర్వేదానువచనం॥ అహగ్ంషట్॥ఇతిదశమోఽనువాకః.

శం — (అహంవృక్షస్యరేరివేతి) స్వాధ్యాయార్థోమన్త్రామ్నాయః స్వాధ్యాయశ్చవిద్యోత్పత్తయే- ప్రకరణాత్ విద్యార్థంహీదం ప్రకరణం నచాన్యార్థత్వమవగమ్యతే స్వాధ్యాయేనచవిశుద్ధసత్త్వస్యవిద్యోత్పత్తిరవకల్పతే అహంవృక్షస్య- ఉచ్ఛేద్యాత్మక [illegible] రేరివా- ప్రేరయితాఅన్తర్యామ్యాత్మనా కీర్తిః-ఖ్యాతిః గిరేఃపృష్ఠమివఉచ్ఛ్రితామమ (ఊర్ధ్వపవిత్రః)ఊర్ధ్వం-కారణం పవిత్రం-పావనం జ్ఞానప్రకాశ్యంపవిత్రం పరమంచబ్రహ్మయస్యసర్వాత్మనోమమ- సోహమూర్ధ్వపవిత్రః వాజినీవ- వాజవతీవ వాజం - అన్నం తద్వతిసవితరీవేత్యర్థః యథాసవితర్యమృతమాత్మతత్త్వంశుద్ధంప్రసిద్ధంశ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః- ఏవంస్వమృతం- శోభనం-విశుద్ధమాత్మతత్త్వంఅస్మి- భవామి ద్రవిణం- ధనం సువర్చసం- దీప్తిమత్ తదేవాత్మతత్త్వం అస్మీత్యనువర్తతే. బ్రహ్మజ్ఞానంవా ఆత్మతత్త్వప్రకాశకత్వాత్ సువర్చసం, ద్రవిణమివద్రవిణం- మోక్షసుఖహేతుత్వాత్ అస్మిన్పక్షే ప్రాప్తంమయేత్యధ్యాహారఃకర్తవ్యః (సుమేధాః) శోభనామేధాసర్వజ్ఞత్వలక్షణాయస్యమమ-సోహంసుమేధాః సంసారస్థిత్యుత్పత్తిసంహారకౌశలయోగాత్సుమేధస్త్వం అతఏవామృతః- అమరణధర్మా అక్షితః-అక్షీణః అవ్యయః ఉక్షితోవా అమృతేనఉక్షితః-సిక్తోఽమృతోక్షితః అహమిత్యాది బ్రాహ్మణం ఇతి-ఏవంత్రిశఙ్కోఃఋషేః బ్రహ్మభూతస్యబ్రహ్మవిదోవేదానువచనం వేదః- వేదనం ఆత్మైకత్వజ్ఞానం తస్యప్రాప్తిమను-వచనంవేదానువచనం ఆత్మనఃకృతకృత్యతా ప్రఖ్యాపనార్థంవామదేవవత్త్రిశఙ్కునాఋషిణాదర్శనేనదృష్టోమన్త్రామ్నాయఃఆత్మవిద్యాప్రకాశకఇత్యర్థః అస్యచజపోవిద్యోత్పత్త్యర్థోఽవగమ్యతే *ఋతంచేతిధర్మోపన్యాసాదనన్తరంవేదానువచనపాఠాదేతదవగమ్యతే- ఏవంశ్రౌతస్మార్తేషునిత్యేషుకర్మసుయుక్తస్యనిష్కామస్యబ్రహ్మవివిదిషోరార్షాణిదర్శనానిప్రాదుర్భవన్త్యాత్మాదివిషయాణీతి ఇతిదశమోఽనువాకః

ఆ — (స్వాధ్యాయార్థఇతి) జపార్థః *ఇషేత్వేతిశాఖాం ఛినత్తీతివత్. అన్యత్రవినియోజకశ్రుత్యాదిప్రమాణమపినోపలభ్యతఇత్యాహ (నచాన్యార్థత్వమితి) [illegible] వాసనాలిధిశేషత్వంవావక్తుంనశక్యతే- జ్ఞానక్రియాసాధనవిధేః ప్రక్రాన్తత్వాదిత్యర్థః. అహంవృక్షస్యేతిమన్త్రస్యఋషిస్త్రిశఙ్కుః- పఙ్క్తిశ్ఛన్దః- పరమాత్మాదేవతా- బ్రహ్మవిద్యార్థేజపేవినియోగః. నకేవలమస్యజపోవిద్యార్థః- పూర్వోక్తానికర్మాణ్యపీత్యాహ (ఋతంచేత్యాదినా) ఇతిదశమోఽనువాకః.

రం — విద్యార్థతయాజప్యమన్త్రమాహ (అహమిత్యాదినా) అహంవృక్షస్యరేరివా-వృక్షవచ్ఛేద్యస్యాహఙ్కారాదేః క్షపయితా రేరివేతి *రీజ్ క్షయఇత్యస్మాద్యఙ్లుగన్తాత్ *అన్యేభ్యోపిదృశ్యతఇతిక్వనిపిరూపం నిరస్తదేహాత్మాభిమానఇత్యర్థః కీర్తిఃపృష్ఠంగిరేరివ- మేర్వాదిగిరిపృష్ఠవత్ శ్లాఘ్యగుణశాలితయాకీర్తిమానస్మీత్యర్థః ఊర్ధ్వపవిత్రోవాజినీవస్వమృతమస్మి- ఊర్ధ్వపవిత్రః- సర్వోత్తరపవిత్రోహంవాజని-వాజం- అన్నమస్యాస్తీతివాజీ- భోక్తా సర్వశేషిణిపరమాత్మనిస్వమృతమివాస్మి- అతిశయేనభోగ్యోస్మి తత్ప్రీతివిషయోస్మీత్యర్థః ద్రవిణగ్ంసువర్చసం- తస్యససమీచీనద్రవిణమస్మి. భోగోపకరణమస్మీత్యర్థః సుమేధాఅమృతోక్షితః- భగవచ్ఛేషత్వజ్ఞానదార్ఢ్యాత్సుమేధాశ్చ అమృతః- మరణశూన్యః అసంసారీ. అక్షితః- అక్షయః షడ్భావవికారశూన్యఇత్యర్థః ఇతిత్రిశఙ్కోర్వేదానువచనం- త్రిశఙ్కుదృష్టోయంమన్త్రఇత్యర్థః ఇతిదశమోఽనువాకః

ఉ.— వేదమనూచ్యాచార్యోన్తేవాసినమనుశాస్తి। సత్యంవద। ధర్మంచర। స్వాధ్యాయాన్మాప్రమదః। ఆచార్యాయప్రియంధనమాహృత్యప్రజాతన్తుంమావ్యవచ్ఛేత్సీః। సత్యాన్నప్రమదితవ్యం। ధర్మాన్నప్రమదితవ్యం। కుశలాన్నప్రమదితవ్యం। భూత్యైనప్రమదితవ్యం। స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాంనప్రమదితవ్యం॥౧॥ దేవపితృకార్యాభ్యాంనప్రమదితవ్యం। మాతృదేవోభవ। పితృదేవోభవ। ఆచార్యదేవోభవ। అతిథిదేవోభవ। యాన్యనవద్యానికర్మాణి। తానిసేవితవ్యాని। నోఇతరాణి। యాన్యస్మాకగ్ంసుచరితాని। తానిత్వయోపాస్యాని॥౨॥ నోఇతరాణి। యేకేచాస్మచ్ఛ్రేయాగ్ంసోబ్రాహ్మణాః। తేషాంత్వయాసనేనప్రశ్వసితవ్యం। శ్రద్ధయాదేయం। అశ్రద్ధయాదేయం। శ్రియాదేయం। హ్రియాదేయం। భియాదేయం। సంవిదాదేయం। అథయదితేకర్మవిచికిత్సావావృత్తవిచికిత్సావాస్యాత్ ॥౩॥ యేతత్రబ్రాహ్మణాస్సమ్మర్శినః। యుక్తాఆయుక్తాః। అలూక్షాధర్మకామాస్స్యుః। యథాతేతత్రవర్తేరన్। తథాతత్రవర్తేథాః। అథా

భ్యాఖ్యాతేషు। యే తత్ర బ్రాహ్మణాస్సంమర్శినః। యుక్తా ఆయుక్తాః। అలూక్షా ధర్మకామాస్స్యుః। యథా తే తేషు వర్తేరన్॥౪॥ తథా తేషు వర్తేథాః। ఏష ఆదేశః। ఏష ఉపదేశః। ఏషా వేదోపనిషత్। ఏతదనుశాసనం। ఏవముపాసితవ్యం। ఏవము చైతదుపాస్యం॥ స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాం న ప్రమదితవ్యం తాని త్వయోపాస్యాని విచికిత్సా వా స్యాత్తేషు వర్తేరన్ సప్త చ॥ ఇత్యేకాదశోఽనువాకః.

శం — (వేదమనూచ్యేతి) ఏవమాదికి [illegible] ప్రాగ్బ్రహ్మవిజ్ఞానాన్నియమేన [illegible] శ్రౌతస్మార్తాని కర్మాణీత్యేవ మర్థః అనుశాసన[illegible] తేః పురుషసంస్కారార్థత్వాత్ [illegible] విద్యా [illegible] ఉపకృత [illegible] వక్ష్యతి చ * తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వ * ఇతి అతో [illegible] అనుశాస్తీత్యనుశాసన శబ్దాత్ అనుశాసనాతిక్రమే హి దోషోత్పత్తిః [illegible] ఉదితా యాం చ బ్రహ్మవిద్యాయాం * అభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే * న బిభేతి కుతశ్చన * కిమహం సాధు నాకరవం * ఇత్యాదినా [illegible] అతో [illegible] ముక్త్యర్థం చ * [illegible]
ఇతి ఋతాదీనాం పూర్వత్రోపదేశ [illegible] ఇహ [illegible] వేదమనూచ్య [illegible] ఆచార్యోఽన్తేవాసినం శిష్యమనుశాస్తి [illegible] గ్రాహయతీత్యర్థః అతో [illegible] గురుకులా న్నసమావర్తితవ్యమితి [illegible] కథమనుశాస్తి (సత్యం వద) యథా ప్రమాణావగతం [illegible] వక్తవ్యం [illegible] తద్వద్ధర్మం చర ధర్మ ఇత్యనుష్ఠేయానాం సామాన్యవచనం సత్యాదివిశేషనిర్దేశాత్ స్వాధ్యాయాత్ - అధ్యయనాత్ మా ప్రమదః - ప్రమాదం మా కార్షీః ఆచార్యాయ - ఆచార్యార్థం ప్రియం - ఇష్టం ధనమాహృత్య - ఆనీయ దత్త్వా విద్యానిష్క్రయార్థం - ఆచార్యేణ చానుజ్ఞాతోఽనురూపాన్ దారానాహృత్య ప్రజాతన్తుం - ప్రజాసన్తానం మా వ్యవచ్ఛేత్సీః ప్రజాసన్తతేర్విచ్ఛిత్తిర్న కర్తవ్యా [illegible] ప్రజాప్రజననప్రజాతిత్రయనిర్దేశసామర్థ్యాత్ అన్యథా ప్రజనశ్చేత్యేతదేకమేవావక్ష్యత్ సత్యాన్న ప్రమదితవ్యం - [illegible] వ్యః సత్యాచ్చ ప్రమదనం - అనృతప్రసఙ్గః [illegible] ధర్మాన్న ప్రమదితవ్యం [illegible] (ధర్మాన్న ప్రమదితవ్యం) ధర్మ [illegible] అనుష్ఠేయ [illegible] కుశలాత్ [illegible] కుశలాన్న ప్రమదితవ్యం [illegible] భూత్యై [illegible] మఙ్గలార్థాత్ కర్మణో న ప్రమదితవ్యం. (స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాం న ప్రమదితవ్యం) స్వాధ్యాయోఽధ్యయనం ప్రవచనమధ్యాపనం తాభ్యాం న ప్రమదితవ్యం తే హి నియమేన కర్తవ్యే ఇత్యర్థః (దేవపితృకార్యాభ్యాం న ప్రమదితవ్యం) [illegible] కర్తవ్యే [illegible] మాతృదేవో భవ - [illegible] పితృదేవో భవ ఆచార్యదేవో భవ. అతిథిదేవో భవ. దేవతావదుపాస్యా ఏత ఇత్యర్థః [illegible] యాన్యనవద్యాని - [illegible] తాని శిష్టాచారలక్షణాని కర్మాణి - తాని సేవితవ్యాని [illegible] నో - కర్తవ్యాని [illegible] యాన్యస్మాకమాచార్యాణాం సుచరితాని - శోభనచరితాని ఆప్తోపదిష్టాన్యవిరుద్ధాని - తాన్యేవ త్వయోపాస్యాని [illegible] నియమేన కర్తవ్యాని [illegible] నో ఇతరాణి - విపరీతాన్యాచార్యకృతాన్యపి [illegible] ఆచార్యత్వాదివిశేషణార్థమ్ - [illegible] కేచ - [illegible] శ్రేయాంసః - ప్రశస్యతరాః బ్రాహ్మణాః - [illegible] యానవయః తేషామాసనేన - ఆసనదానాదినా త్వయా ప్రశ్వసితవ్యం [illegible] ప్రశ్వసనం - ప్రశ్వాసః [illegible] తేషాం వా ఆసనే - గోష్ఠీనిమిత్తే సముదితే తేషు న ప్రశ్వసితవ్యం - ప్రశ్వాసోఽపి న కర్తవ్యః [illegible] కించ - యత్కించిద్దేయం - తచ్ఛ్రద్ధయైవ దాతవ్యం అశ్రద్ధయాఽదేయం - న దాతవ్యం. శ్రియా - విభూత్యా దేయం. హ్రియా - లజ్జయా చ దేయం - దాతవ్యం భియా - భీత్యా చ దేయం. సంవిదా - మైత్ర్యాదికార్యేణ దేయం అథైవం వర్తమానస్య యది కదాచిత్ - తవ శ్రౌతే స్మార్తే వా కర్మణి వృత్తే వా ఆచారలక్షణే విచికిత్సా - సంశయః స్యాత్ - భవేత్ యే తత్ర - తస్మిన్ కాలే దేశే కాలే వా బ్రాహ్మణాః తత్ర - కర్మాదౌ యుక్తా ఇతి [illegible] సంమర్శినః - విచారక్షమాః యుక్తాః - అభియుక్తాః కర్మణి వృత్తే వా ఆయుక్తాః - అపరప్రయుక్తాః అలూక్షాః - అరూక్షాః అక్రూరమతయః ధర్మకామాః - అదృష్టార్థినః అకామహతా ఇత్యేతత్ స్యుర్యథా తే తత్ర - తస్మిన్ కర్మణి వృత్తే వా వర్తేరన్ - తథా త్వమపి వర్తేథాః అథాభ్యాఖ్యాతేషు - అభ్యాఖ్యాతాః - దోషేణ సందిహ్యమానేన సంయోజితాః కేనచిత్. తేషు చ యథోక్తం సర్వముపనయేద్యేతే త్యాది ఏష ఆదేశః - విధిః ఏష ఉపదేశః - పుత్రాదిభ్యః పిత్రాదీనామపి ఏషా వేదోపనిషత్ - వేదరహస్యం వేదార్థ ఇత్యేతత్ ఏతదనుశాసనం - ఈశ్వరవచనం. ఆదేశవాక్యస్య విధేరుక్తత్వాత్ సర్వేషాం వా ప్రమాణభూతానామనుశాసనమేతత్ యస్మాదేవం - తస్మాత్ ఏవం - యథోక్తం సర్వముపాసితవ్యం - కర్తవ్యం (ఏవము చైతదుపాస్యం) ఉపాస్యమేవ చైతత్ - నానుపాస్యమిత్యాదరార్థం పునర్వచనం.——— అత్రైతచ్చిన్త్యతే విద్యాకర్మణోర్వివేకార్థం - కిం కర్మభ్య ఏవ కేవలేభ్యః పరం శ్రేయః - ఉత విద్యాసవ్యపేక్షేభ్యః - ఆహోస్విద్విద్యాకర్మభ్యాం సంహతాభ్యాం - విద్యయా వా కర్మాపేక్షయా - ఉత కేవలయైవ విద్యయేతి. తత్ర కేవలేభ్య ఏవ కర్మభ్య ఏవ స్యాత్ - సమస్తవేదార్థజ్ఞానవతః కర్మాధికారాత్ * వేదః కృత్స్నోఽధిగన్తవ్యః సరహస్యో ద్విజన్మనా * ఇతి స్మరణాత్. అధిగమశ్చ సహోపనిషదర్థావగమేన. * విద్వాన్ యజతే * విద్వాన్ యాజయతీతి చ విదుష ఏవ కర్మణ్యధికారః ప్రదర్శ్యతే. * సర్వత్ర జ్ఞాత్వానుష్ఠాన మితి చ. కృత్స్నశ్చ వేదః కర్మార్థ ఇతి హి మన్యన్తే కేచిత్. కర్మభ్యశ్చేత్పరం శ్రేయో నావాప్యతే - వేదోఽనర్థకః స్యాత్. న - నిత్యత్వాన్మోక్షస్య [illegible]

క్షయదృశ్యతే కర్మకార్యస్య చానిత్యత్వం ప్రసిద్ధం లోకే కర్మభ్యశ్చేచ్ఛ్రేయోఽనిత్యంస్యాత్-తచ్చానిష్టం నను కామ్యప్రతిషిద్ధయోరనారమ్భా, దారబ్ధస్యచకర్మణ ఉపభోగేనక్షయాత్, నిత్యానుష్ఠానాచ్చ ప్రత్యవాయానుత్పత్తే, ర్జ్ఞాననిరపేక్ష ఏవమోక్షఇతిచేత్ తచ్చన- శేషకర్మసమ్భవాత్తన్నిమిత్తశరీరాన్తరోత్పత్తిః ప్రాప్నోతీతి, ప్రత్యుక్తం - కర్మశేషస్యచనిత్యానుష్ఠానావిరోధాత్ క్షయానుపపత్తి, రితిచ యదుక్తంసర్వవేదార్థజ్ఞానవతః కర్మాధికారాదిత్యాది - తచ్చన - శ్రుతజ్ఞానవ్యతిరేకాదుపాసనస్య శ్రుతజ్ఞానమాత్రేణహికర్మణ్యధిక్రియతే - నోపాసనజ్ఞానమపేక్షతే ఉపాసనంచ శ్రుతజ్ఞానాదర్థాన్తరంవిధీయతే మోక్షఫలం అర్థాన్తరప్రసిద్ధేశ్చస్యాత్ *శ్రోతవ్యఇత్యుక్త్వాతద్వ్యతిరేకేణ *మన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యఇతి యత్నాన్తరవిధానాన్మనననిదిధ్యాసనయోశ్చ ప్రసిద్ధం శ్రవణజ్ఞానాదర్థాన్తరత్వం ఏవంతర్హ్యవిద్యాసమ్బన్ధేభ్యఃకర్మభ్యస్స్యాన్మోక్షః విద్యాసహితానాంచకర్మణాంభవేత్కార్యాన్తరారమ్భసామర్థ్యం యథాస్వతోమరణజ్వరాదికార్యారమ్భసామర్థ్యానామపి విషదధ్యాదీనాం మన్త్రశర్కరాదిసంయుక్తానాంకార్యాన్తరారమ్భసామర్థ్యం - ఏవంవిద్యాసహితైఃకర్మభిర్మోక్ష ఆరభ్యతఇతిచేన్న - ఆరభ్యస్యానిత్యత్వాదిత్యుక్తదోషః వచనాదారభ్యోఽపినిత్యఏవేతిచేన్న-జ్ఞాపకత్వాద్వచనస్య వచనంనామయథాభూతస్యార్థస్యజ్ఞాపకం - నావిద్యమానస్యకర్తృ నహివచనశతేనాపినిత్యమారభ్యతే, ఆరబ్ధంవాఽవినాశిభవేత్, ఏతేనవిద్యాకర్మణోస్సంహతయోర్మోక్షారమ్భకత్వం ప్రత్యుక్తం. విద్యాకర్మణీమోక్షప్రతిబన్ధహేతునివర్తకేఇతిచేన్న - కర్మణఃఫలాన్తరదర్శనాత్ ఉత్పత్తివికారసంస్కారాప్తయోహిఫలంకర్మణోదృశ్యన్తే ఉత్పత్త్యాదిఫలవిపరీతశ్చమోక్షః గతిశ్రుతేరాప్యఇతిచేత్ - సూర్యద్వారేణ *తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీత్యాదిశ్రుతిభ్యః ప్రాప్యోమోక్షఇతిచేత్ న- సర్వగతత్వాత్, గన్తృభ్యశ్చానన్యత్వాత్, ఆకాశాదికారణత్వాచ్చసర్వగతం బ్రహ్మ బ్రహ్మావ్యతిరిక్తాశ్చసర్వేవిజ్ఞానాత్మాన, అతోనాప్యోమోక్షః గన్తురన్యద్భిన్నదేశంచభవతిగన్తవ్యం- నహియేనైవావ్యతిరిక్తంయత్ - తేనైవగమ్యతే- తదనన్యత్వప్రసిద్ధిశ్చ *తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశత్ *క్షేత్రజ్ఞంచాపిమాంవిద్ధిసర్వక్షేత్రేష్విత్యాదిశ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః గత్యైశ్వర్యాదిశ్రుతివిరోధఇతిచేత్ అథాపిస్యాత్- యద్యప్రాప్యోమోక్షః- గతిశ్రుతీనాం *సఏకధా *సయదిపితృలోకకామః - *స్త్రీభిర్వాయానైర్వేత్యాది శ్రుతీనాంచ కోపస్స్యాదితిచేన్న - కార్యబ్రహ్మవిషయత్వాత్తాసాం కార్యేహిబ్రహ్మణిస్త్ర్యాదయస్స్యుః - నకారణే *ఏకమేవాద్వితీయం *యత్రనాన్యత్పశ్యతి *తత్కేనకంపశ్యేదిత్యాదిశ్రుతిభ్యః విరోధాచ్చవిద్యాకర్మణోస్సముచ్చయానుపపత్తిః ప్రలీనకర్త్రాదికారకవిశేషతత్త్వవిషయాహి విద్యాతద్విపరీతకారకసాధ్యేనకర్మణావిరుధ్యతే- నహ్యేకంవస్తుపరమార్థతః కర్త్రాదివిశేషవత్తచ్ఛూన్యంచేతిచోభయథాద్రష్టుంశక్యతే. అవశ్యంహ్యన్యతరన్మిథ్యాస్యాత్. అన్యతరస్యచమిథ్యాత్వప్రసఙ్గేయుక్తం యత్స్వాభావికాజ్ఞానవిషయస్యద్వైతస్య మిథ్యాత్వం- *యత్రహిద్వైతమివభవతి *మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతి *అథయత్రాన్యత్పశ్యతితదల్పం *అన్యోసావన్యోహమస్మీతి *ఉదరమన్తరంకురుతేఽథతస్యభయంభవతీత్యాదిశ్రుతిశతేభ్యః సత్యత్వంచైకత్వస్య *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం *ఏకమేవాద్వితీయం *బ్రహ్మైవేదంసర్వం *ఆత్మైవేదంసర్వమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః నచసమ్ప్రదానాదికారకభేదాదర్శనేకర్మోపపద్యతే అన్యత్వదర్శనాపవాదాశ్చవిద్యావిషయేసహస్రశశ్శ్రూయన్తే అతోవిరోధోవిద్యాకర్మణోః - అతశ్చసముచ్చయానుపపత్తిః తత్రయదుక్తంసంహతాభ్యాంవిద్యాకర్మభ్యాంమోక్ష ఇత్యేతదనుపపన్నమితి - తదయుక్తం విహితత్వాత్కర్మణాంశ్రుతివిరోధఇతిచేత్ యద్యుపమృద్యకర్త్రాదికారకవిశేషమాత్మైకత్వవిజ్ఞానంవిధీయతే సర్పాదిభ్రాన్తిజ్ఞానోపమర్దకరజ్జ్వాదివిషయవిజ్ఞానవత్- ప్రాప్తఃకర్మవిధిశ్రుతీనాంనిర్విషయత్వాద్విరోధః విహితానిచకర్మాణి సచవిరోధోనయుక్తః- ప్రమాణత్వాత్ శ్రుతీనామితిచేన్న - పురుషార్థోపదేశపరత్వాచ్ఛ్రుతీనాం విద్యోపదేశపరాతావచ్ఛ్రుతిఃసంసారాత్పురుషోమోక్షయితవ్య ఇతిసంసారహేతోరవిద్యాయా విద్యయానివృత్తిః కర్తవ్యేతివిద్యాప్రకాశకత్వేనప్రవృత్తేతినవిరోధః. ఏవమపికర్త్రాదికారకసద్భావప్రతిపాదనపరం శాస్త్రంవిరుధ్యతఏవేతిచేత్ న - యథాప్రాప్తమేవకారకాస్తిత్వముపాదాయోపాత్తదురితక్షయార్థంకర్మాణివిదధచ్ఛాస్త్రంముముక్షూణాంఫలార్థినాంచఫలసాధనంనకారకాస్తిత్వేవ్యాప్రియతే ఉపచితదురితప్రతిబన్ధస్యహివిద్యోత్పత్తిర్నావకల్పతే, తత్క్షయేచవిద్యోత్పత్తిస్స్యాత్ - తతశ్చావిద్యానివృత్తిః- తతఆత్యన్తికస్సంసారోపరమః. అపిచ- అనాత్మదర్శినోహ్యనాత్మవిషయఃకామః - కామయమానశ్చకరోతికర్మాణి - తత్ఫలోపభోగాయశరీరాద్యుపాదానలక్షణస్సంసారః తద్వ్యతిరేకేణాత్మైకత్వదర్శినో విషయాభావాత్కామానుపపత్తిః- ఆత్మనిచానన్యత్వాత్కామానుపపత్తౌ స్వాత్మన్యవస్థానంమోక్షఇత్యతోపివిద్యాకర్మణోర్విరోధః విరోధాదేవచవిద్యామోక్షంప్రతినకర్మాణ్యపేక్షతే స్వాత్మలాభేతుపూర్వోపచితదురితప్రతిబన్ధాపనయనద్వారేణవిద్యాహేతుత్వంప్రతిపద్యన్తేకర్మాణినిత్యానీతి అతఏవాస్మిన్ప్రకరణేఉపన్యస్తానికర్మాణీత్యవోచామ ఏవంచావిరోధఃకర్మవిధిశ్రుతీనాం అతఃకేవలాయాఏవవిద్యాయాఃపరంశ్రేయఇతిసిద్ధం ఏవంతర్హ్యాశ్రమాన్తరానుపపత్తిః- కర్మనిమిత్తత్వాద్విద్యోత్పత్తేః గార్హస్థ్యఏవవిహితానికర్మాణీత్యైకాశ్రమ్యమేవ అతశ్చయావజ్జీవాదిశ్రుతయోఽనుకూలతరాస్స్యుః న- కర్మానేకత్వాత్. నహ్యగ్నిహోత్రాదీన్యేవకర్మాణి. బ్రహ్మచర్యం, తప, స్సత్యవచనం, శమో, దమో,ఽహింసే, త్యేవమాదీన్యపికర్మాణీతరాశ్రమప్రసిద్ధానివిద్యోత్పత్తౌసాధకతమాన్యసఙ్కీర్ణాని, విద్యన్తే-ధ్యానధారణాదిలక్షణాని, చ. వక్ష్యతిచ *తపసాబ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేతి. జన్మాన్తరకృతకర్మభ్యశ్చప్రాగపిగార్హస్థ్యాద్విద్యోత్పత్తిసమ్భవాత్, కర్మార్థత్వాచ్చగార్హస్థ్యప్రతిపత్తేః, కర్మసాధ్యాయాంచవిద్యాయాంసత్యాంగార్హస్థ్యప్రతిపత్తిరనర్థికైవ లోకార్థత్వాచ్చపుత్రాదీనాం పుత్రాదిసాధ్యేభ్యశ్చఅయంలోకః *పితృలోకోదేవలోకఇత్యేతేభ్యోవ్యావృత్తకామస్యనిత్యసిద్ధాత్మదర్శినఃకర్మణిప్రయోజనమపశ్యతఃకథంప్రవృత్తిరుపపద్యతే. ప్రతిపన్నగార్హస్థ్యస్యాపివిద్యోత్పత్తౌవిద్యాపరిపాకాద్విరక్తస్యకర్మసుప్రయోజనమపశ్యతః కర్మభ్యోనివృత్తిరేవస్యాత్ *ప్రవ్రజిష్యన్వా అరేఽహమస్మాత్స్థానాదస్మీత్యేవమాదిశ్రుతిలిఙ్గదర్శనాత్. కర్మప్రతిశ్రుతేర్యత్నాధిక్యదర్శనాదయుక్తమితిచేత్. అ

గ్నిహోత్రాదికర్మప్రతిశ్రుతేరధికోయత్నః. మహాంశ్చ కర్మణ్యాయాసః- అనేకసాధనసాధ్యత్వాదగ్నిహోత్రాదీనాం. తపోబ్రహ్మచర్యాదీనాం చేతరాశ్రమకర్మణాం గార్హస్థ్యేపి సమానత్వా, దల్పసాధనాపేక్షత్వాచ్చేతరేషాం, న యుక్తస్తుల్యవద్వికల్ప ఆశ్రమిభిస్తస్యేతి చేన్న- జన్మాన్తరకృతానుగ్రహాత్ యదుక్తం కర్మణి శ్రుతేరధికోయత్న ఇత్యాది- నాసౌ దోషః- యతో జన్మాన్తరకృతమపి అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం కర్మ బ్రహ్మచర్యాదిలక్షణం చానుగ్రాహకం భవతి విద్యోత్పత్తిం ప్రతి యేన జన్మనైవ విరక్తా దృశ్యన్తే కేచిత్, కేచిత్తు కర్మసు ప్రవృత్తాః అవిరక్తాః విద్యావిద్వేషిణః,-తస్మాజ్జన్మాన్తరకృతసంస్కారేభ్యో విరక్తానాం ఆశ్రమాన్తరప్రతిపత్తిరేవేష్యతే కర్మఫలబాహుల్యాచ్చ పుత్రస్వర్గబ్రహ్మవర్చసాదిలక్షణస్య కర్మఫలస్యాసఙ్ఖ్యేయత్వా, త్తత్ప్రతి చ పురుషాణాం కామబాహుల్యా, త్తదర్థం శ్రుతేరధికో యత్నః కర్మసూపపద్యతే - ఆశిషాం బాహుల్యదర్శనాదిదం మే స్యాదిదం మే స్యాదితి. ఉపాయత్వాచ్చ ఉపాయభూతాని హి కర్మాణి విద్యాం ప్రతీత్యవోచామ. ఉపాయే చాధికో యత్నః కర్తవ్యః - నోపేయే కర్మనిమిత్తత్వాద్విద్యాయాః యత్నాన్తరానర్థక్యమితి చేత్ కర్మభ్య ఏవ పూర్వోపచితదురితప్రతిబన్ధకక్షయాద్విద్యోత్పద్యతే చేత్ - కర్మభ్యః పృథగుపనిషచ్ఛ్రవణాదియత్నోఽనర్థక ఇతి చేత్ న- నియమాభావాత్ నహి ప్రతిబన్ధక్షయాదేవ విద్యోత్పద్యతే- నత్వీశ్వరప్రసాదతపోధ్యానాద్యనుష్ఠానాదినియమోఽస్తి- అహింసాబ్రహ్మచర్యాదీనాం చ విద్యాం ప్రత్యుపకారకత్వాత్,- సాక్షాదేవ చ కారణత్వాచ్ఛ్రవణమనననిదిధ్యాసనాదీనాం, అతస్సిద్ధాన్యాశ్రమాన్తరాణి సర్వేషాం చాధికారో విద్యాయాం, పరం చ శ్రేయః కేవలాయా విద్యాయా ఏవే, తి సిద్ధం ఇత్యేకాదశోఽనువాకః

———

ఆ — ఉత్తరానువాకస్య తాత్పర్యమాహ (వేదమనూచ్యేత్యాదినా) విద్యోత్పత్త్యర్థం నిత్యనైమిత్తికాన్యనుష్ఠేయానీత్యేకో నియమ ఉక్తః - ప్రాగేవ చానుష్ఠేయానీతి నియమాన్తరమాహ (ప్రాగితి) ప్రాగుపన్యాసాచ్చ కర్మణామితి సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (కేవలేత్యాదినా) అవిద్యయా- కర్మణా మృత్యుం తీర్త్వేతి మన్త్రోఽపి విద్యోత్పత్తేః ప్రాగేవ కర్మానుష్ఠానం సూచయతీత్యర్థః *ఋతం చ స్వాధ్యాయప్రవచనే చేత్యాదినా పూర్వత్ర కర్మానుష్ఠానముక్తమేవ - అతః పునరుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఋతాదీనామితి) విచారపుష్కలత్వాద్గురుకులాన్నివర్తితవ్యం - కిన్త్వధ్యయనవిధేరర్థావబోధద్వారేణ పురుషార్థపర్యవసాయితాన్నిష్పన్నాక్షరగ్రహణానన్తరమర్థావబోధే ప్రయ[illegible]హ (గ్రన్థగ్రహణాదన్వితి) *వేదమధీత్య స్నాయాదితి స్మృతిరప్యేతచ్ఛ్రుతినిరుద్ధేత్యాహ (అతోఽవగమ్యత ఇతి) (వక్తవ్యమితి) వచనార్హం. పరస్య హితమిత్యర్థః సర్వమేతత్ స్పష్టమితి ఏవం కర్తవ్యమర్థముపదిశ్యానుష్ఠానకాలే సముత్పన్నసంశయనివృత్త్యర్థం శిష్టాచారః ప్రమాణయితవ్య ఇత్యాహ (అథైవమిత్యాదినా) (అపరప్రయుక్తా ఇతి) స్వతన్త్రా ఇత్యర్థః గ్రన్థాదౌ అప్యవాదే కేవలాయా విద్యాయాః నిశ్శ్రేయసహేతుత్వముక్తమపి స్ఫుటీకర్తుం కర్మవిధిముపలభ్య ప్రసక్తాత్ పునర్విచారయితుముపక్రమతే (అత్రైతచ్చిన్త్యత ఇత్యాదినా) (వివేకార్థమితి) పృథక్ఫలత్వజ్ఞాపనార్థమిత్యర్థః భూతం భవ్యాయోపదిశ్యత ఇతి న్యాయేన జ్ఞానస్యాపి కర్మకర్తుః సంస్కారతయా కర్మవిధిశేషత్వా, చ్ఛ్రుతస్యాపి ఫలస్యార్థవాదమాత్రత్వా, త్కర్మభ్య ఏవ పరోఽర్థ ఇతి పూర్వపక్షః సిద్ధాన్తమాహ (నిత్యత్వాదిత్యాదినా) యద్యప్యధ్యయనవిధిప్రయుక్తః కృత్స్నో వేదార్థ ఏకేన విచారితవ్యః - తథాప్యధ్యయనవిధౌ ప్రతివాక్యాధ్యాపనం ప్రతివాక్యార్థ[illegible]వ్యాపారభేదాత్తత్ప్రయుక్తాభ్యుదయకామస్య కర్మోపయోగివాక్యార్థజ్ఞానవత్త్వమాత్రేణ కర్మణ్యధికారసమ్భవా, ద్బ్రహ్మసాక్షాత్కారస్య తత్రానుపయోగిత్వా, న్న సమస్తవేదార్థజ్ఞానవతః కర్మాధికారే ప్రమాణమస్తీత్యాహ (తచ్చ నేతి) యద్యపి చాధ్యయనవిధిప్రయుక్తో వేదాన్తవిచారోఽపి కృతో గురుకుల ఏవ - తథాపి న సమస్తవేదార్థజ్ఞానవతోఽధికారః- ఉపాసనాసాధ్యస్య బ్రహ్మసాక్షాత్కారస్యాపృథగ్భావాదిత్యాహ (శ్రుతజ్ఞానేతి) శ్రుతాత్ - గురుకుల ఏవ విచారితాద్వాక్యాదనుష్ఠానోపయోగి యజ్జ్ఞానం- తావన్మాత్రేణ కర్మణ్యధిక్రియతే న బ్రహ్మసాక్షాత్కారఫలమనుపాసనమపేక్షతే- వ్యతిరేకాభావాదిత్యర్థః అధ్యాపనవిధివ్యాపారోపరమే అనుష్ఠేయతయాఽభిమతం బ్రహ్మోపాసనమేవ నాస్తి- మానాభావాదితి న వక్తవ్యమిత్యాహ (ఉపాసనం చేతి) ఏతచ్చ కర్మమీమాంసా న్యాయాజ్జైకారమాత్రేణోక్తం వస్తుతశ్చ శ్రోతవ్యవిధిప్రయుక్త ఏవోపనిషద్విచారారమ్భో భిన్నాధికారః కర్మకాణ్డవిచారోప్యుత్తరవిధిప్రయుక్త ఏవేతి ప్రకటార్థే ప్రతిష్ఠితం కేవలం కర్మ మోక్షసాధనమితి పక్షం నిరస్య విద్యాసముచ్చితం మోక్షసాధనమితి పక్షాన్తరమాశఙ్క్య నిషేధతి (ఏవం తర్హీత్యాదినా) *న చ పునరావర్తత ఇతి వచనాదార్వ్యోపి మోక్షో నిత్య ఇతి న శక్యం వక్తుం- ప్రసిద్ధపదార్థయోగ్యత్వముపాదాయ వచనస్య సంసర్గజ్ఞాపకత్వాత్ న చారబ్ధస్య నిత్యత్వయోగ్యత్వం ప్రసిద్ధం - అన్యథా వచనస్యాకారకత్వప్రసక్తాక్, అగ్నౌ మశకమవిన్దదిత్యాదిష్వపి యోగ్యతాకల్పనప్రసఙ్గా, దిత్యాహ (న జ్ఞాపకత్వాదిత్యాదినా) కర్మప్రధానం- విద్యా చోపసర్జనమితి సముచ్చయం నిరస్య సముచ్చయే ద్వ్యవిధత్వాద్ (ఏతేనేతి) అనిత్యత్వాదిదోషప్రసఙ్గేనేత్యర్థః. (మోక్షేతి) మోక్షస్య ప్రతిబన్ధహేతురవిద్యాఽధర్మాది- తన్నివర్తకే విద్యాకర్మణీ - న స్వరూపోత్పాదికే. తతః స్వరూపావస్థానస్య నిత్యత్వం. ప్రధ్వంసస్య చ కృతకస్యాపి నిత్యత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః *భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరిత్యాది శ్రుతేః -కేవలవిద్యాసాధ్యైవావిద్యానివృత్తిః - న తత్ర విద్యాకర్మణోః సహకార్యపేక్షా కర్మఫలం త్వన్యదేవ ప్రసిద్ధమిత్యాహ (న కర్మణ ఇతి) ఉత్పత్తిః - పురోడాశాదేః సంస్కారః- వ్రీహ్యాదేః వికారః- సోమస్య. ఆప్తిః - వేదస్య. కర్మఫలం ప్రసిద్ధం ఆత్మస్వరూపస్య తు మోక్షస్యానాదిత్వా, దనాధేయాతిశయత్వా, దవికార్యత్వా, న్నిత్యాప్తత్వా, చ్చ కర్మఫలాద్వైలక్షణ్యమిత్యర్థః. (గతిశ్రుతేరితి) అర్చిరాదిగతిశ్రవణాద్బ్రహ్మలోకాద్బహిస్స్థితబ్రహ్మప్రాప్తిర్మోక్షః - తతో నిత్యాప్తత్వమప్రసిద్ధమిత్యర్థః గత్యా ప్రాప్తిః కిం సంయోగలక్షణా- తాదాత్మ్యలక్షణా వా నోభయథాపీత్యాహ (న సర్వగతత్వాదితి) గత్యాది శ్రుతేస్తాత్పర్యం [illegible]కం దర్శయతి (గత్యైశ్వర్య[illegible]దినా) సముచ్చయమభ్యుపగమ్య కర్మకార్యం కించిన్మోక్షేఽసమ్భవతీత్యుక్తం. మోక్షేన సమ్భవతీత్యాహ (విరోధా

ష్ఛేత్యాదినా) యదికర్త్రాదికారకభేదస్యసత్యత్వాంశమపోద్య బ్రహ్మజ్ఞానముపదిశ్యతే- తదామిథ్యార్థత్వాత్కర్మవిధీనామప్రామాణ్యంస్యాదిత్యాహ (విహితత్వాదితి) శఙ్కాంవివృణోతి (యదీత్యాదినా) అధ్యయనవిధిగృహీతానాం శ్రుతీనాంపురుషార్థోపదేశకత్వేన ప్రామాణ్యంవక్తవ్యం-న తుభేదస్యసత్యత్వేన తతఃప్రసిద్ధిసిద్ధంకారకాదిభేదమర్థక్రియాసమర్థమాదాయప్రవృత్తానాం ప్రామాణ్యంనవిరుధ్యతఇత్యాహ (నపురుషార్థేతి) సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (విద్యోపదేశపరాతావదిత్యాదినా) పూర్వంసత్యమిథ్యావిషయత్వేనవిద్యాకర్మణోర్విరోధమాదాయసముచ్చయోనిరస్తః ఇదానీంకామ్యాకామివిషయత్వేనాపివిరోధమాహ (అపిచేత్యాదినా) సమసముచ్చయంనిరస్యగుణప్రధానభావేనాపితంనిరస్యతి (విరోధాదేవచేతి) విద్యాచేత్- కర్మణఃస్వరూపఫలేనాపేక్షతే- విరుద్ధత్వాత్ త్రిదణ్డిధర్మవదృతుగమనం కథంతర్హివిద్యాసన్నిధానేకర్మణాం పాఠఇత్యతఆహ (స్వాత్మలాభేత్వితి) కర్మణాంవిద్యాసాధనత్వం శ్రుత్వాగార్హస్థ్యమేవైకమనుష్ఠేయమితి ప్రత్యవతిష్ఠన్తేకర్మజడాః (ఏవంతర్హీతి) శ్రుతిస్మృతిష్వాశ్రమాన్తరాణామపివిహితత్వావిశేషా, త్తదీయకర్మసుకర్మత్వావిశేషా, చ్చగ్రామ్యధర్మరాగిణామేవైతచ్చోద్యమిత్యాహ (నకర్మానేకత్వాదితి) (అసఙ్కీర్ణత్వాదితి) హింసాద్యమిశ్రితత్వాదిత్యర్థః ఇతశ్చవిద్యాకర్మణోః సాధనత్వేపినగార్హస్థ్యమావశ్యకమిత్యాహ (జన్మాన్తరేతి) కామినాంగార్హస్థ్యస్యానుష్ఠేయత్వేపినసర్వైరనుష్ఠేయత్వమిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (లోకార్థత్వాచ్చేత్యాదినా) గార్హస్థ్యస్యానావశ్యకత్వేనవైకల్పికమనుష్ఠానముక్తం- తత్రాఽతుల్యత్వేనవికల్పమాక్షిపతి (కర్మప్రతిశ్రుతేరితి) జన్మాన్తరకృతానుగ్రహాదితిపరిహారభాష్యం వివృణోతి (యదుక్తమిత్యాదినా) కర్మణియత్నా [illegible] కల్పవిఘాతకత్వంనసమ్భవతీత్యర్థః ఇదానీంగృహస్థాశ్రమకర్మణాంబహుకర్తృత్వం, సన్న్యాసాశ్రమకర్మణాంత్వన్తరఙ్గత్వంవిద్యాసాధనత్వఇతివిశేషందర్శయితుంచోద్యముద్భావయతి (కర్మనిమిత్తత్వాదిత్యాదినా) ఇత్యేకాదశోఽనువాకః

———

రం — (వేదమనూచ్యేతి) వేదమధ్యాప్యాచార్యః శిష్యమనుశిష్యాదిత్యర్థః (స్వాధ్యాయాన్మాప్రమదఇతి) స్వాధ్యాయాధ్యయనేప్రమాదంమాకార్షీః తత్రావహితోభవేత్యర్థః (ఆచార్యాయేతి) గురవేదక్షిణాందత్వాపుత్రసంతత్యవిచ్ఛేదాయభార్యాముద్వహేః కుశలం - దేవార్చనాదిమఙ్గళాచరణం. భూత్యైనప్రమదితవ్యం- ఐశ్వర్యార్థంకర్మకురు ఐశ్వర్యస్యసర్వశ్రేయస్సా [illegible] మాతృదేవోభవ- దేవమివమాతరంపూజయేత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి (యాన్యస్మాకమితి) శిష్టాచారేష్వపిశ్రుతిస్మృతివిరోధశూన్యతయాయానిసుచరితాని - తాన్యేవహోమశాకాదీనిగ్రాహ్యాణి- నలోభాదిమూలచరితానీత్యర్థః (యేకేచేతి) స్వాపేక్షయాశ్రేష్ఠానాంబ్రాహ్మణానాం శయ్యాసనేషుసమానతయానవిశ్రమణీయం. (శ్రియాదేయమితి) శ్రీః -ముఖశోభా. అవిషణ్ణవదనేనదేయమిత్యర్థః (భియాదేయమితి) సమ్యగకరణేప్రత్యవాయోభవిష్యతీతిభియాదేయమిత్యర్థః (సంవిదాదేయమితి) సంవిత్-సఙ్కల్పః సఙ్కల్పపూర్వకందేయమిత్యర్థః. (అథయదీత్యాది) కర్మ-అగ్నిహోత్రాది వృత్తం- శిష్టాచారమాత్రప్రమాణకంహోమశాకాది తత్రయదిసందేహఇత్యర్థః సంమర్శినః-విచారకుశలాఇత్యర్థః యుక్తాః-వేదశాస్త్రేష్వభిరతాః ఆయుక్తాః-ఆసమన్తాద్యుక్తాః లౌకికేష్వపికుశలాఇత్యర్థః. అలూక్షాః- క్రోధలోభాదిరహితాః శిష్టంస్పష్టం. (అథేత్యాది) అభ్యాఖ్యాతాః- అభిశస్తాఇత్యర్థః (ఏషఆదేశఇత్యాది) ఆదేశః- శాసనం రాజాజ్ఞాతుల్యమితిభావః. ఉపదేశః- పిత్రాదిహితైషివచనం వేదోపనిషత్- వేదానాంరహస్యోపదేశః ఏతదనుశాసనం- శిష్యంప్రత్యాచార్యస్యకర్తవ్యమనుశాసనమేతత్ ఏవముపాసితవ్యం- అనుశాసనప్రకారేణఅనుష్ఠేయమిత్యర్థః (ఏవముచైతదుపాస్యమితి) ఉశబ్దోఽవధారణే ఏవమేవఉపాస్యమిత్యర్థః. ఇతిఏకాదశోఽనువాకః

ఉ.— శంనోమిత్రశ్శంవరుణః। శంనోభవత్వర్యమా। శంనఇన్ద్రోబృహస్పతిః।శంనోవిష్ణురురుక్రమః।
నమోబ్రహ్మణే। నమస్తేవాయో। త్వమేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మాసి। త్వామేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మావాదిషం।
ఋతమవాదిషం। సత్యమవాదిషం॥౧॥ తన్మామావీత్। తద్వక్తారమావీత్। ఆవీన్మాం। ఆవీద్వక్తారం।
ఓం శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః। సత్యంవదిష్యామిపఞ్చచ॥ ఇతిద్వాదశోఽనువాకః.

ఇతిశీక్షావల్లీ ప్రథమాధ్యాయః.

———

శంనశ్శీక్షాగ్ సహనౌయశ్ఛన్దసాంభూఃసయఃపృథివ్యోమిత్యృతంచాహంవేదమనూచ్య
శంనోద్వాదశ। శంనోమహఇత్యాదితోన్నోఇతరాణిత్రయోవిగ్ శతిః॥ శంనోవక్తారం॥
హరిఃఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

శ౧ — అతీతవిద్యాప్రాప్త్యుపసర్గశమనార్థశాన్తింపఠతి (శంనోమిత్రఇత్యాది) వ్యాఖ్యాతమేతత్పూర్వం. ఇతిద్వాదశోఽనువాకః

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య
శఙ్కరభగవతఃకృతౌ తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యేశీక్షావల్లీనామప్రథమోఽధ్యాయః

౯.— శాన్తిద్వయస్యాఽపౌనరుక్త్యమాహ (అతీతేతి) తత్ - అపరం బ్రహ్మ. మాం- అపరవిద్యార్థినం ఆవీత్ - అరక్షదిత్యర్థః ఇతిద్వాదశోఽనువాకః

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానవిరచితాయాం తైత్తిరీయోపనిషచ్ఛఙ్కరభాష్య

టీకాయాం ప్రథమోఽధ్యాయః

౧౦— అధీతానాముపనిషదాంఅన్తేపఠితవ్యాంశాన్తిమాహ (శంనో మిత్ర ఇత్యాది) పూర్వమేవవ్యాకృతమేతత్ లృదాదిష్వానేహాతార్థత్వాల్లుఙ్ప్రయోగ ఇతి విశేషః ఇతిద్వాదశోఽనువాకః

ఇతి శీక్షావల్ల్యధ్యాయః ప్రథమః

శ్రీ గురుభ్యో నమః

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచ యుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

ఆనన్దవల్లీ.— ద్వితీయాధ్యాయః.

ఉ.— హరిః ఓమ్ ॥ సహనావవతు । సహనౌభునక్తు । సహవీర్యంకరవావహై । తేజస్వినావధీతమస్తు । మావిద్విషావహై । ఓంశాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః । బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం । తదేషాభ్యుక్తా । సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మ । యోవేదనిహితంగుహాయాంపరమేవ్యోమన్ ॥౧॥ సోఽశ్నుతేసర్వాన్ కామాన్ సహ । బ్రహ్మణావిపశ్చితేతి । తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకాశస్సంభూతః । ఆకాశాద్వాయుః । వాయోరగ్నిః । అగ్నేరాపః । అద్భ్యఃపృథివీ । పృథివ్యాఓషధయః । ఓషధీభ్యోన్నం । అన్నాత్పురుషః ॥౨॥ సవాఏషపురుషోన్నరసమయః । తస్యేదమేవశిరః । అయందక్షిణఃపక్షః । అయముత్తరఃపక్షః । అయమాత్మా । ఇదంపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా । తదప్యేషశ్లోకోభవతి ॥ ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

శం.— అతీతవిద్యాప్రాప్త్యుపసర్గప్రశమనార్థాశాన్తిఃపఠితా ఇదానీంతువక్ష్యమాణబ్రహ్మవిద్యాప్రాప్త్యుపసర్గోపశమనార్థాశాన్తిః పఠ్యతే (సహనావవత్వితి) సహనావవతు- నౌ - శిష్యాచార్యౌసహైవావతు - రక్షతు సహనౌభునక్తు - బ్రహ్మభోజయతు సహవీర్యం- విద్యానిమిత్తంసామర్థ్యంకరవావహై - నిర్వర్తయావహై. తేజస్వి - నౌ - తేజస్వినోరావయోరధీతంస్వధీతమస్తు. అర్థజ్ఞానయోగ్యమస్త్విత్యర్థః (మావిద్విషావహై) విద్యాగ్రహణనిమిత్తం శిష్యస్యాచార్యస్యవా ప్రమాదకృతాదన్యాయాద్విద్వేషః ప్రాప్తః - తచ్ఛమనాయాయమాశీః మావిద్విషావహా ఇతి. నావితరేతరంవిద్వేషంమాఆపద్యావహై శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిరితి త్రిర్వచనముక్తార్థం వక్ష్యమాణవిద్యావిఘ్నప్రశమనార్థాచేయంశాన్తిః అవిఘ్నేనహ్యాత్మవిద్యాప్రాప్తిరాశాస్యతే- తన్మూలంహిపరంశ్రేయఇతి సంహితాదివిషయాణికర్మభిరవిరుద్ధానిఉపాసనాన్యుక్తాని. అనన్తరంచాన్తస్సోపాధికమాత్మదర్శనముక్తం వ్యాహృతిద్వారేణస్వారాజ్యఫలేనచ నచతావతాఽశేషతస్సంసారబీజస్యోపమర్దనమస్తి- అతోఽశేషోపద్రవబీజస్యాజ్ఞానస్యనివృత్త్యర్థంవిధూతసర్వోపాధివిశేషాత్మదర్శనార్థమిదమారభ్యతే (బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యాది) ప్రయోజనంచాస్యాబ్రహ్మవిద్యాయాఅవిద్యానివృత్తిః- తతశ్చాత్యన్తికస్సంసారాభావః. వక్ష్యతిచ *విద్వాన్నబిభేతికుతశ్చనేతి. సంసారనిమిత్తేచసతి *అభయంప్రతిష్ఠాంవిన్దతఇత్య, నుపపన్నం-కృతాకృతేపుణ్యపాపేనతపతఇతి,చ అతోఽవగమ్యతేఅస్మాద్విజ్ఞానాత్సర్వాత్మబ్రహ్మవిషయాదాత్యన్తికస్సంసారాభావ ఇతి. స్వయమేవాహప్రయోజనంబ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యాదావేవసమ్బన్ధప్రయోజనజ్ఞాపనార్థం నిర్జ్ఞాతయోర్హిసమ్బన్ధప్రయోజనయోర్విద్యాశ్రవణగ్రహణధారణాభ్యాసార్థంప్రవర్తతే. శ్రవణాదిపూర్వకంహివిద్యాఫలం-*శ్రోతవ్యోమన్తవ్యఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరేభ్యః బ్రహ్మవిత్- బ్రహ్మేతి-వక్ష్యమాణలక్షణం బృహత్తమత్వాద్బ్రహ్మ. తద్వేత్తి-విజానాతీతిబ్రహ్మవిత్ ఆప్నోతి-ప్రాప్నోతి పరం-నిరతిశయం తదేవబ్రహ్మపరం-నహ్యన్యస్యవిజ్ఞానాదన్యప్రాప్తిః స్పష్టంచశ్రుత్యన్తరంబ్రహ్మప్రాప్తిమేవబ్రహ్మవిదోదర్శయతి*సయోహవైతత్పరంబ్రహ్మవేదబ్రహ్మైవభవతీత్యాది. ననుసర్వగతంసర్వస్యచాత్మభూతంబ్రహ్మవక్ష్యతి- అతోనాప్యం ఆప్తిశ్చాన్యస్యాన్యేన, పరిచ్ఛిన్నస్యచపరిచ్ఛిన్నేన, దృష్టా.అపరిచ్ఛిన్నంసర్వాత్మకంచబ్రహ్మేతిఅతఃపరిచ్ఛిన్నవదనాత్మవచ్చతస్యాప్తిరనుపపన్నా నాయందోషః. కథం దర్శనాఽదర్శనాపేక్షత్వాత్ బ్రహ్మణఆప్త్యనాప్త్యోః- పరమార్థతోబ్రహ్మస్వరూపస్యాపిసతోఽస్యజీవస్యభూతమాత్రాకృతబాహ్యాపరిచ్ఛిన్నాన్నమయాద్యాత్మదర్శినఃతత్రాసక్తచేతసః ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణస్యాత్మనోఽవ్యవహితస్యాపిబాహ్యసఙ్ఖ్యేయవిషయాసక్తచిత్తతయాస్వరూపాభావదర్శనవత్ పరమార్థబ్రహ్మస్వరూపాభావదర్శనలక్షణయా అవిద్యయాఅన్నమయాదీన్ బాహ్యాననాత్మనఆత్మత్వేన ప్రతిపన్నత్వాత్ అన్నమయాద్యనాత్మభ్యోనాన్యోహమస్మీత్యభిమన్యతే ఏవమవిద్యయాఆత్మభూతమపిబ్రహ్మనాప్తంస్యాత్ తస్యైవమవిద్యయానాప్తబ్రహ్మస్వరూపస్య- ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణస్యాత్మనోఽవిద్యయానాప్తస్యసతః కేనచిత్స్మారితస్యపునస్తస్యైవవిద్యయాప్తిర్యథా- తథాశ్రుత్యుపదిష్టస్యసర్వాత్మబ్రహ్మణఆత్మత్వదర్శనేనవిద్యయాతదాప్తిరుపపద్యతఏవ. బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితివాక్యం సూత్రభూతంసర్వస్యవల్ల్యర్థస్య. బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యనేనవాక్యేనవేద్యతయా సూత్రితస్యబ్రహ్మణోఽనిర్ధారితస్వరూపవిశేషస్యసర్వతోవ్యావృత్తస్వరూపవిశేషసమర్పణసమర్థస్య లక్షణస్యాభిధానేనస్వరూపనిర్ధారణాయ, అవిశేషేణచ ఉక్తవేదనస్యబ్రహ్మణోవ

ష్యమాణలక్షణస్యవిశేషేణ ప్రత్యగాత్మతయాఽనన్యరూపేణవిజ్ఞేయత్వాయ, బ్రహ్మవిద్యాఫలంచ బ్రహ్మవిదోయత్పరప్రాప్తిలక్షణముక్తం - స
సర్వాత్మభావః సర్వసంసారధర్మాతీతబ్రహ్మస్వరూపత్వమేవ- నాన్యదిత్యేతత్ప్రదర్శనాయ, చైషాఋగుదాహ్రియతే (తదేషాభ్యుక్తేతి) తత్-
తస్మిన్నేవబ్రాహ్మణవాక్యోక్తార్థఏషాఋగభ్యుక్తా - ఆమ్నాతా (సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతి) బ్రహ్మణోలక్షణార్థంవాక్యం సత్యాదీనిహి
త్రీణివిశేషణార్థానిపదానివిశేష్యస్య బ్రహ్మణః విశేష్యం బ్రహ్మ - వివక్షితత్వాద్వేద్యతయా వేద్యత్వేనయతో బ్రహ్మ ప్రాధాన్యేనవివక్షితం-
తస్మాద్విశేష్యంవిజ్ఞేయం అతోఽస్మాద్విశేషణవిశేష్యత్వాదేవసత్యాదీన్యేకవిభక్త్యన్తానిపదానిసమానాధికరణాని. సత్యాదిభిస్త్రిభిర్విశేషణైర్విశేష్య
మాణంబ్రహ్మవిశేష్యాన్తరేభ్యోనిర్ధార్యతే. ఏవంహితజ్జ్ఞాతంభవతి - యదన్యేభ్యోనిర్ధారితం - యథాలోకేనీలం మహత్సుగన్ధ్యుత్పలమితి- నను వి
శేష్యంవిశేషణాన్తరంవ్యభిచరద్విశేష్యతే - యథానీలంరక్తంచోత్పలమితి. యదాహ్యనేకానిద్రవ్యాణ్యేకజాతీయాన్యనేకవిశేషణయోగీనిచ- త
దావిశేషణస్యార్థవత్త్వం. నహ్యేకస్మిన్నేవవస్తుని - విశేషణాన్తరాయోగాత్. యథాఽసావేకఆదిత్యఇతి. తథైకమేవబ్రహ్మ-న బ్రహ్మాన్తరాణి-
యేభ్యోవిశేష్యేతనీలోత్పలవత్ న - లక్షణార్థత్వాద్విశేషణానాం నాయందోషః కస్మాత్ లక్షణార్థప్రధానానివిశేషణాని - నవిశేషణప్ర
ధానాన్యేవ కఃపునర్లక్షణలక్ష్యయోర్విశేషణవిశేష్యయోర్వావిశేషః ఉచ్యతే-సజాతీయేభ్యఏవనివర్తకానివిశేషణానివిశేష్యస్య లక్షణంతుసర్వత
ఏవ యథాఽవకాశదాత్రాకాశమితి. లక్షణార్థంచవాక్యమిత్యవోచామ సత్యాదిశబ్దాఃనపరస్పరంసమ్బధ్యన్తే - పరార్థత్వాత్ విశేష్యార్థాహి
తే అతఏవైకైకోవిశేషణశబ్దఃపరస్పరంనిరపేక్షో బ్రహ్మశబ్దేనసమ్బధ్యతే - సత్యంబ్రహ్మ, జ్ఞానంబ్రహ్మ, అనన్తంబ్రహ్మేతి (సత్యమితి) య
ద్రూపేణయన్నిశ్చితం-తద్రూపంనవ్యభిచరతి-తత్సత్యం. యద్రూపేణయన్నిశ్చితం-తద్రూపంవ్యభిచరత్తదనృతమిత్యుచ్యతే అతోవికారోఽనృతం-*వా
చారమ్భణంవికారోనామధేయంమృత్తికేత్యేవసత్యం ఏవంసదేవసత్యమిత్యవధారణాత్ అతస్సత్యంబ్రహ్మేతిబ్రహ్మవికారాన్నివర్తయతి. అతః
కారణత్వంప్రాప్తంబ్రహ్మణః - కారణస్యచకారకత్వం, వస్తుత్వాత్ మృద్వదచిద్రూపతా, చప్రాప్తా- అతఇదముచ్యతే (జ్ఞానంబ్రహ్మేతి)
జ్ఞానం- జ్ఞప్తిః అవబోధః భావసాధనోజ్ఞానశబ్దః- నతు జ్ఞానకర్తృ- బ్రహ్మవిశేషణత్వాత్సత్యానన్తాభ్యాంసహ. నహిసత్యతాఽనన్తతాచజ్ఞానక
ర్తృత్వేసత్యుపపద్యేతే - జ్ఞానకర్తృత్వేనహివిక్రియమాణంకథంసత్యంభవేత్ అనన్తంచ యద్ధినకుతశ్చిత్ప్రవిభజ్యతే-తదనన్తం జ్ఞానకర్తృత్వేచ
జ్ఞేయజ్ఞానాభ్యాం ప్రవిభక్తమిత్యనన్తతానస్యాత్. *యత్రనాన్యత్పశ్యతినాన్యద్విజానాతిసభూమాఅథయత్రాన్యద్విజానాతితదల్పమితిశ్రుత్యన్త
రాత్. నాన్యద్విజానాతీతివిశేషప్రతిషేధాత్ ఆత్మానంవిజానాతీతిచేన్న- భూమలక్షణవిధిపరత్వాద్వాక్యస్య. *యత్రనాన్యత్పశ్యతీత్యాదిభూ
మ్నోలక్షణవిధిపరంవాక్యం యథాప్రసిద్ధమేవాన్యోన్యత్పశ్యతీత్యేతదుపాదాయయత్రతన్నాస్తి- సభూమేతిభూమస్వరూపంతత్రజ్ఞాప్యతే అన్య
గ్రహణస్యప్రాప్తప్రతిషేధార్థత్వాన్నస్వాత్మనిక్రియాస్తిత్వపరంవాక్యం స్వాత్మనిచభేదాభావాద్విజ్ఞానానుపపత్తిః. ఆత్మనశ్చవిజ్ఞేయత్వే జ్ఞా
తృభావప్రసఙ్గః- జ్ఞేయత్వేనైవవినియుక్తత్వాత్ ఏకఏవాత్మాజ్ఞేయత్వేనజ్ఞాతృత్వేనచోభయథాభవతీతిచేన్న- యుగపదనంశత్వాత్. నహినిరవ
యవస్యయుగపజ్జ్ఞాతృజ్ఞేయత్వోపపత్తిః ఆత్మనశ్చఘటాదివద్విజ్ఞేయత్వేజ్ఞానోపదేశానర్థక్యం - నహిఘటాదివత్ప్రసిద్ధస్యజ్ఞానోపదేశోఽర్థవాన్
తస్మాజ్జ్ఞాతృత్వేసత్యానన్త్యానుపపత్తిః సన్మాత్రత్వంచానుపపన్నం- జ్ఞానకర్తృత్వాదివిశేషవత్త్వేసతిసన్మాత్రత్వంచాసత్యం. *తత్సత్యమితిశ్రు
త్యన్తరాత్ తస్మాత్సత్యానన్తశబ్దాభ్యాంసహవిశేషణత్వేనజ్ఞానశబ్దస్యప్రయోగాద్భావసాధనోజ్ఞానశబ్దః జ్ఞానంబ్రహ్మేతికర్తృత్వాదికారకత్వనివృ
త్త్యర్థం, మృదాదివదచిద్రూపతానివృత్త్యర్థం, చప్రయుజ్యతే జ్ఞానంబ్రహ్మేతివచనాత్ ప్రాప్తమన్తవత్త్వం-లౌకికస్యజ్ఞానస్యాన్తవత్త్వదర్శనాత్
అతస్తన్నివృత్త్యర్థమాహ(అనన్తమితి)సత్యాదీనామనృతాదిధర్మనివృత్తిపరత్వాద్విశేష్యస్యచబ్రహ్మణఉత్పలాదివదప్రసిద్ధత్వాత్, *మృగతృష్ణామ్భ
సిస్నాతఃఖపుష్పకృతశేఖరః ఏషవన్ధ్యాసుతోయాతిశశశృఙ్గధనుర్ధర ఇతివచ్ఛూన్యార్థతైవప్రాప్తాసత్యాదివాక్యస్యేతిచేన్న- లక్షణార్థత్వాత్. విశేషణ
త్వేపిసత్యాదీనాంలక్షణార్థప్రాధాన్యమిత్యవోచామ శూన్యేహిలక్ష్యేఽనర్థకంలక్షణవచనం-అతఃలక్షణార్థత్వాన్మన్యామహేనశూన్యార్థతేతి విశేషణార్థ
త్వేపిచసత్యాదీనాంస్వార్థాపరిత్యాగఏవ శూన్యార్థత్వేహిసత్యాదిశబ్దానాంవిశేష్యనియన్తృత్వానుపపత్తిః. సత్యాద్యర్థైరర్థవత్త్వేతుతద్విపరీతధర్మవ
ద్భ్యోవిశేష్యేభ్యో బ్రహ్మణోవిశేష్యస్యనియన్తృత్వముపపద్యతే బ్రహ్మశబ్దోపిస్వార్థేనార్థవానేవ తత్రానన్తశబ్దోఽన్తవత్త్వప్రతిషేధద్వారేణవిశేషణం-
సత్యజ్ఞానశబ్దౌతుస్వార్థసమర్పణేనైవవిశేషణేభవతః *తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఇతి,బ్రహ్మణ్యేవాత్మశబ్దప్రయోగాత్ వేదితురాత్మైవబ్రహ్మ *ఏతమా
నన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతి, చ ఆత్మతాందర్శయతి తత్ప్రవేశాచ్చ *తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదితిచతస్యైవజీవరూపేణశరీరప్రవేశంద
ర్శయతి అతోవేదితుస్స్వరూపం బ్రహ్మ ఏవంతర్హ్యాత్మత్వాత్ జ్ఞానకర్తృత్వం-ఆత్మాజ్ఞాతేతిహిప్రసిద్ధం. *సోఽకామయతేతిచకామినోజ్ఞానకర్తృ
త్వప్రసిద్ధిః అతోజ్ఞానకర్తృత్వాత్ జ్ఞప్తిర్బ్రహ్మేత్యయుక్తం అనిత్యత్వప్రసఙ్గాచ్చ యదినామజ్ఞప్తిర్జ్ఞానమితిభావరూపతా బ్రహ్మణః- తదాప్యని
త్యత్వం ప్రసజ్యేత పారతన్త్ర్యంచ- ధాత్వర్థానాంకారకాపేక్షత్వాత్. జ్ఞానంచధాత్వర్థః- అతోఽస్యానిత్యత్వంపరతన్త్రతాచ న-స్వరూపావ్య
తిరేకేణకార్యత్వోపచారాత్. ఆత్మనస్స్వరూపంజ్ఞప్తిః- నతతోవ్యతిరిచ్యతే అతోనిత్యైవ తథాపిబుద్ధేరుపాధిలక్షణాయాః చక్షురాదిద్వారై
ర్విషయాకారపరిణామిన్యాః యేశబ్దాద్యాకారావభాసాః- తేఆత్మవిజ్ఞానస్యవిషయభూతాఉత్పద్యమానాఏవాత్మవిజ్ఞానేనవ్యాప్తాఉత్పద్యన్తే - తస్మా
దాత్మవిజ్ఞానావభాసాశ్చతేవిజ్ఞానశబ్దవాచ్యాశ్చధాత్వర్థభూతాఆత్మనఏవధర్మావిక్రియారూపాఇత్యవివేకిభిఃపరికల్ప్యన్తే యత్తుబ్రహ్మణోవిజ్ఞానం-
తత్సవితృప్రకాశవదగ్న్యుష్ణత్వవచ్చ బ్రహ్మస్వరూపావ్యతిరిక్తం స్వరూపమేవతత్ నతత్కారణాన్తరసవ్యపేక్షం - నిత్యస్వరూపత్వాత్. సర్వభావా
నాంచతేనావిభక్తదేశకాలత్వాత్, కాలాకాశాదికారణత్వాత్, నిరతిశయసూక్ష్మత్వాత్, చ నతస్యాన్యదవిజ్ఞేయమస్తిసూక్ష్మంవ్యవహితంవిప్రకృష్టంభూ

తంభవద్భవిష్యద్వాస్తి- తస్మాత్సర్వజ్ఞంతద్బ్రహ్మ మన్త్రవర్ణాచ్చ * అపాణిపాదోజవనోగ్రహీతాపశ్యత్యచక్షుస్సశృణోత్యకర్ణః- సవేత్తివేద్యంన చతస్యాస్తివేత్తాతమాహురగ్ర్యంపురుషంమహాన్తమితి, *[illegible] తేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాత్ నతుతద్ద్వితీయమస్తీత్యాది, శ్రుతేశ్చ విజ్ఞాతృస్వరూపావ్యతిరేకాత్కరణాదినిమిత్తానపేక్షత్వాచ్చబ్రహ్మణోజ్ఞానస్వరూపత్వేపినిత్యత్వంప్రసిద్ధం అతోనధాత్వర్థః- తస్యాక్రియారూప త్వాత్. అతఏవనజ్ఞానకర్తృ తస్మాదేవచనజ్ఞానశబ్దవాచ్యమపితద్బ్రహ్మ తథాపితదాభాసవాచకేనబుద్ధిధర్మవిశేషేణజ్ఞానశబ్దేనతల్లక్ష్యతే- నతూ చ్యతే - శబ్దప్రవృత్తిహేతుజాత్యాదిధర్మరహితత్వాత్ తథాసత్యశబ్దేనాపి సర్వవిశేషప్రత్యస్తమితస్వరూపత్వాత్ బ్రహ్మణః బాహ్యసత్తాసా మాన్యవిషయేణసత్యశబ్దేనలక్ష్యతేసత్యంబ్రహ్మేతి- నతుసత్యశబ్దవాచ్యమేవ బ్రహ్మ ఏవంసత్యాదిశబ్దాఇతరేతరసన్నిధానాదన్యోన్యనియమ్యనియా మకాస్సన్తస్సత్యాదిశబ్దవాచ్యాన్నివర్తకా బ్రహ్మణోలక్షణార్థాశ్చభవన్తీతి అతస్సిద్ధం *యతోవాచోనివర్తన్తేఅప్రాప్యమనసాసహ *అనిరుక్తేఽ నిలయనేఇతిచఅవాచ్యత్వం,నీలోత్పలవాక్యవైలక్షణ్యాద్వాక్యార్థత్వం, చ బ్రహ్మణః తద్యథావ్యాఖ్యాతం బ్రహ్మయోవేద-విజానాతి నిహితం-స్థితం (గుహాయాం) గూహతేస్సంవరణార్థస్య - గూఢాఅస్యాంజ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృపదార్థాఇతిగుహా- బుద్ధిః గూఢావస్యాంభోగాపవర్గౌపురుషార్థావితివా తస్యాం. పరమే- ప్రకృష్టే వ్యోమన్-వ్యోమ్ని ఆకాశేఅవ్యాకృతాఖ్యే తద్ధిపరమవ్యోమ-*ఏతస్మిన్ఖల్వక్షరేగార్గ్యాకాశఇతిఅక్షరసన్నికర్షాత్ గుహాయాంవ్యోమ్నీతివాసామానాధికరణ్యాత్ అవ్యాకృతాకాశమేవగుహా తత్రాపినిగూఢాస్సర్వేపదార్థాః త్రిషుకాలేషు- కారణత్వాత్సూక్ష్మ తరత్వాచ్చ తస్మిన్నన్తర్నిహితం బ్రహ్మ హార్దమేవతుపరమవ్యోమేతిన్యాయ్యం- విజ్ఞానాఙ్గత్వేనవ్యోమ్నోవివక్షితత్వాత్ *యోవైసబహిర్ధాపురుషాదా కాశోయోవైసోన్తఃపురుషఆకాశోయోయమన్తర్హృదయఆకాశఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ప్రసిద్ధంహార్దస్యవ్యోమ్నఃపరమత్వం తస్మిన్హార్దేవ్యోమ్నియా బుద్ధిర్గుహా- తస్యాంనిహితంబ్రహ్మ- తద్వృత్త్యావివిక్తతయోపలభ్యతఇతి. నహ్యన్యథావిశిష్టదేశకాలసమ్బన్ధోస్తిబ్రహ్మణః - సర్వగతత్వాన్నిర్విశేష త్వాచ్చ సః- ఏవంబ్రహ్మవిజానన్ కిమిత్యాహ- అశ్నుతే- భుఙ్క్తేసర్వాన్ - నిరవశేషాన్కామాన్- కామ్యభోగానిత్యర్థః కిమస్మదాదివత్పుత్రస్వ ర్గాదీన్పర్యాయేణ- నేత్యాహ - సహ - యుగపత్ ఏకక్షణోపారూఢానేవైకయోపలబ్ధ్యా నిత్యప్రకాశవన్నిత్యయాబ్రహ్మస్వరూపావ్యతిరిక్త యా- యామవోచామసత్యంజ్ఞానమితి ఏతత్తదుచ్యతే (బ్రహ్మణాసహేతి) బ్రహ్మభూతోవిద్వాన్ బ్రహ్మస్వరూపేణైవసర్వాన్కామాన్సహా శ్నుతే నతథా- యథోపాధికృతేనస్వరూపేణాత్మనాజలసూర్యవత్ప్రతిబిమ్బభూతేనసాంసారికేణధర్మాదినిమిత్తాపేక్షాంశ్చక్షురాదికరణాపేక్షాంశ్చ స ర్వాన్కామాన్పర్యాయేణాశ్నుతేలోకః- కథంతర్హి యథోక్తేనప్రకారేణసర్వజ్ఞేనసర్వగతేనసర్వాత్మనానిత్యబ్రహ్మాత్మస్వరూపేణధర్మాదినిమిత్తాన పేక్షాంశ్చక్షురాదికరణానపేక్షాంశ్చసర్వాన్కామాన్సహాశ్నుతఇత్యర్థః విపశ్చితా-మేధావినా సర్వజ్ఞేన తద్ధివైపశ్చిత్త్వం-యత్సర్వజ్ఞత్వం తేనసర్వ జ్ఞస్వరూపేణబ్రహ్మణాఽశ్నుతే ఇతిశబ్దోమన్త్రపరిసమాప్త్యర్థః సర్వఏవవల్ల్యర్థః * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితిబ్రాహ్మణవాక్యేనసూత్రితస్సజ్క్షేపతో మన్త్రేణవ్యాఖ్యాతః పునస్తస్యైవవిస్తరేణార్థనిర్ణయఃకర్తవ్యఇతిఉత్తరస్తద్వృత్తిస్థానీయోగ్రన్థఆరభ్యతే(తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకాశఇత్యాదిః) తత్రచ *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేత్యుక్తంమన్త్రాదౌ-తత్కథంసత్యమనన్తంచేత్యతఆహ త్రివిధంహ్యానన్త్యం- దేశతఃకాలతోవస్తుతశ్చేతి. తద్య థా-దేశతోఽనన్తఆకాశః-నహిదేశతస్తస్యపరిచ్ఛేదోస్తి నతుకాలతఆనన్త్యంవస్తుతశ్చాకాశస్య. కస్మాత్ కార్యత్వాత్. నైవంబ్రహ్మణఆకాశవ త్కాలతోప్యన్తవత్త్వం- అకార్యత్వాత్. కార్యంహివస్తుకాలేనపరిచ్ఛిద్యతే అకార్యంచబ్రహ్మ- తస్మాత్కాలతోఽస్యానన్త్యం తథావస్తుతః. కథం పునర్వస్తుతఆనన్త్యం సర్వానన్యత్వాత్ భిన్నంహివస్తువస్త్వన్తరస్యాన్తోభవతి-వస్త్వన్తరబుద్ధిర్హిప్రసక్తావస్త్వన్తరాన్నివర్తతే యతోయస్యబుద్ధే ర్నివృత్తిః- సతస్యాన్తః తద్యథా - గోత్వబుద్ధిరశ్వత్వాన్నివర్తతఇత్యశ్వత్వాన్తంగోత్వమిత్యన్తవదేవభవతి సచాన్తోభిన్నేషువస్తుషుదృష్టః నైవం బ్రహ్మణోభేదః - అతోవస్తుతోప్యానన్త్యం. కథంపునస్సర్వానన్యత్వం బ్రహ్మణఇతి ఉచ్యతే- సర్వవస్తుకారణత్వాత్ సర్వేషాంహివస్తూనాం కాలాకాశాదీనాంకారణంబ్రహ్మ కార్యాపేక్షయావస్తుతోఽన్తవత్త్వమితిచేన్న- అనృతత్వాత్కార్యస్యవస్తునః నహికారణవ్యతిరేకేణకార్యంనా మవస్తుతోఽస్తి యతఃకారణబుద్ధిర్వినివర్తతే- *వాచారమ్భణంవికారోనామధేయంమృత్తికేత్యేవసత్యంఏవంసదేవసత్యమితిశ్రుత్యన్తరాత్ తస్మా దాకాశాదికారణత్వాద్దేశతస్తావదనన్తం-బ్రహ్మ ఆకాశోహ్యనన్తఇతిప్రసిద్ధం దేశతః తస్యేదంకారణం తస్మాత్సిద్ధందేశతఆత్మనఆనన్త్యం న హిసర్వగతాత్సర్వగతముత్పద్యమానంకించిచ్ఛ్రూయతే- అతోనిరతిశయమాత్మనఆనన్త్యందేశతః తథాఅకార్యత్వాత్కాలతః, తద్భిన్నవస్త్వన్తరాభావా చ్చవస్తుతః, అతఏవనిరతిశయంసత్యత్వం. తస్మాదితిమూలవాక్యసూత్రితంబ్రహ్మపరామృశ్యతే. ఏతస్మాదితిమన్త్రవాక్యేనానన్తరంయథాలక్షి తం. యద్బ్రహ్మదౌబ్రాహ్మణవాక్యేనసూత్రితం, యచ్చ *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేత్యనన్తరమేవలక్షితం,- తస్మాదేతస్మాద్బ్రహ్మణఃఆత్మనః- ఆత్మశబ్దవాచ్యాత్ ఆత్మాహితత్సర్వస్య- *తత్సత్యంసఆత్మేతిశ్రుత్యన్తరాత్ అతోబ్రహ్మాత్మా తస్మాదేతస్మాద్బ్రహ్మణఃఆత్మస్వరూపాదాకా శస్సమ్భూతః- సముత్పన్నః. ఆకాశోనామశబ్దగుణోఽవకాశకరోమూర్తద్రవ్యాణాం. తస్మాదాకాశాత్ స్వేనస్పర్శగుణేన, పూర్వేణచాకాశగుణే నశబ్దేన, ద్విగుణోవాయుః - సంభూతఇత్యనువర్తతే వాయోశ్చస్వేనరూపగుణేనపూర్వాభ్యాంచత్రిగుణోఽగ్నిస్సంభూతః అగ్నేశ్చస్వేనరసగుణే న పూర్వైశ్చత్రిభిశ్చతుర్గుణాఆపస్సంభూతాః అద్భ్యస్స్వేనగన్ధగుణేనపూర్వైశ్చచతుర్భిఃపఞ్చగుణాపృథివీసంభూతా పృథివ్యాఓషధయః ఓషధీ భ్యోన్నం అన్నాద్రేతోరూపేణపరిణతాత్పురుషఃశిరఃపాణ్యాద్యాకృతిమాన్ సవాఏషపురుషోఽన్నరసమయః - అన్నరసవికారః. పురుషాకృతి భావితంహినర్వాఙ్గేభ్యస్తేజస్సంభూతంరేతోబీజం - తస్మాద్యోజాయతే-సోపితథాపురుషాకృతిరేవస్యాత్ - సర్వజాతిషుజాయమానానాంజనకాకృతిని యమదర్శనాత్, సర్వేషామప్యన్నరసవికారత్వేబ్రహ్మవంశ్యత్వేచావిశిష్టేకస్మాత్పురుషఏవగృహ్యతే. ప్రాధాన్యాత్ కింపునఃప్రాధాన్యం. క

ర్మజ్ఞానాధికారః పురుషవిహిత కర్తృత్వాదర్థిత్వాచ్చ కర్మజ్ఞానయోరధిక్రియతే- *పురుషత్వేవావిస్తరామాత్మా సహి ప్రజ్ఞానేన సంపన్నతమోవిజ్ఞాతం వదతివిజ్ఞాతంపశ్యతివేదశ్వస్తనంవేదలోకాలోకౌమర్త్యేనామృతమీప్సతీత్యేవంసంపన్నోఽథేతరేషాంపశూనామశనాయాపిపాసేఏవాభివిజ్ఞానమిత్యాది శ్రుత్యన్తరదర్శనాత్ సహిపురుషఇహవిద్యయాఽన్తరతమంబ్రహ్మసఙ్క్రామయితుమిష్టః తస్యచబాహ్యాకారవిశేషేష్వనాత్మస్వాత్మభావితాబుద్ధిర్వినాలమ్బనవిశేషంకఞ్చిత్సహసాన్తరతమప్రత్యగాత్మవిషయానిరాలమ్బనాచకర్తుమశక్యేతి దృష్టశరీరాత్మసామాన్యకల్పనయా శాఖాగ్రచన్ద్రనిదర్శనవదన్తః ప్రవేశయన్నాహ (తస్యేదమేవశిరః) తస్య - అస్యపురుషస్యాన్నరసమయస్య ఇదమేవశిరః - ప్రసిద్ధం ప్రాణమయాదిష్వశిరసాంశిరస్త్వదర్శనాదిహాపి తత్ప్రసఙ్గో మాభూదితి ఇదమేవ శిర ఇత్యుచ్యతే ఏవంపక్షాదిషుయోజనా అయం - దక్షిణో బాహుః పూర్వాభిముఖస్య దక్షిణః పక్షః అయం-సవ్యోబాహురుత్తరః పక్షః అయం- మధ్యమో దేహభాగఆత్మా- అఙ్గానాం *మధ్యంహ్యేషామఙ్గానామాత్మేతిశ్రుతేః ఇదమితి- నాభేరధస్తాద్యదఙ్గం- తత్పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠత్యనయేతి ప్రతిష్ఠా పుచ్ఛమివపుచ్ఛం- అధోలమ్బనసామ్యాత్ యథాగోఃపుచ్ఛం ఏతత్ప్రకృత్యోత్తరేషాం ప్రాణమయాదీనాం రూపకత్వసిద్ధిః- మూషానిషిక్తద్రుతతామ్రప్రతిమావత్ (తదప్యేషశ్లోకోభవతి) తత్ - తస్మిన్నేవార్థే బ్రాహ్మణోక్తేఅన్నమయాత్మప్రకాశకఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవతి ఇతి ప్రథమోఽనువాకః.

ఆ — ఇదానీంపరవిద్యార్థనమస్తువతు - సాధారణ్యేనమఙ్గలపూర్వం ప్రార్థితత్వాదిత్యర్థః అసాధారణ్యేనపరవిద్యోపసర్జనాన్యర్థమాహ (సహనావవత్వితి) నౌ- ఆవయోః తేజస్వినోరధీతంతేజస్వ్యస్త్వితి వృత్తానువాదపూర్వకిమానన్దవల్ల్యాస్తాత్పర్యమాహ (సంహితాదీత్యాదినా) ననుయథాపూర్వం *ఆప్నోతిస్వారాజ్యమిత్యపరవిద్యాఫలముక్తంసంసారగోచరమేవ-తథాపరవిద్యాఫలమపి *సోఽశ్నుతేసర్వాన్కామానితిసర్వవిషయసాధ్యానన్తాన్ సంసారగోచరానేవదర్శయిష్యతీతిశఙ్కమాస్యన్తికసంసారాభావఇత్యతఆహ (ప్రయోజనంచాస్యాఇతి) సర్వకామశబ్దేననిరతిశయానన్దాభివ్యక్తిర్వివక్షితా- సాచస్వభావానన్దాభివ్యక్తిరూపావిద్యానివృత్తిరేవేతినసంసారగోచరఫలమిత్యర్థః ఆద్యవాక్యస్యావాన్తరతాత్పర్యమాహ (స్వయమేవాహేతి) విద్యయైవకేవలయామోక్షఃసాధయితుంశక్యతే-బ్రహ్మవిదితివిశేషణాత్ సమ్బన్ధజ్ఞానస్యపురుషార్థాకాఙ్క్షాదివిషయతయాపరప్రాప్తిఃప్రయోజనంవిద్యాయాఇతి తద్జ్ఞానస్యవాక్యశ్రోతృప్రయోగఇత్యాశఙ్క్యసమ్బన్ధాభిధానేన వేదాన్తశ్రవణాదావేవముముక్షూణాం ప్రవర్తితవ్యమిత్యర్థేత్యాహ (నిర్జ్ఞాతయోర్హీతి) పరశబ్దేనోత్కృష్టముచ్యతే- కథంబ్రహ్మేతివ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (నహీతి) ఆప్నోతిశబ్దస్యాపచారికమర్థందర్శయితుంశఙ్కాముఖేనముఖ్యార్థబాధకమాహ (ననుసర్వగతమిత్యాదినా) పరమార్థతో బ్రహ్మస్వరూపస్యాపిసతో జీవస్యానిద్యయాబ్రహ్మానాప్తంస్యాదితిసమ్బన్ధః భూతమాత్రాభిః- భూతాంశైఃకృతాయేవాక్యాఃపరిచ్ఛిన్నాశ్చాన్నమయాదయః- తదాత్మత్వదర్శనలక్షణయావిద్యయావిక్షేపకత్వరూపముక్తం పరమార్థంబ్రహ్మస్వరూపంనాస్తీత్యభావదర్శనం - ఆవరణలక్షణం - లిఙ్గంయస్యాః- సాతథోక్తా. స్వరూపేష్వగ్రహణవిపర్యయాభావతఇత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (ప్రకృతేతి) ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణస్య- దశమస్య. నవైవవయంవర్తామహఇతివిపర్యయఃస్వరూపాదర్శనంచయతేత్యర్థః- అదర్శననిమిత్తామనాప్తింఏవివచ్యదర్శనేనాప్తిమాప్తింవివృణోతి (తస్యైవమితి) ఆద్యంబ్రాహ్మణవాక్యంవ్యాఖ్యాయసప్రకరణమన్త్రంసఙ్క్షేపతోఽర్థకథనేనావతారయతి (బ్రహ్మవిదాప్నోతీత్యాదినా) సర్వతోవ్యావృత్తోయస్స్వరూపవిశేషః- తత్సమర్పణేసమర్థస్యలక్షణస్యాఽభిధానేనస్వరూపనిర్ధారణాయైషాఋగుదాహ్రియతఇతిసమ్బన్ధః బృహత్త్వాద్బ్రహ్మేతివ్యుత్పత్తిబలేనాస్తికిమపిమహద్వస్త్విత్యవిశేషేణప్రతీయతే - తతోలక్ష్యోద్దేశేనలక్షణవిధానమితిప్రసిద్ధిరుపపద్యతే అవ్యాకృతాది- బ్రహ్మశబ్దవాచ్యతయాసజాతీయం. ఘటాది-విజాతీయం తస్మాత్సజాతీయవిజాతీయవ్యావర్తకతయాసత్యాదిలక్షణస్యలక్షణత్వప్రసిద్ధిరుపపద్యతే లక్షణాభిధానద్వారేణస్వరూపవిశేషప్రతిపాదనేతాత్పర్యమితివాక్యస్యవ్యర్థతాదోషఃపరిహృతః పూర్వత్ర * బ్రహ్మవిదిత్యనేనావిశేషేణోక్తంవేదనంయస్య బ్రహ్మణః-తస్యయోవేదనిహితంగుహాయామిత్యనేనప్రత్యగాత్మతయావేదనంవక్తవ్యమిత్యేవమర్థాఋగుదాహ్రియతఇత్యాహ (అవిశేషేణచేతి) ఆపాతప్రతిపన్నవిశేషణవిశేష్యభావమాదాయపదానివిభజతే (సత్యాదీనిహిత్రీణీతి) (విశేషణార్థానీతి) వ్యావృత్త్యర్థాని కుతోవిశేషణవిశేష్యభావప్రతీతిరిత్యతఆహ (విశేషణవిశేష్యత్వాదేవేతి) నీలంమహత్సుగన్ధ్యుత్పలమిత్యాదౌసత్యేవవిశేషణవిశేష్యభావేసమానాధికరణత్వమైకవిభక్త్యన్తాని ప్రసిద్ధాని- ఏతాన్యపిచతథాభూతానినానార్థగతవిశేషణవిశేష్యభావనిబన్ధనానీతిగమ్యతఇత్యర్థః విశేషణవిశేష్యభావస్యఫలమాహ (ఏవంహీతి) విశేషణవిశేష్యభావమాక్షిపతి (నన్వితి) నీలత్వంవ్యభిచరదుత్పలంరక్తమపిసమ్భవతీతినీలంవిశేషణంఘటతే- నతథాసత్యత్వాదికంవ్యభిచరద్బ్రహ్మాన్తరంలోకప్రసిద్ధం-తతఃసజాతీయవ్యవచ్ఛేద్యస్యాభావాత్ విశేషణవిశేష్యభావోనఘటతఇత్యర్థః. విశేషణవిశేష్యభావస్యతాత్పర్యేణాప్రతిపాద్యత్వా, దవ్యాకృతాదిశాస్త్రీయబ్రహ్మపదార్థవ్యవచ్ఛేదేనానిర్వాచ్యవిశేషణవిశేష్యభావసమ్భవా. త్తద్ద్వారేణబ్రహ్మలక్షణంవివక్షితమిత్యాహ (నేతి) పఙ్క్తిహవాక్యంవివృణోతి (నాయందోషఇత్యాదినా) (సర్వతఏవేతి) సజాతీయాద్విజాతీయాచ్చ యథామహాభూతత్వేనసదృశాత్ పృథివ్యాదే, ర్విసదృశాచ్చాత్మాదే, రాకాశస్యవ్యావర్తకమవకాశదాతృత్వమిత్యర్థః ఏతదుక్తంభవతి-అతివ్యాప్త్యాదిరహితోవ్యావర్తకోధర్మోలక్షణం న్యాయవిశేషమీమాంసకాః-బ్రహ్మపదవ్యుత్పత్తిబలేనపదవిశేషతఃప్రతిపన్నంకించిన్మహద్వస్త్వితితత్సత్యంజ్ఞానమనన్తమనృతజడపరిచ్ఛేదవిరోధిస్వరూపమితివిశేషతఃప్రతిపత్తవ్యమితివిశేషావగతిశేషభూతంలక్షణం-ప్రమితిస్తుప్రమాణాదేవేతి. తార్కికాస్తులక్షణంకేవలవ్యతిరేకానుమానమాచక్షతే-తదాలక్షణాదేవస్వభావవిశేషప్రమితిః- యథాగుణవద్ద్రవ్యమితిలక్షణాత్ గుణాశ్రయత్వయోగ్యస్వభావవిశేషస్యప్రమితిస్సామాన్యప్రతిపన్నస్యద్రవ్యపదాభిధేయస్యభవతి. యద్వా-వ్యవహారసిద్ధిఃఫలం. గుణవద్ద్రవ్యమితివ్యవహార

వ్యం-గుణవత్త్వాత్ నయదేవం-నతదేవం-యథారూపం తథాసత్యత్వాదిమత్ బ్రహ్మేతివ్యవహర్తవ్యం-సత్యత్వాదిమత్త్వాత్ నయదేవం-నతదేవం-
యథాఘటాదయఇతి ఏతచ్చఖణ్డనయుక్త్యాఽసహమానమపివ్యవహారాఙ్గంభవతీతినాతీవసూక్ష్మేక్షికాకార్యా పునర్విశేషణవిశేష్యభావంపక్షద్వయ
మవలమ్బ్యాహ(సత్యాదిశబ్దాఇతి)సత్యం బ్రహ్మేత్యుక్తేజాడ్యవ్యావృత్తిః పరిచ్ఛేదవ్యావృత్తిశ్చయద్యపిలభ్యతే-జడస్యపరిచ్ఛిన్నస్యసర్వస్యానృతత్వాత్
జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుక్తేచానృతపరిచ్ఛేదవ్యావృత్తిర్లభ్యతే-స్వప్రకాశస్యబోధావిషయత్వాత్పరిచ్ఛేద్యగ్రాహకప్రమాణావిషయత్వాచ్చ లక్షణమపి
చానేకంవైకల్పికమదృష్టం. [illegible] ప్రత్యాపదనాయసత్యాది పదార్థవ్యాఖ్యానపూర్వకం ప్రత్యేకంవ్యావర్త్యమాహ(సత్యం[illegible]యక్రమేణేత్యా
దినా) (భావసాధనఇతి) భావవ్యుత్పత్తికః. క్రియాసామాన్యంయద్యప్యన్యత్రభావఉచ్యతే- తథాప్యత్రనిర్విశేషంచిన్మాత్రంభావవ్యుత్పత్త్యాలక్ష్య
తే- సత్యాదిశబ్దసన్నిధానాదితి ద్రష్టవ్యం విశేషనిషేధఃశేషాభ్యనుజ్ఞావిషయఇతిన్యాయేన ప్రాసఙ్గికంస్వజ్ఞాతృత్వేతాత్పర్యమాశఙ్క్యనిషేధతి (నా
న్యద్విజానాతీత్యాదినా) కర్తృత్వంకర్మత్వంచైకక్రియావచ్ఛిన్నధర్మద్వయంభిన్నాధికరణం ప్రసిద్ధం - స్వాత్మనిచభేదాభావాన్నిరుపపత్తికే స్వజ్ఞా
తృత్వేతాత్పర్యంకల్పయితుంనశక్యతఇత్యాహ (స్వాత్మనిచేతి) సత్యాదీనివ్యావృత్త్యర్థానీత్యుక్తం - తత్రశఙ్క్యతే (సత్యాదీనామితి) ప్రమా
ణాన్తరసిద్ధముత్పలాది- విశేష్యందృష్టం బ్రహ్మతుప్రమాణాన్తరాసిద్ధం పదమాత్రస్యాప్రమాణత్వాత్, సత్యాదీనాంచవ్యావృత్త్యర్థత్వా, దసమ
ర్థంవాక్యంస్యాదిత్యర్థః సిద్ధత్వమాత్రేణవిశేష్యత్వేసమ్భవతిప్రమాణాన్తరవిశేషణమనర్థకం కేవలవ్యతిరేకాభావా, న్మిథ్యా[illegible] సర్వాదేఃసద
ధిష్ఠానత్వదర్శనా, త్ప్రపఞ్చస్యాపిదృశ్యత్వాది హేతుభిర్మిథ్యాత్వేనావగతస్యసదధిష్ఠానత్వంసమ్భావ్యతే తస్యప్రపఞ్చాధిష్ఠానతయాసమ్భావితస్యాస్వ
రూపవిశేష[illegible]వాక్యం- తతోనాస[illegible]త్యాహ (నలక్షణార్థత్వాదితి) విశేషణార్థత్వమభ్యుపగమ్యాహ(విశేషణార్థత్వేపిచేతి) నీలంమహా
త్సుగన్ధమితివిశేషణపదానిస్వార్థసమర్పణేనతద్విరుద్ధవ్యావర్తకానిప్రసిద్ధాని యథాసత్యశబ్దస్యబాధితసత్త్వేవ్యుత్పన్నః జ్ఞానశబ్దస్యస్వప్రకాశేవిషయ
సంవేదనే అనన్తోయమాకాశఇత్యాదావనన్తశబ్దోవ్యాపకే తతఃస్వార్థసమర్పణేనవిరోధివ్యావర్తకత్వాన్నవ్యావృత్తిమాత్రపర్యవసానమిత్యర్థః. కించ-
విశేషణస్యవ్యావర్తకత్వంసతిస్వార్థేఘటతే- అతోవిశేషణత్వానుపపత్త్యైవసదర్థత్వంవాచ్యమిత్యాహ (శూన్యార్థత్వేహీతి) యచ్చోక్తంబ్రహ్మ
శబ్దోఽప్రసిద్ధార్థఇతి (తత్రాహ బ్రహ్మశబ్దోపీతి) బృహబృహివృద్ధావితిధాతోర్బ్రహ్మేతిశబ్దోనిష్పన్నో వృద్ధౌమహత్త్వేచవర్తతే- తచ్చమహత్త్వం
దేశతఃకాలతోవస్తుతశ్చానవచ్ఛిన్నత్వంసఙ్కోచేమానాన్తరాభావాత్ నిరతిశయమహత్త్వసంపన్నేధర్మిణిపర్యవస్యతి - తతోవస్థాసుతాదిశబ్దవిలక్ష
ణో బ్రహ్మశబ్దఇత్యర్థః సత్యాదిషుత్రిషువిశేషణేష్వవాన్తరభేదమాహ (తత్రానన్తేతి) అనన్తమిత్యనేనచాత్మైక్యంబ్రహ్మణఉక్తమభిప్రేత్యైక్యేశా
స్త్రతాత్పర్యందర్శయతి (తస్మాద్వాఇత్యాదినా) బ్రహ్మణఆత్మైక్యంచేద్వివక్షితం- తర్హిజ్ఞానశబ్దస్యభావసాధనత్వవ్యాఖ్యాహీయేతేత్యాహ (ఏవం
తర్హీతి) ఇతశ్చభావవ్యుత్పత్తిరసఙ్గతేత్యాహ (అనిత్యత్వప్రసఙ్గాచ్చేతి) వృత్తిమదన్తఃకరణోపహితత్వేనాత్మనోజ్ఞాతృత్వం- నస్వతః కార్యత్వం
చజ్ఞానస్యాన్తఃకరణవృత్త్యుపహితత్వేన తతఆత్మాభిన్నత్వేపి బ్రహ్మణోనజ్ఞానకర్తృత్వంనాపికార్యత్వంప్రసజ్యతఇత్యాహ (నస్వరూపేతి) నిత్యంచే
జ్జ్ఞానం- తర్హితత్రబ్రహ్మణఃకర్తృత్వాభావేకథంసర్వజ్ఞత్వమిత్యతఆహ (సర్వభావానాంచేతి) సంవిదవ్యవధానేనైవబహిర్విషయస్యసిద్ధిః-సర్వంచ
సంవిత్స్వభావేనబ్రహ్మణాఽవ్యవహితమితిసర్వజ్ఞం బ్రహ్మోపచర్యతఇత్యర్థః నిత్యంజ్ఞానం బ్రహ్మేతివిద్వల్లక్షణ్యత్రమన్త్రసమ్మతిమాహ (మన్త్రవర్ణా
చ్చేతి) బ్రహ్మనిత్యం- జ్ఞానత్వాత్- లౌకికజ్ఞానవదిత్యాదిచోద్యముక్తన్యాయేననిరస్తమిత్యాహ (విజ్ఞాతృస్వరూపేతి) లౌకికజ్ఞానస్యకరణాదిసాపే
క్షత్వాదనిత్యత్వం- ఆత్మస్వరూపజ్ఞానంనకరణాదిసాపేక్షం - సకలకరణవ్యాపారోపరమేపిసుషుప్తాభావాత్ అన్యథానుసుషుప్తిసిద్ధ్యనుపపత్త్యోప
రామార్హాసమ్భవప్రసఙ్గాత్ అతఃశ్రుతిబాహ్యస్యాగమ్యేఽర్థేసామాన్యతోదృష్టస్యప్రవేశఇతిభావః ఆత్మస్వరూపభూతంజ్ఞానంకారకసాధ్యం
భావార్థత్వాదితిచాసిద్ధమిత్యాహ (అతఇతి) నిత్యాత్మస్వరూపత్వాదేవేత్యర్థః (అతఏవచేతి) నిత్యత్వాదేవజ్ఞానస్యనలక్ష్యకర్తృత్వమపిబ్రహ్మణ
ఆపాదయితుంశక్యతే లౌకికానిత్యజ్ఞానవిలక్షణత్వాదేవజ్ఞానశబ్దవాచ్యమపిబ్రహ్మనభవతీత్యాహ (తస్మాదేవచేతి) కథంతర్హిజ్ఞానం బ్రహ్మేతి ప్ర
యోగః- తత్రాహ (తథాపీతి) శబ్దస్యప్రవృత్తిహేతవోజాత్యాదిధర్మాఃగౌఃశుక్లఇత్యాదౌ. తదభావాత్ శబ్దాన్తరేణాపివాచ్యంనభవతీత్యాహ (త
థేతి) తథాసత్యశబ్దేనాపి- నవాచ్యం బ్రహ్మేతిశేషః ఏతత్స్ఫోరయతి (సర్వవిశేషేతి) సత్తాయస్యాస్తితత్సత్య[illegible] సత్తాచానుగత
రూపంసామాన్యం - వ్యావృత్తఃసత్తావిశేషః. సచాయమనువృత్తవ్యావృత్తభావేనావస్తు- పరస్పరాపేక్షసిద్ధిత్వాత్. అతోయస్మిన్నవ్యావృత్తానువృ
త్తభావేతదవ్యావృత్తాననుగతం బ్రహ్మలక్ష్యతఇత్యర్థః ఏవమేకైకస్యశబ్దస్యార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ(ఏవంసత్యాదీతి)యద్యపిసత్యాదిశబ్దానాం బ్ర
హ్మణాముఖ్యోఽన్వయః- తథాప్యారుణ్యైకహాయన్యాదివత్పార్ష్ఠికాన్వయేనేతరేతరసన్నిధానవశాద్వ్యావృత్తినియామకాభవన్తిజ్ఞానేనవిశేషణా
త్సత్యశబ్దోనజడేకారణేవర్తతే. సత్యేనవిశేషణాత్ జ్ఞానశబ్దోనవిషయసాపేక్షేజ్ఞానేవర్తతే జ్ఞానేనవిశేషణాదానన్తశబ్దోజ్ఞాతృవ్యతిరిక్తేవర్తతే తత
శ్చసత్యాదిశబ్దైనలౌకికంవాచ్యంతద్విలక్షణేనభవితవ్యమితిసమ్భావయన్తః సకలలౌకికాధ్యాసాధిష్ఠానం బ్రహ్మత్వేనలక్షయన్తీత్యర్థః. తతఃకింఫలతీత్యత
ఆహ (అతఃసిద్ధమితి) వాచకశక్త్యాబోధకత్వానఙ్గీకారాదవాచ్యత్వం, సకలానిష్టవ్యవచ్ఛేదేనైకస్యైవలక్ష్యత్వాభ్యుపగమాచ్చ గుణగుణ్యాదిసంభేద
రూపవాక్యార్థవైలక్షణ్యం, చబ్రహ్మణఃసిద్ధమిత్యర్థః బుద్ధ్యాకార్యాయదనుగతంపరమంవ్యోమావ్యాకృతాఖ్యం - తస్మిన్నిహితమితిసప్తమీద్వయంవై
యధికరణ్యేనవ్యాఖ్యాతం. వ్యోమశబ్దస్యభూతాకాశేరూఢింపరిత్యజ్యకిమిత్యవ్యాకృతవిషయత్వంవ్యాఖ్యాతం - తత్రాహ (తద్ధీతి) భూతాకాశస్య
కార్యత్వేనాపరత్వా, దవ్యాకృతాకాశస్యకారణత్వేనపరమత్వవిశేషణసమ్భవా, చ్ఛాఖాన్తరశతపథేచాక్షరేణబ్రహ్మణాసామీప్యావగమా,దవ్యాకృ
తంవ్యోమశబ్దేనలక్ష్యతఇత్యర్థః. ఏవంపరాభిప్రాయేణవ్యాఖ్యాయస్వాభిప్రాయంవ్యాచష్టే (హార్దమేవత్వితి) హృదయావచ్ఛిన్నేభూతాకాశే

యా గుహా- తస్యాంబుద్ధౌ సాక్షితయా నిహితం- అభివ్యక్తం బ్రహ్మ ... యుక్తం - ద్రష్టృభేదేన బ్రహ్మణ అపరోక్ష్యలాభాత్ అన్యథాసమ ష్టిరూపె అవ్యాకృతే మాయాతత్త్వేఽవస్థితం బ్రహ్మేత్యుక్తే బ్రహ్మణః పారోక్ష్యం ప్రసజ్యేత పారోక్ష్యేణ చ జ్ఞానం నాపరోక్షసంసారాధ్యాసనివర్తకం. తస్మాదపరోక్ష ద్రష్టృచైతన్యాభేదేన బ్రహ్మణః స్వహృదయే ప్రత్యక్షతాయా వివక్షితత్వాత్ హృదయాకాశమేవ విజ్ఞానశేష ... యుక్తం ... కాశస్య పరమత్వాదుపపత్తిరితి- తత్రాహ (యో వై ఇతి) నను నిహితశబ్దః స్థితిం బ్రూతే- కథం వివిక్తతయా స్ఫుటతయోపలబ్ధ్యభిప్రాయే ణ వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (న హీతి) (అన్యథేతి) ఉపలబ్ధివ్యతిరేకేణ అవిద్యావస్థాయాం యే సుఖవిశేషా హిరణ్యగర్భ ... భోగ్యత్వేనాభిమ తాః- తేషాం సర్వేషాం బ్రహ్మనస్తావ్యతిరేకాద్బ్రహ్మీభూతో విద్వాన్ సర్వానేవానన్దానశ్నుతే ... నమిత్యర్థః వృత్తమనువదన్నుత్త రగ్రన్థావతారణాయాహ (సర్వ ఏవేత్యాదినా) ఆకాశాదికారణత్వాభిధానేనానన్త్య ప్రపఞ్చః క్రియత ఇతి సమనన్తర గ్రన్థతాత్పర్యం దర్శయితుం పూర్వోక్తేష్వర్థవిశేషమనువదతి (తత్ర చేతి) వస్తుత ఆనన్త్యం ... నన్తత్వం తావదాహ (భిన్నం హీత్యాదినా) విస్తరేణోక్తమాన న్త్యం సఙ్క్షిప్యాహ (తస్మాత్సిద్ధమితి) దేశతోఽనవచ్ఛిన్నస్యాకాశస్య కారణత్వాద్వ్యాపకత్వాన్నిరతిశయమాత్మనో దేశత ఆనన్త్యం అకార్యత్వా చ్చ కాలత ఆనన్త్యం యదన్తో వ్యావర్తతే- తస్య పృథగసత్త్వాత్ కార్యస్యోపాదానాదన్యత్ర సత్త్వాయోగాద్వస్తుతోఽప్యానన్త్యం సిద్ధమిత్యర్థః. (అత ఇతి) నిరతిశయానన్త్యాదేవ సత్యత్వమపి సిద్ధం- అనృతత్వం రజ్జుసర్పాదివదనన్తత్వాదిత్యర్థః ఏవం సృష్టివాక్యతాత్పర్యముక్త్వా పదాని విభజతే (తస్మాది త్యాదినా) అనన్తకార్యపర్యన్తం పరమాత్మనః సర్వత్రోపాదానత్వాదాకాశభావాపన్నాత్పరమాత్మన ఏవ వాయుః సమ్భూతః అత ఏవ తద్గుణస్యోత్తరత్రా నువృత్తిః గుణశబ్దప్రయోగోఽపి భేదకల్పనయా తత్త్వాన్తరత్వాభిప్రాయేణ- న వైశేషికపక్షవత్తత్త్వభేదాభిప్రాయేణ. తత్త్వతో భేదే ప్రమాణాభా వాదితి ద్రష్టవ్యం. పురుషగ్రహణస్య తాత్పర్యమాహ (సర్వేషామపీతి) ప్రాధాన్యాదితి- విధినిషేధవివేకసామర్థ్యోపేతత్వాదిత్యుక్తం- తత్రైతరేయక శ్రుతిసమ్మతిమాహ (పురుషత్వేవేతి) బ్రాహ్మణ్యాదిజాతిమతి మనుష్యాదిదేహే ఆవిస్తరాం- అతిశయేన ప్రకట ఆత్మా - జ్ఞానాతిశయదర్శనాదిత్య ర్థః మన్త్రాస-జ్ఞానకర్మాదిసాధనేనాత్మీయఫలం ప్రాప్తుమిచ్ఛతీత్యర్థః యేన వివేకజ్ఞానేన పురుషస్య ప్రాధాన్యం వివక్షితం- తత్పశ్వాదీనాం నాస్తీత్యా హ (అథేతరేషామితి) కోశపఞ్చకోపన్యాసస్య తాత్పర్యమాహ (స హీత్యాదినా) పక్షపుచ్ఛశబ్దప్రయోగాత్సుపర్ణాకారక్లృప్తిం దర్శయతి- ఉత్తర త్ర లక్ష్యాల్పకయా బాహ్యవిషయాసఙ్గవ్యపోహహేతుబుద్ధ్యా ఆత్మనిస్థిరీకరణార్థం ఇతి ప్రథమోఽనువాకః.

రం.— (సహ నావవత్విత్యాది) అధీతో మన్త్రః నౌ - గురుశిష్యౌ సహ రక్షతు అన్యతర ... పునరపి తదేవ ప్రార్థ్య తే (సహ నౌ భునక్త్వితి) భునక్తు - పాలయతు. * భుజ పాలనాభ్యవహారయోరితి హి ధాతుః. అవనార్థత్వాత్ * భుజోఽనవన ఇత్యాత్మనేపదాభా వః. (సహ వీర్యం కరవావహా ఇతి) అధీతైర్మన్త్రైస్తత్తత్ఫలనిష్పాదనలక్షణం వీర్యం సహ కరవావేత్యర్థః. నౌ- ఆవయోరధీతం తేజస్వ్యస్తు- వీర్యవత్తరమ స్తు (మా విద్విషావహా ఇతి) పరస్పరానురక్తౌ స్యావేత్యర్థః అన్యతరద్వేషే అధీతమన్త్రస్య వీర్యహానిర్భవతీతి భావః. శాన్తిః శాన్తిః శాన్తిః- దోషాన్త రాణాము ... శేషః ——— పరమతత్త్వహితపురుషార్థప్రతిపాదికా ఆనన్దవల్లీ ప్రస్తూయతే (బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి) నిరతిశయబృహత్త్వాశ్ర యవస్తూపాసకస్సర్వేభ్య ఉత్కృష్టం ప్రాప్నోతీత్యర్థః * ఆవృత్తిరసకృదుపదేశాదిత్యధికరణోక్తన్యాయేన వేదనోపాసనాదిశబ్దానామేకార్థత్వాద్బ్ర హ్మవిదిత్యత్ర విచ్ఛబ్దోఽపి ఉపాసనపరః తత్క్రతున్యాయేన ప్రాప్యస్యైవోపాస్యత్వాత్ బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి పరస్య బ్రహ్మణః ప్రాప్యత్వకథ నాత్ తస్యైవోపాస్యత్వమితి ద్రష్టవ్యం అత్ర బ్రహ్మ, తద్వేదనం, ప్రాప్తిః, ప్రాప్యం, చేతి చతుష్టయముక్తం. కింతద్బ్రహ్మ-కీదృశం తద్వేదనం- కీ దృశీ ప్రాప్తిః- కీదృశం చ ప్రాప్యమిత్యాకాఙ్క్షాయాం మన్త్రముఖేన వివరీతుం మన్త్రముదాహరయతి (తదేషాభ్యుక్తేతి) తత్ - బ్రహ్మవిషయీకృత్య ఏషా ఋగభ్యుక్తా బ్రాహ్మణోక్తస్యార్థస్య వైశద్యమనేన మన్త్రేణ క్రియత ఇత్యర్థః ఏవమేవ హి మాన్త్రవర్ణికసూత్రే భాషితం (సత్యమితి) అత్ర జన్మాదిసూత్రే *యతో వా ఇమాని ఇత్యాది కారణవాక్యేన ప్రతిపన్నజగజ్జన్మాదికారణస్య బ్రహ్మణః సకలేతరవ్యావృత్తం స్వరూపమభిధీయతే స త్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి- తత్ర సత్యపదం నిరుపాధికసత్తాయోగి బ్రహ్మాహ- తేన వికారాస్పదం అచేతనం తత్సంసృష్టశ్చేతనశ్చ వ్యావృత్తః- నామాన్త రభజనార్హావస్థాన్తరయోగేన తయోర్నిరుపాధికసత్తాయోగరహితత్వాత్ - జ్ఞానపదం నిత్యాసఙ్కుచితజ్ఞానైకాకారమాహ - తేన కదాచిత్సఙ్కుచితజ్ఞానత్వేన ముక్తా వ్యావృత్తాః- అనన్తపదం దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదరహితం స్వరూపమాహ - సగుణత్వాత్ స్వరూపస్య స్వరూపేణ గుణైశ్చ అనన్త్యం- తేన పూర్వపద ద్వయవ్యావృత్తకోటిద్వయవిలక్షణాః సాతిశయస్వరూపస్వగుణాః నిత్యా వ్యావృత్తాః-విశేషణానాం వ్యావర్తకత్వాదితి భాషితం. నన్వత్ర జ్ఞానపదస్య వి షయావగాహిజ్ఞానత్వం ప్రవృత్తినిమిత్తం చేత్ స్వరూపస్య తాదృక్త్వాత్ జ్ఞానమిత్యస్య జ్ఞానగుణకత్వమిత్యర్థః పర్యవస్యేత్ - న తు స్వరూపస్య జ్ఞానత్వం. స్వప్రకాశతారూపం జ్ఞానత్వం ప్రవృత్తినిమిత్తం చేత్ -స్వరూపస్య జ్ఞానత్వమాత్రం సిధ్యేత్ -న తు జ్ఞానగుణకత్వం న చేష్టాపత్తిః *తద్గుణసారత్వాత్తు తద్వ్యపదేశః ప్రాజ్ఞవదితి సూత్రే *యథా సత్యం జ్ఞానమితి బ్రహ్మణో జ్ఞానగుణసారత్వాత్ జ్ఞానమితి వ్యపదేశ ఇతి భాష్యం విరుధ్యేత ఇతి చేత్ ఉచ్య తే- స్వప్రకాశత్వమేవ హి ప్రవృత్తినిమిత్తం. తత్ర జ్ఞానత్వాత్ర ... చాత్ స్వరూపతో గుణతశ్చ సిధ్యతి- బ్రహ్మశబ్దాత్ప్రతీయమానబృ హత్త్వం యథా స్వరూపతో గుణతశ్చ సిధ్యతి- తద్వదితి వ్యాసార్యైరుక్తం. వస్తుతస్తు సత్యం జ్ఞానమిత్యస్యాన్వాదాత్త్వాదర్శ ఆద్యజన్తత్వేన జ్ఞానగుణకత్వ మేవార్థః *తత్ర జ్ఞానఘన విజ్ఞానమయః *నిత్యం విజ్ఞానమితి శ్రుత్యన్తరాత్ బ్రహ్మణో జ్ఞానస్వరూపత్వమప్యస్తీతి ద్రష్టవ్యం ఇదం పదం- నాన్యత్రేతి వి చ్ఛేత్తుమశక్యత్వం ... ఇదమిదానీం- నాన్యదేశే విచ్ఛేత్తుం యోగ్యత్వం కాలాపరిచ్ఛేదః. ఇదమిదన్నేతి పరిచ్ఛేదానర్హత్వం లక్షణం సర్వవస్తునా

మానాధికరణ్యార్థత్వరూపంవస్తుపరిచ్ఛేదః యద్వా - వస్తుస్వభావతఃపరిచ్ఛేదో వస్తుపరిచ్ఛేదః యథాతుల్యకాలత్వేపితుల్యపరిమాణత్వేపిదశవర్ణ సువర్ణాపేక్షయాకలధౌతాదేరపకర్షః తద్రాహిత్యంవస్తుపరిచ్ఛేదః సమాభ్యధికరాహిత్యనిదానభూతోగుణైర్నిరతిశయప్రకర్షోవస్తుపరిచ్ఛే దఇత్యుక్తం నచేదంవ్యాహతమిత్యర్వాచ్యాఖ్యాతం. *నాన్తంగుణానాంగచ్ఛన్తితేనానన్తోయముచ్యతఇతిస్మరణాత్ గుణానన్త్యంఅనన్తశబ్దార్థః. అత్ర రూఢివశాద్దేవతావిశేషనిర్ణయః నచానన్తపదస్యనారాయణవాచినః పుల్లిఙ్గత్వంస్యాదితివాచ్యం - ఇష్టాపత్తేః. తస్యద్వితీయాన్తత్వేనపుల్లిఙ్గత్వస్య ఇష్టత్వాత్. ద్వితీయాన్తత్వాభావేచయోవేదనిహితంగుహాయామిత్యత్రతచ్ఛబ్దాధ్యాహారప్రసఙ్గాత్, అనధ్యాహారేణోపపత్తావధ్యాహారస్యాఽ న్యాయ్యత్వాత్, యదిచానన్తపదయోగికార్థస్యత్రివిధపరిచ్ఛేదరాహిత్యస్యనారాయణాదన్యత్రాప్రసక్త్యాశ్రీపత్యాదిశబ్దేష్వివనరూఢిః కల్ప నీయేత్యుచ్యేత - తథాపినక్షతిః అత్రసత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేత్యనేనబ్రహ్మశబ్దార్థోవివృతః హృదయగుహానిహితత్వప్రకారకజ్ఞానప్రతిపా దకేనయోవేదనిహితంగుహాయామిత్యనేనవిపశ్చిచ్ఛబ్దార్థఉక్తః. పరమేవ్యోమన్సోఽశ్నుతఇత్యంశేనఆప్నోతిశబ్దార్థఉక్తః పరమేవ్యోమన్-అప్రాకృ తాకాశశబ్దితేపరమపదఇత్యర్థః సర్వాన్కామాన్సహబ్రహ్మణావిపశ్చితేత్యనేనప్రాప్యముక్తం. కామ్యన్తఇతికామాః- కల్యాణగుణాః ముక్త స్యసర్వవిషయవిరక్తస్యతద్వ్యతిరిక్తకామ్యాన్తరాసమ్భవాత్, *అథయఇహాత్మానమనువిద్యవ్రజన్త్యేతాంశ్చసత్యాన్కామానిత్యాదౌ కామశబ్ద స్యకల్యాణగుణేష్వేవప్రయోగాత్, వివిధంపశ్యతీతివిపశ్యతీతిబహువ్రీహిః నిరుపాధికానవ్యాధీనాసఙ్కుచితసర్వవిషయకజ్ఞానవత్త్వంహివిపశ్చి త్త్వం అయంచగుణోనిత్యముక్తాదివ్యావర్తకః బ్రహ్మాపేక్షయాపితద్గుణానాంఫలదశాయాంప్రాధాన్యంప్రతిపాదయితుంబ్రహ్మణాసహేతిని ర్దేశః- *సహయుక్తేఽప్రధానఇతిహిపాణినిస్మృతిః నచభోగ్యతాయాంగుణాపేక్షయాబ్రహ్మణోఽప్రాధాన్యందోషాయేతిశఙ్క్యం-*శ్రియం త్వత్తోప్యుచ్చైర్వయమిహభణామఃశ్రిణుతరామితివత్పరమాత్మాపేక్షయాపి తత్కల్యాణగుణానాంభోగ్యతాతిశయప్రతిపాదనస్యపరమాత్మాతిశయ పర్యవసాయిత్వేనైతాదృశాప్రాధాన్యస్య గుణత్వేనదోషత్వాభావాత్ అతఏవహిపుత్రేణసహౌదనంభుఙ్క్తఇతివద్భోక్తృసాహిత్యపరత్వే బ్ర హ్మణోఽప్రాధాన్యప్రసక్త్యాతత్పరిత్యజ్యపయసాసహౌదనంభుఙ్క్తఇతివద్భోగ్యసాహిత్యపరత్వమేవ నాత్రచపక్షేబ్రహ్మణోఽప్రాధాన్యం దోషాయేతిభోగ్యసాహిత్యపక్షఏవభగవతాభాష్యకృతాసమాశ్రితః నను *తేషామృగ్యత్రార్థవశేనపాదవ్యవస్థితిరితిజైమినినాఽర్థవశాధీనపాదవ్యవస్థా త్వస్యబుద్ధిలక్షణతయోక్తత్వాత్ సహఇత్యస్యపాదాన్తరస్థస్యబ్రహ్మణేతిపాదాన్తరస్థేనాన్వయోనసమ్భవతి తతశ్చ బ్రహ్మణేతినసహయోగేతృతీ యా-అపితుఇత్థంభూతలక్షణేతృతీయా సహేత్యస్యచయుగపదిత్యర్థః సర్వాన్కామాన్యుగపదనుభవతి- బ్రహ్మణా-బ్రహ్మభూతఇతియావత్ అ తఏవస్మాన్తే *సోఽశ్నుతేసకలాన్కామానక్రమేణసురర్షిభిః।విదితబ్రహ్మరూపేణజీవన్ముక్తోనసంశయఇత్యుపబృంహితమితిచేత్. న-*తేషామృగ్య త్రార్థవశేనేత్యస్యఉపలక్షణమాత్రత్వాత్,ఉపలక్షణత్వమభ్యుపగమ్యైవతద్వ్యాఖ్యానేపిపరబ్రహ్మపక్షేపి ప్రాయశోర్థవశేనపాదవ్యవస్థేతివ్యాఖ్యాతత్వాత్,. అభియుక్తానాంమన్త్రప్రసిద్ధివిషయత్వమితివత్ అభియుక్తానాంబుద్ధిప్రసిద్ధివిషయత్వమేవబుద్ధిలక్షణత్వం తతశ్చపాదాన్తరస్థేనాపిపాదాన్తరస్థపదా న్వయోయుక్తః బ్రహ్మణేత్యస్యఇత్థంభూతలక్షణత్వాశ్రయణేబ్రహ్మభూతఇత్యర్థోపినసంభవతి - శ్వేతచ్ఛత్రేణరాజేత్యాదౌతథాఽదర్శనాత్ త్వదుక్తస్మార్తవచనస్యపూర్వోక్తప్రతిపత్తిరసదాహృతత్వాచ్చభాష్యకృదుక్తఏవార్థః ఇతిశబ్దోమన్త్రసమాప్తిద్యోతనార్థః *సత్యంజ్ఞానమనన్తమి త్యుక్తంవస్తుపరిచ్ఛేదలక్షణమానన్త్యంసర్వోపాదానత్వసర్వాన్తరత్వముఖేనప్రపఞ్చయతి(తస్మాద్వాఇత్యాదినా)తస్మాదిత్యనేన*బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితివ్యవహితబ్రాహ్మణోక్తంపరామృశ్యతే ఏతస్మాదితి*సత్యంజ్ఞానమితిఅవ్యవహితమన్త్రోక్తంపరామృశ్యతే తతశ్చమన్త్రబ్రాహ్మణోక్తాదేతస్మా దాత్మనఆకాశఉత్పన్నఇత్యర్థః. అత్ర *తత్తేజఐక్షత *తాఆపఐక్షన్తేతితేజఃప్రభృతిష్వీక్షణాదిశ్రవణాదాకాశవాయుతేజఆదిశబ్దానాంతచ్ఛరీరకపర మాత్మపరాఇతి*తేజోఽతస్తథాహ్యాహేత్యధికరణేస్థితం పురుషః-శరీరమిత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం (సవాఇతి)సవాఏషపురుషః-అయందేహఃఅన్నరసమయపరిణా మః *అన్నమశితంత్రేధావిధీయతేతస్యయస్థవిష్ఠోధాతుఃతత్పురీషంభవతియోమధ్యమస్తన్మాంసమిత్యాద్యుక్తరీత్యాజాఠరాగ్నిపచ్యమానాన్నరసాంశనిర్వ ర్త్యమాంసాదిమయత్వాచ్ఛరీరస్యేతిభావః (తస్యేతి)తస్య-దేహరూపస్యపురుషస్యఇదం- ప్రత్యక్షతోదృశ్యమానమేవశిరః పాణిద్వయంపక్షౌ.అథస్తాత్ గ్రీవాయాఃనాభేరూర్ధ్వంపరిదృశ్యమానఃఅయం-మధ్యమోదేహభాగః-ఆత్మానామాత్మా *మధ్యంహ్యేషామఙ్గానామాత్మేతిశ్రుతేఃధారకత్వేనప్రధాన భూతఇత్యర్థః ఇదం-నాభేరధస్తాత్పరిదృశ్యమానంచరణద్వయంపుచ్ఛవదాధారత్వాత్ పుచ్ఛమిత్యర్థః అత్రపురుషశబ్దితమనుష్యపాణ్యాదేఃపక్షత్వాది రూపణంప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థమితిద్రష్టవ్యం (తదపీతి)తత్-తస్మిన్నేవార్థేబ్రాహ్మణోక్తేఅయంమన్త్రరూపశ్లోకోభవతీత్యర్థః ఇతిప్రథమోఽనువాకః

మూ.— అన్నాద్వై ప్రజాః ప్రజాయన్తే। యాః కాశ్చ పృథివీగ్ శ్రితాః। అథో అన్నేనైవ జీవన్తి। అథై నదపియన్త్యన్తతః। అన్నగ్ హి భూతానాం జ్యేష్ఠం। తస్మాత్సర్వౌషధముచ్యతే। సర్వం వై తేఽన్నమా ప్నువన్తి। యేఽన్నం బ్రహ్మోపాసతే। అన్నగ్ హి భూతానాం జ్యేష్ఠం। తస్మాత్సర్వౌషధముచ్యతే॥౧॥ అ న్నాద్భూతాని జాయన్తే। జాతాన్యన్నేన వర్ధన్తే। అద్యతేఽత్తి చ భూతాని। తస్మాదన్నం తదుచ్యత ఇతి। తస్మా ద్వా ఏతస్మాదన్నరసమయాత్। అన్యోఽన్తర ఆత్మా ప్రాణమయః। తేనైష పూర్ణః। స వా ఏష పురుషవిధ ఏవ। తస్య పురుషవిధతాం। అన్వయం పురుషవిధః॥౨॥ తస్య ప్రాణ ఏవ శిరః। వ్యానో దక్షిణః పక్షః। అపా న ఉత్తరః పక్షః। ఆకాశ ఆత్మా। పృథివీ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా। తదప్యేష శ్లోకో భవతి॥ ఇతి ద్వితీయోఽనువాకః.

శం — అన్నాత్ - రసాదిభావపరిణతాత్. వై ఇతిస్మరణార్థః ప్రజాః - స్థావరజఙ్గమాత్మకాః ప్రజాయన్తే యాఃకాశ్చ - అవిశిష్టాః పృథివీంశ్రితాః - పృథివీమాశ్రితాః. తాస్సర్వా అన్నాదేవజాయన్తే అథో-అపి జాతా అన్నేనైవజీవన్తి - ప్రాణాన్ధారయన్తి వర్ధన్తఇత్యర్థః. అథ- అపి ఏనత్ - అన్నంఅపియన్తి-అపిగచ్ఛన్తి అపిశబ్దః ప్రతిశబ్దస్యార్థే అన్నంప్రతిలీయన్తఇత్యర్థః అన్తతః-అన్తే. జీవనలక్షణాయాఃవృత్తేః పరిసమాప్తౌ కస్మాత్ అన్నంహి- యస్మాద్భూతానాం-ప్రాణినాంజ్యేష్ఠ-శ్రేష్ఠం ప్రథమజం అన్నమయాదీనాంహితరేషాం భూతానాంకారణమన్నం - అతోఽన్నప్రభవా అన్నజీవనా అన్నప్రళయాశ్చ సర్వాః ప్రజాః యస్మాచ్చైవం - తస్మాత్సర్వౌషధం - సర్వప్రాణినాం దేహదాహప్రశమనం అన్నముచ్యతే. అన్నబ్రహ్మవిదఃఫలముచ్యతే (సర్వంవై ఇతి) తేసమస్తమన్నజాతమాప్నువన్తి. కే. యేఽన్నం బ్రహ్మయథోక్తముపాసతే కథం అన్నజోఽన్నాత్మాఽన్నప్రళయోఽహం - తస్మాదన్నంబ్రహ్మేతి కుతః పునస్సర్వాన్నప్రాప్తిఫలమన్నాత్మోపాసనమితి. ఉచ్యతే (అన్నంహిభూతానాంజ్యేష్ఠం) భూతేభ్యః పూర్వంనిష్పన్నత్వాజ్జ్యేష్ఠంహి - యస్మాత్ - తస్మాత్సర్వౌషధ ముచ్యతే తస్మాదుపపన్నాసర్వాన్నాత్మోపాసకస్య సర్వాన్నప్రాప్తిః. (అన్నాద్భూతానిజాయన్తేజాతాన్యన్నేనవర్ధన్తఇతి) ఉపసంహారార్థం పునర్వచనం. ఇదానీమన్నశబ్దనిర్వచనముచ్యతే - అద్యతేచయద్భూతైః, రత్తిచభూతానిస్వయం,- తస్మాదన్నంతదుచ్యతే. ఇతిశబ్దః ప్రథమకోశపరిసమాప్త్యర్థః. అన్నమయాదిభ్య ఆనన్దమయాన్తేభ్యఆత్మభ్యోఽన్తరతమం బ్రహ్మవిద్యయా ప్రత్యగాత్మత్వేనదిదర్శయిషు శాస్త్రమవిద్యాకృతపఞ్చకోశాపనయనేనానేకతుషకోద్రవవితుషీకరణేనేవ తణ్డులాన్ప్రస్తౌతి (తస్మాద్వాఏతస్మాదన్నరసమయాదిత్యాది) తస్మాద్వాఏతస్మాత్-యథోక్తాదన్నరసమయాత్ - పిణ్డాత్ అన్యః-వ్యతిరిక్తః అన్తరః-అభ్యన్తరఃఆత్మా-పిణ్డవదేవ మిథ్యాపరికల్పితఆత్మత్వేన ప్రాణమయః ప్రాణః- వాయుః. తన్మయః-తత్ప్రాయః తేన-ప్రాణమయేన ఏషః - అన్నరసమయఆత్మాపూర్ణోవాయునేవదృతిః సవాఏషః- ప్రాణమయఆత్మాపురుషవిధఏవ - పురుషాకారఏవశిరఃపక్షాదిభిః కింస్వతఏవ నేత్యాహ- ప్రసిద్ధంతావదన్నరసమయస్యాత్మనఃపురుషవిధత్వం తస్యాన్నరసమయస్యపురుషవిధతాం- పురుషాకారతాం అను అయం- ప్రాణమయః పురుషవిధోమూషానిషిక్తప్రతిమావత్ నస్వతఏవ. ఏవంపూర్వస్యపూర్వస్యపురుషవిధతా-తామనుఉత్తరోత్తరఃపురుషవిధోభవతి. పూర్వఃపూర్వశ్చోత్తరోత్తరేణపూర్ణః కథంపునఃపురుషవిధతాఽస్యేతి ఉచ్యతే- తస్య- ప్రాణమయస్య ప్రాణఏవశిరః ప్రాణమయస్యవాయువికారస్యప్రాణః- ముఖనాసికానిస్సరణోవృత్తివిశేషశ్శిరఇతికల్ప్యతే- వచనాత్ సర్వత్రవచనాదేవపక్షాదికల్పనా. వ్యానః- వ్యానవృత్తిఃదక్షిణః పక్షః. అపానఉత్తరఃపక్షః (ఆకాశఆత్మా) యఆకాశస్థోవృత్తివిశేషస్సమానాఖ్యః- సఆత్మేవాత్మా- ప్రాణవృత్త్యధికారాత్ మధ్యస్థత్వాదితరాః- పర్యన్తాఃవృత్తీరపేక్ష్యాత్మా-మధ్యంహ్యేషామఙ్గానామాత్మేతి ప్రసిద్ధంమధ్యస్థస్యాత్మత్వం. (పృథివీపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా) పృథివీతి-పృథివీదేవతాఆధ్యాత్మికస్యప్రాణస్యధారయిత్రీ- స్థితిహేతుత్వాత్. *సైషాపురుషస్యాపానమవష్టభ్యేతిహి శ్రుత్యన్తరం. అన్యథోదానవృత్త్యోర్ధ్వగమనంగురుత్వాత్పతనంవా స్యాచ్ఛరీరస్య తస్మాత్పృథివీదేవతాపుచ్ఛంప్రతిష్ఠాప్రాణమయస్యాత్మనః తత్ - తస్మిన్నేవార్థే. ప్రాణమయాత్మవిషయే. ఏష శ్లోకోభవతి ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

ఆ — నోపాసనవిధానమిహవివక్షితం-ఉపక్రమోపసంహారయోర్బ్రహ్మైకత్వప్రతిపాదనేనైవోపక్షయాత్, మధ్యేగ్రన్థస్యోపాసనవిధౌతాత్పర్యేచవాక్యభేదప్రసఙ్గాత్, అతఏవ*అఙ్గేస్తుతిఃపరార్థత్వాదితిన్యాయేనయథా ప్రయాజాదిఫలశ్రవణమర్థవాదః-తథాఽన్నమయాదిప్రతిపత్తేరపిఫలశ్రవణమర్థవాదఏవ-తత్తద్బుద్ధిస్థిరీకారస్యపూర్వపూర్వబుద్ధివిలాపనేనాత్మనః ప్రతిపత్తిశేషత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

రం — (అన్నాద్వాఇతి) పృథివ్యాంవర్తమానాస్సర్వాః ప్రజాఃఅన్నాదేవఉత్పద్యన్తే ఉత్పన్నాశ్చఅన్నేనైవజీవన్తి అన్తకాలే తత్రైవలయంయాన్తీత్యర్థః. (అన్నంహీతి) సర్వభూతోపకారకత్వాదన్నమేవజ్యేష్ఠం. అతఏవాశనాయాదివ్యాధినివర్తకత్వాత్తదేవ సర్వౌషధముచ్యతఇత్యర్థః *ఓషధీభ్యోఽన్నమితి ఓషధిపరిణామత్వంనిమిత్తీకృత్యఅన్నే ప్రయుక్తంఔషధశబ్దంభేషజత్వనిమిత్తకతయా శ్రుతిర్వ్యపదిశతీతి ద్రష్టవ్యం (సర్వంవా ఇతి) అన్నే బ్రహ్మదృష్టింకుర్వన్తఃయావదపేక్షితంఅన్నంప్రాప్నువన్తీత్యర్థః బ్రహ్మదృష్టిహేతుభూతంబ్రహ్మసామ్యమాహ (అన్నంహీతి) బ్రహ్మణోపిసకలరోగనివర్తకతయాసర్వభేషజత్వస్యసత్త్వాదితిభావః (అన్నాదితి) జననవృద్ధిహేతుత్వంఅన్నబ్రహ్మణోస్సమమిత్యర్థః. అన్నస్యనిర్వచనమాహ (అద్యతేత్తిచేతి) జీవనదశాయాంస్వయమద్యతే నాశదశాయామలభ్యమానతయావావిపరీతపరిణామహేతుతయావా *అన్నంమృత్యుంతముజీవాతుమాహురితి శ్రుత్యుక్తరీత్యాఅత్తృత్వలక్షణంసంహర్తృత్వంద్రష్టవ్యం. ఏవమాకాశాదేరన్నరసమయస్థూలశరీరపర్యన్తస్యమస్తి బ్రాహ్మణోదితబ్రహ్మోపాదానకత్వం, ఆత్మనఆకాశఇతిఆత్మశబ్దశ్రవణాత్ తదన్తర్యామికత్వం, చోక్తంభవతి ఏవమాకాశాదేరన్నమయశబ్దితస్థూలశరీరపర్యన్తస్య బ్రహ్మైవాత్మాఉపాదానంచేత్యుక్త్వా సఆత్మాకఇత్యపేక్షాయాం ఆనన్దమయఏవసఆత్మేతి దర్శయితుం స్థూలారున్ధతీన్యాయేన స్థూలదేహాన్తర్వర్తినం ప్రాణమయమాత్మత్వేనదర్శయతి సూక్ష్మామరున్ధతీందర్శయితుంప్రవృత్తః ప్రథమతఏవ సూక్ష్మాయా అరున్ధత్యాః ప్రదర్శనాసంభవం పర్యాలోచ్యతత్సమీపవర్తినీం స్థూలతారకామియమేవారున్ధతీతి ప్రదర్శయతి. తస్యాంస్థూలతారాయాం స్రోతురున్ధతీత్వబుద్ధౌ దృఢాయాంతత్సమీపవర్తినీంవస్తుతోఽరున్ధతీం సూక్ష్మామియమేవారున్ధతీతి ప్రదర్శయతి. సోఽయం స్థూలారున్ధతీన్యాయఇత్యర్థః (తస్మాద్వాఇతి) దేహాన్తర్వర్తిదేహాదన్యఃయః ప్రాణమయః-సఏవ *ఆత్మనఆకాశస్సంభూతఇతి ఆకాశాదిసర్వోపాదానత్వే

నతదన్తర్యామిత్వేనచనిర్దిష్టఆత్మేత్యర్థః భగవతాభాష్యకృతా * అన్నమయాదిభిరితిచేత్స్యాదవధారణాదితిసూత్రే * అన్నమయాదన్తరే ప్రాణమయే ప్రథమంపరమాత్మబుద్ధిరవతీర్ణా - తదనన్తరంచప్రాణమయాదన్తరేమనోమయే - తతోవిజ్ఞానమయే - తతఆనన్దమయఇతిభాషితం. అత్ర పఞ్చవృత్తేఃప్రాణస్య ప్రాణనవృత్తిప్రచురత్వాత్ప్రాణమయత్వం. (తేనేతి) తేన- ప్రాణమయేనాత్మనాఅయమన్నరసమయఆత్మాపూర్ణఇత్యర్థః వ్యాప్తఇతియావత్. సర్వస్యాపిదేహస్యప్రాణవ్యాప్తత్వాదితిభావః (సవాఇతి) ప్రాణమయోఽపిపురుషాకృతిరేవేత్యర్థః హస్తపాదాదిమత్త్వేనపురుషవిధత్వఞ్చాస్తీత్యుచ్యతఇతి (తస్యేతి) తస్య- అన్నమయస్యపురుషవిధత్వమనుకృత్యప్రాణమయోఽపిపురుషవిధఇత్యర్థః. తతశ్చతద్వదేవశిరఃపక్షపుచ్ఛాదిమత్త్వయాపఞ్చవిధఇత్యర్థః (ఆకాశఆత్మేతి) *యథాకాశస్థితోనిత్యం వాయుస్సర్వత్రగోమహాన్ ఇతిస్మృత్యుక్తరీత్యావాయువికారభూతప్రాణాపానాదిధారకత్వాదాకాశస్యాత్మత్వం (పృథివీతి) పృథివ్యాఅప్యాకాశస్యప్రతిష్ఠితత్వాత్తస్యాఃపుచ్ఛత్వం. ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

ఉ.— ప్రాణందేవాఅనుప్రాణన్తి। మనుష్యాఃపశవశ్చయే। ప్రాణోహిభూతానామాయుః। తస్మాత్సర్వాయుషముచ్యతే। సర్వమేవతఆయుర్యన్తి। యేప్రాణంబ్రహ్మోపాసతే। ప్రాణోహిభూతానామాయుః।తస్మాత్సర్వాయుషముచ్యతఇతి। తస్యైషఏవశారీరఆత్మా। యఃపూర్వస్య॥౧॥ తస్మాద్వాఏతస్మాత్ప్రాణమయాత్। అన్యోఽన్తరఆత్మామనోమయః। తేనైషపూర్ణః। సవాఏషపురుషవిధఏవ। తస్యపురుషవిధతాం । అన్వయంపురుషవిధః । తస్యయజురేవశిరః । ఋగ్దక్షిణఃపక్షః। సామోత్తరఃపక్షః। ఆదేశఆత్మా॥౨॥ అథర్వాఙ్గిరసఃపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా। తదప్యేషశ్లోకోభవతి॥ ఇతితృతీయోఽనువాకః.

శం.— (ప్రాణందేవాఅనుప్రాణన్తి) అగ్న్యాదయోదేవాఃప్రాణంవాయ్వాత్మానంప్రాణనశక్తిమన్తమను - తదాత్మభూతాస్సన్తఃప్రాణన్తి- ప్రాణనకర్మకుర్వన్తి ప్రాణనక్రియయాక్రియావన్తోభవన్తి అధ్యాత్మాధికారాద్దేవాః- ఇన్ద్రియాణి ప్రాణమనుప్రాణన్తి- ముఖ్యప్రాణమనుచేష్టన్తఇతివా తథా - మనుష్యాఃపశవశ్చయే - తేప్రాణనకర్మణైవచేష్టావన్తోభవన్తి అతశ్చనాన్నమయేనైవపరిచ్ఛిన్నాత్మనాఆత్మవన్తఃప్రాణినః కింతర్హి తదన్తర్గతప్రాణమయేనాపిసాధారణేనైవసర్వపిణ్డవ్యాపినాఆత్మవన్తోమనుష్యాదయః ఏవంమనోమయాదిభిఃపూర్వపూర్వవ్యాపిభిరుత్తరోత్తరైస్సూక్ష్మైరానన్దమయాన్తైరాకాశాదిభూతారబ్ధైరవిద్యాకృతైరాత్మవన్తస్సర్వేప్రాణినః. యథాఅనేకతుషకోద్రవవత్తథాస్వాభావికేనాపిఆకాశాదికారణేననిత్యేనావికృతేనసర్వగతేనసత్యజ్ఞానానన్తలక్షణేనపఞ్చకోశాతిగేనసర్వాత్మనాత్మవన్తః - సహిపరమార్థతఆత్మాసర్వేషామిత్యేతదప్యర్థాదుక్తంభవతి ప్రాణందేవాఅనుప్రాణన్తీత్యాద్యుక్తం- తత్కస్మాదిత్యాహ- ప్రాణోహి- యస్మాద్భూతానాం- ప్రాణినామాయుః-జీవనం *యావద్ధ్యస్మిన్శరీరేప్రాణోవసతితావదేవాయురితిశ్రుత్యన్తరాత్ తస్మాత్సర్వాయుషం-సర్వేషామాయుస్సర్వాయుః. సర్వాయురేవసర్వాయుషమిత్యుచ్యతే. ప్రాణాపగమేమరణప్రసిద్ధేః ప్రసిద్ధంలోకేసర్వాయుష్ట్వంప్రాణస్య- అతోఽస్మాద్బాహ్యాదసాధారణాదన్నమయాదాత్మనోఽపక్రమ్యాన్తస్సాధారణంప్రాణమయమాత్మానంబ్రహ్మోపాసతేయే - అహమస్మిప్రాణస్సర్వభూతానాం ఆత్మాయుర్జీవనహేతుత్వాదితి- తేసర్వమేవాయురస్మిన్లోకేయన్తి. నాపమృత్యునామ్రియన్తేప్రాక్ప్రాప్తాదాయుష ఇత్యర్థః శతంవర్షాణీతితుయుక్తం- *సర్వమాయురేతీతిశ్రుతిప్రసిద్ధేః. కింకారణం (ప్రాణోహిభూతానామాయుఃతస్మాత్సర్వాయుషముచ్యతఇతి) యోయద్గుణకంబ్రహ్మోపాస్తే- సతద్గుణభాగ్భవతీతి విద్యాఫలప్రాప్తిహేత్వర్థంపునర్వచనంప్రాణోహీత్యాది తస్యపూర్వస్య- అన్నమయస్యఏషఏవ - శరీరేఅన్నమయేభవశ్శారీరఆత్మా. కః. యఏషప్రాణమయః (తస్మాద్వాఏతస్మాదిత్యాది) ఉక్తార్థం. (అన్యోఽన్తరఆత్మామనోమయః) మనఇతి - సఙ్కల్పవికల్పాత్మకమన్తఃకరణం. తన్మయోమనోమయః. సోఽయంప్రాణమయస్యాభ్యన్తరఆత్మా. (తస్యయజురేవశిరః) యజురితి - అనియతాక్షరపాదావసానోమన్త్రవిశేషః తజ్జాతీయవచనోయజుశ్శబ్దః తస్యశిరస్త్వంప్రాధాన్యాత్. ప్రాధాన్యంచయాగాదౌసన్నిపత్యోపకారకత్వాత్ యజుషాహిహవిర్దీయతేస్వాహాకారాదినా. వాచనికీవాశిరఆదికల్పనా సర్వత్ర మనసోహిస్థానప్రయత్ననాదస్వరవర్ణపదవాక్యవిషయాతత్సఙ్కల్పాత్మికాతద్భావితావృత్తిశ్శ్రోత్రకరణద్వారాయజుస్సంజ్ఞా తేనవిశిష్టాయజురిత్యుచ్యతే ఏవమృక్. ఏవంసామ. ఏవంచమనోవృత్తిత్వేమన్త్రాణాం-వృత్తిరేవావర్త్యతఇతిమానసోజపఉపపద్యతే అన్యథాఽవిషయత్వాన్మన్త్రోనావర్తయితుంశక్యః - ఘటాదివదితిమానసోజపోనోపపద్యతే మన్త్రావృత్తిశ్చోద్యతేబహుశః. కర్మసుఅక్షరవిషయస్మృత్యావృత్త్యామన్త్రావృత్తిస్స్యాదితిచేన్న- ముఖ్యార్థాసమ్భవాత్ * త్రిఃప్రథమామన్వాహ త్రిరుత్తరామితిఋగావృత్తిశ్శ్రూయతే- *తత్ర్రర్చోవిషయత్వేతద్విషయస్మృత్యావృత్త్యాచక్రియమాణాయాం *త్రిఃప్రథమామన్వాహేతిఋగావృత్తిర్ముఖ్యోర్థశ్చోదితఃపరిత్యక్తస్స్యాత్ తస్మాన్మనోవృత్త్యుపాధిపరిచ్ఛిన్నంమనోవృత్తినిష్ఠమాత్మచైతన్యమనాదినిధనంయజుశ్శబ్దవాచ్యంఆత్మవిజ్ఞానంమన్త్రాఇతి. ఏవంచనిత్యత్వోపపత్తిర్వేదానాం. అన్యథావిషయత్వేరూపాదివదనిత్యత్వంచస్యాత్. నైతద్యుక్తం. *సర్వేవేదాయత్రైకంభవన్తిసమానసీనఆత్మేతిచశ్రుతిర్నిత్యాత్మనాఏకత్వంబ్రువన్తీఋగాదీనాంనిత్యత్వేసమఞ్జసాస్యాత్. * ఋచోఅక్షరేపరమేవ్యోమన్యస్మిన్దేవాఅధివిశ్వేనిషేదురితిచమన్త్రవర్ణాత్. ఆదేశోఽత్రబ్రాహ్మణం-ఆదేష్టవ్యవిశేషానాదిశతీతి. అథర్వణాఽఙ్గిరసాచదృష్టామన్త్రాః బ్రాహ్మణంచశాన్తికపౌష్టికాదిప్రతిష్ఠాహేతుకర్మప్రధానత్వాత్ అథర్వాఙ్గిరసఃపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా. (తదప్యేషశ్లోకోభవతి) మనోమయాత్మప్రకాశకః. ఇతితృతీయోఽనువాకః.

ఆ — పూర్వపూర్వకోశస్యోత్తరోత్తరఃకోశఏవాత్మేతివ్యాఖ్యాతమాహతదన్నేనేన తదసత్-ఆత్మశబ్దస్యాముఖ్యార్థత్వప్రసఙ్గాత్, ప్రకృతపరామర్శకైతచ్ఛబ్దకోపా, చ్చ. అతఃసర్వకోశాధ్యాసాధిష్ఠానభూతశ్చిదాత్మైవ అత్రాత్మశబ్దేనవివక్షితఇతితాత్పర్యమాహ (తథాస్వాభావికేనేతి) (అర్థాదితి) ఆత్మశబ్దసామర్థ్యాత్, కల్పితస్యాధిష్ఠానత్వానుపపత్తే, శ్చేత్యర్థః (అసాధారణాదితి) వ్యావృత్తస్వరూపాత్. అపక్రమ్య - తత్రాత్మబుద్ధింహిత్వేత్యర్థః (సాధారణమితి) సర్వేన్ద్రియసాధారణం ప్రాణకృతేనాశనాదినాసర్వేషాంపుష్ట్యాదిదర్శనాదిత్యర్థః (సర్వభూతానామాత్మేతి) సూత్రాత్మనాపూర్వస్యయఆత్మాచిద్ధాతుః- ఏషఏవతస్యప్రాణమయస్యాత్మేతియోజనా. యజుశ్శబ్దేనబాహ్యోయజుర్వేదఉచ్యతే-తస్యకథమాన్తరంమనోమయంప్రతిశిరస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (మనసాహీతి) యద్యపియజుశ్శబ్దోబాహ్యశబ్దరాశావూఢః- తథాపిశ్రుతేరనతిశఙ్కనీయత్వాత్తత్ప్రమాణ్యాద్విశిష్టమనోవృత్తిర్యజుస్సఙ్కేతవిషయభూతాయజుర్వేదమధీమహే-ఏతత్క్రమకావర్ణాయజుర్వేదతయాఽధ్యేతవ్యాః-ఇత్యేవంసఙ్కల్పరూపాగ్రాహ్యేత్యర్థః శ్రుత్యనుగ్రాహికాంయుక్తిమప్యాహ (ఏవంచేతి) (అన్యథేతి) శబ్దానాంఘటాదివద్బాహ్యద్రవ్యత్వేమనోవిషయత్వాసమ్భవా, న్మనసాబాహ్యేఽర్థేఽస్వాతన్త్ర్య, న్మానసోజపోనస్యాదిత్యర్థః ఇతశ్చమనోవృత్తిత్వంమన్త్రాణాంవాచ్యమిత్యాహ (మన్త్రావృత్తిశ్చేతి) శబ్దానాంఘటాదివద్బాహ్యద్రవ్యత్వేమన్త్రాణాంఘటాదివదావృత్తిర్నోపపద్యేత-క్రియైవహ్యావర్త్యేత ఆవృత్తిసిద్ధ్యనుపపత్త్యాక్రియాత్వంవాచ్యమిత్యుక్తం- తత్రాఽన్యథాప్యుపపత్తిమాశఙ్క్యతే (అక్షరవిషయేతి) మన్త్రేభ్యఃస్మృతేరన్యత్వాదన్యావృత్తిర్మాణీప్రసజ్యతే - అతోనాన్యథాప్యుపపత్తిరిత్యుక్తం ఏతత్స్ఫుటయతి (త్రిఃప్రథమామిత్యాదినా) సామిధేన్యఃసమిధోయదాఅధ్వర్యుణాహూయన్తే- తదా * ప్రవోవాజాఅభిద్యవఇత్యాదిదశర్చంసూక్తంహోతాశంసతి- తాసాంచర్చాంమధ్యేప్రథమామృచంసూక్తస్యాన్త్యాంచర్చంహోతాత్రిరనుబ్రూయాదిత్యావృత్తిఃశ్రూయతఇత్యర్థః మన్త్రాణాంమనోవృత్తిత్వముక్త్వామనోవృత్తీనాంసదావిద్యావ్యక్తత్వేనైవసిద్ధేశ్చిదాత్మతామాహ (తస్మాదితి) మన్త్రాణాంమనోవృత్తిత్వేనఆవృత్తిర్ఘటతే, పరంపరయాచిదాత్మత్వేననిత్యత్వమపిఘటత, ఇత్యాహ (ఏవంచేతి) (అన్యథేతి) స్వప్రకాశచిదాత్మత్వానఙ్గీకారేరూపాదివద్విషయత్వాదనిత్యత్వమపిప్రసజ్యేత. కాళిదాసాదివాక్యానామప్యేతేనన్యాయేనానిత్యత్వాపత్తేర్వేదానిత్యత్వాభాసమేతత్. అస్త్వనిత్యమితినవాచ్యమిత్యాహ (నైతద్యుక్తమితి) *వాచావిరూపనిత్యయేతిశ్రుత్యానిత్యత్వస్యావేదితత్వాద్వేదానిత్యత్వంయుక్తంనభవతీత్యర్థః. వేదానాంజడత్వేస్వప్రకాశేనాత్మనాఏకత్వంనసమ్భవతి- జడాజడయోర్విరోధాత్ అతోమనోవృత్తివ్యాపకచిదాత్మత్వంసూచితమిత్యర్థః సాక్షితయామనసిభవోమానసీనః. అథర్వపరమేవ్యోమకల్పేబ్రహ్మణిబుద్ధః - విధినిషేధరూపాణినిషేదుః- తాదాత్మ్యేనవ్యవస్థితాఇతిమన్త్రవర్ణఏకత్వందర్శయతీత్యర్థః. ఆదేష్టవ్యవిశేషాణ- కర్తవ్యవిశేషాణ ఇదమేవంక [illegible] ఇతితృతీయోఽనువాకః

౪౦.— (ప్రాణమితి) దేవమనుష్యపశవఃప్రాణమనుప్రాణన్తి- ప్రాణాధీనజీవనాఇత్యర్థః. (ప్రాణోహీతి) యస్మాత్సర్వేషాంభూతానాం ఆయుఃయావద్ధ్యస్మిఞ్ఛరీరే ప్రాణోవసతితావదాయురితిప్రాణస్యఉచ్ఛ్వసననిశ్వసనాదిలక్షణసర్వభూతాయుర్హేతుత్వం-అతఏవప్రాణఏవసర్వాయుషమాయురిత్యుచ్యతఇత్యర్థః. (సర్వమేవేతి) ఏవంలక్షణేప్రాణేబ్రహ్మబుద్ధింకుర్వన్తఃసర్వమాయుఃప్రాప్నువన్తీత్యర్థః ఏవంప్రాణమయేఆకాశాద్యన్నమయాన్తస్యాన్తరాత్మత్వబుద్ధిం అవతార్యతాంబుద్ధింనివర్తయతి (తస్యైషఇతి) పూర్వస్య- అన్నమయస్యయఆత్మా- ఏషఏవతస్య-ప్రాణమయస్యాప్యాత్మేత్యర్థః. శారీరః- శరీరప్రతిసమ్బన్ధ్యాత్మేత్యర్థః అనేనఆత్మశబ్దస్యస్వరూపార్థత్వం[illegible]నిర్వ్యూఢస్తాపయతి తతశ్చాన్నమయప్రాణమయావేకాత్మకౌ- నత్వన్నమయస్యప్రాణమయఆత్మేత్యర్థః తర్హ్యన్నమయప్రాణమయయోఃకఆత్మేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (తస్మాద్వాఇతి) అత్రమనోమయఇత్యత్రప్రాచుర్యార్థేమయట్ - మనోబుద్ధ్యహఙ్కారచిత్తాఖ్యాన్తఃకరణవృత్తిషుమనోవృత్తేఃప్రచురత్వాత్. (తేనైషఇత్యాది) పూర్వవదర్థః (తస్యేతి) తస్య-అన్తఃకరణస్యయజుర్వేదవిషయజ్ఞానజనకమనోవ్యాపారశ్శిరఇత్యర్థః ముఖ్యార్థస్యయజుర్వేదస్యమనస్సంబన్ధాభావేనమనశ్శిరస్త్వరూపణాసమ్భవాదితిద్రష్టవ్యం ఏవముత్తరత్రాపి (ఆదేశఆత్మేతి) ఇదంకురు- ఇదంమాకార్షీరితివిధినిషేధరూపంరహస్యానుశాసనంఆదేశఇత్యర్థః అత్రతజ్జన్యజ్ఞానహేతుభూతాన్తఃకరణవృత్తిరాదేశశబ్దేనఉచ్యతే (అథర్వేతి) అథర్వాఙ్గిరోభిర్దృష్టామన్త్రాః ప్రతిష్ఠాహేతుభూతంపుచ్ఛమిత్యర్థః. అత్రాప్యథర్వాఙ్గిరశ్శబ్దఃతజ్జన్యజ్ఞానహేతుభూతమనోవ్యాపారపరః ఇతితృతీయోఽనువాకః

ఉ.— యతోవాచోనివర్తన్తే । అప్రాప్యమనసాసహ । ఆనన్దంబ్రహ్మణోవిద్వాన్ । నబిభేతికదాచనేతి । తస్యైషఏవశారీరఆత్మా । యఃపూర్వస్య । తస్మాద్వాఏతస్మాన్మనోమయాత్ । అన్యోఽన్తరఆత్మావిజ్ఞానమయః । తేనైషపూర్ణః । సవాఏషపురుషవిధఏవ ॥ ౧॥ తస్యపురుషవిధతాం । అన్వయంపురుషవిధః । తస్యశ్రద్ధైవశిరః । ఋతందక్షిణఃపక్షః । సత్యముత్తరఃపక్షః । యోగఆత్మా । మహఃపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా । తదప్యేషశ్లోకోభవతి ॥ ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

శం.— (యతోవాచోనివర్తన్తేఅప్రాప్యమనసాసహేత్యాది) తస్యపూర్వస్య-ప్రాణమయస్యైషఏవాత్మాశారీరః; శరీరేప్రాణమయేభవశ్శారీరః; కః యఏషమనోమయః. (తస్మాద్వాఏతస్మాదితి) పూర్వవత్. (అన్యోఽన్తరఆత్మావిజ్ఞానమయః) మనోమయస్యాభ్యన్తరో

స తదన్తర్యామిత్వేన చ నిర్దిష్ట ఆత్మేత్యర్థః భగవతా భాష్యకృతా * అన్వయాదితి చేత్స్యాదవధారణాదితి సూత్రే * అన్నమయాదన్తరే ప్రాణమయే ప్రథమం పరమాత్మబుద్ధిరవతీర్ణా - తదనన్తరం చ ప్రాణమయాదన్తరే మనోమయే - తతో విజ్ఞానమయే - తత ఆనన్దమయ ఇతి భాషితం. అత్ర పఞ్చవృత్తేః ప్రాణస్య ప్రాణనవృత్తిప్రచురత్వాత్ ప్రాణమయత్వం. (తేనేతి) తేన - ప్రాణమయేనాత్మనా అయమన్నరసమయ ఆత్మా పూర్ణ ఇత్యర్థః వ్యాప్త ఇతి యావత్. సర్వస్యాపి దేహస్య ప్రాణవ్యాప్యత్వాదితి భావః (స వా ఇతి) ప్రాణమయోఽపి పురుషాకృతిరేవేత్యర్థః హస్తపాదాదిమత్త్వేన పురుషవిధత్వభ్రాన్తిం వ్యుదస్యతి (తస్యేతి) తస్య- అన్నమయస్య పురుషవిధత్వమనుకృత్య ప్రాణమయోఽపి పురుషవిధ ఇత్యర్థః. తతశ్చ తద్వదేవ శిరఃపక్షపుచ్ఛాదిమత్తయా పఞ్చవిధ ఇత్యర్థః (ఆకాశ ఆత్మేతి) *యథాకాశస్థితో నిత్యం వాయుస్సర్వత్రగో మహాన్ ఇతి స్మృత్యుక్తరీత్యా వాయువికారభూత ప్రాణాపానాదిధారకత్వాదాకాశస్యాత్మత్వం (పృథివీతి) పృథివ్యా హ్యాకాశస్య ప్రతిష్ఠితత్వాత్తస్యాః పుచ్ఛత్వం. ఇతి ద్వితీయోఽనువాకః.

ఉ.— ప్రాణం దేవా అను ప్రాణన్తి। మనుష్యాః పశవశ్చ యే। ప్రాణో హి భూతానామాయుః। తస్మాత్సర్వాయుషముచ్యతే। సర్వమేవ త ఆయుర్యన్తి। యే ప్రాణం బ్రహ్మోపాసతే। ప్రాణో హి భూతానామాయుః। తస్మాత్సర్వాయుషముచ్యత ఇతి। తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా। యః పూర్వస్య॥౧॥ తస్మాద్వా ఏతస్మాత్ప్రాణమయాత్। అన్యోఽన్తర ఆత్మా మనోమయః। తేనైష పూర్ణః। స వా ఏష పురుషవిధ ఏవ। తస్య పురుషవిధతాం। అన్వయం పురుషవిధః। తస్య యజురేవ శిరః। ఋగ్దక్షిణః పక్షః। సామోత్తరః పక్షః। ఆదేశ ఆత్మా॥౨॥ అథర్వాఙ్గిరసః పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా। తదప్యేష శ్లోకో భవతి॥ ఇతి తృతీయోఽనువాకః.

శం — (ప్రాణం దేవా అను ప్రాణన్తి) అగ్న్యాదయో దేవాః ప్రాణం వాయ్వాత్మానం ప్రాణనశక్తిమన్తమను - తదాత్మభూతాస్సన్తః ప్రాణన్తి- ప్రాణనకర్మ కుర్వన్తి ప్రాణనక్రియయా క్రియావన్తో భవన్తి అధ్యాత్మాధికారాద్దేవాః- ఇన్ద్రియాణి ప్రాణమను ప్రాణన్తి- ముఖ్యప్రాణమనుచేష్టన్త ఇతి వా తథా - మనుష్యాః పశవశ్చ యే - తే ప్రాణనకర్మణైవ చేష్టావన్తో భవన్తి అతశ్చ నాన్నమయేనైవ పరిచ్ఛిన్నాత్మనాత్మవన్తః ప్రాణినః కిం తర్హి తదన్తర్గతప్రాణమయేనాపి సాధారణేనైవ సర్వపిణ్డవ్యాపినాత్మవన్తో మనుష్యాదయః ఏవం మనోమయాదిభిః పూర్వపూర్వవ్యాపిభిరుత్తరోత్తరైస్సూక్ష్మైరానన్దమయాన్తైరాకాశాదిభూతారబ్ధైరవిద్యాకృతైరాత్మవన్తస్సర్వే ప్రాణినః. యథా అనేకతుషకోద్రవత్తథా స్వాభావికేనాప్యాకాశాదికారణేన నిత్యేనావికృతేన సర్వగతేన సత్యజ్ఞానానన్తలక్షణేన పఞ్చకోశాతిగేన సర్వాత్మనాత్మవన్తః - స హి పరమార్థత ఆత్మా సర్వేషామిత్యేతదప్యర్థాదుక్తం భవతి ప్రాణం దేవా అను ప్రాణన్తీత్యాద్యుక్తం- తత్కస్మాదిత్యాహ- ప్రాణో హి- యస్మాద్భూతానాం- ప్రాణినామాయుః-జీవనం *యావద్ధ్యస్మిన్ శరీరే ప్రాణో వసతి తావదేవాయురితి శ్రుత్యన్తరాత్ తస్మాత్సర్వాయుషం-సర్వేషామాయుస్సర్వాయుషం. సర్వాయురేవ సర్వాయుషమిత్యుచ్యతే. ప్రాణాపగమే మరణప్రసిద్ధేః ప్రసిద్ధం లోకే సర్వాయుష్ట్వం ప్రాణస్య- అతోఽస్మాద్బాహ్యాదసాధారణాదన్నమయాదాత్మనోఽపక్రమ్యాన్తస్సాధారణం ప్రాణమయమాత్మానం బ్రహ్మోపాసతే యే - అహమస్మి ప్రాణస్సర్వభూతానాం ఆత్మాయుర్జీవనహేతుత్వాదితి- తే సర్వమేవాయురస్మిన్ లోకే యన్తి. నాపమృత్యునా మ్రియన్తే ప్రాక్ ప్రాప్తాదాయుష ఇత్యర్థః శతం వర్షాణీతి తు యుక్తం- *సర్వమాయురేతీతి శ్రుతిప్రసిద్ధేః. కిం కారణం (ప్రాణో హి భూతానామాయుః తస్మాత్సర్వాయుషముచ్యత ఇతి) యో యద్గుణకం బ్రహ్మోపాస్తే- స తద్గుణభాగ్భవతీతి విద్యాఫలప్రాప్తిహేత్వర్థం పునర్వచనం ప్రాణో హీత్యాది తస్య పూర్వస్య- అన్నమయస్యైష ఏవ - శరీరే అన్నమయే భవశ్శారీర ఆత్మా. కః. య ఏష ప్రాణమయః (తస్మాద్వా ఏతస్మాదిత్యాది) ఉక్తార్థం. (అన్యోఽన్తర ఆత్మా మనోమయః) మన ఇతి - సఙ్కల్పవికల్పాత్మకమన్తఃకరణం. తన్మయో మనోమయః. సోఽయం ప్రాణమయస్యాభ్యన్తర ఆత్మా. (తస్య యజురేవ శిరః) యజురితి - అనియతాక్షరపాదావసానో మన్త్రవిశేషః తజ్జాతీయవచనో యజుశ్శబ్దః తస్య శిరస్త్వం ప్రాధాన్యాత్. ప్రాధాన్యం చ యాగాదౌ సన్నిపత్యోపకారకత్వాత్ యజుషా హి హవిర్దీయతే స్వాహాకారాదినా. వాచనికీ వా శిర ఆదికల్పనా సర్వత్ర మనసో హి స్థానప్రయత్ననాదస్వరవర్ణపదవాక్యవిషయా తత్సఙ్కల్పాత్మికా తద్భావితా వృత్తిః శ్రోత్రకరణద్వారా యజుస్సంజ్ఞా తేన విశిష్టా యజురిత్యుచ్యతే ఏవమృక్. ఏవం సామ. ఏవం చ మనోవృత్తిత్వే మన్త్రాణాం-వృత్తిరేవావర్త్యత ఇతి మానసో జప ఉపపద్యతే అన్యథాఽవిషయత్వాన్మన్త్రో నావర్తయితుం శక్యః - ఘటాదివదితి మానసో జపో నోపపద్యతే మన్త్రావృత్తిశ్చోద్యతే బహుశః. కర్మసు అక్షరవిషయస్మృత్యావృత్త్యా మన్త్రావృత్తిస్స్యాదితి చేన్న- ముఖ్యార్థాసమ్భవాత్ * త్రిః ప్రథమామన్వాహ త్రిరుత్తరామితి ఋగావృత్తిశ్శ్రూయతే- తత్రర్చో విషయత్వే తద్విషయస్మృత్యావృత్తౌ చ క్రియమాణాయాం *త్రిః ప్రథమామన్వాహేతి ఋగావృత్తిర్ముఖ్యోఽర్థశ్చోదితః పరిత్యక్తస్స్యాత్ తస్మాన్మనోవృత్త్యుపాధిపరిచ్ఛిన్నం మనోవృత్తినిష్ఠమాత్మచైతన్యమనాదినిధనం యజుశ్శబ్దవాచ్యం ఆత్మవిజ్ఞానం మన్త్రా ఇతి. ఏవం చ నిత్యత్వోపపత్తిర్వేదానాం. అన్యథా విషయత్వే రూపాదివదనిత్యత్వం చ స్యాత్. నైతద్యుక్తం. *సర్వే వేదా యత్రైకం భవన్తి స మానసీన ఆత్మేతి చ శ్రుతిర్నిత్యాత్మనైకత్వం బ్రువన్తీ ఋగాదీనాం నిత్యత్వే సమఞ్జసా స్యాత్. * ఋచో అక్షరే పరమే వ్యోమన్ యస్మిన్ దేవా అధి విశ్వే నిషేదురితి చ మన్త్రవర్ణాత్. ఆదేశోఽత్ర బ్రాహ్మణం-ఆదేష్టవ్యవిశేషానాదిశతీతి. అథర్వణాఽఙ్గిరసా చ దృష్టా మన్త్రాః బ్రాహ్మణం చ శాన్తికపౌష్టికాది ప్రతిష్ఠాహేతుకర్మప్రధానత్వాత్ అథర్వాఙ్గిరసః పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా. (తదప్యేష శ్లోకో భవతి) మనోమయాత్మప్రకాశకః. ఇతి తృతీయోఽనువాకః.

త్మానముపసఙ్క్రామతీతి నచాత్మనఏవోపసఙ్క్రమణం-అధికారవిరోధాదసమ్భవాచ్చ నహ్యాత్మనైవాత్మనఉపసఙ్క్రమణంసమ్భవతి-స్వాత్మని భేదాభావాత్. ఆత్మభూతంచ బ్రహ్మసఙ్క్రామితుః శిరఆదికల్పనానుపపత్తేశ్చ నహియథోక్తలక్షణేఆకాశాదికారణేఽకార్యపతితేశిరఆద్యవయవరూపకల్పనోపపద్యతే *అదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తే *అస్థూలమనణు *నేతినేత్యాత్మేత్యాదివిశేషాపోహశ్రుతిభ్యశ్చ మన్త్రోదాహరణానుపపత్తేశ్చ నహిప్రియశిరఆద్యవయవవిశిష్టే ప్రత్యక్షతోఽనుభూయమానేఆనన్దమయేఆత్మని బ్రహ్మణినాస్తి బ్రహ్మేత్యాశఙ్కాభావాత్ *అసన్నేవస భవతిఅసద్బ్రహ్మేతివేదచేదితిమన్త్రోదాహరణముపపద్యతే *బ్రహ్మపుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేత్యపిచానుపపన్నంపృథగ్బ్రహ్మణః ప్రతిష్ఠాత్వేన గ్రహణం. తస్మాత్కార్యపతితఏవానన్దమయః- నపరఏవానన్దాత్మా ఆనన్దఇతియద్విద్యాకర్మణోఃఫలం- తద్వికారఆనన్దమయః సచవిజ్ఞానమయాదన్తరః-యజ్ఞాదిహేతోర్విజ్ఞానమయాదన్తరఇతిశ్రుతేః జ్ఞానకర్మణోర్హిఫలం భోక్త్రర్థత్వాదన్తరతమంస్యాత్ అన్తరతమశ్చానన్దమయఆత్మాపూర్వేభ్యః విద్యాకర్మణోః ప్రియాద్యర్థత్వాచ్చ ప్రియాదిప్రయుక్తేహివిద్యాకర్మణీ తస్మాత్ప్రియాదీనాంఫలరూపాణామాత్మసన్నికర్షాద్విజ్ఞానమయాదాభ్యన్తరత్వమనుపద్యతే ప్రియాదివాసనానిర్వర్తితోహ్యాత్మానన్దమయోవిజ్ఞానమయాశ్రితస్స్వప్నఉపలభ్యతే తస్యానన్దమయస్యాత్మనఇష్టపుత్రాదిదర్శనజం ప్రియంశిరఇవశిరః- ప్రాధాన్యాత్ మోదఇతి- ప్రియలాభనిమిత్తోహర్షః సఏవచప్రకృష్టోహర్షః ప్రమోదః ఆనన్దఇతి- సుఖసామాన్యమాత్మా- ప్రియాదీనాంసుఖావయవానాన్తేష్వనుస్యూతత్వాత్ ఆనన్దఇతిపరంబ్రహ్మ - తద్ధిశుభకర్మణా ప్రత్యుపస్థాప్యమానేపుత్రమిత్రాదివిషయవిశేషోపాధావన్తఃకరణవృత్తివిశేషేతమసాప్రచ్ఛాద్యమానేప్రసన్నేఽభివ్యజ్యతే తద్విషయసుఖమితిప్రసిద్ధంలోకే తద్వృత్తివిశేషప్రత్యుపస్థాపకస్యకర్మణోఽనవస్థితత్వాత్సుఖస్యక్షణికత్వం తద్యదన్తఃకరణంతపసాతమోఘ్నేనవిద్యయాబ్రహ్మచర్యేణశ్రద్ధయాచనిర్మలత్వమాపద్యతే యావత్- తావద్వివిక్తే ప్రసన్నేఅన్తఃకరణేఆనన్దవిశేషఉత్కృష్యతే - విపులీభవతి వక్ష్యతిచ *రసోవైసః రసꣳహ్యేవాయంలబ్ధ్వానన్దీభవతి *ఏషహ్యేవానన్దయాతి *ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యానిభూతానిమాత్రాముపజీవన్తీతిశ్రుత్యన్తరాత్ ఏవంచకామోపశమోత్కర్షాపేక్షయాశతగుణోత్తరోత్తరోత్కర్షఆనన్దస్యవక్ష్యతే ఏవంచోత్కృష్యమాణస్యానన్దమయస్యాత్మనఃపరమార్థబ్రహ్మవిజ్ఞానాపేక్షయాబ్రహ్మపరమేవ యత్ప్రకృతం సత్యజ్ఞానానన్తలక్షణం- యస్యచప్రతిపత్త్యర్థంపఞ్చాన్నమయాదికోశాఉపన్యస్తాః- యచ్చతేభ్యోఽభ్యన్తరం- యేనచతేసర్వేఆత్మవన్తః- తద్బ్రహ్మపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా తదేవచ సర్వస్యావిద్యాపరికల్పితస్యద్వైతస్యావసానభూతమద్వైతంబ్రహ్మప్రతిష్ఠా - ఆనన్దమయస్యఏకత్వావసానత్వాత్. అస్తితదేకమవిద్యయాపరికల్పితస్యద్వైతస్యావసానభూతమద్వైతంబ్రహ్మప్రతిష్ఠాపుచ్ఛం. తదపి-అస్మిన్నర్థేఏషశ్లోకోభవతి ఇతిపఞ్చమోఽనువాకః

అ — (ప్రథమజత్వాదితి) హిరణ్యగర్భాభేదేనేత్యర్థః ఆనన్దమయఃపరమాత్మేతివృత్తికారైరుక్తం- తన్నిషేధేనవ్యాచష్టే (కార్యాత్మప్రతీతిరిత్యాదినా) *సఙ్క్రామతీత్యేతదతిక్రామతీత్యభిప్రాయేణవ్యాఖ్యాతం ప్రాప్త్యభిప్రాయంకస్మాన్న [illegible] (నచాత్మనఏవేతి) అన్నమయాదీనామతిక్రమణీయతయాప్రకృతత్వాత్, ఏకస్యకర్తృత్వకర్మత్వాసమ్భవాచ్చ ప్రాప్తిఃసఙ్క్రమణంనభవతీత్యర్థః ఆనన్దమయస్యపరమాత్మత్వాసమ్భవేహేత్వన్తరాణ్యాహ (శిరఆదీత్యాదినా) ఆనన్దమయస్యపరమాత్మత్వేదివిధేయాంశమన్త్రితస్యైవాసత్త్వాశఙ్కావక్తవ్యా-తదసమ్భవాచ్చనానన్దమయఃపరమాత్మతయాప్రతిపత్తవ్యఇత్యాహ (మన్త్రోదాహరణానుపపత్తేశ్చేతి) నహిమన్త్రోదాహరణముపపద్యతఇతిసమ్బన్ధః విశిష్టస్యవిశేషణకార్యత్వాత్సుఖ్యహమిత్యుపలభ్యమానోభోక్తాఆనన్దమయఇత్యుక్తం కథంతస్యవిజ్ఞానమయాదన్తరత్వమిత్యతఆహ (సచేతి) కర్త్రపేక్షయాభోక్తృత్వస్యాన్తరత్వం ప్రసిద్ధమేవశ్రుత్యోక్తమిత్యర్థః ఏతత్స్ఫుటయతి (జ్ఞానకర్మణోర్హీతి) శరీరాదిభ్యఆనన్దసాధనేభ్యఃసకాశాత్సాధ్యస్యానన్దస్యైవవిశిష్టాఽన్తరతమఃప్రసిద్ధ్యతీత్యర్థః కించ ప్రియంతత్సాధనంచోద్దిశ్యకర్తావిజ్ఞానకర్మణీఅనుతిష్ఠతే- తదుద్దేశ్యత్వాదస్యాన్తర్యంసిద్ధమిత్యాహ (విద్యాకర్మణోరితి) ప్రియాదివిశిష్టస్యస్వప్నేసాక్షిణఃఉపలభ్యత్వాచ్చనముఖ్యాత్మత్వమిత్యాహ (ప్రియాదివాసనేతి) యదుక్తంజ్ఞానకర్మణోఃఫలభూతఆనన్దమయఇతి-తస్యసాధ్యత్వమాహాధికంస్వమతానుసారేణాహ (ఆనన్దఇతిపరమితి) కథంతర్హివిషయసుఖస్యక్షణికత్వంసాతిశయత్వంచ వ్యఞ్జకవృత్తినిబన్ధనమిత్యాహ (తద్వృత్తివిశేషేతి) బ్రహ్మణఆనన్దస్వభావత్వేఏవకింప్రమాణమిత్యతఆహ (వక్ష్యతిచేతి) అన్తఃకరణవృత్త్యుత్కర్షాదేవఆనన్దస్యసాతిశయత్వమిత్యత్రలిఙ్గమాహ (ఏవంచేతి) యదివిషయవిశేషజన్యత్వేనఆనన్దోత్కర్షః- తదానిష్కామస్యవిషయవిశేషోపభోగాసమ్భవాదానన్దోత్కర్షోనశ్రూయేత-ఆత్మస్వభావస్యైవానన్దస్యవ్యఞ్జకాన్తఃకరణశుద్ధ్యుత్కర్షాదిత్యేవంతుసతిఅకామహతత్వేనోత్కర్షఃసంభావ్యతఇత్యర్థః. ఉక్తప్రకారేణవిషయానన్దస్యసాతిశయత్వేసతితద్విశిష్టస్యానన్దమయస్యాబ్రహ్మత్వంసిద్ధం- సాతిశయత్వేనప్రతిశరీరంభిన్నత్వాత్ బ్రహ్మతుతదధ్యాసాధిష్ఠానమద్వితీయమిత్యాహ (ఏవంచేతి) (ఏతస్మిన్నర్థఇతి) ఆనన్దమయస్యప్రతిష్ఠాభూతబ్రహ్మప్రకాశనపరఇత్యర్థః ఇతిపఞ్చమోఽనువాకః.

రం — (విజ్ఞానమితి) అత్రవిజ్ఞానమయశబ్దనిర్దిష్టోజీవఃవిజ్ఞానశబ్దేనోచ్యతే - ఆత్మస్వరూపస్యస్వప్రకాశతయాజ్ఞానైకనిరూపణీయత్వేనచవిజ్ఞానశబ్దేనాభిధానసమ్భవాత్ *కృత్యల్యుటోబహులమితివాజానాతీత్యర్థేల్యుడాశ్రీయతే నన్ద్యాదిత్వంవాశ్రిత్య *నన్దిగ్రహీత్యాదినాకర్తరిల్యురాశ్రీయతే . కేవలవిజ్ఞానమాత్రపరామర్శేయజ్ఞంతనుతే కర్మాణితనుతేపిచేతిప్రతిపాదిత వైదికలౌకికకర్మకర్తృత్వాసమ్భవాత్.

అన్తర్యామి బ్రాహ్మణే *ఆత్మని తిష్ఠన్నితి మాధ్యన్దినపాఠగతాత్మశబ్దస్థానే *యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నితి కాణ్వపాఠే దర్శనాత్ విజ్ఞానశబ్దో జీవాత్మపరః. (విజ్ఞానమితి) సర్వే దేవాః విజ్ఞానం - జీవస్వరూపమేవ ప్రధానశబ్దాభిలప్యాదచేతనాత్ బ్రహ్మణో జ్యేష్ఠం ప్రజాపతి విద్యోక్త రీత్యా ఉపాసత ఇత్యర్థః (విజ్ఞానం బ్రహ్మేతి) యస్తు జీవరూపం బ్రహ్మవేద, తస్మాచ్చ జీవాదన్తిమప్రత్యయపర్యన్తం న ప్రమాద్యతి, చేత్ - శరీరే పాప్మనో హిత్వా- దేహవర్తమాన ఏవ వినష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరాఘస్సర్వాన్ కామాన్ సమశ్నుతే (తస్మాద్వా ఇత్యాది) ఇష్టవస్తుదర్శనజన్యం సుఖం ప్రియం తల్లాభజన్యం సుఖం మోదః లబ్ధస్యోపయోగజన్యం సుఖం ప్రమోదః సుఖాతిశయ ఆనన్దః. న చ మధ్యకాయత్వేన రూపితస్యానన్దస్య పుచ్ఛత్వేన రూపిత బ్రహ్మణశ్చ భేదాభావేన తస్యైవాత్మత్వేన పుచ్ఛత్వేన చ రూపణం కథమితి వాచ్యం- ఏకస్యైవ బ్రహ్మణః బ్రహ్మత్వవేషేణ పుచ్ఛత్వం, ఆనన్దత్వవేషేణాత్మశబ్దోపపద్యత్వాయత్వ, మిత్యుపపత్తేః న చానన్దరూప బ్రహ్మస్వరూపస్య కథమానన్దప్రచురత్వలక్షణమానన్దమయత్వం - ఆనన్దస్య చానన్దప్రచురత్వాభావాత్ ఇతి వాచ్యం - ఆనన్దస్వరూపస్యైవ బ్రహ్మణః ప్రియమోదప్రమోదశబ్దవాచ్యశిరఃపక్షతాద్యుపచరిత భూతానన్దప్రచురత్వేనానన్దమయత్వస్యాప్యుపపత్తేః అత్ర చ పూర్వేష్వన్నమయాదిషు చతుర్షు పర్యాయేషు అనిరూపితస్య బ్రహ్మణోఽవయవత్వస్యాస్మిన్నానన్దమయపర్యాయే నిరూపణం *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యుపక్రాన్తస్య బ్రహ్మోపదేశస్యానన్దమయపర్యాయే సమాపనమితి జ్ఞాపనార్థమితి ద్రష్టవ్యం అతో త్రానన్దమయ ఏవ ప్రక్రాన్తం బ్రహ్మ ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః

ఉ.— అసన్నేవ స భవతి । అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్ । అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద । సన్తమేనం తతో విదురితి । తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా । యః పూర్వస్య । అథాతోఽనుప్రశ్నాః । ఉతావిద్వానముం లోకం ప్రేత్య । కశ్చన గచ్ఛతి । ఆహో విద్వానముం లోకం ప్రేత్య॥౧॥ కశ్చిత్సమశ్నుతా ౩- ఉ। సోఽకామయత । బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి । స తపోఽతప్యత । స తపస్తప్త్వా। ఇదగ్ం సర్వమసృజత । యదిదం కించ । తత్సృష్ట్వా । తదేవానుప్రావిశత్ । తదనుప్రవిశ్య॥౨॥ సచ్చ త్యచ్చాభవత్ । నిరుక్తం చానిరుక్తం చ । నిలయనం చానిలయనం చ । విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చ । సత్యం చానృతం చ సత్యమభవత్ । యదిదం కించ । తత్సత్యమిత్యాచక్షతే । తదప్యేష శ్లోకో భవతి ॥ ఇతి షష్ఠోఽనువాకః.

శం — (అసన్నేవ స భవతి) అసన్నేవ - అసత్సమ ఏవ యథాఽసన్ పురుషార్థసమ్బన్ధీ - ఏవం స భవతి పురుషార్థసమ్బన్ధీ కోఽసౌ యోఽసత్ - అవిద్యమానం బ్రహ్మేతి వేద - జానాతి చేత్ - యది తద్విపర్యయేణ యత్సర్వవికల్పాస్పదం సర్వప్రవృత్తిబీజం సర్వవిశేషప్రత్యస్తమితమప్యస్తి తద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్ కా పునరాశఙ్కా తత్రాస్తిత్వే. వ్యవహారాతీతత్వం బ్రహ్మణ ఇతి బ్రూమః వ్యవహారవిషయే హి వాచారమ్భణమాత్రే అస్తిత్వభావితా బుద్ధిస్తద్విపరీతే వ్యవహారాతీతే నాస్తిత్వమపి ప్రతిపద్యతే యథా ఘటాదిర్వ్యవహారవిషయతయోపపన్నస్సన్ - తద్విపరీతోఽసన్నితి ప్రసిద్ధం- ఏవం తత్సామాన్యాదిహాపి స్యాత్ బ్రహ్మణో నాస్తిత్వం ప్రత్యాశఙ్కా. తస్మాదుచ్యతే అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేదేతి కిం పునస్స్యాత్తదస్తీతి విజానతః. సన్తం- విద్యమానం బ్రహ్మస్వరూపేణ పరమార్థసదాత్మాపన్నమేనమేవంవిదం విదుర్బ్రహ్మవిదః తతః - తస్మాదస్తిత్వవేదనాత్ సోఽన్యేషాం బ్రహ్మవద్విజ్ఞేయో భవతీత్యర్థః అథవా- యో నాస్తి బ్రహ్మేతి మన్యతే- స సర్వస్యైవ సన్మార్గస్య వర్ణాశ్రమాదివ్యవస్థాలక్షణస్య నాస్తిత్వం ప్రతిపద్యతే- బ్రహ్మప్రతిపత్త్యర్థత్వాత్తస్య అతో నాస్తికస్సోఽసన్ - అసాధురుచ్యతే లోకే తద్విపరీతస్సన్ యోఽస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద - స తద్బ్రహ్మప్రతిపత్తిహేతుం సన్మార్గం వర్ణాశ్రమాదివ్యవస్థాలక్షణం శ్రద్దధానతయా యథావత్ప్రతిపద్యతే యస్మాత్ - తతః - తస్మాత్సన్తం - సాధుమార్గస్థమేనం విదుస్సాధవః తస్మాదస్తీత్యేవ బ్రహ్మ ప్రతిపత్తవ్యమితి వాక్యార్థః తస్య పూర్వస్య- విజ్ఞానమయస్యైష ఏవ శరీరే విజ్ఞానమయే భవశ్శారీర ఆత్మా కః యఏష ఆనన్దమయః తం ప్రతి నాస్త్యాశఙ్కా నాస్తిత్వే అపోఢసర్వవిశేషత్వాద్బ్రహ్మణో నాస్తిత్వం ప్రత్యాశఙ్కా యుక్తా సర్వసామ్యాచ్చ బ్రహ్మణః యస్మాదేవం- అతః- తస్మాదథ- అనన్తరం శ్రోతుశ్శిష్యస్యానుప్రశ్నాః - ఆచార్యోక్తిమను ఏతే ప్రశ్నాః సామాన్యం హి బ్రహ్మాకాశాదికారణత్వాద్విదుషోఽవిదుషశ్చ- తస్మాదవిదుషోఽపి బ్రహ్మప్రాప్తిరాశఙ్క్యతే. ఉత- అపి అవిద్వానముం లోకం- పరమాత్మానమితః ప్రేత్య కశ్చన - చనశబ్దోఽప్యర్థే అవిద్వానపి గచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి కిం వా న గచ్ఛతీతి ద్వితీయోఽపి ప్రశ్నో ద్రష్టవ్యః - అనుప్రశ్నా ఇతి బహువచనాత్ విద్వాంసం ప్రత్యన్యౌ ప్రశ్నౌ యద్యవిద్వాన్ సామాన్యకారణమపి బ్రహ్మ న గచ్ఛతి- అతో విదుషోఽపి బ్రహ్మగమనమాశఙ్క్యతే అతస్తం ప్రతి ప్రశ్నః (ఆహో విద్వానితి) ఉకారం చ అధస్తాదపకృష్య తకారం చ పూర్వస్మాదుతశబ్దాద్వ్యాసజ్య ఆహో ఇత్యేతస్మాత్పూర్వముతశబ్దం సంయోజ్య పృచ్ఛతి (ఉతాహో విద్వానితి) విద్వాన్ - బ్రహ్మవిదపి కశ్చిదితః ప్రేత్య అముం లోకం సమశ్నుతే- ప్రాప్నోతి సమశ్నుతే- ఉ- ఏవం స్థితే అయాదేశే యలోపే చ కృతే అకారస్య ప్లుతిః- సమశ్నుతా ౩ ఉ ఇతి. విద్వాన్ సమశ్నుతే అముం లోకం- కిం వా యథా అవిద్వాన్ - ఏవం విద్వానపి న సమశ్నుత ఇత్యపరః ప్రశ్నః. ద్వావేవ వా త్ర ప్రశ్నౌ విద్వదవిద్వద్విషయౌ బహువచనన్తు సామర్థ్యప్రాప్త ప్రశ్నాన్తరాపేక్షయా ఘటతే *అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్ అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేదేతి శ్రవణాదస్తి నాస్తీతి సంశయః తతోఽర్థప్రాప్తః కిమస్తి- నాస్తీతి ప్రథమోఽనుప్రశ్నః. బ్రహ్మణోఽపక్షపాతిత్వాదవిద్వాన్ గచ్ఛతి- న గచ్ఛతీతి ద్వితీయః. బ్రహ్మణస్సమత్వేఽప్యవిదుష ఇవ విదుషోఽప్యగమనమాశఙ్క్యతే కిం విద్వాన్ సమశ్నుతే - న సమశ్నుత ఇతి తృతీయోఽనుప్రశ్నః ఏతేషాం ప్రతివచనార్థ ఉత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే. తత్రాఽస్తిత్వమేవ తావదుచ్యతే. యచ్చోక్తం *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి - తత్ర చ కథం సత్యత్వ

మిత్యేతదప్యుక్తవ్యతిరేకమచ్యతే సత్త్వోక్త్యైవ సత్త్వమచ్యతే. ఉక్తంహిసదేవసత్యమితి - తస్మాత్సత్త్వోక్త్యైవసత్యత్వముచ్యతే కథమేవమవగతి ఉపపద్యతేఅస్య గ్రన్థస్య శబ్దానుగమాత్ అనేనైవహ్యర్థేనాన్వితాన్యుత్తరాణివాక్యాని *తత్సత్యమిత్యాచక్షతే *యదేషఆకాశఆనన్దోనస్యాదిత్యాదీని తత్రా౽సదేవ బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యతే. కస్మాత్ యదస్తి-తద్విశేషతోగృహ్యతే-యథాఘటాది. యన్నాస్తి తన్నోపలభ్యతే - యథాశశవిషాణాది తథానోపలభ్యతే బ్రహ్మ-తస్మాద్విశేషతో౽గ్రహణాన్నాస్తీతి తన్న-ఆకాశాదికారణత్వాద్బ్రహ్మణః ననాస్తి బ్రహ్మ- కస్మాత్ ఆకాశాదిహిసర్వంకార్యం బ్రహ్మణోజాతంగృహ్యతే యస్మాచ్చజాయతేకించిత్ - తదస్తీతిదృష్టంలోకే- యథాఘటాఙ్కురాదికారణంమృద్బీజాది. తస్మాదాకాశాదికారణత్వాదస్తి బ్రహ్మ నచాసతోజాతంకించిద్గృహ్యతేలోకేకార్యం అసతశ్చేన్నామరూపాదికార్యం- నిరాత్మకత్వాన్నోపలభ్యేత- ఉపలభ్యతేతు తస్మాదస్తి బ్రహ్మ అసతశ్చేత్కార్యం- గృహ్యమాణమపిఅసదన్వితమేవస్యాత్ నచైవం - తస్మాదస్తి బ్రహ్మ. కథమసతస్సజ్జాయేతేతి శ్రుత్యన్తరంఅసతస్సజ్జన్మాసమ్భవమన్వాచష్టేన్యాయతః - తస్మాత్సదేవ బ్రహ్మేతియుక్తం తద్యదిమృద్బీజాదివత్కారణంస్యాత్ - అచేతనంతర్హి న-కామయితృత్వాత్ నహికామయితృ చేతనమస్తిలోకే సర్వజ్ఞంహి బ్రహ్మేత్యవోచామ-అతఃకామయితృత్వోపపత్తిః కామయితృత్వాదస్మదాదివదనాప్తకామమితిచేత్ న- స్వాతన్త్ర్యాత్ యథాన్యాన్పరవశీకృత్యకామాదిదోషాఃప్రవర్తయన్తి- నతథాబ్రహ్మణఃప్రవర్తకాఃకామాః కథంతర్హి సత్యజ్ఞానానన్తలక్షణాస్స్వాత్మభూతత్వాద్విశుద్ధాః. నతైర్బ్రహ్మప్రవర్త్యతే. తేషాంతుతత్ప్రవర్తకంబ్రహ్మప్రాణికర్మాపేక్షయా తస్మాత్స్వాతన్త్ర్యంకామేషు బ్రహ్మణః. అతోనానాప్తకామంబ్రహ్మ సాధనాన్తరానపేక్షత్వాచ్చ యథా౽న్యేషామనాత్మభూతాధర్మాదినిమిత్తాపేక్షాఃకామాః స్వాత్మవ్యతిరిక్తకార్యకరణసాధనాన్తరాపేక్షాశ్చ - నతథాబ్రహ్మణోనిమిత్తాద్యపేక్షత్వం కింతర్హి. స్వాత్మనో౽నన్యాః. తదేతదాహ (సో౽కామయత) సః - ఆత్మా- యస్మాదాకాశస్సంభూతః అకామయత- కామితవాన్ కథం బహు - ప్రభూతంస్యాం- భవేయం కథమేకస్యార్థాన్తరాననుప్రవేశేబహుత్వంస్యాదితి. ఉచ్యతే- ప్రజాయేయ- ఉత్పద్యేయ నహిపుత్రోత్పత్త్యేవార్థాన్తరవిషయంబహుభవనం కథంతర్హి -ఆత్మస్థానభివ్యక్తనామరూపాభివ్యక్త్యా యదా ఆత్మస్థేఅనభివ్యక్తేనామరూపేవ్యాక్రియేతే- తదాఆత్మస్వరూపాపరిత్యాగేనైవ బ్రహ్మణఃఅప్రవిభక్తదేశకాలేసర్వావస్థాసువ్యాక్రియేతే. తదాతన్నామరూపవ్యాకరణంబ్రహ్మణోబహుభవనం. నాన్యథానిరవయవస్యబ్రహ్మణోబహుత్వాపత్తిరుపపద్యతేఅల్పత్వంవా- యథాఆకాశస్యాల్పత్వంబహుత్వంచవస్త్వన్తరకృతమేవ అతస్తద్వారేణైవాత్మాబహుభవతి నహ్యాత్మనో౽న్యదనాత్మభూతంతత్ప్రవిభక్తదేశకాలంసూక్ష్మంవ్యవహితంవిప్రకృష్టంభూతంభవద్భవిష్యద్వావస్తువిద్యతే - అతోనామరూపేసర్వావస్థేబ్రహ్మణైవాత్మవతీ. నబ్రహ్మతదాత్మకం తేతత్ప్రత్యాఖ్యానే- నస్తఏవేతితదాత్మకేఉచ్యేతే తాభ్యాంచోపాధిభ్యాంజ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృశబ్దార్థాదిసర్వసంవ్యవహారభాగ్బ్రహ్మ సః-ఆత్మాఏవంకామస్సన్ తపో౽తప్యత తపఇతిజ్ఞానముచ్యతే-* యస్యజ్ఞానమయంతపఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ ఆప్తకామత్వాచ్చేతరస్య అసమ్భవఏవతపసః. తపో౽తప్యత - తపఃతప్తవాన్ సృజ్యమానజగద్రచనావిషయామాలోచనామకరోదాత్మేత్యర్థః సఏవమాలోచ్యతపస్తప్త్వా ప్రాణికర్మాదినిమిత్తానురూపమిదం సర్వంజగద్దేశతఃకాలతోనామ్నారూపేణచయథానుభవంసర్వప్రాణిభిస్సర్వావస్థైరనుభూయమానమసృజత- సృష్టవాన్ (యదిదంకించ) యత్కించేదం అవిశిష్టం తదిదంజగత్సృష్ట్వాకిమకరోదితి. ఉచ్యతే- తదేవసృష్టం జగదనుప్రావిశత్ తత్రైతచ్చిన్త్యంకథమనుప్రావిశదితి కింయస్స్రష్టా- సతేనైవాత్మనా౽నుప్రావిశత్ - ఉతాన్యేనేతి కింతావద్యుక్తం క్త్వాప్రత్యయశ్రవణాద్యస్స్రష్టా-సఏవానుప్రావిశదితి నన్వనయుక్తంమృద్వచ్చేత్కారణంబ్రహ్మ-తదాత్మకత్వాత్కార్యస్య కారణమేవహికార్యాత్మనాపరిణమతే అతో౽ప్రవిష్టస్యేవకార్యోత్పత్తేరూర్ధ్వంపృథక్కారణస్యపునఃప్రవేశో౽నుపపన్నః- నహిఘటపరిణామవ్యతిరేకేణమృదోఘటేప్రవేశో౽స్తి. యథాఘటేచూర్ణాత్మనామృదో౽నుప్రవేశః - ఏవమన్యేనాత్మనానామరూపకార్యే౽నుప్రవేశఆత్మనఇతిచేత్- శ్రుత్యన్తరాచ్చ*అనేనజీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతి. నైవంయుక్తం- ఏకత్వాద్బ్రహ్మణః మృదాత్మనస్త్వనేకత్వాత్సావయవత్వాచ్చయుక్తోఘటేచూర్ణాత్మనా౽నుప్రవేశః మృదశ్చాప్రవిష్టదేశవత్త్వాచ్చ. నత్వాత్మనఏకత్వేసతినిరవయవత్వాదప్రవిష్టదేశాభావాచ్చప్రవేశఉపపద్యతే కథంతర్హిప్రవేశస్స్యాత్-ఉక్తశ్చప్రవేశః-శ్రుతిత్వాత్తదేవానుప్రావిశదితి సావయవమేవాస్తుతర్హి-సావయవత్వాన్ముఖేహస్తప్రవేశవన్నామరూపకార్యేజీవాత్మనా౽నుప్రవేశోయుక్తఏవేతిచేన్న- అశూన్యదేశత్వాత్ నహికార్యాత్మనాపరిణతస్యనామరూపకార్యదేశవ్యతిరేకేణాత్మశూన్యఃప్రదేశో౽స్తి-యంప్రవిశేజ్జీవాత్మనా. కారణమేవచేత్ప్రవిశేత్- జీవాత్మత్వంజహ్యాత్- యథాఘటోమృత్ప్రవేశేఘటత్వంజహాతి. తదేవా౽నుప్రావిశదితిచ- శ్రుతేర్నకారణానుప్రవేశోయుక్తః కార్యాన్తరమేవస్యాదితిచేత్ తదేవానుప్రావిశదితిజీవాత్మరూపంకార్యంనామరూపపరిణతంకార్యాన్తరమేవాపద్యతఇతిచేన్న-విరోధాత్ నహిఘటోఘటాన్తరమాపద్యతే. వ్యతిరేకశ్రుతివిరోధాచ్చ జీవస్యనామరూపకార్యవ్యతిరేకానువాదిన్యశ్శ్రుతయోవిరుధ్యేరన్. తదాపత్తౌమోక్షాసమ్భవాచ్చ. నహియతోముచ్యమానస్తదేవాపద్యతే - నహిశృఙ్ఖలాపత్తిర్బద్ధస్యతస్కరాదేః. బాహ్యాన్తరభేదేనపరిణతమితిచేత్ తదేవకారణంబ్రహ్మ శరీరాద్యాధారత్వేనతదన్తర్జీవాత్మనాధేయత్వేనచపరిణతమితిచేన్న- బహిష్ఠస్యప్రవేశోపపత్తేః నహియోయస్యాన్తస్థః - సఏవతత్ప్రవిష్టఇత్యుచ్యతే. బహిష్ఠస్యానుప్రవేశస్స్యాత్-ప్రవేశశబ్దార్థస్యైవందృష్టత్వాత్ యథాగృహంకృత్వాప్రావిశదితి జలసూర్యకాదిప్రతిబిమ్బవత్ప్రవేశస్స్యాదితిచేన్న- అపరిచ్ఛిన్నత్వాదమూర్తత్వాచ్చ. పరిచ్ఛిన్నస్యమూర్తస్యాన్యస్యాన్యత్రప్రసాదస్వభావకేజలాదౌసూర్యకాదిప్రతిబిమ్బోదయస్స్యాత్- నత్వాత్మనః- అమూర్తత్వాత్, ఆకాశాదికారణత్వాద్వ్యాపకత్వాత్,. తద్విప్రకృష్టదేశప్రతిబిమ్బాధారవస్త్వన్తరాభావాచ్చప్రతిబిమ్బవత్ప్రవేశోనయుక్తః ఏవంతర్హినైవాస్తిప్రవేశః- నచ గత్యన్తరముపలభామహేతదేవానుప్రావిశదితిచశ్రుతేః. శ్రుతిశ్చనో౽తీన్ద్రియవిషయేవిజ్ఞానో

ప్రత్యయనిమిత్తం నచాస్మాద్వాక్యాదన్యత్ప్రవేశవిజ్ఞానముత్పద్యతే హ నతర్హ్యనర్థకత్వాదపోహ్యమేతద్వాక్యంతత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదితి న- అన్యార్థత్వాత్ కిమర్థమస్మిన్స్థానేచర్చా - ప్రకృతోహ్యన్యోవివక్షితోఽస్యవాక్యస్యార్థోఽస్తి - సస్మర్తవ్యః ॥ బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం సత్యంజ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ యోవేదనిహితంగుహాయామితి తద్విజ్ఞానంచవివక్షితం - ప్రకృతంచతత్ బ్రహ్మస్వరూపావగమాయచాకాశాద్యన్నమయాన్తంకార్యం ప్రదర్శితం- బ్రహ్మావగమశ్చారబ్ధః తత్రాన్నమయాదాత్మనోఽన్యోన్తరఆత్మా ప్రాణమయః- తదన్తర్మనోమయః- విజ్ఞానమయఇతి- విజ్ఞానగుహాయాం ప్రవేశితః తత్రచానన్దమయోవిశిష్టఆత్మా ప్రదర్శితః అతఃపరమానన్దమయలిఙ్గాధిగమద్వారేణానన్దవివృద్ధ్యవసానఆత్మా బ్రహ్మపుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా సర్వవికల్పాస్పదోనిర్వికల్పోఽస్యామేవగుహాయామధిగన్తవ్యఇతితత్ప్రవేశః కల్ప్యతే నహ్యన్యత్రోపలభ్యతే బ్రహ్మ - నిర్విశేషత్వాత్ విశేషసమ్బన్ధోహ్యుపలబ్ధిహేతుర్దృష్టః యథారాహోశ్చన్ద్రార్కవిశేషసమ్బన్ధః - ఏవమన్తఃకరణగుహాత్మసమ్బన్ధో బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధిహేతుః సన్నికర్షాదవభాసకత్వాచ్చాన్తఃకరణస్య యథాచాలోకవిశిష్టఘటాద్యుపలబ్ధిః-ఏవం బుద్ధిప్రత్యయాలోకవిశిష్టాత్మోపలబ్ధిస్స్యాత్ తస్మాదుపలబ్ధిహేతౌగుహాయాంనిహితమితి ప్రకృతమేవతద్వృత్తిస్థానీయేత్విహపునస్తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదిత్యుచ్యతే తదేవేదమాకాశాదికారణంకార్యం సృష్ట్వాతదనుప్రవిష్టమివాన్తర్గుహాయాంబుద్ధౌ ద్రష్టృశ్రోతృమన్తృవిజ్ఞాత్రిత్యేవంవిశేషవదుపలభ్యతే సఏవతస్య ప్రవేశః- తస్మాదస్తి తత్కారణం బ్రహ్మ. అతోఽస్తిత్వాదస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యం తత్ తత్- కార్యమనుప్రవిశ్య కిం సచ్చ- మూర్తంత్యచ్చ- అమూర్తంచాభవత్ మూర్తామూర్తేహ్యవ్యాకృతే- నామరూపే ఆత్మస్థే అన్తర్గతేనాత్మనావ్యాక్రియేతే- మూర్తామూర్తశబ్దవాచ్యే తేఆత్మనాత్వప్రవిభక్తదేశకాలే ఇతికృత్వాఆత్మాతే అభవదిత్యుచ్యతే కించ (నిరుక్తంచానిరుక్తంచ) నిరుక్తంనామనిష్కృష్టం సమానాసమానజాతీయేభ్యో దేశకాలవిశిష్టతయేదన్తదిత్యుక్తం అనిరుక్తం- తద్విపరీతం నిరుక్తానిరుక్తేఅపిమూర్తామూర్తయోరేవవిశేషణే యథాసచ్చత్యచ్చ- ప్రత్యక్షపరోక్షే తథా (నిలయనంచానిలయనంచ) నిలయనం-నీడం ఆశ్రయః మూర్తస్యైవధర్మః అనిలయనం-తద్విపరీతమమూర్తస్యైవధర్మః త్యదనిరుక్తానిలయనాన్యమూర్తధర్మత్వేఽపివ్యాకృతవిషయాణ్యేవ- సర్గోత్తరకాలభావశ్రవణాత్. త్యదితిప్రాణాద్యనిరుక్తం - తదేవానిలయనంచ - అతోవిశేషణాన్యమూర్తస్యవ్యాకృతవిషయాణ్యేవైతాని విజ్ఞానం- చేతనం, అవిజ్ఞానం- తద్రహితమచేతనంపాషాణాది సత్యంచ- వ్యవహారవిషయం. అధికారాత్ నపరమార్థసత్యం- ఏకమేవహిపరమార్థసత్యం బ్రహ్మ ఇహపునర్వ్యవహారవిషయమాపేక్షికంసత్యం-మృగతృష్ణికాద్యనృతాపేక్షయోదకాదిసత్యముచ్యతే అనృతంచ-తద్విపరీతం కింపునరేతత్సర్వమభవత్ సత్యం- పరమార్థసత్యం. కింపునస్తత్ బ్రహ్మ- సత్యంజ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతిప్రకృతత్వాత్ యస్మాత్సత్త్యదాదికంమూర్తామూర్తధర్మజాతంయత్కించేదంసర్వమవిశిష్టంవికారజాతమేకమేవసచ్ఛబ్దవాచ్యం బ్రహ్మాభవత్ - తద్వ్యతిరేకేణాభావాన్నామరూపవికారస్య- తస్మాత్తద్బ్రహ్మసత్యమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మవిదః. అస్తినాస్తీత్యనుప్రశ్నః ప్రకృతః- తస్యప్రతివచనవిషయ ఏతదుక్తం- ఆత్మాఽకామయత బహుస్యామితి - సయథాకామంచాకాశాదికార్యంసత్త్యదాదిలక్షణంసృష్ట్వాతదనుప్రవిశ్యపశ్యఞ్శృణ్వన్మన్వానోవిజానన్బహ్వభవత్. తస్మాత్తదేవేదమాకాశాదేఃకారణంకార్యస్థం పరమేవ్యోమన్ హృదయగుహాయాం నిహితంతత్ప్రత్యయావభాసవిశేషేణోపలభ్యమానమస్తీత్యేవ విజానీయాదిత్యుక్తంభవతి. తత్- ఏతస్మిన్నర్థే బ్రాహ్మణో ఏష శ్లోకః- మన్త్రోభవతి యథా పూర్వేష్వన్నమయాద్యాత్మప్రకాశకాః పఞ్చస్వపి- ఏవంసర్వాన్తరతమాత్మాస్తిత్వప్రకాశకోఽపిమన్త్రః కార్యద్వారేణభవతి ఇతిషష్ఠోఽనువాకః

ఆ —- ఆనన్దమయస్య ప్రకాశకోఽయంశ్లోక ఇతి కేచన-తాన్ప్రత్యాహ (తం ప్రతీతి) సవిశేషతయా ప్రత్యక్షత్వాభిప్రాయః సర్వేషాంసాధారణత్వాచ్చ బ్రహ్మణోఽస్తిత్వప్రమితిస్సర్వాన్ప్రతిభవేత్-నచదృశ్యతే-తతోఽపినాస్తిత్వాశఙ్కా జాయత ఇత్యర్థః (ఆకాశాదికారణత్వాదితి) ఘటాదివిశిష్టసర్వజీవకారణత్వాదిత్యర్థః కస్యసామర్థ్యేన ప్రాప్తం ప్రశ్నాన్తరమిత్యత ఆహ (అసద్బ్రహ్మేతి) చేచ్ఛబ్దాత్పాక్షికసత్త్వావగమసామర్థ్యాదిత్యర్థః సత్త్వంచేదుపపన్నం బ్రహ్మణః-తావతైవసత్యత్వంసిద్ధ్యతి-సతో బాధాసమ్భవాదిత్యర్థః (ఏవముక్తేతి) సత్త్వోపపాదనేనసత్యవస్తువిషయతేత్యర్థః. బ్రహ్మణఃసత్త్వసాధనంనామాసత్త్వవ్యావృత్తిరేవేత్యభిప్రేత్యాసత్త్వశఙ్కాముద్భావయతి (తత్రాసదేవేతి) విప్రతిపన్నమాకాశాది-సత్పూర్వం-కార్యత్వాత్-ఘటవదితిలౌకికవ్యాప్త్యవష్టమ్భేనసత్కారణంతావత్సిద్ధం-తస్యచదేశాదికారణత్వేనదేశాద్యనవచ్ఛిన్నత్వాత్ బ్రహ్మపదవాచ్యత్వంసిద్ధం తస్యవిశేషతోఽనుపలమ్భేనాసచ్ఛఙ్కా జాయతే - సాకారణత్వేన వ్యావర్త్యతే - సతుకారణత్వాత్సత్త్వంసాధ్యతే - ఆశ్రయాసిద్ధిప్రసఙ్గాదితిభావః ఇతోఽపిజగదుపాదానేనాసత్త్వశఙ్కా కార్యేత్యాహ (సచాసతేతి) అసదన్వయాదర్శనాదితియుక్తిత ఇత్యర్థః ఏవమసత్త్వాశఙ్కాంనిరస్యాచేతనత్వాశఙ్కాం ప్రధానాదినః ప్రసఙ్గాన్నిరాచష్టే (తద్యదీతి) యద్యపిసాక్షాన్మతేచేతనస్యనిర్వికారత్వాత్కామయితృత్వమసిద్ధం - తథాపిలౌకికవ్యాప్తిబలేనకామయితృత్వాదచేతనత్వశఙ్కానివర్త్యత ఇత్యాహ (నహీతి) తర్హిలౌకికవ్యాప్తిబలేనైవఅనాప్తకామత్వమపిప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామయితృత్వాదిత్యాదినా) జీవానామనాప్తకామత్వంపరవశత్వాత్ - నతదస్తిబ్రహ్మణ ఇత్యర్థః. కథంభూతాస్తర్హిబ్రహ్మణఃకామా ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యజ్ఞానలక్షణా ఇతి) సత్యజ్ఞానలక్షణంస్వరూపంయేషాంతే-తథోక్తాః ఏతదుక్తంభవతి-మాయాప్రతిబిమ్బితం బ్రహ్మజగతఃకారణంమాయాపరిణామైరేవకామైఃకామయితృ తేషాంచపరిణామానామవిద్యాద్యనభిభూతచిద్వ్యాప్తత్వాత్ సత్యజ్ఞానాత్మకత్వం- బ్రహ్మణస్తాదాత్మ్యాచ్చధర్మాద్యనుపస్పృష్టత్వేనశుద్ధత్వం-తతో జీవకామవైలక్షణ్యంసిద్ధమితి. తర్హిబ్రహ్మణఃకామాఃపుణ్యకారిణామివానిష్టఫలప్రాప్త్యనుకూలాఃస్యుః- స్వాతన్త్ర్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషాంత్వితి) కామస్యశరీరాదిసమ్బన్ధజన్యత్వప్రసిద్ధేర్బ్రహ్మణఃశరీరా

దిప త్త్వప్రసక్తఇతినాశఙ్కనీయమిత్యాహ (సాధనాన్తరానపేక్షత్వాచ్చేతి) కామసంస్కారవత్యామాయయా బ్రహ్మతాదాత్మ్యాత్తత్పరిణామానాం బ్రహ్మతాదాత్మ్యస్య శరీరమిత్రానేషాస్తీత్యర్థః (తద్ద్వారేణైవేతి) నామరూపశక్త్యాత్మకమాయాపరిణామద్వారేణైవ నామరూపశక్త్యాత్మికా స్వరూపాతిరిక్తామాయాఙ్గీకృతాచేత్- తర్హిసాప్రధానవత్పృథక్సతీత్యద్వైతహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఆత్మాతిరిక్తంకింస్వతఃసిధ్యతి-పరతోవా నాద్యః-జాడ్యహానేరతిరేకహానేశ్చ నద్వితీయః- ప్రమాసంసర్గానిరూపణాత్ నహిభిన్నదేశకాలయోఃసంయోగాదిసమ్భవతి-విషయవిషయిభావో వా-నియామకాభావాత్ నచస్వభావఏవసమ్బన్ధః - ద్వయోఃస్వభావయోఃసమ్బన్ధత్వేనైవోపపత్తేరసమ్బన్ధస్వభావప్రసఙ్గాత్ నచస్వాత్మానం ప్రతిస్వస్యైవ సమ్బన్ధిత్వం- ఆత్మాశ్రయాపాతాత్ తథానిర్ధార్యాధావేవ్యవహారమాత్రప్రవర్తకత్వేచమిథ్యావ్యవహారాపాతావనిర్వచనీయతా ...నవకృవస్యతిభావః యస్మాదాత్మాతిరిక్తంవస్తుసంభావ్యతే- తస్మాదాత్మతాదాత్మ్యేనైవనామరూపయోఃసిద్ధిరిత్యాహ (అతఇతి) తర్హిబ్రహ్మణః స్రష్టృతాప్రసక్తఇతినావ్యమిత్యాహ (నబ్రహ్మేతి) నబ్రహ్మతదాత్మకం-అజడత్వాత్తత్పరిహారేణాపిసిద్ధిసంభవాదిత్యర్థః కథంతర్హిబ్రహ్మాత్మకత్వం-తత్రాహ (తేనేతి) స్వప్నేనభోభతణవదారోపితస్యానుభవప్రత్యాఖ్యానేనసిద్ధ్యసంభవాదనుభావ్యేనామరూపేఅనుభవాత్మకబ్రహ్మాత్మకేకత్వేతే-న్నత్త్వేక్యాభిప్రాయేణేత్యర్థః నకేవలంబ్రహ్మణోబహురూపత్వంమాయోపాధికం-సర్వవ్యవహారాస్పదత్వంచేత్యాహ (తాభ్యామితి) ప్రశ్నస్యానిర్వాచ్యభావద్యోతనేనజీవస్య బ్రహ్మాత్మతాయాం ప్రవేశవాక్యస్యతాత్పర్యందర్శయితుంవిచారమారభతే (తత్రేతి)తచ్చిన్త్యమిత్యాదినా విమర్శసతిక్త్వా శ్రుత్యనురోధాత్ స్రష్టురేవప్రవేశఇత్యుక్తంసిద్ధాన్తినా పూర్వవాద్యాహ (ననునయుక్తమితి) సృష్టిప్రవేశక్రియయోఃపూర్వాపరకాలీనత్వసంభవేసతికర్తృక్యంక్త్వాశ్రుత్యాబోధ్యేత-నతుప్రవేశస్యోత్తరకాలతాసంభవతి-సృష్టిసమయఏవోపాదానస్యకార్యాత్మతయా అవస్థితత్వాదిత్యర్థః ఏతదేవవివృణోతి (కారణమేవహీతి) అప్రవిష్టైయథాభవనాదౌదేవదత్తస్యప్రవేశోదృష్టః-తథాకార్యోత్పత్తేరూర్ధ్వం పృథక్ప్రవేశోనసంభవతీత్యర్థః సిద్ధాన్త్యేకదేశినాంమతముద్భావ్యపూర్వవాదీదూషయతి (యథాఘటఇత్యాదినా) స్రష్టురన్యస్యవాప్రవేశోనసంభవతీతిచేత్- కథంతర్హిప్రవేశోవాచ్యఇతిసిద్ధాన్త్యేకదేశ్యాహ (కథమితి) నాస్త్యేవేతినవక్తవ్యమిత్యాహ (ఉక్తశ్చేతి) సఏవాహగతిం (సావయవమేవేతి) పూర్వవాదీదూషయతి (నాశూన్యదేశత్వాదితి) కార్యాత్మనాపరిణతస్య బ్రహ్మణోనామరూపాత్మకంకార్యమేవదేశః- తద్వ్య...కార్యాన్తఃప్రదేశోస్తి యత్కారణమేవకార్యాకారేణపరిణతం - తత్ప్రతికార్యవిశేషోజీవాత్మనాప్రవేక్ష్యతీతిసశఙ్కనీయమిత్యాహ (కారణమేవచేతి) కార్యవిశేషస్యప్రవేశమఙ్గీకృత్యస్వరూపేణానుక్తం-ననసంభవతి- శ్రుతివిరోధాదిత్యాహ (తదేవేతి) కారణపరామర్శకేనతచ్ఛబ్దేనకార్యముపలక్ష్యకార్యాన్తరస్యతత్రప్రవేశోవిధీయతే- ప్రాప్తదేశసంభవాత్ అతోనశ్రుతివిరోధఇతిసిద్ధాన్త్యేకదేశిమతముద్భావ్యదూషయతి (కార్యాన్తరమేవేత్యాదినా) కారణవాచకేనతచ్ఛబ్దేనకార్యలక్షణాయాంఅవివక్షితలక్షణాచేత్ప్రసజ్యేత- తర్హికారణపరఏవతచ్ఛబ్దోఽస్త్విత్యాహాన్యఃసిద్ధాన్త్యేకదేశీ (ప్రాప్యేతి)అస్మిన్పక్షేప్రవేశశ్రుతేర్ముఖ్యార్థోనలభ్యేతేత్యాహ (నబహిష్ఠేతి)అన్యస్యవేదాన్తినోమతముద్భావ్యదూషయతి (జలఇత్యాదినా)ఏవంసిద్ధాన్త్యేకదేశినోఽపరస్యపూర్వవాద్యుపసంహరతి (ఏవంతర్హీతి) నైవాస్తిప్రవేశోబ్రహ్మణః- తతోఽన్యస్యాపిప్రవేశోనసమ్భవతీత్యుక్తమిత్యాహ (నచేతి) ఇతరస్యాపిప్రవేశఃకల్పయితుంనశక్యతఇత్యాహ (తదేవానుప్రావిశదితి) సాచశ్రుతిఃస్రష్టుఃప్రవేశమాహ - సాచాస్మాకంమీమాంసకానాంప్రమాణం- తత్తద్విరోధేనాన్యస్యప్రవేశకల్పనానయుక్తేతిభావః తర్హిశ్రుతిశరణత్వేనైవ బ్రహ్మణఏవప్రవేశఉచ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్మాదస్తోబహుమానస్తదితివదర్థశూన్యమేవేదంవాక్యమితినిగమయతి (హన్తేతి) శక్తిగోచరస్యార్థస్యాసంభవాద్గమనస్యాక్షత్వం - తాత్పర్యగోచరస్యవా బాధ్యః- ఆకాశాదేరప్రకృష్టదేశేఽపిజలేఽమూర్తస్యప్రతిబిమ్బభావవదమూర్తస్యాపిబ్రహ్మణోఽనిద్యావిద్యాసుప్రతిబిమ్బితస్యబ్రహ్మత్తరకాలమన్తఃకరణాదిషుప్రతిబిమ్బభావసంభవాదిత్యాహ (నేతి) నద్వితీయఇత్యాహ (అన్యార్థత్వాదితి) ఏతత్స్ఫుటయతి (కిమర్థమిత్యాదినా) (అపరమితి) బుద్ధిగుహాప్రవేశాదనన్తరమానన్దమయఏవవిశిష్టోఽర్థావిశిష్యస్యచిద్రాతోఽల్లిఙ్గం-విశిష్టస్యవిశేష్యావ్యభిచారదర్శనాత్ తదధిగమద్వారేణానన్దమయవ్యావసానఆత్మాబ్రహ్మరూపోఽస్యామేవగుహాయామధిగన్తవ్యఇత్యతిప్రత్యజలసూర్యప్రవేశవదనిర్వాచ్యః ప్రవేశోఽభిధీయతఇత్యర్థః. బుద్ధిగుహాయామేవబ్రహ్మణఉపలబ్ధిసంభవాన్తత్రైవప్రవేశోఽభినిహితఇత్యాహ (నహీతి) నన్వన్యత్రోపలభ్యనర్థం బ్రహ్మబుద్ధావేవతక్షముపలభ్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ ధియోయోగ్యతావిశేషసంభవాదిత్యాహ (విశేషేతి) (సన్నికర్షాదితి)అన్తఃకరణసంసర్గాదేవదేహఘటాదిషుచైతన్యాభివ్యక్తిః- నస్వతః అన్తఃకరణంచావ్యవధానేనైవచైతన్యాభివ్యఞ్జకం-అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామిత్యర్థః యథాచాస్వచ్ఛస్వభావకేఘటాదౌముఖంనప్రతిబిమ్బతే- జలాదౌస్వచ్ఛస్వభావకేప్రతిబిమ్బతే-తథాసత్త్వప్రధానస్యాన్తఃకరణస్యప్రసాదస్వాభావ్యాద్ఘటతేతత్రబ్రహ్మోపలబ్ధిరిత్యాహ (అవభాసాత్మకత్వాచ్చేతి) కించ-యథాజాడ్యసామ్యేఽన్తఃకరణస్యైవప్రత్యయాకారపరిణతస్యాజ్ఞానలక్షణావరణాభిభవసమర్థఆలోకోఽఙ్గీక్రియతే-తథాజాడ్యసామ్యేఽన్తఃకరణస్యైవప్రత్యయాకారపరిణతస్యాజ్ఞానలక్షణావరణాభిభవసామర్థ్యమఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాహ (యథాచేతి) నిలయనం-గృహం ప్రాసాదాదిమూర్తస్యస్వివేశవిశేషః అవయవసంస్థానవిశేషరాహిత్యమనిలయనం అనిరుక్తత్వాద్యమూర్తధర్మవద్బ్రహ్మణఏవకింనస్యాదిత్యతఆహ (త్వదన్నిరుక్తానిలయనానీతి) తత్సత్యమిత్యాచక్షతఇత్యస్యోపపత్తిమాహ (యస్మాదితి) పదానివ్యాఖ్యాయప్రకృతాసుప్రశ్ననిరాకరణేప్రకరణస్యతాత్పర్యం శ్లోకామయతేత్యాదేర్దర్శయతి (అస్తినాస్తీత్యాదినా) తస్యాః- బుద్ధిగుహాయాః ప్రత్యయాః - అహంకర్తాభోక్తేత్యాదయః-తదేవావభాసవిశేషాః- తైర్వ్యజ్యమానం, విశిష్టధర్మస్యనివయత్వేపిస్వరూపస్యావిషయత్వాదిత్యర్థః. ఇతిషష్ఠోఽనువాకః.

రం — (ఆసన్నేవేతి) పూర్వేషు చతుర్షు పర్యాయేషూదాహృతానాం శ్లోకానాం పుచ్ఛపద్విషయత్వదర్శనాత్ అయమపి శ్లోకః పుచ్ఛవదా నన్దమయవిషయక ఏవ-నతు *బ్రహ్మపుచ్ఛమితినిర్దిష్టతదేకదేశవిషయః తతశ్చ బ్రహ్మశబ్దేనానన్దమయ ఏవోచ్యతే ఆనన్దమయసదసత్త్వజ్ఞానాన్మో క్షసంసారౌ భవత ఇత్యర్థః ఆనన్దమయరూపస్య బ్రహ్మణః ఆకాశాదివిజ్ఞానమయాన్తపదార్థాన్తర్యామితయా నిర్దిష్టస్యాపి ఆత్మాన్తరమస్తి కిమితిశఙ్కాం వ్యుదస్యతి (తస్యైష ఏవేతి) పూర్వస్య- విజ్ఞానమయాన్తపదార్థస్య ఆత్మభూత ఏష ఆనన్దమయ ఆత్మా తస్య-ఆనన్దమయస్యాత్మేత్యర్థః తతశ్చానన్యాత్మ త్వముక్తం భవతి నచ పూర్వేషు పర్యాయేషు *తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మేత్యస్యానన్యాత్మకత్వప్రతిపాదకత్వాదర్శనాదస్మిన్పర్యాయే తదాశ్రయణే అ ర్థవైరూప్యం స్యాదితి శఙ్క్యం- పూర్వేషు పర్యాయేష్వనుక్తస్య బ్రహ్మవయవత్వస్య ఇహానిరూపణాత్, తస్మాద్వా ఏతస్మాదానన్దమయాదన్యోన్తర ఆత్మే తినిర్దేశాభావాచ్చ ఏతత్పర్యాయగతస్య తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మేత్యస్యానన్యాత్మత్వమేవార్థః ఆనన్దమయబ్రహ్మప్రతిపాదనానన్తరం *బ్రహ్మవిదా ప్నోతి పరమిత్యుపక్రమాభిహితప్రాప్తివిశదీకరణార్థం ప్రశ్నానుపక్షిపతి (అథాత ఇత్యాదినా) పూర్వప్రతిపాదనస్య బుభుత్సాహేతుత్వమతశ్శబ్దే నోచ్యతే ఉతా ఇతినిపాతస్య ఛాన్దసో దీర్ఘః- *అథానపత్యానితివత్ అవిద్వానితిపదే సతి ఆద్యుదాత్తత్వం స్యాత్-*లత్పురుషే తుల్యార్థ ఇతిస్మరణాత్ అన్తోదాత్తం చేదం పదం ఉతా- విద్వానితి ఛేదః. అపి ప్రకృష్టహృదయాదిస్థానస్థం అనవచ్ఛిన్నం చ బ్రహ్మ ఉపాసీనో విద్వాన్ కశ్చిత్ ఇతః ప్రేత్యాముం లోకం- *పరమే వ్యోమన్నిత్యుక్తం లోకం గచ్ఛతీత్యేకః ప్రశ్నః ఉత గత్యనపేక్షం ఇహైవ బ్రహ్మాప్నోతీత్యర్థసిద్ధః ప్రశ్నః. ఆహో యా విద్వాన్ సమశ్ను త ఇతి- భోక్తృత్వం వివక్షితం అయమర్థః- కశ్చిదహృద్బ్రహ్మోపాసీనో ఏవిద్వానముం లోకం గత్వా కిం సమశ్నుతే - భోగ్యభూతం బ్రహ్మానుభవతీత్యే కః ప్రశ్నః ఉత బ్రహ్మస్వరూపేణైకీభవతీత్యర్థసిద్ధః ప్రశ్నః ఏవం శాస్త్రవైవిధ్యమూలాః గతివిశేషస్వరూపభేదసదసద్భావవిషయాః ప్రశ్నాః ఇ హానువదన వివక్షితాః ఏతత్సర్వం వ్యాసార్యైః *ఉపాసాత్రైవిధ్యాదితిసూత్రే స్పష్టముక్తం ఏతాన్ప్రశ్నాన్ ప్రతివక్తుం జగత్కారణత్వోపయికగుణ విశిష్టస్యైవ బ్రహ్మణః ప్రాప్యత్వాదిజ్ఞాపనాయాహ (సోకామయతేతి) సః-ఆనన్దమయ ఆత్మా దేవమనుష్యాదిరూపేణ బహుస్యాం-ఆకాశాది రూపేణ ప్రజాయేయేతి వ్యష్టిసమష్టిరూపచేతనాచేతనవిషయసఙ్కల్పమకరోదిత్యర్థః సః- పరమాత్మా స్రష్టవ్యాలోచనరూపం తపః కృతవానిత్య ర్థః *తప ఆలోచన ఇతిహి ధాతుః (తత్సృష్ట్వేత్యాది) నను సర్వదా సర్వవ్యాప్తస్య బ్రహ్మణః కోసౌ సృష్టికాలానుప్రవేశ ఇతిచేత్. ఉచ్యతే-నా మరూపవద్వస్తుసర్వవ్యాప్తస్య బ్రహ్మణః ప్రత్యేకం సర్వవస్తుషు పుష్కలప్రతీత్యనర్హస్థితివిశేష ఏవానుప్రవేశః అనేన *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ యో వేద నిహితం గుహాయామితి మన్త్రోక్తం అనన్తస్య బ్రహ్మణః హృదయగుహానిహితత్వముపపాదితం భవతి (తదనుప్రవిశ్య సచ్చ త్యచ్చాభవత్) సచ్ఛ బ్దేన నిర్వికారతయా సతతైకరూపశ్చేతన ఉచ్యతే- త్యచ్ఛబ్దేన పూర్వావస్థాత్యాగరూపవికారాస్పదమచేతనముచ్యతే బ్రహ్మైవ చేతనాచేతననామరూప భాగ్భవతీత్యర్థః నను బ్రహ్మణ ఏవ సర్వోపాదానతయా సర్వభావవికారాస్పదత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నిరుక్తం చేత్యాది) జాతిగుణక్రియావ త్తయా జాతిగుణాభిధాయిశబ్దవాచ్యమచేతనం నిరుక్తం జాతిగుణాదిశూన్యం చేతనజాతం అనిరుక్తం *ఏతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితా ఇత్యుక్తరీత్యా అచేతనవర్గాధారభూతం చేతనజాతం అనిలయనం. ఆశ్రితమచేతనజాతం నిలయనం (విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చ) జ్ఞానస్వరూపం జడస్వ రూపం చ (సత్యం చానృతం చేతి) నిర్వికారతయా సత్యత్వం చేతనస్య ఇతరస్యానృతత్వం తతశ్చ నిరుక్తత్వానిరుక్తత్వనిలయనత్వానిలయనత్వవిజ్ఞా నత్వావిజ్ఞానత్వయుక్తసత్యానృతశబ్దితచేతనాచేతననామరూపభాక్ భవదపి బ్రహ్మ సత్యమేవాభవత్- అజహన్నిర్వికారత్వలక్షణస్వస్వభావమేవాభవది త్యర్థః (యదిదమితి) యస్మాచ్చేతనాచేతనాత్మకవర్గానుప్రవిష్టతయా సత్యశబ్దితస్య బ్రహ్మణ ఆత్మత్వం-అత ఏవ సర్వమపి చేతనాచేతనాత్మకం జగత్ శాస్త్రదృష్టిమన్తః పురుషాః పరాశరాదయః *హరేర్న కించిద్వ్యతిరిక్తమస్తి *జ్యోతీంషి విష్ణుర్భువనాని విష్ణురిత్యాచక్షతే ఇత్యర్థః ఇతి షష్ఠోఽనువాకః

మూ.— అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ । తతో వై సదజాయత । తదాత్మానగ్ం స్వయమకురుత । తస్మాత్తత్సుకృతముచ్యత ఇతి । యద్వై తత్సుకృతం । రసో వై సః । రసగ్ం హ్యేవాయం లబ్ధ్వానన్దీ భవతి । కో హ్యేవాన్యాత్ కః ప్రాణ్యాత్ । యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్ । ఏష హ్యేవానన్దయాతి ॥ ౧॥ యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నదృశ్యేనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే । అథ సోఽభయంగతో భవతి । యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నుదరమన్తరం కురుతే । అథ తస్య భయం భవతి । తత్త్వేవ భయం విదుషోఽమన్వానస్య । తదప్యేష శ్లోకో భవతి ॥ ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

శం — (అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి) అసదితి - వ్యాకృతనామరూపవిశేషవిపరీతరూపమవ్యాకృతం బ్రహ్మోచ్యతే - నపునరత్యన్త మేవాసత్. నహ్యసతస్సజ్జన్మాస్తి ఇదమితి - నామరూపవిశేషవద్వ్యాకృతం జగదగ్రే - పూర్వం-ప్రాగుత్పత్తేః బ్రహ్మైవాసచ్ఛబ్దవాచ్యమాసీత్ తతః- అసతః వై- సత్- ప్రవిభక్తనామరూపవిశేషమజాయత-ఉత్పన్నం. కిం తతః ప్రవిభక్తం పితురివ పుత్రః. నేత్యాహ- తత్- అసచ్ఛబ్దవాచ్యం స్వయమేవాత్మానమేవాకురుత- కృతవత్ యస్మాదేవం - తస్మాత్తత్- బ్రహ్మైవ సుకృతం-స్వయంకర్తృ ఉచ్యతే స్వయంకర్తృ బ్రహ్మేతి ప్రసి ద్ధం లోకే- సర్వకారణత్వాత్ యస్మాద్వా స్వయమేవాకరోత్సర్వం సర్వాత్మనా - తస్మాత్పుణ్యరూపేణాపి తదేవ బ్రహ్మ కారణం సుకృతముచ్యతే సర్వథాపి తు ఫలసమ్బన్ధాదికారణం సుకృతశబ్దవాచ్యం ప్రసిద్ధం లోకే. యది పుణ్యం - యది వాన్యత్ - సా ప్రసిద్ధిర్నిత్యే చేతనావత్కారణే సత్యుపప ద్యతే తస్మాదస్తి తద్బ్రహ్మ- సుకృతప్రసిద్ధేరితి. ఇతశ్చాస్తి కుతః. రసత్వాత్ కుతో రసత్వప్రసిద్ధిః బ్రహ్మణ ఇత్యత ఆహ (యద్వై తత్సుకృతం

రసో వై సః) రసో నామ తృప్తిహేతురానన్దకరో మధురామ్లాదిః ప్రసిద్ధో లోకే రసమేవా[illegible] ప్రాప్యానన్దీ - సుఖీ భవతి నాసత ఆనన్దహేతుత్వం దృష్టం లోకే. బాహ్యానన్దసాధనరహితా అప్యనీహా నిరేషణా బ్రాహ్మణా బాహ్యరసలాభాదివ సానన్దా దృశ్యన్తే విద్వాంసః- నూనం బ్రహ్మైవ రసస్తేషాం తస్మాదస్తి తత్తేషామానన్దకారణం రసవద్బ్రహ్మ ఇతశ్చాస్తి కుతః ప్రాణనాదిక్రియాదర్శనాత్ అయమపి హి పిణ్డో జీవతః ప్రాణేన ప్రాణితి, అపానేనాపానితి,- ఏవం వాయవీయా ఐన్ద్రియికాశ్చ చేష్టాః సంహతైః కార్యకరణైర్నిర్వర్త్యమానా దృశ్యన్తే తచ్చైకార్థవృత్తిత్వేన సంహననం నాన్తరేణ చేతనం సమ్భవతి - అన్యత్రాదర్శనాత్ తదాహ యత్ యది ఏష ఆకాశే - పరమే వ్యోమ్ని గుహాయాం నిహిత ఆనన్దో న స్యాత్ - న భవేత్, కో హ్యేవాన్యాత్ అన్యాత్ - అపానచేష్టాం కుర్యాదిత్యర్థః కః ప్రాణ్యాత్- ప్రాణనం వా కుర్యాత్ తస్మాదస్తి తద్బ్రహ్మ - యదర్థాః కార్యకరణప్రాణనాదిచేష్టాః తత్కృత ఏవ చానన్దో లోకస్య కుతః ఏష హ్యేవ - పరమాత్మా ఆనన్దయాతి - ఆనన్దయతి సుఖయతి లోకం ధర్మానురూపం స ఏవాత్మానన్దరూపోఽవిద్యయా పరిచ్ఛిన్నో విభావ్యతే ప్రాణిభిరిత్యర్థః భయాభయహేతుత్వాచ్చ విద్వదవిదుషోరస్తి తద్బ్రహ్మ. సద్వస్త్వాశ్రయణేన హ్యభయం భవతి- నాసద్వస్త్వాశ్రయణేన భయనివృత్తిరుపపద్యతే కథమభయహేతుత్వమితి. ఉచ్యతే- యదా హ్యేవ యస్మాదేషః- సాధకః ఏతస్మిన్- బ్రహ్మణి. కింవిశిష్టే. అదృశ్యే- దృశ్యం నామ ద్రష్టవ్యం- వికారః దర్శనార్థత్వాద్వికారస్య న దృశ్యమదృశ్యం. అవికారమిత్యర్థః ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽవికారేఽవిషయభూతే. అనాత్మ్యే- అశరీరే యస్మాదదృశ్యం- తస్మాదనాత్మ్యం యస్మాదనాత్మ్యం- తస్మాదనిరుక్తం విశేషో హి నిరుచ్యతే. విశేషశ్చ వికారః. అవికారం తద్బ్రహ్మ- సర్వవికారహేతుత్వాత్ తస్మాదనిరుక్తం యస్మాదేవం- తస్మాదనిలయనం. నిలయనం- నీడ, ఆశ్రయః న నిలయనం అనిలయనం అనాధారం తస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనే- సర్వకార్యధర్మవిలక్షణే బ్రహ్మణీతి వాక్యార్థః అభయమితి క్రియావిశేషణం. అభయామితి వా లిఙ్గాన్తరం పరిణమ్యతే ప్రతిష్ఠాం-స్థితిం ఆత్మభావం విన్దతే-లభతే అథ- తదా సః తస్మిన్ నానాత్వస్య భయహేతోరవిద్యాకృతస్యాదర్శనాదభయం గతో భవతి స్వరూపప్రతిష్ఠో హ్యసౌ తదా భవతి యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి అన్యస్య హ్యన్యతో భయం భవతి- నాత్మన ఏవ ఆత్మనో భయం యుక్తం తస్మాదాత్మైవాత్మనోఽభయకారణం సర్వతో నిర్భయా హి బ్రాహ్మణా దృశ్యన్తే సత్సు భయహేతుషు- తచ్చాయుక్తం అసతి భయత్రాణే బ్రహ్మణి తస్మాత్తేషామభయదర్శనాదస్తి తదభయకారణం బ్రహ్మేతి. కదాఽసావభయం గతో భవతి సాధకః యదా నాన్యత్పశ్యతి, ఆత్మని చాన్తరం- భేదం న కురుతే, తదా అభయం గతో భవతీత్యభిప్రాయః యదా పునః-అవిద్యావస్థాయాం హి- యస్మాదేషః-అవిద్వానవిద్యయా ప్రత్యుపస్థాపితం వస్తు తైమిరికద్వితీయచన్ద్రవత్పశ్యతి, ఆత్మని చైతస్మిన్- బ్రహ్మణి. ఉత్ - అపి అరం-అల్పం అన్తరం- ఛిద్రం భేదం అల్పమప్యన్తరం- భేదదర్శనం కురుతే,. భేదదర్శనమేవ హి భయకారణం. అల్పమపి భేదం పశ్యతీత్యర్థః అథ - తస్మాద్భేదదర్శనాద్ధేతోరస్య- భేదదర్శిన ఆత్మనో భయం భవతి తస్మాదాత్మైవాత్మనో భయకారణమవిదుషః తదేతదాహ - తత్ - బ్రహ్మత్వేవ భయం భేదదర్శినో విదుషః ఈశ్వరోఽన్యో మత్తః - అహమన్యః సంసారీత్యేవం విదుషో భేదదృష్టమీశ్వరాఖ్యం తదేవ బ్రహ్మాల్పమప్యన్తరం కుర్వతో భయం భవతి ఏకత్వేనామన్వానస్య తస్మాద్విద్వానప్యవిద్వానేవాసౌ - య ఏవమేకమభిన్నమాత్మతత్త్వం న పశ్యతి ఉచ్ఛేదహేతుదర్శనాద్ధ్యుచ్ఛేద్యాభిమతస్య భయం భవతి- అనుచ్ఛేద్యో హ్యుచ్ఛేదహేతుః. తస్మిన్నసత్యుచ్ఛేదహేతావనుచ్ఛేద్యే తద్దర్శనకార్యం భయం న యుక్తం. సర్వం చ జగద్భయవద్దృశ్యతే- తస్మాజ్జగతో భయదర్శనాద్గమ్యతే- నూనం తదస్తి భయకారణముచ్ఛేదహేతురనుచ్ఛేద్యాత్మకం - యతో జగద్బిభేతి తత్ - ఏతస్మిన్నప్యర్థే ఏష శ్లోకో భవతి ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

---

౭ — (సుకృతమితి) కృత్ప్రత్యయః సుష్ఠు క్రియత ఇతి కర్మాభిధాయకోఽపి ధాత్వర్థస్య ప్రక్రియయా సుష్ఠు కరోతీతి కర్తరి వ్యాఖ్యాతః (ఏకార్థవృత్తిత్వేనేతి) ఏకప్రయోజనసాధనత్వేన పరస్పరాయత్తతేత్యర్థః. (అన్యత్రేతి) గృహప్రాసాదాదిషు స్వార్థస్య గృహాద్యనారభ్యం- స్వామినమన్తరేణ సంహననస్యాదర్శనాత్ కార్యకరణసంఘాతేఽపి విలక్షణః స్వామీ శరీరావయవాదిభిరుపచయాదిరహితోఽవగమ్యతే- స చ చేతనత్వే సత్యే [illegible] బ్రహ్మైవేతి చ సత్త్వసిద్ధిరిత్యర్థః దాసోఽహం తస్య దేవస్య- మమాయ ద్యుతిః పరమేశ్వర ఇతి భేదం విద్వాన్ కథమజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే- తత్రాహ (అసావమోయమితి) యథావస్థిత భేదం పశ్యన్నవిద్వానుచ్యతే- అతత్త్వదర్శిత్వాత్ తథేత్యర్థః కథం తస్యైవ భయసంభావనేత్యత ఆహ (ఉచ్ఛేదేతి) సంహర్తా హి పరమేశ్వరో మాం సంహరిష్యతి- నరకే వా నిక్షేప్స్యతీతి పశ్యతో భయం భవతీత్యర్థః బ్రహ్మైవోచ్ఛేదహేతుః కుత ఇత్యత ఆహ (అనుచ్ఛేద్యో హీతి) ఉచ్ఛేదహేతోరప్యుచ్ఛేద్యత్వేఽనవస్థాప్రసఙ్గాన్నిత్యత్వం వక్తవ్యం- తచ్చ బ్రహ్మణో నాన్యస్య సంభావ్యత ఇత్యర్థః ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

---

౮ — (అసద్వా ఇత్యాది) ఇదం-స్థూలచేతనాచేతనశరీరకం బ్రహ్మ నభివ్యక్తనామరూపం బ్రహ్మ సృష్టేః ప్రాగాసీత్ తస్మాదిదం జగదభివ్యక్తనామరూపమభవదిత్యర్థః. నన్వసచ్ఛబ్దితస్య బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వే కర్త్రన్తరమపేక్షితం- నిమిత్తోపాదానయోర్భేదావశ్యంభావాత్. ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తదాత్మానమితి) ఆత్మానమేవోపాదానత్వేన స్వీకృత్య స్వయమేవాకురుత. (తస్మాదితి) యస్మాత్స్వయమేవ స్వస్య కార్యం- అత ఏవ బ్రహ్మ సుకృతం- కార్యం యస్య- తత్సుకృతం. కార్యస్య సౌష్ఠవం చానతిక్లేశరూపత్వం. స్వభిన్నస్య కార్యస్య నిర్మాణే హి క్లేశప్రసక్తిః తతశ్చాక్లిష్టకార్యం బ్రహ్మేతి నిర్వాసిత మేతస్మాదాత్మన ఆకాశః సంభూత ఇత్యాది శ్రుతయో వదన్తీత్యర్థః భవతు తత్సుకృతం - తస్య ఉపాస్యత్వప్రాప్యత్వయోః కిమాయాతమిత్యత్రాహ (యద్వా ఇతి) సుకృతమితి నిర్దిష్టం బ్రహ్మ - రసః- ఆనన్దః తల్లాభాదస్యానన్దిత్వం. తతశ్చ తస్యానన్దత్వాత్ ప్రాప్యత్వోపాస్యత్వయుక్తే

ఇతిభావః తదేతదుపపాదయతి (కో హ్యేవాన్యాదితి) యద్యయమపరిచ్ఛిన్నానన్దరసః పరమాత్మా న స్యాత్ - సాంసారికమాపవర్గికం వా సుఖం కః ప్రాప్నుయాత్. అత ఏష ఏవానన్దయతి అతస్తస్య సర్వవిధానన్దహేతుత్వాత్తస్య ప్రాప్యత్వముక్తమితి భావః (యదా హీత్యాది) అదృశ్యే - చక్షురాదిగ్రహణానర్హే ఆత్మ్యం - వ్యాప్యం శరీరమిత్యర్థః అనాత్మ్యే - అశరీర ఇత్యర్థః అత ఏవానిరుక్తే - జాతిగుణాదివాచిదేవాదిపదావాచ్యే అనిలయనే - ఆధారశూన్యే. అభయం - భయాభావాయ. *నాత్మ్యయీ నా వాదిని చతుర్ష్వవ్యయీభావః ※అర్థాభావే యదవ్యయమితి అవ్యయీభావసమాసః అభయసాధనభూతాం ప్రతిష్ఠాం - నిరన్తరస్మృతిలక్షణాం నిష్ఠాం యో విన్దతే - లభతే - సః అభయం ప్రాప్నోతి అత్ర వ్యాసార్యైః +అదృశ్య ఇత్యచిద్వ్యావృత్తిః - అనాత్మ్య ఇతి బద్ధవ్యావృత్తిః - స హి పరమాత్మనా వ్యాప్యః - యద్వా - ఆత్మ్యం - వ్యాప్యం కర్మకృతశరీరం తద్రహితోఽనాత్మ్యః అనిరుక్త ఇతి ముక్తవ్యావృత్తిః - స హి బద్ధావస్థాయాం దేవాదిశబ్దైరుక్తః - అనిలయన [illegible] క్తవ్యావృత్తిః - తేషాం హి భగవానాధార ఇత్యుక్తం ఏవం విహితాయాః ప్రతిష్ఠాయా విచ్ఛేదే అనర్థం దర్శయతి (యదా హీతి) ఏషః - ఉపాసక ఏవ [illegible] - పరమాత్మని [illegible] న్తరం - విచ్ఛేదం అరం - అల్పమపి యః కురుతే - తస్య భయము భవతీత్యర్థః పూర్వవాక్యే ప్రతిష్ఠాశబ్దేన నిరన్తరధ్యానవాచినా ధ్యానగతనైరన్తర్యస్య వి[illegible]తిత్వాదత్రాన్తరశబ్దేనాపి తన్నైరన్తర్యవిరోధినో ధ్యానవిచ్ఛేదస్య గ్రహణముచితం నతు పరోక్తరీత్యా - బ్రహ్మణి అన్తరం - భేదం యః కురుతే - జానాతీత్యర్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం వస్తుతస్తు బ్రహ్మైక్యవాదినామస్మాకం బ్రహ్మణి నానాత్వనిషేధోఽప్రతికూలః - అస్మాభిర్నానా బ్రహ్మవాదస్యానభ్యుపగమాత్ తథాపి ప్రకరణానుగుణ్యాదుక్త ఏవార్థ ఉచిత ఇతి ద్రష్టవ్యం కిం భయం తత్రాహ (తత్త్వేవేతి) విదుషః - బ్రహ్మోపాసకనిష్ఠస్య తదతిరిక్తవిషయస్పృహయా నిరన్తరం మననమకుర్వతస్తదేవ - అమననం భయం. న హి తదపేక్షయాన్యద్భయమస్తి ఉక్తం చ మహర్షిభిః యన్ముహూర్తం క్షణం వాపి వాసుదేవో న చిన్త్యతే| సా హానిస్తన్మహచ్ఛిద్రం సా భ్రాన్తిస్సా చ విక్రియా| వరం హుతవహజ్వాలాపఞ్జరాన్తర్వ్యవస్థితిః| న శౌరిచిన్తావిముఖజనసంవాసవైశసమితి ఇతి సప్తమోఽనువాకః

ఉ.— భీషాస్మాద్వాతః పవతే । భీషోదేతి సూర్యః । భీషాస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ । మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమ ఇతి । సైషానన్దస్య మీమాగ్ంసా భవతి । యువా స్యాత్సాధుయువాధ్యాయకః । ఆశిష్ఠో ద్రఢిష్ఠో బలిష్ఠః । తస్యేయం పృథివీ సర్వా విత్తస్య పూర్ణా స్యాత్ । స ఏకో మానుష ఆనన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య ॥౧॥ తే యే శతం మానుషా ఆనన్దాః । స ఏకో మనుష్యగన్ధర్వాణామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం మనుష్యగన్ధర్వాణామానన్దాః । స ఏకో దేవగన్ధర్వాణామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం దేవగన్ధర్వాణామానన్దాః । స ఏకః పితౄణాం చిరలోకలోకానామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం పితౄణాం చిరలోకలోకానామానన్దాః ॥౨॥ స ఏక ఆజానజానాం దేవానామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతమాజానజానాం దేవానామానన్దాః । స ఏకః కర్మదేవానాం దేవానామానన్దః । యే కర్మణా దేవానపియన్తి । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం కర్మదేవానాం దేవానామానన్దాః । స ఏకో దేవానామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం దేవానామానన్దాః ॥౩॥ స ఏక ఇన్ద్రస్యానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతమిన్ద్రస్యానన్దాః । స ఏకో బృహస్పతేరానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం బృహస్పతేరానన్దాః । స ఏకః ప్రజాపతేరానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం ప్రజాపతేరానన్దాః । స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనన్దః ॥౪॥ శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । స యశ్చాయం పురుషే । యశ్చాసావాదిత్యే । స ఏకః । స య ఏవంవిత్ । అస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య । ఏతమన్నమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి । ఏతం ప్రాణమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి । ఏతం మనోమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి । ఏతం విజ్ఞానమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి ॥౫॥ ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి । తదప్యేష శ్లోకో భవతి ॥ ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

శం — భీషా - భయేనాస్మాద్వాతః పవతే భీషోదేతి సూర్యః భీషాస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమ ఇతి వాతాదయో హి మహార్హాః స్వయమీశ్వరాః సన్తః పవనాదికార్యేష్వాయాసబహులేషు నియతాః ప్రవర్తన్తే - తద్యుక్తం ప్రశాస్తరి సతి యస్మాన్నియమేన తేషాం ప్రవర్తనం తస్మాదస్తి భయకారణం తేషాం ప్రశాస్తృ బ్రహ్మ. యతస్తే భృత్యా ఇవ రాజ్ఞస్తస్మాద్బ్రహ్మణో భయేన ప్రవర్తన్తే - తచ్చ భయ[illegible]కారణమానన్దం బ్రహ్మ తస్యాస్య బ్రహ్మణ ఆనన్దస్యైషా మీమాంసా - విచారణా భవతి. కిమానన్దస్య మీమాంస్యమితి. ఉచ్యతే - కిమానన్దో విషయవిషయిసంబన్ధజనితో లౌకికానన్దవత్ - ఆహోస్విత్స్వాభావిక ఇత్యేవమేషా ఆనన్దస్య మీమాంసా. తత్ర లౌకిక ఆనన్దో బాహ్యాధ్యాత్మికసాధనసమ్పత్తినిమిత్త ఉత్కృష్టః - స ఏ

...నిర్దిశ్యతే బ్రహ్మానన్దానుగమార్థం। అనేన హి ప్రసిద్ధేనానన్దేన వ్యావృత్తవిషయబుద్ధిగమ్య ఆనన్దోఽనుగన్తుం శక్యతే। లౌకికోఽప్యానన్దో బ్రహ్మానన్దస్యైవ మాత్రా। అవిద్యయా తిరస్క్రియమాణే విజ్ఞానే ఉత్కృష్యమాణాయాం చావిద్యాయాం బ్రహ్మాదిభిః కర్మవశాద్యథావిజ్ఞానం విషయాదిసాధనసమ్బన్ధవశాచ్చ విభావ్యమానశ్చ లోకేఽనవస్థితో లౌకికః సమ్పద్యతే। స ఏవావిద్యాకామకర్మాపకర్షేణ మనుష్యగన్ధర్వాద్యుత్తరోత్తరభూమిష్వకామహతవిద్వచ్ఛ్రోత్రియప్రత్యక్షో విభావ్యతే శతగుణోత్తరోత్తరోత్కర్షేణ యావద్ధిరణ్యగర్భస్య బ్రహ్మణ ఆనన్ద ఇతి। నిరస్తే త్వవిద్యాకృతే విషయవిషయివిభాగే విద్యయా స్వాభావికః పరిపూర్ణ ఏక ఆనన్దోఽద్వైతో భవతీత్యేతమర్థం విభావయిష్యన్నాహ। యువా ప్రథమవయాః (సాధుయువేతి) సాధుశ్చాసౌ యువా చేతి యూనో విశేషణం। యువాప్యసాధుర్భవతి సాధురప్యయువా అతో విశేషణం యువా స్యాత్సాధుయువేతి। అధ్యాయకః అధీతవేదః। ఆశిష్ఠః ఆశయితృతమః। దృఢిష్ఠః దృఢతమః। బలిష్ఠః బలవత్తమః। ఏవమాధ్యాత్మికసాధనసంపన్నః। తస్యేయం పృథివీ ఉర్వీ సర్వా విత్తస్య విత్తేనోపభోగసాధనేన దృష్టార్థేనాదృష్టార్థేన చ కర్మసాధనేన సంపన్నా పూర్ణా। రాజా పృథివీపతిరిత్యర్థః। తస్య య ఆనన్దః స ఏకో మానుషః। మనుష్యాణాం ప్రకృష్ట ఏక ఆనన్దః। మానుషానన్దాచ్ఛతగుణోత్కృష్టో మనుష్యగన్ధర్వాణామానన్దో భవతి। మనుష్యాః సన్తః కర్మవిద్యావిశేషాద్గన్ధర్వత్వం ప్రాప్తా మనుష్యగన్ధర్వాః। తే హ్యన్తర్ధానాదిశక్తిసంపన్నాః సూక్ష్మకార్యకరణాః। అస్మాత్ప్రతిఘాతాల్పత్వం, తేషాం ద్వన్ద్వప్రతిఘాతశక్తిః సాధనసమ్పత్తిశ్చ। తతోఽప్రతిహన్యమానస్య ప్రతీకారవతో మనుష్యగన్ధర్వస్య స్యాచ్చిత్తప్రసాదః। తత్ప్రసాదవిశేషాత్సుఖవిశేషాభివ్యక్తిః। ఏవం పూర్వస్యాః పూర్వస్యా భూమేరుత్తరస్యాముత్తరస్యాం భూమౌ ప్రసాదవిశేషతః శతగుణేనానన్దోత్కర్ష ఉపపద్యతే। ప్రథమం త్వకామహతాగ్రహణం మనుష్యవిషయభోగకామానభిహతస్య శ్రోత్రియస్య మనుష్యానన్దాచ్ఛతగుణేనానన్దోత్కర్షో మనుష్యగన్ధర్వేణ తుల్య ఇతి వక్తవ్య ఇత్యేవమర్థం। సాధుయువాధ్యాయిక ఇతి శ్రోత్రియత్వావృజినత్వే గృహ్యేతే। తే హ్యవిశిష్టే సర్వత్ర। అకామహతత్వం తు విషయోత్కర్షాపకర్షతః సుఖోత్కర్షాపకర్షాయ విశిష్యతే। అతోఽకామహతగ్రహణం తద్విశేషతః శతగుణసుఖోత్కర్షోపలబ్ధేరకామహతత్వస్య పరమానన్దప్రాప్తిసాధనత్వవిధానార్థం। వ్యాఖ్యానమన్యత్। దేవగన్ధర్వాః జాతిత ఏవ। చిరలోకలోకా ఇతి పితౄణాం విశేషణం। చిరకాలస్థాయీ లోకో యేషాం పితౄణాం తే చిరలోకలోకాః। ఆజాన ఇతి దేవలోకః। తస్మిన్నాజానే జాతా ఆజానజా దేవాః। స్మార్తకర్మవిశేషతో దేవస్థానేషు జాతాః। కర్మదేవాః యే వైదికేన కర్మణా అగ్నిహోత్రాదినా కేవలేన దేవానపియన్తి। దేవా ఇతి త్రయస్త్రింశద్ధవిర్భుజః। ఇన్ద్రః తేషాం స్వామీ। తస్యాచార్యో బృహస్పతిః। ప్రజాపతిః విరాట్ త్రైలోక్యశరీరః। బ్రహ్మా సమష్టివ్యష్టిరూపః సంసారమణ్డలవ్యాపీ। యత్రైతే ఆనన్దభేదా ఏకతాం గచ్ఛన్తి। ధర్మశ్చ తన్నిమిత్తో జ్ఞానం చ తద్విషయమకామహతత్వం చ నిరతిశయం యత్ర। స ఏష హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మా। తస్యైష ఆనన్దః శ్రోత్రియేణావృజినేనాకామహతేన చ సర్వతః ప్రత్యక్షముపలభ్యతే। తస్మాదేతాని త్రీణి సాధనాన్యవగమ్యన్తే। తత్ర శ్రోత్రియత్వావృజినత్వే నియతే। అకామహతత్వం తూత్కృష్యత ఇతి ప్రకృష్టసాధనతాఽవగమ్యతే। తస్యాకామహతత్వప్రకర్షతశ్చోపలభ్యమానః శ్రోత్రియప్రత్యక్షో బ్రహ్మణ ఆనన్దో యస్య పరమానన్దస్య మాత్రా ఏకదేశః। "ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తి" ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్। స ఏష ఆనన్దో యస్య మాత్రా సముద్రామ్భస ఇవ విప్రుషః ప్రవిభక్తా యత్రైకతాం గతాః స ఏష పరమానన్దః స్వాభావికః, అద్వైతత్వాదానన్దానన్దినోశ్చావిభాగోఽత్ర। తదేతన్మీమాంసాఫలముపసంహ్రియతే (స యశ్చాయం పురుష ఇతి) గుహాయాం నిహితః పరమే వ్యోమ్న్యాకాశాది కార్యం సృష్ట్వా అన్నమయాన్తం తదేవానుప్రవిష్టః స య ఇతి నిర్దిశ్యతే। కోఽసౌ? అయం పురుషే। (యశ్చాసావాదిత్యే) యః పరమ ఆనన్దః శ్రోత్రియప్రత్యక్షో నిర్దిష్టః, యస్యైకదేశం బ్రహ్మాదీని భూతాని సుఖార్హాణ్యుపజీవన్తి, స యశ్చాసావాదిత్యే ఇతి నిర్దిశ్యతే। స ఏకః భిన్నప్రదేశస్థఘటాకాశాకాశైకత్వవత్। నను తన్నిర్దేశే స యశ్చాయం పురుష ఇతి అవిశేషతోఽధ్యాత్మం న యుక్తో నిర్దేశః। యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నితి తు యుక్తః, ప్రసిద్ధత్వాత్। న, పరాధికారాత్। పరో హ్యాత్మాత్రాధికృతః "అదృశ్యేఽనాత్మ్యే" "భీషాస్మాద్వాతః పవతే" "సైషానన్దస్య మీమాంసా" ఇతి। న హ్యకస్మాదప్రకృతో యుక్తో నిర్దేష్టుం। పరమాత్మవిజ్ఞానం చ వివక్షితం। తస్మాత్పర ఏవ నిర్దిశ్యతే స ఏక ఇతి। నన్వానన్దస్య మీమాంసా ప్రకృతా, తస్యా అపి ఫలముపసంహర్తవ్యం। అభిన్నః స్వాభావిక ఆనన్దః పరమాత్మైవ న విషయవిషయిసమ్బన్ధజనిత ఇతి। నను తదనురూప ఏవాయం నిర్దేశః స యశ్చాయం పురుషే యశ్చాసావాదిత్యే స ఏక ఇతి భిన్నాధికరణస్థవిశేషోపమర్దేన। నన్వేవమప్యాదిత్యవిశేషగ్రహణమనర్థకం। నానర్థకం, ఉత్కర్షాపకర్షాపోహార్థత్వాత్। ద్వైతస్య హి మూర్తామూర్తలక్షణస్య పర ఉత్కర్షః సవితర్యన్తర్గతః। స చేత్పురుషగతవిశేషోపమర్దేన పరమానన్దమపేక్ష్య సమో భవతి। న కశ్చిదుత్కర్షోఽపకర్షో వా తాం గతిం గతస్యేతి "అభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే" ఇత్యుపపన్నం। అస్తి నాస్తీత్యనుప్రశ్నో వ్యాఖ్యాతః। కార్యరసలాభప్రాణనాభయప్రతిష్ఠాభయదర్శనోపపత్తిభ్యోఽస్త్యేవ తదాకాశాదికారణం బ్రహ్మేతి। అపాకృతోఽనుప్రశ్న ఏకః। ద్వావన్యావనుప్రశ్నౌ విద్వదవిదుషోర్బ్రహ్మప్రాప్త్యప్రాప్తివిషయౌ। తత్ర విద్వాన్ సమశ్నుతే న సమశ్నుత ఇతి అనుప్రశ్నోఽన్త్యః। తదపాకరణాయోచ్యతే। మధ్యమోఽనుప్రశ్నోఽన్త్యాపాకరణాదేవాపాకృత ఇతి తదపాకరణాయ న యత్యతే। స య ఇత్యాది। స యః కశ్చిదేవం యథోక్తం బ్రహ్మోత్సృజ్యోత్కర్షాపకర్షమద్వైతం సత్యం జ్ఞానమనన్తమస్మీత్యేవం వేత్తీత్యేవంవిత్। ఏవంశబ్దస్య ప్రకృతపరామర్శార్థత్వాత్। స కిం? (అస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య) దృష్టాదృష్టేష్టవిషయసముదాయో హ్యయం లోకః। తస్మాదస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య ప్రత్యావృత్త్య నిరపేక్షో భూత్వా ఏతం యథావ్యాఖ్యాతమన్నమయమాత్మానముపసంక్రామతి। విషయజాతమన్నమయాత్పిణ్డాత్మనో వ్యతిరిక్తం న పశ్యతి సర్వం స్థూలభూతమన్నమయమాత్మానం పశ్యతీత్యర్థః। తతోఽభ్యన్తరమేతం ప్రాణమయం సర్వాన్నమయాత్మస్థమవిభక్తం। అథైతం మనోమయం విజ్ఞానమయం। ఆనన్దమయమాత్మానముపసంక్రామతి। అథాదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే। తత్రైతచ్చిన్త్యం కోఽయమేవంవిత్ కథం వా సంక్రామతీతి। కింపరస్మాదాత్మ

నోఽన్యస్సఙ్క్రమణకర్తా ప్రవిభక్తః- ఉతసఏవేతి కిన్తతః. యద్యన్యస్స్యాత్- శ్రుతివిరోధః *తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ *అన్యోఽసావన్యో
ఽహమస్మీతి న స వేద *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసీతి అథ స ఏవానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతి-కర్మకర్తృత్వానుపపత్తిః. పరస్యైవచ
సంసారిత్వం పరాభావో వా యద్యుభయథా ప్రాప్తో దోషో న పరిహర్తుం శక్యత ఇతి - వ్యర్థా చిన్తా. అథాన్యతరస్మిన్పక్షే దోషాప్రాప్తిః - తృ
తీయే వా అదృష్టే పక్షే - స ఏవ శాస్త్రార్థ ఇతి వ్యర్థైవ చిన్తా న- తన్నిర్ధారణార్థత్వాత్ సత్యం - ప్రాప్తో దోషో న శక్యః పరిహర్తుం అన్యతరస్మింస్తృతీ
యే వా పక్షే అదృష్టే అవధృతే త్వేవం వ్యర్థా చిన్తా స్యాత్. న తు సోఽవధృత ఇతి తదవధారణార్థత్వాదర్థవత్యేవైషా చిన్తా సత్యమర్థవతీ చిన్తా - శాస్త్రార్థావధా
రణార్థత్వాత్ చిన్తయసి చ త్వం- న తు నిర్ణేష్యసి కిం న నిర్ణేతవ్యమితి వేదవచనం న కథం తర్హి బహుప్రతిపక్షత్వాత్. ఏకత్వవాదీ త్వం- వేదార్థ
పరత్వాత్ బహవో హి నానాత్వవాదినో వేదబాహ్యాస్త్వత్ప్రతిపక్షాః- అతో మమాశఙ్కా న నిర్ణేష్యసీతి ఏతదేవ మే స్వస్త్యయనం- యన్మామేకయోగిన
మనేకయోగిబహుప్రతిపక్షమాత్థ అతో జేష్యామి సర్వాన్ ఆరభే చ చిన్తాం స ఏవ తు స్యాత్- తద్భావస్య వివక్షితత్వాత్ తద్విజ్ఞానేన పరమాత్మభా
వో హ్యత్ర వివక్షితః *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి నహ్యన్యస్యాన్యభావాపత్తిరుపపద్యతే నను తస్యాపి తద్భావాపత్తిరనుపపన్నైవ న- అవిద్యా
కృతతాదాత్మ్యాపోహార్థత్వాత్. యేయం హి బ్రహ్మవిద్యయా స్వాత్మప్రాప్తిరుపదిశ్యతే - సా అవిద్యాకృతస్యాన్నాదివిశేషాత్మన ఆత్మ
త్వేనాధ్యారోపితస్యానాత్మనోఽపోహార్థా కథమేవమర్థతాఽవగమ్యతే విద్యామాత్రోపదేశాత్ విద్యాయాశ్చ దృష్టం కార్యమవిద్యానివృత్తిః-తచ్చే
హ విద్యామాత్రమాత్మప్రాప్తిసాధనముపదిశ్యతే మార్గవిజ్ఞానోపదేశవదితి చేత్. తదాత్మత్వే విద్యామాత్రసాధనోపదేశోఽహేతుస్స్యాత్ కస్మాత్
దేశాన్తరప్రాప్తౌ మార్గవిజ్ఞానోపదేశదర్శనాత్. న హి గ్రామ ఏవ గన్తా ఇతి చేన్న - వైధర్మ్యాత్. తత్ర హి గ్రామవిషయం విజ్ఞానం నోపదిశ్యతే-త
త్ప్రాప్తిమార్గవిషయమేవోపదిశ్యతే విజ్ఞానం న తథేహ బ్రహ్మవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణ సాధనాన్తరవిషయం విజ్ఞానముపదిశ్యతే ఉక్తకర్మాదిసాధనాపేక్షం
బ్రహ్మవిజ్ఞానం పరప్రాప్తిసాధనముపదిశ్యత ఇతి చేన్న- నిత్యత్వాన్మోక్షస్యేత్యాదినా ప్రత్యుక్తత్వాత్ శ్రుతిశ్చ *తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి
కార్యస్య తదాత్మత్వం దర్శయతి అభయప్రతిష్ఠోపపత్తేశ్చ యది హి విద్యావాన్ స్వాత్మనోఽన్యన్న పశ్యతి - తతః *అభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దత ఇతి
స్యాత్- భయహేతోః పరస్యాన్యస్యాభావాత్ అన్యస్య చావిద్యాకల్పితత్వే న విద్యయా అవస్తుత్వదర్శనోపపత్తిః తద్ధి ద్వితీయస్య చన్ద్రస్యాసత్త్వం-
యదతైమిరికేణ చక్షుష్మతా న గృహ్యతే నైవం న గృహ్యత ఇతి చేన్న- సుషుప్తసమాహితయోరగ్రహణాత్ సుషుప్తేఽగ్రహణమన్యాసక్తవదితి చేన్న-
సర్వాగ్రహణాత్ జాగ్రత్స్వప్నయోరన్యస్య గ్రహణాత్సత్త్వమేవేతి చేన్న- అవిద్యాకృతత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నయోః. యదన్యగ్రహణం జాగ్రత్స్వ
ప్నయోః- తదవిద్యాకృతం-అవిద్యాఽభావే అభావాత్ సుషుప్తే అగ్రహణమప్యవిద్యాకృతమితి చేన్న- స్వాభావికత్వాత్ ద్రవ్యస్య హి తత్త్వమవిక్రి
యా- పరానపేక్షత్వాత్. విక్రియా న తత్త్వం - పరాపేక్షత్వాత్ న హి కారకాపేక్షం వస్తునస్తత్త్వం. సతో విశేషః కారకాపేక్షః- విశేషశ్చ వి
క్రియా జాగ్రత్స్వప్నయోశ్చ గ్రహణం విశేషః యద్ధి యస్యానన్యాపేక్షం స్వరూపం- తత్తస్య తత్త్వం యదన్యాపేక్షం- న తత్తత్త్వం- అన్యా
భావే అభావాత్ తస్మాత్స్వాభావికత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నవన్న సుషుప్తే విశేషః. యేషాం పునరీశ్వరోఽన్య ఆత్మనః- కార్యం చాన్యత్-తేషాం భయానివృ
త్తిః-భయస్యాన్యనిమిత్తత్వాత్ సతోఽన్యస్యాత్మహానానుపపత్తేః. న చాసత ఆత్మలాభః సాపేక్షస్యాన్యస్య భయహేతుత్వమితి చేన్న- తస్యాపి తుల్య
త్వాత్ యద్ధర్మాద్యనుసహాయీభూతం నిత్యమనిత్యం వా నిమిత్తమపేక్ష్యాన్యద్భయకారణం స్యాత్ - తస్యాపి తథాభూతస్యాత్మహానాభావాద్భయాని
వృత్తిః. ఆత్మహానే వా సదసతోరితరేతరాపత్తౌ సర్వత్రానాశ్వాస ఏవ ఏకత్వపక్షే పునస్సనిమిత్తస్య సంసారస్యావిద్యాకల్పితత్వాదదోషః తైమి
రికదృష్టస్య హి ద్వితీయచన్ద్రస్య నాత్మలాభో నాశో వాఽస్తి విద్యావిద్యయోస్తద్ధర్మత్వమితి చేన్న- ప్రత్యక్షత్వాత్ వివేకావివేకౌ రూపాదివత్ప్రత్యక్షా
వుపలభ్యేతే అన్తఃకరణస్థౌ న హి రూపస్య ప్రత్యక్షస్య సతో ద్రష్టృధర్మత్వం అవిద్యా చ స్వానుభవేన రూప్యతే-మూఢోఽహం- అవివిక్తం మమ విజ్ఞా
నమితి తథా విద్యావివేకోఽనుభూయతే ఉపదిశన్తి చాన్యేభ్య ఆత్మనో విద్యాం బుద్ధిమన్తః తథా చాన్యేఽవధారయన్తి తస్మాన్నామరూపపక్షస్యైవ
విద్యావిద్యే, నామరూపే చ నాత్మధర్మౌ- *నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మేతి శ్రుత్యన్తరాత్ తే చ పునర్నామరూపే సవితర్యహోరా
త్రే ఇవ కల్పితే- న పరమార్థతో విద్యమానే అభేదే ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసంక్రామతీతి కర్మకర్తృత్వానుపపత్తిరితి చేన్న- విజ్ఞానమాత్రత్వా
త్సంక్రమణస్య న జలూకాదివత్సంక్రమణమిహోపదిశ్యతే కిం తర్హి విజ్ఞానమాత్రం సంక్రమణశ్రుతేరర్థః నను ముఖ్యమేవ సంక్రమణం శ్రూ
యతే ఉపసంక్రామతీతీతి చేన్న- అన్నమయే అదర్శనాత్ న ముఖ్యమేవ సంక్రమణం న హ్యన్నమయముపసంక్రామతో బాహ్యాదస్మాల్లోకాజ్జలూ
కావత్సంక్రమణం దృశ్యతే- అన్యథా వా మనోమయస్య బహిర్నిర్గతస్య విజ్ఞానమయస్య వా పునః ప్రత్యావృత్త్యాత్మసంక్రమణమితి చేన్న- స్వాత్మని క్రి
యావిరోధాత్ అన్యోఽన్నమయముపసంక్రామతీతి ప్రకృత్య మనోమయో విజ్ఞానమయో వా స్వాత్మానమేవోపసంక్రామతీతి విరోధస్స్యాత్ తథా
నానన్దమయస్యాత్మసంక్రమణముపపద్యతే తస్మాన్న ప్రాప్తిస్సంక్రమణం, నాప్యన్నమయాదీనామన్యతమకర్తృకం, పారిశేష్యాదన్నమయాద్యా
నన్దమయాన్తాత్మవ్యతిరిక్తకర్తృకం జ్ఞానమాత్రం చ సంక్రమణముపపద్యతే. జ్ఞానమాత్రత్వే చ ఆనన్దమయాన్తస్థస్యైవ సర్వాన్తరస్యాకాశాద్యన్న
మయాన్తం కార్యం సృష్ట్వా అనుప్రవిష్టస్య హృదయగుహాభిసంబన్ధాదన్నమయాదిష్వనాత్మస్వాత్మవిభ్రమస్సంక్రమణాత్మకవివేకజ్ఞానోత్పత్త్యా విన
శ్యతి తదేతస్మిన్నవిద్యావిభ్రమనాశే సంక్రమణశబ్ద ఉపచర్యతే న హ్యన్యథా సర్వగతస్యాత్మనస్సంక్రమణముపపద్యతే. వస్త్వన్తరాభావాచ్చ. న చ
స్వాత్మన ఏవ సంక్రమణం. న హి జలూకా స్వాత్మానమేవ సంక్రామతి తస్మాత్ *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి యథోక్తలక్షణాత్మప్రతిపత్త్యర్థమేవ
బహుభవనసర్గప్రవేశరసలాభాభయసంక్రమణాది పరికల్ప్యతే ఆత్మన్యేవ బ్రహ్మణి సంవ్యవహారవిషయే. న తు పరమార్థతో నిర్వికల్పే బ్రహ్మణి కశ్చిద

వికల్పఉపపద్యతే తమేతంనిర్వికల్పమాత్మానమేవం క్రమేణోపసంక్రమ్య- విదిత్వా [illegible]-అభయం ప్రతిష్ఠాం [illegible] ఇతి ఏతస్మిన్నర్థే శ్లోకో భవతి సర్వస్యైవాస్య ప్రకరణస్య ఆనన్దవల్ల్యర్థస్య సఙ్క్షేపతః ప్రకాశనాయ ఏష మన్త్రో భవతి ఇత్యష్టమోऽనువాకః.

ఆ — తచ్చాభయకారణం బ్రహ్మానన్దముక్తం *యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాదితి అత్రానన్దిశ్చలోకే జన్యః ప్రసిద్ధః- తతో విచారమారభతే. తస్యాస్సైషేతి) బ్రహ్మానన్దస్యచేన్మీమాంసా ప్రస్తుతా- కిమర్థస్సార్వభౌమానన్దాద్యుపన్యాసః- తత్రాహ (తత్ర లౌకికత్యాదినా) లౌకికఆనన్దం క్వచిత్కాష్ఠాం ప్రాప్తః- సాతిశయత్వాత్ -పరమాణువదితి బ్రహ్మానన్దానుమానార్థో లౌకికోపన్యాస ఇత్యర్థః [illegible] వ్యావృత్తాః వ్యావృత్తవిషయాః అవిషయ బ్రహ్మైకత్వదర్శినః తద్బుద్ధిగోచరా ఇత్యర్థః ప్రకారాన్తరేణ బ్రహ్మానన్దానుగమమాహ (లౌకికోపీత్యాదినా) మనుష్య [illegible] ర్వానన్దస్యోత్కృష్టత్వే నిమిత్తమాహ (తేహ్యన్తరానాదీతి) ప్రథమమకామహతా గ్రహణస్య తాత్పర్యమాహ (ప్రథమమితి) యది ప్రథమప [illegible] స్యాత్- తదా తస్యైవ సార్వభౌమానన్దేన తుల్య ఆనన్దః స్యాత్. తథాచ వ్యాహతో భవేత్ మానుషానన్దః [illegible] మానుష [illegible] భాగీ చేతి తతో మనుష్యగన్ధర్వానన్దేన తుల్యమానన్దం తస్య దర్శయితుం ప్రథమపర్యాయే కదగ్రహణమిత్యర్థః అవృజినత్వం - అపాపత్వం యథోక్తకారిత్వం తత్పాదమపాదాల్లభ్యత ఇత్యర్థః (దేవాస్త్రయస్త్రింశత్) అష్టౌవసవః, ఏకాదశరుద్రాః, ద్వాదశాదిత్యాః, ఇన్ద్రః, ప్రజాపతి, శ్చేతి యదర్థం మీమాంసా ఆరబ్ధా- తస్య నిరతిశయానన్దస్య సిద్ధౌ వాక్యతాత్పర్యం దర్శయితుమాహ (తస్యాకామహతత్వేతి) తస్య బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్యానన్దస్తదుపాసకప్రత్యక్షో యస్యమాత్రా- [illegible] హిరణ్యగర్భానన్దస్య మాత్రాత్వే శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (ఏతస్యైవేతి) నకేవలం హిరణ్యగర్భానన్దస్య [illegible] మాత్రా - యశ్చ ప్రాగుపన్యస్తః సార్వభౌమాద్యానన్దః - సోపి యస్యమాత్రా ప్ర [illegible] మాపన్నాసతీయత్ర నిరతిశయానన్దే కామహత బ్రహ్మవిత్ప్రత్యక్షే కైవల్య ఏకతాం గతే తి యోజనా అకామహత ప్రత్యక్షత్వాభిధానాద్భేదప్రాప్తిం నిరస్యతి (ఆనన్దానన్దినో శ్చేతి) ప్రత్యక్షత్వాభిధానమజ్ఞానసంశయాదివ్యవధానాభావాభిప్రాయం- నతువిషయవిషయిభావాభిప్రాయం - *అదృశ్యేऽనాత్మ్యే *ఇత్యాదిశ్రుతేః [illegible] మీమాంసయా నిరతిశయానన్దం బ్రహ్మేతి నిర్ధారితం - తస్యాకామహత ప్రత్యక్షత్వాభిధానాదభేదసిద్ధిః సహి పరానన్దపరస్య ప్రత్యక్షో భవతి తస్మాన్నిరతిశయానన్ద బ్రహ్మైకత్వం జీవస్య *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యుపక్రాన్తం మీమాంసయా [illegible] ఉపసంహ్రియత ఇత్యర్థః ఆదిత్యగ్రహణస్యాధిదైవికోపాధ్యుపలక్షణార్థస్య [illegible] ఉపాధ్యుపాధ్యుపాధేర్యథాయోగం తత్స్వరూపమాహ (సయ [illegible]) [illegible] (సన్వితి) *యఏషఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయందక్షిణేऽక్షన్ పురుష ఇత్యాదౌ శ్రుత్యన్తరే మణ్డలస్థదక్షిణాక్షిస్థైక్యస్య ప్రసిద్ధత్వాదిహాప్యాదిత్యస్థైక్యని [illegible] దక్షిణాక్షిగ్రహణం యుక్తమిత్యర్థః అధ్యాత్మమధిదైవతం చ లిఙ్గాత్మోపాసనవివక్షాయాం తథాస్యాత్ - నేహ తద్వివక్షితమిత్యాహ (నపరేతి) యఏవం విద్వాన్ నిరతిశయానన్ద ఉత్కృష్టో హ్యత్ర ప్రతిపిపాదయిషితః- సఏవ నికృష్టో సాధారణః పాణ్యాదిమతి పురుషే [illegible] [illegible] మత్వం విశిష్టయోస్స్వరూపైక్యం వివక్షితమిత్యర్థః వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (అస్తినాస్తీతి) సన్దిగ్ధం సప్రయోజనం చ విచార మర్హతి- అప్రయోజకస్యైవ [illegible] (కింతత ఇతి) ఉభయత్రానుపపత్తిం సంశయకారణమాహ (యద్యన్యః స్యాదితి) భో [illegible] సంశయవ్యావృత్తిం ప్రయోజనమాహ ([illegible]) ఏతదేవమము [illegible] కల్యాణం యస్మాదేక [illegible] బ్రూతే. అప్రతిపన్నస్సత్ [illegible] దిసో, [illegible] బహవః ప్రతిపత్తారో [illegible] కల్యాణం- అనేకత్వస్యాऽనోఽన్యాశ్రయాదిదోషదుష్టత్వాత్, [illegible] చ్చేత్యర్థః విచారారమ్భము పపాద్యసిద్ధాన్తముపక్రమతే (సఏవతుస్యాదితి) [illegible] భేదభిన్నో వ్యేవం చిత్స్వరూప ఏవస్యాదిత్యర్థః అవిద్యాధ్యారోపితా బహుత్వవ్యావృత్తి రేవ బ్రహ్మప్రాప్తిర్వివక్షితేతి [illegible] నమర్థతా కథమవగమ్యతే- నపునర ప్రాప్తప్రాప్తిరిత్యాహ (కథమితి) పరిహారః (విద్యయేతి) అస్య [illegible] మత్రం (మాత్రేతి) [illegible] మత్వాభావే పిధ [illegible] జ్ఞానోపదేశస్సార్థకః- తథా జీవస్యాపి తతో బ్రహ్మత్వాభావేఽపి [illegible] అభ్యాసద్వారేణ బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వాదిత్యర్థః త్వం గ్రామోऽసీతి [illegible] ఉపదేశః - అత్రాభేదోపదేశః ప్రతీయతే - అతఉపదేశవై షమ్యాన్నదృష్టాన్తోయుక్త ఇత్యాహ (నవైధర్మ్యాదితి) యది [illegible] దన్యఈశ్వరోభయహేతు [illegible] ర్శనస్యే త్యాశఙ్క్యాహ (అన్యస్యచేతి) కల్పితభేదవిశిష్టరూపేణేశ్వరస్యావిద్యాకృత [illegible] తత్ర [illegible] ఈశ్వరోమ మప్రకాశ [illegible] - యత్ [illegible] దృష్టాన్తవైషమ్యం శఙ్క్యతే (నైవమి తి) యథాచ [illegible] దర్శనాత్ ద్వితీయశ్చ [illegible] - నైవం బ్రహ్మవిదాగృహ్యతే వ్యతిరిక్తేశ్వరః - ప్రతినియతప్రపఞ్చావభాసస్య భోజనాది ప్రవృత్త్యనుపపత్త్యా జీవన్ముక్తస్యాప్యభ్యుపగమా, త్ప్రపఞ్చనియమస్య చేశ్వరాధీనత్వాభ్యుపగమా, దిత్యర్థః [illegible] దర్శ నంవిరుద్ధః - తథాపి నతద్భయకారణం నహి [illegible] అవిదుషోపి వ్యతిరేకదర్శనం నసదాపనమిత్యాహ (నసుషు ప్తేతి) సుషుప్త్యవ్యతిరేకాగ్రహణమసత్త్వసాధకం నభవతీత్యాహ (సుషు ప్తఇతి) యథా [illegible] కారణఇష్వాస క్తమనస్క తయా తద్వ్యతిరిక్తం విద్యమా నమపినపశ్యతి- తథా సుషుప్తేపి [illegible] సక్తతయా సదపిద్వితీయం నపశ్యతి- నత్వభావాదిత్యర్థః. అన్యాసక్తస్య తద్వ్యతిరిక్తాదర్శనేపి తద్దర్శనమ [illegible] - సుషుప్తేపి [illegible] ప్రత్యయా, త్సుఖస్యాప్యాత్మతాదాత్మ్య, దజ్ఞానస్య చవ్యతిరిక్తత్వానిర్వచనా, దతస్తత్ర ద్వితీయాభావా దేవాగ్రహణమిత్యాహ (నస్వాప్యగ్రహణాదితి) సుషుప్తే భేదానుపలమ్భాదసత్త్వం - తర్హి జాగ్రత్స్వప్నయోరుపలమ్భాద్ద్వైతస్యసత్త్వం కిం నస్యా

దిత్యాహ (జాగ్రదితి) అనాత్మాదావాత్మత్వాదిబుద్ధిరవిద్యా - తద్భావేఏవద్వైతోపలమ్భోన్యథోపలమ్భమాత్రం సత్త్వసాధకం- అన్యథాశుక్తిరూప్యాదేరపిసత్త్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ (నావిద్యేతి) పూర్వవాద్యాహ (సుషుప్తఇతి) సుషుప్తేద్వితీయస్యాగ్రహణమపిలయరూపావిద్యాకృతం- నతుభేదాభావనిబన్ధనం-అతోయదుక్తంసుషుప్తేసర్వాత్మకబ్రహ్మభూతోజీవఃస్వవ్యతిరిక్తమభావాదేవనపశ్యతీతితదసదిత్యర్థః సతోపిద్వితీయస్యావిద్యావశాదగ్రహణమితికోర్థః కింగ్రహణప్రాగభావోజాయతే- ఉతాప్రకాశాభావః - కింవాఽగ్రహణాకారావిక్రియస్వరూపావస్థానం నాద్యః- ప్రాగభావ[illegible] నద్వితీయః- పరైర్ద్వితీయస్యాస్వప్రకాశతాస్వాభావ్యాభ్యుపగమేనాప్రకాశాభావానభ్యుపగమాత్, అప్రకాశారోపేచసర్వస్యస్వప్రకాశబ్రహ్మాత్మతాయాఅభ్యుపగన్తవ్యత్వేనాస్మత్సమీహితసిద్ధిప్రసఙ్గాత్, నతృతీయఇత్యాహ (నస్వాభావికత్వాదితి) [illegible]రూపావస్థానంనావిద్యాకార్యం - అనాగన్తుకత్వాదిత్యర్థః ఏతత్స్ఫుటయతి (ద్ర[illegible]త్యాదినా) సన్మాత్రంద్రవ్యముచ్యతే స్వాతన్త్ర్యసిద్ధ్యభిప్రాయేణ నవైశేషికాభిప్రాయేణ క్రియావద్గుణవత్సమవాయికారణంద్రవ్యం- మానాభావాదితిద్రష్టవ్యం (అవిక్రియేతి) విక్రియాఽభావోపలక్ష్యంస్వరూపం - అనపేక్షసిద్ధిత్వాదిత్యర్థః గ్రహణాదివిక్రియానస్వాభావికీ - పరాపేక్షత్వాత్ స్ఫటికలౌహిత్యవదిత్యర్థః యదుక్తమనపేక్షసిద్ధిత్వాదవిక్రియత్వమితితత్స్ఫుటయతి (యద్ధీతి) ఏవంస్వమతేచిత్సత్తావ్యతిరిక్తేశ్వరస్యభయహేతోరభావాదభయంవిదుషఃసమ్భవతీత్యుపపాద్యద్వైతపక్షేతదసమ్భవమాహ (యేషామితి) సతోఽన్యస్యస్వరూపేణస్థితేనష్టిర్వామాభూద్ధ్వంసః- వ్యాఘాతాదవస్థానాచ్చ [illegible]క్ష్యనతఏవభయస్యాత్మాదేఽభయప్రాప్తిర్నభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నచాసతఇతి) వ్యతిరిక్తేశ్వరస్యసత్తామాత్రేణనభయహేతుత్వం - కింతుప్రాణికృతధర్మాద్యపేక్షస్యతులదభావాదభయ[illegible]తీత్యాశఙ్క్యనైతత్సాక్షాన్నవాచ్యం- అధర్మాదేరపితత్సైనాత్మన్యసత్త్వాదనస్తిత్వాత్ నైయాయి కాదిమతేపిసతిహేతౌకార్యాత్యన్తాభావస్యదురవధారణత్వాత్తేనాపినవాచ్యమిత్యాహ (నచస్యాపీతి) కించ - సచ్ఛేదసత్త్వమాపద్యేత ఆధర్మాదికం- తస్మిఆత్మన్యపికఃప్రశ్వాసః-తస్మాత్స్వభావవైపరీత్యంసతోఽసత్త్వగమనంకస్యాపిమతేనఘటతఇత్యాహ (సదసతోరితి) స్వమతంనిగమయతి (ఏకత్వపక్షఇతి) అవిద్యాకల్పితంభయంవిద్యయానివర్తతఇతివదతోవిద్యావిద్యయోరాత్మధర్మత్వమిష్టం- తతోధర్మిత్వాదవినాశయోర్వికారిత్వమనిత్యత్వంచప్రసజ్యేతేతిశఙ్కతే (విద్యావిద్యయోరితి) కల్పితయోర్విద్యావిద్యయోరాత్మనిభయాభయహేతుత్వసమ్భవాన్నాత్మధర్మత్వేప్రమాణమస్తి- ప్రత్యుతవేద్యత్వాద్రూపాదివదాత్మధర్మత్వంనాస్తీత్యనుమాతుంశక్యతఇత్యాహ (నప్రత్యక్షత్వాదితి) చిన్మాత్రతన్త్రా అనాదిరనిర్వాచ్యాఽవిద్యాఽన్తఃకరణరూపేణపరిణమతే- తచ్చాన్తఃకరణంతామససాత్త్వికావస్థాభేదేనభ్రాన్తిసమ్యగ్జ్ఞానాకారేణపరిణమతే- అస్మింశ్చప్రతిబిమ్బితశ్చిద్ధాతుఃస్వోపాధిధర్మైరేవభ్రాన్తఃసమ్యగ్దర్శీతిచవ్యవహ్రియతే-నతత్త్వతోవిద్యావిద్యావత్త్వమిత్యాహ (తేచపునరితి) ఉక్తన్యాయేన[illegible] వినతో బ్రహ్మభిన్నఇత్యుక్తం తత్రపరోక్తముద్భావ్యనిరస్యతి (అభేదఇత్యాదినా) నానన్దమయఃపరమాత్మా, నచతత్రప్రవేశఃసంక్రమణం,-కింతుఅవిషయబ్రహ్మాత్మతాజ్ఞానేనానన్దమయస్యాత్మతయాభ్రాన్తిగృహీతస్యాతిక్రమణంబాధోఽత్రవివక్షితఇత్యర్థః (అన్యథావేతి) నీడేపక్షిప్రవేశవద్వేత్యర్థః యద్యప్యన్నమయేముఖ్యంసఙ్క్రమణంనసంభవతి-తథాపిమనోబుద్ధ్యోర్బహిర్విషయేప్రవృత్తయోస్తతోవ్యావృత్తస్వరూపేఽవస్థానంసఙ్క్రమణందృష్టం-తథా[illegible]యస్యస్వరూపేఽవస్థానంసంక్రమణంభవిష్యతీత్యాహ (మనోమయస్యేతి) స్వరూపావస్థానస్యానాగన్తుకత్వాత్ప్రక్రమవిరోధాచ్చనతస్య[illegible]సంక్రమణమిత్యాహ (నేతి) జ్ఞానమాత్రత్వేవాసంక్రమ[illegible] (జ్ఞానమాత్రత్వేచేతి) ముఖ్యాసంభవేగౌణార్థగ్రహణంన్యాయ్యమేవ-అతోఽధిష్ఠానయాథాత్మ్యప్రతిపత్తిధరిశిష్టస్యాధ్యస్తస్యబాధనమేవసఙ్క్రమణఃఫలతీతిభావః ఇతశ్చతన్ముఖ్యంసంక్రమణమస్వీకరణీయమిత్యాహ (వస్త్వన్తరాభావాచ్చేతి) సంక్రమణస్యాపచారికత్వంన్యాయ్యమప్రకరణస్యమహాతాత్పర్యముపసంహరచ్ఛలేనాహ (తస్మాదితి) ఇత్యష్టమోఽనువాకః

---

౮౦ — (భీషాస్మాదితి) అగ్నీన్ద్రసూర్యప్రముఖాస్సర్వేపిదేవప్రవరాఃపరమాత్మనోశాసనాత్ప్రవృత్తాఃకింభవిష్యతీతిభీత్యాస్వస్వకర్మసుజాగరూకాభవన్తి అతశ్చ బ్రహ్మవ్యతిరిక్తంకృత్స్నమపిపవందుఃఖోదర్కత్వాదనర్థరూపమేవ అతశ్చతాదృశపదకామనయామనసావిచ్ఛేదస్యాత్యన్తభయావహత్వాత్ తతోనభయంకించిదస్తీత్యర్థః ఏవంబ్రహ్మవేదనస్యజగత్కారణస్య[illegible]సార్వజ్ఞ్యాదిగుణవిశిష్టవిషయకత్వం[illegible]త్వం చవిధాయప్రాప్యస్యానన్దమయస్యబ్రహ్మణఆనన్దమయశబ్దప్రవృత్తి[illegible]ప్రాచుర్యంవర్ణయతి (సైషేతి) వక్ష్యమాణఆనన్దవిషయకవిచారోభవతీత్యర్థః (యువేత్యాది) అత్రవ్యాసార్యాః *సాధుయువాధ్యాయికః- సాధు- యువావిధిసమ్యక్సంప్రదాయసిద్ధతయాస్వరవర్ణాదిభ్రంశరహితంవా యువశబ్దేనప్రత్య[illegible]త్వంవివక్షితం అవిస్మరణాన్నిత్యంనవంయథాభవతిఅధ్యయనవానిత్యర్థః యద్వా-స్వసదృశయస్సర్వేషామధ్యాయికః- అధ్యాపకః. తదధికజ్ఞానఇత్యర్థః ఆశిష్ఠః- ఆశుతరక్రియః యద్వా- ఆశనమః ఆరోగ్యఇత్యర్థః యద్వా - ఆశీర్వాదవిషయభూతః సర్వానురఞ్జకఇత్యర్థః *సర్వాన్ దేవాన్నమస్యన్తిఏవం బలిష్ఠః-మనోబలవాన్ ద్రఢిష్ఠఇతిశరీరబలస్యోక్తత్వాత్ యద్వా-ద్రఢిష్ఠః- దృఢతరః నత్వవ్యవస్థితస్వభావఇత్యర్థః బలిష్ఠః- శరీరమానససర్వవిధబలవాన్ విత్తస్యపూర్ణా- విత్తేనపూర్ణా *పూరణగుణసుహితాఽస్తితిషస్య్యాఅనుజ్ఞానాత్ ఏవంగుణసముదాయంవిభూతిపౌష్కల్యంచోక్త్వాసఏకోమానుషఆనన్దఇతిశ్రుత్యాతస్యైవానన్దత్వముక్తం నచజ్ఞానస్యస్వగుణవిభూత్యాదేఃకథమానన్దత్వమితిశఙ్క్యం- అనుకూలత్వంహ్యానన్దత్వం తచ్చస్వలవిప్తత్వం తచ్చగుణవిభూత్యోరపిసంభవతి తద్విషయజ్ఞా

మనుష్యానన్దపర్యాయే శ్రోత్రియస్యేత్యాదివాక్యంశఙ్కరపాఠేనాస్తి

నస్యాప్యనుకూలత్వంవిషయానుకూలత్వప్రయుక్తమేవేత్యన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం అత్ర శ్రుతిస్వారస్యాత్ గుణవిభూత్యోరేవానన్దత్వం శ్రోత్రియః- బ్రహ్మనిష్ఠః అకామహతః- సమస్తసాంసారికభోగానుపహతః అతోముక్తఉచ్యతఇత్యుక్తం ఏవంచయువత్వాద్యథగాత్రత్వసౌన్దర్యజ్ఞాన, నైశ్వర్యాదయోఽసంభూయయత్రభవన్తి- సఏకోమానుషఆనన్దః "అకామహతశ్రోత్రియస్యముక్తస్యాపిసఆనన్దోస్తి - ముక్తస్యసర్వానన్దానుభవ శాలిత్వాత్తత్రమానుషానన్దస్యాన్తర్గతత్వాదితిభావః (తేయేశతమిత్యాది) యేమనుష్యాఏవసన్తఃకర్మవిశేషేణవిద్యావిశేషేణవా అన్తర్ధానాదిశక్త్య తిశయయోగాద్గన్ధర్వత్వం ప్రాప్తాః- తేమనుష్యగన్ధర్వాః అన్తరిక్షలోకవాసినోదేవగన్ధర్వాః చిరకాలస్థాయీలోకఃచిరలోకః. చిరలోకోలోకోయేషాం- తేచిరలోకలోకాఃపితరః ఆజానః - దేవలోకః తత్రజాతాఆజానజాః స్మార్తకర్మవిశేషతోదేవస్థానేషుజాతాఇత్యర్థః అగ్నిహోత్రాదికర్మ ణాఅగ్న్యాదిసాయుజ్యంప్రాప్తాఃకర్మదేవాః దేవాస్తు- వసురుద్రాదయస్త్రయస్త్రింశద్ధవిర్భుజః ఇన్ద్రబృహస్పతీ- ప్రసిద్ధౌ ప్రజాపతిః- చతుర్ముఖఃసనకాదయః- ఏకవచనశ్రవణాత్ (తేయేశతంప్రజాపతేరితి) అత్రబ్రహ్మశబ్దః *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితిప్రకృతబ్రహ్మపర నబ్రహ్మానన్దస్యతేయేశతమితిపరిచ్ఛిన్నత్వంకథమితిశఙ్క్యం-క్షణార్థేనబహూనియోజనానిగచ్ఛతిరవౌఇషువత్గచ్ఛతీసపితేతి ఇషుసామ్యప్రతిపాదక వచనస్యవేగమాత్రపరత్వవత్ తేయేశతమితివాక్యస్యాపిచతుర్ముఖానన్దాదాధిక్యమాత్రపరత్వేనశతగుణితచతుర్ముఖానన్దాన్యూనానధికత్వపరత్వా భావాత్.ఏవంభూతఆనన్దమయః *యోవేదనిహితంగుహాయామితిహృదయగుహానిహితత్వేనఉపాస్యమానఃకీదృశవిగ్రహవిశేషవిశిష్టః- కోవాదేవతావి శేషఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (సయశ్చాయమితి) -యఏషోఽన్తరాదిత్యేహిరణ్మయఃపురుషోదృశ్యతేహిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశఆప్రణఖాత్సర్వఏవ సువర్ణ:తస్యయథాకప్యాసంపుణ్డరీకమేవమక్షిణీతస్యోదితినామ-ఇతివిశ్వఛన్దా నర్వారికమనీయవిగ్రహయుక్తోయఃపుణ్డరీకాక్షః - సఏవహృదయ గుహావర్తివిజ్ఞానమయాన్తరః తతశ్చపుణ్డరీకాక్షత్వాదివిగ్రహోపేతోనారాయణఏవేత్యర్థః. తతశ్చ తాదృశవిగ్రహవిశిష్టత్వేనహృదయగుహావ ర్తినోధ్యానంకర్తవ్యమితిసిద్ధాన్తార్థః అత్ర *సచ్చత్యచ్చాభవదితిచిదచిచ్ఛరీరకత్వేనానుసన్ధానముక్తం *సత్యంజ్ఞానమితిస్వరూపేణానుసన్ధానముక్తం దివ్యస్వరూపేణానుసన్ధానంఆదిత్యమణ్డలాన్తర్వర్తిపుణ్డరీకాక్షత్వవిశిష్టతయాచోక్తంభవతి జీవమృత్యుప్రాణలిఙ్గాన్నేతిచేన్నోపాసాత్రైవిధ్యాదితి సూత్రే భగవతాభాష్యకృతా*తదిదంత్రివిధంబ్రహ్మానుసన్ధానంప్రకరణాన్తరేష్వప్యాశ్రితం- సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేత్యాదిషుస్వరూపేణాను సన్ధానం, తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశత్ తదనుప్రవిశ్యసచ్చత్యచ్చాభవదితిభోక్తృశరీరకతయాభోగ్యభోగోపకరణశరీరకతయాచానుసన్ధానమిత్యు క్తం ఏవమస్యప్రాప్యత్వోపయుక్తముక్త్వా *ఉతావిద్వానముంలోకమిత్యాదినోపక్షిప్తానాంప్రశ్నానాముత్తరమాహ (సయఏవమితి) అ స్మాల్లోకాత్ప్రేత్యేత్యనేనసర్వేషాంబ్రహ్మవిదామర్చిరాదిమార్గప్రాప్తిఃసూచితా ఆనన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీత్యనేన ముక్తిదశా యాం జీవబ్రహ్మణోరుపాస్యోపాసకయోర్భోగ్యభోక్తృభావప్రతిపాదనాన్ముక్తౌబ్రహ్మైక్యపక్షోనిరస్తోభవతి ఏతమన్నమయమిత్యాదిపఞ్చస్వపిప ర్యాయేష్వేతచ్ఛబ్దఃపరమాత్మపరః అన్నమయప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయశబ్దాఃతచ్ఛరీరకపరమాత్మపరాః అత్రవ్యాసార్యైః *సర్వోపి విద్వాన్ అస్మాల్లోకాత్ ప్రేత్యాన్నమయాదిసమష్టివ్యష్టివిభూతికంనిరతిశయానన్దంపరమాత్మానంభోగ్యభూతంభోక్తాసన్ననుభవతీతిప్రశ్నస్యోత్త రముక్తంభవతీత్యుక్తం *అభయంప్రతిష్ఠాంవిన్దతేఅథసోఽభయంగతోభవతీత్యుక్తార్థసాక్షిత్వేనశ్లోకంపఠతి (తదపీతి) ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

మూ.— యతో వాచో నివర్తన్తే। అప్రాప్య మనసా సహ। ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్। న బిభేతి కుతశ్చనేతి। ఏతꣳ హ వావ న తపతి। కిమహꣳ సాధు నాకరవం। కిమహం పాపమకరవమితి। స య ఏవం విద్వానేతే ఆత్మానꣳ స్పృణుతే। ఉభే హ్యేవైష ఏతే ఆత్మానꣳ స్పృణుతే। య ఏవం వేద॥౧॥ ఇత్యుపనిషత్॥ ఇతి నవమోఽనువాకః.

ఇత్యానన్దవల్లీ ద్వితీయోఽధ్యాయః.

బ్రహ్మవిదిదమయమిదమేకవిꣳశతిరన్నాదన్నరసమయాదన్నాత్ప్రాణో వ్యానోఽపాన ఆకాశః పృథివీపుచ్ఛꣳ షడ్విꣳశతిః ప్రాణం యజుర్ఋగ్ సామాదేశోఽథర్వాఙ్గిరసః పుచ్ఛం ద్వావిꣳశతిర్యజుః శ్రద్ధర్తꣳ సత్యం యోగో మహస్తాదశ విజ్ఞానం ప్రియం మోదః ప్రమోద ఆనన్దో బ్రహ్మపుచ్ఛం ద్వావిꣳశతిరసన్నేవాథాష్టావిꣳశతిరసత్ షోడశ భీషాస్మాన్మానుషో మనుష్యగన్ధర్వాణాం దేవగన్ధర్వాణాం పితౄణాం చిరలోకలోకానామాజానజానాం కర్మదేవానాం యే కర్మణా దేవానామిన్ద్రస్య బృహస్పతేః ప్రజాపతేర్బ్రహ్మణః స యశ్చాసౌ ప్రత్యేకపఞ్చాశద్యతః కుతశ్చనైతమేకాదశనవ.

హరిః ఓం. శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

శం — యతః - యస్మాన్నిర్వికల్పాద్యథోక్తలక్షణాదద్వయాదానన్దాదాత్మనో వాచః - అభిధానాని ద్రవ్యాదిసవికల్పవస్తువిషయాణి వస్తుసామాన్యాన్నిర్వికల్పేఽద్వయేఽపి బ్రహ్మణి ప్రయోక్తృభిః ప్రకాశనాయ ప్రయుజ్యమానాని అప్రాప్య - అప్రకాశ్యైవ నివర్తన్తే - స్వసామర్థ్యాద్ధీయన్తే మన ఇతి- ప్రత్యయః విజ్ఞానం తచ్చ యత్రాభిధానం ప్రవృత్తమతీన్ద్రియేఽర్థే - తదర్థే చ ప్రవర్తతే ప్రకాశనాయ యత్ర చ విజ్ఞానం తత్ర వాచః ప్రవృత్తిః తస్మాత్సహైవ వాఙ్మనసయోః- అభిధానప్రత్యయయోః ప్రవృత్తిస్సర్వత్ర తస్మాద్బ్రహ్మప్రకాశనాయ సర్వథా ప్రయోక్తృభిః ప్రయుజ్యమానా అపి వాచో యస్మాదప్రత్యయవిషయాదనభిధేయాదదృశ్యాదివిశేషణాత్సహైవ మనసా - విజ్ఞానేన సర్వప్రకాశనసమర్థేన నివర్తన్తే-తం బ్రహ్మణ ఆనన్దం శ్రోత్రియస్యావృజినస్యాకామహతస్య సర్వైషణావినిర్ముక్తస్యాత్మభూతం విషయవిషయిసంబన్ధవినిర్ముక్తం స్వాభావికం నిత్యమవిభక్తం పరమానన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్ యథోక్తేన విధానేన న బిభేతి కుతశ్చన- నిమిత్తాభావాత్ నహి తస్మాద్విదుషోఽన్యద్వస్త్వన్తరమస్తి భిన్నం - యతో బిభేతి అవిద్యయా యదోదరమన్తరం కురుతే - అథ తస్య భయం భవతీతి హ్యుక్తం విదుషశ్చావిద్యాకార్యస్య తైమిరికదృష్టద్వితీయచన్ద్రవన్నాశాత్ భయనిమిత్తస్యాభావాన్న బిభేతి కుతశ్చనేతి యుజ్యతే మనోమయే చోదాహృతో మన్త్రో మనసో బ్రహ్మవిజ్ఞానసాధనత్వాత్ తత్ర బ్రహ్మత్వమధ్యారోప్య తత్స్తుత్యర్థం * న బిభేతి కదాచనేతి భయమాత్రం ప్రతిషిద్ధం. ఇహాత్వద్వైతవిషయే న బిభేతి కుతశ్చనేతి భయనిమిత్తమేవ ప్రతిషిధ్యతే నన్వస్తి భయనిమిత్తం సాధ్వకరణం పాపక్రియా చ నైవం కథమితి ఉచ్యతే- ఏతం-యథోక్తమేవంవిదం హ-వావేత్యవధారణార్థౌ నతపతి- నోద్వేజయతి. నాత్యన్తం తాపయతి కథం పునస్సాధ్వకరణం పాపక్రియా చ నతపతి ఉచ్యతే- అహమేవం కిం - కస్మాత్ సాధు- శోభనం కర్మ నాకరవం- నకృతవానస్మీతి పశ్చాత్సన్తాపో భవత్యాసన్నే మరణకాలే తథా కిం - కస్మాత్పాపం- ప్రతిషిద్ధం కర్మాకరవం- కృతవానస్మీతి చ నరకపతనాదిదుఃఖభయాత్తాపో భవతి తే ఏతే సాధ్వకరణపాపక్రియే ఏవమేతం న తపతః - యథా అవిద్వాంసం తపతః కస్మాత్పునర్విద్వాంసం న తపత ఇతి. ఉచ్యతే - స య ఏవం విద్వానేతే - సాధ్వసాధునీ తాపహేతూ ఇత్యాత్మానం స్పృణుతే- ప్రీణయతి బలయతి వా పరమాత్మభావేనోభే పశ్యతీత్యర్థః ఉభే- పుణ్యపాపే హి- యస్మాదేవమేష విద్వానేతే ఆత్మానమాత్మరూపేణైవ పుణ్యపాపే స్వేన విశేషరూపేణ శూన్యే కృత్వా ఆత్మానం స్పృణుత ఏవ కః (య ఏవం వేద) యథోక్తమద్వైతమానన్దం బ్రహ్మ వేద-తస్యాత్మభావేన దృష్టే పుణ్యపాపే నిర్వీర్యే- అతాపకే జన్మారమ్భకే న భవత ఇతి. యస్మాదేవం తస్మాదితి - ఇత్థమేవం యథోక్తాఽస్యాం వల్ల్యాం బ్రహ్మవిద్యోపనిషత్- సర్వాభ్యో విద్యాభ్యః పరమరహస్యం దర్శితమిత్యర్థః పరం శ్రేయోఽస్యాం నిషణ్ణమితి. ఇతి నవమోఽనువాకః.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంస పరివ్రాజకాచార్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య
శఙ్కరభగవతః కృతౌ తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యే బ్రహ్మానన్దవల్లీ నామ ద్వితీయోఽధ్యాయః

ఆ — సాధ్వసాధునీ న స్తః, ప్రకాశేతే, చేతి సత్ప్రకాశమాత్రమాత్మతత్త్వమేవ తయోః స్వరూపం - తతోఽతిరిక్తం పదార్థానర్థహేతుత్వం నామ విశేషరూపం తన్న వస్తు సత్-ప్రకాశాన్యత్వేనాసత్త్వాదప్రకాశమానత్వాచ్చేత్యభిప్రేత్యాహ (స్వేన విశేషరూపేణేతి) ఆత్మైవావిద్యయా సాధ్వసాధురూపేణ ప్రతిపన్న ఆసీత్- ఇదానీం తు యే సాధ్వసాధునీ అర్థానర్థహేతూ బభూవతుః- తే ఆత్మైవేతి జ్ఞానేన స్వాత్మానం సాధ్వసాధుకరణే న ప్రీణయత్యేవ- లోకదృష్ట్యా నిష్పాద్యమానే పుణ్యపాపే దృష్ట్వా విద్వాన్ న బిభేతీత్యాహ (స్పృణుత ఏవేతి) ఇతి నవమోఽనువాకః

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానవిరచితాయాం తైత్తిరీయోపనిషచ్ఛఙ్కరభాష్య
టీకాయాం బ్రహ్మానన్దవల్లీ నామ ద్వితీయోఽధ్యాయః

రం — (యతో వాచ ఇతి) వాఙ్మనసే ఆనన్దస్య ఇయత్తాలక్షణం పారం గన్తుం ప్రవృత్తే తదప్రాప్యైవ నివృత్తే భవతః - తాదృశానన్దగుణకబ్రహ్మోపాసనేన సర్వక్లేశభయాత్యన్తికనివృత్తిర్భవతీత్యర్థః తదేవోపపాదయతి (ఏతమితి) స్వర్గాదిహేతుభూతం సుకృతం నాకార్షం- నరకాదిహేతుభూతం దుష్కృతమకార్షమితీదృశీ చిన్తా ఏతం - బ్రహ్మవిదం న బాధతే - స్వర్గాదిలోకేష్విచ్ఛాయా అభావాత్, బ్రహ్మజ్ఞానదగ్ధపాపతయా నరకాదిభయస్యాప్యభావాత్,. ఏతాదృశం బ్రహ్మవిద్యాప్రయుక్తమాహాత్మ్యమపి ధ్యేయమిత్యాహ (స య ఇతి) ఏతే - ఏతాభ్యాం పుణ్యపాపాభ్యాం ఆత్మానం స్పృణుతే- రక్షతీత్యర్థః పుణ్యపాపఫలానుభవో నాస్తీత్యుక్తం భవతి. (ఉభే ఇతి) పునర్వచనం పుణ్యపాపవిధూననసాతత్యాతాత్పర్యద్యోతనాయ, అనువాకసమాప్తిద్యోతనాయ చ. (ఇత్యుపనిషదితి) ఇత్థం పరమరహస్యోపదేశః తాదృశోపదేశయోగ్యాయైవ కర్తవ్య ఇతి భావః ఇదం చ ప్రకరణం సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే చిన్తితం - *తస్మాద్వా ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్ అన్యోఽన్తర ఆత్మానన్దమయ ఇతి శ్రుత ఆనన్దమయో జీవ ఏవ- *నిత్యం వృద్ధశరాదిభ్య ఇతి వృద్ధాదానన్దాద్వికారార్థమయట్ ప్రత్యయస్య విధానేన అవికారే పరమాత్మని మయట్ప్రత్యయాసంభవాత్,. *శారీర ఇతి శరీరసంబన్ధశ్రవణాత్, * అన్నమయప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయానామేకరూప్యాన్నామితి ఆనన్దమయస్య శోధ్యత్వ

శ్రవణాత్ నిత్యశుద్ధస్యపరమాత్మనశ్శోధ్యత్వాసంభవాత్, ఆనన్దమయోజీవఏవేతిప్రాప్తఉచ్యతే *ఆనన్దమయోఽభ్యాసాత్ - ఆనన్దమయఃపరమా త్మా కుతః అభ్యాసాత్- నిరతిశయఏకారస్యతయా *తేయేశతంతేయేశతమిత్యభ్యస్యమానస్యాపరిచ్ఛిన్నానన్దస్యపరిమితసుఖలవభాజిజీవే అ సంభవాత్ ఏకారశబ్దాన్నేతిచేన్నప్రాచుర్యాత్ - వికారవాచిమయట్ప్రత్యయ శ్రవణాదానన్దమయోజీవఏవేతిచేత్ నాత్ర,వికారవాచీమయ ట్ప్రత్యయః- *మయడ్వైతయోర్భాషాయామభక్ష్యాచ్ఛాదనయోరితిపూర్వసూత్రాత్ *నిత్యంవృద్ధశరాదిభ్యఇత్యత్ర,భాషాయామిత్యనువృత్తేః వి కారావయవయోర్మయట్ప్రత్యయస్యభాషావిషయత్వేనఛన్దసివికారాద్యమయటోఽసంభవాత్ *యస్యపర్ణమయీజుహూర్భవతి *ద్వ్యచశ్ఛన్దసీ తివిధానబలాత్ ఉపపద్యతే- ప్రకృతేత్వానన్దపదస్యద్వ్యచ్త్వాభావేననమయట్ప్రత్యయస్యసంభవః అతఆనన్దమయఇత్యత్ర మయట్ప్రత్యయః *త త్ప్రకృతవచనేమయడితిసూత్రవిహితప్రాచుర్యార్థమయట్ప్రత్యయఏవ అతశ్చఆనన్దప్రచురత్వంచపరమాత్మనస్సంభవతీతిపరమాత్మైవానన్దమయః నను బ్రాహ్మణప్రచురోగ్రామఇత్యుక్తేతస్మిన్గ్రామేఅబ్రాహ్మణానామల్పానాంసత్త్వంప్రతీయతే - ఏవమిహాపిబ్రహ్మణ్యానన్దప్రాచుర్యోక్ తేఅనానన్దస్యాపిలేశతఃసత్త్వంప్రతీయతఇతిదుఃఖలేశశూన్యేపరమాత్మనిఆనన్దప్రాచుర్యోక్తిరపినసంగచ్ఛతఇతిచేత్ నైవం - ప్రచురప్రకాశస్స వితేత్యత్రసవితుఃప్రకాశప్రాచుర్యేకథితేపతద్విరోధితమోల్పత్వస్యతత్రాప్రతీతేః నహిసవితరితమోలేశస్యాపిసంభావనాస్తి అపితత్రయథా సవితరిప్రకాశప్రాచుర్యంవ్యధికరణచన్ద్రాదిగతప్రకాశాల్పత్వాపేక్షం - నతుసమానాధికరణాదిత్యగతతమోల్పత్వాపేక్షం ఏవంబ్రహ్మణ్యానన్ద ప్రాచుర్యమపివ్యధికరణజీవగతానన్దాల్పత్వాపేక్షమేవ - నతుసమానాధికరణబ్రహ్మగతస్వవిజాతీయదుఃఖాల్పత్వాపేక్షం అతోబ్రహ్మణిఆనన్దప్రా చుర్యేనానుపపత్తిః *తద్ధేతువ్యపదేశాచ్చ- *ఏషహ్యేవానన్దయాతీతిఆనన్దమయస్యజీవానన్దయితృత్వంవ్యపదిశ్యతే - అతఆనన్దయితవ్యాజ్జీవాదా నన్దయితాఅన్యఏవ *మాన్త్రవర్ణికమేవచగీయతే- *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతిమన్త్రవర్ణోదితంబ్రహ్మైవ *తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకా శస్సంభూతఇత్యాదినాఆకాశాదికారణత్వేనఆనన్దమయత్వేనచగీయతే - నచసత్యజ్ఞానత్వాదికంసవికారస్యసంకుచితజ్ఞానస్యజీవస్యసంభవతి నను పరిశుద్ధస్వరూపస్యమన్త్రవర్ణోదితసత్యజ్ఞానత్వాదికంసంభవతీతిచేత్ తత్రాహ *నేతరోనుపపత్తేః- [illegible] నాత్రప్రతిపాద్యః- అనుప పత్తేః- నిరుపాధికనిరపేక్ష్యస్వసంకల్పజగత్సృష్టిత్వాభయహేతుత్వాదీనాంప్రకరణప్రతిపాదితానాంధర్మాణాంపరమాత్మవ్యతిరిక్తేఅనుపపత్తేః *భేదవ్యపదేశాచ్చ- *తస్మాద్వాఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్ అన్యోన్తరఆత్మానన్దమయఇతివిజ్ఞానమయశబ్దనిర్దిష్టాత్మకసకలజీవభేదవ్యపదేశాచ్చ నము క్తాత్మాఇహప్రతిపాద్యః *కామాచ్చనానుమానాపేక్షా-*సోకామయతబహుస్యాంప్రజాయేయేతికామనామాత్రాదేవఆనుమానికప్రధానసనిరపే క్షజగత్సృష్టృత్వస్యప్రతీతేర్నజీవఆనన్దమయః *అస్మిన్నస్యచతద్యోగంశాస్తి-అస్మిన్ [illegible] తద్యోగం *రసంహ్యేవాయం లబ్ధ్వానన్దీభవతీతిశాస్త్రంశాస్తి అతోజీవానన్దహేతుభూతలాభకర్మభూతస్యబ్రహ్మణఃనజీవాభేదఉపపద్యతే. నను నానన్దమయస్యబ్రహ్మత్వముపప ద్యతే *బ్రహ్మపుచ్ఛంప్రతిష్ఠేతితదాధారభూతతయాతత్పుచ్ఛత్వేననిర్దిష్టస్యైవబ్రహ్మత్వేనాభిధానాత్ ఆనన్దమయస్యైవప్రధానప్రతిపాద్యత్వే *అసన్నేవసభవతీతితత్పర్యాలోకశ్లోకోపిఆనన్దమయవిషయఏవస్యాత్ నచతస్మిన్శ్లోకేఆనన్దమయస్యనిర్దేశోదృష్టః- తత్రబ్రహ్మశబ్దస్యైవశ్రవ ణాత్ అతఃపుచ్ఛమేవబ్రహ్మనానన్దమయఇతిచేన్న-ఆనన్దమయస్యైవబ్రహ్మణఃకరచరణభేదవివక్షయాఅవయవావయవిభావేననిర్దేశోపపత్తేః ఇ తరథా- ఆనన్దఆత్మేతిమధ్యమావయవత్వేననిర్దిష్టస్యానన్దస్యాపిపుచ్ఛత్వేననిర్దిష్టబ్రహ్మణోపిభేదఃప్రసజ్యేత-మధ్యమావయవపుచ్ఛయోర్భేదావశ్యంభా వాత్,నచేష్టాపత్తిః- బ్రహ్మణోఽనానన్దరూపత్వప్రసఙ్గాత్. యదిచకరచరణభేదవివక్షయాఏకస్యైవబ్రహ్మణః పుచ్ఛమధ్యమాఙ్గత్వనిరూప ణం- తర్హిఆనన్దమయావయవావయవిభావభేదకల్పనమప్యభేదేపిసంగచ్ఛతఇతినానన్దమయబ్రహ్మణోర్భేదప్రసక్తిః నచానన్దమయస్యబ్రహ్మత్వే *ఆనన్దమ యాత్మానముపసంక్రామతీతిశోధ్యత్వమనుపపన్నమితివాచ్యం - శోధ్యత్వస్యప్రసాద్యత్వరూపతయాభక్తిప్రపత్తిలక్షణోపాయవశేనశాన్తకోపత్వలక్షణ ప్రసాదవిశిష్టత్వరూపేణసాధ్యత్వసంభవేనశోధ్యత్వస్యాప్యసంభవాత్ ఆనన్దమయస్యాబ్రహ్మత్వేచ *ఆనన్దమయోఽభ్యాసాదిత్యాదిసూత్రగణస్యా సంబద్ధప్రలాపత్వంస్యాదిత్యాస్తాంతావత్ ——— తథాగుణోపసంహారహేతోరేవవాదవిద్యాన్తరేశ్రుతానాంసంయద్వామత్వాదీనాంగుణానాంన విద్యాన్తరేషూపసంహారః- తథాసత్యత్వజ్ఞానత్వాదీనామపివిద్యావిశేషప్రకరణశ్రుతానాంనవిద్యాన్తరేషూపసంహారః- ప్రాపకాభావాదితిపూర్వప క్షేప్రాప్తఉచ్యతే *ఆనన్దాదయఃప్రధానస్య- ప్రధానస్య- గుణినోబ్రహ్మణఃసర్వేషుఉపాసనేష్వభేదాద్గుణ్యపృథగ్భూతానాంఆనన్దాదీనాంగుణా నామపిసర్వేషుఉపాసనేషూపసంహారః నస్వేవంప్రియశిరస్త్వాదీనామపిసర్వేషూపాసనేషూపసంహారఃప్రాప్నోతి- తత్రాహ *ప్రియశిరస్త్వా ద్యప్రాప్తిరుపచయాపచయౌహిభేదే - ప్రియశిరస్త్వాదీనాంబ్రహ్మణోబుద్ధ్యారోహాయకల్పితత్వేనబ్రహ్మగుణత్వాభావాత్ నోపాసనాన్తరేతస్య ప్రాప్తిః. యదిహిబ్రహ్మణశ్శిరఃపక్షపుచ్ఛాద్యవయవభేదస్స్యాత్- తర్హిబ్రహ్మణోమధ్యప్రదేశేఉపచయః, శిరఃప్రదేశేఅపచయః, ఇత్యాదికం పక్షివత్ ప్రసజ్యేత. నచానన్తస్యబ్రహ్మణస్తదుపపద్యతే నను ప్రియశిరస్త్వాదీనాం అబ్రహ్మగుణతయాసర్వవిద్యోపసంహారాప్రాప్తావపిసంయ ద్వామత్వాదీనాంబ్రహ్మగుణానాంసర్వవిద్యాసూపసంహారఃప్రాప్నోతి- బ్రహ్మగుణానామానన్త్యేనోపసంహారోఽశక్యశ్చ-తత్రాహ *ఇతరేత్వర్థ సామాన్యాత్- ఇతరేతు- ఆనన్దాదయఃఅర్థసామాన్యాత్ - ప్రయోజనసామాన్యాత్ - బ్రహ్మస్వరూపావగతిలక్షణప్రయోజనైక్యాత్ సర్వాసుపరవి ద్యాసూపసంహర్తవ్యాః తతశ్చస్వరూపనిరూపకాఃధర్మాస్సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్దత్వాదయస్సర్వాసుపరవిద్యాసుఉపసంహర్తవ్యాః - నిరూపితస్వ రూపధర్మాశ్చసత్యకామత్వాదయఃనసర్వాసుపరవిద్యాసూపసంహర్తవ్యాః నను ప్రియశిరస్త్వాదీనాంవస్తుతోబ్రహ్మధర్మత్వాభావేతదుపదేశఃకిమర్థ ఇత్యత్రాహ *ఆధ్యానాయప్రయోజనాభావాత్- ఆధ్యానాయ- బుద్ధ్యారోహణాయప్రియశిరస్త్వాదిరుపదిశ్యతే - ప్రయోజనాన్తరస్యాభావాత్

ఆత్మశబ్దాచ్చ- అన్యోన్తర ఆత్మానన్దమయ ఇతి ఆనన్దమయస్యాత్మశబ్దేన నిర్దేశా, దాత్మనశ్చ శిరఃపక్షపుచ్ఛాద్యసంభవాత్, ప్రియశిరస్త్వాదికం బుద్ధ్యారోహాయ కల్పితమిత్యేవావసీయతే నను- అన్యోన్తర ఆత్మా ప్రాణమయ ఇత్యాత్మశబ్దస్యానాత్మస్వపి పూర్వం ప్రయుక్తత్వాత్ *అన్యోన్తర ఆత్మానన్దమయ* ఇత్యాత్మశబ్దస్యాత్మవిషయత్వం కథం నిశ్చీయతే - తత్రాహ *ఆత్మగృహీతిరితరవదుత్తరాత్*- *అన్యోన్తర ఆత్మానన్దమయ* ఇత్యాత్మశబ్దేన పరమాత్మన ఏవ గ్రహణం- ఇతరవత్- యథా ఇతరత్ర *ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ స ఈక్షత లోకాన్ను సృజా* ఇత్యాదిష్వాత్మశబ్దేన పరమాత్మన ఏవ గ్రహణం- తద్వత్. కుత ఏతత్ ఉత్తరాత్- *సోకామయత బహుస్యాం ప్రజాయేయ* ఇతి ఆనన్దమయవిషయాదుత్తరాద్వాక్యాత్ *అన్వయాదితి చేత్ స్యాదవధారణాత్*- పూర్వత్ర ప్రాణమయాదిష్వనాత్మస్వాత్మశబ్దాన్వయదర్శనాన్నోత్తరాన్నిశ్చేతుం శక్యతే ఇతి చేత్ స్యాదవధారణాత్- స్యాదేవ నిశ్చయః కుతః అవధారణాత్- పూర్వత్రాపి *తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూత* ఇతి పరమాత్మన ఏవ బుద్ధ్యా వధారితత్వాత్ అన్నమయాదన్తరః ప్రాణమయః తస్య పరమాత్మబుద్ధిర్నవలీకా- తస్యాన్తరం చ ప్రాణమయాదన్తరో మనోమయః- తతో విజ్ఞానమయః- తత ఆనన్దమయ ప్రత్యగాత్మా పరమాత్మబుద్ధిస్సమాప్తా యావత్, తస్మాదుత్తరాచ్చ *సోకామయత* ఇతి వాక్యాత్. ప్రతిష్ఠితేషూపక్రమే పి అపరమాత్మ సు పరమాత్మబుద్ధ్యా ఆత్మశబ్దాన్వయ ఇతి నిరవద్యం నచానన్దమయో నిపరమాత్మత్వం జీవస్య ... శబ్దప్రయోగ ఇతి శఙ్క్యమ్ - తద్వదత్రాత్మాన్తరాసపదేశాత్ బాధకాభావాత్ సర్వేతరవ్యావృత్త ... స్వరూప ప్రతిపాదకానాం సత్యజ్ఞానత్వాదీనాం న ప్రతీయమానత్వనియమస్సంభవతి- అస్థూలత్వాది నానావిధధర్మాణాం ... నిరుపాధిక సర్వజ్ఞత్వాద్యసాధారణ ... స్వరూప ప్రతీతేస్సంభవాత్ అత ఆనన్దాదీనాం సత్యకామత్వసంయద్వామత్వాదీనాం చ నైష ... కేచిత్- ధర్మా హి ద్వివిధాః- విశేష్యస్వరూపనిష్ఠాః, సవిశేషణస్వరూపనిష్ఠా, శ్చ యే విశేష్యస్వరూపనిష్ఠాః ఆనన్దత్వాదయః- తే సర్వానుయాయినః. ఇతరే తు వ్యవస్థితాః- జగత్కారణత్వస్య ప్రకృతిపురుషకాలనిష్ఠలక్షణతయా తదుపయుక్తసార్వజ్ఞ్యాదేరపి తథాత్వాత్ సర్వానుయాయిత్వం. అయమాశయః - కేచిద్ధర్మాస్స్వరూపప్రయుక్తాస్సతతైకరూపాః ప్రాకారాః. అత ఏవ *యద్వా కాలాన్తరేణాపి నాన్యసంజ్ఞాముపైతి వై ... తద్వస్తు సత్ కిం* అనాశీ పరమార్థశ్చ ప్రాజ్ఞైరభ్యుపగమ్యతే ఇత్యాది భిరుపపాదితా పరమార్థశబ్దవాచ్యా సర్వజ్ఞత్వసర్వశక్తిత్వాదిలక్షణాస్తే సర్వవిద్యానుయాయినః సామ్యద్వామత్వసర్వజ్ఞత్వాదయస్తు ధర్మాస్స్వరూపవ్యతిరిక్తసతతైకరూపాః ... ప్రత్యగాత్మా ... జీవకాలేశ్వరధర్మభూతజ్ఞానఘటితాః- న తే ఏకరూపాః ఈశ్వరధర్మభూతజ్ఞానస్యాపి నానావిధసఙ్కల్పత్వాదిలక్షణవికారశాలితయా ఐశ్వర్యశక్తిక్రియాణామప్యనేకరూపత్వాత్తద్ఘటితధర్మాణామపి నైకరూపత్వం అత ఏవ న పరమార్థశబ్దితత్వంచ అతస్తేషాం న సర్వానుయాయిత్వం జ్ఞానత్వానన్దత్వసత్యత్వాదీనాంతు న ... అన్యే తు స్వరూపప్రతీత్యన్తర్గతా ధర్మాస్సర్వవిద్యానుయాయినః- స్వరూపప్రతీత్యనన్తరప్రతీతాః స్వరూపాన్తరతత్త్వమేవ జ్ఞానత్వానన్దత్వాదయస్తు స్వరూపాభిన్నధర్మాః అత ఏవ పరైరపి *ఆనన్దో విషయానుభవో నిత్యత్వం చేతి సన్తి ధర్మా నైవాపృథక్త్వేపి చైతన్యాత్ పృథగివావభాసన్తే* ఇత్యుక్తమ్ అతశ్చ యే స్వరూపాభిన్నా ధర్మాః - తే సర్వవిద్యానుయాయినః సర్వజ్ఞత్వసర్వశక్తిత్వాదయస్తు ధర్మభూతజ్ఞానక్రియాదిరూపా ధర్మాస్స్వరూపభిన్నా ఇతి న సర్వానుయాయినః అపరే తు స్వరూపోపదేశపరవాక్యప్రతిపన్నానాం సర్వవిద్యానుయాయిత్వం- నోపాసనార్థోపదిష్టానాం నచ *యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్* ఇత్యాదిషు స్వరూపోపదేశపరవాక్యప్రతిపన్నతయా సార్వజ్ఞ్యాదీనామపి సర్వవిద్యానుయాయిత్వప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యం - తస్యాప్యుపాసనవిధిశ్రవణేపి తత్పరత్వాత్ అత ఏవ *సంభృతిద్యువ్యాప్త్యపి చాత* ఇత్యనేకరణేన ... నారభ్యశ్రుతానామనుపాసనవిధీనామప్యుపాసనార్థత్వం సిద్ధవత్కృత్యైవ కిం సర్వవిద్యానివేశః- ఉతాల్పాయతనవ్యతిరిక్తాస్వితి చిన్తా ప్రవర్తితా నచైవముపాసనార్థత్వే సార్వజ్ఞ్యాదీనామపారమార్థ్యప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యం- బాధకాభావేన సత్యత్వాత్ అత ఏవ *ధ్యానార్థే ప్యుపదేశే* ... ఈశ్వరస్సిద్ధ్యతి ... సఙ్కల్పరథా ... ప్యుక్తం ఇతరథా పరమతే సత్యకామత్వాదీనాం వాగాదిసాధ్యత్వాదివత్ వ్యావహారికసత్యత్వస్యాపి అనావప్రసఙ్గాదిత్యాహుః ....

ఇతి తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యే ఆనన్దవల్లీభాష్యం సంపూర్ణమ్

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ సంయుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

భృగువల్లీ.

హరిః ఓమ్॥ సహనావవతు। సహనౌభునక్తు। సహవీర్యంకరవావహై। తేజస్వినావధీతమస్తుమావిద్విషావహై। ఓంశాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః॥

ఉ.— భృగుర్వైవారుణిః। వరుణంపితరముపససార। అధీహిభగవోబ్రహ్మేతి। తస్మాఏతత్ప్రోవాచ। అన్నంప్రాణంచక్షుశ్శ్రోత్రంమనోవాచమితి। తగ్ంహోవాచ। యతోవాఇమానిభూతానిజాయన్తే। యేనజాతానిజీవన్తి। యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి। తద్విజిజ్ఞాసస్వ। తద్బ్రహ్మేతి। సతపోతప్యత। సతపస్తప్త్వా॥ ఇతిప్రథమోనువాకః.

శం.— సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మ ఆకాశాదికార్యమన్నమయాన్తంసృష్ట్వాతదేవానుప్రవిష్టంవిశేషవదివోపలభ్యమానంయస్మాత్- తస్మాత్సర్వకార్యవిలక్షణమదృశ్యాదిధర్మకమేవానన్దం తదేవాహమితివిజానీయాత్- అనుప్రవేశస్యతదర్థత్వాత్ తస్యైవంవిజానతశ్శుభాశుభకర్మణీజన్మాన్తరారమ్భకేనభవతఇత్యేవమానన్దవల్ల్యాంవివక్షితోఽర్థః పరిసమాప్తాచబ్రహ్మవిద్యా అతఃపరంబ్రహ్మవిద్యాసాధనంతపోవక్తవ్యం, అన్నాదివిషయాణిచోపాసనాన్యనుక్తానీ, త్యతఃపూర్వవచ్ఛాన్తిపాఠపూర్వకమిదమారభ్యతే ఆఖ్యాయికావిద్యాస్తుతయే - ప్రియాయపుత్రాయపిత్రోక్తేతి (భృగుర్వైవారుణిః) వైశబ్దఃప్రసిద్ధానుస్మారకః భృగురిత్యేవంనామాప్రసిద్ధోఽనుస్మార్యతే వారుణిః - వరుణస్యాపత్యంవారుణిః వరుణంపితరంబ్రహ్మవిజిజ్ఞాసురుపససార- ఉపగతవాన్. అధీహిభగవోబ్రహ్మేత్యనేనమన్త్రేణ అధీహి- అధ్యాపయ కథయ సచపితావిధివదుపసన్నాయతస్మైపుత్రాయైతద్వచనంప్రోవాచ- అన్నంప్రాణంచక్షుఃశ్రోత్రంమనోవాచమితి. అన్నం- శరీరం తదభ్యన్తరంచప్రాణమత్తారముపలబ్ధౌసాధనానిచక్షుశ్శ్రోత్రంమనోవాచమిత్యేతానిబ్రహ్మోపలబ్ధౌద్వారాణ్యుక్తవాన్ ఉక్త్వాచద్వారభూతాన్యేతాన్యన్నాదీనితంభృగుంహోవాచ బ్రహ్మణోలక్షణం కింతత్. యతః- యస్మాద్వైఇమాని- బ్రహ్మాదీనిస్తమ్బపర్యన్తానిభూతానిజాయన్తే - యేనచజాతానిజీవన్తి - ప్రాణాన్ధారయన్తి వర్ధన్తే. వినాశకాలేచయత్ప్రయన్తి - యత్ - బ్రహ్మప్రతిగచ్ఛన్తి.అభిసంవిశన్తి తాదాత్మ్యమేవప్రతిపద్యన్తే. ఉత్పత్తిస్థితిలయకాలేషుయదాత్మతాంనజహతిభూతానితదేతద్బ్రహ్మణోలక్షణం తద్బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ- విశేషేణజ్ఞాతుమిచ్ఛస్వ యదేవంలక్షణంబ్రహ్మ- తదన్నాదిద్వారేణప్రతిపద్యస్వేత్యర్థః శ్రుత్యన్తరంచ * ప్రాణస్యప్రాణముతచక్షుషశ్చక్షురుతశ్రోత్రస్యశ్రోత్రమన్నస్యాన్నంమనసోమనోయేవిదుః తేనిచిక్యుర్బ్రహ్మపురాణమగ్ర్యమితిబ్రహ్మోపలబ్ధౌద్వారాణ్యేతానిదర్శయతి సః - భృగుర్బ్రహ్మోపలబ్ధిద్వారాణిబ్రహ్మలక్షణంచశ్రుత్వాపితుఃతపఏవబ్రహ్మోపలబ్ధిసాధనత్వేనాఽతప్యత- తప్తవాన్ కుతఃపునరనుపదిష్టస్యైవతపసఃసాధనత్వప్రతిపత్తిర్భృగోః సావశేషోక్తేః. అన్నాదిబ్రహ్మణఃప్రతిపత్తౌద్వారం, లక్షణంచయతోవాఇమానిభూతానీ, త్యుక్తవాన్- సావశేషంహితత్- సాక్షాద్బ్రహ్మణోఽనిర్దేశాత్. అన్యథాహిస్వరూపేణైవబ్రహ్మనిర్దేష్టవ్యంజిజ్ఞాసవేపుత్రాయేదమిత్థంరూపంబ్రహ్మేతి- నచైవంనిరదిశత్ కింతర్హి సావశేషమేవోక్తవాన్ అతోఽవగమ్యతే - నూనంసాధనాన్తరమప్యపేక్షతేపితాబ్రహ్మవిజ్ఞానంప్రతీతి తపోవిశేషప్రతిపత్తిస్తుసర్వసాధకతమత్వాత్. సర్వేషాంహినియతసాధ్యవిషయాణాంసాధనానాంతపఏవసాధకతమంసాధనమితిహిప్రసిద్ధంలోకే - తస్మాత్పిత్రానుపదిష్టమపిబ్రహ్మవిజ్ఞానసాధనత్వేనతపఃప్రతిపేదేభృగుః తచ్చతపః- బాహ్యాన్తఃకరణసమాధానం తద్ద్వారకత్వాత్బ్రహ్మప్రతిపత్తేః. *మనసశ్చేన్ద్రియాణాంచహ్యైకాగ్ర్యంపరమంతపః। తజ్జ్యాయస్సర్వధర్మేభ్యస్సధర్మఃపరఉచ్యతఇతిస్మృతేః సచతపస్తప్త్వా ఇతిప్రథమానువాకభాష్యమ్

ఆ.— వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరవల్లీసంబన్ధమాహ (సత్యంజ్ఞానమిత్యాదినా) (తపఇతి) పదార్థవివరణంవాక్యార్థజ్ఞానసాధనమిత్యర్థః (అధీహీతి) అధ్యాపయ- స్మారయ * ఇక్స్మరణఇతిధాతుపాఠాదిత్యర్థః (బ్రహ్మోపలబ్ధావితి) లక్ష్యత్వమర్థవివేకాయద్వారాణి- శరీరాదిచేష్టాఽన్యథానుపపత్త్యాహిసాక్షిభూతశ్చిద్ధాతుర్వివిచ్యతఇతిభావః. నకేవలంత్వమర్థజ్ఞానంవాక్యార్థజ్ఞానసాధనం-కింతుతత్పదార్థజ్ఞానమపీత్యభిప్రేత్యతదర్థస్యబ్రహ్మణోలక్షణముక్తవానిత్యర్థః (సావశేషోక్తేరితి) పదార్థోపలక్షణస్యైవాభిధానా, దఖణ్డవాక్యార్థస్యాప్రతిపాదనాత్, ప

దార్థభేదజ్ఞానాన్న పురుషార్థసంభవః- * ఉదరమన్తరంకురుత ఇతిని న్దితత్వాత్ అతో ... పర్యన్తం తాత్పర్యేణలక్ష్యపదార్థవివరణమావృత్త్యానుష్ఠితవానిత్యర్థః (సతపస్తప్త్వేతి) కుత్రేదంపి త్రోక్తం లక్షణం పరిపూర్ణం భవతీత్యేకాగ్ర్యేణచేతసా పర్యాలోచ్య ఇతి ప్రథమానువాకభాష్యటీకా.

---

౧౦ — అథలక్షణాన్తరముఖేన బ్రహ్మప్రతిపాదయితుం, బ్రహ్మప్రతిపత్తౌతపోనిర్ధూతకల్మషాన్తఃకరణస్య హేతుత్వమితిప్రతిపాదనాయ. చభృగువల్ల్యారభ్యతే (భృగుర్వై ఇతి) వరుణసుతో భృగుః పితరం వరుణం అధీహిభగవో బ్రహ్మేతిమన్త్రపూర్వకముపసన్న ఇత్యర్థః. హేభగవన్- పూజార్హ బ్రహ్మధీహి- ఉపదేశాయస్మర అధీష్వేతివా. అధ్యాపయేతివార్థః (తస్మాఏతదితి) అన్నం బ్రహ్మప్రాణో బ్రహ్మేత్యాదికంతస్మైవక్ష్యమాణమాహోపదిశ్యకింసర్వాణ్యపి బ్రహ్మణి - ఉక్తైకం - తత్రాపి కింవా బ్రహ్మేతివ్యాకులచేతసం పుత్రమాలోక్యవక్ష్యమాణముపాచేత్యర్థః. (యతోవాఇమానీతి) జీవన్తి - ఆత్మభూతేనజీవన్తీత్యర్థః ప్రయన్తిసన్ని భూతానియదభిసంవిశన్తి - లీయన్తే సమిత్యేకీకరణే ఏకీకృతతయా ప్రవేశస్సంవేశః యద్వా - యత్ప్రయన్తీతిమోక్షః అభిసంవిశన్తీతిప్రలయః అస్మిన్పక్షే యచ్ఛబ్దస్యఆవృత్తిః. యతోవాఇమానిభూతానిజాయన్తే యేనజాతానిజీవన్తి యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీత్యత్రహి ప్రతివాక్యం తద్బ్రహ్మేత్యనుకర్షేణ జన్మాదిప్రత్యేకంలక్షణం - ప్రత్యేకలక్షణత్వే లక్షణాన్తరవైయర్థ్య ప్రసక్తాచ్చ అతస్సముదితమేవలక్షణం నచజన్మాదిసముదాయస్యలక్షణత్వే వ్యావర్త్యాభావేననిష్ప్రయోజనత్వం- లక్ష్యేతరాకారవిపరీతశఙ్కానివారణక్షమత్వేనసప్రయోజనత్వాత్ ఉత్పత్తికారణత్వమాత్రే ఉక్తేహి తేహితస్యస్థితిప్రళయకారణభూతవస్త్వన్తరశఙ్కాయాంజగజ్జన్మమాత్రకారణస్య బ్రహ్మణో నిరతిశయబృహత్త్వం నసిధ్యేత్, తథాలయకారణత్వానభిధానే అత్యన్తికలయరూపమోక్షప్రదాన్తరసద్భావశఙ్కాయాం మోక్షప్రదత్వప్రాప్యత్వాపగుణగుణైర్బృహత్త్వం నసిధ్యేత్, -అతోజగజ్జన్మకారణత్వమాత్రస్యసమస్తవస్తువ్యవచ్ఛేదక్షమత్వేపిజన్మాదిసముదాయకారణత్వస్యైవబృహత్త్వాతిశయాపయికత్వాత్సృష్టిస్థితిప్రలయసముదాయకారణత్వం లక్షణమితిజ్ఞాపితం యతోయేనయదితియద్వృత్తయోగాత్ కారణమనూద్యతే- తద్బ్రహ్మేతికారణస్య బ్రహ్మత్వంవిధీయతే తేనకారణత్వస్య బ్రహ్మ... తద్విజిజ్ఞాసస్వేతినవిచారస్సోపాసనస్యవా - విచారాత్మకజ్ఞానంరాగప్రాప్తత్వాన్నవిధేయం ఉపాసనాత్మకస్యతుజ్ఞానస్య * బ్రహ్మవిదాప్నోతీతి ప్రాకరణికవాక్యాన్తరసిద్ధత్వాత్, ఉపక్రమే *అధీహిభగవో బ్రహ్మేతి ప్రశ్నస్యతత్త్వపరత్వేనఉపాయవిషయత్వాభావా, చ్చనోపాసనాజ్ఞానమిహవిధేయం అతోవిజిజ్ఞాసస్వేత్యుపదిశ్యమానార్థేసావధానత్వార్థంసందేహానివృత్త్యర్థంచోక్తం- యాగస్థవతీ - తాం ... అతఃకారణత్వస్య బ్రహ్మలక్షణత్వమేవాస్యవాక్యస్యవిధేయం- యథా- యత్రసారసస్సదేవదత్తకేదారఇత్యుక్తేసారససంబన్ధస్య దేవదత్తకేదారలక్షణత్వముక్తంస్యాత్ - తద్వదితివ్యాసార్యైరుక్తం. నను ఈశ్వరస్యలిలక్షయిషితత్వేతన్నిష్ఠతదసాధారణసర్వజ్ఞత్వాదిప్రతిపాదకసత్యజ్ఞానాదివాక్యానాదరేణ జన్మాదికారణత్వేనకిమర్థంలక్ష్యతఇతిచేన్. ఉచ్యతే- గుణైస్స్వరూపస్యలక్ష్యత్వేతదపేక్షయాబహిస్థాయావిభూతేరుపాస్యాన్తర్భావోనప్రతీయేత - స్వర్గాదివిషయభూతయాతువిభూత్యాస్వరూపేలక్ష్యమాణేవిభూతేస్సర్గాద్యాపయికసర్వజ్ఞత్వాదిగుణానామపిజిజ్ఞాస్యాన్తర్భావస్సిధ్యతి విభూతేశ్చజిజ్ఞాస్యాన్తర్భావః ఉపాసార్థైరిత్యాదివిసూత్రితః నన్వేవమపిక్రీత్స్నవిభూతేర్జిజ్ఞాస్యాన్తర్భావోనసిద్ధ్యతి- త్రిపాద్విభూతేర్జన్మాద్యస్పృష్టత్వాదితిచేన్న- యత్ప్రయన్తీతిప్రలయవాక్యస్థయచ్ఛబ్దేనముక్తప్రాప్యస్య బ్రహ్మణో వివక్షితత్వాత్, నిత్యవిభూతిర్విశిష్టస్యైవముక్తప్రాప్యత్వాత్, నిత్యవిభూతేరపిజిజ్ఞాస్యత్వసిద్ధిః ఏవంచజగత్కారణత్వలక్షణంవిశిష్టనిష్ఠం- సత్యజ్ఞానత్వలక్షణంతువిశేష్యనిష్ఠమితిభిదా ఏవమేవవ్యాసార్యైరుక్తం అత్ర,యతఇతిపఞ్చమీహేతౌపఞ్చమీ- యచ్ఛబ్దస్యానువాదరూపత్వాత్, అనువాదస్యచప్రాపకవాక్యసాపేక్షతయాతద్విరుద్ధార్థపరత్వాసమ్భవాత్, ప్రాపకవాక్యేషు * ఏకమేవాద్వితీయంతదైక్షతబహుస్యాంతత్తేజోఽసృజతేత్యాదిషుతత్తత్తద్వ్యపాదానత్వయోః ప్రతిపాదనా, త్తదనువాదినిలక్షణవాక్యేయతఇతిపదముభయవిషయకమితివ్యాసార్యైరుక్తం నచహేతౌపఞ్చమీనానుశిష్టేతిశఙ్క్యం - * అఇఉణితిసూత్రే, *వివారభేదాదితిభాష్యనిర్దేశేన *విభాషాగుణేస్త్రియా-మిత్యత్రవిభాషేతియోగవిభాగస్యాశ్రితతయాతతఏవహేతుపఞ్చమ్యుపపత్తేరితి ద్రష్టవ్యం ఇదఞ్చచిన్తితం * జన్మాద్యస్యయతఇతిసూత్రే - యతోవాఇమానిభూతానిజాయన్తే యేనజాతానిజీవన్తీత్యత్రజగజ్జన్మాదయోఽపివిశేషణత్వేన బ్రహ్మలక్షయితుంశక్నువన్తి - విశేషణానాంవ్యావర్తకస్వభావత్వేనవ్యావర్తకజన్మత్వేవ్యావర్త్యబహుత్వావశ్యంభావేనవిశేషణానాంబహుత్వేవిశేష్యనానాత్వప్రసఙ్గాత్, ఖణ్డోముణ్డఃపూర్ణశృఙ్గోగౌరిత్యత్రవిశేషణబహుత్వేనవిశేష్య...త్, . నచదేవదత్తశ్శ్యామోయువాలోహితాక్షస్సమపరిమాణఇత్యాదౌవిశేషణబహుత్వేపివిశేష్యైక్యందృష్టమితివాచ్యం- ప్రత్యక్షావగతవిశేష్యైక్యబలాత్తత్రవిశేష్యభేదత్యాగేపి ప్రత్యక్షవ్యప్రతిపన్నేఅలౌకికే బ్రహ్మణిఉత్సర్గప్రాప్తస్యవిశేషణభేదప్రయుక్తవిశేష్యభేదస్యత్యాగాయోగాత్ నాప్యుపలక్షణతయాజన్మాదీనాంవ్యావర్తకత్వం - యత్రాయంసారసస్సదేవదత్తకేదారఇత్యాదౌకేదారత్వాదినాకేనచిదాకారేణపూర్వప్రతిపన్నఏవకేదారఃదేవదత్తకేదారత్వరూపధర్మాన్తరవత్తయాసారసేనోపలక్ష్యతే ఇహతుజగజ్జన్మాదిభిర్నిరతిశయబృహత్త్వరూపలక్షణీయేఉపలక్ష్యాకారసమానాధికరణకేదారత్వస్థానీయఃపూర్వప్రతిపన్నఃకశ్చనాకారోవక్తవ్యః -నచేహబ్రహ్మణిపూర్వప్రతిపన్నాకారఃకశ్చిదస్తి. నచ *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతివాక్యప్రతిపన్నసత్యత్వజ్ఞానత్వాదీనాంపూర్వప్రతిపన్నాకారత్వసమ్భవః- సత్యత్వాదిష్వపివిశేషణత్వోపలక్షణత్వవికల్పదౌస్థ్యేనతేషామపిలక్షణత్వాసమ్భవాదితి ప్రాప్తఉచ్యతే- *జన్మాద్యస్యయతః. అస్య - అచిన్త్యవివిధవిచిత్రరచనస్య బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తక్షేత్రజ్ఞమిశ్రితస్యజగతోజన్మస్థితిలయాయతో భవన్తి - తద్బ్రహ్మేతిసూత్రార్థః. తతశ్చజగజ్జన్మాదిహేతుత్వం బ్రహ్మలక్షణంభవితుమర్హతీతిసూత్రార్థః. అయంభావః- యద్యపివిశేషణానాంవ్యావర్తకత్వంస్వభావః- అథాపివిశేషణంస్వవిరుద్ధధర్మాశ్రయాద్వ్యావ

చ్ఛిన త్తిత్యేక నచస్వాశ్రయవ్యావర్తనమాశ్రయాపేక్షాశ్రయవ్యావర్తయతి- నీలముత్పలమిత్యాదౌ నైల్యస్యోత్పలాశ్రయవ్యావర్తకత్వవత్ దైర్ఘ్యాశ్రయవ్యావర్తకత్వాభావాత్. ప్రకృతేచ జన్మహేతుత్వస్థితిహేతుత్వాదీనాంపరస్పరవిరుద్ధత్వాభావేనవ్యక్తిబహుత్వస్యాప్రసక్తిః - ఖణ్డోముణ్డ ఇత్యాదౌ ఖణ్డత్వాదీనాంపరస్పరవిరుద్ధత్వాత్ స్వాశ్రయభేదకత్వం ఉపలక్షణత్వపక్షేపినదోషః - ఉపలక్షణభూతాజ్జగజ్జన్మాదిహేతుత్వాన్, దుపలక్ష్యేచ్ఛ నిరతిశయబృహత్త్వా, దన్యస్యబృహత్త్వసామాన్యస్యపూర్వప్రతిపన్నాకారస్యనష్టావేనఉపలక్షణత్వపక్షేపిదోషాభావాత్ ననుపరస్పరవిరుద్ధయోర్విశేషణత్వోపలక్షణత్వపక్షయోరుభయోరపభాష్యేకథమభ్యుపగమఇతిచేత్ అత్ర కేచిత్ - [illegible] కారణత్వం - విశేష్య [illegible] కంబిన్నాసామైవ స్వతన్త్రతన్త్రోక్తం భాష్యేచజగత్కారణత్వోపలక్షితస్వరూపస్యైవబహుశోవ్యవహృతత్వాత్ జగత్కారణత్వంచిద [illegible] బ్రహ్మణోవిశేషణభూతంలక్షణం. శుద్ధస్వరూపస్యతూపలక్షణం-జగత్కారణత్వస్యశుద్ధస్వరూపానిష్ఠత్వాభావాత్ [illegible] విశేషణోపలక్షణత్వాభ్యుపగమః నచశుద్ధస్వరూపానిష్ఠస్య [illegible] కారణత్వస్యకథంశుద్ధస్వరూపోపలక్షణత్వమితివాచ్యం-వటస్థస్యాపికాకాదేః [illegible] గృహోపలక్షణత్వస్యదర్శనాదితివదన్తి అన్యేతువిశేష్యనిష్ఠత్వాన్నిష్ఠత్వాభ్యామేవవిశేషణోపలక్షణభేదమాశ్రిత్యజగత్కారణత్వస్య [illegible] విశేషణత్వం- ప్రపఞ్చగతజన్మాదేస్తు బ్రహ్మనిష్ఠత్వాభావేనఉపలక్షణత్వమితివదన్తి అపరేతుయతోవాఇమానీతివాక్యేనజన్మాదివిశిష్టం బ్రహ్మ [illegible] ఉతతదుపలక్షితే నాద్యః - జన్మవిశిష్టబ్రహ్మత్వేజన్మనోవిశేషణత్వేనజన్మాదావపిబ్రహ్మత్వప్రసఙ్గః ఉపలక్షణపక్షే [illegible] ప్రతిపత్తిర్దోషఇతిపూర్వపక్షిణోభావః తన్న- నవిధేయాన్వయిత్వంవిశేషణత్వం - యేనజన్మాదేర్విశేషణత్వేవిధేయభూతబ్రహ్మత్వాన్వయోపి ప్రసజ్యేత. అపితుయదన్వితతయాజ్ఞాతేఇతరాన్వయః- తత్త్వవిశేషణం ప్రకృతేచజన్మాదిహేతుత్వాన్వయితయాజ్ఞాతే బ్రహ్మణి బ్రహ్మత్వాన్వయఇతివిశేషణత్వానుపపత్తిః. యదివిశేషణత్వేపివిశేషణతాగ్రాహిః - తస్యోపలక్షణపక్షేపి - బృహత్త్వసామాన్యలక్షణప్రతీయమానాకారప్రతిపత్తేస్సమ్భవాదిత్యేవసిద్ధాన్తినోఽభిప్రాయః నతువిశేషణత్వోపలక్షణత్వయోస్సముచ్చయఇతి ఇతి [illegible] స్వతన్త్రోపాసనంవిధీయతే తత్రకేచిదుపాసనేతుజగత్కారణత్వమనుసన్ధేయం- తత్రజ్ఞాప్యాన్తర్గతత్వాత్ జగత్కారణత్వంవిశేషణం. యత్రతునానుసన్ధేయం-తత్రోపలక్షణం-జ్ఞాప్యాన్తర్గతత్వాదితి ఇతరేత్వర్థసామ్యాదినాత్రివ్యాసార్యోక్తైర్ [illegible] విశేషణత్వోపలక్షణత్వసముచ్చయోపినానుపపన్నఇతివద [illegible] న్మాదిహేతుత్వం బ్రహ్మలక్షణమితిస్థితం ప్రకృతమనుసరామః. (సతపోతప్యత) [illegible] బ్రహ్మేత్యుపదేశంస [illegible] లక్షణోపదేశపూర్వకంవిజిజ్ఞాసస్వేత్యుపదిశతోప్యయంభావః-సమ్పాదనీయం బ్రహ్మజ్ఞానసాధనంసమ్పాదయేతి, [illegible] బ్రహ్మణి [illegible] విలమ్బ్యన్నిశ్చిత్యేన్ద్రియనిగ్రహాదిలక్షణస్యతపసో బ్రహ్మవిద్యాయామన్తరఙ్గోపాయత్వాత్ తదేవసాధనమిజిజ్ఞాత్వాతపస్కృత్వా ఇతి ప్రథమానువాకభాష్యమ్

ఉ.— అన్నం బ్రహ్మేతివ్యజానాత్। అన్నాద్ధ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే। అన్నేనజాతానిజీవన్తి। అన్నం ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి। తద్విజ్ఞాయ। పునరేవవరుణంపితరముపససార। అధీహి భగవో బ్రహ్మేతి। తగ్ంహోవాచ। తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ। తపో బ్రహ్మేతి। సతపోఽతప్యత। సతపస్తప్త్వా॥ ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

ఉ.— ప్రాణో బ్రహ్మేతివ్యజానాత్। ప్రాణాద్ధ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే। ప్రాణేనజాతానిజీవన్తి। ప్రాణంప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి। తద్విజ్ఞాయ। పునరేవవరుణంపితరముపససార। అధీహిభగవో బ్రహ్మేతి। తగ్ంహోవాచ। తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ। తపో బ్రహ్మేతి। సతపోఽతప్యత। సతపస్తప్త్వా॥ ఇతితృతీయోఽనువాకః.

ఉ.— మనో బ్రహ్మేతివ్యజానాత్। మనసోహ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే। మనసాజాతానిజీవన్తి। మనః ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి। తద్విజ్ఞాయ। పునరేవవరుణంపితరముపససార। అధీహిభగవో బ్రహ్మేతి। తగ్ంహోవాచ। తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ। తపో బ్రహ్మేతి। సతపోఽతప్యత। సతపస్తప్త్వా॥ ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

ఉ.— విజ్ఞానం బ్రహ్మేతివ్యజానాత్। విజ్ఞానాద్ధ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే। విజ్ఞానేనజాతానిజీవన్తి। విజ్ఞానంప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి। తద్విజ్ఞాయ। పునరేవవరుణంపితరముపససార। అధీహిభగవో బ్రహ్మేతి। తగ్ంహోవాచ। తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ। తపో బ్రహ్మేతి। సతపోఽతప్యత। సతపస్తప్త్వా॥ ఇతిపఞ్చమోఽనువాకః.

శం — అన్నం బ్రహ్మేతివ్యజానాత్ - విజ్ఞాతవాన్ తద్ధియథోక్తలక్షణోపేతం. కథం అన్నాద్ధ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే, అన్నేనజాతానిజీవన్తి, అన్నం ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి తస్మాద్యుక్తమన్నస్య బ్రహ్మత్వమిత్యభిప్రాయః సఏవంతపస్తప్త్వాఽన్నం బ్రహ్మేతివిజ్ఞాయలక్షణేనోపపత్త్యాచ- పునరేవసంశయమాపన్నోవరుణంపితరముపససారఅధీహిభగవో బ్రహ్మేతి కింపునః సంశయహేతురస్యేతి. ఉచ్యతే-అన్నస్యోత్పత్తిదర్శనాత్. తపసఃపునఃపునరుపదేశఃసాధనాతిశయత్వావధారణార్థః యావద్బ్రహ్మణో లక్షణం నిరతిశయంనభవతి, యావచ్చజిజ్ఞాసానివర్తతే- తావత్తపఏవతేసాధనం- తపసైవ బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేత్యర్థః బుజ్వావ్యత్. ఇత్యష్టమోఽనువాకభాష్యమ్.

ఆ —— (అన్నం బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్) అద్యతే - భుజ్యతే సర్వైరితి సర్వప్రతిపత్తిసాధారణం స్థూలదేహకారణం భూతపఞ్చకం విరాట్సంజ్ఞకమన్నశబ్దేనోచ్యతే- తస్య స్థూలైకకారణత్వాత్ । యతో వా ఇమానీతి లక్షణస్య తత్ర యోజయితుం శక్యత్వాత్ తద్బ్రహ్మేతి ప్రతిపన్నవానిత్యర్థః విరాజ ఉత్పత్తిమత్త్వాచ్ఛ్రుతిస్మృతిషు - లక్షణం తత్ర సంపూర్ణం న భవతీతి పునస్సపిత్రే ఽ పృచ్ఛత. విచార్యచ తత్కారణం క్రియాశక్తివిశిష్టతయా ప్రాణశబ్దలక్ష్యం, హిరణ్యగర్భసంజ్ఞం ల్పాథ్యవసాయశక్తివిశిష్టతయా చ మనోవిజ్ఞానశబ్దలక్ష్యం, బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ తస్యాపి కార్యత్వాల్లక్షణం న భవతీతి విచార్య తత్కారణం స్వాత్మన్యేవ నిశ్చిత్య సర్వైః ప్రార్థ్యమానతయా ఆనన్దశబ్దవాచ్యం మాయావిశిష్టం బ్రహ్మేతి విజ్ఞాయ విశిష్టస్య విశిష్టాన్తరాత్మత్వానుపపత్తేః కారణత్వోపలక్షితం విశుద్ధానన్దం బ్రహ్మేతి విజ్ఞాతవానిత్యర్థః ఇతి ద్వితీయతృతీయచతుర్థపఞ్చమానువాకభాష్యటీకా

ర०.—— ప్రథమతః అన్నస్య సర్వభూతోత్పత్త్యాదికారణత్వాదన్నం బ్రహ్మేతి జ్ఞాతవానిత్యర్థః (తద్విజ్ఞాయేతి) అన్నం బ్రహ్మేతి జ్ఞాత్వా ఉత్పత్తిమత్త్వాదినా అన్నస్య బ్రహ్మత్వే అపరితుష్యన్ పునరపి పితృసమీపమాగత్య అధీహి భగవ ఇతి మన్త్రముచ్చారితవానిత్యర్థః (తగ్ం హోవాచేతి) పూర్వవదేవ తపస్సమాచర- తప ఏవ బ్రహ్మవిద్యాసాధనం- తస్మాత్తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వేత్యుక్తవానిత్యర్థః (స తపస్తప్త్వేత్యాది) స్పష్టోర్థః ఇతి ద్వితీయతృతీయచతుర్థపఞ్చమానువాకభాష్యమ్

ఉ.—— ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ । ఆనన్దాద్ధ్యేవ ఖల్విమాని భూతాని జాయన్తే । ఆనన్దేన జాతాని జీవన్తి। ఆనన్దం ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి। సైషా భార్గవీ వారుణీ విద్యా పరమే వ్యోమన్ ప్రతిష్ఠితా । స య ఏవం వేద ప్రతితిష్ఠతి। అన్నవానన్నాదో భవతి। మహాన్ భవతి। ప్రజయా పశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన। మహాన్ కీర్త్యా॥ ఇతి షష్ఠోనువాకః.

ఉ.—— అన్నం న నిన్ద్యాత్ । తద్వ్రతం। ప్రాణో వా అన్నం। శరీరమన్నాదం। ప్రాణే శరీరం ప్రతిష్ఠితం। శరీరే ప్రాణః ప్రతిష్ఠితః। తదేతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం। స య ఏతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం వేద ప్రతితిష్ఠతి। అన్నవానన్నాదో భవతి । మహాన్ భవతి। ప్రజయా పశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన । మహాన్ కీర్త్యా॥ ఇతి సప్తమోనువాకః.

శం —— ఏవం తపసా విశుద్ధాత్మా ప్రాణాదిషు సాకల్యేన బ్రహ్మలక్షణమపశ్యన్ శనైశ్శనైరన్తః ప్రవిశ్యాన్తరతమమానన్దం బ్రహ్మ విజ్ఞాతవాం స్తపసైవ సాధనేన భృగుః - తస్మాద్బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసునా బాహ్యాన్తఃకరణసమాధానలక్షణం పరమం తపస్సాధనమనుష్ఠేయమితి ప్రకరణార్థః అధునా ఆఖ్యాయికాతో ఽ పసృత్య శ్రుతిః స్వేన వచనేనాఖ్యాయికాసర్వార్థమర్థమాచష్టే- సా ఏషా భార్గవీ- భృగుణా విదితా వరుణేన ప్రోక్తా- వారుణీ విద్యా పరమే వ్యోమన్- హృదయాకాశగుహాయాం పరమ ఆనన్దాద్వైతే ప్రతిష్ఠితా- పరిసమాప్తా అన్నమయాదాత్మనో ఽ ధి ప్రవృత్తా ఏవమన్యో ఽ పి తపసైవ సాధనేన అనేనైవ క్రమేణానుప్రవిశ్యానన్దం బ్రహ్మ వేద- స ఏవం విద్యాప్రతిష్ఠానాత్ప్రతిష్ఠత్యానన్దే పరమే బ్రహ్మణి [illegible] దృష్టం చ ఫలం తస్యోచ్యతే - అన్నవాన్- ప్రభూతమన్నమస్య విద్యత ఇత్యన్నవాన్ సత్తామాత్రేణ తు సర్వో హ్యన్నవానితి విద్యాయా విశేషో న స్యాత్ ఏవమన్నమత్తీత్యన్నాదః- దీప్తాగ్నిర్భవతీత్యర్థః మహాన్ భవతి. కేన మహత్త్వమిత్యత ఆహ ప్రజయా- పుత్రాదినా పశుభిః- గవాశ్వాదిభిః బ్రహ్మవర్చసేన- శమదమజ్ఞానాదినిమిత్తేన తేజసా మహాన్ భవతి కీర్త్యా- ఖ్యాత్యా శుభప్రచారనిమిత్తయా [illegible] ఇతి షష్ఠో ఽ నువాకభాష్యమ్

ఆ —— ప్రభూతత్వవిశేషణం న శ్రుతం కథం నిక్షిప్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సత్తామాత్రేణేతి) అత్ర సత్తామాత్రే వినిక్షిప్తైశ్వర్యాకరా [illegible] స్థిత్యాక్షిప్తాన్నేనాన్నవానితి విద్యాయాః ఫలవిశేషానోక్తస్స్యాత్- అతస్సద్బలాత్ప్రభూతత్వవిశేషణం నిక్షిప్తమిత్యర్థః ఏతచ్చ దృష్టఫలం బ్రహ్మవిదో జీవన్ముక్తస్యాపి విద్యాలేశవశాద్ద్వైతాభాససంపశ్యతో నానుపపన్నం- యస్యేశ్వరస్యానుగ్రహాదవిదుషామపి అన్నాదిసమృద్ధిర్దృశ్యతే - కిము తదాత్మతత్త్వం సాక్షాదనుభవత ఇతి. ఇతి షష్ఠానువాకభాష్యటీకా

ర०.—— (సైషా భార్గవీతి) భృగవే వరుణేన ప్రోక్తా విద్యా అన్నమయాదికమతిక్రమ్య పరమే వ్యోమ్ని - తన్నిర్దిష్టే పరమవ్యోమశబ్దితే పరమాత్మని ప్రతిష్ఠితా- నహి తమప్యతిక్రమ్య తతో ఽ న్యత్ర గతేత్యర్థః తద్వేదనస్య ఫలమాహ (స య ఏవం వేదేతి) స్పష్టోర్థః ఇతి షష్ఠానువాకభాష్యమ్

శం —— కించ- అన్నేన ద్వారభూతేన బ్రహ్మ విజ్ఞాతం యస్మాత్ - తస్మాద్గురుమివాన్నం న నిన్ద్యాత్ తదస్యైవం బ్రహ్మవిదో వ్రతముపదిశ్యతే వ్రతోపదేశో ఽ న్నస్తుతయే. స్తుతిభాక్త్వం చాన్నస్య బ్రహ్మోపలబ్ధ్యుపాయత్వాత్. ప్రాణో వా ఽ న్నం- శరీరాన్తర్భావాత్ప్రాణస్య. యద్యస్యాన్తః ప్రతిష్ఠితం భవతి- తత్తస్యాన్నం భవతీతి శరీరే చ ప్రాణః ప్రతిష్ఠితః- తస్మాత్ప్రాణో ఽ న్నం- శరీరమన్నాదం తథా శరీరమప్యన్నం- ప్రాణో ఽ న్నాదః కస్మాత్ ప్రాణే శరీరం ప్రతిష్ఠితం- తన్నిమిత్తత్వాచ్ఛరీరస్థితేః తస్మాదేతదుభయం- శరీరం ప్రాణశ్చాన్నమన్నాదశ్చ యేనాన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితం - తేనాన్నం. యేనాన్యోన్యస్య ప్రతిష్ఠా - తేనాన్నాదః తస్మాత్ప్రాణశ్శరీరం చోభయమన్నమన్నాదం చ. స య ఏతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం వేద- ప్రతితిష్ఠత్యన్నాన్నాదాత్మనైవ. కించ- అన్నవానన్నాదో భవతీత్యాదిపూర్వవత్ ఇతి సప్తమానువాకభాష్యమ్

ఆ — అన్నమపకృష్టం ప్రాణసంశ్రితత్వాత్ యద్యపి శరీరాపేక్షయా ... ఆపో జ్యోతిష్యుపాసనామిత్యుక్తత్వాత్ [illegible] ఏవం వాక్యార్థజ్ఞానే ... [illegible] ... ప్రాణాద్యుపాసనం గౌణం సాధనం విధత్తే (ప్రాణో వా అన్నమిత్యాదినా) [illegible] ... ముఖ్యాధికారిణ ... [illegible]

రం — ఏతద్విద్యాఙ్గవ్రతమాహ (అన్నం న నిన్ద్యాత్ తద్వ్రతమితి) ప్రాణశరీరయోరత్తృ ... [illegible] ... పరస్పరప్రతిష్ఠితత్వ ... [illegible] ... (ప్రాణో వా అన్నమిత్యాదినా) ఇతి సప్తమానువాకభాష్యమ్

౮.— అన్నం న పరిచక్షీత। తద్వ్రతమ్। ఆపో వా అన్నమ్। జ్యోతిరన్నాదమ్। అప్సు జ్యోతిః ప్రతిష్ఠితమ్। జ్యోతిష్యాపః ప్రతిష్ఠితాః। తదేతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితమ్। స య ఏతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం వేద ప్రతితిష్ఠతి। అన్నవానన్నాదో భవతి। మహాన్భవతి। ప్రజయా పశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన। మహాన్కీర్త్యా॥ ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

౯.— అన్నం బహు కుర్వీత। తద్వ్రతమ్। పృథివీ వా అన్నమ్। ఆకాశోఽన్నాదః। పృథివ్యామాకాశః ప్రతిష్ఠితః। ఆకాశే పృథివీ ప్రతిష్ఠితా। తదేతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితమ్। స య ఏతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం వేద ప్రతితిష్ఠతి। అన్నవానన్నాదో భవతి। మహాన్భవతి। ప్రజయా పశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన। మహాన్కీర్త్యా॥ ఇతి నవమోఽనువాకః.

౧౦.— న కఞ్చన వసతౌ ప్రత్యాచక్షీత। తద్వ్రతమ్। తస్మాద్యయా కయా చ విధయా బహ్వన్నం ప్రాప్నుయాత్। అరాధ్యస్మా అన్నమిత్యాచక్షతే। ఏతద్వై ముఖతోఽన్నగ్ం రాద్ధమ్। ముఖతోఽస్మా అన్నగ్ం రాధ్యతే। ఏతద్వై మధ్యతోఽన్నగ్ం రాద్ధమ్। మధ్యతోఽస్మా అన్నగ్ం రాధ్యతే। ఏతద్వా అన్తతోఽన్నగ్ం రాద్ధమ్। అన్తతోఽస్మా అన్నగ్ం రాధ్యతే. ౧

శం — అన్నం న పరిచక్షీత న పరిహరేత్. తద్వ్రతం పూర్వవత్ ... [illegible] ... (అప్సు జ్యోతిరితి) [illegible]

రం — న పరిచక్షీత పాత్రస్థమన్నం న నిరాకుర్యాదిత్యర్థః ఇత్యష్టమానువాకభాష్యమ్

శం — అప్సు జ్యోతిరిత్యాది ... [illegible] ... ఫలమ్ ఇతి నవమానువాకభాష్యమ్.

రం — (బహు కుర్వీత) ఆత్మనః స్వజనస్య ... కుర్యాదిత్యర్థః ... [illegible] ... ఇతి నవమానువాకభాష్యమ్

శం — తథా పృథివ్యాకాశోపాసకస్య వసతౌ చ - వసతినిమిత్తం కఞ్చన - కఞ్చిదపి న ప్రత్యాచక్షీత - వసత్యర్థమాగతం న నివారయేదిత్యర్థః వాసే చ దత్తే అవశ్యం హ్యశనం దాతవ్యం - తస్మాద్యయా కయా చ విధయా - యేన కేన ప్రకారేణ బహ్వన్నం ప్రాప్నుయాత్ - బహ్వన్నసంగ్రహం కుర్యాదిత్యర్థః యస్మాదన్నవన్తో విద్వాంసోఽభ్యాగతాయాన్నార్థినే అరాధి - సంసిద్ధమస్మై అన్నమిత్యాచక్షతే - న నాస్తీతి ప్రత్యాఖ్యానం కుర్వన్తి - తస్మాచ్చ హేతోర్బహ్వన్నం ప్రాప్నుయాదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః అపి చ - అన్నదానస్య మాహాత్మ్యముచ్యతే - యథా యత్కాలం ప్రయచ్ఛత్యన్నం - తథా తత్కాలమేవ ప్రత్యుపనమతే కథమితి. తదేతదాహ - ఏతద్వా అన్నం ముఖతః - ముఖ్యే ప్రథమే వయసి ముఖ్యయా వా వృత్త్యా, పూజాపురస్సరం అభ్యాగతాయాన్నార్థినే రాద్ధం - సంసిద్ధం ప్రయచ్ఛతీతి వాక్యశేషః తస్య కిం ఫలం స్యాదితి ఉచ్యతే - ముఖతః - పూర్వే వయసి ముఖ్యయా వా వృత్త్యా అస్మై - అన్నాదాయాన్నం రాధ్యతే - యథాదత్తముపతిష్ఠత ఇత్యర్థః ఏవం మధ్యతః - మధ్యమే వయసి మధ్యమేనోపచారేణ తథా అన్తతః - అన్తే వయసి జఘన్యేనోపచారేణ పరిభవేన తథైవాస్మై రాధ్యతే - సంసిధ్యత్యన్నం అత్రాన్తర్యం నాస్తి ౧

రం — (న కఞ్చన వసతౌ ప్రత్యాచక్షీత) స్వగృహే వాస్తవ్యాయ భోజనార్థమాగతం కఞ్చిదపి న నిరాకుర్యాదిత్యర్థః (తస్మాదితి) భోజనార్థమాగతానాం పురుషాణాం అప్రత్యాఖ్యానస్యావశ్యకత్వాత్ నిషిద్ధేనాపి యేన కేనచిన్మార్గేణ బహ్వన్నం సమ్పాదనీయమిత్యర్థః. (అరాధ్యస్మా ఇతి) అస్మై - ఉపాసకాయ అన్నమరాధి - సిద్ధం ఉపాసకార్థమేవ బహ్వన్నస్య నిష్పత్తిః - అత సదర్థమేవ నిష్పన్నత్వాదస్మాకం తేషాం యేన కేనా ప్యుపాయేనార్జనే న దోష ఇతి భావః (ఏతద్వా ఇతి) ఆదిమధ్యాన్తప్రదేశేషు అన్నం సదైవ సిద్ధం - సర్వావస్థాసు యథాక్రమం బహ్వన్నమస్మై ఉపాసకాయ సిద్ధం - తదర్థమేవోత్పన్నమితి హోపాసకస్తుతిః ఇత్యర్థః ౧

మూ.— య ఏవం వేద। క్షేమ ఇతి వాచి। యోగక్షేమ ఇతి ప్రాణాపానయోః। కర్మేతి హస్తయోః। గతిరితి పాదయోః। విముక్తిరితి పాయౌ। ఇతి మానుషీస్సమాజ్ఞాః। అథ దైవీః। తృప్తిరితి వృష్టౌ। బలమితి విద్యుతి. ౨

మూ.— యశ ఇతి పశుషు। జ్యోతిరితి నక్షత్రేషు। ప్రజాతిరమృతమానన్ద ఇత్యుపస్థే। సర్వమిత్యాకాశే। తత్ప్రతిష్ఠేత్యుపాసీత। ప్రతిష్ఠావాన్భవతి। తన్మహ ఇత్యుపాసీత। మహాన్భవతి। తన్మన ఇత్యుపాసీత। మానవాన్భవతి. ౩

మూ.— తన్నమ ఇత్యుపాసీత। నమ్యన్తేఽస్మై కామాః। తద్బ్రహ్మేత్యుపాసీత। బ్రహ్మవాన్భవతి। తద్బ్రహ్మణః పరిమర ఇత్యుపాసీత। పర్యేణం మ్రియన్తే ద్విషన్తస్సపత్నాః। పరి యేఽప్రియా భ్రాతృవ్యాః। స యశ్చాయం పురుషే। యశ్చాసావాదిత్యే। స ఏకః. ౪

శం — య ఏవం వేద- య ఏవం - అన్నస్య మహత్త్వం [illegible] వేద [illegible] ఫలం యథోక్తం ఫలం [illegible] ఇదానీం బ్రహ్మణ ఉపాసనప్రకార ఉచ్యతే (క్షేమ ఇతి వాచి) క్షేమో నామ [illegible] రక్షణం [illegible] క్షేమరూపేణ ప్రతిష్ఠితమిత్యుపాస్యం (యోగక్షేమ ఇతి) [illegible] అనుపాత్తస్యోపాదానం [illegible] యోగక్షేమౌ ప్రాణాపానయోర్బలవతోః సతోర్భవతో [illegible] యద్యపి తథాపి న ప్రాణాపాననిమిత్తావేవ కిం తర్హి బ్రహ్మనిమిత్తౌ తస్మాద్బ్రహ్మ యోగక్షేమాత్మనా ప్రాణాపానయోః ప్రతిష్ఠితమిత్యుపాస్యం ఏవముత్తరేష్వన్యేషు తేన తేనాత్మనా బ్రహ్మైవోపాస్యం కర్మణో బ్రహ్మనిర్వర్త్యత్వాద్ధస్తయోః కర్మాత్మనా బ్రహ్మ ప్రతిష్ఠితముపాస్యం గతిరితి పాదయోః విముక్తిరితి పాయౌ ఇత్యేతా మానుషీః- మనుష్యేషు భవా మానుష్యః మానుష్యస్సమాజ్ఞాః- ఆధ్యాత్మిక్యస్సమాజ్ఞాః- జ్ఞానాని విజ్ఞానాని ఉపాసనానీత్యర్థః అథ - అనన్తరం దైవీః- దైవ్యః దేవేషు భవాః సమాజ్ఞా ఉచ్యన్తే తృప్తిరితి వృష్టౌ- వృష్టేరన్నాదిద్వారేణ తృప్తిహేతుత్వాద్బ్రహ్మైవ తృప్త్యాత్మనా వృష్టౌ [illegible] తథాన్యేషు తేన తేనాత్మనా బ్రహ్మైవోపాస్యం తథా బలరూపేణ విద్యుతి. [illegible] ౨

రం — య ఏవం వేద- స్వయమాకయా [illegible] ప్రాప్స్యతీత్యాది పూర్వేణ సంబన్ధః. (క్షేమ ఇతీత్యాది) క్షేమసాధనత్వాద్వాచః క్షేమత్వం [illegible] తత్ర తత్ర కార్యేత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి. విముక్తిః- విసర్జనమిత్యర్థః అధ్యాత్మమేతా ఉపాసనా ఉక్తా ఇత్యర్థః. అథ దైవికీరుపాసనా వక్ష్యామీత్యర్థః ౨

శం.— యశోరూపేణ పశుషు జ్యోతీరూపేణ నక్షత్రేషు ప్రజాతిః అమృతం - అమృతత్వప్రాప్తిః పుత్రేణ ఋణవిమోక్షద్వారేణ, ఆనన్దః- సుఖం, ఇత్యేతత్సర్వముపస్థనిమిత్తం బ్రహ్మైవానేనాత్మనోపస్థే ప్రతిష్ఠితమిత్యుపాస్యం సర్వం హ్యాకాశే ప్రతిష్ఠితం- అతో యత్సర్వమాకాశే తద్బ్రహ్మైవేత్యుపాస్యం తచ్చాకాశం బ్రహ్మైవ - తస్మాత్తత్సర్వస్య ప్రతిష్ఠేత్యుపాసీత ప్రతిష్ఠాగుణోపాసనాత్ప్రతిష్ఠావాన్భవతి ఏవం పూర్వేష్వపి- యద్యత్తదధీనం ఫలం- తద్బ్రహ్మైవ - తదుపాసనాత్తద్వాన్భవతీతి ద్రష్టవ్యం శ్రుత్యన్తరాచ్చ * తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి (తన్మహ ఇత్యుపాసీత) మహః- మహత్త్వగుణవత్తదుపాసీత - మహాన్భవతి (తన్మన ఇత్యుపాసీత) మననం - మనః మానవాన్భవతి - మననసమర్థో భవతి ౩

ఆ — యత్ర - వాగాదావుపస్థాన్తే- కార్యం క్షేమాదీత్యర్థః మహానితి- ప్రజాదిభిర్బ్రహ్మవానితి స్థూలభోగసాధనవాన్విరాడేవేత్యర్థః ౩

రం.— (ప్రజాతి) ఏతత్తు ఆధ్యాత్మికోపాసనేసద్గతం-పాఠక్రమాదర్థక్రమస్య [illegible] ద్రష్టవ్యం (సర్వమిత్యాకాశ ఇత్యాది) ౩

శం — (తన్నమ ఇత్యుపాసీత) నమనం- నమః నమనగుణవదుపాసీత- నమ్యన్తే- ప్రహ్వీభవన్త్యస్మై- ఉపాసిత్రే కామాః- కామ్యన్త ఇతి. భోగ్యాః. విషయా ఇత్యర్థః. (తద్బ్రహ్మేత్యుపాసీత) బ్రహ్మ - పరివృఢతమమిత్యుపాసీత - బ్రహ్మవాన్ - తద్గుణో భవతి (తద్బ్రహ్మణః పరిమర ఇత్యుపాసీత) బ్రహ్మణః పరిమరః- పరి మ్రియన్తేఽస్మిన్పఞ్చ దేవతా విద్యుద్వృష్టిశ్చన్ద్రమా ఆదిత్యోఽగ్నిరిత్యేతాః - అతో వాయుః పరిమరః శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధేః స ఏష ఏవ వాయురాకాశేనానన్య ఇత్యాకాశో బ్రహ్మణః పరిమరః తమాకాశం వాయ్వాత్మానం బ్రహ్మణః పరిమర ఇత్యుపాసీత ఏనం- ఏవంవిదం ప్రతిస్పర్ధినో ద్విషన్తోఽద్విషన్తోఽపి సపత్నా యతో భవన్తి - అతో విశిష్యతే ద్విషన్తస్సపత్నా ఇతి ఏనం ద్విషన్తః సపత్నాస్తే పరి మ్రియన్తే- ప్రాణాన్జహతీత్యర్థః కించ - యే చాఽప్రియా అస్య భ్రాతృవ్యా అద్విషన్తోఽపి - తే చ పరి మ్రియన్తే * ప్రాణో వాఽన్నం శరీరమన్నాదమిత్యారభ్యాకాశాన్తస్య కార్యస్యైవాన్నాన్నాదత్వముక్తం. ఉక్తం నామ- కిం తేన. తేనైతత్సిద్ధం భవతి - కార్యవిషయ ఏవ భోజ్యభోక్తృత్వకృతస్సంసారః- న త్వాత్మనీతి. ఆత్మని తు భ్రాన్త్యోపచర్యతే నన్వాత్మాపి పరమాత్మనః కార్యం- తతో యుక్తస్తస్య సంసార ఇతి న- అసంసారిణ ఏవ ప్రవేశశ్రుతేః. * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదిత్యాకాశాదికారణస్య హ్యసంసారిణ ఏవ పరమాత్మనః కార్యేష్వనుప్రవేశశ్శ్రూయతే-తస్మా

త్కార్యానుప్రవిష్టజీవ ఆత్మా పరవిపాసంసారీ సృష్ట్వానుప్రావిశదితిసమానకర్తృత్వోపపత్తేశ్చ సృష్టిప్రవేశక్రియయోః సత్యం తర్హి కేశ్చేత్కర్తా- తతః క్త్వాప్రత్యయానుపపత్తేః ప్రవిష్టస్య తు భావాన్తరాపత్తిరితి చేన్న - ప్రవేశస్యాన్యార్థత్వేన ప్రత్యాఖ్యాతత్వాత్ * అనేన జీవేనేతి విశేషశ్రుతేః ధర్మాన్తరేణానుప్రవేశ ఇతి చేన్న- * తత్త్వమసీతి పునస్తద్భావోక్తేః భావాన్తరాపన్నస్యైవ తదపోహార్థాసమ్పదితి చేన్న- * తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీతి సామానాధికరణ్యాత్ దృష్టం జీవస్య సంసారిత్వమితి చేన్న- ఉపలబ్ధురనుపలభ్యత్వాత్ సంసారధర్మవిశిష్ట ఆత్మోపలభ్యత ఇతి చేన్న- ధర్మాణాం ధర్మిణోఽవ్యతిరేకాత్కర్మత్వానుపపత్తేః ఉష్ణప్రకాశయోర్దాహ్యప్రకాశ్యత్వానుపపత్తివత్ త్రాసాదిదర్శనాద్దుఃఖిత్వాద్యనుమీయత ఇతి చేన్న- త్రాసాదేర్దుఃఖస్య చోపలభ్యమానత్వాన్నోపలబ్ధృధర్మత్వం కాపిలకాణాదాదితర్కశాస్త్రవిరోధ ఇతి చేన్న- తేషాం మూలాభావే వేదవిరోధే చ భ్రాన్తత్వోపపత్తేః శ్రుత్యుపపత్తిభ్యాం చ సిద్ధమాత్మనోఽసంసారిత్వం - ఏకత్వాచ్చ కథమేకత్వమితి ఉచ్యతే- (స యశ్చాయం పురుషే యశ్చాసావాదిత్యే స ఏక ఇత్యేవమాది) పూర్వవత్సర్వం ౪

ఆ — (శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధేరితి) * య ఏవమేతాః పఞ్చ దేవతా వాయుర్వావ సంవర్గ ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్ప్రాణానాం సంహర్తృత్వం వాయుద్వారకమితి వా యద్వ్రహ్మణః పరిమరః - సంహరణసాధనమిత్యర్థః తత్కథం పరిమరగుణతయా ఆకాశోపాసనం సిద్ధ్యతీత్యత ఆహ (స ఇతి) ఏవం మనాధికారిగోచరముపాసనజాతమధ్యారోపావస్థాయాముపదిశ్యాపవాదదృష్టిమాశ్రిత్యాహ (స్త్రాణో వాఽన్నమిత్యాదినా) ప్రాణో వాన్నమిత్యాదినా భోక్తృత్వాదిలక్షణస్సంసారః కార్యగోచర ఇతి వివృతః తత్ర జీవస్యానౌపాధికసంసారిత్వం ప్రాప్తం - తస్యాపి కార్యత్వాదితి భాగవతానాం మతముద్భావ్య దూషయతి (నన్వాత్మాపీత్యాదినా) ఛాన్దోగ్యశ్రుత్యనుసారేణ వికారాకారాత్మనా ప్రవేశమాశఙ్క్య వాక్యశేషవిరోధమాహ (అనేన జీవేనేత్యాదినా) భ్రాన్త్యా దేహాదిభావమాపన్నస్య జీవస్య బ్రహ్మావ్యతిరిక్తస్యైవ బ్రహ్మదృష్టిరుపదిశ్యతే సంసారిత్వాపోహార్థా - … పరమోక్షితిరాగాపోహార్థా- అతః * తత్త్వమసీత్యుపదేశస్యాన్యార్థత్వాన్న జీవస్య పారమార్థికమసంసారిబ్రహ్మత్వమిత్యాశఙ్క్య తద్దూషయతి (భావాన్తరాపన్నస్యేత్యాదినా) అబాధితతత్పదముఖ్యార్థసామానాధికరణ్యవిరోధాద బ్రహ్మణి జీవే బ్రహ్మత్వసంపాదనాధ్యాస్తం కల్పయితుం న శక్యత ఇత్యర్థః సంసారిత్వగ్రాహకప్రత్యక్షవిరోధాదబాధితత్వమసిద్ధమిత్యాహ (దృష్టమితి) సర్వప్రమాణానామనుగ్రాహకస్తర్కోఽపేక్ష్యతే అతస్తస్య సంసారకత్వవత్ప్రత్యక్షస్య భ్రాన్తత్వాచ్ఛాస్త్రజ్ఞానబాధకత్వం సంభవతీత్యాహ (నేతి) సుఖాదేరుపలభ్యత్వాన్నోపలబ్ధృధర్మత్వం సంభవతి- రూపాదివదిత్యర్థః సంసారిత్వగ్రాహకం యద్యపి ప్రత్యక్షప్రమాణం సంభవతి- తథాపి సంసారధర్మవిశిష్ట ఆత్మా స్వయమేవ తస్యైవోపలభ్యత ఇతి స్వానుభవవిరోధాన్న శాబ్దమసంసారిత్వజ్ఞానం ప్రమాణమితి చేత్ నైతదపి యుక్తం - ధర్మధర్మిణోర్భేదాభావాదిత్యర్థః ప్రత్యక్షవిరోధాభావేఽప్యనుమానవిరోధో భవిష్యతీత్యాహ (త్రాసాదీతి) త్రాసాదిసాశ్రయం- కార్యత్వాత్- ఘటవత్ అన్యస్యాశ్రయస్యాసంభవాదాత్మైవ తదాశ్రయోఽనుమీయత ఇతి న వాచ్యం - ఉపలభ్యం నోపలబ్ధుర్ధర్మః- రూపాదివదితి వ్యాప్త్యన్తరవిరోధాత్, వక్ష్యమాణానుపపత్తేర్న తర్కసంభవాదిత్యర్థః జీవస్య బ్రహ్మాత్మత్వం ప్రతిపాదయతశ్శాస్త్రస్య తర్కశాస్త్రవిరోధాదప్రామాణ్యమాశఙ్క్య దూషయతి (కాపిలేత్యాదినా) తర్కశాస్త్రస్య తత్రేశ్వరవిరుద్ధార్థవ్యభిచారిత్వేన ప్రామాణ్యసంశయోఽపి నాశఙ్కనీయ ఇత్యాహ (శ్రుత్యుపపత్తిభ్యాం చేతి) కించ- తార్కికేణాపి ఈశ్వరాధీనం జీవస్య సుఖదుఃఖం నిరూపణీయం- న తన్నిరూపయితుం శక్యతే - స్వాత్మనీశ్వరస్య సుఖదుఃఖహేతుత్వాసంభవాదిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏకత్వాచ్చేతి) స య ఇత్యాదివచనవ్యాఖ్యానముపసంహరతి … ౪

రం ఆకాశస్య ప్రతిష్ఠితత్వాదిగుణయుక్తతయా ఉపాసనే తత్క్రతున్యాయేన ప్రతిష్ఠాదిసంభవతీత్యర్థః బ్రహ్మణః పరిమర ఇత్యుక్త్వా … పరితో మ్రియన్తే అస్మిన్నితి పరిమరః పార్శ్వత్రికమరణస్యాపి లవకాశతయాఽఽశ్రయ ఇత్యర్థః. ఏవమాకాశస్య బ్రహ్మశేషత్వేనోపాసనే ఫలం - ఉపాసకం పరితో ద్విషన్తో మ్రియన్త ఇత్యర్థః (పర్యేణమితి) … (పర్యేప్రియా ఇతి) అప్రియాః భ్రాతృవ్యాః- తత్ర వః పరితో వర్తమానా మ్రియన్త ఇత్యర్థః ౪

ఉ.— స య ఏవంవిత్ । అస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య । ఏతమన్నమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఏతం ప్రాణమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఏతం మనోమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఏతం విజ్ఞానమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఇమాల్లోఁకాన్కామాన్నీ కామరూప్యనుసఞ్చరన్ । ఏతత్సామ గాయన్నాస్తే । హా౩వు హా౩వు హా౩వు. ౫

శం — అన్నమయాదిక్రమేణానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్యైతత్సామ గాయన్నాస్తే * సత్యం జ్ఞానమిత్యస్యా ఋచోఽర్థో వ్యాఖ్యాతో విస్తరేణ తద్వివరణభూతయాఽఽనన్దవల్ల్యా * సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామాన్సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి తస్య ఫలవచనస్యార్థవిస్తారో నోక్తః. కే తే- కిం విషయా వా సర్వే కామాః- కథం వా బ్రహ్మణా సహ సమశ్నుతే- ఇత్యేతద్వక్తవ్యమితీదమిదానీమారభ్యతే తత్ర పితా పుత్రాఖ్యాయికాయాం పూర్వవిద్యాశేషభూతాయాం తపో బ్రహ్మవిద్యాసాధనముక్తం, ప్రాణాదేరాకాశాన్తస్య చ కార్యస్యాన్నాన్నాదత్వేన వినియోగశ్చోక్తః, బ్రహ్మవిషయోపాసనాని, చ. యే చ సర్వే కామాః ప్రతినియతానేకసాధనసాధ్యా ఆకాశాదికార్యభేదవిషయా ఏతే దర్శితాః. ఏకత్వే పునః కామకామిత్వానుపప

త్తిః-భేదజాతస్యసర్వస్యాత్మభూతత్వాత్ తత్రకథంయుగపద్బ్రహ్మస్వరూపేణసర్వాన్కామానేవంవిత్సమశ్నుతఇతి. ఉచ్యతే-సర్వాత్మత్వోపపత్తేః కథంసర్వాత్మత్వోపపత్తిరితి ఆహ- పురుషాదిత్యస్థాత్మైకత్వవిజ్ఞానేనాపోహ్యోత్కర్షాపకర్షావన్నమయాద్యాత్మనోఽవిద్యాకల్పితాన్ క్రమేణస ఙ్క్రమ్యానన్దమయాన్తాన్ సత్యంజ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మదృశ్యాదిధర్మకంస్వాభావికమానన్దమజమమృతమభయమద్వైతంఫలభూతమాపన్నఇమాల్లోకాన్- భూ రాదీననుసఞ్చరన్నితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః కథమనుసఞ్చరన్ కామాన్నీ- కామతోఽన్నమస్యేతికామాన్నీ తథా- కామతోరూపాణ్యస్యేతికామ రూపీ అనుసఞ్చరన్- సర్వాత్మనేమాల్లోకానాత్మత్వేనానుభవన్ కిం. ఏతత్సామగాయన్నాస్తే- సమత్వాద్బ్రహ్మైవసామసర్వానన్యరూపంగా యన్- శబ్దయన్ ఆత్మైకత్వంప్రఖ్యాపయన్లోకానుగ్రహార్థం, తద్విజ్ఞానఫలంచాతీవకృతార్థత్వంగాయ, న్నాస్తే- తిష్ఠతి. హావుహావుహావు- అహోఇత్యేతస్మిన్నర్థే. అత్యన్తవిస్మయఖ్యాపనార్థః ౫

ఆ — ఇదానీంవల్లీసమాప్తిపర్యన్తస్యగ్రన్థస్యతాత్పర్యంవ్యక్తీకర్తుమాహ (సత్యంజ్ఞానమిత్యాదినా) అవిద్యాలేశవశేనద్వైతావ భాసమనుభవన్విద్వాన్సర్వస్యాత్మాహమితిమన్యమానోఽణిమాద్యైశ్వర్యభుజాంయోగినాంయత్కామాన్నత్వంకామరూపత్వంచమస్త్వితిపశ్యన్స్వ గతత్సర్వాన్విషయాననుసన్దధానస్తిష్ఠతీత్యుపచర్యతఇత్యాహ (సర్వాత్మత్వోపపత్తేరితి) ౫

రం — (సయఇత్యాది) పూర్వవదర్థః ఏతత్- వక్ష్యమాణమిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. హావుహావుహావుఇతి స్తోభాక్షరాణ్యేతాని. ౫

ఉ.— అహమన్నమహమన్నమహమన్నం। అహమన్నాదోఽహమన్నాదోఽహమన్నాదః । అహగ్గ్‌శ్లోక కృదహగ్గ్‌శ్లోకకృదహగ్గ్‌శ్లోకకృత్ । అహమస్మిప్రథమజాఋతా౩స్య। పూర్వందేవేభ్యోఅమృతస్య నా౩భా౩ఇ। యోమాదదాతిసఇదేవమా౩వా౩ః । అహమన్నమన్నమదన్తమా౩ద్మి । అహంవిశ్వం భువనమభ్యభవా౩మ్। సువర్నజ్యోతీః। యఏవంవేద।ఇత్యుపనిషత్. ౬

ఉ.— రాధ్య తేవివృత్యతిమానవాన్భవత్యేకోహా౩వుయఏవంవేదైకంచ॥ ఇతిదశమోనువాకః.

ఉ.— భృగుస్తస్మైయతోవిశన్తితద్విజిజ్ఞాసస్వతత్త్రయోదశాన్నంప్రాణంమనోవిజ్ఞానమితి విజ్ఞాయ తంతపసాద్వాదశద్వాదశానన్దఇతిసైషాదశాన్నంననిన్ద్యాత్ప్రాణశ్శరీరమన్నంనపరిచక్షీతాపోజ్యోతిర న్నంబహుకుర్వీతపృథివ్యామాకాశ ఏకాదశైకాదశనకంచనైకషష్టిరేకాన్నవింశతిరేకాన్నవింశతిః.

ఉ.— సహనావవతు।సహనౌభునక్తు।సహవీర్యంకరవావహై। తేజస్వినావధీతమస్తుమావిద్విషావహై। ఓంశాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః...

ఓంతత్సత్ హరిఃఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

శం — కఃపునరసావన్నాదఇతి ఉచ్యతే- అద్వైతఆత్మానిరఞ్జనోఽపిసన్నహమేవాన్నమన్నాదశ్చ కించ- అహమేవశ్లోకకృత్- శ్లోకో నామాన్నాన్నాదయోస్సఙ్ఘాతః తస్యకర్తాచేతనావాన్. అన్నస్యైవవాపరార్థస్య- అన్నాదార్థస్యసతోఽనేకాత్మకస్యపరార్థేనహేతునాసఙ్ఘాత కృత్ త్రిరుక్తిర్విస్మయత్వఖ్యాపనార్థా అహమస్మి- భవామి ప్రథమజాః- ప్రథమోత్పన్నః. ఋతస్య- సత్యస్య. మూర్తామూర్తస్యాస్యజగతః. దేవేభ్యశ్చపూర్వం అమృతస్యనాభిః- మధ్యం. మత్సంస్థమమృతత్వంప్రాణినామిత్యర్థః. యఃకశ్చిన్మామన్నమన్నార్థిభ్యోదదాతి- ప్రయచ్ఛతి అన్నా త్మనాబ్రవీతి- సఇత్ ఇత్థమర్థః ఏవమేవ- అవినష్టం యథాభూతంమాంఆవ - అవతీత్యర్థః యఃపునరన్యోమామదత్త్వార్థిభ్యఃకాలేప్రాప్తేఽన్నమ త్తి- తమన్నమదన్తమహం- అన్నమేవభక్షయన్తంపురుషంభోజయామి- ప్రత్యద్మి. అత్రాహ- ఏవంతర్హిబిభేమిసర్వాత్మత్వప్రాప్తేర్మోక్షాత్-అస్తు సంసారఏవ- యతోముక్తోప్యహమన్నభూతః- అద్యఃస్యామన్యస్యైవ. మాభైషీః- సంవ్యవహారవిషయత్వాత్సర్వకామాశనస్య అతీత్యయంసంవ్య వహారవిషయమన్నాన్నాదాదిలక్షణమవిద్యాకృతం విద్యయాబ్రహ్మత్వమాపన్నోవిద్వాన్ తస్యైవద్వితీయంవస్త్వన్తరమస్తి - యతోబిభేతి- అతోనబిభేతవ్యంమోక్షాత్ ఏవంతర్హి కిమిదమాహ అహమన్నమహమన్నాదఇతి. ఉచ్యతే- యోఽయమన్నాన్నాదాదిలక్షణస్సంవ్యవహారకా ర్యభూతః - సపంవ్యవహారకార్యభూతఏవ - నపరమార్థవస్తు సఏవంభూతోపి బ్రహ్మనిమిత్తో బ్రహ్మవ్యతిరేకేణాసన్నితికృత్వా బ్రహ్మవిద్యాకార్య సర్వభావస్యస్తుత్యర్థముచ్యతే అహమన్నమహమన్నమహమన్నంఅహమన్నాదోఽహమన్నాదోఽహమన్నాద ఇత్యాద్యతోభయాదిదోషగన్ధోప్యవిద్యాని మిత్తోఽవిద్యోచ్ఛేదాద్బ్రహ్మభూతస్యనాస్తీత్యహంవిశ్వం- సమస్తంభువనం - భూతైస్సంభజనీయంబ్రహ్మాదిభిః భవన్తీతివాస్మిన్భూతానీతిభువన మభ్యభవాం- అభిభవామిపరమేశ్వరేణస్వరూపేణ సువర్నజ్యోతిః- సువర్ - ఆదిత్యః నకారఉపమార్థః ఆదిత్యఇవసకృద్విభాతమస్మదీయంజ్యో తిః జ్యోతిః- ప్రకాశఇత్యర్థః. ఇతివల్లీద్వయవిహితోపనిషత్ - పరమాత్మజ్ఞానంనామ తామేతాంయథోక్తాముపనిషదంశాన్తోదాన్తఉపరతస్తి తిక్షుఃసమాహితోభూత్వాభృగువత్తపోమహదాస్థాయయఏవంవేద- తస్యేదంఫలంయథోక్తమోక్షమిత్యుక్తైతి. ఇతిదశమానువాకభాష్యమ్ ౬

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతిషు
తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యంసమాప్తమ్.

ఆ — ప్రథమజాః- హిరణ్యగర్భోహ్యహం శ్రుతిస్తావదాదరార్థా దేవేభ్యః - స్వవ్యష్టిరూపేభ్యఃపూర్వం - విరాడ్రూపమేవేత్యర్థః. అవేతిభోక్తృత్వమపురుషైకవచనం పౌనఃపున్యేనేత్యేవంసర్వవ్యాఖ్యానేషునిపాత్య[illegible]వ్యాతం అభిభవామి - ఉపసంహరామీత్యర్థః. ఈశ్వరాత్మతాజ్ఞానేనాహంబాధేద్వైతంతతోనాస్తిభయకారణమిత్యర్థః నకారఇవేత్యర్థే ఇతిదశమానువాకభాష్యటీకా ౬

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ తైత్తిరీయోపనిషచ్ఛఙ్కరభాష్యటీకాయాం భృగువల్లీభాష్యటీకాసంపూర్ణా

తైత్తిరేయక[illegible]రస్య ద్వితీయస్య। స్ఫుటార్థబోధికావ్యాఖ్యానిరమాయిసుటిప్పణీ॥

తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యటీకాసమాప్తా.

రం — (అహమన్నమితి) అత్రాహంశబ్దః పరమాత్మపర్యన్తః భోగ్యభోక్తృవాచ్యన్నాన్నాదశబ్దావపి తత్పర్యన్తౌ శ్లోకకృత్- శ్లోకస్తన్తఇతిశ్లోకాః శ్లాఘనీయజగద్రష్[illegible] (అహమస్మీతి) ఋతస్య- కర్మణః ప్రథమజా- సర్గాద్యసమయేతత్పరిపాకకృదిత్యర్థః. దేవేభ్యఃపూర్వంవ[illegible]అమృతస్య- మోక్షస్యనాభిః - రథచక్రస్యనాభిరివాశ్రయభూతః నాథాఇఇతిగానకృతోవికారః యోమాందదాత్యా యశిష్యాయదదాతి- ఉపదిశతి-సఏవమా- మాంఅవాః- అవాత్ ప్రాప్తోభవతి. *వాగతిగన్ధనయోరితిహిధాతుః ఇచ్ఛబ్దోఽనర్థకః. (అహమన్న మితి) అన్నశబ్దితమచేతనం, తద్భోక్తారంచేతనం, చఅద్మి - వ్యాప్నోమి. (అహంవిశ్వమితి) ప్రళయకాలేవిశ్వం అభిభూతవానస్మీత్యర్థః. (సువర్నజ్యోతిరితి) కమనీయదేదీప్యమానశరీరోభవతి- యఏవంవేద. ఇత్యుపనిషత్- సమాప్తేతిశేషః ఇతిదశమానువాకభాష్యమ్ ౬

ఇతితైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యేభృగువల్లీభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః

రఙ్గరామానుజభాష్యేణ యుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

షష్ఠః ప్రశ్నః— నారాయణమ్.

ఉ — అమ్భస్యపారేభువనస్యమధ్యేనాకస్యపృష్ఠేమహతోమహీయాన్ । శుక్రేణజ్యోతీꣳషిసమనుప్రవిష్టఃప్రజాపతిశ్చరతిగర్భేఅన్తః. ౧

యస్మిన్నిదꣳసఞ్చవిచైతిసర్వంయస్మిన్దేవాఅధివిశ్వేనిషేదుః। తదేవభూతంతదుభవ్యమాఇదంతదక్షరేపరమేవ్యోమన్. ౨

యేనావృతంఖంచదివంమహీంచయేనాదిత్యస్తపతితేజసాభ్రాజసాచ । యమన్తస్సముద్రేకవయోవయన్తితదక్షరేపరమేప్రజాః. ౩

యతఃప్రసూతాజగతఃప్రసూతీతోయేనజీవాన్వ్యససర్జభూమ్యాం।యదోషధీభిఃపురుషాన్పశూꣳశ్చవివేశభూతానిచరాచరాణి. ౪

అతఃపరంనాన్యదణీయసꣳహిపరాత్పరంయన్మహతోమహాన్తం । యదేకమవ్యక్తమనన్తరూపంవిశ్వంపురాణంతమసఃపరస్తాత్. ౫

తదేవర్తన్తదుసత్యమాహుస్తదేవబ్రహ్మపరమంకవీనాం । ఇష్టాపూర్తంబహుధాజాతంజాయమానంవిశ్వంబిభర్తిభువనస్యనాభిః. ౬

రం — ఆనన్దవల్లీప్రతిపాద్యస్యానన్తశబ్దవాచ్యస్యనారాయణస్యపారమ్యంషష్ఠేప్రశ్నేప్రతిపాద్యతే (అమ్భస్యపారఇత్యాదినా) అపారేఅమ్భసి- సముద్రే భువనస్యమధ్యే - అన్తరిక్షే భానుమణ్డలఇతియావత్. నాకస్య - దుఃఖాసంభిన్నస్యభగవల్లోకస్యవైకుణ్ఠలోకస్యపృష్ఠే- ఉపరిప్రదేశే త్రిసుధామసుభక్తానుగ్రహాయవిశేషేణాభివ్యక్తః మహతోపి- ఆకాశాదేర్మహాన్ శుక్రేణ- స్వతేజసాజ్యోతీꣳషి-ఆదిత్యాదిజ్యోతీꣳషి * తమేవభాన్తమనుభాతిసర్వం తస్యభాసాసర్వమిదం విభాతి * యదాదిత్యగతంతేజోజగద్భాసయతేఽఖిలం। యచ్చన్ద్రమసియచ్చాగ్నౌతత్తేజోవిద్ధిమామకమిత్యుక్తరీత్యాసమనుప్రవిష్టఃప్రజానాంపతిఃసర్వేషాంగర్భే - హృదయేవిపరివర్తతఇత్యర్థః * రాజాధిరాజస్సర్వేషాంవిష్ణుర్బ్రహ్మమయోమహాన్। ఈశ్వరంతంవిజానీమఃసపితాసప్రజాపతిరితిఆశ్వమేధికోక్తేః। ప్రజాపతిర్భగవానేవేతిద్రష్టవ్యం. ౧

(యస్మిన్నితి) యస్మిన్-పరమాత్మని ఇదం-జగత్సంహారకాలేసమేతి-సమిత్యేకీకారే. *తమఃపరేదేవఏకీభవతీత్యుక్తరీత్యాఏకీభవతి సృష్టికాలేచవ్యేతి-విభక్తనామరూపంభవతి యస్మింశ్చసర్వేదేవాఅధినిషేదుః-ఆశ్రితాఇత్యర్థః. తదేవభూతభవిష్యత్ప్రపఞ్చశరీరకంసర్వాత్మభూతంపరమవ్యోమశబ్దితేక్షరణశూన్యేపరమపదేవర్తతఇత్యర్థః. ఇదమిత్యత్రఆఇత్యస్యస్మరణార్థత్వాత్ *నిపాతఏకాజనాఙితిప్రగృహ్యత్వాత్ ప్రకృతిత్వం. ౨

(యేనావృతమితి) యేన- బ్రహ్మణాఖం- ఆకాశోద్యౌశ్చమహీచావ్రియతే. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. యేనచతేజసా-దీప్త్యాభ్రాజసా-ఔష్ణ్యేనచాప్యాయితస్సన్నాదిత్యస్తపతి. * యేనసూర్యస్తపతితేజసేద్ధఇతిశ్రుతేః. యంచసముద్రమధ్యేకవయః - క్రాన్తదర్శినఃప్రజాః అవయన్తి- అవగచ్ఛన్తి. యచ్చక్షరణశూన్యేపరమపదే తద్బ్రహ్మేతిపూర్వేణసంబన్ధః. ౩

(యతఃప్రసూతేతి) జగత్ప్రసూతిభూతాప్రకృతిరపియతః - తమోవస్థాద్బ్రహ్మణఃప్రసూతా- ఉత్పన్నా. భూమ్యాంతోయశబ్దోపలక్షితభూతైస్సహబ్రహ్మాదిజీవాన్సృష్టవాన్ సృష్టానిఓషధిపురుషపశ్వాదిచరాచరాణ్యాత్మతయాప్రవిష్టఇత్యర్థః ౪

(అతఃపరమితి) యత్పరాత్పరంమహతోపిమహత్ - తదేవాణోరపిఅణీయసం- అన్తఃప్రవేశసమర్థతయాసూక్ష్మం. తతస్సూక్ష్మతరం నాస్తీత్యర్థః అణీయసం- అణీయఇత్యర్థః మహాన్తం- మహదిత్యర్థః (యదేకమితి) ఏకం-అద్వితీయం. అవ్యక్తం- ఇన్ద్రియాగోచరం. అనన్తరూపం- నానారూపం విశ్వం- విశ్వశరీరకం పురాణం- అనాదిం తమసఃపరస్తాత్ - తమఃపారవర్తిచ. అథవాప్రలయదశాయామేకత్వావస్థాపన్నం అవ్యక్తశరీరకంచఅనన్తరూపం- దేవాదినానారూపయుక్తంఅతఏవవిశ్వశరీరకంచేత్యర్థః. ౫

(తదేవర్తమితి) ఋతసత్యశబ్దాభ్యాం స్వరూపాన్యథాభావస్వభావాన్యథాభావలక్షణవికారద్వయరాహిత్యముచ్యతే, శిష్టంస్పష్టం. (ఇష్టాపూర్తమితి)ఇష్టం-యాగాదిశ్రౌతం పూర్తం-ఖాతాదిస్మార్తం. భూతభవిష్యద్రూపంఅగ్నీన్ద్రాదిదేవతాన్తరసంబన్ధితయాబహుభూతంసర్వమపి కర్మబిభర్తి-స్వీకరోతి. తదారాధ్యఇతియావత్. భువనస్యనాభిః-కర్మఫలప్రదతయాధారభూతః. ఏవమేవవేదార్థసఙ్గ్రహేప్రతిపాదితం. ౬

ఊ.—తదేవాగ్నిస్తద్వాయుస్తత్సూర్యస్తదుచన్ద్రమాః। తదేవశుక్రమమృతంతద్బ్రహ్మ తదాపస్సప్రజాపతిః. ౮

సర్వే నిమేషాజజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదధి । కలాముహూర్తాః కాష్ఠాశ్చాహోరాత్రాశ్చ సర్వశః। అర్ధమాసామాసాఋతవస్సంవత్సరశ్చకల్పతాం. ౯

సఆపః ప్రదుఘే ఉభే ఇమే అన్తరిక్షమథోసువః । నైనమూర్ధ్వంనతిర్యఞ్చంనమధ్యేపరిజగ్రభత్। నతస్యేశేకశ్చనతస్యనామమహద్యశః. ౯

నసన్దృశేతిష్ఠతిరూపమస్యనచక్షుషాపశ్యతికశ్చనైనం । హృదామనీషామనసాభిక్లృప్తోయఏనం విదురమృతాస్తేభవన్తి. ౧౦

అద్భ్యస్సంభూతోహిరణ్యగర్భఇత్యష్టౌ । ఏషహిదేవః ప్రదిశోను సర్వాః పూర్వోహిజాతస్సఉగర్భేఅన్తః సవిజాయమానస్సజనిష్యమాణః ప్రత్యఙ్ముఖాస్తిష్ఠతివిశ్వతోముఖః. ౧౧

విశ్వతశ్చక్షురుతవిశ్వతోముఖోవిశ్వతోహస్తఉతవిశ్వతస్పాత్ । సంబాహుభ్యాంనమతిసంపతత్రైర్ద్యావాపృథివీజనయన్దేవఏకః. ౧౨

రం.— (తదేవాగ్నిరిత్యాది) శుక్రం- తేజిష్ఠం. తచ్ఛవిగ్రహద్వారా ద్రష్టవ్యం అమృతం- అసంసారి ఇతరత్స్పష్టం ౮

(సర్వేనిమేషాఇతి) విద్యుతః- విద్యుద్వర్ణాత్పురుషాదిత్యర్థః *ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తాదితిశ్రుతేః అధిజజ్ఞిరే- ఉత్పన్నాఇత్యర్థః కల్పతాం- కల్పితాః సృష్టాఇత్యర్థః ౯

(సఆపఇతి) సః ఆపః-ద్వితీయార్థే ప్రథమా ఆపఇత్యర్థః ప్రదుఘే- దుగ్ధే. అప్శబ్దోపలక్షితంభూతజాతముత్పాదితవానిత్యర్థః తథా- అన్తరిక్షంస్వర్గంచ ఉభేఇమేఉత్పాదితవానిత్యర్థః (నైనమూర్ధ్వమితి) ఏనం ఊర్ధ్వప్రదేశేతిర్యక్ప్రదేశేవామధ్యప్రదేశేవాకోపినపరిగృహీతవాన్- నజ్ఞాతవానిత్యర్థః ఛాన్దసత్వాద్ధకారస్యభకారాదేశః సర్వగతస్యతస్యఊర్ధ్వాది దేశవిశేషాభావాదితిభావః. యద్వా - వృక్షాదిలక్షణోర్ధ్వరూపేణ పశ్వాదిలక్షణతిర్యగ్రూపేణ మధ్యేతద్విలక్షణమనుష్యాదిరూపేణ- స్థావరజఙ్గమరూపేణవర్తమానం కోపిన జ్ఞాతవానిత్యర్థః (నతస్యేతి) తస్యకోపినేష్టే- తస్యేశ్వరఃకోపినాస్తి. నిఖిలజగజ్జననాదిలీలత్వసర్వరక్షకత్వకీర్తిస్తస్యైవ-నాన్యస్యేత్యర్థః నామశబ్దఃప్రసిద్ధౌ ౯

(నసన్దృశేతిష్ఠతీతి) ఏతస్యరూపం- దివ్యంవపుఃదృశే- దర్శనాయనసంతిష్ఠతి. దర్శనయోగ్యతానాస్తీత్యర్థః. అతఏవకోపిచక్షురాదీన్ద్రియైఃపశ్యతి (హృదామనీషేతి) హృదితిభక్తిరుచ్యతే మనీషేతిధృతిః ఏతచ్చకరవల్లీప్రకాశికాయాంప్రతిపాదితం మనసాభిక్లృప్తః-మనోగ్రాహ్యఇత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం ౧౦

(అద్భ్యస్సంభూతఇతి) అద్భ్యస్సంభూతఇత్యుత్తరానువాకౌ, హిరణ్యగర్భఇత్యష్టర్చం చ దేవతాన్తరపరత్వాపన్నౌ, కథంపరిశేషయన్త్యేనం. యథా * అద్భ్యస్సమ్భృతః * యమన్తస్సముద్రేకవయోవయన్తి * సర్వేనిమేషాజజ్ఞిరేవిద్యుతః పురుషాదధీతి పూర్వం ప్రతిపాదితత్వాద్విద్యుద్వర్ణపురుషత్వాదిలిఙ్గాద్బ్రహ్మపరత్వం - ఏవం * అద్భ్యస్సంభూతఇత్యుత్తరానువాకస్య * హ్రీశ్చతేలక్ష్మీశ్చపత్న్యావితి లక్ష్మీపతిత్వరూపాసాధారణలిఙ్గాద్బ్రహ్మపరత్వంనిశ్చితం అత్ర హ్రీశబ్దాభిధేయపరః- * శ్రీశ్చతేలక్ష్మీశ్చపత్న్యావితిపాఠస్యాపి శ్రవణాత్, శ్రీరామాయణేచ * రామస్యదేహిదేహస్యపత్నీశ్రీస్సమవర్తత । సర్వైశ్చ శ్రీర్విశాలాక్షీతిభూమ్యాం శ్రీశబ్దప్రయోగాత్, * త్వామిమౌసహస్రాయుషాయుయస్వాహా ప్రయోగాత్, స్వాతి ద్రష్టవ్యం ఏతేదేవతాన్తరస్యాపరమ్యశఙ్కాప్రత్యుక్తా - బ్రహ్మశివాదీనాంకారణత్వశ్రవణాత్తేనపరబ్రహ్మత్వే ఆకాశప్రాణేన్ద్రాదీనామపి పరత్వప్రసఙ్గాత్. తేషాంకార్యత్వాత్పరత్వాభావే బ్రహ్మరుద్రాదేరపిమహోపనిషదాదౌ కార్యత్వశ్రవణసామ్యాత్,, నచాథర్వశిఖాయాం * బ్రహ్మవిష్ణురుద్రేన్ద్రాస్తేసర్వేసంప్రసూయన్తఇతివిష్ణోరపికార్యత్వశ్రూయతఇతివాచ్యం - తస్య * అజాయమానోబహుధావిజాయతఇతిశ్రుత్యాఽవతారరూపత్వావేదనాత్ నచేయంశ్రుతిర్దేవతాన్తరపరాకింనస్యాదితివాచ్యం- తత్సన్నిధౌ * హ్రీశ్చతేలక్ష్మీశ్చపత్న్యావితిభగవదసాధారణలక్ష్మీపతిత్వలిఙ్గాదితి ద్రష్టవ్యం తథా * హిరణ్యగర్భఇత్యష్టర్చస్యాపినిరుపాధికభూతపతిత్వలిఙ్గాత్, * హిరణ్యగర్భస్సముద్రఇతినామసహస్రపాఠాత్, *హిరణ్యగర్భఇత్యష్టర్చకౌర్విష్ణోవేదయోదితవిష్ణుస్మృతౌభగవదారాధనేవినియోగాత్, జ్యోతిష్మాన్త్రైసూర్యసిద్ధాన్తైఅనిరుద్ధవ్యూహంప్రకృత్య * హిరణ్యగర్భోభగవానేషచ్ఛన్దసిపర్యత ఇత్యుక్తేః, పాద్మేగిరియజ్ఞానన్తరమిన్ద్రస్తవే * అగ్రేహిరణ్యగర్భస్త్వంసంభూతస్యసమవర్తత। త్వమేవైకఃపతిరసిపురుషస్త్వంహిరణ్మయఇత్యాదినాఅస్యమన్త్రస్యభగవత్పరతయాఉపబృంహితత్వాచ్చ హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టర్చస్యాపిభగవత్పరత్వమేవేతి ద్రష్టవ్యం. (ఏషహిదేవఇతి) ప్రదిశః- దిక్స్థితపదార్థాః, పూర్వంజాతాః, గర్భస్థాః, జాయమానాః, జనిష్యమాణాః, చ్ఛఏవ. తస్యసార్వాత్మ్యమిత్యత్రాహ (ప్రత్యఙ్ముఖాఇతి) ప్రత్యగాత్మాముఖం - శరీరంయస్య - సతథోక్తః. సర్వస్యాపిప్రత్యగాత్మనస్తచ్ఛరీరత్వాత్తస్యసార్వాత్మ్యమిత్యర్థః. ప్రత్యఙ్ముఖాఇతివచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. విశ్వతోముఖఇతిసర్వాచేతనశరీరకత్వముచ్యతే. ౧౧

(విశ్వతశ్చక్షురితి) పాణిపాదాదికమన్తరేణాపి సర్వతఃపాణిపాదాదికార్యకృత్పరమాత్మాద్యావాపృథివ్యాది సృష్టికాలే జీవాన్బాహుభ్యాంపక్షిణశ్చపతత్రైః కరణకళేబరయోగంకారయతీత్యర్థః గీతాభాష్యే*సర్వతఃపాణిపాదమితిశ్లోకవ్యాఖ్యానానుసారాదేవమవా[illegible] ౧౨

ఊ.— వేనస్తత్పశ్యన్విశ్వాభువనానివిద్వాన్యత్రవిశ్వంభవత్యేకనీడం। యస్మిన్నిదంసఞ్చవిచైతిసర్వం సఓతఃప్రోతశ్చవిభుఃప్రజాసు. ౧౩

ప్రతద్వోచేఅమృతన్నువిద్వాన్గన్ధర్వోనామనిహితంగుహాసు । త్రీణిపదానినిహితంగుహాసుయస్తద్వేదసపితుఃపితాసత్. ౧౪

సనోబన్ధుర్జనితాసవిధాతాధామానివేదభువనానివిశ్వా । యత్రదేవాఅమృతమానశానాస్తృతీయేధామన్నభ్యైరయన్త. ౧౫

పరిద్యావాపృథివీయన్తిసద్యఃపరిలోకాన్పరిదిశఃపరిసువః । ఋతస్యతన్తుంవితతంవిచృత్యతదపశ్యత్తదభవత్ప్రజాసు. ౧౬

పరీత్యలోకాన్పరీత్యభూతానిపరీత్యసర్వాఃప్రదిశోదిశశ్చ । ప్రజాపతిఃప్రథమజాఋతస్యాత్మనాత్మానమభిసంబభూవ. ౧౭

సదసస్పతిమద్భుతంప్రియమిన్ద్రస్యకామ్యం। సనింమేధామయాసిషం. ౧౮

ఉద్దీప్యస్వజాతవేదోపఘ్నన్నిఋతింమమ।పశూగ్శ్చమహ్యమావహజీవనంచదిశోదిశ. ౧౯

మానోహిగ్సీజ్జాతవేదోగామశ్వంపురుషంజగత్। అబిభ్రదగ్నఆగహిశ్రియామాపరిపాతయ. ౨౦

రం — (వేనస్తత్పశ్యన్నితి) విద్వాన్- సర్వజ్ఞఃపరమాత్మావిశ్వానిభువనాని వాశబ్దఇవార్థః. ఇనఇవ - సూర్యఇవపశ్యన్- సాక్షాత్కుర్వన్నాస్తే యత్ర- పరమాత్మనివిశ్వమిదమేకనీడం- ఏకాశ్రయకరణ్యంభవతీత్యర్థః (యస్మిన్నిదమితి) యస్మిన్- పరమాత్మనిజగత్సర్వమభివిభక్తంవిభక్తంచ-తాదృశఃపరమాత్మాసర్వప్రజాసు-చేతనాచేతనవస్తుషుదీర్ఘతన్తువదోత, ప్తిర్యక్తన్తువత్ప్రోత, శ్చ వ్యాప్యవర్తతఇతియావత్ ౧౩

(ప్రతద్వోచ ఇతి) గాం - పృథివీంధారయతీతిజగద్ధారకఃపరమాత్మాగన్ధర్వః సఃఅమృతం - అపౌరుషేయతయానిత్యం నామ- శబ్దప్రపఞ్చరూపంవేదం గుహాసు - నాభిహృదయాదిస్థానేషుస్థితం బ్రహ్మణేప్రవోచేః ప్రోక్తవాన్. ≠ యోవైవేదాంశ్చప్రహిణోతితస్మా ఇతిశ్రుత్యన్తరాత్ (త్రీణిపదేతి) యస్యపరమాత్మనోభోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణరూపాణి త్రీణిపదానిగుహాశబ్దితేపరమపదే * త్రిపాదస్యామృతం దివీత్యుక్తరీత్యాయోవేద- సఃపితురపి పితాభవతి నకస్యచిత్పుత్రోభవతీత్యర్థః ౧౪

(సనోబన్ధురితి) సఏవాస్మాకంబన్ధుః జనితా- ఉత్పాదకః సఏవత్రయసాంవిధాతా. సర్వేషాంజనానాంభోగ్యభోగోపకరణాదీనివేద సహ్యస్యబన్ధోర్గర్భస్థత్వాదికాయాం తద్భోగ్యవస్తుజ్ఞానంసంభవతీతిభావః (యత్రదేవా ఇతి) యత్ర - పరమాత్మనిఅమృతం- అమృతవద్భోగ్యంకల్యాణగుణజాతంఆనశానాః- అశ్నువన్తః అనుభూతవన్తఇత్యర్థః కానజన్తోఽయంశబ్దః. తృతీయేధామ్ని- ప్రకృతిలోకాదిభ్యస్తృతీయేపరమపదేఅభ్యైరయన్త- * ఏతత్సామగాయన్నాస్తఇత్యుక్తరీత్యాపరస్పరాభిముఖతయాగానంకుర్వన్తీత్యర్థః ౧౫

(పరిద్యావాపృథివీ ఇతి) సర్వాన్లోకాన్కామాన్నీ కామరూప్యనుసఞ్చరన్నితి, [illegible] ద్యాదిలోకాన్దిగ్వదిశావాన్తరానవశ్యస్థితభగవల్లోకంచపరిశ్చరన్తీత్యర్థః వైషమ్యాదిపరిహారాయకర్మసాపేక్షతాం బ్రహ్మణో దర్శయతి (ఋతస్యేతి) ఋతస్య- కర్మణః విచృత్యవితతంతన్తుం - వ్యాప్యసంకర్మణస్సూక్ష్మరూపంఅదృష్టమపశ్యత్. జీవసమవేతకర్మసాధ్యాపూర్వాణిసాక్షాత్కృత్యతదనురోధేనతదభవత్- అన్తర్యామితయాప్రాయంశబ్దః తత్తత్కర్మాదృష్టానురోధేనతత్తత్ఫలమభవత్. సృష్టవానిత్యర్థః ౧౬

(పరీత్యలోకానితి) సర్వాన్పదార్థాన్వ్యాప్య తదాత్మతయాస్థితః ప్రజానాంపతిః- శేషీపరమాత్మాఋతస్య-కర్మణః ప్రథమజాః- ప్రథమంజనయితా-సర్గాద్యసమయేకర్మపరిపాకంకుర్వన్స్వయమేవాత్మనాత్మానముత్పాదితవాన్ స్వయమేవకర్తాకరణంచేత్యర్థః ౧౭

(సదసస్పతిమితి) నిత్యసూరిపరిషన్నాయకంఅద్భుతం- ఆశ్చర్యశాలినంఇన్ద్రశ్శ్లోకముక్తిష్ఠానినఃపరమప్రేమాస్పదంకామ్యం- కామసాధనంసనిం-భజనీయం. *వనషణసంభక్తావితిహి ధాతుః అసఙ్కుచితసర్వవిధమేధాశాలినంశరణమయాసిషం- ప్రాప్తాస్మీత్యర్థః హరివంశే పౌష్కరప్రాదుర్భావే*అహమగ్నిర్బ్రహ్మమయఃసదసస్పతిరద్భుతఇతిభగవద్వచనానురోధేనాస్యమన్త్రస్యభగవత్పరత్వం ద్రష్టవ్యం ౧౮

(ఉద్దీప్యస్వజాతవేద ఇతి) జాతానిసర్వాణివేత్తీతిజాతవేదాః- సర్వజ్ఞః హేసర్వజ్ఞ పరమాత్మన్ మమనిఋతిం- పాపమపఘ్నన్నేవ- నాశయన్నేవఉద్దీప్యస్వ- ప్రకాశస్వ మహ్యంత్వదారాధనోపయుక్తాన్యజ్ఞార్థపశూనాసయ దశసుదిక్షుజీవనసాధనమన్నాదికంచావహ- ఆనయేత్యర్థః ౧౯

(మానోహిగ్సీరితి) హేజాతవేదః- సర్వజ్ఞ. నః- అస్మాకంత్వదారాధనోపయోగాన్పశ్వాదీన్మావధీః హేఅగ్నే - అగ్రనేతః హంసకరూపంఅబిభ్రదేవాగహి- ఆగచ్ఛ. శ్రియా- ఐశ్వర్యేణయోజయేత్యర్థః అత్ర పరమాత్మలిఙ్గాభావా, దేషాంచమన్త్రాణాందీపసమర్పణాదౌవినియుక్తత్వా, దగ్నిజాతవేదఆదిశబ్దానాంప్రసిద్ధార్థత్వేపినదోషః. ౨౦

మూ.— పురుషస్య విద్మ సహస్రాక్షస్య మహాదేవస్య ధీమహి। తన్నో రుద్రః ప్రచోదయాత్. ౨౧

తత్పురుషాయ విద్మహే మహాదేవాయ ధీమహి। తన్నో రుద్రః ప్రచోదయాత్. ౨౨

తత్పురుషాయ విద్మహే వక్రతుణ్డాయ ధీమహి। తన్నో దన్తిః ప్రచోదయాత్. ౨౩

తత్పురుషాయ విద్మహే సువర్ణపక్షాయ ధీమహి। తన్నో గరుడః ప్రచోదయాత్. ౨౪

కాత్యాయనాయ విద్మహే కన్యకుమారి ధీమహి। తన్నో దుర్గిః ప్రచోదయాత్. ౨౫

నారాయణాయ విద్మహే వాసుదేవాయ ధీమహి। తన్నో విష్ణుః ప్రచోదయాత్. ౨౬

సహస్రపరమా దేవీ శతమూలా శతాఙ్కురా। సర్వగ్ం హరతు మే పాపం దూర్వా దుఃస్వప్ననాశనీ. ౨౭

అశ్వక్రాన్తే రథక్రాన్తే విష్ణుక్రాన్తే వసుంధరా। శిరసా ధారితా దేవి రక్షస్వ మాం పదే పదే। ఉద్ధృతాసి వరాహేణ కృష్ణేన శతబాహునా. ౨౮

భూమిర్ధేనుర్ధరణీ లోకధారిణీ। మృత్తికే హన మే పాపం యన్మయా దుష్కృతం కృతం। త్వయా హతేన పాపేన జీవామి శరదశ్శతం। మృత్తికే దేహి మే పుష్టిం త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్॥ ౨౯

గన్ధద్వారాం దురాధర్షాం నిత్యపుష్టాం కరీషిణీం। ఈశ్వరీగ్ం సర్వభూతానాం త్వామిహోపహ్వయే శ్రియమ్॥ ౩౦

హిరణ్యశృఙ్గం వరుణం ప్రపద్యే తీర్థం మే దేహి యాచితః। యన్మయా భుక్తమసాధూనాం పాపేభ్యశ్చ ప్రతిగ్రహః। యన్మే మనసా వాచా కర్మణా వా దుష్కృతం కృతం। తన్న ఇన్ద్రో వరుణో బృహస్పతిస్సవితా చ పునన్తు పునః పునః॥ ౩౧

సుమిత్రా న ఆప ఓషధయస్సన్తు దుర్మిత్రాస్తస్మై భూయాసుర్యోఽస్మాన్ ద్వేష్టి యం చ వయం ద్విష్మః॥ ౩౨

నమోఽగ్నయేఽప్సుమతే నమ ఇన్ద్రాయ నమో వరుణాయ నమో వారుణ్యై నమోఽద్భ్యః॥ ౩౩

రం.— తత్తద్దేవతాభక్తానాం జప్యాన్ రుద్రగాయత్ర్యాదీన్ సమాఖ్యాన్ మన్త్రానాహ (పురుషస్య విద్మేత్యాదినా) పురుషస్య విద్మ-పురుషం జానీమహే [illegible] సహస్రాక్షం మహాదేవం ధీమహి-ధ్యాయేమ తత్. ధ్యానం రుద్రః ప్రచోదయతు-నిర్వర్తయత్విత్యర్థః [illegible] పురుషశబ్దో భగవత్పరః సర్వస్య రుద్రస్య చ ప్రవర్తకత్వాదితి భావః. ౨౧

(తత్పురుషాయేతి) స చాసౌ పురుషశ్చ తత్పురుషః- పూర్వోక్తః పురుషో నారాయణః తముపాస్మహే తదర్థం మహాదేవం ధ్యాయేమేత్యర్థః [illegible] ౨౨

(తత్పురుషాయేతి) దన్తిః- గజాననః వక్రతుణ్డః- వక్రనాసికః. శిష్టం స్పష్టం ౨౩

(తత్పురుషాయేతి) సువర్ణపక్షః- శోభనవర్ణయుక్తపార్శ్వ ఇత్యర్థః ౨౪

(కాత్యాయనాయేతి) [illegible] కాత్యాయన్యై కన్యాయై- [illegible] దీప్తిమత్యై కుమార్యై ధీమహి - ధ్యాయేమ. తన్నో దుర్గిః ప్రచోదయాదిత్యర్థః దుర్గాగాయత్రీ సమాఖ్యా తేయమృక్ ౨౫

(నారాయణాయేతి) స్పష్టార్థః. ౨౬

(సహస్రపరమా దేవీతి) స్నానే శిరసి మార్జనార్థే దూర్వాధారణే వినియుక్తోఽయం మన్త్రః సహస్రాదపి పరమా అనేకమూలాఙ్కురయుక్తా దూర్వా స్వప్నం పాపం హరత్విత్యర్థః ౨౭

(అశ్వక్రాన్త ఇతి) స్నానకాలే మృత్తికాగ్రహణమన్త్రోఽయం అశ్వరథమహాబలవిష్ణుక్రమణసహనశీలే వసుంధరే త్వం శిరసా ధారితాసతీ పదే పదే- సర్వదా రక్షేత్యర్థః (ఉద్ధృతాసీతి) పాతాళగతా త్వం వరాహరూపేణ [illegible] ఉద్ధృతాసీతి స్తుతిః. ౨౮

(భూమిర్ధేనురితి) మృద్ధారణమన్త్రోఽయం. భవన్త్యస్యాం సర్వే పదార్థా ఇతి భూమిః సర్వకామదోగ్ధృత్వాద్ధేనుః [illegible] ధరణీ [illegible] స్థాన ఇతి హి ధాతుః. హన-నాశయేత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం (త్వయా హతేనేతి) శరదః-సంవత్సరాన్ జీవామి-జీవానీత్యర్థః ౨౯

(గన్ధద్వారామితి) అయమపి మృద్ధారణవినియుక్తమన్త్రః గన్ధో ద్వారం-వ్యఞ్జకం స్వప్రతీత్యుపాయభూతం యస్యాస్సా. దురాధర్షాం-[illegible] కరీషిణీం- గోమయాదిసంయుతాం ఉపహ్వయే- సమీపే ఆహ్వయామీత్యర్థః. ౩౦

(హిరణ్యశృఙ్గమితి) తీర్థాధిదేవతా ప్రార్థనమన్త్రః హిరణ్యశృఙ్గః- రమణీయాయుధ ఇత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. ౩౧

(సుమిత్రా న ఆప ఇతి) తీర్థాభిమన్త్రణమన్త్రః స్పష్టార్థః. ౩౨

(నమోఽగ్నయ ఇతి) జలాన్తర్వర్తిదేవతానమస్కారార్థోఽయం మన్త్రః అప్సుమతే-జలాన్తర్వర్తినే. వారుణీ-వరుణస్య పత్నీ ౩౩

మూ.— యదపాం క్రూరంయదమేధ్యంయదశాన్తంతదపగచ్ఛతాత్ । అత్యాశనాదతీపానాద్యచ్చ ఉగ్రాత్ప్రతిగ్రహాత్ । తన్నోవరుణోరాజాపాణినాహ్యవమర్శతు॥ ౩౪

సోఽహమపాపోవిరజోనిర్ముక్తోముక్తకిల్బిషః। నాకస్యపృష్ఠమారుహ్యగచ్ఛేద్బ్రహ్మసలోకతామ్॥ ౩౫

ఇమంమేగఙ్గేయమునేసరస్వతిశుతుద్రిస్తోమగ్ంసచతాపరుష్ణియా। అసిక్నియామరుద్వృధేవితస్తయార్జీకీయేశృణుహ్యాసుషోమయా॥ ౩౬

ఋతంచసత్యంచాభీద్ధాత్తపసోఽధ్యజాయతతతోరాత్రిరజాయత। తతస్సముద్రో అర్ణవః। సముద్రాదర్ణవాదధిసంవత్సరోఅజాయత॥ ౩౭

అహోరాత్రాణివిదధద్విశ్వస్యమిషతోవశీ। సూర్యాచన్ద్రమసౌధాతాయథాపూర్వమకల్పయత్। దివంచపృథివీంచాన్తరిక్షమథోసువః॥ ౩౮

యత్పృథివ్యాంరజస్స్వమాన్తరిక్షేవిరోదసీ।ఇమాగ్ంస్తదాపోవరుణఃపునాత్వఘమర్షణః॥ ౩౯

ఏషభూతస్యభవ్యేభువనస్యగోప్తా। ఏషపుణ్యకృతాంలోకానేషమృత్యోర్హిరణ్మయం। ద్యావాపృథివ్యోర్హిరణ్మయగ్ం సగ్ంశ్రితంసువః। సనస్సువస్సగ్ంశిశాధి॥ ౪౦

ఆర్ద్రంజ్వలతిజ్యోతిరహమస్మిజ్యోతిర్జ్వలతిబ్రహ్మాహమస్మి। యోఽహమస్మిబ్రహ్మాహమస్మి।అహమేవాహంమాంజుహోమిస్వాహా॥ ౪౧

భా.— (యదపామితి) స్నానకాలేమలనిరసనార్థోఽయంమన్త్రః (అత్యాశనాదితి) అత్యాశనం - శాస్త్రనిషిద్ధాశనం అతీపానమపితాదృశం అవమర్శతు- పరిమార్ష్టు అపనయత్విత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం ౩౪

(సోఽహమపాపఇతి) పాణినావిమృష్టోఽహంఅపాపోవిరజాగుణేనవిముక్తః రజోగుణప్రయుక్తమనోదోషేణచముక్తస్సన్బ్రహ్మసాలోక్యంగచ్ఛేయం గచ్ఛేదితిపురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః ఇమామన్త్రాస్స్నానకాలేమూర్ధ్నిజలసేచనార్థా ౩౫

(ఇమంమేగఙ్గేఇతి) హేగఙ్గే హేయమునే హేసరస్వతి హేశుతుద్రి పరుష్ణ్యా- నద్యాసహహేమరుద్వృధే. అసిక్నియాసహ ఆర్జీకీయే వితస్తయాసుషోమయానద్యాసహఆసచత - ఆగచ్ఛత. శృణుహ్యాసుషోమయేత్యత్రఆజస్సచతేత్యత్రాన్వయః ఆగత్యస్తోమం- స్తోత్రంశృణుహి- శృణుతేత్యర్థః. ౩౬

అన్తర్జలేనిమగ్నేనజప్యమఘమర్షణసూక్తమాహ (ఋతంచసత్యంచేతి) సర్గాద్యసమయేఽభీద్ధాత్ - ఉత్పన్నాత్తపసః- పరమాత్మసఙ్కల్పాత్ ఋతం- *ఋగతౌ ఋచ్ఛతి-గచ్ఛతివికారమితిఅచేతనంప్రధానముచ్యతే సత్యమితిస్వరూపాన్యథాభావశూన్యశ్చేతనవర్గః ప్రకృతిపురుషావుత్పన్నావిత్యర్థః (తతఇతి) అజ్ఞానహేతుత్వాద్రాత్రిరితిప్రాకృతోమహదాదివర్గఉచ్యతే. (తతస్సముద్రఇతి) సముద్రశబ్దేనజలరాశివాచినాభూతవర్గఉపలక్ష్యతే అర్ణవశబ్దేనతద్వికారబ్రహ్మాణ్డం (సముద్రాదితి) తతఊర్ధ్వం * ప్రజాపతిస్సంవత్సరోమహానిత్యాదిప్రసిద్ధోబ్రహ్మాజాయతేత్యర్థః. ౩౭

(అహోరాత్రాణీతి) మిషతః- [illegible]- నియన్తావశీ - చతుర్ముఖఃఅహోరాత్రాణివిదధత్సన్. హేతౌశతృప్రత్యయః అహోరాత్రవిధానాయసూర్యాచన్ద్రౌపూర్వకల్పఇవపశ్చాన్నామరూపేసృష్టవాన్పృథివ్యాదీన్యపిసృష్టవానిత్యర్థః ౩౮

(యత్పృథివ్యామితి) పృథివ్యామన్తరిక్షేచరోదసీ- రోదస్యోరిత్యర్థః సప్తమీద్వివచనస్యసుపాంసులుగితిలుక్ ఇహలోకేపరలోకేచయత్స్వం- ఆత్మీయంరజః- పాపం. ఇమాని-పాపాని వ్యత్యయేనబహువచనం. ఆపః, శ్చతదధిష్ఠాతాఅఘానామపనోదకోవరుణ, శ్చపునాత్విత్యర్థః ౩౯

(ఏషభూతస్యేతి) ఏషః- వరుణఃభూతస్యభవిష్యతశ్చభువనస్యగోప్తా-జలాధిష్ఠాతృతయారక్షకః పుణ్యకృతాంలోకానామపిరక్షకః మృత్యోర్హిరణ్మయంలోకంగోప్తా. ద్యావాపృథివ్యోర్హిరణ్మయంలోకంచగోప్తేత్యర్థః. భూలోకేపిభూమయాస్స్వర్గలోకాస్సన్తీతిప్రసిద్ధేః ద్యావాపృథివ్యాస్సంశ్రితంసువరిత్యస్యానుపపత్తిః (సనఇతి) హేపరమాత్మన్ సత్వం- జగత్కారణభూతస్త్వంనః- అస్మాకంసువః - స్వర్గలోకం భగవల్లోకంసమ్యక్ శిశాధి *బహులంఛన్దసీతిశ్లుః శాధి- శాసనం- జ్ఞాపనం ప్రదర్శనమితియావత్. దర్శయేత్యర్థః ౪౦

(ఆర్ద్రమితి) ఆర్ద్రశబ్దేనజలతత్త్వముచ్యతే ఆద్యజ్యోతిశ్శబ్దేనస్వప్రకాశత్వముచ్యతే ద్వితీయజ్యోతిశ్శబ్దేనతేజస్త్వముచ్యతే. జ్వలతి- ప్రకాశతఇత్యర్థః ప్రకాశమానసర్వభూతాత్మభూతోఽస్మీత్యర్థః అహంశబ్దేనచపర్యవసానవృత్త్యాపరమాత్మాభిధీయతే (యోఽహమస్మీతి) అహందేహేన్ద్రియాదివిలక్షణతయాయాదృశరూపోఽస్మి - తాదృశోఽహం బ్రహ్మాత్మకోఽస్మి - బ్రహ్మశేషభూతోఽస్మీత్యర్థః. (అహమేవాహమితి) అహంయాదృగ్రూపః - తాదృగ్రూపఏవసన్ *జ్ఞానానన్దమయస్త్వాత్మాశేషోహిపరమాత్మనఇత్యుక్తరీత్యాఇతరవిలక్షణత్వేనజ్ఞానవానేవసన్ శేషభూతంస్వాత్మరూపంఆత్మోపహారద్రోపశాన్తయేప్రత్యర్పయామీత్యర్థః అనేనఆత్మసమర్పణలక్షణప్రపదనమనుష్ఠితంభవతి. ౪౧

ఉ.— అకార్యకార్యవకీర్ణీ స్తేనో భ్రూణహా గురుతల్పగః । వరుణోఽపామఘమర్షణస్తస్మాత్పాపాత్ప్రముచ్యతే. ౪౨

రజోభూమిస్త్వమాꣳ రోదయస్వ ప్రవదన్తి ధీరాః । పునన్తు ఋషయః పునన్తు వసవః పునాతు వరుణః పునాత్వఘమర్షణః. ౪౩

ఆక్రాన్సముద్రః ప్రథమే విధర్మఞ్జనయన్ప్రజా భువనస్య రాజా । వృషా పవిత్రే అధిసానో అవ్యే బృహత్సోమో వావృధే సువాన ఇన్దుః. ౪౪

జాతవేదసే సునవామ సోమమరాతీయతో నిదహాతి వేదః । స నః పర్షదతి దుర్గాణి విశ్వా నావేవ సిన్ధుం దురితాత్యగ్నిః. ౪౫

తామగ్నివర్ణాం తపసా జ్వలన్తీం వైరోచనీం కర్మఫలేషు జుష్టామ్ । దుర్గాం దేవీꣳ శరణమహం ప్రపద్యే సుతరసి తరసే నమః. ౪౬

అగ్నే త్వం పారయా నవ్యో అస్మాన్త్స్వస్తిభిరతి దుర్గాణి విశ్వా । పూశ్చ పృథ్వీ బహులా న ఉర్వీ భవా తోకాయ తనయాయ శంయోః. ౪౭

విశ్వాని నో దుర్గహా జాతవేదస్సిన్ధుం న నావా దురితాతిపర్షి । అగ్నే అత్రివన్మనసా గృణానోఽస్మాకం బోధ్యవితా తనూనామ్. ౪౮

పృతనాజితꣳ సహమానముగ్రమగ్నిꣳ హువేమ పరమాత్సధస్థాత్ । స నః పర్షదతి దుర్గాణి విశ్వా క్షామద్దేవో అతి దురితాత్యగ్నిః. ౪౯

---

౪౦ — (అకార్యకారీతి) అవకీర్ణీ- క్షతవ్రతః యస్మాదపామధిష్ఠానదేవతా వరుణః అఘమర్షణః - అఘానాం ఛేత్తా తస్మాత్సర్వోఽపి పాతకీ పాతకాత్స్నానమాత్రేణ ప్రముచ్యత ఇత్యర్థః. ౪౨

(రజోభూమిరితి) రజోభూమిః- కర్మభూమిరియం తు అహం- అఘమర్షణస్నాతః మత్తోఽన్యం రోదయస్వ- రోదయతు. ఏవం ధీరాః ప్రవదన్తీత్యర్థః (పునన్త్వితి) స్పష్టోఽర్థః ౪౩

(ఆక్రాన్సముద్ర ఇతి) సముద్రః- సమ్యగుద్ద్రవతి- ఉత్పద్యతే జగదస్మాదితి సముద్రః- జగత్కారణం ప్రజాః జనయఞ్. భువనస్య రాజా- రక్షితా ఆక్రాన్- ఆక్రాన్తవాన్. వ్యాపక ఇత్యర్థః. క్రమేర్క్విప్ప్రత్యయే ... రూపం. వృషా - కామానాం వర్షకః. గుణైర్బృహత్. సోమః- చన్ద్ర ఇవానన్దయితా ఇన్దుః- పరమైశ్వర్యశాలీ. పురుషార్థం సువానః - దాతా. పరమాత్మా ప్రథమే - ముఖ్యే విధర్మన్- విధర్మే జగద్రక్షణే అధిసానో- సానువదున్నతప్రదేశే పవిత్రే- శుద్ధే అవ్యే- ... కే వావృధే- నిరతిశయదీప్తియుక్తతయా వర్తత ఇత్యర్థః అయం భగవద్విభూత్యనుసన్ధానమన్త్రః. ౪౪

(జాతవేదస ఇతి) దురితతరణార్థతయా జప్యమన్త్రోఽయం జాతవేదసే- సర్వజ్ఞాయ పరమాత్మనే సోమం- పూజోపకరణం హవిః సునవామ- సోమాభిషవం కరవామేత్యర్థః అరాతీయతః- శత్రువదాచరతః శత్రూనితి యావత్ వేదః- ధనం నిదహాతి- నిదహత్విత్యర్థః. సః అగ్నిః- అగ్రనేతృతయాఽగ్నిశబ్దవాచ్యః పర్షత్- పాలకః పరమాత్మా ... దుర్గాణి విశ్వాని దురితాని నావా సిన్ధుమివ తారయత్విత్యర్థః ౪౫

(తామగ్నివర్ణామితి) దుఃఖనిస్తరణాయ దుర్గాప్రార్థనామన్త్రః వైరోచనీం- కాన్తిమతీం కర్మఫలేషు- ప్రేప్సితేషు జుష్టాం- ఫలప్రదానాయ ఉపాస్యమానాం ప్రపద్యే సుతరసి- అత్యన్తవితరణశీలోఽయం శబ్దః సమ్యక్తారయసి తరసే- బలాయ నమః. ౪౬

(అగ్నే త్వమితి) అగ్న్యుపస్థానమన్త్రోఽయం అగ్నే నవ్యః-నవనీయః. యద్వా- జరాదిశూన్యస్త్వం స్వస్తిభిః- శోభనైః ఉపాయైః దుర్గాణి విశ్వాని దురితాని పారయ- తారయ పూశ్చ- పురీ చ బహులా-ధనధాన్యాదిసమృద్ధా ఉర్వీ- విపులా పృథ్వీ చ నః- అస్మాకం భవత్వితి శేషః, తోకాయ- అపత్యాయ. తనయాయ- తత్పుత్రాయ, చ శంయోః- శం-సుఖం యౌతి-మిశ్రయతీతి శంయోః ... సుఖప్రాపకో భవ. భవా ఇతి దీర్ఘశ్ఛాన్దసః. శుద్ధయాజినామగ్న్యాదిశబ్దాః* ... న్యాయేనాగ్నేతృత్వాదినా భగవత్పరాః. ౪౭

(విశ్వాని న ఇతి) హే జాతవేదః దుర్గాణి - దురితాని హన్తీతి దుర్గహా తాదృశస్త్వం సిన్ధుం - నదీం నావా- నౌకయేవ నావేవ విశ్వాని దురితాని అతిపర్షి- అతిక్రమ్య పాలయ * పృ పాలనపూరణయోరితి హి ధాతుః హే అగ్నే అత్రివన్మహర్షివన్మనసా గృణానః- ... అస్మాకం తనూనాం- అస్మత్సంబన్ధిశరీరాణాం అవితా- రక్షకో భూతు- భవేత్యర్థః. ౪౮

(పృతనాజితమితి) పృతనాజితం - పరసైన్యజితం సహమానం - ఆశ్రితాపరాధసహం శత్రునిషహయే ఉగ్రం అగ్నిం పరమాత్ సధస్థాత్- ఉత్కృష్టస్థానాత్. సహాతిష్ఠత్యస్మిన్నితి సధస్థః * సధమాదస్థయోశ్ఛన్దసీతి సహశబ్దస్య సధాదేశః. హువేమ- ఆహ్వయేమేత్యర్థః. (స నః పర్షదితి) ఆశ్రితాపరాధం క్షమత ఇతి క్షామత్. తాదృశోఽగ్నిః అతిదుర్గాణి విశ్వాని-సర్వాణి దురితాని అతి-అతివాహ్య పర్షత్-పాలకో భవత్విత్యర్థః ౪౯

౯.—— ప్రత్నోషిషికమీడ్యోఅధ్వరేషుసనాచ్చహోతానవ్యశ్చసత్సి । స్వాంచాగ్నేతనువంపిప్రియస్వాస్మభ్యంచసౌభగమాయజస్వ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే ప్రథమోనువాకః...... ... . ౫౦

భూరగ్నయేపృథివ్యైస్వాహా । భువోవాయవేన్తరిక్షాయస్వాహా సువరాదిత్యాయదివేస్వాహా। భూర్భువస్సువశ్చన్ద్రమసేదిగ్భ్యస్స్వాహా।నమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేద్వితీయోనువాకః.

భూరన్నమగ్నయేపృథివ్యైస్వాహా। భువోన్నంవాయవేన్తరిక్షాయస్వాహా । సువరన్నమాదిత్యాయదివేస్వాహా। భూర్భువస్సువరన్నంచన్ద్రమసేదిగ్భ్యస్స్వాహా। నమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువరన్నమోం॥ఇతిషష్ఠప్రశ్నేతృతీయోనువాకః.

భూరగ్నయేచపృథివ్యైచమహతేచస్వాహా । భువోవాయవేచాన్తరిక్షాయచమహతేచస్వాహా। సువరాదిత్యాయచదివేచమహతేచస్వాహా । భూర్భువస్సువశ్చన్ద్రమసేచనక్షత్రేభ్యశ్చదిగ్భ్యశ్చమహతేచస్వాహా । నమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువర్మహరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేచతుర్థోనువాకః.

పాహినోఅగ్నఏనసేస్వాహా। పాహినోవిశ్వవేదసేస్వాహా। యజ్ఞంపాహివిభావసోస్వాహా। సర్వంపాహిశతక్రతోస్వాహా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేపఞ్చమోనువాకః.

యశ్ఛన్దసామృషభోవిశ్వరూపశ్ఛన్దోభ్యశ్ఛన్దాంస్యావివేశ। సతాంశిక్యః ప్రోవాచోపనిషదిన్ద్రోజ్యేష్ఠ ఇన్ద్రియాయఋషిభ్యోనమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేషష్ఠోనువాకః.

నమోబ్రహ్మణేధారణంమే అస్త్వనిరాకరణంధారయితాభూయాసంకర్ణయోశ్శ్రుతంమాచ్యోఢ్వంమమాముష్యఓమ్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేసప్తమోనువాకః.

౫౦ —— (ప్రత్నోషీతి) అధ్వరేషుఈడ్యః- స్తుత్యః ఆశ్రితానాంకం- సుఖం ప్రత్నోషి-తనోషి సనాత్- సనాతనః హోతా-దాతా. నవ్యః- యువేవసత్సి-సీదసి. వర్తసఇత్యర్థః. (స్వాంచాగ్నేఇతి) హేఅగ్నేఅస్మద్దత్తేనహవిషాస్వాంతనుంప్రీణయ అస్మభ్యంచసౌభాగ్యమాయజస్వ- ప్రయచ్ఛ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే ప్రథమానువాకభాష్యమ్. ౫౦

భూరగ్నయఇత్యాదిమన్త్రాః బ్రహ్మోపాసనాదౌవినియుక్తాః భూరితివ్యాహృతి ప్రతిపాద్యాయాగ్నయే - అగ్న్యన్తర్యామిణే పృథివ్యై - పృథివ్యన్తర్యామిణేస్వాహేతి ఆత్మహవిస్సమర్పణమన్త్రః ఏవముత్తరత్రాపి (భూర్భువస్సువరోమితి) భూరాదికంసర్వం ఓం - బ్రహ్మైవ *ఓంతత్సదితినిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధస్స్మృతఇత్యుక్తేః. ఇతిద్వితీయానువాకభాష్యమ్

(భూరన్నమితి) అత్రభూరితి ప్రతిపాద్యస్యపరమాత్మనఃఅన్నమిత్యనేనాస్మిన్ననువాకేభోగ్యత్వముచ్యతఇతివిశేషః ఇతితృతీయానువాకభాష్యమ్

చతుర్థానువాకే తస్యైవమహత్త్వవిశేషితస్యకీర్తనం ఇతిచతుర్థానువాకభాష్యమ్

(పాహినఇతి) ఏనసే-ఏనసః పాపాదిత్యర్థః. (పాహినోవిశ్వవేదసేస్వాహేతి) విశ్వంవేత్తీతివిశ్వవేదాః- సర్వజ్ఞః హేవిశ్వవేదఇత్యర్థః విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (యజ్ఞంపాహివిభావసోస్వాహేతి) విభావసుః - ప్రకాశకఇత్యర్థః. (సర్వంపాహిశతక్రతోస్వాహేతి) శతక్రతునిర్వర్తకత్వాదగ్నేశ్శతక్రతుత్వం. ఇతిపఞ్చమానువాకభాష్యమ్

(యశ్ఛన్దసామితి) ఛన్దసాం- వేదానాంఋషభః- శ్రేష్ఠః సకలవాక్ప్రకృతిత్వేనవిశ్వరూపః ప్రణవః సర్వఛన్దోభ్యఃపూర్వముత్పన్నః ఛన్దాంస్యావివేశ-* ఓఙ్కారేణసర్వావాక్సంతృణ్ణేతిశ్రుతేః, సర్వవేదానామోంకారసాపేక్షత్వాచ్చ (సతాంశిక్యః ప్రోవాచోపనిషదిన్ద్రోజ్యేష్ఠఇన్ద్రియాయమేతి) సఃవిద్యానాంశిక్యవదాశ్రయభూతఇన్ద్రఃతాం- ఓంకారరూపాముపనిషదంఇన్ద్రియాయ-ఇన్ద్రశిష్యాయ ప్రోవాచేత్యర్థః * ఇన్ద్రియమిన్ద్రలిఙ్గమిత్యాదినాఇన్ద్రస్యసృష్టావ్యర్థేఇన్ద్రియశబ్దసాధుత్వం. దోషశాన్త్యర్థంశాన్తిరూపతయాదేవపితృవ్యాహృతీఃకీర్తయతి (ఋషిభ్యోనమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువరోమితి) ఇతిషష్ఠానువాకభాష్యమ్

(నమోబ్రహ్మణఇతి) అధిగతస్యఅవిస్మృతిప్రార్థనామన్త్రః. బ్రహ్మణే- పరమాత్మనేనమః. అధీతస్యధారణం - అవిస్మృతిరస్తు అనిరాకరణం- అవిస్మృతంయథాభవతితథాధారయితాభవేయం. అముష్యమమకర్ణయోః శ్రుతంమాచ్యవత్విత్యర్థః ఇతిసప్తమానువాకభాష్యమ్.

ఉ — ఋతంతపస్సత్యంతపశ్శ్రుతంతపశ్శాన్తంతపోదానంతపోయజ్ఞస్తపో భూర్భువస్సువర్బ్రహ్మైత దుపాస్యైతత్తపః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే అష్టమోనువాకః.

యథావృక్షస్యసంపుష్పితస్యదూరాద్గన్ధో వాత్యేవంపుణ్యస్యకర్మణోదూరాద్గన్ధోవాతి। యథాసిధారాంకర్తేవహితామవక్రామేత్ । యద్యువేయువేహవావిహ్వాదిష్యామికర్తంపతిష్యామీత్యేవమమృతాదాత్మానంజుగుప్సేత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేనవమోనువాకః.

అణోరణీయాన్మహతోమహీయానాత్మాగుహాయాంనిహితోస్యజన్తోః। తమక్రతుంపశ్యతివీతశోకోధాతుఃప్రసాదాన్మహిమానమీశం. ౧

సప్తప్రాణాఃప్రభవన్తితస్మాత్సప్తార్చిషస్సమిధస్సప్తజిహ్వాః । సప్తఇమేలోకాయేషుచరన్తిప్రాణాగుహాశయాన్నిహితాస్సప్తసప్త. ౨

అతస్సముద్రాగిరయశ్చసర్వేఽస్మాత్స్యన్దన్తేసిన్ధవస్సర్వరూపాః। అతశ్చవిశ్వాఓషధయోరసాచ్చయేనైషభూతస్తిష్ఠత్యన్తరాత్మా. ౩

బ్రహ్మాదేవానాంపదవీఃకవీనామృషిర్విప్రాణాంమహిషోమృగాణాం। శ్యేనోగృధ్రాణాంస్వధితిర్వనానాంసోమఃపవిత్రమత్యేతిరేభన్. ౪

ఠం — బ్రహ్మజ్ఞానేతపసఆవశ్యకతాం దర్శయన్ తపసఏవావశ్యాపేక్షితం సత్యశ్రుతాదిరూపత్వమిత్యాహ (ఋతంతపఇత్యాది) ఋతం-సత్యవచనం సత్యం-శ్రేత్తు నత్యంలోకహితం ప్రోక్తమితిలోకహితవచనపరం (భూర్భువస్సువర్బ్రహ్మైతదుపాస్యైతత్తపఇతి) వ్యాహృతిర్బ్రహ్మేత్యేవం ... దేవతాపి- సర్వధర్మస్థానాత్ ... సంస్తుతం భవతి. ఇత్యష్టమానువాకభాష్యమ్

(యథావృక్షస్యేతి) తదేవంపుణ్యకర్మాపి అన్తఃకరణనైర్మల్యద్వారా బ్రహ్మవిద్యోపయికమితిభావః. (యథాసిధారామితి) యథా అసిధారాం కర్తనం-కర్తః తస్మిన్నవహితాం-జాగరూకాం కర్తనశీలామసిధారాం యథాతిక్రామతీత్యర్థః. (యద్యువేయువేతి) ఉవా- ఇయువా- ఇత్యేవం విభేదః ఉవా- ఇయువేత్యేతావనర్థకౌ ఇయువేతిచ్ఛాన్దసః వాశబ్దఏవార్థః. కర్తం- కర్తనప్రాయంఅసత్యంయదివదిష్యామి- ఇతివా- ... విహ్వాదిష్యామి- వ్యాదిశ్యాన్యథోధాతుర్నానార్థః వినశ్యామి ... నవాలోవా ... పరిశుష్యతి ... యథా ... శ్రుతేః ఇత్యేవమమృతాదాత్మానంజుగుప్సేత్- ఆత్మానం ... తోనివర్తయేదిత్యర్థః ఇతినవమానువాకభాష్యమ్.

... బ్రహ్మస్వరూపరూపాదికం ప్రపఞ్చయతి (అణోరణీయానిత్యాదినా) సర్వసూక్ష్మవస్తుప్రవేశనయోగ్యతయానిరతిశయసూక్ష్మః ... ఆత్మా అస్యజన్తోః హృదయగుహాయాం ... తంఅక్రతుం- సర్వకర్మబన్ధశూన్యం అపహతపాప్మానం మహిమానం- ... ఈశం- సర్వస్యశేషిభూతంపరమాత్మానం యదాపశ్యతి- తదాధాతుః - సర్వస్రష్టుః తస్యపరమాత్మనః ప్రసాదాద్వీతశోకోభవతీత్యర్థః ౧

(సప్తప్రాణా ...) తస్మాత్- పరమాత్మనః ... జ్ఞానేన్ద్రియాణి మనోబుద్ధిశ్చేతిసప్తప్రాణాః, గార్హపత్యాద్యాస్సప్తాగ్నిషః - అగ్నయః, ... సమిధాద్యుపకరణాని, ... తాస్సప్తజిహ్వాః, సప్తలోకాః, ... యేషు- సప్తలోకేషు ... సప్తప్రాణాఃగుహాశయాః- పరమాత్మనానిహితాస్సన్తఃసంచరన్తి * సప్తసప్తేతివీప్సాపురుషభేదాభిప్రాయేణేతి * ... ౨

(అతస్సముద్రాఇతి) అస్మాత్- పరమాత్మనః ... సముద్రాదికంఉత్పద్యతే అస్మాదేవగఙ్గాయమునాదిసిన్ధవఃప్రవర్తన్తే సర్వాఓషధయోరసాశ్చఉత్పద్యన్తే ననుస్వస్వోపాదానేభ్యఏవచేతనేభ్యఉత్పన్నతయాదృశ్యమానానామపితేషాంకథంపరమాత్మనఉత్పన్నత్వమిత్యాశఙ్క్యయస్మాద్ధేతోరేషః- పరమాత్మా తేషామప్యచేతనానామన్తరాత్మతయాతిష్ఠతి- అతస్సర్వంతద్బ్రహ్మాత్పరమాత్మనఏవఉత్పద్యతఇత్యర్థః ౩

(బ్రహ్మాదేవానామితి) * యద్యద్విభూతిమత్సత్త్వం శ్రీమదూర్జితమేవవా ఇత్యుక్తరీత్యాదేవానాంమధ్యేబ్రహ్మస్వరూపమేవ- ఏతద్విభూతిభూతఇత్యర్థః శరీరాత్మభావేనేదంసామానాధికరణ్యం. ఏవముత్తరత్రాపి కవీనాంమధ్యేపదవీః- మార్గదర్శీవాల్మీక్యాదిరపిపరమాత్మా విప్రాణాంమధ్యేఋషిరప్యయం మృగాణాంమధ్యేమహిషోప్యయమేవ గృధ్రాణాంమధ్యేశ్యేనోప్యయమేవ వనానాం- వనవద్దుర్గాణాందురితానాంస్వధితిః- ఛేత్తా సోమః- చన్ద్రవదానన్దయితా రేభన్- దీప్యమానః సకలంపవిత్రమత్యేతి- సకలపావనవస్త్వతిశయితఇత్యర్థః. సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణేవ్యాసార్యైః * బ్రహ్మాదేవానామితిమన్త్రే బ్రహ్మాదీనాంవిభూతిత్వప్రతిపాదనేనకార్యత్వస్యాపిసిద్ధత్వాత్. శ్యేనమహిషాదీనామివబ్రహ్మణోప్యస్మిన్మన్త్రేకార్యత్వం ప్రతిపాద్యతఇత్యుక్తం. ౪

మూ.— అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం బహ్వీం ప్రజాం జనయన్తీం సరూపాం। అజో హ్యేకో జుషమాణోఽనుశేతే జహాత్యేనాం భుక్తభోగామజోఽన్యః. ౫

హంసశ్శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధోతా వేదిషదతిథిర్దురోణసత్ । నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమసదబ్జా గోజా ఋతజా అద్రిజా ఋతం బృహత్. ౬

యస్మాజ్జాతా న పరా నైవ కించనాస య ఆవివేశ భువనాని విశ్వా। ప్రజాపతిః ప్రజయా సంవిదానస్త్రీణి జ్యోతీంషి సచతే స షోడశీ. ౭

విధర్తారం హవామహే వసోః కువిద్వనాతి నః। సవితారం నృచక్షసం. ౮

అద్యా నో దేవ సవితః ప్రజావత్సావీస్సౌభగం। పరా దుష్ష్వప్నియం సువ. ౯

విశ్వాని దేవ సవితర్దురితాని పరాసువ। యద్భద్రం తన్మ ఆసువ. ౧౦

మధు వాతా ఋతాయతే। మధు క్షరన్తి సిన్ధవః। మాధ్వీర్నస్సన్త్వోషధీః. ౧౧

మధు నక్తముతోషసి। మధుమత్పార్థివꣳ రజః। మధు ద్యౌరస్తు నః పితా. ౧౨

మధుమాన్నో వనస్పతిర్మధుమాꣳ అస్తు సూర్యః। మాధ్వీర్గావో భవన్తు నః. ౧౩

ఘృతం మిమిక్షే ఘృతమస్య యోనిర్ఘృతే శ్రితో ఘృతమువస్య ధామ। అనుష్వధమావహ మాదయస్వ స్వాహాకృతం వృషభ వక్షి హవ్యం. ౧౪

రం — (అజామేకామితి) తేజోబన్నరూపేణ పరిణమమానతయా లోహితశుక్లకృష్ణాం స్వానురూపబహుప్రజాస్సృష్టిం కుర్వతీం అజాం- జననరహితాం ప్రకృతిం కశ్చిజ్జననరహితః ప్రీత్యా భజతే కశ్చిద్విద్వాన్ భోగాద్విరతస్త్యజతీత్యర్థః అత్ర వక్తవ్యం శ్వేతాశ్వతరప్రకాశికాయాం ప్రపఞ్చితం తత్రైవానుసన్ధేయం ౫

(హంసశ్శుచిషదితి) హంసః- సూర్యః శుచౌ- గ్రీష్మే సీదతీతి శుచిషత్ గ్రీష్మర్తౌ ప్రతపన్ సూర్యోఽపి స ఏవేత్యర్థః. స ఏవ తత్ర వసతీతి వసుః- వాయుః అన్తరిక్షే వర్తమానో వాయురపి స ఏవేత్యర్థః వేద్యాం వర్తమానో హోతా- ఋత్విగ్విశేషః అగ్నిర్వా దురోణం - గృహం. తత్ర ఆగత్య వర్తమానోఽతిథిరపి స ఏవ నృషత్- మనుష్యేషు విద్యమానః వరేషు- దేవాదిశరీరేషు వర్తమానః ఋతం- కర్మఫలభూతలోకః వ్యోమ- పరమపదం జలజా భూమిజాస్సత్కర్మఫలభూతస్వర్గాదిజాః పర్వతజాతాశ్చ బృహత్-అపరిచ్ఛిన్నం ఋతం- సత్యభూతం బ్రహ్మైవేత్యర్థః ౬

(యస్మాజ్జాతా ఇతి) సర్వే వికారా యస్మాజ్జాతాః- న పరస్మాత్ యతః ప్రాక్ కించిదపి నాస్తి - నోత్పన్నం యశ్చ విశ్వాని భువనాని స్రష్ట్వా అన్తర్యామితయా ప్రవిష్టః ప్రజాపతిః- ప్రజానాం శేషీ ప్రజయా సంవిదానః- సమ్యగుపాస్యమానః త్రీణి జ్యోతీంషి - సూర్యచన్ద్రాగ్నిరూపాణి సచతే- ప్రవిష్టః స ఏవ షోడశీ- షోడశకలతుణవికారప్రవిష్టశ్చేత్యర్థః ౭

(విధర్తారమితి) విధర్తారం- విశేషేణ జగతో ధర్తారం ధారకం సవితారం- జగత్స్రష్టారం నృచక్షసం - నృణాం చక్షురివ జ్ఞానప్రదం హవామహే- స్తుత్యా ఆహ్వయామః సః- అస్మాకం కువిత్- శశ్వత్ వసోః- ధనస్య వనాతి- దదాత్విత్యర్థః ౮

(అద్యానో దేవేతి) హే దేవ- ద్యోతమాన. సవితః- జగత్కారణభూత అద్య ప్రజావత్- ప్రజాసమృద్ధిమత్ సౌభగం - సౌభాగ్యం సావీః- అసావీః ఉత్పాదితవానసి దుస్స్వప్నజనితభయం పరాసువ- పరాకురు. ౯

(విశ్వాని దేవేతి) హే దేవ సవితః సర్వదురితాని పరాకురు భద్రం ప్రాపయేత్యర్థః ౧౦

(మధ్వితి) ఋతాయతే- ఋతం - పరమాత్మానమిచ్ఛతే మహ్యం వాతాః మధు క్షరన్త్విత్యర్థః. అనన్తరం మధురా భవన్తు. సిన్ధవోఽపి తథా భవన్త్విత్యర్థః ఓషధ్యోఽపి మధురా భవన్తు ౧౧

(మధు నక్తమితి) సాయం ప్రాతశ్చ సర్వవస్తూని మధు క్షరన్తు పృథివ్యాం వర్తమానం సర్వమపి రజో మధుమదస్తు ద్యౌః పితా పృథివీ మాతేతి శ్రుతేః పితృభూతా ద్యౌరపి మధుమత్యస్తు ౧౨

(మధుమానితి) స్పష్టోఽర్థః ౧౩

(ఘృతం మిమిక్ష ఇతి) అత్ర ఘృతశబ్దేన రస్యం బ్రహ్మోచ్యతే ప్రసిద్ధార్థత్వేఽపి న దోషః. మిమిక్షే- సేక్తుమిచ్ఛతి. మిహ సేచన ఇతి హి ధాతుః సర్వం వస్తు స్వాదుకరోతీత్యర్థః ఘృతమేవ జగతో యోనిః- ఉపాదానం ఘృతే శ్రితః- పక్వః. తత్రైవ లీనః. తదేవ చ ధామ - స్థానం. హే వృషభ- అగ్నే. తచ్ఛరీరక బ్రహ్మన్నితి యావత్ స్వాహాకృతం హవిః వక్షి- వహసి తద్ధవిః అనుష్వధం- అనుకృతా స్వధా యేన తదనుష్వధం - అస్య హవిషః స్వధా సాదృశ్యమావహ హవిః శేషభూతాన్ జనాన్ సేన హవిషా మాదయస్వ- హర్షయేత్యర్థః ౧౪

ఉ.— సముద్రాదూర్మిర్మధుమాం ఉదారదుపాంశునాసమమృతత్వమానట్ । ఘృతస్యనామగుహ్యంయదస్తిజిహ్వాదేవానామమృతస్యనాభిః. ౧౫

వయం నామప్రబ్రవామాఘృతేనాస్మిన్యజ్ఞేధారయామానమోభిః । ఉపబ్రహ్మాశృణవచ్ఛస్యమానంచతుశ్శృఙ్గోవమీద్గౌరఏతత్. ౧౬

చత్వారిశృఙ్గాత్రయో అస్యపాదాద్వేశీర్షేసప్తహస్తాసోఅస్య । త్రిధాబద్ధోవృషభోరోరవీతిమహోదేవోమర్త్యాంఆవివేశ॥ ౧౭

త్రిధాహితంపణిభిర్గుహ్యమానంగవిదేవాసోఘృతమన్వవిన్దన్ । ఇన్ద్రఏకం సూర్యఏకంజజానవేనాదేకంస్వధయానిష్టతక్షుః॥ ౧౮

యోదేవానాంప్రథమంపురస్తాద్విశ్వాధికోరుద్రోమహర్షిః । హిరణ్యగర్భంపశ్యతజాయమానంసనోదేవశ్శుభయాస్మృత్యాసంయునక్తు॥ ౧౯

యస్మాత్పరంనాపరమస్తికించిద్యస్మాన్నాణీయోనజ్యాయోఽస్తికశ్చిత్ । వృక్షఇవస్తబ్ధోదివితిష్ఠత్యేకస్తేనేదంపూర్ణంపురుషేణసర్వమ్॥ ౨౦

నకర్మణానప్రజయాధనేనత్యాగేనైకేఅమృతత్వమానశుః । పరేణనాకంనిహితంగుహాయాంవిభ్రాజతేయద్యతయోవిశన్తి॥ ౨౧

రం — (సముద్రాదితి) ఘృతస్తుతిరియం అమృతార్థంమథ్యమానాత్సముద్రాన్మధుమానూర్మిః-తరఙ్గఃఉత్పన్నః మధురతరఙ్గఉత్పన్నఇత్యర్థః సచఉపాంశునా-ఉపాంశుజప్యేనరహస్యమన్త్రేణామృతభావం ప్రాప్తః. తదేవఘృతమితిభావః ఏవంభూతస్యఘృతస్యగుహ్యం-రహస్యంనామ-దేవానాంజిహ్వా అమృతస్యనాభి, రితిచ దేవానాంజిహ్వావదవశం అమృతస్యనాభిః-ఆశ్రయభూతం పరమాత్మపరతయాయోజనాయాంఘృతశబ్దేనభోగ్యభూతంబ్రహ్మైవఉచ్యతఇతిద్రష్టవ్యం ౧౫

(వయంనామేతి) వయంనామ- ఘృతశబ్దేనతస్యనామవదామ. అస్మిన్యజ్ఞేనమోభిఃధారయామ- నమశ్శబ్దేనఘృతస్యస్తోత్రంకుర్మః. అస్మాభిశ్శస్యమానం- స్తూయమానంఘృతంచతుశ్శృఙ్గః- శృఙ్గశబ్దేనజ్ఞాపకోవేదఉచ్యతే చతుర్వేదప్రతిపాద్యఃగౌరః- శుద్ధఃబ్రహ్మ - పరంబ్రహ్మఉపశృణవత్- శృణోతు. సఖలుఏతత్- ఘృతమవమీత్- సర్వోత్తరతయాసృష్టవానిత్యర్థః ౧౬

(చత్వారిశృఙ్గాఇతి) అస్య- పరమాత్మనఃచత్వారోవేదాఃశృఙ్గాణి నిత్యబద్ధముక్తరూపాస్త్రయోపిపాదాః. శుద్ధసత్త్వంత్రిగుణసత్త్వంచశిరసీ మహదాదయఃప్రకృతివికృతయస్సప్తహస్తాః వృషభః - శ్రేష్ఠఃవాసుదేవఃత్రిధా - సఙ్కర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధతయాత్రిధాభూతస్సన్ సర్వంవస్తురోరవీతి- రుశబ్దఇతిహిధాతుః వ్యవహరతి. నామరూపవత్కరోతీత్యర్థః. తాదృశోమహోదేవః - మహాదేవఃమర్త్యాన్- చేతనాచేతనపదార్థాన్ అన్తరాత్మతయాప్రవివేశేత్యర్థః ౧౭

(త్రిధాహితమితి) త్రిధా - సఙ్కర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధభేదేనాహితం - అవతీర్ణం. పణిభిర్గుహ్యమానం - ఫణామణ్డలాచ్ఛాదితం యద్వా- స్తోత్రైర్నిస్తూయమానం *పణస్తుతావితిహిధాతుః గవిఘృతం- గోఘృతం అమృతరూపం బ్రహ్మ దేవాఃఅన్వవిన్దన్-ఉపాసితవన్తః. తేషాం మధ్యేఇన్ద్రః- ఇన్ద్రశబ్దోపలక్షితాధికారివిశేషఃఏకంవ్యూహంశ్రితవాన్ అన్యస్సూర్యశబ్దోపలక్షితాధికారివిశేషఃఏకంవ్యూహమాశ్రితః ఇతరేవేనాత్- వ్యాప్తిమతోవాసుదేవాత్పూర్వస్మాదేకంవ్యూహంస్వధానజోక్తస్యహితంప్రీతిరూపజ్ఞానేననిష్టతక్షుః- ఉపాసితవన్తః వాసుదేవాత్మపూర్ణాత్ వ్యూహవిశేషాన్ అధికారివిశేషాఉపాసతఇతియావత్ ౧౮

(యోదేవానామితి) బ్రహ్మజ్ఞానప్రార్థనామన్త్రోయం. యః- పరమాత్మాదేవానాం శ్రేష్ఠంచతుర్ముఖంసర్వస్యజగతస్స్రష్టారంప్రాగుత్పద్యమానంసర్వాధికోమహర్షిః- నిరఙ్కుశసార్వజ్ఞ్యవాన్ సంసారరుద్రావకతయారుద్రశబ్దవాచ్యోనారాయణఃఅసావతిశయితప్రజ్ఞానాదియుక్తస్సాదిత్యనుగ్రహేణాపశ్యత్. తాదృశోభగవాన్ శుద్ధయాబుద్ధ్యాపరమాత్మవిషయబుద్ధ్యాయోజయత్విత్యర్థః అత్రవక్తవ్యంసర్వంశ్వేతాశ్వతరప్రకాశికాయాంద్రష్టవ్యం. ౧౯

(యస్మాత్పరమితి) యస్మాదపరం- అన్యత్పరం- ఉత్కృష్టంవస్తునాస్తి. యస్మాచ్చసూక్ష్మమధికపరిమాణంవస్తువానాస్తి తాదృశోనిస్సమాభ్యధికఃఅవాప్తసమస్తకామతయాతృణీకృతబ్రహ్మరుద్రాదిప్రపఞ్చఃపరమపదఆస్తే తేనపురుషశబ్దితేనవాసుదేవేనవ్యాప్తంసకలంజగదిత్యర్థః అయమపిమన్త్రఃశ్వేతాశ్వతరప్రకాశికాయాంవ్యాఖ్యాతః ౨౦

(నకర్మణేతి) యదమృతత్వంయతయః ప్రాప్నువన్తి. యచ్చామృతత్వంనాకస్య - భగవల్లోకస్యఉపరిపరమవ్యోమనినిహితంవిరాజతే. తదమృతత్వంకర్మప్రజాధనైర్నప్రాప్యం- అపితు *సన్న్యాసస్త్యాగఇత్యుక్తశ్శరణాగతిరిత్యపీత్యుక్తభగవచ్ఛరణారవిన్దశరణవరణలక్షణత్యాగేనైవఏకే-

ఉ.— వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాస్సన్న్యాసయోగాద్యతయశ్శుద్ధసత్త్వాః। తే బ్రహ్మలోకేతుపరాన్తకాలేపరామృతాత్పరిముచ్యన్తిసర్వే. ౨౨

దహరంవిపాప్మంవరవేశ్మభూతంయత్పుణ్డరీకంపురమధ్యసంస్థం । తత్రాపిదహరంగగనంవిశోకస్తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యం. ౨౩

యద్వేదాదౌస్వరఃప్రోక్తోవేదాన్తేచప్రతిష్ఠితః । తస్యప్రకృతిలీనస్యయఃపరస్సమహేశ్వరః. ఇతిషష్ఠప్రశ్నేదశమోనువాకః. ౨౪

సహస్రశీర్షందేవంవిశ్వాక్షంవిశ్వశమ్భువం। విశ్వంనారాయణందేవమక్షరంపరమంప్రభుం। విశ్వతఃపరమంనిత్యంవిశ్వంనారాయణంహరిం। విశ్వమేవేదంపురుషస్తద్విశ్వముపజీవతి।పతింవిశ్వస్యాత్మేశ్వరంశాశ్వతగ్ంశివమచ్యుతం। నారాయణంమహాజ్ఞేయంవిశ్వాత్మానంపరాయణం। నారాయణపరంబ్రహ్మతత్త్వంనారాయణఃపరః। నారాయణపరోజ్యోతిరాత్మానారాయణఃపరః। యచ్చకించిజ్జగ

కతిచిత్ప్రాప్తా ఇత్యర్థః భక్తినిష్ఠానామప్యఙ్గతయా ప్రపదనస్యాపేక్షితత్వాత్, ప్రపన్నానాంచ ప్రధానతయాఽపేక్షితత్వాత్, *తస్యచవశీకరణంతచ్ఛరణాగతిరేవేతిభాషణా, చ్చయథోక్తవివార్థః ౨౧

రం — (వేదాన్తవిజ్ఞానేతి) యతయ - సన్న్యాసినః యమాదియుక్తాఃవేదాన్తజనితజ్ఞానేనసునిశ్చితతత్త్వహితపురుషార్థాస్సన్న్యాసలక్షణప్రపదనేననిరస్తభక్తివిరోధిపాపతయానిర్మలాన్తఃకరణాఃఅనుష్ఠితోపాయాఃపరాన్తకాలే- చరమశరీరవియోగకాలే,బ్రహ్మలోకే-భగవల్లోకేపరామృతాత్- ఉత్కృష్టాదసంసారిణః పరమాత్మానంప్రాప్య ల్యబ్లోపేపఞ్చమీ సర్వేపరిముచ్యన్తి- బన్ధాన్ముక్తాభవన్తీత్యర్థః ౨౨

(దహరంవిపాప్మమితి) * అథయదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురేదహరంపుణ్డరీకంవేశ్మదహరోస్మిన్నన్తరఆకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమితిఛాన్దోగ్యోక్తరీత్యాఉపాస్యతయాసన్నిహితస్యపరబ్రహ్మణఃపురభూతస్యఉపాసకశరీరస్యమధ్యేసంస్థితందహరం- అల్పంవిపాప్మం - నిరస్తపాపంపరమాత్మనోవరవేశ్మభూతంయద్హృదయపుణ్డరీకం- తత్రాపియదల్పంవిశోకోపలక్షితాపహతపాప్మత్వాదిగుణకంగగనం - గగనవదపరిచ్ఛేద్యంబ్రహ్మ తస్మిన్నన్తర్యత్,- తత్- ఉభయమప్యుపాసితవ్యమిత్యర్థః అత్రవక్తవ్యంసర్వంఛాన్దోగ్యప్రకాశికాయామనుక్రాన్తత్రైవద్రష్టవ్యం ౨౩

దహరవిద్యోపాస్యదేవతావిశేషఃక ఇతిజిజ్ఞాసాయాంనారాయణస్యతదుపాస్యత్వంప్రతిపాదయితుంసకలపరవిద్యోపాస్యత్వోపయికంమహేశ్వరత్వంనారాయణస్యదర్శయతి (యద్వేదాదావితి) *బ్రహ్మణఃప్రణవంకుర్యాదాదావన్తేచసర్వదా। స్రవత్యనోఙ్కృతంబ్రహ్మపరస్తాచ్చవిశీర్యతేఇతిమానవస్మరణాత్ వేదాద్యన్తేప్రతిష్ఠితస్వరః- ప్రణవః తస్యప్రకృతిః- అకారః సమస్తశబ్దమూలత్వాదకారస్యతత్రలీనత్వం- తద్రూపతామాపన్నత్వం అకారస్యేతియావత్ తస్యయఃపరః - ప్రతిపాద్యః ఇదంపరస్తత్పరఇత్యాదౌపరశబ్దస్యవాచ్యేప్రయోగదర్శనాత్ * అకారేణోచ్యతేవిష్ణుస్సర్వలోకేశ్వరోహరిః *అకారోవిష్ణువాచకఇతిశ్రుతిస్మృతిభ్యామకారవాచ్యోవిష్ణుః సఏవమహేశ్వరఇత్యర్థః ౨౪

ఇతి దశమానువాకభాష్యమ్

రం — పూర్వస్మిన్ననువాకేదహరవిద్యోపాస్యోనారాయణఏవేత్యుక్తమ్ అధునాతుపరవిద్యాప్రకరణేషుశివశమ్భుపరబ్రహ్మపరజ్యోతిఃపరతత్త్వపరమాత్మాదిశబ్దనిర్దిష్టవస్తునోనారాయణత్వంప్రతిపాద్యతే(సహస్రశీర్షందేవమిత్యాదినా)లిఙ్గభూయస్త్వాధికరణేభగవతాభాష్యకృతా *సచసహస్రశీర్షమిత్యాదిద్వితీయానిర్దేశేనపూర్వానువాకోదితోపాసనాసంబన్ధశ్శఙ్కనీయః- *తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమితిఉపాసిగలేనకృత్ప్రత్యయేనఉపాస్యస్యకర్మణోభిహితత్వాత్ ఉపాస్యేద్వితీయానుపపత్తేః 'విశ్వమేవేదంపురుషః * తత్త్వంనారాయణఃపరఃఇత్యాదిప్రథమానిర్దేశాచ్చప్రథమార్థద్వితీయావేదితవ్యా *అన్తర్బహిశ్చతత్సర్వంవ్యాప్యనారాయణస్థితః *తస్యాశ్శిఖాయామధ్యేపరమాత్మావ్యవస్థితః।సబ్రహ్మసశివస్సేన్ద్రస్సోక్షరఃపరమస్స్వరాడితినిర్దేశైస్సర్వస్మాత్పరోనారాయణఏవసర్వత్రోపాస్యఇతినిశ్చీయమానత్వాచ్చ ప్రథమార్థైద్వితీయేతినిశ్చీయతఇతివాషికంవ్యాసార్యైరపి *ద్వితీయాన్తపదస్వారస్యానురోధేతువిద్యాదుపాసీతేతివిధిపదాధ్యాహారః. ప్రథమాన్తపదస్వారస్యానురోధేతునాధ్యాహారః సహస్రశీర్షమిత్యాదిద్వితీయాయాః *యేనావృతంఖంచదివంమహీంచేతివత్ ప్రథమార్థత్వాశ్రయణమాత్రమితివర్ణితం విశ్వాక్షత్వం- సర్వవిషయసాక్షాత్కారవత్త్వం. విశ్వశమ్భుత్వం- సకలజగత్క్షేమకారిత్వం ననువిశ్వంనారాయణమితికథంవిశ్వస్యనారాయణత్వమిత్యాశఙ్క్యోక్తం (విశ్వమేవేదంపురుషస్తద్విశ్వముపజీవతీతి) విశ్వేనాత్మతయోపజీవ్యతయావిశ్వత్వం- నతుస్వరూపైక్యేత్యభిప్రాయః నారాయణపరంబ్రహ్మేత్యత్రనారాయణాత్పరంబ్రహ్మేతినార్థశ్శఙ్కనీయః- పూర్వాపరవిరోధాత్, *నారాయణఃపరంబ్రహ్మేతిమహోపనిషదిస్ఫుటమావేదనాత్, సముద్రేఅన్తఃస్థానంయస్యససముద్రేన్తః *సప్తమ్యాస్తత్పురుషేకృతిబహులమితిఅలుక్. *అన్తస్సమాప్తౌస్థానేచనిర్ణయేభ్యన్తరేపిచేతివైఘణ్టుకాః. ఇతరత్స్పష్టం నచసహస్రశీర్షమిత్యాదిద్వితీయాయాం *యేనావృతంఖంచదివంమహీంచేతివత్ప్రథమార్థత్వాశ్రయణే *తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమితిప్రకృతదహరవిద్యోపాస్యవిశేషసమర్పకతయాతదేకవాక్యతైవస్యాత్- నతుసర్వపరవిద్యోపాస్యనిశ్చాయకత్వమస్యానువాకస్యేతిచేత్ గుణోపసంహారహేతేఅస్యానువాకస్యప్రకృతదహరవిద్యోపాస్యనిశ్చాయకత్వమేవయుక్తం- *పద్మకోశప్రతీకాశమిత్యస్మిన్ననువాకేదహరవిద్యాప్రత్యభిజ్ఞానాత్।

త్యస్మిన్దృశ్యతే శ్రూయతేపి వా। అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణస్థితః। అనన్తమవ్యయంకవింసముద్రేన్తంవిశ్వశమ్భువం। పద్మకోశప్రతీకాశంహృదయంచాప్యధోముఖం। అధోనిష్ట్యావితస్త్యాం తు నాభ్యాముపరితిష్ఠతి। హృదయంతద్విజానీయాద్విశ్వస్యాయతనంమహత్। సన్తతంసిరాభిస్తులమ్బత్యాకోశసన్నిభం। తస్యాన్తేసుషిరంసూక్ష్మంతస్మిన్సర్వంప్రతిష్ఠితం। తస్యమధ్యేమహానగ్నిర్విశ్వార్చిర్విశ్వతోముఖః। సోగ్రభుగ్విభజన్తిష్ఠన్నాహారమజరఃకవిః। సన్తాపయతిస్వం దేహమాపాదతలమస్తకం। తస్యమధ్యేవహ్నిశిఖాఅణీయోర్ధ్వావ్యవస్థితః। నీలతోయదమధ్యస్థాద్విద్యుల్లేఖేవభాస్వరా। నీవారశూకవత్తన్వీపీతాభాస్వత్యణూపమా। తస్యాశ్శిఖాయామధ్యేపరమాత్మావ్యవస్థితః। సబ్రహ్మసశివస్సహరిస్సేన్ద్రస్సోక్షరఃపరమస్స్వరాట్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకాదశోనువాకః.

[illegible] — ఋతంసత్యంపరంబ్రహ్మపురుషంకృష్ణపిఙ్గళం। ఊర్ధ్వరేతంవిరూపాక్షంవిశ్వరూపాయవైనమోనమః। ఇతిషష్ఠప్రశ్నేద్వాదశోనువాకః.

ఆదిత్యోవాఏషఏతన్మణ్డలంతపతితత్రతాఋచస్తదృచాంమణ్డలంసఋచాంలోకోథయఏషఏతస్మిన్మణ్డలేర్చిర్దీప్యతేతానిసామానిససామ్నాంమణ్డలంససామ్నాంలోకోథయఏషఏతస్మిన్మణ్డలేర్చిషిపురుషస్తానియజూంషిసయజుషాంమణ్డలంసయజుషాంలోకస్సైషాత్రయ్యేవవిద్యాతపతియఏషోన్తరాదిత్యేహిరణ్మయఃపురుషః। ఇతిషష్ఠప్రశ్నేత్రయోదశోనువాకః.

[illegible] ఇత్యాదిభిపూర్వపక్షేప్రాప్తేఉచ్యతే * లిఙ్గభూయస్త్వాత్తద్ధిబలీయస్తదపి. యద్యపిదహరవిద్యాప్రకృతా, తదేకవాక్యత్వంతయా [illegible], - [illegible] ఉపాస్యనిర్ధారణార్థత్వేబహూనిలిఙ్గాన్యుపలభ్యన్తే- తత్రతత్రపరవిద్యావాక్యగతానిపరబ్రహ్మపరతత్త్వాదిపదసమానాధికరణ్యనీ [illegible] దహరప్రకృతవిద్యోపాస్యదేవతావిశేషసమర్పకమిదంవాక్యజాతంస్యాత్ - పరబ్రహ్మపరతత్త్వాదిప్రయోగోనారాయణపదా [illegible] ఏకైవనారాయణపదేనైవసమాహితసిద్ధేః అతఃపరబ్రహ్మాదిపదవాచ్యస్యనారాయణస్యవిధానాద్దహరాయంసంరమ్భః * [illegible] నారాయణఇతి వక్ష్యరంబ్రహ్మపినారాయణః పరతత్త్వమపినారాయణఇతివాక్యభేదోపినదోషాయ తన్నిర్దిష్టంప్రకరణాద్బలీయః [illegible] పూర్వకాణ్డే* శ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యానాంసమవాయేపరదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షాదితి [illegible] ఉపాస్యనిర్ణా[illegible] * పద్మకోశప్రతీకాశ[illegible] విశేషణోపసంహారోనయుక్తఇతివాచ్యం- * [illegible] సర్వమితిసామాన్యేననిర్దిష్ట [illegible] * [illegible] ఉపసంహారవత్సకలపరవిద్యోపాస్యతయా అభిహితస్యనారాయణస్యప్రకృతదహరవిద్యోపాస్యత్వంసిద్ధం ఉపసంహారేపి [illegible] ప్రకృతమనుసరామః- (పద్మకోశేతి) నిష్ట్యా- గ్రీవాబన్ధనం * [illegible] నిష్ట్యాయామ్ అధః- అధస్తాత్ [illegible] ఉపరి [illegible] అధోముఖం[illegible] హృదయమత్రవివక్షితః. తద్ధృదయంవిశ్వస్యకృత్స్నస్యభగవతఃఆయతనం - ఆధారభూతంవి [illegible] (సన్తతమితి) తత్ హృదయం[illegible] పుణ్డరీకసదృశంసిరాభిస్తులమ్బతే. తదన్తేసుషిరం[illegible] తత్రసర్వాత్మకంబ్రహ్మ [illegible] సన్నిహితం (తస్యమధ్యఇతి) సర్వతఃప్రసృతఃసర్వతోజ్వాలః[illegible] యస్యమధ్యేజాఠరాగ్నిర్వర్తతే. [illegible] - [illegible] ఆహారం - భుక్తమశితపీతాదికం * అన్నమశితంత్రేధావిధీయత ఇత్యాది ప్రకారేణ[illegible] అశితాదికం [illegible] (సన్తాపయతీతి) దేహగత[illegible] సర్వోపితదధీన ఇత్యర్థః. (తస్యమధ్యఇతి) వహ్నిశిఖా - వహ్నేశ్శిఖా [illegible] అణీయసీ[illegible] ఊర్ధ్వాగ్రా. అణీయోర్ధ్వేతికర్మధారయః సన్ధిశ్ఛాన్దసః [illegible] (నీలతోయదమధ్యస్థేతి) నీలతోయదన్యాయాత్[illegible] మధ్యస్థనీలతోయదవిద్యుత్సన్నిభేత్యర్థః మధ్యస్థేతి నీలతోయదవిశేషణస్య పూర్వనిపాతాభావశ్ఛాన్దసః (నీవారశూకవదితి) నీవారాగ్రవత్సూక్ష్మస్వప్రకాశాతనూపమా- తన్వీ- అల్పా ఉపమాయస్యాస్సా అసదృశీ[illegible] - అస్తీత్యర్థః (తస్యాశ్శిఖాయాఇతి) స్పష్టోర్థః (సబ్రహ్మేతి), శరీరాత్మభావప్రయుక్తస్సామానాధికరణ్యవ్యపదేశః అక్షరః- ముక్తః. స్వరాట్- అకర్మవశ్యః పరమః- ఉత్కృష్టః ఇత్యేకాదశానువాకభాష్యమ్

[illegible] — (ఋతమితి) ఋతం-*ఋగతౌ. సర్వతిగతం సత్యం-నిర్వికారం కృష్ణపిఙ్గళం-లక్ష్మీశోభాసంప్రయుక్తతయాకృష్ణపిఙ్గళం. [illegible] భగవద్విగ్రహస్యాతసీపుష్పసఙ్కాశతయా ప్రతిపాదనాత్, అతసీపుష్పస్యమయూరగ్రీవాసదృశతయాకృష్ణపిఙ్గళవర్ణత్వాత్కృష్ణపిఙ్గళత్వోపపత్తిః *నమస్యేపరమానన్దవపుషంకృష్ణపిఙ్గళం।నారాయణంజగన్నాథంవాసుదేవమనామయమితియోగాన్వవచనాత్. ఊర్ధ్వం- ఉత్కృష్టంరేతః- వీర్యంయస్యసతథోక్తః. రేతశ్శబ్దేనవికారఉచ్యతే- వికారాదుత్తీర్ణతయాఊర్ధ్వరేతమితిభట్టభాస్కరేణవ్యాఖ్యాతం విరూపాక్షం- విరూపేఅ [illegible] విరూపాక్షః [illegible] * తస్యచిన్తయతోనేత్రాత్ తేజస్సమభవన్మహత్। దక్షిణంవహ్నిసఙ్కాశంవామంతుహిమసన్నిభమిత్యుక్తేః [illegible] పరస్పరవిలక్షణత్వాద్విరూపాక్షత్వం. ఇతిద్వాదశానువాకభాష్యం.

హృదయాన్తర్వర్త్యుపాసనముపదిశ్యఆదిత్యాన్తర్వర్త్యుపాసనముపదిశతి (ఆదిత్యోవాఏషఇత్యాదినా) ప్రత్యక్షదృష్టాదిత్యమణ్డలతద్

మూ.— ఆదిత్యోవై తేజఓజోబలంయశశ్చక్షుశ్శ్రోత్రమాత్మామనోమన్యుర్మనుర్మృత్యుస్సత్యోమిత్రోవాయురాకాశః ప్రాణోలోకపాలఃకఃకింకంతత్సత్యమన్నమాయురమృతోజీవోవిశ్వఃకతమస్స్వయంభుః ప్రజాపతిస్సంవత్సరఇతి। సంవత్సరోఽసావాదిత్యోయఏషపురుషఏషభూతానామధిపతిర్బ్రహ్మణస్సాయుజ్యంసలోకతామాప్నోత్యేతాసామేవదేవతానాంసాయుజ్యంసార్ష్టితాంసమానలోకతామాప్నోతి యఏవంవేదేత్యుపనిషత్ ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేచతుర్దశోఽనువాకః.

ఘృణిస్సూర్యఆదిత్యోఽర్చయన్తి తపస్సత్యంమధుక్షరన్తితద్బ్రహ్మతదాప ఆపోజ్యోతీరసోఽమృతంబ్రహ్మభూర్భువస్సువరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేపఞ్చదశోఽనువాకః.

సర్వోవైరుద్రస్తస్మైరుద్రాయనమోఅస్తు । పురుషోవైరుద్రస్సన్మహోనమోనమః । విశ్వంభూతంభువనంచిత్రంబహుధాజాతంజాయమానంచయత్। సర్వోహ్యేషరుద్రస్తస్మైరుద్రాయనమోఅస్తు॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేషోడశోఽనువాకః.

కద్రుద్రాయప్రచేతసేమీఢుష్టమాయతవ్యసే। వోచేమశన్తమంహృదే । సర్వోహ్యేషరుద్రస్తస్మైరుద్రాయనమోఅస్తు॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేసప్తదశోఽనువాకః.

నమోహిరణ్యబాహవేహిరణ్యపతయేఽమ్బికాపతయఉమాపతయేనమోనమః। ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఅష్టాదశోఽనువాకః.

యస్యవైకఙ్కత్యగ్నిహోత్రహవణీభవతిప్రతిష్ఠితాః ప్రత్యేవాస్యాహుతయస్తిష్ఠన్త్యథోప్రతిష్ఠిత్యై॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకోనవింశోఽనువాకః.

త్వాచ్చ ... పురుషాణాంబుభుక్షూణాంయజమానానాం ... తన్నామత్వంతల్లోకత్వంచ - అతశ్చఏతత్త్రయీరూపతయాత్రయ్యేవవిద్యాతపతీత్యర్థః ఏవం త్రయీరూపత్వేనధ్యేయతయా ... ఉపాసితవ్యఇత్యర్థః ఇతిత్రయోదశానువాకభాష్యమ్

భా.— (ఆదిత్యోవైతేజఇత్యాది) తేజః- ప్రతాపః ఓజః- కాన్తిః. సత్సుసాధుఃసత్యః సత్యం-నిర్వికారం ఆదిత్యస్యైవతేజఆద్యాత్మకత్వం కఃకింకంకతమఇతిపృచ్ఛ్యమానసర్వవస్తురూపత్వమపితస్యైవేత్యర్థః ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః ఏవంజాతీయకత్వమపితస్యైవేత్యర్థః (సంవత్సరోఽసావిత్యాది) ఆదిత్యేయఃపురుషః-సఏవసమ్యగ్వసన్తిసర్వభూతాన్యస్మిన్నితిసంవత్సరః ఇదంసంవత్సరత్వోపపాదనంఉపలక్షణంపూర్వనిర్దిష్టతేజస్త్వాదిగుణానామపి సాయుజ్యం- యుజ్యతఇతియుక్- గుణః సాయుజ్యం- సమానగుణత్వం సార్ష్టితాం - సమానభోగత్వం ఏతాసాం - ప్రసిద్ధానాందేవతానాం-*వాయుర్లోకపాలఇతిపూర్వనిర్దిష్టానాంవా సార్ష్టిత్వసాలోక్యేప్రాప్నోతీత్యర్థః ఇతిచతుర్దశానువాకభాష్యం

(ఘృణిస్సూర్యఇతి) అపాంప్రశంసార్థోఽయంమన్త్రః అపాంప్రాశనాభిమన్త్రణాదౌవినియుజ్యతే సూర్యే సూర్యమణ్డలేవిద్యమానమాదిత్యాఖ్యం ... ఘృణయఇత్యర్థః వచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః కిరణాః అర్చయన్తి- పూజయన్తి సన్తాపకైఃకిరణైర్యుక్తోభవతి ఆదిత్యమర్చయన్తీత్యస్యార్థఆదిత్యోఽర్చయన్తీతిచ్ఛాన్దసఃపాఠః సత్యంతపః- తపఃఫలభూతంమధు- భోగ్యంక్షరన్తి- నిస్స్యన్దయన్తి ఆదిత్యకిరణేభ్యఏవవృష్టిప్రవృత్తేః తదేవబృహత్త్వగుణయోగాద్బ్రహ్మ తదేవఆపఇత్యుచ్యతే భూరాదివ్యాహృత్యర్థాః ప్రణవార్థోఽప్యాపఏవేత్యపాంప్రశంసా ఇతిపఞ్చదశానువాకభాష్యమ్

... దీర్ఘత్వతయాత్వరితరుద్రనమస్కార్యత్వాత్షోడశసప్తదశాష్టాదశాస్త్రయోఽనువాకారుద్రస్తుతిరూపాః (సర్వోవైరుద్రఇతి) రుద్రస్యజగన్నిర్వాహకత్వాత్సర్వోవైరుద్రఇత్యుక్తిః పురుషః- సర్వవీర్యసంపన్నఇత్యర్థః మహః - మహతే నమోనమఇతివీప్సాపూజ్యతాతిశయప్రతిపాదనార్థా (విశ్వంభూతమితి) స్పష్టోఽర్థః ఇతిషోడశానువాకభాష్యం

(కద్రుద్రాయేతి) కఇవాచరతీతికత్. స్రష్టేత్యర్థః ప్రచేతసే- ప్రకృష్టబుద్ధిశాలినే మీఢుష్టమాయ-సేక్తృతమాయ. వర్షాదిభిర్లోకసేచకాయ తవ్యసే- తపస్వినే హృదే - హృద్యాయ శన్తమం - మనస్సుఖావహంస్తోత్రంవోచేమ - వదామఇత్యర్థః. ఇతిసప్తదశానువాకభాష్యం

హిరణ్యబాహవే - రమణీయబాహవే *దేవోవస్సవితాహిరణ్యపాణిః ప్రతిగృహ్ణాత్విత్యత్ర హిరణ్యాలఙ్కృతపాణిరితిభట్టభాస్కరవ్యాఖ్యానాత్ హిరణ్యాలఙ్కృతబాహవఇతివార్థః హిరణ్యపతయే- ధనానాంపతయే అమ్బికాపతయే- ఉమాపతయఇత్యర్థః ఆదరార్థంఅమ్బికాపతయఉమాపతయఇతిద్విరుక్తిః * సర్వోవైరుద్రఃపురుషోవైరుద్రఇతి శ్రవణాత్ రుద్రశబ్దస్యపరమాత్మపరత్వమితివ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానావసరేవర్ణితం. తాపనీయేచ *ఋతంసత్యంపరంబ్రహ్మనృకేసరివిగ్రహం కృష్ణపిఙ్గళమూర్ధ్వరేతంవిరూపాక్షంశఙ్కరంనీలలోహితం ఉమాపతిఃపశుపతిఃపినాకీహ్యమితద్యుతిః ఈశానస్సర్వవిద్యానామీశ్వరస్సర్వభూతానాం బ్రహ్మాధిపతిర్బ్రహ్మణోధిపతిరితినృసింహపరతయా ఉమాపతిప్రభృతిశబ్దానాంవ్యాఖ్యాతత్వాద్భగవత్పరత్వంయుక్తమేవ ఇత్యష్టాదశానువాకభాష్యం

(యస్యేతి) యస్యయజమానస్యాగ్నిహోత్రహోమసాధనభూతపాత్రవిశేషః వికఙ్కతాఖ్యవృక్షవిశేషప్రకృతికోభవతి - ప్రతి

౯.— కృణుష్వ పాజఇతిపఞ్చ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేవింశోఽనువాకః.

అదితిర్దేవాగన్ధర్వామనుష్యాఃపితరోఽసురాస్తేషాంసర్వ భూతానాంమాతా మేదినీమహతీమహీ సావిత్రీగాయత్రీజగత్యుర్వీపృథ్వీబహులావిశ్వాభూతాకతమాకాయాసాసత్యేత్యమృతేతివసిష్ఠః॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నేఏకవింశోఽనువాకః.

ఆపోవాఇదంసర్వంవిశ్వాభూతాన్యాపఃప్రాణావాఆపఃపశవఆపోఽన్నమాపోఽమృతమాపస్సమ్రాడాపోవిరాడాపస్స్వరాడాపశ్ఛన్దాగ్ంస్యాపోజ్యోతీగ్ంష్యాపస్సత్యమాపస్సర్వాదేవతా ఆపోభూర్భువస్సువరాపఓం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేద్వావింశోఽనువాకః.

ఆపఃపునన్తుపృథివీం [illegible] పునాతుమాం। పునన్తుబ్రహ్మణస్పతిః। బ్రహ్మపూతాపునాతుమాం।యదుచ్ఛిష్టమభోజ్యంయద్వాదుశ్చరితంమమసర్వంపునన్తుమామాపోఽసతాంచప్రతిగ్రహం స్వాహా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేత్రయోవింశోఽనువాకః.

అగ్నిశ్చమామన్యుశ్చమన్యుపతయశ్చమన్యుకృతేభ్యః। పాపేభ్యోరక్షన్తాం।యదహ్నాపాపమకార్షంమనసావాచాహస్తాభ్యాంపద్భ్యాముదరేణశిశ్నా।అహస్తదవలుమ్పతుయత్కించదురితంమయిఇదమహంమామమృతయోనౌసత్యేజ్యోతిషిజుహోమిస్వాహా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేచతుర్వింశోఽనువాకః.

సూర్యశ్చమామన్యుశ్చమన్యుపతయశ్చమన్యుకృతేభ్యఃపాపేభ్యోరక్షన్తాం యద్రాత్ర్యాపాపమకార్షంమనసావాచాహస్తాభ్యాంపద్భ్యాముదరేణశిశ్నారాత్రిస్తదవలుమ్పతు యత్కించదురితంమయిఇదమహంమామమృతయోనౌసూర్యేజ్యోతిషిజుహోమిస్వాహా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే పఞ్చవింశోఽనువాకః.

ఆయాతువరదాదేవీ । అక్షరంబ్రహ్మసమ్మితం । గాయత్రీంఛన్దసాంమాతేదంబ్రహ్మజుషస్వనః। ఓజోఽసిసహోఽసిబలమసిభ్రాజోఽసిదేవానాంధామనామాసివిశ్వమసివిశ్వాయుస్సర్వమసిసర్వాయురభిభూరోంగాయత్రీమావాహయామి॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేషడ్వింశోఽనువాకః.

ష్ఠితాభవన్తి కేప్రతిష్ఠితాభవన్తీత్యత్రాహ (ప్రత్యేవాస్యాహుతయఇతి) ఆహుతయఃప్రతిష్ఠితాభవన్తి తాయజమానస్యప్రతిష్ఠిత్యైప్రతిష్ఠాయైస్యురిత్యర్థః ఇత్యేకోనవింశానువాకభాష్యం

౨౦.— (కృణుష్వపాజఇతి) రక్షోఘ్నాశ్చత్వారఃపఞ్చమన్త్రాఇహాపఠితవ్యాఇత్యర్థః. ఇతివింశానువాకభాష్యం

(అదితిరితి) దేవగన్ధర్వమనుష్యపితృసురసర్వభూతమాతృత్వయుక్తా, మేదిన్యాదిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తగుణవతీ, కతమాకాయాసాసత్యాదిశబ్దితా, భూమిరేవ. ఖిన్నానసర్వాత్త్వాదృష్టమరేవాదితిత్వం ఏవంభూమింవసిష్ఠఃప్రశశంసేత్యర్థః ఇత్యేకవింశానువాకభాష్యం

(ఆపోవాఇతి) సమ్యగ్రాజతీతిసమ్రాట్ విశేషేణరాజతేఇతివిరాట్ స్వయమేవరాజతఇతిస్వరాట్ ఓమితిబ్రహ్మాత్మకత్వాద్వాసర్వాత్మకత్వేనాపాంప్రశంసార్థోఽయంమన్త్రః తదభిమన్త్రణాదౌవినియుక్తః ఇతిద్వావింశానువాకభాష్యం.

(ఆపఃపునన్త్వితి) బ్రహ్మణస్పతిః- బ్రహ్మణః - చతుర్ముఖస్య వేదస్యవాపతిర్నారాయణః. పృథివీంపునాత్విత్యర్థః పునన్త్వితివచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః బ్రహ్మణా- పరమాత్మనాపూతాపృథివీమాంపునాత్విత్యర్థః శిష్టస్స్పష్టార్థః అయంమన్త్రోఽపాంప్రాశనేవినియుక్తః ఇతిత్రయోవింశానువాకభాష్యం

(అగ్నిశ్చేతి)మన్యుః-క్రోధః. మన్యుపతయః-క్రోధప్రవర్తకాశ్చక్షురాదయశ్చక్రోధకృతేభ్యఃపాపేభ్యోమాంరక్షన్త్విత్యర్థః శిశ్నా-శిశ్నేనేత్యర్థః. మనఆదినాఅహ్నాకృతంపాపంఅహరేవలుమ్పతు- ఛినత్తు నాశయత్విత్యర్థః ఇదమహంమాం-అహమిమంమాంఅమృతానాం-ముక్తానాంయోనౌ- స్థానేసత్యే-బ్రహ్మణిజుహోమి- సమర్పయామీత్యర్థః అయంచమన్త్రఃఅపామాదమనేపాపశోధకేవినియుక్తః ఇతిచతుర్వింశానువాకభాష్యం.

(సూర్యశ్చేతి) పూర్వవదర్థః. సర్వప్రాణిసూతిహేతుత్వాత్పరమాత్మనస్సూర్యత్వమ్ ఇతి పఞ్చవింశానువాకభాష్యమ్.

ఆయాత్విత్యనువాకోగాయత్ర్యావాహనేవినియుక్తః గాయత్రీదేవీఆయాత్విత్యర్థః. ఛన్దసాంమాతఃత్వమాగత్యగాయత్రీం- గాయత్రీఛన్దస్కంవాచ్యేనబ్రహ్మణాపూజ్యత్వేనసమ్మితం- సమమిదంఅక్షరం- వర్ణరూపంబ్రహ్మ- బృహత్త్వగుణయుక్తంజుషస్వ- సేవస్వ. (ఓజోఽసీతి) ఓజః- కాన్తిః. సహః- సామర్థ్యం. ఓజఆదీనాంసాధనమసీత్యర్థః. నామాని- నామాన్యసీత్యర్థః. విశ్వాయుః- విశ్వేషామాయుస్సాధనమసీత్యర్థః. అభిభూః- పరేషామభిభావికా. ఓంశబ్దోహి * ఓంతత్సదితినిర్దేశోబ్రహ్మణస్త్రివిధస్స్మృతఇత్యుక్తరీత్యాబ్రహ్మవాచకః. బ్రహ్మాత్మికాసీత్యర్థః ఇతరత్స్పష్టం. ఇతి షడ్వింశానువాకభాష్యం.

ఉ.— ఓంభూః। ఓంభువః। ఓంసువః। ఓంమహః। ఓంజనః। ఓంతపః। ఓంసత్యం। ఓంతత్సవితుర్వరేణియంభర్గోదేవస్యధీమహి। ధియోయోనఃప్రచోదయాత్ ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేసప్తవింశోనువాకః.

ఓమాపోజ్యోతీరసోమృతంబ్రహ్మభూర్భువస్సువరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఅష్టవింశోనువాకః.

ఓంభూర్భువస్సువర్మహర్జనస్తపస్సత్యంతద్బ్రహ్మతదాపఆపోజ్యోతీరసోమృతం బ్రహ్మభూర్భువస్సువరోం। ఓంతద్బ్రహ్మ। ఓంతద్వాయుః । ఓంతదాత్మా। ఓంతత్సర్వం। ఓంతత్పురోర్నమః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకోనత్రింశోనువాకః.

ఉత్తమేశిఖరేదేవీభూమ్యాంపర్వతమూర్ధని। బ్రాహ్మణేభ్యోహ్యనుజ్ఞానంగచ్ఛదేవియథాసుఖం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేత్రింశోనువాకః.

ఓమన్తశ్చరతిభూతేషుగుహాయాంవిశ్వమూర్తిషు। త్వంయజ్ఞస్త్వంవిష్ణుస్త్వంవషట్కారస్త్వం రుద్రస్త్వంబ్రహ్మత్వంప్రజాపతిః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకత్రింశోనువాకః.

అమృతోపస్తరణమసి । ప్రాణేనివిష్టోమృతంజుహోమిప్రాణాయస్వాహా । అపానేనివిష్టోమృతంజుహోమిఅపానాయస్వాహా। వ్యానేనివిష్టోమృతంజుహోమివ్యానాయస్వాహా। ఉదానేనివిష్టోమృతంజుహోమిఉదానాయస్వాహా। సమానేనివిష్టోమృతంజుహోమిసమానాయస్వాహా। బ్రహ్మణిమఆత్మామృతత్వాయ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేద్వాత్రింశోనువాకః.

ప్రాణేనివిష్టోమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయప్రాణాయస్వాహా। అపానేనివిష్టోమృతం జుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయాపానాయస్వాహా । వ్యానేనివిష్టోమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయవ్యానాయస్వాహా। ఉదానేనివిష్టోమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయఉదానాయస్వాహా। సమానేనివిష్టోమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయసమానాయస్వాహా । బ్రహ్మణిమఆత్మామృతత్వాయ । అమృతాపిధానమసి॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేత్రయస్త్రింశోనువాకః.

రం — (ఓంభూరితి) భూలోకాద్యాస్సప్తాపిలోకాఃఓం- బ్రహ్మాత్మకాఇత్యర్థః (ఓంతత్సవితురితి) నః- అస్మాకంధియోయఃప్రచోదయతి- సుస్థానిజ్ఞానేన్ద్రియాణియత్ప్రేరయతి తత్సవితుః - జగత్కారణస్యదేవస్య - వరణీయం ఉపాస్యంభర్గః - తేజః పరమాత్మస్వరూపంధీమహి-ధ్యాయేమేత్యర్థః ఇతి సప్తవింశానువాకభాష్యం

(ఓమాపఇతి) గాయత్ర్యాఇదంశిరః ఆపః, జ్యోతిః, తమసలక్షితానిభూతాని రసః- లక్షణాశ్చ అమృతం బ్రహ్మ- ముక్తాలా, తత్సర్వంఓం- బ్రహ్మాత్మకాఇత్యర్థః భూర్భువస్సువరోం- లోకత్రయమపిబ్రహ్మైవేత్యర్థః ఇత్యష్టవింశానువాకభాష్యం

(ఓంభూరితి) అస్మిన్ననువాకేప్రణవస్యైవసర్వాత్మత్వేనస్తుతిః పురః- పూర్వభావి. కారణమిత్యర్థః అతఏవతస్మైప్రణవాయనమఇత్యర్థః నకారోరేఫశ్ఛాన్దసః ఇత్యేకోనత్రింశానువాకభాష్యం

(ఉత్తమఇతి) మేర్వాదీనామూర్ధ్వభాగేతత్రాపిఉత్తమేశిఖరేవిద్యమానాయాంభూమ్యాం - భోగ్యప్రదేశవిశేషేయథాసుఖంగచ్ఛ. బ్రాహ్మణేభ్యః- త్వదుపాసకైఃబ్రాహ్మణైరనుజ్ఞానం- కృతమితిశేషః ఇతి త్రింశానువాకభాష్యం

(ఓమన్తశ్చరతీతి) ఓంకారవాచ్యస్త్వంసర్వాత్మకోఽన్తశ్చరసీత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం బ్రహ్మోపాసనేవినియుక్తోయంమన్త్రః ఇత్యేకత్రింశానువాకభాష్యం

(అమృతోపస్తరణమితి) పూర్వాపోశనమన్త్రోయం పాత్రేహవిషోఽసంసర్గాయ క్రియమాణద్రవద్రవ్యసేచనముపస్తరణం హేఅప్పతే. త్వముపస్తరణమసీతిహస్తస్థజలస్యాభిమన్త్రణం ఉపస్తీర్యతేనేనేతివ్యుత్పత్త్యాఉపస్తరణసాధనముచ్యతే (ప్రాణఇతి) ప్రాణసంతర్పణేఅభినివిష్టస్సన్ అమృతభూతమన్నమహం జుహోమీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి (బ్రహ్మణీతి) మే ఆత్మా బ్రహ్మణిహుతః - సమర్పితస్సన్ అమృతత్వాయకల్పతామిత్యర్థః ఇతి ద్వాత్రింశానువాకభాష్యమ్.

(ప్రాణేనివిష్టఇతి) అయంమన్త్రఃపూర్వేణమన్త్రేణవికల్పితః. శివస్సన్మామావిశ. అప్రదాహాయ - జాఠరాగ్నికృతదాహశాన్త్యర్థం. ఏవముత్తరత్రాపి (అమృతాపిధానమసీతి) అమృతరూపమాచ్ఛాదనమసి ఉత్తరాపోశనార్థహస్తస్థజలాభిమన్త్రణమన్త్రః ఇతి త్రయస్త్రింశానువాకభాష్యమ్.

మూ.—— శ్రద్ధాయాం ప్రాణేనివిశ్యామృతంహుతం ప్రాణమన్నేనాప్యాయస్వ । అపానేనివిశ్యామృతంహుతంఅపానమన్నేనాప్యాయస్వ। వ్యానేనివిశ్యామృతంహుతం వ్యానమన్నేనాప్యాయస్వ । ఉదానేనివిశ్యామృతంహుతముదానమన్నేనాప్యాయస్వ । సమానేనివిశ్యామృతంహుతంసమానమన్నేనాప్యాయస్వ। బ్రహ్మణిమ ఆత్మామృతత్వాయ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేచతుస్త్రింశోనువాకః.

ప్రాణానాంగ్రన్థిరసి రుద్రోమావిశాన్తకస్తేనాన్నేనాప్యాయస్వ ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నేపఞ్చత్రింశోనువాకః.

అఙ్గుష్ఠమాత్రఃపురుషోఙ్గుష్ఠంచసమాశ్రితః । ఈశస్సర్వస్యజగతఃప్రభుఃప్రీణాతివిశ్వభుక్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేషట్త్రింశోనువాకః.

మేధాదేవీజుషమాణానఆగాద్విశ్వాచీభద్రాసుమనస్యమానా । త్వయాజుష్టాజుషమాణాదురుక్తాన్బృహద్వదేమవిదథేసువీరాః । త్వయాజుష్టఋషిర్భవతిదేవి త్వయాబ్రహ్మాగతశ్రీరుతత్వయా। త్వయాజుష్టశ్చిత్రంవిన్దతేవసుసానోజుషస్వద్రవిణేనమేధే॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే సప్తత్రింశోనువాకః.

మేధాంమఇన్ద్రోదదాతుమేధాందేవీసరస్వతీమేధాంమేఅశ్వినాదేవావాధత్తాం పుష్కరస్రజా। అప్సరాసుయామేధాగన్ధర్వేషుచయన్మనః। దైవీమేధాసరస్వతీసామాంమేధాసురభిర్జుషతాం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఅష్టత్రింశోనువాకః.

సద్యోజాతంప్రపద్యామిసద్యోజాతాయవైనమః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకోనచత్వారింశోనువాకః.

భవేభవేనాతిభవేభజస్వమాంభవోద్భవాయనమః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేచత్వారింశోనువాకః.

వామదేవాయనమోజ్యేష్ఠాయనమోరుద్రాయనమఃకాలాయనమఃకలవికరణాయనమోబలవికరణాయనమోబలప్రమథనాయనమస్సర్వభూతదమనాయనమోమనోన్మనాయనమః ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే ఏకచత్వారింశోనువాకః.

రం —— (శ్రద్ధాయామితి) జాఠరాగ్నింప్రతివచనమిదం శ్రద్ధాయాంస్థిత్వా- శ్రద్ధాపూర్వకమిత్యర్థః ప్రాణేనిమిత్తేహుతం. హే దేవతేవ ప్రాణంపోషయేత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి ఇతి చతుస్త్రింశానువాకభాష్యం

(ప్రాణానాంగ్రన్థిరితి) ఇదమపిజాఠరాగ్నింప్రతివచనం ప్రాణానాంజాఠరాగ్న్యధీనత్వాత్తేషాంగ్రన్థిరసి జాఠరాగ్నినాగ్రథితాః ప్రాణాహిదేహేవర్తన్తే రుద్రోసి- రోదయితాసి అన్తకః - భుక్తాన్నస్యనాశకః తాదృశస్త్వంమా- మాంవిశ - జరణార్థంజ్వాలయావ్యాప్నుహీత్యర్థః ఇతి షట్త్రింశానువాకభాష్యం

(అఙ్గుష్ఠమాత్రఇతి) అఙ్గుష్ఠపరిమాణహృదయసమాశ్రితఃఅతఏవాఙ్గుష్ఠపరిమాణఃసర్వస్యజగతఃఈశః- నియన్తా ప్రభుః- శేషీపురుషశబ్దితోవాసుదేవః అనేన ప్రాణాదిహోమేన ప్రీణాతి- ప్రీణాతు. యతోసావిశ్వంస్వయమేవభుఙ్క్తే - అతస్తస్యైవప్రాణాద్యాహుతిభోక్తృత్వాత్ ప్రీణాత్విత్యర్థః. అయంచమన్త్రోభోజనానన్తరంజప్యః ఇతిషట్త్రింశానువాకభాష్యం.

(మేధాదేవీతి) విశ్వమఞ్చతీతివిశ్వాచీ- విశ్వవ్యాపినీ సుమనస్యమానా - సర్వప్రజాసుశోభనమనోయుక్తామేధాదేవీ - మేధాప్రదాదేవీజుషమాణా- ప్రీతియుక్తాసతీఆగాత్- ఆగచ్ఛతు హేదేవి పూర్వందురుక్తాన్- గర్హితాన్శబ్దాన్ జుషమాణాః- సేవమానావయమిదానీం త్వయాజుష్టాః- అనుగృహీతాస్సన్తఃగుణైర్బృహత్- శ్లాఘ్యగుణయుక్తంవచోవదేమ. యస్మాద్భవతీసువీరాఃవాచోవిదథే- విహితవతీ త్వయాసువీర్యయుక్తానాంవాచాంఅస్మాసుసంవిధానాత్ వయంసమీచీనంవచస్త్వదనుగ్రహాదనన్తరంవదామఇత్యర్థః (త్వయాజుష్టఇతి) త్వయాఅనుగృహీతోమన్త్రద్రష్టాభవతి. త్వయాఅనుగృహీతోబ్రహ్మప్రాప్తశ్రీర్భవతి త్వయానుగృహీతశ్చిత్రంధనంలభతే. హేమేధాప్రదేదేవి తాదృశీత్వం ద్రవిణేనఅనుగృహాణ. ఇతి సప్తత్రింశానువాకభాష్యం.

(మేధాంమఇతి) ఇన్ద్రస్సరస్వతీపద్మమాలాలఙ్కృతావశ్వినౌదేవౌచమేధాంప్రయచ్ఛన్త్విత్యర్థః అప్సరాసు - అప్సరస్స్విత్యర్థః. యన్మనః- యామేధా అప్సరస్సుగన్ధర్వేషుచదేవేషుమనుష్యేషుచవిద్యమానాసాసురభిః- శ్రేష్ఠామేధామాంజుషతాం - ప్రాప్నోత్విత్యర్థః ఇత్యష్టత్రింశానువాకభాష్యం.

(సద్యోజాతంప్రపద్యామీత్యాది) అత్రతాపనీయే * ఈశానస్సర్వవిద్యానామిత్యాదీనాంనృసింహేభగవతిప్రయుక్తత్వాత్, ప్రాప్తేనిర్వాణఖణ్డే * సద్యోజాతప్రవృత్తిస్త్వమీశిషేత్యేత్రరక్షక।వామదేవఃప్రతిష్ఠాయావాసనాంతనుమాశ్రితఇత్యాదినారామవిషయతయాఉపబృంహితత్వాచ్చభగవద్విషయాణ్యేవైతేమన్త్రాః. సఙ్కల్పసమయఏవకారణాన్తరనైరపేక్ష్యేణ చిదచిద్రూపేణభగవతోజాతత్వాత్ సద్యోజాతత్వం. భ

ఉ.— అఘోరేభ్యోఽథఘోరేభ్యో ఘోరఘోరతరేభ్యస్సర్వతస్సర్వశర్వేభ్యోనమస్తే అస్తు రుద్రరూపేభ్యః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేద్విచత్వారింశోఽనువాకః.

తత్పురుషాయవిద్మహే మహాదేవాయధీమహితన్నోరుద్రః ప్రచోదయాత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేత్రిచత్వారింశోఽనువాకః.

ఈశానస్సర్వవిద్యానామీశ్వరస్సర్వభూతానాం బ్రహ్మాధిపతిర్బ్రహ్మణోఽధిపతిర్బ్రహ్మాశివోమే అస్తుసదాశివోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేచతుశ్చత్వారింశోఽనువాకః.

బ్రహ్మమేతుమాం। మధుమేతుమాం। బ్రహ్మమేవమధుమేతుమాం। యాస్తేసోమప్రజావత్సోఽభిసోఅహం। దుస్స్వప్నహందురుష్వహా। యాస్తేసోమప్రాణాంస్తాఞ్జుహోమి। త్రిసుపర్ణమయాచితం బ్రాహ్మణాయదద్యాత్। బ్రహ్మహత్యాంవాఏతేఘ్నన్తి। యేబ్రాహ్మణాస్త్రిసుపర్ణంపఠన్తి। తేసోమంప్రాప్నువన్తి। ఆసహస్రాత్పఙ్క్తింపునన్తి ఓమ్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేపఞ్చచత్వారింశోఽనువాకః.

బ్రహ్మమేధయామధుమేధయా బ్రహ్మమేవమధుమేధయా। బ్రహ్మమేధవా। మధుమేధవా బ్రహ్మమేవమధుమేధవా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేషట్చత్వారింశోఽనువాకః.

బ్రహ్మాదేవానాంపదవీఃకవీనామృషిర్విప్రాణాంమహిషోమృగాణాం। శ్యేనోగృధ్రాణాంస్వధితిర్వనానాంసోమఃపవిత్రమత్యేతిరేభన్॥ హగ్ంసశ్శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధోతావేదిషదతిథిర్దురోణసత్। నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమసదబ్జాగోజాఋతజాఅద్రిజాఋతంబృహత్। యఇమంత్రిసుపర్ణమయాచితం బ్రాహ్మణాయదద్యాత్ వీరహత్యాంవాఏతేఘ్నన్తియే బ్రాహ్మణాస్త్రిసుపర్ణంపఠన్తితేసోమంప్రాప్నువన్తిఆసహస్రాత్పఙ్క్తింపునన్తిఓం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేసప్తచత్వారింశోఽనువాకః.

ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానామేశుధ్యన్తాంజ్యోతిరహంవిరజావిపాప్మాభూయాసగ్గ్ స్వాహా

వేధవే- యోఽసౌయోఽసౌనామవేధవే- అతిశయేనసోఽస్పృశ్యేయ మా- మాంభజస్వ - అనుగృహాణ. భవస్య - కార్యవర్గస్యఉద్భవోయస్మాత్ - తాదృశాయనమఇత్యర్థః వామః- శోభనోదేవోవామదేవః ... ద్రవయతీతిరుద్రః సంహారకత్వాత్ కాలః కలాకాష్ఠాదివికరణహేతుత్వాత్కాలవికరణత్వం కలవికరణఇతి హ్రస్వశ్ఛాన్దసః మనోన్మనః - మనోవికర్తా అఘోరేభ్యఇత్యాదినాఘోరాఘోరసర్వవస్తురూపత్వముచ్యతే సర్వతోవగ్రహానేభ్యశ్శర్వసంబన్ధిభ్యోరుద్రరూపేభ్యోనమఇత్యర్థః. బ్రహ్మాధిపతిః- బ్రహ్మణః- వేదస్యాధిపతిః బ్రహ్మణోఽధిపతిః- ... బ్రహ్మా- చతుర్ముఖశరీరకః సదాశివః- సర్వదానిరవద్యః ఓం- ప్రణవవాచ్యః మేశివోఽస్తు- శివప్రదోఽస్తు. శుభావహోఽస్తు ఇత్యేకోనచత్వారింశచత్వారింశైకచత్వారింశద్విచత్వారింశత్రిచత్వారింశచతుశ్చత్వారింశానువాకభాష్యం

రం.— (బ్రహ్మమేత్వితి) బ్రహ్మమితిమకారశ్ఛాన్దసః బ్రహ్మ-స్వరూపేణగుణైశ్చబృహద్వస్తుమాసేతు- ప్రాప్నోతు మనసినిత్యంసన్నిధత్తామిత్యర్థః. మధుమిత్యత్రాపిమకారశ్ఛాన్దసః. మధు- మధువద్భోగ్యభూతం ఆనన్దరూపమిత్యర్థః బ్రహ్మమేవ-అత్రాపిమకారశ్ఛాన్దసః. బ్రహ్మైవతత్. యన్మధు- భోగ్యమిత్యర్థః అత్రాపిమకారశ్ఛాన్దసః (యాస్తేసోమేతి) హేసోమ- సౌతి- ఉత్పాదయతీతిసోమః- పరమాత్మా హేసోమ యాః ప్రజాః- తాస్సర్వాస్తే- తవశేషభూతాఇత్యర్థః. సోహంతేఅభి- అభిమతవత్సః వత్సవత్పోష్యః (దుస్స్వప్నేతి) త్వందుస్స్వప్నదోషాణాంహన్తా. దుహ-దుష్టానాంస్వహా- స్వం- ధనంహన్తీతిస్వహా ఉఇత్యనర్థకః (యాస్తేసోమేతి) హేసోమ యాః- యేఇత్యర్థః. లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః తానీన్ద్రియాణిత్వయిజుహోమి కాయేనవాచామనసేన్ద్రియైర్వాయత్కరోమితత్సర్వంపరమాత్మనేసమర్పయామీత్యర్థః. (త్రిసుపర్ణమితి) త్రిసుపర్ణశబ్దితమేతదనువాకత్రయంగురుదక్షిణాయాఃప్రాఙ్మన్త్రేణ *కృపయానిస్పృహోఽపవేదిమ్యక్తరీత్యాకృపాపారవశ్యేన బ్రాహ్మణమధ్యాపయతి తేసోమశబ్దితంబ్రహ్మప్రాప్నువన్తీత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం ఓమిత్యేతద్విఘ్నశాన్త్యర్థం బ్రహ్మానుస్మరణార్థంవా ఇతిపఞ్చచత్వారింశానువాకభాష్యం

(బ్రహ్మమేధయేతి) బ్రహ్మసమీచీనబుద్ధ్యాస్వవిషయబుద్ధ్యాసంయోజయత్విత్యర్థః. మధు- ఆనన్దరూపమిత్యర్థః. మేధవా - మేధయేత్యర్థః యద్వా- మేధః- యజ్ఞః తాంవాతి - గమయతీతిమేధవా. * సుపాంసులుగితిలుక్ స్వవిద్యాహేతుభూతయజ్ఞాదికర్మానుష్ఠాపకఇత్యర్థః. ఇతి షట్చత్వారింశానువాకభాష్యం

బ్రహ్మాదేవానామితిహగ్ంసశ్శుచిషదితిఇమౌమన్త్రౌవ్యాఖ్యాతౌ. (వీరహత్యామితి) *వీరహావాఏషదేవానాంయోఽగ్నిముద్వాసయతఇత్యుక్తాంవీరహత్యామిత్యర్థః.అన్యస్పష్టార్థః. ఇతిసప్తచత్వారింశానువాకభాష్యం.

(ప్రాణాపానేత్యాది) ఏతేసన్న్యాసార్థవిరజస్కార్థాహోమమన్త్రాః. జ్యోతిరహం- స్వప్రకాశజ్ఞానస్వరూపోఽహంరజస్తమోభ్యాం

హా। వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రజిహ్వాఘ్రాణరేతోబుద్ధ్యాకూతిసఙ్కల్పా మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిరహం విరజా విపాప్మా భూయాసగ్ స్వాహా। శిరఃపాణిపాదపార్శ్వపృష్ఠోదరజఙ్ఘశిశ్నోపస్థపాయవో మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిరహం విరజా విపాప్మా భూయాసగ్ స్వాహా।త్వక్చర్మమాంసరుధిరమేదోస్థిమజ్జా మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిరహం విరజా విపాప్మా భూయాసగ్ స్వాహా। శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధా మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిరహం విరజా విపాప్మా భూయాసగ్ స్వాహా। పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశా మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిరహం విరజా విపాప్మా భూయాసగ్ స్వాహా। అన్నమయ ప్రాణమయ మనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయా మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిరహం విరజా విపాప్మా భూయాసగ్ స్వాహా। వివిట్యై స్వాహా। ఘషోత్కాయ స్వాహా । ఉత్తిష్ఠ పురుష హరిత లోహిత పిఙ్గలాక్షి దేహి దేహి దదాపయితా మే శుధ్యన్తాం జ్యోతిరహం విరజా విపాప్మా భూయాసగ్ స్వాహా। ఓం స్వాహా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే అష్టచత్వారింశోనువాకః.

ఉ.— సత్యం పరం పరగ్ం సత్యగ్ం సత్యేన న సువర్గాల్లోకాచ్చ్యవన్తే కదాచన సతాగ్ంహి సత్యం తస్మాత్సత్యే రమన్తే। తప ఇతి తపో నానశనాత్పరం యద్ధి పరం తపస్తద్దుర్ధర్షం తద్దురాధర్షం తస్మాత్తపసి రమన్తే। దమ ఇతి నియతం బ్రహ్మచారిణస్తస్మాద్దమే రమన్తే।శమ ఇత్యరణ్యే మునయస్తస్మాచ్ఛమే రమన్తే। దానమితి సర్వాణి భూతాని ప్రశంసన్తి దానాన్నాతి దుష్కరం తస్మాద్దానే రమన్తే । ధర్మ ఇతి ధర్మేణ సర్వమిదం పరిగృహీతం ధర్మాన్నాతిదుశ్చరం తస్మాద్ధర్మే రమన్తే। ప్రజన ఇతి భూయాగ్ంసస్తస్మాద్భూయిష్ఠాః ప్రజాయన్తే తస్మాద్భూయిష్ఠాః ప్రజననే రమన్తే । అగ్నయ ఇత్యాహ తస్మాదగ్నయ ఆధాతవ్యా అగ్నిహోత్రమిత్యాహ తస్మాదగ్నిహోత్రే రమన్తే।యజ్ఞ ఇతి యజ్ఞో హి దేవానాం యజ్ఞేన హి దేవా దివఙ్గతాస్తస్మాద్యజ్ఞే రమన్తే। మానసమితి విద్వాగ్ంసస్తస్మాద్విద్వాగ్ంస ఏవ మానసే రమన్తే । న్యాస ఇతి బ్రహ్మా హి పరః పరో హి బ్రహ్మా తాని వా ఏతాన్యవరాణి తపాగ్ంసి న్యాస ఏవాత్యరేచయద్య ఏవం వేదేత్యుపనిషత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే ఏకోనపఞ్చాశోనువాకః.

ప్రాజాపత్యో హారుణిః సుపర్ణేయః ప్రజాపతిం పితరముపససార కిం భగవన్తః పరమం వదన్తీతి తస్మై ప్రోవాచ। సత్యేన వాయురావాతి సత్యేనాదిత్యో రోచతే దివి సత్యం వాచః ప్రతిష్ఠా సత్యే సర్వం ప్రతిష్ఠితం తస్మాత్సత్యం పరమం వదన్తి । తపసా దేవా దేవతామగ్ర ఆయన్ తపసర్షయః సువరన్వవిన్దన్ తపసా సపత్నాన్ప్రణుదామారాతీస్తపసి సర్వం ప్రతిష్ఠితం తస్మాత్తపః పరమం వదన్తి। దమేన దాన్తాః కిల్బిషమవధూన్వన్తి దమేన బ్రహ్మచారిణః సువరగచ్ఛన్ దమో భూతానాం దురాధర్షం దమే సర్వం ప్రతిష్ఠితం తస్మాద్దమః పరమం వదన్తి। శమేన శాన్తాః శివమాచరన్తి శమేన నాకం మునయోన్వవిన్దన్ శమో భూతానాం దురాధర్షం శమే సర్వం ప్రతిష్ఠితం తస్మాచ్ఛమః పరమం వదన్తి। దానం యజ్ఞానాం వరూథం దక్షిణా లోకే

స్మృష్టేసిరస్తపాపా భూయాసమిత్యర్థః రేతశ్శ్రేష్ఠక్షస్స్రియకుచ్ఛ్రతే ఆకూతిః- అభిప్రాయః. (అన్నమయేత్యాది) ఆనన్దమయస్య పరమాత్మనః శోధ్యత్వం భజన ప్రవర్తకతుణ ప్రసదనోపాయేన ప్రసాద్యత్వం వివిట్యై స్వాహా- విశేషేణవిట్టిః- వ్యాప్తిః జ్ఞానవ్యాప్తిరస్త్విత్యర్థః. ఘుషు-ఘోషః స్వగుణకీర్తనం. తత్ర ఉత్కః - ఉత్సుకః పరమాత్మా తస్మై స్వాహా. హే పురుష హరే లోహితపుణ్డరీకవత్ పిఙ్గలే అక్షిణీ యస్య సతథోక్తః త్వముత్తిష్ఠ- అస్మద్రక్షణజాగరూకో భవ దేహి-త్వద్విషయజ్ఞానశక్త్యాదికం దేహి లబ్ధాన హేతుభూతావితే సర్వే సమగ్రా భవన్త్విత్యర్థః ఓం స్వాహా-ఓమితిశబ్దవాచ్యాయ పరమాత్మనే స్వాహా. ఇత్యాత్మహవిస్సమర్పణమన్త్రః ఇత్యష్టచత్వారింశానువాకభాష్యం

దం.— బ్రహ్మవిద్యాయాం సత్యతపఆదీని సాధనాన్యుపవర్ణ్య సన్న్యాసశబ్దితం ప్రపదనమేవ సర్వోత్కృష్టం చతుర్ముఖాభిమతమితి ప్రతిపాదయితుముపక్రమతే(సత్యం పరమిత్యాదినా)సతాంహి సత్యం-సతాంహి పురుషాణాం సత్యమభిమతం సత్యం పరమితి నిర్దిష్టస్యైవ పరం సత్యమితి ఆనుపూర్వీభేదేన నిర్దేశః తప ఇతి ప్రసిద్ధం తపః పరమితి మత్వా తపసి రమన్త ఇత్యుత్తర త్రాప్యన్వయః దమ ఇతి నియతం బ్రహ్మచారిణః- బ్రహ్మచారిణో దమ ఏవ సాధనీయ ఇతి మత్వా నియతం దమే స్థితా ఇత్యర్థః ప్రజాయన్తే- ప్రజాః ప్రజనయన్తీత్యర్థః మానసం-మనసా భగవన్మననమిత్యర్థః పరో హి బ్రహ్మా-సర్వోత్కృష్టః తస్యాయనం తం న్యాసశబ్దితం-తదేవ సర్వోత్కృష్టమిత్యర్థః బ్రహ్మా హి పరః పరో హి బ్రహ్మేతి నిర్దేశో దార్ఢ్యార్థః ఇత్యేకోనపఞ్చాశానువాకభాష్యం.

(ప్రాజాపత్యో హారుణిరితి) ప్రాజాపత్యో హారుణిస్సుపర్ణేయః-అరుణాఖ్య ప్రజాపతేః పితుః సుపర్ణాయా మాతుశ్చాపత్యమిత్యర్థః (సత్యేనేత్యాది) పూర్వోక్తసత్యాదీనాం ప్రపఞ్చః దివి ఆదిత్యో రోచత ఇతి యోజనా. దేవతామగ్ర ఆయన్-దేవత్వం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః. సువరన్వవిన్దన్-స్వర్గం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః. సపత్నాన్- ద్వేషయుక్తాన్ అరాతీనిత్యర్థః. సపత్నశబ్దేన ఉత్కటద్వేషయుక్తా అభిప్రేతాః. (దానం యజ్ఞానామితి)

దాతారంసర్వభూతాన్యుపజీవన్తిదానేనారాతీరపానుదన్తదానేనద్విషన్తోమిత్రాభవన్తిదానేసర్వం ప్రతిష్ఠితంతస్మాద్దానంపరమంవదన్తి। ధర్మోవిశ్వస్యజగతఃప్రతిష్ఠాలోకేధర్మిష్ఠంప్రజాఉపసర్పన్తిధర్మేణపాపమపనుదతిధర్మేసర్వంప్రతిష్ఠితంతస్మాద్ధర్మంపరమంవదన్తి। ప్రజననంవైప్రతిష్ఠాసాధుప్రజాయాస్తన్తుంతన్వానఃపితృణామనృణోభవతితదేవతస్యానృణంతస్మాత్ప్రజననంపరమంవదన్తి। అగ్నయోవైత్రయీవిద్యాదేవయానఃపన్థాగార్హపత్యఋక్పృథివీరథన్తరమన్వాహార్యపచనోయజురన్తరిక్షంవామదేవ్యమాహవనీయస్సామసువర్గోలోకోబృహత్తస్మాదగ్నీన్పరమంవదన్తి। అగ్నిహోత్రంసాయంప్రాతర్గృహాణాంనిష్కృతిస్స్విష్టంసుహుతంయజ్ఞక్రతూనాంప్రాయణంసువర్గస్యలోకస్యజ్యోతిస్తస్మాదగ్నిహోత్రంపరమంవదన్తి। యజ్ఞఇతియజ్ఞోహిదేవానాంయజ్ఞేనహిదేవాదివంగతాయజ్ఞేనాసురానపానుదన్తయజ్ఞేనద్విషన్తోమిత్రాభవన్తియజ్ఞేసర్వంప్రతిష్ఠితంతస్మాద్యజ్ఞంపరమంవదన్తి। మానసంవైప్రాజాపత్యంపవిత్రంమానసేనమనసాసాధుపశ్యతిమానసాఋషయఃప్రజాఅసృజన్తమానసేసర్వంప్రతిష్ఠితంతస్మాన్మానసంపరమంవదన్తి। న్యాసఇత్యాహుర్మనీషిణోబ్రహ్మాణంబ్రహ్మావిశ్వఃకతమస్స్వయమ్భుఃప్రజాపతిస్సంవత్సరఇతిసంవత్సరోఽసావాదిత్యోయఏషఆదిత్యేపురుషస్సపరమేష్ఠీబ్రహ్మాత్మాయాభిరాదిత్యస్తపతిరశ్మిభిస్తాభిఃపర్జన్యోవర్షతిపర్జన్యేనౌషధివనస్పతయఃప్రజాయన్తఓషధివనస్పతిభిరన్నంభవత్యన్నేనప్రాణాఃప్రాణైర్బలంబలేనతపస్తపసాశ్రద్ధాశ్రద్ధయామేధామేధయామనీషామనీషయామనోమనసాశాన్తిశ్శాన్త్యాచిత్తంచిత్తేనస్మృతింస్మృత్యాస్మారంస్మారేణవిజ్ఞానంవిజ్ఞానేనాత్మానంవేదయతితస్మాదన్నందదన్సర్వాణ్యేతానిదదాత్యన్నాత్ప్రాణాభవన్తిభూతానాంప్రాణైర్మనోమనసశ్చవిజ్ఞానంవిజ్ఞానాదానన్దోబ్రహ్మయోనిస్సవాఏషపురుషఃపఞ్చధాపఞ్చాత్మాయేనసర్వమిదంప్రోతంపృథివీచాన్తరిక్షంచద్యౌశ్చదిశశ్చావాన్తరదిశాశ్చసవైసర్వమిదంజగత్సచభూతంసచభవ్యం। జిజ్ఞాసుక్లృప్తఋతజారయిష్ఠాశ్రద్ధాసత్యోమహస్వాన్ తపసోవరిష్ఠాజ్ఞాత్వాతమేవం మనసాహృదాచ భూయోనమృత్యుముపయాహివిద్వాన్ । తస్మాన్న్యాసమేషాంతపసామతిరిక్తమాహుః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే పఞ్చాశోఽనువాకః.

ఉ.— వసురణ్యోవిభూరసి। ప్రాణేత్వమసిసన్ధాతా। బ్రహ్మన్త్వమసివిశ్వసృక్। తేజోదాస్త్వమస్యగ్నేర్వర్చోదాస్త్వమసిసూర్యస్యద్యుమ్నోదాస్త్వమసిచన్ద్రమసఉపయామగృహీతోఽసిబ్రహ్మణే

దక్షిణాః పురుషాః యజ్ఞానాంవరూథం- వరిష్ఠంవదన్తీత్యర్థః ప్రజాయాస్తన్తుం - ప్రజాసన్తతిమిత్యర్థః గార్హపత్యస్యఋక్పృథివీరథన్తరరూపత్వం. ఏవముత్తరత్రాపి నిష్కృతిః- పాపప్రాయశ్చిత్తం. ప్రాయణం- ప్రకృష్టగతిః సువర్గస్యజ్యోతిః-దీపవత్ప్రకాశకం తత్ప్రాప్తిహేతుభూతమిత్యర్థః (న్యాసఇత్యాహురితి) బ్రహ్మవిశ్వఃకతమస్స్వయమ్భుః ప్రజాపతిస్సంవత్సరఇతి నిర్దిష్టం బ్రహ్మాణం - తదన్తర్యామిణంపరమాత్మానమేవనిర్దిష్టోపాయతయామనీషిణోన్యాసమాహురిత్యర్థః సంవత్సరశబ్దవాచ్యస్సాక్షాదిత్యాశఙ్క్యఆదిత్యస్యసంవత్సరశబ్దవాచ్యత్వాత్తత్స్థపురుషస్యాపిసంవత్సరశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాహ (సంవత్సరోఽసావాదిత్యఇతి) తత్ప్రసఙ్గాదన్నదానంప్రశంసతి (యాభిరాదిత్యస్తపతీత్యాది) శ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిః మేధా- గ్రహణధారణసమర్థబుద్ధిః. మనీషా- శ్రవణజన్యధీః మనః- మననం చిత్తం - భగవద్విషయకప్రేమరూపం స్మారం- నిరన్తరస్మరణం విజ్ఞానం- దర్శనసమానాకారజ్ఞానం. ఆనన్దో బ్రహ్మయోనిః-యోనిః- జగత్కారణం ప్రాప్యతఇతిశేషః పఞ్చధా- పరవ్యూహవిభవాన్తర్యామ్యర్చావతారలక్షణభగవచ్ఛాస్త్రోక్తప్రకారేణవిభక్తః పఞ్చానాం - ప్రకృతికాలత్రివిధజీవానామాత్మేత్యర్థః జిజ్ఞాసుక్లృప్తః- జిజ్ఞాసూనాం- ప్రపన్నానాంక్లృప్తః- సాధ్యః ఋతజాః- ఋతేన- సత్యేనజాయతే- [illegible] రయిష్ఠాః- రయిః - నిత్యవిభూతిః తస్మిన్ స్థఇత్యర్థః శ్రద్ధాసత్యః- యస్యాస్తిక్యబుద్ధిః- తస్యైవసత్యః- సత్యత్వేనప్రతీయమానఇత్యర్థః హృదా - భక్త్యేత్యర్థః ఉపయాహి - ఉపయాసి ఇతిపఞ్చాశానువాకభాష్యం.

౭౦.— న్యాసశబ్దితప్రపదనకరణభూతమన్త్రమాహ (వసురణ్యఇతి) వసురణ్యః-వసు ద్రవ్యం. రణగతావితిహిధాతుః వసూపలక్షితసర్వదేవతోపాస్యఇత్యర్థః. విభుత్వం- వ్యాపకత్వం. (ప్రాణఇతి) ప్రాణశబ్దితకార్యకారణసఙ్ఘాతసంయోజకఇత్యర్థః విశ్వసృక్-విశ్వస్రష్టా ద్యుమ్నోదాః- కాన్తిదఇత్యర్థః ఉపయామ- త్వాంశరణముపగచ్ఛామ.గృహీతోఽసి- మహతాకాలేనదృష్టోఽసి కస్మైప్రయోజనాయేత్యత్రాహ-బ్రహ్మ

త్వా మహస ఓమిత్యాత్మానంయుఞ్జీతైతద్వై మహోపనిషదం దేవానాంగుహ్యంయ ఏవం వేద బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతి తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమానమిత్యుపనిషత్. ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ఏకపఞ్చాశోఽనువాకః.

౮౦.— తస్యైవంవిదుషో యజ్ఞస్యాత్మా యజమానః। శ్రద్ధా పత్నీ శరీరమిధ్మమురో వేదిర్లోమాని బర్హిర్వేదః శిఖా హృదయం యూపః కామ ఆజ్యం మన్యుః పశుస్తపోఽగ్నిః। దమః శమయితా దక్షిణా। వాగ్ఘోతా ప్రాణ ఉద్గాతా చక్షురధ్వర్యుర్మనో బ్రహ్మా శ్రోత్రమగ్నీత్ యావద్ధ్రియతే సా దీక్షా। యదశ్నాతి యత్పిబతి తదస్య సోమపానం యద్రమతే తదుపసదః। యత్సఞ్చరత్యుపవిశత్యుత్తిష్ఠతే చ స ప్రవర్గ్యః యన్ముఖం తదాహవనీయః యదస్య విజ్ఞానం తజ్జుహోతి యత్సాయం ప్రాతరత్తి తత్సమిధో యత్సాయం ప్రాతర్మధ్యందినం చ తాని సవనాని యే అహోరాత్రే తే దర్శపూర్ణమాసౌ యేఽర్ధమాసాశ్చ మాసాశ్చ తే చాతుర్మాస్యాని య ఋతవ స్తే పశుబన్ధా యే సంవత్సరాశ్చ పరివత్సరాశ్చ తేఽహర్గణాః। సర్వవేదసం వా ఏతత్సత్త్రం। యన్మరణం తదవభృథ ఏతద్వై జరామర్యమగ్నిహోత్రం సత్త్రం। య ఏవం విద్వానుదగయనే ప్రమీయతే। దేవానామేవ మహిమానం గత్వాదిత్యస్య సాయుజ్యం గచ్ఛత్యథ యో దక్షిణే ప్రమీయతే పితృణామేవ మహిమానం గత్వా

మహసే- మహతే బ్రహ్మణే తుభ్యమిత్యర్థః త్వాత్మాప్రత్యర్ధమిత్యాయాపత్. ఓమితి మన్త్రేణాపి భగవచ్ఛేషత్వప్రతిపాదకేన పునరాత్మసమర్పణం కర్తవ్యమేవేత్యర్థః మహోపనిషదం- మహోపనిషత్ప్రతిపాద్యం దేవానాంగుహ్యం- దేవానామపి దుర్విజ్ఞానమిత్యర్థః ఇత్యేకపఞ్చాశానువాకభాష్యం.

౮౦ — ఏవంవిదుషః క్రియమాణస్యాత్మహవిస్సమర్పణరూపయజ్ఞస్య ప్రసిద్ధయజ్ఞాఙ్గైరభేదేన ప్రాశస్త్యం దర్శయతి (తస్యైవంవిదుష ఇత్యాదినా) సమర్పణీయ ఆత్మైవ యజమానః తపశ్శబ్దేన ఆలోచనరూపజ్ఞానముచ్యతే. (శమయితేతి)* సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేత్యుక్తరీత్యా శాన్తిహేతుభూతం జ్ఞానం సర్వభూతానుకూల్యమితి ప్రోక్తం సర్వభూతానుకూల్యప్రయోగి సర్వం బ్రహ్మాత్మకమితి యజ్జ్ఞానం- తద్దక్షిణేత్యర్థః (యావద్ధ్రియత ఇతి) యావత్కాలం ప్రాణధారణం - సా దీక్షేత్యర్థః. రమతే - క్రీడతీత్యర్థః. సంవత్సరపరివత్సరావబ్దభేదౌ ... సమర్పణరూపత్వాత్సర్వవేదసం- సర్వస్వదక్షిణం సత్త్రమిత్యర్థః జరయా- వయోహాన్యా మ్రియతే- సమాప్యత ఇతి జరామర్యం. యావజ్జీవమనుష్ఠేయమగ్నిహోత్రం సత్త్రం చ తదేవేత్యర్థః ఏతద్విద్యానిష్ఠానాముదగయనమరణే దేవలోకప్రాప్తిపూర్వకాదిత్యసాయుజ్యపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తిః దక్షిణాయనమరణే పితృలోకప్రాప్తిపూర్వకచన్ద్రమస్సాయుజ్యపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యాహ (య ఏవం విద్వానితి) ప్రమీయతే - మ్రియత ఇత్యర్థః ... - ... అత్ర * బ్రహ్మణే త్వా మహస ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీతేతి పూర్వానువాకవిహితప్రపదనస్తుతిపరతయా * తస్యైవంవిదుషో యజ్ఞస్యేత్యాదిసందర్భో వేదాన్తాచార్యైర్యోజితః భగవతా తు భాష్యకృతా * పురుషవిద్యాయామపి చైతరేషామనామ్నానాదిత్యధికరణే * తైత్తిరీయకే పూర్వానువాకే * బ్రహ్మణే త్వా మహస ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీతేతి బ్రహ్మవిద్యామభిధాయానన్తరమేవ * బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతీత్యుక్త్వా తస్యైవం విదుష ఇత్యాదినామ్నాతా పురుషవిద్యా తస్యైవ బ్రహ్మవిదుషో యజ్ఞత్వకల్పనమితి గమ్యతే అతో బ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వాద్బ్రహ్మ... ఫలత్వసిద్ధావనఙ్గత్వాయోగాత్. ఛాన్దోగ్యే తు పురుషవిద్యా ఆయుఃప్రాప్తిఫలా. అతః ఫలభేదాద్విద్యాభేద ఇతి భాషితం. ... అత్ర విదుషో యజ్ఞత్వకల్పనమితి శాఙ్కరభాష్యకారస్యాత్ విదుషో యజ్ఞస్యేతి షష్ఠ్యాః సమానాధికరణే తతశ్చ విద్వాన్ యజ్ఞః - తస్యాత్మా యజమాన ఇత్యర్థః న చైవం సతి వాక్యభేదశ్శఙ్కనీయః - విదుషో యజ్ఞస్యాత్మా యజమాన ఇతి సిద్ధవత్కారేణ వివిద్వాన్యజ్ఞ ఇత్యస్యార్థస్య సిద్ధత్వాత్ ... విదుషో యజ్ఞత్వకల్పనే ... తయా ఆత్మనో యజమానత్వం విరుద్ధం- యజ్ఞత్వయజమానత్వయోరేకత్ర విరోధాదితి వాచ్యం- విద్వచ్ఛరీరస్య ... విశిష్టస్య ... విశేష్యమాత్రస్య, ప్రతిపాదనసంభవేన విరోధాభావాత్. అత్ర వ్యాసార్యైః పూర్వానువాకే * బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతీతి ఫలస్య కీర్తితత్వాదస్మిన్ననువాకే తత్కీర్తనే పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య తస్యైవ విద్యాయాః పురుషవిద్యాలక్షణమఙ్గమభిధాయ సాఙ్గమభిహితాయాః స్తుత్యర్థం పూర్వానువాకోక్తఫలమేవానూద్యత ఇత్యుక్తం * సోమాపౌష్ణం త్రైతమాలభేత పశుకామ ఇతి శ్రుతేన ప్రధానఫలేన పశునా * ఊర్గ్వా ఉదుమ్బర ఊర్క్పశవ ఇత్యఙ్గభూతోదుమ్బరతాయాః స్తుతివదఙ్గభూతపురుషవిద్యాయా అఙ్గిభూతబ్రహ్మవిద్యాఫలభూతబ్రహ్మప్రాప్తికీర్తనేన స్తుతిః క్రియతే అథవా- పూర్వానువాకోక్తఫలకీర్తనం. అతో న పౌనరుక్త్యమిత్యపి వదన్తి. ఉత్క్రాన్తిపాదే దక్షిణాయనే ప్రమీతానాం * అథ యో దక్షిణే ప్రమీయతే పితృణామేవ మహిమానం గత్వా చన్ద్రమసస్సాయుజ్యం గచ్ఛతీతి శ్రవణాచ్చన్ద్రప్రాప్తేరవశ్యంభావాచ్చన్ద్రం ప్రాప్తానాం చ * యథాతత్పర్యవైతి అథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్త ఇతి శ్రవణాత్పునరావృత్తిరవశ్యంభావినీ. తతశ్చ దక్షిణాయనమృతానాం న బ్రహ్మప్రాప్తిస్సంభవతి నను * దివా చ శుక్లపక్షశ్చ షణ్మాసా ఉత్తరాయణం। ముమూర్షతాం ప్రశస్తాని విపరీతం తు గర్హితమితి నిశామరణస్య నిన్దితత్వావేదనేనాధోగతిహేతుత్వప్రతీతేః నిశి మృతస్య బ్రహ్మప్రాప్తిర్నాస్తీతి * నిశి నేతి చేదితి సూత్రఖణ్డేన పూర్వపక్షం కృత్వా * న సంబన్ధస్య యావద్దేహభావిత్వాదితి సూత్రఖణ్డేన సిద్ధాన్తితం. తస్య వ్యాయమర్థః - కర్మసంబన్ధాభావే శరీరానారమ్భ... సంభవాద్యావద్దేహం కర్మసంబన్ధో వక్తవ్యః - నిశి

చన్ద్రమసస్సాయుజ్యం గచ్ఛత్యేతౌ వై సూర్యాచన్ద్రమసోర్మహిమానౌ బ్రాహ్మణో విద్వానభిజయతి తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతి తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమానమిత్యుపనిషత్ ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ద్విపఞ్చాశోఽనువాకః. ....

షష్ఠప్రశ్నః సమాప్తః.

ఇతి తైత్తిరీయకోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

మృతస్యాపి బ్రహ్మవిదః ప్రారబ్ధవ్యతిరిక్తకర్మణాం విద్యయా నష్టత్వాత్, అవశిష్టప్రారబ్ధస్య భోగేన నష్టత్వాత్, * తస్య తావదేవ చిరమితి ప్రారబ్ధకర్మార్జితశరీరపాతమాత్రస్యైవాన్తరాయత్వశ్రవణాచ్చ ప్రారబ్ధకర్మార్జితశరీరనాశే పునశ్శరీరాన్తరాప్రసక్తేః దక్షిణాయనమృతస్యాపి బ్రహ్మవిదోఽస్త్యేవ బ్రహ్మప్రాప్తిః *దివా చ శుక్లపక్షశ్చేత్యేతత్సర్వం బ్రహ్మవిద్విషయమితి పూర్వాధికరణ ఏవ స్థితత్వాత్కథమస్యాశ్శఙ్కాయా ఉత్థితిరితి చేత్ సత్యం- దక్షిణాయనమృతస్య చన్ద్రప్రాప్తిశ్రవణాత్, చన్ద్రం ప్రాప్తస్య పునరావృత్తిశ్రవణాచ్చ భీష్మాదీనాం బ్రహ్మవిదాముత్తరాయణప్రతీక్షాదర్శనాచ్చ దక్షిణాయనమృతస్య న బ్రహ్మప్రాప్తిరితి ఆధిక్యాశఙ్కాయాముచ్యతే * అతశ్చాయనేఽపి దక్షిణే అయనేఽపి దక్షిణే మృతస్య పూర్వాధికరణోక్తయుక్త్యాస్త్యేవ బ్రహ్మప్రాప్తిః చన్ద్రం ప్రాప్తస్యాపి విదుషః * తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతీతి వాక్యశేషే బ్రహ్మప్రాప్తిశ్రవణాచ్చన్ద్రప్రాప్తిర్విశ్రమహేతుమాత్రం చన్ద్రం ప్రాప్తస్య పునరావృత్తివచనమబ్రహ్మవిద్విషయం. భీష్మాదీనాం స్వచ్ఛన్దమరణానాముత్తరాయణప్రతీక్షణముత్తరాయణప్రాశస్త్యప్రదర్శనార్థం నను * యత్ర కాలే త్వనావృత్తిమావృత్తిం చైవ యోగినః । ప్రయాతా యాన్తి తం కాలం వక్ష్యామి పురుషర్షభ । అగ్నిర్జ్యోతిరహశ్శుక్లః షణ్మాసా ఉత్తరాయణం । తత్ర ప్రయాతా గచ్ఛన్తి బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదో జనాః । ధూమో రాత్రిస్తథా కృష్ణష్షణ్మాసా దక్షిణాయనం । తత్ర చాన్ద్రమసం జ్యోతిర్యోగీ ప్రాప్య నివర్తతే । శుక్లకృష్ణే గతీ హ్యేతే జగతశ్శాశ్వతే మతే । ఏకయా యాత్యనావృత్తిమన్యయావర్తతే పునరితి స్మరణం కథముపపద్యతాం తత్రాహ * యోగినః ప్రతిస్మర్యేతే స్మార్తే చైతే అస్మిన్ప్రకరణే అర్చిరాదిగతిః ధూమాదిగతిరిత్యేతే ద్వే గతీ స్మార్తే - స్మర్తవ్యత్వేన యోగిన ఇతి స్మర్యేతే- న తు ముహూర్తానాం కాలవిశేషాభిధీయతే-* నైతే సృతీ పార్థ జానన్యోగీ ముహ్యతి కశ్చనేత్యుపసంహారాత్ * యత్ర కాలే త్వనావృత్తిమిత్యస్య యత్కాలాభిమానిదేవతాః కారణభూతాః బ్రహ్మప్రాప్నోతి - తం మార్గం వక్ష్య ఇత్యేవార్థః అతో యోగినో గతిద్వయచిన్తావిధానార్థోఽయం సన్దర్భ ఇతి స్థితం. ఇత్యుపనిషత్- సమాప్తేతి శేషః ఇతి ద్విపఞ్చాశానువాకభాష్యమ్ ....

ఇతి శ్రీరఙ్గరామానుజమునికృతిషు తైత్తిరీయకోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

ఓం తత్సత్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః ।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్ ॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః

— : —

శ్రీమతే నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

ప్రథమః ప్రపాఠకః.

అవతరణికా.

శం — ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యష్టాధ్యాయీ ఛాన్దోగ్యోపనిషత్ తస్యాః సఙ్క్షేపతోఽర్థజిజ్ఞాసుభ్య ఋజువివరణమల్పగ్రన్థమిదమారభ్యతే. తత్ర సమ్బన్ధః- సమస్తం కర్మాధిగతం ప్రాణాద్యదేవతావిజ్ఞానసహితమర్చిరాదిమార్గేణ బ్రహ్మలోకప్రతిపత్తికారణం, కేవలం చ కర్మ ధూమాదిమార్గేణ చన్ద్రలోకప్రతిపత్తికారణం, స్వభావప్రవృత్తానాం చ మార్గద్వయపరిభ్రష్టానాం కష్టాఽధోగతిరుక్తా నచోభయోర్మార్గయోరన్యతరస్మిన్నపి మార్గే ఆత్యన్తికీ పురుషార్థసిద్ధిరిత్యతః కర్మనిరపేక్షమద్వైతాత్మవిజ్ఞానం సంసారగతిత్ర

యస్యాజన్మాదిసమ్బన్ధః శక్తిధ్వంసైకహేతవే । హరయే పరమానన్దవపుషే పరమాత్మనే ॥ ౧

నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే । గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే ॥ ౨

ఆ — ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యం వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్ భాష్యకారశ్చికీర్షితగ్రన్థపరిసమాప్తిప్రచయపరిపన్థిదురితనిబర్హణసిద్ధయే పరమాత్మోచ్చారణలక్షణం మఙ్గలాచరణం సమ్పాదయన్ వ్యాఖ్యేయస్వరూపం నిర్దిశతి (ఓమిత్యేతదితి) వ్యాఖ్యానం సప్రయోజనం ప్రతిజానీతే (తస్యా ఇతి) ననుశాస్త్రాదికకేషు యచ్చ ప్రదేశేషు విస్తరేణ వ్యాఖ్యాతత్వాదనుపయుక్తం భాష్యం కిమితి సంప్రత్యారభ్యతే. తత్రాహ (సఙ్క్షేపత ఇతి) విస్తరేణ వ్యాఖ్యానే సత్యపి సఙ్క్షేపతో వ్యాఖ్యానమస్మాభిః ప్రణీయతే. విస్తృతస్య సఙ్క్షిప్య గ్రహణే సుగ్రహత్వాదిత్యర్థః. కిఞ్చ- నచేయం యథాపాఠక్రమం వ్యాఖ్యాతా. ప్రకృతే తు పాఠక్రమమనతిక్రమ్య వ్యాఖ్యాయతే. తదుక్తం వివరణభాష్యమిత్యాహ (ఋజువివరణమితి) ఋజు - పాఠక్రమానుసారి వివరణం- అర్థస్ఫుటీకరణం ప్రకృతోపనిషదో యస్మిన్ భాష్యే- తత్తథేతి యావత్. అథ పాఠక్రమమాశ్రిత్యాపి ద్రావిడభాష్యం ప్రవృత్తం- తత్కిమనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (అల్పగ్రన్థమితి) తథాపి విశిష్టాధికార్యభావే కథమిదమారభ్యతే- తత్రాహ (అర్థజిజ్ఞాసుభ్య ఇతి) మోహాన్ ముముక్షుభ్యస్సఙ్క్షిప్తరుచిభ్యో జిజ్ఞాసుభ్యః- తేభ్యో భాష్యమిదం ప్రస్తూయతే- తథా చ విశిష్టాధికారిసమ్బన్ధేన తదారమ్భస్సమ్భవతి తస్య చ ప్రకృతోపనిషదర్థపరిజ్ఞానమవాన్తరఫలం - విద్యాద్వారా కైవల్యం పరమం ఫలమితి భావః. ననుకర్మవిధిశేషత్వాదుపనిషదస్తద్వ్యాఖ్యానేనైవ కృతవ్యాఖ్యానత్వాత్ పిష్టపిష్టిః స్యాత్ తథా చ భాష్యేణేత్యాశఙ్క్య శేషశేషిత్వే ప్రమాణాభావాన్నైవమితి సఙ్గతిప్రత్యుపపూర్వోత్తరకాణ్డయోర్నియతపూర్వాపరభావప్రయుక్తం సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (తత్రేతి) తస్యాః వ్యాఖ్యేయత్వేన ప్రస్తుతాయా ఉపనిషదః కర్మకాణ్డేన సహ సమ్బన్ధో వక్తవ్యః ఇత్యర్థః కోఽసావిత్యపేక్షాయాం తదపేక్షయా కర్మకాణ్డార్థమనువదతి (సమస్తమితి) విహితం ప్రతిషిద్ధం చ కర్మ పూర్వస్మిన్ కాణ్డే ప్రతిపన్నమిత్యర్థః. తత్ర హి విహితం సముచ్చితమసముచ్చితం చేతి ద్వివిధమఙ్గీకృత్య సముచ్చితస్య ఫలముపవదతి (ప్రాణాద్యదేతి) ప్రాణశ్చాగ్నిశ్చేత్యాదయో దేవతాః. తద్విజ్ఞానం - తదుపాసనం తేన సముచ్చితమగ్నిహోత్రాదికర్మ అర్చిరాద్యుపలక్షితేన దేవయానేన యథాకార్యబ్రహ్మప్రాప్తికారణం. నతు బ్రహ్మప్రాప్తౌ - తస్యగన్తవ్యత్వాభావాత్, కార్యస్యైవ గన్తవ్యతాయా బాదర్యధికరణే రాద్ధాన్తితత్వాత్, తస్మాన్నసముచ్చితం విహితం కర్మ పరమపురుషార్థహేతురిత్యర్థః. తస్యైవాసముచ్చితస్య ఫలమాహ (కేవలంచేతి) విహితస్య గతిముక్త్వా ప్రతిషిద్ధస్య గతిమాహ (స్వభావేతి) స్వభావేన- శాస్త్రీయేణ తన్త్రేణ ప్రకృతివశాదేవ ప్రవృత్తాః- యథేష్టచేష్టా రసికాః తేషాం కర్మజ్ఞానాభావాద్దేవయానే పితృయాణే చ పథ్యనధికృతానా మధోగతిః - తిర్యక్స్థావరేషు ద్విజన్మలక్షణా అపునరావృత్తిదుర్భగా వాక్యేనాన్యతరస్మిన్నేవాధికృతానాం పరమపురుషార్థస్సేత్స్యతి- * శుక్లకృష్ణే గతీహ్యేతే జగతశ్శాశ్వతే మతే ఇతి స్మృత్యా తయోర్నిత్యఫలత్వప్రతిపత్తేః అత ఆహ (నచోభయోరిత్యాదినా) ననుమార్గద్వయభ్రష్టానాం పురుషార్థాభావేఽపి ద్వయోరన్యతరస్మిన్ భవిష్యతీతి చేత్. తత్ర న తావద్దేవయానపథినిమిత్తే నిరతిశయపురుషార్థసిద్ధిః- *ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే * తేషామిహ న పునరావృత్తిరిత్యత్ర ఇమమితి విశేషణాత్ * ఏకయా యాత్యనావృత్తిమిత్యన్యథావర్తతే తత్కల్పవిషయత్వాత్, కల్పాన్తరే వృత్త్యావృత్త్యుక్తవిశేషణానర్థక్యాత్, నాపి పిత్ర్యయాణపథినిరతిశయపురుషార్థసిద్ధిః- *ఏతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తతే *అన్యయావర్తతే పునరితి ప్రశ్నస్థలస్థలనావగమాత్. తస్మాన్న కర్మవశాదాత్యన్తికపురుషార్థప్రాప్తిరిత్యర్థః. ఏవమనూద్య కర్మఫలం ఫలితం సమ్బన్ధమాహ (ఇత్యత ఇతి) ఉక్తరీత్యా

యహేతూపమర్దేనైవ కర్తవ్యమిత్యుపనిషదారభ్యతే నచాద్వైతాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్రాత్యన్తికీనిశ్శ్రేయసప్రాప్తిః- వక్ష్యతిహి *అథ యేన్యథాతోవిదురన్యరాజానస్తేక్షయ్యలోకాభవన్తి విపర్యయేచ * సస్వరాడ్భవతీతి తథాద్వైతవిషయానృతాభిసన్ధస్యబన్ధనం స్కరస్యేవతప్తపరశుగ్రహణేబన్ధదాహభావః సంసారదుఃఖప్రాప్తిశ్చేత్యుక్త్వా అద్వైతాత్మసత్యాభిసన్ధస్యాతస్కరస్యేవ అతప్తపరశు గ్రహణేబన్ధదాహాభావః సంసారదుఃఖనివృత్తిశ్చేతి అతఏవనకర్మసహభావ్యద్వైతాత్మదర్శనం- క్రియాకారకఫలభేదోపమర్దేనైవ *సదేవ సోమ్యేదమగ్రఆసీదేకమేవాద్వితీయం *ఆత్మైవేదంసర్వమిత్యేవమాదివాక్యజనితస్యబాధకప్రత్యయానుపపత్తేః కర్మవిధిప్రత్యయఇతిచేన్న- కర్తృభోక్తృస్వభావవిజ్ఞానవతి స్వజ్ఞానతకర్మఫలరాగద్వేషాదిదోషవతశ్చకర్మవిధానాత్ అధిగతసకలవేదార్థస్యకర్మవిధానాదద్వైతజ్ఞానవతోపికర్మేతిచేన్న- కర్మాధికృతవిషయస్యకర్తృభోక్త్రాదిజ్ఞానస్యస్వాభావికస్య *సదేకమేవాద్వితీయం *ఆత్మైవేదంసర్వమిత్యనేనోపమర్దితత్వాత్ తస్మాదధిగతవేదార్థస్యాపిఅవిద్వదవస్థాయామేవకర్మాణివిధీయన్తే-నాద్వైతజ్ఞానవతః. అతఏవహివక్ష్యతి * సర్వఏతేపుణ్యలోకాభవన్తి బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి తస్మాదస్మిన్నద్వైతవిద్యాప్రకరణేఽభ్యుదయసాధనాన్యుపాసనా, న్యుచ్యన్తే కైవల్యసన్నికృష్టఫలానిచాద్వైతాదీషద్వికృతబ్రహ్మవిషయాణి * మనోమయః ప్రాణశరీరఇత్యాదీని, కర్మసమృద్ధిఫలానిచకర్మాఙ్గసమ్బన్ధీని,- రహస్యసామాన్యాన్మనోవృత్తిసామాన్యాచ్చ యథా ఽద్వైతజ్ఞానంమనోవృత్తిమాత్రం- తథాఽన్యాన్యుపాసనానిమనోవృత్తిరూపాణీత్యస్తిహిసామాన్యం కస్తర్హ్యద్వైతజ్ఞానస్యోపాసనానాంచవిశేషః ఉచ్యతే- స్వాభావికస్యాత్మన్యక్రియే ఽధ్యారోపితస్యకర్త్రాదికారకక్రియాఫలభేదవిజ్ఞానస్యనివర్తకమద్వైతవిజ్ఞానం- రజ్జ్వాదావివసర్పాద్యధ్యారోపలక్షణజ్ఞానస్యరజ్జ్వాదిస్వరూపనిశ్చయఃప్రకాశనిమిత్తః ఉపాసనంతు యథాశాస్త్రసమర్పితం కించిదాలమ్బనముపాదాయతస్మిన్సమానచిత్తవృత్తిసన్తానకరణం తద్విలక్షణప్రత్యయానన్తరితమితివిశేషః తాన్యేతాన్యుపాసనానిసత్త్వశుద్ధికరత్వేన వస్తుతత్త్వావభాసకత్వాదద్వైతజ్ఞానోపకారకాణి, ఆలమ్బనవిషయత్వాత్సుఖసాధ్యాని, చేతిపూర్వముపన్యస్యన్తే తత్రకర్మాభ్యాసస్యదృఢీకృతత్వాత్కర్మపరిత్యాగేనోపాసనఏవదుఃఖంచేతస్సమర్పణంకర్తుమితికర్మాఙ్గవిషయమేవతావదాదావుపాసనముపన్యస్యతే ....

కిన్నయత్నేనిరతిశయపురుషార్థహేతుః- అతస్సాధనాత్కర్మణస్సఫలాచ్చవిరక్తస్యనిరతిశయపురుషార్థం కాఙ్క్షతస్తత్సాధనంకేవలమాత్మజ్ఞానం సంసారానర్థనివృత్తిపూర్వకనిరతిశయహేతుకర్మతద్ధేతుసిరాకరణేనైవకర్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణోపనిషదారభ్యతే. నహికర్మానుష్ఠానాత్పునరావృత్తిరహితఫలంలభ్యతే- తస్మాత్ * తద్యథేహేత్యాదౌకృతకఫలత్వశ్రుతేః తథాచేశ్వరార్పణబుద్ధ్యాఽనుష్ఠితశుభకర్మవిశోధితచిత్తశుద్ధిబుద్ధేరీశ్వరభక్తస్యముముక్షోస్తాదృశజ్ఞానార్థోయముపనిషదారమ్భఇతిహేతుహేతుమద్భావస్సప్రసఙ్గేనోక్తః నను * మోఘాగ్నిస్సప్రవర్తేతత్త్రకామ్యనిషిద్ధయోః నిత్యనైమిత్తికయోః ప్రత్యవాయజనకయోర్వర్జనీయత్వాత్ కామ్యనిషిద్ధే వర్జనీయే నిత్యనైమిత్తికేచకృత్వావస్థితస్య ముముక్షోర్వర్తమానదేహపాతే పునర్దేహాన్తరగ్రహహేత్వభావాదనాయాసేనైవముక్తిరితి కథంతాదర్థ్యేనోపనిషదారభ్యతే - తత్రాహ (నచేతి) నహి ప్రత్యక్షేణకేవలోపాయోవాప్రమాణంకల్ప్యతే. నచ పౌరుషేయవాక్యం మూలప్రమాణమన్తరేణప్రమాణం నచాత్రశ్రుతిస్మృతీ ప్రత్యక్షాదివానుమానంలక్ష్యతే. సమ్భవతిచ యథావత్కర్మణాంకర్తుమశక్యత్వాత్పాపిత్వాత్కర్మశేషవశాద్దేహాన్తరం. నచైకభవికత్వంకర్మాశయస్య- * తద్య ఇహరమణీయచరణాః * తతశ్శేషేణేత్యాది శ్రుతిస్మృతివిరోధాత్ తస్మాదాత్మజ్ఞానాదేవముక్తిరితిభావః అద్వైతాత్మజ్ఞానవిధురాణాం భేదజ్ఞానవతాం కర్మానుష్ఠాయినాం క్షయ్యఫలశాలిత్వేవాక్యశేషంప్రమాణయతి (వక్ష్యతిహీతి) అద్వైతాత్మోపదేశానన్తర్య మథశబ్దార్థః. యే ఉక్తరీత్యోపనిషద్గురువచనముపదేశమనాప్తాః యథామతియథోక్తాదద్వైతాదన్యథా - ద్వైతమేవతత్త్వంవిదన్తి - తేపరతన్త్రాస్సన్తో రాగాదినా కర్మాణ్యనుష్ఠాయతత్ఫలభూతక్షయ్యఫలలోకాఃభవన్తీతిశ్రుత్యర్థః అద్వైతాత్మజ్ఞానాదాత్యన్తికపురుషార్థసిద్ధిరిత్యత్రాపివాక్యశేషమనుకూలయతి (విపర్యయేచేతి) చకారాత్ క్రియాపదమనుకృష్యతే సహి- విద్యాస్వప్నయానిరస్తావిద్యాదిమలః స్వపరిజ్ఞానాత్స్వయమేవపరాత్మాభవతి - భేదప్రతిపత్తిహేతోరుచ్ఛిన్నత్వాదిత్యర్థః కర్మిణాంపురుషార్థోనిరతిశయోనాస్తీత్యత్ర- అద్వైతనిష్ఠానాంతుకర్మత్యజతాంపురుషార్థస్సిద్ధ్యతీత్యత్రవాక్యశేషస్సంలిఙ్గందర్శయతి (తథేత్యాదినా) ద్వైతమేవవిషయః తస్మిన్ *నాచారస్యణమితిశ్రుతేరనృతేఽభిసన్ధా- యస్యసత్యత్వాభిమానః. తస్యబన్ధనం- పరమానన్దస్యావిర్భావరాహిత్యం, సంసారాత్మకస్యదుఃఖస్యప్రాప్తిశ్చ యథావస్తుతస్తస్కరస్యనాహంతస్కరోస్మీతిమిథ్యాభిమన్యమానస్యపరిశోధనార్థంతప్తపరశుగ్రహణేదాహేబన్ధనందుఃఖప్రాప్తిశ్చప్రతీయతే - తథైవద్వైతాభినివేశవతోపీతిప్రథమముక్త్వావస్తుతోఽతస్కరస్యపరైశ్చోరారోపితతస్కరత్వస్యపరిశుద్ధ్యర్థంతప్తపరశుగ్రహణేదాహదుఃఖాభావవద్ద్వైతాభావోపలక్షితే ప్రత్యగాత్మనిపరమార్థసత్యేఽభిమానవతోద్వైతాచ్చవ్యావృత్తచిత్తస్యానర్థధ్వంసోనిరతిశయానన్దావిర్భావశ్చేతియథోక్తార్థానురోధేనాగ్రేశ్రుతిర్వక్ష్యతీతియోజనా కేవలమాత్మజ్ఞానంకైవల్యహేతుః-తత్సిద్ధ్యర్థముపనిషదారమ్భఇతిస్వపక్షోదర్శితః. స్వయూథ్యాస్తుకర్మసముచ్చితమాత్మజ్ఞానంమోక్షసాధనం-తాదర్థ్యేనోపనిషదారమ్భఇత్యాహుః తాన్ప్రత్యాహ (అతఏవేతి) యత్కృతకం- తదనిత్యమితివ్యాప్త్యనుగృహీతయా * తద్యథేహేత్యాదిశ్రుత్యాకర్మఫలస్యానిత్యత్వావగమాత్, * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యాదిశ్రుత్యాచజ్ఞానఫలస్యనిత్యత్వసిద్ధేః జ్ఞానకర్మణోర్విరుద్ధఫలత్వాద్వ్యవసాయాదద్వైతస్యాత్మనోదర్శనంనైవకర్మణాసహభావిభవితుముత్సహతే- నహివిరుద్ధయోస్తమఃప్రకాశయోస్సముచ్చయస్సమ్భవతే - తన్నసముచ్చితజ్ఞానార్థత్వేనోపనిషదారమ్భఇత్యర్థః. కిఞ్చ- అ

ద్వైతాత్మజ్ఞానం స్వసాధ్యసిద్ధ్యర్థం కర్మాపేక్షతే- స్వబాధకవిధూననార్థం వా నాద్యః-తస్యాసాధ్యఫలత్వాదిత్యభిప్రేత్యానోద్వితీయం [illegible] (క్రి యేతి) వాక్యజనితస్య- అద్వైతాత్మజ్ఞానస్యేత్యర్థః తస్యబాధకాభావేనతత్త్వనిరాస [illegible] పేక్షేత్యాశఙ్క్యేత్యర్థః బాధకప్రా [illegible] న్యా సిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తద్విషయాపాదనప్రత్యయః- * యజేతేత్యాదివిధిజనితః కర్మాన్తరాబాధః సహ్యాఽహంకర్తృత్వాదికమాత్రాన్తకర్త్రాద్యాత్మజ్ఞానస్యబాధకాభావాదిత్యర్థః కస్మాద్యథాకర్మవిధిః అజ్ఞస్య- విద్యామవేక్ష్యకర్మవ్యతిరేకం ప్రత్యాహ (నేత్యాదినా) కర్త్రాద్యాకారం ప్రమాణరూపేణ ప్రకృతిప్రమాణమిథ్యాజ్ఞానం- తస్మాత్ తేనమిథ్యాజ్ఞానేనజనితకర్మఫలవిషయారాగాదిదోషః విద్వాంసంకర్మణి ధీయతే సహిఽహంకర్తా ఽహమిత్యాద్యభిధ్యానదోషరాగాదేశ్చాపేక్షకర్మవిధాతుంశక్యం- * యద్యద్ధికురుతేజన్తుస్తత్తత్కామస్యచేష్టితమితిస్మృతేః అతోఽజ్ఞస్యకర్మవిధి పరత్వమప్రత్యయాబాధకః-ప్రాకృతప్రమాణాదిత్యర్థః ద్వితీయంశఙ్క్యాహ (అధీతేతి) అధీతస్వాధ్యాయోహివైదికకర్మణ్యధిక్రియతే-అధ్యయనం చార్థావబోధఫలమితిమీమాంసకానాం [illegible] అధ్యయనవతో జ్ఞాతసర్వవేదార్థస్య . యజేతేత్యాదినాకర్మవిధానాదాత్మజ్ఞానస్యాపికర్మాఙ్గ త్వాదిష్యతే సచాత్మజ్ఞానేనకర్మబాధ్యతే- అధికారిత్వాదిత్యర్థః సతావదర్థావబోధఫలమధ్యయనమితిప్రామాణికం- అథారాదుపకారకఫలంపదమితిచాధ్యే ష్టి ప్రసిద్ధం తత్రాధ్యయనవిధివశేనాత్మజ్ఞానస్యకర్మవిధిసమ్బన్ధస్సమ్భవతీతిపరిహరతి (నైవ) కిఞ్చ- సమేదంకర్మేతికర్మణ్యైశ్వర్యం ప్రతిపద్య స్వనిష్ఠితంవిషయీకృత్యప్రవృత్తిప్రసక్తప్రాప్త్యాకారజ్ఞానస్యప్రమాణాపేక్షయాకర్మణస్స్వభావ [illegible] సత్యవాక్యార్థేనసమ్యగ్జ్ఞానేనాపహృతత్వాత్ కర్మఫలవిషయారాగాద్యభావాత్ [illegible] కర్మణాం [illegible] స్థానత్వాన్నాత్మజ్ఞస్యకర్మోపపత్తిరిత్యాహ (వర్ణాదిక్రతేతి) అద్వైతాత్మజ్ఞానస్యకర్మప్రవృత్తివిరోధిత్వేపలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) అజ్ఞస్యకర్మవిధిః- సర్వాత్మైకత్వస్యత్రంలింగంవాదయతి (అవివేకి) విశే- త [illegible] కర్మాన్ కృతాన్ [illegible] యథాబ్రహ్మచారీగృహస్థోవానప్రవ్రజేదిత్యేతేషాం- అథాబ్రహ్మవిదసకిర్మచేత్ - సర్వథ [illegible] రణాద్వర్తనత్వకర [illegible] (బ్రహ్మసంస్థ ఇతి) యదిసముచ్చయాసమ్భావాత్కేవలమేవాత్మజ్ఞానంకైవల్యసా [illegible] దానోపనిషదారభ్యతే-హన్తకిమిత్యాశఙ్క్యాహ [illegible] తస్యేతి (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యోపనిషదారభ్యేసతి మృణాల [illegible] సయోగాదాయందివాం [illegible] వేదవ్రతేవం [illegible] దీర్ఘాభ్యుదయఫలాన్యుపాసనాని కైవల్యసన్నికృష్టఫలత్వంనామ- క్రమముక్తి ఫలత్వం అద్వైతాత్- నిష్పత్తిపక్షాదీషద్వ్యక్తతరా- సగుణబ్రహ్మ కర్మసన్నిహితఫలాని- కర్మప్రకృతాతిశయఫలాన్యగ్నిధాద్యుపాసనానీత్యర్థః. అత్రవిద్యాప్రకరణేత్రిగుణోపాసనోపన్యాసేహేతుమాహ (రహస్యేతి) ఉపనిషద్వదవేదనీయత్వస్యాస్యవిద్యాయామపాసనేషుచా విశేషాదిత్య ర్థః తత్రైవహేత్వన్తరమసంభావ్యానిభజతే (మనోవృత్తిత్వాదినా) ఆత్మజ్ఞానస్యోపాసనానాం చయథోక్తంసామాన్యముపపద్యతేచేత్- తస్మిన్ప్రతితాప్తి విశేషస్యాభిమానశఙ్కాతే (కస్తర్హి) ఫలతో విశేషం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) తత్ప్రసఙ్గముపాస్యజ్ఞానస్యోపాసనాభ్యో వి శేషమాదర్శయతి (స్వాభావికస్యేతి) ప్రత్యగాత్మని క్రియాకారకఫలాదినిర్వికల్పే [illegible] కర్త్రాద్యాకా రజ్ఞానం. తస్యాద్వితీయత్వాదిలక్షణాగతస్థానయాథార్థ్యజ్ఞానంనివర్తకం- యథార్థస్వభావస్థానేసర్పాదిసమారోపరూపస్యమిథ్యాజ్ఞానస్యప్ర కాశాదికారణ ప్రమాతో రజ్జ్వాద్యధిష్ఠానస్వయాథార్థ్యజ్ఞానేనివర్తకః - లబ్ధేత్యర్థః సమ్ప్రత్యుపాసనానామద్వైతజ్ఞానాద్విశేషం దర్శయతి (ఉపా సనంత్వితి) శాస్త్రం *మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యాది. శిష్టాచారస్తు- యస్మిన్ప్రత్యయే [illegible] సమానజాతీయప్రత్యయసన్తానకరణమవిచ్ఛిద్య విచ్ఛిద్యధ్యాయినో [illegible] త్యాశఙ్క్యాహ (తద్విలక్షణేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యోపాసనానాం చ అవాన్తరవిశేషముపసంహరతి (ఇతి విశేష ఇతి) సను విద్యాప్రకరణేయథోక్తోపాసనానామపదేశస్సమ్భవే [illegible] ప్రాధాన్యత్వాదర్థస్యనోచ్యతాం - ఉపాసనాని పునః ప్రధానత్వాత్ప్రాగేవ సనా [illegible] నీత్యాశఙ్క్యాహ (తానీతి) ఉపాసనానామీశ్వరార్పణబుద్ధ్యాఽనుష్ఠితానిత్యాది కర్మవచ్చిత్తశుద్ధిద్వారాజ్ఞానకారణత్వాత్, కార్యాచ్చ కారణస్యప్రాదుర్భావప్రసిద్ధేః, సాకారవస్తువిషయత్వేనసుసాధ్యత్వాత్, ప్రసఙ్గానాం సహసా లేషు ప్రవృత్త్యుపపత్తేరారాధ్యపదేశస్సమ్భవతీత్యర్థః తథాపిబహుషు [illegible] సనేషు కిమిత్యజ్ఞానవచ్ఛిన్నమోఙ్కారోపాసనం ప్రథమముచ్యతే- తత్రాహ (తత్రేతి) ప్రాక్కృతేషు పురుషేకర్మాద్యాసస్యానాదివాస నయాఽన్యదీకృతత్వాదభ్యస్తత్వాత్ కర్మత్యాగేనాప్యుపాసనోపాసనేచోపసద్యమన్దాః దుఃఖంకర్తుమిత్యజ్ఞానం [illegible] తావదుపాసనముచ్యతే ఏవమాదావుక్త్వాపునరుపాసనాన్తరాణిక్రమేణ వక్తవ్యానీత్యర్థః ....

హరిః ఓమ్.

ఉ.—— ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత। ఓమితి హ్యుద్గాయతి తస్యోపవ్యాఖ్యానమ్॥ ౧

శం — (ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత) ఓమిత్యేతదక్షరం పరమాత్మనోఽభిధానం నేదిష్ఠం - తస్మిన్హి ప్రయుజ్యమానే స ప్రసీదతి ప్రియనామగ్రహణ ఇవ లోకః తదిహేతిపరం ప్రయుక్తమభిధాయకత్వాద్వ్యావర్తితం శబ్దస్వరూపమాత్రం ప్రతీయతే తథా చార్చాదివత్పరస్యాత్మనః ప్రతీకం సమ్పద్యతే ఏవం నామత్వేన ప్రతీకత్వేన చ పరమాత్మోపాసనసాధనం శ్రేష్ఠమితి సర్వవేదాన్తేష్వవగతం జపకర్మస్వాధ్యాయాద్యన్తేషు చ బహుశః ప్రయోగాత్ప్రసిద్ధమస్య శ్రైష్ఠ్యం అతః తదేతదక్షరం- వర్ణాత్మకముద్గీథభక్త్యవయవత్వాదుద్గీథశబ్దవాచ్యముపాసీత కర్మాఙ్గావయవభూతేఽక్షరే పరమాత్మప్రతీకే దృఢామైకాగ్ర్యలక్షణాం మతిం సన్తనుయాత్ స్వయమేవ శ్రుతిరోఙ్కారస్యోద్గీథశబ్దవాచ్యత్వే హేతుమాహ (ఓమితి హ్యుద్గాయతి) ఓమిత్యారభ్య హి యస్మాదుద్గాయతి- అత ఉద్గీథ ఓఙ్కార ఇత్యర్థః తస్య- తస్యాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం - ఏవముపాసనమేవంవిభూత్యేవంఫలమిత్యాదికథనం- ఉపవ్యాఖ్యానం ప్రవర్తత ఇతి వాక్యశేషః ౧

ఆ — [illegible] (ఓమిత్యేతదక్షరమితి) [illegible] (పరమాత్మన ఇతి) [illegible] (నేదిష్ఠమితి) [illegible] (తస్మిన్హీతి) [illegible] (ఇతిపరమితి) [illegible] (తథా చేతి) [illegible] (ఏవమితి) సర్వవేదాన్తేషు [illegible] (జపేతి) గాయత్ర్యాదిజపే, యజ్ఞాదౌ కర్మణి, స్వాధ్యాయస్యాదావన్తే, చోఙ్కారస్య ప్రయోగో దృశ్యతే- [illegible] (అత ఇతి) [illegible] (వర్ణాత్మకమితి) [illegible] (ఉద్గీథేతి) [illegible] (కర్మేతి) [illegible] (స్వయమేవేతి) ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యత్రోపాసనోపదిష్ట [illegible] (తస్యేతి) (ఏవముపాసనమితి) [illegible] (ఏవం విభూతీ) [illegible] (ఏవం [illegible]) [illegible] (ప్రవర్తత ఇతి) ౧

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్స్థలం శ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమ గాహతాం॥ ౧

శ్రీశైలపూర్ణవంశాబ్ధికౌస్తుభస్య జగద్గురోః। శ్రీమతస్తాతయార్యస్య చరణౌ శరణం వృణే॥ ౨

శ్రీతాతగురుసేవాప్తవేదాన్తయుగళాశయః। వాత్స్యానన్తగురుశ్శ్రీమాన్ శ్రేయసే మేఽస్తు భూయసే॥ ౩

యత్సేవావైభవాల్లబ్ధా మయా పరమహంసతా। వినుమస్తం శిరసా వన్దే పరకాలమునీశ్వరం॥ ౪

వ్యాసం శఠారియోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్ గురూనపి। ఛాన్దోగ్యోపనిషద్వ్యాఖ్యాం కరవాణి యథామతి॥ ౫

రం.— బ్రహ్మవిద్యోపయికం కర్మాఙ్గవిషయముపాసనముపదిశ్యతే (ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి) ఉద్గీథం- ఉద్గీథభక్త్యవయవభూతమోమిత్యేతదక్షరముపాసీతేత్యర్థః ఓమిత్యక్షరస్యోద్గీథత్వాభావేన సామానాధికరణ్యార్థముద్గీథపదస్య వా- అక్షరపదస్య వా ముఖ్యార్థత్యాగేన లక్షణాయాం సమాశ్రయణీయాయాం ఏతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానమిత్యుపసంహారానుగుణ్యాదుద్గీథశబ్దస్య జఘన్యవృత్తిః, ఏతస్యైవోద్గీథావయవత్వం చ యుక్తం- న తు ముఖ్యస్యోమిత్యేతదక్షరమిత్యస్యాక్షరావయవయుక్తోద్గీథలక్షకత్వం యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం స్వయ

మూ.— ఏషాం భూతానాం పృథివీ రసః పృథివ్యా ఆపో రసః అపామోషధయో రస ఓషధీనాం పురుషో రసః
పురుషస్య వాగ్రసో వాచ ఋగ్రస ఋచస్సామ రసస్సామ్న ఉద్గీథో రసః॥ ౨
స ఏష రసానాం రసతమః పరమః పరార్ధ్యోఽష్టమో యదుద్గీథః॥ ౩
కతమా కతమర్క్ కతమత్కతమత్సామ కతమః కతమ ఉద్గీథ ఇతి విమృష్టం భవతి॥ ౪

మేవ శ్రుతిరోఙ్కారస్యోద్గీథశబ్ద ప్రతిపాద్యత్వే హేతుమాహ (ఓమితి హ్యుద్గాయతీతి) లోకే ఓమిత్యుచ్చార్యైవోద్గాయతి- అత ఉద్గీథావయవత్వాదుద్గీథశబ్ద ప్రతిపాద్యత్వం యుక్తమిత్యర్థః (తస్యోపవ్యాఖ్యానం) తస్య- ఓమిత్యక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం - ఇదముపాసన, మేవంవిభూతి, రేవంఫల, మిత్యాదికథనం క్రియత ఇతి శేషః ౧

శం.— ఏషాం- చరాచరాణాం భూతానాం పృథివీ రసః - గతిః పరాయణమవష్టమ్భః పృథివ్యా ఆపో రసః - అప్సు హ్యోతా చ ప్రోతా చ పృథివీ- అతస్తా రసః పృథివ్యాః. అపామోషధయో రసః- అప్పరిణామత్వాదోషధీనాం తాసాం పురుషో రసః- అన్నపరిణామత్వాత్పురుషస్య తస్యాపి పురుషస్య వాగ్రసః- పురుషావయవానాం హి వాక్సారిష్ఠా- అతో వాక్పురుషస్య రస ఉచ్యతే తస్యా అపి వాచః ఋగ్రసః- సారతరా ఋచస్సామ రసః- సారతరం తస్యాపి సామ్న ఉద్గీథః- ప్రకృతత్వాదోఙ్కారస్సారతరః ౨

ఆ.— ఉద్గీథావయవత్వేనానుప్రవిష్టస్యోఙ్కారస్య రసతమత్వం గుణం విధాతుం పాతనికాం కరోతి (ఏషామితి) గతిరితి- ఉత్పత్తికారణత్వం పరాయణమితి- స్థితిహేతుత్వం అవష్టమ్భ ఇతి- ప్రలయనిదానత్వముచ్యత ఇతి భేదః. వైపరీత్యేనాఽఽమ్నాసిషతాస్సైయాని అపాం పృథివీరసత్వం సాధయతి (అప్సు హీతి) అస్యార్థస్య శ్రుత్యన్తర ప్రసిద్ధిం ద్యోతయితుం హిశబ్దః ఓషధీనామప్ప్రతికారణత్వాభావాత్ కథం తత్ర రసశబ్దః- తత్రాహ (అప్పరిణామత్వాదితి) కారణపరతయా పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతో రసశబ్దోఽత్ర రసత్వేనైవముత్తరత్ర కార్యపరతయా వ్యాఖ్యేయ ఇత్యర్థః కథమోషధీనాం పురుషో రసః- నహి తాభిస్సా క్రియతే- తత్రాహ (అన్నే-) పురుషరసత్వం వా వస్తుమర్హయతి (పురుషేతి) వాగ్విహీనం ప్రతి పురుషాన్తరం నిస్సారం- అతో వాచస్సారత్వం ప్రసిద్ధమితి హిశబ్దార్థః తస్యాశ్చాపి ప్రసిద్ధిరుక్తార్థః. వాక్షిర్వార్యత్వాదృచ ప్రాధాన్యం ప్రత్యభిప్రేత్యాహ (సారతరేతి) ఋచస్సకాశాదపి వేదాదౌ సామగీయమానం వక్తృశ్రోతౄణాం సుఖకరమితి మత్వాహ (సారతరమితి) ఉద్గీథశబ్దం చావయవే ప్రకరణాన్నియమయతి (ప్రకృతత్వాదితి) సహి సామావయవభూతోఽపి తస్మాత్ సారభూతో భవతీతి యస్మాన్నోఙ్కారస్సారతరః (సారతర ఇతి) ౨

రం.— (ఏషాం భూతానాం పృథివీ రసః) ఏషాం- స్థావరజఙ్గమాత్మకభూతానాం పృథివీ రసః- పరాయణం భూతానాం పృథివ్యాధారకత్వాదితి భావః పృథివ్యా ఆపో రసః - తస్యాః జలప్రకృతికత్వాదితి భావః అపామోషధయో రసః - తత్పరిణామత్వాదితి భావః ఓషధీనాం పురుషో రసః- అన్నపరిణామత్వాచ్ఛరీరస్యేతి భావః పురుషస్య వాగ్రసః- వాచోఽత్యుపకారకత్వాత్ వాచ ఋగ్రసః- ఋచాం గమ్భీరార్థకత్వాదితి భావః ఋచస్సామ రసః- గీతిసారత్వాత్సామ్న ఇతి భావః సామ్న ఉద్గీథో రసః- సామ్నస్తత్సారత్వాత్ అత్రోద్గీథశబ్దేనోద్గీథావయవ ఓఙ్కార ఉచ్యతే ౨

శం.— స ఏష ఉద్గీథాఖ్య ఓఙ్కారో భూతాదీనాముత్తరోత్తరరసానామతిశయేన రసః- రసతమః పరమాత్మప్రతీకత్వాత్పరార్ధ్యః అర్ధం- స్థానం పరం చ తదర్ధం చ పరార్ధం- పరమాత్మస్థానార్హః పరమాత్మవదుపాస్యత్వాదిత్యభిప్రాయః అష్టమః - పృథివ్యాదిరససఙ్ఖ్యాయాం యదుద్గీథః- య ఉద్గీథః ౩

ఆ.— యదర్థం పృథివ్యాదీనాం రసత్వముక్తం- తదిదానీం దర్శయతి (ఏవమితి) రసతమత్వగుణకమోఙ్కారముపాస్యత్వార్థం విశేషణాభ్యామధికరోతి (రస ఇతి) అస్య పరమాత్మస్థానయోగ్యత్వం సమర్థయతే (పరమాత్మవదితి) యథా పరమాత్మా స్వరూపత్వేనానుసన్ధీయతే- తథాఽస్యాపి తదాత్మనాఽనుసన్ధేయత్వాద్విముముక్ష్వారాధ్యత్వాత్ప్రతిమావదయమపి పరమాత్మబుద్ధ్యాలమ్బనయోగ్యో భవతీత్యర్థః ఓఙ్కారాత్పరో నాస్తి రసో నాస్తీతి రసతమత్వస్ఫుటీకరణార్థం పరిగణనా స్వతస్సిద్ధమష్టమత్వమనువదతి (అష్టమ ఇతి) నను భూతాన్యారభ్య నవమత్వే ప్రతీయమానే కథమోఙ్కారస్యాష్టమత్వం ప్రతిజ్ఞాయతే- తత్రాహ (పృథివ్యాదీతి) స ఏష ఇత్యుక్తం వ్యక్తీకర్తుం యదుద్గీథ ఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (య ఉద్గీథ ఇతి) పూర్వవదుద్గీథశబ్దోఽవయవపరో నేతవ్యః ౩

రం.— (స ఏష రసానాం రసతమః పరమః) స ఏషః - ఓఙ్కారో రసతమః పరమః - భూతాదీనాముత్తరోత్తరరసానామతిశయితో రసః ఇతోఽధికో రసో నాస్తీత్యర్థః (పరార్ధ్యోఽష్టమో యదుద్గీథః) పరార్ధ్యః- పరస్య - బ్రహ్మణః అర్ధం- స్థానమర్హతీతి పరార్ధ్యః ✻ఛన్దసీ చేతి యత్ బ్రహ్మవదోఙ్కారస్యాప్యుపాస్యత్వాదితి భావః అష్టమః - అయముద్గీథః ✻ పృథివీ రసః పృథివ్యా ఆపో రస ఇతి పరిగణనాయామష్టమ ఇత్యర్థః యదుద్గీథః- య ఉద్గీథ ఇత్యర్థః ౩

శం.— ✻ వాచ ఋగ్రస ఇత్యుక్తం కతమా సా ఋక్ కతమత్తత్సామ, కతమో వా స ఉద్గీథః కతమా కతమేతి వీప్సాఽఽదరార్థా. నను

✻ వా బహూనాం జాతిపరిప్రశ్నే డతమచ్ - నహ్యత్ర ఋగ్జాతిబహుత్వం- కథం డతమచ్ప్రత్యయః. నైష దోషః - జాతౌ పరిప్రశ్నో జాతౌ పరిప్రశ్న

ఊ. — వాగేవర్క్ప్రాణస్సామోమిత్యేతదక్షరముద్గీథః తద్వా ఏతన్మిథునం యద్వాక్చ ప్రాణశ్చర్క్చ సామ చ॥ ౫

ఇత్యేతస్మిన్ వివిగ్రహే జాతాద్యనేకవ్యక్తీనాం బహుత్వోపపత్తేః నను జాతే పరిప్రశ్న ఇతి విగృహ్యతే ననుజాతే పరిప్రశ్న ఇత్యస్మిన్ విగ్రహే కతమః కతర ఇత్యాద్యుదాహరణముపపన్నం - జాతౌ పరిప్రశ్న ఇత్యత్ర తు న యుజ్యతే తత్రాపి కఠాదిజాతావేవ వ్యక్తిబహుత్వాత్ ప్రాయేణ పరిప్రశ్న ఇత్యర్థో యది జాత్యే పరిప్రశ్నస్స్యాత్ - కతమః కతర ఇత్యాద్యుపసఙ్ఖ్యానం కర్తవ్యం స్యాత్. విస్పష్టం భవతి - విమర్శః కృతో భవతి విమర్శే హి కృతే సతి ప్రతివచనోక్తిరుపపన్నా ౪

ఆ — ఉదగుణాస్వరవిధానార్థం ప్రశ్నముపతారయన్ వృత్తమనువదతి (వాచ ఇతి) * ఋచస్సామ రసస్సామ్న ఉద్గీథో రస ఇతి చోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం ఇదానీమృగాదిజాతిం జిజ్ఞాసమానః పృచ్ఛతి (కతమేతి) వీప్సా తయం ప్రశ్నే ప్రజ్ఞాతిజ్ఞానే శబ్దాతిరేకం దర్శయితుమిత్యాహ (కతమా కతమేతి) ప్రశ్నత్రయమాక్షిపతి (నను వేతి) అనేకజాతివర్తిన్నానాం మధ్యే యద్యేకస్యా జాతేర్నిర్ధారణార్థం పరిప్రశ్నో భవతి తదా క్వచిద్ వివక్షితే డతమచ్ప్రత్యయస్స్యాత్ - యథా బహూనాం కఠాదీనాం మధ్యే కఠజాతిర్నిర్ధార్యా కతమః కఠ ఇతి ప్రశ్నో దృశ్యతే - తథా ఽన్యత్రాపీతి సూత్రార్థః బహూనామేకస్యా నిర్ధారణే డతమజ్విధానేపి ప్రకృతే ప్రశ్నత్రయే కానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) అత్రేతి - అధ్యాపకార్థే ... ఋగ్జాతిగ్రహణం సామజాతేరుద్గీథజాతేశ్చోపలక్షణం తద్వ్యక్తిబహుత్వాభావేపి కిం న స్యాదిత్యతే - తత్రాహ (కథమితి) ఋగాదిజాతయో యది బహ్వ్యస్స్యుః - తదా తాసాం మధ్యే కతమా ఋగ్జాతిః - కతమా సామజాతిర్వా - కతమోద్గీథజాతిరితి వివక్షితేతి ప్రశ్నో యుజ్యతే న చాస్తి తత్ర జాతిబహుత్వం - ప్రమాణాభావాత్ అతో ఽనుపపన్నం ప్రశ్నత్రయమిత్యర్థః ప్రశ్నానుపపత్తిం దూషయతి (నైష దోష ఇతి) బహూనాం జాతివ్యక్తీనాం సన్నిధానే జాతౌ సత్యాం వ్యక్తిబహుత్వసమ్భవాత్ తదన్యతమనిర్ధారణార్థం పరిప్రశ్నే వికల్పేన డతమచ్ ... ఋగాదిజాతౌ తద్వ్యక్తిబాహుళ్యాత్ కతమా తద్వ్యక్తిః * వాచ ఋగ్రస ఇత్యాదావివక్షితేతి ప్రశ్నపర్యవసానాదుపపన్నం ప్రశ్నత్రయమిత్యర్థః యత్తు విగ్రహాన్తరే ... ప్రశ్నానుపపత్తిరిత్యుక్తం - తత్రాహ (న త్వితి) తత్ర చానుపపత్తిం యది జాతేరిత్యత్ర వ్యక్తి... అపదిష్టం విగ్రహే పరిగ్రహే ... కతమ ఉదాహరణం విరుధ్యతే. కఠశబ్దస్య వ్యక్తివిశేషవాచిత్వాభావాదితి శఙ్కతే (నన్వితి) ఉదాహ ... కఠత్వాం కఠజాతౌ తద్వ్యక్తిబాహుళ్యాత్ తదన్యతమనిర్ధారణార్థే ప్రాయేణ పరిప్రశ్నే డతమజిత్యఙ్గీకారాన్న పరోక్తోదాహరణ ... (తత్రాపీతి) నను ద్విధాపి విగ్రహో ఽపపన్నో ... విగ్రహో నియమ్యతే - తత్రాహ (యదీతి) ... ఋగాదిజాతేరేకత్వాత్ ప్రత్యేకం బహుత్వాయోగాత్ * బహూనామిత్యాదిసూత్రేణ * కతమః కఠ ఇత్యుదాహరణం న సిధ్యేత. తథా చ ... విధానం ప్రయుజ్యేత - న హి తైర్దికముదాహరణం ప్రమత్తగీతమివ హాతుం శక్యం తస్మాదృగాదివ్యక్తిరేవాత్ర ప్రశ్నే ... కిమితి ... ఇత్యాశఙ్క్యాహ (విమర్శో హీతి) ౪

రం — * వాచ ఋగ్రసో ఋచస్సామరసః సామ్న ఉద్గీథో రస ఇతి ఋక్సామోద్గీథానాం ప్రస్తుతత్వాత్ ... (కతమా కతమ ...) కతమా కతమేత్యప్యాదరార్థా ... ఏవము తత్ర ప్రశ్నే ... ద్రష్టవ్యం (ఇతి విమృష్టం భవతి) విమ ... ౪

శం — (వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేతి) వాగృచోరేకత్వేపినాష్టమత్వవ్యాఘాతః - పూర్వస్మాద్వాక్యాన్తరత్వాత్. ఆప్తిగుణసిద్ధయే ... ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథ ఇతి వాక్ప్రాణౌ ఋక్సామయోనీ ఇతి వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేత్యుచ్యతే. యథాక్రమమృక్సామయోనిత్వం వాక్ప్రాణయోః ... సర్వాసామృచాం సర్వేషాం చ సామ్నామవరోధః కృతస్స్యాత్. సర్వర్గ్సామావరోధే చ ఋక్సామసాధ్యానాం చ సర్వకర్మణామవరోధః కృతస్స్యాత్. తదవరోధే చ సర్వే కామా అవరుద్ధాస్స్యుః ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథ ఇతి - భక్త్యాశఙ్కా నివర్త్యతే తద్వా ఏతదితి - మిథునం నిర్దిశ్యతే. కిం తన్మిథునమితి. ఆహ - యద్వాక్చ ప్రాణశ్చ - సర్వర్క్సామకారణభూతౌ మిథునం (ఋక్చ సామ చేతి) ఋక్సామకారణౌ ఋక్సామశబ్దావిత్యర్థః న తు స్వతన్త్రే ఋక్చ సామ చ మిథునం - అన్యథా హి వాక్చ ప్రాణశ్చేత్యేకం మిథునం, ఋక్సామ చాపరం మిథునం, మితి ద్వే మిథునే స్యాతాం తథా చ తద్వా ఏతన్మిథునమిత్యేకవచననిర్దేశో ఽనుపపన్నస్స్యాత్. తస్మాదృక్సామయోనిర్వాక్ప్రాణయోరేవ మిథునత్వం ౫

ఆ — శిష్యభూతయా శ్రుత్యా చోదితే సైవాచార్యభూతా పరిహరతి (వాగేవేతి) నన్వాద్యే ప్రతివచనే వాగృచోరేకత్వావగమాత్ ఓఙ్కారస్య రసతమత్వాత్ ప్రవిష్టమష్టమత్వం వ్యాహన్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (వాగృచావితి) కథం పునా రసతమత్వవాక్యాదిదం ప్రశ్నప్రతివచనరూపం వాక్యం భిద్యతే - అర్థాధిక్యాభావాత్ తత్రాహ (ఆప్తీతి) పూర్వం హి వాక్యమోఙ్కారస్య రసతమత్వం విదధాతి - ఇదం తు తస్యైవాప్తిగుణం విధత్తే తథా చ తాదృగ్గుణవిధ్యర్థత్వేనాస్య వాక్యాన్తరత్వాదేతద్వాక్యవశాదష్టమత్వాభావేపి పూర్వవాక్యానోఙ్కారస్యాష్టమత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తథాపి కథమృగాదిజాతీయోపృష్టే వాగేవర్గిత్యాది ప్రతివచనముచితం - తద్వ్యక్తివిశేషవచనమేవ ప్రశ్నానుసారీత్యాశఙ్క్యాహ (వాక్ప్రాణావితి) వాగృచోర్యోనిః - తన్నిర్వర్తకత్వాత్. ప్రాణశ్చ సామ్నో హేతుః - బలేన హి గీతిరుత్పాద్యతే. తథా చ వాగేవేత్యాదినా కార్యకారణయోరభేదోపదేశాదృఙ్మాత్రం

ఉ.— తదేతన్మిథునమోమిత్యేతస్మిన్నక్షరే సꣳసృజ్యతే యదా వై మిథునౌ సమాగచ్ఛత ఆపయతో వై తావన్యోన్యస్య కామం॥ ౬

ఆపయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే॥ ౭

సామమాత్రం వా తత్త్వకారణాత్మకం ప్రతీయతే సర్వపూర్వత్రాపి వ్యక్తిర్వివక్షితా - సర్వప్రతివచనరూపాన్తరేకాన్తిత్వాత్ నచైవస్య గాయత్రాదిజాతేరేక త్వాన్ దర్శిత ద్వితీయయోరనుపపత్తిః - అక్షరజాత్యవచ్ఛిన్నా వాక్ప్రాణాదిరూపా ఋగాదిరూపాణాం సప్తైవా గాయత్రాదిజాతేరేకస్యాపి విస్తారకారణార్థం మార్గంవ్యత్తత్స్థేరా గ్రహణాత్ ఋగాదిషు ప్రత్యేకం భేదవతుయః పక్షీసనాసేనూపణముక్తం తత్ప్రత్యేకమేకత్వముపేత్యోక్తరీత్యా పక్షీయమానేషు నకించి ద్విరుద్ధమితి భావః ఋగాది కాయావాచస్సామకస్య ప్రాణస్య గ్రహణేలితంవర్ణయన్నుక్తమేవస్వీకరోతి (యథా వ) ఋక్సా మహాత్మనహోఽతేకిం సిద్ధ మిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) కిమనేనాదితిచేత్ - తత్రాహ (సర్వకామా ఇతి) ఉక్తప్రక్రియయా సర్వకామావా ప్తిహేతుత్వమోఙ్కారో వివక్షితా ప్తిగుణకస్సిద్ధ ఇతి గ్రన్థః ఇతిమేవ ప్రదర్శనేనేతాక్షరం మాహ (ఓమిత్యేతదితి) అత్రాపి పూర్వవజ్జాతిగ్రహితోఽలద్వ్యక్తి త్వేనగ్రహణవో క్తరీత్యోఙ్కారేనిశేషణమితి పదత్రయమితివిశేషణం తథాచోక్తః - తదవయవః విశేషణాత్ప్రకరణాచ్చేత్యర్థః వారప్రాణయో ర్వాక్ప్రాణయోస్సర్వకామసమ్బన్ధా ఇథ పాపిరూపాభూతవాగాదిసమ్బన్ధాదితి సర్వకామసమ్ప్రాప్తిరుక్తం ఇదానీమోఙ్కారస్య వాక్ప్రాణద్వారా స ర్వకామసమ్బన్ధే హేతుమాహ (తద్ ఇతి) తదేతత్పదే చోఙ్కారకత్వ ద్వయం వ్యవ ర్తకతన్మిథునగుణవిషయం దర్శయతి (మిథునమితి) వైశబ్దో ఽపి సన్నస్సిద్ధార్థః వాక్ప్రాణౌ సమ్బన్ధ ముఖ్యతే - తదేతన్మిథునమిత్యత్ర జాతి వాక్ప్రాణోభయమాహ (సర్వకామేతి) వాక్ప్రాణ నాగాఋక్సామకారణత్వాయుక్తవాక్ప్రాణయోః ఋక్సామ) యథా వాక్ప్రాణౌ మిథునం - నిపుణ్యస్య చ స్వాత్మన్యప్రాణమిథునం - సిద్ధ్యనేనాక న్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) నిపతతే దోషమాహ (అన్యథేతి ఇవశబ్దమపరద్వయమిచేత్ - నేత్యాహ (తథాపీతి) సకల క్షరకారణ తయామిథునత్వమాదాయ కథనముపపన్నమిత్యర్థః ఉక్తమర్థం ప్రపఞ్చయితుమిదమ్ ఉపపద్యత ఇత్యర్థః ౫

౮౦ — నిత్యమిథునత్వమాహ (వాగేవ ప్రాణ స్వామిత్యేతదక్షరమిత్యక్షరమితి) ఋచో వాక్త్వేనోచ్చారణసాధ్యత్వాద్వా గేవ ఋక్ సామగానస్య ప్రాణ రూపత్వాత్ సధారణసాధ్యత్వాత్ ప్రాణ ఏవ సామ ఉద్గీథ ఇత్యయవత్వాదోమిత్యక్షరమేవోద్గీథ ఇత్యర్థః (తద్వా ప్రసిద్ధం యద్వాక్ప్రాణశ్చ స్త్రీలిఙ్గత్వ వాక్ చ స్త్రీత్వం ప్రాణస్య పుంలిఙ్గశబ్దవాచ్యత్వరూపం పుంస్త్వమితి భావః (ఋక్సామే చ) అత్రాపి తదేతన్మిథునమిత్యనుషజ్యతే ఉక్తరీత్యా వాక్ప్రాణయోర్మిథునత్వేన తదన్తర్భావేన ఋక్సామయోరపి మిథునత్వం ద్రష్టవ్యం ౫

౫౦ — తదేతత్ - ఏవం గుణమిథునమోమిత్యేతస్మిన్నక్షరే సంసృజ్యతే ఏవం సర్వకామానామాప్తిగుణవిశిష్టం మిథునమోఙ్కారే సంసృష్ట మస్త్యతశ్చోఙ్కారస్య సర్వకామానామాప్తిగుణత్వం సిద్ధం వాఙ్మయత్వమోఙ్కారస్య ప్రాణనిష్పాద్యత్వంచ - మిథునేన సంసృష్టత్వం మిథునస్య కామాపయితృత్వం ప్రసిద్ధమిత్యేతద్దృష్టాన్తేనోచ్యతే - యథా లోకే మిథునౌ - మిథునావయవౌ స్త్రీపుమాంసౌ యదా సమాగచ్ఛతః - గ్రామ్యధర్మతయా సం యుజ్యేయాతాం. తదా ఆపయతః - ప్రాపయతోఽన్యోన్యస్య - ఇతరేతరస్య తౌ కామం తద్వచ్చ స్వాత్మానుప్రవిష్టేన మిథునేన సర్వకామాప్తిగు ణవత్త్వమోఙ్కారస్య సిద్ధమిత్యభిప్రాయః ౬

ఆ — భవతు వాక్ప్రాణయోస్సర్వకామాప్తిగుణకం మిథునకం - వాక్ప్రాణరూపమిథునౌ ఓఙ్కారమోస్వసంసర్గకఃతీత్యత్రాహ (ఏవమితి) కథం పునస్సర్వకామాప్తిమిథునేన సంస్పృష్టత్వమక్షరస్యేత్యత్ర - తత్రాహ (వాఙ్మయత్వమితి) యత్తు సర్వకామాప్తిగుణవిశిష్టం మిథునమిత్యుక్తం - త ఉపపాదయతి (మిథునస్యేతి) ప్రసిద్ధమితి - సత్తాదృగర్థో యథోక్తాక్షరస్య సర్వకామాపయితృత్వేఽపి దృష్టాన్తస్యాప్యుచ్యతే ఽనన్తరవాక్యేనేత్యర్థః దృ ష్టాన్తమేవ వివృణోతి (యథేత్యాదినా) మిథునద్వయం నా స్త్రీత్యుక్తత్వాత్ప్రథమమిథునావితి ద్వివచనం - తత్రాహ (మిథునావయవావితి) గ్రామ్య ధర్మతయా - తథావిధవ్యాపారవత్తయేతి యావత్ వైశబ్దోఽవధారణే వివక్షితం దార్ష్టాన్తికమాచష్టే (తథేతి) ౬

౮౦ — (తదేతన్మిథునమోమిత్యేతస్మిన్నక్షరే సంసృజ్యతే) ఋక్సామాత్మకం తదేతన్మిథునం ఓమిత్యేతస్మిన్నక్షరే ఉద్గీథావయవభూ తే సంసృజ్యతే ఉద్గీథస్య ఋగాగారూథసామభక్తిరూపత్వేన ఋక్సామరూపతయోద్గీథావయవప్రణవస్య ఋక్సామాభ్యాం సంసృష్టత్వాత్తదాత్మకమి థునేన సంసృష్టత్వమిత్యర్థః వాక్ప్రాణాత్మకమిథునాధ్యానవిశిష్టఋక్సామసంసృష్టతయోద్గీథావయవప్రణవోపాసనం కర్తవ్యమిత్యర్థః (యదా వై మిథునౌ సమాగచ్ఛత ఆపయతో వై తావన్యోన్యస్య కామం) యదా దమ్పతీ మిథునీభూతౌ గ్రామ్యధర్మాయ సంసృజ్యేయాతాం - తదాఽన్యోన్యస్య కామప్రాపకత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః మిథునాపి అపుంస్త్వద్వివచనేఽపి తత్తద్ఓఙ్కారోఽపి స్వసంసృష్టమిథునేన కామప్రాపక ఇతి భావః ౬

౮౦.— తదుపాసకోఽప్యుద్గాతా తద్ధర్మా భవతీత్యాహ - ఆపయితా హ వై కామానాం యజమానస్య భవతి - య ఏతదక్షరమేవం - ఆప్తిగుణ వదుద్గీథముపాస్తే - తస్యైతద్యథోక్తం ఫలమిత్యర్థః. తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుతేః ౭

ఆ.— ఏవమోఙ్కారమాప్తిగుణవిశిష్టం శిష్ట్వా తదుపాసనాఫలం కథయతి (తదుపాసకోఽపీతి) తద్ధర్మేతి - ఉపాసకస్యాప్తిగుణవైశిష్ట్య

ఉ.— తద్వా ఏతదనుజ్ఞాక్షరం యద్ధి కిఞ్చానుజానాత్యోమిత్యేవ తదాహైషో ఏవ సమృద్ధిర్యదనుజ్ఞా సమర్ధయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే॥ ౮

తేనేయం త్రయీవిద్యా వర్తతే ఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయత్యేతస్యైవాక్షరస్యాపచిత్యై మహిమ్నా రసేన॥ ౯

టీ॥ ఉక్తైవ కర్తృత్వే కథమాపయితేత్యుక్తే తత్రాహ (యజమానస్యేతి) నిపాతో ల్యబన్తధారణార్థః ఉద్గీథం విదవయవభూతమిత్యాదిర్యత్ ౭
ప్తిగుణవదోఙ్కారోపాసనాత్ కథముపాసితా తద్గుణో భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (తమితి) ౭

రం— తదుపాసకాప్తృత్వాత్ స్వాహ స్వాత్మారవద్యజమానకామప్రాపక ఇత్యాహ (ఆపయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే ఇతి) కామాప్త్యాదివిశిష్టోద్గీథావయవోపాసనస్య యజమానగతకామాప్తిరేవ ఫలమిత్యర్థః ౭

శం— సమృద్ధిగుణవాంశ్చోఙ్కారః కథం తద్వా ఏతత్ ప్రకృతమనుజ్ఞాక్షరం అనుజ్ఞా చ సాఽక్షరం చ తత్ అనుజ్ఞా అనుమతిః ఓఙ్కారో హ్యనుజ్ఞాక్షరం కథమనుజ్ఞేత్యాహ శ్రుతిరేవ యద్ధి కిఞ్చ యత్కిఞ్చ లోకే జ్ఞానం ధనం వాఽనుజానాతి విద్వాన్ ధనీ వా తత్రానుమతిం కుర్వన్నోమిత్యేవ తదాహ తథా చ వేదే త్రయస్త్రింశదిత్యోమితి హోవాచేత్యాది తథా చ లోకేఽపి తవేదం ధనం గృహ్ణామీత్యుక్త ఓమిత్యాహ అత ఏషో ఉ ఏవ ఏషైవ సమృద్ధిః యదనుజ్ఞా యాఽసావనుజ్ఞా సా సమృద్ధిః తన్మూలత్వాదనుజ్ఞాయాః సమృద్ధో హ్యోమిత్యనుజ్ఞాం దదాతి తస్మాత్సమృద్ధిగుణవానోఙ్కార ఇత్యర్థః సమృద్ధిగుణోపాసకత్వాత్తద్ధర్మా సన్ సమర్ధయితా హ వై కామానాం యజమానస్య భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్త ఇత్యాది పూర్వవత్ ౮

ఆ— ఉత్తరగ్రన్థస్య గుణాన్తరవిధానే తాత్పర్యం దర్శయతి (సమృద్ధీతి) తస్య సమృద్ధిగుణవత్త్వము ... ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) తదేతత్పదయోరోఙ్కారాఖ్యమక్షరం విషయత్వేన నిర్దిశతి (ప్రకృతమితి) తస్య స్వరూపవ్యాఖ్యానే శబ్దః అనుజ్ఞాక్షరమిత్యేతద్విగ్రహవ్యాఖ్యానేన తేనాస్య ఘటయతి (అనుజ్ఞా చేతి) తస్యానుజ్ఞాత్వే ప్రశ్నపూర్వకం ప్రమాణమాహ (కథమితి) తత్రేతి జ్ఞానధనయోరుక్తిః తదితి. అనుమన్తవ్యం సాధారణ్యేనోచ్యతే ఓఙ్కారస్యానుజ్ఞాక్షరత్వే లోకప్రసిద్ధివద్వేదప్రసిద్ధిం సముచ్చినోతి (తథా చేతి) కతి త్వేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి శాకల్యేన పృష్టే త్రయస్త్రింశదితి యాజ్ఞవల్క్యేనోక్తే సతి ఓమితి శాకల్యోఽనుజ్ఞాం కృతవాన్ పునశ్చ కత్యేవేతి ప్రశ్నే షడితి ప్రతివచనే సతి ఓమితి హోవాచేత్యాది బృహదారణ్యకే యథోక్తార్థానుసారి ప్రసిద్ధిద్వయం ... లోకప్రసిద్ధిమేవ ప్రకటయతి (తథా చ లోకేఽపీతి) ఓఙ్కారస్య లోకవేదప్రసిద్ధ్యానుజ్ఞాత్వేఽపి కథం సమృద్ధిగుణకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) ... పరిసమాప్యతే. తస్యాస్సమృద్ధిమూలత్వం సాధయతి (సమృద్ధో హీతి) అనుజ్ఞాయాః సమృద్ధిం ప్రతి కారణత్వేన సమృద్ధిత్వే సత్యోఙ్కారస్యాపి తదాత్మకస్య సమృద్ధిగుణవత్త్వం సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) సమర్ధయితేత్యాదిఫలవాక్యం ప్రత్యాహ (సమృద్ధీతి) అస్మిన్నపి వాక్యే సమర్ధయితేత్యాది పదజాతం ఆపయితేత్యాదిపూర్వవద్వ్యాఖ్యేయమిత్యాహ (ఇత్యాదిపూర్వవదితి) ౮

రం— (తద్వా ఏతదనుజ్ఞాక్షరం) ఓఙ్కారోఽనుజ్ఞాక్షరమిత్యర్థః తదేవోపపాదయతి (యద్ధి కిఞ్చానుజానాత్యోమిత్యేవ తదాహ) లోకే హ్యనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛన్ పురుష ఓమిత్యనుజానాతీతి ప్రసిద్ధిః (ఏషో ఏవ సమృద్ధిర్యదనుజ్ఞా) ... లోకే సమృద్ధిమానేవ ఓమిత్యనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛతి - అతోఽనుజ్ఞారూపస్యోఙ్కారస్య సమృద్ధిమూలత్వాదనుజ్ఞారూప ఓఙ్కార ఏవ సమృద్ధిరిత్యర్థః. ఏవం సమృద్ధిగుణకోఙ్కారోపాసనస్య ఫలమాహ (సమర్ధయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే ఇతి) యజమానస్య కామసమృద్ధికరో భవతీత్యర్థః ౮

శం.— అథేదానీమక్షరం స్తౌతి- ఉపాస్యత్వాత్ప్రరోచనార్థం కథం తేన- అక్షరేణ ప్రకృతేయం - ఋగ్వేదాదిలక్షణా త్రయీవిద్యా త్రయీవిద్యావిహితం కర్మేత్యర్థః నహి త్రయీవిద్యైవాశ్రావణాదిభిర్వర్తతే - కర్మ తు తథా ప్రవర్తత ఇతి ప్రసిద్ధం కథం ఓమిత్యాశ్రావయ, త్యోమితి శంస, త్యోమిత్యుద్గాయతి, లిఙ్గాచ్చ సోమయాగ ఇతి గమ్యతే తచ్చ కర్మ ఏతస్యైవాక్షరస్యాపచిత్యై- పూజార్థం పరమాత్మప్రతీకం హి తత్- తదపచితిః పరమాత్మన ఏవ సా * స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవ ఇతి స్మృతేః (మహిమ్నా రసేన) కిఞ్చ - ఏతస్యైవాక్షరస్య మహిమ్నా- మహత్త్వేనర్త్విగ్యజమానాదిప్రాణైరిత్యర్థః తథా- ఏతస్యైవాక్షరస్య రసేన- వ్రీహియవాదిరసనిర్వృత్తేన హవిషేత్యర్థః యాగహోమాద్యక్షరేణ క్రియతే తచ్చాదిత్యముపతిష్ఠతే తతో వృష్ట్యాదిక్రమేణ ప్రాణోఽన్నం చ జాయతే. ప్రాణైరన్నేన చ యజ్ఞస్తాయతే అత ఉచ్యతే అక్షరస్య మహిమ్నా రసేనేతి. ౯

ఆ. ఓఙ్కారస్య గుణత్రయవతస్సఫలముపాసనముక్తం తథాపి వక్తవ్యాభావాత్ తేనేయమిత్యాదివాక్యమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) స్తుతేరర్థవత్త్వమాశఙ్క్యాహ (ఉపాస్యత్వాదితి) ప్రరోచనం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) త్రయీవిద్యా వర్తత ఇతి సమ్బన్ధః త్రయీవిద్యాయాస్స్వాభావికత్వాత్ కథమక్షరేణ ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (త్రయీవిద్యేతి) కిమితి త్రయీశబ్దేన కర్మ వ్యాఖ్యాయతే తత్రాహ (నహీతి) తస్యాస్స్వరూ

ఊ.— తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేద నానా తు విద్యా చావిద్యా చ యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి ఖల్వేతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి॥ ... ౧౦

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

పూరాభస్యానాదిత్వేన హేతునా నివృత్త్యాదిత్యర్థః కర్మాపి కథమాశ్రావణాదిభిరాత్మానం లభతే- తత్రాహ (కర్మత్వితి) ప్రసిద్ధిమేవ ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) ఆధ్వర్యవహౌత్రౌద్గాత్రసమాహారస్యదర్శపూర్ణమాసాదిష్వసమ్భవా, దగ్నిష్టోమాదిషు చ సమ్భవా, త్రయీత్రయసమాహారాల్లిఙ్గా దోఙ్కారేణ ప్రవర్తమానం త్రయీవిహితం కర్మ సోమయాగ ఇతి ప్రతిభాతీత్యాహ (లిఙ్గాచ్చేతి) * ప్రవర్త్యనోఙ్కృతం కర్మేతి న్యాయాదోఙ్కారేణ వైదికస్య కర్మణః ప్రవృత్తిస్తస్య స్తుత్యన్తరమాహ (తచ్చేతి) కథం పునరక్షరం కర్మణా పూజ్యతే - తత్రాహ (పరమాత్మేతి) తస్యతత్ప్రతీకత్వే కిం స్యాదితి చేత్ - తదాహ (తదపచితిరితి) ననుకర్మణా పరమాత్మా చేదారాధ్యతే- తర్హి తత్ప్రతీకత్వాదక్షరస్యాపి తేనారాధనం స్యాత్ నచేశ్వరస్తేనారాధ్యత ఇతి ప్రమాణమస్తి- తత్రాహ (స్వకర్మణేతి) వర్ణాశ్రమవిహితేన కర్మణా ఈశ్వరం ప్రసాద్య తత్ప్రసాదవశాత్తత్ఫలం కర్తా ప్రాప్నోతీతి భగవతోక్తత్వాత్ ఈశ్వరపూజార్థం కర్మేతి గమ్యతే తథా చ తత్ప్రతీకత్వాదోఙ్కారస్య తత్పూజార్థం కర్మేతి యుక్తమిత్యర్థః వైదికం కర్మాక్షరపూజార్థమిత్యక్షరం స్తుత్వా విధాన్తరేణ స్తౌతి (కిం చేతి) యజమానాదీత్యాదిపదేన పత్నీ గృహ్యతే ప్రాణైః- త్రయీవిహితం కర్మ వర్తత ఇతి సమ్బన్ధః స్తుత్యన్తరమాహ (తథేతి) యథాఽక్షరవికారైర్యజమానాదిప్రాణైర్వైదికం కర్మ ప్రవర్తతే- తథేతి యావత్. హవిషేత్యత్రాపి పూర్వవదన్వయః. కథం బ్రీహ్యాది ప్రాణానాం హవిషశ్చాక్షరవికారత్వం- అత ఆహ (యాగేతి) ఆదిశబ్దోఽనుక్తవైదికకర్మసఙ్గ్రహార్థః * తస్మాదోమిత్యుదాహృత్యేత్యాదిన్యాయేనేత్యర్థః * అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే। ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా ఇతి స్మృతిమాశ్రిత్యాహ (తచ్చేతి) వృష్ట్యాదీత్యాదిశబ్దేనాన్నస్య ప్రజానాం చోత్పత్త్యుపకరణం సర్వముచ్యతే తథాపి కథమేతస్యైవాక్షరస్య మహిమ్నేత్యాది- తత్రాహ (ప్రాణైరితి) ౯

రం — ఉపాస్యమోఙ్కారం ప్రరోచనార్థం స్తౌతి (తేనేయం త్రయీవిద్యా వర్తత ఇత్యాదినా) తేన- ప్రకృతేన. ఉపాస్యేనోఙ్కారేణ త్రయీవిద్యా - త్రయీవిహితం కర్మ ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (ఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయతీతి) ఓఙ్కారపూర్వకత్వాదాశ్రావణశంసనోద్గానానామిత్యర్థః కిమిత్యోఙ్కారపూర్వకమేవాశ్రావణాదికం క్రియత ఇత్యత్రాహ (ఏతస్యైవాక్షరస్యాపచిత్యై మహిమ్నా రసేన) రసేన- సారభూతేన మహిమ్నా- మాహాత్మ్యేన యుక్తస్యైతస్య-ఓఙ్కారలక్షణస్యాక్షరస్యాపచిత్యై-పూజార్థమిత్యర్థః. ౯

శం — తత్రాక్షరవిజ్ఞానవతః కర్మ కర్తవ్యమితి స్థితమాక్షిపతి- తేనాక్షరేణోభౌ - యశ్చైతత్- అక్షరమేవం- వ్యాఖ్యాతం వేద యశ్చ కర్మమాత్రవిదక్షరయాథాత్మ్యం న వేద,- తావుభావపి కురుతః కర్మ తయోశ్చ కర్మసామర్థ్యాదేవ ఫలం స్యాత్- కిం తత్రాక్షరయాథాత్మ్యవిజ్ఞానేనేతి. దృష్టం హి లోకే హరీతకీం భక్షయతోస్తద్రసాభిజ్ఞేతరయోర్విరేచనం నైవం- యస్మాన్నానా తు విద్యా చావిద్యా చ - భిన్నే హి విద్యావిద్యే తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః నోఙ్కారస్య కర్మాఙ్గత్వమాత్రవిజ్ఞానమేవ రసతమాప్తిసమృద్ధిగుణవద్విజ్ఞానం. కిం తర్హి. తతోఽభ్యధికం. తస్మాత్తదఙ్గాధిక్యాత్ఫలాధిక్యం యుక్తమిత్యభిప్రాయః. దృష్టం హి లోకే వణిక్శబరయోః పద్మరాగాదిమణివిక్రయే వణిజో విజ్ఞానాధిక్యాత్ఫలాధిక్యం తస్మాద్యదేవ విద్యయా- విజ్ఞానేన యుక్తస్సన్, కరోతి కర్మ శ్రద్ధయా- శ్రద్దధానశ్చ సన్ ఉపనిషదా - యోగేన యుక్తశ్చేత్యర్థః తదేవ కర్మ వీర్యవత్తరం-అవిద్వత్కర్మణోఽధికఫలం భవతీతి విద్వత్కర్మణో వీర్యవత్తరత్వవచనాదవిదుషోఽపి కర్మ వీర్యవదేవ భవతీత్యభిప్రాయః నచావిదుషః కర్మణ్యనధికారః- ఔషస్త్యే కాణ్డేఽవిదుషామప్యార్త్విజ్యదర్శనాత్. రసతమాప్తిసమృద్ధిగుణవదక్షరమిత్యేకముపాసనం- మధ్యే ప్రయత్నాన్తరాదర్శనాత్. అనేకైర్హి విశేషణైరనేకధోపాస్యత్వాత్ ఖల్వేతస్యైవ- ప్రకృతస్యోద్గీథాఖ్యస్యాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి ౧౦

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే- ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — అక్షరస్యస్తుత్యా మహీకృతత్వాదుపాసనేనిర్ణీతకిముత్తరేణ గ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) పూర్వస్మిన్సన్దర్భే స్తుతివశాదక్షరవిజ్ఞానే కర్తవ్యే తన్నిష్పాద్యం కర్మ తద్విజ్ఞానవతోఽనుష్ఠేయమితి స్థితం - తదాక్షేపపూర్వముత్తరం వాక్యమిత్యర్థః. ఆక్షేపాక్షరాణి వ్యాచష్టే (తేనేత్యాదినా) నను కర్మకర్తృత్వే విద్వదవిదుషోర్విద్యానైవ తత్ఫలమశ్నుతే- నావిద్వానితి కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తయోశ్చేతి) ఇతిశబ్దస్త్వాక్షేపతీత్యనేన సమ్బధ్యతే కథం విద్వదవిదుషోరవిశిష్టం ఫలమిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తమాహ (దృష్టం హీతి) విమతం న స్వతన్త్రఫలం- అఙ్గజ్ఞానత్వాత్ - ఆజ్యావేక్షణవదితి ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (నైవమితి) హేతుత్వేనావతారితం వాక్యం వ్యాచష్టే (భిన్నే హీతి) విద్యా- ఉపాసనా. కర్మ- అవిద్యా 'తయోర్భిన్నత్వం- పృథక్ఫలవత్త్వం తన్నవిద్యావైయర్థ్యమిత్యర్థః. విద్యాయాస్స్వతన్త్రఫలవత్త్వం నాస్తీతిపక్షస్య వ్యావృత్తిప్రకారమేవ ప్రపఞ్చయతి (నేత్యాదినా) అఙ్గజ్ఞానాద్గుణవదక్షరజ్ఞానస్యాధిక్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తదఙ్గం- కర్మాఙ్గముద్గీథమాత్రజ్ఞానం. తస్మాదాధిక్యాద్విశిష్టాక్షరజ్ఞానస్యేతి యావత్ యత్తు పునరుక్తం తయోశ్చ కర్మసామర్థ్యాదేవ ఫలం స్యాదితి- తత్రాహ (దృష్టం హీతి) యత్త్వఙ్గజ్ఞానత్వాదితి- తత్రిమఙ్గత్వే సతి జ్ఞానత్వం-

కింనాఆశ్రిత్యవిహితత్వం- అథవాఽవితదేవజ్ఞానత్వవిశేషితం నాద్యః- తన్నిర్ధారణానియమన్యాయేనాసిద్ధేః. నద్వితీయః - గోదోహనేవ్యభిచారాత్. నతృతీయః - దృష్టాన్తస్యసాధనవికలత్వాత్. ఆజ్యావేక్షణస్యాశ్రిత్యవిధ్యుదాహరణబహిర్భూతత్వాత్ అఙ్గసమ్బన్ధిజ్ఞానత్వమాత్రేణదృష్టాన్తత్వేన త్వఙ్గత్వోపపాదేస్సమ్భవాదిత్యభిప్రేత్యజ్ఞానాధిక్యేఫలాధిక్యమిత్యత్రాన్తరవాక్యంయోజయతి (తస్మాదితి) విజ్ఞానం-ఉద్గీథాద్యఙ్గమాత్రవిషయము పాసనాతిరిక్తం తేనేతియావత్. యోగః- దేవతాదివిషయముపాసనం. ఇతిశబ్దస్తదర్థసమాప్త్యర్థః తదైవార్థసిద్ధమర్థంకథయతి (విద్వదితి) నన్వ క్షిసమర్థావిద్వానపర్యుదస్తశ్చకర్మణ్యధికారీత్యఙ్గీకారాత్, దవిదుషస్సల్లక్షణానాత్రాన్తస్యానధికారాత్, తత్కథంతత్కర్మవీర్యవదితిప్రతిజ్ఞాయతే - తత్రాహ (నచేతి) శౌషస్త్యే- ఉషస్తిసమ్బద్ధే * మటచీహతేష్విత్యాదికె తస్మిన్ప్రస్తావే విద్యాహీనానామపికర్మానుష్ఠానందృశ్యతే * ప్రస్తోతర్యాదేవతేత్యాదా- * తాంచేదవిద్వానిత్యాదిలిఙ్గాత్ తస్మాదవిదుషోపికర్మణ్యధికారః. అధికారలక్షణేతుజ్ఞానాభావేపి ద్రవ్యాదిజ్ఞానమాత్రేణవిశే-[illegible] గుణవదక్షజ్ఞానంస్వతన్త్రఫలమిత్యుక్తం తత్తురసతమగుణవదక్షరవిషయమేకముపాసనం తత్రచవిధ్యుద్దేశేఫలస్యాశ్రుతత్వేపివిశ్వజిన్న్యాయేనస్వాతన్త్ర్యకల్ప్యతే ఆప్తిగుణవతస్సమృద్ధిగుణవతశ్చాక్షరస్యద్వివిజ్ఞానే- ప్రత్యేకంఫలశ్రుతేః. తథాచాత్రత్ర్యుపాసనానిపృథక్ఫలాని [illegible]నీత్యఆహ (రసతమేతి) నతావదిహ- *ఉపాసీతేతివిధివ్యతిరేకేణమధ్యేవిధ్యన్తరముపలభ్యతే. నచ *ఆపయితాహవైకామానామిత్యాదివాక్యేఫలశ్రుత్యావిధిరున్నేయః - రసతమగుణవదక్షరవిజ్ఞానవిధౌఫలాకాఙ్క్షిణ్యర్థవాదస్థఫలాంశాన్వయేనానేకగుణవదేకవిజ్ఞానవిధిసమ్భవేవిధిభేదకల్పనాయోగాత్ నఖల్వార్థవాదికఫలవదనేకవిశేషణైకోపాసనావిషయవిధ్యుపగమేనవాక్యైక్యసమ్భవేవాక్యంభేత్తుముచితం. ఏతేనవిశ్వజిన్న్యాయోఽపినిరస్తః రాత్రిసత్రన్యాయస్తుప్రకృతావిరోధీతిభావః * తస్యోపవ్యాఖ్యానమిత్యుక్తస్యోపసంహారవాక్యమిత్యభిప్రేత్యాహ. తత్రైతచ్ఛబ్దస్యప్రకృతాకర్షణేకారణమాహ (అనేకైరితి, రసతమాప్తిసమృద్ధిరూపాణ్యనేకానివిశేషణాని. తైర్విశిష్టత్వేనాక్షరస్యానేకప్రకారేణోపాస్యత్వాత్, ప్రకారభేదేప్యుపాసనైక్యస్యప్రాగేవోక్తత్వాత్, ప్రకృతస్యైవాక్షరస్యైతదుపవ్యాఖ్యానం-యథావద్విహితమిత్యర్థః ౧౦

ఇతిప్రథమప్రపాఠకేప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా

౪౦ — నన్వేవంవిద్భిరపికర్మణోఽనుష్ఠీయమానత్వదర్శనాత్ విద్యావైయర్థ్యమిత్యాశఙ్క్య-సత్యం-విద్వద్భిరవిద్వద్భిరపిలోకేఽజ్ఞాతేనకర్మానుష్ఠీయతే- తథాపివిద్యాఽవిద్యేవిలక్షణఫలే- విద్యయాక్రియమాణంహికర్మవీర్యవత్తరంభవతి-అతోవ్యర్థంతున తథేత్యాహ (తేనోభౌకురుతోయశ్చైతదేవంవేదయశ్చనవేదేత్యాదినా) నానాతు- విలక్షణఫలేఇత్యర్థః యదేవ- కర్మేత్యర్థః. విద్యా- ఉపాసనం. శ్రద్ధా - ఆస్తిక్యబుద్ధిః. ఉపనిషచ్ఛబ్దేనఉపనిషజ్జన్యంబ్రహ్మాత్మకత్వజ్ఞానముచ్యతే కర్మణోవీర్యవత్తరత్వంనామ- ప్రబలకర్మాన్తరాప్రతిబద్ధఫలకత్వం. (ఇతిఖల్వేతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానంభవతి) రసతమత్వాకామాప్తిసమృద్ధిగుణకత్వాదిభిరుక్తప్రకారైర్విశిష్టమభిహితముపాసనంసర్వమేతదక్షర విషయకమేవేత్యర్థః తతశ్చఉపాస్యభేదశఙ్కానకార్యేతిభావః. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయాధికరణాన్యుపన్యస్యన్తే- అఙ్గపాదే * సఏషరసానాంరసతమఃపరమః పరార్ధ్యోఽష్టమోయదుద్గీథఇత్యేకంజాతీయకానాంవాక్యానాం *ఇయమేవజుహూరాస్వర్గోలోకఆహవనీయఇత్యాదివాక్యవత్ స్తావకత్వమేవ - నతురసతమత్వాదిలక్షణోపాస్యగుణసమర్పకత్వం * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతినోపాసనంవిధీయతే - ఉద్గీథవిధినిర్ధానుష్ఠానోపయికజ్ఞానసామాన్యవాచీహ్యుపాసనశబ్దః. అతోఽనువాదఏవ తతశ్చరసతమత్వాదివాక్యైసమభివ్యాహృతవిధ్యభావేనతదేకవాక్యతయాస్తావకత్వాభావేన ఉద్గీథఫనాపస్థాపితక్రతుప్రకరణగతోద్గీథవిధ్యేకవాక్యతయైవరసతమాదివాక్యానాంస్తావకత్వం. నచస్తావకవాక్యానాంస్తుత్యవిధిసమభివ్యాహారనియమో[illegible] *ఏతద్బ్రాహ్మణాన్యేవపఞ్చహవీంషియద్బ్రాహ్మణానీతరాణీతిఅతిదిష్టార్థవాదేషువ్యభిచారాత్. అస్తువా * ఉద్గీథముపాసీతేత్యుపాసనవిధిః, తదేకవాక్యతాచరసతమాదివాక్యానాం,- తథాపిరసతమాదివాక్యానాంనోపాసనవిషయసమర్పకత్వేనైకవాక్యత్వం- *ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యనేనైవఉపాస్యస్యలాభాత్ అపితుఉపాస్యోద్గీథస్తావకత్వేనైవ- ఉపాస్యోద్గీథరూపాదాయస్తుతిమాత్రస్యోపలబ్ధేరితి *స్తుతిమాత్రముపాదానాదితిచేదితిసూత్రఖణ్డేనపూర్వపక్షంకృత్వా *నాపూర్వత్వాదితిసూత్రఖణ్డేనచ *భావశబ్దాచ్చేతిసూత్రేణచసిద్ధాన్తఃకృతః. అయమర్థః- ఉద్గీథేరసతమత్వాదీనాం మానాన్తరాప్రాప్తత్వేనానువాదముఖేనస్తుత్యసమ్భవాత్, *ఇయమేవజుహూరిత్యాదౌజుహ్వాదివిధేస్సన్నిహితతయాతదేకవాక్యత్వేనతత్స్తావకత్వసమ్భవేపిక్రతుప్రకరణగతోద్గీథవిధేరసన్నిహితతయాతదేకవాక్యత్వాభావాత్, *ఏతద్బ్రాహ్మణాన్యేవపఞ్చహవీంషీత్యాదివత్తదేకవాక్యతాకల్పకవచనాన్తరాభావాత్, *ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతిసన్నిహితేవిస్పష్టవిధిప్రత్యయయుక్తేక్రియావాచినిధావశబ్దేవిద్యమానేతదేకవాక్యతామనాదృత్యక్రతుప్రకరణగతోద్గీథవిధ్యేకవాక్యతాకల్పనస్యాన్యాయ్యత్వాత్, ననుసన్నిహితోపాసనవిధ్యేకవాక్యత్వేపిఉపాస్యోద్గీథస్తావకత్వేనైవ రసతమాదివాక్యానామేకవాక్యతాస్తు- నతుఉపాస్యసమర్పకత్వేనేతిచేన్న - ఉపాసనవిషయసమర్పకతయాప్రవృత్తివిశేషకరత్వేసమ్భవతివ్యర్థప్రాయస్తుతిత్వకల్పనాయాఅయుక్తత్వాత్. అతోరసతమత్వాదికమప్యుపాస్యమేవ తతశ్చరసతమత్వాదివిశిష్టతయైవఉద్గీథోపాసనంకర్తవ్యంతత్ఫలార్థిభిరితిస్థితం. తథా *ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదౌనిర్విశేషసామాన్యేనవ్యపదేశాత్సమ్భవాద్విశేషాకాఙ్క్షాయాం తత్తచ్ఛాఖాగతానామేవో[illegible]సన్నిహితత్వాత్తన్మాత్రవిషయత్వమేవఉద్గీథశ్రుతేర్యుక్తం. తతశ్చతాణ్డిశాఖాగతరసతమత్వాకామాప్తిహిరణ్మయపురుషాకారాదిదృష్టి[illegible]తాణ్డిశాఖాగతోద్గీథవ్యక్తైరేవక్రతుమధ్యప్రయుక్తాయాఉపాస్యత్వం- నతుశాఖాన్తరగతోద్గీథవ్యక్తేః. నచసర్వశాఖాగతోద్గీథానామైక్యంశఙ్క్య-[illegible]భేదేనఉద్గీథవ్యక్తీనాంభిన్నత్వాత్. సహోద్గీథశ్రుతెస్సఙ్కోచలక్షణబాధప్రసఙ్గఇతివాచ్యం- శుక్లపటమానయేత్యాదౌపటశబ్దస్యవ్యక్తివిశేష[illegible]వ్యక్తిగ్రహణేప్యుపాసనయంతుశ్రుతలక్షితే। కృష్ణాదియదిముఖ్యామఖకాశ్రుతిస్తత్రపీడ్యతఇతిన్యాయేనశ్రుత్యర్థభాతా

ఉ.— దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిరే ఉభయే ప్రాజాపత్యాస్తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనా
నభిభవిష్యామ ఇతి॥ ౧

యాఽపటత్వజాతే, ర్లక్ష్మ్యాయావ్యక్తై, శ్చాపరిత్యాగే నపట శ్రుత్యబాధ ఇత్యుక్తరీత్యా ఉద్గీథశ్రుతేరప్యబాధాత్ తత్తచ్ఛాఖాగతోద్గీథమాత్రవిషయ
త్వమేవేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- 'అఙ్గావబద్ధాస్తు న శాఖాసు హి ప్రతివేదం. తుశబ్దః పూర్వపక్షవ్యావృత్త్యర్థః ఉద్గీథాద్యఙ్గావబద్ధా ఉపాసనా
న్తత్తచ్ఛాఖాగతోద్గీథవ్యక్తిష్వేవ నవ్యవతిష్ఠేరన్- అపితు ప్ర[illegible]సర్వశాఖాస్వపి స్యుః శుక్లం పటమానయేత్యాదౌ శుక్లపదసమభివ్యాహారాన్యథానుపప
త్త్యా విశిష్టైకార్థప్రత్యాయనాయా విశేషప్రవృత్తశ్రుతేః పీడనేపి ప్రకృతే తాదృశబాధకాభావేనావిశేషప్రవృత్తోద్గీథశ్రుతేః సన్నిధిమాత్రేణ సఙ్కో
చాభావాత్ శాఖాన్తరగతః క్రతుమధ్యే ప్రయుజ్యమాన ఉద్గీథః శాఖాన్తరోక్తోపాసనప్రకారేణాప్యుపాస్య ఇత్యర్థః * మన్త్రాదివద్వాఽవిరోధః శాఖాన్త
రామ్నాతానాం మన్త్రాదీనాం శాఖాన్తరామ్నాతక్రతుసమ్బన్ధవత్ శాఖాన్తరగతోపాసనానామపి శాఖాన్తరగతోద్గీథసమ్బన్ధే విరో[illegible]ం త
థా గుణోపసంహారపాదే * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదినా విహితానామఙ్గావబద్ధోపాసనానామవ్యభిచరితక్రతుసమ్బన్ధిజుహూపస్థాపిత
క్రతుఫలనిరాకాఙ్క్షపర్ణతాదివత్ అవ్యభిచరితక్రతుసమ్బన్ధ్యుద్గీథోపస్థాపితక్రతుఫలేనైవ నైరాకాఙ్క్ష్యాత్ యదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి వీర్యవత్తరత్వాది
శ్రవణానామర్థవాదత్వాద్వ్రీహిప్రోక్షణపర్ణతాదివదఙ్గత్వాత్ ఉపాసనాని క్రతౌ నియమేనోపాదేయానీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * తన్నిర్ధార
ణానియమస్తద్దృష్టేః పృథగ్ఘ్యప్రతిబన్ధః ఫలం. నిర్ధారణం- నిశ్చయేన మనసాఽవస్థాపనం ధ్యానమిత్యర్థః తస్యోపాసనస్యానియమః - నియమేనాన
నుష్ఠానం * తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేదేత్యనియమదర్శనాత్, తస్యోపాసనస్య ప్రబలకర్మాప్రతిబన్ధరూపవీర్యవత్తరత్వలక్షణఫ
లాన్తరవత్త్వేన కర్మాఙ్గత్వాభావాదిత్యర్థః. అయం భావః- పర్ణతోదుమ్బరత్వాదిష్వలెవిధివిభక్త్యశ్రవణాదర్థవాదేనైవ విధిశక్తిముపజనయ్య పునస్తేనైవ ఫ
లసమర్పణే విరమ్య వ్యాపారాద్వాక్యైక్యే [illegible]ద్యేత- ఉపాసనాయాం తు విస్పష్టవిధిశ్రవణాన్న ఫలవిధిత్వే వాక్యభేదశఙ్కా. అతః పర్ణతోదుమ్బరతాదివిధ్యపేక్ష
యా ఉపాసనవిధేర్వైషమ్యాత్ ఫలవిధిత్వం సమ్భవతీతి ఇతి స్థితం అథాఽఙ్గాహాదేర్ముక్తివ్యతిరిక్తఫలకోపాసనానాముద్గీథవిద్యాసహితయజ్ఞాదికర్మనిష్పా
ద్యానామపి యజ్ఞాదిరూపసాధననిష్పత్తౌ సత్యాం విశిష్టైహికత్వభావాదిహ జన్మన్యేవ నిష్పత్తిరితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * ఐహికమప్రస్తుతప్రతి
బన్ధే తద్దర్శనాత్ ముక్తివ్యతిరిక్తఫలకముపాసనం అప్రస్తుతప్రతిబన్ధే- ప్రతిబన్ధాభావే ఐహికం- ఇహైవ జన్మని సమ్భవతి సతి ప్రతిబన్ధే జన్మాన్తరే నచ
ప్రతిబన్ధాసమ్భవశ్శఙ్కనీయః- * యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి ఉద్గీథవిద్యాయాః ప్రబలకర్మాన్తరాప్రతిబద్ధఫల
త్వావేదనేన ప్రబలకర్మాన్తరప్రతిబన్ధస్యానుజ్ఞాతత్వాత్. నచ * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేనేత్యాదౌ వేదన సాధనత్వశ్రవ
ణాత్ కారీర్యభిచారాదివన్నియతైహికత్వమేవ కింనస్యాదితి వాచ్యం - శుష్యచ్ఛాలిసమ్పత్తివైరినిశసనప్రతిఫలకత్వేన విహితానాం తేషాం నియతైహిక
త్వేఽపి విద్యాసాధనయజ్ఞాదికర్మణాం తజ్జన్మని విద్యోద్దేశేనావిహితత్వాయాః పశ్వాదిఫలకచిత్రేష్ట్యాదివన్నియతైహికత్వాభావాత్ పూర్వతన్త్రే చతుర్థాధ్యా
యే [illegible]కరణే తథా నిర్ణీతత్వాదితి స్థితం. తథా తదుత్తరాధికరణేయద్యనురూపాఽతిరితి న్యాయేన బలవత్కర్మసాధ్యానాం ముక్తిఫలకబ్రహ్మో
పాసనానాం ప్రబలకర్మాన్తరప్రతిబన్ధాసమ్భవాన్నియతైహికత్వమేవేతి పూర్వపక్షే ఉచ్యతే - * ఏవం ముక్తిఫలానియమస్తదవస్థాఽవధృతేస్తదవ
స్థాఽవధృతేః ముక్తిఫలకవిద్యానామప్యైహికత్వనియమో నాస్తి - అప్రస్తుతప్రతిబన్ధరూపావస్థాయా విశేషేణ తత్రాప్యవధృతత్వాత్ త
త్రాపి ప్రబలానాం బ్రహ్మవిదపచారాది ప్రతిబన్ధకానాం సమ్భవాత్. ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా ప్రకృతమనుసరామః ౧౦

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— దేవాసురాః- దేవాశ్చాసురాశ్చ. దేవాః- దీవ్యతేర్ద్యోతనార్థస్య శాస్త్రోద్భాసితా ఇన్ద్రియవృత్తయః. అసురాః - తద్విపరీ
తాః స్వేష్వేవాసుషు విష్వగ్విషయాసు ప్రాణనక్రియాసు రమణాత్ స్వాభావిక్యస్తమఆత్మికా ఇన్ద్రియవృత్తయ ఏవ హవై ఇతి పూర్వవృత్తోద్భాస
కౌ నిపాతౌ. యత్ర- యస్మిన్నిమిత్త ఇతరేతరవిషయాపహారలక్షణే సంయేతిరే- సమ్పూర్వస్య యతతేః సఙ్గ్రామార్థత్వమితి సఙ్గ్రామం కృతవన్త ఇత్యర్థః
శాస్త్రీయప్రకాశవృత్త్యభిభవనాయ ప్రవృత్తాః స్వాభావిక్యస్తమోరూపా ఇన్ద్రియవృత్తయోఽసురాః. తథా తద్విపరీతాః శాస్త్రార్థవిషయవివేక
జ్యోతిరాత్మానో దేవాః స్వాభావికతమోరూపాసురాభిభవనాయ ప్రవృత్తా ఇత్యన్యోన్యాభిభవోద్భవరూపస్సఙ్గ్రామ ఇవ సర్వప్రాణిషు ప్రతిదేహం దే
వాసురసఙ్గ్రామోఽనాదికాలప్రవృత్త ఇత్యభిప్రాయః స ఇహ శ్రుత్యా ఆఖ్యాయికారూపేణ ధర్మాధర్మోత్పత్తివివేకవిజ్ఞానాయ కథ్యతే ప్రాణవిశు
ద్ధివిజ్ఞానవిధిపరతయా అత ఉభయేఽపి దేవాసురాః ప్రజాపతేరపత్యానీతి- ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతిః- కర్మజ్ఞానాధికృతః పురుషః. * పురుష ఏవో
క్థమయమేవ మహాన్ ప్రజాపతిరితి శ్రుత్యన్తరాత్ తస్య హి శాస్త్రీయాః స్వాభావిక్యశ్చ కరణప్రవృత్తయో విరుద్ధా అపత్యానీవ- తదుద్భవత్వాత్. తత్-
తత్రోత్కర్షాపకర్షలక్షణనిమిత్తే హ దేవా ఉద్గీథం- ఉద్గీథభక్త్యుపలక్షితమౌద్గాత్రం కర్మాజహ్రుః- ఆహృతవన్తః. తస్యాపి కేవలస్యాహరణాసమ్భవా
జ్జ్యోతిష్టోమాద్యాహృతవన్త ఇత్యభిప్రాయః. తత్కిమర్థమాజహ్రురితి. ఉచ్యతే - అనేన - కర్మణా ఏనాన్ - అసురానభిభవిష్యామ ఇత్యేవమభిప్రా
యాస్సన్తః. ౧

ఆ.— గుణత్రయవిశిష్టముద్గీథావయవభూతమోఙ్కారాఖ్యమక్షరం పరమాత్మప్రతీకం తద్బుద్ధ్యోపాస్యమిత్యుపదిష్టం ఇదానీం తస్యైవా

ఉ.— తేహ నాసిక్యం ప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తꣳ హాసురాః పాప్మనా వివిధుః। తస్మాత్తేనోభయంజిఘ్రతి సురభి చ దుర్గన్ధి చ పాప్మనా హ్యేష విద్ధః॥ ౨

ఉపాస్యాఖ్యాత్మాధికైవ భేదేనాదిత్యప్రాణదృష్ట్యోపాసనం వివక్షుః ఖణ్డికాన్తరమవతారయతి (దేవాసురా ఇతి) తత్రాసురాణి వ్యాచిఖ్యాసుః ప్రతిభాష్యదాసార్థం వివక్షితం సమాసం దర్శయతి (దేవాశ్చేతి) దేవశబ్దనిష్పత్తిప్రకారం సూచయతి (దేవా ఇతి) దీవ్యతిర్ద్యోతనార్థః- *దివుక్రీడావిజిగీషావ్యవహారద్యుతిస్తుతిమోదమదస్వప్నకాన్తిగతిష్వితి దర్శనాత్ తస్య చాజన్తస్య సతి గుణే కర్తరి యథోక్తరూపసిద్ధిరిత్యర్థః తేదవ్యోతకాదేవా రూఢేః శాస్త్రోద్యోతితవిషయ స్త్యాశఙ్క్యాహ (శాస్త్రేతి) ఇత్యథ్యాత్మమిత్యుపసంహారవిరోధాత్ప్రసిద్ధైరేవ హేయత్వాదుపాసకశరీరస్థకరణావస్థా దేవాస్తత్త్వాత్మకాః శాస్త్రానుసారిణో దేవశబ్దవాచ్యా ఇత్యర్థః తథా- అసురాః - విరోచనాదయస్స్యురిత్యాశఙ్క్య పూర్వవదుపసంహారవిరోధమభిప్రేత్యాహ (అసురా ఇతి) అసురాః- ఇన్ద్రియవృత్తయ ఏవేత్యసమ్బన్ధః సాత్త్వికేన్ద్రియవృత్తిభ్యో వైపరీత్యం తాసామసురత్వసిద్ధ్యర్థం దర్శయతి (తద్విపరీతా ఇతి) తాసామసురశబ్దవాచ్యత్వే నిమిత్తాన్తరమాహ (స్వేష్వేవేతి) విష్వగ్విషయాసు-విష్వఞ్చః-నానాగతయో విషయా యాసాం-తాస్వితి యావత్ ప్రాణనక్రియాసు-జీవనానుకూలప్రాణచేష్టాస్విత్యర్థః తిదేవస్ఫోరయతి (స్వాభావిక్య ఇతి) శాస్త్రీయేతరేణ స్వభావవశాత్ప్రవృత్తమానత్వం- స్వాభావికత్వం తథా చ శాస్త్రీయేన్ద్రియవృత్తిభ్యో వైపరీత్యమమాసామతివిశదమిత్యర్థః వైపరీత్యాన్తరమాహ (తమఆత్మికా ఇతి) కథమిథో విషయాపహారనిమిత్తీకృత్య దేవానామసురాణాం చ సఙ్గ్రామో భూదిత్యపేక్షాయామాసురీం వృత్తిం ప్రకటయతి (శాస్త్రీయేతి) శైవీం వృత్తిం ప్రథయతి (తథేతి) దేవానాముక్తాసురవైపరీత్యం స్ఫుటయతి (శాస్త్రేతి) స్వాభావికః- శాస్త్రీయేతరః స్వభావరూపః పాప్మాసురః-పరిచ్ఛేదాభిమానః తస్య తిరస్కరణార్థమితి యావత్. ఉక్తమాధ్యాత్మికసఙ్గ్రామం నిగమయతి (ఇత్యన్యోన్యేతి) ఉక్తరీత్యా యథోక్తానాం దేవానామసురాణాం చ పరాభిభవస్యోద్భవశ్చేత్యేవంరూపస్సఙ్గ్రామః ప్రతిదేహమనాదికాలప్రవృత్తః - యథా దేవాసురసఙ్గ్రామః - తథేతి యోజనా కిమర్థం పునరపురుషార్థరూపో దేవాసురసఙ్గ్రామః శ్రుత్యా ఖ్యాప్యతే-తత్రాహ (స ఇహేతి) సహి-సఙ్గ్రామోఽస్మిన్ప్రకరణే ప్రాణస్య విశుద్ధివిషయం విజ్ఞానం విధాతుం ప్రవృత్తః తథా శ్రుత్యా కథారూపేణాఖ్యాయతే ఇన్ద్రియాణాం విషయవైముఖ్యే ధర్మస్స్యాత్-తేషాం తదాభిముఖ్యే పాపస్యోత్పత్తిరితి వివేకవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థం చాఖ్యాయికా ప్రణీయతే. తస్మాదిన్ద్రియాణాం ప్రయత్నతో విషయప్రావణ్యం పరిహర్తవ్యం, తద్వైముఖ్యం చ తేషాం శ్రుతిస్మృతిభిర్యత్నాదాధేయమితి భావః యజమానప్రాణానామేవ దేవాసురభావస్యోక్తత్వముతశ్శబ్దార్థః ప్రజాపతేశ్చ [illegible] అపాకృత్య వివక్షితమర్థమాహ (ప్రజాపతిరితి) ఉక్తరూపః పురుషః ప్రజాపతిరిత్యత్ర గమకమాహ (పురుష ఏవేతి) కథం పునర్యథోక్తానాం దేవానామసురాణాం తదపత్యత్వం- తత్రాహ (తస్య హీతి) యథోక్తం సఙ్గ్రామమనిమిత్తం పరామృశతి (తత్రేతి) దేవానాముత్కర్షోఽపకర్షశ్చాసురాణా, మిత్యస్మిన్నిమిత్తే కథముద్గీథస్యాహరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) లక్షితలక్షణాన్యాయం సూచయతి (తస్యాపీతి) ఉద్గీథభక్తేరేవేత్యేవేరర్థః తదాహరణప్రయోజనం ప్రశ్నపూర్వకం కథయతి (తత్కిమర్థమిత్యాదినా) ౧

రం.— ఉద్గీథావయవేఽఙ్కారే ముఖ్యప్రాణదృష్టిం విధాతుమాఖ్యాయికాం ప్రస్తౌతి (దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిరే ఉభయే ప్రాజాపత్యా ఇత్యాదినా) ద్వివిధాః ప్రజాపతేస్సుతాః దేవాసురాః యత్ర- యస్మిన్కాలే పరస్పరం సంయేతిరే - యుద్ధం కృతవన్త ఇత్యర్థః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపత్యాదిత్యాదిత్యపత్యోత్తరపదాణ్ణ్య ఇతి ణ్యః. (తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి) తత్ - తదా హ- ప్రసిద్ధం యథా తథా దేవాః అనేనైవ- ఉద్గీథావయవేనాఙ్కారేణోపాసితేన ఏనాన్ - అసురాన్ అభిభవిష్యామః - జేష్యామ ఇత్యభిసన్ధాయోద్గీథం ప్రాణం ఉపాయత్వేన స్వీకృతవన్త ఇత్యర్థః ౧

శం— యదా చ తదుద్గీథకర్మాభిజిహీర్షవః - తదా తే హ- దేవాః నాసిక్యం - నాసికాయాం భవం చేతనావన్తం ప్రాణం ప్రాణముద్గీథకర్తారముద్గాతారముద్గీథభక్త్యోపాసాఞ్చక్రిరే- కృతవన్త ఇత్యర్థః నాసిక్యప్రాణదృష్ట్యోద్గీథాఖ్యమక్షరమోఙ్కారముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యర్థః. ఏవం హి ప్రకృతార్థపరిత్యాగో ప్రకృతార్థోపాదానం చ న కృతం స్యాత్ - *ఖల్వోమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యోఙ్కారో హ్యుపాస్యతయా ప్రకృతః ననుపక్షోపలక్షితం కర్మాహృతవన్త ఇత్యవోచః- ఇదానీమేవం కథం నాసిక్యప్రాణదృష్ట్యోఙ్కారముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యాత్థ నైష దోషః-ఉద్గీథకర్మణ్యేవహి తత్కర్తృప్రాణదేవతాదృష్ట్యోద్గీథభక్త్యవయవస్యోఙ్కారస్యోపాస్యత్వేన వివక్షితం-న స్వతన్త్రః అతస్తాదర్థ్యేన కర్మాహృతవన్త ఇతి యుక్తమేవోక్తం. తం- ఏవం దేవైర్వృతముద్గాతారం హాసురాః స్వాభావికాస్తమ ఆత్మానో జ్యోతీరూపం నాసిక్యం ప్రాణం దేవం స్వోత్థేన పాప్మనా- అధర్మాసఙ్గరూపేణ వివిధుః- విద్ధవన్తః సంసర్గం కృతవన్త ఇత్యర్థః సహి నాసిక్యః ప్రాణః కల్యాణగన్ధగ్రహణాభిమానాసఙ్గాభిభూతవివేకవిజ్ఞానో బభూవ- స తేన దోషేణ పాప్మవిద్ధో బభూవ తదిదముక్తం- అసురాః పాప్మనా వివిధురితి. యస్మాదాసురేణ పాప్మనా విద్ధః- తస్మాత్తేన- పాప్మనా ప్రేరితో ఘ్రాణః ప్రాణో దుర్గన్ధగ్రాహిణాం. అతస్తేనోభయం జిఘ్రతి లోకః సురభి చ దుర్గన్ధి చ- పాప్మనా హ్యేషః యస్మాద్విద్ధః ఉభయగ్రహణమవివక్షితం- *యదేవేదమప్రతిరూపం జిఘ్రతీతి సమానప్రకరణశ్రుతేః ౨

[illegible] ప్రకారం ప్రకటయతి (యదా చేతి) అచేతనస్య కరణస్యోద్గాతృత్వాసమ్భవాద్విశినష్టి (చేతనావన్త

ఉ.—— అథహ వాచముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తాగ్ం హాసురాః పాప్మనా వివిధుః తస్మాత్తయోభయం వదతి సత్యం చానృతం చ పాప్మనా హ్యేషా విద్ధా॥ ౩

అథహ చక్షురుద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తద్ధాసురాః పాప్మనా వివిధుస్తస్మాత్తేనోభయం పశ్యతి దర్శనీయం చాదర్శనీయం చ పాప్మనా హ్యేతద్విద్ధమ్॥ ౪

మితి) ముఖ్యం ప్రాణం వ్యావర్తయతి (ఘ్రాణమితి) * త్వంన ఉద్గాయేతి వాజసనేయకశ్రుతివాక్యాదిత్యాహ (ఉద్గీథకర్తారమితి) అథోద్గీథ భక్తిరేవ శ్రూయతే- నతూద్గాతా- తత్కథం తదుపాసనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉదీథభక్త్యేతి) తదుపలక్షితముద్గాతారముపాసతే ఇతి యావత్ ఉద్గీథముపాసనమిత్యపేక్షాయాముద్గీథేన కర్తృత్వం ప్రాప్నువన్నిత్యాహ (కృతవన్త ఇతి) తే హ నాసిక్యమిత్యక్షరార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ , నాసిక్యేతి) కిమిత్యక్షరయోజనా రాఖ్యమిదముపాస్యత్వేన వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (ఏవంహీతి) ఉక్తమేవ స్ఫుటయతి (ఖల్వితి) తథాచ ప్రాణస్యాత్మదృష్ట్యోపాసనే పక్షపాతాద్గౌ, భక్తేశ్చ ప్రాణదృష్ట్యోపాస్యత్వాఙ్గీకారే ప్రకృతోపాదాన, మితిశేషః పూర్వాపరవిరోధమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) ఉద్గీథోపలక్షితేనోద్గాత్రేణోపలక్షితం జ్యోతిష్టోమాదికర్మాహృతమిత్యుక్తం- తదాహరణంచ - తస్యోపాసనం తద్విరుద్ధం నాసిక్యప్రాణదృష్ట్యా ఉద్గీథోపాసనవచనమిత్యర్థః సోద్గీథే విరోధం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) ఉద్గీథోపలక్షితకర్మోపలక్షితే జ్యోతిష్టోమాదౌ కర్మణి సత్యేవోద్గాత్ర్యా ప్రాణదృష్ట్యోపాస్యత్వేనాక్షరం వివక్షితం ఓఙ్కారశ్చోద్గీథావయవార్థత్వేన యత్వే నేష్టః- నస్వతన్త్రో వ్యాపకః తథాచాక్షరోపాసనార్థత్వే కరాహరణం- నత్వేనయత్వే నేత్యవిరోధ ఇత్యర్థః ఆశ్రిత్యేత్యభిధానార్థం కర్మాహరణమిత్యుక్త్వాతం హేత్వాదివ్యాచష్టే (తమేవమితి) సోద్గీథ- అసురేణ నాసికాసన్నద్ధేనేతి యావత్ అధర్మాదాసఙ్గః తద్రూపేణేత్యేతత్ తస్యానఙ్గవేధం సాధయతి (సహీతి) కల్యాణాగన్ధః- సురభిరుక్తః తస్య గ్రహణం మమైవేత్యభిమానాత్ప్రియాయ ఆసఙ్గః- తేనాభిభూతం తదుపకారో హ్యా ఘ్రాణకృతస్తుల్యః సర్వస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యేతి వివేకవిజ్ఞాన సంయమః- సతిథేవి గ్రహః నను కథంయథోక్తాసఙ్గస్పర్శితేత్యాశఙ్క్యాహ (సతేనేతి) ఉక్తార్థవాక్యం యోజయతి (తదిదమితి) ఘ్రాణ ప్రాణస్యాసురపాప్మవిద్ధత్వే కార్యలిఙ్గకమనుమానం సూచయతి (యస్మాదితి) ఉక్తానుమానావద్యోతి వాక్యం వ్యాకరోతి (అత ఇతి) అతశ్శబ్దార్థమేవ స్పష్టయతి (పాప్మనేతి) ననుపాప్మనా విద్ధత్వాత్తేన లోకో దుర్గన్ధం జానాతీత్యేవ వక్తవ్యం - సురభిజ్ఞానస్య పాప్మకర్మత్వాభావాత్ తథాచకథం తేనోభయం జిఘ్రతీత్యుక్తం- తత్రాహ (ఉభయగ్రహణమితి) ఏకస్యాపి హవిషో ద్రవ్యాత్మకస్య పురోడాశాదేర్వా కాకాదిసమ్బన్ధాద్దుర్గంధే ప్రాయశ్చిత్తసత్త్వేపి *యస్యోభయం హవిరార్తిమార్ఛతి సఏకన్తం పఞ్చశరావమోదనం నిర్వపేదిత్యత్రోభయగ్రహణమవివక్షితమితి షష్ఠే తన్త్రం ప్రవృత్తం- తథాఽత్రాపీత్యాహ (యస్యేతి) న కేవలం పాప్మనాహీతి వాక్యశేషాదత్రోభయగ్రహణమవివక్షితం- కిన్తు వాజసనేయకే యథోక్తోద్గీథ విద్యావిషయత్వేన సమానప్రకరణే యదేవేదమప్రతిరూపం జిఘ్రతి సఏవ సపాప్మేతి శ్రుతేరత్రాపి పాప్మవేధవశాద్దుర్గన్ధం జానాతీత్యేవ వక్తవ్యత్వాద వివక్షితముభయగ్రహణమిత్యాహ (యదేవేతి) ౨

రం —— (తే హ నాసిక్యం ప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే) తే-దేవాః ఘ్రాణేన్ద్రియత్వేన తమేవోద్గీథముపాసితవన్త ఇత్యర్థః. నాసికాయాం భవం నాసిక్యం * శరీరావయవాచ్చేతి యత్ (తంహాసురాః పాప్మనా వివిధుః) తం- నాసిక్యం ప్రాణం అసురాః స్వకీయేన పాప్మనా వివిధుః - సంయోజితవన్తః పాపహేతుభూతేవృత్త్యా సంయోజితవన్త ఇతి యావత్ (తస్మాత్తేనోభయం జిఘ్రతి సురభి చ దుర్గన్ధి చ పాప్మనా హ్యేష విద్ధః) తస్మాత్- పాపసంసర్గాత్ లోకః పురుషో ఘ్రాణేన సురభి చ దుర్గన్ధి చ- ఉభయం జిఘ్రతి తస్మాన్నాసిక్యః ప్రాణః పాపవిద్ధ ఏవేత్యర్థః. ౨

శం —— ముఖ్యప్రాణస్యోపాస్యత్వాయ తద్విశుద్ధత్వానుభవాయాయం విచారః ప్రస్తుతః - అతశ్చక్షురాదిదేవతాః క్రమేణ విచార్యాసురేణ పాప్మనా విద్ధా ఇత్యపోహ్యా ఇతి సమానమన్యత్- అథహ వాచం చక్షుః శ్రోత్రం మన ఇత్యాది అనుక్తా అప్యన్యాస్త్వగ్రసనాదిదేవతా ద్రష్టవ్యాః- *ఏవముఖల్వేతా దేవతాః పాప్మభిరితి శ్రుత్యన్తరాత్ ౩-౪-౫-౬

ఆ —— నను నాసిక్యస్య ప్రాణస్య పాప్మవిద్ధత్వాదనుపాస్యత్వే సిద్ధే న్యాయసామ్యాద్వాగాదీనామపి నోపాస్యత్వమితి సిధ్యతి - తత్కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యత ఆహ (ముఖ్యప్రాణస్యేతి) న్యాయసామ్యేపి ముఖతో నిరాకరణాభావే ముఖ్యప్రాణస్యైవోపాస్యత్వమిత్యనిశ్చయాదుక్తదుపాస్యతోద్ధార్థ్యం ముఖతో వాగాదీనాముపాస్యత్వమపాకర్తుముత్తరగ్రన్థ ఇత్యర్థః విద్ధా ఇతి విచార్య క్రమేణాపోహ్యా ఇతి సమ్బన్ధః ఉత్తరవాక్యేష్వక్షరవ్యాఖ్యానమనపేక్షితం- పూర్వేణ సమానత్వాదిత్యాహ (సమానమితి) అవశిష్టవాక్యైకదేశగ్రహణార్థమాదిపదం నను ఘ్రాణాదీనాం పాప్మవిద్ధత్వాదనుపాస్యత్వేపి త్వగాదీనాం తద్విద్ధత్వేనానుపాస్యత్వావచనాన్ముఖ్యస్యైవ ప్రాణస్యోపాస్యత్వం నావసీయతే- తత్రాహ (అనుక్తా ఇతి) ఉక్తానామనుక్తోపలక్షణత్వే బృహదారణ్యకశ్రుతిం సంవాదయతి (ఏవముఖల్వితి) ౩-౪-౫-౬

రం —— (అథహ వాచముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాది) పూర్వవత్. ౩

౫.— అథహ శ్రోత్రముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తద్ధాసురాః పాప్మనా వివిధుస్తస్మాత్తేనోభయꣳ శృణోతి శ్రవణీయంచాశ్రవణీయంచ పాప్మనా హ్యేతద్విద్ధమ్॥ ౫

అథహమన ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తద్ధాసురాః పాప్మనా వివిధుస్తస్మాత్తేనోభయꣳ సఙ్కల్పతే సఙ్కల్పనీయంచాసఙ్కల్పనీయంచ పాప్మనా హ్యేతద్విద్ధమ్॥ ౬

అథహయ ఏవాయంముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తꣳహాసురా ఋత్వా విదధ్వꣳసుర్యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వꣳసేతైవమ్॥ ౭

యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వꣳసత ఏవꣳ హైవ స విధ్వꣳసతే య ఏవంవిది పాపం కామయతే యశ్చైనమభిదాసతి స ఏషోఽశ్మాఖణః॥ ౮

రం — (అథహ చక్షురుద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాది) అదర్శనీయం-అమేధ్యాదికమిత్యర్థః ౪

రం — (అథహ శ్రోత్రముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాది) అశ్రవణీయం-పాపవచనమిత్యర్థః ౫

రం — (అథహమన ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాది) అసఙ్కల్పనీయం- పాపమిత్యర్థః ౬

శం — ఆసురేణ విద్ధత్వాత్ ప్రాణాదిదేవతా అపోహ్యాస్తే అథ-అనన్తరం య ఏవాయం-ప్రసిద్ధో ముఖే భవః- ముఖ్యః ప్రాణః తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తంహాసురాః పూర్వవదృత్వా- ప్రాప్య విదధ్వంసుః-వినష్టా అభిప్రాయమాత్రేణ అకృత్వా కించిదపి ప్రాణస్య కథం వినష్టా ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ- యథా లోకే ఆశ్మానమాఖణం - నశక్యతే ఖనితుం కుద్దాలాదిభిరపి, టఙ్కైశ్ఛేత్తుం నశక్యః,- అఖణ ఏవాఖణః తమృత్వా. సామర్థ్యాల్లోష్టః - పాంసుపిణ్డః. శ్రుత్యన్తరాచ్చ అశ్మని క్షిప్తోఽశ్మభేదనాభిప్రాయేణ తస్యాశ్మనః కించిదప్యకృత్వా స్వయం విధ్వంసేత- వికీర్యేత. ఏవం విదధ్వంసురిత్యర్థః ఏవం విశుద్ధోఽసురైరధర్షితత్వాత్ప్రాణ ఇతి. ౭

ఆ — అథహేత్యాదిముఖ్యప్రాణవిషయవాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (ఆసురేణేత్యాదినా) పూర్వవత్ - వాగాదిష్వివేతి యావత్. టఙ్కైశ్ఛ- విదారకైర్లోహవిశేషైరిత్యర్థః. అత్ర తస్య లోష్టస్యాశ్రోపాదానే హేతుమాహ (సామర్థ్యాదితి) తస్య ధ్వంసనయోగ్యత్వాత్, ధ్వంసకర్తృత్వేన ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః తర్హ్యయస్యకస్యచిదేవంవిధస్య సమ్భవాదలంలోష్టగ్రహణేనేత్యాశఙ్క్య *యథాశ్మానమృత్వా లోష్టో విధ్వంసేతైవమితి బృహదారణ్యకశ్రుతౌ తస్యైవాత్ర గ్రహణమిత్యాహ (శ్రుత్యన్తరాచ్చేతి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికాభ్యాం సిద్ధమర్థం నిగమయతి (ఏవమితి) ఇతి-ప్రాణస్య విశుద్ధత్వాత్తదుపాసనం కర్తవ్యమితి శేషః ౭

రం — (అథహయ ఏవాయంముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే) ఉద్గీథావయవమోఙ్కారం ముఖ్యప్రాణత్వేనోపాసీతవన్త ఇత్యర్థః. (తంహాసురా ఋత్వా విదధ్వంసుః) తం- ముఖ్యప్రాణం పాప్మనా వేద్ధుం ప్రవృత్తా అసురాస్తం ప్రాప్య స్వయమేవ విదధ్వంసుః- వినష్టా అభవన్నిత్యర్థః తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసేతైవం) * ఆఖన్యత ఇత్యాఖణం- మృత్పిణ్డః యథా మృత్పిణ్డో ఽశ్మానం ప్రాప్య విధ్వస్తో భవతి - ఏవమిత్యాస్యార్థః వ్యాఖ్యాతం అఖణమితఛాన్దసం ణత్వం నపుంసకత్వం చ ౭

శం.— ఏవంవిదః ప్రాణాత్మభూతస్యేదం ఫలమాహ (యథాశ్మానమితి) ఏష ఏవదృష్టాన్తః ఏవం హైవ స విధ్వంసతే - వినశ్యతి కోఽసావిత్యాహ- య ఏవంవిది- యథోక్తప్రాణవిది పాపం- తదనర్హం కర్తుం కామయతే- ఇచ్ఛతి, యశ్చాప్యేనమభిదాసతి- హినస్తి. ప్రాణవిదం ప్రత్యాక్రోశతాడనాది ప్రయుఙ్క్తే,- సోఽప్యేవమేవ విధ్వంసత ఇత్యర్థః యస్మాత్స ఏషః- ప్రాణవిత్ ప్రాణభూతత్వాదశ్మాఖణ ఇవాశ్మాఖణః- అధర్షణీయ ఇత్యర్థః నను నాసిక్యోఽపి ప్రాణో వాయ్వాత్మా- యథా ముఖ్యః. తత్ర నాసిక్యః ప్రాణః పాప్మనా విద్ధః ప్రాణ ఏవ సన్ నముఖ్యః కథం నైష దోషః- నాసిక్యస్తు స్థానకరణవైగుణ్యాద్విద్ధో వాయ్వాత్మాపి సన్ ముఖ్యస్తు తదసమ్భవాత్ స్థానదేవతాబలీయస్త్వాన్నవిద్ధ ఇతి యుక్తం యథా వాశ్యాదయః శిక్షావత్పురుషాశ్రయాః కార్యవిశేషం కుర్వన్తి- నాన్యథా నగతాః- తద్వస్తోషవద్ఘ్రాణసచివత్వాద్విద్ధో ఘ్రాణదేవతా- నముఖ్యః. ౮

ఆ — ఫలవచనమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవంవిద ఇత్యాదినా) ప్రాణవత్ప్రాణవిత్స్పర్ధినోఽపి నాశే హేతుమాహ (యస్మాదితి) నాసిక్యప్రాణస్య ముఖ్యప్రాణస్య చ వాయువికారత్వేన ప్రాణత్వావిశేషాత్పాప్మనా వేధావేధౌ తుల్యావేవ స్యాతామితి శఙ్కతే (నన్వితి) స్థానవిశేషసమ్బన్ధాన్నాసిక్యాద్వ్యయోరపి పాప్మవేధావేధవ్యవస్థా యుక్తేతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) స్థానావస్థావచ్ఛిన్నే కరణే వైగుణ్యం- విషయవిశేషాసక్తత్వం ... ఘ్రాణస్య నాసిక్యప్రాణస్యాపి విద్ధతా స్యాదితి యావత్. తదసమ్భవాత్- విశేషసమ్బన్ధప్రయుక్తవైగుణ్యాయోగాత్ ఇతి- ఏతదపి ... ... స్థానసమ్బన్ధవిశేషాత్ ఘ్రాణప్రాణస్య పాప్మవిద్ధత్వం, తదభావాచ్చ ముఖ్యప్రాణస్య తదవిద్ధత్వమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) నముఖ్యః- దోషవద్ఘ్రాణసచివత్వాభావాదితి శేషః. ౮

మ.— నైవైతేన సురభి న దుర్గన్ధి విజానాత్యపహతపాప్మా హ్యేష తేన యదశ్నాతి యత్పిబతి తేనేతరా
న్ప్రాణానవత్యేతము ఏవాన్తతోఽవిత్త్వోత్క్రామతి వ్యాదదాత్యేవాన్తత ఇతి॥ ౯
తꣳహాఙ్గిరా ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఏతము ఏవాఙ్గిరసం మన్యన్తేఽఙ్గానాం యద్రసః॥ ౧౦

రం — ఏతద్విద్యాయాః ఫలమాహ (యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసతే ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవంవిది పాపం కామయ
తే ఇత్యాది) ఏవంవిది- ఏతద్విద్యానిష్ఠే యః పాపం కర్తుం కామయతే యశ్చ ఏనమభిదాసతి- హినస్తి, సోఽశ్మ ప్రస్తరలోష్టవద్విధ్వంసతే ఇత్యర్థః
* దాస్యవనే ఇత్యస్య- *దోఽవఖణ్డనే ఇత్యస్మాద్వా రూపమ్. ... (స ఏషోఽశ్మాఖణః) స ఏషః- ఏతద్విద్యానిష్ఠ ఏవ
స కామః అశ్మాఖణ ఇత్యర్థః ఏతేన * ఖనోఘఞ్చేఽణు ... ఖణ్డయితుమశక్య ఇత్యర్థః
అత ఆఖణశబ్దస్యాశ్మవిశేషణత్వమేవ వక్తవ్యం ... యథా లోష్టాదికం ధ్వంసతే ఇతి హి నస్యార్థః అత
ఏవ స ఏషోఽశ్మాఖణ ఇతి వాక్యశేషే ... విశేషణత్వమేవాఖణస్య ... ప్రకరణే యథాఽశ్మానమ
ఖణమృత్వా లోష్టో విధ్వంసత ఇతి శ్రవణే ... ఆఖణశబ్దస్య లోష్టవాచిత్వం ... ఇతి తత్త్వాత్, బహుళగ్రహణేన కర్మణ్యపి ఘ ప్ర
త్యయస్యోపపత్తేః. ఇతరథా కర్తృవాచిపదాధ్యాహార ప్రసఙ్గాత్, స ఏషోఽశ్మాఖణ ఇత్యత్రాశ్మాఖణశబ్దస్య సమస్తస్యాశ్మాఖణవాచిత్వేనా
శ్మశబ్దసామానాధికరణ్యేనాఖణశబ్దస్యాశ్మవిశేషణత్వాద్వా, పూర్వవాక్యేన ... సామానాధికరణ్యేనాఖణశబ్దస్య
పుంలిఙ్గత్వోపపత్తేశ్చేతి ద్రష్టవ్యమ్ ౮

శం. యస్మాత్ప్రాణో ... ముఖ్యః- తస్మాన్నైవైతేన సురభి న దుర్గన్ధి వా విజానాతి ఘ్రాణేనైవ తదుభయం విజానాతి లోకః అతశ్చ పా
ప్మకార్యాసంసర్గాదపహతపాప్మా- అపహతః- వినాశితః అపనీతః పాప్మా యస్మాత్- సోఽయమపహతపాప్మా హ్యేష విశుద్ధ ఇత్యర్థః యస్మాచ్చా
త్మమ్భరయః కల్యాణగ్రాణాదయః- న తథా ఆత్మమ్భరిర్ముఖ్యః కిం తర్హి సర్వార్థః కథమితి ఉచ్యతే- తేన- ముఖ్యేన యదశ్నాతి, య
త్పిబతి, లోకః- తేన- అశితేన పీతేన చేతరాన్- ఘ్రాణాదీనవతి - పాలయతి తేన హి తే స్థితిం లభన్త ఇత్యర్థః అతస్సర్వమ్భరిః ప్రాణః- అతో విశుద్ధః
కథం పునరముఖ్యేతరేషాం ... ఉచ్యతే- ఏతం- ముఖ్యం ప్రాణం ముఖ్యప్రాణవృత్తిం అన్నపానే ఇత్యర్థః అన్తతః- అన్తే మ
రణకాలే అవిత్త్వా- అలబ్ధ్వోత్క్రామతి ఘ్రాణాదిప్రాణసముదాయ ఇత్యర్థః. అప్రాణో హి న శక్నోత్యశితుం పాతుం వా- తేన తదోత్క్రాన్తిః ప్రసిద్ధా ఘ్రాణా
దికలాపస్య దృశ్యతే హ్యుత్క్రాన్తౌ ప్రాణస్యాశిశిషా అతో వ్యాదదాత్యేవ- ఆస్యవిదారణం కరోతీత్యర్థః తద్ధ్యన్నాలాభే ఉత్క్రాన్తస్య లిఙ్గమ్ ౯

ఆ — ప్రాణదేవతావిద్యా- ప్రాణదేవతాయా నిర్దోషత్వప్రతిపాదకత్వేనానన్తరవాక్యం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ముఖ్యప్రాణస్యపా
ప్మవేధాభావముపసంహరతి (అతశ్చేతి) పాప్మకార్యం- అసఙ్గః తస్య ప్రాణేఽనుపలబ్ధ్యాదినా తస్య ... ఉక్తం పాప్మవేధవిశుద్ధ
త్వే హేతూక్తత్వముఖ్యప్రాణవిశుద్ధిముపసంహరతి (హ్యేష ఇతి) తస్య విశుద్ధత్వే హేత్వన్తరమాహ (యస్మాచ్చేతి) అతో విశుద్ధ ఇత్యుత్తరత్రాన
వ్వయః సర్వార్థత్వం ప్రాణస్య ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిపాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఘ్రాణాదీనిత్యాదిశబ్దేన కార్యముపలక్ష్యతే. *తేనైతాన్స్పృశ్య
...త్యన్తరమాశఙ్క్యాహ (తేన హీతి) ప్రాణవృత్తిహేతుత్వాదన్నపానాభ్యాం సఙ్ఘాతస్థితిరసంశ్లేషః సర్వార్థత్వం ... ఇత్యర్థః
ముఖ్యప్రాణోపయుక్తత్వాదన్నపానానాం సఙ్ఘాతస్థితిహేతుత్వమిత్యత్ర ప్రశ్నపూర్వకం లిఙ్గం దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) వృత్తిమేవ విశినష్టి (అ
న్నపానే ఇతి) అన్నపానముపయుజ్యమానే అన్నపానే ప్రాణస్థితిహేతూ ఇతి యావత్ ప్రాణస్యోత్క్రమిష్యమాణావస్థాయామపి ... అన్నపానేచ్ఛా
స్యాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (అప్రాణో హీతి) తదా- ప్రాణోత్క్రమిష్యదవస్థాయామితి యావత్ ... అవస్థాయామశిశిషాద్యభావాదేవ స
ఙ్ఘాతస్యోత్క్రాన్తిః- ... తత్ర ప్రమాణాభావాత్, అత ఆహ (దృశ్యతే హీతి) తదితి- ముఖవ్యాదానముచ్యతే అన్నగ్రహణం
పానోపలక్షణార్థమ్ ౯

రం — ఇతరప్రాణాద్వ్యావృత్తం తస్యైవ మహిమానమాహ (నైవైతేన సురభి న దుర్గన్ధి వా విజానాతి) ఏతేన- ముఖ్యప్రాణేనేత్యర్థః పురు
ష ఇతి శేషః. తత్ర హేతుమాహ (అపహతపాప్మా హ్యేష ఇతి) స్పష్టోఽర్థః (తేన యదశ్నాతి యత్పిబతి తేనేతరాన్ప్రాణానవతి) తేనైవ హేతునా-
తస్యాపహతపాప్మత్వాదేవ ప్రాణాన్తరవదాత్మమ్భరిత్వాభావాత్ స్వాశితపీతాదినా ఇతరాన్ప్రాణాన్ రక్షతీత్యర్థః (ఏతము ఏవాన్తతోఽవిత్త్వోత్క్రా
మతి) యత ఏవ ఘ్రాణాదిప్రాణసముదాయః ముఖ్యప్రాణాశితపీతలబ్ధసత్తాకః- అత ఏవ అన్తతః- మరణకాలే ముఖ్యప్రాణాశితాదేరభావేన ఏతమవి
త్త్వా- అలబ్ధ్వోత్క్రామతీత్యర్థః * విదిర్లాభ ఇతి హి ధాతుః (వ్యాదదాత్యేవాన్తత ఇతి) అన్తతః- మరణకాలే సర్వప్రాణానాముత్క్రమణాదేవ
ఆస్యవ్యాదానం కరోతీత్యర్థః. ౯

శం — (తꣳహాఙ్గిరాః) తం- ముఖ్యం ప్రాణం హ అఙ్గిరా ఇత్యేవంగుణముద్గీథముపాసాఞ్చక్రే- ఉపాసనం కృతవాన్ బకో దాల్భ్య ఇ
తి వక్ష్యమాణేన సమ్బధ్యతే. తథా బృహస్పతిరిత్యయాస్య ఇతి చోపాసాఞ్చక్రే బక ఇత్యేవం సమ్బన్ధం కృతవన్తః కేచిత్- * ఏతము ఏవాఙ్గిరసం బృహస్పతిమా

ఉ.— తేన తꣳ హ బృహస్పతిరుద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఏతము ఏవ బృహస్పతిం మన్యన్తే వాగ్ఘి బృహతీ తస్యా ఏష పతిః॥ ౧౧

తేన తꣳ హాయాస్య ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఏతము ఏవాయాస్యం మన్యన్త ఆస్యాద్యదయతే॥ ౧౨

యాస్యః ప్రాణః ఇత్యర్థః ఇతి వచనాత్ । ఏవమేవ యథా శ్రుతాః సప్త — సప్తర్షయః । యథా శ్రుతిరపి చోదనాయామపి శ్రుత్యన్తరవత్ — తస్యైతస్య ప్రత్యక్షత్వాదేతే ఏతమేవ ఋషిమపి, తథా — విశ్వామిత్రో వామదేవో [illegible] ఇత్యాది ఋషీనేవ ప్రాణమాహ — ఆదయతి శ్రుతిః । ఉపాసితా సర్వ ఋషీన్ ప్రాణోపాసకానఙ్గిరోబృహస్పత్యయాస్యాన్ ప్రాణం కరోత్యభేదవిజ్ఞానాయ । 'ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతా' ఇత్యాదివత్ । తస్మాద్వృషిరఙ్గిరా నామ ప్రాణ ఏవ సన్నాత్మానమాఙ్గిరసం ప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఇత్యేతత్ । యస్మాల్లోకేఽఙ్గానాం ప్రాణస్సారః — తేనాసావాఙ్గిరసః ౧౦

ఆ.— విశుద్ధిగుణకముఖ్యప్రాణాత్మోద్గాతృదృష్ట్యోద్గీథావయవభూతమోఙ్కారాఖ్యమక్షరముపాస్యమిత్యుక్తమ్ । ఇదానీం తస్యైవాఙ్గిరసబృహస్పత్యయాస్యగుణత్రయవిధానార్థముత్తరఖణ్డముత్థాపయతి (తం హేతి) తత్ర వృత్తికారాభిప్రేతం సమ్బన్ధం దర్శయతి (తంముఖ్యమితి) పరాభిప్రేతసమ్బన్ధమనుకమాహ (ఏతమితి) అవ్యవహితసమ్బన్ధసమ్భవే వ్యవహితసమ్బన్ధకల్పనానయుక్తేతి పరిహరతి (ఋషయ ఏవమితి) ఋషీణామఙ్గిరోబృహస్పత్యాదిశబ్దైరుపదేశే తద్గుణత్రయవిశిష్టప్రాణోపాసనం న విరుధ్యతే — అతశ్చ ప్రధానానామబాధే ప్రాణోపాసకానామృషీణాముపదేశో న త్యాగమర్హతి — అఙ్గిరోబృహస్పత్యాదిశబ్దేభ్యోపి ప్రథమప్రతీపన్నానృషీన్ విహాయ యౌగికవృత్తిప్రతీతత్వగుణమాత్రపరిత్యాగ ఉపపన్నేతీత్యర్థః । ప్రాణోపాసకానామృషీణామభిధానసమ్భవేతరేయకశ్రుత్యా దర్శయతి (శ్రుత్యన్తరవదితి) తదేవ స్పష్టయతి (తస్మాదితి) శతర్చినో నామ — ప్రథమమణ్డలదృశ ఋషయః । ఏష చ ప్రాణో యస్మాత్పురుషం సజ్జాతాశ్వం [illegible] — తస్మాదేషోఽపి ప్రాణం సమ్మృషిశరీరశ్రితమపి శతర్చిష్వప్యవాద్యం వదన్తీతి యోజనా । శతర్చిన్యబ్దవదుభయవిషయాణి శబ్దాన్తరాణ్యపి సన్తీత్యాహ (తథేతి) ఆద్యమణ్డలం మధ్యమానాం మణ్డలానాం ద్రష్టారః — మధ్యమా ఋషయః । తేపి ప్రాణః — తస్య సర్వస్య మధ్యే సర్వజగద్విధారకత్వాత్ । గృత్సమదస్తు ద్వితీయమణ్డలదర్శీ స్వాపకాలే వాగాదీనాం గిరణాత్ప్రాణో గృత్సః రేతోవిసర్గకారణమదహేతుత్వాత్ అపానో మదః ప్రాణాపానాత్మకత్వాత్ప్రాణోపి తథోచ్యతే తృతీయమణ్డలదర్శీ విశ్వామిత్రః ప్రాణోపి తథా వ్యపదిశ్యతే — తస్య హి విశ్వం భోజ్యజాతం [illegible] మిత్రమాసీత్ । వామదేవస్తు చతుర్థమణ్డలద్రష్టా, ప్రాణోపి తచ్ఛబ్దవాచ్యః — తస్య వాగాదిదేవతాసమ్భజనీయత్వాత్ । పఞ్చమమణ్డలద్రష్టాఽత్రిరిత్యుచ్యతే ప్రాణోఽపి తథైవ షష్ఠే — తస్య పాప్మనో ఽనర్థరూపాన్నిర్గతత్వాత్ । ఆదిపదేన భరద్వాజాదిపదాని గృహీతాని వృష్టాన్తమేవం వ్యాఖ్యాయ దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) కిమిత్యఙ్గిరః ప్రభృతీన్ప్రాణం కరోతి శ్రుతిః । అత ఆహ (అథేదేతి) తథా చ సప్తమం ప్రాణస్య సార్వాత్మ్యం పశ్యతే । తథాఽత్రాపి తస్య తద్వృషిరూపత్వం వివక్షితమిత్యాహ (ప్రాణో హేతి) అవ్యవహితసమ్బన్ధసమ్భవే కల్పితం వ్యాఖ్యానం కథయతి (తథా దితి) ప్రాణస్యాఙ్గిరస్త్వం వ్యాదయతి (యస్మాదితి) ౧౦

రం.— (తం హాఙ్గిరా ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) తం — అథ్యస్తప్రాణభావముద్గీథం — ఉద్గీథావయవమోఙ్కారమఙ్గిరా ఋషిరుపాసాఞ్చక్ర ఇత్యర్థః । కేచిత్తు ఆఙ్గిరసా ఉపాస్యమేవ ముఖ్యప్రాణం ఆఙ్గిరసం వదన్తీత్యాహ (ఏతము ఏవాఙ్గిరసం మన్యన్తే అఙ్గానాం యద్రసః) అఙ్గానాం ప్రాణాధీనస్థితిత్వేన ప్రాణస్యాఙ్గిరసత్వమితి భావః — అఙ్గరసమఙ్గిరసం వదన్తి — పరోక్షప్రియత్వాద్దేవానామితి భావః ౧౦

శం.— తథా — వాచః — బృహత్యాః పతిః తేనాసౌ బృహస్పతిః ౧౧

ఆ.— అఙ్గిరశ్శబ్దవద్బృహస్పతిశబ్దోప్యుభయత్ర నేతవ్య ఇత్యాహ (తథేతి) ప్రాణస్య బృహస్పతిత్వం సాధయతి (వాచ ఇతి) ౧౧

రం.— (తేన తం హ బృహస్పతిరుద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) తేన — అఙ్గిరసత్వేన గుణేన బృహస్పతిరుపాసితవానిత్యర్థః । (ఏతము ఏవ బృహస్పతిం మన్యన్తే వాగ్ఘి బృహతీ తస్యా ఏష పతిః) వాగిన్ద్రియస్య సర్వార్థప్రకాశకత్వాద్బృహత్త్వమ్ । తస్య ముఖ్యప్రాణాధీనత్వాత్ ప్రాణస్య వాక్పతిత్వం అత ఉపాస్యస్యైవ బృహస్పతిత్వం మన్యన్త ఇత్యర్థః ౧౧

శం.— తథా — యత్ — యస్మాదాస్యాదయతే — నిర్గచ్ఛతి । తేనాయాస్యో ఋషిః — ప్రాణ ఏవ సన్నిత్యర్థః । తథాఽన్యోప్యుపాసక ఆత్మానమేవాఙ్గిరసాదిగుణం ప్రాణముద్గీథముపాసీతేత్యర్థః ౧౨

ఆ.— అఙ్గిరోబృహస్పతిశబ్దవదయాస్యశబ్దోప్యుభయత్ర ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ (తథేతి) తస్యోభయత్ర వృత్తిం విశదయతి (యదస్మాదితి) యస్మాదాస్యాదయతే — తేనాయాస్యః ప్రాణః । స ఏవాత్రోపాసకత్వాదృషిరపి తథేతి యోజనా । యథోక్తానామృషీణామేవోక్తగుణకముపాస్యత్వం — నాన్యేషాం — విశేషవచనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) విశేషస్య నైష నియమార్థత్వం — ప్రదర్శనార్థత్వాదిత్యర్థః ౧౨

మూ.— తేన తꣳహ బకో దాల్భ్యో విదాంచకార। స హ నైమిశీయానాముద్గాతా బభూవ స హ స్మైభ్యః కామానాగాయతి॥ ౧౩

ఆగాతా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్త ఇత్యధ్యాత్మమ్॥ ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః

శం — స కేవలమఙ్గిరాః ప్రభృతయ ఉపాసాఞ్చక్రిరే- తꣳహ బకో నామ దల్భ్యస్యాపత్యం- దాల్భ్యో విదాంచకార- యథాదర్శితం ప్రాణం విజ్ఞాతవాన్ విదిత్వా చ స హ నైమిశీయానాం- సత్రిణాముద్గాతా బభూవ స చ ప్రాణవిజ్ఞానసామర్థ్యాదేభ్యః- నైమిశీయేభ్యః కామానాగాయత్ కిల- అగీతవాన్ కిలేత్యర్థః ౧౩

ఆ — యథోక్తోపాసనస్తుతి ... (స కేవలమితి) ... కాంక్షకరోతి (విదిత్వేతి) ౧౩

రం — (తేన తꣳహ బకో దాల్భ్యో విదాంచకార) తేన - పూర్వోక్తాఙ్గిరసబృహస్పతిత్వాయాస్యత్వాదిగుణవిశిష్ట... తేనైవ ఋషిణా ఉపాసితవానిత్యర్థః (స హ నైమిశీయానాముద్గాతా బభూవ) స్పష్టోఽర్థః (స హ స్మైభ్యః కామానాగాయతి) సః-దాల్భ్యః ఏభ్యః- నైమిశీయేభ్యో యజమానేభ్యః ... కామానాగానేన ... ఆగాయతిస్మ- ... ౧౩

శం — తథాఽన్యోఽప్యుద్గాతా ఆగాతా హ వై కామానాం భవతి- య ఏవం విద్వాన్ యథోక్తగుణం ప్రాణమక్షరముద్గీథముపాస్తే తస్యేదం దృష్టం ఫలముక్తం ప్రాణాత్మభావస్త్వదృష్టం ... దేవో భూత్వా దేవానప్యేతీతి శ్రుత్యన్తరాత్సిద్ధమేవేత్యభిప్రాయః ఇత్యధ్యాత్మం - ఏతదాత్మవిషయముద్గీథోపాసనమిత్యుక్తోపసంహారోఽధిదైవతోద్గీథోపాసనే వక్ష్యమాణే బుద్ధిసమాధానార్థః ... ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — ... ఫలం కథయతి (తథేతి) ... (ప్రాణేతి) ... ఉపసంహారస్య ప్రయోజనమాహ (అధిదైవతేతి) ... ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా

రం. — (ఆగాతా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే) ఏవముపాసకో యజమానకామానాగానేన సంపాదయితా భవతీత్యర్థః (ఇత్యధ్యాత్మం) అధ్యాత్మముద్గీథోపాసనం సమాప్తమిత్యర్థః ఆత్మశబ్దేన ఇన్ద్రియముఖ్యప్రాణాః ... అధ్యాత్మ - ఆత్మనీత్యర్థః. ఆత్మవిషయమితి యావత్ ఏతత్ప్రసఙ్గాదత్రత్యవాక్యవిషయకమధికరణం లిఖ్యతే - అఙ్గపాదే ఋత్విక్కర్తృకత్వస్యాఙ్గాశ్రితానాముద్గీథోపాసనానాం చ * ... ప్రతిషిద్ధ... ఫలమితి ... * శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరీతి న్యాయేన యజమానస్య ... యజమానస్యైవ కర్తృత్వాత్, * గోదోహనేన పశుకామస్య ప్రణయేదితి శ్రుతపశ్వర్థగోదోహనాదేరఙ్గత్వే ఋత్విక్కర్తృకప్రణయనసర్వస్య గోదోహనస్య యజమానేనోపాదాతుమశక్యత్వాద్యథా ఋత్విక్కర్తృకత్వే ... యజమానస్యోపాసనస్యాపి ... ఔద్గాత్రసమాఖ్యానం తు ... శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరీతి న్యాయేన విరోధాదుపేక్షణీయం ... ఫలస్వామియజమానకర్తృకమేవోపాసనమిత్యాత్రేయమతమితి * స్వామినః ఫలశ్రుతేరిత్యాత్రేయ ఇతి సూత్రేణ పూర్వపక్షం కృత్వా- ఉపాసనాన్యపి ఋత్విక్కర్తృకాణ్యేవ స్యుః- ప్రయోగాఙ్గస్య ఋత్విజః ప్రయోగాన్తఃపాత్యుద్గీథాద్యుపాసనేఽపి కర్తృత్వసమ్భవాత్, * తꣳహ బకో దాల్భ్యో విదాంచకార స హ నైమిశీయానాముద్గాతా బభూవ స హ స్మైభ్యః కామానాగాయతీతి ... దాల్భ్యస్య ... విద్యయా యజమానకామసమ్పాదకత్వదర్శనలిఙ్గాచ్చ ఋత్విక్కర్తృకమేవోపాసనం. న చ ఋత్విక్కర్తృకోపాసనస్య ఫలస్య ఋత్విగ్గతత్వమేవ స్యాదితి శఙ్క్యం- ఋత్విజాం పరార్థత్వాత్ ... * యాం వై కాంచన యజ్ఞే ఋత్విజ ఆశిషమాశాసతే యజమానాయైవ తామాశిషమాశాసత ఇతి శ్రుతేః, * తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాత్కం తే కామమాగాయానీతి ఋత్విగ్గతవిజ్ఞానస్య యజమానగామిఫలకత్వావేదనలిఙ్గాచ్చ న * శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరీతి న్యాయావతారః. తతశ్చ పరిక్రయవిధిబలాదుత్పన్నస్య ఋత్విక్కర్తృకస్య యజమానసమాఖ్యాపాదకాభావా... దౌద్గాత్రసమాఖ్యానాచ్చార్త్విజ్యమేవోపాసనమితి * ఆర్త్విజ్యమిత్యౌడులోమిస్తస్మై హి పరిక్రీయత ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం ... ఉపాసనమార్త్విజ్యం- ఋత్విక్కర్తృకం తస్మై- క్రతుప్రయోగాయ హి ఋత్విక్పరిక్రియతే అతోఽఙ్గభూతమప్యుపాసనం క్రతుప్రయోగాన్తఃపాతిత్వాదృత్విజైవానుష్ఠేయమితి స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదే చిన్తితం-తత్ర హి వాజినాం తావత్ * ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా దేవాశ్చాసురాశ్చ తతః ... తే హ దేవా ఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి ఉద్గీథేనాసురవిధ్వంసనం ప్రతిజ్ఞాయోద్గీథే వాగాదిమనః పర్యన్త

ఉ.— అథాధిదైవతం య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీతోద్యన్వా ఏష ప్రజాభ్య ఉద్గాయతి ఉద్యꣳస్తమో భయమపహన్త్యపహన్తా హ వై భయస్య తమసో భవతి య ఏవం వేద. ౧

స్పష్టావసురైరభిభవముక్త్వా * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచురిత్యాదినోద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * భవత్యాత్మనా పరాఽస్య ద్విషన్భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేదేతి శత్రుపరాజయఫలముద్గీథే ప్రాణదృష్టివిహితా. ఏవం ఛన్దోగానామపి * దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిర ఉభయే ప్రాజాపత్యాః * తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి ఉద్గీథేనాసురపరాభవం ప్రతిజ్ఞాయ తద్వ్యదేవ ఉద్గీథే వాగాదిదృష్టౌ దోషముక్త్వా * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాదినా ఉద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసత ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవం విది పాపం కామయత ఇతి శత్రుపరాభవముక్త్వా * యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసత ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవం విది పాపం కామయత ఇతి శత్రుపరాభవాయ ఉద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితా. తత్రోభయత్రాప్యన్యప్రాణభావస్యోద్గీథస్యైవోపాస్యత్వశ్రవణేన రూపభేదాత్, శత్రుపరాభవరూపఫలసంయోగావిశేషాత్, ఉద్గీథవిద్యేతి సమాఖ్యైక్యాచ్చ విద్యైక్యమితి పూర్వపక్షః. తత్ర రాద్ధాన్తచ్ఛాయయా పరిచోద్య పరిహరతి — * అన్యథాత్వం శబ్దాదితి చేన్నావిశేషాత్ వాజసనేయకే * తే హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదిత్యుద్గాతృకర్తరి ప్రాణదృష్టివిధానాత్, ఛాన్దోగ్యే * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిర ఇతి ఉద్గానకర్మణి ప్రాణదృష్టివిధానాత్, శబ్దాదుపాస్యరూపాన్యథాత్వప్రతీతేర్భేద ఇతి చేన్న — దేవాసురసఙ్గ్రామోపక్రమాదిబహుసామాన్యాత్, వాజసనేయకేఽపి * హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుద్గీథేనోపక్రమాత్, తదవిరోధాయ * తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదితి ఉద్గానకర్మతాపన్నోద్గీథే హ కాదిషు సాకర్యాతిశయవివక్షయాఽపి వ్యపదేశోపపత్తేః ఛాన్దోగ్యేఽపి ఉద్గానకర్తృత్వోపచారవత్ ఉద్గానకర్మణ్యేవ కర్తృత్వోపచారోపపత్తేరుద్గీథ ఏవోభయత్రాప్యుపాస్యః. అతో విద్యైక్యమితి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే — * న వా ప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్. న వేతి పూర్వపక్షం వ్యావర్తయతి. ప్రకరణభేదాత్ — ఛాన్దోగ్యే * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి ప్రకృతోద్గీథావయవప్రణవవిషయకముపాసనం. వాజసనేయకే ప్రణవస్యాప్రకృతత్వాత్, * ఉద్గీథేనాత్యయామేతి కృత్స్నోద్గీథస్యైవ ప్రస్తుతత్వాత్, కృత్స్నోద్గీథవిషయకమేవోపాసనం. అతో రూపభేదాద్విద్యాభేదః. కించ — ఛాన్దోగ్యే ఉద్గీథస్యాధ్యస్తప్రాణభావస్యోపాస్యత్వం. వాజినాం తు * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదితి అధ్యస్తప్రాణభావస్యోద్గాతురుపాస్యత్వం. న చ వాజసనేయకే ... ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుపక్రమవిరోధశ్శఙ్కనీయః — ఉద్గాతురుపాసనే ఉద్గీథస్యాప్యనుప్రవిష్టతయా ఉపక్రమావగతస్యోద్గీథస్యాపరిత్యాగాత్. అత్ర చ వక్తవ్యం బృహదారణ్యకప్రకాశికాయాముక్తం. తత్రైవానుసన్ధేయం. * సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తి తు తదపి. నను ఉద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యాద్విద్యైక్యముక్తమితి చేన్న — తత్సంజ్ఞైక్యం విధేయభేదేఽప్యస్త్యేవ — యథాగ్నిహోత్రసంజ్ఞా నిత్యాగ్నిహోత్రే, కుణ్డపాయినామయనాగ్నిహోత్రే, చ. ఛాన్దోగ్యగతప్రథమప్రపాఠకోదితాసు బహ్వీషు విద్యాసూద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యస్య దర్శనాచ్చ తదప్రయోజకమితి భావః. * వ్యాప్తేశ్చ సమఞ్జసం. ఛాన్దోగ్యే ప్రథమప్రపాఠకోక్తరాస్వపి విద్యాసు * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదిషూద్గీథావయవస్య వ్యాప్తత్వేన తన్న్యాయాదస్యా అపి విద్యాయా ఉద్గీథావయవప్రణవవిషయత్వమేవ. తతశ్చ ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకయోర్బహ్వర్థవాదసారూప్యేఽపి ఛాన్దోగ్యగతవిద్యాయా అధ్యస్తప్రాణభావోద్గీథావయవప్రణవవిషయత్వాత్, వాజసనేయకోద్గీథవిద్యాయాశ్చాధ్యస్తప్రాణభావోద్గానకర్తృవిషయత్వాత్, ప్రధానభూతోపాస్యభేదే బహ్వర్థవాదసారూప్యస్యాప్రయోజకత్వాద్విద్యాభేద ఇతి స్థితం ప్రకృతమనుసరామః ౧౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్

శం — అథ — అనన్తరం అధిదైవతం — దేవతావిషయముద్గీథోపాసనం ప్రస్తుతమిత్యర్థః అనేకధోపాస్యత్వాదుద్గీథస్య. య ఏవాసౌ ఆదిత్యస్తపతి — తముద్గీథముపాసీత. ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథముపాసీతేత్యర్థః తముద్గీథమిత్యుద్గీథశబ్దోఽక్షరవాచీ సన్ కథమాదిత్యే వర్తత ఇతి. ఉచ్యతే — ఉద్యన్ — ఉద్గచ్ఛన్నేష ప్రజాభ్యః — ప్రజార్థముద్గాయతి — ప్రజానామన్నోత్పత్త్యర్థం న హ్యనుద్యతి తస్మిన్వ్రీహ్యాదేర్నిష్పత్తిస్స్యాత్. అత ఉద్గాయతీవోద్గాయతి — యథైవోద్గాతాఽన్నార్థం. అత ఉద్గీథస్సవితేత్యర్థః కించ — ఉద్యన్నైశం తమః, తజ్జం చ భయం ప్రాణినామపహన్తి. తమేవంగుణం సవితారం యో వేద — సోఽపహన్తా — నాశయితా హ వై భయస్య — జన్మమరణాదిలక్షణస్యాత్మనః. తమసశ్చ — తత్కారణస్యాజ్ఞానలక్షణస్య భవతి

ఆ — అనన్తరం — అధ్యాత్మికప్రాణదృష్ట్యోద్గీథోపాసనవచనాదితి శేషః. కిమితి దేవతావిషయముద్గీథోపాసనం ప్రస్తూయతే — తత్రాహ (అనేకధేతి) ప్రాణరూపేణాదిత్యాదిరూపేణ చోద్గీథస్యోపాస్యత్వాద్దేవతావిషయతదుపాస్తిప్రస్తావో యుక్త ఏవేత్యర్థః. * ఆదిత్యాదిమతిరయ ... కథయతి (ఆదిత్యదృష్ట్యేతి) తం — ఆదిత్యముద్గీథముపాసీతేత్యాదిత్యశబ్దస్యోద్గీథశబ్దస్య చ సామానాధికరణ్యమయుక్తం — ఉద్గీథశబ్దస్యాక్షరవాచిత్వాదాదిత్యశబ్దస్య చ జ్యోతిర్విషయత్వాత్, భిన్నార్థయోశ్శబ్దయోస్సామానాధికరణ్యాయోగాత్, ఇతి శఙ్కతే (తముద్గీథమితి) ... ఉద్గీథశబ్దారూఢత్వాదతిస్తుతస్తథాపి గౌణ్యా చ తత్ర తత్ప్రవృత్తేః సామానాధికరణ్యసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (ఉద్యన్

౨.— ‡ సమాన ఉ ఏవాయం చాసౌ చోష్ణోఽయముష్ణోఽసౌ స్వర ఇతీమమాచక్షతే స్వర ఇతి ప్రత్యాస్వర ఇత్యముం తస్మాద్వా ఏతమిమమముం చోద్గీథముపాసీత. ౨

అథ ఖలు వ్యానమేవోద్గీథముపాసీత యద్వై ప్రాణితి స ప్రాణో యదపానితి సోఽపానః అథ యః ప్రాణాపానయోస్సన్ధిః స వ్యానో యో వ్యానస్సా వాక్ । తస్మాదప్రాణన్ననపానన్వాచమభివ్యాహరతి. ౩

తి ఇతి) ప్రజార్థముద్గాయతీత్యేతద్వివృణోతి (ప్రజాభ్య ఇతి) ఆన్నోత్పత్త్యర్థం- ఉద్గాయతీత్యపూర్వేణ సమ్బన్ధః ఇదముపాస్తిఫలకథనార్థమిదానీం ఉపాస్తిస్వరూపమాహ (స యేతి) ఆదిత్యస్యాన్నార్థమాగానమతశ్శబ్దార్థః. తస్యోద్గాతురివ ప్రత్యక్షముద్గానముపలబ్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గాయన్నేవేతి) ఉప మానమేవోపపాదయతి (యథేతి) అధ్యాత్మం యథా ప్రాణస్య అన్నాద్యమాగానమ్ ఏవమధిదైవతమపి అన్నార్థమాగాయతీత్యభిప్రాయః. అథాదిత్యోఽపి ప్రజానామన్నార్థమాగాయతీవేత్యర్థః ఉద్గీథత్వాదిత్యస్య సమ్భావయతి పరాముక్తస్యాపి ఫలమాహ (అప హన్తీతి) ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథోపాసకస్య ఫలమ్ కిం స్యాదత్ర (కిఞ్చేత్యాదినా) ఏవం గుణం- తమ ఉత్తమభయాపహన్తృత్వగుణసహితమిత్యర్థః. ౧

౭౦.— (అథాధిదైవతం) ఉద్గీథస్యోపాసనముచ్యత ఇతి శేషః అధిదైవతం- దేవతావిషయమిత్యర్థః దేవతాధివిషయమిత్యర్థః (య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీత) ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథముపాసీతేత్యర్థః కర్మాఙ్గభూతోద్గీథాపేక్షయా ఉత్కృష్టస్యాదిత్యస్యోత్కృష్టత్వాత్, ఉత్కృష్టదృష్టేరేవ న్యాయ్యత్వాత్, ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథస్యోపాస్యత్వం ద్రష్టవ్యం అయమర్థః * ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తే రిత్యధికరణసిద్ధః తచ్చాధికరణం బృహదారణ్యకప్రకాశికాయాముపన్యస్తం- తత్రైవానుసన్ధేయం ఉద్గీథస్యత్వాదిత్యస్యోద్గీథసామ్యమాహ (ఉద్యన్వా ఏష ప్రజాభ్య ఉద్గాయతి) వైశబ్దోఽవధారణే ఏషః- ఆదిత్య ఉద్యన్- ఉదయన్నేవ ప్రజానామన్నార్థప్రకాశనం కుర్వన్నుద్గాయతీవ భవతి ఉద్గీథోఽపి ప్రజానాముద్గాయతీవ భవతీత్యర్థః (ఉద్యంస్తమో భయమపహన్తి) ఉద్యన్నేవాదిత్యస్తమోజనితం ప్రాణినాం భయమపహన్తీత్యర్థః తమోభయాపహన్తృత్వగుణవిశిష్టతయా ఉద్గీథే ఆదిత్యోపాసనస్య ఫలమాహ (అపహన్తా హ వై భయస్య తమసో భవతి య ఏవం వేద) అన్ధకారాది ప్రయుక్తభయహన్తా భవతీత్యర్థః. ౧

౭౦.— యద్యపి స్థానభేదాత్ప్రాణాదిత్యౌ భిన్నావివ లక్ష్యేతే - తథాపి న తత్త్వభేద స్తయోః కథం సమాన ఉ ఏవ- తుల్య ఏవ ప్రాణస్సవి తా గుణతః, సవితా చ ప్రాణేన, యస్మాదుష్ణోఽయం- ప్రాణః ఉష్ణశ్చాసౌ- సవితా కిఞ్చ- స్వర ఇతీమం - ప్రాణమాచక్షతే- కథయన్తి తథా స్వర ఇతి, ప్రత్యాస్వర ఇతి, చాముం సవితారం యస్మాత్ప్రాణః స్వరత్యేవ- న పునర్మృతః ప్రత్యాగచ్ఛతి సవితా త్వస్తమిత్వా పునరప్యహన్యహని ప్రత్యాగచ్ఛతి- అతః ప్రత్యాస్వరః అస్మాద్గుణతో నామతశ్చ సమానావితరేతరం ప్రాణాదిత్యౌ అతస్తత్త్వాభేదాదేతం ప్రాణమిమమముం చాది త్యముద్గీథముపాసీత. ౨

౭.— నను * అధ్యాత్మమధిదైవతమితి స్థానభేదాత్ప్రాణాదిత్యయోర్భిన్నత్వాత్ భిన్నమేవ తయోరుపాసనముపాదేయం- అత ఆహ (యద్యపీతి) ప్రాణాదిత్యయోస్స్వరూపభేదాభావం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిపాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఉశబ్దోఽప్యర్థః స్థానభేదతో భేదమనుజానా తి గుణతస్సామ్యం సాధయతి (యస్మాదితి) నామతస్సామ్యం సమర్థయతే (కిఞ్చేతి) సవితృవత్ప్రాణేఽపి ప్రత్యాస్వరశబ్దప్రవృత్తిమాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) స్వరత్యేవ-గచ్ఛత్యేవేత్యర్థః తస్మిన్నేవ స్థూలదేహే న ప్రత్యాగచ్ఛతి-తస్మాత్ప్రాణే స్వరశబ్దప్రవృత్తిరేవేత్యర్థః సవితర్యపి తర్హి తథైవ ప్రవృత్తిరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (సవితా త్వితి) ఆదిత్యస్యాస్తంగతస్య ప్రత్యహమేకత్రైవాగమదర్శనాత్ తస్మిన్ ప్రత్యాస్వరశబ్దస్యాపి ప్రవృత్తిర స్తీత్యర్థః అతః ప్రాణాదిత్యయోరుక్తం సామ్యం నిగమయతి (అస్మాదితి) అన్యోన్యసామ్యకృతం ఫలమాహ (అత ఇతి) ప్రాణాదిత్యావేకీకృత్యతదృష్ట్యోద్గీథావయవభూతమోఙ్కారాఖ్యమక్షరముపాస్యమిత్యర్థః. ౨

౭౦.— (సమాన ఉ ఏవాయం చాసౌ చ) అధ్యాత్మప్రకరణ ఉక్తః అయం- ప్రాణశ్చ, అధిదైవతప్రకరణ ఉచ్యమానః అసౌ- ఆదిత్య శ్చ సమాన ఏవేత్యర్థః తదేవ దర్శయతి (ఉష్ణోఽయముష్ణోఽసౌ) అయం- ప్రాణః ఉష్ణః- ఉచ్ఛ్వాసస్యోష్ణత్వోపలభ్యమానత్వాత్ ఉష్ణో సౌ సవితుశ్చోష్ణత్వం స్పష్టమేవేతి భావః (స్వర ఇతీమమాచక్షతే స్వర ఇతి ప్రత్యాస్వర ఇత్యముం) ఇమం- ప్రాణం స్వర ఇత్యాచక్షతే స్వరం- గ చ్ఛతీత్యర్థః. * స్వృశబ్దోపతాపయోరిత్యస్మాద్ధాతూనామనేకార్థత్వాత్ గత్యర్థాదిరూపం అముం - ఆదిత్యం స్వర ఇతి ప్రత్యాస్వర ఇతి చాచక్షతే- ఉద యాస్తమయయోర్గమనప్రత్యాగమనసత్త్వాత్. ప్రాణస్సూర్యాయమూర్తతయా సదాగతిత్వేన ప్రత్యాగమనాభావాన్న ప్రత్యాస్వరత్వమితి భావః అత స్స్వరసంజ్ఞావత్త్వాదుష్ణత్వాచ్చ ప్రాణాదిత్యౌ పరస్పరసమానావిత్యర్థః. (తస్మాద్వా ఏతమిమమముం చోద్గీథముపాసీత) తస్మాత్- ఉభయోరపి సమ త్వాదిమం- ప్రాణం వా అముం-ఆదిత్యం వా ఏతం- ఏతాదృశగుణకముద్గీథముపాసీత- ఉద్గీథేఽధ్యస్యముపాసీతేత్యర్థః. ౨

౭౦.— (అథ ఖల్వితి) ప్రకారాన్తరేణోపాసనముద్గీథస్యోచ్యతే. వ్యానమేవ - వక్ష్యమాణలక్షణం ప్రాణస్యైవ వృత్తివిశేషముద్గీథ ముపాసీత. అధునా తస్య తత్త్వం నిరూప్యతే- యద్వై పురుషః ప్రాణితి- ముఖనాసికాభ్యాం వాయుం బహిర్నిస్సారయతి. సః ప్రాణాఖ్యా వాయోర్వృత్తి

‡ ఇమమముం చోద్గీథమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః

ఉ.— యా వాక్సర్క్తస్మాదప్రాణన్ననపానన్నృచమభివ్యాహరతి యర్క్తత్సామ తస్మాదప్రాణన్ననపానన్సామ గాయతి యత్సామ స ఉద్గీథస్తస్మాదప్రాణన్ననపానన్నుద్గాయతి. ४

అతో యాన్యన్యాని వీర్యవన్తి కర్మాణి యథాగ్నేర్మన్థనమాజేః సరణం దృఢస్య ధనుష ఆయమనమప్రాణన్ననపానంస్తాని కరోత్యేతస్య హేతోర్వ్యానమేవోద్గీథముపాసీత. ५

...శ్వసితి యదపానితి అపశ్వసితి తాభ్యామేవాన్తరాకర్షతి వాయుం సోఽపానః అపానాఖ్యా వృత్తిః తతః కిమితి. ఉచ్యతే - అథ య ఉక్తలక్షణయోః ప్రాణాపానయోః సన్ధిః - తయోరన్తరా వృత్తివిశేషః స వ్యానః యః సాఙ్ఖ్యాదిశాస్త్రప్రసిద్ధః - శ్రుత్యా విశేషనిరూపణాన్న స వ్యానః కస్మాత్పునః ప్రాణాపానౌ హిత్వా మహతా ఆయాసేన వ్యానస్యైవోపాసనముచ్యతే వీర్యవత్కర్మహేతుత్వాత్ కథం వీర్యవత్కర్మహేతుత్వమితి ఆహ - యో వ్యానః సా వాక్ - వ్యానకార్యత్వాద్వాచః యస్మాద్వ్యాననిర్వర్త్యా వాక్ - తస్మాదప్రాణన్ననపానన్ - ప్రాణాపానవ్యాపారావకుర్వన్ వాచమభివ్యాహరతి- ఉచ్చారయతి లోకః ३

ఆ.— అథాధ్యాత్మికమాధిదైవికం చోద్గీథోపాసనం ప్రస్తుత్య తద్దేవతయోరైక్యం చోక్తం. తత్రాధ్యాత్మికముత్తరేణ ... ... వ్యానాఖ్యాధ్యాత్మికమేవోద్గీథోపాసనమనుస్మృత్యాహ (అథేతి) కోఽసౌ వ్యానః- యద్దృష్ట్యోద్గీథోపాసనముపదిదిక్షితం- ఇత్యాహ (వక్ష్యమాణలక్షణ ఇతి) పదాన్తరం వ్యాచష్టే (ప్రాణస్యైవేతి) వక్ష్యమాణలక్షణముక్తం వ్యక్తీకరోతి (అథ నేతి) తన్నిరూపణార్థమాదౌ ప్రాణాపానౌ నిరూపయతి (యద్వా ఇత్యాదినా) తాభ్యామేవ- ముఖనాసికాభ్యామిత్యర్థః స్యాతామిత్యేవం ప్రాణాపానౌ - వ్యానస్య తు కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్య తత్స్వరూపం దర్శయతి (తత ఇత్యాదినా) సన్ధిమేవ స్ఫుటయతి (తయోరితి) ప్రాణాపానయోర్వ్యాపారాభావావస్థాయాం మధ్యే వాయోర్వృత్తివిశేషో వ్యానః- స వ్యానశబ్దార్థ ఇత్యర్థః * సన్ధిశ్చ ... యోగాశ్చాహుః- తాం ప్రత్యాహ (యస్సాఙ్ఖ్యాదీతి) ... ప్రసిద్ధా యా వాయోర్వృత్తివిశేషః స ... నాసౌ వ్యానః - శ్రుత్యా విశేషనిరూపణాదిత్యర్థః ... వ్యానస్య ప్రాణాపానాపేక్షత్వాత్తయోరన్యతరస్యోపాసనమేవోచితం- న వ్యానోపాసనమితి శఙ్కోదయాత్ (కస్మాదితి) మహతాఽఽయాసేన- వ్యానతత్త్వనిరూపణేనేతి యావత్. తాభ్యాం వైశిష్ట్యముపేత్య పరిహరతి (వీర్యవదితి) వ్యానస్యైవోపాసనమిత్యర్థః తదేవ ప్రశ్నద్వారా ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) కథం వ్యానస్య వీర్యవత్కర్మహేతుత్వం ప్రసిద్ధం ప్రతిజ్ఞాయతే కార్యకారణభావాదిత్యాహ (వ్యానేతి) వాచో వ్యాననిర్వర్త్యత్వే లిఙ్గం దర్శయతి (యస్మాదితి) ३

రం.— ప్రకారాన్తరేణోద్గీథోపాసనమాహ (అథ ఖలు వ్యానమేవోద్గీథముపాసీత) ఉద్గీథం వ్యానత్వేనోపాసీతేత్యర్థః కో వ్యాన ఇత్యత్రాహ (యద్వై ప్రాణితి స ప్రాణ ఇత్యాదినా) పురుషో ముఖనాసికాభ్యాం యత్ప్రాణితి- యం వాయుం బహిర్నిస్సారయతి. స ప్రాణాఖ్యో వాయోర్వృత్తివిశేషః యదపానితి-సోఽపానః- ముఖనాసికాభ్యాం వాయుమన్తరాకర్షతి - సోఽపానాఖ్యవృత్తివిశేషః అథ యః ప్రాణాపానయోస్సన్ధిః స వ్యానః- ఉభయోరన్తరా వృత్తివిశేషో వ్యాన ఇత్యర్థః ఉద్గీథే వ్యానాధ్యాసే హేతుమాహ (యో వ్యానస్సా వాక్) వాచో వ్యానసాధ్యత్వాద్వ్యానత్వేనోపచారః. వాచో వ్యాననిర్వర్త్యత్వే యుక్తిమాహ (తస్మాదప్రాణన్ననపానన్వాచమభివ్యాహరతి) తస్మాత్- వాచో వ్యానసాధ్యత్వాదేవ హేతోః అప్రాణన్ననపానన్ - శ్వాసనిరోధేన ప్రాణాపానావకుర్వన్నపి వ్యానవృత్త్యా వాచమభివ్యాహరతీత్యర్థః.

శం— వాగ్విశేషా ఋక్, ఋక్సంస్థం చ సామ, సామావయవశ్చోద్గీథః. అప్రాణన్ననపానన్ వ్యానేనైవ నిర్వర్తయతీత్యభిప్రాయః. ४

ఆ.— యా వాగిత్యాదివాక్యానామర్థం సఙ్క్షిపతి (ఋగిత్యాదినా) ४

రం.— (యా వాక్సర్గిత్యాది) అప్రాణతాఽనపానతా పుంసా క్రియమాణత్వాదేవ వ్యానస్య వాగృక్సామోద్గీథానాం హేతుత్వమిత్యర్థః ४

శం.— న కేవలం వాగభివ్యాహరణమేవ- అతః- అస్మాదేవ వ్యానస్య వీర్యవత్త్వాత్ యాన్యన్యాన్యపి వీర్యవన్తి కర్మాణి - ప్రయత్నాధిక్యనిర్వర్త్యాని యథా అగ్నేర్మన్థనం, ఆజేః మర్యాదాయాః సరణం- ధావనం, దృఢస్య ధనుష ఆయమనం- ఆకర్షణం,- అప్రాణన్ననపానంస్తాని కరోతి. అతో విశిష్టో వ్యానః ప్రాణాదివృత్తిభ్యః విశిష్టస్యోపాసనం జ్యాయః- ఫలవత్త్వాత్-రాజోపాసనవత్ ఏతస్య హేతోః- ఏతస్మాత్ కారణాద్వ్యానమేవోద్గీథముపాసీత - నాన్యద్వృత్త్యన్తరం కర్మవీర్యవత్తరత్వం ఫలం ५

ఆ.— అతో యానీత్యాదివ్యాచష్టే (న కేవలమితి) వ్యానేన నిర్వర్త్యత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః యాన్యన్యాన్యపి యత్నోత్తరాణి కర్మాణి- ... తైరవకరోతీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః ప్రయత్నాధిక్యనిర్వర్త్యాని కర్మాణ్యేవోదాహరతి (యథేతి) యథా తాని కర్మాణి - తథాఽన్యాన్యపి ... వ్యానస్య వీర్యవత్కర్మహేతుత్వఫలితమాహ (అత ఇతి) వైశిష్ట్యే కిం స్యాదితి చేత్ - తదాహ (విశిష్టస్యేతి), వైశిష్ట్యఫలం ... (ఏతస్యేతి) ఫలవత్త్వాదిత్యుక్తముపాస్తిఫలం స్పష్టయతి (కర్మేతి) వ్యానదృష్ట్యోద్గీథోపాసనస్యాజ్ఞాపబద్ధత్వాదితి శేషః. ५

ఉ.— అథ ఖల్వుద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీతోద్గీథ ఇతి ప్రాణ ఏవోత్ప్రాణేన హ్యుత్తిష్ఠతి వాగ్గీర్వాచో హ గిర ఇత్యాచక్షతేఽన్నం థమన్నే హీదꣳ సర్వꣳ స్థితం ౬

ద్యౌరేవోదన్తరిక్షం గీః పృథివీ థమాదిత్య ఏవోద్వాయుర్గీరగ్నిస్థꣳ సామవేద ఏవోద్యజుర్వేదో గీః ఋగ్వేదస్థం దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహోఽన్నవానన్నాదో భవతి య ఏతాన్యేవం విద్వానుద్గీథాక్షరాణ్యుపాస్త ఉద్గీథ ఇతి॥ ౭

రం — (అతో యాన్యన్యానీతి వీర్యవన్తి కర్మాణీత్యాది) లోకేఽపి హి మననమర్చనాదౌ వాఙ్మనసయోర్దృఢతరసమారోపణాదివీర్యవత్కర్మాణి వాఙ్మనసాభ్యామేవ - అతో హేతోరుద్గీథాఖ్యవీర్యవత్కర్మణోఽపి వ్యానసాధ్యత్వాద్వ్యాన ఏవోద్గీథముపాసీతేత్యర్థః ౫

శం — అథ - ఇదానీముద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీత భక్త్యక్షరాణి మా భూవన్నిత్యతో విశినష్టి (ఉద్గీథ ఇతీతి) ఉద్గీథనామాక్షరాణీత్యర్థః నామాక్షరోపాసనేఽపి నామవత ఏవోపాసనం కృతం భవేత్ - అముకమిశ్రా ఇతివత్ (ప్రాణ ఏవోత్) ఉదిత్యస్మిన్నక్షరే ప్రాణదృష్టిః కథం ప్రాణస్యోత్త్వమితి ఆహ - ప్రాణేన హ్యుత్తిష్ఠతి సర్వః - అప్రాణస్యావసాదదర్శనాత్ - అతోఽస్త్యుదః ప్రాణస్య చ సామాన్యం. వాగ్గీః వాచో హ గిర ఇత్యాచక్షతే శిష్టాః తథా - అన్నం థం అన్నే హీదం సర్వం స్థితం - అతో హ్యస్యాన్నస్య థాక్షరస్య చ సామాన్యం త్రయాణాం శ్రుత్యుక్తాని సామాన్యాని - తాని తేనానురూప్యేణ శేషేష్వపి ద్రష్టవ్యాని ౬

ఆ — ఉద్గీథోపాసనప్రసఙ్గేనోద్గీథాక్షరోపాసనాం ప్రస్తౌతి (అథేతి) విశేషణతాత్పర్యం దర్శయతి (భక్తీతి) ఉద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీతేత్యుక్తే భక్త్యక్షరాణ్యుపాస్యాని ప్రాప్తాని - తాని మా భూవన్నితి యతో మన్యతే శ్రుతిః - తతో విశేషణం కరోతీత్యర్థః విశేషణశ్రుతిం వ్యాకరోతి (ఉద్గీథేతి) నామాక్షరోపాసనముద్గీథోపాసనస్య కించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) యథా లోకే కృష్ణమిశ్రాదివాచకశబ్దప్రయోగే వాచ్యస్య పురుషవిశేషస్యోపాసనం గమ్యతే - తథేహాపి నామాక్షరోపాసనే నామవత ఉద్గీథస్యోపాసనం కృతమేవేత్యర్థః కథమిత్యాశఙ్క్య విభజతే (ప్రాణ ఏవేతి) ప్రాణస్యోదక్షరసాదృశ్యం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) గీరిత్యస్మిన్నక్షరే వాగ్దృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (వాగ్గీరితి) వాచో గిరశ్చ సాదృశ్యం దర్శయతి (వాచో హేతి) ఉద్గీరక్షరయోః ప్రాణవాగ్దృష్టిరివ థమిత్యస్మిన్నక్షరేఽన్నదృష్టిః కార్యేత్యాహ (తథేతి) థకారాన్నయోరపేక్షితం సాదృశ్యం దర్శయతి (అన్నే హీతి) ప్రాణ ఏవోదిత్యాదౌ సాదృశ్యం శ్రుత్యైవోక్తం - ద్యౌరేవోదిత్యాదౌ తు నోక్తం - తథాపి తత్ర సాదృశ్యాభావే కథం దృష్టికరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్రయాణామితి) ౬

రం — (అథ ఖల్వుద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీతోద్గీథ ఇతి) ఉద్గీథ ఇతి త్రీణి ఉద్గీథనామానుప్రవిష్టాన్యక్షరాణ్యేవోపాసీతేత్యర్థః (ప్రాణ ఏవోత్) ఉదిత్యక్షరే ప్రాణబుద్ధిః కార్యేత్యర్థః తత్ర హేతుమాహ (ప్రాణేన హ్యుత్తిష్ఠతీతి) స్పష్టం (వాగ్గీర్వాచో హ గిర ఇత్యాచక్షతే) గీరిత్యక్షరే వాగ్బుద్ధిః కార్యా వాచో గీర్శబ్దవాచ్యత్వాద్గీరిత్యస్య వాగర్థసాధిష్ఠానత్వముపపద్యత ఇతి భావః (అన్నం థం) థమిత్యక్షరేఽన్నబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అన్నే హీదం సర్వం స్థితం) అన్నస్య సర్వస్థానత్వేన థకారవత్త్వసామ్యాత్ థశబ్దేఽన్నబుద్ధిర్యుజ్యత ఇతి భావః ౬

శం — ద్యౌరేవోత్ - ఉచ్చైః స్థానాత్ అన్తరిక్షం గీః - గిరణాల్లోకానాం పృథివీ థం - ప్రతిష్ఠానాత్ ఆదిత్య ఏవోత్ - ఊర్ధ్వత్వాత్ వాయుర్గీః - అగ్న్యాదీనాం గిరణాత్ అగ్నిస్థం - యాజ్ఞీయకర్మావస్థానాత్ సామవేద ఏవోత్ - స్వర్గసంస్తుతత్వాత్ యజుర్వేదో గీః - యజుషా ప్రత్తస్య హవిషో దేవతానాం గిరణాత్ ఋగ్వేదస్థం - ఋచ్యధ్యూఢత్వాత్సామ్నః ఉద్గీథాక్షరోపాసనఫలమధునోచ్యతే - దుగ్ధే - దోగ్ధ్యస్మై - సాధకాయ కాసా వాక్ కం దోహం కోఽసౌ దోహ ఇతి ఆహ (యో వాచో దోహః) ఋగ్వేదాదిశబ్దసాధ్యం ఫలమిత్యభిప్రాయః తద్వాచో దోహః తం స్వయమేవ వాగ్దోగ్ధి ఆత్మానమేవ దోగ్ధి కిఞ్చ - అన్నవాన్ - ప్రభూతాన్నోఽన్నాదశ్చ - దీప్తాగ్నిర్భవతి య ఏతాని - యథోక్తాని ఏవం - యథోక్తగుణాన్యుద్గీథాక్షరాణి విద్వాన్ సన్నుపాస్తే ఉద్గీథ ఇతి. ౭

ఆ — అన్తరిక్షం - ఆకాశః తదన్తః ప్రతిష్ఠాః లోకాస్తేన గీర్ణా ఇవేతి మత్వాహ (గిరణాదితి) (అగ్న్యాదీనాం గిరణాదితి) సంవర్గవిద్యాయాం ద్రష్టవ్యం. *సామవేదో వై స్వర్గో లోక ఇతి స్వర్గలోకత్వేన సామవేదస్య సంస్తుతత్వాదితి హేతుమాహ (స్వర్గేతి) యజుషా - స్వాహా స్వధాదినా ఇత్యాదివత్ అధ్యాత్మమధిలోకమధిదైవమధివేదం చ నామాక్షరోపాసనముక్త్వా తత్ఫలోక్తిమవతార్య వ్యాకరోతి (ఉద్గీథేతి) యో వాచో దోహ ఇత్యత్ర షష్ఠీ కర్మణి ద్రష్టవ్యా. తమేవ వాగ్దోహం ప్రకటయతి (ఋగ్వేదాదీతి) తత్సాధ్యం ఫలం - స్వాధీనోచ్చారణక్షమత్వం. తదనాయాసేనాస్య సమ్భవతీత్యర్థః తదితి ప్రకృతఫలపరామర్శః షష్ఠీ పూర్వవత్. తమితి కో హేతుః శక్తిః. వాచ ఏవ దోహకర్మత్వం కర్తృత్వం చేత్యాహ (ఆత్మానమేవేతి) యో దోగ్ధా - సా వాగేవ సా చాత్మానమేవ తం దోగ్ధీతి యోజనా యథోక్తాని - ప్రాణవాగన్నాదిరూపత్వేనోక్తానీతి యావత్. యథోక్తగుణాని - ఉత్థానగిరణస్థిత్యాదిధర్మకాణీత్యర్థః. ఉద్గీథాక్షరాణీత్యుక్తం విశేషణానువాదేన స్ఫుటయతి (ఉద్గీథ ఇతీతి) ఉద్గీథ ఇత్యేవంరూపస్య నామ్నోఽక్షరాణీతి యావత్. ౭

ఉ.— అథఖల్వాశీస్సమృద్ధిరుపసరణానీత్యుపాసీతయేనసామ్నాస్తోష్యన్స్యాత్తత్సామోపధావేత్ ॥ ౮
యస్యామృచితామృచంయదార్షేయం తమృషింయాందేవతామభిష్టోష్యన్స్యాత్తాం దేవతాముపధావేత్ ॥ ౯
యేనచ్ఛన్దసాస్తోష్యన్స్యాత్తచ్ఛన్దఉపధావేద్యేనస్తోమేనస్తోష్యమాణస్స్యాత్తగ్ంస్తోమముపధావేత్ ॥ ౧౦
యాందిశమభిష్టోష్యన్స్యాత్తాందిశముపధావేత్. ౧౧

శం — ప్రకారాన్తరేణోద్గీథాక్షరోపాసనమాహ (ద్యౌరేవోదన్తరిక్షంగీః పృథివీథమిత్యాది) ఉదక్షరేద్యులోకాదిత్యసామవేదదృష్టిః, గీరక్షరే అన్తరిక్షవాయుయజుర్వేదదృష్టిః, థమక్షరే పృథివ్యగ్నిఋగ్వేదదృష్టిః. శ్రుత్యాదిపాఠక్రమోత్క్రమస్తు... ఉద్గీథాక్షరోపాసనస్య ఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం) వాగస్మై- ఉపాసకాయదోహందోగ్ధి ... కందోహమిత్యత్రాహ (యోవాచోదోహః) వాక్యార్థఫలమిత్యర్థః ఫలాన్తరమప్యాహ (అన్నవానన్నాదోభవతి) ప్రభూతాన్నదీప్తాగ్నిశ్చభవతీత్యర్థః (యఏతాన్యేవంవిద్వానుద్గీథాక్షరాణ్యుపాస్త ఉద్గీథ ఇతి) స్పష్టోఽర్థః ౭

శం — అథఖలు- ఇదానీమాశీస్సమృద్ధిః- ఆశిషః- కామస్యసమృద్ధిః. యథాభవేత్ [illegible] శేషః ఉపసరణాని - ఉపసర్తవ్యాని ఉపగన్తవ్యాని ధ్యేయానీత్యర్థః కథం. ఇత్యుపాసీత- ఏవముపాసీత [illegible]తద్యథా - యేనసామ్నావిశేషేణస్తోష్యన్ [illegible] స్యాత్- [illegible] తత్సామోపధావేత్- ఉపగచ్ఛేత్ చిన్తయేదుత్పత్త్యాదిభిః ౮

ఆ — వాగాదిసమృద్ధిం... కముపాసనముపదిశ్యఫలసమృద్ధ్యర్థం ప్రకారేణభవతి - తత్ప్రకారజ్ఞానంసర్వకామ్యోపాసనశేషభూతంప్రాసఙ్గికంఉదీయరయత్యాహ (అథఖల్వితి) వాగాదిసమృద్ధికలకోపాసనానన్తర్యమథశబ్దార్థః వక్ష్యమాణోపాసనానాంసర్వకామ్యోపాసనాశేషత్వద్యోతనార్థం ఖల్విత్యుక్తం ప్రాసఙ్గికత్వందర్శయతి (ఇదానీమితి) కామశబ్దఃఫలవిషయః. తత్ప్రకారజ్ఞానపరామర్శ ఉచ్యతే- విధేయస్యేత్యర్థః ధ్యానప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కథమిత్యాదినా) ఇతిశబ్దార్థమభినయతి (ఏవమితి) ఏవంశబ్దముదాహరణనిష్ఠతయాస్ఫుటయతి (తద్యథేతి) ఉత్పత్త్యాదిభిరిత్యాదిశబ్దేనఛన్దోదేవతాదిగృహ్యతే ౮

రం — (అథఖల్వాశీస్సమృద్ధిరుపసరణానీత్యుపాసీత) ఆశీస్సమృద్ధిహేతుభూతాన్యుపాసనానీమానీతిమత్వోపాసీత - ఉపాసనంతుస్యాదిత్యర్థః. కేషాముపాసనంకార్యమిత్యత్రాహ (యేనసామ్నాస్తోష్యన్స్యాత్తత్సామోపధావేత్) ఉపధావేత్- చిన్తయేత్. ఉపాసీతేత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం ౮

శం — యస్యామృచితత్సామ- తాంచర్చముపధావేద్దేవతాదిభిః యదార్షేయంసామ- యంచర్షిం. యాందేవతామభిష్టోష్యన్స్యాత్- తాందేవతాముపధావేత్ ౯

ఆ — దేవతాదిభిరిత్యాదిపదేనార్షేయాదిగ్రహః ౯

రం — (యస్యామృచితామృచం) యస్యామృచిసామ్నాస్తోష్యన్స్యాత్- తామృచంచిన్తయేదిత్యర్థః (యదార్షేయంతమృషిం) ఋషిసమ్బన్ధిఆర్షేయం యస్యార్షేయంయదార్షేయం శివభాగవతవత్సమాసః సామయదృషికం-తమృషించిన్తయేదిత్యర్థః (యాందేవతామభిష్టోష్యన్స్యాత్తాందేవతాముపధావేత్) స్పష్టం. ౯

శం — యేనచ్ఛన్దసా- గాయత్ర్యాదినాస్తోష్యన్స్యాత్- తచ్ఛన్దఉపధావేత్. యేనస్తోమేనస్తోష్యమాణస్స్యాత్ స్తోమేన. స్తోమాఙ్గఫలస్యకర్తృగామిత్వాదాత్మనేపదంస్తోష్యమాణఇతి తంస్తోమముపధావేత్. ౧౦

ఆ — గాయత్ర్యాదినేత్యాదిపదముష్ణిగనుష్టుబ్బృహత్యాదిసఙ్గ్రహార్థం. త్రివృత్పఞ్చదశసప్తదశఏకవింశఇతిప్రసిద్ధస్తోమయోగే స్తౌతేః ఆత్మనేపదప్రయోగప్రతిపన్నమర్థమాహ (స్తోమాఙ్గేతి) యత్కర్తృగామిఫలం- తత్రాత్మనేపదంప్రయుజ్యతే ప్రకృతేచస్తోష్యమాణఇత్యాత్మనేపదందృశ్యతే- తస్మాదేతత్ఫలస్యకర్తృగామిత్వంగమ్యతే-అన్యథాపూర్వోత్తరయోరివపరస్మైపదప్రయోగప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. ౧౦

రం — (యేనచ్ఛన్దసాస్తోష్యన్స్యాత్తచ్ఛన్దఉపధావేత్) ఛన్దః- గాయత్ర్యాదికమిత్యర్థః. (యేనస్తోమేనస్తోష్యమాణస్స్యాత్తంస్తోమముపధావేత్) స్తోమః- త్రివృత్పఞ్చదశాదిలక్షణఋక్సఙ్ఘాతవిశేషః. ౧౦

యాందిశంస్తోష్యమాణస్స్యాత్ - తాందిశముపధావేదధిష్ఠాత్రాదిభిః. ౧౧

ఉ.— ఆత్మానమన్తత ఉపసృత్య స్తువీత కామం ధ్యాయన్నప్రమత్తోఽభ్యాశో హ యదస్మై స కామస్సమృధ్యేత యత్కామః స్తువీతేతి యత్కామః స్తువీతేతి. ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతోమితి హ్యుద్గాయతి తస్యోపవ్యాఖ్యానమ్॥ ౧

దేవా వై మృత్యోర్బిభ్యతస్త్రయీం విద్యాం ప్రావిశంస్తే ఛన్దోభిరచ్ఛాదయన్యదేభిరచ్ఛాదయంస్తచ్ఛన్దసాం ఛన్దస్త్వమ్॥ ౨

ఆ.— యాం దిశమభి... ఆదిపదం ... సాధారణం ... ౧౧

రం.— (యాం దిశమభిష్టోష్యన్స్యాత్తాం దిశముపధావేత్) ... తాం దిశం చ ధ్యాయేదిత్యర్థః ౧౧

శం.— ఆత్మా స్వం రూపం గోత్రనామాదిభిః సామాదీన్ క్రమేణ, స్వం చాత్మానమన్తతః - అన్తే, ఉపసృత్య స్తువీత కామం ధ్యాయన్నప్రమత్తః స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్యః ప్రమాదమకుర్వన్ తతోఽభ్యాశః క్షిప్రమేవ హ యత్ - యత్రాస్మై - ఏవంవిదే స కామస్సమృధ్యేత - సమృద్ధిం గచ్ఛేత్. కోఽసౌ యత్కామస్సన్ స్తువీతేతి ద్విరుక్తిరాదరార్థా ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— ఆత్మానం స్వం రూపం గోత్రాదిభిరుపసృత్య ధ్యాతా స్తువీతేతి సమ్బన్ధః నామాదిభిరిత్యాదిశబ్దేన వర్ణాశ్రమాదిగ్రహణం ... (సామాదీనితి) పూర్వోక్తాన్ నామాదీన్ ... స్వరాదిభ్యః ప్రమాదమకుర్వన్ ... స్తువీతేతి యోజనా యత్ర కస్మిన్ ... క్షిప్రమేవాస్మై స కామస్సమృద్ధిం గచ్ఛేత్ - యత్కామస్సన్ యః స్తువీతేత్యన్వయః ఇతిశబ్దః ప్రాసఙ్గికోపాసనసమాప్త్యర్థః ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (ఆత్మానమన్తత ఉపసృత్య స్తువీత కామం ధ్యాయన్నప్రమత్తః) ఉక్తం సర్వం ... ఆత్మానమన్త ఉపసృత్య ... కం ధ్యాత్వా కామమ్ - ఆత్మన ఇష్టం ధ్యాయన్నప్రమత్తః - అవహితః స్వరవర్ణాద్యుచ్ఛేపాదమనోఽవధానయుక్తస్సన్ ... ప్రమాదరహితే ఇత్యర్థః (అభ్యాశో హ యదస్మై స కామస్సమృధ్యేత యత్కామః స్తువీతేతి యత్కామః స్తువీతేతి) యత్కామస్సన్ ... స్తోత్రం కరోతి - స కామః ... క్షిప్రం సమృధ్యేత - సమృద్ధిం ప్రాప్నోతీత్యర్థః ... [illegible] ద్విరుక్తిర్వ్యాసమాప్త్యర్థా ౧౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్

శం.— (ఓమిత్యేతదిత్యాది) ప్రకృతస్యాక్షరస్య పునరుపాదానం ఉద్గీథాక్షరాద్యుపాసనాన్తరితత్వాదన్యత్ర ప్రసఙ్గో మా భూదిత్యేవమర్థమ్. ప్రకృతస్యైవాక్షరస్యామృతాభయ... ఉపాసనం విధాతవ్యమిత్యారమ్భః ఓమిత్యాది - వ్యాఖ్యాతమ్ ౧

ఆ.— ప్రాసఙ్గికం హిత్వా ప్రకృతమనుసన్ధత్తే (ఓమిత్యేతదిత్యాదీతి) పునరుపాదానస్య తాత్పర్యమాహ (ఉద్గీథేతి) ఆదిశబ్దేన పూర్వోక్తాన్యుపాసనాని గృహ్యన్తే ఉద్గీథాక్షరోపాసనాన్తరితత్వాత్ప్రకరణవిచ్ఛేదశఙ్కా ... - సమాప్త్యాదిత్యేవమర్థం పునరుపాదానమిత్యర్థః దేవా వై మృత్యోరిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (ప్రకృతస్యేతి) అక్షరవ్యాఖ్యానప్రస్తావనపాదభాగం ప్రత్యాహ (ఓమిత్యాదీతి) ౧

రం.— (ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాది) పూర్వవదర్థః అత్రోక్తస్యైవోద్గీథోపాసనస్య పునః పరామర్శో మధ్యే ఉద్గీథావయవాక్షరోపాసనయాఽన్తరితత్వాదితి ద్రష్టవ్యమ్. ౧

శం.— దేవా వై మృత్యోః - మారకాద్బిభ్యతః కిం కృతవన్త ఇతి ఉచ్యతే - త్రయీం విద్యామ్ - త్రయీవిహితం కర్మ ప్రావిశన్ - ప్రవిష్టవన్తః వైదికం కర్మ ప్రారబ్ధవన్త ఇత్యర్థః తన్మృత్యోస్త్రాణం మన్యమానాః. కిఞ్చ - తే కర్మణ్యవినియుక్తైశ్ఛన్దోభిః - మన్త్రైర్జపహోమాదికుర్వన్త ఆత్మానం కర్మాన్తరేష్వచ్ఛాదయన్ - ఛాదితవన్తః. యత్ - యస్మాదేభిః - మన్త్రైరచ్ఛాదయన్ - తత్ - తస్మాచ్ఛన్దసాం - మన్త్రాణాం ఛాదనాచ్ఛన్దస్త్వం ప్రసిద్ధమేవ. ౨

మ.— తానుతత్ర మృత్యుర్యథా మత్స్యముదకే పరిపశ్యేదేవం పర్యపశ్యదృచి సామ్ని యజుషి తేనువిదిత్వోర్ధ్వా ఋచస్సామ్నో యజుషస్స్వరమేవ ప్రావిశన్॥ ౩

యదా వా ఋచమాప్నోత్యోమిత్యేవాతిస్వరత్యేవꣳ సామైవం యజురేష ఉ స్వరో య ఏతదక్షరమేతదమృతమభయం తత్ప్రవిశ్య దేవా అమృతా అభయా అభవన్॥ ౪

ఆ — *దేవాసురాహవైయత్రేత్యత్ర వ్యాఖ్యాతాః- దేవాః. మారకాదాసురాత్పాప్మనస్సకాశాదితియావత్ కోఽయంకర్మణిప్రవేశోనామ- తత్రాహ (వైదికమితి) తదితివైదికంకర్మోచ్యతే తేఛన్దోభిరిత్యాదివ్యాచష్టే (కించేతి) నహిసర్వోపహ్నావిస్సర్వప్రవిలయజ్ఞస్తథాప్యేకస్మిన్కర్మణ్యనుష్ఠీయమానేవినియుక్తాన్మన్త్రానిత్యాకర్మాన్తరేష్వవశిష్టైర్మన్త్రైః ఛాదితవన్తః అస్మాన్మృత్యుర్వ్యక్తాత్తేషామిత్యర్థః తేషాంఛన్దోభిశ్ఛాదితత్వేఛన్దసాంఛన్దస్త్వప్రకారమ్యనయతి (తస్మాదితి) ౨

రం — (దేవావైమృత్యోర్బిభ్యతస్త్రయీంవిద్యాం ప్రావిశన్) దేవాఃమరణభీతాస్సన్తః త్రయీంవిద్యాం ప్రావిశన్- వైదికకర్మప్రారబ్ధవన్త ఇత్యర్థః (తేఛన్దోభిరచ్ఛాదయన్) ఛన్దోభిః- కర్మవినియుక్తైర్మన్త్రైర్మృత్యుభీతాస్సన్తః ఆత్మానంఛాదితవన్త ఇత్యర్థః వైదికమన్త్రైరుపచ్ఛాదనమకుర్వత (యదేభిరచ్ఛాదయంస్తచ్ఛన్దసాంఛన్దస్త్వం) ఛాదకత్వాదేవవైదికమన్త్రాణాంఛన్దస్త్వమిత్యర్థః ౨

శం — తాంస్తత్ర - దేవాన్కర్మపరాన్మృత్యుర్యథాలోకే మత్స్యఘాతకో మత్స్యముదకే నాతిగమ్భీరే పరిపశ్యేద్బడిశోదకస్రావోపాయసాధ్యం మన్యమానః - ఏవం పర్యపశ్యత్ - దృష్టవాన్ మృత్యుః కర్మక్షయోపాయసాధ్యాన్దేవానిత్యర్థః క్వాసౌ దేవాన్దదర్శేతి ఉచ్యతే (ఋచిసామ్నియజుషి) ఋగ్యజుస్సామసమ్బన్ధికర్మణీత్యర్థః. తేను- దేవావైదికేనకర్మణా సంస్కృతాశ్శుద్ధాత్మానస్సన్తో మృత్యోశ్చికీర్షితం విదితవన్తః. విదిత్వాచతేఊర్ధ్వాః- వ్యావృత్తాః కర్మభ్యః ఋచస్సామ్నో యజుషః - ఋగ్యజుస్సామసమ్బద్ధాత్కర్మణః అభ్యుత్థాయేత్యర్థః తేనకర్మణా మృత్యుభయాపగమం ప్రతినిరాశాస్తదమృతాభయగుణమక్షరంస్వరశబ్దితం ప్రావిశన్నేవ - ప్రవిష్టవన్తః ఓఙ్కారోపాసనపరాస్సంవృత్తాః ఏవశబ్దోఽవధారణార్థస్సన్ సముచ్చయప్రతిషేధార్థః. తదుపాసనపరాస్సంవృత్తా ఇత్యర్థః ౩

ఆ — కిమ్మానతిష్ఠతాందేవానాంమృత్యుఃకృతవానిత్యాశఙ్క్యాహ (తానితి) తత్రేతివైదికకర్మప్రారమ్భోక్తిః. ఉక్తోఽర్థః యథోక్తకర్మపరానితిమృత్యుఃపర్యపశ్యదితిసమ్బన్ధః కర్మణాంమృత్యుపదగోచరత్వేదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) దార్ష్టాన్తికభాగస్సన్నిహితః పర్యపశ్యతి (మృత్యురితి) దార్ష్టాన్తికేషు ద్రోదకస్థానీయంకింస్యాదితిప్రశ్నపూర్వకందర్శయతి (క్వాసావిత్యాదినా) ఋగాదీనాంనిత్యత్వేనతద్భావాన్నతేషు ద్రోదకస్థానీయతేత్యాశఙ్క్యవివక్షితమర్థమాహ (ఋగితి) కర్మణశ్చకృతకత్వేనఫలతస్స్వరూపతశ్చక్షయితా ప్రసిద్ధేతిభావః కృత్యుపహిహారోపాయముపదిశతి (తేనుదేవాఇత్యాదినా) కర్మభ్యస్సకాశాదూర్ధ్వాః- వ్యావృత్తా ఇత్యర్థః. సర్వకర్మసన్న్యాసోఽత్రకర్మభ్య ఇత్యనూద్యవచనం అద్వైదికకర్మత్యాగస్యకర్మవినియోగత్వాద్వైదికకర్మత్యాగార్థంవిశినష్టి (ఋచఇతి) కర్మత్యాగమాత్రాత్కృతకృత్యతాశఙ్కాంవారయతి (తేనేతి) కింతదక్షరం-తదాహ (ఓఙ్కారేతి) ౩

రం — (తానుతత్రమృత్యుర్యథామత్స్యముదకేపరిపశ్యేదేవంపర్యపశ్యదృచిసామ్నియజుషి) ఉక్తోఽర్థః తాన్-దేవాన్కర్మపరాన్యథామత్స్యగ్రాహిఉదకేమత్స్యంపరిపశ్యతి - ఏవంమృత్యుస్త్రయీవిహితకర్మసుప్రవిష్టాన్కర్మక్షపయత్సు తీక్ష్ణోపహితాన్పశ్యదిత్యర్థః (తేనువిదిత్వోర్ధ్వా ఋచస్సామ్నో యజుషస్స్వరమేవప్రావిశన్) తే-దేవాఃమృత్యోశ్చికీర్షితంజ్ఞాత్వా ఋక్సామయజూరూపత్రయీవిహితయజ్ఞాదికర్మభ్యఊర్ధ్వాః- అధికాః కర్మనిష్ఠలీకృతాన్తఃకరణాస్సన్తఃస్వరశబ్దితమోఙ్కారం ప్రావిశన్- ఉపాసితుంప్రవృత్తా ఇత్యర్థః ౩

శం — కథం పునస్స్వరశబ్దవాచ్యత్వమక్షరస్యేతి ఉచ్యతే - యదావై ఋచమాప్నోతి - ఓమిత్యేవాతిస్వరతి ఏవంసామ ఏవంయజుః ఏషఏవఉస్వరః కోఽసౌ యదేతదక్షరం- ఏతదమృతమభయం తత్ప్రవిశ్య యథాగుణమేవామృతా అభయాశ్చాభవన్దేవాః ౪

ఆ — ఉదాత్తాదిరూపత్వాభావాదక్షరస్యనస్వరశబ్దవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ఋచమాప్నోతి- అధ్యయనేనస్వాధీనంకరోతీత్యర్థః. అతిస్వరతి- అతిశయేనాదరభియోచ్చారయతీతియావత్ ఋగ్యజుస్సామ్నాం ప్రత్యేకమోఙ్కారోచ్చారణద్వారేణైవాప్తిదర్శనాదిత్యతిశబ్దార్థః. ఉక్తోఽపిపర్యాయః సంప్రతిపన్నస్వరవదితిదృష్టాన్తార్థః అమృతమభయం - తథావిధబ్రహ్మప్రతీకత్వాదిత్యర్థః తత్ప్రవిశ్య- బ్రహ్మబుద్ధ్యాతద్ధ్యానంకృత్వేత్యర్థః ౪

రం.— కథం పునస్స్వరశబ్దవాచ్యత్వమోఙ్కారస్యేత్యత్రాహ (యదావా ఋచమాప్నోత్యోమిత్యేవాతిస్వరత్యేవంసామైవంయజుః) యదావాఋగాదికమాప్నోతి- ఆరభతే. తదాఓమిత్యతిస్వరతి- శబ్దంకరోతీత్యర్థః (ఏషఉస్వరః) తస్మాదేషః-ఓఙ్కారఃస్వరఇత్యర్థః (యఏతదక్షరమేతదమృతమభయం) ఓఙ్కారఏవమరణభయాదినివర్తక ఇత్యర్థః (తత్ప్రవిశ్యదేవాఅమృతాఅభయాఅభవన్) మరణభయాదినివర్తకమోఙ్కారం ప్రవిశ్యదేవాఅమృతాఅభయాశ్చఅభవన్నిత్యర్థః ౪

స య ఏతదేవం విద్వానక్షరం ప్రణౌత్యేతదేవాక్షరగ్ స్వరమమృతమభయం ప్రవిశతి తత్ప్రవిశ్య యదమృతా దేవా స్తదమృతో భవతి॥ ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

౫. — అథ ఖలు య ఉద్గీథస్స ప్రణవో యః ప్రణవస్స ఉద్గీథ ఇత్యసౌ వా ఆదిత్య ఉద్గీథ ఏష ప్రణవ ఓమితి హ్యేష స్వరన్నేతి॥ ౧

ఏతము ఏవాహమభ్యగాసిషం తస్మాన్మమ త్వమేకోఽసీతి హ కౌషీతకిః పుత్రమువాచ। రశ్మీగ్ స్త్వం పర్యావర్తయాద్బహవో వై తే భవిష్యన్తీత్యధిదైవతం॥ ౨

శం — స యః- అన్యోఽపి దేవవదేతదక్షరమేవం-అమృతాభయగుణం విద్వాన్ ప్రణౌతి- స్తౌతి ఉపాసనమేవ చాత్ర స్తుతిరభిప్రేతా స తథైవైతదేవాక్షరం స్వరమమృతమభయం ప్రవిశతి తత్ప్రవిశ్య చ- రాజకులం ప్రవిష్టానామివ రాజ్ఞోఽన్తరఙ్గబహిరఙ్గతావన్న పరస్య బ్రహ్మణో ఽన్తరఙ్గబహిరఙ్గతావిశేషః కిం తర్హి యదమృతా దేవాః- యేనామృతత్వేన యదమృతా అభూవన్ తేనైవామృతత్వేన విశిష్టస్తదమృతో భవతి న న్యూనతా. నాప్యధికతా. అమృతత్వ ఇత్యర్థః ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — భవతు దేవానామేవం - అస్మాకం తు కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (స యోఽన్యోఽపీతి) రాజగృహం ప్రవిష్టస్య విశేషదర్శనా దక్షరం ప్రవిష్టస్యాపి ఫలే విశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్ప్రవిశ్యేతి) అమృతత్వేన- విశిష్టా ఇతి శేషః ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (స య ఏతదేవం విద్వానక్షరం ప్రణౌతీత్యాది) య ఏతదేవాక్షరం స్వరమమృతమభయం ప్రణౌతి- ఉపాస్త ఇతి యావత్ తాదృశామృతత్వాదిగుణకం ప్రణవం ప్రవిశ్య దేవా యాదృశామృతత్వాదియుక్తాః- తాదృశో భవతీత్యర్థః ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

శం — ప్రాణాదిత్యదృష్టివిశిష్టస్యోద్గీథస్యోపాసనముక్తమేవానూద్య ప్రణవోద్గీథయోరేకత్వం కృత్వా తస్మిన్ ప్రాణరశ్మిభేదగుణవిశిష్టదృష్ట్యాఽక్షరస్యోపాసనమనేకపుత్రఫలమిదానీం వక్తవ్యమిత్యారభ్యతే- అథ ఖలు య ఉద్గీథః- స ప్రణవో బహ్వృచానాం యశ్చ ప్రణవస్తేషాం - స ఏవ ఛాన్దోగ్య ఉద్గీథశబ్దవాచ్యః అసావాదిత్య ఉద్గీథః ఏష ప్రణవః- ప్రణవశబ్దవాచ్యోఽపి స ఏవ బహ్వృచానాం - నాన్యః ఉద్గీథ ఆదిత్యః కథం ఉద్గీథాఖ్యమక్షరమోమిత్యేతదేష హి - యస్మాత్స్వరన్ - ఉచ్చారయన్ అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం. అథవా - స్వరన్ - గచ్ఛన్నేతి- అతోఽసావుద్గీథస్సవితా. ౧

ఆ — ఖణ్డాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (ప్రాణాదిత్యేతి) ప్రణవస్యోద్గీథస్య చైకత్వం కృత్వా తస్మిన్ సత్యధ్యాత్మం ప్రాణదృష్ట్యా, అధిదైవతమాదిత్యదృష్ట్యా, చ విశిష్టస్యోద్గీథస్య య ఉపాసనముక్తం - తదేవానూద్య స్థిత్వా ప్రాణానాం రశ్మీనాం చ భేద ఏవ గుణః- తద్విశిష్టదృష్ట్యా తస్యైవోద్గీథావయవస్యాక్షరస్యానేకపుత్రఫలముపాసనమనేన గ్రన్థేన వక్తవ్యమిత్యుత్తరో గ్రన్థస్సమ్ప్రతి ప్రస్తూయత ఇత్యర్థః అమృతాభయగుణకాక్షరోపాసనానన్తర్యమథశబ్దార్థః ప్రణవోద్గీథయోరేకత్వే వైదికప్రసిద్ధిప్రదర్శనార్థం ఖల్విత్యుక్తం తయోరేకత్వముక్త్వా ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథోపాస్తిమువక్రామనువదతి (అసావితి) ఉద్గీథాదిత్యయోరేకత్వం ప్రశ్నపూర్వకముపపాదయతి (ఉద్గీథ ఇత్యాదినా) ఉచ్చారయన్- ఏతీతి సమ్బన్ధః స్వరతేరత్యర్థత్వాత్కథముచ్చారయన్నిత్యుచ్యతే- తత్రాహ (అనేకార్థత్వాదితి) గచ్ఛన్ సవితా ప్రాణినాం ప్రవృత్త్యర్థమోమిత్యనుజ్ఞాం కుర్వన్నివ గచ్ఛతి- తస్మాదోఙ్కారత్వం సవితురిత్యాహ (అథవేత్యాదినా) ౧

రం. — ప్రణవోద్గీథయోరేకత్వవిజ్ఞానమనేకపుత్రఫలకముపదిశ్యతే (అథ ఖలు య ఉద్గీథస్స ప్రణవో యః ప్రణవస్స ఉద్గీథ ఇతి) ఉద్గాత్రా ప్రయుజ్యమానో య ఉద్గీథః- ఉద్గీథావయవ ఓఙ్కారః స ఏవ హోత్రా ప్రయుజ్యమానః ప్రణవః యశ్చ హోత్రా ప్రయుజ్యమానః ప్రణవః- స ఏవోద్గాత్రా ప్రయుజ్యమాన ఉద్గీథావయవ ఓఙ్కార ఇతీతరేతరైక్యాధ్యాసః కర్తవ్య ఇత్యర్థః ఏవం తయోరైక్యం కృత్వా తత్రాదిత్యదృష్టిముపదిశతి (అసౌ వా ఆదిత్య ఉద్గీథ ఏష ప్రణవ ఇతి) కథమాదిత్యస్య ప్రణవత్వమిత్యత్రాహ (ఓమితి హ్యేష స్వరన్నేతీతి) ఏషః - ఆదిత్యః ఓమితి స్వరన్-కర్తవ్యకర్మణామోమిత్యనుజ్ఞాం కుర్వన్నివోదేతీత్యర్థః *స్వృశబ్దోపతాపయోరితి హి ధాతుః అతస్సవితా ప్రణవః, అత ఏవోద్గీథ, శ్చేతి భావః ౧

శం. — తమేతము ఏవాహమభ్యగాసిషం- అభిముఖ్యేన గీతవానస్మి ఆదిత్యరశ్మ్యభేదం కృత్వా ధ్యానం కృతవానస్మీత్యర్థః. తేన- తస్మాత్కారణాన్మమ త్వమేకోఽసి పుత్ర ఇతి హ కౌషీతకిః- కుషీతకస్యాపత్యం కౌషీతకిః పుత్రమువాచ. ఉక్తవాన్. అతో రశ్మీనాదిత్యం చ భేదేన త్వం పర్యావర్తయాత్ - పర్యావర్తయేత్యర్థః- త్వం యోగాత్. ఏవం బహవో వై తే- తవ పుత్రా భవిష్యన్తి. ఇత్యధిదైవతం. ౨

ఉ.— అథాధ్యాత్మంయఏవాయంముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసీతోమితిహ్యేషస్వరన్నేతి॥ ౩

ఏతము హైవాహమభ్యగాసిషంతస్మాన్మమత్వమేకోఽసీతిహకౌషీతకిః పుత్రమువాచ ప్రాణాగ్ స్త్వం భూమానమభిగాయతాద్బహవో మేభవిష్యన్తీతి॥ ౪

అథఖలుయఉద్గీథస్సప్రణవోయః ప్రణవస్సఉద్గీథఇతి హోతృషదనాద్ధైవాపిదురుద్గీథమనుసమాహరతీత్యనుసమాహరతీతి॥.. .... ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమఃఖణ్డః.

ఆ.— ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథముపదిష్టమనూద్యనిన్దతి (ఏతమితి) నిన్దాఫలందర్శయతి (అతఇతి) పర్యావర్తయాదితి ప్రథమపురుషే ప్రాయశః ణకేవిశేషస్య మధ్యమపురుషే వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (త్వందేవాగాదితి) యుష్మద్యుపపదేమధ్యమపురుషవిధానాదిత్యర్థః రశ్మిభేదగుణదృష్టివిశిష్టోద్గీథోపాసనస్యఫలంకథయతి (ఏవమితి) వక్ష్యమాణేఽధ్యాత్మే బుద్ధిసమాధానార్థము క్తందేవతావిషయందర్శనముపసంహరతి (ఇత్యధిదైవతమితి) ౨

రం.— (ఏతముఏవాహమభ్యగాసిషంతస్మాన్మమత్వమేకోసీతిహకౌషీతకిఃపుత్రమువాచ) ఏతమాదిత్యమేవోద్గీథమహంగీతవానస్మి. ఆతః కార్త్స్న్యగుణవిశిష్టతయాఉపాసితవానస్మి. తేనదోషేణమమత్వమేకఏవపుత్రో భూరితి కౌషీతకిఃస్వపుత్రమువాచేత్యర్థః (రశ్మీంస్త్వంపర్యావర్తయాద్బహవోవైతేభవిష్యన్తీతి) తస్మాత్త్వంబహురశ్మివిశిష్టసూర్యోపాసనాంకురు తత్ర రశ్మిబహుత్వవిజ్ఞానమహిమ్నాబహవఃపుత్రాభవిష్యన్తీత్యేవంప్రాచేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః పర్యావర్తయాదితిపురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః లేటి * లేటోడాటావిత్యాడాగమః (ఇత్యధిదైవతం) ఉపదిష్టమితిశేషః ౨

శం.— అథ- అనన్తరమధ్యాత్మముచ్యతే (యఏవాయంముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసీతేత్యాది) తథా పూర్వవదోమితిహ్యేషః- ప్రాణోఽపిస్వరన్నేతి- ఓమితిహ్యనుజ్ఞాంకుర్వన్నివవాగాదిప్రవృత్త్యర్థమేతీత్యర్థః నహిమరణకాలేముమూర్షోస్సమీపస్థాః ప్రాణస్యోఙ్కారణం శృణ్వన్తీతి ఏతత్సామాన్యాదాదిత్యేఽప్యోఙ్కారణమనుజ్ఞామాత్రం ద్రష్టవ్యం ౩

ఆ.— అధ్యాత్మం ప్రాణదృష్ట్యోద్గీథోపాస్తిముక్తామనువదతి (అథేత్యాదినా) కథం ప్రాణోద్గీథయోరేకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యథా ప్రాణినాం ప్రవృత్త్యర్థమోమిత్యనుజ్ఞాంకుర్వన్నివాదిత్యోగచ్ఛతీత్యుక్తం- తద్వదిత్యర్థః. ఉక్తమేవవ్యతిరేకద్వారాస్ఫోరయతి (నహీతి) ముమూర్షుసమీపవర్తినోబన్ధవోమరణకాలే ప్రాణస్యవాగాదిప్రవృత్త్యర్థమనుజ్ఞాకరణంనైవజానన్తి. ప్రాణావజీవనావస్థాయామోమితి అనుజ్ఞావశాదేవవాగాదీనాం ప్రవృత్తిరాలక్ష్యతే- తస్మాత్ప్రాణస్యానుజ్ఞామాత్రమోఙ్కారణమిత్యర్థః ప్రాణాదిత్యయోరధ్యాత్మాధిదైవతయోరుద్గీథత్వావిశేషాత్ప్రాణవదాదిత్యేఽప్యనుజ్ఞామాత్రమోఙ్కారణమవధేయమిత్యాహ (ఏతత్సామాన్యాదితి) ౩

రం.— (అథాధ్యాత్మం) ఉపదిశ్యత ఇతిశేషః (యఏవాయంముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసీత) స్పష్టోఽర్థః. (ఓమితిహ్యేషస్వరన్నేతి) ఏషః- ప్రాణఃవాగాది ప్రాణప్రవృత్త్యర్థంఓమిత్యనుజ్ఞాంకుర్వన్నివసఞ్చరతి తస్మాత్ప్రాణఏవప్రణవఉద్గీథశ్చేత్యర్థః. ౩

శం.— (ఏతముఏవాహమభ్యగాసిషమిత్యాది) పూర్వవదేవ. అతోవాగాదీన్ముఖ్యంచ ప్రాణంభేదగుణవిశిష్టముద్గీథంపశ్యన్భూమానంమనసాభిగాయతాత్- పూర్వవదావర్తయేత్యర్థః. బహవోవైమే - మమపుత్రాభవిష్యన్తీత్యేవమభిప్రాయస్సన్నిత్యర్థః. ప్రాణాదిత్యైకత్వోద్గీథదృష్టేరేకపుత్రత్వఫలదోషేణాపోదితత్వాద్రశ్మిప్రాణభేదదృష్టేఃకర్తవ్యతాచోద్యతేఽస్మిన్ఖణ్డేబహుపుత్రఫలత్వార్థం ౪

ఆ.— ప్రాణదృష్ట్యోక్తాముద్గీథోపాస్తింనిన్దిత్వావివక్షితాముపాస్తిముపన్యస్యతి (ఏతమువేతి) భూమానం- బహుత్వోపేతమితియావత్. మధ్యమపురుషేఛాతఆదేశస్యవైకల్పికత్వేఽపి ప్రథమపురుషశఙ్కాయామర్థం వ్యావర్తయతి (పూర్వవదితి) ఏకత్వదృష్టినిన్దాద్వారాప్రభానోపాసనస్యఫలముపసంహరతి (ప్రాణేత్యాదినా) ౪

రం.— (ఏతముఏవాహమభ్యగాసిషమిత్యాది) పూర్వవదర్థః. (ప్రాణాంస్త్వంభూమానమభిగాయతాద్బహవోమేభవిష్యన్తీతి) మేబహవఃపుత్రాభవిష్యన్తీత్యభిసన్ధాయముఖ్యంప్రాణముపాసీనఃత్వంభూమానం- బహుత్వమాశ్రితాన్వాగాదీన్ప్రాణాంశ్చ ముఖ్యప్రాణేనసహాభిన్నతయాభిగాయతాత్- ఉద్గానంకుర్విత్యర్థః. ౪

శం.— అథఖలుయఉద్గీథ ఇత్యాది- ప్రణవోద్గీథైకత్వదర్శనముక్తం. తస్యైతత్ఫలముచ్యతే- హోతృషదనాత్ - హోతాయత్రస్థశ్శంసతి - తత్స్థానంహోతృషదనం. హౌత్రాత్కర్మణస్సమ్యక్ప్రయుక్తాదిత్యర్థః. నహిదేశమాత్రాత్ఫలమాహర్తుంశక్యం. కింతత్. హైవాపిదు

ఽఙ్గిథం- దుష్టముద్గీథం - ఉద్గానం కృతం ఉద్గాత్రా స్వకర్మణి కుశలం కృతమిత్యర్థః. ఏవమనుసమాహరతి - అనుసన్ధత్త ఇత్యర్థః. చికిత్సయైవ ధాతువైష
మ్యశమీకరణమివ ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — పూర్వోక్తయోరనయోరుద్గీథప్రణవయోరేకత్వవిజ్ఞానతాత్పర్యప్రదర్శనపూర్వకముత్తరగ్రన్థమవతార్య వ్యాకరోతి (అథ ఖల్వితి) న
సంయథాశ్రుతం స్తోత్రం హోతృషదనం కిం నేష్యతే- తత్రాహ (నహీతి) హౌత్రాత్ కర్మణో యత్ఫలం క్రియతే - తత్ప్రశ్నపూర్వకముపశేష
తో దర్శయతి (కింతదిత్యాదినా) నిపాతద్వయమవధారణాతిశయఫలకం క్రియాపదేనసమ్బధ్యతే అపిశబ్దస్స్వస్థాన న్తరబాహితయా నైతద్వ్యాః దుష్ట
ముద్గానమేవ సుష్టుయతి (ఉద్గాత్రేతి) కదమస్యస్య స్వకర్మణోఽన్యత్రఫలమాహరతీత్యాశఙ్క్యాహ (చికిత్సయేతి) ఉద్గాత్రా ప్రణ
వోద్గీథైకత్వవిజ్ఞానాభావాత్ ప్రమాదికం స్వకర్మణి సాన్తం ఉద్గాతృహౌత్రాత్ కర్మణస్సమ్యక్ప్రయుక్తాత్ప్రణవాత్ప్రతిసన్ధాతే స్తక్షః ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా

ర౦,— ఉక్తప్రణవోద్గీథైకత్వవిజ్ఞానఫలమాహ (అథ ఖలు య ఉద్గీథస్స ప్రణవ ఇత్యాది) అపిరుద్గీథం - వేదనహీనమపి దుష్టముద్గీథమిత్య
ర్థః హోతృషదనాత్- హోతృకర్తృకాద్గీతప్రణవైకత్వజ్ఞానాదిత్యర్థః హోతృషదనాదిత్యత్ర, * పూర్వపదాదితిషత్వం అయంభావః - ఉద్గీథ
ప్రణవైకత్వవిజ్ఞానం హౌత్రాపేక్షితత్వం, ముద్గాత్రాపేక్షితత్వం,- ప్రణవే హోతురుద్గీథే ఉద్గాతుశ్చ కర్తృత్వాత్. తత్రోద్గాతురేతాదృశైక
త్వవిజ్ఞానాభావేన దోషయుక్తమపి ఉద్గాత్రా ప్రయుజ్యమానముద్గీథం హోతా స్వీయాద్గీథప్రణవైకత్వవిజ్ఞానమాహాత్మ్యాత్ అనుసమాహరతి-సమా
దధాతి అదుష్టం కరోతీతి అనుసమాహరతీత్యనుసమాహరతీత్యేకో ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ప్రకరణగతవాక్యవిషయకమధికరణమపస్యస్యతే-ఽఙ్గ
జ్ఞేషు యథాశ్రయభావః అఙ్గేషూక్తానాముపాసనానాం క్రత్వర్థత్వే ప్రయోగాసమ్బన్ధేన నియతస్తత్త్వసన్నవక్తవ్యే తథా ప్రయోగవచనే
నాశ్రయాణాముద్గీథాదీనాం సముచ్చయనియమేనాశ్రితానామపి సముచ్చయనియమో యుక్తః- ఇతర థా తదాశ్రితత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః *శిష్టేశ్చ
గోదోహనేన పశుకామస్య ప్రణయేదితి వదధికారాన్తరాశ్రవణేన * ఉద్గీథముపాసీతేత్యుద్గీథాఙ్గతయా ఉపాసనవిధానాచ్చ నియమేనోపాసనోపా
దేయా- నచ ఏర్యవత్తరత్వరూపఫలార్థత్వస్య *తన్నిర్ధారణానియమ ఇత్యత్రోక్తత్వాత్ కథం తస్యోద్గీథాఙ్గత్వమితి వాచ్యం- ఉద్గీథముపాసీతేతి వాక్యే
న ఉపాసనస్యోద్గీథరూపాశ్రయసమ్బన్ధే, ఏర్యవత్తరత్వరూపఫలసమ్బన్ధే, చ బోధ్యమానే వాక్యభేద ప్రసఙ్గాత్ నచ వాక్యభేదేఽపీష్టాపత్తిస్సఫలవిధిత్వా
దప్యవేపితస్య ఫలాకాఙ్క్షాయాం రాత్రిసత్రన్యాయేన వీర్యవత్తరత్వస్యైవార్థవాదికస్య ఫలత్వకల్పనసమ్భవదితి వాచ్యం-తథా త్వాచాపి తథా ప్రసఙ్గాత్.
* సమాహారాత్ * హోతృషదనాద్ధైవాపి దురుద్గీథమనుసమాహరతీత్యుపాసనస్య సమాహారనియమో దృశ్యతే- ఉద్గాతృకృత వేదనహానిప్రయుక్త
ధనైగుణ్యస్య హోతృకర్తృకప్రణవోద్గీథైకత్వవిజ్ఞానేన సమాధానోక్త్యా ఉపాసనస్యావశ్యకత్వప్రతీతేరిత్యర్థః * గుణసాధారణ్యశ్రుతేశ్చ ఉపా
సనగుణస్య ఉపాస్యస్య ప్రణవస్య * తేనేయం త్రయీవిద్యావర్తత ఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయతీ సాధారణ్యశ్రుతేశ్చ ఉ
పాసనావశ్యకతాగమ్యతే- ప్రకృతపరామర్శినా తేనేతి శబ్దేన ఉపాస్యస్య ప్రణవస్యైవ ప్రతీతేః అత ఉపాసననియమోఽస్తీతి ప్రాప్త ఉచ్యతే-*నవా తత్స
హభావాశ్రుతేః. నవా క్రతుషూపాదాననియమః ఉద్గీథోపాసనాదేః కుతః తత్సహభావాశ్రుతేః-ఉద్గీథాఙ్గభావాశ్రుతేరిత్యర్థః. వీర్యవత్తరత్వరూ
పఫలార్థతయా గోదోహనతుల్యత్వేన క్రత్వర్థత్వాభావాదితిభావః నచ పర్ణతాదేరపి పురుషార్థత్వప్రసఙ్గః - పర్ణతాయా జుహూసమ్బన్ధేనావ్యాపార
రూపతయా ఫలనిష్పాదకత్వాభావేన ఫలాకాఙ్క్షాయా ఏవాభావాత్ఫలకల్పనాయా అప్రసక్తేః ఫలాకాఙ్క్షాసిద్ధ్యర్థం క్రతూపరాగేణ వ్యాపారరూపతాం
సమ్పాదయితుం జుహ్వా జేన క్రతుముపస్థాప్య తత్సమ్బన్ధబోధకశబ్దో వా కల్ప్యః- జుహూశబ్దస్య జుహూసమ్బన్ధిక్రతులక్షకత్వం వా కల్ప్యం తతశ్చ క్ర
తుఫలేనైవ నైరాకాఙ్క్ష్యాత్ రాత్రిసత్రన్యాయేనార్థవాదికఫలకల్పనానవకాశ ఇతి ఇహ తూపాసనాయాస్స్వయం వ్యాపారరూపాయాః క్రతూపరా
గమన్తరేణైవ ఫలాకాఙ్క్షాసమ్భవతి-సత్యాం చ ఫలాకాఙ్క్షాయాం వాక్యశేషస్యైవ ఫలసమర్పకతయా ఫలాకామసమ్బన్ధే ఫలవత్కర్మాన్తరబాధకవాక్యకల్ప
నాద్యనపేక్షణాత్ తస్మాద్వాక్యశేషశ్రుతాయతస్సైఫలాయోద్గీథాద్యాశ్రయవిశిష్టోపాసనవిధిరిత్యేవయుక్తం నచోపాసనానామాశ్రయతన్త్రత్వాత్
సత్యాశ్రయే తత్తన్త్రాణాముపాసనానామప్యావశ్యకత్వమితి వాచ్యం- ఇదమేవహ్యుపాసనానామాశ్రయతన్త్రత్వం- యదాశ్రయే సత్యేవప్రవృత్తిర్నా
న్యదాస్తీతి నతు యావదాశ్రయసత్త్వం ప్రవృత్తిరితి తతశ్చ కామోపబద్ధత్వాదుపాసనానాం, కామనానాం చానిత్యత్వాత్, తదవబద్ధానామప్యుపాస
నానామనిత్యత్వమేవ * దర్శనాచ్చ. * ఏవంవిద్ధవై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతీతి బ్రహ్మణో వేదనేనైవసర్వేషాం రక్ష
ణం బ్రువతీ శ్రుతిః ఉద్గాతృప్రభృతీనాం వేదనస్యానియమం దర్శయతీతి స్థితం కేచిత్తు ఉద్గీథవిద్యాయాః క్రత్వర్థత్వాభావే * అన్యథాత్వం శబ్దాదితి
చేదిత్యధికరణే *ఉద్గీథవిద్యాయాః క్రత్వర్థత్వేన క్రతుసాద్గుణ్యఫలకత్వేపి ఆర్థవాదికమపి ఫలం తదవిరుద్ధం గ్రాహ్యమితి దేవతాధికరణే ప్రతిపాదితమితిభా
ష్యం విరుధ్యేత తథా పురుషార్థాధికరణే *యదేవ విద్యయా కరోతీతి విద్యాయాస్తృతీయాశ్రుత్యా కర్మాఙ్గత్వప్రతిపాదనాత్ నవిద్యాతః పురుషార్థ ఇతి
* తచ్ఛ్రుతేరితి సూత్రేణ పూర్వపక్షే కృతే తత్ర విద్యాశబ్దస్య ప్రకృతోద్గీథవిద్యావిషయత్వేన ఉద్గీథవిద్యామాత్రస్య కర్మాఙ్గత్వేపి న బ్రహ్మవిద్యాయాః
కర్మాఙ్గత్వమస్తీత్యేతదర్థప్రతిపాదకయోః * అసార్వత్రికీతి సూత్రతద్భాష్యయోః విరోధశ్చస్యాత్ అతశ్చాస్యైవ క్రత్వర్థత్వం. నచ * తన్నిర్ధార
ణానియమః * అఙ్గేషు యథాశ్రయభావ ఇత్యధికరణద్వయవిరోధః. తయోర్నియతక్రత్వర్థత్వప్రతిషేధమాత్రపరత్వాత్. నచ క్రత్వర్థత్వే స్వార్థ
వాదికఫలస్వీకారే పర్ణతాయా అపి అపాపశ్లోకశ్రవణఫలకత్వప్రసఙ్గ ఇతి శఙ్క్యం - ప్రస్తరప్రహరణస్యాపి సూక్తవాకమన్త్రప్రతిపాద్యఫలార్థత్వ

ఊ.— తస్య యథా కప్యాసం పుణ్డరీకమేవమక్షిణీ తస్యోదితి నామ స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదిత ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేద॥ ౭

దీనాం విధానం సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య "సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ" ఇత్యాదివాక్యస్థానీ తేత్య నైవైకవాక్యత్వాభావేన సార్వాత్మ్యస్యోత్పత్తిశిష్టత్వమితి వ్యాసార్యస్య పక్షః ... మనోమయత్వాదీనాముత్పత్తిశిష్టసార్వాత్మ్యవిరోధాదిత్యేవ పరిహారసమ్భవేన వాక్యభేదమాత్రస్య సార్వాత్మ్యస్యోత్పత్తిశిష్టత్వా ... భావసమర్థనం కిమితి చేత్ ఉపాయాన్తరస్య ఉపాయాన్తరాభావకత్వాదిత్యవదన్తి అన్యేతు ఆదిత్యమణ్డలస్థానావరుద్ధత్వస్యోత్పత్తిశిష్టస్థానావరు ... ద్ధత్వపక్షప్రతిబలం- అపితు యథాసంహరణే ఆదిత్యమణ్డలాదిస్థానద్వయవిధానే ఽష్టదోషదుష్టవికల్పప్రసక్త్యాదిత్యేవ తాత్పర్యమిత్యా ... "యదాపశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణమితి" ప్రకరణే "పరసామ్యమితి" నేతి ... విశుద్ధమనోగ్రాహ్యత్వోక్తేః, ఆరోపితాకారస్య ... మనోగ్రాహ్యత్వాభావా, దనారోపితత్వం సిద్ధం "ఊర్ధ్వకర్తృత్వవ్యపదేశాచ్చ" ఇత్యత్ర ఈక్షణస్య పరమాత్మవిషయత్వం వక్తవ్యమితి పరైరఙ్గీకృతత్వా ... "ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్" ఇత్యాదిశ్రుతిషు ఆదిత్యవర్ణత్వం మహావిశిష్టత్వాదిధా నైవ కల్పితత్వాప్రసక్తేః, నహి కల్పితస్య తమఃపారవర్తిత్వం సమ్భవతి (హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణః) రమణీయశ్మశ్రుకేశో రమణీయసర్వావయవ ఇత్యర్థః ౬

శం— తస్యైవం సర్వతః సువర్ణవర్ణస్యాప్యక్ష్ణోర్విశేషః కథం తస్య యథా కపేః- మర్కటస్యాసః- కప్యాసః ఆసేరుపవేశనార్థస్య కరణే ఘఞ్ కపిపృష్ఠాన్తః- యేనోపవిశతి కప్యాసః ఇవ పుణ్డరీకమత్యన్తతేజస్వి ఏవమస్య- దేవస్యాక్షిణీ ఉపమితోపమత్వాన్న హీనోపమా తస్య- ఏవం గుణవిశిష్టస్య గౌణమిదం నామోదితి కథం గౌణత్వం సఏషః- దేవః సర్వేభ్యః పాప్మభ్యః - పాప్మనా సహ తత్కార్యేభ్య ... ఇత్యాత్మా ... ఉదితః- ఉద్గతః ఉద్గత ఇత్యర్థః అతో సావుణ్నామా తమేవం గుణసమ్పన్నమున్నామానం యథోక్తేన ప్రకారేణ ... ఉదేతి సర్వేభ్యః పాప్మభ్యః ... ఇత్యవధారణార్థో నిపాతో ఉదేత్యేవేత్యర్థః ౭

ఆ— సర్వ ఏవ సువర్ణ ఇతి నిశేషణాదక్ష్ణోరపి సువర్ణత్వే ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (తస్యేతి) విశేషమేవ ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కథమిత్యాదినా) యథా కప్యాసం పుణ్డరీకం-తథాస్యాక్షిణీ ఇతి యోజనా ఆసశబ్దనిష్పత్తిప్రకారం సూచయతి (ఆసేరితి) ఘఞ్ ... వివక్షితమర్థం కథయతి (కపీతి) తస్య కరణత్వం స్ఫుటయతి (యేనేతి) కపిః యత్ర పృష్ఠాన్తే ... కప్యాస ఇతి శేషః పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (కప్యాస ఇవేతి) నిహీనోపమయా దేవస్య చక్షుషీ వ్యపదిశతాత్ర ... హీనత్వం వ్యపదిష్టం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపమితేతి) కప్యాసేనోపమితం పుణ్డరీకం - తేనోపమా- నేనోపమితత్వాచ్చక్షుషోర్నిహీనోపమానప్రయుక్తం హీనత్వమిత్యర్థః యథోక్తస్యాదిత్యపురుషస్యోత్ ప్రజ్ఞత్వాశఙ్కాం వ్యావర్తయితుం నామవ్యపదిశతి (తస్యేతి) నామ్నో గౌణత్వం శఙ్కాద్వారా వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) తస్య నసర్వపాప్మోదయః- తత్కార్యస్యా ... త్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పాప్మనేతి) ఆదిత్యమేవ ... సర్వపాప్మోదయస్సమ్భవతి- "సహైవ దేవానాం పంక్త్యభ్యేతి" ... సర్వపాప్మోదయస్సమ్భవతి ... (యఏవమితి) ఉక్తార్థయోగాదుత్కర్షార్థః ... ఉపాసనమిదానీం సఫలమను ... (తమేవం గుణసమ్పన్నమితి) యథోక్తేన ప్రకారేణ- ఉన్నామానమితి సమ్బన్ధః ౭

రం— (తస్య యథా కప్యాసం పుణ్డరీకమేవమక్షిణీ) కం పిబతీతి కపిః- ఆదిత్యః తేన అస్యతే- క్షిప్యతే వికాస్యత ఇతి కప్యాసం త ... వాక్యకారః "ఆదిత్యః కం పిబతి" ... యద్వా- కం పిబతీతి కపిః - నాళం తస్మిన్నాస్త ఇతి కప్యాసం అపచితాదపి పఙ్కజాన్నాళస్థస్య పుణ్డరీకస్య శోభాతిశయశాలిత్వాత్తాదృశమిహ వివక్షితం యద్వా- కం-జలం ... "సంజ్ఞాయాం" ... వాక్యకారః "వస్తి వాసు" ... సలిలస్థమిత్యర్థః ఏవమన్వయస్థలే ... వాక్యకారేణాసిద్ధాన్తత్వమతి ... భగవతా భాష్యకారేణ వేదార్థసఙ్గ్రహే "గమ్భీరామ్భస్సముద్భూతసుమృష్టనాలరవికరవికసితపుణ్డరీకదళామలాయతేక్షణ" ఇత్యత్ర ... మర్కటజఘనసదృశపుణ్డరీకసాదృశ్యాద్యర్థానన్తరం వర్ణిత ... వాక్యకృదనాదృతత్వాద్భాష్యకారేణాప్యనాదృతం యద్యప్యపరకోశే "పుణ్డరీకం సితామ్భోజమిత్యనుశిష్టం" - తథాపి శబరస్వామినా నవమాధ్యాయే "యోర్థం చరుం నిర్వపేత్ ... కామ" ఇతి విహితాయామిష్టౌ "పౌణ్డరీకాణి బర్హీంషి భవన్తి" ... పుణ్డరీకశబ్దస్య ... పుణ్డరీకపదం, పాలితపదస్థానే ... పుణ్డరీకమితి దష్టవ్యం (తస్యాదితి నామ) స్పష్టోర్థః తస్యోన్నామకత్వే హేతుమాహ (సఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదితః) సర్వపాపోద్గతత్వాదున్నామక ఇత్యర్థః ... పఙ్కజాదుద్గమనరూపముఖ్యార్థస్య ... తద్రాహిత్యం లక్ష్యతే- "నైనం సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతమితి" పర ... సుకృతసమ్బన్ధాభావో హి ప్రతిపాద్యతే- తదయుక్తం ... పాపశబ్దశ్చ పుణ్యపాపరూపోభయవిధకర్మపరః- పరమాత్మప్రకరణేషు "నైనం సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతం సర్వే పాప్మానో ఽతో నివర్తన్తే" ఇతి సుకృతేపి పాపశబ్దప్రయోగాత్, "అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకః" ఇత్యాదివాక్యకారవచనా, దలౌకికత్వేసత్యనిష్టఫలసాధనత్వరూపప్రవృత్తినిమిత్తయోగాత్పుణ్యస్యాపి పాపశబ్దాభిధేయత్వోపపత్తేః, ముముక్షోర్వేషయికస్వర్గాదీనామప్యనిష్టత్వాత్, "ఏతే వై నిరయాస్తాత స్థానస్య పరమాత్మనః" "స్వర్గనాకపృష్ఠగమనంపు

తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ తస్మాదుద్గీథస్తస్మాత్త్వేవోద్గాతైతస్య హి గాతా స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చేత్యధిదైవతమ్॥ ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— అథాధ్యాత్మం వాగేవర్క్ప్రాణస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే వాగేవ సా ప్రాణోఽమస్తత్సామ॥ ౧

ప్రాక్ప్రతిపన్నాని ... వాసుదేవేతి ముక్తిబీజమనుస్మరణాత్, సర్వపాపాదితత్త్వం నానాకర్మవశ్యతాగన్ధరాహిత్యమిత్యర్థః. కృతానాం కర్మణాం ఫలజననశక్తిప్రతిభటత్వలక్షణం కశ్చిదైశ్వరస్వభావవిశేషః ఉపహతపాప్మత్వాఖ్యః సర్వపాపోదితశబ్దార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఏవంనామ ... (ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేద) స్పష్టోఽర్థః ౭

శం— తస్యోద్గీథత్వం దేవస్యాదిత్యాదీనామివ వివక్షిత్వాహ- తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ- పృథివ్యాద్యుక్తలక్షణే పర్వణీ సర్వాత్మా హి దేవః పరాపరలోకకామేశితృత్వాదుపపద్యతే పృథివ్యగ్న్యాద్యృక్సామగేష్ణత్వం సర్వయోనిత్వాచ్చ. యత ఏవమున్నామా చాసావృక్సామగేష్ణశ్చ తస్మాదృక్సామగేష్ణత్వే ప్రాప్తే ఉద్గీథత్వముచ్యతే పరోక్షేణ- పరోక్షప్రియత్వాద్దేవస్య తస్మాదుద్గీథ ఇతి తస్మాత్త్వేవ హేతోరుద్గాయతీత్యుద్గాతా. యస్మాద్ధ్యేతస్య యథోక్తస్యోన్నామ్నో గాతా సః- అతో యుక్తముద్గాతేతి నామప్రసిద్ధిరుద్గాతుః స ఏషః- దేవ ఉన్నామా యే చాముష్మాత్- ఆదిత్యాత్పరాఞ్చః- పరాగఞ్చనాత్ ఊర్ధ్వా లోకాః. తేషాం- లోకానాం చేష్టే న కేవలమీశితృత్వమేవ- చశబ్దాద్ధారయతి చ *సదాధార పృథివీం ద్యామితేత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. కించ- దేవకామానామీష్టే ఇత్యేతదధిదైవతం- దేవతావిషయం దేవస్యోద్గీథస్య స్వరూపముక్తం ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

ఆ— కథం పరస్యోపాసనమిత్యపేక్షాయాముద్గీథే సమ్పాద్యేతి దర్శయతి (తస్యేత్యాదినా) యథా ఆదిత్యాదీనాముద్గీథే సమ్పాద్యోపాసనముక్తం వక్ష్యతే- తథా పరమాత్మనోఽపి తత్ర సమ్పాద్యోపాసనం వివక్షిత్వా సర్వజ్ఞస్య పరమాత్మత్వమాహ- సర్వాత్మేత్యాదివాక్యమిత్యర్థః. ఆదిత్యమణ్డలావచ్ఛిన్నస్య పురుషస్య కథమృగాదిగేష్ణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాత్మేతి) పరస్య సర్వాత్మకత్వేన సర్వాత్మత్వాత్, ఆదిత్యమణ్డలావచ్ఛేదాదుపపన్నమృగాదిగేష్ణత్వమిత్యర్థః తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (పరాపరేతి) సర్వాత్మత్వం సాధయతి (సర్వయోనిత్వాదితి) సర్వకారణత్వేన సర్వాత్మత్వాదృగాదిగేష్ణత్వం యుక్తమేవేత్యర్థః తస్మాదుద్గీథ ఇతి వాక్యం యోజయతి (యత ఇతి) ప్రాప్తే సతి - తస్య ఉద్గీథ ఇతి నామ్నైవ వాచ్యే నోద్గీథత్వం పరోక్షేణ నామ్నా దేవస్యోచ్యత ఇతి యోజనా కిమితి పరోక్షనామ్నా దేవోఽభిధీయత ఇత్యాశఙ్క్య * పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విష ఇతి శ్రుత్యన్తరమాహ (పరోక్షప్రియత్వాదితి) ఉన్నామత్వే దేవస్యోద్గాతురుద్గాతృత్వప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దార్థం స్ఫుటయతి (యస్మాదితి) ప్రకృతస్యోన్నామ్నో దేవస్య గానాదిత్యతశ్శబ్దార్థః ఉద్గాతుః - ఉద్గాతేతి నామప్రసిద్ధిరితి యుక్తమితి యోజనా సర్వపాప్మోదయలిఙ్గాత్, తస్యచాన్యత్రాసమ్భవాత్, ఆదిత్యాన్తర్గతో దేవః పరాత్మేత్యుక్తం- తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (స ఏష ఇతి) దేవకామానాం - ఆదిత్యాదుపరితనలోకేష్వధిష్ఠాతారో యే దేవాః- తేషాం కామాః - కామ్యమానఫలవిశేషాః తేషామితి యావత్ సహస్రరశ్మిలోకకామేశితృత్వం పరస్యైవ తత్ర సమ్భవతి- * ఏష సర్వేశ్వర ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా

రం— (తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ) పృథివ్యగ్న్యాదిత్యదృష్టివిశిష్టతయా ప్రాక్ప్రతిపన్నే ఋక్సామే ఏతస్య గేష్ణౌ- గానరూపే యద్యపి ఋచో గానాశ్రయత్వేఽపి న గానరూపత్వం- తథాప్యభేదోపచారేణ గేష్ణత్వోక్తిరిష్టవ్యా అపృథక్త్వనోద్గేష్ణశబ్దః వ్యాఖ్యేయే నపుంసకత్వం ఆర్షమిత్యాది ప్రతిపాదక ఋక్సామగేయత్వోక్త్యా సర్వాత్మకత్వముక్తం భవతి (తస్మాదుద్గీథస్తస్మాత్త్వేవోద్గాతైతస్య హి గాతా) యస్మాదున్నామకత్వం పరమాత్మనః అత ఏవ తద్గానరూపత్వాద్ద్వితీయయథక్తైరుద్గీథసంజ్ఞత్వం, తద్గాతురుద్గాతృసంజ్ఞావత్త్వం చేత్యర్థః యద్వా- పరమాత్మన ఉన్నామకత్వాత్ ఋక్సామగేష్ణత్వాచ్చ ఉద్గేష్ణస్య పరమాత్మనః ఉద్గీథత్వముపపద్యతే- తత ఉద్గీథే పరమాత్మదృష్టిర్యుక్తేత్యర్థః (స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చ) స ఏషః- హిరణ్మయః పురుషః ఆదిత్యమణ్డలోర్ధ్వవర్తిలోకానాం, దేవభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానానాం, చ నియన్తేత్యర్థః. (ఇత్యధిదైవతం) ఉపాసనముపదిష్టమితి శేషః........ .... ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

శం— అథ- అధునాఽధ్యాత్మముచ్యతే వాగేవర్క్ప్రాణస్సామ- అధరోపరిస్థానత్వసామాన్యాత్ ప్రాణః- ఘ్రాణముచ్యతే సహ వాయునా. (వాగేవ సా ప్రాణోఽమ ఇత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఉ.— చక్షురేవర్గాత్మా సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే చక్షురేవ సాఽఽత్మాఽమస్తత్సామ॥ ౨

శ్రోత్రమేవర్ఙ్మనః సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే శ్రోత్రమేవ సా మనోఽమస్తత్సామ॥ ౩

అథ యదేతదక్ష్ణః శుక్లం భాః సైవర్గథ యన్నీలం పరః కృష్ణం తత్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే అథ యదేవైతదక్ష్ణః శుక్లం భాః సైవ సాఽథ యన్నీలం పరః కృష్ణం తదమస్తత్సామ॥ ౪

అథ య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే సైవర్క్తత్సామ తదుక్థం తద్యజుస్తద్బ్రహ్మ తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపం యావముష్య గేష్ణౌ తౌ గేష్ణౌ యన్నామ తన్నామ॥ ౫

ఆ.— అధిదైవతోపాస్త్యనన్తరం ... ఋచి వాగ్దృష్టిః, సామ్ని ప్రాణదృష్టిః, కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (అథేతి) ... ప్రాణమాత్రత్వం వ్యావర్తయతి (సహేతి) ౧

రం.— (అథాధ్యాత్మం) ఉపదిశ్యత ఇతి శేషః (వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేత్యాది) సర్వం పూర్వవత్ ౧-౨-౩-౪

శం.— (చక్షురేవర్గాత్మా సామ) ఆత్మేతి ఛాయాత్మా తత్స్థత్వాత్సామ ౨

ఆ.— శ్రోత్రారంభాత్ ... (ఆత్మేతి) ఛాయాత్మనస్సామత్వే హేతుమాహ (తత్స్థత్వాదితి) చక్షుషి ఛాయాత్మనః స్థితత్వాత్ ... ౨-౩

శం.— (శ్రోత్రమేవర్ఙ్మనస్సామ) శ్రోత్రస్యాధిష్ఠాతృత్వాన్మనసస్సామత్వం ౩

శం.— అథ యదేతదక్ష్ణః శుక్లం భాః సైవర్క్ అథ యన్నీలం పరః కృష్ణం ఆదిత్య ఇవ దృక్శక్త్యధిష్ఠానం తత్సామ. ౪

ఆ.— ఆధ్యాత్మికాని కానిచిదఙ్గోపాసనాన్యుక్త్వాఽనన్తరం ప్రకారాన్తరేణాఙ్గోపాసనమేవ కిఞ్చిదుపదిశతి (అథేతి) అక్ష్ణో యదేతచ్ఛుక్లం ... కర్తవ్యేత్యర్థః ... (భా ఇతి) ఋచి పూర్వోక్తరూపదృష్టివత్ ... కర్తవ్యేత్యాహ (అథేతి) యథా ఆదిత్యమణ్డలే ... తదాదిత్యస్య దృక్శక్త్యధిష్ఠానం ... కర్తవ్యేత్యర్థః ౪

శం.— (అథ య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే) పూర్వవత్ సైవర్క్ — అధ్యాత్మం వాగాద్యాః పృథివ్యాద్యాశ్చాధిదైవతం ప్రసిద్ధా వ ఋక్సామ్న్యాత్మికా తథా సామ, ఉక్థసాహచర్యాద్వా స్తోత్రం సామ ఋక్ శస్త్రముక్థాదన్యత్ తథా యజుః స్వాహాస్వధావషడాది సర్వమేవ వాగ్యజుః తత్స ఏవ సర్వాత్మకత్వాత్సర్వయోనిత్వాచ్చేతి హ్యవోచామ. ఋగాదిప్రకరణాత్తద్బ్రహ్మేతి — త్రయో వేదాః తస్యైతస్య చాక్షుషస్య పురుషస్య తదేవ రూపమతిదిశ్యతే కిం తత్ యదముష్య ఆదిత్యపురుషస్య హిరణ్మయ ఇత్యాది యదధిదైవతముక్తం యావముష్య గేష్ణౌ పర్వణీ తావేవాస్యాపి చాక్షుషస్య గేష్ణౌ యచ్చాముష్య నామోదితి ఉదితి చ తదేవాస్య నామ స్థానభేదాద్రూపగుణనామాతిదేశాదీశత్వవిషయభేదవ్యపదేశాచ్చ ఆదిత్యచాక్షుషయోర్భేద ఇతి చేన్న — అమునా — అనేనైవేత్యేకస్యోభయాత్మత్వప్రాప్త్యనుపపత్తేః ద్విధాభావేనోపపద్యత ఇతి చేత్ — వక్ష్యతి హి — స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతీత్యాది న — చేతనస్యైకస్య నిరవయవత్వాద్ద్విధాభావానుపపత్తేః. తస్మాదధ్యాత్మాధిదైవతయోరేకత్వమేవ. యత్తు రూపాద్యతిదేశో భేదకారణమవోచ — న తద్భేదావగమాయ కిం తర్హి స్థానభేదాద్భేదాశఙ్కా మా భూదిత్యేవమర్థః. ౫

ఆ.— ఆధ్యాత్మికప్రధానోపాసనశేషత్వేనాఙ్గోపాసనాన్యుక్త్వాఽనన్తరం ప్రధానోపాసనావిషయం దర్శయతి (అథేతి) దృశ్యత ఇతి ప్రయోగాచ్ఛాయాత్మా యమిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వవదితి) యథా పూర్వస్మిన్నాధిదైవికే వాక్యే సమాహితచేతోభిరాదిత్యపురుషస్య దృశ్యత్వముక్తం తథా చాక్షుషపురుషస్యాపి విశిష్టాధికారిభిరేవ దృశ్యత్వమేష్టవ్యమిత్యర్థః ఛాయాత్మపక్షే వాక్యశేషవిరోధమభిప్రేత్యాహ (సైవేతి) రేయమృక్ యథా వ్యాఖ్యాతా సా స ఏవ పురుష ఇత్యర్థః ఋచ్యుక్తం న్యాయం సామ్న్యతిదిశతి (తథేతి) యత్కిఞ్చిత్సామ — తత్సర్వం స ఏవ పురుష ఇత్యర్థః ఋక్సామశబ్దయోరర్థాన్తరమాహ (ఉక్థేతి) ఋక్సామే యద్యపి దృష్టాన్తస్థాః శబ్దాః కథమ్పృగాద్యాత్మత్వం పరస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాత్మకత్వాదితి) బ్రహ్మశబ్దస్య పరమాత్మవిషయత్వం వ్యావర్తయన్ప్రకరణాదిత్యుక్తన్యాయేన త్రయో వేదాస్స ఏవ పురుష ఇత్యుపసంహరతి ఛాయాత్మనో జడస్య వ్యావృత్త్యర్థం రూపాతిదేశం దర్శయతి (తస్యేతి) కిం తదాదిత్యపురుషస్య రూపమిత్యపేక్షాయామాహ

ఉ — స య ఏవమేతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చేతి తద్య ఇమే వీణాయాం గాయన్త్యేతం తే గాయన్తి తస్మాత్తే ధనసనయః ॥ ౮

అథ య ఏతదేవం విద్వాన్సామ గాయత్యుభౌ స గాయతి సోఽమునైవ స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి దేవకామాంశ్చ ॥ ౯

(హిరణ్యశ్మశ్రురిత్యాదీతి) ఇతశ్చనాయం ఛాయాత్మేత్యాహ (రూపమిత్యేతి) నామాతిదేశో వ్యతమపోద్యమయతీత్యాహ (యచ్చేతి) ఆదిత్యచాక్షుషయోరుపాస్యయోర్భేదాదుపాసనాభిన్నేతి శఙ్క్యతే (స్థానేతి) తద్విశేషణం చ యద్యప్యస్మిన్ స్థానే భేదే తద్రూపం హిరణ్మయో హిరణ్యశ్మశ్రురిత్యాది. ఋగాదిగేష్ణత్వాదిగుణః ఉదిత్యాదినామ తేషామతిదేశః - తస్యైతస్య తదేవ రూపమిత్యాదిః - యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చేత్యనేన తత్ఫలం - యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చేత్యధ్యాత్మం ఇత్యయమీశితృత్వవిషయో భేదవ్యపదేశః అతిరిక్తం తదేవోభయాత్మకోపాసనమభిన్నమేవేత్యర్థః. నోపాస్యభేదాదుపాసనాభేదో స్తీతి దూషయతి (నేతి) ఉపాసకస్తావదమునా - ఆదిత్యేన పరాఞ్చో లోకాస్తద్గతకామాంశ్చాప్నోతి, స ఏవానేన - చాక్షుషేణార్వాచీనలోకాన్మనుష్యకామాంశ్చాప్నోతీతి శ్రూయతే న చైకస్య వస్తుతో భిన్నోభయరూపత్వప్రాప్తిరుపపద్యతే - తస్మాద్భేదకల్పనాయుక్తేత్యర్థః ఉభయాత్మకత్వమేకస్యాపి వ్యాహతత్వాన్నాద్వైతాద్భేదోపగమాదుపపన్నమితి శఙ్క్యతే (ద్విధేతి) ఏకస్య విద్యావశాదనేకరూపత్వే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతీతి) ఏకస్యానేకశరీరపరిగ్రహేణ స్వరూపభేదోపపత్తిరిత్యుపసంహరతి (నచేతనస్యేతి) ఏకత్వసాధకసద్భావ స్తచ్ఛబ్దార్థః పరోక్తం భేదకమనువదతి (యత్త్వితి) భేదకారణమిత్యస్యాదుపరిష్టాదితిశబ్దో ద్రష్టవ్యః దూషయతి (సర్వేషామితి) తదిత్యాదిర్వ్యాఖ్యానరూపాద్యుక్తం ౭

రం — ఏవమృచి వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రాక్షిగతశుక్లభారూపత్వదృష్టిం, సామ్ని ప్రాణచ్ఛాయాత్మమనోఽక్షిగతపరఃకృష్ణరూపత్వదృష్టిం, చ విధాయాహ (అథ య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే సైవర్క్తత్సామ తదుక్థం తద్యజుస్తద్బ్రహ్మ) చక్షుషి యః పురుషో యోగిభిర్దృశ్యతే - స ఏవ ఋగ్యజుస్సామాత్మా, ఉక్థాదిశస్త్రాత్మా, బ్రహ్మ, చేత్యర్థః అత్రోక్తస్య త్రయ్యాపేక్షయా పృథక్పరిగణనం గోబలీవర్దన్యాయేన ద్రష్టవ్యం (తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపం యావముష్య గేష్ణౌ తౌ గేష్ణౌ యన్నామ తన్నామ) తస్యైతస్య - అక్ష్యన్తర్వర్తినః పరమపురుషస్యాదిత్యాన్తర్వర్తినో యద్ధిరణ్యశ్మశ్ర్వాదిరూపం, ఉదితి నామ, ఋక్సామరూపగేష్ణౌ, చ తాని సర్వాణి భవన్తీత్యర్థః ౭

శం — స ఏషః - చాక్షుషః పురుషో యే చైతస్మాత్ - ఆధ్యాత్మికాదాత్మనోఽర్వాఞ్చః - అర్వాగ్గతా లోకాః తేషాం చేష్టే మనుష్యసమ్బన్ధినాం చ కామానాం, తత్ - తస్మాద్య ఇమే వీణాయాం గాయన్తి గాయకాః - త ఏతమేవ గాయన్తి యస్మాదీశ్వరం గాయన్తి - తస్మాత్తే ధనసనయః - ధనలాభయుక్తాః ధనవన్త ఇత్యర్థః ౮

ఆ — ఆధిదైవికపురుషవదాధ్యాత్మికేఽపి పురుషే నిరఙ్కుశమైశ్వర్యం శ్రవణాచ్చ తయోరైక్యమిత్యాహ (స ఏష ఇతి) తయోర్భేదాభావే హేత్వన్తరమాహ (తత్తస్మాదితి) ఈశ్వరస్యైవ ప్రాగుక్తహేతోర్గానవిషయత్వయోగ్యత్వాదిత్యర్థః తచ్ఛబ్దార్థం స్ఫుటయతి (యస్మాదితి) ౮

రం — (స ఏష యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చేతి) ఏతస్మాత్ - అక్షిస్థానాదధోవర్తినాం లోకానాం మనుష్యభోగ్యాదీనాం చైష నియన్తేత్యర్థః (తద్య ఇమే వీణాయాం గాయన్త్యేతం తే గాయన్తి) యస్మాదయమీశ్వరః - తస్మాద్వీణాగాయకాస్త్వేతమేవ గాయన్తీత్యర్థః తస్య సర్వాత్మకత్వేన దేవమనుష్యాదికర్మకగానస్యాపి పరమాత్మవిషయత్వాదితి భావః. (తస్మాత్తే ధనసనయః) సనిః - లాభః ధనానాం సనిస్తేషాం తే ధనసనయః. ఈశ్వరగాయకత్వాదేవ వీణాగాయకానాం ధనలాభవత్త్వం - నహ్యనీశ్వరగాతృత్వే ధనప్రసక్తిరస్తీతి భావః ౮

శం — అథ య ఏతదేవం విద్వాన్ - యథోక్తం దేవముద్గీథం విద్వాన్ సామ గాయతి - ఉభౌ స గాయతి - చాక్షుషమాదిత్యం చ. తస్యైవం విదః ఫలముచ్యతే - సోఽమునైవ - ఆదిత్యేన స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాః - తాంశ్చాప్నోత్యాదిత్యాన్తర్గతదేవో భూత్వేత్యర్థః దేవకామాంశ్చ ౯

ఆ — స్థానభేదేన యథోక్తోపాసనవతః ఫలోక్త్యర్థం పాతనికాం కరోతి (అథేతి) ఏతత్ - సామేతి సమ్బన్ధః ఏవం విద్వానిత్యేతదేవ విభజతే (యథోక్తమితి) విద్వానిత్యస్మాదుపరిష్టాదథశబ్దస్సమ్బధ్యతే. సోఽమునైవ - లోకాన్కామాంశ్చాప్నోతీతి సమ్బన్ధః. ఆప్తిప్రకారం వివృణోతి (స ఏష ఇతి) ఉపాస్యవదుపాసకస్యాపి కుతో నిరతిశయమైశ్వర్యం - న హి ద్వయోర్నిరఙ్కుశమైశ్వర్యం యుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆదిత్యేతి) అమునైవాదిత్యేనేత్యుక్తమేవాత్ర వ్యక్తీకృతం ౯

రం — (అథ య ఏతదేవం విద్వాన్సామ గాయత్యుభౌ స గాయతి) అధ్యాత్మాధిదైవతభిన్నవిద్యాయుక్తస్సన్నుద్గీథం యో గాయతి - స చాక్షుషమాదిత్యస్థం చ గాయతీత్యర్థః ఉద్గీథస్య చాక్షుషేణ పరమాత్మనా, ఆదిత్యాన్తర్వర్తినా చ పరమాత్మనా, ఐక్యాధ్యాసవిశిష్టతయా తాదృశోద్గీ

మూ.— అథానేనైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తాꣳశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాꣳశ్చ తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాత్ ॥ ౮

కం తే కామమాగాయానీత్యేష హ్యేవ కామాగానస్యేష్టే య ఏవం విద్వాన్సామ గాయతి సామ గాయతి ॥ ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

గాయకస్యైవ పరమాత్మగాయకత్వావిశేషాత్ తస్యైవ ఫలముచ్యతే (సోఽముష్మాదేవ స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి దేవకామాంశ్చ) స ఏవంవిద్వానుద్గాతా ఆదిత్యాన్తర్వర్తినా ఉపాసకేనైవ ... ఆదిత్యాదూర్ధ్వలోకాన్ దేవకామాంశ్చాప్నోతీత్యర్థః ॥ ౭

శం — అథ అనేనైవ చాక్షుషేణైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాంశ్చ చాక్షుషాత్మభూతః సన్ తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాద్యజమానం ॥ ౮

ఆ — అధరత్వస్థానపర్యాయీతి చాక్షుషాత్మభూతత్వాత్ అనేనైవ చాక్షుషేణైవేతి సమ్బన్ధః ఉక్తఫలస్యోద్గాతుర్యజమానత్వం దర్శయతి (తస్మాదితి) ॥ ౮

రం — (అథానేనైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాంశ్చ) అనేన అక్ష్యన్తర్వర్తినా ఉపాసితేన మనుష్యలోకాధస్తనలోకాన్ మనుష్యకామాంశ్చాప్నోతీత్యర్థః చక్షురాదిస్థానవర్తిపరమాత్మోపాసనయోః ఊర్ధ్వాధోలోకప్రాప్తిర్భవతీత్యర్థః (తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాత్) ఏవంవిత్ ఏతాదృశవిద్యోపేత ఉద్గాతా యజమానం ప్రతి బ్రూయాత్ ॥ ౮

శం — కమిష్టం తే తవ కామమాగాయానీతి ఏష హి యస్మాదుద్గాతా కామాగానస్య ఉద్గానేన కామం సమ్పాదయితుమీష్టే సమర్థ ఇత్యర్థః కోఽసౌ య ఏవం విద్వాన్సామ గాయతి సామ గాయతి ద్విరుక్తిరుపాసనసమాప్త్యర్థా ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — బ్రూయాదిత్యేతదేవ కథయతి (ఏష హీతి) ఉద్గాతారం విశినష్టి (కోఽసావితి) ఉక్తిభేదపరస్పరసమ్బన్ధోపాసనం విభాగేనోక్తముపసంహరతి ద్విరుక్తిరితి) ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా

రం — కిమితి బ్రూయాత్ తత్రాహ (కం తే కామమాగాయానీతి) హే యజమాన, తే కం — దేవకామం మనుష్యకామం వా ఆగాయాని గానేన సమ్పాదయానీతి ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః న న్వేతాదృశోక్తావుద్గాతుః కథం సామర్థ్యమిత్యత్రాహ (ఏష హ్యేవ కామాగానస్యేష్టే య ఏవం విద్వాన్సామ గాయతి సామ గాయతి) ఏవంవిదుషస్సామగస్య కామసమ్పాదకగానసామర్థ్యమస్తీత్యర్థః ద్విరుక్తిర్ధ్యానసమాప్త్యర్థా ఏతత్ఖణ్డస్థానన్తరఖణ్డస్థ ... కరణం లిఙ్గం ... సమస్తయాఽఽధ్యాత్మే ప్రథమపాదేఽన్తస్తద్ధర్మోపదేశాదిత్యే, అన్తరక్షిణి, చన్ద్రమసేవైష స్మృత్యుపపురుషాః ... హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణ ఇతి శరీరసమ్బన్ధశ్రవణాత్. శరీరవత్త్వస్య కర్మజన్యతయా నచ్ఛేదకత్వేన కర్మాజన్యశరీరాసమ్భవాత్, ప్రకృతస్య తేజఃశరీరిత్వం జీవత్వేనైవ తేజోపసంహారికోఽస్య ... శీకం నైతత్ ... ఉచ్యతే — అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాత్ ఆదిత్యాక్ష్యన్తర్వర్తీ పురుషః పరమాత్మైవ — పరమాత్మధర్మోపదేశాత్ ... సర్వపాపోదితత్త్వం న పరమాత్మనోఽన్యత్ర సమ్భవతి తచ్చ పరమశ్రుతమపి ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేదేతి ఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గాత్ప్రబలం తథా ఋక్సామగేయత్వాపేక్షితం సైవ ఋక్తత్సామేతి వాక్యశ్రుతం చ నాన్యత్ర పరమాత్మధర్మః తథా ఆదిత్యాక్ష్యన్తర్వర్తిపురుషగతోర్ధ్వాధోలోకకామేశ్వరత్వ రూపనిరఙ్కుశసర్వకామేశ్వరత్వమపి సోఽముష్మాదేవ స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి దేవకామాంశ్చ అథానేనైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాంశ్చేతి వాక్యశేష ప్రతిపన్నఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గానుగృహీతత్వాత్ప్రబలం అతః ప్రబలైః పరమాత్మలిఙ్గైః పరమాత్మత్వే నిర్ణీతే అజాయమానో బహుధా విజాయతే అజోఽపి సన్నవ్యయాత్మా భూతానామీశ్వరోఽపి సన్ । ప్రకృతిం స్వామధిష్ఠాయ సమ్భవామ్యాత్మమాయయా పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం । ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సమ్భవామి యుగే యుగే ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహ ఇతి శ్రుతిస్మృత్యనుసారేణాజహత్స్వస్వభావస్యైవ పరమాత్మనః స్వమాయయా శక్తితసఙ్కల్పమాత్రేణోపాసకపరిత్రాణాయ ప్రాకృతదివ్యవిగ్రహపరిగ్రహోపపత్తేః ఏతేన నిత్యసర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేర్జ్ఞానార్థం ప్రవృత్త్యర్థం వా కరణానపేక్షణాత్, ఆత్మనస్తత్ప్రయుక్తస్య విగ్రహస్య ... సమ్భవాచ్చ విగ్రహాయోగసమ్భవతీతి శఙ్కా ప్రత్యుక్తా — కరణానపేక్షజ్ఞానక్రియస్యాపి పరమాత్మన ఉపాసకానుగ్రహార్థం భోగార్థం చ విగ్రహస్వీకారోపపత్తేః, ప్రత్యుక్తాన్నస్థానాద్యస్థానద్వారా ... దర్శనేన నిరతిశయానన్దస్వరూపస్యాపి బ్రహ్మణః ప్రీతివిశేష ... సమ్భవాత్, నత

క.— త్రయో హోద్గీథే కుశలా బభూవుశ్శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనో దాల్భ్యః ప్రవాహణో జైవలిరితి తే హోచురుద్గీథే వై కుశలాస్స్మో హన్తోద్గీథే కథాం వదామ ఇతి॥ ౧

తథేతి హ సముపవివిశుః స హ ప్రవాహణో జైవలిరువాచ భగవన్తావగ్రే వదతాం బ్రాహ్మణయోర్వదతోర్వాచగ్ం శ్రోష్యామీతి॥ ౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్

౧౦.— అనేకధోపాస్యత్వాదక్షరస్య ప్రకారాన్తరేణ పరోవరీయస్త్వగుణఫలముపాసనాన్తరమానినాయ ఇతిహాసస్తు సుఖావబోధార్థః. త్రయః- త్రిసఙ్ఖ్యాకాః హ ఇతి- ఐతిహ్యార్థః ఉద్గీథే- ఉద్గీథజ్ఞానం ప్రతి కుశలాః- నిపుణా బభూవుః కస్మింశ్చిద్దేశే కాలే చ నిమిత్తే వా సమేతానామిత్యభిప్రాయః నహి సర్వస్మిన్ జగతి త్రయాణామేవ కౌశలముద్గీథాదివిజ్ఞానే - ప్రసిద్ధా హ్యుషస్తిజానశ్రుతికైకేయప్రభృతయస్సర్వజ్ఞకల్పాః కే తే త్రయ ఇతి ఆహ - శిలకః - నామతః. శలావతోఽపత్యం శాలావత్యః చికితాయనస్యాపత్యం చైకితాయనః దల్భగోత్రో దాల్భ్యః ద్వ్యాముష్యాయణో వా ప్రవాహణః- నామతః జీవలస్యాపత్యం జైవలిః ఇత్యేతే త్రయః తే హోచుః పరస్పరం ఉద్గీథే వై కుశలాః - నిపుణా ఇతి ప్రసిద్ధాస్స్మః అతో హన్త- యద్యనుమతిర్భవతాం ఉద్గీథే- ఉద్గీథజ్ఞాననిమిత్తాం కథాం - విచారణాం పక్షప్రతిపక్షోపన్యాసేన వదామః వాదం కుర్మ ఇత్యర్థః తథా చ తద్విద్యసంవాదే విపరీతగ్రహణనాశోఽపూర్వవిజ్ఞానోపజనస్సంశయనివృత్తిశ్చేత్యతస్తద్విద్యసంయోగః కర్తవ్య ఇతి చేతిహాసప్రయోజనం దృశ్యతే హి శిలకాదీనాం ౧

ఆ.— అధ్యాత్మాధిదైవతత్తత్సమస్తేనావచ్ఛిన్నపరమాత్మదృష్ట్యోద్గీథోపాసనముక్తం తస్మాద్విశిష్టాన్తభేదావచ్ఛేదేనాత్రాపరోవరీయస్త్వగుణకపరమాత్మదృష్ట్యోద్గీథోపాసనం పరోవరీయస్త్వ ప్రకటీకరణీయమితి ప్రకరణాన్తరమాహ (అనేకధేతి) తస్యైవ పక్షితముపాసనాన్తరం వాచ్యతాం- కిమాఖ్యాయికయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతిహాసస్త్వితి) ఇతిహాసః- పూర్వవృత్తం ఇతిహాస్యర్థః- ఐతిహ్యం సమేతానామితి- నిర్ధారణే షష్ఠీ తసు సర్వస్మిన్ జగతి త్రయాణామేవోద్గీథాదివిజ్ఞానే కౌశలమితి కిం నోచ్యతే - కిమితి తేషాం మధ్యే త్రయాణామేవ తత్ర వ్యుత్పత్తిం ప్రతిజానీతే- తత్రాహ (నహీతి) అముష్య- ప్రసిద్ధస్యాపత్యం - ఆముష్యాయణః. ద్వయోరాముష్యాయణః- ద్వ్యాముష్యాయణః తదముమచాయనపరిభాషయా ద్విగోత్ర ఇత్యర్థః కిమర్థో వాదారమ్భ ఇత్యత ఆహ (తథా చేతి) ప్రవృత్తవాదే తత్ర- వివక్షితే తద్విద్యానామేషాం- తైస్సహాసంవాదే దృష్టమేవ ఫలమిత్యాహ ఇతి శబ్దస్య ప్రయోజనమిత్యేతేన సమ్బన్ధః వాదారమ్భస్య దృష్టఫలత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ఇతిహాసస్తు సుఖావబోధార్థ ఇత్యుక్తేన సముచ్చయార్థశ్చకారః కథం యథోక్తసమ్బన్ధ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యతే హీతి) శిలకాదీనాం- తద్విద్యసంయోగే విపరీతగ్రహణాదికం ఫలమితి శేషః ౧

౧౦.— ప్రకారాన్తరేణోపాసనం వక్తుమాఖ్యాయికామాహ (త్రయో హోద్గీథే కుశలా బభూవుశ్శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనో దాల్భ్యః ప్రవాహణో జైవలిరితి) శాలావత్సుతశ్శిలకనామా, దల్భగోత్రశ్చికితాయనసుతః, జీవలసుతః ప్రవాహణనామా, త్రయ ఏతే ఉద్గీథవిజ్ఞానే నిపుణా బభూవురిత్యర్థః శాలావత్యః- శాలావచ్ఛబ్దాదపత్యార్థే అణితదన్తాత్స్వార్థే అభిజిద్విదభృచ్ఛాలావదిత్యాదినా యఞ్ ప్రత్యయః దాల్భ్యః- దల్భశబ్దాద్గోత్రాపత్యే గర్గాదిత్వాద్యఞ్. చికితాయనశబ్దాదపత్యార్థే ఇఞ్ చైకితాయనః జీవలశబ్దాదత ఇఞ్ జైవలిః (తే హోచురుద్గీథే వై కుశలాస్స్మో హన్తోద్గీథే కథాం వదామ ఇతి) వయముద్గీథవిజ్ఞానే కుశలా భవామః అతో విద్యావైశద్యాయ వాదకథాం పరస్పరం ప్రవర్తయామ ఇత్యుక్తవన్త ఇత్యర్థః ౧

౪౦.— తథేత్యుక్త్వా తే సముపవివిశుః- ఉపవిష్టవన్తః కిల తత్ర రాజ్ఞః ప్రాగల్భ్యోపపత్తేస్స హ ప్రవాహణో జైవలిరువాచేతరౌ. భగ

ఉ.— సహ శిలకః శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ హన్త త్వా పృచ్ఛానీతి పృచ్ఛేతి హోవాచ॥ ౩

కా సామ్నో గతిరితి స్వర ఇతి హోవాచ స్వరస్య కా గతిరితి ప్రాణ ఇతి హోవాచ ప్రాణస్య కా గతిరిత్యన్నమితి హోవాచాన్నస్య కా గతిరిత్యాప ఇతి హోవాచ॥ ౪

అపాం కా గతిరిత్యసౌ లోక ఇతి హోవాచాముష్య లోకస్య కా గతిరితి న స్వర్గం లోకమతి నయేదితి హోవాచ స్వర్గం వయం లోకꣳ సామాభిసంస్థాపయామః స్వర్గసꣳస్తావꣳ హి సామేతి॥ ౫

వన్తౌ- పూజావన్తావగ్రే- పూర్వం వదతాం బ్రాహ్మణయోరితి లిఙ్గాద్రాజాసౌ యువయోర్బ్రాహ్మణయోర్వదతోర్వాచం శ్రోష్యామి అర్థరహితామిత్యపరే- వాచమిత్యధిశేషణాత్ ౨

ఆ.— లిఙ్గాదితి- నిర్ధారణార్థా సప్తమీ రాజ్ఞః ప్రాగల్భ్యపప్రత్తైరిత్యయుక్తం- తస్య రాజత్వే హేత్వభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రాహ్మణయోరితి) పఞ్చ సమ్బన్ధవిశేషణసామర్థ్యాదర్థాప్యఙ్గీకరోతి (అర్థేతి) ౨

రం.— (త్రయో హోద్గీథే కుశలా బభూవురిత్యాది) ... ఇత్యర్థః (సహ ప్రవాహణో జైవలిరువాచ) ప్రవాహణః క్షత్రియః తౌ బ్రాహ్మణౌ ప్రాగల్భ్యేనాచేత్యర్థః ఉక్తిమేవాహ (భగవన్తావగ్రే వదతాం బ్రాహ్మణయోర్వదతోర్వాచం శ్రోష్యామీతి) భగవన్తౌ- పూజావన్తౌ బ్రాహ్మణావగ్రే వదతాం-వాదకథాం కురుతాం తత్ప్రకారం శ్రోష్యామీతి ౨

శం.— ఉక్తయోస్సహ శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ. హన్త- యద్యనుమంస్యసే త్వా- త్వాం పృచ్ఛానీత్యుక్త ఇతరః పృచ్ఛేతి హోవాచ. ౩

ఆ.— రాజ్ఞా యథోక్తేన ప్రకారేణోక్తయోర్బ్రాహ్మణయోర్మధ్యే శాలావత్యో దాల్భ్యం ప్రత్యువాచేతి సమ్బన్ధః ౩

రం.— (సహ శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచేత్యాది) స్పష్టోऽర్థః. తత్ర దాల్భ్యస్య ప్రత్యుక్తిమాహ (పృచ్ఛేతి హోవాచేతి) స్పష్టం ౩

శం.— లబ్ధానుమతిరాహ (కా సామ్నః) ప్రకృతత్వాదుద్గీథస్య ఉద్గీథో హ్యత్రోపాస్యత్వేన ప్రకృతః. పరోవరీయాంసముద్గీథమితి చ వక్ష్యతి, గతిః- ఆశ్రయః పరాయణమిత్యేతత్ ఏవం పృష్టో దాల్భ్య ఉవాచ- స్వర ఇతి. స్వరాత్మకత్వాత్సామ్నః. యో యదాత్మకః - స తద్గతిస్తదాశ్రయశ్చ భవతీతి యుక్తం- మృదాశ్రయ ఇవ ఘటాదిః స్వరస్య కా గతిరితి. (ప్రాణ ఇతి హోవాచ) ప్రాణనిష్పాద్యో హి స్వరః- తస్మాత్స్వరస్య ప్రాణో గతిః ప్రాణస్య కా గతిరితి (అన్నమితి హోవాచ) అన్నావష్టమ్భో హి ప్రాణః- శుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేऽన్నాదితి, శ్రుతేః అన్నం దామేతి, చ అన్నస్య కా గతిరితి. ఆప ఇతి హోవాచ-అప్సమ్భవత్వాదన్నస్య. ౪

ఆ.— సామ్నో గతిః స్వర ఇతి ... (ప్రకృతత్వాదితి) తస్య పూర్వోత్తరగ్రన్థయోః ప్రకృతత్వం ప్రకటయతి (ఉద్గీథో హీతి) గతిశబ్దస్య క్రియావిషయత్వం వ్యావర్తయతి (ఆశ్రయ ఇతి) ఔపచారికమాశ్రయం నిరస్యతి (పరాయణమిత్యేతదితి) స్వరః- ధ్వనిభేదః నకథముద్గీథస్య గతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరాత్మకత్వాదితి) తద్వ్యఞ్జకతయా తదాశ్రయత్వేన తాదాత్మ్యం భవతి స్వరస్తస్య గతిరిత్యర్థః సామ్నస్స్వరాత్మకత్వే కథం తదాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన పరిహరతి (యో యదాత్మక ఇతి) ప్రాణస్యాన్నావష్టమ్భకత్వే వాజసనేయశ్రుతిం ప్రమాణయతి (శుష్యతీతి) వత్సస్థానీయస్య ప్రాణస్యాన్నం దామబన్ధనమితి చ శ్రుతేరిత్యర్థః * తా అన్నమసృజన్త ఇతి శ్రుతేరన్నస్యాప్సమ్భవత్వం ద్రష్టవ్యం ౪

రం.— శిలకః పృచ్ఛతి (కా సామ్నో గతిరితి) గతిః - అయనం ప్రాప్యమిత్యర్థః సం దాల్భ్యః స్వర ఇతి హోవాచ - ప్రత్యువాచ స్వరాత్మకత్వాత్సామ్న ఇతి భావః శిలకః పృచ్ఛతి (స్వరస్య కా గతిరితి) దాల్భ్య ఉత్తరమాహ (ప్రాణ ఇతి హోవాచ) ప్రాణనిర్వర్త్యత్వాత్స్వరస్యేతి భావః ఏవముత్తరత్రాప్యౌచిత్యమనుసన్ధేయం. ౪

శం.— అపాం కా గతిరితి అసౌ లోక ఇతి హోవాచ - అముష్మాల్లోకాద్వృష్టిస్సమ్భవతి. అముష్య లోకస్య కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్య ఉవాచ - స్వర్గమముం లోకమతీత్యాశ్రయాన్తరం సామ నయేత్కశ్చిదితి హోవాచ - ఆహ అతో వయమపి స్వర్గం లోకం సామాభిసంస్థాపయామః- స్వర్గలోకప్రతిష్ఠం సామ జానీమ ఇత్యర్థః స్వర్గసంస్తావం- స్వర్గత్వేన సంస్తవనం- సంస్తావో యస్య తత్సామ స్వర్గసంస్తావం హి- యస్మాత్ స్వర్గో వై లోకస్సామవేద ఇతి శ్రుతిః ౫

ఆ.— కథమసావసౌ లోకో గతిః- తత్రాహ (అముష్మాదితి) ఇతి పృష్టో దాల్భ్య ఉవాచ హేతి సమ్బన్ధః. తత్ర ఛన్దసి కాలనియమాభావ

ఉ.— తగ్ం హ శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచాప్రతిష్ఠితం వై కిల తే దాల్భ్య సామ యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధా తే విపతేదితి॥ ౬

హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి విద్ధీతి హోవాచాముష్య లోకస్య కా గతిరిత్యయం లోక ఇతి హోవాచాస్య లోకస్య కా గతిరితి న ప్రతిష్ఠాం లోకమతినయేదితి హోవాచ ప్రతిష్ఠాం వయం లోకగ్ం సామాభిసగ్ంస్థాపయామః ప్రతిష్ఠాసగ్ంస్తావగ్ంహి సామేతి॥ ౭

మభిప్రేత్య క్రియాపదం వ్యాకరోతి (ఆహేతి) యద్యపి పరోనాస్యాశ్రయాన్తరం ప్రతిపద్యతే - తథాపిత్వయా తద్వాచ్యమేవేత్యాశయేనాహ (అతి ఇతి) అతశ్శబ్దార్థమేవ స్ఫోరయతి (స్వర్గేతి) తస్మాత్స్వర్గలోకప్రతిష్ఠం సామేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః స్వర్గసంస్తావం సామేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (స్వర్గ ఇతి) ౫

రం.— అముష్య కాగతిరితి పృష్టో దాల్భ్యః అసౌలోక ఇతి హోవాచ ద్యులోకాదేవ వృష్టిప్రభవాదితి భావః అముష్య లోకస్య కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్య ఆహ (నస్వర్గంలోకమతినయేదితి హోవాచ) స్వర్గలోకమతీత్య పరమాశ్రయాన్తరం సామ న నయేత్ స్వర్గలోకవ్యతిరిక్తమాశ్రయాన్తరం సామ న ప్రాపయేదిత్యర్థః నవ దేదితి యావత్ (స్వర్గం వయం లోకం సామాభిసంస్థాపయామః స్వర్గసంస్తావం హి సామేతి) అతో వయమపి సామాభిః సామ ప్రతిఆశ్రయత్వేన స్వర్గం లోకం సమ్యక్ స్థాపయామః. హి-యస్మాత్సామ స్వర్గసంస్తావం- * స్వర్గో వై లోకస్సామవేద ఇతి శ్రుత్యా స్వర్గత్వేన సామ్నః స్తూయమానత్వాదిత్యర్థః ౬

శం.— తమితరశ్శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ అప్రతిష్ఠితం- అసంస్థితం. పరోవరీయస్త్వేనాసమాప్తగతి సామేత్యర్థః వై ఇత్యాగమం స్మారయతి కిలేతి చ. దాల్భ్య తే- తవ సామ యస్తు - అసహిష్ణుస్సామవిదేతర్హి - ఏతస్మిన్ కాలే బ్రూయాత్కశ్చిద్విపరీతవిజ్ఞానమప్రతిష్ఠితం సామ ప్రతిష్ఠితమితి- ఏవం వాదాపరాధినో మూర్ధా - శిరస్తే విపతిష్యతి - విస్పష్టం పతిష్యతీతి ఏవముక్తస్యాపరాధిన స్తథైవ తద్విపతేత్- న సంశయః నత్వహం బ్రవీమీత్యభిప్రాయః ననుమూర్ధపాతార్హం చేదపరాధం కృతవాన్- అతః పరేణానుక్తస్యాపి పతేన్మూర్ధా నచేదపరాధీ- ఉక్తస్యాపి నైవ తత్పతతు అన్యథా అకృతాభ్యాగమః కృతనాశశ్చ స్యాతాం. నైష దోషః - కృతస్య కర్మణశ్శుభాశుభస్య ఫలప్రాప్తేర్దేశకాలనిమిత్తాపేక్షత్వాత్ తత్రైవం సతి మూర్ధపాతనిమిత్తస్యాప్యజ్ఞానస్య పరాభివ్యాహారనిమిత్తాపేక్షత్వమితి ౬

ఆ— ఉపదేశపారమ్పర్యం- ఆగమః. యత్కృతకం- తదనిత్యమితి స్వర్గస్యాన్తవత్త్వాన్న పరాయణత్వం సమ్భవతీత్యాశయేనాహ (కిలేతి) యథోక్తం న్యాయం సూచయతీతి శేషః. న్యాయాగమాభ్యామప్రతిష్ఠితం సామేత్యుపసంహరతి (దాల్భ్యేతి) స్వర్గప్రతిష్ఠితం సామేతి జ్ఞానే దోషం దర్శయతి (యస్త్వితి) అసహిష్ణుః- మిథ్యావచనమసహమానస్సన్నితి యావత్ ఏతస్మిన్కాలే-మిథ్యావచనావస్థాయామిత్యర్థః. విపరీతం విజ్ఞానం యస్య స తథోక్తః- తం ప్రతీతి విగ్రహః తదేవ విపరీతజ్ఞానమభినయతి (అప్రతిష్ఠితమితి) సామ ప్రతిష్ఠితమితి- విపరీతజ్ఞానం ప్రతి కశ్చిద్బ్రూయాదితి సమ్బన్ధః తదీయవచనమేవ దర్శయతి (ఏవమితి) నత థా కథయతు - మమ తు కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవముక్తస్యేతి) తథైవ- విదుషశ్శాపవాక్యానుసారేణేతి యావత్ తదితి శిరోనిరుక్తిః శాపదానాయ ప్రవృత్తస్య వాయమితి శఙ్కాం వారయతి (నత్వితి) మూర్ధపాతోపన్యాసానర్థక్యమాశఙ్కతే (నన్వితి) అపరాధాభావేపి పరోక్త్యైవ శాపాన్మూర్ధపాతే దోషమాహ (అన్యథేతి) సతి చాపరాధిని పరోక్త్యైవ తు ర్యాన్మూర్ధపాతాభావే దోషం కథయతి (అకృతేతి) అపరాధస్య మూర్ధపాతహేతోరపి సహకార్యపేక్షత్వాదభివ్యాహరణం నానర్థకమిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) కర్మణశ్శుభాదేరాచరితస్య నిమిత్తాపేక్షయా ఫలహేతుత్వేపి ప్రకృతే ఽపరాధినికుతో వ్యాహరణాపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) తత్ర - శుభాదికర్మణ్యేవం నిమిత్తాపేక్షయా ఫలప్రదే సతీత్యర్థః ఇతి- పరాభివ్యాహరణమర్థవదితి శేషః ౬

రం.— తం హ శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ (అప్రతిష్ఠితం వై కిల తే దాల్భ్య సామ యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధా తే విపతేదితి) హే దాల్భ్య అప్రతిష్ఠితం - స్వర్గలోకం సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిం వదత స్తవమతే సామ అప్రతిష్ఠితం భవేత్. ఏతస్మిన్ సమయే యః కశ్చిదాగత్య వాదకథాయాం మయా యుక్తమర్థం ప్రతిజానానస్య తే మూర్ధా విపతిష్యతీతి యది బ్రూయాత్ - తదా విపతేదేవ తే మూర్ధా న సంశయః మయా తు సౌహార్దాత్తథా నోక్తం - అతో జీవసీతి శిలక ఉక్తవానిత్యర్థః. ౬

శం.— ఏవముక్తో దాల్భ్య ఆహ- హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదాని- యత్ప్రతిష్ఠం సామ ఇత్యుక్తః ప్రత్యువాచ శాలావత్యః - విద్ధీతి హోవాచ. అముష్య లోకస్య కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్యేన శాలావత్యో ఽయం లోక ఇతి హోవాచ - అయం హి లోకో యాగదానహోమాదిభిరముం లోకం పుష్యతీతి. అతః ప్రదానం దేవా ఉపజీవన్తీతి హి శ్రుతయః. ప్రత్యక్షం హి సర్వభూతానాం ధరణీ ప్రతిష్ఠేతి - అతస్సామ్నో ఽప్యయం లోకః ప్రతిష్ఠేతి యుక్తం. అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యుక్త ఆహ శాలావత్యః- న ప్రతిష్ఠాం- ఇమం లోకమతీత్య న నయేత్సామ కశ్చిత్. అతో వయం ప్రతిష్ఠాం లోకం సామాభిసంస్థాపయామః- యస్మాత్ ప్రతిష్ఠాసంస్తావం హి- ప్రతిష్ఠాత్వేన సంస్తుతం సామేత్యర్థః. * ఇయం వై రథన్తరమితి చ శ్రుతిః. ౭

ఉ.— తస్మై హ ప్రవాహణో జైవలిరువాచాన్తవద్వై కిల తే శాలావత్య సామ యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధా తే విపతేదితి హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి విద్ధీతి హోవాచ॥ .. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యాకాశ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్త ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్త్యాకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయానాకాశః పరాయణమ్॥ ౧

ఆ.— హన్తేత్యాదివ్యాకరోతి (ఏవమితి) కథమముష్య లోకస్యైతల్లోకప్రతిష్ఠత్వం తదాహ (అయంలోకఇతి) ఆదిశబ్దస్సృష్ట్యాది సజ్గ్రహార్థః తత్రైవ శ్రుతిం ప్రమాణయతి (అతఇతి) అస్మాల్లోకాత్ప్రదీయమానం చరుపురోడాశాద్యగ్నిద్వారోపజీవన్తి దేవా ఇతి శ్రౌతప్రసిద్ధిరిత్యర్థః భవతుపరంలోకం ప్రతి ప్రతిష్ఠాస్యలోకస్య - తథాపి కథమయంలోకస్సామ్నః ప్రతిష్ఠేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షంహీతి) పృథివ్యాస్సర్వాణిభూతాని ప్రతిప్రతిష్ఠాత్వేఫలితమాహ (అతఇతి) సామ్నోపి సర్వాన్తర్భావాదిత్యర్థః తథాపి ప్రతిష్ఠాత్వేనసామ్నః సంస్తుతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతోవయమితి) యస్మాదేతల్లోకప్రతిష్ఠాత్వేనసంస్తుతంసామ - తస్మాదిదంసామ ప్రత్యేతమేవలోకం ప్రతిష్ఠాంజానీమ ఇతియోజనా కథం ప్రతిష్ఠాత్వేనసామత్వాఽవిశేషాత్పృథివ్యాసామస్తుతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇయమితి) * ఇయంవైరథన్తరమితిరథన్తరశబ్దవాచ్యస్యసామవిశేషస్యపృథివీత్వేనస్తుతత్వాత్, ఉద్గీథస్యాపిసామత్వావిశేషాత్, తత్పృథివ్యాత్మత్వంసమ్భావ్యతఇత్యర్థః ౭

రం.— (హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి విద్ధీతి హోవాచ) తర్హ్యహం సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమింత్వత్తో జానీయామితి చాలభ్యేన ప్రార్థితశ్శిలక స్తథేత్యుక్తవానిత్యర్థః. అనుమతో దాల్భ్యః పృచ్ఛతి (అముష్యలోకస్యకాగతిరితి) శిలకఉత్తరమాహ (అయంలోకఇతి హోవాచ) అయంలోకోహ్యముష్యభూలోకస్యస్వర్గోపజీవ్యత్వాదితిభావః (అస్యలోకస్యకాగతిరితి ప్రతిష్ఠాంలోకమతినయేదిత్యాది) పృథివీలోకస్యకాగతిరితిదాల్భ్యః పృష్టే ప్రతిష్ఠాం - పృథివీలోకమతిక్రమ్యసామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిమన్యం నకశ్చిదపివదేత్. అతో వయం సామ పృథివీత్వేన స్తుతం వదామః * ఇయంవైరథన్తరమితి శ్రుత్యాసామ్నః ప్రతిష్ఠాలోకత్వేనస్తూయమానత్వాత్ స్వర్గస్యజ్యోతిశ్చక్రలగ్నతయాబమ్భ్రమ్యమాణత్వేన ప్రతిష్ఠాత్వాభావేపి పృథివ్యాస్సుస్థిరత్వాత్ ప్రతిష్ఠాత్వమిత్యుక్తవానిత్యర్థః ౭

శం.— తమేవముక్తవన్తం హ ప్రవాహణో జైవలిరువాచ (అన్తవద్వై కిల తే శాలావత్య సామేత్యాది) పూర్వవత్ తతశ్శాలావత్య ఆహ (హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి) విద్ధీతి హోవాచ ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— (హన్తాహమేతదితి) అత్రాన్యన్నాస్తీత్యుచ్యతే ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తం హ శిలకం ప్రవాహణో జైవలిరువాచ-ఉక్తవాన్ కిమితి (అన్తవద్వై కిల తే శాలావత్య సామ) అన్తవతీం పృథివీం సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిమిత్యజానానస్య తేసామాన్తవదేవస్యాదిత్యర్థః. (యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యాది) పూర్వవదర్థః హన్తాహమేతదిత్యాది శిలక ఆహ విద్ధీతి రాజోవాచేత్యర్థః ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— ఇతరోఽనుజ్ఞాత ఆహ- అస్య లోకస్య కా గతిరితి ఆకాశ ఇతి హోవాచ ప్రవాహణః ఆకాశ ఇతి చ పర ఆత్మా- *ఆకాశో హ వై నామ* ఇత్యాకాశశబ్దశ్రుతేః తస్య హి కర్మ భూతోత్పాదకత్వం తస్మిన్నేవ హి భూతప్రలయః *తత్తేజోఽసృజత* తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి హ వక్ష్యతి. సర్వాణి హ వై ఇమాని భూతాని - స్థావరజఙ్గమాని ఆకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే తేజోఽబాదిక్రమేణ సామర్థ్యాత్. ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్తి ప్రలయకాలే తేనైవ విపరీతక్రమేణ. హి- యస్మాదాకాశ ఏవైభ్యః- సర్వేభ్యో భూతేభ్యో జ్యాయాన్ - మహత్తరః అతస్సర్వేషాం భూతానాం పరాయణం- ప్రతిష్ఠా త్రిష్వపి కాలేష్విత్యర్థః. ౧

ఆ.— ఆకాశశబ్దవాచ్యస్య భూతాకాశవిషయత్వం వ్యావర్త్య పరమాత్మవిషయత్వం వాక్యశేషవశాద్దర్శయతి (ఆకాశ ఇతి చేతి) కిఞ్చ- పరస్యాత్మనస్సర్వభూతోత్పాదకత్వం కస్మిన్వేదాన్తమర్యాదా- తదిహాకాశే శ్రుతం- తథా చ పరమాత్మైవాకాశశబ్ద ఇత్యాహ (తస్య హీతి) కిఞ్చ- పరస్మిన్నేవ భూతానాం ప్రలయః- స చాకాశే శ్రుతః- తస్మాత్పరమాత్మా ఆకాశ ఇత్యాహ (తస్మిన్నేవేతి) సర్వోత్పాదకత్వం పరస్యేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తత్తేజోఽసృజతేతి) పరస్మిన్నేవ లయో భూతానామిత్యత్రాపి మానమాహ (తేజ ఇతి) భవతు పరస్యాత్మనస్సర్వోత్పాదకత్వం కర్మ- తథాపి కిమాయాతమాకాశస్యేతి చేత్- తత్రాహ (సర్వాణీతి) కథమయం క్రమో లభ్యతే- అవిశేషేణ హి తత్సర్వోత్పత్తిశ్రుతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) *ఆత్మ

ఉ.— సఏషపరోవరీయానుద్గీథస్సఏషోనన్తఃపరోవరీయోహాస్యభవతి పరోవరీయసోహలోకాన్జయతి యఏతదేవంవిద్వాన్పరోవరీయాగ్ంసముద్గీథముపాస్తే॥ ౨

‡ తగ్ హైతమతిధన్వా శౌనకఉదరశాణ్డిల్యాయోక్త్వోవాచ। యావత్తఏనంప్రజాయాముద్గీథం వేదిష్యన్తేపరోవరీయోహైభ్యస్తావదస్మింల్లోకేజీవనంభవిష్యతి॥ ౩

వత్ఆకాశస్యముఖ్యత్వః ' తత్తేజోఽసృజతేత్యాదిశ్రుతిబలాదిత్యర్థః తథాపికథమాకాశేసర్వ[illegible] - తత్రాహ (ఆకాశంప్రతీతి) * విపర్యయేణతుక్రమోఽతఇతిన్యాయేనాహ (విపరీతేతి) ఆకాశస్యపరమాత్మత్వేహేత్వన్తరమాహ (హియస్మాదితి) పరాయణత్వమపితత్రైవలిఙ్గమిత్యాహ (అతఇతి) ౧

రం.— ఏవమనుమతశ్శిలకోరాజానంపృచ్ఛతి (అస్యలోకస్యకాగతిరితి) అస్య- పృథివీలోకస్యకాగతిరితీత్యర్థః ఇతిశాలావత్యేనపృష్టః ప్రవాహణఃఆకాశఇతిహోవాచ- ఆకాశఇత్యుక్తవానిత్యర్థః అత్రాకాశతే- ప్రకాశతే ఆకాశయతీతివావ్యుత్పత్త్యాఆకాశశబ్దోబ్రహ్మపరః-*ఆకాశోహవైనామరూపయోర్నిర్వహితేత్యాదావాకాశశబ్దస్యబ్రహ్మణ్యపిప్రసిద్ధత్వాత్ సతుభూతాకాశపరఇతిద్రష్టవ్యం తదేవగతిత్వం ప్రపఞ్చయతి (సర్వాణిహవాఇమానిభూతాన్యాకాశాదేవసముత్పద్యన్తఆకాశంప్రత్యస్తంయన్తి) చిదచిదాత్మకప్రపఞ్చఃఆకాశాదేవోత్పద్యతేతత్రైవలీయతఇత్యర్థః (ఆకాశోహ్యేవైభ్యోజ్యాయాన్) జ్యాయస్త్వంనామ- సర్వైఃకల్యాణగుణైఃసర్వేభ్యో[illegible]ఉత్కృష్టః (ఆకాశఃపరాయణం) పరాయణత్వం- పరమగతిత్వం పరమప్రాప్యత్వమితియావత్ ౧

శం — యస్మాత్పరంపరంవరీయః, వరీయసోప్యేషపరః, స్వపరోవరీయానుద్గీథః. పరమాత్మసమ్పన్న ఇత్యర్థః. అతఏవసఏషోఽనన్తః- అవిద్యమానాన్తః తమేతంపరోవరీయాంసంపరమాత్మభూతమనన్తమేవంవిద్వాన్పరోవరీయాంసముద్గీథముపాస్తే - తస్యేదంఫలమాహ - పరోవరీయః- పరమ్పరంవిశిష్టతరంజీవనంహాస్య- విదుషోభవతిదృష్టంఫలం అదృష్టంచ- పరోవరీయసః - ఉత్తరోత్తరవిశిష్టతరానేవబ్రహ్మాకాశాన్తాల్లోకాఞ్జయతియఏతదేవంవిద్వానుద్గీథముపాస్తే ౨

ఆ — *ఆకాశస్తల్లిఙ్గాదితిన్యాయేనాకాశస్యపరమాత్మత్వముక్తం. ఇదానీంతస్యోద్గీథేసమ్పాదితస్యపరోవరీయస్త్వంగుణముపదిశతి (యస్మాదితి) పరంపరం-ఉత్తరముత్తరం శ్రేష్ఠాదపి శ్రేష్ఠోయమిత్యేతత్ సామమాత్రస్యకథమయంగుణస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మేతి) ఆకాశస్యపరమాత్మత్వేలిఙ్గాన్తరమాహ (అతఏవేతి) పరమాత్మసమ్పన్నత్వాదితియావత్ ఆకాశోహిప్రకృతోద్గీథసమ్పాదితోఽనన్తశ్శ్రుతః- సహ్యనన్త్యంబ్రహ్మణోన్యత్రయుక్తం- *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతిశ్రుతేః తస్మాదాకాశోబ్రహ్మేత్యర్థః సమ్ప్రత్యాకాశశబ్దితస్యపరస్యోద్గీథసమ్పాదితస్యపరోవరీయస్త్వగుణవిశిష్టస్యోపాస్తింవిదధాతి (తమేతమితి) పరమ్పరం-ఉపర్యుపరీతియావత్ తస్మాదేవముపాసీతేతిభావః ౨

రం — (సఏషపరోవరీయానుద్గీథః) పరః- ఉత్కృష్టః. వరీయసామపిపరఇత్యర్థః అత్రపరశ్శబ్దఃసకారాన్తోద్రష్టవ్యః ఏవంగూఢితాకాశఉద్గీథః పరమాత్మదృష్టివిశిష్టఉద్గీథఇత్యర్థః ఉద్గీథఏతాదృశాకాశదృష్టికర్తవ్యేతియావత్ (సఏషోఽనన్తః) ఉద్గీథేఅధ్యస్యమానఆయమాకాశోఽనన్తః- అపరిచ్ఛిన్నఇత్యర్థః తదశ్చానన్తస్యాకాశశబ్దితస్యపరమాత్మనఏవసామగతిపరమ్పరాప్రత్యభిజ్ఞానాత్ * అనన్తవద్వైకిలతేసామేత్యుక్త్వానన్తత్వదోషేనప్రసరతీతిభావః (పరోవరీయోహాస్యభవతిపరోవరీయసోహలోకాఞ్జయతీత్యాది) యఃపరోవరీయాంసమేతం- ఆకాశశబ్దితపరమాత్మానంవిద్వాన్ ఆకాశత్వేనోద్గీథముపాస్తే- తస్యపరోవరీయస్త్వగుణకంజీవనంభవతి, పరోవరీయస్త్వగుణకసకలలోకావాప్తిశ్చభవతి,. ౨

శం — కిఞ్చ- తమేతం- ఉద్గీథంవిద్వానతిధన్వా - నామతః శునకస్యాపత్యంశౌనకః. ఉదరశాణ్డిల్యాయ- శిష్యాయైతం-ఉద్గీథదర్శనముక్త్వోవాచ యావత్ తే- తవ ప్రజాయాం - ప్రజాసన్తతావిత్యర్థః ఏనముద్గీథంత్వత్సన్తతిజావేదిష్యన్తే - జ్ఞాస్యన్తే తావన్తంకాలంపరోవరీయోహఏభ్యః- ప్రసిద్ధేభ్యోలౌకికజీవనేభ్యఉత్తరోత్తరవిశిష్టతరంజీవనంతేభ్యోభవిష్యతి. ౩

ఆ — విధిశేషమర్థవాదందర్శయతి (కిఞ్చేతి) ఇతశ్చాత్రవిధిరస్తీత్యేతత్ తేభ్యః-త్వత్సన్తతిజాయేయథోక్తోద్గీథవేదితారః- తదర్థమిత్యర్థః. ౩

రం — ప్రవాహణస్స్వోక్తార్థేసంవాదయతి (తం హైతమతిధన్వాశౌనకఉదరశాణ్డిల్యాయోక్త్వోవాచ) అతిధన్వానామాశునకసుతః ఉదరశాణ్డిల్యాయర్షయే ఉదరశబ్దేనసన్తతిర్లక్ష్యతే సన్తతిశాలీశాణ్డిల్యఇత్యర్థః. తస్మైఏనముద్గీథముక్త్వాఅన్యదప్యువాచేత్యర్థః. కింతదిత్యత్రాహ (యావత్తఏనం ప్రజాయాముద్గీథంవేదిష్యన్తేపరోవరీయోహైభ్యస్తావదస్మింల్లోకేజీవనంభవిష్యతీతి) వేదిష్యన్త ఇత్యేతద్వ్యత్యయేనాత్మనేపదం. ప్రజాయాం- త్వత్సన్తతౌయావన్తః పురుషాఃఏనముద్గీథముపాసిష్యన్తే- తేషాముత్కృష్టమిహలోకేజీవనంభవిష్యతీత్యర్థః. ౩

‡యావత్తఏనంప్రజాయామితిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఊ.— తథాఽముష్మింల్లోకే లోక ఇతి స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే పరోవరీయ ఏవ హాస్యాస్మింల్లోకే జీవనం భవతి తథాఽముష్మింల్లోకే లోక ఇతి లోకే లోక ఇతి॥ ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

మటచీహతేషు కురుష్వాటిక్యా సహ జాయయోషస్తిర్హ చాక్రాయణ ఇభ్యగ్రామే ప్రద్రాణక ఉవాస॥ ౧

శం — తథా-అదృష్టేఽపి పరలోకేఽముష్మిన్ పరోవరీయాన్లోకో భవిష్యతీత్యుక్తవాన్ శాణ్డిల్యాయాతిధన్వా శౌనకః. స్యాదేతత్ఫలం పూర్వేషాం మహాభాగ్యానాం- నైదంయుగీనానామిత్యాశఙ్కానివృత్తయ ఆహ- స యః- కశ్చిదేతమేవం విద్వానుద్గీథమేతర్హ్యుపాస్తే - తస్యాప్యేవమేవ పరోవరీయ ఏవ హాస్యాస్మింల్లోకే జీవనం భవతి తథాఽముష్మింల్లోకే లోక ఇతి ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — తథా- దృష్టవిశిష్టతరజీవనవదిత్యర్థః. అదృష్టేఽపీతి ఛేదః. స య ఏతమిత్యాద్యుత్తరవాక్యం శఙ్కోత్తరత్వేనోత్థాప్య వ్యాచష్టే (స్యాదిత్యాదినా) అస్మిన్యుగే భవన్తీత్యైదంయుగీనాః తేషామైదంయుగీనానాం లోకః-పరోవరీయానితి శేషః పునరుక్తిరుద్గీథోపాసనసమాప్త్యర్థా ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (తథాఽముష్మింల్లోకే లోక ఇతి) తథా అముష్మిన్నపి- పరలోకే భవిష్యతీత్యర్థః పరోవరీయో జీవనమిత్యనుషఙ్గః లోకే లోక ఇతి వీప్సాయాం ద్విర్వచనం ఇతి-అతిధన్వా ఉవాచేతి పూర్వేణాన్వయః. అత ఇదానీం నూతనానామపి తద్విదాం తత్ఫలమస్తీత్యాహ (స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే పరోవరీయ ఏవ హాస్యాస్మిన్నిత్యాది) స్పష్టోర్థః * లోకే లోక ఇతి లోకే లోక ఇతీతి ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ప్రకరణవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే - సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే ఉద్గీథే అస్య సర్వస్యాకాశో భూతాకాశ ఏవ - ఆకాశశబ్దస్య భూతాకాశే రూఢత్వేన రూఢ్యాకాశశబ్దస్య సాధిత్వపూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * ఆకాశస్తల్లిఙ్గాత్ ఆకాశశబ్దాభిధేయః పరమాత్మా- నిఖిలజగదేకకారణత్వసర్వజ్యాయస్త్వపరాయణత్వానాం పరమాత్మలిఙ్గానాం భూతాకాశే అసమ్భవాత్. భూతాకాశస్యాచేతనవర్గం ప్రతి కారణత్వసమ్భవేఽపి చిదచిద్వర్గకారణత్వాసమ్భవాత్, తన్నిత్యనికల్యాణగుణైః సర్వోత్కృష్టత్వలక్షణజ్యాయస్త్వస్యాప్యసమ్భవాత్, అచేతనస్య స్వరూపతః స్వత్వేన మోక్షవిరోధితయా హేయశబ్దాదినిషిద్ధవిషయప్రావణ్యజనకతయా చ సకలపురుషార్థవిరోధినో అచేతనస్య పరాయణత్వలక్షణప్రాప్యత్వస్య చాసమ్భవాత్, తస్య * కా సామ్యా గతిః * అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యుపక్రమే కుతస్తాత్పర్యలిఙ్గేన ప్రతిపిపాదయిషితత్వావగమాత్, ప్రతిపిపాదయిషితపరాయణత్వానన్తత్వపరోవరీయస్త్వలిఙ్గవిరోధే అభ్యస్తాయా అపి శ్రుతేస్స్వర్బలత్వాచ్చాకాశశబ్దశ్చ ఆకాశతే-ఆకాశయతీతి వా యోగవశేన పరమాత్మపర ఏవ నను * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ... శ్రుత్యైవాకాశస్య జగత్కారణత్వావేదనాద్యథా శ్రుతాకాశస్యైవ జగత్కారణత్వమభ్యుపేతవ్యమితి చేన్న- * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ * ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీదిత్యాదియోగ్యార్థానువాదరూపబహువాక్యవిరోధే ఏకస్యానువాదరూపస్యాయోగ్యార్థస్య స్వవాక్యస్య దుర్బలత్వేన స్వార్థప్రతిపాదనసామర్థ్యాభావాత్ అత ఆకాశశబ్దో యోగిక్యా వృత్త్యా బ్రహ్మపర ఏవ య ... ప్రాబల్యమిత్యపశూద్రాధికరణసమాపజీవనే నావయవశక్త్యా నిర్వాహో భాష్యే ఉక్తః. రూఢ్యపరిత్యాగే ... పర్యవసానవృత్త్యా ఆకాశశబ్దస్య ... శరీరకపరమాత్మపరతయా నిర్వాహో వ్యభిమత ఇత్యుక్తం- తదుపాయాన్తరసమ్భవప్రదర్శనమాత్రపరం- న తు ప్రకృతాభిప్రాయం- అనన్యథాసిద్ధభూతాకాశలిఙ్గస త్త్వ ఏవ * జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాదితి సూత్రోక్తన్యాయావతారాత్, * పరవిద్యాసు జీవోక్తిర్నిరుక్త్యాదేః పరాశ్రయా। తల్లిఙ్గానన్యథాసిద్ధౌ తద్విశిష్టావలమ్బినీత్యాచార్యోక్తైర్భూతాకాశశరీరకబ్రహ్మప్రతిపాదకత్వాసమ్భవాచ్చేతి ద్రష్టవ్యమితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— ఉద్గీథోపాసనప్రసఙ్గేన ప్రస్తావప్రతిహారవిషయముపాసనం వక్తవ్యమితీదమారభ్యతే ఆఖ్యాయికా తు సుఖావబోధార్థా. (మటచీహతేషు) మటచ్యః- అశనయః. తాభిర్హతేషు - నాశితేషు కురుషు సస్యేష్విత్యర్థః. తతో దుర్భిక్షే జాతే ఆటిక్యా - అనుపజాతపయోధరాదిస్త్రీవ్యఞ్జనయా సహ జాయయోషస్తిర్హ- నామతః చక్రస్యాపత్యం- చాక్రాయణః. ఇభః- హస్తీ తమర్హతీతీభ్యః - ఈశ్వరః. హస్త్యారోహో వా. తస్య గ్రామ ఇభ్యగ్రామః. తస్మిన్ ప్రద్రాణకః- అన్నాలాభాత్. * ద్రా కుత్సాయాం గతౌ. కుత్సితాం గతిం గతః. అన్త్యావస్థాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ఉవాస-ఉషితవాన్ కస్యచిద్గృహమాశ్రిత్య. ౧

---

§ కురుష్వాటిక్యా సహేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

స హేభ్యం కుల్మాషాన్ ఖాదన్తం బిభిక్షే తగ్ంహోవాచ । నేతోఽన్యే విద్యన్తే యచ్చ యే మ ఇమ ఉపనిహితా ఇతి॥ ౨

ఉ.— ఏతేషాం మే దేహీతి హోవాచ తానస్మై ప్రదదౌ హన్తానుపానమిత్యుచ్ఛిష్టం వై మే పీతగ్ం స్యాదితి హోవాచ॥ ౩

నస్విదేతేఽప్యుచ్ఛిష్టా ఇతి న వా అజీవిష్యమిమానఖాదన్నితి హోవాచ కామో మ ఉదపానమితి॥ ౪

ఆ — అథోద్గీథాక్షరోపాసనస్యానేకధోక్తత్వాదవ్యక్తవ్యానవశేషాల్ప్రపారకపరిసమాప్తిరేవ యుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) ఇదమాఖ్యానం పరామృశ్యతే ప్రస్తావాద్యుపాసనం వివక్షితం చేత్-తదేవోచ్యతాం కిమనయా కథయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆఖ్యాయికాల్పేతి) పటచ్యాః- మగ్నస్య హేలవో౽శనయః పాషాణవృష్టయో వా తతస్సస్యనాశాదిత్యేతత్. సర్వత సైన్యరసఙ్ఘాతేపినవ్యభిచారశక్తేతి దర్శయితుమాటిక్యేతి విశేషణం ప్రద్రాణకపదస్య క్రియాపదేన సమ్బన్ధః కుత్సితగతిప్రాప్తౌ హేతుః - అన్నాలాభాదితి ప్రద్రాణకశబ్దార్థం ధాతూపన్యాసద్వారా కథయతి (ద్రాకుత్సాయామితి) ౧

రం —. ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్తిత్రయవిషయోపాసనాని విధాతుమాఖ్యాయికామాహ (మటచీహతేషు కురుష్వాటక్యా సహ జాయయోషస్తిర్హ చాక్రాయణ ఇభ్యగ్రామే ప్రద్రాణక ఉవాస) చక్రస్యాపత్యం ఉషస్తిర్నామ కశ్చనఋషిః మటచీహతేషు - అశ్మవృష్టికృతదుర్భిక్షదూషితేషు కురుదేశేషు ఆటక్యా- అనుపజాతపయోధరాదివ్యఞ్జనయా- జాయయా సహ ఇభ్యానాం -గజారోహాణాం గ్రామే ప్రద్రాణకః- అన్నాలాభేన కుత్సితాం గతిమాపన్నః. బ్రహ్మవిద్యయా నిష్పత్తయే ప్రాణానామవసాదం కాఙ్క్షన్నువాస ॥ ద్రాకుత్సాయాం గతావితి హి ధాతుః. చక్రస్య గోత్రాపత్యం ఆశ్వాదిత్వాత్ఫఞి చాక్రాయణ ఇతి రూపం. ౧

శం — సోఽన్నార్థమటన్నిభ్యం కుల్మాషాన్ -కుత్సితాన్మాషాన్ ఖాదన్తం- భక్షయన్తం యదృచ్ఛయోపలభ్య బిభిక్షే- యాచితవాన్ తం- ఉషస్తిం హ ఉవాచేభ్యః. (నేతః) అస్మాన్మయా భక్ష్యమాణాదుచ్ఛిష్టరాశేః కుల్మాషా అన్యే న విద్యన్తే యచ్చ యే-రాశౌ మే-మమ ఉపనిహితాః- ప్రక్షిప్తా ఇమే భాజనే కిం కరోమి. ౨

ఆ — యదృచ్ఛయా- సహ నేత్యర్థః. నైపుణ్యవాక్యోపాదానం తద్వ్యాకరోతి (అస్మాదితి) యదిత్యవ్యయం బహువచనాన్తం ఉపనిహితాః- కుల్మాషా ఇతి శేషః. తేషాం ఖల్విమే భాజనే ప్రక్షిప్తా ఇతి యోజనా. ౨

ర — (స హేభ్యం కుల్మాషాన్ ఖాదన్తం బిభిక్షే) సోఽన్నార్థీ అటన్ కుల్మాషాన్ - కుత్సితాన్ మాషాన్ ఖాదన్తమిభ్యం యాచితవాన్ కుల్మాషా ఏ స్త్రీలిఙ్గత్వాత్కుత్సితమాషార్థ కుల్మాషశబ్దస్య సాధుత్వం. (తం హోవాచ నేతోఽన్యే విద్యన్తే యచ్చ యే మ ఇమ ఉపనిహితా ఇతి) ఇతః-మయా భక్ష్యమాణాదుచ్ఛిష్టరాశేః కుల్మాషా అన్యే న విద్యన్తే యత్- యస్మాద్ధేతోః ఇమే-కుల్మాషాః మే-మయా భక్ష్యమాణే చ యే- ఉచ్ఛిష్టరాశౌ ఉపనిహితాః- ప్రక్షిప్తాః అతః కిం కరోమీత్యుషస్తిం ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౨

శం — ఇత్యుక్తః ప్రత్యువాచోషస్తిః- ఏతేషాం- ఏతానిత్యర్థః మే- మహ్యం దేహీతి హోవాచ తాన్ స ఇభ్యోఽస్మై- ఉషస్తయే ప్రదదౌ- ప్రదత్తవాన్ అనుపానం సమీపస్థముదకం చ. హన్త గృహాణానుపానమిత్యుక్తః ప్రత్యువాచ - ఉచ్ఛిష్టం మే- మమేదముదకం పీతం స్యాత్- యది పాస్యామి. ౩

ఆ.— హన్త- కుల్మాషా భక్షితాశ్చేదిత్యర్థః ౩

రం — (ఏతేషాం మే దేహీతి హోవాచ) ఉచ్ఛిష్టానామపి మధ్యే మహ్యం కిఞ్చిద్దేహీత్యుషస్తిః ప్రార్థితవానిత్యర్థః. (తానస్మై ప్రదదౌ) తాన్ -కుల్మాషానుషస్తయే ఇభ్యో దత్తవానిత్యర్థః (హన్తానుపానమితి ఉచ్ఛిష్టం వై మే పీతం స్యాదితి హోవాచ) అథ సమీపస్థముదకం గృహీత్వా గృహాణానుపానమితీభ్యేనోక్తస్స ఋషిః తదుదకపానే ఉచ్ఛిష్టోదకపానం మే స్యాదితి ప్రత్యువాచేత్యర్థః ౩

శం — ఇత్యుక్తవన్తం ప్రత్యువాచేతరః. కిం. నస్విదేతే- కుల్మాషా అప్యుచ్ఛిష్టాః ఇత్యుక్త ఆహోషస్తిః - న వై అజీవిష్యం- న జీవిష్యామీమాన్- కుల్మాషానఖాదన్ - అభక్షయన్నితి హోవాచ. కామః - ఇచ్ఛాతో మమ ఉదకపానం లభ్యత ఇత్యర్థః అతశ్చైతామవస్థాం ప్రాప్తస్య విద్యాధర్మయశోవతః స్వాత్మపరోపకారసమర్థస్యైతదపి కర్మ కుర్వతో నాగస్స్పర్శ ఇత్యభిప్రాయః తస్యాపి జీవితం ప్రత్యుపాయాన్తరే అజుగుప్సితే సతి జుగుప్సితమేతత్కర్మ దోషాయ. జ్ఞానావలేపేన కుర్వతో నరకపాతస్స్యాదేవేత్యభిప్రాయః. ప్రద్రాణకశబ్దశ్రవణాత్ ౪

ఆ.— కిం ప్రత్యువాచేత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కిమిత్యాదినా) అనుపానాభావే పితుల్యం జీవనరాహిత్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామ ఇతి) అన్యోచ్ఛిష్టకుల్మాషభక్షణమప్యుషస్తేర్న దోషాయేత్యాహ (అతశ్చేతి) చాక్రాయణస్య విదుషోఽభక్ష్యభక్షణదర్శనాదితి యావత్. ఏతామవస్థాం ప్రాప్తస్య- జీవితసన్దేహమాపన్నస్యేత్యర్థః. విద్యాధర్మయశోవతః- జ్ఞానాదిత్రయయుక్తత్వాదిం ప్రపన్నస్యేత్యేతత్. స్వాత్మోపకారేప

ఉ.—— సహ ఖాదిత్వాఽతిశేషాఞ్జాయాయా ఆజహార సాగ్ర ఏవ సుభిక్షా బభూవ తాన్ప్రతిగృహ్య నిదధౌ॥ ౫
సహ ప్రాతః సఞ్జిహాన ఉవాచ యద్బతాన్నస్య లభేమహి లభేమహి ధనమాత్రాꣳ రాజాఽసౌ యక్ష్యతే స మా సర్వైరార్త్విజ్యైర్వృణీతేతి॥ ౬
తం జాయోవాచ హన్త పత ఇమ ఏవ కుల్మాషా ఇతి తాన్ఖాదిత్వాఽముం యజ్ఞం వితతమేయాయ॥ ౭
తత్రోద్గాతౄనాస్తావే స్తోష్యమాణానుపోపవివేశ స హ ప్రస్తోతారమువాచ॥ ౮

రోపకారే చ సామర్థ్యం- నిగ్రహానుగ్రహశక్తిమత్త్వం ఏతత్కర్మ- జీవనమాత్రకారణం కుత్సితం చేష్టితమిత్యర్థః ఉచ్ఛిష్టోదకపానప్రతిషేధశ్రుతేరభిప్రాయమాహ (తస్యాపీతి) ఏతత్కర్తేతి- అభక్ష్యభక్షణాశక్తిః సనుజ్ఞానినోఽయథేష్టచేష్టాఽత్రానుజ్ఞాయతే నైవం- * సర్వాన్నానుమతిశ్చేత్యాదిన్యాయవిరోధాదిత్యాహ (జ్ఞానేతి) తస్మిన్నభిప్రాయే లిఙ్గం దర్శయతి (ప్రత్రాణకేతి) చాక్రాయణే ప్రద్రాణకశబ్దప్రయోగాత్పరమాపదమాపన్నస్సన్కుల్మాషానుచ్ఛిష్టాననుభక్షితవానితి ప్రతిభాతి - తథా చ జ్ఞానినోఽయథేష్టాచరణే ప్రమాణాభావాదనేకప్రమాణవిరోధాచ్చ నాసావత్ర వివక్షిత ఇత్యర్థః ౪

రం —— (స న్వై దేతేఽప్యుచ్ఛిష్టా ఇతి న వా అజీవిష్యమిమానఖాదన్నితి హోవాచ ఇత్యాది) కిమేతే- ఇదానీం త్వయా మత్తో గృహీతాః కుల్మాషా అనుచ్ఛిష్టా ఇతీభ్యేన పర్యనుయుక్త ఋషిః కుల్మాషాఖాదనే స్వస్య జీవనహానిర్భవతి - తావన్మాత్రఖాదనే సధృతప్రాణస్య స్వస్య ఉచ్ఛిష్టోదకపానం కామః- కామకారితం నిషిద్ధం స్యాదిత్యువాచేత్యర్థః ౪

శం —— తాంశ్చ స ఖాదిత్వాఽతిశేషాన్- అతిశిష్టాఞ్జాయాయై కారుణ్యాదాజహార సాఽటిక్యగ్ర ఏవ- కుల్మాషప్రాప్తేః సుభిక్షా- శోభనభిక్షా లబ్ధాన్నేత్యేతత్ బభూవ-సంవృత్తా తథాపి స్త్రీస్వాభావ్యాదనవజ్ఞాయ తాన్- కుల్మాషాన్పత్యుర్హస్తాత్ప్రతిగృహ్య నిదధౌ-నిక్షిప్తవతీ. ౫

ఆ. —— స్త్రీస్వాభావ్యం- పత్యురాజ్ఞాకరణం. ౫

రం —— (సహ ఖాదిత్వాఽతిశేషాఞ్జాయాయా ఆజహార) సః - ఉషస్తిస్తాన్స్వయం కించిద్భక్షయిత్వాఽవశిష్టాన్- అవశిష్టాఞ్జాయాయా ఏవ దత్తవానిత్యర్థః (సాగ్ర ఏవ సుభిక్షా బభూవ తాన్ ప్రతిగృహ్య నిదధౌ) సా- జాయా అగ్రే- ప్రాగేవ సుభిక్షా - లబ్ధాన్నా బభూవ. తథాపి స్త్రీస్వభావాదనవజ్ఞాయ తాన్పత్యుర్హస్తాత్ ప్రతిగృహ్య నిక్షిప్తవతీ. ౫

శం —— స తస్యాః కర్మ జానన్ ప్రాతః-ఉషఃకాలే సఞ్జిహానః-శయనం నిద్రాం వా పరిత్యజన్నువాచ పత్న్యాః శృణ్వన్త్యాః. యత్-యది బతేతి - ఖిద్యమానః అన్నస్య స్తోకం లభేమహి- తద్భుక్త్వాఽన్నం సమర్థో గత్వా లభేమహి ధనమాత్రాం-ధనస్యాల్పం. తతోఽస్మాకం జీవనం భవిష్యతీతి ధనలాభే చ కారణమాహ- రాజాఽసౌ నాతిదూరస్థానే యక్ష్యతే. యజమానత్వాత్తస్యాత్మనేపదం. స చ-రాజా మా-మాం పాత్రముపలభ్య సర్వైరార్త్విజ్యైః- ఋత్విక్కర్మభిః ఋత్విక్కర్మప్రయోజనాయేత్యర్థః. వృణీతేతి. ౬

ఆ —— తస్యాః కర్మ- కుల్మాషాణాం పరిరక్షణం. యక్ష్యత ఇతి కస్మాన్నోక్తం- తత్రాహ (యజమానత్వాదితి) రాజ్ఞో యజమానత్వా, ద్యాగఫలస్యాత్మగామిత్వా, ద్యక్ష్యత ఇత్యాత్మనేపదం ప్రయుక్తమిత్యర్థః. అన్యేషాముపద్రష్టృత్వసమ్భవే కుతస్త్వామేవ రాజా వరయిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (స చేతి) ౬

రం —— (సహ ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ యద్బతాన్నస్య లభేమహి లభేమహి ధనమాత్రాం) స హోషస్తిః ప్రాతస్సఞ్జిహానః- శయనం పరిత్యజన్నేవ పత్న్యాః శృణ్వన్త్యామిదమువాచ కింతత్. యదన్నస్య స్తోకమపి లభేమహి- తేన ప్రాణాన్ధృత్వా ధనమాత్రాం-అల్పధనం లభేమహీత్యర్థః కథం ధనమాత్రాలభ్యత ఇత్యత్రాహ (రాజాఽసౌ యక్ష్యతే స మా సర్వైరార్త్విజ్యైర్వృణీతేతి) రాజాఽసౌ నాతిదూరే యజతే-స మాం దృష్ట్వా సర్వాణ్యార్త్విజ్యాని త్వయా కారయితవ్యానీతి మాం ప్రార్థయేతేత్యువాచేత్యర్థః ౬

శం.—— ఏవముక్తవన్తం జాయోవాచ. హన్త గృహాణ హే పతే ఇమ ఏవ- యే మద్ధస్తే నిక్షిప్తాస్త్వయా కుల్మాషా ఇతి తాన్ఖాదిత్వాఽముం యజ్ఞం రాజ్ఞో వితతం- విస్తారితం ఋత్విగ్భిరేయాయ ౭

ఆ —— (హన్తేతి) అన్నలేశలాభశ్చేదేవం ధనలబ్ధిద్వారా జీవనహేతురిత్యర్థః ౭

రం.—— (తం జాయోవాచ హన్త పత ఇమ ఏవ కుల్మాషా ఇతి) హే పతే యే మద్ధస్తనిక్షిప్తాః కుల్మాషాః - త ఇమ ఏవ ఏతాన్ గృహాణేతి జాయా ప్రత్యుక్తవతీత్యర్థః (తాన్ ఖాదిత్వాఽముం యజ్ఞం వితతమేయాయ) తానేవ పర్యుషితోచ్ఛిష్టాన్ కుల్మాషాన్ భక్షయిత్వా వితతం-విస్తీర్ణం యజ్ఞం గతవానిత్యర్థః. ౭

శం.—— తత్ర చ గత్వోద్గాతౄన్- ఉద్గాతృపురుషానాగత్య ఆస్తువన్త్యస్మిన్నిత్యాస్తావః. తస్మిన్నాస్తావే స్తోష్యమాణానుపోపవివేశ-సమీపే ఉపవిష్టస్తేషామిత్యర్థః. ఉపవిశ్య స హ ప్రస్తోతారమువాచ. ౮

ఉ— ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి॥ ౯
ఏవమేవోద్గాతారమువాచోద్గాతర్యా దేవతోద్గీథమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వానుద్గాస్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి॥ ౧౦
ఏవమేవ ప్రతిహర్తారమువాచ ప్రతిహర్తర్యా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రతిహరిష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి తే హ సమారతాస్తూష్ణీమాసాఞ్చక్రిరే॥ ౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

ఆ— రాజ్ఞో యజ్ఞ స్తత్రేత్యుచ్యతే ఉద్గాతురేకత్వేకుతో బహూక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గాతౄపురుషానితి) ఆస్తువన్త్యస్మిన్నితి సప్తమ్యా ఆస్తావదేశో నిర్దిశ్యతే.

రం— (తత్రోద్గాతౄనాస్తావే స్తోష్యమాణానుపోపవివేశ) ఆస్తువన్త్యస్మిన్నిత్యాస్తావః-స్తోత్రస్థానం సదసి స్తోతుం ప్రవృత్తానాం ఉద్గాతృప్రస్తోతృప్రతిహర్తౄణాం సమీపే ఉపవిష్టవానిత్యర్థః (సహప్రస్తోతారమువాచ) సః- ఉషస్తిః ప్రస్తోతారం ప్రస్తావకర్తారం

ఠం— హే ప్రస్తోతః ... ... కరణాయ. ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావం - ప్రస్తావభక్తిమనుగతా- అన్వాయత్తా. తాం చేత్- దేవతాం ప్రస్తావభక్తేరవిద్వాన్ సన్ ప్రస్తోష్యసి విదుషో మమ సమీపే. తత్పరోక్షేఽపి చేద్విపతేత్తస్య మూర్ధా - కర్మమాత్రవిదామపి అనధికార ఏవ కర్మణి స్యాత్. తచ్చానిష్టం- అవిదుషామపి కర్మదర్శనాత్ దక్షిణమార్గశ్రుతేశ్చ. అనధికారే చావిదుషాముత్తరపి కైకో మార్గః శ్రూయేత నచ స్మార్తకర్మనిమిత్త ఏవ దక్షిణః పన్థాః- యజ్ఞేన దానేనేత్యాది శ్రుతేః. * తథోక్తస్య మయేతి చ విశేషణాత్ స్వప్రముఖే నైవ కర్మణ్యనధికారః - న సర్వత్రాగ్నిహోత్రస్మార్తకర్మాధ్యాపనాదిషు చ అనుజ్ఞాయాస్తత్ర దర్శనాత్కర్మమాత్రవిదామప్యధికారః సిద్ధః కర్మణీతి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి

ఆ కిమర్థమామన్త్రణం- తదాహ (అభిముఖీకరణాయేతి) విదుషస్సమీపే- దేవతామవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి చేత్ -మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యత్రైవ స్పష్టః సన్నవిద్వన్నిన్దా యా వివక్షితత్వాద్విద్వత్సమీపే వచనమకిఞ్చిత్కరమితి చేత్ నేత్యాహ (తత్పరోక్షేఽపీతి) తస్యేతి- అవిద్వాన్ ప్రస్తోతోచ్యతే కూపాత్కర్మమాత్రవిదాం కర్మణ్యధికార ఇతి చేత్ నేత్యాహ (తచ్చేతి) * తేనోభౌ కురుత ఇత్యాదిశ్రుతావితి శేషః. అవిదుషామపి కర్మాధికారే హేత్వన్తరమాహ (దక్షిణేతి) తదేవ వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (అనధికారే చేతి) తస్యైవ సముచ్చయఫలత్వాదిత్యర్థః న ను దక్షిణమార్గస్య వాపీకూపతటాకాది స్మార్తకర్మప్రయుక్తత్వాద్వైదికకర్మణ్యవిద్వానేవాధిక్రియతే నేత్యాహ (నచేతి) * యజ్ఞేన దానేన లోకాఞ్జయతీతి వైదికకర్మనిష్ఠానామజ్ఞానామేవ దక్షిణమార్గశ్రవణాదితి హేతుమాహ (యజ్ఞేనేతి) ఇతశ్చావిదుషాం విద్వత్సమీపే కర్మాధికారో నాస్తీత్యాహ (తథోక్తస్యేతి) దేవతావిజ్ఞానశూన్యస్య మూర్ధా విపతిష్యతీత్యనేన ప్రకారేణ మయోక్తస్య మూర్ధా వ్యపతిష్యదితి విశేషశ్రవణాద్విద్వత్సమీపే పురస్తాదనుజ్ఞామన్తరేణ కర్మ కుర్వతోఽపరాధిత్వాత్తస్య కర్మణ్యనధికార ఏవేత్యర్థః. విద్వదసన్నిధౌ పునరవిదుషః కర్మణ్యధికారోఽస్తీత్యాహ (నసర్వత్రేతి) అగ్నిహోత్రాదౌ- శ్రౌతే కర్మణి, స్మార్తేషు చ-వాపీకూపతటాకాదికర్మ, స్వాధ్యాయనజపాదిషు, చ విద్వత్సన్నిధిమన్తరేణాపి సర్వస్మిన్నాలేకర్మమాత్రవిదోనాధికారో స్తీత్యశక్యం వక్తుమిత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అనుజ్ఞేతి) * భగవన్తం వా అహం వివిదిషాణీత్యాదివా రాజ్ఞా స్వకీయకర్మ నిర్వర్తనే ప్రార్థనాదర్శనాత్, * ఏత ఏవ సమతిసృష్టాస్తువతామితి చానుజ్ఞోపలబ్ధ్యా, దస్త్యేవావిదుషామపి కర్మణ్యధికార ఇత్యర్థః ఉక్తమర్థముపసంహరతి (కర్మమాత్రేతి) విద్వత్సమీపే తదనుజ్ఞామలబ్ధ్వా నాస్తి కర్మానుష్ఠానమిత్యేతన్నిగమయితుమితి శబ్దః మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యేతదన్తం ప్రస్తోతృవిషయం వాక్యం వ్యాఖ్యాతమిత్యనువదతి (మూర్ధేతి).

రం— ఉక్తిమేవాహ (ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి) హే ప్రస్తోతః ప్రస్తావమన్వాయత్తా- ప్రస్తావభక్తౌ అధ్యస్యయా దేవతోపాస్యా తామవిదిత్వా యది విదుషో మమ సమీపే ప్రస్తోష్యసి - మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యర్థః యద్యపి * తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేదేత్యవిదుషోఽప్యార్త్విజ్యాధికారోఽస్తి - తథాపి విద్వత్సన్నిధావవిదుషః కర్మాధికారో నాస్తీతి భావః

ఠ౧. ఏవమేవోద్గాతారం ప్రతిహర్తారమువాచేత్యాది- సమానమన్యత్. తే- ప్రస్తోత్రాదయః కర్మభ్యస్సమారతాః - ఉపరతాస్సన్తో మూర్ధపాతభయాత్తూష్ణీమాసాఞ్చక్రిరే- అన్యచ్చాకుర్వన్తః-అర్థిత్వాత్ ౧౦-౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తూష్ణీమిత్యస్యార్థమాహ (అన్యచ్చేతి) తత్ర హేతుమాహ (అర్థిత్వాదితి) తత్తద్దేవతావిషయవిజ్ఞానార్థిత్వేన కర్మాన్తరమకుర్వన్తస్తూష్ణీం ప్రత్యాఖ్యానాభిముఖాస్స్థితా ఇత్యర్థః ౧౦- ౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

మూ.— అథ హైనం యజమాన ఉవాచ భగవన్తం వా అహం వివిదిషాణీత్యుషస్తిరస్మి చాక్రాయణ ఇతి హోవాచ॥ ౧

‡ స హోవాచ భగవన్తం వా అహమేభిః సర్వైరార్త్విజ్యైః పర్యైషిషం భగవతో వా అహమవిత్త్యాఽన్యానవృషి॥ ౨

భగవాంస్త్వేవ మే సర్వైరార్త్విజ్యైరితి తథేత్యథ తర్హ్యేత ఏవ సమతిసృష్టాః స్తువతాం యావ త్త్వేభ్యో ధనం దద్యాస్తావన్మమ దద్యా ఇతి తథేతి హ యజమాన ఉవాచ॥ ౩

అథ హైనం ప్రస్తోతోపససాద ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మా భగవానవోచత్కతమా సా దేవతేతి॥ ౪

రం.— (ఏవమేవోద్గాతారమువాచేత్యాది) పూర్వవదర్థః ౧౦

రం.— (ఏవమేవ ప్రతిహర్తారమువాచేత్యాది) స్పష్టోఽర్థః (తే హ సమారతాస్తూష్ణీమాసాఞ్చక్రిరే) తే హ - ప్రస్తోత్రాదయః సమారతాః - ఉపరతాః స్వస్వకర్మభ్యః తూష్ణీమవస్థితా ఇత్యర్థః ౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః

శం.— అథ - అనన్తరం హ ఏనముషస్తిం యజమానః - రాజోవాచ. భగవన్తం వై - పూజావన్తమహం వివిదిషాణి - వేదితుమిచ్ఛామి ఇత్యుక్త ఉషస్తిరస్మి చాక్రాయణస్తవాపి శ్రోత్రపథమాగతో యదీతి హోవాచ - ఉక్తవాన్ ౧

ఆ.— అథ హైనమిత్యాదివ్యాకరోతి (అథేతి) ప్రస్తోతృప్రభృతీనాం తూష్ణీంభావాదితి శేషః ౧

రం.— (అథ హైనం యజమాన ఉవాచ భగవన్తం వా అహం వివిదిషాణీతి) కో భవానితి భవన్తం జ్ఞాతుమిచ్ఛామీతి ఉషస్తిం యజమాన ఉక్తవానిత్యర్థః (ఉషస్తిరస్మి చాక్రాయణ ఇతి హోవాచ) స బుభుక్షురితి శేషః. స్పష్టోఽర్థః ౧

శం.— స హ - యజమాన ఉవాచ సత్యం - ఏవమహం భగవన్తం బహుగుణమశ్రౌషం సర్వైశ్చ ఋత్విక్కర్మభిః - ఆర్త్విజ్యైః పర్యైషిషం - పర్యేషణం కృతవానస్మి. అన్విష్య భగవతో వా అహమవిత్త్యా - అలాభేనాన్యానిమానవృషి - వృతవానస్మి ౨

ఆ.— చాక్రాయణస్య వచనమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) అఙ్గీకారమేవ స్ఫారయతి (ఏవమితి) ఆర్త్విజ్యైరిత్యస్య వ్యాఖ్యానం ఋత్విక్కర్మభిరితి తదర్థమితి యావత్. యద్యపి మామార్త్విజ్యార్థముపసఙ్గతవానసి తథాపి మయాఽన్యాన్స్వవృతవానిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్విష్యేతి) ౨

రం.— (స హోవాచ భగవన్తం వా అహమేభిః సర్వైరార్త్విజ్యైః పర్యైషిషమిత్యాది) తమృషిం యజమాన ఉవాచ. కిమితి భగవన్తం సర్వగుణోపేతం శ్రుత్వా సర్వాణ్యార్త్విజ్యాని భగవదధీనాని కర్తుం పర్యైషిషం - భగవతోఽన్వేషణం కృతవానస్మి. భగవతోఽవిత్త్యా - విదిః-లాభః న విత్తిః - అవిత్తిః ✻ఇక్కృష్యాదిభ్య ఇతి శ్తిక్. అవిత్త్యా - అలాభేన ఇమానృత్విజోఽవృషి - వృతవానస్మీత్యర్థః ౨

శం.— అద్యాపి భగవాంస్త్వేవ మే - మమ సర్వైరార్త్విజ్యైః - ఋత్విక్కర్మార్థమస్తు ఇత్యుక్త స తథేత్యాహోషస్తిః కిన్తు - అథైవం తర్హ్యేత ఏవ - త్వయా పూర్వం వృతాః మయా సమతిసృష్టాః - మయా సమ్యక్ప్రసన్నేనానుజ్ఞాతాః సన్తః స్తువతాం త్వయా త్వేతావత్కార్యం - యావత్త్వేభ్యః - సర్వేభ్యో ధనం దద్యాః - ప్రయచ్ఛసి తావన్మమ దద్యాః. ఇత్యుక్తస్తథేతి హ యజమాన ఉవాచ. ౩

ఆ.— ఏవం గతే కిమధునా కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అద్యాపీతి) చాక్రాయణానుమతిం శ్రుత్వా కిమవస్థితాస్తదా పతితేషు ప్రస్తోతృప్రభృతిషు బ్రూతే (కిన్త్వితి) ఉభయోరపి సమత్వాపేక్షయాఽత్ర సర్వమథశబ్దార్థః. మమ లాభే వా మా హాంవృతత్వస్య నివృత్త్యవస్థాయామిత్యాహ (తర్హీతి) అనుజ్ఞాతాః సన్తః ప్రస్తుతిం కుర్వతామిత్యాహ (స్తువతామితి) అస్త్వేవం తదర్థం పునర్మయా కిం విధేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వయా త్వితి) ౩

రం.— (భగవాంస్త్వేవ మే సర్వైరార్త్విజ్యైరితి) ఇతః పరమపి భగవానేవ సర్వైరార్త్విజ్యైః - ఋత్విక్కర్మభిర్వృత ఇత్యువాచేత్యర్థః. సర్వార్త్విజ్యార్థం వృత ఇతి యావత్. (తథేత్యథ తర్హ్యేత ఏవ సమతిసృష్టాః స్తువతామిత్యాది) అథ ఉషస్తిః తథేత్యభ్యుపగమ్య - త్వయా పూర్వం వృతా ఏత ఏవ మయా సమతిసృష్టాః - సమ్యక్ప్రసన్నేనానుజ్ఞాతా ఉపదిష్టదేవతాః సన్తః స్తువతాం-స్తువన్తు కిన్తు - ఏభ్యో యావద్ధనం ప్రయచ్ఛసి-తావన్మమ దద్యా ఇత్యుక్తవానిత్యర్థః. (తథేతి హ యజమాన ఉవాచ) స్పష్టోఽర్థః. ౩

శం.— అథ హైనం - ఔషస్త్యం వచః శ్రుత్వా ప్రస్తోతోపససాదోషస్తిం - వినయేనోపజగామ. ప్రస్తోతర్యా దేవతేత్యాది మా - మాం భగవానవోచత్పూర్వం. కతమా సా దేవతా - యా ప్రస్తావభక్తిమన్వాయత్తా. ౪

---

‡ అహామవిత్త్యాన్యానితి రఙ్గరామానుజీయ పాఠః.

ఉ.— ప్రాణ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రాస్తోష్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి॥ ౫

అథ హైనముద్గాతోపససాదోద్గాతర్యా దేవతోద్గీథమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వానుద్గాస్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మా భగవానవోచత్కతమా సా దేవతేతి॥ ౬

ఆదిత్య ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైః సన్తం గాయన్తి సైషా దేవతోద్గీథమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వానుదగాస్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి॥ ౭

ఆ — యజమానం ప్రత్యుపస్థిః ప్రోక్తం వచశ్శ్రుత్వాఽనన్తరమేవముపస్థితం ప్రస్తోతారమ్ ఉక్త్వా వ్యాకులత్వం శిష్యత్వేనోపసన్నవానిత్యాహ (అథేతి) ఉపగతి ప్రకారమభినయతి (ప్రస్తోతరితి) ౪

రం — (అథ హైనం ప్రస్తోతోపససాద) ఉపస్తివచనం శ్రుత్వా ప్రస్తోతాపి నయేన తత్సమీపమాగతవానిత్యర్థః. (ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తేత్యాది) భగవాన్మాం ప్రతి ప్రస్తోతర్యా దేవతేత్యాదినా యాం దేవతామవోచత్ - ఉక్తవాన్ సా దేవతా కేతి ప్రస్తోతా తివృషింప ప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౪

శం — ఇతి పృష్టః ప్రాణ ఇతి హోవాచ యుక్తం ప్రస్తావస్య ప్రాణో దేవతేతి కథం సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి- ప్రలయకాలే ప్రాణమఖిలత్వయిత్వా ప్రాణాత్మనైవ ఉజ్జిహతే- ప్రాణాదేవోద్గచ్ఛన్తీత్యర్థ ఉత్పత్తికాలే. అతస్సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాంస్త్వం ప్రాస్తోష్యః- ప్రస్తవనం- ప్రస్తావభక్తిం కృతవానసి యది మూర్ధా- శిరస్తే వ్యపతిష్యత్ - విపతితమభవిష్యత్తథోక్తస్య మయా- తత్కాలే మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి అతస్త్వయా సాధు కృతం- మయా నిషిద్ధః కర్మణో యదుపరమమకార్షీరిత్యభిప్రాయః. ౫

ఆ — ప్రతివచనమాదాయ ప్రశ్నసామాన్యం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (పృష్ట ఇతి) కథమిహ ప్రాణశబ్దార్థో నిశ్చీయతామిత్యాశఙ్క్య * అత ఏవ ప్రాణ ఇతి న్యాయేనాహ (కథమితి) ప్రాణాత్మనైవ- సంవిశన్తీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రాణశబ్దార్థస్య పరమాత్మత్వేన నిర్ణీతత్వమత్ర నైయ్యాయికం ప్రతిపాద్యం ద్రష్టవ్యమ్ చేచ్ఛబ్దార్థో యదీత్యుక్తిః. మయా తథోక్తస్య- మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యేవముక్తస్య తవ తత్కాలే- స్వాపరాధావస్థాయాం మూర్ధా వ్యపతిష్యదేవేతి యోజనా ప్రమాదస్య మహతస్త్వయా పరిహృతత్వాదిత్యతశ్శబ్దార్థః. ౫-౬

రం.— (ప్రాణ ఇతి హోవాచ) ప్రాణ ఏవ ప్రస్తావమన్వాయత్తా దేవతేత్యుషస్తిరువాచేత్యర్థః. అత్ర ప్రాణ ఇత్యత్ర గుణకాంక్షాత్ ప్రాణశబ్దేన పరమాత్మోచ్యతే ప్రాణశబ్దస్య ముఖ్యప్రాణపరత్వం వ్యావర్తయతి (సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా) ప్రాణమఖిలత్వే సంవిశన్తి- సమిత్యేకీకారే ఐక్యేన విశన్తి. లీయన్త ఇత్యర్థః. ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే- ప్రాణాదేవోద్గచ్ఛన్తీత్యర్థః సర్వభూతలయోత్పత్తిస్థానత్వేన వేదాన్తేషు ప్రసిద్ధా ప్రాణరూపా దేవతా ప్రస్తావభక్త్యనుగతా- ప్రస్తావభక్తావ ధ్యేయేత్యర్థః (తాం చేదవిద్వాన్ప్రాస్తోష్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి) * తాం చేదవిద్వాన్ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మదుక్త్యనన్తరమపి సుకృతవాదృత్యశక్తావతామనభిజ్ఞాయ యది ప్రాస్తోష్యః- తదా మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదేవ అతస్సాధు కృతం త్వయా మత్సమీపమాగత్య వినయేన పృచ్ఛతేతి భావః. అత్ర మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేత్యుక్త్యా విదుషైవముక్తస్యావిదుషస్తదనాదరేణ కర్మకరణే ప్రత్యవాయః- న తు విదుషాఽనుక్తస్యావిదుష ఇతి భావః వ్యాసార్యైస్తు మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదిత్యస్య * ఆత్మసత్తానలభ్యేతేత్యర్థ ఇతి ఆత్మసత్తాహానిపర్యన్తః ప్రత్యవాయో వర్ణితః. ౫

శం — తథోద్గాతాపప్రచ్ఛ. కతమా సోద్గీథభక్తిమనుగతా- అన్వాయత్తా దేవతా. ౬

రం.— (అథ హైనముద్గాతోపససాదేత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౬

శం — ఇతి పృష్ట ఆదిత్య ఇతి హోవాచ. సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైః- ఊర్ధ్వం సన్తం గాయన్తి- శబ్దయన్తి స్తువన్తీత్యభిప్రాయః. ఉచ్ఛబ్దసామాన్యాత్. ప్రశబ్దసామాన్యాదివ ప్రాణః. అతస్సైషా దేవతేత్యాది పూర్వవత్. ౭

ఆ.— యథా ప్రశబ్దసామాన్యాత్ప్రాణః ప్రస్తావదేవతేత్యుక్తం - తథాఽఽదిత్యోద్గీథయోరుచ్ఛబ్దసామాన్యాదుద్గీథదేవతాఽఽదిత్య ఇత్యాహ (ఉచ్ఛబ్దేతి) ఉక్తసామాన్యపరామర్శార్థోఽతశ్శబ్దః. ౭

రం.— (ఆదిత్య ఇతి హోవాచేతి) ఉద్గీథేఽధ్యేయో హ్యాదిత్య ఇత్యర్థః. (సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైస్సన్తం గాయన్తీతి) ఉచ్చైస్సన్తం- ఉచ్చైఃస్థితం అధఃస్థితాని భూతాని గాయన్తీత్యర్థః. ప్రస్తావప్రాణయోః ప్రశబ్దవత్త్వేన సామ్యవదుద్గీథోచ్చైస్స్థితాదిత్యయోరుచ్ఛబ్దవత్త్వేన సామ్యమితి భావః. శిష్టం పూర్వవత్.

ఉ — అథ హైనం ప్రతిహర్తోపససాద ప్రతిహర్తర్యా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రతిహరిష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మా భగవానవోచత్కతమా సా దేవతేతి॥ ౧

అన్నమితి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యన్నమేవ ప్రతిహరమాణాని జీవన్తి సైషా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రత్యహరిష్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి తథోక్తస్య మయేతి ౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

శం — ఏవమేవ- అథ హైనం ప్రతిహర్తోపససాద. కతమా సా దేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా. ౧

ఆ. — ఏవమేవ- ప్రస్తోతృవదుద్గాతృవచ్చేత్యర్థః ఋత్విగ్భ్యాం ప్రస్తావోద్గీథదేవతయోర్విజ్ఞానాన న్తర్యమథశబ్దార్థః. ౧

రం — (అథ హైనం ప్రతిహర్తోపససాదేత్యాది) పూర్వవత్ ౧

శం — ఇతి పృష్టోఽన్నమితి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యన్నమేవాత్మానం ప్రతిసర్వతః ప్రతిహరమాణాని జీవన్తి సైషా దేవతా ప్రతిశబ్దసామాన్యాత్ప్రతిహారభక్తిమనుగతా. సమానమన్యత్-తథోక్తస్య మయేతి. ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్తీః ప్రాణాదిత్యాన్న[illegible]దృష్ట్యోపాసీత ... ఇత్యర్థః. ప్రాణాద్యాపత్తిః-కర్మసమృద్ధిర్వా ఫలమితి ౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ. — కథమన్నస్య ప్రతిహారత్వం- తదాహ (సర్వాణీతి) [illegible]చ్యతే (తథోక్తస్య మయేతి) ఏతదన్తమితి శేషః. కీదృగుపాసనమస్మిన్ప్రకరణే వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రస్తావేతి) ఉపాస్తిత్రయస్య [illegible] (ప్రాణాదీతి) ౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (అన్నమితి హోవాచ) ప్రతిహారభక్త్యావన్నమధ్యస్యోపాస్యమిత్యర్థః (సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యన్నమేవ ప్రతిహరమాణాని జీవన్తీతి) ప్రతిహరమాణాని - భక్షయన్తీత్యర్థః. సన్తీతి శేషః అత్ర ప్రతిశబ్దవత్త్వేన అన్నప్రతిహారయోస్సామ్యాత్ ప్రతిహారే అన్నాభిమానిదేవతాధ్యాసః. తతశ్చ ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్తిషు క్రమేణ ప్రాణాదిత్యాన్నదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః తథోక్తస్య మయేతి తథోక్తస్య మయేతి ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా శిష్టం పూర్వవత్. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే-సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే ప్రాణస్య భూతజాతస్థితిప్రవృత్తిహేతుత్వసమ్భవాత్ ప్రాణశబ్దేన ముఖ్యప్రాణ ఏవాభిధీయతామితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే- శిలాకాష్ఠాద్యచేతనస్వరూపస్య, శుద్ధస్య జీవస్వరూపస్య, చ ముఖ్యప్రాణాధీనస్థితికత్వాభావాత్, ప్రసిద్ధవన్నిర్దిష్టసకలచేతనోత్పత్తిలయహేతుత్వస్య పరమాత్మవ్యతిరిక్తే అసమ్భవా, చ్చేతనవాచిదేవతాశబ్దస్యాపి అచేతనే ముఖ్యప్రాణే అసమ్భవా, చ్చ పరమాత్మైవ ప్రాణ ఇత్యుక్త్యాదియోగవశేనాభిధీయత ఇతి * అత ఏవ ప్రాణ ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం నను ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్త్యనుగతత్వేన దేవతాత్వేన చ నిర్దిష్టేషు ప్రాణాదిత్యాన్నేషు ప్రాణస్యైవ పరమాత్మత్వ, మాదిత్యాన్నయోస్తు నేతి థాల్వ, మిత్యత్ర కిం వినిగమకం చేతనవాచిదేవతాశబ్దస్త్రిష్వపి సమానః. ప్రాణవాక్యశేషే ప్రసిద్ధప్రాణాసమ్భావితాసఙ్కుచితసర్వభూతసంవేశనోద్గమనాధారత్వశ్రవణవదాదిత్యాన్నవాక్యశేషయోరపి అసఙ్కుచితసర్వభూతగేయత్వసర్వభూతోపజీవ్యత్వయోః ప్రసిద్ధాదిత్యాన్నాసమ్భావితయోశ్శ్రవణావిశేషాత్. యది చాదిత్యవాక్యే సర్వభూతశబ్దః ఆదిత్యగానయోగ్యచేతనవిశేషపరతయా, ఽన్నవాక్యశేషే న్నోపజీవనయోగ్యచేతనవిశేషపరతయా, చ సఙ్కోచ్యతే- దేవతాశబ్దశ్చ *అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామితి సూత్రోక్తన్యాయేనాభిమానిదేవతాపరతయా యోజ్యతే- తర్హి ప్రాణేఽపి తథాస్తు- విశేషాభావాదితి చేత్. ఉచ్యతే- ప్రాణశబ్దస్య * ప్రాణస్య ప్రాణం * యదిదం కిం చ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతమిత్యాదిషు పరమాత్మన్యపి నిరూఢత్వాత్, *సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతానీత్యాదివాక్యశేషస్వారస్యా, చ్చ పరమాత్మపరత్వమాశ్రితం అన్నాదిత్యశబ్దయోరతథాత్వాచ్చేతనవాచిదేవతాశబ్దస్య కేవలాదిత్యమణ్డలాన్నయోరభావాత్ తదభిమానిదేవతాపరత్వం అన్నాభిమానిదేవతాయాశ్చ భూతభక్ష్యత్వం తదధిష్ఠేయాన్నాభేదారోపేణోపపద్యతే *సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైస్సన్తం గాయన్తీతి ప్రతిపాదితం సర్వభూతగేయత్వం పరమాత్మనోఽపి న సమ్భవతి- భూతశబ్దో హి ప్రాణినికాయే మహాభూతేషు చ రూఢః. మహాభూతస్య గాతృత్వప్రసక్తేరేవాభావాత్ ప్రాణినికాయపరత్వం వక్తవ్యం. తదపి న సమ్భవతి- న హి సర్వే ప్రాణినః పరమాత్మానం గాయన్తి - స్థావరేషు పశ్వాదిషు చాభావాత్. తస్మాద్గానయోగ్యప్రాణివిశేషపరత్వేన సఙ్కోచః పరమాత్మపరత్వేఽప్యావశ్యక ఇతి ఆదిత్యశబ్దస్య లోకవ్యుత్పత్తివిరుద్ధపరమాత్మపరత్వం నాశ్రయణీయం. ఏవమన్నవాక్యశేషేఽపి * ప్రతిహరమాణానీతి భక్ష్యమాణత్వం న పరమాత్మని ముఖ్యం అత ఆదిత్యాన్నశబ్దయోర్బ్రహ్మపరత్వాభావేఽపి ప్రాణశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వం సిద్ధమితి ద్రష్టవ్యం. ప్రకృతమనుసరామః......... ౨

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథాతశ్శౌవ ఉద్గీథస్తద్ధ బకో దాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయః స్వాధ్యాయముద్వవ్రాజ॥ ౧
తస్మై శ్వా శ్వేతః ప్రాదుర్బభూవ తమన్యే శ్వాన ఉపసమేత్యోచురన్నం నో భగవానాగాయతు
అశనాయామ వా ఇతి॥ ౨

శం— అతీతే ఖణ్డే అన్నాద్యప్రాప్తినిమిత్తా కష్టావస్థోక్తా ఉచ్ఛిష్టపర్యుషితభక్షణలక్షణా. సా మా భూదిత్యన్నలాభాయాథ - అనన్తరం శౌవః- శ్వభిర్దృష్ట ఉద్గీథః- ఉద్గానం సామాతః ప్రస్తూయతే తత్ర కిల బకః-నామతః దల్భస్యాపత్యం దాల్భ్యః గ్లావో వా-నామతః. మిత్రాయాశ్చాపత్యం మైత్రేయః వాశబ్దశ్చార్థే ద్వ్యాముష్యాయణో హ్యసౌ-వస్తువిషయే క్రియాస్వివ వికల్పానుపపత్తేః * ద్వినామా ద్విగోత్ర ఇత్యాది హి స్మృతిః దృశ్యతే చోభయతః పిణ్డభాక్త్వం ఉద్గీథే బద్ధచిత్తత్వాదృష్యవనాదరాద్వా వాశబ్దస్స్వాధ్యాయార్థః స్వాధ్యాయం కర్తుం గ్రామాద్బహిరుద్వవ్రాజ- ఉద్గతవాన్ వివిక్తదేశస్థోదకాభ్యాశం * ఉద్వవ్రాజ * ప్రతిపాలయాఞ్చకారేతి చైకవచనాల్లిఙ్గాదేకో ఽసావృషిః శ్వోద్గీథకాలప్రతిపాలనాద్వృష్టేః స్వాధ్యాయకరణమన్నకామనయేతి లక్ష్యత ఇత్యభిప్రాయతః. ౧

ఆ— పూర్వోత్తరఖణ్డయోస్సఙ్గతిం దర్శయన్నుపాసనాన్తరం ప్రస్తౌతి (అతీత ఇతి) అన్నలాభస్యాపేక్షితత్వమతశ్శబ్దార్థః ప్రకారాన్తరేణోద్గీథోపాసనమన్నకామస్య ప్రస్తుత్య ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థమాఖ్యాయికామాదత్తే (తత్రేతి) న కేవలం దల్భస్యాపత్యం - కిం తు మిత్రాయాశ్చేతి చార్థః. న చ సా దల్భస్య పత్నీతి యుక్తం- తథా సతి మైత్రేయపదస్య వైయర్థ్యాత్. పత్న్యన్తరాపత్యత్వార్థమితి చేన్న - ప్రయోజనాభావాత్. నన్వత్ర వాశబ్దాత్ ద్వావృషీ వివక్షితావితి చేత్. నేత్యాహ (వాశబ్ద ఇతి) కథం పునర్దల్భస్యాపత్యం బకస్తద్భార్యాయా మిత్రాయాశ్చాపత్యం భవితుముత్సహతే- తత్రాహ (ద్వ్యాముష్యాయణో హీతి) * చైకితాయనో దాల్భ్య ఇత్యత్రోక్తమేతదితి సూచయితుం హిశబ్దః ఉదితానుదితహోమవత్ ... , వస్త్వేవ ..., ఇత్యేకస్మిన్నపి వికల్పో భవిష్యతి. నేత్యాహ (వస్తువిషయ ఇతి) కథం పునర్ద్వినామ్న ఏకస్యైవ ద్వినామత్వాద్యఙ్గీక్రియతే- తత్రాహ (ద్వినామేతి) ఇత్యాది- వాక్యం స్మృతిరూపం ధర్మశాస్త్రే ప్రసిద్ధమిత్యర్థః ద్విగోత్రత్వమేకస్య లోకేఽపి ప్రసిద్ధమిత్యాహ (దృశ్యతే చేతి) యతస్సుతో జాయతే, యేన చాయం ధర్మతో గృహ్యతే, తయోరుభయోరిత్యాహ (ఉభయత ఇతి) * ఉభయోరప్యసావృక్థీ పిణ్డదాతా చ ధర్మత ఇతి హి స్మరన్తీత్యర్థః. దాల్భ్యవదన్యో మైత్రేయ ఇత్యఙ్గీకృత్యాహ (ఉద్గీథ ఇతి) తదుపాస్తితాత్పర్యస్య ఋష్యవనాదరే హేతుః తస్మాదృషిత్రయమృషిద్వయం వా వివక్షితమిత్యర్థః పక్షాన్తరద్యోతనార్థో వాశబ్దః శ్రౌతో వాశబ్దస్తర్హి కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాప్యవనాదరాదన్యస్తస్య ఫలమిత్యాహ (వాశబ్ద ఇతి) మైత్రేయాన్తవాక్యం వ్యాఖ్యాయ స్వాధ్యాయమిత్యాది వ్యాచష్టే (స్వాధ్యాయమితి) యదుక్తమృషిరేకో బకాదిశబ్దైరుక్తస్తత్ర లిఙ్గమాహ (ఉద్వవ్రాజేతి) శ్వా నాముద్గీథః- శ్వోద్గీథః తత్కాలస్య ప్రతిపాలనం- ప్రతీక్షణమపేక్ష్యతే తేషాం చోద్గానమన్నార్థం-తద్దృష్టేరపి స్వాధ్యాయకరణం తదర్థమిత్యాహ (శ్వోద్గీథే) యథోక్తార్థవాచిశబ్దాభావేఽపి సామర్థ్యాద్యముక్తార్థ ఇత్యా- హ (అభిప్రాయత ఇతి) ౧

రం— అతీతఖణ్డే అన్నాప్రాప్తినిమిత్తా ఉచ్ఛిష్టపర్యుషితభక్షణలక్షణా కష్టావస్థోక్తా. అనన్తరమన్నలాభాయ శ్వదృష్ట ఉద్గీథః ప్రస్తూయతే. (అథాతశ్శౌవ ఉద్గీథః) శౌవః- శ్వదృష్టః ఉద్గీథః ప్రస్తూయత ఇతి శేషః శౌవ ఇతి టిలోపశ్ఛాన్దసః (తద్ధ బకో దాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయ స్స్వాధ్యాయముద్వవ్రాజ) అత్ర వాశబ్దశ్చార్థే బకగ్లావనామద్వయయుక్తః దల్భసుతో మిత్రాసుతశ్చ స్వాధ్యాయం కర్తుముద్వవ్రాజ- గ్రామాన్నిర్గతవానిత్యర్థః. ౧

శం— స్వాధ్యాయేన తోషితా దేవతా- ఋషిర్వా శ్వరూపం గృహీత్వా- శ్వా శ్వేతస్సన్ తస్మై- ఋషయే తదనుగ్రహార్థం ప్రాదుర్బభూవ- ప్రాదుశ్చకార. తమన్యే- శుక్లం శ్వానం క్షుల్లకాః- క్షుద్రకాః శ్వాన ఉపసమేత్యోచుః- ఉక్తవన్తః అన్నం నః- అస్మభ్యం భగవానాగాయతు- ఆగానేన నిష్పాదయత్విత్యర్థః ముఖ్యప్రాణవాగాదయో వా ప్రాణమన్వన్నభుజః స్వాధ్యాయపరితోషితాస్సన్తోఽనుగృహ్ణీయురేనం శ్వరూపమాదాయేతి యుక్తమేవం ప్రతిపత్తుం అశనాయామ వై- బుభుక్షితాస్స్మో వై ఇత్యేవముక్తవన్తః ౨

ఆ.— తస్మా ఇత్యాది వ్యాచష్టే (స్వాధ్యాయేనేతి) క్షుల్లకాః- క్షుద్రకాః శిశవ ఇతి యావత్ శ్వేతశ్వా కశ్చిదృషిర్దేవతా వా. అన్యే చ శ్వానో దేవతా ఋషయో వేత్యుక్తం- సంప్రతి వివక్షితం పక్షమాహ (ముఖ్యేతి) తమూచురితి సమ్బన్ధః తానేవ విశినష్టి (ప్రాణమన్వితి) ముఖ్యప్రాణసహితవాగాదిగ్రహే హేతుమాహ (స్వాధ్యాయేతి) అన్యథా వాక్యమనిర్ధారితం స్యాదితి భావః. కిమిత్యన్నం భవద్భ్యో మయా సమ్పాద్యతే నహి భవతామభోక్తౄణాం తేన కృతమస్తీత్యాశఙ్క్య ... ఇత్యాహ (అశనాయామవా ఇత్యాదినా) ౨

రం.— (తస్మై శ్వా శ్వేతః ప్రాదుర్బభూవ) తత్స్వాధ్యాయేన తోషితః కశ్చన ఋషిః శ్వేతశునకరూపధరః ప్రాదుర్బభూవేత్యర్థః. (తమన్యే శ్వాన ఉపసమేత్యోచుః) తం- శ్వేతం శ్వానం క్షుల్లకాః శ్వాన ఉపసమేత్యోక్తవన్తః. ఉక్తిమేవాహ (అన్నం నో భగవానాగాయతు అశనాయామ వా ఇతి) వైశబ్దోఽవధారణే. వయమశనాయామ-బుభుక్షితాస్స్మః. అస్మాకం గానేన అన్నం భగవాన్ సమ్పాదయత్విత్యూచురిత్యర్థః. ౨

ఉ.— తాన్హోవాచేహైవమా ప్రాతరుపసమీయతేతి తద్ధబకో దాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయః ప్రతిపాలయాఞ్చకార॥ ౩

తే హ యథైవేదం బహిష్పవమానేన స్తోష్యమాణాః సꣳరబ్ధాః సర్పన్తీత్యేవమాససృపుస్తే హ సముపవిశ్య హిఙ్చక్రుః॥ ౪

ఓ౩మదా౩మోం౩పిబా౩మోం౩దేవో వరుణః ప్రజాపతిః సవితా౩ఽన్నమిహా౩ఽహరదన్నపతే౩ఽన్నమిహాఽఽహరా౩ఽఽహరోమితి॥ ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

శం.— స శ్వా శ్వేతస్తాన్ - క్షుల్లకాన్ శునః ఇహైవ- అస్మిన్నేవ దేశే మా- మాం ప్రాతః కాల ఉపసమీయాతేతి దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం సమీయాతేతి ప్రమాదపాఠో వా. ప్రాతః కాలకరణం తత్కాలఏవ కర్తవ్యార్థం అన్నదస్య వా సవితురపరాహ్ణేఽనాభిముఖ్యాత్ తత్ - తత్రైవ హ బకో దాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయ ఋషిః ప్రతిపాలయాఞ్చకార- ప్రతీక్షణం కృతవానిత్యర్థః ౩

ఆ.— కిమితి ప్రాతః కాల ప్రతీక్షణం కృతం - తత్రాహ (ప్రాతరితి) ఉద్గానస్యేతి శేషః ప్రాతః కాల ప్రతీక్షణకరణే కారణాన్తరమాహ (అన్నదస్యేతి) తస్య వృష్టిద్వారాఽన్నదత్వమేష్టవ్యం తద్ధేత్యాదివ్యాచష్టే (తత్రేతి) ఋషేరన్నకామత్వమితో వగతం. ౩

రం.— (తాన్హోవాచ ఇహైవమా ప్రాతరుపసమీయతేతి) శ్వా ప్రాతః కాలే అస్మిన్నేవదేశే మా - మాముపగచ్ఛతేతి క్షుల్లకాన్ శునః శ్వేతశ్వా ఉవాచేత్యర్థః (తద్ధబకో దాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయః ప్రతిపాలయాఞ్చకార) బకగ్లావనామా ఋషిః తత్సంవాదం శ్రుత్వా శ్వేతశ్వాద్యాగమనం ప్రతీక్ష్య స్థితవానిత్యర్థః. ౩

శం.— తే- శ్వానస్తత్రైవాగత్య ఋషేస్సమక్షం యథైవేహ-కర్మణి బహిష్పవమానేన-స్తోత్రేణ స్తోష్యమాణా ఉద్గాతృపురుషాస్సꣳరబ్ధాః- సంలగ్నా అన్యోన్యమేవ సర్పన్తి - ఏవం ముఖేనాన్యోన్యస్య పుచ్ఛం గృహీత్వా ఆససృపుః - ఆసృప్తవన్తః పరిభ్రమణం కృతవన్త ఇత్యర్థః తఏవం సꣳసృప్య సముపవిశ్య- ఉపవిష్టాస్సన్తో హిఙ్చక్రుః- హిఙ్కారం కృతవన్తః ౪

ఆ.— తే హేత్యాది వ్యాకరోతి (తే శ్వాన ఇతి) సమక్షం- ఆససృపురితి సమ్బన్ధః. ఉద్గాతృపురుషా ఇతి - అధ్వర్యుప్రముఖా యజమానపర్యన్తా గృహ్యన్తే. అన్యోన్యమేవ-సꣳలగ్నాస్సర్పన్తీతి సమ్బన్ధః. ౪

రం.— (తే హ యథైవేదం బహిష్పవమానేన స్తోష్యమాణాస్సꣳరబ్ధాస్సర్పన్తీత్యేవమాససృపుః) తే శ్వేతశ్వాదయస్తత్రైవ ప్రాతరాగత్య బహిష్పవమానేన స్తోత్రేణ స్తోష్యమాణా ఉద్గాతృపురుషా అన్యోన్యసంశ్లిష్టా గచ్ఛన్తీత్యేతద్యథా - తథైవ అన్యోన్యస్య పుచ్ఛం ముఖేన గృహీత్వా ఆససృపుః- ఉపసర్పణం కృతవన్తః (తే హ సముపవిశ్య హిఙ్చక్రుః) అథ తే ఉపవిశ్య హిఙ్చక్రుః- హిఙ్కారం కృతవన్త ఇత్యర్థః ౪

శం.— ఓమదామోం పిబామోం దేవః - ద్యోతనాత్. వరుణః-వర్షణాజ్జగతః. ప్రజాపతిః- పాలనాత్ప్రజానాం సవితా- ప్రసవితృత్వాత్సర్వస్య ఆదిత్య ఉచ్యతే ఏతైః పర్యాయైః. స ఏవం భూత ఆదిత్యోఽన్నమస్మభ్యమిహాహరత్- ఆహరత్వితి త ఏవం హిఙ్కృత్వా పునరప్యూచుః స త్వం హే అన్నపతే- స హి సర్వస్యాన్నస్య ప్రసవితృత్వాత్పతిః సహితత్పాకేన వినా ప్రసూతమన్నమణుమాత్రమపి జాయతే ప్రాణినాం- అతోఽన్నపతిః హే అన్నపతే అన్నమస్మభ్యమిహాహరాహరేతి అభ్యాస ఆదరార్థః ఓమితి ౫

ఇతి ప్రథమ ప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— హిఙ్కారరూపమాహ (ఓమిత్యాదినా) ప్రకారమోఙ్కారో గానార్థముచ్యతే. అదామ-అశనం కరవామ పిబామ-పానం కరవామేత్యేతత్. ఇతిశబ్దో హిఙ్కారసమాప్త్యర్థః అన్నప్రసవితృత్వమాదిత్యస్య సాధయతి (స హీతి) ఇహేతి ప్రకృతదేశోక్తిః ఓఙ్కారస్సవితృప్రార్థనాసమాప్త్యర్థః. భక్తివిషయోపాస్తిసమాప్త్యర్థమితిపదం ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— హిఙ్కారమేవాహ (ఓం అదామోం పిబామోమితి) ఓమితి గానోపక్రమే. అదామ- భక్షయేమ పిబామ చ. (ఓం దేవో వరుణః ప్రజాపతిః సవితాన్నమిహాహరత్) ద్యోతమానత్వాద్దేవః. వ్రియమాణత్వాద్వరుణః. ప్రజానాం పాలనాత్ ప్రజాపతిః. ఏవం భూతః సవితా అన్నమాహరత్విత్యర్థః. (అన్నపతేఽన్నమిహాహరాహరోమితి) అన్నపత ఇత్యాదిత్యస్య సమ్బోధనం ఆహరాహరేతి ద్విరుక్తిః ప్రార్థనాయాం. ఇతి గీతవన్త ఇత్యర్థః అన్నపత ఇతి మన్త్రకరణకాదిత్యాఖ్యాసవిశిష్టోద్గీథోపాసనమన్నఫలకమితి భావః. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అయం వావ లోకో హాఉకారో వాయుర్హాఇకారశ్చన్ద్రమా అథకారః ఆత్మేహకారోఽగ్నిరీకారః ॥ ౧
ఆదిత్య ఊకారో నిహవ ఏకారో విశ్వేదేవా ఔహోయికారః ప్రజాపతిర్హింకారః ప్రాణః స్వరోఽన్నం యా వాగ్విరాట్ ॥ ౨

శం — భక్తివిషయోపాసనం సామావయవసమ్బద్ధమిత్యతః సామావయవాన్తరస్తోభాక్షరవిషయాణ్యుపాసనాన్తరాణి సంహతాన్యుపదిశ్యన్తే అనన్తరం- సామావయవసమ్బద్ధత్వావిశేషాత్ అయం వావ - అయమేవ లోకో హాఉకారః - స్తోభో రథన్తరే సామ్ని ప్రసిద్ధః * ఇయం వై రథన్తరమిత్యస్మాత్సమ్బన్ధసామాన్యాద్ధాఉకారస్తోభోఽయం లోక ఇత్యేవముపాసీత (వాయుర్హాఇకారః) వామదేవ్యే సామని హాఇకారః ప్రసిద్ధః వాయ్వప్సమ్బన్ధశ్చ వామదేవ్యస్య సామ్నో యోనిరిత్యస్మాత్సామాన్యాద్ధాఇకారం వాయుదృష్ట్యోపాసీత (చన్ద్రమా అథకారః) చన్ద్రదృష్ట్యాఽథకారముపాసీత. అన్నే హీదం స్థితం- అన్నాత్మా చన్ద్రః థకారాకారసామాన్యాచ్చ (ఆత్మేహకారః) ఇహేతి స్తోభః ప్రత్యక్షో హ్యాత్మా ఇహేతి వ్యపదిశ్యతే- ఇహేతి చ స్తోభః- తత్సామాన్యాత్ (అగ్నిరీకార ఇతి) ఈనిధనాని చాగ్నేయాని సర్వాణి సామానీత్యతస్తత్సామాన్యాత్ ౧

ఆ — ననుభక్తిసమ్బద్ధానాముపాసనానాం జ్ఞాతత్వాత్ *సమస్తస్యేత్యాదివక్తవ్యే కిమనన్తరఖణ్డేనేత్యాశఙ్క్యాహ (భక్తీతి) ఇతశ్చ- తః - అస్మాత్ప్రసఙ్గాదితియావత్. ఋగక్షరాణి గీయన్తే. తద్వ్యతిరిక్తాని వాచ్యశూన్యాని గీతిసిద్ధ్యర్థాని స్తోభాక్షరాణి పరిదాప్యన్తే తాని చ కర్మాఙ్గభూతాన్యనిర్వృత్తిర్ద్వారేణ ఫలవన్త్యుపాస్యాని తదుపాస్తివిధిపరముత్తరవాక్యమిత్యర్థః వక్ష్యమాణోపాసనానాం ప్రత్యేకం స్వాతన్త్ర్యం నాస్తీత్యాహ (సంహతానీతి) తేషామనన్తరముపదేశే హేతుమాహ (సామావయవేతి) నచైవంవిధస్తోభో నాస్తి ప్రమాణాభావాదిత్యాహ (రథన్తర ఇతి) తథాపి కథం పృథివీదృష్ట్యా యథోక్తస్తోభస్యోపాస్యత్వం- తత్రాహ (ఇయం రథన్తర ఇతి) *ఇయం రథన్తరమిత్యత్ర పృథివ్యా రథన్తరత్వం శ్రుతం- ప్రస్తుతశ్చ స్తోభో రథన్తరే స్థిత ఇత్యుక్తం తథా చ యథోక్తాత్సమ్బన్ధరూపాత్సాదృశ్యాత్పృథివీదృష్ట్యా హాఉకార ఉపాస్య ఇత్యర్థః కథం పునర్వాయుదృష్ట్యా హాఇకారస్యోపాస్యత్వం- తత్రాహ (వాయ్వప్సమ్బన్ధశ్చేతి) హాఇకారో వామదేవ్యే సామ్ని ప్రసిద్ధః- తస్య చ వాయోరపాం చ సమ్బన్ధో యోనిః- స్థైర్యనేచ్ఛా వతీనామపాం *వాయుః పృష్ఠేత్యవర్తత తతో వామదేవ్యం సామాభవదితి శ్రుతేః తస్మాద్యథోక్తాద్వామదేవ్యసామసమ్బన్ధసామాన్యాద్వాయుదృష్ట్యా హాఇకారముపాసీతేత్యర్థః. కథమథకారస్య చన్ద్రదృష్ట్యోపాసనం- తత్రాహ (అన్నే హీతి). తథా చ థకారసామాన్యాద్యథోక్తోపాస్తిసిద్ధిరితి శేషః థకారవదకారసామాన్యాచ్చ చన్ద్రదృష్ట్యాఽథకారముపాసీతేత్యాహ (థకారేతి) అథకారే తావద్వ్యక్తోఽకారః - అన్నాత్మని చన్ద్రమస్యపి సోఽస్తీతి పర్యుక్తం యథోక్తముపాసనమిత్యర్థః ప్రథమం ప్రత్యక్షః పశ్చాత్ప్రత్యక్షీభవన్నితి శేషః తత్సామాన్యం- ఇహేతి వ్యపదిశ్యమానత్వం తస్మాదాత్మదృష్టిరిహేతి స్తోభే కర్తవ్యేత్యాహ (తత్సామాన్యాదితి) అగ్నిదృష్టిరీకారాఖ్యే స్తోభాక్షరే కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (ఈనిధనానీతి) ఈకారో నిధనే యేషాం సామ్నాం - తాన్యాగ్నేయాని ప్రసిద్ధాని తథా చ తేష్వగ్నిరీకారశ్చేత్యుభయోరప్యాగ్నేయత్వసామాన్యాత్సాదృశ్యాదీకారమగ్నిదృష్ట్యోపాసీతేత్యర్థః ౧

రం — సామావయవాన్తరస్తోభాక్షరవిషయాణ్యుపాసనాన్తరాణ్యుపదిశ్యన్తే (అయం వావ లోకో హాఉకారః) హాఉ ఇత్యేవంరూపోఽయం స్తోభః- సః అయం లోకః- ఏతల్లోకత్వేనోపాస్య ఇత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి స్తోభశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః అయం స్తోభో రథన్తరసామ్ని ప్రసిద్ధః (వాయుర్హాఇకారః) హాఇ ఇతి స్తోభో వామదేవ్యసామ్ని ప్రసిద్ధః ఏవమగ్రేపి శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— (ఆదిత్య ఊకారః) ఉచ్చైః- ఊర్ధ్వం సన్తమాదిత్యం గాయన్తీతి- ఊకారశ్చాయం స్తోభః. ఆదిత్యదైవత్యే సామ్ని స్తోభ ఇత్యాదిత్య ఊకారః నిహవ ఏ- ఆహ్వానం ఏకారః- స్తోభః. ఏహీతి చాహ్వయన్తీతి తత్సామాన్యాత్. (విశ్వేదేవా ఔహోయికారః) వైశ్వదేవ్యే సామ్ని స్తోభస్య దర్శనాత్ (ప్రజాపతిర్హింకారః) అనిరుక్తత్వాత్, హింకారస్య చావ్యక్తత్వాత్, (ప్రాణః స్వరః) స్వర ఇతి - స్తోభః ప్రాణస్య చ స్వరహేతుత్వసామాన్యాత్. (అన్నం యా) యా ఇతి స్తోభోఽన్నం అన్నేన హీదం యాతి- తత్సామాన్యాత్ వాగితి- స్తోభో విరాట్- అన్నం దేవతావిశేషో వా. వైరాజే సామ్ని స్తోభదర్శనాత్. ౨

ఆ — ఊకారమాదిత్యదృష్ట్యా కథముపాసీతేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉచ్చైరితి) ఊకారాదిత్యయోర్ద్వారాన్తరేణ సాదృశ్యమాహ (ఆదిత్యేతి) ఏకారసామాన్యాన్నిహవదృష్టిరేకారే స్తోభే కార్యేత్యాహ (నిహవ ఇత్యాదినా) ఔహోయికారస్య విశ్వేదేవదృష్ట్యోపాస్తౌ హేతుమాహ (వైశ్వదేవ్య ఇతి) ప్రజాపతిదృష్ట్యా హింకారోపాస్యత్వే హేతుః (అనిరుక్తాదితి) నీలపీతాదిరూపేణ నిరుక్త్యవిషయత్వాత్ప్రజాపతేరిత్యర్థః అవ్యక్తత్వాత్- రూపాదిరహితత్వాదిత్యర్థః (ప్రాణస్య చేతి) చకారాత్స్వరస్య చేత్యర్థః. స్వరహేతుత్వం- తన్నిర్వర్తకత్వేన తదాత్మకత్వం వాక్యం వ్యాచష్టే (యా ఇతీతి) అన్నదృష్టిర్యా ఇతి స్తోభే కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (అన్నేనేతి) విరాడ్దృష్టిర్వాగితి స్తోభే కార్యేత్యత్ర హేతుమాహ (వైరాజ ఇతి) ౨

రం.— (ఆదిత్య ఊకార ఇత్యాది) (నిహవ ఏకారః) నిహవః - ఆహ్వానమిత్యర్థః * హ్వాస్సమ్ప్రసారణం చ న్యభ్యుపవిష్వితి భావే హ్వాఞః అప్ సమ్ప్రసారణం ఉపర్యుక్తం నిహవ ఇతి రూపం. (ప్రాణః స్వరః) స్వర ఇతి స్తోభః ప్రాణ ఇత్యర్థః. (అన్నం యా) యా ఇతి స్తోభోఽన్నమిత్యర్థః. (వాగ్విరాట్) వాగితి స్తోభో విరాట్- అన్నమిత్యర్థః విరాట్పురుషో వా. ౨

౧౩

అనిరుక్తస్త్రయోదశస్తోభః సఞ్చరో హుఙ్కారః॥ ౩

దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహోఽన్నవానన్నాదో భవతి య ఏతామేవꣳ సామ్నాముపనిషదం వేదోపనిషదం వేదేతి॥ ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఇతిఛాన్దోగ్యోపనిషది ప్రథమః ప్రపాఠకస్సమాప్తః— హరిః ఓమ్. తత్సత్.

శం — అనిరుక్తః- అవ్యక్తత్వాదిదంవేదంవేతినిర్వక్తుంనశక్యత ఇతి అతస్సఞ్చరః - వికల్ప్యమానస్వరూప ఇత్యర్థః కోసావితి ఆహ (హుఙ్కారః) హుఙ్కారోఽయం- అతోఽనిరుక్తవిశేష ఏవోపాస్య ఇత్యభిప్రాయః ౩

ఆ — అనిరుక్తః- కారణాత్మా తస్యానిరుక్తత్వంసాధయతి (అవ్యక్తత్వాదితి) సచానేకధా కార్యరూపేణసఞ్చరతీతిసఞ్చరః హుఙ్కారోపిశాఖాభేదేనవికల్ప్యమానస్వరూపః త్రయోదశశ్చ * అయంవా వేత్యారభ్యగణ్యమానః తతశ్చ కారణదృష్ట్యాహుఙ్కారముపాసీతేత్యర్థః. ఉక్తమేవోపపాదయతి (సఞ్చరో హీతి) తత్ర వికల్ప్యమానత్వం హేతుః ౩

రం — (అనిరుక్తస్త్రయోదశస్తోభస్సఞ్చరో హుఙ్కారః) హాఉకారాదిభ్యోద్వాదశభ్యః పూర్వోక్తేభ్యోఽధికః హుమితి త్రయోదశో యస్స్తోభః- స ఇదమితినిర్వక్తుమశక్యతయా అనిరుక్తత్వాత్ సఞ్చరః- డోలాయితః సన్దేహరూప ఇత్యర్థః తతశ్చ తత్ర సఞ్చరత్వదృష్టిః కార్యేత్యర్థః తతశ్చ హాఉకారాదిషు త్రయోదశసూక్తపృథివీలోకాదిదృష్టిః కర్తవ్యేతిస్థితం. ౩

శం — స్తోభాక్షరోపాసనాఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహమిత్యాది) ఉక్తార్థం. య ఏతామేవం- యథోక్తలక్షణాం సామ్నాం- సామావయవస్తోభాక్షరవిషయాముపనిషదం- దర్శనం వేద-తస్యైతద్యథోక్తంఫలమిత్యర్థః. ద్విరభ్యాసోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః సామావయవవిషయోపాసనావిశేషపరిసమాప్త్యర్థ ఇతిశబ్ద ఇతి ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే ప్రథమప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— నైతాని వ్యస్తాన్యుపాసనాని - ప్రత్యేకం ఫలాశ్రవణాత్ సమస్తం పునరేకమిదముపాసనం - ఏకఫలత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (స్తోభాక్షరేతి) ఉపనిషదం వేదోపనిషదం వేదేత్యావృత్తేస్తాత్పర్యమాహ (ద్విరభ్యాస ఇతి) ప్రథమప్రపాఠకవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థ ఇతిశబ్దః ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమప్రపాఠకభాష్యటీకా

రం — తస్యఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహః) ఉక్తోఽర్థః (య ఏతామేవం సామ్నాముపనిషదం వేదోపనిషదం వేద) సామావయవస్తోభాక్షరోపాసనాం యో వేదేత్యర్థః ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే - ప్రథమప్రపాఠక భాష్యమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।

వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః

—*—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

ద్వితీయః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓం.

ఉ.— సమస్తస్య ఖలు సామ్న ఉపాసనగ్ం సాధు యత్ఖలు సాధు తత్సామేత్యాచక్షతే యదసాధు తదసామేతి॥ ౧

తదుతాప్యాహుః సామ్నైనముపాగాదితి సాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహురసామ్నైనముపాగాదిత్యసాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహుః॥ ౨

అథోతాప్యాహుః సామ నో బతేతి యత్సాధు భవతి సాధు బతేత్యేవ తదాహురసామ నో బతేతి యదసాధు భవత్యసాధు బతేత్యేవ తదాహుః॥ ౩

శం— * ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాదినా సామావయవవిశేషవిషయముపాసనమనేకఫలముపదిష్టం- అనన్తరంచ స్తోభాక్షరవిషయముపాసనముక్తం- సర్వథాపి సామ్న ఏకదేశసమ్బద్ధమేవ తదితి అథేదానీం సమస్తే సామ్ని సమస్తసామవిషయాణ్యుపాసనాని వక్ష్యామీత్యారభతే శ్రుతిః యుక్తం హ్యేకదేశోపాసనానన్తరమేకదేశివిషయముపాసనముచ్యత ఇతి సమస్తస్య - సర్వావయవవిశిష్టస్య పాఞ్చభక్తికస్య సాప్తభక్తికస్య చేత్యర్థః ఖల్వితి వాక్యాలఙ్కారార్థః సామ్న ఉపాసనం సాధు సమస్తే సామ్ని సాధుదృష్టివిశిష్టత్వాత్ పూర్వోపాసననిన్దార్థత్వం సాధుశబ్దస్య నను లోకే పూర్వత్రాపి విద్యమానం సాధుత్వం సమస్తే సామ్న్యభిధీయతే. న- * సాధు సామేత్యుపాన్త ఇత్యుపసంహారాత్ సాధుశబ్దః శోభనవాచీ కథమవగమ్యత ఇతి ఆహ- యత్ఖలు లోకే సాధు- శోభనం. అనవద్యం ప్రసిద్ధం- తత్సామేత్యాచక్షతే కుశలాః యదసాధు-విపరీతం తదసామేతి ౧

ఆ— పూర్వోత్తరప్రపాఠకయోస్సఙ్గతిం దర్శయతి (ఓమిత్యేతదిత్యాదినా) సర్వథాపి- సామావయవవిషయత్వే స్తోభాక్షరవిషయత్వే చేత్యర్థః ఇతిశబ్దో హేత్వర్థః యస్మాదేకదేశవిషయాణ్యుపాసనాని వృత్తాని- తస్మాత్తాని సమస్తవిషయాణి వక్తవ్యానీత్యర్థః ఏకదేశోపాస్తివ్యాఖ్యానానన్తర్యమథశబ్దార్థః కథముక్తవక్ష్యమాణోపాసనయోరిదం పౌర్వాపర్యం- తత్రాహ (యుక్తం హీతి) సమస్తస్యోపాసనం సాధ్వితి వచనాదవయవోపాసనం నిన్దితత్వాదనుష్ఠేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (సమస్త ఇతి) అర్థాదస్తి నిన్దేతి శఙ్కతే (నన్వితి) పూర్వత్రాపి సాధుత్వస్య విద్యమానస్యైవ విశేషణత్వేనానుపాదానాన్నాస్త్యాదపి నిన్దేతి పరిహరతి (న సాధ్వితి) యత్ఖల్విత్యాది వ్యాఖ్యాతుం పాతనికామాహ (సాధుశబ్ద ఇతి) వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) ౧

రం— సామావయవోపాసనం ప్రాగ్నిర్దిశ్య సమస్తస్య సామ్న ఉపాసనం ప్రస్తౌతి (సమస్తస్య ఖలు సామ్న ఉపాసనం సాధు) సమస్తస్య- పాఞ్చవిధ్యయుక్తస్య- సాప్తవిధ్యయుక్తస్య వా సమస్తస్య సామ్నః సాధుత్వేన ఉపాసనం కార్యమిత్యర్థః తత్రోపపత్తిమాహ (యత్ఖలు సాధు తత్సామేత్యాచక్షతే యదసాధు తదసామేతి) సాధ్వసాధుకర్మణీ సామాసామత్వేన వ్యవహరన్తీత్యర్థః ౧

———

శం.— తత్- తత్రైవ సాధ్వసాధువివేకకరణే ఉతాప్యాహుః సామ్నైనం - రాజానం సామన్తం వా ఉపాగాత్- ఉపగతవాన్. కో౽సౌ. యతో౽సాధుత్వప్రాప్త్యాశఙ్కా- స ఇత్యభిప్రాయః శోభనాభిప్రాయేణ- సాధునైనముపాగాదిత్యేవ తత్- తత్రాహుర్లౌకికా బన్ధనాద్యసాధుకార్యమపశ్యన్తః. యత్ర పునర్విపర్యయే బన్ధనాద్యసాధుకార్యం పశ్యన్తి- తత్రాసామ్నైనముపాగాదితి అసాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహుః ౨

ఆ.— కిమ్పునరేవం వివేకకరణే కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) వివేకకరణోపాయభేదవికల్పార్థముతేత్యుభయత్రపదం. సామ్నైనమిత్యాదినా సాధునేత్యాదివాక్యస్య పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య వ్యాఖ్యావ్యాఖ్యేయభావాన్నైవమిత్యాహ (శోభనేతి) శోభనకార్యదర్శనే సతీతి యావత్. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (బన్ధనాదీతి) అసామ్నేత్యాదివ్యాచష్టే (యత్రేతి) ౨

రం— (తదుతాప్యాహుః) తత్- తస్మిన్విషయే అన్యదప్యాహుః కిం తదిత్యత్రాహ (సామ్నైనముపాగాదితి సాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహురిత్యాది) సామాసామోపాయాభ్యామాగతం ప్రత్యర్థినం సాధ్వసాధుభ్యామాగతం వ్యవహరన్తీత్యర్థః. ౨

———

శం.— అథోతాప్యాహుః స్వసంవేద్యం. సామ నః- అస్మాకం బతేత్యనుకమ్పయతి సంవృత్తమిత్యాహుః. ఏతత్తైరుక్తం భవతి- యత్సాధు భవతి- సాధు బతేత్యేవ తదాహుః, విపర్యయే జాతే౽సామ నో బతేతి, యదసాధు భవతి - అసాధు బతేత్యేవ తదాహుః. తస్మాత్సామసాధుశబ్దయోరేకార్థత్వం సిద్ధం. ౩

స య ఏతదేవం విద్వాన్సాధు సామేత్యుపాస్తేఽభ్యాశో హ యదేనꣳ సాధవో ధర్మా ఆ చ గచ్ఛేయు రుప చ నమేయుః॥ ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః,

ఉ.— లోకేషు పఞ్చవిధꣳ సామోపాసీత పృథివీ హింకారః అగ్నిః ప్రస్తావోఽన్తరిక్షముద్గీథ ఆదిత్యః ప్రతిహారో ద్యౌర్నిధనమిత్యూర్ధ్వేషు॥ ౧

ఆ.— కార్యగమ్యం సాధుత్వమసాధుత్వం చోక్త్వా స్వానుభవగమ్యం తదుపన్యస్యతి (అథేతి) కార్యాత్తస్య సాధుత్వాదివివేకాన్నిర్య మనశక్యాగః స్వసంవేద్యం- సాధుత్వమసాధుత్వం చేతి శేషః తత్ర సాధుత్వం స్వానుభవసిద్ధమిత్యేతద్వ్యక్త్యాదియతి (సాధ్వితి) యత్సాధ్విత్యాది వాక్యస్య పూర్వేణ పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) అసామేత్యాదివ్యాచష్టే (విపర్యయఇతి) ఏతేన-ఆహురిత్యస్యార్థః కిం తైరుక్తం భవతి-త దాహ (యదనోక్త్వా) సామశబ్దస్య శోభనవాచిత్వమేవముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౩

రం.— (అథోతాప్యాహుః) అపి స్వేవాగ్రజనా అన్యదప్యాహురిత్యర్థః (సామ నోబతేతి యత్సాధు భవతి) యత్కార్యం సాధు భవతి- తస్మిన్- అస్మాకం సామ బతేతి సాను వాదాః ప్రవదన్తి లోకాః (సాధు బతేత్యేవ తదాహుః) సామనో బతేత్యుక్తవిషయే సాధు బతేతి లోకాః ప్రవదన్తి- తతస్సామసాధుశబ్దానేకత్ర ప్రయుజ్యమానౌ పర్యాయౌ ఇత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి అతస్సాధుశబ్దయోరేకార్థప్రయోగాత్ సమస్తస్య సామ్నస్సాధుత్వేనోపాసనం కర్తవ్యమిత్యర్థః ౩

శం.— అతస్స యః - కశ్చిత్సాధు సామేతి- సాధుగుణవత్సామేత్యుపాస్తే సమస్తం సామ సాధుగుణవద్విద్వాన్- తస్యైతత్ఫలం అభ్యాశో హ- క్షిప్రం- యదితి క్రియావిశేషణార్థం ఏనం - ఉపాసకం సాధవః- శోభనధర్మాః శ్రుతిస్మృత్యవిరుద్ధా ఆ చ గచ్ఛేయుః-ఆగచ్ఛేయుశ్చ న కేవలమాగచ్ఛేయుః- ఉప చ నమేయుః- ఉపనమేయుశ్చ భోగ్యత్వేనోపతిష్ఠేయురిత్యర్థః. ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— తమోరేకార్థత్వమనిశ్చిత్యార్థః. ఉపాసకమేవ విశినష్టి (సమస్తమితి) ఆగచ్ఛేయురిత్యుక్తిః ప్రసేవేతి క్రియావిశేషణత్వం యదిత్యస్య ద్రష్టవ్యం ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (స య ఏతదేవం విద్వాన్ సాధు సామేత్యుపాస్తే అభ్యాశో హ యదేనమిత్యాది) ఏవం సాధుత్వేన సమస్తసామోపాసకం ప్రతి అభ్యాశః- క్షిప్రం సాధుధర్మాస్స్వత్వేనాగచ్ఛేయుః, భోగ్యత్వేనోపనతాశ్చ భవేయురిత్యర్థః * రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్ * అభ్యాశః- అన్తికే ఇత్యర్థః ... ఆగన్తారః సాధవో ధర్మాః అభ్యాగమనయోగ్యాస్సాధవో ధర్మాః అభ్యాగచ్ఛేయురిత్యర్థః ఉపనమేయుశ్చ- భోగ్యతాం భజేయురిత్యర్థః ౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— కాని పునస్తాని సాధుదృష్టివిశిష్టాని సమస్తాని సామాన్యుపాస్యానీతి. ఇమాని తాన్యుచ్యన్తే- లోకేషు పఞ్చవిధమిత్యాదీని. నను లోకాదిదృష్ట్యా తాన్యుపాస్యాని, సాధుదృష్ట్యా చేతి విరుద్ధం. న- సాధ్వర్థస్య లోకాదికార్యేషు కారణస్యానుగతత్వాత్- మృదాదివద్ఘటాదివికారేషు సాధుశబ్దవాచ్యోఽర్థః ... బ్రహ్మ వా. సర్వథాపి లోకాదికార్యేష్వనుగతం అతో యథా యత్ర ఘటాదిదృష్టిర్మృదాదిదృష్ట్యనుగతైవ సా- తథా సాధుదృష్ట్యనుగతైవ లోకాదిదృష్టిః- ధర్మాదికార్యత్వాల్లోకాదీనాం యద్యపి కారణం ... బ్రహ్మ ధర్మయోః- ధర్మ ఏవ సాధుశబ్దవాచ్య ...
* సాధుకారీ సాధుర్భవతి ఇతి ధర్మవిషయే సాధుశబ్ద ప్రయోగాత్. నను లోకాదికార్యేషు కారణస్యానుగతత్వాదర్థప్రాప్తైవ సాధుదృష్టిరితి * సాధు సామేత్యుపాసనం న వక్తవ్యం న- శాస్త్రగమ్యత్వాత్ ... సర్వత్ర హి శాస్త్రప్రాపితా ఏవ ధర్మా ఉపాస్యాః- న విద్యమానా అపి అశాస్త్రీయాః. లోకేషు పృథివ్యాదిషు పఞ్చవిధం- పఞ్చభక్తిభేదేన పఞ్చప్రకారం సామ సమస్తం సామోపాసీత కథం. (పృథివీ హింకారః) లోకేష్వితి యా సప్తమీ- తాం ప్రథమాత్వేన విపరిణమయ్య పృథివ్యాదిదృష్ట్యా హింకారే పృథివీ హింకార ఇత్యుపాసీత వ్యత్యస్య వా సప్తమీం ... లోకవిషయం హింకారాదిషు పృథివ్యాదిదృష్టిం కృత్వోపాసీత తత్ర పృథివీ హింకారః- ప్రాథమ్యసామాన్యాత్ (అగ్నిః ప్రస్తావః) అగ్నౌ హి కర్మాణి ప్రస్తూయన్తే- ప్రస్తావశ్చ భక్తిః (అన్తరిక్షముద్గీథః) అన్తరిక్షం హి గగనం- గకారవిశిష్టశ్చోద్గీథః (ఆదిత్యః ప్రతిహారః) ప్రతి ప్రాణ్యభిముఖత్వాన్మాం ప్రతి మాం ప్రతీతి (ద్యౌర్నిధనం) దివి నిధీయన్తే హీతో గతాః. ఇత్యూర్ధ్వేషు- ఊర్ధ్వంగతేషు లోకదృష్ట్యా సామోపాసనం. ౧

ఆ.— ఏకస్యాభయదృష్టివిషయత్వమయుక్తం - న హి ఘటదృష్టిగోచరస్య పటదృష్టేరపి గోచరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) ఏక

ఉ.—— అథావృత్తేషు ద్యౌర్హిఙ్కార ఆదిత్యః ప్రస్తావోఽన్తరిక్షముద్గీథోఽగ్నిః ప్రతిహారః పృథివీ నిధనమ్॥ ౨
కల్పన్తే హాస్మై లోకా ఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చ య ఏతదేవం విద్వాఁల్లోకేషు పఞ్చవిధం సామోపాస్తే॥ ౩
ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

నన్వపి ప్రస్తుతం దృష్టిద్వయమనిరుద్ధమితి సమాధత్తే (నసాధ్వర్థస్యేతి) యథా ఘటాదిషు మృదాద్యనుగతం - తథా సాధుశబ్దార్థస్య కారణస్య లోకా దిషు కార్యేష్వనుగతత్వాత్ తద్రూపస్య సాధుద్రష్టైరనుగమాన్న దృష్టిద్వయస్యైక్య, అవిరోధోస్తీత్యర్థః తదేవ స్ఫుటయతి (సాధుశబ్దేతి) సాధ్వర్థస్య లోకేష్వనుగతేరపి శబ్దార్థః యత్రేతి దేవదత్తోక్తిః సా- ఘటాదిదృష్టిః తత్రేతి శేషః నను సాధుశబ్దార్థరూపస్య బ్రహ్మణో సర్వం కారణత్వం-తథా చాత్ర సాధుశబ్దార్థో నవ్యవస్థితస్స్యాత్ అన్యాయ్యం చానేకార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) ధర్మ్యపి వేత్యత్ర, తథాపీతి చ వక్తవ్యం బ్రహ్మేతి తు పరమానస్తే సాధుశబ్దార్థత్యాగ మయితవ్యః నవదర్శస్య నిమిత్తకారణత్వాన్న కార్యానుగతేరితి వాచ్యం - కర్మాపూర్వసహితదధిపయః ప్రభృత్యేవ యననసముదాయస్య ధర్మత్వాత్, తత్పరిణామత్వాచ్చ కార్యస్య, తత్ర తదనుగతేస్సిద్ధేరితి ద్రష్టవ్యం అపూర్వత్వాభావేన విధిమాక్షిపతి (నస్వితి) కారణానుగమస్యానుమానికత్వేపి తద్దృష్టికల్పనమపూర్వమేవేతి పరిహరతి (నశాస్త్రగమ్యత్వాదితి) యశ్చార్థాదర్థః - ననచోదనార్థ ఇతి న్యాయేనోక్తం నివృణోతి (సర్వత్రేతి) లోకేష్విత్యాదివాక్యే పఞ్చవిధసామదృష్ట్యా లోకానాముపాస్యత్వప్రతీతేరత్ర పిహిఙ్కారదృష్ట్యా పృథివ్యాద్యేయత్వే ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (లోకేష్వితీతి) లోకాః పఞ్చవిధం సామోపాసీతేతి విధిస్థితి పరిణామేన ప్రథమవాక్యార్థపర్యవసానాత్ తదనుసారేణాత్ర పృథివీదృష్ట్యా హిఙ్కారే ధ్యేయే సతి పృథివీ హిఙ్కార ఇతి పృథివీదృష్టిమారోప్య హిఙ్కారముపాసీతేతి ద్వితీయవాక్యం పర్యవస్యతీత్యర్థః. లోకసమ్బన్ధా సప్తమీ హిఙ్కారాదిషు, తత్సమ్బన్ధా చ ద్వితీయా లోకేషు, నైతద్వా- తథా చ లోకవిషయా సప్తమీ శ్రుతిర్హిఙ్కారాదిషు, తత్సమ్బన్ధా చ ద్వితీయా లోకేషు, వ్యత్యస్య పృథివ్యాదిదృష్టిం హిఙ్కారాదిష్వకృత్వోపాసీతేతి పర్యవసానమాహ (వ్యత్యస్యేతి) * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితి న్యాయేన పక్షద్వయముక్త్వా ప్రతివాక్యం వ్యాచష్టే (తత్రేతి) ఉత్కర్షేణ అనోపాసనే ప్రస్తుతే సతీతి యావత్ [illegible] బద్ధత్వాద్వ్యస్తసామదృష్ట్యా తథా పియథా కథం చిత్కల్పనీయమిత్యాహ (ప్రాథమ్యేతి) లోకేషు పృథివ్యాః, సామసు చ హిఙ్కారస్య, ప్రాథమ్యమస్తి- తస్మాత్సామాన్యాదితి యావత్ అగ్నిదృష్ట్యా ప్రస్తావోపాసనే ప్రస్తావత్వసామాన్యమాహ (అగ్నౌ హీతి) అన్తరిక్షదృష్ట్యోద్గీథోపాసనే గకారసమ్బన్ధసాదృశ్యం దర్శయతి (అన్తరిక్షం హీతి) ఆదిత్యదృష్ట్యా ప్రతిహారోపాస్తౌ ప్రతిశబ్దసామాన్యం హేతుమాహ (ప్రతి ప్రాణీతి) ద్యుదృష్ట్యా నిధనోపాసనే నిధనత్వసామాన్యమాహ (దివీతి) ఉక్తముపాసనముపసంహరతి (ఇత్యూర్ధ్వేష్వితి) ౧

రం —— (లోకేషు పఞ్చవిధం సామోపాసీత హిఙ్కార ప్రస్తావోద్గీథ ప్రతిహార నిధన లక్షణ పాఞ్చవిధ్యయుక్తం [illegible] సామోపాసీత పఞ్చవిధసామకర్తృకముపాసనం లోకేషు- లోకవిషయకం కుర్యాదిత్యర్థః * ఆదిత్యాదిమతయః [illegible] హారయుక్తోపాసనేష్వజేష్వనజదృష్టిరూపత్వస్య సమ్భృతత్వాత్ అజభూతే సామ్న్యనజలోకదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః తత్ప్రకారమేవ దర్శయతి (పృథివీ హిఙ్కారోఽగ్నిః ప్రస్తావః అన్తరిక్షముద్గీథ ఇత్యాది) హిఙ్కార ప్రస్తావోద్గీథ ప్రతిహార నిధనేషు క్రమేణ పృథివ్యగ్న్యన్తరిక్షాదిత్యద్యులోకదృష్టిరూర్ధ్వేషు క్రమేణ కర్తవ్యేత్యర్థః ౧

శం —— అథావృత్తేషు- అవాఙ్ముఖేషు పఞ్చవిధముచ్యతే సామోపాసనం గత్యాగతి[illegible] లోకాః - యథా తే - తథా దృష్ట్యైవ సామోపాసనం విధీయతే[illegible] అత ఆవృత్తేషు లోకేషు ద్యౌర్హిఙ్కారః- ప్రాథమ్యాత్ (ఆదిత్యః ప్రస్తావః) ఉదితే హ్యాదిత్యే ప్రస్తూయన్తే కర్మాణి ప్రాణినాం. (అన్తరిక్షముద్గీథః) పూర్వవత్ (అగ్నిః ప్రతిహారః) ప్రాణిభిః ప్రతిహరణాదగ్నేః (పృథివీ నిధనం) తత ఆగతానామిహ నిధనాత్ ౨

ఆ.—— అథావృత్తేష్వితి వాక్యం వ్యాకరోతి (అథేతి) పృథివీముఖ్యేషు [illegible] పఞ్చవిధసామోపాసనకథనానన్తర్యమథశబ్దార్థః పూర్వోత్తరగ్రన్థయోర్మిథో విరోధం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (గత్యాగతీతి) యథా వాయ్వాదయః- తథా దృష్ట్యైవ హిఙ్కారాద్యుపాసనం విహితం యథా చాగతివిశిష్టాస్తే- తథా దృష్ట్యైవ తదుపాసనం విధీయతే తథా చ శాస్త్రానుసారేణ క్రియమాణయోరుపాసనయోర్న విరోధోస్తీత్యర్థః ద్వివిధోపాస్తివిషయసన్దర్భయోర్విరోధాభావమనూద్య ఫలితముపాసనం దర్శయతి (యత ఇతి) ద్యులోకదృష్ట్యా హిఙ్కారస్యోపాస్యత్వే హేతుమాహ (ప్రాథమ్యాదితి) ఆవృత్తేషు ద్యులోకస్య, సామ్నశ్చ హిఙ్కారస్య, ప్రాథమ్యం ద్రష్టవ్యం ఆదిత్యదృష్ట్యా ప్రస్తావస్యోపాస్యత్వే హేతుమాహ (ఉదిత ఇతి) పూర్వవదితి- గకారసామాన్యం వివక్షితం అగ్నిదృష్ట్యా ప్రతిహారోపాస్తౌ హేతుమాహ (ప్రాణిభిరితి) ప్రతిహరణం- ఇతస్తతో నయనం ౨

రం —— తథా (అథావృత్తేషు ద్యౌర్హిఙ్కార ఆదిత్యః ప్రస్తావోఽన్తరిక్షముద్గీథ ఇత్యాది) ఆవృత్తక్రమేణ తేష్వేవ ద్యులోకాదిత్యాన్తరిక్షాగ్నిపృథివీదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః *౨

శం.—— ఉపాసనఫలం- కల్పన్తే- సమర్థా భవన్తి హాస్మై లోకా ఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చ - గత్యాగతివిశిష్టాః భోగ్యత్వేన వ్యవతిష్ఠన్త ఇత్యర్థః య ఏతదేవం విద్వాఁల్లోకేషు పఞ్చవిధం సమస్తం సాధు సామేత్యుపాస్త ఇతి సర్వత్ర యోజనా పఞ్చవిధే సప్తవిధే చ ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— వృష్టౌపఞ్చవిధగ్ం సామోపాసీతపురోవాతోహిఙ్కారోమేఘోజాయతేసప్రస్తావోవర్షతిసఉద్గీథోవిద్యోతతేస్తనయతిసప్రతిహారః ఉద్గృహ్ణాతి తన్నిధనం॥ ౧

వర్షతిహాస్మైవర్షయతిహాయఏతదేవం విద్వాన్వృష్టౌపఞ్చవిధగ్ం సామోపాస్తే॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

సర్వాస్వప్సుపఞ్చవిధగ్ం సామోపాసీత మేఘోయత్సంప్లవతేసహిఙ్కారోయద్వర్షతి సప్రస్తావోయాఃప్రాచ్యస్స్యన్దన్తేసఉద్గీథోయాఃప్రతీచ్యస్సప్రతిహారస్సముద్రోనిధనం॥ ౧

ఆ— సాధ్వితిపదంసర్వత్ర ద్రష్టవ్యమిత్యాహ (ఇతిసర్వత్రేతి) సర్వత్రేత్యస్యవ్యాఖ్యా (పఞ్చవిధఇత్యాది) ౩

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకేద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా

రం— తత్ఫలమాహ (కల్పన్తేహాస్మైలోకాఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చేత్యాది) అస్మై-అస్యలోకాఃకల్పన్తే- ఉపాసకభోగసిద్ధ్యాదిససమర్థా భవన్తీత్యర్థః ౩

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్

శం— (వృష్టౌపఞ్చవిధంసామోపాసీత) లోకస్థితేర్వృష్టినిమిత్తత్వాదానన్తర్యం (పురోవాతోహిఙ్కారః) పురోవాతాద్యుత్పత్తిర్హివృష్టిః- యథా సామహిఙ్కారాదినిధనాన్తం అతఃపురోవాతోహిఙ్కారః-ప్రాథమ్యాత్ (మేఘోజాయతేస ప్రస్తావః) ప్రావృషి మేఘోపజననేవృష్టేః ప్రస్తావఇతిహి ప్రసిద్ధిః (వర్షతిసఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్ (విద్యోతతేస్తనయతిస ప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. (ఉద్గృహ్ణాతితన్నిధనం) సమాప్తిసామాన్యాత్. ౧

ఆ— నను లోకదృష్ట్యాసామోపాస్త్యనన్తరంకిమితివృష్టిదృష్ట్యాతదుపాస్తిరుపన్యస్యతే- తత్రాహ (లోకస్థితేరితి) పురోవాతదృష్ట్యాహిఙ్కారోపాసనేహేతుమాహ (పురోవాతాదీతి) ఉద్గ్రహణం- వర్షోపసంహరణం అతశ్శబ్దార్థమాహ (ప్రాథమ్యాదితి) మేఘజననదృష్ట్యాప్రస్తావోపాస్తౌహేతుమాహ (ప్రావృషీతి) వర్షణదృష్ట్యోద్గీథోపాసనే హేతుమాహ (శ్రైష్ఠ్యాదితి) విద్యోతనస్తనయిత్నుదృష్ట్యా ప్రతిహారోపాసనే కారణమాహ (ప్రతిహృతత్వాదితి) విద్యుతాం స్తనయిత్నూనాంచ ప్రతిహృతత్వం- విప్రకీర్ణత్వం తేన ప్రతిశబ్దసాదృశ్యాద్విద్యోతనాదిదృష్ట్యా కర్తవ్యా ప్రతిహారోపాస్తిరిత్యర్థః ఉద్గ్రహణదృష్ట్యానిధనోపాసనేనిదానమాహ (సమాప్తీతి) ౧

రం— (వృష్టౌపఞ్చవిధంసామోపాసీత) పూర్వవదేవాత్ర పఞ్చవిధేసామ్నివృష్టిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః (పురోవాతోహిఙ్కారఇత్యాది) (ఉద్గృహ్ణాతితన్నిధనం) ఉద్గ్రహణం - జలస్యోద్గ్రహణం వర్షసమాప్తిః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం— ఫలముపాసనస్య-వర్షతిహాస్మా ఇచ్ఛాతః తథావర్షయతిహాఅసత్యామపివృష్టౌ యఏతదిత్యాది- పూర్వవత్ ౨

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకే తృతీయ[illegible]

ఆ— వర్షతిపర్జన్యోతదనుమన్త్ర్యపరిఛ్ఛిత్కారమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసత్యామపీతి) ౨

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (వర్షతిహాస్మై) ఇచ్ఛతఇతిశేషః అన్యేచ్ఛాయాంసత్యాంవర్షతీతియావత్ (వర్షయతిహాయఏతదేవంవిద్వాన్వృష్టౌపఞ్చవిధంసామోపాస్తే) అద్యాపియఏవముపాస్తే - సఇచ్ఛాయాంసత్యాంవర్షయతి- వర్షంకారయతీత్యర్థః ౨

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్

శం— (సర్వాస్వప్సుపఞ్చవిధంసామోపాసీత) వృష్టిపూర్వకత్వాత్సర్వాసామపామానన్తర్యం. మేఘోయత్సంప్లవతే- ఏకీభావేనేతరేతరంఘనీభవతి మేఘోయదాఉద్యతోవా- తదాసమ్ప్లవతఇత్యుచ్యతేమేఘః తదాఽపామారమ్భః సహిఙ్కారః. (యద్వర్షతిసప్రస్తావః) ఆపస్సర్వతోవ్యాప్తుంప్రస్తుతాః (యాఃప్రాచ్యస్స్యన్దన్తేసఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్ (యాఃప్రతీచ్యస్సప్రతిహారః) ప్రతిహారసామాన్యాత్. (సముద్రోనిధనం) తన్నిధనత్వాదపాం. ౧

ఆ.— కిమితివృష్టిదృష్టేరనన్తరమపాందృష్టిస్సామ్నిఉచ్యతే- తత్రాహ (వృష్టిపూర్వకత్వాదితి) మేఘసమ్ప్లవదృష్ట్యాహిఙ్కారమారభ్యసామాన్యాదుపాసీతేత్యాహ (మేఘఇతి) వర్షదృష్ట్యాప్రస్తావస్యోపాస్యత్వేహేతుమాహ (ఆపఇతి) ప్రాచ్యః-నద్యోగఙ్గాద్యాః. ప్రతీచ్యస్తు- నర్మదాద్యాఇతిభేదః. ౧

నహాప్సు ప్రైత్యప్సుమాన్భవతి య ఏతదేవం విద్వాన్సర్వాస్వప్సు పఞ్చవిధꣳ సామోపాస్తే॥ ... ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

౫.— ఋతుషు పఞ్చవిధꣳ సామోపాసీత వసన్తో హిఙ్కారో గ్రీష్మః ప్రస్తావో వర్షా ఉద్గీథః శరత్ప్రతిహారో హేమన్తో నిధనం॥ ౧

కల్పన్తే హాస్మా ఋతవ ఋతుమాన్భవతి య ఏతదేవం విద్వానృతుషు పఞ్చవిధꣳ సామోపాస్తే॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

౬.— పశుషు పఞ్చవిధꣳ సామోపాసీతాజా హిఙ్కారోऽవయః ప్రస్తావో గావ ఉద్గీథోऽశ్వాః ప్రతిహారః పురుషో నిధనం॥ ౧

రం — (సర్వాస్వప్సు పఞ్చవిధం సామోపాసీత) పూర్వవదిగ్రః (మేఘో యదప్సు... హిఙ్కారః) సమ్ప్లవనం - సఙ్ఘాతః (యాః ప్రాచ్యస్స్యన్దన్తే స ఉద్గీథః) స్యన్దన్తే- ఆపఇతిశేషః (యాః ప్రతీచ్యస్స ప్రతిహారః) ప్రతీచ్యః-స్యన్దన్తఆపఇతిశేషః. శిష్టంస్పష్టం ౧

శం — నహాప్సు ప్రైతి- నేచ్ఛతిచేత్. అప్సుమాన్భవతి ఫలం ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేచతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — ...రణంస్యాదితిచేత్- తత్రాహ (నేచ్ఛతిచేదితి) అప్సుమాన్భవతి-అసావుపాసకోమరుస్థలీష్వపి ...ముదకవాన్భవతీత్యర్థః ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేచతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (నహాప్సు ప్రైతి) నప్రైతి- నమ్రియత ఇత్యర్థః (అప్సుమాన్భవతి) ప్రభూతోదకసమ్పన్నో భవతీత్యర్థః ...యమిత్యలుక్ శిష్టంస్పష్టం, ... ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేచతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

శం — (ఋతుషుపఞ్చవిధం సామోపాసీత) ఋతుష్వవస్థాన... (వసన్తో హిఙ్కారః) ప్రా... (గ్రీష్మః ప్రస్తావః) యవాదిసఙ్గ్రహః ప్రస్తూయతే హి ప్రావృడర్థం. (వర్షా ఉద్గీథః) ప్రాధాన్యాత్ (శరత్ప్రతిహారః) రోగిణాం మృతానాంచ ప్రతిహరణాత్ (హేమన్తో నిధనం) నివాతేనిధానాత్ప్రాణినాం ౧

ఆ — ... (ఋతుష్వవస్థానమితి) ౧

రం — (ఋతుషుపఞ్చవిధం సామోపాసీతేత్యాది) స్పష్టం. ౧

శం — ఫలం - కల్పన్తే హాస్మా ఋతవ ... ఋతుమాన్ - ఆర్తవైర్భోగైశ్చ సమ్పన్నో భవతీత్యర్థః ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేపఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — ఋతుష్వవస్థానమితి- క్రియావిశేషణం ... ఉపాసనాసఫలత్వాత్తత్రాహ (ఋతుమానితి, సమ్పన్న-ఇత్యాదా ...ర్తవాదితిశేషః ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేపఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (కల్పన్తే హాస్మా ఋతవః) కల్పన్తే- ఉపాసకస్య భోగ్యనిష్పాదనసమర్థా భవన్తీత్యర్థః (ఋతుమాన్భవతి) వసన్తాద్యృతుఫలభోగశాలీ భవతీత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేపఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— (పశుషు పఞ్చవిధం సామోపాసీత) సమ్యగ్దృష్టిః ... ఉపాసనార్థం. (అజా హిఙ్కారః) ప్రాధాన్యాత్ప్రథమత్వాద్వా అజాః పశూనాం ప్రథమ ఇతి శ్రుతేః (అవయః ప్రస్తావః) సాహచర్యదర్శనాదజావీనాం. (గావ ఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్ (అశ్వాః ప్రతిహారః) ప్రతిహరణాత్పురుషాణాం (పురుషో నిధనం) పురుషాశ్రయత్వాత్పశూనాం ౧

ఆ.— ఋతుదృష్ట్యనన్తరం సామ్ని పశుదృష్ట్యారోపకారణమాహ (సమ్యగితి) అజాదృష్ట్యా హిఙ్కారోపాసనే హేతుద్వయమాహ (ప్రా

భవన్తి హాస్య పశవః పశుమాన్భవతి య ఏతదేవం విద్వాన్పశుషు పఞ్చవిధగ్ం సామోపాస్తే॥ .. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— ప్రాణేషు పఞ్చవిధగ్ం పరోవరీయస్సామోపాసీత ప్రాణో హిఙ్కారో వాక్ప్రస్తావశ్చక్షురుద్గీథశ్శ్రోత్రం ప్రతిహారో మనో నిధనం పరోవరీయాగ్ంసి వా ఏతాని॥ ౧

పరోవరీయో హాస్య భవతి పరోవరీయసో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతదేవం విద్వాన్ప్రాణేషు పఞ్చవిధం పరోవరీయస్సామోపాస్త ఇతి తు పఞ్చవిధస్య॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ఛాన్దోగ్యాదిత్యాదినా । అజావయో యజ్ఞసమ్బన్ధాత్ప్రాధాన్యం ప్రాధమ్యం తు ప్రథమపాఠాదితి ద్రష్టవ్యం * ప్రాహ్ణో మనుష్యాణామజః పశూనాం తస్మాత్తే ముఖ్యా ముఖతో హ్యసృజ్యన్తేతి శ్రుతిమజా ప్రాధాన్యే ప్రమాణయతి (అజ ఇతి) *తస్మాజ్జాతా అజావయ ఇతి శ్రుతేరజానామవీనాం చ సాహచర్యం-హిఙ్కారప్రస్తావయోశ్చ సాహచర్యం ప్రసిద్ధం ౧

రం — (పశుషు పఞ్చవిధం సామోపాసీతేత్యాది) స్పష్టం ౧

శం — ఫలం- భవన్తి హాస్య పశవః పశుమాన్భవతి- పశుఫలైశ్చ భోగత్యాగాభ్యాం యుజ్యత ఇత్యర్థః ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — పశుమాన్భవతీత్యస్య పూర్వేణ పౌనరుక్త్యం పరిహరతి (పశుఫలైశ్చేతి) ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (భవన్తి హాస్య పశవః) అస్యోపాసకస్య భోగసమ్పాదనక్షమా భవన్తీత్యర్థః (పశుమాన్భవతి) ప్రభూతపశుమాన్భవతీత్యర్థః అయముపాసకఇతి శేషః శిష్టం స్పష్టం ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

శం.— (ప్రాణేషు పఞ్చవిధం పరోవరీయస్సామోపాసీత) పరమ్పరం పరోవరీయస్త్వగుణవత్ప్రాణదృష్టివిశిష్టం సామోపాసీతేత్యర్థః. ప్రాణః- ఘ్రాణో హిఙ్కారః- ఉత్తరోత్తరవరీయసాం ప్రాథమ్యాత్. (వాక్ప్రస్తావః) వాచా హి ప్రస్తూయతే సర్వం వాగ్వరీయసీ ప్రాణాత్- అప్రాప్తమప్యుచ్యతే వాచా- ప్రాప్తస్యైవ తు గన్ధస్య గ్రాహకః ప్రాణః వాచో బహుతరవిషయం ప్రకాశయతి చక్షుః- అతో వరీయో వాచః ఉద్గీథశ్చక్షుః (శ్రోత్రం ప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. వరీయశ్చక్షుషః- సర్వతశ్శ్రవణాత్ (మనో నిధనం) ... భోగ్యత్వేన సర్వేన్ద్రియాహృతవిషయాః. వరీయస్త్వం చ శ్రోత్రాన్మనసః- సర్వేన్ద్రియవిషయవ్యాపకత్వాత్, అతీన్ద్రియవిషయమపి మనసా గోచర ఏవేతి, యథోక్తహేతుభ్యః పరోవరీయాంసి ప్రాణాదీని వా ఏతాని ౧

ఆ — పశుప్రసూయపయోఘృతాదినిమిత్తత్వాత్ప్రాణస్థితేస్తద్దృష్ట్యనన్తరం ప్రాణదృష్ట్యా సామోపాస్తిం ప్రస్తౌతి (ప్రాణేష్వితి) ప్రాణశబ్దస్య ముఖ్యప్రాణవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (ఘ్రాణ ఇతి) ముఖ్యప్రాణాదుత్తరేషాం వరీయస్త్వాసమ్భవాత్, తస్య సర్వశ్రేష్ఠత్వాయాని ర్ధారితత్వాత్, తత్పరమ్పరం వరీయసాం వాగాదీనాం మధ్యే ప్రథమభావిత్వేనోక్తత్వాత్, ఘ్రాణ ఏవాత్ర ప్రాణశబ్దేన ఇత్యర్థః కథం ప్రాణాద్వాచో వరీయస్త్వం- తత్రాహ (వాచేతి) అప్రాప్తత్వం- వ్యవహితత్వం చక్షుషో వరీయస్త్వం సాధయతి (వాచ ఇతి) శబ్దస్యైవ విషయం వాచః- శబ్దప్రకాశాదిత్యర్థః ఉక్తహేతోశ్చక్షుషో హేతుమాహ (శ్రోత్రస్యేతి) మనసో వరీయస్త్వే హేతుమనన్తరమాహ (అతీన్ద్రియమితి) ఇతి- వరీయస్త్వమిత్యర్థః త్వేన సమ్బన్ధః అప్రాప్తమప్యుచ్యతే వాచేత్యాదయః- యథోక్తహేతవః. ౧

రం.— (ప్రాణేషు పఞ్చవిధం పరోవరీయస్సామోపాసీత) వరీయస్త్వం-జ్యేష్ఠత్వం పరత్వం- శ్రేష్ఠత్వం. పరస్త్వే సతి వరీయస్త్వం- పరోవరీయస్త్వం. పరశ్చాసౌ వరీయాంశ్చ పరోవరీయస్త్వగుణకప్రాణదృష్ట్యా పఞ్చవిధ సామోపాసనం కర్తవ్యమిత్యర్థః తదేవాహ (ప్రాణో హిఙ్కారో వాక్ప్రస్తావశ్చక్షురుద్గీథ ఇత్యాదినా) స్పష్టం (పరోవరీయాంసి వా ఏతాని) ఏతాని- ప్రాణాదీని పరోవరీయాంసి-పరోవరీయస్త్వగుణకానీత్యర్థః ౧

శం.— ఏతద్దృష్ట్యా విశిష్టం యః పరోవరీయస్సామోపాస్తే - పరోవరీయో హాస్య జీవనం భవతీతి- ఉక్తార్థః. ఇతి తు పఞ్చవిధస్య - సామ్న ఉపాసనముక్తమితి సప్తవిధే వక్ష్యమాణవిషయే బుద్ధిసమాధానార్థం. నిరపేక్షో హి పఞ్చవిధే వక్ష్యమాణే బుద్ధిం సమాధిత్సతి. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ‡ అథ సప్తవిధస్య వాచి సప్తవిధꣳ సామోపాసీత యత్కిఞ్చ వాచో హుమితి స హిఙ్కారో యత్ప్రేతి స ప్రస్తావో యదేతి స ఆదిః॥ ౧

యదుదితి స ఉద్గీథో యత్ప్రతీతి స ప్రతిహారో యదుపేతి స ఉపద్రవో యన్నీతి తన్నిధనమ్॥ ౨

దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహోఽన్నవానన్నాదో భవతి య ఏతదేవం విద్వాన్వాచి సప్తవిధꣳ సామోపాస్తే॥ … … … … ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

అథ ఖల్వముమాదిత్యꣳ సప్తవిధꣳ సామోపాసీత సర్వదా సమస్తేన సామ మాం ప్రతి మాం ప్రతీతి సర్వేణ సమస్తేన సామ॥ ౧

అ— ఉక్తోపసంహారః … (నిరవయవోఽపి) … … ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డవ్యాఖ్యా

రం— (యతో వరీయో …) ఉపాసకస్య … భవతీత్యర్థః (ఏకవిధస్య …) సామ్న ఉపాసనం … శిష్టం స్పష్టం … … … ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్

శం— అథ … సప్తవిధస్య సమస్తస్య సామ్న ఉపాసనం … సప్తమీ … సప్తవిధం సామోపాసీతేత్యర్థః. యత్కిఞ్చ వాచః శబ్దస్య హుమితి … స హిఙ్కారః హకారసామాన్యాత్ యత్ప్రేతి … స ప్రస్తావః ప్రసామాన్యాత్ యదా … స ఆదిః ఆకారసామాన్యాత్. ఆదిరితి ఓఙ్కారః సర్వాదిత్వాత్. ౧

అ— … ఉపాసనాన్తరం సప్తవిధోపాసనం ప్రస్తౌతి (అథేతి) … … … … (వాచీతి) యత్కిఞ్చ వాచ … (శబ్దస్యేతి) … ౧-౨-౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డవ్యాఖ్యా

రం— (అథ సప్తవిధస్య) సప్తవిధస్య సామ్న ఉపాసనం ప్రస్తూయత ఇత్యర్థః (వాచి సప్తవిధం సామోపాసీత) హిఙ్కారప్రస్తావాద్యుద్గీథప్రతిహారోపద్రవనిధనాఖ్యసప్తవిధాయాం … (యత్కిఞ్చ వాచో హుమితి స హిఙ్కారః) … శబ్దస్యావయవభూతో హుమితి … హిఙ్కారస్య … … (యత్ప్రేతి స ప్రస్తావో యదేతి స ఆదిః) … … ఉద్గీథస్యావయవ … ఓఙ్కారే … ౧

శం— యదుదితి స ఉద్గీథః ఉత్పూర్వత్వాదుద్గీథస్య యత్ప్రతీతి స ప్రతిహారః ప్రతిసామాన్యాత్ యదుపేతి స ఉపద్రవః ఉపోపక్రమత్వాదుపద్రవస్య యన్నీతి తన్నిధనం నిశబ్దసామాన్యాత్. ౨

రం— (యదుదితి స ఉద్గీథ ఇత్యాది) స్పష్టం ౨

శం— దుగ్ధేఽస్మా ఇత్యాది ఉక్తార్థం … … … … ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్

రం— ఉపాసనాఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మై వాగ్దోహం యో వాచో దోహః) … … … తత్ఫలం … ఉపాసకాయ … శిష్టం స్పష్టం … … … ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్

శం— అవయవమాత్రే సామ్ని ఆదిత్యదృష్టిః పఞ్చవిధే సామ్న్యుక్తా ప్రథమం చాధ్యాయే. అథేదానీం ఖల్వముమాదిత్యం సమస్తే సామ్న్యవయవవిభాగశోఽధ్యస్య సప్తవిధం సామోపాసీత కథం పునః సామత్వమాదిత్యస్యేతి ఉచ్యతే ఉద్గీథహేతుత్వాదాదిత్యస్య సామత్వే హేతుః కోఽసౌ (సర్వ

‡ యత్కిఞ్చ వాచో హుమితీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః

ఊ.— తస్మిన్నిమాని సర్వాణి భూతాన్యన్వాయత్తానీతి విద్యాత్తస్య యత్పురోదయాత్స హిఙ్కార స్తద స్యపశవోఽన్వాయత్తా స్తస్మాత్తే హిఙ్కుర్వన్తి హిఙ్కారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౨

అథయత్ప్రథమోదితే స ప్రస్తావ స్తదస్య మనుష్యా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే ప్రస్తుతికామాః ప్రశంసాకామాః ప్రస్తావభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౩

...సమః) వృద్ధిక్షయాభావాత్ తేన హేతునా సామాదిత్యః మాం ప్రతి మాం ప్రతీతి తుల్యాం బుద్ధిముత్పాదయతి. అతస్సర్వేణ సమః అతస్సామ-స మత్వాదిత్యర్థః ఉద్గీథభక్తిసామాన్యవచనాదేవ లోకాదిషూక్తసామాన్యాద్ధిఙ్కారాదిష్వప్యనుక్తమపి హిఙ్కారాదిత్వే కారణం నోక్తం సామత్వేఽపి కస్స హేతురనుక్తం కారణం అనుబోధమితి సమర్థ్యముక్తం ౧

ఆ — వాఙ్మయత్వేనోద్గీథత్వకరణాదిస్వరదృష్టిర్విధీయతే. తస్యతావత్ యత్వాత్ నచ తద్విధానం యుక్తం. పూర్వముపాస్యాదిత్యదృష్టివిశిష్టసామ సమస్తోపదిష్టత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవయవమాత్రం ఇతి) తస్య సామత్వే హేతుం పృచ్ఛతి (కథమితి) సర్వదేత్యాదివాక్యముత్తరత్వేనాదత్తే (ఉచ్చైర ఇతి) ఉచ్చైస్స్వరమాదిత్యం గాయన్తీత్యాదిష్వనన్తర్గతత్వేఽపి తత్ప్రత్యయః అథ సామత్వేఽపి తస్య హేతురుచ్యత ఇత్యర్థః తమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వినృణోతి (కో సావితి) నోదేతానాస్తమేతేత్యాదిసర్వనాదిర్నిగ్రహః మాం ప్రతీత్యాదివ్యాచష్టే (మాం ప్రతీతి) అన్యశబ్దస్యాన్యత్ర వృత్తి వ్యాన్తరేణ కించిన్నిమిత్తమిత్యాదిత్యస్య సామత్వే హేతురుచ్యతే. హిఙ్కారాదిత్వేఽపి కుతో నిమిత్తం శ్రుత్యా నోక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) ఆదిత్యస్యోద్గీథత్వసామాన్యం శ్రుత్యోక్తం. తదనుసారేణాసదుక్తప్రాథమ్యాది సామాన్యం యథా పృథివ్యాదిషు హిఙ్కారాది స్సంగమ్యతే. తథా ఆదిత్యప్రభేదానామపి హిఙ్కారాదిత్వం శక్యావగమమితి శ్రుత్యా లేషాం సద్భావే నోక్తం కారణమిత్యర్థః ... కారణో ... సమత్వం. తత్ర నిమిత్తం ... ౧

రం — (అథ ఖల్వముమాదిత్యం సప్తవిధం సామోపాసీత) సప్తవిధేసామ్న్యాదిత్యే ... దృష్టివ్యేత్యర్థః సామాదిత్యయో స్సామ్యాభ్యాం సహేతుమాహ (సర్వదా సమస్తేన సామ) ఆదిత్యస్య సర్వదా సమపరిమాణత్వేన సమత్వాత్ సామత్వమిత్యర్థః. (మాం ప్రతిమాం ప్రతీతి సర్వేణ సమస్తేన సామ) లోకే ... ప్రతిసమః ఆభిముఖ్యః, మాం ప్రతిసమ, ఇతి ప్రతీయతే. పురుషవిశేషం ప్రత్యా... పురుషవిశేషం ప్రత్యనాభిముఖ్యస్య, వాఽభావాత్. అతస్సర్వం ప్రతిసమత్వాదపి సామత్వమిత్యర్థః ౧

శం — తస్మిన్ — ఆదిత్యేఽవయవవిభాగశ ఇమాని వక్ష్యమాణాని సర్వాణి భూతాన్యన్వాయత్తాని అనుగతాన్యాదిత్యముపజీవ్యత్వేనేతి విద్యాత్. కథం తస్య ఆదిత్యస్య యత్పురోదయాద్ధర్మరూపం స హిఙ్కారో భక్తిః తత్రేదం సామాన్యం. యత్తస్య హిఙ్కారభక్తిరూపం తద స్య ఆదిత్యస్య సామ్నః పశవః గవాదయోఽన్వాయత్తాః అనుగతాః తద్భక్తిరూపముపజీవన్తీత్యర్థః. యస్మాదేవం తస్మాత్తే హిఙ్కుర్వన్తి పశవః ప్రాగుదయాత్ తస్మాద్ధిఙ్కారభాజినో హ్యేతస్య ఆదిత్యాఖ్యస్య సామ్నః తద్భక్తిభజనశీలత్వాద్ధి తే ఏవం వర్తన్తే ౨

ఆ — సమస్తస్వేదేత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (తస్మిన్నితి) వేదనప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) ధర్మరూపత్వం సుఖకరత్వాత్. ధర్మకార్యాత్మకం రూపమితి యావత్ తద్ధి తస్యాహిఙ్కారోపాసనే ప్రాథమ్యం హేతుః పశవో యథోక్తమాదిత్యస్వరూపముపజీవన్తీత్యత్ర కిం ప్రమాణం తదాహ (యస్మాదితి) తేషాం హిఙ్కరణం సాధయతి (అస్మాదిత్యాదినా) తద్భక్తిభజనశీలత్వాదిత్యస్యార్థమాహ తస్మాదిత్యస్య సమ్బన్ధః ౨

రం. — (తస్మిన్నిమాని సర్వాణి భూతాన్యన్వాయత్తానీతి విద్యాత్) సర్వాణి భూతాన్యుపజీవ్యతయా ఆదిత్యముపాసీతేత్యర్థః భూతానామను పజీవన ప్రకారం కాలభేదేన దర్శయతి (తస్య యత్పురోదయాత్స హిఙ్కార స్తదస్య పశవోఽన్వాయత్తా ఇత్యాదినా) తస్య ఆదిత్యస్యోదయాత్ పూర్వం యద్రూపం స హిఙ్కారః హిఙ్కారేతద్రూపదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ఏవమగ్రేపి అస్య ఆదిత్యస్య హిఙ్కారాఖ్యం తద్రూపం పశవ ఉపజీవన్తి హి యత ఏవ తే ఏతస్య సామ్నః సామరూపస్యాదిత్యస్య సమ్బన్ధి హిఙ్కారలక్షణరూపోపజీవినః తస్మాత్తే హిఙ్కుర్వన్తి అత ఏవ పశవో హి ... కుర్వన్తీత్యర్థః ౨

శం. — అథ యత్ప్రథమోదితే సవితృరూపం. తదస్యాదిత్యాఖ్యస్య సామ్నః స ప్రస్తావః తదస్య మనుష్యా అన్వాయత్తాః పూర్వవత్ తస్మాత్తే ప్రస్తుతిం ప్రశంసాం కామయన్తే తస్మాత్ప్రస్తావభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః ౩

ఆ — సవితరి ప్రథమోదితే సతి యత్స్వరూపం. తద్దృష్ట్యా ప్రస్తావస్యోపాస్యత్వే పూర్వస్మాద్ధానమర్థం హేతుః యథోదయాత్ప్రాక్ పశుభిరుపజీవ్యతే. తథేత్యాహ (పూర్వవదితి) ఉదయాత్ప్రాచీనమాదిత్యరూపం మనుష్యా ఉపజీవన్తీత్యత్ర లిఙ్గమాహ (తస్మాదితి) ప్రత్యక్షపరోక్షభావేన ప్రస్తుతిః ప్రశంసనమిత్యర్థః ౩

రం. — (అథ యత్ప్రథమోదితే స ప్రస్తావ స్తదస్య మనుష్యా అన్వాయత్తా ఇత్యాది) ప్రథమోదయకాలావచ్ఛిన్న ఆదిత్యః ప్రస్తావః

ఉ.— అథ యత్సఙ్గవవేళాయాగ్ంస ఆదిస్తదస్య వయాగ్ంస్యన్వాయత్తాని తస్మాత్తాన్యన్తరిక్షేఽనారమ్బణాన్యాదాయాత్మానం పరిపతన్త్యాదిభాజీని హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౪

అథ యత్సమ్ప్రతి మధ్యన్దినే స ఉద్గీథస్తదస్య దేవా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే సత్తమాః ప్రాజాపత్యానాముద్గీథభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౫

అథ యదూర్ధ్వం మధ్యన్దినాత్ప్రాగపరాహ్ణాత్స ప్రతిహారస్తదస్య గర్భా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే ప్రతిహృతా నావపద్యన్తే ప్రతిహారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౬

అథ యదూర్ధ్వమపరాహ్ణాత్ప్రాగస్తమయాత్స ఉపద్రవస్తదస్యారణ్యా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే పురుషం దృష్ట్వా కక్షగ్గ్ంశ్వభ్రమిత్యుపద్రవన్త్యుపద్రవభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౭

అస్య తథావిధం రూపం మనుష్యా ఉపజీవన్తి యదస్మై ప్రస్తావాఖ్య ప్రథమసామాదిత్యాద్యుపాసకాః ఉపజీవినః - అత ఏవ మనుష్యాః ప్రస్తుతికామాః ప్రశంసాకామా ఇత్యర్థః ప్రస్తుతికామా ఇత్యస్య వివరణం- ప్రశంసాకామా ఇతి ౩

శం.— అథ యత్సఙ్గవవేళాయాం- గవాం- రశ్మీనాం సఙ్గమనం- సఙ్గవో యస్యాం వేళాయాం గవాం వత్సైస్సహ సఙ్గవవేళా తస్మిన్కాలే యత్సావిత్రం రూపం- స ఆదిర్భక్తివిశేషః- ఓఙ్కారః తదస్య వయాంసి- పక్షిణోఽన్వాయత్తాని. యత ఏవం- తస్మాత్తాని- వయాంస్యన్తరిక్షేఽనారమ్బణాని- అనాలమ్బనాన్యాత్మానమాదాయ- ఆత్మానమేవాలమ్బనత్వేన గృహీత్వా పరిపతన్తి- గచ్ఛన్తి అత ఆకారసామాన్యాదాదిభక్తిభాజీని హ్యేతస్య సామ్నః ౪

ఆ.— గోశబ్దవాచ్యానాం రశ్మీనాం జగత్సఙ్గతేన సఙ్గమనం- సఙ్గవో గమనమిత్యర్థః వత్సైః - సఙ్గమనమితి సమ్బన్ధః సఙ్గవకాలీనమాదిత్యరూపమాదిభక్తిరోఙ్కారస్యోపాస్యత్వే ద్వయోరాకారసామాన్యం హేతుః పక్షిణాం యథోక్తమాదిత్యరూపముపజీవ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ (యత ఇతి) ౪

రం.— (అథ యత్సఙ్గవవేళాయామిత్యాది) (తస్మాత్తాన్యన్తరిక్షేఽనారమ్బణాన్యాదాయాత్మానం పరిపతన్త్యాదిభాజీని హ్యేతస్య సామ్నః) తాని - వయాంసి పక్షిణః అనారమ్బణాని - ఆలమ్బనాన్తరశూన్యాన్యాత్మానమేవాలమ్బనత్వేనాదాయాకాశే పరిపతన్తి సఙ్గవకాలాదిత్యసమ్బన్ధ్యాదిభక్తిరోఙ్కారరూపోపజీవిత్వాదేనాదాయ పరిపతనం పక్షిణామిత్యర్థః ఆదిశబ్దాదాయశబ్దయోరాకారదకారవత్త్వసామ్యాత్ పక్షిత్వ లం ౪

శం.— అథ యత్సమ్ప్రతి మధ్యన్దినే- ఋజుమధ్యన్దిన ఇత్యర్థః స ఉద్గీథభక్తిః తదస్య దేవా అన్వాయత్తాః- ద్యోతనాతిశయాత్తత్కాలే తస్మాత్తే సత్తమాః- విశిష్టతమాః ప్రాజాపత్యానాం- ప్రజాపత్యపత్యానాం ఉద్గీథభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః ౫

ఆ.— ఋజుమధ్యన్దినే యదాదిత్యస్య రూపం - తస్యోద్గీథోపాసనే దైవ్రిస్త్వం హేతుః తత్కాలీనాదిత్యరూపస్య దేవోపజీవ్యత్వే హేతుమాహ (ద్యోతనేతి) తథాపి తస్య దేవైరుపజీవ్యత్వం కథమిత్యత ఆహ (తస్మాదితి) ౫

రం.— (అథ యత్సమ్ప్రతి మధ్యన్దినే స ఉద్గీథ ఇత్యాది) సమ్ప్రతి మధ్యన్దినే - ఋజుమధ్యన్దిన ఇత్యర్థః (తస్మాత్తే సత్తమాః ప్రాజాపత్యానామిత్యాది) ప్రాజాపత్యానాం మధ్యే తే సత్తమా ఇత్యర్థః. ఉద్గీథస్య ప్రథమశబ్దస్యోఙ్కారస్య ఉత్కారవత్త్వసామ్యాత్ ఉపజీవ్యోపజీవకభావో ద్రష్టవ్యః ౫

శం.— అథ యదూర్ధ్వం మధ్యన్దినాత్ప్రాగపరాహ్ణాద్యద్రూపం సవితుః స ప్రతిహారః తదస్య గర్భా అన్వాయత్తాః. అత స్తే సవితుః ప్రతిహారభక్తిరూపేణోర్ధ్వం ప్రతిహృతాస్సన్తో నావపద్యన్తే- నాధః పతన్తి తద్ద్వారే సత్యపీత్యర్థః యతః ప్రతిహారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నో గర్భాః ౬

ఆ.— అథ యదూర్ధ్వమిత్యాది స్వయమేవ వ్యాచష్టే (మధ్యన్దినాదితి) తద్రూపస్య ప్రతిహారోపాసనే ప్రతిశబ్దసామ్యం హేతుః - తస్మిన్కాలే సవితుర్గర్భస్య ప్రతిహరణాత్ యథోక్తమాదిత్యరూపం గర్భైరుపజీవ్యమిత్యత్ర గమకమాహ (అత ఇతి) ఊర్ధ్వం - యోనేరుపరిష్టాజ్జఠరం ప్రతీత్యర్థః యతో గర్భాః పూర్వోక్తరీత్యోపజీవన్తః- అత ఇతి యావత్ తద్ద్వారం- పతనద్వారం ౬

రం.— (అథ యదూర్ధ్వం మధ్యన్దినాత్ప్రాగపరాహ్ణాత్స ప్రతిహార ఇత్యాది) (తస్మాత్తే ప్రతిహృతా నావపద్యన్తే ప్రతిహారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః) సవితుః ప్రతిహారభక్తిరూపోపజీవిత్వాదేవోర్ధ్వం ప్రతిహృతాస్సన్తో గర్భాః నావపద్యన్తే- ద్వారే సత్యపి నాధః పతన్తీత్యర్థః ౬

శం.— అథ యదూర్ధ్వమపరాహ్ణాత్ప్రాగస్తమయాత్- స ఉపద్రవః తదస్యారణ్యాః పశవోఽన్వాయత్తాః. తస్మాత్తే పురుషం దృష్ట్వా భీతాః కక్షం - అరణ్యం. శ్వభ్రం భయశూన్యమిత్యుపద్రవన్తి- ఉపగచ్ఛన్తి దృష్ట్వా- ఉపద్రవభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః ౭

ఉ.— అథ యత్ప్రథమాస్తమితే తన్నిధనం తదస్య పితరోఽన్వాయత్తాస్తస్మాత్తాన్నిదధతి నిధనభాజినో హ్యేతస్య సామ్న ఏవం ఖల్వముమాదిత్యగ్ం సప్తవిధగ్ం సామోపాస్తే॥ ౮

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

అథ ఖల్వాత్మసమ్మితమతిమృత్యు సప్తవిధగ్ం సామోపాసీత హిఙ్కార ఇతి త్ర్యక్షరం ప్రస్తావ ఇతి త్ర్యక్షరం తత్సమం॥ ౧

అ— [illegible] (అథే) అరణ్యానాం [illegible] (అ [illegible]) [illegible] ౭

రం— ([illegible]) ([illegible]) [illegible] ౭

శం— [illegible] యత్ప్రథమాస్తమితే [illegible] తన్నిధనం [illegible] తస్మాత్తాన్నిదధతి [illegible] నిధనభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః [illegible] ఏవం [illegible] ౮

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ— [illegible] (తస్మాదిత్యాదినా) [illegible] (ఏవమితి) ౮

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే నవమఖణ్డటీకా

రం— (అథయత్ప్రథమాస్తమితే తన్నిధనమిత్యాది) (తస్మాత్తాన్నిదధతీతి) [illegible] ఉక్తముపాసనముపసంహరతి (ఏవం ఖల్వముమాదిత్యగ్ం సప్తవిధం సామోపాస్త ఇతి) ౮

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యం

శం— [illegible] ఆదిత్యః. [illegible] తస్మాదితర [illegible] సామోపాసనముపదిశ్యతే అథ ఖలు- [illegible] సామోపాసనస్య. ఆత్మసమ్మితం- [illegible] అతిమృత్యు- [illegible] [illegible] అతిమృత్యు సప్తవిధం సామోపాసీత- [illegible] ఏవం [illegible] వనామ. తత్పూర్వేణ సమం. ౧

ఆ— [illegible] (మృత్యురితి) [illegible] (ఆదిత్యేతి) [illegible] చ్యతే [illegible] (పరమాత్మేతి) [illegible] (యథేత్యాదినా) ఉద్గీథ [illegible] ఉద్గీథభక్తినామ [illegible] ఆదిత్యాదిదృష్ట్యోపాసనమిత్యర్థః. మృత్యుగోచరాక్షరసఙ్ఖ్యా- ఏకవింశతి [illegible] ఆదిత్యమిత్యర్థః అతిక్రమణాయ- తత్సాధనముపాసనమితి శేషః అతిమృత్యు- మృత్యోరత్యయహేతుత్వాదితి ఉక్తమేవస్పష్టయతి (మృత్యుమితి) నామాక్షరాణి- కథ్యన్త ఇతి శేషః. ౧

రం— (అథ ఖల్వాత్మసమ్మితమతిమృత్యు సప్తవిధం సామోపాసీత) అథ- అధ్యస్తాదిత్యభావసప్తవిధసామోపాసనోపదేశానన్తరం అతిక్రాన్తాదిత్యసప్తవిధసామోపాసనముపదిశ్యత ఇత్యర్థః. అత్ర మృత్యుశబ్దేన ఆదిత్యోఽభిధీయతే. ఆదిత్యస్యాహోరాత్రకాలావర్తనేన జగన్మృతి హేతుత్వాన్మృత్యుత్వం. ఆత్మసమ్మితం- ఆత్మనా స్వేనైవ [illegible] అక్షరత్వేన పరస్పరసమ్మితత్వకథనాదాత్మసమ్మితత్వం. ద్వావింశత్యక్షరాత్మ

మూ.— ఆదిరితిద్వ్యక్షరం ప్రతిహారఇతిచతురక్షరంతతఇహైకంతత్సమం॥ ౨

ఉద్గీథఇతిత్ర్యక్షరముపద్రవఇతిచతురక్షరంత్రిభిస్త్రిభిస్సమంభవత్యక్షరమతిశిష్యతే త్ర్యక్షరంతత్సమం॥ ౩

నిధనమితిత్ర్యక్షరంతత్సమమేవభవతితానిహవాఏతానిద్వావింశతిరక్షరాణి॥ ౪

ఏకవింశత్యాదిత్యమాప్నోత్యేకవింశోవాఇతోఽసావాదిత్యోద్వావింశేనపరమాదిత్యాజ్జయతితన్నాకంతద్విశోకం॥ ౫

కస్సస్సప్తవిధసామభక్తిశేషస్యైకవింశతిసంఖ్యాదిత్యసంఖ్యాతిరేకిత్వాదిత్యుచ్యతే ఆత్మసమ్మితం ... ప్రకారమేవదర్శయతి- హింకారఇతిత్ర్యక్షరం ప్రస్తావఇతిత్ర్యక్షరం తత్సమం అతశ్చోపద్రవాయుక్తయోస్సమత్వాదేవావాహింకారప్రస్తావావిత్యర్థః ౧

శం — (ఆదిరితిద్వ్యక్షరం) సప్తవిధస్యసామ్నస్సంఖ్యాపూరణేఽక్షరాదీన్ ... ప్రతిహారఇతిచతురక్షరం తతఇహైకం ... రమపచ్ఛిద్యాద్యక్షరయోః ప్రక్షిప్యతే- తేనతత్సమమేవభవతి ౨

ఆ — అద్వ్యక్షరయోః - ఆదిభక్తినామాక్షరయోరితియావత్ తేన - ప్రక్షేపేణేత్ - ఆదిభక్తిరాప్రతిహారనామ్నోరుల్యత్వమిత్యర్థః ౨-౩

రం.— ఆదిరితిద్వ్యక్షరం ప్రతిహారఇతిచతురక్షరం (తతఇహైకంతత్సమం) చతురక్షరాదేకమక్షరం గృహీత్వాద్వ్యక్షరేనివేశితేసమంభవతీత్యర్థః ౨

శం.— ఉద్గీథఇతిత్ర్యక్షరం ఉపద్రవఇతిచతురక్షరం త్రిభిస్త్రిభిస్సమంభవతి అక్షరమతిశిష్యతే- అతిరిచ్యతే తేనవైషమ్యేప్రాప్తేసామ్నస్సమత్వకరణాయాహ - తదేకమపిసదక్షరమితిత్ర్యక్షరమేవభవతి. అతస్సమం ౩

రం — ఉద్గీథఇతిత్ర్యక్షరం ఉపద్రవఇతిచతురక్షరం (త్రిభిస్త్రిభిస్సమంభవత్యక్షరమతిశిష్యతేత్ర్యక్షరంతత్సమం) ఉపద్రవఇతిచతురక్షరేఏకస్మిన్నక్షరేపృథక్కృతేసతిఅక్షరంత్ర్యక్షరంసమమేవభవతీత్యర్థః ౩

శం — నిధనమితిత్ర్యక్షరం తత్సమమేవభవతి ఏవం త్ర్యక్షరసమతయాసామ్నస్సమత్వంసంపాద్యయథా ... స్యాక్షరసంఖ్యాయై- తానిహవాఏతాని- సప్తభక్తినామాక్షరాణిద్వావింశతిః ౪

ఆ — సమయత్రీక్షరీత్వాచ్చతుర్వింశత్యక్షరాణి- ... తానిహవాఏతానిద్వావింశతిరక్షరాణీతి- ... (ఏవమితి) ౪

రం.— నిధనమితిత్ర్యక్షరం తత్సమమేవభవతి ఉపసంహారః (తానిహవాఏతానిద్వావింశత్యక్షరాణీతి) స్పష్టార్థః ౪

శం — తత్రైకవింశత్యక్షరసంఖ్యయాఆదిత్యమాప్నోతిమృత్యుం. యస్మాదేకవింశఇతః- అస్మాల్లోకాదసావాదిత్యస్సంఖ్యయా-ద్వాదశమాసాః పంచర్తవస్త్రయఇమేలోకాఅసావాదిత్యఏకవింశఇతిశ్రుతేః శిష్టేనద్వావింశేనాక్షరేణపరంమృత్యోరాదిత్యాజ్జయతి- ఆప్నోతీత్యర్థః యచ్చతదాదిత్యాత్పరం-కింతత్ నాకం-కమితి-సుఖం. తస్యప్రతిషేధోఽకం తన్నభవతీతినాకం. కమేవేత్యర్థః అమృత్యువిషయత్వాత్ విశోకంచతత్-విగతశోకం. మానసదుఃఖరహితమిత్యర్థః తదాప్నోతి ౫

ఆ — ఆదిత్యస్యాస్మాల్లోకాదేకవింశత్వేశ్రుత్యంతరంప్రమాణయతి (ద్వాదశేతి) హేమంతశిశిరయోరైక్యేనపంచర్తవఇత్యుక్తం ఆదిత్యస్యోదయాస్తమయాభ్యాంపౌనఃపున్యేనమృత్యుహేతుత్వమస్మిల్లోకేదృశ్యతే- తదయంలోకాద్వైశేష్యాత్తత్పరఃఖ్యాత్యర్థః-తదగ్రే-నామ్నోపహ్య లోకస్సుఖాత్మకఇతిమత్వాహ (అమృత్యువిషయత్వాదితి) ౫

రం — (ఏకవింశత్యాదిత్యమాప్నోత్యేకవింశోవాఇతోఽసావాదిత్యః) *ద్వాదశమాసాఃపంచర్తవస్త్రయఇమేలోకాఅసావాదిత్యఏకవింశఇతిశ్రుతేరయమాదిత్యస్యైకవింశత్వం- అతస్సప్తవిధభక్తినామాక్షరగతైకవింశతిసంఖ్యయాఏకవింశతిసంఖ్యాకమాదిత్యంప్రాప్నోతి ఆదిత్యసాలోక్యంప్రాప్నోతీత్యర్థః. (ద్వావింశేనపరమాదిత్యాజ్జయతితన్నాకంతద్విశోకం) అవశిష్టేనద్వావింశేనాక్షరేణాదిత్యాత్పరందుఃఖాసంభిన్నంలోకంప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౫

ఆప్నోతి హాదిత్యస్య జయం పరో హాస్యాదిత్యజయాజ్జయో భవతి య ఏతదేవం విద్వానాత్మసమ్మితమతిమృత్యు సప్తవిధగ్ం సామోపాస్తే సామోపాస్తే॥ ౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

హిం.—— మనో హింకారో వాక్ప్రస్తావశ్చక్షురుద్గీథః శ్రోత్రం ప్రతిహారః ప్రాణో నిధనమేతద్గాయత్రం ప్రాణేషు ప్రోతం॥ ౧

స య ఏవమేతద్గాయత్రం ప్రాణేషు ప్రోతం వేద ప్రాణీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా మహామనాః స్యాత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠక ఏకాదశః ఖణ్డః.

శం —— ఉక్తస్యైవ సిద్ధిం ఫలమాహ- ఏకవింశేన [illegible] ఆదిత్యస్య జయం పరః (పరో హాస్య) [illegible] జయాన్మృత్యుగోచ[illegible] భవతి ద్వావింశేన [illegible] యేత్యర్థః (య ఏతదేవం విద్వానిత్యాది) [illegible] తస్యైతత్ఫలం [illegible] ద్వితీయస్య సప్తవిధ[illegible] ౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ —— పూర్వేణోత్తరస్య పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (ఉక్తస్యైవేతి) [illegible] అబుద్ధిసౌకర్యా[illegible] తన్న పౌనరుక్త్యమిత్యర్థః జయమను - పరో జయో భవతీ[illegible] పరో హాస్యేత్యస్యార్థం వాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవం విద ఇతి) [illegible] సాప్తవిధ్యం-సప్తవిధత్వం [illegible] ఇత్యర్థః ౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా

రం —— (ఆప్నోతి హాదిత్యస్య జయమితి) ఇహలోక ఏవ ఆదిత్యజయం ప్రాప్నోతీత్యర్థః (పరో హాస్యాదిత్యజయాజ్జయో భవతి య ఏతదేవం విద్వానిత్యాది) య ఏవముపాస్తే- తస్య ఆదిత్యజయాత్పరో [illegible] భవతీత్యర్థః ౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్

శం —— వినా నామగ్రహణం పఞ్చవిధస్య సప్తవిధస్య చ సామ్న ఉపాసనముక్తం అథేదానీం గాయత్రాదినామగ్రహణపూర్వకం [illegible] సామోపాసనాన్తరాణ్యుచ్యన్తే యథాక్రమం గాయత్రాదీనాం కర్మణి ప్రయోగః- తథైవ (మనో హింకారః) మనసస్సర్వకరణప్ర[illegible] ప్రాథమ్యాత్. తదానన్తర్యాద్వాక్ప్రస్తావః (చక్షురుద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (శ్రోత్రం ప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్ (ప్రాణో నిధనం) యథోక్తానాం ప్రాణే నిధనాత్స్వాపకాలే. ఏతద్గాయత్రం సామ ప్రాణేషు ప్రోతం- గాయత్ర్యాః ప్రాణసంస్తుతత్వాత్. ౧

ఆ —— నను పఞ్చవిధస్య సప్తవిధస్య చ సామ్నో ధ్యానం వ్యాఖ్యాతం అథా [illegible] పూర్వోక్తయోరర్థభేదమాహ (వినేత్యాదినా) గాయత్రం రథన్తరమిత్యాదినామగ్రహణేన [illegible] కథం పునర్వక్ష్యమాణే [illegible] తత్రాహ (యథాక్రమమితి) [illegible] తత్ర ప్రాణస్య [illegible] ప్రాణస్య ప్రధానత్వాత్ [illegible] గాయత్ర్యాః [illegible] (మనో హింకార ఇత్యాదినా) * ప్రాణం [illegible] ప్రాణేవాగాదీనాం నిధనమవధేయం [illegible] ప్రతిష్ఠి[illegible] గాయత్ర్యాః ప్రాణేషు ప్రతిష్ఠితత్వే హేతుమాహ (గాయత్ర్యా ఇతి) * ప్రాణో వై గాయత్రీతి శ్రుతిః ౧

రం —— అథ గాయత్రరథన్తరాదిసామోపాసనం ప్రస్తూయతే (మనో హింకారో వాక్ప్రస్తావశ్చక్షురుద్గీథః శ్రోత్రం ప్రతిహారః ప్రాణో నిధనమితి) గాయత్రాఖ్యస్య సామ్నో హింకారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనాఖ్యపఞ్చవిధభక్తిషు మనో వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రప్రాణదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః (ఏతద్గాయత్రం ప్రాణేషు ప్రోతం) [illegible] గాయత్రాఖ్యస్య సామ్నః [illegible] ప్రాణ [illegible] సమ్బన్ధస్య [illegible] ఇత్యర్థః ౧

శం —— స య ఏవమేతద్గాయత్రం ప్రాణేషు ప్రోతం వేద- ప్రాణీ భవతి- అవికలకరణో భవతీత్యేతత్ (సర్వమాయురేతి) శతం వర్షాణి సర్వమాయుః పురుషస్యేతి శ్రుతేః జ్యోక్- ఉజ్జ్వలస్సన్జీవతి మహాన్భవతి ప్రజాదిభిః మహాంశ్చ కీర్త్యా. గాయత్రోపాసకస్యైతద్వ్రతం భవతి- యన్మహామనాః - అక్షుద్రచిత్తస్స్యాదిత్యర్థః ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠక ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అభిమన్థతి స హిఙ్కారో ధూమో జాయతే స ప్రస్తావో జ్వలతి స ఉద్గీథోఽఙ్గారా భవన్తి స ప్రతిహార ఉపశామ్యతి తన్నిధనꣳ సꣳశామ్యతి తన్నిధనమేతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం॥ ౧

స య ఏవమేతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం వేద బ్రహ్మవర్చస్యన్నాదో భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా న ప్రత్యఙ్ఙగ్నిమాచామేన్న నిష్ఠీవేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డః.

ఉపమన్త్రయతే స హిఙ్కారో జ్ఞపయతే స ప్రస్తావః స్త్రియా సహ శేతే స ఉద్గీథః ప్రతి స్త్రీం సహ శేతే స ప్రతిహారః కాలం గచ్ఛతి తన్నిధనం పారం గచ్ఛతి తన్నిధనమేతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతం॥ ౧

ఆ. అనిరుక్తోఽపి ప్రాణత్వసిద్ధ్యర్థం [illegible] ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ ([illegible]) [illegible] జనీనంసర్వమాయురేతి [illegible] (జ్యోగ్జీవతి) [illegible] ఇతి - [illegible] సచోజ్వలనాత్ ఉజ్జ్వలః స్వపరోపకారకస్య పుత్రదివ్యావత్. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డవ్యాఖ్యా టీకా

రం — తత్ఫలమాహ (సయఏవమేతద్గాయత్రం ప్రాణేషు ప్రోతం వేదేత్యాది) [illegible] - అధిక [illegible] (జ్యోక్ జీవతి । జ్యోక్ - ఉజ్జ్వలః [illegible] మహామనాస్స్యాత్ - [illegible] మహామనస్త్వమేతదు పాసనాఙ్గమిత్యర్థః ఏతస్య వ్రతమిదమిత్యాహ ([illegible]) ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్

శం - (అభిమన్థతి స హిఙ్కారః) ప్రాథమ్యాదగ్నేః (ధూమో జాయతే స ప్రస్తావః) ఆనన్తర్యాత్ (జ్వలతి స ఉద్గీథః) హవిస్సమ్బన్ధాచ్ఛ్రేష్ఠ్యం [illegible] (అఙ్గారా భవన్తి స ప్రతిహారః) అఙ్గారాణాం ప్రతిహృతత్వాత్ ఉపశమః సావశేషత్వాదగ్నేః సంశమనం నిశ్శేషోపశమః సమాప్తిసామాన్యాన్నిధనం (ఏతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం) మన్థనే హ్యగ్నిర్గీయతే ౧

ఆ — [illegible] (అభిమన్థతీత్యాదినా) ఉపశమస్సంశమశ్చ [illegible] (ఉపశమ ఇతి) [illegible] - అత ఆహ (మన్థనే హీతి) [illegible] ౧

రా — (అభిమన్థతి స హిఙ్కార ఇత్యాది) (ఉపశామ్యతి [illegible] తన్నిధనం) ఉపశమః - సావశేషశమనం [illegible] - సంశమః ౧

శం — (స య ఇత్యాది) పూర్వవత్ (బ్రహ్మవర్చసీ) వృత్తస్వాధ్యాయనిమిత్తం తేజో బ్రహ్మవర్చసం తేజస్తు కేవలం త్విడ్ద్వా [illegible] అన్నాదో దీప్తాగ్నిః (న ప్రత్యఙ్) అగ్నేరభిముఖో నాచామేత్ - నభక్షయేత్ కిఞ్చిత్ ననిష్ఠీవేత్ - శ్లేష్మాదినిరసనం చ న కుర్యాత్ తద్వ్రతం ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ. నను తత్ర బ్రహ్మవర్చసీతి ఫలముక్తం - బృహదుపాసనే తు * తేజస్వీ భవతీత్యుక్తే సతి బ్రహ్మవర్చసతేజసోర్భేదః - తథా చ [illegible] ఫలవైలక్షణ్యం - అత ఆహ (వృత్తేతి) ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (సయఏవమేతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం వేదేత్యాది) (న ప్రత్యఙ్ఙగ్నిమాచామేన్న నిష్ఠీవేత్తద్వ్రతం) అగ్నేరభిముఖో నాచామేత్ - నభక్షయేత్, ననిష్ఠీవేత్ - శ్లేష్మాదినిరసనం చ న కుర్యాదిత్యర్థః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్

శం — ఉపమన్త్రయతే - సఙ్కేతం కరోతి. ప్రాథమ్యాత్స హిఙ్కారః. జ్ఞపయతే - తోషయతి స ప్రస్తావః. సహశయనం - ఏకపర్యఙ్కే గమనం. స ఉద్గీథః - శ్రేష్ఠ్యత్వాత్ ప్రతి స్త్రీం శయనం - స్త్రియా అభిముఖీభావః. స ప్రతిహారః. కాలం గచ్ఛతి - మైథునేన. పారం - సమాప్తిం గచ్ఛతి. తన్నిధనం. ఏతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతం - వాయ్వమ్బుమిథునసమ్బన్ధాత్. ౧

ఊ.— స య ఏవమేతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతం వేద మిథునీభవతి మిథునాన్మిథునాత్ప్రజాయతే సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా న కాంచన పరిహరేత్తద్వ్రతమ్॥ … ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఉద్యన్హిఙ్కార ఉదితః ప్రస్తావో మధ్యన్దిన ఉద్గీథోఽపరాహ్ణః ప్రతిహారోఽస్తం యన్నిధనమేతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతం॥ ౧

స య ఏవమేతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతం వేద తేజస్వ్యన్నాదో భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా తపన్తం న నిన్దేత్తద్వ్రతం॥ … ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

ఆ — ఉత్తరాదరరతిసాధనీయవామదేవ్యస్త్రీపురుషయో రతా[illegible]నాదిత్యాదివత్ [illegible] నన్తరం [illegible] ఉపమన్త్రయత ఇత్యాదినా) పురుషాహి [illegible] స్త్రీయా [illegible] (జ్ఞపయత ఇతి) [illegible] వామదేవ [illegible] (వామదేవ్యం మిథునే) [illegible] సర్వ [illegible] వామదేవ్యాన్ [illegible] ౧

రం — (ఉపమన్త్రయతే స హిఙ్కారః) ఉపమన్త్రణం- సఙ్కేతకరణం (జ్ఞపయతే స ప్రస్తావః) [illegible] (స్త్రియా సహ శేతే స ఉద్గీథః) [illegible] (ప్రతి స్త్రీం సహ శేతే స ప్రతిహారః) స్త్రియా [illegible] (కాలం గచ్ఛతి తన్నిధనం పారం గచ్ఛతి తన్నిధనం) [illegible] ౧

శం — (స య ఇత్యాది) పూర్వవత్ (మిథునీభవతి) [illegible] మిథునాన్మిథునాత్ప్రజాయత [illegible] స్త్ర్యముచ్యతే. న కాంచన- కాంచిదపి స్త్రియం [illegible] వామదేవ్యసామోపాసనాఙ్గత్వేన విధానాత్ ఏతస్మాద్ [illegible] ……… ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — న కాంచన నేతి వాక్యమాదాయ [illegible] (కాంచిదపీతి) ※ పరదారాణాం [illegible] (వామదేవ్యేతి) విధినిషేధయో [illegible] న కాంచన పరిహరేదితి [illegible] (వ్రతమితి) యథోక్తోపాసనా [illegible] ప్రతిషేధ [illegible] … ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం — ఫలమాహ (స య ఏతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతం వేదేత్యాది) (మిథునీభవతి) [illegible] (మిథునాన్మిథునాత్ప్రజాయతే) [illegible] (న కాంచన పరిహరేత్తద్వ్రతం) కాంచన- స్త్రియం [illegible] వామదేవ్యోపాసనాఙ్గత్వేన విధానాత్ పరదార [illegible] ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం — ఉద్యన్- సవితా. స హిఙ్కారః- [illegible] (ఉదితః ప్రస్తావః) ప్రస్తవనహేతుత్వాత్ [illegible] (మధ్యన్దిన ఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (అపరాహ్ణః ప్రతిహారః) పశ్వాదీనాం గృహాన్ ప్రతిహరణాత్ (అస్తం యన్నిధనం) [illegible] (ఏతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతం) బృహతః ఆదిత్యదైవత్యత్వాత్. ౧

ఆ — ఆదిత్యస్య ప్రజాప్రసవహేతుత్వాత్ [illegible] (ఉద్యన్నిత్యాదినా) … ౧-౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా

రం, — (ఉద్యన్హిఙ్కార ఉదితః ప్రస్తావ ఇత్యాది) ఆదిత్య ఇతి శేషః (మధ్యన్దిన ఉద్గీథః) మధ్యన్దినకాలావచ్ఛిన్న ఆదిత్య ఉద్గీథ ఇత్యర్థః. (అపరాహ్ణః ప్రతిహారః) అపరాహ్ణకాలావచ్ఛిన్న ఆదిత్యః ప్రతిహార ఇత్యర్థః (అస్తం యన్నిధనం) యన్- గచ్ఛన్నిత్యర్థః ౧

శం,— (స య ఇత్యాది) పూర్వవత్. తపన్తం న నిన్దేత్- తద్వ్రతం…………… ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అభ్రాణి సంప్లవన్తే స హిఙ్కారో మేఘో జాయతే స ప్రస్తావో వర్షతి స ఉద్గీథో విద్యోతతే స్తనయతి స ప్రతిహార ఉద్గృహ్ణాతి తన్నిధనమేతద్వైరూపం పర్జన్యే ప్రోతం॥ ౧

స య ఏవమేతద్వైరూపం పర్జన్యే ప్రోతం వేద విరూపాంశ్చ సురూపాంశ్చ పశూనవరున్ధే సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా వర్షన్తం న నిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

ఉ.— వసన్తో హిఙ్కారో గ్రీష్మః ప్రస్తావో వర్షా ఉద్గీథః శరత్ప్రతిహారో హేమన్తో నిధనమేతద్వైరాజమృతుషు ప్రోతం॥ ౧

స య ఏవమేతద్వైరాజమృతుషు ప్రోతం వేద విరాజతి ప్రజయా పశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా ఋతూన్న నిన్దేత్తద్వ్రతం॥............ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

రం — (స య ఏవమేతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతం వేదేత్యాది) (తపన్తం న నిన్దేత్తద్వ్రతం) తపన్తమాదిత్యం న నిన్దేదిత్యర్థః ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్

శం — అభ్రాణి- అబ్భరణాత్ మేఘః- ఉదకసేక్తృత్వాత్ ఉక్తాన్యమన్యత్ ఏతద్వైరూపం నామ సామ పర్జన్యే ప్రోతం- అనేకరూపత్వాదభ్రాదిభిః పర్జన్యస్య. ౧

ఆ — * ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిరితి స్మృతేరాదిత్యకార్యత్వాత్పర్జన్యస్యాదిత్యానన్తర్యేణ పర్జన్యే వృష్టిం దర్శయతి (అభ్రాణీతి), కథం వైరూపం సామ తస్మిన్ప్రతిష్ఠితం- తత్రాహ (అనేకేతి) ౧-౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (అభ్రాణి సంప్లవన్తే స హిఙ్కారః) అభ్రాణి - జలధారకత్వమాత్రావస్థాపన్నాని సంప్లవః- సఙ్ఘాతః (మేఘో జాయతే స ప్రస్తావః) మేఘః- సేచకత్వావస్థాపన్నః (ఉద్గృహ్ణాతి తన్నిధనం) ఉద్గ్రహణం- వర్షసమాప్తిః (ఏతద్వైరూపం పర్జన్యే ప్రోతం) వైరూపం- వైరూపాఖ్యం సామేత్యర్థః ౧

శం — విరూపాంశ్చ సురూపాంశ్చ- అజావిప్రభృతీన్పశూనవరున్ధే- ప్రాప్నోతీత్యర్థః వర్షన్తం న నిన్దేత్- తద్వ్రతం . . . ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్

రం — ఫలం (స య ఏవమేతద్వైరూపం పర్జన్యే ప్రోతం వేదేత్యాది) (విరూపాంశ్చ సురూపాంశ్చ పశూనవరున్ధే) విరూపాన్ - వివిధరూపాన్ సురూపాన్- శోభనరూపాన్, అవరున్ధే - ప్రాప్నోతీత్యర్థః (వర్షన్తం న నిన్దేత్తద్వ్రతం) వర్షన్తం- పర్జన్యమిత్యర్థః ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్

శం — (వసన్తో హిఙ్కారః) ప్రాథమ్యాత్ (గ్రీష్మః ప్రస్తావ ఇత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఆ — పర్జన్యాయత్తత్వాదృతువ్యవస్థాయాస్తద్దృష్ట్యనన్తరమృతుదృష్టిమాచష్టే (వసన్త ఇత్యాదినా) ౧

రం.— (వసన్తో హిఙ్కారో గ్రీష్మః ప్రస్తావో వర్షా ఉద్గీథ ఇత్యాది) స్పష్టం (ఏతద్వైరాజమృతుషు ప్రోతం) వైరాజం - వైరాజాఖ్యం సామేత్యర్థః. ౧-౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్

శం — ఏతద్వైరాజమృతుషు ప్రోతం వేద- విరాజతి- ఋతువత్ యథర్తవ ఆర్తవైర్ధర్మైర్విరాజన్తే - ఏవం ప్రజాదిభిర్విద్వానితి ఉక్తమన్యత్ ఋతూన్న నిన్దేత్- తద్వ్రతం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ. — వైరాజస్య సామ్నో యుక్తమృతుషు ప్రోతత్వం- తేషాం స్వధర్మైర్విరాజనాదిత్యాహ (ఏతదితి) యద్వా- ఋతూనాం సంవత్సరనిమిత్తత్వాత్, దీర్ఘరాత్రాద్యనేకాన్నత్వాత్, తస్య తేషు ప్రతిష్ఠితత్వాత్, తద్ద్వారా వైరాజమపి సామ తేషు ప్రోతమితి భావః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— పృథివీ హిఙ్కారోఽన్తరిక్షం ప్రస్తావో ద్యౌరుద్గీథో దిశః ప్రతిహారః సముద్రో నిధనమేతాః శక్వర్యో లోకేషు ప్రోతాః॥ ౧

స య ఏవమేతాః శక్వర్యో లోకేషు ప్రోతా వేద లోకీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా న లోకాన్నిన్దేత్తద్వ్రతమ్॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

ఉ.— అజా హిఙ్కారోఽవయః ప్రస్తావో గావ ఉద్గీథోఽశ్వాః ప్రతిహారః పురుషో నిధనమేతా రేవత్యః పశుషు ప్రోతాః॥ ౧

స య ఏవమేతా రేవత్యః పశుషు ప్రోతా వేద పశుమాన్భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా పశూన్న నిన్దేత్తద్వ్రతమ్॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టాదశః ఖణ్డః.

లోమ హిఙ్కారస్త్వక్ప్రస్తావో మాంసముద్గీథోఽస్థి ప్రతిహారో మజ్జా నిధనమేతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయమఙ్గేషు ప్రోతమ్॥ ౧

శం.— (పృథివీ హిఙ్కార ఇత్యాది) పూర్వవత్. శక్వర్య ఇతి-నిత్యం బహువచనం రేవత్య ఇవ లోకేషు ప్రోతాః ౧

ఆ.— ఋతుషు సమ్యగ్వృత్తేషు లోకస్థితేః ప్రసిద్ధత్వాదృతుదృష్ట్యనన్తరం లోకదృష్టిమాహ (పృథివీతి) కథం శక్వర్య ఇత్యేకస్యైవ సామ్నో నామధేయం-బహువచనాద్ధి బహూని సామాని ప్రతీయన్తే- తత్రాహ (శక్వర్య ఇతీతి) నిత్యం బహువచనత్వముభయత్ర తుల్యమితి ద్యోతనార్థం పశ్చాదుదాహృతం దృష్టాన్తయతి (రేవత్య ఇవేతి) మహానామ్నీషు ఋక్షు శక్వర్యో గీయన్తే- తాసాం చ * ఆపో వై మహానామ్న్య ఇత్యద్భిస్సమ్బన్ధః శ్రుతః * అప్సు లోకాః ప్రతిష్ఠితా ఇతి శ్రుతం. తథా చాస్మాత్సమ్బన్ధాల్లోకేషు శక్వర్యః ప్రతిష్ఠితా ఇత్యాహ (లోకేష్వితి) ౧-౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (పృథివీ హిఙ్కార ఇత్యాది) స్పష్టం (ఏతాశ్శక్వర్యో లోకేషు ప్రోతాః) శక్వర్యః - శక్వర్యాఖ్యం సామ-ఏకస్మిన్నపి నిత్యబహువచనం. ౧

శం.— (లోకీ భవతి) లోకఫలేన యుజ్యత ఇత్యర్థః లోకాన్న నిన్దేత్- తద్వ్రతం ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (స య ఏవమేతా ఇత్యాది) (లోకీ భవతి) ఉత్తమలోకప్రాప్తో భవతీత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— (అజా హిఙ్కార ఇత్యాది) పూర్వవత్. పశుషు ప్రోతాః. ౧

ఆ.— పశూనాం లోకకార్యత్వాల్లోకదృష్ట్యనన్తరం పశుదృష్టిముపన్యస్యతి (అజేతి) రేవత్య ఇతి సామనామధేయం పూర్వవన్నిత్యబహువచనాన్తం. * పశవో వై రేవతీరితి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (పశుష్వితి) ౧-౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (అజా హిఙ్కారోఽవయః ప్రస్తావో గావ ఇత్యాది) (ఏతా రేవత్యః పశుషు ప్రోతాః) రేవత్య ఇత్యపి శక్వర్య ఇతివన్నిత్యబహువచనం సామవిశేషనామ. ౧-౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పశూన్న నిన్దేత్-తద్వ్రతం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (లోమ హిఙ్కారః) దేహావయవానాం ప్రాథమ్యాత్ (త్వక్ప్రస్తావః) ఆనన్తర్యాత్. (మాంసముద్గీథః) ప్రాధాన్యాత్ (అస్థి ప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. మజ్జా నిధనం. ఏతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయం నామ సామ దేహావయవేషు ప్రోతం ౧

సయఏవమేతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయఙ్గాత్రేషు ప్రోతంవేదాఙ్గీభవతినాఙ్గేనవిహూర్ఛతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యా సంవత్సరంమజ్ఞో నాశ్నీయాత్తద్వ్రతంమజ్ఞో నాశ్నీయాదితివా ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేఏకోనవింశఃఖణ్డః.

ఉ.—— అగ్నిర్హిఙ్కారో వాయుఃప్రస్తావఆదిత్యఉద్గీథో నక్షత్రాణిప్రతిహారశ్చన్ద్రమానిధనమేతద్రాజనందేవతాసుప్రోతం॥ ౧

సయఏవమేతద్రాజనందేవతాసుప్రోతంవేదైతాసామేవదేవతానాగ్ంసలోకతాగ్ంసార్ష్టితాగ్ంసాయుజ్యంగచ్ఛతిసర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యాబ్రాహ్మణాన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే వింశఃఖణ్డః.

ఆ —— పశువికారపయోధర్మ్యాదినాపుష్టిరఙ్గానాంధృష్టేతిపశుదృష్ట్యనన్తరమజ్గదృష్టిమాహ (లోమేతి) * రసావైయజ్ఞాయజ్ఞీయమితిశ్రుతే, రసరసవికారేణలోమాదీనాంసమ్బన్ధా, ద్యజ్ఞాయజ్ఞీయంసామాఙ్గేషుప్రతిష్ఠితమిత్యాహ (ఏతదితి) ౧

రం —— (లోమహిఙ్కారస్త్వక్ప్రస్తావఇత్యాది) స్పష్టం ౧

శం —— (అఙ్గీభవతి) సమగ్రాఙ్గోభవతీత్యర్థః నాఙ్గేన-హస్తపాదాదినావిహూర్ఛతి-నకుటలీభవతి పఙ్గుఃకుణీవేత్యర్థః. సంవత్సరం-సంవత్సరమాత్రంమజ్ఞః-మాంసానినాశ్నీయాత్-నభక్షయేత్ బహువచనంమత్స్యోపలక్షణార్థం మజ్ఞోనాశ్నీయాత్ - సర్వదైవనాశ్నీయాదితివా తద్వ్రతం ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ —— కుణిః. హస్తరహితః ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.—— (సయఏవమేతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయమిత్యాది) (అఙ్గీభవతి) సమగ్రాఙ్గయుక్తోభవతీత్యర్థః (నాఙ్గేనవిహూర్ఛతి) అఙ్గేన- హస్తపాదాదినానవిహూర్ఛతి- కుటిలోనభవతీత్యర్థః *హుర్ఛా కౌటిల్యఇతిహి ధాతుః (సంవత్సరంమజ్ఞోనాశ్నీయాత్తద్వ్రతం) మజ్ఞః- మాంసానినభక్షయేదిత్యర్థః (మజ్ఞోనాశ్నీయాదితివా) వ్రతంసర్వదేతిశేషః ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకేఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్

శం —— (అగ్నిర్హిఙ్కారః) ప్రథమస్థానత్వాత్ (వాయుఃప్రస్తావః) అనన్తర్యసామాన్యాత్. (ఆదిత్యఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్ (నక్షత్రాణిప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. (చన్ద్రమానిధనం) కర్మిణాంతన్నిధనాత్. (ఏతద్రాజనందేవతాసుప్రోతం) దేవతానాందీప్తిమత్త్వాత్ ౧

ఆ —— అగ్న్యాదీనామఙ్గేషుప్రతిష్ఠితత్వాదఙ్గదృష్ట్యనన్తరమగ్న్యాదిదృష్టిముత్థాపయతి (అగ్నిరిత్యాదినా) రాజనస్యసామ్నోదేవతాసుప్రోతత్వేహేతుమాహ (దేవతానామితి) ౧

రం.—— (అగ్నిర్హిఙ్కారోవాయుః ప్రస్తావఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతద్రాజనందేవతాసుప్రోతం) రాజనం - రాజనాఖ్యంసామేత్యర్థః ౧

శం. —— విద్వత్ఫలం- ఏతాసామేవ- అగ్న్యాదీనాందేవతానాంసలోకతాం - సమానలోకతాం సార్ష్టితాం-సమానర్ధిత్వం సాయుజ్యం- సయుగ్భావం ఏకదేహదేహిత్వమిత్యేతత్. వాశబ్దోఽత్రలుప్తోద్రష్టవ్యః-సలోకతాంవేత్యాది భావనావిశేషతఃఫలవిశేషోపపత్తేః గచ్ఛతి-ప్రాప్నోతి. సముచ్చయానుపపత్తేశ్చ. (బ్రాహ్మణాన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం) * ఏతేవైదేవాః ప్రత్యక్షంయద్బ్రాహ్మణాఇతిశ్రుతేర్బ్రాహ్మణనిన్దాదేవనిన్దేతి. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— త్రయీవిద్యా హిఙ్కారస్త్రయ ఇమే లోకాస్స ప్రస్తావోఽగ్నిర్వాయురాదిత్యస్స ఉద్గీథో నక్షత్రాణి వయాంసి మరీచయస్స ప్రతిహారస్సర్పా గన్ధర్వాః పితరస్తన్నిధనమేతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతం॥ ౧

స య ఏవమేతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతం వేద సర్వꣳ హ భవతి॥ ౨

తదేష శ్లోకః। యాని పఞ్చధా త్రీణి త్రీణి తేభ్యో న జ్యాయః పరమన్యదస్తి॥ ౩

ఆ.— ఫలవికల్పార్థం పాశబ్దస్యాత్ర సత్త్వేఽపి వాక్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సలోకతామిత్యాదినా)। కిం పునరేకస్మిన్నుపాసనే ఫలత్రయం వికల్ప్యతే- తత్రాహ (జ్ఞానభేదేతి) నను ఫలత్రయమపి సముచ్చితముచ్యతాం- కిమితి వాశబ్దం గృహీత్వా వికల్ప్యతే- తత్రాహ (నహి) నహి హి ఫలత్రయమేకత్ర సముచ్చేతుం శక్యం- ఆలోచికల్పనీయమిత్యర్థః నను దేవతాదృష్ట్యా రాజసస్య సామ్నోఽధ్యానాద్దేవతాః సన్నిహితా ఇవ కస్యైకధర్మస్య గ్రహ్యన్తే- తత్రాహ (ఏతదితి) ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (స య ఏవమేతద్రాజనమిత్యాది)। (ఏతాసామేవ దేవతానాం సలోకతాం సార్ష్టితాం సాయుజ్యం గచ్ఛతి) సార్ష్టితా- సమానర్ధిత్వం సాయుజ్యం- సమానభోగ్యత్వం (బ్రాహ్మణాన్న నిన్దేత్తద్వ్రతం)। ఏతే వై దేవాః ప్రత్యక్షం యద్బ్రాహ్మణా ఇతి శ్రుతేః బ్రాహ్మణనిన్దైవ దేవతానిన్దేతి భావః ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— (త్రయీవిద్యా హిఙ్కారః) అగ్న్యాదిసామ్న ఆసన్నత్వం త్రయీవిద్యాయా అగ్న్యాదికార్యత్వశ్రుతేః హిఙ్కారః- ప్రాథమ్యాత్సర్వకర్తవ్యానాం త్రయ ఇమే లోకాస్తత్కార్యత్వాదనన్తరం ఇతి ప్రస్తావః అగ్న్యాదీనాముద్గీథత్వం శ్రైష్ఠ్యాత్ నక్షత్రాదీనాం ప్రతిహృతత్వాత్ప్రతిహారత్వం సర్పాదీనాం ధకారసామ్యాన్నిధనత్వం (ఏతత్సామ) నామవిశేషాభావాత్సామసముదాయస్సామశబ్దః (సర్వస్మిన్ప్రోతం) త్రయీవిద్యాది హి సర్వం త్రయీవిద్యాదిదృష్ట్యా హిఙ్కారాదిసామభక్తయ ఉపాస్యాః- అతీతేష్వపి సామోపాసనేషు యేషు యేషు ప్రోతం యద్యత్సామ- తద్దృష్ట్యా తదుపాస్యమితి కర్మాఙ్గానాం స్పష్టవిశేషాణాం సంస్కార్యత్వాత్ ౧

ఆ.— అగ్న్యాదిదృష్ట్యనన్తరం త్రయీవిద్యాదృష్టివిధానే కారణమాహ (అగ్న్యాదీతి) యదగ్న్యాద్యాత్మకం నామోపాస్యముక్తం- తస్మాదాసన్నత్వముపాస్యాయాస్త్రయీవిద్యాయా యుజ్యతే- ఋగ్వేద ఏవాగ్నేర్యజుర్వేదో వాయోః సామవేద ఆదిత్యాదితి శ్రుతేః త్రయ్యాస్తత్కార్యత్వాదాసన్నత్వమిత్యర్థః తత్కార్యత్వాత్- త్రయీసాధ్యకర్మఫలత్వాదిత్యర్థః కథం సర్వస్మిన్ప్రోతమిత్యుక్తం- త్రయీవిద్యాదౌ ప్రోతత్వాద్విరక్తత్వాత్ అత ఆహ (త్రయీవిద్యాదీతి) కథం పునరత్ర త్రయీవిద్యాదిదృష్ట్యా సామోపాస్యత్వం గమ్యతే- తత్రాహ (త్రయీతి) న చాస్యాం ప్రతిజ్ఞాయాం ప్రమాణాన్తరేణ విరోధశ్శఙ్క్యమిత్యాహ (అతీతేష్వపీతి) తత్ర హేతుమాహ (కర్మాఙ్గానామితి) కర్మాఙ్గానామధికారే పఞ్చవిధే సప్తవిధే చ దృష్టివిశేషణమాజ్యం సంస్క్రియతే- తథా సామభేదానాం దృష్టివిశేషణత్వాద్విశేషా స్తేషాం కర్మాఙ్గానామన్తర్భావాద్దృష్ట్యాసంస్కర్తవ్యత్వాదిత్యర్థః ౧

రం.— (త్రయీవిద్యా హిఙ్కారస్త్రయ ఇమే లోకాస్స ఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతం) అత్ర సామనామవిశేషానిర్దేశాత్ సామశబ్దస్సామసామాన్యపరః ౧

శం.— సర్వవిషయ సామవిదః ఫలం- సర్వం భవతి- సర్వేశ్వరో భవతీత్యర్థః నిరుపచరితసర్వభావే హి దిక్షు బలిప్రాప్త్యనుపపత్తేః ౨

ఆ.— అథ యథాశ్రుతం సర్వాత్మత్వమేవ కిం న స్యాత్- అత ఆహ (నిరుపచరితేతి) ౨

రం.— స య ఏతత్సామ సర్వస్మిన్ప్రోతం వేద- తస్య సర్వం హి భవతి కామ్యమానం సర్వమాప్నోతీత్యర్థః. ౨

శం.— తత్- ఏతస్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకః- మన్త్రోఽప్యస్తి. యాని పఞ్చధా - పఞ్చప్రకారేణ హిఙ్కారాదివిభాగైః ప్రోక్తాని త్రీణి త్రీణి- త్రయీవిద్యాదీని తేభ్యః- పఞ్చత్రికేభ్యో జ్యాయః- మహత్తరం పరం చ- వ్యతిరిక్తం అన్యద్వస్త్వన్తరం నాస్తి- న విద్యత ఇత్యర్థః తత్రైవ హి సర్వస్యాన్తర్భావః ౩

ఆ.— సర్వవిషయసామవిదస్సర్వేశ్వరత్వమిత్యత్ర మన్త్రం సంవాదయతి (తదేతస్మిన్నితి) పరమిత్యస్య వ్యాఖ్యానం- అన్యదితి వస్త్వన్తరాభావే హేతుమాహ (తత్రైవేతి) సర్వజ్ఞత్వం సర్వేశ్వరత్వం చ తచ్ఛబ్దార్థః ౩-౪

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తదేష శ్లోకః) తత్- ఉక్తే సర్వాత్మకసామోపాసనే ఏషః- వక్ష్యమాణో మన్త్రోఽప్యస్తీత్యర్థః. తమేవాహ (యాని పఞ్చధా త్రీణి త్రీణి తేభ్యో న జ్యాయః పరమన్యదస్తి)। త్రీణి త్రీణి- త్రయీవిద్యా హిఙ్కార స్త్రయ ఇమే లోకా ఇత్యాదినోక్తాని త్రయీవిద్యా, లోకత్రయం,

యస్తదేవం వేద స వేద సర్వꣳ సర్వా దిశో బలిమస్మై హరన్తి। సర్వమస్మీత్యుపాసీత తద్వ్రతం తద్వ్రతం॥౪

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ఏకవింశః ఖణ్డః

మూ.— వినర్ది సామ్నో వృణే పశవ్యమిత్యగ్నేరుద్గీథోఽనిరుక్తః ప్రజాపతేర్నిరుక్తస్సోమస్య మృదు శ్లక్ష్ణం వాయోశ్శ్లక్ష్ణం బలవదిన్ద్రస్య క్రౌఞ్చం బృహస్పతేరపధ్వాన్తం వరుణస్య తాన్సర్వానేవోపసేవేత వారుణం త్వేవ వర్జయేత్॥ ౧

అమృతత్వం దేవేభ్య ఆగాయానీత్యాగాయేత్స్వధాం పితృభ్య ఆశాం మనుష్యేభ్యస్తృణోదకం పశుభ్యస్స్వర్గం లోకం యజమానాయాన్నమాత్మన ఆగాయానీత్యేతాని మనసా ధ్యాయన్నప్రమత్తస్స్తువీత॥ ౨

అగ్నివాయ్వాదిత్యాః, సహ భ్రమహోరాత్రిభిః, సర్వాస్సర్వేషిపిర, శ్వేత్యేతాని యత్రేప్సతి హిఙ్కారాదిరూపేణ పఞ్చధా భవన్తి- అతఃపరం- ఉత్కృష్టం అన్యచ్ఛ్రేయః కిమపి నాస్తీత్యర్థః

శం.— య ఏతత్- యథోక్తం సర్వాత్మకం సామ వేద- సర్వం స వేద- సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః సర్వా దిశః- సర్వదిక్స్థా అస్మై- ఏవం విదే. బలిం- భోగం హరన్తి- ప్రాపయన్తీత్యర్థః సర్వమస్మి- భవామీత్యేవమేతత్సామోపాసీత తస్యైతదేవ వ్రతం. ద్విరుక్తిస్సామోపాసనసమాప్త్యర్థా ౪

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్

రం.— (య ఏతదేవం వేద స వేద సర్వం) ఏవముపాసకస్సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః (సర్వా దిశో బలిమస్మై హరన్తి) సర్వదిగ్వర్తినో ఏవంకృతాస్మై- ఉపాసకాయ ఉపహారాన్ సమర్పయన్తీత్యర్థః (సర్వమస్మీత్యుపాసీత) సామ సామాన్యేఉక్తరీత్యా సర్వత్వాశ్రయత్వేన స్వాభిన్నత్వేన చోపాసనాకర్తవ్యేత్యర్థః (తద్వ్రతం తద్వ్రతం) అస్యైతదేవ వ్రతం- నాన్యద్వ్రతమస్తీత్యర్థః ద్విరుక్తిస్సామోపాసనసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— సామోపాసనప్రసఙ్గేన గానవిశేషాదిసంపద్ధర్మానుపదిశ్యతే- ఫలవిశేషసమ్బన్ధాన్ వినర్ది- విశిష్టో నర్దః- స్వరవిశేషః ఋషభకూజితసమోఽస్యాస్తీతి వినర్ది గానమితి వాక్యశేషః తచ్చ సామ్నస్సమ్బన్ధి, పశుభ్యో హితం- పశవ్యం, వృణే- అగ్నిదైవత్యం, వృణే- ఉద్గానం ఉద్గాయమానం ప్రార్థయే ఇతి కశ్చిద్యజమాన ఉద్గాతా వా మన్యతే అనిరుక్తం- అముకసమ ఇత్యవిశేషితః ప్రజాపతేః- ప్రజాపతిదైవత్యస్య గానవిశేషః అనిరుక్తత్వాత్ప్రాజాపత్యః నిరుక్తః- స్పష్టం సోమస్య- సోమదైవత్యస్సుద్గీథ ఇత్యర్థః మృదు శ్లక్ష్ణం చ గానం వాయోః- వాయుదైవత్యం తత్. శ్లక్ష్ణం బలవచ్చ- ప్రయత్నాధిక్యోపేతమిన్ద్రస్య- ఐన్ద్రం తదుద్గానం క్రౌఞ్చం- క్రౌఞ్చపక్షినినాదసమం బృహస్పతేః- బార్హస్పత్యం తత్ అపధ్వాన్తం- భిన్నకాంస్యస్వరసమం వరుణస్యైతదుద్గానం తాన్ సర్వానేవోపసేవేత- వారుణం త్వేవైకం వర్జయేత్ ౧

ఆ.— సామోపాసనం సమాప్తం చేత్- కిముత్తరగ్రన్థసేత్యాశఙ్క్యాహ (సామేతి) ఆదిశబ్దేన స్వరాదయో గృహ్యన్తే కిమద్వారా గాయేదిత్యపేక్షాయాం ఫలేత్యుక్తం తత్రాహ (ఫలేతి) స్వర్గ్యుపహారాదిః- ఫలవిశేషః తత్సమ్బన్ధాదేషోపాస్తిరనుష్ఠేయేత్యర్థః పశుభ్యో హితత్వమస్య వినర్దినో గానస్య వాక్యశేషేణ వ్యాచష్టే (ఇతి కశ్చిదితి) (ఇత్యవిశేషిత ఇతి) అనేన ప్రకారేణాయమితి విశేషితుమశక్యత్వాదనిరుక్తత్వమిత్యర్థః తస్య ప్రాజాపత్యత్వే హేతుమాహ (అనిరుక్తత్వాదితి) నిర్వక్తుమశక్యత్వాదిత్యర్థః ౧

రం.— ఏవం సామోపాసనం సమాప్య గానవిశేషానుద్ధానుపదిశతి (వినర్ది సామ్నో వృణే పశవ్యమితి) విశిష్టో నర్దః- స్వరవిశేషః ఋషభకూజితసమః సోఽస్యాస్తీతి వినర్ది గానమితి వాక్యశేషః సామ్నః- సామసమ్బన్ధి పశవ్యం- పశుహితం * ఉద్గాత్రాదిభ్యో యజమానః సామ సమ్బన్ధి వినర్ది గానం వృణే- ప్రార్థయేత. పురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః (అగ్నేరుద్గీథోఽనిరుక్తః) అగ్నిదైవత్యముద్గానం అనిరుక్తః- అస్పష్టం భవతి అస్పష్టో గానవిశేషః అగ్నిప్రీతిహేతుర్భవతీత్యర్థః (ప్రజాపతేర్నిరుక్తః) నిరుక్తః- స్పష్టో గానవిశేషః ప్రజాపతిదైవత్యః ప్రజాపతిప్రీతిహేతురిత్యర్థః (సోమస్య మృదు శ్లక్ష్ణం వాయోః శ్లక్ష్ణం) స్పష్టం (బలవదిన్ద్రస్య) బలవత్- బలవత్ప్రయత్నోపేతమిత్యర్థః (క్రౌఞ్చం బృహస్పతేః) క్రౌఞ్చపక్షినాదసమం బార్హస్పత్యం గానమిత్యర్థః (అపధ్వాన్తం వరుణస్య) భిన్నకాంస్యస్వరసమం వారుణగానమిత్యర్థః (తాన్సర్వానేవోపసేవేత వారుణం త్వేవ వర్జయేత్) అపధ్వాన్తగానవ్యతిరిక్తాన్ సర్వానుద్గీథానుపసేవేతేత్యర్థః.

శం.— అమృతత్వం దేవేభ్య ఆగాయాని- సాధయాని స్వధాం పితృభ్య ఆగాయాని (ఆశాం మనుష్యేభ్యః) ఆశాం- ప్రార్థనాం ప్రార్థితమిత్యేతత్, తృణోదకం పశుభ్యః. స్వర్గం లోకం యజమానాయ అన్నమాత్మనే- మహ్యమాగాయానీతి. ఏతాని మనసా చిన్తయన్- ధ్యాయన్నప్రమత్తః- స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్యః స్తువీత. ౨

మూ. — సర్వే స్వరా ఇన్ద్రస్యాత్మానః సర్వ ఊష్మాణః ప్రజాపతేరాత్మానః సర్వే స్పర్శా మృత్యోరాత్మానస్తం యది స్వరేషూపాలభేతేన్ద్రꣳ శరణం ప్రపన్నోఽభూవꣳ స త్వా ప్రతి వక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్ ॥ ౩

అథ యద్యేనమూష్మసూపాలభేత ప్రజాపతిꣳ శరణం ప్రపన్నోఽభూవꣳ స త్వా ప్రతి పేక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాదథ యద్యేనꣳ స్పర్శేషూపాలభేత మృత్యుꣳ శరణం ప్రపన్నోఽభూవꣳ స త్వా ప్రతి ధక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్ ॥ ౪

§ సర్వే స్వరా ఘోషవన్తో బలవన్తో వక్తవ్యా ఇన్ద్రే బలం దదానీతి సర్వ ఊష్మాణోఽగ్రస్తా అనిరస్తా వివృతా వక్తవ్యాః ప్రజాపతేరాత్మానం పరిదదానీతి సర్వే స్పర్శా లేశేనానభినిహితా వక్తవ్యా మృత్యోరాత్మానం పరిహరాణీతి ॥ ౫

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశః ఖణ్డః.

ఆ — స్వరవిశేషజ్ఞానపూర్వకముద్గానకాలే ధ్యానవిధ్యర్థమాహ (అమృతత్వమితి) స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్య ఇత్యత్రాదిశబ్దేన స్థానప్రయత్నాదిసఙ్గ్రహః ౨

రం — (అమృతత్వం దేవేభ్య ఆగాయానీత్యాగాయేత్) అమృతత్వప్రాప్తిమాగాయాని గానేన సాధయానీతి ఆగాయేత్ - గానం కుర్యాదిత్యర్థః యథాప్రార్థనం ఫలం భవతీతి భావః (స్వధాం పితృభ్యః) ఆగాయానీతి సర్వత్ర సమ్బన్ధః ఆశాం మనుష్యేభ్యః తృణోదకం పశుభ్యః స్వర్గం లోకం యజమానాయ అన్నమాత్మన ఆగాయానీత్యాగాయేదిత్యర్థః (ఏతాని మనసా ధ్యాయన్నప్రమత్తః స్తువీత) ఏతాని - దేవాద్యుద్దేశ్యాని ఫలాని మనసా ధ్యాయన్ స్వరాదిష్వప్రమత్తస్సన్ స్తోత్రం కుర్యాదిత్యర్థః ౨

శం — సర్వే స్వరాః - అకారాదయ ఇన్ద్రస్య - బలకర్మణః ప్రాణస్యాత్మానః - దేహావయవస్థానీయాః సర్వ ఊష్మాణః - శషసహాదయః ప్రజాపతేః - విరాజః కశ్యపస్య వా ఆత్మానః సర్వే స్పర్శాః - కాదయో వ్యఞ్జనాని మృత్యోరాత్మానః తం - ఏవంవిదముద్గాతారం యది కశ్చిత్స్వరేషూపాలభేత - స్వరస్త్వయా దుష్టః ప్రయుక్త ఇతి. ఏవముపాలబ్ధః ఇన్ద్రం - ప్రాణమీశ్వరం శరణం - ఆశ్రయం ప్రపన్నోఽభూవం స్వరాన్ప్రయుఞ్జానోఽహం. స ఇన్ద్రో యత్తవ వక్తవ్యం - త్వా - త్వాం ప్రతివక్ష్యతి స ఏవ దేవ ఉత్తరం దాస్యతీత్యేనం బ్రూయాత్. ౩

ఆ — కేనాప్యుపాలబ్ధస్యోద్గాతురుద్గానకాలే ప్రతిహారజ్ఞానాయ స్వరాదిదేవతాజ్ఞానముపన్యస్యతి (సర్వే స్వరా ఇతి) శషసహాదయ ఇత్యాదిశబ్దస్తదవాన్తరభేదాభిప్రాయః యత్తవ వక్తవ్యమిత్యస్మాదూర్ధ్వం తచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. ౩

రం — (సర్వే స్వరా ఇన్ద్రస్యాత్మానః) అచః - స్వరాః ఆత్మానః - అవయవసదృశా ఇత్యర్థః (సర్వ ఊష్మాణః ప్రజాపతేరాత్మానః) శషసహాః - ఊష్మాణః (సర్వే స్పర్శా మృత్యోరాత్మానః) కాదయో మావసానాః - స్పర్శాః (తం యది స్వరేషూపాలభేత) ఏవంవిదముద్గాతారం యది కశ్చిదాగత్య త్వయా దుష్టస్వరః ప్రయుక్త ఇత్యుపాలమ్భం కుర్యాదిత్యర్థః (ఇన్ద్రం శరణం ప్రపన్నోఽభూవం స త్వా ప్రతివక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్) ఇన్ద్రమహం శరణం గతః - తస్మాదిన్ద్ర ఏవ ప్రత్యుత్తరం దాస్యతీతి తదా తస్మా ఉత్తరం ప్రతిబ్రూయాదిత్యర్థః ౩

శం — యద్యేనమూష్మసూపాలభేత - ప్రజాపతిం శరణం ప్రపన్నోఽభూవం స త్వా ప్రతిపేక్ష్యతి - సంచూర్ణయిష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్ అథ యద్యేనం స్పర్శేషూపాలభేత - మృత్యుం శరణం ప్రపన్నోఽభూవం - స త్వా ప్రతిధక్ష్యతి - భస్మీకరిష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్. ౪

ఆ — తత్రైవ - స్పర్శేష్వేవేతి యావత్ ౪

రం — (అథ యద్యేనమూష్మసూపాలభేతేత్యాది) పూర్వవదుక్తార్థం. (స త్వా ప్రతిపేక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్) త్వా ప్రతి - త్వాం ప్రతి పేక్ష్యతి - చూర్ణయిష్యతీత్యర్థః * పిష్ సఞ్చూర్ణన ఇతి హి ధాతుః (స త్వా ప్రతిధక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్) ధక్ష్యతి - భస్మీకరిష్యతీత్యర్థః * దహ భస్మీకరణ ఇతి హి ధాతుః ౪

శం — యత ఇన్ద్రాద్యాత్మానః స్వరాదయః - అతః సర్వే స్వరా ఘోషవన్తో వక్తవ్యాః, బలవన్తస్తథా,. అహమిన్ద్రే బలం దదానీతి - బలమాదధానీతి తథా సర్వ ఊష్మాణోఽగ్రస్తాః - అన్తరప్రవేశితాః అనిరస్తాః - అబహిః క్షిప్తాః వివృతాః - వివృతప్రయత్నోపేతాః. ప్రజాపతేరాత్మానం పరిదదాని - ప్రయచ్ఛానీతి. సర్వే స్పర్శా లేశేన - శనైరనభినిహితాః - అనభిక్షిప్తా వక్తవ్యాః (మృత్యోరాత్మానం) బాలానివ శనైః పరిహరన్ మృత్యోరాత్మానం పరిహరాణీతి ౫

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

---

§ ఇన్ద్రే బలం దధానీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఊ — త్రయో ధర్మస్కన్ధా యజ్ఞోఽధ్యయనం దానమితి ప్రథమస్తప ఏవ ద్వితీయో బ్రహ్మచార్యాచార్యకులవాసీ తృతీయోఽత్యన్తమాత్మానమాచార్యకులేఽవసాదయన్సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తి బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి ॥ ౧

ఆ — దేవతాజ్ఞానబలేనోద్గాత్రా సప్రమత్తేన భవితవ్యం- స్వరాదీనామన్యథోచ్చారణే దేవతాభేద ప్రసఙ్గాత్ అప్రమత్తస్వరాద్యుచ్చారణే తాత్పర్యం ప్రత్యక్షమిత్యాహ … (యదిఇతి) ప్రయోగకాలేఽపి నసీయమర్థం ఉపయతి (లభేత) యథా కరిత్వాత్స్వరాణాం ప్రయోగావసానేఽమితిస్పర్శః అపి దానీత - చిన్తయన్నితి శేషః (లభేత) ఊష్మణాం ప్రయోగావస్థాయాం … ఇవ వివృత ప్రయత్నోపేతాః- ప్రయోక్తవ్యా ఇతి శేషః అత్రాపి స్పర్శానామభ్యన్తర్యం (ప్రజాపతేరితి) అప్రమత్తోచ్చారణే వరాన్తరే యథాఽభిప్రాప్తస్య భవతి తథా ప్రయుఞ్జీతేత్యర్థః - అనభినిహితత్వం మృత్యో రాత్మానం - వాక్యోపాదానం తస్య తాత్పర్యమాహ (గాలాని వా) యథా లోకే … బాలాః స్పర్శరతి- తథాఽఽత్మాన రాత్మానం పరిహరన్తీతి మృత్యోస్స్పర్శానాం ప్రయోగః కర్తవ్య ఇత్యర్థః … ౨౨

ఇతి ద్వితీయ ప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డవ్యాఖ్యా

రం — (సర్వేస్వరా ఘోషవన్తో బలవన్తో వక్తవ్యా ఇన్ద్రే బలం దదానీతి) ఘోషవత్త్వయుక్తబలవత్త్వయుక్తోచ్చారణమిన్ద్రస్య బలాధాయకమిత్యర్థః (సర్వ ఊష్మాణోఽగ్రస్తా అనిరస్తా వివృతా వక్తవ్యాః) అగ్రస్తాః - అన్తరప్రవేశితాః అనిరస్తాః-బహిరక్షిప్తాః … ప్రయత్నపరా … సమ్యక్తాలోచితమిత్యర్థః వివృతాః- వివృతప్రయత్నోపేతాః (ప్రజాపతేరాత్మానం పరిదదానీతి) ఊష్మణాం ప్రజాపత్యాత్మకత్వాత్ అగ్రస్తత్వాదియుక్తోచ్చారణే ప్రజాపతేరాత్మలాభో భవతీత్యర్థః. (సర్వే స్పర్శా లేశేనానభినిహితా వక్తవ్యాః) లేశేన- అల్పశః అనభినిహితాః- అనభిక్షిప్తాః అద్రుతోచ్చారితా ఇతి యావత్ (మృత్యోరాత్మానం పరిహరాణీతి) సర్వేషాం స్పర్శానాం మృత్యోర్వ్యాప్తత్వాత్ స్పర్శానాం లేశేనానభినిహితోచ్చారణే మృత్యోరాత్మా … మృత్యోః పరిహృతో భవతీతి భావః … ౨౨

ఇతి ద్వితీయ ప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డః.

శం — ఓఙ్కారస్యోపాసనవిధ్యర్థం త్రయో ధర్మస్కన్ధా ఇత్యాద్యారభ్యతే నైవం మన్తవ్యం - సామావయవభూతస్యైవోద్గీథాదిలక్షణస్యోఙ్కారస్యోపాసనాత్ఫలం ప్రాప్యత ఇతి కిం తర్హి యత్సర్వైరపి సామోపాసనైః కర్మభిశ్చాప్రాప్యం-తత్ఫలమమృతత్వం కేవలాదోఙ్కారోపాసనాత్ప్రాప్యత ఇతి తత్స్తుత్యర్థం సామప్రకరణే తదుపన్యాసః త్రయః - త్రిసఙ్ఖ్యాకాః ధర్మస్య స్కన్ధాః - ధర్మస్కన్ధాః ధర్మప్రవిభాగా ఇత్యర్థః కే త ఇతి ఆహ - యజ్ఞః - అగ్నిహోత్రాదిః అధ్యయనం - సనియమస్య ఋగాదేరభ్యాసః. దానం - బహిర్వేది యథాశక్తి ద్రవ్యసంవిభాగో భిక్షమాణేభ్యః ఇత్యేష ప్రథమో ధర్మస్కన్ధః గృహస్థసమవేతత్వాత్తన్నిర్వర్తకేన గృహస్థేన నిర్దిశ్యతే ప్రథమః- ఏక ఇత్యర్థః. ద్వితీయ తృతీయ శ్రవణాన్నాద్యార్థః (తప ఏవ ద్వితీయః) తప ఇతి - కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాది. తద్వాన్ తాపసః, పరివ్రాడ్వా న బ్రహ్మసంస్థః ఆశ్రమధర్మమాత్రసంస్థః. బ్రహ్మసంస్థస్య త్వమృతత్వశ్రవణాత్. ద్వితీయో ధర్మస్కన్ధః బ్రహ్మచారీ, ఆచార్యకులే వస్తుం శీలమస్యేత్యాచార్యకులవాసీ, అత్యన్తం - యావజ్జీవమాత్మానం నియమైరాచార్యకులే ఽవసాదయన్ - క్షపయన్ దేహం - తృతీయో ధర్మస్కన్ధః- అత్యన్తమిత్యాది విశేషణాన్నైష్ఠిక ఇతి గమ్యతే. ఉపకుర్వాణస్య స్వాధ్యాయగ్రహణార్థత్వాన్న పుణ్యలోకత్వం బ్రహ్మచర్యేణ సర్వ ఏతే- త్రయోఽప్యాశ్రమిణో యథోక్తైర్ధర్మైః పుణ్యలోకా భవన్తి - పుణ్యో లోకో యేషాం త ఇమే పుణ్యలోకా ఆశ్రమిణో భవన్తి అవశిష్టస్త్వనుక్తః పరివ్రాట్ బ్రహ్మసంస్థః- బ్రహ్మణి సమ్యక్స్థితః సోఽమృతత్వం - పుణ్యలోకవిలక్షణమమరణభావమాత్యన్తికమేతి నాపేక్షికం దేవాద్యమృతత్వవత్- పుణ్యలోకాత్పృథగమృతత్వస్య విభాగకరణాత్. యది చ పుణ్యలోకాతిశయమాత్రమమృతత్వమభవిష్యత్ - తతః పుణ్యలోకత్వాద్విభక్తం నావక్ష్యత్ విభక్తోపదేశాచ్చాత్యన్తికమమృతత్వమితి గమ్యతే. అత్ర చాశ్రమధర్మఫలోపన్యాసః ప్రణవసేవాస్తుత్యర్థం న తత్ఫలవిధ్యర్థం- స్తుతయే చ ప్రణవసేవాయా, ఆశ్రమధర్మఫలవిధయే, చేతి హి భిద్యేత వాక్యం తస్మాత్ స్మృతిప్రసిద్ధాశ్రమఫలానువాదేన ప్రణవసేవాఫలమమృతత్వం బ్రువన్ ప్రణవసేవాం స్తౌతి యథా పూర్ణవర్మణస్సేవా భక్తపరిధానమాత్రఫలా- రాజవర్మణస్తు సేవా రాజ్యతుల్యఫలేతి- తద్వత్ ప్రణవశ్చ తత్సత్యం పరం బ్రహ్మ- తత్ప్రతీకత్వాత్ * ఏతద్ధ్యేవాక్షరం పరమిత్యాద్యామ్నానాత్. కారకేభ్య ఉక్తం తస్యైవాతో ఽస్మ తత్త్వం అత్రాహుః కేచిత్ - చతుర్ణామాశ్రమిణామవిశేషేణ స్వకర్మానుష్ఠానాత్పుణ్యలోకతేహోక్తా జ్ఞానవర్జితానాం సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తీతి నాత్ర పరివ్రాడవశేషితః- పరివ్రాజకస్యాపి జ్ఞానం యమా నియమాశ్చ తప ఏవేతి తప ఏవ ద్వితీయ ఇత్యత్ర తపశ్శబ్దేన పరివ్రాడప్యుపసంగృహీతో. అతస్తేషామేవ చతుర్ణాం యో బ్రహ్మసంస్థః- ప్రణవసేవకః. సోఽమృతత్వమేతీతి - చతుర్ణామధికృతత్వావిశేషాత్, బ్రహ్మసంస్థత్వే ఽప్రతిషేధాచ్చ స్వకర్మచ్ఛిద్రే చ బ్రహ్మసంస్థతాయాః సామర్థ్యోపపత్తేః నచ యజ్ఞవరాహాదిశబ్దవద్బ్రహ్మసంస్థశబ్దః పరివ్రాజకే రూఢః- బ్రహ్మణి సంస్థితినిమిత్తముపాదాయ ప్రవృత్తత్వాత్. న హి రూఢిశబ్దా నిమిత్తముపాదదతే. సర్వేషాం చ బ్రహ్మణి స్థితిరుపపద్యతే యత్ర యత్ర నిమిత్తమస్తి బ్రహ్మణి సంస్థితిః - తస్య తస్య నిమిత్తవతో వాచకం సన్తం బ్రహ్మసంస్థశబ్దం పరివ్రాడేకవిషయే సఙ్కోచే కారణాభావాన్నిరోద్ధుమయుక్తం. న చ పారివ్రాజ్యాశ్రమధర్మమాత్రేణామృతత్వం - జ్ఞానాన

ర్థక్యప్రసఙ్గాత్ పారివ్రాజ్యధర్మయుక్తమేవ జ్ఞానమమృతత్వసాధనమితి చేన్న-ఆశ్రమధర్మత్వావిశేషాత్ ధర్మో వా జ్ఞానవిశిష్టోఽమృతత్వసాధన మిత్యేతదపి సర్వాశ్రమధర్మాణామవిశిష్టం న వచనమస్తి పరివ్రాజకస్యైవ బ్రహ్మసంస్థస్య మోక్షః - నాన్యేషామితి జ్ఞానాన్మోక్ష ఇతి చ సర్వోపని షదస్సిద్ధాన్తః తస్మాద్య ఏవ బ్రహ్మసంస్థః స్యాదాశ్రమీ తత్కర్మ ఇతరో. సోఽమృతత్వమేతీతి న-కర్మనిమిత్తవిద్యాప్రత్యయయోర్విరోధాత్ కర్త్రా దికారకక్రియాఫలభేదప్రత్యయవత్త్వం హి నిమిత్తముపాదాయేదం కుర్విదం మా కార్షీరితి కర్మవిధయః ప్రవృత్తాః అవిద్యానిమిత్తం న శాస్త్రకృతం- స ర్వప్రాణిషు దర్శనాత్ సదేకమేవాద్వితీయం * ఆత్మైవేదం సర్వం - బ్రహ్మైవేదం సర్వమితి శాస్త్రజన్యం ప్రత్యయో విద్యారూపః స్వాభావికం క్రియాకారకఫలభేదప్రత్యయం కర్మవిధినిమిత్తమనుపమృద్య న జాయతే-భేదాభేదప్రత్యయయోర్విరోధాత్ న హి తైమిరికద్విచన్ద్రాదిభేదప్రత్య యమనుపమృద్య తిమిరాపగమే చన్ద్రాద్యేకత్వప్రత్యయ ఉపజాయతే- విద్యాఽవిద్యాప్రత్యయయోర్విరోధాత్ తత్రైవం సతి యం భేదప్రత్యయ ముపాదాయ కర్మవిధయః ప్రవృత్తాః - స యస్యోపమర్దితః సదేకమేవాద్వితీయం తత్సత్యం వికారభేదోఽనృతమిత్యేతద్వాక్యప్రమాణజనితేనైక త్వప్రత్యయేన, యస్సర్వకర్మభ్యో నివృత్తో నిమిత్తనివృత్తేః-స చ నివృత్తకర్మా బ్రహ్మసంస్థ ఉచ్యతే స చ పరివ్రాడేవ-అన్యస్యాసమ్భవాత్ అన్యో హ్యనివృత్తభేదప్రత్యయః-సోఽన్యత్పశ్యన్ శృణ్వన్ మన్వానో జానన్నిదం కృత్వేదం ప్రాప్నుయామితి హి మన్యతే తస్యైవం కుర్వతో న బ్రహ్మసం స్థతా- వాచారమ్భణమాత్రవికారానృతాభిసన్ధిప్రత్యయవత్త్వాత్ న చాసత్యమిత్యుపమర్దితే భేదప్రత్యయే సత్యమిదమనేనేదం కర్తవ్యం మయేతి ప్రమాణ ప్రమేయబుద్ధిరుపపద్యతే-ఆకాశ ఇవ తలమలబుద్ధిర్వివేకినః ఉపమర్దితేఽపి భేదప్రత్యయే కర్మభ్యో న నివర్తతే చేత్ - ప్రాగివ భేదప్రత్యయానుపమర్దనా దేకత్వప్రత్యయవిధాయకం వాక్యమప్రమాణీకృతం స్యాత్ అభక్ష్యభక్షణాదిప్రతిషేధవాక్యానాం ప్రామాణ్యవద్యుక్తమేకత్వవాక్యస్యాపి ప్రామా ణ్యం-సర్వోపనిషదాం తత్పరత్వాత్ కర్మవిధీనామప్రామాణ్యప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న - అనుపమర్దితభేదప్రత్యయపురుషవిషయే ప్రామాణ్యోపపత్తేః స్వప్నాదిప్రత్యయ ఇవ ప్రాక్ప్రబోధాత్ వివేకినామకరణాత్కర్మవిధిప్రామాణ్యోచ్ఛేద ఇతి చేన్న-కామ్యవిధ్యనుచ్ఛేదదర్శనాత్ న హి కామాత్మతా న ప్రశస్తేత్యేవం విజ్ఞానవద్భిః కామ్యాని కర్మాణి నానుష్ఠీయన్త ఇతి కామ్యకర్మవిధయ ఉచ్ఛిద్యన్తే- అనుష్ఠీయన్త ఏవ కామిభిరితి తథా బ్రహ్మసంస్థైర్బ్ర హ్మవిద్భిర్నానుష్ఠీయన్తే కర్మాణీతి తద్విధయో నోచ్ఛిద్యన్తే- అబ్రహ్మవిద్భిరనుష్ఠీయన్త ఏవేతి పరివ్రాజకానాం భిక్షాచరణాదివదుత్పన్నైకత్వప్రత్య యానామపి గృహస్థాదీనామగ్నిహోత్రాదికర్మానివృత్తిరితి చేన్న - ప్రామాణ్యచిన్తాయాం పురుషప్రవృత్తేరదృష్టాన్తత్వాత్ న హి నాభిచరేదితి ప్రతి షిద్ధమప్యభిచరణం కశ్చిత్కుర్వన్ దృష్ట ఇతి శత్రౌ ద్వేషరహితేనాపి వివేకినాఽభిచరణం క్రియతే న చ కర్మవిధిప్రవృత్తినిమిత్తే భేదప్రత్యయే బాధితే ఽగ్నిహోత్రాదౌ ప్రవర్తకం నిమిత్తమస్తి-పరివ్రాజకస్యేవ భిక్షాచరణాదౌ బుభుక్షాది ప్రవర్తకం ఇహాప్యకరణే ప్రత్యవాయభయం ప్రవర్తకమి తి చేన్న- భేదప్రత్యయవతోఽధికృతత్వాత్ భేదప్రత్యయవానుపమర్దితభేదబుద్ధిర్విద్యయా యః - స కర్మణ్యధికృత ఇత్యవోచామ యో హ్యధికృ తః కర్మణి- తస్యాకరణే ప్రత్యవాయః న నివృత్తాధికారస్య- గృహస్థస్యైవ బ్రహ్మచారిణో విశేషధర్మాననుష్ఠానే ఏవం తర్హి సర్వస్వాశ్రమస్థ ఉత్ప న్నైకత్వప్రత్యయః పరివ్రాడితి చేన్న- స్వస్వామిత్వభేదబుద్ధ్యనివృత్తేః, కర్మార్థత్వాచ్చేతరాశ్రమాణాం, *అథ కర్మ కుర్వీయేతి శ్రుతేః తస్మాత్స్వ స్వామిత్వాభావాద్భిక్షురేక ఏవ పరివ్రాట్-న గృహస్థాదిః ఏకత్వప్రత్యయవిధిజనితేన ప్రత్యయేన హి విధినిమిత్తభేదప్రత్యయస్యోపమర్దితత్వాద్యమని యమాద్యనుపపత్తిః పరివ్రాజకస్యేతి చేన్న- బుభుక్షాదినైకత్వప్రత్యయాత్ ప్రచ్యావితస్యోపపత్తేః నివృత్త్యర్థత్వాత్ న చ ప్రతిషిద్ధసేవాప్రాప్తి- రేకత్వప్రత్యయోత్పత్తేః ప్రాగేవ ప్రతిషిద్ధత్వాత్ న హి రాత్రౌ కూపే కణ్టకే వా పతితో దివాపి తస్మిన్నేవ పతతి తస్మాత్ప్రవృత్తినివృత్తసకర్మా భిక్షు రేవ బ్రహ్మసంస్థ ఇతి యత్పునరుక్తం స్వోపాసనవతాం పుణ్యలోకతేతి - సత్యమేతత్ యదప్యుక్తం పర్యాయేణ పరివ్రాడిత్యుక్త ఇత్యేతత్- ప్రసఙ్గ కస్మాత్ పరివ్రాజకస్యైవ బ్రహ్మసంస్థతాసమ్భవాత్ సైవ హ్యవశేషిత ఇత్యవోచామ ఏకత్వవిజ్ఞానవతోఽగ్నిహోత్రాదివత్ ప్రాప్తో ఽన్యస్మిన్నాశ్రమే భేదబుద్ధిమాత్రమవహితమపి కర్తవ్యతా స్యాత్ ఏతేన కర్మచ్ఛిద్రే బ్రహ్మసంస్థతాసామర్థ్యం ప్రతిషేధశ్చ ప్రత్యుక్తః తథా జ్ఞానవానేవ వి ద్వత్సంన్యాసః పరివ్రాడితి జ్ఞానస్యైవ స్యాం ప్రత్యుక్తం యత్పునరుక్తం యదవదాతాదివిశేషవత్పరివ్రాజకే రూఢో బ్రహ్మసంస్థశబ్ద ఇతి - తత్పరిహృత మేతత్ - తస్యైవ బ్రహ్మసంస్థతాసమ్భవాన్నాన్యస్యేతి యదుక్తం రూఢశబ్దో నిమిత్తం నోపాదద ఇతి- అన్న- గృహస్థతక్షపరివ్రాజకాదిశబ్ద వత్ గృహస్థేనాపి పరివ్రాజకతక్షణాదిసముత్థోపాదానాద్యపి గృహస్థపరివ్రాజకాఖ్యాశ్రమవిశేషే విశిష్టజాతిమతి చ గృహస్థ ఇతి పరివ్రాజక ఇతి చ తిదరూఢా దృశ్యన్తే శబ్దాః నయ [illegible] నిమిత్తాని- [illegible] - సిద్ధ్యభావాత్ పదేహ బ్రహ్మసంస్థశబ్దోఽనివృత్తసర్వకర్మత్వాదప రివ్రాడేకవిషయ ఇత్యాశ్రమిపరమహంసాఖ్యే [illegible] -ముఖ్యామృతత్వఫలశ్రవణాత్ అతశ్చైదమేకం పేయో క్తం పారివ్రాజ్యం- న యజ్ఞోపవీతలిఙ్గకమణ్డల్వాదిపరిగ్రహవాన్ ముణ్డోఽపరిగ్రహోఽసఙ్గ [illegible] * అత్యాశ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రమిత్యాది చ శ్వేతా శ్వతరే [illegible] ఇత్యాది స్మృతిభ్యశ్చ * న్యాస ఇతి బ్రహ్మా [illegible] పారమహంస్యః *తస్మాదలిఙ్గో ధర్మజ్ఞోఽవ్యక్తలిఙ్గ ఇత్యాది స్మృ తిభ్యశ్చ [illegible] కర్మత్యాగోఽభ్యుపగమ్యతే- క్రియాకారకఫలభేదబుద్ధ్యపనుత్త్యభ్యుపగమాత్ [illegible] యచ్చ [illegible] శూన్యతాభ్యుపగమా దకర్తృత్వమభ్యుపగమ్యతే-తదప్యసత్- తదభ్యుపగమస్య సత్త్వాభ్యుపగమాత్ యచ్చాజైరలసైః [illegible] కర్తృత్వాభ్యుపగమః-సోఽప్యసత్కారకబుద్ధేరని వృత్తిత్వాత్ప్రామాణ్యేన తస్మాద్వేదాన్తప్రమాణజనితైకత్వప్రత్యయవత ఏవ కర్మనివృత్తిలక్షణం పారివ్రాజ్యం బ్రహ్మసంస్థత్వం చేతి సిద్ధం ఏతేన గృహ స్థస్యైకత్వవిజ్ఞానే సతి పారివ్రాజ్యమర్థసిద్ధం నన్వగ్న్యుత్సాదనదోషభాక్ స్యాత్పరివ్రజన్- *వీరహా వా ఏష దేవానాం యోఽగ్నిముద్వాసయత ఇతి శ్రు తేః న-బైదైవేనైవోత్సాదితత్వాత్. ఉత్పన్నైకత్వవిజ్ఞానస్య నైవాతే- *అపాగాదగ్నేరగ్నిత్వమితి శ్రుతేః అతో న దోషభాగ్గృహస్థః పరివ్రజన్నితి. ౧

ఆ — అనిత్యఫలానీ కారాన్నత్వావబద్ధాన్యుపాసనాన్యుక్తాని సమ్ప్రతి సర్వోపాస్త్యధికారగోచరమోఙ్కారోపాసనం విధాతుమారభతే (ఓఙ్కారేతి) లబ్ధావబద్ధోపాసనాధికారేయథోక్తస్వరోపాసనవిధానేకోపి ప్రాయశ్చిత్తేత్యాశఙ్క్యాహ (నైవమితి) నస్వరస్తుత్యుపాసనాదిత్యేవశాఖార్థః కథంతర్హి ముఖ్యమిత్యపేక్షాయామాహ (కింతర్హీతి) సనియమస్య- ప్రాఙ్ముఖత్వాదినియమసహితస్యపురుషస్యేతియావత్ అభ్యాసః - స్వీకరణం, విచారో, జపః, శిష్యేభ్యోదానం, ఆవృత్తి, శ్చేతిసఞ్చనిధః వేద్యాయాయదీయతే - తస్యయజ్ఞాఙ్గత్వాత్ పృథక్ఫలవత్త్వంనాస్తీతిమన్వానోవిశినష్టి (బహిర్వేదీతి) గృహస్థేన- తదాత్మనేత్యర్థః కథంగృహస్థస్యప్రాథమ్యం- బ్రహ్మచారిణఃప్రథమత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకఇత్యర్థఇతి) ఉక్తవ్యాఖ్యానేవాక్యశేషస్యగమకత్వమాహ (ద్వితీయఇతి) ప్రాథమ్యమేవప్రథమ స్కన్ధార్థః- బ్రహ్మచారిప్రాథమ్యప్రసిద్ధివిరోధాదిత్యాహ (నాద్యస్తుఇతి) కీదృగత్రపరివ్రాడ్గృహ్యతే- తత్రాహ (నైతి) కుతో బ్రహ్మసంస్థోనగృహ్యతే-తత్రాహ (బ్రహ్మసంస్థస్యేతి) వానప్రస్థగ్రహణమముఖ్యస్యపరివ్రాజోపప్రదర్శనార్థం బ్రహ్మచారీత్యాదివాక్యస్యస్థైకవిషయత్వం విశేషణసామర్థ్యాద్దర్శయతి (అత్యన్తమిత్యాదీతి) అథోపకుర్వాణస్యాత బ్రహ్మచారిత్వావిశేషాత్కిమర్థంనగ్రహణం- తత్రాహ (ఉపకుర్వాణస్యేతి) నను బ్రహ్మచారిణో బ్రహ్మచర్యేణధర్మేణకోనప్యాయతే- తత్రాహ (సర్వఇతి) కథమాశ్రమిణాంపుణ్యలోకత్వవిశేషవతాంతగాశ్రమ్యస్యాశ్రమముచ్యతే- తత్రాహ (పుణ్యఇతి) ఆశ్రమిణు ప్రదర్శ్యమానేషుకింపరివ్రాజ్ముఖ్యానప్రదర్శ్యతే- తత్రాహ (అవశిష్టస్త్వితి) కుతోనాపుణ్యలోకవైలక్షణ్యమమృతత్వస్యేత్యాశఙ్క్యోక్తం (ఆత్యన్తికమితి) తస్యాపేక్షికత్వాభావేహేతుమాహ (పుణ్యలోకాదితి) అమృతత్వస్యపుణ్యలోకాత్పృథగ్వ్యాకరణాత్తత్వాదాత్యన్తికత్వసిద్ధిరితియోజనా. ఉక్తమేవార్థంవ్యతిరేకముఖేనసాధయతి (యదిచేత్యాదినా) బ్రహ్మశబ్దస్యయథాశ్రుతంముఖ్యార్థంగృహీత్వాపర బ్రహ్మజ్ఞానాసాక్షాత్కారవతోధిరదమ్యమమృతత్వముక్తం ప్రకరణాలోచనయాతు ప్రణవప్రతీకేబ్రహ్మోపాసనస్యక్రమేణామృతత్వంఫేదబుద్ధ్యనపాయాద్రష్టవ్యం కస్మిణామన్తవత్ఫలత్వాభిధానేనతన్నిన్దయా బ్రహ్మసంస్థతాస్తుతిదర్శనాత్ తస్యాశ్చవిధ్యర్థత్వాత్, దమృతత్వకామోబ్రహ్మసంస్థస్యాదిత్యేకార్థపరత్వాత్, దేకమిదంవాక్యమిత్యాహ (అత్రచేత్యాదినా) స్తుతియోగ్యఫలసిద్ధియోగేదంవాక్యంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్తుతయేచేతి) అన్యైకత్వాదేకంవాక్యం-తద్భేదేతద్భేదనియమాదిత్యర్థః కింపరంతర్హీదంవాక్యం-తత్రాహ (తస్మాదితి) (నప్రసిద్ధేతి) శ్రుత్యేకప్రత్యర్థానువాదిత్వేవైపరీత్యాత్తదనుమితశ్రుతేస్తచ్చిన్త్యం. స్తుతిమేవవ్యుత్పాదయతి (యథేత్యాదినా) ఇతిశబ్దోఽధ్యాహృతేనస్తుతిమేవాఇత్యనైనసమ్బన్ధనీయః నను బ్రహ్మసంస్థస్యవేదాతోఽమృతత్వంభవతి-నప్రణవసేవాతః-తత్కిమితిప్రణవస్తుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రణవశ్చేతి) తత్ప్రకరణాందర్శయత్ఫలితమాహ (ఏతద్ద్వయేతి) స్వవ్యాఖ్యానంవక్తుంతదోషముక్త్వా బ్రహ్మసంస్థాఽమృతత్వహేతుర్న వృత్తికారీయంవ్యాఖ్యానముత్థాపయతి(అత్రేతి)మెఖలాన్వాశ్రమిణఃత్వారోజ్ఞానవన్తః-తేషాంసర్వేషామప్యవిశేషేణస్వాశ్రమవిహితధర్మానుష్ఠానేనపుణ్యలోకాభవన్తీత్యత్రోక్తా-నతుపూర్వస్మిన్పక్షేపరివ్రాడనుక్తస్సన్నవశేషితో స్తుతిమోజనా ననుపూర్వమిస్మిన్పక్షేవాచకపదంపరివ్రాజోనోపలభ్యతే-తథాచాసావనశేషితః- తత్రాహ (పరివ్రాజకస్యాపీతి) జ్ఞానంయమనియమాశ్చ- ఉపాయభూతాఇతియావత్ పరివ్రాడపిపూర్వత్రాభిహితశ్చేత్-బ్రహ్మసంస్థవాక్యస్యకోర్థస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) పరివ్రాజకస్యానవశిష్టత్వేనచతుర్ణామప్యవిశిష్టత్వాదిశేషఃఽతశ్చార్థః సామాన్యస్త్యాశేహేతుమాహ(చతుర్ణామితి) అప్రతిషేధాచ్చేతిచ్ఛేదః నన్వాశ్రమాన్తరాణాంకర్మాఙ్గత్వాత్తత్రైవవ్యాపృతత్వాన్న బ్రహ్మసంస్థాయాంసామర్థ్యమస్తి- పరివ్రాజస్యతునిర్వ్యాపారస్య బ్రహ్మసంస్థతానుకరేత్యతఆహ (స్వకర్మేతి) ననుపరివ్రాజకేఽహ్మసంస్థతేత్యుహ్యతః - నవానిష్ఠపర్- తన్న్యాసావాశ్రమాన్తరమాస్థితి-తత్రాహ (నచేతి) నిమిత్తవాదాయప్రవృత్తత్వేపికిమితిరూఢిర్న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (రూఢీతి) నస్యేపశబ్దోనైమిత్తికోపిపరివ్రాజకమాత్రమధికరోతి-తత్రైవనిమిత్తస్యసత్త్వాత్. తత్రాహ (సర్వేషాంచేతి) ననుపఙ్క్తిజాదిశబ్దానిమిత్తమత్తేత్యేతావతానేష్టేపిరూఢేరవైవన్తస్థే-కింతుతామరసాదిష్వర్థంవిషయీకుర్వన్తి తథా బ్రహ్మసంస్థశబ్దోపిమిత్తవర్త్యపిగృహస్థాదావవస్థితఃపరివ్రాజకమేవపరంగోచరయేత్-అతఆహ (యత్రేతి) బ్రహ్మసంస్థశబ్దాదేరోఢుమయుక్తమితిసమ్బన్ధః రూఢిపక్షేదోషాన్తరమాహ (నచేతి) ధర్మసహితస్యజ్ఞానస్య-జ్ఞానసహితస్యవాధర్మస్యామృతత్వసాధనత్వాన్నజ్ఞానానర్థక్యమిత్యాశఙ్క్యాద్యపక్షమనువదతి (పారివ్రాజ్యేతి) పారివ్రాజ్యధర్మైర్వాపినాయమనియమః-గృహస్థాదిధర్మాణామపాశ్రమధర్మత్వేనతుల్యత్వాత్, తద్విశిష్టజ్ఞానమమృతత్వహేతురిత్యపివక్తుంనుకరత్వాత్. దిత్యాహ (నాశ్రమేతి) ద్వితీయందూషయతి (ధర్మేవేతి) యదిపరివ్రాజకధర్మోజ్ఞానవిశిష్టోముక్తిహేతురిత్యుచ్యతే-తదేతదపి-ముక్తిహేతుత్వేసర్వాశ్రమసాధారణ్యాజ్జ్ఞానవిశిష్టానామవిశిష్టం. తథాచసరూఢిపక్షేపిపరివ్రాజకస్యైవజ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యర్థః ఇతశ్చపరివ్రాజకస్యైవముక్తిరాక్షిప్తమసిద్ధమిత్యాహ (నచేతి) మాతర్హికస్యచిదపిముక్తిర్మాభూదితి - తత్రాహ (జ్ఞానాదితి) బ్రహ్మసంస్థవాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) పరివ్రాజకస్యైవామృతత్వమిత్యనియమః, జ్ఞానాదేవతదితినియమః, తిత్యర్థః బ్రహ్మసంస్థస్యముచ్చయానుష్ఠాయీ వాతివృత్తికారమతంనిరాకరోతి (నకర్మేతి) కర్మనిమిత్తప్రత్యయస్య, శుద్ధబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారస్య, చమిథోవిరోధాన్నసముచ్చయసిద్ధిరితి. వస్తుసదిత్యాదివాక్యంవివృణోతి (కర్త్రాదీతి) కర్మవిధయః- నిషేధాశ్చేతిద్రష్టవ్యం. తథాపి ప్రత్యయత్వావిశేషాత్కర్మకారకవిధినిషేధయోర్నవిరోధో స్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) ప్రత్యయత్వేపిశాస్త్రీయాశాస్త్రీయతయావిద్యాఽవిద్యాభావేనవిరోధో స్తీత్యర్థః. సతివిరోధేకింస్యాత్ - అత్రాహ (స్వాభావికమితి) విద్యారూపః- ప్రత్యయఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః తత్రోక్తమేవహేతుంస్మారయతి (భేదేతి) తత్రలోకప్రసిద్ధముదాహరణమాహ (నహీతి) భేదాభేదప్రత్యయయోర్విద్యాఽవిద్యాత్మనోర్విరోధేనసముచ్చయాసమ్భవాత్తదనుష్ఠాయీ బ్రహ్మసంస్థోనభవతిచేత్ - కస్తర్హి బ్రహ్మసంస్థస్స్యాత్ - అత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యాసము

ప్యయాఽభావాగేసతీతియావత్ అక్వస్యగృహస్థాదేర్బ్రహ్మసంస్థత్వాసమ్భవముక్తం సాధయతి (అన్యోహీతి) వ్యాచారవ్యాణయాత్రైవికాలేఽన్యతే-
శరీరాదౌ బ్రాహ్మణోఽహమిత్యాద్యభిసన్ధానరూపామిథ్యాభినివేశాత్మకోయః ప్రత్యయః- తద్వత్త్వాదితిహేత్వర్థః నను బ్రహ్మవిదోఽపిసంస్కారవశా
ద్వైతసత్యత్వాభినివేశపూర్వకంకర్మప్రవృత్తిసమ్భవాన్న బ్రహ్మసంస్థతాను ప్రతిపాదేత్యతఆహ (నచేతి) అసత్యమిదమితినిశ్చితేనసత్యత్వాభినివేశే
శిథిలీకృతేపునస్సత్యత్వాభినివేశేనన ప్రవృత్తిరుపపద్యతే- అబాధరూపాతుభేదబుద్ధిర్నకర్మప్రవృత్తిహేతురిత్యర్థః అద్వైతజ్ఞానవతోఽపిమిథ్యానివృత్త్యా
కర్మనివృత్తిరవశ్యం [illegible] ంపపత్తేరిత్యాహ (ఉపమర్దితేతి) ఏకత్వప్రత్యయజనకంశాస్త్రంనబాధ్యత్వేన ప్రమాణం-పూర్వప్రవృత్తభేదప్రత్య
యవిరోధాదిత్యతఆశఙ్క్యాహ (అభావ్యేతి) యథా [illegible] నకలఙ్ఘంభవేయదితాదిశాస్త్రంపూర్వప్రవృత్తకలఙ్ఘభక్షణప్రత్యయవిరోధేఽపిప్రమా
ణం- రాగాదిదోషాక్రాన్తస్యప్రత్యయస్యాప్రమాణత్వాత్ తద్వదేవభేదప్రత్యయస్యావిద్యాదోషాక్రాన్తత్వాద్బాధ్యత్వమపి [illegible] వైతశాస్త్ర
స్యయుక్తమేవప్రామాణ్యమిత్యర్థః కార్యపరత్వాదద్వైతశాస్త్రస్యావ్యతిరేకాప్రచ్చాస్త్రస్యప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వోపనిషదామితి)
ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదిషడ్విధతాత్పర్యలిఙ్గసర్వనాద్వైతేతాత్పర్యంతావధార్యతే - తద్యుక్తమద్వైతశాస్త్రస్యప్రామాణ్యమి
త్యర్థః భేదాలమ్బకర్మవిధిశాస్త్రవిరోధాన్నాద్వైతశాస్త్రస్యప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మవిధీనామితి) యథాస్వప్నప్రత్యయానామనర్థత్వేపి రాగాదిప్రత్య
యత్వప్రామాణ్యంతత్వజ్ఞానాదర్వాక్పురుషమాత్రికర్తృప్రమాణం- తథాకర్మవిధీనామప్యవిద్యావత్పురుషప్రామాణ్యసమ్భవాన్నాద్వైతశాస్త్రస్యతద్విరోధా
[illegible] (నానుపపత్తిరితి) - యద్యస్మాచరమక్షణేసత్యపి [illegible] కర్మభ్యస్సకాశాదపరమాత్మన్యేవప్రవర్తుం
నైవ - తథాచకర్మనివిరోధతావదద్వైతమితిశఙ్క్యతే (పివేకినామితి) షడ్భిరితరవశత్వాల్లోకస్యనాసౌవివేకీ ప్రవృత్తిమనుపద్యతే - * ప్రకృతిం
యాన్తి భూతానినిగ్రహఃకింకరిష్యతీత్యుక్తేః తకోఽయం బ్రహ్మవిదాంనైష్కర్మ్యం సికర్మానిధేయముప్రామాణ్యప్రసక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సకామ్యేతి)
నివేదప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఏవ- నోత్పత్తిర్హ్య [illegible] అస్తు- ప్రకృతేరేవాయాలం - తదాహ (తథేతి) అనుష్ఠీయతపవేత- తద్విధీనామ
నుష్ఠి [illegible] అద్వైతంనాదినోఽవశ్యభ్యాన్నేతరన్నివృత్తియుక్తం దృష్టాన్తైరవఘటయత్యాశఙ్క్యతే (పరివ్రాజకానామితి) అద్వైతంధీ
స్వ [illegible] ప్రవృత్తిరసఘటమానైవేత్యస్యాపస్యమాథలై (నవ్రాజణ్యేతి) సముచ్చయస్యప్రామాణికత్వనియామకా
యుక్తం ప్రత్యయాఖ్యానస్య ప్రవృత్త్యాసస్యనోదాహరణత్వం అగ్నిహోత్రాదిప్రవృత్తైరప్యాసత్త్వే ప్రామాణికసముచ్చయసిద్ధాన్తహా
నిః అతోనైలచ్ఛాత్యమిత్యర్థః ఏవదేవప్రపాకేసస్పష్టయతి (నహీతి) తద్వదవివేకినాకర్మక్రియమాణంద్రష్టమివివేకిభిరపితన్నక్రియతే - భి
క్షాటనాదిప్రవృత్త్యాదాసన్నప్రామాణికోఽగ్నిహోత్రాదిప్రవృత్తైర్నోదాహరణమితిశేషః ఇతశ్చనేదముదాహరణమిత్యాహ (నచేతి) అ
గ్నిహోత్రాదావపిప్రవర్తకమస్తీతిశఙ్క్యతే (ఇహాపీతి) అకరణకృతంప్రత్యవాయాఖ్యంభయమవివేకినః-వివేకినోవేతివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి
(నభేదేతి) కర్మణిభేదబుద్ధిమతోఽనన్యస్య [illegible] స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యోహీతి) ద్వితీయందూషయతి (ననివృత్తేతి) వివే
కినోనిష్ఠాధికారస్య ప్రత్యవాయప్రాప్త్యకర్మసుప్రవర్తకాభావాత్కర్మభ్యోనివృత్తిరూపంపారివ్రాజ్యంచేత్ - అతిప్రసఙ్గ ఇతిశఙ్క్యతే
([illegible]) కర్త్రా [illegible] యజ్ఞోపవీతాద్యన్తరేణగార్హస్థ్యా [illegible]
సమ్భవాత్ నత్యజ్యతేచేత్- నసావిత్ర్యాజ్య ప్రాప్తిః- సాధకస్య [illegible] సాధ్యత్వాదితిపరిహరతి (స్వస్వామీతి) ఇతశ్చాశ్రమాన్తరేషుభ
వ్యాపారివ్రాజ్యమిత్యాహ (కర్మస్వితి) జ్ఞానాపుత్పత్తిసమ్భవాన్నతర్కం ప్రతావసరప్రాప్తః గృహస్థాదిష్వనుష్ఠేయేష్వపపారివ్రాజ్యస్య
వర్ణనత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) స్వస్వామిత్వాభావాత్- వివేకవతోయజ్ఞోపవీతాదౌస్వకీయత్వస్వామిత్వబుద్ధ్యభావాదితియావత్. యస్తుపరి
వ్రాజకస్యనివ్రాధికారస్యప్రత్యవాయాన్నప్రాప్తిరితి- తత్రానివృత్తిర్నశఙ్క్యతే (ఏకత్వేతి) తద్విషయప్రత్యయస్యవిధా-ఉత్పాదకం - త
త్త్వమస్యాదివాక్యం తజ్జనితేనైకత్వనిశ్చయేనప్రత్యయమేవేతియావత్. తథాచయథేష్టచేష్టాప్రసక్తిరితిశేషః జ్ఞానినోద్వైతదర్శనాదిహాస్తి-తత్ప్ర
వృత్తిస్సంస్కారవశాదిత్యాశయేనాహ ([illegible]) యోహివ్యవస్థితస్త్వజ్ఞానాత్కర్మచిత్ప్రచ్యుతిః [illegible] - తస్యసంస్కారవశా
దిక్పరిభ్రమాపస్థానముపపద్యతే- తస్యదోషకృతప్రచ్యుతిప్రసూతానియతచేష్టానివృత్త్యర్థత్వేనావశ్యానుష్ఠేయత్వాత్. తథాచనయథేష్టచేష్టా
ప్రసక్తిరిత్యర్థః. ఇతశ్చనిరుక్తైధప్రవృత్త్యాయథేష్టచేష్టానాస్తీత్యాహ (నచేతి) అనిరుద్ధోపినయథేష్టచేష్టా - విశు [illegible] ర్వదృష్టా
న్తేనస్ఫుటయతి (నహీతి) అస్మైషాం బ్రహ్మసంస్థత్వాసమ్భవేఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) పరోక్తిమనూద్యాఙ్గీకరోతి (యత్పునరితి)
ఉక్తమర్థాన్తరమనువదతి (యచ్చేతి) కింపరివ్రాజకస్యజ్ఞానహీనస్యాశ్రమమాత్రనిష్ఠస్యతపక్షేనోపాదానం - ఆహోస్విజ్జ్ఞానవతోఽపీతివిక
ల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్యద్వితీయందూషయతి (తదసదితి) జ్ఞానవతాఏతపక్షేత్యాత్తపక్షేనోపాదానమనుచితమితిశఙ్క్యాహప్రత్యాహ (కస్మా
దిత్యాదినా) తపక్షత్వేనాసాగ్నిహితఇతిశేషః తస్యచజ్ఞానవతోవిశిష్టత్వం ప్రాగేవోపదిష్టమిత్యాహ (సఏవేతి) ఇతశ్చపరమహంసపరివ్రా
జకోనతపక్షత్వేనపరామృష్టఇత్యాహ (ఏకత్వేతి) తదేవస్ఫోరయతి (నేదేతి) యత్తుకర్మచ్ఛిద్రేగృహస్థాదేరపిబ్రహ్మసంస్థతాసామర్థ్యమితి-
తత్ప్రతిత్యాహ (ఏతేనేతి) అనివృత్తభేదప్రత్యయస్యబ్రహ్మసంస్థత్వాసమ్భవేనేతియావత్ సామర్థ్యం - ప్రత్యుక్తమితిసమ్బన్ధః యత్తు
చతుర్ణామపిబ్రహ్మసంస్థతాయామప్రతిషేధఇతి- తత్రాహ (అప్రతిషేధశ్చేతి) ఏకత్వావధారణభేదప్రత్యయనిరాసాదనివృత్తభేదప్రత్యయ
స్యాన్యేషాంబ్రహ్మసంస్థతాప్రతిషిద్ధేత్యర్థః. పారివ్రాజ్యమాత్రేణామృతత్వేజ్ఞానవైయర్థ్యముక్తంపరిహరతి (తథేతి) చోద్యాన్తరమనూద్యోక్తంప
రిహారంస్మారయతి (యత్పునరుక్తమితి) తత్రరూఢాయంశబ్దఇతిశేషంపఞ్చమ్యాసూచయతి. చోద్యాన్తరమనూద్యదూషయతి (యత్పునరిత్యా-

ఉ.— ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్త్రయీవిద్యా సమ్ప్రాస్రవత్తామభ్యతపత్తస్యా అభితప్తాయా ఏతాన్యక్షరాణి సమ్ప్రాస్రవన్త భూర్భువస్స్వరితి॥ ౨

వినా) ఆదిపదేనపఞ్చాజాదిశబ్దాగ్రహణ్ం ఉక్తం ప్రపఞ్చయతి (గృహస్థీతి) ఇహాపి [illegible] వాక్యోపాదానం ప్రకృతేపరమహంసేపరివ్రాజకే బ్రహ్మసంస్థపదప్రవృత్తిహేతుమాహ (ముఖ్యేతి) ఇతిశ్చ పారమహంస్యమేవ [illegible] త్యాహ (అత ఏవేతి) [illegible] యతి (సంయ [illegible]) [illegible] పరమహంసపదపర్య [illegible] ప్రవృత్తినిమిత్తం [illegible] యతి (శ్రుతిరితి) [illegible] పరమహంసస్య [illegible] యావత్. ప [illegible]

[illegible]

ఆ. — [illegible] (త్రయోధర్మస్కన్ధా ఇత్యాది) ధర్మస్కన్ధాః - ధర్మసాధకమార్గాః ఆ [illegible] (యజ్ఞోఽధ్యయనం దానమితి ప్రథమః) యజ్ఞాధ్యయనదానశబ్దైర్గృహస్థాశ్రమ ఉచ్యతే అధ్యయనశ [illegible] ([illegible]) [illegible] ఉభయోస్తస్య ప్రధానత్వాత్ [illegible] క్లేశరూపః- [illegible] ([illegible]) అత్యన్తమాచార్య కులే [illegible] (సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తి బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి) [illegible] చతుర్ణామాశ్రమాణాం [illegible] బ్రహ్మనిష్ఠావికలాః కేవలాశ్రమిణః పుణ్యలోకభాజో భవన్తీత్యర్థః ఏ వమేవహి [illegible] బ్రహ్మసంస్థశబ్దాత్ [illegible] బ్రహ్మ సంస్థశబ్దస్య [illegible] సన్న్యాసే [illegible] త్వాత్ [illegible] బ్రహ్మసంస్థశబ్దేన [illegible] వాచకత్వాత్, [illegible] బ్రహ్మసంస్థశబ్దేన [illegible] త్వాత్, [illegible] స బ్రహ్మసంస్థశబ్దేన చతుర్థా శ్రమపరామర్శహేతుం పశ్యామః. ౧

శం.— యత్సంస్థోఽమృతత్వమేతి- తన్నిరూపణార్థమాహ- ప్రజాపతిః- విరాట్ కశ్యపో వా లోకానుద్దిశ్య తేషు సారజిఘృక్షయాఽభ్య తపత్- అభితాపం కృతవాన్. ధ్యానం- తపః కృతవానిత్యర్థః. తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్సారభూతా త్రయీవిద్యా సంప్రాస్రవత్- ప్రజాపతేర్మనసి ప్రత్య [illegible] (తామభ్యతపత్) పూర్వవత్. తస్యా అభితప్తాయా ఏతాన్యక్షరాణి సంప్రాస్రవన్త- భూర్భువస్స్వరితి వ్యాహృతయః. ౨

తాన్యభ్యతపత్తేభ్యోఽభితప్తేభ్య ఓఙ్కారస్సమ్ప్రాస్రవత్తద్యథా శఙ్కునా సర్వాణి పర్ణాని స
న్తృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణ సర్వా వాక్ సన్తృణ్ణోఙ్కార ఏవేదగ్ం సర్వ మోఙ్కార ఏవేదగ్ం సర్వం॥ ... ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— బ్రహ్మవాదినో వదన్తి యద్వసూనాం ప్రాతస్సవనగ్ం రుద్రాణాం మాధ్యన్దినగ్ం సవనమాదిత్యా
నాం చ విశ్వేషాం చ దేవానాం తృతీయసవనం॥ ౧

ఆ — కిం తద్బ్రహ్మేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యత్సంస్థ ఇతి) లోకానామభితో ద్యోతయా(?)ఽభితాప ప్రతిభాసం [illegible] (ద్వా
సమితి) [illegible] త్రయ్యాస్సా(?)దిత్యాశఙ్క్యాహ (మనసి ప్రత్యక్షాదితి) (పూర్వవదితి) త్రయీవిద్యాసారజి
ఘృక్షయా ఆలోచితవానిత్యర్థః ౨

రం — ఏవం * బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీత్యమృతత్వసాధనం బ్రహ్మోపాసనముక్త్వా తత్ప్రాణాఙ్గకమితి వక్తుం ప్రణవం స్తౌతి (ప్ర
జాపతిర్లోకానభ్యతపదిత్యాదినా) అభ్యతపత్ - సారనిష్కర్షాయ లోకాన్పర్యాలోచయదిత్యర్థః (తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్త్రయీవిద్యాసమ్ప్రాస్ర
వత్) త్రయీవిద్యాసమ్ప్రాస్రవత్ - సారత్వేన నిష్పన్నాఽభవదిత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం (తామభ్యతపదిత్యాది) తాం - త్రయీవి
ద్యామిత్యర్థః ౨

శం — తాన్యక్షరాణ్యభ్యతపత్. తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్సారభూత ఓఙ్కారః సమ్ప్రాస్రవత్. తద్బ్రహ్మ. కీదృశం కింరూపమితి. ఆహ-
తద్యథా శఙ్కునా - పర్ణనాళేన సర్వాణి పర్ణాని - పత్రావయవజాతాని సన్తృణ్ణాని - నిబద్ధాని వ్యాప్తానీత్యర్థః ఏవమోఙ్కారేణ బ్రహ్మణః పరమాత్మనః
ప్రతీకభూతేన సర్వా వాక్ - శబ్దజాతం సన్తృణ్ణా - * అకారో వై సర్వా వాగిత్యాదిశ్రుతేః పరమాత్మవికారశ్చ నామధేయమాత్రమిత్యత ఓఙ్కార ఏవే
దం సర్వమితి ద్విరభ్యాస ఆదరార్థః లోకాదినిష్పాదనకథనముపోఙ్కారస్తుత్యర్థమితి ౩

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — కథం తస్య బ్రహ్మశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యమహత్తరత్వాదిత్యాహ (కీదృశమిత్యాదినా) తత్ర బ్రహ్మశబ్దప్రవృత్తౌ హేత్వ
న్తరం సూచయతి (పరమాత్మన ఇతి) ఓఙ్కారావయవస్యాకారస్యాపి సర్వవాగ్వ్యాప్తిరస్తి - కిముత కృత్స్నమోఙ్కారస్యేతి మన్వానశ్శ్రుత్యన్తరముదా
హరతి (అకార ఇతి) * ఓమితీదం సర్వమిత్యాదివాక్యమాదిపదార్థః. ఓఙ్కారవ్యాప్తత్వేపి వాగ్జాతస్య న తస్య సర్వాత్మత్వం - ఆకాశాదిపరమాత్మవి
కారస్య పృథగేవ విద్యమానత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మేతి) సకలమపి జగత్పరమాత్మవికారత్వాత్తదతిరేకేణ నాస్తి. సచ ప్రకృతావోఙ్కారా
న్నాతిరిచ్యతే - * ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కార ఇతి శ్రుతేః. తస్మాదుక్తమోఙ్కారస్య సర్వాత్మత్వమిత్యర్థః ఓఙ్కారం సర్వా
త్మకం బ్రహ్మరూపముపాసీతేతి విధిస్సమాప్యర్థమితి శబ్దః కిమిత్యోఙ్కారస్య లోకాదిద్వారా నిష్పత్తిరుచ్యతే - తత్రాహ (లోకాదీతి) స్తుతిశ్చోపా
స్త్యర్థా - యత్స్తూయతే - తద్విధీయత ఇతి స్థితేః తథాచ సిద్ధమోఙ్కారోపాసనం ప్రతి స్వర్గ [illegible] ౩

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (తాన్యభ్యతపదిత్యాది) (తద్యథా శఙ్కునా సర్వాణి పర్ణాని సన్తృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణ సర్వా వాక్ సన్తృణ్ణోఙ్కార ఏవేదం
సర్వమోఙ్కార ఏవేదం సర్వం) యథా సర్వాణి పత్రజాతాని శఙ్కునా - పర్ణనాళేన సన్తృణ్ణాని - వ్యాప్తాని భవన్తి - ఏవం *ఓఙ్కారో వై సర్వా వాగితి శ్రు
తేరోఙ్కారేణ సర్వా వాగ్వ్యాప్తా అత ఓఙ్కార ఏవ సర్వం వాఙ్మయం అత ఓఙ్కారేణ బ్రహ్మోపాసనం కర్తవ్యమితి పర్యవసితోఽర్థః ద్విరుక్తిర్విద్యాసమా
ప్త్యర్థా ౩

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్

శం — సామోపాసనప్రసఙ్గేన కర్మగుణభూతత్వాద్విపర్యయోఙ్కారం పరమాత్మప్రతీకత్వాదమృతత్వహేతుత్వేనాభిహితం ప్రకృత
స్యైవ యజ్ఞస్యాఙ్గభూతాని సామహోమమన్త్రోత్థానాన్యుపదిదిక్షన్నాహ - బ్రహ్మవాదినో వదన్తి యత్ప్రాతస్సవనం ప్రసిద్ధం - తద్వసూనాం. తై
శ్చ ప్రాతస్సవనసమ్బద్ధోఽయం లోకో వశీకృతస్సవనేశానైః తథా రుద్రైర్మాధ్యన్దినేశానైరన్తరిక్షలోకః ఆదిత్యైశ్చ విశ్వైర్దేవైశ్చ తృతీయసవనేశా
నైస్తృతీయో లోకో వశీకృతః ఇతి యజమానస్య లోకోఽన్యః పరిశిష్టో న విద్యతే ౧

ఆ — ప్రాసఙ్గికం హిత్వా ప్రకృతమనుసన్ధత్తే (సామేతి) పఞ్చవిధం సప్తవిధం చ యజ్ఞాఙ్గీభూతం - సామ తస్యోపాసనవచనాదో
ఙ్కారస్య తద్గుణస్యోపాసనమేవ కర్మగుణత్వేన ప్రాప్తే తత ఉత్థాయ [illegible] బ్రహ్మప్రతీకత్వాదమృతత్వహేతుత్వేన తమేవ మహీకృత్య ప్రస్తుతయజ్ఞాఙ్గ

ఉ.— క్వతర్హి యజమానస్య లోక ఇతి స య స్తన్న విద్యాత్కథం కుర్యాదథ విద్వాన్కుర్యాత్ ॥ ౨

పురా ప్రాతరనువాకస్యోపాకరణాజ్జఘనేన గార్హపత్యస్యోదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య స వాసవగ్ం సామాభిగాయతి ॥ ౩

లోకద్వారమపావార్ణూ ౨-౩-౩ పశ్యేమ త్వా వయగ్ం రా ౩-౩-౩-౩౨ ౩ హుం ౩ ఆ ౨-౩-౩ జ్యా ౩ యో ౩ ఆ ౧-౨-౪-౫ ఇతి ॥ ౪

భూతసామాదివిజ్ఞానవిధానార్థముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. సామహోమమన్త్రోత్థానాది జ్ఞానవిధిత్సయా తదపేక్షానైరపేక్ష్యమాహ (బ్రహ్మేత్యాదినా) తేషాం ప్రాతస్సవనేశానత్వేఽపి యజమానస్య కాఽహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దైశ్యేతి) అథా- యథా పృథివీలోకోఽవసుభిః - తథేతియావత్ అన్తరిక్ష లోకః- వశీకృత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః తృతీయో లోకః - ద్యులోకాఖ్యః అస్మిత్తత్త్వైవానాం తత్తల్లోకవశీకారః - తథాపి యజమానస్య లోకోఽస్త్వితి యా తరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతి యజమానస్యేతి) ౧

రం.— ప్రసఙ్గాత్కర్మాఙ్గానికానిచిద్విధాతుం ప్రస్తౌతి (బ్రహ్మవాదినో వదన్తీత్యాదినా) బ్రహ్మవాదినః- వేదవేత్తార ఇత్యర్థః తే కిం వదన్తీత్యత్రాహ (యద్వసూనాం ప్రాతస్సవనమిత్యాది) ప్రాతస్స[illegible] తృతీయసవనైశ్చ వైర్వసురుద్రాదిత్యవిశ్వేదైవైస్స వనఫలభూతాః పృథివ్యన్తరిక్షస్వర్లోకా వశీకృతా ఇత్యర్థః ౧

శం.— అతః క్వతర్హి యజమానస్య లోకః- యదర్థం యజతే సక్వచిల్లోకోఽస్తీత్యభిప్రాయః *లోకాయ వై యజతే యో యజత ఇతి శ్రుతేః. లోకాభావే చ స యో యజమాన స్తం లోకస్వీకరణోపాయం సామహోమమన్త్రోత్థానలక్షణం న విజానీయాత్ - సోఽజ్ఞః కథం కుర్యాద్యజ్ఞం న కథం చన తస్య కర్తృత్వముపపద్యత ఇత్యర్థః. సామాదివిజ్ఞానస్తుతిపరత్వాన్నావిదుషః కర్తృత్వం కర్మమాత్రనిదః ప్రతిషిధ్యతే స్తుతయే చ సామాదివిజ్ఞానస్య, విద్వత్కర్తృత్వప్రతిషేధాయ, చేతిచేత్ - భిద్యేత వాక్యం ఆద్యే చ శేష స్త్యేకాన్తే ఽవిదుషోఽపికర్మాస్తీతి హేతుమవోచామ. అతస్తద్వక్ష్యమాణం సామాద్యుపాయం విద్వాన్కుర్యాత్ ౨

ఆ.— పరిశిష్టలోకాభావోఽతశ్శబ్దార్థః తర్హి-దేహపాతాదూర్ధ్వమిత్యేతత్. లోకాభావే తూత్పాద్యాభావాన్న కార్యోఽభిప్రేత్యాశఙ్క్యాహ (లోకాయేతి) లోకస్త్రయస్యవస్వాద్యధీనతయా యజమానాధీనత్వేత తస్య తదధీనత్వార్థం యజ్ఞాద్యనుష్ఠానమిత్యాశఙ్క్యాహ (లోకాభావే చేతి) అజ్ఞోయజ్ఞం [illegible] తం కథం కుర్యాదిత్యాక్షేపాదవిద్వత్కర్మానుష్ఠాననిష్ఠాపరం వాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సామాదీతి) అథేదం వాక్యం స్తుత్యర్థం నిషేధార్థం చ భవిష్యతి. నేత్యాహ (స్తుతయే చేతి) ఇతి శ్చాద్విద్వత్కర్తృత్వానిరో[illegible]త్యాహ (ఆద్యే చేతి) * వటంపీహ తే ష్విత్యాదౌ విదుషస్సన్నిధానే సదసఙ్ఖ్యాతృవక్తరేణావిదుషః కర్మకర్తృయుక్తం- ప్రత్యవాయప్రసఙ్గాత్ తదసన్నిధౌ తు తేనాపి క్రియమాణం కర్మసు కృతీత్యుపపాదితమిత్యర్థః అథశబ్దార్థోఽత్రావ్యర్థః. సామాద్యవిజ్ఞానేయస్మాద్యజ్ఞాకరణమేవ ప్రాప్తం-తస్మాదిత్యర్థః ౨

రం.— (క్వతర్హి యజమానస్య లోక ఇతి) ఏవం తైర్లోకానాం వశీకృతతయా అవశిష్టస్య లోకస్య యజమాన ప్రాప్యస్యాభావాద్యజమానస్య లోకః క్వాస్తీతి వదితవ్యమిత్యర్థః (స య స్తన్న విద్యాత్కథం కుర్యాత్) యస్య యజమాన ప్రాప్యలోకస్థానజ్ఞానం నాస్తి- సోఽజ్ఞః కథం కుర్యాత్ (అథ విద్వాన్కుర్యాత్) తస్మాల్లోకస్వీకరణోపాయభూతం వక్ష్యమాణం సామగానహోమమన్త్రోత్థానలక్షణం జ్ఞాత్వైవ కుర్యాదిత్యర్థః ౨

శం.— కిం తద్వేద్యమితి ఆహ- పురా- పూర్వం ప్రాతరనువాకస్య శస్త్రస్య ప్రారమ్భాజ్జఘనేన గార్హపత్యస్య- పశ్చాదుదఙ్ముఖస్సన్నుపవిశ్య స వాసవం-వసుదైవత్యం సామాభిగాయతి ౩

ఆ.— జ్ఞాతవ్యం సామాది ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కింతదిత్యాదినా) ఆగ్నీధ్రీయ గాతం-శస్త్రం. యత్ప్రాతః కాలే శస్యతే ప్రాతరనువాకః- తస్యేతియావత్. ఉపాకరణాదిత్యస్యార్థమాహ (ప్రారమ్భాదితి) జఘనేనేత్యేతద్వ్యాచష్టే (పశ్చాదితి) స గార్హపత్యస్యేత్యస్య ఉదఙ్ముఖస్సన్నిత్యాదినా వసుదేవతాకం సామగానం కృతవానిత్యర్థః సవాసవమిత్యత్ర సశబ్దో యజమానవిషయః ౩

రం.— తదేవాహ (పురా ప్రాతరనువాకస్యోపాకరణాదిత్యాది) ప్రాతరనువాకస్యోపాకరణాత్పురా - ప్రాతరనువాకారమ్భాత్ప్రాక్ గార్హపత్యస్య జఘనేన-పశ్చాదుదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య వాసవం-వసుదైవత్యం సామ సః-విద్వాన్గాయేదిత్యర్థః ౩

శం.— లోకద్వారం- అస్య పృథివీలోకస్య ప్రాప్తయే ద్వారమపావృణు హేఽగ్నే తేన ద్వారేణ పశ్యేమ త్వా- త్వాం రాజ్యాయేతి. ౪

ఆ.— రాజ్యాయ-త్వద్దర్శనేన త్వదనుజ్ఞయా పృథివీప్రయుక్తభోగాయేత్యర్థః. ౪

రం.— తదేవ సామాహ (లోకద్వారమపావృణు పశ్యేమ త్వా వయం రాజ్యాయేతి) హేఽగ్నే పృథివీలోకప్రాప్తయే ద్వారమపావృణు. తేనాపావృతేన ద్వారేణ త్వాం రాజ్యాయ-పృథివీలోకప్రాప్తిఫలాయ పశ్యేమేత్యర్థః. ౪

౪౦ — తృతీయసవనం - తత్ఫలం స్వారాజ్యమిత్యర్థః (ఏషహవై యజ్ఞస్య మాత్రాం వేద) మాత్రాం - యాథాత్మ్యమిత్యర్థః (య ఏవం వేద య ఏవం వేద) య ఏవం కర్తుం వేదేత్యర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా .... ౧౬.

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే - ద్వితీయప్రపాఠకభాష్యమ్.

—శ్రీః శ్రీః—

శ్రీమాయయ్యాకరుణయా శిష్యశిష్యాణాం ఘనావద్యప్రయతబాష్పసుధాముదారః ।

వాగ్మీ గమార్ధ్వ వదావదయోల వాత్రో రామానుజ స్వమునిరాద్రియతాం మనస్తమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః

—※—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

తృతీయః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓం.

ఉ.— అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధు తస్య ద్యౌరేవ తిరశ్చీనవꣳశోఽన్తరిక్షమపూపో మరీచయః పుత్రాః॥ ౧

తస్య యే ప్రాఞ్చో రశ్మయస్తా ఏవాస్య ప్రాచ్యో మధునాడ్యః ఋచ ఏవ మధుకృత ఋగ్వేద ఏవ పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౨

శం.— అసౌ వా ఆదిత్య ఇత్యాద్యధ్యాయారమ్భే సమ్బన్ధః- అతీతానన్తరాధ్యాయాన్తే ఉక్తం * యజ్ఞస్య మాత్రాం వేదేతి. యజ్ఞవిషయాణి చ సామహోమజపోపస్థానాని విశిష్టఫలప్రాప్తయే యజ్ఞాఙ్గభూతాన్యుపదిష్టాని సర్వేషాం యజ్ఞానాం చ కార్యనిర్వృత్తిరూపస్సవితా మహత్యా శ్రియా దీప్యతే - స ఏష సర్వప్రాణికర్మఫలభూతః ప్రత్యక్షం సర్వైరుపజీవ్యతే అతో యజ్ఞవ్యపదేశానన్తరం తత్కార్యభూతసవితృవిషయముపాసనం సర్వపురుషార్థేభ్యః శ్రేష్ఠతమఫలం విధాస్యామీత్యేవమారభతే శ్రుతిః (అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్విత్యాది) దేవానాం మోదనాన్మధ్వివ మధ్వసావాదిత్యః. వస్వాదీనాం చ మోదనహేతుత్వం వక్ష్యతి సర్వయజ్ఞఫలరూపత్వాదాదిత్యస్య కథం మధుత్వమితి ఆహ- తస్య - మధునో ద్యౌరేవ భ్రామరస్యేవ మధునస్తిరశ్చీనవంశః. తిరశ్చీనశ్చాసౌ వంశశ్చేతి తిరశ్చీనవంశః తిర్యగ్గతేవ హి ద్యౌర్లక్ష్యతే అన్తరిక్షం చ మధ్వపూపో ద్యువంశే లగ్నస్సన్ లమ్బత ఇవ- అతో మధ్వపూపసామాన్యాదన్తరిక్షం మధ్వపూపః- మధునస్సవితురాశ్రయత్వాత్. మరీచయః - రశ్మయః రశ్మిస్థా ఆపో భౌమాస్సవిత్రాకృష్టాః *ఏతా వా ఆపస్స్వరాజో యన్మరీచయ ఇతి హి విజ్ఞాయన్తే- తా అన్తరిక్షమధ్వపూపస్థరశ్మ్యన్తర్గతత్వాద్భ్రమరబీజభూతాః పుత్రా ఇవ హితా లక్ష్యన్త ఇతి పుత్రా ఇవ పుత్రాః- మధ్వపూపనాడ్యన్తర్గతా హి భ్రమరపుత్రాః. ౧

ఆ.— కర్మాఙ్గావబద్ధం విజ్ఞానం పరిసమాప్య కర్మఫలస్యాదిత్యస్య స్వతన్త్రోపాస్తివిధ్యర్థమధ్యాయాన్తరమారభమాణస్సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (అసావితి) పూర్వోత్తరగ్రన్థయోస్సమ్బన్ధం ప్రతిజ్ఞాతం ప్రకటయితుం వృత్తం కీర్తయతి (అతీతేతి) విశిష్టఫలం- పృథివ్యాదిలోకత్రయం సమనన్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యం సఙ్గృహ్ణాతి తత్ర సఙ్కరోతి (సర్వేతి) తస్య ప్రసిద్ధత్వం సూచయతి (మహత్యేతి) కథం పునరాదిత్యస్య సర్వప్రాణికర్మఫలభూతత్వమిత్యాశఙ్క్య సర్వైరుపజీవ్యతో పలమ్భాదిత్యాహ (స ఏష ఇతి) వృత్తానికాంకృత్యోత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (అత ఇతి) ఆదిత్యస్య కర్మఫలత్వాదితి యావత్. తదుపదేశే హేత్వన్తరమాహ (సర్వపురుషార్థేభ్య ఇతి) శ్రేష్ఠతమం ఫలం- క్రమేణముక్తిలక్షణమస్యాస్తీతి తథోక్తం ఆదిత్యే కర్మఫలశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తముక్తం వ్యక్తీకర్తుమాహ (వస్వాదీనాం చేతి) చకారో విద్వత్సఙ్గ్రహార్థః. వక్ష్యతి- ఆదిత్యస్యేతి సమ్బన్ధః తస్య సర్వేషాం యజ్ఞానాం ఫలరూపత్వాదితి హేతుః. వస్వాదయశ్చ కర్మఫలభోక్తార స్తత్ఫలమాదిత్యం దృష్ట్వా తృప్యన్తీతి యుక్తమిత్యర్థః. ఆదిత్యం మధుదృష్ట్యోపాసీతేత్యుక్తం తత్ర ప్రసిద్ధమధుసామ్యమాదిత్యస్య శ్రుత్యుక్తమాకాఙ్క్షాపూర్వకం దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) దివి తిరశ్చీనవంశదృష్టౌ నిమిత్తమాహ (తిర్యగ్గతేతి) అన్తరిక్షనివాసిభిరుపరి విసారితనయనైరితి శేషః అన్తరిక్షే మధ్వపూపదృష్టిం కథయతి (అన్తరిక్షమితి) మధున ఇత్యుభయత్ర సమ్బన్ధః. మరీచయః పుత్రా ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే (మరీచయ ఇతి) ఆపో భౌమా రాకృష్టా రశ్మిస్థాస్సన్తీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (ఏతా ఇతి) స్వరాజః- స్వతో భాసమానస్య. సవితురివ యావత్ తాసాం పుత్రత్వం ప్రకటయతి (తా ఇతి) లోకే హి భ్రమరబీజభూతాః పుత్రా మధ్వపూపచ్ఛిద్రస్థా దృశ్యన్తే- ఏతాశ్చాపోన్తరిక్షలక్షణమధ్వపూపాన్తర్గతరశ్మిస్థా భవన్తి- తతశ్చైతాస్వపి భ్రమరబీజదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః ౧

ర.— మధువిద్యా ప్రస్తూయతే (అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధు) అసావాదిత్యో వస్వాదీనాం దేవానాం మోదహేతుత్వాన్మధు అత్ర మధుత్వదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. మధుత్వోపయోగినిసమ్పాదయతి (తస్య ద్యౌరేవ తిరశ్చీనవంశః) తస్య - ఆదిత్యాఖ్యమధునో ద్యులోక ఏవాధారభూతస్తిర్యక్ప్రసారితో వంశ ఇత్యర్థః. (అన్తరిక్షమపూపః) అన్తరిక్షం మధ్వపూపః. మధ్వాశ్రయోఽపూపో హి తిరశ్చీనవంశలగ్నస్సన్ లమ్బతే - ఏవమన్తరిక్షమపి ద్యులోకలగ్నం లమ్బత ఇవ భాతీత్యతో మధ్వపూపత్వం. (మరీచయః పుత్రాః) మరీచిశబ్దేన మరీచిస్థాః సవిత్రాకృష్టా భౌమ్య ఆప ఉచ్యన్తే. తాః పుత్రా ఇవ పుత్రాః- భ్రమరబీజభూతా మధ్వపూపచ్ఛిద్రస్థాస్సూక్ష్మకీటా ఇత్యర్థః ౧

శం.— తస్య- సవితుర్మధ్వాశ్రయస్య మధునో యే ప్రాఞ్చః- ప్రాచ్యాం దిశి గతా రశ్మయః - తా ఏవాస్య ప్రాచ్యః- ప్రాగఞ్చనాత్ మధునో నాడ్యః- మధునాడ్య ఇవ. మధ్వాధారచ్ఛిద్రాణీత్యర్థః. తత్ర ఋచ ఏవ మధుకృతః - లోహితరూపం సవితాశ్రయం మధు కుర్వన్తీతి మధుకృతః భ్రమరా ఇవ. యతో రసానాదాయ మధు కుర్వన్తి- తత్పుష్పమివ పుష్పమృగ్వేద ఏవ. తత్ర ఋగ్బ్రాహ్మణసముదాయస్యర్గ్వేదాఖ్యత్వాత్, పుష్ప

ఉ.— తా వా ఏతా ఋచః ఏతమృగ్వేదమభ్యతపꣳ స్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యꣳ రసోఽజాయత॥ ౩

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య రోహితꣳ రూపం॥ ... ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

మాత్రాచ్ఛన్దోగ్నిరూపరసని స్రావాసమ్భవాత్. ఋగ్వేదశబ్దేనాత్ర ఋగ్వేదవిహితం కర్మ తతో హి కర్మఫలభూతమధురసనిస్రావసమ్భవాత్ పుష్పస్థానీయాదృగ్వేదవిహితాత్కర్మణోఽపి ఆదాయ ఋగ్భిర్మధు నిర్వర్త్యతే కాస్తా ఆపః ఇత్యాహ - తాః - కర్మణి ప్రయుక్తాః సోమాజ్యపయోరూపాః అగ్నౌ ప్రక్షిప్తాస్తత్పాకాభినిర్వృత్తా అమృతా అత్యన్తరసవత్య ఆపో భవన్తి ౨

ఆ — ప్రాచీదిగ్రశ్మిస్వాదిత్యరశ్మిషు ప్రాచీనమధునాడీదృష్టిర్విధేయేత్యాహ (అస్యేతి) మధ్వాశ్రయస్య - లోహితాదిరూపం వక్ష్యమాణం తదాధారస్యేత్యర్థః ఋగాదీన్ రూపాదిస్వరూపదృష్టిమారోపయతి (తత్రేతి) ప్రకృతం మధు సప్తమ్యర్థః తాసాం మధుకరత్వం సాధయతి (లోహితేతి) ఋగ్వేదవిహితే కర్మణి పుష్పదృష్టిం సమ్పాదయతి (యతఇతి) ఋచో మధుకృత ఇతి మన్త్రాణాం పృథక్కృత్వా ఋగ్వేదపుష్పమితి ఋగ్వేదశబ్దేన బ్రాహ్మణసముదాయస్య వక్తవ్యత్వాత్ ఋగ్వేదవిహితే కర్మణి వచ్ఛబ్దేన లక్షితేష్వపి పుష్పవ్యాఖ్యానైషీయత స్తతో మధునిష్పాదకత్వం కథం (అతో హీతి) ఉపపాదయతి (మధుకర ఇతి) లోకే తావదిదం పుష్పే శ్రయణం మధునిర్వర్త్యతే - తథైవ మధురసస్థానీయాః ఋచస్తద్వేదవిహితాత్పుష్పస్థానీయాత్కర్మణస్తథాభూతమధు నిష్పాద్యతే - తస్మాత్కర్మణః ... తైరుపపత్తేః కర్మపుష్పదృష్టిరిత్యర్థః తా అమృతా ఆప ఇతి వాక్యం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యాచష్టే (కాస్తా ఇత్యాదినా) కర్మణి ప్రయుక్తత్వం దర్శయతి (అగ్నావితి) అగ్నిపాకాదభినిర్వృత్తత్వం- అపూర్వాత్మత్వం పరమ్పరయా ముక్తత్వం- అమృతార్థత్వం- రోహితరూపామృతనిర్వర్తకత్వం- తదర్థత్వం ఉత్కృష్టఫలవత్త్వం- అత్యన్తరసవత్త్వం. ౨

శం — తస్యయే ప్రాఞ్చో రశ్మయః- తస్య- ఆదిత్యస్య యే ప్రాఞ్చో రశ్మయః తా ఏవాస్య ప్రాచ్యో మధునాడ్యః- తా ఏవ ప్రాగ్గతమధునాడ్యః- మధుచ్ఛిద్రాణి (ఋచ ఏవ మధుకృతః) ఋగ్జాత్యా ఏవ భ్రమరాః (ఋగ్వేద ఏవ పుష్పం) ఋగ్వేదవిహితం కర్మ పుష్పస్థానీయం అస్మిన్ పుష్పస్థానీయే ఋగ్వేదవిహితే కర్మణి ... ఋగ్మన్త్రైరాకృష్య మధు తైస్సనిర్వర్త్యమానో రసః కథమిత్యాహ (తా అమృతా ఆపః) తాః- కర్మణి ప్రయుక్తాః సోమాజ్యపయోరూపా ఆపః అగ్నౌ ప్రక్షిప్తాః పాకాభినిర్వృత్తాః అమృతాః- అత్యన్తరసవత్యో భవన్తీత్యర్థః ౨

శం.— తద్రసానాదాయ తా వా ఏతా ఋచః- పుష్పేభ్యో రసమాదదానా ఇవ భ్రమరా ఋచ ఏతం - ఋగ్వేదవిహితం కర్మ పుష్పస్థానీయమభ్యతపꣳ - అభితాపం చక్రుస్తత్రేవ ఏతా ఋచః కర్మణి ప్రయుక్తాః ఋగ్భిర్హి మన్త్రైః శస్త్రైర్ద్యజ్యామానమానైః క్రియమాణం కర్మ మధునిర్వర్తకం రసం ముఞ్చతీత్యుపపద్యతే పుష్పాణీవ భ్రమరైరాచోష్యమాణాని ఇతి దర్శయతి - తస్య - ఋగ్వేదస్యాభితప్తస్య కోఽసౌ రసః - యశః - ఖ్యాతిః తేజః - దేహగతా దీప్తిః ఇన్ద్రియం- సామర్థ్యోపేతైరిన్ద్రియైరుపేతత్వం వీర్యం- సామర్థ్యం బలమిత్యర్థః అన్నాద్యం- అన్నం చ తదాద్యం చ యేనోపయుజ్యమానేనాహన్యహని దేవానాం స్థితిస్స్యాత్ - తదన్నాద్యం ఏష రసోఽజాయత యాగాదిలక్షణాత్కర్మణః ౩

ఆ — తా వా ఏతా ఋచ ఇత్యాదివాక్యస్య వ్యాచష్టే (తద్రసానితి) యథాహి పుష్పేభ్యో భ్రమరాః రసానాదదానాస్తానభితపన్తి- తథైవైతే మన్త్రాః ... కర్మణి ... మధునిర్వర్తయన్తో యథోక్తం కర్మ ... స్వేతి ప్రకృతం కథం పుష్పవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతా ఋచ ఇతి) తాసాం కర్మణి ప్రయుక్తత్వే హేతుమాహ - తదాహ (ఋగ్భిరితి) అభితప్తస్య - రసోఽజాయతేత్యన్వయః తం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కోఽసావితి) ౩

రం — (తా వా ఏతా ఋచ ఏతమృగ్వేదమభ్యతపꣳ) తా వా ఏతా ఋచః-ఋగ్జాత్యా భ్రమరస్థానీయాః పుష్పేభ్యో రసమాదదానా భ్రమరా ఇవ ఏతదృగ్వేదవిహితం కర్మ పుష్పస్థానీయమభ్యతపꣳ - అభితాపం కృతవత్య ఇవ (తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యꣳ రసోఽజాయత) యశస్తేజ ఇన్ద్రియవీర్యాన్నాద్యలక్షణో రసోఽజాయతేత్యర్థః ఋగ్భిర్మన్త్రైః స్తోత్రశస్త్రైర్ద్యజ్యాభావమభ్యుపగతైః క్రియమాణం కర్మ మధునిర్వర్తకం రసం ముఞ్చతి పుష్పమివ భ్రమరైరాచోష్యమాణం తేన చ యశస్తేజ ఇన్ద్రియపాటవవీర్యాదిలక్షణం ఫలముత్పన్నం భవతీత్యర్థః. ౩

శం — యశఆద్యన్నాద్యపర్యన్తం తద్వ్యక్షరత్ - విశేషేణాక్షరత్. అగమత్ గత్వా చ తదాదిత్యమభితః- పార్శ్వతః. పూర్వభాగం సవితుర్వ్యయత్ - ఆశ్రితవదిత్యర్థః అముష్మిన్నాదిత్యే సఞ్చితం కర్మఫలాఖ్యం మధు భోక్ష్యామహే ఇత్యేవం హి యశ ఆదిలక్షణం ప్రాప్తయే కర్మాణి క్రియన్తే మనుష్యైః కేదార నిష్పాదనమివ కర్షకైః తత్ప్రత్యక్షం ప్రదర్శ్యతే శ్రద్ధాహేతోః. కిం తత్ యదేతదాదిత్యస్య- ఉద్యతో దృశ్యతే రోహితం రూపం. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్

౨.— అథ యేఽస్య దక్షిణా రశ్మయస్తా ఏవాస్య దక్షిణా మధునాడ్యో యజూగ్ంష్యేవ మధుకృతో యజుర్వేద ఏవ పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౧

తాని వా ఏతాని యజూగ్ంష్యేతం యజుర్వేదమభ్యతపగ్ంస్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యగ్ం రసోఽజాయత॥ ౨

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య శుక్లగ్ం రూపమ్॥ . . . ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

— —

అథ యేఽస్య ప్రత్యఞ్చో రశ్మయస్తా ఏవాస్య ప్రతీచ్యో మధునాడ్యః సామాన్యేవ మధుకృతః సామవేద ఏవ పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౧

తాని వా ఏతాని సామాన్యేతగ్ం సామవేదమభ్యతపగ్ంస్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యగ్ం రసోఽజాయత॥ ౨

ఆ — తస్యార్థం [illegible] (యశ ఇతి) [illegible] (అముష్మిన్నితి) [illegible] - యదాదిత్యస్య [illegible] (తద్వ్యక్షరదితి) [illegible] ఉపదేశఫలం ప్రశ్నపూర్వకం [illegible] దయతి ([illegible]) ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (తద్వ్యక్షరత్) తత్ - యశ ఆదిలక్షణం ఫలం వ్యక్షరత్ - విశేషేణాగమత్ (తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్) గత్వా చా [illegible] (తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య రోహితం రూపం) ఆదిత్యే ప్రత్యక్షం [illegible] రోహితరూపం-తత్ [illegible] రోహితమూ [illegible] ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్

శం — (అథ యేఽస్య దక్షిణా రశ్మయ ఇత్యాది) సమానం (యజూగ్ంష్యేవ మధుకృతః) యజుర్వేదవిహితే కర్మణి ప్రయుక్తాని [illegible] యజుర్వేదవిహితం కర్మ పుష్పస్థానీయం పుష్పమిత్యుచ్యతే. తా ఏవ- సోమాద్యా అమృతా ఆపః ౧

ఆ — [illegible] (అథేతి) [illegible] కథయతి (యజూంషీతి) కథం తేషాం మధుకృత్త్వం- తదాహ (పూర్వ [illegible]) [illegible] యజుర్వేదవిహితే కర్మణి ప్రయుక్తానాం [illegible] యజుర్వేదవిహితే [illegible] (యజుర్వేదేతి) తా అమృతా ఆప [illegible] పూర్వవద్వ్యాఖ్యానమిత్యాహ (తా ఏవేతి) ౧-౨

రం — (అథ యేఽస్య దక్షిణా రశ్మయ ఇత్యాది) సర్వం పూర్వవన్నేయం ౧-౨-౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్

శం.— (తాని వా ఏతాని యజూంష్యేతం యజుర్వేదమభ్యతపన్నిత్యేవమాది) సర్వం సమానం ౨

శం.— మధ్యేతదాదిత్యస్య దృశ్యతే శుక్లం రూపం ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— యజుషామాదిత్యసమ్బన్ధిమధు ప్రత్యక్షం దర్శయతి (ఏతదితి) ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా

శం.— (అథ యేఽస్య ప్రత్యఞ్చో రశ్మయ ఇత్యాది) సమానం. ౧-౨

ఆ — తృతీయం మధు కథయతి (అథేతి) ౧-౨

రం.— (అథ యేఽస్య ప్రత్యఞ్చో రశ్మయ ఇత్యాది) పూర్వవదేవ ౧-౨-౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వాఏతద్యదేతదాదిత్యస్యకృష్ణꣳరూపం॥ …… ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే తృతీయఃఖణ్డః.

ఉ.— అథయేఽస్యోదఞ్చోరశ్మయస్తాఏవాస్యోదీచ్యోమధునాడ్యోఽథర్వాఙ్గిరసఏవమధుకృతఇతిహాసపురాణంపుష్పంతాఅమృతాఆపః॥ ౧

తేవాఏతేఽథర్వాఙ్గిరసఏతదితిహాసపురాణమభ్యతపꣳస్తస్యాభితప్తస్యయశస్తేజఇన్ద్రియంవీర్యమన్నాద్యꣳరసోఽజాయత॥ ౨

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వాఏతద్యదేతదాదిత్యస్యపరꣳకృష్ణꣳరూపం॥ … ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థఃఖణ్డః.

ఉ.— అథయేఽస్యోర్ధ్వారశ్మయస్తాఏవాస్యోర్ధ్వామధునాడ్యోగుహ్యాఏవాదేశామధుకృతోబ్రహ్మైవ పుష్పంతాఅమృతాఆపః॥ ౧

శం — తథాసామ్నాంమధ్వేతదాదిత్యస్యకృష్ణంరూపం…………………… ౩

ఇతితృతీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — ఋచాంయజుషాంచమధుయథాకథితం - తథేతియావత్. తస్యశాస్త్రప్రత్యక్షత్వందర్శయతి (ఏతదితి) ………… ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా

శం.— (అథయేస్యోదఞ్చోరశ్మయఇత్యాది) సమానం. అథర్వాఙ్గిరసః - అథర్వణాఅఙ్గిరసాచదృష్టామన్త్రాఅథర్వాఙ్గిరసఃకర్మణి ప్రయుక్తామధుకృతః. ఇతిహాసపురాణంపుష్పం. తయోశ్చేతిహాసపురాణయోరశ్వమేధేపారిప్లవాసురాత్రిషుకర్మాఙ్గత్వేనవినియోగస్సిద్ధః. ౧-౨

ఆ.— చతుర్థంమధుదర్శయతి (అథేతి) కింతత్కర్మేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతిహాసేతి) తథ్థాథర్వణానామఙ్గిరసాంచప్రసిద్ధం బ్రాహ్మణం తద్విహితంకర్మపుష్పం- పుష్పస్థానీయమిత్యర్థః యదాప్రసిద్ధయోరితిహాసపురాణయోరుపాదానం- తదాపినదూషణమిత్యాహ (తయోశ్చేతి) అశ్వమేధేకర్మణిజామితాపరిహారార్థంపారిప్లవః - నానావిధోపాఖ్యానసముదాయోయత్ర * తత్పారిప్లవమాచక్షీతేతివిధివశాత్ప్రయుజ్యతే- తాసురాత్రిషుతస్యైవకర్మణోఽఙ్గత్వేన * మనుర్వైవస్వతోరాజేత్యేవంప్రకారయోరితిహాసపురాణయోర్వినియోగస్యపూర్వతన్త్రేపారిప్లవార్థాధికరణేనైవసిద్ధత్వాత్తత్సమృద్ధికర్మపుష్పమిత్యర్థః. ౧-౨

రం — (అథయేఽస్యోదఞ్చోరశ్మయఇత్యాది) (అథర్వాఙ్గిరసఏవమధుకృతః) అథర్వణాఅఙ్గిరసాచదృష్టామన్త్రాః- అథర్వాఙ్గిరసః. (ఇతిహాసపురాణంపుష్పం) ఇతిహాసపురాణవిహితకర్మసుఅథర్వాఙ్గిరసాంమన్త్రాణాంవినియోగాత్ ఋగ్వేదాదివత్పుష్పత్వోక్తిస్తేషామితి ద్రష్టవ్యం. ౧-౨

శం.— మధ్యేతదాదిత్యస్యపరఃకృష్ణంరూపం-అతిశయేనకృష్ణమిత్యర్థః ……………… ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అస్యాపిమధునశ్శాస్త్రప్రత్యక్షతామాహ (మధ్వేతదితి) ……………… ౩

ఇతితృతీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (తద్వాఏతద్యదేతదాదిత్యస్యపరఃకృష్ణంరూపం) పరఃకృష్ణంరూపం - అతిశయితంకృష్ణరూపమిత్యర్థః. అన్యత్సర్వంపూర్వవన్నేయం. …………………… ౩

ఇతితృతీయప్రపాఠకేచతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథయేస్యోర్ధ్వాఇత్యాది) పూర్వవత్. గుహ్యాః- గోప్యాః. రహస్యావివాదేశాః- లోకద్వారీయాదివిధయః, ఉపాసనాని చకర్మాఙ్గవిషయాణి, మధుకృతః. బ్రహ్మైవ- శబ్దాధికారాత్ ప్రణవాఖ్యంపుష్పం. ౧

ఆ.— పఞ్చమంమధుదర్శయతి (అథేతి) లోకద్వారీయాదివిధయః - * లోకద్వారమపావృణుపశ్యేమత్వావయమిత్యాదయః. బ్రహ్మశబ్దార్థమాహ (శబ్దాధికారాదితి) ఋగాదిశబ్దానాంప్రకృతత్వాదిత్యర్థః ౧-౨

రం.— (అథయేస్యోర్ధ్వారశ్మయఇత్యాది) (గుహ్యఏవాదేశామధుకృతః) బ్రహ్మవిషయకోపనిషద్వాక్యోపదేశాఇత్యర్థః. ౧-౨

౩.— తేవా ఏతే గుహ్యా ఆదేశా ఏతద్బ్రహ్మాభ్యతపగ్ంస్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యగ్ంరసో ఽజాయత॥ ౨

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితో ఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్య ఏతదాదిత్యస్య మధ్యే క్షోభత ఇవ॥ ౩

తే వా ఏతే రసానాగ్ం రసా వేదా హి రసాస్తేషామేతే రసాస్తాని వా ఏతాన్యమృతానామమృతాని వేదా హ్యమృతాస్తేషామేతాన్యమృతాని॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

తద్యత్ప్రథమమమృతం తద్వసవ ఉపజీవన్త్యగ్నినా ముఖేన న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి॥ ౧

శం -- సమాసమన్యత్ ౨

శం — మధ్యే ఽదాదిత్యస్య మధ్యే క్షోభత ఇవ- సమాహితదృష్టేః ప్రత్యక్షే సఞ్చలతీవ ౩

ఆ - — అస్యాపి మధుకర్మా ప్రతిపత్తివ్యక్తతామాహ (మధ్యే ఇతి) సమాహితదృష్టేః - శాస్త్రాస్సమాహితచిత్తస్యేత్యర్థః ౩

రం ... (తద్వా ఏతద్య ఏతదాదిత్యస్య మధ్యే క్షోభత ఇవ) సమాహితదృష్టిభిర్దృశ్యమానమాదిత్యమణ్డలమధ్యే చలతీవ స్ఫురతీత్యర్థః ౩

శం.— తే వా ఏతే- యథోక్తా రోహితాదిరూపవిశేషాః రసానాం రసాః? కేషాం రసానామిత్యాహ- వేదా హి- యస్మాల్లోకనిష్యన్దత్వాత్ రా ఇతి రసాః తేషాం రసానాం కర్మభావాపన్నానామప్యేతే రోహితాదివిశేషా రసాః- అత్యన్తసారభూతా ఇత్యర్థః తథా - అమృతానామమృతాని వేదా హ్యమృతాః - నిత్యత్వాత్ తేషామేతాని - రోహితాదిరూపాణ్యమృతాని రసానాం రసా ఇత్యాదికర్మస్తుతిరేషా-యస్యైవమ... మృతాని ఫలమితి ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — పఞ్చమమాహ విద్యాఖ్యాయ తేషాం సర్వేషాం ధ్యేయ... ఫలం ప్రకురుతే (తే వా ఏతే ఇతి) తస్మాత్తేషామితి సమ్బన్ధః కర్మ జీవనియుక్తత్వేన తదపత్యత్వాత్ తద్వా వా ఏతే వేదానాం కార్యత్వేఽపి ప్రయత్నపూర్వకత్వాభావాన్నిత్యత్వం. యోఽమృతసన్న్యాసః - ఫాలక... (రసానామితి) కర్మస్తుతిమభినయతి (యస్యైవమితి) రసానాం రసాః, అమృతానామమృతాని, త్వేవం విశిష్టాన్యమృతాని యస్య ఫలం కిం ... స్యమహాభాగ్యం ... మిత్యర్థః ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా

రం. — (తే వా ఏతే రసానాం రసా ఇత్యాది) లోకసారభూతత్వాదాదిపరిహార్యకర్మనిష్పాద్యత్వాద్రోహితాదిరూపాణామపి సత్త్వం. తథా వేదేభ్యోఽపి ఫలత్వాధికప్రతిపాదకతయాఽభోగ్యభూతతయా ఽమృతేభ్యో రోహితాదిరూపాణాం తత్త్వమితి ... త్వాదమృతాదమృతత్వమిత్యర్థః- అయమర్థః... ప్రాగాహ... నాడీషు ... క్తకర్మ... కమ... సోమాజ్యపయః ప్రభృతి ... యశస్తేజ ఇన్ద్రియమిత్యేవమాదీని రోహితశుక్లకృష్ణపరః కృష్ణం మధ్యే క్షోభత ఇవ ... రోహితాదీని పఞ్చామృతాన్యాదిత్యమధ్యాశ్రితానీతి ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా

శం — తత్- తత్ర యత్ప్రథమమమృతం- రోహితరూపలక్షణం తద్వసవః- ప్రాతస్సవనేశా వసవ ఉపజీవన్త్యగ్నినా ముఖేన - అగ్నినా ప్రధానభూతేన అగ్నిప్రధానాస్సన్త ఉపజీవన్తీత్యర్థః *కిం న్నాద్యం రసో ఽజాయతేతి వచనాత్ కబళగ్రాహమశ్నన్తీతి ప్రాప్తం- తత్ప్రతిషిధ్యతే (న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్తి) కథం తర్హ్యుపజీవన్తీతి ఉచ్యతే- ఏతదేవ హి-యథోక్తమమృతం రోహితరూపం దృష్ట్వా- ఉపలభ్య, సర్వకరణైరనుభూయ తృప్యన్తి దృశేస్సర్వకరణద్వారోపలబ్ధ్యర్థత్వాత్ నను రోహితం రూపం దృష్ట్వేత్యుక్తం- కథమన్యేన్ద్రియవిషయత్వం రూపస్యేతి. న- యశఆదీనాం శ్రోత్రాదిగమ్యత్వాత్. శ్రోత్రగ్రాహ్యం యశః, తేజో-రూపం చాక్షుషం. ఇన్ద్రియం - విషయగ్రహణకార్యానుమేయం కరణసామర్థ్యం వీర్యం- బలం దేహగతం ఉత్సాహః ప్రాణవత్తా అన్నాద్యం - ప్రత్యహముపజీవ్యమానం శరీరస్థితికరం యద్భవతి రసో హ్యేవమాద్యస్సర్వః - యం దృష్ట్వా తృప్యన్తి సర్వే. దేవా దృష్ట్వా తృప్యన్తీతి-ఏతత్సర్వం స్వకరణైరనుభూయ తృప్యన్తీత్యర్థః. ఆదిత్యసంశ్రయాస్సన్తో వై ... దిదేహకరణదోషరహితాశ్చ. ౧

తదేవ రూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

స య ఏతదేవమమృతం వేద వసూనామేవైకో భూత్వాఽగ్నినైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి స య ఏతదేవ రూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

స యావదాదిత్యః పురస్తాదుదేతా పశ్చాదస్తమేతా వసూనామేవ తావదాధిపత్యగ్ స్వారాజ్యం పర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఆ — అమృతానిర్దేశ్యయాస్స్యాఖ్యాతదుపజీవినో దేవతాగణానసుచిన్తనీయానుపదిశతి (తత్రేతి) కబళగ్రాహం - కబళం గృహీత్వా యథాలోకోఽశ్నాతి- తద్వదిత్యేతత్ ననుఅశనపానాభావేన యుక్తముపజీవనవచనమిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (కథమిత్యాదినా) చక్షుషేతి వస్వైకథం సర్వకరణైరిత్యధికముచ్యతే- తత్రాహ (దృశేరితి) చక్షుష్యైవరూపగ్రహణమితినియమమాశ్రిత్యాశఙ్క్యతే (నన్వితి) కర్మఫలభూతస్య రసస్యలోహితాద్యమృతాత్మకస్యనాస్తి చక్షుర్గ్రాహ్యత్వమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) కిమేతావతా రసస్యాయాతం-తదాహ (రసోహీతి) తస్యాపి శ్రోత్రాదిగ్రాహ్యతేతి శేషః ఏతదేవేత్యాదివాక్యముపసంహరతి (దేవా ఇతి) కిం తేషాం స్వతన్త్రాణాంతృప్తిః నేత్యాహ (ఆదిత్యేతి) నైరస్యం- దౌర్గన్ధ్యం ఆదిపదేనసన్న్యావితాస్సర్వేఽపిదేహకరణదోషాగృహ్యన్తే. ౧

రం — ఏషాం పఞ్చానామమృతానాం వసురుద్రాదిత్యమరుత్సాధ్యగణభోగ్యత్వం, తదుపాసీనానాం వసుత్వాదిప్రాప్తిపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తిం, చ ప్రతిపాదయతి (తద్యత్ప్రథమమమృతంతద్వసవ ఉపజీవన్త్యగ్నినాముఖేన) అగ్నిముఖావసవో రోహితరూపలక్షణం ప్రథమమమృతముపజీవన్తీత్యర్థః ఉపజీవనం భక్షణమితిశఙ్కాం ప్రతిషేధతి (న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్తీతి) చతుర్థమిమే వతీవావః. పునః కథముపజీవనమిత్యత్రాహ (ఏతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి) యశస్తేజఆదిలక్షణం రోహితం రూపం సర్వైః కరణైరుపలభ్య తృప్యన్తీత్యర్థః ౧

శం — కిం తే నిరుద్యమా అమృతముపజీవన్తి న కథం తర్హి. ఏతదేవ రూపమభి- అధునాభోగావసరో నాస్మాకమితి బుద్ధ్వాఽభిసంవిశన్తి - ఉదాసతే యదా వైతస్యామృతస్య భోగావసరో భవేత్ - తదా వైతస్మాదమృతాత్ - అమృతభోగనిమిత్తమిత్యర్థః ఏతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి- ఉత్సాహవన్తో భవన్తీత్యర్థః నహ్యనుత్సాహవతామనసుతిష్ఠతామలసానాం భోగప్రాప్తిర్లోకే దృష్టా ౨

ఆ — ఏతస్మాద్రూపాదితి- వ్యాఖ్యాతస్యానువాదమాత్రం ఉత్సాహవతాం దేవానాం యథోక్తామృతోపజీవిత్వమిత్యత్ర లోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (నహీతి) ౨

రం — (త ఏతదేవ రూపమభిసంవిశన్తి) ఏతదేవరూపమభిలక్ష్య - అనుభూయేతి యావత్ సంవిశన్తి - భోగానన్తరముదాసీనా భవన్తీత్యర్థః (ఏతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి) ప్రాప్తే భోగకాల ఇతి శేషః ఏతస్మాద్రూపాదితి ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ ఏతద్రూపానుభవముద్దిశ్యోద్యన్తి- సోత్సాహా భవన్తీత్యర్థః ౨

శం — స యః - కశ్చిదేతదేవం- యథోదితమృగ్వజుఃకరతాపరసనఙ్క్షరణమృగ్వేదనిహితకర్మపుష్పా, త్రయస్యచాదిత్యసంశ్రయణం, రోహితరూపత్వంచామృతస్య, ప్రాచీదిగ్గతరశ్మినాడీసంస్థతాం, వసుదేవభోగ్యతాం, తద్విదశ్చవసుభిస్సహైకతాంగత్వాఽగ్నినాముఖేనోపజీవనం, దర్శనమాత్రేణతృప్తిం, చస్వభోగావసరముద్యమనం, తత్కాలాపాయే చసంవేశనం, వేద - సోఽపివసువత్సర్వంతథైవానుభవతి ౩

ఆ — పరక్రమేణోక్తం ధ్యేయస్వరూపమనూద్యస్వాధికారిధ్యానవిధిం దర్శయతి (స య ఇతి) ఏతదితి-అస్మాకం మధునిదర్శయతి ఏవం శబ్దార్థం విశదయతి (యథోదితమితి) వసుదేవభోగ్యతా- వసుభిస్త్వేరుపజీవ్యత్వమితియావత్. తథైవ-శ్రుత్యుక్తక్రమేణైవేత్యర్థః ౩

రం — (స య ఏతదేవమమృతం వేద) ఏవం - అనేన ప్రకారేణ వసూపజీవ్యత్వాదినా రోహితామృతం యో వేదేత్యర్థః (వసూనామేవైకో భూత్వాఽగ్నినైవముఖేనేత్యాది) తత్క్రతున్యాయేన సః - తదుపాసీనోఽపి వసుత్వం ప్రాప్య తథైవ భవతీత్యర్థః. ౩

శం.— కియన్తం కాలం విద్వాంస్తదమృతముపజీవతీతి, ఉచ్యతే - సః - విద్వాన్ యావదాదిత్యః పురస్తాత్ - ప్రాచ్యాం దిశ్యుదేతా, పశ్చాత్ - ప్రతీచ్యామస్తమేతా,- తావద్వసూనాం భోగకాలః. తావన్తమేవ కాలం వసూనామాధిపత్యం పర్యేతా - పరితో గన్తా భవతీత్యర్థః నయథా చన్ద్రమణ్డలస్థః కేవలకర్మపరతన్త్రో దేవానామన్నభూతః. కిం తర్హి. అయమాధిపత్యం స్వారాజ్యం- స్వరాడ్భావం చాధిగచ్ఛతి ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

౭.— అథయద్ద్వితీయమమృతంతద్రుద్రా ఉపజీవన్తీన్ద్రేణముఖేననవైదేవాఅశ్నన్తినపిబన్త్యేతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తి॥ ౧

తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

సయఏతదేవమమృతంవేదరుద్రాణామేవైకోభూత్వేన్ద్రేణైవముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వాతృప్యతిసఏతదేవరూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

సయావదాదిత్యఃపురస్తాదుదేతాపశ్చాదస్తమేతాద్విస్తావద్దక్షిణతఉదేతోత్తరతోఽస్తమేతారుద్రాణామేవతావదాధిపత్యగ్ స్వారాజ్యంపర్యేతా॥ ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేసప్తమఃఖణ్డః.

౮.— అథయత్తృతీయమమృతంతదాదిత్యాఉపజీవన్తివరుణేనముఖేననవైదేవాఅశ్నన్తినపిబన్త్యేతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తి॥ ౧

తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

ఆ — భోగకాలపరిమాణంప్రశ్నపూర్వకంనిర్ధారయతి (కియన్తమితి) ఆధిపత్యంస్వారాజ్యమితివిశేషణద్వయతాత్పర్యమాహ (సయథేతి) ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేషష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా

రం — కియన్తంకాలమిత్యత్రాహ (సయావదాదిత్యఃపురస్తాదుదేతాపశ్చాదస్తమేతేత్యాది) ఆదిత్యస్యప్రాచ్యాందిశిఉదయః, ప్రతీచ్యామస్తమయః, శ్చయావన్తంకాలమనువర్తతే- తావన్తంకాలంవసూనాంయదాధిపత్యం, యదప్రతిహతసర్వజ్ఞత్వలక్షణంస్వారాజ్యం,చ- తత్పర్యేతా- పరితోగన్తేత్యర్థః ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేషష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

శం — (అథయద్ద్వితీయమమృతంతద్రుద్రా ఉపజీవన్తీత్యాది) సమానం ౧-౨-౩

ఆ.— ప్రథమమమృతమధికృత్యోక్తానివచనానిద్వితీయమమృతమధికృత్యతద్దర్శయతి (అథేతి) ౧-౨-౩

రం — (అథయద్ద్వితీయమమృతంతద్రుద్రా ఉపజీవన్తీత్యాది) సర్వంపూర్వవత్స్పష్టం ౧-౨-౩

శం — సయావదాదిత్యఃపురస్తాదుదేతా, పశ్చాదస్తమేతా,- ద్విస్తావత్ - తతోద్విగుణంకాలందక్షిణతఉదేతా, ఉత్తరతోఽస్తమేతా, రుద్రాణాంతావద్భోగకాలః ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేసప్తమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — విద్యాఫలంకథయతి (సయావదితి) యావద్వసూనాంభోగకాలః - తతోద్విగుణోరుద్రాణాంభోగకాలః యథాప్రథమామృతధ్యాయినాంవసుభిస్తుల్యోభోగకాలః - తథాద్వితీయామృతధ్యాయినామపిరుద్రైస్తుల్యోభోగకాలఇత్యర్థః ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేసప్తమఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (సయావదాదిత్యఃపురస్తాదిత్యాది) పురస్తాదుదయపశ్చాదస్తమయాపేక్షయాద్విగుణకాలందక్షిణతఉదయముత్తరతోఽస్తమయంచకల్పయిత్వాశ్రుతిర్వ్యాఖ్యాతేతినాత్రకశ్చిద్విరోధః శిష్టంస్పష్టం ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేసప్తమఖణ్డభాష్యమ్

శం — తథా- పశ్చాదుత్తరతఊర్ధ్వముదేతా, విపర్యయేణాస్తమేతా, పూర్వస్మాత్పూర్వస్మాద్ద్విగుణేనోత్తరోత్తరేణకాలేనేత్యపౌరాణందర్శనం - సవితుశ్చతుర్దిశమిన్ద్రయమవరుణసోమపురీషూదయాస్తమయకాలస్యతుల్యత్వంహిపౌరాణికైరుక్తం - మానసోత్తరస్యమూర్ధనిమేరోఃప్రదక్షిణావృత్తేస్తుల్యత్వాదితి అత్రోక్తపరిహారఆచార్యైః- అమరావత్యాదీనాంపురీణాంద్విగుణోత్తరోత్తరేణకాలేనోద్వాసనస్యాత్ ఉదయశ్చనామ- సవితుస్తన్నివాసినాం ప్రాణినాంచక్షుర్గోచరాపత్తిః. తదత్యయశ్చ - అస్తమయః నపరమార్థతఉదయాస్తమయౌస్తః తన్నివాసినాంచప్రాణినామభావేతాన్ప్రతితేనైవమార్గేణగచ్ఛన్నపినైవోదేతా, నాస్తమేతేతి, - చక్షుర్గోచరాపత్తేస్తదత్యయస్య, చాభావాత్ తథా-

ఉ.— స య ఏతదేవమమృతం వేదాదిత్యానామేవైకో భూత్వా వరుణేనైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి స ఏతదేవ రూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

స యావదాదిత్యో దక్షిణత ఉదేతోత్తరతోఽస్తమేతా ద్విస్తావత్పశ్చాదుదేతా పురస్తాదస్తమేతా ఆదిత్యానామేవ తావదాధిపత్యగ్ం స్వారాజ్యం పర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టమఃఖణ్డః.

అథ యచ్చతుర్థమమృతం తన్మరుత ఉపజీవన్తి సోమేన ముఖేన న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి॥ ౧

త ఏతదేవ రూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

స య ఏతదేవమమృతం వేద మరుతామేవైకో భూత్వా సోమేనైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి స ఏతదేవ రూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

స యావదాదిత్యః పశ్చాదుదేతా పురస్తాదస్తమేతా ద్విస్తావదుత్తరత ఉదేతా దక్షిణతోఽస్తమేతా మరుతామేవ తావదాధిపత్యగ్ం స్వారాజ్యం పర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే నవమఃఖణ్డః

అథ యత్పఞ్చమమమృతం తత్సాధ్యా ఉపజీవన్తి బ్రహ్మణా ముఖేన న వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తి॥ ౧

త ఏతదేవ రూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

స య ఏతదేవమమృతం వేద సాధ్యానామేవైకో భూత్వా బ్రహ్మణైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి స ఏతదేవ రూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

స యావదాదిత్య ఉత్తరత ఉదేతా దక్షిణతోఽస్తమేతా ద్విస్తావదూర్ధ్వ ఉదేతార్వాగస్తమేతా సాధ్యానామేవ తావదాధిపత్యగ్ం స్వారాజ్యం పర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే దశమఃఖణ్డః.

అమరావత్యాస్సకాశాద్ద్విగుణకాలం సంయమనీపురీ వసతి- అతస్తస్యా వాసవః ప్రాణినః ప్రతిపదక్షిణతఉదేతి, ఉత్తరతోఽస్తమేతి, ఇత్యుచ్యతే. స బుద్ధిం చాపేక్ష్య ఉత్తరాస్వపి పురీషు యోజనా సర్వేషాం చ మేరురుత్తరో భవతి. యదా అమరావత్యాం మధ్యాహ్నగతస్సవితా- తదా సంయమన్యాముద్యన్దృశ్యతే తత్ర మధ్యాహ్నగోచరో వారుణ్యాముద్యన్దృశ్యతే అథోత్తరస్యాం. ప్రదక్షిణావృత్తేస్తుల్యత్వాత్ ఇలావృతవాసినాం సర్వతః పర్వతప్రాకారనివారితాదిత్యరశ్మీనాం సవితోర్ధ్వ ఇవోదేతా, అర్వాగస్తమేతా, దృశ్యతే - పర్వతోర్ధ్వచ్ఛిద్రప్రవేశాత్సవితృప్రకాశస్య తథా- ఋగాద్యమృతోపజీవినామమృతానాం చ ద్విగుణోత్తరోత్తరవీర్యవత్త్వమనుమీయతే భోగకాలద్వైగుణ్యలిఙ్గేన ఉద్యమనసంవేశనాదదేవానాం రుద్రాదీనాం విముషశ్చ సమానం .... ౧ - ౨ - ౩ - ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్

౧ - ౨ - ౩ - ౪ - నవమఖణ్డభాష్యమ్

౧ - ౨ - ౩ - ౪ - దశమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— ఇతి రామ్యతథ్యానామాంఫలాని నిరూపితాని (తథేతి) పర్యయేణ- పురస్తాద్దక్షిణతోఽథస్తాద్వేత్యర్థః యథా పురస్తాదుదేతా పశ్చాదస్తమేతా,- తతో దక్షిణతో ద్విగుణేన కాలేనోదేతా, ఉత్తరతశ్చాస్తమేతే, ఇత్యుక్తం - అథ తతో ద్విగుణేన కాలేన పశ్చాదుదేతా, పురస్తాచ్చాస్తమేతా,- తావానాదిత్యానాం భోగకాలః. తృతీయామృతధ్యాయినామపి తావానేవ భోగకాలః తతో ద్విగుణేన కాలేన యావదాదిత్య ఉత్తరత ఉదేతా, దక్షిణతోఽస్తమేతా,- తావాన్మరుతాం భోగకాలః. చతుర్థామృతధ్యాయినామపి తావానేవ భోగకాలః తతో ద్విగుణేన కాలేనోర్ధ్వముదేతా, అధస్తాదస్తమేతా,- తావాన్ సాధ్యానాం భోగకాలః పఞ్చమామృత చిన్తకానామపి తావానేవేత్యర్థః. యత్పూర్వపూర్వోదయాస్తమయకాలాపేక్షయా ద్విగుణేన కాలేనోత్తరోత్తరోదయాస్తమయావిత్యుక్తం- తత్పురాణవిరుద్ధమితి శఙ్క్యతే (పూర్వస్యాం పూర్వస్యా

తి) కథం శ్రుత్యుక్తస్యాస్య పురాణవిరుద్ధత్వేత్యాశఙ్క్యాహ (సవితుశ్చేతి) ఉక్తమేవసఙ్క్షిపతి (మానసోత్తరస్యేతి) మహాగిరేర్మేరోః ప్రాకారవత్పరితః స్థితస్యమూర్ధనిసంలగ్నస్య చక్రాఖ్యస్య సవితుర్మేరోః ప్రదక్షిణావృత్తేస్తుల్యత్వాత్, కాలాధిక్యకారణాభావాచ్చ చతసృష్వపిపురీషు ఉదయాస్తమయకాలస్య తుల్యత్వం ఉక్తంహివిష్ణుపురాణే * శక్రాదీనాం పురేతిష్ఠన్ స్పృశత్యేష పురత్రయం। వికర్ణౌ ద్వౌ వికర్ణస్థస్త్రీన్ కోణాన్ ద్వే పురే తథా ౹ ఇతి * మానసోపరిమాహేన్ద్రీ ప్రాచ్యాం మేరోః స్థితా పురీ। దక్షిణేభానుపుత్రస్య వరుణస్యతువారుణే। సౌమ్యే సోమస్యవిపులా తాసుదిగ్దేవతాస్థితాః। అమరావతీ సంయమనీ సుఖాచైవ విభా క్రమాత్ । లోకపాలోపరిష్టాత్తు సర్వతో దక్షిణాయనే। కాష్ఠాంగతస్యసూర్యస్య గతిర్యాతాంనిబోధత। దక్షిణాం ప్రక్రమేద్భానుః క్షిప్తేషురివధావతి। పురాస్తగోయదాభానుః శక్రస్యభవతి ప్రభుః। స సర్వేష్వాంయమన్యామస్తోదృశ్యతేద్విజాః। సవిభం సుఖవత్యాంతు నిశార్ధస్థః ప్రదృశ్యతే। అస్తమేతితదాసూర్యో విభాయాంవిశ్వదృగ్విభుః। మహేన్ద్రస్యామరావత్యాం యథా చాస్తమితస్సూర్యః। తథాసంయమినీం ప్రాప్య సుఖాంచైవవిభాంఖగః। యదాపరాహ్ణస్త్వాగ్నేయ్యాం పూర్వాహ్ణో నైరృతే ద్విజాః। తథాత్వపరరాత్రశ్చ వాయవ్యాగే సుదారుణః। ఐశాన్యాంపూర్వరాత్రస్తు గతిరేషాస్య సర్వతః ఇతి తథాచోపరిష్టాదమరావత్యాస్థితఃకమధ్యాహ్నం, తత్రైశకోణస్థానాంతృతీయయామం, మాగ్నేయకోణస్థానామాద్యంయామం, సంయమిన్యాముదయం, కరోతిసవితా ఏవంయదాయామ్యాంమధ్యాహ్నోలక్ష్యతే తదైన్ద్ర్యామస్తమయః, ఆగ్నేయేతృతీయయామః, నైరృతకోణే ప్రథమోయామః, వారుణ్యాముదయః, యదాచ వారుణేమధ్యాహ్నః తదాయామ్యేఽస్తమయః, నిరృతకోణేతృతీయోయామః, వాయవ్యే ప్రథమయామః, సౌమ్యే ఉదయః, యదాచసౌమ్యేమధ్యాహ్నః తదావారుణేఽస్తమయః, వాయవ్యేతృతీయయామః, ఐశానకోణే ప్రథమోయామః, ఐన్ద్ర్యాముదయః, తథాఆగ్నేయకోణేవర్తమానః తత్రస్థానాంమధ్యన్దినం, యమేన్ద్రపుర్యోః పశ్చిమయామౌ, నైరృతీశానకోణయోరుదయాస్తమయౌ, చకరోతి ఏవంసర్వాసుదిక్షు చేతిపౌరాణికదర్శనేతద్విరుద్ధమిదం శ్రుత్యుక్తమిత్యర్థః యద్యపి శ్రుతివిరోధేస్మృతిరప్రమాణం - తథాపియథాకథంచిద్విరోధపరిహారం ద్రవిడాచార్యోక్తముపపాదయతి (అత్రేతి) * యదాఽమరావతీవాసిన్యాస్సౌర్-తదా హి తాం ప్రతిపురస్తాదుదేతిప్రయోగశూన్యత్వాద్వసూనాంభోగాన్తః ఏవముత్తరాసాంపురీణాంవినాశద్విగుణకాలేనరుద్రాదీనాం భోగచ్యుతిరితీమాంవచనవ్యక్తిమాశ్రిత్యతమేవపరిహారమాహ (అమరావత్యాదీనామితి) తథాపికథంవిరోధసమాధిః- తత్రాహ (ఉదయశ్చేతి) * యైర్యత్రదృశ్యతేభాస్వాన్ సతేషాముదయస్మృతః। తిరోధానంచయత్రైతితత్రైవాస్తమయంరవేః। నైవాస్తమయనమర్కస్యనోదయస్సర్వదాసతః। ఉదయాస్తమయోనామదర్శనాదర్శనేరవేరితి. అమరావత్యాదిపురీషుప్రాణ్యపూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరోద్వాసకాలద్వైగుణ్యమస్తు - అస్తాంచదర్శనాదర్శనేసవితురుదయాస్తమయౌ- * సదాఏషనకదాచనాస్తమేతినోదేతీతి శ్రుతేర్వస్తుతోనోదయాస్తమయౌ స్తః తథాచపురీషుతుల్యత్వేనగచ్ఛతః సవితురుదయాస్తమయకాలనైయత్యమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నివాసినాంచేతి) భోగకాలద్వైగుణ్యంసవితృగతేరాధిక్యాపేక్షయానశ్రుత్యోచ్యతే- యేనపురాణవిరోధః [illegible] నాంపురీణాందైత్యాపహతానాంపూర్వపూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరపురీణాం ద్విగుణేనకాలేనోద్వాసాత్తదపేక్షయోత్తరోత్తరస్థానేషుభోగకాలద్వైగుణ్యం శ్రుత్యోక్తమితిభావః. అథోద్వాసకాలాధిక్యాద్భోగచ్యుతికాలాధిక్యం - నభోగకాలాధిక్యం - అతఆహ (తథేతి) యథోద్వాసకాలద్వైగుణ్యముక్తం- తద్వదితియావత్. అమరావతీనివాసిప్రాణివర్గాపేక్షయాసంయమనీనివాసినః ప్రాణినః ప్రత్యద్విగుణేనకాలేనసవితురుదయాస్తమయావితియుక్తం వక్తుం- దర్శనాదర్శనయోర్ద్విగుణకాలభావిత్వాత్ సచతన్నివాసిదృష్ట్యపేక్షయాదక్షిణోత్తరతోదయాస్తమయౌ - తత్తద్దృష్ట్యాపూర్వపశ్చిమగాబిన్దత్వాత్. అన్తర్గస్థిమపేక్ష్యతుదక్షిణతఉదేతి, ఉత్తరతస్తమేతీ, త్యుచ్యతే ఇతిశబ్దస్తమేతిన్నివాసిజనాపేక్షయా-దక్షిణోత్తరస్థయోరసత్త్వంద్యోతయతీత్యర్థః యథాఽమరావత్యపేక్షయాసంయమిన్యాముద్వాసకాలాధిక్యముక్తం- తథాతదపేక్షయావారుణ్యాం, తదపేక్షయావిభాయాం, తత్కాలాధిక్యమవధేయమిత్యాహ (తథేతి) సంయమనీంచాన్తర్భావ్యబహువచనం ఇత్యత్సర్వబుద్ధిమపేక్ష్యదక్షిణగత్యాఽస్తమయమిత్యాహ (సర్వేషాంచేతి) ఉదయాస్తమయాదిత్వంపురతోఽవలోకయతాంవామభాగస్థితత్వాన్మేరుస్సర్వేషామేవోత్తరతోభవతి తథాచోదయాస్తమయాభ్యాంపూర్వాపరదిగ్భాగాన్తత్పురవాసిదృష్ట్యపేక్షయాదక్షిణతఇత్యాదివచనం-కింత్వస్మద్దృష్ట్యపేక్షయైవేత్యర్థః ఉద్వాసకాలద్వైగుణ్యాపేక్షయాభోగకాలద్వైగుణ్యమిత్యుక్తం. సమ్ప్రతిసవితృగత్యాధిక్యాపేక్షయైవభోగకాలాధిక్యంకేనస్యాదిత్యాశఙ్క్య పురాణవిరోధసమాధానస్సంభావనమిత్యాహ (యదేత్యాదినా) యథాసంయమిన్యాంమధ్యాహ్నోవారుణ్యాముదయోభవతి - తథాతస్యాంమధ్యాహ్నోదయాయాముదయోదృశ్యతఇత్యాహ (తథేతి) ఉక్తంచవాయుప్రోక్తే * మధ్యగస్త్వమరావత్యాంయావద్భవతిభాస్కరః। వైవస్వతేసంయమనేఉదయస్తత్రదృశ్యతే। సుఖాయామర్ధరాత్రశ్చవిభాయామస్తమేతిచేతి కథంపునస్సర్వయావదాదిత్యఉత్తరతఉదేతాదక్షిణతోఽస్తమేతాద్విస్తావదూర్ధ్వఉదేతాఅర్వాగస్తమేతేత్యుచ్యతే- నహితత్రోద్వాసకాలస్యబోధితత్వమస్తి - యేనోదయాస్తమయకాలాధిక్యాద్భోగకాలాధిక్యంస్యాత్- అతఆహ (ఇలావృతేతి) మేరోశ్చతుర్దిశమిలావృతంనామవర్షం ప్రసిద్ధం. తన్నివాసినాం ప్రాణినాముభయతఃపర్వతాభ్యాంమానసోత్తరసుమేరుభ్యాంప్రాకారస్థానీయాభ్యాముభయోర్వ్యవస్థితిమహత్త్వేనవినివారితాదిత్యరశ్మినామూర్ధ్వముదేతా. అర్వాగస్తమేతా, చసవితాదృశ్యతే ఇతిశబ్దస్తూదయాస్తమయయోర్వస్తుతోఽసత్త్వద్యోతనార్థః కథంసవితోర్ధ్వస్సన్నుదేత్యర్వాగస్తమేతి,- తత్రాహ (పర్వతేతి) సర్వావృతప్రకాశస్యపర్వతయోరుపరితనేషుచిద్రప్రవేశాదథోవర్తినాం ప్రాణినాముపరిప్రసారితనేత్రాణాంసావిత్రం ప్రకాశంపశ్యతాంతత్రోద్యన్నివసవితోపలభ్యతే- ప్రదేశాన్తరేచదృశ్యమానోఽథస్తాదివాస్తమేతి- యథోపరిష్టాదత్రస్థైరుపలభ్యమానోమేఘస్తతోదూరాద్భూలోకోభూతలలగ్నశ్చేత్యేవావసీయతే-త

ఉ.— అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతైకల ఏవ మధ్యే స్థాతా తదేష శ్లోకః॥ ౧

శేషమపి తృష్ణః భోగకాలస్యావిరోధేనాధిక్యమాపాద్య తేనైవ లిఙ్గేనాలిశయవత్త్వమమృతాదేరపి కథయతి (తథేతి) భోగకాలాధిక్యే సతీతియావత్. అనుమీయతే - కల్ప్యతే యత్తు భోగకాలమాకలయ్యోదయాస్తమయానన్తరం తదభావం జ్ఞాత్వోపరమణం, మరుదాదినుఖత్వం, దృష్టిమాత్రేణ తృప్తి మత్త్వం, తత్సర్వం ఏవమపేక్ష్య తేదేవైస్వరూపమిత్యాహ (ఉద్యమానేతి) ... ... ౧ - ౨ - ౩ - ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా

౧ - ౨ - ౩ - ౪ - నవమఖణ్డభాష్యటీకా

౧ - ౨ - ౩ - ౪ - దశమఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (అథ యత్తృతీయమమృతం తదాదిత్యా ఉపజీవన్తీత్యాది) సర్వం స్పష్టం ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్

రం — (అథ యచ్చతుర్థమమృతమిత్యాది) పూర్వవత్ ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్

రం.— (అథ యత్పఞ్చమమమృతమిత్యాది) సర్వం సమానం ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్

శం — కృత్వైవముదయాస్తమనేన ప్రాణినాం స్వకర్మఫలభోగనిమిత్తమనుగ్రహం తత్కర్మఫలోపభోగక్షయే తాని ప్రాణిజాతాన్యాత్మని సంహృత్యాదలతః- తస్మాదనన్తరం ప్రాణ్యనుగ్రహకాలాదూర్ధ్వం స్వాత్మన్యుదేత్య - ఉద్గమ్య - యాన్ప్రత్యుదేతి- తేషాం ప్రాణినామభావాత్ స్వాత్మస్థో నైవోదేతా, నాస్తమేతా, ఏకలః- అద్వితీయః - అనవయవో మధ్యే - స్వాత్మన్యేవ స్థాతా తత్ర కశ్చిద్విద్వాన్ వస్వాదిసమానచరణోరోహితాద్యమృతభోగభాగీ యథోక్తక్రమేణ స్వాత్మానం సవితారమాత్మత్వేనోపేత్య సమాహితస్సన్నేతం మన్త్రం దృష్ట్వోత్థిత ఉ. న్యస్మై పృష్టవతే జగాద. యత స్త్వం బ్రహ్మలోకాత్- కింతత్రాప్యహోరాత్రాభ్యాం పరివర్తమానస్సవితా ప్రాణినామాయుః క్షపయతి- యథేహాస్మాకమిత్యేవం పృష్టః ప్రత్యాహ- తత్ - తత్ర యథా పృష్టే యథోక్తే చార్థ ఏష శ్లోకో భవతి తేనోక్తో యోగినేతి శ్రుతేర్వచనమిదం ౧

ఆ — పఞ్చపర్యాయైర్మధువిద్యాం యథావదుక్త్వా - క్రమేణ ముక్తిఫలపర్యవసాయిత్వం తస్యాః కథయితుమనన్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కృత్వేత్యాదినా) తస్మాత్ప్రాణ్యనుగ్రహకాలాదనన్తరమితి వ్యస్తార్థః. ఊర్ధ్వస్వర్గ- బ్రహ్మభూతో వర్తమాన ఇతియావత్. ఆత్మన్యుదేత్య- స్వేమహిమ్ని ప్రకాశమానత్వేనైతత్ స్థాతేతి ప్రయోగాత్ప్రియముక్తిరత్ర వివక్షితా తత్ర విద్వదనుభవం ప్రమాణయతి (తత్రేతి) క్రమముక్తి స్స్వప్నమర్థః. యథోక్తక్రమేణ- * అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్విత్యాదినా పఞ్చామృతత్వేన స్థితత్వర్థః. స్వాత్మానం- వేద్యతయా విద్వదాత్మభూతమిత్యర్థః ఆత్మత్వేనోపేత్య- అహమస్మీతి గృహీత్వేత్యేతత్. కథం ప్రశ్న ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యత ఇతి) అబ్రహ్మోపదేశో బ్రహ్మవిద్భ్యో యోగిని యుక్తావస్థాయాం కేనచిత్పృష్టః ప్రత్యువాచేత్యర్థః కథం ప్రత్యుక్తిరితి-తత్రాహ (తత్రేతి) ౧

రం — ఏవం వసురుద్రాదిత్యమరుత్సాధ్యగణభోగ్యరోహితాదిపఞ్చరూపాత్మకపఞ్చామృతాశ్రయదేవమధుత్వరూపేణ జ్యోతిర్మణ్డలాధ్యరూపయుక్తస్యోదయాస్తమయాదికృత్యవిశిష్టస్యాదిత్యనామకస్యాదిత్యశరీరకకార్యావస్థబ్రహ్మణ ఉపాసనముపదిశ్య నామరూపకృత్యాదిరహితకార్యావస్థాదిత్యజీవశరీరకబ్రహ్మోపాసనం వర్ణయతి (అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతా) అథ- బ్రహ్మాదివసరూపస్వకల్పస్య సమాప్త్యనన్తరం తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య- ఉదయాస్తమయాభ్యాం ప్రాణ్యనుగ్రహాదూర్ధ్వ ఉదేత్య ఉదయాస్తమయకృత్యప్రయుక్తప్రాణ్యనుగ్రహరహిత ఇత్యర్థః (నైవోదేతా నాస్తమేతా ఏకల ఏవ మధ్యే స్థాతా) ఉదయాస్తమయశూన్యః ఏకస్స్వభావ ఏవ ఉదాసీనతయావర్తత ఇత్యర్థః అత్ర హి భాష్యే * కార్యకారణావస్థబ్రహ్మోపాసనం విధీయతే * అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్విత్యారభ్య x అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యతః ప్రాక్ ఆదిత్యవస్వాదికార్యవిశేషావస్థం బ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యతే *అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యాదినా ఆదిత్యాన్తరాత్మతయావస్థితం కారణావస్థమేవ బ్రహ్మోపదిశ్యత ఇత్యుక్తం తత్ర అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యస్యముక్తావస్థాదిత్యాన్తర్యామిబ్రహ్మోపాసనపరత్వే అథశబ్దాదిస్వారస్యాత్ * కారణావస్థమితి భాష్యస్య అకార్యావస్థం-ముక్తావస్థమిత్యర్థ ఏవోచితః నత్వాదిత్యభావప్రాప్తిపూర్వావస్థా. వ్యాసార్యైస్తు భాష్యస్వారస్యమవలమ్బ్యాదిత్యనామరూపభాక్త్వావస్థాపూర్వభావ్యవస్థైవ అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యాదిసన్దర్భేణ ప్రతిపాద్యత ఇతి వర్ణితం. తేషామయమాశయః-అథశబ్దోఽనన్తరనిర్దిష్టానన్తర్యార్థః-అపి తు అర్థాన్తరప్రస్తావార్థః. అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతా ఏకల ఏవ మధ్యే స్థాతా ఇత్యస్యాపి ఉదయాస్తమయతత్కార్యశూన్యత్వమర్థః. తచ్చాదిత్యభావపూర్వావస్థాయాం కల్పాదౌ సమ్భవతీతి (తదేష శ్లోకః) తత్- తస్మిన్విషయే దేవాన్ప్రతి కేనచిద్యోగినా గీతః శ్లోకః ఉచ్యత ఇతి శేషః. ౧

ఉ.— ¹ నవై తత్ర న నిమ్లోచ నోదియాయ కదాచన। దేవాస్తేనాహగ్ం సత్యేన మా విరాధిషి బ్రహ్మణేతి॥ ౨

న హ వా అస్మా ఉదేతి న నిమ్లోచతి సకృద్దివా హైవాస్మై భవతి య ఏతామేవం బ్రహ్మోపనిషదం వేద॥ ౩

తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యస్తద్ధైతదుద్దాలకాయారుణయే జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రోవాచ॥ ౪

శం.— (నవై తత్ర) యతోఽహం బ్రహ్మలోకాదాగతః - తస్మిన్నైతత్ త్రైవస్థి - యత్పృచ్ఛసి నహి తత్ర నిమ్లోచ - అస్తమగాత్సవితా నచోదియాయ - ఉద్గతః కుతశ్చిత్ కదాచన - కస్మింశ్చిదపి కాల ఇతి ఉదయాస్తమయవర్జితో బ్రహ్మలోక ఇత్యనుపపన్నమిత్యుక్తః శపథమివ ప్రతిపేదే - హే దేవాః - సాక్షిణో యూయం శృణుత యథా మయోక్తం సత్యం వచః తేన సత్యేనాహం బ్రహ్మణా - బ్రహ్మస్వరూపేణ మా విరాధిషి - మా విరుధ్యేయమ్. అప్రాప్తిర్బ్రహ్మణో మా భూదిత్యర్థః ౨

ఆ.— శ్లోకముపాదాయ వ్యాకరోతి (నవై తత్రేతి) (నిమ్లోచేతి) నిమ్లోచేత్యస్య స్థానే ఛాన్దసః ప్రయోగః ఇతి శబ్దః పూర్వార్ధవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః ఉత్తరార్ధముత్థాపయతి (ఉదయాస్తమయేతి) లోకతస్తచ్ఛేషాదితరలోకవద్బ్రహ్మలోకోఽపి నోదయాస్తమయవర్జిత ఇత్యుక్తో విద్వానుత్తరార్థేన శపథం కుర్వన్ పరిహరతీత్యర్థః ౨

రం.— (నవై తత్ర నని మ్లోచ నోదియాయ కదాచన దేవాస్తేనాహం సత్యేన మా విరాధిషి బ్రహ్మణేతి) హే దేవాః తత్ర - తస్మిన్నాదిత్యభావముక్తికాలే సః - ముక్తాదిత్యస్సర్వా ముపరమాత్ న నిమ్లోచ - నాస్తమియాత్ నోదియాయ - నోదియాత్ తేన సత్యేన వచనేన బ్రహ్మణాఽహం మా విరాధిషి - విరోధం సంబన్ధాభావం మా భూదిత్యర్థః ౨

శం.— సత్యం తేనోక్తమిత్యాహ శ్రుతిః (న హ వా) అస్మై - యథోక్తబ్రహ్మవిదే నోదేతి న నిమ్లోచతి - నాస్తమేతి, కింతు బ్రహ్మవిదేఽస్మై సకృద్దివా హైవ - సదైవాహర్భవతి - స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్ య ఏతాం - యథోక్తాం బ్రహ్మోపనిషదం - వేదగుహ్యం వేద ఏవం - తన్త్రేణ వంశాదిత్రయం, ప్రత్యక్షమప్యస్తం చ, యద్వాన్యదుపహారం చ - ఏవం జానాతీత్యర్థః విద్వానుదయాస్తమయకాలాపరిచ్ఛేద్యం నిత్యమజం బ్రహ్మ భవతీత్యర్థః ౩

ఆ.— ఏవం మన్త్రదృక్పథద్వారానిర్ణీతేఽర్థే సత్యత్వద్యోతనార్థా శ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యమితి) న హేత్యాద్యాం శ్రుతిమాదాయ వ్యాచష్టే (యథోక్తేతి) బ్రహ్మోపనిషదమిత్యస్యార్థమాహ (వేదగుహ్యమితి) ఏవంశబ్దమాదాయ వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) వంశాదిత్రయం - రోహిత్యమృతం మధుకోశమధునాడ్యాదిత్యేవం రూపమిత్యర్థః ప్రత్యక్షమప్యస్తం చ - లోకో చాక్షుష్యతే ప్యేకైకం వస్వాదీనాం సృష్టమిత్యర్థః. అన్యదితి - ఉదయాస్తమయనాదిత్యుక్తే ఉక్తవిద్యాఫలముపసంహరతి (విద్వానితి) ౩

రం.— (న హ వా అస్మా ఉదేతి న నిమ్లోచతీత్యాది) య ఏతాం - మధువిద్యారూపాం బ్రహ్మోపనిషదం - బ్రహ్మవిద్యాం వేద - అస్య ఇతి అస్మై - బ్రహ్మవిదేఽసిత్వానోదేతి, నాస్తమేతి,. ఆదిత్యోదయస్య ప్రకాశార్థ్యం న కించిత్ప్రయోజనమిత్యర్థః కుత ఇత్యత ఆహ (సకృద్దివా హైవాస్మై భవతీతి) అస్మై - బ్రహ్మవిదే సకృద్దివైవ భవతి - సర్వదా దివసమహరేవ భవతి సదైవాహర్భవతీత్యర్థః నష్టతమస్సర్వవిషయకసాక్షాత్కారో భవతీత్యర్థః ౩

శం.— తద్ధైతత్ - మధుజ్ఞానం బ్రహ్మ - హిరణ్యగర్భో విరాజే ప్రజాపతయ ఉవాచ సోఽపి మనవే మనురిక్ష్వాక్వాదిభ్యః ప్రజాభ్యః ప్రోవాచేతి విద్యాం స్తౌతి బ్రహ్మాదివిశిష్టక్రమాగతేతి కించ - తద్ధైతత్ - మధుజ్ఞానముద్దాలకాయారుణయే పితా బ్రహ్మవిజ్ఞానం జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ ప్రోవాచ. ౪

ఆ.— మధువిద్యాఫలాభిధానానన్తరం కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్ధైతదితి) స్తుతిమేవాభినయతి (బ్రహ్మాదీతి) తద్ధైతదుద్దాలకాయేత్యాదినా విద్యాయా యోగ్యం పాత్రం ప్రదర్శ్యతే. తద్వ్యాచష్టే (కించేతి) ఇతశ్చ స్తుత్యర్హమేతద్విజ్ఞానమిత్యర్థః మధువిజ్ఞానం వ్యాకరోతి (బ్రహ్మవిజ్ఞానమితి) ౪

రం.— మధువిద్యాసంప్రదాయమాహ (తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యః) తద్ధైతత్ - మధువిజ్ఞానమిత్యర్థః. బ్రహ్మా - చతుర్ముఖః. ప్రజాపతయే - దక్షాయ. మనవే - స్వాయమ్భువాయ. (తద్ధైతదుద్దాలకాయారుణయే జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రోవాచ) తద్ధైతత్ బ్రహ్మ ఉద్దాలకాయ పితా ప్రోక్తవానిత్యర్థః. ౪

---

¹ నవై తత్ర నని మ్లోచేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః

ఉ.— ఇదంవావ తజ్జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రబ్రూయాత్ ప్రాణాయ్యాయ వా న్తేవాసినే॥ ౫ నాన్యస్మై కస్మైచన యద్యప్యస్మా ఇమామద్భిః పరిగృహీతాం ధనస్య పూర్ణాం దద్యాదేతదేవ తతో భూయ ఇత్యేతదేవ తతో భూయ ఇతి॥ ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

శం.— ఇదంవావతత్ - యథోక్తం అన్యేభ్యో జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ - సర్వప్రియార్హాయ బ్రహ్మ ప్రబ్రూయాత్ ప్రాణాయ్యాయ - యోగ్యాయ అన్తేవాసినే - శిష్యాయ ౫

ఆ.— తస్యపరోక్షత్వం వ్యావర్తయతి (ఇదంవావేతి) అథ జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ బ్రహ్మవక్తవ్యమిత్యపూర్వోపాయం నియమః - నేదానీం నానానామిత్యత ఆహ (అన్యోపీతి) వా తాత్పర్యమనుజానాతి (ప్రాణాయ్యాయేతి) ౫

రం.— (ఇదంవావతజ్జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రబ్రూయాదిత్యాది) తస్మాద్ధేతోః ఇదం బ్రహ్మవిజ్ఞానం జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయవా ప్రబ్రూయాత్ ప్రాణాయ్యాయ - యోగ్యాయ శిష్యాయ వా ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. * ప్రాణాయ్యాయ సత్పాత్రాయేతి ప్రాణాయ్యశబ్దస్య నిపాతితత్వాత్ ౫

శం.— నాన్యస్మై కస్మైచన ప్రబ్రూయాత్ తీర్థద్వయమనుజ్ఞాతమనేకేషాం ప్రాప్తానామాచార్యాదీనాం కస్మాత్పునః తీర్థసఙ్కోచనం విద్యాయాః కృతమితి ఆహ - యద్యప్యస్మై - ఆచార్యాయ ఇమాం - కశ్చిత్ పృథివీమద్భిః పరిగృహీతాం - సముద్రపరివేష్టితాం సమస్తామపి దద్యాత్ అస్యా విద్యాయా నిష్క్రయార్థమాచార్యాయ ధనస్య పూర్ణాం - సమ్పన్నాం భోగోపకరణైః నాసావస్యా నిష్క్రయః - యస్మాత్తతో పి - దానాదేతదేవ - యన్మధువిద్యాదానం భూయః - బహుతరఫలమిత్యర్థః ద్విరభ్యాస ఆదరార్థః ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— పుత్రశిష్యాభ్యాం పాత్రాన్తరం ప్రత్యాచష్టే (నేతి) తీర్థద్వయం - విద్యాప్రదానే ఽనుజ్ఞాతం తీర్థద్వయమిత్యర్థః ఆచార్యాదీనామితి - నిర్ధారణే షష్ఠీ ఆచార్యః - విద్యాదాతా ఆదిపదాద్వనదాయీ శ్రోత్రియోమేధావీ చ గృహ్యతే సర్వేషామపి నామ తత్రాధికారమాశఙ్క్య దూషయతి (కస్మాదిత్యాదినా) ఆచార్యాయేతి పునరుపాదానం క్రియాపదేన సమ్బన్ధయద్యోతనార్థం (ఆదరార్థ ఇతి) విద్యాయాః ... ... ఆదర కారణం ఫలాతిశయః ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (నాన్యస్మై కస్మైచన) ఉక్తపుత్రశిష్యవ్యతిరిక్తాయ కస్మైచిదపి న బ్రూయాదిత్యన్వయః (యద్యప్యస్మా ఇమామద్భిః పరిగృహీతాం ధనస్య పూర్ణామిత్యాది) అద్భిః పరిగృహీతాం - సముద్రావృతాం ధనస్య పూర్ణాం - భోగోపకరణైః పూర్ణామిమాం - పృథివీం యద్యప్యస్మై - ఆచార్యాయ దద్యాత్ - తదపేక్షయా ప్యేతద్విజ్ఞానమేవాధికం శ్రేష్ఠమస్య నిష్క్రయో నేత్యర్థః (ఏతదేవ తతో భూయ ఇత్యేతదేవ తతో భూయ ఇతి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా ఏవం శ్రుత్యా నిరుక్తవాక్యవిషయం ... సూత్రకారః ... సమన్వయాధ్యాయే ... మధువిద్యాయాం వస్వాదీనాం ... రోహితరూపాదిసఙ్ఖ్యాప్సృతా శ్రుత్యాదిత్యోపాసనరూపతయా అస్యాం విద్యాయాం వస్వాదీనాం నాధికారస్సమ్భవతి - ఉపాస్యోపాసకభావస్యైకస్మిన్ విరుద్ధత్వాత్ నహ్యేకస్యైవ ప్రీణనీయత్వం ప్రీణయితృత్వం చ సమ్భవతి * ... నా ... వైకోభూత్వేత్యాదినా వస్వాదిప్రాప్తేరేవ ఫలత్వోపవర్ణనేన వస్వాదీనామేవసతాం వస్వాదిత్వప్రాప్తికామనాయా అసమ్భవాచ్చ ప్రస్తుతత్వాద్యసమ్భవాత్, తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతే ... రబ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య దేవోపాస్యత్వనిషేధేన జ్యోతిశ్శ్రుతేః బ్రహ్మణ్యేవోపాసనసమ్భవాద్వా, చ మధ్వాదివిద్యాదిషు నాధికార ఇతి * మధ్వాదిష్వసమ్భవాదనధికారం జైమినిః * జ్యోతిషి భావాచ్చేతి సూత్రాభ్యాం పూర్వపక్షం కృత్వా * ... బాదరాయణో ఽస్తి హి సూత్రేణ సిద్ధాన్తః కృతః అస్యాయమర్థః - అధికారస్య సద్భావం బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే - అస్తి హి తేషామప్యర్థిత్వాదిసమ్భవ ఇతి అయమాశయః - నహీయం విద్యా వస్వాదిత్వాదిమాత్రపర్యవసితా - అపితు తచ్ఛరీరకపరమాత్మపర్యన్తా వస్వాదీనామేవ సతాం స్వాన్తర్యామిపరమాత్మోపాసనం సమ్భవత్యేవ నచోపాస్యప్రతిపాదకవస్వాదిశబ్దానాం బ్రహ్మపర్యన్తత్వే ప్రమాణాభావః - ఉపసంహారే * బ్రహ్మోపనిషదం వేదేతి శ్రవణాత్. వస్వాదీనామేవసతాం కల్పాన్తరేవసుత్వాది ప్రాప్తిపూర్వక బ్రహ్మప్రాప్తేరుద్దేశ్యత్వసమ్భవాచ్చ, లోకేపుత్రిణామేవసతాం జనాన్తరే పి పుత్రిత్వేచ్ఛాయా దర్శనాత్ ననువస్వాదిఫల్గుగణోపజీవ్యరోహితాదిపఞ్చరూపాత్మకపఞ్చామృతా శ్రుత్యాదిత్యమధూపాసనత్వాన్మధువిద్యాయాః తస్యాం చ విద్యాయాం ఆదిత్యస్యైవోపాస్యతయా ఆదిత్యస్య తద్విద్యాధికారాసమ్భవేపి వస్వాదీనాం కథమనధికారశఙ్కా నహ్యన్యస్యాం విద్యాయాం వస్వాదీనాముపాస్యత్వం - అపితు తద్భాగ్యాదిత్యస్యైవ - భాష్యకృతా * మధువిద్యాయామృగ్వేదాది ప్రతిపాద్యకర్మనిష్పాద్యస్యరశ్మిద్వారేణ ప్రాప్తస్యరసస్యాశ్రయతయా లబ్ధమధువ్యపదేశస్యాదిత్యస్యాంశానాం వస్వాదిభిర్భుజ్యమానానాముపాస్యత్వమితి పూర్వపక్షే * వస్వాదిభోగ్యభూతాదిత్యాంశస్య విధీయమానముపాసనం తదవస్థస్యైవ

బ్రహ్మణ ఇత్యస్య [illegible] తత్వాత్ స్వోపాస్యోపాసనవత్ స్వోపజీవ్యత్వేనాన్యస్యోపాసనం విరుద్ధం- తథా సత్యుపాసనమాత్రోచ్ఛేద ప్రసఙ్గాత్. సర్వోప్యుపాసనే స్వోపాస్యగత స్వోపజీవ్యత్వస్య నైవ్యత్వేన స్వాధారత్వేన నిర్వాహ్యమిత్యాదినా పునురుక్తేయత్వాత్. అతశ్చ వసూనామేవ స్వోపజీవ్యపఞ్చామృతాశ్రయత్వాదిప్రయుక్తమధువిద్యానుష్ఠానసమ్బన్ధాత్ కథం తేషామధికార ఇతి చేత్ ఉచ్యతే- * వసూనామేవైకో భూత్వేత్యాదినా వసుత్వాది ప్రాప్తిఫలత్వాదికీర్తనేన మధువిద్యాయాం తత్ప్రాప్తిరుపాయోనవసాదీనాముపాస్యత్వస్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్, * అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యాదినా ఆదిత్యాన్తర్గాత్మతయా వస్థితం కారణావస్థం బ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యత ఇతి కార్యావస్థోపాసనదశాయాం వస్వాదీనాం చతుర్థ్యర్థస్య దాషితత్వాత్, ఛాన్దోగ్యే మధువిద్యాయా ఆదిత్యోపాసనత్వపక్షాభ్యుపగమే పాసనల్వస్యాన్యోపాసనరూపాకార [illegible] యవత్వాన్నపూర్వపక్షోక్తిర్లింగనుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. నను వసూనామేవ బ్రహ్మణ ఉపాస్యత్వసమ్భవేపి * తద్వసవ ఉపజీవన్తీతి నిర్దిష్టముపజీవ్యత్వం కథం బ్రహ్మణస్సమ్భవతీతి చేన్న- ఉపజీవ్యత్వస్యాపి సద్వారకత్వేన తత్ర సమ్భవాత్ నన్వేవం తద్వసవ ఉపజీవన్తీతి వసుశబ్దస్యతవన్తర్యామిపరత్వే * వసూనామేవైకో భూత్వేత్యత్ర వసుశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వం స్యాత్ నచ తద్యుక్తం- నహ్యుపాసకస్యోపజీవ్యకల్పాన్తరేవసుత్వప్రాప్తిః సంసారదశాయాం వస్వవస్థ బ్రహ్మభావో క్తిస్సఙ్గచ్ఛత ఇతి చేన్న- * వసూనామేవైకో భూత్వేత్యత్ర యథాశ్రుతే బాధకాభావేన, బ్రహ్మపరత్వే బాధకసమ్భవేన, యథాశ్రుతార్థస్యైవోపపన్నత్వాదిత్యలమతివిస్తరేణ.

నను * వసూనామేవైకో భూత్వా * స ఏతదేవ రూపమభిసంవిశతీత్యాదివాక్యద్వయేన సారేణానయా విద్యయా కల్పాన్తరేకం ధిత్వాల్లంవసుభావం ప్రాప్య స్యాద్బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యభ్యుపగమేనయుక్తః- తథా సతి బ్రహ్మ మధువిద్యోపాసకానాం ప్రాయణానన్తరం ఫలప్రాప్తిర్న స్యాత్-కల్పాన్తరభావిత్వాద్వసుత్వస్య. నచ సవిశేషణోపక్షేపత్వపి వేతవాచ్యం- కల్పాన్తరే పివస్వాదిభావప్రాప్తి క మధువిద్యానిష్ఠానాం తత్ప్రాప్తిపర్యన్తం కర్మనిష్ఠానాం చానన్తానాం సమ్భవేన సర్వేషాం చ యదుపపన్నస్వాదిభావేవసుత్వప్రాప్త్యనువృత్త్యసిరోధప్రసఙ్గేన పుణ్యప్రాప్తి కకర్మనిష్ఠానామన్తరా మధ్యే నిష్ఠాయాః సారేణ కేషాంచిద్బ్రహ్మచతురకల్పమధ్యే వసుత్వాదిప్రాప్తిర్భవతి, కేషాంచిదనన్తేషు మధువిద్యానామష్టసహస్రకల్ప ప్రతీక్షణమప్యస్తి, ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యం సహిద్విపరార్ధస్సప్తముక్తుర్భవతి- సహస్రకల్పపర్యన్తమవిశిష్టమభ్యుపగచ్ఛన్ కథం ముముక్షూతా - హైరణ్యగర్భాన్తసకలభోగపరిత్యాగపూర్వకం బ్రహ్మసన్నప్రాప్త్యలిప్సుర్ముముక్షుర్లీలాయా బ్రహ్మవిద్యాయాం మధికరోతి తస్య వస్వాదిపదాభిలాషిణః కథం ముముక్షుతా, కథం వా బ్రహ్మవిద్యాధికార, ఇతి చేత్. సత్యం- బ్రహ్మసన్నికృష్టపదరేవముముక్షుః ఆధాపి యథాదేహావసానకాలే బ్రహ్మసన్నికృష్టప్రాప్తిముముక్షో - ఏవం వసుత్వావసానే బ్రహ్మైవ ప్రాప్నోతీతి ప్రాప్యేపి బ్రహ్మసన్నికృష్టప్రాప్యభావత్వేన. శాస్త్రబలాచ్చైవం కల్పావిశిష్టసహస్రాదిపక్షికాలేనస్య క్షేమస్య సన్నస్తవ్యం. తత్ర వసుప్రాప్తిస్సైవ చిత్రకామేన్యయాః కర్మ అతిపివ * యో భూతార్థం స్వపరనియత్రయం యచ్చదివ్యం సపదం లత్వా [illegible] కల్పేషు [illegible] స్థితి [illegible] క్షరీత్వాదివదస్యకథం విశిష్టసహస్రత్వేత్యపేక్షాన్తం- ప్రారబ్ధసహస్రాన్సర్వస్యాప్యుపపత్తేః వస్తుతస్తు బాల్యకాలం మధ్యేపి మోక్ష ఇతి లౌకికో క్తిర్భోగ్యభోగసామ్యాభిప్రాయత్వాత్ * వసూనామేవైకో భూత్వేత్యత్ర వాక్యస్సన్నతం దిత్వాల్లం వసుత్వస్వాదిభోగసామ్యమనుభూయతేనస్థాపరం జ్యోతిరుపసమ్పద్యత ఇత్యభిప్రాయత్వాత్, తాదృశభోగసామ్యస్య చ దేహావియోగానన్తరమేవ సమ్భవాత్, న్యాయముక్తం [illegible]. ననువస్వాదిదేవతానాం విగ్రహాభావేన ఉపాసనసామర్థ్యాసమ్భవాత్ కథముపాసనాధికారః. నహి దేవాదీనాం శరీరవత్త్వే ప్రమాణముపలభ్యతే నతావత్ప్రత్యక్షమనుమానం- తస్యాతీన్ద్రియగోచరత్వాత్. నాపి * వజ్రహస్తః పురన్దరః * తేనేష్ట్వేవ జన్యమయచ్ఛదిత్యాదీనాం ప్రామాణ్యం-మన్త్రార్థవాదానామనుష్ఠేయస్మృతిస్తుతి ప్రశంసాజనకమయం విగ్రహాదౌ తాత్పర్యాభావేన తాత్పర్యావిషయత్వేస్తు ప్రామాణ్యాన్. అన్యథా త్వ్వవప్లవగ్రజనక ప్లవకమన్త్రగోత్ర సతాత్పర్యేణ ప్రయుక్తస్య త్వతోధావతీయస్య నకస్సమీపగమన ప్రతీప్యుత్వాదకత్వసమ్భవహేత్రేణతత్రాపి ప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. నను రేవత్యాధారవారవన్తీయ సామసాధ్యాగ్నిష్టోమ సాత్రవిశిష్టక్రతుర్విధీయతే * రేవతీషు వారవన్తీయమగ్నిష్టోమసామం కృత్వా పశుకామో హ్యేతేన యజేతేతివాక్యే * రేవతీషు వారవన్తీయ మిత్యంశస్య * రేవతీర్నస్సధమాద ఇతి ఋక్త్రయాధారవారవన్తీయసామకాప అగ్నిష్టోమసాత్రవిశేష జేతాత్పర్యాభావేపి ప్రామాణ్యం దృష్టం- నహి విద్విశేషణం * సోమేనయజేతేత్యాది విశిష్టవిధిమ సోమలతాది విశేషణనల్లోకసిద్ధం నావిధిసిద్ధం- రేవతీషు రథన్తరం గాయేదితివత్ రేవతీషు వారవన్తీయం గాయేదిత్యద్యర్థనాత్ నచాత్రైవ విశిష్టగోచరస్య విధేర్విశేషణవిభావవేతాత్పర్యం వక్తుం శక్యం- విధ్యావృత్తిప్రసఙ్గాత్. నచాత్రేహ ద్విశేషణ ప్రసిద్ధిః- అన్యోన్యాశ్రయాత్ విశేషణప్రసిద్ధ్యా సత్యాం విశిష్టవిధిః విశిష్టవిధినైవ విశేషణస్యాత్రేపకఇతి పరస్పరాశ్రయాపత్తేః. తస్మాద్విశిష్టవిధెర్విశేషణ స్వరూపే తాత్పర్యాభావేపి * రేవతీషు వారవన్తీయమితి పదద్వయస్య సమభివ్యాహారస్యైవ ప్రామాణ్యమభ్యుపగన్తవ్యమితి చేత్. మైవం- * రేవతీషు వారవన్తీయమితి పదద్వయసమభివ్యాహారలభ్యాం రేవత్యాధారవారవన్తీయ ప్రతీతిముపజీవ్య ప్రవృత్తేన విశిష్టవిధినాక్షిప్తస్య రేవతీషు వారవన్తీయం కుర్యాదితి విశేషణవిధే రేవతత్ర ప్రమాణత్వేన రేవతీషు వారవన్తీయమితి పదద్వయసమభివ్యాహారస్యాప్రమాణత్వాత్. ఇయాంస్తు విశేషః- సోమలతావిశేషణం మానాన్తరసిద్ధం సోమపదాత్ప్రతీయతే- ఇహతు మానాన్తరాసిద్ధమేవ పదసమభివ్యాహారాత్ప్రతీయత ఇతి ప్రతీయమానేపి విశేషణే విశిష్టవిధేః ప్రామాణ్యాభావః ఉభయత్రాప్యవిశిష్టః తతశ్చ యథా సోమప్రత్యాయకం సోమపదం న సోమస్వరూపే ప్రమాణం- ఏవం * రేవతీషు వారవన్తీయమితి పదద్వయసమభివ్యాహారో రేవతీవారవన్తీయరూపవిశేషణరూపార్థప్రత్యాయకోపి న తత్ర ప్రమాణం ఆయం చాపరో విశేషః- సోమలతా ద్రవ్యస్య లోకసిద్ధత్వాత్తత్ర యాగసాధ్యత్వే నైవ విధిః కల్ప్యః- ఇహతు విశేషణస్వరూపస్యాపి మానాన్తరాసిద్ధత్వాత్, ప్రతీయమానేపి తస్మిన్విశిష్టవిధేః ప్రామాణ్యాభావాత్, చతు

త్రిష్ట్వర్థంస్వరూపైస్తాత్ర విశేషసమ్బన్ధిత్వేన విధిద్వయంకల్ప్యమితి. తస్మాన్మన్త్రార్థవాదానాంస్వార్థే తాత్పర్యాభావాత్ నతైర్దేవతావిగ్రహసిద్ధిః
ననుమన్త్రార్థవాదానాంవిధ్యేకవాక్యతాపన్నానాంస్వార్థేప్యవాన్తరతాత్పర్యంసమ్భవత్యేవ- దర్శపూర్ణమాసాదిప్రధానవిధ్యేకతాపన్నప్రయాజా
దివిధివదితిచేత్ సత్యం- మానాన్తరావిరోధే ప్రతీయమానార్థతాత్పర్యంసమ్భవతి- నతుతద్విరుద్ధే అన్యథా ... యజమానః ప్రస్తరఇత్యత్రాపిప్ర
తీయమానార్థేతాత్పర్యప్రసఙ్గాత్ అస్తిచమన్త్రార్థవాదవశేనదేవతావిగ్రహాభ్యుపగమేమానాన్తరవిరోధః- దేవతావిగ్రహాభ్యుపగమేహిన్యాయ
తౌల్యేనానాయాగదేశేయుగపదాహూతానామాగమనస్య, ... ప్రత్యక్షతస్సమీపస్థితస్య ... దర్శనాభావాదే, రప్యభ్యుపగమాత్ప్రత్యక్షాదివిరోధః
అతోనదేవతావిగ్రహేతాత్పర్యంసమ్భవతి అతోదేవతానాముపాసనాస్వనధికారఇతిపూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే-*ఉపర్యుపిబాదరాయణస్స
మ్భవాత్ ఇతి- బ్రహ్మోపాసనముపరి- మనుష్యాణాముపరి దేవాదిష్వపిసమ్భవతీతిభగవాన్బాదరాయణోమన్యతే - తేషామప్యర్థిత్వసామర్థ్యయో
స్సమ్భవాత్ అర్థిత్వంతావత్ ఆధ్యాత్మికాదిదుఃఖాభితాపాత్ పరత్వేచ ... నిరతిశయసుఖకల్యాణ
గుణగణైకనిరతిశయభోగ్యత్వాదిజ్ఞానాచ్చ సమ్భవతి సామర్థ్యమపితు ... దేహేన్ద్రియాదిమత్త్వంచసర్వేషు
సృష్టివాక్యేషుదేవతిర్యఙ్మనుష్యస్థావరాత్మనాచతుర్విధస్యసృష్టత్వాన్నామ్నాయతే దేవాదిభేదశ్చ ... బ్రహ్మలోకప్రభృతిచతుర్దశలోకస్థ
భోగభోక్తృదేహేన్ద్రియాదిభిః ... తథా * దేవత్వం గచ్ఛతి ... తదుపపత్త్యాపిదేవ
తావిగ్రహవత్త్వసిద్ధిః జ్యోతిష్టోమాదివిధ్యన్యథానుపపత్త్యాదేశాన్తరదేహాన్తరభోగ్యైహికసుఖాతిశయస్వర్గ ... తత్ఫలభోక్తృకర్మదే
వస్తిరస్కారత్వాత్, ద్దేవతాసాయుజ్యసాలోక్యాది ఫలకర్మవిధ్యన్యథానుపపత్త్యాదేవతావిగ్రహాణాం ... పభ్యుపగన్త
వ్యత్వాత్, ... విరోధఃకస్మిన్ ... చేన్నానేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాత్ నన్వేవంమన్త్రార్థవాదానాం ... దేవతావిగ్రహాభ్యుపగమేకర్మణివిరోధః ప్రసజ్య
తే- ... యుగపదేకస్యానేకత్రసన్నిధానానుపపత్తేః విరోధః ప్ర
సజ్యతఇతిచేత్ తన్న-అనేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాత్- దృశ్యతేహిసౌభరిప్రభృతీనాంశక్తిమతాంయుగపదనేకశరీరప్రతిపత్తిః * శబ్దఇతిచేన్నాతఃప్ర
భవాత్ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం ... వైదికేతుశబ్దవిరోధః ప్రసజ్యతే- దేవతావిగ్రహాభ్యుపగమేహివిగ్రహస్యసావయవత్వేనా
నిత్యత్వాదిన్ద్రాదేరర్థస్యవినాశాదూర్ధ్వం, ప్రాగుత్పత్తేశ్చ తదర్థవాచినాంవైదికశబ్దానాంసమ్బన్ధస్యాసమ్భవాన్నిత్యత్వంనస్యాత్. శబ్దస్వరూప
స్యావినాశేఅనిత్యత్వం స్యాత్ ... ఔత్పత్తికస్తుశబ్దస్యార్థేనసమ్బన్ధఇతిసూత్రప్రతిపాదితంశబ్దార్థసమ్బన్ధానాంనిత్యత్వంవిరుధ్యేతేతిచేన్న-వేదే
ననామరూపేవ్యాకరోత్ ... ప్రజాపతిః నామరూపంచభూతానాంకృత్యానాంచప్రపఞ్చనం ... వేదశబ్దేభ్యఏవాదౌదేవాదీనాంచకారసఇతిశ్రు
త్యాదిప్రమాణశబ్దాభ్యాంశ్రుతిస్మృతిభ్యామిన్ద్రాద్యర్థానాంవేదప్రభవత్వావేదనాత్ యథాశిల్పినాశిల్పశాస్త్రోదితప్రకారేణ ... సంస్థానపూర్వ
కంనిర్మితం ... ప్రజాపతినానిర్మీయమాణఃపూ
ర్వపూర్వసమానరూపేణభవతి తతశ్చ ... దేవాదిశబ్దానాంవ్యక్తీనామనిత్యత్వేపిజాతివాచిగవాదిశబ్దవత్ ఇన్ద్రాదిశబ్దా
నామపిజాతివాచిత్వాన్నిత్యార్థసంయోగత్వాదవిరోధఇత్యర్థః నను * మన్త్రకృతోవృణీతే *సంహితాకారపదకారసూత్రకారబ్రాహ్మణకా
రాణాం* విశ్వామిత్రస్యసూక్తంభవతి ... శ్రవణాత్ వేదస్యకర్తృప్రత్యయాత్- అతఏవచనిత్యత్వం ... అనాదినిధనాహ్యేషా
... వేదముత్సృజ్య ... ప్రసూతయఇతిమన్త్రకృత్త్వేన ... ప్రసిద్ధానామపివసిష్ఠ ... విశ్వామిత్రాదీనాంవేదజన్య
త్వావగమాత్ మన్త్రకర్తృత్వంమన్త్రద్రష్టృత్వమేవ ... అతఏవచనిత్యత్వం ... అపిప్రాకృతప్రళ
యే ... సర్వస్యనష్టత్వాత్ కథంవేదనిత్యత్వం, ... వేదశబ్దప్రభవత్వం,- తత్రాహ- * సమాననామ
రూపత్వాచ్చావృత్తావప్యవిరోధోదర్శనాత్స్మృతేశ్చ కృత్స్నోపసంహారేజగదుత్పత్త్యావృత్తావపిపూర్వోక్తసమాననామరూపత్వేనాదవస్థత్వాద్దేవశబ్ద
స్యానిత్యత్వం * సూర్యాచన్ద్రమసౌధాతాయథాపూర్వమకల్పయత్ ... తానితాన్యేవతథాతథా
... శ్రుతిస్మృతిభ్యాంతథైవప్రతిపాదనాదేతస్యనిత్యత్వమపౌరుషేయత్వంచ ఇదమేవహివేదస్యాపౌరుషేయత్వం- యత్పూర్వపూర్వో
చ్చారణక్రమసజాతీయోచ్చారణక్రమవత్త్వం తదిదానీన్తనవేదస్యాద్యపేక్షితమితి ... పూర్వ
పూర్వవేదానుపూర్వ్యనుభవజనితసంస్కారవశేనపూర్వానుపూర్వీంస్మృత్వాతయైవానుపూర్వ్యావేదముచ్చారయన్తి- భగవాంస్తుసంస్కారనిరపే
క్షమేవపూర్వానుపూర్వీమనుసన్ధాయతయైవానుపూర్వ్యావేదముచ్చారయతీతి ఇదమేవహి ... వేదస్యనిత్యత్వంనిత్య
త్వంచ నను చతుర్ముఖకర్తృకావాన్తరకల్పసృష్టివిషయయాపి * ధాతాయథాపూర్వమకల్పయదిత్యాదిప్రమాణానాముపపత్తేః ... పర
మాత్మకర్తృక ... కల్పాదిసమయప్రవృత్తవేదచతుర్ముఖాదిసృష్టేఃసమానానుపూర్వీకత్వసమాననామరూపకృత్యత్వేకిం ప్రమాణమితిచేత్.
ఉచ్యతే - చతుర్ముఖాదేర్నామరూపకృత్యాదీనిఇతిమోక్షపురాణాదిభ్యోఽవగత్యవితాదృశనామరూపకృత్యవిశిష్టశ్చతుర్ముఖోభవానిత్యేవంసఙ్కల్పపూ
ర్వకం భగవన్తమారాధ్యతత్తత్పదంప్రాప్నువన్తీతి ... యదిహికల్పాన్తరే ఉత్పద్యమానశ్చతుర్ముఖోవిలక్షణనామరూపకృత్యస్స్యాత్-
తదాతస్యభగవదారాధకస్యావాప్తితార్థసిద్ధ్యభావాత్తదిష్టసాధనత్వావేదకశాస్త్రస్యాప్రామాణ్యమేవస్యాత్, తత్పదప్రాప్త్యభిలాషిణః ప్రవృత్తిశ్చకో
స్యాపినస్యాత్, అతఃప్రాకృతసృష్ట్యావృత్తావపియథాపూర్వమేవసృష్టిరితి దేవతాధికరణేస్థితమితి నన్వస్మిన్లోకాదూర్ధ్వలోకవర్తినామర్చిరాద్యభిమాని
నామర్చిరాద్యాతివాహికచిన్తనరూపాజ్ఞాసమ్భవా, త్తదర్థత్వస్య * తచ్ఛ్రేయఉపగమ్యమస్మృతిరూపాగాద్వ * ఉపాగ్నిఃప్రతిమన్త్రయతేస్మేత్యుక్తే

ఉ.— గాయత్రీ వా ఇదꣳ సర్వం భూతం యదిదం కిఞ్చ వాగ్వై గాయత్రీ వాగ్వా ఇదꣳ సర్వం భూతం గాయతి చ త్రాయతే చ॥ ౧

త్వాదస్యాపి పుంస్త్వాత్ తదఙ్గినాం దేవానాం కథమధిభూత బ్రహ్మవిద్యాయామధికార ఇతి చేన్న - అతివాహికదేవతాస్వరూపస్థానాం తత్ర లోకాన్తరీణాం పూర్వలోకపర్యాలోచనాదిక న సంభవత్యుపపత్తేః, మృతయజమానస్యేష్టికర్మసు కర్తృత్వాభావేఽపి యజమానస్యాయురాశాసనాద్య భావాదనపేక్షితం ఆయురాశాస్త ఇత్యాదికమంశం పరిహాయ ప్రయోగాంశస్యాఙ్గీకృతత్వాత్, తద్వదిహాప్యనపేక్షితాతివాహికాంశత్యాగేనాపేక్షి తస్వస్వలోకోర్ధ్వపర్యాలోచనహేతోః నానీయతాంశోపపత్తేః, నను ఆతపపర్యవసాయిత్వాద్రాయణస్య ప్రాప్తత్వాత్ *ఋధ్యాదివస్వసమ్ప్రాదిత్యాధిక రణన్యాయేన క్రమప్రయోజనం - దేవతానాం దేవత్వాదిశేషాణాం చాస్తిత్వసాపేక్ష్య నిర్ణయస్యమనుష్యాణాం ప్రవృత్తివిశేషానౌపయికత్వాత్ న చ దేవా నామనేనాధికరణన్యాయేన కించిత్ప్రయోజనం - తేషాం స్వకీయపదే నిరదేహాదిమత్త్వేఽద్యత్వనమ్భవనిగమేనాధికరణన్యాయేన వేద ఇతి చేత్ ఉచ్యతే - పరం బ్రహ్మ దేవానామపి స్వాదిదేవతానిశేషాణాం చ వాస్తవం భవ ప్రదం చేత్ తద్వశమహిమవిశిష్టత్వేనోపాసనకాలే అనుసన్ధేయత్వసిద్ధి లక్షణప్రయోజనసద్భావాత్ దేవతాపి గృహేనిష్ఠో మధువిద్యాయాం దేవతాపద ప్రాప్తిఫలమిత్యసి నభవేత్ గన్ధర్వసృష్టౌ అచేతనానామగ్న్యాదీనా మేవమాం పర్వత్వే చ నియతాస్యాత్ - నాతివాహిక దేవతానాం తథా సాక్షం నాఽనాత్మవిత్త్వాదిశ్రుత్యా కర్మాయోనజ్యోతిష్టోమాదికర్మఫలం భుఞ్జానానాం ఫలం దేవానామభ్యుదయ నిత్యతర న రాజానదేవకర్మకరభావావగత్యా వైరాగ్యం న సిద్ధ్యేత్ - ప్రాప్తివిరోధకారణత్వేన మన్త్రార్థవాదానాం ప్రతీయమానార్థప్రామాణ్యమ స్తీతి న్యాయప్రకాశాదినేన *స్లహ్యేతేఽద్య ధ్యాయజ్ఞరూపాః ఏతత్తృతీయం స్థానమిత్యాదిమన్త్రార్థవాదైర్వాగస్య సన్నిధిత్వాగ్నిప్రయోజనాని పదార్థాని ఫలమనుసరామః ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్

అం--- యద్వపి పరిశిష్టాయాం బ్రహ్మవిద్యా- అతస్స్వాప్రకారాన్తరేణాపి న కర్తవ్యేతి గాయత్రీద్వారత్వాద్వారభ్యతే. గాయత్రీద్వా రేణ చోచ్యతే బ్రహ్మ - సర్వవిశేషరహితస్య *నేతి నేతీత్యాదివిశేష ప్రతిషేధగమ్యస్య దుర్బోధత్వాత్ సత్స్వనేకేషు ఛన్దస్సు గాయత్ర్యేవ బ్రహ్మ జ్ఞానద్వారతయోపాదానం ప్రాధాన్యాత్, సోమాహరణాత్, ఇతరచ్ఛన్దోఽక్షరాహరణేన ఇతరచ్ఛన్దో వ్యాప్త్యా, చ. సర్వసవనవ్యాపకత్వాచ్చ యజ్ఞే ప్రాధాన్యం గాయత్ర్యాః గాయత్రీసారత్వాచ్చ బ్రాహ్మణస్య మాతరమివ హి త్వా గురుతరాం గాయత్రీం తతోఽన్యద్గురుతరం న ప్రతిపద్యతే యథోక్తం బ్రహ్మాపీతి - తస్యాముత్పన్నగౌరవస్య ప్రసిద్ధత్వాత్ అతో గాయత్రీ ముఖేనైవ బ్రహ్మోచ్యతే (గాయత్రీ వా ఇతి) అవధారణార్థో వై శబ్దః ఇదం సర్వం భూతం - ప్రాణిజాతం యత్కిఞ్చ- స్థావరం జఙ్గమం వా తత్సర్వం గాయత్ర్యేవ. తస్యాశ్ఛన్దోమాత్రాయాస్సర్వభూతత్వమను పపన్నమితి గాయత్రీకారణం వాచం శబ్దరూపామాపాదయతి గాయత్రీం (వాగ్వై గాయత్రీతి) (వాగ్వా ఇదꣳ సర్వం భూతం) యస్మాద్వాక్ శబ్ద రూపా సతీ సర్వం భూతం గాయతి చ - శబ్దయతి స్తౌతి స గౌరిత్యాది త్రాయతే చ - రక్షత్యముష్మాన్మా భైషీః కిం తే భయముత్థితమిత్యాది. సర్వతో భయాన్నివర్త్యమానో వాచా త్రాతస్స్యాత్. యద్వాక్ భూతం గాయతి త్రాయతే చ - గాయత్ర్యేవ తద్గాయతి త్రాయతే చ - వాచోఽనన్యత్వాత్ గాయత్ర్యాః గానాత్త్రాణాచ్చ గాయత్ర్యా గాయత్రీత్వం ౧

ఆ— గతేన గ్రన్థేనోత్తరగ్రన్థస్య సఙ్గతిం దర్శయతి (యత ఇతి) సవితృద్వారక బ్రహ్మవిద్యానన్తరం తద్వదేవ గాయత్రీద్వా రేణ విద్యోపదిశ్యత ఇత్యర్థః బ్రహ్మవిద్యాయామవిశిష్టే బ్రహ్మోపదిశ్యతాం - కిం గాయత్ర్యుపదేశేనేత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) తథా హి ఛన్దోఽక్షరాణి విహాయ కేవలగాయత్రీద్వారైవ బ్రహ్మోపదిశ్యతే - తత్రాహ (సత్స్వితి) బ్రహ్మజ్ఞానద్వారతయా - తదుపాయతయేత్యర్థః ప్రాధాన్యే హేతుమాహ (సోమాహరణాదితి) సోమస్యాహరణం - ఆనయనం తత్ప్రాధాన్యం గాయత్రీచ్ఛన్దస్త్వేనామ్నాయతే - తద్వ్యాఖ్యాతం ప్రాధాన్యమిత్యర్థః యద్వా - దేవైస్సోమాహరణమిచ్ఛద్భిశ్ఛన్దసాం గాయత్రీత్రిష్టుబ్జగతీనాం తాసు ప్రథమం ప్రేషితే జగతీత్రిష్టుభౌ మధ్యే మార్గే శ్రాన్తే నివృత్తే గాయత్రీ సోమం ప్రాప్య రక్షిణస్సర్వాన్ జిత్వా తం దేవేభ్యస్సమాహరదితి ఐతరేయకబ్రాహ్మణే *సోమో వై రాజాఽముష్మిల్లోక ఆసీదిత్యత్ర ప్రసిద్ధం అతస్తత్ప్రాధాన్యమిత్యర్థః తదేవ హేత్వన్తరమాహ (ఇతరేతి) ఉష్ణిగనుష్టుప్బృహతీని - ఇతరాణి ఛన్దాంసి. తేషాం ఛా దశోఽక్షరాణి-పఞ్చషాదిస్థ్యాన్తాని తేషామాహరణం - ఉపాదానం గాయత్ర్యక్షరైర్ద్వాదశభిః క్రియతే- అధికసఙ్ఖ్యయా న్యూనసఙ్ఖ్యమక్షరే ణాసమ్భవాత్. తస్మాదితరేషు ఛన్దస్సు గాయత్ర్యా వ్యాప్తేశ్చ ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. అథవా- గాయత్రీవ్యతిరిక్తయోస్త్రిష్టుబ్జగతీచ్ఛన్దసోస్సోమాహర ణే ఉపవ్యత్యయోరక్షరయోరాగమనే జగత్యా త్యక్తాని త్రీణ్యక్షరాణి త్రిష్టుభా చైకమక్షరం తతశ్చాష్టాచత్వారింశదక్షరా జగతీ పఞ్చచత్వారింశదక్షరా సంవృత్తా. చతుశ్చత్వారింశదక్షరా త్రిష్టుప్ త్రిచత్వారింశదక్షరా సంవృత్తా. తత్ర గాయత్రీ సోమమాహరన్తీ త్యక్తానామక్షరాణామాహరణేన పూర్ణ తాం తయోరాపాదయ- దేవ్యాప్తిస్తథా తేన తత్ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. తదేవ హేత్వన్తరమాహ (సర్వసవనేతి) సర్వాణి- ప్రాతస్సవనం, మాధ్య న్దినం సవనం, తృతీయసవనమిత్యేతాని. తేషు గాయత్ర్యా వ్యాపకత్వం - మిశ్రణం. గాయత్రం ప్రాతస్సవనం- త్రైష్టుభం మాధ్యన్దినం సవనం- జాగతం తృతీయసవనమితి స్థితే త్రిష్టుబ్జగత్యోర్గాయత్రీ వ్యాప్తైరక్షరైః, తస్యాశ్చ పదాభ్యాం ముఖేన చ సోమాహరణద్వారేణ సవనత్రయసమ్బన్ధాత్,

ఉ.— యా వై సా గాయత్రీయం వావ సా యేయం పృథివ్యస్యాꣳ హీదꣳ సర్వం భూతం ప్రతిష్ఠితమేతామేవ నాతిశీయతే॥ ౨

అతశ్చ తస్యా అక్షీయ జైప్రాధాన్యమిత్యర్థః కర్మణి తత్ప్రాధాన్యేపి కుతో బ్రహ్మవిద్యాయాం తత్ప్రాధాన్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) బ్రహ్మవిద్యాయామపి తత్ప్రాధాన్యమితి శేషః గాయత్రీ ముఖ్యత్వేన ప్రతిపద్యతే బ్రహ్మార్థత్రలోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (తస్మాదితి గాయత్ర్యా బ్రహ్మజ్ఞానద్వారత్వేనోపాదానముక్తహేతుభ్యస్సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) *తథా చేతోర్పణాగమాదితిన్యాయేన గాయత్ర్య పాధికం బ్రహ్మోపాస్యమితి ప్రతిజానీతే (గాయత్రీతి) సిద్ధాన్తమాదాయ వ్యాచష్టే (వై ఇతి) అవధారణరూపమేవార్థం స్ఫుటయన్నిదమి త్యాదివ్యాకరోతి (ఇదమితి) తదిదం సర్వం గాయత్ర్యేవేతి యోజనా గాయత్ర్యాః సర్వాత్మకత్వాచ్ఛ్రియమ్మధ్యే సా స్త్రీర్యుక్తేత్య త్రా నుపపత్తి మాశఙ్క్యానన్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (తస్యా ఇతి) కథం వాచో గాయత్రీత్వమిత్యాశఙ్క్య తస్యాః సర్వభూతసమ్బన్ధం నిర్దిశతి (వాగితి) కుతో గాయత్రీత్వం తత్రాహ (యస్మాదితి) భవత్వేవం వాచః స్వరూపం గాయత్ర్యాస్తు కిమాయాతం తదాహ (యద్వాగితి) గాయత్రీనామని ర్వచనాదపి వాచ్యుక్తరూపం గాయత్ర్యా యుక్తమిత్యాహ (గానాదితి) ౧

రం.— చతుష్పాత్త్వషాడ్విధ్యాభ్యాం బ్రహ్మణో గాయత్రీసాదృశ్యాత్ సన్నిధానేనోపాసనవిధ్యా ప్రస్తూయతే గాయత్రీ వా ఇత్యాదినా ఇన్ద్రశ్శచీపతిః। వలేన పీడితః। దుశ్చ్యవనో వృషా। సమిత్సు సాసహిః॥ ఇతి గాయత్రీ చతుష్పదా, ఏకైకస్య పాదస్య షడక్షరాత్మతయా షడక్షరపాదవ త్త్వేన షడ్విధా, చ ఏవం బ్రహ్మణోపి సర్వభూతశబ్దితాత్మవర్గనికః పాదః- కర్మార్జితభోగస్థానరూపః పృథివీలోకవిశిష్టః పాదః- భోగోపకరణశరీరని కః పాదః - ఆత్మస్థిత్యనుగుణప్రదేశవిశేషరూపం హృదయమిత్యేవం పాదచతుష్టయమ్। తత్ర సర్వభూతలక్షణపాదస్య బ్రహ్మాత్మకవాక్త్వరూపాపాదకత్వం త్రాణకర్తృత్వలక్షణం విధాద్వయం- పృథివీలక్షణస్య పాదస్య సర్వభూత ప్రతిష్ఠాత్వం సర్వభూతానతివర్తిత్వలక్ష ణం విధాద్వయం- శరీరహృదయలక్షణయోః పాదయోః ప్రాణప్రతిష్ఠాత్వం తదనతివర్తిత్వలక్షణం విధాద్వయమేవ- ద్వయోరపి విధాద్వయయోరవిశేషా భావాత్ తతశ్చ పరబ్రహ్మరూపగాయత్రీ సాత్ ... రూపపాదచతుష్టయవత్తయా చతుష్పాదా, గానకర్తృత్వ త్రాణకర్తృత్వసర్వభూ తప్రతిష్ఠాత్వ సర్వభూతానతివర్తిత్వ సర్వప్రాణప్రతిష్ఠాత్వ సర్వప్రాణానతివర్తిత్వలక్షణవిధాషట్కయుక్తతయా షడ్విధా, చ. అతశ్చ తుష్పాత్త్వషాడ్విధ్యాభ్యాం బ్రహ్మణి గాయత్రీసాదృశ్యానుసన్ధానం కర్తవ్యమితి ప్రతిపాదయతి (గాయత్రీ వా ఇదం సర్వం భూతం యదిదం కించ) అత్ర గాయత్రీశబ్దేన ప్రసిద్ధా గాయత్ర్యభిధీయతే - తస్యాః భూతాదిపాదవత్త్వాయసమ్బన్ధాభావాత్, * తావానస్య మహిమేతి పుంసూక్తమన్త్ర ప్రతిపాద్యత్వాభావాచ్చ అపి తు పరమాత్మా యథా కణ్ణపాయినా ... *మోసహస్ర మోహా త్రయోదశా హ్నత్ర శబ్దేన యుజ్యమానః తత్సాదృశ్యవిశిష్టానుసన్ధానార్థం- తథా గాయత్రీశబ్దో బ్రహ్మణి ప్రయుజ్యతే సదృశ్యానుసన్ధానార్థః అతశ్చ గాయత్రీశబ్దేన బ్రహ్మాభిధీయతే వై శబ్దోఽవధారణార్థః బ్రహ్మైవ పరిదృశ్యమానసర్వభూతాత్మకమిత్యర్థః అతశ్చ బ్రహ్మణి భూతలక్షణపాదవత్త్వముక్తం అథ గాయత్రీశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమపి బ్రహ్మణ్యుపపాదయన్ విధాద్వయమాహ (వాగ్వై గాయత్రీ) గాయత్రీశబ్దితం గాయత్రీసదృశం బ్రహ్మైవ వాగ్రూపమిత్యర్థః భవతీత్యర్థః * శబ్దమూలజగత్సృష్టేః ... ... బ్రహ్మణః ... ... భావః. రతశ్చ కిమిత్యత్రాహ (వాగ్వా ఇదం సర్వం భూతం గాయతి చ త్రాయతే చ) వాగ్రూపమేవ బ్రహ్మ సర్వాణి భూతాన్యభిధత్తే, ... త్రాయతే, చ అతశ్చ బ్రహ్మణో వాగ్రూపస్య సర్వభూతగానత్రాణకర్తృత్వాద్గాయత్రీశబ్దవాచ్యత్వం, ... బ్రహ్మణో వాక్త్వరూపత్వేన గానత్రాణ కర్తృత్వాచ్చ ద్వైవిధ్యం చోక్తం భవతి ౧

శం.— యా వై సా- ఏవంలక్షణా సర్వభూతరూపా గాయత్రీ ఇయం వావ సా- యేయం పృథివీ కేయం పునః సా- యేయం పృథివీ గాయత్రీతి ఉ చ్యతే- సర్వభూతసమ్బన్ధాత్ కథం సర్వభూతసమ్బన్ధః అస్యాం- పృథివ్యాం హి- యస్మాత్సర్వం- స్థావరం జఙ్గమం చ భూతం ప్రతిష్ఠితమ్ ఏతామేవ- పృ థివీం నాతిశీయతే- నాతివర్తత ఇత్యేతత్ యథా గానత్రాణాభ్యాం భూతసమ్బన్ధో గాయత్ర్యాః - ఏవం భూతప్రతిష్ఠానాద్భూతసమ్బద్ధా పృథివీ అ తో గాయత్రీ పృథివీ. ౨

ఆ.— అస్తి హి వాచస్సర్వభూతాత్మకత్వం- తద్వాచకత్వాత్, ద్వావిత్యస్య చ వాచ ... ... , తథా చ వాగ్భూతా గాయ త్రీ సర్వభూతాత్మికేత్యుక్తం. ఇదానీం తస్యాః విధాన్తరమాహ (యా వై సేతి) ఏవంలక్షణత్వం వ్యాచష్టే (సర్వేతి) గాయత్రీమనూద్య పృథివీ త్వం తస్యా విహితం ప్రశ్నపూర్వకముపపాదయతి (కథం పునరితి) గాయత్ర్యాస్సర్వభూతసమ్బన్ధస్యోక్తత్వాత్పృథివ్యాస్తత్సమ్బన్ధం చోద్యపూర్వ కం వ్యుత్పాదయతి (కథమితి) సర్వస్య పృథివ్యాం ప్రతిష్ఠితత్వం సాధయతి (ఏతామేవేతి) తథాపి కథం పృథివ్యా గాయత్రీత్వం - తదాహ (యథేతి) ౨

రం.— ఉక్తార్థానువాదపూర్వకం ద్వితీయం పాదం సామానాధికరణ్యేనాహ (యా వై సా గాయత్రీయం వావ సా యేయం పృథివీ) ఉ క్తరూపవిశిష్టప్రకృతధర్మిపరో యచ్ఛబ్దః యా- సర్వభూతరూపైకపాదయుతా గాయత్రీ- గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ, తదేవ ప్రసిద్ధా పృథివీత్యర్థః

ఉ.— యా వై సా పృథివీయం వావ సా యదిదమస్మిన్పురుషే శరీరమస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే॥ ౩

యద్వై తత్పురుషే శరీరమిదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే హృదయమస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే॥ ౪

సైషా చతుష్పదా షడ్విధా గాయత్రీ తదేతదృచాభ్యనూక్తం॥ ౫

కథం పృథివ్యా బ్రహ్మాత్మకత్వమిత్యత్రాహ (అస్యాం హీదం సర్వం భూతం ప్రతిష్ఠితం) బ్రహ్మాత్మకత్వాదేవ హి సర్వభూతప్రతిష్ఠాత్వం. న హి కేవలపృథివ్యాస్సర్వభూతధారణశక్తిరస్తీత్యర్థః ప్రతిష్ఠాత్వం చ నియతమిత్యాహ (ఏతామేవ నాతిశీయన్త ఇతి) పృథివీం భూతాని నాతివర్తన్తే కిన్తు వర్త్యాత్మనాం హి ప్రతిష్ఠాత్వాదేవ పృథివీం నియమేనాతిక్రమన్తేత్యర్థః పృథివీమయబ్రహ్మాణ్డోపరి హి భోక్తృవర్గః పరివర్తతే- న తతోఽన్యత్రేతి భావః ఏవం ద్వితీయః పాదో భూతప్రతిష్ఠాత్వతదనతివర్త్యత్వరూపం విధాద్వయం చోక్తం ౨

శం.— యా వై సా పృథివీ గాయత్రీ- ఇయం వావ సా- ఇదమేవ తత్ కిం యదిదమస్మిన్పురుషే- కార్యకరణసఙ్ఘాతే జీవతి శరీరం-పార్థివత్వాచ్ఛరీరస్య కథం శరీరస్య గాయత్రీత్వమితి ఉచ్యతే- అస్మిన్హీమే ప్రాణాః - భూతశబ్దవాచ్యాః ప్రతిష్ఠితాః- అతః పృథివీవద్భూతశబ్దవాచ్యప్రాణప్రతిష్ఠానాచ్ఛరీరం గాయత్రీ ఏతదేవ యస్మాత్-శరీరం నాతిశీయన్తే ప్రాణాః ౩

ఆ.— సమ్ప్రతి గాయత్ర్యాశ్శరీరరూపత్వం నిరూపయతి (యా వా ఇతి) గాయత్ర్యాత్మికాం పృథివీమనూద్య తస్యా గాయత్రీశరీరయోరభేదే హేతుమాహ (పార్థివత్వాదితి) ఇదానీం గాయత్రీశరీరయోరేకత్వం ప్రశ్నపూర్వకం కథయతి (కథమిత్యాదినా) ప్రాణానాం శరీరే ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయతి (ఏతదేవేతి) ౩

రం.— అథ తృతీయం పాదమాహ (యా వై సా పృథివీ ఇయం వావ సా యదిదమస్మిన్పురుషే శరీరం) అత్ర పురుషశబ్దశ్శరీరవిశిష్టజీవపరః పృథివీ- పృథివీరూపపాదవిశిష్టా యా గాయత్రీ- గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ. సా శరీరం - శరీరాత్మకమిత్యర్థః భూతపృథివ్యోర్గాయత్రీసామానాధికరణ్యేన నిర్దిష్టయోర్భూతపృథివీశరీరాణాం బ్రహ్మపర్యన్తత్వేన తదుపస్థాపకత్వాత్ అగ్రే ప్రాణస్యాపి తత్ర శరీరలక్షణపాదాన్తరనిర్దేశకస్య శరీరశబ్దస్యాపి ... సామానాధికరణ్యేన నిర్దేశో యుక్తః. శరీరస్య బ్రహ్మాత్మకత్వం ప్రాణప్రతిష్ఠాత్వతదనతివర్త్యత్వాభ్యాముపపాదయతి (అస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే) నాతిశీయన్తే- నాతివర్తన్త ఇత్యర్థః. ౩

శం.— యద్వై తత్పురుషే శరీరం గాయత్రీ- ఇదం వావ తత్-యదిదమస్మిన్నన్తః - మధ్యే పురుషే హృదయం పుణ్డరీకాకారం ఏతద్గాయత్రీ కస్మాదితి ఆహ-అస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితాః- అతః శరీరవద్ధృదయమపి గాయత్రీ. ఏతదేవ చ నాతిశీయన్తే ప్రాణాః. * ప్రాణో హి పితా ప్రాణో మాతా * అహింసన్సర్వభూతానీతి శ్రుతేః భూతశబ్దవాచ్యాః ప్రాణాః. ౪

ఆ.— అథ గాయత్ర్యా హృదయత్వమావేదయతి (యద్వై తదితి) హృదయస్య గాయత్ర్యాశ్చైకత్వం ప్రశ్నపూర్వకం విశ్వదయతి (ఏతదిత్యాదినా) హృదయే ప్రాణానాం ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయతి (ఏతదేవేతి) ప్రాణానాం భూతశబ్దవాచ్యత్వే తత్సమ్బన్ధేన భూతసమ్బన్ధాద్గాయత్ర్యాః శరీరాదిభావస్సమ్భవతి - తేషాం భూతశబ్దవాచ్యత్వే కిం మానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణో హీతి) అహింసా వాక్యేపి ప్రాణపరం భూతశబ్దం ప్రతిపద్యతే- తథా చ భూతశబ్దస్తత్ర ప్రతీతిగోచరో భవత్యేవేత్యాహ (భూతేతి) ౪

రం.— చతుర్థం పాదమాహ (యద్వై తత్పురుషే శరీరమిదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే హృదయం) పురుషే శరీరం- పురుషశబ్దితశరీరవిశిష్టజీవనిష్ఠశరీరాఖ్యపాదవిశిష్టం యద్గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ- తదేవ హృదయం- హృదయశరీరకం హృదయలక్షణపాదకమిత్యర్థః హృదయస్య బ్రహ్మాత్మకత్వముపపాదయతి (అస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవ నాతిశీయన్తే) ప్రాణశబ్దేన ప్రాణాపానాదయః-ఇన్ద్రియాణి వా కథ్యన్తే. తేషాం హృదయసమ్బన్ధినాడీద్వారా హృదయప్రతిష్ఠితత్వం ఏవం తృతీయచతుర్థపాదౌ ప్రాణప్రతిష్ఠాత్వతదనతివర్త్యత్వరూపం విధాద్వయం చోక్తం. ౪

శం.— సైషా చతుష్పదా షడక్షరపాదా ఛన్దోరూపా సతీ భవతి గాయత్రీ షడ్విధా - వాగ్భూతపృథివీశరీరహృదయప్రాణరూపా సతీ షడ్విధా భవతి వాక్ప్రాణయోరన్యార్థనిర్దిష్టయోరపి గాయత్రీప్రకారత్వం-అన్యథా షడ్విధత్వసఙ్ఖ్యాపూరణానుపపత్తేః. తత్- ఏతస్మిన్నర్థే ఏతత్-గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ గాయత్ర్యనుగతం గాయత్రీముఖేనోక్తం ఋచాపి- మన్త్రేణాభ్యనూక్తం- ప్రకాశితం. ౫

ఆ.— ఆఖ్యానశేషత్వేన గాయత్ర్యాశ్చతుష్పాదత్వం దర్శయతి (సైషేతి) లక్షయిత్వా తస్యాష్షడ్విధత్వమనూద్య సాధయతి (షడ్విధేతి) గాయత్రీహృదయయోస్సర్వభూతసమ్బన్ధనిర్దిష్టయోర్వాక్ప్రాణయోర్గాయత్రీప్రభేదత్వేన కథం వ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ

ఉ.— తావానస్యమహిమాతతోజ్యాయాగ్ శ్చపూరుషః। పాదోఽస్యసర్వాభూతాని త్రిపాదస్యామృతందివీతి॥ ౬

యద్వైతద్బ్రహ్మేతీదంవావతద్యోఽయంబహిర్ధాపురుషాదాకాశో యోవైసబహిర్ధాపురుషాదాకాశః॥ ౭

అయంవావసయోఽయమన్తఃపురుషఆకాశో యోవైసోఽన్తఃపురుషఆకాశః॥ ౮

వాక్ప్రాణయోరితి) విధిపక్షేవాక్యశేషయోగాత్తయోరపిగాయత్రీభేదత్వమిత్యర్థః ఏతస్మిన్పక్షే - వాగ్భూతపృథివీశరీరహృదయప్రాణభేదాత్ షడ్విధాంగాయత్రీమనుచిన్త్యాజహల్లక్షణయాతదవచ్ఛిన్నబ్రహ్మత్వంతదనుచిన్తయేదిత్యపేక్షత్వేనైవపూర్వోక్తస్తిష్ఠతేసతీత్యర్థః ౫

రం.— ఏవముక్తంచతుష్పాత్త్వంపాఞ్చభ్యంచగమయితు (సైషాచతుష్పదాషడ్విధాగాయత్రీతి) నన్వేవంచతుష్పాత్త్వేబ్రహ్మణఃపరిచ్ఛిన్నత్వంస్యాదితిశఙ్కాయాముక్తస్యమహిమ్నఃఏతావత్త్వప్రతిషేధికామృచముదాహరతి (తదేతదృచాభ్యనూక్తం) తదేతత్- గాయత్ర్యాఖ్యంబ్రహ్మఋఙ్ముఖీకృత్యఋచాప్యుక్తమిత్యర్థః ౫

శం.— తావానస్య- గాయత్ర్యాఖ్యస్యబ్రహ్మణస్సమస్తస్యమహిమా-విభూతివిస్తారః యావాంశ్చతుష్పాత్షడ్విధశ్చబ్రహ్మణోవికారఃపాదోగాయత్రీతివ్యాఖ్యాతః తతః- తస్మాద్వికారలక్షణాత్ గాయత్ర్యాఖ్యాద్వాచారమ్భణమాత్రాత్ తతోజ్యాయాన్-మహత్తరశ్చపరమార్థసత్యరూపోఽవికారఃపురుషః - సర్వపూరణాత్పురిశయనాచ్చ తస్యాస్యపాదస్సర్వా- సర్వాణిభూతాని - తేజోఽబన్నాదీనిసస్థావరజఙ్గమాని. త్రిపాత్ - త్రయఃపాదాయస్యసోఽయంత్రిపాత్ త్రిపాదమృతంపురుషాఖ్యంసమస్తస్యగాయత్ర్యాత్మనోదివి - ద్యోతనవతిస్వాత్మన్యవస్థితమిత్యర్థఇతి ౬

ఆ— సమస్తస్య - పాదవిభాగనిశిష్టస్యేతియావత్ విస్తరమేవవివృణోతి (యావానితి) * వాచారమ్భణంవికారోనామధేయమితివాక్యశేషమాశ్రిత్యవిశినష్టి (వాచారమ్భణమాత్రాదితి) పరమార్థసత్యత్వేహేతుమాహ (అవికారఇతి) తావానస్యేత్యాదిస్పష్టయతి (తస్యేతి) ఆదిపదేనవాయురాకాశశ్చేత్యుభయముక్తం తతోజ్యాయానిత్యాదిస్ఫుటయతి (త్రిపాదితి) సమస్తస్య-సర్వప్రపఞ్చాత్మకస్యేత్యర్థః శ్రుతావితిశబ్దోమన్త్రసమాప్త్యర్థః ౬

రం.— తామృచంపఠతి (తావానస్యమహిమా) పూర్వోక్తస్సర్వోఽపిఏతస్యమహిమా-నియామ్యవర్గః (తతోజ్యాయాంశ్చపురుషః) పూర్వోక్తమహిమాపేక్షయాపురుషోజ్యాయాన్ - పరమాత్మాజ్యాయాన్ తతోఽధికమహిమశాలీత్యర్థః (పాదోఽస్యసర్వాభూతాని) అత్రసర్వాభూతానీతికార్యజగదన్తర్గతాఅచిత్సంసృష్టాశ్చేతనాఉచ్యన్తే తేసర్వేపాదః- అంశమాత్రమిత్యర్థః సర్వశబ్దాత్పరస్యశేః * సుపాంసులుగితిలుకిసలోపేరూపం (త్రిపాదస్యామృతందివి) అత్రద్యుశబ్దఃసమష్టివ్యష్టితత్త్వబహిర్భూతాప్రాకృతస్థానవిశేషపరః అప్రాకృతేస్థానవిశేషేఽస్య- పరమాత్మనఃఅమృతంపాదత్రయమిత్యర్థః త్రిపాత్త్వంచాప్రాకృతైర్భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణవిశేషైర్వా - భూషణాస్త్రాదిరూపేణజగదన్తరతవస్త్వభిమానిభిర్నిత్యైః, భగవదనుభవమాత్రపరైర్నిత్యసిద్ధైః, శ్చముక్తైః, శ్చాత్మనిర్వాసమ్భవతి ౬

శం.— యద్వైతత్- త్రిపాదమృతంగాయత్రీముఖేనోక్తంబ్రహ్మేతి- ఇదంవావతత్-ఇదమేవతత్ యోఽయం-ప్రసిద్ధోబహిర్ధా-బహిఃపురుషాదాకాశః- భౌతికః యోవైసబహిర్ధాపురుషాదాకాశఉక్తః. ౭

ఆ— యద్బ్రహ్మగాయత్ర్యవచ్ఛిన్నముపాస్యముక్తం - హృదయాకాశే తద్ధ్యేయమితివక్తుంక్రమేణహృదయాకాశమవతారయతి (యద్వైతదిత్యాదినా) ౭-౮

రం.— అథ చతుర్థపాదత్వేనోక్తస్య ఉపాస్యతయావక్ష్యమాణస్యహృదయస్యస్తుత్యర్థం హృదయాకాశస్యబాహ్యాకాశాభేదేన మహత్త్వంవక్తుంబాహ్యాకాశస్యబ్రహ్మతుల్యత్వం సామానాధికరణ్యేనాహ (యద్వైతద్బ్రహ్మేతీదంవావతద్యోఽయంబహిర్ధాపురుషాదాకాశోయోవైసబహిర్ధాపురుషాదాకాశః) స్వకార్యవ్యాప్తత్వామూర్తత్వాచలత్వాదిభిః బ్రహ్మతుల్యోబాహ్యాకాశోయోవర్తతఇత్యర్థః ౭

శం.— అయంవావసః- యోఽయమన్తఃపురుషే-శరీరఆకాశః యోవైసోఽన్తఃపురుషఆకాశః. ౮

రం.— (అయంవావసయోఽయమన్తఃపురుషఆకాశఇతి) తాదృశబాహ్యాకాశాభిన్నః పురుషశబ్దితేశరీరేవర్తమానఆకాశఇత్యర్థః. బాహ్యాన్తరాకాశయోర్భేదసత్త్వేపిధర్మైక్యాభిప్రాయేణాభేదనిర్దేశః (యోవైసోఽన్తఃపురుషఆకాశఇతి) ఏవంబ్రహ్మతుల్యబాహ్యాకాశాభిన్నశ్శరీరాన్తరాకాశోఽయఇత్యర్థః ౮

ఉ.— § అయంవావసయోఽయమన్తర్హృదయఆకాశ స్తదేతత్పూర్ణ మప్రవర్తిపూర్ణామప్రవర్తినీగ్ శ్రియంలభతేయఏవం వేద॥ ౯

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశఃఖణ్డః.

తస్యహవాఏతస్య హృదయస్యపఞ్చదేవసుషయః సయోఽస్యప్రాఙ్సుషిః సప్రాణస్తచ్చక్షుస్సఆదిత్యస్తదేతత్తేజోఽన్నాద్యమిత్యుపాసీతతేజస్వ్యన్నాదోభవతియఏవం వేద॥ ౧

శం — అయంవావసః- యోఽయమన్తర్హృదయే- పుణ్డరీకఆకాశః కథమేకస్యసతఆకాశస్యత్రిధాభేదఇతి. ఉచ్యతే-బాహ్యేన్ద్రియవిషయేజాగరితస్థానేనభసిదుఃఖబాహుల్యందృశ్యతే అన్తశ్శరీరేస్వప్నస్థానభూతేమన్దతరందుఃఖంభవతిస్వప్నాన్పశ్యతః హృదయస్థేపునర్నభసి * నకంచనకామంకామయతేనకంచనస్వప్నంపశ్యతి అతస్సర్వదుఃఖనివృత్తిరూపమాకాశంసుషుప్తస్థానం అతోఽయుక్తమేకస్యాపి త్రిధాభేదానువ్యాఖ్యానం బహిర్ధాపురుషాదాకాశాద్ధార్దస్యహృదయేసంకోచకరణంచేతస్సమాధానస్థానస్తుతయే యథా [illegible] లోకానాం కురుక్షేత్రంవిశిష్యతే। అస్తితత్రకురుక్షేత్రమధ్యేపృథూదకమితి- తద్వత్ తదేతత్ - హార్దాకాశాఖ్యంబ్రహ్మపూర్ణం - సర్వగతం నహృదయమాత్రపరిచ్ఛిన్నమితిమన్తవ్యం- యద్యపిహృదయాకాశేచేతస్సమాధీయతే అప్రవర్తి- నక్వచిత్ప్రవర్తితుంశీలమస్యేత్యప్రవర్తితత్ అనుచ్ఛిత్తిధర్మకం యథాఽన్యానిభూతానిపరిచ్ఛిన్నాన్యుచ్ఛిత్తిధర్మకాణి- నతథాహార్దంనభః పూర్ణామప్రవర్తినీం- అనుచ్ఛేదాత్మికాంశ్రియం- విభూతిం గుణఫలంలభతేదృష్టం- యఏవం- యథోక్తంపూర్ణమప్రవర్తిగుణంబ్రహ్మవేద- జానాతి ఇహైవజీవంస్తద్భావంప్రతిపద్యతఇత్యర్థః......... ౯

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — ఏకస్యాకాశస్యకథంత్రైవిధ్యమిత్యాశఙ్క్యతే (కథమితి) ఔపాధికత్రైవిధ్యమవిరుద్ధమిత్యుపహరతి (ఉచ్యతఇతి) బాహ్యేన్ద్రియవిషయత్వం - తద్విషయశబ్దాద్యాశ్రయత్వం స్వప్నస్థానభూతే - నభసీతిసమ్బన్ధః * నకంచనేత్యాదినా నిషేధద్వయేనపూర్వప్రకారమవస్థాద్వయంనిషిధ్యతే నిషేధఫలమాహ (అతఇతి) సర్వదుఃఖం- స్థూలంవాసనామయంచ. తన్నివృత్త్యా [illegible] హృదయాకాశస్తుత్యర్థః. ఔపాధికత్రైవిధ్యముపసంహరతి (అతఇతి) తథాపికిమిత్యనేనక్రమేణాకాశస్యసఙ్కోచోహృదయే క్రియతే - తత్రాహ (బహిర్ధేతి) స్థానస్తుతిముదాహరణేనస్ఫుటయతి (యథేతి) అత్ర కురుక్షేత్రమధ్యతః - అగ్రస్థానీయం. పృథూదకమపితథేతిద్విధశ్రయణఉక్తం [illegible] త్రయాపేక్షయావిశిష్టతరమిత్యర్థః. హృదయాకాశే చేతస్సమాధీయతేచేత్-తతస్తావన్మాత్రపరిచ్ఛిన్నంబ్రహ్మప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) పూర్ణత్వేనజన్మనాశశూన్యస్యస్వేచ్ఛయాఽపిత్యాహ (అప్రవర్తీతి) ప్రధానఫలత్వంవ్యావర్తయతి (గుణఫలమితి) [illegible] త్యుక్తం. జ్ఞానమేవవిశినష్టి (ఇహైవేతి) వర్తమానోదేహస్స్తమిత్యర్థః. యోవిద్వానేవం- సయథోక్తంఫలంలభతఇతిసమ్బన్ధః. ౯

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం. — (అయంవావసయోఽయమన్తర్హృదయఆకాశః) తాదృశశరీరాన్తస్స్థాకాశాభిన్నోహృదయావచ్ఛిన్నాకాశఇత్యర్థః. పూర్వవత్తైక్యోక్త్యాదిభావః. ఏవంబ్రహ్మతుల్యబాహ్యాకాశాభిన్న పురుషాన్తర్గతాకాశాభేదంహృదయాకాశస్యోక్త్వా ఏతాదృశమహిమశాలీహృదయాకాశ ఇతిస్తౌతి (యోవైసోఽన్తర్హృదయఆకాశః) అన్తర్హృదయమేవర్తమానోయఆకాశః-అయంసః- తాదృశమహిమశాలీత్యర్థః అనయాచహృదయాకాశస్తుత్యా చతుష్పాదత్వేనోక్తంహృదయంస్తుతంభవతి ఏవంచచతుష్పాదస్యద్విధస్య బ్రహ్మణఃప్రపఞ్చాన్తర్భావేనపరిచ్ఛిన్నత్వాత్స్థిరత్వాశఙ్కాయాంపునస్తద్గతంపూర్ణత్వాప్రవర్తిత్వగుణకలనోపాసనంమోక్షఫలంవిదధాతి (తదేతత్పూర్ణమప్రవర్తి) పూర్ణత్వం- అపరిచ్ఛిన్నత్వం అప్రవర్తిత్వం- అచలత్వం స్థిరత్వం. (పూర్ణామప్రవర్తినీంశ్రియంలభతేయఏవంవేద) అనన్తస్థిరాశ్రీః- ముక్తైశ్వర్యమేవ. తదుపాసీనోముక్తింభజతఇత్యర్థః ... ౯

ఇతితృతీయప్రపాఠకేద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— తస్యహవాఇత్యాదినాగాయత్ర్యాఖ్యస్యబ్రహ్మణఉపాసనాఙ్గత్వేనద్వారపాలాదిగుణవిధానార్థమారభ్యతే యథాలోకే ద్వారపాలారాజ్ఞఃఉపాసనేనవశీకృతారాజప్రాప్త్యర్థాభవన్తి- తథేహాపీతి (తస్యేతి) ప్రకృతస్యహృదయస్యేత్యర్థః ఏతస్య- అనన్తరనిర్దిష్టస్య పఞ్చ- పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాః. దేవానాంసుషయోదేవసుషయః-స్వర్గలోకప్రాప్తిద్వారచ్ఛిద్రాణి దేవైః-ప్రాణాదిత్యాదిభిరక్ష్యమాణానీత్యతోదేవసుషయః. తస్యస్వర్గలోకభవనస్యహృదయస్యాస్యయఃప్రాఙ్సుషిః- పూర్వాభిముఖస్యప్రాగ్గతంయచ్ఛిద్రం- ద్వారం సప్రాణః- తత్స్థస్తేన ద్వారేణయస్సఞ్చరతివాయువిశేషః- సప్రాగనితీతిప్రాణః. తేనైవసమ్బద్ధమవ్యతిరిక్తంతచ్చక్షుః తథైవ (సఆదిత్యః) * ఆదిత్యోహవైబాహ్యఃప్రాణఇతిశ్రుతేః. చక్షూరూపప్రతిష్ఠాక్రమేణహృదిస్థితః * సఆదిత్యఃకస్మిన్ప్రతిష్ఠితఇతిచక్షుషీత్యాదివాజసనేయకే ప్రాణవాయుదేవతైవహ్యేకాచక్షురాదిత్యశ్చసహాశ్రయేణ, వక్ష్యతిచప్రాణాయస్వాహేతిహుతంహవిస్సర్వమేతత్తర్పయతీతి. తదేతత్ప్రాణాఖ్యం స్వర్గలోకద్వా

§ యోఽయమన్తర్హృదయఆకాశో యోవైసోఽన్తర్హృదయఆకాశస్తదేతత్పూర్ణమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథ యోఽస్య దక్షిణస్సుషిః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రꣳ స చన్ద్రమాస్తదేతచ్ఛ్రీశ్చ యశశ్చేత్యుపాసీత శ్రీమాన్యశస్వీ భవతి య ఏవం వేద॥ ౨

రత్వాద్బ్రహ్మస్వర్గలోకం ప్రతిపిత్సుస్తేజస్వ్యేతచ్చక్షురాదిత్యస్వరూపేణ, అన్నాదత్వాచ్చ సవితుస్తేజోఽన్నాద్య, మిత్యాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీత తతస్తేజస్వ్యన్నాదశ్చ- ఆమయావిత్వరహితో భవతి- య ఏవం వేద- తస్యైతద్గుణఫలం ఉపాసనేన వశీకృతో ద్వారపః స్వర్గలోకప్రాప్తిహేతుర్భవతీతి ముఖ్యం చ ఫలం ౧

ఆ— వక్ష్యమాణజ్ఞానస్య స్వాతన్త్ర్యం పరిహృత్య ప్రకరణభేదం వ్యావర్తయితుముత్తరగ్రన్థస్య తాత్పర్యమాహ (తస్యేతి) ద్వారపాలాదీత్యాదిపదేన తద్గతా విశేషాస్సృహ్యన్తే. బ్రహ్మణ్యుపాసనేనా ప్రసిద్ధ్యతో ద్వారపాలోపాస్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) ఇతి- తదుపాస్తిరర్థవతీతి శేషః స్వర్గలోకశబ్దస్య పరమాత్మవిషయః- *స్వర్గం లోకమితఊర్ధ్వో విముక్త్వేతి శ్రుత్యన్తరాత్. దేవసుషిత్వం సాధయతి (దేవైరితి) స్వర్గలోకస్య- పరమాత్మనో భవనం- అయనం గన్తేతియావత్ ప్రాప్త్యా నావస్థానమాశఙ్క్యోక్తం (పూర్వాభిముఖస్యేతి) (తస్య సైనేతి) తచ్ఛబ్దో హృదయవిషయః (తేనైవేతి) ప్రాణవిషయస్తచ్ఛబ్దః తదవ్యతిరిక్తత్వం- స్వాతన్త్ర్యేణ చక్షుషోఽకించిత్కరత్వం నహి చక్షుషః ప్రాణస్య సమ్బన్ధః- నహి బాహ్యస్య తస్య సన్నికర్షోఽస్తి. తథైవ- ప్రాణస్య చక్షుష్ట్వమివేత్యర్థః ప్రాణాదిత్యయోరైక్యే ప్రమాణమాహ (ఆదిత్యో హీతి) కథముక్తస్యాదిత్యస్య హృదయసుషిద్వారకసస్థానీయత్వం- తత్రాహ (చక్షురితి) అధిష్ఠాతృత్వేనాదిత్యశ్చక్షుషి ప్రతిష్ఠితః- చక్షుశ్చ గ్రాహకతయా రూపే ప్రతిష్ఠితం రూపదర్శనకరణీభవతి - రూపాణి చ వాసనాత్మనా హృదయే ప్రతిష్ఠితాని - తదనేన క్రమేణాదిత్యో హృదయే ప్రతిష్ఠిత ఇత్యర్థః తత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (స ఆదిత్య ఇతి) ఏకదేవతాఽభిన్నత్వాదపి ప్రాణాభేదేన చక్షురాదిత్యయోరుపాధ్యానం యుక్తమిత్యాహ (ప్రాణేతి) ఆశ్రయశబ్దేన రూపాణి హృదయం చోచ్యతే. ద్యులోకో వా. ఆదిత్యశ్చక్షుషా దేవః తదధిష్ఠితస్య సర్వస్య ప్రాణాత్మత్వే వాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యతి చేతి) నహి ప్రాణైస్త్వైసర్వస్యతృప్తిస్తాదాత్మ్యమన్తరేణ సమ్భవతీత్యర్థః. తదేతత్ప్రాణాఖ్యం బ్రహ్మస్వర్గలోకం ప్రతిపిత్సుః పురుషస్తేజోఽన్నాద్యమిత్యాభ్యాం గుణాభ్యాం విశిష్టముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. కిమితి యథోక్తోఽధికారీ ప్రాణోపాసనే నియుజ్యతే- తత్రాహ (స్వర్గేతి) తథాపి కథం యథోక్తగుణద్వయవైశిష్ట్యం ప్రాణాఖ్యస్య బ్రహ్మణస్సిధ్యతి- తత్ర తేజశ్శబ్దం వ్యాకుర్వన్నాహ (తేజస్వీతి) ఏతత్- ప్రాణాఖ్యం బ్రహ్మ ఉభయరూపేణ తేజస్వి తథా చ తేజోగుణేన విశిష్టం తదుపాసనామర్హతి సవితుశ్చాన్నాదత్వం వృష్టిద్వారేణ *ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిరిత్యాదౌ దృష్టం అతశ్చాన్నం చ తదాద్యం చేతి గుణాన్తరవిశిష్టత్వేనాపి సవితృరూపం ప్రాణాఖ్యం బ్రహ్మ ధ్యానార్హమిత్యర్థః కిం తస్మిన్ముఖ్యం ఫలమితి- తదాహ (ఉపాసనేనేతి) ౧

రం— అథోక్తబ్రహ్మోపాసనాఙ్గత్వేన ద్వారపోపాసనం విధీయతే (తస్య హ వా ఏతస్య హృదయస్య పఞ్చ దేవసుషయః) తస్యైతస్య- చతుష్పాదత్వేన నిర్దిష్టస్య ప్రకృతస్య హృదయస్య దేవతాధిష్ఠానభూతాని పఞ్చ ద్వారచ్ఛిద్రాణీత్యర్థః (స యోఽస్య ప్రాఙ్సుషిస్స ప్రాణస్తచ్చక్షుస్స ఆదిత్య ఇత్యాది) ప్రాణవృత్తివిశేషాధ్యాయి చ చక్షురనుగ్రాహకాదిత్యస్య హృదయప్రాక్సుషిరద్వారపాలస్య తేజోఽన్నాద్యతయోపాసనే ఉపాసకస్స్వయమపి తేజస్వ్యన్నాదో భవతీత్యర్థః తదేతదిత్యాదిత్యస్య తేజోఽన్నాద్యాపేక్షయా నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశః తేజస్విత్వం- లావణ్యం ఏవముత్తరత్రాపి. ౧

శం— అథ యోఽస్య దక్షిణస్సుషిః- తత్స్థో వాయువిశేషః స వీర్యవత్కర్మ కుర్వన్- విగృహ్య వా ప్రాణాపానౌ- నానా వా- అనితీతి వ్యానః తత్సమ్బద్ధమేవ చ తచ్ఛ్రోత్రమిన్ద్రియం తథా- స చన్ద్రమాః శ్రోత్రేణ సృష్టాదిశశ్చన్ద్రమాశ్చేతి శ్రుతేః సహాశ్రయాపూర్వవత్ తదేతచ్ఛ్రీశ్చ- విభూతిః. శ్రోత్రచన్ద్రమసోర్జ్ఞానాన్నహేతుత్వా- అతస్తాభ్యాం శ్రీత్వం. జ్ఞానాన్నవతశ్చ యశః - ఖ్యాతిర్భవతీతి యశోహేతుత్వాద్యశస్త్వం. అతస్తాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీతేత్యాది సమానం ౨

ఆ— హృదయస్య పూర్వదిగవస్థితచ్ఛిద్రసమ్బద్ధత్వేన ప్రాణముక్త్వా వ్యానః శ్రోత్రం చన్ద్రమాశ్చేతి తయా విచార సమ్బద్ధముపాస్యమిత్యాహ (అథేతి) వీర్యవత్కర్మ కుర్వన్- వ్యాన ఇతి సమ్బన్ధః ప్రాణాపానౌ విగృహ్య - నిరుధ్య వాఽనియమనితీతి పక్షాన్తరం నానా - స్యన్దనస్థిమర్మసు వివిధమనితి- చేష్టత ఇతి వికల్పాన్తరం. తేన సమ్బన్ధః శ్రోత్రస్య శ్రుత్యుక్తత్వాత్కార్యార్థోమన్తవ్యః యథా శ్రోత్రస్య వ్యానేన సమ్బన్ధః - తథా చన్ద్రమసోఽపి తేన సమ్బన్ధస్య శ్రుత్యుక్తత్వాదేవ ధ్యానార్థతయా గ్రాహ్య ఇత్యాహ (తథేతి) శ్రోత్రచన్ద్రమసోస్సమ్బన్ధే శ్రుత్యన్తరమనుకూలయతి (శ్రోత్రేణేతి) యద్విరాజః శ్రోత్రం- తదాత్మనా దిశశ్చన్ద్రమాశ్చేత్యేతే సృష్టా ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. మిథస్సమ్బద్ధేషు కథమనయోర్వ్యానాత్మత్వం - తత్రాహ (సహాశ్రయాపూర్వవదితి) అనయోర్వ్యానాత్మత్వం *వ్యానే తృప్యతీత్యాదివాక్యశేషాదవధేయమిత్యర్థః తదేతత్- వ్యానాఖ్యం బ్రహ్మ శ్రీశ్చ యశశ్చేత్యాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీతేతి సమ్బన్ధః కథం తస్య గుణద్వయవత్తా ధ్యానమిత్యాశఙ్క్య శ్రోత్రస్య జ్ఞానహేతుత్వా, చ్చన్ద్రమసోఽన్నహేతుత్వా, త్తయోరాశ్రయత్వేన తదాత్మనో వ్యానస్యాపి తద్గుణోపపత్తిరిత్యాహ (శ్రోత్రేతి) వ్యానాఖ్యబ్రహ్మణి గుణాన్తరం సాధయతి (జ్ఞానేతి) ఉక్తస్య బ్రహ్మణో గుణద్వయస్య సమ్భవోఽతశ్శబ్దార్థః శ్రీమానిత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. సమానం - తేజస్వీత్యాదివాక్యేనేతి శేషః. ౨

రం.— (అథ యోఽస్య దక్షిణస్సుషిః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రꣳ స చన్ద్రమా ఇత్యాది) శ్రీమాన్- సమ్పత్తిమాన్. ౨

ఉ.— అథ యోఽస్య ప్రత్యఙ్సుషిస్సోఽపానస్సా వాక్సోఽగ్నిస్తదేతద్బ్రహ్మవర్చసమన్నాద్యమిత్యుపాసీత బ్రహ్మవర్చస్యన్నాదో భవతి య ఏవం వేద॥ ౩

అథ యోఽస్యోదఙ్సుషిః స సమానస్తన్మనః స పర్జన్యస్తదేతత్కీర్తిశ్చ వ్యుష్టిశ్చేత్యుపాసీత కీర్తిమాన్వ్యుష్టిమాన్భవతి య ఏవం వేద॥ ౪

అథ యోఽస్యోర్ధ్వస్సుషిస్స ఉదానస్స వాయుస్స ఆకాశస్తదేతదోజశ్చ మహశ్చేత్యుపాసీత ఓజస్వీ మహ[illegible]స్వాన్భవతి య ఏవం వేద॥ ౫

శం — అథ యోఽస్య ప్రత్యఙ్సుషిః పశ్చిమః తత్స్థో వాయువిశేషః స మూత్రపురీషాద్యపనయన్నధోఽనిలీత్యపానః సా తథా వాక్ తత్సమ్బన్ధాత్తథాగ్నిః. తదేతద్బ్రహ్మవర్చసం వృత్తస్వాధ్యాయనిమిత్తం తేజో బ్రహ్మవర్చసం అగ్నిసమ్బన్ధాద్వృత్తస్వాధ్యాయస్య అన్నగ్రసనహేతుత్వాదపానస్యాన్నాద్యత్వం సమానమన్యత్ ౩

ఆ — హృదయస్య పశ్చిమదిగవస్థితసుషిసమ్బద్ధత్వేనాపానో వాగగ్నిశ్చేతి త్రితయమన్యోన్యసమ్బద్ధం ధ్యేయమిత్యాహ (అథ యోఽస్యేతి) సోఽపాన ఇత్యస్యార్థమాహ (తత్స్థ ఇతి) సోఽపాన ఇతి సమ్బన్ధః. అపానశబ్దం వాయువిశేషే వ్యుత్పాదయతి (మూత్రేతి) ఆదిశబ్దేన శుక్రాది గృహ్యతే యథా చక్షుషః శ్రోత్రస్య చ ప్రాణత్వం వ్యానత్వం చోక్తం తథా వాగపానో భవతి.* అపానే తృప్యతీత్యాది శ్రుతేరిత్యాహ (సా తథేతి) యథా చక్షురాదిద్వారేణాదిత్యాదేః ప్రాణాదిరూపత్వముక్తం తథా వాచోఽధిష్ఠాతృత్వేన సమ్బన్ధాదగ్నిస్తద్ద్వారేణాపానో భవతీత్యాహ (తత్సమ్బన్ధాదితి) తదేతత్ అపానాఖ్యం బ్రహ్మ బ్రహ్మవర్చసమన్నా[illegible] గుణాభ్యాం విశిష్టముపాసీతేతి సమ్బన్ధః బ్రహ్మవర్చసం వ్యాచష్టే (వృత్తేతి) కథమపానాఖ్యే బ్రహ్మణి యథోక్తో గుణస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాగ్నిద్వారేత్యాహ (అగ్నిసమ్బన్ధాదితి) తథాపి కథమన్నాద్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాద్వారేణేత్యాహ (అన్నేతి) బ్రహ్మవర్చసీత్యాదిఫలవాక్యం * శ్రీమానిత్యాదినాతుల్యార్థత్వాన్న వ్యాఖ్యానాపేక్షమిత్యాహ (సమానమితి) ౩

రం — (అథ యోఽస్య ప్రత్యఙ్సుషిస్సోఽపానస్సా వాక్సోఽగ్నిరిత్యాది) బ్రహ్మవర్చసం వృత్తాధ్యయనజం తేజః ౩

శం — అథ యోఽస్యోదఙ్సుషిః ఉదగ్గతస్సుషిః తత్స్థో వాయువిశేషః సోఽశితపీతే సమం నయతీతి సమానః తత్సమ్బద్ధం మనః అన్తఃకరణం స పర్జన్యః వృష్ట్యాత్మకో దేవః. పర్జన్యనిమిత్తాశ్చాప ఇతి. మనసా సృష్టా ఆపశ్చ వరుణశ్చేతి శ్రుతేః తదేతత్కీర్తిశ్చ మనసో జ్ఞానస్య కీర్తిహేతుత్వాత్ ఆత్మపరోక్షం విశ్రుతత్వం కీర్తిః యశః స్వకరణసంవేద్యం విశ్రుతత్వం వ్యుష్టిః కాన్తిః దేహగతం లావణ్యం. తతశ్చ కీర్తిసమ్భవాత్కీర్తిశ్చేతి. సమానమన్యత్ ౪

ఆ.— హృదయస్యోత్తరసుషిసమ్బద్ధత్వేన సమానో మనః పర్జన్యశ్చేతి త్రితయం పరస్పరసమ్బద్ధముపాస్యమిత్యాహ (అథేతి) సమానశబ్దం వాయువిశేషే వ్యుత్పాదయతి (అశితేతి) మనసస్సమానేన సమ్బన్ధః * సమానే తృప్యతీతి శ్రుతేర్గ్రాహ్య ఇత్యాహ (తత్సమ్బద్ధమితి) * మనసి తృప్యతి పర్జన్యస్తృప్యతీత్యేతదేవ వాక్యశేషమాశ్రిత్య తయోస్సమ్బన్ధమాహ (స పర్జన్య ఇతి) శ్రుత్యన్తరాదపి తయోస్సమ్బన్ధం వక్తుం పాతనికామాహ (పర్జన్యేతి) ఇతిశబ్దః ప్రసిద్ధిపరామర్శార్థః తథాపి కథం పర్జన్యమనసోస్సమ్బన్ధసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య మనసోఽపి కారణత్వేనాబ్భిస్సమ్బన్ధాత్తద్ద్వారా మిథోఽపి తత్సిద్ధిరిత్యాహ (మనసేతి) తదేతత్ సమానాఖ్యం బ్రహ్మ కీర్తిశ్చ వ్యుష్టిశ్చేత్యాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీతేతి సమ్బన్ధః తస్మిన్బ్రహ్మణి కీర్తిరూపం గుణం సాధయతి (మనస ఇతి) వ్యుష్టేరర్థాన్తరత్వం కీర్తేః కథయతి (ఆత్మేతి) తతో వ్యుష్టిం వ్యాచష్టే (స్వకరణేతి) తామేవానుభవారూఢాం కథయతి (కాన్తిరితి) కథం పునర్దేహగతస్య లావణ్యస్య కీర్తితా శక్యతే. తత్రాహ (తతశ్చేతి) లావణ్యం పశ్చమ్యర్థః ఇతి అసఙ్కీర్ణగుణద్వయవిశిష్టముపాసనం సిద్ధమిత్యర్థః. కీర్తిమానిత్యాదిఫలవాక్యస్య * బ్రహ్మవర్చసీత్యాదినాతుల్యార్థత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమాహ (సమానమితి) ౪

రం — (అథ యోఽస్యోదఙ్సుషిస్స సమానస్తన్మనః స పర్జన్య ఇత్యాది) పర్జన్యః దేవతావిశేషః వ్యుష్టిః దేహకాన్తిః ౪

శం — అథ యోఽస్యోర్ధ్వస్సుషిః స ఉదానః ఆపాదతలాదారభ్యోర్ధ్వముత్క్రమణాత్. ఉత్క్రాన్త్యర్థం చ కర్మ కుర్వన్నిత్యుదానః స వాయుః. తదాధారశ్చాకాశః. తదేతత్ వాయ్వాకాశయోరోజో హేతుత్వాదోజః బలం, మహత్త్వాచ్చ మహ, ఇతి సమానమన్యత్. ౫

ఆ.— హృదయస్యోర్ధ్వచ్ఛిద్రవైశిష్ట్యేనోదానో వాయురాకాశశ్చేతి త్రితయమన్యోన్యసమ్బద్ధముపాస్యమిత్యాహ (అథ యోఽస్యేతి) ఉత్క్రమణాత్ ఉదాన ఇతి సమ్బన్ధః. * ఉదానే తృప్యతి వాయుస్తృప్యతీతి వాక్యశేషమాశ్రిత్యాహ (స వాయురితి) వాయోరాకాశత్వమాధారాధేయసంబన్ధాత్, * వాయౌ తృప్యత్యాకాశస్తృప్యతీతి శ్రుతేశ్చేత్యాహ (తదాధారశ్చేతి) తదేతత్ ఉదానాఖ్యం బ్రహ్మ పూర్వవదోజో మహశ్చేత్యాభ్యాం విశిష్టముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తగుణద్వయం నిర్దిశతి (వాయ్వాకాశయోరితి) ఓజస్వీత్యాదివాక్యస్య * కీర్తిమానిత్యాదినాతుల్యార్థత్వమాహ (సమానమితి) ౫

ఉ.— తే వా ఏతే పఞ్చ బ్రహ్మపురుషాస్స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారపాః స య ఏతానేవం పఞ్చ బ్రహ్మపురుషాన్స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారపాన్వేదాస్య కులే వీరో జాయతే ప్రతిపద్యతే స్వర్గం లోకం య ఏతానేవం పఞ్చ బ్రహ్మపురుషాన్స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారపాన్వేద॥ ౬

అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేషు అనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేష్విదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే జ్యోతిః॥ ౭

రం.— (అథయోఽస్యోర్ధ్వస్సుషిస్సఉదానస్సవాయుస్స ఆకాశ ఇత్యాది) ఓజః - బలం మహత్త్వం - మహః ఆకాశశ్చ - దేవతా విశేషః ౫

శం.— తే వై ఏతే - యథోక్తాః పఞ్చ సుషిసమ్బన్ధాత్పఞ్చ బ్రహ్మణః - హార్దస్య పురుషాః రాజపురుషా ఇవ ద్వారస్థాః స్వర్గస్య - హార్దస్య లోకస్య ద్వారపాలాః ఏతైర్హి చక్షుశ్శ్రోత్రవాఙ్మనః ప్రాణైర్బహిర్ముఖప్రవృత్తైర్బ్రహ్మణో హార్దస్య ప్రాప్తిద్వారాణి నిరుద్ధాని ప్రత్యక్షం హ్యేతత్ - అజితకరణతయా బాహ్యవిషయాసఙ్గానృతప్రరూఢత్వాన్న హార్దే బ్రహ్మణి మనస్తిష్ఠతి తస్మాత్సత్యముక్తమేతే పఞ్చ బ్రహ్మపురుషాః స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారపా ఇతి అతస్స య ఏతానేవం - యథోక్తగుణాన్ ... స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారపాన్వేద - ఉపాస్తే ఉపాసనయా వశీకరోతి స రాజద్వారపాలానివోపాసనేన వశీకృత్యతైరనివారితః ప్రతిపద్యతే స్వర్గం లోకం రాజానమివ హార్దం బ్రహ్మ కించ - అస్య విదుషః కులే వీరః పుత్రో జాయతే - వీరపురుషసేవనాత్. తస్య చ ఋణాపాకరణేన బ్రహ్మోపాసనప్రవృత్తిహేతుత్వం తతశ్చ స్వర్గలోకప్రతిపత్తయే పారమ్పర్యేణ భవతీతి స్వర్గలోకప్రతిపత్తిరేవైకం ఫలం ౬

ఆ.— * తస్య హ వా ఏతస్యేత్యాదినోక్తమనువదతి (తే వా ఇతి) కథం బ్రహ్మపురుషాః - తత్రాహ (రాజపురుషా ఇవేతి) వ్యపదిశ్యన్త ఇతి శేషః తేషాం ద్వారపాలత్వం ప్రపఞ్చయతి (ఏతైరితి) తత్ర స్వానుభవం ప్రమాణయతి (ప్రత్యక్షం హీతి) వివేకవైరాగ్యాభ్యాం వశీకృతశ్రోత్రాదికరణగ్రామోపేతత్వాభావాత్పరోక్షశబ్దాదివిషయేష్వాసఙ్గరూపానృతాక్రాన్తత్వాదిత్యర్థః ఏతైరేవ విషయవిముఖైర్బ్రహ్మప్రాప్తిద్వారాణి సమాధ్యాదినా వివృతానీత్యభిసన్ధిత్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మపురుషానుక్తాననూద్య సఫలముపాసనం దర్శయతి (అత ఇతి) అనియతానాం చక్షురాదీనాం బ్రహ్మప్రాప్తిప్రతిబన్ధకత్వం - నియతానాం తు తత్ప్రాప్తిహేతుత్వమిత్యతశ్శబ్దార్థః యథోక్తగుణవిశిష్టత్వం - చక్షురాదీనామాదిత్యాద్యాత్మకత్వం ... ఫలమాహ (కించేతి) యథోక్తపుత్రోత్పత్తిర్వివక్షితబ్రహ్మప్రాప్త్యుపయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్య చేతి) పుత్రస్య ధ్యానానువారిత్వహేతుత్వం తతశ్శబ్దార్థః. పారమ్పర్యేణ - ఉపాసనాద్వారేణేతి యావత్. పుత్రస్య ధ్యానద్వారా బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వే ఫలితమాహ (స్వర్గేతి) ౬

రం.— (తే వా ఏతే పఞ్చ బ్రహ్మపురుషాస్స్వర్గస్య లోకస్య ద్వారపాః) త ఏతే - ఉక్తగుణవిశిష్టా ఆదిత్యచన్ద్రమోఽగ్నిపర్జన్యాకాశాఖ్యాః బ్రహ్మపురుషాః - బ్రహ్మసమ్బన్ధినః పురుషాః స్వర్గస్య లోకస్య - భగవల్లోకస్య హృదయాకాశాఖ్యస్య ద్వారపాలకాః యద్వా - భగవల్లోకస్య ద్వారపాః - ఆతివాహికాః (స య ఏతానేవం పఞ్చ బ్రహ్మపురుషానిత్యాది) (అస్య కులే వీరో జాయతే) వీరః పుత్రో జాయతే విద్యావీర్యసమ్పన్నో జాయత ఇత్యర్థః ఆనుషఙ్గికఫలముక్త్వా ప్రధానఫలమాహ (ప్రతిపద్యతే స్వర్గం లోకం య ఏతానేవమిత్యాది) భగవల్లోకద్వారపాలకోపాసనయా అనివారితస్సన్ భగవల్లోకం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం ౬

శం.— అథ యదసౌ విద్వాన్ స్వర్గం లోకం వీరపురుషసేవనాత్ప్రతిపద్యతే, యచ్చోక్తం * త్రిపాదస్యామృతం దివీతి, - తదిదం లిఙ్గేన చక్షుశ్శ్రోత్రేన్ద్రియగోచరమాపాదయితవ్యం - యథాఽగ్న్యాదిధూమాదిలిఙ్గేన తథా హ్యేవమేవేదమితి యథోక్తేఽర్థే దృఢా ప్రతీతిస్స్యాత్, అనన్యత్వేన నిశ్చయ, ఇత్యత ఆహ - యదతః - అముష్మాద్దివః - ద్యులోకాత్పరః - పరమితి లిఙ్గవ్యత్యయేన (జ్యోతిర్దీప్యతే) స్వయం ప్రభం సదా ప్రకాశత్వాద్దీప్యత ఇవ దీప్యత ఇత్యుచ్యతే - అగ్న్యాదివజ్జ్వలనలక్షణాయా దీప్తేరసమ్భవాత్ విశ్వతః పృష్ఠేష్విత్యేతస్య వ్యాఖ్యానం - సర్వతః పృష్ఠేష్వితి. సంసారాదుపరీత్యర్థః. సంసార ఏవ హి సర్వః - అసంసారిణ ఏకత్వాన్నిర్భేదత్వాచ్చ (అనుత్తమేషు) తత్పురుషసమాసాశఙ్కానివృత్తయే ఆహ (ఉత్తమేషు లోకేష్వితి) సత్యలోకాదిషు హిరణ్యగర్భాదికార్యరూపస్య పరస్యేశ్వరస్యాసన్నత్వాదుచ్యతే - ఉత్తమేషు లోకేష్వితి ఇదం వావ - ఇదమేవ తత్ యదిదమస్మిన్ పురుషేఽన్తః - మధ్యే జ్యోతిః చక్షుశ్శ్రోత్రగ్రాహ్యేన లిఙ్గేనోష్మణా శబ్దేన వాఽవగమ్యతే యత్త్వచా స్పర్శరూపేణ గృహ్యతే - తచ్చక్షుష్యేవ - దృఢప్రతీతికరత్వాత్త్వచో, ఽవినాభూతత్వాచ్చ రూపస్పర్శయోః. ౭

ఆ.— గాయత్ర్యుపాధికం బ్రహ్మోపాస్యం, తాదర్థ్యేన ద్వారపాలోపాస్తిశ్చ కర్తవ్యా, - తత్రాఙ్గేషు శ్రుతానిఫలానిసముచ్చిత్య ప్రధానోపాసనాదేవ బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యుక్తం. ఇదానీం విద్యాన్తరం ప్రస్తౌతి (అథ యదితి) పరస్తాద్దివో దీప్యమానం బ్రహ్మ కౌక్షేయే జ్యోతిషి ప్రతీకేఽధ్యస్య దృష్టత్వశ్రుతత్వాభ్యాముపాసితవ్యమితి శ్రౌతమర్థం సిద్ధవత్కృత్వా ఆర్థికమర్థమాదాయ తాత్పర్యమాహ (యదసౌ విద్వానితి) వీరాణాం - వీర్యవతామాదిత్యాదీనాం పురుషాణాం సేవనాత్ - ఆధ్యానాదితి యావత్. లిఙ్గేన - స్పర్శవిశేషేణ శ్రవణవిశేషేణ చేత్యర్థః. (చక్షుశ్శ్రోత్రేన్ద్రియ

మూ.— తస్యైషా దృష్టిర్యత్రైతదస్మిఞ్ఛరీరే సంస్పర్శేనోష్ణిమానం విజానాతి తస్యైషా శ్రుతిర్యత్రైతత్కర్ణావపిగృహ్య నినదమివ నదథురివాగ్నేరివ జ్వలత ఉపశృణోతి తదేతద్దృష్టం చ శ్రుతం చేత్యుపాసీత చక్షుష్యః శ్రుతో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౮

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

గోచరమితి) ముక్త్వైషాం ప్రత్యక్షం, శ్రుతం చ [illegible] ర్యాపాదయితవ్యం- అన్యథా దృష్టత్వ శ్రుతత్వాభ్యాం బ్రహ్మణి ధ్యానాసిద్ధేరిత్యర్థః పరస్య ప్రతిపత్తౌ లిఙ్గేన ప్రత్యాయనే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) [illegible] ప్రతిపన్నం ప్రతిమాయాదిలిఙ్గేనాగ్న్యాది ప్రత్యాయ్యతే- తథా స్పర్శాదిలిఙ్గేన దృష్టత్వాదివిశిష్టమిదం ప్రత్యేతవ్యమిత్యర్థః యథోక్తస్య జ్యోతిషో లిఙ్గేన ప్రత్యాయనం కిమితి క్రియతే- తత్రాహ (తథా హీతి) లిఙ్గద్వారా తస్య ప్రత్యాయనేన గుణవత్త్వ [illegible] వేదం జ్యోతిః- నాన్యథేత్యేవం యథోక్తే పరస్మిన్నుపాస్యజ్యోతిషి దృఢా ధీః స్యాత్- తత్తద్గుణస్య జ్యోతిషో ధ్యానాదిత్యర్థః మూర్తస్య పరస్య జ్యోతిషో యథోక్తగుణస్య [illegible] నమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్యత్వేనేతి) కౌక్షేయస్య జ్యోతిషస్సప్రత్యగ్జ్యోతిషో [illegible] భేదం పరికల్ప్య [illegible] జ్యోతిర్బ్రహ్మాత్మనస్తత్త్వే [illegible] నైవ బ్రహ్మణో [illegible] యాని [illegible] అతో యథోక్తా పాస్తిరర్థవతీత్యర్థః అథశబ్దస్య విద్యాన్తరారమ్భార్థత్వమభ్యుపేత్య [illegible] వశిష్టాన్యక్షరాణ్యవతార్య వ్యాకరోతి (అథ ఆహేత్యాదినా) యదిత్యుపక్రమ్య జ్యోతిరిత్యుపసంహారాత్ [illegible] (పరమితి) కాదాచిత్క [illegible] ప్రకాశత్వాభావాత్ [illegible] దీప్యత ఇతి ప్రయోగః- తత్రాహ (స్వయం ప్రభమితి) కస్మాదిదమి ప్రయుజ్యతే- ముఖ్యమేవ దీప్యమానత్వం [illegible] త్యాశఙ్క్యాహ (అగ్న్యాదీతి) హేతౌ రుభయత్ర సమ్బన్ధః సర్వశబ్దస్యాసఙ్కుచితత్వాదాత్మనోఽపి తేన సఙ్గ్రహీతత్వాత్ [illegible] తస్మాదూర్ధ్వం బ్రహ్మేత్యుపపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంసారాదితి) [illegible] సర్వశబ్దవాచ్యత్వముపపాదయతి (సంసారవిషయేతి) తస్యానేకత్వేన సర్వశబ్దార్హత్వాదిత్యర్థః ఆత్మని సర్వశబ్దానుపపత్తిమాహ (అసంసారిణ ఇతి) సర్వశబ్దస్యానేకార్థవాచిత్వాత్, [illegible] కత్వాత్, [illegible] భేదస్య [illegible] నస్మిన్నసమ్భవాత్, [illegible] సర్వశబ్దార్హత్వాభావాదిత్యర్థః [illegible] సత్త్వమాః- తేష్వేవ [illegible] త్యాహ (తత్పృష్ఠేతి) [illegible] పరబ్రహ్మానిర్దిశ్యతే- [illegible] స్యాహ (హిరణ్యగర్భాదీతి) తత్రాభ్యాసేనాస్థితం పరం బ్రహ్మ [illegible] ఇత్యుచ్యతే- [illegible] సర్వత్ర సతో [illegible] కాదిషు [illegible] త్త్వాదిత్యర్థః. యది సర్వనామ్నా ప్రకృతం బ్రహ్మపరామృశ్యతే తస్యోపాస్యత్వార్థం [illegible] (ఇదమితి) కౌక్షేయజ్యోతిషి ప్రతీకే స్వరూపం దర్శయతి (చక్షురితి) [illegible] చాక్షుషత్వం ద్రష్టవ్యం. రూపస్పర్శయోః [illegible] సంస్ఫుటయతి (యత్స్వచేతి) [illegible] తేజో [illegible] స్పర్శ [illegible] గృహ్యతే- [illegible] తత్ర హేతుమాహ (దృఢేతి) [illegible] దాత్మ్య [illegible] ఇత్యర్థః [illegible] రూపస్పర్శయోస్తాదాత్మ్య [illegible] త్యాహ (అవినాభూతత్వాచ్చేతి) ౭

ర.— ఏవం గాయత్రీవిద్యాప్రకృతస్య [illegible] లక్షణప్రదస్య పరస్య బ్రహ్మణః [illegible] విశేషార్థం కౌక్షేయజ్యోతీరూపత్వేనోపాసనావిధానాయాహ (అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేషు) * [illegible] జగదన్తర్వర్తిత్వ [illegible] విశ్వశబ్దప్రయోగాత్ విశ్వశబ్దో [illegible] పరః సర్వశబ్దః [illegible] త్వపరః [illegible] తత్పరో దివః- [illegible] స్థానవిశేషస్య [illegible] తేషు అనుత్తమేషు - స్వావధికోత్తమరహితేషు ఉత్తమస్థానవిశేషేషు * తస్య [illegible] ఇత్యర్థః అత్ర యచ్ఛబ్దస్య సర్వనామత్వేన ప్రకృతపరామర్శితయా ప్రకృతం త్రిపాద్బ్రహ్మ సమ్పృశ్యతే (ఇదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే జ్యోతిః) [illegible] పరస్తాద్దీప్యమానం త్రిపాద్బ్రహ్మ యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే- శరీరస్యాన్తః [illegible] ఇదం వావ- కౌక్షేయజ్యోతిరేవ కౌక్షేయజ్యోతిశ్శరీరకమేవేత్యర్థః * అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః ప్రాణాపానసమాయుక్తః పచామ్యన్నం చతుర్విధమితి స్మరణాత్ తతశ్చ తదాత్మకత్వానుసన్ధానం కర్తవ్యమిత్యర్థః ౭

శం.— కథం పునస్తస్య జ్యోతిషో లిఙ్గత్వగ్దృష్టిగోచరత్వమాపద్యత ఇతి ఆహ- యత్ర- యస్మిన్కాలే ఏతదితి క్రియావిశేషణం. అస్మిఞ్ఛరీరే హస్తేనాలభ్య సంస్పర్శేనోష్ణిమానం- రూపసహభావినముష్ణస్పర్శభావం విజానాతి స హ్యుష్ణిమా నామరూపవ్యాకరణాయ దేహమనుప్రవిష్టస్య చైతన్యాత్మజ్యోతిషో లిఙ్గం- అవ్యభిచారాత్, న హి జీవన్తమాత్మానముష్ణిమా వ్యభిచరతి- * ఉష్ణ ఏవ జీవిష్యఞ్ఛీతో మరిష్యన్నితి హి విజ్ఞాయతే. మరణకాలే చ * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి పరేణావిభాగత్వోపగమాత్ అతోఽసాధారణం లిఙ్గమౌష్ణ్యమగ్నేరివ ధూమః. అతస్తస్య- పరస్యైషా దృష్టిః సాక్షాదివ దర్శనం, దర్శనోపాయ ఇత్యర్థః. తథా- తస్య- జ్యోతిష ఏషా శ్రుతిః- శ్రవణం. శ్రవణోపాయోఽప్యుచ్యమానః. యత్ర - యదా పురుషో జ్యోతిషో లిఙ్గం శుశ్రూషతి- శ్రోతుమిచ్ఛతి. తదైతత్కర్ణావపిగృహ్య ఏతచ్ఛబ్దః క్రియావిశేషణం. అపిగృహ్య - అపిధాయేత్యర్థః. అఙ్గులీ

భ్యాం ప్రావృత్య నినదమివ - రథస్యేవ ఘోషః - నినదః తమివశృణోతి. నదథురివ - ఋషభకూజితమివ. శబ్దోయథాచాగ్నేర్బహిర్జ్వలతః - ఏవంశబ్దమన్తశ్శరీరఉపశృణోతి తదేతత్ - జ్యోతిఃదృష్టశ్రుతలిఙ్గత్వాద్దృష్టంచ శ్రుతంచేత్యుపాసీత. తథోపాసనాచ్చక్షుష్యః - దర్శనీయః, శ్రుతః-విశ్రుత, శ్చ యత్స్పర్శగుణోపాసననిమిత్తంఫలం-తద్రూపసమ్పాదయతిచక్షుష్యఇతి-రూపస్పర్శయోస్సహభావిత్వా, దిష్టత్వాచ్చదర్శనీయతాయాః, ఏవంచవిద్యాయాఃఫలముపపన్నంస్యాత్ - నతుమృదుత్వాదిస్పర్శవత్త్వే యఏవంయథోక్తౌగుణౌవేద స్వర్గలోకప్రతిపత్తిస్తూక్తమదృష్టంఫలం ద్విరభ్యాసఆదరార్థః ౮

ఇతి తృతీయ ప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ — [illegible]స్యజ్యోతిషోలిఙ్గమాహ్యంచ-తస్యత్వగిన్ద్రియగ్రాహ్యస్యచాక్షుషత్వముపపాదయితుంపృచ్ఛతి (కథమితి) తస్యైషాదృష్టిరిత్యాదివాక్యేనోత్తరందర్శయన్ యత్రేత్యాదివ్యాకరోతి (ఆహేత్యాదినా) య[illegible] స్యాత్ - ఇత్థేతివిజ్ఞానక్రియాయాంవిశేషణమేతదితిపదమిత్యర్థః సంస్పర్శేనోష్ణిమానంవిజానాతిచేత్ - కథంతర్హితస్యచాక్షుషత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (రూపసహభావిత్వమితి) భవత్వౌపచారికమాహ్యస్యచాక్షుషత్వం- అథాపికథంతస్యలిఙ్గత్వమిత్యాశఙ్క్యజీవనప్రత్యాయనద్వారా కౌక్షేయజ్యోతిషితస్యలిఙ్గత్వంసాధయతి (సహీతి) జీవాత్మనాతస్యావ్యభిచారంస్ఫోరయతి (నహీతి) తత్రైవశ్రుతింసంవాదయతి (ఉష్ణఏవేతి)యదాజీవస్యలిఙ్గమాహ్యం - తదాపరస్యాపిజ్యోతిషస్తల్లిఙ్గంభవతి- జీవపరయోరేకత్వావగమాదిత్యాహ (మరణకాలేచేతి) వాగాదిమనసి- మనః ప్రాణే - ప్రాణస్తేజసి - తదధ్యక్షలక్షణంపరస్యాందేవతాయాంపరమాత్మాఖ్యాయాంసమ్పద్యతఇతిశ్రుత్యాజీవస్యపరేణతదర్థాత్మనానన్యత్వస్యోపగమాజ్జీవస్యలిఙ్గంతద్భవతి పరస్యలిఙ్గమిత్యర్థః యదాహిజీవస్యపరస్యచయథోక్తలిఙ్గాదవగతిః - తదాలత్రకౌక్షేయజ్యోతిషస్తదధికరణస్యసుతరామవగతిరస్తీత్యాహ (అతఇతి) ఉష్ణస్యజాఠరేజ్యోతిషి ప్రతీకేలిఙ్గత్వేఽపి తల్లిఙ్గత్వమాహ (అతఇతి) విష్ణోరివ ప్ర[illegible]పరస్యజ్యోతిషస్తాదాత్మ్యమిత్యర్థః. ప్రతీకద్వారాద్యుప్యుపాయవత్తస్యశ్రవణోపాయంలిఙ్గాన్తరందర్శయతి (తథేతి) అపిగృహ్య - శృణోతీతిసమ్బన్ధః యథా శ్రవణమేతద్భవతి- తథాశృణోతీతి శ్రవణక్రియాయాంవిశేషణమేతచ్ఛబ్దఇతియోజనా. ప్రావృత్య - పిధాయేతియావత్. శ్రూయమాణశబ్దస్యవాచ్యార్థ[illegible]సదృష్టాన్తోపాదానం కౌక్షేయజ్యోతిష్యారోపితస్యజ్యోతిషోధ్యేయస్యధ్యానోపాయత్వేన గుణద్వయముపదిశతి (తదేతదితి) దృష్టమిత్యుపాసనేఫలమాహ (తథేతి) శ్రుతమిత్యుపాసనేఫలమాచష్టే (శ్రుతఇతి) కథం పునస్స్పర్శగుణోపాసనేస్పర్శో నభవతీతివక్తవ్యేచక్షుష్యోభవతీత్యుచ్యతే- తత్రాహ (యత్స్పర్శేతి) సమ్పాదనేనిమిత్తమాహ (రూపస్పర్శయోరితి) ఇతశ్చ[illegible]త్యాహ (ఇష్టత్వాచ్చేతి) ఫలవచనమపిసమ్పాదనకల్పకమిత్యాహ (ఏవంచేతి) యదాస్పర్శగుణోపాసననిమిత్తఫలత్వంరూపెసమ్పాద్యతే-తదావిద్యాయాఃశ్రుతంఫలముపపన్నమితిఫలశ్రుతిరనుకూలితాస్యాత్ - రూపవిశేషవతిచక్షుష్యశబ్దస్యప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః యదిపునర్మృదుత్వాదిస్పర్శగుణస్యోపాసననిమిత్తఫలత్వంకల్ప్యతే - తదాచక్షుష్యోభవతీతిశ్రుతంఫలంనైవోపపన్నంస్యాత్ - తతశ్చఫలశ్రుతిరపహాసితాభవేదిత్యాహ (నత్వితి) కస్యేదంఫలమిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యఏవమితి) నను పరస్యజ్యోతిషోజాఠరేజ్యోతిష్యారోపితస్యయథోక్తగుణవతోధ్యానాత్స్వర్గమిదముక్తమల్పంఫలవాసనరూపముపదిశ్యతే-తత్రాహ (స్వర్గలోకేతి) ఫలవత్త్వంవిద్యాయామాదరోపపత్తేః ౮

ఇతితృతీయ ప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం — (తస్యైషాదృష్టిర్యత్రైతదస్మిఞ్ఛరీరేసంస్పర్శేనోష్ణిమానంవిజానాతి) తస్య - పరమాత్మశరీరభూతస్యజాఠరాగ్నేఃఏషాదృష్టిః- ఇదందర్శనమిత్యర్థః యత్ర - యదాఅస్మిఞ్ఛరీరేఇహ సంస్పర్శేనోష్ణిమానంవిజానాతీతియత్ - యదౌష్ణ్యోపలమ్భనమిత్యర్థః. ఉపలభ్యమానస్యఉష్ణస్పర్శస్యజాఠరాగ్నిసమ్బన్ధిత్వాత్ తత్స్పర్శసాక్షాత్కారఏవతత్సాక్షాత్కారఇత్యర్థః (తస్యైషాశ్రుతిర్యత్రైతత్కర్ణావపిగృహ్యనినదమివనదథురివాగ్నేరివజ్వలతఉపశృణోతి) యత్ర - యదాపురుషస్స్వకర్ణావఙ్గులీభ్యామపిధాయనినదమివ- రథఘోషమివ నదథురివ - నదనమివ ఋషభకూజితమివ బహిర్జ్వలతోఽగ్నేశ్శబ్దమివచశృణోతీతియత్ - తదేవజాఠరాగ్నేశ్శ్రవణం ఆన్తరస్యశబ్దస్యజాఠరాగ్నిసమ్బన్ధిత్వాత్తచ్ఛబ్దశ్రవణమేవతచ్ఛ్రవణమిత్యర్థః (తదేతద్దృష్టంచశ్రుతంచేత్యుపాసీత) తదేతత్ - పరమాత్మశరీరభూతంకౌక్షేయజ్యోతిఃఉక్తరీత్యాదృష్టత్వశ్రుతత్వాభ్యాంగుణాభ్యాముపాసీతేత్యర్థః తస్యఫలమాహ (చక్షుష్యశ్శ్రుతోభవతియఏవంవేదయఏవంవేద) చక్షుష్యర్విం - అభిరూప్యం చక్షుషేహితఇత్యర్థః శరీరావయవవాచ్చేతియత్ శ్రుతత్వం - కీర్తిమత్త్వం ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా ఉక్తశ్రుత్యర్థస్సర్వోఽపిజ్యోతిరధికరణేశ్రుతప్రకాశికాయాంస్పష్టః ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- * అథయదతఃపరోదివోజ్యోతిర్దీప్యతఇతిజ్యోతిశ్శబ్దితంప్రసిద్ధమగ్న్యాదికజ్యోతిరేవ-కౌక్షేయజ్యోతిష్యైక్యాధ్యాసస్యలౌకికజ్యోతిష్యేవోపపత్తేః, దీప్తిరూపవద్విషయత్వేనదీయాపరమాత్మనిదీప్తేరసమ్భవాత్, *దివఃపరఇతిద్యుమర్యాదత్వస్యాపినిర్మర్యాదేపరమాత్మన్యభావాత్, *లోకేష్విత్యాధారబహుత్వస్యాపినిరాధారేఅసమ్భవాత్, చక్షుష్యత్వశ్రుతత్వరూపాల్పఫలశ్రవణాచ్చ రూపవద్విషయదీప్తిద్యుమర్యాదత్వాధారబహుత్వకౌక్షేయజ్యోతిరధ్యాసచక్షుష్యత్వశ్రుతత్వరూపాల్పఫలోపాసనోపాస్యత్వరూపవాక్యశేషశ్రుతలిఙ్గానుగృహీతజ్యోతిశ్శ్రుత్యాప్రసిద్ధమగ్న్యాదిజ్యోతిరేవేహోపదిశ్యతఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * జ్యోతిశ్చరణాభిధానాత్ - ద్యుసమ్బన్ధితయానిర్దిష్టంనిరతిశయదీప్తియుక్తంజ్యోతిఃపరమపురుషఏవ- *పాదోఽస్యసర్వాభూతానిత్రిపాదస్యామృతందివీతిమన్త్రేద్యుసమ్బన్ధినస్సర్వభూతచరణత్వాభిధానాత్, తస్యైవద్యుసమ్బన్ధినఇహాపిద్యుసమ్బన్ధిత్వేనప్రత్యభిజ్ఞానాత్, యచ్ఛబ్దస్యసర్వనామత్వేనప్రకృతపరామర్శిత్వస్యైవయుక్తతయాద్యుసమ్బన్ధిత్వేన

ఖ. — సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీత అథ ఖలు క్రతుమయః పురుషో యథా క్రతురస్మిఁల్లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి స క్రతుం కుర్వీత॥ ౧

ప్రకృతత్రిపాద్బ్రహ్మపరామర్శస్యైవ యుక్తత్వాత్, ఫలార్థతయా పరమాత్మన్యేవ కౌక్షేయజ్యోతిశ్శరీరకత్వానుసన్ధానస్యోపపత్తేః, రూపవద్విషయదీప్తిమత్త్వాదేః ... ధారత్వాదీనామపరమాత్మన్యసమ్భవాత్ ... న్యాయేన విగ్రహవిశిష్టవిషయోపపత్తేః, భాసకత్వప్రవృత్తినిమిత్తకజ్యోతిశ్శబ్దస్యాపి తత్ర వృత్తిసమ్భవాత్, జ్యోతిశ్శబ్దః పరమపురుష ఏవ ॥ ఛన్దోఽభిధానాన్నేతి చేన్న తథా చేతోఽర్పణనిగమాత్ తథాహి దర్శనం పూర్వత్ర ॥ గాయత్రీ వా ఇదం సర్వమితి గాయత్ర్యాఖ్యచ్ఛన్దస ఏవ ప్రకృతత్వాత్ తస్యైవ ॥ పాదోఽస్య సర్వా భూతానీతి సర్వభూతచరణత్వాభిధానాత్ న పరబ్రహ్మణః ప్రకృతత్వం, యేన యచ్ఛబ్దశ్రుత్యా తత్పరామర్శస్స్యాదితి చేన్న, తత్ర గాయత్రీశబ్దేన ఛన్దఃపరామృశ్యతే, అపి తు బ్రహ్మైవ గాయత్రీ చేతోఽర్పణముపనిగమ్యతే బ్రహ్మణి గాయత్రీసాదృశ్యానుసన్ధానం ఫలాయోపదిశ్యత ఇత్యర్థః చతుష్పదశ్చ బ్రహ్మణశ్చతుష్పదయా గాయత్ర్యా సాదృశ్యసమ్భవాత్ తథా అన్యత్రాపి సాదృశ్యాచ్ఛన్దోఽభిధాయీ శబ్దః అర్థాన్తరే ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే యథా సంవర్గవిద్యాయాం అగ్నిసూర్యజలచన్ద్రవాయువాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనః ప్రాణరూపేషు దశసు దశత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాత్ ॥ సైషా విరాడన్నాదీతి ఛన్దోవాచినో విరాట్శబ్దస్య ప్రయోగో దృష్టః ॥ భూతాదిపాదవ్యపదేశోపపత్తేశ్చైవం భూతపృథివీశరీరహృదయలక్షణపాదచతుష్టయస్య ॥ సైషా చతుష్పదేతి ప్రతిపాదితస్య ఛన్దోరూపాయాం గాయత్ర్యామసమ్భవాత్ గాయత్రీశబ్దేన బ్రహ్మైవాభిధీయతే అతో గాయత్రీశబ్దితం త్రిపాద్బ్రహ్మైవ జ్యోతిర్వాక్యేఽపి యచ్ఛబ్దశ్రుత్యా పూర్వప్రత్యభిజ్ఞాపకస్య సమ్బన్ధిత్వలిఙ్గానుగృహీతయా ప్రతిపాద్యతే ॥ ఉపదేశభేదాన్నేతి చేన్నోభయస్మిన్నప్యవిరోధాత్ పూర్వవాక్యే ॥ త్రిపాదస్యామృతం దివీతి దివోఽధికరణత్వేన నిర్దేశాత్, జ్యోతిర్వాక్యే ॥ దివః పర ఇత్యవధిత్వేన నిర్దేశాత్, న ప్రత్యభిజ్ఞానసమ్భవ ఇతి చేన్న, వృక్షాగ్రే వర్తమానే శ్యేనే వృక్షాగ్రాచ్ఛ్యేనో వృక్షాగ్రే శ్యేన ఇతి పఞ్చమీసప్తమ్యోః ప్రయోగదర్శనాదిహాప్యుపపత్తేరితి భావః ఇత్యఖిలం ప్రకృతమనుసన్ధేయమ్ ॥

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్

శం. — పునస్తస్యైవ త్రిపాదమృతస్య బ్రహ్మణోఽనన్తగుణవతోఽనన్తశక్తేరనేకభేదోపాస్యస్య విశిష్టగుణశక్తిమత్త్వేనోపాసనం విధిత్సన్నాహ — సర్వం సమస్తం ఖల్వితి వాక్యాలఙ్కారార్థో నిపాతః. ఇదం జగన్నామరూపవికృతం ప్రత్యక్షాదివిషయం బ్రహ్మ కారణం వృద్ధతమత్వాద్బ్రహ్మ. కథం సర్వస్య బ్రహ్మత్వమిత్యత ఆహ (తజ్జలానితి) తస్మాత్ బ్రహ్మణో జాతం తేజోఽబన్నాదిక్రమేణ సర్వం అతస్తజ్జం. తథా తేనైవ జననక్రమేణ ప్రతిలోమతయా తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి లీయతే తదాత్మతయా శ్లిష్యత ఇతి తల్లం తథా తస్మిన్నేవ స్థితికాలేఽనితి ప్రాణితి చేష్టత ఇతి ఏవం బ్రహ్మాత్మతయా త్రిషు కాలేష్వవిశిష్టం తద్వ్యతిరేకేణాగ్రహణాత్ అతస్తదేవేదం జగత్. యథా చైవం తదేకమద్వితీయం తథా షష్ఠే వక్ష్యామః యస్మాచ్చ సర్వమిదం బ్రహ్మ అతః శాన్తః రాగద్వేషాదిదోషరహితః సంయతస్సన్ యత్తత్సర్వం బ్రహ్మ తద్వక్ష్యమాణైర్గుణైరుపాసీత. కథముపాసీత. (స క్రతుం కుర్వీత) క్రతుః నిశ్చయః అధ్యవసాయః ఏవమేవ నాన్యథేత్యవిచలః ప్రత్యయః తం క్రతుం కుర్వీత ఉపాసీతేత్యనేన వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. కిం పునః క్రతుకరణేన కర్తవ్యం ప్రయోజనం, కథం వా క్రతుః కర్తవ్యః, క్రతుకరణం చాభిప్రేతార్థసాధనం కథం, ఇత్యస్యార్థస్య ప్రతిపాదనార్థమథేత్యాది గ్రన్థః అథ ఖల్వితి హేత్వర్థః యస్మాత్ క్రతుమయః క్రతుప్రాయః అధ్యవసాయాత్మకః పురుషః జీవః యథా క్రతుః యాదృశః క్రతురస్య సోఽయం యథా క్రతుః యథాధ్యవసాయః. యాదృఙ్నిశ్చయోఽస్మిఁల్లోకే జీవన్నిహ పురుషో భవతి తథేతః అస్మాద్దేహాత్ప్రేత్య మృత్వా భవతి క్రత్వనురూపఫలాత్మకో భవతీత్యర్థః ఏవం హ్యేతచ్ఛాస్త్రతో దృష్టం ॥ యం యం వాపి స్మరన్ భావం త్యజత్యన్తే కలేబరమిత్యాది యత ఏవం వ్యవస్థా శాస్త్రదృష్టా అతస్సః ఏవం జానన్ క్రతుం కుర్వీత యాదృశం క్రతుం వక్ష్యామస్తం యత ఏవం శాస్త్రప్రామాణ్యాదుపపద్యతే క్రత్వనురూపం ఫలం అతస్స కర్తవ్యః క్రతుః. ౧

ఆ — ప్రతీకద్వారా బ్రహ్మోపాసనముక్త్వా అప్రతీకం హిత్వాఽసఙ్కీర్ణబ్రహ్మోపాసనముపన్యస్యతి (పునరిత్యాదినా) తస్యానిరుపాధికత్వం వ్యావర్తయతి (అనన్తేతి) కథమేకస్యానేకగుణత్వం తత్రాహ (అనన్తశక్తేరితి) ఉపాస్యభేదమేవాహ అనుపూర్వ్యమేవాన్యోపాసనాన్యతివృత్తాని తథా చ విశిష్యతే ... ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) అనేకేషు గాయత్ర్యాద్యుపాధిషూపాస్యస్యాపి బ్రహ్మణో మనోమయత్వాదివిశిష్టగుణత్వేన విశిష్టశక్తిమత్త్వేన చోపాసనా కర్తవ్యా తదర్థమిదమిత్యర్థః తస్యైవమాపరామర్శే హేతుమాహ (ప్రత్యక్షాదీతి) బ్రహ్మశబ్దస్య నిరుపాధికార్థవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (కారణమితి) కథం తస్య బ్రహ్మత్వం తదాహ (వృద్ధతమత్వాదితి) నిరతిశయమహత్త్వాదిత్యర్థః సర్వమనూద్య తస్య బ్రహ్మవిధానేయుక్తిం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) తజ్జం చ తల్లం చ తదనం చ తజ్జలాన్. అవయవలోపఛాన్దసః తత్ర తజ్జత్వం జగతోఽభ్యుపేత్యాదయతి (తస్మాదితి) తల్లత్వముపపాదయతి (తథేతి) ॥ విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఇతి న్యాయాత్ ప్రతిలోమతయా జననవ్యుత్క్రమేణ తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి లీయతే జగదితి కృత్వా యథా తజ్జం తథేతి యోజనా. తత్ర లయో నామ జగతస్తన్మాత్రేణావస్థానం వ్యావర్తయతి (తదాత్మతయేతి) తదనత్వం ప్రతిపాదయతి (తథేతి) యథా తజ్జం తల్లం చ తథా తదనం చ జగదిత్యర్థః, ఇతి తదనమితి శేషః. యుక్తిసిద్ధమర్థం నిగమయతి (ఏవమితి) బ్రహ్మవ్యతిరేకేణ త్రిష్వపి కాలేషు జగతోఽగ్రహణాత్ తదాత్మత్వేనావిశిష్టమిష్టం జగత్ తదేవ స్యాదితి యోజనా. యుక్తిసిద్ధమపి జగతో బ్రహ్మ

త్వం ప్రత్యయాదిరుక్తం నాజీకారమర్హతి- నహి సద్వితీయమద్వితీయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాఽఽహ) సర్వస్య బ్రహ్మత్వే ఫలితమాహ (యస్మాచ్చే తి) కియన్తం కాలం ప్రత్యయమావర్తయేదిత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం తత్త్వనిశ్చయపర్యన్తమితి దర్శయతుం వ్యవహితం వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కథ మిత్యాదినా) ఉపాసీతేత్యస్య క్రతుం కుర్వీతేత్యనేన వ్యవహితేన సమ్బన్ధ ఇతి యోజనా క్రత్వనుష్ఠానస్య ఫలం పృచ్ఛతి (కిమ్పునరితి) తత్ర క్రతుకర ణం చ కేన ప్రకారేణేతి ప్రశ్నాన్తరం దర్శయతి (కథం వేతి) బ్రహ్మభావసాధనత్వాత్ క్రతుకరణస్య ఫలప్రశ్నో నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (క్రతుకరణం చేతి) నహి జీవస్య స్థితస్య నష్టస్య వా సద్భావస్సమ్భవతీతి భావః క్రతుకరణస్యేదం ప్రయోజనం - సచ క్రతురేవం క్రియతే - తత్ప్రకారం చానయా రీత్యా బ్రహ్మసద్భావం సాధయతీత్యస్యార్థజాతస్య ప్రతిపాదనార్థమాఖణ్డసమాప్తే రథేత్యాదిరుత్తరో గ్రన్థ ఇత్యాహ (ఇత్యస్యార్థస్యేతి) అథ ఖల్విత్యత్ర పూర్వవత్ ఖలు శబ్దః అథశబ్దస్తు హేత్వర్థ ఇత్యత్ర హేతురూపమర్థం వివృణోతి (యస్మాదితి) యద్వా- అథేత్యారభ్య పురుష ఇత్యన్తో గ్రన్థో హేత్వర్థ ఇత్యుక్త్వా తమేవ హేతురూపమర్థం దర్శయతి (యస్మాదితి) యథా క్రతురిత్యస్మాదథ స్తాత్తస్మాచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః అస్మిల్లోక ఇతి శ్రుతిమాదాయ వ్యాచష్టే (జీవన్నిహేతి) ఇహ-వర్తమానే దేహే జీవన్ సన్నితి యావత్. క్రతుకరణేన కిం కర్తవ్యం ఫలమితి ప్రశ్నం వ్యాచష్టే (తథేతి) క్రత్వను రూపఫలాత్మకత్వే పురుషస్య స్మృతిం సంవాదయతి (ఏవం హీతి) శాస్త్రమేవోదాహరతి (యం యమితి) కథం వా క్రతుః కర్తవ్య ఇతి ప్రశ్నం ప్ర త్యాహ (యత ఇతి) క్రత్వనురూపఫలాత్మకః పురుషో భవతీత్యేవం రూపా వ్యవస్థితి యావత్ ఏవం జానన్- క్రత్వనురూపం ఫలమితి శాస్త్రతః పశ్యన్ని త్యర్థః కౌసౌ క్రతు[illegible] (యాదృశమితి) స క్రతుం కుర్వీతేత[illegible] (యత ఏవమితి) ౧

౪౦ — శాణ్డిల్యవిద్యా ప్రస్తూయతే (సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీత) జాయత ఇతి జం లీయత ఇతి లం జలశబ్దాడ ప్రత్యయాన్తా. అనితీత్యన్. ఆనితి- జీవతీత్యర్థః క్విబన్తో విజన్తో వాఽయం శబ్దః తస్య జలాన్ తజ్జలాన్. ఇతి హేత్వర్థః సర్వశబ్దస్సర్వశరీరకపరః. ఇదమిత్యేతద్బ్రహ్మణః- సర్వస్య వా విశేషణం అతశ్చ తజ్జత్వాత్తల్లత్వాత్తదనత్వాత్సర్వాత్మకం బ్రహ్మేతి శాన్తస్సన్నుపాసీతేత్యర్థః అత్ర తజ్జత్వతల్ల త్వే స్థూలచిదచిచ్ఛరీరక బ్రహ్మగతే తదనరూపే తన్నియామ్యత్వం తు న బ్రహ్మగతం-బ్రహ్మణ స్తదసమ్భవాత్ అపి తు చిదచిన్మాత్రగతమితి ద్రష్టవ్యం. భగవతా భాష్యకృతా [illegible] బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేతి సర్వోత్పత్తిస్థితిప్రలయకారణత్వేన సర్వస్యాత్మతయా, అనుప్రవేశకృత జీవ యితృత్వేన. చ సర్వాత్మకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యుపాసనం విధాయేతి భాషితం వ్యాసార్యైశ్చ * బ్రహ్మాత్మకత్వం సర్వస్య శాస్త్రాదవగమ్య * సర్వ భూతాత్మకే తాత జగన్నాథ జగన్మయే। పరమాత్మని గోవిన్దే మిత్రామిత్రకథా కుతః ఇతి రీత్యా రాగద్వేషాదిరహితస్సన్ వక్ష్యమాణగుణకం బ్రహ్మో పాసీతేత్యర్థ ఇత్యుక్తం. * వక్ష్యమాణగుణకం బ్రహ్మేతి వదతాం వ్యాసార్యాణామయమాశయః - సర్వం [illegible] క్తం సార్వాత్మ్యం తు నోపాస్యగు ణః - ఉత్పత్తిశిష్టసార్వాత్మ్యగుణావరుద్ధే మనోమయత్వాదివక్ష్యమాణగుణవిధానానుపపత్తిప్రసఙ్గాత్ సచోపాసనోత్పత్తివాక్యశ్రుతస్య సార్వా త్మ్యస్యావిరోధకథమభ్యుపగన్తవ్యేతి వాచ్యం-సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానిత్యన్తస్య వాక్యస్య ఖలు శబ్దకృతేన ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశేన విధివాక్యత్వస్య నివారి తత్వాత్. న హ్యుపాసీత ఖల్వితి వచనవ్యక్తిర్ఘటతే అతస్సార్వాత్మ్యస్యోపాసనోత్పత్తివాక్యశ్రుతత్వాభావేన శాన్త ఉపాసీతేతి వాక్యే ఉపాస్యాకాఙ్క్షా యాం పూర్వవాక్యప్రతిపన్నస్య బ్రహ్మరూపధర్మిమాత్రస్యైవ ఉపాస్యతయాఽన్వయః- న తు సార్వాత్మ్యవిశిష్టస్య తతశ్చోత్ప[illegible]సార్వాత్మ్య నవరోధాత్ న వక్ష్యమాణమనోమయత్వాదిగుణానన్వయశఙ్కా. * సర్వాత్మకం బ్రహ్మోపాసీతేతి తదర్థనిర్దేశకభాష్యేఽపి సార్వాత్మకత్వం నోపాస్యగుణ తయా నిర్దిష్టం-అపితు ఉపాస్య బ్రహ్మణః స్వరూపకథనమాత్రపరమితి ఏతచ్చ సర్వమపి తైః కణ్ఠత ఏవ వర్ణితం చ. నను [illegible] బ్రహ్మాత్మకత్వం సర్వస్య శాస్త్రా దవగమ్య రాగద్వేషాదిరహితస్సన్ వక్ష్యమాణగుణకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యర్థ ఇతి వ్యాసార్యైరేవోక్తత్వాత్ తదేకవాక్యత్వసమ్భవే తజ్జలానిత్యన్తస్య పృథ గ్వాక్యత్వకల్పనాఽయోగాత్, సార్వాత్మ్యస్యోత్పత్తివాక్యనిహితత్వేఽపి మనోమయత్వాదీనాముత్పత్తిశిష్టగుణావిరోధినామన్వయే దోషాభావా, చ్చవా క్యభేదకల్పనం, శాణ్డిల్యవిద్యాయాం సార్వాత్మ్యస్యాన్యస్యోపాస్యత్వకల్పనం, వా [illegible] ఉపాసీతేత్యనేన వాక్యైకవాక్యత్వాభ్యుపగమేఽపి పదైక వాక్యత్వనిరాకరణే దోషాభావాత్, శాన్తిహేతుతయాఽన్వితస్య సార్వాత్మ్యస్య ఉపాస్యత్వే ప్రమాణాభావాదితి వ్యాసార్యాభిప్రాయాత్,. నను బ్రహ్మణస్సర్వాత్మకత్వాత్ యత్ర క్వచిత్క్రియమాణస్యాపి ద్వేషాదేరాత్మద్వేషపర్యవసన్నత్వేనాయుక్తత్వాత్ శాన్తస్సన్నుపాసీతేత్యుక్తే బ్రహ్మో పాసీతేతి కథమవగమ్యతే- సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యస్య శమవిధ్యర్థవాదభూతస్య ఉపాస్యసమర్పకత్వాభావాదితి చేత్ సత్యం-శమవిధ్యర్థతయా నిర్దిష్ట స్యాపి బ్రహ్మణ ఉపాస్యాకాఙ్క్షాపూరకత్వస్యాపి సమ్భవాత్, అన్యార్థతయాఽపి స్వవాక్యనిర్దిష్టం బ్రహ్మ విహాయ ఉపాస్యాన్తరకల్పనస్యానుచిత త్వాత్, * మూలతశ్శాఖాం పరివాస్యోపవేషం కరోతీత్యత్ర మూలత ఇత్యస్య శాఖాపరివాసనే అపాదానతయా ఽన్వితస్యాపి ఆకాఙ్క్షావశేన * ఉపవే షం కరోతీత్యనేనాప్యన్వయాభ్యుపగమాదితి ద్రష్టవ్యం. విహితముపాసనం స్తౌతి (అథ ఖలు క్రతుమయః పురుషో యథా క్రతురస్మిన్ లోకే పురుషో భవ తి తథేతః ప్రేత్య భవతీతి) * తం యథా యథోపాసతే తథైవ భవతీతి [illegible]న్తరాదిహ లోకే పురుషః యథా క్రతుః- యథోపాసనః. తథైవేతః ప్రేత్యా ముష్మిన్ లోకే భవతి. తథో హేతోః పురుషః క్రతుమయః - క్రతు[illegible]ధానః. ఉపాసనా ప్రధాన ఇత్యర్థః. తతశ్చోపాసనస్యైవ హితతమత్వాత్ స ర్వథాఽనుష్ఠేయమిత్యర్థః ఏవం విహితం బ్రహ్మోపాసనం మనోమ[illegible]త్వాదిగుణాన్తరవిధానాయానువదతి (స క్రతుం కుర్వీత) సః- ఉపాసకః క్రతుం- బ్రహ్మణ ఉపాసనం కుర్వీతేత్యర్థః. ౧

ఉ.— మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపస్సత్యసఙ్కల్ప ఆకాశాత్మా సర్వకర్మా సర్వకామః సర్వగన్ధస్సర్వరసస్సర్వమిదమభ్యాత్తోఽవాక్యనాదరః॥ ౨

శం కథం మనోమయః- మనః ప్రాయః మనుతేఽనేనేతి మనః. తత్స్వవృత్త్యా విషయేషు ప్రవృత్తం భవతి. తేన మనసా తన్మయ స్తథా ప్రవృత్త ఇవ. తత్ప్రియో నివృత్త ఇవ, చ అతఏవ (ప్రాణశరీరః) ప్రాణః- లిఙ్గాత్మా విజ్ఞాన క్రియాశక్తిద్వయ సమ్మూర్ఛితః * యో వై ప్రాణస్సా ప్రజ్ఞా యా వా ప్రజ్ఞా స ప్రాణ ఇతి శ్రుతేః సః శరీరం యస్య స ప్రాణశరీరః * మనోమయః ప్రాణశరీరనేతేతి చ శ్రుత్యన్తరాత్ (భారూపః) భా- దీప్తిశ్చైతన్యలక్షణం రూపం యస్య స భారూపః (సత్యసఙ్కల్పః) సత్యాః - అవితథాస్సఙ్కల్పా యస్య సోఽయం సత్యసఙ్కల్పః. న యథా సంసారిణ ఇవానైకాన్తికఫలః సఙ్కల్ప ఈశ్వరస్యేత్యర్థః అనృతేన మిథ్యాఫలత్వహేతునా ప్రత్యూఢత్వాత్సఙ్కల్పస్య మిథ్యాఫలత్వం వక్ష్యతి *అనృతేన హి ప్రత్యూఢా ఇతి (ఆకాశాత్మా) ఆకాశ ఇవాత్మా- స్వరూపం యస్య స ఆకాశాత్మా. సర్వగతత్వం సూక్ష్మత్వం రూపాదిహీనత్వం చాకాశతుల్యతేశ్వరస్య (సర్వకర్మా) సర్వం- విశ్వం తేనేశ్వరేణ క్రియత ఇతి జగత్సర్వం కర్మాస్యేతి సర్వకర్మా * స హి సర్వస్య కర్తేతి శ్రుతేః (సర్వకామః) సర్వే కామాః దోషరహితా అస్యేతి స సర్వకామః *ధర్మావిరుద్ధో భూతేషు కామోఽస్మీతి స్మృతేః నను * కామోఽస్మీతి వచనాదిహ బహువ్రీహిర్న సమ్భవతి- సర్వకామ ఇతి న- కామస్య కర్తవ్యత్వాత్, శబ్దాదివత్పారార్థ్యప్రసఙ్గాచ్చ దేవస్య, తస్మాద్యథేహ సర్వకామ ఇతి బహువ్రీహిః- తథా * కామోఽస్మీతి స్మృత్యర్థో వాచ్యః సర్వే గన్ధాః సుఖకరా అస్య సోఽయం సర్వగన్ధః *పుణ్యో గన్ధః పృథివ్యామితి స్మృతేః తథా రసా అపి విజ్ఞేయాః. అపుణ్యగన్ధరసగ్రహణస్య పాప్మసమ్బన్ధనిమిత్తత్వశ్రవణాత్- *తస్మాత్తేనోభయం జిఘ్రతి సురభి చ దుర్గన్ధి చ పాప్మనా హ్యేష విద్ధ ఇతి శ్రుతేః న చ పాప్మసంసర్గ ఈశ్వరస్య- అవిద్యాదిదోషస్యానుపపత్తేః సర్వమిదం - జగదభ్యాత్తః- అభివ్యాప్తః. అతతేర్వ్యాప్త్యర్థస్య కర్తరి నిష్ఠా. తథా (అవాకీ) ఉచ్యతేఽనయేతి వాక్ వాగేవ వాకః. యద్వా- వచేర్ఘఞన్తస్య కరణే వాకః. స యస్య విద్యతే స వాకీ న వాకీ- అవాకీ వాక్ప్రతిషేధశ్చాత్రోపలక్షణార్థః గన్ధరసాదిశ్రవణాత్ ఈశ్వరస్య ప్రాప్తాని ఘ్రాణాదీని కరణాని గన్ధాదిగ్రహణాయ- అతో వాక్ప్రతిషేధేన ప్రతిషిధ్యన్తే తాని- * అపాణిపాదో జవనో గృహీతా పశ్యత్యచక్షుస్స శృణోత్యకర్ణ ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్ అనాదరః- అసమ్భ్రమః అప్రాప్తప్రాప్తౌ హి సంభ్రమస్స్యాదనాప్తకామస్య - న త్వాప్తకామత్వాన్నిత్యతృప్తస్యేశ్వరస్య సంభ్రమోఽస్తి క్వచిత్ ౨

ఆ.— క్రతుకరణప్రకారమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) కథమిదం మనః ప్రాయత్వమిత్యపేక్షాయాం మనశ్శబ్దార్థప్రదర్శనపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (మనుత ఇతి) మనోద్వారా తదుపాధిః పురుషో విషయప్రవణో భవతీత్యర్థః తత్ప్రియత్వమాహ (తథేతి) పురుషహితత్ప్రియస్సన్మనసి ప్రవర్తమానే స్వయమపి తద్వదేవ ప్రవృత్త ఇవ లక్ష్యతే- తథా నివర్తమానే మనసి నివృత్త ఇవ చావగమ్యతే వస్తుతస్తు పురుషో న ప్రవృత్తో నివృత్తో వా- * ధ్యాయతీవేత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. అతఏవ-మనోమయత్వాదేవేతి యావత్ సమ్మూర్ఛితత్వం- సమ్పిణ్డితత్వం. విజ్ఞానశక్త్యైకస్మిన్నేవ లిఙ్గాత్మని సంపిణ్డితత్వే శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (యో వా ఇతి) ఆథర్వణీం శ్రుతిం యథోక్తే విశేషణద్వయే ప్రమాణయతి (మనోమయః ప్రాణేతి) మనోవృత్తిభిర్విభావ్యమానత్వాదాత్మా మనోమయః. ప్రాణ ఏవ- ప్రత్యగాత్మనస్సూక్ష్మశరీరం. తస్య చాసాధారణ్యేఽపి ద్వైహాన్తరం ప్రతిసనేతేత్యాథర్వణశ్రుతేరాత్మని విశేషణద్వయసిద్ధిః. ఏతచ్చ విశేషణద్వయం జీవగతమపి తదభేదవివక్షయా బ్రహ్మణి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యత్ర విశేషణేన ధ్వనితమర్థం దర్శయతి (న యథేతి) ఇవశబ్దస్తథార్థః. కథం సంసారిసఙ్కల్పస్యానైకాన్తికఫలత్వం-తత్రాహ (అనృతేతి) సఙ్కల్పస్యానృతేన సంసారిణి ప్రత్యూఢత్వే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతీతి) జడాజడయోరాకాశేతరయోర్న తుల్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వగతత్వమితి) సర్వకర్మేతి-సర్వక్రియాశ్రయత్వమీశ్వరస్యోచ్యతే. తదయుక్తం-నిష్క్రియత్వశ్రుతేరిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (సర్వమితి) సంసారిభ్యో విశేషసిద్ధ్యర్థం విశినష్టి (దోషరహితా ఇతి) ఉదాహృతస్మృతిమూలశ్రుత్యోక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) కామసామానాధికరణ్యే బాధకోపలమ్భాద్బహువ్రీహిరేవేతి పరిహరతి (న కామస్యేతి) తస్య కార్యత్వాత్తదైక్యే బ్రహ్మణోఽనాదిత్వం బాధ్యేత, చేతనశేషత్వాచ్చ కామస్య తదైక్యే బ్రహ్మణస్స్వాతన్త్ర్యం హీయేత,- తథా చ కర్మధారయాసమ్భవాద్బహువ్రీహిరేవేత్యర్థః. కథం తర్హి * కామోఽస్మీతి తాదాత్మ్యస్మృతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) కామేశ్వరయోస్సామానాధికరణ్యాసమ్భవాత్ప్రకృతశ్రుతౌ బహువ్రీహిర్యథేష్టః-తథా స్మృతావపి బ్రహ్మపారతన్త్ర్యమాత్రం కామస్య వివక్షితం- శ్రుత్యనుసారేణ స్మృతేర్నేతవ్యత్వాదిత్యర్థః సర్వశబ్దాద్దుర్గన్ధానామపి బ్రహ్మణి ప్రాప్తౌ విశినష్టి (సుఖకరా ఇతి) తత్రాపి సర్వశబ్దసఙ్కోచే కారణమాహ (పుణ్య ఇతి) యథా సర్వగన్ధ ఇత్యత్ర సుఖకరా గన్ధా బ్రహ్మణి దర్శితాః - తథా సర్వరస ఇత్యత్రాపి సుఖకరా ఏవ రసాస్తత్సమ్బన్ధినో గ్రాహ్యా ఇత్యాహ (తథేతి) అత్రాపి సర్వశబ్దసఙ్కోచే కారణమాహ (అపుణ్యేతి) న తద్గ్రహణం పరస్మిన్నితి శేషః. తచ్ఛబ్దార్థమేవోపపాదయతి (పాప్మనా హీతి) ఏష ఇతి ఘ్రాణ ప్రాణోక్తిః. భవతు పాప్మసంసర్గకృతమపుణ్యగన్ధాదిగ్రహణం- తథాపి కథం తదీశ్వరే సర్వజ్ఞే నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) నిమిత్తాభావాదీశ్వరస్య న స్వసమ్బన్ధిత్వేనాపుణ్యగన్ధాదిగ్రహణమిత్యర్థః. తస్య పాప్మసంసర్గే హేతుమాహ (అవిద్యాదీతి) ఆదిపదేనాస్మితా రాగద్వేషాభినివేశా దయో గృహ్యన్తే. అభ్యాత్త ఇతి రూపం తదర్థం చ దర్శయన్ కర్మణి నిష్ఠాం వ్యావర్తయతి (అతతేరితి) వాకశబ్దస్య నిష్పత్తిప్రకారం రచయతి (వచేరితి) అత్రేతి శ్రుతేరీశ్వరస్యోక్తిః. ఉపలక్షణార్థః - ఘ్రాణాదిప్రతిషేధస్యేతి శేషః. అథేశ్వరే ఘ్రాణాదిప్రాప్తైరభావాత్తత్ప్రతిషేధో నోపలక్ష్యేత-అత ఆహ (గన్ధేతి) ఆదిశబ్దేన కామాదిరుక్తః. యుక్తం చాస్యోపలక్షణం - సాక్షాదేవాన్యత్ర ప్రతిషేధశ్రవణాదిత్యాహ (అపాణీతి) ఆదిపదేన * స వేత్తి వేద్యమిత్యాది గృహ్యతే. ఈశ్వరస్య సంభ్రమాభావం ప్రతిపాదయతి (అప్రాప్తప్రాప్తౌ హీతి) ౨

ఉ.— ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే ऽణీయాన్ వ్రీహేర్వా యవాద్వా సర్షపాద్వా శ్యామాకాద్వా శ్యామాకతణ్డులాద్వైష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే జ్యాయాన్ పృథివ్యా జ్యాయానన్తరిక్షాజ్జ్యాయాన్ దివో జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్యః॥ ౩

సర్వకర్మా సర్వకామః సర్వగన్ధః సర్వరసః సర్వమిదమభ్యాత్తో ऽవాక్యనాదర ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఏతద్బ్రహ్మైతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి యస్య స్యాదద్ధా న విచికిత్సాస్తీతి హ స్మాహ శాణ్డిల్యః శాణ్డిల్యః॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

రం — గుణానేవాహ (మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపస్సత్యసఙ్కల్ప ఆకాశాత్మా) మనోమయః-పరిశుద్ధమనోమాత్రగ్రాహ్యః వివేకాదిసాధనసప్తకానుగృహీతపరమాత్మోపాసననిర్మలీకృతమనోమాత్రగ్రాహ్య ఇత్యర్థః. ప్రాణశరీరః - జగతిసర్వేషాం ప్రాణానాం ధారకః ప్రాణో యస్య శరీరం - ఆధేయం విధేయం శేషభూతం చ స ప్రాణశరీరః. ఆధేయత్వవిధేయత్వశేషత్వానామేవ శరీరశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తత్వాత్ భారూపః- భాస్వరరూపః, * ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ * పశ్యతే రుక్మవర్ణమిత్యాదివాక్యప్రతిపన్నాప్రాకృతస్వాసాధారణనిరతిశయకల్యాణగుణగణనిరతిశయదీప్తియుక్తదివ్యవిగ్రహశాలీత్యర్థః. సత్యసఙ్కల్పః- అప్రతిహతసఙ్కల్పః ఆకాశాత్మా- ఆకాశవత్ సూక్ష్మస్వచ్ఛస్వరూపః సకలేతరకారణభూతస్యావ్యాకృతాకాశస్యాత్మభూత ఇతి వా - ఆకాశాత్మా స్వయం చ ప్రకాశతే, అన్యాంశ్చ ప్రకాశయతీతి వా- ఆకాశాత్మా (సర్వకర్మా) క్రియత ఇతి కర్మ సర్వం జగద్యస్య కర్మ స సర్వకర్మా సర్వా వా క్రియా యస్యారాధనమసౌ సర్వకర్మా (సర్వకామః) కామ్యన్త ఇతి కామాః- భోగ్యభోగోపకరణాదయః తే శుద్ధాస్సన్తి యస్య స ఇత్యర్థః (సర్వగన్ధస్సర్వరసః) శబ్దస్పర్శాదీత్యాదినా ప్రాకృతగన్ధరసాదినిషేధాత్ అప్రాకృతాస్స్వాసాధారణాస్సనిరవద్యాస్సనిరతిశయాః కల్యాణాస్స్వభోగ్యభూతాస్సర్వవిధా గన్ధరసా యస్య స ఇత్యర్థః (సర్వమిదమభ్యాత్తః) ఉక్తం సర్వమిదం- కల్యాణగుణజాతమభ్యాత్తః- స్వీకృతవాన్ భుక్తా బ్రాహ్మణా ఇతివత్ కర్తరి క్తప్రత్యయః. అర్శఆద్యజన్తో వా (అవాకీ) వాకః-ఉక్తిః సోऽస్య నాస్తీత్యవాకీ కుత ఇత్యత్రాహ (అనాదరః) అవాప్తసమస్తకామత్వేనాదర్తవ్యాభావాత్ ఆదరరహితః అత ఏవావాకీ-పరిపూర్ణత్వాత్ బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తమఖిలం జగత్తృణీకృత్య జోషమాసీన ఇత్యర్థః ౨

శం — ఏషః- యథోక్తగుణో మే- మమాత్మాన్తర్హృదయే- హృదయపుణ్డరీకస్యాన్తః- మధ్యే అణీయాన్-అణుతరః వ్రీహేర్వా యవాద్వేత్యాది- అత్యన్తసూక్ష్మప్రదర్శనార్థం. శ్యామాకాద్వా శ్యామాకతణ్డులాద్వేతి - పరిచ్ఛిన్నపరిమాణాదణీయానిత్యుక్తే ऽణుపరిమాణత్వం ప్రాప్తమాశఙ్క్యాతి ప్రతిషేధాయారభతే (ఏష మ ఆత్మాऽన్తర్హృదయే జ్యాయాన్ పృథివ్యా ఇత్యాదినా) జ్యాయః పరిమాణాచ్చ జ్యాయస్త్వం దర్శయన్ననన్తపరిమాణత్వం దర్శయతి ౩

ఆ — యథోక్తస్య పరస్య ప్రత్యగాత్మాభేదం దర్శయతి (ఏష ఇతి) వ్రీహ్యాద్యనేకోపాదానస్యోపాసనాగమాహ (అత్యన్తేతి) అణీయస్త్వజ్యాయస్త్వవ్యపదేశమూర్తిభోదమాశఙ్క్య పరిహరతి (శ్యామాకేతి) పృథివ్యన్తరిక్షాదిపదేశ్వరస్యాపి సాతిశయం మహత్త్వం వివక్షితమిత్యాశఙ్క్య నివారయతి (జ్యాయః పరిమాణాచ్చేతి) ౩

రం.— (ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే ऽణీయాన్వ్రీహేర్వా యవాద్వేత్యాది) మదీయే హృదయే వ్రీహ్యాద్యపేక్షయాऽణుత్వేన ఏషః పరమాత్మా ఉపాసనార్థమవస్థిత ఇత్యర్థః. తథాऽనుసన్ధానం కర్తవ్యమితి భావః. అన్తర్హృదయేऽవస్థితస్యాపి స్వభావ్యానన్త్యప్రాప్త్యాకారమనుసన్ధేయం నిర్దిశతి (ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే జ్యాయాన్పృథివ్యా ఇత్యాది) అన్తర్హృదయే స్థితస్యాపి స్వరూపతోऽపరిచ్ఛేదపరిమాణత్వమిత్యర్థః ౩

శం — * మనోమయ ఇత్యాదినా * జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్య ఇత్యన్తేన యథోక్తగుణలక్షణ ఈశ్వరో ధ్యేయః. నతు తద్గుణవిశిష్ట ఏవ-యథోక్తరాజపురుషమానయ చిత్రగుం చేత్యుక్తే న విశేషణస్యాప్యానయనే వ్యాప్రియతే- తద్వదిహాపి ప్రాప్తం అతః సర్వకర్మా సర్వకర్మత్వాది పునర్వచనం తస్మాన్మనోమయత్వాదిగుణవిశిష్ట ఏవ ఈశ్వరో ధ్యేయః అత ఏవ షష్ఠప్రపాఠకే * సత్యమసి * ఆత్మైవేదం సర్వమితి నైవ సర్వాత్మైకత్వం- ఏష మ ఆత్మైతద్బ్రహ్మైతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి లిఙ్గాత్ స్వాత్మశబ్దేన ప్రత్యగాత్మైవోచ్యతే-మమ ఏష స్వాత్మస్వబ్రహ్మణః ప్రత్యక్త్వ-యకత్వాద్, దేహమభిసమ్భవితాస్మీతి చ కర్మకర్తృత్వనిర్దేశాత్, నను షష్ఠేऽపి * అథ సమ్పత్స్య ఇతి సత్సమ్పత్తేః కాలాన్తరితత్వం దర్శయతి. న- ఆరబ్ధసంస్కారశేషస్థిత్యర్థపరత్వాన్న కాలాన్తరితార్థతా- అన్యథా * తత్త్వమసీత్యస్యార్థస్య బాధప్రసఙ్గాత్. యద్యప్యాత్మశబ్దస్య ప్రత్యగర్థత్వం, * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి చ ప్రకృతిః, ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఏతద్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే - తథాప్యన్తర్ధానమీషదపరిత్యజ్యైవైతమాత్మానమితః- అస్మాచ్ఛరీరాత్ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీత్యుక్తం. యథా క్రతురూపస్యాత్మనః ప్రతిపత్తాస్మీతి యస్యైవంవిదః స్యాత్- భవేదద్ధా-సత్యం,, ఏవం స్యామహం ప్రేత్యైవ

ఏంనస్యాధితిన చచికిత్సా స్వత్ఏతత్పిన్నఫ్ళ క్రతుఫలసమ్బద్ధే, సంత్రైవేశ్వరభావం ప్రతిపద్యతే విద్వానిత్యేతదాహ - ఉక్తవాక్యార్థకీలకాన్తిల్యోనామ స్త్రిః ద్విరభ్యాసఆదరార్థః ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — పునరుక్తైతయోగ్యాహ (మనోమయఇత్యాదినే) యస్మైక్రతుః- సవివేశ్వరః-కేవలవాదియావత్ ఈశ్వరోయథో ప్రసగుణోద్ధేయఇత్యుక్తేసగుణానాముపాస్యానకత్వం ఇత్యుక్తిమిత్యాశక్ర్యాహ (యథా) పునరుక్తఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) సగుణస్యేశ్వరస్యద్యేయత్వేఽభ్యాస్తరయూరా (అలపివేశ) స్వరూపవాచకస్య నతుస్వరూపవైర్ణ్యత్వలాభదేవతవాక్యార్థసిద్ధిరత్యర్థః లిఙ్గభేదాచ్చేదిహభేదోవివక్షితః- తస్మిషష్ఠ్యాపఞ్చమవర్ణనాన్నఖ్యాత్వాక్యార్థసిద్ధేః (నస్థిరి) నాతభేదోవివక్షితః-అరజ్జస్సంస్కారః- సుఖాదిర్వ్యనక్త్మనా తచ్ఛేషతాతాత్పర్యంపరిహారతి (నార్థా) నన్వస్మిన్ హ్యుపాస్తౌ స్వరూపమేవాత్రవివక్షితంకిఙ్గస్యావిత్యాశఙ్క్యాహ (నేతి) కాలాన్తరఫలవిత్త్వేసన్ఫుత్రైరిష్టే (తక్త్వమసీ) బ్రహ్మావస్థానాస్తు మనోపదేశాస్ససుపస్తేనా హేతుమాహ (అవ్యక్తే) ననుప్రకరణానుగ్రహీతాభ్యాం వాక్యాభ్యాం పఞ్చవ్యాహృతై క్యేసేదవివక్షితమిత్యత ఆహ (యఏవం) లిఙ్గానుగ్రహీతశ్రుతిః ప్రకరణానుగృహీతశ్రుతేః కథంబలీయసీ తివ్యా - ప్రకరణశ్రుతిల్యంలిఙ్గశ్రుత్యోర్బలాబలాస్య శ్రుతిశ్వాస్యఫోకపత్వేసుక్తత్వాదితి భావః సగుణబ్రహ్మోపాసకస్యసత్యస్తు విధీయతాత్రాన్యాప్రస్తుతఫలంనిష్పతి- కింతుదేహపాతకాలేపిసాక్షాత్కారానుబృత్తాభ్యుపలబ్ధమిత్యాహ (యథా క్రతురూపస్యేతి) అధ్యవసాయరూపస్యసగుణస్యస్వరూపమ్ హ్యంప్రతిపత్తాస్మీత్యేవంవిధో యస్యస్వాత్మా - నిశ్చయం ప్రత్యాస్యేవంస్యాదేవ-నమయస్యాస్తి, క్రతుఫలసమ్బన్ధసంశయోనాస్తి,- నక్తత్వనుసారేనైవపరమార్థ్యభావంప్రాప్నోతి తథాహి వాక్యాన్తరణకాలేపిసాక్షాత్కారేణ ఫలవ్యమితిపతిభావితిక్రతుః యథోక్తస్యాగ్నస్య సాంప్రదాయికత్వం (ఇత్యేతదితి) ఆదరః- క్రతుఫలసమ్బన్ధనిశ్చయః ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా

౧౦.— (సర్వకర్మా సర్వకామస్సర్వగన్ధస్సర్వరసఇత్యాది) ఉక్తార్థః ఏవమ్ముఖ్యం పరం బ్రహ్మ పరమాకాశస్యాన్తర్జీవయిత్వా ఉపాస్యత్వమేవేశ్వరోపాసనమిత్యనుసన్ధాతవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమిత్యాది) యఙ్గోపాసనమిస్మితంపరమాత్మానం ఆస్యాన్వయం ముఖ్యాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణ ... ప్రకృతసంశయరూపసన్ధానం స్వప్రసిత్యాహ (ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి) ... మనోమయః ప్రాణశరీరత్వాదివిశేషణవిశిష్టస్య ... మనోమయత్వాదిగుణకస్య ప్రస్తుతస్య ... సర్వకామత్వాదివిశిష్టస్య ... మనోమయత్వాద్యనేకగుణవిశిష్టస్య ... విధేయ ... క్రతురూపవిధేయతావచ్చేదకత్వేనవాక్యభేదః ... యథాక్రతురస్మిన్ లోకే పురుషోభవతి ... ప్రయోగవిధేయత్వ ... సగుణ ... ప్రాప్తిః ... ఉపాసకస్య ప్రాప్యసంశయాభావః ... (యస్య స్యాదద్ధా న విచికిత్సాస్తీతి) ... ఉక్తప్రకారోపాసకస్య ... నిశ్చయో ... క్రతుః ... (ఇతిహస్మాహ శాణ్డిల్యః శాణ్డిల్యః) ద్విరుక్తిర్వ్యాస ... పునరుక్తసర్వోపాస్య శ్రుతప్రకాశమాహాస్య ... తజ్జలానితి ... సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ ... బ్రహ్మత్వేన ... సర్వశబ్దస్య ... బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తం ... పరమాత్మనోనిరవయవస్య ... ప్రస్తుత ... సర్వోపాసన ... బ్రహ్మ ... (పరమాత్మా) ... పరం బ్రహ్మ పరమేశ్వరస్య ... సర్వాస్సమాయ ... జీవానాం ... జీవపరం ... సర్వశబ్దోపదేశాత్ సర్వత్ర - సర్వస్మిన్ (సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ) ... పరం బ్రహ్మైవ. కుతః ప్రసిద్ధోపదేశాత్ - ... తజ్జలానితి ... యస్మాజ్జగజ్జన్మస్థితిలయాః వేదాన్తేషు ప్రసిద్ధాః - తదేవాత్ర బ్రహ్మోపదిశ్యతే వేదాన్తప్రసిద్ధత్వంచ పర బ్రహ్మణ ఏవ- (యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే) ఇత్యాది వేదాన్తేషు పర బ్రహ్మణ ఏవ ప్రసిద్ధేః. తస్య బ్రహ్మణ ... ప్రకారభూతాశరీరగతానాం ... జీవానాం చ ప్రతిశరీరం భిన్నానాం అన్యోన్యతాదాత్మ్యాసమ్భవేన ... అతస్సర్వజగత్కారణత్వప్రయుక్త సర్వాత్మకత్వస్య పర బ్రహ్మణ్యేవ సమ్భవాత్ పరమేవ బ్రహ్మ ఇహ వాక్యే ప్రతిపాద్యతే. (వివక్షితగుణోపపత్తేశ్చ) వివక్షితానాం మనోమయత్వసత్యసఙ్కల్పత్వాదీనాం గుణానాం పరమాత్మన్యేవోపపత్తేశ్చ వివక్షితత్వం- తాత్పర్యవిషయత్వం. మనోమయత్వాదీనాం చ (యథాక్రతురస్మిన్ లోకే పురుషో భవతి) ... మనోమయ ...

ఉ.— అన్తరిక్షోదరః కోశో భూమిబుధ్నో న జీర్యతి దిశో హ్యస్య స్రక్తయో ద్యౌరస్యోత్తరం బిలꣳ స ఏష కోశో వసుధానస్తస్మిన్విశ్వమిదꣳ శ్రితం॥ ౧

తస్య ప్రాచీ దిగ్జుహూర్నామ సహమానా నామ దక్షిణా రాజ్ఞీ నామ ప్రతీచీ సుభూతా నామోదీ

త్వాదిగుణకోపాసనేన తద్గుణకబ్రహ్మప్రాప్తిఫలత్వావేదనే తాత్పర్యలిఙ్గసత్త్వాత్ మనోమయత్వాదీనాం తాత్పర్యవిషయత్వలక్షణం విధి.. త్వమవసీయతే ✱అనుపపత్తేస్తు న శారీరః ఏవముక్తానాం గుణానాం శారీరేణాసమ్పన్నత్వాత్ న శారీరస్య గ్రహణం జ్ఞానాదికారణత్వస్థం ✱కర్మకర్తృ వ్యపదేశాచ్చ ✱ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి ప్రాప్యత్వేనోపరం బ్రహ్మ వ్యపదిశ్యతే - ప్రాప్తృత్వేన చ జీవః అతః ప్రాప్తా జీవ ఉపాసకః - ప్రాప్యం పరం బ్రహ్మోపాస్యమితి ✱శబ్దవిశేషాత్ ✱ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఇతి శారీరః షష్ఠ్యా నిర్దిష్టః - ఉపాస్యస్తు ప్రథమయా అతో నోపాస కస్య జీవస్యోపాస్యత్వం ✱స్మృతేశ్చ ✱సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టో మత్తః స్మృతిర్జ్ఞానమపోహనం చేతి స్మృతిశ్చోపాస్యం హృదయగతముపాసకా ద్భిన్నం పరమాత్మానం దర్శయతి ✱అర్భకౌకస్త్వాత్తద్వ్యపదేశాచ్చ నేతి చేన్న నిచాయ్యత్వాదేవం వ్యోమవచ్చ అల్పాయతనత్వం - అర్భకౌకస్త్వం తద్వ్యపదేశః- అల్పత్వవ్యపదేశః ✱ ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఇత్యణీయాన్ హృదయాయతనే స్థితత్వాత్, ✱ అణీయాన్వ్రీహేర్వా యవాద్వేత్యా దినా స్వరూపేణాణీయస్త్వవ్యపదేశాత్, స్వనాయం పరమాత్మా - అపితు జీవ ఏవ పరమాత్మనో ఽల్పాయతనత్వాల్పత్వయోరసమ్భవాదితి చేన్న - ఏవం ని చాయ్యత్వాత్ - అల్పాయతనత్వాల్పత్వాభ్యాం తస్యోపాస్యత్వసమ్భవాత్ వ్యోమవచ్చేదం బ్రహ్మ వ్యపదిశ్యతే ✱జ్యాయాన్ [illegible] ఇత్యజ్యాయస్త్వోపాధ్యశ్రవణాత్ జ్యాయస్త్వం స్వాభావికం- అణీయస్త్వం తూపాధిశ్రవణాదణీయస్త్వమౌపాధికమిత్యవసీయతే ✱సమ్భోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాత్ పరబ్రహ్మణశ్శరీరాన్తర్వర్తిత్వే తన్నిమిత్తసుఖదుఃఖోపభోగప్రసక్తిర్జీవవత్స్యాదితి చేన్న- తదనోరపహతపాప్మత్వానపహత పాప్మత్వకృతవిశేషసత్త్వాత్ అతో న జీవవద్భోగప్రసక్తిరిత్యుక్తం ప్రకృతమనుసరామః ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్

శం— ✱ అస్య కులే వీరో జాయత ఇత్యుక్తం న వీరజన్మమాత్రం పితుస్త్రాణాయ- ✱ తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టం లోక్యమాహురితి శ్రుత్య న్తరాత్ అతః తద్దీర్ఘాయుష్ట్వం కథం స్యాదిత్యేవమర్థం కోశవిజ్ఞానారమ్భః అభ్యర్హితవిజ్ఞానవ్యాసఙ్గాదనన్తరమేవ నోక్తం - తదిదానీమారభ్యతే. అన్తరిక్షముదరం అన్తస్సుషిరం యస్య సోఽయమన్తరిక్షోదరః కోశః- కోశ ఇవానేకధర్మసాదృశ్యాత్కోశః సచ భూమిబుధ్నః- భూమిర్బుధ్నః- మూలం యస్య స భూమిబుధ్నః నజీర్యతి- న వినశ్యతి. త్రైలోక్యాత్మకత్వాత్. సహస్రయుగకాలావస్థాయీ హి సః దిశో హ్యస్య సర్వాః స్రక్తయః- కోణాః, ద్యౌరస్య- కోశస్యోత్తరం- ఊర్ధ్వం బిలం సఏషః- యథోక్తగుణః కోశో వసుధానః- వసు ధీయతేఽస్మిన్- ప్రాణినాం కర్మఫలాఖ్యం అతో వసు ధానః. తస్మిన్నన్తర్విశ్వం- సమస్తం ప్రాణికర్మఫలం సహ తత్సాధనైః ఇదం- యద్గృహ్యతే ప్రత్యక్షాదిప్రమాణైః. శ్రితం- ఆశ్రితం స్థితమిత్యర్థః ౧

ఆ— శాణ్డిల్యవిద్యాయా అనన్తర గన్ధస్య సమ్బన్ధో నాస్తీత్యాశఙ్క్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధం దర్శయితుమనువదతి (అస్యేతి) సమ్ప్రత్యు క్తరన్ధస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి (న వీరేతి) తత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) పుత్రస్య లోక్యత్వాదితియావత్ ఉపాసనేన విషయీకృతస్య పుత్రస్య లోకప్రాప్తిసాధనత్వాద్దయమాసనస్య వేదాభ్యాసవాదేః పుత్రదీర్ఘాయుష్ట్వసిద్ధ్యధీనత్వాచ్చ తత్ఫలకత్వం తదర్థః. పుత్రదీర్ఘాయుష్ట్వసాధనస్యానన్తరమేవ కిమిత్యేతద్విజ్ఞానం నోపదిష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (అభ్యర్హితేతి) గాయత్రీ ప్రముఖం బ్రహ్మోపాసనస్య కౌక్షేయజ్యోతిష్ట్వా దోష్యపరబ్రహ్మోపాసనమభ్యర్హితం తస్య చ మనోమయత్వాదిగుణకబ్రహ్మోపాసనపర్యన్తం తథా చ తద్వ్యవధానేన త్రయోదశ నరకేవకో శవిజ్ఞానం నోక్తమితి వ్యవహితేనాప్యన్వయః తదిదానీమారభ్యత ఇత్యర్థః కోశస్య హిరణ్యగర్భాదుపాధిత్వాపేక్షపాధారాం మధ్యమాయాచ్యతే కథం త్రైలోక్యాత్మకకోశత్వం- తత్రాహ (కోశ ఇవేతి) అనేకధర్మసాదృశ్యం విశదయతి (సచేతి) తథాపి కథమవినాశిత్వం- తత్రాహ (సహస్రేతి) త్రైలోక్యాత్మకకోశదృష్టిః, స్రక్తిషు దిగ్దృష్టిః, బిలే ద్యుదృష్టిరిత్యుక్తం. కోశస్య చ స్థాపేతమునామత్వం ధ్యేయత్వేనదర్శితం సంప్రతి దిక్షు కోశకోణదృ ష్టిం గృహ్ణాత్యాహ (దిశో హీతి) దివి కోశస్యోర్ధ్వబిలబుద్ధిం దర్శయతి (ద్యౌరితి) యథోక్తకోశే వసుధానత్వదృష్టిం దర్శయతి (యథోక్తేతి) తదే వ సమర్థయతే (తస్మిన్నితి) ౧

రం— పుత్రదీర్ఘాయుష్యఫలకం త్రైలోక్యాత్మకకోశవిజ్ఞానమారభ్యతే (అన్తరిక్షోదరః కోశో భూమిబుధ్నో న జీర్యతి) అన్తరిక్షము దరం యస్య స తథోక్తః మధ్యవర్తిత్వాదన్తరిక్షస్యోదరత్వం కోశ ఇవ కోశః- కోశసాదృశ్యాల్లోకః. భూమిర్బుధ్నః- మూలం యస్య స భూమిబుధ్నః న జీర్యతి- న వినశ్యతి స్థిరకాలత్వాదితి భావః (దిశో హ్యస్య స్రక్తయః) స్రక్తయః- కోణా ఇత్యర్థః. (ద్యౌరస్యోత్తరం బిలం) ఉత్తరం బిలం - ఊర్ధ్వం ముఖమిత్యర్థః (స ఏష కోశో వసుధానః) కర్మఫలాఖ్యం వసు ధీయతేఽస్మిన్నితి వసుధానః (తస్మిన్విశ్వమిదం శ్రితం) కర్మకర్తృఫలా త్మకం పరిదృశ్యమానం కృత్స్నం తస్మిన్ కోశే శ్రితమిత్యర్థః. ౧

శం.— తస్యాస్య ప్రాచీ దిక్- ప్రాగ్గతో భాగో జుహూర్నామ- జుహ్వత్యస్యాం దిశి కర్మిణః ప్రాఙ్ముఖాస్సన్త ఇతి జుహూర్నామ. సహన్తే స్యాం పాపకర్మఫలాని యమపుర్యాం ప్రాణిన ఇతి- సహమానా నామ దక్షిణా దిక్, తథా (రాజ్ఞీ నామ ప్రతీచీ) పశ్చిమా దిగ్ రాజ్ఞీ- రాజ్ఞా వరుణేనాధి

చీ తాసాం వాయుర్వత్సః స య ఏతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద న పుత్రరోదగ్ం రోదితి సోఽహమేతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద మా పుత్రరోదగ్ం రుదమ్॥ ౨

ఉ.— అరిష్టం కోశం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా ప్రాణం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా భూః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా భువః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా సువః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా॥ ౩

స యదవోచం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతి ప్రాణో వా ఇదగ్ం సర్వం భూతం యదిదం కిఞ్చ తమేవ తత్ప్రాపత్సి॥ ౪

శితా సన్నా[illegible] సుభూతా నామ- భూతిముష్టి [illegible] రాదిభిరధిష్ఠితత్వాత్సుభూతా నామోదీచీ తాసాం - దిశాం వాయుర్వత్సః- దిగ్జత్వాద్వాయోః [illegible] పురోవాత ఇత్యాదిదర్శనాత్ సయః- కశ్చిత్ [illegible] దీర్ఘజీవిత్వా[illegible] యథోక్తగుణం వాయుం దిశాం వత్సమమృతం వేద- స న పుత్రరోదం - పుత్రనిమిత్తం రోదనం న రోదితి పుత్రో న మ్రియత ఇత్యర్థః యత ఏవం విశిష్టం కోశదిగ్వత్సవిషయం విజ్ఞానం- అతస్సోఽహం-పుత్రజీవితార్థ్యేవమేతం వాయుం దిశాం వత్సం వేద-జానే అతః పుత్రరోదం మా రుదం-పుత్రమరణనిమిత్తం పుత్రరోదో మమ మా భూదిత్యర్థః. ౨

ఆ — కోశకోణత్వేనోక్తానాం దిశ్వా [illegible] విభాగమాహ ([illegible]) దిశాం విశిష్టనామవతీనామనుచి[illegible] దేవత్సత్వస్య [illegible] వాయుం వత్సత్వమమరణధర్మాణం చి[illegible] పురోవాత ఇత్యాదీ [illegible] లౌకికవైదిక ప్రయోగసఙ్గ్రహః. యథోక్తస్య విజ్ఞానస్య ఫలవత్త్వమిదానీం దర్శయతి (స య ఇతి) యథోక్తగుణమి[illegible] కటీకరణాయ విశినష్టి (అమృతమితి) సఫలముపాసనముపదిష్టముపసంహరతి (యత ఇతి) ౨

రం.— (తస్య ప్రాచీ దిగ్జుహూర్నామ సహమానా నామ [illegible]) తస్య - ఉక్తత్రైలోక్యకోశస్య యా ప్రాచీ దిక్- సా జుహూనామ్నా ఖ్యాతేత్యర్థః. ఏవముత్తరవాక్యేష్వపి (తాసాం వాయుర్వత్సః) [illegible] వత్సత్వం. (స య ఏతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద న పుత్రరోదం రోదితి) దిగ్వత్సత్వేన వాయూపాసకః పుత్రనాశననిమిత్తం రోదం - రోదనం న కరోతి. [illegible] పుత్రరోదం రోదితి [illegible] రోదనమిలిణముల[illegible] (సోఽహమేతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద మా పుత్రరోదం రుదం) సః - [illegible] దుపాసనమనుస్థాయ పుత్ర రోదనాభావం ఫలం ప్రార్థనా [illegible] ౨

శం.— అరిష్టం- అవినాశినం కోశం- యథోక్తం ప్రపద్యే - ప్రపన్నోఽస్మి పుత్రాయుషే. అమునాఽమునాఽమునేతి త్రిర్నామ గృహ్ణాతి పుత్రస్య. తథా - ప్రాణం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. భూః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. భువః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. సువః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. సర్వత్ర [illegible] ౩

ఆ — దీర్ఘాయుష్ట్వం పుత్రస్య కామయమానస్త్రైలోక్యాత్మా [illegible] ప్రాచీ దిశో విశిష్టనామవతీ, [illegible] త్వం, తత్సన్నిధిసంవాయుం వత్సత్వమమరణధర్మాణం, చి[illegible] ప్రధానోపా[illegible] సమ్ప్రదానం జపం దర్శయతి (అరిష్టమిత్యాదినా) అమునా-అనేన పుత్రేణ నిమిత్తభూతేన. పుత్రదీర్ఘాయుష్ట్వం నిమిత్తీకృత్యేత్యర్థః సర్వత్ర-సర్వేషు ప్రపద్య ఇత్యుక్తి [illegible] ఉపాసనముపాయం దర్శయితుం పు నరుపాత్తం. నిమిత్తవేదనార్థం చ పుర్నః పునస్త్రిః పుత్రస్య త్రిర్నామ గృహ్ణాతీతి యోజనా ౩

రం.— అథ కోశవిజ్ఞానాఙ్గభూతాం ప్రపదనమన్త్రానాహ (అరిష్టం కోశం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా) అరిష్టం - అవినాశం కోశం ప్రపద్యే. అమునాఽమునాఽమునేతి త్రిః పుత్రస్య నామ గృహ్ణాతి అమునా-పుత్రేణ హేతునా అరిష్టం కోశం ప్రపద్య ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి (ప్రాణం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునేత్యాది) ౩

శం.— స యదవోచం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతీతి - వ్యాఖ్యానార్థముపన్యాసః ప్రాణో వా ఇదం సర్వం భూతం-యదిదం జగత్. * య థా వా[illegible] వివక్ష్యతి. అతస్తమేవ సర్వం తత్త్వేన ప్రాణప్రతిపాదనేన ప్రాపత్సి - ప్రపన్నోఽభూవం. ౪

ఆ.— * అరిష్టమిత్యాదిమన్త్రస్య ప్రాగేవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్ * ప్రాణమిత్యాదిమన్త్రమాదాయ వ్యాచష్టే (స యదితి) సశబ్దో వక్తృవిషయః. ప్రాణస్య సర్వాత్మత్వే వాక్యశేషమనుగుణం దర్శయతి (యథేతి) తత్సార్వాత్మ్యమతశ్శబ్దార్థః ౪-౫-౬

రం.— ప్రోక్తమన్త్రాన్ స్వయమేవ వ్యాచష్టే. తత్ర ప్రథమమన్త్రస్య కోశవిషయస్య పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతత్వాద్ద్వితీయాదీన్ వ్యాచ (స యదవోచం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతి ప్రాణో వా ఇదం సర్వం భూతం యదిదం కిఞ్చేత్యాది) సోఽహం ప్రాణం ప్రపద్య ఇతి యద్వచనమవోచం-తేన [illegible] సర్వం జగత్ప్రాపత్సి- ప్రపన్నోఽభవమిత్యర్థః. ౪

ఉ.— అథయదవోచంభూఃప్రపద్యఇతిపృథివీంప్రపద్యే ఽన్తరిక్షంప్రపద్యే ద్యాం ప్రపద్యఇత్యేవతదవోచం॥

అథయదవోచంభువఃప్రపద్యఇత్యగ్నింప్రపద్యే వాయుంప్రపద్య ఆదిత్యంప్రపద్యఇత్యేవ తదవోచం॥ ౬

అథయదవోచగ్ం సువఃప్రపద్యఇత్యృగ్వేదంప్రపద్యేయజుర్వేదంప్రపద్యే సామవేదంప్రపద్య ఇత్యేవ తదవోచంతదవోచం॥ ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఃఖణ్డః.

ఉ.— పురుషోవావయజ్ఞస్తస్యయానిచతుర్విగ్ంశతివర్షాణితత్ప్రాతస్సవనం చతుర్విగ్ంశత్యక్షరాగాయత్రీగాయత్రం ప్రాతస్సవనంతదస్యవసవోఽన్వాయత్తాః ప్రాణావావవసవఏతేహీదగ్ంసర్వం వాసయన్తి॥ ౧

శం — తథా-భూః ప్రపద్యఇతి- త్రీఀల్లోకాన్ భూరాదీన్ ప్రపద్యఇతితదవోచం ౫

రం — (అథయదవోచంభూః ప్రపద్య-పృథివీం ప్రపద్యఇత్యాది) భూః ప్రపద్యఇత్యస్యమన్త్రస్య త్రీఀల్లోకాన్ ప్రపద్యఇత్యర్థఇత్యర్థః ౫

శం — అథయదవోచంభువః ప్రపద్యఇతి- అగ్న్యాదీన్ ప్రపద్యఇతితదవోచం ౬

రం — (అథయదవోచంభువఃప్రపద్యఇత్యగ్నింప్రపద్యఇత్యాది) స్పష్టం ౬

శం.— అథయదవోచంసువః ప్రపద్యఇతి- ఋగ్వేదాదీన్ ప్రపద్యఇత్యేవతదవోచమితి ఉపరిష్టాన్మన్త్రాఞ్జపేత్తతః-పూర్వోక్త.. .. ..యథావద్ధ్యాత్వా ద్విర్వచనమాదరార్థం . ..., ... ౭

ఇతితృతీయప్రపాఠకేపఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — కదాపునరేతాన్మన్త్రాఞ్జపేత్తత్రాహ పూర్వోక్తప్రధానవిద్యానన్తరమిత్యాహ (ఉపరిష్టాదితి) ధ్యాత్వా- ఉపరిష్టాదిత్యన్వయః యథోక్తవిజ్ఞానే-ఇతివాఽపరః....... .... ౭

ఇతితృతీయప్రపాఠకేపఞ్చదశఖణ్డటీకా

రం — (తదవోచంతదవోచమితి) ద్విరుక్తిరాదరార్థా................. . . .. ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డవ్యాఖ్యానమ్

శం పుత్రాయుషముపాసకము క్తంజపశ్చ అథేదానీమాత్మనోదీర్ఘజీవనాయేదముపాసనం జపంచవిదధద్దాహ జీవన్హి స్వయం పుత్రాదిఫలేనయుజ్యతే- నాన్యథేతి అతఆత్మానంయజ్ఞం సంపాదయతిపురుషః. పురుషః- జీవనవిశిష్టః కార్యకరణసఙ్ఘాతో యథా ప్రసిద్ధఏవ వా వశబ్దోఽవధారణార్థః పురుషఏవయజ్ఞ ఇత్యర్థః తథాహిసామాన్యైస్సమ్పాదయతియజ్ఞత్వం కథం తస్య - పురుషస్యాయుషశ్చతుర్వింశతివర్షాణ్యాయుషః - తత్ప్రాతస్సవనం పురుషాఖ్యస్యయజ్ఞస్య కేన సామాన్యేనేతి ఆహ- చతుర్విగ్ంశత్యక్షరాగాయత్రీ- ఛన్దః గాయత్రీఛన్దస్కంహి విధియజ్ఞస్య ప్రాతస్సవనం అతః ప్రాతస్సవనసమ్పన్నేన చతుర్వింశతివర్షాయుషా యుక్తః పురుషః- అతో విద్యయజ్ఞసాదృశ్యాత్పురుషయజ్ఞః తథా పురుషో ఽపిప్రాతస్సవనద్వారాయసంపత్తి త్రిష్టుబ్జగత్యక్షరసఙ్ఖ్యాసామాన్యతో వాచ్యా కిఞ్చ- తదస్య-పురుషయజ్ఞస్య ప్రాతస్సవనంవిద్యయజ్ఞస్యేవవసవః దేవాఅన్వాయత్తాః- అనుగతాః సవనదేవతాత్వేనస్వామినఇత్యర్థః పురుషయజ్ఞేఽపి విద్యయజ్ఞ ఇవాగ్న్యాదయోవసవోదేవాః ప్రాప్తా ఇత్యతో విశినష్టి ప్రాణావావవసవః- వాగాదయోవాయవశ్చ ఏతే హి- యస్మాదిదంపురుషాది ప్రాణిజాతమేతేవాసయన్తి. ప్రాణేషుహిదేహేవసత్సుసర్వమిదంవసతి- నాన్యథేతి అతో వాసనాద్వాసనాచ్చవసవః. ౧

ఆ — వృత్తమనూద్యపురుషోవావేత్యాదిఖణ్డాన్తరమవతారయతి (పుత్రాయుషమితి) కిమిత్యాత్మనోదీర్ఘజీవనంసమర్థ్యతే-తత్రాహ (జీవన్హీతి) యథోక్తఫలహేతుభూతామవిద్యామనుష్ఠాపయతి (అతఆత్మానమితి) కథంపురుషస్యాత్మనోయజ్ఞత్వంసమ్పాద్యతే - తత్రాహ పురుషఇతి) అవధారణార్థంసమర్థయతే (తథాహీత్యాదినా) యజ్ఞావయవసాదృశ్యాత్పురుషేయజ్ఞదృష్టిః కర్తవ్యేత్యుక్తం- కథంసాదృశ్యాద్యజ్ఞసమ్పాదనమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) తత్రోచ్యతే- షోడశాధికంవర్షశతంపురుషస్యాయుఃఫలభూతం, తత్త్రేధావిభజ్యచతుర్వింశతివర్షాయుషి ప్రా

ఉ.— తంచేదేతస్మిన్వయసి కించి[దుప]తపేత్స బ్రూయాత్ప్రాణా వసవ ఇదం మే ప్రాతస్సవనం మాధ్యన్దినగ్‍ం సవనమనుసన్తనుతేతి మాహం ప్రాణానాం వసూనాం మధ్యే యజ్ఞో విలోప్సీయేత్యుద్ధైవ తత ఏత్యగదో హ భవతి॥ ౨

అథ యాని చతుశ్చత్వారిగ్‍ం శద్వర్షాణి తన్మాధ్యన్దినగ్‍ం సవనం చతుశ్చత్వారిగ్‍ం శదక్షరా త్రిష్టుప్ త్రైష్టుభం మాధ్యన్దినగ్‍ం సవనం తదస్య రుద్రా అన్వాయత్తాః ప్రాణా వావ రుద్రా ఏతే హీదగ్‍ం సర్వగ్‍ం రోదయన్తి॥ ౩

తస్సవనదృష్టిం[కర్త]వ్యేత్యాహ (తస్యేతి) గాయత్రీఛన్దసశ్చతుర్వింశత్యక్షరత్వేపి కథం పూర్వోక్తా ప్రాతస్సవనదృష్టిరిత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీం) [illegible] విధియజ్ఞస్య ప్రాతఃకాలోపలక్షితం కర్మ ప్రాతస్సవనం తత్ర ప్రయోక్తాదిగాయత్రీఛన్దస్కం, * గాయత్రం ప్రాతస్సవనమితి శ్రుతి, రిత్యర్థః యథోక్తైపురుషాయుషి ప్రాతస్సవనే చతుర్వింశత్యక్షరాణి చతుర్వింశతివర్షాణి భవితవ్యానీత్యాహ (అథేతి) తథాపి [illegible] పురుషాయుషస్య యజ్ఞత్వం తదాహ (అతఇతి) అతశ్శబ్దస్సైవార్థః విధియజ్ఞసాదృశ్యాదితి విధివాఽనుష్ఠీయమానో యజ్ఞః విధియజ్ఞః తేన సాదృశ్యం పురుషస్య ప్రాతస్సవనసంబన్ధః తస్మాత్పురుషో యజ్ఞ ఇత్యర్థః యథాయథోక్తే పురుషాయుషి ప్రాతస్సవనసంపత్తిః తథా [illegible] [illegible] పురుషాయుషో మాధ్యన్దినం సవనం తృతీయసవనమితి సవనద్వయసమ్పత్తి[ర్ద్రష్ట]వ్యేత్యాహ (తథేతి) చతుశ్చత్వారింశతివర్షమితే పురుషాయుషి ప్రాతస్సవనసమ్పత్తిస్సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్ వక్ష్యమాణపురుషాయుషి సవనద్వయసమ్పత్తౌ కిం కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్రిష్టుబితి) చతుశ్చత్వారింశదక్షరా త్రిష్టుప్ ప్రసిద్ధా త్రైష్టుభం చ మాధ్యన్దినం సవనం అష్టాచత్వారింశదక్షరా జగతీ జాగతం చ తృతీయసవనం అతస్సఙ్ఖ్యాసామాన్యా[త్] [illegible] యథోక్తస్సవనద్వయసమ్పత్త్యర్థ ఇత్యర్థః. పురుషస్య యజ్ఞత్వే విధియజ్ఞేన సహ సాదృశ్యాన్తరమాహ (కించేతి) ప్రాతస్సవనే వసూనాం దేవతాత్వేనాన్వాయత్తత్వే సంసక్తి పతి (సవనదేవతాత్వేన స్వామిన ఇత్యర్థ ఇతి) వసూనాం సవనస్వామిత్వముభయత్ర [illegible] [illegible] ప్రసిద్ధా వసవః పురుషయజ్ఞేపి సవ[నస్వామినః] ప్రత్యుదస్యతి (పురుషయజ్ఞేపీతి) తేషు వసుశబ్దప్రవృత్తిం సాధయతి (తేహీతి) [illegible] (ప్రాణా హీతి) ప్రాణానాం వసుత్వముపపాదితముపసంహరతి (ఇత్యత ఇతి) ౧

రం — దీర్ఘాయుష్ట్వఫలకపురుషవిద్యా ప్రస్తూయతే (పురుషో వావ యజ్ఞ ఇతి) పురుషస్స యజ్ఞదృష్ట్యా కుర్యాదిత్యర్థః పురుషస్య యజ్ఞసామ్యం దర్శయన్నేవాహ (తస్య యాని చతుర్వింశతివర్షాణి తత్ప్రాతస్సవనం) షోడశో[త్తర]శతవర్షజీవిపురుషాయుషే ఆద్యాని చతుర్వింశతివర్షాణి ప్రాతస్సవనమిత్యర్థః. తత్ర తద్దృష్టిః కర్తవ్యేతియావత్ తత్ర హేతుమాహ (చతుర్వింశత్యక్షరా గాయత్రీ గాయత్రం ప్రాతస్సవనం) ప్రాతస్సవనస్య గాయత్రీఛన్దస్కత్వాత్, గాయత్రీఛన్దసశ్చతుర్వింశత్యక్షరాత్మకత్వాత్, చతుర్వింశతివర్షే ప్రాతస్సవనత్వాద్ధ్యానం యుక్తమిత్యర్థః (తదస్య వసవోఽన్వాయత్తాః) అస్య ఉపాసకస్య తత్ ప్రాతస్సవనం వసవస్స్వామిత్వేనానుగతాః ప్రసిద్ధయజ్ఞే ప్రాతస్సవనస్య [illegible] [illegible] ప్రసిద్ధా వసూనాన్వవర్తయతి (ప్రాణా వావ వసవః) వావశబ్దోఽవధారణే ప్రాణానాం వసుత్వే యుక్తిమాహ (ఏతే హీదం సర్వం వాసయన్తి) శరీరాణామవస్థితిలక్షణవాసస్య ప్రాణాధీనత్వాదితి భావః. ౧

శం — తం చేత్ యజ్ఞసంపాదినమేతస్మిన్ ప్రాతస్సవనసమ్పన్నే వయసి కించిత్ వ్యాధ్యాదికరణశస్త్రకారణముపతపేత్ దుఃఖముత్పాదయేత్ స తదా యజ్ఞసంపాదీ పురుష ఆత్మానం యజ్ఞం మన్యమానో బ్రూయాత్ జపేదిత్యర్థః ఇమం మన్త్రం. హే ప్రాణా వసవ ఇదం మే ప్రాతస్సవనం మమ యజ్ఞస్య వర్తతే (తన్మాధ్యన్దినం సవనమనుసన్తనుతేతి) మాధ్యన్దినేన సవనేనాయుషా సహితం ఏకీభూతం సన్తతం కురుతేత్యర్థః మాహం యజ్ఞో యుష్మాకం ప్రాణానాం వసూనాం ప్రాతస్సవనేశానాం మధ్యే విలోప్సీయ విలుప్యేయం విచ్ఛిద్యేయమిత్యర్థః ఇతిశబ్దో మన్త్రసమాప్త్యర్థః సః తేన జపేన ధ్యానేన చ తతః తస్మాదుపతాపాదుదేతి ఉద్గచ్ఛతి ఉద్గమ్య విముక్తస్సన్నగదో హ అనుపతాపో హి భవత్యేవ. ౨

ఆ — సమ్ప్రతి పురుషయజ్ఞవిద్యాజ్ఞస్య మారకరోగాద్యభావం ప్రకటయతి (తంచేదితి) అనుసన్తనుతేత్యత్రానుపదం ఏకీభావే మన్త్రజపస్య సాముద్ర[ి]త్వం విధియజ్ఞేన సమానం. (స తేన జపేన ధ్యానేన చేతి) * తస్య యాని చతుర్వింశతివర్షాణీత్యాదినేతి శేషః. ౨

రం.— (తంచేదేతస్మిన్వయసి కించిదుపతపేత్) తం పురుషవిద్యానిష్ఠం ఏతస్మిన్వయసి చతుర్వింశతివర్షాత్మకే వయసి కించిత్ రోగాదికముపతపేత్ బాధేతేత్యర్థః. (స బ్రూయాత్ ప్రాణా వసవ ఇదం మే ప్రాతస్సవనం మాధ్యన్దినం సవనమనుసన్తనుతేత్యాది) తదా ఇమం మన్త్రం సః ఉపాసకః బ్రూయాత్ జపేత్. హే ప్రాణా వసవః యజ్ఞరూపస్య మమాధునా ప్రాతస్సవనం ప్రవర్తతే. ఇదం ప్రవర్తమానం ప్రాతస్సవనం మాధ్యన్దినసవనేనావిచ్ఛిన్నం కురుత ప్రాతస్సవనేశానాం ప్రాణానాం వసూనాం మధ్యే యజ్ఞోఽహం యజ్ఞరూపోఽహం మా విలోప్సీయ లుప్తో[ఽ]భూవం ధ్యానసోమాజీ[ఽ]లుప్తభావః మా భూదితి యావత్. ఇతి మన్త్రం జపేదిత్యర్థః (ఉద్ధైవ తత ఏత్యగదో హ భవతి) తతః ఉపతాపాత్ ఉదేతి ఉద్గచ్ఛతి. అగదో భవతి అరోగో భవతీత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి. ౨

శం.— (అథ యాని చతుశ్చత్వారింశద్వర్షాణీతి) సమానం. రుదన్తి, రోదయన్తి, ఇతి ప్రాణా రుద్రాః రుద్రా హి క్రూరాః. తేనుష్ఠానే [illegible]మవయస్యతో రుద్రాః.

ఉ.— తం చేదేతస్మిన్వయసి కిఞ్చిదుపతపేత్ స బ్రూయాత్ ప్రాణా రుద్రా ఇదం మే మాధ్యన్దినꣳ సవనం తృతీయసవనమనుసన్తనుతేతి మాహం ప్రాణానాꣳ రుద్రాణాం మధ్యే యజ్ఞో విలోప్సీయేత్యుద్ధైవ తత ఏత్యగదో హ భవతి॥ ౪

అథ యాన్యష్టాచత్వారిꣳశద్వర్షాణి తత్తృతీయసవనమష్టాచత్వారిꣳశదక్షరా జగతీ జాగతం తృతీయసవనం తదస్యాదిత్యా అన్వాయత్తాః ప్రాణా వావాదిత్యా ఏతే హీదꣳ సర్వమాదదతే॥ ౫

తం చేదేతస్మిన్వయసి కిఞ్చిదుపతపేత్స బ్రూయాత్ ప్రాణా ఆదిత్యా ఇదం మే తృతీయసవనమాయురనుసన్తనుతేతి మాహం ప్రాణానామాదిత్యానాం మధ్యే యజ్ఞో విలోప్సీయేత్యుద్ధైవ తత ఏత్యగదో హైవ భవతి॥ ౬

ఏతద్ధ స్మ వై తద్విద్వానాహ మహిదాస ఐతరేయః స కిం మ ఏతదుపతపసి యోఽహమనేన న ప్రేష్యామీతి స హ షోడశం వర్షశతమజీవత్ప్ర హ షోడశం వర్షశతం జీవతి య ఏవం వేద॥ ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

ఆ.— ప్రాణేషు రుద్రశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తమాహ (రుదన్తీతి) యదుక్తం రోదయన్తీతి రుద్రా ఇతి తదుపపాదయతి (రుద్రా హీతి) ౩-౪

రం.— (అథ యాని చతుశ్చత్వారింశద్వర్షాణీత్యాది) (ప్రాణా వావ రుద్రా ఏతే హీదం సర్వం రోదయన్తి) యావదైశ్వర్యం ... సన్తి ... ప్రాణానాం ... తయా పురుషాన్ రోదయన్తీతి రుద్రత్వముపపన్నమిత్యర్థః. ౩

రం.— (తం చేదేతస్మిన్వయసి కిఞ్చిదుపతపేదిత్యాది) ఏతస్మిన్వయసి- చతుశ్చత్వారింశద్వర్షాదూర్ధ్వమష్టషష్టివర్షమధ్యే ఇత్యర్థః (ప్రాణానాం రుద్రాణాం మధ్యే) మాధ్యన్దినసవనే రోదకానాం ప్రాణానాం మధ్య ఇత్యర్థః ౪

శం.— తథా- ఆదిత్యాః ప్రాణాః- తే హీదం- శబ్దాదిజాతమాదదతే ౫

ఆ.— యథా ప్రాణా వసవో రుద్రాశ్చోక్తాః- తథైవాదిత్యా అపి తేష్వాదిత్యశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తమాహ (తే హీతి) ౫

రం.— (అథ యాన్యష్టాచత్వారింశద్వర్షాణీత్యాది) (ప్రాణా వావాదిత్యా ఏతే హీదం సర్వమాదదతే) సర్వస్య విషయజాతస్యాదానాత్ ... ఆదిత్యత్వమిత్యర్థః. ౫

శం.— స ఆదిత్యానాం తృతీయసవనమాయుః - షోడశోత్తరవర్షశతం సమాపయత - అనుసన్తనుత యజ్ఞం సమాపయతేత్యర్థః సమానమన్యత్ ౬

ఆ.— ... తం చేదిత్యాదినా పూర్వేణ గ్రన్థేన * తం చేదేతస్మిన్నిత్యాది వక్ష్యమాణగ్రన్థస్య పునరుక్తత్వాన్న వ్యాఖ్యానాపేక్షేత్యాహ (సమానమన్యదితి) ౬

రం.— (తం చేదేతస్మిన్వయసి కిఞ్చిదుపతపేదిత్యాది) ఏతస్మిన్వయసి- అష్టషష్టివర్షాదూర్ధ్వం షోడశోత్తరశతవర్షపర్యన్తమిత్యర్థః (తృతీయసవనమాయురనుసన్తనుతేతి) తృతీయసవనాత్మకమాయురాసమాప్త్యవిచ్ఛిన్నం కురుతేత్యర్థః (ప్రాణానామాదిత్యానాం మధ్యే) తృతీయసవనస్వామినామాదిత్యానాం మధ్య ఇత్యర్థః ౬

శం.— నిశ్చితా హి విద్యాఫలాయేత్యేతత్ప్రదర్శయన్నుదాహరతి- ఏతత్- యజ్ఞదర్శనం హ స్మ వై- కిల తద్విద్వానాహ మహిదాసః- నామతః, ఇతరాయా అపత్యం- ఐతరేయః కిం- కస్మాన్మే- మమైతత్- ఉపతాపనముపతపసి స త్వం హే రోగ యోఽహం- యజ్ఞోఽనేన - త్వత్కృతేనోపతాపేన న ప్రేష్యామి- న మరిష్యామి అతో వృథా తవ శ్రమ ఇత్యర్థః ఇతి ఏవమాహ స్మ ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః సః - ఏవం నిశ్చయః సన్ షోడశవర్షశతమజీవత్ అన్యోఽప్యేవం నిశ్చయః షోడశం వర్షశతం ప్రజీవతి- య ఏవం- యథోక్తం యజ్ఞసమ్పాదనం వేద- జానాతి స ఇత్యర్థః ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— మహిదాసోదాహరణస్య తాత్పర్యమాహ (నిశ్చితా హీతి) తదేతద్యజ్ఞదర్శనం విద్వానాహ స్మేతి సమ్బన్ధః. హ స్మ వై ఇతి నిపాతయోః కిలేత్యర్థః. తస్య చోదాహరణప్రసిద్ధిర్విషయః హే రోగ- కస్మాన్మాం త్వముపతపసీతి సమ్బన్ధః. కస్మాదిత్యాక్షేపే హేతుమాహ (యోఽహమితి) యో- యజ్ఞః- సోఽహమనేనేతి యోజనా ఇతిశబ్దస్యాన్వయమాచష్టే (ఇత్యేవమితి) నిశ్చితాయా విద్యాయా ధ్యానం ప్రతిఫలం కథయతి (స ఏవమితి)

ఈ.— సయదశిశిషతి యత్పిపాసతి యన్న రమతే తా అస్య దీక్షాః॥ ౧

అథయదశ్నాతి యత్పిబతి యద్రమతే తదుపసదైరేతి॥ ౨

అథ యద్ధసతి యజ్జక్షతి యన్మైథునం చరతి స్తుతశస్త్రైరేవ తదేతి॥ ౩

అథయత్తపో దానమార్జవమహింసా సత్యవచనమితి తా అస్య దక్షిణాః॥ ౪

యస్య పిమహిదాసస్య యథోక్తసిశ్చయవతో యథోక్తంఫలం - ఛాపీదాసీ న్నసస్యదిమాయా లసిత్యాశజ్క్యాహ (అన్యోపీ) (ప్రజీవతీతి) జీవనస్య ప్రకర్షః - రోగాద్యుపఘాత పరాహత్యం ప్రశబ్దేనోచ్యతే ఏవంసిశ్చయ ఇత్యుక్తం పురుషం విశనష్టి (ఏవమితి) ౭

ఇతి తృతీయ ప్రపాఠకే షోడశఖణ్డ భాష్యటీకా

౬౦ — (ఏతద్ధస్మవై తద్విద్వానాహ మహిదాస ఐతరేయ ఇత్యాది) హేరోగ స్వం మాం కిం - కస్మాదేతత్ - ఏవం ప్రకారేణ ఉపతపసి మాం అహం - పురుషవిద్యాసిశ్చయత్వాత్ తేనాననోపతాపేన నమరిష్యామి - నమరిష్యామి అతస్తవ శ్రమో వృథైవేతి ప్రాక్ - పురుషవిజ్ఞాన స్వరూపం విద్వాన్ ... - ఐతరేయ మహిదాస నామా ఆహ స్మేత్యర్థః శుద్రాదిత్వాదితరశబ్దాదపత్యార్థ (సహషోడశంవర్షశతమజీవత్) సః - మహిదాసః షోడశం - షోడశాధికం వర్షశతమజీవదిత్యర్థః తదస్మిన్నధికమితి దశాన్తాడ్డః ఇతి షోడశశబ్దాడ్డ ప్రత్యయః అతో విద్యాయా ఫల ప్రకర్షనిశ్చయవతో అన్యస్యాపి ఫలప్రాప్తిర్భవతీతి గావ్యః అన్యోప్యేవంవిత్ షోడశంవర్షశతం జీవతీత్యాహ (ప్రహషోడశంవర్షశతం జీవతియఏవంవేద) స్పష్టార్థః ౭

ఇతితృతీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డః

---

౬౦ — — సయదశిశిషతీత్యాదిర్యజ్ఞసామ్యనిర్దేశః పురుషస్యపూర్వేణైవసమ్బధ్యతే. యదశిశిషతి- అశితుమిచ్ఛతి తథా- పిపాసతి-పాతుమిచ్ఛతి యన్న రమతే- ఇష్టాద్యప్రాప్తినిమిత్తం యదేవం జాతీయకం దుఃఖమనుభవతి- తా అస్య దీక్షా దుఃఖసామాన్యాద్దీక్షాయజ్ఞస్యేవ ౧

ఆ — ననుపూర్వేణాశీర్వాద ప్రయోగేనోదాహరణేన వాసమాన స్తరగ్రన్థస్య సమ్బన్ధోనోపలభ్యతే- తత్రాహ (సయదతి) పూర్వేణ * తస్యాయూని ... సాదృశ్యనిర్దేశేనేత్యర్థః. ఏవంజాతీయకం-అశనాయాదికృతమితి యావత్ అదీక్షాదిష్వదీక్షాత్వ హేతుమాహ (దుఃఖేతి) ౧

౬౦.— తథా పురుషస్య యజ్ఞసాదృశ్యమేవనిరూపయతి (సయదశిశిషతియత్పిపాసతియన్నరమతే తా అస్య దీక్షా) అశనాయాపిపాసాదీనాం దుఃఖాత్మకత్వేన దీక్షాత్వం కల్ప్యమిత్యర్థః ౧

---

౬౦ — — అథయదశ్నాతి, యత్పిబతి, యద్రమతే- రతించానుభవతీష్టాదిసంయోగాత్,. తదుపసదైస్సమానతామేతి ఉపసదాం చ పయోవ్రతత్వనిమిత్తం సుఖమస్తి, అల్పభోజనీయాని చాహాన్యాసన్నానీతి ప్రశ్వాసః,- అతోఽశనాదీనాముపసదాం చ సామాన్యం ౨

ఆ,--- దీక్షేవ తత్సాదృశ్యాత్పురుషస్య యజ్ఞత్వముక్తం ఇదానీముపసదుపేతత్వసాదృశ్యాదపి తస్య యజ్ఞత్వం విజ్ఞేయమిత్యాహ (అథేతి) అశనాదిషుకథముపసత్ప్రవృత్తిః- తత్రాహ (ఉపసదాం చేతి) పయోవ్రతత్వం-పయోభక్షణయుక్తత్వం యజ్ఞేయాన్యహాన్యల్పభోజనీయాని ప్రసిద్ధాని- తాని చోపసత్సు క్రియమాణాన్యాసన్నానీతి తాసు ప్రశ్వాసః-న్యాసన్నత్వరిశేషః అశనాదిషు చ సోస్తీతి ప్రసిద్ధమిత్యర్థః సుఖనిమిత్తత్వం క్లేశనివృత్తిహేతుత్వం చ సామాన్యం ౨

౬౦ --- (అథయదశ్నాతియత్పిబతియద్రమతే తదుపసదైరేతి) అశనపానరతీనాం పయోవ్రతాదియుక్తోపసత్త్వాత్సుఖరూపత్వాదుపసద్రూపత్వం తదుపసదైరేతి- ఉపసద్భిస్సామ్యమేతి ఉపసత్ప్రవృత్తిస్తాసుకర్తవ్యేత్యర్థః ౨

౬౦.— అథయద్ధసతి, యజ్జక్షతి- భక్షయతి, యన్మైథునంచరతి,- స్తుతశస్త్రైరేవ తత్సామాన్యమేతి- శబ్దవత్త్వసామాన్యాత్ ౩

ఆ -- స్తుతశస్త్రైశ్శబ్దసామ్యాదపిపురుషస్యయజ్ఞత్వమిత్యాహ (అథయదితి) హసనాదిషు స్తుతశస్త్రదృష్టౌ హేతుమాహ (శబ్దవత్త్వేతి) ౩

౬౦ ---- (అథయద్ధసతియజ్జక్షతియన్మైథునంచరతిస్తుతశస్త్రైరేవతదేతి) హసభక్షణమైథునాదీనాం శబ్దవత్త్వసామ్యాత్ స్తుతశస్త్రైస్సామ్యమేతీత్యర్థః. ౩

౬౦.— అథయత్తపో దానమార్జవమహింసా సత్యవచనమితి- తా అస్యదక్షిణాః ధర్మపుష్టికరత్వసామాన్యాత్. ౪

ఆ — దక్షిణావత్త్వసామ్యాదపి పురుషస్య యజ్ఞత్వమవధేయమిత్యాహ (అథేతి) తపోదానాదిషు దక్షిణా దృష్టౌ హేతుమాహ (ధర్మేతి) ౪

తస్మాదాహుః సోష్యత్యసోష్టేతి పునరుత్పాదనమేవాస్య తన్మరణమేవావభృథః॥ ౫

ఉ.— తద్ధైతద్ఘోర ఆఙ్గిరసః కృష్ణాయ దేవకీపుత్రాయోక్త్వోవాచాపిపాస ఏవ స బభూవ సోఽన్తవేలాయామేతత్త్రయం ప్రతిపద్యేతాక్షితమస్యచ్యుతమసి ప్రాణసꣳశితమసీతి తత్రైతే ద్వే ఋచౌ భవతః॥ ౬

రం— (అథయదిత్యాది) తపోదానమార్జవమహింసా సత్యవచనమిత్యేతాన్యస్య దక్షిణా-దక్షిణాదృష్టిస్తేషు కర్తవ్యేత్యర్థః ధర్మపుష్టికరత్వసామ్యాదితి భావః. ౪

శం.— యస్మాచ్చ యజ్ఞః పురుషః- తస్మాత్తం జనయిష్యతి మాతా యదా- తదాహురన్యే సోష్యతీతి అస్య మాతరం. యదా చ ప్రసూతా భవతి- తదాఽసోష్ట పూర్ణికేతి యథా యజ్ఞే సోష్యతి సోమం దేవదత్తః, అసోష్ట సోమం యజ్ఞదత్త, ఇతి అతః శబ్దసామాన్యాద్వా పురుషో యజ్ఞః. పునరుత్పాదనమేవాస్య తత్- పురుషాఖ్యస్య యజ్ఞస్య యత్ సోష్యత్యసోష్టేతి శబ్దసమ్బద్ధత్వం నిగీయతే. కిఞ్చ - తన్మరణమేవాస్య - పురుషయజ్ఞస్యావభృథః- సమాప్తిసామాన్యాత్ ౫

ఆ— ప్రకారాన్తరేణ పురుషస్య యజ్ఞత్వం సాధయతి (యస్మాచ్చేతి) * షూఙ్ ప్రాణిప్రసవే * షుఞ్ అభిషవ ఇతి ధాతుద్వయదర్శనాత్ప్రసవేఽభిషవే చ సాధారణస్సవనశబ్దః అతస్సవనశబ్దసామాన్యాద్వా పురుషే యజ్ఞదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః పురుషసవనశబ్దసామాన్యం దర్శయతి (పునరితి) యత్పునర... స్యైవ సోష్యతీత్యాదిశబ్దసమ్బద్ధత్వం-తదుత్పాదనమేవ తదితి యోజనా అవభృథసామాన్య ... స్య యజ్ఞస్యోపసంహరత్యాహ (కించేతి) ౫

రం.— (తస్మాదాహుస్సోష్యత్యసోష్టేతి పునరుత్పాదనమేవాస్య) యతో హేతోః పురుషస్యైవ యజ్ఞరూపత్వం-అత ఏవ యథా యజ్ఞం కరిష్యమాణే ప్రయోక్తరి దేవదత్తస్సోమం సోష్యతీతి ప్రయుజ్యతే- తథా యదా మాతా పురుషం జనయిష్యతి - తదా పురుషస్యోత్పాదనం ప్రతీక్ష్య పురుషం సోష్యతీతి ప్రయుఞ్జతే లోకాః యథాగాన న్తరం అసోష్ట సోమం యజ్ఞదత్త ఇతివత్ అసోష్ట మాతా పురుషమిత్యుత్పన్నే సత్యపి ప్రయుఞ్జతే. తతశ్చ పురుషస్యోత్పాదనమేవ సోష్యత్యసోష్టేతి శబ్దసమ్బన్ధిత్వసామాన్యాత్ యజ్ఞానుష్ఠానలక్షణముత్పాదనమిత్యర్థః (తన్మరణమేవావభృథః) సమాప్తిత్వసామ్యాన్మరణేఽవభృథత్వం పశ్యేదితి భావః ౫

శం.— తద్ధైతత్- యజ్ఞదర్శనం ఘోరః- నామతః ఆఙ్గిరసః- గోత్రతః కృష్ణాయ దేవకీపుత్రాయ - శిష్యాయోక్త్వోవాచ - తదేతత్త్రయమిత్యాదివ్యవహితేన సమ్బన్ధః సచైతద్దర్శనం శ్రుత్వాఽపిపాస ఏవాన్యాభ్యో విద్యాభ్యో బభూవ ఇత్థం చ విశిష్టేయం విద్యా - యత్కృష్ణస్య దేవకీపుత్రస్యాన్యాం విద్యాం ప్రతి తృడ్విచ్ఛేదకరీతి పురుషయజ్ఞవిద్యాం స్తౌతి. ఘోర ఆఙ్గిరసః కృష్ణాయోక్త్వేమాం విద్యాం కిమువాచేతి తదాహ- సః- ఏవం యథోక్తయజ్ఞవిదన్తవేలాయాం- మరణకాల ఏతన్మన్త్రత్రయం ప్రతిపద్యేత- జపేదిత్యర్థః. కిం తత్ అక్షితం- అక్షీణం. అక్షతం వాసి. ఇత్యేకం యజుః సామర్థ్యాదాదిత్యస్థం ప్రాణం చైకీకృత్యాహ తథా తదేవాహ- అచ్యుతం- స్వరూపాదప్రచ్యుతమసి ఇతి ద్వితీయం యజుః ప్రాణసంశితం- ప్రాణశ్చ సంశితం- సమ్యక్తనూకృతం చ సూక్ష్మం తత్త్వమసి ఇతి తృతీయం యజుః తత్ర- ఏతస్మిన్నర్థే విద్యాస్తుతిపరే ద్వే ఋచౌ- మన్త్రౌ భవతః నజపార్థే- * త్రయం ప్రతిపద్యేతేతి త్రిత్వసఙ్ఖ్యాబాధనాత్ పఞ్చసఙ్ఖ్యా హి తదా స్యాత్ ౬

ఆ— పురుషే యజ్ఞదృష్టిరుక్తా సమ్ప్రతి ... సమ్బద్ధేన విద్యాం స్తౌతి, విద్యాఙ్గం చ జపం విధాతుం ముపక్రమతే (తద్ధైతదితి) దేవకీపుత్రస్యైతద్దర్శన శ్రవణఫలమాహ (సచేతి) కిమన్యయం ... వ్యాఖ్యాయి కేతి ఆహ (ఇత్థం చేతి) ... దేవతాం ప్రత్యుచ్యతే- తత్రాహ (సామర్థ్యాదితి) నిష్కృష్టన్యస్తేతి సమ్బన్ధాభావాత్, తత్పురుషయజ్ఞస్య చ దేవతాన్తరానుపపత్తేః, శ్చ ప్రాణానామేవాధిగత్య వికల్పం ... మాదిత్యాఖ్యం జపమన్త్రార్థత్వేన సమ్బధ్యత ఇత్యర్థః ద్వితీయమన్త్రస్యార్థాన్తరం వారయతి (తథేతి) ప్రథమమన్త్రవదిత్యర్థః సవద్భావోఽరేకార్థత్వే సత్యన్తరస్యైవ యథార్థం- ద్వయోరపి జప్యత్వేనోపయుక్తత్వాదితి ద్రష్టవ్యం మన్త్రత్రయస్య ప్రతిపాద్యాంశాని ... తస్యాప్యనుప్రతిపాదితమితి ప్రత్యయదార్ఢ్యార్థమాహ (తత్రేతి) కిమితి విద్యాస్తుతిపరత్వమనయోరిష్యతే- జపార్థత్వమేవ కింన స్యాత్- తత్రాహ (నేత్యాదినా) అనయోర్జపార్థత్వేపి త్రిత్వసఙ్ఖ్యాయాస్తత్త్వాన్న సా బాధ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (పఞ్చేతి) అనయోర్జప్యత్వే పఞ్చకం ప్రతిపద్యేతేతి పఞ్చసఙ్ఖ్యాయా వక్తవ్యత్వాత్త్రిత్వం బాధితం స్యాదిత్యర్థః. ౬

రం.— (తద్ధైతద్ఘోర ఆఙ్గిరసః కృష్ణాయ దేవకీపుత్రాయోక్త్వోవాచ) ఘోరనామాఽఙ్గిరోగోత్రః కశ్చిదృషిరేతత్-పురుషయజ్ఞదర్శనం దేవకీపుత్రాయ కృష్ణాయ- ఇతిశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. కృష్ణశేషభూతం తత్త్రిత్యర్థమిత్యుక్త్వా- ఇత్యనుసన్ధాయ చ వాచ - అనుష్ఠితవానిత్యర్థః. వచేర్లక్షణయాఽనుష్ఠానార్థత్వం. (అపిపాస ఏవ స బభూవ) సః- ఘోరనామా భగవచ్ఛేషత్వానుసన్ధానపూర్వకపురుషయజ్ఞోపాసనానుష్ఠానేన బ్రహ్మవిద్యాం ప్రాప్యాపిపాసః- ఇదముపలక్షణమపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకస్య. ముక్తో బభూవేత్యర్థః. తతశ్చ షోడశాధికవర్షశతజీవనఫలకస్యాపి పురు

ఉ.— ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతస ఉద్వయం తమసస్పరి జ్యోతిః పశ్యన్త ఉత్తరగ్ँ స్వః పశ్యన్త ఉత్తరం దేవం దేవత్రా సూర్యమగన్మ జ్యోతిరుత్తమమితి జ్యోతిరుత్తమమితి॥ ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

షయజ్ఞదర్శనస్య భగవచ్ఛేషత్వానుసన్ధానపూర్వకమనుష్ఠితస్య బ్రహ్మవిద్యోపకారిత్వముక్తమితి భావః (సోఽన్తవేలాయామేతత్త్రయం ప్రతిపద్యేత) సః- భగవచ్ఛేషత్వానుసన్ధానపూర్వకపురుషవిద్యాసాధితచిరాయుష్ట్వః గీతబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠః పురుషః అక్షితమసి, అచ్యుతమసి, ప్రాణసంశితమసీ, త్యేతన్మన్త్రత్రయం మరణకాలే జపేదిత్యర్థః అక్షితమసి- క్షయశూన్యమసి అచ్యుతమసి- స్వరూపస్వభావప్రచ్యుతిశూన్యమసి ప్రాణసంశితమసి- జగత్ప్రాణయితృత్వే సతి సంశితం- సూక్ష్మతత్త్వమసీతి బ్రహ్మసమ్బోధనం * శో తనూకరణ ఇతి హి ధాతుః (తత్రైతే ద్వే ఋచౌ భవతః) తత్ర- పరబ్రహ్మవిషయే ఏతే ఋచౌ- మన్త్రౌ భవత ఇత్యర్థః ౬

శం — ఆదిత్ప్రత్న ఆకారస్యానుబన్ధస్తకారో, ఽనర్థక ఇచ్ఛబ్దః, ప్రత్నస్య- చిరన్తనస్య పురాణస్యేత్యర్థః రేతసః- కారణస్య బీజభూతస్య జగతస్సదాఖ్యస్య జ్యోతిః- ప్రకాశం పశ్యన్తి ఆశబ్దఉత్స ... పశ్యన్తీత్యనేన సమ్బధ్యతే కిం జ్యోతిః పశ్యన్తి వాసరం - అహః అహరివ తత్సర్వతో వ్యాప్తం బ్రహ్మణో జ్యోతిః. నివృత్తచక్షుషో బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మచర్యాదినివృత్తిసాధనేన శుద్ధాన్తఃకరణాః ఆ- సమన్తతో జ్యోతిః పశ్యన్తీత్యర్థః పరః- పరమితి లిఙ్గవ్యత్యయేన జ్యోతిఃపరత్వాత్ యదిధ్యతే - దీప్యతే దివి - ద్యోతనవతి పరస్మిన్ బ్రహ్మణి వర్తమానం యేన జ్యోతిషేద్ధస్సవితా తపతి, చన్ద్రమా ..., విద్యుద్విద్యోతతే, గ్రహతారాగణా విభాసన్తే, కిఞ్చ - అన్యోఽపి మన్త్రో దృగ్భావాయ యథోక్తం జ్యోతిః పశ్యన్ (ఉద్వయం) తమసః- అజ్ఞానలక్షణాత్పరి- పరస్తాదితి శేషః తమసాఽపనేతృ యజ్జ్యోతిరుత్తరమాదిత్యస్థం పరిపశ్యన్తో వయముదగన్మేతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః తజ్జ్యోతిస్స్వః- ఆత్మీయం. అస్మద్హృదిస్థితమాదిత్యస్థం చ తదేకం జ్యోతిః యదుత్తరం - ఉత్కృష్టతరం ఊర్ధ్వతరం వాఽపరం జ్యోతిరపేక్ష్య పశ్యన్త ఉద గన్మ వయం కథముదగన్మేతి ఆహ- దేవం- ద్యోతనవన్తం. దేవత్రా- దేవేషు సర్వేషు సూర్యం- రసానాం రశ్మీనాం ప్రాణానాం చ జగత ఈరణాత్సూర్యః తముదగన్మ- గతవన్తో జ్యోతిరుత్తమం. సర్వజ్యోతిర్భ్య ఉత్కృష్టతమం. అహో ప్రాప్తా వయమిత్యర్థః ఇదం తజ్జ్యోతిః - యదృగ్భ్యాం స్తుతం, యద్యజుర్మన్త్రేణ ప్రకాశితం, ద్వివచనేన త్యాయజ్ఞకల్పనాపరిసమాప్త్యర్థః ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతసో జ్యోతిః పశ్యన్తి వాసరం । పరో యదిధ్యతే దివీతి మన్త్రస్య ప్రతీకగ్రహణం - ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతస ఇతి. తత్పదచ్ఛేదపూర్వకం వ్యాచష్టే (ఆదిత్యాదినా) ఇచ్ఛబ్దః- అనర్థక ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః కింవిశేషణమిత్యపేక్షాయాం సదేవ సోమ్యేదమితి శ్రుతిసిద్ధం బ్రహ్మేత్యాహ (సదాఖ్యస్యేతి) * అనన్తం బ్రహ్మణో విద్వానితివత్ ప్రత్నస్య జ్యోతిరితి సమ్బన్ధో ద్రష్టవ్యః ఉత్సృష్టానుబన్ధకత్వాత్తకారస్య ఇతి యావత్. నను బ్రహ్మస్వరూపభూతమేతజ్జ్యోతిర్న చ సర్వే పశ్యన్తి- తత్రాహ (నివృత్తచక్షుష ఇతి) నివృత్తాని- విముఖీకృతాని ... కరణాని యేషాం తే- తథా అత ఏవ బ్రహ్మవిదః * కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్నితి శ్రుత్యన్తరం. తత్రైవోపాయాన్తరం సూచయతి (బ్రహ్మచర్యాదీతి) * స్మరణం కీర్తనం కేలిః ప్రేక్షణం గుహ్యభాషణం । సఙ్కల్పోఽధ్యవసాయశ్చ క్రియానిర్వృత్తిరేవ చ । ఏతన్మైథునమష్టాఙ్గం ప్రవదన్తి మనీషిణః । విపరీతం బ్రహ్మచర్యమేతదేవాష్టలక్షణం బ్రహ్మచర్యాదీత్యాదిపదేనాహింసాఽఽస్తైన్యాదయో గృహ్యన్తే ఏతైర్నివృత్తిప్రధానైస్సాధనైశ్శుద్ధం- ఉద్దీపితమన్తఃకరణం యేషాం తే- తథా వ్యత్యయస్య హేతుమాహ (జ్యోతిఃపరత్వాదితి) యస్స్వే మహిమ్ని ప్రతిష్ఠితో దీప్యతే- తత్పరం జ్యోతిరితి సమ్బన్ధః దీప్యమానత్వం వివృణోతి (యేనేతి) మన్త్రాన్తరమవతారయతి (కిఞ్చేతి) ఇతశ్చ విద్యాస్తుత్యర్థతేతి యావత్ కిమాహేత్యపేక్షాయాం ద్వితీయం మన్త్రముదాహరతి (ఉద్వయమితి) తం వ్యాకరోతి (తమస ఇత్యాదినా) తస్యైవ జ్యోతిషః ప్రభానైర్జ్యోతిర్నాన్యదస్తీత్యర్థః దేవత్వేన ప్రత్యగాత్మత్వమాహ (స్వ ఇతి) తయోరేకత్వం * సయశ్చాయమిత్యాదిషు శ్రుత్యన్తరసిద్ధం దర్శయతి (ఆదిత్యస్థమితి) తత్పదార్థం త్వంపదార్థం చోక్త్వా తయోరైక్యముక్తం ఇదానీమేకీభూతం జ్యోతిర్విశినష్టి (యదుత్తరమితి) ఏకత్వధీఫలం కథయతి (పశ్యన్త ఇతి) ఫలమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) పరిసమాప్తిం సూచయతి (అహో ఇతి) మన్త్రాణాం మన్త్రయోశ్చైకవాక్యత్వముపసంహరతి (ఇదం తదితి)...... ....౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డవ్యాఖ్యటీకా

రం — (ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతస ఇతి) తయోఋచోరయమాద్యో మన్త్రః ప్రతీకేన గృహీతః సోఽయం మన్త్రః - ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతసః జ్యోతిః పశ్యన్తి వాసరం పరో యదిధ్యతే దివి ఇతి అయమర్థః- ప్రత్నస్య- పురాతనస్య రేతసః- జగద్బీజభూతస్యావ్యక్తస్య ఆదిత్- ఆదిభూతం. సంసారతమసనివారకతయా జ్యోతిశ్శబ్దితం పరం బ్రహ్మ * సదా పశ్యన్తి సూరయ ఇత్యుక్తరీత్యా నిత్యసూరయః వాసరం - నిత్యప్రకాశరూపం సర్వకాలం పశ్యన్తీత్యర్థః. యత్- జ్యోతిః * అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యత ఇత్యుక్తరీత్యా దివి-భగవల్లోకే పరత్వేన ఇధ్యతే- నిరతిశయదీప్తియుక్తవిగ్రహ

ఉ.— మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యధ్యాత్మమథాధిదైవతమాకాశో బ్రహ్మేత్యుభయమాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మం చాధిదైవతం చ॥ ౧

యి క్రమిత్యర్థః । ఉద్వయంతమసస్పరి జ్యోతిః పశ్యన్త ఉత్తరం స్వః పశ్యన్త ఉత్తరమిత్యాది) తమసః- ప్రకృతేః పరస్తాత్- ఉత్తరం జ్యోతిః- పరబ్రహ్మ పరిపశ్యన్తః ఉత్తరం- సర్వలోకోర్ధ్వసంస్థః- భగవల్లోకం పరిపశ్యన్తః అత్ర పరిపశ్యన్త ఇత్యుభయత్ర హేత్వర్థే శతృప్రత్యయః భగవల్లోకస్య తిదన్తపరమాత్మనశ్చ దర్శనాదేవేతియావత్ దేవత్రా- దేవేషు * దేవమనుష్యేత్యాదినా షష్ఠ్యర్థే త్రాప్రత్యయః దేవం - ద్యోతమానం ఉత్తమం- అశ్విరాదిపర్వభూతం. సూర్యరూపం జ్యోతిర్వయం ఉదగన్మ- ఉద్గత్య ప్రాప్తాః స్మ ఇత్యర్థః (జ్యోతిరుత్తమమితి జ్యోతిరుత్తమమితి) ద్విరభ్యాసో యజ్ఞకల్పనాసమాప్త్యర్థః ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణం లిఖ్యతే - గుణోపసంహారపాదే తైత్తిరీయకే ; తస్యైవంవిదుషో యజ్ఞస్యాత్మా యజమానశ్శ్రద్ధా పత్నీ శరీరమిధ్మమురో వేదిర్లోమాని బర్హిర్వేదశ్శిఖా హృదయం యూపః కామ ఆజ్యం మన్యుః పశుస్తపోఽగ్నిర్దమశ్శమయితా దక్షిణా వాగ్ఘోతా ప్రాణ ఉద్గాతా చక్షురధ్వర్యుర్మనో బ్రహ్మా శ్రోత్రమగ్నీద్యావద్ధ్రియతే సా దీక్షా యదశ్నాతి యత్పిబతి తదస్య సోమపానం యద్రమతే తదుపసదో యత్సఞ్చరత్యుపవిశత్యుత్తిష్ఠతే చ స ప్రవర్గ్యో యన్ముఖం తదాహవనీయో యా వ్యాహృతిరాహుతిర్యదస్య విజ్ఞానం తజ్జుహోతి యత్సాయం ప్రాతరత్తి తత్సమిధో యత్సాయం ప్రాతర్మధ్యన్దినం చ తాని సవనాని యే అహోరాత్రే తే దర్శపూర్ణమాసౌ యేఽర్ధమాసాశ్చ మాసాశ్చ తే చాతుర్మాస్యాని య ఋతవస్తే పశుబన్ధాః ఇతి శ్రుతాయాః పురుషవిద్యాయాః *పురుషో వావ యజ్ఞ ఇతి ఛాన్దోగ్యామ్నాతా పురుషవిద్యా న భిన్నా - పురుషవిద్యేతి సమాఖ్యైక్యాత్, పురుష సమ్బన్ధిషు యజ్ఞావయవత్వకల్పనాసామ్యాత్, మరణావభృథసామ్యాచ్చేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * పురుషవిద్యాయామపి చేతరేషామనామ్నానాత్ ఉభయత్రామ్నాతయోః పురుషవిద్యాత్వేఽపి విద్యాభేద ఏవాస్త్యేవ కుతః ఇతరేషామనామ్నానాత్ - * యత్సాయం ప్రాతర్మధ్యన్దినం చ తాని సవనానీత్యాదీనాం తైత్తిరీయకామ్నాతానాం ఛాన్దోగ్యేఽనామ్నానాత్, త్రేధా విభక్తపురుషాయుషస్యైవ ఛాన్దోగ్యే సవనత్వామ్నానాత్, ఛాన్దోగ్యశ్రుతాశిశిషాదీక్షాదిత్వపరికల్పనస్య తైత్తిరీయకేఽదర్శనాత్, యజమానపత్న్యాదిపరికల్పనానాం చ భిన్నభిన్నత్వాత్, ఛాన్దోగ్యే *పురుషో వావ యజ్ఞ ఇతి శ్రుతస్య పురుషే యజ్ఞత్వపరికల్పనస్య తైత్తిరీయకేఽదర్శనాచ్చ విద్యాభేద ఏవ నచ * తస్యైవం విదుషో యజ్ఞస్యేత్యత్ర షష్ఠ్యన్తయోః సామానాధికరణ్యాశ్రయణేన పురుషే యజ్ఞత్వకల్పనం తైత్తిరీయకేఽప్యస్తీతి వాచ్యం- పురుషస్యైవ యజ్ఞత్వే తస్యైవ యజమానత్వం విరుద్ధం- యజ్ఞత్వయజమానత్వయోరేకస్మిన్విరోధాత్ కిఞ్చ- పురుషే యజ్ఞత్వకల్పనే హి విద్వాన్యజ్ఞ ఆత్మా యజమాన ఇత్యేవ వక్తవ్యం స్యాత్ - నత్వేకవాక్యతయా *విదుషో యజ్ఞస్యాత్మా యజమాన ఇతి అతో విదుషో యజ్ఞస్యేతి వ్యధికరణషష్ఠ్యా విద్వత్సమ్బన్ధియజ్ఞస్యేత్యర్థః. తతశ్చ ప్రణవ ఏవ విస్వర ఇతి న్యాయేన పురుషస్య యజ్ఞత్వకల్పనైకరూప్యాభావాత్ విద్యాభేద ఏవ కిఞ్చ-ఛాన్దోగ్యామ్నాతాయాః పురుషవిద్యాయాః * ప్ర హ షోడశం వర్షశతం జీవతీతి షోడశాధికవర్షశతజీవనం ఫలత్వేనామ్నాతం తైత్తిరీయకే తు శ్రుతాయాః పురుషవిద్యాయాః * బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతీతి బ్రహ్మప్రాప్తిఫలికాయాస్సన్నిధౌ పఠితత్వాత్ బ్రహ్మవిద్యాఙ్గతయా బ్రహ్మప్రాప్తిఫలకత్వమేవ. అతః ఫలసంయోగభేదాచ్చ పురుషవిద్యయోర్భేద ఇతి సిద్ధాన్తితం ప్రకృతమనుసరామః ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్

శం — మనోమయ ఈశ్వర ఉక్త ఆకాశాత్మేతి చ బ్రహ్మణో గుణైకదేశత్వేన. అథేదానీం మన ఆకాశయోస్సమస్తబ్రహ్మదృష్టివిధానార్థ ఆరమ్భః (మనో బ్రహ్మేత్యాది) మనః - మనుతేఽనేనేతి అన్తఃకరణం. తద్బ్రహ్మ పరమిత్యుపాసీతేత్యేతదాత్మవిషయం దర్శనం - అధ్యాత్మం అథాధిదైవతం- దేవతావిషయమిదం వక్ష్యామః ఆకాశో బ్రహ్మేత్యుపాసీత ఏవముభయం- అధ్యాత్మమధిదైవతం చోభయం బ్రహ్మదృష్టివిషయమాదిష్టం- ఉపదిష్టం భవతి- ఆకాశమనసోస్సూక్ష్మత్వాత్ మనసోపలభ్యత్వాచ్చ బ్రహ్మణో యోగ్యం మనో బ్రహ్మదృష్టేః ఆకాశశ్చ సర్వగతత్వాత్సూక్ష్మత్వాదుపాధిహీనత్వాచ్చ ౧

ఆ.— నను యజ్ఞవిజ్ఞానేన వక్ష్యమాణవిజ్ఞానస్య న సఙ్గతిరస్తీతి కథం పౌర్వాపర్యమిత్యాశఙ్క్యానన్తరఖణ్డస్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధమాహ (మనోమయ ఇతి) ఇతి చ- ఈశ్వర ఉక్త ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తత్ర బ్రహ్మణో గుణయోరేకదేశత్వేన మన ఆకాశశ్చోక్త ఇత్యాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) యథోక్తగుణకబ్రహ్మదృష్ట్యసమర్థస్య తయోరేవ సమస్తబ్రహ్మదృష్టికర్తవ్యార్థముత్తరం గ్రన్థమవతారయతి (అథేతి) ఏవముభయం - ఉపదిష్టం భవతీతి సమ్బన్ధః తదేవోభయం విభజతే (అధ్యాత్మమితి) కథం మనోదృష్టివిషయత్వేనాధ్యాత్మం మనో బ్రహ్మేత్యుపాసనం విధిత్స్యతే- తత్రాహ (మనసేతి) తథాపి కథం బ్రహ్మదృష్టేరాకాశం విషయో భవతి- న హి తేనోపలభ్యతే బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆకాశశ్చేతి) బ్రహ్మదృష్టేర్యోగ్యమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧

రం.— అధ్యాత్మం మనసి అధిదైవతమాకాశే చ బ్రహ్మదృష్టిరుపదిశ్యతే (మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యాదినా) ఆదిష్టం భవతి- ఉపదిష్టం భవతీత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. ౧

౭. — తదేతచ్చతుష్పాద్బ్రహ్మ వాక్పాదః ప్రాణః పాదశ్చక్షుః పాదః శ్రోత్రం పాద ఇత్యధ్యాత్మమథాధిదైవతమగ్నిః పాదో వాయుః పాద ఆదిత్యః పాదో దిశః పాద ఇత్యుభయమేవాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మం చైవాధిదైవతం చ॥ ౨

వాగేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః సోఽగ్నినా జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద॥ ౩

ప్రాణ ఏవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః స వాయునా జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద॥ ౪

శం — తదేతత్ - మన ఆఖ్యం చతుష్పాద్బ్రహ్మ - చత్వారః పాదా అస్యేతి కథం చతుష్పాత్త్వం మనసో బ్రహ్మణ ఇతి ఆహ - వాక్ప్రాణశ్చక్షుః శ్రోత్రమిత్యేతే పాదాః ఇత్యధ్యాత్మం అథాధిదైవతమాకాశస్య బ్రహ్మణోఽగ్నిర్వాయురాదిత్యో దిశ ఇత్యేతే ఏవముభయమేవ చతుష్పాద్బ్రహ్మాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మం చైవాధిదైవతం చ తత్ర మనసో వాగేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః - ఇతరపాదత్రయాపేక్షయా వాచా హి పాదేనేవ గవాదివద్వక్తవ్యవిషయం ప్రతితిష్ఠతి - అతో మనసః పాద ఇవ వాక్. తథా - ప్రాణః - ఘ్రాణః పాదః - తేనాపి హి గన్ధవిషయం ప్రతి చ క్రామతి తథా - చక్షుః పాదః శ్రోత్రం పాదః ఇత్యేవమధ్యాత్మం చతుష్పాత్త్వం మనసో బ్రహ్మణః తథాఽధిదైవతమగ్నివాయ్వాదిత్యదిశ ఆకాశస్య బ్రహ్మణ ఉదర ఇవ గోః పాదా ఇవ లగ్నా ఉపలభ్యన్తే - తేన తస్యాకాశస్యాగ్న్యాదయః పాదా ఉచ్యన్తే. ఏవముభయమధ్యాత్మం చైవాధిదైవతం చ చతుష్పాదాదిష్టం భవతి ౨

ఆ — అధ్యాత్మమధిదైవతం చ విహితస్యోపాసనస్యానుచిన్తనం దర్శయతి (తదేతదితి) మనసశ్చతుష్పాత్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఆధిదైవికస్యాకాశస్య చతుష్పాత్త్వం ప్రకటయతి (అథేత్యాదినా) మనఆకాశయోరుక్తం చతుష్పాత్త్వం నిగమయతి (ఏవమితి) ఆధ్యాత్మికాన్ పాదాన్ ప్రపఞ్చయతి (తత్రేతి) పాదత్వం వాచో వ్యుత్పాదయతి (వాచా హీతి) యథా గవాదిర్హస్త్యంపాదేనైవ ప్రాప్నోతి - తథా దేవదత్తోఽపి వాచైవ పాదేన వక్తవ్యం విషయం ప్రతిలభతే - తేన తస్యా యుక్తం పాదత్వమిత్యర్థః ప్రాణస్యాపి చ ఇవ పాదత్వం దర్శయతి (తేనాపీతి) ఆధిదైవికాన్ పాదాన్ వివృణోతి (తథేతి) యథా గోరుదరే పాదా లగ్నా లక్ష్యన్తే - తథాకాశస్యోదర ఇవాగ్న్యాదయో లగ్నా దృశ్యన్తే - తస్మాత్తస్య తే పాదా ఇవ భవన్తీత్యర్థః. ద్వివిధపాదవివరణముపసంహరతి (ఏవమితి) ౨

రం. — (తదేతచ్చతుష్పాద్బ్రహ్మ) తదేతత్ - మన ఆఖ్యం బ్రహ్మ చతుష్పాదిత్యర్థః కథం మనోరూపస్య బ్రహ్మణశ్చతుష్పాత్త్వమిత్యత్రాహ (వాక్పాదః ప్రాణః పాదశ్చక్షుః పాదః శ్రోత్రం పాద ఇత్యధ్యాత్మం) వాగాదీనాం [illegible] మత్వాత్ మనఃపాదత్వాధ్యాత్మోక్త ఇతి భావః. ఇత్యధ్యాత్మం - ఉక్తమితి శేషః (అథాధిదైవతం) ఉచ్యత ఇతి శేషః. (అగ్నిః పాదో వాయుః పాద ఆదిత్యః పాదో దిశః పాద ఇతి) అగ్న్యాదయశ్చత్వారో బ్రహ్మరూపాకాశస్యోదరలగ్నాః పాదా ఇవ భవన్తీత్యర్థః (ఇత్యుభయమేవాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మం చాధిదైవతం చేతి) స్పష్టోఽర్థః ౨

శం. — తత్ర వాగేవ మనసో బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః సోఽగ్నినాఽధిదైవతేన జ్యోతిషా భాతి చ - దీప్యతే తపతి చ - సంతాపం చౌష్ణ్యం కరోతి అథవా - తైలఘృతాద్యాగ్నేయాశనేనేద్ధా వాగ్భాతి చ. తపతి చ - వదనాయోత్సాహవతీ స్యాదిత్యర్థః. విద్వత్ఫలం - భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన - య ఏవం - యథోక్తం వేద. ౩

ఆ — సమ్ప్రత్యాధ్యాత్మికపాదానామాధిదైవికపాదైరధిష్ఠేయత్వేనాసమ్బన్ధోఽనుచిన్తనీయ ఇతి దర్శయితుముపక్రమతే (తత్రేతి) సోఽగ్నినేత్యాదేరర్థాన్తరమాహ (అథవేతి) కీర్తియశసోః ప్రత్యక్షపరోక్షత్వాభ్యాం భేదః ౩-౪-౫

రం — (వాగేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్సోఽగ్నినా జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ) అధ్యాత్మం బ్రహ్మరూపస్య మనసో వాగేవ చతుర్థః పాదః. సోఽధిదైవతం బ్రహ్మరూపాకాశపాదభూతేన [illegible] అగ్నినా జ్యోతిషా - ప్రకాశకేన భాతి - ప్రకాశతే. తపతి - స్వకార్యోత్సాహీ భవతీత్యర్థః. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి అగ్నిదేవతాయా ఏవ వాగనిష్ఠాతృత్వేన తదధీనప్రకాశప్రవృత్తికత్వాదితి భావః ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం (భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద) వితరణవిక్రమరూపహేతుభేదాత్ కీర్తియశసోర్భేదః బ్రహ్మవర్చసం - వృత్తాధ్యయనసమృద్ధిః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

శం. — తథా - ప్రాణ ఏవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః. స వాయునా గన్ధాత్మనా భాతి చ తపతి చ ౪

రం — (ప్రాణ ఏవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్స వాయునేత్యాది) వాయుప్రాణయోరేకతత్త్వత్వాదితి భావః ౪

ఉ.— చక్షురేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః స ఆదిత్యేన జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద॥ ౫

శ్రోత్రమేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః స దిగ్భిర్జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశః ఖణ్డః.

ఉ.— ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశస్తస్యోపవ్యాఖ్యానమసదేవేదమగ్ర ఆసీత్। తత్సదాసీత్తత్సమభవత్తదాణ్డం నిరవర్తత తత్సంవత్సరస్య మాత్రామశయత తన్నిరభిద్యత తే ఆణ్డకపాలే రజతం చ సువర్ణం చాభవతాం॥ ౧

శం — తథా- చక్షురాదిత్యేన రూపగ్రహణాయ ౫

రం — (చక్షురేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్స ఆదిత్యేనేత్యాది) ఆదిత్యస్య చక్షురధిష్ఠాతృత్వాదితి భావః ౫

శం.— శ్రోత్రం దిగ్భిః శబ్దగ్రహణాయ విద్యాఫలం సమానం సర్వత్ర బ్రహ్మసమ్పత్తిరదృష్టం ఫలం. య ఏవం వేద - ద్విరుక్తిర్దర్శనసమాప్త్యర్థా ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— సర్వత్రేత్యుభయత్ర సమ్బధ్యతే ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (శ్రోత్రమేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్స దిగ్భిరిత్యాది) దిశశ్శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశన్నితి శ్రుతిపఠితానాం శ్రోత్రాధిష్ఠాతృత్వాదితి భావః అవశిష్టస్స్పష్టోర్థః (య ఏవం వేద య ఏవం వేదేతి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్

శం — ఆదిత్యో బ్రహ్మేతి పాదత్వేనోక్తస్య ఆదిత్యస్య సకలబ్రహ్మదృష్ట్యర్థమిదమారభ్యతే- ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశః - ఉపదేశః తస్యోపవ్యాఖ్యానం క్రియతే స్తుత్యర్థం. అసత్ - అవ్యాకృతనామరూపమిదం - జగదశేషమగ్రే- ప్రాగవస్థాయాముత్పత్తేరాసీత్ న త్వసదేవ- కథమసతస్సజ్జాయేతేత్యసత్కార్యత్వస్య ప్రతిషేధాత్. నన్విహాసదేవేతి విధానాద్వికల్పస్స్యాత్ న- క్రియాస్వివ వస్తుని వికల్పానుపపత్తేః కథం తర్హీదమసదేవేతి నన్వవోచామావ్యాకృతనామరూపత్వాదసదివాసదితి నన్వేవశబ్దోఽవధారణార్థః సత్యమేవం - న తు సత్త్వాభావమవధారయతి. కిం తర్హి, వ్యాకృతనామరూపాభావమవధారయతి. నామరూపవ్యాకృతవిషయే సచ్ఛబ్దప్రయోగో దృష్టః తచ్చ నామరూపవ్యాకరణమాదిత్యాయత్తం ప్రాయశో జగతః - తదభావే హీదం న ప్రజ్ఞాయేత కిఞ్చనేత్యతస్తత్స్తుతిపరే వాక్యే సదపీదం ప్రాగుత్పత్తేర్జగదసదేవేత్యాదిత్యం స్తౌతి బ్రహ్మదృష్ట్యర్హత్వాయ ఆదిత్యనిమిత్తో హి లోకే సదితి వ్యవహారః యథాఽసదేవేదం రాజ్ఞః కులం సర్వగుణసమ్పన్నే పూర్ణవర్మణి రాజన్యసతీతి-తద్వత్ న చ సత్త్వమసత్త్వం వేహ జగతః ప్రతిపిపాదయిషితం- ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశపరత్వాత్ ఉపసంహరిష్యత్యన్తే ఆదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి. (తత్సదాసీత్) తత్ - అసచ్ఛబ్దవాచ్యం ప్రాగుత్పత్తేః స్తిమితమనిస్పన్దమసదివ సత్కార్యాభిముఖమీషదుపజాతప్రవృత్తి - సదాసీత్ తతో లబ్ధపరిస్పన్దం తత్సమభవత్ - అల్పతరనామరూపవ్యాకరణేనాఙ్కురీభూతమివ బీజం తతోఽపి క్రమేణ స్థూలీభవత్తదాఽద్భ్య ఆణ్డం నిరవర్తత- సంవృత్తం అణ్డమితి-దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం తత్ - అణ్డం సంవత్సరస్య- కాలస్య ప్రసిద్ధస్య మాత్రాం- పరిమాణమభిన్నస్వరూపమేవాశయత-స్థితం బభూవ తత్ - తతః సంవత్సరపరిమాణాత్కాలాదూర్ధ్వం నిరభిద్యత- నిర్భిన్నం వయసామివాణ్డం. తస్య నిర్భిన్నస్యాణ్డస్య కపాలే ద్వే రజతం చ సువర్ణం చాభవతాం-సంవృత్తే ౧

ఆ.— ఖణ్డాన్తరస్య సఙ్గతిమాహ (ఆదిత్య ఇతి) తస్యేతి- ఆదిత్యో బ్రహ్మేతి అనభివ్యక్తనామరూపత్వాభిప్రాయేణాసచ్ఛబ్దోఽగౌణో వ్యాఖ్యాతః- తర్హి వికారావస్థస్యైవ న శఙ్క్యతే (నన్వితి) కథమసతస్సజ్జాయేతేతి అసత్కారణత్వస్య నిరాకరిష్యమాణత్వాత్తత్ర సత్కారణం భవతు- ప్రకృతే తు సావధారణాదసచ్ఛబ్దాదసదేవ కారణం వివక్షితమిత్యుదితానుదితహోమవద్వికల్ప ఇత్యర్థః క్రియాయాః కర్తృతన్త్రత్వాత్తదిచ్ఛయా తత్ర వికల్పో, వస్తునస్తు సిద్ధస్య తదిచ్ఛానువిధాయిత్వాన్న వికల్పస్సమ్భవతి-న హి స్థాణురేవ కస్యచిదిచ్ఛయా పురుషో భవతీతి పరిహరతి (న క్రియాస్వివేతి) వికల్పాసమ్భవే వాక్యస్య గతిర్వక్తవ్యేతి పృచ్ఛతి (కథమితి) అసచ్ఛబ్దస్య వా గతిః-అవధారణస్య వా పృచ్ఛ్యతే తత్రాద్యం ప్రత్యాహ (నన్వితి) ద్వితీయం శఙ్క్యతే (నన్వేవశబ్ద ఇతి) తస్య కా గతిరితి శేషః. పూర్వకాలీనసత్త్వాభిధాయకాసీచ్ఛబ్దస్య వాక్యశేషే శ్రవణాన్నోపక్రమే చ సత్త్వాభావావధారణం వివక్షితం- కిం త్వభివ్యక్త్యభావావధారణమిత్యేతత్యర్థమితి సమాధత్తే (సత్యమేవమితి) క్వ పునరియమాదిత్యస్తుతిరుప

ఉ.— తద్యద్రజతగ్ం సేయంపృథివీయత్సువర్ణగ్ం సా ద్యౌర్యజ్జరాయు తే పర్వతా యదుల్బగ్ం స మేఘో నీహారో యా ధమనయస్తా నద్యో యద్వాస్తేయముదకగ్ం స సముద్రః॥ ౨

అథ యత్తదజాయత సోఽసావాదిత్యస్తం జాయమానం ఘోషా ఉలూలవోఽనూదతిష్ఠన్ సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చ కామాస్తస్మాత్తస్యోదయం ప్రతి ప్రత్యాయనం ప్రతి ఘోషా ఉలూలవోఽనూత్తిష్ఠన్తి సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చైవ కామాః॥ ౩

యుజ్యతే- తత్రాహ (బ్రహ్మదృష్టీతి) జగతో నామరూపవ్యాకరణమాదిత్యాయత్తమిత్యేతదుపపాదయతి (ఆదిత్యేతి) తథాపి కథమాదిత్యస్తుతిరిత్యాశఙ్క్య తద్రూపమేనదర్శయతి (యథేతి) కించ- ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యేణాదిత్యే బ్రహ్మదృష్టివిధిపరమిదం వాక్యం - న తస్య కారణాసత్త్వే తాత్పర్యం కల్పయితుం శక్యం- అనన్యథాసిద్ధకల్పకాభావాదిత్యాహ (నచేతి) తత్పరత్వం కథమవగతమిత్యాశఙ్క్యోపసంహారస్యోపక్రమానుసారిత్వాదిత్యాహ (ఉపసంహరిష్యతీతి) కథం తస్యాసచ్ఛబ్దవాచ్యత్వం- తదాహ (స్తిమితమితి) సత్త్వం తర్హి కథమితి - తదాహ (కార్యేతి) బీజస్యేవోచ్ఛూనతావత్కారణస్య సిసృక్షావస్థాం దర్శయతి (ఈషదితి) లబ్ధపరిస్పన్దం- ప్రాప్తపరిణామం భూతసూక్ష్మాకారేణాభవదిత్యర్థః సూక్ష్మభూతోత్పత్త్యనన్తరం స్థూల-భూతోత్పత్తిమాహ (తతోఽపీతి) భూతసూక్ష్మాకారప్రాప్తేరనన్తరం పఞ్చీకరణప్రక్రియయాఽన్యోన్యానుప్రవేశేన స్థూలభూతావస్థమాసీదిత్యర్థః స్థూలేభ్యశ్చ భూతేభ్యోఽణ్డనిర్వృత్తిం ప్రతిజానీతే (అద్భ్య ఇతి) అప్సహితేభ్యో భూతేభ్య ఇత్యర్థః ౧

రం — పూర్వత్రాదిత్యో బ్రహ్మణః పాద ఉక్తః అథ తస్మిన్సకలబ్రహ్మదృష్ట్యర్థమిదమారభ్యతే (ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశః) ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యుపదేశః క్రియత ఇత్యర్థః (తస్యోపవ్యాఖ్యానం) క్రియత ఇతి శేషః, (అసదేవేదమగ్ర ఆసీత్) ఇదం - జగదగ్రే అసత్ - అవ్యాకృతనామరూపమాసీత్. (తత్సదాసీత్) తత్- అవ్యాకృతనామరూపం జగత్సదాసీత్- ఈషన్నామరూపకార్యాభిముఖమాసీత్ (తత్సమభవత్) అల్పతరనామరూపవ్యాకరణేనాఙ్కురీభూతమివ బీజం క్రమేణ స్థూలమభవదిత్యర్థః (తదాణ్డం సమవర్తత) అణ్డం సంవృత్తమిత్యర్థః ఆణ్డమితి ఛాన్దసో దీర్ఘః (తత్సంవత్సరస్య మాత్రామశయత) సంవత్సరస్య కాలస్య మాత్రాం - పరిమాణమేకరూపతయాఽశయత- స్థితం బభూవేత్యర్థః (తన్నిరభిద్యత) సంవత్సరకాలాదూర్ధ్వం తదణ్డం నిర్భిన్నమభవత్ (తే ఆణ్డకపాలే ఇత్యాది) తే ఆణ్డకపాలే- అణ్డకపాలే రజతం చ సువర్ణం చైతే కపాలే అభవతామిత్యర్థః. ౧

శం — తత్- తయోః కపాలయోర్యద్రజతం కపాలమాసీత్- సేయం పృథివీ - పృథివ్యుపలక్షితమధోఽణ్డకపాలమిత్యర్థః యత్సువర్ణం కపాలం- సా ద్యౌః - ద్యులోకోపలక్షితమూర్ధ్వం కపాలమిత్యర్థః యజ్జరాయు- గర్భవేష్టనం స్థూలమణ్డస్య ద్విశకలీభావకాలే ఆసీత్- తే పర్వతా బభూవుః యదుల్బం- యత్సూక్ష్మం గర్భపరివేష్టనం తత్సహ మేఘైః- స మేఘో నీహారః - అవశ్యాయో బభూవేత్యర్థః యా గర్భస్య జాతస్య దేహే ధమనయః- సిరాః తా నద్యో బభూవుః యత్తస్య వస్తౌ భవం- వాస్తేయముదకం- స సముద్రః. ౨

ఆ — అవశ్యాయశబ్దేన హిమముచ్యతే ౨

రం — (తద్యద్రజతం సేయం పృథివీ) యద్రజతమయం కపాలం- తత్పృథివ్యాద్యుపలక్షితమధోఽణ్డకపాలమిత్యర్థః. (యత్సువర్ణం సా ద్యౌః) సువర్ణమయకపాలం ద్యులోకోపలక్షితమూర్ధ్వకపాలం (యజ్జరాయు తే పర్వతాః) జరాయు - గర్భపరివేష్టనం అణ్డస్య శకలీభావదశాయాం యాః స్థూలగర్భపరివేష్టనసిరాః- తే పర్వతా బభూవురిత్యర్థః (యదుల్బం స మేఘో నీహారః) యదుల్బం- సూక్ష్మం గర్భపరివేష్టనం తన్మేఘసహితం హిమం (యా ధమనయస్తా నద్యః) ధమనయః- సిరా ఇత్యర్థః (యద్వాస్తేయముదకం స సముద్రః) వస్తౌ భవం వాస్తేయం. ౨

శం — అథ యత్తదజాయత గర్భరూపం తస్మిన్నణ్డే- సోఽసావాదిత్యః తం- ఆదిత్యం జాయమానం ఘోషాః- శబ్దాః ఉలూలవః- ఉరూరవః. విస్తీర్ణరవా, ఉదతిష్ఠన్- ఉత్థితవన్తః ఈశ్వరస్యేవేహ ప్రథమపుత్రజన్మని సర్వాణి చ స్థావరజఙ్గమాని భూతాని, సర్వే చ తేషాం భూతానాం కామాః- కామ్యన్త ఇతి విషయాః స్త్రీవస్త్రాన్నాదయః,. యస్మాదాదిత్యజన్మనిమిత్తా భూతకామోత్పత్తిః- తస్మాదద్యత్వేఽపి తస్య- ఆదిత్యస్యోదయం ప్రతి, ప్రత్యాయనం- ప్రత్యస్తగమనం చ ప్రతి,. అథవా- పునః పునః ప్రత్యాగమనం- ప్రత్యాయనం తత్ప్రతి - తన్నిమిత్తీకృత్యేత్యర్థః సర్వాణి చ భూతాని, సర్వే చ కామాః, ఘోషా ఉలూలవ, శ్చానూత్తిష్ఠన్తి. ప్రసిద్ధం హ్యేతదుదయాదౌ సవితుః ౩

ఆ — ఉలూలవ ఇతి - ఉత్సవకాలీనశబ్దవిశేషే ప్రసిద్ధః స్త్రీవస్త్రాన్నాదయః - ఉదతిష్ఠన్నితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః కిమత్ర ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రసిద్ధం హీతి) ఏతదితి- భూతాద్యుత్థానం. ౩

రం.— (అథ యత్తదజాయత సోఽసావాదిత్యః) తస్మిన్నణ్డే గర్భరూపం యదజాయత- స ఆదిత్య ఇత్యర్థః. (తం జాయమానం ఘోషా ఉలూలవోఽనూదతిష్ఠన్ సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చ కామాః) తం - ఆదిత్యం జాయమానమను ఉలూలవః - ఉరూరవః. ఉరురవాః విస్తీర్ణరవాః, మహాధ్వనియుక్తాః ఉలూలవ ఇతి ఛాన్దసం రూపం. ఘోషాః- శబ్దాః, స్థావరజఙ్గమాని భూతాని, చ తేషాం కామాః- కామ్యమానాః స్త్రీవస్త్రాదయ,

ఉ.— స య ఏతమేవం విద్వానాదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽభ్యాశో హ యదేనꣳ సాధవో ఘోషా ఆ చ గచ్ఛేయురుప చ నిమ్రేడేరన్నిమ్రేడేరన్॥ ... ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠక ఏకోనవింశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది తృతీయప్రపాఠకస్సమాప్తః.
హరిః ఓమ్.— తత్సత్.

శ్చ ఉదతిష్ఠన్ - ఉత్థితవన్త ఇత్యర్థః సర్వస్యాదిత్యోదయానన్తరభావిత్వాదితి భావః (తస్మాత్తస్యోదయం ప్రతి ప్రత్యాయనం ప్రతీత్యాది) తస్మాదద్యత్వేప్యాదిత్యస్యోదయం ప్రతి, ప్రత్యాయనం- అస్తమయంచ ప్రతి, ఉరురవాశ్శబ్దాశ్చ భూతానిచ కామాశ్చ ఉత్పద్యన్త ఇత్యర్థః. ఉదయాస్తమయవేళాయాం పక్షిఘోషాదీనాం దర్శనాదితి భావః 3

శం — సయః- కశ్చిదేతమేవం-యథోక్తమహిమానం విద్వాన్ సన్నాదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే-స తద్భావం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. కించ- క్షిప్రం- అభ్యాశః- క్షిప్రం తద్విదః యదితి క్రియావిశేషణం ఏనం- ఏవంవిదం సాధవః- శోభనా ఘోషాః. సాధుత్వం ఘోషాదీనాం-యదుపభోగే పాపానుబన్ధాభావః ఆచగచ్ఛేయుః- ఆగచ్ఛేయుశ్చ. (ఉపచ నిమ్రేడేరన్నిమ్రేడేరన్) న కేవలమాగమనమాత్రం ఘోషాణాం-ఉపసుఖయేయుశ్చ- ఉపసుఖం చ కుర్యురిత్యర్థః ద్విరభ్యాసోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థ ఆదరార్థశ్చ. ... ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్య
శ్రీమచ్ఛఙ్కర భగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రపాఠకభాష్యమ్

ఆ.— అదృష్టఫలమాహృత్యోక్త్వా దృష్టఫలమాచష్టే (కించేతి) తద్విదః - దృష్టఫలమితి సమ్బన్ధః. (క్రియావిశేషణమితి) ఏవంవిదం సాధవో ఘోషా ఆగచ్ఛేయురితి యత్- తత్క్షిప్రం- అప్రతిబన్ధేనైవేత్యర్థః. ఆదిత్యే బ్రహ్మదృష్టిరాదరస్య విషయః. ... ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయప్రపాఠకభాష్యటీకా

ర. — (స య ఏతమేవం విద్వానాదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇత్యాది) హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ ఏనం- ఆదిత్యబ్రహ్మోపాసకమభ్యాశః- క్షిప్రం యత్-య ఇత్యర్థః యే సాధవః- శోభనా ఘోషాః- తే ఉప-సమీపే ఆచగచ్ఛేయుః - ఆగచ్ఛేయుశ్చ నిమ్రేడేరన్- సుఖం చ కుర్యురిత్యర్థః * మృడ సుఖే చేతి హి ధాతురన్తర్భావితణ్యర్థః. (నిమ్రేడేరన్నిమ్రేడేరన్నితి) ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా ... ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రపాఠకభాష్యమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

చతుర్థః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— జానశ్రుతిర్హ పౌత్రాయణః శ్రద్ధాదేయో బహుదాయీ బహుపాక్య ఆస స హ సర్వత ఆవసథాన్మాపయాఞ్చక్రే సర్వత ఏవ మేఽన్నమత్స్యన్తీతి॥ ౧

§ అథ హ హంసా నిశాయామతిపేతుస్తద్ధైవం హంసో హంసమభ్యువాద హో హోఽయి భల్లాక్ష భల్లాక్ష జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం దివా జ్యోతిరాతతం తన్మా ప్రసాఙ్క్షీస్తత్త్వా మా ప్రధాక్షీరితి॥ ౨

శం — వాయుప్రాణయోర్బ్రహ్మణః పాదదృష్ట్యధ్యాసః పురస్తాద్వర్ణితః అథేదానీం తయోః సాక్షాద్బ్రహ్మత్వేనోపాస్యత్వాయోత్తరమారభ్యతే సుఖావబోధార్థా, ఆఖ్యాయికా విద్యాదానగ్రహణవిధిప్రదర్శనార్థా, చ. శ్రద్ధాన్నదానానుద్ధతత్వాదీనాం చ విద్యాప్రాప్తిసాధనత్వం ప్రదర్శ్యతే ఆఖ్యాయికయా. జానశ్రుతిః- జనశ్రుతస్యాపత్యం హ ఇత్యైతిహ్యార్థః పుత్రస్య పౌత్రః- పౌత్రాయణస్స ఏవ శ్రద్ధాదేయః- శ్రద్ధాపురస్సరమేవ బ్రాహ్మణాదిభ్యో దేయమస్యేతి శ్రద్ధాదేయః బహుదాయీ- ప్రభూతం దాతుం శీలమస్యేతి బహుదాయీ బహుపాక్యః-బహు పక్తవ్యమహన్యహని గృహే యస్యాసౌ బహుపాక్యః భోజనార్థిభ్యో బహ్వస్య గృహేఽన్నం పచ్యత ఇత్యర్థః ఏవంగుణసమ్పన్నోఽసౌ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణో విశిష్టే దేశే కాలే చ కస్మింశ్చిత్ ఆస హ-బభూవ స హ సర్వతః- సర్వాసు దిక్షు గ్రామేషు నగరేషు చావసథాన్-ఏత్య వసన్తి యేష్విత్యావసథాః-తాన్ మాపయాఞ్చక్రే- కారితవానిత్యర్థః. సర్వత ఏవ మే - మమాన్నం తేష్వావసథేషు వసన్తోఽత్స్యన్తి - భోక్ష్యన్తీత్యేవమభిప్రాయః. ౧

ఆ.— ఆదిత్యస్య మాత్రావచ్ఛేదభేదత్వాత్తదుపాసనానన్తరం మాత్రోపాసనముపన్యస్యతే నన్వధ్యాత్మమధిదైవతం చ వాయుప్రాణయోః సూత్రాత్మభూతయోరుపాసనం పూర్వాధ్యాయేఽపి వ్యాఖ్యాతం తథా చ కోఽత్ర విశేషః- యేన తదుపాసనం పునరారభ్యతే- అత ఆహ (వాయుప్రాణయోరితి) సాక్షాత్- పాదకల్పనం వినేతి యావత్ బ్రహ్మత్వేన- బ్రహ్మకార్యరూపేణేత్యర్థః (విద్యేతి) * ధర్మార్థౌ యత్ర న స్యాతాం శుశ్రూషా వాపి తద్విధా। తత్ర విద్యా న వక్తవ్యా శుభం బీజమివోషరే ఇతి స్మృతిమనుసన్ధాయ పుష్కలగనమహాదాయ రైక్వో రాజ్ఞే విద్యాం ప్రాదాత్, జానశ్రుతిశ్చ శాస్త్రార్థం జ్ఞాత్వా పుష్కలధనం దత్త్వైవ శ్రద్ధాదిసమ్పన్నస్తతో విద్యామాదదే,- తథాఽన్యోపి విద్యాయా దాతా గృహీతా వా స్యాదితి తద్దానగ్రహణయోర్విధిప్రదర్శనార్థా చాఖ్యాయికేత్యర్థః. నను * షట్శతాని గవామిత్యాదిదర్శనాద్ధనదానమేవ విద్యాగ్రహణే సాధనమిహ ప్రతీయతే- న తు శ్రద్ధాదీత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రద్ధేతి) ఆదిపదేన తాత్పర్యప్రణిపాతాదయో గృహ్యన్తే ఆఖ్యాయికయా - * తదు హ పునరేవేత్యాదిలక్షణయేతి యావత్. జనశ్రుతస్య పుత్రోఽయః- తస్య పౌత్రః- పౌత్రాయణః. స చ ప్రకృతో జానశ్రుతిరేవేత్యాహ (పుత్రస్యేతి) శ్రద్ధయా దేయస్యాల్పత్వాశఙ్కాం వారయతి (బహుదాయీతి) బహుపాకస్య ఫలమాహ (భోజనేతి) ఉక్తరాజ్ఞో వర్తమానత్వాభావాదసత్త్వమాశఙ్క్యోక్తం (ఏవమితి) స్వసమీపం ప్రాప్తేభ్య ఏవార్థిభ్యోఽసావన్నం దదాతీత్యాశఙ్క్యాహ (స హేతి) ౧

రం.— సంవర్గవిద్యా ప్రస్తూయతే విద్యాస్తుత్యర్థా ఆఖ్యాయికా. (జానశ్రుతిర్హ పౌత్రాయణః శ్రద్ధాదేయో బహుదాయీ బహుపాక్య ఆస) జనశ్రుతస్యాపత్యం- జానశ్రుతిః హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ పుత్రసంజ్ఞస్య పుత్రః - పౌత్రః. తస్యాపత్యం - పౌత్రాయణః. శ్రద్ధాపురస్సరం దేయమస్యేతి శ్రద్ధాదేయః అర్థిభ్యో బహు దాతుం శీలమస్యేతి బహుదాయీ. బహ్వస్య గృహేఽన్నం పక్తవ్యమితి స బహుపాక్యః. ఏవంగుణసమ్పన్నో జానశ్రుతిః కస్మింశ్చిద్దేశే ఆస. (స హ సర్వత ఆవసథాన్మాపయాఞ్చక్రే సర్వత ఏవ మేఽన్నమత్స్యన్తీతి) స హ - జానశ్రుతిస్సర్వత ఏత్యాతిథయో మమాన్నం భోక్ష్యన్త ఇత్యభిప్రాయేణ సర్వాసు దిక్షు గ్రామనగరమార్గారణ్యాదిషు పాన్థానామనాథానాం శీతవాతవర్షాతపవారణాన్నోదకశయనాచ్ఛాదనాదిపూర్ణాశ్శాలాః కారితవానిత్యర్థః ౧

శం — తత్రైవం సతి రాజని తస్మిన్ ఘర్మకాలే హర్మ్యతలస్థేఽథ హ హంసా నిశాయాం- రాత్రావతిపేతుః ఋషయో దేవతా వా రాజ్ఞోఽన్నదానగుణైస్తోషితాస్సన్తో హంసరూపా భూత్వా రాజ్ఞో దర్శనగోచరేఽతిపేతుః- పతితవన్తః. తత్ - తస్మిన్కాలే తేషాం పతతాం హంసానామేకః పృష్ఠ

§. భో భో యి భల్లాక్షేతి, మా ప్రధాక్షీదితి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తము హ పరః ప్రత్యువాచ కమ్వర ఏనమేతత్సన్తగ్ం సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి యో ను కథగ్ం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి॥ ౩

యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాః సంయన్త్యేవమేనగ్ం సర్వం తదభిసమేతి యత్కించ ప్రజాస్సాధు కుర్వన్తి యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్త ఇతి॥ ౪

తస్య పతన్నగ్రతః పతన్తం తం హంసమభ్యువాద - అభ్యుక్తవాన్ హో హో యీతి - భో భో ఇతి సమ్బోధ్య భల్లాక్ష భల్లాక్షేతి - ఆదరం దర్శయన్ యథా పశ్య పశ్యాశ్చర్యమితి - తద్వత్ భల్లాక్షేతి మన్దదృష్టిత్వం సూచయన్నాహ. అథవా - సమ్యగ్బ్రహ్మదర్శనాభిమానవత్త్వాత్తస్యాసకృదుపాలబ్ధస్తేన పీడ్యమానోఽమృష్యమాణ ఇత్యాశయం సూచయతి (భల్లాక్షేతి) జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం - తుల్యం దివా - ద్యులోకేన జ్యోతిః - ప్రభాస్వరమన్నదానాదిజనితప్రభావజమాతతం - వ్యాప్తం ద్యులోకస్పృగిత్యర్థః దివా - అహ్నా వా సమం జ్యోతిరిత్యేతత్ తన్మా ప్రసాఙ్క్షీః - సఞ్జనం - సక్తిం తేన జ్యోతిషా సమ్బన్ధం మా కార్షీరిత్యర్థః తత్ప్రసఙ్గేన తత్ - జ్యోతిస్త్వా - త్వాం మా ప్రధాక్షీః - మా దహత్విత్యర్థః పురుషవ్యత్యయేన మా ప్రధాక్షీరితి ౨

ఆ.— విశిష్టాన్నదానఫలం దర్శయితుమారభతే (తత్రేతి) వాక్యార్థం దర్శయతి (ఋషయ ఇతి) సమ్బోధనాభ్యాసస్య విషయమాహ (ఆదరం దర్శయన్నితి) తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) భల్లాక్షశబ్దార్థమాహ (భల్లేతి) భల్లాక్షశబ్దో భద్రాక్షవిషయస్సన్ విరుద్ధలక్షణయా మన్దదృష్టిత్వసూచకః భల్లాక్షశబ్దస్య విషయాన్తరమాహ (అథవేతి) తస్య పృష్ఠగామినో హంసస్య మహాత్మా నాతిక్రమణీయో విజానతేతి సమ్యగ్దర్శనాభిమానశాలిత్వాత్తేనాగ్రగామినా హంసో జానశ్రుతిమతిచిక్రమిషురమర్షితయా పీడ్యమానస్సన్ పత్యం దర్శయఞ్జానాని - జ్ఞానాభిమానం తు వహసీత్యుపాలబ్ధస్తత్ర భల్లాక్షేత్యుపాలమ్భస్వరూపం సూచయతీత్యర్థః పృష్ఠగామీ హంసో నిష్ఠాపూర్వకమగ్రగామినం హంసం సమ్బోధ్య కిముక్తవానిత్యపేక్షాయామాహ (జానశ్రుతేరితి) మా ప్రధాక్షీదితి పాఠే కథం మా ప్రధాక్షీరిత్యుచ్యతే తత్రాహ (పురుషవ్యత్యయేనేతి) మధ్యమపురుషం ప్రథమపురుషం కృత్వా వ్యాఖ్యానమిత్యర్థః ౨

రం.— (అథ హ హంసా నిశాయామతిపేతుః) ఏవం సతి కస్యాంచిద్రాత్రౌ కేచన మహాత్మానోఽన్నదానాదిగుణైస్తోషితా భూత్వా హంసరూపాస్సన్తో రాజ్ఞో దర్శనగోచరే ఆగతాః (తద్ధైవం హంసో హంసమభ్యువాద) తత్ - తస్మిన్కాలే తేషు హంసానాం మధ్యే ఏకః పృష్ఠతో గచ్ఛన్ హంసః అగ్రగామినం కంచన హంసముువాచ (భో భోఽయి భల్లాక్ష భల్లాక్ష జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం దివా జ్యోతిరాతతమిత్యాది) భో భోయి - ఇతి సమ్బోధ్య భల్లాక్ష భల్లాక్షేతి - అనేన విపరీతలక్షణయా మన్దలోచనేతి సమ్బోధనం సమం దివా - ద్యుదినేన సమం. దివా - దివసేన సమం వా అస్య రాజ్ఞః తేజః ప్రసృతం తత్ - తస్మిన్ తేజసి మా ప్రసాఙ్క్షీః - మా ప్రసక్తో భూః ప్రసక్తౌ కో దోష ఇత్యత్రాహ (తత్త్వా మా ప్రధాక్షీదితి) తత్ - తేజస్త్వాం మా ప్రధాక్షీత్ - మా దహేదిత్యర్థః ఇత్యభ్యువాదేత్యన్వయః ౨

శం.— తం - ఏవముక్తవన్తం పరః - ఇతరోఽగ్రగామీ ప్రత్యువాచ అరే నికృష్టోఽయం రాజా వరాకః తం కముఏనం సన్తం - కేన మాహాత్మ్యేన యుక్తం సన్తమితి కుత్సయత్యేనమేవం సబహుమానమేతద్వచనమాత్థ రైక్వమివ సయుగ్వానం - సహ యుగ్యయా - గన్త్ర్యా వర్తత ఇతి సయుగ్వా రైక్వః తమివాత్థైనం అననురూపమస్మిన్నయుక్తమీదృశం వక్తుం రైక్వ ఇవేత్యభిప్రాయః ఇతర ఆహ - యో ను కథం త్వయోచ్యతే సయుగ్వా రైక్వః. ౩

ఆ.— సన్తం - ఏనం - ప్రాణిమాత్రం రాజానముద్దిశ్య సబహుమానమేతద్వచనమాత్థేతి కుత్సయతీతి సమ్బన్ధః తత్ర వైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (రైక్వమివేతి) యుగం వహతీతి యుగ్యః - బలీవర్దః - అశ్వో వా న్యాయ్యం స్త్రీత్వే యుగ్యా - శకటీ తయా సహ వర్తత ఇతి సయుగ్వా రైక్వః వకారో మత్వర్థీయః త్వం రైక్వం జ్ఞానమాహాత్మ్యయుక్తమధికృత్య యథా ప్రశంసావచనం - తథా కర్మిణమేనం రాజానమధికృత్య కథమేవమాత్థేత్యర్థః ఉక్తం వాక్యార్థం సఙ్కలయతి (అననురూపమితి) అస్మిన్వరాకే రాజని కర్మమాత్రనిష్ఠే నైదమనురూపం వచనం - రైక్వే పునర్జ్ఞానవతి యథోక్తం వచో యుక్తమేవేతి ఇతరః - పృష్ఠగామీ హంసః యస్సయుగ్వా రైక్వస్త్వయోచ్యతే - స కథం స్యాదిత్యన్వయః. ౩

రం.— (తము హ పరః ప్రత్యువాచ) ఏవం జానశ్రుతిప్రశంసారూపం వాక్యముపశ్రుత్య తదసహమాన ఇవ అపరో హంసః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ప్రత్యుక్తిమేవాహ (కమ్వర ఏనమేతత్సన్తం సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి) ఉ ఇత్యనర్థకో నిపాతః అరే కం సన్తం - కేన మాహాత్మ్యేన యుక్తం సన్తమేనం - జానశ్రుతిం ప్రతి సయుగ్వానం - సశకటం రైక్వం ప్రతీవ ఏతత్ - ప్రశంసావచనం బ్రవీషి. రైక్వ ఏవ బ్రహ్మజ్ఞో మహాప్రభావః. అబ్రహ్మజ్ఞస్యాస్య కిం తేజః. కిం వా మాం దహేదితి భావః ఏవముక్తః పశ్చాత్పతన్ హంసః పృచ్ఛతి (యో ను కథం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి) త్వయా సయుగ్వా రైక్వ ఇతి య ఉక్తః - స కింప్రకార ఇత్యర్థః. ౩

శం.— ఇత్యుక్తవన్తం భల్లాక్ష ఆహ - శృణు యథాసౌ రైక్వః - యథా లోకే కృతాయః - కృతో నామ - అయో ద్యూతసమయే ప్రసిద్ధశ్చతురఙ్కః స యదా జయతి ద్యూతే ప్రవృత్తానాం - తస్మై విజితాయ - తదర్థమితరే త్రిద్వ్యేకాఙ్కా అధరేయాః - త్రేతాద్వాపరకలినామానః సంయన్తి - స

గచ్ఛన్తి అన్తర్భవన్తి చతురఙ్కే కృతాయే త్రిద్వ్యేకాఙ్కానాం విద్యమానత్వాత్తదన్తర్భవన్తీత్యర్థః యథాఽయం దృష్టాన్తః- ఏవమేనం- రైక్వం కృతాయస్థానీయం త్రేతాదిస్థానీయం సర్వం తదభిసమేతి- అన్తర్భవతి రైక్వే కంసౌ యత్కిఞ్చిల్లోకే సర్వాః ప్రజాః సాధు- శోభనం ధర్మజాతం కుర్వన్తి - తత్సర్వం రైక్వస్య ధర్మేఽన్తర్భవతి తస్య చ ఫలే సర్వప్రాణిధర్మఫలమన్తర్భవతీత్యర్థః. తథా- అన్యోఽపి కశ్చిత్- యః తత్-వేద్యం వేద కిం తత్ యత్- వేద్యం సః- రైక్వో వేద తద్వేద్యమన్యోఽపి యో వేద- తమపి సర్వప్రాణిధర్మజాతం తత్ఫలం చ రైక్వమివాభిసమేతీత్యనువర్తతే సః- ఏవంభూతో ఽరైక్వోఽపి మయా విద్వానేతదుక్తః- ఏవముక్తో రైక్వవత్ స ఏవ కృతాయస్థానీయో భవతీత్యభిప్రాయః ౪

ఆ— స రైక్వో యేన ప్రకారేణ స్యాత్- తం ప్రకారం శృణ్విత్యభిప్రత్యజ్ఞాయ ప్రకారప్రదిదర్శయిషయా దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ద్యూతస్య సమయః- సఙ్కేతః లదనుష్ఠానకాలే యేన ద్యూతవిద్యాయామజయి- సోఽయః. అస్య కశ్చిద్భాగోఽయశబ్దవాచ్యః తత్ర చతురఙ్కో భాగః- చత్వారోఽఙ్కాశ్చిహ్నాన్యస్మిన్నితి వ్యుత్పత్తేః తస్మై- కృతనామవ్యవహృతేన యదా ద్యూతే ప్రవృత్తానాం మధ్యే స కోఽపి జయతి- తదా తస్మై కృతనామవ తేవిజితాయాధరేఽయాస్సంయన్తి సంయన్తి తావద్ద్వ్యం వ్యాచష్టే (తదర్థమితి) అధరాయాన్ వ్యక్తకరోతి (అధరేఽయాః ఇతి) తానేవ వివక్షి (త్రేతేతి) అస్మిన్ యస్మిన్ భాగే త్రయోఽఙ్కాః- స త్రేతానామా భవతి యత్ర తు ద్వావఙ్కౌ- స ద్వాపరనామకః యత్రైకోఽఙ్కః- స కలిసంజ్ఞ ఇతి విభాగః తావద్వ్యనేతరాఙ్కానామన్తర్భావముక్తం వ్యక్తీకరోతి (చతురఙ్క ఇతి) తదన్తర్భవన్తి- తస్మిన్ కృతే త్రేతాదయస్తేన నర్భవన్తీతి యావత్ మహాసఙ్ఖ్యాయామవాన్తరసఙ్ఖ్యాన్తర్భావః ప్రసిద్ధ ఏవేత్యర్థః దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి) రైక్వమభివ్యాప్య సర్వం సమేతీత్యస్యార్థం సఙ్క్షిపతి (అన్తర్భవతీతి) రైక్వే సర్వస్యాన్తర్భావం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కిం తదిత్యాదినా) తద్ధర్మస్య మహత్త్వా, దన్యేషాం చ ధర్మజాతస్యాల్పత్వాత్ తస్యేతరస్మిన్నన్తర్భావస్సమ్భవతీత్యర్థః కిం చ- సర్వేషాం ప్రాణినాం ధర్మఫలమల్పీయస్త్వాన్మహత్తరే రైక్వస్య ఫలేఽన్తర్భవతీత్యాహ (తస్య చేతి) న కేవలం రైక్వస్యైతన్మాహాత్మ్యం- కిం త్వన్యస్యాపి జ్ఞానవతోఽస్తీతి జానశ్రుతేరనుగ్రహార్థమాహ (తథేతి) ౪

౭ం— ఇతి రఆహ (యథా కృతాయ విజితాయాధరేఽయాస్సంయన్త్యేవమేనం సర్వం తదభిసమేతీత్యాది) యథా లోకే కృతనామా అయః- ద్యూతసమయప్రసిద్ధశ్చతురఙ్కాయః తత్ర విజితం- జయో యస్య సః కృతాయవిజితః పురుషః అథవా- విజితం- విజయః తస్మా ఇత్యర్థః తదర్థమితరే త్రిద్వ్యేకాఙ్కా అధరే- న్యూనాః అయాస్సంయన్తి- సఙ్గచ్ఛన్తే అన్తర్భవన్తి, చతురఙ్కే కృతాయ ఏకాఙ్కద్వ్యఙ్కత్ర్యఙ్కానాం శతం సహస్రే సమ్భవతీతి న్యాయేన విద్యమానత్వాత్తత్రాన్తర్భవన్తీత్యతః కృతాఙ్కవిజయినః ఏకాఙ్కాదివిజయోఽప్యస్తీతి భావః ఏవమేవ లోకే ప్రజాః యత్సాధు కుర్వన్తి- యద్యచ్ఛోభనం కర్మానుతిష్ఠన్తి తత్సర్వమేనం- కృతాయస్థానీయం రైక్వమభిసమేతి- సఙ్గచ్ఛతే తత్కర్మణి సకలం శోభనం కర్మాన్తర్గతమితి యావత్. కిం చ (యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్త ఇతి) సః- రైక్వః యద్వేద - తదేవాన్యోఽపి యః కశ్చిద్వేద తజ్జ్ఞాతమేవాన్యే జానన్తి. తజ్జ్ఞానే సర్వజ్ఞానమన్తర్గతమిత్యర్థః. సః- తాదృశో రైక్వః మయా ఏవం- ఇదానీం * స య గ్లానముప రైక్వమాత్తేత్యుక్త ఇత్యర్థః వైద్యాన్తాచార్యస్య తత్వటీకాయామస్యార్థస్య ప్రతిపాదితత్వాత్ ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * లోకే యత్కిఞ్చిత్ప్రాణ్యనుష్ఠితం కర్మ, యచ్చ సర్వచేతనగతం విజ్ఞానం, తదుభయం యదీయజ్ఞానకర్మాన్తర్గతం- స రైక్వ ఇత్యాహేతి యదపి వ్యాసార్యైర్లఘుసిద్ధాన్తే * అవ్యవహితస్య కృతోపదేశాదిత్యత్ర యస్తద్వేద యో వేదితా యత్స వేద- యద్వేద్యం స మయైతదుక్తం- సః- వేదితా రైక్వః, ఏతత్- తద్వేద్యం బ్రహ్మ, ఇత్యేతదుభయం మయోక్తం- తవ పరోపదిష్టమిత్యర్థ ఇత్యుక్తం- తదప్యేతత్పరం ద్రష్టవ్యం. న తు ప్రతీయమానార్థపరం - యస్తద్వేద యత్స వేదేతి వాక్యాత్ప్రతీతేనే * యథా కృతాయ విజితాయాధరేఽయాస్సంయన్త్యేవమేనం సర్వం తదభిసమేతి యత్కిఞ్చ ప్రజాః సాధు కుర్వన్తీతి వాక్యే బ్రహ్మప్రసక్తేరభావేన వేదితా వేద్యం చ తవోపదిష్టమిత్యస్యార్థస్యాసమ్భవేన యస్తద్వేద యత్స వేదేతి వాక్యేన ప్రతిపాదనాసమ్భవాద్భాష్యవిరోధాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం కేచిత్తు భగవతా భాష్యకృతా లఘుసిద్ధాన్తభాష్యే * యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్త ఇత్యత్ర యత్తద్వాక్యప్రతీకస్యోద్ధృతత్వాత్తదనురోధేన వ్యాసార్యైస్స మయైతదుక్తమితి నపుంసకాన్తపాఠస్య గృహీతతయా తత్ర నపుంసకస్యోక్తశబ్దస్య స ఇతి పుల్లిఙ్గతద్వద్విశేషణత్వాయోగాత్, యస్తద్వేద యత్స వేదేతి పున్నపుంసకాన్తయచ్ఛబ్దద్వయనిర్దిష్టయోర్వేత్తృవేద్యయోః స మయైతదుక్తమిత్యత్ర క్రమేణ ప్రతినిర్దేశకయోః స ఏతదితి పున్నపుంసకసర్వనామశబ్దయోః శ్రవణేన సః- వేదితా, ఏతత్- వేద్యం పరం బ్రహ్మ, ఇత్యేతదుభయం మయోక్తమిత్యర్థస్యైవ వాక్యస్వారస్యలభ్యత్వాత్, చ స ఏవార్థో యుక్త ఇతి వ్యాసార్యాభిప్రాయః న చాత్రోదాహృతభాష్యవిరోధః * ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాదితి సూత్రే, * నావకాశః పక్షిమృగతాం యానస్యైరన్యజాతితాం, శరీరజైః కర్మదోషైః ర్యాతి స్థావరతాం నర ఇతి మనుస్మృతౌ, చ మనోవ్యాపారాత్మకే వేదనే కర్మశబ్దప్రయోగదర్శనేన యత్కిఞ్చ ప్రజాస్సాధు కుర్వన్తీత్యనేనైవ సర్వప్రజానుష్ఠితసాధుకర్మణ ఇవ సర్వచేతనగతజ్ఞానస్యాపి గ్రహణం సమ్భవతీత్యభిప్రాయేణైవ తత్ర భాష్యే * యత్కిఞ్చిత్ప్రాణ్యనుష్ఠితం కర్మ యచ్చ సర్వచేతనగతం విజ్ఞానమితి కర్మాపేక్షయా జ్ఞానస్య పృథఙ్నిర్దేశాత్ అత ఏవ పూర్వవాక్యే బ్రహ్మప్రసక్తేరభావాన్నాస్తీత్యపి ప్రత్యుక్తం - సర్వప్రజానుష్ఠితసాధుకర్మణః సర్వచేతనగతజ్ఞానస్య చ రైక్వజ్ఞానకర్మణోః స్వరూపేణాన్తర్భావస్య దురుపపాదతయా కృతాయాధరాయదృష్టాన్తస్వారస్యేన చ రైక్వవేదనవిషయే తత్కర్మోద్దేశ్యభూతే చ సవిభూతికబ్రహ్మణి సర్వప్రజానుష్ఠితకర్మోద్దేశ్యసర్వచేతనగతజ్ఞానవిషయయోరన్తర్భావస్యైవ వక్తవ్యత్వేన పూర్వవాక్యే బ్రహ్మప్రసక్తేరావశ్యకత్వాత్. తత్త్వటీకాగ్రన్థస్తు స మయైతదుక్త ఇతి పుల్లిఙ్గాన్తపాఠే చ సతి తన్నిర్వాహమాత్రాభిప్రాయః. అతో వ్యాసార్యప్రతిపాదితార్థ ఏవ భగవద్భాష్యకృదభిమత ఇతి న కాప్యనుపపత్తిరిత్యాహుః. ౪

ఉ.— తదుహజానశ్రుతిఃపౌత్రాయణ ఉపశుశ్రావసహసఞ్జిహానఏవక్షత్తారమువాచాఙ్గారేహస యుగ్వానమివరైక్వమాత్థేతియోనుకథగ్ం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి॥ ౫

యథాకృతాయవిజితాయాధరేయాః సంయన్త్యేవమేనగ్ం సర్వం తదభిసమేతి యత్కిఞ్చప్రజాస్సాధుకుర్వన్తియస్తద్వేదయత్సవేదసమయైతదుక్తఇతి॥ ౬

సహక్షత్తాఽన్విష్యనావిదమితిప్రత్యేయాయతగ్ం హోవాచ యత్రారే బ్రాహ్మణస్యాన్వేషణాతదేనమర్ఛేతి॥ ౭

సోఽధస్తాచ్ఛకటస్యపామానంకషమాణముపోపవివేశతగ్ం హాభ్యువాదత్వంనుభగవస్సయుగ్వా రైక్వఇత్యహగ్ం హ్యరా౩ ఇతిహప్రతిజజ్ఞేసహక్షత్తాఽవిదమితిప్రత్యేయాయ॥ ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమఃఖణ్డః.

శం.— (తదుహ) తదేతత్-ఈదృశంహంసవాక్యంఆత్మనఃకుత్సారూపమన్యస్యవిదుషోరైక్వాదేః ప్రశంసారూపముపశుశ్రావ-శ్రుతవాన్ హర్మ్యతలస్థోరాజాజానశ్రుతిఃపౌత్రాయణః తచ్చహంసవాక్యంస్మరన్నేవపౌనఃపున్యేనరాత్రిశేషమతివాహయామాస. తతస్సవన్దిభీరాజా స్తుతియుక్తాభిర్వాగ్భిః ప్రతిబోధ్యమానఉవాచక్షత్తారంసఞ్జిహానఏవ- శయనంనిద్రాంవాపరిత్యజన్నేవ హేఅఙ్గ- వత్సారేహ-సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థకింమాం సఏవస్తుత్యర్హః- నాహమిత్యభిప్రాయః. అథవా- సయుగ్వానంరైక్వమాత్థగత్వామమతద్దిదృక్షాం తదేవశబ్దోఽవధారణార్థో అనర్థకోవావాచ్యః సచక్షత్తా ప్రత్యువాచరైక్వానయనకామోరాజ్ఞోఽభిప్రాయజ్ఞః (యోనుకథంసయుగ్వారైక్వఇతి) రాజ్ఞైవముక్తఆనేతుంతచ్చిహ్నంజ్ఞాతుమిచ్ఛన్ యోనుకథంసయుగ్వారైక్వఇత్యవోచత్ ౫

ఆ— ప్రతిపన్నహంసవచనఖేదితఇతరోరాజారాత్రిశేషమతివాహ్యశయనంజహదాత్మనస్సమీపస్థంస్తుతికర్తారం క్షత్తారమఙ్గారేహేత్యాదివాక్యముక్తవాన్ తస్యాభిప్రాయమాహ (సఏవేతి) కథమిహకాలాద్యర్థోఽవగమ్యతే- తత్రాహ (తదేతి) అవధారణస్యాపినోపయోగోఽస్తీతిచేత్-తత్రాహ (అనర్థకోవేతి) ప్రశ్నవాక్యం వ్యాచష్టే (రాజ్ఞేతి) యోనుకథమిత్యాది- పూర్వవద్వ్యాఖ్యేయం. ౫

రం.— (తదుహజానశ్రుతిఃపౌత్రాయణఉపశుశ్రావ) తత్- బ్రహ్మజ్ఞానవిధురతయాఆత్మనిన్దాగర్భం, తద్వత్తయాచరైక్వప్రశంసారూపం, వాక్యంసరాజాశుశ్రావ (సహసఞ్జిహానఏవక్షత్తారమువాచ) సఃకథమపినిశామతివాహ్యసఞ్జిహానఏవ- తల్పంత్యజన్నేవక్షత్తారంవక్ష్యమాణముక్తవాన్ "వైశ్యాద్బ్రాహ్మణకన్యాయాంక్షత్తానామప్రజాయతే। జీవికాస్య త్వితరేతస్యరాజ్ఞోన్తఃపురరక్షణమిత్యుక్తరీత్యారాజాన్తఃపురరక్షకః ప్రతిలోమజాతివిశేషః-క్షత్తా (అఙ్గారేహసయుగ్వానమివరైక్వమాత్థేతియోనుకథంసయుగ్వారైక్వఇత్యాది) హేఅరేఅఙ్గ- వత్సేతి తంక్షత్తారంరాజాసమ్బోధ్యరాత్రావేవంహంసయోస్సల్లాపస్సమజనీతిసయుగ్వానమివరైక్వమాత్థేత్యాదిహంసోక్తిప్రత్యుక్తివాక్యానువాదపూర్వకంరైక్వస్యచిహ్నానుక్తవానిత్యర్థః ౫-౬

శం.— సచభక్షత్తావచనమేవావోచత్తస్యస్మరన్ ౬

ఆ— తస్యేతికర్మణిషష్ఠీ. ౬-౭

శం.— సహక్షత్తానగరంగ్రామంవాగత్వాన్విష్యరైక్వంనావిదం- నవ్యజ్ఞాసిషమితిప్రత్యేయాయ- ప్రత్యాగతవాన్ తంహోవాచక్షత్తారం అరేయత్రబ్రాహ్మణస్య- బ్రహ్మవిదఏకాన్తేఽరణ్యేనదీపులినాదౌవివిక్తదేశేఽన్వేషణా- అనుమార్గణంభవతి- తత్- తత్రైనం - రైక్వమర్ఛ- గచ్ఛ తత్రమార్గణంకుర్విత్యర్థః ౭

రం— (సహక్షత్తాఽన్విష్యనావిదమితిప్రత్యేయాయ) సచక్షత్తాశకటలక్షణరైక్వచిహ్నమనుస్మరన్ గ్రామనగరాదికమన్విష్యనావిదం- నాజ్ఞాసిషమితిప్రత్యాగతవాన్. (తంహోవాచయత్రారేబ్రాహ్మణస్యాన్వేషణాతదేనమర్ఛేతి) అరేక్షత్తః బ్రాహ్మణస్య-బ్రహ్మవిదఃయత్ర - విజనేషు నదీపులినారణ్యాదిషుమార్గణంయుక్తం - తత్ - తత్రగత్వాఏనమర్ఛ - రైక్వంప్రాప్నుహి మార్గణంకుర్వితితంరాజోవాచేత్యర్థః ౭

శం.— ఇత్యుక్తఃక్షత్తాఽన్విష్యతంవిజనేదేశేఽధస్తాచ్ఛకటస్య- గన్త్ర్యాఃపామానంకషమాణం-కణ్డూయమానందృష్ట్వాఽయంనూనంసయుగ్వారైక్వఇతిసమీపేఉపోపవివేశ- వినయేనోపవిష్టవాన్. తంచ- రైక్వంహాభ్యువాద - ఉక్తవాన్. త్వమసిహేభగవః-భగవన్ సయుగ్వారైక్వఇతి. ఏవంపృష్టోఽహమస్మిహిఅరా౩- అరేఇతిహానాదరఏవప్రతిజజ్ఞే- అభ్యుపగతవాన్ సతంవిజ్ఞాయాఽవిదం- విజ్ఞాతవానస్మీతి ప్రత్యేయాయ- ప్రత్యాగతఇత్యర్థః. ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— తదుహ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణః షట్ఛతాని గవాం నిష్కమశ్వతరీరథం తదాదాయ ప్రతిచక్రమే తꣳ హాభ్యువాద. ౧

రైక్వేమాని షట్ఛతాని గవామయం నిష్కోఽయమశ్వతరీరథోఽను మ ఏతాం భగవో దేవతాꣳ శాధి యాం దేవతాముపాస్స ఇతి. ౨

తము హ పరః ప్రత్యువాచాహ హారేత్వా శూద్ర తవైవ సహ గోభిరస్త్వితి తదు హ పునరేవ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణః సహస్రం గవాం నిష్కమశ్వతరీరథం దుహితరం తదాదాయ ప్రతిచక్రమే॥ ౩

ఆ — మయా హి గార్హస్థ్యం చికీర్ష్యతే- అపరం చ ధనమర్థ్యతే- న చాయం తాదృశ్యనకిం చిదుపకర్తుమిత్యాశయేనానాదరః విజ్ఞాతవానస్మి- యదు క్షత్రియ ఇవాస్తి రైక్వం. తస్య శూద్రస్యాభిప్రాయం, ధనార్థిత్వం, చేతి శేషః ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (సోఽధస్తాచ్ఛకటస్య పామానం కషమాణముపోపవివేశ) అథ పునస్స- క్షత్తాగత్వా విజనే కస్మింశ్చిద్దేశే శకటస్యాధస్తాత్ పామానం కషమాణం- రిక్తమాయమానం రైక్వమేత్య ద్రష్ట్వా ఉపోపవివేశ - సమీపే గత్వా వినయేనోపవిష్టవాన్ (తం హాభ్యువాద త్వం ను భగవస్సయుగ్వా రైక్వ ఇతీత్యాది) హే భగవః త్వం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి క్షత్రా పృష్టో ఋషిః అరే తు క్షత్రః రైక్వో? హామేవేతి ప్రత్యువాచ తచ్ఛ్రుత్వా సః క్షత్తా అహం రైక్వమవిదం- అజ్ఞాసిషమితి ప్రత్యాగత ఇత్యర్థః ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డ...

శం.— తత్ - తత్ర, ఋషేః గార్హస్థ్యం ప్రత్యభిప్రాయం, ధనార్థితాం, తదుహైవ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణష్షట్ఛతాని గవాం, నిష్కం- కణ్ఠహారం, అశ్వతరీరథం- అశ్వతరీభ్యాం యుక్తం, తదాధనం గృహీత్వా ప్రతిచక్రమే- రైక్వం ప్రతిగతవాన్ తం చ గత్వాఽభ్యువాద- అభ్యుక్తవాన్. ౧

ఆ -- (తత్రేతి) క్షత్తృవచనశ్రుతే సతీతి సప్తమ్యర్థః. ధనార్థితాం- ఋషేర్గార్హస్థ్యేచ్ఛాం. ౧-౨

రం.— (తదుహ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణష్షట్ఛతాని గవాం నిష్కమశ్వతరీరథం తదాదాయ ప్రతిచక్రమే) ఉహేత్యనర్థకౌ నిపాతౌ. తత్ - తత్ర జానశ్రుతిః గవాం షట్ఛతాని, నిష్కం- కణ్ఠాభరణం, అశ్వతరీయుక్తరథం, తదాగృహీత్వా రైక్వం ప్రతిచక్రమే-గతవాన్. (తం హాభ్యువాద) గత్వా చ రాజా తం రైక్వమిత్యువాచేత్యర్థః. ౧

శం — హే రైక్వ గవాం షట్ఛతానీమాని తుభ్యం మయాఽఽనీతాని. అయం నిష్కః అశ్వతరీరథశ్చాయం. ఏతద్ధనమాదత్స్వ. భగవోఽనుశాధి చ మే-మాం యాం దేవతాం త్వముపాస్సే- తద్దేవతోపదేశేన మామనుశాధీత్యర్థః ౨

రం — (రైక్వేమాని షట్ఛతాని గవామయం నిష్కోఽయమశ్వతరీరథః) హే రైక్వ ఏతత్సర్వమానీతం. తద్గృహాణ త్వమిత్యర్థః. (అనుమ ఏతాం భగవో దేవతాం శాధి యాం దేవతాముపాస్స ఇతి) ఏతద్గృహీత్వా- యాం దేవతాం త్వముపాస్సే- తాం దేవతాం మే అనుశాధి - వివిచ్య జ్ఞాపయేతి ప్రార్థయామాస. ౨

శం.— తం- ఏవముక్తవన్తం రాజానం ప్రత్యువాచ పరః- రైక్వః అహేతి-అయం నిపాతో వినిగ్రహార్థీయోఽన్యత్ర- ఇహ త్వనర్థకః- ఏవశబ్దస్య పృథక్ప్రయోగాత్. హారేత్వా- హారేణ యుక్తా ఇత్వా- గన్త్రీ. సేయం హారేత్వా గోభిస్సహ తవైవాస్తు - తవైవ తిష్ఠతు. న మమాపర్యాప్తేన కర్మార్థమనేన ప్రయోజనమిత్యభిప్రాయః (హేశూద్రేతి) నను రాజాసౌ- క్షత్తృసమ్బన్ధాత్.* సహ క్షత్తారమువాచేత్యుక్తం విద్యాగ్రహణాయ చ బ్రాహ్మణసమీపోపగమాత్. శూద్రస్య చానధికారాత్ కథమిదమననురూపం రైక్వేణోచ్యతే-హే శూద్రేతి తత్రాహురాచార్యాః- హంసవచనశ్రవణాత్ శుగేనమావివేశ- తేనాసౌ శుచా - శ్రుత్వా రైక్వస్య మహిమానం వా ఆద్రవతీతి ఋషిరాత్మనః పరోక్షజ్ఞతాం దర్శయన్ శూద్రేత్యాహేతి. శూద్రవద్వా ధనేనైవైనం విద్యాగ్రహణాయోపజగామ- న చ శుశ్రూషయా. న తు జాత్యైవ శూద్ర ఇతి. అపరే పునరాహుః - అల్పం ధనమాహృతమితి రుష్టైవైనముక్తవాన్ శూద్ర ఇతి - లిఙ్గం చ బహ్వాహరణేఽప్యుపాదానం ధనస్యేతి. తదు హ - ఋషేర్మతం జ్ఞాత్వా పునరేవ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణో గవాం సహస్రమధికం జాయాం చర్షేరభిమతాం దుహితరమాత్మనస్తదాదాయ ప్రతిచక్రమే- క్రాన్తవాన్. ౩

ఆ — ఉహశబ్దస్య పూర్వవదత్రాప్యేవకారార్థత్వం. అత్రాపి వినిగ్రహార్థత్వసమ్భవే కిమిత్యానర్థక్యమిత్యాశఙ్క్యతథైవేత్యేవకారాదేవ వినిగ్రహసిద్ధిరిత్యాహ (ఏవశబ్దస్యేతి) గార్హస్థ్యార్థిన స్తవ కర్మానుష్ఠానార్థమిదం ధనం తిష్ఠతామితి చేత్ - నేత్యాహ (న మమేతి) శూద్రశబ్దేన జానశ్రుతేస్సమ్బోధనమనుచితమితి చోదయతి (నన్వితి) తస్యాశూద్రత్వే హేత్వన్తరమాహ (విద్యాగ్రహణాయేతి) తస్య శ్రుతి ద్వారా విద్యాధికారో వా

ఉ.— తగ్ హాభ్యువాద రైక్వేదగ్ సహస్రం గవామయం నిష్కోఽయమశ్వతరీరథ ఇయం జాయాయం గ్రామో యస్మిన్నాస్సేఽన్వేవ మా భగవశ్శాధీతి. ౪

తస్యా హ ముఖముపోద్గృహ్ణన్నువాచాజహారేమాశ్శూద్రానేనైవ ముఖేనాలాపయిష్యథా ఇతి తే హైతే రైక్వపర్ణా నామ మహావృషేషు యత్రాస్మా ఉవాస స తస్మై హోవాచ॥ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

స్త్రీత్యపశూద్రాధికరణేఽర్థాదితమిత్యాశయేనాహ (శూద్రస్యచేతి) జానశ్రుతేః సతి క్షత్రియత్వే శూద్రసమ్బోధనమయోగ్యమిత్యుపసంహరతి (కదమితి) నజాతిశూద్రో జానశ్రుతిః కింతు క్షత్రియోఽస్మిన్ స్థానే శూద్రశబ్ద ఇత్యేకీయమతోపన్యాసేన పరిహరతి (తత్రేతి) తేన శుగావిష్టత్వేన అసౌ జానశ్రుతిః శుచా హేతునా రైక్వమాద్రవతీతి శూద్రః శ్రుత్వా హంసవాక్యం రైక్వమాద్రవతీతి వైమిత్రికం తత్ర శూద్రపదమిత్యర్థః తథా కిమితి శూద్రపదేన రాజానమృషిస్సమ్బోధయతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఋషిరితి) ఉక్తప్రకారద్వయసమాప్తావితిశబ్దః ప్రకారాన్తరేణ జానశ్రుతేశ్శూద్రత్వం గౌణం వ్యుత్పాదయతి (శూద్రవద్వేతి) న హి శుశ్రూషయా - తేన శూద్ర ఇతి శేషః ముఖ్యం శూద్రత్వం తు త్రైవర్ణికస్యానుపపన్నమిత్యాహ (నత్వితి) క్షత్రియే జానశ్రుతౌ శూద్రశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తాన్తరమాహ (అపరే పునరితి) తత్ర గమకం దర్శయతి (లిఙ్గం చేతి) తద్వ్యపేక్షితం- అధికధనార్థిత్వమితి యావత్. అధికం- షట్చతేభ్యస్సకాశాదితి శేషః. ౩-౪

రం — (తము హ పరః ప్రత్యువాచ) పరః- రైక్వః తం- రాజానం ప్రత్యువాచ తదేవాహ (అహహారేత్వా శూద్ర తవైవ సహ గోభిరస్తు) అహేతి నిపాత ఆశ్చర్యే యోగమహిమవిదితలోకత్రయః ఋషిః జానశ్రుతేః బ్రహ్మజ్ఞానవిధురతానిమిత్తాహాదరగర్భహంసవాక్యశ్రవణేన శోకావిష్టతాం, తదనన్తరమేవ బ్రహ్మజిజ్ఞాసయా ఉద్యోగం, చ విదిత్వా అస్య బ్రహ్మవిద్యాయోగ్యతామభిజ్ఞాయ సత్యామపి యోగ్యతాయాం చిరకాలసేవాం వినా అర్థప్రదానేన శుశ్రూషణస్యాస్యాయావద్భక్తిప్రదానేన వినా బ్రహ్మవిద్యా ప్రతిష్ఠితా న భవతీతి మత్వా తమనుగృహ్ణన్నస్య శోకావిష్టతాముపదేశయోగ్యతాఖ్యాపికాం, బ్రహ్మజిజ్ఞాసాదార్ఢ్యసిద్ధ్యర్థం స్వయోగమహిమసామర్థ్యాత్ తస్య కలవృత్తాన్తత్వలక్షణస్వమహిమానం, చ శోచిత్వప్రవృత్తినిమిత్తక శూద్రశబ్దామన్త్రణేన ఖ్యాపయన్- హారేత్వా- హారసహితః ఇత్వా- రథః అశ్వతరీరథః తవైవ గోభిస్సహాస్తు కలత్రహీనస్య గ్రామగృహాదిశూన్యస్య మమ గోరథాదిరక్షణే కా శక్తిః, మత్ప్రయోజనాపర్యవసాయ్యల్పధనదానేన చ కథం తవ బ్రహ్మవిద్యా ప్రతిష్ఠితా భవేత్, ఇత్యువాచేత్యర్థః * స్వాయత్తస్త్రీత్యాదినా రక్షణికరణే పరితేన * శుచేశ్శ్యేతి సూత్రేణ రక్షణీత్యయే, శుచేశ్చ కారస్య దకారే, * అమితమ్యార్ద్వీర్థే స్త్రీతి పూర్వసూత్రేణ ఘాలోరుకారస్య దీర్ఘాదేశే, శూద్ర శబ్దోఽసిద్ధ్యన్నోభవతి (తదు హ పునరేవ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణస్సహస్రం గవాం నిష్కమశ్వతరీరథం దుహితరం తదాదాయ ప్రతిచక్రమే) తదథ ప్రాయఙ్జానశ్రుతిః కం గవాం సహస్రం, రైక్వస్య పరిణయార్థం స్వకన్యా, మహాసార్థం తత్రత్యం గ్రామం. చోపాజహారేత్యర్థః ౩

శం — హే రైక్వ ఇదం గవాం సహస్రం అయం నిష్కః అయమశ్వతరీరథః ఇయం జాయా- అర్థం మమ దుహితా ఆనీతా అయం చ గ్రామః- యస్మిన్నాస్సే- తిష్ఠసి స చత్వదర్థం మయా కల్పితః తదేతత్సర్వమాదాయానుశాధ్యేవ మా- మాం హే భగవః ౪

రం — (తం హాభ్యువాద రైక్వేదం సహస్రం గవా మిత్యాది) స్వోపహృతం సర్వం సమర్ప్య మా - మామనుశాధ్యేవ- న ప్రత్యాఖ్యాహీతి ప్రార్థయామాసేత్యర్థః. యస్మిన్- గ్రామే త్వమాస్సే- నివసిష్యసి సోఽయం తవ వాసార్థో గ్రామ ఇత్యన్వయః ౪

శం — ఇత్యుక్తః తస్యాః- జాయార్థమానీతాయా రాజ్ఞో దుహితుః- ఏవ ముఖం- ద్వారం, విద్యాయా దానే తీర్థం, ముపోద్గృహ్ణన్- జానన్నిత్యర్థః * బ్రహ్మచారీ ధనదాయీ మేధావీ శ్రోత్రియః ప్రియః।విద్యయా వా విద్యాం యః ప్రాహ తానితీర్థాని షణ్ణామితి విద్యాయా వచనం విజ్ఞాయతే. ఏవం జానన్- ఉపోద్గృహ్ణన్నువాచ- ఉక్తవాన్ ఆజహార- ఆహృతవాన్ భవాన్ యదిమా గావో, యచ్చాన్యద్ధనం,- తత్సాధ్వితి వాక్యశేషః. శూద్రేతి పూర్వోక్తానుకృతిమాత్రం- న తు కారణాన్తరాపేక్షయా పూర్వవత్ అనేనైవ ముఖేన - విద్యాగ్రహణతీర్థేనాలాపయిష్యథాః - ఆలాపయసీతి. మాం భాషయసీత్యర్థః. తే హైతే గ్రామా రైక్వపర్ణా నామ- విఖ్యాతా మహావృషేషు- దేశేషు యత్ర- యేషు గ్రామేషు ఉవాస- ఉషితవాన్ రైక్వః- తానసౌ గ్రామానదాదస్మై- రైక్వాయ రాజా తస్మై- రాజ్ఞే ధనం దత్తవతే హ- కిలోవాచ విద్యాం సః - రైక్వః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ — విద్యాదానే తస్యాః ద్వారత్వం, తద్ధాతుశ్చ వరజ్ఞానదానతీర్థతాం, జానన్నువాచేతి సమ్బన్ధః ధనదాతుర్విద్యాదానతీర్థత్వే ప్రమాణమాహ (బ్రహ్మచారీతి) తస్యాః ద్వారతాం విద్యాదానే, తద్ధాతుస్తీర్థతాం, చ జానన్నువాచేత్యుక్తమనువదతి (ఏవం జానన్నితి) కిముక్తవానిత్యపేక్షాయామాహ (ఆజహారేతి) తత్ర రైక్వార్థ్యదృష్టాన్తమాహ (పూర్వవదితి) అల్పధనహరణాని చ్ఛాయాం కారణాపేక్షయాం శూద్రే

ఉ.— వాయుర్వావ సంవర్గో యదా వా అగ్నిరుద్వాయతి వాయుమేవాప్యేతి యదా సూర్యోఽస్తమేతి వాయుమేవాప్యేతి యదా చన్ద్రోఽస్తమేతి వాయుమేవాప్యేతి॥ ౧

యదాప ఉచ్ఛుష్యన్తి వాయుమేవాపియన్తి వాయుర్హ్యేవైతాన్ సర్వాన్సంవృఙ్క్త ఇత్యధిదైవతం॥ ౨

లిఙ్గవిద్యాం గమయదిత్యర్థః తే క్షేత్రం గ్రామాదికం గృహీత్వా విద్యాం జానశ్రుతయే దత్తవన్తః తస్మాత్ ప్రతిశ్రుతిర్జ్ఞాపయతి (తే హైత ఇతి) మహావృషేషు మహావృషేష్విత్యర్థః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (తస్యా హ ముఖముపోద్గృహ్ణన్నువాచ) ముఖం- ఉపాయస్వరూపో పాయం తస్య- జానశ్రుతిసమ్బన్ధినముపోద్గృహ్ణన్- అఙ్గీకుర్వన్ ఉక్తవానిత్యర్థః ఉక్తిమేవాహ (ఆజహారేమాః శూద్రానేనైవ ముఖేనాలాపయిష్యథా ఇతి) ఇమాః - ఏతాః ఆజహర్థ ఆజహారేతి వ్యత్యయశ్ఛాన్దసః అనేనైవ ముఖేన- ఉపాయేన మాం బ్రహ్మోపదేశరూపం వాక్యమాలాపయిష్యసే బ్రహ్మవిద్యోపదేశం కారయిష్యసీత్యర్థః. ❈ శూద్రస్యేత్యాదధాతః శూద్రశ్చాస్య పునరపి శూద్రేతి సమ్బోధనస్య పూర్వవదేవ ప్రయోజనం అత్ర శూద్రశబ్దస్య స్వరూపావస్థా విశేషార్థః - చతుర్థపర్యస్య బ్రహ్మవిద్యాయామనధికారాదితి వక్తవ్యం (తే హైతే రైక్వపర్ణా నామ మహావృషేషు యత్రాస్మా ఉవాస) యత్ర గ్రామే ఉవాస రైక్వః ఉవాస- తే మహావృషాఖ్యదేశేషు రైక్వపర్ణా ఇతి ప్రసిద్ధాః తాన్ గ్రామాంస్తస్మై దదావిత్యర్థః (తస్మై హోవాచ) తత్సర్వం దత్తవతే జానశ్రుతయే రైక్వస్సోఽపి విద్యాం దేశకాలపదిదేశేత్యర్థః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (వాయుర్వావ సంవర్గః) వాయుః- బాహ్యః వావేతి- అవధారణార్థః. సంవర్గః - సంవర్జనాత్ సఙ్గ్రహణాత్ సఙ్గ్రసనాద్వా సంవర్గః వక్ష్యమాణా అగ్న్యాద్యా దేవతా ఆత్మభావమాపాదయతీత్యతస్సంవర్గః సంవర్జనాఖ్యో గుణో ధ్యేయో వాయోః - కృతాయాన్తర్భావవద్దృష్టాన్తాత్ కథం సంవర్గత్వం వాయోరితి ఆహ- యదా- యస్మిన్కాలే వై అగ్నిరుద్వాయతి - ఉద్వాసనం ప్రాప్నోతి. ఉపశామ్యతి తదాఽసావగ్నిర్వాయుమేవాప్యేతి- వాయుస్వాభావ్యమపిగచ్ఛతి తథా- యదా సూర్యోఽస్తమేతి- వాయుమేవాప్యేతి యదా చన్ద్రోఽస్తమేతి - వాయుమేవాప్యేతి. నను కథం సూర్యాచన్ద్రమసోస్స్వరూపావస్థితయోర్వాయావపిగమనం నైష దోషః - అస్తమనేఽదర్శన ప్రాప్తేర్వాయునిమిత్తత్వాత్. వాయునా హ్యస్తం నీయతే సూర్యః - చలనస్య వాయుకార్యత్వాత్. అథవా - ప్రలయే సూర్యాచన్ద్రమసోః స్వరూపభ్రంశే తేజోరూపయోర్వాయావేవాపిగమనం స్యాత్ ౧

ఆ.— కథం విద్యామువాసేత్యాకాఙ్క్షాయామధిదైవతం తదుక్తిప్రకారం దర్శయతి (వాయురిత్యాదినా) ❈ ప్రాణో వావ సంవర్గ ఇతి వక్ష్యమాణేనాపునరుక్తతాయై వాయుం వ్యాచష్టే (వాయుర్బాహ్య ఇతి) సంవర్గనామ్నో వ్యుత్పత్తిం వ్యాఖ్యాతి- సఙ్గ్రహణాదితి. సఙ్గ్రహణపక్షం సమర్థయతే (వక్ష్యమాణా ఇతి) కిమితి సంవర్గత్వం వాయోరుపదిశ్యతే తత్ర దృష్టాన్తశ్రుతిం ప్రమాణయతి (కృతాయేతి) సఙ్గ్రసనాద్వేత్యుక్తం పక్షమాకాఙ్క్షాపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) సూర్యాచన్ద్రమసోర్వాయావపిగమనమాక్షిపతి (నన్వితి) ఆ ప్రలయాన్తమోరధికారపదేస్థితస్య జీకారాన్నగమాన్తిరిక్తం వాయునిమిత్తత్వం వ్యుత్పాదయతి (వాయునాహీతి) సూర్యగ్రహణం చన్ద్రమసోప్యుపలక్షణం గౌణత్వన్నిరాసాయ వ్యుత్పత్త్యన్తరమాహ (అథవేతి) ౧

రం.— ఉపదేశమాహ (వాయుర్వావ సంవర్గః) సంవర్జననామగుణయోగాద్వాయురేవ సంవర్గః సంవర్జనం- సఙ్గ్రహణం ఏకీకృత్య గ్రహణమిత్యర్థః సంవర్గత్వగుణో వాయుర్ధ్యేయ ఇతి యావత్ సంవర్గత్వమేవోపపాదయతి (యదా వా అగ్నిరుద్వాయతి వాయుమేవాప్యేతి యదా సూర్యోఽస్తమేతి వాయుమేవాప్యేతీత్యాది) ఉద్వాయతి- ఉద్వాసనం ప్రాప్నోతి వినశ్యతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— తథా - యదా ఆప ఉచ్ఛుష్యన్తి - ఉచ్ఛోషముపయన్తి తదా వాయుమేవాపియన్తి వాయుర్హి - యస్మాదేవైతాన్ - అగ్న్యాదీన్మహాబలాన్ సంవృఙ్క్తే- అతో వాయుస్సంవర్గగుణ ఉపాస్య ఇత్యర్థః ఇత్యధిదైవతం- దేవతాసు సంవర్గదర్శనముక్తం. ౨

ఆ.— సంవృఙ్క్తే- సమయే సంహరతీత్యర్థః ౨

రం.— (యదాప ఉచ్ఛుష్యన్తి వాయుమేవాపియన్తి వాయుర్హ్యేవైతాన్ సర్వాన్ సంవృఙ్క్త ఇతి) అగ్నిసూర్యచన్ద్రాణాం తేజోరూపాణాం జలస్య చ లయే వాయురేవేకీభావాద్వాయుస్సంవర్గ ఇత్యర్థః ప్రక్రమే హి ❈ ఏనం సర్వం తదభిసమేతీత్యాది బ్రహ్మవిద్యాప్రశంసావగమాత్ వక్ష్యమాణలిఙ్గానుపపత్తేశ్చ వాయుశబ్దేన వాయుశరీరకపరమాత్మోచ్యతే. సంవృఙ్క్తే- ఏకీకృత్య గృహ్ణాతీత్యర్థః. (ఇత్యధిదైవతం) ఏవం దేవేషు సంవర్గోపాయమిత్యర్థః. ౨

ఉ,— అథాధ్యాత్మం ప్రాణో వావ సంవర్గః స యదా స్వపితి ప్రాణమేవ వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణꣳ శ్రోత్రం ప్రాణం మనః ప్రాణో హ్యేవైతాన్సర్వాన్సంవృఙ్క్త ఇతి॥ ౩

తౌ వా ఏతౌ ద్వౌ సంవర్గౌ వాయురేవ దేవేషు ప్రాణః ప్రాణేషు॥ ౪

అథ హ శౌనకం చ కాపేయమభిప్రతారిణం చ కాక్షసేనిం పరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీ బిభిక్షే తస్మా ఉ హ న దదతుః॥ ౫

స హోవాచ మహాత్మనశ్చతురో దేవ ఏకః కః స జగార భువనస్య గోపాః। తం కాపేయ నాభిపశ్యన్తి మర్త్యా అభిప్రతారిన్బహుధా వసన్తం। యస్మై వా ఏతదన్నం తస్మా ఏతన్న దత్తమితి॥ ౬

శం — అథ- అనన్తరమధ్యాత్మం- ఆత్మని సంవర్గదర్శనమిదముచ్యతే ప్రాణః- ముఖ్యో వావ సంవర్గః సః- పురుషో యదా - యస్మిన్కాలే స్వపితి ప్రాణమేవ వాగప్యేతి వాయుమివాగ్నిః ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం ప్రాణం మనః ప్రాణో హి- యస్మాదేతాన్-వాగాదీన్సర్వాన్సంవృఙ్క్త- ఇతి ౩

ఆ — కథం ప్రాణస్య సంవర్గత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స పురుష ఇతి) తస్మాత్సంవర్గస్స్వాధ్యాత్మమితి శేషః ౩

రం — తథా ప్రాణస్సంవర్గ ఇత్యాహ (అథాధ్యాత్మం ప్రాణో వావ సంవర్గ ఇతి) తదుపపాదయతి (స యదా స్వపితి) సః- పురుషో యదా- యస్మిన్కాలే స్వపితి-తదా (ప్రాణమేవ వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం ప్రాణం మనః ఇత్యాది) ప్రాణే వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనసామేకీభావాత్ప్రాణం సంవర్గముపాసీతేత్యర్థః అత్రాపి ప్రాణశబ్దశ్శరీరకపరమాత్మపరో ద్రష్టవ్యః ౩

శం — తౌ వా ఏతౌ ద్వౌ సంవర్గౌ - సంవర్జనగుణౌ వాయురేవ దేవేషు సంవర్గః ప్రాణః ప్రాణేషు- వాగాదిషు ముఖ్యః ౪

ఆ.— వాయుప్రాణావధిదైవతాధ్యాత్మభేదేన సంవర్గగుణావుక్తావుపసంహరతి (తావితి) ౪

రం — ఉక్తమర్థముపసంహరతి (తౌ వా ఏతౌ ద్వౌ సంవర్గౌ వాయురేవ దేవేషు ప్రాణః ప్రాణేషు) స్పష్టోర్థః ౪

శం — అథ- ఏతయోః స్తుత్యర్థమియమాఖ్యాయికాఽఽరభ్యతే హేతి- ఐతిహ్యార్థః శౌనకం చ - శునకస్యాపత్యం శౌనకం కాపేయం- కపిగోత్రం అభిప్రతారిణం చ- నామతః కక్షసేనస్యాపత్యం- కాక్షసేనిం. భోజనాయోపవిష్టౌ సూపకారైః పరివిష్యమాణౌ సూపకారైర్బ్రహ్మచారీ- బ్రహ్మవిత్ ఆత్మానం మన్యమానో బిభిక్షే- భిక్షితవాన్. బ్రహ్మచారిణో బ్రహ్మవిన్మానితాం బుద్ధ్వా తం జిజ్ఞాసమానౌ తస్మా ఉ హ భిక్షాం న దదతుః - న దత్తవన్తౌ కిమయం వక్ష్యతీతి ౫

ఆ — అథ హేత్యాద్యనన్తరవాక్యం వ్యాచష్టే (అథైతయోరితి) బ్రహ్మవిచ్ఛబ్దః- బ్రహ్మవిదాం మధ్యే శూరమాత్మానం మన్యమాన ఇతి యావత్ బుద్ధ్వా- లిఙ్గవిశేషేణేతి శేషః జిజ్ఞాసమానావిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (కిమయమితి) ౫

రం — సంవర్గవిద్యాస్తుత్యర్థమాఖ్యాయికేయమారభ్యతే (అథ హ శౌనకం చ కాపేయమభిప్రతారిణం చ కాక్షసేనిం పరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీ బిభిక్షే) కపిగోత్రం శునకపుత్రం, చ కక్షసేనసుతమభిప్రతారినామానం, చ తౌ ద్వౌ సూపకారైః పరివిష్యమాణౌ భోజనాయోపవిష్టౌ కశ్చిత్సంవర్గోపాసకో బ్రహ్మచారీ భిక్షితవాన్. (తస్మా ఉ హ న దదతుః) అయం బ్రహ్మచారీ సంవర్గవిద్యానిష్ఠో దరిద్రః- కిం వక్ష్యతీతి- తచ్ఛ్రోష్యావ ఇతి బుద్ధ్యా తస్మై తౌ భిక్షాం న దత్తవన్తౌ ౫

శం — స హోవాచ బ్రహ్మచారీ. మహాత్మనశ్చతుర ఇతి- ద్వితీయాబహువచనం దేవ ఏకోఽగ్న్యాదీన్వాయుః, వాగాదీన్ప్రాణః, కః- స ప్రజాపతిర్జగార- గ్రసితవాన్. కస్స జగారేతి- ప్రశ్నమేకే మన్యన్తే భువనస్య- భవన్త్యస్మిన్భూతానీతి భువనం- భూరాదిస్సర్వో లోకః తస్య గోపాః- గోపాయితా రక్షితా. గోప్తేత్యర్థః తం- కం. ప్రజాపతిం హే కాపేయ నాభిపశ్యన్తి- న జానన్తి మర్త్యాః- మరణధర్మాణః అవివేకినో వా హేఽభిప్రతారిన్ బహుధా-అధ్యాత్మాధిదైవతాధిభూతప్రకారైర్వసన్తం యస్మై వా ఏతదహన్యహన్యన్నమదనాయాహ్రియతే- సంస్క్రియతే తస్మై- ప్రజాపతయ ఏతత్- అన్నం న దత్తమితి ౬

ఆ — చతుర ఇతి ద్వితీయాబహువచనదర్శనాన్మహాత్మన ఇతి తాదృగేవేత్యాహ (ద్వితీయేతి) యద్వా - మహాత్మన ఇత్యస్య షష్ఠ్యన్తత్వే, చతుర ఇత్యస్య చ సమీచీనే, ప్రయోగదర్శనాదిహ తథాఽఽభూదితి మత్వాహ (మహాత్మన ఇతి) అతో హి జగారేతి సమ్బన్ధః కశ్శబ్దః ప్రజాపతివిషయో వ్యాఖ్యాతః. సమ్ప్రతి పక్షాన్తరమాహ (కస్స ఇతి) యస్తజ్జగార-స కస్స్యాదితి ప్రశ్నమేకే వదన్తీత్యర్థః. అత్తారం ప్రాణమాత్మానం, చైకత్వేన పశ్యన్ బ్రహ్మచారీ మహ్యం భిక్షాం యన్న దదతుర్భవన్తౌ- తత్తస్మై దేవాయైవ న దదతురిత్యజ్ఞత్వమేవ తయోర్దర్శయన్నాహ (యస్మా ఇతి) ౬

రం.— (స హోవాచ) సః - బ్రహ్మచార్యువాచ. (మహాత్మనశ్చతురో దేవ ఏకః కస్స జగార భువనస్య గోపాః తం కాపేయ నాభిప

మూ.— తము హ శౌనకః కాపేయః ప్రతిమన్వానః ప్రత్యేయాయ ఆత్మా దేవానాం జనితా ప్రజానాం హిరణ్యదంష్ట్రో బభసోఽనసూరిః । మహాన్తమస్య మహిమానమాహురనద్యమానో యదనన్నమత్తీతి వై వయం బ్రహ్మచారిన్నేదముపాస్మహే దత్తాస్మై భిక్షామితి॥ ౭

తస్మా ఉ హ దదుస్తే వా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్యే దశ సన్తస్తత్కృతం తస్మాత్సర్వాసు దిక్ష్వన్నమే

శ్చనిమిత్యాది ప్రకారేణ బహుధా భావసనం) అధిదైవతం మహాత్మనః అగ్న్యాదీంశ్చతురో దేవానాత్మరూపాన్ అధ్యాత్మం వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనోరూపాన్, చతురః- చతుస్సఙ్ఖ్యాకాన్ దేవాన్ సర్వలోకస్య గోపాః- గోప్తా స ఏక ఏవ దేవో వాయుః ప్రాణరూపీ చ- ప్రజాపతిః జగార- సంహృతవాన్ కాపేయాభిప్రతారిణౌ ఏవం హాతం ప్రజాపతిం బహుధా- బహుధా వసన్తం మర్త్యాః- మరణధర్మాణోఽవివేకినో హి తాః స్వస్తిర్జానన్తీర్య స్య గోపాః- శుశ్రూషణే అసు ప్రత్యయాస్తి (యస్మై వా ఏతదన్నం తస్మా ఏతన్న దత్తమితి) జగత్సర్వం యస్మై- యస్య సంవర్గస్య ప్రజాపతేరన్నం- తస్మై భిక్షమాణాయ మహ్యమన్నం న దత్తం. అతః కేపి న జానన్తీతి ఉపాసనదార్ఢ్యాయ తత్రోపాస్యైక్యబుద్ధ్యా భిక్షమాణాయ స్వస్మై అప్రదానమపి తస్యోపాస్యదేవతాయా అప్రదానం మత్వా తస్మా ఏతన్న దత్తమితి తౌ నిన్దితవానిత్యర్థః ౬

శం.— తదు హ- బ్రహ్మచారిణో వచనం శౌనకః కాపేయః ప్రతిమన్వానః - మనసాఽఽలోచయన్ బ్రహ్మచారిణం ప్రత్యేయాయ- అభిజగామ గత్వా హ- యం త్వం వావోచః * నాభిపశ్యన్తి మర్త్యా ఇతి- తం వయం పశ్యామః కథం ఆత్మా- సర్వస్య స్థావరజఙ్గమస్య కించ- దేవానాం- అగ్న్యాదీనామాత్మని సంహృత్య- గ్రసిత్వా పునర్జనితా- ఉత్పాదయితా వాయురూపేణాధిదైవతమగ్న్యాదీనాం, అధ్యాత్మం చ ప్రాణరూపేణ వాగాదీనాం- ప్రజానాం చ జనితా, అథవా- ఆత్మా దేవానాం- అగ్నివాగాదీనాం జనితా ప్రజానాం- స్థావరజఙ్గమాదీనాం హిరణ్యదంష్ట్రః - అమృతదంష్ట్రః అభగ్నదంష్ట్ర ఇతి యావత్. బభసః- భక్షణశీలః అనసూరిః- సూరిః- మేధావీ న సూరిః- అసూరిః తత్ప్రతిషేధేఽనసూరిః సూరిరేవేత్యర్థః మహాన్తం- అతిప్రమాణం అప్రమేయమస్య- ప్రజాపతేః మహిమానం- విభూతిమాహుర్బ్రహ్మవిదః యస్మాత్స్వయమన్యైరనద్యమానః- అభక్ష్యమాణో యదనన్నం- అగ్నివాగాదిదేవతారూపమత్తి- భక్షయతీతి వై ఇతి నిరర్థకః. వయం హే బ్రహ్మచారిన్ ఆ ఇదం ఏవం- యథోక్తలక్షణం బ్రహ్మ వయం ఆ ఉపాస్మహే వయమితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః అన్యే - న వయమిదముపాస్మహే కింతర్హి పరమేవ బ్రహ్మోపాస్మహే ఇతి వర్ణయన్తి దత్తాఽస్మై భిక్షామిత్యవోచత్ భృత్యాన్ ౭

ఆ.— దర్శనమేవ ప్రశ్నద్వారా విశదయతి (కథమిత్యాదినా) అధిదైవతమగ్న్యాదీనాం - వాయురూపేణ జనితేతి సమ్బన్ధః. తస్య ప్రాథమికం కృత్యం దర్శయతి (ఆత్మనీతి) అగ్న్యాదీన్ ప్రలయకాలే చేవ స్వాత్మని వాయురూపేణ గ్రసిత్వా పునరుత్పత్త్యవస్థాయాముత్పాదయితేతి యోజనా అధ్యాత్మం వాగాదీనపి స్వాపావస్థాయాం స్వాత్మని ప్రాణరూపేణ సంహృత్య పునః ప్రబోధావస్థాయాం తేషాముత్పాదయితా దేవః ప్రాణరూపేణేత్యాహ (అధ్యాత్మం చేతి) దేవానాం- అగ్న్యాదీనాం, ప్రజానాం- వాగాదీనాం, చ జనితేత్యుక్తం సమ్ప్రతి వ్యాఖ్యాన్తరమాహ (అథవేతి) అభగ్నదంష్ట్రః- సర్వసంహర్తురపి న కాచన గ్లానిర్భవతీత్యర్థః ప్రజాపతేర్మహిమ్నోఽతిప్రమాణత్వం ప్రకటయతి (యస్మాదితి) ఇతిశబ్దాత్పరస్తాద్యచ్ఛబ్దస్య సమ్బన్ధః తదర్థశ్చ యస్మాదిత్యుక్తిః తస్మాత్ప్రజాపతేర్మహిమానమతిప్రమాణమాహురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః వై వయమిత్యాదివాక్యం పదచ్ఛేదపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (వయమిత్యాదినా) క్రియాపదేన వయమిత్యస్య సమ్బన్ధముక్తముపపాదయతి (వయమితీతి) బ్రహ్మచారిన్నిదం వయమా- సమన్తాదుపాస్మహే బ్రహ్మేత్యుక్త్వా ప్రకారాన్తరేణ పదచ్ఛేదపూర్వకం వ్యాఖ్యాన్తరమాహ (అన్యేనేతి) శౌనకస్యాభిప్రతారిణశ్చ జ్ఞానాతిశయం దర్శయిత్వా * యతిశ్చ బ్రహ్మచారీత్యాదిస్మృతిమనుసృత్యాహ (దత్తేతి) ౭

రం.— (తదు హ శౌనకః కాపేయః ప్రతిమన్వానః ప్రత్యేయాయ) కాపేయః శౌనకః తత్- బ్రహ్మచారిణోక్తం ప్రతిమన్వానః- మనసాఽఽలోచయన్ తత్సమీపం ప్రత్యేయాయ- ప్రత్యాగత్యోవాచ. (ఆత్మా దేవానాం జనితా ప్రజానాం హిరణ్యదంష్ట్రో బభసోఽనసూరిరిత్యాది) దేవానాం ఆత్మా- నియన్తా ప్రజానాముత్పాదకః హిరణ్యదంష్ట్రః- కమనీయదంష్ట్రాయుక్తః హిరణ్యవికారకదంష్ట్రాయుక్త ఇతి వా. బభసః- భక్షణశీలః అసురసంహారక ఇతి యావత్ అసూరిర్న భవతీత్యనసూరిః - విపశ్చిదితి యావత్. అస్య చ - ప్రజాపతేః మహిమానం మహాన్తమాహుః. యః స్వయమన్యైరనద్యమానః- అనాశ్యమానః అనన్నం- వాగాదికమత్తి - నా [illegible] సంవర్గః- సర్వాదుక్తః ప్రజాపతిరిత్యర్థః. అతో హే బ్రహ్మచారిన్ వయం సర్వాదుక్తప్రజాపతిరూపం సంవర్గముపాస్మహే - అపితు ఇతి వై - ఇత్యేవ పరమాత్మానమేవ. అతస్తన్నం సంవర్గం న యథావజ్జానాసీత్యుక్త్వా అస్మై భిక్షాం దత్త- ప్రయచ్ఛతేతి పరిచారకానాహేత్యర్థః అనేన సంవర్గవిద్యాయా వాయుప్రాణశరీరకపరమాత్మపరత్వమావిష్కృతం భవతి. ౭

శం.— తస్మా ఉ హ దదుస్తే హి భిక్షాం తే వై- యే గ్రసితారోఽగ్న్యాదయో, యశ్చ తేషాం గ్రసితా వాయుః, పఞ్చాన్యే వాగాదిభ్యః. తథా- అన్యే తేభ్యః పఞ్చాధ్యాత్మం వాగాదయః ప్రాణశ్చ. తే సర్వే దశ భవన్తి- సఙ్ఖ్యయా దశ సన్తస్తత్కృతం భవతి తే చతురఙ్కా ఏకాయః- ఏవం

వదశకృతꣳ సైషా విరాడన్నాదీ తయేదꣳ సర్వం దృష్టꣳ సర్వమస్యేదం దృష్టం భవత్యన్నాదో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద ॥ ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

చత్వారః కృతసంజ్ఞాయాః. ఏవం త్రేతాపరే ద్వాపరాయాః ఏవం ద్వావన్యౌ ఏకాఽయాః. ఏవమేకోఽన్యః ఇత్యేవం దశసఙ్ఖ్యా సత్యేతం కృతం భవతి యతః ఏవం సర్వాస్వను సంఖ్య దశత్వస్య ప్రాప్తా వాగాద్యాశ్చ దశసఙ్ఖ్యాసామాన్యాదన్నమేవ. దశాక్షరా విరాట్ విరాడన్నమితి హి శ్రుతిః అతోఽన్నమేవ. ఏతస్మాత్ తత ఏవ దశత్వ దన్నత్వాచ్చ చతురాయత్వేనైతన్నో భావ సైషా విరాడ్దశసఙ్ఖ్యాసత్యన్నం చాన్నాదినీ చ కృతత్వేన కృతే హి దశసఙ్ఖ్యాన్తర్భూతా. అతోఽన్నమన్నాదినీ చ సా తథాధిదైవతాధ్యాత్మభూతస్య విరాట్త్వం దశసఙ్ఖ్యయాఽన్నం, కృతసఙ్ఖ్యయాఽన్నాదీ, తయా అన్నాన్నాదిన్యేదం సర్వం జగద్దశదిక్సంస్థం దృష్టం కృతసఙ్ఖ్యాభూతత్వాదుపలబ్ధం ఏవంవిదోఽస్య సర్వం కృతసఙ్ఖ్యాభూతస్య దశదిక్సంస్థం దృష్టం ఉపలబ్ధం భవతి కిఞ్చ అన్నాదశ్చ భవతి య ఏవం యథోక్తదర్శీ ద్విరభ్యాస ఉపాసనసమాప్త్యర్థః ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — ఆఖ్యాయికాద్వారా ప్రకృతాముపాసనాం సంవర్గవిద్యాం * ఆత్మా దేవానామిత్యాదిగుణజాతముపదిశ్య గుణాన్తరముపదేష్టుమనన్తరవాక్యమవతారయతి (తే వా ఇతి) తద్వ్యాచష్టే (యే గ్రస్యన్త ఇతి) తవితే వాగాదిభ్యస్సకాశాదన్యే పఞ్చేతి సమ్బన్ధః అధిదైవతమగ్న్యాదీన్ వాయుసహితాన్ పఞ్చోక్త్వా తేనైవ ప్రకారేణాధ్యాత్మమపి తేభ్యస్సకాశాదన్యే ప్రాణసహితా వాగాదయః పఞ్చ సన్తీత్యాహ (తథేతి) అవాన్తరసఙ్ఖ్యావినివేశముక్త్వా తత్రైవ మహాసఙ్ఖ్యానివేశం దర్శయతి (తే సర్వ ఇతి) దశసఙ్ఖ్యాసమ్బన్ధాత్తేషాం (సఙ్ఖ్యయేతి) కృతాయోపలక్షితం స్యాత్ కృతమిత్యుచ్యతే. తత్ర దశసఙ్ఖ్యావస్థస్య కృతత్వాదేవ దశత్వం. యతు క్తమగ్న్యాదయో వాగాదయశ్చ దశ సన్తస్తత్కృతం భవతీతి విదుః పాదయతి (చతురఙ్క ఇత్యాదినా) ఏకస్మిన్నవయవే హ్యాతే చతురఙ్కో దృశ్యతే. తద్వదగ్న్యాదయో వాగాదయశ్చ గ్రస్యమానాశ్చత్వారో భవన్తి యథా హ్యాతే త్రేతానామకోఽయస్త్రిసంజ్ఞః కృత్యతే తథాఽగ్న్యాదయో వాగాదయశ్చ త్రైకస్యాం త్రయః యథా చ ద్వాపరనామాఽయో ద్విసంజ్ఞో జాయతే. తద్వద్వాగాదిష్వగ్న్యాదిషు చ ద్వౌ ద్వావప్యయిత్వా ద్వౌ ద్వౌ భవతః. తథా చ కలిసంజ్ఞోఽయో భవత్యేకాఙ్కః. యో అగ్న్యాదీనాం గ్రసితా వాయుః, వాగాదీనాం గ్రసితా ప్రాణః, ఏకైకస్తైభ్యో గ్రస్యమానేభ్యోఽన్యః ఇత్యేవం గ్రస్యత్వేన గ్రసితృత్వేన చ దశసఙ్ఖ్యా తస్మాదోక్తం కృతం భవతీత్యర్థః ద్యూతస్య సర్వాన్నాన్ కృత్వా ప్రసిద్ధా దశసఙ్ఖ్యావతాం దేవానాం కృతత్వసమ్పాదనేనాత్తృత్వం సమ్పాదితం ఇదానీం దశసఙ్ఖ్యావత్త్వేనైవ విరాట్త్వసమ్పాదనేన తేషామన్నత్వం సమ్పాదయతి (య ఇతి) అగ్న్యాదిషు వాగాదిషు చ మిలితేషు దశసఙ్ఖ్యావత్త్వే పి కథమన్నత్వమిత్యత ఆహ. తథా చ కథం సఙ్ఖ్యాసామాన్యం. తేషు దశసఙ్ఖ్యాసామాన్యసంపాదితమిత్యాశఙ్క్యాహ (దశాక్షరేతి) విరాడ్దశసఙ్ఖ్యావతీ ప్రసిద్ధా. సా చాన్నమితి శ్రూయతే. తథా చ యథోక్తేష్వగ్న్యాదిషు వాగాదిషు చ వర్తమానేషు సఙ్ఖ్యాసామాన్యాద్విరాట్త్వం సమ్పాద్యాన్నత్వసమ్పాదనం సుకరమిత్యాహ (అత ఇతి) తేషు కృతత్వేనాత్తృత్వం సమ్పాదితముపసంహరతి (తత ఏవేతి) ద్యూతస్యాయస్య దశత్వేన కృతత్వేన కృతోపలక్షితే తత్ర దశసఙ్ఖ్యాయాస్సత్త్వాత్ తత్సంసఙ్ఖ్యాసామాన్యాదగ్న్యాదయశ్చ కృతం భవతి తతశ్చ తేషామత్తృత్వముక్తమిత్యర్థః సమ్పాదితేషు తేష్వగ్న్యాదిషు విరాట్త్వమన్నత్వమత్తృత్వమితి త్రయముపసంహరతి (సైషేతి) విరాజో విధేయత్వాత్తత్సాపేక్ష స్త్రీలిఙ్గతయా సైషేతి విధేయలిఙ్గభాజనం తత ఏతే ప్రకృతా దేవా విరాడిత్యర్థః తస్మాత్ సా చ దశ దేవతాత్మికా దశసఙ్ఖ్యావతీ భవత్యన్నమిత్యేవ దేవతానామన్నత్వసిద్ధిః అన్నాదీత్యస్య విరాజోఽస్యఽపష్టార్థాదన్నాదిని వ్యాఖ్యాతం ఏతశ్చ దేవతాత్మికా విరాట్ కృతత్వేనాన్నాదినీ అధ్యాత్మికానామగ్న్యాదీనామత్తృత్వసిద్ధిరిత్యర్థః విరాట్త్వేనాన్నత్వం, కృతత్వేనాత్తృత్వం, చేతసమ్పత్తిస్వయమగ్న్యాదౌ వ్యక్తముపసంహరతి (కృతే హీతి) కృతోపలక్షితే హ్యాతే దశసఙ్ఖ్యాన్తర్భూతా ప్రసిద్ధా సా చాగ్న్యాదావద్యస్తి తథా చ సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్ ద్యూతగతిమత్తృత్వమగ్న్యాదిషు సమ్పాద్యతే. తేనేదం సర్వమన్నాదీత్యుచ్యతే విరాడ్దేవ దశసఙ్ఖ్యావతీత్యుక్తం. నా చాన్నం. * విరాడన్నమిత్యుక్తత్వాత్ తథా చ విరాట్త్వసఙ్ఖ్యాభవతి ప్రకృతం దశకమన్నమిత్యర్థః సగుణం సంవర్గదర్శనముక్త్వా తత్ఫలం వక్తుం విద్వత్స్వరూపం సఙ్గిరతే (తథేతి) యథాఽగ్న్యాదీనాం విరాట్త్వేనాన్నత్వం. కృతత్వేన చాన్నాదత్వం. తథా వాయుమగ్న్యాద్యాత్మకం, ప్రాణం చ వాగాద్యాత్మకం, మేకీకృత్యాత్మత్వేన విద్వాన్ దశ దేవతాత్మస్వయం భూత్వా దశసఙ్ఖ్యయా విరాట్త్వేనాన్నం, కృతసఙ్ఖ్యయా తు దశసఙ్ఖ్యావచ్ఛిన్నతయాఽత్తృత్వేనాన్నాదీ, భవతీత్యర్థః ఫలోక్తిముపయోగిత్వేనార్థాన్తరమాహ (తయేతి) కృతోపలక్షితయ్యాతసఙ్ఖ్యావచ్ఛిన్నత్వేనావస్థితయాఽన్నత్వేనాన్నాదిత్వేన వ్యవస్థితయా సర్వమిదం జగద్దశసు దిక్షు సంస్థితం దృష్టం ఉపలబ్ధం భవతి నహి దేవతా దశకం హిత్వా జగన్నామ కించిదస్తి. తథా చ దృష్టదేవతా దశకే దృష్టమేవ సర్వం జగద్భవతీత్యర్థః భూమికామేవం కృత్వా విద్యాఫలం దర్శయతి (ఏవంవిద ఇతి) వాయుం ప్రాణమత్తారమాత్మత్వేన పశ్యతః కృతసఙ్ఖ్యావచ్ఛిన్నతయా స్థితస్య దశ దేవతాభూతస్య సర్వం జగద్దృష్టం భవతి. దృష్టదేవతాతిరిక్తస్య జగతోఽభావాదిత్యర్థః. కిం చ యథోక్తదర్శీ ప్రాణో భూత్వా సర్వత్రాన్నాదశ్చ భవతీతి ఫలాన్తరం ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

౮౦ — (తస్మా ఉహోచుః) తస్మై- బ్రహ్మచారిణే పరిచారకాగ్నిభ్యో౽నన్తరం సంవర్గవిద్యాస్తుతయే తత్ప్రశ్నపదార్థానుకృతాయ త్వేనవిరాజ్త్వేనాస్త త్వేనాన్నాదత్వేన చ స్తౌతి (తే వా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్యే దశ సన్తస్తత్కృతం) అధిదైవతమగ్న్యాదిచన్ద్రజలరూపాః పదార్థాః, అధియజ్ఞం ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానాః పఞ్చ, అధ్యాత్మం వాగాద్యాః పఞ్చ ప్రసిద్ధత్వాత్, అవశిష్యమాణః ప్రాణ ఏక, ఇతి పఞ్చ అధ్యాత్మం
తత్త్వసఙ్ఖ్యాం ప్రాప్తాస్సన్తః కృతాయ తాం భజన్తే కృతసంజ్ఞకస్యాయే చతురఙ్కాయ త్రేతాఙ్కాయ ద్వాపరాఙ్కాయ కల్యఙ్కాయ నానాపాసప్రవిష్ట
త్వం - ఏకస్యద్వాపరాన్తస్తయాణాం చతుర్ణాం చ సమావేశాద్దశత్వసఙ్ఖ్యాసమ్పాదితత్వాత్. (సైషా విరాడన్నాదీ ... తేనేదం సర్వం దృష్టం) ... దశసఙ్ఖ్యారూపం కృతాయరూపం సత్ దశసు దిక్షు విద్యమానం ... భవతి- ఏతాభి రావిరాడన్నం విరా
జితి శ్రుతేః (సైషా విరాడన్నాదీ) దశసఙ్ఖ్యాశ్రయత్వాత్ దశాక్షరా విరాట్ ... అన్నం విరాడన్నాదీ కృతసంజ్ఞకేనాయం దశ
సఙ్ఖ్యాయా భక్షయితృత్వాత్ ... విరాడన్నత్వాత్, దశసఙ్ఖ్యాకృతాయ ... సంవర్గవిద్యోపాస్య
స్యాన్నాదిత్వమస్యేతి గ్రాహ్యం (తయేదం సర్వం దృష్టం) ... దశదిక్షు ... దశసఙ్ఖ్యాసామాన్య
ష్టం భవతి- ఉపాసితం ... (సర్వమస్యేదం దృష్టం భవత్యన్నాదో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద) ఏతదుపాసకస్య సా
ర్వజ్ఞ్యం బ్రహ్మలక్షణాన్నానుభవః ... విద్యాఫలత్వేనోక్తం ... అన్నాదిరూపత్వం ... అన్న
అన్నం చ తత్ ... భోగ్యత్వాత్ ... పరమాత్మపరత్వం ... ప్రసిద్ధ
యా ప్రాణవిషయత్వం ... అజితాయ ... సంవర్గవిద్యాస్తుతిః ... ప్రస్తావే ... వక్తవ్యాత్,
*ఆత్మా దేవానాం జనితా ప్రజానాం హిరణ్యదంష్ట్రో బభసో౽నసూరిః మహాన్తమస్య మహిమానమాహురనద్యమానో యదనన్నమత్తి ఇతి శ్రుతి రావినాశ్యత్వే న
తనకలవినాశకత్వ సర్వసమ్పత్తి ... మహిమా ... సర్వదేవనియన్తృత్వ ... ప్రశ్నాత్ ... కత్వాద్యుపలక్షితసకలబ్రహ్మ
లిఙ్గ ... వత్త్వాది ప్రతిపాదనాత్, *వైశ్వానరం బ్రహ్మచారిన్నేదముపాస్మహే ... ప్రాణపత్యాత్మకసంవర్గప్రత్యాఖ్యానా, తత్పరమాత్మవిషయ
వేదం ... దర్శనం ... ప్రకరణముపన్యస్యత ... సంవర్గవిద్యా ... బ్రహ్మ
విద్యాముపదిదేశేతి శ్రవణాత్, తద్వదు రాదీనాం ... బ్రహ్మసంస్థానామపిపర్యనా, దర్శనవిద్యాసామ్యం ... బ్రాహ్మణకర్మ ...
శూద్రాధికరణస్యానాధికారాభావేపి బ్రహ్మోపాసనే అధికారస్స్వప్న ... బ్రహ్మోపాసనోపయుక్తజ్ఞానాసమ్భవశ్శక్తినియత-
ఇతిహాసపురాణాదినా ... జ్ఞానసమ్భవాత్ నవై వంయజ్ఞాద్యుపదేశ ... * తస్మాచ్ఛూద్రో యజ్ఞే౽నవక్లృప్త ఇత్యజ్ఞాన
స్థానస్య ... బ్రహ్మోపాసనే ... శూద్రశబ్దప్రయోగాత్
ప్రస్తుతే ... శ్రుతేః *కమ్మురవినమశం
సన్దంశయ ... సంవర్గ ... వాక్యశేషే ... శ్రుతిః శూద్రశబ్దార్థ ... శోకాత్ ... యోగి
కార్థస్య ... రూఢ్యర్థస్య ... బ్రహ్మోపాసనోపయుక్తజ్ఞాన
... సామర్థ్యసమ్భవాత్, వ్యసనబ్రహ్మవిద్యాయామధికారః ... శూద్రస్య ...
... *తస్మాచ్ఛూద్రో యజ్ఞే౽నవక్లృప్త ...
... *క్షత్త్రియత్వగతేశ్చ ... ప్రమాణాని ... ప్రదానాద్యనేకగ్రామప్రదానాదినా
జానశ్రుతేః క్షత్త్రియత్వావగతేశ్చ. ఏతేషాం క్షత్త్రియత్వవ్యాప్తేః * ఉత్తరత్ర చైత్రరథేన లిఙ్గాత్ సంవర్గవిద్యాస్యా
... చైత్రరథవంశ్యస్య క్షత్త్రియ ... బ్రాహ్మణేన ... సంవర్గవిద్యాసమ్పత్తిః
... క్షత్త్రియత్వం ... చిత్రరథవంశ్యత్వాత్. ...
... కాపేయయాజ్యత్వాల్లిఙ్గాత్ ... ఇతి వాచ్యం - * ఏతేన వై చైత్రరథం కా
పేయా ... బ్రహ్మచారిణా ... చిత్రరథస్య కాపేయయాజ్యత్వశ్రవణాత్ సన్దర్భ ప్రతారిణః కాపేయయాజ్యత్వం వా కుతో
౽వసీయతే- * శౌనకం చ కాపేయమభిప్రతారిణం చ ... బ్రహ్మచారీ ... శ్రవణాత్, నా
నాదేశగతానాం ... సమ్భవాత్, అస్తు ... ప్రాప్తాయ ... బ్రహ్మణైవ
... కాపేయయాజ్యత్వశ్రవణేన చిత్రరథస్యాభిప్రతారిణః ... ఉచ్యతే- కాపేయాభిప్రతారిణోః ... ప్రస్తుతసమ్భవస్య
... కాపేయానాం చైత్రరథవంశ్యానాం చ యాజ్యయాజకసమ్బన్ధస్సార్వత్రప్రసిద్ధత్వాత్, అభిప్రతారిణః ...
... చిత్రరథవంశ్యత్వం ... కాపేయయాజ్యతయా చిత్రరథత్వమేవా ... అభిప్రతారిసంజ్ఞకశ్చైత్రరథసంజ్ఞకసమ
... చిత్రరథః ... లోకవేదప్రసిద్ధత్వాత్ న చ కాపేయయా
జ్యస్య చిత్రరథస్య క్షత్త్రియత్వే కిం ప్రమాణమితి వాచ్యం - * ఏతేన వై చైత్రరథం కాపేయా అయాజయం స్తస్మాచ్చైత్రరథో నామైకః క్షత్త్రప
తిరజాయత ఇతి చిత్రరథోత్పన్నస్య క్షత్త్రియత్వావేదనాత్ ... బ్రాహ్మణక్షత్త్రియయోః ... సంవర్గవిద్యాసమ్బ
న్ధశ్రవణాదపి ... విద్యాసమ్బన్ధినో ... జానశ్రుతేః బ్రాహ్మణక్షత్త్రియత్వమవసీయతే. * సంస్కారపరామర్శాత్తదభావాభిలాపాచ్చ.

ఉ.— సత్యకామో హ జాబాలో జబాలాం మాతరమామన్త్రయాఞ్చక్రే బ్రహ్మచర్యం భవతి వివత్స్యామి కిఙ్గోత్రో న్వహమస్మీతి॥ ౧

సా హైనమువాచ నాహమేతద్వేద తాత యద్గోత్రస్త్వమసి బహ్వహం చరన్తీ పరిచారిణీ యౌవనే త్వామలభే సాహమేతన్న వేద యద్గోత్రస్త్వమసి జబాలా తు నామాహమస్మి సత్యకామో నామ త్వమసి స సత్యకామ ఏవ జాబాలో బ్రువీథా ఇతి॥ ౨

బ్రహ్మవిద్యోపదేశప్రదేశేషు * ఉపత్వా నేష్యే న సత్యాదగా ఇతి - తం హోపనిన్యే * అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద సనత్కుమారం నారదః తం హోవాచ " [illegible] సంస్కారపరామృశ్యతే శూద్రస్య సంస్కారాభావో ఽభిలప్యతే * శూద్రశ్చతుర్థ ఏకజాతిః * న శూద్రే పాతకం కించిన్న చ సంస్కారమర్హతీతి * తదభావనిర్ధారణే చ ప్రవృత్తేః శూద్రత్వాభావనిర్ధారణే సత్యేవ విద్యోపదేశాయ ప్రవృత్తిర్దృశ్యతే నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధం సోమ్యాహరోప త్వా నేష్యే న సత్యాదగా ఇతి * శ్రవణాధ్యయనార్థప్రతిషేధాత్ * పద్యు హ వా ఏతచ్ఛ్మశానం యచ్ఛూద్రస్తస్మాచ్ఛూద్రసమీపే నాధ్యేతవ్యమితి [illegible] వేదశ్రవణప్రతిషేధేన తదధ్యయనతదర్థానుష్ఠానయోః సుతరాం ప్రతిషేధాత్ * స్మృతేశ్చ * అథాస్య వేదముపశృణ్వతస్త్రపుజతుభ్యాం శ్రోత్రప్రతిపూరణముదాహరణే జిహ్వాచ్ఛేదో ధారణే శరీరభేద ఇతి స్మృత్యా చ శ్రవణాదికం శూద్రస్య ప్రతిషిద్ధం అతో న బ్రహ్మవిద్యాయాం శూద్రస్యాధికారః విదురాదయస్తు భవాన్తరాధిగతజ్ఞానాః ప్రారబ్ధకర్మవశాచ్ఛూద్రజన్మయోగా ఇతి తేషాం బ్రహ్మనిష్ఠత్వం నను శూద్రాణాం బ్రహ్మోపాసనాసధికారే పఞ్చరాత్రాద్యాగమోక్తతాన్త్రికమన్త్రానుష్ఠానపూర్వకబ్రహ్మోపాసనేఽప్యధికారో న స్యాత్, నారదస్య శూద్రజన్మని మహర్షివచనాదనుష్ఠితమచ్యుతోపాసనమప్రామాణికం స్యాదితి చేత్ నహి బ్రహ్మోపాసనమాత్రే శూద్రస్యానధికారం బ్రూమః అపి తు సంవర్గవిద్యాదిషు వైదికేషూపాసనేషు అతో నాత్ర తన్త్రోక్తోపాసనావకాశః నను * సమ్బ్రాదేవమస్యత్రాపీత్యధికరణే వ్యాహృతివిద్యాయామధ్యాత్మాధిదైవతస్థానభేదేన భేదస్య ప్రతిపాదితత్వాత్సంవర్గవిద్యాయామప్యధ్యాత్మాధిదైవతస్థానభేదేన భేదస్స్యాత్ నచేష్టాపత్తిః * అనుమన్త్రాం భగవో దేవతాం శాధి యాం దేవతాముపాస్స ఇతి బ్రహ్మవిద్యామాత్రార్థినే జానశ్రుతయే విద్యాద్వయోపదేశస్యాయుక్తత్వాదితి చేత్ నైవం-వ్యాహృతివిద్యాయాం * య ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నిత్యత్రేవ వాయౌ ప్రాణే ఇత్యేవం వాయుప్రాణయోః స్థానత్వేన నిర్దేశాభావాత్ స్థానభేదప్రయుక్తవిద్యాభేదాప్రసక్తేః * యాం దేవతాముపాస్స ఇతి హ్యైక్యోపాస్యదేవతాయా ఉపాసనప్రకారే పృష్టే హ్యైక్యోపాస్యసంవర్గస్య దేవతాత్మలక్షణస్థానభేదేన ఉపాసనాద్వయసమ్బన్ధమభిప్రేత్యోపాసనాద్వయోపదేశే దోషాభావాచ్చ * ఏకలోపేఽవిశిష్టఫలత్వాదితి న్యాయేనైక్యస్య విద్యాద్వయాపన్నాహాన్ స్వానుష్ఠేయమానవిద్యామాత్రోపదేశ ఏవ యుక్తః - నాధిక ఇతి వాచ్యం - అప్రయోజకత్వాత్ పరోపదేశే స్వావగతేరేవ ప్రయోజకత్వేన స్వానుష్ఠానస్యాప్రయోజకత్వాదితి స్థితం ప్రకృతమనుసరామః ... రా

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్

శం— సర్వం వాగాద్యగ్న్యాది చాన్నాన్నాదత్వసంస్తుతం జగదేకీకృత్య షోడశధా ప్రవిభజ్య తస్మిన్ బ్రహ్మదృష్టిర్విధాతవ్యేత్యారభ్యతే శ్రద్ధాతపసోర్బ్రహ్మోపాసనాఙ్గత్వప్రదర్శనాయాఖ్యాయికా. సత్యకామో హ- నామతః హశబ్ద ఐతిహ్యార్థః. జబాలాయా అపత్యం- జాబాలః. జబాలాం స్వాం మాతరమామన్త్రయాఞ్చక్రే - ఆమన్త్రితవాన్ బ్రహ్మచర్యం స్వాధ్యాయగ్రహణాయ హే భవతి వివత్స్యామ్యాచార్యకులే కిఙ్గోత్రో హం-కిమస్య మమ గోత్రం- సోఽహం కిఙ్గోత్రోఽహమస్మీతి ౧

ఆ— పూర్వేణ సమ్బన్ధం దర్శయితుముత్తరస్య తాత్పర్యమాహ (సర్వమితి) ఏకీకృత్య - కారణరూపేణైక్యమాపాద్యేత్యర్థః. తస్మిన్ బ్రహ్మదృష్టిరేవ విధేయేత్యాఖ్యాయికా ప్రణీయతే- తత్రాహ (శ్రద్ధాతపసోరితి) బ్రహ్మచర్యవాసస్యోక్తైస్సహ ప్రదర్శ్యయితి (స్వాధ్యాయేతి) ఆచార్యో హి మాణవకముపనయతే విజ్ఞాతకులగోత్రమితి మన్వానః పృచ్ఛతి (కిఙ్గోత్రోఽహమితి) ౧

రా— షోడశకలబ్రహ్మవిద్యాం ప్రస్తౌతి (సత్యకామో హ జాబాలో జబాలాం మాతరమామన్త్రయాఞ్చక్రే) హ ఇత్యైతిహ్యార్థః. జబాలాసుతస్సత్యకామనామా జబాలాం మాతరమామన్త్రితవాన్. కిమిత్యత్రాహ (బ్రహ్మచర్యం భవతి వివత్స్యామి కిఙ్గోత్రో న్వహమస్మీతి) హే భవతి స్వాధ్యాయగ్రహణాయాచార్యకులే బ్రహ్మచర్యం వివత్స్యామి మే గోత్రం కిమితి పృష్టవాన్. ౧

శం.— ఏవం పృష్టా జబాలా సా హైనం- పుత్రమువాచ నాహమేతత్ - తవ గోత్రం వేద హే తాత యద్గోత్రస్త్వమసి. కస్మాన్న వేత్సీత్యుక్తా ఆహ-బహు భర్తృగృహే పరిచర్యాజాతమతిథ్యభ్యాగతాది చరన్త్యహం పరిచారిణీ - పరిచరన్తీతి పరిచరణశీలైవాహం. పరిచరణచిత్తతయా గోత్రాదిస్మరణే మమ మనో నాభూత్ యౌవనే చ- తత్కాలే త్వామలభే- లబ్ధవత్యస్మి. తదైవ తే పితోపరతః అతోఽనాథాహం సాహమేతన్న వేద-యద్గోత్రస్త్వమసి జబాలా తు నామాహమస్మి సత్యకామో నామ త్వమసి సః త్వం సత్యకామ ఏవాహం జాబాలోఽస్మీత్యాచార్యాయ బ్రువీథాః యద్యాచార్యేణ పృష్ట ఇత్యభిప్రాయః.

ఉ.— సహహారిద్రుమతం గౌతమమేత్యోవాచ బ్రహ్మచర్యంభగవతివత్స్యామ్యుపేయాంభగవన్తమితి॥ ౩

తగ్ంహోవాచకింగోత్రోనుసోమ్యాసీతి సహోవాచనాహమేతద్వేదభోయద్గోత్రోఽహమస్మ్యపృచ్ఛంమాతరగ్ంసామాప్రత్యబ్రవీద్బహ్వహంచరన్తీపరిచారిణీయౌవనేత్వామలభేసాహమేతన్నవేదయద్గోత్రస్త్వమసిజబాలాతునామాహమస్మి సత్యకామోనామత్వమసీతిసోఽహగ్ంసత్యకామోజాబాలోఽస్మిభోఇతి॥ ౪

తగ్ంహోవాచనైతదబ్రాహ్మణోవివక్తుమర్హతిసమిధంసోమ్యాహరోపత్వానేష్యేనసత్యాదగాఇతితముపనీయకృశానామబలానాంచతుశ్శతాగానిరాకృత్యోవాచేమాస్సోమ్యానుసంవ్రజేతి

ఆ— అతిథ్యభ్యాగతాద్యనేకపురుషపరిచర్యాజాతంబహుచరన్తీభర్తృగృహేయతోఽహంస్థితా- తేనపరిచరన్తీసతీపరిచరణచిత్తతయాగోత్రాదీనాంప్రష్టవ్యం- అథాచరితవ్యం(?) కథమనోమమనాసీదితి గోత్రాదిప్రశ్నాభావేహేత్వన్తరమాహ (యౌవనఇతి) యద్యపిత్వద్యౌవనావస్థాయాంలజ్జయాగోత్రాదినాపృష్టా- తథాపికాలాన్తరేకిమితిపితరంనపృష్టవతీత్యాహ (అత్రైవేతి) తథాపి ... నాపృష్టేత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) ప్రథమంలజ్జయాపితరంప్రతినప్రశ్నః పునశ్చపత్యుర్మరణాత్ పశ్చాన్నదుఃఖబాహుళ్యాదన్యంప్రతిప్రశ్నఇతిస్థితేప్రశ్నాభావఫలమాహ (సాహమితి) కింలక్షితమజ్ఞానమస్తీత్యాహ (జబాలాత్వితి) ఏవంస్థితేకిమాచార్యంప్రతిమయావక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యమితి) * సాప్రష్టుకస్యచిద్బ్రహ్మణ్యాయనన్యాయంసూచయతి (యదీ) ౨

ర.— (సాహైనముపవాచనాహమేతద్వేదతాతయద్గోత్రస్త్వమసీత్యాది) అహంభర్తృగృహేఅతిథ్యభ్యాగతాదిభ్యోబహుపరిచర్యాజాతంచరన్తీపరిచారిణీ- గుర్వాదిపరిచరణశీలావసరీత్యా(?)న్యసజ్జేనగోత్రపృష్ణైవయౌవనకాలేత్వాంలబ్ధవతీ అతోగోత్రంనజానే అతోజబాలాయాఃపుత్రస్సత్యకామనామాహమస్మి- నాహంగోత్రంవేదేతిగురుసమీపేబ్రూహీత్యుక్తవతీత్యర్థః ౨

శం— సహ- సత్యకామోహారిద్రుమతం- హరిద్రుమతోఽపత్యంహారిద్రుమతం గౌతమం-గోత్రతః ఏత్య-గత్వోవాచ బ్రహ్మచర్యంభగవతి-పూజావతిత్వయివత్స్యామి. అతఉపేయాం- ఉపగచ్ఛేయంశిష్యతయాభగవన్తం ౩

ఆ— మాతృవచనశ్రవణానన్తరంకింకృతవానిత్యపేక్షాయామాహ (సహేతి) ఆచార్యసమీపేబ్రహ్మచర్యవాసఃశిష్యభావాదృతేనసిధ్యతీత్యభిమన్వానాదుక్తం (అతఇతి) ౩

ర.— (సహహారిద్రుమతంగౌతమమేత్యోవాచ) అథసః-సత్యకామః హారిద్రుమతపుత్రంగోత్రతోగౌతమమేత్యోక్తవాన్ ఉక్తిమేవాహ (బ్రహ్మచర్యంభగవతివత్స్యామ్యుపేయాంభగవన్తమితి) భగవతి- పూజావతిత్వయిబ్రహ్మచర్యంవత్స్యామి.శిష్యత్వేనభగవన్తముపగచ్ఛానీత్యుక్తవాన్ ౩

శం— ఇత్యుక్తవన్తంతమువాచగౌతమః కింగోత్రోనుసోమ్యాసీతి. విజ్ఞాతకులగోత్రశ్శిష్యఉపనేతవ్యః ఇతిపృష్టఃప్రత్యాహసత్యకామః- సహోవాచ. నాహమేతద్వేదభో- యద్గోత్రోఽహమస్మి. కింత్వపృచ్ఛం- పృష్టవానస్మిమాతరం సామయాపృష్టామాంప్రత్యబ్రవీన్మాతా (బహ్వహంచరన్తీత్యాది) పూర్వవత్ తస్యాఅహంవచస్స్మరామి- సోఽహంసత్యకామోజాబాలోఽస్మిభోఇతి. ౪

ఆ— కిమనయాకాకదన్తపరీక్షయా- భవతాత్వహముపనేతవ్యోఽస్మీత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞాతేతి) మాతరంపృష్ట్వావిజ్ఞాయాగమ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వపృచ్ఛమితి) ¶ ౪

ర.— (తంహోవాచకింగోత్రోనుసోమ్యాసీతి) కింగోత్రస్త్వం- జ్ఞాతకులగోత్రఉపనేతవ్యః అన్యథాపుత్రత్వాభావోఽపినిశ్చేతవ్యఇత్యభిప్రాయః. (సహోవాచ) సః-సత్యకామఃప్రత్యువాచేత్యర్థః తదేవాహ (నాహమేతద్వేదభోయద్గోత్రోఽహమస్మ్యపృచ్ఛంమాతరమిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౪

శం.— తంహోవాచగౌతమః నైతద్వచోఽబ్రాహ్మణోవిశేషేణవక్తుమర్హత్యార్జవార్థసంయుక్తం- ఋజవోహిబ్రాహ్మణాః- నేతరేస్వభావతః యస్మాన్నసత్యాత్- బ్రాహ్మణజాతిధర్మాదగాః- నాపేతవానసి. అతోబ్రాహ్మణంత్వాముపనేష్యే. అతస్సంస్కారార్థంహోమాయసమిధంసోమ్యాహరేత్యుక్త్వాతముపనీయకృశానామబలానాంయూథాన్నిరాకృత్య- అపకృష్యచతుశ్శతా - చత్వారిశతానిగవాంఉవాచ. ఇమాః-గాఇమాస్సోమ్యఅనుసంవ్రజ- అనుగచ్ఛ. ఇత్యుక్తస్తాఅరణ్యంప్రత్యభిప్రస్థాపయన్నువాచ. నాసహస్రేణాపూర్ణేనావర్తేయ - నప్రత్యాగచ్ఛే

¶ అత్ర కతిపయగ్రన్థాగళితః.

తా అభిప్రస్థాపయన్నువాచ నాసహస్రేణావర్తేయేతి స హ వర్షగణం ప్రోవాస తా యదా సహస్రꣳ సమ్పేదుః॥ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ హైనమృషభోఽభ్యువాద సత్యకామ౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ ప్రాప్తాః సోమ్య సహస్రꣳ స్మః ప్రాపయ న ఆచార్యకులమ్॥ ౧

బ్రహ్మణశ్చ తే పాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచ ప్రాచీ దిక్కలా ప్రతీచీ దిక్కలా దక్షిణా దిక్కలోదీచీ దిక్కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణః ప్రకాశవాన్నామ॥ ౨

య స వివము క్త్వా గా అరణ్యం నీత్వా తృణోదకబహులం ద్వన్ద్వరహితం ప్రవేశ్య స హ వర్షగణం దీర్ఘం ప్రోవాస ప్రోషితవాన్ తాః సమ్యగ్గావో రక్షితా యదా యస్మిన్కాలే సహస్రꣳ సమ్పేదుః సమ్పన్నా బభూవుః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — (తꣳ హేత్యాదినా) బ్రాహ్మణస్యావృతం వినా కథమార్జవమస్య యుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఋజవో హీతి) తత్ర యా దీనామపి కేషాంచిదార్జవమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నైతదితి) ఋజువచనత్వేన బ్రాహ్మణత్వం ప్రతిజానీతే (యస్మాదితి) ఉపనీయ అధ్యాప్య చేతి శేషః తస్యానుగ్రహార్థం శుశ్రూషామాదిష్టవానిత్యాహ (కృశానామితి) ఆచార్యనియోగస్య శిష్యేణ సఫలీకర్తవ్యత్వాద్యోజనాం తు (ఇత్యుక్త్వేతి) సమ్పన్నా బభూవుః అథ హైతమృషభోఽభ్యుక్తవానితి సమ్బన్ధః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (తꣳ హోవాచ) తం గౌతమః ప్రత్యువాచ కిమితి (నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధꣳ సోమ్యాహరోప త్వా నేష్యే న సత్యాదగా ఇతి) ఏతత్ ఏతాదృశమార్జవయుక్తం వచనం అబ్రాహ్మణో వక్తుం నార్హతి. అత్ర బ్రాహ్మణశబ్దః ... పరః అత ఏవ ... ఇతి ఉపనయనసంస్కారార్థం సమిధమాహరేత్యాహ ... ముపనేష్యే న సత్యాదగాః సత్యం నాతిక్రాన్తవానసి సత్యమేవోక్తవానసి. ... ఇత్యర్థః ... (కృశానామబలానాం చతుశ్శతా గా నిరాకృత్యోవాచ) ... (ఇమాః సోమ్యానుసంవ్రజేతి) హే సోమ్య ఇమా గా అనుగచ్ఛేత్యువాచేత్యర్థః (తా అభిప్రస్థాపయన్నువాచ నాసహస్రేణావర్తేయేతి) సత్యకామః సహస్రసఙ్ఖ్యాపూరణాత్ప్రాక్ న ప్రతినివృత్తో భవానీతి గా అరణ్యమభిప్రస్థాపయన్నువాచేత్యర్థః (స హ వర్షగణం ప్రోవాస) చిరకాలం తృణోదకపూర్ణే వనే గాః ప్రవేశ్య ప్రోషితవాన్ (తా యదా సహస్రꣳ సమ్పేదుః) యస్మిన్కాలే తాస్సహస్రం సంసమ్పన్నా బభూవుః తావన్తం వర్షగణం వనే ఉషితవానిత్యర్థః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

శం.— తమేతం శ్రద్ధాతపోభ్యాం సిద్ధం వాయుదేవతా దిక్సమ్బన్ధినీ తుష్టా సతీ ఋషభమనుప్రవిశ్య ఋషభభావమాపన్నాఽనుగ్రహాయ అథ హైనమృషభోఽభ్యువాద అభ్యుక్తవాన్ సత్యకామ౩ ఇతి సమ్బోధ్య. తమసౌ సత్యకామో భగవ ఇతి ప్రతిశుశ్రావ ప్రతివచనం దదౌ. ప్రాప్తాః సోమ్య సహస్రꣳ స్మః పూర్ణా తవ ప్రతిజ్ఞా అతః ప్రాపయ నః అస్మానాచార్యకులమ్ ౧

ఆ — కథమ్మృషభస్సత్యకామం ప్రతివక్తుమలం సహి తిర్యక్తేనాతీన్ద్రియవస్తుదర్శనే ... అత ఆహ (తమేతమితి) సత్యకామం శ్రద్ధాదిసమ్పన్నమేకం సమాధాయ ... ఋషభస్య స్వరూపమాహ (వాయుదేవతేతి) ... దిక్సమ్బన్ధినీతి (దిక్సమ్బన్ధినీతి) ౧

రం — (అథ హైనమృషభోఽభ్యువాద సత్యకామ౩ ఇతి) ఏవం గవాం రక్షణేన ప్రీతా ... ఋషభస్సత్యకామ౩ ఇత్యభ్యువాద అమన్త్రితవాన్ సత్యకామ౩ ఇతి * మార ... (భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ) ప్రతిశుశ్రావ ప్రత్యుత్తరం దదౌ సత్యకామ ఇతి శేషః ఋషభ ఆహ (ప్రాప్తాః సోమ్య సహస్రꣳ స్మః ప్రాపయ న ఆచార్యకులం) సహస్రం సహస్రసఙ్ఖ్యాం వయం ప్రాప్తాః స్మః. తవ ప్రతిజ్ఞా చ నిర్వ్యూఢా. అస్మానాచార్యకులం ప్రాపయేత్యర్థః ౧

శం — కిఞ్చ అహం బ్రహ్మణః పరస్య తే తుభ్యం పాదం బ్రవాణి కథయానీ ఇత్యుక్తః ప్రత్యువాచ బ్రవీతు కథయతు మే మహ్యం భగవాన్ ఇత్యుక్త ఋషభస్తస్మై సత్యకామాయ హోవాచ. ప్రాచీ దిక్కలా బ్రహ్మణః పాదస్య చతుర్థో భాగః. తథా ప్రతీచీ దిక్కలా, త

౭ — స య ఏతమేవం విద్వాగ్ శ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే ప్రకాశవానస్మింల్లోకే భవతి ప్రకాశవతో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతమేవం విద్వాగ్ శ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే॥ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

అగ్నిష్టే పాదం వక్తేతి స హ శ్వోభూతే గా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకార తా యత్రాభి సాయం బభూవుస్తత్రాగ్నిముపసమాధాయ గా ఉపరుధ్య సమిధమాధాయ పశ్చాదగ్నేః ప్రాఙుపోపవివేశ॥ ౧

తమగ్నిరభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ॥ ౨

భా- దక్షిణాదిక్కలా ఉదీచీదిక్కలా ఏష వై సోమ్య బ్రహ్మణః పాదశ్చతుష్కలః - చతస్రః కలాః - అవయవా యస్య సోఽయం చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణః ప్రకాశవాన్నామ- ప్రకాశవానిత్యేవ నామ- అభిధానం యస్య తథోత్తరేఽపి పాదాస్త్రియశ్చతుష్కలా బ్రహ్మణః. ౨

ఆ — వాక్యాన్తరం చ మదీయం శ్రూయతామిత్యాహ (కిఞ్చేతి) వాయుదేవతాదిక్సమ్బన్ధినీత్యుక్త్వా దిగ్గోచరమేవ దర్శయన్నాచష్టే త్యాహ (ప్రాచీతి) బ్రహ్మణః పాదస్యేతి వ్యధికరణే షష్ఠ్యౌ. ఏకపాద ఏవ బ్రహ్మేతి విభ్రమం వ్యుదస్యతి (తథేతి) ౨

రం — (బ్రహ్మణశ్చ తే పాదం బ్రవాణీతి) ప్రీతశ్చ తేఽహం బ్రహ్మణః పాదం బ్రవాణీతి వృషభ ఉవాచేత్యర్థః ఇతర ఆహ (బ్రవీతు మే భగవానితి) (తస్మై హోవాచ) ఋషభ ఇతి శేషః కిమితి (ప్రాచీదిక్కలా ప్రతీచీదిక్కలా దక్షిణాదిక్కలోదీచీదిక్కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణః ప్రకాశవాన్నామ) కలాః- అవయవాః ఏకైకస్య హి గోః పాదస్య చత్వారోఽవయవాః - పురతః ఖురద్వయం, పృష్ఠతః పార్ష్ణిద్వయం, చ, అతః పాదశ్చతుష్కలో భవతి. అతః ప్రాగాదిదిక్చతుష్టయం బ్రహ్మణః పాదత్వేన ప్రకాశవన్నామకత్వేన చోపాస్యమిత్యర్థః. ౨

శం — స యః- కశ్చిదేవం- యథోక్తమేతం బ్రహ్మణశ్చతుష్కలం పాదం విద్వాన్ ప్రకాశవానిత్యనేన గుణేన విశిష్టముపాస్తే- తస్యేదం ఫలం- ప్రకాశవానస్మిన్ లోకే భవతి- ప్రఖ్యాతో భవతీత్యర్థః. తథా- అదృష్టం ఫలం- ప్రకాశవతో హ లోకాన్ - దేవాదిసమ్బన్ధినో మృతస్సన్ జయతి- ప్రాప్నోతి య ఏతమేవం విద్వాన్ చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ — ప్రథమపాదోపాసకస్య దృష్టమదృష్టం చ ఫలమాహ (స య ఇత్యాదినా) కస్యేదం ఫలమిత్యుక్తే పూర్వోక్తమేవోపాసకమనువదతి (య ఏతమితి) ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాది) ఏతం పాదముక్తప్రకారేణ య ఉపాస్తే- స ఇహ లోకే ప్రకాశవాన్ భవతీత్యర్థః. నైతావన్మాత్రం ఫలమిత్యాహ (ప్రకాశవతో హ లోకాన్ జయతీత్యాదినా) కస్యేదం ఫలమిత్యత్రోక్తమధికారిణముపసంహరతి (య ఏతమేవం విద్వాంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే) ఉక్తోఽర్థః ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— సోఽగ్నిష్టే పాదం వక్తేత్యుపరరామ వృషభః సత్యకామో హ శ్వోభూతే- పరేద్యుర్నైత్యికం- నిత్యం కర్మ కృత్వా గా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకారాచార్యకులం ప్రతి. తాః శనైశ్చరన్త్య ఆచార్యకులాభిముఖ్యః ప్రస్థితా యత్ర- యస్మిన్కాలే దేశేఽభిసాయం-నిశాయాం ముఖే బభూవుః- ఏకత్రాభిముఖ్యస్సంభూతాః. తత్రాగ్నిముపసమాధాయ గా ఉపరుధ్య సమిధమాధాయ పశ్చాదగ్నేః ప్రాఙ్ముఖ ఉపవివేశ ఋషభవచో ధ్యాయన్. ౧

ఆ.— అవశిష్టం పాదత్రయం కథం ద్రష్టవ్యమితి బుభుత్సమానం సత్యకామం ప్రత్యాహ (సోఽగ్నిరితి) అవిదుషో విద్యాగ్రహణేఽపి నిత్యకర్మత్యాగో న యుక్త ఇతి సూచయన్నాహ (సత్యకామ ఇతి) అభిసాయం బభూవుః- సాయంకాలం ప్రాప్తా ఇతి యావత్. తస్య బ్రహ్మచర్యమవ్యావృత్తమితి సూచయతి (తత్రేతి) ఉపోపవివేశేత్యత్రోపోపశబ్దాభ్యాం గవామగ్నేశ్చ సామీప్యనివేశనమస్యోచ్యతే అర్థినే విద్యా వక్తవ్యేతి సూచయతి (ఋషభేతి) ౧-౨

రం — (అగ్నిష్టే పాదం వక్తేతి) ఏవం స్వయం పాదముక్త్వా పాదాన్తరమగ్నిరుపదేక్ష్యతీత్యుక్త్వా ఋషభస్తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః (స హ శ్వోభూతే గా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకారేత్యాది) స హ- సత్యకామః శ్వోభూతే - అపరేద్యుర్నిత్యనైమిత్తికకర్మకృత్వా ఆచార్యకులాభిముఖ్యేన గాః ప్రస్థాప్య తాః- సర్వా గావో యత్ర - దేశే సాయంకాలే అభిబభూవుః- పతితః స్థితా భవన్తి తత్రాగ్నిమాహృత్య గాశ్చోపరుధ్య సన్ధ్యాముపాస్య సమిదాధానం కృత్వా ఋషభవాచో ధ్యాయన్నగ్నేః పశ్చాత్ ప్రాఙ్ముఖ ఉపవిష్టవానిత్యర్థః ౧

శం.— తమగ్నిరభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి సమ్బోధ్య. తమసౌ సత్యకామో భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ- ప్రతివచనం దదౌ. ౨

మూ.— బ్రహ్మణస్సోమ్య తేపాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచ పృథివీకలాఽన్తరిక్షం కలా ద్యౌః కలా సముద్రః కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణోఽనన్తవాన్నామ॥ ౩

సయఏతమేవంవిద్వాంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణోఽనన్తవానిత్యుపాస్తేఽనన్తవానస్మిఁల్లోకే భవత్యనన్తవతో హ లోకాఞ్జయతి యఏతమేవంవిద్వాంశ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణోఽనన్తవానిత్యుపాస్తే॥ ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఃఖణ్డః.

హంసస్తే పాదం వక్తేతి స హ శ్వోభూతే గా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకార తా యత్రాభిసాయం బభూవుస్తత్రాగ్నిముపసమాధాయ గా ఉపరుధ్య సమిధమాధాయ పశ్చాదగ్నేః ప్రాఙుపోపవివేశ॥ ౧

తꣳ హꣳస ఉపనిపత్యాభ్యువాద సత్యకామ ౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ॥ ౨

బ్రహ్మణస్సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచాగ్నిః కలా సూర్యః కలా చన్ద్రః కలా విద్యుత్కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణో జ్యోతిష్మాన్నామ॥ ౩

రం — (ఏషన్నిరభ్యువాదేత్యాది) తం- ఏవముపనిష్టం సత్యకామమగ్నిరాహ స్త్రియా ఇత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం ౨

శం — బ్రహ్మణః సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచ. పృథివీకలా. అన్తరిక్షంకలా ద్యౌఃకలా సముద్రఃకలా ఇత్యాత్మగోచరమేవదర్శనమగ్నిరబ్రవీత్ ఏషవై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణోఽనన్తవాన్నామ. ౩

ఆ — ఆత్మగోచరం- అగ్నేశ్చ [illegible] యద్వా- పృథివ్యాదిరూపేణాగ్నేరవస్థానాదగ్నివిషయమిత్యర్థః. యథోక్తపాదే గుణవిశేషం నిర్దిశతి (ఏషవా ఇతి) ౩

రం — (బ్రహ్మణస్సోమ్య తే పాదం బ్రవాణీతీత్యాది) పాదం - ద్వితీయమిత్యర్థః (అనన్తవాన్నామ) అనన్తవన్నామ్నా ప్రసిద్ధః. ౩

శం.— సయః - కశ్చిద్యథోక్తం పాదమనన్తత్వేన గుణేనోపాస్తే- స తథైవ తద్గుణో భవత్యస్మిఁల్లోకే మృతశ్చానన్తవతో హ లోకాన్స జయతి. (యఏతమేవమిత్యాది) పూర్వవత్. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — ద్వితీయపాదోపాసకస్య ఫలం దర్శయతి (సయ ఇతి) యథోక్తం- చతుష్కలమితియావత్ తథైవ- ఉపాస్యగుణానురోధేనేత్యర్థః తద్గుణః- తేన గుణేన గుణవాన్ అనన్తవాన్- అవిచ్ఛిన్నసన్తానో భవతీత్యర్థః అనన్తవతో లోకాన్- అక్షయ్యానిత్యేతత్. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా

రం — ఫలమాహ (సయఏతమేవంవిద్వాంశ్చతుష్కలం పాదమిత్యాది) (అనన్తవానస్మిఁల్లోకే భవతి) అనన్తవాన్- కేనచిదపి పరిచ్ఛేత్తుమశక్య ఇత్యర్థః అజేయ ఇతియావత్ (అనన్తవతో హ లోకాఞ్జయతి) అనన్తవతః- అవినాశిన ఇత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

శం — సోఽగ్నిర్హంసస్తే పాదం వక్తేత్యుక్త్వోపరరామ హంసః - ఆదిత్యః శౌక్ల్యాత్పతనసామాన్యాచ్చ (సహశ్వోభూత ఇత్యాది) సమానమ్ ౧- ౨

ఆ — అవశిష్టపాదద్వయోపదేశకం జ్ఞాతవ్యమితి జిజ్ఞాసమానం ప్రత్యాహ (సోఽగ్నిరితి) పక్షివిశేషవిషయత్వం హంసశబ్దస్య వ్యావర్తయతి (ఆదిత్య ఇతి) కథం తత్ర హంసశబ్దస్య ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శౌక్ల్యేతి) ౧- ౨

రం — (హంసస్తే పాదం వక్తేతి స హేత్యాది) సర్వం స్పష్టం ౧- ౨- ౩

శం — అగ్నిఃకలా. సూర్యఃకలా. చన్ద్రఃకలా విద్యుత్కలా. ఏషవై సోమ్యేతి జ్యోతిర్విషయమేవ చ దర్శనం ప్రోవాచ- అతో హంసస్యాదిత్యత్వం ప్రతీయతే ౩

సయఏతమేవంవిద్వాగ్ శ్చతుష్కలంపాదంబ్రహ్మణోజ్యోతిష్మానిత్యుపాస్తేజ్యోతిష్మానస్మింల్లోకేభవతిజ్యోతిష్మతోహలోకాఞ్జయతియఏత మేవంవిద్వాగ్ శ్చతుష్కలంపాదం బ్రహ్మణోజ్యోతిష్మానిత్యుపాస్తే॥ ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఃఖణ్డః.

మూ.— మద్గుష్టేపాదంవక్తేతిసహశ్వోభూతేగాఅభిప్రస్థాపయాఞ్చకారతాయత్రాభిసాయంబభూవుస్తత్రాగ్నిముపసమాధాయగాఉపరుధ్యసమిధమాధాయపశ్చాదగ్నేఃప్రాఙుపోపవివేశ॥ ౧

తంమద్గురుపనిపత్యాభ్యువాదసత్యకామా౩ ఇతిభగవఇతిహప్రతిశుశ్రావ॥ ౨

బ్రహ్మణస్సోమ్యతేపాదంబ్రవాణీతిబ్రవీతుమేభగవానితితస్మైహోవాచ ప్రాణఃకలాచక్షుఃకలాశ్రోత్రంకలామనఃకలైషవైసోమ్యచతుష్కలఃపాదోబ్రహ్మణఆయతనవాన్నామ॥ ౩

సయఏతమేవంవిద్వాగ్ శ్చతుష్కలంపాదం బ్రహ్మణఆయతనవానిత్యుపాస్తఆయతనవానస్మింల్లోకేభవత్యాయతనవతోహలోకాఞ్జయతియఏతమేవంవిద్వాగ్ శ్చతుష్కలంపాదంబ్రహ్మణ ఆయతనవానిత్యుపాస్తే॥ ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టమఃఖణ్డః.

ఆ — ఆదిత్యోపిస్వవిషయమేవదర్శనముక్తవానిత్యాహ (అగ్నిరితి) తృతీయోపాదేపిగుణవిశేషముపదిశతి (ఏషవాఇతి) యతోహతోజ్యోతిర్విషయమేవదర్శనముక్తవాన్- అతఏవతస్యాదిత్యత్వేహంసస్యగమకాన్తరమాహ (జ్యోతిర్విషయమేవేతి) ౩

శం — విద్వత్ఫలం - జ్యోతిష్మాన్ - దీప్తియుక్తో౽స్మింల్లోకేభవతి. చన్ద్రాదిత్యాదీనాంజ్యోతిష్మతఏవమృత్వాలోకాఞ్జయతి. సమానముత్తరం ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — యఏతమేవంవిద్వానిత్యాది-ఉత్తరం. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (జ్యోతిష్మానస్మింల్లోకేభవతి) తేజస్వీభవతీత్యర్థః. (జ్యోతిష్మతోహలోకాఞ్జయతి) అగ్నిసూర్యాదిలోకానిత్యర్థః ౪

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— హంసోపిమద్గుష్టేపాదంవక్తేత్యుపరరామ మద్గుః - ఉదకచరఃపక్షీ సచాప్యసమ్బన్ధాత్ప్రాణః. (సహశ్వోభూతఇత్యాది) పూర్వవత్ ౧

ఆ — అవశిష్టంపాదాన్తరం తర్హికథంజ్ఞాయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (హంసోపీతి) [illegible]వక్తే (మద్గురితి) తస్యకథంసత్యకామంప్రత్యుపదేష్టృత్వం- అతఆహ (సచేతి) ౧

రం — (మద్గుష్టేపాదంవక్తేతి) మద్గుః-జలపక్షివిశేషః. హంసమద్గూఅపివృషభవదేవదేవతాత్వేనద్రష్టవ్యౌ. ౧- ౨- ౩

శం — సచమద్గుః - ప్రాణఃస్వవిషయమేవచదర్శనమువాచ (ప్రాణఃకలేత్యాది) ఆయతనవానిత్యేవంనామ ఆయతనంనామ-మనఃసర్వకరణోపహృతానాంభోగానాం తద్యస్మిన్నాదేవిద్యతఇత్యాయతనవాన్నామపాదః ౨- ౩

ఆ — తంమద్గురుపనిపత్యేత్యత్రమద్గుశబ్దార్థంపూర్వోక్తమేవస్మారయతి (మద్గుఃప్రాణఇతి) ప్రాణఃకలేత్యాది (ఆయతనవానిత్యేవమితి) యథోక్తగుణంసమర్థయతే (ఆయతనమిత్యాదినా) తద్యస్మిన్నాదేవర్తతే-సోయమాయతనవాన్నామపాదఇతిద్రష్టవ్యమితియోజనా ౨- ౩

శం — తంపాదంతథైవోపాస్తేయః- సఆయతనవాన్- ఆశ్రయవానస్మింల్లోకేభవతి. తథా - ఆయతనవతఏవ- సావకాశాంల్లోకాన్మృతోజయతి. (యఏతమేవమిత్యాది) పూర్వవత్ ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ప్రాపహాచార్యకులంతమాచార్యోఽభ్యువాదసత్యకామా౩ ఇతిభగవఇతిహప్రతిశుశ్రావ॥ ౧

బ్రహ్మవిదివవై సోమ్యభాసికోనుత్వాఽనుశశాసేత్యన్యేమనుష్యేభ్యఇతిహప్రతిజజ్ఞే భగవాꣳస్త్వేవమేకామెబ్రూయాత్॥ ౨

శ్రుతꣳహ్యేవమేభగవద్దృశేభ్యఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితాసాధిష్ఠంప్రాపదితితస్మైహైతదేవోవాచాత్రహనకించనవీయాయేతివీయాయేతి॥ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే నవమఃఖణ్డః.

ఆ.— ద్విధాంవిద్యాఫలమభిధత్తే (తంపాదమితి) తథైవ- ఆయతనత్వగుణాక్రాన్తత్వేనైవేత్యర్థః ౪

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకేఽష్టమఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— ఆయతనవాన్-ఆశ్రయవాన్భవతీత్యర్థః. ఆయతనవత్-సావకాశానిత్యర్థః శిష్టంపూర్వవత్ ౪

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకే అ[illegible]

శం.— సఏవంబ్రహ్మవిత్సన్ప్రాపహ - ప్రాప్తవానాచార్యకులం తమాచార్యోభ్యువాదసత్యకామా౩ఇతి భగవఇతిహప్రతి

శుశ్రావ. అత్రాప్యర్థంనాస్తి ౧

రం.— (ప్రాపహాచార్యకులం) గౌతమస్సహసత్యకామఇతిశేషః శిష్టంస్పష్టం ౧

శం.— (బ్రహ్మవిదివవైసోమ్యభాసి) ప్రసన్నేన్ద్రియః ప్రహసితవదనశ్చనిశ్చిన్తఃకృతార్థో బ్రహ్మవిద్భవతి - అతఆహాచార్యో బ్రహ్మవిదివభాసీతి కోను- ఇతివితర్కయన్నువాచ- కస్త్వామనుశశాసేతి సచాహసత్యకామః- అన్యేమనుష్యేభ్యః - దేవతాఃమామనుశిష్టవత్యః కో న్యోభవచ్ఛిష్యంమాంమనుష్యస్సన్ననుశాసితుముత్సహేత ఇత్యభిప్రాయః అతోఽన్యేమనుష్యేభ్యఇతిప్రతిజజ్ఞే- ప్రతిజ్ఞాతవాన్ భగవాంస్త్వేవమేకామే- మమేచ్ఛాయాంబ్రూయాత్ కిమన్యైరుక్తేన నాహంతద్గణయామీత్యభిప్రాయః ౨

ఆ.— బ్రహ్మవిదివభాసీత్యుక్తేకీదృశో బ్రహ్మవిదిత్యపేక్షాయామాహ (ప్రసన్నేన్ద్రియఇతి) సత్యకామస్యాపిలక్షణవత్త్వమత శ్చాహ్యతః మాంత్వదాచార్యమవజ్ఞాయమచ్ఛిష్యంత్వాంకోన్యోమనుష్యోమచ్ఛాపాదభీతశ్శిష్యత్వేనాదాయానుశాసనంకృతవాన్ - యదనుశాసనాత్తే బ్రహ్మవిద్యాజాతేతిసాక్షేపంపృచ్ఛతి (కస్త్వామితి) మనుష్యేభ్యస్సకాశాదన్యేఅనుశిష్టవన్తఇతిసామాన్యప్రతిజ్ఞాంవిభజతే (దేవతాఇతి) దేవతానామేవోపదేష్టృత్వంవ్యతిరేకద్వారావిశదయతి (కోన్యఇతి) ప్రతిజ్ఞాంనిగమయతి (అతఇతి) మయాతర్హీదానీంనకించిదన్తితవకర్తవ్యమిత్యాశఙ్కాంవారయతి (భగవానితి) ౨

రం.— (బ్రహ్మవిదివవైసోమ్యభాసికోనుత్వాఽనుశశాసేతి) కోవాతేబ్రహ్మోపదిష్టవానిత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం (అన్యేమనుష్యేభ్య ఇతిహప్రతిజజ్ఞే) మనుష్యాఃమాంనానుశిష్టవన్తః-నహిభగవతశ్శిష్యంమాంకశ్చిన్మనుష్యోఽనుశాసితుముత్సహతే అపితుదేవాఏవానుశిష్టవన్తఇతిప్రతిజ్ఞాతవాన్ (భగవాంస్త్వేవమేకామేబ్రూయాత్) కామే-ఇచ్ఛాయాంసత్యాంమేభగవానేవవక్ష్యతి.అతోమమకిమర్థమితరప్రశ్నఇత్యర్థః ౨

శం.— కించ- శ్రుతంహి- యస్మాన్మమవిద్యతఏవాస్మిన్నర్థేభగవద్దృశేభ్యః - భగవత్సమేభ్యఋషిభ్యః ఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితాసాధిష్ఠం-సాధుతమత్వంప్రాపదితి-ప్రాప్నోతీతి. అతోభగవానేవబ్రూయాత్ ఇత్యుక్తఆచార్యోఽబ్రవీత్తస్మైతామేవదైవతైరుక్తాంవిద్యాం.అత్రహనకించన- షోడశకలావిద్యాయాఃకించిత్ - ఏకదేశమాత్రమపినవీయాయ- నవిగతమిత్యర్థః ద్విరభ్యాసోవిద్యాపరిసమాప్త్యర్థః ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— ఇతశ్చభగవానేవబ్రవీతుమేవిద్యామిత్యాహ (కించేతి) తదేవకారణందర్శయతి (శ్రుతమితి) అస్మిన్నర్థే-ఆచార్యాదేవవిద్యాశ్రోతవ్యేత్యేవంలక్షణే శ్రుతమేవవిశదయతి (ఆచార్యాదితి) విదితా-ప్రాప్తేతియావత్ ఆచార్యాధీనాధీరేవఫలతీత్యతశ్చాప్తార్థః విద్యాన్తరమాచార్యేణోక్తమితిశఙ్కామేవకారేణవారయతి దైవతైరాచార్యేణేవసత్యకామాయోక్తాంవిద్యామస్మాన్ ప్రతిశ్రుతిర్జ్ఞాపయతి(అత్రేతి) నవిగతం- కింతుపూర్వైవవిద్యావాయ్వాదిభిరాచార్యేణచోపదిష్టేతిశేషః తత్రాపిహాదచతుష్టయానుధ్యానసముచ్చితమేకమేవవిజ్ఞానం తత్ఫలంచ సంహృత్యైకవిజ్ఞానఫలత్వేనపరిణేయం- ఏకైకపాదోపాసనస్యకృతార్థత్వాహేతుత్వాదిత్యాచార్యోపదేశస్యైవసార్థకత్వమితి ద్రష్టవ్యం ౩

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకేనవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— కించ (శ్రుతంహ్యేవమేభగవద్దృశేభ్యఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితాసాధిష్ఠంప్రాపదితి) ఆచార్యాదేవాధిగతావిద్యాసాధిష్ఠం- సాధుతమత్వంప్రాపదితి- ప్రాప్నోతీతిభగవద్దృశేభ్యః- భవాదృశేభ్యోమె- మయాశ్రుతం. అతోనాహంభగవత్తోఽన్యస్మాదనుశాసనంవా

ఉ.— ఉపకోసలో హ వై కామలాయనస్సత్యకామే జాబాలే బ్రహ్మచర్యమువాస తస్య హ ద్వాదశ వర్షాణ్యగ్నీన్ పరిచచార స హ స్మాన్యానన్తేవాసినస్సమావర్తయగ్ంస్తగ్ం హ స్మైవ న సమావర్తయతి॥ ౧

¶ తం జాయోవాచ తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలమగ్నీన్ పరిచచారీన్మా త్వాఽగ్నయః పరిప్రవోచన్ ప్రబ్రూహ్యస్మా ఇతి తస్మై హాప్రోచ్యైవ ప్రవాసాఞ్చక్రే॥ ౨

స హ వ్యాధినాఽనశితుం దధ్రే తమాచార్యజాయోవాచ బ్రహ్మచారిన్నశాన కిం ను నాశ్నాసీతి స హోవాచ బహవ ఇమేఽస్మిన్ పురుషే కామా నానాత్యయా వ్యాధిభిః ప్రతిపూర్ణోఽస్మి నాశిష్యామీతి॥ ౩

ఖ్యామీతి నావః (తస్మై హైతదేవోవాచ) ఏవముక్త ఆచార్యస్తస్మై సత్యకామాయ ఏతదేవ షోడశకల బ్రహ్మ విజ్ఞానమేవోవాచ. తదేవాస్యా నాన్తరిక్షమువాచేత్యర్థః తత్ర హేతుమాహ (అత్ర హ న కించన వీయాయేతి) అత్ర షోడశకలవిద్యాయాం కించిదపి న వీయాయ వైవిధ్యం న ప్రాప్తం అతో హేతోర్విద్యాప్రకారభేదాభావాదన్యాన్నాన్తరిక్షం తదేవోవాచేత్యర్థః ద్వాదుక్త్వా విద్యాసమాప్త్యర్థా ....

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్

శం — పునర్బ్రహ్మవిద్యాం ప్రకారాన్తరేణ వక్ష్యామీత్యారభతే అగ్నివిద్యాంచ ఆఖ్యాయికా పూర్వవచ్ఛ్రద్ధాతప శోర్బ్రహ్మవిద్యాసాధనత్వప్రదర్శనార్థా ఉపకోసలో హ వై నామతః కమలస్యాపత్యం కామలాయనః సత్యకామే జాబాలే బ్రహ్మచర్యమువాస (తస్య) హాచార్యస్యేత్యర్థః తస్య ఆచార్యస్య ద్వాదశవర్షాణ్యగ్నీన్ పరిచచార అగ్నీనాం పరిచరణం కృతవాన్ స హ స్మ ఆచార్యోఽన్యాన్ బ్రహ్మచారిణః స్వాధ్యాయం గ్రాహయిత్వా సమావర్తయం స్తమేవ ఉపకోసలమేకం న సమావర్తయతి స్మ హ ౧

ఆ — స ప్రపఞ్చబ్రహ్మోపాసనముక్త్వా కార్యబ్రహ్మోపాసనసముచ్చితం కారణబ్రహ్మోపాసనం వక్తుం ఖణ్డాన్తరమవతారయతి (పునరితి) న కేవలం బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వాదిత్యర్థః (పూర్వవదితి) యథా పూర్వస్మిన్ ఖణ్డే శ్రద్ధాతపసోర్బ్రహ్మోపాసనాఙ్గత్వప్రదర్శనాయాఖ్యాయికోక్తం తద్వదిత్యర్థః ౧

రం — ఉపకోసలవిద్యాం వక్తుమాహ (ఉపకోసలో హ వై కామలాయనస్సత్యకామే జాబాలే బ్రహ్మచర్యమువాస) కమలసుత ఉపకోసలనామా త్రపూర్వోక్తే జాబాలే సత్యకామే విద్యార్థం బ్రహ్మచర్యమవాత్సీత్ (తస్య హ ద్వాదశవర్షాణ్యగ్నీన్ పరిచచార) తదగ్నిశుశ్రూషాం ద్వాదశవర్షం కృతవాన్ (స హ స్మాన్యానన్తేవాసినస్సమావర్తయం స్తం హ స్మైవ న సమావర్తయతి) స్వాధ్యాయార్థిన ఇతరాన్ బ్రహ్మచారిణః స్వాధ్యాయం గ్రాహయిత్వా సమావర్తయం స్తం బ్రహ్మవిద్యార్థినం జ్ఞాత్వా చిరనైవామన్తరేణ బ్రహ్మవిద్యోపదేష్టవ్యేతి మత్వా తమేవ న సమావర్తయతి స్మ ౧

శం — తమాచార్యజాయోవాచ. తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలం సమ్యగగ్నీన్ పరిచచారీత్ పరిచరితవాన్ భగవాంశ్చాగ్నిషు బహుశంస సమావర్తయతి. అతోఽస్మద్భక్తం న సమావర్తయతీతి జ్ఞాత్వా త్వామగ్నయో మా పరిప్రవోచన్ గర్హాం తవ మా కుర్యుః అతః ప్రబ్రూహ్యస్మై విద్యామిష్టాముపకోసలాయేతి తస్మా ఏవం జాయయోక్తోఽపి హాప్రోచ్యైవ అనుక్త్వైవ కించిత్ప్రవాసాఞ్చక్రే ప్రవసితవాన్ ౨

ఆ — (తప్త ఇతి) భవదపేక్షితాం శుశ్రూషాం విదధానో బహుకాయక్లేశం కృతవానిత్యర్థః. వివక్షితశుశ్రూషాకరణమేవ విశదయతి (కుశలమితి) కిమితి భవతా మాం బ్రూహీదానీం కుప్యతే నహీమత్తోఽన్యత్ర త్వదనురాగో యుక్త ఇత్యాశయః భగవతి స్నేహాదిత్యాహ (భగవానితి) అగ్నీన్ పరిచరమాణస్య బ్రహ్మచారిణోఽసమావర్తనమతశ్శక్యార్థః. గర్హాపరిహారోద్విత్వేనాతశ్శస్త్రే నపరాప్నుయాత్ ఆచార్యశుశ్రూషాపరం శిష్యం దేవతా నానుగృహ్ణాతీతి జ్ఞాపయితుమారభతే (తస్మా ఇతి) ౨

రం.— (తం జాయోవాచ) తస్యాచార్యస్య పత్నీ వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః (తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలమగ్నీన్ పరిచచారీన్మా త్వాఽగ్నయః పరిప్రవోచన్ ప్రబ్రూహ్యస్మా ఇతి) తపసా తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలం సమ్యగగ్నిశుశ్రూషాం కృతవాన్ ఏతస్య విద్యానుపదేశే తత్పరిచరణప్రీతా అగ్నయ ఏవ తవ గర్హాం కుర్యుః అతో యథా త్వాం మా పరిప్రవోచన్నగ్నయః తథాఽస్మై ఉపకోసలాయ విద్యాముపదిశేతి తస్యాభార్యోక్త ఇత్యర్థః (తస్మై హాప్రోచ్యైవ ప్రవాసాఞ్చక్రే) ఏవం జాయయోక్తోఽప్యాచార్యః తస్య విద్యామనుపదిశ్యైవ దేశాన్తరం ప్రోషితః ౨

శం — స హ ఉపకోసలో వ్యాధినా మానసేన దుఃఖేనానశితుం అనశనం కర్తుం దధ్రే ధృతవాన్ మనః. తం తూష్ణీమగ్న్యగారేఽవస్థితమాచార్యజాయోవాచ. హే బ్రహ్మచారిన్ అశాన భుఙ్క్ష్వ. కిం ను కస్మాన్ను కారణాన్నాశ్నాసీతి. స హోవాచ బహవః అనేకేఽస్మిన్ పురుషే అకృతార్థే ప్రాకృతే కామాః ఇచ్ఛాః కర్తవ్యం ప్రతి. నానాఽత్యయాః అతిగమనం యేషాం వ్యాధీనాం కర్తవ్యచిన్తానాం తే నానాఽత్యయాః వ్యాధయః కర్తవ్యతయా ప్రాప్తినిమిత్తాని చిత్తదుఃఖానీత్యర్థః తైః ప్రతిపూర్ణోఽస్మి. అతో నాశిష్యామి ౩

¶ కుశలమగ్నీన్పర్యచారీదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః

ఉ.— అథహాగ్నయస్సమూదిరే తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలం నః పర్యచారీత్ హన్తాస్మై ప్రబ్రవామేతి తస్మై హోచుః॥ ౪

౼ ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి స హోవాచ విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మ కంచ తు ఖంచ న విజానామీతి తే హోచుర్యద్వావ కం తదేవ ఖం యదేవ ఖం తదేవ కమితి ప్రాణంచ హాస్మై తదాకాశంచోచుః॥ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః

ఆ— ఆచార్యాభిప్రాయమనుజానంశ్శిష్యస్సందుఃఖప్రాప్తిం దర్శయతి (స హేతి) అతిగమనం- వస్తుస్వరూపమతీత్య విషయేషు ప్రవేశ ఇతియావత్ నానాత్యయా ఇతి - కామానాం విశేషణం కథం తేన వ్యాధయో విశేష్యన్తే - తత్రాహ (కర్తవ్యతయేతి) కా-పి-స్యా-ఽఽజ ఇత్యర్థః ౩

రం— (సహ వ్యాధినా ఽనశితుం దధ్రే) సః - ఉపకోసలః వ్యాధినా - మానసేన దుఃఖేన పీడితస్సన్ అనశనాయమతిం చక్రే ఇత్యర్థః. * దృఙ్ ఆవస్థాన ఇతి హి ధాతుః (తమాచార్యజాయోవాచ బ్రహ్మచారిన్నశాన కిం ను నాశ్నాసీతి) అశాన-భుఙ్క్ష్వేత్యర్థః శిష్టస్యస్పష్టోర్థః (స హోవాచ) సః- బ్రహ్మచారీ (బహవ ఇమే ఽస్మిన్ పురుషే కామా నానాత్యయా వ్యాధిభిః ప్రతిపూర్ణోస్మి నాశిష్యామీతి) అస్మిన్ పురుషే - జీవే బ్రహ్మప్రాప్తివ్యతిరిక్తాః కామాః- కామ్యమానా విషయాః నానాత్యయాః- నానావిధగర్భజన్మజరామరణాదిలక్షణపలజనకా మనసి నిసరివ గమానాస్సన్తి. అతస్తద్విషయభయరూపవ్యాధిభిః పూర్ణోస్మి అతో న భుఞ్జ ఇతి ప్రత్యువాచేత్యర్థః ౩

శం— ఇత్యుక్త్వా తూష్ణీంభూతే బ్రహ్మచారిణ్యథ హాగ్నయః శుశ్రూషయా ఆవర్జితాః కారుణ్యావిష్టాస్సన్తః త్రయోపి సమూదిరే - సమ్భూయోక్తవన్తః హన్త- ఇదానీమస్మై - బ్రహ్మచారిణే ఽస్మద్భక్తాయ దుఃఖితాయ తపస్వినే శ్రద్దధానాయ సర్వే ఽపశాస్మః - అనుప్రబ్రవామ బ్రహ్మవిద్యాం ఇత్యేవం సంప్రధార్య తస్మై హోచుః- ఉక్తవన్తః ౪

ఆ— ఆచార్యప్రవాసా, తజ్జాయయా బ్రహ్మచారిణ్యనుగ్రహే, తస్య చానశనాధ్యవసాయః, దనన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. హన్తేతి- యదర్థః అన్యథ్వతకం బ్రహ్మచారిణమపేక్ష్య దేశాన్తరంగతస్సత్యేతి యావత్ అథ పునరేత్యాచార్యో బ్రహ్మవిద్యామస్మై వివక్షితాం చ వక్ష్యతి-కింత్వ రయో త్యాశజ్క్యాహ (దుఃఖితాయేతి) బ్రహ్మవిద్యాసాధనసమ్పత్తిమస్య దర్శయతి (తపస్విన ఇతి) ౪

రం.— (అథ హాగ్నయస్సమూదిరే) ఏతద్వాక్యం శ్రుత్వా తత్పరిచరణప్రీతాః గార్హపత్యాదయో ఽగ్నయో దయమానమానసాస్సమ్భూయోక్తవన్త ఇత్యర్థః కిమితి (తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలం నః పర్యచారీద్ధన్తాస్మై ప్రబ్రవామేతి) హన్తేత్యనుకమ్పాయాం ప్రబ్రవామ- బ్రహ్మేతి శేషః శిష్టస్సస్పష్టోర్థః (తస్మై హోచుః) తస్మై- ఉపకోసలాయాగ్నయో వక్ష్యమాణమూచురిత్యర్థః ౪

శం— ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి స హోవాచ- బ్రహ్మచారీ విజానామ్యహం యత్ - భవద్భిరుక్తం ప్రసిద్ధపదార్థకత్వాత్ ప్రాణో బ్రహ్మేతి. యస్మిన్ సతి జీవనం, యదపగమే చ న భవతి, తస్మిన్ వాయువిశేషే లోకే రూఢః. అతో యుక్తం బ్రహ్మత్వం చ తస్య. తేన ప్రసిద్ధపదార్థకత్వాద్విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మేతి- కంచ తు ఖంచ న విజానామీతి. నను కంఖంశబ్దయోరపి సుఖాకాశవిషయత్వేన ప్రసిద్ధపదార్థకత్వమేవ- కస్మాద్బ్రహ్మచారిణో ఽజ్ఞానం నూనం - సుఖస్య కంశబ్దవాచ్యస్య క్షణప్రధ్వంసిత్వాత్, ఖంశబ్దవాచ్యస్య చాకాశస్యాచేతనస్య, కథం బ్రహ్మత్వమితి మన్యతే- కథం చ భగవతాం వాక్యమప్రమాణం స్యాదితి అతో న విజానామీత్యాహ. తమేవముక్తవన్తం బ్రహ్మచారిణం తే హ- అగ్నయ ఊచుః యద్వావ- యదేవ వయం కమవోచామ- తదేవ ఖం- ఆకాశం ఇత్యేవం ఖేన విశేష్యమాణం కం విషయేన్ద్రియసంయోగజాత్ సుఖాన్నివర్తితం స్యాత్ - నీలేనేవ విశేష్యమాణముత్పలం రక్తాదిభ్యః. యదేవ ఖం- ఆకాశమవోచామ- తదేవ చ కం - సుఖమితి జానీహి. ఏవం చ సుఖేన విశేష్యమాణం ఖం భౌతికాదచేతనాత్ఖాన్నివర్తితం స్యాత్ - నీలోత్పలవదేవ సుఖమాకాశస్థం- నైతరల్లౌకికం. ఆకాశం చ సుఖాశ్రయం- నైతరత్ భౌతికమిత్యర్థః నన్వాకాశం చేత్సుఖేన విశేషయితుమిష్టం - అన్యతరదేవ విశేషణం- యద్వావ కం తదేవ ఖమతిరిక్తమితరత్ యదేవ ఖం తదేవ కమితి- పూర్వవిశేషణం వా నను సుఖాకాశయోరుభయోరపి లౌకిక సుఖాకాశాభ్యాం వ్యావృత్తిరిష్టేత్యవోచామ సుఖేనాకాశే విశేషితే వ్యావృత్తిరుభయోరర్థప్రాప్తైవేతి చేత్ సత్యమేవ- కింతు సుఖేన విశేషితస్యైవాకాశస్య ధ్యేయత్వం విహితం - న త్వాకాశగుణస్య విశేషణస్య సుఖస్య ధ్యేయత్వం విహితం స్యాత్ - విశేషణోపాదానస్య విశేష్యనియన్తృత్వేనైవోపక్షయాత్ అతః ఖేన సుఖమపి విశేష్యతే ధ్యేయత్వాయ. కులశ్చైతన్నిశ్చీయతే. కంశబ్దస్యాపి బ్రహ్మశబ్దసమ్బన్ధాత్- కం బ్రహ్మేతి యది హి సుఖగుణవిశిష్టస్య ఖస్య ధ్యేయత్వం వివక్షితం స్యాత్ - కంఖం బ్రహ్మేతి బ్రూయురగ్నయః ప్రథమం. న చైవముక్తవన్తః. కిం తర్హి. కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి. అతో బ్రహ్మచారిణో మోహాపనయనాయ కంఖంశబ్దయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్య

త్వనిర్దేశో యుక్త ఏవ- యద్వావకమిత్యాదిః తదేతదగ్నిరుక్తం వాక్యార్థమస్పష్టం బోధాయ శ్రుతిరాహ- ప్రాణంచహాస్మై- బ్రహ్మచారిణే తస్యా కాశః-తదాకాశః ప్రాణస్యసమ్బన్ధ్యాశ్రయత్వేన ... ఇత్యర్థః సుఖగుణవత్త్వనిర్దేశాత్ తచ్చాకాశంసుఖగుణవిశిష్టం బ్రహ్మ, తత్స్థం చ ప్రాణం బ్రహ్మసంపర్కాదేవ బ్రహ్మ ఇత్యుభయం ప్రాణంచాకాశంచ సముచ్చిత్య బ్రహ్మణీ ఊచురగ్నయ ఇతి ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్

అ — ప్రాణో బ్రహ్మేతి భవద్భిరుక్తం- తదహం విజానామీతి సన్నిధ్వః తత్ర హేతుమాహ (ప్రసిద్ధేతి) ప్రాణపదస్య ప్రసిద్ధార్థమేవ సమర్థయతే (యస్మిన్నితి) అత ఏవ మహ్యతః ప్రాణశబ్ద ఇతి శేషః ప్రాణశబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థత్వేపి కుతో బ్రహ్మత్వం తస్మిన్ ప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) కార్యకరణసఙ్ఘాతేన స్పష్టే ఽగ్రహణాదిత్యర్థః శ్రుత్యర్థః స్వకీయజ్ఞానసముచ్చయార్థశ్చకారః ... ముపసంహరతి (తేనేతి) స్వేనాజ్ఞాతం బ్రహ్మచారీ దర్శయతి (కంచేతి) తస్యాజ్ఞానమాక్షిపతి (...) ప్రాణశబ్దస్య వాయువిషయత్వేన ప్రసిద్ధార్థత్వవది త్యపరార్థః. బ్రహ్మచారిణో ఽభిప్రాయం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నూనమితి) ... నాం వాక్యం భవత్యప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథంచేతి) విరుద్ధార్థత్వప్రతీతే, రాస్తవాక్యస్య చాప్రమాణత్వాయోగాత్, వ్యక్తం బ్రహ్మచారిణో ఽజ్ఞానమితి నిగమయతి (అత ఇతి) ఖస్య విశేషణత్వం, కస్య చ విశేష్యత్వం, మిత్యఙ్గీకారేఫలం కథయతి (ఇత్యేవమితి) కస్య విశేషణత్వం, ఖస్య విశేష్యత్వం, మిత్యేవమపి విశేషణవిశేష్యత్వమవ గన్తవ్యమిత్యాహ (యదేవేతి) యథోక్తవిశేషణవిశేష్యభావే ఫలమాహ (ఏవంచేతి) యద్వావేత్యాదివాక్యార్థము క్తమేవ ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం సఙ్క్షిపతి (సుఖమితి) ఇతరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) అన్యతరదేవేత్యత్ర యదేవఖమిత్యేతదుచ్యతే. యద్వావకంతదేవఖమిత్య ... యద్వావకమిత్యేతద్విశేషణమతిరిక్తం - అధికం అకించిత్కరమితి యావత్ యదిత్యుయదేవఖంతదేవకమితి తేనకం విశేష్యతే- తదా యదేవఖ మిత్యేతదేవ విశేషణమస్తు- యద్వావకమితి పూర్వవిశేషణమకించిత్కరమిత్యాహ (యదేవేతి) వాశబ్దో ఽవధారణార్థః విశేషణ యోరర్థవత్త్వం పూర్వోక్తం సిద్ధాన్తీ స్మారయతి (నన్వితి) తథాచ సుఖస్య లౌకికసుఖాద్వ్యావృత్త్యర్థం యదేవఖమితి విశేషణం ఆకాశస్య చ లౌకికాకాశాద్వ్యావృత్త్యర్థం యద్వావకమితి విశేషణం ... విశేషః అన్యతరవిశేషణవశాదపి యథోక్తవ్యావృత్తిసిద్ధేరకించిత్కరం విశేషణద్వయమితి శఙ్క్యతే (సుఖేనేతి) యదా సుఖేనాకాశం విశేష్యతే- తదా భూతాకాశాదాకాశం వ్యావర్తితం భవతి - సుఖస్య తద్విశేషణత్వాయోగాత్. సుఖమపి లౌకికసుఖాద్వ్యవచ్ఛిద్యతే- లౌకికసుఖస్యాకాశవిశేషణత్వానుపపత్తేః. అతస్సుఖేనాకాశస్య, ఆకాశేన సుఖస్య, చ విశేషితత్వసామర్థ్యా ... త్రైవ సుఖాకాశయో ర్లౌకికసుఖాకాశాభ్యాం వ్యావృత్తిరిత్యన్యతరదేవ విశేషణమర్థవదిత్యర్థః కిమన్యతరస్యైవ విశేషణస్యార్థవత్త్వమి ష్యతే- కింవా తస్యైవార్థవత్త్వమితి తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమేవేతి) ద్వితీయం దూషయతి (నత్విత్యాదినా) విశిష్టస్యైవ ధ్యేయత్వే విశేషణస్యాపి ధ్యేయత్వం సిధ్యతీతి చేత్. నైవం- * దగ్ధేపి ... హేతివద్విశేషణస్యాన్యథాసిద్ధత్వాదిత్యాహ (విశేషణేతి) ద్వయోరపి విశేషణ యోరర్థవత్త్వం నిగమయతి (అతఇతి) విధాన్తరేణ ధ్యేయత్వాసమ్భావితస్ప ... ర్థః. ఖమివ సుఖేనేత్యపరార్థః ఇతశ్చ సుఖాకాశయోరితరేతరవి శేషణవిశేష్యత్వమేషితవ్యమిత్యాహ (కుతశ్చేతి) కుతశ్శబ్దోపాత్తమితశ్శబ్దార్థం స్ఫుటయతి (కంశబ్దస్యేతి) ఖం బ్రహ్మేతి ఖంశబ్దస్య బ్రహ్మ శబ్దసమ్బన్ధవదిత్యపరార్థః. గుణగుణినోరుభయోరపి ధ్యేయత్వసిద్ధ్యర్థమితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వం కంశబ్దస్య చ ప్రత్యేకం బ్రహ్మశబ్దసమ్బన్ధాదపి స్వీకర్తవ్యమిత్యుక్తం వ్యతిరేకద్వారా సాధయతి (యదిహీతి) ఉక్తరీత్యావ్వయోరపి ధ్యేయత్వమితశ్శబ్దార్థః బ్రహ్మచారిణో మోహో నామ-అన్యోన్య విశేషణవిశేష్యత్వాగ్రహణాదాకాశస్యైవగుణినో ధ్యేయత్వం- నతు సుఖస్య గుణస్యేతి ... ప్రాణంచాత్యాదివాక్యం నాగ్నీనాం, న బ్రహ్మచారిణః,- తథా చ కథముపాఖ్యాయికామిదం నిర్వహతీత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) ఆకాశస్య ప్రాణసమ్బన్ధిత్వం కథయితుం ... ఆహ (ఆశ్రయత్వేనేతి) కార్యబ్రహ్మోపాసనసముచ్చితం కారణబ్రహ్మోపాసనముపసంహర్తుమితి శబ్దః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

౧౦.— తదేవాహ (ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి) (స హోవాచ) ఏవముక్తస్సః- ఉపకోసలఉవాచ. (విజానా మ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మ కంచ తు ఖంచ న విజానామీతి) అన్యాయమభిప్రాయః - సతావత్ప్రాణాది ప్రతీకోపాసనమస్మాకం ... - జన్మజ రామరణాదిభవభయభీతస్య ముముక్షోర్మోక్షోపదేశాయ ప్రవృత్తత్వాత్ అతో బ్రహ్మోపాసనముపదిష్టం తత్ర ప్రాణాదిభిస్సమానాధికరణం బ్రహ్మనిర్దిష్టం. తత్ర సకలజగత్ప్రాణయితృత్వరూపేణ ప్రాణశబ్దితత్వస్య బ్రహ్మణ ఉపపన్నత్వాద్యత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యుక్తం - తజ్జానామి. కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేత్యుక్తం తు న విజానామి యద్యపి కంశబ్దస్య సుఖమర్థః ఖమిత్యస్య చాకాశో ఽర్థః తతశ్చ వైషయికసుఖశరీరకమాకాశశరీరకంచ బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః- ఉత కమిత్యనేన సుఖమభిధీయతే, ఖమిత్యనేనాకాశవాచినా అపరిచ్ఛిన్నత్వమభిధీయతే, - తయోరన్యోన్యవిశేషణవిశేష్యభావేన అపరిచ్ఛిన్నసుఖం బ్రహ్మేత్యస్యార్థో లభ్యతే తతశ్చానయోర్మధ్యే కస్మిన్నర్థే తాత్పర్యమితి న జానే ఇతి. తే హోచుః (యద్వావకం తదేవ ఖం యదేవ ఖం తదేవ కమితి) తదభిప్రాయజ్ఞా అగ్నయః కం ఖమిత్యనయోర్విశేషణవిశేష్యభావో ఽభిప్రేత ఇతి స్వాభిప్రాయముక్తవన్త ఇత్యర్థః ననుయద్వావకం తదేవ ఖమిత్యనేనైవ విశేషణవిశేష్యభావప్రతిపాదనేనాపరిచ్ఛిన్నసుఖం బ్రహ్మేత్యస్యార్థస్య లాభాత్ యదేవ కం తదేవ ఖమితి పునరుక్తిర్వ్యర్థేతి చేన్న- దార్ఢ్యార్థం వా-అపరిచ్ఛిన్నసుఖత్వేన, సుఖరూపాపరిచ్ఛిన్నత్వేన, చ ఉపాసనాసిద్ధ్యర్థం వా పరస్పరవిశేషణవిశేష్యభావోపదేశస్సార్థక్యాత్.

మూ.— అథ హైనం గార్హపత్యోఽనుశశాస పృథివ్యగ్నిరన్నమాదిత్య ఇతి య ఏష ఆదిత్యే పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి॥ ౧

స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తేఽపహతే పాపకృత్యాం లోకీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్త ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే। ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

(ప్రాణం చ హాస్మై తదాకాశం చోచుః) జగత్ప్రాణయితృత్వేన ప్రాణత్వవిశిష్టం యద్బ్రహ్మ-అదేశాపరిచ్ఛిన్నసుఖరూపం చేత్యర్థః యదుక్తవన్త ఇత్యర్థః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్

శం — సమావృత్తయోఽగ్నయో బ్రహ్మచారిణే విద్యాం ప్రోక్తవన్తః. అథ - అనన్తరం ప్రత్యేకం స్వస్వవిషయాం విద్యాం వక్తుమారేభిరే తత్రాదావేనం - బ్రహ్మచారిణం గార్హపత్యోఽగ్నిరనుశశాస పృథివ్యగ్నిరన్నమాదిత్య ఇతి మమైతాశ్చతస్రస్తనవః. తత్ర య ఆదిత్యే ఏష పురుషో దృశ్యతే- సోఽహమస్మి- గార్హపత్యోఽగ్నిః యశ్చ గార్హపత్యోఽగ్నిః- స ఏవాహమాదిత్యే పురుషోఽస్మీతి పునః పరావృత్త్య స ఏవాహమస్మీతి వచనం పృథివ్యన్నయోరివ భోజ్యత్వేన గుణభూతః సమ్బన్ధో న గార్హపత్యాదిత్యయోః అత్తృత్వపక్తృత్వప్రకాశనధర్మా అవిశిష్టా ఇత్యత ఏకత్వమేవానయోరత్యన్తం పృథివ్యన్నయోస్తు భోజ్యత్వేనాభ్యాం సమ్బన్ధః. ౧

ఆ — ప్రధానవిద్యాముపదిశ్యాఙ్గవిద్యానిరూపణాయోపక్రమతే (సమావృత్తయ ఇతి) అనన్తరం - ప్రధానవిద్యోపదేశాదిత్యర్థః అగ్నివిద్యాం వక్తుమారబ్ధానామగ్నీనాం మధ్యే ప్రథమమిత్యర్థః తావదర్థః పృథివ్యాదిచతుష్టయమనూద్య గార్హపత్యాదిత్యయోరవాన్తరభేదం దర్శయతి (తత్రేతి) ఏవమగ్న్యాదిత్యయోస్తాదాత్మ్యమితీరితం య ఏష ఆదిత్యే పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మీత్యేతావతైవ తయోస్తాదాత్మ్యసిద్ధేః స ఏవాహమస్మీతి పునరుక్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) భోజ్యత్వం లక్షణం- స్వవిషయయోస్తయోర్గార్హపత్యేన యథా సమ్బన్ధః - తథా గార్హపత్యాదిత్యయోర్న సమ్బన్ధః- కింతు తాదాత్మ్యలక్షణ ఏవేత్యత్ర హేతుమాహ (అత్తృత్వేతి) పృథివ్యాదావపి తాదాత్మ్యం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథివీతి) ఆభ్యాం- అగ్న్యాదిత్యాభ్యామిత్యర్థః స ఏవాహమస్మీతి పరావృత్త్య పునర్వచనం యథోక్తార్థవిశేషనిష్ఠత్వేన సార్థకమితి భావః ౧

రం — ఏవం బ్రహ్మోపదిశ్యాగ్నిభిరేతద్విద్యాఙ్గభూతాగ్నివిద్యాప్యుపదిష్టేత్యాహ (అథ హైనం గార్హపత్యోఽనుశశాస) జగత్ప్రాణయిత్రపరిచ్ఛిన్నసుఖరూపం చ బ్రహ్మేత్యుపదిశ్య ఏవముపదిష్టబ్రహ్మవిద్యస్యైనం- ఉపకోసలం గార్హపత్యోఽగ్నిః స్వవిద్యాం వక్తుమారేభ ఇత్యర్థః అనన్తరశ్చ ప్రకృతవిషయత్వద్యోతనార్థః అత్ర చాగ్నివిద్యాయా అఙ్గత్వం బ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వముచ్యతే అనుశాసనప్రకారమేవాహ (పృథివ్యగ్నిరన్నమాదిత్య ఇతి) మే గార్హపత్యాగ్నేరేతాశ్చతస్రస్తనవ ఇత్యర్థః (య ఏష ఆదిత్యే పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి) పృథివ్యగ్న్యన్నాదిత్యలక్షణానాం చతసౄణాం తనూనాం మధ్యే అగ్న్యాదిత్యయోః పక్తృత్వప్రకాశకత్వరూపధర్మసమ్బన్ధాదైక్యం అగ్నేరాదిత్యేన చ పక్తృత్వేనైక్యం - న తావత్పృథివ్యన్నయోరైక్యం తయోర్భోజ్యత్వాత్ తస్మాదాదిత్య ఏవాహమస్మీత్యగ్నిరువాచేత్యర్థః. ౧

శం — స యః- కశ్చిదేవం- యథోక్తం గార్హపత్యమగ్నిమన్నాన్నాదత్వేన చతుర్ధా ప్రవిభక్తముపాస్తే- సోఽపహతే- వినాశయతి పాపకృత్యాం- పాపం కర్మ లోకీ- లోకవాంశ్చాస్మదీయేన లోకేనాగ్నేయేన తద్వాన్భవతీత్యర్థః అయం- ఇహాపి లోకే సర్వం- వర్షశతమాయురేతి - ప్రాప్నోతి జ్యోక్- ఉజ్జ్వలం జీవతి నాప్రఖ్యాతః ఇత్యేతత్ న చాస్యావరాశ్చ తే పురుషాశ్చ- అస్య విదుషః సన్తతిజా ఇత్యర్థః న క్షీయన్తే- సన్తత్యుచ్ఛేదో న భవతీత్యర్థః కించ- తం వయముపభుఞ్జామః- పాలయామోఽస్మింశ్చ లోకే జీవన్తమముష్మింశ్చ లోకే. య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే- యథోక్తం తస్యైతత్ఫలమిత్యర్థః ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— ఉక్తాయా విద్యాయా గార్హపత్యవిషయాయాః ద్విధా ఫలం దర్శయతి (స యః కశ్చిదిత్యాదినా) తస్యైతత్ఫలమిత్యుపసంహారో యథాక్రమేవ పఠితి (య ఏతమేవమితి) ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే అపహతే పాపకృత్యాం) ఏతదుపాసకః బ్రహ్మప్రాప్తివిరోధిపాపకర్మ అపహన్తి. (లోకీ భవతి) అర్చిరాదినిమార్గేణ బ్రహ్మలోకం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. యద్యపి బ్రహ్మప్రాప్తివిరోధిపాపనివృత్తిః బ్రహ్మప్రాప్తిశ్చ ప్రధానభూత బ్రహ్మవిద్యా

ఉ.— అథ హైనమన్వాహార్యపచనోఽనుశశాసాపో దిశో నక్షత్రాణి చన్ద్రమా ఇతి య ఏష చన్ద్రమసి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి॥ ౧

స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తేఽపహతే పాపకృత్యాం లోకీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్త ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే॥ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

ఋత్వమేవ- లిఙ్గాన్యగ్నిఫలానాం ఙ్గంస్థాయతఇతి ద్రష్టవ్యం యద్వా- పాపకర్మా బ్రహ్మాదిలోకప్రాప్తిప్రతిబన్ధకపాపకర్మ లోకశబ్దో బ్రహ్మలోకప్రాప్తిమాత్రభూతాగ్నిలోకపరో ద్రష్టవ్యః (సర్వమాయురేతి) బ్రహ్మోపాసనసమాప్త్యనన్తరాయురవశిష్టం- తత్సర్వమేతి (జ్యోగ్జీవతి) వ్యాధ్యాదిరహితస్తావదాయుర్జ్యోగ్జీవతి (నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్తే) అస్యావరపురుషాః - శిష్యప్రశిష్యాదయః పుత్రపౌత్రాదయోఽపి న క్షీయన్తే- బ్రహ్మవిదపి భవన్తీత్యర్థః సన్తతౌ బ్రహ్మవిద్యానువృత్తేః * నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతీతి శ్రుత్యన్తరే బ్రహ్మవిద్యాఫలత్వేన శ్రవణాత్ (ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే) య ఏవముపాస్తే- తమస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ లోకే వయం - అగ్నయఃఉపభుఞ్జామః - యావజ్జీవం ప్రాప్తిపర్యన్తం పాలయామ ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం ... ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్

శం — అథ హైనమన్వాహార్యపచనోఽనుశశాస- దక్షిణాగ్నిః ఆపో దిశో నక్షత్రాణి చన్ద్రమా ఇత్యేతా మే - మమ చతస్రస్తనవః చతుర్ధాఽహమన్వాహార్యపచన ఆత్మానం ప్రవిభజ్యావస్థితః. తత్ర య ఏష చన్ద్రమసి పురుషో దృశ్యతే- సోఽహమస్మి (స ఏవాహమస్మీతి) పూర్వవత్ అన్నసమ్బన్ధాజ్జ్యోతిష్ట్వసామాన్యాచ్చాన్వాహార్యపచనచన్ద్రమసోరేకత్వం చ దక్షిణదిక్సమ్బన్ధాచ్చ. అపాం నక్షత్రాణాం చ పూర్వవదన్నత్వేనైవ సమ్బన్ధః నక్షత్రాణాం చన్ద్రమసో భోగ్యత్వప్రసిద్ధేః, అపామన్నోత్పాదకత్వాదన్నత్వం దక్షిణాగ్నేః- పృథివీవద్గార్హపత్యస్య ౧

ఆ — గార్హపత్యోపదేశానన్తర్యముఖేనార్థః అథాదిచతుష్టయమనూద్య దక్షిణాగ్నేశ్చతస్రస్తనవః ఇతి విశేషం దర్శయతి (తత్రేతి) అన్వాహార్యపచనచన్ద్రమసోస్తాదాత్మ్యేన, అపాం నక్షత్రాణాం చ తాభ్యాం భోజ్యత్వేన, సమ్బన్ధ ఇతి వక్తుం పునరన్వాహార్యపచనమిత్యాహ (స ఏవేతి) కథం పునరన్వాహార్యపచనచన్ద్రమసోస్తాదాత్మ్యం- తత్రాహ (అన్నసమ్బన్ధాదితి) ప్రసిద్ధం హి దర్శపూర్ణమాసయోరన్వాహార్యపచనే హవిః శ్రపయన్తి చ చన్ద్రం ప్రాప్యాన్నం భవన్తీత్యాదౌ చన్ద్రమసి ప్రసిద్ధోఽన్నసమ్బన్ధః తస్మాత్తయోస్తాదాత్మ్యమిత్యర్థః తయోరేకత్వే హేత్వన్తరమాహ (జ్యోతిష్ట్వేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (దక్షిణేతి) అన్వాహార్యపచనో హి దక్షిణాగ్నిరుచ్యతే చన్ద్రమాశ్చ దక్షిణేన పథా ప్రాప్యమాణో దక్షిణస్యాం దిశి భవతీతి గమ్యతే - ఉత్తరదిగ్గతస్యైవ పురుషస్య తత్సమ్బన్ధానివారణాత్ తస్య కథం తయోరైక్యమిత్యర్థః అపాం నక్షత్రాణాం చ చన్ద్రమసాన్వాహార్యపచనేన చాదాత్మ్యప్రకారం వ్యాహ (అపామితి) పూర్వవత్ - పృథివ్యన్నయోరన్నయోర్గార్హపత్యాదిత్యాభ్యామన్నత్వేన సమ్బన్ధవదిత్యర్థః సమ్బన్ధః - అన్వాహార్యపచనచన్ద్రమోభ్యామితి శేషః. కథం నక్షత్రాణామన్నత్వం- తత్రాహ (నక్షత్రాణామితి) కథం పునరపామన్నత్వం-తదాహ (అపామితి) దక్షిణాగ్నేః- దక్షిణాగ్నిం ప్రతీత్యర్థః పృథివ్యా గార్హపత్యాగ్నిం ప్రత్యన్నత్వవదిత్యుదాహరణార్థః ౧

రం — (అథ హైనమన్వాహార్యపచనోఽనుశశాస) అన్వాహార్యపచనః- దక్షిణాగ్నిః (ఆపో దిశో నక్షత్రాణి చన్ద్రమా ఇతి) మే రూపాణీత్యర్థః. (య ఏష చన్ద్రమసి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి) చన్ద్రస్యాగ్నేశ్చ ప్రకాశకత్వసామ్యాదితి భావః ౧

శం — సమానమన్యత్ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ — స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాద్యన్యదిత్యుక్తం ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాది) వ్యాఖ్యాతం ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— § య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి తద్యద్యప్యస్మిన్సర్పిర్వోదకం వా సిఞ్చతి వర్త్మనీ ఏవ గచ్ఛతి॥ ౧

ఏతꣳ సంయద్వామ ఇత్యాచక్షత ఏతꣳ హి సర్వాణి వామాన్యభిసంయన్తి సర్వాణ్యేనం వామాన్యభిసంయన్తి య ఏవం వేద॥ ౨

ఏష ఉ ఏవ వామనీరేష హి సర్వాణి వామాని నయతి సర్వాణి వామాని నయతి య ఏవం వేద॥ ౩

శం.— య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యతే నివృత్తచక్షుర్భిర్బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నైః శాన్తైర్వివేకిభిః * దృష్టేర్ద్రష్టా * చక్షుషశ్చక్షురిత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్ । నన్వగ్నిభిరుక్తం వ్యాఖ్యా [illegible] ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తేతి గతిమాత్రస్య వక్తృత్వే [illegible] భవిష్యద్విషయత్వాత్ జ్ఞానం చాగ్నీనాం నైష దోషః, సుఖాకాశస్యైవాక్షిణి దృశ్యత ఇతి ద్రష్టురనువాదాత్ । ఏష ఆత్మా ప్రాణినామితి హోవాచ ఏవముక్తవాన్ । ఏతద్యదాత్మతత్త్వమవోచామ ఏతదమృతమమరణధర్మ్యవినాశి అత ఏవాభయం, యస్య హి వినాశాశఙ్కా తస్య భయోపపత్తిః తదభావాదభయమ్ అత ఏవ ఏతద్బ్రహ్మ బృహదనన్తమితి । కిఞ్చాస్య బ్రహ్మణోఽక్షిపురుషస్య మాహాత్మ్యం తత్తత్ర పురుషస్థానేఽక్షిణి యద్యప్యస్మిన్సర్పిర్వోదకం వా సిఞ్చతి వర్త్మనీ ఏవ గచ్ఛతి పక్ష్మస్థానావేవ గచ్ఛతి న చక్షుషా సమ్బధ్యతే పద్మపత్రేణేవోదకం స్థానస్యాప్యేతన్మాహాత్మ్యం కిం పునః స్థానినోఽక్షిపురుషస్య నిరఞ్జనత్వం వక్తవ్యమిత్యభిప్రాయః ॥ ౧

ఆ.— కథముపసన్నాయాచార్యో బ్రహ్మచారిణే బ్రహ్మవిద్యాముక్తవానిత్యపేక్షాయామాహ (య ఏష ఇతి) అక్షిణి స్థానే [illegible] [illegible] నాసౌ సర్వేషాం ఛాయాత్మా కిన్తు దృష్టిగోచరతామాచరతీత్యాశఙ్క్య [illegible] (నివృత్తైః) నివృత్తాని విషయేభ్యో [illegible] చక్షూంషి బాహ్యాని కరణాని యేషాం తైరితి యావత్ బాహ్యకరణానాం స్వవశత్వాధీనం విశేషణాన్తరమాహ (బ్రహ్మచర్యాదీ) మనసోఽపి యథావశ్యంభావిత్వే విశేషణాన్తరమాహ (శాన్తైరితి) తేషాం నివృత్తచక్షుష్ట్వే హేతుమాహ (వివేకిభిరితి) పురుషోఽక్షిణి ద్రష్టేత్యత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (చక్షుష ఇతి) ఆచార్యేణాపూర్వోపదేశాదగ్నీనాముక్తిర్వ్యర్థేత్యాశఙ్క్య [illegible] (నన్వితి) అగ్నివచనస్యార్థాన్తరమాహ (భవిష్యతీతి) నాగ్నీనాముక్తిర్వ్యర్థా, [illegible] (నైష ఇతి) [illegible] తస్యైవ కారణబ్రహ్మణో [illegible] వ్యాఖ్యానాయాచార్యేణ క్రియతే తస్మాత్తద్బోధద్వయమిత్యర్థః. అక్షిణి దృశ్యత ఇతి ప్రయోగాదాచార్యేణ [illegible] (ఏష ఇతి) ఇతరచ్ఛాయాపురుషస్యాత్మత్వే [illegible] (ఏతదిత్యాదినా) [illegible] [illegible] (కిఞ్చేతి) మాహాత్మ్యం స్థానద్వారేణోచ్యత ఇతి శేషః కిమిత్యాహ (స్థానస్యాపీతి) ౧

రం.— (య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆ[illegible] [illegible] తదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) [illegible] సర్వశ్రుతిపురాణ [illegible] దృశ్యతే ఆయమాత్మా [illegible] అమృతత్వం నిరతిశయభోగ్యత్వం, అభయత్వం దుఃఖాసమ్భిన్నత్వం బ్రహ్మత్వం నిరతిశయబృహత్త్వం (తద్యద్యప్యస్మిన్సర్పిర్వోదకం వా సిఞ్చతి వర్త్మనీ హ్యేవ గచ్ఛతి) తత్ తస్మాన్నిర్లేపస్థానప్రభావాదస్మిన్ అక్షిణి యద్యపి సర్పిర్వోదకం వా కశ్చిత్ సిఞ్చేత్ తత్ వర్త్మనీ పక్ష్మద్వయమేవ హి గచ్ఛతి న తత్ర శ్లిష్యతే ౧

శం.— ఏతం యథోక్తం పురుషం సంయద్వామ ఇత్యాచక్షతే కస్మాత్ యస్మాదేనం సర్వాణి వామాని వననీయాని సమ్భజనీయాని శోభనాన్యభిసంయన్తి అభిసఙ్గచ్ఛన్తీతి అతః సంయద్వామః తథా ఏవంవిదమేనం సర్వాణి వామాన్యభిసంయన్తి య ఏవం వేద. ౨

ఆ.— తస్యైవోపాస్యత్వార్థం గుణాన్తరం దర్శయతి (ఏతమితి) పురుషస్య సంయద్వామత్వం బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠం [illegible] వ్యక్తీభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (కస్మాదితి) అవయవార్థావష్టమ్భేన పరిహరతి (యస్మాదితి) గుణోపాసనఫలమాహ (తథేతి) ఉపాస్యగుణానుసారేణేత్యర్థః. ఏవంవిదం సంయద్వామగుణవిశిష్టపురుషోఽస్మీతి వేదితారమిత్యేతత్ ౨

రం.— (ఏతం సంయద్వామ ఇత్యాచక్షత ఏతం హి సర్వాణి వామాన్యభిసంయన్తీత్యాది) సంయన్తి సఙ్గతాని వామాని వననీయాని ప్రార్థనీయాని యస్మిన్ సః సంయద్వామః సర్వకల్యాణగుణాశ్రయత్వం సత్యసఙ్కల్పత్వం వా సంయద్వామత్వం. (సర్వాణ్యేనం వామాన్యభిసంయన్తి య ఏవం వేద) తదుపాసకస్యాపి తత్క్రతున్యాయేన తద్భవతీత్యర్థః ౨

శం.— ఏష ఉ ఏవ వామనీః యస్మాదేష హి సర్వాణి వామాని పుణ్యకర్మఫలాని పుణ్యానురూపం ప్రాణిభ్యో నయతి ప్రాపయతి, వహతి చాత్మధర్మత్వేన, విదుషః ఫలం సర్వాణి వామాని నయతి య ఏవం వేద ౩

---

§ సిఞ్చతి వర్త్మనీ హ్యేవేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

మూ.—— ఏష ఉ ఏవ భామనీరేష హి సర్వేషు లోకేషు భాతి సర్వేషు లోకేషు భాతి య ఏవం వేద॥ ౪

అథ యదు చైవాస్మిఞ్ఛవ్యం కుర్వన్తి యది చ నార్చిషమేవాభిసంభవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షడుదఙ్ఙేతి మాసాంస్తాన్మాసేభ్యః సంవత్సరం సంవత్సరాదాదిత్యమాదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవః॥ ౫

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

భా. — అథ- ఇదానీం యథోక్తబ్రహ్మవిదో గతిరుచ్యతే [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ఉ.— తయోరన్యతరాం మనసా సంస్కరోతి బ్రహ్మా వాచా హోతాఽధ్వర్యురుద్గాతాఽన్యతరాం స యత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకే పురా పరిధానీయాయా ¶ బ్రహ్మా వ్యవవదతి॥ ౨

§ అన్యతరామేవ వర్తనీం సంస్కరోతి హీయతేఽన్యతరా స యథైకపాద్వ్రజన్రథో వైకేన చక్రేణ వర్తమానో రిష్యత్యేవమస్య యజ్ఞో రిష్యతి యజ్ఞం రిష్యన్తం యజమానోఽను రిష్యతి స ఇష్ట్వా పాపీయాన్భవతి॥ ౩

[illegible] ౧

శం.— [illegible] ౧

శం.— [illegible] ౨

[illegible] ౨

శం.— [illegible] ౨

శం.— [illegible] యజ్ఞం రిష్యన్తం యజమానోఽనురిష్యతి [illegible] పాపీయాన్ [illegible] భవతి. ౩

¶ బ్రహ్మా వ్యవదతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.— § వర్తనీం సంస్కుర్వన్నితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

¶ అథయత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకే నపురాపరిధానీయాయా బ్రహ్మా వ్యవదత్యుభే ఏవ వర్తనీ సంస్కుర్వన్తి న హీయతేఽన్యతరా॥ ౪

స యథోభయపాద్వ్రజన్రథో వోభాభ్యాం చక్రాభ్యాం వర్తమానః ప్రతితిష్ఠత్యేవమస్య యజ్ఞః ప్రతితిష్ఠతి యజ్ఞం ప్రతితిష్ఠన్తం యజమానోఽను ప్రతితిష్ఠతి స ఇష్ట్వా శ్రేయాన్భవతి॥ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశఃఖణ్డః.

ఉ.— ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్తేషాం తప్యమానానాం రసాన్ప్రావృహదగ్నిం పృథివ్యా వాయుమన్తరిక్షాదాదిత్యం దివః॥ ౧

ఆ.— వాచో హోత్రాదిభిస్సంస్కార్యత్వపక్షస్య మనసశ్చ బ్రహ్మసంస్కార్యత్వం మహాభారత్,- ఏతావతా యజ్ఞస్యైకవర్తనీసంస్కార ఇత్యాహ (స యజ్ఞ ఇతి) యజ్ఞభ్రంశమేవాకాఙ్క్షాద్వారా స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) నాశేఽపి యజ్ఞస్య యజమానస్యైకైవార్తిరిత్యాహ (యజ్ఞం ప్రతీతి) వాగ్వర్తనీసంస్కారాభావే రిష్యత్యుపపత్తేః. ౩

ర.— తదా (అన్యతరామేవ వర్తనీం సంస్కుర్వన్తి న హీయతేఽన్యతరా) మనః ప్రణిధానస్య నాశేన మనోలక్షణయజ్ఞవర్తనీసంస్కారకస్య బ్రహ్మమనసోఽభావాత్ ఏషావర్తనీ నశ్యతి. హోత్రాదివాక్సంస్కార్యా వాగ్రూపా యజ్ఞవర్తనీ పరమాస్త ఇత్యర్థః. తస్మిన్కో దోష ఇత్యత్రాహ (స యథైకపాద్వ్రజన్రథో వైకేన చక్రేణ వర్తమానో రిష్యత్యేవమస్య యజ్ఞో రిష్యతీత్యాది) గచ్ఛన్నేకపాత్పురుషో వా- ఏకేన చక్రేణ ప్రవర్తమానో వా రథో యథా రిష్యతి- నశ్యతి. ఏవమస్య- యజమానస్య యజ్ఞో నశ్యతి వినష్టో భవతీతి యావత్ తస్మిన్నష్టే యజమానోఽపి నష్టఫలః పాపీ చ భవతీత్యర్థః ౩

శం.— అథ పునర్యత్ర బ్రహ్మా విద్వాన్మౌనం పరిగృహ్య- వాగ్విసర్గమకుర్వన్నాస్తే- యావత్పరిధానీయాయా న వ్యవదతి. తథైవ సర్వ ఋత్విజః ఉభే ఏవ వర్తనీ సంస్కుర్వన్తి- న హీయతేఽన్యతరాపి. ౪

ఆ.— మౌనగుణం దర్శయతి (అథ పునరితి) తథైవ- సర్వ ఋత్విజ ఇతి యావత్. తథా సతి బ్రహ్మణా స్వస్య వర్తన్యా ఇవ వర్తన్యన్తరస్య సంస్కృతత్వాన్నేత్యాహ (నేతి) ౪

ర.— (అథ యత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకే న పురా పరిధానీయాయా బ్రహ్మా వ్యవదతీత్యాది) న వ్యవదతీతి సమ్బన్ధః. అత్ర వర్తన్యావితి వక్తవ్యే "సుపాం సులుక్" ఇతి ఛాన్దసో లుక్ శిష్టం స్పష్టం. ౪

శం.— స యథేతి. ఆహ పూర్వవద్విపరీతౌ దృష్టాన్తౌ ఏవమస్య- యజమానస్య యజ్ఞః స్వవర్తనీభ్యాం వర్తమానః ప్రతితిష్ఠతి- స్వేనాత్మనాఽవినశ్యన్వర్తత ఇత్యర్థః. యజ్ఞం ప్రతితిష్ఠన్తం యజమానోఽను ప్రతితిష్ఠతి ఏవం మౌనవిజ్ఞానవద్బ్రహ్మోపేతం యజ్ఞమిష్ట్వా శ్రేయాన్భవతి- శ్రేష్ఠో భవతీత్యర్థః.................................... ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— వర్తనీద్వయసంస్కారే కిం స్యాదిత్యపేక్షాయామాహ (ఏవమితి) ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా

ర.— (స యథోభయపాద్వ్రజన్రథో వేత్యాది) యజ్ఞః ప్రతితిష్ఠతి - సాద్గుణ్యవాన్భవతీత్యర్థః. యజమానః ప్రతితిష్ఠతి- లబ్ధఫలో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అత్ర బ్రహ్మణో మౌనం విహితం. తదభావే బ్రహ్మత్వకర్మణి, చాథర్వణ్యస్మిన్శస్త్రాదికర్మదోషే, వ్యాహృతిహోమః ప్రాయశ్చిత్తమితి తదర్థం వ్యాహృతయో విధాతవ్యా ఇత్యాహ (ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్) లోకానుద్దిశ్య తత్ర సారజిఘృక్షయా ధ్యానలక్షణం తపశ్చచార. తేషాం తప్యమానానాం లోకానాం రసాన్- సారరూపాన్ప్రావృహత్- ఉద్ధృతవాన్. జగ్రాహేత్యర్థః. కాన్. అగ్నిం రసం పృథివ్యాః. వాయుమన్తరిక్షాత్, ఆదిత్యం దివః. ౧

¶ బ్రహ్మా వ్యవదతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ— సఏతాస్తిస్రో దేవతా అభ్యతపత్తాసాంతప్యమానానాం రసాన్ప్రావృహదగ్నేః ఋచో వాయోర్యజూంషి సామాన్యాదిత్యాత్ ॥ ౨

సఏతాం త్రయీం విద్యామభ్యతపత్తస్యాస్తప్యమానాయా రసాన్ప్రావృహద్భూరిత్యృగ్భ్యో భువరితి యజుర్భ్యస్స్వరితి సామభ్యః॥ ౩

తద్యద్యృక్తో రిష్యేద్భూస్స్వాహేతి గార్హపత్యే జుహుయాదృచామేవ తద్రసేనర్చాం వీర్యేణర్చాం యజ్ఞస్య విరిష్టం సంధధాతి॥ ౪

అథ యది యజుష్టో రిష్యేద్భువస్స్వాహేతి దక్షిణాగ్నౌ జుహుయాద్యజుషామేవ తద్రసేన యజుషాం వీర్యేణ యజుషాం యజ్ఞస్య విరిష్టం సంధధాతి॥ ౫

ఆ— సత్యానుష్ఠానముక్త్వా నైమిత్తికప్రాయశ్చిత్తవిధానార్థముపక్రమతే (అత్రేతి) తద్రేషే- బ్రహ్మణో మౌనభ్రంశే సతీతి యావత్ రసాన్ విశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కానీతి) ౧

రం— తత్ర యజ్ఞభ్రేషే వ్యాహృతిహోమః ప్రాయశ్చిత్తమితి వక్తుం ప్రస్తౌతి (ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్) లోకసారజిఘృక్షయా లోకానుద్దిశ్యాతపత్. * తపఆలోచనే ఆలోచనరూపం జ్ఞానం కృతవానిత్యర్థః (తేషాం తప్యమానానాం రసాన్ప్రావృహత్) ప్రావృహత్-ఉద్ధృతవాన్ జగ్రాహేత్యర్థః (అగ్నిం పృథివ్యా వాయుమన్తరిక్షాదాదిత్యం దివః) లోకానాలోచ్య తల్లోకసారభూతా అగ్నివాయ్వాదిత్యాస్సారభూతా ఇతి నిశ్చికాయేత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి. ౧

శం— పునరప్యేవమేవాగ్న్యాద్యాస్సవితాస్తిస్రో దేవతా ఉద్దిశ్యాభ్యతపత్. తతోఽపి సారం రసం త్రయీవిద్యాం జగ్రాహ. ౨

ఆ— ఏవం యథా లోకానభ్యతపత్ తథేతి యావత్ ౨

రం— (సఏతాస్తిస్రో దేవతా అభ్యతపదిత్యాది) అగ్నివాయ్వాదిత్యసారతయా త్రయీం నిశ్చితవానిత్యర్థః ౨

శం— తాం పునరభ్యతపత్త్రయీం విద్యాం. తస్యాస్తప్యమానాయా రసం భూరితి వ్యాహృతిమృగ్భ్యో జగ్రాహ, భువ ఇతి వ్యాహృతిం యజుర్భ్యః, స్వరితి వ్యాహృతిం సామభ్యః. ౩

ఆ— రసం జగ్రాహేతి సమ్బన్ధః. రసమేవ నిర్దిశతి (భూరితి వ్యాహృతిమిత్యాదినా) ౩

రం— (సఏతాం త్రయీం విద్యామభ్యతపదిత్యాది) త్రయీసారతయా వ్యాహృతిత్రయం నిరణైషీదిత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం ౩

శం— అత ఏవం లోకదేవవేదరసానాం మహావ్యాహృతయః- అతస్తత్ - తత్ర యజ్ఞే యది ఋక్తః- ఋక్సమ్బన్ధాత్. ఋఙ్నిమిత్తం రిష్యేద్యజ్ఞః- క్షతం ప్రాప్నుయాత్. భూస్స్వాహేతి గార్హపత్యే జుహుయాత్. సాతత్ర ప్రాయశ్చిత్తిః కథం ఋచామేవ. తదితి క్రియావిశేషణం రసేన ఋచాం వీర్యేణ ఓజసా తథా చ సతి ఋచాం యజ్ఞస్య - ఋక్సమ్బన్ధినో యజ్ఞస్య విరిష్టం- విచ్ఛిన్నం క్షతరూపముత్పన్నం సంధధాతి - ప్రతిసన్ధత్తే. ౪

ఆ— ప్రథమోఽతశ్శబ్దో యతఇత్యస్మిన్నర్థే యద్యృక్త ఇతి - ఋక్షబ్దః తస్మాదిత్యేతస్మిన్నర్థే - ఋక్తః. ప్రాయశ్చిత్తస్వరూపముక్త్వా తత్ఫలం నిర్వక్తి (కథమిత్యాదినా) (క్రియావిశేషణమితి) యజ్ఞస్య క్షతం సన్ధానమితి యత్-తదృచామేవ రసేన సన్ధానమిత్యర్థః. ఓజసా-సంయోగాతిశయస్య తథా చ సతి- యథోక్తేనాథ సేనేత్యర్థః. ౪

రం— (తద్యద్యృక్తో రిష్యేద్భూస్స్వాహేతి గార్హపత్యే జుహుయాత్) అత్ - తస్మాత్ త్రయీసారత్వాద్ధేతోః ఋచో నిమిత్తాత్ యది యజ్ఞో రిష్యేత్ - క్షతిం ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః తర్హి తత్ప్రాయశ్చిత్తార్థం భూస్స్వాహేతి మన్త్రేణ గార్హపత్యేఽగ్నౌ జుహుయాదిత్యర్థః (ఋచామేవ తద్రసేనర్చాం వీర్యేణర్చాం యజ్ఞస్య విరిష్టం సన్ధధాతి) యత్ ఋచాం- ఋక్సమ్బన్ధి తద్విరిష్టం- తద్యజ్ఞస్య క్షతం ఋచాం వీర్యేణ ఓజసా ఋచాం రసేన- సారభూతేన, భూరితి వ్యాహృత్యా సన్ధధాతి- సమాధత్త ఇత్యర్థః ౪

శం— అథ యది యజుష్టః- యజుర్నిమిత్తం రిష్యేత్ - భువస్స్వాహేతి దక్షిణాగ్నౌ జుహుయాత్. ౫

రం— (అథ యది యజుష్టో రిష్యేదిత్యాది) యజుష్టః- యజుషో నిమిత్తాత్. శిష్టం పూర్వవత్. ౫

ఉ.— అథ యది సామతో రిష్యేత్ స్వాహేత్యాహవనీయే జుహుయాత్ సామ్నామేవ తద్రసేన సామ్నాం వీర్యేణ సామ్నాం యజ్ఞస్య విరిష్టꣳ సంధధాతి॥ ౬

తద్యథా లవణేన సువర్ణꣳ సంధధ్యాత్ సువర్ణేన రజతꣳ రజతేన త్రపు త్రపుణా సీసꣳ సీసేన లోహం లోహేన దారు దారు చర్మణా॥ ౭

ఏవమేషాం లోకానామాసాం దేవతానామస్యాస్త్రయ్యా విద్యాయా వీర్యేణ యజ్ఞస్య విరిష్టꣳ సంధధాతి భేషజకృతో హ వా ఏష యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి॥ ౮

ఏష హ వా ఉదక్ప్రవణో యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవత్యేవంవిదꣳ హ వా ఏషా బ్రహ్మాణమను గాథా యతో యత ఆవర్తతే తత్తద్గచ్ఛతి॥ ౯

శం.— [illegible] స్వాహేత్యాహవనీయే జుహుయాత్ [illegible] త్రయ్యా విద్యాయా [illegible] ౬

ఆ.— యథా పూర్వస్మిన్ ప్రాయశ్చిత్తే యజ్ఞస్య [illegible] సంధధాతి- తథా ద్వితీయతృతీయప్రాయశ్చిత్తే [illegible] (పూర్వవదితి) [illegible] ప్రాయశ్చిత్త [illegible] (బ్రహ్మేతి) [illegible] ప్రాయశ్చిత్తైలిఙ్గం దర్శయతి (త్రయ్యాహిరి) బ్రహ్మణస్త్రయీసారత్వే ప్రమాణమాహ (ఆధ్యాత్మికేనేతి) సాధారణకార్యస్య సాధారణసామగ్రీజన్యత్వనియమాద్విద్వ [illegible] సాధారణే బ్రహ్మత్వే [illegible] సాధారణమేవ ప్రాయశ్చిత్తం [illegible] ప్రాయశ్చిత్తం [illegible] (స్వాధ్యాయ [illegible]) ౫-౬

రం.— (అథ యది సామతో రిష్యేదిత్యాది) ఆహవనీయే- అగ్నౌ. పూర్వవదర్థః ౬

శం.— తద్యథా లవణేన సువర్ణꣳ సంధధ్యాత్- [illegible] సువర్ణం [illegible] రజతేన త్రపు. త్రపుణా సీసం. సీసేన లోహం. లోహేన దారు. దారు చర్మణా- చర్మబన్ధనేన. ౭

ఆ.— [illegible] (లవణేనేతి) [illegible] ౭

రం.— (తద్యథా లవణేన సువర్ణం సంధధ్యాదిత్యాది) [illegible] ౭

శం.— ఏవమేషాం లోకానాం, ఆసాం దేవతానాం, అస్యాస్త్రయ్యా విద్యాయా, వీర్యేణ-రసాఖ్యేనౌజసా యజ్ఞస్య విరిష్టం సంధధాతి- (భేషజకృతో హ వా ఏష యజ్ఞః) రోగార్త ఇవ పుమాంశ్చికిత్సకేన సుశిక్షితేన- ఏష యజ్ఞో భవతి. కోఽసౌ. యత్ర- యస్మిన్ యజ్ఞే ఏవంవిత్- యథోక్త [illegible] ప్రాయశ్చిత్తవిత్ [illegible] ౮

ఆ.— [illegible] ౮

రం.— (ఏవమేషాం లోకానామాసాం దేవతానామస్యాస్త్రయ్యా విద్యాయా వీర్యేణ యజ్ఞస్య విరిష్టం సంధధాతి) [illegible] (భేషజకృతో హ వా ఏష యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి) యత్ర- యస్మిన్ యజ్ఞే ఏవంవిత్ బ్రహ్మా [illegible] చికిత్సకేన [illegible] ౮

శం.— కించ- ఏష హ వా ఉదక్ప్రవణః- ఉదఙ్నిమ్నో దక్షిణోచ్ఛ్రాయో యజ్ఞో భవతి. ఉత్తరమార్గప్రతిపత్తిహేతురిత్యర్థః యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి. ఏవంవిదం హ వై బ్రహ్మాణం- ఋత్విజం ప్రత్యేషా అనుగాథా బ్రహ్మణః స్తుతిపరా యతో యత ఆవర్తతే- [illegible] ప్రదేశాదృత్విజాం యజ్ఞ [illegible] తత్తద్యజ్ఞస్య [illegible] ప్రతిసంధధత్ప్రాయశ్చిత్తేన గచ్ఛతి-పరిపాలయతీత్యేతత్. ౯

ఉ.— మానవో బ్రహ్మైవైక ఋత్విక్కురూనశ్వాభిరక్షత్యేవంవిద్ధవై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానగ్ంస ర్వాగ్ంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతి తస్మాదేవంవిదమేవ బ్రహ్మాణం కుర్వీత నానేవంవిదం నానేవంవిదమ్॥ .. ౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

ఇతిఛాన్దోగ్యోపనిషది చతుర్థప్రపాఠకస్సమాప్తః.—హరిః ఓమ్. తత్సత్.

ఆ.— ఇతశ్చైవంవిదా బ్రహ్మణా భవితవ్యమిత్యాహ (కించేతి) గాథాశబ్దో గాయత్ర్యాదిఛన్దోవ్యతిరిక్తఛన్దోవిషయః యతో యతః ప్రదేశాత్కర్మ ఆవర్తతే తత్తత్సంవివృణోతి (ఋత్విజామితి) యత్ర యత్ర ప్రదేశే యజ్ఞస్య క్షతిరధ్వర్య్వాది ప్రభృతీనామభవత్ - తత్ర తత్ర యజ్ఞస్య క్షతరూపం ప్రాయశ్చిత్తేన ప్రతిసన్దధద్బ్రహ్మా కర్త్రాన్ పరిపాలయతీతి సమ్బన్ధః ౯

రం.— (ఏష హ వా ఉదక్ప్రవణో యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి) ఉదక్ప్రవణః - ఉత్తరమార్గప్రతిపత్తిహేతురిత్యర్థః (ఏవంవిదం హ వా ఏషా బ్రహ్మాణమనుగాథా) ఏవంవిదం బ్రహ్మనామానమృత్విజమనుగతా ఏషా - వక్ష్యమాణా గాథా భవతీత్యర్థః (యతో యత ఆవర్తతే తత్తద్గచ్ఛతి) యతో యతః- యత్ర యత్ర యజ్ఞస్య క్షతిరావర్తతే - ఆ- సమన్తాద్వ్యాప్యావర్తతే ఆ- ఈషద్వావర్తతే తత్సర్వం గచ్ఛతి - సమాధత్త ఇత్యర్థః ౯

శం.— మానవో బ్రహ్మా- మౌనాచరణాత్, మననాద్వా జ్ఞానవత్త్వాత్,. తతో బ్రహ్మైవైక ఋత్విక్ కురూన్ - కర్త్రూన్. యోద్ధ్రానారూఢానశ్వా- బడబా యథాఽభిరక్షతి- ఏవంవిద్ధ వై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతి-తత్కృతదోషాపనయనాత్ యత ఏవంవిశిష్టో బ్రహ్మవిద్వాన్ - తస్మాదేవంవిదమేవ- యథోక్తవ్యాహృత్యాదివిదం బ్రహ్మాణం కుర్వీతేతి. నానేవంవిదం కదాచనేతి ద్విరభ్యాసోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః ౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— ఋత్విజి బ్రహ్మణి మానవశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తద్వయమాహ (మౌనేతి) జ్ఞానాతిశయస్తద్భావార్థః కర్త్రూన్-అధికృతానితి సమ్బన్ధః ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన ప్రకటయతి (యోద్ధ్రానిత్యాదినా) ప్రకరణార్థముపసంహరతి (యత ఏవమితి) ౧౦

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం చతుర్థప్రపాఠకభాష్యటీకా.

రం.— క ఇత్యత్రాహ (మానవ ఇతి) మానవః- మననశీలః బ్రహ్మాఖ్య ఋత్విగిత్యర్థః (బ్రహ్మైవైక ఋత్విక్కురూనశ్వాఽభిరక్షతి) అశ్వా- బడబా ఆరూఢానశ్వారూఢాన్ యథా రక్షతి- ఏవమేక ఏవ బ్రహ్మా- ఋత్విక్ కురూన్- కర్త్రూన్ ఋత్విజో రక్షతి. (ఏవంవిద్ధవై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతి) అత్ర బ్రహ్మణో వేదనేన యజమానాదీనామృత్విజాం చ రక్షణప్రతిపాదనేన ఉద్గాతృప్రభృతీనాం వేదనాఽనియమమప్యుచ్యత ఇతి *అఙ్గేషు యథాశ్రయభావ ఇత్యధికరణే *దర్శనాచ్చేతి సూత్రితం ఉక్తబ్రహ్మవేదనస్తుతిం ప్రయోజనేనోపసంహరతి (తస్మాదేవంవిదమేవ బ్రహ్మాణం కుర్వీత నానేవంవిదం నానేవంవిదమితి) ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా ౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రపాఠకభాష్యమ్.

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।

వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః

— * —

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

పఞ్చమః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— యోహవై జ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచ వేద జ్యేష్ఠశ్చ హవై శ్రేష్ఠశ్చ భవతి ప్రాణోవావ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ ॥ ౧
యోహవై వసిష్ఠం వేద వసిష్ఠో హస్వానాం భవతి వాగ్వావ వసిష్ఠః ॥ ౨

శం. — సగుణబ్రహ్మవిద్యాయా ఉత్తరా గతిరుక్తా. అథేదానీం పఞ్చమేఽధ్యాయే పఞ్చాగ్నివిదో గృహస్థస్య, ఊర్ధ్వరేతసాం చ శ్రద్ధాలూనాం విద్యాన్తరశీలినాం, తామేవ గతిమనూద్యాన్యా దక్షిణదిక్సమ్బన్ధినీ కేవలకర్మిణాం ధూమాదిలక్షణా పునరావృత్తిరూపా, తృతీయా చ తతః కష్టతరా సంసారగతిః, వైరాగ్యహేతోర్వక్తవ్యేత్యారభ్యతే. ప్రాణః శ్రేష్ఠో వాగాదిభ్యః * ప్రాణో వావ సంవర్గ ఇత్యాది చ బహుశోఽతీతే గ్రన్థే ప్రాణగ్రహణం కృతం. స కథం శ్రేష్ఠో వాగాదిషు సర్వైస్సంహత్యకారిత్వావిశేషే, కథం చ తస్యోపాసనమితి తస్య శ్రేష్ఠత్వాదిగుణవిధిత్సయేదమనన్తరమారభ్యతే- యోహవై- కశ్చిజ్జ్యేష్ఠం చ- ప్రథమం వయసా, శ్రేష్ఠం చ- గుణైరభ్యధికం, వేద- స జ్యేష్ఠశ్చ హవై శ్రేష్ఠశ్చ భవతి. ఫలేన పురుషం ప్రలోభ్యాభిముఖీకృత్యాహ- ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ- వయసా వాగాదిభ్యః. గర్భస్థే హి పురుషే ప్రాణస్య వృత్తిర్వాగాదిభ్యః పూర్వం లబ్ధాత్మికా భవతి- యయా గర్భో వివర్ధతే. చక్షురాదిస్థానావయవనిష్పత్తౌ సత్యాం పశ్చాద్వాగాదీనాం వృత్తిలాభ ఇతి ప్రాణో జ్యేష్ఠో వయసా భవతి. శ్రేష్ఠత్వం తు ప్రతిపాదయిష్యతి *సుహయ ఇత్యాదినిదర్శనేన. అతః ప్రాణ ఏవ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చాస్మిన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతే. ౧

ఆ. — వృత్తమనూద్యానన్తరగ్రన్థతాత్పర్యమాహ (సగుణేతి) విద్యాన్తరం- పఞ్చాగ్నివిద్యాతిరిక్తా సగుణవిద్యా. తచ్ఛీలినాం- తన్నిష్ఠానామిత్యర్థః. తామేవ గతిం- అర్చిరాదిలక్షణామిత్యర్థః. అన్యా- గతిర్వక్తవ్యేతి. తృతీయా- విద్యాకర్మరహితానామితి శేషః. [illegible] వక్తవ్యేతి సమ్బన్ధః. కుతో వైరాగ్యహేతోరిత్యాహ (కష్టతరేతి) సగుణబ్రహ్మవిద్యావతాముత్తరా గతిః [illegible] [illegible] ఇత్యర్థః. [illegible] ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వం [illegible] ప్రాణోపాసనం పూర్వత్రానుక్తం వక్తవ్యమిత్యనన్తరగ్రన్థ [illegible] (ప్రాణశ్శ్రేష్ఠ ఇత్యాదినా) * ప్రాణో బ్రహ్మేత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. [illegible] (సకథమితి) సర్వైర్వాగాదిభిస్సంహత్య ప్రాణస్య కార్యకరత్వేన [illegible] శ్రేష్ఠత్వం కిం న స్యాదిత్యర్థః. [illegible] వాగాదీనామపి [illegible] ప్రాణస్యైవోపాస్యత్వం- [illegible] (కథంచేతి) ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వం జ్యేష్ఠత్వమిత్యాది గుణవిధానార్థమేవానన్తరగ్రన్థ ఇత్యాహ (తస్యేతి) యో హ వై జ్యేష్ఠం వేదేత్యాద్యారభ్య [illegible] (ప్రథమమితి) ప్రాణస్యైవోపాసనం న వాగాదీనామిత్యేతదపి నన్తరమారభ్యతే * అథ హ ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిషన్నిత్యాదినా [illegible] (ఇదమనన్తరమితి) కో౽సౌ జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వగుణో వేదితవ్య ఇతి ఆహ (ఫలేనేతి) పురో వాగాదిభ్యో జ్యేష్ఠత్వం ప్రాణస్య ప్రతిజ్ఞాయ [illegible] సర్వేషు హి వాగాదయస్సు ప్రాణస్యైవ గర్భస్థే స్వవృత్తిలాభాగినో భవన్తి- తత్రాహ (గర్భస్థే హీతి) తత్ర గర్భవివృద్ధిదర్శనం ప్రమాణయతి (యయేతి) కదా తర్హి వాగాదీనాం వృత్తిలాభః- తత్రాహ (చక్షురాదీతి) ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వం ప్రతిపాదితం నిగమయతి (ఇతి ప్రాణ ఇతి) గుణద్వయయుక్తస్య తద్వత్త్వం నిగమయతి (అత ఇతి) ౧

రం. — ప్రాణవిద్యా ప్రస్తూయతే (యో హ వై జ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచ వేద జ్యేష్ఠశ్చ హవై శ్రేష్ఠశ్చ భవతి) జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వగుణకం ప్రాణం యో వేద- స తత్క్రతున్యాయేన స్వయమపి జ్యేష్ఠశ్శ్రేష్ఠశ్చ భవతీత్యర్థః జ్యేష్ఠత్వం- వృద్ధత్వం *వృద్ధస్య చేతి [illegible] జ్యాదేశవిధానాత్. శ్రేష్ఠత్వం- ప్రశస్యతమత్వం. * ప్రశస్యస్య శ్రః [illegible] విధానాత్ ఇతి ఫలప్రదర్శనేన పురుషమభిముఖీకృత్యాహ (ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ) వావశబ్దోఽవధారణార్థః. గర్భస్థపురుషే ప్రాణవ్యాపారప్రవృత్తస్య స్వరభావిత్వాదిన్ద్రియప్రవృత్తేః ప్రాణస్యేన్ద్రియాపేక్షయా జ్యేష్ఠత్వం, ఇన్ద్రియవ్యాపారాణాం సర్వథా ప్రాణాధీనత్వాచ్ఛ్రేష్ఠత్వం, చ. ౧

శం. — యోహవై వసిష్ఠం- వసితృతమం, ఆచ్ఛాదయితృతమం- వసుమత్తమం వా యో వేద- స తథైవ వసిష్ఠో హ భవతి స్వానాం- జ్ఞాతీనాం. కః పునర్వసిష్ఠ ఇతి. ఆహ (వాగ్వావ వసిష్ఠః) వాగ్మినో హి పురుషా వసన్తి- అభిభవన్త్యన్యాన్, వసుమత్తమాశ్చ - అతో వాగ్వసిష్ఠః. ౨

ఉ.— యో హ వై ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతి హ తిష్ఠత్యస్మిꣳశ్చ లోకేఽముష్మిꣳశ్చ చక్షుర్వావ ప్రతిష్ఠా॥ ౩

యో హ వై సమ్పదం వేద సꣳ హాస్మై కామాః పద్యన్తే దైవాశ్చ మానుషాశ్చ శ్రోత్రం వావ సమ్పత్॥ ౪

యో హ వా ఆయతనం వేదాయతనꣳ హ స్వానాం భవతి మనో హ వా ఆయతనమ్॥ ౫

అథ హ ప్రాణా అహꣳ శ్రేయసి వ్యూదిరేఽహꣳ శ్రేయానస్మ్యహꣳ శ్రేయానస్మీతి తే హ ప్రాణాః ప్రజాపతిం పితరమేత్యోచుర్భగవన్కో నః శ్రేష్ఠ ఇతి॥ ౬

ఆ.— తదర్థత్వేనైవ గుణాన్తరం దర్శయతి (యో హ వా ఇతి) వసుమత్త్వం ధనవత్త్వాదన్యేషాం నివాసకారణమిత్యర్థః ఉక్తే వేద-ఉపాసనానుసారేణేతి యావత్ (వసిష్ఠో హ భవతీతి) వాసయితా చేత్యర్థః వాచో వసిష్ఠత్వం సమర్థయతే (వాగ్మినో హీతి) వసుమన్తశ్చ- తేనాన్యాన్వాసయన్తీతి శేషః ౨

రం.— (యో హ వై వసిష్ఠం వేద వసిష్ఠో హ స్వానాం భవతి) స్వానాం- జ్ఞాతీనాం మధ్యే వసిష్ఠో భవతీత్యర్థః కో వసిష్ఠ ఇత్యత్రాహ (వాగ్వావ వసిష్ఠః) అతిశయేన వసుమాన్- వసిష్ఠః వాగ్మినో హి లోకే అతిశయేన వసుమన్తో భవన్తి - అతశ్చ వసుమత్తాసమ్పాదకత్వస్వాపహారజనకత్వం- వాచో వసిష్ఠత్వమితి భావః ౨

శం.— యో హ వై ప్రతిష్ఠాం వేద- స చాస్మిꣳల్లోకేఽముష్మిꣳశ్చ పరే ప్రతితిష్ఠతి హ తర్హి కా ప్రతిష్ఠేతి. ఆహ (చక్షుర్వావ ప్రతిష్ఠా) చక్షుషా హి పశ్యన్ సమే చ దుర్గే చ ప్రతితిష్ఠతి యస్మాత్- అతః ప్రతిష్ఠా చక్షుః. ౩

ఆ.— గుణాన్తరం ప్రకారాన్తరేణ దర్శయతి (యో హేతి) ప్రతిష్ఠాత్వం చక్షుషో వివృణోతి (చక్షుషా హీతి) ౩

రం.— (యో హ వై ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతి హ తిష్ఠత్యస్మిꣳశ్చ లోకేఽముష్మిꣳశ్చ) హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ అత్ర చాముత్ర చ ప్రతితిష్ఠతి- ప్రతిష్ఠావాన్భవతీత్యర్థః కా తర్హి ప్రతిష్ఠేత్యత్రాహ (చక్షుర్వావ ప్రతిష్ఠా) *చక్షుషా హి సమే చ దుర్గే చ ప్రతితిష్ఠతీతి బృహదారణ్యకే శ్రవణాత్ ప్రతిష్ఠాసమ్పాదకసమవిషమభూతలప్రదర్శకత్వమేవ- చక్షుషః ప్రతిష్ఠాత్వం. ౩

శం.— యో హ వై సమ్పదం వేద- తస్మా అస్మై దైవాశ్చ మానుషాశ్చ కామాః సమ్పద్యన్తే తర్హి కా సమ్పదితి ఆహ (శ్రోత్రం వావ సమ్పత్) యస్మాచ్ఛ్రోత్రేణ వేదా గృహ్యన్తే తదర్థవిజ్ఞానం చ, తతః కర్మాణి క్రియన్తే- తతః కామసమ్పదిత్యేవం కామసమ్పద్ధేతుత్వాత్ శ్రోత్రం వావ సమ్పత్. ౪

ఆ.— గుణాన్తరమాహ (యో హ వా ఇతి) దైవాః కామాః - స్వర్గాదయో మానుషాః-సస్యాదయః. శ్రోత్రస్య సమ్పత్త్వం సాధయతి (యస్మాదితి) ఇత్యేవం యస్మాత్-తస్మాదితి యోజనా. ౪

రం.— (యో హ వై సమ్పదం వేద సం హాస్మై కామాః పద్యన్తే దైవాశ్చ మానుషాశ్చ) అస్మై- ఉపాసకాయ కామాః సమ్పద్యన్తే కః తర్హి సమ్పదిత్యత్రాహ (శ్రోత్రం వావ సమ్పదితి) *శ్రోత్రే హీమే సర్వే వేదా అభిసమ్పన్నా ఇతి బృహదారణ్యకే సమానప్రకరణే శ్రవణాత్ సమ్పద్ధేతుభూత వేదశాస్త్రాదర్థశ్రవణాదిసమ్పాదకత్వమేవ- శ్రోత్రస్య సమ్పత్త్వం ౪

శం.— యో హ వా ఆయతనం వేద-ఆయతనం స్వానాం భవతి (మనో హ వా ఆయతనం) ఇన్ద్రియోపహృతానాం విషయాణాం భోక్త్రర్థానాం ప్రత్యయరూపాణాం మన ఆయతనం- ఆశ్రయః అతో మనో హ వా ఆయతనమిత్యుక్తం. ౫

ఆ.— సంప్రతి గుణాన్తరమాహ (యో హేతి) కథం పునరాయతనత్వం మనసః సిద్ధమిత్యత ఆహ (ఇన్ద్రియోపహృతానామితి) ౫

రం.— (యో హ వా ఆయతనం వేద ఆయతనం హ స్వానాం భవతి మనో హ వా ఆయతనం) స్రక్చన్దనాదివిషయజ్ఞానరూపభోగాయతనత్వమేవ- మనస ఆయతనత్వం. ౫

శం.— అథ హ ప్రాణా ఏవం యథోక్తగుణాస్సన్తోఽహం శ్రేయసి- అహం శ్రేయానస్మ్యహం శ్రేయానస్మీత్యేతస్మిన్ ప్రయోజనే వ్యూదిరే- నానా విరుద్ధం చోదిరే- ఉక్తవన్తః (తే హ) తే హైవం వివదమానా ఆత్మనః శ్రైష్ఠ్యవిజ్ఞానాయ ప్రజాపతిం పితరం- జనయితారం కంచిదేత్యోచుః- ఉక్తవన్తః హే భగవన్ కో నః- అస్మాకం మధ్యే శ్రేష్ఠః- అభ్యధికో గుణైరితి ఏవం పృష్టవన్తః ౬

ఆ.— యథోక్తాగుణాయుక్త్వా ప్రాణగామినః ప్రత్యేకం వాగాదిమభవన్తీతి వక్తుమాఖ్యాయికాం ప్రణయతి (అథేతి) కంచిత్- విరాజం-కశ్యపాదీనామన్యతమం వేత్యర్థః. ౬

మూ.— తాన్హోవాచ యస్మిన్వ ఉత్క్రాన్తే శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేత స వః శ్రేష్ఠ ఇతి॥ ౭

సా హ వాగుచ్చక్రామ సా సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకత ర్తే మజ్జీవితుమితి యథా కలా అవదన్తః ప్రాణన్తః ప్రాణేన పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ ధ్యాయన్తో మనసైవమితి ప్రవివేశ హ వాక్॥ ౮

చక్షుర్హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకత ర్తే మజ్జీవితుమితి యథాన్ధా అపశ్యన్తః ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ ధ్యాయన్తో మనసైవమితి ప్రవివేశ హ చక్షుః॥ ౯

శ్రోత్రం హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకత ర్తే మజ్జీవితుమితి యథా బధిరా అశృణ్వన్తః ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా ధ్యాయన్తో మనసైవమితి ప్రవివేశ హ శ్రోత్రం॥ ౧౦

మనో హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకత ర్తే మజ్జీవితుమితి యథా బాలా అమనసః ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణైవమితి ప్రవివేశ హ మనః॥ ౧౧

రం.— మన్యమ్నప్రాణస్య శ్రైష్ఠ్యసమ్పాదనాయాఖ్యాయికామాహ (అథ హ ప్రాణా అహం శ్రేయసి వ్యూదిరే అహం శ్రేయానస్మ్యహం శ్రేయానస్మి) [illegible] అహం శ్రేయసి - స్వశ్రేయసి నిమిత్తే విప్రతిపన్నా వ్యూదిరే - అహం శ్రేయానస్మ్యహం శ్రేయానస్మీతి వివాదం చక్రురిత్యర్థః (తే హ ప్రాణాః ప్రజాపతిం పితరమేత్యోచుర్భగవన్కో నః శ్రేష్ఠ ఇతి) స్పష్టోర్థః —

శం.— తాన్పితోవాచ హ యస్మిన్వః - యుష్మాకం మధ్యే ఉత్క్రాన్తే శరీరమిదం పాపిష్ఠమివాతిశయేన జీవతోపి - సముత్క్రాన్తప్రాణం తతోపి పాపిష్ఠతరమివాతిశయేన దృశ్యేత - కుణపమస్పృశ్యమశుచిర్దృశ్యేత స వః - యుష్మాకం శ్రేష్ఠ ఇత్యవోచత్ కాక్వా తద్దుఃఖం పరిజిహీర్షుః. ౭

ఆ.— శరీరస్య పాపిష్ఠత్వం - పాపకార్యస్య భావత్వం ఇవశబ్దోర్థః [illegible] వాగ్భిః సజీవోపి స్యాత్ (కుణపమితి) త్యక్తప్రాణం శవరూపమితి యావత్. స ను ప్రజాపతిస్సర్వజ్ఞోపి కథం శ్రేష్ఠం ప్రాణం కిమితి శ్రేష్ఠం నాభివదతి - తత్రాహ (కాక్వేతి) అయం శ్రేష్ఠ ఇత్యుక్తే వాగాదీనాం దుఃఖం భవతి - తత్పరిహారార్థమిత్యర్థః [illegible] స్పష్టమిత్యర్థః. ౭-౮

రం.— (తాన్హోవాచ యస్మిన్వ ఉత్క్రాన్తే శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేత స వః శ్రేష్ఠ ఇతి) వః - యుష్మాకం మధ్యే యస్మిన్నుత్క్రాన్తే శరీర [illegible] అతిహేయమివ దృశ్యేత - స వః శ్రేష్ఠ ఇత్యువాచేత్యర్థః ౭

శం.— తథోక్తేషు పితా ప్రాణేషు సా హ వాగుచ్చక్రామ - ఉత్క్రాన్తవతీ. సా చోత్క్రమ్య సంవత్సరమాత్రం ప్రోష్య - స్వవ్యాపారాన్నివృత్తా సతీ పునః పర్యేత్యేతరాన్ప్రాణానువాచ. కథం - కేన ప్రకారేణాశకత - శక్తవన్తో యూయం మదృతే మాం వినా జీవితుం - ధారయితుమాత్మానమితి. తే హోచుః (యథా కలా ఇత్యాది) కలాః - మూకాః యథా లోకే అవదన్తో వాచా జీవన్తి కథం (ప్రాణన్తః ప్రాణేన పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ ధ్యాయన్తో మనసా) సర్వకరణచేష్టాం కుర్వన్త ఇత్యర్థః ఏవం వయమజీవిష్మేత్యర్థః. ఆత్మనోఽశ్రేష్ఠతాం ప్రాణేషు బుద్ధ్వా ప్రవివేశ హ వాక్ - పునస్స్వవ్యాపారే ప్రవృత్తా బభూవేత్యర్థః ౮

రం.— (సా హ వాగుచ్చక్రామ) సా - ప్రసిద్ధా వాక్ స్వశ్రేష్ఠ్యపరీక్షాయై శరీరాదుత్క్రాన్తవతీత్యర్థః సా సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకత ర్తే మజ్జీవితుమితి) సా వాగేకం సంవత్సరం ప్రోష్య - ప్రవాసం కృత్వా పునరాగత్య మదృతే - మాం వినా జీవితుం యూయం కథమశకత - కథం శక్తా ఇతీతరాన్ప్రాణానువాచ ఇతరే ప్రాణాః ప్రత్యూచుః (యథా కలా అవదన్తః ప్రాణన్తః ప్రాణేన పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ ధ్యాయన్తో మనసైవమితి) యథా కలాః - మూకాః వాగిన్ద్రియవ్యాపారరహితా అపి ఇతరప్రాణేన్ద్రియకార్యం కుర్వన్తో జీవన్తి - ఏవం వయమప్యజీవిష్మేతి ప్రత్యూచురిత్యర్థః. (ప్రవివేశ హ వాక్) ఏవముక్తా వాక్ స్వస్య శ్రేష్ఠ్యం నాస్తీతి స్వదేహం ప్రవిష్టవతీత్యర్థః. ౮

శం.— సమానమన్యత్ (చక్షుర్హోచ్చక్రామ) (శ్రోత్రం హోచ్చక్రామ) ౯-౧౦

ఆ.— అన్యదిత్యస్య విషయమాహ (చక్షురితి) ౯-౧౦

రం.— (చక్షుర్హోచ్చక్రామ) చక్షురుత్క్రాన్తం. ఏవముత్తరత్రాపి గ్రష్టవ్యం ౯-౧౦

శం.— (మనో హోచ్చక్రామేత్యాది) యథా బాలా అమనసః - అప్రరూఢమనస ఇత్యర్థః. ౧౧

ఉ.— అథ హ ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిషన్ స యథా సుహయః పడ్వీశశఙ్కూన్ సంఖిదేదేవమితరాన్ ప్రాణాన్ సమఖిదత్తꣳ హాభిసమేత్యోచుర్భగవన్నేధి త్వం నః శ్రేష్ఠోఽసి మోత్క్రమీరితి॥ ౧౨

అథ హైనం వాగువాచ యదహం వసిష్ఠోఽస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోఽసీత్యథ హైనం చక్షురువాచ యదహం ప్రతిష్ఠాస్మి త్వం తత్ప్రతిష్ఠాసీతి॥ ౧౩

అథ హైనꣳ శ్రోత్రమువాచ యదహꣳ సమ్పదస్మి త్వం తత్సమ్పదసీత్యథ హైనం మన ఉవాచ యదహమాయతనమస్మి త్వం తదాయతనమసీతి॥ ౧౪

న వై వాచో న చక్షూꣳషి న శ్రోత్రాణి న మనాꣳసీత్యాచక్షతే ప్రాణా ఇత్యేవాచక్షతే ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతి॥ ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఆ— బాలానాముపహిరణ్యస్త్రియనత్త్వావిశేషాత్ప్రథమవయస ఇతి విశేషణం అతిలహ (అపరూఢేతి) ౧౧

రం— (మనో హాస్య శ్రోత్రమిత్యాది) ఆమనన— అప్రాథమికః ౧౧

శం— ఏవం పరీక్షితేషు వాగాదిష్వథ అనన్తరం హ స ముఖ్యః ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిషన్ – ఉత్క్రమితుమిచ్ఛన్ కిమకరోదితి ఉచ్యతే యథా లోకే సుహయః– శోభనోఽశ్వః పడ్వీశశఙ్కూన్ – పాదబన్ధనకీలాన్ పరీక్షణాయారూఢేన కశయా హతః సన్ సంఖిదేత్ – సముత్ఖనేత్ సముత్పాటయేత్ ఏవమితరాన్ – వాగాదీన్ సమఖిదత్ – సముద్ధృతవాన్. తే ప్రాణాః సంచాలితాః సన్తః స్వస్థానే స్థాతుమనుత్సహమానా అభిసమేత్య ముఖ్యం ప్రాణం తమూచుః హే భగవన్ ఏధి – భవ నః స్వామీ యస్మాత్త్వం నః – అస్మాకం శ్రేష్ఠోఽసి మా చాస్మాద్దేహాదుత్క్రమీరితి ౧౨

ఆ— పరీక్షితేషు – శ్రేష్ఠతారహితేషు [illegible] పదనశీలాః – పాదాః తేషాం [illegible] పడ్వీశః [illegible] వర్తనికారత్వాత్ [illegible] తాన్ యథోక్తాన్ శఙ్కూన్ [illegible] (ఏవమితి) ౧౨

రం— (అథ హ ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిషన్ స యథా సుహయః పడ్వీశశఙ్కూన్ సంఖిదేదేవమితరాన్ ప్రాణాన్ సమఖిదత్) సః – ముఖ్యః ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిషన్ – ఉత్క్రమితుమిచ్ఛన్ యథా శోభనోఽశ్వః [illegible] పడ్వీశశఙ్కూన్ – పాదబన్ధనకీలకాన్ సంఖిదేత్ – ఉత్పాటయేత్ ఏవమితరాన్ ప్రాణాన్ స్వస్వస్థానేభ్య ఉత్పాటితవానిత్యర్థః (తꣳ హాభిసమేత్యోచుర్భగవన్నేధి త్వం నః శ్రేష్ఠోఽసి మోత్క్రమీరితి) హే భగవన్ – పూజార్హ త్వం ఏధి – స్వామీతి శేషః [illegible] భవేత్యర్థః నః – అస్మాకం మధ్యే త్వమేవ శ్రేష్ఠోఽసి త్వముత్క్రమణం మా కార్షీరితి ఇతరే ప్రాణాస్తమూగత్వోచురిత్యర్థః. ౧౨

శం— అథ హైనం వాగాదయః ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వం కార్యేణాపాదయన్త ఆహుః బలిమివ హరన్తో రాజ్ఞే విశః కథం వాక్ తావదువాచ (యదహం వసిష్ఠోఽస్మి) యదితి క్రియావిశేషణం [illegible] (త్వం తద్వసిష్ఠః) తేన వసిష్ఠగుణేన [illegible] అథవా [illegible] చక్షుః శ్రోత్రం మనస్సు ౧౩-౧౪

ఆ— [illegible] (అథేతి) వచనం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) క్రియావిశేషణత్వమేవ వివృణోతి (యద్వసిష్ఠత్వేన) వసిష్ఠత్వేన గుణేన [illegible] అనన్తరం వాక్యమవతారయతి (త్వమిత్యాదినా) [illegible] (అథవేతి) [illegible] అహం వసిష్ఠత్వగుణో [illegible] (త్వత్కృత ఇతి) వాచి దర్శితం న్యాయం చక్షురాదావతిదిశతి (తథేతి) ౧౩-౧౪

రం— అథేతరే ప్రాణాః [illegible] ముఖ్యప్రాణాయ స్వస్వగుణానర్పితవన్త ఇత్యాహ (అథ హైనం వాగువాచ యదహం వసిష్ఠోఽస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోఽసీతి) యత్ – యేన వాగ్మిత్వోపయుక్తాసమ్పాదకత్వలక్షణేన గుణేనాహం వసిష్ఠాఽస్మి – త్వం తత్ – తేన గుణేన వసిష్ఠోఽసీత్యర్థః మదీయగుణస్య త్వదధీనత్వాత్ త్వదీయ ఏవ స గుణ ఇతి భావః ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * అహం యత్స్వకార్యకరణసమర్థాస్మి – తస్య త్వదధీనత్వాత్ తవైవ తత్కార్యసామర్థ్యమిత్యర్థః ఇతి ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం ౧౩-౧౪

శం— శ్రుతేరిదం వచః. యుక్తమిదం వాగాదిభిర్ముఖ్యం ప్రాణం ప్రత్యభిహితం – యస్మాన్న వై లోకే వాచో, న చక్షూంషి, న శ్రోత్రాణి, న మనాంసి, ఇతి వాగాదీని కరణాన్యాచక్షతే లౌకికా ఆగమజ్ఞా వా. కిం తర్హి. ప్రాణా ఇత్యేవాచక్షతే – కథయన్తి. యస్మాత్ప్రాణో హ్యేవైతాని

తాని- సర్వాణివాగాదీనికరణజాతానిభవన్తి- అతోముఖ్యం ప్రాణం ప్రత్యనురూపమేవ వాగాదిభిరుక్తమితి ప్రకరణార్థముపసంజిహీర్షతి నను కథమిదంయుక్తం చేతనావ న్నవపురుషాఅహం శ్రేష్ఠతాయై వివదన్తోఽన్యోన్యంస్పర్ధెరన్నితి నహిచక్షురాదీనాం వాచం ప్రత్యాఖ్యాయ ప్రత్యేకం వదనంసమ్భవతి తథా-అపగమోదేహాత్, పునఃప్రవేశో, బ్రహ్మగమనం, ప్రాణస్తుతి, ర్వోపపద్యతే తస్మాత్ అగ్న్యాదిచేతనావత్దేవతాధిష్ఠితత్వాద్వాగాదీనాంచేతనావత్త్వంతావత్సిద్ధమాగమతః తార్కి కసమయవిరోధఇతిచేత్ దేహేఏకస్మిన్ననేకచేతనావత్త్వే. న-ఈశ్వరస్యనిమిత్తకారణత్వాభ్యుపగమాత్ యేతావదీశ్వరమభ్యుపగచ్ఛన్తితార్కికాః- తేఽపిఆధికార్యకరణానామాధ్యాత్మికానాం, బాహ్యానాంచపృథివ్యాదీనా, మీశ్వరాధిష్ఠితానామేవనియమేన ప్రవృత్తిమిచ్ఛన్తిరథాదివత్ నచాస్మాభిరగ్న్యాద్యాశ్చేతనావత్యోదేవతాఅధ్యాత్మం కర్తృభోక్తృయోగ్యాఅభ్యుపగమ్యన్తే కింతర్హి. కార్యకరణవతీనాంహితాసాం ప్రాణైకదేవతాభేదానాంఅధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభేదకోటివికల్పానాం అధ్యక్షతామాత్రేణనియన్తేశ్వరోఽభ్యుపగమ్యతే సహ్యకరణః. అపాణిపాదోజవనోగ్రహీతాపశ్యత్యచక్షుస్సశృణోత్యకర్ణఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్ * హిరణ్యగర్భంపశ్యతజాయమానం * హిరణ్యగర్భంజనయామాసపూర్వమిత్యాదిశ్వేతాశ్వతరీయశ్రుతేః భోక్తాకర్తృత్వమేకస్యస్థిదేహేతద్వ్యలక్షణోజీవఇతిచయోఽవ్యయః వాగాదీనాంచేతనావత్త్వకల్పితోవిరుద్ధ్యతే. ప్రాణాదిరూపకాణ్డం ప్రాణప్రాణగతానిద్వారిణాఇదం. యథాలోకేపురుషాఅహోశ్రేయసేస్పర్ధన్త ఇత్యేవ చ మానుషికంచిన్తయిత్వాపూర్వమనుష్యవ్యవహారేణ ... తేనోక్తాః- ఏకైకశ్యేనాదికార్యంసాధయితుముపచ్ఛన్దితుమ్. యేనాదికార్యం... తథా-గవశ్చేతి ... ఉక్తార్థఏవాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ... ప్రాణగతాం నిర్ధారయన్తి తతో మంసంవన్నవిపరీతంవాగాదిమకల్పితవతీ శ్రుతిః-కథంవా యువిద్వాన్ వాగాదీనామైకైకస్యాభావేఽపిజీవనందృష్టం- నతు ప్రాణస్యేతి ప్రాణశ్రేష్ఠతాం ప్రతిపద్యతఇతి తథాచ శ్రుతిః కౌషీతకీనాం * జీవతివాగపేతోమూకాన్హిపశ్యామోజీవతిచక్షురపేతోఽన్ధాన్హిపశ్యామోజీవతి శ్రోత్రాపేతోబధిరాన్హిపశ్యామోజీవతిమనోఽపేతోబాలాన్హిపశ్యామోజీవతిబాహుచ్ఛిన్నోజీవత్యూరుచ్ఛిన్నఇత్యాద్యా. ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— వాగాదివచనాదర్థాదాయ ప్రాణాధీనత్వాంవాగాదేః శ్రుతిరేవకథయతీత్యుక్తిరస్యనవైవాచఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (శ్రుతేరితి) తదేవచసోపస్కారంవ్యాకరోతి (యక్షమిత్యాదినా) యతఇసర్వాణ్యేవకరణానివాక్షుర్నామానీత్యుక్తః- తస్మాద్వాచఇత్యేవతాని (బ్రూ) యతః యదిచ చక్షుర్నామానీత్యుక్తః- తదాసర్వాణిచక్షుర్నామానీత్యుచ్యేరన్ నత్వేవంవదన్తి- ప్రాణాఇత్యేవాచక్షతే తస్మాత్ప్రాణపారతన్త్ర్యంకరణానాంసిద్ధమిత్యర్థః. వాగాదిభిరుక్తత్వాత్ * ప్రాణోవావజ్యేష్ఠశ్చశ్రేష్ఠశ్చేత్యాదినా- ప్రాణస్యైవయథోక్తగుణవత్తాధ్యేయత్వం ప్రకరణార్థః సామోపసంహారాదర్శనాన పనశ్శఙ్కామాహ త్యుక్తం అభ్యాయికాయాయథాశ్రుతమర్థమాక్షిపతి (నన్వితి) యథాపురుషాశ్చేతనావన్తోవివదమానాఃస్పర్ధన్తే - తథా వాగాదయోఽచేతనాఃస్వకీయశ్రైష్ఠ్యసిద్ధ్యర్థంవిప్రతిపన్నామిథఃస్పర్ధన్తేఇతినైవయుక్తం- అచేతనేషుస్పర్ధాదర్శనాదిత్యర్థః కించ- వాగ్వ్యతిరిక్తానామన్యోన్యంవచనమనుపపన్నం- వచనస్యవాగ్వ్యాపారత్వాదిత్యాహ (నహీతి) కించ - వాగాదీనాందేహాత్పృథగ్గమనాద్యయుక్తం - అచేతనత్వాదిత్యాహ (తథేతి) వాగాద్యచేతనత్వస్యానుపపన్నత్వాత్ అగ్న్యాద్యాశ్చేతనావత్యోదేవతాః- తాభిరధిష్ఠితత్వాత్తాదాత్మ్యాభిమానాద్వాగాదీనాంచేతనావత్త్వమస్త్యేవేతివ్యవహారోపపత్తిరిత్యాహ * అగ్నిర్వాగ్భూత్వాముఖం ... ఇత్యాద్యాగమమాహ (తత్రేతి) ఏకస్మిన్దేహే అనేకచేతనావత్త్వంవిరుద్ధమిత్యాహ ఇతి (తార్కికేతి) ఏకస్మిన్శరీరేఅనేకచేతనాధిష్ఠితంనభవతి - కింవాశరీరమేకస్యభోక్తృత్వాధిష్ఠితమిత్యర్థః అస్తిహి పరమేశ్వరస్యసర్వాధిష్ఠాతృత్వంకర్తృత్వం - తథాచైకశరీరమనేకచేతనాధిష్ఠితంనభవతీతినాస్తి స్వరవాదినాంశఙ్కేత్యర్థః. సహి హవాక్యంనిరాకరోతి (యేతావదితి) అచేతనానాంచేతనాధిష్ఠితానామేవప్రవృత్తిరిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (రథాదివదితి) ద్వితీయం ప్రత్యాహ (నచేతి) కార్యకరణానామధిష్ఠాతృదేవతాత్వేఽపితత్కార్యకరణానాంకిమధిష్ఠాతృదేవతాన్తరమితిపృచ్ఛతి (కింతర్హీతి) దేవతాకార్యకరణానామధిష్ఠాతృదేవతాన్తరంనచేతి - అనవస్థాప్రసఙ్గాదితిసమాధానం ప్రత్యాహ (కార్యకరణవతీనామితి) శాకల్యబ్రాహ్మణమనుసృత్యాహ (ప్రాణేతి) వసుభిర్యస్యదేవతాః- కథంతాసాం ప్రాణఏకఏవదేవతా ప్రభేదత్వం- అతఆహ (అధ్యాత్మేతి) అధ్యాత్మాధిభూతాధిదేవానాం భేదకోటివికల్పానామితి సకలనియన్తృత్వ ప్రయుక్తవ్యాపారవత్త్వంవారయితుంవిశినష్టి (అధ్యక్షతామాత్రేణేతి) అధ్యక్షేశ్వరస్యాపినియన్తృత్వాత్కార్యకరణవత్త్వంచేన్నామాస్యాదితిచేత్ నేత్యాహ (సహీతి) అకరణత్వమకార్యత్వఞ్చాపలక్షణం తత్ర శ్రుతిం ప్రమాణయతి (అపాణీతి) ఆదిపదేన * నతస్యకార్యంకరణంచవిద్యతఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాగ్రహణం సూత్రాత్మాహిరణ్యగర్భః- సాహ్యేకాసమష్టిరూపాదేవతా - తదవస్థాభేదానాందేవతానామీశ్వరోనియన్తేత్యుక్తం తత్ర ప్రమాణమాహ (హిరణ్యగర్భమితి) ఆదిపదేన * హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రేత్యాదిగ్రహ్యతే. దేహానామీశ్వరస్యచాన్యే దేహేభోక్తృత్వాభావేకస్యచిద్భోక్తృత్వమిత్యతఆహ (భోక్తేతి) తద్విలక్షణః - దేవతేశ్వరాభ్యాంవ్యావృత్తఇత్యర్థః. వాగాదిశబ్దవాచ్యాశ్చేతనావత్యోదేవతాఇతిస్వీకృత్యాఖ్యాయికాయాశ్చార్థనిష్కర్షఉక్తః ఇదానీంతస్యాస్తాత్పర్యమాహ (వాగాదీనాంచేతి) కల్పనాప్రయోజనమాహ (విదుషఇతి) యథోక్తాంకల్పనాందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) తేనోక్తాఇత్యుక్తమేవవ్యనక్తి (ఏకైకశ్యేనేతి) విదుషఇత్యాదినోక్తంప్రయోజనం ప్రకటయతి (కథంనామేతి) విద్వాన్-ప్రా

ఉ.— స హోవాచ కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి యత్కిఞ్చిదిదమాశ్వభ్య ఆశకునిభ్య ఇతి హోచు స్తద్వా ఏతదనస్యాన్నమనో హ వై నామ ప్రత్యక్షం న హ వా ఏవంవిది కిఞ్చనానన్నం భవతీతి॥ ౧

తస్యైవ స్తుతాం కథం వాచః ప్రతిపద్యేతేత్యపేక్షాయాం ప్రతిపత్తిప్రకారం సఙ్క్షిపతి (వాగాదీనామితి) ఇతి - ఫలవతీకల్పనేతి శేషః దృష్టేప్యర్థే శ్రుతిమనుగ్రాహకత్వేనదర్శయతి (తథా చేతి) ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా

రం — నవై వాచో న చక్షూంషి న శ్రోత్రాణి న మనాంసీత్యాచక్షతే ప్రాణా ఇత్యేవాచక్షతే ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతి) ప్రాణా వా ఆపస్తా వా వాగాదీనీన్ద్రియాణి సర్వాణి వాగాదిశబ్దైర్న వ్యవహరన్తి - అపితు ప్రాణశబ్దేనైవ వ్యవహరన్తి తత్ర కస్య హేతోః ప్రాణాధీనసత్తాకత్వాదితరేషాం - ॥ యదధీనా యస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ భణ్యత ఇత్యుక్తేః ప్రాణాధీనసత్తాకత్వాదితరేషామిన్ద్రియాణాం సర్వాణీన్ద్రియాణి ప్రాణా ఏవ భవన్తీత్యర్థః. ఏవం ఛాన్దోగ్యవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే - గుణోపసంహారపాదే ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకయోః కౌషీతకినాముపనిషది చ పఞ్చమేఽధ్యాయే ॥ యో హ వై జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠం చ వేద జ్యేష్ఠశ్చ హ వై శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాం భవతీత్యారభ్య ప్రాణవిద్యా పఠ్యతే తత్ర సర్వత్ర ప్రాణస్య జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యగుణకత్వం, వాక్చక్షుఃశ్రోత్రమనసాం వసుమత్తాసత్త్వాదికల్పనసమవిషమభూతిలాభ ప్రదర్శకత్వసమ్పత్త్వేతుభూతి వేదనాస్త్రతదర్థశ్రవణాదిసమ్పాదకత్వప్రకల్పనాదివ యజ్ఞాన్న భోగాయతనత్వలక్షణవసిష్ఠత్వప్రతిష్ఠాత్వసమ్పత్త్వాయతనత్వరూపగుణవత్త్వం, వాగాదీనాం చ శ్రేష్ఠ్యవిషయ పరస్పరవివాదేన బ్రహ్మసభోపసర్పణం. యస్మిన్వ ఉత్క్రాన్త ఇదం శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేత స వః శ్రేష్ఠ ఇతి బ్రహ్మవచనం, తత్పరిచికీర్షయా వాగాదీనామేకైకస్య శరీరాదుత్క్రమ్య పర్యటనం, తస్మిఞ్శరీరస్యేన్ద్రియాణాం చ యథాపూర్వమవస్థానం, ప్రాణస్యోత్క్రమణప్రవృత్తౌ తేషాం విశరణం, తతో భీతానాం వాగాదీనాం మోత్క్రమీస్త్వం నః శ్రేష్ఠ ఇతి ముఖ్యప్రాణం ప్రతి ప్రార్థన, మిత్యేతత్సర్వం క్రమేణ వర్ణితం కౌషీతకీశాఖాయాం తు ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకవత్ ॥ యదహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోఽసీత్యనేన ప్రకారేణ ప్రాణే వాగాదిగతవసిష్ఠత్వాదిసమర్పణం నోక్తం అతో వాగాదిగతవసిష్ఠత్వాదేః ప్రాణాధీనత్వాప్రతీత్యా వాగాదీనాం స్వాతన్త్ర్యప్రతీతేః ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకామ్నాతప్రాణవిద్యాతః కౌషీతక్యామ్నాతప్రాణవిద్యాయా భేద ప్రతిభాతః. తథా తస్యామేవోపనిషది చతుర్థేఽధ్యాయే ॥ అథాతో నిఃశ్రేయసాదానం సర్వా వై దేవతా అహం శ్రేయసే వివదమానా అస్మాచ్ఛరీరాదుచ్చక్రముస్తద్దారుభూతం శిశ్యేఽథైనం వాక్ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్ఛిశ్య ఏవాథైనచ్చక్షుః ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్చక్షుషా పశ్యచ్ఛిశ్య ఏవాథైనచ్ఛ్రోత్రం ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్చక్షుషా పశ్యచ్ఛ్రోత్రేణ శృణ్వచ్ఛిశ్య ఏవాథైనం మనః ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్చక్షుషా పశ్యచ్ఛ్రోత్రేణ శృణ్వన్మనసా ధ్యాయచ్ఛిశ్య ఏవాథైనత్ప్రాణః ప్రవివేశ తత్తత ఏవ సముత్తస్థౌ తద్దేవాః ప్రాణే నిఃశ్రేయసం విజిత్య ప్రాణమేవ ప్రజ్ఞాత్మానమభిసమ్భూయ సహైతైః ... ప్రాణరాహిత్యదశాయామపి వాగాదీనాం స్వకార్యకరత్వప్రదర్శనేన ఛాన్దోగ్యైక్యాప్రతీతేః ఇతి పూర్వపక్షం కృత్వా బహుసారూప్యప్రతీతౌ కిఞ్చిద్వైరూప్యస్య ప్రత్యభిజ్ఞావిరోధిత్వాభావాద్విద్యైక్యమితి ॥ సర్వాభేదాదన్యత్రేమే ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం సర్వాభేదాత్ - ప్రతిజ్ఞాతప్రాణజ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యోపపాదనప్రకారస్యాపి స్పష్టపి శాఖాస్వభేదాచ్ఛాఖాన్తరవిద్యాయాం శాఖాన్తరవిద్యాగతగుణోపసంహారః కర్తవ్య ఇతి సూత్రార్థః. ప్రకృతమనుసరామః ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్

శం — స హోవాచ - ముఖ్యః ప్రాణః కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి ముఖ్యప్రాణం ప్రష్టారమివ కల్పయిత్వా వాగాదీన్ ప్రతివక్తౄనివ కల్పయన్తీ శ్రుతిరాహ - యదిదం లోకేఽన్నజాతం ప్రసిద్ధమాశ్వభ్యః - ఆశ్వభిః సహ ఆశకునిభ్యః - సహ శకునిభిః సర్వప్రాణినాం యదన్నం తత్తవాన్నమితి హోచుర్వాగాదయ ఇతి ప్రాణస్య సర్వమన్నం - ప్రాణోఽత్తా సర్వస్యాన్నస్యేత్యేవం ప్రతిపత్తయే కల్పితాఖ్యాయికారూపాద్వాక్యాద్వ్యావృత్త్య స్వేన శ్రుతిరూపేణాహ - తద్వా ఏతత్ - యత్కిఞ్చిల్లోకే ప్రాణిభిరన్నమద్యతే అనస్య - ప్రాణస్య తదన్నం ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇత్యర్థః. సర్వప్రకారచేష్టావ్యాప్తిగుణప్రదర్శనార్థమన ఇతి ప్రాణస్య ప్రత్యక్షం నామ ప్రాద్యుపసర్గపూర్వత్వే హి విశేషగతిరేవ స్యాత్. తథా చ సర్వాన్నానామత్తుర్నామగ్రహణమితీదం ప్రత్యక్షం నామ అన ఇతి సర్వాన్నానామత్తుః సాక్షాదభిధానం న హ వై ఏవంవిది - యథోక్తప్రాణవిది - ప్రాణోఽహమస్మి సర్వభూతస్థః సర్వాన్నానామత్తేతి. తస్మిన్నేవంవిది హ వై కిఞ్చన - కిఞ్చిదపి ప్రాణిభిరద్యం సర్వైరన్నం - అనద్యం న భవతి - సర్వమేవంవిద్యన్నం భవతీత్యర్థః. ప్రాణభూతత్వాద్విదుషః - ॥ ప్రాణో వా ఏష ఉదేతి ప్రాణేఽస్తమేతీత్యుపక్రమ్య ॥ ఏవంవిదో హ వా ఉదేతి సూర్య ఏవంవిద్యస్తమేతీతి శ్రుత్యన్తరాత్ ౧

ఆ.— వాగాదీనాం స్వామిత్వాద్యైశ్వర్యాదిగుణః ప్రాణోఽస్మీతి విద్యాదితి ప్రధానవిద్యాముపదిశ్య తద్దర్శనాఙ్గభూతాన్నవాసోదృష్టి విధానార్థం ప్రక్రమే ప్రథమమన్నదృష్టిం విధాతుం ప్రసఙ్గం ప్రకురుతే (స హోవాచేతి) ముఖ్యస్య ప్రాణస్య ప్రష్టృత్వం, వాగాదీనాం ప్రతివక్తృత్వం, కాల్పనికమిత్యాహ (ముఖ్యమితి) యదిదమిత్యుక్తమేవ చ యత్పదం వాక్యార్థకల్పనార్థం యదన్నమిత్యత్రానూద్యతే. తద్వా ఏతదిత్యాద్యుత్తరవాక్యస్య పూర్వవాక్యార్థభేదాభావమాశఙ్క్యాహ (ప్రాణస్యేతి) ప్రాణశబ్దం విహాయానశబ్దప్రయోగే తాత్పర్యమాహ (సర్వప్రకారేతి) ॥ అన

ఉ.— స హోవాచ కిం మే వాసో భవిష్యతీత్యాప ఇతి హోచుస్తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చో పరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతి లమ్భుకో హ వాసో భవత్యనగ్నో హ భవతి॥ ౨

చేష్టాయామితి-భాషితజనస్యానశబ్దస్యోపాదానం సర్వప్రకారచేష్టయా ప్రాణస్య వ్యాప్తిగుణప్రదర్శనార్థం తథా - యః కోపి దహతి శోషయతి ప్లావయతి వా - సర్వోపి ప్రాణ ఏవేతి యుక్తం ప్రాణస్యాన ఇతి నామేత్యర్థః. ప్రత్యక్షం - పూర్వోక్తభాషితజనస్య నామేతి యావత్ ఉక్తమేవార్థం సమర్థయతే (ప్రాదీతి) అనశబ్దస్యేతి శేషః న ప్రాణస్య సర్వచేష్టావ్యాప్తిరేవ కారార్థః తథా చ - ప్రాణాదిశబ్దోపాదానే విశేషవ్యాప్తిరేవేతి సిద్ధేయసతీత్యర్థః అనఇతి ప్రత్యక్షమిదం నామ సర్వాన్నానామత్తుర్నాను గ్రహణమితి సన్మన్నః తదేవ వ్యాచష్టే (సర్వాన్నానామితి) తతశ్చ ప్రాణశబ్దస్య ప్రాణవిదస్సర్వమన్నం చేత్ - తద్విదుషో భక్ష్యాభక్ష్యవిభాగాసిద్ధా తద్విషయం శాస్త్రం నిరుధ్యేతేత్యాశఙ్క్య ధ్యాత్మికం రూపం హిత్వాలధిదైవికేన రూపేణ తస్య సర్వాన్నత్వే విభాగశాస్త్రస్యాధ్యాత్మికపరిచ్ఛేదవిషయత్వేనావిరుద్ధమిత్యాహ (ప్రాణభూతత్వాదితి) ప్రాణభూతో విద్వానిత్యత్ర ప్రత్యన్తరం సంవాదయతి (ప్రాణాద్వేతి) ౧

ర౦.— (స హోవాచ కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి) వాగాదీన్ కిం మేఽన్నం [illegible] ప్రాణః ప్రపచ్ఛేత్యర్థః (యత్కిఞ్చిదిదమాశ్వభ్య ఆశకునిభ్య ఇతి హోచుః) శ్వశకునిపర్యన్తసర్వప్రాణినాం యదన్నజాతం తత్తవాన్నజాతమితి వాగాదయః ప్రత్యూచురిత్యర్థః శ్రుతిః స్వేన రూపేణాహ (తద్వా ఏతదనస్యాన్నం) యత్కిఞ్చిల్లోకే ప్రాణిభిరద్యతే తదేతదనస్య ప్రాణస్యాన్నం. ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇత్యర్థః (అనో హ వై నామ ప్రత్యక్షం) అదనాదినిమిత్తచేష్టాయుక్తత్వాత్ప్రాణస్యాన ఇతి ప్రత్యక్షం నామ దేవానాం పరోక్షప్రియత్వాత్ప్రత్యక్షమన ఇతి నామ పరిత్యజ్య ప్రాణ ఇతి పరోక్షేణ నామ్నా వ్యవహారః. తతశ్చాదనచేష్టాయా అపి తదీయత్వాత్సర్వప్రాణిజాతేనాద్యమానమన్నం సర్వం తేనైవాన్నమితి ప్రాణస్య సర్వమన్నమిత్యర్థః యద్వా - అన ఇత్యస్య సకారాన్తరయుక్తస్యాన్నత్వేనాన్నస్యానసమ్బన్ధిత్వాత్, అన ఇత్యస్య ప్రాణనామత్వస్య ప్రత్యక్షత్వాత్, అన్నం ప్రత్యక్షమిత్యర్థః అత్ర ప్రాణవిద్యానిష్ఠేన సర్వప్రాణ్యన్నాదనస్య కర్తుమశక్యత్వాన్నాస్య వాక్యస్య సర్వప్రాణ్యన్నాదనకర్తవ్యతాపరత్వం - అపితు సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం కర్తవ్యమితి. సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం స్తౌతి (న హ వా ఏవంవిది కిఞ్చనానన్నం భవతీతి) ప్రాణవిద్యానిష్ఠస్యాభక్ష్యభక్షణదోషో నాస్తీత్యర్థః ౧

శం.— స హోవాచ పునః ప్రాణః. పూర్వవదేవ కల్పనా. కిం మే వాసో భవిష్యతీతి ఆప ఇతి హోచుర్వాగాదయః యస్మాత్ప్రాణస్య వాస ఆపః - తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః - భోక్ష్యమాణా భుక్తవన్తశ్చ బ్రాహ్మణా విద్వాంస ఏతత్కుర్వన్తి. కిం. అద్భిర్వాసస్థానీయాభిః పురస్తాత్ - భోజనాత్పూర్వం, ముపరిష్టాచ్చ - భోజనాదూర్ధ్వం, చ పరిదధతి - పరిధానం కుర్వన్తి ముఖ్యస్య ప్రాణస్య. లమ్భుకః - లమ్భనశీలో వాసో భవతి - వాససో లబ్ధైవ భవతీత్యర్థః (అనగ్నో హ భవతి) వాససో లమ్భుకత్వేనార్థసిద్ధైవానగ్నతేతి - అనగ్నో హ భవతీతి - ఉత్తరీయవాన్ భవతీత్యేతత్. భోక్ష్యమాణస్య భుక్తవతశ్చ యదాచమనం శుద్ధ్యర్థం విజ్ఞాతం - తస్మిన్ ప్రాణస్య వాస ఇతి దర్శనమాత్రమిహ విధీయతే - అద్భిః పరిదధతీతి నాచమనాన్తరం. యథా లౌకికైః ప్రాణినిరద్యమానమన్నం ప్రాణస్యేతి దర్శనమాత్రం - తద్వత్. * కిం మే వాస ఇత్యాదిప్రశ్నప్రతివచనయోస్తుల్యత్వాత్. యద్యాచమనమపూర్వం తాదర్థ్యేన క్రియేత - తదా క్రిమ్యాద్యన్నమపి ప్రాణస్యేతి భక్ష్యత్వేనైవ విహితం స్యాత్ తుల్యయోర్విజ్ఞానార్థయోః ప్రశ్నప్రతివచనయోః ప్రకరణస్య విజ్ఞానార్థత్వాదర్ధజరతీయో న్యాయో న యుక్తః కల్పయితుం యత్తు ప్రసిద్ధమాచమనం ప్రాయత్యార్థం, ప్రాణస్యానగ్నతార్థం, చ న భవతీత్యుచ్యతే - న తథా వయమాచమనముభయార్థం బ్రూమః కిం తర్హి ప్రాయత్యార్థాచమనసాధనభూతా ఆపః ప్రాణస్య వాస ఇతి దర్శనం చోద్యత ఇతి బ్రూమః తత్రాచమనస్యోభయార్థత్వప్రసఙ్గదోషచోదనాఽనుపపన్నా. వాసోఽర్థ ఏవాచమనే తద్దర్శనం స్యాదితి చేన్న - వాసోజ్ఞానార్థవాక్యే వాసోఽర్థాపూర్వాచమనవిధానే, తత్రానగ్నతార్థత్వదృష్టివిధానే, చ వాక్యభేదః - ఆచమనస్య తదర్థత్వమన్యార్థత్వం చేతి ప్రమాణాభావాత్. ౨

ఆ.— ప్రాణవిద్యాఙ్గత్వేనాన్నదృష్టిరుపదిష్టా - సమ్ప్రతి తదఙ్గత్వేన వాసోదృష్టిం ప్రస్తౌతి (స హోవాచేతి) అత్రాపి ప్రాణస్య ప్రష్టృత్వం, వాగాదీనాం ప్రతివక్తృత్వం. చ కల్పితమేవేత్యాహ (పూర్వవదితి) అపాం ప్రాణం ప్రతి వాసోరూపత్వే గమకమాహ (యస్మాదితి) వాసోదృష్టిఫలమాచష్టే (లమ్భుక ఇతి) అనగ్నో హ భవతీత్యస్య పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ విశేషమాహ (వాసస ఇతి) ఆచమనాన్తరం ప్రాణవిదో విధీయతే - * ఏవంవిదశిష్యన్నాచామేదితి శ్రుతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (భోక్ష్యమాణస్యేతి) అదిపదేన ప్రశ్నప్రతివచనే గృహ్యేతే సర్వప్రాణిభోజ్యేఽన్నే తస్యాన్నమితి దృష్టివదాచమనీయాస్వప్సు తస్య విధీయతే వాసోదృష్టిరిత్యుక్తం వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (యదీతి) తాదర్థ్యేన - అనగ్నతార్థ్యేనేతి యావత్. అథ పూర్వమన్నదృష్టిరేవ విధీయతే - సర్వాన్నభక్షణస్య ప్రమాణవిరుద్ధత్వాత్. ఇహ త్వపూర్వమాచమనమవిరోధాద్విధీయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (తుల్యయోరితి) ఏకస్యాచమనస్య శుద్ధ్యర్థత్వమనగ్నతార్థత్వం చ వక్తుమశక్యం - విరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) విరోధాయ స్యాత్ - తథేతి యావత్ తర్హి కీదృగాచమనం వివక్షితమిత్యాహ (కిం తర్హీతి) ప్రయతిస్వభావః - ప్రాయత్యం. తదర్థాయా ఆచమనక్రియాయాః సాధనభూతాస్వప్సు వాససః కల్పనం క్రియాన్తరమత్ర విధిత్సితమిత్యాహ (ప్రాయత్యేతి) క్రియాభేదే ఫలితమాహ (తత్రేతి) అన్యార్థాస్వప్సు అన్యార్థత్వచిన్తనే ప్రమాణవిరోధాద్విధిమార్గేణ వాసోఽర్థమాచమనాన్తరమేవ విధేయం - తత్ర చానగ్నతార్థత్వచిన్తనముచితమితి శఙ్కార్థః వాసోఽ

ఉ.— తద్ధైతత్సత్యకామో జాబాలో గోశ్రుతయే వైయాఘ్రపద్యాయోక్త్వోవాచ యద్యప్యేనచ్ఛుష్కాయ స్థాణవే బ్రూయాజ్జాయేరన్నేవాస్మిఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౩

అథ యది మహజ్జిగమిషేదమావాస్యాయాం దీక్షిత్వా పౌర్ణమాస్యాం రాత్రౌ సర్వౌషధస్య మన్థం దధిమధునోరుపమథ్య జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్॥ ౪

స్తాపూర్వాచమనవిధానే, తత్రానగ్నతార్థత్వదృష్టివిధానే, చవాక్యభేదప్రసఙ్గాత్ప్రసిద్ధాచమనసాధనభూతాస్వప్స్వనగ్నతాదృష్టిపరమేవ చ వాక్యమిత్యుత్తరమాహ (నైతావతేతి) తదన్నత్వం-వాసస్త్వం అనగ్నత్వం-దృష్టిస్తుత్యర్థమిత్యుక్తే ప్రమాణాన్తరస్య వాక్యస్య ప్రదర్శనం ప్రసక్తానివృత్తయేత్యర్థః ౨

రం.— (స హోవాచ కిం మే వాసో భవిష్యతీత్యాప ఇతి హోచుః) కిం మే వస్త్రం భవిష్యతీతి ముఖ్యప్రాణేన పృష్టా ఇతరే ప్రాణాః ఆప ఏవ వస్త్రం భవిష్యన్తీత్యూచుః అపో వాసస్త్వేన విన్తనీయా ఇతి హోచురిత్యర్థః. (తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతి లమ్భుకో హ వాసో భవత్యనగ్నో హ భవతి) తస్మాత్-అపాం వాసస్త్వాదేవ ఏతత్-ఏతస్మిన్నపి కాలే అశిష్యన్తః-భోక్ష్యమాణాః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చ-భోజనాత్ప్రాక్పశ్చాచ్చాచమనీయాభిరద్భిః వాసోభిః పరిహితం ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తి-ఆచమనీయా అప్స్వప్సు వాసస్త్వచిన్తనేన వాసోభూతాభిరద్భిః ప్రాణస్య పరిహితత్వాదనగ్నత్వచిన్తనం కుర్వన్తీత్యర్థః ఏవం చిన్తకస్యైన చిన్తనేన చ స్వయమపి వాసో లమ్భుకో భవతి-వాసో లబ్ధా భవతి అనగ్నశ్చ భవతి. తస్మాత్తు స్వాదోనైతి భావః ౨

శం.— ఇదానీం ప్రాణదర్శనం స్తూయతే కథం తద్ధైతత్-ప్రాణదర్శనం సత్యకామో జాబాలో గోశ్రుతయే-నామ్నా వైయాఘ్రపద్యాయ-వ్యాఘ్రపదోఽపత్యం వైయాఘ్రపద్యః. తస్మై గోశ్రుత్యాఖ్యాయోక్త్వోవాచాన్యదపి వక్ష్యమాణం వచః కిం తదువాచేతి ఆహ-యద్యపి శుష్కాయ స్థాణవే ఏతద్దర్శనం బ్రూయాత్ ప్రాణవిత్-జాయేరన్-ఉత్పద్యేరన్నేవాస్మిన్-స్థాణౌ శాఖాః. ప్రరోహేయుశ్చ పలాశాని చ-పత్రాణి కిము జీవతే పురుషాయ బ్రూయాదితి ౩

ఆ.— తద్ధైతదిత్యాదివాక్యం న విధానార్థం-నాపి ఫలవచనం-తథా చ వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) స్తుతిమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమితి) జీవతే పురుషాయ ప్రాణవిద్యాదర్శనం బ్రూయాత్-తదాఽస్మిన్ మహాఫలం భవతీతి కిము వక్తవ్యమితి యోజనా ౩

రం.— (తద్ధైతత్సత్యకామో జాబాలో గోశ్రుతయే వైయాఘ్రపద్యాయోక్త్వోవాచ) వ్యాఘ్రపత్పుత్రాయ నామ్నా గోశ్రుతయే జబాలాపుత్రః సత్యకామనామా ఋషిః ఏతం ప్రాణదర్శనముక్త్వాఽన్యదప్యువాచేత్యర్థః కిం తదిత్యత్రాహ (యద్యప్యేనచ్ఛుష్కాయ స్థాణవే బ్రూయాజ్జాయేరన్నేవాస్మిఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి) ఏనత్-ప్రాణదర్శనం శుష్కాయ వృక్షాయాపి యది బ్రూయాత్-అస్య వృక్షస్య శాఖా ఉత్పద్యేరన్ పత్రాణి చ ప్రరోహేయురిత్యర్థః ౩

శం.— యథోక్తప్రాణదర్శనవిద ఇదం మన్థాఖ్యం కర్మారభ్యతే. అథ-అనన్తరం యది మహత్-మహత్త్వం జిగమిషేత్-గన్తుమిచ్ఛేత్ మహత్త్వం ప్రాప్తుం యది కామయేతేత్యర్థః తస్యేదం కర్మ విధీయతే మహత్త్వే హి సతి శ్రీరుపనమతే శ్రీమతో హ్యర్థప్రాప్తం ధనం తతః కర్మానుష్ఠానం తతశ్చ దేవయానం పితృయాణం వా పన్థానం ప్రతిపత్స్యత ఇత్యేతత్ప్రయోజనముగరీకృత్య మహత్త్వప్రేప్సోరిదం కర్మ న విషయోపభోగకామస్య తస్యాయం కాలాదివిధిరుచ్యతే-అమావాస్యాయాం దీక్షిత్వా-దీక్షిత ఇవ భూమిశయనాదినియమం కృత్వా తపోరూపం సత్యవచనం బ్రహ్మచర్యమిత్యాదిధర్మవాన్ భూత్వేత్యర్థః నపునరాఞ్జస్యమేవ కర్మజాతం సర్వముపాదత్తే-అతద్వికారత్వాన్మన్థాఖ్యస్య కర్మణః ※ ఉపసద్వ్రతీతి శ్రుత్యన్తరాత్ పయోమాత్రభక్షణం చ శుద్ధికారణం తపఉపాదత్తే పౌర్ణమాస్యాం రాత్రౌ కర్మారభతే సర్వౌషధస్య-గ్రామారణ్యానామోషధీనాం యావచ్ఛక్త్యాఽల్పమల్పముపాదాయ తస్త్వితుషీకృత్యామమేవ పిష్టం దధిమధునోరౌదుమ్బరేకంసాకారే చమసాకారే వా పాత్రే శ్రుత్యన్తరాత్ప్రక్షిప్యోపమథ్య అగ్రతః స్థాపయిత్వా జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావావసథ్యే ఆజ్యస్యావాపస్థానే హుత్వా స్రువసంలగ్నం మన్థే సంపాతమవనయేత్-సంస్రవమధఃపాతయేత్ ౪

ఆ.— గోదోహనవదధికృతాధికారమిదం కర్మ-ప్రాణవిదోఽస్మిన్నధికారోఽస్తీత్యాహ (యథోక్తేతి) అనన్తరం-ప్రాణవిద్యానిష్పత్తేరితి శేషః వాక్యశేషం పూరయతి (తస్యేతి) మహత్త్వద్వారా విషయోపభోగకాముకస్య కర్మవిధాయికా శ్రుతిం శ్యేనాదిశాస్త్రవదనర్థఫలమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (మహత్త్వే హీతి) తస్యేతి-ప్రకృతమన్థాఖ్యకర్మకర్తుః. కాలాదీత్యాదిశబ్దో ద్రవ్యాదిసఙ్గ్రహార్థః దైక్ష్యం-దీక్షాయాం భవం హోమజ్యోతిష్టోమాదివత్ సర్వమేవాయమనులిప్సతి-ప్రకృతివద్ధ్యాహి వికృతాః ననువర్తన్తే-ప్రకృతివద్వికృతిః కర్తవ్యేతి న్యాయాత్, న చేదం కర్మ కస్యచిద్వికృతిః అతో యథోక్తధర్మవత్త్వమేవాత్ర వివక్షితమిత్యర్థః దీక్షితేత్యనేన వివక్షితం ధర్మాన్తరమాహ (ఉపసదితి) ఉపసదో నామ-ఇష్టయః. పయఃవ్రతా

ఉ.— వసిష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్ప్రతిష్ఠాయై స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్సమ్పదే స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేదాయతనాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్ ॥ ౫

అథ ప్రతిసృప్యాఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపత్యమో నామాస్యమా హి తే సర్వమిదగ్ం స హి జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠో రాజాఽధిపతిః స మా జ్యైష్ఠ్యగ్ం శ్రైష్ఠ్యగ్ం రాజ్యమాధిపత్యం గమయత్వహమేవేదగ్ం సర్వమసానీతి ॥ ౬

అథ ఖల్వేతయర్చా పచ్ఛ ఆచామతి తత్సవితుర్వృణీమహ ఇత్యాచామతి వయం దేవస్య భోజనమిత్యాచామతి శ్రేష్ఠగ్ం సర్వధాతమమిత్యాచామతి తురం భగస్య ధీమహీతి సర్వం పిబతి ॥ ౭

హాస్సుప్రసిద్ధాః తానువతం- పయోమాత్రభక్షణం లదుపెలోభూత్వా మన్థంసమ్పాద్య జుహోతీతి వాజసనేయకే సమానప్రకరణే శ్రవణాదితి యావత్ పిష్టంకృత్వా తదామం - ఆపక్వమేవ దధిమధునోస్సమ్పృక్తంపాత్రే ప్రక్షిప్యేతిసమ్బన్ధః ఔదుమ్బరత్వేనియమః - పాత్రస్యాకారేతువికల్పః కథమశ్రుతంపాత్రమత్రకల్ప్యతే- తత్రాహ (శ్రుత్యన్తరాదితి) *ఔదుమ్బరేకంసేచమసేవేతివాజసనేయేశ్రవణాత్సర్వశాఖాప్రత్యయన్యాయేనాపెక్షితంపాత్రమత్రగృహీతమిత్యర్థః ఆవసథసమ్బన్ధీలౌకికోఽగ్నిః- ఆవసథ్యోవివక్షితః- యస్మిన్నౌపాసనాఖ్యంకర్మక్రియతే. ఆజ్యస్య- హుత్వేతిసమ్బన్ధః ఆవాపస్థానం- ఆహుతిప్రక్షేపప్రదేశోఽగ్నిర్మధ్యం వ్యాక్తేః. ౪

రం.— మన్థాఖ్యంకర్మారభ్యతే (అథయదిమహజ్జిగమిషేత్) మహత్- మహత్త్వంజ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యాదిలక్షణంయది ప్రాప్తుమిచ్ఛేదిత్యర్థః (అమావాస్యాయాందీక్షిత్వాపౌర్ణమాస్యాంరాత్రౌసర్వౌషధస్యమన్థమిత్యాది) ఉక్తకాలేసర్వౌషధస్య - గ్రామ్యారణ్యౌషధానాంపస్థం - పిష్టంఔదుమ్బరేకంసాకారేచమసాకారేవాపాత్రేదధిమధునోః ప్రక్షిప్యోపమథ్యాగ్నేః- స్థాపయిత్వా జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయస్వాహేత్యగ్నావాజ్యేనహుత్వామన్థేసమ్పాతం- హుతశేషంసినయేదిత్యర్థః ౪

శం.— సమానమన్యత్- వసిష్ఠాయ, ప్రతిష్ఠాయై, సమ్పదే, ఆయతనాయ, స్వాహేతిప్రత్యేకంతథైవసమ్పాతమవనయేత్ ౫

ఆ.— వసిష్ఠాయస్వాహేత్యాదివాక్యంపూర్వవాక్యేనతుల్యార్థమిత్యాహ (సమానమితి) తుల్యత్వమేవస్పష్టయతి (వసిష్ఠాయేతి) స్వాహేతి- మన్త్రాంతముచ్చార్యహుత్వేతిసమ్బన్ధః తథైవ- ప్రథమహోమానన్తరమివేత్యర్థః. ౫

రం.— (వసిష్ఠాయస్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్యహుత్వేత్యాది) సర్వంస్పష్టం ౫

శం.— హుత్వాఽథప్రతిసృప్య- అగ్నేరీషదపసృత్యాఞ్జలౌమన్థమాధాయజపతీమంమన్త్రం (అమోనామాస్యమాహితే) అమోనామాసీతి- ప్రాణస్యనామ అన్నేనహి ప్రాణః ప్రాణితిదేహే ఇత్యతోమన్థద్రవ్యంప్రాణస్యాన్నత్వాత్ప్రాణత్వేనస్తూయతే- అమోనామాసీతి కుతః యతోఽమా- సహహి- యస్మాత్తే- తవ ప్రాణభూతస్యసర్వం- సమస్తంజగదిదం. అతోఽమోనామాసీత్యర్థః సహి - ప్రాణభూతోమన్థో జ్యేష్ఠశ్శ్రేష్ఠశ్చ. అతఏవచరాజా- దీప్తిమాన్. అధిపతిశ్చ - అధిష్ఠాయపాలయితాసర్వస్య సఃమా - మామపిమన్థః ప్రాణో జ్యైష్ఠ్యాదిగుణపూగమాత్మనోగమయతు అహమేవేదంసర్వం- జగదసాని- భవాని ప్రాణవత్. ఇతిశబ్దోమన్త్రసమాప్త్యర్థః ౬

ఆ.— ఆహుత్యానన్తర్యమథశబ్దార్థః. భవతు ప్రాణస్యేదంనామ - మన్థస్యతుకథంతన్నామధేయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్నేనహీతి) ప్రతిజ్ఞాతేఽర్థే ప్రశ్నపూర్వకంహేతుమాహ (కుతఇతి) అతశ్చామోనామాసీతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. హేతుంవ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ౬

రం.— (అథ ప్రతిసృప్యాఞ్జలౌమన్థమాధాయజపతి) ప్రతిసృప్య- అభిగమ్య ప్రదక్షిణంకృత్వేతివార్థః అఞ్జలౌమన్థమాధాయ జపేత్- అఞ్జలౌమన్థంనిధాయవక్ష్యమాణంమన్త్రంజపేదిత్యర్థః. మన్త్రమేవాహ (అమోనామాస్యమాహితేసర్వమిదమిత్యాదినా) అమాఇతినామ యస్యసోఽమోనామా సోఽసీత్యర్థః సనుఅమాఇతిహిప్రాణనామ కథమన్థస్యఅమోనామత్వమిత్యత్రాహ (అమాహీతి) త్వమితిశేషః. త్వంప్రాణోఽసిహీత్యర్థః మన్థస్యప్రాణత్వముపపాదయతి (తేసర్వమిదం) ఇదం- జగత్సర్వంతే- త్వదధీనం మన్థలక్షణాన్నాధీనత్వాజ్జగత ఇతిభావః (సహిజ్యేష్ఠశ్శ్రేష్ఠోరాజాధిపతిరిత్యాది) సహి- మన్థభూతః ప్రాణఇత్యర్థః రాజా- దీప్తిమాన్. అధిపతిః- శేషీత్యర్థః. మా-మాం. గమయతు- ప్రాపయతు. ఇదంసర్వమహమేవాసాని-భవాని సర్వనియన్తృతయాభవానీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౬

శం.— అథ- అనన్తరంఖల్వేతయా- వక్ష్యమాణయర్చాపచ్ఛః- పాదశఆచామతి - భక్షయతి మన్త్రస్యైకైకేనపాదేనైకైకగ్రాసంభక్షయతి. తత్ భోజనంసవితుః- సర్వస్యప్రసవితుః. ప్రాణమాదిత్యంచైకీకృత్యోచ్యతే. ఆదిత్యస్యవృణీమహే - ప్రార్థయేమహీమన్థరూపమ్. యేనాన్నేనసావిత్రేణభోజనేనోపభుక్తేనవయం సవితృస్వరూపాపన్నాభవేమేత్యభిప్రాయః. అథవా- దేవస్యసవితురితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. శ్రేష్ఠం-

నిర్ణిజ్య కంసం చమసం వా పశ్చాదగ్నేః సంవిశతి చర్మణి వా స్థణ్డిలే వా వాచంయమోఽప్రసాహః స యది స్త్రియం పశ్యేత్సమృద్ధం కర్మేతి విద్యాత్॥ ౮

తదేష శ్లోకః యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియం స్వప్నేషు పశ్యతి। సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే॥ ౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

ప్రశస్యతమం సర్వాన్నేభ్యః సర్వధాతమం- సర్వస్య జగతో ధారయితృతమం అతిశయేన విధాతృతమమితి వా సర్వధా భోజన విశేషణం తురం- త్వరం తూర్ణం శీఘ్రమిత్యేతత్ భగస్య- దేవస్య సవితుః స్వరూపమితి శేషః ధీమహి- చిన్తయేమహి విశిష్టభోజనేన సంస్కృతాః శుద్ధాత్మానః సన్త ఇత్యభిప్రాయః. అథవా- భగస్య- శ్రియః కారణం మహత్త్వం ప్రాప్తుం కర్మకృతవన్తో వయం తద్ధీమహి- చిన్తయేమహి ౭

ఆ — అనన్తరం- జపకర్మణస్సకాశాదితి శేషః తదేవ స్పష్టయతి (మన్త్రస్యేతి) మన్త్రస్యైకైకేన పాదేన మన్థస్యైకైకం గ్రాసం భక్షయతీతి యోజనా భోజనం- మన్నరూపమితి సమ్బన్ధః. తత్కథం సవితుస్స్యాత్- ప్రాణస్య హి మన్థద్రవ్యమన్నమిత్యుక్తం- తత్రాహ (ప్రాణమితి) ఉచ్యతే - సవితుర్భోజనమితి శేషః ప్రాణాదిత్యయోరేకత్వే ఫలితం వాక్యార్థమాహ (ఆదిత్యస్యేతి) మన్థరూపం- తద్భోజనమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః ప్రార్థనావిషయం భోజనమాపాదితమస్తి (యేనేతి) తస్యైవ విశేషణాన్తరం (శ్రేష్ఠమిత్యాది) స్థితికారణత్వముక్త్వా జనకత్వం పక్షాన్తరమాహ (అతిశయేనేతి) జగద్వ్యవస్థాఫలదానేన ధాతృత్వం, త్వరం శీఘ్రం కిమితి భోజన ఏకధ్యమానే ధ్యానముచ్యతే- తత్రాహ (విశిష్టేతి) శుద్ధి ర్ధ్యానస్య కారణముక్త్వా ప్రకృతకర్మణైవ స్థితమహత్త్వే హేతుత్వాదపి ధ్యానమనుష్ఠేయమిత్యాహ (అథవేతి) తదితి సావిత్ర్యం రూపముక్తం ౭

రం — (అథఖల్వేతయర్చాపచ్ఛ ఆచామతి) ఏతయా- వక్ష్యమాణయా ఋచా పచ్ఛః- పాదశో మన్థం భక్షయతీత్యర్థః. మన్త్రస్యైకైకపాదేనైకైకగ్రాసం భక్షయేదిత్యర్థః (తత్సవితుర్వృణీమహే వయం దేవస్య భోజనం శ్రేష్ఠం సర్వధాతమం తురం భగస్య ధీమహి) అస్యాయమర్థః- వయం శ్రేష్ఠం సర్వధాతమం- సర్వధారకం తత్- శ్రేష్ఠం భోజనం సవితుర్దేవస్య- సవితుస్సకాశాత్ వృణీమహే- ప్రార్థయామహే అత్ర ప్రాణస్య సవితుశ్చైకదేవత్వాభిప్రాయేణోక్తిః అథ తద్దత్తేన భోజనేన సన్తుష్టాస్సన్తస్తురం- తూర్ణం శీఘ్రం భగస్య- సూర్యస్య దేవస్య ధీమహి- ధ్యాయేమేత్యర్థః స్వరూపమిత్యధ్యాహారః అథవా- సమ్పన్నసామర్థ్యాః సవితారం ధ్యాయేమేత్యర్థః (తత్సవితుర్వృణీమహ ఇత్యాచామతీత్యాది) స్పష్టోఽర్థః ౭

శం — సర్వం చ మన్థలేపం పీత్వా నిర్ణిజ్య- ప్రక్షాళ్య కంసం- కంసాకారం. చమసం- చమసాకారం వా ఔదుమ్బరం పాత్రం పీత్వా ఆచమ్య పశ్చాదగ్నేః ప్రాక్శిరాస్సంవిశతి చర్మణి వా- అజినే స్థణ్డిలే- కేవలాయాం భూమౌ, వాచంయమః- వాగ్యతస్సన్నిత్యర్థః. అప్రసాహః - న ప్రసహ్యతే- నాభిభూయతే స్త్ర్యాద్యనిష్టస్వప్నదర్శనేన యథా- తథా సంయతచిత్తస్సన్నిత్యర్థః సః- ఏవం భూతో యది స్త్రియం పశ్యేత్ స్వప్నేషు- తదా విద్యాత్సమృద్ధం మమేదం కర్మేతి ౮

ఆ — నియమేనౌదుమ్బరం నైకల్పికాకారేతి శేషః పాత్రం- ప్రక్షాళ్య పిబతీతి సమ్బన్ధః మన్థలేపం పాత్రం ప్రక్షాళ్య పీత్వా ఆచమనపూర్వకమగ్నేః పశ్చిమభాగే కృష్ణాజినవ్యవహితాయాం కేవలాయాం వా భూమౌ ప్రాక్శిరా భూత్వా శయీతేత్యాహ (పీత్వేతి) శయానస్య కర్తవ్యం దర్శయతి (వాచంయమ ఇతి) తస్య స్వప్నే కదాచిదుత్తమస్త్రీదర్శనే శుభాగమః సూచ్యత ఇత్యాహ (స ఏవంభూత ఇతి) ౮-౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం — (నిర్ణిజ్య కంసం చమసం వా పశ్చాదగ్నేస్సంవిశతి చర్మణి వా స్థణ్డిలే వా) కంసాకారం చమసాకారం వా ఔదుమ్బరపాత్రం ప్రక్షాళ్యాగ్నేః పశ్చాదజినే వా కేవలభూమ్యాం వా ప్రాక్శిరాశ్శయీతేత్యర్థః శయానస్య నియమమాహ (వాచంయమోఽప్రసాహః) వాచంయమః- వాగ్యతస్సన్, అప్రసాహః- న ప్రసహ్యత ఇత్యప్రసాహః. అనిష్టస్వప్నదర్శనేన యథా నాభిభూతో భవతి- తథా సంయతచిత్తస్సన్నిత్యర్థః (స యది స్త్రియం పశ్యేత్సమృద్ధం కర్మేతి విద్యాత్) స్పష్టోఽర్థః ౮

శం — తత్- ఏతస్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకః- మన్త్రోఽపి భవతి యదా కర్మసు కామ్యేషు- కామార్థేషు స్త్రియం స్వప్నేషు- స్వప్నదర్శనేషు. స్వప్నకాలేషు వా పశ్యతి. సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్ - కర్మణాం ఫలనిష్పత్తిర్భవిష్యతీతి జానీయాదిత్యర్థః. తస్మిన్స్త్ర్యాది ప్రశస్తస్వప్నదర్శనే సతీత్యభిప్రాయః ద్విరుక్తిః కర్మసమాప్త్యర్థా ౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

రం — (తదేష శ్లోకః) తత్- తస్మిన్స్వప్నవిషయే ఏష శ్లోకో భవతీత్యర్థః. శ్లోకమేవాహ (యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియం స్వప్నేషు పశ్యతీత్యాది) (తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే) అత్ర సతీతి శేషః సమృద్ధిం- కర్మనిష్పత్తిమిత్యర్థః. (తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే తస్మిన్స్వప్ననిదర్శన ఇతి)

ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా ఏవమేతస్మిన్నన్తరే తద్వాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- * సర్వాన్నానుమతిశ్చ ప్రాణాత్యయే తద్దర్శనాదిత్యత్ర, *నహ వా ఏవంవిది కించనానన్నం భవతీతి ఛాన్దోగ్యే, * నాస్యానన్నం జగ్ధం భవతీతి వాజసనేయకే, చ శ్రవణాద్వామదేవ్యోపాసనానిష్ఠస్య ప్రాప్యమాన సర్వయోషిదపరిహారానుమతిరివ సర్వాన్నానుమతిః ప్రాణవిద్యానిష్ఠస్య సర్వదా క్రియత ఇతి పూర్వపక్షే, ప్రాప్త ఉచ్యతే-* సర్వాన్నానుమతిశ్చ ప్రాణాత్యయే తద్దర్శనాత్ ప్రాణాత్యయ ఏవ ప్రాణవిదస్సర్వాన్నానుజ్ఞానం- న సర్వదా బ్రహ్మవిదోప్యుషస్తేః ప్రాణాత్యయ ఏవేభ్యోచ్ఛిష్టాశనస్య దర్శనేన ప్రాణవిదస్సర్వాన్నానుమతేరాపద్విషయత్వస్య కింపునః సర్వాన్నాయని ద్ధత్వాత్ * అబాధాచ్చ * ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిరితి శాస్త్రబాధా గ్నమస్యైవమేవ న్యాయ్యం- ఇతరథా శాస్త్రబాధస్స్యాత్ * అపి చ స్మర్యతే * ప్రాణసంశయమాపన్నో యోఽన్నమత్తి యతస్తతః లిప్యతే న స పాపేన పద్మపత్రమివామ్భసా ఇతి స్మరణాచ్చ సర్వాన్నీనత్వరూపస్యైవం * శబ్దశ్చాతోఽకామకారే * తస్మాద్బ్రాహ్మణస్సురాం న పిబతి పాప్మనా నోత్సృజా ఇతి సంహితాయాం కామకారప్రతిషేధకశబ్దదర్శనాత్ పాప్మనాసంస్పర్శనభావనీతి మత్వా బ్రాహ్మణస్సురాం [illegible] తేరర్థః నను బ్రహ్మవిద ఉషస్తేః ప్రాణాత్యయే సర్వాన్నీనత్వదర్శనాత్ ప్రాణవిదస్సర్వాన్నీనత్వస్యాపద్విషయత్వం కైముత్యన్యాయ [illegible]-వామదేవ్యోపాసననిష్ఠస్య సర్వయోషిదపరిహారవత్ ప్రాణవిద్యానిష్ఠస్య వచనబలాత్ సర్వాన్నీనత్వమితి వచనం ప్రత్యేతస్యానుత్తరత్వాదితి చేన్న- వామదేవ్యోపాసనస్య *న కాంచన పరిహరేత్ తద్వ్రతమితి సర్వయోషిదపరిహారే స్పష్టవిధిశ్రవణాత్ ప్రకృతే చ *నహ వా ఏవంవిది కించనానన్నం భవతీత్యత్ర సర్వాన్నభక్షణవిధేః కల్ప్యత్వాత్, ప్రత్యక్షనిషేధవిరోధే చ విధికల్పనాసుదయేనార్థవాదత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్, తస్య ప్రాణ్యన్నే *యత్కించిదిదమాశ్వభ్య ఆశకునిభ్య ఇతి విహితస్య ప్రాణాన్నత్వచిన్తనస్య స్తుతిమాత్రం క్రియతే*నహ వా ఏవంవిది కించనానన్నం భవతీతి నచైవం సతి నిషేధశాస్త్రవిరోధాత్ * ఏవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యత ఇత్యాదేరపి స్తుతిమాత్రత్వప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యం- పాపనామశ్లేషాభావే అనిరోధేషు ప్రసజ్జేన సకలపాపాశ్లేషస్య మోక్షవిధిశాస్త్రాపేక్షితత్వేన ఫలవిధిత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్, ప్రాణవిద్యాయాశ్చ జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యత్వాదిఫలకత్వేన ఫలాకాఙ్క్షాయా అభావాదితి స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదే *అన్యథాహ వా సో భవతీత్యర్థవాదోపబృంహితాత్ * కిం మే వాసో భవిష్యతీతి స ఇతి హోవాచ [illegible] తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతి ఛాన్దోగ్యే శ్రవణాద్వాసస్త్వచిన్తనమితి ప్రతీయతే బృహదారణ్యకే కాణ్వశాఖాయాం * తద్విద్వాంసశ్శ్రోత్రియా అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వా చాచామన్త్యేతమేవ తదనమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్త ఇతి వాక్యే అనగ్నం కుర్వన్త ఇతి శ్రవణాద్వాసస్త్వచిన్తనమపి ప్రతీయతే, ఆచామన్తీత్యాచమనవిధిరపి ప్రతీయతే, మాధ్యన్దినశాఖాయాం * తస్మాదేవంవిదశిష్యన్నాచామేదశిత్వా చాచామేదేతమేవ తదనమనగ్నం కురుత ఇతి అనగ్నత్వచిన్తనాద్వాసస్త్వచిన్తనవిధిరపి ప్రతీయతే, ఆచామేదిత్యాచమనే విధిప్రత్యయశ్రవణాదాచమనవిధిస్స్పష్టం ప్రతీయతే, తత్ర ద్వయోరపి విధేయత్వే గౌరవాదేకస్యైవ విధేయత్వే వక్తవ్యే * ఆచామేదిత్యాచమనే స్పష్టవిధిప్రత్యయశ్రవణాత్ స్మృత్యాచారప్రాప్తాచమనాతిరిక్తమాచమనాన్తరం ప్రతీయతే - వాసస్త్వాదిశ్రవణం తు కథంచిత్ స్తుతిరూపతయా నేతవ్యమితి పూర్వపక్షే, ప్రాప్తేఽభిధీయతే- *కార్యాఖ్యానాదపూర్వం కార్యాఖ్యానాత్ - విధేరప్రాప్తవిధానస్వాభావ్యాత్, ఆచమనస్య స్మృత్యాచారాభ్యామేవ ప్రాప్తత్వా, దాచమనాన్తరవిధానే వినిగమకానుపలబ్ధ్యా, దప్రాప్తమాచమనీయాస్వప్సు వాసస్త్వానుచిన్తనం విధీయతే ఛాన్దోగ్యే ఆచమనస్యైవాప్రతీతేః, శాఖాన్తరీయేపి వాసస్త్వానుసన్ధానస్యానుగతత్వా, త్తదేవ విధీయత ఇతి స్థితం నను కథం వాగాదీనామచేతనానాముక్తిప్రత్యుక్తిపరమ్పరేతి చేన్న- వాగాదిశబ్దానాం * అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామితి సూత్రోక్తన్యాయేన తదభిమానిదేవతాపరత్వాత్. తత్ర హి *నవిలక్షణత్వాదస్య తథాత్వం చ శబ్దాత్. బ్రహ్మణో జగద్విలక్షణత్వేన ఉపాదానత్వం న సమ్భవతి- ఘటరుచకాదిషు హి సలక్షణానామేవ మృత్సువర్ణాదీనాముపాదానత్వం దృష్టం ప్రకృతే చ బ్రహ్మజగతోర్విలక్షణత్వం *విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చేతి బ్రహ్మజగతోర్విజ్ఞానత్వాజ్ఞానత్వప్రతిపాదకశబ్దాదేవావగమ్యతే నను జగతోఽచేతనత్వే * మృదబ్రవీదిత్యచేతనాయా మృదో వక్తృత్వం నోపపద్యతే తత్రాహ * అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యాం. మృదాదిశబ్దైస్తత్తదభిమానిదేవతా వ్యపదిశ్యన్తే- * హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా ఇతి తేజోఽబన్నానాం దేవతాశబ్దేన విశేషణాత్, అచేతనానాం దేవతాత్వాసమ్భవాత్ తదభిమానినీ దేవతా తేజోఽబన్నాదిశబ్దైర్వ్యపదిశ్యత ఇత్యధ్యవస్యామః * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదిత్యగ్న్యాదీనాం ప్రవేశరూపానుగతిశ్రవణాత్ వాగాదిశబ్దైస్తదనుప్రవిష్టత ఏవిమాన్యగ్న్యాద్యభిమానిదేవతా నాన్నానుపపత్తిః అతశ్చేతనస్య బ్రహ్మణః అచేతనజగదుపాదానత్వం న సమ్భవతీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే - * దృశ్యతే తు తుశబ్దశ్శోద్యవ్యావృత్త్యర్థః. విలక్షణేభ్యోపి గోమయాదిభ్యో వృశ్చికాదేరుత్పత్తిదర్శనాద్విలక్షణాద్బ్రహ్మణో విలక్షణజగదుత్పత్తిరుపపద్యతే * అసదితి చేన్న ప్రతిషేధమాత్రత్వాత్. విలక్షణాదుపాదానాద్విలక్షణోత్పత్త్యఙ్గీకారే ఉపాదేయస్యోత్పత్తేః ప్రాగ్విలక్షణోపాదానాత్మనావస్థానస్య వక్తుమశక్యత్వేనాసత్కార్యవాదప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న- ఉపాదానోపాదేయయోస్సాలక్షణ్యనియమప్రతిషేధమాత్ర ఏవాస్మాకం సంరమ్భః. సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టం బ్రహ్మ స్వస్మాద్విలక్షణజగదాకారేణ పరిణమత ఇత్యేతత్తు న త్యక్తం అత్ర చోదయతి- * అపీతౌ తద్వత్ప్రసఙ్గాదసమఞ్జసం. బ్రహ్మణ ఏవ జగద్రూపేణ పరిణామే తయోరైక్యాత్ అప్యయాదిషు స్వదశాస్వచేతనగతా దోషాః బ్రహ్మణస్స్యుః తతశ్చ బ్రహ్మణో నిరస్తనిఖిలదోషత్వనిరవద్యత్వప్రతిపాదకశ్రుత్యసామఞ్జస్యం భవతి అత్ర సిద్ధాన్తమాహ - * న తు దృష్టాన్తభావాత్ న త్వేవం సమ్భవతి. యథా బాలస్య యువాసం ప్రత్యుపాదానత్వేపి బాలయువాదిశబ్దైరాత్మనోఽభిధానేపి బాలత్వయువత్వాదిభిరాత్మా న దూష్యతే- ఏవమేవ చేతనాచేతనగతైర్దోషైరాత్మా న దూష్యతే. *స్వపక్షదోషాచ్చ. నిర్వికారస్య చిన్మాత్రైకరసస్య పురుషస్య ప్రకృతిసన్నిధానేన ప్రకృతిధర్మాధ్యాసనిబన్ధనా జగత్ప్రవృత్తిరితి సాఙ్ఖ్యపక్షే దుష్ట ఏవ. * తర్కాప్రతిష్ఠానాదపి. తర్కాణామన్యోన్యవ్యాహతత్వేనాప్రతిష్ఠితత్వాదపి తన్మూలప్రధానకారణవాదస్త్యాజ్య ఏవ. * అన్యథాఽనుమేయమితి చేదేవమ

ఉ.— శ్వేతకేతుర్హారుణేయః పఞ్చాలానాం సమితిమేయాయ తం హ ప్రవాహణో జైవలిరువాచ కుమారానుత్వాశిషత్పితేత్యనుహి భగవ ఇతి॥ ౧

వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీతి న భగవ ఇతి వేత్థ యథా పునరావర్తన్తా౩ ఇతి న భగవ ఇతి వేత్థ పథోర్దేవయానస్య పితృయాణస్య చ వ్యావర్తనా౩ ఇతి న భగవ ఇతి॥ ౨

వేత్థ యథాఽసౌ లోకో న సంపూర్యతా౩ ఇతి న భగవ ఇతి వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి నైవ భగవ ఇతి॥ ౩

స్యనిర్మోక్షప్రసఙ్గః యథా ప్రతికూలతర్కపరాహతిర్నభవతి-తథాస త్వయ్యపి ప్రధానకారణత్వమనుమీయత ఇతి చేత్ ఏవమపి కాలాన్తరే త్వత్తోఽతిశయితానాం తర్కకుశలానాం సమ్భవేన ప్రతికూలతర్కపరాహతిదోషానిస్తారాత్ తస్మాద్బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వం... అతో వాగాదీనాం వక్తృత్వేనాచోపపత్తిరితిస్థితం ప్రకృతమనుసరామః ౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్

శం.— బ్రహ్మాది స్తమ్బపర్యన్తాస్సంసారగతయో వక్తవ్యా వైరాగ్యహేతోర్ముముక్షూణామిత్యత ఆఖ్యాయికాఽఽరభ్యతే-శ్వేతకేతుః-నామతః. హ ఇతి- ఐతిహ్యార్థః అరుణస్యాపత్యమారుణిః తస్యాపత్యమారుణేయః. పఞ్చాలానాం- జనపదానాం సమితిం- సభామేయాయ-ఆజగామ తమాగతవన్తం హ ప్రవాహణో నామతః జీబలస్యాపత్యం-జైబలిరువాచ- ఉక్తవాన్ హే కుమార అనుత్వా- త్వామశిషత్- అన్వశిషత్పితా కిమనుశిష్టస్త్వమపి త్రైత్యర్థః ఇత్యుక్తస్స ఆహ- అనుహి- అనుశిష్టోఽస్మి భగవ ఇతి సూచయన్నాహ ౧

ఆ.— ప్రాణవిద్యాతిశయజ్ఞస్య చేత్యుభయముక్తం ఇదానీమన్యవిద్యామాఖ్యాతుకామః ప్రస్తావరూపాఖ్యాయికాయాస్తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మాదీతి) తాసాం చ వక్తవ్యత్వే హేతుమాహ (వైరాగ్యహేతోరితి) రాజాకుమారేతి సమ్బోధయన్నభిమానం శ్వేతకేతోరపనినీషతి. ౧

రం.— ప్రకృతవివిక్తజీవస్వరూపాత్మ్యైవ యాం పఞ్చాగ్నివిద్యాం సంస్తుతి వైరాగ్యాయ ప్రస్తౌతి (శ్వేతకేతుర్హారుణేయః పఞ్చాలానాం సమితిమేయాయ) అరుణస్యాపత్యమారుణిః తస్యాపత్యమారుణేయః శ్వేతకేతుర్నామ పఞ్చాలానాం- జనపదానాం సమితిం-సభామాజగామ (తం హ ప్రవాహణో జైవలిరువాచ) జీబలస్యాపత్యం జైబలిః నామతః ప్రవాహణః తం-శ్వేతకేతుముక్తవాన్ (కుమారానుత్వాశిషత్పితేతి) హే కుమార త్వా- త్వాం తవ పితా అన్వశిషత్కిం-అనుశిష్టవాన్కిమిత్యపృచ్ఛదిత్యర్థః ఇతర ఆహ (అనుహి భగవ ఇతి) హే భగవన్-పూజార్హ. అనుశిష్టోఽస్మి హీతి. ౧

శం.— తం హోవాచ- యద్యనుశిష్టోఽసి-వేత్థ యదితః- అస్మాల్లోకాదధి-ఊర్ధ్వం యత్ప్రజాః ప్రయన్తి- యద్గచ్ఛన్తి. తత్కిం జానీష ఇత్యర్థః నభగవ ఇత్యాహ ఇతరః- నజానేఽహం తత్- యత్పృచ్ఛసి. ఏవం తర్హి వేత్థ-జానీషే యథా- యేన ప్రకారేణ పునరావర్తన్తా౩ ఇతి. న భగవ ఇతి ప్రత్యాహ వేత్థ పథోః- మార్గయోస్సహ ప్రయాణయోర్దేవయానస్య పితృయాణస్య చ వ్యావర్తనా౩ - వ్యావర్తనం ఇతరేతరవియోగస్థానం సహగచ్ఛతామిత్యర్థః న భగవ ఇతి ౨

ఆ.— యథేత్యస్యార్థమాహ (యేనేతి) విద్వదవిదుషోస్తుల్యమార్గయోస్సహ ద్వౌ మార్గౌ- అనయోర్మధ్యే దేవయానస్యైత్యాదియోజ్యం ఉక్తం వా క్యార్థం సఙ్క్షిపతి (ఇతరేతరేతి) విదుషాం చ కర్మిణాం చ మార్గద్వయమస్మాల్లోకాత్సహ ప్రస్థితానాం యత్ర విభాగో భవతి - తత్కిం వేత్థేత్యర్థః. ౨

రం.— ఏవముక్తో జైవలిః పప్రచ్ఛ (వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీతి) ప్రజాః ఇతః అధి-ఇతః ఊర్ధ్వం యత్ప్రయన్తి-తద్వేత్థ-జానీషే కిం. కర్మిణాం గన్తవ్యో దేశః క ఇత్యర్థః ఇతర ఆహ (నభగవ ఇతి) జాన ఇతి శేషః రాజా పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ యథా పునరావర్తన్తా౩ ఇతి) కర్మిణాం పునరావృత్తిప్రకారః క ఇత్యర్థః ఇతర ఆహ (నభగవ ఇతి) పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ పథోర్దేవయానస్య పితృయాణస్య చ వ్యావర్తనా౩ ఇతి) దేవయానపితృయాణయోర్వ్యావర్తనే- భేదకే రూపే కిం వేత్థేత్యర్థః కేన ప్రకారేణ తయోర్భేద ఇత్యర్థః ఇతర ఆహ (నభగవ ఇతి) ౨

శం.— వేత్థ యథాఽసౌ లోకః - పితృసమ్బన్ధీ యం ప్రాప్య పునరావర్తన్తే. బహుభిః ప్రయద్భిరపి యేన కారణేన న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి న భగవ ఇతి ప్రత్యాహ. వేత్థ యథా- యేన క్రమేణ పఞ్చమ్యాం - పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాయామాహుతౌ హుతాయామాహుతినిర్వృత్తా ఆహుతిసాధనాశ్చాపః పురుషవచసః-పురుష ఇత్యేవం వచః- అభిధానం యాసాం హూయమానానాం క్రమేణ షష్ఠాహుతిభూతానాం తాః పురుషవచసః పురుషశబ్దవాచ్యా భవన్తి. పురుషాఖ్యాం లభన్త ఇత్యర్థః. ఇత్యుక్తో నైవ భగవ ఇత్యాహ- నైవాహమత్ర కిఞ్చన జానామీత్యర్థః.

ఉ.—— అథను కిమనుశిష్టోఽవోచథా యో హీమాని న విద్యాత్కథగ్ం సోఽనుశిష్టో బ్రువీతేతి స హాయస్తః పితురర్ధమేయాయ తగ్ం హోవాచాననుశిష్య వావ కిల మా భగవానబ్రవీదను త్వాఽశిషమితి॥ ౪

పఞ్చ మా రాజన్యబన్ధుః ప్రశ్నానప్రాక్షీత్తేషాం నైకఞ్చనాశకం వివక్తుమితి స హోవాచ యథా మా త్వం తదైతానవదో యథాహమేషాం నైకఞ్చన వేద యద్యహమిమానవేదిష్యం కథం తే నావక్ష్యమితి॥ ౫

ఆ —— పితృసమ్బన్ధినం లోకమేవ వ్యాకరోతి (యం ప్రాప్యేతి) ఆహుతినిర్వ... వ్యాఖ్యానం (ఆహుతిసాధనాశ్చేతి) అపూర్వరూపాణాముపాదాంభూతానాన్తరసముచ్చయార్థశ్చకారః. అథవా-పయోఘృతాదిరూపేణాహుతింసాధయన్త్యన్తరయా చాహుత్యా పునరపూర్వాత్మనా నిష్పన్నా ఇత్యర్థః (క్రమేణేతి) శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతసాం హవనద్వారేణేతి యావత్ షష్ఠాహుతిభూతానాం - అన్త్యేష్టిపిధానేన శరీరాహుతిద్వారా సూక్ష్మతాం గతానామిత్యర్థః ౩

రం —— పునఃపృచ్ఛతి (వేత్థ యథాఽసౌ లోకో న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి) అస్మాల్లోకాదనవరతం గచ్ఛద్భిః పురుషైః కస్మాద్ధేతోరసౌ లోకో న సమ్పూర్యత ఇత్యర్థః వాజసనేయకే సమాన ప్రకరణే ❋ వేత్థ యథాఽసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి శ్రవణాత్ అముష్య లోకస్యాప్రస్తుత ఇతి ప్రశ్నస్య ఫలితార్థః. ఇతరదాహ (న భగవ ఇతి) పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి) ఆప ఇతి-భూతాన్తరాణామప్యుపలక్షణం భూతసూక్ష్మే పఞ్చమ్యామాహుతౌ యథా-యేన ప్రకారేణ పురుషవచసః- పురుష ఇతి వచో యాసాం తాః పురుషవచసః పురుషశబ్దాభిలప్యా ఇత్యర్థః కస్య పఞ్చమ్యామాహుతావిత్యపేక్షాయాం పురుషవచస్త్వభవనకర్తృతయా నిర్దిష్టా ఆప ఏవ హూయమానతయా సమ్బధ్యన్తే- అసన్నిహితార్థాన్తరకల్పనే గౌరవాత్ తచ్ఛాపాం పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీత్యర్థః. తచ్ఛాపామేవ పఞ్చమ్యామాహుతిహూయమానానాం ...లీతి ద్రష్టవ్యం ఇతరదాహ (నైవ భగవ ఇతి) అత్ర రంహాత్యః ...కృతా ❋ కర్మిణాం గన్తవ్యదేశం, పునరావృత్తి ప్రకారం, దేవయాన పితృయాణపథవ్యావర్తనే, అముష్య లోకస్యాప్రస్తారం, చ వేత్థేతి పృష్ట్వా ❋ వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి ప్రశ్నో భాషితం. ౩

శం —— అథైవమజ్ఞస్సన్ కిమనుశిష్టోఽస్మీత్యవోచథాః-ఉక్తవానసి యో హీమాని-మయా పృష్టాన్యర్థజాతాని న విద్యాత్-న విజానీయాత్ కథం స విద్వత్స్వనుశిష్టోఽస్మీతి బ్రువీత. ఏవం సః- శ్వేతకేతుః రాజ్ఞాఽఽయస్తః- ఆయాసితస్సన్ పితురర్ధం- స్థానమేయాయ - గతవాన్ తం చ- పితరమువాచ అననుశిష్య-అనుశాసనమకృత్వైవ మా-మాం కిల భగవాన్ సమావర్తనకాలేఽబ్రవీత్-ఉక్తవాన్ అను త్వాఽశిషం-అన్వశిషం త్వామితి ౪

ఆ.—— త్వత్పృష్టార్థజాతేతి కర్తవిషయమనుశాసనం మమ ...క్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యో హీతి) ౪

రం.—— ఏవముక్తవన్తం శ్వేతకేతుం రాజా ప్రత్యాహ (అథ ను కిమనుశిష్టోఽవోచథా యో హీమాని న విద్యాత్కథం సోఽనుశిష్టో బ్రువీతేతి) కిం- కస్మాదనుశిష్టోఽస్మీత్యుక్తవానసి. యో హీమాన్యర్థజాతాని న జానీయాత్- ... యద్వా- కిమనుశిష్టః - కిమర్థమనుశిష్ట ఇత్యర్థః (స హాయస్తః పితురర్ధమేయాయ) సః- శ్వేతకేతుః రాజ్ఞా జైవలినా ఆయస్తః- ఆయాసితస్సన్ పితురర్ధం- స్థానమేయాయ- ఆజగామ (తం హోవాచాననుశిష్య వావ కిల మా భగవానబ్రవీదను త్వాఽశిషమితి) గత్వా చ తం- పితరమిత్థమువాచ మాం అననుశిష్య - సమావర్తనకాలే అనుశాసనీయాని సర్వాణ్యననుశిష్యైవ త్వామన్వశిషమితి భగవాన్మాం ప్రత్యబ్రవీదిత్యర్థః ౪

శం —— యతః పఞ్చ - పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాన్ ప్రశ్నాన్ రాజన్యబన్ధుః - రాజన్యాః బన్ధవోఽస్యేతి రాజన్యబన్ధుః స్వయందుర్వృత్త ఇత్యర్థః అప్రాక్షీత్- పృష్టవాన్. తేషాం- ప్రశ్నానాం నైకఞ్చన- ఏకమపి నాశకం- న శక్తవానహం వివక్తుం- విశేషేణార్థతో నిర్ణేతుమిత్యర్థః. స హోవాచ- పితా. యథా మా- మాం వత్స త్వం తదా-త్వదాగమకాలే ఏతాన్-ప్రశ్నానవదః- ఉక్తవానసి తేషాం నైకఞ్చనాశకం వివక్తుమితి తథా మాం జానీహి త్వదీయాజ్ఞానేన లిఙ్గేన మమ తద్విషయమజ్ఞానం జానీహీత్యర్థః కథం యథాఽహమేషాం- ప్రశ్నానామేకఞ్చన- ఏకమపి న వేద-న జానే ఇతి, యథా త్వమేవాజ్ఞ ఏతాన్ప్రశ్నాన్న జానీషే- తథాఽహమప్యేతాన్న జాన ఇత్యర్థః అతో మయ్యన్యథాభావో న కర్తవ్యః. కుత ఏతదేవం యతో యద్యహమిమాన్- ప్రశ్నానవేదిష్యం- విదితవానస్మి కథం తే-తుభ్యం ప్రియాయ పుత్రాయ సమావర్తనకాలే పురా నావక్ష్యం- నోక్తవానస్మి. ౫

ఆ —— అననుశిష్య త్వామన్వశిషమితి కథముక్తవానసీత్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి) నైకఞ్చనేత్యుక్తమేవ నఞ్పదం నాశకమితి సమ్బన్ధం దర్శయితుం పునరుపాత్తం. అతో మాం ప్రతి తవ మిథ్యావాదితా సిద్ధేతి శేషః. పితా స్వకీయమిథ్యావాదిత్వశఙ్కాం పరిహరతి (స హోవాచేతి) యథా మా త్వమిత్యాది వాక్యం పూరయిత్వా వ్యాఖ్యాయానన్తరవాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (కథమిత్యాదినా) తద్వ్యాచష్టే (యథేతి) అజ్ఞానావిశేషోఽత్ర సామ్యార్థః. అన్యథాభావః- జ్ఞాతేష్వపి విషయేష్వనుక్తిరితి యావత్, త్వదీయమజ్ఞానం కుతో హేతోర్మయా జ్ఞాతవ్యమిత్యాశఙ్క్యానన్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (కుత ఇత్యాదినా) అతస్తవ పాత్రభూతస్యానుపదేశాన్మదీయమజ్ఞానం జ్ఞాతవ్యమితి శేషః. ౫

ఉ.— సహ గౌతమో రాజ్ఞోఽర్ధమేయాయ తస్మై హ ప్రాప్తాయార్హాంచకార సహ ప్రాతస్సభాగ ఉదేయాయ తగ్ం హోవాచ మానుషస్య భగవన్గౌతమ విత్తస్య వరం వృణీథా ఇతి స హోవాచ తవైవ రాజన్మానుషం విత్తం యామేవ కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి॥ ౬

సహ కృచ్ఛ్రీ బభూవ తగ్ం హ చిరం వసేత్యాజ్ఞాపయాంచకార తగ్ం హోవాచ యథా మా త్వం గౌతమావదో యథేయం న ప్రాక్త్వత్తః పురా విద్యా బ్రాహ్మణాన్గచ్ఛతి తస్మాదు సర్వేషు లోకేషు క్షత్రస్యైవ ప్రశాసనమభూదితి తస్మై హోవాచ॥ ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

రం.— తత్కథమిత్యత్రాహ (పఞ్చ మా రాజన్యబన్ధుః ప్రశ్నానప్రాక్షీత్తేషాం నైకంచనాశకం వివక్తుమితి) రాజన్యబన్ధుః- రాజాపశదః, మాం పఞ్చ ప్రశ్నానప్రాక్షీత్ తేషాం మధ్యే ఏకంచన - ఏకమపి ప్రశ్నం వివక్తుం - విశిష్య వక్తుం నాశకం - న శక్తోఽస్మీతి పితరమువాచేత్యర్థః త్వయా సమ్యగనుశిష్టస్య కథమియమశక్తిస్స్యాదితి భావః రాజన్యాః బన్ధవో యస్య సః రాజన్యబన్ధుః రాజన్యానాం [illegible] స్వయమరాజన్య ఇత్యర్థః రాజన్యాభాస ఇతి యావత్ (స హోవాచ) సః - పితా పుత్రం వక్ష్యమాణమువాచ. (యథా మా త్వం తదైతానవదో యథాఽహమేషాం నైకంచన వేద యద్యహమిమానవేదిష్యం కథం తే నావక్ష్యమితి) త్వం మాం ప్రతి తదా- ఆగమనకాలే ఏతాన్- ప్రశ్నాన్ యథా అవదః- తేషాం నైకంచనాశకం వివక్తుమితి యథోక్తవానసి తథా అహమపి తేషాం ప్రశ్నానాం మధ్యే ఏకంచన- ఏకమపి యథా- యథావత్. [illegible] నవేద-నాజ్ఞాసిషం యద్యజ్ఞాసిషం- తర్హి తే- ప్రియాయ పుత్రాయ సమావర్తనకాలే కుతో నావక్ష్యమిత్యువాచేత్యర్థః. ౫

శం.— ఇత్యుక్త్వా స హ గౌతమః- గోత్రతః రాజ్ఞః- జైవలేరర్ధం- స్థానమేయాయ- గతవాన్ తస్మై హ- గౌతమాయ ప్రాప్తాయార్హాం- అర్హణాం చకార- కృతవాన్ స చ- గౌతమః కృతాతిథ్య ఉషిత్వా పరేద్యుః ప్రాతః కాలే సభాగే- సభాం గతే రాజ్ఞి ఉదేయాయ. భజనం- భాగః. పూజా. సేవా. సహ భాగేన వర్తమానో వా సభాగః- పూజ్యమానోఽభ్యస్స్వయం గౌతమ ఉదేయాయ- రాజానముద్గతవాన్. తం హోవాచ- గౌతమం రాజా మానుషస్య భగవన్గౌతమ- మనుష్యసమ్బన్ధినో విత్తస్య గ్రామాదేర్వరం- వరణీయం కామం వృణీథాః- ప్రార్థయేథాః స హోవాచ- గౌతమః తవైవ తిష్ఠతు రాజన్మానుషం విత్తం యామేవ కుమారస్య- మమ పుత్రస్యాన్తే- సమీపే వాచం - పఞ్చ ప్రశ్నలక్షణామభాషథాః- ఉక్తవానసి. తామేవ- వాచం మే- మహ్యం బ్రూహి- కథయ ౬

ఆ.— అర్హణాం - యోగ్యాం పూజామిత్యర్థః. సభాగపదం సప్తమ్యన్తం రాజవిషయం. ప్రథమాన్తం గౌతమవిషయమితి భేదః గౌతమమాగతం యోగక్షేమార్థినం బుద్ధ్వా రాజా ప్రసన్నస్సన్నుక్తవానిత్యాహ (తం హోవాచేతి) తర్హి కృతకృత్యస్స్యత్వదాగమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యామేవేతి) ౬

రం.— (స హ గౌతమో రాజ్ఞోఽర్ధమేయాయ) ఏవముక్త్వా గోత్రతో గౌతమ ఆరుణిః రాజ్ఞః అర్ధం- స్థానమాజగామ (తస్మై హ ప్రాప్తాయార్హాంచకార) ప్రాప్తాయ తస్మై- గౌతమాయ రాజా అర్హాం- పూజాం చకారేత్యర్థః (స హ ప్రాతస్సభాగ ఉదేయాయ) తతః సః ప్రాతః కాలే రాజ్ఞి సభాగే- సభాగతే సతి ఉదేయాయ- గౌతమ ఆజగామేత్యర్థః యద్వా- సభాగః- భాగః - పూజా. తేన యుక్తః. అర్ఘ్యాదిభిః పూజ్యమానః సః- గౌతమస్సమాగత ఇత్యర్థః (తం హోవాచ) రాజా గౌతమం వక్ష్యమాణముక్తవానిత్యర్థః (మానుషస్య భగవన్గౌతమ విత్తస్య వరం వృణీథా ఇతి) హే భగవన్ గౌతమ మనుష్యసమ్బన్ధి విత్తసమ్బన్ధి వరం వృణీష్వేత్యువాచేత్యర్థః (స హోవాచ) సః- గౌతమః ప్రత్యువాచేత్యర్థః తదేవాహ (తవైవ రాజన్మానుషం విత్తం యామేవ కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి) హే రాజన్ మానుషం విత్తం తవైవ తిష్ఠతు తేన మమ న కించిత్ప్రయోజనం. కింతు మత్పుత్రస్య సమీపే పఞ్చ ప్రశ్నలక్షణాం యాం వాచముక్తవానసి- తామేవ మే బ్రూహీతి ౬

శం.— ఇత్యుక్తో గౌతమేన రాజా స హ కృచ్ఛ్రీ- దుఃఖీ బభూవ కథం త్విదమితి. స హ- కృచ్ఛ్రీభూతోఽప్రత్యాఖ్యేయం బ్రాహ్మణం మన్వానో న్యాయేన విద్యా వక్తవ్యేతి మత్వా తం హ- గౌతమం చిరం- దీర్ఘకాలం వసేత్యేవమాజ్ఞాపయాంచకార. ఆజ్ఞప్తవాన్ యత్పూర్వం ప్రత్యాఖ్యాతవాన్ రాజా విద్యాం, యచ్చ పశ్చాచ్చిరం వసేత్యాజ్ఞప్తవాన్,- తన్నిమిత్తం బ్రాహ్మణం క్షమాపయతి హేతువచనోక్త్యా- తం హోవాచ రాజా. సర్వవిద్యోఽపి బ్రాహ్మణోఽపి సన్ యథా- యేన ప్రకారేణ- మా- మాం హే గౌతమ అవదస్త్వం తామేవ విద్యాలక్షణాం వాచం మే బ్రూహీత్యజ్ఞానాత్ - తేన త్వం జానీహి తత్రాస్తి వక్తవ్యం- యథా- యేన ప్రకారేణేయం విద్యా ప్రాక్త్వత్తో న బ్రాహ్మణాన్ గచ్ఛతి- నగతవతీ. న చ బ్రాహ్మణా అనయా విద్యయాఽనుశాసితవన్తః. తదేతత్ప్రసిద్ధం లోకే యతః- యస్మాదు పురా- పూర్వం సర్వేషు లోకేషు క్షత్రస్యైవ- క్షత్రజాతేరేవానయా విద్యయా ప్రశాస

ఉ.— అసౌవావలోకో గౌతమాగ్నిస్తస్యాదిత్యఏవసమిద్రశ్మయోధూమోఽహరర్చిశ్చన్ద్రమా అఙ్గారానక్షత్రాణివిస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

సం- ప్రశాస్తృత్వంశిష్యాణామభూత్- బభూవ క్షత్రియపరమ్పరయైవేయంవిద్యైతావన్తంకాలమాగతా- తథాప్యహమేతాంతుభ్యంవక్ష్యామి త్వత్సంప్రదానాదూర్ధ్వంబ్రాహ్మణాన్గమిష్యతి అతోమయాయదుక్తం-తత్క్షన్తుమర్హసీత్యుక్త్వాతస్మైహోవాచవిద్యాంరాజా ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్

ఆ— కృచ్ఛ్రీబభూవేత్యుపదిశతి (కథమితి) గౌతమస్యవచనంరాజ్ఞోదుఃఖీభావకారణం తర్హి ప్రత్యాఖ్యాయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (సహేతి) కిమితితర్హిచిరంవసేత్యుక్తవానిత్యత్రాహ (న్యాయ ఇతి) సంవత్సరంవసేతీయావత్ వక్తవ్యావిద్యాచేదితిశేషః కథంరాజ్ఞో బ్రాహ్మణంప్రత్యాజ్ఞాంకుర్వతోనప్రత్యవాయస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాపూర్వమితి) ప్రత్యాఖ్యానాదివిషయే హేతువచనం న కేవలంవిద్యావశాదేవ శ్రైష్ఠ్యం- కింతుజాతితోపీత్యభిప్రేతః తర్హిబ్రాహ్మణాంవాచమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) విద్యాప్రవచనే ప్రస్తుతేసతీతియావత్ యథేత్యస్యాపేక్షితంపూరయతి (యథేతి) ప్రసిద్ధిమేవస్ఫోరయతి (తస్మాదితి) బ్రాహ్మణానామనయావిద్యయా ప్రశాస్తృత్వస్యప్రాగభావాదితీయావత్ ఇతిశబ్దోహేతుమర్థంకథయతి (క్షత్త్రియేతి) ఉక్తప్రత్యాఖ్యానాదికారణమశేషస్యార్థః ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా

రం— (సహకృచ్ఛ్రీబభూవతంహచిరంవసేత్యాజ్ఞాపయాఞ్చకార) ఏవముక్త్వారాజాగౌతమస్యప్రత్యాఖ్యేయతాంజ్ఞాత్వాకృచ్ఛ్రీ-దుఃఖితోబభూవ తంచగౌతమంవిద్యార్థంచిరంవసేత్యాజ్ఞాపయామాస. (తంహోవాచ) ఏవమాజ్ఞాప్యరాజాతంగౌతమంపునరువాచ కిమితి (యథామాత్వంగౌతమావదోయథేయంనప్రాక్త్వత్తఃపురావిద్యాబ్రాహ్మణాన్గచ్ఛతీత్యాది) హేగౌతమ త్వంమాంయథాఅవదః- తథాకరిష్యామీతిశేషః ఇయం- వక్ష్యమాణావిద్యాపురావిద్యార్థినాపియథా- యేనప్రకారేణ యస్మాద్ధేతోరితియావత్ త్వత్తఃప్రాగ్బ్రాహ్మణాన్నగచ్ఛతి- నప్రాప్తవతీ. తస్మాత్సర్వేషులోకేషుక్షత్రస్యైవప్రశాసనమభూత్-క్షత్రియజాతేరేవైతద్విద్యోపదేష్టృత్వం అతోబ్రాహ్మణేష్వేతద్విద్యాయా అభావాద్బ్రాహ్మణానామేవసమీపంగమిష్యామీతిబుద్ధిర్మాకార్యా, చిరవాసాజ్ఞాపనమపిసోఢవ్య, మితిభావః. (తస్మైహోవాచ) అథ చిరకాలముషితవతేతస్మై- గౌతమాయరాజావిద్యాముపదిదేశేత్యర్థః ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం— * పఞ్చమ్యామాహుతావాపఇత్యయంప్రశ్నః ప్రాథమ్యేనాపక్రియతే- తదపాకరణమన్వితరేషామపాకరణమనుకూలంభవేదితి అగ్నిహోత్రాహుత్యోః కార్యారమ్భోయః-సఉక్తోవాజసనేయకే. తంప్రతిప్రశ్నాః- ఉత్క్రాన్తిరాహుత్యోర్గతిః ప్రతిష్ఠాతృప్తిఃపునరావృత్తిర్లోకంప్రత్యుత్థాయీతి తేషాంచాపాకరణముక్తంతత్రైవ * తేవాఏతేఆహుతీహుతేఉత్క్రామతస్తేఅన్తరిక్షమావిశతస్తేఅన్తరిక్షమేవాహవనీయంకుర్వాతేవాయుంసమిధంమరీచీరేవశుక్లామాహుతింతేఅన్తరిక్షంతర్పయతస్తేతతఉత్క్రామతఇత్యాది-ఏవమేవపూర్వవద్దివంతర్పయతస్తేతతఆవర్తేతే, ఇమామావిశ్యతర్పయిత్వాపురుషమావిశతః, తతస్స్త్రియమావిశ్యలోకంప్రత్యుత్థాయీభవతీ, తి తత్రాగ్నిహోత్రాహుత్యోఃకార్యారమ్భమాత్రమేవంప్రకారంభవతీత్యుక్తం. ఇహతుతంకార్యారమ్భమగ్నిహోత్రాపూర్వపరిణామలక్షణంపఞ్చధాప్రవిభజ్యాగ్నిత్వేనోపాసనముత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనంవిధిత్సన్నాహ (అసౌవావలోకోగ్నిరిత్యాది) ఇహసాయంప్రాతరగ్నిహోత్రాహుతీహుతేపయఆదిసాధనేశ్రద్ధాపురస్సరేఆహవనీయాగ్నిసమిద్ధూమార్చిరఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గభావితేకర్త్రాదికారకభావితేచాన్తరిక్షంక్రమేణోత్క్రమ్యద్యులోకంప్రవిశన్త్యౌసూక్ష్మభూతే అప్సమవాయిత్వాదప్శబ్దవాచ్యేశ్రద్ధాహేతుత్వాచ్చశ్రద్ధాశబ్దవాచ్యే- తయోరధికరణోఽగ్నిః- అన్యచ్చతత్సమ్బద్ధంసమిదాద్యుచ్యతే అసావగ్న్యాదిభావనా ఆహుత్యోః- సాపితథైవనిర్దిశ్యతే అసౌవావలోకోగ్నిర్హేగౌతమ యథాఽగ్నిహోత్రాధికరణమాహవనీయఇహ. తస్య- అగ్నేర్ద్యులోకాఖ్యస్యాదిత్యఏవసమిత్- తేనహీద్ధోఽసౌలోకోదీప్యతే. అతస్సమిన్ధనాత్సమిదాదిత్యః రశ్మయోధూమః- తదుత్థానాత్ సమిధోహిధూమఉత్తిష్ఠతి అహరర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాదాదిత్యకార్యత్వాచ్చ చన్ద్రమాఅఙ్గారాః - అహ్నః ప్రశమేఽభివ్యక్తేః అర్చిషోహి ప్రశమేఽఙ్గారాఅభివ్యజ్యన్తే. నక్షత్రాణివిస్ఫులిఙ్గాః- చన్ద్రమసోఽవయవాఇవవిప్రకీర్ణత్వసామాన్యాత్. ౧

ఆ— ననుయథాప్రశ్నమేవప్రతివచనముచితం-పఞ్చమంతుప్రశ్నంప్రాథమ్యేనప్రతివదతాక్రమోనిరాకృతః-తత్రకింకారణం-ఇత్యాహ (పఞ్చమ్యామితి) అర్థక్రమమనుసృత్యపాఠక్రమోఽభిధాతవ్యఇత్యర్థః. ననువాజసనేయకేఽగ్నిహోత్రప్రకరణేఽగ్నిహోత్రాహుత్యపూర్వపరిణామంజగదిత్యుక్తం- తదేవేహాపివివక్షితమితికిమనేనపిష్టపేషణన్యాయేనేత్యాశఙ్క్యార్థభేదంవక్తుమగ్నిహోత్రప్రకరణస్థితమర్థమనువదతి (అగ్నిహోత్రాహుత్యోరితి) ఉక్తప్రకారమేవప్రదర్శయన్ప్రథమంయాజ్ఞవల్క్యస్యజనకంప్రతిషట్ప్రశ్నానుత్థాపయతి (తంప్రతీతి) కార్యారమ్భస్తత్ఫలార్థః. అగ్నిహోత్రాహుత్యపూర్వపరిణామోజగదిష్యతే తత్రాగ్నిహోత్రేసాయంప్రాతశ్చహుతయోరాహుత్యోరస్మాల్లోకాదుత్క్రాన్తిః, ఉత్క్రాన్తయోరాహుత్యోఃపరలోకంప్రతిగతయోస్తత్రప్రతిష్ఠా, ప్రతిష్ఠితయోస్సవర్గయోస్సమ్పద్యమానాత్తృప్తిః, తృప్తిమాహాత్మ్యావస్థితయోఃపునరి

ఉ.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సమ్భవతి॥ ... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

మంలోకం ప్రత్యావృత్తిః, ఆవృత్తయోరాశ్రయః పుమాన్ కథమముంలోకం ప్రత్యుత్థానశీలో భవతి, ఇత్యార్యారమ్భమధికృత్య షట్ప్రశ్నాః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః తత్రైవ వాజసనేయకే యాజ్ఞవల్క్యం ప్రతిజనకస్య ప్రతివచనం దర్శయతి (తేషాంచేతి) అపూర్వరూపేణ ఖల్వాహుతీయజమానముత్క్రాన్త మన్తరిక్షమావిశతః తే చ సోమాదినా యజమానేఽన్తరిక్షమావిశతిహా శ్రితత్వాత్తదావిశతః తే పునరన్తరిక్షస్థయజమానాసహితయా స్థితేస్వ యమన్తరిక్షఏవాహవనీయమేవ కుర్వాతే- ఆహుత్యధికరణస్యాహవనీయత్వాత్ తత్ర వాయుం సమిధమేవ కురుతః- వాయునాఽన్తరిక్షస్య సమిద్ధత్వాత్ శుక్లాం- శుద్ధామాహుతిం మరీచిరేవాదత్తే- మరీచీనామన్తరిక్షేవ్యాప్తత్వాత్ తే చాన్తరిక్షే తన్నిష్ఠం యజమానం ఫలోపభోగాది ధాతే తే పునర్దివమావిశతః యజమానేన సహాహుతీ యజమానే చ ద్యులోకమావిశతి సహైవ తతః తద్వివమేవాహవనీయం, కుర్వాతే- ఆదిత్యం సమిధం, మిత్యాదస్పష్టం చయదేవోక్తం యథావా ఆహుతీ పూర్వమన్తరిక్షం తర్పయత ఇత్యుక్తం- తస్మైవద్యులోకస్థం యజమానం ఫలదానేన సుఖినం మానస్యాతే తే చార్థక్షయే తతో ద్యులోకాద్యజమానేన పృథివీమావిశతి అబ్యాతే సహావర్తేతే పృథివీం చావిశ్య ప్రీత్యాదినా స్వాశ్రయం స్పష యిత్వా రేతస్సేచం పురుషమాశ్రయస్వాత్మనా పశతః పురుషాచ్చ రేతోద్వారాద్వితీయం ప్రకృతికామావిశ్య గర్భీభూతం స్వాశ్రయం కర్మానుష్ఠానయోగ్య దేహభాగినమాపాదయతః తతోఽసావారలోకే పంకర్మానుష్ఠాయ- లోకం ప్రత్యుత్థానశీలో భవతీతి సర్వం జనకేనోక్తమిత్యర్థః ఇదానీం కస్తు వేదే జనిర్గ్రిత్యాశయ్యోక్తమేవ సప్తక్షిప్యాహ (తత్రేతి) వాజసనేయకం సప్తమ్యర్థః ప్రకృతశ్రుతేరర్థవిశేషం దర్శయతి (ఇహాత్విపి) పఞ్చధా-ద్యు పర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్ప్రకారైరిత్యర్థః. పఞ్చాగ్నిసమ్బన్ధమపకార్య ప్రథమపర్యాయస్య తాత్పర్యమాహ (ఇహేతి) అయం లోకః- భూలోకః తస్మిన్నిత్యర్థః ఆహుత్యోరప్సు ప్రవేశనిర్దిష్టం విశినష్టి (పయ ఇదీతి) తయోః శ్రద్ధాత్వసిద్ధ్యర్థం శ్రద్ధా పురస్సరేత్యుక్తం తయోరధికరణోఽగ్నిస్తాదికల్పనోపదేశేవ విశేషణాన్తరమాపత్తే (ఆహవనీయేతి) ఉభయోరస్వత్వం ప్రత్యుపహరతి (కర్తాదీతి) అనికరణత్వోభావ ప్రధానోపశ్లిష్టః కాల్పనికో ద్యులోకాద్యాఖ్యాగ్నిః (తల్పమ్బద్ధమితి) తచ్ఛబ్దోఽగ్నివిషయః అన్యచ్చేత్యుక్తం స్పష్టయతి (సమిదాదీతి) ఆదిశబ్దోధూమార్చిరఙ్గారాదివిషయః. పర్యాయతాత్పర్యముక్త్వాఽక్షరాణి వ్యాకరోతి (అసావిత్యాదినా) ఇహేతి- ఏతల్లోకనిర్దేశః పూర్వేణ సమ్బధ్యతే తదుత్థానాదిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేనాదిత్యో గృహీతః ౧

రం.— తత్ర ※ వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తి ఇతి పఞ్చమప్రశ్నప్రతివచనస్య ఇతర ప్రతివచనానుకూలత్వాత్ ప్రథమ తదేవాహ (అసౌవావలోకో గౌతమాగ్నిః) హేగౌతమ అసౌలోకః- స్వర్గలోక ఏవాగ్నిః (తస్యాదిత్య ఏవ సమిత్) ఆదిత్యేనహి ద్యులోకో దీప్యతే (రశ్మయోధూమః) ధూమస్యేవ సముత్థితత్వాదాదిత్యరశ్మీనాం ధూమత్వం (అహరర్చిః) ప్రకాశకత్వాత్ (చన్ద్రమా అఙ్గారాః) అర్చిః ప్రశమకాలభవత్వాచ్చ చన్ద్రమసోఽఙ్గారత్వం (నక్షత్రాణి విస్ఫులిఙ్గాః) చన్ద్రావయవవదుపలభ్యమానత్వాద్విస్ఫులిఙ్గత్వం. ౧

శం.— తస్మిన్నేతస్మిన్- యథోక్తలక్షణేఽగ్నౌ దేవాః- యజమానప్రాణా అగ్న్యాదిరూపా అధిదైవతం శ్రద్ధాం - అగ్నిహోత్రాహుతిపరిణామావస్థారూపాః సూక్ష్మా ఆపః శ్రద్ధాభావితాః శ్రద్ధా ఉచ్యన్తే- ※ పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీత్యపాం హోమ్యతయా ప్రశ్నే శ్రుతత్వాత్ ※ శ్రద్ధా వా ఆపః శ్రద్ధామేవారభ్య ప్రణీయ ప్రచరన్తీతి చ విజ్ఞాయతే తాం శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా - అపాం శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యానాం ద్యులోకాగ్నౌ హుతానాం పరిణామస్సోమో రాజా సమ్భవతి యథా బీజాదయో బీజాదిప్రస్తరపాకాయుగాదిప ఖకరోపనీతాస్తత ఆదిత్యేయక ఆదికార్యం రోహితాదిరూపలక్షణమారభన్తఇత్యుక్తం - తథేమా అగ్నిహోత్రాహుతిసమవాయిన్యస్సూక్ష్మాః శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ఆపోద్యులోకమనుప్రవిశ్య చాన్ద్రం కార్యమారభన్తే ఫలరూపమగ్నిహోత్రాహుత్యోః యజమానాశ్చ తత్కర్తార ఆహుతిమయా ఆహుతిభావనాభావితా ఆహుతిరూపేణ కర్మణా ఆకృష్టాః శ్రద్ధాఽప్సమవాయినోద్యులోకమనుప్రవిశ్య సోమభూతా భవన్తి తదర్థం హి తైరగ్నిహోత్రం హుతం. అత్రత్వాహుతిపరిణామ ఏవ పఞ్చాగ్నిసమ్బన్ధక్రమేణ ప్రాధాన్యేన వివక్షితః ఉపాసనార్థం- న యజమానానాం గతిః తాం త్విదమపాం ధూమాది క్రమేణోత్తరత్ర వక్ష్యతి, విద్యాం చోత్తరాం విద్యాకృతాం,... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— అధ్యాత్మాధిదైవవిభాగేన దేవాన్ విశదయతి (యజమానేతి) ప్రత్యయవిశేషత్వేన శ్రద్ధాయా హోమ్యత్వానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య శ్రద్ధాం వ్యాకరోతి (అగ్నిహోత్రేతి) కిఞ్చ- ప్రశ్నప్రతివచనయోరేకార్థత్వాత్, ప్రశ్నే చాపాం హోమ్యతయా శ్రుతత్వాత్, ప్రతివచనేపితాః శ్రద్ధాశబ్దితా హోమ్యతయా వివక్షితా ఇత్యాహ (పఞ్చమ్యామితి) అప్సు శ్రద్ధాశబ్దస్య వృద్ధవ్యవహార ప్రయోగాభావాన్నైవమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రద్ధేతి) కథమాపః శ్రద్ధాశబ్దేన ప్రసిద్ధవదుచ్యన్తే-తత్రాహ (శ్రద్ధామితి) శ్రద్ధాపూర్వకహోమముద్దిశ్య పయస్సోమాజ్యాహుతిసాధనం సంపాద్య జుహోతీతి తైత్తిరీయకాః పఠన్తి- తథా చాప్సు శ్రద్ధాశబ్దస్సమ్భవతీత్యర్థః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఉక్తం-మ

ఉ.— పర్జన్యో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య వాయురేవ సమిదభ్రం ధూమో విద్యుదర్చిరశనిరఙ్గారా హ్రాదునయో విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః సోమగ్ రాజానం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్వర్షగ్ సమ్భవతి. … ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

ధువిద్యాయామిలి శేషః చాన్ద్రం శరీరం- చన్ద్రసమీపస్థం తత్సదృశం శరీరమిత్యర్థః తథా చ యజమానానాం కథం ఫలిత్వం - అత ఆహ (యజమానాశ్చేతి) ఆహుతిరితి చ్ఛన్దైన గృహ్యతే ప్రాధాన్యం మయి డక్ష్యః లదేవస్పష్టయతి (ఆహుతిభావనా దావితా ఇతి) ఆత్మసంస్కృతాః. తదనుసారిణః తదాశ్రయా ఇత్యర్థః. శబ్దాభిలత్వఫలమాహ (ఆహుతిరూపేణేతి) తేనాకృష్టత్వం - వశీకృతత్వం ఆహుతిభావనాధారితా ఇత్యుక్తం స్పష్టయతి (శ్రద్ధేతి) అపూర్వకంపయ సోమాదిసాధ్యం యత్కర్మ- తదాశ్రయా ఇత్యర్థః సోమభూతాః - తత్సమీపస్థం శరీరం ప్రాప్యతత్స్వరూపా ఇత్యర్థః కథం సోమసారూప్యం ధర్మిగం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదర్థమితి) యజమానానాం సోమభావోగమిపు స్తరేణ న సిధ్యతి-తథా చ వక్తవ్యా గతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) ఆహవనీయోఽగ్నిస్స్పష్టమర్థః సాతర్త్విక్ త్రూచ్యతే- సహితదు క్తిమ న్తరేణ యథోక్తం ఫలం న సిద్ధ్యతి- అత ఆహ (తాంత్వితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతి) ఆదిత్యాదిలక్షణ సమిదాద్యుపేతే ద్యులోకలక్షణాగ్నౌ దేవాః- ఇన్ద్రియాణి శ్రద్ధాం- * శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రుతేః శ్రద్ధాశబ్దితా అపో జుహ్వతి ఆత్మ ధర్మ భూత బుద్ధి విశేష లక్షణ శ్రద్ధాయా హోతవ్యత్వాసమ్భవాచ్ఛ్రద్ధాశబ్దేనాప ఏవోచ్యన్త ఇతి ద్రష్టవ్యం. న చేన్ద్రియాణాం ద్యులోకాగ్నౌ భూతసూక్ష్మరూపాహుతి ప్రక్షేపకర్తృత్వం కథమితి వాచ్యం- ఇన్ద్రియాణామథాపే భూతసూక్ష్మాణాం జీవం పరిష్వజ్య ద్యులోకగమనాసమ్భవాదిన్ద్రియాణాం హోతృత్వముపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం ద్యులోకాది ప్రాపక కర్మణామిన్ద్రియాధీనత్వాద్వా తథోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం (తస్యా ఆహుతేః సోమో రాజా సమ్భవతి) ఏవం స్వకర్మభిర్ద్యులోకం గతో జీవః స్వర్గభోగయోగ్యదివ్యదేహయుక్తో భవతీత్యర్థః నచాప్శబ్దితానాం భూతసూక్ష్మాణాం సోమరాజభావే కథితే కథం జీవస్య [illegible] త్తరత్ర పిత్ర్యయాణే *ఏష సోమో రాజేతి చన్ద్రమసం ప్రాప్య [illegible] సోమరాజభావ శ్రవణాదత్ర నిర్దిశ్యమానస్య సోమరాజభావస్యాపి భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తజీవవిషయత్వాత్.... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

శం.— ద్వితీయహోమపర్యాయార్థమాహ- పర్జన్యో వావ- పర్జన్య ఏవ గౌతమాగ్నిః పర్జన్యో నామ - వృష్ట్యుపకరణాభిమానీ దేవతావిశేషః తస్య వాయురేవ సమిత్- వాయునా హి పర్జన్యోఽగ్నిస్సమిధ్యతే- పురోవాతాదిప్రాబల్యే వృష్టిదర్శనాత్ అభ్రం ధూమః- ధూమకార్యత్వాద్ధూమవచ్చ లక్ష్యమాణత్వాత్, విద్యుదర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాత్. అశనిరఙ్గారాః - కాఠిన్యాద్విద్యుత్సమ్బన్ధాద్వా (హ్రాదునయో విస్ఫులిఙ్గాః) హ్రాదునయః- గర్జితశబ్దా మేఘానాం. విప్రకీర్ణత్వసామాన్యాత్. ౧

ఆ — ద్వితీయహోమస్సమ్బన్ధి ద్వితీయః పర్యాయః- తస్యార్థం నిర్జ్ఞాతుం శేషపర్యాయమాదత్తే శ్రుతిరిత్యర్థః పురోవాతాదీత్యాదిశబ్దేన వర్షహేతుర్వాయుభేదో గృహ్యతే ఉక్తం చాబ్రాహ్మణానాం ధూమకార్యత్వం పౌరాణికైః * యజ్ఞధూమోద్భవం త్వభ్రం ద్విజానాం చ హితం సదా। దావాగ్నిధూమసమ్భూతమభ్రం వనహితం స్మృతం। మృతధూమోద్భవం త్వభ్రమశుభాయ భవిష్యతి। అభిచారాగ్నిధూమోత్థం భూతనాశాయ వై ద్విజా ఇతి ౧

రం — (పర్జన్యో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య వాయురేవ సమిదిత్యాది) పర్జన్యః- వృష్టిప్రవర్తకో దేవః. హ్రాదునయః- మేఘగర్జితాని శిష్టం స్పష్టం అత్ర వాయ్వాదీనాం సమిదాదికల్పనానిమిత్తం యథాయోగ్యమన్వేషణీయం. ౧

శం.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః- పూర్వవత్సోమం రాజానం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్వర్షం సమ్భవతి- శ్రద్ధాఖ్యా ఆపః సోమాకారపరిణతా ద్వితీయే పర్యాయే పర్జన్యాగ్నిం ప్రాప్య వృష్టిత్వేన పరిణమన్తే. ……………………………………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ — అధ్యాత్మం యజమానస్య ప్రాణాః- ఇన్ద్రాదయ స్తదధిదైవతం దేవా ఇత్యాహ (పూర్వవదితి) సోమం రాజానమిత్యాదివ్యాచష్టే (శ్రద్ధాఖ్యా ఇతి). ……………………………………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః సోమం రాజానం జుహ్వతి) ద్యులోకభోగనిమిత్తకర్మావసానే సోమరాజశబ్దితస్య దేహాద్రవీభూతస్య పర్జన్యే హోమః వృష్టిరూపేణ పరిణామ ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ……………………………………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

౬.— పృథివీ వావ గౌతమాగ్నిస్తస్యాః సంవత్సర ఏవ సమిదాకాశో ధూమో రాత్రిరర్చిర్దిశోఽఙ్గారా అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా వర్షం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేరన్నꣳ సమ్భవతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

౭.— పురుషో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య వాగేవ సమిత్ప్రాణో ధూమో జిహ్వార్చిశ్చక్షురఙ్గారాః శ్రోత్రం విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా అన్నం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

యోషా వావ గౌతమాగ్నిస్తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిద్యదుపమన్త్రయతే స ధూమో యోనిరర్చిర్యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారా అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాః. ౧

శం — (పృథివీ వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) పూర్వవత్. తస్యాః - పృథివ్యాఖ్యస్యాగ్నేః సంవత్సర ఏవ సమిత్ - సంవత్సరేణ హి కాలేన సమిద్ధా పృథివీ వ్రీహ్యాదినిష్పత్తయే భవతి. ఆకాశో ధూమః - పృథివ్యా ఇవోత్థిత ఆకాశో దృశ్యతే - యథాఽగ్నేర్ధూమః. రాత్రిరర్చిః - పృథివ్యా హ్యప్రకాశాత్మికాయా అనురూపా రాత్రిః - తమోరూపత్వాత్. అగ్నేరివానురూపమర్చిః. దిశోఽఙ్గారాః - ఉపశాన్తత్వసామాన్యాత్. అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః - క్షుద్రత్వసామాన్యాత్ ౧

రం — (పృథివీ వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) (తస్యాస్సంవత్సర ఏవ సమిత్) సంవత్సరేణ కాలేన హి సమిద్ధా పృథివీ సస్యాదినిష్పత్తయే భవతి (ఆకాశో ధూమో రాత్రిరర్చిః) నీలరూపాశ్రయపృథివ్యగ్నేరనురూపత్వాద్రాత్రేరర్చిష్ట్వం ౧

శం — (తస్మిన్నిత్యాది) సమానం. తస్యా ఆహుతేరన్నం - వ్రీహియవాదిసమ్భవతి ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

రం — (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా వర్షం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేరన్నం సమ్భవతి) శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాని భూతసూక్ష్మాణి ఇన్ద్రియసంయుక్తాని స్వర్గే భోగయోగ్యదేహాకారేణ పరిణతాని సుకృతక్షయే ద్రవీభూతాని సన్తి పర్జన్యమవాప్య వర్షరూపాణి భూత్వా పృథివీం ప్రాప్య వ్రీహియవాద్యన్నాత్మనా భవన్తీత్యర్థః ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

శం — పురుషో వావ గౌతమాగ్నిః తస్య వాగేవ సమిత్ - వాచా హి - ముఖేన సమిధ్యతే పురుషః - న మూకః. ప్రాణో ధూమః - ధూమ ఇవ ముఖాన్నిర్గమనాత్. జిహ్వాఽర్చిః - లోహితత్వాత్. చక్షురఙ్గారాః - భాస ఆశ్రయత్వాత్. శ్రోత్రం విస్ఫులిఙ్గాః - విప్రకీర్ణత్వసామాన్యాత్ ౧

రం — (పురుషో వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) (తస్య వాగేవ సమిత్) వాచా హి సమిధ్యతే పురుషః - వావాగ్మీ. అతో వాక్సమిత్ ఏవమన్యద్ద్రష్టవ్యం ౧

శం — సమానమన్యత్. అన్నం జుహ్వతి - వ్రీహ్యాదిసంస్కృతం. తస్యా ఆహుతేః రేతస్సమ్భవతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్

షష్ఠసప్తమఖణ్డభాష్యటీకా నాస్తి

రం — (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా అన్నం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి) ఏవం వ్రీహ్యాద్యన్నరూపాణి భూతసూక్ష్మాణి జీవసంశ్లిష్టాని పురుషేణాద్యమానాని పురుషే రేతోరూపేణ పరిణమన్త ఇత్యర్థః ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యోషా వావ గౌతమాగ్నిః. తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిత్ - తేన హి సా పుత్రాద్యుత్పాదనాయ సమిధ్యతే. యదుపమన్త్రయతే స ధూమః - స్త్రీసమ్భవాదుపమన్త్రణస్య. యోనిరర్చిః - లోహితత్వాత్. యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారాః - అగ్నిసమ్బన్ధాత్. అభినన్దాః - సుఖలవా విస్ఫులిఙ్గాః - క్షుద్రత్వాత్. అత్రానన్దీయం నాస్తి.

ఉ.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

ఇతి తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి స ఉల్బావృతో గర్భో దశ వా మాసానన్తశ్శయిత్వా యావద్వాఽథ జాయతే. ౧

రం.— (యోషా వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) ఉపమన్త్రణం- సఙ్కేతకరణం లోహితత్వాద్యోనేరర్చిష్ట్వం అన్తఃకరణం- మిథునీకరణం అభినన్దాః- తజ్జన్యసుఖలవాః ౧

శం.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతి ఏవం శ్రద్ధాసోమవర్షాన్నరేతోహవనపర్యాయక్రమేణాప ఏవ గర్భీభూతాస్తాః తత్రాపామాహుతిసమవాయిత్వాత్ ప్రాధాన్యవివక్షయా ఆపః పఞ్చమ్యామాహుతౌ పురుషవచసో భవన్తీతి- నత్వాప ఏవ కేవలాస్సోమాదికార్యమారభన్తే. నచాపోఽత్రివృత్కృతాస్సన్తీతి త్రివృత్కృతత్వేఽపి విశేషసంజ్ఞాలాభో దృష్టః పృథివీయమిమా ఆపోఽయమగ్నిరిత్యన్యతమబాహుల్యనిమిత్తః తస్మాత్సముదితాన్యేవ భూతాని బాహుల్యాత్కర్మసమవాయీన్యపాం సోమాదికార్యారమ్భకాణ్యాప ఇత్యుచ్యన్తే దృశ్యతే చ ద్రవబాహుల్యం సోమవృష్ట్యన్నరేతోదేహేషు బహు ద్రవం చ శరీరం- యద్యపి పార్థివం ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అ[illegible]

ఆ.— తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతీత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (ఏవమితి) యథోక్తరీత్యా శ్రద్ధాదీనాం రేతోన్తానాం ద్యుపర్జన్యలోకాదిషు యోషిదన్తేష్వగ్నిషు హవనాని- తేషామేకైకస్మిన్ పర్యాయే యః క్రమో వ్యాఖ్యాతః- తేనేతి యావత్ కథం పునరాపో గర్భీభవన్తి- భూతాన్తరాణామపి తుల్యో గర్భీభావః- తస్య పాఞ్చభౌతికత్వాత్ అత ఆహ (తత్రేతి) భూతానాం మధ్యే కిమిత్యపాం ప్రాధాన్యవివక్షయా నిర్దేశః- తాసామేవ కేవలానాం కార్యారమ్భకత్వవివక్షా కిం న స్యాత్- తత్రాహ (నత్విలి) భూతాన్తరాసహకృతానాం కేవలానామపామారమ్భకత్వే యదారబ్ధం కార్యం- నతద్భోగాయతనం- తస్య జలబుద్బుదవదత్యన్తచఞ్చలత్వాదిత్యర్థః కేవలానామప్యస్త్వపి త్యుక్తం ఇదానీం తదేవ నాస్తీత్యాహ (నచేతి) ఇతి శబ్దః భూతానాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి శ్రుతేరితి హేత్వర్థః సర్వస్య త్రివృత్కృతత్వే కథం దృష్టో విశేషవ్యపదేశో యుజ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (త్రివృత్కృతత్వేఽపీతి) అపాం ప్రాధాన్యవివక్షయా ప్రశ్నప్రతివచనయోరప్శబ్ద ఇత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కేవలానామపామసత్త్వాదితి యావత్ కథమారమ్భకేషు భూతేష్వపాం బాహుల్యమవగతమిత్యాశఙ్క్య కార్యద్వారా తదధిగతిరిత్యాహ (దృశ్యతే చేతి) సోమాదీనామప్బాహుల్యేఽపి కథం పార్థివశరీరస్య తద్బాహుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (బహు ద్రవం చేతి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతి) రేతోరూపాణి తాన్యేవాని ద్వారా స్త్రియం ప్రవిశ్య గర్భత్వేన పరిణమన్త ఇత్యర్థః ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తత్ర పఞ్చమ్యామాహుతౌ హుతాయాం రేతోరూపా ఆపో గర్భీభూతాః ఇతి తు- ఏవం తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి వ్యాఖ్యాత ఏకః ప్రశ్నః యత్తు ద్యులోకాదీమాం ప్రత్యావృత్తయోరాహుత్యోః పృథివీం పురుషం స్త్రియం క్రమేణావిశ్య లోకం ప్రత్యుత్థాయీ భవతీతి వాజసనేయక ఉక్తం- తత్ప్రాసఙ్గికమిహోచ్యతే ఇహ చ ప్రథమే ప్రశ్న ఉక్తం వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీతి- తస్య చాయముపక్రమః - సః గర్భః - అపాం పఞ్చమః పరిణామవిశేషః ఆహుతికర్మసమవాయినీనాం శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యానాం ఉల్బావృతః - ఉల్బేన- జరాయుణా ఆవృతః - వేష్టితో దశ వా నవ వా మాసానన్తః -, మాతుః కుక్షౌ శయిత్వా యావద్వా - యావతా కాలేనన్యూనేనాతిరిక్తేన వాఽథ నన్తరం జాయతే (ఉల్బావృత ఇత్యాది) వైరాగ్యహేతోరిదముచ్యతే కష్టం హి మాతుః కుక్షౌ మూత్రపురీషవాతపిత్తశ్లేష్మాదిపూర్ణే తదనులిప్తస్య గర్భస్యోల్బాశుచిప్రావృతస్య లోహితరేతోఽశుచిబీజస్య మాతురశితపీతరసానుప్రవేశేన వివర్ధమానస్య నిరుద్ధశక్తిబలవీర్యతేజః ప్రజ్ఞాచేష్టస్య శయనం తతో యోనిద్వారేణ పీడ్యమానస్య కష్టతరా నిస్సృతిర్జన్మేతి వైరాగ్యం గ్రాహయతి ముహూర్తమప్యసహ్యం దశ వా నవ వా మాసానతిదీర్ఘకాలమన్తశ్శయిత్వేతి. ౧

ఆ.— పఞ్చమప్రశ్ననిర్ణయముపసంహర్తుం పాతనికాం కరోతి (తత్రేతి) యోషాగ్నావితి యావత్ గర్భీభూతాః- పురుషవచసో భవన్తీతి సమ్బన్ధః ఉక్తార్థం వాక్యం యోజయతి (ఇతి త్వితి) అపాం గర్భీభావోక్తిమాత్రేణ పురుషవచస్త్వస్యానిర్ణీతత్వాదలముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్య తస్య తాత్పర్యమాహ (యత్త్వితి) ఆహుత్యోః- సమ్బన్ధీతి శేషః. ప్రాసఙ్గికం- గర్భీభావోక్తిప్రసఙ్గాదాగతమితి యావత్. ఇహేతి- ప్రకృతశ్రుత్యుక్తిః ప్రాసఙ్గికీం సఙ్గతిం త్యక్త్వా సాక్షాదేవ పూర్వోత్తరగ్రన్థయోరస్తి సఙ్గతిరితి తాత్పర్యాన్తరమాహ (ఇహ చేతి) ప్రజానామూర్ధ్వగమనముత్తర

ఊ.— సజాతోయావదాయుషం జీవతితం ప్రేతందిష్టమితోఽగ్నయఏవహరన్తియత ఏవేతోయతస్సమ్భూతోభవతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఃఖణ్డః

త్రిరూపయిష్యతే- తాదర్థ్యేనతాసాముత్పత్తిరాదావుచ్యతఇత్యర్థః ద్వివిధాంసఞ్జ్ఞాముక్త్వావాక్యాక్షరాణియోజయతి (సగర్భఇతి) సోమప్రభృత్యన్నరేతోంతస్యపేష్యపఞ్చమత్వంగర్భాన్తస్యపరిణామస్య ద్రష్టవ్యం అపాం ప్రకృతత్వాద్బాలనాద్ధమాహుతీత్యాదిపిశేషణద్వయం అథవా-పూర్వోక్తాత్కాలాన్న్యూనేనాధికేనవాకాలేనయావతాజన్తుస్సమగ్రాఙ్గోజాయతే- తావతాకాలేనకుక్షౌశయిత్వేతిసమ్బన్ధః అనన్తరం- యోనితోనిర్గమనకారణీభూతకర్మాన్నివ్యక్తైరితిశేషః ఉల్బావృతత్వం, కుక్షౌచిరంశయనం, యోనిలోనిస్సరణ, మిత్యేతదశేషమతిప్రసిద్ధంకిమితిశ్రుత్యావ్యపదిశ్యతే- తత్రాహ (ఉల్బావృతఇత్యాదీతి) వైరాగ్యార్థత్వమస్యస్ఫుటయతి (కష్టంహీతి) శ్లేష్మాదీత్యాదిశబ్దేనాసృఙ్మూత్రస్నాయుమజ్జాదీనిగృహ్యన్తే (తిదనులిప్తస్యేతి) తచ్ఛబ్దోమూత్రపురీషాదివిషయః శక్తిః- బుద్ధిసామర్థ్యం. బలం- దేహసామర్థ్యం తేజః- శరీరగతాకాన్తిః ప్రజ్ఞా-చేతనాజీవధర్మః చేష్టా- ప్రాణధర్మః తాఃనిరుద్ధాఃయస్యతస్యేతివిగ్రహః మాతురుదరేశయనస్యకష్టత్వేపితదుదరాద్యోనిద్వారానిస్సరణంసుఖకరమితిచేత్ నేత్యాహ (తతఇతి) తద్గ్రాహకత్వప్రకారమేవాభినయతి (ముహుర్గమపీతి) యన్మాతురన్నశయనంముహుర్గమపిదుస్సహం- తత్కూర్ధదీర్ఘకాలంశయితుంశక్యం కథంచదశమాసవమాసాననశ్నయిత్వాపునర్యోనిద్వారాదుష్కరంనిస్సరణం దుస్సహంస్యాదితివైరాగ్యంగ్రాహయతిశ్రుతిరిత్యర్థః ౧

రం— (ఇతితుపఞ్చమ్యామాహుతావాపఃపురుషవచసోభవన్తీతి) ఉక్తప్రకారేణశ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోరూపాహుతీనాంపఞ్చేరేతోరూపాయాంపఞ్చమ్యామాహుతౌ ... నిపురుషశబ్దాభిలపనీయానిభవన్తీత్యర్థః ఇతిశబ్దఃపఞ్చమప్రశ్నప్రతివచనసమాప్తిద్యోతనార్థః (సఉల్బావృతోగర్భోదశవామాసాననశ్నయిత్వాయావద్వాఽథజాయతే) సఃగర్భఉల్బేన-జరాయుణావేష్టనేనవేష్టితస్సన్ దశమాసాన్- మాతృకుక్షౌశయిత్వా యావద్వా- నవవాఏకాదశవాద్వాదశవామాసాన్కుక్షౌశయిత్వాఅథ-అనన్తరంజాయతఇత్యర్థః ౧

శం.— సఏవంజాతోయావదాయుషంపునర్ఘటీయన్త్రవద్గమనాగమనాయకర్మకుర్వన్- కులాలచక్రవద్వాతిర్యగ్భ్రమణాయ-యావత్కర్మణోపాత్తమాయుః- తావజ్జీవతి తమేవంక్షీణాయుషం ప్రేతం- మృతం దిష్టం- కర్మణానిర్దిష్టంపరలోకంప్రతి- యదిచేజ్జీవన్వైదికేకర్మణిజ్ఞానేవాఽధికృతః తమేనంమృతమితః- అస్మాద్గ్రామాదగ్నయే- అగ్న్యర్థమృత్విజోహరన్తిపుత్రావాఽన్త్యకర్మణే యతఏవఇతః- అగతోఽగ్నేస్సకాశాచ్ఛ్రద్ధాద్యాహుతిక్రమేణ, యతశ్చపఞ్చభ్యోఽగ్నిభ్యస్సంభూతః- ఉత్పన్నోభవతి,- తస్మాఏవాగ్నయేహరన్తి స్వామేవయోనిమగ్నిమాపాదయన్తీత్యర్థః ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ— జాతస్యపునరసద్ధానాన్తిత్యాశఙ్క్యాహ (సఏవమితి) యావదాయుషమిత్యేతద్వ్యాచష్టే (పునరితి) ఘటీయన్త్రవదూర్ధ్వంగమనాగమనార్థంవాకులాలచక్రవత్తిర్యగ్భ్రమణార్థంవానిషిద్ధంకర్మపౌనఃపున్యేనాచరన్ యావత్కర్మణోపాత్తమాయుః- తావదస్మిన్దేహేజీవతి తతోమ్రియతే. విధాదజాతస్యమృత్యుర్ధ్రౌవ్యాన్నాస్తి సమ్యగ్జ్ఞానంవినాస్వస్తిప్రాప్తిరిత్యర్థః. అస్తుత్విహాన్త్యస్యక్రియాకృత్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (తమేవమితి) సర్వస్యైవహిమృతస్యపారలౌకికత్వంస్యాదితిచేత్ నేత్యాహ (యదీతి) తదాపరలోకంప్రతికర్మణానిర్దిష్టమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. యుక్తంచతన్మృతస్యాగ్న్యర్థంనయనమిత్యాహ (యతఇతి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా

రం.--- (సజాతోయావదాయుషంజీవతి) సఃగర్భోజాతస్సన్యావదాయుర్జీవతీత్యర్థః (తంప్రేతందిష్టమితోఽగ్నయఏవహరన్తియతఏవేతోయతస్సంభూతోభవతి) ఆయుఃక్షయసమయఏవతంప్రేతంపురుషందిష్టం- పరలోకాయనిర్దిష్టం అథవా-దిష్టం-కర్మానుసృత్య. యతఇ- ద్యులోకపర్జన్యాద్యగ్నేరితః- ఇహాగతః, యతశ్చ-యోషిద్రూపాగ్నేస్సంభూతః- ఉత్పన్నః, - తస్మాఅగ్నయఏవదేవాహరన్తి. తతశ్చద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సుపునరపిసమ్భ్రమతీత్యర్థః అయంచోపన్యాసోవైరాగ్యహేతుః కష్టంహిమాతుఃకుక్షౌమూత్రపురీషవాతపిత్తశ్లేష్మాదిపూర్ణాతదనులిప్తస్యగర్భస్యఉల్బాశుచిపూయావృతస్యశుక్లశోణితబీజస్యమాతురశితపీతరసానుప్రవేశేనవివర్ధమానస్యనిరుద్ధవీర్యబలశక్తితేజఃప్రజ్ఞాచేష్టస్యబహుకాలంశయనం, తతోయోనిద్వారేణపీడ్యమానస్యకష్టతరానిస్సృతిః, కర్మణోపాత్తంయావదాయుః-తావదేవజీవనం, పునరపిఘటీయన్త్రవద్గత్యాగమనారోహణావరోహణలక్షణంభ్రమణం, హిమ్స్రాయమాణంవైరాగ్యమాపాదయతి- అతఏతదుపన్యస్తమితిద్రష్టవ్యం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

మూ.— తద్య ఇత్థం విదుః యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే తేఽర్చిషమభిసంభవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షడుదఙ్ఙేతి మాసాంస్తాన్। ౧

శం — * వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీత్యయం ప్రశ్నః ప్రత్యుపస్థితోఽపాకర్తవ్యతయా తత్ర లోకం ప్రత్యుత్థితానామధికృతానాం గృహమేధినాం యే ఇత్థం- ఏవం యథోక్తం పఞ్చాగ్నిదర్శనం- ద్యులోకాద్యగ్నిభ్యో వయం క్రమేణ జాతా అగ్నిస్వరూపాః పఞ్చాగ్న్యాత్మకా ఇత్యేవం విదుః - జానీయుః కథమవగమ్యతే ఇత్థం విదురితి గృహస్థా ఏవోచ్యన్తే- నాన్య ఇతి గృహస్థానాం యేఽనిత్థంవిదః కేవలేష్టాపూర్తదత్తపరాః - తే ధూమాదినా చన్ద్రం గచ్ఛన్తీతి వక్ష్యతి యే చారణ్యోపలక్షితా వైఖానసాః పరివ్రాజకాశ్చ శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే - తేషాం చేత్థంవిద్భిః సహార్చిరాదినా గమనం వక్ష్యతి పారిశేష్యాదగ్నిహోత్రాహుతిసమ్బన్ధాద్గృహస్థా ఏవ గృహ్యన్త ఇత్థం విదురితి నను బ్రహ్మచారిణోఽప్యగృహీతా గ్రామశ్రుత్యాఽరణ్యశ్రుత్యా చానుపలక్షితాః సన్తి- కథం పారిశేష్యసిద్ధిః నైష దోషః- పురాణస్మృతిప్రామాణ్యాత్. ఊర్ధ్వరేతసాం నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణాముత్తరేణార్యమ్ణః పన్థాః ప్రసిద్ధః - అతస్తేఽప్యరణ్యవాసిభిః సహ గమిష్యన్తి ఉపకుర్వాణకాస్తు స్వాధ్యాయగ్రహణార్థా ఇతి న విశేషనిర్దేశార్హాః ననూర్ధ్వరేతస్త్వం చేదుత్తరమార్గప్రతిపత్తికారణం పురాణస్మృతిప్రామాణ్యాదిష్యతే- ఇత్థంవిత్త్వమనర్థకం ప్రాప్తం న- గృహస్థాన్ ప్రత్యర్థవత్త్వాత్ [illegible] తేషాం స్వభావతో దక్షిణో ధూమాదిః పన్థాః ప్రసిద్ధః తేషాం యే ఇత్థంవిదుః- సగుణం వాఽన్యద్బ్రహ్మ విదుః- [illegible] వాస్మిన్ [illegible] యదిదమర్చిషమేవేతిలిఙ్గాత్- ఉత్తరేణ తే గచ్ఛన్తి నన్వూర్ధ్వరేతసాం గృహస్థానాం చ సమానే ఆశ్రమిత్వే ఊర్ధ్వరేతసామేవోత్తరేణ పథా గమనం- న గృహస్థానామితి న యుక్తం అగ్నిహోత్రాదివైదికకర్మబాహుల్యే చ సతి నైష దోషః-అపూతా హి తే శత్రుమిత్రసంయోగనిమిత్తౌ హి తేషాం రాగద్వేషౌ, తథా ధర్మాధర్మౌ హింసానుగ్రహనిమిత్తౌ, హింసానృతమాయాఽబ్రహ్మచర్యాది, చ బహూన్యశుద్ధికారణాన్యపరిహార్యాణి తేషాం- అతోఽపూతాః అపూతత్వాన్నోత్తరేణ పథా గమనం హింసానృతమాయాఽబ్రహ్మచర్యాదిపరిహారాచ్ఛుద్ధాత్మానో హి తరే శత్రుమిత్రరాగద్వేషాదిపరిహారాద్విరజసః,- తేషాం యుక్త ఉత్తరః పన్థాః. తథా చ పౌరాణికాః * యే ప్రజామీషిరేఽధీరాస్తే శ్మశానాని భేజిరే। యే ప్రజాం నేషిరే ధీరాస్తేఽమృతత్వం హి భేజిర ఇత్యాహుః ఇత్థంవిదాం గృహస్థానామరణ్యవాసినాం చ సమానమార్గత్వే, అమృతత్వఫలే చ సతి, అరణ్యవాసినాం విద్యానర్థక్యం ప్రాప్తం- తథా చ శ్రుతివిరోధః * న తత్ర దక్షిణా యన్తి నావిద్వాంసస్తపస్విన ఇతి, * స ఏనమవిదితో న భునక్తీతి చ విరుద్ధం, న- ఆభూతసంప్లవస్థానస్యామృతత్వేన వివక్షితత్వాత్ తత్రైవోక్తం పౌరాణికైః * ఆభూతసంప్లవం స్థానమమృతత్వం హి భాష్యత ఇతి. యచ్చాత్యన్తికమమృతత్వం- తదపేక్షయా * న తత్ర దక్షిణా యన్తి * స ఏనమవిదితో న భునక్తీత్యాద్యాః శ్రుతయః [illegible] * న చ పునరావర్తన్త ఇతి * ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్త ఇత్యాది శ్రుతేః [illegible]- ఇమం మానవమితి విశేషణాత్, * తేషామిహ న పునరావృత్తిరస్తీతి, చ యది హ్యేకాన్తేనైవ నావర్తేరన్- ఇమం మానవ, మిహ, ఇతి చ విశేషణమనర్థకం స్యాత్ ఇమమిహేత్యాకృతిమాత్రముచ్యత ఇతి చేన్న- అనావృత్తిశబ్దేనైవ నిత్యానావృత్త్యర్థస్య ప్రతీతత్వాదాకృతికల్పనాఽనర్థికా, అత ఇమమిహేతి చ విశేషణార్థవత్త్వాయాన్యత్రావృత్తిః కల్ప్యా న చ సదేకమేవాద్వితీయమితి ప్రత్యయవతాం మూర్ధన్యనాడ్యాఽర్చిరాదిమార్గేణ గమనం- * బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి * తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ * న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి అత్రైవ సమవలీయన్త ఇత్యాది శ్రుతిశతేభ్యః నను తస్మాత్- జీవాదుచ్చిక్రమిషోః ప్రాణా నోత్క్రామన్తి - సహైవ గచ్ఛన్తీత్యయమర్థః కల్ప్యత ఇతి చేన్న- * అత్రైవ సమవలీయన్త ఇతి విశేషణానర్థక్యాత్ * సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తీతి చ ప్రాణైర్గమనస్య ప్రాప్తత్వాత్ తస్మాదుత్క్రామన్తీత్యాశఙ్కా నైషా యదాపి మోక్షస్య సంసారగతివైలక్షణ్యాత్ప్రాణానాం జీవేన సహాగమనమాశఙ్క్యతే తస్మాన్నోత్క్రామన్తీత్యుచ్యతే- తదాపి * అత్రైవ సమవలీయన్త ఇతి విశేషణమనర్థకం స్యాత్- న చ ప్రాణైర్వియుక్తస్య గతిరుపపద్యతే జీవత్వం వా సర్వగతత్వాత్సదాత్మనో నిరవయవత్వాత్ ప్రాణసమ్బన్ధమాత్రమేవ హ్యగ్నివిస్ఫులిఙ్గవజ్జీవత్వభేదకారణమిత్యతస్తద్వియోగే జీవత్వం గతిర్వా న శక్యా పరికల్పయితుం- శ్రుతయశ్చేత్ప్రమాణం న చ సతోఽణురవయవః స్ఫుటితో జీవాఖ్యః సంసారీ కుర్వన్ గచ్ఛతీతి శక్యం కల్పయితుం తస్మాత్ * తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీతి సగుణబ్రహ్మోపాసకస్య ప్రాణైః సహ నాడ్యా గమనం, సాపేక్షమేవ చామృతత్వం,- న సాక్షాన్మోక్ష ఇతి గమ్యతే- * తదపరాజితా పూస్తదైరంమదీయం సర ఇత్యాద్యుక్త్వా * తేషామేవైష బ్రహ్మలోక ఇతి విశేషణాత్ అతః పఞ్చాగ్నివిదో గృహస్థాః, యే చేమేఽరణ్యే వానప్రస్థాః పరివ్రాజకాశ్చ సహ నైష్ఠికబ్రహ్మచారిభిః శ్రద్ధా తప ఇత్యేవముపాసతే- శ్రద్దధానాస్తపస్వినశ్చేత్యర్థః ఉపాసనశబ్దస్తాత్పర్యార్థః- * ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసత ఇతియద్వత్- శ్రుత్యన్తరాత్,. యే చ సత్యం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాఖ్యముపాసతే,- తే సర్వేఽర్చిషం- అర్చిరభిమానినీం దేవతామభిసమ్భవన్తి- ప్రతిపద్యన్తే సమానమన్యచ్చ చతుర్థగతివ్యాఖ్యానేన. ౧

ఆ — * స ఉల్బావృత ఇత్యాదినోక్తమనువదతి (వేత్థేతి) ప్రత్యుపస్థితః - ప్రజోత్పత్తిప్రదర్శనేన ప్రసక్త ఇతి యావత్ తద్య ఇత్థం విదురిత్యేతద్వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) సప్తమ్యర్థమేవ స్ఫుటయతి (లోకమితి) నిర్ధారణార్థా షష్ఠీ. వేదనప్రకారమనువదతి (ద్యులోకాదీతి) తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. సాధారణోక్తావిశేషే సఙ్కోచే హేతుం వినా న సిద్ధ్యతీతి శఙ్కతే (కథమితి) పారిశేష్యం సఙ్కోచకమితి పరిహరతి (గృహస్థానామితి) షష్ఠీ నిర్ధారణే అతశ్చ కేవలకర్మిణో గృహస్థా న విదురితి గ్రహణమర్హన్తీతి శేషః. పరివ్రాజకానాం గ్రహణం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (యే చేతి) తేషాం తర్హి గ్రహణం- అత ఆహ (పారిశేష్యాదితి) గృహస్థ ఏవ హేత్వన్తరమాహ (అగ్నిహో

త్రైతి । తదాహుస్త్రయ ఇత్యాది ... పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం ... పరమార్థప్రాప్తిసాధనం చోద్యతే - అతో విద్యాయాం సత్య ... గృహస్థానాం ... ప్రాప్తత్వాత్ తేషామపి ... వాదిశేష ... (నన్విత్తి) గ్రామే సపత్నీకా వానప్రస్థాః ... తతో గ్రామం త్యక్త్వా బ్రహ్మచారిణో గృహీతాః గురుకులవాసిత్వాచ్చ నారణ్యశ్రుత్యోపలక్షితాః తత్ర ... కిం నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణో ... కిం వోపకుర్వాణా ఇతి వికల్పాభ్యాం దూషయతి (నైష ...) అష్టాశీతిసహస్రాణి ఋషీణామూర్ధ్వరేతసాం । ... తేషాం తదేవ గురుకులవాసినామిత్యాదిపురాణస్మృతేః ... నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణామూర్ధ్వరేతసాం ... దేవయానాఖ్యమార్గోపలక్షితా ... ప్రసిద్ధః ... అర్థః ... ద్వితీయం ప్రత్యాహ (ఉపకుర్వాణకా ఇతి) తేషాం స్వాధ్యాయ ... గృహస్థానాం ... కిం నైష్ఠికానాం బ్రహ్మచారిణాం ... ఊర్ధ్వరేతసైవ ... ఉక్తేనైవ ... శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే ... ద్వితీయకుమారం దూషయతి (సన్న్యాసినాం) ... తేషామేవ గృహస్థానాం ... అగ్నిహోత్ర ... పఞ్చాగ్నిదర్శనవిదః ... లేదేవయానే ... ఉక్తరేణ పథా ... గృహస్థానాం పఞ్చాగ్నివిత్త్వమేవ ... ప్రమాణమాహ (ఆథేతి) ... గృహస్థానామపి ... ఇతరథాదిత్యర్థః ... విశేషణాదేశ ... (నన్విత్తి) సామర్థ్యము ... గృహస్థైః ... (అగ్నిహోత్రాదీతి) ... తేషాం ... ఊర్ధ్వరేతసాం మృదేవయానే నైవ పథా గమనం - సగృహస్థానామల్పాయుక్తం ... అర్థః ... (నైష ... ఇతి) కథం గృహస్థానాం ... (శ్రుతిస్మృతీతి) ... అర్థః ... ఊర్ధ్వరేతసాం ... (హిం సేతి) ఊర్ధ్వరేతసాం ... (తేషామితి) ఊర్ధ్వరేతసాం దేవయానేనైవ ... ప్రమాణమాహ (తథా చేతి) పౌరాణికాః ... (ఇత్యాదినామితి) ... వ్యాఖ్యాహ (చాహేతి) ... పరమాత్మస్వయమజ్ఞాతస్సన్నేనం ... అధికారిణమపవర్గప్రదానేన న పాలయతీతి చ వాక్యం విద్యామన్తరేణ ... ఊర్ధ్వరేతసామప్యవిద్యాకృత ... విద్యాన్తరమాహ (నాభూతేతి) ... ప్రమాణమాహ (తత్రైవేతి) ... తత్త్వజ్ఞానాభావేపి ... (యచ్చేతి) ఆదిశబ్దః ... (నచేతి) ఆదిశబ్దేన ... (వేతి) ... (యదీతి) సర్వకల్పేషు ... (ఇమమితి) ... (నానావృత్తీతి) ... (ఆతఇతి) యస్మిన్కల్పే బ్రహ్మలోకప్రాప్తిః - తస్మాత్కల్పాత్ ... ఊర్ధ్వరేతసామ ... (నచేతి) తేషాం ... (బ్రహ్మేతి) ... (నతస్మాదితి) ... (నాత్రేతి) ... (సర్వే ప్రాణా ఇతి) ప్రాణైః - సహ జీవస్యేతి శేషః సంసారదశాయాం ప్రాణైస్సహ విజ్ఞానాత్మనో గమనేపి మోక్షేనా ప్రాణానాం జీవేన సహ గమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాపీతి) భవతు ప్రాణానామత్రైవ సమవలయః - తథాపి జీవస్య గమనాయ ... (నచేతి) కస్మిన్నహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి ... ఇతి శేషః కించ - ప్రాణైర్వియుక్తస్య చిదాత్మనో జీవత్వం నోపపద్యతే - ప్రాణోపాధికస్యైవ తస్య జీవశబ్దవాచ్యత్వాదిత్యాహ (జీవత్వం చేతి) ఉక్తమర్థం సమర్థయతే (సర్వగతత్వాదితి) చిదాత్మా ... తస్మాద నేర్విస్ఫులిఙ్గవజ్జీవత్వాఖ్యభేదస్యోపాధినన్తస్య ప్రాణసమ్బన్ధమాత్రమేవేతి వైదికానాం ప్రసిద్ధం. తథా చ ప్రాణవియోగే చిదాత్మనో జీవత్వం గతి ... తస్మాత్ ... ప్రతిపాదకశ్రుతీనాం ప్రమాణత్వాదిత్యర్థః సదాత్మనస్సర్వగతస్య జీవాఖ్యభేదకరణం న ప్రాణోపాధి కృతం - కిం తు స్వత ఏవ తస్యాంశో జీవః తథా చాగ్నివిస్ఫులిఙ్గవత్తస్య గత్యుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) నిష్కలం నిష్క్రియం శా

ఉ.— మాసేభ్యస్సంవత్సరꣳ సంవత్సరాదాదిత్యమాదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయత్యేష దేవయానః పన్థా ఇతి॥ ౨

అథ య ఇమే గ్రామ ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసమ్భవన్తి ధూమాద్రాత్రిꣳ రాత్రేరపరపక్షమపరపక్షాద్యాన్షడ్దక్షిణైతి మాసాꣳస్తాన్నైతే సంవత్సరమభిప్రాప్నువన్తి॥ ౩

[illegible]

ఉ.— మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజా తద్దేవానామన్నం తం దేవా భక్షయన్తి॥ ౪

దికం కర్మ, పూర్తం- వాపీకూపతటాకారామాదికరణం. దత్తంచ- బహిర్వేదియథాశక్తి అర్హేభ్యో ద్రవ్యసంవిభాగః- దత్తం ఇతి-ఏవంవిధం-పరిచరణపరిత్రాణాద్యుపాసతే ఇతిశబ్దస్య ప్రకారవచనార్థత్వాత్ తేదర్శనవర్జితత్వాద్ధూమం- ధూమాభిమానినీం దేవతామభిముఖ్యేన సమ్భవన్తి- ప్రతిపద్యన్తే తయాఽతివాహితాః ధూమాద్రాత్రిం- రాత్రిదేవతాం. రాత్రేరపరపక్షదేవతాం- ఏవమేవకృష్ణపక్షాభిమానినీం అపరపక్షాద్యాన్షణ్మాసాన్ దక్షిణా- దక్షిణాం దిశమేతి సవితా- తాన్మాసాన్ - దక్షిణాయనషణ్మాసాభిమానినీర్దేవతాః ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః సఙ్ఘచారిణ్యోహి షణ్మాసదేవతాః ఇతిమాసానితిబహువచనప్రయోగస్తాసు నైతే- కర్మిణః ప్రకృతాః సంవత్సరం- సంవత్సరాభిమానినీం దేవతామభిప్రాప్నువన్తి కుతః పునస్సంవత్సరప్రాప్తిప్రసఙ్గః- యతః ప్రతిషిధ్యతే అస్తి సంవత్సరస్య ప్రసఙ్గోహి. ఏకస్యావయవభూతే దక్షిణోత్తరాయణే-తత్రార్చిరాదిమార్గప్రవృత్తానాముదగయనమాసేభ్యోఽవయవినస్సంవత్సరస్య ప్రాప్తిరుక్తా అత ఇహాపితదవయవభూతానాం దక్షిణాయనమాసానాం ప్రాప్తిం శ్రుత్వాతదవయవినస్సంవత్సరస్యాపిపూర్వవత్ప్రాప్తిరాపన్నేత్యతస్తత్ప్రాప్తిః ప్రతిషిధ్యతే- నైతే సంవత్సరమభిప్రాప్నువన్తీతి 3

ఆ — * వేత్థయదితో౽ధి ప్రజాః ప్రయన్తీత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనం దేవయానోపదేశేన వ్యాఖ్యాతం సమ్ప్రతి పితృయాణోపదేశేన తత్ ప్రతివచనం ... విశేషాదిత్యాశఙ్క్యాహ (గ్రామ ఇతి) సపత్నీకోహి వానప్రస్థో గ్రామ ఇత్యుచ్యతే - న చ సపత్నీకత్వమూర్ధ్వరేతసాం యుక్తం- తథాచ గృహస్థానామేవ గ్రామవిశేషణమసాధారణం న చ తదనర్థకం- ఊర్ధ్వరేతోభ్యస్తేషాం వ్యావృత్త్యర్థత్వాదిత్యర్థః తదేవ దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి) వేద్యన్తర్భావవ్యావృత్త్యర్థా బహిర్వేదీతి విశేషణం ఆదౌ దత్తమితి ప్రతీకోపాదానం- పునర్వ్యాఖ్యానార్థోఽనువాద ఇత్యపునరుక్తిః. ఇతిశబ్దార్థమాహ (ఇత్యేవంవిధమితి) పరిచరణం- గుర్వాదిశుశ్రూషా పరిత్రాణం- రక్షణం. ఆదిపదం నిత్యస్వాధ్యాయాదిసఙ్గ్రహార్థం ఉపాసతే - తాత్పర్యేణానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. కథమితిశబ్దస్య యథోక్తార్థత్వం-ఇతిహాసోపాధ్యాయః కథయతీతివత్ప్రకృతమాత్రగామిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతిశబ్దస్యేతి) దేవయానాధికృతేభ్యస్సకాశాత్ పితృయాణాధికృతేషు విశేషాన్తరమాహ (నైత ఇతి) అప్రాప్తప్రతిషేధాయోగమితిశఙ్క్యాహ (కుత ఇతి) ప్రాప్తిం దర్శయన్నుత్తరమాహ (అస్తిహీతి) పూర్వవత్-యథాపూర్వం దేవయానేన పథాఽవయవేభ్యోఽవయవినః సంవత్సరస్య ప్రాప్తిః- తథేతియావత్ 3

రం — (అథయ ఇమే గ్రామ ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసమ్భవన్తి) యే- పురుషాః గ్రామేవసన్తి తాన్ ఇష్టం- యాగాది పూర్తం- ఖాతాది దత్తం- దానం. ఇతిశబ్దస్సజాతీయోపవాసాదికర్మాన్తరపరః యాగదానహోమాదీని కర్మాణి యేఽనుతిష్ఠన్తీత్యర్థః ఉక్తప్రకారేణానుతిష్ఠన్తీత్యర్థ ఇతి వ్యాసార్యవచనస్యాప్యయమేవార్థః శ్రుతౌ పూర్వమనుష్ఠాన ప్రకారానుక్తేః. తే ధూమమభిసమ్భవన్తి - ధూమదేవతాం ప్రతిపద్యన్తే ఆతివాహికత్వేనేత్యర్థః. (ధూమాద్రాత్రిం రాత్రేరపరపక్షమపరపక్షాద్యాన్ షడ్దక్షిణైతి మాసాంస్తాన్) అత్రాపి ధూమాదిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరాః దక్షిణైతి- దక్షిణాం దిశమాదిత్యఏతీత్యర్థః *దక్షిణాదాజిత్యాజన్తాఽయం శబ్దః దక్షిణాయనమాసాభిమానినీర్దేవతాః ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః (నైతే సంవత్సరమభిప్రాప్నువన్తి) ఏతే - ఇష్టాదికేవలకర్మకారిణః దక్షిణాయనమాసాన్ ప్రాప్యాపి తదవయవినం సంవత్సరదేవతాం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః 3

శం.— మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాదాకాశం ఆకాశాచ్చన్ద్రమసం కోఽసౌ- యస్తైః ప్రాప్యతే చన్ద్రమాః యఏషః-దృశ్యతేఽన్తరిక్షే సోమో రాజా- బ్రాహ్మణానాం తదన్నం దేవానాం తం- చన్ద్రమసమన్నం దేవా ఇన్ద్రాదయో భక్షయన్తి అతస్తే ధూమాదినా గత్వా చన్ద్రభూతాః కర్మిణో దేవైర్భక్ష్యన్తే నన్వనర్థాయేష్టాదికరణం- యద్యన్నభూతా దేవైర్భక్ష్యేరన్ నైష దోషః - అన్నమిత్యుపకరణమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్ నహి తే కబలోత్క్షేపేణ దేవైర్భక్ష్యన్తే కిం తర్హి ఉపకరణమాత్రం దేవానాం భవన్తి తే స్త్రీపశుభృత్యాదివత్ దృష్టశ్చాన్నశబ్ద ఉపకరణేషు స్త్రియోఽన్నం, పశవోఽన్నం, విశోఽన్నం రాజ్ఞామిత్యాది నచ తేషాం స్త్ర్యాదీనాం పురుషోపభోగ్యత్వేఽప్యుపభోగో నాస్తి - తస్మాత్కర్మిణో దేవతానాముపభోగ్యా అపి సన్తస్సుఖినో దేవైః క్రీడన్తి శరీరం చ తేషాం సుఖోపభోగయోగ్యం చన్ద్రమణ్డల ఆప్యమారభ్యతే - తదుక్తం పురస్తాచ్ఛ్రద్ధాశబ్దా ఆపో ద్యులోకాగ్నౌ హుతాస్సోమో రాజా సమ్భవతీతి. తా ఆపః కర్మసమవాయిన్య ఇతరైశ్చ భూతైరనుగతా ద్యులోకం ప్రాప్య చన్ద్రత్వమాపన్నాః శరీరాద్యారమ్భికా ఇష్టాద్యుపాసకానాం భవన్తి అన్త్యాయాం చ శరీరాహుతావగ్నౌ హుతాయామగ్నినా దహ్యమానాచ్ఛరీరాదుత్థితా ఆపో ధూమేన సహోర్ధ్వం యజమానమావేష్ట్య చన్ద్రమణ్డలం ప్రాప్య కుశమృత్తికాస్థానీయా బాహ్యశరీరారమ్భికా భవన్తి ౪

ఆ.— అన్నశబ్దస్య యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వా చోదయతి (నన్వితి) ఔపచారికమర్థం గృహీత్వా పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) వృద్ధప్రయోగమన్తరేణ కథముపకరణవిషయోఽన్నశబ్దో వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (దృష్టశ్చేతి) భవతు కర్మిణాం దేవాన్ప్రత్యుపకరణత్వం-తథాపి

---

* అత్ర కతిపయగ్రన్థో గళితః.

ఉ.— తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వాథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే యథేతమాకాశమాకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతి ధూమో భూత్వాఽభ్రం భవతి॥ ౫

స్వయముపభోగాభావాదవగ్రహకముక్తాదికరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అన్యోపభోగ్యానామపి స్వయం భోగ్యత్వం తస్మాదిత్యుచ్యతే తథాపి తేషాం స్థితానామశరీరిణాం కథముపభోగస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (శరీరం చేతి) కథమపాం చన్ద్రలోకే దేహారమ్భకత్వం - తదాహ (తదుక్తమితి) అథాపాం సోమత్వవదన్నత్వం ప్రతీయతే - నను కథం దేహారమ్భకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తా ఆపః) కర్మసమవాయినీనామపాం కర్మాపూర్వద్వారా యజమానదేహారమ్భకత్వం ప్రతిష్ఠితానాం కథం ద్యులోకప్రవేశాదిసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్నాదయం చేతి) ౪

ర.— పునః కిం ప్రాప్నువన్తీత్యత్రాహ (మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమితి) స్పష్టార్థః ఏతేన ॥ వేష్టయదితో ఽన్నిష్పన్నాః ప్రయన్తీతి ప్రథమస్య పఞ్చః సమ్పన్నో భవతి (ఏష సోమో రాజా) అన్త్యేషు ఇత్యనేన నామైకసమ్భావ్యశ్చన్ద్రమాః పరామృశ్యతే. చన్ద్రమసస్సోమరాజభావోపదేశస్యాన్యగత్వాత్ అపి స్వాధ్యాయాదికార్యనిష్పన్నవితానసరామృశ్యతే ॥ తస్య ఉపయోగస్యోపాదానసమ్భవతీతి అన్యోన్యస్వర్గభోగయోగ్యదివ్యదేహయుక్తో భవతీత్యర్థః (తద్దేవానామన్నం) అన్నవత్సదేవానాముపకరణభూతో భవతీత్యర్థః (తం దేవా భక్షయన్తి) తం- ఇష్టాదికారిణం దేవభావముపగతం ఆజానసిద్ధా దేవా భక్షయన్తి- స్వకైఙ్కర్యేణోపయోజయన్తీత్యర్థః సూత్రితం చ ॥ భాక్తం వాఽనాత్మవిత్త్వాదితి ౪

శం.— తదారబ్ధేన చ శరీరేణేష్టాదిఫలముపభుఞ్జానా ఆసతే- యావత్తదుపభోగనిమిత్తస్య క్షయః కర్మణః. సమ్పతన్త్యనేనేతి సమ్పాతః- కర్మణః క్షయః యావత్సమ్పాతం- యావత్కర్మణః క్షయ ఇత్యర్థః తావత్తస్మింశ్చన్ద్రమణ్డల ఉషిత్వా అథ- అనన్తరమేతమేవ- వక్ష్యమాణమధ్వానం- మార్గం పునర్నివర్తన్త ఇతి ప్రయోగాత్పూర్వమప్యసకృచ్చన్ద్రమణ్డలం గతా నివృత్తాశ్చాసన్నితి గమ్యతే తస్మాదిహలోక ఇష్టాదికర్మోపచిత్య చన్ద్రం గచ్ఛన్తి- తత్క్షయే చావర్తన్తే- క్షణమాత్రమపి తత్ర స్థాతుం న లభ్యతే- స్థితినిమిత్తకర్మక్షయాత్- స్నేహక్షయాదివ ప్రదీపస్య. కిం తత్ర యేన కర్మణా చన్ద్రమణ్డలమారూఢాః- తస్య సర్వస్య క్షయే తస్మాదవరోహణం- కిం వా సావశేష ఇతి. కిం తతః యది సర్వస్యైవ క్షయః కర్మణః- చన్ద్రమణ్డలస్థస్యైవ మోక్షః ప్రాప్నోతీతి. తిష్ఠతు తావత్తత్రైవ మోక్షః స్యాత్ - న వేతి. తత ఆగతస్యేహ శరీరోపభోగాది న సమ్భవతి. ॥ తతశ్శేషేణేత్యాదిస్మృతివిరోధశ్చ స్యాత్. నన్విష్టాపూర్తదత్తవ్యతిరేకేణాపి మనుష్యలోకే శరీరోపభోగనిమిత్తాని కర్మాణ్యనేకాని సమ్భవన్తి- న చ తేషాం చన్ద్రమణ్డల ఉపభోగః- అతోఽక్షీణాని తాని. యన్నిమిత్తం చన్ద్రమణ్డలమారూఢః- తాన్యేవ క్షీణానీత్యవిరోధః శేషశబ్దశ్చ సర్వేషాం కర్మత్వసామాన్యాదవిరుద్ధః అత ఏవ చ తత్రైవ మోక్షః స్యాదితి దోషాభావః విరుద్ధానేకయోన్యుపభోగఫలానాం చ కర్మణామేకైకస్య జన్తోరారమ్భకత్వసమ్భవాత్ న చైకస్మిన్ జన్మని సర్వకర్మణాం క్షయ ఉపపద్యతే. బ్రహ్మహత్యాదేశ్చైకైకస్య కర్మణోఽనేకజన్మారమ్భకత్వస్మరణాత్, స్థావరాదిప్రాప్తానాం చాత్యన్తమూఢానాముత్కర్షహేతోః కర్మణ ఆరమ్భకత్వాసమ్భవాత్, గర్భభూతానాం చ స్రంసమానానాం కర్మాసమ్భవే సంసారానుపపత్తేః, తస్మాన్నైకస్మిన్ జన్మని సర్వేషాం కర్మణాముపభోగః యత్తు కైశ్చిదుచ్యతే- సర్వకర్మాశ్రయోపమర్దేన ప్రాయణం కర్మణాం జన్మారమ్భకత్వం తత్ర కానిచిత్కర్మాణ్యనారమ్భకత్వేనైవ తిష్ఠన్తి, కానిచిజ్జన్మాన్తరమారభన్త, ఇతి నోపపద్యతే- మరణస్య సర్వకర్మాభివ్యఞ్జకత్వాత్- స్వగోచరాభివ్యఞ్జకప్రదీపవదితి. తదసత్- సర్వస్య సర్వాత్మకత్వాభ్యుపగమాత్. న హి సర్వస్య సర్వాత్మకత్వే దేశకాలనిమిత్తావరుద్ధత్వాత్సర్వాత్మనోపమర్దః, కస్యచిత్క్వచిదభివ్యక్తిర్వా సర్వాత్మనోపపద్యతే- తథా కర్మణామపి సాశ్రయాణాం భవేత్. యథా చ పూర్వానుభూతమనుష్యమయూరమర్కటాదిజన్మాభిసంస్కృతాః విరుద్ధానేకవాసనాః మర్కటత్వప్రాపకేన కర్మణా మర్కటజన్మారభమాణేన నోపమృద్యన్తే- తథా కర్మాణ్యప్యన్యజన్మప్రాప్తినిమిత్తాని నోపమృద్యన్త ఇతి యుక్తం యది హి సర్వాః పూర్వజన్మానుభవవాసనా ఉపమృద్యేరన్ మర్కటాదిజన్మనిమిత్తేన కర్మణా మర్కటజన్మన్యారబ్ధే - మర్కటస్య జాతమాత్రస్య మాతుశ్శాఖాయాః శాఖాన్తరగమనే మాతురుదరసంలగ్నత్వాదికౌశలం న ప్రాప్నోతి- ఇహజన్మన్యనభ్యస్తత్వాత్ న చాతీతానన్తరజన్మని మర్కటత్వమేవాసీత్తస్యేతి శక్యం వక్తుం ॥ తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పూర్వప్రజ్ఞా చేతి శ్రుతేః తస్మాద్వాసనావన్నాశేషకర్మోపమర్ద ఇతి శేషకర్మసమ్భవః యత ఏవం- తస్మాచ్ఛేషేణోపయుక్తాత్కర్మణస్సంసార ఉపపద్యత ఇతి న కశ్చిద్విరోధః కోఽసావధ్వా- యం ప్రతి నివర్తన్త ఇతి ఉచ్యతే- యథేతం- యథాగతం నివర్తన్తే నను ॥ మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమితి గమనక్రమ ఉక్తః- న తథా నివృత్తిః కిం తర్హి ఆకాశాద్వాయుమిత్యాది కథం యథేతమిత్యుచ్యతే నైష దోషః- ఆకాశప్రాప్తేస్తుల్యత్వాత్పృథివీప్రాప్తేశ్చ న చాత్ర యథేతమేవేతి నియమః- అనేవంవిధమపి నివర్తన్తే పునర్నివర్తన్త ఇతి తు నియమః. అత ఉపలక్షణార్థమేతత్- యథేతమితి అతో భౌతికమాకాశం తావత్ప్రతిపద్యన్తే యాస్తేషాం చన్ద్రమణ్డలే శరీరారమ్భికా ఆప ఆసన్- తాస్తేషాం తత్రోపభోగనిమిత్తానాం కర్మణాం క్షయే విలీయన్తే ఘృతసంస్థానమివాగ్నిసంయోగే తా విలీనా అన్తరిక్షస్థా ఆకాశభూతా ఇవ సూక్ష్మా భవన్తి. తా అన్తరిక్షాద్వాయుర్భవన్తి వాయుప్రతిష్ఠా వాయుభూతా ఇతశ్చాముతశ్చోహ్యమానాః. తాభిస్సహ క్షీణకర్మా వాయుభూతో భవతి వాయుర్భూత్వా తాభిస్సహైవ ధూమో భవతి ధూమో భూత్వాఽభ్రం- అబ్భరణమాత్రరూపో భవతి. ౫

ఆ.— అద్భిరారబ్ధస్య శరీరస్య భోగాయతనత్వం దర్శయతి (తదారబ్ధేనేతి) ॥ తద్దేవానామన్నమిత్యాదివ్యాఖ్యాయ తస్మిన్నిత్యాది

వ్యాచష్టే (యావదితి) చన్ద్రలోకప్రవృత్త్యర్థః యావత్సమ్పాతముషిత్వేతి శ్రూయతే - కథమన్యథావ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (సమ్పాతస్త్వితి) పునశ్శబ్దప్రయోగస్య తాత్పర్యమాహ (పునరితి) అథేత్యాది వాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దపరామృష్టహేతుంస్పష్టయతి (స్థితిరితి) యథా దీపస్య స్నేహక్షయేస్థితి నిమిత్తాభావాదస్థితిః - తథా చన్ద్రలోకేస్థితి నిమిత్తస్యేష్టాదేర్భోగేనక్షయాత్తత్రస్థిత్యసమ్భవాదవృత్తిరేవేత్యర్థః తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వేత్యత్ర విచారయతి (కింతత్రేతి) తస్య - చన్ద్రమణ్డలప్రాపకస్యాతిరిక్తస్యచ సర్వస్య కర్మణః క్షయేసతీతియావత్ సావశేషః - భుక్తాత్కర్మణస్సకాశాదతిరిక్తేన కేనచిత్కర్మణాసహిత స్సన్నిత్యర్థః పక్షద్వయేపి ఫలంపృచ్ఛతి (కింతత ఇతి) తత్రాద్యంపక్షం పూర్వపక్షీముఖేన ప్రతిచిక్షిప్సన్తస్యఫలమాహ (యదీతి) తత్రైవ దూషణాన్తరమాహ (తిష్ఠత్వితి) చన్ద్రమణ్డలం సప్తమ్యర్థః తతః- చన్ద్రమణ్డలాదిత్యేతత్ ఇహేతి - ఏతల్లోకోక్తిః ఆదిపదం శుభాశుభకర్మానుసారి సర్వవ్యాపారసఙ్గ్రహార్థం నకేవలంసర్వకర్మక్షయపక్షేభుక్తిరేవవిరుధ్యతే- కింతుస్మృతిశ్చేత్యాహ (తత ఇతి) చన్ద్రలోకేభోక్తవ్యస్యకర్మణోభోగేనక్షయాదూర్ధ్వంశేషేణ-అనుపభుక్తేనకర్మణాజన్మప్రతిపద్యన్త ఇత్యాద్యాస్మృతిస్సర్వకర్మక్షయపక్షేవిరుధ్యత ఇత్యర్థః సర్వకర్మక్షయపక్షేపూర్వపక్షిణాఽన్యథావాదినా ప్రతిక్షిప్తేసావశేషపక్షముత్తరవాదీ ప్రతిపద్యతే (నన్వితి) తాన్యపిచన్ద్రమణ్డలేభుక్తాన్యేవేతినావశేషోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) నహిసర్వకర్మవశాచ్చన్ద్రమణ్డలప్రాప్తిరితిభావః తర్హిచన్ద్రమణ్డలేకర్మఫలోపభోగాభావాదలంతదారోహణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యన్నిమిత్తమితి) అవిరోధః- చన్ద్రమణ్డలేభోగస్య, శేషకర్మసద్భావస్య, చేతిశేషః యత్తు * తతశ్శేషే [illegible] తివిరోధ ఇతి- తత్రాహ (శేషశబ్దశ్చేతి) నిశ్శేషస్వపిభుక్తేషుకర్మస్వభుక్తకర్మసుశేషశబ్దోనవిరుధ్యతే- అభుక్తానాంకర్మణాంకర్మత్వస్యతుల్యత్వాన్నాత్రసావశేషపక్షేస్మృతివిరోధోస్తీత్యర్థః యచ్చన్ద్రమణ్డలస్థస్యైవమోక్షస్స్యాదితి- తత్రాహ (అతఏవేతి) శేషకర్మసద్భావాదేవేతియావత్ ఇతశ్చకర్మశే[illegible]త్యాహ (విరుద్ధేతి) ఆరబ్ధకత్వసమ్భవాత్- ఏకజాత్యుపభోగ్యకర్మక్షయేపికర్మశేషస్సమ్భవతీతిశేషః ఆత్ప్రైకస్మిన్ జన్మనిసర్వాణిక్షీయన్తే - కర్మాశయస్యైకభవికత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఏకభవికన్యాయస్యోపరిష్టాన్నిరాకరిష్యమాణత్వాదిత్యర్థః ఇతశ్చశేషకర్మసిద్ధిరిత్యాహ (బ్రహ్మహత్యాదేశ్చేతి) * శ్వసూకరఖరోష్ట్రాణామిత్యాదిస్మరణం. ఘృతభాణ్డస్నేహశేషవత్ భుక్తస్యైవకర్మణశ్శేషాత్పునరావృత్తిర్భవిష్యతీత్యత ఆహ (స్థావరాదీతి) శేషకర్మసిద్ధౌహేత్వన్తరమాహ (గర్భభూతానామితి) కర్మశేషసద్భావముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఏకస్యాపికర్మణోఽనేకజన్మహేతుత్వేంతచ్ఛబ్దార్థఃమతాన్తరముత్థాపయతి (యత్త్వితి) యావత్ప్రవృత్తఫలంకర్మనక్షీయతే- తావత్ప్రవృత్తిప్రతిబన్ధాదన్యానికర్మాణిస్వఫలంనారభన్తే మరణకాలేతు ప్రతిబన్ధకాభావాత్సర్వకర్మాశ్రయసఙ్ఘాతోపమర్దనతేషాముత్తరశరీరారమ్భకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః తథాపికథంశేషకర్మసద్భావాసిద్ధిరిత్యతఆహ (తత్రేతి) అనారబ్ధకర్మణాంసర్వేషాము [illegible] కత్వేసతీతియావత్. ప్రయాణకాలేయానికర్మాణ్యభివ్యక్తాని- తాన్యేవోత్తరశరీరారమ్భకాణి- ఇతరేషాంతునశరీరారమ్భకత్వమితిదూషయతి (తదసదితి) మధుబ్రాహ్మణోక్తేనన్యాయేనసర్వస్యసర్వాత్మకత్వాజ్జీకారాద్దేహస్యాపితథాత్వాన్నసర్వాత్మనోపమర్దోపపత్తిరిత్యర్థః • ఉక్తమర్థముపసాదయితుంసామాన్యన్యాయమాహ (నహీతి) సర్వంసర్వస్యకారణంకార్యంచేతిన్యాయేనసర్వస్యసర్వాత్మకత్వేస్థితేసతికస్యచిత్ క్వచిత్సర్వాత్మనోపమర్దః, తథాఽభివ్యక్తిర్వా, నోపపద్యతే- ప్రతీయమానోపమర్దాదేస్త్వైకదేశికత్వాదిత్యర్థః ఉక్తన్యాయంప్రకృతేయోజయతి (తథేతి) ఇతశ్చకర్మశేషస్సమ్భవతీతికర్మవత్తాయాందృష్టాన్తమాహ (యథాచేతి) పూర్వంక్రమేణానుభూతానియానిమనుష్యాదిజన్మాని- తైరభిసంస్కృతాః- సంపాదితావిరుద్ధాఃయాభూయస్యోవాసనాః-తజ్జాతివిశేషప్రాపకేనకర్మణాతస్మిన్నారభ్యమాణేననిరుధ్యన్త ఇత్యర్థః దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) దృష్టాన్తంవివృణోతి (యదిహీతి) వ్యవహితవాసనోచ్ఛేదేపినావ్యవహితాసోచ్ఛిద్యతే- తథాచానన్తరజన్మోత్థవాసనాసామర్థ్యాన్మర్కటశిశోర్యథోక్తకౌశలమవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కిఞ్చ- * పూర్వప్రజ్ఞాచేత్యవిశేషేణపూర్వజన్మార్జితవాసనాజీవమనుగచ్ఛతీతిశ్రవణాదవ్యవహితపూర్వజన్మవాసనైవఋమన్వేతీతినశక్యంవిశేషతోవక్తుమిత్యాహ (తంవిద్యేతి) దృష్టాన్తముపపాద్యదార్ష్టాన్తికంనిగమయతి (తస్మాదితి) శేషకర్మసద్భావేఫలితమాహ (యత ఇతి) ఉపయుక్తాత్కర్మణః- శేషేణేతిసమ్బన్ధః (కశ్చిదితి) శ్రౌతోవాస్మార్తోవాయుక్తికోవాలౌకికోవేత్యర్థః. ఏతమేవాధ్వానమితిప్రకృతమధ్వానంప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కోసావిత్యాదినా) యథేతమిత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) కింయథేతమిత్యేతదేవనసమ్భవతి- కింవాయథేతమేవే[illegible]యమో నోపపద్యతే. తత్రాద్యందూషయతి (నైషదోషఇతి) ద్వితీయంప్రత్యాహ (నచేతి) అత్రేతి- నివృత్తిరుక్తా (అనేవంవిధమపీతి) యథాగతిక్రమోదర్శితః - నతథానివృత్తిర్నియతా కింతువిధాన్తరేణాపిసంభవతీత్యర్థః నివృత్తేః క్రమనియమాభావేకీదృశోనియమోవివక్షితఇత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) కేనాభిప్రాయేణతర్హియథేతమిత్యుక్తం- అతఆహ (అత ఇతి) గతిక్రమవన్నివృత్తిక్రమేనియమాభావోఽతశ్శబ్దార్థః ఉక్తంచ * యథేతమనేవంచేతి నివృత్తినియమేఫలితమాహ (అత ఇతి) పరమాత్మానంవ్యావర్తయితుంభౌతికమిత్యుక్తం కథం పూర్వసిద్ధాకాశతాదాత్మ్యాపత్తిరవరోహతాంసిధ్యతీత్యాశఙ్క్య తత్సామ్యగమనమేవతద్భావాపత్తిరిత్యుపచర్యతే- *తత్స్వభావ్యాపత్తిరితిన్యాయాదిత్యాహ (యాస్తేషామితి) ఘృతస్యసంస్థానం-కాఠిన్యం. తాసాంవాకాశభూతానుతత్పరివేష్టితాఃకర్మిణోఽధ్వవరోహన్తస్సమ్భూతాఇవభవన్తీత్యర్థః ఆకాశాద్వాయుమిత్యస్యార్థంసాధయతి (తాఅన్తరిక్షాదితి) ౫౧

రం.— (తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వా) సమ్పతత్యనేనేతిసమ్పాతః - కర్మశేషః. యావత్కర్మశేషముషిత్వేత్యర్థః యావచ్ఛబ్దస్సాకల్యార్థః సాకల్యంచఫలప్రదానప్రవృత్తకర్మవిశేషవిషయం- నతుసర్వకర్మవిషయంద్రష్టవ్యం * వేత్థయథాపునరావర్తన్తా ఇతిద్వితీయప్రశ్నంప్రతివక్తి (అథైతమేవాధ్వానంపునర్నివర్తన్తేయథేతం) అథ-అనన్తరమేతమేవాధ్వానం- ధూమాదిమార్గంయథేతం - యథాగతంపునర్నివ

ఉ.— అభ్రం భూత్వా మేఘో భవతి మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతి త ఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి జాయన్తేఽతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం యో యో హ్యన్నమత్తి యో రేతః సిఞ్చతి తద్భూయ ఏవ భవతి॥ ౬

న్త ఇత్యర్థః ధూమరాత్ర్యపరపక్షదక్షిణాయనషణ్మాసపితృలోకాకాశక్రమేణారోహణాత్తేనైవ విపరీతక్రమేణావరోహణే ప్రాప్తే అత్ర విశేషమాహ (ఆకాశమాకాశాద్వాయుం) యథా ఆరోహణే ఆకాశాచ్చన్ద్రమసమభిసమ్భవన్తి ఏవమవరోహణే చన్ద్రమస ఆకాశమభిసమ్భవన్తి ఆరోహణావరోహణయోరాకాశాభిసమ్భవనత్వనిశిష్టమితి భావః. ఆకాశాద్వాయుమిత్యస్యాయం విశేషః అత్ర వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీత్యుత్తరత్ర శ్రవణాదత్రాప్యవరోహన్త ఆకాశో భవన్తి, వాయుర్భవన్తీత్యేవార్థః అవరోహతాం చాకాశాదిభవనం తచ్ఛరీరకత్వం-శర్కరాద్యకాలపారభ్యా శయమాకాశాద్యభిమానిదేవతానామన్యాసాంక్లిష్టానాం సత్త్వేన ప్రతీక్షణమవరోహతామాకాశాద్యభిమానిదేవతాత్వానుపపత్తేః అత ఏవ తత్సాదృశ్యమేవార్థః యథా ఆపశ్చన్ద్రమణ్డ [illegible] (శ్య)కః- తాసాంకరకత్వే దవీభూతానామాకాశగతానాం భేదకాకారప్రహాణేనాకాశసాదృశ్యేతత్తత్సంశ్లిష్టా జీవా అప్యాకాశసమా ఉచ్యన్తే తాశ్చాపస్తతశ్చాముతశ్చ వాయునా నీయమానా వాయుసమానా భవన్తి - తతశ్చ తత్సంశ్లిష్టా జీవా అపి వాయుర్భవన్తీత్యుచ్యన్తే ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం (వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతి ధూమో భూత్వాఽభ్రం భవతి) ఆపో బిభర్తీత్యభ్రం మూలవిభుజాదిత్వాత్కః. తస్మాదభ్రశబ్దేన జలధారణావస్థోచ్యతే ౫

శం — అభ్రం భూత్వా తతస్సేచనసమర్థః మేఘో భూత్వా ఉన్నతేషు ప్రదేశేష్వథ ప్రవర్షతి - వర్షధారారూపేణ శేషకర్మా పతతీత్యర్థః తఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి-ఏవం ప్రకారాః క్షీణకర్మాణో జాయన్తే క్షీణకర్మణామనేకత్వాద్బహువచననిర్దేశః. మేఘాదిషు పూర్వేష్వేకరూపత్వాదేకవచననిర్దేశః యస్మాద్గిరితటదుర్గనదీసముద్రారణ్యమరుదేశాదిసన్నివేశసహస్రాణి వర్షధారాభిః పతితానాం-అతః-తస్మాద్ధేతోర్వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం- దుర్నిష్క్రమణం. దుర్నిస్సరణం యతో గిరితటాదుదకస్రోతసోహ్యమానా నదీః ప్రాప్నువన్తి - తతస్సముద్రం- తతో మకరాదిభిర్భక్ష్యన్తే- తేప్యన్యేన తత్రైవ చ సహ మకరేణ సముద్రే విలీనాస్సముద్రామ్భోభిర్జలధరైరాకృష్టాః పునర్వర్షధారాభిర్మరుదేశే శిలాతలే వా ఽగమ్యే పతితాస్తిష్ఠన్తి కదాచిద్వ్యాళమృగాదిపీతాః భక్షితాశ్చాన్యైః - తేప్యన్యైరిత్యేవం ప్రకారాః పరివర్తేరన్ కదాచిదభక్ష్యేషు స్థావరేషు జాతాస్తత్రైవ శుష్యేరన్. భక్ష్యేష్వపి స్థావరేషు ప్రజాతానాం రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధో దుర్లభ ఏవ- బహుత్వాత్స్థావరాణామిత్యతో దుర్నిష్క్రమణత్వం అథవా- అతః- అస్మాద్వ్రీహియవాదిభావాద్దుర్నిష్ప్రపతరం- దుర్నిర్గమనతరం దుర్నిష్ప్రపతరమితి - తకార ఏకో లుప్తో ద్రష్టవ్యః వ్రీహియవాదిభావో దుర్నిష్ప్రపతః- తస్మాదపి దుర్నిష్ప్రపతతరాద్రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధో దుర్నిష్ప్రపతతర ఇత్యర్థః. యస్మాదూర్ధ్వరేతోభిర్బాలైః పుంస్త్వరహితైః స్థవిరైర్వా భక్షితా అన్తరా నశ్యన్తి- అనేకత్వాదన్నాదానాం కదాచిత్కాకతాళీయవృత్త్యా రేతస్సిగ్భిర్భక్ష్యన్తే యదా-తదా రేతస్సిగ్భావంగతానాం కర్మణో వృత్తిలాభః కథం యో యో హ్యన్నమత్త్యనుశయిభిస్సంశ్లిష్టం రేతస్సిక్, యశ్చ రేతస్సిఞ్చతి ఋతుకాలే యోషితి,- తద్భూయ ఏవ - తదాకృతిరేవ భవతి రేతోరూపేణ తదవయవాకృతిభూయస్త్వం భూయ ఇత్యుచ్యతే రేతోరూపేణ యోషితి - రేతస్సో రేతస్సిగాకృతిభావిత్వాత్. *సర్వేభ్యోఽఙ్గేభ్యస్తేజస్సమ్భూతమితి హి శ్రుత్యన్తరాత్ అతో రేతస్సిగాకృతిరేవ భవతీత్యర్థః తథా హి పురుషాత్పురుషో జాయతే, గోర్గవాకృతిరేవ,-న జాత్యన్తరాకృతిః. తస్మాద్యుక్తం తద్భూయ ఏవ భవతీతి యేత్వన్యేఽనుశయిభ్యశ్చన్ద్రమణ్డలమనారుహ్యైవ పాపకర్మభిర్ఘోరైర్వ్రీహియవాదిభావం ప్రతిపద్యన్తే, పునర్మనుష్యాదిభావంగతాః,- తేషాం నానుశయినామివ దుర్నిష్ప్రపతరం కస్మాత్ కర్మణా హి తైర్వ్రీహియవాదిదేహ ఉపాత్త ఇతి తదుపభోగనిమిత్తక్షయే వ్రీహ్యాదిస్తమ్బదేహవినాశే యథాకర్మార్జితం దేహాన్తరం నవం నవం జలూకావత్సంక్రమన్తే సవిజ్ఞానా ఏవ- * సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. యద్యప్యుపసంహృతకరణాస్సన్తో దేహాన్తరం గచ్ఛన్తి- తథాపి స్వప్నవద్దేహాన్తరప్రాప్తినిమిత్తకర్మోద్భావితవాసనాజ్ఞానేన సవిజ్ఞానా ఏవ దేహాన్తరం గచ్ఛన్తి- శ్రుతిప్రామాణ్యాత్ తథాఽర్చిరాదినా ధూమాదినా చ గమనం - స్వప్న ఇవోద్భూతవిజ్ఞానేన లబ్ధవృత్తికర్మనిమిత్తత్వాదమనస్య నతథాఽనుశయినాం వ్రీహ్యాదిభావేన జాతానాం చ సవిజ్ఞానమేవ రేతస్సిగ్యోషిద్దేహసమ్బన్ధ ఉపపద్యతే-నహి వ్రీహ్యాదిలవనకణ్డనపేషణాదౌ చ సవిజ్ఞానానాం స్థితిరస్తి ననుచన్ద్రమణ్డలాదప్యవరోహతాం దేహాన్తరగమనస్య తుల్యత్వాజ్జలూకావత్సవిజ్ఞానతైవయుక్తా-తథా సతి ఘోరో నరకానుభవః ఇష్టాపూర్తాదికారిణాం చన్ద్రమణ్డలాదారభ్య ప్రాప్తో యావద్బ్రాహ్మణాదిజన్మ, తథా చ సత్యనర్థాయైవేష్టాపూర్తాద్యుపాసనం విహితం స్యాత్ శ్రుతేశ్చాప్రామాణ్యం ప్రాప్తం-వైదికానాం కర్మణామనర్థానుబన్ధిత్వాత్. న- వృక్షారోహణపతనవద్విశేషసమ్భవాత్. దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సోః కర్మణా లబ్ధవృత్తిత్వాత్ కర్మణోద్భావితేన విజ్ఞానేన సవిజ్ఞానత్వం యుక్తం- వృక్షాగ్రమారోహత ఇవ ఫలం జిఘృక్షోః తథాఽర్చిరాదినా గచ్ఛతాం, సవిజ్ఞానత్వం భవేత్ ధూమాదినా చ చన్ద్రమణ్డలమారురుక్షతాం,, న తథా చన్ద్రమణ్డలాదవరురుక్షతాం వృక్షాగ్రాదివ పతతాం సచేతనత్వం యథా చ ముద్గరాద్యభిహతానాం తదభిఘాతవేదనానిమిత్తసంమూర్ఛితప్రతిబద్ధకరణానాం స్వదేహేనైవ దేశాద్దేశాన్తరం నీయమానానాం విజ్ఞానశూన్యతా దృష్టా- తథా చన్ద్రమణ్డలాన్మానుషాదిదేహాన్తరం ప్రత్యవరురుక్షతాం స్వర్గభోగనిమిత్తకర్మక్షయాన్మృదితాజ్జైహానాం ప్రతిబద్ధకరణానాం. అతస్తే పరిత్యక్తదేహబీజభూతాభిరద్భిర్మూర్ఛితా ఇవాకాశాదిక్రమేణేమామవరుహ్యాకర్మనిమిత్తజాతిస్థావరదేహైః సంశ్లిష్యన్తే ప్రతిబద్ధకరణత

యేనాఽఽద చ స్వర్గస్థానామపి తథావనభఙ్గదపేషణసంస్కారభక్షణరథాదిప్రాణానాం రేతస్సేకకాలేముఖ్యాక్లిష్టదేహ - దేహాన్తరారమ్భకస్య కర్మణో ఽభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్ దేహబీజభూతాప్స్వవస్థానాభావాత్ నైవ సర్వాప్స్వవస్థానుమరణమితిజలూకావత్త్వం న విరుధ్యతే అన్తరాలే స్థావరిజ్ఞానం స్యాత్ త ఇతి చేత్ చేతనధర్మిణాం కర్మణాం హింసాయుక్తత్వేనోభయహేతుత్వం శక్యమనుమాతుం - హింసాయుక్తాన్ ప్రతిచోదితత్వాత్ ॥ అహింసన్ సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్య ఇతి శ్రుతేః శాస్త్రచోదితాయాం హింసాయాం నాధర్మహేతుత్వముపగమ్యతే అథ ప్రసఙ్గతేఽప్యధర్మహేతుత్వే మన్త్ర స్నానాదిప్రాయశ్చిత్తోపపత్తిర్దుఃఖకార్యారమ్భకత్వోపపత్తిశ్చ దీక్షాదీనాం కర్మణాం మన్త్రేణైవ విషభక్షణమస్యేతి. ౬

ఆ— ఉక్తేషు - సముద్రాదివ్యతిరిక్తేషు ప్రదేశేష్వేతేయుః వశ తత్రేతి - అనుశయినోఽస్మిన్ శ్యేనే ఇహేతి-ప్రకృతిక్తత్వమతే కథమ స్మిన్నాత్మేఽ బహుమణ సన్నానుశయినాం బహూంస్త్వ్యానిర్గమః - తత్రాహ (క్షీణకర్మణామితి) కథం మేఘాభూత్వా ప్రవర్షతీత్యాదావేకవచన స్స్వర్గః - తత్రాహ (సేమదిస్విరి) యేఘాఃర్వే మేఘదర్శినః గ్నౌనాః - లేమ ప్రత్యేక ఏవాఽమాని దైవతానామేకరూపత్వాత్ తదుపశ్లిష్టా నామనుశయినామప్యేకవచనేన నిర్దేశోయుక్తఇత్యర్థః అతో నైకత్వమిత్యాగిరాక్యం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) అనుశయినాం దుష్కరనిస్సరణ మిత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి (యతఇత్యాదినా) మకరాదిభిర్భక్షితానామనుశయినాం తేభ్యస్తత్సమానజాతీయత్వేన సముద్భవో భవిష్యతీతిచేత్. నేత్యాహ (తేపీతి) మకరాదయోఽపి జలచారిణస్త్వ్యర్భక్ష్యన్తే - తథా చ సముద్రే పతితానామనుశయినాం తత్రైవ లయస్స్యాదిత్యర్థః స్న్యైవ చానుశయిన స్సముద్రే లీనాస్సన్తః పునరుద్గన్తుం శక్యన్తే - స్వభావకృతవినాశ స్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జలధరైరితి) (సముద్రామ్బుభిరితి) వృష్టియానుసహాస్త తస్మిన్ సర్వత్ర మేఘోపభుక్తానామనుశయినాం తత్సమానజాతీయదేహభోగస్స్యాదితిచేత్ నేత్యాహ (భక్షితాశ్చేతి) స్థై స్త్విన్ద్రమౌ భక్ష్యన్తే - తేభ్యస్తత్సమానజాతీయత్వేనానుశయినాముద్భవస్స్యాదితిచేత్ నేత్యాహ (తేపీతి) తథాపి యద్ధో క్షరీత్యాదివచన తామ్రే రేతస్సిగ్యోగమపి యదాకదాచిత్ప్రాపద్యేరన్నితిచేత్ నేత్యాహ (కదాచిదితి) తథాపి భక్ష్యేషు జాతానాం రేతస్సిగ్యోగస్సులభస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (భక్ష్యేష్వపీతి) ఇతి శబ్దోఽయచ్ఛబ్దేన పూర్వేణ సమ్బధ్యతే పూర్వమతశ్శబ్దో హేతుపరతయా వ్యాఖ్యాతః, సంప్రతి వ్రీహ్యాద్య వధివాచకత్వేన తం వ్యాచష్టే (అథవేతి) దుర్నిష్ప్రపతతరమితితకారసహితేన రేఫేణ తదివక్షితమర్థమాహ (వ్రీహియవాదీతి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) తర్హి తేషామన్తరాళే శీర్ణానాం దేహాద్వాగిత్వా బాహ్యాదనుశయవద్యద్యర్థ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కదాచిదితి) కాకతాళీయయావృత్త్యా- యాదృచ్ఛికన్యాయేనేతి యావత్ అనుశయిభ్యస్యకర్మణాఽభావిదేహారమ్భకత్వం ముఖం ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) అనుశ యినో రేతస్సిగాకారభావే హేతుమాహ (రేతస ఇతి) తస్య రేతస్సిగాకృత్యా- తదంశేన భావితత్వాత్ - సంస్కృతత్వాత్ తదనుషఙ్గోపపత్త్యా తద్రూపేణ గర్భాశయమనుప్రవిష్టోఽనుశయీ రేతస్సిగాకృతిర్భవతీత్యర్థః రేతసో రేతస్సిగ్యోగసముత్థత్వే ప్రమాణమైతరేయకశ్రుతిరిత్యాహ (స ర్వేభ్య ఇతి) రేతోరూపేణ గర్భాశయం ప్రవిష్టస్య రేతస్సిగాకారత్వముక్తం నిగమయతి (అత ఇతి) అనుశయినో రేతస్సిగాకారత్వే లౌకికానుభవ మనుకూలయతి (తథేతి) చన్ద్రమణ్డలస్ఖలితానామవరోహతాం వ్రీహ్యాదిదేహసంశ్లిష్టానాం ప్రాఘీయసా కాలేన దేహాన్తరలాభశ్చేత్- తర్హి వ్రీహ్యా దిదేహే హూనినామపి దుష్కరం నిష్క్రమణం - వ్రీహ్యాదిదేహసమ్బన్ధావిశేషాదిత్యత ఆహ (యోఽత్రేతి) వ్రీహ్యాదిదేహసమ్బన్ధావిశేషేఽపి తద్దేహాభా జాఽన్తరాలే నిస్సరణమశక్యం న భవతీత్యాశఙ్క్య విశేషమాహ (కస్మాదిత్యాదినా) శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నర ఇత్యాదిస్మృతౌ యేషాం కర నిమిత్తం స్థావరజన్మ స్మృతం- తేషాం కర్మక్షయపర్యవధిః అవరోహతాం తు కర్మానపేక్షైర్దానాన్తరం (?) యథా జలూకాకృణాత్తృణా న్తరం సంక్రాన్తాసజ్జ్యన్తే - తథాఽనుశయినో వ్రీహ్యాదిదేహాద్దేహాన్తరం గచ్ఛన్తి సవిషయజ్ఞానవన్తోఽపి గచ్ఛన్తి తత్ర బృహ దారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (సవిజ్ఞాన ఇతి) అథోపసంహృతకరణానాం విజ్ఞానేఽకారణానమ్భవాత్ కథం సవిజ్ఞానత్వం - తత్రాహ (యద్యపీతి) స్వప్నకారణావాసనానామేకం వాసనాత్మకం జ్ఞానోత్పత్తినిమిత్తమితి తే సవిజ్ఞానా ఏవ గచ్ఛన్తి దేహాన్తరమిత్యత్ర హేతుమాహ (శ్రుతిప్రామా ణ్యాదితి) సవిజ్ఞానో భవతీతి బృహదారణ్యకశ్రుతిః యథా సవిజ్ఞానానామేవ వ్రీహ్యాదిదేహాన్తరగమనం - తథాజ్ఞానినామపి చేతనాదినా, కర్మానుసారినా గమనసంసర్గవతాం స్మృతివాసనాత్మకవిజ్ఞానానామేవేత్యాహ (తథేతి) తేషాం సవిజ్ఞానత్వే హేతుమాహ (లబ్ధవృత్తీతి) అనుశయినామ పి తర్హి వ్రీహ్యాదిషు సంశ్లిష్టానాం రేతస్సిగాదిదేహసమ్బన్ధస్సవిజ్ఞానానామేవేతిచేత్ నేత్యాహ (నతథేతి) అనుపపత్తౌ హేతుమాహ (నహీతి) వ్రీహ్యా దిసంశ్లిష్టానామనుశయినాం సవిజ్ఞానత్వే తల్లవనాద్యాఘాతజీవనత్యాగేనైవ ప్రవాసప్రసక్త్యా రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధస్సిద్ధ్యేదిత్యర్థః వ్రీహ్యాదిషు దేహాన్తరంగ చ్ఛతాం సవిజ్ఞానత్వేఽపి తన్మధ్యే వనుశయిన్యపి దేహాన్తరప్రాప్తౌ విశేషాద్యుక్తం సవిజ్ఞానత్వమిత్యాశఙ్క్యతే (నత్వేతి) తృణాత్తృణాన్తరం ప్రతిజలూకాగమ నవదవరోహతామపి దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిగమనస్య తుల్యత్వాద్వ్రీహ్యాదిషు సవిజ్ఞానత్వేఽపి ప్రయోజనాభావః - తేషాం సవిజ్ఞానత్వం- కారణాభావాదిత్యాహ (తథాసతీతి) ఉక్తాపూర్తాదికారిణామన్తరాళే సరణాసుభవః - తథా వసతిత్యపనుష్ఠానస్య సర్గార్థం హిత్వే త్ర యస్మాద్ధనవిషయకకర్మకాణ్డం వి రుధ్యేతేత్యాహ (శ్రుతేశ్చేతి) యథా బుద్ధిపూర్వం వృక్షమారోహతాం సవిజ్ఞానత్వేఽపి తస్మాచ్చబుద్ధిపూర్వం పతతాం సవిజ్ఞానత్వం విజ్ఞాయతే- తథా చ న్ద్రమణ్డలమారోహతాం సవిజ్ఞానత్వేఽపి తతోఽవరోహతాం నైవ తదస్తి - ఉద్యానకర్మాభావాదిత్యారోహణావరోహణయోర్జ్ఞానవిశేషస్సమ్భవాన్నైవమితిపరి హరతి (నవృక్షేతి) తదభిప్రాయవాక్యం వివృణోతి (దేహాదిత్యాదినా) చకారాత్ గచ్ఛతాం సవిజ్ఞానత్వం భవేదితి సమ్బన్ధః. అవరోహతాం జీవానాం సర్వథా విజ్ఞానశూన్యత్వమయుక్తం- తేషాం చైతన్యస్వాభావ్యాత్. వృక్షాత్పతతామపి విజ్ఞానమాత్రమస్త్యేవేత్యాశఙ్క్యోదాహరణాన్తరమాహ (యథా చేతి) తేన - ముద్గరాదినాఽభిఘాతేః - తేన హేతునాయద్వేదనాఖ్యనిమిత్తం - తేన సమ్మూర్ఛితాని ప్రతిబద్ధానివాకరణాని యేషాం తే

షామితియావత్. ప్రుదితః- వినష్టోఽమ్మయఃస్థూలోదేహోయేషాంతేషాం తతఏవ ప్రతిబద్ధకరణానాం - యత్రాఽజ్ఞానశూన్యతేతిసమ్బన్ధః యథా క్తదృష్టాన్తవశాచ్చన్ద్రమణ్డలాదవరోహన్తో విజ్ఞానశూన్యాస్సిధ్యన్తీతినిగమయతి (అతఇతి) తథాచమూర్ఛితానాంస్థూలదేహసద్భావాద్దెశా న్తరగమనంయుక్తం - అవరోహతాంతుతదభావేకథంవ్రీహ్యాదిభావస్సమ్భవతీత్యతఆహ (అపరిత్యక్తేతి) నపరిత్యక్తందేహభావస్యబీజం- కర్మాపూర్వం యాభిరద్భిః-తాభిరుపహితాజీవాఃమూర్ఛితవద్విజ్ఞానశూన్యాఃగగనాదిక్రమేణపృథివీంప్రాప్యకర్మఫలభూతజాతిస్థావరశరీరైస్సంశ్లిష్యన్తఇతిసమ్బన్ధః. స్థావరదేహసమ్బన్ధిత్వాత్తద్గతజీవవత్తదాసవిజ్ఞానత్వంసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిబద్ధేతి) వ్రీహ్యాదిసంశ్లేషావస్థాయామనుశయినాంకర్మణో నుద్భూతవృత్తిత్వాత్, కరణానాంచతత్రవృత్తిలాభాభావా, దనుద్భూతవిజ్ఞానత్వంయుక్తమిత్యర్థః నకేవలంవ్రీహ్యాదిసంశ్లేషకాలేఽనుద్భూతవిజ్ఞానత్వం- కింతువ్రీహ్యాదేర్లవనాదికాలేపీత్యాహ (తథేతి) పాకః-సంస్కారః రసాదీత్యాదిశబ్దేనశోణితమాంసమేదోఽస్థిమజ్జారేతాంస్యుచ్యన్తే. తస్మిన్కాలేమూర్ఛితవదనుద్భూతవిజ్ఞానత్వేదేహాద్బహిర్నిర్గతానాంప్రాగ్దేహాన్తరప్రాప్తేస్సదస్త్యేవేతిహేతుమాహ(దేహేతి) అలబ్ధవృత్తిత్వాదితిభేదః కథంపునరనుశయినాంవిజ్ఞానశూన్యత్వే • తద్యథాతృణజలాయుకాతృణస్యాన్తంగత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసంహరతీత్యాదౌసచేతనాజలూకాదృష్టాన్తత్వేనోపాదీయతే- తత్రాహ (దేహబీజభూతేతి) సర్వాస్వవస్థాసు-తాసువ్రీహ్యాదిసంశ్లేషతల్లవనాదిదశాస్వితియావత్ సచేతనావత్త్వంజలూకాదృష్టాన్తేవివక్షితం- కింతుసాతత్యమాత్రమితిభావః జలూకావత్త్వం - జలూకాసాదృశ్యమనుశయినామిత్యర్థః ఆరోహతాంసవిజ్ఞానత్వ, మవరోహతాంవిజ్ఞానరాహిత్య, మిత్యుపపాద్యారోహతామపియావత్స్వవస్థానైత్యకః కరణాన్యుపసంహృత్యహృదయేఽవస్థానం - తావేవసవిజ్ఞానత్వం-నదేహాద్బహిర్నిర్గతానాంప్రాగ్దేహాన్తరప్రాప్తేఃతదస్తి అనుశయినాంతుచన్ద్రమణ్డలాదవరురుక్షతామపినభావిదేహపర్యన్తావాసనాదీర్ఘాభవతి- ప్రమాణాభావాదిత్యాహ (అన్తరాళేత్వితి) చన్ద్రమణ్డలాదవరోహతాందేహాన్తరగమనస్యతుల్యత్వేపివిజ్ఞానశూన్యత్వమయుక్తమిత్యుపసంహరతి (ఇత్యదోషఇతి) యత్తుహింసానుగ్రహాత్మకత్వాదిష్టాదికర్మణాంస్థావరత్వమపితత్ఫలమేవ-తథాచవైదికానాంకర్మణామనర్థానుబన్ధిత్వాదప్రామాణ్యంశ్రుతేరితి- తత్రాహ (నచేతి) ఉభయహేతుత్వం- అర్థానర్థహేతుత్వమితియావత్. *అహింసన్సర్వాభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్య ఇత్యాదిశ్రుతేఃశాస్త్రచోదితేష్వైదికేషుకర్మసుహింసానానర్థహేతురిత్యాహ (అభ్యుపగతేపీతి) యద్యపిస్వరూపేణహింసాఽనర్థహేతురభ్యుపగమ్యతే- తథాపితద్యుక్తానాంవైదికకర్మణాంనానర్థారమ్భకత్వం. యథాస్వరూపేణవిషదధ్యాదేర్మరణజ్వరాదిహేతుత్వేపిమన్త్రశర్కరాదిభిస్సహోపయుక్తస్యనతత్కార్యారమ్భకత్వం- తథాహింసాయాఃస్వతోఽధర్మహేతుత్వేపివైదికకర్మనిష్ఠాయా-నతద్ధేతుత్వం - వైదికైరేవకర్మభిస్తత్కృతదోషాపనయనసిద్ధేరిత్యర్థః పూర్వోక్తమేవదృష్టాన్తంస్పష్టయతి (మన్త్రేణేతి) తేనసహోపభుక్తస్యవిషస్యానర్థాహేతుత్వేనపుష్టిహేతుత్వవద్వైదికకర్మానుప్రవిష్టాయాహింసాయాః పురుషార్థహేతుత్వమేవ- • అశుద్ధమితిచేన్నశబ్దాదితిన్యాయాదిత్యర్థః ౬

౪౦ — (అభ్రంభూత్వామేఘోభవతి) * మిహసేచనఇతిధాతోఃపచాద్యచ్ప్రత్యయేన్యఙ్క్వాదిత్వాత్కుత్వేమేఘ ఇతిరూపం తతశ్చమేఘశబ్దేనవర్షోన్ముఖావస్థోచ్యతే ఏవమేవాభ్రమేఘయోర్భేదోవ్యాసార్యైరుక్తః (మేఘోభూత్వాప్రవర్షతి) మేఘసంశ్లిష్టభూత్వావర్షధారారూపేణభూమౌపతతీతిఫలితార్థః (తఇహవ్రీహియవాఓషధివనస్పతయస్తిలమాషాఇతిజాయన్తే) తే - వర్షసంశ్లిష్టభూతసూక్ష్మపరిష్వక్తాజీవాః ఇహ-భూమౌపతిత్వావ్రీహియవాదిరూపేణజాయన్తేఇత్యర్థః అత్రతేనరూపేణజననంనామ-నస్థావరభావప్రతిపత్తిః-స్థావరత్వప్రాప్తిహేతుభూతకర్మణామిహాకీర్తనాత్ కింతుజీవాన్తరాధిష్ఠితేషువ్రీహ్యాదిషుసంశ్లేషమాత్రం. సూత్రితంచ*అన్యాధిష్ఠితేషుపూర్వవదభిలాపాదితి (అతోవైఖలుదుర్నిష్ప్రపతరం) అతః- స్థావరాదిభావాత్ అతచిరేణనిర్గమనంభవతీత్యర్థః. అత్రఖలన్తాద్దుర్నిష్ప్రపతశబ్దాదాతిశాయినికేతరప్ప్రత్యయే.ఖాన్తనేతశబ్దలోపే, దుర్నిష్ప్రపతరమితిరూపం తతశ్చాతిశయస్యప్రతియోగ్యాకాఙ్క్షాయాంప్రాగనుక్రాన్తాకాశాదీనాంబుద్ధౌసన్నిధానాత్తేషామేవప్రతియోగిత్వేనాన్వయస్స్యాత్ తతశ్చవ్రీహ్యాదిష్వాకాశాద్యపేక్షయాచిరావస్థానోక్త్యాఆకాశాదిష్వవస్థానస్యతదపేక్షయాల్పకాలత్వంపర్యవస్యతి ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా * ఖాన్తసన్తశబ్దలోపః-దుర్నిష్ప్రపతరమితి- దుఃఖనిష్క్రమణతరమిత్యర్థఇతి నచ • తయోరేవకృత్యర్థఖలర్థా ఇతిఖలోభావకర్మమాత్రవిషయత్వాత్, పతేశ్చాకర్మకత్వేనభావార్థస్యైవపరిశిష్టత్వాత్, తత్రచభావార్థస్యప్రకర్షాభావా, త్తరపోదౌర్లభ్యమితిశఙ్క్యం- శశ్యేతరామిత్యాదిప్రయోగాత్ భావార్థేపిప్రకర్షసమ్భవాత్, కర్త్రర్థపచాద్యజన్తాత్తరపస్సమ్భవా, చ్చబాధ్యస్యానుపపత్తిః యద్వా- * అతోయఙ్ఖన్తసిగత్యర్థేభ్య ఇతిచ్ఛన్దసివిశేషవిహితఖలర్థయుజన్తపివాయంశబ్దః. రేఫరూపవర్ణవికారశ్ఛాన్దసః నన్వస్యతరప్ప్రత్యయత్వాభావేపూర్వనిర్దిష్టాకాశాదిభ్యోఽతిశయఃతేష్వచిరావస్థానంవాకథంసిధ్యేదితివాచ్యం - వైశబ్దస్యావధారణార్థతయా అతశ్శబ్దోక్తాద్వ్రీహ్యాదిభావాదేవచిరంనిష్క్రమణేకథితేతతఃపూర్వనిర్దిష్టేభ్యఆకాశాదిభ్యోఽచిరాన్నిష్క్రమణంసిధ్యతి తశబ్దలోపశ్ఛాన్దసఇతిభాష్యస్యాపివర్ణలోపేనవావర్ణవికారేణవాయథాకథంచిత్సాధుత్వంసమర్థనీయమిత్యత్రతాత్పర్యం. వ్రీహ్యాదయోహిగిరితటాదుదకస్రోతసాఉహ్యమానానదీంప్రాప్నువన్తి- తతస్సముద్రం- తతోమకరాదిభిర్భక్ష్యన్తే- తేప్యన్యైః తత్రైవచమకరేణసహసముద్రేవిలీనాస్సముద్రామ్భోభిస్సహజలధరైరాకృష్టాఃపునర్వర్షధారాభిః మరుదేశేశిలాతలేవాహర్గ్యవాపతితాస్తిష్ఠన్తి కదాచిద్వ్యాళమృగాదపీతాః- తేభక్షితాశ్చాన్యైః- తేప్యన్యైరిత్యేవమ్ప్రకారాఃపరివర్తేరన్ కదాచిదభక్ష్యేషుస్థావరేషుజాతాస్తత్రైవశుష్యేరన్. భక్ష్యేష్వపిస్థావరేషుజాతానాంరేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధోదుర్లభఏవ - బహుత్వాత్స్థావరాణామిత్యతోదుర్నిష్క్రమణత్వం. (యోయోహ్యన్నమత్తియోరేతస్సిఞ్చతితద్భూయఏవభవతి) అత్రనఇత్యధ్యాహారః. యోవ్రీహ్యాదిసంశ్లిష్టోఽవరోహతిజీవః - తదన్నం యోఽన్నమత్తి, యోరేతస్సిఞ్చతి,- భూయః-పశ్చాత్తద్భవతి-రేతస్సిగ్భావంప్రాప్నోతి. ఆకాశాదిభావవత్ రేతస్సిగ్భావోప్యౌపచారికః. రేతస్సిగ్యోగీభవతీత్యర్థః. ఏవమేవవ్యాసార్యైరుక్తం. ౬

ఉ.— తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్ బ్రాహ్మణయోనిం వా క్షత్రియయోనిం వా వైశ్యయోనిం వాఽథ య ఇహ కపూయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే కపూయాం యోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వా॥ ౭

అథైతయోః పథోర్న కతరేణచ తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేత్యేతత్తృతీయగ్ స్థానం తేనాసౌ లోకో న సంపూర్యతే తస్మాజ్జుగుప్సేత తదేష శ్లోకః॥ ౮

శం.— తత్ - తత్ర తేష్వనుశయినాం య ఇహ - లోకే రమణీయం - శోభనం చరణం - శీలం యేషాం తే రమణీయచరణాః రమణీయచరణేనోపలక్షితః శోభనోఽనుశయః - పుణ్యం కర్మ యేషాం - తే రమణీయచరణా ఉచ్యన్తే క్రౌర్యానృతమాయావర్జితానాం హి శక్య ఉపలక్షయితుం శుభానుశయసద్భావః తేనానుశయేన పుణ్యేన కర్మణా చన్ద్రమణ్డలే భుక్తశేషేణాభ్యాశో హ - క్షిప్రమేవ యదితి క్రియావిశేషణం తే రమణీయాం - క్రౌర్యాదివర్జితాం యోనిమాపద్యేరన్ - ప్రాప్నుయుః బ్రాహ్మణయోనిం వా క్షత్రియయోనిం వా వైశ్యయోనిం వా స్వస్వకర్మానురూప్యేణ అథ - పునర్యే తద్విపరీతాః కపూయచరణోపలక్షితకర్మాణోఽశుభానుశయా అభ్యాశో హ యత్తే కపూయాం యథాకర్మ యోనిమాపద్యేరన్ కపూయామేవ - ధర్మసంబన్ధవర్జితాం జుగుప్సితాం యోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వా స్వకర్మానురూప్యేణైవ. ౭

ఆ.— * తద్య ఇహేత్యేవ భవతీత్యేతత్పర్యన్తస్య గ్రన్థస్య ప్రకృతం శ్రుతివ్యాఖ్యానమనువర్తయతి (తత్తత్రేతి) * అన్యాధిష్ఠితేషు పూర్వవదభిలాపాదితి న్యాయేన తేషు వ్రీహ్యాదిషు సంశ్లిష్టా యేఽనుశయినః - తేషాం మధ్యే యే కేచిదస్మిల్లోకే చన్ద్రమణ్డలం ప్రాప్తాః ప్రాగవస్థాయామనుష్ఠితాభుక్తరమణీయచరణాః - తే రమణీయాం యోనిం ప్రాపద్యేరన్నితి సమ్బన్ధః ఉక్తమేవ స్పష్టయతి (శోభనమితి) కథం రమణీయచరణానురోధేన శోభనోఽనుశయో లక్ష్యతే - తత్రాహ (క్రౌర్యేతి) తే ఖల్వనుశయినో రేతస్సిగ్యోగానన్తరం తేన కర్మణా రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్నితి యత్ - తత్ క్షిప్రమేవేతి యోజనా తత్రాపి హేతుమాహ (స్వస్వకర్మేతి) అథేతి ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాచష్టే (పునరితి) తద్విపరీతాః - తేభ్యో విలక్షణా ఇహ యే పాపకర్మాణః తే కపూయాం యోనిమశుభానుశయవశాద్రేతస్సిగ్యోగానన్తరమాపద్యేరన్నితి యత్ - తదపి క్షిప్రమేవేతి యోజనా. తత్రాపి యోనివికల్పే కారణమాహ (స్వకర్మేతి) ౭

రం.— (తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్నిత్యాది) తత్ - తేషు యే అభ్యాశః - అభ్యాగన్తారః అభ్యాఙ్పూర్వాదశేర్ధాతోః క్విబన్తాద్బహువచనాన్తోఽయం శబ్దః. పరలోకాదిహలోకం ప్రత్యవతరన్త ఇత్యర్థః. హేతి ప్రసిద్ధౌ యత్ - యదా రమణీయచరణాః - చర్యత ఇతి చరణం - కర్మ రమణీయకర్మాణః భుక్తశిష్టపరిపక్వసుకృతకర్మయుక్తా భవన్తీత్యర్థః. అత్ర యదాశబ్దానురోధాత్ తదేత్యధ్యాహర్తవ్యం తదా తే రమణీయాం బ్రాహ్మణాదియోనిమాప్నువన్తీత్యర్థః. కపూయచరణాః - కుత్సితకర్మాణ ఇత్యర్థః. భుక్తశిష్టకర్మానుసారిజన్మ ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం ౭

శం.— యే తు రమణీయచరణా ద్విజాతయః - తే స్వకర్మస్థాశ్చేదిష్టాపూర్తాదికారిణః - తే ధూమాదినా గచ్ఛన్త్యాగచ్ఛన్తి చ పునః పునర్ఘటీయన్త్రవత్ విద్యాం చేత్ప్రాప్నుయుః - తదాఽర్చిరాదినా గచ్ఛన్తి యదా తు న విద్యాసేవినో, నాపీష్టాపూర్తాదికర్మ సేవన్తే - తదాఽథైతయోః పథోః - యథోక్తయోరర్చిర్ధూమాదిలక్షణయోర్న కతరేణ - అన్యతరేణ చ నాపియన్తి. తానీమాని భూతాని క్షుద్రాణి దంశమశకకీటాదీన్యసకృదావర్తీని భవన్తి అత ఉభయమార్గపరిభ్రష్టా హ్యసకృజ్జాయన్తే మ్రియన్తే చేత్యర్థః తేషాం జననమరణసన్తతేరనుకరణమిదముచ్యతే (జాయస్వ మ్రియస్వేతి) ఈశ్వరనిమిత్తచేష్టోచ్యతే జననమరణలక్షణేనైవ కాలయాపనం భవతి - న తు క్రియాసు శోభనేషు భోగేషు వా కాలోఽస్తీత్యర్థః. ఏతత్ - క్షుద్రజన్తులక్షణం తృతీయం - పూర్వోక్తౌ పన్థానావపేక్ష్య స్థానం - సంసరతాం. యేనైవం దక్షిణమార్గగా అపి పునరాగచ్ఛన్తి, అనధికృతానాం జ్ఞానకర్మణోరగమనమేవ దక్షిణేన పథేతి, - తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యతే పఞ్చమస్తు ప్రశ్నః పఞ్చాగ్నివిద్యయా వ్యాఖ్యాతః ప్రథమో దక్షిణేతరమార్గాభ్యామపాకృతః. దక్షిణోత్తరయోః పథోర్వ్యావర్తనాపి - మృతానామగ్నౌ ప్రక్షిప్యమాణానాం, తతో వ్యావర్త్యాన్యేఽర్చిరాదినా యన్తి - అన్యే ధూమాదినా. పునరుత్తరదక్షిణాయనే షణ్మాసాన్ ప్రాప్నువన్తః సంయుజ్య పునర్వ్యావర్తన్తే - అన్యే సంవత్సరం - అన్యే మాసేభ్యః పితృలోకమితి వ్యాఖ్యాతా పునరావృత్తిరపి దక్షిణానుశయినాం చన్ద్రమణ్డలాదాకాశాదిక్రమేణోక్తా అముష్య లోకస్యాపూరణం స్వశబ్దేనైవోక్తం - తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యత ఇతి. యస్మాదేవం కష్టా సంసారగతిః - తస్మాజ్జుగుప్సేత. యస్మాచ్చ జన్మమరణజనితవేదనానుభవకృతక్షణాః క్షుద్రజన్తవో ధ్వాన్తే ఘోరే దుస్తరే ప్రవేశితాః సాగర ఇవాగాధేఽప్లవే నిరాశాశ్చోత్తరణం ప్రతి - తస్మాచ్చైవంవిధాం సంసారగతిం జుగుప్సేత - బీభత్సేత ఘృణీ భవేన్మా భూదేవంవిధే సంసారమహోదధౌ ఘోరే పాత ఇతి తత్ - ఏతస్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకః పఞ్చాగ్నివిద్యాస్తుతయే ౮

ఆ.— తృతీయం స్థానమవతారయితుం పూర్వోక్తౌ పన్థానౌ సఙ్క్షిప్యానువదతి (యే త్వితి) శుభానుశయవశాద్యే కేచిద్బ్రాహ్మణాదియోనిమాపన్నాః - తే స్వవర్ణాశ్రమవిహితకర్మనిష్ఠాస్సన్తో యదీష్టాదికర్మకృతవన్తః - తదా దక్షిణేన పథా చన్ద్రం గచ్ఛన్తి. తత్ర చ భోక్తవ్యే కర్మణి భోగేన క్షీణే పునరవశిష్టేన కర్మణా పృథివీమాగచ్ఛన్తి. ఏవం ఘటీయన్త్రవత్పునః పునరారోహన్తోఽవరోహన్తశ్చ కేవలకర్మిణో దృశ్యన్తే. యది చేద్ద్విజాతయస్స్వ

ఉ.— స్తేనోహిరణ్యస్యసురాంపిబꣳశ్చగురోస్తల్పమావసన్బ్రహ్మహాచ। ఏతేపతన్తిచత్వారఃపఞ్చమశ్చాచరꣳస్తైరితి॥ ౯

అథహయఏతానేవంపఞ్చాగ్నీన్వేదనసహతైరప్యాచరన్పాప్మనాలిప్యతేశుద్ధఃపూతఃపుణ్యలోకోభవతియఏవంవేదయఏవంవేద॥ ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమఃఖణ్డః.

కర్మస్థానస్తోజ్ఞానంలభేరన్-ఉత్తరేణయానేనైతో బ్రహ్మలోకంగచ్ఛన్తీత్యర్థః ఇదానీంతృతీయస్థానముపదిశతి (యదాత్వితి) పౌనఃపున్యేలోట్మధ్యమైకవచనాన్తయోస్సర్వాఖ్యాతేషువిధానాత్ పునఃపునర్జాయన్తేమ్రియన్తేచేత్యస్మిన్నర్థేజాయస్వమ్రియస్వేతిప్రయోగఇత్యాహ (తేషామితి) యద్వా- సర్వేశ్వరోమార్గద్వయభ్రష్టంప్రతిజాయస్వమ్రియస్వేతిప్రేరయతీత్యేతదిహోచ్యతఇతిద్రష్టవ్యం తేనాసావిత్యాదివాక్యంవ్యాచష్టే (యేనైవమితి) ఉక్తయాయుక్త్యాక్లిష్టాన్ప్రశ్నాన్వివిచ్యప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థంకథయతి (పఞ్చమస్త్వితి) వ్యావర్తనాపి-వ్యాఖ్యాతేత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః మృతానాం - విదుషామవిదుషాంచేత్యర్థః తత్ర- అన్త్యేష్ట్యనన్తరంవిదుషాంకర్మిణాంచ అన్యేసంవత్సరమితి- జ్ఞానినోర్చిరాద్యాన్తే అన్యేపితృలోకమితి - కేవలకర్మిణఇతివిభాగః క్షీణానుశయానాం-చన్ద్రలోకేభోక్తవ్యంకర్మభోగేనక్షయితవతామితియావత్ స్వశబ్దమేవానువదతి (తేనేతి) కిమర్థమేషాంమహాయాసవతీత్వాసంసారగతిరుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) తృతీయస్థానస్యకష్టత్వంస్పష్టయతి (యస్మాచ్చేతి) జన్మాదినాజనితాయావేదనా- తదనుభవేకృతఃక్షణః- అవసరః. నాస్త్యత్రయేషాం- తథా. అప్లవఇతచ్ఛేదః తృతీయస్థానవిషయాసంసారావృత్తిమత్త్వాత్తుల్యాకష్టతేత్యభిప్రేత్యాహ (తస్మాచ్చేతి) సంసారగత్యుపవర్ణనస్యతాత్పర్యముక్త్వాపఞ్చాగ్నివిద్యాయామనుష్ఠానసిద్ధ్యర్థం తస్యస్తావకంశ్లోకముదాహృత్యవ్యాచష్టే (తదేతస్మిన్నిత్యాదినా) పఞ్చాగ్నివిద్యామాహాత్మ్యంసప్తమ్యర్థః   ౮-౯

ఠం — * వేత్థయథాఽసౌలోకోనసమ్పూర్యతా౩ ఇతిచతుర్థప్రశ్నంప్రతివక్తి (అథైతయోఃపథోర్నకతరేణచతానీమానిక్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీనిభూతానిభవన్తిజాయస్వమ్రియస్వేతీతి) అథశబ్దః ప్రతివచనాన్తరోపక్రమే యానిభూతాన్యుక్తయోః- ఏతయోర్దేవయానపితృయాణయోఃపథోర్మధ్యేకతరేణచన - కేనాపిమార్గేణనగచ్ఛన్తి. మార్గద్వయప్రాప్తిహేతుభూతవిద్యాకర్మరహితాఇత్యర్థః తానీమానిభూతానిక్షుద్రాణి- దంశమశకకీటాదీనిఅసకృదావర్తీనిభవన్తిజాయస్వమ్రియస్వేతిభవన్తి- పునఃపునర్జాయన్తేమ్రియన్తఇత్యర్థః. నహ్యాన్నిబధ్నాఃఖాదేత్యయమభ్యవహరతీత్యస్యపునఃపునఃపిబతిపునఃపునఃఖాదతీతిక్రియాసమభిహారేలోట్ * లోటోహిస్వౌవాచతధ్వమోరితిహౌనఃపున్యే-క్రియాసమభిహారేలోట్తధ్వమోర్హిస్వాదేశవిధానాత్ జాయస్వమ్రియస్వేతిరూపం * యథావిధ్యనుప్రయోగఃపూర్వస్మిన్ సముచ్చయేసామాన్యవచనస్యేతిభవన్తీతిసామాన్యశబ్దస్యానుప్రయోగః. ఉక్తంచవ్యాసార్యైః * పురీమవస్కన్దలునీహినన్దనమితివదతి. (ఏతత్తృతీయంస్థానం) అత్రైతచ్ఛబ్దేనజాయస్వమ్రియస్వేతిభూతానిభవన్తీతిప్రథమాన్తశబ్దేనప్రధానతయానిర్దిష్టాఃపాపకర్మాణఃపరామృశ్యన్తే - సర్వనామ్నాంపూర్వనిర్దిష్టప్రధానపరామర్శిత్వాత్ స్థానశబ్దాభిప్రాయేణైకవచనం పూర్వనిర్దిష్టద్యులోకబ్రహ్మలోకాపేక్షయాతుక్షుద్రజన్తుభవనాదిలక్షణస్థానస్యతృతీయత్వాత్తత్స్థానసమ్బన్ధాత్ పాపకర్మాణఃతృతీయంస్థానమిత్యుచ్యన్తే (తేనాసౌలోకోనసమ్పూర్యతే) తేన - తృతీయస్థానశబ్దితైఃపాపకర్మభిఃఅసౌద్యులోకోనసమ్పూర్యతేన ప్రాప్యతఇత్యర్థః. అత్రఏతత్తృతీయంస్థానమిత్యేతచ్ఛబ్దేనపూర్వనిర్దిష్టఃపౌనఃపున్యేనజననమరణాదిభవనలక్షణోధాత్వర్థఏవపరామృశ్యతే- తస్యైవతృతీయస్థానత్వం - తతశ్చైతస్యతృతీయస్థానస్యసద్భావాత్, తత్రావస్థానేజీవానాంప్రాయేణప్రచారాత్, ద్యులోకగన్తౄణామల్పత్వాత్, ద్యులోకోనసమ్పూర్యతఇత్యుక్త్వాపిభాష్యస్యనవిరోధః అతఏవ * ద్యులోకారోహావరోహాభావేనద్యులోకాసమ్పూర్తివచనాదితిభాషితమితిద్రష్టవ్యం (తస్మాజ్జుగుప్సేత) యస్మాత్సంసారిణాంగతిరుక్తరీత్యాకష్టతరా- తస్మాత్సంసారాజ్జుగుప్సేత - మాభూన్మేఏవంవిధసంసారమహోదధౌఘోరేపాతఇతినిన్దేదిత్యర్థః ముక్తిఫలకపఞ్చాగ్నివిద్యాస్వరూపజ్ఞానస్యఫలాన్తరంవక్తుమాహ (తదేషశ్లోకః) తచ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధిపరః ఏషః- వక్ష్యమాణఃశ్లోకఃప్రసిద్ధఇత్యర్థః   ౮

శం.— స్తేనోహిరణ్యస్య- బ్రాహ్మణసువర్ణస్యహర్తా, సురాంపిబన్ బ్రాహ్మణస్సన్, గురోశ్చతల్పం-దారానావసన్, బ్రహ్మహా-బ్రాహ్మణస్యహన్తా, చేత్యేతేపతన్తిచత్వారః. పఞ్చమశ్చపతితైస్సహాచరన్నితి   ౯

ఠం — మన్త్రమేవాహ (స్తేనోహిరణ్యస్యసురాంపిబంశ్చగురోస్తల్పమావసన్బ్రహ్మహాచేత్యాది) తైరాచరన్- స్తేనాదిభిశ్చతుర్భిఃవిద్యాయోనిసమ్బన్ధమాచరన్నిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం   ౯

శం.— అథహ- పునర్యోయథోక్తాన్పఞ్చాగ్నీన్వేద-సతైరప్యాచరన్-మహాపాతకిభిస్సహ. నపాప్మనాలిప్యతే శుద్ధఏవ-తేనపఞ్చాగ్నిదర్శనేనపావితోయస్మాత్- పూతః పుణ్యోలోకః- ప్రాజాపత్యాదిర్యస్య సోయంపుణ్యలోకోభవతి. యఏవంవేద - యథోక్తంసమస్తంపఞ్చభిఃప్రశ్నైఃపృష్టమర్థజాతంవేద ద్విరుక్తిఃసమస్తప్రశ్ననిర్ణయప్రదర్శనార్థా.. ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

౯ — పఞ్చమహాపాతకినశ్లోకేనిర్దిశ్యన్తే- నతుపఞ్చాగ్నివిద్యాస్తుతిరిహభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) శుద్ధత్వే హేతుమాహ (తేనేతి) కస్యేదం ... స్వకేనోయాంపూర్వోక్తవిద్యావన్తమనువదతి (యఏవమితి).. ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా

౧౦ — (అథహయఏతానేవంపఞ్చాగ్నీన్వేదనసహతైరప్యాచరన్పాప్మనాలిప్యతేఇత్యాది) స్తేనాదిభిరుక్తమహాపాతకిభిరపిసహాసం సన్నపిచరన్పాప్మనానలిప్యతే పూర్వోక్తరాఘుశూన్యోభవతీత్యర్థః (యఏవంవేదయఏవంవేదేతి) ప్రశ్నప్రతివచనసమాప్తిద్యోతికాద్విరుక్తిః. శిష్టంస్పష్టం ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయాకాన్యధికరణాన్యుపన్యస్యన్తే- అర్చిరాదిపాదే *కార్యంబాదరిరస్యగత్యుపపత్తేః కార్యం- హిరణ్యగర్భముపాసీనానేవఅర్చిరాదిర్గణోనయతీతిబాదరిరాచార్యోమన్యతే - పరిచ్ఛిన్నప్రాప్త్యర్థంహిగతిరుపపద్యతే-నాపరిచ్ఛిన్నపరబ్రహ్మప్రాప్తయే సర్వగ్యాకాశంప్రత్యప్రతాదేశవిశేషాగన్తవ్యోభవతి. *విశేషితత్వాచ్చ *పురుషోఽమానవఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతీతిగన్తవ్యస్యబహువచనాన్తలోకశబ్దేనవిశేషితత్వా, త్పరబ్రహ్మణఏకత్వేనబహుత్వాసమ్భవాత్, లోకశబ్దస్యదేశవిశేషఏవముఖ్యత్వా, చ్చనపరబ్రహ్మణోఽర్చిరాదిప్రాప్యత్వం ననుస్సఏనాన్బ్రహ్మగమయతీతినపుంసకలిఙ్గబ్రహ్మశబ్దేనచతుర్ముఖస్యకథంనిర్దేశఇత్యత్రాహ- *సామీప్యాత్తుతద్వ్యపదేశః *యోబ్రహ్మణంవిదధాతిపూర్వమితిహిరణ్యగర్భస్యప్రథమజత్వేనబ్రహ్మసామీప్యాత్ బ్రహ్మశబ్దేనాముఖ్యయావృత్త్యాచతుర్ముఖస్యనిర్దేశఉపపద్యతఇతిభావః ననుహిరణ్యగర్భస్యద్విపరార్ధావసానేనాశాత్ తంప్రాప్తస్యపునరావృత్తేరవర్జనీయత్వాత్ *ఏతేనప్రతిపద్యమానాఇమంమానవమావర్తంనావర్తన్తఇత్యనావృత్తిప్రతిపాదకశ్రుతివిరోధః తత్రాహ- *కార్యాత్యయేతదధ్యక్షేణసహాతఃపరమభిధానాత్ *తే బ్రహ్మలోకేతుపరాన్తకాలేపరామృతాత్పరిముచ్యన్తిసర్వేఇత్యభిధానాత్ కార్యస్య - బ్రహ్మలోకస్యాత్యయేతదధ్యక్షేణ - బ్రహ్మణాసహాతః - బ్రహ్మలోకాత్ పరంబ్రహ్మప్రాప్నోతి - అతశ్చానావృత్తిశ్రుతిరుపపద్యతఇతిభావః * పరంజైమినిర్ముఖ్యత్వాత్. నపుంసకలిఙ్గబ్రహ్మశబ్దస్యపరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యేవముఖ్యత్వాత్ పరమేవబ్రహ్మార్చిరాదిఃప్రాపయతీతి జైమినిరాచార్యో మన్యతే. తస్యపరిపూర్ణత్వేపి * పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతిశ్రుత్యనుసారేణనిశ్శేషావిద్యానివృత్తేర్దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిసాపేక్షత్వాత్ దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తయేగతిరుపపద్యతే లోక్యతఇతివ్యుత్పత్త్యాలోకశబ్దోపి బ్రహ్మణ్యుపపన్నః బహువచనమప్యేకస్మిన్నుపచారాత్ప్రయుజ్యతే * దర్శనాచ్చ దర్శయతిచశ్రుతిర్బ్రహ్మప్రాప్తేర్గతిసాపేక్షత్వం * ఏషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతి. నను * ప్రజాపతేస్సభాంవేశ్మప్రపద్యేఇతి అర్చిరాదినాగతస్యకార్యప్రజాపతివిషయాభిసన్ధిర్దృశ్యతే - తత్రాహ- * నచకార్యేప్రత్యభిసన్ధిః. నాయంప్రత్యభిసన్ధిఃకార్యహిరణ్యగర్భవిషయః - అపితుపరబ్రహ్మవిషయః - తస్యైవప్రజాపతిశబ్దముఖ్యవాచ్యత్వాత్, ఉత్తరత్ర * యశోఽహంభవామిబ్రాహ్మణానాంయశోరాజ్ఞాంయశోవిశామితిసర్వాన్విద్యావిమోకపూర్వకసర్వాత్మభావాభిసన్ధానాత్, * అశ్వఇవరోమాణివిధూయపాపంచన్ద్రఇవరాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య। ధూత్వాశరీరమకృతంకృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి బ్రహ్మలోకస్యాకృతత్వేనవిశేషితత్వా, చ్చపరమేవబ్రహ్మార్చిరాదిర్నయతీతిజైమినిరాచార్యోమన్యతే * అప్రతీకాలమ్బనాన్నయతీతిబాదరాయణఉభయథాచదోషాత్తత్క్రతుశ్చ. అబ్రహ్మభూతంనామాదికంయేబ్రహ్మత్వేనోపాసతే - తేప్రతీకాలమ్బనాః తద్భిన్నాన్ - ప్రకృతివియుక్తంప్రత్యగాత్మానంబ్రహ్మాత్మకత్వేనయేపఞ్చాగ్నివిదఉపాసతే, యేచకేవలంపరంబ్రహ్మోపాసతే,- ఉభయవిధానపితాన్నయతీతిబాదరాయణఆచార్యోమన్యతే కేవలంపరమేవోపాసీనాన్నయతీతిపక్షే, కార్యముపాసీనాన్నయతీతిపక్షే, చ * తద్యఇత్థంవిదుర్యేచేమేఽరణ్యేఇతిశ్రుతివిరోధప్రసఙ్గాత్ ననుపఞ్చాగ్నివిద్యాయాబ్రహ్మాత్మకప్రత్యగాత్మవిద్యాత్వేకింప్రమాణం తత్రాహ - తత్క్రతుశ్చేతి పఞ్చాగ్నివిద్యాయాబ్రహ్మవిద్యాత్వాభావేఅర్చిరాదిగతిర్వా, తయాగత్వాబ్రహ్మప్రాప్తిర్వా, నస్యాత్- తత్క్రతున్యాయవిరోధప్రసఙ్గాత్ బ్రహ్మవిద్యాత్వేతుతత్క్రతున్యాయోప్యనుగృహీతోభవతి ఇయాంస్తువిశేషః-పఞ్చాగ్నివిద్యాబ్రహ్మాత్మకస్వాత్మవిద్యా పరవిద్యాస్తుప్రత్యగాత్మశరీరకపరమాత్మవిద్యాః. విశేషణవిశేష్యభావేపరంవ్యత్యాసః అయంతుభగవతోబాదరాయణస్యసిద్ధాన్తఇతిస్థితం తథా - లోకేగ్రామాదిగన్తౄణామిమంవృక్షంగత్వాఇమాంనదీంగత్వా స గ్రామోగన్తవ్యఇతివత్తద్దేశికోపదేశస్వరూపత్వాదస్యాపివాక్యస్యార్చిరాదయోమార్గచిహ్నభూతాః అథవా- * అగ్నిలోకమాగచ్ఛతినవాయులోకమితిలోకశబ్దశ్రవణాదర్చిరాద్యాభోగభూమయఇత్యేవంపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * ఆతివాహికాస్తల్లిఙ్గాత్ విదుషామతివాహపరమపురుషేణనియుక్తాదేవతావిశేషాః - ఆతివాహికాః గన్తౄణాంగమయితారఇతియావత్ తల్లిఙ్గాత్ - * తత్పురుషోఽమానవస్సఏనాన్బ్రహ్మగమయతీతివైద్యుతపురుషస్యగమయితృత్వనిర్దేశద్వారేణబ్రహ్మగమయితృత్వమాత్రవిశేషప్రతిపాదనపరేణవాక్యేనేతరేషామపిగమయితారఇతిప్రతీతేః, అర్చిరాదిశబ్దానాంచ * అభిమానివ్యపదేశస్తువిశేషానుగతిభ్యామితిసూత్రేణతదభిమానిదేవతాపరత్వసమ్భవాత్. నను వైద్యుతపురుషస్యైవబ్రహ్మగమయితృత్వేఊర్ధ్వంకౌషీతకివాక్యానుసారేణనివేశితానాంవరుణేన్ద్రప్రజాపతీనాంకథంసమ్బన్ధః తత్రాహ- * వైద్యుతేనైవతతస్తచ్ఛ్రుతేః. తతః- విద్యుతఉపరివైద్యుతేనైవబ్రహ్మప్రాప్త్యతివాహనం- * సఏనాన్బ్రహ్మగమయతీతిశ్రుతేః. వరుణాదయోపితదనుగ్రాహకాభవన్తీతి ద్రష్టవ్యమితిస్థితం తథా - వైరాగ్యపాదేలోకాన్తరంగచ్ఛతోజీవస్యదేహారమ్భకభూతసూక్ష్మాణాంతైస్సంశ్లిష్టతయానభూతసూక్ష్మపరిష్వక్తతయాగమనమితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే - * తదన్తరప్రతిపత్తౌరంహతిసమ్పరిష్వక్తఃప్రశ్ననిరూపణాభ్యాం పూర్వత్ర * పఞ్చమ్యామాహుతావాపఃపురుషవచసోభవన్తీతిసూత్రేమూర్తిశబ్దేననిర్దిష్టోదేహాన్తరచ్ఛబ్దేనపరామృశ్యతే. తదన్తరప్రతిపత్తౌ-దేహాన్తరప్రతిపత్త్యర్థంజీవోభూతసూక్ష్మైఃపరిష్వక్తఏవరంహతి - గచ్ఛతీత్యర్థః. పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం * వేత్థయథాప

ఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి పఞ్చస్వప్యాహుతిష్వప్శబ్దితానాం భూతసూక్ష్మాణాం హూయమానతయా సమ్బన్ధం సిద్ధవత్కృత్యైవా
పాం పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి కథం వేత్థేతి ప్రశ్నః. ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిద్రూపేష్వగ్నిష్వాపః శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్న
రేతోరూపేణ హూయమానాస్సత్యః పఞ్చమ్యాం రేతఆహుతౌ పురుషాకారేణ పరిణమన్తీతి ప్రతివచనదర్శనాచ్చాప్శబ్దితభూతసూక్ష్మపరిష్వక్త ఏవా
రోహావరోహయోస్సఞ్చరతీతి భావః నను * ఆపః పురుషవచసో భవన్తీత్యపామేవ పురుషవచస్త్వం ప్రతిపాద్యతే- సభూతానన్తరాణామితి తత్రాహ-
* త్ర్యాత్మకత్వాత్తు భూయస్త్వాత్ తుశబ్దశ్చోద్యవ్యావృత్త్యర్థః. కేవలానామపాం దేహారమ్భకత్వాసమ్భవేన త్ర్యాత్మకత్వాదప్శబ్దితా భూతాన్తర
సంసృష్టా ఉపలక్షితాః. తర్హి కుతోఽప్శబ్దేన నిర్దేశ ఇత్యత్రాహ- భూయస్త్వాత్ - తేజోఽబన్నలక్షణభూతత్రయమధ్యే దేహస్య లోహితప్రచురతయాఽపాం
భూయస్త్వాదప్శబ్దేన నిర్దేశ ఇతి భావః * ప్రాణగతేశ్చ * తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రా
మన్తీతి ఇన్ద్రియాణామపి సహగతిశ్రవణాత్, భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తతయా జీవగమనాభావే నిరాశ్రయాణామిన్ద్రియాణాం గమనాసమ్భవాత్, భూత
సూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవ గమనమభ్యుపగన్తవ్యం *స్మర్యతే చ * గృహీత్వైతాని సంయాతి వాయుర్గన్ధానివాశయాత్ ఇతి ఇన్ద్రియాణాం చ నయనస్య స్మరణా
త్తేషాం చాశ్రయతయా భూతసూక్ష్మాణాం గతిరభ్యుపగన్తవ్యా * అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితి చేన్న భాక్తత్వాత్ * యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వా
గప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమిత్యాదినా ప్రాణానాం మరణకాలే అగ్న్యాదిష్వప్యయశ్రవణాన్న ప్రాణానాం జీవేన సహగతిస్సమ్భవతీతి చేన్న- అ
గ్న్యాదిష్వప్యయశ్రవణస్య భాక్తత్వాత్ * ఓషధీర్లోమాని వనస్పతీన్కేశా ఇతి లోమకేశానామప్యోషధివనస్పత్యప్యయశ్రవణాత్, తస్య చ ప్రత్యక్ష
బాధితత్వేన ఓషధివనస్పతిషు లోమకేశాప్యయస్య భాక్తత్వస్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్, తత్సహపఠితానాం వాగాద్యప్యయానామపి భాక్తత్వమే
వ. తతశ్చ *అగ్నిం వాగప్యేతీత్యస్యాయమర్థః- * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి అగ్నేర్వాగధిష్ఠాతృతయా ముఖప్రవేశప్రతిపాదనాన్మరణ
కాలేఽగ్నిర్మ్రియమాణపురుషవాగధిష్ఠాతృతాం పరిత్యజ్య అనధిష్ఠాతృరూపేణ వర్తత ఇతి * ప్రథమేఽశ్రవణాదితి చేన్న తా ఏవ హ్యుపపత్తేః యదు
క్తం ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాం ద్యుపర్జన్యాదిషు భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవ జీవస్య గమనమితి - తన్నోపపద్యతే- ప్రాణవపవనిస్వర ఇతి న్యాయేన ప్ర
థమాహుతావేవ * తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతీతి ప్రథమపర్యాయే శ్రద్ధాయా ఏవ హోమ్యత్వశ్రవణేనాప్శబ్దితభూతసూక్ష్మాణాం
హోమ్యత్వాశ్రవణాదితి చేన్న- యది ప్రథమే పర్యాయే అప్శబ్దితవ్యతిరిక్తాయాః శ్రద్ధాయా హోమ్యత్వం- తర్హి ప్రశ్నప్రతివచనయోరపాం
పఞ్చమ్యామాహుతావితి నిర్దేశో నోపపద్యేత - అపాం పఞ్చమాహుతిసమ్బన్ధో హి తదితరాహుతిచతుష్టయసమ్బన్ధ ఏవోపపద్యతే. బుద్ధివిశేషలక్షణశ్ర
ద్ధాయా ఆత్మతో నిష్కృష్య హోమస్యానుపపత్తేశ్చ శ్రద్ధాశబ్దేనాప ఏవోచ్యన్తే- * శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రుతేః * అశ్రుతత్వాదితి చేన్నేష్టాదికా
రిణాం ప్రతీతేః ద్యుపర్జన్యాదిషు ప్రశ్నప్రతివచనవశాద్భూతసూక్ష్మాణాం గమనసమ్భవేఽపి తత్పరిష్వక్తస్య జీవస్య గమనం - అశ్రుతత్వాదితి చేన్న-
ఉత్తరత్ర పితృయాణవాక్యే * మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజేతి ద్యులోకం ప్రాప్తస్యేష్టాదికారిణో
జీవస్య సోమరాజభావశ్రవణాత్, తత్రాపి * తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సమ్భవతీతి ద్యులోకం ప్రవిష్టానాం భూతసూక్ష్మాణాం సోమరాజభావశ్రవణాత్,
తత్రాపి *ఆపః పురుషవచసో భవన్తీతి అప్శబ్దేన న కేవలభూతసూక్ష్మమాత్రముచ్యతే- అపి తు తత్పరిష్వక్తో జీవః పురుషశబ్దాభిలపనీయత్వమపి తత్పరిష్వక్త
స్య జీవస్యైవ. తతశ్చ *ఆపః పురుషవచసో భవన్తీత్యత్రాబాదిశబ్దానాం తత్పరిష్వక్తజీవపరత్వాత్ భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవ జీవస్య గమనం సిద్ధం. న
ను * తం దేవా భక్షయన్తీతి సోమరాజభావం ప్రాప్తస్య భక్ష్యమాణత్వశ్రవణాత్, [illegible], పితృయాణమార్గే సోమరాజశబ్దనిర్దిష్టో న జీవ ఇ
త్యత్రాహ- * భాక్తం వాఽనాత్మవిత్త్వాత్తథా హి దర్శయతి దేవభక్ష్యమాణత్వవచనం భాక్తం- కేవలేష్టాదికారిణామనాత్మవిత్త్వాత్ అనాత్మవిదాం
చ * యథా పశురేవం స దేవానామితి శ్రుతిదర్శనేన పశువద్భోగోపకరణత్వాత్ * తం దేవా భక్షయన్తీత్యుక్తిరుపపద్యతే అతో భూతసూక్ష్మపరిష్వక్త
ఏవ జీవో గచ్ఛతీతి స్థితం. సమనన్తరాధికరణే * యావత్సమ్పాతముషిత్వేతి వాక్యం విచారితం- తత్ర * యావత్సమ్పాతముషిత్వేతి సమ్పాతశబ్దితసర్వకర్మక్ష
యస్య తత్రైవోపభోక్తివ్యక్తేః శ్రవణాత్, * ప్రాప్యాన్తం కర్మణస్తస్య యత్కిఞ్చేహ కరోత్యయం తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మై లోకాయ కర్మణ ఇతి బృహ
దారణ్యకే శ్రవణాత్, సర్వం కర్మఫలం భుక్త్వా నిరనుశయ ఏవావరోహతి జీవః అనుశయః- భుక్తశిష్టం కర్మ. ఏవం ప్రాప్త ఉచ్యతే- * కృతాత్యయేఽను
శయవాన్ దృష్టస్మృతిభ్యాం యథేతమనేవం చ కృతస్య- కర్మణోఽత్యయే- అవసానే అనుశయవానేవ ప్రత్యవరోహతి జీవః దృష్టస్మృతిభ్యాం- శ్రు
తిస్మృతిభ్యామిత్యర్థః * తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యదితి శ్రుతేః, * వర్ణా ఆశ్రమాశ్చ స్వకర్మనిష్ఠాః ప్రేత్య కర్మఫలమనుభూయ తతశ్శేషే
ణ విశిష్టదేశజాతికులరూపాయుశ్శ్రుతవృత్తవిత్తసుఖమేధసో జన్మ ప్రతిపద్యన్తే విష్వఞ్చో విపరీతా వినశ్యన్తీతి స్మరణాచ్చ అతస్సానుశయా ఏవావ
రోహన్తి * యావత్సమ్పాతముషిత్వేత్యాదికం తు ఫలదానప్రవృత్తకర్మవిశేషవిషయం తత్ర చ * అథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే యథేతమాకాశ
మితి శ్రవణాద్యథాగమనం ప్రత్యాగమనం. * ఆకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీతి శ్రవణాదనేవం చ- అన్యేన ప్రకారేణ గతం- తదన్యే
న ప్రకారేణావరోహన్తీత్యర్థః * చరణాదితి చేన్నతదుపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిః నను * రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యే
రన్నిత్యాదినా సదసచ్చరణయోరేవ సదసద్యోనిప్రాప్తిహేతుత్వం శ్రూయతే చరణం- ఆచారః శీలం వృత్తమితి పర్యాయాః. తతశ్చ * రమణీయచరణా
ఇతి శ్రుతివశాదవరోహతాం సదసద్యోనిజన్మహేతుభూతచరణశబ్దితాచారానువృత్తావపి న కర్మశేషానువృత్తౌ ప్రమాణమస్తీతి చేన్న- చరణశ్రుతిః కర్మో
పలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిరాచార్యో మన్యతే- కేవలాచ్చరణశబ్దితాదాచారాత్సుఖదుఃఖహేతుభూతయోనిప్రాప్త్యసమ్భవాత్ * ఆనర్థక్యమితి చేన్న తద
పేక్షత్వాత్. నను * సన్ధ్యావన్దనాద్యాచారస్య సుఖదుఃఖహేతుత్వాభావే ఆనర్థక్యమితి చేన్న - తదపేక్షత్వాదగ్నిహోత్రాదిపుణ్యకర్మణః * సన్ధ్యా

హీనో౽శుచిస్తిత్యపునర్వ్రస్సర్వకర్మస్వితి శ్రవణాత్ సన్ధ్యావన్దనాద్యాచారవతఏవవైదికకర్మణ్యధికారాత్ * సుకృతదుష్కృతేఏవేతితుబాదరిః పుణ్యం వా చరతి పాపం కర్మాచరతీతి సుకృతదుష్కృతకర్మసు చరతిశబ్దప్రయోగాత్ చర్యతి ఇతిచరణమితివ్యుత్పత్త్యా సుకృతదుష్కృతేఏవచరణశబ్దార్థౌ * యాన్యనవద్యానికర్మాణితాని సేవితవ్యాని యాన్యస్మాకం సుచరితాని తాని త్వయోపాస్యానీతి కర్మాచారయోః పృథక్త్వేనోక్తిస్తు గోబలీవర్దన్యాయాదుపపద్యతే వైతానికానితుకర్మాణి- కర్మాణీత్యుచ్యన్తే ఇతరాణితు-ఆచారశబ్దేనాభిలప్యన్తే అతశ్చరణశబ్దేన సుకృతదుష్కృతయోరేవాభిధానమితి బాదరాచార్యోమన్యతఇతిస్థితం తథా- * యథేతమాకాశమాకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వాధూమోభవతీత్యాదావాకాశాదిభావోవిధీయమానస్తాదిభావవ త్తచ్ఛరీరకత్వలక్షణఏవాస్త్వితిపూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే - * తత్స్వాభావ్యాపత్తిరుపపత్తేః తత్స్వాభావ్యాపత్తిః - ఆకాశాదిసాదృశ్యాపత్తిరిత్యర్థః స్వభావఏవస్వాభావ్యం * వర్తమానసామీప్యఇత్యాదివత్స్వార్థికః ష్యఞ్. అతఃతత్స్వాభావ్యాపత్తిః- తత్సాదృశ్యాపత్తిరిత్యర్థః చన్ద్రమణ్డలేశరీరారమ్భకాణాం భూతసూక్ష్మాణాం కర్మక్షయే ద్రవీభూతానామాకాశగతానాం భేదకాకారప్రహాణేనాకాశాదిసాదృశ్యేతదుపశ్లిష్టానుశయినో ప్యాకాశసమాభవన్తీత్యర్థః కుతః ఉపపత్తేః- సుఖదుఃఖోపభోగాయహితచ్ఛరీరసంసర్గః నహ్యనుశయిసంప్రత్యాకాశాదిర్జీవాన్తరశరీరభూతస్సతద్భోగాశ్రయత్వమస్తి- యుగపద్భోక్తృద్వయసమావేశేతయోః పరస్పరవిరుద్ధభోగార్థతయాశరీరోన్మథనప్రసఙ్గాత్. నచావరోహన్తో జీవాఏవతి త్తదభిమానిదేవతాభవన్త్వితిచేన్న - సర్గాద్యకాలమారభ్యాప్రలయమాకాశాద్యభిమానిదేవతానా మనుశయిభ్యో౽న్యాసాంక్లృప్తానాం సత్త్వేనానుపేణమవరోహతామనుశయినామాకాశాద్యభిమానిదేవతాత్వానుపపత్తేరితిస్థితం తదుత్తరాధికరణేఆకాశప్రాప్తిప్రభృతియావద్వ్రీహ్యాదిప్రాప్తింతత్రతత్ర నాతిచిరంతిష్ఠతి- ఉతానియమ ఇతివిశయేఽనియమహేత్వభావాదనియమఇతిప్రాప్తఉచ్యతే- * నాతిచిరేణవిశేషాత్. ఆకాశాదితో నాతిచిరేణనిష్క్రమణం కుతః విశేషాత్- ఉత్తరత్రవ్రీహ్యాదిప్రాప్తౌ * అతో వైఖలుదుర్నిష్ప్రపతరమితివిశిష్యకృచ్ఛ్రనిష్క్రమణాభిధానాదితిస్థితం తదుత్తరాధికరణే * వ్రీహియవాఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతిజాయన్త ఇత్యనేనానుశయినాంవ్రీహ్యాదిభావఉచ్యతే. తత్రదేవాజాయతేఽనుష్యోజాయతఇతివదిహ * తిలమాషాఇతిజాయన్తఇతి శ్రవణాద్వ్రీహ్యాదిశరీరకాఏవానుశయినోభవన్తీతి ప్రాప్తఉచ్యతే- * అన్యాధిష్ఠితేషుపూర్వవదభిలాపాత్ అవరోహతాంజీవానాంజీవాన్తరాధిష్ఠితేవ్రీహ్యాదౌసంశ్లేషమాత్రం కుతః, పూర్వవదభిలాపాత్- * ఆకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వాధూమోభవతీత్యాదౌ ఆకాశాదిభావే [illegible] కీర్తనాభావాద్యథాఆకాశాదిషుసంశ్లేషమాత్రం- ఏవంవ్రీహ్యాదిస్థావరభావే ఽపి తద్ధేతుభూతకర్మకీర్తనాభావా, దుత్తరత్రైవ * రమణీయచరణాఅభ్యాశోహయదితి బ్రాహ్మణాదిభావఏవహేతుభూతస్యకర్మణః కీర్తనాత్, వ్రీహ్యాదౌజీవాన్తరాధిష్ఠితే సంశ్లేషమాత్రమేవ * అశుద్ధమితిచేన్నశబ్దాత్ ఇష్టాదికర్మణాంపశుహింసామిశ్రత్వా, ద్ధింసాయాశ్చ * నహింస్యాదితినిషిద్ధత్వేనానిష్టసాధనత్వేనపాపతయా, తన్మిశ్రతయా సుకృతకర్మణామశుద్ధత్వాత్ సుకృతాంశస్యఫలంస్వర్గే౽నుభూయహింసాంశస్యస్థావరాదిభావలక్షణంఫలమవరోహన్ననుభవతు. ననునహింస్యాదితినిషేధఃవిహితక్రత్వర్థహింసావ్యతిరిక్తవిషయో౽స్త్వితిచేన్న- వృష్ట్యాద్యపేక్షసాధనశ్యేనాదౌ మోహాదినాపానిష్టసాధనత్వస్యచదర్శనేనోత్సర్గాపవాదన్యాయస్యాత్రానవతారాత్ అతో యాగాద్యనుప్రవిష్టహింసాఫలత్వేనస్థావరభావో౽నుభోక్తవ్యఇతిచేన్న- ప్రవర్తనానివర్తనారూపవిధినిషేధయోరవిరోధస్యవక్తుమశక్యతయా సతిచవిరోధే సామాన్యవిశేషన్యాయేననిషేధస్య విహితహింసావ్యతిరిక్తవిషయత్వాత్ వస్తుతస్తుయాగీయపశుహింసాయాః హింసాత్వస్యైవాభావాత్ * నవాఉఏతన్మ్రియసే నరిష్యసీతిమన్త్రవర్ణాద్ధింసాత్వాభావస్యైవప్రతిపాదనాత్ నరిష్యసి- నహింస్యసఇతిహితస్యార్థః నను * నరిష్యసీతిమన్త్రవర్ణాద్ధింసాత్వాభావాభ్యుపగమేన మ్రియసఇతిమన్త్రవర్ణాత్తన్మరణస్యమరణత్వమపినస్యాత్ తతశ్చనమ్రియసఇతివన్నరిష్యసీత్యుక్తిరప్యుపచారికీత్యేవాశ్రయణీయం. మరణోద్దేశ్యకమరణానుకూలవ్యాపారత్వస్యైవహింసాత్వరూపత్వాదితిచేత్ నమరణోద్దేశ్యకమరణానుకూలవ్యాపారత్వం- హింసాత్వం కశాతాడనతప్తసూచీపాటనక్రకచదారణాదీనాంమరణోద్దేశ్యకమరణానుకూలవ్యాపారత్వాభావేనహింసాత్వాభావప్రసఙ్గాత్. అతస్తీవ్రదుఃఖజననౌపయికవ్యాపారత్వస్యైవహింసాపదప్రవృత్తినిమిత్తత్వేవక్తవ్యే వ్రణాదిచికిత్సకేతాదాత్వికతీవ్రవేదనోత్పాదకేహింసకత్వవ్యపదేశాభావేనబలవత్తద్ధితాజనకత్వేసతి తద్వేదనాజనకవ్యాపారత్వం- తద్ధింసాత్వమిత్యాశ్రయణీయం. తతశ్చ వ్రణచికిత్సయాజాయమానస్యారోగ్యరూపహితస్యతాదాత్వికవేదనాపేక్షయాబలవత్త్వాన్నహింసాత్వమితి తేపశుమరణానుకూలవ్యాపారస్యపశువేదనాజనకత్వేపిస్వర్గప్రాప్త్యాదిలక్షణస్యపశుహితస్యబలవత్త్వాన్నహింసాత్వం. అతో * నహింస్యాదితినిషేధావిషయత్వాత్ క్రత్వర్థపశుహింసాయానపాపజనకత్వమితితద్వశేనావరోహతో౽నుశయినోనవ్రీహ్యాదిభావాపత్తిరితి * రేతస్సిగ్యోగో౽థ. ఇతశ్చౌపచారికంవ్రీహ్యాదిజన్మవచనం- వ్రీహ్యాదిభావవచనానన్తరం * యోయోహ్యన్నమత్తియోరేతస్సిఞ్చతితద్భూయఏవభవతీతిరేతస్సిగ్భావో౽నుశయినాం శ్రూయమాణోయథానముఖ్యః - ఏవంవ్రీహ్యాదిభావో౽పీత్యర్థః. * యోనేశ్శరీరం యోనిప్రాప్త్యనన్తరంపశ్చాదేవానుశయినాంబ్రాహ్మణాదిశరీరప్రాప్తిశ్రవణాత్ తతః ప్రాక్శరీరపరిగ్రహః- కింతుసంశ్లేషమాత్రం యత్రపుణ్యాపుణ్యకర్మణీ-తత్రైవసుఖదుఃఖే యత్రసుఖదుఃఖే- తత్రైవతద్ధేతుభూతంశరీరం. తతశ్చాకాశాదిషుకర్మకీర్తనాభావేనతత్ఫలభూతసుఖాద్యనుభవాభావాత్ నతద్ధేతుభూతంశరీరమితినయోనిప్రాప్తేః ప్రాక్శరీరపరిగ్రహఇతిస్థితం ప్రకృతమనుసరామః.. ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్

ఉ.— ప్రాచీనశాల ఔపమన్యవః సత్యయజ్ఞః పౌలుషి రిన్ద్రద్యుమ్నో భాల్లవేయో జనశ్శార్కరాక్ష్యో బుడిల ఆశ్వతరాశ్విస్తే హైతే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాః సమేత్య మీమాꣳసాం చక్రుః కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మేతి॥ ౧

తే హ సమ్పాదయాఞ్చక్రురుద్దాలకో వై భగవన్తోఽయమారుణిస్సంప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతి తꣳ హన్తాభ్యాగచ్ఛామేతి తꣳ హాభ్యాజగ్ముః॥ ౨

స హ సమ్పాదయాఞ్చకార ప్రక్ష్యన్తి మామిమే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాస్తేభ్యో న సర్వమివ ప్రతిపత్స్యే హన్తాహమన్యమభ్యనుశాసానీతి॥ ౩

శం.— దక్షిణేన పథా గచ్ఛతాం యథోక్తః * తద్య ఇహ రమణీయచరణా ఇతి క్షుద్రజన్తులక్షణా చ కష్టా సంసారగతిరుక్తా తదుభయదోషపరిజిహీర్షయా వైశ్వానరాత్మభావప్రతిపత్త్యర్థముత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే. * అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమిత్యాదిలిఙ్గాత్. ఆఖ్యాయికా తు సుఖావబోధార్థా విద్యాసంప్రదానన్యాయప్రదర్శనార్థా చ. ప్రాచీనశాల ఇతి నామతః. ఉపమన్యోరపత్యమౌపమన్యవః. సత్యయజ్ఞో నామతః. పులుషస్యాపత్యం పౌలుషిః. తథా ఇన్ద్రద్యుమ్నో నామతః. భల్లవేరపత్యం భాల్లవిః. తస్యాపత్యం భాల్లవేయః. జన ఇతి నామతః. శర్కరాక్ష్యస్యాపత్యం శార్కరాక్ష్యః. బుడిలో నామతః. అశ్వతరాశ్వస్యాపత్యమాశ్వతరాశ్విః. పఞ్చాపి తే హ ఏతే మహాశాలాః మహాగృహస్థాః విస్తీర్ణాభిశ్శాలాభిర్యుక్తాః సమ్పన్నాః మహాశ్రోత్రియాః శ్రుతాధ్యయనవృత్తసమ్పన్నా ఇత్యర్థః. త ఏవమ్భూతాస్సన్తః సమేత్య క్వచిత్ మీమాంసాం విచారణాం చక్రుః. కృతవన్త ఇత్యర్థః. కథం కో నః అస్మాకమాత్మా, కిం బ్రహ్మేతి. ఆత్మబ్రహ్మశబ్దయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వం. బ్రహ్మేతి. అధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నమాత్మానం నివర్తయతి. ఆత్మేతి చ. ఆత్మవ్యతిరిక్తస్యాదిత్యాది బ్రహ్మణ ఉపాస్యత్వం నివర్తయతి. అభేదేనాత్మా బ్రహ్మ, బ్రహ్మైవాత్మేత్యేవం సర్వాత్మా వైశ్వానరో బ్రహ్మ. స ఆత్మేత్యేతత్సిద్ధం భవతి. *మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇత్యాదిలిఙ్గాత్. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరయోస్సన్దర్భయోస్సమ్బన్ధం దర్శయన్నుత్తరసన్దర్భమవతారయతి (దక్షిణేనేత్యాదినా) ఉత్తరగ్రన్థస్య వైశ్వానరాత్మభావప్రతిపత్త్యర్థత్వే గమకమాహ (అత్సీతి) విద్యాయాస్సమ్ప్రదానం. శిష్యః. తస్య న్యాయః. వినయాదిసమ్పత్తిః. తత్ప్రదర్శనార్థా చాఖ్యాయికా. దృశ్యతే చాత్ర ప్రాచీనశాలప్రభృతీనాం తత్సమ్పత్తిరిత్యాహ (విద్యేతి) కథమాత్మబ్రహ్మశబ్దయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వం. వ్యావర్త్యాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) ఉక్తరీత్యా మిథో విశేషణవిశేష్యత్వే ఫలితమాహ (అభేదేనేతి) ఇతశ్చోపాస్యస్య సర్వాత్మత్వం గమ్యతే. పరిచ్ఛిన్నోపాసనస్య నిన్దితత్వాత్. *భూమ్నః క్రతువజ్జ్యాయస్త్వమితి న్యాయాదిత్యాహ (మూర్ధేతి) ౧

రం.— వైశ్వానరవిద్యా ప్రస్తూయతే (ప్రాచీనశాల ఔపమన్యవస్సత్యయజ్ఞః పౌలుషిరిత్యాది) ఉపమన్యుసుతః ప్రాచీనశాలనామా, పులుషసుతస్సత్యయజ్ఞనామా, భాల్లవిసుత ఇన్ద్రద్యుమ్ననామా, శర్కరాక్ష్యసుతో జననామా, అశ్వతరాశ్వసుతో బుడిలనామా, ఏతే పఞ్చాపి మహాశాలాః మహాగృహస్థతయా విస్తీర్ణశాలాసమ్పన్నాః ప్రసిద్ధా ఇతి యావత్. మహాశ్రోత్రియాః అతీవ శ్రుతాధ్యయనసమ్పన్నాశ్చైకత్ర సమ్భూయాస్మాకం అన్తర్యామితయా ఆత్మభూతం బ్రహ్మ కిమితి మీమాంసాం చక్రుః. విచారం కృతవన్త ఇత్యర్థః ౧

శం.— తే హ మీమాంసన్తోఽపి నిశ్చయమలభమానాః సమ్పాదయాఞ్చక్రుః. సమ్పాదితవన్త ఆత్మన ఉపదేష్టారం. ఉద్దాలకో వై ప్రసిద్ధో నామతః. భగవన్తః పూజావన్తః అయమారుణిః. అరుణస్యాపత్యం సమ్ప్రతి సమ్యగిమమాత్మానం వైశ్వానరమస్మదభిప్రేతమధ్యేతి స్మరతి. తం హన్త ఇదానీమభ్యాగచ్ఛామేతి ఏవం నిశ్చిత్య తం హాభ్యాజగ్ముః. తం గతవన్తః. ౨

ఆ.— భగవన్తస్సన్తః సమ్పాదయాఞ్చక్రురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః ౨-౩

రం.— (తే హ సమ్పాదయాఞ్చక్రుః) తే ఏవం మీమాంసిత్వా నిశ్చయమలభమానాః ఆత్మభూతబ్రహ్మోపదేష్టారం కఞ్చిత్సమ్పాదితవన్తః నిశ్చితవన్త ఇత్యర్థః. కిమితి తత్రాహ (ఉద్దాలకో వై భగవన్తోఽయమారుణిస్సమ్ప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతీత్యాది) హే భగవన్తః అరుణసుతః ఉద్దాలకనామా ఇదానీం వైశ్వానరమాత్మానమధ్యేతి. * ఇక్స్మరణే ఉపాసన్త ఇత్యర్థః. యద్వా ఇణ్ గతావితి గత్యర్థానాం జ్ఞానార్థత్వాదవగచ్ఛతీత్యర్థః. తం ఉద్దాలకమభ్యాగచ్ఛామేతి నిశ్చిత్య తం హాభ్యాజగ్ముః. తమభ్యాగతవన్త ఇత్యర్థః ౨

శం.— ఆరుణిః స హ తాన్ దృష్ట్వైవ తేషామాగమనప్రయోజనం బుద్ధ్వా సమ్పాదయాఞ్చకార. కథం ప్రక్ష్యన్తి మాం వైశ్వానరమిమే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాః తేభ్యోఽహం న సర్వమివ పృష్టం ప్రతిపత్స్యే వక్తుం నోత్సహే. అతో హన్తాహమిదానీమన్యమేషామభ్యనుశాసాని వక్ష్యామ్యుపదేష్టారమితి ౩

రం.— (స హ సమ్పాదయాఞ్చకార ప్రక్ష్యన్తి మామిమే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా ఇత్యాది) స హ ఉద్దాలకస్తానాగతాన్ దృష్ట్వా ఏతే మహాశాలాః మహాశ్రోత్రియాః మాం వైశ్వానరమాత్మానం ప్రక్ష్యన్తి. నాహం తత్సర్వం ప్రతిపద్య తేభ్యో వక్తుం శక్నోమి. అతోఽన్యం తదభిజ్ఞం కఞ్చిదనుశాసాని ఉపదిశానీత్యేవం సమ్పాదితవాన్ నిశ్చితవానిత్యర్థః. ౩

ఉ.— తాన్హోవాచాశ్వపతిర్వై భగవన్తోయం కైకయస్సమ్ప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానర మధ్యేతి తగ్ హన్తాభ్యాగచ్ఛామేతి తగ్ హాభ్యాజగ్ముః॥ ౪

తేభ్యో హ ప్రాప్తేభ్యః పృథగర్హాణి కారయాఞ్చకార స హ ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ న మే స్తేనో జనపదే న కదర్యో న మద్యపో నానాహితాగ్నిర్నావిద్వాన్న స్వైరీ స్వైరిణీ కుతో యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోహమస్మి యావదేకైకస్మా ఋత్విజే ధనం దాస్యామి తావద్భగవద్భ్యో దాస్యామి వసన్తు భగవన్త ఇతి. ౫

ఉ.— తే హోచుర్యేన హైవార్థేన పురుషశ్చరేత్తగ్ హైవ వదేదాత్మానమేవేమం వైశ్వానరగ్ సంప్రత్యధ్యేషి తమేవ నో బ్రూహీతి॥ ౬

శం.— ఏవం సమ్పాద్య తాన్హోవాచ అశ్వపతిర్వై నామతః భగవన్తోఽయం కేకయస్యాపత్యం కైకయః సమ్ప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతీత్యాది సమానం ౪

ఆ.— అశ్వపతిరిత్యాదౌ భగవన్త ఇతి ప్రాచీనశాలప్రభృతయస్సమ్బోధ్యన్తే. ౪

రం.— (తాన్హోవాచ) స ఉద్దాలక ఔపమన్యవాదీన్ప్రత్యాహ కిమితి (అశ్వపతిర్వై భగవన్తోఽయం కైకయస్సమ్ప్రతీమమాత్మానమిత్యాది) కేకయస్యాపత్యం కైకయః శిష్టం స్పష్టం (తంహాభ్యాజగ్ముః) తం అశ్వపతిముద్దాలకప్రముఖాస్తే అభ్యాగతవన్త ఇత్యర్థః ౪

శం.— తేభ్యో హ రాజా ప్రాప్తేభ్యః పృథక్పృథగర్హాణి - అర్హణాని పురోహితైర్భృత్యైశ్చ కారయాఞ్చకార - కారితవాన్. స హాన్యేద్యూ రాజా ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ వినయేనోపగమ్య - ఏతద్ధనముపాదద్ధ్వమితి. తైః ప్రత్యాఖ్యాతః, మయి దోషం పశ్యన్తి నూనం - యతో న ప్రతిగృహ్ణన్తి మత్తో ధనమితి మన్వాన, ఆత్మనస్సద్వృత్తతాం ప్రతిపాదయిష్యన్నాహ - న మే - మమ జనపదే స్తేనః - పరస్వహర్తా విద్యతే న కదర్యః - అదాతా సతి విభవే. న మద్యపః - ద్విజోత్తమస్సన్. నానాహితాగ్నిః - శతగుః నావిద్వాన్ - అధికారానురూపం న స్వైరీ - పరదారేషు గన్తా అత ఏవ స్వైరిణీ కుతః - దుష్టచారిణీ న సమ్భవేదిత్యర్థః తైశ్చ న వయం ధనాస్పృశ ఇత్యుక్త ఆహ అల్పం మత్వైతే ధనం న గృహ్ణన్తీతి - యక్ష్యమాణో వై కతిభిరహోభిరహం హే భగవన్తోఽస్మి తదర్థం క్లృప్తం ధనం యావదేకైకస్మై యథోక్తమృత్విజే ధనం దాస్యామి - తావత్ప్రత్యేకం భగవద్భ్యోఽపి దాస్యామి వసన్తు భగవన్తః - పశ్యన్తు చ మమ యాగం. ౫

ఆ.— స హేత్యాదిసోపస్కారం వ్యాచష్టే (స హాన్యేద్యురిత్యాదినా) యథోక్తం - శాస్త్రప్రసిద్ధమితి యావత్ ౫

రం.— (తేభ్యో హ ప్రాప్తేభ్యః పృథగర్హాణి కారయాఞ్చకార) ప్రాప్తేభ్యస్తేభ్యో మహర్షిభ్యః కైకయః పృథక్పృథగర్హాణి - అర్హణాని పూజాః భృత్యైః పురోహితాదిభిశ్చ కారితవానిత్యర్థః (స హ ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ) స హ - రాజా అన్యేద్యుః ప్రాతఃకాలే స్వభవనాత్సఞ్జిహానః - త్యజన్. స్వభవనాన్నిర్గత్య తత్సమీపమేత్యేతి యావత్ తాన్మహర్షీనువాచేత్యర్థః కిమితి. తత్రాహ (న మే స్తేనో జనపదే న కదర్యో న మద్యపో నానాహితాగ్నిర్నావిద్వాన్న స్వైరీ స్వైరిణీ కుత ఇత్యాది) హే భగవన్తః - పూజార్హాః మదీయే జనపదే స్తేనః - చోరః కదర్యః - దానశూన్యో మద్యపాయీ నాస్తి అనాహితాగ్నిర్నాస్తి అవిద్వాన్ - వేదాధ్యయనాదిశూన్యస్త్రైవర్ణికో వా స్వైరీ - పరదారగన్తా నాస్తి. స్వైరిణీ - పుంశ్చలీ కుతస్స్యాదిత్యర్థః ఏవమాద్యదుష్టా మజ్జనపదే సన్తి న హి తైర్దత్తం ధనముపజీవామి. అతో మమ ప్రతిగ్రహయోగ్యతాఽస్తీతి భావః (యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోఽహమస్మీత్యాది) అహమచిరేణైవ కాలేన యాగం కరిష్యామి. తత్ర యాగేఽపి ఏకైకస్మా ఋత్విజే యావద్ధనం దాస్యామి - తావద్భగవద్భ్యః ప్రత్యేకం దాస్యామి తావత్కాలమత్రైవ వసన్తు యాగం చ పశ్యన్త్వితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః భగవతా భాష్యకృతా *న మే స్తేన ఇత్యాదినా* యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోఽహమస్మీత్యేతదనాత్మనో వృత్తస్థతయా ప్రతిగ్రహయోగ్యతాం జ్ఞాపయన్నేవ బ్రహ్మవిద్భిరపి ప్రతిషిద్ధస్య పరిహరణీయతాం విహితస్య కర్తవ్యతాం ప్రతిజ్ఞాప్య యావదేకైకస్మా ఋత్విజే ధనం దాస్యామి - తావద్భగవద్భ్యో దాస్యామి - వసన్తు భగవన్త ఇత్యవోచదితి భాషితం. ౫

శం.— ఇత్యుక్తాస్తే హోచుః యేన హైవార్థేన - ప్రయోజనేన యం ప్రతి చరేత్ - గచ్ఛేత్పురుషః - తం హైవార్థం వదేత్ - ఇదమేవ ప్రయోజనమాగమనస్యేతి. అయం న్యాయస్సతాం వయం చ వైశ్వానరజ్ఞానార్థినః ఆత్మానమేవేమం వైశ్వానరం సమ్ప్రత్యధ్యేషి - సమ్యగ్జానాసి. అతస్తమేవ నః - అస్మభ్యం బ్రూహి. ౬

ఆ.— కిం తర్హి భవదాగమనప్రయోజనం - తదాహ (వయం చేతి) తన్మమాపి నాస్తీతి జ్ఞానం నిరస్యతి (ఆత్మానమితి) ౬

రం.— (తే హోచుః) తే - ఋషయో రాజానం ప్రత్యూచుః. కిమితి. తత్రాహ (యేన హైవార్థేన పురుషశ్చరేత్తగ్ం హైవ వదేదాత్మానమేవేమం వైశ్వానరగ్ం సమ్ప్రత్యధ్యేషి తమేవ నో బ్రూహీతి) యేనార్థేన - ప్రయోజనేన, యత్ప్రయోజనముద్దిశ్య పురుషశ్చరేత్ - ఆగచ్ఛతి. తం హైవ - తమేవ పురుషార్థం తస్య వదేత్ - కుర్యామితి వదేత్. కుర్యాదితి యావత్. సమీహితం తేన కర్తవ్యం భవతి. అస్మాకం చ వైశ్వానరాత్మజిజ్ఞాసితః.

తాన్ హోవాచ ప్రాతర్వః ప్రతివక్తాస్మీతి తే హ సమిత్పాణయః పూర్వాహ్ణే ప్రతిచక్రమిరే తాన్ హానుపనీయైవైతదువాచ॥ ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

ఉ.— ఔపమన్యవ కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి దివమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై సుతేజా ఆత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్తవ సుతం ప్రసుతమాసుతం కులే దృశ్యతే॥ ౧

త్వం చ తమాత్మానమధునా అధ్యేషి- ఉపాస్సే నచ తేతజ్జ్ఞానమపూర్ణం అతస్తమేవ నఉపదిశ- సప్రయోజనాన్తరమిత్యర్థః విశ్వాన్నరాన్నయతి- విశ్వఏనం నరా నయన్తీతివా- విశ్వానరః విశ్వానర ఏవ వైశ్వానరః వయస ఏవ వాయస ఇతివత్ ౭

శం— ఇత్యుక్తస్తాన్ హోవాచ. ప్రాతర్వః- యుష్మభ్యం ప్రతివక్తాస్మి- ప్రతివాక్యం దాతాస్మి ఇత్యుక్తాస్తే హ రాజ్ఞోఽభిప్రాయజ్ఞాః సమిత్పాణయః- సమిద్భారహస్తా అపరేద్యుః పూర్వాహ్ణే రాజానం ప్రతిచక్రమిరే- గతవన్తః యత ఏవం మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా బ్రాహ్మణాస్సన్తో మహాశాలత్వాద్యభిమానం హిత్వా సమిద్భారహస్తాః జాతితో హీనం రాజానం విద్యార్థినో వినయేనోపజగ్ముః- తథాన్యైర్విద్యోపాదిత్సుభిర్భవితవ్యం- తేభ్యశ్చాదాద్విద్యాం పివత్తురనుపనీయైవ- ఉపనయనమకృత్వైవ తాన్ ఏతత్- వైశ్వానరవిజ్ఞానమువాచేతి వక్ష్యమాణేన సమ్బన్ధః యథా యోగ్యేభ్యో విద్యామదాత్- తథాఽన్యేనాపి విద్యాదాతవ్యేత్యాఖ్యాయికార్థః ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ— శిష్యభావేనోపసన్నేభ్యో విద్యాదాతవ్యా- నయథాకథంచిదితి రాజ్ఞోఽభిప్రాయః తే హేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (యత ఇతి) యోగక్షేమార్థం రాజానం ప్రత్యుపగమనమిష్టమేవేతి మన్వానో విశినష్టి (విద్యార్థిన ఇతి) తథేత్యత్ర తచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః ఉపనయనం - పాదయోర్నిపతనం. వక్ష్యమాణం - వైశ్వానరవిజ్ఞానం. తేనైతదిత్యస్య సమ్బన్ధ ఇతి యావత్. ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యముపసంహరతి (యథేతి) ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం— (తాన్హోవాచ ప్రాతర్వః ప్రతివక్తాస్మీతి) తేషామభిమానం పరిశోధ్య శ్వః ప్రతివచనం దాస్యామీతి మత్వా ప్రాతః ప్రశ్నస్య ప్రతివచనకర్తాస్మీత్యువాచేత్యర్థః. (తే హ సమిత్పాణయః పూర్వాహ్ణే ప్రతిచక్రమిరే) తే చ రాజ్ఞోఽభిప్రాయజ్ఞాః సమిద్భారహస్తాః అపరేద్యుః పూర్వాహ్ణే రాజానం శిష్యభావమిత్యుపగతవన్తః (తాన్హానుపనీయైవైతదువాచ) రాజా తు తాన్ సమిత్పాణీనుపయామేతి వదతః స్వస్వజాత్యభిమానానుద్వీక్ష్య తేషాముపదేశయోగ్యతాం జ్ఞాత్వాపి బ్రాహ్మణేన బ్రాహ్మణ ఉపనేతవ్య ఇతి శాస్త్రార్థం జ్ఞాత్వా తైః సమర్పితం సమిదాద్యుపాయనమస్వీకృత్యైవ మైత్ర్యా వైతత్- వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. యత ఏవం మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా బ్రాహ్మణాస్సన్తో మహాశాలత్వా[illegible]త్వా సమిద్భారహస్తా జాతితో హీనం రాజానం విద్యార్థితయోపజగ్ముః- తస్మాత్తథాన్యైర్విద్యోపాదిత్సుభిర్భవితవ్యమిత్యాఖ్యాయికయా సూచ్యతే ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్

శం— స కథమువాచేతి ఆహ- ఔపమన్యవ హే కమాత్మానం వైశ్వానరం త్వముపాస్స ఇతి పప్రచ్ఛ నన్వయమన్యాయః- ఆచార్యస్సన్ శిష్యం పృచ్ఛతీతి నైష దోషః- * యద్వేత్థ తేన మోపసీద తతస్త ఊర్ధ్వం వక్ష్యామీతి న్యాయదర్శనాత్ అన్యత్రాప్య ప్రతిభానవతి శిష్యే ప్రతిభోత్పాదనార్థ ఆచార్యస్య ప్రశ్నో దృష్టోఽజాతశత్రోః * క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి దివమేవ - ద్యులోకమేవ వైశ్వానరముపాసే భగవో రాజన్నితి హోవాచ ఏష వై సుతేజాః- శోభనం తేజో యస్య సోయం సుతేజా ఇతి ప్రసిద్ధో వైశ్వానర ఆత్మా అయం- ఆత్మనోఽవయవభూతత్వాత్, యం త్వమాత్మానం- ఆత్మైకదేశముపాస్సే- తస్మాత్- సుతేజసో వైశ్వానరస్యోపాసనాత్తవ సుతం- అభిషుతం సోమరూపం కర్మణి, ప్రసుతం- ప్రకర్షేణ చ సుతం, ఆసుతం చ, అహర్గణాదిషు తవ కులే దృశ్యతే అతీవ కర్మిణస్త్వత్కులీనా ఇత్యర్థః. ౧

ఆ.— శిష్యో హి ప్రష్టారః - ఆచార్యస్తు ప్రతివక్తేతి న్యాయేన శఙ్కతే (నన్వితి) వాక్యశేషావష్టమ్భేన దూషయతి (నైష దోష ఇతి) బృహదారణ్యకశ్రుత్యాలోచనాయామపి నైతదన్యాయ్యమిత్యాహ (అన్యత్రాపీతి) ఆచార్యస్య - అజాతశత్రోరితి సమ్బన్ధః. తస్యాత్మత్వే హేతుమాహ (ఆత్మన ఇతి) ఏకాహాదిరూపో జ్యోతిష్టోమాదిరహర్గణః. తత్ర సుతం సోమరూపం లతా ద్రవ్యం అహీనే ప్రసుతం. సత్రే త్వాసుతమితి భేదః. తవేతి పునర్వచనమన్వయదర్శనార్థం. ౧

రం— అథ కైకయస్తేభ్యో వైశ్వానరాత్మానముపదిదిక్షుః విశేషప్రశ్నాన్యథానుపపత్త్యా వైశ్వానరాత్మన్యేతైః కించిజ్జ్ఞాతం- కించిదజ్ఞాతమితి విజ్ఞాయ జ్ఞాతాంశబుభుత్సయా తానేకైకశః ప్రష్టుముపక్రమతే. తత్రౌపమన్యవం పృచ్ఛతి (ఔపమన్యవ కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి) స్ప

అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ హోవాచ సత్యయజ్ఞం పౌలుషిం ప్రాచీనయోగ్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యాదిత్యమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై విశ్వరూప ఆత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్తవ బహు విశ్వరూపం కులే దృశ్యతే॥ ౧

ప్రకా॰ (దివమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచ) హే భగవన్ ద్యులోకశరీరకం వైశ్వానరమహముపాస్స ఇత్యౌపమన్యవః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కేకయ ఆహ (ఏష వై సుతేజా ఆత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే) యం ద్యులోకావచ్ఛిన్నం వైశ్వానరమాత్మానం త్వముపాస్సే ఏష వైశ్వానర ఆత్మా సుతేజాః శోభనం తేజో యస్య స సుతేజాః ద్యులోకో హి సూర్యచన్ద్రాదితేజోయుక్తతయా సుతేజా భవతి యతశ్చ ద్యులోకావచ్ఛిన్నో వైశ్వానర ఆత్మా త్వయోపాస్యమానః సుతేజాః త్వదుపాస్యమానోంశః సుతేజా నామా వైశ్వానరః (తస్మాత్తవ సుతం ప్రసుతమాసుతం కులే దృశ్యతే) అత్ర సుత ప్రసుతాసుతశబ్దాః ఏకాహాహీనసత్రకర్మగతాభిషవణపరాః సుతశబ్దవత్త్వసామ్యాత్ సుతేజస్త్వోపాసనాయాః సుతాదిఫలకత్వోపపత్తిరితి భావః ౧

శం — అత్స్యన్నం దీప్తాగ్నిః సన్ పశ్యసి చ పుత్రపౌత్రాది ప్రియమిష్టం అన్యోఽప్యన్నమత్తి పశ్యతి చ ప్రియం, భవత్యస్య సుతం ప్రసుతమాసుతమిత్యాదికర్మిత్వం, బ్రహ్మవర్చసం కులే, య ఏతమేవం యథోక్తమేవం వైశ్వానరముపాస్తే మూర్ధా తు వైశ్వానరస్యైషః న సమస్తో వైశ్వానరః అతః సమస్తబుద్ధ్యా వైశ్వానరస్యోపాసనాచ్ఛిరః మూర్ధా తే విపరీతగ్రాహిణో వ్యపతిష్యత్ పతితమభవిష్యత్. యత్ యది మాం నాగతోఽభవిష్యత్ సాధ్వకార్షీః యన్మామాగతోఽసీత్యభిప్రాయః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — న కేవలం ప్రాచీనశాల ఏవాపి తు సర్వః కింస్వస్యాపి భవతీత్యాహ (అన్యోఽపీతి) తస్మై యథోక్తవైశ్వానరజ్ఞానాదేవ కృతకృత్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (మూర్ధా త్వితి) అక్షరార్థముక్త్వా వివక్షితార్థమాహ (సాధ్వితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియం) తదుపాసనావైభవేన అన్నం లౌకికం భోగ్యమనుభవసి ప్రియం పుత్రాదికం చ పశ్యసీత్యర్థః. ఏవమన్యోఽపి యస్త్వమివ త్వదుపాస్యం వైశ్వానరముపాస్తే సోఽపి త్వమివాన్నాదనప్రియదర్శనబ్రహ్మవర్చసశాలిసన్తానవాంశ్చ భవతీత్యాహ (అత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే) ఉక్తోఽర్థః ఏవం తదుక్తమర్థమఙ్గీకుర్వన్నివ ఫలప్రదర్శనేన తమభిముఖీకృత్య తత్ర వక్తవ్యమంశముపదిశతి (మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి) త్వయా వైశ్వానరబుద్ధ్యోపాస్యమానవిషయః ద్యులోకపరిచ్ఛిన్నః ఆత్మనః వైశ్వానరస్యాత్మనో మూర్ధావయవమాత్రః న తు స ఏవ వైశ్వానరాత్మా. ఏతదర్థనిర్ణయార్థం త్వం మత్సమీపం నాగమిష్యః తత్ర వైశ్వానరబుద్ధిం కుర్వతస్తవ మూర్ధా వ్యపతిష్యత్ విపరీతవిజ్ఞానకారణత్వాత్ అతః సాధ్వకార్షీః యత్త్వం మామాగతోఽసీత్యభిప్రాయః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్

శం — అథ హోవాచ సత్యయజ్ఞం పౌలుషిం హే ప్రాచీనయోగ్య, కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి ఆదిత్యమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచ శుక్లనీలాదిరూపత్వాద్విశ్వరూపత్వమాదిత్యస్య సర్వరూపత్వాద్వా సర్వాణి రూపాణి హి త్వాష్ట్రాణి యతః అతో వా విశ్వరూప ఆదిత్యః తదుపాసనాత్తవ బహు విశ్వరూపం ఇహాముత్రార్థముపకరణం దృశ్యతే కులే ౧

ఆ — అథ ప్రాచీనశాలేరూర్ధ్వం భూతే జిజ్ఞాసమానే సత్యయజ్ఞ సత్యమిత్యర్థః ఆదిత్యస్య శుక్లాదిత్వాద్విరూపత్వమస్పష్టం స్పష్టీభవిష్యతి. తస్య సర్వరూపత్వేన విశ్వరూపత్వముపపాదయతి (సర్వాణీతి) ౧

రం — (అథ హోవాచ సత్యయజ్ఞం పౌలుషిం ప్రాచీనయోగ్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యాది) ప్రాచీనయోగ్య ఇతి సత్యయజ్ఞస్య నామాన్తరం (ఏష వై విశ్వరూప ఆత్మా వైశ్వానరః) రూప్యత ఇతి రూపం. విశ్వం రూపం ప్రకాశ్యం యస్య స విశ్వరూపః ఆదిత్యస్య విశ్వప్రకాశకత్వాద్విశ్వరూపత్వం. (తస్మాత్తవ బహు విశ్వరూపం కులే దృశ్యతే) ఏతదుపాసనాత్తవ కులే బహు విశ్వరూపం విశ్వప్రకాశకం పుత్రరత్నాదికం దృశ్యత ఇత్యర్థః. ౧

ప్రవృత్తోఽశ్వతరీరథో దాసీనిష్కో– త్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే చక్షుష్ట్వేతదాత్మన ఇతి హోవాచాన్ధోఽభవిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

---

§.— అథ హోవాచేన్ద్రద్యుమ్నం భాల్లవేయం వైయాఘ్రపద్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి వాయుమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై పృథగ్వర్త్మాత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్త్వాం పృథగ్బలయ ఆయన్తి పృథగ్రథశ్రేణయోఽనుయన్తి॥ ౧

అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే ప్రాణస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ ప్రాణస్త ఉదక్రమిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

శం — కించ- త్వామనుప్రవృత్తోఽశ్వతరీభ్యాం యుక్తో రథః- అశ్వతరీరథః దాసీనిష్కః- దాసీభిర్యుక్తో నిష్కః- హారః దాసీనిష్కః (అత్స్యన్నమిత్యాది) సమానం చక్షుస్త్వైశ్వానరస్య సవితా తస్య సమస్తబుద్ధ్యోపాసనాదన్ధోఽభవిష్యత్- చక్షుర్హీనోఽభవిష్యః- (యన్మాం నాగమిష్య ఇతి) పూర్వవత్ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — అత్స్యన్నమిత్యాది- చక్షుష్ట్వేతదిత్యతః ప్రాక్తనమితి శేషః చక్షుష్ట్వేతదిత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (చక్షురిత్యాదినా) తత్రాపి తాత్పర్యం యథాపూర్వం ద్రష్టవ్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (ప్రవృత్తోఽశ్వతరీరథో దాసీనిష్క ఇత్యాది) అశ్వతరీభిర్యుక్తో రథః - అశ్వతరీరథః ప్రవృత్తః- త్వామనువృత్తః దాసీభిర్యుక్తో నిష్కః- హారః దాసీనిష్కః త్వామనుప్రవృత్త ఇత్యర్థః శిష్టం సర్వం పూర్వవత్.. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్

శం — (అథ హోవాచేన్ద్రద్యుమ్నం భాల్లవేయం వైయాఘ్రపద్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యాది) సమానం పృథగ్వర్త్మాత్మా- నానావర్త్మా నియస్య వా ఉదగ్దక్షిణాదిభిర్వర్త్మభిర్వర్తమానస్య - సోఽయం పృథగ్వర్త్మాత్మా వాయుః తస్మాత్ - పృథగ్వర్త్మాత్మనో వైశ్వానరస్యోపాసనాత్ పృథక్ - నానాదిక్కాస్త్వాం ప్రతి బలయః- వస్త్రాన్నాదిలక్షణా బలయ ఆయన్తి- ఆగచ్ఛన్తి పృథగ్రథశ్రేణయః- రథపఙ్క్తయోఽపి త్వామనుయన్తి ౧

ఆ — సత్యయజ్ఞాపేక్షయానన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. పృథగిత్యతః ప్రాక్తనమాదిపదేన గృహీతం. పృథగ్వర్త్మాత్మేతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (నానేతి) ఆనిముఖ్యేనాగచ్ఛన్- ఆవహః ఊర్ధ్వం నయతీత్యుద్వహః. తస్మాత్త్వామిత్యాదివ్యాచష్టే (తస్మాదితి) నానాదిక్కాః - నానావిధాసు దిక్షూపగతా ఇత్యేతత్. ౧

రం — (అథ హోవాచేన్ద్రద్యుమ్నం భాల్లవేయం వైయాఘ్రపద్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి) వ్యాఘ్రపద్యస్యాపత్యం- వైయాఘ్రపద్యః భాల్లవేయ ఏవ వ్యాఘ్రపద్య ఇతి నామాన్తరం. (ఏష వై పృథగ్వర్త్మా వైశ్వానర ఇతి) వాయోర్ద్వివిధగతిస్వభావత్వాత్పృథగ్వర్త్మత్వం (తస్మాత్త్వాం పృథగ్బలయ ఆయన్తి పృథగ్రథశ్రేణయోఽనుయన్తి) పృథక్- నానాదిక్కాః వస్త్రాన్నాదిలక్షణాః బలయః ఆయన్తి- ఆగచ్ఛన్తి రథపఙ్క్తయోఽపి త్వామనుయాన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం ౧

శం — (అత్స్యన్నమిత్యాది) సమానం. ప్రాణస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ ప్రాణస్తే- తవ ఉదక్రమిష్యత్- ఉత్క్రాన్తోఽభవిష్యత్ యన్మాం నాగమిష్య ఇతి.. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్

---

§ పృథగ్వర్త్మా వైశ్వానర ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథ హోవాచ జనꣳ శార్కరాక్ష్యం శార్కరాక్ష్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యాకాశమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై బహుల ఆత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్త్వం బహులోఽసి ప్రజయా చ ధనేన చ. ౧

అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే సన్దేహస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ సన్దేహస్తే వ్యశీర్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః

అథ హోవాచ బుడిలమాశ్వతరాశ్విం వైయాఘ్రపద్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యప ఏవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై రయిరాత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్త్వꣳ రయిమాన్పుష్టిమానసి. ౧

ఆ — (అత్స్యన్నమిత్యాది సమానమితి) అత్రాదిపదముపాస్త ఇత్యన్తవాక్యసంగ్రహార్థం ఉత్తరవాక్యేష్వపి ప్రాయసామ్యం మత్వాహ (ప్రాణస్త్వితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమిత్యాది) సర్వం పూర్వవత్ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్

శం — (అథ హోవాచ జనమిత్యాది) సమానం. (ఏష వై బహుల ఆత్మా వైశ్వానరః) బహులత్వమాకాశస్య సర్వగతత్వాత్ బహులగుణోపాసనాచ్చ త్వం బహులోఽసి ప్రజయా- పుత్రపౌత్రాదిలక్షణయా ధనేన చ- హిరణ్యాదినా ౧

ఆ — ఇన్ద్రియద్యుమ్నోపరమానన్తర్యమథశబ్దార్థః అత్రాదిపదముపాస ఇత్యస్మాత్ప్రాక్తనవాక్యసంగ్రహార్థం కథమాకాశస్య బహులత్వం- అత ఆహ (బహులత్వమితి) ౧

రం.— (అథ హోవాచ జనం శార్కరాక్ష్యం శార్కరాక్ష్య కం త్వమాత్మానమిత్యాది) (ఏష వై బహుల ఆత్మా వైశ్వానరః) భూతాన్తరేభ్య ఆకాశస్య మహత్త్వాద్బహులత్వం శిష్టం స్పష్టం ౧

శం — (సన్దేహస్త్వేషః) సన్దేహః- మధ్యమం శరీరం వైశ్వానరస్య దేహ ఇతి బహుత్వాత్ ఉపచయార్థత్వాత్ మాంసరుధిరాస్థ్యాదిభిర్బహులం శరీరం- తత్ సన్దేహస్తే- తవ మధ్యశరీరం వ్యశీర్యత- శీర్ణమభవిష్యత్. యన్మాం నాగమిష్య ఇతి ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— కథం శరీరస్య మధ్యమేవ భాగే సందేహశబ్దో వర్తతే- తత్రాహ (దేహ ఇతి) ఆకాశస్య సర్వగతత్వేన బహులత్వాత్ సన్దేహస్య చ పరిచ్ఛిన్నత్వేన తదభావాత్, కథమాకాశం వైశ్వానరస్య శరీరం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మాంసేతి) తత్- శరీరమితి సమ్బన్ధః ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (అత్స్యన్నమిత్యాది) (సన్దేహస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ) సన్దేహః- మధ్యకాయః మధ్యకాయో హ్యుత్తరాపరకాయయోః క్వాసు ప్రవిష్ట ఇతి సన్దిహ్యమానత్వాత్ సన్దేహ ఇత్యుచ్యతే. వ్యశీర్యత్- విశీర్ణో భవిష్యదిత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్

శం — (అథ హోవాచ బుడిలమాశ్వతరాశ్విమిత్యాది) సమానం (ఏష వై రయిరాత్మా వైశ్వానరః) ధనరూపః. అద్భ్యోఽన్నం తతో ధనమితి. తస్మాద్రయిమాన్- ధనవాంస్త్వం పుష్టిమాంశ్చ శరీరేణ పుష్టేశ్చాన్ననిమిత్తత్వాత్ ౧

ఆ — జనస్యోపరమానన్తర్యమథశబ్దార్థః కథమపాత్మకో వైశ్వానరో రయిరిత్యభిధీయతే- తత్రాహ (అద్భ్య ఇతి) అయమర్థస్తత్ర కిం కారణం లక్ష్యత ఇత్యర్థః. తస్మాత్ - యథోక్తవైశ్వానరోపాసనాదిత్యేతత్. ధనరూపవైశ్వానరోపాసనాద్ధనవానిత్యేవ వక్తవ్యే కథం పుష్టిమానిత్యధికాభాషః- తత్రాహ (పుష్టేశ్చేతి) ౧

అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవ
మాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే వస్తిస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ వస్తిస్తే వ్యభేత్స్యద్యన్మాం నాగమి
ష్య ఇతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ హోవాచోద్దాలకమారుణిం గౌతమ కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి పృథివీమేవ భగవో రా
జన్నితి హోవాచైష వై ప్రతిష్ఠాత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్త్వం ప్రతిష్ఠితోఽసి
ప్రజయా చ పశుభిశ్చ. ౧

అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవ
మాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే పాదౌ త్వేతావాత్మన ఇతి హోవాచ పాదౌ తే వ్యమ్లాస్యేతాం యన్మాం
నాగమిష్య ఇతి.... ... ... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

ఉ.— తాన్ హోవాచైతే వై ఖలు యూయం పృథగివేమమాత్మానం వైశ్వానరం విద్వాꣳసోఽన్నమ
త్థ యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే స సర్వేషు లోకేషు సర్వే
షు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి॥ ౧

రం — (అథ హోవాచ బుడిలమాశ్వతరాశ్విమిత్యాది) వైయాఘ్రపద్య- వ్యాఘ్రపదోఽపత్యమిత్యర్థః. (ఏష వై రయిరాత్మా
వైశ్వానర ఇతి) అపాం వేగవత్త్వాద్ద్రయిత్వం. విసర్గశ్ఛాన్దసః. ధనప్రాప్తిహేతుత్వాద్వా రయిత్వం. రయిమాన్- ధనవానిత్యర్థః ౧

శం — వస్తిస్త్వేష ఆత్మనః- వైశ్వానరస్య వస్తిః- మూత్రసఙ్గ్రహస్థానం వస్తిస్తే వ్యభేత్స్యత్- భిన్నోఽభవిష్యత్ యన్మాం నాగమిష్య
ఇతి.. .. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— * మూత్రాశయోఽధఃసర్వస్రోతా వస్తిరిత్యభిధీయత ఇత్యాశయేనాహ (వస్తిరితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) వస్తిః- మూత్రస్థానం. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం — (అథ హోవాచోద్దాలకమిత్యాది) సమానం. పృథివీమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచ. ఏష వై ప్రతిష్ఠా- పాదౌ వైశ్వానరస్య ౧

ఆ.— ప్రాచీనశాల ప్రభృతిషు పఞ్చసు మానమాతిష్ఠమానేష్వనన్తరమిత్యధశబ్దార్థః. ౧-౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అథ హోవాచోద్దాలకమారుణిమిత్యాది) ప్రాణ్యాధారత్వాత్పృథివ్యాః ప్రతిష్ఠాత్వం ౧

శం.— పాదౌ తే వ్యమ్లాస్యేతాం- విమ్లానావభవిష్యేతాం. శిథిలీభూతౌ. యన్మాం నాగమిష్య ఇతి...... .... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) వ్యమ్లాస్యేతాం- మ్లానౌ- శ్లథావభవిష్యతామిత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— తాన్- యథోక్తవైశ్వానరదర్శనవతో హోవాచ. ఏతే యూయం. వై ఖల్విత్యనర్థకౌ. యూయం పృథగివాపృథక్సన్తమిమ
మేకం వైశ్వానరం విద్వాంసోఽన్నమత్థ - పరిచ్ఛిన్నాత్మబుద్ధ్యా ఏతద్ధస్తిదర్శన ఇవ జాత్యన్ధాః. యస్త్వేతమేవం - యథోక్తావయవైర్ద్యుమూర్ధాదిభిర్వి

శిష్టమేకం ప్రాదేశమాత్రం- ప్రాదేశైః- ద్యుమూర్ధాదిభిః పృథివీపాదాన్తైరధ్యాత్మం మీయతే జ్ఞాయత ఇతి ప్రాదేశమాత్రం. ముఖాదిషు వాకరణేష్వకర్తృత్వేన మీయత ఇతి ప్రాదేశమాత్రః ద్యులోకాదిపృథివ్యన్తప్రదేశపరిమాణో వా ప్రాదేశమాత్రః ప్రకర్షేణ శాస్త్రేణాదిశ్యన్త ఇతి ప్రాదేశాః- ద్యులోకాదయ ఏవ తావత్పరిమాణః- ప్రాదేశమాత్రః శాఖాన్తరే తు * మూర్ధాదిశ్చిబుకప్రతిష్ఠ ఇతి ప్రాదేశమాత్రం కల్పయన్తి ఇహ తు న తథాభిప్రేతం- * తస్య హ వా ఏతస్యాత్మన ఇత్యాద్యుపసంహారాత్ ప్రత్యగాత్మతయాఽభిమీయతే- అహమితి జ్ఞాయత ఇత్యభివిమానః తమేతమాత్మానం వైశ్వానరం- విశ్వాన్నరాన్నయతి పుణ్యపాపానురూపాం గతిం- సర్వాత్మా సన్ ఈశ్వరః- వైశ్వానరః విశ్వో నర ఏవ వా సర్వాత్మత్వాత్. విశ్వైర్వా నరైః ప్రత్యగాత్మతయా ప్రవిభజ్యనీయత ఇతి వైశ్వానరః తమేవముపాస్తే యః- సోఽదన్నన్నాదీ సర్వేషు లోకేషు- ద్యులోకాదిషు సర్వేషు భూతేషు- చరాచరేషు సర్వేష్వాత్మసు- శరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధిషు తేషు హ్యాత్మకల్పనా వ్యపదేశః ప్రాణినాం అన్నమత్తి- వైశ్వానరవిత్సర్వాత్మా సన్నన్నమత్తి- న యథాఽజ్ఞః పిణ్డమాత్రాభిమానః సన్నిత్యర్థః ౧

ఆ — ఉద్దాలకాన్తేషూపసన్నేషు సామస్త్యేన వైశ్వానరవిద్యాం వక్తుకామస్తేషాం మిథ్యాజ్ఞానమనువదతి (తానిత్యాదినా) అనర్థకావిహాసర్థకౌ నిపాతౌ. నత్వనర్థకావేవ- తేషాం మిథ్యాజ్ఞానత్వసిద్ధిస్మారకత్వాత్. యూయమిత్యన్వయార్థం ప్రాగుక్తమపి పరక్రమేణ పునరనూదితం. పృథగివ- విద్వాంస ఇతి సమ్బన్ధః యథా జాత్యన్ధా హస్తిదర్శనే భిన్నదృష్టయో భవన్తి - తథా యూయం వైశ్వానరమాత్మానమేకమపి సర్వాత్మకం సన్తం భిన్నమివ విద్వాంసః పరిచ్ఛిన్నాత్మరూపేణాత్మానం బుద్ధవన్తః- తథా చ మిథ్యాదర్శినో యూయం ప్రాగేవ ప్రత్యవాయయాన్మామాగతవన్తస్సాధుకృతవన్త ఇత్యర్థః ప్రధానవిద్యాం వక్తుం పాతనికాం కృత్వా తామిదానీముపదిశతి (యస్త్విత్యాదినా) ఏతం- ఏవమ్భూతం యస్తూపాస్తే- స సర్వేష్వన్నమత్తీతి సమ్బన్ధః ఏవం శబ్దార్థమాహ (యథోక్తేతి) ఏకం- సమస్తం. త్రైలోక్యాత్మకమితి యావత్. ప్రాదేశమాత్రమిత్యేతద్విభజతే (ప్రాదేశైరితి) యథోక్తైరాధిదైవికావయవైరధ్యాత్మం ప్రత్యగాత్మన్యేవాయం మీయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా ప్రాదేశమాత్రః- తమితి యావత్. ప్రకారాన్తరేణ వ్యాచష్టే (ముఖాదిషు వేతి) తేషు హి ప్రదేశేష్వయమకర్తృత్వేన సాక్షితయా మీయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా తథోచ్యత ఇత్యర్థః విధాన్తరేణ వ్యాచష్టే (ద్యులోకాదీతి) అర్థాన్తరమాహ (ప్రకర్షేణేతి) * ఆమనన్తి చైనమస్మిన్నితి న్యాయేన పక్షాన్తరమాహ (శాఖాన్తరే త్వితి) అస్తు తర్హి జాబాలశ్రుత్యనుసారేణ మూర్ధానమారభ్యాధరచిబుకపర్యన్తే దేహావయవే సమ్పాదితో వైశ్వానరః ప్రాదేశమాత్ర ఇతి. నేత్యాహ (ఇహ త్వితి) సర్వాత్మత్వేన వైశ్వానరస్యోపసంహారదర్శనాన్నాత్ర జాబాలశ్రుతిరనుసర్తవ్యేత్యర్థః విశేషణాన్తరం వ్యాచష్టే (ప్రత్యగాత్మతయేతి) సర్వేశ్వరత్వం- సర్వాత్మత్వం- సర్వప్రత్యక్త్వం వా హేతూకృత్య వైశ్వానరశబ్దమనేకధా వ్యాకరోతి (విశ్వానిత్యాదినా) ఈశ్వరో వైశ్వానర ఇత్యత్ర వైశ్వానరపదముభయత్ర సమ్బధ్యతే సః- వైశ్వానరవిదన్నమదత్ సర్వేషు లోకాదిషు స్థిత్వాఽన్నమత్తీతి సమ్బన్ధః కథమాత్మశబ్దేన శరీరాదయో గృహ్యన్తే- తత్రాహ (తేషు హీతి) సర్వేషు లోకేష్విత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యార్థం దర్శయతి (వైశ్వానరవిదితి) ౧

రం.— (తాన్హోవాచ) అథ రాజా తాన్ - ఋషీనువాచేత్యర్థః (ఏతే వై ఖలు యూయం పృథగివేమమాత్మానం వైశ్వానరం విద్వాంసోఽన్నమత్థ) ఏతాదృశా హి యూయమిమం వైశ్వానరమాత్మానం పృథగివ విద్వాంసః- భిన్నభిన్నతయోపాసీనాః తదానురూప్యేణ అన్నమత్థ- లౌకికం భోగమనుభవథేత్యర్థః. పూర్వత్ర * అత్స్యన్నమితి ప్రతిపురుషముక్తస్యాత్రాత్థేతి బహువచనేన నిర్దేశః అత్రాన్నమత్థేత్యేతత్ప్రియం పశ్యథేత్యస్యాప్యుపలక్షణం (యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి) అభివిమానం- సర్వాభివ్యాప్తతయా విగతమానం వైశ్వానరం- విశ్వేషాం నరాణాం నేతారం ఏతమాత్మానం ప్రాదేశమాత్రం - ద్యులోకాది ప్రదేశసమ్బన్ధినీ- ప్రాదేశీ ప్రాదేశీ మాత్రా యస్య తం ప్రాదేశమాత్రం ద్యుప్రభృతిప్రదేశపరిచ్ఛిన్నం య ఉపాస్తే- స సర్వలోకసర్వభూతసర్వాత్మవర్తి బ్రహ్మరూపమన్నమత్తి- అనుభవతీత్యర్థః అనేన వైశ్వానరోపాసనస్య బ్రహ్మప్రాప్తిఫలకత్వముక్తం భవతి. భగవతా హి భాష్యకృతా * సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మసు చ వర్తమానం యదన్నం- భోగ్యం తదత్తి. సర్వత్ర వర్తమానం స్వత ఏవానవధికాతిశయానన్దం బ్రహ్మానుభవతి యత్తు సంసారిభిః కర్మవశ్యైరాత్మభిః ప్రత్యేకమనన్యసాధారణమన్నం భుజ్యతే - తన్ముముక్షుభిస్త్యాజ్యత్వాదిహ న గృహ్యత ఇతి భాషితం. అత్ర * ప్రాదేశమాత్రమివ హ వై దేవాస్సువిదితా అభిసమ్పన్నాస్తథా తు వ ఏనాన్వక్ష్యామి యథా ప్రాదేశమాత్రమభిసమ్పాదయిష్యామి స హోవాచ మూర్ధానముపదిశన్నేష వా ప్రతిష్ఠా వైశ్వానర ఇతి చక్షుషీ ఉపదిశన్నువాచైష వై సుతేజా వైశ్వానర ఇతి నాసికే ఉపదిశన్నువాచైష వై పృథగ్వర్త్మా వైశ్వానర ఇతి ముఖ్యమాకాశముపదిశన్నువాచైష వై బహులో వైశ్వానర ఇతి ముఖ్యా అప ఉపదిశన్నువాచైష వై రయిర్వైశ్వానర ఇతి చుబుకముపదిశన్నువాచైష వై ప్రతిష్ఠా వైశ్వానర ఇతి వాజసనేయకోక్తమూర్ధచుబుకాన్తరాళప్రతిష్ఠితత్వలభ్యం ప్రాదేశమాత్రత్వం నోపజీవ్యం - ద్యుప్రభృతిప్రదేశసమ్బన్ధిత్వమాత్రస్య యోగికార్థస్య ప్రకరణప్రతీతేః ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః సర్వవేదాన్తప్రత్యయాధికరణే * యస్త్వేతమితి న వాజసనేయకోక్తానువాదః- స్వశాఖావాక్య ఏవ పూర్వప్రతిపాదితస్యానువాదేన ఫలసమర్పకత్వోపపత్తేరితి నచాపరిచ్ఛిన్నస్య పరస్య బ్రహ్మణో ద్యుప్రభృతిపృథివ్యన్తప్రదేశసమ్బన్ధిత్వమాత్రయా కథం పరిచ్ఛిన్నత్వమితి చోదనీయం- పరిచ్ఛిన్నత్వే బుద్ధిసౌకర్యలక్షణాభివ్యక్తేస్సమ్భవాత్ సూత్రితం చ * అభివ్యక్తేరిత్యాశ్మరథ్య ఇతి బుద్ధిసౌకర్యలక్షణాభివ్యక్తేర్హేతోరభివిమానస్యాపి బ్రహ్మణః ప్రాదేశమాత్రత్వముపదిశ్యత ఇతి ఆశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యత ఇతి సూత్రార్థః అభివ్యక్త్యర్థం పరిచ్ఛిన్నత్వోపదేశేఽపి మూర్ధప్రభృత్యవయవవిశిష్టః పురుషవిధత్వం పరస్య బ్రహ్మణః కిమర్థమితి న చోదనీయం- తథోపాసనార్థత్వాత్ సూత్రితం చ * అనుస్మృతేర్బాదరిరితి. అనుస్మృతిః- ఉపాసనం. అనుస్మృతేర్హేతోః పురుషవిధత్వనిరూపణమితి బాదరిరాచార్యో మన్యత ఇతి సూత్రార్థః ౧

ఉ.— § తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా సన్దేహో బహులో వస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదావుర ఏవ వేదిర్లోమాని బర్హిర్హృదయం గార్హపత్యో మనోऽన్వాహార్యపచన ఆస్యమాహవనీయః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టాదశః ఖణ్డః.

శం — కస్మాదేవం యస్మాత్తస్య హ వై- ప్రకృతస్యైవైతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాః చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా సన్దేహో బహులః వస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదౌ అథవా- విధ్యర్థమేతద్వచనం- ఏవముపాస్య ఇతి అథేదానీం వైశ్వానరవిదో భోజనేऽగ్నిహోత్రం సమ్పిపాదయిషన్నాహ- ఏతస్య వైశ్వానరస్య భోక్తురుర ఏవ వేదిః- ఆకారసామాన్యాత్ లోమాని బర్హిః- వేద్యామివాస్తీర్ణాని లోమాన్యురసి దృశ్యన్తే హృదయం గార్హపత్యః- హృదయాద్ధి మనః ప్రణీతమివానన్తరీభవతి అతోऽన్వాహార్యపచనోऽగ్నిర్మనః ఆస్యం- ముఖమాహవనీయః ఆహవనీయ ఇవ హూయతేऽస్మిన్నన్నమితి ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ — వైశ్వానరోపాసకస్య సర్వాత్మాన్నమత్తీత్యేవం కస్మాద్ధేతోర్నిశ్చితమిత్యాశఙ్క్యాహ- మనూద్య హేతుప్రదర్శనపరత్వేనోత్తరం వాక్యముపాదత్తే (కస్మాదిత్యాదినా) వైశ్వానరస్య సర్వాత్మత్వాత్తదుపాసకస్యాపి తదాత్మతయా సర్వాత్మత్వాదసౌ సర్వాత్మభూతస్సర్వత్రాన్నమత్తీతి యుక్తమిత్యర్థః తస్యేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవేతి) ప్రధానవిద్యాముక్త్వా తదఙ్గప్రాణాగ్నిహోత్రం దర్శయితుకామో భూమికాం కరోతి (అథేతి) సమ్పాదయితుమిచ్ఛన్నాదౌ తదఙ్గాన్యగ్నిపతిరాహేత్యర్థః వేదిరితి- స్థణ్డిలమాత్రం గృహ్యతే అగ్నిహోత్రే తావన్మాత్రస్యాపయుక్తత్వాత్, ఇతరస్య దర్శపూర్ణమాసాద్యఙ్గత్వాత్, వేద్యామాస్తీర్యన్తే యే దర్భాః- తే బర్హిశ్శబ్దేనోచ్యన్తే. హృదయస్య గార్హపత్యత్వం మనః ప్రణయనహేతుత్వాత్. ప్రణీతం- ఉత్పన్నమివేత్యర్థః ఆహవనీయసాదృశ్యం చ ముఖస్య దర్శయతి (ఆహవనీయ ఇతి) ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— అథ ప్రాణాహుత్యాధారత్వ త్రివిధాగ్నిత్వపరికల్పితజాఠరాగ్నిశరీరక ద్యుమూర్ధత్వాదివిశిష్టాత్మభావిత స్వశరీర క్రియమాణ ప్రాణాద్యాహుతిభిః వైశ్వానరవిద్యానిష్ఠేన పరమాత్మా సమారాధనీయ ఇతి ప్రతిపాదయతి (తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మేత్యాది) ఏతస్యాత్మనః- *ఉపాస్త ఇత్యవ్యవహిత ప్రకృతస్యోపాసకస్యాత్మనః మూర్ధైవ తస్య- పూర్వోక్తవైశ్వానరస్య * మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి వైశ్వానరాత్మమూర్ధత్వేన నిర్దిష్టస్సుతేజా ఇత్యర్థః నచాత్ర తస్య హ వా ఏతస్యేతి పదయోస్సామానాధికరణ్యమేవాస్తు - న త్వేతస్యేతి శబ్దస్యోపాసకపరామర్శిత్వమితి శఙ్క్యం- ఉర ఏవ వేదిరిత్యాదావుపాసకోరః పరామర్శస్యావశ్యమ్భావాత్ మూర్ధైవేత్యత్రాపి ఉపాసకస్య మూర్ధైవ పరామృశ్యతే. తస్మాదేతస్యేతి శబ్దస్యోపాసకపరత్వమేవ సిద్ధం ఇహ హి భగవతా చ భాష్యకృతా *ఆమనన్తి చైనమస్మిన్నితి సూత్రవ్యాఖ్యానే *ఏనం- పురుషం ద్యుమూర్ధత్వాదివిశిష్టం వైశ్వానరమస్మిన్- ఉపాసకశరీరే ప్రాణాహుత్యాధారత్వాయామనన్తి చ- *తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజా ఇత్యాదినా అయమర్థః- *యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇతి త్రైలోక్యశరీరస్య పరమాత్మనో వైశ్వానరస్యోపాసనం విధాయ *స సర్వేషు లోకేష్విత్యాదినా బ్రహ్మప్రాప్తిఫలముపదిశ్యాస్యైవోపాసనస్యాఙ్గభూతం ప్రాణాగ్నిహోత్రం *తస్య హ వా ఏతస్యేత్యాదినోపదిశతి. యః పూర్వముపాస్యతయోపదిష్టో వైశ్వానరః - తస్యావయవభూతాన్ ద్యుప్రభృతీన్ సుతేజో విశ్వరూపాది నామధేయాన్ ఉపాసకశరీరే మూర్ధాదిపాదాన్తేషు సమ్పాదయతి మూర్ధైవ సుతేజాః- ఉపాసకస్య మూర్ధైవ పరమాత్మమూర్ధభూతా ద్యౌరిత్యర్థః చక్షుర్విశ్వరూపః- ఆదిత్య ఇత్యర్థః. ప్రాణః పృథగ్వర్త్మా- వాయురిత్యర్థః సన్దేహో బహులః- ఉపాసకస్య మధ్యకాయ ఏవ పరమాత్మమధ్యకాయభూత ఆకాశ ఇత్యర్థః వస్తిరేవ రయిః- అస్య వస్తిరేవ తదవయవభూతా ఆప ఇత్యర్థః. పృథివ్యేవ పాదౌ- అస్య పాదావేవ తత్పాదభూతా పృథివీత్యర్థః. ఏవముపాసకస్య శరీరే పరమాత్మానం త్రైలోక్యశరీరం వైశ్వానరం సన్నిహితమనుసన్ధాయ స్వకీయాన్యురో లోమహృదయమన ఆస్యాని ప్రాణాహుత్యాధారస్య పరమాత్మనో వైశ్వానరస్య వేదిబర్హిర్గార్హపత్యాన్వాహార్యపచనాహవనీయాన్ అగ్నిహోత్రోపకరణభూతాన్ పరికల్ప్య ప్రాణాహుతేశ్చాగ్నిహోత్రత్వం పరికల్ప్యైవం విధేన ప్రాణాగ్నిహోత్రేణ పరమాత్మానం వైశ్వానరమారాధయేదితి *ఉర ఏవ వేదిర్లోమాని బర్హిర్హృదయం గార్హపత్య ఇత్యాదినోపదిశ్యత ఇతి భాషితం. ఉరః ప్రభృతీనాం వేద్యాదిత్వోపదేశశ్చ ప్రాణాహుతేరగ్నిహోత్రత్వసమ్పత్త్యర్థ ఇతి *సమ్పత్తేరితి జైమినిస్తథా హి దర్శయతీతి సూత్రితం *స య ఇదమవిద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతీతి దర్శితాగ్నిహోత్రత్వసమ్పత్త్యర్థో వేద్యాదిత్వోపదేశ ఇతి జైమినిర్మన్యత ఇతి సూత్రార్థః (హృదయం గార్హపత్యః) హృదయకమలావచ్ఛిన్నజాఠరాగ్నిర్గార్హపత్యః (మనోऽన్వాహార్యపచనః) మన ఇన్ద్రియావచ్ఛిన్నజాఠరాగ్నిర్దక్షిణాగ్నిః (ఆస్యమాహవనీయః) ఆస్యావచ్ఛిన్నజాఠర ఆహవనీయ ఇత్యర్థః గార్హపత్యాన్వాహార్యపచనాదిపరికల్పనస్య సజాతీయజాఠర ఏవోచితత్వాత్, * వైశ్వానరస్య హృదయాదిస్థ

---

§ పృథగ్వర్త్మాత్మా సన్దేహః ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తద్యద్భక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయꣳ స యాం ప్రథమామాహుతిం జుహుయాత్తాం జుహుయాత్ప్రాణాయ స్వాహేతి ప్రాణస్తృప్యతి॥ ౧

ప్రాణే తృప్యతి చక్షుస్తృప్యతి చక్షుషి తృప్యత్యాదిత్యస్తృప్యత్యాదిత్యే తృప్యతి ద్యౌస్తృప్యతి దివి తృప్యన్త్యాం యత్కిఞ్చ ద్యౌశ్చాదిత్యశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతి తస్యానుతృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యాం ద్వితీయాం జుహుయాత్తాం జుహుయాద్వ్యానాయ స్వాహేతి వ్యానస్తృప్యతి॥ ౧

స్యాగ్నిత్రయకల్పనం క్రియత ఇతి భాషితత్వాచ్చ ఉక్త ఏవార్థః. అత్ర చ హృదయాదిశబ్దాస్తత్తదవచ్ఛిన్నజాఠరాగ్నిశరీరకపరమాత్మపర్యన్తా ఇతి ద్రష్టవ్యం ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— తత్రైవం సతి యద్భక్తం ప్రథమం భోజనకాలే ఆగచ్ఛేద్భోజనార్థం తద్ధోమార్థం తద్ధోమీయం తద్ధోతవ్యం అగ్నిహోత్రసమ్పన్మాత్రస్యావివక్షితత్వాన్నాగ్నిహోత్రాఙ్గేతికర్తవ్యతాప్రాప్తిః. ఇహ సః - భోక్తా యాం ప్రథమామాహుతిం జుహుయాత్ - తాం కథం జుహుయాదితి ఆహ- ప్రాణాయ స్వాహేత్యనేన మన్త్రేణ ఆహుతిశబ్దాదవదానప్రమాణమన్నం ప్రక్షిపేదిత్యర్థః తేన ప్రాణస్తృప్యతి. ౧

ఆ.— (ఏవం సతీతి) ఉక్తన్యాయేనాగ్నిహోత్రే సమ్పాదితే సతీత్యర్థః సంపాదితస్యాగ్నిహోత్రత్వస్య సామాన్యాదగ్న్యుద్ధరణాదీని తదఙ్గాన్యత్ర భవేయురిత్యాశఙ్క్య తద్బుద్ధిమాత్రస్యావివక్షితత్వాన్నైవమిత్యాహ (అగ్నిహోత్రేతి) ఇహేతి-వైశ్వానరవిదో భోజనముచ్యతే ప్రకృతహోమో వా. తత్రావాన్తరవిభాగమాహ (సభోక్తేతి) కథమితి-మన్త్రో వా- ద్రవ్యపరిమాణం వా- ఫలం వా-పృచ్ఛ్యతే తత్ర ప్రథమం ప్రత్యాహ (ప్రాణాయేతి) యది ద్వితీయః- తత్రాహ (ఆహుతీతి) అవదానస్య ప్రమాణం-పరిమాణం కర్మిణాం ప్రసిద్ధం. తేన పరిమితమితి యావత్. తృతీయశ్చేత్-తత్రాహ (తేనేతి) ౧

రం.— (తద్యద్భక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయం) తత్ - తస్య పుంసః యద్భక్తం - యదన్నం భోజనకాలే ప్రథమత ఆగచ్ఛేత్- ఉపనమేత్ తద్ధోమీయం- హోమసాధనం. తేన హోతవ్యమిత్యర్థః (స యాం ప్రథమామాహుతిం జుహుయాదిత్యాది) ప్రాణాయ స్వాహేతి ప్రథమాయామాహుతౌ హుతాయాం ప్రాణస్తృప్యతీత్యర్థః. ౧

శం.— ప్రాణే తృప్యతి చక్షుస్తృప్యతి. చక్షుషి తృప్యత్యాదిత్యో ద్యౌశ్చేత్యాది తృప్యతి. యచ్చాన్యద్ద్యౌశ్చాదిత్యశ్చ స్వామిత్వేనాధితిష్ఠతః. తచ్చ తృప్యతి తస్య తృప్తిమను స్వయం భుఞ్జానస్తృప్యతి. ఏవం ప్రత్యక్షం. కిఞ్చ- ప్రజాదిభిశ్చ. తేజః-శరీరస్థా దీప్తిః. ఉజ్జ్వలత్వం. ప్రాగల్భ్యం వా. బ్రహ్మవర్చసం- వృత్తస్వాధ్యాయనిమిత్తం తేజః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— భుఞ్జానస్య తృప్తౌ ప్రత్యక్షం ప్రమాణం- ప్రాణాదేస్తృప్తౌ శాస్త్రమితి విభాగమభిప్రేత్యాహ (ప్రత్యక్షమితి) ప్రజాదిభిశ్చేత్యుక్తా తృప్యతీతి సమ్బన్ధః ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ప్రాణే తృప్యతి చక్షుస్తృప్యతి చక్షుషి తృప్యత్యాదిత్యస్తృప్యతీత్యాది) ఏవం ప్రాణే తృప్తే సతి క్రమాచ్చక్షురాదిత్యో ద్యౌశ్చ తృప్యన్తి. తతశ్చ ద్యావాదిత్యాభ్యామధిష్ఠితం వస్తుజాతం చ తృప్యతీత్యర్థః. (తస్యానుతృప్తిమిత్యాది) తస్మిన్ సర్వస్మిన్ తృప్తే తస్య తృప్తిమను - తృప్తేః పశ్చాత్ ప్రజాపశ్వాదిభిర్భోక్తా పి తృప్యతీత్యర్థః అత్ర ప్రాణచక్షురాదిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరాః- అచేతనానాం తృప్తేరసమ్భవాదితి ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— (అథ యాం ద్వితీయాం, అథ యాం తృతీయాం, అథ యాం చతుర్థీం, అథ యాం పఞ్చమీం, మితి) సమానం. ౧-౨॥౧-౨॥౧-౨॥౧-౨

పఞ్చమప్రపాఠకే - వింశ, ద్వావింశ, ఏకవింశ, త్రయోవింశ, ఖణ్డభాష్యమ్.

అత్ర వింశ, ఏకవింశ, ద్వావింశ, త్రయోవింశ, ఖణ్డభాష్యటీకానాస్తి.

వ్యానే తృప్యతి శ్రోత్రం తృప్యతి శ్రోత్రే తృప్యతి చన్ద్రమాస్తృప్యతి చన్ద్రమసి తృప్యతి దిశస్తృప్యన్తి దిక్షు తృప్యన్తీషు యత్కించ దిశశ్చ చన్ద్రమాశ్చాధితిష్ఠన్తి తత్తృప్యతి తస్యాను తృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే వింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యాం తృతీయాం జుహుయాత్తాం జుహుయాదపానాయ స్వాహేత్యపానస్తృప్యతి ౧

అపానే తృప్యతి వాక్తృప్యతి వాచి తృప్యన్త్యామగ్నిస్తృప్యత్యగ్నౌ తృప్యతి పృథివీ తృప్యతి పృథివ్యాం తృప్యన్త్యాం యత్కించ పృథివీ చాగ్నిశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతి తస్యాను తృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠక ఏకవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యాం చతుర్థీం జుహుయాత్తాం జుహుయాత్సమానాయ స్వాహేతి సమానస్తృప్యతి॥ ౧

సమానే తృప్యతి మనస్తృప్యతి మనసి తృప్యతి పర్జన్యస్తృప్యతి పర్జన్యే తృప్యతి విద్యుత్తృప్యతి విద్యుతి తృప్యన్త్యాం యత్కించ విద్యుచ్చ పర్జన్యశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతి తస్యాను తృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వావింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ యాం పఞ్చమీం జుహుయాత్తాం జుహుయాదుదానాయ స్వాహేత్యుదానస్తృప్యతి॥ ౧

ఉదానే తృప్యతి వాయుస్తృప్యతి వాయౌ తృప్యత్యాకాశస్తృప్యత్యాకాశే తృప్యతి యత్కించ వాయుశ్చాకాశశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతి తస్యాను తృప్తిం తృప్యతి ప్రజయా పశుభిరన్నాద్యేన తేజసా బ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— స య ఇదమవిద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి యథాఙ్గారానపోహ్య భస్మని జుహుయాత్తాదృక్తత్స్యాత్॥ ౧

అథ య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి తస్య సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మసు హుతం భవతి॥ ౨

రం.— బ్రహ్మవర్చసేన తేజసా- వృత్తాధ్యయననిమిత్తతేజసేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం ... ... ౧-౨॥ ౧-౨॥ ౧-౨॥ ౧-౨॥

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే వింశైకవింశద్వావింశత్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— స యః- కశ్చిదిదం - వైశ్వానరదర్శనం యథోక్తమవిద్వాన్ సన్నగ్నిహోత్రం - ప్రసిద్ధం జుహోతి. యథాఙ్గారాన్- ఆహుతియోగ్యానపోహ్యానాహుతిస్థానే భస్మని జుహుయాత్-తాదృక్-తత్తుల్యం తస్య తత్ - అగ్నిహోత్రహవనం స్యాద్వైశ్వానరవిదోఽగ్నిహోత్రమపేక్ష్యేతి ప్రసిద్ధాగ్నిహోత్రనిన్దయా వైశ్వానరవిదోఽగ్నిహోత్రం స్తూయతే ౧

ఆ.— ప్రసిద్ధాగ్నిహోత్రనిన్దాద్వారేణ వైశ్వానరవిదో యథోక్తమగ్నిహోత్రమవశ్యకర్తవ్యతాయై స్తౌతి (స యః కశ్చిదిత్యాదినా) ౧

రం.— (స య ఇదమవిద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి) ఉక్తప్రభృతీనామగ్నిహోత్రప్రకరణవేద్యాదికామజానన్ యః ప్రాకృతాగ్నిహోత్రమనుతిష్ఠతీత్యర్థః. (యథాఙ్గారానపోహ్య భస్మని జుహుయాత్తాదృక్తత్స్యాత్) తదనుష్ఠానం భస్మాహుతిసమానం స్యాదిత్యర్థః. నిష్ఫలమితి యావత్ ౧

శం.— అతశ్చైతద్విశిష్టమగ్నిహోత్రం. కథం. అథ య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి- తస్య- యథోక్తవైశ్వానరవిజ్ఞానవతః (సర్వేషు లోకేష్విత్యాది) ఉక్తార్థం- హుతం * అన్నమత్తీత్యనయోరేకార్థత్వాత్ ౨

ఉ.— తద్యథేషీకతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవగ్ హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి॥ 3

తస్మాదు హైవంవిద్యద్యపి చణ్డాలాయోచ్ఛిష్టం ప్రయచ్ఛేదాత్మని హైవాస్య తద్వైశ్వానరే హుతగ్ స్యాదితి తదేష శ్లోకః॥ 4

యథేహ క్షుధితా బాలా మాతరం పర్యుపాసత ఏవగ్ సర్వాణి భూతాన్యగ్నిహోత్రముపాసత ఇత్యగ్నిహోత్రముపాసత ఇతి॥ 5

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది పఞ్చమప్రపాఠకస్సమాప్తః.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

ఆ — ప్రాణాగ్నిహోత్రస్య వైశిష్ట్యే హేత్వన్తరమతశ్శబ్దోపాత్తం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) నైయమికాగ్నిహోత్రనిన్దాద్వారా ప్రాణాగ్నిహోత్రస్తుత్యన్తరం విధాన్తరేణ తస్యైవ నిరవద్యతా కీర్త్యత ఇత్యర్థశబ్దార్థః ఏతదితి- వైశ్వానరదర్శనముక్తం. (ఏవమితి) వైశ్వానరస్యైకత్వసర్వాత్మత్వాదిప్రకారేణేత్యర్థః అగ్నిహోత్రమితి- సామాన్యాదికమగ్నిహోత్రం గృహ్యతే కథమిదముక్తార్థం- *సర్వేషు లోకేష్వన్నమత్తీతి వాక్యం వ్యాఖ్యాతం- తస్య సర్వేషు లోకాదిషు హుతం భవతీత్యన్యాదృశమిదం వాక్యం- తత్రాహ (హుతమితి) ౨

రం — (అథయ ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతీత్యాది) సర్వేషు లోకేష్విత్యాదినా సర్వాత్మకభగవదారాధనేన సర్వారాధితం భవతీతి హుతప్రకర్షోక్తిః. ౨

శం — కించ- తద్యథా ఇషీకాయాస్తూలం- అగ్రమగ్నౌ ప్రోతం- ప్రక్షిప్తం ప్రదూయేత- ప్రదహ్యేతక్షిప్రం. ఏవం హాస్య- విదుషస్సర్వాత్మభూతస్య సర్వాన్నానామత్తుః సర్వే- నిరవశిష్టాః పాప్మానః- ధర్మాధర్మాఖ్యా అనేకజన్మసఞ్చితా, ఇహచ ప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తేః, జ్ఞానసహభావినశ్చ ప్రదూయన్తే- ప్రదహ్యేరన్ వర్తమానశరీరారమ్భకపాప్మవర్జం. లక్ష్యం ప్రతిముక్తేషువత్ ప్రవృత్తఫలత్వాత్తస్య న దాహః. య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి- భుఙ్క్తే. 3

ఆ.— ఇతశ్చ వైశ్వానరవిద్యావతోఽగ్నిహోత్రం విశిష్టమితి వక్తుం వైశ్వానరవిద్యాం స్తౌతి (కించేతి) తత్ర వైశ్వానరవిద్యామాహాత్మ్యే దృష్టాన్త ఇతి యావత్ ఇషీకాయాః- ముఞ్జామధ్యవర్తితృణస్యేత్యేతత్. సర్వశబ్దాత్ప్రారబ్ధకర్మణోఽపి దాహమాశఙ్క్యాహ (వర్తమానేతి) వైశ్వానరవిద్యాయా మహాఫలత్వే సిద్ధే తద్వతోఽగ్నిహోత్రం విశిష్టమితి తత్కర్తుస్సర్వదోషాస్పర్శిత్వమిత్యాశయేనాహ (య ఏతదితి) 3

రం — (తద్యథేషీకతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవం హాస్యేత్యాది) యథా ఇషీకాయాః- ముఞ్జాన్తర్వర్తితృణవిశేషస్య తూలమగ్నౌ ప్రక్షిప్తం సద్యో దహ్యతే- ఏవం సర్వాణి పాపాన్యేతాదృశవిద్యాపూర్వక ప్రాణాగ్నిహోత్రానుష్ఠానేన దగ్ధాని భవన్తీత్యర్థః బ్రహ్మోపాసనఫలస్య సర్వపాపప్రదాహస్య ప్రాణాగ్నిహోత్రే కీర్తనమఙ్గిఫలేనాఙ్గస్య స్తుత్యర్థం తతశ్చానేనాపి ప్రాణాగ్నిహోత్రస్య వైశ్వానరవిద్యాఙ్గత్వం జ్ఞాపితం భవతి ౫

శం — యద్యపి చణ్డాలాయ - ఉచ్ఛిష్టార్హాయోచ్ఛిష్టం ప్రయచ్ఛేత్ - ఉచ్ఛిష్టం దద్యాత్ ప్రతిషిద్ధ ముచ్ఛిష్టదానం యద్యపికుర్యాత్ ఆత్మని హైవాస్య చణ్డాలదేహస్థే వైశ్వానరే తద్ధుతం స్యాత్ - నాధర్మనిమిత్తమితి విద్యామేవ స్తౌతి తత్ - ఏతస్మిన్ స్తుత్యర్థేశ్లోకః - మన్త్రోఽప్యేష భవతి ౪

ఆ.— విద్యామేవ - విద్యాస్తుతిద్వారాఽగ్నిహోత్రమితి యావత్ స్తుత్యర్థే - అగ్నిహోత్రస్య స్తుతిరూపే యోఽర్థః - తస్మిన్నిత్యేతత్. ౪

రం — వైశ్వానరవిద్యాం స్తౌతి (తస్మాదు హైవంవిద్యద్యపి చణ్డాలాయోచ్ఛిష్టం ప్రయచ్ఛేదాత్మని హైవాస్య తద్వైశ్వానరే హుతం స్యాదితి)ఉచ్ఛిష్టప్రదానాయోగ్యాయ చణ్డాలాయోచ్ఛిష్టప్రదానమపి వైశ్వానరే సర్వభూతాత్మన్యన్నం జుహోమీతి బుద్ధ్యాఽనుష్ఠితత్వాన్నాధర్మాయ భవతీత్యర్థః. (తదేష శ్లోకః) తత్ - ఉక్తప్రాణాగ్నిహోత్రవిషయే ఏష శ్లోకశ్శ్రూయత ఇత్యర్థః. ౪

శం. — యథేహ- లోకే క్షుధితాః- బుభుక్షితా బాలాః మాతరం పర్యుపాసతే- కదా నో మాతాఽన్నం ప్రయచ్ఛతీతి. ఏవం సర్వాణి భూ

తాని- అన్నాదాన్యేవంవిదోఽగ్నిహోత్రం- భోజనముపాసతే- కదాత్వసౌ భోక్ష్యత ఇతి జగత్సర్వం విద్వద్భోజనేన కృతార్థం భవతీత్యర్థః ద్విరుక్తిర ధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రపాఠకభాష్యమ్

అ — మన్త్రోక్తతాత్పర్యార్థం దర్శయతి (జగదితి) విదుషో వైశ్వానరాత్మనః సర్వాత్మత్వాదిత్యర్థః ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యటీకా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం పఞ్చమప్రపాఠకభాష్యటీకా

౮౦ — (యథేహ క్షుధితా బాలా మాతరం పర్యుపాసతే। ఏవం సర్వాణి భూతానీత్యాది) యథా బుభుక్షితాః బాలాః కదా మాతాఽన్నం ప్రయచ్ఛతీతి మాతరం పరిత ఉపాసతే- ఏవం సర్వాణి భూతాని ఏవంవిదః ప్రాణాగ్నిహోత్రముపాసత ఇతి విదుషః ప్రాణాగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థోఽయం శ్లోక ఇత్యర్థః (అగ్నిహోత్రముపాసత ఇత్యగ్నిహోత్రముపాసత ఇతి) ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- సమన్వయాధ్యాయే *యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇత్యత్ర శ్రుతస్య వైశ్వానరశబ్దస్య నార్థాన్తరం నేతుం శక్యః- *అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యేనేదమన్నం పచ్యత ఇతి వైశ్వానరశబ్దస్య జాఠరేఽగ్నావపి ప్రయోగదర్శనాత్, *విశ్వస్మా అగ్నిం భువనాయ దేవాః వైశ్వానరం కేతుమహ్నామకృణ్వన్నితి భూతతృతీయేఽపి ప్రయోగదర్శనాత్, *వైశ్వానరస్య సుమతౌ స్యామ రాజా హి కం భువనానామభిశ్రీరితి దేవతాయామపి ప్రయోగదర్శనాత్, *తదాత్మన్యేవాగ్నౌ వైశ్వానరే ప్రాస్యతి *స ఏష వైశ్వానరో విశ్వరూపః ప్రాణోఽగ్నిరుదయత ఇతి పరమాత్మన్యపి ప్రయోగదర్శనాత్, అతో నార్థాన్తరం నేతుం శక్య ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- *వైశ్వానరః సాధారణశబ్దవిశేషాత్. వైశ్వానరః పరమాత్మా- సాధారణస్య వైశ్వానరశబ్దస్య పరబ్రహ్మసాధారణ్యైః *కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మ *సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి *తద్యథేషీకతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్త ఇతి వాక్యశ్రుతాత్మత్వబ్రహ్మత్వబ్రహ్మప్రాప్తిఫలకోపాసనవిషయత్వసర్వపాపప్రదాహకత్వాదిధర్మైర్విశేష్యమాణత్వాత్ *స్మర్యమాణమనుమానం స్యాదితి *అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యౌ దిశః శ్రోత్రే వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః। వాయుః ప్రాణో హృదయం విశ్వమస్య పద్భ్యాం పృథివీ హ్యేష సర్వభూతాన్తరాత్మేతి ఆథర్వణాదిషు పరమాత్మసమ్బన్ధితయా నిర్దిష్టం రూపమస్యాం విద్యాయాం తదిదమితి స్మర్యమాణం- ప్రత్యభిజ్ఞాయమానం వైశ్వానరస్య పరమాత్మత్వేఽనుమానం- జ్ఞాపకం స్యాదిత్యర్థః అగ్నిరిహ ద్యులోకః *అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిరిత్యాది శ్రుతేః *శబ్దాదిభ్యోఽన్తః ప్రతిష్ఠానాచ్చ నేతి చేన్న తథా దృష్ట్యుపదేశాదసమ్భవాత్పురుషమపి చైనమధీయతే అగ్నిరహస్యే వైశ్వానరవిద్యాప్రకరణే *స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరో యత్పురుష ఇతి వైశ్వానరశబ్దసమానాధికరణాగ్నిశబ్దశ్రవణాత్, అగ్నిత్రయపరికల్పనప్రాణాహుత్యాధారత్వరూపజాఠరాగ్నిలిఙ్గాచ్చ, వాజసనేయకే *స యో హైతమేవమగ్నిం వైశ్వానరం పురుషవిధం పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితం వేదేతి పురుషాన్తః ప్రతిష్ఠితత్వశ్రవణాచ్చ జాఠర ఏవ భవితుమర్హతీతి చేన్న- పరమాత్మలిఙ్గానామిహ సత్త్వేనాగ్నిశబ్దలిఙ్గానాం తచ్ఛరీరకపరమాత్మోపాసనపరతయాప్యుపపత్తేః తథా దృష్ట్యుపదేశాత్- తథోపాసనస్యోపదిష్టత్వాదిత్యర్థః. త్రైలోక్యశరీరకత్వాదీనాం చ పరమాత్మధర్మాణాం జాఠరేఽసమ్భవాత్, వాజసనేయకే *స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరో యత్పురుష ఇతి పురుషశబ్దశ్రవణాత్, *భగవానితి శబ్దోఽయం తథా పురుష ఇత్యపి। నిరుపాధీ చ వర్తేతే వాసుదేవే సనాతన ఇతి నిరుపాధికపురుషత్వస్యాన్యత్రాసమ్భవాత్, అచేతనే జాఠరాగ్నౌ సర్వాత్మత్వాఽసమ్భవాచ్చ, న జాఠరాగ్నిః. *అత ఏవ న దేవతా భూతం చ ఉక్తైరేవ హేతుభిర్భూతతృతీయదేవతావిశేషయోరపి న ప్రసక్తిరిత్యర్థః. ఏవం సూత్రకారః అగ్నిత్రయపరికల్పనాది జాఠరాగ్న్యాద్యనన్యథాసిద్ధలిఙ్గైః *ప్రాణస్తథాఽనుగమాదిత్యధికరణోక్తన్యాయేన జాఠరాగ్నివిశిష్టః పరమాత్మైవేహోపాస్య ఇతి *తథా దృష్ట్యుపదేశాదితి సూత్రఖణ్డేన సిద్ధాన్తమావిష్కృత్య లిఙ్గాన్యథాసిద్ధిం సమ్భావయతో జైమినేః అగ్నిశబ్దనిర్వాహప్రకారం దర్శయతి- *సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిః *మాముపాస్స్వ *ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మేత్యాదిశబ్దవదగ్నిశబ్దస్యాపర్యవసానవృత్త్యా తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరత్వమాశ్రయణీయం- అగ్రం నయతీత్యగ్నిరితి యోగవృత్త్యాఽగ్నిశబ్దస్యాగ్నివ్యవధానమన్తరేణ సాక్షాదేవ పరమాత్మపరత్వసమ్భవం జైమినిరాచార్యో మన్యతే అత్ర వ్యాసాద్యైరగ్నిలిఙ్గైర్విద్యమానేఽగ్నిశబ్దస్యాపర్యవసానవృత్త్యాగ్నిశరీరకపరమాత్మపరత్వమేవోచితం- తాదృశానన్యథాసిద్ధలిఙ్గరాహిత్యస్థలే అయమపి న్యాయోఽస్తీత్యుత్పాదనార్థమిత్యేతదుపన్యస్తం- న తు ప్రకృతోపయుక్తతయేత్యుక్తం *అభివ్యక్తేరిత్యాశ్మరథ్యః *అనుస్మృతేర్బాదరిః *సమ్పత్తేరితి జైమినిస్తథా హి దర్శయతి. *ఆమనన్తి చైనమస్మిన్నితి చత్వార్యపి సూత్రాణి పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతాని అతో వైశ్వానరః పరమాత్మేతి స్థితం తథా గుణోపసంహారపాదే ద్యుమూర్ధాదివ్యస్తోపాసనేష్వప్యన్యవాదిభిరుక్తేషు *అత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇతి వ్యస్తోపాసనేషు

ఫలశ్రవణాద్వ్యస్తోపాసనమేవప్రామాణికం * యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తీతి వ్యస్తోపాసనసముదాయానువాద ఏవ. న తు సమస్తోపాసనవిధిః అథవా - అనేనవాక్యేన సమస్తోపాసనమపి విధీయతే అతోద్వయమపి ప్రామాణికం. అల్పఫలార్థిభిర్వ్యస్తోపాసనం కర్తవ్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * భూమ్నః క్రతువజ్జ్యాయస్త్వం తథాహి దర్శయతి భూమ్నః- సామస్త్యస్య జ్యాయస్త్వం- ప్రామాణికత్వం తథాహి దర్శయతి శ్రుతిః వ్యస్తోపాసనేఽనర్థం బ్రువతీ * మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇత్యాదినా నచేదం నహి నిన్దాన్యాయేన సమస్తోపాసన ప్రశంసార్థమేవ కిం న స్యాదితి వాచ్యం - అగ్నిహోత్రం ప్రకృత్య శ్రుతేన * జర్తిలయవాగ్వా జుహుయాద్గవేధుకయవాగ్వా వా జుహుయాన్న గ్రామ్యాన్ పశూన్ హినస్తి నారణ్యానితి వాక్యేన జర్తిలగవేధుకశబ్దవాచ్యారణ్యతిలారణ్యగోధూమకృతయవాగ్వోర్వికల్పేనాగ్నిహోత్రాహుతౌ ద్రవ్యత్వవిధానే, గ్రామ్యారణ్యపశుహింసారహితతయా తయోః స్తవనే చ ప్రతీయమానేపి * అథో ఖల్వాహురనాహుతిర్వై జర్తిలాశ్చ గవేధుకాశ్చ పయసాఽగ్నిహోత్రం జుహుయాదితి తదనన్తరం జర్తిలాదిప్రతిషేధేన పయోవిధిదర్శనాత్తదేకవాక్యతయా * జర్తిలయవాగ్వా జుహుయాదిత్యాదేః గ్రామ్యారణ్యపశుహింసారాహిత్యేన ప్రశస్తతయా హోమార్హా అపి జర్తిలా గవేధుకాశ్చ యదపేక్షయా దుష్టాః- తత్ పయ ఏవ ప్రశస్తమితి పయస్స్తుత్యర్థత్వం- ఏకవాక్యతాఽనురోధాదితి * నచేదన్యం ప్రకల్పయేత్ప్రక్లృప్తావర్థవాదస్స్యాదితి పూర్వతన్త్రాధికరణే కించిద్విధిపూర్వకం తన్నిన్దాయాం విధ్యన్తరశ్రవణే సతి తదేకవాక్యతాఽనురోధాత్పూర్వప్రవృత్తయోర్విధినిన్దయోః స్తదర్థవాదత్వమితి సమర్థితం తద్వదిహాపీతి యుక్తం నను జర్తిలగవేధుకయోః పయసా సహ సమ్బన్ధాభావాత్ జర్తిలగవేధుకయవాగూవిధానయోరర్థవాదత్వైకవిధ్యేకవాక్యతా సమర్థనీయేతి తత్ర తథాఽస్తు నామ ఇహ తు భూమవిద్యాయాం నామాదీనాం సత్త్వేన ప్రహ్యాణా సహ భూయస్త్వావధిత్వేన సమ్బద్ధానాం ప్రాసఙ్గికతదుపాసనావిధివత్ సమస్తోపాసనవిషయేణ వైశ్వానరాత్మనా ద్యుస్వాదిత్యాదీనాం తదవయవత్వేన సమ్బద్ధానాం ప్రాసఙ్గికోపాసనావిధిః కిం న స్యాదితి చేత్ నైవం- వ్యస్తోపాసననిన్దనేన, * మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచేత్యాదివాక్యైః [illegible] తేన ద్యుస్వాదిత్యాదీనాం స్వతన్త్రోపాస్యత్వవ్యవచ్ఛేదేన, * తాన్హోవాచైతే వై ఖలు యూయం [illegible] ఆత్మానం వైశ్వానరం విద్వాంసోఽన్నమత్థేతి వ్యస్తోపాసనానాం భ్రమమూలత్వోద్ఘాటనేన, భూమవిద్యావైషమ్యస్య బహువిధస్య సత్త్వేన జర్తిలయవాగూన్యాయస్యైవాత్ర ప్రవృత్త్యౌచిత్యాత్ క్రతువత్ -యథా * వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేత్పుత్రే జాత ఇతి విహితస్య క్రతోః * యదష్టాకపాలో భవతీత్యాదిరర్థవాదః- న త్వష్టాకపాలాదిద్రవ్యవిధాయకః ఏవం * అత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియమిత్యాది శ్రవణమప్యర్థవాదపి వేస్థితం ప్రకృతమనుసరామః ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రపాఠకభాష్యమ్.

త్రేధామయఃకరుణయా షోడితి నిర్జరాణాం భూమా విజృమ్భయతి భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవరావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాంమదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

షష్ఠః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— శ్వేతకేతుర్హారుణేయ ఆస తగ్ం హ పితోవాచ శ్వేతకేతో వస బ్రహ్మచర్యం న వై సోమ్యాస్మత్కులీనోఽననూచ్య బ్రహ్మబన్ధురివ భవతీతి॥ ౧

స హ ద్వాదశవర్ష ఉపేత్య చతుర్విగ్ంశతివర్షః సర్వాన్వేదానధీత్య మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధ ఏయాయ తగ్ం హ పితోవాచ॥ ౨

శం,— శ్వేతకేతుర్హారుణేయ ఆసేత్యాద్యధ్యాయసమ్బన్ధః - * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానిత్యుక్తం- కథం తస్మాజ్జగదిదం జాయతే, తస్మిన్నేవ చ లీయతే, ఽనితి చ తేనైవే, త్యేతద్వక్తవ్యం అనన్తరం చైకస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీత్యుక్తం- తదేకస్మిన్ సదాత్మని సర్వం కథం తస్యోపపద్యతే- నాత్మభేదే కథం చ తదేకత్వమితి తదర్థోఽయం షష్ఠోఽధ్యాయ ఆరభ్యతే పితాపుత్రాఖ్యాయికా విద్యాయాః సారిష్ఠత్వప్రదర్శనార్థా శ్వేతకేతురితి- నామతః. హ ఇత్యైతిహ్యార్థం ఆరుణేయః- అరుణస్య పౌత్రః ఆస-బభూవ తం-పుత్రం హారుణిః పితా యోగ్యం విద్యాభాజనం మన్వానస్తస్యోపనయనకాలాత్యయం చ పశ్యన్నువాచ హే శ్వేతకేతోఽనురూపం గురుం కులస్య నో గత్వా వస బ్రహ్మచర్యం న చైతద్యుక్తం- యదస్మత్కులీనో హే సోమ్య అననూచ్య-అనధీత్య బ్రహ్మబన్ధురివ భవతీతి బ్రాహ్మణాన్ బన్ధూన్ వ్యపదిశతి- న స్వయం బ్రాహ్మణవృత్త ఇతి తస్యాతః ప్రవాసోఽనుమీయతే పితుః- యేన స్వయం గుణవాన్ సన్ పుత్రం నోపనేష్యతి. ౧

ఆ — వర్తిష్యమాణాధ్యాయస్యాతీతేన సన్దర్భేణ సమ్బన్ధం వక్తుం ప్రతీకం గృహీత్వా తం ప్రతిజానీతే (శ్వేతకేతురితి) తమేవ ప్రకటయన్ ప్రథమం తృతీయేనాధ్యాయేనాస్య సమ్బన్ధం కథయతి (సర్వమితి) ఏతద్వక్తవ్యం- దశమోఽయం షష్ఠోఽధ్యాయ ఆరభ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. వ్యవహితం సమ్బన్ధముక్త్వాఽవ్యవహితం తమాదర్శయతి (అనన్తరం చేతి) అధ్యాయతాత్పర్యముక్త్వా ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యమాహ (పితేతి) పితా ప్రతివక్తా, పుత్రశ్చ ప్రష్టే, త్యేవం విధయాఖ్యాయికా-సా చ విద్యాయాః సారిష్ఠత్వద్యోతనార్థా-పితా హి పుత్రాయ సారతమమేవోపదిశతీత్యర్థః. కులస్యానురూపమిత్యాదివచనాన్నకులాధమస్య గురుత్వమితి గమ్యతే బ్రహ్మచర్యం - అధ్యయనార్థమితి శేషః గత్వేత్యాదివచనాన్నాచార్యోపనయనమధ్యయనమితి సూచితం. మా భూదుపనయనమధ్యయనం చేత్యాశఙ్క్యాహ (న చైతద్యుక్తమితి) కిమితి పితా స్వయమేవోపనేయపుత్రం నాధ్యాపయతి- తత్రాహ (తస్యేతి) అతశ్శబ్దః స్వగృహవిషయః అనుమానం- కల్పనం. తత్ర కల్పకమాహ (యేనేతి) ౧

రం.— సద్విద్యాముపదేష్టుమాఖ్యాయికామాహ (శ్వేతకేతుర్హారుణేయ ఆస) హః ప్రసిద్ధ్యర్థః అరుణపుత్రస్యోద్దాలకస్య పుత్రః శ్వేతకేతునామా బభూవేత్యర్థః (తం హ పితోవాచ శ్వేతకేతో వస బ్రహ్మచర్యం న వై సోమ్యాస్మత్కులీనోఽననూచ్య బ్రహ్మబన్ధురివ భవతీతి) ఉద్దాలకః-పితా తం-ద్వాదశవర్షమనుపనీతమనధీతనం పుత్రం శ్వేతకేతుం ప్రతి-హే సోమ్య- సోమార్హ ప్రియదర్శనేతి వార్థః శ్వేతకేతో క్వచిద్గురావధ్యయనార్థం బ్రహ్మచర్యం వస అస్మత్కులప్రసూతః కోప్యననూచ్య - అనధీత్య బ్రహ్మబన్ధురివ న భవతీత్యువాచేత్యర్థః. యః స్వయమబ్రాహ్మణ ఏవ సన్ బ్రాహ్మణాన్ బన్ధుత్వేన వ్యపదిశతి- స బ్రహ్మబన్ధురిత్యుచ్యతే అత్ర స్వయం గుణవత ఏవ పితుర్గార్హస్థ్యమాద్యుపనయనకాలాతిక్రమేప్యుపనేతృత్వాభావే హేతుః ప్రవాసాదిలక్షణాత్యన్తానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం ౧

శం — సః- పిత్రోక్తః శ్వేతకేతుర్ద్వాదశవర్షస్సన్నుపేత్యాచార్యం యావచ్చతుర్వింశతివర్షో బభూవ- తావత్సర్వాన్వేదాన్ - చతురోప్యధీత్య తదర్థం చ బుద్ధ్వా మహామనాః- మహత్ - గమ్భీరం మనో యస్య న సమమాత్మానమన్యైర్మన్యమానం మనో యస్యసోయం మహామనాః. అనూచానమానీ- అనూచానమాత్మానం మన్యత ఇత్యేవం శీలో యస్సోఽనూచానమానీ స్తబ్ధః- అప్రణతస్వభావ ఏయాయ - గృహం, తం- ఏవమ్భూతం మహామనోఽననురూపశీలం స్తబ్ధం మానినం పుత్రం దృష్ట్వా పితోవాచ సద్ధర్మావతారచికీర్షయా ౨

ఆ — అనూచానః- అనువచనసమర్థః ౨

రం.— (స హ ద్వాదశవర్ష ఉపేత్య చతుర్వింశతివర్షస్సర్వాన్వేదానధీత్య మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధ ఏయాయ) సః- శ్వేతకేతుః ద్వాదశవర్షస్సన్ గురుముపేత్య గురుకులే ద్వాదశవర్షాణ్యుషిత్వా సర్వాన్వేదానధీత్య మహామనాః- ప్రౌఢమతిః అనూచానమానీ-ఆత్మానం సాఙ్గవేదాధ్యాయినం మన్యమానః స్తబ్ధః- పరిపూర్ణ ఇవ తృణీకృతజగత్త్రయః చతుర్వింశతివర్షయుక్తః ఏయాయ-ప్రత్యాగతః, (తం హ పితోవాచ) స్పష్టోర్థః. ౨

శ్వేతకేతో యన్నుసోమ్యేదం మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధోస్యుత తమాదేశమప్రాక్ష్యో యే
నాశ్రుతꣳ శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి కథం ను భగవస్స ఆదేశో భవతీతి॥ 3

శం — శ్వేతకేతో యన్ను ఇదం మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధోసి. కస్తేఽతిశయః ప్రాప్తః ఉపాధ్యాయాత్ ఉత- అపి తమాదేశం- ఆదిశ్యత ఇత్యాదేశః కేవలశాస్త్రాచార్యోపదేశగమ్యమిత్యేతత్ యేన వా పరం బ్రహ్మాదిశ్యతే- స ఆదేశః తమప్రాక్ష్యః - పృష్టవానస్యాచార్యం. తమాదేశం విశినష్టి- యేన- ఆదేశేన శ్రుతేనాశ్రుతమప్యన్యచ్ఛ్రుతం భవతి అమతం మతం - అతర్కితం తర్కితం భవతి అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతం - అనిశ్చితం నిశ్చితం భవతీతి సర్వానపి వేదానధీత్య సర్వం చాన్యద్వేద్యమధిగమ్యాప్యకృతార్థ ఏవ భవతి - యావదాత్మతత్త్వం న జానాతీత్యాఖ్యాయికాతోఽవగమ్యతే తదేతదద్భుతం శ్రుత్వాఽఽహ- కథం న్వేతత్ప్రసిద్ధమన్యవిజ్ఞానేనాన్యద్విజ్ఞాతం భవతీత్యేవం మన్వానః పృచ్ఛతి- కథం ను- కేన ప్రకారేణ హే భగవః స ఆదేశో భవతీతి 3

ఆ — కర్మవ్యుత్పత్త్యా కరణవ్యుత్పత్త్యా చాదేశశబ్దో వ్యాఖ్యాతః కిమిత్యధీత సర్వవేదమధిగతతదర్థం చ పుత్రమాత్మవిద్యార్థం కృత్యపి తాతః పృచ్ఛతి - తస్య సర్వవేదాధ్యయనాదినైవ కృతార్థత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వానపీతి) తదేతదద్భుతం శ్రుత్వా హేతుమన్తం పృష్టవానిత్యాహ (కథం న్వితి) 3

రం — ఉక్తిమాహ (శ్వేతకేతో యన్నుసోమ్యేదం మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధోసి) హే సోమ్య మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధోసీదం యత్- యస్మాద్ధేతోః స తత ఇత్యర్థః తస్య బ్రహ్మజ్ఞానరహితతాం జానన్నప్యారుణిర్జగదభిన్ననిమిత్తోపాదానభూతబ్రహ్మజ్ఞానవానేవ పూర్ణః- నాన్య ఇతి తస్మై జ్ఞాపయిత్వా పూర్ణత్వాభిమానం తదీయమపనుద్య బ్రహ్మణి జిజ్ఞాసాం సమ్పాదయితుం తమనుజిఘృక్షయా పృచ్ఛతి (ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్యో యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి) అత్ర వ్యాసార్యాః * ఉపక్రమే తావత్ - * ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్య ఇత్యత్రాదేశశబ్దేన ప్రశాసితాఽభిధీయతే అత్ర శ్లోకావాచార్యపాదైరుక్తౌ * ఛాన్దోగ్యే కేచిదాహుస్త్రిశతిరుత తమాదేశమప్రాక్ష్య ఇత్యత్రాపూర్వస్యాపదేశం ప్రకటయతి సతా న ప్రశాస్తిం ఘుషాన్తః। నో కర్తర్యస్తి కర్మణ్యనిఘుషి హి సతి కర్తృశాసనకర్మస్యాత్తత్త్వోపదేశే తదిదముత తమాదేశవాచోపదేశ్యం॥ అత్ర బ్రూమః ప్రశాస్తిం వదసి దిశిరసావాఙ్ఘ్రానోపదేశం శాస్తా సాతి ప్రసిద్ధో న హి పర ఇహ చాపేక్షితార్థప్రసఙ్గః। యుక్తోఽసాధారణో క్త్యా ఘఞస్తికరదేవ్యత్ర వైవక్షికత్వం శాస్త్రోక్తం కారకాణామనుకరణతయాఽకర్తరి స్యాద్వివక్షేతి ఆదేశశబ్దేనోపదేశ్యముచ్యతే- ప్రకృత్యర్థ ఉపదేశః ప్రత్యయార్థః కర్మత్వం- * అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామితి కర్తృవ్యతిరిక్తకారకే ఘఞో విహితత్వాత్, ఉపదేశే బ్రహ్మణః కర్మతోపపత్తే. శ్చ ప్రశాసనే తు బ్రహ్మ న కర్మ - అపి తు కర్తృ, కర్తృవ్యతిరిక్తకారకే హి ఘఞ్ప్రత్యయవిధిః. నాత్ర కప్రత్యయ ఉపపద్యతే- * ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః క ఇతి కప్రత్యయేఽపి గుణప్రతిషేధాత్ ఆదేశశబ్దరూపాసిద్ధేః నాపి పచాద్యచ్ప్రత్యయ ఉపపద్యతే- దిశిధాతోరిగుపధత్వేన * ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః క ఇత్యపవాదసూత్రేణ కప్రత్యయప్రాప్తేః అతో ఘఞ్ప్రత్యయాన్త ఏవాయమాదేశశబ్దః సచ ప్రత్యయః కర్తృవ్యతిరిక్తకారకత్వేనైవ విహితత్వాత్ ఉపదేశ్యమేవాదేశశబ్దవాచ్యమితి అత్రోచ్యతే- ప్రకృత్యర్థః శాసనం- ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాత్, అన్యథా స్వారస్యభఙ్గాత్,. * ఏజ్యాప్రోర్వాదిశత్విన్నియోజ్యః ప్రయోజనవచనః- ఉపపూర్వస్తు నియోజ్య ప్రయోజనవచన ఇతి హి న్యాసకారః నియోక్తరి ప్రయోజనం యస్య- తస్యార్థస్య వాచక ఇత్యర్థః. ఏవమ న్యత్రాపి కించ- ఉపదేశ్యత్వం లౌకికాలౌకికధర్మబ్రహ్మసాగారసాధారణం ప్రశాసితృత్వం తు బ్రహ్మణోఽసాధారణం- * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గీత్యాదిభిర్నిరుపాధికప్రశాసనస్య బ్రహ్మాసాధారణత్వశ్రవణాత్ నిరుపాధికోపదేశ్యత్వం బ్రహ్మణ ఇత్యసాధారణ్యమితి చేన్న- ఇష్టప్రాప్త్యనిష్టనివారణతత్సాధనేషు సాధారణ్యాత్ యద్యప్యమితసుఖదుఃఖనివృత్త్యాదివాపునరుపదేశ్యం స్యాత్- సంసారనివృత్తిబ్రహ్మతదుపాసనానాముపదేశ్యత్వం సాధారణం ప్రశాస్యస్యాపదేశ్యత్వమప్రసిద్ధం - ఉపదేశ్యత్వం చ నైతద్యర్థ్యం చ నను * యేనాశ్రుతమిత్యాదినైకవాక్యత్వాత్ స్వజ్ఞానేనాన్యజ్ఞానహేతుతావిశేషితముపదేశ్యత్వమసాధారణమితి చేత్ తథాపి తాదృశముపదేశ్యత్వం ప్రతిజ్ఞావాక్యేన ప్రష్టవ్యత్వోక్త్యా చార్థసిద్ధమిత్యనపేక్షితోపదేశ్యత్వకథనాదప్యపేక్షితం ప్రశాసితృత్వకథనమాచార్యమితియుక్తం- * యేనాశ్రుతమిత్యుపాదానత్వేసిద్ధే ప్రశాసితృత్వేన హి నిమిత్తత్వం సిధ్యేత్ - నిమిత్తాన్తరే సతి హి ఏకవిజ్ఞానాత్సర్వవిజ్ఞానం నోపపద్యతే అతః ప్రతిపిపాదయిషితవస్తునోఽపేక్షితాసాధారణాకారవిశిష్టతయైవ ప్రతిపాదనముచితం ఘఞ్ప్రత్యయస్య కరణేఽప్యుపపన్నత్వాత్ * వివక్షాతః కారకాణాం ప్రవృత్తిరితి శాస్త్రోక్త్యా యోఽకర్తృత్వేన కరణాన్తరనైరపేక్ష్యేణ సాధకతమత్వవివక్షయా తథా ప్రయోగ ఉపపద్యతే * అకర్తరి హి తస్య ప్రయోజనం కరణత్వవివక్షయా వినా కర్తృసాధుత్వేన ప్రయోగనివృత్తిః ఉపదేశపక్షే ప్రకృత్యర్థాస్వారస్యం ప్రత్యయస్వారస్యం చ - ప్రశాసనపక్షే ప్రత్యయాస్వారస్యం ప్రధానభూతప్రకృత్యర్థస్వారస్యమర్థౌచిత్యం చేతి వైషమ్యం అతః ప్రశాసనమేవాదేశశబ్దాభిధేయమితి స్వీకర్తుం యుక్తమితి అత్రేదం విచార్యతే- యత్తావదుచ్యతే ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాత్ప్రకృత్యర్థశ్శాసనమితి - సత్యమేవ తత్. * శాసనం నివిద్యజ్ఞాపనమితి ధాతువృత్తికృతా వ్యాఖ్యాతత్వాదుపదేశ ఏవ పర్యవసానం * ఉపదేశే జనునాసిక ఇత్ * స్థానివదాదేశోఽనల్విధావిత్యాదిసూత్రేషు * దిశిరుచ్చారణక్రియ ఇతి మహాభాష్యోక్తేః. * అథాతోఽహఙ్కారాదేశ ఇత్యాదావాదేశః - ఉపదేశ ఇత్యర్థః * ఇదం శాస్త్ర్యాచార్య ఇతి భాష్యస్య ఇదముపదిశతీత్యర్థః * తదశిష్యమిత్యాదావ వక్తవ్యమితి వ్యాఖ్యాతం తతశ్చాదేశనం- శాసనం. ఉపదేశః. తత్కర్మత్వం చ * అనుమతిం తాం భగవో దేవతాం శాధీతి బ్రహ్మణస్సిద్ధమితి ప్రకృతి

ప్రత్యయకారకవిరోధసమ్బన్ధాత్ ప్రత్యయాస్వారస్యానుసరణస్యానుచితత్వాత్ నచానుశాసనకర్తృత్వేపి శాసనకర్మత్వమితివాచ్యం - శాసు అనుశిష్టావితిశాసనస్యైవాపశాసనరూపత్వాత్ తత్కరణత్వస్యారోపేణ ఘఞ్ప్రత్యయస్యానుచితం - ఆరోపస్యానుచితత్వాత్ నకరణత్వస్య నాధ్యారోపః - తస్యసిద్ధత్వాదితిచేన్న - తథాసతిసిద్ధాన్తే ప్రత్యయస్వారస్యాభఙ్గప్రసఙ్గాత్ అతఏవానిశ్చిత త్రీత్యాదౌ సాకర్యాతిశయవిషయః * ప్రహ్విష్టిరుద్గాతా రిత్విజ్యేన కరణకర్తృత్వారోపేపి కర్మకరణత్వాదేరసమ్భవః - తథాసతి రాజనిభృత్యత్వారోపస్యైవానర్థాపత్త్యాత్ అతఏవ * సాధకతమంకరణమితిసూత్రే అధికరణత్వాదిపరసాధకతమత్వేపి సాధకతమత్వవిషయః స్థాల్యాపచతీతి ప్రయోగముపపాద్య * నచైవంకర్తురపి కరణత్వవివక్షా ప్రసఙ్గః - భిన్నజాతీయత్వాత్ సకలసాధనవినియోగకారకత్వేనాస్య స్వాతన్త్ర్యాత్ తస్య కర్తృత్వమేవ కరణత్వవివక్షైవాపేక్షితేతి వాచ్యం నిత్యేశ్వరకర్తృకత్వప్రసఙ్గాత్ తథాచ కర్తృత్వమేవ ప్రవక్తృత్వం కర్తృత్వాసమ్భవేన జీవస్యైవ కర్తృత్వేపి కరణత్వవిరోధస్య భగవత్కరణత్వానుసన్ధానే * బ్రహ్మ ప్రకృతిత్వాదిత్యాదిగ్రన్థోదితస్య చ ప్రతిపాదితత్వాత్ * కర్తృపర్యాయాదిసూత్రే అన్న కరణస్య కర్తృత్వేపి తౌ కర్మకరణం స్యాదిత్యత్ర కరణాతిరిక్తకరణవిరోధస్యాపి సమ్భవాత్ అనుపపత్తిప్రసఙ్గాచ్చ కించ - ప్రశాసనకర్తుః కరణత్వసమ్బన్ధేన కర్తృత్వం న ప్రశాసనకర్తృత్వస్యాపి సమ్భవాత్ తదసమ్భవాచ్చేతి. కించ - కరణత్వే వివక్షితే * కరణాధికరణయోశ్చేతి సూత్రేణ ల్యుట్ప్రత్యయేన ఘఞో నప్రసఙ్గాత్ నచ * హలశ్చేతి సూత్రేణ ఘఞః ప్రసఙ్గః - తత్రాపి సంజ్ఞాయామిత్యనువృత్తేః నచ త్వన్మతేపి కర్మణి ఘఞ్ స్యాత్ - అకర్తరిచ కారకే సంజ్ఞాయామితి సంజ్ఞాయామేవ ఘఞో విధానాదితి వాచ్యం - * అకర్తరిచేత్యత్ర చకారస్య భిన్నక్రమత్వేన సంజ్ఞాయామిత్యస్య భావే ఏకపదమాత్రాదౌ సమన్వితత్వాత్ సంజ్ఞాగ్రహణాసఙ్గత్యంచ - సర్వత్ర ఘఞో దర్శనాదితి వాస్తవకృత్యా కర్తృత్వే - కించ - ఘఞః కరణార్థత్వే ఉపకర్మ ఆదేశశబ్దస్య ప్రశాసితా ఇతి అర్థాభిహితం - తద్విరుద్ధ్యేత - ప్రశాసనకరణస్యైవాభిహితత్వేన ప్రశాసనకర్తురనభిహితత్వాత్ యచ్చోక్తం ప్రశాసితృత్వస్యాసాధారణత్వమితి - తదపి న - ఆదేశశబ్దస్య కరణత్వమాత్రాభిధానే ప్రశాసితృత్వస్యానభిధానాత్ తదభిధానేపి సాధక ప్రశాసితృత్వస్యైవముఖ్యోపదేశ్యత్వస్య బహుసాధారణత్వాత్ అతఏవ * బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి సూత్రే బ్రహ్మణఇతి కర్మణిషష్ఠీపరిగ్రహాత్ బ్రహ్మణ ఏవాప్రధానికజిజ్ఞాసాకర్మత్వం - తథాపాసనాదీనాంత్వాషేష్యమిత్యుక్తం కించ - ఆదేశశబ్దమాత్రస్య ప్రశాసితృత్వే ప్రసఙ్గమాత్రత్వమిత్యేవం విశేషణోపాదానాత్ అవశ్యం కర్మత్వస్యాదేశవిశేషకత్వముక్తం యదధ్యాదేశశబ్దస్యైవ నిరుపాధిక ప్రశాసితృత్వమర్థః - తదాత్మస్వరూపమాత్రసాధారణత్వాత్ తద్వ్యావర్తకవిశేషణోపాదానస్యాపేక్షితత్వాత్ యదపిచోక్తం [illegible] ఏకోపదేశ్యత్వం సిద్ధమితి తదుపదేశ్యత్వానపేక్షితత్వాత్ ప్రశాసితృత్వమేవార్థఇతి - తన్న - యద్యపిపూర్వం నాప్రాప్తం - అధునాస్వయమేవ జ్ఞాస్యామీతి [illegible] అపేక్షితత్వాత్ అతఏవ * తంత్వౌపనిషదంపృచ్ఛామీత్యాదౌ ప్రష్టవ్యస్యోపదేశ్యత్వాపేక్షితమితి సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞానిర్వర్తకతయా తత్త్వమపేక్షితమితి - తన్న - ఏకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయాః ఉపాదానత్వమేవ నిమిత్తత్వస్యాపి అభేదసమ్బన్ధేన తస్య పృథగవక్తవ్యత్వాత్ తదనుపపత్తేర్వక్తవ్యత్వాదితి అత్రోచ్యతే - * విషయఆదేశవిషయోపదేశశబ్దైవంపృథగుపదిష్టయోః * నవాయక్రియేప్రథమోపదేశాదిన్యాయేనావేకోపదేశయోశ్చేదావశ్యమ్భావాత్ నియన్తృనియమ్యయోరవ్యయవచనస్తత్త్వవచనేపి భక్తిశ్రవణోరివ చక్షుర్విధేకవిషయో ప్రయోగమాత్రేణానుభవభేదస్యదురపహ్నవత్వాత్ ఆదిశతీత్యత్ర హేయద్వాక్యోక్తనైవప్రాభవాదృశశబ్దప్రయోక్తృత్వం నియమయితృత్వం ఆజ్ఞాపయితృత్వం ప్రతీయతే అత ఉదిశతితివ్యవహారః ప్రభువిషయఏవ అతఏవన్యాయకారేణాదేశోపదేశయోర్భేదావగతేః * అజ్ఞాన్యోర్వాదిశతిర్నియోగేక్ష్వ ప్రయోజనవదనఇతి * అనుశిష్యోపదిష్టశ్చ ఆజ్ఞానానామిత్యాదౌ తథైవ ప్రతీతేః అతశ్చ ప్రకృతిస్వారస్యే ననియమనాపరపర్యాయజ్ఞాపనరూపార్థే ప్రతీతే సుఘఞ్ప్రత్యయస్య కర్తృవ్యతిరిక్తకారకమాత్రవాచినో యోగ్యతావశాత్ తస్య తేకర్త్రర్థకత్వాత్ అస్మన్మతేపి కారకవాచినో ఘఞ్ప్రత్యయస్య సకలకారకప్రయోక్తృకర్తృలక్షణామాశ్రీయతే - ప్రష్టవ్యవస్తునస్సాధ్యత్వాత్ అసఙ్గాతివిరోధి ముఖ్యప్రకృత్యర్థానుగ్రహేణజఘన్యప్రత్యయలక్షణాయా ఆశ్రయణీయత్వాత్ * పఞ్చపఞ్చాశతస్త్రివృతస్సంవత్సరాఇత్యాదౌ అహఃపరత్వస్వరసత్రివృదాదిపదముఖ్యత్వానుసారేణజఘన్యసంవత్సరపదస్యైవపారచాన్ద్రమసావ్యనైకార్థసాధారణ్యేనలిఖ్యయా సామఞ్జస్యాదజహల్లక్షణాయా అభ్యుపేతత్వాత్ తథా * ప్రయాజశేషేణహవీంష్యభిఘారయతీత్యాదౌ ప్రయాజశేషప్రాప్తిపతికారూర్ధ్వసత్వశీయాయా ద్వితీయాయా లక్షణాయా ఆశ్రితత్వాత్ తథా * ప్రాణావాబుషమయదర్శాద్యాజ్ఞవాక్యస్మృతిప్రామాణ్యానుసారేణబహువచనశ్రుతేః పాశన్యాయేన గౌణార్థకత్వస్య * గౌణ్యసమ్భవాత్తత్ప్రశ్నసిద్ధత్వాత్తన్త్రోపపాదితత్వాచ్చ నచాదేశపదస్య ప్రశాసనాపరపర్యాయజ్ఞాపనరూపాదేశప్రసిద్ధస్యోపదేశప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాభావేప్యుపదేశార్థకత్వే ప్రకృతేస్వారస్యాన్నామముఖ్యార్థత్వాగాభావాత్ ప్రత్యయస్యత్వన్మతేకర్తృలక్షణాయామనుఖ్యార్థత్వాగాత్ కాంస్యభోజిన్యాయేనజఘన్యద్వాబాధ్యవైకకపాలానురోధేనముఖ్యస్యాగ్నాయ్యాదీనాంప్రమాసబర్హినియమాశ్రయణవత్ * ఏకధా బ్రహ్మణఉపహరతీత్యత్ర సప్తదశసాధారణస్యఏకధాశబ్దస్యభఙ్గే స్వరప్రపాఠకదుర్బలచోదకాను గ్రహేణసహాత్వాశ్రయస్వీకారవత్ * సప్తదశప్రాజాపత్యానిత్యత్ర ప్రజాపతిసమ్బన్ధవిశిష్టాన్వయయోగ్యస్యాపిబహుత్వస్యైకపశువిషయమైత్రావరుణాదౌ [illegible] పశుపకదుర్బలచోదకాను గ్రహేణవిశిష్టాన్వయాభ్యుపగమేన ద్రవ్యదేవతానామ్బన్ధామక్షేయాగభేదాభ్యుపగమవచ్చ జఘన్యఘఞ్ప్రత్యయానుసారేణముఖ్యాదిశేరుపదేశార్థకత్వమేవయుక్తం - ప్రకృతేర్ముఖ్యార్థత్యాగాభావాత్ ప్రచురప్రసిద్ధార్థత్యాగమాత్రంత్వవశిష్యతే - తత్తునదోషాయ అతఏవ * పత్న్యయవపాగాయ న్తీత్యాదౌ గీతశబ్దస్యశారీరగానే ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యేపిసత్యశ్వశారీరవాదిత్రాదిగానస్యాపిగీతశబ్దప్రయోగవిషయత్వేన ముఖ్యార్థత్వాత్ సన్నిహితదుస్తుద్భ్యాదిగానస్యైవ కాణ్డవీణాదిభి

ఉ.— యథాసోమ్యైకేనమృత్పిణ్డేనసర్వం మృణ్మయంవిజ్ఞాతంస్యాద్వాచారమ్భణంవికారో నామధే
యంమృత్తికేత్యేవసత్యం॥ ౪

రుపచయంకుర్వన్త్యఃపత్న్యోన్యర్త్విజాం నివర్తకాఇతిదశమేసిద్ధాన్తితమితిచేత్ మైవం - గానశబ్దస్యబర్హిరాజ్యాధికరణన్యాయేనగీతమాత్రవాచిత్వాత్ యుక్తంతత్రసన్నిహితదున్దుభ్యాదిగానవాచిత్వం ఇహత్వాదేశశబ్దస్యక్వచిదపిశిష్యోగురుమాదిదేశేత్యాది ప్రయోగాభావేనసాధారణోచ్చారణార్థకత్వాభావాత్ ఉపదేశాదేశ... ...వాదేశోపదేశశబ్దయోరపిభిన్నార్థత్వేనాదేశశబ్దస్యోపదేశార్థకత్వేముఖ్యార్థత్యాగస్యావర్జనీయత్వేనజఘన్యప్రత్యయనివలక్షణాయాఉచితత్వాత్ వస్తుతస్తు * ఉపదేశేజనునాసికఇదితిసూత్రే * కరణాధికరణయోశ్చేతిల్యుటాబాధితస్యఘఞః *అకర్తరిచకారకఇత్యనేనా ప్రసఙ్గమాశఙ్క్య * కృత్యల్యుటోబహులమితిఘఞో భాష్యకృతాసమర్థితత్వాత్తన్న్యాయేనకర్తర్యపితేనైవసూత్రేణఘఞ్సిద్ధౌలక్షణాయాఅప్రసక్తాత్ ప్రశాసితృత్వార్థకత్వమేవాదేశశబ్దస్యయుక్తం ఆదేశనం- ఆదేశఇతిఘఞన్తాద్భావవాచినఆదేశశబ్దాదర్శఆద్యజన్తాదపిప్రశాసితృత్వార్థకత్వమేవాదేశశబ్దస్యయుక్తమితివయముత్పశ్యామః తథాచ * ఏతస్యవాఅక్షరస్యప్రశాసనేగార్గిసూర్యాచన్ద్రమసౌవిధృతౌతిష్ఠతః * ప్రశాసితారంసర్వేషామిత్యాదిశ్రుతిస్మృతిప్రతిపన్నంపరమాత్మధర్మభూతంప్రశాసితృత్వమిహాదేశశబ్దార్థః ఏతత్సర్వమస్యాభిర్భావప్రకాశికాయాం ప్రపఞ్చితంతత్రానుసన్ధేయం ప్రశాసనేనచధారకత్వలక్షణమాత్మత్వంఫలితం- తతశ్చాదేశశబ్దఆత్మత్వపర్యన్తః యేనాశ్రుతంశ్రుతంభవతీత్యత్ర * కస్మిన్నుభగవోవిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతి * ఆత్మనిఖల్వరేదృష్టేశ్రుతేమతేవిజ్ఞాతేఇదంసర్వంవిదితంభవతీతి ముణ్డకబృహదారణ్యకవాక్యానుసారేణయేనశ్రుతేనమతేనవిజ్ఞాతేనాశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతంశ్రుతంమతంవిజ్ఞాతంభవతీతి వాక్యపర్యవసితోర్థః బ్రహ్మస్వరూపసత్తామాత్రస్యాశ్రుతశ్రుతత్వాపాదకత్వాభావాత్ అత్రాశ్రుతామతాదిశబ్దానాం * ఇదంసర్వంవిదితంభవతీతి శ్రుత్యన్తరానుసారాత్సర్వార్థకత్వం ద్రష్టవ్యం. తతశ్చయేనశ్రుతేనసర్వంశ్రుతంభవతీత్యర్థః తతశ్చాశ్రుతంశ్రుతంభవతీత్యశ్రుతస్యశ్రుతత్వప్రతిపాదనంకథమితిశఙ్కాయానావకాశః. యద్వా- అవస్థావిశిష్టతయాఅశ్రుతంస్వరూపేణశ్రుతంభవతీత్యర్థః అత్రవిజ్ఞానశబ్దోనిదిధ్యాసనపరః- శ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యఇతిక్రమప్రత్యభిజ్ఞానాదితిద్రష్టవ్యం. అత్రయేనాశ్రుతంశ్రుతమిత్యనేనకిముపాదానమితిపృష్టంభవతి ప్రశాసితృత్వార్థకేనాదేశశబ్దేనచాత్మస్వరూపంపృష్టంభవతి తతశ్చాత్మభూతముపాదానంకిమితిప్రశ్నస్యఫలితార్థః. అతఏవశ్రీవిష్ణుపురాణే * యన్మయంచ జగద్బ్రహ్మన్యతశ్చైతచ్చరాచరమితిఉపాదానంచపృష్టం. అతఏవచ *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాఃప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాఇతిప్రతివచనేసదాయతనాఇతిసతఆత్మత్వం, సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠాఇతిసతఉపాదానత్వం, చప్రతిపాద్యతఇతిద్రష్టవ్యం. అతఏవ * అథాతోఽహఙ్కారాదేశః * అథాతఆత్మాదేశః * అథాతఆదేశోనేతినేతి * ఆదిత్యోబ్రహ్మేత్యాదేశః * ఉభయమాదిష్టంభవత్యధ్యాత్మంచాధిదైవతంచేత్యాదావివాదేశశబ్దస్యఉపదేశార్థకత్వమేవాస్తు- నప్రశాసనార్థకత్వమితిశఙ్కాపరాకృతా అతోజగదుపాదానభూతంజగదాత్మానంకింపృష్టవానసీత్యర్థః అత్రజ్ఞాతవానసీత్యనుక్త్వాపృష్టవానసీత్యుక్తవతః * తద్విద్ధిప్రణిపాతేనపరిప్రశ్నేనసేవయా। ఉపదేక్ష్యన్తితేజ్ఞానంజ్ఞానినస్తత్త్వదర్శినఇత్యుక్తరీత్యాప్రణిపాతాదిప్రసన్నాచార్యోపదేశగమ్యఏవసోఽర్థః - నతుప్రకారాన్తరేణాపిజ్ఞాతుంశక్యతఇత్యభిప్రాయః అన్యజ్ఞానేనాన్యజ్ఞానాసమ్భవాత్ ఏకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానాసమ్భవంమన్వానశ్చోదయతి (కథంనుభగవస్సఆదేశోభవతీతి) హేభగవఃఈదృశఆదేశఃకథంభవేదిత్యర్థః ౩

శం.— యథాసఆదేశోభవతి-తచ్ఛృణు- హేసౌమ్యయథాలోకేఏకేనమృత్పిణ్డేనరుచకకుమ్భాదికారణభూతేనవిజ్ఞాతేనసర్వం- అన్యత్తద్వికారజాతం- మృణ్మయం- మృద్వికారజాతంవిజ్ఞాతంస్యాత్. కథంమృత్పిణ్డే కారణేవిజ్ఞాతేకార్యమన్యద్విజ్ఞాతంస్యాత్ నైషదోషః- కారణేనానన్యత్వాత్కార్యస్య యన్మన్యసేఽన్యస్మిన్విజ్ఞాతేఽన్యన్నజ్ఞాయతఇతి- సత్యమేవంస్యాత్- యద్యన్యత్కారణాత్కార్యంస్యాత్. నత్వేవమన్యత్కారణాత్కార్యం. కథం తర్హీదంలోకేఇదంకారణ, మయమస్యవికార, ఇతి. శృణు- వాచారమ్భణం-వాగారమ్భణం. వాగాలమ్బనమిత్యేతత్. కోఽసౌ (వికారోనామధేయం) నామైవనామధేయం. స్వార్థేధేయప్రత్యయః వాగాలమ్బనమాత్రంనామైవకేవలం-నహివికారోనామవస్త్వస్తిపరమార్థతః మృత్తికేత్యేవ- మృత్తికైవసత్యంవస్త్వితి. ౪

ఆ.— మృణ్మయమిత్యస్యవ్యాఖ్యా (మృద్వికారజాతమితి) తద్యథామృత్పిణ్డేనవిజ్ఞాతేనవిజ్ఞాతంస్యాత్ - తథాఽన్యదపిసర్వంకారణేనవిజ్ఞాతేనతద్వికారజాతంవిజ్ఞాతంభవతీతియోజనా. అన్యవిజ్ఞానాదన్యవిజ్ఞానమదృష్టత్వాదశ్లిష్టమితిశఙ్కతే (కథమితి) కార్యకారణయోరనన్యత్వాన్నిర్థక్యమేవమితిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) తదేవస్ఫుటయతి (యన్మన్యసఇత్యాదినా) అన్యత్వాభావేలోకప్రసిద్ధివిరోధంశఙ్కతే (కథంతర్హీతి) వాచారమ్భణమిత్యత్రవాచేతితృతీయాషష్ఠ్యర్థేద్రష్టవ్యా నామధేయమిత్యస్యార్థంకథయతి (నామైవేతి) వికారస్యమిథ్యాత్వేకింపరమార్థతోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్తికేత్యేవేతి) ౪-౫

రం.— ఉపాదానోపాదేయయోస్తత్త్వమ్భవతీత్యభిప్రాయేణఉత్తరమాహ (యథాసోమ్యైకేనమృత్పిణ్డేనసర్వం మృణ్మయంవిజ్ఞాతంస్యాత్) యథాఉపాదానభూతేమృత్పిణ్డేజ్ఞాతేతదుపాదేయఘటశరావాదికంజ్ఞాతంభవతి- తద్వదిత్యర్థః. నైయాయికరీత్యాఅసదేవఘటాదికంమృత్పిణ్డేనోత్పద్యతే - అతశ్చోపాదానోపాదేయయోర్భేదాత్ నమృత్పిణ్డజ్ఞానేసర్వమృణ్మయానాంజ్ఞాతత్వంసమ్భవతీతిమన్వానంప్రత్యాహ (వాచార,

ఉ.— యథా సోమ్యైకేన లోహమణినా సర్వం లోహమయం విజ్ఞాతగ్గ్ స్యాద్వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం లోహమిత్యేవ సత్యం॥ ౫

యథా సోమ్యైకేన నఖనికృన్తనేన సర్వం కార్ష్ణాయసం విజ్ఞాతగ్గ్ స్యాద్వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం కృష్ణాయసమిత్యేవ సత్యమేవగ్గ్ సోమ్య స ఆదేశో భవతీతి॥ ౬

మ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యం) ఘటశరావాదిలక్షణో వికారో, ఘటశరావాదినామధేయం, చ ఆరభ్యతే-ఆలభ్యతే [illegible] రమ్భణం కర్మణి ల్యుట్ తేన వాఙ్మాత్రేణ ఘటశరావాదిలక్షణో వికారో ఘటశరావాదినామధేయం చ స్పృశ్యత ఇత్యర్థః ఆరమ్భణశబ్దస్య నపుంసకలిఙ్గత్వాద్వికారనామధేయాభ్యాం సామానాధికరణ్యేఽపి నపుంసకైకశేషైకవద్భావాభ్యాం వా- లిఙ్గసామాన్యవివక్షయా వా ఆరమ్భణమితి నపుంసకైకవచననిర్దేశః మృద్వ్యతిరేకేణ వికారనామధేయయోరసత్త్వే ప్రయోజనాయత్తప్రవృత్తిత్వమాహ (వాచేతి) ప్రయోజనస్య కౌతుకత్వవిషయాత్ప్రతీయతే వాక్యబద్ధస్య [illegible] వ్యవహారపరః తదర్థం నామరూపాత్మకవ్యవహారార్థం మృత్తికైవ నామరూపే స్పృశ్యేతే మృత్పిణ్డ ఏవ నామరూపభాక్ భవతీత్యర్థః అత్ర యద్యపి మృత్పిణ్డమృణ్మయయోర్భేదప్రతిపాదనం వాచారమ్భణం వికార ఇత్యేతావతా, తథాపి నిర్విశేషనామధేయస్యాపి స్పృశ్యత్వం వక్తవ్యం- [illegible] ఘటాద్యుపాదానోపాదేయశబ్దైకదేశాత్ [illegible] మృత్పిణ్డస్యైవ వాచా స్పృశ్యత్వమత్ర వివక్షితమితి ద్రష్టవ్యం కార్యకారణయోరైక్యే ప్రమాణమాహ (మృత్తికేత్యేవ సత్యం) మృణ్మయం ఘటాదికం మృత్తికేత్యేవ ప్రమాణప్రతిపన్నం- న తు తద్భిన్నత్వేనేత్యర్థః యద్వా- మృణ్మయం మృత్తికేత్యేతద్వాక్యమేవ సత్యం- [illegible] తతశ్చ యదా సోపాదేయయోరభేదాత్ ఉపాదానే జ్ఞాతే ఉపాదేయస్య జ్ఞాతతా భవతీత్యర్థః ఏతేన [illegible] వికారో వాచారమ్భణం- వాగాలమ్బనమాత్రం, నామధేయం- [illegible] నాస్త్యేవ కేవలం- న వికారో నామ వస్త్వస్తి- మృత్తికైవ సత్యమితి యత్పరైరుక్తం- తదపాస్తం- వాచారమ్భణమిత్యస్య వాగాలమ్బనమిత్యేతదర్థకత్వే ప్రమాణాభావాత్ నామధేయమిత్యనేన వాగాలమ్బనమాత్రమిత్యర్థే [illegible] మృత్తికా సత్యత్వస్య [illegible] యదర్థం చ ఉక్తం చాధికయుక్తిః వాచారమ్భణమిత్యుక్తే [illegible] నామధేయమితీత్యస్య నిరర్థకతేతి కించ- పరమతే [illegible] శ్రుతం భవతీతి [illegible] విజ్ఞాతే- [illegible] జ్ఞాతే తదధ్యస్తరజతాదేర్నివృత్తావపి రజతస్యాజ్ఞాతత్వాదర్శనేన బ్రహ్మణి జ్ఞాతే తదధ్యస్తప్రపఞ్చస్య నివృత్తావపి జ్ఞాతత్వాసమ్భవాత్ [illegible] తత్త్వం జ్ఞాతమేవ- శుక్తివ్యతిరిక్తతత్త్వస్యాభావాత్ ఏవం బ్రహ్మణి జ్ఞాతే ప్రపఞ్చస్య తత్త్వం జ్ఞాతమేవేతి చేన్న- పరమార్థశుక్తేరపరమార్థరజతతత్త్వరూపత్వాభావాత్ న హి శుక్తౌ జ్ఞాతాయాం రజతతత్త్వం జ్ఞాతమితి వ్యవహారో దృష్టచర ఇత్యాస్తాం తావత్ నను సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాదిత్యత్ర వికారార్థమయట్ప్రత్యయేన ఘటత్వశరావత్వాద్యవస్థావద్ద్రవ్యరూపో వికారోఽభిధాతవ్యః- న తు ఘటత్వశరావత్వాద్యవస్థారూపో వికారః- తస్య మృత్పిణ్డజ్ఞానేనాజ్ఞాతత్వాత్ తతశ్చ తదుపపాదకే వాచారమ్భణం వికార ఇతి వాక్యేఽపి వికారశబ్దేనావస్థావద్ద్రవ్యలక్షణస్య వికారస్యాభిధానముచితం- సత్త్వవస్థాలక్షణవికారస్యేతి చేత్ సత్యం- తస్యైవాభిధానముచితం తథాపి మృద్ద్రవ్యేణ ఘటశరావాదిలక్షణస్యావస్థావతో ద్రవ్యస్య స్పర్శాసమ్భవాత్ న హ్యాత్మైవాత్మనా స్పృష్టం శక్యః- అతో మృణ్మయమిత్యత్ర వికారవాచిమయట్ప్రత్యయేనావస్థావతోఽభిధానేఽపి తదుపపాదకే వాచారమ్భణం వికార ఇతి వాక్యే వికారశబ్దేనావస్థాయా ఏవ గ్రహణముచితం. తథా మృత్తికేత్యేవ సత్యమిత్యత్ర విశేష్యాకాఙ్క్షాయాం [illegible] సకలిఙ్గానురోధాత్ అవస్థావద్ద్రవ్యవాచిమృణ్మయమిత్యేతద్విశేష్యతయాఽనుషజ్యతే తతశ్చ సర్వం మృణ్మయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమిత్యత్ర అవస్థావద్ద్రవ్యమేవ వికారవాచినా మయట్ప్రత్యయేనాభిధీయత ఇతి న కశ్చిద్దోష ఇతి ద్రష్టవ్యం ౪

శం.— యథా చ సోమ్యైకేన లోహమణినా- సువర్ణపిణ్డేన సర్వం సువర్ణవికారజాతం కటకముకుటకేయూరాదివిజ్ఞాతం స్యాత్ (వాచారమ్భణమిత్యాది) సమానం. ౫

రం.— (యథా సోమ్యైకేన లోహమణినా సర్వం లోహమయం విజ్ఞాతం స్యాదిత్యాది) లోహమణిః - సువర్ణపిణ్డవిశేషః శిష్టం పూర్వవత్ ౫

శం.— యథా సోమ్యైకేన నఖనికృన్తనేన - ఉపలక్షితేన కృష్ణాయసపిణ్డేనేత్యర్థః. సర్వం కార్ష్ణాయసం - కృష్ణాయసవికారజాతం విజ్ఞాతం స్యాత్ సమానమన్యత్ అనేకదృష్టాన్తోపాదానం దార్ష్టాన్తికానేకభేదానుగమార్థం దృఢప్రతీత్యర్థం చ ఏవం సోమ్య స ఆదేశః- యో మయోక్తో భవతి. ౬

ఆ.— ఏకేనైవ దృష్టాన్తేన వివక్షితార్థసిద్ధౌ కిమనేకదృష్టాన్తోపాదానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) ౬

రం.— (యథా సోమ్యైకేన నఖనికృన్తనేన సర్వం కార్ష్ణాయసం విజ్ఞాతం స్యాదిత్యాది) నఖనికృన్తనశబ్దేన కార్ష్ణాయసపిణ్డో లక్ష్యతే. శిష్టం పూర్వవత్ (ఏవం సోమ్య స ఆదేశో భవతీతి) మయోక్త ఆదేశో మృత్పిణ్డాదితుల్య ఇత్యర్థః ౬

నవై నూనంభగవన్తస్తఏతదవేదిషుర్యద్ధ్యేతదవేదిష్యన్ కథంమేనావక్ష్యన్నితిభగవాగ్ స్త్వేవ మేతద్బ్రవీత్వితితథాసోమ్యేతిహోవాచ॥ ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఉ.— సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదేకమేవాద్వితీయంతద్ధైకఆహురసదేవేదమగ్రఆసీదేకమేవాద్వితీయంతస్మాదసతస్సజ్జాయత॥ ౧

శం — ఇత్యుక్తవతిపితర్యాహేతరః (నవైనూనం) భగవన్తః- పూజావన్తోగురవోమమయే-తేఏతత్- భగవద్భుక్తవస్తునావేదిషుః-నవిజ్ఞాతవన్తోనూనం యత్- యదిహ్యవేదిష్యన్- విదితవన్తఏతద్వస్తు కథంమే-గుణవతేభక్తాయానుగతాయనావక్ష్యన్ - నోక్తవన్తః తేనాహంమన్యేనవిదితవన్తఇతి అవాచ్యమపిగురోర్న్యగ్భావమవాదీత్పునర్గురుకులంప్రతి ప్రేషణభయాత్ అతోభగవాంస్త్వేవమే-మహ్యంతద్వస్తు యేన సర్వజ్ఞత్వంజ్ఞాతేనమేస్యాత్- తద్బ్రవీతు- కథయతు ఇత్యుక్తఃపితోవాచ- తథాస్తుసోమ్యేతి ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — నవాఇత్యాదిప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (భగవన్తఇతి) తేషామజ్ఞానేహేతుమాహ (యదిత్యాదినా) ననుశ్వేతకేతుర్గురూణామజ్ఞానమాచక్షాణోగురుద్రోహీప్రత్యవాయీస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవాచ్యమపీతి) గురూణామజ్ఞానమతిశ్నవ్యాద్ధః ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా

రం — ఏవముక్తఃపుత్రఆహ (నవైనూనంభగవన్తస్తఏతదవేదిషుర్యద్ధ్యేతదవేదిష్యన్ కథంమేనావక్ష్యన్నితిభగవాంస్త్వేవమేతద్బ్రవీత్వితి) భగవన్తః-పూజావన్తోమమగురవఃఏతద్వస్తుతత్వంనజ్ఞాతవన్తః యత్-యదిగురవస్తజ్జానీయుః-తర్హిభక్తాయగుణవతేమహ్యముపదిశేయుః నోపదిష్టవన్తస్తుతే తేనాహంమన్యేనవిదితవన్తఇత్యర్థః ఏవమవాచ్యమపిగురోర్ .... ప్రతిప్రేషణభయాత్ స్వాభగవానేవ తద్వస్తువిశేషతోవివిచ్య ప్రాప్తయామాసేత్యర్థః (తథాసోమ్యేతిహోవాచ) పితాపితత్తథైవవదానీత్యుక్తవానిత్యర్థః.......... .... ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్

శం — (సదేవ) సదితి- అస్తితామాత్రంవస్తుసూక్ష్మంనిర్విశేషం సర్వగతమేకంనిరఞ్జనంనిరవయవంవిజ్ఞానం. యదవగమ్యతేసర్వవేదాన్తేభ్యః ఏవశబ్దోఽవధారణార్థః కింతదవధ్రియతఇతి ఆహ- ఇదం- జగన్నామరూపక్రియావద్వికృతముపలభ్యతేయత్ - తత్సదేవాసీదిత్యాసీచ్ఛబ్దేనసమ్బధ్యతే కదాసదేవేదమాసీదితి ఉచ్యతే- అగ్రే - జగతః ప్రాగుత్పత్తేః కింనేదానీమిదంసత్- యేనాగ్రఆసీదితివిశేష్యతే న, కథంతర్హివిశేషణం ఇదానీమపీదంసదేవ- కింతునామరూపవిశేషణవదిదంశబ్దబుద్ధివిషయంచేతీదంచభవతి ప్రాగుత్పత్తేస్తు- అగ్రేకేవలసచ్ఛబ్దబుద్ధిమాత్రగమ్యమేవేతిసదేవేదమగ్రఆసీదిత్యవధార్యతే నహి ప్రాగుత్పత్తేర్నామవద్రూపవద్వేదమితిగ్రహీతుంశక్యంవస్తుసుషుప్తకాలఇవ. యథాసుషుప్తాదుత్థితఃసత్త్వమాత్రమవగచ్ఛతి- సుషుప్తేసన్మాత్రమేవకేవలంవస్త్వితి- తథా ప్రాగుత్పత్తేరిత్యభిప్రాయః యథేదముచ్యతేలోకేపూర్వాహ్ణేఘటాదిసిసృక్షుణాకులాలేనమృత్పిణ్డంప్రసారితముపలభ్య గ్రామాన్తరంగత్వా ప్రత్యాగతోఽపరాహ్ణేతత్రైవఘటశరావాద్యనేకభేదభిన్నంకార్యముపలభ్యమృదేవేదంఘటశరావాదికేవలంపూర్వాహ్ణఆసీదితి- తథేహాప్యుచ్యతే- సదేవేదమగ్రఆసీదితి (ఏకమేవేతి) స్వకార్యపతితమన్యన్నాస్తీత్యేకమేవేత్యుచ్యతే (అద్వితీయమితి) మృద్వ్యతిరేకేణమృదో యథాఽన్యద్ఘటాద్యాకారేణపరిణమయితృకులాలాదినిమిత్తకారణందృష్టం- తథాసద్వ్యతిరేకేణసతస్సహకారికారణంద్వితీయంవస్త్వన్తరంప్రాప్తంప్రతిషిధ్యతే- అద్వితీయమితి నాస్యద్వితీయంవస్త్వన్తరంవిద్యతఇత్యద్వితీయం నను వైశేషికపక్షేఽపిసత్సామానాధికరణ్యంసర్వస్యోపపద్యతే- ద్రవ్యగుణాదిషుసచ్ఛబ్దబుద్ధ్యనువృత్తేః సద్ద్రవ్యం, సన్గుణః, సత్కర్మ, ఇత్యాదిదర్శనాత్. సత్యమేవంస్యాదిదానీం- ప్రాగుత్పత్తేస్తునైవంకార్యంసదేవాసీదిత్యభ్యుపగమ్యతేవైశేషికైః- ప్రాగుత్పత్తేఃకార్యస్యాసత్త్వాభ్యుపగమాత్ నచైకమేవసదద్వితీయంప్రాగుత్పత్తేరిచ్ఛన్తి తస్మాద్వైశేషికపరికల్పితాత్సతోఽన్యత్కారణమిదంసదుచ్యతేమృదాదిదృష్టాన్తేభ్యః తత్- తత్రహైతస్మిన్ ప్రాగుత్పత్తేర్వస్తునిరూపణేఏకే- వైనాశికాఆహుర్వస్తునిరూపయన్తోఽసత్ - అభావమాత్రంప్రాగుత్పత్తేరిదంజగదేకమేవాగ్రేఽద్వితీయమాసీదితి సదభావమాత్రంహిప్రాగుత్పత్తేస్తత్త్వంకల్పయన్తిబౌద్ధాః- నతుసత్ప్రతిద్వన్ద్వివస్త్వన్తరమిచ్ఛన్తి-యథాసచ్చాసదితిగృహ్యమాణంయథాభూతంతద్విపరీతంతత్త్వంభవతీతినైయాయికాః నను సదభావమాత్రంప్రాగుత్పత్తేశ్చేదభిప్రేతంవైనాశికైః- కథంప్రాగుత్పత్తేరిదమాసీదసదేకమేవాద్వితీయంచేతికాలసమ్బన్ధస్సఙ్ఖ్యాసమ్బన్ధోఽద్వితీయత్వంచోచ్యతేతైః బాఢం-నయుక్తంతేషాంభావాభావమాత్రమభ్యుపగచ్ఛతాం. అసత్త్వమాత్రాభ్యుపగమోప్యయుక్తఏవ- అభ్యుపగన్తురనభ్యుపగమానుపపత్తేః. ఇదానీమభ్యుపగన్తాఽభ్యుపగమ్యతే- నప్రాగుత్పత్తేరితిచేన్న- ప్రాగుత్పత్తేస్సదభావస్య ప్రమాణాభావాత్ ప్రాగుత్పత్తేరసదేవేతికల్పనానుపపత్తిః నను కథంవస్త్వాకృతిశబ్దార్థత్వేసదేకమేవాద్వితీయమితిపదార్థవాక్యార్థోపపత్తిః తదనుపపత్తౌచేదంవాక్యమప్రమాణం ప్రసజ్యేతేతిచేత్. నైషదోషః - సద్గ్రహణనివృత్తిపరత్వాద్వాక్యస్య. సదితి

త్యయం తావచ్ఛబ్దస్సదాకృతివాచకః ఏకమేవాద్వితీయమిత్యేతౌ చ సచ్ఛబ్దేన చ సమానాధికరణౌ తథేవమేకేషామితి చ తత్ర నఞ్ సమాసవాక్యే ప్రయుక్తః సదాఖ్యమేవావలమ్బ్య సదాఖ్యార్థవిషయాం బుద్ధిం సదేకమేవాద్వితీయమిదమాసీదిత్యేవంలక్షణాం తతస్సదాఖ్యార్థాన్నివర్తయతి. అశ్వారూఢ ఇవాశ్వాలమ్బనోఽశ్వం తదభిముఖవిషయాన్నివర్తయతి - తద్వత్ నతు పునః సదభావమేవాభిధత్తే అతః పురుషస్య విపరీతగ్రహణనివృత్త్యర్థపరమిదమసదేవేత్యాదివాక్యం ప్రయుజ్యతే - దర్శయితవ్యా హి విపరీతగ్రహణం గతో నివర్తయితుం శక్యత ఇత్యర్థవత్తాఽసదాదివాక్యస్య శ్రౌతత్వం ప్రామాణ్యం చ సిద్ధమిత్యదోషః తస్మాత్ - అసతస్సర్వాభావరూపాత్సత్ - విద్యమానం జాయత - సముత్పన్నం [illegible] ౧

ఆ -- యద్విజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం లభ్యతే - తద్విజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాతం ప్రకటీకర్తుం సర్వస్య సన్మాత్రత్వం ప్రతిజానీతే (సదేవేతి) స [illegible] యత్సత్ప్రత్యయవిషయం (సదితీతి) తస్య పృథివ్యాదిభ్యో విశేషం దర్శయతి (సూక్ష్మమితి) ఆకాశాదిభ్యో విశేషమాహ (నిర్విశేషమితి) అన్యవిశేషవ్యావృత్త్యర్థం విశేషణమాహ (సర్వగతమితి) తస్య తాటస్థ్యం వ్యావర్తయతి (ఏకమితి) ప్రత్యక్షభిన్నస్య తస్య సంసారిత్వం వారయతి (నిరఞ్జనమితి) నిష్క్రియత్వేన చ తస్య కూటస్థత్వమాహ (నిరవయవమితి) యద్వేదాన్తేషు విజ్ఞానమాహ (యదవగమ్యత ఇతి) విశేషణానుసారేణ శఙ్క్యతే (కిం నేదానీమితి) వర్తమానదశాయామసత్త్వం [illegible] నాస్తీత్యాహ (నేతి) సదాసత్త్వాత్ [illegible] విశేషణం న సర్వమితీతి శఙ్క్యతే (కథమితి) కిం విశేషణసామర్థ్యాదిదానీమసత్త్వం జగతశ్చోద్యతే - కిం వా విశేషణస్యార్థవత్త్వం పృచ్ఛ్యతే తత్రాద్యం దూషయతి (ఇదానీమపీతి) ప్రత్యక్షవిరోధాన్న వర్తమానావస్థాయాం జగదసత్త్వసిద్ధిరిత్యర్థః ద్వితీయం ప్రత్యాహ (కిన్త్వితి) యచ్చేదం వర్తమానం జగన్నామరూపవిశేషణవదాలక్ష్యతే - తదిదం [illegible] యథావేనస్థితం భవతీతి కృత్వేదమిదానీమిత్యపివ్యవహ్రియతే తదేవప్రాగ్ - ప్రాగుత్పత్తేస్సచ్ఛబ్దబుద్ధిమాత్రగమ్యమేవ - న [illegible] శబ్దస్య తద్బుద్ధేశ్చ విషయో భవతీత్యగ్రే సదేవేదమాసీదిత్యవధార్యతే తస్మాద్విశేషణమిదం [illegible] బుద్ధివ్యావృత్త్యర్థమిత్యర్థః [illegible] అభావగ్రహణావస్థాయామపి జగతస్సత్త్వే కిమితి [illegible] నక్రమేతే - అత ఆహ (నహీతి) యథా సుషుప్తకాలే సదపివస్తు [illegible] బుద్ధ్యగోచరం - తథా ప్రాగుత్పత్తేస్సదపి జగన్నామవత్త్వేన రూపవత్త్వేన చేదమితి న వ్యవహర్తుం శక్యం- [illegible] యత్రతుల్యత్వాదిత్యర్థః సుషుప్తేపి వస్తునో సత్త్వం- [illegible] (యథేతి) తత్ర సదస్తునోఽసత్త్వం- ఉత్థితస్య పరామర్శానుభూతస్యానుభవితుశ్చాభావే తదయోగాత్, న చ తత్ర విభక్తం వస్తు దృశ్యతే - సుషుప్త్యభావప్రసఙ్గాత్ అతస్తత్ర కేవలసన్మాత్రం [illegible] యథాఽవగమః - తథా ప్రాగుత్పత్తేరపి సర్వం సన్మాత్రమితి యుక్తమేవేత్యర్థః ఉక్తమేవార్థం సమ్ప్రతిపన్నోదాహరణానుసారేణ సమర్థయతే (యథేత్యాదినా) [illegible] (ఏకమితి) అవతారితే లక్షణవాక్యే ప్రథమం విశేషణమోరర్థమాహ (స్వకార్యేతి) స్వసజాతీయస్వగతభేదహీనమిత్యర్థః విశేషణాన్తరమాదాయ వ్యాకరోతి (అద్వితీయమితి) [illegible] యథోక్తం సత్సామానాధికరణ్యాత్ [illegible] తత్రాద్యవాదీ శఙ్క్యతే (నన్వితి) కిం కార్యస్య సత్సామానాధికరణ్యం వర్తమానదశాయాం పరపక్షేపి సమ్భవతీత్యుచ్యతే- కిం వా ప్రాగవస్థాయామపి [illegible] ద్వయమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం దూషయతి (ప్రాగుత్పత్తేస్త్వితి) [illegible] వాక్యం పరపక్షే దుర్యోజమిత్యాహ (నచేతి) వాక్యద్వయపర్యాలోచనయా పరపక్షే సమ్భవముపసంహరతి (తస్మాదితి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరైకరూప్యాన్ మృదాదీనాం కార్యకారణాభేదనిష్ఠత్వాద్ వైశేషికపక్షసిద్ధిరిత్యాహ (మృదాదీతి) వైశేషికపక్షసమ్భవే [illegible] భవిష్యతీతి శఙ్క్యతే (తత్రేతి) సచ్ఛబ్దస్యోచ్చావచార్థత్వం [illegible] వారయతి (అభావమాత్రమితి) సతోఽన్యదసదిత్యస్తి తేరసద్వాదినాపి ప్రతియోగిభూతం సదాస్థితమిత్యాశఙ్క్యాహ (సద్భావమాత్రమితి) [illegible] (యథేతి) సదితి యథాభూతం, అసదితి చేత్ - తతో విపరీతం, గృహ్యమాణం సచ్చాసచ్చేతి ద్వివిధం తత్త్వం భవతీతి యదా [illegible] - ద్వైతత్వే సదసతీ నానాభావావితి తైరభ్యుపగమాత్, న తథా బౌద్ధైర్ద్వివిధం తత్త్వమిష్టం - సదసతోరన్యతరస్య [illegible] అప్రతీతప్రతియోగికాభావస్యాత్యన్తాభావతయా [illegible] నాస్తీత్యుపాప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః [illegible] వైశేషికపక్షం [illegible] (నన్విత్యాదినా) [illegible] అఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) భావస్యాభావః- [illegible] ముపగచ్ఛతాం తేషాం పక్షే [illegible] క్రమేవ [illegible] మిత్యర్థః. కిం చ - [illegible] స్యైకస్య చిదసత్త్వమిష్టం- సర్వస్య వేతి వికల్ప్య [illegible] ద్వితీయం దూషయతి (అసత్త్వితి) [illegible] - కిం వా ప్రాగవస్థాయామపీతి వికల్పే ద్వయమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయన్నాశఙ్క్యతే (ఇదానీమితి) స కిం తదానీం సత్త్వాన్నాభ్యుపగమ్యతే - తన్న- ప్రాగవస్థాయామభ్యుపగన్తుః సత్త్వస్యాభ్యుపగన్తురిదానీమభ్యుపగమసమ్భవాత్ నహి ప్రాగుత్పత్తేస్సర్వత్వే మానాభావః - విమతః కాలో జ్ఞాతృసత్తావాన్ - కాలత్వాత్ సమ్మతవదిత్యనుమానాదిత్యాహ (ప్రాగుత్పత్తేరితి) పరపక్షం దూషయిత్వా వాక్యతాత్పర్యం దర్శయితుం చోదయతి (నన్వితి) [illegible] సత్యపి వస్తున స్వరూపత్వేనాకథమసదితి శబ్దస్యార్థసిద్ధిః అకృతేశ్చ [illegible] ప్రక్రియయా శబ్దార్థత్వే సత్యేకమద్వితీయమితి పదయోరాకృతివాచకత్వాయోగాదర్థానుపపత్తిః తదభావే చ పదార్థసంసర్గాద్యాత్మనో వాక్యార్థస్యానుపపత్తిః. వాక్యార్థస్యానుపపత్తౌ చ నిర్విషయమిదం వాక్యమప్రమాణం స్యాదిత్యర్థః నదభిని వేశనివృత్త్యర్థమిదం వాక్యం- న తు శూన్యమేవ స్రష్టృ [illegible] దభిధత్తే- తన్న వాక్యాప్రామాణ్యమితి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) తథాపి కథమసదాదిశబ్దానామగృహీతశక్తిత్వే వాక్యార్థోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సదిత్యయమితి) ఏకమద్వితీయమితి [illegible] యదిదమాసీదితి చ శబ్దాస్సచ్ఛబ్దేన సమానాధికరణా ఏవేత్యాహ (తథేతి) సదేవేత్యాదివాక్యస్యోక్తవిధయాఽర్థవత్త్వేపి కథమసదేవేత్యాది

వాక్యమర్థవదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ఏవకారోఽయమద్వితీయత్వస్య స్థానే తద్వ్యతిరిక్తధర్మప్రతిషేధార్థత్వాత్ కిమితి వాక్యస్య సవిశేషవిశేష్యత్వప్రతిపాదకత్వం- సదాత్మకవస్తు ప్రతిపాదకత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) సదాత్మవస్త్వాత్మనా భావలక్షణస్య తుచ్ఛత్వాచ్ఛబ్దశక్తిగోచరత్వాత్ సచ్ఛబ్దార్థత్వం అన్యపర త్వాత్ సచ్ఛబ్దస్య సవిశేషవిశేష్యత్వం వాక్యస్య సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (అతస్తత్) ప్రాక్కాలేపురుషస్య సదాత్మనిశేషనివృత్తిరత్ర వివక్షితా చేత్తత్స్వాత్మనః ఏవమేవ ప్రయోక్తవ్యం- కిమర్థసదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి ప్రయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శయిత్వాహేతి) అథవా- సదేవేత్యాదినా స్వపక్షముక్త్వా ఏకమేవేత్యాదినా పరపక్షమాశఙ్క్య తత్ర సదేవేత్యాదినాఽనుపపత్తిమితి తాత్పర్యాన్తరమాహ (దర్శయిత్వాహేతి) ప్రథమం పక్షే తస్మాదిత్యాదివాక్యస్యార్థా- నాద్వితీయత్వమితి ప్రతిజ్ఞాకారణస్య సద్రూపముక్త్వా- ఇదానీం కార్యస్యాపి తద్దర్శయతి (తస్మాదితి) అజాయతేతి తత్రైకదేశం గృహీత్వా జాయత ఇతి ప్రయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (అజాయతేతి) ౧

రం.— ప్రతిజ్ఞాతస్యైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానస్య సమర్థనాయ జగతో బ్రహ్మైకకారణతాం ప్రతిపాదయితుం ప్రవృత్తః యథాలోకేత పరమాత్మా ప్రసారితానాం ఘటశరావాదీనాం చ మృత్పిణ్డైకోపాదానతాం ప్రతిపిపాదయిషుః పూర్వం ఘటశరావాదికం మృత్పిణ్డ ఏవాసీదితి ప్రతిపాదయతి- తథా ప్రతిపాదయతి (సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం) ఇదం-విభక్తనామరూపం బహుత్వాపన్నం జగత్ అగ్రే-సృష్టేః ప్రాక్ ఏకమేవ- అవిభక్తనామరూపతయా ఏకత్వావస్థాపన్నమేవాద్వితీయం- అధిష్ఠాత్రన్తరశూన్యం సదేవాసీదిత్యర్థః అత్ర సచ్ఛబ్దో మాసస ప్రసన్నమాత్రాభిమానేన సర్వం ప్రవృత్తినిమిత్తత్వపరమాత్మనివర్తతే అయం చ సచ్ఛబ్దో విశేష్యభూతపరమాత్మవాచకోఽపి కారణత్వయుక్తసామ ర్థ్యాత్ కారణత్వోపయుక్తగుణవిశిష్టప్రకృతిపురుషకాలశరీరకం పరమాత్మానముపస్థాపయతి * దేవాం ఆజ్యపా ఆజ్యపా ఇత్యాదౌ విశేష్యవాచినస వపి ఆజ్యశబ్దస్య దిక్పతిమాత్రప్రతిపాదకత్వాదాశఙ్కితన్యాయసిద్ధత్వాత్. అత్ర సదేవేత్యేవకారేణ నైయాయికాభిమతముత్పత్తేః ప్రాగసతో సత్త్వం వ్యావర్త్యతే సదేవేత్యేవకారస్య నైయాయికానుమతసిద్ధోత్పత్తి ప్రాక్కాలీనకార్యాసత్త్వవ్యావర్తకత్వం * తద్ధైక ఆహురసదేవేదమగ్ర ఆసీ దితి అసత్కార్యవాదిదర్శన ప్రతిక్షేపపరోత్తరవాక్యసన్దర్భాదవసీయతే ఏకమేవేత్యేవకారేణ * బహుస్యామితివక్ష్యమాణో స్రక్ష్యమాణకార్యబ హుత్వాసహత్వం వ్యావర్త్యతే * తదైక్షత * తత్తేజోఽసృజత ఇత్యుత్తరవాక్యసన్దర్భసమర్థితనైర్గుణ్యనిమిత్తత్వాదిపరనాత్ అద్వితీయమిత్యనేన నిమిత్తాన్తరాణి వ్యర్థాని తత్తద్వ్యక్తమద్వితీయమితిపదాభ్యాం అభిన్ననిమిత్తోపాదానత్వం సిద్ధం భవతి ఇత్యాద్యయమర్థః- ఇదం - బహుత్వాపన్నం విభక్తనామరూపం ప్ర త్యక్షతయా దృశ్యమానం జగత్ సృష్టేః ప్రాక్ సూక్ష్మత్వాదవిభక్తనామరూపతయా ఏకం సత్ సద్బ్రహ్మైవాసీదిత్యర్థః యద్యపీదానీమపి జగత్స దేవ- తథాప్యవిభక్తనామరూపత్వాభావాత్ తత్సృష్టేః ప్రాగేవేత్యగ్ర ఇత్యస్యానుపపత్తిః నచ సచ్ఛబ్దస్య సూక్ష్మప్రకృతికాలజీవశరీరకబ్రహ్మప రత్వేన సచ్ఛబ్దస్య కార్యభూతే జగతి సృష్టేః ప్రాక్ తాదృశబ్రహ్మత్వాబాధకత్వేపి జగతి సత్త్వాసచ్ఛబ్దబోధకత్వాభావేనాసత్కార్యవాదివ్యుదాసకత్వం కథ మితి వాచ్యం- సృష్టేః ప్రాక్ సచ్ఛబ్దేతి బ్రహ్మైక్యబాధనే నైయాయికాభిమతాసత్త్వవ్యుదాసస్యార్థసిద్ధత్వాత్ ఏతేన ఏకమేవాద్వితీయమిత్యేత త్ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వే ప్రమాణయన్తః పరే ప్రత్యుక్తాః - తస్య బ్రహ్మవ్యతిరిక్తమిథ్యాత్వపరత్వే సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి కాలప్రాపకేణ పూర్వేణా గ్రపదేన, * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియత ఇత్యనేన నామరూపాత్మకప్రపఞ్చప్రాపకేనోత్తరేణ, చ విరోధప్రసఙ్గాత్ కించ-ఇదంశబ్దోదితస్య ర్వం జగత్ సృష్టేః ప్రాగేకమేవాద్వితీయం సదేవాసీదితి పర్యాలోచనాత్ సృష్టేః ప్రాక్కాలే అద్వితీయత్వసిద్ధావపి న తత్త్వబాధనే సృష్ట్యుత్తర కాలే సత్త్వాసత్త్వప్రతిపాదనేన జగతోఽపి ప్రాగాత్మైకత్వే. ఘటశరావాదికం సర్వం సృష్టేః ప్రాగద్వితీయమేకం మృత్పిణ్డ ఏవాసీదిత్యుక్త్యా ఘటశరావాదీనాం మిథ్యాత్వప్రతిపాదనాదర్శనాత్ ప్రాగసత్త్వప్రతిపాదనేన హ్యనిత్యత్వమాత్రం సిద్ధ్యేత్- న తు మిథ్యాత్వం. నచ * నేహ నానాస్తి కిఞ్చన ఇతి వాక్యాత్ సృష్ట్యుత్తరకాలమప్యసత్త్వావేదనాన్మిథ్యాత్వసిద్ధిరితి వాచ్యం- * నస్థానతోఽపి పరస్యోభయలిఙ్గం- ఇతి వాక్యస్య బ్రహ్మగతనానాత్వనిషేధపరతయా సూత్రకారై ర్వ్యాఖ్యాతత్వాత్ నన్వనిత్యత్వమేవ మిథ్యాత్వం- * అనిత్యత్వధర్మేణ అనిత్యత్వం - అసత్యత్వమితి వాచస్పతిమిశ్రైః, విద్యారణ్యయతినాపి తథో క్తత్వాత్, * అనాశే పరమార్థత్వ ప్రాజ్ఞైరభ్యుపగమ్యతే * యస్తు నాశ వరేణాపి నాన్యసంజ్ఞామువైతి నై । పరిణామాదిసమ్భూతాం తద్వస్తు నృపతచ్చకిమితి పరాశరస్మరణాత్, తస్యానిత్యత్వమేవ మిథ్యాత్వమితి చేత్ ఉచ్యతే- తస్య ప్రమాణస్య పత్యుత్తవిరుద్ధస్య ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వ న్యాయ్యత్వాపత్తేః ప్రతి క్షేప్యత్వాదిత్యాస్తాం తావత్ సదేవాసీదితి సృష్టి ప్రాక్కాలే బ్రహ్మాభేదప్రతిపాదనముఖేనసత్కార్యవాదముక్త్వా తద్విరోధ్యసత్కార్యవాదం నైయా యికాభిమతం, * వాచారమ్భణమిత్యాదినా ప్రతిక్షిప్తమపేక్షణీయం ప్రతిక్షేప్తుం తన్మతమనుపన్యస్యతి (తద్ధైక ఆహురసదేవేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీ యం) ఇదం-జగత్ అగ్రే-సృష్టేః ప్రాక్ అసదేవాసీత్ న తు సదాసీదిత్యర్థః నామరూపవిభాగాభావలక్షణస్యాసత్త్వస్య సిద్ధాన్తేపి సమ్మతత్వాదాహ- ఏకమేవాద్వితీయం- ప్రాగభావవ్యతిరేకేణావస్థాశూన్యా - అవస్థాత్రయస్య వాక్యస్యాపి సత్త్వం నాస్తీత్యర్థః యద్వా- అసదేవేత్యత్ర అత్యన్తాసత్ సత్త్వదేహాసముత్పత్తి * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమితి వాక్యార్థప్రతిక్షేపకం (తస్మాదసతస్సజ్జాయత) సదితి నావప్రథానో నిర్దేశః. సత్త్వేత్యర్థః యస్మాత్తస్మాదుత్పత్తేః ప్రాగవస్థాత్రయస్యాప్యభావః - తస్మాద్ధేతోరసతస్సకాశాత్ సత్త్వరూపాదుత్పత్తిరజాయత-అభవదిత్య ర్థః పర్యవసన్నమితి యావత్ జాయత ఇత్యత్రాడభావశ్ఛాన్దసః. ౧

ఉ.— కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవꣳ స్యాదితి హోవాచ కథమసతః సజ్జాయేతేతి సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్॥ ౨

శం.— తదేతద్వైపరీత్యగ్రహణం మహానైనాశికపక్షం దర్శయిత్వా ప్రతిషేధతి- కుతస్తు- ప్రమాణాత్ ఖలు హే సోమ్య ఏవం స్యాత్- అసతస్సజ్జాయేతేత్యేవం కుతో భవేత్ న కుతశ్చిత్ప్రమాణాదేవం సంభవతీత్యర్థః యదపి బీజోపమర్దేఽఙ్కురో జాయమానో దృష్టోఽభావాదేవేతి - తదప్యభ్యుపగమవిరుద్ధం తేషాం కథం యే తావద్బీజావయవా బీజసంస్థానవిశిష్టాః తేఽఙ్కురేఽప్యనువర్తన్త ఏవ - న తేషాముపమర్దోఽఙ్కురజన్మని యత్పునర్బీజాకారసంస్థానం- తద్బీజావయవవ్యతిరేకేణ వస్తుభూతం న తేషామఙ్కరజన్మని … యద్వస్తురజనస్తు … అవయవవ్యతిరిక్తం వస్తుభూతం- అథాపి అసత్త్వస్య … బీజసంస్థానరూపమవయవవ్యతిరిక్తమేవ … సంస్థానమాత్రం … విభాగావస్థానాభావం … తథాపి నాభావాదఙ్కురోత్పత్తిః - బీజావయవేభ్యోఽఙ్కురోత్పత్తేః … అవయవా అప్యుపమృద్యన్త ఇతి చేన్న- … యథా వైనాశికానాం బీజసంస్థానరూపోఽవయవీ నాస్తి - తథాఽవయవా అపీతి తేషామప్యుపమర్దానుపపత్తిః బీజావయవా నామాపి … అవయవా … ఇత్యేవం ప్రసఙ్గస్యానివృత్తेः సర్వత్రోపమర్దానుపపత్తిః … సదాదీనాం … దృష్టాన్తోఽప్యసతస్సదుత్పత్తేః …

… ఘటాదీనాం … ఘటో … నోపాదీయేత … అభావ … బుద్ధ్యనుగతత్వాత్ … ప్రసజ్యేత … అనర్థోఽనాస్తత్వ … యదస్యాబుద్ధిస్తు … బుద్ధిస్తు … కారణ … ఘటో … ఇతి … కారణ … బుద్ధిర్నాస్తి … ఉత్పత్తిః … బుద్ధ్యన్తరసహ … కార్యకారణ … బుద్ధీనాం … నాశికానాం … పూర్వప్రసాధా … అతః కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవం స్యాదితి హోవాచ కథం- కేన ప్రకారేణాసతస్సజ్జాయేతేతి అసతస్సదుత్పత్తౌ న కశ్చిదపి దృష్టాన్తప్రకారోఽస్తీత్యభిప్రాయః ఏవమసద్వాదిపక్షమున్మథ్యోపసంహరతి- సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి స్వపక్షసిద్ధిం ననుసద్వాదినోఽపి సతస్సదుత్పద్యత ఇతి నైవ దృష్టాన్తోఽస్తి- ఘటాద్ఘటాన్తరోత్పత్త్యదర్శనాత్ సత్యం నైవం- సతస్సదన్తరముత్పద్యతే. కిం తర్హి- సదేవ సంస్థానాన్తరేణావతిష్ఠతే- యథా సర్పః కుణ్డలీభవతి, యథా చ మృచ్చూర్ణపిణ్డఘటకపాలాదిప్రభేదైః, యద్యేవం సదేవ సర్వప్రకారావస్థం - కథం ప్రాగుత్పత్తేరిదమాసీదిత్యుచ్యతే నను న శ్రుతం త్వయా- సదేవేత్యవధారణమిదం శబ్దవాచ్యస్య కార్యస్య … ప్రాగుత్పత్తేః … సదేవాసీత్- నేదం … వాచ్యం - ఇదానీమిదంజాతమితి న- … ఇదానీమ్ … అవస్థానాత్ యథా మృదేవ పిణ్డఘటాదిశబ్దబుద్ధివిషయత్వేనావతిష్ఠతే- తద్వత్ …

… అవ్యభిచారాత్. యద్యపి ఘటః పిణ్డం వ్యభిచరతి, పిణ్డశ్చ ఘటం,- తథాపి పిణ్డఘటౌ మృత్త్వం న వ్యభిచరతః - తస్మాన్మృణ్మాత్రం పిణ్డఘటౌ వ్యభిచరతశ్చ ఘటం, … పృథ్వీ … సంస్థానమాత్రమిదం సర్వమితి యదుక్తం ప్రాగుత్పత్తేః సదేవ … వాచారమ్భణమాత్రత్వాద్వికారసంస్థానమాత్రస్య సదవయవం సత్- … నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనం … అవయవ … సంస్థానముపపద్యతే నైవ దోషః- … సర్వాదిసంస్థానవద్బుద్ధిపరికల్పితేభ్యస్సదవయవేభ్యో వికారసంస్థానోపపత్తేః. * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం - మృత్తికేత్యేవ సత్యం- ఏవం సదేవ సత్యమితి శ్రుతేః ఏకమేవాద్వితీయం పరమార్థతః ఇదంబుద్ధికాలేఽపి ౨

ఆ.— కుతస్తు ఖల్విత్యాదివాక్యాలోచనాయామసద్వాదిమతేఽపి … ప్రత్యాహ (తదేతదితి) … పురస్సరం- కార్యత్వాత్ - అఙ్కురవదితి … (యదపీతి) … బీజోపమర్దేనాఙ్కురోత్పత్తేరిష్టత్వాత్ … (కథమితి) … బీజావయవానాముపమర్దః … కిం బీజాకారసంస్థానమితి … ప్రత్యాహ (యే తావదితి) ద్వితీయం దూషయతి (యత్పునరితి) … అభ్యుపగమవిరోధాదిత్యుక్తం. ద్వితీయము … (అథాపి) … (కేయం) … ద్వితీయమనూద్య … (అథేతి) … లౌకికబుద్ధి- … బీజావయవానాం … లౌకికబుద్ధిమనాశ్రిత్య … (అవయవా ఇతి) … (నత్వవయవేష్వితి) తదేవస్ఫుటయతి (యథేతి) … అవయవాస్తు … (బీజావయవానామపీతి) … (తదవయవానామపీతి) … అనవస్థాపత్తేః … నిష్ఫలత్వాత్ … కార్యత్వే … అభావశ్చేత్ - తదుపమర్దాపత్తిరేవేతి భావః అసద్వాదస్య ప్రామాణికత్వముక్త్వా సద్వాదస్యాప్రామాణికత్వమాహ (సత్త్వ

ఉ. — § తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత తత్తేజ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తదపోఽసృజత తస్మాద్యత్ర క్వచ శోచతి స్వేదతే వా పురుషస్తేజస ఏవ తదధ్యాపో జాయన్తే॥ 3

ద్ధేతి) పరపక్షే దృష్టాన్తాభావముక్తమనూద్య స్వపక్షేఽసత్త్వం చ సముచ్చినోతి (నత్వితి) ఘటస్యాప్యభావాదేవోత్పత్తేరిష్టత్వాద్దృష్టాన్తాసంప్రతిప త్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) కించ-యావదస్యోపాదానం దృష్టం- అచ్ఛిద్రప్రత్యయోఽత్రానువర్తతేయథా- తథాఽభావశ్చేద్ఘటాదేరుపాదానం- అచ్ఛిద్రధియోఽత్రానువృత్తేస్స్యాత్తాం నచానువర్తతే- తస్మాదసతస్సముత్పత్తిరయుక్తేత్యాహ (అభావేతి) భావస్యసతోఽనువృత్తిర్న్యాస్యఘటాదికార ణత్వేఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాముక్తం - తత్రాన్వయవ్యతిరేకయోరన్యథాసిద్ధిముద్భావయతి (యదపీతి) తస్మిన్నపిపక్షేన మత్పక్షక్షతిరిత్యుత్త రమాహ (తదపీతి) యదుక్తం సద్రూపాయాబుద్ధేస్సద్రూపాంబుద్ధింప్రతి కారణత్వాభావే- అదసిద్ధమితిశఙ్క్యతే (మృద్బుద్ధిఘటబుద్ధ్యోరితి) సత్త్వ నిష్ఠాభూపూర్వభావిత్వం- కారణత్వం కార్యత్వంచ- ఉత్తరభావిత్వంయుక్తం బుద్ధీనాంచాసత్త్వాదానన్తర్యమాత్రేణవ్యవహ్రియతేనిమిత్తనైమిత్తి కత్వమిత్యర్థః అసతీనామపిబుద్ధీనామానన్తర్యేణనిమిత్తనైమిత్తికత్వమిత్యేతన్నశక్యంసమ్భావయితుం-దృష్టాన్తాభావాదిత్యుత్తరమాహ (నబుద్ధీనామితి) కుతస్త్వఖల్విత్యాదివాక్యంవ్యాఖ్యాతముపసంహరతి (అతఇతి) పూర్వమసతస్సముత్పత్తౌ దృష్టాన్తాభావఉక్తః - ఇదానీమన్యదుపసంహృతమితిశఙ్కాం వారయతి (అసతఇతి) స్వపక్షసిద్ధిం-ఉపసంహరతీతిసమ్బన్ధః సిద్ధాన్తేఽపిదృష్టాన్తాసిద్ధిస్తుల్యేతిశఙ్క్యతే (నన్వితి) యద్యపిమృదోఘటోత్పత్తిర్దృష్టా- తథాపిసమ్భవోమృదన్తరం, ఘటాద్ఘటాన్తర, ముత్పద్యమానముపలభ్యతే- అస్మాన్నన్యతఃసదన్తరోత్పత్తిరిత్యర్థః కింసదన్తరస్యసతస్సకాశాదుత్పత్తిరే వవార్యతే- కింవా కారణత్వంసతోఽనఙ్గీక్రియతే తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయంనిరాకరోతి (కింతర్హీతి) తత్రాపిదృష్టాన్తాభావమా శఙ్క్యాహ (యథేతి) క్షణికవాదేకార్యత్వప్రసిద్ధిరాఽసిద్ధేత్యాశఙ్క్యోదాహరణాన్తరమాహ (యథాచేతి) ప్రభేదైః- అవతిష్ఠతఇతిసమ్బన్ధః సత ఏవసర్వప్రకారేణావస్థానేప్రాక్కాలికంకార్యస్యసత్త్వవచనమయుక్తం- తస్యసర్వదాసత్త్వావిశేషాదితిశఙ్క్యతే (యద్యేవమితి) ప్రాగవస్థంహి కారణం- సన్మాత్రత్వంచకార్యస్యావధార్యతే- తథాచకారణస్యైవసతస్తేనతేనాకారేణావస్థానమిత్యఙ్గీకారేకార్యస్యప్రాక్కాలికంసత్త్వమవధా రణమవిరుద్ధమిత్యుత్తరమాహ (నన్వితి) కార్యస్యకారణమాత్రత్వంచేదపభృతిం- తర్హికారణమేవాసీన్నకార్యం- తదసదేవేదమగ్రఆసీదిత్యసత్కా ర్యవాదిపక్షమాయాతమితిశఙ్క్యతే (ప్రాగితి) కారణస్యైవకార్యరూపేణావస్థానాన్నాసత్కార్యవాదాపత్తిరితిదృష్టాన్తేనపరిహరతి (నేత్యాదినా) దేవదత్తఇతి బుద్ధిరభిద్యతే- తద్విలక్షణబుద్ధివిషయత్వాత్- యథాఽశ్వబుద్ధివిషయోమహిషస్తతోభిద్యతే తథాచకథంసదేవేదంధీవిషయా నిర్వాచ్యావస్థాఙ్గీకారేణాసత్కార్యవాదాపత్తిసమాధిరితిచోదయతి (నన్వితి) విలక్షణబుద్ధివిషయత్వస్యభేదమాత్రసాధకత్వే విశేషసాధకం తాత్త్వి కభేదసాధకత్వేదృష్టాన్తానిష్ఠాత్తేత్యాహ (నేతి) కించ- కార్యస్యకారణాద్భేదే రజ్జుసర్పాదివన్నిర్వాచ్యత్వానుమానాదనిర్వాచ్యసంస్థానాదేవకా ర్యబుద్ధ్యాలమ్బనప్రపఞ్చస్యాఽఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాహ (పిణ్డేతి) తదేవస్ఫుటయతి (యద్యపీతి) మృదమన్తరేణపిణ్డఘటాదీనాంస్వరూపానుపలమ్భాదితిచ వ్యాప్తౌ అవ్యభిచారేణగోత్వమిత్యాదివ్యాప్తిః అవ్యభిచారఫలమాహ (తస్మాదితి) ఘటాదిషుకారణాన్తరాభావేఽపినిస్సమర్థయతి (ఏవమితి) పృథగేవప్ర థమానస్యకార్యస్యకథంసన్మాత్రత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (వాచారమ్భణేతి) కార్యమిథ్యాత్వంస్ఫుటీకర్తుంచోదయతి (నన్వితి) యథాఖల్వజ్ఞాతేభ్యో రజ్జ్వాద్యవయవేభ్యస్సర్పాదిసంస్థానమనిర్వాచ్యమిష్టం - తథా శుక్తిజసికజగత్కారణస్వబుద్ధ్యనుపపత్త్యాకల్పితేభ్యస్సతోమాయోపాధికస్యావయవే భ్యోవికారసంస్థానముపపద్యతే-తస్మాదయంద్వైతప్రపఞ్చో బ్రహ్మవివర్తస్సమ్భవతీతిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) బ్రహ్మవివర్తోజగదిత్యత్ర శ్రు తిమనుకూలయతి (వాచారమ్భణమితి) ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వేఫలితముపసంహరతి (ఏకమేవేతి) ౨

రం — తన్మతం ప్రతిక్షిపతి (కుతస్తుఖలుసోమ్యైవంస్యాదితిహోవాచ కథమసతస్సజ్జాయేతేతి) కుతః- కేన ప్రమాణేనాసతఉత్పత్తిః ప్రతీయేత తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞావిరోధేన ప్రమాణస్యానవతారాదితిభావః అతఃకథమసతో ద్రవ్యస్యసత్తాభవేత్ అతఃఅసతస్సత్త్వం-ఉత్పత్తి ర్నభవతి-అపితుసత ఏవ ద్రవ్యస్య ప్రదమతః ణావచ్ఛిన్నావస్థాన్తరసమ్బన్ధఏవోత్పత్తిరిత్యర్థః ఏవంపరపక్షం ప్రతిక్షిప్యస్వమతముపసంహరతి (సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్రఆసీదేకమేవాద్వితీయం) నన్విదంశబ్దేనజగన్మాత్రపరామర్శేతస్యసచ్ఛబ్దితబ్రహ్మాభిన్నత్వేనసదేవేదమగ్రఆసీదితిబ్రహ్మాభేదానుపప త్తిః-నాపీదంశబ్దేనఇదంశబ్దితజగచ్ఛరీరక బ్రహ్మ ప్రతిపాదనంసమ్భవతి- అశ్రుతపదార్థంప్రతిఇదమాదిశబ్దానాంబ్రహ్మపర్యన్తప్రత్యాయకత్వాస మ్భవాదితిచేత్, అస్యాశ్శఙ్కాయాః పరిహారోముణ్డకప్రకాశికాయామేవ ప్రపఞ్చితః అత్రాపిచస్వావసరేకరిష్యామః తత్రైవానుసన్ధాతవ్యః ౨

శం — తత్- సత్ ఐక్షత-ఈక్షాం- దర్శనంకృతవత్ అతశ్చన ప్రధానంసాఙ్ఖ్యపరికల్పితంజగత్కారణం- ప్రధానస్యాచేతనత్వాభ్యుప గమాత్ ఇదంతుసచ్చేతనం- ఈక్షితృత్వాత్ తత్కథమైక్షతేతి. ఆహ- బహు- ప్రభూతంస్యాం - భవేయం ప్రజాయేయ - ప్రకర్షేణోత్పద్యే య యథామృద్ఘటాద్యాకారేణ, యథా వారజ్జ్వాదిసర్పాద్యాకారేణబుద్ధిపరికల్పితేన,. అసదేవతర్హిసర్వం- యద్గృహ్యతే- రజ్జురివసర్పాద్యాకా రేణ- న- సతఏవద్వైతభేదేనాన్యథాగృహ్యమాణత్వాన్నాసత్త్వంకస్యచిత్ క్వచిదితి బ్రూమః. యథాసతోఽన్యద్వస్త్వన్తరంపరికల్ప్యపునస్తస్యైవ ప్రాగుత్పత్తేః, ప్రధ్వంసాచ్చోర్ధ్వ, మసత్త్వం బ్రువతేతార్కికాః - నతథాఽస్మాభిః కదాచిత్ క్వచిదపిసతోఽన్యదభిధానమభిధేయంవావస్తుపరిక

§ యత్రక్వచనశోచతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ల్ప్యతే స్వరూపమసత్యమాభాసం- అభిధీయతే యథా బుద్ధ్యా యథాభూతమేవ సత్యం బుద్ధ్యా సర్వత్ర వ్యభిధీయతే, యథా పిణ్డఘటాదిష్వనుగతో ఽన్య బుద్ధ్యా పిణ్డఘటాదిశబ్దైరభిధీయతేలోకే, రజ్జ్వాదివత్తద్విషయాం తు సత్యాం వివికాం బుద్ధ్యా నివర్తతే, యథా పరమార్థస్వరూపే కదర్పిణాం ఘటాదిశబ్దబుద్ధ్యా - తద్వదేవ ద్వైతే సద్భావనా సన్నికారశబ్దబుద్ధ్యా నివర్తతే- «యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహ» «అనిరుక్తేఽనిలయనే» ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః ఏవమీక్షిత్వా తత్తేజోఽసృజత- తత్ స్వప్రవత్ సృష్టం పశ్చాద్ద్వావిశేషా, నాత్మనః ఆకాశస్య వా వాయో స్తత్పరం ఆకాశాద్వాయుః వాయోస్తృతీయం తేజః శ్రుతమిహ కథం ప్రాథమ్యేన తస్మాదేవ తేజస్సృజ్యతే, తతశ్చాకాశ, యినిరుద్ధం నైష దోషః- ఆకాశవాయుసర్గానన్తరం తత్తేజోఽసృజతేతి కల్పనోపపత్తేః అథవా- అవివక్షితమిహ సృష్టిక్రమః సత్కార్యమిదం సర్వం- అస్య సదేకమేవాద్వితీయమిత్యేతద్వివక్షితం-మృదాదిదృష్టాన్తాత్ అథ వా- త్రివృత్కరణస్య వివక్షితత్వాత్ తేజోఽబన్నానామేవ సృష్టిమాచష్టే తేజ ఇతి - ప్రసిద్ధం లోకే దగ్ధృ పక్తృ ప్రకాశకం రోహితం చేతి తత్ - స్రష్టృ తేజ ఐక్షత తేజోరూపసంస్థితం సదైక్షతేత్యర్థః (బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి) పూర్వవత్ (తదపోఽసృజత) ఆపః - ద్రవాః స్నిగ్ధాః స్యన్దిన్యః శుక్లాశ్చేతి ప్రసిద్ధా లోకే యస్మాత్తైజసం కార్యమాపః తస్మాద్యత్ర క్వచ-దేశే కాలే వా శోచతి - సన్తప్యతే స్వేదతే - ప్రస్విద్యతే వా పురుషః- తేజస ఏవ తదాపోఽధిజాయన్తే 3

అ — అద్వితీయత్వసముక్తనామయుక్తవాక్యముక్తాపవ్యాఖ్యా (తత్సదితి) సచ్ఛబ్దవాచ్యం జగత్కారణం ప్రధానమితి కేచిత్- తదసత్తేనేశ్వర ఇత్యాహ (తదైక్షతేతి) ఈక్షాపూర్వకకారిత్వాదితి యావత్ అచేతనత్వాభ్యుపగమాత్- నత్వస్య ఈక్షాపూర్వకం సృష్టృత్వమితి శేషః ప్రకాశపదవత్తవా నావా ఇత్యాద్యుదాహరణద్వయం బహుస్యామిత్యాది శ్రుతితాత్పర్యం వక్తుం నిరస్తమేవచోద్యముద్భావయతి (అసదేవేతి) బహు స్యాం ప్రజాయేయేత్యనేనేక్షితురేవ కార్యాకారాపత్తిశ్చ నేష్యతే శేషికారిమతమేతన్నిరస్తమితి శ్రుతితాత్పర్యం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యథేత్యాదినా) ప్రతిజ్ఞాతమర్థం యథావద్వక్తుం దృష్టాన్తాభ్యాం స్పష్టయతి (యథాపరబ్రహ్మేతి) అజ్ఞానాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం రజ్జుసర్పాదేర్జ్ఞానమయత్వం వక్తుం తాన్ నిర్వేశస్య చ సన్మాత్రావశేషత్వే సోఽయమేవేత్యాదిశ్రుతావేతచ్చానుక్తం, ద్వైతమప్యజ్ఞానమయమేవ తస్య తు తత్త్వం సన్మాత్రమధిష్ఠానం వాజనసాతీతమిత్యర్థః తస్య వాజనసాతీతత్వే ప్రమాణమాహ (యత ఇతి) అన్యదేవ తద్విదితాదిత్యాదివాక్యమాదిపదార్థః తైత్తిరీయకశ్రుతివిరోధమాశఙ్కతే (నన్వితి) విభాసికథం విరోధధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతి విరుద్ధమితి) అస్యాం శ్రుతౌ సతస్సకాశాదేవ ప్రాథమ్యేన తేజసః ఉత్పత్తిరుచ్యతే- శ్రుత్యన్తరే తు తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశం ప్రాథమ్యేన సృష్టమిత్యుచ్యతే- తథా చ కథమిదం మిథో విరుద్ధం సిధ్యతీత్యర్థః తైత్తిరీయశ్రుత్యనుసారేణ ఛాన్దోగ్యశ్రుతేర్వ్యాఖ్యానసమ్భవాన్న విరోధోఽస్తీతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) సృష్టిక్రమస్యావివక్షితత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం తదేవనాస్తి- అద్వితీయత్వం తు సతో వివక్షితమితి పక్షాన్తరమాశ్రిత్యాహ (అథవేతి) తత్ర గమకం దర్శయతి (మృదాదీతి) మృదాదికార్యం ఘటాదితద్వ్యతిరేకేణ నాస్తి - మృదాద్యేవ తు సత్యమిత్యదృష్టాన్తో హి దార్ష్టాన్తికే సత్తేజోఽబన్నాదికార్యం తద్వ్యతిరేకేణ నాస్తి - సన్మాత్రమేవ సత్యమితి దార్ష్టాన్తికే వివక్షితం ప్రతిభాతీత్యర్థః తత్తేజోఽసృజతేత్యాదిశ్రుతేస్తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవా త్రివృత్కరణస్యేతి) తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీత్యాదౌ త్రివృత్కరణస్యోక్తత్వాత్తిసృణామేవ భూతానామిహ సృష్టిరుచ్యతే నచైవం పఞ్చీకరణశ్రుతివిరోధ ఇతి వాచ్యం - భూతత్రయసృష్టిశ్రుతౌ శ్రుత్యన్తరగతాకాశాదిసృష్టేరుపలక్షణవత్ త్రివృత్కరణశ్రుత్యా పఞ్చీకరణోపలక్షణాత్ తథా చ శ్రుత్యన్తరసిద్ధానామాకాశవాయ్వోస్తేజః ప్రభృతిష్వన్తర్భావ ఇతి ప్రత్యక్షయోగ్యేన సర్వస్య సత్యత్వం మన్దానామితి శ్రుతిస్త్రివృత్కరణమేవాచష్టే నాతివదతో ఽధునా త్రయాణామేవ సృష్టిమాహేత్యర్థః తేజసోఽచేతనస్య కథమీక్షితృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేజోరూపేతి) అపాం తేజఃకార్యత్వే లోకానుభవమనుకూలయతి (యస్మాదితి) 3

౮ం — (తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత) తత్ - ఏతత్సచ్ఛబ్దవాచ్యం పరం బ్రహ్మేతి జ్ఞానస్వరూపచిన్మాత్ర, వ్యష్టిజగద్రూపేణాహమేవ బహుస్యాం- తదర్థం తేజోఽబన్నాదిసమష్టిరూపేణ ప్రకర్షేణ జాయేయేతి సఙ్కల్ప్య తేజస్ససర్జేత్యర్థః (తత్తేజ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తదపోఽసృజత) అత్ర చేతనస్య తేజస ఈక్షితృత్వాసమ్భవాత్తేజ ఆదిశబ్దాస్తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరా ద్రష్టవ్యాః భగవతా భాష్యకృతా «గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాత్» ఇతి సూత్రే «తేజః ప్రభృతయోఽపి శబ్దాః సర్వమాత్మనస్తద్వాచకాః» «తత్తేజ ఐక్షత» «తా ఆప ఐక్షన్తేతి ముఖ్యాపేక్షణవ్యపదేశ ఇతి భాషితం తథా «అధిష్ఠానాభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామ్» ఇతి సూత్రే «తత్తేజ ఐక్షత» «తా ఆప ఐక్షన్తేతి శ్రూయమాణమీక్షణం తచ్ఛరీరకస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణ ఉపపద్యత ఇతి భాషితం సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్త్యధికరణే «తత్తేజ ఐక్షత» తేజశ్శరీరకం పరం బ్రహ్మైవాభిధీయత ఇతి భాషితం నచ «తత్తేజ ఐక్షత» ఇత్యత్ర తేజశ్శబ్దస్య తేజశ్శరీరక బ్రహ్మపరత్వే «తత్తేజోఽసృజత» ఇత్యత్రాపి తేజశ్శబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వం స్యాత్. నచేష్టాపత్తిః- బ్రహ్మణస్సృజ్యత్వాభావాదితి చేన్న- తేజశ్శరీరక బ్రహ్మణః కార్యత్వేన సృజ్యత్వే బాధాభావాత్. తేజసో జలహేతుత్వే ఉపపత్తిం దర్శయతి (తస్మాద్యత్ర క్వచన శోచతి స్వేదతే వా పురుషస్తేజస ఏవ తదధ్యాపో జాయన్తే) యత్ర క్వచన- దేశే కాలే చ పురుషశ్శోచతి- సన్తప్యతే. స్వేదతే- ప్రస్విద్యతే వా. తత్- తదా తేజస ఏవాపోఽధిజాయన్త ఇత్యర్థః.

ఉ.— ४ తా ఆప ఐక్షన్త బహ్వ్యః స్యామ ప్రజాయేమహీతి తా అన్నమసృజన్త తస్మాద్యత్ర క్వచ వర్షతి తదేవ భూయిష్ఠమన్నం భవత్యద్భ్య ఏవ తదధ్యన్నాద్యం జాయతే॥ ४

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయఃఖణ్డః.

శాం.— (తా ఆప ఐక్షన్తేతి) పూర్వవదేవ ఆకారసంస్థితం సదైక్షత బహ్వ్యః ప్రభూతాః స్యామ భవేమ ప్రజాయేమహి ఉత్పద్యేమహీతి తా అన్నమసృజన్త పృథివీలక్షణం పార్థివం హ్యన్నం యస్మాదబ్కార్యమన్నం తస్మాద్యత్ర క్వచ వర్షతి దేశే, లట్ - లతే వభూయిష్ఠం ప్రభూతమన్నం భవతి అతోఽద్భ్య ఏవ తదన్నాద్యం జాయత ఇతి తా అన్నమసృజన్త పృథివ్యుక్తా పూర్వం మహాభూతమప్యన్నం చాదదన్నం చేతి శేషణాద్వ్రీహియవాద్యా ఉచ్యన్తే అన్నం చ గురు స్థిరం చ ధారణం కృష్ణం చ రూపతః ప్రసిద్ధం నను తేజః ప్రభృతీనామీక్షణం శ్రూయతే హింసాది ప్రతిషేధాభావాత్ తేజః ప్రభృతీనాం చేతనత్వం కల్పయితుం శక్యమ్ తేజఆదీనాం కారణత్వాదితి చేన్న ఉపాధిభూతత్వాత్ తేజః ప్రభృతీనాం, సత ఏవ తేషు స్థితస్యేక్షణం కార్యత్వాదకత్వాత్ స్వతేజః ప్రభృతీనామీక్షణ ఉపచర్యతే భూతం ననుసతోఽప్యుపచారమేవేక్షితృత్వం న సదీక్షణస్య కేవలశబ్దగమ్యత్వాన్న శక్యముపచరితం కల్పయితుం తేజః ప్రభృతీనాం త్వనుమీయతే ముఖ్యేక్షణాభావ ఇతి యక్షముపచరితం కల్పయితుం, ననుసతోఽపి స్వకారణత్వాదచేతనత్వం శక్యమనుమాతుం - అలం ప్రధానస్యైవాచేతనస్య నుచ్చైర్నార్థత్వాన్న యత కాలక్రమవిశిష్టకార్యోత్పాదకత్వాచ్చేతనత్వైరేవ శక్యమనుమాతుం అనుపపత్తేః దృష్టశ్చ లోకే చేతనేషూపచారః - యథాప్యుపచరితి - తద్వత్సతోఽపిస్యాత్ న - ❋ తత్సత్యం స ఆత్మేతి తస్మిన్నాత్మోపదేశాత్ ఆత్మోపదేశోఽప్యుపచరితశ్చేత్ - యథా మమాత్మా భద్రసేన ఇతి సర్వార్థకారిణ్యనాత్మన్యాత్మోపచారః తద్వత్ న - సదస్మీతి సత్యాభిసంధస్య ❋ తస్య తావదేవ చిరమితి మోక్షోపదేశాత్ మోక్షోప్యుపచార ఇతి చేత్ - ప్రధానాత్మాభిసంధస్య మోక్షసామీప్యం వర్తత ఇతి మోక్షోపదేశోఽప్యుపచార ఏవ - యథాలోకే గ్రామం గన్తుం ప్రస్థితః ప్రాప్తవానహం గ్రామమితి బ్రూయాద్యథా తద్వత్ న - యేనావిజ్ఞాతేనాప్యవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతం భవతీత్యుపక్రమాత్ సత్యేకస్మిన్విజ్ఞాతే సర్వం విజ్ఞాతం భవతి - తదనన్యత్వాచ్చ సర్వస్యాద్వితీయవచనాచ్చ న చాన్యద్విజ్ఞాతవ్యమవశిష్టం శ్రావితం శ్రుత్యా అనుమేయం వా లిఙ్గతోఽస్తి - యేన మోక్షోపదేశ ఉపచరితః స్యాత్ సర్వస్య చ ప్రపాఠకస్యోపచరితత్వం కల్పనాయాం వృథా శ్రమః పరికల్పయితుం స్యాత్ - పురుషార్థసాధనవిజ్ఞానస్యేతి తైతైర్నాధిగతత్వాత్ తస్య తస్మాద్వేద ప్రామాణ్యాన్న యుక్తః శ్రుతార్థపరిత్యాగః అతశ్చేతనావత్కారణం జగత ఇతి సిద్ధం ४

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— పృథివ్యామన్నశబ్దప్రయోగే హేతుమాహ (పార్థివం హీతి) అపాం కార్యమన్నమిత్యత్ర లోకప్రసిద్ధిం దర్శయతి (యస్మాదితి) తా అన్నమసృజన్తేత్యత్రాద్భ్యోఽన్నస్య సృష్టిరుపదిష్టా - సృష్టౌ తాభ్యస్తస్య ఫలిత ఉపదిశ్యతే - తథా చ పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యార్థవిశేషం దర్శయతి (అన్నమితి) తత్తేజ ఐక్షతేత్యాద్యౌ యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వా చోదయతి (నన్వితి) ప్రాణిషు హింసా ప్రతిషేధవదనుగ్రహావిధానాచ్చ తేజః ప్రభృతిషు పరావాక్షేక్షణ కార్యదృష్టిః ఆదేశేషు అదృష్ట్యాదానాచ్చ నైతేష్వీక్షణం ప్రామాణికం - తథా చ ప్రకృతం వాక్యం ప్రమత్తగీతమిత్యర్థః తేషాం గౌణమీక్షితృత్వమిత్యుపహారతి (నేత్యాదినా) సతోఽపి గౌణమీక్షణం ఉపచార ప్రాయపాఠాదితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) సన్నిధేశ్చ స్పష్టస్యబలీయస్త్వమిత్యుపహారః (న సదీక్షణస్యేతి) తుల్యం తేజః ప్రభృతిష్వపి శబ్దగమ్యత్వమీక్షణస్యేతి చేత్ నేత్యాహ (తేజః ప్రభృతీనాం త్వితి) విముఖ్యమీక్షణం భవతి - అచేతనత్వాత్ - కుమ్భవదిత్యనుమానాత్తేజో ముఖ్యే జగతీక్షణాసమ్భవాత్తత్ర శ్రుతం తదౌపచారికముచితమిత్యర్థః సాఙ్ఖ్యోఽనుమానావష్టమ్భేన శఙ్కతే (నన్వితి) అచేతనత్వకప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అల ఇతి) అనుమాతుం - కల్పయితుమితి యావత్ కథమచేతనే చేతనవదుపచారః - తత్రాహ (దృష్టశ్చేతి) ఆత్మశబ్దాదస్మిన్నుపహారతి (నేత్యాదినా) ఆత్మోపదేశోఽపి ప్రధానే గౌణో భవిష్యతీతి శఙ్క్యతే (ఆత్మోపదేశోఽపీతి) తామేవ శఙ్కాం దృష్టాన్తద్వారా వివృణోతి (యథేతి) ఇదం పరిహరన్నస్మిన్నాత్మోపదేశో గౌణో న భవతి - తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాదిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) మోక్షోపదేశోఽప్యుపచరితో భవిష్యతీతి శఙ్క్యతే (సోఽపీతి) శఙ్కామేవ వ్యనక్తి (ప్రధానాత్మేతి) ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానోపదేశవిరోధేనోపహారతి (నమేనేతి) ఉక్తమేవ వివృణోతి (సత్యేకస్మిన్నితి) సతోఽన్యస్య జ్ఞాతవ్యస్యాప్రామాణికత్వాచ్చ సతో జ్ఞానేన సర్వజ్ఞానోపదేశో యుక్త ఇత్యాహ (నచేతి) న హి ప్రధానజ్ఞానే తద్వికారస్యైవ సర్వస్య జ్ఞానం - తస్య చ పురుషార్థత్వే తజ్జ్ఞానే పురుషో జ్ఞానమపేక్షామనుపపద్యతే - తస్మాదేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానోపదేశాచ్చ మోక్షోపదేశముఖ్యత్వసిద్ధిరిత్యాశయేనాహ (సర్వస్య చేతి) కథముపనిషదారమ్భో వృథేత్యుచ్యతే - పురుషార్థసాధనజ్ఞానార్థత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పురుషార్థేతి) తస్య - అనుమానాదినప్రాప్తస్య మతేముక్తిహేతోర్జ్ఞానస్య జడాజడయోరైక్యానుపపత్తిరిత్యాదినా తత్ర తైర్నసిద్ధత్వాదుపపాదితం మాన్యస్యాగవిచేత్యర్థః శ్రుతేర్ముఖ్యార్థత్వే బాధకాభావాత్తత్పరిత్యాగాయోగాదీక్షత్యధికరణన్యాయేన ప్రధానవాదాసిద్ధిరితి పరమతనిరసనముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రధానవాదాభావే పుంశేషాయాతం స్వమతం నిగమయతి (అత ఇతి) ४

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

---

४ యత్ర క్వచ వర్షతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తేషాం ఖల్వేషాం భూతానాం త్రీణ్యేవ బీజాని భవన్త్యాణ్డజం జీవజముద్భిజ్జమితి॥ ౧

రం — ([illegible]) అత్ర [illegible] మహాభూతాధికారాత్పృథివ్యుచ్యతే [illegible] తైత్తిరీయకే [illegible] ఇతి [illegible] ఆకాశోత్పత్తేః [illegible] తైత్తిరీయకే [illegible] ఆకాశ [illegible] ఛాన్దోగ్యే [illegible] బ్రహ్మణ [illegible] ప్రతిజ్ఞా [illegible] సర్వవిజ్ఞాన ప్రతిజ్ఞా [illegible] ప్రతిపాదిత [illegible] అసన్నపస్తుసతోఽనుపపత్తేః [illegible] అనుత్పత్తిస్సతః బ్రహ్మణ ఏవ [illegible] సర్వవిజ్ఞాన [illegible] అనుత్పత్తిరో [illegible] ప్రకృతమనుసరామః ... ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్

శం —. తేషాం- జీవాని [illegible] భూతానాం- [illegible] ప్రత్యక్ష [illegible] తేజః ప్రభృతీనాం- తేషాం త్రివృత్కరణ [illegible] త్రివృత్కరణే ప్రత్యక్ష [illegible] దేవతాశబ్ద ప్రయోగాచ్చ తేజః ప్రభృతయ [illegible] దేవతా ఇతి [illegible] భూతానాం- [illegible] త్రీణ్యేవ [illegible] బీజాని- కారణాని భవన్తి [illegible] ఆణ్డజం- [illegible] జీవజం- [illegible] ఉద్భిజ్జం- [illegible] ౧

ఆ — మహాభూతానామచేతనానాం బ్రహ్మకార్యతో [illegible] బ్రహ్మకార్యత్వే [illegible] (తేషామితి) [illegible] తేషాం [illegible] భూతానాం- త్రీణ్యేవ బీజాని భవన్తి [illegible] (ఏషామితి) [illegible] తేజః ప్రభృతీనాం ప్రత్యక్ష [illegible] (తేషామితి) [illegible] (దేవతాశబ్దేతి) దేవతానాం [illegible]

ఉ.— సేయం దేవతైక్షత హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి॥ ౨

[illegible]

ఆ.— జీవావిష్టానాంభూతానాం సత్కార్యత్వం ప్రకరణ ప్రామాణ్యాదుక్తం ఇదానీం జీవానాం విశిష్టరూపత్వేన బ్రహ్మకార్యత్వేపి న స్వరూపేణ తత్కార్యత్వం- బ్రహ్మోపాధి ప్రవిష్టం జీవవ్యవహారాస్పదమిత్యఙ్గీకారాత్ తథాచ బ్రహ్మణి విజ్ఞాతే జీవవిజ్ఞానం సేత్స్యతి, జీవానాం చ భోగాయతనాని భూతకార్యాణి - తేషాం నామరూపనిర్మాణం చ వక్తవ్య, మిత్యభిప్రేత్యోత్తరగ్రన్థమాదాయ వ్యాకరోతి (సేయమిత్యాదినా) యథా బహుస్యామితి పూర్వమీక్షితవతీ- తథా కిమితి పునరైక్షత- ప్రయోజనాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేవేతి) ఇదానీం - మహాభూతసృష్టేరనన్తరమితియావత్, బ్రహ్మణో మాయోపాధికస్య కారణత్వాన్మాయోపాధివశాత్పూర్వసృష్టానుభూతత్వం, తత్సంకల్పస్య బుద్ధిస్థత్వం, స

రణం, చేత్యాదినవిసుష్ఠుమిచి ద్రష్టవ్యం అత్ర నైతిఃశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (ప్రాణేణ) ... దేవతాయా ... తాస్పృష్ట్వా ... దేవదత్తాదినా ... గూపేణ ... (అనుప్రవిశ్య) దేవతాయాః ... (నన్వితి) ... (సర్వమితి) ... (కిమితి) దేవతాయా ... (జీవోహీతి) ...

[illegible]

౧

౧౦.— ... (సేయం దేవతైక్షత హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి) ...

[illegible]

ఉ.— తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి సేయం దేవతేమాస్తిస్రో దేవతా అనేనైవ జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్ ॥ ౩

ల్వాత్ పక్షాన్తరస్య భఙ్గే దేవతై... [illegible] దేవతత్త్వే సేశ్వరాద్వాపత్యా యోగస్య... [illegible] ద్వితీయే కుతో ... [illegible] ఆఖ్యాతమవాచ్యా ... [illegible] ... [illegible] గుణప్రధానభావా... [illegible] గుణాని ... [illegible] ... [illegible] నామరూపవ్యాకరణం ... [illegible] ... [illegible]

శం.— సైవం తిస్రో దేవతా అనుప్రవిశ్య స్వాత్మావస్థితే బీజభూతే అవ్యాకృతే నామరూపే వ్యాకరవాణీతి ... [illegible] తాసాంచ తిసృణాం దేవతానామేకైకాం త్రివృతం త్రివృతం కరవాణి ఏకైకస్యాస్త్రివృత్కరణే ఏకైకస్యాః ప్రాధాన్యం, ద్వయోర్ద్వయోర్గుణభావః ... [illegible] ... నైకైకమేవ త్రివృత్కరణం స్యాత్ - నతు తిసృణాం పృథక్ త్రివృత్కరణమితి ... [illegible] ... తేజోబన్నానాం పృథగ్జ్ఞానం ... [illegible] ... ఏవమీక్షిత్వా సేయం దేవతేమాస్తిస్రో దేవతా అనేనైవ - యథోక్తేనైవ జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య వైరాజం పిణ్డం ప్రథమం, దేవతాదీనాం చ పిణ్డాననుప్రవిశ్య, యథాసఙ్కల్పమేవ నామరూపే వ్యాకరోదసౌనామాయం, ఇదంరూప, ఇతి ౩

ఆ.— వ్యాకరవాణీత్యేతద్వాక్యం వ్యాఖ్యాయానన్తరం తాసామిత్యాదివ్యాచష్టే (సైవమిత్యాదినా) కరవాణీ - ఇత్యైక్షత ... [illegible] ... త్రివృత్కరణమిత్యాశఙ్క్య ప్రథమమేకైకాం దేవతాం ద్విధా ద్విధా విభజ్య పునరేకైకం భాగం ద్విధా ద్విధా కృత్వా ... [illegible] ... త్రివృత్కరణం ... [illegible] (ఏకైకస్యాః) గుణప్రధానభావాభావే ... [illegible] ... త్రివృత్కరణమేకమేవ స్యాదిత్యాహ (అన్యథా) ఏవకారార్థం వర్ణయతి (నతు) గుణప్రధానభావేన ... [illegible] ... ఇతశ్చ గుణప్రధానభావేన త్రివృత్కరణం ... [illegible] ఇత్యాహ (ఏవంహి) పృథగ్జ్ఞాన ప్రత్యయలాభే ... [illegible] ... (సృష్ట్వేతి) సేయమిత్యాదివ్యాచష్టే (ఏవమిత్యాదినా) ౩

రం.— (తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి) ... [illegible] ... * తదర్థవచోఽన్యత్. సంసృష్టపఞ్చీకృతానామేషాం తేజోఽబన్నానాం ... [illegible] ... త్రివృతం త్రివృతం కరవాణీత్యేతద్వాక్యార్థ ... [illegible] ... పూర్వం * దేవా ... [illegible] ... సృష్టి ... [illegible] ... కరవాణీత్యస్యైతి ద్రష్టవ్యం. ... [illegible] ... * సేయం దేవతైక్షత ... [illegible] ... ఏవమీక్షిత్వా పరా దేవతా యథాసఙ్కల్పమకరోదిత్యాహ (సేయం దేవతేమాస్తిస్రో దేవతా అనేనైవ జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్ తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోత్) అత్ర త్రివృత్కరణాధీనత్వాన్నామరూపవ్యాకరణస్యార్థక్రమానురోధేన పాఠక్రమో బాధ్యతే. తత్ర తేజోబన్నదేవతానామేకైకాం త్రివృతం త్రివృతం కృత్వా నామ

తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోద్యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృ
దేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

ఉ.— యదగ్నే రోహితꣳ రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యాపాగా
దగ్నేరగ్నిత్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం॥ ౧

రూపవ్యాకరణమకరోదిత్యర్థః అత్ర వ్యాపకస్య పరమాత్మనః స్వరూపేణ అప్యభక్షస్య సర్వగస్య ప్రవేశస్య సర్వదా సత్త్వేపి స్వశరీరభూతజీవేనానుప్రవే
శస్య పూర్వమభావాజ్జీవేనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోదితి న్యస్యానుపపత్తిః చారస్య రాజశరీరత్వాభావాన్న చారేణానుప్రవిశ్యేతి వాక్యసామ్యం
చేతి ద్రష్టవ్యం (యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి) దేవతాఽన్తర్యామితానాం తేజోఽబన్నానాం
త్రివృత్ప్రకారం మే నిగదతః శృణ్విత్యర్థః వ్యాహారైర్ద్వారానన్తమయాధికరణే * అనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీత్యత్ర నామరూపవ్యాకరణస్యా
నుప్రవేశపూర్వకత్వమవగమ్యతే * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదిత్యత్రానుప్రవేశస్య సృష్టిపూర్వకత్వం గమ్యతే తస్మాత్సమానకర్తృకత్వమ
వివక్షితం- న పౌర్వాపర్యమపి అతఏవహి * తస్యత్వష్టా విదధద్రూపమేతీతి సృష్ట్యనుప్రవేశయోస్సమానకాలికత్వమేవ ప్రతీయతే అథవా-
* తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి సృష్ట్యనన్తరత్వేన శ్రూయమాణానుప్రవేశస్థితస్సర్గాఽన్యవిశేషేణోక్తం వ్యాపకస్యాపి పరమాత్మనోఽన్తర్యామివిగ్ర
హద్వారాఽనుప్రవేశ ఉపపద్యత ఇతి కేచిత్ జీవద్వారైవానుప్రవేశో న స్వత ఇతి కేచిత్ ప్రతివస్తుత త్తద్వస్తుమాత్రపూర్ణపరమాత్మకార్యకారి
త్వాత్తత్ర ప్రవిష్ట ఇవేత్యుక్తిరితి కేచిత్ ౩-౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్

శం.— తాసాంచ-దేవతానాం గుణప్రధానభావేన త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోత్ - కృతవతీ దేవతా. తిష్ఠతు తావద్దేవతాదిభ్యో
నామరూపవ్యాకరణ . . . తాసాం తేజోఽబన్నమయత్వేన త్రిధాత్వం యథా తు ఖలు బహిరిమాః పిణ్డత్వస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి-తన్మే-
మమ నిగదతో విజానీహి-విస్పష్టమవధారయోదాహరణతః. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— సఙ్క్షేపేణ త్రివృత్కరణం ప్రతిజ్ఞాయోదాహరణస్య స్ఫుటీకర్తుమారభమాణో దేహే త్రివృత్కరణస్యాగ్రే స్ఫుటీకర్తవ్యత్వాద్దేహా
తిరిక్తేషు ప్రథమం తదుదాహర్తుముపక్రమతే (తిష్ఠతు తావదితి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా

శం.— యత్తద్దేవతానాం త్రివృత్కరణముక్తం- తస్యైవోదాహరణముచ్యతే ఉదాహరణం నామ-ఏకదేశప్రసిద్ధ్యాశేషప్రసిద్ధ్య
ర్థముదాహ్రియత ఇతి తదేతదాహ- యదగ్నేః - త్రివృత్కృతస్య రోహితం రూపం ప్రసిద్ధం లోకే- తదత్రివృత్కృతస్య తేజసో రూపమితి విద్ధి త
థాచ - యచ్ఛుక్లం రూపమగ్నేరేవ - తదపాం- అత్రివృత్కృతానాం యత్కృష్ణం తస్యైవాగ్నేరూపం-తదన్నస్య - పృథివ్యా అత్రివృత్కృ
తాయా ఇతి విద్ధి. తత్రైవం సతి రూపత్రయవ్యతిరేకేణాగ్నిరితి యన్మన్యసే త్వం- తస్యాగ్నేరగ్నిత్వమిదానీమపాగాత్ - అపగతం ప్రాగ్రూపత్రయ
వివేకవిజ్ఞానాద్యాఽగ్నిబుద్ధిరాసీత్ -తేన సాగ్నిబుద్ధిరపగతాఽగ్నిశబ్దశ్చేత్యర్థః యథా దృశ్యమానరక్తోపధానసంయుక్తః స్ఫటికో గృహ్యమాణః పద్మరా
గోఽయమితి శబ్దబుద్ధ్యోః ప్రయోజకో భవతి ప్రాగుపధాన స్ఫటికయోర్వివేకవిజ్ఞానాత్ - తద్వివేకవిజ్ఞానే తు పద్మరాగశబ్దబుద్ధీ నివర్తేతే తద్వివేకవిజ్ఞా
తుః- తద్వత్ నను కిమత్ర బుద్ధిశబ్దకల్పనయా క్రియతే- ప్రాగ్రూపత్రయవివేకకరణాదగ్నిరేవాసీత్, తదగ్నేరగ్నిత్వం రోహితాదిరూపవివేకకరణా
దపాగాత్, ఇతి యుక్తం- యథాతన్త్వపకర్షణే పటాభావః. నైవం - బుద్ధిశబ్దమాత్రమేవ హ్యగ్నిః యత ఆహ - వాచారమ్భణమగ్నిర్నామ వికారో నా
మధేయం-నామమాత్రమిత్యర్థః అతోఽగ్నిబుద్ధిరపి మృషైవ. తర్హి కిం తత్ర సత్యం త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం. నాణుమాత్రమపి రూపత్రయవ్యతిరే
కేణ సత్యమస్తీత్యవధారణార్థః. ౧

ఆ.— కథముదాహరణతోఽవధారణమిత్యాశఙ్క్యానన్తరవాక్యమవతారయతి (యత్తదితి) ఉదాహరణశబ్దం వ్యుత్పాదయతి (ఉ
దాహరణం నామేతి) తత్రైవ శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదిత్యాదినా) అత్రివృత్కృతానాం - రూపమితి విద్ధీతి సమ్బన్ధః తత్ర- అగ్నౌ రూ
పత్రయే పూర్వోక్తరీత్యా పృథక్కృతే సతీతి యావత్ ఇదానీం - వివేకదశాయామిత్యర్థః. అపి రార్థముక్త్వా తాత్పర్యమాహ (ప్రాగితి) రూప
త్రయవివేకాత్ప్రాగవస్థాయామగ్నిశబ్దబుద్ధీ, తద్వివేకాదూర్ధ్వం తత్సన్నివృత్తిరిత్యేతమర్థం దృష్టాన్తేన సమర్థయతే (యథేత్యాదినా) అగ్నివిషయె
శ్రుతం హిత్వాఽధికకల్పనాయాం నాస్తి నిబన్ధనమితి శఙ్కతే (నన్వితి) రోహితాదిరూపత్రయవివేకే సత్యగ్నేరగ్నిత్వమపగచ్ఛతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ
(యథేతి.) శబ్దబుద్ధిప్రక్షేపేపి న శ్రుతత్యాగోఽస్తీతి పరిహరతి (నైవమితి) తత్ర ప్రమాణత్వేనానన్తరవాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (యత ఇతి) అ
గ్నేర్నామమాత్రత్వమతశ్శబ్దార్థః.

ఉ.— యదాదిత్యస్య రోహితꣳ రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యాపాగాదాదిత్యాదాదిత్యత్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యమ్॥ ౨

యచ్చన్ద్రమసో రోహితꣳ రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యాపాగాచ్చన్ద్రాచ్చన్ద్రత్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యమ్॥ ౩

యద్విద్యుతో రోహితꣳ రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యాపాగాద్విద్యుతో విద్యుత్త్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యమ్॥ ౪

ర0 — (యదగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపం) అగ్నేర్యద్రోహితం రూపం-స్వరూపం రోహితో వాగౌ దృశ్యతే-తద త్రివృత్కృతస్య తేజసః స్వరూపం (యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యేతి) అపాం అన్నస్యేత్యత్ర రూపమిత్యనువర్తతే (అపాగాదగ్నేరగ్నిత్వ) మనువర్తతే స్పష్టోऽర్థః అగ్నేస్తేజోऽబన్నసముదాయరూపత్వేऽపి తేజోऽబన్నావస్థానమగ్నిరూపేణోపలభ్యః ప్రాప్నోతీత్యత్రాహ (అపాగాదగ్నేరగ్నిత్వం) తేష్వేవ తేజోऽబన్నేషు అగ్న్యాద్యవస్థానాశకసామగ్రీసన్నిధానే అగ్నిత్వావస్థా అపేతా భవతి, అవస్థాన్తరం ప్రాదుర్భవతి, (వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం) అతిస్తేజోऽబన్నైరేవాగ్నిత్వాద్యవస్థాలక్షణో వికారోऽగ్న్యాది నామధేయం చ వాఙ్మాత్రపూర్వకవ్యవహారసిద్ధయే తేజోऽబన్నైరేవ స్పృశ్యతే అతస్తేజోऽబన్నస్వరూపాణ్యేవాగ్నిరితి సత్యమిత్యర్థః ౧

శం తథా- యదాదిత్యస్య, యచ్చన్ద్రమసో, యద్విద్యుత, ఇత్యాది- సమానం. నను * యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీత్యుక్త్వా తేజస ఏవ చతుర్భిరప్యుదాహరణైరగ్న్యాదిభిస్త్రివృత్కరణం దర్శితం - నాబన్నయోరుదాహరణం దర్శితం త్రివృత్కరణే నైష దోషః- అబన్నవిషయాణ్యప్యుదాహరణాన్యేవమేవ చ ద్రష్టవ్యానీతి మన్యతే శ్రుతిః తేజస ఉదాహరణముపలక్షణార్థం. రూపవత్త్వాత్ స్పష్టార్థత్వోపపత్తేశ్చ గన్ధరసయోరనుదాహరణం త్రయాణామసంభవాత్ నహి గన్ధరసౌ తేజసి స్తః స్పర్శశబ్దయోరనుదాహరణం విభాగేన దర్శయితుమశక్యత్వాత్ యది సర్వం జగత్త్రివృత్కృతమిత్యగ్న్యాదివత్- త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం - అగ్నేరగ్నిత్వవదపాగాజ్జగతో జగత్త్వం. తథాన్నస్యాప్యప్సుంగత్వాదాప ఇత్యేవ సత్యం - వాచారమ్భణమాత్రమన్నం తథాऽపామపి తేజశ్శుంగత్వాద్వాచారమ్భణత్వే తేజ ఇత్యేవ సత్యం తేజసోऽపి సచ్ఛుంగత్వాద్వాచారమ్భణత్వం-సదిత్యేవ సత్యమిత్యేషోऽర్థో వివక్షితః నను వాయ్వన్తరిక్షే త్వత్రివృత్కృతే తేజః ప్రభృతిష్వనన్తర్భూతత్వాదవశిష్యేతే, ఏవం గన్ధరసశబ్దస్పర్శాశ్చావశిష్టా, ఇతి కథం సతా విజ్ఞాతేన సర్వమన్యదవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతం భవేత్. తద్విజ్ఞానే వా ప్రకారాన్తరం వాచ్యం నైష దోషః-రూపవద్ద్రవ్యే సర్వస్య దర్శనాత్ కథం తేజసి తావద్రూపవతి శబ్దస్పర్శయోరప్యుపలమ్భాద్వాయ్వన్తరిక్షయోస్తత్ర స్పర్శశబ్దగుణవతోస్సద్భావోऽనుమీయతే తథాऽబన్నయో రూపవతో రసగన్ధాన్తర్భావ ఇతి రూపవతాం త్రయాణాం తేజోऽబన్నానాం త్రివృత్కరణప్రదర్శనేన సర్వం తదన్తర్భూతం- సద్వికారత్వాత్త్రీణ్యేవ రూపాణీతి విజ్ఞాతం మన్యతే శ్రుతిః నహి మూర్తం రూపవద్ద్రవ్యం ప్రత్యాఖ్యాయ వాయ్వాకాశయోస్తద్గుణయోర్గన్ధరసయోర్వా గ్రహణమస్తి అథవా- రూపవతామపి త్రివృత్కరణం ప్రదర్శనార్థమేవ మన్యతే శ్రుతిః. యథా తు త్రివృత్కృతే త్రీణ్యేవ రూపాణీత్యేవ సత్యం- తథా పఞ్చీకరణేऽపి సమానో న్యాయ ఇతి అతస్సర్వస్య సద్వికారత్వాత్సతో విజ్ఞానేన సర్వమిదం విజ్ఞాతం స్యాత్ -సదేకమేవాద్వితీయం సత్యమితి సిద్ధమేవ భవతి తదేకస్మిన్విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి సూక్తం ౨- ౩- ౪

ఆ.— ప్రక్రమపర్యాలోచనాయాముదాహరణాన్యూనత్వమస్తీతి శఙ్కతే (నన్వితి) యద్వా పీకూపాదే రోహితం రూపం- తేజసస్తద్రూపం. యచ్ఛుక్లం- తదపాం యత్కృష్ణం- తదన్నస్య, యచ్చ వ్రీహియవాదే రోహితం రూపం- తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం- తదపాం యత్కృష్ణం- తదన్నస్యే, త్యుదాహరణసమ్భవాన్న న్యూనతేతి పరిహారః (నైష దోష ఇతి) తన్త్రేణోభయవిషయముప్యుదాహరణమూహనీయం- కిమిత్యుదాహృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేజస ఇతి) యది క్వచిదపి నోదాహరణముచ్యతే- నోపలక్షణం వా సిధ్యేత్ అత స్త్రయాణాం రూపవత్త్వేన యథోక్తరూపవిభాగస్య తేషు స్ఫుటత్వసమ్భవా త్తైజసోద్వ స్థాన ప్రదర్శనమన్నాదివిషయోదాహరణోపలక్షణార్థం తేనోపేక్షితమిత్యర్థః అబన్నయోరపి త్రివృత్కరణముపలక్షితం చేత్- తర్హి తత్ర రసగన్ధయోస్త్రివృత్కరణముదాహర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (గన్ధరసయోరితి) యథా యదబన్నయోర్వ్యాప్యస్వరం రోహితం రూపం- తేజసస్తద్రూపం, యచ్ఛుక్లం- తదపాం. యత్కృష్ణం- తదన్నస్యేతి శక్యతే వక్తుం-న తథాऽమ్లకోరసో గన్ధో వా తేజసోऽపామగ్నేశ్చాస్తీతి జ్ఞాతుం శక్యమిత్యనుదాహరణం తయోరిత్యర్థః నను త్రివృత్కరణాత్త్రిష్వపి రూపవద్గన్ధరసౌ సమ్భావితౌ- తత్కథం తయో స్త్రయాణామసమ్భవోక్తిః- తత్రాహ (నహీతి) సమ్భావితావపి తౌ త్రిషు వివేక్తుమశక్యావిత్యనుదాహరణీయావిత్యర్థః తర్హి సర్వేషు భూతేషు సమ్భావితయోః స్పర్శశబ్దయోరుదాహరణం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్పర్శశబ్దయోరితి) యథా లోహితాదిరూపత్రయం త్రయాణాం విభాగేన దర్శయితుం శక్యం- న తథా శబ్దత్రయం స్పర్శత్రయం చ త్రయాణాం విభాగేన దర్శయితుం శక్యం. న ఖల్వేకత్రోష్ణశీతానుష్ణాశీతత్రయం దృశ్యతే, నాపి ఖరమధురమధ్యమశబ్దత్రయమేకత్రోపలబ్ధమిత్యర్థః సర్వస్య త్రివృత్కృతత్వే ఫలితమాహ (యదీతి) యథాऽగ్న్యాది త్రివృత్కృతం- తథా సర్వమేవ జగద్యది త్రివృత్కృతమిత్యేష్టం- తదాऽగ్నేరగ్నిత్వవజ్జగతో జగత్త్వమపగతం - త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యమితి యోజనా. తథాపి కథం సన్మాత్రపరిశేష స్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ

ఉ.— ఏతద్ధ స్మ వై తద్విద్వాంస ఆహుః పూర్వే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా న నోఽద్య కశ్చనాశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతముదాహరిష్యతీతి హ్యేభ్యో విదాఞ్చక్రుః॥ ౫

యదు రోహితమివాభూదితి తేజసస్తద్రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రుర్యదు శుక్లమివాభూదిత్యపాం రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రుర్యదు కృష్ణమివాభూదిత్యన్నస్య రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రుః॥ ౬

(తథేతి) రూపత్రయవ్యతిరేకేణ జగతోఽభావవత్కృత్స్నస్యాపి రూపస్య పృథివీశబ్దితస్య శుక్లమాత్రం జలకార్యత్వాత్తదతిరేకేణాసత్త్వం పృథివీవదపామపి శుక్లరూపమాత్రాణాం లోహితరూపకార్యత్వాత్ తేజోవికారత్వాత్తద్వ్యతిరేకేణాభావః తస్యాపి సత్కార్యత్వాత్ సతో భేదేనాసత్త్వం సన్మాత్రమేవ పరిశిష్టమిత్యేతత్ త్రివృత్కరణప్రకరణే వక్ష్యతి ఇత్యర్థః త్రివృత్కరణపక్షే నైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం సిధ్యతి- పరిశిష్టానాం జ్ఞేయత్వాద్వాయ్వాదీనామితి శఙ్కాం (నన్వితి) ఇతిపదం కథమిత్యాదినా సమ్బధ్యతే గన్ధాదయశ్చ శబ్దాన్తా గుణా గుణిష్వన్తర్భూతాస్సన్తీతి న సద్విజ్ఞానేన తద్విజ్ఞానోపపత్తిరిత్యాహ (గన్ధేతి) తద్విజ్ఞానం - సద్విజ్ఞానేన వాయ్వాదివిజ్ఞానం తత్ర ప్రకారాన్తరం- తత్కార్యత్వాదతిక్రమో యావత్ ఆకాశాదిత్రివృత్కృతేష్వన్తర్భావసమ్భవాన్న పరిశిష్టం విజ్ఞేయమస్తీతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) కథం తేజోఽబన్నేషు సర్వస్యాకాశాదేరన్తర్భావ ఇత్యాహ (కిమితి) తత్ర శబ్దస్పర్శమాత్రాకాశవాయ్వోశ్చ భూతత్రయే ప్రత్యక్షేణ గన్ధాదిగుణానామనుపలబ్ధిం దర్శయతి (తేజసీతి) తేజోబన్నేషు ... తత్రాపి స్పర్శాద్యుపలబ్ధేరవిశేషాత్. యత్తు గన్ధాదిజ్ఞేయాన్తరమితి - తత్రాహ (తథేతి) భూతత్రయే స్పర్శాద్యన్తర్భావవదితియావత్ త్రివృత్కృతేష్వన్తర్భావే హేతుమాహ (రూపవతామితి) భూతత్రయే రూపవత్త్వాకాశాదేరన్తర్భావం వ్యతిరేకద్వారా సమర్థయతే (నహీతి) అన్తర్భావోక్తిప్రయోజనం ... తత్రమాహ (అథవేతి) ప్రదర్శనార్థం - పఞ్చీకరణస్యేతి శేషః కథం పఞ్చీకరణే సన్మాత్రపరిశేషసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) యదా పఞ్చాపి భూతాని ప్రత్యేకం ద్విధా విభజ్య పునరేకైకం భాగం చతుర్ధా కృత్వా స్వస్వభాగాతిరిక్తేషు పూర్వేషు భాగేష్వేకైకశో నిక్షిప్యన్తే - తదా పఞ్చీకరణం శ్రుత్యుపలక్షితం లభ్యతే. తత్రాపి పఞ్చానాం భాగానాం పృథక్కరణే సప్తైవ తస్మాత్ త్రాణ్యపి ... తాన్యపి పృథివ్యాదీన్యబాదికార్యత్వాత్ తత్కారణవ్యతిరేకేణ న సిధ్యన్తీతి త్రివృత్కరణవత్పఞ్చీకరణేపి న్యాయసామ్యాత్సర్వస్య సద్వికారత్వాత్తద్వ్యతిరేకేణాభావాత్ తేన విజ్ఞాతేన తదపి విజ్ఞాతమేవ స్యాత్ సన్మాత్రం తు పరమార్థ ... వతీత్యర్థః ఉక్తన్యాయేనైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞాన శ్రుతిరవిరుద్ధేత్యుపసంహరతి (తదేకస్మిన్నితి) ౨-౩-౪

రం — (యదాదిత్యస్య రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపమిత్యాది) స్పష్టోర్థః ౧-౩-౪

శం — ఏతద్విద్వాంసః- విదితవన్తః పూర్వే- అతిక్రాన్తా మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా ఆహుః స్మ వై - కిల కిముక్తవన్త ఇతి ఆహ- నః- అస్మాకం కులే అద్య- ఇదానీం యథోక్తవిజ్ఞానవతాం కశ్చన- కశ్చిదప్యశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతముదాహరిష్యతి - నోదాహరిష్యతి సర్వం విజ్ఞాతమేవాస్మత్కులీనానాం - సద్విజ్ఞానవత్త్వాదిత్యభిప్రాయః తే పునః కథం సర్వం విజ్ఞాతవన్త ఇతి ఆహ- ఏభ్యః- త్రిభ్యో రోహితాదిరూపేభ్యస్త్రివృత్కృతేభ్యో విజ్ఞాతేభ్యః సర్వమప్యన్యచ్ఛిష్టమేవమేవేతి విదాఞ్చక్రుః - విజ్ఞాతవన్తో యస్మాత్ - తస్మాత్సర్వజ్ఞా ఏవ సద్విజ్ఞానాదాసురిత్యర్థః అథవా (ఏభ్యో విదాఞ్చక్రురితి) అగ్న్యాదిభ్యో దృష్టాన్తేభ్యో విజ్ఞాతేభ్యః సర్వమన్యద్విదాఞ్చక్రురిత్యేతత్ ౫

ఆ — త్రివృత్కరణపక్షేప్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యుపపాద్య త్రివృత్కరణముదాహరణాన్తరేణ దర్శయితుమారభతే (ఏతదితి) త్రివృత్కరణమితియావత్. తే పునరితి- త్రివృత్కరణవిజ్ఞానవన్తో నిర్దిశ్యన్తే ౫

రం — (ఏతద్ధ స్మ వై తద్విద్వాంస ఆహుః పూర్వే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాః) ఉపాదానాదుపాదేయం నాతిరిచ్యత ఇత్యేతత్స్వరూపజ్ఞాః మహాశాలాః- మహాగృహస్థాః పూర్వే సర్వవేదపారగా వక్ష్యమాణప్రకారేణోక్తవన్త ఇత్యర్థః ... ఇతిహాసాగాత్ ... (న నోఽద్య కశ్చనాశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతముదాహరిష్యతీతి హ్యేభ్యో విదాఞ్చక్రుః) తేజోఽబన్నేభ్య ఏవ జ్ఞాత్వా నః- అస్మాకం ఏభ్యః - తేజోఽబన్నేభ్యోఽతిరిక్తమశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతం కోపి నోదాహరిష్యతీతి తేజోఽబన్నేభ్య ఏవ సర్వం జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః ౫

శం — కథం యదన్యద్రూపేణ సన్దిహ్యమానే కపోతాదిరూపే రోహితమివ యద్గృహ్యమాణమభూత్తేషాం పూర్వేషాం బ్రహ్మవిదాం- తత్తేజసో రూపమితి విదాఞ్చక్రుః తథా- యచ్ఛుక్లమివాభూద్గృహ్యమాణం- తదపాం యత్కృష్ణమివ గృహ్యమాణం- తదన్నస్యేతి విదాఞ్చక్రుః ౬

ఆ — వేదనప్రకారమాకాఙ్క్షాపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) అస్యత్- అగ్న్యాదిభ్యస్స కాశాదితి శేషః యదనేకరూపత్వాత్ కపోతాదిరూపేణ సన్దిహ్యమానమేతద్దృశ్యతే- తస్మిన్కపోతాదిస్వరూపే యత్కించిద్రోహితమివ రూపం గృహ్యమాణం పూర్వేషామాసీత్- తత్తైజసం రూపమితి తే విదితవన్త ఇతి యోజనా ౬

రం — సర్వస్యాపి తత్రాన్తర్భావమేవ ప్రదర్శయతి (యదు రోహితమివాభూదితి తేజసస్తద్రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రురిత్యాది) రోహితశుక్లకృష్ణతేన భాసమానం తేజోఽబన్నాత్మకమేవేతి జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః ౬

యద్వవిజ్ఞాతమివాభూదిత్యేతాసామేవ దేవతానాగ్ంసమాస ఇతి తద్విదాఞ్చక్రుర్యథా ను ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి॥ ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

ఉ.— అన్నమశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తత్పురీషం భవతి యో మధ్యమస్తన్మాగ్ంసం యోఽణిష్ఠస్తన్మనః॥ ౧

శం — ఏవమాత్యన్తదుర్లక్ష్యం యదు-అప్యవిజ్ఞాతమివ- విశేషతోఽగృహ్యమాణమభూత్ - తదప్యేతాసామేవ - తిసృణాం దేవతానాం సమాసః- సముదాయ ఇతి విదాఞ్చక్రుః ఏవం తావద్బాహ్యం వస్త్వగ్న్యాదివద్విజ్ఞాతం తథేదానీం యథా ను ఖలు సోమ్యేమాః- యథోక్తాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం - శిరఃపాణ్యాదిలక్షణం కార్యకరణసఙ్ఘాతం ప్రాప్య - పురుషేణోపయుజ్యమానాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి - తదాధ్యాత్మికం మే విజానీహీ నిగదతః ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — అత్యన్తదుర్లక్ష్యం-నామరూపాఖ్యాం దుర్జ్ఞానం ద్వ్యసాన్తరాదాగతం పద్యాదీత్యర్థః అగృహ్యమాణమితి భేదః యథా ను ఖలు ఇత్యాదివాక్యం వృత్తానువాదపూర్వకమవతారయతి (ఏవం తావదితి) యథా ఖల్వేకైకా దేవతా పురుషం ప్రాప్య త్రి[illegible]వతి-తథేదానీం తదాధ్యాత్మికం త్రివృత్కరణం మే విజానీహీతి సమ్బన్ధః ఆధ్యాత్మికం- త్రివృత్కరణమితి శేషః ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (యద్వవిజ్ఞాతమివాభూదిత్యేతాసామేవ దేవతానాం సమాస ఇతి తద్విదాఞ్చక్రుః) ఉక్తార్థః. యదు- యత్తూక్తేన రూపేణాజ్ఞాయమానమభూత్ -కపిలపీతమాఞ్జిష్ఠనాసరశోణాదిరూపవత్త్వేన జ్ఞాయమానం రోహితశుక్లకృష్ణతేజోఽబన్నసముదాయాత్మకమేవ- నతు తతోఽతిరిక్తమితి జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః ఏవం సర్వస్యాపి ప్రపఞ్చస్య త్రివృత్కృతతేజోఽబన్నరూపత్వేన తదభేదం ప్రసాధ్యాధ్యాత్మం మాంసలోహితమజ్జాఽస్థిలక్షణస్య దేహస్య త్రివృత్కృతతేజోఽబన్నాభేదమిన్ద్రియమనఃప్రాణానాం చ త్రివృత్కృతతేజోఽబన్నాప్యాయితత్వం, ప్రదర్శయితుం ప్రస్తౌతి (యథా ను ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి) తేజోఽబన్నాని పురుషేణ భుజ్యమానాని పురుషం ప్రాప్య యథా త్రిధా త్రిధా పరిణమన్తే- తం పరిణామప్రకారం శృణ్విత్యర్థః ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

శం — ఇత్యుక్త్వాహ- అన్నమశితం- భుక్తం త్రేధా విధీయతే - జాఠరేణాగ్నినా పచ్యమానం త్రిధా విభజ్యతే కథం. తస్య - అన్నస్య త్రేధా విధీయమానస్య యః స్థవిష్ఠః- స్థూలతమో ధాతుః- స్థూలతమం వస్తు విభక్తస్య స్థూలోఽంశః. తత్పురీషం భవతి యో మధ్యమోఽంశః-ధాతురన్నస్య- తద్రసాదిక్రమేణ పరిణమ్య మాంసం భవతి యోఽణిష్ఠః - అణుతమో ధాతుః స ఊర్ధ్వం హృదయం ప్రాప్య సూక్ష్మాసు హితాఖ్యాసు నాడీష్వనుప్రవిశ్య వాగాదికరణసఙ్ఘాతస్య స్థితిముత్పాదయన్మనో భవతి - మనోరూపేణ విపరిణమన్మనస ఉపచయం కరోతి తతశ్చాన్నోపచితత్వాన్మనసో భౌతికత్వమేవ- న వైశేషికతన్త్రోక్తలక్షణం నిత్యం నిరవయవం చేతి గృహ్యతే యదపి మనోఽస్య దైవం చక్షురితి వక్ష్యతి - తదపి న నిత్యత్వాపేక్షయా కిం తర్హి సూక్ష్మవ్యవహితవిప్రకృష్టాదిసర్వేన్ద్రియవిషయవ్యాపకత్వాపేక్షయా యచ్చాన్యేన్ద్రియవిషయాపేక్షయా నిత్యత్వం-తదప్యాపేక్షికమేవేత్యసత్ సదేకమేవాద్వితీయమితి శ్రుతేః ౧

ఆ — కథం త్రేధా విభజ్యమానత్వం, కథం వా తస్య వినియోగ, ఇతి ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) (రసాదీతి) ఆదిశబ్దేన రుధిరాదిగృహ్యతే తస్య కర్మఫలస్య నాడీ దరో భోక్తేతి హితాఖ్యా నాడ్యః తాస్విత్యాదిర్యావల్ కథమన్నోపయోగాత్ప్రాగేవ మనసస్సిద్ధత్వాత్తస్య నోభవతీత్యుచ్యతే - తత్రాహ (మనోరూపేణేతి) మనసోఽన్నోపచితత్వవచనాద్వైశేషికపరిభాషా పరిభాషితా వేదితవ్యేత్యాహ (తతశ్చేతి) మనసోఽద్వైతత్వనిశేషణాన్నిత్యత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) కేనాభిప్రాయేణ తర్హి విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం తర్హీతి) తర్హి చక్షురాదిభ్యో వైలక్షణ్యాదస్తి తదపేక్షయా నిత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చేతి) యద్వా-చక్షురాదిష్వసత్స్వపి మనసస్సత్త్వోపలమ్భాత్తదపేక్షయా తస్య నిత్యత్వమేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చేతి) ఆత్మవన్మనో నిత్యం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సదితి) ౧

రం — (అన్నమశితం త్రేధా విధీయతే) అశితం-పురుషేణ భుక్తం జాఠరాగ్నినా పచ్యమానమన్నం స్థవిష్ఠమధ్యమాణిష్ఠరూపేణ త్రేధా విభక్తం భవతి. (తస్య యస్స్థవిష్ఠో ధాతుస్తత్పురీషం భవతి యో మధ్యమస్తన్మాంసం యోఽణిష్ఠస్తన్మనః) స్థూలాంశః పురీషతామాపద్యతే. మధ్యమాంశస్తు మాంసతాం. అణిష్ఠాంశస్తు మనస ఆప్యాయకతామాపద్యతే. మనసః ఆహఙ్కారికత్వేన అన్నవికారత్వాభావాదితి భావః. ౧

౬.— ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్తే తాసాం యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తన్మూత్రం భవతి యో మధ్యమస్తల్లోహితం యోఽణిష్ఠః స ప్రాణః॥ ౨

తేజోఽశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తదస్థి భవతి యో మధ్యమః స మజ్జా యోఽణిష్ఠః సా వాక్॥ ౩

అన్నమయꣳ హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

శం — తథా- ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్తే తాసాం యః స్థవిష్ఠో ధాతుః- తన్మూత్రం భవతి యో మధ్యమః- తల్లోహితం భవతి యోఽణిష్ఠః- స ప్రాణో భవతి వక్ష్యతిహి ఆపోమయః ప్రాణో న పిబతో విచ్ఛేత్స్యత ఇతి ౨

ఆ — భుక్తస్యాన్నస్య త్రైవిధ్యముక్త్వా పీతానామపాం త్రైవిధ్యమాహ (తథేతి) ౨

రం — (ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్త ఇత్యాది) (యోఽణిష్ఠః స ప్రాణః) [illegible] ప్రాణాప్యాయనహేతుభవతీత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం ౨

శం — తథా- తేజోఽశితం- తైలఘృతాది భక్షితం త్రేధా విధీయతే తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుః- తదస్థి భవతి యో మధ్యమః- స మజ్జా- అస్థ్యన్తర్గతః స్నేహః యోఽణిష్ఠః- సా వాక్ తైలఘృతాదిభక్షణాద్ధి వాగ్విశదా భాషణే సమర్థా భవతీతి ప్రసిద్ధం లోకే ౩

ఆ — కథం తేజసః - అగ్న్యాదేరశనమిత్యాశఙ్క్యాహ (తైలేతి) మజ్జాశబ్దార్థమాహ (అస్థీతి) యోఽణిష్ఠః సా వాగిత్యుక్తం వ్యాకరోతి (తైలఘృతాదీతి) ౩

రం.— (తేజోఽశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తదస్థి భవతి యో మధ్యమః స మజ్జా యోఽణిష్ఠః సా వాక్) తైలఘృతాదికం తేజశ్శబ్దేనోచ్యతే మజ్జా- అస్థ్యన్తర్గతస్నేహో ధాతువిశేషః ఘృతతైలాదేః పీతస్య [illegible] శిష్టం పూర్వవత్ ౩

శం.— యత ఏవం- అన్నమయꣳ హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణః తేజోమయీ వాక్ ననుకేవలాన్నభక్షిణ ఆఖుప్రభృతయో వాగ్మినః ప్రాణవన్తశ్చ తథా- అబ్మాత్రభక్ష్యాః సాముద్రా మీనమకరప్రభృతయో మనస్వినో వాగ్మినశ్చ. తథా- స్నేహపానామపి ప్రాణవత్త్వం మనస్విత్వం చానుమేయం యది సన్తి- తత్ర కథమన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాద్యుచ్యతే నైష దోషః- సర్వస్య త్రివృత్కృతత్వాత్సర్వత్ర సర్వోపపత్తేః. న హ్యత్రివృత్కృతమన్నమశ్నాతి కశ్చిత్, ఆపో వాఽత్రివృత్కృతాః పీయన్తే, తేజో వాఽత్రివృత్కృతమశ్నాతి కశ్చిత్, ఇత్యన్నాదానామాఖుప్రభృతీనాం వాగ్మిత్వం ప్రాణవత్త్వం చేత్యాద్యవిరుద్ధం ఇత్యేవం ప్రత్యాయితః శ్వేతకేతురాహ- భూయ ఏవ- పునరేవ మా- మాం భగవాన్ అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాది విజ్ఞాపయతు- దృష్టాన్తేనావగమయతు నాద్యాపి మమాస్మిన్నర్థే సమ్యఙ్నిశ్చయో జాతః యస్మాత్తేజోఽబన్నమయత్వేనావిశిష్టే దేహ ఏకస్మిన్నుపయుజ్యమానాన్యన్నాప్తేజాంసి [illegible] ధాతురూపేణ మనః ప్రాణవాచ ఉపచిన్వన్తి స్వజాత్యనతిక్రమేణేతి దుర్విజ్ఞేయమిత్యభిప్రాయః - అతో భూయ ఏవేత్యాద్యాహ. తమేవముక్తవన్తం తథాస్తు సోమ్యేతి హోవాచ పితా ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — భుక్తస్యాన్నస్య, పీతానామపాం, అశితస్య తైలాదేః, యోఽణిష్ఠో ధాతుః- మనఃప్రాణవాగాత్మనా వ్యవస్థితం - అతస్తేషామన్నాదిమయత్వం యుక్తమిత్యాహ (యత ఇతి) [illegible] (నన్వితి) ఆఖుప్రముఖానాం [illegible] (నైష దోష ఇతి) సర్వస్యాన్నాదేస్త్రివృత్కరణస్యోక్తత్వాత్, [illegible] సర్వభక్షకత్వోపపత్తేర్మనఆదేరన్నాదిమయత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః [illegible] (నహీత్యాదినా) ఉక్తరీత్యా మనఆదేరన్నాదిమయత్వే ప్రత్యాయనద్వారా ప్రత్యాయితే సతి శ్వేతకేతుశ్చోదయతీత్యాహ (ఇత్యేవమితి) సర్వేషాం సన్నిధానావిశేషేఽన్నస్యైవ [illegible] మన ఏవోపచినోతి - న ప్రాణమిత్యత్ర నియామకాసిద్ధిరిత్యాహ (నాద్యాపీతి) [illegible] విశేషమాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ఏకస్మిన్నుదరే ప్రవిష్టానామన్నాదీనాం మిశ్రీభూతత్వాత్, [illegible] సర్వభూతగుణవ్యఞ్జకత్వేన సర్వభూతారబ్ధత్వాత్ [illegible] స్వజాత్యనతిక్రమేణేత్యర్థః యస్మాదేవమభిప్రాయశ్శ్వేతకేతోః- అత ఇతి యోజనా మనఆదేరన్నాదిమయత్వముపపాదయితుముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (తమేవమితి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— దధ్నస్సోమ్య మథ్యమానస్య యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తత్సర్పిర్భవతి॥ ౧

ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నస్యాశ్యమానస్య యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తన్మనో భవతి॥ ౨

అపాగ్ం సోమ్య పీయమానానాం యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి స ప్రాణో భవతి॥ ౩

తేజసస్సోమ్యాశ్యమానస్య యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి సా వాగ్భవతి॥ ౪

అన్నమయగ్ం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి భూయ ఏవ మా భగవాన్

విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

రం.— (అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి) ఉక్తరీత్యా మనః ప్రాణవాచాం అన్నజలతేజస్సారత్వం శాప్యాయితత్వాన్మనోఽన్నమయం- ప్రాణోఽమ్మయః- తేజోమయీ వాగిత్యర్థః నను కేవలాన్నభక్షణేన మూకప్రభృతీనామపి వాగ్మిత్వప్రాణవత్త్వదర్శనాత్ ఉమ్మాత్రభక్షణేనాపి ముక్త్యాదీనాం మనస్విత్వవాగ్మిత్వదర్శనాత్, ఘృతతైలమాత్రభక్షణేనాపి మనస్విత్వప్రాణవత్త్వదర్శనాత్, కథమన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగిత్యుపపద్యత ఇతి చేత్. సర్వస్యాపి త్రివృత్కృతత్వేన సర్వస్యాపి భక్ష్యస్య తేజోఽబన్నరూపత్వాత్ అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగిత్యుపపద్యత ఇత్యేనం తిరితి ద్రష్టవ్యం (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి) భూయః- పునరపి సమ్యక్ప్రష్టాన్తైరముమర్థం దర్శయేతి శిష్యః ప్రార్థయామాసేత్యర్థః (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) ఆచార్యోపి తథాస్త్విత్యువాచేత్యర్థః ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— శృణు తత్ర దృష్టాన్తం- యథైతదుపపద్యతే - యత్పృచ్ఛసి దధ్నస్సోమ్య మథ్యమానస్య యోఽణిమా - అణుభావః, స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి- సమ్భూయోర్ధ్వం నవనీతభావేన గచ్ఛతి తత్సర్పిర్భవతి ౧

ఆ.— యత్త్వం మన ఆదేరన్నాదిమయత్వం కథమితి పృచ్ఛసి - తదిదం యథోపపద్యతే - తథా తత్రాన్నాదిమయత్వే తస్య స్రష్టృత్వం ప్రష్టుం సమ్యక్ నవపి సూక్ష్మభాగస్య పృథగేవ కార్యకరత్వే దృష్టాన్తమాహ (దధ్న ఇతి) ౧

రం.— (దధ్నస్సోమ్య మథ్యమానస్య యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తత్సర్పిర్భవతి) హే సోమ్య మథ్యమానస్య దధ్నః ఊర్ధ్వముద్గతో ఽణీయానంశో యథా సర్పిర్భవతీత్యర్థః ౧

శం.— యథాఽయం దృష్టాన్తః- ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నస్య - ఓదనాదేరశ్యమానస్య - భుజ్యమానస్యౌదర్యేణాగ్నినా వాయుసహితేన మథ్యమానస్య యోఽణిమా - స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తన్మనో భవతి - మనోఽవయవైస్సహ సమ్భూయ మన ఉపచినోతీత్యేతత్ ౨

ఆ.— దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి) ఖజః- మన్థాః. తేన మథ్యమానస్య దధ్నో యథాఽణిమా- తథాఽయమోదనస్యాన్నస్యాణిమేతి యోజ్యం కథం తన్మనో భవతీత్యుచ్యతే- ప్రాగపి మనసస్సిద్ధత్వాత్ (మనోఽవయవైరితి) ౨- ౩- ౪

రం.— (ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నస్యాశ్యమానస్య యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి తన్మనో భవతి) ఏవమేవ- ఉక్తదృష్టాన్తవదేవ జాఠరాగ్నినా పచ్యమానస్యాన్నస్య యోఽణిమా- అణీయానంశః, స ఊర్ధ్వ ఉద్గతో మనో భవతి- మనస ఆప్యాయకో భవతీత్యర్థః సముదీషతి- ఉత్పతతీత్యర్థః పర్మ నేష్యతి హితాతుః. ౨

శం.— తథా- అపాం సోమ్య పీయమానానాం యోఽణిమా- స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి స ప్రాణో భవతి ౩

రం.— (అపాం సోమ్య పీయమానానాం యోఽణిమా స ఊర్ధ్వస్సముదీషతీత్యాది) పూర్వవదర్థః ౩-౪

శం.— ఏవమేవ ఖలు సోమ్య తేజసోఽశ్యమానస్య యోఽణిమా- స ఊర్ధ్వస్సముదీషతి సా వాగ్భవతి. ౪

శం.— అన్నమయం హి సోమ్య మనః, ఆపోమయః ప్రాణః, తేజోమయీ వాగ్, ఇతి యుక్తమేవ మయా ప్రాయః అతోఽన్నతేజసోర సైవేత త్సర్వమేవం - మన స్త్వన్నమయమిత్యత్ర నైకాన్తేన మమ నిశ్చయో జాతః అతో భూయ ఏవ మా భగవాన్మనసోఽన్నమయత్వం దృష్టాన్తేన విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా, ... ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— షోడశకలస్సోమ్య పురుషః పఞ్చదశాహాని మాఽశీః కామమపః పిబాపోమయః ప్రాణో నపిబతో విచ్ఛేత్స్యత ఇతి॥ ౧

సహ పఞ్చదశాహాని నాశాథ హైనముపససాద కిం బ్రవీమి భో ఇత్యృచస్సోమ్య యజూంషి సామానీతి స హోవాచ న వై మా ప్రతిభాన్తి భో ఇతి॥ ౨

ఆ — మనస అదేరన్నాదిమయత్వముపసంహరతి (అన్నమయం హీతి) అతః భవదభిప్రాయానురూపమేతత్సర్వమితి- ప్రాణస్యాబ్మయత్వం, వాచస్తేజోమయత్వం, చోచ్యతే హృదయప్రదేశే ప్రాణాదిసన్నిధానాదిశేషేకత్వం మనస ఏవాన్నరసేనోపచయ ఇత్యేతన్నాద్యాపి సమాహితమిత్యాహ (మనస్త్వితి) మనసోఽపి శేషతోఽన్నమయత్వమనుపపాదయితుముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (భూయ ఇతి). ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాది) స్పష్టం (భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి) మనసోఽన్నమయత్వం యథాబుద్ధ్యారూఢం భవతి- తథా ప్రతిపాదయేతి శ్వేతకేతురాహేత్యర్థః (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) పూర్వవదర్థః ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్

శం — అన్నస్య భుక్తస్య యోఽణిష్ఠో ధాతుః- స మనసి శక్తిమధాత్ సోఽన్నోపచితా మనసశ్శక్తిః షోడశధా ప్రవిభజ్య పురుషస్య కలాత్వేన నిర్దిదిక్షితా తయాఽన్నోపచితయా మనసశ్శక్త్యా షోడశధా ప్రవిభక్తయా సంయుక్తః- తద్వాన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతలక్షణో జీవవిశిష్టః షోడశకల ఉచ్యతే యస్యాం సత్యాం ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞాతా సర్వక్రియాసమర్థః పురుషో భవతి, హీయమానాయాం చ యస్యాం సామర్థ్యహానిః, వక్ష్యతి చ * అన్నస్యాయి ద్రష్టేత్యాది సర్వస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య సామర్థ్యం మనఃకృతమేవ - మానసేన హి బలేన సమ్పన్నా బలినో దృశ్యన్తే లోకే ధ్యానాహారాశ్చ కేచిత్ - అన్నస్య సర్వాత్మకత్వాత్. అతోఽన్నకృతం మానసం వీర్యం. షోడశకలాః యస్య పురుషస్య సోఽయం షోడశకలః పురుషః ఏతచ్చేత్ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛసి- పఞ్చదశసఙ్ఖ్యాకాన్యహాని మాఽశీః- అశనం మా కార్షీః కామం- ఇచ్ఛాతోఽపః పిబ - యస్మాన్న పిబతోఽపస్తే ప్రాణో విచ్ఛేదమాపత్స్యతే యస్మాదాపోమయః - అబ్వికారః ప్రాణ ఇత్యవోచామ. న హి కార్యం స్వకారణోపష్టమ్భమన్తరేణావిభ్రంశమానం స్థాతుముత్సహతే ౧

ఆ — అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం మనసోఽన్నరసోపచితత్వం దర్శయితుమన్నరసజనితాం శక్తిం కలాత్వేన కల్పయతి (అన్నస్యేత్యాదినా) ...దినా విచ్ఛేదేన షోడశధా కల్పనం ద్రష్టవ్యం తథాపి పురుషస్య కథం షోడశకలత్వం- అత ఆహ (తయేతి) తామేవ ప్రకృతామన్నరసకృతాం శక్తిం విశినష్టి (యస్యామితి) తయా సంయుక్తః పురుషః షోడశకల ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః అన్నరసజనితమానసశక్తిప్రయుక్తం సఙ్ఘాతస్య సామర్థ్యమిత్యత్ర వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతి చేతి) అపి- లాభోఽస్యాస్తీత్యాపి యావదన్నం ప్రాప్తో భవతి- తావదేవాస్య ద్రష్టేత్యాదివ్యవహారస్సమ్భవతీత్యర్థః ఉక్తేఽర్థే లోకానుభవమనుకూలయతి (సర్వస్యేతి) తదేవ స్పష్టయతి (మానసేనేతి) కించ- కేచిన్మానసేనైవ బలేన ధ్యానాహారా దృశ్యన్తే- తచ్చ ధ్యానమన్నపరమ్పరాపరినిష్పన్నం- అన్నస్యైవ దేహాదిరూ... (ధ్యానేతి) ఏవం పాతనికాం కృత్వా షోడశకలశబ్దార్థమాహ (అత ఇతి) యతోఽన్నకృతం మానసం వీర్యం - అత స్తదేవ షోడశధా విభజ్య కలా యస్యేతి- యోజనా ఏతచ్ఛబ్దేనాన్నకృతం మానసం వీర్యం పరామృశ్యతే విచ్ఛేత్స్యతే- విచ్ఛేదమాపత్స్యతేయస్మాత్ - తస్మాదపః పిబేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః అబాం పానపరిత్యాగే ప్రాణవిచ్ఛేదే కారణమాహ (యస్మాదితి) ప్రాణస్యాప్ యుక్తస్యాపి కిమిత్యపాం పరిత్యాగే తస్యోచ్ఛేదః - తత్రాహ (న హీతి) ౧-౨

రం — (షోడశకలస్సోమ్య పురుషః) షోడశాంశయుక్తమన ఆదికలాయుక్తః పురుషః తేతేశ్చ మన ఆదేష్షోడశాంశః ప్రత్యహం భుజ్యమానైరన్నాదిభిరాప్యాయితో భవతి. (పఞ్చదశాహానీతి) తత్ర పఞ్చదశాహాని మా భుఙ్క్థాః (కామమపః పిబ) యథేష్టం జలం పిబ (ఆపోమయః ప్రాణో నపిబతో విచ్ఛేత్స్యత ఇతి) జలపానే ప్రాణవిచ్ఛేదో న భవతి- జలమయత్వాత్ప్రాణస్యేత్యాచార్య ఉవాచేత్యర్థః ౧

శం — స హ ఏవం శ్రుత్వా మనసోఽన్నమయత్వం ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛన్ పఞ్చదశాహాని నాశ- అశనం నకృతవాన్. అథ- షోడశేఽహని హైనం- పితరముపససాద- ఉపగతవాన్ ఉపగమ్య చోవాచ- కిం బ్రవీమి భో ఇతి ఇతర ఆహ - ఋచస్సోమ్య యజూంషి సామాన్యధీష్వేతి. ఏవముక్తః పిత్రాహ న వై మా- మాం ఋగాదీని ప్రతిభాన్తి- మమ మనసి న దృశ్యన్త ఇత్యర్థః భో- హే భగవన్నితి ౨

రం — (స హ పఞ్చదశాహాని నాశ) ఏవం పిత్రోక్తః పుత్రః పఞ్చదశాహాని నాశ- న భుక్తవాన్ (అథ హైనముపససాద కిం బ్రవీమి భో ఇతి) షోడశేఽహని పితరముపసన్నశ్శిష్యః భగవన్ కిం బ్రవీమీత్యుక్తవానిత్యర్థః ఇతర ఆహ (ఋచస్సోమ్య యజూంషి సామానీతి) అధీతాన్వదేత్యుక్తవానిత్యర్థః (స హోవాచ న వై మా ప్రతిభాన్తి భో ఇతి) మాం ప్రతి వేదాన ప్రతిభాన్తీతి ఇతరః ప్రత్యుక్తవానిత్యర్థః ౨

ఉ.— తగ్ంహోవాచ యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యైకోఽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః పరిశిష్టః స్యాత్తేన తతోఽపి న బహు దహేదేవగ్ం సోమ్య తే షోడశానాం కలానామేకా కలాఽతిశిష్టా స్యాత్తయైతర్హి వేదాన్నానుభవస్యశానాథ మే విజ్ఞాస్యసీతి॥ ౩

స హాశాథ హైనముపససాద తగ్ంహ యత్కిఞ్చ పప్రచ్ఛ సర్వగ్ంహ ప్రతిపేదే తగ్ంహోవాచ॥ ౪

§ యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యైకమఙ్గారం ఖద్యోతమాత్రం పరిశిష్టం తం తృణైరుపసమాధాయ ప్రజ్వాలయేత్తేన తతోఽపి బహు దహేత్॥ ౫

ఏవగ్ం సోమ్య తే షోడశానాం కలానామేకా కలాఽతిశిష్టాఽభూత్సాఽన్నేనోపసమాహితా ప్రాజ్వాలీత్తయైతర్హి వేదాననుభవస్యన్నమయగ్ం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి తద్ధాస్య విజజ్ఞావితి విజజ్ఞావితి॥ ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

శం.— ఏవముక్తవన్తం పితాహ - శృణు తత్ర కారణం - యేన తే తా ఋగాదయో న ప్రతిభాన్తీతి తం హోవాచ యథా లోకే హే సోమ్య మహతః - మహత్పరిమాణస్యాభ్యాహితస్య - ఉపచితస్యేన్ధనైరగ్నేరేకోఽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః - ఖద్యోతపరిమాణః శాన్తస్య పరిశిష్టః - అవశిష్టః స్యాత్ - భవేత్. తేన - అఙ్గారేణ తతోఽపి - తత్పరిమాణాదీషదపి న బహు దహేత్ ఏవం సోమ్య తే తవాన్నోపచితానాం షోడశానామేకా కలా - అవయవోఽతిశిష్టా - అవశిష్టా స్యాత్ తయా త్వం ఖద్యోతమాత్రాఙ్గారతుల్యయైతర్హి - ఇదానీం వేదాన్నానుభవసి - న ప్రతిపద్యసే అశిత్వాథ మే - మమ వచః అథైవ విజ్ఞాస్యసి అశాన - భుఙ్క్ష్వ తావత్ ౩

ఆ.— ఋగాద్యప్రతిభానం తత్ర కస్మాదిత్యపేక్షాయాం ... ౩-౪-౫

రం.— (తం హోవాచ) పితా పృష్టః ప్రత్యుక్తః (యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యైకోఽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః పరిశిష్టః స్యాదిత్యాది) హే సోమ్య యథా లోకే మహతః ... ప్రజ్వలితస్యాగ్నేః శాన్తస్య ఏకోఽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః పరిశిష్టః స్యాత్ తేన - అఙ్గారేణ తతోఽపి - ఖద్యోతమాత్రపరిమాణాత్ కిఞ్చిదపి న బహు దహేత్ ఏవమేవ హే సోమ్య తేఽన్నోపచితానాం షోడశానాం మనసోంఽశానామేకోంఽశోఽవశిష్టః పఞ్చదశదినేషు పఞ్చదశకలానాం క్షీణత్వాదిదానీం ... వేదాన్ న ప్రతిపద్యసే అశాన - భుఙ్క్ష్వ తతో భుక్త్వా మే - మదుక్తం జ్ఞాస్యసీత్యర్థః ౩

శం.— స హ ... హాశ - భుక్తవాన్ అథ - అనన్తరం స్నానం ... పితరం శుశ్రూషురుపససాద తం హ - ఉపాగతం పుత్రం యత్కిఞ్చ ఋగాదిషు ప్రపచ్ఛ గ్రన్థరూపం - అర్థజాతం చ పితా - స శ్వేతకేతుః సర్వం హ తత్ ప్రతిపేదే ఋగాద్యర్థతో గ్రన్థతశ్చ తం హోవాచ పునః పితా. ౪

రం.— (స హాశాథ హైనముపససాద) ఏవం పిత్రోక్తః సః - శ్వేతకేతుః - భుక్తవాన్ అథ - భుక్త్వా పితరముపసన్నః (తం హ యత్కిఞ్చ పప్రచ్ఛ సర్వం హ ప్రతిపేదే) తం తదా పితా యద్యత్పృష్టవాన్ - తత్తత్సర్వం సఞ్జాతవానిత్యర్థః. (తం హోవాచ) పితేతి శేషః ౪

శం.— (యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యేత్యాది) సమానం. ఏకమఙ్గారం శాన్తస్యాగ్నేః ఖద్యోతమాత్రం పరిశిష్టం తం తృణైః శుష్కైరుపసమాధాయ ప్రజ్వాలయేత్ - వర్ధయేత్ తేన - ఇద్ధేనాఙ్గారేణ తతోఽపి - పూర్వపరిమాణాద్బహు దహేత్. ౫

రం.— (యథా సోమ్య మహతోఽభ్యాహితస్యైకమఙ్గారం ఖద్యోతమాత్రమిత్యాది) యథా మహతో జ్వలితస్యాగ్నేః శాన్తస్య ఏకమఙ్గారం ఖద్యోతమాత్రం పరిశిష్టం తృణాదిభిః ... ప్రజ్వాలయేత్ - ప్రకర్షేణ సమన్తాద్వర్ధయేత్ తేన - ఏవం వృద్ధేనాఙ్గారేణ తతోఽపి - పూర్వపరిమాణాద్బహు దహేదిత్యర్థః ౫

శం.— ఏవం సోమ్య తే షోడశానామన్నకలానాం - సామర్థ్యరూపాణామేకా కలాఽతిశిష్టాఽభూత్ - అవశిష్టాసీత్ పఞ్చదశాహాన్యభుక్తవతః సైకా కలా ... అతిశిష్టా కలా తవాన్నేన భుక్తేనోపసమాహితా - వర్ధితా. ఉపచితా ప్రాజ్వాలీత్ - దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం. ప్రజ్వలితా వర్ధితేత్యర్థః ప్రాజ్వలీదితి పాఠాన్తరం తదా తేనోపసమాహితా సు ప్రజ్వలితవతీత్యర్థః. తయా - వర్ధితయైతర్హి - ఇదానీం

§ ప్రాజ్వాలయేదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

వేదాననుభవసి- ఉపలభసే ఏవం వ్యావృత్త్యనువృత్తిభ్యామన్నమయత్వం మనసస్సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాది) యస్మాదేవం తస్మాన్మనసోఽన్నమయత్వం తవ సిద్ధం- తథా ఆపోమయః ప్రాణః, తేజోమయీ వాక్, ఇత్యేతదపి సిద్ధమేవేత్యభిప్రాయః. తదేతద్ధాస్య - పితురుక్తం మనఆదీనామన్నాదిమయత్వం విజజ్ఞౌ- విజ్ఞాతవాన్ శ్వేతకేతుః ద్విరభ్యాసస్త్రివృత్కరణప్రకరణపరిసమాప్త్యర్థః ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్

అ — వ్యావృత్తిః- వ్యతిరేకః అన్నోపరమాగాద్వాగేవ మనసః సామర్థ్యాభావః అనువృత్తిః- అన్వయః అన్నోపయోగేన మనసస్సామర్థ్యమితి భేదః మనసోఽన్నమయత్వముపపాదయితుముపక్రాన్తం - అపోమయః ప్రాణ ఇత్యాదికమపి ద్రష్టవ్యమిత్యాహ - తత్రాహ (యస్మాదితి) విద్యాసమాప్తిమవరోహకథం ద్విర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్విరభ్యాస ఇతి) ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డటీకా

రం — (ఏవం సోమ్య తే షోడశానాం కలానామేకా కలాఽతిశిష్టాఽభూదిత్యాది) ఏవమేవ - ఖద్యోతమాత్రవశిష్టవత్ హే సోమ్య తే షోడశానాం మనోంశానామేకా కలాఽవశిష్టాఽన్నేనాప్యాయితా ప్రాజ్వాలీత్ - ప్రజ్వలితా, స్వకార్యకరణసమర్థాఽభూదిత్యర్థః ప్రాజ్వాలీదిత్యుదీక్ష్యాత్వాన్తస్యః అతో వేదానిదానీం ప్రతిపద్యసే ఇత్యర్థః. (అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణ ఇత్యాది) అతోఽన్నమయమేవ మనః ఆపస్తేజోవదిత్యా ఆపోమయః ప్రాణః, తేజోమయీ వాక్, ఇతి జానీహీత్యాచార్యేణోక్తవాన్ శిష్యః (తద్ధాస్య విజజ్ఞావితి విజజ్ఞావితి) తత్- మనఆదీనామన్నమయత్వాదికమస్య-పితురుపదేశాత్ శ్రోత్రజ్ఞాతవానిత్యర్థః ద్విరభ్యాసస్త్రివృత్కరణప్రకారపరిసమాప్త్యర్థః ప్రకృతవిషయాణ్యధికరణాని లిఖ్యన్తే-ద్వితీయాధ్యాయే * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి స్వాంశభూతేన జీవేన స్వస్యైవానుప్రవేశవ్యాకరణకర్తృత్వాభిధానాత్, పరదేవతాయాః స్వేనరూపేణానుప్రవేశానుక్తేః హిరణ్యగర్భస్య చ నామరూపవ్యాకర్తృత్వస్య పురాణాదిషు ప్రసిద్ధత్వాత్, పరమాత్మాంశభూతో హిరణ్యగర్భ ఏవ ప్రవేశనామరూపవ్యాకరణయోః కర్తా నచైవం *వ్యాకరవాణీతి పరమాత్మనోఽనుసన్ధానస్య వ్యక్తత్వాదిదం వాచ్యం- జీవసమష్ట్యాత్మనా యస్య ప్రవేశవ్యాకరణకర్తృత్వం హిరణ్యగర్భస్య పరమాత్మాంశతయా ఽల్పత్వభిన్నత్వాభావేన తదీయనామరూపవ్యాకర్తృత్వస్య ప్రవేశసమానాధికరణస్య స్వాంశభూతజీవద్వారా పరమాత్మనోఽనుసన్ధానోపపత్తేః ప్రయోజకకర్తృతయా వా వ్యాకరవాణీత్యభిసన్ధ్యుపపత్తేశ్చ యదిపునః పరమాత్మనస్సాక్షాత్ప్రథమాభివ్యక్తేః- తస్మిన్ *అనేనజీవేనేత్యనర్థకం- జీవస్యకర్తృత్వాభావేన చాఽనేనానుప్రవిశ్య స్వయమేవ కరణత్వ ఏవ తృతీయావాచ్యా కరణత్వం చ నోపపద్యతే- యదిపరమాత్మా ప్రయోజకకర్తా. జీవశ్చ ప్రయోజ్యకర్తా, స్యాత్ - ప్రయోజకకర్తుః సాక్షాత్కర్తా కరణం భవతి- ప్రధానక్రియాద్వారేణ ప్రయోజకేన ప్రయోజ్యకర్తుర్వ్యాప్రియమాణత్వాత్ అతః *జీవేనేతి కరణత్వేన నిర్దిశ్యమానో జీవస్సాక్షాత్కర్తృత్వేన నీయతే అతస్తేజోఽబన్నాని ప్రవిశ్య హిరణ్యగర్భ ఏవ నామరూపే వ్యాకరోతి. అతో హిరణ్యగర్భకర్తృకైవ నామరూపవ్యాక్రియేతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిస్తు త్రివృత్కుర్వత ఉపదేశాత్ సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిః- నామరూపవ్యాకరణం త్రివృత్కరణం కుర్వతః పరమాత్మన ఏవ న హిరణ్యగర్భస్య. *అనేనైవ జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్ తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదితి త్రివృత్కరణనామరూపవ్యాకరణయోస్సమానకర్తృకత్వావగమాత్ నచ త్రివృత్కరణం హిరణ్యగర్భకర్తృకం సమ్భవతి - హిరణ్యగర్భస్య త్రివృత్కృతతేజోఽబన్నోత్పాదితత్వాత్ అండసృష్టత్వాదేవ నైసర్గికత్రివృత్కరణకర్తృత్వాసమ్భవాత్. అతో జీవసమష్టిశరీరకస్య పరమాత్మనా నామరూపే వ్యాకరోదితి సిద్ధం * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్యేత్యజ్ఞానపదప్రతిపాదితద్వాక్యవివరణదశాయాం మహోక్తాతత్రైవానుసన్ధేయా. నను * యదగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపం * అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యుత్తరత్ర చ పురుషస్య భుక్తాన్నాదిషు త్రివృత్కరణప్రకారప్రదర్శనాత్ త్రివృత్కరణమపి చతుర్ముఖకర్తృకమేవేత్యత్రాహ- * మాంసాదిభౌమం యథాశబ్దమితరయోశ్చ తయోరుక్తమప్రస్తుతపరకాలం చతుర్ముఖస్రష్టవ్యేష్వపి ఉపపద్యతే అయం * తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదితి త్రివృత్కరణోపదేశస్యాన్యోపపద్యతే-* అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యత్ర మాంసమనసో భూమేః ఏవాణ్వంశానామేవ వ్యవస్థితా రాశ్యన్తరాత్తైజసత్వప్రసఙ్గాత్ యద్యపి పురుషానాం త్రయస్యకారణాం అతఏవ పార్థివాప్యతైజసానాముత్తరోత్తరనాశ్యత్వయోః సూక్ష్మతరకారణత్వం తథాపి పురీషస్య పార్థివత్వం తథా మాంసస్య పార్థివత్వం, తథోఽన్ధస్సూక్ష్మస్య తైజసత్వం, మధ్యస్య గన్ధవత్త్వం తథా * ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్తే తాసాం యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తన్మూత్రం భవతి యో మధ్యమస్తల్లోహితం యోఽణిష్ఠః స ప్రాణః, మూత్రస్య ఆప్యత్వం, లోహితస్య ప్రాణస్య తైజసత్వం, మధ్యస్య గన్ధవత్త్వం తథా *తేజోఽశితమిత్యత్ర అస్థ్నః పార్థివత్వం, మజ్జ్ఞ ఆప్యత్వం వాచః తైజసత్వం, మధ్యస్య గన్ధవత్త్వం నచైవమిష్యతే ప్రథమపర్యాయే పురీషమాంసమనసామపి పార్థివత్వమేవ ప్రతిపాద్యతే- * అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇతి ప్రక్రమాత్. తథా ద్వితీయపర్యాయే మూత్రలోహితప్రాణానామబ్వికారత్వం ప్రతిపాద్యతే తృతీయపర్యాయే అస్థిమజ్జావాచాం తేజోవికారత్వమేవ ప్రతిపాద్యతే అతః * తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదిత్యుక్తత్రివృత్కరణప్రకారః * అన్నమశితమిత్యాదినా న ప్రదర్శ్యతే-తథా సతి హి మనః ప్రాణవాచాం విస్తారాణామపి అణీయస్త్వేన *అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి ఏకరూపత్వం తతః ప్రాగేవ త్రివృత్కృతానాం పృథివ్యాదీనాం పురుషం ప్రాప్తానాం *అన్నమశితమిత్యాదినా ఏకైకస్య త్రేధాపరిణామ ఉచ్యతే. అణ్డస్య సృష్టేః ప్రాగేవ తేజోఽబన్నానాం త్రివృత్కరణేన భవితవ్యం- అత్రివృత్కృతానాం తేషాం కార్యారమ్భసామర్థ్యాత్ అన్యోన్యసంయుక్తానామేవ మహదాద్యారమ్భసామర్థ్యం. తదేవ చ త్రివృత్కరణం తథా చ స్మర్యతే * నానావీర్యాః పృథగ్భూతాస్తతస్తే సంహతిం వినా। నాశక్నువన్ ప్రజాస్స్రష్టుమసమాగమ్య కృత్స్నశః॥

[illegible]

ప్రకృత్యధికరణే- లోకే ఘటకర్తుః కులాలస్యోపాదానత్వాదర్శనాత్ జగత్కర్తుః పరమాత్మనో జగదుపాదానత్వం న సమ్భవతి కించ- నిష్కళతయా ఽప [illegible] ఉపాదానత్వాసమ్భవాచ్చ బ్రహ్మణో నోపాదానత్వం అపితు * అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్ తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమితి ప్రతిపాదనాత్ పరిణామసమర్థా ప్రకృతిరేవోపాదానం - ఈశ్వరస్య తు [illegible] మాత్రమేవేతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్. ప్రకృతిశ్చ-, ఉపాదానం చ బ్రహ్మైవ ఇతరథా [illegible] ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయాః మృత్పిణ్డాదిదృష్టాన్తస్య చోపరోధప్రసఙ్గాత్ న హ్యుపాదానభూతమృత్పిణ్డజ్ఞానవనిమిత్తభూతదణ్డాదిజ్ఞానేన తత్కా

మూ.— ఉద్దాలకో హారుణిః శ్వేతకేతుం పుత్రమువాచ స్వప్నాన్తం మే సోమ్య విజానీహీతి యత్రైతత్పురుషః స్వపితి నామ సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతి తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షతే స్వం హ్యపీతో భవతి॥ ౧

[illegible] అసంకల్పితేనైవ సర్వం జానన్ [illegible] బ్రహ్మ [illegible] ఉపాదానోపాదేయభావవివక్షాయాం [illegible] ప్రతిపాదయతి [illegible] ఆత్మా [illegible] ఉపాదానత్వం [illegible] బ్రహ్మశబ్దవాచ్యం [illegible] కారణం [illegible] ప్రకృతిరిత్యాహ [illegible] బ్రహ్మకారణమిత్యవసీయతే [illegible] ఉపాదానత్వం [illegible] ప్రకృతిర్బ్రహ్మ [illegible] బ్రహ్మోపాదానత్వ [illegible] ప్రకృతిపదస్య సార్థః [illegible] ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్

౮.౧ — యస్మిన్ మనసి జీవేనాత్మనా [illegible] పరా దేవతా ఆదర్శ ఇవ పురుషః ప్రతిబిమ్బేన, జలాదిష్వివ సూర్యాదయః ప్రతిబిమ్బైః, [illegible] యస్మాదయం జీవో మనసి వర్తమానః శ్రవణాదివ్యవహారాయ కల్పతే. తదుపరమే చ స్వం దేవతారూపమేవ ప్రతిపద్యతే [illegible] ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ సధీః స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి [illegible] స్వప్నేన శారీరమిత్యాది ప్రాణస్యైవ ప్రాణో నామ భవతీత్యాది [illegible] తత్ర [illegible] శిక్షయన్ ఉద్దాలకో హారుణిః శ్వేతకేతుం పుత్రమువాచ - ఉక్తవాన్ స్వప్నాన్తం - స్వప్నమధ్యం. స్వప్న ఇతి - దర్శనవృత్తేః స్వప్నస్యాఖ్యా. తస్య మధ్యం - స్వప్నాన్తం. సుషుప్తమిత్యేతత్ అథవా - స్వప్నాన్తం - స్వప్నతత్త్వమిత్యర్థః. తత్రాప్యర్థాత్ సుషుప్తమేవ భవతి స్వమపీతో భవతీతి వచనాత్. న హ్యన్యత్ర సుషుప్తాత్ స్వమపీతిం జీవస్యేచ్ఛన్తి బ్రహ్మవిదః. తత్ర హ్యాదర్శాపనయనే పురుషప్రతిబిమ్బ ఆదర్శగతో యథా స్వమేవ పురుషమపీతో భవతి- ఏవం మనఆద్యుపరమే చైతన్యప్రతిబిమ్బరూపేణ జీవేనాత్మనా మనసి ప్రవిష్టా నామరూపవ్యాకరణాయ పరా దేవతా- సా స్వమేవాత్మానం ప్రతిపద్యతే జీవరూపతాం మనఆఖ్యాం హిత్వా. అతః సుషుప్త ఏవ స్వప్నాన్తశబ్దవాచ్య ఇత్యవగమ్యతే. యత్ర తు సుప్తః స్వప్నాన్ పశ్యతి - తత్స్వప్నం

దర్శనం సుఖదుఃఖసంయుక్తమితి పుణ్యాపుణ్యకార్యం. పుణ్యాపుణ్యయోః సుఖదుఃఖారమ్భకత్వం ప్రసిద్ధం పుణ్యాపుణ్యయోశ్చావిద్యాకామోపష్టమ్భేనైవ సుఖదుఃఖతద్దర్శనకార్యారమ్భకత్వముపపద్యతే. నాన్యథేత్యవిద్యాకామకర్మభిః సంసారహేతుభిస్సంయుక్త ఏవ స్వప్నే జీవస్సంసారీ భవతి అనన్వాగతం పుణ్యేనానన్వాగతం పాపేన తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకాన్ హృదయస్య భవతీతి ద్వావప్యేతదతిచ్ఛన్దా పరమ ఆనన్ద ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః సుషుప్త ఏవ స్వం దేవతారూపం జీవత్వవినిర్ముక్తం దర్శయిష్యామీత్యాహ. స్వప్నాన్తం మే సోమ్య విజానీహి. స్వప్నమధ్యమవధారయేత్యర్థః కదా స్వప్నో భవతీతి ఉచ్యతే. యత్ర. యస్మిన్కాలే ఏతన్నామ భవతి పురుషస్య స్వపితి ప్రసిద్ధం హి లోకే స్వపితీతి. గౌణం చేదం నామేత్యాహ. యదా స్వపితీత్యుచ్యతే పురుషః తదా. తస్మిన్కాలే సతా. సచ్ఛబ్దవాచ్యయా ప్రకృతయా దేవతయా సమ్పన్నో భవతి. సఙ్గతః ఏకీభూతో భవతి మనసి ప్రవిష్టం మనఆదిసంసర్గకృతం జీవరూపం పరిత్యజ్య స్వం. సద్రూపం యత్పరమార్థసత్యం అపీతః. అపిగతో భవతి అతస్తస్మాత్స్వపితీత్యేనమాచక్షతే లౌకికాః. స్వమాత్మానం హి. యస్మాదపీతో భవతి గుణనామప్రసిద్ధితోఽపి స్వాత్మప్రసిద్ధిరస్యేత్యభిప్రాయః కథం పునర్లౌకికానాం ప్రసిద్ధా స్వాపే సమ్పత్తిః జాగ్రచ్ఛ్రమనిమిత్తోద్భవత్వాత్స్వాపస్యేత్యాహుః జాగరితే హి పుణ్యాపుణ్యనిమిత్తసుఖదుఃఖాద్యనేకాయాసానుభవాచ్ఛ్రాన్తో భవతి. తతశ్చాయస్తానాం కరణానామనేకవ్యాపారనిమిత్తగ్లానానాం స్వవ్యాపారేభ్య ఉపరమో భవతి. శ్రుతేశ్చ శ్రామ్యత్యేవ వాక్ఛ్రామ్యతి చక్షురిత్యేవమాది తథా చ గృహీతా వాగ్గృహీతం చక్షుర్గృహీతం శ్రోత్రం గృహీతం మన ఇత్యేవమాదీని కరణాని ప్రాణగ్రస్తాని ప్రాణ ఏకోఽశ్రాన్తః. దేహే కులాయే యో జాగర్తి తదా జీవః శ్రమాపనుత్తయే స్వం దేవతారూపమాత్మానం ప్రతిపద్యతే నాన్యత్ర స్వరూపావస్థానాచ్ఛ్రమాపనోదస్స్యాదితి యుక్తా ప్రసిద్ధిర్లౌకికానాం స్వం హ్యపీతో భవతీతి దృశ్యతే హి లోకే జ్వరాదిరోగగ్రస్తానాం తద్వినిర్మోకే స్వాత్మస్థానాం విశ్రమణం. తద్వదిహాపి స్యాదితి యుక్తం. తద్యథా శ్యేనో వా సుపర్ణో వా విపరిపత్య శ్రాన్త ఇత్యాది శ్రుతేశ్చ ౧

ఆ — త్రివృత్కరణవిషయమవాన్తరప్రకరణం పరిసమాప్య మహాప్రకరణం సద్విషయమేవానువర్తయన్మనసో మూలం జీవస్య సత్స్వరూపం ప్రదర్శయన్ మనస ఉపాధికత్వముక్తమనువదతి (యస్మిన్నితి) ఉపాధేః స్వరూపముక్తం సంవాదయతి (తన్మన ఇతి) ఉపాధ్యుపహితస్య కార్యకరణత్వం దర్శయతి (యన్మయ ఇతి) మనసో భావే జాగ్రత్స్వప్నవ్యవహారం నిరూప్య తదభావే సుషుప్తిమవతారయతి (తదుపరమే చేతి) ఆత్మని మనసో లయాదేవ దర్శనాదివ్యవహారః. న స్వాపే నైతత్ప్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (తదుక్తమితి) ద్వితీయమేవ వాక్యసన్ధిరిత్యేతదుపయుజ్యతే. త్రయ ఏవ తు విజ్ఞానమయో మనోమయశ్చ ఉపపద్యమానముపజీవ్యతే ఏవంభూతమిత్యాకాఙ్క్షాయాం సమనన్తరవాక్యమవతార్య (తస్యేతి) (తత్స్వప్నాయేతి) అత్ర తస్యాం దేవతాయాం తదవస్థానమితి తచ్ఛబ్దార్థః తత్రేతి. ద్వితీయపక్షోక్తిః (అథాదిః) స్వప్నస్య హి కార్యస్య తత్త్వం. కారణం చ సుషుప్తమేవ. సుషుప్తం చ ఏకమేవాజ్ఞానబీజం స్వప్నప్రబోధయోరిత్యుభయోరుపగమనాత్ ద్వితీయవ్యాఖ్యానే సుషుప్తమేవార్థవశాత్ వలితవ్యం. ఇతశ్చ స్వప్నాన్తశబ్దేన సుషుప్తమేవోక్తమిత్యాహ (స్వమితి) సత్స్వవస్థానేఽపి స్వమపీతో భవతీతి వచనమవిరుద్ధమితి చేత్ నేత్యాహ (నహీతి) తత్రాపి కథం స్వాపస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) స్వపితినామ సర్వజనప్రసిద్ధమర్థం నిగమయతి (అత ఇతి) నను స్వప్నాన్తశబ్దస్య స్వప్న ఏవ స్వప్నమేవాన్తే చ. తదాపి స్వమపీతో భవతీత్యవిరుద్ధం. సర్వదా జీవస్య సద్రూపత్వాత్ ప్రాప్తేస్తుల్యత్వాత్. అత ఆహ (యత్రేతి) స్వప్నదర్శనస్య పుణ్యాపుణ్యకార్యత్వం ప్రకటయతి (పుణ్యాపుణ్యయోరితి) న కేవలం పుణ్యాపుణ్యాభ్యామేవ స్వప్నే సంయుజ్యతే. కింత్వవిద్యాదిభిశ్చేతి తత్ర న్యాయమాహ (పుణ్యాపుణ్యయోశ్చేతి) తర్హి స్వప్నవత్సుషుప్తేఽపి స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్వాగతమితి) స జీవరూపే కథం దేవతాభావస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (మనసీతి) తస్మాదిత్యస్యార్థం వ్యాఖ్యానం లేన పరామృష్టం హేతుమేవ స్పష్టయతి (స్వమాత్మానమితి) స్వపితినామ సార్థకత్వం దర్శయతి (గుణేతి) సుషుప్తే స్వరూపావస్థానస్య సుఖాత్మనా, స్మృతిత్వేనానుష్ఠానప్రసఙ్గాత్, స్వరూపావస్థానప్రసిద్ధిర్న స్యాదిత్యాశఙ్క్య పృచ్ఛతి (కథమ్పునరితి) జ్వరాదిరోగగ్రస్తస్య స్వభావస్థితౌ ప్రసిద్ధిః శ్రమాపనోదః. సుషుప్తం చ శ్రమాపనోదావస్థానం. తథా చ తత్ర స్వరూపస్థితిప్రసిద్ధిరవిరుద్ధేత్యాహ (జాగ్రదితి) సఙ్గృహీతం సఙ్క్షేపతో వివృణోతి (జాగరితే హీతి) కరణానామనేకవ్యాపారనిమిత్తగ్లానిర్భవతీత్యత్ర మానమాహ (శ్రుతేశ్చేతి) అనుభవసముచ్చయార్థశ్చకారః సుషుప్త్యవస్థాయాం కరణానాముపరతౌ ప్రమాణమాహ (తథా చేతి) సుషుప్తౌ ప్రాణస్యాపి వాగాదివదుపసంహృతత్వమాశఙ్క్యాహ (కరణానీతి) అన్యథా మృతభ్రాన్తిస్స్యాదితి భావః జీవస్యాపి హి వ్యాపారస్స్యాదితి చేత్. నైవం. కరణాభావాదిత్యాహ (తదేతి) నను సుషుప్తే శ్రమాపనోదమాత్రం. న స్వరూపావస్థానం తత్కథం లౌకికీ ప్రసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నాన్యత్రేతి) ఉక్తమర్థం లౌకికదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (దృశ్యతే హీతి) బృహదారణ్యకశ్రుత్యాలోచనాయామపి సుషుప్త్యవస్థాయామవస్థాద్వయజనితశ్రమాపోహార్థం బ్రహ్మణి ప్రాప్తిరస్త్యేవేత్యాహ (తద్యథేతి) ౧

రం.— ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థం బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య తదుపాదేయత్వం వక్తుం ప్రవృత్తః తేజోఽబన్నాత్మకసకలాచేతనవర్గస్య తదుపాదేయత్వముక్త్వా చేతనవర్గస్యాపి తదుపాదేయతాం ప్రతిపాదయితుం ప్రస్తౌతి (ఉద్దాలకో హారుణిః శ్వేతకేతుం పుత్రమువాచ స్వప్నాన్తం మే సోమ్య విజానీహీతి) స్వప్నాన్తం. సుషుప్తిం ప్రతిపాదయతో మమ వాక్యాద్విజానీహీతి పితా పుత్రమాహ స్మేత్యర్థః ఏవం శిష్యావధానార్థం ప్రతిజ్ఞాయాహ (యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ) యత్ర. యదా పురుషః స్వపితీత్యేతన్నామ భవతి. పురుషః స్వపితీతి శబ్దాయ [illegible] పురుషః [illegible] నామశబ్దః ప్రసిద్ధ్యర్థో వా ఏతత్పురుషః [illegible] (సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి) [illegible]

తస్మిన్ స్వాపకాలే *సదేవసోమ్యేతి ప్రకృతేన సతా సమ్పన్నో భవతి- *స్వమపీతో భవతీత్యర్థః తస్యాపి వసత్సమ్పత్తేః సలిలయరూపత్వాత్ స్వపి
తినామసర్వవచనానుగుణం వివృణోతి (స్వమపీతో భవతి) అతస్స్వశబ్దస్తత్ర న జీవమాత్రపరః- *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతీతి సామాన
ప్రమాణేన సచ్ఛబ్దస్వశబ్దయోరేకవిషయత్వావశ్యమ్భావాత్ సచ్ఛబ్దస్య చాస్మిన్ ప్రకరణే పరమాత్మవిషయత్వాత్ స్వశబ్దోపి తత్పర ఏవ నను జీవస్య
త్వాత్ పరమాత్మనస్తస్య కథం జీవం ప్రతి స్వత్వమితి చేత్ ఉచ్యతే- దేవమనుష్యాదినామరూపాభిమానరాగలోభాదిసంకోచప్రసరవజ్జాగరం తావ
జ్జీవస్య శిష్టః [illegible] దేవమనుష్యాదినామరూపరాగద్వేషలోభమోహాద్యహంకారబాహ్యప్రత్యయనరాకారాభిమానకాలుష్యరహితజీవస్య [illegible]
స్వస్వరూపత్వమిత్యర్థ ఇతి *స్వాప్యయాదితి సూత్రే వా సాత్యన్తభాష్యఖ్యాతత్వాన్నానుపపత్తిః అత్ర అపిపూర్వస్య ఇణ్ధాతోస్సకర్మకత్వాత్ స్వ
మపీత ఇతి ద్వితీయా. (తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షతే స్వం హ్యపీతో భవతి) హి- యస్మాత్ స్వస్మిన్ లీనో భవతి - తస్మాత్ స్వపితీతి లౌకికా ఆచక్షత ఇ
త్యర్థః అత్ర యద్యపి స్వపితిధాతోర్నిష్పన్నస్య స్వపితిశబ్దః - సత్యుస్వశబ్దోపపదాదపీతేః అథాపి శకన్ధ్వాదిషు పరరూపవదుపపద్యత ఇతి
ద్రష్టవ్యం. అత్ర జీవస్య పరమాత్మని లయప్రతిపాదనాత్ జీవస్య తదుపాదేయత్వాజ్జ్ఞానేనాజ్ఞాతత్వముపపాదితం భవతి నను యద
త్రైవ తత్పురుషస్య స్వపితి నామ పురుషశబ్దస్య జీవమాత్రే [illegible] పురుషశబ్దస్య జీవమాత్రే న త్వేవ స్వశబ్దస్యాపి తత్పర్యవసానం
హీనిత్వం నచ పురుషపదస్యాపి బ్రహ్మపర్యన్తత్వకల్పనం యుక్తం- *యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ *తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షత ఇత్యుపక్రమోప
సంహారయోర్లౌకికప్రసిద్ధ్యనువాదాత్, లౌకికానాం బ్రహ్మణి తత్ప్రసిద్ధ్యభావాత్, *సతా సమ్పన్నో భవతి *సత ఆగమ్య న విదుర్ ఇత్యుపక్రమ్య
ప్రతిపాద్యమానస్యాజ్ఞానస్య జీవ ఏవ యుక్తత్వాచ్చ * పురుషస్స్వపితి నామేతి వాక్యస్థపురుషశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వాదావేశస్య శబ్దస్యాపి
బ్రహ్మపర్యన్తత్వం సమ్భవతి కించ- సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి నాత్ర సచ్ఛబ్దితే బ్రహ్మణి స్థూలావస్థజీవవిశిష్టపరమాత్మలయ ప్రతిపాదనేన
ల్యార్థత్వేనాభ్యుపేతే * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇతి వాక్యే పరిష్వక్తత్వమపి జీవశరీరకస్య బ్రహ్మణ ఏవ స్యాత్ న చేష్టాపత్తిః- *సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యో
ర్భేదేనేతి సూత్రే పరిష్వఙ్గకర్తృప్రాజ్ఞేన పరిష్వజ్యమానస్య జీవస్య భేదప్రతిపాదనం విరుధ్యత ఇతి చేత్. అత్ర కేచిత్- శాస్త్రీయ లౌకిక
ప్రసిద్ధిః దేహవ్యతిరిక్తే జీవే ఉభయాభావాత్ అభిజ్ఞప్రసిద్ధిరేవ *స్వపితీత్యాచక్షత ఇత్యనుద్యతే- అభిజ్ఞప్రసిద్ధిశ్చ పరమాత్మని సమ్భవతి. సమ్ప
ద్యమానస్య అగ్నిముఖత్వప్రతిపాద్యమానస్య జ్ఞానమపి జీవద్వారా బ్రహ్మణి సఙ్గంస్యతే * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇతి ప్రతిపాద్యమానస్య పరిష్వ
ఙ్గస్య సత్సమ్పత్త్యైక్యమపి నాభ్యుపగన్తవ్యం * సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇత్యనయోరైకార్థ్యే ఉభ
యోరపి సుషుప్తివిషయత్వాదుపపద్యతే - నతు సర్వాత్మనైకార్థ్యం- యేన సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేనేతి సూత్రం విరుధ్యేత అతః పురుషస్య
పితి నామేత్యత్రాపి పురుషశబ్దో బ్రహ్మపర్యన్త ఏవ - అతః స్వశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వే నానుపపత్తిరిత్యాహుః సార్వాత్రికసమాధానయ తత్ర * సన్మూలాస్సో
మ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి వాక్యవివరణప్రవృత్తైర్భగ
వతా భాష్యకృతా మహాసిద్ధాన్తే *తత్త్వమసీత్యత్ర ద్వయోరుపాదేయత్వాదాకారః కథమితి చేత్ నాత్ర కించిదుపాదేయం ఉపాదీయతే- *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వ
మిత్యనేనైవ ప్రాప్తత్వాత్. అప్రాప్తే హి శాస్త్రమర్థవత్ ఇదం సర్వమితి - సజీవం జగన్నిర్దిశ్య ఐతదాత్మ్యమితి - తస్యైష ఆత్మేతి తత్త్రైవ ప్రతిపాది
తం తత్ర చ హేతురుక్తః *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేతి
వదితి భాషితం అత్ర వ్యాఖ్యాతారః సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనా ఇతి వాక్యే సర్వశబ్దైన ప్రజానాం విశేషితత్వాత్, ప్రజాశ
బ్దస్య చాచిత్సంసృష్టచేతనవిశేషపరత్వాత్, * ఇదం సర్వమసృజతేత్యాదివాక్యాన్తరేషు జ్ఞానాజ్ఞానశబ్దవాచ్యచిదచిదాత్మకస్య జగతస్సర్వశబ్దనిర్దిష్ట
త్వాచ్చ ప్రజాశబ్దేన సజీవం జగన్నిర్దిశ్యతే సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇత్యపదిష్టయం సచ్ఛబ్దవాచ్యబ్రహ్మణీ నోపాదానత్వలయాధారత్వపరం ప్రతిష్ఠా - నిష్ఠా ప
ర్యవసానం లయస్థానమిత్యర్థః సదాయతనా ఇతి సదాధారకత్వముచ్యతే అనేన జగతశ్శరీరత్వం ఫలితం తత్కథమితి చేత్ ఇత్థం ఉత్పత్తిలయహేతు
త్వాభిధానాదయమర్థః తేన స్థితిహేతుత్వాభిధానాత్ సదాయతనాశ్రితపదేన స్థితిహేతుధారకత్వం సిద్ధ్యతి * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావా
పృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠత ఇతి తిష్ఠతి ధాతూక్తస్థితేః ప్రశాసనేన ధారణాధీనత్వావగమాత్ తస్య చ ప్రశాసనస్య * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానామితి అన్తః ప్ర
వేశపూర్వకత్వావగమాత్, తత్ర్పశాఖాప్రత్యయన్యాయేన అన్తః ప్రవేశశాసనధారణానాముత్తరోత్తరాపేక్షత్వాత్ సదాయతనా ఇత్యనే
న ధారకత్వోక్త్యా అన్తః ప్రవిశ్య శాసనేన ధారకత్వలక్షణాత్మత్వస్య ఫలితత్వాత్ జగతశ్శరీరత్వం ఫలితం *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్స
త్ప్రతిష్ఠా, ఇతి ద్వాభ్యాం సదుపాదానకత్వం సదాయతనా ఇత్యనేన సదన్తర్యామికత్వం ఉపాదానోపాదేయభావస్యాభిన్ననిష్ఠత్వాత్, ప్రజాశబ్ద
నాచిత్సంసృష్టజీవమాత్రపరత్వే తస్య సదుపాదానకత్వాసమ్భవాత్, ప్రజాశబ్దేన చ ప్రజాశరీరకం బ్రహ్మైవోచ్యతే *సదాయతనా ఇత్యత్ర సద
న్తర్యామికత్వస్య శరీరభూతచిదచిన్మాత్రనిష్ఠత్వేన చిదచిచ్ఛరీరకబ్రహ్మనిష్ఠత్వాభావాత్ సదాయతనా ఇతి వాక్యానుషక్తప్రజాశబ్దేన శరీరభూతచేత
నాచేతనమాత్రమభిధీయతే. తథా *సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇత్యుపాదానత్వప్రతిపాదకవాక్యైవిశిష్టస్యైవోపాదానత్వాత్ సచ్ఛబ్దేన సూక్ష్మచిదచి
ద్విశిష్టమేవోచ్యతే *సదాయతనా ఇత్యన్తర్యామిత్వప్రతిపాదకవాక్యే విశిష్టస్యాన్తర్యామిత్వాసమ్భవాత్ సచ్ఛబ్దేన విశేష్యమాత్రమభిధీయతే
తజ్జత్వాత్ తల్లత్వాత్ తదనత్వాత్ సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యత్రాపి తజ్జత్వాత్ తల్లత్వాదిత్యుపాదానత్వప్రతిపాదకాంశే విశిష్టమోరేవోపాదానోపాదేయ
[illegible]శబ్దోపివిశిష్టపరః తచ్ఛబ్దోపివిశిష్టపరః. సర్వమిదం తదన్త్వాద్బ్రహ్మేతి తదన్తర్యామిత్వప్రతిపాదకాంశే తు విశిష్టయోశ్శరీరశరీరిభావాసమ్భ
[illegible]శరీరభూతం జగదేవ సర్వశబ్దేనోచ్యతే, తదశబ్దేన కేవలవిశేష్యభూతం బ్రహ్మైవోచ్యతే *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యత్ర ఏషా

త్వాయస్యతదైతదాత్మ్యమిత్యత్రత్యవదనీయతయావిశిష్టస్యైకత్వాభావాదేతచ్ఛబ్దేనవిశేష్యమాత్రంపరామృశ్యతఇతివ్యాసార్యైరుక్తం ఏతత్సర్వం-
గత్వాభావాదసఙ్గతార్థం * కృత్స్నస్యజగతో బ్రహ్మకార్యత్వేనతదన్తర్యామికతయా చతదాత్మ్యత్వేనైక్యాత్తత్ప్రత్యనీకనానాత్వంనిషిధ్యతఇతిమహాసి
ద్ధాన్తభాష్యవ్యాఖ్యానావసరేచవ్యాసార్యైః- యస్య బ్రహ్మకార్యత్వంవిశిష్టస్య- నతస్యైతదన్తర్యామికత్వం. యస్య బ్రహ్మాన్తర్యామికత్వంవిశేషణ
స్య- నతస్య బ్రహ్మోపాదేయత్వం- బ్రహ్మాన్తర్యామికత్వస్యవిశేషణమాత్రనిష్ఠత్వాదితిపరిచోద్య- జగతో బ్రహ్మకార్యత్వాదిత్రయమాణోజ
గచ్ఛబ్దోవిశిష్టపరః తదన్తర్యామికత్వేనైక్యత్వవిశేషణమాత్రవాచీనిష్కర్షకోజగతఇతిశబ్దోఽభ్యాహర్తవ్యఇత్యుక్త్వా- అస్మిన్పక్షేబహుస్యాంరూపా
శ్రయణక్లేశంపర్యాలోచ్య - బ్రహ్మకార్యత్వేన బ్రహ్మాన్తర్యామికత్వేనేత్యుభయత్రాపి ... కవివక్షా. నచవిష్ణుపస్యవిశేషణమా
త్రస్యజగత్త్వతదన్తర్యామికతోపపత్తావపితదుపాదానకత్వం ... భావ్యవస్థాశ్రయస్యైవోపాదేయతయాతచ్ఛరీరభూతస్యజగతోఽపి
భావ్యవస్థాశ్రయత్వేన బ్రహ్మోపాదేయత్వంసమ్భవతీతిప్రతిపాదితం అస్మిన్పక్షేవైరూప్యాదిక్లేశాశ్రయణాభావాదయమపిపక్షోయుక్తఇత్యస్మా
... కోపరిపృశ్నికాశికాయాం ప్రతిపాదితః అస్మిన్పక్షే సహ లోపస్త్వేవమాస్తర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతిసదుపాదానకత్వ
సదాత్మకత్వప్రతిపాదకవాక్యే ప్రజాశబ్దః కేవలచిదచిన్మాత్రపరః- సచ్ఛబ్దః సచ్ఛబ్దోఽపి కేవలబ్రహ్మమాత్రపరః తతశ్చ కేవలస్య బ్రహ్మణః
కేవలచిదచిత్ప్రపఞ్చస్యచపూర్వోత్తరావస్థాశ్రయహేతుహేతుమద్భావయోః ఉపాదానోపాదేయభావోఽప్యస్తి-తదపృథక్సిద్ధకారణత్వస్యైవతదుపా
దానత్వరూపత్వాద్విశేష్యస్య బ్రహ్మణోవిశేషణాపృథక్సిద్ధకారణత్వేనోపాదానత్వస్యైవయుక్తత్వాత్. * ఐతదాత్మ్యమిదంసర్వమిత్యత్రాపీదంస
ర్వమితికేవలచిదచిదాత్మకః ప్రపఞ్చఃపరామృశ్యతే ఏతచ్ఛబ్దేనాపికేవలంవిశేష్యమితినపూర్వవాక్యవైరూప్యం నను * ఐతదాత్మ్యమిత్యత్రాత్మశబ్దే
నకింస్వరూపముచ్యతే- ఉతనియన్తృత్వం నాద్యః- చిదచిత్ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మస్వరూపత్వాభావాత్ నద్వితీయః- శరీరాత్మభావే * సన్మూలాస్సో
మ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతిపూర్వవాక్యోక్తసదుపాదానకత్వసదన్తర్యామికత్వయోరైక్యరూపకరణంవిరుధ్యేత నచేష్టాపత్తిః-
తత్ర చహేతుమద్భావసన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనా ఇతివాక్యనిరోధప్రసఙ్గాత్, * సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మతజ్జలానితిశ్రుతావేవ
సదుపాదానకత్వసదన్తర్యామికత్వయోస్సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వేహేతూకరణాత్, ఇతిచేన్న- విశిష్టయోరేవోపాదానోపాదేయభావఇతిపక్షేప్యస్యదో
షస్యసమానత్వాత్. కథంతర్హ్యస్యదోషస్యనిస్తారఇతిచేత్ ఉచ్యతే - ఆత్మశబ్దో వ్యాప్యవచనః- * అదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఇత్యత్రాత్మ్యశబ్దస్య
వ్యాప్యార్థకత్వాశ్రయణాత్ ఏతదాత్మ్యం-ఉపాదానభూతేనాన్తర్యామిభూతేనచ బ్రహ్మణావ్యాప్యమిత్యర్థః * మృదాద్యుపాదానకమృదాదేరుపాదా
నస్యాపివ్యాపకత్వప్రసిద్ధేః ఏతదాత్మ్యమేవైతదాత్మ్యం స్వార్థేష్యఞ్ ఏషఆత్మా యస్యేతిపక్షేఽపిస్వార్థేష్యఞ్ఞాశ్రయణీయత్వాత్. అస్మింశ్చపక్షే
* ఐతదాత్మ్యమిదంసర్వం * సఆత్మాతత్త్వమసీతివాక్యయోః పౌనరుక్త్యశఙ్కాపి అతఏవ * రామానుజంలక్ష్మణపూర్వజంచేతివదాదరాతిశయాదుపపన్నఇతి
పరిహారాశ్రయణక్లేశోఽపినాశ్రయణీయః తత్సత్యం- ఏతదాత్మకత్వమేవసత్యంప్రపఞ్చస్య- ప్రామాణికమిత్యర్థః * ఐతదాత్మ్యమిదంసర్వంతత్స
త్యమితివాక్యస్యైవంవాక్యార్థః- సత్యం- ప్రమాణప్రతిపన్నంతదిదంసర్వం- జగదైతదాత్మ్యం- అనేనబ్రహ్మణావ్యాప్తమిత్యర్థః అత్రాసత్యస్యనశశ
శృఙ్గాదేస్తుచ్ఛస్యవ్యాప్తత్వాభావేప్రమాణప్రతిపన్నస్యసర్వస్యాపిబ్రహ్మవ్యాప్తత్వనుకీర్తనాదిః సఆత్మా- నియన్తేత్యర్థః విశేష్యస్యవిశేషణాం
శంప్రత్యుపాదానత్వమక్షిప్య్యపక్షే * సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదిత్యత్రేదంశబ్దస్యకథముపపత్తిః- వేదాన్తం శ్వేతకేతుం ప్రతి బ్రహ్మపర్యన్తప్రమితి
జనకత్వమితిశఙ్కాయాఅపినావకాశః నను స్తరీత్యాభిన్నయోరుపాదానోపాదేయభావసమర్థనేఽపి * సదేవేదమగ్రఆసీత్ * సర్వంఖల్విదంబ్ర
హ్మేతిపదద్వయస్యవిశేషణవిశేష్యవాచినోర్జగద్బ్రహ్మవాచిశబ్దయోస్సామానాధికరణ్యమితిచేన్న- అపృథక్సిద్ధవాచిత్వేనైవసామానాధికరణ్యప్ర
యోజకతయాలోకవేదయోర్దృష్టత్వాత్, చిదచిత్ప్రపఞ్చస్యతచ్ఛక్తిత్వేనతచ్ఛరీరత్వేనచతయోరభేదోపచారేణాభేదనిర్దేశానాం * సదేవేదమిత్యాది
సూపాదానముపపత్తేః, శక్తిశక్తిమతోర్ఘటవదత్యన్తభేదాభావాత్. విశేషణభూతప్రపఞ్చాంశే బ్రహ్మణఉపాదానత్వాభావే * నవిలక్షణ
త్వాదిత్యధికరణస్యవా * కృత్స్నప్రసక్తిరిత్యధికరణస్యవానిరాలమ్బనత్వప్రసఙ్గాత్ బ్రహ్మణో బ్రహ్మప్రత్యుపాదానత్వేవిలక్షణత్వశఙ్కాయా
వా, బ్రహ్మణో జగద్రూపేణపరిణామాపేక్షాయాంకృత్స్నప్రసక్తినిరవయవత్వశబ్దకోపశఙ్కయోర్వా, అప్రసక్తేః నన్వేవం * తదనన్యత్వమారమ్భణశ
బ్దాదిభ్యఇత్యధికరణే ప్రపఞ్చస్యోపాదానభూతబ్రహ్మణా అభేదాసమ్భవాత్ ఉపాదానోపాదేయాభేదసమర్థనం విరుధ్యేతేతిచేత్ నతస్మిన్నధి
కరణే ఉపాదానోపాదేయయోస్స్వరూపాభేదస్సమర్థ్యతే - తయోరభేదే కారకవ్యాపారవైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్. అపితు తదపృథక్సిద్ధత్వం తచ్ఛ-
క్త్యాధీనసత్తాకత్వం. నితాన్తతస్యాపృథక్సిద్ధత్వస్య అభేదవ్యవహారప్రయోజకత్వం * యదధీనాయస్యసత్తాతత్తదిత్యేవ భణ్యతఇతి ప్రమాణ
సిద్ధం అతోనతదధికరణవిరోధః యద్వా- అనన్తరేస్థూలచిదచిదాత్మకప్రపఞ్చస్యేవ తద్విశిష్టస్యాపి బ్రహ్మణఉపాదేయత్వాదుపాదానభూత
సూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరకస్య బ్రహ్మణఉపాదేయభూతస్థూలచిదచిద్విశిష్ట బ్రహ్మాభేదసమర్థనపరతయాఽఽరమ్భణాధికరణస్యోపపత్తేర్నచోద్యావకా
శః వస్తుతస్తుయథా * కోఽభవానితిసౌవీరరాజప్రశ్నస్య ప్రకృతిసంస్థాభావవిషయత్వేఽపి వస్తుగత్యాభవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం పరిశుద్ధాత్మస్వరూప
స్యైవోచితమితిమత్వాతిస్యైవభవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వంప్రదర్శయన్నాదిభరతః * యదాసమస్తదేహేషుపుమానేకోవ్యవస్థితఇతి ప్రత్యవోచత్, య
థావా అథర్వశిరసిరుద్రంప్రతిదేవైః ప్రయుక్తస్య * కోభవానితిప్రశ్నస్య పురోవర్తిరుద్రమాత్రపరత్వేఽపి భవచ్ఛబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వశిక్ష
ణాయ * అహమేకః ప్రథమమాసమిత్యాదిప్రతివచనప్రవృత్తిః- ఏవమేవ * ఇదమగ్రఆసీదితీదంశబ్దస్యవిశేషణమాత్రపరత్వేఽప్యవిశేష్యపర్యన్త
త్వశిక్షణాయస్థూలచిదచిచ్ఛరీరంబ్రహ్మప్రతిసూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరకంబ్రహ్మోపాదానమిత్యేతదర్థప్రతిపాదకస్యఉత్తరసన్దర్భస్యప్రవృత్తావదోషాభావా

మూ.— స యథా శకునిస్సూత్రేణ ప్రబద్ధో దిశం దిశం పతిత్వాఽన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వా బన్ధనమేవోపశ్రయత ఏవమేవ ఖలు సోమ్య తన్మనో దిశం దిశం పతిత్వాఽన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వా ప్రాణమేవోపశ్రయతే ప్రాణబన్ధనగ్ం హి సోమ్య మన ఇతి॥ ౨

‡ అశనాపిపాసే మే సోమ్య విజానీహీతి యత్రైతత్పురుషోఽశిశిషతి నామాప ఏవ తదశితం నయన్తే తద్యథా గోనాయోఽశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యేవం తదప ఆచక్షతేఽశనాయేతి తత్రైతచ్ఛుఙ్గముత్పతితగ్ం సోమ్య విజానీహి నేదమమూలం భవిష్యతీతి॥ ౩

ఇతి ద్రష్టవ్యం అయమర్థః * తద్యైదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతే * ఇతి శ్రుతివ్యాఖ్యానావసరే బృహదారణ్యక ప్రకాశికాయాం ప్రతిపాదితః సత్తాసమన్వయః అతశ్చారమ్భణాధికరణే వదనవ్యాస్వామిత్యనేన * అనన్యారాద్యపనిషదాం శాస్త్రేణ ప్రత్యాయయిష్యతే వత్ అపృథక్సిద్ధత్వలక్షణాభేదసై్యవ సమర్థితత్వాత్, తావతైవైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞోపపత్తేః, అపృథక్సిద్ధకారణత్వసై్యవ ఉపాదానశబ్దార్థత్వాదితి యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతీత్యత్ర పురుషశబ్దితస్య నారాయణస్య జీవస్య కారణాసమ్పన్నత్వోక్త్యా జీవవిశిష్టతయా స్వశబ్దవాచ్యేన పరమాత్మనా స్వాపావస్థాసంశ్లేషోపాదానభూతేన సతా సమ్పత్తేరపి ఉపపాదనీయతయా * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇతి శ్రుత్యైకార్థ్యమపి స్వరసతయైవ సిద్ధ్యతీత్యవమాత్వర్థతయా ప్రకృతమనుసరామః ౧

శం — తత్రాయం దృష్టాన్తో యథోక్తేఽర్థే - స యథా శకునిః పక్షీ శాకునికస్య హస్తగతేన సూత్రేణ ప్రబద్ధః పాశితో దిశం దిశం బన్ధనమోక్షార్థీ సన్ ప్రతిదిశం పతిత్వాఽన్యత్ర బన్ధనాదాయతనమాశ్రయం విశ్రమాణాయాలబ్ధ్వా బన్ధనమేవోపశ్రయతే ఏవమేవ యథాఽయం దృష్టాన్తః ఖలు హే సోమ్య తన్మనః తత్ ప్రకృతం షోడశకలమన్నోపచితం మనో నిర్ధారితం తత్ప్రవిష్టస్తత్స్థః తదుపలక్షితో జీవః తన్మనఃసన్నిధికృతే మఞ్చాక్రోశనవత్ స చ సత్యస్వప్నాదిద్వారేణాఽవిద్యాకామకర్మోపదిష్టో దిశం దిశం సుఖదుఃఖాదిలక్షణం జాగ్రత్స్వప్నయోః పతిత్వా గత్వా అనుభూయేత్యర్థః. అన్యత్ర సదాఖ్యాత్స్వాత్మనః ఆయతనం విశ్రమణస్థానమలబ్ధ్వా ప్రాణమేవ ప్రాణేన సర్వకార్యకారణాశ్రయేణోపలక్షితా ప్రాణః ప్రాణస్య చ సదాఖ్యా పరా దేవతా * ప్రాణస్య ప్రాణం * ప్రాణశరీరో భారూప ఇత్యాది శ్రుతేః అతస్తాం దేవతాం ప్రాణం ప్రాణాఖ్యామేవోపశ్రయతే ప్రాణో బన్ధనం యస్య మనసః తత్ప్రాణబన్ధనం హి యస్మాత్ సోమ్య మనః ప్రాణోపలక్షితదేవతాశ్రయం మన ఇతి - తదుపలక్షితో జీవ ఇతి. ౨

ఆ — తత్రేతి - సుషుప్త్యవస్థా వ్యక్తే యథోక్తోఽర్థో హి - జీవస్య బ్రహ్మణ్యవస్థానం తస్మిన్నిరియం వత్ సశబ్దో దృష్టాన్తవిషయః శకునిపక్షరాబా అప్రాప్త్యేతిచ్ఛేదః. యథా మఞ్చాక్రోశనేన మఞ్చస్థా దేవదత్తాలక్ష్యతే తథా తన్మనసిస్థితో జీవోఽలక్ష్యో భవతీత్యాహ (మఞ్చాక్రోశనవదితి) న కేవలం ప్రకరణాత్ప్రాణశబ్దః పరదేవతాపరః అపి తు ప్రయోగదర్శనాచ్చేత్యాహ (ప్రాణస్యేతి) ప్రాణశబ్దేన పరదేవతాయా గ్రహణే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ప్రాణమేవోపశ్రయతే ఇత్యానాత్మ్యేత్యత హేతుమాహ (ప్రాణోబన్ధనమితి) ౨

రం — (స యథా శకునిస్సూత్రేణ ప్రబద్ధో దిశం దిశం పతిత్వాఽన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వా బన్ధనమేవోపశ్రయత ఇత్యాది) యథా పక్షీ శాకునికస్య హస్తగతేన సూత్రేణ బద్ధః ప్రతిదిశం పతిత్వా అన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వా బన్ధకం హస్తమేవాశ్రయతే ఏవమేవ హే సోమ్య, సుషుప్తికాలే తత్ * అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇతి ప్రాక్ప్రదిష్టం మనః దిశం దిశం పతిత్వా - జాగ్రత్స్వప్నయోర్నానావిధవిషయగ్రహణవ్యాపృతం భూత్వాపి తత్ర తత్రాయతనం - విశ్రమమలబ్ధ్వా విశ్రమాయ ముఖ్యప్రాణేన సంశ్లేషవిశేషమాపద్యత ఇత్యర్థః అత్ర హేతుమాహ (ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన ఇతి) యతః ప్రాణేన మనసో బన్ధ ఇత్యర్థః అత ఏవ హి ప్రాణేషు ప్రాణవృత్తిషు దీనామప్యుత్క్రాన్తిః అతస్సుషుప్తిదశాయాం వాగాదీన్ద్రియసహితం మనః * వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణ ఇతి ప్రయాణకాలోక్తన్యాయేన ప్రాణేన సంశ్లేషవిశేషమాపన్నం సదుపరతవ్యాపారం భవతి సుషుప్తిదశాయాం ప్రాణమాత్రమనుపరతవ్యాపారమాస్తే. * స యదా స్వపితి ప్రాణమేవ వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం ప్రాణం మన ఇతి శ్రుతేః ౨

శం.— ఏవం స్వపితి నామ ప్రసిద్ధిద్వారేణ యజ్జీవస్య సత్యం స్వరూపం జగతో మూలం పుత్రస్య దర్శయిత్వాహాన్నాదికార్యకారణపరమ్పరయా పి జగతో మూలం సద్దిదర్శయిషుః అశనాపిపాసే - అశితుమిచ్ఛాఽశనా శకారలోపేన పాతుమిచ్ఛా పిపాసా. తే అశనాపిపాసే - అశనాపిపాసయోస్తత్త్వం విజానీహీత్యేతత్ యత్ర - యస్మిన్కాలే ఏతన్నామ పురుషో భవతి కింతత్ అశిశిషతి - అశితుమిచ్ఛతీతి తదా హ్యస్య పురుషస్య కేన్నిమిత్తం నామ భవతీతి ఆహ - యత్తత్పురుషేణాశితమన్నం కఠినం పీతా ఆపో నయన్తే ద్రవీకృత్య రసాదిభావేన విపరిణామయన్తి తదా భుక్తమన్నం జీర్యతే. అథ చ భవత్యస్య నామ అశిశిషతీతి గౌణం - జీర్ణే హ్యన్నే ఽశితుమిచ్ఛతి హి జన్తుః తత్రాపాం నశితనేతృత్వాదశనాయా ఇతి నామ ప్రసిద్ధమిత్యేత

‡ అశనాయా పిపాసే ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తస్య క్వ మూలగ్ స్యాదన్యత్రాన్నాదేవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నేన శుఙ్గేనాపో మూలమన్విచ్ఛాద్భిః సోమ్య శుఙ్గేన తేజో మూలమన్విచ్ఛ తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమన్విచ్ఛ సన్మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సదాయతనాః సత్ప్రతిష్ఠాః ॥ ౪

క్రియన్తే యథా గోనాయః గా నయతీతి గోనాయః గోపాల ఉచ్యతే తథా అశ్వాన్నయతీత్యశ్వనాయః అశ్వపాల ఉచ్యతే పురుషనాయః పురుషాన్నయతీతి రాజా సేనాపతిర్వా ఏవం తత్ తదా ఉదకమాచష్టే లౌకికా అశనాయేతి విసర్గలోపేన తత్రాప్యేవం సత్యద్భిర్ద్రవీకృతస్య అశితస్యాన్నస్య రసాదిభావేన పరిణతస్య నిష్పాదితమిదం శరీరం వటకణికాయామివ శుఙ్గః అఙ్కుర ఉత్పతితః ఉద్గతః తమిమం శుఙ్గం కార్యం శరీరాఖ్యం వటాదిశుఙ్గవదుత్పతితం సోమ్య విజానీహీతి కిం తత్ర విజ్ఞేయమిత్యుచ్యతే శృణు ఇదం శుఙ్గవత్కార్యత్వాచ్ఛరీరం నామూలం మూలరహితం భవిష్యతి. ౩

ఆ — వృత్తమనూద్యానన్తరవాక్యమవతారయతి (ఏవమితి) ఆహ అశనాయేవ నామ సోమ్యేత్యాదివాక్యేన పిపాసా యస్య కారణం తత్త్వమేవమాహ తస్మాత్కార్యాణాం కారణమాహ (అన్నాదీతి) అన్నాదీని కార్యాణి కారణాని అబాదీని తేషాం యథాక్రమం యయా ఆదిగతా యత్సల్లక్షణం మూలం తద్దర్శయితుమిచ్ఛన్ పితా పుత్రం ప్రత్యశనేత్యాదికం వాక్యమాహేత్యర్థః. అశనేత్యస్య సస్నత్వాభావేపి కథం తదర్థో వ్యాఖ్యాయతే తత్రాహ (అశనేతి) యకారస్య లోపేనాశనేతి స్థితే విసర్గలోపః సత్యర్థః తథా చ తదర్థో నిరుక్తస్తదర్థః తత్రాశనాపి పానవద్వస్తుత్వం విజ్ఞాపయతి (యత్రేతి) సామాన్యేనోక్తం విశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కిం తదితి) యత్కాలే యస్మిన్ పురుషేణాశితం తత్ అపో నయన్తీతి సమ్బన్ధః తదేతి పరిణామవస్థోక్తిః అథేతి అన్నస్య తస్య జీర్ణత్వావస్థోచ్యతే కథం తదా నామ్నా గోనాయత్వం తదాహ (జీర్ణమితి) తద్వ్యతిరేకం పృచ్ఛతి దృష్టాన్తమాహ (తత్రేతి) ఏవం సిద్ధే దృష్టాన్త ఉచ్యత ఇతి శేషః అశనాయేతి కథముదాహృతం వ్యాఖ్యానం అశనాయాపి వక్తవ్యం తత్రాహ (విసర్గేతి) తత్రేత్యస్య వ్యాఖ్యానం (ఏవం సతీతి) అపామశితనేతృత్వే సతీత్యర్థః ఉద్గతం పీతాన్నాదిత్యర్థః తత్రేతి శరీరే. ౩

రం — ఏవం జీవస్య పరమాత్మ ప్రాపకత్వం సుషుప్తికాలే పరమాత్మసమ్పత్తిం తత్ప్రసఙ్గాదాగతౌ క్షుత్పిపాసే చ ప్రస్తుత్య అశనాయాదినామనిర్వచనముఖేనాపి పరమాత్మనో జగన్మూలత్వముపపాదయతి (అశనాయాపిపాసే మే సోమ్య విజానీహి) స్పష్టార్థః (యత్రైతత్పురుషోఽశిశిషతి నామ ఏవ పదశితం నయన్తే) యత్ర యదా పురుషోఽశిశిషతీత్యర్థః పురుషోఽశిశిషతి అశితుమిచ్ఛతి యదా తదాపః అశితమన్నం నయన్తే జీరయన్తి తదాపోఽశితం నయన్తే జీరయన్తే తదాహుః ఏవమశనాయేతి నామ సుప్రసిద్ధం తత్ప్రతిపాదయతి (తద్యథా గోనాయోఽశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యేవం తదప ఆచక్షతేఽశనాయేతి) గా నయతీతి గోనాయః యథా గోనేతారం గోనాయ ఇత్యాచక్షతే, యథా వాఽశ్వనేతారం పురుషనేతారం చాశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యాచక్షతే తథా అశితనేత్రీరప అశనాయేత్యాచక్షతే (తత్రైతచ్ఛుఙ్గముత్పతితం సోమ్య విజానీహి) అద్భిర్జీర్ణీకృతే అన్నే ఏతచ్ఛరీరాఖ్యం శుఙ్గం కార్యం విజానీహీత్యర్థః నన్వమూలం మే భవిష్యతి తత్రాహ (నేదమమూలం భవిష్యతీతి) కార్యమాత్రస్య కారణవత్త్వాదిత్యర్థః ౩

శం.— ఇత్యుక్తవత్యాహ శ్వేతకేతుః యద్యేవం సమూలమిదం శరీరం వటాదిశుఙ్గవత్ తస్య అస్య శరీరస్య క్వ మూలం స్యాద్భవేదితి. ఏవం పృష్ట ఆహ పితా (తస్య క్వ మూలం స్యాదన్యత్రాన్నాత్) అన్నం మూలమిత్యభిప్రాయః కథం అశితం హ్యన్నమద్భిర్ద్రవీకృతం జాఠరేణాగ్నినా పచ్యమానం రసాదిభావేన పరిణమతే రసాచ్ఛోణితం శోణితాన్మాంసం మాంసాన్మేదో మేదసోఽస్థీన్యస్థిభ్యో మజ్జా మజ్జాయాః శుక్రం. తథా యోషిద్భుక్తం చాన్నం రసాదిక్రమేణైవ పరిణతం లోహితం భవతి తాభ్యాం శుక్రశోణితాభ్యామన్నకార్యాభ్యాం సంయుక్తాభ్యామన్నేనైవ ప్రత్యహం భుజ్యమానేనాపూర్యమాణాభ్యాం కుడ్యమివ మృత్పిణ్డైః ప్రత్యహముపచీయమానోఽన్నమూలో దేహశుఙ్గః పరిపుష్టో భవతి. యత్తు దేహశుఙ్గస్య మూలమన్నం నిర్దిష్టం తదపి దేహవద్వినాశోత్పత్తిమత్త్వాత్ కస్మాచ్చిన్మూలాదుత్పతితం శుఙ్గమేవేతి కృత్వాహ యథా దేహశుఙ్గోఽన్నమూలః ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నేన శుఙ్గేన కార్యభూతేనాపో మూలమన్నస్య శుఙ్గస్యాన్విచ్ఛ ప్రతిపద్యస్వ. అపామపి వినాశోత్పత్తిమత్త్వాచ్ఛుఙ్గత్వమేవేత్యద్భిః సోమ్య శుఙ్గేన కార్యేణ కారణం తేజో మూలమన్విచ్ఛ తేజసోఽపి వినాశోత్పత్తిమత్త్వాచ్ఛుఙ్గత్వమితి తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమేకమేవాద్వితీయం పరమార్థసత్యం. యస్మిన్సర్వమిదం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమనృతం రజ్జ్వామివ సర్పాదివికల్పజాతమధ్యస్తమవిద్యయా తదస్య జగతో మూలం అతః సన్మూలాః సత్కారణా హే సోమ్యేమాః స్థావరజఙ్గమలక్షణాః సర్వాః ప్రజాః న కేవలం సన్మూలా ఏవ ఇదానీమపి స్థితికాలే సదాయతనాః సదాశ్రయా ఏవ. న హి మృదమనాశ్రిత్య ఘటాదేః సత్త్వం స్థితిర్వాస్తి అతో మృద్వత్సదాయతనం యాసాం ప్రజానాం తాః సన్మూలత్వాత్సదాయతనాః ప్రజాః. అన్తే చ సత్ప్రతిష్ఠాః సదేవ ప్రతిష్ఠా లయః సమాప్తిః అవసానం పరిశేషో యాసాం తాః సత్ప్రతిష్ఠాః. ౪

ఉ.— అథ యత్రైతత్పురుషః పిపాసతి నామ తేజ ఏవ తత్పీతం నయతే తద్యథా గోనాయోఽశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యేవం తత్తేజ ఆచష్ట ఉదన్యేతి తత్రైతదేవ శుఙ్గముత్పతితగ్ం సోమ్య విజానీహి నేదమమూలం భవిష్యతీతి ॥ ౫

తస్య క్వ మూలగ్ం స్యాదన్యత్రాద్భ్యోఽద్భిః సోమ్య శుఙ్గేన తేజో మూలమన్విచ్ఛ తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమన్విచ్ఛ సన్మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సదాయతనాః సత్ప్రతిష్ఠా యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తదుక్తం పురస్తాదేవ భవత్యస్య

ఆ— అన్నస్య దేహమూలత్వమాకాఙ్క్షాపూర్వకం వ్యాచష్టే (తస్య క్వేత్యాదినా) తథా- పురుషశుఙ్గాన్నవదిత్యాదిః తథా పికథనతో మూలస్య సిద్ధిః- అత ఆహ (యత్రేతి) సతో మూలస్యానుగమః కార్య ఇత్యాహ (ఏతమితి) తస్య సర్వకల్పనాస్పదత్వేన పరిణామవాదం వ్యవస్యతి (యస్మిన్నితి) అధ్యాసే మూలకారణమాహ (అవిద్యేతి) ప్రజానాం సన్మూలత్వే సదాయతనాత్వే హేతుమాహ (సహీతి) సత్ప్రతిష్ఠాః సదాయతనాశ్చ ప్రలయకాలే (అస్మిన్నితి) ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య లయపరత్వాదాయతనశబ్దస్య చాశ్రయవిషయత్వాన్న పౌనరుక్త్యమిత్యర్థః లయశబ్దస్య నిమిత్తాన్తరం వ్యావర్తయతి (సమాప్తిరితి) సమ్యగాప్తిః - సమాప్తిరితి- ప్రాప్తిరత్ర వివక్షితేతి శఙ్కాం వారయతి (అవసానమితి) తన్న్యాయాన్వయేన తత్ప్రశంసాపరత్వం దర్శయతి (ఉక్తేవ ఇతి) ౪

రం.— తస్మిన్నన్నాన్నాతిరిక్తం మూలాన్తరం కల్ప్యమిత్యత్రాహ (తస్య క్వ మూలం స్యాదన్యత్రాన్నాత్) కార్యస్యాన్నస్య సత్త్వాత్, మూలాన్తరస్య చానుపలమ్భాత్, ఉపలబ్ధమన్నమేవ మూలమిత్యర్థః (ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నేన శుఙ్గేనాపో మూలమన్విచ్ఛేత్యాది) యథా శరీరేణ కార్యభూతేనోపచీయమానేన తత్కారణమన్నమనుమీయతే - ఏవమేవాన్నేన కార్యేణ తత్కారణమపోఽనుమీయన్తే ఇత్యర్థః ఏవం ఖల్విత్రత్రాపి సర్వేషాం కారణపరమ్పరానుమేయేత్యర్థః తతః కిమిత్యత్రాహ (సన్మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సదాయతనాః సత్ప్రతిష్ఠాః) ఏతస్య వాక్యస్యార్థః పూర్వముక్త ఏవ. ౪

శం— అథేదానీమప్శుఙ్గద్వారేణ సతో మూలస్యానుగమః కార్య ఇత్యాహ- యత్ర- యస్మిన్కాలే ఏతన్నామ పిపాసతి- పాతుమిచ్ఛతీతి పురుషో భవతి. అశిశిషతీతివదిదమపి గౌణమేవ నామ భవతి ద్రవీకృతస్యాశితస్యాన్నస్య నేతా చేదాపోఽన్నమయం దేహం క్లేదయన్త్యః శిథిలీకుర్యురబ్బాహుల్యాత్- యది తేజసా న శోష్యన్తే నితరాం చ తేజసా శోష్యమాణాస్వప్సు దేహభావేన పరిణమమానాసు పాతుమిచ్ఛా పురుషస్య జాయతే- తదా పురుషః పిపాసతి నామ తదేతదాహ- తేజ ఏవ తత్- తదా పీతమబాది శోషయద్దేహగతలోహితప్రాణభావేన నయతే- పరిణమయతి (తద్యథా గోనాయ ఇత్యాది) సమానమేవ తత్తేజ ఆచష్టే- లోకః ఉదన్యేతి- ఉదకం నయతీత్యుదన్యం ఉదన్యేతి ఛాన్దసం తత్రాపి పూర్వవత్. అప్సముత్థదేహాఖ్యం శుఙ్గం- నాన్యదిత్యేవమాది- సమానమన్యత్. ౫

ఆ.— అన్నాఖ్యశుఙ్గద్వారా సతో మూలస్యాధిగతత్వేఽనన్తరమిత్యర్థః ప్రాప్తిః పిపాసతీత్యేతన్నామ పురుషో యస్మిన్కాలే భవతీతి యోజనా కథం పిపాసతీత్యేతన్నామ పురుషస్య గౌణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రవీకృతేతి) భవత్వేవం తేజసా శోష్యమాణత్వం- కిం తావతేత్యాశఙ్క్యాహ (నితరాం చేతి) తదా- పాతుమిచ్ఛావస్థాయాం- పుంల్యక్షః తేజసో యదుదకనేతృత్వముక్తం- తత్ర ప్రసిద్ధిమవతారయ్యాచష్టే (తదేతదాహేతి) ఉదన్యేతివ క్త్వేకథముదన్యేత్యుక్తం- తత్రాహ (ఛాన్దసమితి) తత్రాపి- తేజస్యపీత్యేతత్. యథాఽశనాయేతి ఛాన్దసం- తథా తేజస్యుదన్యేత్యపి ఛాన్దసమేవేత్యాహ (పూర్వవదితి) అన్నద్వారా సతో మూలస్యాధిగమవదబ్ద్వారాపి తస్యాధిగన్తవ్యతేత్యాహ (అప్సమపీతి) ౫

రం.— (అథ యత్రైతత్పురుషః పిపాసతి నామ తేజ ఏవ తత్పీతం నయత ఇత్యాది) ఉదకనేతృత్వాత్తేజ ఉదన్యేత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. (తత్రైతదేవ శుఙ్గముత్పతితం సోమ్య విజానీహీతి) తత్ర- తేజసా శోష్యమాణాస్వప్సు తత్పన్నం దేహాఖ్యం శుఙ్గమిత్యర్థః శిష్టం పూర్వవత్. ౫

శం— సామర్థ్యాత్తేజసోఽప్యేతదేవ శరీరాఖ్యం శుఙ్గం అతోఽప్శుఙ్గేన దేహేనాపో మూలం గమ్యతే అద్భిః శుఙ్గేన తేజో మూలం గమ్యతే తేజసా శుఙ్గేన సన్మూలం గమ్యతే. పూర్వవత్, ఏవం హి తేజోఽబన్నమయస్య దేహశుఙ్గస్య వాచారమ్భణమాత్రస్యాన్నాదిపరమ్పరయా పరమార్థసత్యం సన్మూలమభయమసన్త్రాసం నిరాయాసం సన్మూలమన్విచ్ఛేతి పుత్రం గమయిత్వాఽశిశిషతిపిపాసతినామప్రసిద్ధిద్వారేణ- యదన్యదిహాస్మిన్ప్రకరణే తేజోఽబన్నానాం పురుషేణోపయుజ్యమానానాం కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య దేహశుఙ్గస్య స్వజాత్యసాఙ్కర్యేణోపచయకరత్వం వక్తవ్యం ప్రాప్తం- తదిహోక్తమేవేష్టవ్యమితి పూర్వోక్తం వ్యపదిశతి- యథా తు ఖలు- యేన ప్రకారేణేమాః- తేజోఽబన్నాఖ్యాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి- తదుక్తం పురస్తాదేవ భవతి- ‹ అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యాదితత్రైవోక్తం. అన్నాదీనామశితానాం యో మధ్యమో ధాతవః- తే సాప్తధాతుకం శరీరముపచిన్వన్తీత్యుక్తం. మాంసం భవతి, లోహితం భవతి, మజ్జా భవతి, అస్థి భవతి, యోఽణిష్ఠా ధాతవో మనః ప్రాణం వాచం దేహస్యాన్తఃకరణసఙ్ఘాతముపచిన్వన్తీతి చోక్తం- తన్మనో భవతి, స ప్రాణో భవతి, సా వాగ్భవతీతి. సోఽయం ప్రాణకరణసఙ్ఘాతో దేహో విశిష్టదేహాన్తరం

సోమ్యపురుషస్య ప్రయతో వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయాం స య ఏషోఽణిమా॥ ౬

జీవాత్మస్థితో యేన క్రమేణ పూర్వదేహాత్ప్రచ్యుతో గచ్ఛతి- తదాహ- అస్య హే సోమ్య పురుషస్య ప్రయతః- మ్రియమాణస్య వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే - మనస్యుపసంహ్రియతే అథ తదా సన్నిహితజ్ఞాతయో న వదతీతి మనఃపూర్వకో హి వాగ్వ్యాపారః - * యదైవ మనసా ధ్యాయతి తద్వాచా వదతీతి శ్రుతేః వాచ్యుపసంహృతాయాం మనసి కేవలేన వ్యాపారేణ కేవలం వర్తతే మనోఽపి యదోపసంహ్రియతే- తదా మనః ప్రాణే సమ్పన్నం భవతి సుషుప్తకాల ఇవ తదా పార్శ్వస్థా జ్ఞాతయో న విజానాతీత్యాహుః. ప్రాణస్తదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ స్వాత్మన్యుపసంహృతబాహ్యకరణః - సంవర్గవిద్యాయాం దర్శనాత్ హస్తపాదాదీన్ విక్షిపన్ స్వస్థానాని సికత నిర్భిద్య జన్ క్రమేణోపసంహృతకరణ తేజసి సమ్పద్యతే తదాహుర్జ్ఞాతయో న చలతీతి మృతః- నేతి వా విచికిత్సన్తో దేహమాలిఙ్గన్తి నాడీసఞ్చారోపలభమానా దేహమాశ్రితః- జీవతీతి యదా ప్రాణస్య లిఙ్గం తేజ ఉపసంహ్రియతే- తదా తత్తేజః పరస్యాం దేవతాయాం ప్రశామ్యతి, తదేవం క్రమేణోపసంహృతే, స్వమూలం ప్రాప్తే మనసి, తత్సోఽపి జీవోఽపి సుషుప్తకాలవన్నిమిత్తోపసంహారాదుపసంహ్రియమాణస్సన్ సత్యాభిసన్ధిపూర్వకం చేదుపసంహ్రియతే- సదేవ సమ్పద్యతే న పునర్దేహగ్రహణాయ సుషుప్తాదివ ఉత్తిష్ఠతి యథా లోకే సభయే దేశే వర్తమానః కథంచిదివాభయం దేశం ప్రాప్తః- తద్వత్ ఇతరస్త్వనాత్మజ్ఞస్తస్మాదేవ మూలాత్ సుషుప్తాదివోత్థాయ మృత్వా పునర్దేహజాలమావిశతి యస్మాన్మూలాదుత్థాయ దేహమావిశతి జీవః- స య ఏషోఽణిమేత్యాది ఉక్తార్థమ్- అణుశ్చాసౌ జగతో మూలం ౬

ఆ — తేజస్యన్నద్వారా పాఠితో మూలస్య ప్రతిపత్తిరస్తీత్యాహ (సామర్థ్యాదితి) త్రివృత్కరణవశాదితి యావత్ శరీరస్య భూతత్రయకార్యత్వమతశ్శబ్దార్థః యథా పూర్వమన్నశుఙ్గేనేత్యాదినా తన్మూలం గమ్యతే ఇత్యాదివ్యాఖ్యాతం- తథా తేజశ్శుఙ్గేన దేహస్య తేజోమూలం గమ్యత ఇత్యాదివ్యాఖ్యేయమిత్యాహ (పూర్వవదితి) వృత్తానువాదపూర్వకం యథేత్యాది వాక్యమాదత్తే (ఏవం హీతి) ఉక్తన్యాయేన ప్రసిద్ధిద్వారేణ యథోక్తదేహాఙ్కురస్యాన్నాదికారణపరమ్పరయా సద్భావ్యం మూలముక్తవిశేషణం సదాత్మకం దర్శయిత్వా వ్యవస్థాయ శరీరహేతుకభూతాదిమిత్యాద్యప్రాణైర్యదా నిర్వ్రీకరణే తేజః ప్రభృతీనాముపయుజ్య మానానాం స్వస్వకార్యానుసారేణ సంస్థిత స్యోపచయకరత్వం వక్తవ్యం ప్రాప్తం- తదాహ సర్వశరీరేషు సర్వభూతకార్యోపలమ్భాద్వ్యవస్థాయాం ప్రమాణాభావాచ్చ శ్యామాసప్తాత్తేకస్య భూతస్యైకయత్కార్యమిత్యపేక్షాయాం * అన్నమశితమిత్యాదావుక్తమేవ ద్రష్టవ్యమితి పూర్వోక్తం వ్యవహితమితి యోజనా. సతో మూలస్వప్నవహరసత్వస్యావారయతి (పరమార్థేతి) వస్తుతో నానావిధాసమ్బన్ధస్యాక్షేత్యాహ (అవిద్యయేతి) అవిద్యాకార్యసమ్బన్ధోఽపి పరమార్థతో నాస్తీత్యాహ (అస ఙ్గో హీతి) ఉభయసమ్బన్ధాభావే సమర్థతాహేతుం స్వోక్తపరమార్థత్వం తస్య నిరాచష్టే (నిరాయాసమితి) పూర్వోక్తమేవ వ్యక్తీకరోతి (తత్రైవేతి) కిం తదన్నమశితమిత్యాదావుక్తం- తత్రాహ (అన్నాదీనామితి) సాక్షాత్ముక్తం - త్రివృత్కరణం సమాప్య జ్ఞాత్వా సూక్ష్మాః స్థూలభావః తేషాం సంహాటరూపమిత్యర్థః. తేజోఽబన్నకార్యభూతదేహాత్ద్వారాన తత్త్వం నిరూపితం. ఇదానీం మరణద్వారేణాపి సన్నిరూపయితుమారభతే (సోఽయమితి) (తథా హీతి) అత్ర క్రమవదమరణదిత్యుక్తం. వాగ్వ్యాపారస్య మనసి లయే హేతుమాహ (మనఃపూర్వకో హీతి) ప్రాణసమ్పత్తిర్మనసః- తదధీనత్వం మనోవ్యాపారనివృత్తస్వరూపతా- తదేతద్వ్యక్తే ప్రాణస్తదేతి- అవిజ్ఞానావస్థాకథ్యతే కథం ప్రాణస్య స్వాత్మన్యుపసంహృతబాహ్యకరణత్వం- తదాహ (సంవర్గవిద్యాయామితి) తత్ర హి ప్రాణస్సంవృక్తే వాగాదీనితి శ్రుతం- అతో యుక్తం తస్య స్వాత్మన్యుపసంహృతకరణత్వమిత్యర్థః. తేజసీతి- భౌతికమాధ్యాత్మికం తేజో గృహ్యతే. జీవతీతి- ఆహుర్జ్ఞాతయ ఇతి సమ్బన్ధః. సకరణస్య ప్రాణస్య చ భూతవర్గస్య పరస్యాం దేవతాయాముక్తక్రమేణోపసంహారే జీవస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేవమితి) తస్యాం పరస్యాం దేవతాయాముపసంహృతేన క్రమేణ తేజస్యుపసంహృతే సతీతి యావత్. స్వమూలం- మనసో మూలం భూతపఞ్చకం నిమిత్తోపసంహారాదిత్యత్ర నిమిత్తం- మనో వివక్షితం సత్సంపన్నస్యాపి సత్త్వే పునరుత్థానమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) అభయం దేశం ప్రాప్తః- న పునస్సభయం దేశం గన్తుమిచ్ఛతీతి శేషః యస్త్వన్యథాభిసన్ధో యథాపూర్వకాంత్యాసత్యమప్యన్ధః- తత్రాహ (ఇతరస్త్వితి) ౬

ర — (తస్య క్వ మూలం స్యాదన్యత్రాద్భ్య ఇత్యాది) పూర్వవదర్థః ననుతేజోఽబన్నమూలకత్వే శరీరస్య లోహితమాంసాదిరూపేణ పరిణామః కథం స్యాదిత్యాశఙ్క్య పూర్వోక్తం స్మారయతి (యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదిత్యాది) (తదుక్తం పురస్తాదేవ భవతి) * అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యాదినా పూర్వముక్తం భవతీత్యర్థః ఏవం సుషుప్తౌ సత్సమ్పత్తిం జీవస్య ప్రదర్శ్య ప్రయాణకాలేఽపి సత్సమ్పత్తిం ప్రదర్శయతి (అస్య సోమ్య పురుషస్య ప్రయతో వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయాం) ప్రయతః- మ్రియమాణస్యేత్యర్థః అత్ర వాచో మనసి ప్రకృతిత్వాసమ్భవాత్ వ్యాపారోపరమహేతుభూతసంశ్లేషవిశేష ఏవ వాచో మనసి లయః. మనసః ప్రాణే లయోఽపి తాదృశ ఏవ, * మనసి కరణగ్రామం, ప్రాణే మనః పురుషే చ తతం యుఙ్క్తేతి ఘటయన్ భూతేష్వేనం పరే చ తమాత్మనీత్యుక్త రీత్యా ప్రాణోఽపి జీవే సమ్పన్నస్సన్ జీవేన సహ తేజస్యుపలక్షితేషు సర్వేషు భూతేషు సమ్పన్నో భవతి తతః పరం సుఖదుఃఖోపభోగాయాసవిశ్రమాయ తేజస్సహితానాం సర్వేషాం భూతసూక్ష్మాణాం పరస్యాం దేవతాయాం- పరమాత్మని సమ్పత్తిర్వివక్షితేత్యర్థః. (స య ఏషోఽణిమా) ఏతావత్పర్యస్సర్వస్య ప్రతిష్ఠితత్వ ఏవ తాదాత్మ్యహేతురిత్యర్థః.

మూ.— ఐతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

శం — ఐతదాత్మ్యం - ఏతత్ - సదాత్మా యస్య సర్వస్య తదేతదాత్మ తస్య భావ ఐతదాత్మ్యం ఏతేన సదాఖ్యేనాత్మనాత్మవత్సర్వమిదం జగత్ - నాన్యోఽస్త్యస్యాత్మాఽసంసారీ సంసారీ వా - "నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ" ఇత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. యేన చాత్మనాత్మవత్సర్వమిదం జగత్ - తదేవ సదాఖ్యం కారణం సత్యం - పరమార్థసత్ అతస్స ఏవాత్మా జగతః - ప్రత్యక్స్వరూపం సతత్త్వం యాథాత్మ్యం ఆత్మశబ్దస్య నిరుపపదస్య ప్రత్యగాత్మని గవాదిశబ్దవన్నిరూఢత్వాత్ అతస్తత్ - సత్త్వమసీతి హే శ్వేతకేతో ఇతి ఏవం ప్రత్యాయితః పుత్ర ఆహ (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయతు) యద్భవతోక్తం అహరహః సుషుప్తే సత్సంపద్యన్తే ఇమాః ప్రజాస్సుషుప్తే సత్సంపద్య న విదుః సత్సంపన్నాస్స్మ ఇతి తదేవ మా విజ్ఞాపయత్వితి అతో దృష్టాన్తేన మాం ప్రత్యాయయత్విత్యర్థః ఏవముక్తస్తథాస్తు సోమ్యేతి హోవాచ పితా ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — అస్యేతి పూర్వోక్తం సర్వం జగదుక్తం అసంసారీతి భేదః పూర్వాపేక్షేణ సంధర్శయతి (పరమార్థేతి) కల్పితస్య జగతస్స్వరూపం ప్రత్యగాత్మతో వ్యతిరేకమితి శఙ్కాం వారయతి (సతత్త్వమితి) తత్త్వే స సత్యమపీనది స్ఫుటీకర్తుమాశఙ్క్యాహ (యాథాత్మ్యమితి) కథమేవముక్తస్య తత్త్వమాత్మశబ్దస్య లభ్యతే - తత్రాహ (ఆత్మశబ్దస్యేతి) సతో భవత్త్వాత్మత్వం - మమ కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) సద్వైహ్యేవ విశినష్టి (అహన్యహనీతి) సద్వై హేతుం మా (యే సత) తేన సత్సంపద్యన్తేతి పూర్వోక్తం సంపన్నాః సద్వైహ్యా స్వప్తే స్వకథమిత్యత ఆహ (అత ఇతి) పుత్రస్య ప్రశ్నస్తతో వాక్యార్థము ప్రతిగృహ్య ముస్తావయతి (ఏవమితి) ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా) అస్యార్థః పూర్వమేవోక్తః. ఏవం సర్వత్ర సిద్ధం సదాత్మకత్వం శ్వేతకేతావుపసంహరతి (తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి) నను తత్త్వమసీత్యత్ర మూలా స్థకరిష్యే శ్వేతకేతోస్సహ దేయరిభాగా భావస్యభాష్యకృతోక్తత్వాత్ తద్విరోధేన ప్రథమపురుషో వా కిం న స్యాదితి చేత్. ఉచ్యతే - యూనా స్వసిద్ధత్వే సిత్త్వం శబ్దార్థస్య తచ్ఛబ్దార్థాపేక్షయా ప్రకృతిత్వస్య వివక్షితత్వాత్, ప్రకృతేరవాస్తిక్రియాకర్తృత్వా, న్మధ్యమపురుషో భవతి. అతఏవ * యదగ్నే స్యామహం త్వం త్వం వా ఘా స్యా అహమిత్యత్ర అహం త్వం స్యాం- అహం వా త్వం స్యా ఇతి ప్రకృత్యాశ్రయః పురుష ఇతి * యుష్మద్యుపపదఇతి సూత్రే ప్రతిపాదితం తత్వత్వం శబ్దార్థస్య ప్రకృతిత్వస్య వివక్షితత్వాత్, మూనా నరసదసద్భావమూర ప్రయోజకత్వాత్, త్వం శబ్దార్థ ప్రకృతిత్వాశ్రయః ఆసీతి మధ్యమపురుష ఇతి అతఏవ వ్యాసార్యైః * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చేతి సూత్రోపపాదితం న్యాయపరిశుద్ధౌ * సువర్గ ఖలు వా ఆశ్రారస్య కుణ్డలే భవతి ఇతి మహాభాష్యవాక్యము దాహృత్య పురుషస్యాద్వైతాసు సాత్వమేయ హావాస్య సుస్థితిః నను తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి సమ్బోధ్యస్య సమ్బుద్ధిస్థావ బాహ్య విద్యోపదేశేన శ్వేతకేతుమాత్రపర్యవసితేతి * నాస సమ్బోధనమితి న్యాయపరిష్కృత్య శ్వేతకేతో ఇతి సమ్బోధ్యత్వస్య పరమాత్మన్యసమ్భవేన త్వం శబ్దనిర్దిష్టత్వమపి పరమాత్మనో న సమ్భవతి- త్వం శబ్దస్య సమ్బోధ్యాభిధాయకత్వస్యాప్యదర్శనాదితిచేత్ అత్రోచ్యతే- * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యుక్తస్యైవ తత్త్వమసీతి విశేషణోపసంహారఇతి భాష్యే భాషితత్వాత్ తత్త్వమసీత్యత్రాపి సర్వశబ్దస్థానాపన్నస్య త్వం శబ్దస్య సమ్బోధ్య విశేషమాత్రజీవమాత్రపరత్వమేవ ఐతదాత్మ్యపదస్థానాపన్నస్య తదిత్యస్య తదాత్మకత్వమేవార్థః తతశ్చ సర్వం తదాత్మకమితివత్ త్వం తదాత్మక ఇత్యర్థః నచైవం సతి తచ్ఛబ్దస్య తదాత్మకత్వే లక్షణా స్యాదితి వాచ్యం- అపర్యవసానవృత్త్యా త్వం శబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వపక్షస్యాపి లక్షణాపేక్షయా జఘన్యత్వాత్ * సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిరిత్యత్ర వ్యాసార్యైరపర్యవసానలక్షణార్థస్య యౌగికార్థతుల్యత్వాశ్రయణాత్, యౌగికార్థస్య వర్ధమానపూర్వకలక్షణాపేక్షయా జఘన్యత్వస్య ప్రాగ్దృష్టత్వకరణేమీమాంసకైరాశ్రితత్వా, త్త్వం శబ్దస్య సమ్బోధ్యాభిధాయకత్వస్యాప్యదర్శనాత్, శ్వేతకేతోతత్త్వమసీతి త్రయాణాం పదానాం ప్రతీయమాన సామానాధికరణ్యభఙ్గప్రసఙ్గాత్. వ్యాపర్యవసానలక్షణార్థస్యాశ్రయణాసమ్భవాత్ అపృథక్సిద్ధవాచినాం సామానాధికరణ్యస్య లోక వేదయోర్బహుశో దృష్టచరత్వేనాపృథక్సిద్ధజీవపరవాచినో త్వం తచ్ఛబ్దయోస్సామానాధికరణ్యేన ప్రయోగస్యాప్యుపపత్తేః నత్వం శబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వమాశ్రయణీయం వస్తుతస్తు * ఐతదాత్మ్యమితి శబ్దనిర్దిష్టం తదాత్మకత్వమేవ బుద్ధిస్థత్వాత్తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే- నతు సచ్ఛబ్దితం బ్రహ్మ- యేన తదాత్మకత్వే లక్షణాపి స్యాత్. తతశ్చ త్వం తదసి- ఐతదాత్మ్యమసీత్యర్థః. అస్మింశ్చ పక్షే శకస్యాపి పదస్య లక్షణా సామ్ప్రదాయికాస్తు * స ఆత్మేతి పూర్వనిర్దిష్టస్యైవ * తత్త్వమసీత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన పరామర్శస్యోచితత్వాత్ తచ్ఛబ్దేన సచ్ఛబ్దితాత్మైవాభిధీయతే జఘన్యం త్వం పదం తు అపర్యవసానవృత్త్యా అన్తర్యామిపర్యన్తమభిదధాతి నచ శ్వేతకేతో ఇతి సమ్బోధ్యస్య జీవస్యైవ త్వం పదేన పరామర్శో యుక్త ఇతి వాచ్యం- హే దేవదత్తేతి దేవదత్తం సమ్బోధ్య తత్పుత్రాభిప్రాయేణ త్వమేవం కృతవానసీతి ప్రయోగదర్శనాత్, ఇయాంస్తు విశేషః- తత్ర ముఖ్యానుపపత్త్యా త్వం పదస్య పుత్రే లక్షణా - ఇహ తు తదనుపపత్త్యా అన్తర్యామిణ్యపర్యవసానవృత్తిరాశ్రీయతే. నను * సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిరితి సూత్రే వ్యాసార్యైరపర్యవసానవృత్తేర్యోగతుల్యత్వసమర్థనాత్, యోగస్య చ రూఢిపూర్వకలక్షణా

కాపేక్షయా దౌర్బల్యస్య ప్రోద్గాత్రధికరణే మీమాంసకైస్సమర్థితత్వాత్, లక్షణాఽపేక్షయా జఘన్యైవాపర్యవసానవృత్తిరితిచేత్ ఉచ్యతే - సత్యం - ఉక్తం వ్యాచార్యైరపర్యవసానవృత్తేర్యోగతౌల్యం తథాపినతస్యాః లక్షణాఽపేక్షయాపి దౌర్బల్యం - ప్రమాణాభావాత్ ప్రోద్గాత్రధికరణే ప్రోద్గాతృశబ్దరూఢ్యర్థస్య బహుత్వాసమ్భవాత్ పాశవత్ బహువచనమవివక్షితార్థమిత్యభిపూర్వపక్షే * అదితిః పాశాన్ ప్రముమోక్త్వేతాన్ పాశమన్త్రే బన్ధనసాధనస్య పాశశబ్దరూఢ్యర్థస్య - యౌగికార్థస్య చాసమ్భవాత్ పాశానితి బహువచనస్యావివక్షితత్వేపి ప్రోద్గాతృపదయోగార్థస్య [illegible] బహుత్వసమ్భవాన్న బహువచనస్యావివక్షా యుక్తేత్యేతావన్మాత్రమేవ ప్రోద్గాతృకయుక్తం నతు యోగాద్రూఢేర్లక్షణాపేక్షయా దౌర్బల్యమపి. తతశ్చ యోగస్య లక్షణాఽపేక్షయా దౌర్బల్యాభావాత్ తత్తుల్యాయా అపర్యవసానవృత్తేర్లక్షణాపేక్షయా దౌర్బల్యం తతశ్చ యోగా [illegible] రూఢేరపగమో యోగార్థోన్మేషే [illegible] లక్షణాపేక్షయా యోగస్య ప్రాబల్యమిత్యయుక్తం [illegible] భాష్యకృతా న జాయతే [illegible] యోగవివా [illegible] - [illegible] ఆపఏవ * జగద్వా ఇదం [illegible] * యోవై వాలాకే ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తా యస్య చైతత్కర్మ [illegible] చలనాదృష్టయోగరూఢస్య * [illegible] కలహాయమానయోః యోగో బలవానితి న్యాయ మనుసృత్య కర్మశబ్దస్య క్రియత ఇతి కర్మేతి జగద్వాచిత్వమేవాఙ్గీకృతం [illegible] యోగవివా [illegible] తః. తతశ్చ లక్షణాఽపేక్షయా యోగస్య బలవత్త్వాత్ తత్తుల్యాయా అపర్యవసానవృత్తేర్లక్షణాపేక్షయా బలవత్త్వమేవ నను * సాయోదప్యవిరోధం జైమినిరిత్యత్రైవ వ్యాసార్యైః - తాత్పర్యలిఙ్గైః పరమాత్మపరత్వ [illegible] ప్రకరణేతత్ర చిదచిచ్ఛబ్దానాం బ్రహ్మపరత్వేచాః [illegible] యోగార్థవిరోధః యథా ఆకాశప్రాణశబ్దాదౌ యత్ర రుచిదితి [illegible] అపర్యవసానవృత్త్యా [illegible] పరత్వమితి వ్యవస్థాయా యోగ్య తత్వాత్ చిదచిల్లిఙ్గాభావస్థలే యోగార్థాశ్రయణస్యోక్తతయా అపర్యవసానవృత్త్యపేక్షయా యోగప్రాబల్యమేవాభిప్రేతమితి చేత్ అస్తు యోగాపేక్షయా దౌర్బల్యమపర్యవసానవృత్తేః తథాపి లక్షణాపేక్షయాఽపర్యవసానవృత్తిః ప్రబలైవ నను *ఛన్దోఽభిధానాదితి సూత్రే గాయత్రీశబ్దస్య భూతాదిపాదవ్యపదేశాది బ్రహ్మలిఙ్గైర్బ్రహ్మపరత్వేఽవశ్యమ్భావిని సతి మాసాఙ్గీకృతే సాదృశ్యవిధిత్సయా ఽఙ్గీకృతే శబ్దస్యైవ చతుష్పాత్త్వలక్షణగాయత్రీసాదృశ్యవిధిత్సయా బ్రహ్మణి గాయత్రీశబ్దప్రయోగః. నచ వైదికశబ్దస్యైతాదృశగౌణవృత్త్యాశ్రయణమయుక్తమితి వాచ్యం - సంవర్గవిద్యాయాం * తేవా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్యే దశ సన్తస్తత్కృతం వాయ్వగ్నిసూర్యచన్ద్రసలిలప్రాణవాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనస్సు దశసు [illegible] కృతశబ్దవ్యాపనాత్ * సైషా విరాడన్నాదీతి ఛన్దోవాచి విరాట్ఛబ్దస్య గౌణ్యా ప్రయుజ్యమానో దృష్టః ఏవం ఛన్దోఽభిధాయి గాయత్రీశబ్దస్య చతుష్పాత్త్వసాదృశ్యాత్ బ్రహ్మణి ప్రయోగ ఉపపన్న ఇత్యుక్తత్వాత్ గౌణీరూపలక్షితలక్షణాపేక్షయా అపర్యవసానవృత్తేర్దౌర్బల్యమేవ సూత్రభాష్యకృదభిమతమితి ప్రతీయతే యదిచాపర్యవసానవృత్తిర్గౌణీతః ప్రబలా- తర్హి తయా గాయత్ర్యవస్థబ్రహ్మపరత్వస్యావశ్యం సుశకతయా గౌణీవృత్తిర్నాదర్తవ్యా స్యాదితి చేన్న - అపర్యవసానవృత్త్యా గాయత్రీశబ్దస్య గాయత్ర్యవస్థబ్రహ్మపరత్వే [illegible] సర్వభూతాత్మత్వాసమ్భవేన కేవల బ్రహ్మణి గౌణ్యాశ్రయణస్యాయుక్తత్వాత్, నచ గాయత్ర్యవస్థస్య విశేషణ సర్వభూతాత్మత్వాద్యసమ్భవేఽపి బ్రహ్మస్వరూపేణ సర్వభూతాత్మత్వం సమ్భవత్యేవ - ఉపాసీత హరవిద్యాయాం హృదయావచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణస్స్వరూపేణ బాహ్యాకాశవైపుల్యాసమ్భవేఽపి స్వరూపేణ బాహ్యాకాశవైపుల్యం * యావాన్వా అయమాకాశ స్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి సన్దర్శితం ప్రతిపాదితం [illegible] తథా - శాణ్డిల్యవిద్యాయాం * ఏష మ ఆత్మాఽన్తర్హృదయేఽణీయానితి అల్పత్వేన నిర్దిష్టస్య బ్రహ్మణః స్వరూపాభిప్రాయేణ * ఏష మ ఆత్మాఽన్తర్హృదయే జ్యాయాన్పృథివ్యా జ్యాయానన్తరిక్షాదిత్యాదినా జ్యాయస్త్వముక్తం [illegible] - సర్వాస్వల్పాయతనవిద్యాసు * అనన్తాదయః ప్రధానస్యేత్యధికరణన్యాయేన సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్తత్వాదీనాముపసంహర్తవ్యత్వాత్, తత్ర చాల్పాయతనస్యాపి బ్రహ్మణః స్వరూపేణానన్త్యమపి [illegible] సోపాసనస్యాశ్రితత్వాత్, ఛన్దోభిధానాదితి గాయత్ర్యవచ్ఛిన్నత్వవేషేణ సర్వభూతాత్మత్వాసమ్భవేఽపి స్వరూపేణ సర్వభూతాత్మత్వసమ్భవాత్, చ అపర్యవసానవృత్త్యైవ అనుపపత్త్యభావాద్గాయత్రీశబ్దస్యాపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణం తద్దౌర్బల్యకారితమేవేతి వాచ్యం - గాయత్ర్యవచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణః స్వరూపేణ సర్వభూతాత్మత్వోపపాదనం క్లేశసాధ్యమిత్యభిప్రాయేణాపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణసమ్భవాత్ అత ఏవ * ఆకాశాద్ధ్యేవ ఖల్విమాని భూతాని జాయన్త ఇత్యాదావాకాశశబ్దస్యాపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణస్యైతదేవ బీజం యదిహ్యాకాశశబ్దస్తచ్ఛరీరకబ్రహ్మపరః తదా తచ్ఛరీరకస్య జగత్కారణత్వాసమ్భవాత్ స్వరూపాభిప్రాయేణ జగత్కారణత్వవాదోఽభ్యుపేయః స చ క్లిష్ట ఇత్యేవాపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణం - నతు యోగప్రాబల్యాదిత్యేవ రహస్యం కించ - గాయత్రీశబ్దేన చతుష్పాత్త్వాదిధర్మకీర్తనస్య సాదృశ్యాపాదనార్థత్వాభావే వైయర్థ్యప్రసఙ్గాచ్ఛ తత్ర గౌణ్యాశ్రయణం గాయత్రీశబ్దే - నతు గౌణ్యాః ప్రాబల్యాత్. అతో న గౌణ్యపేక్షయా దౌర్బల్యమపర్యవసానవృత్తేః నన్వపర్యవసానవృత్తేర్లక్షణాఽపేక్షయా ప్రాబల్యే * క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధీత్యత్ర * భూం- మదాత్మకం విద్ధీత్యర్థ ఇతి, తథా * బ్రహ్మ విజ్ఞాదేవమీమాంసం పిబతీత్యత్ర * దేవం- దేవాత్మకమిత్యర్థ ఇత్యేవం బహుషు స్థలేషు క్షేత్రజ్ఞాదిశబ్దానామపర్యవసానవృత్తిమనాశ్రిత్య మాం దేవమిత్యాదిశబ్దానాం లక్షణాశ్రయణం నోపపద్యతే - అతోఽవసీయతే లక్షణాఽపర్యవసానవృత్త్యోర్లక్షణైవ ప్రబలా [illegible] భాష్యకృదభిమత ఇతీతి చేత్. తస్యాస్త్వారుహ్యోక్తిరూపతయోపపత్తేః. ననుముఖ్యార్థసమ్బన్ధేన తదపృథక్సిద్ధవిశేష్యస్య లక్షణయా ప్రతీత్యుపపత్తౌ న శక్తిః కల్ప్యా- అనన్యలభ్యస్యైవ శబ్దార్థత్వాదితి చేత్. మైవం- కల్పనాయాం పరముపాలమ్భః- నతు క్లృప్తస్థలే ప్రకృతే చ జాతిగుణవాచిగోనీలాదిశబ్దేష్వపృథక్సిద్ధవిశేషణవాచిత్వాత్ సచ్ఛేదేన విశేష్యవాచిత్వస్య క్లృప్తత్వాత్, తత్సర్వశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాశ్రయే బ్రహ్మణి సర్వశబ్దవాచ్యత్వస్య ప్రత్యక్షాద్యనుపపత్తేః, *వచసాం వాచ్యముత్తమం * నతాస్సర్వవచసాం ప్రతిష్ఠా యత్ర శాశ్వతీ *తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియ

త * చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాత్తద్వ్యపదేశో భాక్తస్తద్భావభావిత్వాదిత్యాదిభి ర్బ్రహ్మణస్సర్వశబ్దవాచ్యత్వస్య సిద్ధతయా, చ * తత్త్వమసీత్యస్య
స్యానుపపత్తిరితి వదన్తి అత్ర తత్త్వమసీతి - తత్త్వంపదాభ్యాం సర్వజ్ఞత్వకించిజ్ఞత్వోపలక్షితం చిన్మాత్రం లక్ష్యతే- అతశ్చిన్మాత్రపర ఏవాస్య శ్రుతిస
న్దర్భస్య తాత్పర్యమితి వదన్తం పరే ప్రత్యుక్తాః - * సర్వజ్ఞం సర్వకర్తారం నారాయణమనామయం । సర్వోత్కర్షం జ్ఞాపయన్తి మహాతాత్పర్యతత్ర హి ।
సర్వేషామపి వేదానామితిహాసపురాణయోః॥ ప్రమాణానాం చ సర్వేషాం తదర్థం చాన్యతశ్చ తే ఇతి నారదీయవచనవిరోధాత్, తన్మతే శ్రుతేః ప్రత్యక్ష
విరోధభయాభావేన తత్త్వంపదముఖ్యార్థయోరేవాభేదబోధనసమ్భవే తత్త్వంపదలక్షణాచిన్మాత్రాభేదప్రతిపాదకత్వాశ్రయణస్య నిర్మూలత్వాత్,
వ్యాధకులసంవర్ధితరాజకుమారస్య వ్యాధత్వభ్రాన్తినిరసనాయ ప్రవృత్తే త్వం రాజకుమారోఽసీతి వాక్యే రాజకుమారపదే లక్షణాశ్రయణాభావేన ఇ
హాపి జగత్కర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వాదివిశిష్టవాచకే తత్పదే లక్షణాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాత్, త్వం రాజకుమారోఽసీతి వాక్యేఽపి విధేయ రాజకుమారత్వే తా
త్పర్యాభావే వ్యాధభావానుపమర్దవత్ విధేయభూతే తచ్ఛబ్దార్థభూతజగత్కర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వాదితాత్పర్యాభావే తద్విరోధిజీవభావోపమర్దాసమ్భవా, చ్చే
త్యాస్తాం తావత్. ప్రకృతమనుసరామః ఏవముక్తః శ్వేతకేతుస్సుషుప్తికాలే ప్రజానాం సత్సమ్పత్తౌ సత్యామేవం సతి సమ్పన్నా ఇతి ప్రతీతిస్స్యాత్.
సముద్రేతరఙ్గాదీనామివ పరమాత్మని సుషుప్తానాం పునరుత్థితిశ్చ న స్యాత్. అతస్సుషుప్తౌ ప్రజానాం సత్సమ్పత్తిర్న శక్యా ద్రష్టుమితి మన్వాన ఆహ (భూ
య ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి) (తథా సౌమ్యేతి హోవాచ) విశిష్య జ్ఞాపయత్వితి పితా శ్వేతకేతునా ప్రార్థిత స్తథేత్యఙ్గీకృతవానిత్యర్థః ఏత
త్ఖణ్డవిషయాణ్యధికరణాని లిఖ్యన్తే- ఉత్క్రాన్తిపాదే * వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇతి శ్రూయమాణా వాచో మనస్సమ్పత్తిః వాగ్వృత్తివిషయా - న తు వాగ్విష
యా- వాచో మనః ప్రకృతికత్వాభావేనాప్రకృతిభూతే మనసి వాచస్సాయుజ్యాసమ్భవాత్ న చ వాగ్వృత్తేరప్యప్రకృతిభూతే మనసి సమ్పత్తిశబ్దితో
లయోఽనుపపన్న ఏవేతి వాచ్యం - మనసి స్థితేఽపి వాగ్వ్యాపారాభావమాత్రేణ సమ్పద్యత ఇత్యుపపత్తేః, విద్యమానాయాస్తు వాచస్తాదాత్మ్యైకాభావస్యాప్యభా
వేన సమ్పత్తి శ్రుతేరన్యథాऽసమ్భవా, దితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * వాఙ్మనసి దర్శనాచ్ఛబ్దాచ్చ వాక్స్వరూపమేవ మనసి సమ్పద్యతే - వాగిన్ద్రి
యే ఉపరతేఽపి మనసః ప్రవృత్తిదర్శనాత్. * వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇతి శబ్దాచ్చ వాగేవ మనసి సమ్పద్యతే యద్యపి మనసో వాక్ప్రకృతిత్వం నాస్తి - తథాప్య
నుపరతవ్యాపారేఽపి మనసి వాచ ఉపరతవ్యాపారత్వదర్శనాత్ వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇత్యేతదుచ్యతే వృత్తిపక్షేఽపి సమ్పద్యత ఇత్యస్య గౌణత్వావశ్యమ్భా
వాత్ తతశ్చ వాచో నిర్వ్యాపారతాహేతుభూతో మనసా సంయోగవిశేషస్సమ్పత్తిశబ్దార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం * అత ఏవ సర్వాణ్యను యతో వాచో
మనసా సంయోగమాత్రం సమ్పత్తిః - అత ఏవ * తస్మాదుపశాన్తతేజాః పునర్భవమిన్ద్రియైర్మనసి సమ్పద్యమానైరితి వాచ మనుసర్వేషామిన్ద్రియాణాం
సమ్పత్తి శ్రుతేరపి సఙ్గతేత్యర్థ ఇతి స్థితం తథా * మనః ప్రాణ ఇత్యత్ర మనోవృత్తేరేవ ప్రాణే అప్యయ ఉచ్యతే - మనశ్శబ్దస్య మనోవృత్తావపి ప్రచు
రప్రయోగసత్త్వాత్ న తు పూర్వోక్తరీత్యా సంయోగవిశేషస్సమ్పత్తిశబ్దార్థ ఇతి ప్రాప్తే ఉచ్యతే - * తన్మనః ప్రాణ ఉత్తరాత్. మనసో నిర్వ్యాపా
రతాహేతుభూతః ప్రాణేన సంయోగవిశేష ఏవ ఇహాపి సమ్పత్తిశబ్దార్థః తతశ్చ మన ఏవ ప్రాణే సమ్పద్యతే- * మనః ప్రాణ ఇత్యుత్తరవాక్యాదిత్య
ర్థః మనశ్శబ్దస్య మనోవృత్తిపరత్వేఽపి సమ్పత్తి శ్రుతేర్గౌణత్వావశ్యమ్భావేన మనశ్శబ్దస్య గౌణత్వాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాదితి సిద్ధాన్తితం తథా
* ప్రాణస్తేజసీతి శ్రుతేః ప్రాణస్తేజసి సమ్పద్యత ఇతి ప్రాప్తేఉచ్యతే- * సోఽధ్యక్షే తదుపగమాదిభ్యః. సః- ఇన్ద్రియసహితః ప్రాణః అధ్యక్షే - జీవే
సమ్పద్యతే- * ఏవమేవేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తీతి ప్రాణానాం జీవోపగమస్య, తేన సహోత్క్రాన్తేః, శ్చ శ్రవణాజ్జీవ ఏవ స
మ్పద్యతే గఙ్గయా సంయుజ్య సాగరం గచ్ఛన్త్యాం యమునాయాం యమునా సాగరం గచ్ఛతీతి ప్రయోగవజ్జీవద్వారా ప్రాణస్య తేజస్సమ్పత్తావపి * ప్రా
ణస్తేజసీత్యుక్తిరుపపద్యతే న చ ప్రాణస్య తేజోద్వారేణైవ జీవోపగమోఽస్త్వితి వాచ్యం - నిరధ్యక్షస్య ప్రాణస్య తేజసి స్థితేరసమ్భవాదితి స్థితం తథా
* ప్రాణస్తేజసీతి జీవయుక్తస్య ప్రాణస్య తేజోమాత్ర ఏవ సమ్పత్తిశ్రవణాన్న సర్వభూతసమ్పత్తిరితి ప్రాప్తేఉచ్యతే- * భూతేషు తచ్ఛ్రుతేః సజీవః ప్రా
ణస్సంహతేషు సర్వేషు భూతేషు సమ్పద్యతే- * పృథివీమయ ఆపోమయస్తేజోమయ ఇతి నశ్వరతో జీవస్య సర్వభూతమయత్వశ్రవణేన సర్వభూతసమ్పత్తేర్వ
క్తవ్యత్వాత్ * నైకస్మిన్ దర్శయతో హి. ఏకస్మిన్- తేజోమాత్రే న సమ్పద్యతే- * ఏకైకస్య భూతస్య కార్యాక్షమత్వం * అనేన జీవేనాత్మనాఽను
ప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి * నానావీర్యాః పృథగ్భూతాస్తతస్తే సంహతిం వినా । నాశక్నువన్ప్ర
జాస్స్రష్టుమసమాగమ్య కృత్స్నశః । సమేత్యాన్యోన్యసంయోగం పరస్పరసమాశ్రయాః । మహదాద్యా విశేషాన్తా హ్యణ్డముత్పాదయన్తి తే ఇతి శ్రుతి
స్మృతీ దర్శయత ఇత్యర్థ ఇతి స్థితం తథా * తేజః పరస్యాం దేవతాయామిత్యత్ర జీవపరిష్వక్తతేజశ్శబ్దితభూతసూక్ష్మాణాం పరదేవతాసమ్పత్తౌ ప్రయోజ
నాభావాత్ * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి శ్రుతిస్స్తుతిమాత్రపరేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * తాని పరే తథా హ్యాహ తాని- జీవసంసృష్టాని భూత
సూక్ష్మాణి పరే- పరమాత్మని సమ్పద్యన్తే కుతః తథా హ్యాహ శ్రుతిః * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి శ్రుతివశాచ్చ సుషుప్తిప్రలయయోరివ పరమాత్మ
సమ్పత్తేః సుఖదుఃఖోపభోగాయాసవిశ్రమః ప్రయోజనత్వేన పరికల్ప్యత ఇతి స్థితం తథా - సేయం పరమాత్మని జీవస్య సమ్పత్తిః ప్రాకృతలయవత్కార
ణాపత్తిరూపైవ- సర్వాత్మనః సర్వోపాదానత్వాత్. న తు వాగాదేర్మనఆదిష్వివావిభాగమాత్రమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తేఉచ్యతే- * అవిభాగో వచనాత్.
అత్రాపి పృథగ్భావానర్హసంసర్గవిశేషలక్షణావిభాగ ఏవ సమ్పత్తిశబ్దార్థః- * వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇత్యత్ర సతస్సమ్పద్యత ఇతి శబ్దస్యైవేహాప్యనుషజ్యమా
నతయా అభిధానవైరూప్యాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాదితి స్థితం ప్రకృతమనుసరామః ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్

ఉ.— యథా సోమ్య మధు మధుకృతో నిస్తిష్ఠన్తి నానాత్యయానాం వృక్షాణాగ్ం రసాన్ సమవహారమేకతాగ్ం రసం గమయన్తి॥ ౧

తే యథా తత్ర న వివేకం లభన్తేఽముష్యాహం వృక్షస్య రసోఽస్మ్యముష్యాహం వృక్షస్య రసోఽస్మీత్యేవమేవ ఖలు సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సతి సమ్పద్య న విదుః సతి సమ్పద్యామహ ఇతి ౨

త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సిగ్ంహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దగ్ంశో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తి॥ ౩

శం — యత్పృచ్ఛస్యహన్యహని సత్సమ్పద్య న విదుః సత్సమ్పన్నాః స్మ ఇతి, తత్కస్మాదితి, అత్ర శృణు దృష్టాన్తం యథా లోకే సోమ్య మధుకృతః, మధు కుర్వన్తీతి మధుకృతః, మధుకరమక్షికా మధు నిస్తిష్ఠన్తి, మధు నిష్పాదయన్తి తత్పరాః సన్తః కథం నానాత్యయానాం నానాగతీనాం నానాదిక్కానాం వృక్షాణాం రసాన్ సమవహారం సమాహృత్యైకతాం ఏకభావం మధుత్వేన రసాన్ గమయన్తి మధుత్వమాపాదయన్తి ౧

ఆ — యథేత్యాదిదృష్టాన్తమవతారయతి (యత్పృచ్ఛసీతి) ప్రత్యహం సుషుప్తే సర్వాః ప్రజాస్సత్సమ్పద్య సత్సమ్పన్నాః స్మ ఇతి యన్న విదుః తదజ్ఞానం కస్మాత్కారణాదితి యన్మాం పృచ్ఛసి, తత్ర సుషుప్తావజ్ఞానే కారణభూతం దృష్టాన్తముచ్యమానం శృణు త్వమితి యోజనా యథా దృష్టాన్తతః స్పష్టో భవతి తథోచ్యత ఇత్యాహ (యథేతి) పునర్మధుపదం క్రియాపదేన సమ్బన్ధప్రదర్శనార్థం మధుకృతాం మధునిష్పాదకత్వమాకాఙ్క్షాపూర్వకం దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) నానాగతీనాం నానాఫలానామిత్యేతత్ బహూనాం రసానాం కథమేకతేత్యాశఙ్క్యాహ (మధుత్వేనేతి) తదేవ స్పష్టయతి (మధుత్వమితి) ౧

రం — (యథా సోమ్య మధు మధుకృతో నిస్తిష్ఠన్తి నానాత్యయానాం వృక్షాణాం రసాన్ సమవహారమేకతాం రసం గమయన్తి) యథా లోకే మధుకృతః మధుమక్షికాః మధు నిస్తిష్ఠన్తి నిష్పాదయన్తి నానాత్యయానాం నానాగతీనాం వృక్షాణాం రసాన్ సమాహృత్య మధుత్వేనైక్యం గమయన్తీత్యర్థః ౧

శం — తే రసాః యథా మధుత్వేనైకతాం గతాస్తత్ర మధుని వివేకం న లభన్తే. కథం అముష్యాహం ఆమ్రస్య పనసస్య వా వృక్షస్య రసోఽస్మీతి చ. యథా హి లోకే బహూనాం చేతనావతాం సమేతానాం ప్రాణినాం వివేకలాభో భవత్యముష్యాహం పుత్రో నప్తాస్మీతి, తే చ లబ్ధవివేకాస్సన్తో న సఙ్కీర్యన్తే, న తథేహానేకప్రకారవృక్షరసానామపి మధురామ్లతిక్తకటుకాదీనాం మధుత్వేనైకతాం గతానాం మధురాదిభావేన వివేకో గృహ్యత ఇత్యభిప్రాయః యథాఽయం దృష్టాన్త ఇతి ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః అహన్యహని సతి సమ్పద్య సుషుప్తకాలే మరణప్రలయయోశ్చ న విదుః న విజానీయుః సతి సమ్పద్యామహ ఇతి, సమ్పన్నా ఇతి, వా ౨

ఆ — తే యథేత్యాది వ్యాచష్టే (తే రసా ఇతి) ఉక్తమర్థం వైధర్మ్యదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథా హీత్యాదినా) ఇహేతి ప్రకృతస్య దార్ష్టాన్తికోక్తిః దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి) ౨

రం — (తే యథా తత్ర న వివేకం లభన్తేఽముష్యాహం వృక్షస్య రసోఽస్మీత్యాది) తే చ రసా మధుత్వేనైకతాం గతాః అముష్య వృక్షస్య పనసస్య వా కుటజస్య వా రసోఽహమస్మీతి యథా వివేకం న లభన్తే ఏవమేవేమాః సర్వాః ప్రజాస్సతి సమ్పన్నాస్సత్యః అహం దేవదత్తః అహమముష్య పుత్రః అధునా సతి సమ్పన్నా ఇతి వా సమ్పత్స్యామహ ఇతి వా న జానన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— యస్మాచ్చ స్వమాత్మనస్సద్రూపతామజ్ఞాత్వైవ సత్సమ్పద్యన్తే అతస్త ఇహ లోకే యత్కర్మనిమిత్తాః యాం యాం జాతిం ప్రతిపన్నా ఆసుర్వ్యాఘ్రాదీనాం వ్యాఘ్రోఽహం సింహోఽహమిత్యేవం తే తత్కర్మజ్ఞానవాసనాఙ్కితాస్సన్తస్సత్ప్రవిష్టా అపి తద్భావేనైవ పునరాభవన్తి పునస్సత ఆగత్య వ్యాఘ్రో వా సింహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దంశో వా మశకో వా యద్యత్పూర్వమిహ లోకే భవన్తి బభూవురిత్యర్థః తదేవ పునరాగత్య భవన్తి. యుగసహస్రకోట్యన్తరితాపి సంసారిణో జన్తోర్యా పురా భావితా వాసనా సా న నశ్యతీత్యర్థః * యథాప్రజ్ఞం హి సమ్భవా ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. ౩

ఆ — రసానామచేతనత్వేన వివేకానర్హత్వాత్కథం చేతనావతామివ దృష్టాన్తతా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాచ్చేతి) ఏవం యథోక్తరసదృష్టాన్తవశేన యథా చేతనానామపి సుషుప్త్యాదావజ్ఞానస్యాన్ధీకృతతయా రససతుల్యత్వాత్తేషాం వివేకానర్హావస్థాప్తిమాత్రే ప్రకృతముదాహరణమవిరుద్ధమితి భావః సతా సమ్పన్నానామపి తత్స్వత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సంసారిణ ఇతి) ౩

రం — (త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సింహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దంశో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తి) అతః సుషుప్తేరుత్థితాశ్చ ప్రజాః స్వాపాత్పూర్వం యద్యద్భవన్తి యే యేఽభవన్. తే తేఽభవన్తి ఆగత్య భవన్తి. సుషుప్తేః ప్రాగ్వ్యాఘ్రాద్యభిమానిస్థితాః సు

స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదꣳ సర్వం తత్సత్యꣳ స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

ఉ.— ఇమాః సోమ్య నద్యః పురస్తాత్ప్రాచ్యః స్యన్దన్తే పశ్చాత్ప్రతీచ్యస్తాః సముద్రాత్సముద్రమేవాపియన్తి స సముద్ర ఏవ భవన్తి తా యథా తత్ర న విదురియమహమస్మీయమహమస్మీతి॥ ౧

ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సత ఆగమ్య న విదుః సత ఆగచ్ఛామహ ఇతి త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సిꣳహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దꣳశో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తి॥ ౨

ముక్తస్య సన్తరమపి వ్యాఘ్రోఽహం ... ఏవ భవతీత్యర్థః పూర్వవాసనావాసితఏవో త్తిష్ఠతీతి ... తతశ్చ దర్శనానుసారాత్సుముక్తాల ... నీతి భావః ౩

శం.— తాః ప్రజా యస్మిన్ప్రవిశ్య పునరావిర్భవన్తి, యోఽసౌ సత్సత్యాత్మాభిసన్ధాఽణుభావం సదాత్మానం ప్రవిశ్య నావర్తన్తే. స య ఏషోఽణిమేత్యాది వ్యాఖ్యాతం. యథా లోకే స్వకీయే గృహే సుప్త ఉత్థాయ గ్రామాన్తరం గతో జానాతి స్వగృహాదాగతోఽస్మీతి. ఏవం సత ఆగతోఽస్మీతి చ జన్తూనాం కస్మాద్విజ్ఞానం న భవతీతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్విత్యుక్తస్తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— స య ఏషోఽణిమేత్యాద్యవతారయతి (తాః ప్రజా ఇతి) ఇతః సద్విజ్ఞానరహితేభ్యః ... యదణుభావమి తియదపృష్టోఽప్యాహర్తవ్యః ప్రశ్నాన్తరం వృష్టాన్తబలాదుత్థాపయతి (యథేతి) సతో వా మాగతోఽస్మీత్యుత్థితస్య జ్ఞానాభావం దృష్టాన్తేనోపపాదయితుముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (ఇత్యుక్త ఇతి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (స య ఏషోఽణిమా) సః పరమాత్మా అణిమా అణుః సూక్ష్మ ఇత్యర్థః (ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ఏవముక్తః శ్వేతకేతుః సుషుప్తిదశాయాం పరమాత్మని సమ్పన్నః స్వాపానన్తరం తత ఉత్థాయాగతశ్చేత్ ప్రాతర్గృహాదుత్థాయాగతస్య గృహాదాగతోఽస్మీతి ప్రతిసన్ధానవత్ సత ఆగతోఽస్మీతి ప్రతిసన్ధానప్రసఙ్గాత్ నైతద్విప్రస్మణీయమితి మన్యమాన ఆహ (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి) (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) స్పష్టోఽర్థః ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శృణు తత్ర దృష్టాన్తం. యథా సోమ్యేమా నద్యః గఙ్గాద్యాః పురస్తాత్ పూర్వాం దిశం ప్రతి ప్రాచ్యః ప్రాగఞ్చనాః స్యన్దన్తే స్రవన్తి. పశ్చాత్ ప్రతీచీం దిశం ప్రతి సిన్ధ్వాద్యాః ప్రతీచీమఞ్చన్తి గచ్ఛన్తీతి ప్రతీచ్యః తాః సముద్రాత్ అమ్భోనిధేర్జలధరైరాక్షిప్తాః పునర్వృష్టిరూపేణ పతితాః గఙ్గాదినదీరూపిణ్యః పునస్సముద్రం అమ్భోనిధిమేవాపియన్తి సముద్ర ఏవ భవన్తి తాః నద్యో యథా తత్ర సముద్రే సముద్రాత్మనైకతాం గతాః న విదుః న జానన్తి ఇయం గఙ్గాఽహమస్మి, ఇయం యమునాఽహమస్మీతి చ ౧

ఆ.— ఆగమనావధ్యపరిజ్ఞానం తత్రేత్యుక్తం ౧-౨

రం.— (ఇమాః సోమ్య నద్యః పురస్తాత్ప్రాచ్యః స్యన్దన్తే పశ్చాదుదీచ్యః తాః సముద్రాత్సముద్రమేవాపియన్తీత్యాది) యథా గఙ్గాద్యా నద్యః ప్రాచ్యః పూర్వదిక్ప్రస్థితాః ప్రాఙ్ముఖతయా సముద్రం యాన్తి ప్రతీచ్యః పశ్చాద్దేశప్రవృత్తాః సిన్ధ్వాద్యా నద్యః పశ్చాన్ముఖతయా సముద్రం యాన్తి. పునశ్చ తాః సముద్రాత్సముద్రం గచ్ఛన్తి సముద్రపర్యన్తదేశాత్సముద్రమధ్యం గత్వా సముద్రైకీభూతాస్సత్యః ఇయం గఙ్గాఽహమస్మి ఇయం యమునాఽహమస్మీ త్యేవం ప్రత్యభిజ్ఞాతుమసమర్థా భవన్తీత్యర్థః ౧

శం.— ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః యస్మాత్సతి సమ్పద్య న విదుః తస్మాత్సత ఆగమ్య న విదుః సత ఆగచ్ఛామహే ఆగతా ఇతి వా (త ఇహ వ్యాఘ్ర ఇత్యాది) సమానమన్యత్. ౨

రం.— (ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సత ఆగమ్య న విదురిత్యాది) తథా సుప్తోత్థితా అపి సత ఉత్థితా ఆగతా ఇతి న ప్రత్యభిజ్ఞాతుం సమర్థా భవన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

సయఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వంతత్సత్యగ్ం సఆత్మాతత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతిభూయఏవ మాభగవాన్విజ్ఞాపయత్వితితథా సోమ్యేతిహోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమఃఖణ్డః.

మ.— అస్యసోమ్యమహతోవృక్షస్యయోమూలేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేద్యోమధ్యేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేద్యోఽగ్రేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేత్సఏషజీవేనాత్మనానుప్రభూతఃపేపీయమానో మోదమానస్తిష్ఠతి॥ ౧

తస్యయదేకాగ్ం శాఖాంజీవోజహాత్యథసాశుష్యతిద్వితీయాం జహాత్యథసాశుష్యతితృతీయాంజహాత్యథసాశుష్యతిసర్వంజహాతిసర్వశ్శుష్యత్యేవమేవఖలుసోమ్యవిద్ధీతిహోవాచ॥ ౨

శం — దృష్టంలోకేజలేవీచీతరఙ్గఫేనబుద్బుదాదయఉపశ్లిష్టాః ప్రతీత్య ...తద్భావంగతా వినష్టాఇతి- జీవాస్తుతత్కారణభావం ప్రత్యహంగచ్ఛన్తోపిసుషుప్తేమరణప్రలయయోశ్చనవినశ్యన్తీత్యేతద్భూయఏవమాభగవాన్విజ్ఞాపయతుదృష్టాన్తేనతథాసోమ్యేతిహోవాచపితా ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — ప్రశ్నాన్తరంవ్యాచష్టే (దృష్టమితి) వినష్టాఇతి - లోకేదృష్టమితిసమ్బన్ధః జీవాస్తుప్రత్యహంసుషుప్త్యవస్థాయాంమరణప్రలయయోశ్చకారణభావంగచ్ఛన్తోపినవినశ్యన్తీతియత్ - ఏతత్తదితియోజనా. జీవవినాశంశఙ్కమానస్యప్రతిబోధనార్థముత్తరంవాక్యముత్థాపయతి (తథేతి) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమఖణ్డ భాష్యటీకా

రం — ఇత్యేవంబోధితేనశ్వేతకేతునా- ననుసుప్తోత్థితస్యసోఽహమిత్యనుసన్ధానబలాన్నాశాభావస్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వే మరణానన్తరం కదాపిపూర్వజన్మస్మరణాభావాజ్జీవస్యదేహవియోగసమయేనాశః కస్మాన్నస్యాదితిమన్యమానేనభూయోవిజ్ఞాపయత్వితి ప్రార్థితస్తథాస్త్విత్యాహ ... ర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ఏతత్సూత్రాధికరణంలిఖ్యతే- సుప్తస్యముక్తావిశిష్టతయాబ్రహ్మణిలీనస్యపునర్దేహసమ్బన్ధాసమ్భవాదన్యఏవోత్తిష్ఠతి- సుప్తిరహితవృష్యేషువైదికకర్మణాంసాఫల్యంచభవిష్యతీతిప్రాప్తఉచ్యతే- * సఏవతుకర్మానుస్మృతిశబ్దవిధిభ్యః. సఏవ - సుప్తఏవతూత్తిష్ఠతి కుతః. కర్మానుస్మృతిశబ్దవిధిభ్యః సుప్తైః ప్రాక్కృతంకర్మతైరేవభోక్తవ్యం- అన్యథాకృతహానాదిప్రసఙ్గాత్ సోఽహంసుప్తః- సోహంజాగర్మీత్యనుస్మృతేః. *తఇహవ్యాఘ్రోవాసింహోవావృకోవేత్యాదిశబ్దాత్ మోక్షోపదేశవిధివైయర్థ్యప్రసఙ్గాచ్చనసుషుప్తిర్ముక్తితుల్యా అతఏవప్రజాపతివిద్యాయాం *నాహఖల్వయమేవంసమ్ప్రత్యాత్మానంజానాతీతిఅజ్ఞత్వేనసుషుప్తిర్నిన్ద్యతే * మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమతేఇతిముక్తిస్తద్విలక్షణతయాప్రతిపాద్యతే. అతోనసుషుప్తిర్ముక్తిరితిసఏవోత్తిష్ఠతీత్యుక్తం ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శృణుదృష్టాన్తమస్యహేసోమ్య మహతః - అనేకశాఖాదియుక్తస్య అస్యేతి- అగ్రతస్స్థితంవృక్షం దర్శయన్నాహ యదికశ్చిదస్యమూలేఽభ్యాహన్యాత్పరశ్వాదినా- సకృన్నైతావన్మాత్రేణనశుష్యతీతిజీవన్నేవభవతి. తదాతస్యరసస్స్రవేత్, తథా-యోమధ్యేఽభ్యాహన్యాత్- జీవన్స్రవేత్ తథా- యోఽగ్రేఽభ్యాహన్యాత్- జీవన్స్రవేత్ సఏషః- వృక్షఇదానీంజీవేనాత్మనాఽనుప్రభూతః- అనువ్యాప్తఃపేపీయమానః- అత్యర్థంపిబన్నుదకం, భౌమాంశ్చరసాన్మూలైర్గృహ్ణన్, మోదమానః- హర్షంప్రాప్నువంస్తిష్ఠతి ౧

ఆ.— జీవస్యనాశాభావంవక్తుమాదౌదృష్టాన్తమాహ (శృణ్వితి) ౧

రం.— (అస్యసోమ్యమహతోవృక్షస్యయోమూలేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేదిత్యాది) అనేకశాఖాయుక్తైవృక్షేయదికశ్చిన్మూలే-మధ్యే- అగ్రేవాపరశ్వాదినాఅభ్యాహన్యాత్- తదాజీవయుక్తఏవవృక్షఃరసంస్రవతి. అతోరసస్స్రుతిరూపకార్యాజ్జీవాత్మాఆమూలాగ్రంవ్యాప్యమూలైరుదకంపిబన్తత్ప్రియుక్తసుఖాదికంచానుభవన్నాస్తేఇత్యర్థః ౧

శం — తస్యాస్యయదేకాంశాఖాం- రోగగ్రస్తామాహతాంవా జీవోజహాతి- ఉపసంహరతిశాఖాయాంవిప్రసృతమాత్మాంశం అథసాశుష్యతి. వాఙ్మనఃప్రాణకరణగ్రామానుప్రవిష్టోహిజీవఇతితదుపసంహారేఉపసంహ్రియతే జీవేనచప్రాణయుక్తేనాశితంపీతంచరసతాంగతంజీవచ్ఛరీరంవృక్షంచవర్ధయద్రసరూపేణజీవస్యసద్భావేలిఙ్గంభవతి. అశితపీతాభ్యాంహిదేహోజీవస్తిష్ఠతి- తేచాశితపీతేజీవకర్మానుసారిణీఇతి. తస్యైకాఙ్గవైకల్యనిమిత్తంకర్మయదోపస్థితంభవతి- తదాజీవఏకాంశాఖాంజహాతి- శాఖాయాఆత్మానముపసంహరతి, అథ- తదాసా- శాఖాశుష్యతి. జీవస్థి

ఉ.— జీవాపేతం వావ కిలేదం మ్రియతే న జీవో మ్రియత ఇతి స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

తన్నిమిత్తో రసో జీవకర్మప్రేరితో జీవోపసంహారే ... శుష్యతి తథా- సర్వం వృక్షమేవ యదాఽయం జహాతి- తదా సర్వోఽపి వృక్షశ్శుష్యతి వృక్షస్య రసస్రవణశోషణాదిలిఙ్గైః ... చేతనావన్తః స్థావరా ఇతి- బౌద్ధకాణాదమతే చేతనాః స్థావరా ఇత్యేతదసారమితి దర్శితం భవతి యథాఽస్మిన్ వృక్షే ... జీవేన యుక్తా వృక్షాః శాఖాః రసపానాదియుక్తా జీవన్తీత్యుచ్యతే, తదపేతశ్చ మ్రియత ఇత్యుచ్యతే, ఏవమేవ ఖలు సోమ్య విద్ధీతి హోవాచ ౨

ఆ--- నను రోగగ్రస్తాయామేకస్యాం శాఖాయాం ప్రాణోపసంహారే సతి కుతో జీవోపసంహారస్స్యాదితి - తత్రాహ (వాగితి) నను కృత్స్నే జీవస్య సద్భావే తత్రోపసంహారాను పపత్తేః ... - అతఆహ (జీవేనచేతి) రసరూపేణ- వర్ధయదిత్యన్వయః వృక్షశరీరే జీవస్య సత్త్వే కిమిత్యస్య శోకదావాదిర్దీయమానా శాఖాం జహాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అస్యేతి) జీవోపసంహారే కిమితి శాఖా శుష్యతి- తత్రాహ (జీవస్థితీతి) జీవస్య స్థితిర్నిమిత్తం యస్యేతి విగ్రహః తథా - శాఖాయామున్ముక్తప్రకారే శేతే యావత్ యత్తు వైశేషికవైనాశికాభ్యాం స్థావరాణాం నిర్జీవత్వమచేతనత్వముక్తం- తదేతన్నిరస్తమిత్యాహ (వృక్షస్యేతి) ... బౌద్ధకాణాదాదిసజ్ఞిహితార్థః * సప్రపఞ్చజీవేనాత్మనానుప్రభూత ఇతి దృష్టాన్తశ్రుతిః. శ్రుతదృష్టాన్తేనైవ వివక్షితమంశమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యద్యేకామితి) ౨

రం,— (అస్య యదేకాం శాఖాం జీవో జహాత్యథ సా శుష్యతీత్యాది) ఏవమాపాతతః ప్రతిభాతే వృక్షే తస్మిన్ జీవః యదికాలకర్మవశాద్యం యం ప్రదేశం త్యజతి- స స ప్రదేశశ్శుష్యతి. ఏవమేవ సర్వం జహాతి యది- తత్సర్వం శుష్యతి తతశ్చ యథాఽపి కైకశాఖాశోషో న జీవనాశకృతః - అపితు జీవ విసర్గకృతః- ప్రదేశాన్తరే జీవస్య సత్త్వేన నాశాసమ్భవాత్. ఏవమేవ సర్వశోషోఽపి తత్త్యాగకృత ఏవ- నతు జీవనాశకృత ఇత్యర్థః ౨

శం.— జీవాపేతం- జీవవియుక్తం వావ కిలేదం శరీరం మ్రియతే- న జీవో మ్రియత ఇతి కార్యశేషే చ సుప్తోత్థితస్య మమేదం కార్యశేషమపరిసమాప్తమితి స్మృత్వా సమాపన దర్శనాత్. జాతమాత్రాణాం చ జన్తూనాం స్తన్యాభిలాషభయాదిదర్శనాచ్చాతీతజన్మాన్తరానుభూతస్తనపానదుఃఖానుభవస్మృతిర్గమ్యతే అగ్నిహోత్రాదీనాం చ కర్మణామర్థవత్త్వాన్న జీవో మ్రియత ఇతి (స య ఏషోఽణిమేత్యాది) సమానం కథం పునరిదం పృథివ్యాదినామరూపవజ్జగదత్యన్తసూక్ష్మాత్సద్రూపాన్నామరూపరహితాత్సతో జాయతే ఇత్యేతద్దృష్టాన్తేన భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి. తథాఽస్తు సోమ్యేతి హోవాచ పితా ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — జీవస్య సుషుప్తే నాశాభావే హేత్వన్తరమాహ (కార్యశేషే చేతి) తస్మిన్ క్షణే నతు సుషుప్తోత్థానాత్పునరుత్థితస్య కార్యస్యాశేషాన్ క్రియాస్మిన్ కర్మణి - తదిదం మయాసమాప్తమితి స్మృత్వా తస్య సమాపనదర్శనాన్న స్వాపే జీవో నశ్యతీత్యర్థః మరణకాలే తన్నాశాభావే హేత్వన్తరమాహ (జాతమాత్రాణామితి) ఆద్యశ్చకారస్సముచ్చయే ద్వితీయోఽవధారణే జీవస్య ప్రళయాభావే వినాశే కారణాన్తరమాహ (అగ్నిహోత్రాదీనామితి) ఇతి శబ్దో జీవస్య నిత్యత్వోపసంహారార్థః యదుక్తం * సన్మూలాస్సోమ్యేత్యాది - తత్ర చోదయతి (కథం పునరితి) విలక్షణయోర్నకార్యకారణత్వమితి శఙ్కమానం ప్రతిబోధయితుముత్తరవాక్యముపాదత్తే (తథేతి) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (జీవాపేతం వావ కిలేదం మ్రియతే న జీవో మ్రియత ఇత్యాది) అత్ర మనుష్యాదిష్వపి జీవత్యాగకృతం దేహస్య మరణం న జీవస్య మరణం- తథా సతి కృతహానాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గాత్. అతస్సుషుప్తిమరణదశాయాం సత్సమ్పత్తావపి న జీవవినాశ ఇతి సిద్ధమితి భావః శిష్టం స్పష్టం ఏవం బోధితేన శ్వేతకేతునాఽణిమ్నస్సచ్ఛబ్దితస్య రూపస్పర్శాదిహీనస్య వివిధస్థావరజఙ్గమాదియుతానేకబ్రహ్మాణ్డహేతుత్వం న శ్రద్ధేయమితి మన్యమానేన భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి ప్రార్థితస్తథాఽస్త్విత్యువాచేత్యర్థః వ్యాసార్యైస్తు * జ్ఞోఽత ఏవేత్యధికరణే * అస్య సోమ్య మహతో వృక్షస్యేతి వృక్షశబ్దేన శరీరం నిర్దిశ్యత ఇత్యుక్తం ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.—— § న్యగ్రోధఫలమత ఆహరేతీదం భగవ ఇతి భిన్ధీతి భిన్నం భగవ ఇతి కిమత్ర పశ్యసీత్యణ్వ్య ఇవేమా ధానా భగవ ఇత్యాసామఙ్గైకాం భిన్ధీతి భిన్నా భగవ ఇతి కిమత్ర పశ్యసీతి న కిఞ్చన భగవ ఇతి ౧

తం హోవాచ యం వై సోమ్యైతమణిమానం న నిభాలయస ఏతస్య వై కిల సోమ్యైషోఽణిమ్న ఏవం మహాన్న్యగ్రోధస్తిష్ఠతి॥ ౨

శ్రద్ధత్స్వ సోమ్యేతి స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

శం —— యద్యేతత్ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛసి- అతః- అస్మాన్మహతో న్యగ్రోధాత్ఫలమేకమాహర ఇత్యుక్తస్తథా చకార సః ఇదం భగవ ఉపాహృతం ఫలమితి దర్శితవన్తం ప్రత్యాహ - ఫలం భిన్ధీతి భిన్నమిత్యాహేతరః తమాహ పితా- కిమత్ర పశ్యసీతి ఇత్యుక్త ఆహ- అణ్వ్యః - అణుతరా ఇవేమా ధానాః- బీజాని పశ్యామి భగవ ఇతి ఆసాం- ధానానామేకాం- ధానామఙ్గ- హే వత్స భిన్ధీత్యుక్త ఆహ- భిన్నా భగవ ఇతి యది భిన్నా ధానా- తస్యాం భిన్నాయాం కిం పశ్యసీత్యుక్త ఆహ- న కిఞ్చన పశ్యామి భగవ ఇతి ౧

ఆ —— స్థూలస్య కార్యస్య సూక్ష్మముఖ్యకారణత్వమేతదిత్యుచ్యతే * అస్య సౌమ్య మహతో న్యగ్రోధస్యేతి ప్రకృతం వృక్షం పరామృశతి (మహత ఇతి) ౧

ర —— (న్యగ్రోధఫలమత ఆహరేతీదం భగవ ఇతి) న్యగ్రోధఫలమిదమాహరేత్యాచార్యేణోక్తః శ్వేతకేతురిదం భగవ ఇత్యానీతవానిత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. కిమత్ర - ఫలే పశ్యసీతి పిత్రోక్తః పుత్రః అణ్వ్య ఇవేమా ధానా భగవ ఇత్యాహ ఇమాని బీజాన్యణూన్యేవ పశ్యామీత్యర్థః ఇవశబ్ద ఏవార్థః శిష్టం స్పష్టార్థం. ౧

శం —— తం పుత్రం హోవాచ వటధానాయాం భిన్నాయాం యం వటబీజాణిమానం హే సోమ్య ఏతం న నిభాలయసే - న పశ్యసి తథాఽప్యేతస్య వై కిల సోమ్య ఏష మహాన్న్యగ్రోధో బీజస్యాణిమ్నః- సూక్ష్మస్యాదృశ్యమానస్య కార్యభూతః స్థూలశాఖాస్కన్ధఫలపలాశవాన్ తిష్ఠతి ఉత్పన్నస్సన్ తిష్ఠతీత్యేవం న్యగ్రోధోఽధ్యాహార్యః ౨

ఆ - - యమణిమానం న పశ్యసి- ఏతస్యాణిమ్నో బీజస్యేతి సమ్బన్ధః (తథాపీతి) అత్యన్తాణుత్వాదదర్శనేఽపీత్యర్థః ౨

ర —— (తం హోవాచ) ఏవముక్తవన్తం పుత్రం పితోవాచేత్యర్థః ఉక్తిమేవాహ (యం వై సోమ్యైతమణిమానం న నిభాలయస ఇతి) హే సోమ్య యమేతం వటబీజాణిమానం న నిభాలయసే- న పశ్యసీత్యర్థః (ఏతస్య వై కిల సోమ్యైషోఽణిమ్న ఏవం మహాన్న్యగ్రోధస్తిష్ఠతి) ఏష మహాన్న్యగ్రోధ ఏతస్యైవాణిమ్నః కార్యమిత్యర్థః ౨

శం —— అతః శ్రద్ధత్స్వ సోమ్య సత ఏవాణిమ్నః స్థూలం నామరూపాదిమత్కార్యం జగదుత్పన్నమితి యద్యపి న్యాయాగమాభ్యాం నిర్ధారితోఽర్థస్తథైవేత్యవగమ్యతే - తథాఽప్యత్యన్తసూక్ష్మేష్వర్థేషు బాహ్యవిషయాసక్తమనసః స్వభావప్రవృత్తస్యాసత్యాం గురుతరాయాం శ్రద్ధాయాం దురవగమత్వం స్యాదిత్యాహ- శ్రద్ధత్స్వేతి శ్రద్ధాయాం తు సత్యాం మనసస్సమాధానం బుభుత్సితేఽర్థే భవేత్ తతశ్చ తదర్థావగతిః- * అన్యత్రమనా అభూవమిత్యాది శ్రుతేః (స య ఇత్యాది) ఉక్తార్థం యది తత్సజ్జగతో మూలం - కస్మాన్నోపలభ్యత ఇత్యేతద్దృష్టాన్తేన మా - మాం భగవాన్ భూయ ఏవ విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ —— అత్యన్తసూక్ష్మాద్బీజావయవాత్ స్థూలస్య వృక్షస్యోత్పత్త్యుపలమ్భోఽత్ర శబ్దార్థః * సమూలాః సోమ్యేమాః ఇత్యాది శ్రుత్యా * దృశ్యతేఽపి తథాపి సూక్ష్మస్య జగతస్సత్కార్యత్వే శ్రద్ధామన్తరేణాపి లిఙ్గాద్యసమ్భవాత్కిమితి శ్వేతకేతుః శ్రద్ధత్స్వేతి నియుజ్యతే- తత్రాహ (యద్యపీతి) సత్యామపి శ్రద్ధాయాం కథం బాహ్యవిషయాసక్తమనసోఽత్యన్తసూక్ష్మేష్వర్థేష్వవగమస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రద్ధాయాం త్వితి) మనస్సమాధానవశాద్బుభుత్సితస్యార్థస్యావగతిరిత్యత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం సంవాదయతి (అన్యత్రేతి) ప్రత్యక్షతోఽనుపలభ్యమానత్వాన్నాస్తీతి మన్వానశ్శఙ్కతే (యదీతి) అనుపలభ్యమానస్యాపి సత్త్వమాశఙ్క్యాహ (ఇత్యేతదితి) అప్రత్యక్షస్యాపి జగన్మూలస్యాస్తిత్వం ప్రతిపాదయితుముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (తథేతి) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

---

§ ఫలమత ఆహరేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ —— లవణమేతదుదకేఽవధాయాథమా ప్రాతరుపసీదథా ఇతి స హ తథా చకార తగ్ం హోవాచ యద్దోషా లవణముదకేఽవాధా అఙ్గ తదాహరేతి తద్ధావమృశ్య న వివేద యథా విలీనమేవాఙ్గ ॥ ౧

¶ అస్యాన్తాదాచామేతి కథమితి లవణమితి మధ్యాదాచామేతి కథమితి లవణమిత్యన్తాదాచామేతి కథమితి లవణమిత్యభిప్రాస్యైతదథ మోపసీదథా ఇతి తద్ధ తథా చకార తచ్ఛశ్వత్సంవర్తతే తగ్ం హోవాచాత్ర వావ కిల సత్సోమ్య న నిభాలయసేఽత్రైవ కిలేతి ॥ ౨

రం —— (భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) అతోఽనన్తరం పృష్టః పితా ... (భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) ... ప్రతిపన్నోఽసీత్యర్థః ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్

శం —— విద్యమానమపి వస్తు నోపలభ్యతే ప్రకారాన్తరేణ తూపలభ్యత ఇతి శృణ్వత్ర దృష్టాన్తం యది చేమమర్థం ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛసి పిణ్డరూపం లవణమేతద్ఘటోదకేఽవధాయ ప్రక్షిప్యాథ మా మాం శ్వః ప్రాతరుపసీదథాః ఉపగచ్ఛేథా ఇతి. స హ పిత్రోక్తమర్థం ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛంస్తథా చకార తం హోవాచ పరేద్యుః ప్రాతః, యల్లవణం దోషా రాత్రావుదకేఽవాధాః నిక్షిప్తవానసి అఙ్గ హే వత్స తదాహరేతి ... లవణమాజిహీర్షుః ... కిలావమృశ్యోదకే న వివేద న విజ్ఞాతవాన్. యథా తల్లవణం విద్యమానమప్యప్సు విలీనం సంశ్లిష్టమభూత్ యథా విలీనం లవణం న వేత్థ తథాపి తచ్చక్షుషా స్పర్శనేన చ పిణ్డరూపం లవణమగృహ్యమాణం విద్యత ఏవాప్సు ఉపలభ్యతే చోపాయాన్తరేణేత్యేతత్పుత్రం ప్రత్యాయయితుమిచ్ఛన్నాహ అఙ్గ ౧

ఆ —— నోపలభ్యతే స్వేన ప్రకారేణేతి శేషః ఇతీమమర్థం ప్రత్యక్షీకర్తుం యదీచ్ఛసి తత్ర దృష్టాన్తముత్తరశ్లోకేనాహ ... రాత్రౌ ... జగన్మూలం సత్ ... ప్రత్యక్షముపాయాన్తరేణేతి పిత్రోక్తోఽర్థః తం ప్రత్యక్షీచికీర్షుః ఘటోదకేఽపి పిణ్డరూపం లవణం రాత్రౌ ప్రక్షిప్య ... ప్రాతఃకాలే ... (స హేతి) యథా తత్ పిణ్డరూపం లవణం ప్రక్షేపాత్ ప్రాగభూత్ తథా న విజ్ఞాతవానితి ... (విద్యమానమపీతి) కిమితి చక్షుషా స్పర్శనేన వా నోపలభ్యతే (అప్స్వితి) కథం తర్హి విద్యమానత్వమవగతం తత్రాహ (యథేతి) యద్యపి పిణ్డరూపం లవణముదకే ... చక్షుస్స్పర్శనాభ్యాం ... తథాపి తత్ర విద్యత ఏవ ... గృహ్యమాణమపి ... పాయాన్తరేణోపలభ్యత ఇత్యేతమర్థం పుత్రం ప్రత్యాయయితుమిచ్ఛన్ ఉత్తరం వాక్యమిత్యర్థః. యథాశబ్దో యద్యపీత్యర్థే. ౧

రం —— (లవణమేతదుదకేఽవధాయాథ మా ప్రాతరుపసీదథా ఇతి స హ తథా చకార) రాత్రౌ లవణం జలేఽవధాయ ప్రక్షిప్య ప్రాతః ... శ్వేతకేతుస్తథా చకారేత్యర్థః. (తం హోవాచ యద్దోషా లవణముదకేఽవాధా అఙ్గ తదాహరేతి తద్ధావమృశ్య న వివేద) దోషా రాత్రౌ యల్లవణముదకే అవాధాః ప్రక్షిప్తవానసి తదాహరేతి పితోవాచ ఇత్యుక్తః పుత్రః ... న జ్ఞాతవానిత్యర్థః ... (యథా విలీనమేవాఙ్గ) యథా లవణమపి విలీనం సచ్చక్షుషా స్పర్శేన వా నోపలభ్యతే ఏవం సదాత్మస్వరూపమపీతి భావః ౧

శం —— అస్య ఉదకస్యాన్తాత్ ఉపరి గృహీత్వా ఆచామేత్యుక్త్వా పుత్రం తథా కృతవన్తమువాచ కథమితి ఇతర ఆహ లవణం స్వాదు ఇతి. తథా మధ్యాదుదకస్య గృహీత్వా ఆచామేతి, కథమితి, లవణమితి. తథా అన్తాత్ అధోదేశాద్గృహీత్వా ఆచామేతి కథమితి, లవణమితి యద్యేవమభిప్రాస్య పరిత్యజ్యైతదుదకమాచమ్యాథ మోపసీదథా ఇతి తద్ధ తథా చకార లవణం పరిత్యజ్య పితృసమీపమాజగామేత్యర్థః ఇదం వచనం బ్రువన్ తత్ లవణం తస్మిన్నేవోదకే యన్మయా రాత్రౌ క్షిప్తం శశ్వత్ నిత్యం సంవర్తతే విద్యమానమేవ సత్ సమ్యగ్వర్తత ఇతి ఏవముక్తవన్తం హోవాచ పితా యథేదం లవణం దర్శనస్పర్శనాభ్యాం పూర్వం గృహీతం పునరుదకే విలీనం తాభ్యామగృహ్యమాణమపి విద్యత ఏవ ఉపాయాన్తరేణ జిహ్వయోపలభ్యమానత్వాత్ ఏవమేవాత్రైవ అస్మిన్నేవ తేజోఽబన్నాదికార్యకారణసంఘాతే దేహే వావ కిలేతి ఆచార్యోపదేశస్మరణప్రదర్శనార్థౌ సత్ తేజోబన్నాదిశుఙ్గకారణం వటబీజాణిమవద్విద్యమానమేవేన్ద్రియైర్నోపలభసే న నిభాలయసే. యథాఽత్రైవ ఉదకే దర్శనస్పర్శనాభ్యామనుపలభ్యమానం లవణం విద్యమానమేవ జిహ్వయోపలబ్ధవానసి ఏవమేవాత్రైవ కిల విద్యమానం సజ్జగన్మూలముపాయాన్తరేణ లవణమివోపలప్స్యస ఇతి వాక్యశేషః ౨

ఆ. —— తద్ధ తథ్యాదివ్యాచష్టే (లవణమితి) సంవర్తత ఇతి ఇదం వచనం బ్రువన్నాజగామేతి సమ్బన్ధః దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తిక

¶ అథాస్యాన్తాదాచామేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

సయఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వంతత్సత్యగ్ం సఆత్మాతత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతిభూయఏవ మాభగవాన్విజ్ఞాపయత్వితితథాసోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతిషష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశఃఖణ్డః.

ఉ.— యథాసోమ్యపురుషంగన్ధారేభ్యోఽభినద్ధాక్షమానీయతంతతోఽతిజనేవిసృజేత్సయథాతత్రప్రాఙ్వోదఙ్వాధరాఙ్వాప్రత్యఙ్వాప్రధ్మాయీతాభినద్ధాక్షఆనీతోఽభినద్ధాక్షోవిసృష్టః॥ ౧

మాహ (ఇత్యేవముక్తవన్తమిత్యాదినా) సతో జగన్మూలస్యాస్తిత్వే దేహేన తద్వ్యాప్త్యోః కథముపగతిమిత్యత ఆహ (వావకిలేతి) అత్ర వావేత్యాదినా ఽత్రైవకిలేత్యస్య వ్యాఖ్యానరుక్తిర్యుమాశఙ్క్యాన్తరవిశేషం దర్శయతి (యథాఽత్రేత్యాదినా) ౨

రం — ఏవంచక్షుషాప్యచాక్షుషగ్రాహ్యస్యలవణస్యఉపాయాన్తరేణావగతిప్రకారం దర్శయతి (అథాస్యాఽన్తాదాచామేతికథమితిలవణమితి) అస్య జలస్యఆదౌ మూలప్రదేశఉద్ధృత్యఆచామేత్యథపిత్రోక్తఃపుత్రఆచమ్యాన్తరంకథమితిపృష్టః ... వానిత్యర్థః (మధ్యాదాచామేతికథమితిలవణమితీత్యాది) ఉక్తోఽర్థః (అభిప్రాస్యైతదథమోపసీదథా ఇతితద్ధతథాచకార) ఏతదపిప్రాస్య పరిత్యజ్యమత్సమీపమాగచ్ఛేత్యుక్తఃపుత్రస్తథాచకారేత్యర్థః (తచ్ఛశ్వత్సంవర్తతేతం హోవాచఅత్ర వావకిలసత్సోమ్యననిభాలయసేఽత్రైవకిలేతి) తత్ లవణంజలేశశ్వత్ సర్వదాసమ్యగ్వర్తతఇత్యుక్తవన్తంశిష్యంప్రతిపితోవాచ కిమితి రసనేన్ద్రియేణోపలభ్యమానతయావస్తుతిస్సదేవలవణంయథాచక్షుషాత్వచావానోపలభసే ఏవమేవాత్రైవజగత్యన్తరాత్మతయాఆగమాచార్యోపదేశాదినావగన్తుంయోగ్యమేవసదచ్ఛిత్రం బ్రహ్మఅత్రైవకిలవర్తతఇతినసిభాలయసే ద్రష్టుంనశక్నోషి నపశ్యసీత్యర్థః ౨

శం — (సయఇత్యాది) సమానం. యద్యేవంలవణమివతదిన్ద్రియైరనుపలభ్యమానమపిజగన్మూలంసదుపాయాన్తరేణోపలబ్ధుంశక్యతే యదుపలబ్ధ్యాకృతార్థస్స్యాం, యదనుపలబ్ధ్యాచాకృతార్థస్స్యామహం, తస్యోపలబ్ధౌకఉపాయఇత్యేతద్భూయఏవమాభగవాన్విజ్ఞాపయతుదృష్టాన్తేన. తథాసోమ్యేతిహోవాచ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — ఉపాయాన్తరజిజ్ఞాసయాపృచ్ఛతి (యద్యేవమితి) తస్మిన్ తదైతస్యాఖ్యాయికాతిస్యతిస్యేత్యాదినాసమ్బన్ధః. సతోమూలభూతోపలబ్ధ్యాఽనుపలబ్ధ్యాకృతార్థస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదుపలబ్ధ్యేతి) బుభుత్సితముపాయముపదిశన్నుత్తరగ్రన్థముపాదత్తే (తథేతి) ... ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం — (సయఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిత్యాది) ఉక్తోఽర్థః. (భూయఏవమాభగవాన్విజ్ఞాపయత్వితితథాసోమ్యేతిహోవాచ) తస్మిన్సర్వవ్యాపిన్యచ్ఛిద్రితస్యావగత్యుపాయందృష్టాన్తేనప్రదర్శయేతి ప్రార్థితఆచార్యస్తథాస్త్విత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం — యథాలోకేహేసోమ్య. పురుషంయంకంచిద్గన్ధారేభ్యః జనపదేభ్యోఽభినద్ధాక్షం బద్ధచక్షుషమానీయద్రవ్యహర్తాతస్కరస్తమభినద్ధాక్షమేవబద్ధహస్తమరణ్యేతతోఽప్యతిజనే అతిగతజనే అత్యన్తవిగతజనేదేశేవిసృజేత్ సతత్రదిగ్విమూఢచేతాయథాప్రాఙ్వా ప్రాగఞ్చనః ప్రాఙ్ముఖోవేత్యర్థః. తథా ఉదఙ్వా అధరాఙ్వా ప్రత్యఙ్వా ప్రధ్మాయీత శబ్దంకుర్యాత్. విక్రోశేత్ అభినద్ధాక్షోఽహంగన్ధారేభ్యస్తస్కరేణానీతోఽభినద్ధాక్షఏవవిసృష్టఇతి ౧

ఆ — యథాఽయముపాయస్సద్విజ్ఞాతుం తథాలోకేప్రదర్శ్యతేదృష్టాన్తఇత్యాహ (యథేతి) తమేవదృష్టాన్తంవ్యాచష్టే (హేసోమ్యేతి) యథాదిగ్విమూఢచేతాయత్కిఞ్చిద్దిగభిముఖోవిక్రోశతి తథాసతత్రవిజనేదేశేశబ్దంకుర్యాదితిసమ్బన్ధః. ప్రాఙిత్యస్యార్థమాహ (ప్రాగఞ్చనఇతి) తస్యైవవివక్షితమర్థంకథయతి (ప్రాఙ్ముఖఇతి) వక్ష్యమాణప్రకారైర్వికల్పార్థోవాశబ్దః. ౧

రం — (యథాసోమ్యపురుషంగన్ధారేభ్యోఽభినద్ధాక్షమానీయతంతతోఽతిజనేవిసృజేదిత్యాది) హేసోమ్య. యథాలోకేగన్ధారేభ్యః జనపదేభ్యఃఅభినద్ధాక్షం పినద్ధచక్షుషంకంచిత్పురుషంచోరోగృహీత్వాఅతిజనే విజనేవిసృజేద్యది సదిగ్విమూఢచేతాః ప్రాఙ్ముఖఉదఙ్ముఖోవాఅధోముఖోవాఅభినద్ధాక్షఏవచోరైరానీతోఽభినద్ధాక్షఏవవిసృష్టోహమితిప్రధ్మాయీత విక్రోశేతేత్యర్థః. ౧

ఉ.— తస్య యథాభినహనం ప్రముచ్య ప్రబ్రూయాదేతాం దిశం గన్ధారా ఏతాం దిశం వ్రజేతి స గ్రామాద్గ్రామం పృచ్ఛన్పణ్డితో మేధావీ గన్ధారానేవోపసంపద్యేతైవమేవేహాచార్యవాన్పురుషో వేద తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సంపత్స్య ఇతి ॥ ౨

శం.— ఏవం విక్రోశతస్తస్య యథాఽభినహనం - యథా బన్ధనం ప్రముచ్య - ముక్త్వా కారుణికః కశ్చిదేతాం దిశం - ఉత్తరతో గన్ధారాః ఏతాం దిశం వ్రజేతి ప్రబ్రూయాత్ స ఏవం కారుణికేన బన్ధనాన్మోక్షితో గ్రామాద్గ్రామాన్తరం పృచ్ఛన్ - పణ్డిత - ఉపదేశవాన్, మేధావీ - పరోపదిష్టగ్రామప్రవేశమార్గావధారణసమర్థః, సన్ గన్ధారానేవోపసంపద్యేత నేతరో మూఢమతిర్దేశాన్తరదర్శనతృష్ణో వా. యథాఽయం దృష్టాన్తో వర్ణితః - స్వవిషయేభ్యో గన్ధారేభ్యః పురుషస్తస్కరైరభినద్ధాక్షో వివేకోఽశనాయాపిపాసాదిమాన్ వ్యాఘ్రతస్కరాద్యనేకభయానర్థవ్రాతయుతమరణ్యం ప్రవేశితో దుఃఖార్తో విక్రోశన్ బన్ధేభ్యో ముముక్షుస్తిష్ఠతి - స కథంచిదేవ కారుణికేన కేనచిన్మోక్షితః స్వదేశాన్ గన్ధారానేవాపన్నో నిర్వృతః సుఖ్యభూత్ తథా - ఏవమేవ సతో జగదాత్మనః స్వరూపాత్తేజోఽబన్నాదిమయం దేహారణ్యం వాతపిత్తకఫరుధిరమేదోమాంసాస్థిమజ్జాశుక్రకృమిమూత్రపురీషవచ్ఛీతోష్ణాద్యనేకద్వన్ద్వదుఃఖవచ్చేదం మోహపటాభినద్ధాక్షో భార్యాపుత్రమిత్రపశుబన్ధ్వాదిదృష్టాదృష్టానేకవిషయతృష్ణాపాశితః పుణ్యాపుణ్యాదికర్మతస్కరైః ప్రవేశితోఽహమముష్య పుత్రః, మమైతే బాన్ధవాః, సుఖ్యహం, దుఃఖీ, మూఢః, పణ్డితః, ధార్మికో, బన్ధుమాన్, జాతో, మృతో, జీర్ణః, పాపీ, పుత్రో మే మృతో, ధనం మే నష్టం, హా హతోఽస్మి, కథం జీవిష్యామి, క్వ మే గతిః, కిం మే త్రాణమ్, ఇత్యేవమనేకశతసహస్రానర్థజాలవాన్విక్రోశన్ కథంచిదేవ పుణ్యాతిశయాత్పరమకారుణికం కంచిత్సద్బ్రహ్మాత్మవిదం విముక్తబన్ధనం బ్రహ్మిష్ఠం యదాఽఽసాదయతి- తేన చ బ్రహ్మవిదా కారుణ్యాద్దర్శితసంసారవిషయదోషదర్శనమార్గో విరక్తస్సంసారవిషయేభ్యః నాసి త్వం సంసార్యముష్య పుత్రత్వాదిధర్మవాన్ కిం తర్హి సద్యత్తత్త్వమసీత్యవిద్యామోహపటాభినహనాన్మోక్షితో గన్ధారపురుషవచ్చ స్వం సదాత్మానముపసంపద్య సుఖీ నిర్వృతః స్యాదిత్యేతమేవార్థమాహ (ఆచార్యవాన్పురుషో వేదేతి) తస్యాస్యైవమాచార్యవతో ముక్తావిద్యాభినహనస్య తావదేవ- తావాన్ కాలః చిరం- క్షేపః సదాత్మస్వరూపసమ్పత్తేరితి వాక్యశేషః కియాన్ కాలశ్చిరమితి ఉచ్యతే- యావన్న విమోక్ష్యే - న విమోక్ష్యత ఇత్యేతత్పురుషవ్యత్యయేన సామర్థ్యాత్ యేన కర్మణా శరీరమారబ్ధం- తస్యోపభోగేన క్షయాద్దేహపాతో యావదిత్యర్థః. అథ- తదైవ సత్సమ్పత్స్యత ఇతి పూర్వవత్ నహి దేహమోక్షస్య సత్సమ్పత్తేశ్చ కాలభేదోఽస్తి - యేనాథశబ్దఆనన్తర్యార్థస్స్యాత్. నను యథా సద్విజ్ఞానానన్తరమేవ దేహపాతస్సత్సమ్పత్తిశ్చ న భవతి కర్మశేషవశాత్- తథాఽప్రవృత్తఫలాని ప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తేర్జన్మాన్తరసఞ్చితాన్యపి కర్మాణి సన్తీతి తత్ఫలోపభోగార్థం పతితేఽస్మిన్ శరీరాన్తరమారబ్ధవ్యం ఉత్పన్నే చ జ్ఞానే యావజ్జీవం విహితాని ప్రతిషిద్ధాని వా కర్మాణి కరోత్యేవేతి తత్ఫలోపభోగార్థం చావశ్యం శరీరాన్తరమారబ్ధవ్యం తతశ్చ కర్మాణి- తతశ్శరీరాన్తరమితి జ్ఞానానర్థక్యం- కర్మణాం ఫలవత్త్వాత్ అప్రవృత్తఫలాని కర్మాణి న బ్రహ్మజ్ఞానేన క్షీయన్తే- కర్మత్వాత్- ప్రవృత్తఫలకర్మవదిత్యుక్తం తత్ర "జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణి" ఇతి స్మృతివిరోధాదథజ్ఞానవతః క్షీయన్తే కర్మాణి- తదా జ్ఞానప్రాప్తిసమకాలమేవ జ్ఞానస్య సత్సమ్పత్తిహేతుత్వాన్మోక్షస్స్యాదితి శరీరపాతస్స్యాత్. తథా చాచార్యాభావ ఇత్యాచార్యవాన్ పురుషో వేదేత్యనుపపత్తిః, జ్ఞానాన్మోక్షాభావప్రసఙ్గశ్చ దేశాన్తరప్రాప్త్యుపాయజ్ఞానవదనైకాన్తికఫలత్వం వా జ్ఞానస్య న- కర్మణాం ప్రవృత్తాప్రవృత్తఫలవత్త్వవిశేషోపపత్తేః యదుక్తమప్రవృత్తఫలానాం కర్మణాం ధ్రువఫలవత్త్వాద్బ్రహ్మవిదశ్శరీరే పతితే శరీరాన్తరమారబ్ధవ్యమప్రవృత్తకర్మఫలోపభోగార్థమితి- ఏతదసత్ - విదుషః "తస్య తావదేవ చిరమితి" శ్రుతేః ప్రామాణ్యాత్ నను "పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతీ"త్యాది శ్రుతేరపి ప్రామాణ్యమేవ సత్యమేవం- తథాపి ప్రవృత్తఫలానామప్రవృత్తఫలానాం చ కర్మణాం విశేషోఽస్తి కథం యాని ప్రవృత్తఫలాని కర్మాణి, యైర్విద్వచ్ఛరీరమారబ్ధం,- తేషాముపభోగేనైవ క్షయః యథా ఆరబ్ధవేగస్య లక్ష్యముక్తేష్వాదేర్వేగక్షయాదేవ స్థితిః - సతః క్షేపసమకాలమేవ ప్రయోజనం నాస్తీతి- తద్వత్ అన్యాని త్వప్రవృత్తఫలానీహ ప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తేరూర్ధ్వం చ కృతాని వా క్రియమాణాని వా, అతీతజన్మాన్తరకృతాని వాఽప్రవృత్తఫలాని, జ్ఞానేన దహ్యన్తే ప్రాయశ్చిత్తేనేవ- "జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే" ఇతి స్మృతేశ్చ "క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణీ"తి చాథర్వణే అతో బ్రహ్మవిదో జీవనాదిప్రయోజనాభావేఽపి ప్రవృత్తఫలానాం కర్మణామవశ్యమేవ ఫలోపభోగస్స్యాదితి యుక్తమేవ తస్య తావదేవ చిరమితి యుక్తమేవ చోక్తం యథోక్తదోషచోదనానుపపత్తిః జ్ఞానోత్పత్తేరూర్ధ్వం చ బ్రహ్మవిదః కర్మాభావమవోచామ "బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి" ఇత్యత్ర- తచ్చ న స్మర్తుమర్హసి ౨

ఆ.— యథాబన్ధనం- బన్ధనమనుసృత్యేతి యావత్ పణ్డితో మేధావీతి విశేషణద్వయస్య వ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి (నేతర ఇతి) వ్యాఖ్యాతం దృష్టాన్తం సోపస్కారణమనువదతి (యథేత్యాదినా) దార్ష్టాన్తికం వ్యాచష్టే (ఏవమితి) ఆదిశబ్దేన వాయ్వాకాశౌ గృహ్యేతే మయట్ ప్రాచుర్యార్థః దేహారణ్యస్యానేకానర్థసఙ్కటత్వం కథయతి (వాతేతి) శీతోష్ణాదీత్యాదిపదేన రాగద్వేషాదిద్వన్ద్వం గృహీతం. తేనానైకేన ద్వన్ద్వేన జాతం దుఃఖం. తదుపేతమిదం- దేహారణ్యమిత్యేతత్ బన్ధ్వాదీత్యాదిశబ్దో మిత్రక్షేత్రాదివిషయః పుణ్యాపుణ్యాదీత్యాదిపదం అవిద్యాకామవాసనాఖ్యసఙ్గ్రహార్థం దేహారణ్యం ప్రవిష్టస్య జన్తోర్విక్రోశనప్రకారం సకారణం సూచయతి (అహమిత్యాదినా) తస్య సదాదుఃఖస్వరూపస్య శోకాం వారయతి (కథంచిదేవేతి) ఆపాతతో బ్రహ్మవిత్త్వమాత్రేణ ముక్తబన్ధనత్వాసిద్ధేర్విశినష్టి (బ్రహ్మిష్ఠమితి) యదా ఆసాదయతి - తదా సుఖీ స్యాదిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. సంసారవిషయం దోషదర్శనం- తత్ర తృష్ణాదిజ్ఞానం. తస్య మార్గః - వివేకః. స యస్యాచార్యేణ దర్శితో విద్యాతః - స దర్శితసం

సారవిషయదోషపర్యవసాయః ఆచార్యేణసాధనచతుష్టయసమ్పన్నస్యాధికారిణఃసంసారాన్మోక్షితవ్య ప్రకారం[illegible] (నాసీ[illegible]) యద్యపి వాక్యార్థజ్ఞానే వాక్యమేవోపాయః- తథాప్యాచార్యోపదేశజనితాతిశయదర్శనా త్తదుపదేశోఽపిజ్ఞానవాక్యార్థజ్ఞానే ప్రథమో హేతుః ఉపదేశ మాత్రాద్వృత్తస్యనావగ[illegible] నవాక్యార్థనీః- తస్య ప్రమాణాద్యసమ్భవినాసిరసనసమర్థోవిచారో[illegible]షాశబెన[illegible] తస్య ప్ర జాతిశయవత్ప్రమా గావితి[illegible] పురుష[illegible]యే హేతుమాహ (నామర్థ్యాదితి) ఆన[illegible]దృష్టమపి[illegible]న్యాసపపత్యైక్య[illegible] యుక్తా దివా[illegible] (యోనేతి) పూర్వపదితి- సామర్థ్యాత్సిద్ధ[illegible] మోక్షోపా నసర్వమర్గోక్ష[illegible] (నహీతి) [illegible] ఉత్పన్నే

[illegible]

స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదꣳ సర్వం తత్సత్యꣳ స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

ఉ.— పురుషꣳ సోమ్యోపతాపినం జ్ఞాతయః పర్యుపాసతే జానాసి మాం జానాసి మామితి తస్య యావన్న వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయాం తావజ్జానాతి॥ ౧

అథ యదాఽస్య వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయామథ న జానాతి॥ ౨

శ్రవణాద్బ్రహ్మవిద్యోత్పత్త్యనన్తరమేవ సర్వకర్మణాం నాశః దేహస్థితిస్తు చక్రభ్రమణాదివత్సంస్కారవశాదప్యుపపద్యత ఇత్యుచ్యతే- * అనారబ్ధకార్యే ఏవ తు పూర్వే తనవధీః విద్యోత్పత్తేః ప్రాచీనే అనారబ్ధకార్యే ఏవ సుకృతదుష్కృతే నశ్యతః - న త్వారబ్ధకార్యే- * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న వి[illegible] జాత విద్యావతః శ్రవణాద్యావచ్ఛరీరభావేఽపి ప్రారబ్ధకర్మానువృత్తి[illegible], కర్మవ్యతిరిక్తస్య దేహధారకసంస్కారస్యాభావే ప్రమాణాభావాత్, దిష్ట్యా క్షయం లబ్ధా భోగేనత్వితరే క్షపయిత్వాఽథ సమ్పద్యత ఇత్యుక్తత్వాత్ * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్య ఇతి విద్యావతోఽపి శరీరపాతమాత్రమపేక్ష్య సమ్పత్తిశ్రవణాత్ ప్రారబ్ధయోః పుణ్యపాపకర్మణోః సత్త్వే విద్యావతోఽపి శరీరావసానే భవత్యేవ మోక్ష ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వాఽథ సమ్పద్యతే ఇతి సూత్రే ప్రారబ్ధే ఇతరే- ఆరబ్ధకార్యే పుణ్యపాపే ఫలభోగేన క్షపయిత్వైవ బ్రహ్మ సమ్పద్యతే. తే చ ప్రారబ్ధపుణ్యపాపే విద్యావతోఽపి శరీరమాత్రోపభోగ్యఫలే చేత్- విద్యావతః శరీరావసానే బ్రహ్మ సమ్పద్యతే అనేకశరీరభోగ్యఫలే చేత్- తదవసానే సమ్పద్యతే భోగేనైవ క్షపయితవ్యత్వాత్ ప్రారబ్ధకర్మణోః తస్య తావదేవ చిరం యావన్న వి[illegible] ఇతి శ్రుతేరపి ... అపి తు దేహారమ్భకకర్మవినాశ ఏవ తత్ర ప్రతిపాదితం ప్రకృతముపసంహరామః ౨

శం.— (స య ఇత్యాది) ఉక్తార్థం. ఆచార్యవాన్యేన క్రమేణ సత్సమ్పద్యతే - తం క్రమం దృష్టాన్తేన భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి. తథా సోమ్యేతి హోవాచ. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— జ్ఞానస్య నానర్థక్యం- అవిద్యాతత్కార్యనివర్తనేన సత్సమ్పత్తిహేతుత్వాత్ నాప్యనైకాన్తికఫలత్వం- అనన్తరాయాధానాదీనాం ... ఇదానీమర్చిరాదిమార్గప్రాప్త్యా- అత్రైవావిద్యానివృత్తిమాత్రేణ వా సత్సమ్పత్తిరిత్యాశఙ్కాయాం (ఆచార్యవానితి) సంశయానస్య ప్రశ్నపూర్వకముత్తరం వాక్యమవతారయతి (తథేతి) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదꣳ సర్వం తత్సత్యꣳ స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి) ఉక్తోఽర్థః (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) నను దేహవిమోక్షానన్తరం బ్రహ్మసమ్పత్తిరిత్యయుక్తం- దేవోఽహం మనుష్యోఽహమిత్యభిమానస్యైకదాప్యనుపరతతయా యావత్సదాత్మభావిత్వే దేవాదిశరీరసమ్బన్ధస్యాపి యావదాత్మభావిత్వాత్ అతో దేహరాహిత్యోపజీవినీ బ్రహ్మసమ్పత్తిరపి న శ్రద్ధేయేతి మన్వానేన శ్వేతకేతునా భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి పృష్ట ఉద్దాలకస్తథా సోమ్యేతి హోవాచేత్యర్థః ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— పురుషం హే సోమ్య ఉపతాపినం- జ్వరాద్యుపతాపవన్తం జ్ఞాతయః- బాన్ధవాః పరివార్యోపాసతే ముమూర్షుం- జానాసి మాం తవ పితరం పుత్రం భ్రాతరం వేతి పృచ్ఛన్తః. తస్య - ముమూర్షోర్యావన్న వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే, మనః ప్రాణే, ప్రాణస్తేజసి, తేజః పరస్యాం దేవతాయామ్, ఇత్యేతదుక్తార్థం అత్రాయం న్యాయః ౧

రం.— (పురుషꣳ సోమ్యోపతాపినం జ్ఞాతయః పర్యుపాసతే జానాసి మాం జానాసి మామితి తస్య యావన్న వాఙ్మనసీత్యాది) హే సోమ్య- ఉపతాపినం- మరణవేదనాక్రాన్తం పురుషం బన్ధవో మాం జానాసి కిం- మాం జానాసి కిమిత్యసకృద్వదన్తః పరితస్సిష్ఠన్తి స తు ముమూర్షుః పూర్వోక్తసత్సమ్పత్తిపర్యన్తం తాఞ్జానాతీత్యర్థః. ౧

ఆ.— సంసారిణో యో మరణక్రమః స ఏవాయం విదుషోఽపి సత్సమ్పత్తిక్రమ ఇత్యేతదాహ - పరస్యాం దేవతాయాం తేజసి సమ్పన్నేఽథ అవిద్వాంస్తు తత ఉత్థాయ ప్రాగ్భావితం వ్యాఘ్రాదిభావం దేవమనుష్యాదిభావం వా విశతి, విద్వాంస్తు శాస్త్రాచార్యోపదేశజనితజ్ఞానదీప

ఊ.— సయ ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదꣳ సర్వం తత్సత్యꣳ స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

పురుషꣳ సోమ్యోత హస్తగృహీతమానయన్త్యపహార్షీత్ స్తేయమకార్షీత్పరశుమస్మై తపతేతి స యది తస్య కర్తా భవతి తత ఏవానృతమాత్మానం కురుతే సోఽనృతాభిసన్ధోఽనృతేనాత్మానమన్తర్ధాయ పరశుం తప్తం ప్రతిగృహ్ణాతి స దహ్యతేఽథ హన్యతే॥ ౧

ప్రకాశితం సద్బ్రహ్మాత్మానం ప్రవిశ్యనావర్తత ఇత్యేష సత్సమ్పత్తిక్రమః అన్యేతు మూర్ధన్యనాడ్యోత్క్రమ్యార్చిరాద్యాదిద్వారేణ సద్గచ్ఛన్తీత్యాహుః తదసత్ - దేశకాలనిమిత్తఫలాభిసన్ధానేన గమనదర్శనాత్ నహి సదాత్మైకత్వదర్శినః సత్యాభిసన్ధస్య దేశకాలనిమిత్తఫలాద్యనృతాభిసన్ధిరుపపద్యతే - విరోధాత్ అవిద్యాకామకర్మణాం చ గమననిమిత్తానాం సద్విజ్ఞానహుతాశనప్లుష్టత్వాద్గమనానుపపత్తిరేవ * పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనస్త్విహైవ సర్వే ప్రవిలీయన్తి కామా ఇత్యాద్యాథర్వణే నదీసముద్రదృష్టాన్తశ్రుతేశ్చ ౨

ఆ — నన్వేష సంసారిణో మరణక్రమః - న తు విదుషస్సత్సమ్పత్తిక్రమః - తస్యార్చిరాదిమార్గవిశేషస్యైవ శ్రవ్యత్వాత్ అత ఆహ (సంసారిణ ఇతి) శిరఃశోపర మే తేజస్సహంచరితభూతసూక్ష్మోపసంహారే చ విశేషవిజ్ఞానాభావస్సమాన ఏవ విద్వదవిదుషోరిత్యర్థః క స్తర్హి మోక్షే విశేషః - తత్రాహ (అవిద్యానితి) తతః తస్మాదజ్ఞాతాత్సదాత్మనస్సకాశాదితి యావత్ ఏకదేశిమతముత్థాప్య ప్రత్యాచష్టే (అన్యేత్వితి) భవతు విదుషోఽపి తద్గమనసన్ధిపూర్వకం గమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఆదిశబ్దేన సత్యాభిగృహ్యతే సద్విజ్ఞానవతో గమనాయోగే హేత్వన్తరమాహ (అవిద్యేతి) విదుషోఽవిద్యాకామకర్మణామభావే ప్రమాణమాహ (పర్యాప్తకామస్యేతి) నను కామప్రవిలయ ఏవాత్ర శ్రూయతే - నావిద్యాకామకర్మణాం లోపః - తత్రాహ (నదీతి) యథా నద్యో గఙ్గాద్యాః నామరూపే విహాయ సముద్రం ప్రవిశన్తి - తథావిద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతీతి దృష్టాన్తపూర్వికాయాః శ్రుతేర్నామరూపబీజావస్థాయా అవిద్యాయా అభావోఽవగమ్యతే నచావిద్యాకామయోరభావే కర్మోపపత్తిః తస్మాన్న విదుషో గతిప్రాప్తి ఇతి సత్సమ్పత్తిరిత్యర్థః. ౨

రం — (అథ య ఇదాస్య వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇత్యాది) సత్సమ్పత్త్యనన్తరం తు తాన్న జానాతీత్యర్థః తతశ్చ సర్వేషాం పరణ వశానాం సత్సమ్పత్తౌ దేహాభిమానానువృత్తేః తత్ప్రియ క్రమేణ సమ్బన్ధనిత్యతాశఙ్కాయా అసమ్భవాత్ * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్య ఇతి దేహసమ్బన్ధాత్యన్తనివృత్తిప్రతిపాదకశ్రుతేర్నానుపపత్తిరితి భావః. ౨

శం — (స య ఇత్యాది) సమానం యది ముమూర్షోరుత్తమస్య తుల్యా సత్సమ్పత్తిః - తత్ర విద్వాన్ సత్సమ్పన్నో నావర్తతే, అవర్తతే త్వవిద్వాన్, ఇత్యత్ర కారణం దృష్టాన్తేన భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — విదుషస్సత్సమ్పన్నస్య పునరావృత్తిర్మాస్తి - సత్సమ్పన్నత్వాత్ - మరణకాలే సత్సమ్పన్నవత్ విదుషో వా విశేషవిజ్ఞానాభావోఽస్త్యేవ తత్ర నిశ్చయః - విశేషవిజ్ఞానాభావాత్ - అవిదుషో మరణకాలే సవిశేషజ్ఞానాభావవదిత్యనుమానాద్విద్వదవిదుషోరవిశేషం మన్వానస్య శఙ్కా జాతే (యదీతి) తత్రానృతాభిసన్ధత్వం తాద్రగభిసన్ధిమత్త్వం చోపాధిరిత్యనుమానద్వయం దూషయితుముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (అథేతి) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (స య ఏషోఽణిమా) ప్రారబ్ధనిమోక్షేన పరభావిసమ్పత్తికర్మత్వేన పూర్వఖణ్డే తాని తు సమ్పన్నస్య నాస్తి పునరావృత్తిరితి శిష్టం స్పష్టం (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) నను దేవమనుష్యాది ప్రకృత్యాత్మకత్వాత్ సన్మాత్ర సర్గోఽభవతి - సదాత్మకత్వాభిసన్ధౌ తు నానర్థప్రాప్తిరితి శ్రద్ధేయం - నహ్యభిసన్ధిభేదేన మాత్రేణ మహాపురుషార్థపురుషార్థౌ స్యాతాం చ రాజిత మన్యమానేన శ్వేతకేతునా భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి ప్రార్థిత స్తథా స్తీత్యుక్త్వా చేత్యర్థః ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శృణు యథా సోమ్య, పురుషం చౌర్యకర్మణి సన్దిహ్యమానం నిగ్రహాయ పరీక్షణాయ చోత - అపి హస్తగృహీతం - బద్ధహస్తమానయన్తి రాజపురుషాః కింకృతవానయమితి పృష్టాశ్చాహుః - అపహార్షీద్ధనమస్యాయం. తే చాహుః - కిమపహరణమాత్రేణ బన్ధనమర్హతి - అన్యథా దత్తేఽపి ధనే బన్ధనప్రసఙ్గాత్. ఇత్యుక్తాః పునరాహుః (స్తేయమకార్షీత్) చౌర్యేణ ధనమపహార్షీదితి. తేష్వేవం వదత్సు ఇతరో ఽపహ్నుతే నాహం తత్కర్తేతి. తే చాహుస్సన్దిహ్యమానాః - స్తేయమకార్షీస్త్వమస్య ధనస్యేతి. తస్మిన్నిశ్చాపహ్నువతి ఆహుః - పరశుమస్మై తపతేతి - శోధయత్వాత్మానమితి. స యది

అథయదితస్యాకర్తా భవతితతఏవసత్యమాత్మానంకురుతే ససత్యాభిసన్ధస్సత్యేనాత్మానమన్తర్ధాయపరశుంతప్తంప్రతిగృహ్ణాతిసనదహ్యతేఽథముచ్యతే॥ ౨

సయథాతత్రనదాహ్యేతైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం సఆత్మాతత్త్వమసిశ్వేతకేతో ఇతి తద్ధాస్య విజజ్ఞావితివిజజ్ఞావితి॥ 3

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశఃఖణ్డః.

ఇతిఛాన్దోగ్యోపనిషదిషష్ఠప్రపాఠకస్సమాప్తః.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

స్య- స్తైన్యస్యకర్తా భవతి, బహిశ్చాపహ్నుతే,- సఏవంభూతస్తతఏవానృతం- అన్యథాభూతంసన్తమన్యథాఆత్మానంకురుతే సతథాఽనృతాభిసన్ధోఽనృతేనాత్మానమన్తర్ధాయ - వ్యవహితంకృత్వాపరశుంతప్తంమోహాత్ప్రతిగృహ్ణాతి - సదహ్యతే అథహన్యతేరాజపురుషైఃస్వకృతేనానృతాభిసన్ధిదోషేణ ౧

ఆ — నిగ్రహాయపరీక్షణాయ - పరీక్షాద్వారేణ నిగ్రహార్థమితియావత్ అపహరణమాత్రేణబన్ధనే ప్రతిగృహీతురపి బన్ధనప్రసఙ్గాన్నతన్మాత్రంబన్ధకారణమిత్యాహ (అన్యథేతి) తతఏవ- అనృతాభిసన్ధత్వాదేవేత్యర్థః ౧

రం — *ఐతదాత్మ్యమిదంసర్వంతత్సత్యం [illegible] దాత్మత్వమనుసన్ధానసైన్యవానర్థనివృత్తిః- సతుప్రకృతాత్మత్వలక్షణాసత్యానుసన్ధానసిద్ధ్యానర్థపరిహారఇత్యాహ (పురుషంసోమ్యోతహస్తగృహీతమానయన్త్యపహార్షీత్స్తేయమకార్షీత్పరశుమస్మైతపతేతి) హేసోమ్యలోకేరాజపురుషాః హస్తేపురుషంగృహీత్వాఆనయన్తి కోఽపరాధోఽనేనకృతఇతిపృష్టాస్సన్తఃఅపహారంకృతవాన్. చౌర్యరూపేణాపహారంకృతవాన్ అపహృత్యచాపనిహ్నుతే అతఏతస్యశోధనార్థంపరశుం - అయఃపిణ్డమస్మైతపతేతిపదద్వయఆనయన్తీత్యర్థః. (సయదితస్యకర్తాభవతి తతఏవానృతమాత్మానంకురుతేసోఽనృతాభిసన్ధోఽనృతేనాత్మానమిత్యాది) సః-హస్తగృహీతఃపురుషఃవమయాద్రవ్యమపహృతమితిద్రవ్యాపహారమపహ్నువాన.యద్యపహారస్యకర్తాస్యాత్- తదాఅసత్యప్రతిజ్ఞత్వాత్స్వాత్మానమనృతంకరోతి అనృతాభిసన్ధస్సన్తస్సతతప్తంపరశుంరాజపురుషార్పితంహస్తేన ప్రతిగృహ్ణాతి. తతస్సదహ్యతే, రాజపురుషైర్హన్యతే, చేత్యర్థః ౧

శం — అథయదితస్య- కర్మణోఽకర్తాభవతి - తతఏవసత్యమాత్మానంకురుతే సతయాసైన్యాకర్తృతయాఽత్మానమన్తర్ధాయపరశుంతప్తంప్రతిగృహ్ణాతి సత్యాభిసన్ధస్సన్నదహ్యతేసత్యవ్యవధానాత్ అథముచ్యతేచమృషాభియోక్తృభ్యః తప్తపరశుహస్తతలసంయోగస్యతుల్యత్వేపిస్తైయకర్త్రకర్త్రోరనృతాభిసన్ధోదహ్యతే- సతుసత్యాభిసన్ధః ౨

ఆ — (తతఏవేతి) స్తైన్యస్యకర్మణోఽకర్తృత్వాదేవేత్యర్థః దృష్టాన్తేవివక్షితమంశమనువదతి (తప్తేతి) ౬

రం. — (అథయదితస్యాకర్తాభవతితతఏవసత్యమాత్మానంకురుతేససత్యాభిసన్ధఃసత్యేనాత్మానమన్తర్ధాయేత్యాది) సయదితస్య-చౌర్యస్యఅకర్తైవసన్నాహమపాహార్షమితిప్రతిజానీయాత్- తదాసత్యాభిసన్ధివశేనైనాత్మానంసత్యంకృత్వాసత్యేనాత్మానమన్తర్ధాయపరశుంతప్తంగృహ్ణాతి సత్యాభిసన్ధివశాదేవప్రతిబద్ధదాహో రాజపురుషైర్ముచ్యతే ౨

శం — సయథానత్యాభిసన్ధస్తప్తపరశుగ్రహణకర్మణిసత్యవ్యవహితహస్తతలత్వాన్నదాహ్యేత- సనదహ్యేతేఇత్యేతత్, ఏవంసత్ప్రత్యాసత్యాభిసన్ధేతరయోఃశరీరపాతకాలేచతుల్యాయాంసత్సమ్పత్తౌవిద్వాన్సత్సమ్పద్యనపునర్దేహగ్రహాయావర్తతే- అవిద్వాంస్తువికారానృతాభిసన్ధఃపునర్వ్యాఘ్రాదిభావందేవతాదిభావంవాయథాకర్మయథాశ్రుతంప్రతిపద్యతే యదాత్మాభిసన్ధ్యనభిసన్ధికృతేమోక్షబన్ధనే, యచ్చమూలంజగతో, యదాయతనాఃయత్ప్రతిష్ఠాశ్చసర్వాఃప్రజాః, యదాత్మకంచసర్వం, యచ్చాయమమృతమభయంశివమద్వితీయం,- తత్సత్యంసఆత్మాతవ అతస్తత్త్వమసిహేశ్వేతకేతో ఇతి- ఉక్తార్థమసకృద్వాక్యం.- కఃపునరసౌశ్వేతకేతుస్త్వంశబ్దార్థః యోఽహంశ్వేతకేతురుద్దాలకస్యపుత్రఇతివేదాత్మాన, మాదేశంశ్రుత్వామత్వావిజ్ఞాయచ- అశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతంవిజ్ఞాతుంపితరంపప్రచ్ఛ *కథంనుభగవస్సఆదేశోభవతీతి, సఏషఽధికృతశ్శ్రోతామన్తావిజ్ఞాతాతేజోఽబన్నమయకార్యకరణసఙ్ఘాతంప్రవిష్టాపరైవదేవతానామరూపవ్యాకరణాయాదర్శఇవపురుషః. సూర్యాదిరివజలాదౌప్రతిబిమ్బరూపేణ,, సఆత్మానంకార్యకరణేభ్యఃప్రవిభక్తంసద్రూపంసర్వాత్మానంప్రాక్పితుఃశ్రవణాన్నవిజజ్ఞౌ అథేదానీంపి

త్రా ప్రతిబోధిత స్తత్త్వమసీతి దృష్టాన్తైస్తైర్హేతుభిశ్చ తత్ - పితురస్య హ కిలోక్తం స దేవాహమస్మీతి విజజ్ఞౌ - విజ్ఞాతవాన్ ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థం కిం పునరత్ర షష్ఠే వాక్యప్రమాణేన జనితం ఫలితమాత్మని కర్తృత్వభోక్తృత్వయోరధికృతత్వవిజ్ఞాననివృత్తిస్తస్య ఫలం - యదవోచామ త్వంశబ్దవాచ్యమర్థం శ్రోతుం మన్తుం చాధికృతమవిజ్ఞాతవిజ్ఞానఫలార్థం ప్రాక్చైతస్మాద్విజ్ఞానాదహమేవం కరిష్యామ్యగ్నిహోత్రాదీని కర్మాణి, అహమేవాత్రాధికృతః, ఏషాం చ కర్మణాం ఫలమిహాముత్ర చ భోక్ష్యే, కృతేషు వా కర్మసు కృతకర్తవ్యః స్యామిత్యేవం కర్తృత్వభోక్తృత్వయోరధికృతోఽస్మీత్యాత్మని యద్విజ్ఞానమభూత్ - తస్య యత్సజ్జగతో మూలమేకమేవాద్వితీయం - తత్త్వమసీత్యనేన వాక్యేన ప్రతిబుద్ధస్య నివర్తతే - విరోధాత్ న హ్యేకస్మిన్నద్వితీయ ఆత్మన్యయమహమస్మీతి విజ్ఞాతే మమేదమనేన కర్తవ్యమిదం కృత్వాస్య ఫలం భోక్ష్యే, ఇతి వా భేదవిజ్ఞానముపపద్యతే తస్మాత్సత్యాద్వితీయాత్మవిజ్ఞానేన వికారానృతజీవాత్మవిజ్ఞానం నివర్తత ఇతి యుక్తం నను * తత్త్వమసీత్యత్ర త్వంశబ్దవాచ్యేఽర్థే సద్బుద్ధిరాదిశ్యతే - యథా ఆదిత్యమనఆదిషు బ్రహ్మాదిబుద్ధిః, యథా చ లోకే ప్రతిమాదిషు విష్ణ్వాదిబుద్ధిః, - తద్వత్ న తు సదేవ త్వమితి యది సదేవ శ్వేతకేతుః స్యాత్ - కథమాత్మానం న విజానీయాత్ - యేన తస్మై * తత్త్వమసీత్యుపదిశ్యతే న - ఆదిత్యాదివాక్యవైలక్షణ్యాత్ . * ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదావితిశబ్దవ్యవధానాన్న సాక్షాద్బ్రహ్మత్వం గమ్యతే, రూపాదిమత్త్వాచ్చాదిత్యాదీనాం, ఆకాశమనసోశ్చేతిశబ్దవ్యవధానాదేవ బ్రహ్మత్వం ఇహ తు సత ఏవ జీవప్రవేశం దర్శయిత్వా * తత్త్వమసీతి సదాత్మభావముపదిశతి ననుపరాక్రమాదిగుణసంపన్నః సింహోఽసీత్యాదివత్ * తత్త్వమసీతి స్యాత్ న - మృదాదివత్సదేకమేవాద్వితీయం తత్త్వమిత్యుపదేశాత్ న చోపచారవిజ్ఞానాత్ * తస్య తావదేవ చిరమితి సత్యస్య ప్రాప్తిరుపదిశ్యతే - మృషాత్వాదుపచారవిజ్ఞానస్య - త్వమిన్ద్రో యమ ఇతివత్ నాపి స్తుతిః - అనుపాస్యత్వాచ్ఛ్వేతకేతోః నాపి సత్ శ్వేతకేతుత్వోపదేశేన స్తూయతే - న హి రాజా దాస స్త్వమిత్యుక్తః స్యాత్ నాపి సతః సర్వాత్మనః ఏకదేశనిరోధో యుక్తః - * తత్త్వమసీతి - దేశాధిపతేరివ గ్రామాధ్యక్షస్త్వమితి న చాన్యా గతిరిహ సదాత్మత్వోపదేశాద్విజ్ఞానార్థాత్ సద్బుద్ధిమాత్రమిహ కర్తవ్యతయా చోద్యతే - నన్వజ్ఞాతం సదస్మీతి జ్ఞాప్యత ఇతి చేత్ నన్వస్మిన్పక్షేఽపి * అశ్రుతం శ్రుతం భవతీత్యాద్యనుపపన్నం న - సదస్మీతి బుద్ధేరితిస్తుత్యర్థత్వాత్ న - * ఆచార్యవాన్పురుషో వేద తస్య తావదేవ చిరమిత్యుపదేశాత్ యది హి సదస్మీతి బుద్ధిమాత్రం కర్తవ్యతయా విధీయతే - న తు త్వంశబ్దవాచ్యస్య సద్రూపత్వమేవ - తదా నాచార్యవాన్వేదేతి జ్ఞానోపాయోపదేశో వాచ్యః స్యాత్ యథా * అగ్నిహోత్రం జుహుయాదిత్యేవమాదిష్వర్థప్రాప్తమేవాచార్యవత్త్వమితి - తద్వత్ . * తస్య తావదేవ చిరమితి చాక్షేపకరణం న యుక్తం స్యాత్ - సదాత్మతత్త్వేఽవిజ్ఞాతేఽపి సకృద్బుద్ధిమాత్రకరణే మోక్షప్రసఙ్గాత్ న చ * తత్త్వమసీత్యుక్తే నాహం సదితి ప్రమాణవాక్యజనితా బుద్ధిర్నివర్తయితుం శక్యా, నోత్పన్నేత్యాశఙ్కనీయం,- సర్వోపనిషద్వాక్యానాం తత్పరతయైవోపక్షయాత్ యథాగ్నిహోత్రాదివిధిజనితాగ్నిహోత్రాదికర్తవ్యతాబుద్ధిర్నాపరార్థత్వముత్పన్నత్వం వా న శక్యతే వక్తుం - తద్వత్ యదుక్తం సదాత్మా సన్నాత్మానం కథం న జానీయాదితి - నాసౌ దోషః - కార్యకరణసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తోఽహం జీవః కర్తా భోక్తేత్యపి స్వభావతః ప్రాణినాం విజ్ఞానాదర్శనాత్ కిము తస్య సదాత్మవిజ్ఞానం కథమేవం వ్యతిరిక్తవిజ్ఞానే సతి తేషాం కర్తృత్వాదివిజ్ఞానం సంవ్యవహార్యమిత్యాశఙ్క్య దృశ్యతే చ తద్వ్యతిరిక్తేఽపి దేహాదిష్వాత్మబుద్ధిత్వాన్న స్యాత్సదాత్మవిజ్ఞానం తస్మాద్వికారానృతాభిసన్ధికృతజీవాత్మత్వవిజ్ఞాననివర్తకమేవేదం వాక్యం * తత్త్వమసీతి సిద్ధమితి 3

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే షష్ఠప్రపాఠకభాష్యమ్

ఆ.— తదనువాదపూర్వకం దార్ష్టాన్తికమాహ (స యథేతి) ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యాదివ్యాచష్టే (య ఆత్మేతి) త్వంపదేఽపి త్వమర్థాద్వైశేష్యలక్షణాపేక్షాఽపేక్షీయతే - తత్రోద్దేశ్యస్య శరీరద్వయవిశిష్టస్య విరోధాదశరీరబ్రహ్మైకత్వం విధాతుమశక్యమితి శఙ్కాం న్యాయేన శ్లోకయతి (కః పునరితి) త్వంపదేన వాచ్యస్యలక్ష్యస్య వా బ్రహ్మత్వారోపః తస్య యోచ్యతే నాద్యః - అఙ్గీకారాత్ . న ద్వితీయః - శరీరద్వయయుక్తస్య శిష్టత్వోపలక్షితస్య శ్రోతృత్వాద్యధ్యాసాస్పదస్య త్వంపదలక్ష్యస్య బ్రహ్మత్వవిధానే విరోధాస్ఫురణాదితి పరిహరతి (యోఽహమితి) విజ్ఞాయ చ - వేదేతి పూర్వేణ సహ సమ్బన్ధః తస్య సతస్సకాశాత్ సాధికో భేదః - వస్తుతిస్త్వైక్యమితి మత్వాహ (తేజోఽబన్నమయమితి) త్వంపదార్థం శ్వేతకేతుం నిర్ధార్య తద్ధాస్యేత్యాదిర్వ్యాచష్టే (స ఆత్మానమితి) అజ్ఞాతార్థప్రకాశనం మానఫలం - తస్య స్వప్రకాశే బ్రహ్మణి నోపపత్తిరితి మన్వానః శ్లోకయతి (కిం పునరితి) అత్ర - ఆత్మనీతి సమ్బన్ధః స్వప్రకాశేఽస్య ప్రకాశాతిశయస్య మానఫలస్యాసమ్భవేఽప్యధ్యస్తవ్యావృత్తిస్తత్ఫలం భవిష్యతీత్యుత్తరమాహ (కర్తృత్వేతి) అస్య తస్య శ్రవణాయ, మతస్య మననాయ, విజ్ఞాతస్య విజ్ఞానఫలసిద్ధయే, చాధికృతం యమర్థం త్వంపదవాచ్యమవోచామ - తస్య స్వాత్మని క్రియాకర్తృత్వే ఫలభోక్తృత్వే చ యదస్మిన్నైవాధికృతత్వవిజ్ఞానం - తన్నివృత్తిర్మానఫలమితి యోజనా యథోక్తం మానఫలమేవ ప్రపఞ్చయతి (ప్రాక్చేతి) అహమేవాత్రాధికృతశ్చేతి చ కార్యస్య సమ్బన్ధః (తస్యేతి) అజ్ఞస్యేత్యర్థః విరోధమేవ స్ఫోరయతి (న హీతి) ప్రమాణఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) * తత్త్వమసీతి వాక్యం ముఖ్యైకత్వపరమితి స్వపక్షముక్త్వా పరపక్షం శఙ్కతే (నన్వితి) ఆధ్యాసికమేకత్వం సామానాధికరణ్యాలమ్బనమితి స్వపక్షం దృష్టాన్తేనోక్త్వా సిద్ధాన్తం దూషయతి (నత్విత్తి) శ్వేతకేతోస్సన్మాత్రత్వే తదజ్ఞానాయోగాచ్చ సకృదుపదేశాన్నిద్ధిరిత్యర్థః కిమధ్యాసవాక్యసామాన్యాదాధ్యాసికమేకత్వం సామానాధికరణ్యాలమ్బనం - కిం వా ముఖ్యైకత్వే బాధకసద్భావాదితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) యథా లోకే ముక్తికాం రజతమితి ప్రత్యేతీత్యాదావితి

ప్రపరంసామానాధికరణ్యంనవస్తునిష్ఠంద్రష్టం-తథాధ్యాసవాక్యానామపి * ఆదిత్యోబ్రహ్మేత్యాదేశఇత్యాదీనామితిశబ్దపరసామానాధికరణ్యవశాదవ స్తునిష్ఠత్వంగమ్యతే నతథా *తత్త్వమసివాక్యస్యావస్తునిష్ఠత్వం-ఇతిశబ్దపరత్వాభావేనసామానాధికరణ్యస్యస్వరూపపర్యవసాయిత్వనిశ్చయాదిత్యర్థః ఇహత్విత్తి-ప్రకరణోక్తిః. (ఇహ ప్రవేశందర్శయిత్వేతి) అత్ర తేజోఽబన్నమయంసఙ్ఘాతమిహేతివ్యపదిశతి జీవబ్రహ్మణోర్భేదగ్రాహిప్రమాణ విరోధాన్నముఖ్యమేకత్వం- కింతుచైతన్యగుణయోగాద్గౌణమితిద్వితీయంశఙ్కతే (నన్వితి) యథామృదాదికారణమేవఘటాదికార్యం-నపృథగస్తి- తథాసర్వమిదమాకాశాదికార్యంసన్మాత్రం, తచ్చసర్వప్రకారభేదరహితమేకరసమబాధిత, మిత్యుపదేశదర్శనాన్నగౌణమేకత్వమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) ఇతశ్చనోపచరితమేకత్వమిత్యాహ (నచేతి) ఔపచారికవిజ్ఞానస్యమృషాత్వేదృష్టాన్తమాహ (త్వమితి) కించ- గౌణమేకత్వంవదతాస్తు త్యర్థత్వం-విధిపరత్వంవావాక్యస్యవక్తవ్యం ఆద్యేపిశ్వేతకేతోః-సతావావస్తునఃస్తుతిరితివికల్ప్యాద్యందూషయతి (నాపీతి) ఉపాస్యత్వాత్సతఃస్తుతి రితిద్వితీయమాశఙ్క్యదూషయతి (నాపిసదితి) ఇతశ్చశ్వేతకేతుఃశ్వోపదేశేనసతోనస్తుతిరిత్యాహ (నాపిసతఇతి) శ్వేతకేతోరుపాస్యత్వేనస్తుత్యసమ్భ వేపికర్తృత్వాత్కర్మసుతత్వావకిస్వం:నా స్యయుక్తమిత్యాశఙ్క్యకిర్మనిధ్యసన్నిధానాత్సదాత్మత్వమాత్రిప్రతీత్యేశ్చనైవమిత్యాహ (నచేతి) వికల్పాన్తరముద్భావయతి (ననుసదిస్మీతీతి) ఏకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానవచనవిరోధాన్నదృష్టివిధిపరత్వమిత్యుత్తరమాహ (నన్వితి) గౌణపదేపితుల్యోఽయముప పత్తిరిత్యపేరర్థః ఏకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానశ్రుతేర్నవిరోధోస్తీతిపూర్వవాద్యాహ (నేతి) నేదమేకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానందృష్టివిధిస్తుతిః - కార్యకారణానన్యత్వాదియుక్తిభిరుపపాదితత్వాత్, ద్వివఫ్షేచాసమ్భవనాదినిరాసనసమర్థాచార్యవత్త్వోపదేశానర్థక్యాత్, ఔపదేశికజ్ఞానమాత్రేణవిధ్యనుష్ఠానసిద్ధే, ర్విధ్యపేక్షితస్యచతేనైవాశ్లేషాదిత్యుత్తరమాహ (నాచార్యవానితి) తదేవవివృణోతి (యదిహీతి) ఆచార్యవత్త్వమితి - నోపపద్యతఇతిశేషః ఇతశ్చనైవంవాక్యందృష్టివిధిపరమేష్టవ్యమిత్యాహ (తస్యేతి) సదాత్మత్వసాక్షాత్కారాత్ప్రతేపిసక్తదనుష్ఠితపరోక్షబుద్ధ్యామాత్రాన్మోక్షసమ్భవాద్విలమ్బాభిధానమనర్థకమాపద్యేత- యథానక్తదనుష్ఠితాదపియాగాద్భవతిస్వర్గః- తద్వత్ ఇహచచిరిమోక్షోపకరణంవాడస్త్యేతి- తస్మాన్నేదం దృష్టివిధిపరమిత్యర్థః కించ- విధివాదినాప్రతీయమానేర్థేవాక్యస్యాప్రామాణ్యం విపర్యాసలక్షణంవావాచ్యం - తదుభయంచరవ్యచమిత్యాహ (నచేతి) *తత్త్వమసీత్యధికారిణంప్రత్యుక్తేనతిప్రమాణభూతేనవేనవాక్యేన జనితాసద్బ్రహ్మాహమితియాతస్యబుద్ధిః- తాంనివర్తయితుంనాహంసదితిజలవతీబుద్ధిరుత్పన్నేతిసశక్యతేవక్తుం- వివేకవతః శ్రుతవాక్యస్యతథావిదబుద్ధ్యనుత్పాదాత్. నవాఽధికారిణః శ్రుతవాక్యస్యసద్బ్రహ్మాహమితిబుద్ధిరోత్పన్నేతివక్తుంశక్యం- అధికారిణఃప్రమితిజనకోవేదఇతిన్యాయాత్ నచభేదప్రత్యయోయథోక్తాయాబుద్ధేర్బాధకః- తస్యసోపాధిభేదప్రత్యయవన్మిథ్యాత్వానుమానాదిత్యర్థః ఇతశ్చ *తత్త్వమసివాక్యంవస్తుపరమేవేత్యాహ (సర్వోపనిషదితి) * తత్త్వమసీవాక్యాద్యథార్థాబుద్ధి, ర్నాపినభవత్యేవబుద్ధి, రిత్యేతదర్థందృష్టాన్తమాహ (యథేతి) జీవేభాసమానేపృనవభాసమానత్వాన్నస్వభావో బ్రహ్మేత్యుక్తమనూద్యదూషయతి (యదుక్తమితి) లోకాయతాతిరిక్తానాందేహాదతిరేకోజీవస్యస్వాభావికోపినావభాసతే - తథా బ్రహ్మభావోపితస్యానాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానసామర్థ్యాదేవనావభాసిష్యతే తథాచతస్మిన్నాభాసమానేప్యనవభాసమానత్వాన్నస్వభావో బ్రహ్మేత్యయుక్తం - వ్యాప్త్యభావాదిత్యాహ (కార్యేతి) దేహవ్యతిరిక్తాత్మవాదినామాత్మనిదేహాభిమానో నేతిశాస్త్రేణ వేతి చాక్షేపేనిష్ఠిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) దేహాదిసఙ్ఘాతాదిత్యాత్మాగిత్యేవంవ్యతిరిక్తవిజ్ఞానేనసతికథంలేపాంకర్తృత్వాదిభానంసమ్భవతి- నహిసఙ్ఘాతాభిమానవిగమేతదుపజన్యతే నచతన్నాస్త్యేవ- దృశ్యమానత్వాదిత్యర్థః సిద్ధేదృష్టాన్తేదార్ష్టాన్తికమాహ (తద్వదితి) దేహాద్వ్యతిరిక్తస్యసతోప్యప్రతిభానవత్సదాత్మకస్యాపిశ్వేతకేతోర్దేహాదిష్వాత్మాభిమానిత్వాత్సదాత్మనిబ్రహ్మణివిజ్ఞానంసస్యాత్- అతస్తస్యభావస్యాపిబ్రహ్మభావస్యాప్రతిభానమజ్ఞానకృతమిత్యర్థః వాక్యస్యార్థాన్తరపరత్వాసమ్భవేఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉపాసవాక్యస్యోక్తయావిధయార్థాన్తరపరత్వాసమ్భవాద్విషయాగేఽనృతాభిసన్ధికృతంజపాత్మైత్యేవంరూపంయన్మిథ్యాజ్ఞానం - తస్యనివిదానస్యైవగ్రకమేవేదం *తత్త్వమసివాక్యం- నచ్వకాలప్రాదుర్భావఫలమిత్యేవంజీవబ్రహ్మణోరైక్యంసర్వోపనిషత్తాత్పర్యగతంసిద్ధమిత్యర్థః ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం షష్ఠప్రపాఠకభాష్యటీకా

రం.— (సయథాతత్రనదాహ్యేత) సః- సత్యాభిసన్ధఃపుమాంస్తత్ర- పరశుగ్రహణే యథానదాహ్యేత - నదహ్యేతఇత్యర్థః. ఏవంసదాత్మకత్వలక్షణసత్యాభిసన్ధిఃపుమాన్ సాంసారికైరనర్థైర్నస్పృశ్యతఇత్యర్థః (ఐతదాత్మ్యమిదంసర్వంతత్సత్యంసఆత్మాతత్త్వమసిశ్వేతకేతో ఇతి) అతస్సర్వస్యసదాత్మకత్వానుసన్ధానమేవసత్యాభిసన్ధిరితిసర్వాన్తరతత్త్వమపిసదాత్మకఇతిసదాత్మకత్వరూపసత్యాభిసన్ధిమాన్భవ. తేనసంసారదాహసన్ధిభూతోముచ్యసఇత్యర్థః (తద్ధాస్యవిజజ్ఞావితివిజజ్ఞావితి) సచ్ఛబ్దితంతత్- పరంబ్రహ్మఅస్య - గురోర్వదనాత్ విజజ్ఞౌ-జ్ఞాతవాన్ శ్వేతకేతురిత్యర్థః ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా. అత్రవ్యాసార్యైః *తద్ధాస్యవిజజ్ఞావిత్యత్రవిజజ్ఞావితిపదం *అవిజ్ఞాతంవిజ్ఞాతమితిప్రక్రమశ్రుతవిజ్ఞానశబ్దసమానార్థకం- అతఉపాసనవచనమిత్యుక్తం- తత్తుసమ్భావాభిప్రాయేణ - పూర్వత్రాష్టకృత్వోఽభ్యస్తేన * భూయఏవమాభగవాన్విజ్ఞాపయత్వితివాక్యేన * తన్మేవిజానీహీతివాక్యేనచ ప్రస్తుతవిజ్ఞానవిషయత్వాదస్యవిజజ్ఞావితిపదస్య, తత్రచవాక్యే ఉపాసనప్రసక్తేరభా

వాత్, నహి *విజ్ఞాపయత్విత్యత్రఉపాసనం కారయత్వితి త్యర్థో యుక్తః- * త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి వాక్యే, * భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి వాక్యే, *వర్ణాస్య విజిజ్ఞాసితి విజిజ్ఞాసితి వాక్యే, చ భూర్వ త్ర త్రివృత్కరణే శ్రుతస్య విజానాతేరుపాసనార్థత్వాభావేన ఉపహిత భా త్వస్యైవ యుక్తత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు త్రివృత్కరణ ప్రకరణే చాత్ర చ శ్రుతానాం విజ్ఞాన శబ్దానాముపాసనార్థత్వే దోషాభావాదేతేషాం విజ్ఞానశబ్దానాముపాసనార్థత్వమేవ అథవా-మధ్యే విజ్ఞానశబ్దానామతథాత్వే ప్యుపక్రమోపసంహారైకరూప్యానుగుణ్యాయ ఉపక్రమస్థవిజ్ఞానశబ్దస్య ఉపసంహారస్థం *విజిజ్ఞాసితి పదముపాసనార్థమేవేతి వదన్తి. ఏవం చ ద్వైపాయనమధికరణం లిఖ్యతే- సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే- సర్వం హి జగత్సుఖదుఃఖమోహాత్మకం దృష్టం - లోకే హ్యేకస్యైవ రూపయౌవనశాలినో యోషిత్పిణ్డస్య భర్తారం ప్రతి సుఖరూపత్వం, సపత్నీజనం ప్రతి దుఃఖరూపత్వం, కాముకపురుషాన్తరం ప్రతి మోహరూపత్వం, చ దృష్టం అతస్సుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వేన సత్త్వరజస్తమోమయస్య జగతస్తదనురూపమేవ కారణం వక్తవ్యమితియుక్తినిష్ఠం త్రిగుణాత్మకం ప్రధానం సర్వజ్ఞకపిలస్మృతిసిద్ధం సద్విద్యా ప్రతిపాద్యమితి పూర్వపక్షే, రాద్ధాన్తః ఉచ్యతే - * ఈక్షతేర్నాశబ్దం శబ్దైకప్రమాణమేవ న భవతి యస్య తదశబ్దం - ఆనుమానికమితి యావత్ ఆనుమానికం ప్రధానం * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి సద్విద్యాప్రతిపాద్యం - అపితు పరం బ్రహ్మైవ. కుతః ఈక్షతేః - ఈక్షణాదిత్యర్థః యద్యపి * ఇక్షి పౌ ధాతునిర్దేశ ఏవ క్తవ్యాదితి ఈక్షతి శబ్దో ధాతువాచీ - తథాపీహ ధాతువాచినా ఈక్షతిశబ్దేనార్థో లక్ష్యతే * తదైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి సచ్ఛబ్దితస్యేక్షణ కథనాత్, అచేతనే ఈక్షణాసమ్భవాత్, న చైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయ మృత్పిణ్డాదిదృష్టాన్తస్యచోపన్యాసేనానుమానవేషత్వప్రతీతేరానుమానికమేవ ప్రధానమిహ ప్రతిపాద్యమితి శఙ్క్యం - ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తోపన్యాసేపి ప్రధానభూతహేత్వవయవానుపదేశేనానుమానోపన్యాసరూపత్వాభావాత్ న చ *తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమన్విచ్ఛేతి కార్యలిఙ్గోపన్యాసాత్ అనుమానవిషయ ప్రతీయత ఇతి వాచ్యం - ఉపక్రమోపసంహారాద్యవగతోపపత్తిరూపతాత్పర్యలిఙ్గవిరోధాత్ కార్యలిఙ్గోపన్యాసేపి సాఙ్ఖ్యాభిమత సుఖదుఃఖమోహాన్వితత్వరూపహేతూపన్యాసాదర్శనాత్ *గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాత్ నను * తత్తేజ ఐక్షత తా ఆప ఐక్షన్తేతి అచేతనే తేజఆదౌ శ్రుతస్యేక్షణస్య ముఖ్యస్యాసమ్భవేన కార్యోన్ముఖ్యలక్షణార్థస్యైవ సమాశ్రయణీయతయా సచ్ఛబ్దితేపి తథాయమాణమీక్షణం గౌణమేవాస్త్వితి చేన్న- *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మేతి సత ఆత్మత్వప్రతిపాదకశ్రుతికోపప్రసఙ్గేన గౌణేక్షణప్రాయపాఠస్యానాదరణీయత్వాత్, తేజః ప్రభృతిశబ్దానామపి పరమాత్మపరతయా తత్రాపీక్షణస్య ముఖ్యత్వసమ్భవాచ్చ, *తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాత్ *తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్య ఇత్యేవమాత్మకత్వవిద్యానిష్ఠస్య శరీరపాతమాత్రాన్తరాయబ్రహ్మసమ్పత్తిలక్షణమోక్షశ్రవణాత్ నహి ప్రకృత్యాత్మత్వానుసన్ధాననిష్ఠస్య మోక్షస్సాక్ష్యముక్తేపి సమ్భవతి తస్మాత్ * హేయత్వావచనాచ్చ యది సచ్ఛబ్దితం ప్రధానం స్యాత్ - తర్హి సదాత్మకత్వం ముముక్షోర్హేయతయా ఉపదేశ్యం స్యాత్- న త్వేవముపదేశ్యత్వేనేత్యర్థః *ప్రతిజ్ఞావిరోధాత్ ప్రధానవిజ్ఞానేన తత్కార్యాచేతనమాత్రవిజ్ఞానేపి చేతనాచేతనాత్మకసర్వప్రపఞ్చవిజ్ఞానాభావేన ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞా పీడ్యేత *స్వాప్యయాత్ * యత్రైతత్పురుషః స్వపితి నామ సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి శ్రుతిః సచ్ఛబ్దితం *స్వమపీతో భవతీతి స్వాప్యయత్వేన బోధయతి సచ్ఛబ్దితస్య ప్రధానత్వే స్వశబ్దార్థభూతమాత్మత్వం నోపపద్యతే బ్రహ్మత్వే తు స్వశబ్దార్థభూతమాత్మత్వముపపద్యతే. అథాఽచేతనే చ కారణే జీవస్యాప్యయశ్రుతిర్నోపపద్యతే *గతిసామాన్యాత్ సర్వేషు వేదాన్తేషు *ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ *ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీత్ *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యాదిషు చేతనకారణత్వావగతేస్తత్సామ్యాదిహాపి వక్తవ్యం- అతస్సర్వైకరూప్యాయేహాపి సచ్ఛబ్దితం బ్రహ్మైవ కారణత్వేన నిర్దిశ్యతే *శ్రుతత్వాచ్చ అస్యామేవోపనిషది సచ్ఛబ్దవాచ్యస్యాద్వితీయస్య కామరూపత్వాత్ సత్యసఙ్కల్పత్వ సర్వజ్ఞత్వ సర్వాధారత్వాపహతపాప్మత్వాదీనాం శ్రవణాన్నాచేతనం ప్రధానం సచ్ఛబ్దితమితి స్థితం ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే షష్ఠప్రపాఠకభాష్యమ్.

— ✥ —

శ్రీమాయయ్యకరుణయా శిక్షితనిగ్రహాణాం భూమావజ్ఞ్యయచాపస్సూనాముదార,
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

సప్తమః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద సనత్కుమారం నారదస్తం హోవాచ యద్వేత్థ తేన మోపసీద తతస్త ఊర్ధ్వం వక్ష్యామీతి॥ ౧

శం — పరమార్థతత్త్వోపదేశప్రధానపరః షష్ఠోఽధ్యాయః సదాత్మైకత్వనిర్ణయపరత్వాదుపయుక్తః నసతోఽర్వాగ్వికారలక్షణానితత్త్వాని ... నామాదీని ప్రాణాన్తాని క్రమేణ నిర్దిశ్య తద్ద్వారేణాపి భూమాఖ్యం నిరతిశయం తత్త్వం నిర్దేక్ష్యామి శాఖాచన్ద్రదర్శనవదితీమం సప్తమం ప్రపాఠకమారభతే అనధిగతే హి సతోఽర్వాక్తత్త్వే సన్మాత్రే చ నిర్దిష్టే అన్యదప్యవిజ్ఞాతం స్యాదిత్యాశఙ్కా కస్యచిత్స్యాత్ - సామాభూదితి వా తాని నిర్దిదిక్షతి అథవా - సోపానారోహణవత్ స్థూలాదారభ్య సూక్ష్మం సూక్ష్మతరం చ బుద్ధివిషయం జ్ఞాపయిత్వా తదతిరిక్తే స్వారాజ్యేఽభిషేక్ష్యామీతి నామాదీని నిర్దిదిక్షతి. అథవా- నామాద్యుత్తరోత్తరవిశిష్టాని తత్త్వాని-అతితరాం చ తేషాముత్కృష్టతమం భూమాఖ్యం తత్త్వమితి తత్స్తుత్యర్థం నామాదీనాం క్రమేణోపన్యాసః ఆఖ్యాయికాతు పరవిద్యాస్తుత్యర్థా కథం. నారదో దేవర్షిః కృతకర్తవ్యస్సర్వవిద్యోఽపి సన్ననాత్మజ్ఞత్వాచ్ఛుశోచైవ - కిము వక్తవ్యమన్యోఽల్పవిజ్ఞానః అకృతపుణ్యాతిశయోఽకృతార్థ ఇతి అథవా- నాన్యదాత్మజ్ఞానాన్నిరతిశయశ్రేయస్సాధనమస్తీత్యేతత్ప్రదర్శనార్థం సనత్కుమారనారదాఖ్యాయికా ఆరభ్యతే యేన సర్వవిజ్ఞానసాధనశక్తిసమ్పన్నస్యాపి నారదస్య దేవర్షేః శ్రేయో న బభూవ-యేనోత్తమాభిజనవిద్యావృత్తసాధనశక్తిసమ్పత్తినిమిత్తాభిమానం హిత్వా ప్రాకృతపురుషవత్సనత్కుమారముపససాద శ్రేయస్సాధనప్రాప్తయే అతః ప్రఖ్యాపితం భవతి నిరతిశయశ్రేయఃప్రాప్తిసాధనత్వమాత్మవిద్యాయా ఇతి అధీహి- అధీష్వ భగవః- భగవన్నితి హ- కిలోపససాద అధీహి భగవ ఇతి- మన్త్రః సనత్కుమారం- యోగీశ్వరం బ్రహ్మనిష్ఠం నారద ఉపసన్నవాన్ తం- న్యాయేనోపసన్నం హోవాచ యదాత్మవిషయే కించిద్వేత్థ- తేన- తత్ప్రఖ్యాపనేన మాముపసీద అహం జానే ఇతి. తతోఽహం- భవతో విజ్ఞానాత్- తుభ్యమూర్ధ్వం వక్ష్యామి ౧

ఆ — షష్ఠసప్తమయోరధ్యాయయోస్సమ్బన్ధం వక్తుకామః షష్ఠే వృత్తం కీర్తయతి (పరమార్థేతి) ఉత్తమాధికారిణం ప్రత్యబాధితతత్త్వబోధనం ప్రధానం. తత్పరోఽతీతోఽధ్యాయః సతో బ్రహ్మణః ప్రత్యఙ్నిశ్చయపరత్వేనైవ వ్యాఖ్యాతత్వాదిత్యర్థః అధ్యాయాన్తరభూమికామారచయతి (నసత ఇతి) మధ్యమమధికారిణం ప్రతిపరమ్పరయా బ్రహ్మతత్త్వముపదేష్టుం సప్తమప్రపాఠకప్రవృత్తిరిత్యర్థః సన్మాత్రాపి బ్రహ్మతత్త్వమేవోపదేష్టుమిష్టం చేత్- కిమితి నామాదీని తత్త్వాని నిర్దిశ్యన్తే- తత్రాహ (అనధిగతేష్వితి) ఆశఙ్కానిరాసార్థః యద్వా - ద్వయోరధ్యాయయోరద్వితీయబ్రహ్మవిషయత్వావిశేషేఽపి సంక్షేపవిస్తరాభ్యామపౌనరుక్త్యముక్తం సమ్ప్రతి నామాదీనాముత్తరోత్తరభూయస్త్వవిశిష్టానాం సన్మాత్రవిజ్ఞానేనాజ్ఞానాదేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానమయుక్తమిత్యాశఙ్కా బ్రహ్మవిదస్సర్వజ్ఞత్వం స్పష్టీకర్తుముత్తరగ్రన్థారమ్భ ఇత్యాహ (అనధిగతేష్వితి) నామాదిసఙ్కీర్తనస్య తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవేతి) అథమోఽధికారీ నామాదీన్ బ్రహ్మత్వేనోపాస్య తత్ఫలం చ భుక్త్వా క్రమేణ సార్వభౌమభావం ప్రాప్నోతీతి ప్రదర్శయితుముత్తరో గ్రన్థ ఇత్యర్థః శాఖాచన్ద్రదర్శనన్యాయేనాథమస్యాధికారిణో బ్రహ్మనిర్దిదిక్షార్థం-మధ్యమస్యాధికారిణో ధ్యానార్థం వా నామాదిసఙ్కీర్తనమిత్యుక్తం ఇదానీముత్తమమేవాధికారిణమధికృత్య భూమస్తుత్యర్థం నామాదివచనమితి మతాన్తరమాహ (అథవా నామాదీతి) అధ్యాయసమ్బన్ధముక్త్వా ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధమాహ (ఆఖ్యాయికా త్వితి) స్తుత్యర్థత్వమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) తథా చ పరవిద్యయాఽకృతార్థత్వాత్తస్యాస్స్తుతిరత్ర వివక్షితేతి శేషః అతీతాధ్యాయాదిషు సదాత్మతత్త్వవిజ్ఞానాదన్యదేవ దేవతోపాసనం మోక్షసాధనమిత్యాశఙ్క్యతన్నిషేధేన సదాత్మవిజ్ఞానస్యైవ మోక్షసాధనత్వం దృఢీకర్తుమాఖ్యాయికా ప్రవృత్తేతి పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ద్వితీయమాఖ్యాయికాతాత్పర్యం ప్రపఞ్చయతి (యేనేత్యాదినా) సర్వస్యాపి జ్ఞేయస్య యద్విజ్ఞానం- తస్య సాధనం-ఉత్పాదనం తత్ర శక్త్యా సమ్పన్నః వేదవేదాఙ్గాభిజ్ఞస్యాపీతి యావత్ అస్తి హి నారదస్యోత్తమాభిజనే జన్మ - బ్రహ్మణో మానసపుత్రత్వాత్. అస్తి చోత్తమా కర్మవిద్యా అస్తి చ వృత్తం- సదాచరణం అస్తి చ శ్రవణధ్యానాదిసాధనశక్తీనాం- ధర్మాధర్మసాధనస్య వా శరీరస్య శక్తేస్సమ్పత్తిశ్చ. జన్మాదయో నిమిత్తం యస్యాభిమానస్య- తం త్యక్త్వేతి యావత్ ఇతిశబ్దోఽధ్యాయాఖ్యాయికయోస్సమ్బన్ధోక్తిసమాప్త్యర్థః అధ్యయనేన జ్ఞానం లక్ష్యతే. తథా చాధీష్వ- జ్ఞాపయేత్యర్థః మన్త్రః- ఉపసదనస్యేతి శేషః, న్యాయేన- సమిత్పాణిరిత్యాదిశాస్త్రోక్తవిధివశాదితి యావత్. ౧

రం.— భూమవిద్యా ప్రస్తూయతే (అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద సనత్కుమారం నారదః) సనత్కుమారం యోగీన్ద్రం నారదఋషిః అధీహి భగవ ఇతి మన్త్రోచ్చారణపూర్వకం విధివదుపసన్న ఇత్యర్థః. అధీహి-అధీష్వేత్యర్థః (తం హోవాచ) తం- ఉపసన్నం నారదం సనత్కుమా

ఉ.— స హోవాచర్గ్వేదం భగవోఽధ్యేమి యజుర్వేదగ్ం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యగ్ం రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాగ్ం సర్పదేవజనవిద్యామేతద్భగవోఽధ్యేమి॥ ౨

సోఽహం భగవో మన్త్రవిదేవాస్మి నాత్మవిత్ శ్రుతగ్ం హ్యేవ మే భగవద్దృశేభ్యస్తరతి శోకమాత్మవిదితి సోఽహం భగవశ్శోచామి తం మా భగవాఞ్ఛోకస్య పారం తారయత్వితి తగ్ం హోవాచ యద్వై కిఞ్చైతదధ్యగీష్ఠా నామైవైతత్॥ ౩

రఙ్గ వాచేత్యర్థః తదేవాహ (యద్వేత్థ తేన మోపసీద) యత్త్వం జ్ఞాతవానసి- తదిదమహం జానామీతి తత్ప్రఖ్యాపనేన మాముపసీద (తతస్తఊర్ధ్వం వక్ష్యామీతి) తతఊర్ధ్వం- జ్ఞాతాంశాతిరిక్తం జ్ఞాతాంశస్యోపదేశో వ్యర్థ ఇతి భావః ౧

శం — ఇత్యుక్తవతి స హోవాచ- నారదః. ఋగ్వేదం భగవోఽధ్యేమి- స్మరామి *యద్వేత్థేతి విజ్ఞానస్య పృష్టత్వాత్. తథా - యజుర్వేదం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థం- వేదం వేదశబ్దస్య ప్రకృతత్వాత్ ఇతిహాసపురాణం పఞ్చమం - వేదం. వేదానాం- భారతపఞ్చమానాం వేదం- వ్యాకరణమిత్యర్థః వ్యాకరణేన హి పదాదివిభాగశ ఋగ్వేదాదయో జ్ఞాయన్తే పిత్ర్యం- శ్రాద్ధకల్పం రాశిం- గణితం. దైవం - ఉత్పాతజ్ఞానం నిధిం- మహాకాలాదినిధిశాస్త్రం వాకోవాక్యం- తర్కశాస్త్రం ఏకాయనం- నీతిశాస్త్రం దేవవిద్యాం- నిరుక్తం బ్రహ్మణః - ఋగ్యజుస్సామాఖ్యస్య విద్యా- బ్రహ్మవిద్యా- శిక్షాకల్పచ్ఛన్దశ్చితయస్తాః భూతవిద్యాం- భూతతన్త్రం క్షత్రవిద్యాం - ధనుర్వేదం నక్షత్రవిద్యాం- జ్యౌతిషం (సర్పదేవజనవిద్యాం) సర్పవిద్యాం- గారుడం దేవజనవిద్యాం- గన్ధయుక్తినృత్యగీతవాద్యశిల్పాదివిజ్ఞానాని ఏతత్సర్వం హే భగవోఽధ్యేమి ౨

ఆ — అధ్యయనవాచిపదం స్మరణపరతయా కథం వ్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్వేత్థేతి) గన్ధయుక్తిః - కుఙ్కుమాదిసమ్పాదనం. ౨

రం — (స హోవాచ) సః- నారదః (ఋగ్వేదం భగవోఽధ్యేమి) హే భగవః. అధ్యేమి - స్మరామి. వేద్మీతి యావత్. *యద్వేత్థేతి వచనస్యోక్తత్వాత్. (యజుర్వేదం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం) * వేదాన్ అధ్యాపయామాస మహాభారతపఞ్చమాన్ ఇతి వచనాదిభిరితిహాసస్యాత్ర పఞ్చమత్వోక్తిః. (వేదానాం వేదం పిత్ర్యం రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం) వేదానాం - ఋగాదీనాం వేదం- ప్రకృతి ప్రత్యయవిభాగావేదకం వ్యాకరణమిత్యర్థః పిత్ర్యం- శ్రాద్ధకల్పం రాశిం- గణితం దైవం- ఉత్పాతజ్ఞానం నిధిం - నిధిదర్శనోపాయ ప్రదర్శకశాస్త్రం వాకోవాక్యం- తర్కశాస్త్రం. ఏకాయనం- ఏకాయనశాఖాం (దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాం సర్పదేవజనవిద్యాం) దేవవిద్యా - దేవతోపాసన ప్రకారవిద్యా బ్రహ్మవిద్యా - వేదాఙ్గభూతశిక్షాదివిద్యా భూతవిద్యా- వశీకరణవిద్యా క్షత్రవిద్యా- ధనుర్వేదః నక్షత్రవిద్యా-జ్యౌతిషం. సర్పవిద్యా - గారుడవిద్యా. దేవవిద్యా- గాన్ధర్వశాస్త్రం జనవిద్యా- ఆయుర్వేదః (ఏతద్భగవోఽధ్యేమి) అహమేతత్సర్వం జానామీత్యర్థః. ౨

శం — సోఽహం భగవ ఏతత్సర్వం జానన్నపి మన్త్రవిదేవాస్మి- శబ్దార్థమాత్రవిజ్ఞానవానేవాస్మీత్యర్థః సర్వో హి శబ్దోఽభిధానమాత్రం అభిధానం చ సర్వం మన్త్రేష్వన్తర్భవతి (మన్త్రవిదేవాస్మి) మన్త్రవిత్ - కర్మవిదిత్యర్థః. *మన్త్రేషు కర్మాణీతి హి వక్ష్యతి. నాత్మవిత్ - నాత్మానం వేద్మి. నన్వాత్మాపి మన్త్రైః ప్రకాశ్యత ఏవేతి కథం మన్త్రవిచ్చేన్నాత్మవిత్ న- అభిధానాభిధేయభేదస్య వికారత్వాత్ న చ వికార ఆత్మేష్యతే నన్వాత్మాత్మశబ్దేనాభిధీయతే న- *యతో వాచో నివర్తన్తే *యత్ర నాన్యత్పశ్యతీత్యాది శ్రుతేః కథం తర్హి * ఆత్మైవాధస్తాత్ * స ఆత్మేత్యాదిశబ్దాః ఆత్మానం ప్రత్యాయయన్తి. నైష దోషః- దేహవతి ప్రత్యగాత్మని భేదవిషయే ప్రయుజ్యమానశ్శబ్దో దేహాదీనామనాత్మత్వే ప్రత్యాఖ్యాయమానే యత్పరిశిష్టం- తదవాచ్యమపి ప్రత్యాయయతి. యథా సరాజికాయాం దృశ్యమానాయాం ఛత్రధ్వజపతాకాదివ్యవహితేఽదృశ్యమానేఽపి రాజన్యేష రాజా దృశ్యత ఇతి భవతి శబ్దప్రయోగః తత్ర కోఽసావిత్యుక్తే రాజవిశేషనిరూపణాయాం దృశ్యమానేతర ప్రత్యాఖ్యానేఽన్యస్మిన్నదృశ్యమానేఽపి రాజని రాజప్రతీతిర్భవేత్- తద్వత్. తస్మాత్ సోఽహం మన్త్రవిత్-కర్మవిదేవాస్మి. కర్మకార్యం చ సర్వం వికార ఇతి వికారజ్ఞ ఏవాస్మి నాత్మవిత్ - నాత్మప్రకృతిస్వరూపజ్ఞ ఇత్యర్థః అత ఏవోక్తం *ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదేతి. *యతో వాచో నివర్తన్త ఇత్యాది శ్రుతిభ్యశ్చ. శ్రుతం-అగమజ్ఞానమస్త్యేవ హి - యస్మాన్మే- మమ భగవద్దృశేభ్యః- యుష్మత్సదృశేభ్యః. తరతి- అతిక్రామతి శోకం-మనస్తాపం. అకృతార్థబుద్ధితామాత్మవిదితి అతస్సోఽహమనాత్మవిత్త్వాత్ హే భగవశ్శోచామి అకృతార్థబుద్ధ్యా సన్తప్యే సర్వదా తం మా- మాం శోకస్య- శోకసాగరస్య పారం భగవాంస్తారయత్వాత్మజ్ఞానోడుపేన. కృతార్థబుద్ధిమాపాదయతు. అభయం గమయత్విత్యర్థః. తం- ఏవముక్తవన్తం హోవాచ. యద్వై కిఞ్చైతదధ్యగీష్ఠాః- అధీతవానసి. అధ్యయనేన తదర్థజ్ఞానముపలక్ష్యతే. జ్ఞాతవానసీత్యేతత్. నామైవైతత్ - *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుతేః. ౩

మూ.— నామ వా ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేద ఆథర్వణశ్చతుర్థ ఇతిహాసపురాణః పఞ్చమో వేదానాం వేదః పిత్ర్యో రాశిర్దైవో నిధిర్వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యా బ్రహ్మవిద్యా భూతవిద్యా క్షత్రవిద్యా నక్షత్రవిద్యా సర్పదేవజనవిద్యా నామైవైతన్నామోపాస్స్వేతి ॥

స యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథా కామచారో భవతి యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో నామ్నో భూయ ఇతి నామ్నో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి ॥ ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఆ — తర్హి సర్వజ్ఞస్సన్ స్వతన్త్రస్స్వం కృతకృత్యో స్యామిత్యాశఙ్క్యాహ (సోఽహమితి) కిం పున ర్మన్త్రవిదిత్యస్య కర్మవిదితి వ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (మన్త్రేష్వితి) మన్త్రపదేన నాత్మవిదిత్యత్ర విరోధం చోదయతి (నన్వితి) మన్త్రవిత్త్వే తత్ప్రకాశ్యాత్మవిత్త్వమపి స్యాత్ - తదథా వేమన్త్రవిత్త్వమపి నయుక్తమిత్యర్థః అభిధానమభిధేయమిత్యేవంరూపస్య భేదస్య వికారత్వేన మిథ్యాత్వాత్, ఆత్మనశ్చావికారత్వాదసఙ్గీకారాన్, మన్త్రప్రకాశ్యత్వాభావాన్న విరోధ ఇతి పరిహరతి (నాభిధానేతి) ఆత్మనో వికారత్వాభావేఽప్యభిధేయత్వమేష్టవ్యమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) శ్రుత్యన్తరావష్టమ్భేన నిరాచష్టే (నేత్యాదినా) ఆత్మశబ్దేనాత్మనోఽభిధేయత్వాభావే వాక్యశేషాదివిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యతే (కథం తర్హీతి) ఆత్మశబ్దేనావాచ్యస్యాత్మనస్తేన లక్షణయా ప్రతిపత్తిసమ్భవాన్నోపక్రమోపసంహారవిరోధోఽస్తీత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) విశిష్టే గృహీతశక్తిశ్శబ్దో విశేషణే ప్రత్యుక్తేయత్సన్మాత్రం పరిశిష్టం - తదవాచ్యమపి లక్షణయా బోధయతీత్యర్థః కేవలాత్మవిషయస్యాత్మశబ్దస్య తద్దర్శనమన్తరేణ ప్రత్యక్షస్పష్టిమాత్రేణ కథం ప్రయోగః - కథం వా తత్ప్రయోగే వివక్షితాత్మసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన పరిహరతి (యథేత్యాదినా) ఆత్మనో ముఖ్యవృత్త్యా మన్త్రప్రకాశ్యత్వాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) శబ్దార్థజ్ఞానమాత్రేణాత్మవిత్త్వం భవతీత్యనేనాచార్యోపదేశజనితజ్ఞానవత ఏవాత్మవిత్త్వమిత్యుక్తం- తత్ర ప్రమాణమాహ (అత ఏవేతి) ఔపదేశికజ్ఞానవిషయత్వం తస్మిన్ స్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి) మాతర్హి తవాత్మవిద్యాభావాదిత్యాశఙ్క్య శోకనివృత్త్యుపాయత్వేన తదపేక్షాం సూచయతి (శ్రుతమితి) ఆత్మజ్ఞానోదుపేన- ఆత్మజ్ఞానాత్మైవ సర్వమిత్యేవ నేతి యావత్. కస్యం పదీయమస్థానం సర్వం నామమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (వాచారమ్భణమితి) ౩

రం — (సోఽహం భగవో మన్త్రవిదేవాస్మి నాత్మవిచ్ఛ్రుతం హ్యేవ మే భగవద్దృశేభ్యస్తరతి శోకమాత్మవిదితీత్యాది) హే భగవః- పూజావన్ అహమేతత్సర్వం జానన్నపి మన్త్రవిదేవాస్మి- శబ్దబ్రహ్మనిష్ఠ ఏవాస్మి యద్వా - మన్త్రప్రధానకర్మనిష్ఠ ఇతి వాఽర్థః నాత్మవిదస్మి - నపరబ్రహ్మవిత్. ఆత్మశబ్దస్య తస్మిన్నేవ ముఖ్యత్వాత్, జీవస్యాశేషకాత్మత్వేన నిరఙ్కుశాత్మత్వాభావాచ్చ మన్త్రవిత్త్వాదాత్మవిత్త్వే కిమధికం స్యాదిత్యత్రాహ- భగవద్దృశేభ్యః- భవాదృశేభ్యో మహద్భ్య ఆత్మవిచ్ఛోకం - సంసారం తరతీతి మే శ్రుతమేవ హి - మ ఇతి సమ్బన్ధసామాన్యే షష్ఠీ మయా శ్రుతమిత్యర్థః (సోఽహం భగవశ్శోచామి తం మా భగవాఞ్ఛోకస్య పారం తారయత్వితి) ఏతాదృశవిద్యాసమ్పన్నోఽప్యహమాత్మజ్ఞానరాహిత్యాచ్ఛోకార్ణవే పతితోఽస్మీత్యర్థః తం- తాదృశం మాం భగవానాత్మజ్ఞానేన శోకార్ణవస్య పారం తారయత్విత్యుక్తవానిత్యర్థః (తం హోవాచ) సనత్కుమార ఇతి శేషః (యద్వై కిఞ్చైతదధ్యగీష్ఠా నామైవైతత్) అధ్యగీష్ఠాః- అధీతవానసీత్యర్థః. అత్ర తేషాం నామత్వాత్తైత్ప్రతివచనేనాతత్త్వే నామైవైతదితి అధీతేఋగ్వేదాదనామనాదికరణ్యేన ప్రతిపన్నానామనాధికరణ్యనిర్దేశార్హత్వమేవాత్మత్వమితి భావః ౩

శం — (నామ వా ఋగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాది) నామైవైతత్ నామోపాస్స్వ- బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మబుద్ధ్యా యథా ప్రతిమాం విష్ణుబుద్ధ్యోపాస్తే- తద్వత్ ౪

ఆ — ఉక్తముపపాదయతి (నామ వా ఇతి) తదుపసంహరతి (నామైవేతి) కేన రూపేణేదం నామోపాస్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) ఉపాస్తిప్రకారం దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి) ౪

రం — తదేవ ప్రపఞ్చయతి (నామ వా ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేద ఇత్యాదినా) స్పష్టోర్థః ఉపసంహరతి (నామైవైతదితి) నామరూపమయత్వాత్ప్రపఞ్చస్య, విశిష్య ఋగ్వేదాదిలక్షణశబ్దరాశేః నామరూపత్వాచ్చ సర్వం నామైవేత్యర్థః తతః కిమిత్యత్రాహ (నామోపాస్స్వేతి) అత్ర బ్రహ్మేతి శేషః. నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్స్వేత్యర్థః. ౪

శం.— స యస్తు నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే- తస్య యత్ఫలం భవతి- తచ్ఛృణు యావన్నామ్నో గతం- యావన్నామ్నో గోచరం. తత్ర- తస్మిన్నామవిషయేఽస్య యథా కామచారః- కామచరణం రాజ్ఞ ఇవ స్వవిషయే భవతి. యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి- ఉపసంహారః కిమస్తి భగవో నా

ఉ.— వాగ్వావ నామ్నో భూయసీ వాగ్వా ఋగ్వేదం విజ్ఞాపయతి యజుర్వేదగ్ం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యగ్ం రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాగ్ం సర్పదేవజనవిద్యాం దివం చ పృథివీం చ వాయుం చాకాశం చాపశ్చ తేజశ్చ దేవాగ్శ్చ మనుష్యాగ్శ్చ పశూగ్శ్చ వయాగ్ంసి చ తృణవనస్పతీఞ్ఛ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికం ధర్మం చాధర్మం చ సత్యం చానృతం చ సాధు చాసాధు చ హృదయజ్ఞం చాహృదయజ్ఞం చ యద్వై వాఙ్నాభవిష్యన్న ధర్మో నాధర్మో వ్యజ్ఞాపయిష్యన్న సత్యం నానృతం న సాధు నాసాధు న హృదయజ్ఞో నాహృదయజ్ఞో వాగేవైతత్సర్వం విజ్ఞాపయతి వాచముపాస్స్వేతి॥ ౧

మ్నో వావ భూయః-అధికతరం యద్బ్రహ్మదృష్ట్యర్హమస్తీత్యభిప్రాయః సనత్కుమార ఆహ- నామ్నో వావ భూయోఽస్త్యేవ ఇత్యుక్త ఆహ- యద్యస్తి- తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— నామ్ని బ్రహ్మదృష్ట్యోపాస్యమానే కిం స్యాదితి ఆహ (స యస్త్వితి) యో నామేత్యాదివాక్యస్య పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యో నామేతి) ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డ భాష్యటీకా

రం.— తస్య ఫలమాహ (స యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథా కామచారో భవతి) నామ ప్రవృత్తిర్యావతి దేశే తావతి దేశే నామ బ్రహ్మోపాసకస్య యథేష్టం సఞ్చరణం భవతీత్యర్థః ఉక్తమేవ పునరుపసంహరతి (యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి) ఆత్మాసంజిజ్ఞాసమానం ప్రతి బ్రహ్మత్వేన నామోపదర్శనస్య ఆత్మత్వే బ్రహ్మత్వే అస్యానాన్తరీయకత్వ ప్రతిధర్మావితి భావః బ్రహ్మశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం బృహత్త్వం నామ్ని న పుష్కలమితి మత్వా నామోపదేశేనాపరితుష్యన్నారదః పృచ్ఛతి (అస్తి భగవో నామ్నో భూయ ఇతి) వైపుల్యార్థాత్ బహుశబ్దాదాతిశాయనికే ఈయసుని ప్రత్యయే భూయ ఇతి రూపం. కిం నామ్నో విపులం కిఞ్చిదస్తీతి ప్రశ్నార్థః వైపుల్యం చ గుణోత్కర్షకృతం - న తు పరిమాణకృతం - తథైవోత్తరత్ర ప్రపఞ్చనాదితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర నామ్నో బృహత్త్వలక్షణ బ్రహ్మత్వైకదేశలాభాత్ కిం బృహదస్తీతి ప్రష్టవ్యే తతోఽపి కిం భూయోఽస్తీతి ప్రశ్నాద్భూయస్త్వం బృహత్త్వం చైకమితి జ్ఞాప్యతే గురురాహ (నామ్నో వావ భూయోఽస్తీతి) శిష్య ఆహ (తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి) స్పష్టోఽర్థః ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— (వాగ్వావ) వాగితి - ఇన్ద్రియం జిహ్వామూలాదిష్వష్టసు స్థానేషు స్థితం వర్ణానామభివ్యఞ్జకం వర్ణాశ్చ నామేతి నామ్నో వాగ్భూయసీత్యుచ్యతే- కార్యాద్ధి కారణం భూయో దృష్టం లోకే యథా పుత్రాత్పితా - తద్వత్ కథం చ వాఙ్నామ్నో భూయసీతి ఆహ - వాగ్వా ఋగ్వేదం విజ్ఞాపయతి- అయమృగ్వేద ఇతి. తథా- యజుర్వేదమిత్యాది- సమానం హృదయజ్ఞం - హృదయప్రియం. తద్విపరీతం-అహృదయజ్ఞం యత్- యది వాఙ్నాభవిష్యత్ వాగభావేఽధ్యయనాభావః. తదర్థశ్రవణాభావః తచ్ఛ్రవణాభావే ధర్మాది న వ్యజ్ఞాపయిష్యత్- న విజ్ఞాతమభవిష్యదిత్యర్థః తస్మాద్వాగేవైతచ్ఛబ్దోచ్చారణేన సర్వం విజ్ఞాపయతి అతో భూయసీ వాఙ్నామ్నః. తస్మాద్వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్స్వ ౧

ఆ.— వాగ్వావ నామ్నో భూయసీత్యుక్తయోర్వాఙ్నామ్నోరేకత్వాద్వ్యవస్థాపకత్వానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (వాగితీన్ద్రియమితి) జిహ్వామూలాదిష్విత్యాదిశబ్దేనోరఃకణ్ఠశిరోదన్తోష్ఠనాసికాతాలూని గృహ్యన్తే వాగిన్ద్రియస్య నామ్నో భూయస్త్వేఽపి నామ్నస్తు భూయస్త్వం కుత స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వర్ణాశ్చేతి) తయోర్వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకభావేఽపి కథం వాక్యస్య భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కార్యాద్ధీతి) వాచో నామ్నో భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రపఞ్చయతి (కథం చేత్యాదినా) ఇతిశబ్దాదుపరిష్టాదయమిత్యాహ (యద్యదీతి) అస్య యచ్ఛబ్దస్యాన్యతరస్యాః భూయస్త్వసిద్ధేః ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౧

రం.— గురురాహ (వాగ్వావ నామ్నో భూయసీ) వాక్శబ్దః ప్రసిద్ధౌ తదేవ ప్రపఞ్చయతి (వాగ్వా ఋగ్వేదం విజ్ఞాపయతి) వైశబ్దోఽవధారణే (యజుర్వేదం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమిత్యాది) హృదయజ్ఞః- మనోజ్ఞః హృదయప్రియ ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఏతత్సర్వం వాగేవ విజ్ఞాపయతీతి పూర్వేణాన్వయః వాగధీనత్వమేవైతజ్జ్ఞానం వాక్యేనాపి దర్శయతి (యద్వై వాఙ్నాభవిష్యన్న ధర్మో నాధర్మో వ్యజ్ఞాపయిష్యత్) వాగిన్ద్రియాభావే వేదాధ్యయనాద్యభావాద్ధర్మాదికం విజ్ఞాతం చ నాభవిష్యదిత్యర్థః (న సత్యం నానృతం న సాధు నాసాధు న హృదయజ్ఞో నాహృదయజ్ఞ ఇత్యాది) స్పష్టం.

స యో వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్వాచో గతం తత్రాస్య యథా కామచారో భవతి యో వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే౽స్తి భగవో వాచో భూయ ఇతి వాచో వావ భూయో౽స్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

౩.— మనో వావ వాచో భూయో యథా వై ద్వే వాఽమలకే ద్వే వా కోలే ద్వౌ వాక్షౌ ముష్టిరనుభవత్యేవం వాచం చ నామ చ మనో౽నుభవతి స యదా మనసా మనస్యతి మన్త్రానధీయీయేత్యథాధీతే కర్మాణి కుర్వీయేత్యథ కురుతే పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చేచ్ఛేయేత్యథేచ్ఛత ఇమం చ లోకమముం చేచ్ఛేయేత్యథేచ్ఛతే మనో హ్యాత్మా మనో హి లోకో మనో హి బ్రహ్మ మన ఉపాస్స్వేతి॥ ౧

శం — సమానమన్యత్ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — స యో వాచమిత్యాద్యన్యదిత్యుచ్యతే ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (స యో వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్వాచో గతం తత్రాస్య యథా కామచారో భవతీత్యాది) సర్వం పూర్వవత్ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్

శం.— మనః- మనస్యనవిశిష్టమన్తఃకరణం వాచో భూయః, తద్ధి మనస్యనవ్యాపారవద్వాచం వక్తవ్యే ప్రేరయతి తేన వాఙ్మనస్యన్తర్భవతి యచ్చ యస్మిన్నన్తర్భవతి- తత్తస్య వ్యాపకత్వాత్తతో భూయో భవతి యథా వై లోకే ద్వే వా ఆమలకే- ఫలే ద్వే వా కోలే - బదరఫలే ద్వౌ వా౽క్షౌ- విభీతకఫలే ముష్టిరనుభవతి- ముష్టిస్తే ఫలే వ్యాప్నోతి. ముష్టౌ హి తే౽న్తర్భవతః. ఏవం వాచం చ నామ చామలకాదివన్మనో౽నుభవతి స యదా- పురుషో యస్మిన్ కాలే మనసా- అన్తఃకరణేన మనస్యతి- మనస్యనం- వివక్షాబుద్ధిః కథం మన్త్రానధీయీయ- ఉచ్చారయేయమితి ఏవం వివక్షాం కృత్వా౽థాధీతే. తథా- కర్మాణి కుర్వీయేతి- చికీర్షాబుద్ధిం కృత్వా౽థ కురుతే. పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చేచ్ఛేయేతి- ప్రాప్తీచ్ఛాం కృత్వా తత్ప్రాప్త్యుపాయానుష్ఠానేనాథేచ్ఛతే - పుత్రాదీన్ప్రాప్నోతీత్యర్థః తథా - ఇమం చ లోకమముం చోపాయేనేచ్ఛేయమితి-తత్ప్రాప్త్యుపాయానుష్ఠానేనాథేచ్ఛతే- ప్రాప్నోతి ఆత్మనః కర్తృత్వం భోక్తృత్వం చ సతి మనసి- నాన్యథేతి మనో హ్యాత్మేత్యుచ్యతే (మనో హి లోకః) సత్యేవ హి మనసి లోకో భవతి తత్ప్రాప్త్యుపాయానుష్ఠానం చేతి మనో హి లోకో యస్మాత్- తస్మాన్మనో హి బ్రహ్మ యత ఏవం- తస్మాన్మన ఉపాస్స్వేతి ౧

ఆ — మనసో వాగ్వృత్తిమాత్రవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (మన ఇతి) కథం తస్య వాచో భూయస్త్వం- తదాహ (తద్ధీతి) వాచో మనస్యన్తర్భావే హేతుతో మనసస్తస్యా భూయస్త్వం- తత్రాహ (యచ్చేతి) మనసో వాగాదేర్వ్యాప్తిం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఇతశ్చ మనసో౽స్తి భూయస్త్వమిత్యాహ (స యదేతి) వివక్షాబుద్ధిః- తాం కరోతీతి శేషః ఇచ్ఛేయమితి- ఇచ్ఛాం కృత్వేతి శేషః తస్యాత్మత్వముపపాదయతి (ఆత్మన ఇతి) తస్య లోకత్వం సాధయతి (సత్యేవేతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా

రం — గురురాహ (మనో వావ వాచో భూయ ఇత్యాది) (యథా వై ద్వే వా౽మలకే ద్వే వా కోలే ద్వౌ వా౽క్షౌ ముష్టిరనుభవత్యేవం వాచం చ నామ చ మనో౽నుభవతి) యథా ఆమలకఫలద్వయం వా - కోలఫలద్వయం వా - విభీతకఫలద్వయం వా - ముష్టావన్తర్గతం భవతి - ఏవం వాఙ్నామనీ మనస్యన్తర్గతే ఇత్యర్థః తదేవోపపాదయతి (స యదా మనసా మనస్యతి మన్త్రానధీయీయేత్యథాధీతే కర్మాణి కుర్వీయేత్యథ కురుతే ఇత్యాది) సః- పురుషో యదా మనసా మన్త్రానధీయీయ- మన్త్రానుచ్చారయేయమితి మనస్యతి- మనుతే. తదనన్తరమేవాధీతే కర్మాణి కరవాణీతి మనవానన్తరమేవ కర్మాణి కురుతే పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చేచ్ఛేయం, ఇమం చ లోకం అముం లోకం చేచ్ఛేయ, మితి మత్వా ఇచ్ఛతి. అతశ్చ మననలక్షణమనోవ్యాపారాధీనత్వాద్వాగాదిప్రవృత్తేర్మనసో భూయస్త్వమితి భావః (మనో హ్యాత్మా మనో హి లోకో మనో హి బ్రహ్మ) మనో౽ధీనత్వాదాత్మధర్మభూతకర్తృత్వాదేర్మన ఏవాత్మా లోకస్యాపి మనోవ్యాపారాధీనత్వాత్ మన ఏవ లోకః. వాగాద్యపేక్షయా బృహత్త్వాన్మనో హి బ్రహ్మ (మన ఉపాస్స్వేతి) అతస్త్వం మన ఉపాస్స్వేత్యర్థః ౧

సయోమనోబ్రహ్మేత్యుపాస్తేయావన్మనసోగతంతత్రాస్యయథాకామచారోభవతియోమనో
బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తిభగవోమనసోభూయఇతిమనసోవావభూయోఽస్తీతితన్మేభగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఃఖణ్డః

మూ.— సఙ్కల్పోవావమనసోభూయాన్యదావైసఙ్కల్పయతేఽథమనస్యత్యథవాచమీరయతితాము
నామ్నీరయతినామ్నిమన్త్రాఏకంభవన్తిమన్త్రేషుకర్మాణి॥ ౧

తానిహవాఏతానిసఙ్కల్పైకాయనాని సఙ్కల్పాత్మకానిసఙ్కల్పేప్రతిష్ఠితానిసమక్లృపతాం
ద్యావాపృథివీసమకల్పేతాంవాయుశ్చాకాశంచసమకల్పన్తామాపశ్చతేజశ్చతేషాꣳసంక్లృప్త్యైవర్షꣳ
సఙ్కల్పతేవర్షస్యసంక్లృప్త్యాఅన్నꣳ సఙ్కల్పతేఽన్నస్యసంక్లృప్త్యైప్రాణాఃసఙ్కల్పన్తేప్రాణానాꣳ
సంక్లృప్త్యైమన్త్రాస్సఙ్కల్పన్తేమన్త్రాణాꣳ సంక్లృప్త్యైకర్మాణి సఙ్కల్పన్తేకర్మణాꣳ సంక్లృప్త్యైలో
కస్సఙ్కల్పతేలోకస్య సంక్లృప్త్యైసర్వꣳసఙ్కల్పతేసఏషసఙ్కల్పస్సఙ్కల్పముపాస్స్వేతి॥ ౨

శం — (సయోమనఇత్యాది) సమానం ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకేతృతీయఖణ్డభాష్యమ్

రం — (సయోమనోబ్రహ్మేత్యుపాస్తేయావన్మనసోగతంతత్రాస్యయథాకామచారోభవతీత్యాది) స్పష్టోఽర్థః ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్

శం — (సఙ్కల్పోవావమనసోభూయాన్) సఙ్కల్పోఽపి - మనస్యనవదన్తఃకరణవృత్తిః కర్తవ్యాకర్తవ్యవిషయవిభాగేనసమర్థ
నం విభాగేనహిసమర్థితేవిషయేచికీర్షాబుద్ధిర్మనస్యానాఽనన్తరంభవతి కథం యదావైసఙ్కల్పయతే-కర్తవ్యాదివిషయాన్విభజతేఇదంకర్తుంయుక్త
మిదంకర్తుమయుక్తమితి అథమనస్యతి- మన్త్రానధీయీయేత్యాది అథ- అనన్తరంవాచమీరయతిమన్త్రాద్యుచ్చారణే తాంచవాచంఉనామ్ని- నా
మోచ్చారణనిమిత్తంవివక్షన్కృత్వేరయతి నామ్ని- నామసామాన్యేమన్త్రాః- శబ్దవిశేషాస్సన్తఏకంభవన్తి- అన్తర్భవన్తీత్యర్థః సామాన్యేహివిశేషో
ఽన్తర్భవతి మన్త్రేషుకర్మాణ్యేకంభవన్తి మన్త్రప్రకాశితానిహికర్మాణిక్రియన్తే - నామన్త్రకమస్తికర్మ యద్ధిమన్త్రప్రకాశనేనలబ్ధసత్తాకంస
త్కర్మబ్రాహ్మణేనేదంకర్తవ్యమస్మైఫలాయేతివిధీయతే యాప్యుత్పత్తిర్బ్రాహ్మణేషుకర్మణాందృశ్యతే - సాపిమన్త్రేషులబ్ధసత్తాకానామేవకర్మణాం
స్పష్టీకరణం నహిమన్త్రాప్రకాశితంకర్మకించిద్బ్రాహ్మణఉత్పన్నందృశ్యతే త్రయీవిహితంకర్మేతిప్రసిద్ధంలోకే- త్రయీశబ్దశ్చఋగ్యజుస్సామ
సమాఖ్యా మన్త్రేషుకర్మాణికవయోయాన్యపశ్యన్నితిచాథర్వణే తస్మాద్యుక్తంమన్త్రేషుకర్మాణ్యేకంభవన్తీతి. ౧

ఆ — సఙ్కల్పశబ్దార్థమాహ (సఙ్కల్పోఽపీతి) కాసాన్తఃకరణవృత్తిః- యాసఙ్కల్పశబ్దితేత్యాశఙ్క్యాహ (కర్తవ్యేతి) ద్వివిధేవిష
యేవిభాగేనసమర్థితేఏకథంయథోక్తస్యసఙ్కల్పస్యమనసోభూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (విభాగేనహీతి) సఙ్కల్పస్యకారణత్వాన్మనసశ్చకార్య
త్వాత్, తతోభూయస్త్వమిత్యర్థః కార్యకారణభావంతయోరాకాఙ్క్షాపూర్వకంవ్యక్తీకరోతి (కథమిత్యాదినా) మనసస్సకాశాద్వాచోఽనన్తరభా
విత్వేవిశేషందర్శయతి (తాంచేతి) నామ్నిమన్త్రాణామన్తర్భావంసమర్థయతి (సామాన్యేహీతి) కథంమన్త్రేష్వనుపలభ్యకర్మణామన్తర్భావః - త
త్రాహ (మన్త్రేతి) కదంకర్మనామన్త్రకమస్తీత్యుచ్యతే- బ్రాహ్మణవిహితస్యాపికర్మణోదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్ధీతి) బ్రాహ్మణస్యమన్త్ర
వ్యాఖ్యానరూపత్వాదతిస్పష్టమన్త్రానుపలమ్భేఽపికల్ప్యతేమన్త్రోక్తత్వమిత్యర్థః ఏతదేవప్రపఞ్చయతి (యాపీత్యాదినా) ఏకస్యాంశాఖాయాం
యత్కర్మమన్త్రేష్వనుపలబ్ధం- తచ్ఛాఖాన్తరీయమన్త్రప్రకాశితంభవిష్యతీత్యత్రహేతుంనరమాహ (త్రయీతి) తథాఽపికథంమన్త్రప్రకాశిత
త్వం-తత్రాహ (త్రయీశబ్దశ్చేతి) మన్త్రేషుకర్మాణ్యన్తర్భవన్తీత్యత్రశ్రుతిరనుమతింధయతి (మన్త్రేష్వితి) ౧

రం.— గురురాహ (సఙ్కల్పోవావమనసోభూయానిత్యాది) (యదావైసఙ్కల్పయతేఽథమనస్యత్యథవాచమీరయతీత్యాది)
యదాఇదంకర్తుంయుక్తమితిసఙ్కల్పయతి- అథ- తదామనస్యతి- ఇదంకర్తవ్యమితిమన్యతే తతశ్చవాగిన్ద్రియంప్రేరయతి తచ్చవాగిన్ద్రియంనా
మ్నీరయతి- శబ్దోచ్చారణవిషయేనియుఙ్క్తే ఇత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం ౧

శం.— తానిహవాఏతాని- మనఆదీనిసఙ్కల్పైకాయనాని- సఙ్కల్పఏకోఽయనం - గమనం ప్రలయోఽయేషాంతానిసఙ్కల్పైకా
యనాని సఙ్కల్పాత్మకాన్యుత్పత్తౌ. సఙ్కల్పేప్రతిష్ఠితానిస్థితౌ. సమక్లృపతాం- సఙ్కల్పంకృతవత్యావివహిద్యౌశ్చపృథివీచ-ద్యావాపృథివీ, ద్యా
వాపృథివ్యౌనిశ్చలేలక్ష్యేతే. తథా (సమకల్పేతాంవాయుశ్చాకాశశ్చ) ఏతావపిసఙ్కల్పంకృతవన్తావివ. తథా (సమకల్పన్తామాపశ్చతేజశ్చ) స్వే

మూ.— సయస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే సంక్లృప్తాన్వై స లోకాన్ ధ్రువాన్ ధ్రువః ప్రతిష్ఠితాన్ ప్రతిష్ఠితోఽవ్యథమానానవ్యథమానోఽభిసిధ్యతి యావత్సఙ్కల్పస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవస్సఙ్కల్పాద్భూయ ఇతి సఙ్కల్పాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

విశేషేణ సఙ్కల్ప్యన్తే యత ఏషాం - ద్యావాపృథివ్యాదీనాం సఙ్క్లృప్త్యై - సఙ్కల్పనిమిత్తం వర్షం సఙ్కల్పతే - సమర్థీభవతి తథా-వర్షస్య సఙ్క్లృప్త్యై- సఙ్కల్పనిమిత్తమన్నం సఙ్కల్పతే వృష్టేర్హ్యన్నం భవతి (అన్నస్య సఙ్క్లృప్త్యై ప్రాణాస్సఙ్కల్పన్తే) అన్నమయా హి ప్రాణాః అన్నోపష్టమ్భకాః *అన్నం దామేతి హి శ్రుతిః తేషాం సఙ్క్లృప్త్యై మన్త్రాస్సఙ్కల్పన్తే ప్రాణవాన్ హి మన్త్రానధీతే- నాబలః మన్త్రాణాం హి సఙ్క్లృప్త్యై కర్మాణి-అగ్నిహోత్రాదీని సఙ్కల్పన్తే- అనుష్ఠీయమానాని మన్త్రప్రకాశితాని సమర్థీభవన్తి ఫలాయ తతో లోకః - ఫలం సఙ్కల్పతే - కర్మకర్తృ సమవాయితయా సమర్థో భవతీత్యర్థః లోకస్య సఙ్క్లృప్త్యై సర్వం జగత్సఙ్కల్పతే-స్వరూపాయైకల్పాయ ఏతద్ధీదం సర్వం జగద్యత్ఫలావసానం-తత్సర్వం సఙ్కల్పమూలం అతో విశిష్టస్స ఏవ సఙ్కల్పః అతస్సఙ్కల్పముపాస్స్వ ౨

ఆ.— తథాపి కథం సఙ్కల్పస్య భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తానీతి) అయనపర్యాయత్వేనోక్తగమనస్య క్రియాత్వం వ్యావర్తయతి (ప్రలయ ఇతి) ఇతశ్చ సఙ్కల్పస్యాభ్యర్హితత్వమిత్యాహ (సమక్లృపతామితి) యతో ద్యావాపృథివ్యాదిమహాభూతమపి సఙ్కల్పానువృత్తిర్దృశ్యతే-అతో వితస్య మహత్త్వం గమ్యతే-న కేవలం కారణత్వాదేవేత్యర్థః. ఇతశ్చ తస్య మహత్త్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (తేషామితి) వృష్ట్యాదేర్లోకాది కార్యత్వాత్ తదీయసఙ్కల్పస్య తన్నిమిత్తత్వోపచారాత్ తస్య భూయస్త్వసిద్ధిరిత్యర్థః వృష్టివశాదన్నం సమర్థీభవతీత్యత్ర ప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (వృష్టేర్హీతి) అన్నాధీనం ప్రాణసామర్థ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ (అన్నమయా హీతి) * ఆపోమయః ప్రాణ ఇత్యుక్తత్వాత్కథమన్నమయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్నోపష్టమ్భకా ఇతి) తత్ర వాజసనేయకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (అన్నమితి) ప్రాణానాం మన్త్రాధ్యయనకారణత్వం ప్రస్తావయతి (ప్రాణవానితి) తతః- మన్త్రప్రకాశితకర్మవశాదితి యావత్ కర్మఫలవశాజ్జగతస్సర్వస్యావైకల్యేపి కథం సఙ్కల్పస్య మహత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతద్ధీతి) తన్మహత్త్వఫలితమాహ (అత ఇతి) ౨

రం.— (తాని హ వా ఏతాని సఙ్కల్పైకాయనాని సఙ్కల్పాత్మకాని సఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితాని) తాన్యేతాని- నామాదీని సఙ్కల్పః ఏకమయనం- మార్గో యేషాం తాని సఙ్కల్పైకాయనాని- సఙ్కల్పానుసారీణీతి యావత్ సఙ్కల్పః ఆత్మా - కర్తా యేషాం తాని సఙ్కల్పాత్మకాని - సఙ్కల్పకర్తృకాణీత్యర్థః. యద్వా- సఙ్కల్పః ఆత్మా- వ్యాపకో యేషాం తాని సఙ్కల్పవ్యాప్తానీతి యావత్ సఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితాని- అసతి సఙ్కల్పే ఏషాం న సత్తా - అతస్సఙ్కల్పాధీనసత్తాకానీతి యావత్. (సమక్లృపతాం ద్యావాపృథివీ సమకల్పేతాం వాయుశ్చాకాశం చ సమకల్పతామాపశ్చ తేజశ్చ) ద్యౌశ్చ పృథివీ చ నిశ్చలతయావస్థానం హి సఙ్కల్పం కృతవత్యావిత్యర్థః. తథా వాయ్వాకాశాదయోఽపి స్వేస్వే వ్యాపారే స్వస్వకార్యం చకరామహా ఇతి సఙ్కల్పం కృతవన్త ఇత్యర్థః తథా సఙ్కల్పాదేవ తథా ప్రవృత్త్యనుపపాదితి భావః (తేషాం సఙ్క్లృప్త్యై వర్షం సఙ్కల్పతే) అప్తేజోఽధీనత్వాద్వర్షణస్య అపస్తేజాంసి చ సమ్యక్కల్పన్తాం- స్వస్వకార్యసమర్థాని భవన్తు ఇత్యేవం తత్సిద్ధ్యై వర్షం సఙ్కల్పత ఇత్యర్థః (వర్షస్య సఙ్క్లృప్త్యా అన్నం సఙ్కల్పతే) అన్నస్య వర్షాధీనత్వాత్ అన్నం వర్షసిద్ధ్యై సఙ్కల్పత ఇత్యర్థః. (అన్నస్య సఙ్క్లృప్త్యై ప్రాణాస్సఙ్కల్పన్తే) అన్నసమృద్ధిం ప్రాణాస్సఙ్కల్పన్త ఇత్యర్థః (ప్రాణానాం సఙ్క్లృప్త్యై మన్త్రాస్సఙ్కల్పన్తే) మన్త్రోచ్చారణస్య ప్రాణాయత్తత్వాత్ మన్త్రాస్తత్సిద్ధిం కామయన్తే (మన్త్రాణాం సఙ్క్లృప్త్యై కర్మాణి సఙ్కల్పన్తే) అగ్నిహోత్రాదీనాం కర్మణాం మన్త్రజన్యత్వాత్ తదనుష్ఠానత్వాదితి భావః (కర్మణాం సఙ్క్లృప్త్యై లోకస్సఙ్కల్పతే) స్వర్గాదిలోకస్య కర్మాధీనసిద్ధికత్వాదితి భావః (లోకస్య సఙ్క్లృప్త్యై సర్వం సఙ్కల్పతే) సర్వస్యాపి భూతజాతస్య లోకకామత్వాదితి భావః అత్రాచేతనేషు సఙ్కల్పకథనం స్తుత్యర్థతయా చేతనత్వారోపేణ వా - తదభిమానిదేవతాపరతయా వోపపన్నమితి ద్రష్టవ్యం (స ఏష సఙ్కల్పః) ఏతాదృశమహిమశాలీ సఙ్కల్ప ఇత్యర్థః (సఙ్కల్పముపాస్స్వ) స్పష్టోఽర్థః ౨

శం.— ఇత్యుక్త్వా ఫలమాహ తదుపాసకస్య- సయస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేతి- బ్రహ్మబుద్ధ్యోపాస్తే సంక్లృప్తాన్వై- ధాత్రాఽస్మై ఇమే లోకాః ఫలమితి క్లృప్తాన్- సమర్థితాన్ సఙ్కల్పితాన్ సః- విద్వాన్ ధ్రువాన్-నిత్యానత్యన్తాధ్రువాపేక్షయా. ధ్రువశ్చ- స్వయం. లోకినో హ్యధ్రువత్వే లోకే ధ్రువక్లృప్తిర్వ్యర్థేతి ధ్రువస్సన్ ప్రతిష్ఠితాన్- ఉపకరణసమ్పన్నానిత్యర్థః పశుపుత్రాదిభిః ప్రతిష్ఠితీతి దర్శనాత్ స్వయం చ ప్రతిష్ఠితః- ఆత్మీయోపకరణసమ్పన్నః అవ్యథమానాన్- అమిత్రాదిత్రాసరహితాన్. అవ్యథమానశ్చ స్వయమభిసిధ్యతి - అభిప్రాప్నోతీత్యర్థః యావత్సఙ్కల్పస్యగతం- సఙ్కల్పగోచరః తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి. ఆత్మనస్సఙ్కల్పస్య - నతు సర్వేషాం సఙ్కల్పస్యేతి- ఉత్తరఫలవిరోధాత్ (యస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి) పూర్వవత్. ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— చిత్తం వావ సఙ్కల్పాద్భూయో యదా వై చేతయతేఽథ సఙ్కల్పయతేఽథ మనస్యత్యథ వాచమీరయతి తాము నామ్నీరయతి నామ్ని మన్త్రా ఏకం భవన్తి మన్త్రేషు కర్మాణి॥ ౧

తాని హ వా ఏతాని చిత్తైకాయనాని చిత్తాత్మాని చిత్తే ప్రతిష్ఠితాని తస్మాద్యద్యపి బహువిదచిత్తో భవతి నాయమస్తీత్యేవైనమాహుర్యదయం వేద యద్వా అయం విద్వాన్నేత్థమచిత్తః స్యాదిత్యథ యద్యల్పవిచ్చిత్తవాన్భవతి తస్మా ఏవోత శుశ్రూషన్తే చిత్తం హ్యేవైషామేకాయనం చిత్తమాత్మా చిత్తం ప్రతిష్ఠా చిత్తముపాస్స్వేతి॥ ౨

ఆ.— ఆత్మాతిరిక్తానాం లోకానాం కథం నిత్యత్వం- తత్రాహ (అత్యన్తేతి) లోకానామేవం ధ్రువత్వముచ్యతాం- కిమితి లోకిన స్తదుచ్యతే- తత్రాహ (లోకినో హీతి) కథముపకరణేషు ప్రతిష్ఠితశబ్దో భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (పశుపుత్రాదిభిరితి) యావత్సఙ్కల్పస్యేత్యాది శ్రుత్యోక్తం పునరుక్తిం దర్శయతి (ఆత్మన ఇతి) సఙ్కల్పస్య- యావద్గోచరస్తత్రాస్య కామచారో భవతీతి సమ్బన్ధః నిరఙ్కుశే సఙ్కల్పశబ్దే కామానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉక్తరీతి) యది సఙ్కల్పమాత్రస్య గోచరే సఙ్కల్పోపాసకస్య కామచారో భవతి- తర్హి సర్వసఙ్కల్పస్యవిచిత్రతయా సర్వగోచరత్వసమ్భవాత్ *యావచ్చిత్తస్య గతమిత్యాదినా వక్ష్యమాణఫలం విరుధ్యేత- నహి సఙ్కల్పోపాసనాదేవ సర్వస్మిన్ ఫలే సిద్ధే చిత్తాద్యుపాసనం తత్ఫలం వా ప్రదర్శయితుముచితం- అతో యావత్సఙ్కల్పస్యేత్యాది శ్రుతేరుక్తసఙ్కోచో యుక్త ఇత్యర్థః ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఇతి) (సఙ్క్లృప్తాన్వై సలోకాన్ధ్రువాన్ధ్రువః ప్రతిష్ఠితాన్ ప్రతిష్ఠితోఽవ్యథమానానవ్యథమానోఽభిసిధ్యతి) సఙ్క్లృప్తాన్- సఙ్కల్పసిద్ధాన్ ధ్రువాన్- నిత్యాన్ భోగోపకరణైః ప్రతిష్ఠితాన్. అవ్యథమానాన్- శత్రుపీడాదిరహితాన్ ఏతాదృశాన్లోకాన్ స్వయమపి ధ్రువత్వప్రతిష్ఠితత్వావ్యథమానత్వయుక్తస్సన్నభిసిధ్యతి- ప్రాప్నోతీత్యర్థః (యావత్సఙ్కల్పస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతీత్యాది) స్పష్టోర్థః..................... .... ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

శం.— చిత్తం వావ సఙ్కల్పాద్భూయోఽస్తి చిత్తం- చేతయితృత్వం ప్రాప్తకాలానురూపబోధవత్త్వం. అతీతానాగతవిషయప్రయోజనన్నిరూపణసామర్థ్యంచ. తత్సఙ్కల్పాదపి భూయః. కథం యదా వై ప్రాప్తం వస్త్విదమేవం ప్రాప్తమితి చేతయతే- తదా తదాదానాయ వాఽపోహాయ వాఽథ సఙ్కల్పయతే (అథ మనస్యతీత్యాది) పూర్వవత్ ౧

ఆ.— చిత్తశబ్దస్య మనశ్శబ్దేన పునరుక్తిం పరిహరతి (చిత్తం చేతయితృత్వమితి) తస్యాత్మత్వం వ్యావర్తయతి (ప్రాప్తేతి) ఇదం వస్త్వేవం ప్రాప్తమితి ప్రాప్తకాలవస్తునోవ స్త్వనురోధీ చేతనాఖ్యో వృత్తివిశేషః తద్వత్త్వం చిత్తమిత్యర్థః అతీతం భోజనం తృప్తిసాధనం దృష్టం- భోజనత్వాదాగామినోఽపి తస్య తదేవ ప్రయోజనమితి నిరూపణసామర్థ్యం చిత్తమితి ప్రసిద్ధమిత్యాహ (అతీతేతి) యథోక్తస్య చిత్తస్య సఙ్కల్పాద్భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) సఙ్కల్పప్రకరణం పరామృశతి (పూర్వవదితి) ౧

రం.— (చిత్తం వావ సఙ్కల్పాద్భూయో యదా వై చేతయతేఽథ సఙ్కల్పయతేఽథ మనస్యతీత్యాది) * అధ్యవసాయాభిమానచిన్తావృత్తిభేదాన్మన ఏవ బుద్ధ్యహఙ్కారచిత్తశబ్దైర్వ్యపదిశ్యత ఇతి *హస్తాదయస్తు స్థితేఽతో నైవమితి సూత్రే భాషితత్వాత్ ప్రాప్తకాలానురూపాతీతానాగతవిషయప్రయోజనచిన్తాఽనురూపప్రవృత్తిశిక్షం మనశ్చిత్తమిత్యుచ్యతే చేతయతీత్యాద్యర్థోఽపి స ఏవ శిష్టం స్పష్టం ౧

శం.— తాని- సఙ్కల్పాదీని కర్మఫలాన్తాని చిత్తైకాయనాని చిత్తాత్మాని- చిత్తోత్పన్నాని చిత్తే ప్రతిష్ఠితాని- చిత్తస్థితాన్యపి పూర్వవత్. కించ- చిత్తస్య మాహాత్మ్యం- యస్మాచ్చిత్తం సఙ్కల్పాదిమూలం- తస్మాద్యద్యపి బహువిత్- బహుశాస్త్రాదిపరిజ్ఞానవాన్సన్నచిత్తో భవతి- ప్రాప్తాదిచేతయితృత్వసామర్థ్యవిరహితో భవతి తం నిపుణా లౌకికా నాయమస్తి- విద్యమానోఽప్యసన్నమేవేత్యేనమాహుః యచ్చాయం కించిచ్ఛాస్త్రాది వేద- శ్రుతవాన్ తదప్యస్య వృథైవేతి కథయన్తి కస్మాత్. యద్యయం విద్వాన్స్యాత్- ఇత్థం- ఏవమచిత్తో న స్యాత్ తస్మాదస్య శ్రుతమప్యశ్రుతమేవేత్యాహురిత్యర్థః అథవా- అల్పవిదపి యది చిత్తవాన్ భవతి- తస్మా ఏతస్మై- తదుక్తార్థగ్రహణాయైవోత- అపితు శుశ్రూషన్తే- శ్రోతుమిచ్ఛన్తి. తస్మాచ్చిత్తం హ్యేవైషాం- సఙ్కల్పాదీనామేకాయనమిత్యాది- పూర్వవత్ ౨

ఆ.— యథా సఙ్కల్పస్య నిమిత్తత్వే సతి స్తుత్యర్థమధికరణత్వముక్తం - తథా చిత్తస్య నిరుక్తస్య సఙ్కల్పాదిషు నిమిత్తత్వేఽపి స్తుత్యర్థమేవ తదధికరణత్వమిత్యాహ (తానీతి) ఇతశ్చ చిత్తస్యాస్తి వైశిష్ట్యమిత్యాహ (కించేతి) యద్యపి బహుశాస్త్రార్థపరిజ్ఞానవాన్- తథాపి యద్యచిత్తో భవతీతి యోజనా. అచిత్తస్య విద్యమానత్వం శ్రుతవైయర్థ్యం చేత్యుక్తం ప్రశ్నద్వారా వివృణోతి (కస్మాదిత్యాదినా) శ్రుతమపీత్యపిశబ్దేనాస్త్వం గృహ్యతే,

స యశ్చిత్తం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే చిత్తాన్వై స లోకాన్ ధ్రువాన్ ధ్రువః ప్రతిష్ఠితాన్ ప్రతిష్ఠితోఽవ్యథమానానవ్యథమానోఽభిసిధ్యతి యావచ్చిత్తస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యశ్చిత్తం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవశ్చిత్తాద్భూయ ఇతి చిత్తాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి ॥ ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

ఉ.—— ధ్యానం వావ చిత్తాద్భూయో ధ్యాయతీవ పృథివీ ధ్యాయతీవాన్తరిక్షం ధ్యాయతీవ ద్యౌర్ధ్యాయన్తీవాపో ధ్యాయన్తీవ పర్వతా ధ్యాయన్తీవ దేవమనుష్యాస్తస్మాద్య ఇహ మనుష్యాణాం మహత్తాం ప్రాప్నువన్తి ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్త్యథ యేఽల్పాః కలహినః పిశునా ఉపవాదినస్తేఽథ యే ప్రభవో ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్తి ధ్యానముపాస్స్వేతి ॥ ౧

చిత్తాభావే శ్రుతాదేర్వైయర్థ్యోక్త్యా తద్వైశిష్ట్యముదితం. ఇదానీం లిఙ్గైశ్చిత్తస్యోత్కర్షమాహ (అథవేతి) చిత్తవతో వాక్యార్థగ్రహణార్థం శ్రోతు విద్యాలోకస్య భవతీత్యత్ర హేతుమాహ (తస్మాదితి) ౨-౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా

రం —— (తాని హ వా ఏతాని చిత్తైకాయనాని చిత్తాత్మాని చిత్తే ప్రతిష్ఠితాని) ఉక్తోఽర్థః (తస్మాద్యద్యపి బహువిదచిత్తో భవతి నాయమస్తీత్యేవైనమాహుర్యదయం వేద) బహుశాస్త్రజ్ఞోఽపి పుమాన్ స్వప్రయోజననిరూపణలక్షణచిత్తహీనో యది భవేత్ - తదా లోకికా అయం నాస్తి అయం వేదేతి యత్ - తదపి నాస్తి, త్యేవం జ్ఞాతారం తదీయం శాస్త్రజ్ఞానం చాపలపన్తీత్యర్థః కించ - తత్రయ త్కించ వదన్తి కాయుక్తిః (యద్వా అయం విద్వాన్ స్యాన్నేత్థమచిత్తః స్యాదితి) యత్ - యదిఅయం - పుమాన్ విద్వాన్స్యాత్ - విద్వానేవ స్యాత్ - తర్హీత్థమచిత్తో న స్యాత్ తస్మాదేతస్య శాస్త్రజ్ఞానమేవ నాస్తీత్యాహురిత్యర్థః (అథ యద్యల్పవిచ్చిత్తవాన్ భవతి తస్మా ఏవోత శుశ్రూషన్తే) యద్యల్పశాస్త్రవిదపి చిత్తవాన్భవతి - తస్మైశుశ్రూషన్తే - తద్వాక్యం శ్రోతుమిచ్ఛన్తి జనా ఇత్యర్థః (చిత్తం హ్యేవైషామేకాయనం చిత్తమాత్మా చిత్తం ప్రతిష్ఠా చిత్తముపాస్స్వేతి) పూర్వవదర్థః . . ౨

శం —— చిత్తాన్ - ఉపచితాన్ బుద్ధిమద్గుణైః సః - చిత్తోపాసకః ధ్రువానిత్యాది చ - ఉక్తార్థం ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్

రం —— (స యశ్చిత్తం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే చిత్తాన్వై స లోకాన్ ధ్రువాన్ ధ్రువ ఇత్యాది) చిత్తాన్ - ఉపచితానిత్యర్థః ఇతరత్పూర్వవత్ ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్

శం.—— (ధ్యానం వావ చిత్తాద్భూయః) ధ్యానం నామ - శాస్త్రోక్తదేవతాద్యాలమ్బనేష్వచలో భిన్నజాతీయైరనన్తరితః ప్రత్యయసన్తానః ఏకాగ్రతేతి యమాహుః. దృశ్యతే చ ధ్యానస్య మాహాత్మ్యం ఫలతః కథం యథా యోగీ ధ్యాయన్నిశ్చలో భవతి ధ్యానఫలలాభే - ఏవం ధ్యాయతీవ నిశ్చలా దృశ్యతే పృథివీ (ధ్యాయతీవాన్తరిక్షమిత్యాది) సమానమన్యత్ దేవాశ్చ మనుష్యాశ్చ దేవమనుష్యాః మనుష్యా ఏవ వా దేవా దేవమనుష్యాః. శమాదిగుణసమ్పన్నా మనుష్యా దేవస్వరూపం న జహతీత్యర్థః యస్మాదేవం విశిష్టం ధ్యానం - తస్మాద్య ఇహ లోకే మనుష్యాణామేవ ధనైర్విద్యయా గుణైర్వా మహత్తాం - మహత్త్వం ప్రాప్నువన్తి - ధనాదిమహత్త్వహేతుం లభన్త ఇత్యర్థః ధ్యానాపాదాంశా ఇవ - ధ్యానస్యాపాదనం - ఆపాదః ధ్యానఫలలాభ ఇత్యేతత్ తస్యాంశః - అవయవః కలా కాచిత్ ధ్యానఫలలాభకలావన్త ఇవైవేత్యర్థః తే భవన్తి - నిశ్చలా ఇవ లక్ష్యన్తే న క్షుద్రా ఇవ అథ యే పునరల్పాః క్షుద్రాః కించిదపి ధనాదిమహత్త్వైకదేశమప్రాప్తాః తే పూర్వోక్తవిపరీతాః కలహినః - కలహశీలాః పిశునాః - పరదోషోద్భాసకాః ఉపవాదినః - పరదోషం సామీప్యయుక్తమేవ వదితుం శీలం యేషాం త ఉపవాదినః భవన్తి అథ యే మహత్త్వం ప్రాప్తా ధనాదినిమిత్తం - తే ఽన్యాన్ప్రతి భవన్తీతి ప్రభవః - విద్యాచార్యరాజేశ్వరాదయః. (ధ్యానాపాదాంశా ఇవేత్యాది) ఉక్తార్థం అతో దృశ్యతే ధ్యానస్య మహత్త్వం ఫలతః అతో భూయశ్చిత్తాత్. అతః తదుపాస్స్వేత్యాది - ఉక్తార్థం ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.—— కిం తద్ధ్యానమిత్యపేక్షాయామాహ (ధ్యానం నామేతి) అచలత్వం సాధయతి (భిన్నజాతీయైరితి) కథం తస్య చిత్తాద్భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యానేకాగ్రతాదోషోపహతస్యాతీతాదిఫలనిరూపణే సామర్థ్యాదర్శనాదేకాగ్రతారూపో ధ్యానపదార్థశ్చేతయితృత్వాత్తస్య కారణత్వాత్తతో భూయానేవేత్యభిప్రేత్యాహ (ఏకాగ్రతేతి) ఇతశ్చాస్తి తస్య భూయస్త్వమిత్యాహ (దృశ్యతే చేతి) ఫలద్వారా తన్మాహాత్మ్యం ప్రశ్నపూర్వకం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) గౌరవపరిహారార్థం పక్షాన్తరమాహ (మనుష్యా ఏవేతి) మనుష్యాణామేవ శమాదిమతాం దేవత్వమి

స యో ధ్యానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్ధ్యానస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో ధ్యానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో ధ్యానాద్భూయ ఇతి ధ్యానాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః॥

మూ.— విజ్ఞానం వావ ధ్యానాద్భూయో విజ్ఞానేన వా ఋగ్వేదం విజానాతి యజుర్వేదꣳ సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యꣳ రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాꣳ సర్పదేవజనవిద్యాం దివం చ పృథివీం చ వాయుం చాకాశం చాపశ్చ తేజశ్చ దేవాꣳశ్చ మనుష్యాꣳశ్చ పశూꣳశ్చ వయాꣳసి చ తృణవనస్పతీఞ్ఛ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలకం ధర్మం చాధర్మం చ సత్యం చానృతం చ సాధు చాసాధు చ హృదయజ్ఞం చాహృదయజ్ఞం చాన్నం చ రసం చేమం చ లోకమముం చ విజ్ఞానేనైవ విజానాతి విజ్ఞానముపాస్స్వేతి॥ ౧

ధ్యానశక్త్యాహ (శమాదీతి) ధ్యానఫలం నైశ్చల్యం [illegible] పృథివ్యాదిషు [illegible] యథా చలన్త్యేవ [illegible] తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (య స్మాదితి) ధనాదిభిర్మహత్త్వహేతుభిః [illegible] ధ్యానస్యాపాదనం అనుష్ఠానం తేన లబ్ధఫలాంశా లభ్యన్తే తస్మాత్ [illegible] క్షీతేతథా. ధ్యానఫలలాభకలావత్త్వమేవ స్ఫుటయతి (నిశ్చలా ఇవ) ఏవకారార్థమాహ (నేతి) మహత్త్వపురుషే మహాధ్యానఫలాపవృత్తిర్ధృష్టే త్యన్వయముక్త్వా వ్యతిరేకమాహ (అథే) వ్యతిరేకం [illegible] ఇత్యాద్యన్వయముపసంహరతి (అథయే మహత్త్వమితి) మహత్త్వనైశ్చల్యాదర్శనమత శ్చార్థః మహత్త్వఫలమాహ (అతి ఇతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (ధ్యానం వావ చిత్తాద్భూయో ధ్యాయతీవ పృథివీ ధ్యాయతీవాన్తరిక్షం ధ్యాయతీవ ద్యౌరిత్యాది) । ధ్యానం హి విజాతీయప్రత్యయాన్తరావ్యవహితమేకచిన్తనమితి ॥ ధ్యానాచ్చేతి [illegible] యథా యోగీ ధ్యాయన్నిశ్చలో భవతి - ఏవం [illegible] ధ్యానలక్షణస్య [illegible] ధ్యానముపాసనాయోగ్యత్వం [illegible] అలోధ్యానం మహత్త్వహేతురిత్యర్థః [illegible] అచలత్వం చాపేక్ష్యేతి తత్ర హి తిష్ఠన్నాసీనశ్శయానో వా ధ్యానమనుతిష్ఠేత్ - విశేషాభావాదిత్యత్రాహ - ఆసీనః సమ్భవాత్ ఆసీన ఏవోపాసనమనుతిష్ఠేత్ కుతః సమ్భవాత్ - ఆసీనస్యైవ హ్యేకాగ్ర్యచిత్తతా సమ్భవతి - స్థితిగత్యోః ప్రయత్నసాపేక్షత్వాత్, శయనే చ నిద్రాసమ్భవాత్, ॥ ధ్యానాచ్చ విజాతీయ ప్రత్యయాన్తరావ్యవహితచిన్తాలక్షణధ్యానలక్షణత్వాదుపాసనస్య, అత్ర చ చిత్తైకాగ్ర్యావశ్యమ్భావేన, [illegible] ఆసీనస్యాపేక్షితత్వాచ్చ ॥ అచలత్వం చాపేక్ష్య నిశ్చలత్వరూపం సాదృశ్యమపేక్ష్య ॥ ధ్యాయతీవ పృథివీ ధ్యాయతీవాన్తరిక్షమిత్యాదౌ ధ్యాయతిశబ్దప్రయోగదర్శనాత్ ధ్యా తురన్నిశ్చలత్వస్యాపేక్షితత్వాత్, ఆసీనస్యైవ చ నిశ్చలత్వసమ్భవాత్, ఆసీనస్యైవోపాసనం [illegible] ॥ స్మరన్తి చ ॥ ఉపవిశ్యాసనే యుఞ్జ్యాద్యోగమాత్మవిశుద్ధయ ఇతి ధ్యానాఙ్గతయా ఆసీనతా స్మర్యతే అతో ధ్యానే చిత్తైకాగ్ర్యస్యావశ్యకత్వాత్ [illegible] ॥ యత్రైకాగ్రతా తత్రావిశేషాత్ యత ఏవ చిత్తైకాగ్ర్యం ప్రధానహేతుః - అత ఏవ యస్మిన్దేశే చిత్తైకాగ్ర్యం భవతి - స ఏవ దేశోఽపేక్షితః ॥ సమే శుచౌ శర్కరావహ్నివాలుకావర్జిత ఇత్యాది దేశవిశేషనియమస్యాపి చిత్తైకాగ్ర్యసిద్ధ్యర్థత్వాత్ చిత్తైకాగ్ర్యవిరోధేనోపపాదకత్వ ఇత్యర్థ ఇతి స్థితం ప్రకృతమనుసరామః (తస్మాద్య ఇహ మనుష్యాణాం మహత్తాం ప్రాప్నువన్తి ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్తి) ధ్యానమాసన్నాః - ధ్యానాపాదాః. యే మనుష్యాణాం మధ్యే ధనాదిభిర్మహాన్తః - తే ధ్యానాపాదానాం - ధ్యాతౄణామంశా ఇవ - సదృశా ఇవ భవన్తి యథా ధ్యాతారోఽచలన్తః - ఏవం మహాన్తోఽప్యచలనతయా ధ్యాతృసాదృశ్యం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః [illegible] తదంశత్వం మహాన్తోఽపి మనుష్యాః యతో ధ్యాతౄణామంశాః - అతో ధ్యానం శ్రేష్ఠమిత్యర్థః (అథ యేఽల్పాః కలహినః పిశునా ఉపవాదినస్తే) యే త్వల్పాః - క్షుద్రాః. తే కలహినః - కలహశీలాః, పిశునాః - పరదోషోద్భావకాః, ఉపవాదినః - పరేషాం సమీపే తద్దోషవదనశీలాః, వాచాటా భవన్తి - సతు ధ్యాతృసాదృశ్యాంశమపి న ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః (అథ యే ప్రభవో ధ్యానాపాదాంశా ఇవైవ తే భవన్తి ధ్యానముపాస్స్వేతి) యే తు ప్రభవః - మహాన్తః తే అచలత్వాత్ ధ్యాతృసదృశా భవన్తి అతో ధ్యానముపాస్స్వేత్యర్థః ౧

రం — (స యో ధ్యానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్ధ్యానస్య గతమిత్యాది) సర్వం పూర్వవత్ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

శం — (విజ్ఞానం వావ ధ్యానాద్భూయః) విజ్ఞానం - శాస్త్రార్థవిషయం జ్ఞానం ధ్యానేతస్య చ కారణత్వాద్ధ్యానాద్భూయస్త్వం. కథం చ తస్య ధ్యానాద్భూయస్త్వమితి ఆహ - విజ్ఞానేన వై ఋగ్వేదం విజానాత్యయమృగ్వేద ఇతి ప్రమాణతయా. యస్యార్థజ్ఞానం ధ్యానకారణం. తథా (య

స యో విజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే విజ్ఞానవతో వై స లోకాంజ్ఞానవతోఽభిసిధ్యతి యావద్విజ్ఞానస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో విజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో విజ్ఞానాద్భూయ ఇతి విజ్ఞానాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః

ఉ.— <u>బలం</u> వావ విజ్ఞానాద్భూయోఽపి హ శతం విజ్ఞానవతామేకో బలవానాకమ్పయతే స యదా బలీ భవత్యథోత్థాతా భవత్యుత్తిష్ఠన్పరిచరితా భవతి పరిచరన్నుపసత్తా భవత్యుపసీదన్ద్రష్టా భవతి శ్రోతా భవతి మన్తా భవతి బోద్ధా భవతి కర్తా భవతి విజ్ఞాతా భవతి బలేన వై పృథివీ తిష్ఠతి బలేనాన్తరిక్షం బలేన ద్యౌర్బలేన పర్వతా బలేన దేవమనుష్యా బలేన పశవశ్చ వయాంసి చ తృణవనస్పతయః శ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలకం బలేన లోకస్తిష్ఠతి బలముపాస్స్వేతి॥ ౧

ఋగ్వేదమిత్యాది) కించ- పశ్వాదిశ్చ, ధర్మాధర్మౌ- శాస్త్రసిద్ధౌ, సాధ్వసాధునీ - లోకతః స్మార్తే వా, దృష్టాదృష్టవిషయం, చ సర్వం విజ్ఞానేనైవ విజానాతీత్యర్థః. తస్మాదుక్తం ధ్యానాద్విజ్ఞానస్య భూయస్త్వం అతో విజ్ఞానముపాస్స్వేతి ౧

ఆ — విజ్ఞానస్యోక్తం భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) యద్యపి ప్రమాణతదాభాసశాస్త్రార్థజ్ఞానపూర్వకం- తథాపి కథం తస్య భూయస్త్వం - తత్రాహ (యస్మాదితి) ఇతశ్చ తస్య ధ్యానాద్భూయస్త్వమిత్యాహ (కించేతి) భూయస్త్వఫలమాహ (అత ఇతి) ౧

రం — (విజ్ఞానం వావ ధ్యానాద్భూయో విజ్ఞానేన వా ఋగ్వేదం విజానాతీత్యాది) ప్రమాణజన్యజ్ఞానరూపస్య విజ్ఞానస్య స్మృతిసన్తతిలక్షణధ్యానం ప్రతి హేతుత్వాత్తతో భూయస్త్వం ద్రష్టవ్యం. శిష్టం పూర్వవత్ ౧

శం — శృణూపాసనఫలం- విజ్ఞానవతః- విజ్ఞానం యేషు లోకేషు తాన్విజ్ఞానవతో లోకాన్ జ్ఞానవతశ్చాభిసిధ్యతి - ప్రాప్నోతి విజ్ఞానం - శాస్త్రార్థవిషయం జ్ఞానం - అన్యవిషయనైపుణ్యం తద్వద్భిర్యుక్తాన్ లోకాన్ ప్రాప్నోతీత్యర్థః (యావద్విజ్ఞానస్యేత్యాది) పూర్వవత్ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — విజ్ఞానజ్ఞానశబ్దయోరర్థభేదం కథయతి (విజ్ఞానమితి) తథావిధా లోకా నానుభవితౄణాం కుతస్తదనుభవో యత్స్వామిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వద్భిరితి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డటీకా

రం — (స యో విజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే విజ్ఞానవతో వై స లోకాంజ్ఞానవతోఽభిసిధ్యతీత్యాది) జ్ఞానవిజ్ఞానశబ్దయోః సామాన్యవిశేషరూపత్వాద్విజ్ఞానవతో జ్ఞానవతో లోకానిత్యుపపత్తేః శిష్టం స్పష్టం ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డార్థప్రకాశికా

శం — (బలం వావ విజ్ఞానాద్భూయః) బలమితి- అన్నోపయోగజనితం మనసో విజ్ఞేయే ప్రతిభానసామర్థ్యం. అనశనాదృగాదీని *న వై మా ప్రతిభాన్తి భో ఇతి శ్రుతేః శరీరేఽపి తదేవోత్థానాదిసామర్థ్యం విజ్ఞానవతాం శతమప్యేకః ప్రాణీ- బలవానాకమ్పయతే యథా హస్తీ మత్తో మనుష్యాణాం శతం సముదితమపి. యస్మాదేవమన్నాద్యుపయోగనిమిత్తం బలం- తస్మాత్స- పురుషో యదా బలీ- బలేన తద్వాన్ భవతి అథోత్థాతా- ఉత్థానస్య కర్తా ఉత్తిష్ఠంశ్చ గురూణామాచార్యస్య చ పరిచరితా- పరిచరణస్య- శుశ్రూషాయాః కర్తా భవతి పరిచరన్నుపసత్తా- తేషాం సమీపగః. అన్తరఙ్గః ప్రియో భవతీత్యర్థః. ఉపసీదంశ్చ - సామీప్యం గచ్ఛన్నేకాగ్రతయా ఆచార్యస్యాన్యస్య చోపదేష్టుర్గురోర్ద్రష్టా భవతీత్యర్థః తతస్తదుక్తస్య శ్రోతా భవతి తత ఇదమేభిరుక్తమేవముపపద్యత ఇత్యుపపత్తితో మన్తా భవతి మన్వానశ్చ బోద్ధా భవతి ఏవమేవేదమితి తత ఏవం నిశ్చిత్య తదుక్తార్థస్య కర్తా- అనుష్ఠాతా భవతి <u>విజ్ఞాతా - అనుష్ఠానఫలస్యానుభవితా భవతీత్యర్థః</u> కించ- బలస్య మాహాత్మ్యం (బలేన వై పృథివీ తిష్ఠతీత్యాది) ఋజ్వర్థం ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ — యథోక్తే బలశబ్దార్థే శ్వేతకేతువాక్యం ప్రమాణయతి (అనశనాదితి) కథం తర్హి శరీరసామర్థ్యే బలశబ్దప్రయోగః - తత్రాహ (శరీరేఽపీతి) (తదేవేతి) అన్నోపయోగజనితమేవేత్యర్థః. న కేవలం కారణత్వాదేవ బలస్య విజ్ఞానాద్భూయస్త్వం- కింతు ప్రత్యక్షం చ తస్య తతో భూయస్త్వమిత్యాహ (విజ్ఞానవతామితి) తస్మాద్బలస్య విజ్ఞానాద్భూయస్త్వమితి శేషః. సముదితమపి-కమ్పయత ఇతి సమ్బన్ధః తథాస్యాత్రాపి ద్రష్టవ్యమి

స యో బలం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్బలస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో బలం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో బలాద్భూయ ఇతి బలాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ... ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకేఽష్టమః ఖణ్డః

ఉ.— అన్నం వావ బలాద్భూయస్తస్మాద్యద్యపి దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాద్యద్యు హ జీవేదథవాఽద్రష్టాఽశ్రోతాఽమన్తాఽబోద్ధాఽకర్తాఽవిజ్ఞాతా భవత్యథాన్నస్యాయై ద్రష్టా భవతి శ్రోతా భవతి మన్తా భవతి బోద్ధా భవతి కర్తా భవతి విజ్ఞాతా భవత్యన్నముపాస్స్వేతి॥ ౧

స యోఽన్నం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽన్నవతో వై స లోకాన్పానవతోఽభిసిధ్యతి యావదన్నస్య గతం

టీకా: యస్మాదేవం బలస్య కారణత్వం, విజ్ఞానస్య చ కార్యత్వం,- తస్మాత్తత్తస్తద్భూయస్త్వమిత్యేతస్మిన్నర్థే కార్యకారణభావమేతయోరుపపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) ఇతశ్చ బలస్య భూయస్త్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (బలం వావ విజ్ఞానాద్భూయోఽపి హ శతం విజ్ఞానవతామేకో బలవానిత్యాది) ఏకో హి బలవాన్ మహాన్తి విజ్ఞానవతాం మనుష్యాణాం శతమప్యాకమ్పయతే కించ- సతి బలే గుర్వాదిషు వృత్తిప్యభ్యుత్థానం ఉపచర్యా ఉపసదనం శ్రవణమనననిదిధ్యాసనసాక్షాత్కారాః కర్మవిషయకకర్తృత్వం కర్మవిషయకజ్ఞానమిత్యేతత్సర్వం బలే సత్యేవ భవతి, అతో విజ్ఞానాద్ధేతుభూతం బలమేవ భూయ ఇత్యర్థః (బలేన వై పృథివీ తిష్ఠతీత్యాది) స్పష్టం ౧

రం.— (స యో బలం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్బలస్య గతమిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— అన్నం వావ బలాద్భూయః- బలహేతుత్వాత్. కథమన్నస్య బలహేతుత్వమితి ఉచ్యతే- యస్మాద్బలకారణమన్నం - తస్మాద్యద్యపి కశ్చిద్దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాత్- సోఽన్నోపయోగనిమిత్తస్య మనసో బలహాన్యా మ్రియతే న చేన్మ్రియతే- యద్యు హ జీవేత్. దృశ్యన్తే హి మాసమప్యనశ్నన్తో జీవన్తో న తు... స జీవన్నప్యద్రష్టా భవతి గురోరపి తత ఏవాశ్రోతేత్యాదిపూర్వవత్సర్వం భవతి అథ యదా బహూన్యహాన్యనశితో దర్శనాదిక్రియాస్వసమర్థః సన్నన్నస్యాయై- ఆగమనం- ఆయః అన్నస్య ప్రాప్తిరిత్యర్థః. సాయిస్వనిన్నలేపోఽన్నస్య ఆయై ఆయ్యా ఇత్యేతద్వర్ణవ్యత్యయేన- అథాన్నస్యాయ్యై ఇతి పాఠే వివక్షావానర్థః- ద్రష్టేత్యాది కార్యశ్రవణాత్ దృశ్యతే హ్యన్నోపయోగే దర్శనాదిసామర్థ్యం- నతదప్రాప్తౌ అతోఽన్నముపాస్స్వేతి ౧

ఆ.— అథ నానశనాదిసాఽభుఞ్జానో కథం న జీవేత్- తదా జీవన్నపి సోఽద్రష్టేతి సమ్బన్ధః కథమశనకాన్యస్య జీవనమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యన్తే హి) అన్నోపయోగమన్తరేణ కావేణ బహూనపి దివసాన్ జీవన్తో లోకముక్త్వా తదుపయోగమన్తరేణ జీవన్త్యయం వ్యాచష్టే (అథేతి) అథాన్నస్యాయ్యై ఇత్యపి పాఠో స్తి- తత్రాన్నస్యాయై ఇతి- ఏవం పదద్వయస్య ప్రాప్తిపరతయా వ్యాఖ్యేయం- ఐకారమీకారత్వేన విపరిణమయ్య తస్య ఆయై ఇతి ఐకారాదిత్యాహ (ఆయ్యై ఇత్యేతదితి) వర్ణవ్యత్యయేన- ఐకారస్య వ్యత్యయేన. ఈకారాన్తత్వేన అథాన్నస్యాయ్యై ఇతి పాఠే వివక్షావ- అప్యన్నే తీత్యేవమావార్థ ఇత్యర్థః తత్ర హేతుమాహ (ఆయ్యై ఇత్యేతదితి) ఐకారస్య వర్ణస్య వ్యత్యయేన- ఈకారాన్తత్వేనేవేత్యర్థః ద్రష్టా శ్రోతేత్యాద్యన్నకార్యస్య శ్రవణాదపి పాఠాన్తరమన్నప్రాప్తిపరతయా వ్యాఖ్యేయమిత్యాహ (ద్రష్టేత్యాదీతి) కథం తదన్నకార్యమిత్యాశఙ్క్యాన్వయవ్యతిరేకౌ దర్శయతి (దృశ్యతే హీతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (అన్నం వావ బలాద్భూయస్తస్మాద్యద్యపి దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాద్యద్యు హ జీవేదిత్యాది) బలసమ్పాదకత్వాదన్నమేవ బలాద్భూయః. అత ఏవ యది కశ్చిదప్యహాని దశ రాత్రీర్నాశ్నీయాత్- తర్హి బలహాన్యా మ్రియత ఏవ అథవా- యది కశ్చిజ్జీవేత్ - తర్హి ద్రష్టృత్వశ్రోతృత్వాదిరహిత ఏవ భవేత్ అద్రష్టా, అశ్రోతేత్యాదిః (అథాన్నస్యాయై ద్రష్టా భవతి శ్రోతా భవతీత్యాది) అన్నస్య ఆయై - లాభే సతి - అన్నస్యాయై ఇతి పాఠే ఛాన్దసని కారస్యైకారః. అన్నస్యాయీ ఇతి పాఠే ఆయః- లాభః అన్నస్యాయీ - లబ్ధవానిత్యర్థః అతశ్చ అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం అన్నస్యైవ బలాదిహేతుత్వదర్శనాదితి భావః శిష్టం స్పష్టం ౧

శం.— ఫలం చ- అన్నవతః- ప్రభూతాన్నాన్ వై స లోకాన్ పానవతః- ప్రభూతోదకాంశ్చ, అన్నపానయోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్ లోకానభిసిధ్యతి. సమానమన్యత్ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యోఽన్నం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవోఽన్నాద్భూయ ఇత్యన్నాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి. ... ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

ఉ.— ఆపో వావాన్నాద్భూయస్యస్తస్మాద్యదా సువృష్టిర్న భవతి వ్యాధీయన్తే ప్రాణా అన్నం కనీయో భవిష్యతీత్యథ యదా సువృష్టిర్భవత్యానన్దినః ప్రాణా భవన్త్యన్నం బహు భవిష్యతీత్యాప ఏవేమా మూర్తా యేయం పృథివీ యదన్తరిక్షం యద్ద్యౌర్యత్పర్వతా యద్దేవమనుష్యా యత్పశవశ్చ వయాంసి చ తృణవనస్పతయః శ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలకమాప ఏవేమా మూర్తా అప ఉపాస్స్వేతి॥ ౧

స యోఽపో బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆప్నోతి సర్వాన్కామాంస్తృప్తిమాన్భవతి యావదపాం గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యోఽపో బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవోఽద్భ్యో భూయ ఇత్యద్భ్యో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ... ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

ఉ.— తేజో వావాద్భ్యో భూయస్తద్వా ఏతద్వాయుమాగృహ్యాకాశమభితపతి తదాహుర్నిశోచతి నితపతి వర్షిష్యతి వా ఇతి తేజ ఏవ తత్పూర్వం దర్శయిత్వాథాపః సృజతే తదేతదూర్ధ్వాభిశ్చ తిరశ్చీభిశ్చ విద్యు

రం.— (యోఽన్నం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే అన్నవతో వై స లోకా-న్నానవతోఽభిసిధ్యతీత్యాది) అన్నవతః - బహుప్రచురాన్నత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం ... ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— ఆపో వావ అన్నాద్భూయస్యః- అన్నకారణత్వాత్ యస్మాదేవం- తస్మాద్యదా- యస్మిన్కాలే సువృష్టిః- సస్యహితా శోభనా వృష్టిర్న భవతి- తదా వ్యాధీయన్తే ప్రాణాః- దుఃఖినో భవన్తి కిన్నిమిత్తమితి ఆహ- అన్నమస్మిన్సంవత్సరే నః కనీయః- అల్పతరం భవిష్యతీతి. అథ పునర్యదా సువృష్టిర్భవతి- తదా ఆనన్దినః - సుఖినో హృష్టాః ప్రాణాః ప్రాణినో భవన్త్యన్నం బహు- ప్రభూతం భవిష్యతీతి అప్సమ్భవత్వాదన్నస్య మూర్తస్య ఆప ఏవేమా మూర్తాః - మూర్తిభేదాకారపరిణతా ఇతి మూర్తా యేయం పృథివీ యదన్తరిక్షమిత్యాది అత ఆప ఏవేమా మూర్తాః అతోఽప ఉపాస్స్వేతి ౧

ఆ.— అపాం కారణత్వేనాన్నాద్భూయస్త్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సాధయతి (యస్మాదిత్యాదినా) అపాం సర్వజగదాత్మకత్వాచ్చాన్నాద్భూయస్త్వమాహ (అప్సమ్భవత్వాదితి) దధిపయఃప్రభృత్యాకారపరిణామత్వాదన్తరాళదేశస్య యత్స్వభావనైయత్యం అపాం సర్వాకారాత్మకత్వముపసంహరతి (ఇత్యాదీతి) ... ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (ఆపో వావాన్నాద్భూయస్యస్తస్మాద్యదా సువృష్టిర్న భవతి వ్యాధీయన్తే ప్రాణా ఇత్యాది) యస్మిన్కాలే శోభనా వృష్టిర్న భవతి- తదాఽన్నం కనీయః- అల్పం భవిష్యతీతి ప్రాణాః- ప్రాణినో వ్యాధీయన్తే- దుఃఖినో భవన్తి యదా శోభనా వృష్టిర్భవతి- తదా అన్నం బహు భవిష్యతీత్యానన్దినః- హృష్టా భవన్తి (ఆప ఏవేమా మూర్తాః) ఇమాః- దృశ్యమానాః మూర్తాః - మూర్తిభేదాకారపరిణతాః పృథివ్యన్తరిక్షాదికీటపతఙ్గపిపీలికాన్తా ఆప ఏవేత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం ౧

శం.— ఫలం- స యోఽపో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే - ఆప్నోతి స సర్వాన్కామాన్- మూర్తిమతో విషయానిత్యర్థః అప్సమ్భవత్వాదన్నస్యైవముపాసనాత్తృప్తిమాంశ్చ భవతి. సమానమన్యత్. ... ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్

రం.— (స యోఽపో బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆప్నోతి సర్వాన్కామాన్) అపాముపాసకస్య కామావాప్తిస్తృప్తిశ్చ ఫలం భవతః శిష్టం పూర్వవత్ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— తేజో వావ అద్భ్యో భూయః- తేజసోఽప్కారణత్వాత్ కథమప్కారణత్వమితి. ఆహ-యస్మాదద్భ్యో యోనిస్తేజః- తస్మాత్తద్వా ఏతత్- తేజో వాయుమాగృహ్య- అవష్టభ్య స్వాత్మనా నిశ్చలీకృత్య వాయుమాకాశమభివ్యాప్నువత్ తపతి యదా- తదా ఆహుః- లౌకికాః, నిశోచతి - సన్తపతి

ధ్వైహ్రాదాశ్చరన్తితస్మాదాహుర్విద్యోతతే స్తనయతివర్షిష్యతివాఇతి తేజ ఏవతత్పూర్వందర్శయిత్వా ఽథాపస్సృజతే తేజఉపాస్స్వేతి. ౧

ఉ.— సయస్తేజో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే తేజస్వీ వై స తేజస్వతోలోకాన్భాస్వతోఽపహతతమస్కానభిసిధ్యతి యావత్తేజసోగతంతత్రాస్యయథాకామచారోభవతి యస్తేజో బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తిభగవస్తేజసో భూయఇతి తేజసో వావభూయోఽస్తీతి తన్మేభగవాన్బ్రవీత్వితి. ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకేఏకాదశఃఖణ్డః.

ఉ.— ఆకాశో వావ తేజసోభూయానాకాశేవైసూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణ్యగ్నిరాకాశేనాహ్వయత్యాకాశేనశృణోత్యాకాశేనప్రతిశృణోత్యాకాశేరమతఆకాశేనరమతఆకాశేజాయతఆకాశమభిజాయతఆకాశముపాస్స్వేతి. ౧

సామాన్యేనజగన్తి నిష్పత- దేహాన్ అతో ... ష్యతిరైఖలే ... హిలోకేకారణం ... తేజఏవతత్పూర్వమాత్మానమనుష్ఠాయాదర్శయిత్వాఽథ- అనన్తరమపస్సృజతే ... ద్భ్యోఽద్భ్యస్తేజః కించాన్యత్- ఏదేతత్- తేజఏవస్తనయిత్నురూపేణశబ్దహేతుర్భవతి కథం ఊర్ధ్వాభిశ్చ- ఊర్ధ్వగాభిర్విద్యుద్భిస్తిరశ్చీభిశ్చ - తిర్యగ్గతాభిశ్చసహాహ్రాదాః - స్తనయనశబ్దాశ్చరన్తి తస్మాత్- తద్దర్శనాదాహుర్లౌకికావిద్యోతతే స్తనయతివర్షిష్యతివాఇత్యాది- ఉక్తార్థం అతస్తేజఉపాస్స్వేతి ౧

ఆ.— ... హ్రాదాహురిత్యనేనసమ్బధ్యతే ... దర్శయతి (ప్రసిద్ధమితి) అస్తేజసోరుక్తంకార్యకారణత్వముపజీవ్యఫలిత మాహ (తేజఏవేతి) అస్తేజసోర్విధాన్తరేణకార్యకారణభావందర్శయతి (కించాన్యదితి) తదేవోపపాదయతి (ఊర్ధ్వాభిరితి) తేజసోభూయస్త్వఫలమాహ (అతస్తేజఇతి) ౧

రం.— (తేజోవావఅద్భ్యోభూయస్తద్వాఏతద్వాయుమాగృహ్యాకాశమభితపతీత్యాది) తేజసోఽప్కారణత్వాత్తేజఏవాద్భ్యోభూయః తత్- తస్మాదప్కారణత్వాదేవహేతోఃఏతత్- తేజః యదావాయుంస్వాత్మనాఆగృహ్య - నిశ్చలీకృత్యాకాశమభివ్యాప్యతపతి తదాలౌకికాఃలేజఃకర్తృజగన్నిశోచతి- నితరాంశోచతి నితపతి- నితరాంతపతిచ, తస్మాదవశ్యంవర్షిష్యతీత్యాహుః తేజసోఽప్కారణత్వాదేవతత్తేజఃప్రథమతఃస్వాత్మానందర్శయిత్వాపశ్చాదపస్సృజతి ... (తదేతదూర్ధ్వాభిశ్చతిరశ్చీభిశ్చవిద్యుద్భిరిత్యాది) తత్ - తస్మాదేవ తేజసోఽప్కారణత్వాదేతత్- ఏతస్మిన్నపికాలేఊర్ధ్వగతాభిస్తిర్యగ్గతాభిశ్చవిద్యుద్భిఃసహహ్రాదాః- స్తనయిత్నుశబ్దాశ్చరన్తి తద్దర్శనాదేవలౌకికావిద్యోతతే స్తనయతి వర్షిష్యతివాఇతివదన్తీత్యర్థః, అతఏవకారణభూతంతత్తేజఃస్వాత్మానంప్రథమతోదర్శయిత్వాఽథాపస్సృజతే అతఃపూర్వోక్తానాంభూయసీనామపామపికారణంతేజఉపాస్స్వేత్యర్థః ౧

శం.— తస్యతేజసఉపాసనఫలం- తేజస్వీవైభవతి తేజోవతఏవచలోకాన్భాస్వతః- ప్రకాశవతోఽపహతతమస్కాన్- బాహ్యాధ్యాత్మికాజ్ఞానాది- అపహతతమస్కాన్ అపనీతబాహ్యాధ్యాత్మికాదితమస్కానభిసిధ్యతి ఋజ్వన్యత్. ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— తమశ్శబ్దార్థమాహ (బాహ్యేతి) బాహ్యంతమః- శార్వరంప్రసిద్ధం, ఆధ్యాత్మికం- అజ్ఞానరాగాది, తదుభయమపహతతమస్కానిత్యత్రతమశ్శబ్దితమిత్యర్థః అపహతశబ్దార్థమాహ (అపనీతేతి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకేఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (సయస్తేజో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే తేజస్వీవైసతేజస్వతోలోకాన్భాస్వతోఽపహతతమస్కానభిసిధ్యతి) తేజస్విత్వాదేవలోకానాంతత్కార్యంప్రకాశవత్త్వలక్షణం- భాస్వత్త్వం, బాహ్యాభ్యన్తరాన్ధకారశూన్యత్వరూపం- అపహతతమస్కత్వం, చ తాదృశోలోకాన్స్వయమపితేజస్వీసన్ప్రాప్నోతీత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— (ఆకాశో వావ తేజసోభూయాన్) వాయుసహితస్యతేజసఃకారణత్వాద్వ్యోమ్నః. * వాయుమాగృహ్యేతితేజసాసహోక్తావాయురితిపృథగిహనోక్తస్తేజసః కారణంహిలోకేకార్యాద్భూయోదృష్టం- యథాఘటాదిభ్యోమృత్ తథాఆకాశోవాయుసహితస్యతేజసఃకారణమితితతోభూయాన్. కథం. ఆకాశేవైసూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ - తేజోరూపౌవిద్యున్నక్షత్రాణ్యగ్నిశ్చ - తేజోరూపాణ్యాకాశేఽన్తః, య చ్చయస్యాన్తర్వర్తి- తదల్పం, భూయఇతరత్ కించ- ఆకాశేనాహ్వయతిచాన్యమన్యః ఆహూతశ్చేతరఆకాశేనశృణోతి అన్యోక్తంచశబ్దమన్యః

మూ.— స య ఆకాశం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆకాశవతో వై స లోకాన్ ప్రకాశవతోఽసమ్బాధానురుగాయవతోఽభిసిధ్యతి యావదాకాశస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి య ఆకాశం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవ ఆకాశాద్భూయ ఇత్యాకాశాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి...... .. ...౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

మూ.— స్మరో వావ ఆకాశాద్భూయస్తస్మాద్యద్యపి బహవ ఆసీరన్న స్మరన్తో నైవ తే కఞ్చన శృణుయుర్న మన్వీరన్న విజానీరన్ యదా వావ తే స్మరేయురథ శృణుయురథ మన్వీరన్నథ విజానీరన్ స్మరేణ వై పుత్రాన్విజానాతి స్మరేణ పశూన్ స్మరముపాస్స్వేతి॥ ౧

ప్రతిశృణోతి ఆకాశే రమతే- క్రీడత్యన్యోన్యం సర్వః తథా న రమతే చాకాశే- ... ఆకాశే జాయతే న మూర్తేనావష్టబ్ధే తథా- ఆకాశమభిలక్ష్యాఙ్కురాదిర్జాయతే- న ప్రతిలోమం అత ఆకాశముపాస్స్వ ౧

ఆ.— వాయోస్సకాశాదాకాశో భూయానిత్యేవ క్రమ్యేకథం తేజసో భూయస్త్వముక్తం- ఆశఙ్క్య (వాయ్వితి) కారణత్వేపి కథమాకాశస్య వాయుసహితాత్తేజసో భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కారణం హీతి) తేజసో వాయుసహితాదాకాశస్య భూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకారాన్తరేణ దర్శయతి (కథమిత్యాదినా) ఇతశ్చాకాశస్యాభిభూయస్త్వమిత్యాహ (కిం చేతి) తదుపాస్యత్వఫలమాహ (అత ఇతి) ౧

రం.— (ఆకాశో వావ తేజసో భూయానాకాశే వై సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణీత్యాది) ... తేజసో వాయ్వాకాశకారణం- అత ఆకాశస్య తేజోవాయ్వపేక్షయా భూయస్త్వం అత ఏవ వాదిత్యాదిజ్యోతిర్మణ్డలమాకాశాశ్రితం- ఆకాశాన్తర్వర్తి ఆహ్వానశ్రవణప్రతిశ్రవణాన్యప్యాకాశసాధ్యాని రమమాణో హి జన ఆకాశే శోచన్నపి జన ఆకాశే జాయమానోఽఙ్కురాదిరాకాశాదిలక్షణమవకాశమభిలక్ష్య- ప్రత్యేవ జాయతే. అత ఆకాశముపాస్స్వేత్యర్థః ౧

శం.— ఫలం శృణు- ఆకాశవతో వై- విస్తారయుక్తాన్ సః- విద్వాన్ లోకాన్. ప్రకాశవతః- ప్రకాశాకాశయోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్ప్రకాశవతశ్చ లోకానసమ్బాధాన్- సమ్బాధనం- సమ్బాధః సమ్బాధః- అన్యోన్యపీడా తద్రహితాన్- అసమ్బాధానురుగాయవతః- విస్తీర్ణగతీన్. విస్తీర్ణప్రచారాన్ లోకానభిసిధ్యతి (యావదాకాశస్యేత్యాది) ఉక్తార్థం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— కథమాకాశోపాసకస్య ప్రకాశవ్యాప్తలోకప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రకాశాకాశయోరితి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (స య ఆకాశం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆకాశవతో వై స లోకాన్ప్రకాశవతోఽసమ్బాధానురుగాయవతోఽభిసిధ్యతి) ఆకాశవతః- విస్తారయుక్తాన్ అత ఏవ అసమ్బాధాన్- అన్యోన్యపీడాలక్షణసమ్బాధశూన్యాన్. ప్రకాశవతః- తేజస్వినః ఉరుగాయవతః- కీర్తిమతో లోకాన్ ప్రాప్నోతీత్యర్థః శిష్టం పూర్వవత్ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— (స్మరో వావ ఆకాశాద్భూయః) స్మరణం- స్మరః అన్తఃకరణధర్మః స ఆకాశాద్భూయానితి ద్రష్టవ్యం లిఙ్గవ్యత్యయేన. స్మర్తుః స్మరణే హి సత్యాకాశాదిసర్వమర్థవత్ - స్మరణవతో భోగ్యత్వాత్. అసతి తు స్మరణే సదప్యసదేవ- సత్త్వకార్యాభావాత్ నాపి సత్త్వం స్మృత్యభావే శక్యమాకాశాదీనామవగన్తుమిత్యతః స్మరణస్యాకాశాద్భూయస్త్వం. దృశ్యతే హి లోకే స్మరణస్య భూయస్త్వం యస్మాత్- తస్మాద్యద్యపి సముదితా బహవ ఏకస్మిన్నాసీరన్- ఉపవిశేయుః తే- తత్రాసీనా అన్యోన్యభాషితమపి న స్మరన్తశ్చేత్స్యుః- నైవ తే కఞ్చన శబ్దం శృణుయుః తథా (న మన్వీరన్) మన్తవ్యం చేత్ స్మరేయుః- తదా మన్వీరన్ స్మృత్యభావవత్త్వాన్న మన్వీరన్ తథా - న విజానీరన్. యదా వావ తే స్మరేయుర్మన్తవ్యం విజ్ఞాతవ్యం శ్రోతవ్యం చ- అథ శృణుయుః, అథ మన్వీరన్, అథ విజానీరన్,. తథా- స్మరేణ వై మమ పుత్రా ఏత ఇతి పుత్రాన్విజానాతి. స్మరేణ పశూన్ అతో భూయస్త్వాత్స్మరణముపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— నపుంసకలిఙ్గం ప్రకృతం పుల్లిఙ్గత్వేన కథం వ్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్య పుల్లిఙ్గోపక్రమమాశ్రిత్యాహ (లిఙ్గవ్యత్యయేనేతి) కథం పునః స్మరణస్యాకాశాద్భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్మర్తుస్స్మరణే హీతి) అన్వయముక్త్వా వ్యతిరేకం దర్శయతి (అసతీతి) ఆకాశాదేః స్మరణాభావేపి సత్త్వమఙ్గీకృత్య భోగ్యత్వాభావాదానర్థక్యముక్తం. సమ్ప్రత్యస్మరణే సత్త్వమేవ నాస్తీత్యాహ (నాపీతి) స్మరణస్య భూయస్త్వమనుభవానుసా

స యస్స్మరం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావత్స్మరస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యస్స్మరం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవస్స్మరాద్భూయ ఇతి స్మరాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఉ.— ఆశా వావ స్మరాద్భూయస్యాశేద్ధో వై స్మరో మన్త్రానధీతే కర్మాణి కురుతే పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చేచ్ఛత ఇమం చ లోకమముం చేచ్ఛత ఆశాముపాస్స్వేతి॥ ౧

స య ఆశాం బ్రహ్మేత్యుపాస్త ఆశయాఽస్య సర్వే కామాః సమృధ్యన్త్యమోఘా హాస్యాశిషో భవన్తి యావదాశాయా గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి య ఆశాం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవ ఆశాయా భూయ ఇత్యాశాయా వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

రేణ సాధయతి (దృశ్యతేహీతి) హిశబ్దార్థో యస్మాదిత్యుక్తః స్మరణాభావే శ్రవణాద్యభావవ్యతిరేకముక్త్వాఽన్వయమాహ (యదేతి) ఇతశ్చాస్తి స్మరణస్య భూయస్త్వమిత్యాహ (తథేతి) తద్భూయస్త్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా

ర౦ — (స్మరో వావ ఆకాశాద్భూయ ఇతి) భూయ ఇతి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (తస్మాద్యద్యపి బహవ ఆసీరన్న స్మరన్తో నైవ తే కంచన శృణుయుర్న మన్వీరన్నిత్యాది) స్మరణశూన్యాః ఏకత్ర బహవ ఆసీనా అపి న శ్రవణాదికార్యసమర్థాః స్మరణే శ్రవణాదికార్యసమర్థాః భవన్తి అత ఆకాశకార్యస్య శ్రవణాదేస్స్మరణాధీనత్వాత్తస్యాకాశాద్భూయస్త్వమితి భావః. కిఞ్చ (స్మరేణ వై పుత్రాన్విజానాతీత్యాది) స్మరణశూన్యస్య స్వపుత్రపశ్వాదిజ్ఞానమిత్యతస్స్మరణముపాస్స్వేత్యర్థః ౧

శ౦ — ఉక్తార్థమన్యత్ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్

ర౦.— (స యస్స్మరం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావత్స్మరస్య గతం తత్రాస్యేత్యాది) సర్వం పూర్వవత్ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్

శ౦ — (ఆశా వావ స్మరాద్భూయసీ) అప్రాప్తవస్త్వాకాఙ్క్షా - ఆశా తృష్ణా కామ ఇతి యామాహుః పర్యాయైః సా చ స్మరాద్భూయసీ కథం ఆశయా హ్యన్తఃకరణస్థయా స్మరన్ స్మర్తవ్యం విషయరూపం స్మరన్ స్మర్తా భవతి. అత ఆశేద్ధః - ఆశయా అభివర్ధితః స్మరభూతః స్మరన్ ఋగాదీన్మన్త్రానధీతే అధీత్య చ తదర్థం బ్రాహ్మణేభ్యో విధీంశ్చ శ్రుత్వా కర్మాణి కురుతే తత్ఫలాశయైవ పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చ కర్మఫలభూతాని ఇచ్ఛతే - అభివాఞ్ఛతి తదుపాయభూతాన్యేవానుతిష్ఠతి ఇమం చ లోకమాశేద్ధ ఏవ స్మరన్ లోకసఙ్గ్రహహేతుభిరిచ్ఛతే. అముం చ లోకమాశేద్ధః స్మరంస్తత్సాధనానుష్ఠానేనేచ్ఛతే ఆశారశనావబద్ధం స్మరాకాశాదిలక్షణం జగచ్చక్రీభూతం ప్రతిప్రాణి అత ఆశాయాః స్మరాదపి భూయస్త్వమిత్యత ఆశాముపాస్స్వ ౧

ఆ — ఆశాయా భూయస్త్వమాకాఙ్క్షాద్వారా వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా

ర౦ — (ఆశా వావ స్మరాద్భూయస్యాశేద్ధో వై స్మరో మన్త్రానధీతే కర్మాణి కురుత ఇత్యాది) ఆశయా - ఫలేచ్ఛయేత్యర్థః తయా ఇద్ధః దీపితః ఉత్సాదితః స్మరః - ఇష్టసాధనత్వాదివిషయకః స్మరణం లబ్ధ్వా సకర్మానుష్ఠానాదిహేతుర్భవతీత్యర్థః కిం చ - ఫలాశయైవ పుత్రపశ్వాదీహలోకపరలోకకాఙ్క్షా అత ఆశాయా భూయస్త్వమిత్యర్థః. ౧

శ౦ — యస్త్వాశాం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే - శృణు తస్య ఫలం ఆశయా - సదోపాసితయాఽస్యోపాసకస్య సర్వే కామాః సమృధ్యన్తి - సమృద్ధిం గచ్ఛన్తి. అమోఘా హాస్యాశిషః - ప్రార్థనాస్సర్వా భవన్తి యత్ప్రార్థితం - సర్వం తదవశ్యం భవతీత్యర్థః (యావదాశాయా గతమిత్యాది) పూర్వవత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్

ఉ.— ప్రాణో వా ఆశాయా భూయాన్యథా వా అరా నాభౌ సమర్పితా ఏవమస్మిన్ప్రాణే సర్వగ్ంసమర్పితం ప్రాణః ప్రాణేన యాతి ప్రాణః ప్రాణం దదాతి ప్రాణాయ దదాతి ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతా ప్రాణో భ్రాతా ప్రాణః స్వసా ప్రాణ ఆచార్యః ప్రాణో బ్రాహ్మణః॥ ౧

రం — (సయ ఆశాం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే ఆశయాస్య సర్వే కామా ఇత్యాది) ఆశయా- ఉపాసితయా సర్వే కామాస్సమృద్ధా భవన్తి ఆశాస్యస్య సర్వే ఆమోఘాః- సఫలా భవన్తీత్యర్థః (యావదాశాయా గతిరిత్యాది) స్పష్టోऽర్థః ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్

శం — నామోపక్రమమాశాన్తం కార్యకారణత్వేన నిమిత్తనైమిత్తికత్వేన చోత్తరోత్తరభూయస్తయావస్థితం స్మృతినిమిత్తసద్భావం ఆశారశనాపాశైర్విపాశితం సర్వం సర్వతో బిసమివ తన్తుభిర్యస్మిన్ప్రాణే సమర్పితం, యేన చ సర్వతో వ్యాపినాऽన్తర్బహిర్గృహీతం సూత్రేణ మణిగణా ఇవ సూత్రేణ గ్రథితం విధృతం చ,- స ఏష ప్రాణో వై ఆశాయా భూయాన్ కథమస్య భూయస్త్వమితి. ఆహ దృష్టాన్తేన సమర్థయంస్తద్భూయస్త్వం- యథా వై లోకే రథచక్రస్యారా రథనాభౌ సమర్పితాః- సమ్ప్రోతాః సంప్రవేశితా ఇత్యేతత్ ,ఏవమస్మిన్ లిఙ్గసఙ్ఘాతరూపే ప్రాణే ప్రజ్ఞాత్మని దేహే చేముఖ్యే- యస్మిన్పరా దేవతా నామరూపవ్యాకరణాయాదర్శాదౌ ప్రతిబిమ్బవజ్జీవేనాత్మనానుప్రవిష్టా, యశ్చ మహారాజస్యేవ సర్వాధికారీశ్వరస్య- *కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి స ప్రాణమసృజతేతి శ్రుతేః, యస్తథా రాజ్ఞ ఇవానుగత ఈశ్వరం- *తద్యథా రథస్యారేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితా ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణేऽర్పితాః స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మేతి కౌషీతకీనాం,- అత ఏవమస్మిన్ ప్రాణే సర్వం యథోక్తం సమర్పితం అతస్స ఏష ప్రాణోऽపరతన్త్రః ప్రాణేన - స్వశక్త్యైవ యాతి నాన్యకృతం గమనాదిక్రియాస్వస్య సామర్థ్యమిత్యర్థః సర్వం క్రియాకారకఫలభేదజాతం ప్రాణ ఏవ- న ప్రాణాద్బహిర్భూతమస్తీతి ప్రకరణార్థః (ప్రాణః ప్రాణం దదాతి) యద్దదాతి- తత్స్వాత్మభూతమేవ యస్మై దదాతి- తదపి ప్రాణాయైవ అతః పిత్రాద్యాఖ్యాపి ప్రాణ ఏవ ౧

ఆ — ప్రాణస్య సర్వాస్పదత్వేన భూయస్త్వం కథయతి (నామోపక్రమమితి) ప్రకృతశ్రుతివశాత్తదుపక్రమే యస్య జగతో స్థితత్తథా పాతక్రమమేవాశ్రిత్యాశాన్తే యస్యాస్థితజ్జగత్తథేతి విగ్రహః కార్యకారణత్వం- క్వాచిత్కముపాదానోపాదేయత్వం నిమిత్తనైమిత్తికత్వమపి క్వాచిత్కమేవ. ఉత్తరోత్తరభూయస్తయా- పూర్వస్మాత్పూర్వస్మాన్నామాదేరుత్తరోత్తరవాగాదిభూయస్త్వేనేతి యావత్. స్మృతినిమిత్తస్సద్భావో యస్య తత్తథా. ఆశాత్మకైః రశనాపాశైస్సర్వతో విపాశితమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (బిసమివేతి) బిసశబ్దో మృణాలవిషయః యథోక్తం జగద్యస్మిన్నర్పితం- స ఏష భూయానితి సమ్బన్ధః సర్వస్య జగతః తస్మిన్నర్పితత్వేऽనేన ప్రకారాన్తరేణ స్పష్టయతి (యేన చేతి) సర్వతో వ్యాపినేత్యస్యైవ స్ఫుటీకరణం- అన్తర్బహిర్గృహీతేనేతి ప్రాణస్యాశాయాస్సకాశాద్భూయస్త్వమాకాఙ్క్షాపూర్వకం సమర్థయతే (కథమిత్యాదినా) లిఙ్గానాం - వ్యష్టీనాం సఙ్ఘాతః- సముదాయః తద్రూపే- సమష్ట్యాత్మనీతి యావత్ ఉపాధితద్వతోరైక్యమభిప్రేత్య విశినష్టి (ప్రజ్ఞాత్మనీతి) తస్యైవాధ్యాత్మమధిదైవం చావస్థానం సూచయతి (దేహికమితి) ప్రాణాన్తరవ్యావర్తయతి (ముఖ్య ఇతి) యథోక్తేऽస్మిన్ ప్రాణే సర్వం సమర్పితమిత్యుక్తరత్రాప్యన్వయః ప్రజ్ఞాత్మని పరమాత్మోపాధిత్వం ప్రాణస్యోక్తం- తదుపపాదయతి (యస్మిన్నితి) తస్మిన్ సర్వం సమర్పితమితి భాగస్య తస్య కిమితి చ తురాదిషు విద్యమానేషు ముఖ్యస్యైవ ప్రాణస్య పరమాత్మోపాధిత్వముపగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యశ్చేతి) ప్రాణస్యేశ్వరం ప్రతి సర్వాధికారిత్వే ప్రమాణమాహ (కస్మిన్నితి) ఈశ్వరం ప్రతి ప్రాణస్యైవోపాధిత్వే హేత్వన్తరమాహ (యస్త్వితి) అత్రాపి పూర్వవదన్వయః ప్రాణః ఛాయావదీశ్వరమనుగచ్ఛతీత్యత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (తద్యథేతి) భూతమాత్రాః- శబ్దాదయస్స్పర్శాదయశ్చ విషయాః ప్రజ్ఞామాత్రాసు- శబ్దాదిబుద్ధిషు తజ్జనకేష్విన్ద్రియేషు చేత్యర్థః భవతు తాసాం ప్రాణేऽర్పితత్వం - తథాపి కథం ప్రాణస్య ఛాయావదీశ్వరం ప్రత్యనుగతిః - తత్రాహ (స ఏష ఇతి) కౌషీతకీనాం- శ్రుతేరితి శేషః. ప్రాణస్య యథోక్తవిశేషణైర్విశిష్టస్య మహత్త్వాద్వాకార్థః వ్యాఖ్యాతం భాగమనూద్యావశిష్టమంశం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ప్రాణః ప్రాణేన యాతీత్యస్యార్థమాహ (అత ఇతి) సర్వాస్పదత్వాదితి యావత్ ప్రాణః ప్రాణేన యాతీత్యాదేః ప్రాణో హ వై తాని సర్వాణి భవతీత్యన్తస్య తాత్పర్యార్థం సఙ్క్షిప్య కథయతి (సర్వమితి) దాతుర్దేయస్య సమ్ప్రదానస్య చ ప్రాణాదనన్యత్వం ప్రకటయతి (ప్రాణ ఇతి) తదపీతి- దీయమానముచ్యతే స్వస్య సమ్ప్రదానస్య చ ప్రాణాభిన్నత్వాత్ప్రాణాయైవేత్యుక్తం ప్రాణస్య సర్వాత్మత్వమపశ్యన్నాహ ౧

రం — (ప్రాణో వా ఆశాయా భూయాన్) అత్ర ప్రాణశబ్దేన ప్రాణసహచరితో జీవో లక్ష్యతే తత్ర చ హేతురుత్తరత్ర వక్ష్యతే. (యథా వా అరా నాభౌ సమర్పితా ఏవమస్మిన్ ప్రాణే సర్వం సమర్పితం) యథా రథచక్రస్య అరా నాభ్యాం శ్రితాః - ఏవం సమస్తమచేతనం భూతజాతమేతచ్చేతనాశ్రితమిత్యర్థః. * భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితా ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ (ప్రాణః ప్రాణేన యాతి ప్రాణః ప్రాణం దదాతి ప్రాణాయ దదాతి) గన్తా దేవదత్తాదిరపి జీవ ఏవ. గమనకరణమశ్వాదిరపి జీవ ఏవ. దాతాపి జీవ ఏవ. దేయం గవాదిరపి జీవ ఏవ సమ్ప్రదానభూత బ్రాహ్మణాదిరపి జీవ ఏవేత్యర్థః: (ప్రాణో హ పితా ప్రాణో హ మాతా ప్రాణో భ్రాతా ప్రాణః స్వసేత్యాది) పిత్రాదిరపి జీవ ఇతి ప్రసిద్ధ ఏవేత్యర్థః ౧

ఊ.— స యది పితరం వా మాతరం వా భ్రాతరం వా స్వసారం వాచార్యం వా బ్రాహ్మణం వా కిఞ్చిద్భృశమివ ప్రత్యాహ ధిక్త్వాస్త్విత్యేవైనమాహుః పితృహా వై త్వమసి మాతృహా వై త్వమసి భ్రాతృహా వై త్వమసి స్వసృహా వై త్వమస్యాచార్యహా వై త్వమసి బ్రాహ్మణహా వై త్వమసి॥ ౨

అథ యద్యప్యేనానుత్క్రాన్తప్రాణాఞ్ఛూలేన సమాసం వ్యతిషందహేన్నైవైనం బ్రూయుః పితృహాసీతి న మాతృహాసీతి న భ్రాతృహాసీతి న స్వసృహాసీతి నాచార్యహాసీతి న బ్రాహ్మణహాసీతి॥ ౩

ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతి స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నతివాదీ భవతి తం చేద్బ్రూయురతివాద్యసీత్యతివాద్యస్మీతి బ్రూయాన్నాపహ్నువీత॥ ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

శం — కథం పిత్రాదిశబ్దానాం ప్రసిద్ధార్థోత్సర్గేణ ప్రాణవిషయత్వమితి ఉచ్యతే - సతి ప్రాణే పిత్రాదిశబ్దప్రయోగాత్, తదుత్క్రాన్తౌ చ ప్రయోగాభావాత్, కథం తదితి ఆహ- సః- యః కశ్చిత్పిత్రాదీనామన్యతమం యది అత్యర్థం భృశమివ- తదననురూపమివ కిఞ్చిద్వచనం త్వంకారాదియుక్తం ప్రత్యాహ- తదైనం పార్శ్వస్థా ఆహుర్వివేకినో ధిక్త్వాస్తు- ధిగస్తు త్వామితి ఏవం పితృహా వై త్వం- పితుర్హన్తేత్యాది ౨

ఆ — ప్రసిద్ధిరసతి క్రమణీయేతి శఙ్కతే (కథమితి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం పిత్రాదిశబ్దానాం ప్రాణవిషయత్వం ప్రసిద్ధేరు... నమిత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) అన్వయవ్యతిరేకావేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) పిత్రాదిషు ప్రాణే సతి పిత్రాదిశబ్దానాం ప్రయుజ్యమానత్వం, అన్యథా చాప్రయుజ్యమానత్వం, తదిత్యుచ్యతే. (త్వఙ్కారాదియుక్తమితి) ఆదిపదేన తిరస్కారప్రభేదో గృహ్యతే పిత్రాదిష్వప్రియవాదినం ప్రతి ... రవచనే హేతుమాహ (పితృహేతి) ౨

రం — నను స్వస్వమాంసపిణ్డవిశేషా ఏవ పిత్రాదిశబ్దవాచ్యాః - నతు జీవ ఇతి మన్వానం ప్రత్యాహ (సయది పితరం వా మాతరం వా భ్రాతరం వా స్వసారం వాచార్యం వేత్యాది) సజీవేషు పిత్రాదిశరీరేషు ... కిఞ్చిద్భృశమధిక్షిపతి పురుషే పితృహేత్యాదిశబ్దాః ప్రయుజ్యన్తే ౨

శం — అథైనానేవోత్క్రాన్తప్రాణాన్- త్యక్తదేహాన్ యద్యపి శూలేన సమాసం - సమస్య వ్యతిషన్దహేత్ - వ్యత్యస్య సన్దహేత్ ఏవమపి క్రూరమపి కర్మ సమాసవ్యత్యాసాదిప్రకారేణ దహనలక్షణం తద్దేహసమ్బద్ధమేవ కుర్వాణం నైవైనం బ్రూయుః పితృహేత్యాది తస్మాదన్వయవ్యతిరేకాభ్యామవగమ్యతే ఏతత్పిత్రాద్యభిమానీ ప్రాణ ఏవేతి ౩

ఆ — సతి ప్రాణే పిత్రాదిషు పిత్రాదిశబ్దానాం ప్రయుజ్యమానత్వమిత్యన్వయముక్త్వా వ్యతిరేకమాహ (అథైనానేవేతి) సమస్య- పుఞ్జీకృత్య వ్యత్యస్య- అవయవాన్ విభజ్యేత్యర్థః యద్యపి చ్ఛేదనమేవ భవతి తథాపి ... ద్రష్టవ్యం ... (సమాసేతి) ఆదిశబ్దార్థః తద్దేహసమ్బద్ధమిత్యత్ర ప్రత్యభిజ్ఞాపిత్రాదివిషయః దహనక్రియా ప్రాణవిశిష్టదేహేషు పిత్రాదిశబ్దప్రవృత్తేః ... తద్విషయో ఘోరకర్మానుష్ఠానే ... ఉక్తాన్వయవ్యతిరేకఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౩

రం — (అథయద్యప్యేనానుత్క్రాన్తప్రాణానిత్యాది) అథ తేష్వేవ శరీరేషూత్క్రాన్తజీవేషు సత్సు తాన్ శూలేన సమాసం - సమ్యగ్రాశీకృత్య వ్యతిషన్దహేత్ అస్యతే క్షిప్యతేఽనేనేత్యసః శూలేన సమ్యక్ప్రక్షిప్య వ్యత్యస్య సమ్యక్ దహత్యపి పురుషే పితృహేత్యాదిశబ్దా న ప్రయుజ్యన్త ఇత్యర్థః ౩

శం — తస్మాత్ప్రాణో హ్యేవైతాని- పిత్రాదీని సర్వాణి భవతి చలాని స్థిరాణి చ స వా ఏషః- ప్రాణవిత్ ఏవం- యథోక్తప్రకారేణ పశ్యన్- ఫలతోఽనుభవన్ ఏవం మన్వానః- ఉపపత్తిభిశ్చిన్తయన్ ఏవం విజానన్- ఉపపత్తిభిః సంయోజ్య ఏవమేవేతి నిశ్చయం కుర్వన్నిత్యర్థః మనన విజ్ఞానాభ్యాం హి సమ్భృతః శాస్త్రార్థో నిశ్చితో దృష్టో భవేత్ అతి ఏవం పశ్యన్నతివాదీ భవతి- నామాద్యాశా న్తమతీత్య వదనశీలో భవతీత్యర్థః. తం చేద్బ్రూయుస్తం యది- ఏవమతివాదినం- సర్వాన్ నామాద్యాశాన్తానతీత్య వర్తమానం ప్రాణమేవ వదన్తమేవం పశ్య న్తమతివదనశీలం- అతివాదినం- బ్రహ్మాది స్తమ్బపర్యన్తస్య హి జగతః ప్రాణ ఆత్మాఽహమితి బ్రువాణం యది బ్రూయురతివాద్యసీతి- బాఢమతివాద్యస్మీతి బ్రూయాత్ - నాపహ్నువీత, కస్మాద్ధ్యసావపహ్నువీత- యత్ప్రాణం సర్వేశ్వరమయమస్మీత్యాత్మత్వేనోపగతః. ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — ప్రాణస్యైవ పిత్రాదిసంజ్ఞకత్వే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాత్ప్రాణో హీతి) ప్రాణస్యభూయస్త్వమిత్థం వ్యుత్పాద్య తద్విజ్ఞానఫలమాహ (స వా ఇతి) ప్రాణవిత్- అతివాదీ భవతీతి సమ్బన్ధః కథం ప్రాణవిత్త్వమిత్యపేక్షాయామాహ (ఏవమితి) సర్వాత్మత్వం- యథో

మూ.— ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతి సోఽహం భగవస్సత్యేనాతివదానీతి సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి సత్యం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

క్తప్రకారః ఫలతోఽనుభవః- స్వరూపస్వభావసాక్షాత్కారః, తదనుపర్యన్తేనైవ ప్రాణాదిభ్యో నిష్కృష్టస్యాత్మనో విజ్ఞానేన భగవన్నస్యేతి-తత్రా ... (మననవిజ్ఞానాభ్యాం ...) ఉక్తాన్నయిత్వా ... తా ద్యోతకాద్యవత్వాద్యుపాసనం ... జ్ఞానం ... తే- తదత్ర విజ్ఞానం వివక్ష్య తే తత్ఫలం సాక్షాత్కరణం - ధర్మవిశేషో ... ... ఏవం- మననాదిద్వారేణ ... అతివాదిత్వం కృత్వా ... (నామాదీని) నామపర్యన్తేషు ... (కస్మాదితి) యత్- యస్మాదయం - విద్వాన్ ... ప్రాణోస్మీ త్యుపగతవాన్- తస్మాదయం ... అతివాదిత్వం ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా

౪౦ — (ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతి) అతస్స జీవేష్వపి త్రాదిషు హింసితేషు పితృహేత్యాదిశబ్దప్రయోగాత్ నిర్జీవేష్వప్రయోగాచ్చ నిర్జీవస్య శరీరస్యాపి త్రాదిత్వాభావాత్ జీవ ఏవ పిత్రాదిశబ్దవాచ్య ఇత్యర్థః భగవతా భాష్యకృతా * ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః ప్రాణసహచారీ ప్రత్య గాత్మా- న వాయుమాత్రమ్ ... ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతేత్యాదయః ప్రాణస్య చేతనతామవగమయన్తి పితృహా మాతృహేత్యాదినా స ప్రాణే షు పితృప్రభృతిషూపమర్దకారిణి హింసకత్వాదినిమిత్తోపక్రోశవచనాచ్చ ... హింసాయో గ్యశ్చేతన ఏవ ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః అచేతనేషు స్థావరేష్వపి చేతనేషూపమర్దభావాద్ ... హింసాయోగ్యతయా నిర్దిష్టః ప్రాణః ప్రత్యగాత్మైవేత్యాశ్రీయతే అతివిచారణాదివ్యతిరిక్తస్య ... ప్రాణశబ్దనిర్దిష్ట ... పరస్య హింసాప్రసఙ్గాభావాత్, జీవాది తరస్య భోగ్యభోగోపకరణస్య ... జీవాయత్తస్థితిత్వేన ... ప్రాణశబ్ద ... ఉపపత్తే, రిత్యభిభాషితం యద్యపి * నాయం హన్తి న హన్యత ఇతి ... జీవస్య స్వతో హింసాయోగ్యత్వాభావేపి దేహాదిసాహిత్య ప్రయుక్త హింస్యత్వవత్ ... ప్రాణస్యాపి హింస్యత్వం సువచం స్థావరహింసాస్థలేపి * శ్వేదశ్రుతేర్నేవలత్వాచ్చేతి సూత్రభాష్య ... ప్రాణస్యవత్వాభావాయ ... వేపి ప్రాణస ద్భావాస్తీతి * నతు దృష్టాన్తభావాదితి సూత్రే ... ప్రాణస్య సద్భావాద్ధింసాదివచనముపపద్యత ఏవ తథాపి * ప్రాణో హ పితేత్యాదివాక్యనిర్దిష్టానాం జీవవాచితయా లోకే ప్రసిద్ధానాం ... పిత్రాదిశబ్దానాం గౌణత్వకల్పనాపేక్షయైకస్య ప్రాణశబ్దస్యైవ జీవస్వరూపాశ్రయత్వేయమితి వ్యాకారాభిప్రాయః. అత ఏవ వృత్తికృతా భగవతా బోధాయనేనాపి * భూమా సమ్ప్రసాదాదధ్యుపదేశాదితి సూత్రవ్యాఖ్యానే . ప్రత్యగాత్మనః ... ఉపదేశాదిత్యేవోక్తం- న తు ... ప్రాణో ... వేదనాజనకవ్యాపారలక్షణహింసాయాః వేదనాశ్రయ ... అసమ్భవాచ్చ (స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నతివాదీ భవతి) పూర్వవాక్యస్థాన ... ఏవం ... జీవస్యాత్మానముక్తేన ప్రకారేణ మననవిష యీకుర్వన్, విజానన్- ఉపాసీనశ్చ సన్, తేన ప్రకారేణ పశ్యన్- సాక్షాత్కుర్వన్, అతివాదీ భవతి- అతిక్రాన్తస్వోపాస్యవస్తువాదీ భవతి స్వో పాస్యవస్తునః సర్వోత్కృష్టత్వవాదీ భవతీత్యర్థః బృహస్పతిసమప్రత్యర్థిజనాప్రతిభాభాయక ... స్వోపాస్యదేవతావాదశ్చ ... అతివాదిత్వం తచ్చోపాస్యదేవతాతిశయేన ... ఏవం పశ్యన్ ... మన్వాన ... * ... తతశ్చ స్వోపాస్యదేవతాసాక్షాత్కారోఽతివాదిత్వే హేతురిత్యర్థః సాక్షాత్కారప్రసఙ్గస్యోపాస్యదేవతాను గ్రహాదీయ ... అతివాదిత్వం భవతీతి భావః అత్ర స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఇతి వాక్యే సపూర్వసన్దర్భనిర్దిష్టప్రాణస్య ద ... ఉక్త్వాదికథనాదపి ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టో జీవ ఇత్యవసీయతే- ప్రాణ శబ్దనిర్దిష్టస్య జీవత్వజ్ఞాపనాయైవ స వా ఏష ఇతి పదద్వయప్రవృత్తిరితి ద్రష్టవ్యం (తం చేద్బ్రూయురతివాద్యసీత్యతివాద్యస్మీతి బ్రూయాన్నాపహ్ను వీత) ప్రాణశబ్దితస్య జీవస్య పూర్వోక్తప్రకారేణ ... సర్వాతిశాయిత్వాదేవ ... నాపహ్నువీతేత్యభిప్రాయః ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— స ఏష నారదః సర్వాతిశయం ప్రాణం స్వమాత్మానం శ్రుత్వా నాతః పరమస్తీత్యుపరరామ - స పూర్వవత్కిమస్తి భగవః ప్రాణా ద్భూయ ఇతి న ప్రపచ్ఛ యతః తమేవం వికారానృతబ్రహ్మవిజ్ఞానేన పరితుష్టమకృతార్థం పరమార్థసత్యాతివాదినమాత్మానం మన్యమానం యోగ్యం శిష్యం మిథ్యాగ్రహవిశేషాద్విప్రచ్యావయన్నాహ భగవాన్సనత్కుమారః ఏష తు వా అతివదతి- యమహం వక్ష్యామి న ప్రాణవిదతివాదీ పరమార్థతః-నామా ద్యపేక్షం తు తస్యాతివాదిత్వం యస్తు భూమాఖ్యం సర్వాతిక్రాన్తం తత్త్వం పరమార్థసత్యం వేద- సోఽతివాదీత్యత ఆహ- ఏష తు వా అతివదతి-యః సత్యే న- పరమార్థసత్యవిజ్ఞానవత్తయాఽతివదతి సోఽహం త్వాం ప్రపన్నో భగవన్సత్యేనాతివదాని తథా మాం నియునక్తు భగవాన్ - యథాహం సత్యే నాతివదానీత్యభిప్రాయః. యద్యేవం సత్యేనాతివదితుమిచ్ఛసి- సత్యం త్వేవ తావద్విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుక్త ఆహ నారదః-తథాస్తు తర్హి - సత్యం భగవో విజి జ్ఞాసే- విశేషేణ జ్ఞాతుమిచ్ఛేయం త్వత్తోఽహమితి ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్

మూ.— యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతి నావిజానన్ సత్యం వదతి విజానన్నేవ సత్యం వదతి విజ్ఞానం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి విజ్ఞానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

ఆ.— ప్రాణాన్తముపదేశం శ్రుత్వా నారదస్య తూష్ణీంభావే కిం కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (స వా ఏష ఇతి) కథం తర్హ్యేవ పరతిరవ ... తేత్యాశఙ్క్యాహ (న పూర్వవదితి) కిమితి తర్హి ప్రాణాన్తమేవ ... స్వయమేవాచార్యో వ్యుత్పాదయతీత్యాశఙ్క్యాహ (తమేవమితి) ... ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ ప్రాణస్య వికారత్వేనానృతత్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమిత్యుక్తం తస్మిన్ ప్రాణే బ్రహ్మదృష్టివిజ్ఞానం తేనేతి యావత్ పరితుష్టత్వే కథమకృతార్థత్వమిత్యాశఙ్క్య మిథ్యాజ్ఞానశాలిత్వాదిత్యాహ (పరమార్థేతి) న చ తస్యాపేక్షితార్థత్వమిత్యాహ (యోగ్యమితి) మిథ్యాగ్రహవిశేషః నాస్తి ప్రాణాత్పరమిత్యభిమానః కథం తర్హి ప్రాణవిదోఽతివాదిత్వముక్తం తత్రాహ (నామాదీతి) కస్తర్హి పరమార్థతోఽతివాదీత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) సోఽతివాదీ ... ప్రాయః అత ఏవాహైవమోజనా ... నారదస్య ... అపి సత్యవిజ్ఞానముత్పన్నం కథం సత్యేనాతివదానీతి పృచ్ఛతి తత్రాహ (తథేతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— అత్ర పూర్వపర్యాయేష్వనుక్తస్యాతివాదిత్వస్య కథనాత్ ప్రకృతాత్మోపదేశః ప్రాణశబ్దితే ప్రత్యగాత్మని పర్యవసన్న ఇతి ప్రాణాద్భూయోఽస్తీతి పునరపృచ్ఛత్యేవ నారదే సనత్కుమారః స్వయమేవ తతోఽప్యతిశయితం పరమాత్మానముపక్షిపతి (ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతి) ఇతి తుశబ్దో విశేషప్రదర్శకః ॥ తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ సత్యమితి దహరవిద్యాయాం వక్ష్యమాణత్వాత్ సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మణి ప్రసిద్ధేః సత్యశబ్దో బ్రహ్మపరః తస్య సతతైకరూపత్వేన నిర్వికారత్వాత్ సత్యత్వం తేన బ్రహ్మణా నిమిత్తేన యోఽతివదతి ఏషోఽతివాదీ పూర్వస్మాత్ ప్రాణాతివాదినోఽతిశయిత ఇత్యర్థః అత్ర భాష్యకృతా ॥ సత్యేనేతీత్థమ్భూతలక్షణే తృతీయా సత్యేన పరేణ బ్రహ్మణా ఉపాస్యేనోపలక్షితో యోఽతివదత్యేష ... లక్షణే తృతీయా కణ్ఠతః ప్రతిపాదితా ... అతివాదస్య తత్ర ... నిమిత్తం సత్యశబ్దాభిధేయం చ పరం బ్రహ్మ ప్రతీయత ఇతి భాష్యాభ్యాం నిమిత్తత్వార్థకత్వమపి తృతీయాయా అభ్యుచితం తతశ్చ నిమిత్తస్య కరణస్య వివక్షయా కారకవిభక్తిత్వమపి భాష్యకృదభిమతమేవేతి ద్రష్టవ్యం సత్యాతివాదినః ప్రాణాతివాద్యపేక్షయాఽతిశయకథనాత్ సత్యశబ్దనిర్దిష్టస్య పరస్య బ్రహ్మణః ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవాపేక్షయా భూయస్త్వముక్తం భవతి న చ పూర్వప్రస్తుతప్రాణాతివాదిన ఏవ ॥ ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతీత్యాదావపి సత్యవచనయుక్తతయా ... వాచ్యం ॥ ఏష తు వా అగ్నిహోత్రమితివాక్యే ద్రవ్యదేవతాన్తరాభావేన అగ్నిహోత్రాన్తరాప్రతీతేః ... ఇహ తు ప్రకృతాతివాదనిమిత్తప్రాణస్య ... సత్యశబ్దితస్య బ్రహ్మణో నిమిత్తాన్తరస్య ప్రతీతేః ... కించ సత్యవదనస్య ... అతివాదిత్వం ... ద్రష్టవ్యం (సోఽహం భగవస్సత్యేనాతివదానీతి) బ్రహ్మణాతివదానీచ్ఛామి ... ఇతర ఆహ (సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) ... బ్రహ్మనిమిత్తకాతివాదితామిచ్ఛసి ... బ్రహ్మోపాసనమతివాదిత్వహేతురితి యావత్ శిష్యస్తదభ్యుపగచ్ఛతి (సత్యం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి) విజిజ్ఞాసే ... ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— యదా వై సత్యం పరమార్థతో విజానాతి ... తతోఽన్యద్వికారజాతం వాచారమ్భణం ... సర్వవికారాణాం ... సదేవైకం సత్యమితి తదేవ వదతి యద్వదతి నను వికారోఽప్యేష ... నామరూపే సత్యం ... ప్రాణ ... ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి శ్రుత్యన్తరాత్ సత్యం ఉక్తం సత్యత్వం శ్రుత్యన్తరే వికారస్య ... న తు పరమార్థాపేక్షముక్తం ... ఇన్ద్రియవిషయత్వాపేక్షం సచ్చ త్యచ్చేతి సత్యమిత్యుక్తం ... సత్యస్యోపలబ్ధిర్వివక్షితేతి ॥ ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమిత్యుక్తం ... ఇహ తు ప్రాణవిషయాత్పరమార్థసత్యవిజ్ఞానాభిమానాద్వ్యావృత్త్యాపి నారదం యత్సదేవ సత్యం పరమార్థతో భూమాఖ్యం తద్విజ్ఞాపయిష్యామీత్యేష విశేషతో వివక్షితోఽర్థః (నావిజానన్ సత్యం వదతి) యస్త్వవిజానన్ వదతి సోఽగ్న్యాదిశబ్దైరగ్న్యాదీన్ పరమార్థసద్రూపాన్ మన్యమానో వదతి ... తథా తాన్యపి రూపాణి సదపేక్షయా నైవ సన్తీత్యతో నావిజానన్ సత్యం వదతి విజానన్నేవ సత్యం వదతి న చ తత్సత్యవిజ్ఞానమవిజిజ్ఞాసితం ఆప్రార్థితం జ్ఞాయత ఇత్యాహ (విజ్ఞానం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) యద్యేవం విజ్ఞానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి ఏవం సత్యాదీనాం చోత్తరోత్తరాణాం కరోత్యన్తానాం పూర్వపూర్వహేతుత్వం వ్యాఖ్యేయం ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— యదా వై విజానాతీత్యాదివాక్యం వ్యాకుర్వన్నుత్తరమాహ (యదేతి) యది విశ్వం సద్రూపాదనుగతాద్భిన్నం అసదేవ స్యాత్ యదిత్వభిన్నం సన్మాత్రమేవ పరమార్థసత్యం నిత్యేదితి పరమార్థతస్సత్యం యదా వై విజానాతీత్యర్థః. విజ్ఞానప్రకారమభినయతి (ఇదమితి) తతః

మూ.— యదా వై సత్యం విజానాత్యథ సత్యం వదతి నావిజానన్సత్యం వదతి విజానన్నేవ సత్యం వదతి విజ్ఞానం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి విజ్ఞానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

తదాఽనృతం వికారజాతం హిత్వా స దేవ సత్యమితి కృత్వా యద్వదతి-తత్రైవ వదతీతి యోజనా సత్యవిజ్ఞానస్య తద్వదనం ప్రతి హేతుత్వద్యోతనార్థో ఽథ శబ్దః శ్రుత్యన్తరావష్టమ్భేన భేదాభేదవాదీ శఙ్కతే (నన్వితి) కిం బృహదారణ్యకశ్రుత్యా వికారస్యాసత్యత్వముక్తమిత్యేతావన్మాత్రముచ్యతే-కింవా పరమార్థసత్యత్వమితి వికల్పద్వయమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం దూషయతి (నత్వితి) భేదాభేదయోర్విరోధాదేకోపాధావయోగాత్, ద్విరాకారస్య చ రజ్జుసర్పవన్మిథ్యాత్వానుమానాత్, తస్మాదబాధ్యత్వాభిప్రాయేణ సత్యత్వం శ్రుత్యన్తరేణైవోక్తమిత్యర్థః కథం తర్హి ప్రాణాదిషు సత్యత్వముక్తమిత్యాశఙ్క్యాఙ్గీకారం స్ఫోరయతి (కింతర్హీతి) ఇన్ద్రియజనితసద్బుద్ధివిషయత్వాదేకం భూతత్రయం సదిత్యుచ్యతే - తదవిషయత్వాదేకం భూతద్వయం త్యదితి వ్యవహ్రియతే- తథా చ భూతపఞ్చకం సచ్చ త్యచ్చేతి వ్యుత్పత్త్యా సత్యమితి యథోక్తం- తథా తద్బీజభూతయోర్నామరూపయోస్తదాత్మకత్వాచ్చ ప్రాణానాం సత్యత్వం వ్యావహారికమిష్టమిత్యర్థః ఇతశ్చ ప్రాణాదిషు మిథ్యాభూతేష్వపి సత్యశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యాహ (తద్ద్వారేణేతి) ప్రాణాదీనాం వ్యావహారికసత్యత్వానువాదద్వారేణాధ్యారోపాపవాదన్యాయేన పరమార్థసత్యస్య బ్రహ్మణోఽవగతిర్వివక్షితేతి కృత్వా తేష్వపి సత్యత్వశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యర్థః యథోక్తోఽర్థో వివక్షితో బృహదారణ్యకశ్రుతావిత్యత్ర గమకమాహ (ప్రాణా వా ఇతి) నను శ్రుత్యన్తరే వికారస్యాపి వ్యావహారికం సత్యత్వమిష్టం - ప్రకృతే తు న తదిష్యతే- భూమ్న ఏవ సత్యత్వాఙ్గీకారాత్ తథా చ విరోధతాదవస్థ్యం- అత ఆహ (ఇహాపీతి) యది ప్రాణస్యాపి వ్యవహారతః సత్యత్వముపగతం-కింతర్హి సనత్కుమారస్య వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహ త్వితి) యదా వై విజానాతి [illegible] తం- తదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం స్ఫుటయన్నాదౌ వ్యతిరేకమాహ (నావిజానన్నితి) పరమార్థసత్యమవిజానన్నపి వదత్యగ్న్యాదీని సత్యానీత్యాహ (య స్త్వితి) తర్హి కథం స దేవ పరమార్థసత్యమితి వదతోఽభీష్టసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) తాన్యేవ త్రీణి రూపాణి పృథక్ త్వేన న సన్తి. నేత్యాహ (తథేతి) అతోఽస్యానాస్త్యేవ సత్యవాదిత్వమిత్యుపసంహరతి (ఇత్యత ఇతి) వ్యతిరేకం దర్శయిత్వాఽన్వయమాచష్టే (విజానన్నేవేతి) అస్తు తర్హి సత్యవిజ్ఞానపూర్వకమతివాదిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) యద్యేవం- జిజ్ఞాసాద్వారా సత్యవిజ్ఞానం జ్ఞేయమిత్యేవమిష్టం చేదిత్యర్థః. సత్యవదనం ప్రతి సత్యవిజ్ఞానస్య యథా కారణత్వముక్తం- తథా పూర్వస్య పూర్వస్యోత్తరముత్తరం కారణత్వేన ద్రష్టవ్యమిత్యతిదిశతి (ఏవమితి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

౪౦.— బ్రహ్మోపాసనస్యాతివాదహేతుత్వం బ్రహ్మసాక్షాత్కారద్వారేత్యాహ (యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతి) అత్ర విజానాతీత్యుపసాక్షాత్కారపరః. యదా వై సాక్షాత్కరోతి- తదా సత్యం వదతి- సత్యేనాతివదతీత్యర్థః పూర్వత్ర * సత్యేనాతివదతీతి నిర్దిష్టత్వాత్, సత్యశబ్దితస్య బ్రహ్మణోఽతివదనం ప్రతి నిమిత్తత్వేన కరణత్వవివక్షయా తృతీయాయాః, వదనం ప్రతి కర్మతయా ద్వితీయాయాః, అప్యుపపత్తేః,. *స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నతివాదీ భవతీతి సాక్షాత్కారమననోపాసనానామతివాదిత్వనిమిత్తతయా పూర్వోక్తత్వాత్, * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి ఉపాసనస్యోక్తత్వాత్, * మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి మననస్య వక్ష్యమాణత్వాత్, అత్ర విజానాతీత్యనేన సాక్షాత్కార ఏవోచ్యతే ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః *విజానాతి శబ్దస్సాక్షాత్కారపరః-న తు శాస్త్రజన్యజ్ఞానపరః- * యదా వై మనుతేఽథ విజానాతీతి విజానాతేర్మననసాధ్యత్వావగమాత్ సత్యం వదతి - సత్యమతివదతీత్యర్థ ఇతి. (నావిజానన్ సత్యం వదతి విజానన్నేవ సత్యం వదతి విజ్ఞానం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) సాక్షాత్కారాభావే నాతివాదిత్వం అతస్సాక్షాత్కారరూపం విజ్ఞానం విజిజ్ఞాసితవ్యం- సమ్పాద్యమిత్యర్థః పాకం పచతీతివద్విజ్ఞానం విజిజ్ఞాసితవ్యమితి నిర్దేశః. ఉత్తరత్రాపి విజిజ్ఞాసితవ్యపదస్య సమ్పాద్యత్వమేవార్థః ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః *సత్యవ్యతిరిక్తవిషయాణి విజిజ్ఞాసితవ్యపదాని సమ్పాద్యపరాణీతి. శిష్యస్తదభ్యుపగచ్ఛతి (విజ్ఞానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి) హే భగవన్ అతివాదిత్వనిమిత్తం సాక్షాత్కారం సమ్పాదయామీత్యర్థః పూర్వఖణ్డే *సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి బ్రహ్మోపాసనస్యాతివాదిత్వహేతుత్వకథనాత్, తత్ర చ వాక్యే సాక్షాత్కారస్యాతివదనహేతుత్వకథనాత్, బ్రహ్మోపాసనతత్సాక్షాత్కారయోః ద్వారద్వారిభావాపన్నయోరేవాతివాదహేతుత్వం సిధ్యతి ఏతత్సర్వమభిప్రేత్య భగవతా భాష్యకృతా * బ్రహ్మసాక్షాత్కార ఇత్యతివాదిత్వసిద్ధయే పరబ్రహ్మసాక్షాత్కారోపాయభూతం బ్రహ్మోపాసనం *సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుపదిశ్యతి భాషితం కేచిత్తు *సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి విహితం సాక్షాత్కారహేతుభూతం విజ్ఞానమేవ * యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతీతి ఖణ్డే నాపి నిర్దిశ్యతే - స తు సాక్షాత్కారః ఏవం చ సతి * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి బ్రహ్మోపాసనముపదిశ్య తదుపాయభూతం బ్రహ్మమననం * మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేత్యుపదిశ్యేతి భాష్యమపి స్వరసమితి వదన్తి ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

౪౧.— (యదా వై మనుత ఇతి) మతిః- మననం. తర్కః. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యదా వై శ్రద్దధాత్యథ మనుతే నాశ్రద్దధన్మనుతే శ్రద్దధదేవ మనుతే శ్రద్ధా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి శ్రద్ధాం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— యదా వై నిస్తిష్ఠత్యథ శ్రద్దధాతి నానిస్తిష్ఠఞ్ఛ్రద్దధాతి నిస్తిష్ఠన్నేవ శ్రద్దధాతి నిష్ఠా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి నిష్ఠాం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశః ఖణ్డః.

ఉ.— యదా వై కరోత్యథ నిస్తిష్ఠతి నాకృత్వా నిస్తిష్ఠతి కృత్వైవ నిస్తిష్ఠతి కృతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి కృతిం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశః ఖణ్డః.

ఆ — విజ్ఞానకారణీభూతాం మతిం వ్యాచష్టే (మతిరితి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం — (యదా వై మనుతేఽథ విజానాతి నామత్వా విజానాతి మత్వైవ విజానాతి మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి) బ్రహ్మోపాసనోపాయభూతం మననం సమ్పాద్యమిత్యర్థః శిష్య ఆహ (మతిం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— మన్తవ్యవిషయ ఆదరః ఆస్తిక్యబుద్ధిః శ్రద్ధా. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — మననహేతుభూతాం శ్రద్ధాం వ్యాకరోతి (ఆస్తిక్యేతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (యదా వై శ్రద్దధాత్యథ మనుతే నాశ్రద్దధన్మనుతే శ్రద్దధదేవ మనుతే శ్రద్ధా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి) అత్ర భాష్యకృతా * శ్రవణప్రతిష్ఠార్థత్వాన్మననస్య మననోపదేశేన శ్రవణమప్యర్థసిద్ధం మత్వా శ్రవణోపాయభూతాం బ్రహ్మణి శ్రద్ధాం శ్రద్ధా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేత్యుపదిశ్య వివాహితం అత్ర శ్రవణోపాయభూతాం బ్రహ్మణి శ్రద్ధామిత్యనేన బ్రహ్మశ్రవణవిషయిణీ శ్రద్ధా వివక్షితా. * శ్రద్ధా చ- త్వరేతి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం శిష్టం స్పష్టం ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్

శం — నిష్ఠా- గురుశుశ్రూషాదితత్పరత్వం బ్రహ్మవిజ్ఞానాయ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — శ్రద్ధాహేతుం నిష్ఠాం వ్యాచష్టే (నిష్ఠేతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (యదా వై నిస్తిష్ఠత్యథ శ్రద్దధాతి నానిస్తిష్ఠఞ్ఛ్రద్దధాతి నిస్తిష్ఠన్నేవ శ్రద్దధాతి నిష్ఠా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి) బ్రహ్మైవ శ్రోతవ్యం నాన్యదితి వ్యవసాయరూపా నిష్ఠా శ్రోతుస్స్వరాలక్షణశ్రద్ధాహేతుతయా సమ్పాద్యేత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం — (యదా వై కరోతి) కృతిః- ఇన్ద్రియసంయమశ్చిత్తైకాగ్రతాకారణం చ. సత్యాం హి తస్యాం నిష్ఠాదీని యథోక్తాని సమ్భవన్తి విజ్ఞానావసానాని ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యదా వై సుఖం లభతేఽథ కరోతి నాసుఖం లబ్ధ్వా కరోతి సుఖమేవ లబ్ధ్వా కరోతి సుఖం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి సుఖం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశః ఖణ్డః.

ఉ.— యో వై భూమా తత్సుఖం నాల్పే సుఖమస్తి భూమైవ సుఖం భూమా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్య ఇతి భూమానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశః ఖణ్డః.

ఆ.— నిష్ఠా నిష్ఠాం కృతిం విభజతే (కృతిరితి) కథం పునరేతేషాముత్తరముత్తరం పూర్వస్య పూర్వస్య కారణం భవతి - తత్రాహ (సత్యాం హీతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యటీకా

శం.— (యదా వై కరోత్యథ నిస్తిష్ఠతి నాకృత్వా నిస్తిష్ఠతి కృత్వైవ నిస్తిష్ఠతి కృతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి) ఉద్యోగప్రయత్నాపరపర్యాయా శ్రోతవ్యాన్తరేషు హేయత్వానుసన్ధానేన మనసో నియమనరూపా కృతిః బ్రహ్మైవ శ్రోతవ్యమిత్యేవ వ్యవసాయలక్షణనిష్ఠాహేతుత్వాత్పూర్వ ద్వేత్యర్థః అన్యత్పూర్వవత్ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సాపి కృతిః యదా సుఖం లభతే- సుఖం నిరతిశయం వక్ష్యమాణం లబ్ధవ్యం మయేతి మన్యతే, తదా భవతీత్యర్థః యథా దృష్టఫలసుఖా కృతిః- తథేహాపి. (నాసుఖం లబ్ధ్వా కరోతి) భవిష్యదపి ఫలం లబ్ధ్వేత్యుచ్యతే- తత్త్వబుద్ధిశ్చ ప్రవృత్త్యుపపత్తేః అథేదానీం కృత్యాదీషూత్తరోత్తరేషు సత్సు పరస్పరం యమేవ ప్రతిభాసతే- నతద్విజ్ఞానాయ పృథగ్యత్నః కార్య ఇతి ప్రాప్తం తత ఇదముచ్యతే (సుఖం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యాది) సుఖం భగవో విజిజ్ఞాస ఇత్యభిముఖీభూతాయాహ. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— కృతిస్తర్హి కుతో భవతీతి- తత్రాహ (సాపీతి) యదా సుఖం లభతే- తదా భవతీతి సమ్బన్ధః నను సుఖలాభస్యేన్ద్రియసంయమాదివ్యతిరేకేణాభావాత్కథం సుఖలాభాధీనా కృతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సుఖమితి) వక్ష్యమాణసుఖలబ్ధవ్యత్వాభిమానాదేవ యథోక్తా కృతిస్సిధ్యతీత్యర్థః సుఖం లబ్ధ్వా కరోతీత్యేతద్దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేతి) దృష్టం ఫలం- పుత్రపశ్వాది తజ్జన్యసుఖోద్దేశపూర్వికా లోకే కృతిర్దృష్టా- తథాత్మన్యపి సుఖం లబ్ధ్వైవ కరోతి- న తు వినా తదుద్దేశమిత్యర్థః నన్విన్ద్రియాణాం మనసశ్చ సంయమపూర్వకం సుఖం భవతి - తథా చ కథం తల్లబ్ధ్వా కరోతీత్యుచ్యతే- తత్రాహ (భవిష్యదపీతి) ఉత్తరగ్రన్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (అథేత్యాదినా) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యటీకా

ఆ.— (యదా వై సుఖం లభతేఽథ కరోతి నాసుఖం లబ్ధ్వా కరోతి సుఖమేవ లబ్ధ్వా కరోతి సుఖం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) ఉక్తలక్షణాయాః కృతేః బ్రహ్మణి నిరతిశయానుకూలత్వావగమనమన్తరేణాసమ్భవాత్ శ్రోతవ్యాన్తరేషు హేయత్వానుసన్ధానాహితమనోనియమనరూపకృతిహేతుతయా అత్యన్తానుకూలత్వలక్షణం సుఖత్వం బ్రహ్మణి జ్ఞాతవ్యమిత్యర్థః అత్ర చ శ్రవణమననశ్రద్ధాదేః ప్రాగేవ సుఖప్రాప్త్యసమ్భవాత్ ప్రాప్త్యర్థస్యాపి లభతేర్జ్ఞానమేవార్థః- జ్ఞానస్యాపి ప్రాప్తిరూపత్వాత్. శ్రోతవ్యే అత్యన్తానుకూలత్వజ్ఞానాభావే శ్రోతవ్యాన్తరేషు హేయత్వానుసన్ధానాహితమనోనియమనరూపకృతేరసమ్భవాత్ అత్యన్తానుకూలత్వం శ్రోతవ్యే బ్రహ్మణి జ్ఞాతవ్యమితి భావః. అత్రత్య విజిజ్ఞాసితవ్యశబ్దస్య జ్ఞాతవ్యత్వమర్థః - నోపాసితవ్యత్వం సమ్పాదనీయత్వం వేతి ద్రష్టవ్యం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యో వై భూమా- మహత్ నిరతిశయం బహ్వితి పర్యాయాః తత్సుఖం తతోఽర్వాక్సాతిశయత్వాదల్పం- అతస్తస్మిన్నల్పే సుఖం నాస్తి- అల్పస్యాధికతృష్ణాహేతుత్వాత్. తృష్ణా చ దుఃఖబీజం. న హి దుఃఖబీజం సుఖం దృష్టం జ్వరాదిలోకే- తస్మాద్యుక్తం- నాల్పే సుఖమస్తీతి. అతో భూమైవ సుఖం- తృష్ణాదిదుఃఖబీజత్వాసమ్భవాద్భూమ్నః.... ... ... ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమా అథ యత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్పం యో వై భూమా తదమృతమథ యదల్పం తన్మర్త్యꣳ స భగవః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి స్వే మహిమ్ని యది వా న మహిమ్నీతి॥ ౧

ఆ — భూమ్న్యోఽర్వాగపి వైషయికం సుఖమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తతోఽర్వాగితి) కథమల్పత్వేఽపి సుఖత్వం వార్యతే - తత్రాహ (అల్పస్యేతి) దుఃఖరూపాం తృష్ణాం ప్రత్యల్పస్య సుఖస్య హేతుత్వే కథం స్వయం సుఖం న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అల్పస్య సుఖస్య దుఃఖాన్తర్భావే సిద్ధే ఫలితమాహ (అతఇతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యటీకా

ర౦ — (యో వై భూమా తత్సుఖం నాల్పే సుఖమస్తి భూమైవ సుఖం భూమా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్య ఇతి) *భూమశబ్దో హి బహుత్వవాచీ- బహుశబ్దాత్ పృథ్వాదిత్వాదిమని * బహోర్లోపో భూ చ బహోరితి ప్రకృతిప్రత్యయయోర్వికారే చ సతి తన్నిష్పత్తేః బహుత్వం చాత్ర- వైపుల్యం. న సఙ్ఖ్యావిశేషః-బహుశబ్దస్య; బహుషు బహువచనమిత్యాదౌ సఙ్ఖ్యాయామివ *అల్పం వా బహు వా యస్య శ్రుతస్యోపకరోతి యఇత్యాదావల్పత్వప్రతియోగిని వైపుల్యేఽపి ప్రయోగదర్శనాత్, ఇహాపి నాల్పే సుఖమస్తీత్యల్పత్వప్రతిద్వన్ద్వితయైవ భూమశబ్దప్రయోగాత్, వైపుల్యమేవార్థః వైపుల్యం చ- గుణోత్కర్షరూపం న తు పరిమాణరూపం- సుఖశబ్దసామానాధికరణ్యాత్ నహి సుఖే ఉత్కర్షవత్ పరిమాణం ప్రసిద్ధం స్యాత్. అత ఉత్కర్షకృతవైపుల్యమేవ భూమశబ్దేన వివక్షితం. అత ఏవ న వైపుల్యరూపధర్మపరో భూమశబ్దః- సుఖస్య వైపుల్యరూపత్వాభావాత్, అల్పప్రతియోగితయా నిర్దేశాచ్చ. సహ్యత్రోత్తరత్ర వా అల్పత్వం భూమప్రతియోగితయా నిర్దిశ్యతే - అపి త్వల్పమేవ - అతోఽల్పశబ్దప్రతియోగితయా ప్రయుజ్యమానో భూమశబ్దో వైపుల్యాశ్రయధర్మిపర ఏవ. ఏతచ్చాయమర్థః- యదుత్కృష్టం విపులం- తదేవ సుఖం- అత్యన్తానుకూలమిత్యర్థః నాల్పే సుఖమస్తి సుఖం- సుఖత్వం అత్యన్తానుకూలత్వమిత్యర్థః * అపశవో వా అన్యే గోఅశ్వేభ్య ఇత్యత్ర గవాశ్వవ్యతిరిక్తే అజాదౌ పశుత్వనిషేధస్య ప్రశస్తపశుత్వనిషేధపరత్వవత్ అల్పే ప్రత్యగాత్మసుఖే సుఖత్వనిషేధస్య ప్రశస్తసుఖత్వనిషేధపరత్వాత్, పూర్వఖణ్డ ఏవ సుఖశబ్దస్యాత్యన్తానుకూలార్థతయా వ్యాఖ్యాతత్వాత్, తతశ్చ భూమభిన్నస్య సుఖత్వాభావాత్ సుఖత్వాదేవ హేతోర్భూమ ఏవ విజిజ్ఞాసితవ్య ఇత్యర్థః ఏతత్సర్వం భాష్యేఽపి ద్రష్టవ్యం శిష్టం స్పష్టం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్

శ౦ — కింలక్షణోఽసౌ భూమేతి ఆహ- యత్ర- యస్మిన్భూమ్ని తత్త్వే నాన్యద్ద్రష్టవ్యమస్తి కరణేన ద్రష్టాన్యః- విభక్తో దృశ్యాదన్యత్పశ్యతి తథా- నాన్యచ్ఛృణోతి నామరూపయోరేవాన్తర్భావాద్విషయభేదస్య తద్గ్రాహకయోరేవేహ దర్శనశ్రవణయోర్గ్రహణమన్యేషాం చోపలక్షణార్థత్వేన. మననం త్వత్రోక్తం ద్రష్టవ్యం- నాన్యన్మనుత ఇతి ప్రాయశో మననపూర్వకత్వాద్విజ్ఞానస్య తథా- నాన్యద్విజానాతి ఏవంలక్షణో యః- స భూమా కిమత్ర ప్రసిద్ధాన్యదర్శనాభావో భూమ్నో విశేష్యతే నాన్యత్పశ్యతీత్యాదినా-అథాన్యం న పశ్య త్యాత్మానం పశ్యతీత్యేతత్. కించాతః. యద్యన్యదర్శనాద్యభావమాత్రమిత్యుచ్యతే- తదా ద్వైతసంవ్యవహారవిలక్షణో భూమేత్యుక్తం భవతి అథాన్యదర్శనవిశేషప్రతిషేధేనాత్మానం పశ్యతీత్యుచ్యతే- తదైకస్మిన్నేవ క్రియాకారకఫలభేదోఽభ్యుపగతో భవేత్ యద్యేవం - కో దోషః స్యాత్ నన్వయమేవ దోషః - సంసారానివృత్తిః క్రియాకారకఫలభేదో హి సంసార ఇతి ఆత్మైకత్వ ఏవ క్రియాకారకఫలభేదః సంసారవిలక్షణ ఇతి చేన్న - ఆత్మనో నిర్విశేషైకత్వాభ్యుపగమే దర్శనాదిక్రియాకారకఫలభేదాభ్యుపగమస్య శబ్దమాత్రత్వాత్ అన్యదర్శనాద్యభావోక్తిపక్షేఽపి యత్రేత్యన్యన్న పశ్యతీతి చ విశేషణేఽనర్థకే స్యాతామితి చేత్ దృశ్యతే హి లోకే- యత్ర శూన్యే గృహేఽన్యన్న పశ్యతీత్యుక్తే స్తమ్భాదీనాత్మానం చ న పశ్యతీతి గమ్యతే - ఏవమిహాపీతి చేన్న- *తత్త్వమసీ త్యేకత్వోపదేశాదధికరణాధికర్తవ్యభేదానుపపత్తేః, తథా సదేకమేవాద్వితీయꣳ సత్యమితి షష్ఠే నిర్ధారితత్వాత్, * అదృశ్యేఽనాత్మ్యే * న సన్దృశే తిష్ఠతి రూపమస్య * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదిత్యాది శ్రుతిభ్యః స్వాత్మని దర్శనాద్యనుపపత్తేః యత్రేతి విశేషణమనర్థకం ప్రాప్తమితి చేన్న- అవిద్యాకృతభేదాపేక్షత్వాత్ యథా సత్యైకత్వాద్వితీయత్వబుద్ధిం ప్రకృతామపేక్ష్య సదేకమేవాద్వితీయమితి సఙ్ఖ్యాద్యనర్థకమప్యుచ్యతే - ఏవం భూమ్న్యేకస్మిన్నేవ యత్రేతి విశేషణం అవిద్యావస్థాయామన్యదర్శనానువాదేన చ భూమ్ని యత్ర తదభావత్వలక్షణస్య వివక్షితత్వాన్నాన్యత్పశ్యతీతి విశేషణం తస్మాత్సంసారవ్యవహారో భూమ్ని నాస్తీతి సముదాయార్థః అథ యత్ర - అవిద్యావిషయేఽన్యోఽన్యేనాన్యత్పశ్యతీతి - తదల్పం- అవిద్యాకాలభావీత్యర్థః యథా స్వప్నదృశ్యం వస్తు ప్రాక్ప్రతిబోధాత్తత్కాలభావీతి- తద్వత్. తత ఏవ తన్మర్త్యం- వినాశి. స్వప్నవస్తువదేవ తద్విపరీతో భూమా- యస్తదమృతం. తచ్ఛబ్దోఽమృతత్వపరః సతత్త్వైవలక్షణో భూమా హే భగవన్ కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇత్యుక్తవన్తం నారదం ప్రత్యాహ సనత్కుమారః (స్వే మహిమ్నీతి) స్వే- ఆత్మీయే మహిమ్ని - మాహాత్మ్యే, విభూతౌ ప్రతిష్ఠితో భూమా యది ప్రతిష్ఠామిచ్ఛసి క్వచిత్, యది వా పరమార్థమేవ పృచ్ఛసీతి- న మహిమ్న్యపి ప్రతిష్ఠిత ఇత్యవోచామ. అప్రతిష్ఠితః- అనాశ్రితో భూమా క్వచిదపీత్యర్థః. ౧

ఆ — భూమ్నస్సవిశేషత్వం నిర్విశేషత్వం వేతి ప్రశ్నపూర్వకం నిర్విశేషత్వం నిర్ధారయతి (కిమిత్యాదినా) నాన్యచ్ఛృణోతి- స భూమేతి సమ్బన్ధః కిమితి స్పర్శనాదిష్వపి సత్సు దర్శనశ్రవణయోరేవ నిషేధ్యత్వేనోపగ్రహణమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) అనుక్తానాం స్పర్శాదీనాముపలక్షణార్థత్వేనాత్ర ద్వయోర్గ్రహణం- స్పర్శనాద్యవిషయత్వస్యాపి భూమ్నో లాభాదిత్యాహ (అన్యేషామితి) అత్రేతి-లక్షణవాక్యోక్తిః తత్ర హేతుమాహ (ప్రాయశ ఇతి) యస్మిన్నధికరణే తత్త్వవిచారణాయామన్యం అన్యో న పశ్యతి, న శృణోతి, న మనుతే, న విజానాతి,- స భూమేతి ద్రష్టృదృశ్యాదివికల్పనిషేధేనాధ్యాసాధికరణలోపలక్షితం స్వవికల్పవిషయత్వమేవ భూమలక్షణమిత్యుపసంహరతి (ఏవమితి) ఉక్తమేవ లక్షణం స్ఫుటయితుం వివృణోతి (కిమత్రేతి) లోకప్రసిద్ధదర్శనాదివిషయత్వాభావమాత్రం భూమ్నో లక్షణం- తస్మిన్ విషయే దేశస్య ద్వైతస్య వా వివక్షార్థః కస్మిన్ ద్వైకాలాభావః- కో వా దోష ఇతి పృచ్ఛతి (కిం చాత ఇతి) అద్వయానుసూద్యత లాభం దర్శయతి (యదీతి) అన్యస్య- ప్రసిద్ధస్య దర్శనాదేర్విషయత్వం భూమ్ని నాస్తీత్యేతావన్మాత్రం తస్య లక్షణమిత్యుచ్యతే చేత్- సర్వవికల్పాతీతః ప్రత్యగాత్మా భూమేత్యేవ తదర్థః ద్వితీయం పక్షమనూద్య తస్మిన్ దోషం సూచయతి (అథేత్యాదినా) తమేవ దోషం ప్రశ్నపూర్వకం స్ఫుటయతి (యద్యేవమిత్యాదినా) సతి క్రియాకారకఫలభేదే కథం సంసారానివృత్తిః- తత్రాహ (క్రియేతి) సతి భేదే క్రియాదేస్సంసారత్వం లోకే దృష్టం- అద్వైతే భేదాభావాదేకస్మిన్నేవ క్రియాకారకభావస్య సంసారస్య నిర్వృత్తిరిత్యర్థః (ఆత్మైకత్వ ఇతి) ఏకస్మిన్ క్రియాదిభేదస్యాసమ్భవం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నాత్మన ఇతి) ద్వితీయపక్షస్య దుష్టత్వే స్పష్టీకృతే ప్రథమపక్షస్యాపి సమానం దూషణమిత్యాశఙ్క్యతే (అన్యేతి) అద్వయపక్షేఽపి న పశ్యతీత్యేతావతైవ దర్శనాద్యభావలాభాదన్యత్రేత్యాదివిశేషణవైయర్థ్యం స్యాత్ తామిత్యర్థః. వ్యర్థమేవేత్యాశఙ్క్య తదుపపత్త్యా సమాధత్తే (దృశ్యతే హీతి) లోకే హి యత్ర భూమ్న్యన్యత్ పశ్యతీతి ద్వైతవత్ ప్రత్యయమితి ప్రయోగో దృశ్యతే నదతస్యైవ ... - వ్యవహారాజ్ఞత్వాత్ యథో క్తైతదర్థా న్యాయ్యదర్శనేఽపి సమ్భూదీన్ గ్రాహం చ నపశ్యతీతి శ్రుతస్యైవార్థస్యాంగమన్యతే- కింతు ద్రష్ట్రాదీనాం స్వరూపస్య ... తథా యత్ర నాన్యత్ పశ్యతీత్యత్రాపి విశేషణవైయర్థ్యసమాధానం కర్తవ్యమిత్యర్థః కిం విశేషణార్థవత్త్వానుపపత్త్యా భూమ్నో ద్వైతకారకాదిద్రవ్యభావస్యాత్మదర్శనం చ వాచ్యమిత్యుచ్యతే- కిం వా శ్రుతస్యగతిర్వక్తవ్యేతి పృచ్ఛతే తత్రాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) ... తత్త్వమసీత్యాదివ్యర్థః నిర్ధారితత్వాత్ - అధికరణాధికద్రవ్యభేదాభావపత్తిరితి శేషః యచ్చాన్యస్యాన్యపశ్యతీతి విశేషణాదాత్మనస్సద్దర్శనం వాచ్యమితి- తత్రాహ (అద్వితీయ ఇతి) ద్వితీయమనూద్య పరిహరతి (యత్రేత్యాదినా) ... స్పష్టయతి (యథేతి) ఏకస్మిన్నేవ భూమ్ని యత్రేతి విశేషణమనర్థకమపి ప్రయుజ్యతే - ప్రసిద్ధానువాదేనాధికరణాదివికల్పవిషయత్వలక్షణస్య భూమ్నో లక్షణస్య వివక్షితత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి) యదవిద్యావస్థాయామన్యదర్శనాది - తదనువాదేన నాన్యత్ పశ్యతీతి విశేషణం చ భూమ్ని న విరుధ్యతే- దర్శనాద్యవిషయత్వలక్షణస్య భూమ్నో లక్షణస్య ... ఇత్యాహ (అవిద్యేతి) లక్షణవాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) దర్శనాదిసకలసాంసారికవ్యవహారాభావోపలక్షితం తత్త్వం భూమేత్యర్థః అథ యత్రేత్యాదివాక్యం వ్యాకరోతి (అథేతి) పరిచ్ఛిన్నస్యావిద్యాకాలవిషయత్వం ... నిర్వర్ణయతి (యథేతి) తత ఏవ - ... కథం తదమృతమితి భూమ్నిరత్నాభిప్రాయం- తత్రాహ (తచ్ఛబ్ద ఇతి) భూమ్నస్సుఖత్వవచనాత్తస్యాచార్యం పృచ్ఛతి (స భగవ ఇతి) వ్యవహారదృష్ట్యై ప్రశ్నః- వస్తుదృష్ట్యా వేతి వికల్పాద్యం ప్రత్యాహ (ఇత్యుక్తవన్తమితి) ద్వితీయమనూద్య నిరాకరోతి (యదీతి) ౧

౨౦. — ఏతద్వాక్యప్రస్తుతయోర్భూమాల్పయోర్లక్షణజిజ్ఞాసుం ప్రత్యాహ (యత్ర నాన్యత్ పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమా) యత్రేతి- అనుభూయమానవిషయద్యోతకః యత్ర వస్తున్యనుభూయమానే లోకోఽన్యన్న దృశ్యతే, న శ్రూయతే, న విజ్ఞాయతే, చ-స భూమేత్యర్థః. యస్మిన్ దృశ్యమానే తతోఽన్యన్న దృశ్యతే, యస్మిన్ శ్రూయమాణే తతోఽన్యన్న శ్రూయతే, యస్మిన్ విజ్ఞాయమానే తతోఽన్యన్న విజ్ఞాయతే,- స భూమేత్యర్థః యద్వా- సప్తమ్యాః విషయత్వమర్థః పశ్యన్నీత్యధ్యాహారః. లోకోఽన్యన్న పశ్యతీత్యర్థః అత్ర తదితరస్య దర్శనాద్యనాలోచనాభావకృతః. తతశ్చ యతోఽన్యన్నాస్తి- స భూమేత్యర్థః పర్యవసితః నను చేతనాచేతనవస్తు స్వతద్భిన్నత్వాత్ కథం భూమ్నోఽన్యన్నాస్తీత్యుచ్యతే నచ చిదచిద్విశిష్టస్యైవ భూమబ్రహ్మశబ్దార్థత్వాత్ చిదచితోరపి తత్రాన్తర్భావాత్ తదన్యన్నేతి నిషేధశ్శక్యతేకర్తుమితి వాచ్యం - విశేషణభూతయోశ్చిదచితోర్భూమబ్రహ్మశబ్దగృహీతాద్విశిష్టాదన్యత్వేన తతోఽన్యత్వాన్నైతి నిషేధస్యాయుక్తత్వాత్ కించ- * అథాత ఆత్మాదేశ ఇతి భూమ్న ఏవాత్మత్వస్యోపదేక్ష్యమాణత్వాత్, * తరతి శోకమాత్మవిదితి ప్రస్తుతస్యాత్మోపదేశస్య భూమ్ని పర్యవసానాచ్చ భూమ్న ఆత్మత్వమవర్జనీయం న హి చిదచిద్విశిష్టస్యాత్మత్వమస్తి- విశేష్యస్యైవాత్మత్వప్రవిశ్యనియన్తృత్వేనాత్మత్వాత్ తతశ్చ విశిష్టస్యైవ భూమత్వం వక్తవ్యం న చేదం లక్షణం తస్య సమ్భవతి- తద్వ్యతిరిక్తస్య వస్తునస్సత్త్వాదితి చేత్, ఉచ్యతే- బ్రహ్మశబ్దవత్ భూమశబ్దస్యాపి వస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యత్వమేవార్థః. వస్తుపరిచ్ఛేదో నామ- ఇదమిదం నేతి నిర్దేశార్హత్వం తద్రూపైక్యం స్వరూపభేదాభావాద్వా భవేత్ - తదపృథక్సిద్ధత్వాద్వా భవేత్ తత్ర జీవజడయోరీశ్వరాభేదాభావాత్ తదపృథక్సిద్ధసత్తాకత్వమితి ఫలతి తచ్చ ద్వేధా ఘటతే- తత్సత్తావ్యతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వాద్వా- * యదధీనాయస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ భణ్యత ఇతి న్యాయేన తదధీనసత్తాకత్వాద్వా భవేత్ తత్ర తత్సత్తావ్యతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వమపి సత్తారూపవిశేష్యాభావేనమిథ్యాత్వాద్వా భవేత్- తత్సత్తాఽభిన్నసత్తాకత్వేన సత్తావ్యతిరిక్తత్వరూపవిశేషణాభావాద్వా భవేత్. తత్ర సత్తాశూన్యత్వం సకలప్రమాణవిరుద్ధమనభ్యుపగమార్హం. తథైవ తత్సత్తాఽభిన్నసత్తాకత్వమపి నాభ్యుపగమార్హం అపితు తత్సత్తాధీనసత్తాకత్వమేవ. ఏవంవిధస్యాపృథక్సిద్ధత్వస్య సిద్ధాన్తేఽభ్యుపగతత్వాత్ నానుపపత్తిః తతశ్చ యత్రాన్యదిత్యస్యాపి యత్సత్తానధీనసత్తాకం నాస్తి- యదనాత్మకం నాస్తీత్యర్థపర్యవసానాన్నానుపపత్తిః. యద్వా- * సమానే సుపూర్వత్వాదితి సామ్యమిత్యా

గోఅశ్వమిహమహిమేత్యాచక్షతే హస్తిహిరణ్యం దాసభార్యం క్షేత్రాణ్యాయతనానీతి ¶ నాహమేవం బ్రవీమి బ్రవీమీతి హోవాచాన్యో హ్యన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశః ఖణ్డః.

ఉ.— స ఏవాధస్తాత్స ఉపరిష్టాత్స పశ్చాత్స పురస్తాత్స దక్షిణతః స ఉత్తరతః స ఏవేదగ్ం సర్వమిత్యథాతోఽహఙ్కారాదేశ ఏవాహమేవాధస్తాదహముపరిష్టాదహం పశ్చాదహం పురస్తాదహం దక్షిణతోఽహముత్తరతోఽహమేవేదగ్ం సర్వమితి॥ ౧

కరణే ఇతరాదిసర్వనామశబ్దానాం పూర్వనిర్దిష్టసదృశవాచిత్వస్య వ్యవస్థాపితత్వాత్. - నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాదినా శ్రుత్యన్తరేష్వపి తత నాన్యత్పశ్యతీతి వాక్యేఽపి సమానాన్యనిషేధపరత్వాశ్రయణాన్నానుపపత్తిః (అథ యత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్పం) ఉక్తలక్షణకభూమవిపరీతలక్షణమల్పం లక్షయతి (యో వై భూమా తదమృతమథ యదల్పం తన్మర్త్యం) ఉక్తలక్షణో భూమా స ఏవామృతం-జననమరణాదిశూన్యం. నిత్యావిర్భూతానన్యాధీనాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకమితి యావత్. ఇతరత్త్వనీదృశం [illegible] అనన్యాధీనతాద్యత్యన్తాభావాత్ స వాక్యార్థానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం సర్వవస్తూనామాధారసాపేక్షత్వం దృష్ట్వా శిష్యః పృచ్ఛతి (స భగవః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి) ఉత్తరమాహ (స్వే మహిమ్నీతి) స్వకీయమహిమాధారక ఇత్యర్థః ❋స్వయం దాసాస్తపస్వినశ్చైవ నాధారిణ ఇత్యభిప్రాయః. ఉక్తాభిప్రాయేణాచార్యస్స్వయముక్త్వా స్వశబ్దస్యాత్మీయవచనత్వాత్ ఆత్మీయే నిరుపాధికమహిమభూతే గవాశ్వహస్తిహిరణ్యదాసభార్యాదిలక్షణే ప్రతిష్ఠిత ఇతి అభిప్రాయం [illegible]. అథవా- స్వశబ్దస్య స్వాత్మపరతయా ఆత్మాధారత్వ ఏవాభిప్రాయ ఇతి వా సాక్యాభిప్రాయం బుధ్యేత నచ తదుభయమపి సమ్భవతి- పరమాత్మ ఏవ ఉభయవిభూతిలక్షణాత్మీయమహిమసద్భావేఽప్యనాధారస్య పరమాత్మనః తత్ప్రతిష్ఠితత్వాసమ్భవాత్, సహ్యతిశక్తితోఽపి నటవటుః స్వస్య [illegible] స్వస్య స్వాశ్రితత్వాసమ్భవాచ్చ అతో నద్వయమపి యుజ్యతే అతశ్శిష్యస్య సా బుద్ధిర్మా భూదితి మత్వా పునరాహ (యది వా న మహిమ్నీతి) యది వా- స్వవివక్షితానాధారత్వాభిప్రాయాలిఙ్గైః పూర్వోక్తపక్షద్వయోత్థయా ఆశఙ్కయా తేన స్వే మహిమ్ని ప్రతిష్ఠిత ఇతి బ్రూమ ఇత్యర్థః. ౧

శం.— యది స్వే మహిమ్ని ప్రతిష్ఠితో భూమా- కథం తర్హ్యప్రతిష్ఠ ఉచ్యతే శృణు- గోఽశ్వాదీహ మహిమేత్యాచక్షతే గావశ్చాశ్వాశ్చ గోఅశ్వం ద్వన్ద్వైకవద్భావః. సర్వత్ర గవాశ్వాదిమహిమేతి ప్రసిద్ధం తదాశ్రితస్తత్ప్రతిష్ఠశ్చైత్రో భవతి యథా- నాహమేవం స్వతోఽన్యం మహిమానమాశ్రితో భూమా చైత్రవదితి బ్రవీమి, అత్ర హేతుత్వేనాన్యో హ్యన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః కిం త్వేవం బ్రవీమీతి హోవాచ- స ఏవేత్యాది ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— పూర్వాపరవిరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి (యదీత్యాదినా) భూమ్నః స్వతోఽన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితత్వాభావః- అత్రేత్యుచ్యతే తత్రాన్యో హీత్యాదివాక్యస్య హేతుత్వేన తేన వ్యవహితేన నాహమేవం బ్రవీమీత్యస్య సమ్బన్ధ ఇతి యోజనా కథం తర్హి బ్రవీషి భవానిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం త్వితి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తద్వివృణోతి (గోఅశ్వమిహమహిమేత్యాచక్షతే హస్తిహిరణ్యం దాసభార్యం క్షేత్రాణ్యాయతనానీతి) గోఅశ్వమిత్యాదౌ ద్వన్ద్వైకవద్భావః ఆయతనానీతీతిశబ్దః ప్రకారవచనః. ఏవం జాతీయకానీత్యర్థః (నాహమేవం బ్రవీమీతి హోవాచ) తత్ర ప్రతిష్ఠితత్వం న బ్రవీమీత్యర్థః ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః ❋ అస్య మహిమానమితి వీతశోకః ❋ ఏతాం విభూతిం యోగం చేత్యాది శ్రుతిస్మృతిషు పరమాత్మనో మహిమవత్త్వావగమాత్ ❋యది వా న మహిమ్నీతి న మహిమనిషేధః- అపి తు విభూతిరూపమహిమప్రతిష్ఠితత్వనిషేధోఽవగమ్యత ఇతి. అథ స్వరూపమహిమప్రతిష్ఠితత్వం నిషేధతి (అన్యో హ్యన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి) న స్వస్య స్వప్రతిష్ఠితత్వం సమ్భవతీతి భావః ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— కస్మాత్పునః క్వచిన్న ప్రతిష్ఠిత ఇతి ఉచ్యతే- యస్మాత్స ఏవ- భూమా అధస్తాత్ న తద్వ్యతిరేకేణాన్యద్విద్యతే- యస్మిన్ప్రతిష్ఠితస్స్యాత్. తథా (ఉపరిష్టాదిత్యాది) సమానం. సతి భూమ్నోఽన్యస్మిన్ భూమా హి ప్రతిష్ఠితస్స్యాత్- న తు తదస్తి స ఏవ తు సర్వం- అతస్తస్మాదసౌ న క్వచిత్ప్రతిష్ఠితః. ❋యత్ర నాన్యత్పశ్యతీత్యధికరణాధికర్తవ్యతానిర్దేశాత్, ❋స ఏవాధస్తాదితి చ పరోక్షనిర్దేశాత్, ద్రష్టుర్జీవాదన్యో భూమా స్యాదిత్యాశఙ్కా కస్యచిన్మా భూదితి- అథాతః-అనన్తరమహఙ్కారేణాదిశ్యత ఇత్యహఙ్కారాదేశః. ద్రష్టురనన్యత్వదర్శనార్థం భూమ్న ఏవ నిర్దిశ్యతేఽహఙ్కారేణ- అహమేవాధస్తాదిత్యాదినా. ౧

¶ నాహమేవం బ్రవీమీతి స హోవాచేతి రఙ్గరామానుజీయ పాఠః.

ఉ.— అథాత ఆత్మాదేశ ఏవాత్మైవాధస్తాదాత్మోపరిష్టాదాత్మా పశ్చాదాత్మా పురస్తాదాత్మా దక్షిణత ఆత్మోత్తరత ఆత్మైవేదగ్ం సర్వమితి స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నాత్మరతిరాత్మక్రీడ ఆత్మమిథున ఆత్మానన్దః స స్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి అథ యేఽన్యథాతో విదురన్యరాజానస్తే క్షయ్యలోకా భవన్తి తేషాగ్ం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశః ఖణ్డః.

ఆ — అవతారితమేవవాక్యం ప్రశ్నపూర్వకమవతార్య వ్యాచష్టే (కస్మాదిత్యాదినా) ఉక్తమేవార్థం వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (సతీతి) అహఙ్కారాత్మత్వోపదేశస్యాభిప్రాయమాహ (యత్రేతి) కోసావహఙ్కారేణాదిశ్యత ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం ప్రశ్నోజనాసువాదపూర్వకమాహ (ద్రష్టురితి) ౧

రం — నను "యత్ర నాన్యత్పశ్యతీ"త్యనుపపన్నం- నానాదిగ్వర్తినాం చేతనాచేతనపదార్థానాం భిన్నానాముపలబ్ధేరిత్యత్రాహ (స ఏవాధస్తాత్స ఉపరిష్టాత్స పశ్చాత్స పురస్తాత్స దక్షిణతస్స ఉత్తరతస్స ఏవేదం సర్వమితి) అత్ర స ఏవేదం సర్వమితి సామానాధికరణ్యాత్ [illegible] భూమ్నః ఇదం సర్వం [illegible] స్యచిదచిద్వర్గస్య చ శరీరాత్మభావః ఫలితో భవతి తతశ్చ యత్ర నాన్యత్పశ్యతీతి తదనాత్మకాన్యనిషేధే తాత్పర్యం [illegible] ఏవం సర్వాత్మభూతస్య భూమ్నః ఉపాసనే స్వశరీరకతయోపాసనం కర్తవ్యముపదిశతి (అథాతోఽహఙ్కారాదేశః) క్రియత ఇతి శేషః. అథశబ్దః ప్రకృతవిషయద్యోతనార్థః అహఙ్కారః - అహమ్బుద్ధిః. అహఙ్గ్రహేణ భూమ్న ఉపాసనప్రకారః అతః పరముపదిశ్యత ఇత్యర్థః సతు జీవస్వరూపోపదేశ ఇతి మన్తవ్యం- తథా సత్యహమాదేశ ఇతి నిర్దేశస్యైవ యుక్తతయాఽహఙ్కారపదవైయర్థ్యాత్. పరమాత్మనోఽహఙ్గ్రహేణోపాసనప్రకారమేవ దర్శయతి (అహమేవాధస్తాదహముపరిష్టాదహం పశ్చాదహం పురస్తాదహం దక్షిణతోఽహముత్తరతోఽహమేవేదం సర్వమితి) సర్వదిగ్వర్తి సర్వాత్మా భూమాఽహమేవేత్యనుసన్ధాతవ్య ఇత్యర్థః. నతు జీవస్య సర్వాత్మకత్వముపదిశ్యత ఇతి భ్రమితవ్యం- జీవస్యాసర్వాధారత్వేనాసర్వాత్మకత్వాత్, తథాత్వే కారశబ్దవైయర్థ్యస్యోక్తత్వాచ్చ ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా "యద్యపి అహమేవాధస్తాదిత్యాదినా సర్వాత్మత్వముపదిష్టం - తద్భూమవిశిష్టస్య బ్రహ్మణోఽహఙ్గ్రహేణోపాసనముపదిశ్యతే- "అథాతోఽహఙ్కారాదేశ ఇతి అహఙ్గ్రహేణోపదేశోపక్రమాదితి, "పరమాత్మనః ప్రత్యగాత్మశరీరకత్వజ్ఞానప్రతిష్ఠార్థమహఙ్గ్రహేణోపాసనం కర్తవ్యమితి, చ. ౧

శం.— అహఙ్కారేణ దేహాదిసఙ్ఘాతోఽప్యాదిశ్యతేఽవివేకిభిరిత్యత స్తదాశఙ్కా మా భూదితి- అథ- అనన్తరమాత్మాదేశః - ఆత్మనైవ కేవలేన సత్స్వరూపేణ శుద్ధేనాదిశ్యతే ఆత్మైవ సర్వతః సర్వమిత్యేవమేకమజం సర్వతో వ్యోమవత్పూర్ణమన్యశూన్యం పశ్యన్ స వా ఏష విద్వాన్మననవిజ్ఞానాభ్యామాత్మరతిః- ఆత్మన్యేవ రతిః- రమణం యస్య సోఽయమాత్మరతిః తథా- ఆత్మక్రీడః దేహమాత్రసాధనా- రతిః బాహ్యసాధనా - క్రీడా. లోకే స్త్రీభిస్సఖిభిశ్చ క్రీడతీతి దర్శనాత్. న తథా విదుషః కిం తర్హి ఆత్మవిజ్ఞాననిమిత్తమేవోభయం భవతీత్యర్థః మిథునం - ద్వన్ద్వజనితం సుఖం. తదపి విద్వన్నిరపేక్షం యస్య విదుషః తథా- ఆనన్దః శబ్దాదినిమిత్తః ఆనన్దోఽవిదుషాం న తథాస్య విదుషః కిం తర్హి ఆత్మనిమిత్తమేవ సర్వం సర్వదా సర్వప్రకారేణ చ దేహజీవితభోగాదినిమిత్తబాహ్యవస్తునిరపేక్ష ఇత్యర్థః. సః- ఏవం లక్షణో విద్వాన్ జీవన్నేవ స్వారాజ్యేఽభిషిక్తః పతితేఽపి దేహే స్వరాడేవ భవతి. యత ఏవం భవతి- తత ఏవ తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి. ప్రాణాదిషు పూర్వభూమిషు "తత్రాస్యేతి తావన్మాత్రపరిచ్ఛిన్నకామచారిత్వముక్తం, మన్యరాజత్వం చార్థప్రాప్తం- సాతిశయత్వాత్, యథా ప్రాప్తస్వారాజ్యకామచారత్వానువాదేన తత్తన్నివృత్తిరిహోచ్యతే- స స్వరాడిత్యాదినా. అథ పునర్యేఽన్యథాఽతః- ఉక్తదర్శనాదన్యథా. వైపరీత్యేన యథోక్తమేవ వా సమ్యఙ్న విదుః తేఽన్యరాజానో భవన్తి అన్యః- పరో రాజా- స్వామీ యేషాం తేఽన్యరాజానః తే కించ- క్షయ్యలోకాః-క్షయ్యా లోకా యేషాం తే క్షయ్యలోకాః భేదదర్శనస్యాల్పవిషయత్వాత్ అల్పం చ "తన్మర్త్యమిత్యవోచామ తస్మాద్యే ద్వైతదర్శినః - తే క్షయ్యలోకాః స్వదర్శనానురూప్యేణైవ భవన్తి అత ఏవ తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — అహఙ్కారాదేశాత్ పృథగాత్మాదేశస్య తాత్పర్యమాహ (అహఙ్కారేణేతి) ఉక్తాత్మవిజ్ఞానవతః కృతకృత్యతామాహ (ఆత్మైవేతి) ఏకమితి- సజాతీయభేదరాహిత్యస్యోక్తిః అన్యశూన్యమితి - విజాతీయభేదశూన్యత్వముచ్యతే రతిక్రీడయోరవాన్తరభేదం దర్శయతి (దేహమాత్రేతి) క్రీడా బాహ్యసాధనేత్యత్ర లోకసమ్మతిమాహ (లోక ఇతి) దేహస్య జీవితే చ భోగత్యాగయోశ్చ నిమిత్తం బాహ్యవస్తు - తత్ర సర్వత్ర నిరపేక్షో యద్యప్యాలాభేష్వాసఙ్గవర్జితో విద్వానిత్యాహ (దేహేతి) జీవన్ముక్తిముక్త్వా విదేహముక్తిం దర్శయతి (స ఇతి) స్వారాజ్యం నిమిత్తీకృత్య ఫలాన్తరమాహ (యత ఏవమితి) స్వారాజ్యసర్వలోకకామచారయోస్తాత్పర్యమాహ (ప్రాణాదిష్వితి) "యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథా కామ

ఉ.— తస్యహ వా ఏతస్యైవం పశ్యత ఏవం మన్వానస్యైవం విజానత ఆత్మతః ప్రాణ ఆత్మత ఆశాత్మతః స్మర ఆత్మత ఆకాశ ఆత్మతస్తేజ ఆత్మత ఆప ఆత్మత ఆవిర్భావ తిరోభావా వాత్మతోఽన్నమాత్మతో బలమాత్మతో విజ్ఞానమాత్మతో ధ్యానమాత్మతశ్చిత్తమాత్మతస్సఙ్కల్ప ఆత్మతో మన ఆత్మతో వాగాత్మతో నామాత్మతో మన్త్రా ఆత్మతః కర్మాణ్యాత్మత ఏవేదగ్ం సర్వమితి॥ ౧

మచారో భవతీత్యాదినాఽపరిచ్ఛిన్నం పరతత్త్వం చ పూర్వభూమిమధ్యఫలముక్తం- అత్ర తు పరమానన్ద ప్రాప్తౌ ద్వ్యావృత్తిరుచ్యతే- నను సాహద్ధికం రూప మిత్యర్థః, ఫలప్రదర్శనద్వారేణస్తుత్వావిద్యామవిద్వన్నిన్దాద్వారేణతాంస్తౌతి (అథేత్యాదినా) తే - క్షయ్యలోకాభవన్తీతిసమ్బన్ధః భేదదర్శినాం వినాశిఫలవత్త్వేహేతుమాహ (భేదదర్శనస్యేతి) పరిచ్ఛిన్నస్యవినాశిత్వవచనం తస్మాదితి పరామృశతి ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశఖణ్డభాష్యటీకా

ర०— నన్వహమ్బుద్ధిశబ్దయోర్జీవాత్మని ప్రయోగాత్ కథం భూమపర్యన్తత్వం. అనహమర్థే చ పరమాత్మన్యహఙ్గ్రహోపాసనస్య యథార్థత్వమేవస్యాదిత్యాశఙ్క్యభూమ్నః ప్రత్యగాత్మానం ప్రత్యాత్మత్వేన తద్విషయబుద్ధిశబ్దానాం పరమాత్మపర్యన్తత్వముపపాదయతి యత్ * తరతి శోకమాత్మవిదితి ప్రక్రాన్తపరమాత్మత్వోపదేశం భూమ్ని సమాపయతి (అథాత ఆత్మాదేశః) అత్రాపి క్రియత ఇతి శేషః అథశబ్దః ప్రకృతవిషయత్వద్యోతనార్థః. ఆత్మాదేశః - ఆత్మత్వోపదేశః క్రియత ఇత్యర్థః. (ఆత్మైవాధస్తాదాత్మోపరిష్టాదాత్మా పశ్చాదాత్మా పురస్తాదాత్మా దక్షిణత ఆత్మోత్తరత ఆత్మైవేదం సర్వమితి) సర్వాత్మత్వోపదిశ్యమానో భూమాఽస్యోపాసకస్యాత్మైవేత్యర్థః తతశ్చ తత్రాహమ్బుద్ధిశబ్దయోర్యాథార్థ్యమేవేతి భావః. నన్వథాత ఆత్మాదేశ ఇత్యాత్మత్వోపదేశః ప్రకృత... ఇతి చేన్న - భిన్నయోర్ద్వయోస్సర్వాత్మ్యయోగేనైకవిషయత్వస్యైవసిద్ధత్వాత్ నను చ * స ఏవాధస్తాదిత్యనేనైవ సార్వాత్మ్యస్య ... అథాత ఆత్మాదేశ ఇత్యుపదేశో వ్యర్థ ఇతి చేత్ సత్యం-* స ఏవేదం సర్వమితి ... అథాత ఇత్యాత్మత్వోపదేశః. న చాథాత ఆత్మాదేశ ఇతి సామానాధికరణ్యేనైవోపాసకం ప్రత్యాత్మత్వోపదేశ ఇతి విశేషే కిం నియామకమితి వాచ్యం- * ఏవం విజానత ఆత్మతః ప్రాణ ఇతి విదుషాత్మనః ప్రాణాద్యుపాదానత్వేన సార్వాత్మ్యస్యోత్తరత్ర ప్రతిపాదయిష్యమాణత్వాత్. యత్త్వత్ర పరైరహఙ్కారస్యాప్యైకత్వేన ప్రత్యక్షసిద్ధస్య *అథాతోఽహఙ్కారాదేశః అథాత ఆత్మాదేశ ఇతి పృథగుపదేశో భేదార్థః ... ప్రత్యక్షసిద్ధయోః పృథగుపదేశ ఇత్యాద్యుక్తం- ద్వయోస్సార్వాత్మ్యయోగాదితి- తదసారం-అహమర్థస్యాత్మనో ... ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్తయోః పృథగుపదేశో భేదార్థః. అహమర్థస్యతు బ్రహ్మభిన్నత్వేన ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్తయోరుపదేశ ఇతి వైపరీత్యస్యాపి సుఖచత్వాదిత్యాస్తాం తావత్. (స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నాత్మరతిరాత్మక్రీడ ఆత్మమిథున ఆత్మానన్దః) రతిః- స్రక్చన్దనాదిజన్యా ప్రీతిః క్రీడా- ఉద్యానాదిజన్యా స్త్రీసమ్భవా ప్రీతిః- మైథునం విభూతిజన్యా ప్రీతిః- ఆనన్దః. ఆత్మైవ రతిర్యస్య స తథోక్తః ఏవముత్తరత్రాపి శ్రవణమననిదిధ్యాసనైరుక్తభూమాత్మసాక్షాత్కారవిష్ణస్య సర్వవిధసుఖానుభవో హ్యాత్మసుఖానుభవాన్తర్గత ఇత్యర్థః (స స్వరాడ్భవతి) స్వరాట్ - స్వయమేవ రాజా అకర్మవశ్యః విధినిషేధకిఙ్కరో న భవతీతి యావత్. *అత ఏవ చానన్యాధిపతిరితి సూత్రే *అత ఏవ- సత్యసఙ్కల్పాదేవ అనన్యాధిపతిః అనన్యాధిపతిత్వం-విధినిషేధయోగ్యత్వం విధినిషేధయోగ్యత్వే హి ప్రతిహతసఙ్కల్పత్వం భవేత్- అతిస్సత్యసఙ్కల్పత్వశ్రుత్యైవానన్యాధిపతిత్వం చ సిద్ధం అత ఏవ * స స్వరాడ్భవతీత్యుచ్యత ఇతి భాషితం (తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) * ప్రత్యక్షోపదేశాన్నేతి చేదితి సూత్రే * అకర్మప్రతిహతజ్ఞానో ముక్తోపి కారలోకాన్ బ్రహ్మ విభూతిభూతానను భూయయథాకామం తృప్యతీతి సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీత్యస్య వాక్యస్యార్థ ఇతి భాషితం. (అథయేఽన్యథాతో విదురన్యరాజానస్తేక్షయ్యలోకా భవన్తి తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి) యే ఉక్తప్రకారాదన్యేన ప్రకారేణోపాసతే - తే అన్యరాజానో భవన్తి- విధినిషేధకిఙ్కరా భవన్తి కర్మవశ్యా భవన్తీత్యర్థః స్వరాడిత్యస్య ప్రతిద్వన్ద్విత్వాత్ కించ - తే క్షయ్యలోకా భవన్తీత్యర్థః అత్ర క్షయ్యలోకా భవన్తీత్యనేన యథోక్తప్రకారేణ పరమాత్మోపాసకానామక్షయ్యభగవల్లోకత్వమస్తీత్యుక్తం భవతి ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశఖణ్డభాష్యమ్

శ०— (తస్యహవా ఏతస్యేత్యాది) స్వారాజ్యం ప్రాప్తస్య ప్రకృతస్య విదుష ఇత్యర్థః ప్రాక్ సదాత్మవిజ్ఞానాత్స్వాత్మనోఽన్యస్మాత్సతః ప్రాణాదేర్నామాన్తస్యోత్పత్తిప్రలయావభూతాం- సదాత్మవిజ్ఞానే తు సతీదానీం స్వాత్మత ఏవ సంవృత్తౌ. తథా- సర్వోఽప్యన్యో వ్యవహార ఆత్మత ఏవ విదుషః. ౧

ఆ.— ఉక్తవిద్యాస్తుత్యర్థమేవం విదుషః సృష్ట్యాదికమాహ (తస్యేతి) తథా - విదుషః సృష్ట్యాదివ్యవహారోఽర్థవాద ఇత్యర్థః. (ప్రాగిత్యాదిః) - ఇ నోఽన్యవ్యవహారః.

తదేష శ్లోకః న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతాం । సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పఞ్చధా సప్తధా నవధా చైవ పునశ్చైకాదశః స్మృతః । శతం చ దశ చైకశ్చ సహస్రాణి చ వింశతిః। ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిః సత్త్వశుద్ధౌ ధ్రువా స్మృతిః। స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్షః తస్మై మృదితకషాయాయ తమసస్పారం దర్శయతి భగవాన్ సనత్కుమారః తం స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే తం స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది సప్తమప్రపాఠకస్సమాప్తః.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

శం — అత్రాపి ఆత్మాదేశ ఇత్యనేనోక్తము[illegible] సకలప్రపఞ్చోత్పాదా[illegible] (తస్య హ వా ఏతస్యైవం పశ్యత ఏవం మన్వానస్యైవం విజానత ఆత్మతః ప్రాణ ఆత్మత ఆశా[illegible] తస్య రూపాద్యాది) ఉపాసనాత్ప్రాక్[illegible] సకలప్రపఞ్చోత్పాదానం [illegible] . . . ౧

శం — కిం చ తదేతస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకః మన్త్రోఽపి భవతి (న పశ్యః) పశ్యతీతి పశ్యః యథోక్తదర్శీ విద్వానిత్యర్థః మృత్యుం మరణం రోగం జ్వరాది దుఃఖతాం దుఃఖభావం చాపి న పశ్యతి. సర్వం హ సర్వమేవ స పశ్యః పశ్యతి [illegible] సర్వమాప్నోతి సర్వశః సర్వప్రకారైరితి. కిం చ స విద్వాన్ ప్రాక్సృష్టిప్రభేదాదేకధైవ భవతి ఏకధైవ చ సన్ త్రిధాదిభేదైరనన్తభేదప్రకారో భవతి సృష్టికాలే పునః సంహారకాలే మూలమేవైకం స్వాతన్త్ర్యం ప్రతిపద్యత ఇతి విద్యాఫలం స్తౌతి. అథేదానీం యథోక్తాయా విద్యాయాః [illegible] సాధనముపదిశ్యతే (ఆహారశుద్ధౌ) ఆహ్రియత ఇత్యాహారః శబ్దాదివిషయవిజ్ఞానం భోక్తుర్భోగాయాహ్రియతే. తస్య విషయోపలబ్ధిలక్షణస్య విజ్ఞానస్య శుద్ధిరాహారశుద్ధిః. రాగద్వేషమోహదోషైరసంసృష్టం విషయవిజ్ఞానమిత్యర్థః. తస్యామాహారశుద్ధౌ సత్యాం తద్వతోఽన్తఃకరణస్య సత్త్వస్య శుద్ధిః నైర్మల్యం భవతి. సత్త్వశుద్ధౌ చ సత్యాం యథావగతే భూమాత్మని ధ్రువా అవిచ్ఛిన్నా స్మృతిరవిస్మరణం భవతి. తస్యాం చ లబ్ధాయాం స్మృతిలమ్భే సతి సర్వేషామవిద్యాకృతానర్థపాశరూపాణామనేకజన్మాన్తరానుభవభావనాకఠినీకృతానాం హృదయాశ్రయాణాం గ్రన్థీనాం విప్రమోక్షః విశేషేణ ప్రమోక్షణం వినాశో భవతీతి. యత ఏతదుత్తరోత్తరం యథోక్తమాహారశుద్ధిమూలం తస్మాత్సా కార్యేత్యర్థః. సర్వం శాస్త్రార్థమశేషత ఉక్త్వాఖ్యాయికాముపసంహరతి శ్రుతిః — తస్మై మృదితకషాయాయ వార్క్షాదిరివ కషాయో రాగద్వేషాదిదోషః సత్త్వస్య రఞ్జనారూపత్వాత్ స జ్ఞానవైరాగ్యాభ్యాసరూపక్షారేణ క్షాలితో మృదితో వినాశితో యస్య నారదస్య తస్మై యోగ్యాయ మృదితకషాయాయ భగవాన్ సనత్కుమారః తమసోఽవిద్యాలక్షణాత్ పారం పరమార్థతత్త్వం దర్శయతి దర్శితవానిత్యర్థః. కోఽసౌ [illegible] భగవాన్ — * ఉత్పత్తిం ప్రలయం చైవ భూతానామాగతిం గతిం। వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానితి భగవాన్ సనత్కుమారః తమేవ సనత్కుమారం దేవాః స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే కథయన్తి. ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశఖణ్డభాష్యమ్

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే సప్తమప్రపాఠకభాష్యమ్

యమానత్వం- తత్రాహ (భోక్తురితి) కీదృశీ తస్య శుద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (రాగేతి) ఆహారశుద్ధిఫలమాహ (తస్యామితి) అ[illegible] కథయతి (సర్వేతి) స్మృతిలాభఫలం దర్శయతి (తస్యాం చేతి) భవతీతి- ఆహారశుద్ధిరపేక్షితేతి శేషః ప్రకృతవాక్యతాత్పర్యముపసంహరతి (యత ఇతి) తస్మై మృదితకషాయాయేత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (సర్వమితి) ఆగతిం గతిం- ఆయవ్యయౌ తస్యచైవ శిష్యాన్తరమాహ (తమేవేతి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశఖణ్డభాష్యటీకా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం సప్తమప్రపాఠకభాష్యటీకా

౨౦ — (తదేష శ్లోకః) తత్- తస్మిన్విషయే ఏషః - వక్ష్యమాణః శ్లోకః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. (న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతాం। సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి) పశ్యః- బ్రహ్మదర్శీ మృత్యుం- మరణం, రోగం - దుఃఖసాధనం, దుఃఖతాం- జగతి ప్రతికూలతాం, చ న పశ్యతి సర్వం హ ఆత్మకార్త్స్న్యేన సఙ్కల్పమాత్రేణ సఙ్కల్పితాననర్థాన్ సర్వస్మిన్కాలే ప్రాప్నోతీత్యర్థః అపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకావిర్భావో భవతీత్యర్థః అత్ర జగతి దుఃఖతాం న పశ్యతీత్యుక్త్యా జగతో ముక్తం ప్రతి ప్రతికూలత్వం నాస్తి - పిత్తోపహతస్య పయః ప్రతికూలత్వవత్ జగతః ప్రతికూలత్వం కర్మ[illegible]మిత్యుక్తం భవతి (స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పఞ్చధా। సప్తధా నవధా చైవ పునశ్చైకాదశస్మృత ఇత్యాది) ఆత్మనో నిరవయవస్య త్రేధాపఞ్చధా సప్తధేత్యాదివిభాగాయోగాత్ సఙ్కల్పపరిగృహీతానేకవిధశరీరో భవతీత్యర్థః ఏవం మోక్షసాధనభూతోపాసనప్రకారముపదిశ్య- తాదృశోపాసననిష్పత్తౌ అన్తఃకరణస్యోపాసనోత్పత్తిప్రతిబన్ధకపాపరాహిత్యమపేక్షితం తచ్చ రాజసతామసాహారసేవినాం న సమ్భవతి- అపి తు తద్వివిక్తసాత్త్వికాహారసేవినాం భవేదిత్యుపాసకస్య సాత్త్వికాహారసేవైవ భవేదిత్యుపదిశతి (ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిః సత్త్వశుద్ధౌ ధ్రువా స్మృతిః। స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్ష ఇతి) ఆహారశుద్ధౌ- సాత్త్వికాహారసేవనే సతి సత్త్వస్య - అన్తఃకరణస్య శుద్ధిః - నైర్మల్యం భవతి. తన్నైర్మల్యే సతి ధ్రువస్మృతిః- అవిచ్ఛిన్నస్మృతిసన్తానరూపధ్యానం సిధ్యతి ధ్రువస్మృతిలమ్భే- తల్లాభే సతి దుర్మోచతయా గ్రన్థిశబ్దవాచ్యానామవిద్యారాగాదీనాం మోక్షో భవతీత్యర్థః అత్ర స్మృతిలమ్భ ఏవ సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్ష ఇత్యుక్త్యా స్మృత్యనన్తరభావినా స్మృతివిలక్షణేన దర్శనేన న మోక్షః- అపి తు దర్శనసమానాకారస్మృతిసన్తానేనైవ తతశ్చ * స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నిత్యత్ర పశ్యన్నిత్యాదిశబ్దా దర్శనసమానాకారోపాసనపరాః, ప్రకరణాన్తరస్థాః * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాదిశబ్దాశ్చ దర్శనసమానాకారధ్యానపరా, ఇతి సూచితం భవతి. శాస్త్రార్థమశేషత ఉక్త్వా ఆఖ్యాయికాముపసంహరతి శ్రుతిః (తస్మై మృదితకషాయాయ తమసః పారం దర్శయతి భగవాన్ సనత్కుమారః) ఏవం శుద్ధాన్తఃకరణాయ నారదాయ భగవాన్ సనత్కుమారః సంసారస్య తమసవర్ణానుష్ఠితోపాసనగోచరం పరమాత్మానం స్పష్టముపాదిక్షదిత్యర్థః అత్ర నామాదిషు బ్రహ్మత్వేనోపదిష్టేష్వపి తత్ర బ్రహ్మత్వస్యానభ్యుపగమాత్ ప్రశ్నస్యాదితశ్చాయుక్తత్వం శిష్యస్య పరిశుద్ధాన్తఃకరణతయా ఉపదేశయోగ్యతాం పరీక్ష్యైవ ఉపదిష్టానీత్యర్థః. (తం స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే తం స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే) స్పష్టోర్థః ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా ఏతద్విషయమధికరణముపన్యస్యతే- అత్ర ముక్తస్య దేహేన్ద్రియాణి సన్తి- న సన్తీతి విచారః- * అభావం బాదరిరాహ హ్యేవం శరీరేన్ద్రియాణామభావం బాదరిరాచార్యో మన్యతే- * న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తీత్యేవం శ్రుతిరాహేత్యర్థః * భావం జైమినిర్వికల్పామననాత్. ముక్తస్య దేహేన్ద్రియాదిసద్భావం జైమినిరాచార్యో మన్యతే. కుతః వికల్పామననాత్- వివిధః కల్పః- వికల్పః వైవిధ్యమిత్యర్థః * స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పఞ్చధా సప్తధేత్యాది శ్రుతేః ఆత్మన ఏకస్యాచ్ఛేద్యస్యానేకధాభావాసమ్భవాత్ త్రిధాభావాదయశ్శరీరనిబన్ధనా ఇత్యవగమ్యతే అశరీరత్వవచనం తు కర్మకృతశరీరాభావపరం * ద్వాదశాహవదుభయవిధం బాదరాయణోఽతః * సఙ్కల్పాదేవేతి పూర్వనిర్దిష్టస్సఙ్కల్పోఽతశ్శబ్దేన పరామృశ్యతే అతః- సఙ్కల్పవశాదేవ ముక్తస్య సశరీరత్వాశరీరత్వలక్షణవిధాద్వయముపపన్నం సఙ్కల్పవశాత్సశరీరోఽశరీరశ్చ భవతీతి భగవాన్ బాదరాయణో మన్యత ఇత్యర్థః. ద్వాదశాహవత్ -యథా * ద్వాదశాహమృద్ధికామా ఉపేయుః * ద్వాదశాహేన ప్రజాకామం యాజయేదితి ఉపైతియజతిచోదనాభ్యాం ద్వాదశాహస్య సత్రత్వాహీనత్వరూపవిధాద్వయవత్త్వం- ఏవమిత్యర్థః. * తన్వభావే సన్ధ్యవదుపపత్తేః ముక్తస్య స్వతనుప్రభృతిభోగోపకరణసృష్టిసఙ్కల్పాభావే స్వప్నే పరమాత్మసృష్టైర్భోగోపకరణైర్యథా భోగాన్ భుఙ్క్తే- ఏవం ముక్తస్యాసఙ్కల్పేఽపి పరమాత్మసృష్టైర్భోగోపకరణైర్భోగాననుభవతి * భావే జాగ్రద్వత్. ముక్తస్య స్వభోగోపకరణతనుభవనాదిసృష్టిసఙ్కల్పసత్త్వే యథా జాగ్రత్పురుషః స్వార్జితైర్భోగోపకరణైర్భోగాననుభవతి- ఏవం ముక్తోఽపి స్వసఙ్కల్పసృష్టైర్భోగోపకరణైర్భోగాననుభవతి నన్వణుపరిమాణస్య జీవస్య కథమనేకశరీరేష్వాత్మాభిమానసమ్భవః- తత్రాహ- * ప్రదీపవదావేశస్తథా హి దర్శయతి యథా ప్రదీపస్యైకదేశస్థితస్య స్వప్రభయా దేశాన్తరవ్యాప్తిః- ఏవమేకదేశస్థితస్యాత్మనః ధర్మభూతజ్ఞానాదహమిత్యాత్మాభిమానానుగుణా సర్వదేశేషు వ్యాప్తిరుపపద్యతే. తథా హి దర్శయతి శ్రుతిః * వాలాగ్రశతభాగస్య శతధా కల్పితస్య చ। భాగో జీవస్స విజ్ఞేయస్స చానన్త్యాయ కల్పత ఇతి. ఆనన్త్యాయ- ధర్మభూతజ్ఞానకృతానన్త్యాయేత్యర్థః. ఇయాంస్తు విశేషః- బద్ధస్య కర్మాధీనశ్శరీరపరిగ్రహః - ముక్తస్య స్వేచ్ఛాయత్త ఇతి. నను * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమితి ముక్తస్య జ్ఞానాభావప్రతిపాదనాత్ కథమనేకశరీరేష్వాత్మాభిమానానుగుణజ్ఞానవ్యాప్తిః త

త్రాహ- *స్వాప్యయసమ్పత్త్యోరన్యతరాపేక్షమావిష్కృతంహి * న బాహ్యం కించన వేద ఇతి జ్ఞానాభావశ్రుతేః సుషుప్తిమరణాన్యతరవిషయత్వాత్, సుషుప్తిమరణయోర్నిష్ప్రత్యూహత్వస్య *నాహఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాతి * విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవాను వినశ్యతీతి శ్రుతిభ్యామావిష్కృతత్వాత్, అనువినశ్యతి- నపశ్యతీత్యర్థః ముక్తస్య * మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమత ఇతి సార్వజ్ఞ్యస్యావిష్కృతత్వాచ్చేతిస్థితం తథా సమన్వయాధ్యాయే *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమా [illegible] సో భూమా ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టో జీవఏవ- ప్రాణాద్భూయోఽస్తి భగవః ప్రాణాద్భూయ ఇతి ప్రశ్నస్యహా, ఽదో వావ ప్రాణాద్భూయ ఇతి ప్రతివచనస్యవా, అదర్శనేన ప్రక్రాన్తాత్మోపదేశస్యప్రాణ ఏవ పర్యవసానాత్ అతశ్చ సత్యపి బ్రహ్మలిఙ్గాని తత్రైవ యథాకథంచిద్యోజయితవ్యానీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * భూమా సమ్ప్రసాదాదధ్యుపదేశాత్ భూమా పరమాత్మా- సమ్ప్రసాదాత్- జీవాదధికత్వేన తస్యోపదేశాత్. * ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయేత్యత్ర సమ్ప్రసాదశబ్దస్య జీవే ప్రయుక్తత్వాత్ సమ్ప్రసాదః- జీవః *ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతీతి సత్యాతివాదినః ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవాతివాద్యపేక్షయా తుశబ్దేనాధికత్వేనోపదిశ్యమానతయా అతివదననిమిత్తస్య సత్యశబ్దనిర్దిష్టస్య ప్రా[illegible]త్వప్రతీతేర్న ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టో జీవో భూమా * ధర్మోపపత్తేశ్చ స్వే మహిమ్ని ప్రతిష్ఠితః* స ఏవేదమిత్యాదిభిః ప్రతిపాదితస్వమహిమప్రతిష్ఠత్వసర్వాత్మకత్వాదిధర్మాణాం, * ఆత్మతః ప్రాణ ఆత్మత ఆశేత్యాదివాక్యసన్దర్భప్రతిపాదితప్రాణశబ్దితజీవప్రభృతిసకలప్రపఞ్చోపాదానత్వస్య, ప్రాణశబ్దే జీవేఽసమ్భవాచ్చ భూమా పరమాత్మేతిస్థితం ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశఖణ్డభాష్యమ్

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే సప్తమప్రపాఠకభాష్యమ్.

క్షేమాయయః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారం,
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః

— ౧ —

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

అష్టమః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— అథయదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తద న్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి॥ ౧

శం.— యద్యపి దిగ్దేశకాలాదిభేదశూన్యం బ్రహ్మ సదేకమేవాద్వితీయ మాత్మైవేదం సర్వ [illegible] తథాపీహ మన్ద బుద్ధీనాం [illegible] ఆనన్ద [illegible] [illegible] ౧

ఆ.— [illegible] ... వత్. తస్యదిగాద్యనవచ్ఛిన్నత్వే హేతుమాహ (అద్వయమితి) [illegible] కిమిత్యస్య థోపదిశ్యతే- తత్రాహ (సన్మార్గస్థా ఇతి) అధ్యాయతాత్పర్యం సఙ్క్షేపత స్తదాద్యాం దర్శయిత్వా శ్రుత్యక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) ఉత్తమబుద్ధీన్ప్రతి నిర్విశేష బ్రహ్మోపదేశానన్తరం మన్దబుద్ధీన్ ప్రతి సవిశేషముపదిశ్యతే బ్రహ్మేత్యర్థః తత్రతావదుపాస్యాయతనం నిర్దిశతి (యదిదమితి) హృదయపుణ్డరీకస్య వేశ్మసాదృశ్యే హేతుమాహ (ద్వారపాలాదీతి) * తస్తనహావా [illegible] దేవానుపయన్ఇత్యాది శ్రుతేరుక్తః

ఉ.— తం చేద్బ్రూయుర్యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః కిం తదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యం యద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి. ౨

హేతునిర్దేశః తస్యాశ్రయం దర్శయతి (అస్మిన్నితి) శరీరస్య [illegible] పురత్వం దృష్టాన్తేన సాధయతి (రాజ్ఞ ఇతి) తత్రోక్తవేశ్మదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (పురే చేతి) కథం పునస్సర్వ [illegible] బ్రహ్మణో [illegible] వేశ్మ [illegible] త్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) నను సంసారిణో బ్రహ్మత్వం [illegible] తేన స్వాధీనత్వం [illegible] తదసమ్భవాత్ [illegible] తత్రోపలబ్ధిః - అత ఆహ (అస్మిన్నితి) బ్రహ్మణో జీవాత్మనా [illegible] పూర్వోక్తమవిరుద్ధమిత్యాహ (తస్మాదితి) అన్తరాకాశస్యాత్యల్పతరత్వే హేతుమాహ (వేశ్మన ఇతి) ఆకాశశబ్దస్య [illegible] ఆకాశవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (ఆకాశాఖ్యమితి) కథం వాక్యశేషే ప్యాకాశశబ్దో బ్రహ్మణి వర్తతే తత్రాహ (ఆకాశ ఇవేతి) తస్మిన్ యదన్తః - తదాశ్రయేణ సహాన్వేష్టవ్యం తస్మిన్వా - స్వమహిమ్ని యదన్తః - తదాకాశాఖ్యం బ్రహ్మ తదన్వేష్టవ్యం తస్మిన్వా - హృదయపుణ్డరీకాదచ్ఛిన్నే నభసి యదన్తః - ఆకాశాఖ్యం బ్రహ్మ తదన్వేష్టవ్యమితి యోజనా. ౧

టీ.— దహరవిద్యా ప్రస్తూయతే (అథ యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ) విద్యాన్తరాదస్యాః ప్రదర్శనార్థో యమథశబ్దః ఉపాస్యతయా సన్నిహితస్య పరబ్రహ్మణః స్థానతయా నవద్వారాదిమత్త్వాదినా చ పురశబ్దితే అస్మిన్ - శరీరే పుణ్డరీకాకారమల్పం హృదయాఖ్యం పరస్య బ్రహ్మణో వేశ్మేత్యర్థః (దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) అస్మిన్ - వేశ్మన్యన్తః దహరః - సూక్ష్మః ఆకాశః అత్ర యదితి ప్రథమాన్తయచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః అస్మిన్ యో దహర ఆకాశ ఇత్యర్థః తస్మిన్ యదన్తరిత్యత్రాన్తశ్శబ్దోఽన్తర్వర్తిపరః. తచ్ఛబ్దశ్చాధ్యాహర్తవ్యః. తతశ్చాయమర్థః - అస్మిన్ దహరపుణ్డరీకే యో దహర ఆకాశః, తదన్తర్వర్తి చ యత్, - తదుభయం శ్రవణమననాభ్యామవగన్తవ్యం ధ్యాతవ్యం చేతి తదన్వేష్టవ్యమిత్యత్ర తదితి నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశో లిఙ్గసామాన్యవివక్షయా ద్రష్టవ్యః యద్వా - దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి పుల్లిఙ్గయచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః - అస్మిన్ దహర ఆకాశః, తదన్తర్వర్తి, చ యదితి యచ్ఛబ్దేనైవ ✻ నపుంసకమనపుంసకేనైకవచ్చాస్యాన్యతరస్యామితి తన్నపుంసకైకశేషవద్భావేనైకేనైవ [illegible] పరామర్శసమ్భవాత్ తదన్వేష్టవ్యమితి వాక్యే తచ్ఛబ్దేఽపి నపుంసకైకశేషసమ్భవాత్ ఏకేనైవ తచ్ఛబ్దేన ద్వయోరపి పరామర్శః తతశ్చానేన వాక్యేన దహరాకాశః, తదన్తర్వర్తి, చాన్వేష్టవ్యమిత్యుక్తం భవతి ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా ✻ యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మేత్యనూద్య తస్మిన్ దహరపుణ్డరీకవేశ్మని యో దహర ఆకాశః, యచ్చ తదన్తర్వర్తి, - తదుభయమన్వేష్టవ్యముపాసితవ్యమితి అత్ర చాకాశశబ్దః [illegible] ప్రకాశత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా పరమాత్మపరః తత్ర చ హేతురుత్తరత్ర వక్ష్యతే నచ తదన్తర్వర్తిన ఏవాన్వేష్టవ్యత్వే ప్రతీయమానే దహరాకాశశబ్దితస్యాపి అన్వేష్టవ్యతాసిద్ధ్యర్థమేతావాన్ క్లేశః కిమర్థమాశ్రీయత ఇతి వాచ్యం [illegible] రాత్రోభవతీత్యత్ర పృష్ఠగతసర్వతో విధ్యాభిప్రాయపృష్టవిధివత్ దహరాకాశాన్తర్వర్తిన్యోనగుణజాలోపాసనస్య దహరాకాశోపాసనమన్తరేణాసమ్భవేనాక్షేపాదేవ దహరాకాశోపాసనస్యాపి సిద్ధతయా - యత్తచ్ఛబ్దయోర్నపుంసకైకశేషైకవద్భావచశబ్దాధ్యాహారక్లేశానుభవోఽనర్థక ఇతి వాచ్యం - ✻ అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాన్ ఇత్యుపసంహారే కాంభయోపాసనవచనానుసారేణాస్యానుభోక్తవ్యత్వాత్ న చ తదేవ వాక్యం దహరాకాశతదన్తర్వర్తి [illegible] భయోపాసనవిధిపరమస్త్వితి వాచ్యం - ప్రక్రమస్థం విస్పష్టతయా ప్రత్యయయుక్తం వాక్యం విహాయ శౌపసంహారికస్య విస్పష్టవిధిప్రత్యయశూన్యస్య యచ్ఛబ్దయుక్తస్య విధిత్వకల్పనానౌచిత్యాత్, తస్య విధిత్వకల్పనాయామప్యనువాదరూపస్యాస్య వాక్యస్య తదనుసారేణోభయోపాసనపరత్వస్యాశ్రయణీయతయా నపుంసకైకశేషాదిక్లేశస్యాశ్రయణీయత్వాత్, ఇతి ఇతిశబ్దో వాక్యసమాప్తౌ అథవా - ఇతీత్యస్యానన్తరమాచార్యో బ్రూయాదిత్యధ్యాహారః ౧

శం.— తం చేత్ - ఏవముక్తవన్తమాచార్యం యది బ్రూయుః - అన్తేవాసినశ్చోదయేయుః కథం యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే పరిచ్ఛిన్నే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ - తతోఽప్యన్తరల్పతర ఏవాకాశః పుణ్డరీకవేశ్మనితావతి [illegible] స్యాత్ - కిం తతోఽల్పతరే శేయద్భవేదిత్యాహుః (దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః కిం తదత్ర విద్యతే) న కించన విద్యత ఇత్యభిప్రాయః. యది నామ బదరమాత్రం కిమపి విద్యతే - కిం తస్యాన్వేషణేన విజిజ్ఞాసనేన వా ఫలం విజిజ్ఞాసితుస్స్యాత్. అతో యత్తత్రాన్వేష్టవ్యం విజిజ్ఞాసితవ్యం వా - న తేన ప్రయోజనం ౨

ఆ.— దహరోఽస్మిన్నిత్యాదివాక్యస్య యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వా చోద్యముత్థాపయతి (తం చేదితి) తదేవ చోద్యమాకాఙ్క్షాద్వారా వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) భవతు పరిచ్ఛిన్నే శరీరే పుణ్డరీకాకారస్య హృదయస్యాల్పత్వం, తదన్తర్వర్తినశ్చాకాశస్య తతోఽల్పతరత్వం, - తథాపి ప్రకృతే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పుణ్డరీక ఏవేతి) కింశబ్దస్య ప్రశ్నవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (న కించనేతి) హృదయపుణ్డరీకాన్తర్వర్తినమాకాశముపేత్యాద్యం దూషయతి (యది నామేతి) ఫలానుపలమ్భాఽతశ్శబ్దార్థః తత్రేతి - అన్తర్వర్త్యాకాశోక్తిః ౨

టీ.— (తం చేద్బ్రూయుర్యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః కిం తదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యమిత్యాది) ఏవముక్తవన్తమాచార్యం స్వల్పహృదయమధ్యవర్తితయాఽతిస్వల్పే కిం వావర్తితుమర్హతి - యదన్వేష్టవ్యం స్యాదితి దహరాకాశశబ్దితస్య బ్రహ్మత్వం, తదన్తర్వర్తితయా నిర్దిష్టస్య తద్గుణజాతత్వం, చాజానానా అన్తేవాసినో యది బ్రూయురిత్యర్థః. కిం తదత్ర విద్యత ఇతి వాక్యం సర్వాన్తరస్య ప

ఉ.— స బ్రూయాన్నాస్య జరయైతజ్జీర్యతి న వధేనాస్య హన్యత ఏతత్సత్యం బ్రహ్మపురమస్మిన్కామాః సమాహితా ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పో యథా హ్యేవేహ ప్రజా అన్వావిశన్తి యథానుశాసనం యం యమన్తమభికామా భవన్తి యం జనపదం యం క్షేత్రభాగం తం తమేవోపజీవన్తి. ౫

స్య స్ఫుటాద్యాకాశవైలక్షణ్యేన స్వతో ధారకత్వం. తథాపి తస్య దేహజరాప్రధ్వంసాభ్యాం జరాప్రధ్వంసత్వాత్ యావద్గృహస్యాగారధారణానుకూలం బలం తావత్పర్యన్తమేవ దహరాకాశస్య తద్ధారణం స్వాభావికబలతో దేహవిపదస్య సర్వస్య ధారకః పర్యవస్యతీతి ఆశఙ్కితానాం శిష్యాణామభిప్రాయః ౪

శం.— ఏవముక్తవద్భిశ్చోదితః సన్ ఆచార్యో బ్రూయాత్తన్మతిమపనయన్. కథం? అస్య దేహస్య జరయైతత్ యథోక్తమన్తరాకాశాఖ్యం బ్రహ్మ యస్మిన్సర్వం సమాహితం న జీర్యతి దేహవన్న విక్రియత ఇత్యర్థః. న చాస్య వధేన శస్త్రాదిఘాతేనైతద్ధన్యతే. యథాకాశం కిముత తతోఽపి సూక్ష్మతరమశబ్దమస్పర్శం బ్రహ్మ దేహేన్ద్రియాదిదోషైర్న స్పృశ్యత ఇత్యర్థః. కథం దేహేన్ద్రియాదిదోషైర్న స్పృశ్యత ఇత్యేతదస్మిన్నవసరే వక్తవ్యం ప్రాప్తం. తత్ప్రకృతవ్యాసఙ్గో మా భూదితి నోచ్యతే. ఇన్ద్రవిరోచనాఖ్యాయికాయాముపరిష్టాద్వక్ష్యామ ఇతి. ఏతత్సత్యం అవితథం బ్రహ్మపురం. బ్రహ్మైవ పురం బ్రహ్మపురం. శరీరాఖ్యం తు బ్రహ్మపురం బ్రహ్మోపలబ్ధ్యధిష్ఠానత్వాత్ తదనృతమేవ. "వాచారమ్భణం వికారో నామధేయ"మితి శ్రుతేః. తస్మిన్కార్యేఽనృతేఽపి దేహాఖ్యే బ్రహ్మోపలబ్ధ్యధిష్ఠానే బ్రహ్మపురముపచారతో వ్యపదేశః. సత్యం తు బ్రహ్మపురమేతదేవ బ్రహ్మ సర్వవ్యవహారాస్పదత్వాత్. అతోఽస్మిన్పుణ్డరీకోపలక్షితే బ్రహ్మపురే సర్వే కామా యే బహిర్వస్తుభిః ప్రార్థ్యన్తే తేఽస్మిన్నేవ స్వాత్మని సమాహితాః. అతస్తత్ప్రాప్త్యుపాయమేవానుతిష్ఠత. బాహ్యకామవిషయతృష్ణాం త్యజతేత్యభిప్రాయః. ఏష ఆత్మా భవతాం స్వరూపం శృణు తస్య లక్షణం. అపహతపాప్మా అపహతః పాప్మా ధర్మాధర్మాఖ్యో యస్య సోఽయమపహతపాప్మా. తథా విజరః విగతజరః విమృత్యుశ్చ. తదుక్తం పూర్వమేవ "న వధేనాస్య హన్యత" ఇతి. కిమర్థం పునరుచ్యతే? యద్యపి దేహసమ్బన్ధిన్యౌ జరామృత్యూ తయోర్నాభ్యుపగమ్యతే. అన్యథాపి సమ్బన్ధస్తస్య స్యాదిత్యాశఙ్కానివృత్త్యర్థం. విశోకః విగతశోకః. శోకో నామ ఇష్టాదివియోగనిమిత్తో మానసః సన్తాపః. విజిఘత్సః విగతాశనేచ్ఛః. అపిపాసః అపానేచ్ఛః. నను అపహతపాప్మత్వేన జరాదయశ్శోకాన్తాః ప్రతిషిద్ధా ఏవ భవన్తి. కారణప్రతిషేధాత్ ధర్మాధర్మకార్యా హి తే ఇతి. జరాదిప్రతిషేధేన వా ధర్మాధర్మయోః కార్యాభావే విద్యమానయోరప్యసత్సమత్వమితి పృథక్ప్రతిషేధోఽనర్థకః స్యాదితి. సత్యమేవం. తథాపి ధర్మకార్యాణామనన్తవ్యతిరేకేణ స్వాభావికానన్దోఽయమేవ స్యాదితి "విజ్ఞానమానన్ద"మితి శ్రుతేః. తథా అధర్మకార్యజరాదివ్యతిరేకేణాపి జరాదిదుఃఖస్వరూపం స్వాభావికం స్యాదిత్యాశఙ్క్యేత. అతో యుక్తస్తన్నివృత్తయే జరాదీనాం ధర్మాధర్మాభ్యాం పృథక్ప్రతిషేధః. జరాదిగ్రహణం సర్వదుఃఖోపలక్షణార్థం. పాపనిమిత్తానాం తు దుఃఖానామానన్త్యాత్ ప్రత్యేకం చ తత్ప్రతిషేధస్యాశక్యత్వాత్. సర్వదుఃఖప్రతిషేధార్థం యుక్తమేవాపహతపాప్మత్వవచనం. సత్యాః అవితథాః కామా యస్య సోఽయం సత్యకామః. వితథా హి సంసారిణాం కామాః. ఈశ్వరస్య తద్విపరీతాః. తథా కామహేతవస్సఙ్కల్పా అపి సత్యా యస్య స సత్యసఙ్కల్పః. సఙ్కల్పాః కామాశ్చ శుద్ధసత్త్వోపాధినిమిత్తా ఈశ్వరస్య, చిత్రగువత్. న స్వతః. "నేతి నేతీ"త్యుక్తత్వాత్. యథోక్తలక్షణ ఆత్మా నిత్యమేవాగురుభిర్యః శాస్త్రతః సంవేద్యతయా స్వారాజ్యకామైః స చేన్న విజ్ఞాయతే. కో దోషః స్యాదితి శృణు తత్ర దోషం దృష్టాన్తేన. యథా హ్యేవేహ లోకే ప్రజా అన్వావిశన్తి అనువర్తన్తే యథానుశాసనం యద్యదేవ రాజా అన్యం చాపి నియుఙ్క్తే తస్య స్వామినో యథా యథానుశాసనం తథా తథాఽన్వావిశన్తి. కిం. యం యమన్తం ప్రత్యన్తం జనపదం క్షేత్రభాగం చాభికామాః అర్థినో భవన్త్యాత్మబుద్ధ్యనురూపం తం తమేవ చ ప్రత్యన్తాదిముపజీవన్తీతి. ౫

ఆ.— కథయా ప్రకారేణాత్మా హ్యస్య విషయా ఇతి శిష్యమతిరపనేయేతి ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) దేహాదివిక్రియయా బ్రహ్మణో న విక్రియాస్తీత్యేతదేతైర్యుక్తికన్యాయేన సాధయతి (న చైతదితి) దేహాదిసమ్బన్ధాత్మైక్యనస్తితం చాప్రతీహ. దోషైరసంస్పృష్టమిత్యయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) ప్రకృతా దహరోపాసనా. తత్ర వ్యాసఙ్గః విశ్లేషః. యది దేహాదిదోషైరసంస్పృష్టత్వం బ్రహ్మణో నోచ్యతే. తర్హి తదవివక్షితమేవ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇన్ద్రేతి) నాస్యేత్యాదినోక్తార్థే హేతుమాహ (ఏతదితి) కథం యథోక్తం బ్రహ్మ పురమవితథం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మైవేతి) సప్తమ్యాశ్చ సామానాధికరణ్యాదుక్తసమాసనిద్ధిరిత్యర్థః. కథం తర్హి శరీరం బ్రహ్మపురమిత్యుక్తం. అత ఆహ (శరీరాఖ్యం త్వితి) తదేవ స్ఫుటయితుం శరీరస్య మిథ్యాత్వం సప్రమాణం దర్శయతి (తత్త్విత్తి) అథ మిథ్యాభూతస్య తస్య కథం బ్రహ్మపురత్వం అత ఆహ (తస్మిన్కార్య ఇతి) కిం చ వ్యావహారికసత్యమిదం శరీరం. తద్యుక్తమనృతస్యాపి బ్రహ్మోపలబ్ధ్యధిష్ఠానస్య బ్రహ్మపురత్వమిత్యాహ (వ్యావహారికమితి) బ్రహ్మ తు పరమార్థసత్యం. అతస్తదేవ సత్యముక్తం బ్రహ్మపురమిత్యాహ (సత్యం త్వితి) బ్రహ్మణస్సత్యత్వేఽపి పురత్వాయోగాత్కుతో బ్రహ్మపురత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వవ్యవహారేతి) దహరాకాశస్యాల్పత్వం వినాశిత్వమిత్యాశఙ్కితం దోషం పరిహృత్యోపాస్యత్వసిద్ధ్యర్థం పాతనికాం కరోతి (అత ఇతి) అస్మిన్సర్వకామసమాధానైఫలితముపాసనముపదిశతి (అతస్తదితి) యథోక్తదహరాకాశే కీదృగుపాసనం కర్తవ్యమిత్యపేక్షాయామాహ బ్రహేణేత్యాహ (ఏష ఇతి) పునరుక్తిం శఙ్కతే (తదుక్తమితి) తాం పరిహరతి (యద్యపీతి) అన్యథా దేహాసమ్బన్ధం వినా. స్వభావతోఽపీత్యర్థః. నివృత్త్యర్థం పునరుచ్యత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రకారాన్తరేణ పునరుక్తిం చోదయతి (నన్వితి) శోకస్యాన్తః కిం చి

స్వ్యవధాయపిపాసారహితమస్తి- తేజోహానాః. తేషాం జరాదీనామపహతపాప్మత్వేన ప్రతిషిద్ధత్వే హేతుమాహ (కారణేతి) కథం ధర్మాధర్మప్రతిషేధేన జరాదినివారణప్రతిషేధః- తత్రాహ (ధర్మేతి) ఇతి- పృథక్ప్రతిషేధోఽనర్థకస్స్యాదితి సమ్యక్ జరాదిప్రతిషేధస్యార్థవత్త్వమఙ్గీకృత్య ధర్మాదిప్రతిషేధస్య [illegible] అపునరుక్తిమాహ (జరాదీతి) ధర్మాదేర్జరాదేర్యాని షేధాదితరని [illegible] నిత్యతీవ్యఙ్గీకరోతి (సత్యమేవమితి) తర్హి కిమిత్యపహతపాప్మత్వోక్త్యా జరాదినివృత్తిరిత్యాశఙ్క్యతే- తత్రాహ (తథాపీతి) తథాపి దుఃఖాదిప్రతిషిద్ధే కిమితి జరాదిప్రతిషిధ్యతే- తత్రాహ (జరాదీతి) యత్తు కార్యాణామపేక్షతో రపేక్షత్వాత్ ధర్మాధర్మౌ [illegible] వివక్షితౌ అపహతపాప్మేతి నపృథగ్వక్తవ్యమితి- తత్రాహ (పాప్మమిత్యాదినా) ఈశ్వరస్యాసత్కార్యాత్వం సాధయతి (విరజాదీతి) యథేశ్వరస్యావిజిఘత్సాదేః కామాః- తథా సఙ్కల్పాశ్చేత్యాహ (తథేతి) అభావరూపాణాం ధర్మాణామద్వైతార్థత్వేన [illegible] ధర్మాస్సన్ [illegible] యత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యసఙ్కల్ప ఇతి) శుద్ధసత్త్వం - రజస్తమోభ్యామస్పృష్టం త్రిగుణమయం [illegible] తస్మిన్ త్రిగుణమయం [illegible] ఆస్వాధారభూతానాం సఙ్కల్పాదీనామీశ్వరవిశేషణత్వేన దృష్టాన్తమాహ (విశుద్ధసత్త్వేతి) యథాచిత్రా గావో [illegible] విశేషణం- అథ బ్రహ్మణో [illegible] యదైశ్వర్యః [illegible] కామాదయో బ్రహ్మణి [illegible] తేషు విపశ్చిత్త్వాదిత్యాహ (సఙ్కల్పేతి) వాక్యాన్తరమవతారయితుం [illegible] (యదిదమితి) జ్ఞానప్రకారం [illegible] ప్రవర్తన ప్రదర్శనపూర్వకం దర్శయతి (గురుశ్చేతి) ప్రశ్నపూర్వకం యథాహి త్వాదివాక్యమాహ (సచేతి) ఆకాశాత్మాపరిజ్ఞానే- అత్రైవ పరామృష్టం అతో రోద్ధమర్థం యథా హ్యవేత్య నేనదృష్టాన్తే నపర్యయిత్వానాక్యార్థం [illegible] యతి (యథేతి) ఉయముద్దం ప్రశ్నపూర్వకమన్వచష్టే (కిమిత్యాదినా) ౫౭

రం — (స బ్రూయాత్) ఆచార్యస్సప్రతివక్తి (న [illegible] [illegible]) భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణభోక్తృవర్గాదిశాలితయా పురమివపర్యవసితమిదం హార్దాకాశాఖ్యం బ్రహ్మ- [illegible] భోగోపకారకం యథా పురంభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానాదీనాం స్వామినో ధారణం- [illegible] భోగోపకారకం- తథేత్యర్థః ననుస్వతో ధారకత్వేపితద్దేహాన్తర్వర్తిత్వాత్ [illegible] జరానాశానువిధాయిత్వాభావస్స్యాదితి [illegible] బీజం పరిహరతి (ఏతత్సత్యమితి) సత్యం- నిర్వికారమిత్యర్థః అతఏవ దేహజరామరణనాశాది జరామరణకమిత్యర్థః యద్వా- అథయత్సత్యమిత్యస్మిన్ ప్రకరణేవక్ష్యమాణసత్యం [illegible] పవర్తితం [illegible] యథాకథంచిద్ఘటాకాశాదివిలక్షణాధారఇత్యర్థః. కేచిత్తు * అస్మింశ్చేదిదం బ్రహ్మపురే [illegible] ప్రశ్నవాక్యే బ్రహ్మపురశబ్దేన బ్రహ్మరూపపురత్వాద్దహరాకాశ ఏవోచ్యతే * యన్నైతజ్జరా వాప్నోతీత్యేవపాఠః తత్రచ పాతే పితస్యశరీరస్య జరా- ఏతజ్జరా యదాదహరాకాశం ప్రాప్నోతి, తద్ధ్వంసేనధ్వంసతే వా- [illegible] సతు బ్రహ్మపురశబ్దే [illegible] శరీరపరం [illegible] ఏవం మధ్యే ప్రసక్తమాక్షేపం పరిహృత్య * కింతదత్రవిద్యతేఇతి [illegible] విశేషజిజ్ఞాసాం శమయతి (అస్మిన్కామాస్సమాహితాః) కామ్యన్త ఇతి కామాః- కల్యాణగుణాః. కోదహరాకాశః, సచ [illegible] (ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో [illegible] సత్యసఙ్కల్పః) ఉక్తంచ [illegible] * దహరాకాశస్యకామ్యభూతకల్యాణగుణవిశిష్టత్వం చ * [illegible] అపహతపాప్మేత్యాదినా సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యన్తేన స్పష్టీకృత్యేతి [illegible] జరామరణశోక [illegible] సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యర్థః పరమాత్మప్రకరణేహిపాపశబ్దస్సుకృతసాధారణః- * నసుకృతం నదుష్కృతం సర్వే పాప్మానోఽతోనివర్తన్తే ఇతి [illegible] పాపశబ్దప్రయోగాత్, * [illegible] పరమాత్మన ఇతిస్వరాదీనామపి [illegible] సాధనత్వాల్లక్షణ పాపశబ్దప్రవృత్తిసిద్ధేః దీకృతత్వేన పాపశబ్దవాచ్యత్వాచ్చ [illegible] అపహతపాప్మత్వం చ- అనన్యపరాహ్మత్వం. * నైనం సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతం సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్తే [illegible] అతస్మాదపహతపాప్మత్వం- అస్పృష్టపాప్మత్వమిత్యర్థః. అకృతకర్మాశ్లేషస్యసకలసాధారణత్వాల్లోక్యతే [illegible] పుణ్యపాపసజాతీయానికర్మాణి న [illegible] ఫలజననశక్తానీత్యర్థః కృతేపి [illegible] ఈశ్వరస్య [illegible] అపహతపాప్మత్వం [illegible] విషయస్యాపహతపాప్మత్వస్యాప్యయమేవార్థః. [illegible] ఈశ్వరస్య [illegible] ఇతి వ్యాసార్యైః * అన్నవన్నర్గ్యోపదేశాత్ [illegible] అతస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పః - అమోఘశక్తస్సత్యసఙ్కల్పశబ్దేనైవసిద్ధత్వాత్. [illegible] గుణమాత్రపరః- కతిపయగుణాన్తరాణాం [illegible] అతో భోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానరూపాణి [illegible] కామాస్సన్తీత్యుచ్యతే. * [illegible] నిత్యవిభూతివిశిష్టత్వం సత్యకామశబ్దార్థ ఇతి వ్యాసార్యైరుక్తం. వేదార్థసఙ్గ్రహేచాప్యకృత్యాప్యుక్తం * సత్యసఙ్కల్పః - అప్రతిహతసఙ్కల్ప ఇతి (యథా హ్యేవేహ ప్రజా అన్వావిశన్తి యథాఽనుశాసనం యం యమన్తమభికామా భవన్తి యం జనపదం యం క్షేత్రభాగం తం తమేవోపజీవన్తి) ఇహ- అస్మింల్లోకే ప్రజాః యథాఽనుశాసనం- రాజశాసనానుల్లఙ్ఘనేన రాజానమన్వావిశన్తి- అనుసరన్తీత్యర్థః అనుసృత్య కిం కుర్వన్తీత్యత్రాహ (యం యమన్తమభికామా భవన్తి) కర్మణః ఫలాపవర్గత్వాత్ ఫలమేవ- కర్మణోఽన్తః. యం యమన్తం- యద్యత్ఫలమభికామాః- అభ్యర్థినో భవన్తి. జనపదక్షేత్రాదికం వా కామయన్తే. తత్తత్ఫలం యథాశాసనమేవోపజీవన్తి. రాజశాసనానురోధేనైవ

ఉ.— § తద్యథేహ కర్మజితో లోకః క్షీయత ఏవమేవాముత్ర పుణ్యజితో లోకః క్షీయతే తద్య ఇహాత్మానమననువిద్య వ్రజన్త్యేతాగ్ంశ్చ సత్యాన్కామాగ్ంస్తేషాగ్ం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవత్యథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాగ్ంశ్చ సత్యాన్కామాగ్ంస్తేషాగ్ం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి... ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఇహలోకే యథోపజీవన్తి- తథా పరలోకే ఽపి పరతన్త్రా ఏవ భవన్తీతి భావః యద్వా - యం యమన్తమభికామా భవన్తి- తం తమిహ లోకే యథా ప్రజా అన్వావిశన్తి- లభన్తే తథా పరలోకేఽప్యుపజీవన్తీత్యర్థః అయమేవార్థో వ్యాసార్యైర్వర్ణితః ౫

శం — ఏవం దృష్టాన్తోఽస్వాతన్త్ర్యదోషం ప్రతి పుణ్యఫలోపభోగే- తథా క్షయో దృష్టాన్తః లక్ష్యం ప్రతి (తద్యథేహేత్యాదిః) తత్- తత్రేహ- లోకే తా సా సేవ స్వామ్యనుశాసనానువర్తినీనాం ప్రజానాం సేవాదిజితో లోకః పరాధీనోపభోగః క్షీయతే - అన్తవాన్భవతి అథేదానీం శాస్త్రార్థకముపసంహరతి- ఏవమేవాముత్రాగ్నిహోత్రాదిపుణ్యజితో లోకః పరాధీనోపభోగః క్షీయత ఏవేతి ఉక్తో దోష ఏష ఇతి విషయం దర్శయతి (తద్య ఇత్యాదినా) తత్- తత్రేహ- అస్మిన్ లోకే జ్ఞానకర్మణోరధికృతా యోగ్యాః సన్త ఆత్మానం- యథోక్తలక్షణం శాస్త్రాచార్యోపదిష్టమననువిద్య- యథోపదేశమనుస్వాత్మసంవేద్యతామకృత్వా వ్రజన్తి- దేహాదస్మాత్ప్రయన్తి. యే చ ఏతాంశ్చ- యథోక్తాన్ సత్యాన్ - సత్యసఙ్కల్పకార్యాంశ్చ స్వాత్మస్థాన్ కామాననననువిద్య వ్రజన్తి.- తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారితా - అస్వతన్త్రతా భవతి యథా రాజానుశాసనానువర్తినీనాం ప్రజానామిత్యర్థః అథ యే- అన్వేషణేన ఇహాత్మానం - శాస్త్రాచార్యోపదిష్టమనువిద్య - స్వాత్మసంవేద్యతామాపాద్య వ్రజన్తి, యథోక్తాంశ్చ సత్యాన్కామాన్,- తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారితా భవతి రాజ్ఞ ఇవ సార్వభౌమస్యేహలోకే ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — ఉక్తదృష్టాన్తైకదేశవివక్షితమంశమనూద్య దృష్టాన్తాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (ఏష ఇతి) కేషామేష దోషో భవతీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (ఉక్తఇతి) కర్మసాధ్యస్య పారతన్త్ర్యం క్షయిష్ణుత్వం చ. జ్ఞానహీనకర్మసాధ్యవిషయబ్రహ్మోపాసకానామేష దోషో భవతీత్యుత్తరవాక్యమిత్యర్థః అవిదుషామేవాస్వాతన్త్ర్యదోషముక్త్వా విదుషాం స్వాతన్త్ర్యం కథయతి (అథేత్యాదినా) ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా

రం — ఏవం కర్మసాధ్యపరలోకేఽపి పారతన్త్ర్యముక్త్వా క్షయిష్ణుత్వమప్యాహ (తద్యథేహకర్మచితో లోకః క్షీయత ఏవమేవాముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయతే) రాజసేవాదికర్మణా చితః- అర్జితో లోకః యథా క్షీయతే - ఏవమేవాముత్ర పరలోకేఽపి పుణ్యచితః- పుణ్యసంపాదితో లోకః క్షీయత ఇత్యర్థః (తద్య ఇహాత్మానమననువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి) యత్పుణ్యకృత పాద్యే ఽపి పరలోకేఽపి పారతన్త్ర్యం క్షయిష్ణుత్వాదికం- తస్మాదుక్తమాత్మానం, ఏతానపహతపాప్మత్వాదీన్ సత్యాన్- నిత్యాన్ కామాన్ కల్యాణగుణాంశ్చాననువిద్య - అనుపాస్య పరలోకం వ్రజన్తి - తేషాం సర్వలోకకామచారాభావః. పారతన్త్ర్యమితి యావత్ (అథయ ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) యే త్వాత్మానమపహతపాప్మత్వాదీంశ్చ కామ్యమానాన్ కల్యాణగుణానుపాస్య పరలోకం వ్రజన్తి- తే బ్రహ్మవిభూతిభూతాన్స్వీకారలోకాననుభూయ యథాకామం తత్ర స్వాతన్త్ర్యమనుభవన్తీత్యర్థః. నను * అపహతపాప్మేత్యాదివాక్యే అపహతపాప్మత్వాదిధర్మాణాం స్వాతన్త్ర్యేణానుపస్థితానాం కథమేతానిత్యనేన పరామర్శః నచ గత్యభావే తేషామేవ పరామర్శ ఇతి వాచ్యం- మధ్యాస్యైహాస్తీతి వాక్యే నిర్దిష్టస్య * సర్వాణి భూతాని సర్వే చ కామా ఇతి బహువచనాన్తకామశబ్దేనానూదితస్య నిరతిశయభోగ్యత్వస్యైవ * అస్మిన్ కామాస్సమాహితాః * ఏతాంశ్చ సత్యాన్ కామానిత్యత్రాపి నిర్దేశో ఽస్త్వితి చేన్న - తథా సతి * అపహతపాప్మా విజర ఇత్యాద్యుపన్యాసస్య వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్, భోగ్యానాం నిత్యస్య భోగ్యత్వపరత్వే బహువచనాసఙ్గతేః, అపహతపాప్మత్వాదయ ఏవ * ఏతాంశ్చ సత్యాన్ కామానితి కామశబ్దేన నిర్దేశ్యాః భోగ్యత్వహేతుపితృలోకాదివిషయపరత్వే * సత్యా ఇతి కామానాం నిత్యత్వకథనావశ్యవాదితి సిద్ధం తతశ్చ * దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి ఆకాశశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మా- న భూతాకాశః,- తస్మిన్యదన్తరితి నిర్దిష్టమపహతపాప్మత్వాదిగుణజాతమిత్యేతానసన్నిధౌ పదిష్టం భవతి. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయమధికరణముపన్యస్యతే- అత్ర దహరాకాశో భూతాకాశః ఆకాశశబ్దస్య తత్రైవ ప్రసిద్ధేః, వ్యాపకే పరమాత్మని దహరత్వస్యాభావాచ్చ * తస్మిన్యదన్తరిత్యన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వనిర్దేశాచ్చ నహి పరమాత్మనస్స్వయమేవాన్వేష్టవ్యస్యాన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వం సమ్భవతి * యావాన్వా అయమిత్యాదినా నిర్దిశ్యమానభూతాకాశోపమేయత్వస్య * గగనం గగనాకారమిత్యాదివదభేదేఽప్యుపపత్తేః, నిరతిశయవిపులే పరమాత్మన్యపి పరిచ్ఛిన్నభూతాకాశోపమేయత్వస్యాస్వరసత్వాచ్చ భూతాకాశో దహరాకాశ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * దహర ఉత్తరేభ్యః దహరాకాశః పరమాత్మా- వాక్యశేషగతభూతాకాశోపమేయత్వసర్వాధారత్వనిరతిశయభోగ్యత్వనిరుపాధికాపహతపాప్మత్వాదిగుణానాం పరమాత్మవ్యతిరిక్తే భూతాకాశే అసమ్భ

---

§ కర్మచితోలోకః, పుణ్యచితోలోక, ఇతిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన పితృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే ౧

అథ యది మాతృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య మాతరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన మాతృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౨

వాత్, పరమాత్మనో౽పహతపాప్మత్వాదిలక్షణాన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వసమ్భవాచ్చ. నచ "గగనం గగనాకారమితివదభేదే౽ప్యుపమానోపమేయభావో౽స్త్వితి వాచ్యం - గగనం గగనాకారమిత్యాదావభేదే సాదృశ్యం నిబధ్నానమనన్వితత్వాదనుపమకత్వఫలకం సత్ అనన్వయాలఙ్కారరూపం నచైతథాసమ్భవతి- "యావాన్వా అయమాకాశ ఇతి వాక్యే బాహ్యాకాశస్య హార్దాకాశతారూపోపమానోపమేయతావచ్ఛేదకధర్మభేదసత్త్వేనానన్వయస్యాసమ్భవాత్ ఉపమానోపమేయతావచ్ఛేదకధర్మైక్యే హ్యనన్వయాలఙ్కారః- యథా "గగనం గగనాకారమిత్యాదౌ యచ్చోక్తమతివిపులస్య బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నాకాశోపమేయత్వం న సఙ్గచ్ఛత ఇతి- తన్న- అధికజవేన సవితరి ఋజువద్గచ్ఛతి సవితేతివన్న్యూనత్వనివృత్తిపరవచనవదస్యాప్యల్పత్వనివృత్త్యర్థతయా భూతాకాశసాదృశ్యకథనస్యోపపత్తేః యదుక్తమాకాశశబ్దస్య భూతాకాశే ప్రసిద్ధత్వాదితి- తత్రాహ- "ప్రసిద్ధేశ్చ "యదేష ఆకాశ ఆనన్దోనస్యాదిత్యాదౌ పరమాత్మన్యప్యాకాశశబ్దస్య ప్రసిద్ధత్వాత్ యదుక్తం పరమాత్మనో౽ల్పపరిమాణత్వం నోపపద్యత ఇతి- తత్రాహ - "అల్పశ్రుతేరితిచేత్తదుక్తం. శాణ్డిల్యవిద్యాయాం "నిచాయ్యత్వాదేవం వ్యోమవచ్చేతి సూత్రభాష్యేన ఉపాసనార్థం విపులస్యాల్పత్వోపదేశ ఉపపన్న ఇతి పూర్వమేవోక్తమిత్యర్థః తథా "ప్రదానవదేవ తదుక్తమిత్యత్ర "తద్య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్తీతి దహరాకాశోపాసనముక్త్వా "ఏతాంశ్చ సత్యాన్కామానితి అపహతపాప్మత్వాదిగుణానాముపాసనస్య పృథగామ్నానాదపహతపాప్మత్వాదిగుణోపాసనదశాయాం న ధర్మిస్వరూపం చిన్తనీయం. తతశ్చ ప్రథమం దహరాకాశాఖ్యం ధర్మిస్వరూపమనుసన్ధాయ తస్యాపహతపాప్మత్వవిజరత్వవిమృత్యుత్వవిశోకత్వవిజిఘత్సత్వాపిపాసత్వసత్యకామత్వసత్యసఙ్కల్పత్వరూపాః కామా ఇత్యేవం చిన్తనీయం - న తు అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సో౽పిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతి గుణాశ్రయస్య గుణిన౽పి చిన్తనమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- "ప్రదానవదేవ తదుక్తం. యద్యపి దహరాకాశ ఏవాపహతపాప్మత్వాదిగుణానాం గుణీ- స చ ప్రథమం చిన్తితః తథాపి స్వరూపమాత్రాత్ గుణవిశిష్టాకారస్య భిన్నత్వాత్, పృథక్త్వేన. "అస్మిన్కామాస్సమాహితా ఇతి బ్రహ్మణి కామానామాధారత్వముక్త్వా కే తే కామా ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం నిష్కృష్య అపహతపాప్మ[illegible]త్వా "అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యురితి విశిష్టవిశేష్యపర్యన్తతయా నిర్దేశాత్, అనేనైవాకారేణానుసన్ధానం కర్తవ్యమితి శ్రుతేరాశయః ఉన్నీయతే అతో వైశిష్ట్యానుసన్ధానాయ పునరావృత్య చిన్తనమప్యావర్తనీయం ప్రదానవత్ తదుక్తం సఙ్కర్షే "నానావా దేవతాపృథక్త్వాదితి తన్నామ్నా ప్రదానాధికరణమిత్యస్తి- తత్ర తథా తథా విధేష్టిః- యథా "ఇన్ద్రాయ రాజ్ఞే పురోడాశమేకాదశకపాలం నిర్వపేత్ ఇన్ద్రాయాధిరాజాయేన్ద్రాయ స్వరాజ్ఞ ఇతి త్రిపురోడాశా తేషాం పురోడాశానాముపర్యుపరి శ్రయణం, సర్వేషాం యుగపదవదానం, చ విహితం. తేషాం పూర్వార్ధాదవదానం ప్రకృతివత్కర్తుమశక్యం - తథాపి మధ్యాదవదానం కర్తుమశక్యం. పురోడాశానాం మధ్యే సకలప్రవేశాద్యుపాయేన మధ్యాదపి యుగపదవదానం గ్రాహ్యం ఏవం స్థితే ప్రదానమపి యుగపత్కర్తవ్యం- క్రమేణ వేతి సంశయే "తేషాముపరిష్టాత్ ప్రదానమవదానైకత్వాదితి సూత్రేణావదానవత్ప్రదానమపి యుగపదేవ కార్యమితి పూర్వపక్షః తత్రేదం సిద్ధాన్తసూత్రం "నానావా దేవతాపృథక్త్వాదితి. ద్రవ్యాణాం యద్యప్యభేదః, విశిష్టరూపాణాం దేవతానాం చ భేదః, త్రివిధస్త్రివిధదేవతాసమ్బన్ధైకల్ప్యానాం చ యాగానాం తత్తద్దేవతోద్దేశేన క్రమికాణి ప్రదానాని కర్తవ్యానీతి సూత్రార్థ ఇతి స్థితం ప్రకృతమనుసరామః ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— కథం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి ఉచ్యతే- య ఆత్మానం యథోక్తలక్షణం హృది సాక్షాత్కృతవాన్ నత్యమాణబ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నస్సన్, తత్స్థాంశ్చ సత్యాన్కామాన్,- స సత్యస్య దేహాద్యది పితృలోకకామః- పితరః- జనయితారః, తదివసుఖహేతుత్వేన భోగ్యత్వాల్లోకా ఉచ్యన్తే తేషు కామో యస్య- తస్య పితృభిస్సమ్బన్ధేచ్ఛా యస్య. సఙ్కల్పమాత్రాదేవ పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి- ఆత్మసమ్బన్ధితాముపద్యన్తే శుద్ధసత్త్వతయా సత్యసఙ్కల్పత్వాదీశ్వరస్యేవ తేన పితృలోకేన- భోగేన సమ్పన్నః- సమ్పత్తిః-ఇష్టప్రాప్తిః తయా సమ్పన్నో మహీయతే-పూజ్యతే, వర్ధతే వా, మహిమానమనుభవతి ౧

ఆ.— ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకముపపాదయతి (కథమిత్యాదినా) ౧

రం.— (స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన పితృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే) సః ముక్తస్సన్ యది ప్రాచీనానేకజన్మసమ్బన్ధిపితృవర్గం దిదృక్షేత - స పితృవర్గ ఏతస్య సఙ్కల్పమాత్రాత్సముత్థితో భవతి. తేన సహితః పూజ్యత ఇత్యర్థః. ౧

శం.—, సమానమన్యత్. మాతరః- జనయిత్ర్యః పూర్వోక్తాః. సుఖహేతుభూతాస్సామర్థ్యాత్. నహి దుఃఖహేతుభూతాను గ్రాహ్యా కతిచిజ్జన్మనిమిత్తాసు మాతృషు విశుద్ధసత్త్వస్య యోగిన ఇచ్ఛా తత్సమ్బన్ధాపాయ ఉక్తః. ౨- ౩- ౪- ౫- ౬- ౭- ౮- ౯

ఉ.— అథ యది భ్రాతృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య భ్రాతరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన భ్రాతృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౩

అథ యది స్వసృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య స్వసారస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన స్వసృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౪

అథ యది సఖిలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య సఖాయస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన సఖిలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౫

అథ యది గన్ధమాల్యలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య గన్ధమాల్యే సముత్తిష్ఠతస్తేన గన్ధమాల్యలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౬

అథ యద్యన్నపానలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్యాన్నపానే సముత్తిష్ఠతస్తేనాన్నపానలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౭

అథ యది గీతవాదిత్రలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య గీతవాదిత్రే సముత్తిష్ఠతస్తేన గీతవాదిత్రలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౮

అథ యది స్త్రీలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య స్త్రియస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన స్త్రీలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౯

యం యమన్తమభికామో భవతి యం కామం కామయతే సోఽస్య సఙ్కల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతి తేన సమ్పన్నో మహీయతే... ... ... ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

తఇమే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాస్తేషాం సత్యానాం సతామనృతమపిధానం యో యో హ్యస్యేతః ప్రైతి న తమిహ దర్శనాయ లభతే. ౧

ఆ — సుఖహేతుభూతా ఇతి కుతో విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) అదేవస్ఫుటయతి (నహీతి) ౨-౩-౪-౫-౬-౭-౮-౯

రం — (అథ యది మాతృలోకకామో భవతీత్యాది) సర్వం పూర్వవత్ ౨-౩-౪-౫-౬-౭-౮-౯

శం— యం యమన్తం ప్రదేశమభికామో భవతి, యం యం కామం కామయతే యథోక్తవ్యతిరిక్తమపి,- సోఽస్యాన్తః ప్రాప్తః కామస్సఙ్కల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతి, తేనేచ్ఛావిఘాతతయాభిప్రేతార్థప్రాప్త్యా సమ్పన్నో మహీయత ఇత్యాది- ఉక్తార్థం. ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ — తేన- జ్ఞానమాహాత్మ్యేనేతి యావత్. ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (యం యమన్తమభికామో భవతి యం కామం కామయతే సోఽస్య సఙ్కల్పాదేవేత్యాది) యం యమన్తం- ఫలం యం యం కామం- ఇష్టం కామయతే- స సర్వోఽస్య సఙ్కల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతీత్యాది పూర్వవత్. ఏతత్ఖణ్డగతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే - అత్ర సత్యసఙ్కల్పత్వేన వ్యవహ్రియమాణానామపి రాజాదీనామభిలషితసృష్టౌ ప్రయత్నాన్తరాపేక్షత్వదర్శనాన్ముక్తస్యాపి పితృలోకాదిసృష్టిః సఙ్కల్పవ్యతిరిక్తప్రయత్నాన్తరసాపేక్షైవేతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేః సఙ్కల్పమాత్రాదేవ సృష్టిః - న ప్రయత్నాన్తరసాపేక్షా కుతః సఙ్కల్పాదేవ పితరస్సముత్తిష్ఠన్తీత్యేవకారశ్రుతేః న చైవకారస్యాయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వముత్సన్నాయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వం వాఽస్తు- విశేషణక్రియాసఙ్గతైవకారస్యాయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వే, నైతస్య చాతథాత్వే, నాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్. * అత ఏవ చానన్యాధిపతిరిత్యాది సూత్రం పూర్వమేవ వ్యాకృతం అతః పిత్రాదీనాం సఙ్కల్పమాత్రసాధ్యత్వం స్థితం ప్రకృతమనుసరామః. ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యథోక్తాత్మధ్యానసాధనానుష్ఠానం ప్రతి సాధకానాముత్సాహజననార్థమనుక్రోశన్న్యాహ- కష్టమిదం ఖలు వర్తతే- యత్స్వాత్మస్థాః శక్యప్రాప్తా అపి తే ఇమే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాః. తేషాం- ఆత్మస్థానాం స్వాశ్రయాణాం సతామనృతం - బాహ్యవిషయేషు స్త్ర్యాద్యే

మూ.— అథ యే చాస్యేహ జీవా యే చ ప్రేతా యచ్చాన్యదిచ్ఛన్న లభతే సర్వం తదత్ర గత్వా విన్దతేఽత్ర హ్యస్యైతే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాస్తద్యథాపి హిరణ్యనిధిం నిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యుపరి సఞ్చరన్తో న విన్దేయురేవమేవేమాః సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్త్యనృతేన హి ప్రత్యూఢాః. ౨

[illegible] లభతే ౧

ఆ — [illegible] (యథోక్తైః) [illegible] (కథమితి) [illegible] (వాహ్యేతి) [illegible] ౧

రం — (తే ఇమే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాః [illegible]) [illegible] అనృతాపిధానాః [illegible] అనృతాచ్ఛాదితాః [illegible] ౧

శం. — [illegible] యే చ ప్రేతాః [illegible] యచ్చాన్య [illegible] సర్వమత్ర [illegible] విన్దతే [illegible] అనృతాపిధానాః [illegible] యథా హిరణ్యనిధిం నిహితం [illegible] అక్షేత్రజ్ఞాః [illegible] ఉపర్యుపరి సఞ్చరన్తో [illegible] ఏవమేవేమాః సర్వాః ప్రజాః [illegible] బ్రహ్మలోకం [illegible] అనృతేన హి [illegible] ౨

ఆ — [illegible] (అత్రేతి) [illegible] (ఏవమేవేతి) [illegible] (అనృతేనేతి) [illegible] (అనిత్యాదీతి) [illegible] (అత ఇతి) ౨

రం — (అథ యే చాస్యేహ జీవా యే చ ప్రేతా యచ్చాన్యదిచ్ఛన్న లభతే సర్వం తదత్ర గత్వా విన్దతే) [illegible] పరమాత్మానం ప్రాప్య లభతే [illegible] (అత్ర హ్యస్యైతే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాః) [illegible] (తద్యథా హిరణ్యనిధిం నిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యుపరి సఞ్చరన్తో న విన్దేయురేవమేవేమాః సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తి) యథా అధస్తాన్నిహితం హిరణ్యనిధిం అక్షేత్రజ్ఞాః [illegible] సర్వాః ప్రజాః [illegible] అహరహర్గచ్ఛన్త్యః [illegible]

ఉ — స వా ఏష ఆత్మా హృది తస్యైతదేవ నిరుక్తగ్ం హృద్యయమితి తస్మాద్ధృదయమహరహర్వా ఏవం విత్స్వర్గం లోకమేతి. ౩

గచ్ఛన్త్యేవమేతం- దహరాకాశాఖ్యం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తి - న లభన్తే న జానన్తీత్యర్థః బ్రహ్మలోకశబ్దస్య పాదస్థపతిన్యాయేన సమానాధికరణా ర్థత్వే హేతుమాహ (అనృతేన హి ప్రత్యూఢాః) ప్రత్యూఢాః- ప్రతీపం నీతాః స్వభావాన్తరం ప్రాపితాః ఆచ్ఛాదితా ఇతి యావత్. యద్వా- అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఇతి సుషుప్తికాలీనగమనముచ్యతే- అపిశ్వన్తరాత్మత్వేన సర్వదావర్తమానస్య దహరాకాశస్య హిరణ్యనిధివత్పరమపురుషార్థభూ తస్యోపర్యుపరి అహరహర్గచ్ఛన్త్యః- సర్వస్మిన్ కాలే వర్తమానా అపి ప్రజా ఏనం న విన్దన్తి - న లభన్త ఇత్యర్థః. అర్థద్వయమపి శ్రుత్యుక్తం తావన్మాత్రం *గ తిశబ్దాభ్యాం తథా హి దృష్టం లిఙ్గం చేతి సూత్రే సూత్రస్యచాయమర్థః- *యద్యథా హిరణ్యనిధిం నిహితమిత్యహరహః సర్వేషాం క్షేత్రజ్ఞానాం గమనాత్, బ్రహ్మలోకశబ్దాచ్చ దహరాకాశో బ్రహ్మేత్యవసీయతే తథాహ్యస్యత్ర సుషుప్తికాలీనగమన బ్రహ్మలోకశబ్దౌ బ్రహ్మవిషయావేవ దృష్టౌ * ఏవ మేవ ఖలు సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సతి సమ్పద్య న విదుః *ఏష బ్రహ్మలోకస్సమ్రాడితి హోవాచేతి చ. భూయ దన్యత్ర సుషుప్తికాలే బ్రహ్మణి గమనద ర్శనం- ఏవమేవతు దహరాకాశే సర్వేషాం క్షేత్రజ్ఞానాం ప్రళయకాలవ్యవసర సకలదుఃఖానాం సుషుప్తికాలే ఽవస్థానం బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్యాసమ్భా వితం దహరాకాశస్య పరబ్రహ్మత్వే లిఙ్గం భాష్య ఏవమేకాం వ్యాఖ్యాం కృత్వా ' అథవా- ' అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఇతి సుషుప్తివిషయం గమనముచ్యతే- అపిత్వన్తరాత్మత్వేన సదావర్తమానస్య దహరాకాశస్య పరమపురుషార్థభూతస్యోపర్యుపరి అహరహర్గచ్ఛన్త్యః - సర్వస్మిన్కాలే వర్తమానాః అపి జాన న్త్యేవం న విన్దన్తి-న లభన్తే యథా హిరణ్యనిధిం నిహితం తత్స్థానమజానానా ఉపర్యుపరి సర్వదా వర్తమానా అపి న లభన్తే- తద్వదిత్యర్థః సేయమహేవాన్తరాత్మ త్వేనావస్థితస్య దహరాకాశస్యోపరిత్సన్నియమితానాం సర్వాసాం ప్రజానాం సర్వదాగతిరస్య దహరాకాశస్య పరబ్రహ్మతాం గమయతి. తథా హ్యన్య త్ర పరబ్రహ్మణోఽన్తరాత్మతయాఽవస్థితస్యస్వనియామ్యాభిస్సర్వస్మిన్వర్తమానాభిః ప్రజాభిరవేదనం దృష్టం- యథా అన్తర్యామి బ్రాహ్మణే * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేదేతి, * అదృష్టో ద్రష్టా అశ్రుతశ్శ్రోతేతి, చ. భూభాదన్యత్ర దర్శనం- స్వయమేవ త్వియం నిధిదృష్టాన్తావ గతిపరమపురుషార్థభావస్య ... సర్వదాధారతయా అహరహస్సర్వాసాం ప్రజానామజానతీనాం గతిరస్య పరబ్రహ్మత్వే పర్యాప్తం లిఙ్గ మితి వ్యాఖ్యాతం. సుషుప్తికాలీనగమనవిషయపూర్వవ్యాఖ్యాయాం * ఉపర్యు ... న ఏవాన్వయః - న దార్ష్టాన్తికే- సుషుప్తికాలవికీభావస్య చ్ఛావేపి ... భావాత్ అన్తర్యామివిషయద్వితీయవ్యాఖ్యాయాం తు అన్తర్యామిణ ఉపరి సర్వదాగతిసత్త్వాత్ ఉపర్యుపరీత్యస్య దార్ష్టాన్తికే ప్యన్వ యో ద్రష్టవ్యః అత్ర వ్యాసార్యైరన్తర్యామివిషయత్వేన వ్యాఖ్యానేఽన్తర్యామిణ్యహరహర్గమనస్య దహరాకాశపరబ్రహ్మత్వసాధకత్వమయుక్తం- ఉపాసకానుగమ ... హి దహరాకాశః - అన్తరాత్మతయాస్థితో హ్యస్యాధారః- తయోఃరూపభేదాభావాన్ ... యథాస్థిర్యక్త్యాభిప్రాయేణైవముక్త మితి పరిహృతం. ౨

శం — స వా ఏష ఆత్మా- *అపహతపాప్మేతి ప్రకృతః. వైశద్యేన తం స్మారయతి. ఏషః- వివక్షిత ఆత్మా హృది- హృదయపుణ్డరీకే ఆకాశ శబ్దేనాభిహితః తస్య- ఏతస్య హృదయస్యైతదేవ నిరుక్తం - నిర్వచనం నాన్యత్ హృద్యయమాత్మా వర్తత ఇతి యస్మాత్- తస్మాద్ధృదయనామని ర్వచన ప్రసిద్ధ్యాపి స్వహృదయ ఆత్మేత్యవగన్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః అహరహర్వై- ప్రత్యహమేవం విత్- హృద్యయమాత్మేతి జానన్ స్వర్గం లోకం- హా ర్దం బ్రహ్మేతి- ప్రతిపద్యతే. నన్వనేవం విదపి- సుషుప్తికాలే *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్న ఇత్యుక్తత్వాత్ బాఢమేవం - తథాప్యస్తి విశేషః య థాహి జానన్నజానంశ్చ సర్వో జన్తుస్సద్బ్రహ్మైవ - తథాపి * తత్త్వమసీతి ప్రతిబోధితో విద్వాన్ సదేవ - నాన్యోఽస్మీతి జానన్ సదేవ భవతి ఏవ మేవ విద్వానవిద్వాంశ్చ సుషుప్తాయద్యపి సత్సమ్పద్యతే - తథాప్యేవంవిదేవ స్వర్గం లోకమేతీత్యుచ్యతే- దేహపాతేపి విద్యాఫలస్యావశ్యమ్భావిత్వాద త్యేష విశేషః ౩

ఆ — అనుక్రాన్తద్వారాయథోక్తబ్రహ్మధ్యానానుష్ఠానే ప్రయత్నస్య కర్తవ్యతోక్తా. సమ్ప్రతి నామధేయనిర్వచనాద్ధృదయే బ్రహ్మవృష్ట్యై రూపమాత్రమితి శఙ్కాం వారయితుమన్తరవాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (స వా ఇత్యాదినా) కథమాత్మా యథోక్తో హృదయేఽస్తీతి గమ్యతే - తత్రాహ (తస్యేతి) యథోక్తావగతిఫలమాహ (అహరహరితి) ఏవంవిదివిశేషణమప్రయోజనమితి శఙ్కతే (నన్వితి) అనేవంవిదోపి సుషుప్తికాలే బ్రహ్మ ప్రాప్తిమఙ్గీకరోతి (బాఢమేవమితి) తర్హి కిమిత్యేవంవిదితి విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) విద్వదవిదుషోర్విశేషమేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథాహీతి) తత్త్వమసీత్యాచార్యేణ ప్రతిబోధితో విద్వాన్సదేవ భవతి - అస్యాన్త్యవిద్యావస్థితి దేహాదికమేవ జానన్సదేవ భవతీతి యోజనా. దే హపాతేపీత్యపిశబ్దేన జీవదవస్థా దృష్టాన్తితా ౩

రం — పూర్వోక్తం హృదయాన్తర్వర్తిత్వం స్మారయతి (స వా ఏష ఆత్మా హృది) అన్తర్వర్తత ఇతి శేషః హృదయనామనిర్వచనాదపి ఆత్మనో హృద్గతత్వం సిధ్యతీత్యాహ (తస్యైతదేవ నిరుక్తం హృద్యయమితి తస్మాద్ధృదయం) తస్య- ఏతస్య హృదయస్య. హృద్యయమాత్మా వర్తత ఇతి హి హృదయశబ్ద నిరుక్తమితి భావః. (అహరహర్వా ఏవం విత్స్వర్గం లోకమేతి) అహరహః - ప్రత్యహమాప్రయాణమేవం విత్- షడ్గుణద్విశిష్టదహరా కాశోపాసననిష్ఠః స్వర్గం- సుఖరూపం లోకం- లోక్యమానం బ్రహ్మ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. బ్రహ్మోపాసననిష్ఠస్యతత్కృతిత్వాద్బ్రహ్మప్రాప్తేః వక్తవ్యతయా ప్రసిద్ధస్వర్గలోకప్రాప్త్యసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. ౩

ఉ.— అథయ ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ సత్యమితి. ౪

శం.— సుషుప్తకాలే స్వేనాత్మనా సతా సమ్పన్నస్సన్ సమ్యక్ ప్రసీదతీతి - జాగ్రత్స్వప్నయోర్విషయేన్ద్రియ సంయోగజాతం కాలుష్యం జహాతీతి సమ్ప్రసాదశబ్దో యద్యపి సర్వజన్తూనాం సాధారణః - తథాపి ఏవం విత్స్వర్గం లోకమేతీతి ప్రకృతత్వాదేష సమ్ప్రసాద ఇతి- సన్నిహితవద్వత్సూపదేశాత్ సోఽథేదంశరీరం హిత్వా - అస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ శరీరాత్మభావనాం పరిత్యజ్యేత్యర్థః. నత్వాసనాదివసముత్థాయేతీహ యుక్తం- స్వేనరూపేణేతి విశేషణాత్ నహ్యన్యత ఉత్థాయ స్వరూపం సమ్పత్తవ్యం స్వరూపం నైవ హి తన్న భవతి- ప్రతిపత్తవ్యం చేత్స్యాత్ పరం- పరమాత్మలక్షణం విజ్ఞప్తిస్వభావం- జ్యోతీరూపం సమ్పద్య- స్వాత్మస్వరూపముపగమ్యేత్యేతత్ స్వేన- ఆత్మీయేన రూపేణాభినిష్పద్యతే ప్రాగేతస్యాః స్వరూపసమ్పత్తేః అవిద్యయా దేహమేవాపరం రూపమాత్మత్వేనోపగత ఇతి తదపేక్షయేదముచ్యతే - స్వేనరూపేణేతి అశరీరతా హ్యాత్మనస్స్వరూపం యత్స్వం పరం జ్యోతిస్స్వరూపమాపద్యతే సమ్ప్రసాదః- ఏష ఆత్మేతి హోవాచ- స ఆచార్యః ద్వితీయః ఇత్యాశ్రితయ శిష్యేభ్యః కించ - ఏతదమృతం- అవినాశీ. భూమా * యో వై భూమా తదమృతమిత్యుక్తం. అతఏవాభయం - భూమ్నో ద్వితీయాభావాత్ అతఏవ బ్రహ్మేతి తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ- అభిధానం కిం తత్ సత్యమితి సత్యం హ్యాత్మనః- *తత్సత్యం స ఆత్మేత్యుక్తం అధికిమర్థమిదం నామ పునః ప్రకరణస్తే తదుపాసనవిధిస్తుత్యర్థం ౪

ఆ.— సమ్ప్రసాదస్వరూపం యస్మాత్ కాలుష్యసంబన్ధం జహాతి- తస్మాదాత్మోపదేశేనోపాస్యం జ్ఞాతుం సమ్ప్రసాదశబ్దార్థం కథయతి (సుషుప్తేతి) సమ్యక్ప్రసీదతీతి- సమ్ప్రసాదో విద్వానితి శేషః స్వాభావికమేవాత్మనస్స్వాస్థ్యం - కథం సుషుప్తే ప్రసీదతీత్యపేక్ష్యతే- తత్రాహ (జాగ్రదితి) (జహాతీతి) సుషుప్తః పురుషస్సమ్ప్రసాద ఇత్యేవః ప్రసిద్ధిబలేన సమ్ప్రసాదశబ్దస్సుషుప్తసర్వజీవసాధారణః - తత్కథమేష సమ్ప్రసాద ఇతి సన్నిహితవత్పరామర్శః- తత్రాహ (సమ్ప్రసాదశబ్ద ఇతి) అస్యాసౌ సుషుప్తసర్వజీవసాధారణత్వేపి ప్రకరణవశాద్విద్వానేవైషః- ప్రకృతస్సమ్ప్రసాద ఇతి స్వపదిశ్యతే యథా సన్నిహితార్థాయన్నిశేషాత్- ఏషశబ్దప్రయోగాదుచ్యతే- తథేహాపీత్యర్థః. య ఏష ఏవంవిత్ప్రసిద్ధస్సమ్ప్రసాదః- సః- విద్వానితి యోజనా. వివేకాన్నత్వర్యముత్థశబ్దార్థః. సముత్థానశబ్దస్య ముఖ్యార్థత్వం వారయతి (నత్వితి) దేహాదుత్థితస్యాపి స్వేనరూపేణాభినిష్పత్తిర్నాస్తీత్యత్ర హేతుమాహ (నహీతి) కుతోఽయం స్వరూపేఽభినిష్పత్తిప్రసఙ్గః- తత్రాహ (ప్రాగితి) ఏతత్స్వబుద్ధ్యా సమ్యగ్జ్ఞానోదయాత్ ఆత్మస్వరూపప్రతిపత్తిభ్రాన్తినివృత్త్యపేక్షయా స్వరూపసమ్పత్తిరుపచరితేత్యర్థః కిం తత్స్వరూపమిత్యత ఆహ (అశరీరతా హీతి) యథా మిథ్యారూప్యతా దాస్యనివృత్తౌ స్వానాదికేనా రూపేణాత్మనా ఉక్తిరవతిష్ఠతే- తథా శరీరతాదాత్మ్యభ్రాన్తినివృత్తౌ తదుపాధ్యుపలక్షితం స్వచ్ఛం స్వరూపమేవాపద్యతే ఇత్యర్థః ఏష ఆత్మేతి హోవాచేత్యత్ర ప్రథమశబ్దార్థమాహ (యత్స్వమితి) కో నామ కిం కిమత్రేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (స బ్రూయాదితి) న కేవలమాత్మత్వమేవ ప్రకృతస్య జ్యోతిషః - కింతు రూపాన్తరమప్యస్తీత్యాహ (కించేతి) అవినాశిత్వే హేతుమాహ (భూమేతి) తథాపి కథమవినాశిత్వం- తత్రాహ (యో వా ఇతి) ఇతి శబ్దో హేత్వర్థః యస్మాదుక్తలక్షణం బ్రహ్మ- తస్మాదుపాసనాదుక్తమిత్యర్థః ఉపాస్యస్యాస్య బ్రహ్మణో నామనిర్దేశ ఇతి (తస్యేతి) ఉక్తస్య పునరుక్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కిమర్థమిత్యాదినా) ౪

రం.— కథం బ్రహ్మప్రాప్తిః- ప్రాప్తస్య వా తత్ర కిం భవతీత్యత్రాహ (అథయ ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే) అథశబ్దః ప్రకృతాపేక్షయా ద్యోతకః. సమ్ప్రసాదశబ్దస్సుషుప్తిస్థానవచనస్సన్ తత్సమ్బన్ధాత్ జీవం లక్షయతి ఏష సమ్ప్రసాదః- * అహరహర్వా ఏవం విదితి పూర్వవాక్యే నిర్దిష్ట ఉపాసకో జీవ ఏతస్మాత్ - హేయతయా పశ్యమానాచ్ఛరీరాదుత్క్రమ్య దేశవిశేషనిష్ఠం పరమాత్మానం ప్రాప్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే ఇత్యర్థః అస్య వాక్యస్యార్థః ప్రజాపతివిద్యాయాం విస్తరిష్యతే (ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) ఏష ఆత్మా ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి తచ్ఛబ్దః పూర్వవాక్యే *పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్యేతి ప్రాప్యతయా నిర్దిష్టపరజ్యోతిశ్శబ్దిత బ్రహ్మపరః- ప్రాప్యస్యైవ ప్రాధాన్యాదవ్యవహితత్వాచ్చ నను * ప్రజాపతిర్వరుణాయ శ్వాన ఇత్యస్య దేవతామాత్రదిత్యత్ర విభక్త్యైకరూప్యాదవ్యవహితస్యాపి ప్రజాపతేస్స ఇత్యనేన గ్రహణం దృష్టం - సత్యవ్యవహితస్య సమ్ప్రదానత్వేన ప్రధానస్య వరుణస్య గ్రహణమిత్యుక్తం మీమాంసకైః *ఆకాశాచ్చన్ద్రమస ఏష సోమో రాజేత్యత్ర ఏతచ్ఛబ్దస్యానాద్యవహితాదినమ్యాభ్యచన్ద్రమః పరామర్శత్వం దృష్టం- అతిత్వభిసమ్భవిత్రపరత్వం తతశ్చేహాపి వ్యవహితస్య సమ్ప్రసాదస్య జీవస్యైవ *ఏష ఆత్మేత్యేతచ్ఛబ్దేన గ్రహణముచితం- విభక్త్యైకరూప్యాదితి చేన్న- ప్రజాపతిర్వరుణాయేతి వాక్యే స ఇత్యనేన ప్రజాపతిపరామర్శే అశ్వదానసమ్ప్రదానరూపత్వేన స్వీయాం వరుణదేవతా మాత్రత్వాత్- ప్రాప్తోదిత్యర్థోయుజ్యతే- వరుణపరామర్శే తు వరుణస్యాశ్వీయాయా దేవతాయాః ప్రాగప్రస్తుతత్వాదర్థాసఙ్గత్యా వ్యవహితోఽపి ప్రజాపతిః పరామృష్టః - న తు విభక్త్యైకరూప్యమాత్రేణ. * ఏష సోమో రాజేతి పిత్ర్యయాణవాక్యే ఏతచ్ఛబ్దేన చన్ద్రపరామర్శే తస్య సోమరాజభావవిధానవైయర్థ్యాత్ వ్యవహితాభిసమ్భవిత్రపరామర్శిత్వం- న విభక్త్యైకరూప్యాత్. ప్రకృతే త్వవ్యవహితప్రధానభూతపరజ్యోతిశ్శబ్దితపరమాత్మపరిత్యాగే కారణాభావాత్, ప్రత్యుత తేన వ్యవహితస్య సమ్ప్రసాదశబ్దితజీవపరిగ్రహే తస్య నిరుపాధికాత్మత్వనిరతిశయసుఖరూపత్వలక్షణామృతత్వదుఃఖాసమ్భిన్నత్వరూపాభయత్వబ్రహ్మత్వవిధానాసమ్భ

ఉ.— తాని హ వా ఏతాని త్రీణ్యక్షరాణి సతీయమితి తద్యత్సత్తదమృతమథ యత్తి తన్మర్త్యమథ యద్యం తేనోభే యచ్ఛతి యదనేనోభే యచ్ఛతి తస్మాద్యమహరహర్వా ఏవంవిత్స్వర్గం లోకమేతి. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఃఖణ్డః.

వా, చ్ఛ * ఏష ఆత్మేతి హోవాచేత్యేతత్ [illegible] యదపి స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే [illegible] తేఽశరీరవత్స్వరూపం [illegible] ఏష ఆత్మేతి హోవాచ [illegible] అభయమమృతమ్ [illegible] తథాపి * [illegible] నాచేతనేయ [illegible] * ఏష ఆత్మేతి హోవాచేతి తావతా [illegible] భవతి అతఏవ తత్రాపి * ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచేతి [illegible] * యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ [illegible] ప్రతిపాదిత [illegible] * దహర ఉత్తరేభ్యః [illegible] * ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ [illegible] జీవపరావర్తన [illegible] * అన్యార్థశ్చ పరామర్శః ఇతి సూత్రేణ ప్రతిపాదితం (తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ సత్యమితి) సృష్టార్థః ౪

శం.— తాని హ వా ఏతాని బ్రహ్మణో నామాక్షరాణి త్రీణ్యేతాని - సతీయమితి - సకారస్తకారో యమితి చ ఈకారస్తకారోచ్చారణార్థోఽనుబన్ధః [illegible] తేషాం తత్ - తత్ యత్సత్ - సకారః తదమృతం - సద్బ్రహ్మ అమృతవాచకత్వాదమృత [illegible] అథ యత్తకారః - తన్మర్త్యం అథ యద్యమితి యకారః - తేనాక్షరేణోభే మూర్తామూర్తే యచ్ఛతి - యమ యతి నియమయతి [illegible] యస్మాదనేన - యమిత్యేతేనోభే యచ్ఛతి - తస్మాద్యమ్ [illegible] అహరహర్వా ఏవంవిత్స్వర్గం లోకమేతి ... ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— ఉపాస్యస్తుత్యర్థం నామనిర్వచనం దర్శయతి శ్రుతిః (తానీతి) తాని తాని [illegible] (ఏతానీతి) కథం తకారఇత్యుచ్యతే - ఈకారస్యాపి [illegible] (ఈకారఇతి) [illegible] (త్రీణ్యేవేతి) దీర్ఘమీకారముద్దిశ్య హ్రస్వం పునరనువదన్ [illegible] (తేషామితి) [illegible] (అక్షరాణీతి) [illegible] (యస్మాదితి) [illegible] (సంయతఇవేతి) యమ - [illegible] (ఏతేనేతి) లభ్యతే - పూర్వోక్తశేషః బ్రహ్మణస్సత్యమితి నామ - తస్య [illegible] (బ్రహ్మేతి) ఫలవాక్యస్థ మేవంవిత్పదం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) వాక్యం వినవ్యాఖ్యేయం - [illegible] (అహరితి) ... ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— * (తాని హ వా ఏతాని త్రీణ్యక్షరాణి సతీయమితి) సత్ తీయమితి సత్యనామత్రిషు రక్షకమిత్యర్థః (తద్యత్సత్తదమృతం అథ యత్తి తన్మర్త్యం) అత్రామృతమర్త్యశబ్దాభ్యాం చేతనాచేతనే నిర్దిశ్యేతే (అథ యద్యం తేనోభే యచ్ఛతి) అమృతత్వమర్త్యత్వరూపేణో

§ త్రీణ్యక్షరాణి సతీయమితీతిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథ య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరేషాం లోకానామసంభేదాయ నైతꣳ సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతꣳ సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్తేఽపహతపాప్మా హ్యేష బ్రహ్మలోకః ౧

పలక్షితేఽశరీరే యచ్ఛబ్దితే యుగ్యస్థానీయే తదేవోపసంహరతి (య ఏనేనోపభోయచ్ఛతి ఇతి యస్మాద్వం) అనేనచేతనాచేతనత్వరూపేణోపలక్షితే ఉభే యతో యచ్ఛతి- తస్మాత్ ... నాహూర్వచనాన్నిజ్ఞం స్తౌతి (ఆహరహర్వా ఏవంవిత్స్వర్గం లోకమేతి) పూర్వవత్స్పష్టోర్థః ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ య ఆత్మేతి) ఉక్తలక్షణో య ఆత్మా సంప్రసాదః- తస్య స్వరూపం వక్ష్యమాణైరుక్తైరనుక్తైశ్చ గుణైః పునః స్తూయతే బ్రహ్మచర్యసాధనసమ్పత్త్యర్థం య ఏషః- యథోక్తలక్షణ ఆత్మా- స సేతురివ సేతుః విధృతిః- విధరణః అనేన హి సర్వం జగద్వర్ణాశ్రమాదిక్రియాకారకఫలాదిభేదనియమైః కర్తురనురూపం విధృతం విధ్రియమాణం హీశ్వరేణేదం విశ్వం న విప్లవేత యతః- అస్మాత్ సేతుర్విధృతిః కిమర్థం స సేతురితి. ఆహ- ఏషాం- భూరాదీనాం లోకానాం కర్తృకర్మఫలాశ్రయాణామసంభేదాయ- అవిదారణాయ అవినాశాయేత్యేతత్ కింవిశిష్టశ్చాసౌ సేతురితి ఆహ (నైతం) సేతుం- ఆత్మానమహోరాత్రే సర్వస్య జనిమతః పరిచ్ఛేదకే సతీ నైవ తరతః యథాన్యే సంసారిణః కాలేనాహోరాత్రాదిలక్షణేన పరిచ్ఛేద్యాః- న తథాఽయం కాలపరిచ్ఛేద్య ఇత్యర్థః- యస్మాదర్వాక్సంవత్సరోఽహోభిః పరివర్తత ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ అత ఏవైనం న జరా తరతి- న ప్రాప్నోతి న తథా మృత్యుః న శోకః న సుకృతం న దుష్కృతం సుకృతదుష్కృతే- ధర్మాధర్మౌ ప్రాప్తిరత్ర తరణశబ్దేనాభిప్రేతా- నాతిక్రమణం కారణం హ్యాత్మా- న శక్యం హి కారణాతిక్రమణం కర్తుం కార్యేణ అహోరాత్రాది చ సర్వం సతః కార్యం అన్యేన హ్యన్యస్య ప్రాప్తిరతిక్రమణం వా క్రియేత- న తు తేనైవ తస్య న హి ఘటేన మృత్ప్రాప్యతేఽతిక్రమ్యతే వా యద్యపి పూర్వం * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదినా పాప్మాదిప్రతిషేధ ఉక్తః- తథాపీహాయం విశేషః- న తరతీతి- ప్రాప్తిప్రతిషేధ ఉచ్యతే. అత్రావిశేషేణ జరాద్యభావమాత్రముక్తం అహోరాత్రాద్యాః ... సర్వే పాప్మానః ఉచ్యన్తే. అతః - అస్మాదాత్మనః సేతోర్నివర్తన్తేఽప్రాప్యైవేత్యర్థః అపహతపాప్మా హ్యేష బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోక ఉక్తః. ౧

ఆ.— వ్యాఖ్యానాన్తరముపక్షిప్తే (అథేతి) తస్య స్తుత్యర్థమాహ (ఉక్తలక్షణ ఇతి) ప్రకారాన్తరేణ స్తుతిప్రారమ్భస్థోవాక్యస్తోఽఽథశబ్దః. కిమితి స్తుతిరిత్యపేక్షాయామాహ బ్రహ్మచర్యాఖ్యస్య సాధనస్య సమ్పత్త్యర్థమిత్యాహ (బ్రహ్మచర్యేతి) యథోక్తాదామయ స్సేతుర్వ్యవస్థాహేతురన్యేదం ... మితి - తథాఽయమపి వ్యవస్థాహేతురిత్యాహ (సేతురివేతి) సేతుం ... (విధృతిరితి) విధారకత్వముపపాదయతి (అనేనేతి) వర్ణాశ్రమాదీత్యాదిశబ్దోపయోగాఽవస్థావిషయః ఫలాదీత్యాదిశబ్దస్తు అథవా స్వరజాతీయవిషయః కర్తృనురూపక్రియాదిభేదవిషయనియమైరివ ... పరమేశ్వర ... వ్యవస్థిమితి సమ్బన్ధః అన్వయముఖేనోక్తమేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (అక్రియమాణం హీతి) ఉక్తమేవార్థం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కిమర్థమిత్యాదినా) సేతుమితి ప్రతీకగ్రహణం యత్- తద్వ్యాచష్టే (సేతుమిత్యాదినా) ... (యథేత్యాదినా) పరమాత్మనోఽనకాలపరిచ్ఛేద్యతేత్యత్ర అథర్వణశ్రుతిం ప్రమాణయతి (యస్మాదితి) తరతీతి- తరతేరతిక్రమణార్థోనా ... హేతుమాహ (కారణం హీతి) కార్యస్య కారణాతిక్రమణం మాభూత్ -అహోరాత్రాదేస్త్వాత్మాతిక్రమణం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అహోరాత్రాదిచేతి) తరతేరతిక్రమణార్థత్వమఙ్గీకృత్యాపి నిషేధే హేతుమాహ (అన్యేనేతి) ... అపహతపాప్మేత్యనేన పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య పరిహరతి (యద్యపీతి) విశేషేణ నామాన ... ప్రతిషేధవచనాన్నపుంవమభిప్రేత్యాహ (అహోరాత్రాద్యా ఇతి) పాపకార్యమాత్మానమప్రాప్యైవ ... తన్నివృత్తౌ హేతుమాహ (అపహతేతి) ౧

౬౦— (అథ య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరేషాం లోకానామసంభేదాయ) ఉక్తలక్షణ ఆత్మా సేతురివ విధృతిః- విధారక ఇత్యర్థః కిమర్థం సేతుర్విధృతిరిత్యత్రాహ (ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతి) అసమ్భేదః- అసఙ్కరః యద్వ్యయం పరమాత్మా స్వశాసనేన జగన్న ధారయేత్- సర్వధర్మాణాం సాఙ్కర్యమేవ స్యాత్. పృథివ్యా గన్ధవత్త్వం, జలస్య శైత్యం, తేజస ఔష్ణ్యం, ఇత్యాదయో హి ధర్మాః పరమాత్మాజ్ఞయా వ్యవస్థితా భవన్తి. * ... విదచిద్వస్తుజాతమసఙ్కీర్ణం సేతురుచ్యత ఇతి *సామానాధికరణ్యాభిప్రాయేణ భాషితం (నైతం సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతం) *తరతిః ప్రాప్తివచనః- వేదాన్తతరతే వదితత్త్వవభాషితత్వాత్ ఏతం పరమాత్మసేతుమహోరాత్రే పరిచ్ఛేదకత్వేన న ప్రాప్నుతః. జరాదికమపి న ప్రాప్నోతీత్యర్థః ఉక్తమర్థం నిగమయతి (సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్తే) శోకాదిషు పాప్మశబ్దస్యాముఖ్యత్వేఽపి సుకృతదుష్కృతయోరలౌకికయోరిష్టానిష్టసాధనత్వలక్షణపాపశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తసమ్భవాత్ పాప్మశబ్దో ముఖ్య ఇతి వ్యాసార్యైర్లఘుసిద్ధాన్తే వర్ణితం. తత్ర హేతుమాహ (అపహతపాప్మా హ్యేష బ్రహ్మలోక ఇతి) బ్రహ్మరూపో లోక ఏషః అపహతపాప్మా. హి శబ్దో హేతౌ. యస్మాదయమపహతపాప్మా- తస్మాత్సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్త ఇత్యర్థః. పాపహేతుకర్మాచరణేఽపి తదుత్పత్తిప్రతిబన్ధకశక్తియోగిత్వమేవ హి - అపహతపాప్మత్వం తస్మాన్న పాప్మశబ్దముఖ్యార్థసుకృతదుష్కృతయోస్తత్ఫలభూతజరారోగాదీనాం చ ప్రసక్తిరిత్యర్థః. ౧

ఉ.— తస్మాద్వా ఏతꣳ సేతుంతీర్త్వాఽన్ధస్సన్ననన్ధో భవతి విద్ధస్సన్నవిద్ధో భవత్యుపతాపీసన్ననుపతాపీ భవతి తస్మాద్వా ఏతꣳ సేతుంతీర్త్వాఽపి నక్తమహరేవాభినిష్పద్యతే సకృద్విభాతో హ్యేవైష బ్రహ్మలోకః॥ ౨

తద్య ఏవైతం బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాꣳ సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి॥ ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

శం — యస్మాచ్చ పాప్మకార్యాన్ధత్వాదిశరీరవతస్స్యాత్ - నత్వశరీరస్య - తస్మాద్వా ఏతం- ఆత్మానం సేతుంతీర్త్వా - ప్రాప్యానన్ధో భవతి దేహవత్త్వే పూర్వమన్ధోఽపిసన్ తథా- విద్ధస్సన్ దేహవత్త్వే దేహవియోగే సేతుం ప్రాప్యావిద్ధో భవతి తథా- ఉపతాపీ- రోగాద్యుపతాపవాన్సన్ననుపతాపీ భవతి కించ- యస్మాదహోరాత్రే న స్తస్సేతౌ- తస్మాద్వా ఏతం సేతుంతీర్త్వా - ప్రాప్య నక్తమపి - తమోరూపరాత్రిరపి సర్వమహరేవాభినిష్పద్యతే విజ్ఞానజ్యోతిస్స్వరూపమహరివాహస్సదైకరూపం భవతీత్యర్థః సకృద్విభాతః - సదావిభాతః సదైకరూపః స్వేనరూపేణైష బ్రహ్మలోకః ౨

ఆ — యథోక్తసేతు ప్రాప్తిఫలికమాహ (యస్మాదితి) స్వాభావికస్యానర్థస్య మిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహవత్త్వ ఇతి) విద్ధః - దుఃఖాదిసమ్బన్ధీ ఇతశ్చాత్మ సేతోరస్తి మహాభాగధేయత్వమిత్యాహ (కించేతి) కథం సర్వమపి తమోరూపమహరేవ విదుషస్స్యాత్ - నహి విద్యయాపి విరుద్ధోఽర్థస్సిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానేతి) తత్ర హేతుమాహ (సకృదితి) బ్రహ్మలక్షణో వేద్యో లోకః స్వప్రకాశచిదేకతానో యతోఽవతిష్ఠతే- ఽతస్తద్రూపత్వాద్విదుషో యథోక్తరూపత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః ౨

రం — (తస్మాద్వా ఏతం సేతుంతీర్త్వాన్ధస్సన్ననన్ధో భవతి విద్ధస్సన్నవిద్ధో భవత్యుపతాపీసన్ననుపతాపీభవతి) యస్మాదయమపహతపాప్మా- తస్మాదేవ ఏతం - పరమాత్మలక్షణం సేతుం ప్రాప్య పూర్వమన్ధ్యాయుపేతజ్వరాదియుక్తదేహోఽపిసన్ తద్దోషరహితదివ్యదేహయుక్తో భవతీత్యర్థః (తస్మాద్వా ఏతం సేతుంతీర్త్వాపి నక్తమహరేవాభినిష్పద్యతే సకృద్విభాతో హ్యేవైష బ్రహ్మలోకః) పరమాత్మానం ప్రాప్తస్య తస్య రాత్రిరపిదివైవ తస్యాజ్ఞానప్రసక్తేరభావాదహస్సదృశీ సా రాత్రిః అహోరాత్రయోర్నవిశేషఇత్యర్థః తత్ర హేతుః- ఏషః- పూర్వోక్తో బ్రహ్మలోకః హి- యస్మాత్ సకృద్విభాతః సర్వదా బ్రహ్మస్వరూపప్రకాశస్యానావృతత్వాదిత్యర్థః. ౨

శం — తత్రైవం సత్యేతం- యథోక్తం బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మచర్యేణ- స్త్రీవిషయతృష్ణాత్యాగేన శాస్త్రాచార్యోపదేశమనువిన్దన్తి- స్వాత్మసంవేద్యతామాపాదయన్తియే- తేషామేవ - బ్రహ్మచర్యసాధనవతాం బ్రహ్మవిదామేష బ్రహ్మలోకః. నాన్యేషాం స్త్రీవిషయసమ్పర్కజాతతృష్ణానాం బ్రహ్మవిదామపీత్యర్థః (తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) ఉక్తార్థం తస్మాత్పరమేతత్సాధనం బ్రహ్మచర్యం బ్రహ్మవిదామిత్యభిప్రాయః ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — విద్యాఫలే యథోక్తరీత్యా వ్యవస్థితే సత్యేతత్ఫలం విద్యావత్త్వేన కేషాం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) బ్రహ్మచర్యవతాం విద్యాద్వారా బ్రహ్మలోకః ఫలమిత్యర్థః తేషామేవేత్యేవకారద్యోతితమర్థమాహ (నాన్యేషామితి) బ్రహ్మవిదామపీతి - జ్ఞానమాత్రం బ్రహ్మవిత్త్వముచ్యతే. తేషాం- బ్రహ్మచర్యవతాం బ్రహ్మవిదామితి యావత్ బ్రహ్మచర్యసాధనవతామేవ బ్రహ్మవిత్త్వేన బ్రహ్మలోకో భవతీతిస్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) సాధనం- బ్రహ్మవిద్యాయామితి శేషః బ్రహ్మవిదామితి- బాహినీంవృత్తిమాశ్రిత్యోక్తం ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డ భాష్యటీకా.

రం — (తద్యఏవైతం బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి)యే ఏతం- పరమాత్మానం స్త్రీవిషయతృష్ణాత్యాగరూప బ్రహ్మచర్యపూర్వకశాస్త్రాచార్యోపదేశాదినా అనువిన్దన్తి- జానన్తి తేషామేవేదృశ బ్రహ్మప్రాప్తిస్సర్వలోకానుభవశ్చ న బ్రహ్మచర్యహీనానామిత్యర్థః సూత్రితంచ *ధృతేశ్చమహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేరితి. *ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతిపరబ్రహ్మమహిమత్వేన ప్రసిద్ధస్య జగద్విధరణస్యాన్యత్రాకాశే ఉపలభ్యమానత్వాద్దహరాకాశః పరబ్రహ్మేత్యర్థః...... ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథ యద్యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవ యో జ్ఞాతా తం విన్దతేఽథ యదిష్టమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవేష్ట్వాత్మానమనువిన్దతే॥ ౧

అథ యత్సత్త్రాయణమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవ సత ఆత్మనస్త్రాణం విన్దతేఽథ యన్మౌనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవాత్మానమనువిద్య మనుతే॥ ౨

శం — య ఆత్మా- పహతపాప్మేత్యాదిగుణైః శ్రుతః తత్ప్రాప్తౌ జ్ఞానసహకారి సాధనాన్తరం బ్రహ్మచర్యాఖ్యం విధాతవ్యమిత్యాహ యజ్ఞాదిష్వేవ హి పురుషార్థసాధనత్వప్రసిద్ధిః లోకే అథ యద్యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే- లోకే పరమపురుషార్థసాధనం కథయన్తి శిష్టాః తద్బ్రహ్మచర్యమేవ యజ్ఞస్యాపి యత్ఫలం- తద్బ్రహ్మచర్యవాల్లభతే- అతో యజ్ఞోఽపి బ్రహ్మచర్యమేవేతి ప్రతిపత్తవ్యం కథం బ్రహ్మచర్యం యజ్ఞ ఇతి ఆహ - బ్రహ్మచర్యేణైవ హి - యస్మాద్యో జ్ఞాతా- స తం- బ్రహ్మలోకం యజ్ఞస్యాపి పారమ్పర్యేణ ఫలభూతం విన్దతే- లభతే అతో యజ్ఞోఽపి బ్రహ్మచర్యమేవేతి. యో జ్ఞాతేత్యక్షరానువృత్తేర్యజ్ఞో బ్రహ్మచర్యమేవ అథ యదిష్టమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ కథం బ్రహ్మచర్యేణైవ- సాధనేన తమీశ్వరమిష్ట్వా- పూజయిత్వా అథవా- ఏషణామాత్రం విషయీకృత్వాత్మానమనువిన్దతే ఏషణాదిష్టమపి బ్రహ్మచర్యమేవ ౧

ఆ — అథ యదిత్యాది పరమాత్మప్రాప్తిసాధనేన జ్ఞానేన సహకారి బ్రహ్మచర్యం ప్రాగేవోక్తం- విధాతవ్యం బ్రహ్మచర్యవిషయేణోత్తరగ్రన్థేనేత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (య ఆత్మేతి) తదాద్యపేక్షయా అన్తరశబ్దః ఉక్తమపి బ్రహ్మచర్యం విధాతుమనన్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరిత్యర్థః కిమితి తద్విధిస్తస్య స్తుతిరిత్యాశఙ్క్య లోకస్యాఽవిశేషస్థ్వం దర్శయతి (యజ్ఞాదిష్వేతి) శ్రుతిరాహేయా తదర్థవాక్యమిత్యుక్తం- తదేవ వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) బ్రహ్మచర్యస్యోత్కృష్టరీత్యాభిధిత్సితత్వేతదీయస్తుతిప్రారమ్భార్థోఽథశబ్దః యజ్ఞస్య బ్రహ్మచర్యే సర్వ్యాప్తం సాధయతి (యజ్ఞస్యాపీతి) ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాద్వారా సమర్థయతే (కథమిత్యాదినా) పారమ్పర్యేణ- చిత్తశుద్ధిద్వారేణేత్యర్థః సకేవలం ఫలద్వారాయజ్ఞో బ్రహ్మచర్యే న్తర్భవతి - కిం తు యకారజ్ఞకారసంస్పర్శాదపీత్యాహ (యో జ్ఞాతేతి) ఇష్టస్య బ్రహ్మచర్యాన్తర్భావమాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) పూజయిత్వా- తమాత్మానమనువిన్దత ఇతి సమ్బన్ధః బ్రహ్మచర్యేణాత్మవిషయైషణా నిష్పాద్యతే - ఇష్టేనాపి తదేవ సమ్పాద్యతే - తస్మాదేషణాదుభయసాదృశ్యరూపాదిష్టమపి యజ్ఞవద్బ్రహ్మచర్యమేవేత్యాహ (ఏషణాదితి) ౧

రం.— యజ్ఞేష్టసత్త్రాయణమౌనానాశకాయనారణ్యాయనాఖ్యాని కర్మాణి బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వాత్ బ్రహ్మలోకసాధనత్వేన ప్రస్తుతం ప్రాజ్ఞైరిష్టం బ్రహ్మచర్యమేవేతి స్తౌతి (అథయద్యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవతత్) లోకే యత్ - పాకయజ్ఞహవిర్యజ్ఞాదికం కర్మ వైదికా యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే- తద్బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వాత్ బ్రహ్మచర్యమేవేత్యర్థః ననుయజ్ఞస్య కథం బ్రహ్మలోకసాధన బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వం- నహి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యస్య యజ్ఞోద్వారమిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యస్య బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య జ్ఞానస్య యజ్ఞరూపత్వాత్ జ్ఞానసాధనస్య బ్రహ్మచర్యస్య యజ్ఞసాధనత్వమస్తీతి ప్రతిపాదయితుమేకశబ్దరూపితత్వేన తదైకాగ్ర్యం సమ్పాదయతి (బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవ యో జ్ఞాతా తం విన్దతే) బ్రహ్మచర్యపురస్సర బ్రహ్మజ్ఞానవాన్ బ్రహ్మలోకం విన్దత ఇత్యర్థః అత్ర యో జ్ఞాతా బ్రహ్మచర్యేణేత్యనేన యో జ్ఞాతేత్యస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వం ప్రతీయతే యో జ్ఞాతేత్యేకదేశస్య యో జ్ఞ ఇత్యస్య యజ్ఞశబ్దస్య చ సామ్యకృతాభేదాధ్యవసాయేన తదర్థభేదాధ్యవసాయమూలా యజ్ఞస్యాపి బ్రహ్మచర్యసాధ్యతేతి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (అథ యదిష్టమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవేష్ట్వాత్మానమనువిన్దతే) అత్రాపి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యస్య పరమాత్మపూజనస్యేడ్యపూర్వకయాగాదీష్టీనాం చ ఇష్ట్వేత్యేకశబ్దరూపితత్వేనాభేదాధ్యవసాయః. ౧

శం — అథ యత్సత్త్రాయణమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ తథా సతః- పరస్మాదాత్మన ఆత్మనస్త్రాణం- రక్షణం బ్రహ్మచర్యసాధనేన విన్దతే- అతస్సత్త్రాయణశబ్దమపి బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ అథ యన్మౌనమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ బ్రహ్మచర్యేణైవ- సాధనేన యుక్తస్సన్నాత్మానం శాస్త్రాచార్యాభ్యామనువిద్య పశ్చాన్మనుతే- ధ్యాయతి అతో మౌనశబ్దమపి బ్రహ్మచర్యమేవ ౨

ఆ — బహుభిర్యజమానకం వైదికం కర్మ- సత్త్రాయణం. తథా- యజ్ఞవదిష్టవచ్చేత్యర్థః కథం సత్త్రాయణం బ్రహ్మచర్యేన్తర్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (సత ఇతి) ౨

రం — (అథ యత్సత్త్రాయణమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవ సత ఆత్మనస్త్రాణం విన్దతే) అత్రాపి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యస్య విషయాన్తరవిముఖీకరణస్య సచ్ఛబ్దితాత్మత్రాణస్య గవామయనాదిసత్రస్య చ సత్త్రాయణరూపైకశబ్దరూపితత్వేనాభేదాధ్యవసాయః. (అథ యన్మౌనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణ హ్యేవాత్మానమనువిద్య మనుతే) వాఙ్నియమనలక్షణమౌనస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యాత్మశ్రవణాధీనమననస్య చ మౌనరూపైకశబ్దరూపితత్వేనాభేదాధ్యవసాయః. ౨

ఉ.— అథ యదనాశకాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తదేష హ్యాత్మా న నశ్యతి యం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతే౽థ యదరణ్యాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తదరశ్చ హ వై ణ్యశ్చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే తృతీయస్యామితో దివి తదైరంమదీయꣳ సరస్తదశ్వత్థః సోమసవనస్తదపరాజితా పూర్బ్రహ్మణః ప్రభువిమితꣳ హిరణ్మయమ్॥ ౩

తద్య ఏవైతావరం చ ణ్యం చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాꣳ సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి॥ ... ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

శం — అథ యదనాశకాయనమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ యమాత్మానం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతే - స ఏష హ్యాత్మా బ్రహ్మచర్యసాధనవతో న నశ్యతి తస్మాదనాశకాయనమపి బ్రహ్మచర్యమేవ అథ యదరణ్యాయనమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవ తత్. అరణ్యశబ్ద్య ... బ్రహ్మచర్యవతో౽యనాదరణ్యాయనం బ్రహ్మచర్యం ... అనాశనాదనాశకాయనం. అరణ్యయోరయనాదరణ్యాయనం, ఇత్యాదిభిః ... పురుషార్థసాధనైః స్తుతత్వాద్బ్రహ్మచర్యం పరమం జ్ఞాన సహకారి కారణం సాధనమిత్యతో బ్రహ్మవిదా యత్నతో రక్షణీయమిత్యర్థః తత్- తత్ర హి బ్రహ్మలోకే అరశ్చ హ వై - ప్రసిద్ధో ణ్యశ్చార్ణవౌ - సముద్రావివ సముద్రావర్ణవౌ ... తృతీయస్యాం - భువమన్తరిక్షం వా ... తృతీయా ద్యౌః తస్యాం తృతీయస్యామితః - అస్మాల్లోకా ... యాం దివి. తత్- తత్రైవచైరం- ఇరా- అన్నం తన్మయ ఐరః- మణ్డః తేన పూర్ణ ఐరం. మదీయం- తదుపయోగినాం మదకరం హర్షోత్పాదకం సరః తత్రైవచాశ్వత్థః- వృక్షః సోమసవః-అమృతం తన్నిస్రవః. అమృతస్రవ ఇతి వా తత్రైవచ బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మచర్యసాధనరహితైః బ్రహ్మచర్యసాధనవద్భ్యో౽న్యైర్న జీయత ఇత్యపరాజితా నామ పూః- పురీ బ్రహ్మణః- హైరణ్యగర్భస్య బ్రహ్మణా చ ప్రభుణా విశేషేణ హితం- నిర్మితం తచ్చ హిరణ్మయం- సౌవర్ణం ప్రభువినిర్మితం మణ్డపమితి వాక్యశేషః ౩

ఆ — ఉపవాసపరాయణత్వం- అనాశకాయనం తత్కథం బ్రహ్మచర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యమాత్మానమితి) అరణ్యాయనం- అరణ్యవాసః తత్కథం బ్రహ్మచర్యం తద్రూపమిత్యాశఙ్క్యాహ (అరణ్యశబ్దయోరితి) విస్తరేణోక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (యజ్ఞాదీనీత్యాదినా) యో బ్రహ్మచర్యేణాత్మనో జ్ఞానాదాత్మానం విన్దతే- స బ్రహ్మలోకం లభతే- తస్మాద్యజ్ఞో బ్రహ్మచర్యమితి యోజనా. ఆదిశబ్దేన స్వస్వపరమపురుషార్థసాధనత్వం గృహ్యతే బ్రహ్మచర్యస్య స్తుతత్వాత్తద్విషయాదరః కర్తవ్య ఇత్యాహ ... విద్యాయా ఫలం కథయతి (తత్ర హీతి) ౩

రం — (అథ యదనాశకాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తదేష హ్యాత్మా న నశ్యతి యం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతే) బ్రహ్మచర్యసాధ్యనాశాపరూపఫలస్య ... అనాశకాయనశబ్దైక్యకృతో౽భేదః (అథ యదరణ్యాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ అరశ్చ హ వై ణ్యశ్చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే తృతీయస్యామితో దివి) ఇతః- భూలోకాదారభ్య తృతీయస్యాం దివి స్థితే బ్రహ్మలోకే౽రణ్యసంజ్ఞకార్ణవౌ స్తః అతశ్చారణ్యాయనస్య బ్రహ్మలోకస్య చారణ్యాయనస్య చారణ్యాయనశబ్దకృతో౽భేదః భువం ... లోకం చాపేక్ష్య భగవల్లోకస్య తృతీయత్వం ... తృతీయత్వమితి మన్తవ్యం- ప్రకృతేః ... లోకకోటౌ ... త్వాత్. ప్రసఙ్గాద్భగవల్లోకనిష్ఠాన్యాకాని ... (తదైరంమదీయꣳ సరస్తదశ్వత్థః సోమసవనః) తత్- అత్ర ... అస్మిల్లోకే ... ఇరమ్మదీయం- ... సామసవన ... చన్ద్రవదాహ్లాదకత్వాత్ సోమసవనత్వం (తదపరాజితా పూర్బ్రహ్మణః) తత్ - తత్ర ... పురీ చాస్తీత్యర్థః (ప్రభువిమితం హిరణ్మయం) మణ్డపమితి శేషః ప్రభుణా - భగవతా విశేషేణ మితం-స్వభోగయోగ్యత్వేన విశేషతః పరికల్పితమిత్యర్థః భగవతో వ్యాప్తత్వేపి ... ౩

శం — తత్- తత్ర బ్రహ్మలోకే ఏతావర్ణవావరం చ ణ్యం చ బ్రహ్మచర్యేణ సాధనేనానువిన్దన్తి - తేషామేవైషః - యథావ్యాఖ్యాతో బ్రహ్మలోకః తేషాం చ- బ్రహ్మచర్యసాధనవతాం బ్రహ్మవిదాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి నాన్యేషామబ్రహ్మచర్యపరాణాం బాహ్యవిషయాసక్తబుద్ధీనాం కదాచిదిత్యర్థః నన్వ ... యజ్ఞాదిభిర్న కశ్చిత్ ... ఏవమిష్టాదిభిః శబ్దైః స్త్రీవిషయతృష్ణానివృత్తిమాత్రం స్తూయతే కిం తర్హి జ్ఞానస్య మోక్షసాధనత్వాత్ తదేవేష్టాదిభిః స్తూయత ఇతి కేచిత్ న - స్త్ర్యాదిబాహ్యవిషయతృష్ణాపహృతచిత్తానాం ప్రత్యగాత్మవివేకవిజ్ఞానానుపపత్తేః * పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయమ్భూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్నిత్యాది శ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః జ్ఞానసహకారికారణం స్త్ర్యాదివిషయతృష్ణానివృత్తిసాధనం విధాతవ్యమేవేతి యుక్తైవ తత్స్తుతిః ననుచ యజ్ఞాదిభిః స్తుతం బ్రహ్మచర్యమితి యజ్ఞాదీనాం పురుషార్థసాధనత్వం గమ్యతే. సత్యం- గమ్యతే. న త్విహ బ్రహ్మలోకం ప్రతి యజ్ఞాదీనాం సాధనత్వమభిప్రేత్య యజ్ఞాదిభిర్బ్రహ్మచర్యం స్తూయతే. కిం

ర్వి. తేషాం ప్రసిద్ధపురుషార్థసాధనత్వమపేక్ష్య యథేన్ద్రాదిభీరజా - సమయత్రేన్ద్రాదీనాంవ్యాపారః- తత్రైవ రాజ్ఞ ఇతి తద్వత్ యఇ మేఅర్థవాదమాత్రా బ్రాహ్మలౌకికా, స్రజ్జల్పజాశ్చపిత్రాదయో భోగాః,- తేకేంపార్థివా ఆప్యాశ్చ- యథేహలోకేదృశ్యన్తేతద్వత్ -అర్థవద్భూతపూర్వస్వ ర్ణమణ్డపాద్యాపేయాస్విన్నా మానసప్రత్యయమాత్రాణీతి కించాతః యదిపార్థివా ఆప్యాశ్చస్థూలాస్స్యుః- హృద్యాకాశేసమాధానానుపపత్తిః, పురా ణేచమనోమయానిబ్రహ్మలోకేశరీరాదీనీతివాక్యంవిరుధ్యేత, ॥అశోకమహిమమిత్యాద్యాశ్చ శ్రుతయః. ననుసముద్రాస్సరితస్సరాంసివాప్యఃకూపా యజ్ఞావేదావన్త్రాదయశ్చమూర్తిమన్తో బ్రహ్మాణముపతిష్ఠన్తఇతిమానసత్వేవిరుధ్యేతిపురాణస్మృతిః న- మూర్తిమత్త్వేప్రసిద్ధరూపాణామేవతత్రగమ నానుపపత్తేః తస్మాత్ప్రసిద్ధమూర్తివ్యతిరేకేణసాగరాదీనాంమూర్త్యన్తరం, సాగరాదీనాంరూపాన్తరేణబ్రహ్మలోకగన్తృత్వం, కల్పనీయం తుల్యా యాంచకల్పనాయాంయథాప్రసిద్ధానిఏవమానస్యాకారవత్యోమూర్తయోయుక్తాఃకల్పయితుం- మానసదేహానుమానిత్వసమ్బన్ధోపపత్తేః. దృష్టాహి మానస్యపి వాకారవత్యః పుంసాస్వప్నే నను తా అనృతా ఏవ- ॥త ఇమేసత్యాఃకామా ఇతి శ్రుతిస్తథాసతివిరుధ్యేత న- మానసప్ర త్యయస్యసత్త్వోపపత్తేః మానసాహిప్రత్యయాః స్త్రీపురుషాద్యాకారాఃస్వప్నేదృశ్యన్తే ననుజాగ్రద్వాసనారూపాః స్వప్నదృశ్యాః- నతుశ్రో త్రాదియస్స్వప్నేవిద్యన్తే అత్యల్పమిదముచ్యతే జాగ్రద్విషయాఅపిమానసప్రత్యయాభినిర్వృత్తా ఏవ- సదీక్షాభినిర్వృత్త తేజోఽబన్నమయత్వా జ్జాగ్రద్విషయాణాం. సఙ్కల్పమూలా హిలోకాఇతిచోక్తం ॥సమక్లృపతాంద్యావాపృథివీ ఇత్యత్ర, సర్వశ్రుతిషుచప్రత్యగాత్మనఉత్పత్తిః ప్ర ళయశ్చతత్రైవస్థితిశ్చ ॥యథావా అరానాభావిత్యాదినోచ్యతే తస్మాన్మానసానాంబాహ్యానాంచవిషయాణామితరేతరకార్యకారణత్వమిష్యతఏవ- బీజాఙ్కురవత్ యద్యపిబాహ్యాఏవమానసాః, మానసాఏవచబాహ్యాః,- నాన్యత్వంతేషాంకదాచిదపిస్వాత్మనిభవతి ననుస్వప్నేదృష్టాఃప్రతిబుద్ధస్యా నృతాభవన్తివిషయాః. సత్యమేవ జాగ్రద్బోధాపేక్షంతుతదనృతత్వం- నస్వతః తథాస్వప్నబోధాపేక్షంచజాగ్రద్దృష్టవిషయాన్యనృతత్వం- నస్వ తః విశేషాకారమాత్రంతుసర్వేషాంమిథ్యాప్రత్యయనిమిత్తమితివాచారమ్భణంవికారోనామధేయమనృతం-త్రీణిరూపాణీత్యేవసత్యం తాన్యప్యా కారవిశేషతోఽనృతం - స్వతస్సన్మాత్రరూపతయాసత్యం ప్రాక్సదాత్మప్రతిబోధాత్స్వవిషయేపి సర్వంసత్యమేవ స్వప్నదృశ్యాఇవేతినకశ్చిద్వి రోధః తస్మాన్మానసాఏవ బ్రాహ్మలౌకికాఅరణ్యాదయః, స్రజ్జల్పజాశ్చపిత్రాదయఃకామాః, బాహ్యవిషయభోగవదిత్యనుస్థిరత్వాచ్ఛుద్ధసత్త్వస జ్కల్పజన్యత్వాదయసుఖస్యత్వాచ్చేశ్వరాణాంభవన్తీత్యర్థః. సత్యత్వాత్మప్రతిబోధేపిరజ్జ్వామివకల్పితాస్సర్వాస్సదాత్మస్వరూపమేవ ప్రతిపద్యన్తఇతిసదాత్మనాసత్యాఏవభవన్తి ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమఃఖణ్డః

ఆ — బ్రహ్మచర్యస్యాత్యల్పసాధనత్వాన్మహతీస్తుతిరయుక్తా- తద్బ్రహ్మచర్యేణజ్ఞానముపలభ్యతదేవస్తూయత ఇతిమతముత్థాపయతి (నన్వత్రేతి) తస్యమోక్షసాధనత్వమసిద్ధం- దూరనుష్ఠేయత్వాత్, తద్వ్యతిరేకేణజ్ఞానాసమ్భవాత్, చేత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) విషయోప భ్యాలబ్ధివిరాగానాంనచాత్మవివేకాసమ్భవేప్రమాణమాహ (పరాఞ్చీతి) ధ్యాయతోవిషయానిత్యాద్యాస్మృతిరత్రవివక్షితా బ్రహ్మచర్య స్యోత్తమసాధనత్వేనిష్ఫలత్వమాహ (జ్ఞానేతి) బ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యస్యయజ్ఞాదిస్తుతత్వాత్తేషామపి తత్ప్రాప్తిసాధనత్వం శ్రుత్యాఽభిప్రేతమితిశఙ్కతే (నన్విత్తి) కింతేషాంపురుషార్థసాధనత్వం ప్రస్తుతశ్రుత్యాప్రతిపం- కింవా బ్రహ్మలోకసాధనత్వమితిచికల్ప్యాద్య మఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) నద్వితీయః- వాక్యభేదప్రసఙ్గాదిత్యాహ (నత్వితి) కథంతర్హియజ్ఞాదిభిర్బ్రహ్మచర్యస్తుతిః- తత్రాహ (కింతర్హీతి) ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) త్వమిన్ద్రస్త్వంవిష్ణురిత్యాదినావిప్రాదిభిరాజాస్తూయతే-తథాపినత్విన్ద్రాదివ్యాపారేనిరఙ్కుశత్వం ర త్వమస్తీతియథేష్యతే - తథాయజ్ఞాదిభిర్బ్రహ్మచర్యస్యస్తుతస్యాపినాస్తితుల్యఫలత్వమిత్యర్థః బ్రహ్మలోకస్థానపదార్థాన్నిర్ణేతుంనివారమిత్యారభ్య న్నాదౌతద్విషయమాహ (యత్రమమితి) తత్రైకంపతుముక్తాస్యదృష్టాన్తేనతదుక్తిప్రకారమాహ (తేకిమితి) పతయోఽనరంస్వప్నదృష్టావకాశ్చర్య యతి (అప్యేవాస్విదితి) కస్మిన్నపేక్షేకొలాభః-కోవాదోషఇతిపృచ్ఛతి (కించాతఇతి) పార్థివత్వాదినాస్థాల్యేదోషమేర్మనా, మానసత్వేనసాధ్వేన చపురాణానుగ్రహసమ్భవాత్, తైనమానసాఏవేత్యాహ (యదీతి) నకేవలంతేషాంస్థౌల్యేసతి ॥ఉభేఅస్మిన్నిత్యాదిశ్రుత్యాపురాణస్మృత్యాచవి రోధః- కింత్వశోకం - సంతాపవర్జితం అహిమం - శీతస్పర్శశూన్యం బ్రహ్మలోకముపయన్తీత్యాద్యాశ్చ శ్రుతయోబ్రహ్మలోకంనిరూపయన్త్యస్త త్రత్యానామర్థానాంస్థాల్యేవిరుధ్యేరన్ - స్థూలానాంపదార్థానాంతత్రసత్త్వేశీతస్పర్శాదేరవర్జనీయత్వాదిత్యాహ (అశోకమితి) బ్రాహ్మలౌకికప దార్థానాంమానసత్వేపురాణస్మృత్యన్తరవిరోధంశఙ్కతే (నన్వితి) కిందృశ్యమానరూపేణసముద్రాదీనాంబ్రహ్మలోకగమనంస్మృత్యర్థః - కింవా స్వరూపాన్తరేణేతివికల్ప్యాద్యందూషయతి (నమూర్తిమత్త్వఇతి) ఉభయత్రానుపలమ్భప్రసఙ్గాదిత్యర్థః ప్రథమపక్షోయోగాద్వితీయంపక్షం పరిశిష్టమాచష్టే (తస్మాదితి) అస్తుద్వితీయోవికల్పః - కానోహానిరిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మలోకేమానసైవదేహేమానసానామేవసాగరాదీనాంమానస రూపేణసమ్బన్ధోపపత్తేర్మానసాఏవమూర్తయస్తేషాంబ్రహ్మలోకస్థాఃకల్పయితుంయుక్తా ఇత్యాహ (తుల్యాయాంచేతి) తర్హిమనోరథకల్పిత వదతిచఞ్చలత్వాద్భోగయోగ్యాకారత్వంసాగరాదీనాంనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టాహీతి) స్వప్నతుల్యత్వేమిథ్యాత్వప్రసక్తిరితిశఙ్కతే (న న్వితి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వమాశఙ్క్య శ్రుతివిరోధమాహ (తఇమఇతి) యేస్వప్నేదృష్టాః- తేనసన్తినతుదృష్టాఇతిదర్శనంనబాధ్యతే-తథాచస్వాప్నసం వేదనస్యసత్యత్వమిష్టం. తథైవ బ్రాహ్మలౌకికానాంపదార్థానాంమానసత్వేపిమానసప్రత్యయసత్యత్వంసమ్భవతీత్యుత్తరమాహ (నమానసప్రత్య యస్యేతి) దృష్టాన్తంవివృణోతి (మానసాహీతి) జాగరితేసంవిదతిరిక్తాస్సన్తిపదార్థాః- తద్వాసనారూపాస్తుస్వప్నేభాన్తి- నతుసంవిదాత్మికత్వం

ఉ.—— అథయా ఏతా హృదయస్య నాడ్యస్తాః పిఙ్గళస్యాణిమ్నస్తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పీతస్య లోహితస్యే త్యసౌ వా ఆదిత్యః పిఙ్గళ ఏష శుక్ల ఏష నీల ఏష పీత ఏష లోహితః ౧

లేషామితిశఙ్క్యతే (నస్వితి) జాగరితస్యాపి స్వప్నవద్వ ర్తత్వాన్నపృథగస్తిసత్త్వమిత్య క్షరమాహ (అత్యల్పమితి) భూమవిద్యాలోచనాయామ పిజాగ్రద్విషయాణాం సంవిద్వివర్తత్వం నేత్యుక్తేత్యాహ (సఙ్కల్పమూలాకీంతి) ఇతశ్చజాగ్రద్విషయాణాం సంవిద్వివర్తత్వమిత్యాహ (స ర్వే త్రు లిఘుచేతి) ననుకులాలో ఘటంచికీర్షుర్మనసిసఙ్కల్పితమాకారం బహిర్నిర్మిమీతే - తత్ర సఙ్కల్పో బాహ్యాకారస్య నిమిత్తం సఙ్కల్పశ్చపూ ర్వానుభూతసజాతీయగోచరః పూర్వానుభూతోపి పూర్వాపరసఙ్కల్పనిమిత్త ఇతినిమిత్తనైమిత్తికభావస్సర్వస్య సంవిద్వివర్తత్వే కథముపపద్యతే - త త్రాహ (తస్మాదితి) యస్మాత్సతస్సర్వస్యైకక్షణం పూర్వకల్పీయసదృశగోచరం - పూర్వకల్పీయా స్తతఃపూర్వ [illegible] ఏవమపి దేవేత్యద్వా నిద్వయామివ ర్తతే- నిరవయవస్యసన్మాత్రస్య స్వాభాస్యైనైక్యాద్యనుపపత్తేః తస్మాత్సర్వస్య సంవిద్వివర్తత్వేపి నిమిత్తనైమిత్తికభావో ఽయమనిర్వా చ్యోఽనుసృతః అథసద్బ్రహ్మణాద్యాయాస్సంవిదో ఽసర్వాద్వ్యస్సద్వనకాలేయేవిషయాబాహ్యకలయాభాసన్తే - తేపిసంవిద్వివర్తా ఏవభాసన్తే- అతశ్చ కదాచిదపిసంవిదతిరేకేణ సత్త్వానఙ్గీకారాదత్యన్తాసత్త్వలక్షణమన్యలత్వమాపద్యేత - తథాచవ్యవహారభఙ్గప్రసఙ్గః- తత్రాహ (యద్యపీతి) తథాపినాన్యలత్వమిత్యాహారః. అధ్యస్తస్యాధిష్ఠానసత్తాపత్త్యా- తస్య కదాచిదప్యత్యన్తాసత్త్వం- బాధాత్ప్రాగ్వ నైవాస్ఫురణాత్ అతో నవ్యవహారభఙ్గ ప్రసఙ్గ ఇతిభావః కదాచిదపినాన్యతత్త్వమితివదతా ప్రతీతికాలం త్రైకాలికాలం స్తరేపి విషయాణాం నాసత్త్వమిత్యుక్తం - తత్రానుభవవిరోధ ఇష్యతే (నన్వితి) స్వప్నదృష్టానాం సమీహితమేవ కాలాన్తరే మిథ్యాత్వం సర్వోఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) తర్హి తేషామసత్త్వమేవస్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (జాగ్రదితి) తథాపిజాగ్రద్బోధేనావిషయాకరణాదసత్త్వంస్వప్నదృష్టానామేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యదిజాగ్రద్బోధేనావిష యాకరణమాత్రేణాసత్త్వం స్వప్నదృష్టానాం తర్హ్యాపాదితం- తర్హి జాగ్రద్విషయాణామపిస్వప్నబోధేనావిషయాకరణాదసత్త్వప్రసఙ్గః తస్మ కదాచిదపిసంవిదవిషయాణామత్యన్తాసత్త్వమితరః తథంతర్హి వాచారమ్భణశ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (విశేషేతి) త్రయాణాం రూపాణాం సత్యత్వేవిశే షాకారమాత్రమిథ్యేత్యుక్తమయుక్తం - తేష్వపివిశేషాకారస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాన్యపీతి) కథంతర్హి తేషుసత్యపదం ప్రయుక్తమిత్యా శఙ్క్యాహ (స్వతఇతి) తర్హి తత్సత్యమిత్యేతావత్ప్రయోక్తవ్యం- కిమితి ❋ త్రీణిరూపాణీత్యేవసత్యమిత్యుక్తం - తత్రాహ (ప్రాగితి) ప్రకృత ముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రథమపక్షవద్ద్వితీయపక్షేదోషాదాదితియావత్ యద్యైహికవిషయవద్బ్రహ్మలౌకికాఅపి విషయాఅవిచార్య మాణాస్సత్యాః- తర్హిక స్తత్రవిశేషః - యేనైతత్పరిత్యాగేనతత్కామినాం విద్యావిధానం- తత్రాహ (బాహ్యేతి) జన్యాః- బ్రహ్మలోకేవిషయాః ఇతిశేషః ప్రకృతాయాఃఫలశ్రుతేరిత్యాహారః ననులేషామవిద్యాదశాయామగ్నిక్రియాకారిత్వరూపసత్యత్వసమ్భవేపివిద్యావస్థాయాం సత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వత్యేతి) యథారజ్జ్వాంకల్పితసర్పాదయోరజ్జుతత్త్వబోధే తదాత్మతామేవాపద్యన్తేవివేచనాత్ - తథాసర్వేపివిష యాఃవిద్యావస్థాయామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంపరిశీలితాస్సన్మాత్రత్వమేవ ప్రాప్నువన్తీతిసత్యత్వమనువిరుద్ధమిత్యర్థః. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా

రం —— ప్రసఙ్గాదాహ (తద్యపినైతావరంచణ్యంచాక్షౌబ్రహ్మలోకేబ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తితేషామేవైషబ్రహ్మలోకస్తేషాంసర్వే షులోకేషు కామచారోభవతి) బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనీభూతారణ్యాశబ్దితాన్నవద్వయప్రాప్తైర్బ్రహ్మచర్యాధీనత్వాత్ బ్రహ్మచర్యమేవ సర్వసాధనో త్కృష్టమితిభావః ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్

శం —— యదుక్తం హృదయపుణ్డరీకగతంయథోక్తగుణవిశిష్టం బ్రహ్మ బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నస్యత్యక్తబాహ్యవిషయానృతతృష్ణస్యస్య ఫలం తస్యేయంమూర్ధన్యయానాడ్యాగతిర్వక్తవ్యేతిఖణ్డఆరభ్యతే అథయాఏతాః- వక్ష్యమాణాహృదయస్య - పుణ్డరీకాకారస్య బ్రహ్మోపాసన స్థానస్యసమ్బన్ధిన్యో నాడ్యో హృదయమాంసపిణ్డాత్సర్వతో వినిస్సృతా ఆదిత్యమణ్డలాదివరశ్మయః- తాశ్చైతాః పిఙ్గళస్య - వర్ణవిశేషవిశిష్టస్యాణిమ్నః- సూక్ష్మస్యరసస్య- రసేనపూర్ణాస్తదాకారా ఏవతిష్ఠన్తి- వర్తన్తఇత్యర్థః. తథా- శుక్లస్య- నీలస్య- పీతస్య- లోహితస్యచ- రసస్యపూర్ణా ఇతిసర్వత్రా ధ్యాహర్తవ్యం. సౌరేణ తేజసాపిత్తాఖ్యేనపాకాభినిర్వృత్తేనకఫేనాల్పేనసమ్పర్కాత్పిఙ్గళంభవతి సౌరం తేజఃపిత్తాఖ్యం తదేవవాతభూయస్త్వాన్నీలంభ వతి తదేవచకఫభూయస్త్వాచ్ఛుక్లం. కఫేనసమతాయాంపీతం శోణితబాహుళ్యేనలోహితం వైద్యకాద్వావర్ణవిశేషాఅన్వేష్టవ్యాఃకథంభవన్తీతి శ్రుతిస్త్వాహ- ఆదిత్యసమ్బన్ధాదేవతత్తైజసో నాడీష్వనుగతస్యైతేవర్ణవిశేషాఇతి కథం అసౌవాఆదిత్యఃపిఙ్గళః- వర్ణతః ఏషః- ఆదిత్యఃశుక్లోపి. ఏష నీలః ఏషపీతః ఏషలోహితః- ఆదిత్యఏవ ౧

ఆ —— సగుణవిద్యాఫలస్వరూపమిత్థముపపాద్యతత్ప్రాప్తియోగతిర్వక్తవ్యేతినాడీఖణ్డమవతారయతి (యస్త్వితి) యథోక్తోగుణః- సత్యకామత్వాదిః బ్రహ్మచర్యాదీత్యాదిశబ్దఃశమదమాదిసఙ్గ్రహార్థః తమేవాదిశబ్దార్థంస్పష్టయతి (త్యక్తేతి) అధికారిణస్సఫలోపాస్తివిధ్యానన్త ర్యమథశబ్దార్థః రసేన - అన్నస్యేతిశేషః. (తదాకారా ఇతి) తచ్ఛబ్దోఽన్నరసవిషయః. శుక్లస్యేత్యాదిష్వపి - పూర్వవత్. శ్రుతావితిశబ్దో

ఉ.— తద్యథా మహాపథ ఆతత ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చాముం చైవమేవైతా ఆదిత్యస్య రశ్మయ ఉభౌ లోకౌ గచ్ఛన్తీమం చాముం చాముష్మాదాదిత్యాత్ప్రతాయన్తే తా ఆసు నాడీషు సృప్తా ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే తేఽముష్మిన్నాదిత్యే సృప్తాః. ౨

తద్యత్రైతత్సుప్తః సమస్తః సంప్రసన్నః స్వప్నం న విజానాత్యాసు తదా నాడీషు సృప్తో భవతి తన్న కశ్చన పాప్మా స్పృశతి తేజసా హి తదా సంపన్నో భవతి. ౩

వ్యాహారత్యోరసార్థః కథం పునరన్నగరసస్య పిఙ్గలాదిర్వర్ణో విశేషవిశేషేణ స్థిత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (పాకేనేతి) వాతపిత్తాఖ్యం సారం తేజః - తేన పాకోఽశితస్య చ జాయతే. తేనాభినిర్వృత్తైర్నాల్పవర్తఫేనసమ్పర్కాద్దేవపిత్తాఖ్యం సారం లేశాద్భవతి పిఙ్గలం - తేన సంపర్కాద్రసస్య నాడీనాం చ జాయతే పిఙ్గలత్వమిత్యర్థః. ...దేవ చ పిత్తాఖ్యం సారం తేజో యథా పాకాభినిర్వృత్తేన ప్రభూతేన నాతేన సమ్పర్కాద్ధ్యాయస్త్వం ... - తేన చ సమ్పర్కాదన్నరసస్య నాడీనాం చ జాయతే నీల్యమిత్యాహ (ఏతదేవేతి) ప్రకృత్యాల్పేన పిత్తాఖ్యం సారం లేశేన యథా క్షపాకవశాదభినిర్వృత్తిః కఫస్య స్వసమ్పర్కాద్ భూయస్త్వాద్భవతి శుక్లం - తేన చ సమ్పర్కాదన్నరసస్య నాడీనాం చ శౌక్ల్యం భవతీత్యాహ (ఏదేవచేతి) ఉక్తపాకాభినిర్వృత్తైః కఫేన తదభినిర్వృత్తస్తైస్త్రైవ వాతస్య సమతాయాం ఏదేవ తేజస్త్వశ్వక్తిపీతం జాయతే తత్సమ్బన్ధాచ్చాన్నరసస్య చ నాడీనాం చ పీతత్వం భవతీత్యాహ (కఫేనేతి) యదా తు యథోక్తపాకాభినిష్పన్నం శోణితం బహుళం భవతి తదా తస్య నాడీనాం చ లౌహిత్యం భవతీత్యాహ (శోణితేతి) ఏతత్ స్తరయాహ (వైద్యకాద్వేతి) అన్యేషు ప్రకారమాహ (కథమితి) నాభేరూర్ధ్వం హృదయాదధస్తాదామాశయమాచక్షతే తద్గతం తేజః సారం పిత్తమిత్యుచ్యతే తచ్చాన్నరసస్య ధాత్వన్తర సహకారివశాత్స్వర్ణవిశేషే కారణం - ఆమాశయగతం పిత్తం గన్ధకం రసరఞ్జనాదిత్యాయవనాదిష్వర్థః కథం తర్హి పిఙ్గళస్యేత్యాద్యా శ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రుతిస్త్వితి) ఉక్తమర్థమారాత్స్వాద్వారా ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) ... న) ప్రమాణ్యాదేవ ప్రత్యేతవ్యః ౧

రం — ఉక్తబ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనమూర్ధన్యనాడీగమనం ప్రస్తౌతి (అథ యా ఏతా హృదయస్య నాడ్యస్తాః పిఙ్గళస్యాణిమ్నస్తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పీతస్య లోహితస్యేతి) హృదయసమ్బన్ధిన్యో నాడ్యః పిఙ్గళశుక్లనీలాదినానారూపసూక్ష్మాన్నరససమ్పూర్ణాస్తిష్ఠన్తీత్యర్థః. (అసౌ వా ఆదిత్యః పిఙ్గళ ఏష శుక్ల ఏష నీల ఏష పీత ఏష లోహితః) ఆదిత్యస్య పిఙ్గళశుక్లనీలపీతాదినానారూపాశ్రయత్వం చ శ్రుతిప్రసిద్ధం ప్రత్యక్షసిద్ధం చ తద్రశ్మిసమ్బన్ధాదేవాన్నరసస్య నానారూపత్వం చేతి భావః. ౧

శం — తస్యాధ్యాత్మం నాడీభిః కథం సమ్బన్ధ ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ - తత్ - తత్ర యథా లోకే మహాన్ - విస్తీర్ణః పన్థా - మహాపథ ఆతతః - వ్యాప్త ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చ - సన్నిహితం, అముం చ - విప్రకృష్టం దూరస్థం, ఏవం - యథా లోకే దృష్టాన్తో మహాపథ ఉభౌ గ్రామౌ ప్రవిష్టః - ఏవమేవైతా - ఆదిత్యాః మహాపథా యథా గచ్ఛన్తి - తథోభయత్రాదిత్యస్య రశ్మయ ఉభౌ లోకౌ - అముం చ - ఆదిత్యమణ్డలం, ఇమం చ - పురుషం, గచ్ఛన్త్యుభయత్ర ప్రవిష్టాః. యథా మహాపథః. కథం అముష్మాదాదిత్యమణ్డలాత్ప్రతాయన్తే - సన్తతా భవన్తి. తా అధ్యాత్మమాసు - పిఙ్గళాదివర్ణాసు యథోక్తాసు నాడీషు సృప్తాః - గతాః ప్రవిష్టా ఇత్యర్థః. ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే - ప్రవృత్తాః సన్తానరూపాః సత్యః తేఽముష్మిన్నాదిత్యే సృప్తాః. రశ్మీనాముభయలిఙ్గత్వాత్తే ఇత్యుచ్యన్తే. ౨

ఆ — ఆదిత్యస్య తేజసా నాడీష్వనుగతస్య ... విశేషో భవతీత్యుక్తం తదేవ ప్రశ్నద్వారా దృష్టాన్తావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (తస్యేత్యాదినా) ఉభయత్ర - ఆదిత్యమణ్డలే పురుషే చేత్యర్థః. తత్ర పూర్వోక్తం దృష్టాన్తమనువదతి (యథేతి) ఉభౌ గ్రామౌ మహాపథో యథా గచ్ఛతి - తథోభయత్రాదిత్యస్య రశ్మయః ప్రవిష్టా ఇత్యర్థః తమేవ ప్రవేశం ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) కథం నాడీనాం పిఙ్గళాదివర్ణత్వమిత్యాశఙ్క్య ... సౌరేణ తేజసేత్యాదినోక్తం స్మారయతి (యథోక్తాస్వితి) అముష్మిన్ - ఆదిత్యే. సృప్తా ఇతి సమ్బన్ధః కథం స్త్రీలిఙ్గేన నిర్దిష్టానాం రశ్మీనాం పుంలిఙ్గేన నిర్దేశః - తత్రాహ (రశ్మీనామితి) ౨

రం.— (తద్యథా మహాపథ ఆతత ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చాముం చైవమేవైతా ఆదిత్యస్య రశ్మయ ఇత్యాది) యథా విస్తీర్ణో మహాన్పన్థాః గ్రామద్వయప్రవిష్టో భవతి - తథా ఆదిత్యరశ్మయో లోకద్వయమనుప్రవిష్టా ఇత్యర్థః లోకద్వయప్రవేశక్రమమాహ (అముష్మాదాదిత్యాత్ప్రతాయన్తే తా ఆసు నాడీషు సృప్తా ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే తేఽముష్మిన్నాదిత్యే సృప్తాః) ప్రతాయన్తే - సన్తతాః. సృప్తాః - ప్రవిష్టాః రశ్మీనాముభయలిఙ్గత్వాత్తే తా ఇతి చ నిర్దేశః. శిష్టం స్పష్టం ౨

శం — తత్ - తత్ర. ఏవం సతి యత్ర - యస్మిన్కాల ఏతత్ - స్వపనం యథా జీవః సుప్తో భవతి స్వాపస్యాపి ప్రకారత్వాద్విశేషణం - సమస్త ఇతి. ఉపసంహృతసర్వకరణవృత్తిరిత్యేతత్. అతో బాహ్యవిషయసమ్పర్కజనితకాలుష్యాభావాత్సమ్యక్ప్రసన్నః సమ్ప్రసన్నో భవతి అత ఏవ స్వప్నవిషయాకారాభాసరూపం స్వప్నం ప్రత్యయం న విజానాతి - నానుభవతీత్యర్థః యత్రైవం సుప్తో భవతి - ఆసు - సౌరతేజఃపూర్ణాసు యథోక్తాసు నాడీషు తదా సృప్తః - ప్రవిష్టః నాడీభిర్ద్వారభూతాభిర్హృదయాకాశం గతో భవతీత్యర్థః. న హ్యన్యత్ర సత్సమ్పత్తేః స్వప్నాదర్శనమస్తీతి నా

తదేష శ్లోకః శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిస్సృతైకా । తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్త్యుత్క్రమణే భవన్తి. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకోఽవిజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః సోఽన్వేష్టవ్యః స విజిజ్ఞాసితవ్యః స సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి హ ప్రజాపతిరువాచ. ౧

శం ౬ — ఏతస్మిన్ యథోక్తేర్థే ఏష శ్లోకః మన్త్రో భవతి శతం చైకా చ ఏకోత్తరశతం నాడ్యో హృదయస్య మాంసపిణ్డభూతస్య సమ్బన్ధిన్యః ప్రధానతో భవన్తి ఆనన్త్యాద్దేహనాడీనాం. తాసాం మధ్యే ఏకా మూర్ధానమభినిస్సృతా వినిర్గతా తయోర్ధ్వమాయన్ గచ్ఛన్నమృతత్వమ్ అమృతభావమేతి విష్వక్ నానాగతయః తిర్యగ్విసర్పిణ్య ఊర్ధ్వగాశ్చాన్యా నాడ్యో భవన్తి సంసారగమనద్వారభూతాః న త్వమృతత్వాయ కిం తర్హి ఉత్క్రమణే ఏవ ఉత్క్రాన్త్యర్థమేవ భవన్తీత్యర్థః ద్విరభ్యాసః ప్రకరణసమాప్త్యర్థః ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — యథోక్తార్థే నాడీవిభాగలక్షణే ప్రధానత ఇతి విశేషణతాత్పర్యమాహ (ఆనన్త్యాదితి) ప్రకరణం - నాడీవిషయం దహరవిద్యావిషయం వా ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (తదేష శ్లోకః) తత్ - తస్మిన్నేవ విషయే ఏషః - వక్ష్యమాణః శ్లోకః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః (శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిస్సృతైకా। తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తి) మూర్ధన్యనాడ్యా గచ్ఛన్ ముక్తిం ప్రాప్నోతి విష్వగ్గతయ ఇతరనాడ్యస్తూత్క్రమణమాత్రే ప్రభవన్తి- న త్వమృతత్వసాధనీభూతా ఊర్ధ్వగతావిత్యర్థః యద్వా- విష్వగుత్క్రమణే- అన్యోత్క్రమణే అన్యా నాడ్య ఉపయుజ్యన్త ఇత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్

శం — *అథ య ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యుక్తం. తత్ర కోఽసౌ సమ్ప్రసాదః, కథం వాఽస్యాగమః - యథాసావస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే, యేన లక్షణేనాభినిష్పద్యతే- స కింలక్షణ ఆత్మా, సమ్ప్రసాదస్య చ దేహసమ్బన్ధిరూపాణి- తతోఽన్యదన్యత్త్వం చ స్వరూపం, ఇత్యేతేఽర్థా వక్తవ్యా ఇత్యుత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే ఆఖ్యాయికా తు విద్యాగ్రహణసమ్ప్రదానవిధిప్రదర్శనార్థా విద్యాస్తుత్యర్థా చ - రాజసేవితం పానీయమితివత్ య ఆత్మాపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః యస్సోపాసనాయోపలబ్ధవ్యో దహ్రహృదయపుణ్డరీకమభిహితం. యస్మిన్కామాస్సమాహితాస్సత్యా అనృతాపిధానాః, యదుపాసనసహాయం బ్రహ్మచర్యం సాధనముక్తం. ఉపాసనఫలభూతకామప్రాప్తయే చ మూర్ధన్యయా నాడ్యా గతిరభిహితా,- సోఽన్వేష్టవ్యః - శాస్త్రాచార్యోపదేశైర్జ్ఞాతవ్యః స విశేషేణ జ్ఞాతుమేష్టవ్యః-విజిజ్ఞాసితవ్యః. స్వసంవేద్యతామాపాదయితవ్యః. కిం తస్యాన్వేషణాద్విజిజ్ఞాసనాచ్చ స్యాదితి (స సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామాన్) యస్తమాత్మానం యథోక్తేన ప్రకారేణ శాస్త్రాచార్యోపదేశేనాన్విష్య విజానాతి- స్వసంవేద్యతామాపాదయతి తస్యైతత్సర్వలోకకామావాప్తిః - సర్వాత్మతాఫలం భవతీతి హ కిల ప్రజాపతిరువాచ అన్వేష్టవ్యో విజిజ్ఞాసితవ్య ఇతి చైష నియమవిధిరేవ - నాపూర్వవిధిః ఏవమన్వేష్టవ్యో విజిజ్ఞాసితవ్య ఇత్యర్థః దృష్టార్థత్వాదన్వేషణవిజిజ్ఞాసనయోః. దృష్టార్థత్వం చ దర్శయిష్యతి * నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీత్యనేనాసకృత్ పరమాత్మజ్ఞానేన చ దేహాదిష్వాత్మత్వగమ్యమానస్యాత్మనః స్వరూపాధిగమే విపరీతాధిగమనివృత్తిర్దృష్టం ఫలమితి నియమార్థైవాస్య విధేర్యుక్తా - న త్వగ్నిహోత్రాదీనామివాపూర్వవిధిత్వమిహాసమ్భవతి. ౧

ఆ — దహరవిద్యాయాముపాస్యస్తుత్యర్థముక్తమనువదతి (అథేతి) విశేషణాన్తర్వ్యం - అథశబ్దార్థో వ్యాఖ్యాతః. శరీరాత్సముత్థానం- తస్మిన్నహంమమాభిమానత్యాగః స్వరూపం విశినష్టి (ఏష ఇతి) ఉక్తికర్తృత్వమాచార్యస్య దర్శితమేవ ప్రాణో వా సమ్ప్రసాదః - విజ్ఞానాత్మా వేతి సంశయాత్పృచ్ఛతి (తత్రేతి) ప్రకృతం వాక్యం సప్తమ్యర్థః. తస్య చ సమ్ప్రసాదస్య పరమాత్మవిషయం జ్ఞానం కేనోపాయేన భవతీతి ప్రశ్నాన్తరమాహ (కథం వేతి) కిం తస్య పరమాత్మాధిగమో నేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) తథాతిస్యాధిగమః కథమితి సమ్బన్ధః అభినిష్పద్యమానరూపస్యాత్మనః సవిశేషః - నిర్విశేషో వేతి ప్రశ్నాన్తరం కరోతి (యేనేతి) ఆత్మనో హి సచ్చిదానన్దైకతా జాగ్రదవస్థాన్తరాణి రూపాణి దృశ్యమానాని శరీరసమ్బన్ధప్రయుక్తాని- తథా చ తత్త్వం- శరీరాదుపాధేర్వ్యతిరిక్తస్య- తస్య స్వరూపం కథం సర్వప్రమాణాప్రతిపన్నమస్తీతి ప్రశ్నాన్తరమాహ (సమ్ప్రసాదస్యేతి

ఉ.— తద్ధోభయే దేవాసురా అనుబుబుధిరే తే హోచుర్హన్త తమాత్మానమన్విచ్ఛామో యమాత్మానమన్విష్య సర్వాగ్ంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాగ్ంశ్చ కామానితీన్ద్రో హైవ దేవానామభిప్రవవ్రాజ విరోచనోఽసురాణాం తౌ హాసంవిదానావేవ సమిత్పాణీ ప్రజాపతిసకాశమాజగ్మతుః. ౨

తి) ఏతేషాం ప్రశ్నానాముత్తరముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (ఇత్యేతదితి) ప్రజాపతేరిన్ద్రవిరోచనయోశ్చ సంవాదరూపాయాఽత్రాఖ్యాయి కాపృశ్యతే- సాక్షిమద్భిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆఖ్యాయికాత్వితి) శిష్యస్య విద్యాగ్రహణే, గురోస్తస్యాస్సమ్యక్ప్రదానే, చ యో విధిః- శ్రద్ధాభక్త్యాది ప్రకారః తత్ప్రదర్శనార్థమిత్యావత్ గ్రహణ- విద్యాయాః గ్రహణం- స్వీకరణం యతస్సమ్ప్రదానే- తద్దానమాత్రే శిష్యే దృశ్యతే- తస్య విధిః- బ్రహ్మచర్యాదిః తత్ప్రదర్శనార్థత్వేనాఖ్యాయికాయాస్తాత్పర్యాన్తరమాహ (విద్యేతి) ప్రజాపతినా ప్రోక్తా, దేవైరసురైశ్చ ప్రార్థితా, ఇన్ద్రవిరోచనాఖ్యం దేవాసురాధిపద్వయమాయాసేన మహతా ప్రేషితా, దేవరాజేన చ కథం చిత్ప్రాప్తా,- తస్మాన్మహార్హా యం విద్యేతి తస్యాః స్తుత్యర్థా ఆఖ్యాయికేత్యర్థః మహాద్భిరుపాసితత్వస్య మహార్హత్వే హేతుత్వమాహ (రాజసేవితేతి) అన్యో మోహాదిసవిశేషం నైతస్యం- తిదేవనిరుపాధిని నిర్విశేషమితి నిశ్చయనిర్విశేషయోరభేదాభిప్రాయేణ ప్రజాపతివాక్యం వ్యాచష్టుమాహ (యత్రేతి) తత్ర సోఽన్వేష్టవ్య ఇతి వాక్యే స ఇత్యర్థమాహ (యస్యేతి) ఉపాసనసమ్పత్తేస్తు ఇతి విధేయమాహ (ఉపలబ్ధవ్య ఇతి) తస్యైతత్ - ఫలమితి సమ్బన్ధః. కథం నిర్గుణవిద్యాయాస్సర్వలోకకామావాప్తిః ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాత్మకత్వేతి) పుచ్ఛేన భ్రమవ్యావృత్త్యా పూర్ణస్వరూపేణావస్థితిరిత్యర్థః ప్రజాపతివాక్యాత్ప్రతీయమానవిధిస్వరూపమాహ (అన్వేష్టవ్య ఇతి) ఏవకారస్యావ్యయం దర్శయతి (నాపూర్వవిధిరితి) శబ్దాదేవ విదిత్వేదమేతదుపస్తత్వర్థో ఽపూర్వవిధిరగ్నిహోత్రాదివిధివన్నసమ్భవతీత్యర్థః కథమిహ నియమవిధిరపి స్యాదివమాల విధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) మిథ్యాజ్ఞానసంస్కారప్రాబల్యాదనాత్మాభినివేశస్యపతేః ప్రాప్తశాస్త్రీయాచార్యాన్వయాత్మాన్వేషణమేవ కార్యమితి నియమ ఇత్యర్థః ఇతశ్చ నియమవిధిరేవ - నాపూర్వవిధిరిత్యాహ (దృష్టార్థత్వాదితి) అన్వేషణజిజ్ఞాసనాఖ్యం సాధనముక్తం- తస్య చ విద్యాద్వారాఽవిద్యానివృత్తిర్దృష్టమేవ ఫలం- అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం లబ్ధహేతుత్వాన్నగమాత్. తథా చ పత్రనాపూర్వవిధేరవకాశో నాస్తీత్యర్థః తమోఽద్వ్యష్టఫలత్వస్యాకాశేషయాముపాలయతి (దృష్టార్థత్వం చేతి) కథమసకృత్ప్రయుక్తేన • పర్యాయామిత్యర్థః సోపదేశేనాన్వేషణాదేర్దృష్టఫలత్వేత్యాశఙ్క్యదేహాదిభిన్నాత్మవాదినాం వాక్యోత్థజ్ఞానాదసమానాచ్చ మనుష్యత్వాదిభ్రమనివృత్తిప్రసిద్ధేరిత్యాహ (పరరూపేతి) అన్వేషణాదేర్దృష్టఫలత్వే ఫలితమాహ (ఇతి నియమార్థతేతి) అపూర్వవిధిత్వం- తద్విషయత్వమితియావత్. ఇహేతి- అన్వేషణాదేరుక్తిః లిఙ్గహోత్రాదివదన్వేషణాదేరత్యన్తాప్రాప్తత్వాభావస్యోక్తత్వాదిత్యర్థః ౧

రం.— ఏవం దహరవిద్యాం సమాప్యేదానీం ప్రత్యగాత్మవిద్యాం ప్రస్తౌతి (య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాస ఇత్యాది) (య స్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి హ ప్రజాపతిరువాచ) అత్ర అనువిద్యేత్యాత్మజ్ఞానముచ్యతే విజానాతీతి ధ్యానమితి కేచిత్సిద్ధాన్తే భాషితం శిష్టం స్పష్టం ౧

శం.— (తద్ధోభయ ఇత్యాది) ఆఖ్యాయికాప్రయోజనముక్తం తద్ధ- కిల ప్రజాపతేర్వచనముభయే దేవాసురాః - దేవాశ్చాసురాశ్చ దేవాసురాః అను- పరస్పరాగతం స్వకర్ణగోచరాపన్నమనుబుబుధిరే- అనుబుద్ధవన్తః తే చైతత్ప్రజాపతేర్వచో బుద్ధ్వా కిమకుర్వన్నితి ఉచ్యతే- తే హోచుః - ఉక్తవన్తోఽన్యోన్యం దేవాస్స్వపరిషద్యసురాశ్చ. హన్త- యద్యనుమతం భవతాం ప్రజాపతినోక్తం తమాత్మానమన్విచ్ఛామః- అన్వేషణం కుర్మః యమాత్మానమన్విష్య సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి, సర్వాంశ్చ కామాన్, ఇత్యుక్త్వా ఇన్ద్రో హ- రాజైవ స్వయం దేవానామితరాన్ దేవాంశ్చ భోగపరిచ్ఛదం చ సర్వం సంస్థాప్య శరీరమాత్రేణైవ ప్రజాపతిం ప్రత్యభిప్రవవ్రాజ- ప్రగతవాన్ అథా - విరోచనోఽసురాణాం. ఏవ రాజ్ఞే గురవోఽభిగన్తవ్యా, ఇత్యేతద్దర్శయతి త్రైలోక్యరాజ్యాచ్చ గురుతరా విద్యేతి- యతో దేవాసురరాజౌ మహార్హభోగార్హావపి సన్తౌ తథా గురుముపగతవన్తౌ. తౌ హ- కిలాసంవిదానావేవ- అన్యోన్యం సంవిదమకుర్వాణౌ విద్యాఫలం ప్రత్యన్యోన్యస్యేర్ష్యాం దర్శయన్తౌ సమిత్పాణీ- సమిద్భారహస్తౌ ప్రజాపతిసకాశమాజగ్మతుః- ఆగతవన్తౌ ౨

ఆ.— ఇదానీమాఖ్యాయికాం వ్యాఖ్యాతుం * ఆఖ్యాయికాయా విద్యాగ్రహణసమ్ప్రదానవిధిప్రదర్శనార్థత్వాదినోక్తం స్మారయతి (తద్ధేతి) అవతారితామాఖ్యాయికాక్షరాణి వ్యాచష్టే (తద్ధేత్యాదినా) కిమితీన్ద్రవిరోచనౌ విద్యార్థినావపి పరికరం పరిత్యజ్య శరీరమాత్రేణ ప్రజాపతిం ప్రగతవన్తా- వత్రాహ (ఏవ రాజ్ఞేతి) తమేవాముక్తరూపగతివశాదేవ దర్శితమర్థాన్తరం కథయతి (త్రైలోక్యేతి) విద్యేతి- దర్శయతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః తస్యాః గురుతరత్వే హేతుమాహ (యత ఇతి) సంవిదం- మైత్రీం ౨

రం.— (తద్ధోభయే దేవాసురా అనుబుబుధిరే) తత్ - ప్రజాపతివచనం స్తుతిద్వారా పరంపరయా దేవా అసురాశ్చ ఉభయేఽపి అనుబుబుధిరే- శ్రుతవన్త ఇత్యర్థః. (తే హోచుర్హన్త తమాత్మానమన్విచ్ఛామో యమాత్మానమన్విష్య సర్వాంశ్చ లోకానిత్యాది) అన్విచ్ఛామః - అవగచ్ఛామ ఇత్యర్థః, శిష్టం స్పష్టం. (ఇన్ద్రో హైవ దేవానామభిప్రవవ్రాజ విరోచనోఽసురాణాం) దేవానాం మధ్య ఇన్ద్రః, అసురాణాం మధ్యే విరోచనః, శ్చ

ఉ.— తౌ హ ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యమూషతుస్తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి తౌ హోచతుర్య ఆత్మాపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పస్సోఽన్వేష్టవ్యస్స విజిజ్ఞాసితవ్యస్స సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి భగవతో వచో వేదయన్తే తమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి. 3

§ తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యథ యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతే యశ్చాయమాదర్శే కతమ ఏష ఇత్యేష ఉ ఏవైషు సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయత ఇతి హోవాచ. 4

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ప్రజాపతిసమీపం గన్తుం ప్రస్థితావిత్యర్థః (తౌ హ సంవిదానావేవ సమిత్పాణీ ప్రజాపతిసమీపమాజగ్మతుః) అసంవిదానౌ - పరస్పరాసూయయా పరస్పరసమ్మన్త్రణమకుర్వాణావిత్యర్థః స్పష్టమ్. 2

శం.— తౌ హ గత్వా ద్వాత్రింశతం వర్షాణి శుశ్రూషాపరౌ భూత్వా బ్రహ్మచర్యమూషతుః. ఉషితవన్తౌ అభిప్రాయజ్ఞః ప్రజాపతిస్తావువాచ కిమిచ్ఛన్తౌ ప్రయోజనమభిప్రేత్యేచ్ఛన్తావవాస్తమ్ ఉషితవన్తౌ యువామితి ఇత్యుక్తౌ తౌ హోచతుః య ఆత్మేత్యాది భగవతో వచో వేదయన్తే శిష్టాః. అతస్తమాత్మానం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి. యద్యపి ప్రజాపతేస్సర్వాభిగమనాదినోస్యవిద్యాప్రయుక్తావభూతాం - తథాపి విద్యాప్రాప్తిప్రయోజనగౌరవాత్ సత్తరాగద్వేషమోహేర్ష్యాదిదోషావేవ భూత్వోషతుర్బ్రహ్మచర్యం ప్రజాపతౌ. తేనేదం ప్రఖ్యాపితమాత్మవిద్యాగౌరవమ్. 3

ఆ.— తద్భూతాత్మసంజ్ఞాతుమిచ్ఛన్తావవాస్తేత్యేవ తస్మై వ్యాఖ్యాస్యామి ప్రజాపతివచోఽనుకర్షణమాత్రమితి ద్రష్టవ్యమ్. అథేన్ద్రవిరోచనయోర్విరోధేనైవ కథమేకత్రావస్థానం చిరమితి తత్ర శఙ్కాయామాహ (యద్యపీతి) దేవాసురరాజయోస్స్వభావతో వైరిణోరపి విద్యార్థిత్వేన . . . బ్రహ్మచర్యవాసేనసూచితమిత్యాహ (తేనేతి) 3

రం.— (తౌ హ ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యమూషతుః) ద్వాత్రింశద్వర్షాణి శుశ్రూషాపరౌ భూత్వా బ్రహ్మచర్యం చేరతురిత్యర్థః (తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి) కిం ప్రయోజనముద్దిశ్యోషితవన్తావితి పృష్టవానిత్యర్థః (తౌ హోచతుర్య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యురిత్యాది) య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదిభిర్భగవతః పూజ్యస్య తవ వచో వేదయన్తే విద్వాంసో జనాః తమిచ్ఛన్తావవాస్తమ్ - తజ్జ్ఞానమిచ్ఛన్తావావాం బ్రహ్మచర్యముషితవన్తావితి తౌ ప్రజాపతిం ప్రత్యూచతురిత్యర్థః ఆవామిత్యుభయపురుషప్రయోగాభావః. 3

శం.— తౌ - ఏవముక్తవన్తౌ ప్రజాపతిరువాచ య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యతే నివృత్తచక్షుర్భిర్యోగిభిః ఏష ఆత్మా ఉపహతపాప్మాదిగుణః యద్విజ్ఞానాత్సర్వలోకకామావాప్తిః - ఏతదమృతమభయమ్. అత ఏవ బ్రహ్మ - వృద్ధతమమితి అథ ప్రజాపతినోక్తమక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి శ్రుత్వా ఛాయారూపం పురుషం జగృహతుః గృహీత్వా దృఢీకరణాయ ప్రజాపతిం పృష్టవన్తౌ - అథ యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతే - సమన్తాత్ఖ్యాయతే, యశ్చాయమాదర్శే ఆత్మనః ప్రతిబిమ్బాకారః సమ్ఖ్యాయతే ఖడ్గాదౌ చ - కతమ ఏషః - ఏషాం కిం భవద్భిరుక్తః కిం వాఽన్య ఇతి ఏవం పృష్టః ప్రజాపతిరువాచ - ఏష ఉ ఏవ - యశ్చక్షుషి ద్రష్టా మయోక్త ఇత్యభిప్రాయః ఏషు సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయత ఇతి హోవాచ నను కథం యుక్తం శిష్యయోర్విపరీతగ్రహణమనుజ్ఞాతుం ప్రజాపతేర్గురోస్సర్వజ్ఞస్య సత్యం నైవం - నానుజ్ఞాతం తథాప్యేనయోర్గ్రహణం దర్పవత్త్వాద్బోధ్యత్వాదహన్త్వాద్విరోచనాత్తథైవ చ ప్రథితౌ లోకే. తౌ యది ప్రజాపతినాఽభిమానాయుతౌ విపరీతగ్రాహిణావిత్యుక్తౌ స్యాతాం - పరస్పరం చిత్తదుఃఖం స్యాత్ తజ్జనితాచ్చ చిత్తావసాదాత్పునః ప్రశ్నశ్రవణగ్రహణావధారణం ప్రతి ఉత్సాహవిఘాతః స్యాత్ అతో రక్షణీయావాచార్యేణేతి, మన్యతే ప్రజాపతిర్గృహీతాం తావత్ - తదుదశరావదృష్టాన్తేనాపనేష్యామీతి, చ నను సంయుక్తమేష ఉ ఏవైష్వన్తేషు పరిఖ్యాయత ఇత్యుక్తమ్. కథమ్. ఆత్మనో హ్యక్షిపురుషస్య సన్నిహితత్వాద్దృశ్యవస్తుగృహీతాచ్ఛాయాత్మనః, సర్వేషాం చాభ్యన్తరః - "సర్వాన్తర" ఇతి శ్రుతేః తమేవాయాచత్ - ఏష ఉ ఏవేతి అతో నానృతముక్తం ప్రజాపతినా 4

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

---

§ పరిఖ్యాయత ఇతి స హోవాచేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

౩ — శుద్ధకర్మణా - ప్రయోజితదోషావితియావత్ పురుషః - ... అన్నాదాదిని స్వప్నద్రష్టా దృష్టో నా స్త్రీత్యాశఙ్క్యాహ (నివృత్తేతి) ఇన్ద్రియాణాం విషయేభ్యో నైమిత్తికోపరతః (మృతితేతి) ... సగుణాదినిష్ఠః అన్తర్బహిర్భిన్నోయావత్. *యఏష ఇత్యాదివాక్యేనాస్యైకవాక్యతాం దర్శయతి (ఏషఇతి) భూమవిద్యాయాం చాస్యైకవాక్యత్వం సూచయతి (యోవై భూమేతి) ఇతిశబ్దో వాక్యసమాప్త్యర్థః ఉక్తైకవాక్యం ఫలయతి (అథమాయయేతి) ప్రశ్నోత్తరవాక్యేః ఇతిశబ్దస్సమాప్త్యర్థః యశ్చక్షుషి పురుషోలోకేద్రష్టా- ఏష ఏవ ... అపహతపాప్మత్వాదిధర్మవానాత్మా - యయా ఖ్యాంపునరస్య ఛాయాపురుషమాత్రం వాదేనసూచయన్నుక్తవాన్ ప్రజాపతిరిత్యాహ (ఏవమితి) ప్రజాపతేశ్శ్రేదేవముక్తవాన్ - కథంతర్హి తయోరైవముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (బహుధేతి) యథోక్తవచోయాపం వన్ఙ్వితియావత్ యత్ప్రజాపతినామనసిసంహితం - తత్ప్రకటీకర్తుం చోదయతి (నన్వితి) శిష్యస్య ... ప్రమాణత్వాచార్యేణానుజ్ఞాతుమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యమేవమితి) కథంలక్షితరూపేవపరీక్ష ... తథాపి శఙ్క్యాహ (తథాపీతి) తావత్ - విపరీతమితి శేషః. దకారేణ క్రియాపదమనుకృష్యతే యద్వదాచర... (నన్వితి) ప్రజాపత్యమభిప్రాయమేవ ప్రకటయన్నతిప్రసఙ్గం పరిహర్తుం తదీయపునరుక్తవాదిత్వం సూచయతి (నచేతి) ... పూర్వకం స్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) ... ప్రజాపతేస్సన్నిహితపరః అతస్స ఏవ చ తేనోక్తఇత్యర్థః ఇతిశ్చ ద్రష్టా ప్రజాపతేర్మనసి సన్నిహితః ఇత్యాహ (సర్వేషాంచేతి) ప్రజాపతేర్మనసి స్థితః సన్నిహితత్వేపి కథంతస్యసమ్యుషావాదిత్వం- అతఆహ (తమువేతి) ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

౮ం — (తౌహ ప్రజాపతిరువాచ ... ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథస్తన్మే ప్రబ్రూతమితి) అత్ర యఏషోఽక్షిణిపురుషో దృశ్యత ఇతి నేపథ్యేన పురుషంపరమాత్మా- * ఏతంత్వేవ తేభూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామీత్యుపక్రమ్య స్వప్నసుషుప్త్యవస్థానామభిధానాత్. నచాయం ఛాయాదిపురుషః ప్రజాపతినోపదిశ్యతే - ఆత్మజిజ్ఞాసమానయోస్తయోస్తదుపదేశాయోగాత్, ఆత్మత్వామృతత్వాభయత్వ బ్రహ్మత్వావ్యవసాయా, చ. అతో బ్రహ్మప్రజాపతినా ప్రత్యగాత్మైవోపదిశ్యతే సచేహజీవస్యాక్షిణిస్థితిరుపదిశ్యతే - అపిత్వక్షిణి ప్రసాదవికారాభ్యాం జీవస్యస్థితిర్గతిశ్చ నిశ్చీయతే- అతోఽక్షిజీవస్థితిగతిసూచకత్వాపత్తి ... ఇతివచనవత్. తతశ్చస్వస్యోభయతాన్తిరిచ్ఛయా పురుషోయ ఛాయాపురుషాదన్యః- ఏవంశరీరస్థితో ... నాత్మాపి శరీరాదన్యఇత్యుక్తం భవతి అమృతమితి- అతి శయసుఖరూపత్వం, అభయమితి- దుఃఖాసమ్భిన్నత్వం, బ్రహ్మేతి- అనన్తచిద్విజ్ఞానరూపత్వం చోక్తమితివ్యాసాచార్యైరుక్తం. (అథయోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతే యశ్చాయమాదర్శే కతమఏషఇతి) ఏవం ప్రత్యగాత్మని ప్రజాపతినోపదిష్టే ఛాయాపురుష ఉపదిష్ట ఇతి ... ఉపలబ్ధిరనాత్మేత్యభిప్రాయో ... ఏవం తాభ్యాంపృష్టః ప్రజాపతిస్తయోరుపరి ... వచ) యశ్చక్షుషి దృశ్యతే ... శ్రీకరణాయోక్తముత్తరందదాతి ఆచార్యన్యాయమభిప్రాయః - ... ప్రసిద్ధావ ... అతోయథా త్రప్రశ్నోత్తరస్యోత్తరమిదానీం వక్ష్యమితి అనేనచ ... ఉదశరావనిరీక్షణనియోజనోపాయో ... అతఏవతత్ప్రయోజనాయ ... ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథస్తన్మే ప్రబ్రూతమితి ఉదశరావే ... అత్ర వ్యాఖ్యానం ... యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతే యశ్చాయమాదర్శే కతమఏషఇత్యేష ఉ ఏవైషు సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయతఇత్యేవ ... ప్రశ్నవాక్యమధ్యగత ఇతిశబ్దః ప్రశ్నాన్తేనివేశితవ్యః. ఇతిసహోవాచేత్యేతదుత్తరస్యోదశరావ ... ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథస్తన్మే ప్రబ్రూతమితిహోవాచేత్యుత్తరేణాన్వయః తత్రైక ఇతిశబ్దస్సమాప్త్యర్థః అన్యస్తు ప్రకారవచనః అథవా- * కతమఏషఇతి ... శబ్దోవక్ష్యమాణవచనః అన్యత్రత్యూక్తవచనః. యద్వా- ప్రశ్నవాక్యే ప్రథమఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః ద్వితీయస్తు ప్రశ్నసమాప్తిద్యోతకః ఇతిహోవాచేతి ఉత్తరశేషభూతం. ప్రబ్రూతమితిహోవాచేత్యన్వయః ... ప్రజాపతిహృదయానభిజ్ఞానేన ఛాయాపురుష ఉపదిష్టఇతిమత్వా పునస్తౌ పప్రచ్ఛతుః- యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతఇత్యాదినా. సర్వేష్వన్తేషు - నేత్రాదిస్థానేషు పరిఖ్యాయతే. కతమఏషఇత్యర్థ ఇత్యుక్తం. చక్షురాది ప్రతిబిమ్బ ఏవాత్మేతి స్వగ్రహణదార్ఢ్యార్థం పునరపి ప్రచ్ఛతురితిభావః అప్సుపరిఖ్యాయతే, ఆదర్శే పరిఖ్యాయతే, ఇతి- ఏవంప్రకారేణ జలాదిష్వన్తేషు- స్థానేషు యోదృశ్యతే- సనేత్రేదృశ్యమానఏషః- భవదుక్తఏవకిం- ఉతాన్యః. కతమ ఏష ఇత్యర్థ ఇతివ్యాసార్యాణామభిప్రాయః.. ౮

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యం.

ఉ.— ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథస్తన్మే ప్రబ్రూతమితి తౌ హోదశరావేఽవేక్షాం చక్రాతే తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిం పశ్యథ ఇతి తౌ హోచతుః సర్వమేవేదమావాం భగవ ఆత్మానం పశ్యావ ఆ లోమభ్య ఆ నఖేభ్యః ప్రతిరూపమితి. ౧

తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భూత్వోదశరావేఽవేక్షేథామితి తౌ హ సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భూత్వోదశరావేఽవేక్షాం చక్రాతే తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిం పశ్యథ ఇతి. ౨

శం — తథా చ తయోర్విపరీతగ్రహణం వ్యుత్థాపయిష్యామీత్యాహ - ఉదశరావే - ఉదకపూర్ణే శరావే వా ఆత్మానమవేక్ష్య అనన్తరం యత్తత్రాత్మానం పశ్యన్తౌ న విజానీథః- తన్మే- మమ ప్రబ్రూతం- ఆచక్షీయాథామ్ ఇత్యుక్తౌ తౌ హ తథైవోదశరావేఽవేక్షాం చక్రాతే- అవేక్షణం చ కృతవన్తౌ. తథా కృతవన్తౌ తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ- కిం పశ్యథ ఇతి నను తన్మే ప్రబ్రూతమిత్యుక్తావావాముదశరావేఽవేక్షణం కృత్వా ప్రజాపతయే న నివేదితం- ఇదమావాభ్యాం న విదితమితి అనివేదితే చాజ్ఞానే హి తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిం పశ్యథ ఇతి అత్ర కోఽభిప్రాయ ఇతి ఉచ్యతే- నైవ తయోరిదమావయోరవిదితమిత్యాశఙ్కాఽభూత్- ఛాయాత్మన్యాత్మప్రత్యయో నిశ్చిత ఏవాసీత్- యేన వక్ష్యతి తౌ హ శాన్తహృదయౌ ప్రవవ్రజతురితి న హ్యనిశ్చితేఽభిప్రేతేఽర్థే ప్రశాన్తహృదయత్వముపపద్యతే తేన నౌ చతురిదమావాభ్యామవిదితమితి విపరీతగ్రాహిణౌ చ శిష్యౌ వసుదేవప్రణీయా విలిస్వాయమేవ ప్రప్రచ్ఛ- కిం పశ్యథ ఇతి విపరీతనిశ్చయాపనయాయ చ వక్ష్యతి సాధ్వలఙ్కృతావిత్యేవమాది తౌ హోచతుః యథైవావాం హే భగవో లోమనఖాదిమన్తౌ స్వః- ఏవమేవేదం లోమనఖాదిసహితమావయోః ప్రతిరూపముదశరావే పశ్యావ ఇతి. ౧

ఆ — ఇతశ్చ ప్రజాపతేర్న మృషావాదిత్వమిత్యాహ (తథా చేతి) ఆత్మానముదశరావేఽవేక్షితం - తత్రాత్మానం పశ్యన్తౌ తావదనన్తరం యదాత్మనో న విజానీథో యువాం- తన్మే ప్రబ్రూతమితి సమ్బన్ధః ప్రజాపతివచనముపక్రమానురూపం న భవతీత్యాశఙ్క్యతే (నన్వితి) ఉపక్రమమతిక్రమ్య బ్రువాణస్య ప్రజాపతేరభిప్రాయమాహ (ఉచ్యత ఇతి) తత్ర ప్రథమం శిష్యయోరభిప్రాయమాహ నాభ్యామిదమవిదితమితి ప్రజాపతిం ప్రత్యవచనే కారణమాహ (నైవేతి) ఛాయాత్మని- ఛాయాయాం, తద్వతౌ శరీరే, చేన్ద్రవిరోచనయోర్యథాక్రమమాత్మధీరియం నిశ్చితా - ప్రవృత్తేత్యర్థః అయోనిస్తత్రాత్మప్రత్యయస్య నిశ్చితత్వే గమకమాహ (యేనేతి) ప్రవ్రజనేఽపి శాన్తహృదయత్వాసమ్భవాత్తస్య ప్రత్యయస్య కథం నిశ్చితత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తేన - విపరీతగ్రాహిత్వే నేతి యావత్. ఉక్తమగృహీత్వా విపరీతం గృహీతవన్తౌ తద్ధి ప్రజాపతినోపేక్షణీయా- కుబుద్ధిత్వాదిత్యాశఙ్క్య ప్రాజాపత్యమభిప్రాయమాహ (విపరీతగ్రాహిణౌ చేతి) కథమిదం ప్రజాపతేరభిమతమిత్యవగతం-అత ఆహ (విపరీతేతి) ప్రాజాపత్యే ప్రశ్నే దేవాసురరాజయోర్విపరీతగ్రహణమనువదతి (తౌ హేతి) ౧

రం — (ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథస్తన్మే ప్రబ్రూతమితి) ఉదకపూర్ణ ఉదశరావే ఆత్మానం దృష్ట్వాఽఽత్మసమ్బన్ధినమనుపపన్నతయా భాసమానం సమ్యగనవగతమంశం యువాం వదతమితీత్యుక్తవానిత్యర్థః (తౌ హోదశరావేఽవేక్షాం చక్రాతే) తౌ ప్రతిబిమ్బమవలోకితవన్తౌ అవలోక్యాపి దోషాస్ఫురణాత్తూష్ణీముషితవన్తౌ తయోరనుపపత్త్యస్ఫూర్తిం జ్ఞాత్వా కిం పశ్యథ ఇతి స్వయమేవ ప్రజాపతిరువాచేత్యాహ (తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిం పశ్యథ ఇతి) (తౌ హోచతుః సర్వమేవేదమావాం భగవ ఆత్మానం పశ్యావ ఆ లోమభ్య ఆ నఖేభ్యః ప్రతిరూపమితి) ఇదం ప్రతిరూపమాత్మానం పశ్యావ ఇతి ప్రతిబిమ్బాత్మభ్రమమేవోద్ఘాటితవన్తావిత్యర్థః ౧

శం — తౌ హ పునః ప్రజాపతిరువాచ ఛాయాత్మవిపరీతనిశ్చయాపనయాయ. సాధ్వలఙ్కృతౌ-యథాస్వగృహే సువసనౌ-మహార్హవస్త్రపరిధానౌ పరిష్కృతౌ- ఛిన్నలోమనఖౌ చ భూత్వోదశరావే పునరవేక్షేథామితి. ఇహ చ వాదిదేశ - యదజానన్తౌ తన్మే ప్రబ్రూతమితి. కథం పునరనేన సాధ్వలఙ్కారాదికృత్వోదశరావావేక్షణేన తయోశ్ఛాయాత్మగ్రహోఽపనీతః స్యాత్ సాధ్వలఙ్కారసువసనాదీనామాగన్తుకానాం ఛాయాకరత్వముదశరావే యథా శరీరసమ్బద్ధానామేవమేవ శరీరస్యాపి ఛాయాకరత్వం పూర్వం బభూవేతి గమ్యతే. శరీరైకదేశానాం చ లోమనఖాదీనామనిత్యత్వేఽపి ప్రవృత్తానామక్షితానాం ఛాయాకరత్వం పూర్వమాసీత్- ఛిన్నేషు చ తేషు నైవ లోమనఖచ్ఛాయా దృశ్యతే. అతో లోమనఖాదివచ్ఛరీరస్యాగమాపాయిత్వం సిద్ధమితి ఉదశరావాదౌ దృశ్యమానస్య, తన్నిమిత్తస్య చ దేహస్య, అనాత్మత్వం సిద్ధం- ఉదశరావాదౌ ఛాయాకరత్వాత్ - దేహసమ్బద్ధాలఙ్కారాదివత్ న కేవలమేతావత్- ఏతేనయావత్కించిదాత్మత్వాభిమతం, సుఖదుఃఖరాగద్వేషమోహాది, దేశాదాచిత్కత్వాన్నఖలోమాదివదనాత్మేతి ప్రత్యేతవ్యం. ఏవమశేషమిథ్యాగ్రహాపనయనిమిత్తే సాధ్వలఙ్కారాదిదృష్టాన్తే ప్రజాపతినోక్తే శ్రుత్వా తథా కృతవన్తావపి ఛాయాత్మవిపరీతగ్రహాన్నాపజగామ యస్మాత్ - తస్మాత్స్వదోషేణైవ కేనచిత్ప్రతిబద్ధవివేకవిజ్ఞానావిన్ద్రవిరోచనావభూతామితి గమ్యతే తౌ- పూర్వవదేవ దృఢనిశ్చయావపప్రచ్ఛ- కిం పశ్యథ ఇతి ౨

ఆ — తదపనయనప్రకారం సూచయతి (తౌ హ పునరితి) ఛాయాయాం తద్వతి చ దేహే తయోరాత్మనిశ్చయో యః- తస్య నిరాసాయేతి యావత్. ఇహ చేతి- పూర్వవదేవ క్షిప్తః, నాదిదేశ- తత్ప్రతిరాజనాభాసాదిత్యర్థః. ఉక్తోదాహరణేన ఛాయాయాం దేహే చేన్ద్రవిరోచనయోరాత్మ

ఉ.— తౌ హోచతుర్యథైవేదమావాం భగవస్సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ స్వ ఏవమేవేమౌ భగవః సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతావిత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి తౌ హ శాన్తహృదయౌ ప్రవవ్రజతుః. ౩

ప్రత్యగాత్మనాపనీతౌ భవత ఇతి శఙ్క్యతే (కథమితి) ఛాయాయాస్తత్కారణస్య చాగన్తుకత్వాదనాత్మత్వమభివివక్షితమిత్యుత్తరమాహ (సాధ్వలఙ్కారైః) పూర్వం - ఉదకాదిసన్నిధానస్థానాదుపాధియోగాత్ వ్యభిచారిత్వాచ్చ ఛాయాయాస్తత్కారణయోరేవానాత్మత్వమిత్యాహ (శరీరైకదేశానామితి) ఉపపత్తిన్యాయసిద్ధమర్థం నిగమయతి (ఇత్యుపకారానాహేతి) న కేవలం ఛాయాయాస్తత్కారణయోరేవానాత్మత్వం - కిన్తు తన్న్యాయేనాహఙ్కారాదీనాం తద్ధర్మాణాం చాత్మీయత్వం ప్రత్యుక్తమితి ప్రసఙ్గాపాదితమాహ (న కేవలమితి) ఆత్మత్వాభిమతం - అహఙ్కారాదిర్విశేషః మోహాదావాత్మీయత్వాభిమతమిత్యర్థాన్తరం ఏతే నేలయాచిమేవ హేతుం దర్శయతి (కాదాచిత్కత్వాదితి) (అహఙ్కారేతి) అనాత్మత్వమనాత్మీయత్వోపలక్షణార్థం తస్మాత్తయోరర్థయోర్ఞ్జ్ఞప్తిరీత్యా విపరీతగ్రహణస్యాపనోదనార్థత్వాత్ ఉత్తరేణ ప్రజాపతినా వక్ష్యమాణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ౨

రం — (తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భూత్వోదశరావేఽవేక్షేథామిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః ౨

శం — తౌ హ తథైవ ప్రతిపన్నౌ యథైవేదమితి - పూర్వవత్ యథా సాధ్వలఙ్కారాదివిశిష్టావావాం స్వః - ఏవమేవేమౌ ఛాయాత్మానావితి నుతరాం నిపరీతనిశ్చయౌ బభూవతుః యస్మాదాత్మనో లక్షణం య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యుక్త్వా పునస్తద్విశేషమన్వేష్టవ్యమాణయోః * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి సాధౌ దోషాన్ నిర్దిష్టే తద్విపరీతగ్రహాపనయాయోదశరావే సాధ్వలఙ్కారదృష్టాన్తైర్నిహితే అత్మస్వరూపబోధాద్విపరీతగ్రహో నాపగతః - అతః స్వదోషేణ కేనచిత్ప్రతిబద్ధవివేకవిజ్ఞానసామర్థ్యావితి మత్వా య ఏష తమేవాత్మానం మనసి నిధాయ ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి ప్రజాపతిః - పూర్వవత్ సతు యదక్షిణి ప్రేతమాత్మానం * య ఆత్మేత్యాద్యాత్మలక్షణశ్రవణేనాక్షిపురుషశ్రుత్యా చోదశరావాద్యుపపత్త్యా చ సంస్కృతౌ తావత్ మద్వచనసంస్కారం పునః పునః స్మరతః - ప్రతిబన్ధక్షయాచ్చ స్వయమేవాత్మవిషయో వివేకో భవిష్యతీతి మన్వానః పునర్బ్రహ్మచర్యాదేశేన దత్తవాన్ శిష్యాస్తిం ప్రజిహీర్షుః కృతార్థబుద్ధితయా గచ్ఛతావప్యుపేక్షితవాన్ ప్రజాపతిః. తౌ హ - ఇన్ద్రవిరోచనౌ శాన్తహృదయౌ - తుష్టహృదయౌ కృతార్థబుద్ధ్యైవ ప్రవవ్రజతురిత్యర్థః న తు శమమేవ, శమశ్చేత్ స్యాన్నోఽర్థాత్ - విపరీతగ్రహోఽపగతోఽభవిష్యత్. ప్రవవ్రజతుః - గతవన్తౌ. ౩

ఆ — తథైవేత్యస్య వ్యాఖ్యానం (పూర్వవదితి) యథైవేదమితి - ప్రతీకగ్రహణం. తద్వ్యాచష్టే (యథేతి) ఆవాం స్వః - ఇతి వచనం హే భగవః యథైవేతి సమ్బన్ధః అక్షిణా క్వాపి ఉదశరావవాక్యాత్ సాధ్వలఙ్కారవాక్యాచ్ఛాయాయాస్తత్తోఽవరస్య తస్యైవాత్మత్వమభ్యుపాదితి భ్రమాతిశయః - నుతరామిత్యుక్తః. ప్రజాపతివాక్యమనుభాషయతి (య స్యేత్యాదినా) వాక్యవ్యాఖ్యానమాదిశతి (పూర్వవదితి) ఏష శబ్దేనపరయోరక్షిప్రేతమేవాత్మానం ఛాయాఖ్యం దేహాఖ్యం చ పరామృశ్య ప్రజాపతిరనుమోదితవానిత్యాశఙ్క్యాహ (న త్వితి) తౌ హ శాన్తహృదయావిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (య ఆత్మేత్యాదీ) సంస్కృతౌ తావత్ - భవన్తావితి శేషః సంస్కారం పునరపి తయోరాత్మవిషయో వివేకో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (మద్వచనమితి) ఉపేక్షాయాం కారణాన్తరమాహ (పునరితి) కిమితి శాన్తహృదయత్వం తుష్టహృదయత్వేన వ్యాఖ్యాయతే - హృదయగతశమ ఏవ కిం న వివక్ష్యతే - తత్రాహ (న త్వితి) ౩

రం — (తౌ హోచతుర్యథైవేదమావాం భగవస్సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ స్వ ఏవమేవేమౌ భగవ ఇత్యాది) ఆవాం సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భవావ ఇతి యథైవ - తథైవ ఇమావపి ప్రతిబిమ్బౌ సాధ్వలఙ్కారాదియుక్తావితి ప్రత్యూచతురిత్యర్థః అత్ర ఉదశరావావేక్షణాలఙ్కృతదేహప్రతిబిమ్బవిశేషణమోర్హ్నియజ్ఞానస్య ప్రజాపతేరభిప్రాయః - అగ్నిమాపాయశాలిద్వాత్రింశద్వర్షబ్రహ్మచర్యదీర్ఘీభూతకేశనఖపరిష్కృతాలఙ్కారాదిలక్షణదోషగుణయుక్తావ్యవస్థిత దేహానుకారిదోషగుణవత్త్వాద్దేహవత్ ప్రతిబిమ్బస్యానాత్మా నిరతిశయసుఖస్వరూపాత్మనో దుఃఖాసమ్భిన్నత్వలక్షణామృతత్వాభయత్వహీనస్య ఇతి జానీతమితి ఏవం ద్వివిధనియోజనేపి తయోరప్రక్షీణకల్మషతయా దోషాదర్శనేన ప్రతిబిమ్బాత్మభ్రమో నాపనీతః. తతః ప్రజాపతిః భ్రాన్తినివారణార్థం మయాకృతస్య ద్వివిధప్రతిబిమ్బదర్శనస్యాభిప్రాయమిమావప్రక్షీణకల్మషత్వాన్నావగచ్ఛతః - ప్రత్యుక్తం యదావాం భ్రాన్తావితి వక్తుమపి అనర్హౌ - తదిదానీమేతదీయహృదయానురోధేన ప్రతిబిమ్బమేవ నిర్దిశ్యసర్వాన్తరం పరమాత్మానం మనసి నిధాయ ఏష ఆత్మేత్యుపదేశేన తయోరాకాఙ్క్షాం నివర్తయిష్యామి. కాలేన కల్మషే ప్రక్షీణే మద్వచనసన్దర్భస్య సర్వస్యాప్యభిప్రాయం స్వయమేవావగమిష్యత ఇతి నిగీర్ణమనసౌ పునర్మత్సమీపమాగమిష్యత ఇతి మత్వాహ (ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) స్పష్టోఽర్థః (తౌ హ శాన్తహృదయౌ ప్రవవ్రజతుః) శాన్తహృదయౌ - నివృత్తాకాఙ్క్షావిత్యర్థః. ౩

ఉ.— తౌ హాన్వీక్ష్య ప్రజాపతిరువాచ అనుపలభ్యాత్మానమననువిద్య వ్రజతో యతర ఏతదుపనిషదో భవిష్యన్తి దేవా వాఽసురా వా తే పరాభవిష్యన్తీతి స హ శాన్తహృదయ ఏవ విరోచనోఽసురాఞ్జగామ తేభ్యో హైతాముపనిషదం ప్రోవాచాత్మైవేహ మహయ్య ఆత్మా పరిచర్య ఆత్మానమేవేహ మహయన్నాత్మానం పరిచరన్నుభౌ లోకావవాప్నోతీమం చాముం చేతి. ౪

తస్మాదప్యద్యేహాదదానమశ్రద్దధానమయజమానమాహురాసురో బతేత్యసురాణాం హ్యేషోపనిషత్ప్రేతస్య శరీరం భిక్షయా వసనేనాలఙ్కారేణేతి సంస్కుర్వన్త్యేతేన హ్యముం లోకం జేష్యన్తో మన్యన్తే. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఃఖణ్డః.

శం.— ఏవం తయోర్గతయోరిన్ద్రవిరోచనయోః తౌ హ గచ్ఛన్తావన్వీక్ష్య ... ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షవచనే నతయోశ్చిత్తదుఃఖం పరిజిహీర్షుస్తౌ దూరం గచ్ఛన్తావన్వీక్ష్య ... యఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదివచనవదేతదప్యనయోః శ్రవణగోచరత్వమేష్యతీతి మత్వోవాచ ప్రజాపతిః అనుపలభ్య యథోక్తలక్షణమాత్మానమననువిద్య స్వానుభవేన ప్రత్యక్షం చాకృత్వా, విపరీతనిశ్చయౌ చ భూత్వా, ఇన్ద్రవిరోచనావేతౌ ప్రవ్రజతః గచ్ఛతో యాతాం. అతో యతర ఏ దేవా వాఽసురా వా, కింవిశేషితేన ... యథోక్తాత్మవిద్యా సేయముపనిషద్యేషాం దేవానామసురాణాం వా తే ఏతదుపనిషదః ఏవంవిజ్ఞానాః ఏవంనిశ్చయా భవిష్యన్తీత్యర్థః తే కిం. పరాభవిష్యన్తి శ్రేయోమార్గాత్పరాభూతాః బహిర్భూతాః. వినష్టా భవిష్యన్తీత్యర్థః స్వగృహం గచ్ఛతోస్సురాసురరాజయోర్యోఽసురరాజః స హ శాన్తహృదయ ఏవ సన్ విరోచనోఽసురాఞ్జగామ. గత్వా చ తేభ్యః అసురేభ్యః శరీరాత్మబుద్ధిరూపోపనిషత్ తామేతాముపనిషదం ప్రోవాచ ఉక్తవాన్ దేహమాత్రమేవాత్మా పిత్రోక్త ఇతి తస్మాదాత్మైవ దేహ ఇహ లోకే మహయ్యః పూజనీయః తథా పరిచర్యః పరిచరణీయః తథా ఆత్మానమేవేహ లోకే దేహం మహయన్ పరిచరన్నుభౌ లోకావవాప్నోతీమం చాముం చ ఇహలోకపరలోకావేవ సర్వే లోకాః కామాశ్చాన్తర్భవన్తీతి రాజ్ఞోఽభిప్రాయః ౪

ఆ.— యది ప్రజాపతిస్తావుపేక్షితవాన్ కిమితి తర్హి తౌ హాన్వీక్ష్యేత్యాదిరుచ్యత ఇత్యాహ (రాజ్ఞోరితి) ప్రజాపతిః ఉవాచేతి సమ్బన్ధః. తర్హి కిమితి తావాహూయ నోక్తవానిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షవచనే నేతి) కర్తృత్వేన సమ్బన్ధార్థముక్తమేవ పునరనుపత్తి (యఆత్మేతి) కిమసావుచితవానిత్యపేక్షాయామాహ (అనుపలభ్యేతి) యథోక్తం ప్రజాపతివాక్యం శ్రుత్వాపి గచ్ఛతోరిన్ద్రవిరోచనయోర్విరోచనగతమవాన్తరవిశేషమాహ (స్వగృహమితి) పిత్రా తథోక్తత్వేపి కిమసావభిప్రేతః కథం ... ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) తథా పూజనీయత్వపదితియావత్, తథాపి స్వార్థితా సర్వలోకకామావాప్తిరసిద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహలోకేతి) ౪

రం.— (తౌ హాన్వీక్ష్య ప్రజాపతిరువాచ) ఏవం తయోః ప్రతినివృత్తయోస్సతోః ప్రజాపతిః స్వానుగృహీతౌ తథా ... ఇదమపి మద్వచనం * యఆత్మేతివచనవత్ కర్ణాకర్ణికయా శ్రుతామిన్ద్రవిరోచనౌ చేత్యర్థః ఉక్తిమేవాహ (అనుపలభ్యాత్మానమననువిద్య వ్రజతో యతర ఏతదుపనిషదో భవిష్యన్తి దేవా వాఽసురా వా తే పరాభవిష్యన్తీతి) ఏతావిన్ద్రవిరోచనౌ ఆత్మస్వరూపం శ్రవణమననాభ్యామజ్ఞాత్వా వ్రజతః గచ్ఛతః యతరే దేవా వా అసురా వా ఏతదుపనిషదో భవిష్యన్తి — ఉపనిషచ్ఛబ్దేనోపదేశపరః అనయోరుపదేశాత్ప్రాప్తనిగృహీతార్థనిశ్చయా యే భవిష్యన్తి తే పరాభవిష్యన్తి — నిత్యసంసారిణో భవిష్యన్తీత్యర్థః (స హ శాన్తహృదయ ఏవ విరోచనోఽసురాఞ్జగామ తేభ్యో హైతాముపనిషదం ప్రోవాచ) విరోచనస్తు ప్రాజాపత్యస్య ద్వివిధదేహచ్ఛాయాదర్శనేన ... దేహానుకారిత్వాచ్ఛాయాయా దేహ ఏవాత్మేతి సూచనే తాత్పర్యం, అలఙ్కృతదేహచ్ఛాయాం నిర్దిశ్య ఏష ఆత్మేత్యుపదేశే స్వకీయాలఙ్కారాదరేద్ధ ... తన్మహాత్మ్యమితివచనస్య ఛాయానిమిత్తైవాసనీవాలఙ్కృతదేహే తాత్పర్య. మితిమన్వానో దేహ ఏవాత్మా ... రాజ్యం ప్రాప్యాసురేభ్యస్తథైవోపాదిక్షదిత్యర్థః (ఆత్మైవేహ మహయ్య ఆత్మా పరిచర్య ఆత్మానమేవేహ మహయన్నాత్మానం పరిచరన్నుభౌ లోకావవాప్నోతీమం చాముం చేతి) ఆత్మైవ దేహ ఏవ మహయ్యః పూజ్య ఇత్యర్థః ఉభౌ లోకావితి సర్వలోకసుఖానుభవో శరీరగతఏవేతి భావః ... స్పష్టం ౪

శం.— తస్మాత్ తత్సమ్ప్రదాయోఽద్యాప్యనువర్తత ఇతీహ లోకే అదదానం దానమకుర్వాణం. అవిభాగశీలం. అశ్రద్దధానం సత్కార్యేషు శ్రద్ధారహితం. యథాశక్త్యయజమానం అయజనస్వభావమాహుః ఆసురః అసురస్వభావః యత ఏవం స్వభావః బతేతి ఖిద్యమానా ఆహుశ్శిష్టాః. అసురాణాం హి యస్మాదశ్రద్దధానతాదిలక్షణైషోపనిషత్ తయోపనిషదా సంస్కృతాస్సన్తః ప్రేతస్య శరీరం కుణపం భిక్షయా గన్ధమాల్యాన్నాదిలక్షణయా, వసనేన వస్త్రాదిప్రకారేణ, అలఙ్కారాదికరణేన ధ్వజపతాకాదికరణేనేత్యేవం సంస్కుర్వన్తి. ఏతేన కుణపసంస్కారేణాముం ప్రేత్య ప్రతిపత్తవ్యం లోకం జేష్యన్తో మన్యన్తే. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథ హేన్ద్రోఽప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ యథైవ ఖల్వయమస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృతో భవతి సువసనే సువసనః పరిష్కృతే పరిష్కృత ఏవమేవాయమస్మిన్నన్ధేఽన్ధో భవతి స్రామే స్రామః పరివృక్ణే పరివృక్ణోఽస్యైవ శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౧

ఆ — [illegible] ([illegible]) [illegible] తత్సమ్ప్రదాయః [illegible] (అ[illegible]) [illegible] (తస్మా) … … … … … … … … … … ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా

౮౦ — [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ……………………………………… ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

౯౧ — అథ హేన్ద్రోఽప్రాప్యైవ దేవాన్ [illegible] పునః పునః స్మరన్నేవ గచ్ఛన్నేతత్ [illegible] ఉవాచ [illegible] ప్రజాపతి [illegible] యథైవ ఖల్వయమస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే [illegible] సాధ్వలఙ్కృతో భవతి [illegible] భవతి [illegible] ఏవమేవాయం [illegible] అన్ధో భవతి (స్రామే స్రామః) [illegible] (నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి) ౧

౯ — [illegible] (అథేత్యాదినా) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] (స్రామే) [illegible] (స్రామః) [illegible] ([illegible]) [illegible] ౧

౯౧.— (అథ హేన్ద్రోఽప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ) [illegible] (యథైవ ఖల్వయమస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృతో భవతి సువసనే సువసనః పరిష్కృతే పరిష్కృతః) [illegible] (ఏవమేవాయమస్మిన్నన్ధేఽన్ధో భవతి స్రామే స్రామః పరివృక్ణే పరివృక్ణోఽస్యైవ శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి) [illegible] ౧

ఉ.— 'స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తꣳహ ప్రజాపతిరువాచ మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః సార్ధం విరోచనేన కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి స హోవాచ యథైవ ఖల్వయం భగవోఽస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృతో భవతి సువసనే సువసనః పరిష్కృతే పరిష్కృత ఏవమేవాయమస్మిన్నన్ధేఽన్ధో భవతి స్రామే స్రామః పరివృక్ణే పరివృక్ణోఽస్యైవ శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౨

ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రిꣳశతం వర్షాణీతి స హాపరాణి ద్వాత్రిꣳశతం వర్షాణ్యువాస తస్మై హోవాచ ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

శం — ఏవం దోషం దేహచ్ఛాయాత్మదర్శనే చాధ్యన్నన్యసమిత్పాణిః బ్రహ్మచర్యం వస్తుం పునరేయాయ తం హ ప్రజాపతిరువాచ మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః ప్రగతవానసి విరోచనేన సార్ధం కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి విజానన్నపి పునః పప్రచ్ఛ ఇన్ద్రాభిప్రాయాభివ్యక్తయే *యద్వేత్థ తేన మోపసీదేతి యద్వత్ తథా చ స్వాభిప్రాయం ప్రకటమకరోత్ (యథైవ ఖల్వయమిత్యాది) ౨

ఆ.— దోషం దృష్ట్వా యథోక్తరీత్యా కిం కృతవానిత్యపేక్షాయామాహ (ఏవమితి) సర్వజ్ఞో హి ప్రజాపతిరిన్ద్రాభిప్రాయం జానన్నేవ కిమర్థం ప్రాకృతవత్పృచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (విజానన్నపీతి) ఆచార్యస్యాజ్ఞానవతో హి శిష్యం ప్రత్యభిప్రాయం విశేషేణ జ్ఞాతుం ప్రశ్నోపపత్తేరిత్యస్తి న దూహ (యద్వేత్థేతి) తథా చ - ప్రజాపతిప్రశ్నానురోధేనేతి యావత్ ఇన్ద్రవిషయో స్వశబ్దః. ౨

రం — (స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తం హ ప్రజాపతిరువాచ) సః- ఇన్ద్రః ఏయాయ- ప్రజాపతిమితి శేషః (మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః సార్ధం విరోచనేన కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి) హే మఘవన్ శాన్తహృదయః - శాన్తదోషశఙ్కో విరోచనేన సార్ధం యత్- యస్మాత్త్వం ప్రావ్రాజీః- గతవాన్, స కిం ప్రయోజనమభిలషన్ పునరాగతోఽసీత్యర్థః ఆగమ ఇతి [illegible]. (స హోవాచ యథైవ ఖల్వయంభగవోఽస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృత ఇత్యాది) ఉక్తోఽర్థః. ౨

శం — ఏవమేవైతి చాన్వమోదత్ప్రజాపతిః. నను కిమిత్యేకోఽక్షిపురుష శ్రవణే దేహచ్ఛాయామిన్ద్రోఽగ్రహీదాత్మేతి - దేహమేవ తు విరోచనః. తత్కిన్నిమిత్తం. అత్ర మన్యతే- యథేన్ద్రస్యాదరాదా ప్రజాపతివచనం స్మరతో దేవానప్రాప్తస్యైవాచార్యోక్త బుద్ధ్యా ఛాయాత్మగ్రహణం, తత్ర దోషప్రదర్శనం, చాభూత్- న తథా విరోచనస్య కింతర్హి దేహ ఏవాత్మదర్శనం, నాపి తత్ర దోషదర్శనం భావ, తద్వదేవ విద్యాగ్రహణసామర్థ్యప్రతిబన్ధదోషాదల్పత్వబహుత్వాపేక్షమిన్ద్రవిరోచనయోశ్ఛాయా దేహాత్మగ్రహణం ఇన్ద్రోఽల్పదోషత్వాత్ దృశ్యత ఇతి శ్రుత్యర్థమేవ శ్రద్దధానతయా జగ్రాహ. ఇతరశ్ఛాయాత్మనిమిత్తం దేహం- హిత్వా శ్రుత్యర్థం లక్షణయా జగ్రాహ ప్రజాపతినోక్తోఽయం- దోషభూయస్త్వాత్ యథా కేనచిన్నీలమారోదర్శ్యేద్దృశ్యమానయోర్ద్వయోర్యన్నీలం- అన్యపార్శ్వే [illegible] తం వా న ఏవోచ్యతే - స ఛాయా- తద్వద్విరోచనాభిప్రాయః. స్వచిత్తగుణదోషవశా నేచ హి శాస్త్రార్థావధారణం తు స్వైరిశ్రవణే ఖ్యాపితం * దామ్యత దత్త దయధ్వమితి దకారమాత్రశ్రవణాచ్ఛ్రుత్యన్తరే నిమిత్తాన్యపి తదనుగుణాన్యేవ సహకారీణి భవన్తి (ఏవమేవైష మఘవన్) సమ్యక్త్వయావగతం- స ఛాయాత్మేత్యువాచ ప్రజాపతిః. యో మయోక్త ఆత్మా ప్రకృతః- ఏతమేవాత్మానం తు తే భూయః- పూర్వం వ్యాఖ్యాతమప్యనువ్యాఖ్యాస్యామి యస్మాత్సకృద్వ్యాఖ్యాతం దోషరహితానామవధారణవిషయం ప్రాప్తమపి న గృహీతం- అతః కేనచిద్దోషేణ ప్రతిబద్ధగ్రహణసామర్థ్యస్త్వం అత స్తత్క్షపణీయం. వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణీత్యుక్త్వా తథోషితవతే క్షపితదోషాయ తస్మై హోవాచ ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ — శిష్యయోః శ్రవణసామ్యేఽపి ప్రతిపత్తివైషమ్యే నిమిత్తం పృచ్ఛతి (నన్వితి) ఆచార్యమతోపన్యాసద్వారా పరిహరతి (అత్రేతి) తత్ర - ప్రతిపత్తివిశేషే, దృష్టాన్తేన నిమిత్తవిశేషం దర్శయతి (యథేతి) ఆచార్యోక్తబుద్ధ్యా - ఆత్మత్వేన ప్రజాపతినా ఛాయాత్మైవోక్త ఇతి భ్రాన్త్యేత్యర్థః. విరోచనస్యైవం ఛాయాత్మగ్రహణమాచార్యోక్తబుద్ధ్యా నాభూదిత్యాహ (న తథేతి) కథం తర్హి తస్యాత్మదర్శనమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహ ఏవేతి) ఆచార్యేణాత్మా దేహ ఏవోక్త ఇతి బుద్ధ్యా తత్ర విరోచనస్యాత్మత్వజ్ఞానమాసీదిత్యర్థః. ఇన్ద్రస్య ఛాయాత్మగ్రహణే దేవానప్రాప్తస్యైవ మార్గమధ్యే దోషదర్శనవద్విరోచనస్యాసురానప్రాప్తస్యాపి దేహాత్మదర్శనే దోషదర్శనం చ న ప్రవృత్తమిత్యాహ (నాపీతి) దృష్టాన్తముక్త్వా దార్ష్టాన్తికమాహ (తద్వదేవేతి) విద్యాగ్రహణోపయోగికస్య సామర్థ్యస్య ప్రతిబన్ధభూతో యో రాగాదిదోషః - తదల్పత్వాపేక్షమిన్ద్రస్య ఛాయాత్మగ్రహణమిత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (ఇన్ద్ర ఇతి) యథోక్తదోషభూయస్త్వాపేక్షం గృహ్ణతో విరోచనస్యాభిప్రాయం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (యథేత్యాదినా) ఉక్తమర్థం బృహదారణ్యకశ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (స్వచిత్తేతి) దేవాన్మనుష్యానసురాంశ్చ ప్రతి ప్రజాపతినా దకారో

ఉ.— యఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి సహ శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ సహాప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ తద్యద్యపీదం శరీరమన్ధం భవత్యనన్ధః స భవతి యది స్రామమస్రామో నైవైషోఽస్య దోషేణ దుష్యతి. ౧

న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామో ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౨

పదైకే సాధారణ్యేన సత్కృతే తేషాం తదీయ శ్రవణేఽతుల్యేఽపి విరోచనవిశేషావధారణం స్వచిత్తగుణదోషవశాదేవ బృహదారణ్యకే ఖ్యాపితం - తథేహాపీత్యర్థః తత్ర వా కథం తుల్యేఽపి శ్రవణే ఽర్థవిశేషబుద్ధిః- తత్రాహ (దామ్యతేతి) అదాన్తా హి వయం స్వభావతః - తేన దామ్యతేత్యస్మాన్ప్రజాపతిరాహ - దేవానాం మతిరాసీత్ స్వభావతోఽలుబ్ధా వయం- తేన దత్తేత్యస్మాన్ప్రత్యుక్తవాన్ ప్రజాపతిరితి మనుష్యాణాం బుద్ధిరాసీత్ క్రూరా హి వయం స్వభావతః- తేన దయధ్వమిత్యస్మాన్ప్రజాపతిరాహేత్యసురాణాం ప్రతిపత్తిర్బభూవ ఏవమేకం వాక్యం శ్రవణానాం చిత్తానురోధేన భిన్నార్థం ప్రవృత్తా- తథేన్ద్రవిరోచనయోరపి భిన్నబుద్ధిరిత్యర్థః అథేన్ద్రవిరోచనయోరుక్తిభిర్నాగ్నీశోపాదర్థప్రతిపత్తేరప్యవిశేషస్యావ్యభిచారాత్ తత్రాహ (నిమిత్తాన్యపీతి) యథోక్తిభిర్నానాఽపి స్వచిత్తగుణదోషాల్పత్వబహుత్వాపేక్షాణి - అత ఇన్ద్రో నైవ హేతుం ప్రతిపత్తిస్తేష మ్యామవిరుద్ధమిత్యర్థః ఇన్ద్రాభిప్రాయం బుద్ధ్వా ప్రజాపతిరనుమోదితవానిత్యుక్తం ఇదానీమనుమోదనవాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవమేవేతి) ఇన్ద్రాభిప్రాయానుసారేణైవ శక్యః అనువ్యాఖ్యాస్యామి న సంక్షిప్తం శ్రుత్వా శ్రోతుకామముపగతమిన్ద్రం ప్రత్యాహ (యస్మాదితి) … … … … … … … ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా

రం.— (ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణీత్యాది) హే మఘవన్ త్వదుక్తం సత్యమేవ ఉక్తమిమమేవాత్మానం పునరపి త్వదుక్తదోషశూన్యతయా ప్రతిపాదయిష్యామి అన్తఃకరణశుద్ధ్యర్థమితోఽపి ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యం వసేతి ప్రజాపత్యాజ్ఞప్తో మఘవాం స్తథైవ కృతవానిత్యర్థః (తస్మై హోవాచ) ఏవముషితవతే ఇన్ద్రాయ ప్రజాపతిర్వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః ……………………………………… ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం — య ఆత్మాపహతపాప్మాదిలక్షణః * య ఏషోఽక్షిణీత్యాదినా వ్యాఖ్యాతః- ఏష సః కోఽసౌ యః స్వప్నే మహీయమానః- స్త్ర్యాదిభిః పూజ్యమానశ్చరతి- అనేకవిధాన్ స్వప్నభోగాననుభవతీత్యర్థః (ఏష ఆత్మేతి హోవాచేత్యాది) సమానం సహ - ఏవముక్త ఇన్ద్రః శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ సహాప్రాప్యైవ దేవాన్ పూర్వవదస్మిన్నప్యాత్మని భయం దదర్శ కథం తదిదం శరీరం యద్యప్యన్ధం భవతి- స్వప్నాత్మా యః- అనన్ధస్స భవతి యది స్రామమిదం శరీరం- అస్రామశ్చ స భవతి. నైవైషః- స్వప్నాత్మాఽస్య- దేహస్య దోషేణ దుష్యతి ౧

ఆ.— పూర్వవత్- ఛాయాత్మదర్శనవదిత్యర్థః. (అస్మిన్నప్యాత్మనీతి) స్వప్నదృశీత్యర్థః ఛాయాత్మనశ్శరీరానువిధాయిత్వవన్న స్వప్నదృశస్తదనువిధాయిత్వం- తథా చ కథం పూర్వవద్దోషదర్శనమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ౨

రం.— (య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) యః స్వప్నే స్త్ర్యాదిభిః మహీయమానః- పూజ్యమానశ్చరతి- ఏషః- స్వప్నద్రష్టా నిరతిశయసుఖిత్వాదిలక్షణామృతత్వాదియుక్త ఆత్మేత్యుక్తవానిత్యర్థః నాయం పూర్వోక్తదేహగతాన్ధ్యస్రామ్యాద్యనువిధాయిత్వలక్షణదోషదుష్ట ఇతి భావః (సహ శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ సహాప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ) ఉక్తోఽర్థః తదేవాహ (తద్యద్యపీదం శరీరమన్ధం భవత్యనన్ధస్స భవతీత్యాది) యదిదం శరీరం యద్యన్ధం భవతి- తథాపి సోఽనన్ధో భవతీతి యోజనా. సః- స్వప్నాత్మా శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం — నాప్యస్య వధేన స హన్యతే ఛాయాత్మవత్ న చాస్య స్రామ్యేణ స్రామః స్వప్నాత్మా భవతి యథ ఛాయాత్మా దోషా గమ మత్రోపన్యస్తం * నాస్య జరయైతజ్జీర్యత ఇత్యాది- తదిహాన్వయేనోపపాదయితుముపన్యస్తం న తావదయం ఛాయాత్మవద్దేహదోషయుక్తః - కిం తు ఘ్నన్తి త్వేవైనం- ఏవశబ్ద ఇవార్థే. ఘ్నన్తీవైనం కేచనేతి ద్రష్టవ్యం. న తు ఘ్నన్త్యేవేతి- ఉత్తరేష్వపి సర్వేష్వివశబ్దదర్శనాత్ నాస్య వధేన హన్యత ఇతి విశేషణాత్ ఘ్నన్తి త్వేవేతి చేత్. నైవం- ప్రజాపతిం ప్రమాణీకుర్వతోఽనృతవాదిత్వాపాదనానుపపత్తేః * ఏతదమృతమిత్యేతత్ప్రజాపతివచనం కథం మృషా కుర్యాదిన్ద్రః స్వం ప్రమాణీకుర్వన్ నను ఛాయాపురుషే ప్రజాపతినోక్తే ఽస్య శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతీతి దోషదర్శనాత్ - తథేహాపి స్యాత్ నైవం. కస్మాత్ * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి న ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోక్త ఇతి మన్యతే మఘవాన్. కథం. అపహతపాప్మాదిలక్షణే సృష్టే యది ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోక్త ఇతి మన్యతే - తదా కథం ప్రజాపతిం ప్రమాణీకృత్య పునః శ్రవణాయ సమిత్పాణిర్గచ్ఛేత. జగామ చ - తస్మాన్న ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోక్త ఇతి మన్యతే. తథా చ వ్యాఖ్యాతం- ద్రష్టాఽక్షిణి దృశ్యత ఇతి. తథా- విచ్ఛాదయన్తీవ- విద్రావయన్తీవ. తథా చ- ప్ర

ఉ.— స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తꣳ హ ప్రజాపతిరువాచ మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి స హోవాచ తద్యద్యపీదం భగవః శరీరమన్ధం భవత్యనన్ధః స భవతి యది స్రామమస్రామో నైవైషోऽస్య దోషేణ దుష్యతి. ౩

న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామో ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీత్యేవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోऽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రిꣳశతం వర్షాణీతి స హాపరాణి ద్వాత్రిꣳశతం వర్షాణ్యువాస తస్మై హోవాచ. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

త్రాసకారణనిమిత్తమప్రియవేత్తేవ భవతి అపి చ స్వయమపి రోదితీవ నన్వప్రియవేత్తేవ కథం [illegible] స అమృతాభయస్వభావ నానుపపత్తేః, * [illegible] శరీరాత్మత్వప్రత్యక్షవద్భ్రాన్తిసమ్భవాత్ [illegible] ప్రియవేత్తేవ. స పునరాహ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామి. స్వప్నాత్మజ్ఞానేऽప్యహం ఫలం నోపలభ ఇత్యభిప్రాయః ౨-౩

ఆ.— స్రామ్యేణ చక్షురాదిగతానవరతసలిలస్రావేణ [illegible] దేహదోషేణాత్మనో న దోషో భవతీతి స్రామేణాస్రామత్వమ్ [illegible] పునరుచ్యతే. అత ఆహ (యద్యపీదమితి) న్యాయః [illegible] దేహధర్మేణాసంయుక్తత్వం ద్రష్టా [illegible] (తదిహేతి) స్వప్నద్రష్టా చేద్దేహదోషేణ న యుజ్యతే కథం [illegible] (న తావదితి) [illegible] (నత్విత్వితి) [illegible] దేహస్య వధేన నాయం హన్యతే [illegible] - కస్మాదేవం [illegible] (నాస్యేతి) కిమయం ప్రజాపతి [illegible] (నైవమేవ) [illegible] (ప్రజాపతిరితి) [illegible] (ఏతదితి) దృష్టాన్తేన [illegible] (నత్వితి) దృష్టాన్తం [illegible] (నైవమితి) [illegible] ప్రకారం [illegible] ప్రకటయతి (కస్మాదిత్యాదినా) ఏతదేవ [illegible] (కథమిత్యాదినా) [illegible] ఉక్తం కథమిదానీమన్యథోచ్యతే తత్రాహ (కథం) [illegible] యథా ప్రాగేవ వ్యాఖ్యాతం. నతు స్వప్న [illegible] యథా కేచిదుపాస్య [illegible] (నన్వితి) [illegible] అస్య [illegible] తస్మాత్ [illegible] (ఉచ్యత ఇతి) అహం వేద్మీతి [illegible] (స్వప్నేతి) [illegible] (నైత్యాదినా) నాహమిత్యాది వాక్యమవతారయతి (తిష్ఠత్వితి) న కేవలమప్రియవేత్తేవ భవతీత్యర్థః ఇష్టం సర్వలోకకామావాప్తిలక్షణం. ౨-౩

రం.— (న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామః) స్వప్నాత్మేతి శేషః స్పష్టోऽర్థః. (ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవ) ఇత్యర్థః. ఏనం స్వప్నాత్మానం కేచన ఘ్నన్తీవ, కేచన విచ్ఛాదయన్తి విద్రావయన్తీవ, [illegible] (అప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి) హన్యమానత్వద్రావ్యమాణత్వ [illegible] అప్రియవేత్తృత్వరోదితృత్వాదిదర్శనాత్ స్వప్నాత్మనః స్వభోగ్యత్వమిత్యర్థః ౪

శం.— (ఏవమేవైషః) ఇత్యాది ప్రజాపతివాక్యశేషః [illegible] అమృతాభయగుణవత్త్వస్యాత్మ [illegible] ద్విరుక్తమపి నా [illegible] అవధారయతి [illegible] వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యమిత్యాదిదేశ ప్రజాపతిః. తథోషితవతే తస్మై [illegible] ఉవాచ. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— విధేయే [illegible] ప్రియవేత్తృత్వాదికమస్తి [illegible] అతః స్వప్నే ప్రాణో ప్రియవేత్తైవ స్వప్నద్రష్టా నతు [illegible] (తదేతి) తత్ర హేతుమాహ (అత్మేత్యత) వసాపరాణీత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (ద్విరుక్తమపీతి) తథా ప్రజాపతివాక్యానుసారేణేయాయేత్యర్థః. యథా పూర్వం * ఏతం త్వేవ తే భూయోऽనువ్యాఖ్యాస్యామి * [illegible] ఉక్తం తథేహాప్యేతం త్వేవేత్యాద్యుక్త్వా [illegible] అధికారిణే ప్రజాపతిరిత్యాహ. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా

ఉ.— తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నస్స్వప్నం న విజానాత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి స హ శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ స హాప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ నాహ ఖల్వయమేవꣳ సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౧

స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తꣳ హ ప్రజాపతిరువాచ మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి స హోవాచ నాహ ఖల్వయం భగవ ఏవꣳ సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౨

ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచ ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నో ఏవాన్యత్రైతస్మాద్వసాపరాణి పఞ్చ వర్షాణీతి స హాపరాణి పఞ్చ వర్షాణ్యువాస తాన్యేకశతꣳ సమ్పేదురేతత్తద్యదాహురేకశతꣳ హ వై వర్షాణి మఘవాన్ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమువాస తస్మై హోవాచ. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

రం.— (స హ సమిత్పాణిః పునరేయాయ తం హ ప్రజాపతిరువాచేత్యాది) ఉక్తోర్థః ౩-౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్

శం.— పూర్వవదేతం త్వేవ త ఇత్యాద్యుక్త్వా తద్యత్రైతత్సుప్త ఇత్యాది వ్యాఖ్యాతం వాక్యం. అక్షిణి దృష్టః, స్వప్నే చ మహీయమానశ్చరతి, స ఏషః సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నః స్వప్నం న విజానాతి - ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి. తత్రాపి దోషం దదర్శ మఘవాన్. కథం. నాహ - నైవ సుషుప్తస్థోఽయమాత్మా ఖల్వయం సమ్ప్రతి - సమ్యగిదానీం చాత్మానం జానాతి - నైవం జానాతి కథం. అయమహమస్మీతి, నో ఏవేమాని భూతాని చేతి,- యథా జాగ్రతి స్వప్నే వా. అతో వినాశమేవేతి - నాశమివేతి పూర్వవద్ద్రష్టవ్యం. అపీతః - అపిగతో భవతి వినష్ట ఇవ భవతీత్యభిప్రాయః. జ్ఞానే హి సతి జ్ఞాతుస్సద్భావో గమ్యతే - నాసతి జ్ఞానే. న చ సుషుప్తస్య జ్ఞానం దృశ్యతే - అతో వినష్ట ఇవేత్యభిప్రాయః. న తు వినాశమేవాత్మనో మన్యతేఽమృతాభయవచనస్య ప్రామాణ్యమిచ్ఛన్. ౧-౨

ఆ.— వ్యాఖ్యాతస్యైవ వాక్యస్యార్థం సఙ్క్షిప్య దర్శయతి (అక్షిణీతి) తత్రాపి - సుషుప్తే దర్శనేఽపీత్యర్థః. తదేవ దోషదర్శనం ప్రశ్నద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) స్వాత్మానం న జానాతీత్యుక్తమేవాకాఙ్క్షాద్వారేణాభినయతి (కథమితి) తత్ర వైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) స్వపరవివేకాభావే దోషమాహ (అత ఇతి) నష్ట నిత్యేవేత్యత్రోక్తం లక్షయతి (పూర్వవదితి) కుతో జ్ఞానాభావమాత్రేణ వినష్టత్వమిత్యాశఙ్క్య ఉక్తమభిప్రాయం స్పష్టయతి (జ్ఞానే హీతి) ఏవకారో యథాశ్రుత ఏవ కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న త్వితి) ౧-౨

రం.— (తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నస్స్వప్నం న విజానాత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) యత్ర - యదా. తదేతత్ - స ఏష పురుషః * సుపాం సులుగితి సౌర్లుక్. సమస్తః - ఉపసంహృతకరణగ్రామః. సమ్ప్రసన్నః - బాహ్యవిషయసమ్పర్కజనితకాలుష్యరహితః. శిష్టం స్పష్టం (స హ శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ స హాప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ) ఉక్తోర్థః. దోషదర్శనమేవాహ (నాహ ఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి) అహ ఇత్యాశ్చర్యే. అయం - సుషుప్తః సమ్ప్రతి - సుషుప్తికాలే అయమహమస్మీతి విశేషజ్ఞానాభావేన స్వేతరభూతవిషయకజ్ఞానాభావేన చ సుషుప్తో వినష్టప్రాయ ఇత్యర్థః. వినాశమేవ - వినాశమివ. అపీతః - అపిగతః. వినష్టప్రాయ ఇత్యర్థః. ౧

రం.— (స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తం హ ప్రజాపతిరువాచేత్యాది) ఉక్తోర్థః. ౨

శం.— పూర్వవదేవమేవేత్యుక్త్వాహ - రోగముక్తస్త్రిభిః పర్యాయైః - తమేవైతం నో ఏవాన్యత్రైతస్మాదాత్మనః - అన్యం కం చన, కిం తర్హి. ఏతమేవ వ్యాఖ్యాస్యామి స్వల్పస్తు దోషస్తవావశిష్టః - తత్క్షపణాయ వసాపరాణి - అన్యాని పఞ్చ వర్షాణి. ఇత్యుక్తస్స తథా చకార. తస్మై - మృదితకషాయాదిదోషాయ స్థానత్రయదోషసమ్బన్ధరహితమాత్మనః స్వరూపమపహతపాప్మత్వాదిలక్షణం మఘవతే తస్మై హోవాచ. తాన్యేకశతం వర్షాణి సమ్పేదుః - సమ్పన్నాని బభూవుః. యదాహుర్లోకే శిష్టాః ఏకశతం హ వై వర్షాణి మఘవాన్ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమువాసేతి - తదేతత్ * ద్వాత్రింశతమిత్యాదినాదర్శితమిత్యాఖ్యాయికాతోఽపసృత్య శ్రుత్యోచ్యతే ఏవం తు కిలైతదపి గురుతరమిన్ద్రేణాపి మహతా యత్నేనైకోత్తరవర్షశతకృతాయాసేన ప్రాప్తమాత్మజ్ఞానం - అతో నాతః పరం పురుషార్థాన్తరమస్తీత్యాత్మజ్ఞానం స్తౌతి. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

త్యనేనైవ పునరుచ్యతే - తత్రాహ (కదాచిదేవేతి) వైరాగ్యార్థం విశేషవచనమిత్యుక్తం యత్ - తదేవ వైరాగ్యం కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) నివర్తనేన విశేషవచనం ఫలవదితి శేషః తదన్యేత్యత్ర తచ్ఛబ్దార్థమాహ (శరీరమిత్యత్రేతి) మఘవన్నిత్యాదివాక్యం సప్తమ్యర్థః త్రిస్థానత్రయాజా గ్రత్స్వప్నసుషుప్తిస్థానత్రయసమ్బన్ధిత్వేనేతియావత్ అమృతత్వం - షడూర్మివర్జితత్వం, అశరీరత్వం - స్వాభావికసావయవత్వాదిరాహిత్యం ఆత్మనోఽధిష్ఠానమిత్యత్ర భోగస్యేప్సితపూరణం కృతం - భోగాయతనం శరీరమితి విశేషణాత్ తస్యైవాధ్యాహారమాహ (ఆత్మనో వేతి) అధిష్ఠానం - జనయితుస్తస్యాపేక్షితం కరణమితియావత్ అధిష్ఠానశబ్దస్యార్థాన్తరమాహ (జీవరూపేణేతి) ఉత్తరవాక్యస్థ సశరీరశబ్దం వ్యాచష్టే (యస్యేతి) ఈదృశం - మర్త్యత్వాదివిశేషణవదిత్యర్థః తత్ - యథోక్తం శరీరమధిష్ఠితమనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా లబ్ధమధిష్ఠితః - పురుష ఇత్యర్థః తస్యైవ సమ్పిణ్డితమర్థమాహ (తద్వానితి) ఉక్తైర్విశేషణం పాతయతి (సశరీర ఇతి) అశరీరస్య కథం సశరీరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అశరీరేతి) అవివేకతః - సశరీరో భవతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః యతస్సశరీరః - అత ఏవ ప్రియాప్రియాభ్యామాత్తో వై పురుష ఇతి యోజనా వై శబ్దార్థమాహ (ప్రసిద్ధమితి) ఏతచ్ఛబ్దార్థమేవో త్తరవాక్యవ్యాఖ్యానేన స్ఫోరయతి (సశరీరస్యేతి) తౌ వసన్తి మన్యమానస్య సతః స్వస్యత యోస్సన్తతిరూపయోరపహతి ర్నాస్తీతి సమ్బన్ధః ప్రియాప్రియయోస్స్వరస్సేన వినాశో స్తి - క్షణికత్వాదిత్యాశఙ్క్య సన్తతిరూపయోరిత్యుక్తం ఇతి శబ్దా వాక్యసమాప్త్యర్థః అజ్ఞస్య దేహసమ్బన్ధద్వారా సంసారిత్వముక్త్వా తస్యైవ విద్యావతో దేహనివృత్తిద్వారేణ ముక్తిం దర్శయతి (తం పునరితి) ముక్తిం పునః ప్రియాప్రియయోస్స్పృశతోరస్పర్శేనైకస్య స్పర్శస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్పృశతీతి) ప్రత్యేకసమ్బన్ధమభినయతి (ప్రియమితి) సహ సన్తతయో స్పృతస్యానేకస్య ప్రత్యేకం క్రియాసమ్బన్ధే దృష్టాన్తమాహ (నేతి) ప్రియాప్రియయోరాత్మస్త్రాత్మనస్సంస్పర్శం పాతనికాపూర్వకం త్రైముకన్యాయేన దర్శయతి (ధర్మాధర్మేతి) తత్రేతి - అశరీరాఖ్యం స్వరూపముచ్యతే ప్రియస్యాభావం శ్రుత్వా మోక్షస్యాపుమర్థత్వం శఙ్క్యతే (నన్వితి) ఇహాపీతి - ముక్తావుచ్యతే స్వాభావికప్రియాప్రియ ప్రతిషేధదోషాన్నాపుమర్థత్వం ముక్తేరిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి) ప్రతిషేధమపాకరోతి (అశరీరమితి) కాదాచిత్కయోరేవ ప్రియాప్రియయోరేష నిషేధ ఇత్యత్ర నియామకమాహ (ఆగమాపాయినోరితి) కాదాచిత్కత్వే స్పర్శశబ్దవశాత్ స్వాభావిక స్యైతచ్ఛబ్దోక్తిరిత్యాహ (న త్వితి) ఆత్మని తర్హి కాదాచిత్కమేవ ప్రియమితి తన్మాత్రప్రతిషేధాత్తదవస్థమపుమర్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాగ్నేస్సవితురితి) భూమవిద్యాలోచనాయామపి సుఖమాత్రస్యాత్మని న ప్రతిషేధోఽస్తీత్యాహ (ఇహాపీతి) తథాపి విషయవిషయిభావాభావేన భేదాభావాత్తదవస్థమపురుషార్థత్వమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) భేదో న పుమర్థత్వోపయోగీ - కేవలవ్యతిరేకాభావాత్ సుఖసాక్షాత్కారస్తు పురుషార్థః - స చాభేదేఽపి వ్యవస్థిత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరూపేణేతి) ఆత్మని విశేషజ్ఞానరాహిత్యమిష్టం నిత్యనేష్టమిత్యత్ర హేతుమాహ (నాహేతి) కిం తర్హి ప్రయోజనవిశేషితమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్ధీతి) యోఽజ్ఞానేనాప్నోతి - తదిష్టం నిత్యేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః కిమిదం విశేషవిజ్ఞానమిష్టం నేష్టమిత్యుచ్యతే - కిం వా హితమితి విపక్ష్యతే తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయం దూషయతి (సత్యమితి) *ద్వితీయాద్వై భయం భవతీత్యాది శ్రుతేరిత్యర్థః తథాపీష్టమేవేష్టం ప్రియం ప్రజాపతినోపదేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (హితం చేతి) కిం తర్హి తస్య హితమితి చేత్ - తదాహ (వ్యామవదితి) వక్తవ్యమితి సమ్బన్ధః, హితమేవ - న త్విష్టమితి స్థితేఽథ తదాహ (తత్రేతి) సర్వేషాం భూతానాం లోకానాం కామానాం చాత్మా సచ్చిదానన్దమాత్రం - తద్రూపత్వం చేన్మోక్షస్యేష్యతే - కథం లబ్ధికస్యైశ్వర్యశ్రుతరానిర్వహ స్సిద్ధోదయమితి (నన్వితి) సగుణవిద్యావతాం యదైశ్వర్యం - తన్నిర్గుణవిద్యాస్తుత్యర్థం సఙ్కీర్త్యతే - బ్రహ్మభూతస్య ముక్తస్య సగుణవిద్యాయామపి ప్రత్యస్తమితత్వాత్తత్ఫలస్యత స్త్రాపచేతుం యుక్తత్వాదితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) సర్వాత్మత్వే దుఃఖాపి ప్రాప్నోతీతి శఙ్క్యతే (నన్వితి) దుఃఖస్య దుఃఖిత్వాభావవత్తస్యాత్మావిద్యాకృతస్య ముక్తిభవిష్యతీతి పరిహరతి (న దుఃఖస్యేతి) తస్మిన్ దుఃఖినామాత్మా ముక్త ఇతి దుఃఖీ స్యాత్ - ఇత్యత్రాహ (ఆత్మేతి) న తావదాత్మనః స్వభావతో దుఃఖిత్వం - కిం త్వావిద్యకం - సా చ ముక్తస్యాసత్త్వాన్న ప్రసక్తిరిత్యర్థః, తర్హి విద్యయా దగ్ధాయామవిద్యాయాం తత్పరికల్పితమైశ్వర్యమపి ఈశ్వరస్య సగుణవిద్యాఫలభూతం వద్దగ్ధమేవేతి కథం స్తుత్యర్థమభిహితముపదేశనమిత్యాశఙ్క్యాహ (శుద్ధేతి) శుద్ధం సత్త్వం - రజస్తమోభ్యామస్పృష్టం, తస్మాన్మాయైకదేశాజ్జాతాస్సృష్ట్యాదినిమిత్తా యే తేషాం కామానాం - ఐశ్వర్యభేదానాం, తే తథోక్తాః, తేషాం సర్వేషు భూతేషు విషయేషు మనోమాత్రేణేశ్వరాభిధానరూపేణ సిద్ధానామీశ్వరాఖ్యేన స్వభావేనాభిసమ్బన్ధో మాయావస్థాయాం సిధ్యతీత్యర్థః నను జీవానామవిద్యాత్వాత్కార్యసమ్బన్ధః - నేశ్వరస్యేతి చేత్, నేత్యాహ (పరస్యేతి) చతుర్ష్వపి పర్యాయేషు త్వమర్థానువాదేన తస్య తదర్థత్వం విధేయమితి స్వాభిప్రాయేణ ప్రజాపతివాక్యం వ్యాఖ్యాతం సమ్ప్రతి స్వయాథ్యమతముత్థాపయతి (య ఏష ఇతి) ప్రథమపర్యాయస్య ఛాయాత్మవద్ద్వితీయతృతీయపర్యాయయోరపి విజ్ఞానాత్మవిషయత్వమిత్యాహ (స్వప్నేతి) అన్య ఏవ - పరస్మాదుక్త ఇతి సమ్బన్ధః చతుర్థపర్యాయవత్పర్యాయత్రయేఽపి పరమాత్మైవకస్మాన్నోచ్యతే - తత్రాహ (నపర ఇతి) అపహతపాప్మత్వాదేరపహావత్త్వస్య చ మిథో విరోధాహేత్వర్థః సన్నవన్నైమే పర్యాయే పరస్యాపదేశో యుజ్యతే - తజ్జ్ఞానస్యాముక్తిఫలత్వాత్, కిమితి పూర్వేషు పర్యాయేషు ఛాయాదయో నిర్దిశ్యన్తే - తత్ఫలాభావాత్, అత ఆహ (ఛాయాద్యాత్మనాం చేతి) తత్ర ప్రథమం ఛాయాత్మన ఉపదేశస్య ప్రయోజనమాహ (ఆదావేవేతి) పరస్యాతిసూక్ష్మత్వేన దుర్విజ్ఞేయత్వాత్తస్మిన్నాదావుచ్యమానేఽసలితస్యాతిసూక్ష్మస్య శ్రవణేఽపి శ్రోతురనాత్మనిష్ఠస్య కేవలవ్యామోహస్స్యాత్ - సమాధానాదితి పృథక్ఛాయాత్మోపదేశః కృత ఇతి సమ్బన్ధః స్వప్నసువ ప్తయోర్విజ్ఞానాత్మోపదేశస్య ప్రయోజనం దర్శయన్నుక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఇతి శబ్దస్థిత్యా సమ్బధ్యతే పర్యాయాన్తస్య తాత్పర్యమాహ (చతుర్థేత్వితి) మరణధర్మకాద్దేహాత్పృథగ్భూతత్వాజ్జ్యోతిస్స్వరూపమశరీరత్వం ప్రాప్తో యద్యపి చతుర్థపర్యాయే కథ్యతే - తథా పి కథమసౌ పరమాత్మా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మిన్నితి) సః - సమ్ప్రసాదః కేవలవిద్యాకర్తృత్వేన వివక్షితః కిమిదం వ్యాఖ్యానం శఙ్కానా

సాక్షి - కింవాఽర్థానుసారీటీకత్యాపృథఙ్నిర్ణీకర్తోతి (సత్యమితి) ద్వితీయంమాపయతి (నన్వితి) అసమ్భవమాశఙ్కాద్వారాన్స్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) యద్యాద్యేపర్యాయేఛాయాత్మోపదిష్టో-తర్హి న విరోచనయోస్సమ్యగ్దర్శిత్వాద్విపరీతగ్రహపోహార్థం ప్రజాపతేరాయాసో వృథాస్యాత్ తేన నేదంవ్యాఖ్యానమర్థానుసారీత్యర్థః ఇతశ్చనాద్యేపర్యాయేఛాయాత్మోపదేశోఽస్తీత్యాహ (కించేతి) ప్రజాపతిస్స్వేనోపదిష్టస్యాపిఛాయాత్మనో గ్రహణాననుమతిమిత్యాశఙ్క్యోత్తరంస్ఫుటయతి (యదీతి) తేన - ఛాయాత్మగ్రహణాపనయకారణాభావాత్ నేనేతియావత్ తేన- ప్రజాపతినేత్యేకస్త్రదృష్టోఽబాత్మా ప్రథమేపర్యాయే చక్షురేవోపదేశః- నఛాయాపురుషస్యేత్యాహ (కించాన్యదితి) ఏతచ్ఛబ్దేనసన్నిహితాక్షిఛాయాత్మావమనుకృష్యస్యన్నేద ష్టురుపదేశః ప్రజాపతేర్మృషావాదిత్వంప్రసజ్యేత - తథాచ ప్రథమేపిపర్యాయే ద్రష్టైవోపదిష్టఇత్యర్థః స్వప్నావస్థాయాః పరేబాధ్యత్వాన్నతత్ర ద్రష్టురుపదేశోఽస్తీతిశఙ్కతే (స్వప్నఇతి) అనుభవానుసారేణోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) కించ- ప్రకాశకారణానాముపరమేఽపిప్రకాశః - సన్నేవస్వాప్నికఇతిన్యాయేన ప్రతీచస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వంబృహదారణ్యకేస్వప్నావస్థాయాం ప్రత్యుక్తం - అతస్తత్ర ద్రష్టురుపదేశస్సిధ్యతీత్యాహ (నచేతి) సూర్యాదీనాముపరమేఽపిప్రకాశోదృశ్యమానః - సన్నైవస్వాప్నికఇత్యయుక్తం- స్వప్నేస్యాన్తఃకరణస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) కరణత్వాద్గానవేహేతుంప్రద్ఘతి (కింతర్హీతి) నీలపీతాదివిషయాః జాగ్రద్వాసనాభిన్నివ ప్రమాతాసాక్షీ సోవేత్యుపాయోపపద్యతే - తథాచపఞ్చచిత్రవద్వాచిత్రనానామయచేతసస్సాక్షిగమ్యత్వాత్స్వప్నోపలబ్ధ్యాకరణంభవతీతత్రస్వయంజ్యోతిష్ట్వంన్యాయసిద్ధమిత్యాహ (ఘటేతి) ప్రాసఙ్గికంహిత్వాద్రష్ట్రైవోపదిష్టఃస్వప్నావస్థాయామిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (కించేతి) జాగ్రదవస్థాయామివస్వప్నేపి ద్రష్టైవోపదిష్టఇతిశేషః ఇతశ్చద్రష్టురేవోపదేశఃస్వప్నదశాయామిత్యాహ (ప్రాప్తావితి) నకేవలముక్తసోమ ప్రతిషేధోఽనిషేధస్య ప్రాప్తిసాపేక్షత్వాదవస్థాద్వయేద్రష్టురుపదేశమాకాఙ్క్షతి- కింతుతురీయగతోఽనిషేధోఽనిషేధ్యసాకాఙ్క్షన్నవస్థాద్వయే ద్రష్టురుపదేశమాకాఙ్క్షతీత్యాహ (తథాచేతి) నిషేధస్యప్రాప్తిసాపేక్షత్వాత్ప్రకృతస్యైవద్రష్టురవస్థావిధానేసశరీరత్వేతన్నిమిత్తరాగిస్థానద్వయగతయోర్గ్న ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తీతిసహవైసశరీరస్యేత్యాదినోక్త్వాఽశరీరత్వే ప్రాప్తయోః ప్రియాప్రియయోరనన్వేవావస్థాత్రయాతీతస్యసత్త్వాఽశరీరద్వాయమశరీరమిత్యాదినాప్రతిషేధాయుక్తఇతియోజనా స్వప్నే ద్రష్టురుపదేశేహేత్వన్తరమాహ (ఏకశ్చేతి) చతుర్థపర్యాయస్యసౌషుప్తదర్శనాన్తరవిషయత్వముక్తమనుభాష్యదూషయతి (యచ్చోక్తమిత్యాదినా) తదేవవ్యతిరేకద్వారాస్ఫోరయతి (యదీతి) అధికరణాభేదేనవేధదస్యత్వ్యర్థాస్తీత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (కించాన్యదితి) జీవపరయోర్భేదస్యషష్ఠప్రపాఠకవిరోధవత్ సప్తమప్రపాఠకవిరోధోఽపిస్యాదిత్యాహ (తథేతి) బృహదారణ్యకశ్రుత్యాలోచనాయామపిజీవేశ్వరభేదోనసమ్భవతీత్యాహ (నాన్యఇతి) ఇతశ్చజీవపరయోర్భేదోనాస్తీత్యాహ (సర్వశ్రుతిష్వితి) శ్రుతిముక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆత్మైక్యేపరస్యైవసంసారిత్వంసర్వదేహేషుస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ఆరోపితసంసారిత్వంపరస్యనాన్యస్యాస్తీత్యేతద్దృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) మిథ్యాదర్శనజ్ఞానంచేతిమిథ్యాజ్ఞానం తేనాధ్యస్తాని- అవిద్యమానాన్యేవవిద్యమానవత్ప్రతీయమానానితాదృశానీతియావత్ నహవైసశరీరస్యేత్యాదివదత్వాచాత్పన్నపి ప్రియాప్రియసమ్బన్ధస్యవివక్షితమితిశఙ్క్యాముక్తన్యాయాతిదేశేనపరిహరతి (ఏతేనేతి) ఆత్మనిసంసారస్యప్రసక్తిర్నిత్యనైనేతియావత్. యావదధ్యాసభావిత్వం- ప్రియాప్రియయోరపహతత్వభావః నహినవత్వం-.శరీరసమ్బన్ధస్యైవ ప్రియాప్రియయోస్సమ్బన్ధోపత్వాదిత్యర్థః స్వప్నద్రష్టాఖల్వప్రియవేత్తేవభవతి-నత్వప్రియవేత్తైవేతియథార్థత్వంస్థితం- తత్సిద్ధం. తథాపునరమాహ (ఏవంచేతి) ప్రజాపతేర్వచనం - సత్యంభవేదితిసమ్బన్ధః అపౌరుషేయత్వాంశ్రుతౌకుతః ప్రజాపతేర్వచనంసావకాశమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదివేతి) సుఖాదయస్సాశ్రయాః - గుణత్వాత్- రూపాదివదిత్యనుమానాత్తదాశ్రయపరిశేషాదాత్మాశ్రయంసిద్ధేస్తస్మాదనుమానవిరోధాదసత్యంప్రజాపతేర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) సుఖాదీనాముపాధిధర్మత్వేనసిద్ధసాధ్యత్వాన్నానుమానవచనబాధకత్వమిత్యర్థః ప్రత్యక్షమితిశఙ్కతే (నన్వితి) తస్యాభాసత్వాన్నబాధకత్వమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) దృష్టాన్తోపసమ్పత్తిరపినోనభవతీతిశఙ్కతే (సర్వస్యేతి) జరాదస్సత్యత్వేనవనః ప్రదీయమేవమస్త్వితి అఙ్గీకరోతి (అస్త్వేవేతి) అఙ్గీకారేహేతుమాహ (మరణగమనేతి) అధికారిణఃప్రమితిజనకోపేవశ్రుతిన్యాయాత్త్వాద్వృశ్యమానసమ విశ్వమ ఆత్మోస్త్యేవజరాదిసత్యత్వవచనం- నతావతాపస్తుక్షతిరిత్యర్థః మరణగమనత్వేజమాహ (యేనేతి) అత్రేతి-ఆత్మతత్త్వోక్తిః తస్యదుర్జ్ఞానత్వేలిఙ్గాన్తరమాహ (తథేతి) వైనాశికభ్రాన్తిరప్యాత్మనోదుర్జ్ఞానత్వంగమయతీత్యాహ (తథేన్ద్రస్యేతి) సాఙ్ఖ్యభ్రాన్తిరపిదుర్జ్ఞానత్వమాత్మనోజ్ఞాపయతీత్యాహ (తథాసాఙ్ఖ్యాఇతి) తార్కికభ్రాన్తిరపి తస్యదుర్గ్రహత్వేగమకమిత్యాహ (తథాన్యఇతి) బుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నధర్మాధర్మభావనాః - నవాత్మగుణాః మీమాంసకభ్రాన్తిస్తస్యదుర్గ్రహత్వేగమకమిత్యాహ (తథాన్యఇతి) యదాపేక్షతాణాపేక్షభ్రాన్తిరాత్మనోదురవగమత్వంగమయతి- తదావిచారవిధురాణాంలౌకికానాం భ్రాన్తిసత్రప్రమాణయితవ్యేత్యాహ (కిమన్యఇతి) అన్యేచ- బహ్వ్యోమతిః తత్కింవక్తవ్యమిత్యర్థః యదిలౌకికానాంపరీక్షకాణాంచేదమాత్మతత్త్వందుర్జ్ఞానంప్రతిజ్ఞాయతే- తేషాంతర్హీదంసుజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ఏషణాస్వనాత్మత్వేపితేషామహాదానీన్యంవారయతి (అనన్యశరణాఇతి) తేషాంకుటీచరాదిభావంవ్యావర్తయతి (పరమహంసేతి) కర్మనిష్ఠానామాశ్రమానతిక్రమస్యప్రాధాన్యేనవర్తమానత్వందర్శయతి (అత్యాశ్రమిభిరితి) అనన్యశరణైరిత్యుక్తంవ్యనక్తి (వేదాన్తేతి) పూజ్యతమైరితి - నిత్యానువాదః. తేషామాత్మవేదనోపాయంప్రాక్తనముపదిశతి (ప్రాజాపత్యంచేతి) స్థానత్రయంతురీయంచేత్యేతద్విషయం - ప్రకరణచతుష్టయం. యథోక్తాధికారిణామాత్మవేదనమిత్యత్రలిఙ్గాన్తరమాహ (తథేతి) అశరీరమిత్యాదివాక్యవ్యాఖ్యానోపసంహారార్థమితిపదం. ౧

ఉ.— అశరీరోవాయురభ్రంవిద్యుత్స్తనయిత్నురశరీరాణ్యేతాని తద్యథైతాన్యముష్మాదాకాశాత్స ముత్థాయపరంజ్యోతి రుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యన్తఏవమేవైష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరా త్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే. ౨

రం. — (మఘవన్మర్త్యంవా ఇదంశరీరమాత్తంమృత్యునాతదస్యామృతస్యాశరీరస్యాత్మనోఽధిష్ఠానం) వాశబ్దఏవార్థే హేమఘవన్ ఇదంశరీరమేవహిమర్త్యం- మరణధర్మి. నకేవలంమరణధర్మిత్వమాత్రం- అపితుమృత్యునాఆత్తం- తద్వ్యాప్తంచ సతతవినాశశీలమిత్యర్థః ఇ దంచశరీరంహేయత్వాన్న స్నానార్హముక్తం ఏవంభూతంతదిదంశరీరంకర్మకృతశరీరరాహిత్యలక్షణామృత[illegible]స్యాత్మనోభోగాధిష్ఠానం కర్మవ శేనజీవేనభోగార్థంపరిగృహీతమిత్యర్థః తతశ్చాశరీరత్వమేవస్వరూపం- నైవామృతత్వలక్షణాముక్తిః- సశరీరత్వమేవతదభావఇత్యుక్తంభవతి నసపురు షార్థస్యహిముక్తిరూపత్వంవక్తవ్యం- నహ్యశరీరత్వంపురుషార్థః- అపితుదుఃఖాభావః తదశ్చతస్యైవామృతత్వరూపత్వముచితం - నత్వశరీరత్వస్యేత్య త్రాహ (ఆత్తోవైసశరీరః ప్రియాప్రియాభ్యాం) స్పష్టోఽర్థః తదేవోపపాదయతి (నహవైసశరీరస్యసతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తి) క ర్మారబ్ధశరీరయోగినఃతదనుగుణసుఖదుఃఖయోగస్యావశ్యమ్భావిత్వాత్ కర్మకార్యదేహసమ్బన్ధాభావస్యపురుషార్థతయాముక్తిరూపత్వముపపద్యత ఇ తిభావః వ్యతిరేకందర్శయతి (అశరీరంవావసన్తంనప్రియాప్రియేస్పృశతః) వావశబ్దః ప్రసిద్ధౌ అవధారణేవా శిష్టంస్పష్టం ౧

శం — తత్రాశరీరస్యసమ్ప్రసాదస్యావిద్యయాశరీరేణావిశేషతాం - సశరీరతామేవసంప్రాప్తస్యశరీరాత్సముత్థాయస్వేనరూపే ణాఽభినిష్పత్తిః- తథానవక్తవ్యేతిదృష్టాన్తఉచ్యతే (అశరీరోవాయుః) అవిద్యమానంశిరఃపాణ్యాదిమచ్ఛరీరమస్యేత్యశరీరః కించ - అభ్రం విద్యుత్స్తనయిత్నురిత్యేతానిచాశరీరాణి తత్- తత్ర. ఏవంసతివర్షాదిప్రయోజనావసానేయథా అముష్మాదితి - భూమిష్ఠాత్ప్రతిద్యులోకసమ్బద్ధ నమాకాశదేశంవ్యపదిశతి. ఏతాని - యథోక్తాన్యాకాశసమానరూపతామాపన్నాని స్వేనవాయ్వాదిరూపేణాగృహ్యమాణానిఆకాశాఖ్యతాంగతాని- యథాసమ్ప్రసాదోఽవిద్యావస్థాయాంశరీరాత్మభావమేవాపన్నః తానిచతథాభూతానిఅముష్మాత్ - ద్యులోకసమ్బద్ధాదాకాశదేశాత్సముత్తిష్ఠన్తి వర్షణాదిప్రయోజనాయసర్వోప్యుత్తరే కథం శిశిరాపాయేసావిత్రంపరంజ్యోతిః - ప్రకృష్టంగ్రైష్మికముపసమ్పద్య - సావిత్రమభితాపంప్రాప్యే త్యర్థః ఆదిత్యాభితాపేనపృథగ్భావమాపాదితాస్సన్తః స్వేనస్వేనరూపేణ - పురోవాతాదినా వాయురూపేణ స్తిమితభావంహిత్వా అభ్రమపిపర్వత హస్త్యాదిరూపైః విద్యుదపిస్వేనజ్యోతిర్లతాదిచపలరూపేణ స్తనయిత్నురపిస్వేనగర్జితాశనిరూపేణేత్యేవంప్రావృడాగమేస్వేనస్వేనరూపేణాభినిష్ప ద్యన్తే. యథాఽయందృష్టాన్తః వాయ్వాదీనామాకాశాదిసామ్యగమనవదవిద్యయాసంసారావస్థాయాంశరీరసామ్యమాపన్నోఽహమముష్యపు త్రోజాతోజీర్ణోమరిష్యఇత్యేవమ్ప్రకారం- ప్రజాపతినేవమఘవాన్ యథోక్తేనక్రమేణనాసిత్వందేహేన్ద్రియాదిధర్మా - తత్త్వమసీతిప్రతిబోధి తస్సన్ సఏషసమ్ప్రసాదః - జీవోఽస్మాచ్ఛరీరాత్ ఆకాశాదివవాయ్వాదయస్సముత్థాయ - దేహాదివిలక్షణమాత్మనోరూపమవగమ్య దేహాత్మభావ నాంహిత్వేత్యేతత్ స్వేనరూపేణ- సదాత్మనైవాభినిష్పద్యతఇతివ్యాఖ్యాతంపురస్తాత్. ౨

ఆ — సశరీరస్యబన్ధో, ముక్తిరశరీరస్యేతి స్థితేకిమర్థమశరీరోవాయురిత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేత్యాదినా) కథంవా యోరశరీరత్వం-తదాహ (అవిద్యమానమితి) ఏవంసతి-వాయ్వాదీనామశరీరత్వేసతీత్యర్థః ఆకాశస్యసర్వత్రైకరూపత్వాదముష్మాదితికుతో వ్యపదేశసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అముష్మాదితి) యథోక్తాని- అశరీరాణివాయ్వాదీని తేషామాకాశత్వాపత్తౌదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) త థావాయ్వాదీనిస్వేనరూపేణాగృహ్యమాణత్వదశాయాంఆకాశాఖ్యతాంగతానీతిసమ్బన్ధః తానిచ- వాయ్వాదీని. తథాభూతాని - ఆకాశాత్మత్వం ప్రాప్తానీత్యేతత్ వర్షాదిఫలనిష్పత్త్యర్థంవాయ్వాదీనామాకాశదేశాత్సముత్థానముక్తమాకాఙ్క్షాద్వారేణస్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) స్వేన స్వేనరూపేణ- అభినిష్పద్యన్తఇతిసమ్బన్ధః తత్రవాయోరభ్రస్యవిద్యుతస్తనయిత్నోశ్చస్వేనరూపేణాభినిష్పత్తిప్రకారంవివృణోతి (పురోవాతాదీ తి) స్తిమితభావంహిత్వా- వాయురితిశేషః దృష్టాన్తమనూద్యదార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి) వాయ్వాదీనామిత్యస్మాత్పరస్తాత్తథేత్యధ్యాహర్తవ్యం తత్రాదిశబ్దేనాభ్రవిద్యుత్స్తనయిత్నవోగృహ్యన్తే ఆకాశాదీత్యాదిపదమభ్రాదికారణసఙ్గ్రహార్థం. శరీరసామ్యమేవవిశినష్టి (అహమితి) ప్రతి బోధనేదృష్టాన్తమాహ (ప్రజాపతినేతి) యథోక్తేనక్రమేణ- పర్యాయచతుష్టయోపదిష్టప్రకారేణేత్యర్థః మఘవాన్- ప్రతిబోధితఇతిస మ్బన్ధః దార్ష్టాన్తికేప్రతిబోధనప్రకారందర్శయతి (నాసీతి) శరీరాద్విదుషస్సముత్థానేదృష్టాన్తమాహ (ఆకాశాదివేతి) సముత్థానంవిభజతే (దేహాదీతి) పునరుక్తింపరిహరతి (ఇతివ్యాఖ్యాతమితి) ౨

రం — (అశరీరోవాయుః) శిరఃపాణ్యాదిలక్షణశరీరశూన్యోవాయురిత్యర్థః (అభ్రంవిద్యుత్స్తనయిత్నురశరీరాణ్యేతాని) అభ్రా దీనిచాశరీరాణీత్యర్థః * అభ్రంభూత్వామేఘోభవతీత్యాదివత్ అభ్రస్తనయిత్నోర్వావస్థాభేదేనభేదోద్రష్టవ్యః. అశరీరాణాంచప్రియాప్రియా సమ్బన్ధోదృష్టఇతిభావః (తద్యథైతాన్యముష్మాదాకాశాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యన్తఏవమేవైషసమ్ప్రసాదో ఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే) అత్రవ్యాసార్యైః * వాయ్వాదీనామాకాశాత్సముత్థానంనామ- స్వకార్యకరణాయోర్ధ్వదేశేఽభివృద్ధిః పరశబ్దోవాయ్వాదీనాంకారణావస్థావాచీ. జ్యోతిశ్శబ్దస్తుకారణానాంకార్యోత్పాదనద్వారేణతదభివ్యఞ్జకత

ఉ.— [1] స ఉత్తమః పురుషః స తత్ర పర్యేతి జక్షత్ క్రీడన్ రమమాణః స్త్రీభిర్వా యానైర్వా జ్ఞాతిభిర్వా నోపజనꣳ స్మరన్నిదꣳ శరీరꣳ స యథా ప్రయోగ్య ఆచరణే యుక్త ఏవమేవాయమస్మిఞ్ఛరీరే ప్రాణో యుక్తః. ౩

యా- ప్రయుక్తిః వాయ్వాదీని చ కారణద్రవ్యముపగమ్య కార్యావస్థాం హిత్వా కారణసదృశేన రూపేణ తిష్ఠన్తి భవన్తి వాయుర్హి ఆవహప్రవహాదిరూపేణ పఞ్చవిధ-మ్ హిత్వా వాయుత్వమాత్రేణావతిష్ఠతే విద్యుద్విద్యుత్త్వం హిత్వా తేజస్త్వేన ... బ్రహ్మ ప్రాప్య స్వసార్వజ్ఞ్య ప్రభృతీనపరత్వాత్ ... విర్భవతీత్యేవముక్తాన ... ఇదం చ వాక్యం ... * స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి దేవాదిరూపవత్ సాధ్యస్వరూపేణాభినిష్పత్తిరుచ్యతే - అభినిష్పత్తిశబ్దస్యాగన్తుకధర్మోత్పత్తిపరత్వాత్ స్వశబ్దస్యాత్మీయవచనః. అగన్తుకస్యాకారూపస్యాత్మీయత్వాత్ స్వేనరూపేణేత్యుపపద్యతే నను * స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యత్ర స్వశబ్దస్యాత్మార్థకత్వం, ఆవిర్భావార్థకత్వం, వాయుక్తం- స్వరూపస్యనిత్యత్వేన తత్ప్రాప్తేరపురుషార్థత్వప్రసఙ్గాదితి పూర్వపక్షే ప్రాహ సూత్రకృత్ * సమ్పద్యావిర్భావః స్వేనశబ్దాత్. పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వస్వరూపస్యైవావిర్భావః - నత్వాగన్తుకాపూర్వధర్మోత్పత్తిః - తథాహి * స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యత్ర స్వేనశబ్దస్యైవ వ్యర్థత్వప్రసఙ్గాత్ అతః స్వశబ్దో నాత్మీయవచనః - అపి త్వాత్మవచన ఏవ అవిర్భావే ఏవాభినిష్పత్తిశబ్దో దృశ్యతే - యథా ... * ఇదమేకం సునిష్పన్నమ్ ... స్వాత్మనః పూర్వసిద్ధత్వాత్ కథం తస్య పురుషార్థత్వం - తత్రాహ - * ముక్తః ప్రతిజ్ఞానాత్ * స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యస్య ముక్తో భవతీత్యర్థః నివృత్తావిద్యా తిరోధానో భవతీతి యావత్. కథమిదమవసీయత ఇతి చేత్ ప్రతిజ్ఞానాత్- జాగరాద్యవస్థాత్రయకలుషితం జీవం ప్రస్తుత్య * ఏతం త్వేవ తే భూయో ఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నాన్యత్రైతస్మాదితి తస్యైవ అశరీరత్వలక్షణముక్తత్వం * మఘవన్ మర్త్యం వా ఇదం శరీరమిత్యాదినా చతుర్థే పర్యాయేణ ప్రతిపాదయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞానాత్ నివృత్తా ... స్వేనరూపేణాభినిష్పన్నస్యైవ తత్ర పురుషార్థత్వం ... నను నివృత్తతిరోధానస్యాప్యాత్మస్వరూపస్య కథంచిత్ స్వాభావికత్వేన పురుషార్థత్వే ప్రమాణమస్తీత్యత్రాహ- * ఆత్మా ప్రకరణాత్ * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదివాక్యసన్దర్భప్రతిపాద్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టతయా ఽత్ర స్వరూపేణ పరమపురుషార్థభూతోఽయమాత్మా అపహతపాప్మత్వాదీనాం కథం జీవసమ్బన్ధిత్వమిత్యత్రాహ- ప్రకరణాదితి అవస్థాత్రయకలుషితం జీవం ప్రకృత్యైవాపహతపాప్మత్వాదిగుణానామామ్నానాదిత్యర్థ ఇతి స్థితం. * స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యత్ర స్వరూపం కిమిత్యాకాఙ్క్షాయాం అస్మిన్ ప్రకరణే అపహతపాప్మత్వాదిగుణానామేవోపన్యాసాత్, సత్యసఙ్కల్పత్వకార్యజక్షణాదిభ్యః బ్రహ్మసమ్బన్ధినా అపహతపాప్మత్వాదిగుణలక్షణేనరూపేణావిర్భవతీతి జైమినిరాచార్యో మన్యత ఇతి * బ్రాహ్మేణ జైమినిరుపన్యాసాదిభ్యః ఇతి జైమినిమతముపన్యస్య * ప్రజ్ఞానఘన ఏవ *విజ్ఞానఘన ఏవేతి జ్ఞానైకరసత్వాన్న్యూనేననిర్ధారకత్వప్రతిపాదనాత్ జ్ఞానమాత్రస్వరూపేణావిర్భవతీతి * చితితన్మాత్రేణ తదాత్మకత్వాదిత్యౌడులోమిరితి ఔడులోమిమతముపన్యస్య * ఏవమప్యుపన్యాసాత్పూర్వభావాదవిరోధం బాదరాయణ ఇతి స్వసిద్ధాన్తమావిష్కృతవాన్ తస్యాయమర్థః- ఏవమపి విజ్ఞానఘనత్వే ఽపి అపహతపాప్మత్వాద్యుపన్యాసేన * బ్రాహ్మేణ జైమినిరుపన్యాసాదిభ్య ఇతి పూర్వసూత్రోక్తబ్రహ్మరూపస్యాపి సమ్భవాత్ స్వప్రకాశత్వ ... విజ్ఞానఘనత్వస్య, చక్షురాద్యనపేక్షతరూపకారిత్వాదేః, శ్చావిరోధవత్ మానాన్తరావగత బ్రాహ్మరూపస్య, చమానాన్తరావగతవిజ్ఞానఘనత్వస్య, చావిరోధ ఇతి బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే * విజ్ఞానఘన ఏవేత్యేవకారస్య స్వప్రకాశత్వవ్యాప్తాంశనిషేధపరత్వాదితి స్థితం యద్వా ... *శరీరాత్సముత్థాయ- శరీరే ఆత్మాభిమానం హిత్వా స్వేనరూపేణ- పరమాత్మరూపేణ నాత్మైక్యపరంజ్యోతిర్భవతి- పరమాత్మా భవతీత్యర్థః నను శరీరాదుత్థానం దేశాన్తరగమనం వా ఽత్ర వివక్షితమితి- తదసత్- అపవాదార్థత్వాత్. నహి * శరీరాత్సముత్థాయేత్యస్య శరీరే ఆత్మాభిమానం హిత్వైవాభవతి స్వరూపసాక్షాత్కారలక్షణస్వరూపాభివిష్ప్రత్యక్ష నన్తరథావి ... పరంజ్యోతిర్భావ స్వాచ *పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యేతి పూర్వకాలత్వం ... నహి సర్వాత్మముత్థాయ రజ్జుముపసమ్పద్యేతి చ ప్రయోగోఽస్తి వాయ్వభ్రాదిదృష్టాన్తవైరూప్యం చ స్పష్టమేవ కించ - నిర్విశేష బ్రహ్మభావోఽత్ర పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యేత్యనేన వివక్షితశ్చేత్ - సుషుప్తిదశాయాం ఘటితస్య విశేషవిజ్ఞానాభావప్రయుక్తస్య ప్రాయశ్చా ... అవస్థాపదేశాసాఙ్గత్యం స్యాదిత్యాస్తాం తావత్.

శం.— స యేన స్వేనరూపేణ సమ్ప్రీనాతో ఽభినిష్పద్యతే- ప్రాక్ప్రతిబోధాత్తద్భ్రాన్తినిమిత్తాత్సర్పో భవతీయథా రజ్జుః- పశ్చాత్కృతప్రకాశాద్రజ్జ్వాత్మనా స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే ఽలః- ఏవం చ స ఉత్తమపురుషః - ఉత్తమశ్చాసౌ పురుషశ్చేత్యుత్తమపురుషః స ఏవోత్తమపురుషః - అక్షిస్వప్నపురుషా ... అవ్యక్తశ్చ సుషుప్తస్య మనస్సమ్ప్రసన్నో ఽశరీరశ్చ స్వేనరూపేణేతి, ఏషామేవ స్వేనరూపేణావస్థితః క్షరాక్షరావ్యాకృతావ్యాకృతావపేక్ష్యోత్తమపురుషః కృతనిర్వచనో హ్యయం గీతాసు సః- సమ్ప్రసాదః స్వేనరూపేణ తత్ర - స్వాత్మని స్వస్థతయా సర్వాత్మభూతః పర్యేతి క్వచిదిన్ద్రాదిద్యాత్మనా జక్షత్ - హసన్. భక్షయన్ వా భక్ష్యానుచ్చావచానీప్సితాన్. క్వచిన్మనోమాత్రైః సఙ్కల్పాదేవ సముత్థితైర్బ్రహ్మలోకస్థైర్వా క్రీడన్ స్త్రీభిర్వా యానైర్వా ... రమమాణశ్చ మనసైవ (నోపజనꣳ స్మరన్) స్త్రీపుంసయోరన్యోన్యోపగమనేన జాయత ఇత్యుపజనం ఆత్మభావేన వాత్మనో

[1] స ఉత్తమపురుష ఇతి శాఙ్కరభాష్యః.

మిథ్యైనజాయతఇత్యుపజనివిదంశరీరం తన్నస్మరన్ తత్స్మరణేహిదుఃఖమేవస్యాత్- దుఃఖాత్మకత్వాత్తస్య సస్వసుభూతంచేన్నస్మరేత్ - అసర్వజ్ఞత్వముక్తంస్యాత్- నైషదోషః- యేనమిథ్యాజ్ఞానాదినా జనితం- తచ్చమిథ్యాజ్ఞానాదివిద్యయాచ్ఛేదితం - అతస్తన్నానుభూతమేవేతిసతదస్మరణేసర్వజ్ఞత్వహానిః నహ్యుస్మత్తైనగ్రహగృహీతేనవాయదనుభూతం- తదున్మాదాద్యపగమేపిస్మర్తవ్యంస్యాత్ తథేహాపిసంసారోహిరపద్యాదోషవద్భిర్యదనుభూయతే- తత్సర్వాత్మానమశరీరంనస్పృశతి - అవిద్యాదినిమిత్తాభావాత్ యేయూచ్ఛిన్నదోషేష్వాత్మకకపూర్వానసాస్వత్వాః కామాఅన్నణాపిథానాఅనుభూయన్తేఏవిత్యాభివ్యజ్యత్వాత్ - తఏవముక్తేనసర్వాత్మభూతేనసమ్బన్ధస్నైతత్వాన్మజ్ఞానస్తుతయేనిష్టిర్నైః అత్యన్తాధ్వేతద్విశిష్టి

* యఏతే బ్రహ్మలోకఇతి యత్రక్వచనభవన్తోపి బ్రహ్మణ్యేవహిలలోకేభవన్తీనర్వాస్మత్వాద్వృత్తిహ్యుచ్యన్తే సముకథమేకస్మిన్ నాన్యత్ప్రశ్యతినాన్యచ్ఛృణోతినాన్యద్విజానాతిసభూమా, కామాంశ్చ బ్రహ్మలోకేకాన్ పశ్యన్రమతఇతి, చవిరుద్ధం- యథైకాయస్మిన్నేవతమ్జేపశ్యతి- సతస్మిన్నేవతమ్జేవపశ్యతిజేతి నైషదోషః - శ్రుత్యన్తరేపఠ్యతత్వాత్ ద్రష్టుర్ద్రష్టేరవిపరిలోపాత్పశ్యన్నైవభవతి, దహరస్యత్వేపకామానామభావాన్నపశ్యతి. జేతి యద్యపిసుషుప్తేనముక్తం- ముక్తస్యాపిసర్వైకత్వాత్సమానోద్వితీయాభావః * కేనకంపశ్యేదితిచోక్తమేవ. అశరీరస్వరూపోఽపహతపాప్మాదిలక్షణస్సోకథమేషపురుషః, * అతిష్ఠిదృశ్యతఇత్యుక్తః ప్రజాపతినా తత్రయదాఽసావశరీరసాక్షోద్రశ్యతే- తద్వక్తవ్యమితీపదార్థస్యైతత్ప్రశ్నోక్తోత్తరమితివర్ణనమితి ఆహ- సః- దృష్టాన్తః యథా ప్రయోగ్యం ప్రయోగ్యపకోవాసశ్వః ప్రయుజ్యతఇతి ప్రయోగ్యః- అశ్వః బలీవర్దోవా యథాలోకేఆగస్యనేనేత్యాచరణః- రథః అనోవా, తస్మిన్నాచరణేయుక్తః - తదాకర్షణాయ ఏవమస్మిన్శరీరేరథస్థానీయే ప్రాణః - పఞ్చవృత్తిర్వ్యవ్రియమనోబుద్ధిసంయుక్తః ప్రజ్ఞాత్మావిజ్ఞానశక్తిద్వయసమూర్ఛితాత్మాయుక్తః - స్వకర్మఫలోపభోగనిమిత్తంనియుక్తః * కస్మిన్స్వహామర్త్యే ఉత్క్రాన్తోభవిష్యామికస్మిన్వాప్రతిష్ఠితేప్రతిష్ఠాస్యామీతీశ్వరేణ రాజ్ఞేవసర్వాధికారీదర్శన శ్రవణచేష్టావ్యాపారేఽధికృతః 3

ఆ — ఉత్తరవాక్యస్యసంగత్వంవ్యాచష్టే (సయోనతి) సః- ఉత్తమః పురుషఇతిసమ్బన్ధః సమ్ప్రసాదస్యస్వేనరూపేణాభినిష్పత్తిం దృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (స్రగిత్యాదినా) ఉక్తదృష్టాన్తానుసారేణావిద్యావశాదుదంశరీరాత్మత్వమాపన్నోజీవోవిద్యయాప్రకాశితబ్రహ్మసత్త్వస్వేనరూపేణాభినిష్పన్నోభవతీతిదార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవంచేతి) పురుషస్యోత్తమత్వవిశేషణంపురుషాన్తరవ్యవచ్ఛేదార్థమిత్యభిప్రేత్యపురుషభేదాన్దర్శయతి (అక్షీతి) ఇతి- చత్వారఃపురుషాఇతిశేషః తత్రపూర్వేషాంత్రయాణాంవ్యవచ్ఛేద్యత్వం - తురీయస్యరూప[illegible]త్యాహ (ఏషామితి) యథోక్తోత్తమపురుషో భగవత్సనత్కుమారేణ (ఉక్తం) * ద్వావిమౌపురుషౌలోకేక్షరశ్చాక్షరఏవచ। క్షరస్సర్వాణిభూతానికూటస్థోక్షరఉచ్యతే। ఉత్తమఃపురుషస్త్వన్యఃపరమాత్మేత్యుదాహృతః। యోలోకత్రయమావిశ్యబిభర్త్యవ్యయఈశ్వరః। యస్మాత్క్షరమతీతోహమక్షరాదపిచోత్తమః। అతోస్మిలోకేవేదేచ ప్రథితఃపురుషోత్తమఇతిహీనభగవానూచివాన్ సతత్రేత్యాదివ్యాచష్టే (ససమ్ప్రసాదఇతి) క్వచిదితి- స్వర్గలోకోక్తిః క్వచిన్మనోరథైరిత్యత్ర క్వచిదితి- బ్రహ్మలోకోగృహ్యతే నోపజనమితి ప్రతీకంగృహీత్వావ్యాకరోతి (స్త్రీభిరిత్యాదినా) [illegible] స్మరన్- పశ్యన్నితిసమ్బన్ధః యథోక్తదేహస్మృతౌకానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్స్మరణేహీతి) పిణ్డపాతముక్తస్యానుభూతదేహస్య రణేమాపన్నమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) అసర్వజ్ఞత్వదోషంనిరాకరోతి (నైషదోషఇతి) అనుభూతార్థస్మృతౌహిసర్వజ్ఞఇతి. నచశరీరాద్యనుభూతం- తస్యావిద్యాకామకర్మహేతుత్వాజ్జ్ఞానమాత్రత్వాత్, తస్యచస కార్యస్యజ్ఞానోదయమాత్రేణనష్టత్వాత్, తాదృశశరీరాదేరనుభవవిషయత్వాసుపపత్తేరిత్యర్థః శరీరాదిపూర్వంసమ్యగ్జ్ఞానేనాపిషయీకృతమపిసర్వ[illegible]మెవదుపమమపిస్మర్తవ్యమితిచేత్ నేత్యాహ (నహీతి) ముక్తస్యపురుషస్యశరీరాదయోనసమ్బన్ధస్తేచేత్- కథంతర్హితత్ర కామాస్సమ్భవేయురిత్యాశఙ్క్యాహ (యేత్విరితి) కిమితిసర్వేశ్వరేతేకామానానుభూయేరన్నిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్నపానాభిధానానీతి) ఇతశ్చవిదుషోమోక్షతదభివ్యక్తిరిత్యాహ (విద్యేతి) కిమిత్యనిరుణద్ధ్యాప్రకరణేవిదుషిసత్యకామసమ్బన్ధవచనం- తత్రాహ (ఇత్యాత్మజ్ఞానేతి) ఆత్మవిద్యాస్తుత్యర్థంవిదుషికామసమ్బన్ధవచనాత్ * మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్నిత్యత్రవిశేషణవిశేషమపియుక్తమిత్యాహ (అతిఇతి) ఇన్ద్రియైరనుభవితాంకామానాంకుతో బ్రహ్మలోకభావిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్రేతి) * మనసైతాన్కామానిత్యాదివాక్యంస్తుత్యర్థమపిప్రధానవాక్యవిరుద్ధత్వాత్త్యాజ్యమితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) వాక్యయోర్మిథోవిరోధేదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) * యద్వైతన్నపశ్యతి నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తి తతోన్యద్విభక్తంయత్పశ్యేదితిబృహదారణ్యకశ్రుతియాశ్రుత్యవిరోధంధునీతే (నైషదోషఇతి) అథయథోక్తంవాక్యంసుషుప్తముద్దిశ్యప్రవృత్తంకథంముక్తవిషయతయావ్యాఖ్యాతం - అతఆహ (యద్యపీతి) సుషుప్తస్యమోక్షదృష్టాన్తత్వాత్, తద్ద్వితీయస్యచదార్ష్టాన్తికేఽనుగమాత్, ద్వయదుక్తంసుషుప్తే- తత్సమ్బన్ధోముక్తేనిర్ధార్యతే కించ- ముక్తమేవాధికృత్య * యత్రత్వస్యసర్వమాత్మైవాభూదిత్యాదిశ్రుత్యోక్తమిత్యాహ (కేనేతి) ఫలాన్తరవాదస్యాక్షేపాక్యస్యచమిథోవిరోధంశఙ్క్యతే (అశరీరేతి) దృశ్యతఇత్యస్యపదస్యచాక్షుషదర్శనేరూఢత్వాత్, దశరీరస్యతదయోగ్యత్వాత్, దశరీరాత్మక్షిద్రశ్యతఇతశ్రుతివిరుద్ధైవేత్యర్థః ఆత్మత్వామృతత్వాదిబ్రహ్మవిషయానేకశ్రుతిలిఙ్గవిరోధాత్ * దృశ్యతఇత్యేకస్యాఃశ్రుతేర్జ్ఞానమాత్రవిషయత్వాన్నవిరోధోస్తీత్యభిప్రేత్యానన్తరంవాక్యముత్థాపయతి (తత్రేతి) చాక్షుషదర్శనావిషయత్వేసతిచక్షుషిదర్శనేకోహేతురిత్యపేక్షాయాంలిఙ్గహేతుకంతావద్దర్శనంసమ్భవతీతిముత్వాదృష్టాన్తమాహ శ్రుతిః సదృష్టాన్తోయథాభవతి- తథోచ్యతఇత్యాహ (తత్రేతి) తమేవదృష్టాన్తమనూద్యవ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) అధ్యాహారరాహిత్యసిద్ధ్యర్థంవతయోన్తరమాహ (ప్రయోగ్యేతి) ఏవమిత్యనేనప్రతినిర్దిష్టోయథాశబ్దః. శరీరస్యరథస్థానీయత్వం * శరీరంరథమేవతువితిశ్రుత్యన్తరాన్మన్తవ్యం. తస్మిన్నుక్తశరీరేఈశ్వరేణస్వకర్మఫలోప

ఉ.— అథ యత్రైతదాకాశమనువిషణ్ణం చక్షుః స చాక్షుషః పురుషో దర్శనాయ చక్షురథ యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా గన్ధాయ ఘ్రాణమథ యో వేదేదమభివ్యాహరాణీతి స ఆత్మాఽభివ్యాహారాయ వాగథ యో వేదేదగ్ం శృణ్వానీతి స ఆత్మా శ్రవణాయ శ్రోత్రం. ౪

భోగనిమిత్తం ప్రాణో రథిత్వేన నియుక్త ఇతి సమ్బన్ధః ప్రాణ ప్రాణం వ్యాపర్తయతి (పఞ్చవృత్తిరితి) * బుద్ధింతు సారథిం విద్ధి మనః ప్రగ్రహమేవ చ। ఇన్ద్రియాణి హయానాహురితి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (ఇన్ద్రియేతి) * ఆత్మానం రథినం విద్ధీతి శ్రుతేః న ప్రాణస్య రథిత్వమిత్యాశఙ్క్య తస్యాపి తదుపాధిత్వాత్ తదభేదాఙ్గీకారాత్తస్యైవమిత్యాహ (ప్రజ్ఞాత్మేతి) తస్యాత్మత్వాత్మసన్తానద్వయవిశిష్టత్వేన స్ఫురితం స్వరూపం దర్శయతి (విజ్ఞానేతి) ఈశ్వరస్య యథోక్తప్రాణోపాధిద్వారా భోక్తృత్వాది సంసారిత్వమిత్యత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (కస్మిన్నితి) ప్రతిష్ఠాస్యామీతి - ఈక్షిత్వా స ప్రాణమసృజతేత్యాది శ్రుతిరితి శేషః తథా చ యథా రాజ్ఞా సర్వాధికారిత్వేన సేనాధ్యక్షస్సన్ధివిగ్రహాదౌ నియుజ్యతే- తథేశ్వరేణ సర్వచేష్టాన్తరాధికృతః స్వకార్యదర్శనాదివ్యాపారనిమిత్తం నియుక్తో భవతీత్యాహ (రాజ్ఞేతి) ప్రాణః స్వవిలక్షణేన చేతనేన నియుజ్యతే- ప్రయోజ్యత్వాత్ - అశ్వాదివదిత్యనుమానాద్దేహసంహతత్వాత్ప్రాణాదతిరిక్తోఽసంహతశ్చేతనస్సిద్ధ్యతీతి సముదాయార్థః ౩

౪౦ — (స ఉత్తమః పురుష స్తత్ర పర్యేతి) సః- ఉపసమ్పదనీయః ఉత్తమః పురుష ఇత్యర్థః। ఉత్తమః పురుషస్త్వన్య ఇతి భగవతైవోత్తమపురుషత్వే ప్రోక్తే ఉపసమ్పదనకర్తుర్యుత్తమపురుషత్వస్య బాధితత్వాత్, సతి త్రపర్యేతీత్యుత్తరవాక్యస్వారస్యభఙ్గప్రసఙ్గాచ్చ సః ఉపసత్తా తత్ర పరమాత్మని పర్యేతి- తం పరితోఽనుభవతి యద్వా- అనుసఞ్చరతీత్యర్థః * కామరూప్యనుసఞ్చరన్ యత్ర యత్ర ధామాగచ్ఛతీతి హి శ్రుత్యన్తరం. (జక్షత్క్రీడన్ రమమాణస్స్త్రీభిర్వా యానైర్వా జ్ఞాతిభిర్వా) యథేష్టం భోగానవాప్నోతీత్యర్థః (నోపజనం స్మరన్నిదం శరీరం) స్త్రీపుంసయోరన్యోన్యోపగమేన జాతమిత్యుపజనత్వం శరీరస్య తేన చాపురుషార్థత్వముచ్యతే అథవా- ఉపజన- జనానాం- బన్ధుజనానాం సమీపే శయితం కుణపమిత్యర్థః. యద్యపి ముక్తస్సర్వజ్ఞత్వాత్త్యక్తమపి శరీరమనుభవత్యేవ- తథాప్యబ్రహ్మాత్మకతయా దుఃఖరూపత్వేనానుభూతం శరీరం సముక్తిదశాయాం తథాఽనుభవతీత్యర్థః ఆత్మనోఽశరీరస్వభావత్వే ప్రాక్ఛరీరసమ్బన్ధః కిన్నిమిత్తక ఇత్యత్రాహ (సయథా ప్రయోగ్య ఆచరణే యుక్త ఏవమేవాయమస్మిఞ్ఛరీరే ప్రాణో యుక్తః) యథా ఆచరణే- శకటే. ప్రయోగ్యః- యుగ్యః అశ్వో బలీవర్దో వా పాశేన యుక్తో భవతి- ఏవమేవాయం ప్రాణః- ప్రాణసహచరః ప్రత్యగాత్మా సంసారదశాయాం కర్మపాశవశేన యుక్తో భవతీత్యర్థః. అనేన యుగ్యశకటదృష్టాన్తేన దేహాత్మనోర్వ్యతిరేకో దృఢీకృతో భవతి. ౩

౪౦.— తస్యైవ తు మాత్రా- ఏకదేశశ్చక్షురిన్ద్రియం యేన రూపోపలబ్ధిద్వారభూతం. అథ యత్ర కృష్ణతారోపలక్షితమాకాశం- దేహచ్ఛిద్రమనువిషణ్ణం- అనుషక్తం. అనుగతం తత్ర సః - ప్రకృతోఽశరీర ఆత్మా చక్షుషి భవతీతి చాక్షుషః. తస్య దర్శనాయ - రూపోపలబ్ధయే చక్షుః కరణం. యస్య తద్దేహాదిభిస్సంహతత్వాత్పరస్య ద్రష్టురర్థం- సోఽత్ర చక్షుషి దర్శనేన లిఙ్గేన దృశ్యతే పరోఽశరీరోఽసంహతః. * అక్షిణి పరుషశ్చృతే ఇతి ప్రజాపతినోక్తం సర్వేన్ద్రియద్వారోపలక్షణార్థం- సర్వవిషయోపలబ్ధాహస ఏవేతి స్ఫుటోపలబ్ధిహేతుత్వాత్తు * అక్షిణీతి విశేషవచనం సర్వశ్రుతిషు - అహమదర్శమితి తత్సత్యం సమ్భవతీతి చ శ్రుతేః. అథ- అపి యోఽస్మిన్దేహే వేద కథం ఇదం - సుగన్ధి దుర్గన్ధి వా జిఘ్రాణీతి- అస్య గన్ధం విజానీయామితి స ఆత్మా. తస్య గన్ధాయ- గన్ధవిజ్ఞానాయ ఘ్రాణం. అథ యో వేదేదం- వచనమభివ్యాహరాణీతి - వదిష్యామీతి. స ఆత్మా. అభివ్యాహరణక్రియాసిద్ధయే కరణం వాగిన్ద్రియం అథ యో వేదేదం శృణ్వానీతి- స ఆత్మా. శ్రవణాయ శ్రోత్రం ౪

ఆ.— చక్షురాదిచేష్టా చేతననిమిత్తా- చేష్టాత్వాత్ - రథాదిచేష్టావదితి అనుమానాన్తరం సూచయతి (తస్యైవేతి) ప్రకృతప్రాణవిషయ స్తచ్ఛబ్దః మాత్రేత్యేతస్య వ్యాఖ్యానం (ఏకదేశ ఇతి) ప్రాణసంవాదే చక్షురాదీనాం ప్రాణపారతన్త్ర్యప్రతీతేస్తదేకదేశత్వం తేషామితి ద్రష్టవ్యం శరీరాద్యతిరిక్తమాత్మానం సమ్భావ్యవ్యతస్యోపాధికం ద్రష్టృత్వమాచష్టే (అథేతి) అతిరిక్తాత్మసద్భావనానన్తర్యమథశబ్దార్థః యత్ర తత్రేతి సప్తమీభ్యాం సంసారదశోచ్యతే అనుగతం- చక్షురితి సమ్బన్ధః. దర్శనాయ చక్షురిత్యస్యార్థం సమర్థయతే (యస్యేతి) యస్య పరస్య ద్రష్టురర్థం కరణం చక్షురిష్టం- స యశ్చక్షుషా లిఙ్గేన దృశ్యత ఇతి సమ్బన్ధః పరార్థత్వే చక్షుషో హేతుమాహ (దేహాదిభిరితి) యత్సంహతం- తత్స్వవిలక్షణశేషం దృష్టం యథా శయనాసనాది తథా తదపి చక్షుర్దేహాదిభిస్సంహతత్వాద్దృశ్యస్వవిలక్షణస్య శేషభూతం - సోఽత్ర దర్శనేన లిఙ్గేన దృశ్యతే విమతం సాశ్రయం- ధర్మత్వాత్ - రూపాదివదిత్యనుమానాదిత్యర్థః దృశ్యత ఇత్యస్యావిరుద్ధార్థత్వముక్త్వా * అక్షిణీత్యస్య వివక్షితమర్థమాహ (అక్షిణీతి) యథాఽక్షిద్వారా రూపోపలబ్ధా పరః- తథాన్యత్తదిన్ద్రియద్వారా తత్తద్విషయోపలబ్ధా పర ఏవేతి కృత్వాయుక్తమిదముపలక్షణమితి సాధయతి (సర్వవిషయేతి) సర్వేన్ద్రియైరుపలబ్ధృత్వమవిశిష్టం చేత్ - కథం తర్హి సర్వాస్వపి శ్రుతిషు చక్షుష్యేవాస్యోపదేశః - తత్రాహ (స్ఫుటేతి) చక్షుషః స్ఫుటోపలబ్ధిహేతుత్వే శ్రుతిం సంవాదయతి (అహమితి) యత్రావర్శమితి చక్షుషః ప్రత్యయః- తద్వస్తు సత్యం- స్ఫుటోపలబ్ధిహేతుత్వాదిత్యర్థః. * యఏషోఽక్షిణీత్యత్ర సర్వేన్ద్రియద్వారోపలబ్ధా వివక్షిత ఇత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (అథాపీతి) చక్షుషి స్ఫుటోపలబ్ధ్యభావాత్, యోఽస్మిన్దేహే యేన కేనాపీన్ద్రియేణ యం కంచిద్విషయం వేద- స ఆత్మేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) జిఘ్రాణీతి యో వేదేత్యుక్తమేవ సఙ్గమయతి (అస్యేతి) ౪

ఉ.— ¶అథయో వేదేదం మన్వానీతి స ఆత్మా మనోఽస్య దైవం చక్షుః స వా ఏష ఏతేన దైవేన చక్షుషా మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమతే య ఏతే బ్రహ్మలోకే. ౫

తం వా ఏతం దేవా ఆత్మానముపాసతే తస్మాత్తేషాం సర్వే చ లోకా ఆత్తాః సర్వే చ కామాః స సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి హ ప్రజాపతిరువాచ ప్రజాపతిరువాచ. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

రం.— (అథయత్రైతదాకాశమనువిషణ్ణం చక్షుస్స చాక్షుషః పురుషో దర్శనాయ చక్షుః) ఆకాశం - ప్రకాశం ఆలోకాది అథవా - ప్రకాశ్యమానత్వాదాకాశం - రూపం తచ్ఛాయమర్థః - యత్ర - యస్మిన్నుపకరణత్వేనానువిషణ్ణం - నిబద్ధం చక్షుః ఆకాశం - ఆలోకం. రూపం వా ప్రకాశయతీతి శేషః యద్వా - ఆకాశం - రూపాది ప్రకాశకమిత్యర్థః స చాక్షుషః - చక్షురుపకరణకః పురుషః - ఆత్మేత్యర్థః చక్షురుపకరణకముద్దిశ్య పురుషశబ్దేనాత్మత్వం విధీయతే చక్షుస్తు తద్దర్శనాయ కరణమాత్రమిత్యర్థః తతశ్చ చక్షురాదీనాం రూపాదీనామాత్మనశ్చ కరణత్వజ్ఞేయత్వజ్ఞాతృత్వప్రదర్శనముఖేన శరీరేన్ద్రియేభ్యో వ్యతిరేక ఉపపాదితో భవతి (అథ యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా గన్ధాయ ఘ్రాణం) గన్ధగ్రహణకరణం ఘ్రాణం జ్ఞాతా త్వాత్మేత్యర్థః. అనేన ఘ్రాణేన్ద్రియవ్యతిరేక ఉక్తో భవతి (అథ యో వేదేదమభివ్యాహరాణీతి స ఆత్మేత్యాది) స్పష్టం ౪

శం.— అథ యో వేదేదం మన్వానీతి - మననవ్యాపారమిన్ద్రియాసమ్ప్రయుక్తం కేవలం మన్వానీతి వేద స ఆత్మా యో వేద - స ఆత్మేత్యేవం సర్వత్ర ప్రయోగాద్వేదనమస్య స్వరూపమిత్యవగమ్యతే యథా - యః పురస్తాత్ప్రకాశయతి - స ఆదిత్యః, యో దక్షిణతః - యః పశ్చాత్ - య ఉత్తరతః - య ఊర్ధ్వం ప్రకాశయతి - స ఆదిత్య, ఇత్యుక్తే ప్రకాశస్వరూపస్స ఇతి గమ్యతే దర్శనాదిక్రియానిర్వృత్త్యర్థాని తు చక్షురాదికరణానీదం చాస్యాత్మనః సామర్థ్యాదవగమ్యతే ఆత్మనస్సత్తామాత్ర ఏవ జ్ఞానకర్తృత్వం - నతు వ్యాపృతతయా. యథా సవితుస్సత్తామాత్ర ఏవ ప్రకాశనకర్తృత్వం - నతు వ్యాపృతతయేతి - తద్వత్ మనోఽస్య - ఆత్మనో దైవం - అప్రాకృతం. ఇతరేన్ద్రియైరసాధారణం చక్షుః - చష్టే - పశ్యత్యనేనేతి చక్షుః. వర్తమానకాలవిషయాణి చేన్ద్రియాణి - అతోఽదైవాని తాని మనస్తు త్రికాలవిషయం - [illegible] దోషం చ సూక్ష్మవ్యవహితాదిసర్వోపలబ్ధికరణం చేతి దైవం చక్షురుచ్యతే స నైముక్తః స్వరూపాపన్నోఽవిద్యాకృతదేహేన్ద్రియమనోవియుక్తః సర్వాత్మభావమాపన్నః సన్నేష వ్యోమవద్విశుద్ధః పర ఈశ్వరమనఉపాధిస్సన్నేతేనైవ - ఈశ్వరేణ మనసైతాన్కామాన్ సవితృప్రకాశవన్నిత్యప్రతతేన దర్శనేన పశ్యన్రమతే. కాన్కామానితి విశినష్టి - య ఏతే బ్రహ్మణి లోకే హిరణ్యనిధివద్బాహ్యవిషయాసఙ్గానృతేనాపిహితాస్సఙ్కల్పమాత్రలభ్యాః - తానిత్యర్థః. ౫

ఆ.— ఇన్ద్రియైః - ఘ్రాణాదిభిరసమ్ప్రయుక్తం - తద్ద్వారేణానిష్పన్నమితి యావత్. కేవలం - మనోమాత్రజనితమిత్యేతత్ మన్వానీ - సఙ్కల్పయానీత్యర్థః. యో వేదేత్యత్ర ప్రత్యయార్థభూతం కర్తృత్వం సాపేక్షత్వాన్నిత్యా - ప్రకృత్యర్థరూపం తు సంవిన్మాత్రమనపేక్షతయా సత్యమాత్మస్వరూపమిత్యాహ (యో వేదేతి) ఆత్మా సంవేదనస్వభావశ్చేత్తత్సంసర్గాదేవ విషయసిద్ధిసమ్భవాచ్చక్షురాదివైయర్థ్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శనాదీతి) అన్తఃకరణవృత్తిః - దర్శనాదిక్రియా. సాచాత్మనస్స్వం విదేకరసస్యాసఙ్గోదాసీనస్య విషయసంసర్గభ్రమహేతుః తన్నిష్పత్త్యర్థాని చక్షురాదీని భవన్తి సార్థకానీత్యర్థః తేషాముక్తరీత్యా సార్థకత్వే గమకమాహ (ఇదం చేతి) కరణానాముక్తం సార్థకత్వం ప్రకృతస్య సంవిన్మాత్రస్యాసఙ్గత్వాదేవ స్వతో విషయసమ్బన్ధానుపపత్త్యా తత్సమ్బన్ధభ్రాన్తికారణాన్తఃకరణవృత్తివిశేషాపేక్షయా నిర్ధారితమిత్యర్థః ఆత్మనస్సంవిన్మాత్రస్వభావత్వే కథం కర్తృవ్యపదేశ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మన ఇతి) *య ఏషోఽక్షిణీత్యాదివాక్యం ప్రపఞ్చితం. సమ్ప్రతి *స తత్రేత్యాదిఫలవాక్యం ప్రపఞ్చయితుమిన్ద్రియాన్తరేభ్యో మనసో వైలక్షణ్యం దర్శయతి (మనోఽస్యేతి) తస్య చక్షుష్ట్వే పికుతో దైవత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (వర్తమానేతి) ఆగన్తుకదోషరాహిత్యం - స్వదితదోషత్వం సర్వేశ్వరో వ్యజ్యతే యస్మిన్స్వను నైపనసి - తన్మనస్సర్వేశ్వరం తదుపాధిరస్యేతి తథోక్తః ఈశ్వరేణ - తదభివ్యఞ్జకేనేత్యేతత్ అవిద్యాది ప్రతిబన్ధకస్యాభావాన్మనసా నిత్యం ప్రతతం దర్శనం - నిత్యాభివ్యక్తస్వరూపచైతన్యం తేన పశ్యన్నితి యోజనా. ౫

రం.— (అథ యో వేదేదం మన్వానీతి స ఆత్మా మనోఽస్య దైవం చక్షుః) సకలేన్ద్రియవిషయమననసాధనత్వాన్మనో దివ్యం చక్షురుచ్యతే శిష్టం స్పష్టం (స వా ఏష ఏతేన దివ్యేన చక్షుషా మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమతే య ఏతే బ్రహ్మలోకే) స ఏషః - ఉక్తరీత్యా శరీరేన్ద్రియగ్రామవిలక్షణ ఆత్మా విధూతకర్మనిమిత్తశరీరేన్ద్రియః పురుషో మనశ్శబ్దాభిహితేన దివ్యేన - స్వాభావికేన చక్షుషా - జ్ఞానేన పూర్వోక్త బ్రహ్మలోకశబ్దితదహరాకాశనిష్ఠాన్ సర్వాన్ కామాననుభవన్ మోదత ఇత్యర్థః. ౫

శం.— యస్మాదేష ఇన్ద్రాయ ప్రజాపతినోక్త ఆత్మా - తతః శ్రుత్వా తమాత్మానమద్యత్వేపి దేవా ఉపాసతే తదుపాసనాచ్చ తేషాం సర్వే చ లోకా ఆత్తాః - ప్రాప్తాః సర్వే చ కామాః. యదర్థం హీన్ద్ర ఏకశతం వర్షాణి ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యముువాస - తత్ఫలం ప్రాప్తం దేవైరిత్యభిప్రా

¶ మనోఽస్య దివ్యం చక్షుస్స వా ఏష ఏతేన దివ్యేన చక్షుషేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

యః తదుక్తం దేవానాం- మహాభాగ్యత్వాత్ నత్విదానీంమనుష్యాణాం - అత్యల్పజీవితత్వాన్మన్దతరప్రజ్ఞత్వాచ్చ సమ్భవతీతి ప్రాప్తే ఇదముచ్యతే- ససర్వాంశ్చలోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చకామానిదానీన్తనోపి కోపి. ఇన్ద్రాదివదస్తమాత్మానమనువిద్యవిజానాతీతిహ- సోయమాన్యే నకిలప్రజాపతిరువాచ అతస్సర్వేషామాత్మజ్ఞానం తత్ఫలప్రాప్తిశ్చతుల్యైవభవతీత్యర్థః ద్విర్వచనం ప్రకరణసమాప్త్యర్థం ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — తంవా ఏతమిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యదర్థంహీతి) సర్వాంశ్చేత్యాదివాక్యమా కాఙ్క్షోత్తరత్వేనోత్థాప్య వ్యాచష్టే (తదుక్తమిత్యాదినా) యథోక్తంఫలంతచ్ఛబ్దార్థః ప్రకరణా-నిర్విశేషబ్రహ్మైకత్వజ్ఞానవిషయం దహరప్రకరణేవిద్యాప్రకరణముపాస్యస్తుత్యర్థం ప్రసజ్గాదుక్తం తత్ప్రకరణపరిసమాప్త్యర్థం ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా

రం — (తంవా ఏతం దేవా ఆత్మానముపాసతే తస్మాత్తేషాంసర్వేచలోకా ఆత్తాస్సర్వేచకామాః) ఏతావన్నాత్మస్వరూపస్య ప్రజాపతినామఘవతే ఉపదిష్టత్వాత్. దేవాస్సర్వేపి గురువత్ఏతమాత్మానముపశ్రుత్యతమేవోపాసతే అతస్తేషాంసర్వలోకసర్వకామావాప్త్యుపలక్షితబ్రహ్మానుభవోభవతి అసురాణాంతుతదభావః అద్యత్వేపితముపాసీనానాంతత్ప్రాప్తిర్భవతీత్యాహ (సర్వాంశ్చలోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చకామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్యవిజానాతి) అద్యత్వేపిమనుష్యాణామపితమాత్మానం శ్రుత్వాఉపాసీనానాంసర్వలోకసర్వకామావాప్తిర్భవతీత్యర్థః అత్ర, కింప్రమాణమిత్యత్రాహ (ఇతిహప్రజాపతిరువాచ ప్రజాపతిరువాచేతి) అత్రప్రత్యగాత్మవిద్యాయాః బ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వేనాఙ్గీభూతబ్రహ్మవిద్యాఫలమేవతదఙ్గభూతప్రత్యగాత్మవిద్యాయాంస్తుత్యర్థంనిర్దిశ్యతఇతి ద్రష్టవ్యం ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా * ప్రజాపతివాక్యేచముక్తాత్మస్వరూపయాథాత్మ్యవిజ్ఞానందహరవిద్యోపయోగితయోక్తం బ్రహ్మప్రేప్సోర్హి జీవాత్మనః స్వస్వరూపంచజ్ఞాతవ్యమేవ - స్వయమపికల్యాణగుణవవసన్నవధికాతిశయాసజ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణం పరంబ్రహ్మానుభవిష్యతీతి బ్రహ్మోపాసనఫలాన్తర్గతత్వాత్ * సర్వాంశ్చలోకానాప్నోతిసర్వాంశ్చకామానితిప్రజాపతివాక్యేకీర్త్యమానంఫలందహరవిద్యాఫలమేవేతి ననుప్రజాపతివిద్యాయాదహరవిద్యాఙ్గత్వే దహరబ్రహ్మవిద్యాధికృతాయైవోపదేశ్యస్స్యాత్ - ఉపకోసలవిద్యాఙ్గభూతాగ్నివిద్యావత్ ప్రకృతేచ దహరబ్రహ్మవిద్యాధికారయేన్ద్రాదిమోపదేశ్యమానాయాః ప్రత్యగాత్మవిషయకప్రజాపతివిద్యాయాః కథం విద్యాన్తరశేషత్వమితిచేన్న - ప్రజాపతివాక్యస్య * ఏషసమ్ప్రసాదఇతి దహరవిద్యావాక్యాన్తర్గతసమ్ప్రసాదశబ్దార్థశోధనార్థం ప్రవృత్తతయాతదేకవాక్యత్వేన తాదర్థ్యసిద్ధేఇన్ద్రస్యాపి పశ్చాద్దహరవిద్యోపదిష్టత్వేనావగన్తవ్యత్వేనాదోషాత్ ననుప్రజాపతివిద్యాయాః ప్రకరణాద్దహరవిద్యాశేషత్వే సర్వబ్రహ్మవిద్యాశేషత్వంనస్యాత్ - విద్యాన్తరశేషత్వే ప్రమాణాభావాత్. నచేష్టాపత్తిః - * ఆత్మేతితూపగచ్ఛన్తిగ్రాహయన్తిచేత్యత్రప్రత్యగాత్మనః పరమాత్మాత్మకత్వేనానుసన్ధానస్యోక్తత్వాత్, * ప్రయాణాసమ్పన్నైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చేతిసూత్రేఉపాస్యస్వరూపవదుపాసకస్వరూపస్యాపి జ్ఞాతవ్యత్వోక్తేశ్చ * ఆత్మేతితూపగచ్ఛన్తీత్యధికరణసిద్ధం జీవోపాస్యత్వమజీకృత్యకింకర్తృత్వాదివిశిష్టం సాంసారికస్వరూపమనుసన్ధేయం - ఉతప్రజాపతివాక్యోదితాపహతపాప్మత్వాదిలక్షణస్వాంసారికరూపమ్మ్యేతికోవేతివిశయే- కర్తృత్వాదివిశిష్టమేవరూపమనుసన్ధేయం- శరీరేవర్తమానస్యోపాసితురాత్మనస్తథాభావాదిత్యేకేమన్యన్తఇతి * ఏకఆత్మనశ్శరీరేభావాదితిసూత్రేణపూర్వపక్షంకృత్వా- ప్రజాపతివాక్యోదితాపహతపాప్మత్వాదిలక్షణస్వాంసారికరూపమ్మ్యేకఏవానుసన్ధేయః - తత్క్రతున్యాయేనతాదృశాకారస్వరూపప్రాప్తేర్భావిత్వాదితి *వ్యతిరేకస్తద్భావభావిత్వాదితిసూత్రేణనిర్ధారితత్వాచ్చేతిచేన్న- యథావిద్యావిశేషప్రకరణశ్రుతానాంసత్యజ్ఞానత్వాదిస్వరూపనిరూపకధర్మాణాం * ఆనన్దాదయఃప్రధానస్యేత్యధికరణోక్తన్యాయేనసర్వబ్రహ్మవిద్యాసుపేక్షితబ్రహ్మస్వరూపప్రతిపత్త్యుపయోగితయాసామర్థ్యరూపాల్లిఙ్గాత్ప్రకరణభఙ్గేనసర్వబ్రహ్మవిద్యాసాధారణ్యమాశ్రీయతే, యథావా * తమేతంవేదానువచనేనబ్రాహ్మణావివిదిషన్తీతివిద్యావిశేషప్రకరణశ్రుతానాంవేదానువచనాదీనాంసర్వవిద్యాసుపేక్షితచిత్తనైర్మల్యోపయోగిత్వలక్షణసామర్థ్యలిఙ్గవశేనసర్వవిద్యాసాధారణ్యం,- ఏవమిహాపిబ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టస్వాత్మావిర్భావలక్షణమోక్షరూపఫలస్య తత్క్రతున్యాయేనతాదృశస్వాత్మోపాసనసాధ్యత్వేనప్రజాపతివాక్యోదితప్రత్యగాత్మవిద్యాయాస్సర్వబ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వసిద్ధేః. దహరవిద్యాయాఃపరమాత్మపరత్వంచదహరాధికరణేస్థితం తస్మింశ్చాధికరణే *దహరఉత్తరేభ్యః *గతిశబ్దాభ్యాంతథాహిదృష్టంలిఙ్గంచ. *ధృతేశ్చమహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేః *ప్రసిద్ధేశ్చ *అల్పశ్రుతేరితిచేత్తదుక్తం. *ఇతరపరామర్శాత్సఇతిచేన్నాసమ్భవాత్ * అన్యార్థశ్చపరామర్శః *ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు * అనుకృతేస్తస్యచ. *అపిస్మర్యతే ఇతిదశసూత్రాణి తత్రాద్యానిసప్తసూత్రాణిస్వావసరఏవవ్యాఖ్యాతాని *ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు. *అనుకృతేస్తస్యచ. *అపిస్మర్యతే ఇతిత్రీణిసూత్రాణ్యవ్యాఖ్యాతానివ్యాఖ్యాస్యన్తే- ఉత్తరాత్- ప్రజాపతివాక్యాజ్జీవస్యాప్యపహతపాప్మత్వాదిగుణయోగావసాయాత్అపహతపాప్మత్వాదిగుణైర్దహరాకాశఃపరమాత్మేతినశక్యంనిర్ణేతుమితిచేత్. తత్రాహ- ఆవిర్భూతస్వరూపస్త్వితి. పూర్వమనృతతిరోహితాపహతపాప్మత్వాదిగుణకస్వస్వరూపః పశ్చాద్విముక్తకర్మబన్ధశ్శరీరాత్సముత్థితఃపరంజ్యోతిరుపసమ్పన్నః ఆవిర్భూతస్వరూపస్సన్నపహతపాప్మత్వాదిగుణవిశిష్టః తత్రప్రజాపతివాక్యేనిర్దిశ్యతే దహరవాక్యేత్వతిరోహితస్వభావాపహతపాప్మత్వాదివిశిష్టఏవదహరాకాశఃప్రతీయతే. ఆవిర్భూతస్వరూపస్యాపి జీవస్యాసమ్భావనీయాస్సేతుత్వవిధరణత్వాదయః, సత్యకామత్వనిర్వచనావగతంచేతనాచేతనయోర్నియన్తృత్వం, దహరాకాశస్యపరబ్రహ్మతాంసాధయన్తి. సేతుత్వసర్వలోకవిధరణత్వాదయోనముక్తా

ఉ.— శ్యామాచ్ఛబళం ప్రపద్యే శబళాచ్ఛ్యామం ప్రపద్యే అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య। ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీత్యభిసమ్భవామీతి. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

నాం నిత్యముక్తానాం చాసమ్భవన్తీతి * జగద్వ్యాపారవర్జమిత్యత్ర స్థితం [illegible] నిత్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకత్వాత్తేష్వ తిప్రసక్తస్య నిత్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిమత్త్వస్య కథం బ్రహ్మలిఙ్గత్వమితి శఙ్కాపి నిరస్తా- సేతుత్వాదీనాం తదసమ్భావితధర్మాణామత్ర శ్రవణాత్ నను * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి ప్రజాపతివిద్యాగతవాక్యాన్యపి బ్రహ్మపరాణ్యేవ భవన్తు- వాక్యద్వయేపి * ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి శ్రవణాత్, అక్షివాక్యే ఉపకోసలవిద్యోపాస్యప్రత్యభిజ్ఞానాత్, * య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరతీతి వాక్యేపి స్వాప్నపదార్థస్రష్టృత్వేన మహీయమానస్య పరమాత్మన ఏవ ప్రతిపాదనసమ్భవాత్, సుషుప్తిపర్యాయేఽపి యత్ర-య స్త్రిన్నాధారే సమస్తః సుప్తో భవతీతి సుషుప్త్యాధారబ్రహ్మపరత్వోపపత్తేః, ఇతి చేత్ ఉచ్యతే-స్వప్నపర్యాయే * ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవ భవ[illegible]వేతీతి ఇతరేణ తస్య హన్యమానత్వ ద్రావ్యమాణత్వబన్ధుజనమరణాద్యప్రియద్రష్టృత్వరోదితృత్వాది ప్రతిభాసతో దుష్టత్వస్యోపన్యాసాత్, సుషుప్తిసమ్బన్ధ్యాత్మోపదేశానన్తరం *నాహ ఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానం[illegible] తినోఽ ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతీతి తస్య విశేషజ్ఞానరహితతయా వినష్టప్రాయత్వస్యోక్తత్వాత్, ఉభయత్రాప్యమృతత్వాదీనాం చ ముక్త్యవస్థాభావిరూపాపేక్షయాప్యుపపత్తేః, జీవవిషయత్వమేవ ద్వితీయతృతీయపర్యాయయోః ఏవం తయోః స్వప్నసుషుప్త్యవస్థావజ్జీవపరత్వే స్థితే ప్రథమపర్యాయస్య జాగరావస్థావజ్జీవవిషయత్వమేవోపపద్యతే- * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇత్యస్య దర్శనలిఙ్గాదక్షిణి సన్నిహితో ఽనుమీయత ఇత్యర్థకత్వేన జాగరావస్థావిషయత్వస్యైవోపపన్నత్వాత్ తతశ్చ ప్రజాపతివాక్యే జీవస్య సంసారదశాయామన్తర్హితోఽపహతపాప్మత్వాదికస్సముత్క్రాన్తదశాయాం సాధనాధీనతదావిర్భావః ప్రతిపాద్యతే దహరాకాశే శ్రూయమాణం త్వపహతపాప్మత్వాదికం నిత్యావిర్భూతమేవ గ్రాహ్యం - నిత్యావిర్భూతస్య గ్రహణసమ్భవే తిరోహితత్వేనాసత్త్వప్రియస్య సాధనాధీనావిర్భావస్య గ్రహణాయోగాత్ ననుస్యాదేవం - యది బ్రహ్మణో నిత్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిమత్త్వం, జీవస్యాతథాత్వం, చ యది ప్రమాణసిద్ధం స్యాత్ తదా దహరాకాశే శ్రూయమాణమపహతపాప్మత్వాదికం బ్రహ్మగతం నిత్యావిర్భూతమేవ గ్రాహ్యమితి శక్యతే వక్తుం - న చ తదస్తీతి శఙ్కమానం ప్రత్యాహ- *అనుకృతేస్తస్య చ అనుకృతిః- అనుకారః. సామ్యం తస్య- పరబ్రహ్మణ ఉపాసనయా తదనుకారో హి జీవస్య శ్రూయతే * తదా విద్వాన్పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతీతి *అపి స్మర్యతే *ఇదం జ్ఞానముపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమాగతా ఇతి చ స్మర్యత ఇత్యర్థః తతశ్చ తదుపాసనాసిద్ధమేతస్యైశ్వర్యం తస్య తు నానోపాసనసిద్ధం- అపితు నిత్యావిర్భూతం తతశ్చ దహరవాక్యే శ్రూయమాణమపహతపాప్మత్వాదికం బ్రహ్మణ ఏవేతి స్థితం ప్రకృతమనుసరామః ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— శ్యామాచ్ఛబళం ప్రపద్య ఇత్యాదిమన్త్రామ్నాయః పావనో జపార్థశ్చ ధ్యానార్థో వా. శ్యామః-గమ్భీరో వర్ణః శ్యామ ఇవ శ్యామః- హార్దం బ్రహ్మ అత్యన్తదురవగాహ్యత్వాత్ తద్ధార్దం బ్రహ్మ జ్ఞాత్వా ధ్యానేన తస్మాచ్ఛ్యామాచ్ఛబళమివ శబళః - అరణ్యాద్యనేకకామమిశ్రత్వాద్బ్రహ్మలోకస్య శాబళ్యం తం బ్రహ్మలోకం- శబళం ప్రపద్యే మనసా శరీరపాతాద్వోర్ధ్వం గచ్ఛేయం. యస్మాదహం శబళాత్- బ్రహ్మలోకాన్నామరూపవ్యాకరణాయ శ్యామం ప్రపద్యే- హార్దబ్రహ్మభావం ప్రపన్నోఽస్మీత్యభిప్రాయః. అతస్తమేవ ప్రకృతిస్వరూపమాత్మానం శబళం ప్రపద్య ఇత్యర్థః. కథం శబళం- బ్రహ్మలోకం ప్రపద్య ఇతి ఉచ్యతే - అశ్వ ఇవ స్వాని లోమాని విధూయ - కమ్పనేన శ్రమం పాంస్వాది చ రోమతో ఽపనీయ యథా నిర్మలో భవతి- ఏవం హార్దబ్రహ్మజ్ఞానేన విధూయ పాపం ధర్మాధర్మాఖ్యం చన్ద్ర ఇవ చ ముఖాద్రాహోః గ్రస్తస్తస్మాద్రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య భాస్వరో భవతి యథా ఏవం ధూత్వా - అపహాయ శరీరం సర్వానర్థాశ్రయమిహైవ ధ్యానేన కృతాత్మా - కృతకృత్యస్సన్నకృతం- నిత్యం బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి, ద్విర్వచనం మన్త్రపరిసమాప్త్యర్థం ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ.— ప్రకృతాయా దహరవిద్యాయాశ్శేషభూతజపవిధానార్థమారభతే (శ్యామాదితి) అత్యన్తదురవగాహ్యత్వాత్ - జ్ఞానహీనానామితి శేషః. కథం జీవతో బ్రహ్మలోకప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మనసేతి) న తర్హి ముఖ్యా తత్ప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శరీరేతి) విపరీతపాఠం హేతుత్వేన వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) హేతుః ప్రతిజ్ఞయా యోజ్యతే (అత ఇతి) దృష్టాన్తమాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతార్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) శరీరస్య త్యాజ్యత్వే హేతుమాహ (సర్వానర్థేతి) ఇతిశబ్దో ధ్యానసమాప్త్యర్థః. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ తదమృతగ్ం స ఆత్మా ప్రజాపతేస్సభాం వేశ్మ ప్రపద్యే యశోఽహం భవామి బ్రాహ్మణానాం యశో రాజ్ఞాం యశో విశాం యశోఽహమనుప్రాపత్సి స హాహం యశసాం యశః శ్వేతమదత్కమదత్కగ్ం శ్వేతం లిన్దు మాభిగాం లిన్దు మాభిగాం. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

రం — (శ్యామాచ్ఛబలం ప్రపద్యే శబలాచ్ఛ్యామం ప్రపద్యే) ఏతే చ మన్త్రాః విద్యాజపభూతాః విద్వద్భిర్జప్యాః పరమాత్మనో హి త్రివిధము హ్య సనముక్తం *తాహి సా త్రైవిధ్యాదిన్నప్రబిచ్ఛిన్నయా, అచిచ్ఛబళతయా, స్వరూపేణ, చ తత్ర స్వరూపేణానుసన్ధానే జ్ఞానాదిగుణవద్ధి వ్యవి గ్రహయోగితాప్యనుసన్ధేయా తత్సిద్ధ్యర్థమేవహి పుణ్డరీకాక్షమ ప్రాకృతమపురతదిశ్యతే *సయశ్చాయం పురుషే యశ్చాసావాదిత్యే స ఏక ఇతి తత్ర *సయశ్చాయం పురుష ఇత్యాన్నమయమనూద్య *యశ్చాసావాదిత్య ఇతి విగ్రహవిదేశ ఇతి వ్యాసార్యరుపాసా త్రైవిధ్యాదిత్యత్రోక్తం వేదార్థసంగ్రహే చ భగవతా భాష్యకృతా *య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషః *సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదధి - విద్యుద్వర్ణాత్పురుషాదిత్యర్థః *నీలతోయదమధ్యస్థా విద్యుల్లేఖేవ భాస్వరా - మధ్యస్థనీలతోయదా విద్యుల్లేఖేవ సేయం దహరా[illegible]కాశవర్తినీ వహ్నిశిఖా స్వాన్తస్థితపరమాత్మస్వరూపాన్నిహితనీలతోయదా విద్యుదివాభాతీత్యర్థ ఇత్యుక్తం అతో నీలవిగ్రహవైశిష్ట్యం సిద్ధం అత ఏవహి *శ్యామ ఏవరూపాభవన్నిదేవమేవహి ప్రజాపతిస్సృష్ట్వా ఇతి ప్రజాపతిశబ్దితస్య భగవతశ్శ్యామరూపత్వముక్తం తస్మాచ్ఛ్యామ ఇతి-విగ్రహవిశిష్టస్వరూపముచ్యతే తతశ్శ్యామాదితి- లక్ష్మీపతి సత్యపి శ్యామవిగ్రహవిశిష్టం స్వరూపం ప్రపద్య - స్వరూపముపాస్య శబళం- చిదచిద్విశిష్టం ప్రపద్యే - ఉపాసే శబళముపాస్య శ్యామముపాసే ఇత్యర్థః తతశ్చేతరన్తరం త్రైవిధ్యేనోపాసనమితి సిద్ధిః (అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి) అశ్వో రోమాణీవ స్వయం పాపం విధూయ విధూయేత్యనేన పాపత్యాగ ఉచ్యతే రాహుముఖాత్ప్రముక్తశ్చన్ద్ర ఇవ శరీరాద్విముక్తః అకృతం- నిత్యం భగవల్లోకం కృతార్థాత్మా సన్ అభిసమ్భవామి- ప్రాప్నవానీత్యర్థః (అభిసమ్భవామీత్యభిసమ్భవామీతి) ద్విరుక్తిః ఖణ్డసమాప్త్యర్థా ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్

శం.— ఆకాశో వై ఇత్యాది- బ్రహ్మణో లక్షణనిర్దేశార్థ ఆమ్నాయ ఆకాశో వై నామ - శ్రుతిషు ప్రసిద్ధ ఆత్మా ఆకాశ ఇవాశరీరత్వాత్సూక్ష్మత్వాచ్చ, స చాకాశో నామ నామరూపయోః స్వాత్మస్థయోర్జగద్బీజభూతయోః సలిలస్యేవ ఫేనస్థానీయయోర్నిర్వహితా - నిర్వోఢా వ్యాకర్తా తే- నామరూపే యదన్తరా- యస్య- బ్రహ్మణోఽన్తరా- మధ్యే వర్తేతే తయోర్వా- నామరూపయోరన్తరా - మధ్యే యత్ నామరూపాభ్యామస్పృష్టం యదిత్యేతత్ తన్నామరూపవిలక్షణం నామరూపాభ్యామస్పృష్టం- తథాపి తయోర్నిర్వోఢా ఏవంలక్షణం బ్రహ్మేత్యర్థః ఇదమేవ మైత్రేయీ బ్రాహ్మణోక్తం చిన్మాత్రానుగమాత్సర్వత్ర చిత్స్వరూపతైవేత్యవగమ్యతే ఏకవాక్యతయా ఆత్మా కథం తదవగమ్యత ఇతి ఆహ (స ఆత్మా) ఆత్మా హి నామ సర్వజన్తూనాం ప్రత్యక్చేతనః స్వసంవేద్యః ప్రసిద్ధః- తేనైవ స్వరూపేణాశరీరోఽమృతః సర్వగత ఆత్మా బ్రహ్మేత్యవగన్తవ్యం తచ్చాత్మా బ్రహ్మ అమృతం- అమరణధర్మా అభయం సత్యం ప్రజాపతేః- చతుర్ముఖః తస్య సభాం వేశ్మ - ప్రభువిమితం వేశ్మ ప్రపద్యే - గచ్ఛేయం. కించ (యశోఽహం) యశో నామ- ఆత్మాఽహం భవామి బ్రాహ్మణానాం బ్రాహ్మణా ఏవ హి విశేషతస్తముపాసతే - అతస్తేషాం యశో భవామి తథా- రాజ్ఞాం విశాం చ తేఽప్యధికృతా ఏవేతి తేషామప్యాత్మా భవామి తద్యశోఽహమనుప్రాపత్సి- ప్రాప్స్యామి ప్రాప్తుమిచ్ఛామి స హాహం యశసాం- ఆత్మనాం దేహేన్ద్రియమనోబుద్ధిలక్షణానాం యశ ఆత్మా, కిమర్థమహమేవం ప్రపద్యే ఇతి ఉచ్యతే- శ్వేతం - వర్ణతః పక్వబదరసమం. రోహితం. తథా- అదత్కం- దన్తరహితమప్యదత్కం- భక్షయితృ తేజోబలవీర్యవిజ్ఞానధర్మాణామపహర్తృ. వినాశయితృ స్త్రీవ్యఞ్జనం యదేవంలక్షణం శ్వేతం లిన్దు- పిచ్ఛలం తన్మాభిగాం - మా గచ్ఛేయం ద్విర్వచనమత్యన్తానర్థహేతుత్వప్రదర్శనార్థం ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్

ఆ — *దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇత్యుక్తస్య లక్షణనిర్దేశస్య ప్రకృతోపయోగం దర్శయతి (ఆమ్నాయ ఇతి) *సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్తి ఆకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయానిత్యాద్యాః- శ్రుతయః ఆకాశశబ్దేనాత్మనః శ్రుతిషు ప్రసిద్ధత్వే హేతుమాహ (ఆకాశ ఇవేతి) తే యదన్తరేత్యత్ర తే ఇతి పదం ప్రథమాద్వివచనాన్తం గృహీత్వా వ్యాఖ్యాయ ద్వితీయాద్వివచనాన్తం పక్షాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (తయోర్వేతి) యదన్తరేతి సమస్తం పదం పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతం. అధునా తు వ్యస్తం వ్యాఖ్యాతం తదేవ వ్యాకరణం స్పష్టయతి (నామరూపాభ్యామితి) తాభ్యామస్పృష్టం చేత్ - కథం తన్నిర్వాహకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపాభ్యామస్పృష్టమితి) మాయావశాదితి శేషః. ఆత్మత్వేఽపి కథం కరతలామలకవద్బ్రహ్మణోఽపరోక్షత్వం - అత ఆహ (ఆత్మా హీతి) తేన- స్వసంవేద్యత్వేనేతి యావత్, కుతో దేహాద్వ్యావృత్తిరి

తస్యాత్మనస్స్వసంవేద్యత్వం - తత్రాహ (అశరీర ఇతి) పరిచ్ఛిన్నస్యాశరీరత్వమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (వ్యోమవదితి) బ్రహ్మైవ ప్రత్యక్ భూతమితి కథమవగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) అనాత్మత్వం చేత్ - అబ్రహ్మత్వప్రసక్త్యాత్సర్వగతస్య సత్యత్వాత్ బ్రహ్మైవ ప్రత్యక్త్వమిత్యర్థః. ఉపాస్యస్వరూపం దర్శయిత్వోపాసకస్య ప్రార్థనామన్త్రముత్థాప్య వ్యాకరోతి (అత ఊర్ధ్వమితి) ప్రజాపతేః బ్రహ్మణో గృహమ్ ప్రతిపద్యే - హేతుమాహ (బ్రాహ్మణానామితి) విశేషణం నిర్దిశతి (శ్వేతం ఇతి) [illegible] కథం తద్భక్షయితృత్వం భవేత్ - తదాహ (తత్సేవినామితి) తదభిగమనం నామ - గర్భవాసః [illegible] ………………… ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డగతా టీకా

౮౦ — (ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ తదమృతం స ఆత్మా) అత్ర ఆకాశో హ వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితేత్యపిహారాన్తరం [illegible] ఉభయత్రాప్యయమర్థః - [illegible] ఆకాశ ఇతి [illegible] నామరూపయోర్నిర్వహితా - కర్తా యత్ - ఆకాశశబ్దితం విధేయ బ్రహ్మణి ప్రాయేణ నపుంసకత్వం తే - నామరూపే అన్తరా - మధ్యే [illegible] తద్బ్రహ్మామృతమిత్యర్థః బ్రహ్మామృతాత్మశబ్దానాం పూర్వవదేవార్థః ఇదం చ వాక్యం [illegible] - ఆకాశో హ వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితేతి నామరూపనిర్వోఢృత్వశ్రవణాత్, నామరూపనిర్వోఢృత్వస్య పరమాత్మని అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి జీవద్వారకత్వాన్నామరూపవ్యాకరణస్య నామరూపనిర్వోఢృత్వస్య జీవస్యైవ స్వరసత్వాత్, [illegible] పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి వాక్య [illegible] నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా [illegible] పూర్వనిరూఢనామరూపవిపర్యాసము [illegible] ప్రతిపాద్యతే ఆకాశశబ్దస్యాపి [illegible] పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే - ఆకాశోऽర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాత్ ఆకాశః పరం బ్రహ్మ [illegible] - నామరూపయోర్నిర్వహితేతి జీవాపేక్షయార్థాన్తరత్వస్య - భేదకథనస్య వ్యపదేశాత్ నహి [illegible] నిర్వోఢృత్వం - రూఢ్యా నిర్వోఢృశబ్దస్య కర్తృత్వాభిధాయిత్వాత్, తే యదన్తరేతి నామరూపాస్పృష్టత్వకథనాచ్చ నామరూపాస్పృష్టత్వే సతి నామరూపకర్తృత్వస్య బద్ధే ముక్తే వాऽసమ్భవాత్ ముక్తస్యాపి జగద్వ్యాపారవర్జమితి జగద్వ్యాపారరాహిత్యస్య ప్రతిపాదితత్వాత్, ఆదిశబ్దేనామృతత్వాభయత్వాదీనాం సఙ్గ్రహః. నను ప్రత్యగాత్మనోऽర్థాన్తరత్వవ్యపదేశాదినైవ వక్తుం యుక్తం - సుప్తావస్థాయాం [illegible] పరమాత్మా పరం బ్రహ్మేతి [illegible] తత్రాహ - సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన వాజసనేయకే కతమ ఆత్మా [illegible] ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమితి, ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతీతి, చ ప్రాజ్ఞేన పరిష్వక్తాన్వారోహవాక్యాభ్యామేతే జీవస్యైవ సుషుప్త్యవస్థస్య పరమాత్మత్వే పరిష్వఙ్గాన్వారోహణానోపపద్యేయాతాం - నహ్యభేదే తౌ సమ్భవతః. [illegible] * సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిః స న సాధునా కర్మణా భూయాన్నో ఏవాసాధునా కనీయాన్ * ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతి ప్రత్యగాత్మనః సర్వాధిపత్యాదిధర్మాణాం శ్రవణాన్నాయం ముక్తాత్మేతి [illegible] ప్రకృతముపసంహరామః. (ప్రజాపతేస్సభాం వేశ్మ ప్రపద్యే) ప్రజాపతేః - పరమాత్మనః సభాం సదనం వేశ్మ ప్రపద్యే * ప్రభువిమితం హిరణ్మయమితి దహరవిద్యాయాం నిర్దిష్టం వేశ్మ ప్రపద్యే ఇత్యర్థః నచాత్ర ప్రజాపతిశబ్దః కార్యహిరణ్యగర్భవిషయః - * న చ కార్యే ప్రత్యభిసన్ధిరితి సూత్రకృతైవ నిరస్తత్వాత్ బాహ్యకృత్వాచ్చ * నచాయం [illegible] అపి తు పరస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి - యశోऽహం భవామి బ్రాహ్మణానామితి ఏతస్యాభిసన్ధాతుః సర్వాసద్విద్యాపి [illegible] సర్వాత్మనా వాభిసన్ధానాత్, * అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీత్యభిసన్ధానస్య బ్రహ్మలోకస్యాకృతత్వశ్రవణాత్, సర్వజనసారో కస్య చ [illegible] దితి వాషితం (యశోऽహం భవామి బ్రాహ్మణానాం యశో రాజ్ఞాం యశో విశాం) అత్ర యశశ్శబ్దేనాత్మోచ్యతే బ్రాహ్మణాదీనామాత్మేత్యర్థః అత్రాహ మితి శబ్దస్సార్వాత్మ్యాని పరమాత్మపరః. నను తవ బ్రాహ్మణాదీన్ప్రతి కథం యశశ్శబ్దితమాత్మత్వమిత్యత్రాహ (యశోऽహమనుప్రాపత్సి స హాహం యశసాం యశః) అహం యశః - యశోరూపం సరమాత్మానమాశ్రితయా - అహం త్వేన ప్రాప్తవానస్మి - సాయుజ్యేన ప్రాప్తవానస్మి అతస్సోऽహం - పరమాత్మరూపోऽహం యశసాం - జీవాత్మనాం యశః - ఆత్మాస్మీత్యర్థః (శ్వేతమదత్కమదత్కం శ్వేతం లిన్దుమాభిగాం) శ్వేతం - శుక్లధాతుం. అదత్కం శ్వేతం - అత్ర శ్వేతశబ్దేన లక్షణయా సత్త్వగుణ ఉచ్యతే తస్యావదత్కం - భక్షయితృ చరమధాతోస్సత్త్వగుణతత్కార్యజ్ఞానాదిప్రమోషకత్వాత్తద్భక్షకత్వం తాదృశం చ రసధాతుమదత్కం - భక్షయితృ లిన్దు - స్త్రీవ్యఞ్జనం మాభిగాం - న ప్రాప్నుయాం చరమధాత్వాధారయోని ప్రవేశో మాభూదితి. జన్మ మాభూదితి యావత్. (లిన్దుమాభిగాం లిన్దుమాభిగామితి) ద్విర్వచనం జప్యమన్త్రపరిసమాప్త్యర్థం ………………………………… ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ — తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యః ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య యథావిధానం గురోః కర్మాతిశేషేణాభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే స్వాధ్యాయమధీయానో ధార్మికాన్విదధదాత్మని సర్వేన్ద్రియాణి సంప్రతిష్ఠాప్యాహింసన్సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్యః స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే న చ పునరావర్తతే న చ పునరావర్తతే.... ౧

శం — తద్ధైతత్- ఆత్మజ్ఞానం సోపకరణం ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యుపాసనసహితం తద్వాచకేన గ్రన్థేనాష్టాధ్యాయీలక్షణేన సహ బ్రహ్మా- హిరణ్యగర్భః పరమేశ్వరో వా తద్ద్వారేణ ప్రజాపతయే- కశ్యపాయోవాచ అసావపి మనవే- స్వపుత్రాయ మనుః ప్రజాభ్యః, ఇత్యేవం శ్రుత్యర్థసమ్ప్రదాయపరమ్పరయాఽఽగతముపనిషద్విజ్ఞానమద్యాపి విద్వత్స్వవగమ్యతే యథేహాష్టమాద్యధ్యాయత్రయే ప్రకాశితాత్మవిద్యాస ఫలావాప్యతే- తథా కర్మణాం సకలానాం [illegible] ఫలవత్త్వేనార్థవత్త్వముచ్యతే- ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య- సహార్థతోఽధ్యయనం కృత్వా యథావిధానం యథాస్మృత్యుక్తైర్నియమైర్యుక్తః సన్నిత్యర్థః సర్వస్యాపి విధేః స్మృత్యుక్తస్యోపకుర్వాణకం ప్రతి కర్తవ్యత్వే గురుశుశ్రూషాయాః ప్రాధాన్యప్రదర్శనార్థమాహ- గురోః కర్మ- యత్కర్తవ్యం- తత్కృత్వా కర్మశూన్యో యోఽతిశిష్టః కాలః- తేన కాలేన వేదమధీత్యేత్యర్థః ఏవం హి నియమవతాధీతో వేదః కర్మజ్ఞానఫలప్రాప్తయే భవతి- నాన్యథేత్యభిప్రాయః. అభిసమావృత్య- ధర్మజిజ్ఞాసాం సమాపయిత్వా గురుకులాన్నివృత్య న్యాయతో దారానాహృత్య కుటుమ్బే స్థిత్వా- గార్హస్థ్యే విహితే కర్మణి తిష్ఠన్నిత్యర్థః. తత్రాపి గార్హస్థ్యవిహితానాం కర్మణాం స్వాధ్యాయస్య ప్రాధాన్యప్రదర్శనార్థముచ్యతే- శుచౌ - వివిక్తేఽమేధ్యాదిరహితే దేశే యథావదాసీనః స్వాధ్యాయమధీయానః- నిత్యమధికం చ యథాశక్తి ఋగాద్యభ్యాసం చ కుర్వన్ ధార్మికాన్- పుత్రాన్ శిష్యాంశ్చ ధర్మయుక్తాన్విదధత్ ధార్మికత్వేన తాన్నియమయన్ ఆత్మని- స్వహృదయపుణ్డరీకే బ్రహ్మణి సర్వేన్ద్రియాణి సంప్రతిష్ఠాప్య- ఉపసంహృత్య, సర్వేన్ద్రియగ్రహణాత్కర్మాణి చ సంన్యస్య అహింసన్- హింసాం- పరపీడామకుర్వన్ సర్వభూతాని- స్థావరజఙ్గమాని భూతాన్యపీడయన్నిత్యర్థః భిక్షానిమిత్తమటనాదినాపి పరపీడా స్యాదిత్యత ఆహ (అన్యత్ర తీర్థేభ్యః) తీర్థం నామ- శాస్త్రానుజ్ఞావిషయః తతోఽన్యత్రేత్యర్థః సర్వాశ్రమిణాం చైతత్సమానం తీర్థేభ్యోఽన్యత్రాహింసైవేత్యన్యే వర్ణయన్తి కుటుమ్బ ఏవైతత్సర్వం కుర్వన్ స ఖలు- అధికృతో యావదాయుషం - యావజ్జీవమేవం- యథోక్తేన ప్రకారేణైవం వర్తయన్- బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే దేహాన్తే న చ పునరావర్తతే- శరీరగ్రహణాయ పునరావృత్తేః ప్రాప్తాయాః ప్రతిషేధాత్ అర్చిరాదినా మార్గేణ కార్యబ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్య యావద్బ్రహ్మలోకస్థితిః - తావత్తత్రైవ తిష్ఠతి ప్రాక్తతో నావర్తత ఇత్యర్థః ద్విరభ్యాస ఉపనిషద్విద్యాపరిసమాప్త్యర్థః ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే అష్టమప్రపాఠకభాష్యమ్

ఆ.— ఉక్తవిజ్ఞానస్యార్త్స్నితికర్తవ్యశఙ్కాం వ్యపస్యన్ సమ్ప్రదాయపారమ్పర్యాగతత్వం వర్ణయతి (తద్ధైతదితి) సోపకరణం- ఉపకరణైః- శమాదిభిస్సహితమితియావత్ తద్ద్వారేణ- హిరణ్యగర్భద్వారేణేత్యర్థః విద్యాప్రకరణం సమాప్య విద్వదనుష్ఠితస్య కర్మణః సాఫల్యమవిద్వత్స్తోత్రార్థం కథయతి (యథేత్యాదినా) ఇహేతి - ప్రకృతోపనిషదుక్తిః ప్రాఙ్ముఖత్వపవిత్రపాణిత్వాదయః- నియమాః భిక్షాశనస్నానాచమనాదిః- విధిః, కిమిత్యేష నియమోఽధ్యయనే క్రియతే- తత్రాహ (ఏవంహీతి) తత్రాపీతి స్వస్యాయథోక్తోఽధికారీగృహీతః ఏతత్సర్వం స్వయం కుర్వన్- బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. ఏవం వర్తయన్నిత్యస్య వ్యాఖ్యానం- ఏవం యథోక్తేన ప్రకారేణ వర్తన్నితి అప్రాప్తప్రతిషేధాశఙ్కాం వారయతి (పునరావృత్తేరితి) చన్ద్రలోకాదివద్బ్రహ్మలోకాదపి ప్రాప్తా పునరావృత్తిః తస్యా న చేత్యాది ప్రతిషేధాన్నాప్రాప్తప్రతిషేధప్రసక్తిరిత్యర్థః అపునరావృత్తివాక్యస్థాన్యక్షరాణి వ్యాకరోతి (అర్చిరాదినేతి) ప్రాగితి - మహాప్రలయాత్పూర్వకాలోక్తిః తతః- బ్రహ్మలోకాదిత్యర్థః. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా

వియదాదిజగజ్జాతం జాతమజ్ఞానతో యతః । తదస్మి నామరూపాది విరహి బ్రహ్మనిర్భయమ్॥ ౧

నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే । గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం అష్టమప్రపాఠకభాష్యటీకా

ఆప్యాయన్తు మమాఙ్గాని వాక్ప్రాణశ్చక్షుః శ్రోత్రమథో బలమిన్ద్రియాణి చ సర్వాణి సర్వం బ్రహ్మౌపనిషదం మాహం బ్రహ్మ నిరాకుర్యాం మా మా బ్రహ్మ నిరాకరోదనిరాకరణమస్త్వనిరాకరణం మేఽస్తు తదాత్మని నిరతే య ఉపనిషత్సు ధర్మాస్తే మయి సన్తు తే మయి సన్తు॥ ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది అష్టమప్రపాఠకస్సమాప్తః.

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

రం — (తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యః) ఏతత్ - బ్రహ్మవిజ్ఞానం బ్రహ్మా - హిరణ్యగర్భః ప్రజాపతయే - కాశ్యపాయేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. విద్యాఙ్గభూతేషు నియమేషు కర్మసు స్థాతవ్యమిత్యేతత్ప్రస్తౌతి (ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య యథావిధానం గురోః కర్మాతిశేషేణ) యథావిధానం - నియమవత్ గురోః కర్మాతిశేషేణ - కర్మావశిష్టకాలేన. గురుశుశ్రూషానవరుద్ధకాలేనాధీత్యేతి యోజనా. వ్యాఖ్యాతం చైతచ్ఛ్రుతప్రకాశికాయాం ... ధికరణే * అతిశేషేణ - నిశ్శేషముత్సర్గతయా వ్యాఖ్యాతం తేషామయమాశయః - * బ్రహ్మచారీ వేదమధీత్యోపన్యస్యాచార్యాయ గురవే ఽనుజ్ఞాతో దారానాకుర్వీత * విద్యాన్తే గురుమర్థేన నిమన్త్ర్య కృతానుజ్ఞానస్య వా స్నానమిత్యాదిస్మృత్యనుసారాత్, * ఆచార్యాయ ప్రియం ధనమాహృత్య ప్రజాతన్తుం మా వ్యవచ్ఛేత్సీరిత్యాదిశ్రుత్యనుసారాచ్చ గురోర్యథావిధానం - ఆచార్యస్య నియమసమన్వితస్య ... గ్రన్థాన్తర ... విశేషేణ - అతిమ ర్యాదయా ... వైయర్థ్యనాపతేరద్ధాదావేవ గతే తదతిశేషేణ - అతిశేషేణాభిసమావృత్య - నిర్వర్తితగురుశుశ్రూషోఽన్వయః సర్వ విశేషణేష్వతిశేషస్యాధీత్యేతి పూర్వేణాన్వయః - తస్య వ్యవహితత్వాత్ నిరాకాఙ్క్షత్వాచ్చ. నచ * గురోః కర్మాతిశేషేణ ... ప్రత్యయాత్ తద్విశేషణస్యాపి కర్మాతిశేషకాలపరత్వం న యుక్తమితి వాచ్యం - విశేషణే ... తత్ప్రత్యభిజ్ఞానాభావాదితి (అభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే స్వాధ్యాయమధీయానః) అభిసమావృత్య - సమావర్తనం కృత్వా. గురుకులాన్నివృత్త్యేత్యర్థః. న్యాయతో దారానాహృత్య కుటుమ్బే స్థిత్వా - గార్హస్థ్యే స్థిత ఇత్యర్థః. శుచౌ దేశే స్వాధ్యాయమధీయాన ఇత్యత్ర స్వాధ్యాయం ... (ధార్మికాన్విదధత్) పుత్రశిష్యాదీన్ధార్మికాన్ కుర్వన్. (ఆత్మని సర్వేన్ద్రియాణి సమ్ప్రతిష్ఠాప్యాహింసన్సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్యః) ఆత్మని ... ఇన్ద్రియాణి నిగృహ్య శాస్త్రీయహింసావ్యతిరిక్తాం హింసామకుర్వాణ ఇత్యర్థః. నచ * అశుద్ధమితి చేన్న శబ్దాదితి మాత్రేణ ... హింసాయా హింసాత్వాభావస్యోక్తత్వాత్ అన్యత్ర తీర్థేభ్య ఇతి వ్యర్థమితి వాచ్యం - * న హింస్యాత్సర్వా భూతానీతి శాస్త్రస్య హింసాత్వావచ్ఛేదేన ... హరణాయ హింసాయా హింసా ... తీర్థేభ్య ఇత్యస్యావశ్యకత్వాదితి ద్రష్టవ్యం (స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే న చ పునరావర్తతే న చ పునరావర్తతే) * అత్ర ప్రకరణాత్ తత్రాపి ... ఉపాసనమేకస్మిన్నేవాహని కార్యం - శాస్త్రార్థస్య తావతైవ సమాప్తత్వాదిత్యాశఙ్కాపరిహృత్యా - ఆ ప్రయాణాత్ - ఉపాసనమనుష్ఠేయం - ఆదరణం సర్వస్మిన్ * స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యత ఇత్యుపాసనస్య ... ప్రయాణాత్ ... * సహ కార్యాన్తరవిధిరిత్యధికరణే - ఛాన్దోగ్యే * అభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే ఇత్యారభ్య * స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే న చ పునరావర్తత ఇతి బ్రహ్మవిదో యావదాయుషం గృహస్థధర్మేణ స్థితిదర్శనాదాశ్రమాన్తరేషు న బ్రహ్మవిద్యా ... సర్వేష్వాశ్రమేషు విద్యాయాః ప్రమాణప్రతిపన్నత్వాత్ గృహస్థధర్మేణోపసంహారః ... తదర్థ ... గృహస్థేనోపసంహార ఇతి సూత్రేణ సమర్థితం * అనావృత్తిశ్శబ్దాదనావృత్తిశ్శబ్దాదిత్యత్ర * స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే న చ పునరావర్తత ఇతి శబ్దాన్ముక్తస్య పునః ప్రకృతివశ్యతాలక్షణా ఆవృత్తిర్నాస్తీత్యుక్తం తత్ర పునరావృత్త్యభావముక్త్వా హేతుః - అనవధికాతిశయానన్దరూపం బ్రహ్మానుభవతః ప్రాకృతభోగేచ్ఛాయా అసమ్భవాత్. నాపి పరమపురుషేచ్ఛావశాత్పునరావృత్తిః - * ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహం స చ మమ ప్రియః * జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మతమిత్యుక్తరీత్యా పరమప్రియం జ్ఞానినం ప్రాప్యాత్మానం కృతార్థం మన్యమానస్య పరమపురుషస్య తత్త్యాగేచ్ఛాయా అసమ్భవాత్. నాపి కర్మవశాత్పునరావృత్తిః - ఉచ్ఛిన్నకర్మబన్ధత్వేన కర్మాధీనాయా అపి పునరావృత్తేరసమ్భవాదితి భాష్యే ప్రతిపాదితం. న చ పునరావర్తతే న చ పునరావర్తత ఇతి ద్విరుక్తిర్బ్రహ్మవిద్యాయాస్సాఙ్గాయాః పరిసమాప్త్యర్థా ౧

అత్ర శఙ్కరభాష్యమానన్దిగిరీయం చ నాస్తి.

౨౦ — (ఆప్యాయన్తుమమాఙ్గానివాక్ప్రాణశ్చక్షుశ్శ్రోత్రమథోబలమిన్ద్రియాణిచసర్వాణి) అధ్యయనజపహోమశాన్తిపాఠార్థోఽయంమన్త్రః మదఙ్గానివాగాదిభిస్సహాప్యాయితాని భవన్త్విత్యర్థః (సర్వంబ్రహ్మౌపనిషదంమాహంబ్రహ్మనిరాకుర్యాం) సర్వాంబ్రహ్మప్రతిపాదికాముపనిషదంప్రతి బ్రహ్మవిషయేచనాస్తిక్యబుద్ధింమాకార్షమిత్యర్థః (మామాబ్రహ్మనిరాకరోత్) మామంబ్రహ్మనిరాకుర్యాత్ అనుగృహ్ణాత్విత్యర్థః (అనిరాకరణమస్త్వనిరాకరణంమేఽస్తు) పరస్పరమనిరాకరణమస్త్విత్యర్థః (తదాత్మనినిరతేయఉపనిషత్సుధర్మాస్తేమయి సన్తు) ఆత్మజ్ఞాననిరతస్యమేధర్మాశ్శాన్తిదాన్త్యాదయఉపనిషత్సుప్రసిద్ధాః- తేసర్వేమయిసన్త్విత్యర్థః (తేమయిసన్తుతేమయిసన్త్వితి) ద్విరుక్తిరుపనిషత్సమాప్త్యర్థా ౨

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే అష్టమప్రపాఠకభాష్యమ్.

శ్రేహాయయ్యఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాంమదుక్తిమ్॥

ఇతి

శ్రీమత్తాతాచార్యచరణారవిన్దచఞ్చరీకస్య వాత్స్యానన్తార్యసేవాసమధిగతశారీరకమీమాంసాభాష్యహృదయస్య పరకాలమునికృపాలబ్ధపారమహంస్యస్య శ్రీరఙ్గరామానుజమునేఃకృతిషు ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్

శ్రీ గురుభ్యో నమః

శ్రీమతే నారాయణాయ నమః.

ఆనన్దీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

తృతీయాధ్యాయః.

అవతారికా

శం — ఓన్నమో బ్రహ్మాదిభ్యో బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృభ్యో వంశఋషిభ్యో నమోగురుభ్యః *ఉషావాఅశ్వస్యే త్యేవమాద్యా వాజసనేయి బ్రాహ్మణోపనిషత్ తస్యా ఇయమల్పగ్రన్థా వృత్తిరారభ్యతే సంసారవివిత్సుభ్యః సంసారహేతునివృత్తిసాధన బ్రహ్మాత్మైకత్వ విద్యాప్రతిపత్తయె సేయం బ్రహ్మవిద్యోపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యా-తత్పరాణాం సహేతోస్సంసారస్యాత్యన్తావసాదనాత్

[illegible] దృశ్యతే రశనాహివత్। యద్విద్యయా చ తద్ధానిస్తం వన్దే పురుషోత్తమం॥ ౧

నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే। గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

భగవత్పాదపాదాబ్జద్వన్ద్వం ద్వన్ద్వనిబర్హణం। సురేశ్వరాదిసద్భృఙ్గైరవలమ్బితమాభజె॥ ౩

బృహదారణ్యకే భాష్యే శిష్యోప[illegible]। సురేశ్వరోక్తిమాశ్రిత్య క్రియతే న్యాయనిర్ణయః॥ ౪

ఆ — కాణ్వోపనిషద్వివరణవ్యాజేనాశేషమేవోపనిషదంశోధయితుకామో భగవాన్ భాష్యకారో విఘ్నోపశమాదిసమర్థంశిష్టాచారప్రమాణకం పరాపరగురునమస్కారరూపం మఙ్గళమాచరతి (నమో బ్రహ్మాదిభ్య ఇతి) వేదో హిరణ్యగర్భోవా బ్రహ్మ. తన్నమస్కారేణ సర్వాదేవతా నమస్కృతా భవన్తి- తదన్తర్గతత్వాత్తదాత్మకత్వాచ్చ *ఏషఉహ్యేవ సర్వేదేవా ఇతి శ్రుతేః. ఆదిపదేన పరమేష్ఠిప్రభృతయో గృహ్యన్తె. యద్యపి తేషాముక్తో బ్రహ్మ స్తర్భావః - తథాపి తేష్వనాదరనిరాసార్థం పృథగ్గ్రహణం. చతుర్థీనమోయోగే. నమశ్శబ్దస్త్రివిధప్రహ్వీభావవిషయః. నను బ్రహ్మవిద్యాం వక్తుకామేన కిమిత్యేతేన పస్క్రియన్తె - సైవహి వక్తవ్యేత్యత ఆహ (బ్రహ్మవిద్యేతి) ఏతేషాం తత్సమ్ప్రదాయకర్తృత్వే వంశబ్రాహ్మణం ప్రమాణయతి (వంశఋషిభ్య ఇతి) యద్యపి తత్ర పౌతిమాష్యాదయో బ్రహ్మాన్తాస్సంప్రదాయకర్తారశ్శ్రూయన్తె - తథాపి గురుశిష్యక్రమేణ బ్రహ్మణః ప్రాథమ్యమితి తదాదిత్వమితి భావః సమ్ప్రత్యపరగురూన్నమస్కరోతి (నమోగురుభ్య ఇతి) యద్యపి బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వాదేతే ప్రాగేవ నమస్కృతాః- తథాపి శిష్యాణాం గురువిషయాదరాతిరేకకార్యార్థం పృథగ్గురునమస్కరణం *యస్య దేవే పరాభక్తిరిత్యాది శ్రుతేరితి. యథోద్దిష్టమఙ్గళమాచరితం - తత్ప్రతిజ్ఞాతుం ప్రతీకమాదత్తే (ఉషావా ఇతి) [illegible]నచికీర్షితా యా వృత్తిర్భర్తృప్రపఞ్చభాష్యేణాగతార్థత్వముక్తం తద్ధి *ద్వయాహేత్యాదిమాధ్యన్దినశ్రుతిమధికృత్య ప్రవృత్తం ఇయం పునః *ఉషావా అశ్వస్యేత్యాది కాణ్వశ్రుతిమాశ్రిత్యేతి అథోద్దేశ్యం నిర్దిశతి (తస్యా ఇతి) భర్తృప్రపఞ్చభాష్యాద్విశేషాన్తరమాహ (అల్పగ్రన్థేతి) అస్యా గ్రన్థతోల్పత్వేపినార్థతస్తథాత్వమితి గ్రన్థస్య గ్రహణం వృత్తిశబ్దో భాష్యవిషయః- సూత్రానుకారిభిర్వాక్యైః సూత్రార్థస్య స్వపదానాంచోపవర్ణనస్య భాష్యలక్షణస్యాత్ర భావాదితి ననుకర్మకాణ్డాధికారిణో విలక్షణోధికారీ నజ్ఞానకాణ్డే సమ్భవతి- అర్థిత్వాదేస్సాధారణత్వాత్, వైరాగ్యాదేశ్చదుర్వచనత్వాత్,, నచనిరధికారం శాస్త్రమారమ్భమర్హతీత్యత ఆహ (సంసారేతి) కర్మకాణ్డే హి స్వర్గాదికామస్సంసారపరవశో నరపశురధికారీ-ఇహతు సంసారాద్వ్యావృత్తిమిచ్ఛవో విరక్తాః నచ వైరాగ్యం దుర్వచం-శుద్ధబుద్ధేర్వివేకినో బ్రహ్మలోకాన్తసంసారే తత్సమ్భవాత్. ఉక్తం హి *శోధ్యమానం తు తచ్చిత్తమీశ్వరార్పితకర్మభిః। వైరాగ్యం బ్రహ్మలోకాదౌ వ్యనక్త్యాశు సునిర్మలమితి. అతోయథోక్తవిశిష్టాధికారిభ్యోవృత్తేరారమ్భస్సమ్భవతీత్యర్థః తథాపి విషయప్రయోజనసమ్బన్ధానామభావే కథం వృత్తిరారభ్యతే- తత్రాహ (సంసారహేత్వితి) ప్రమాతృతా ప్రముఖః కర్తృత్వాదిరనర్థస్సంసారః తస్య హేతుః- ఆత్మావిద్యా తన్నివృత్తేస్సాధనం బ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యా. తస్యాః ప్రతిపత్తిః-అప్రతిబద్ధాయాః ప్రాప్తిః తదర్థం వృత్తిరారభ్యత ఇతి యోజనా ఏతదుక్తం భవతి - సనిదానానర్థనివృత్తిశ్శాస్త్రస్య ప్రయోజనం. బ్రహ్మాత్మైక్యవిద్యా తదుపాయః. తదైక్యం విషయః సమ్బన్ధో జ్ఞానఫలయోరుపాయోపేయత్వం, శాస్త్రతద్విషయయోర్విషయవిషయిత్వం,. తదారభ్యం శాస్త్రమితి ప్రయోజనాదిషు ప్రవృత్త్యఙ్గతయోక్తేష్వపి సర్వవ్యాపారాణాం ప్రయోజనార్థత్వాత్తస్య ప్రాధాన్యం ఉక్తం హి • సర్వస్యైవహి శాస్త్రస్య కర్మణో వాపి కస్యచిత్। యావత్ప్రయోజనం నోక్తం తావత్తత్కేనగృహ్యత ఇతి. తథాచ శాస్త్రారమ్భాపయికం ప్రయోజనమేవ నామవ్యుత్పాదనద్వారా వ్యుత్పాదయతి (సేయమితి) అధ్యాత్మశాస్త్రేషు ప్రసిద్ధా సన్నిహితా చాత్ర బ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యా తన్నిష్ఠానాం సర్వక

ఉపనిపూర్వస్యసదేస్తదర్థత్వాత్ తాదర్థ్యాద్గ్రన్థోప్యుపనిషదుచ్యతే సేయంషడధ్యాయీఆరణ్యేఽనూచ్యమానత్వాదారణ్యకం బృహత్త్వాత్పరిమాణతోబృహదారణ్యకం తస్యాస్యకర్మకాణ్డేనసమ్బన్ధోఽభిధీయతే- సర్వోఽప్యయంవేదః ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామనవగతేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయప్రకాశనపరః- సర్వపురుషాణాంనిసర్గతఏవతత్ప్రాప్తిపరిహారయోరిష్టత్వాత్ దృష్టవిషయేచేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయజ్ఞానస్యప్రత్యక్షానుమానాభ్యామేవసిద్ధత్వాన్నాగమాన్వేషణా నచాసతిజన్మాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మాస్తిత్వవిజ్ఞానేజన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారేచ్ఛాస్యాత్- స్వభావవాదిదర్శనాత్

ర్మసన్న్యాసినాంసనిదానస్యసంసారస్యాత్యన్తనాశకత్వాద్బ్రహ్మవిద్యోపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యా 'ఉపనిషదంభో బ్రూహీ'త్యాద్యాచ శ్రుతిః తస్మాదుపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యత్వప్రసిద్ధేర్విద్యాయా స్తతోఽయఙ్గ్రన్థః కథముపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యఇత్యాశఙ్క్య తదర్థోఽభిధీయతే- తత్రాహ (ఉపనిపూర్వస్యేతి) అస్యార్థః ఉపనిపూర్వస్యసదేర్విశరణగత్యవసాదనేష్వితిస్మర్యతే సదేర్ధాతోరుపనిపూర్వస్యక్విబన్తస్యసహేతుసంసారనివర్తకబ్రహ్మవిద్యార్థత్వాదుపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యాసాభవత్యుపనిషదుపనిషద్బ్రహ్మసామీప్యమాహ. తచ్చాసతిసఙ్కోచకే ప్రతీచిపర్యవస్యతి నిశబ్దశ్చనిశ్చయార్థః తస్మాదైకాత్మ్యంనిశ్చిన్వతాంతద్విద్యాసహేతుంసంసారంసాదయతీత్యుపనిషదుచ్యతే ఉక్తంహి, అవసాదనార్థస్యచావసాదాదితి బ్రహ్మవిద్యైవచేదుపనిషదిష్యతే- కథంతర్హిగ్రన్థేఽప్యుపనిషచ్ఛబ్దంప్రయుఞ్జతే సత్యమేకస్యశబ్దస్యానేకార్థత్వంన్యాయ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాదర్థ్యాదితి) గ్రన్థస్యబ్రహ్మవిద్యాజనకత్వాదుపచారాత్తత్రోపనిషత్పదమిత్యర్థః యథోక్తవిద్యాజనకత్వేగ్రన్థస్యకిమితిలఙ్ఘ్యేత్యాశఙ్క్యసర్వేషాంవిద్యానభవతీత్యాశఙ్క్యశ్రవణాదిపరాణామారణ్యానువచనాదినియమాధీతాత్తదేభ్యస్తస్మైబృహదారణ్యకనామనిర్వచనపూర్వకమాహ (సేయమితి) ఆరణ్యానువచనాదినియమాధీతవేదాన్తానామపికేషాంచిద్విద్యానుదయాన్న...యథోక్తాత్తదేభ్యస్తదుత్పత్తిరిత్యాహ (బృహత్త్వాదితి) ఉపనిషదన్తరేభ్యోగ్రన్థపరిమాణాధిక్యాదస్యబృహత్త్వంప్రసిద్ధం. అర్థతోఽపితస్యతదస్తి- బ్రహ్మణోఽఖణ్డైకరసస్యాత్రప్రతిపాద్యత్వాత్, తద్జ్ఞానహేతూనాంచాన్తరఙ్గబహిరఙ్గాణాంభూయసామిహప్రతిపాదనాత్. అతోబృహత్త్వాదారణ్యకత్వాచ్చబృహదారణ్యకం. సమ్ప్రతిపదసఙ్గతిశైరధీకమపివిద్యామాదధాతి- *కషాయేకర్మభిఃపక్వేతతోజ్ఞానమితిస్మృతేరిత్యర్థః. జ్ఞానకాణ్డస్యాఙ్గిత్వాత్కార్యాదివైశిష్ట్యేపికర్మకాణ్డేననియతపూర్వాపరభావానుపపత్తిలభ్యస్సమ్బన్ధోవక్తవ్యః- సచపరీక్షకనిప్రతిపత్త్యనుకూలతయాజ్ఞాతవ్యఇత్యాహ (తస్యాస్యేతి) ప్రతిజ్ఞాతంసమ్బన్ధంప్రకటయితుమసిద్ధప్రమాణభావానాంవేదాన్తానాం సంబన్ధాభిధానావసరాభావాత్తత్ప్రామాణ్యం ప్రతిపాద్యపశ్చాత్తేషాం కర్మకాణ్డేనసమ్బన్ధవిశేషవచనముచితమితిమన్వానస్తత్ప్రామాణ్యంసాధయతి (సర్వోఽపీతి) ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామిత్యాగమాతిరిక్తప్రమాణోపలక్షణార్థం విషయోర్థోఽయమనధిగతోఽప్యుపాత్తః. సర్వోఽపి-కాణ్డద్వయాత్మకోవేదోమానాన్తరానధిగతింయదిష్టోపాయాది-తద్జ్ఞాపనపరః. తథాచాజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వావిశేషాత్తుల్యంప్రామాణ్యంకాణ్డయోరితి అథవా-వేదనం-వేదః ఆత్మా సచశబ్దేతరమానాయోగ్యః-రూపాదిహీనత్వాత్ *ఏతదప్రమేయమితిహిశ్రుతిః. సచేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయః-తస్యైవతత్త్వజ్ఞానాత్ *సచ్చత్యచ్చాభవదిత్యాదిశ్రుతేః.సచప్రకాశనః-సర్వప్రకాశనః సర్వప్రకాశకత్వాత్.*తమేవభాన్తమనుభాతిసర్వమితిశ్రుతేః సచపరః-అవిద్యాతత్కార్యాతీతత్వాత్ *విరజఃపరఆకాశాదిత్యాదిశ్రుతేః. ఏవంరూపోవేదఃఉపనిషద్భిరేకరసఃప్రత్యగ్రూపఏవసర్వోఽపి-కార్యకారణాత్మకఃప్రపఞ్చః *ఆత్మైవేదంసర్వమితిశ్రుతేః. తథాచయథోక్తంవస్తుస్వరూపంప్రకాశయన్తోవేదాన్తావిధివాక్యవత్ప్రమాణమితి.అథవా- ప్రత్యక్షాదినాఽనవగతోయోఽనాదిప్రాప్త్యుపాయో బ్రహ్మాత్మా- తస్యప్రకాశనపరఃసర్వోఽప్యయంవేదః-తస్యైవాజ్ఞాతత్వాత్ తత్రకర్మకాణ్డంకర్మానుష్ఠానప్రయుక్తబుద్ధిశుద్ధిద్వారా బ్రహ్మజ్ఞానాదుపకారకం-*వివిదిషన్తియజ్ఞేనేతిశ్రుతేః జ్ఞానకాణ్డంతుసాక్షాదేవతత్ప్రయుక్తం-పరమపురుషస్యోపనిషదత్వశ్రవణాత్,*సర్వేవేదాయత్పదమామనన్తీతిచశ్రుతేః,. తదుక్తంకర్మకాణ్డవజ్జ్ఞానకాణ్డస్యాపిప్రామాణ్యమితి. అధికారిసౌలభ్యప్రతిపాదనద్వారాజ్ఞానకాణ్డప్రామాణ్యమేవస్ఫుటయతి (సర్వపురుషాణామితి) అయమర్థః-సుఖంమేస్యాత్- దుఃఖంమాభూదితిస్వభావతశ్శాస్త్రంవినాసర్వేషాంపురుషాణామనవచ్ఛిన్నసుఖాదిమాత్రే ... తన్మాత్రస్యచమోక్షత్వాత్, తత్కామినోజ్ఞానకాణ్డాధికారిణస్సులభత్వాత్, తస్మిన్ప్రమాంస్వార్థవిషయామాదధత్తద్గతంప్రమాణమితి నను వేదస్యకార్యపరతయాప్రామాణ్యాత్కర్మకాణ్డవత్తదన్తరస్యాపికార్యపరతయాప్రామాణ్యమేష్టవ్యమితి నేత్యాహ- (దృష్టవిషయేతి) క్రియాకారకఫలలక్షణద్రవ్యతానామన్యతమస్మిన్కార్యేసమీహితప్రాప్త్యుపాయభూతేవ్యుత్పత్తికాలేప్రత్యక్షాదనిష్టతథావిధకార్యధర్మాఽన్యథాఽఽభాత్వాత్తత్రనాగమోపనుసన్ధేయః సహిలోకవేదయోస్తద్భిద్యతే-అలౌకికేతస్మిన్నవ్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. నచావ్యుత్పన్నానిపదానిబోధకాని- అతిప్రసఙ్గాత్ నచబ్రహ్మణ్యపితుల్యావ్యుత్పత్త్యనుపపత్తిః-తస్మిన్బ్రహ్మత్వేనాత్మత్వేనచప్రసిద్ధేః, తత్పూర్వోపాధౌవిజ్ఞానాదిపదానాంవ్యుత్పత్తేస్సుకరత్వాత్, తానిచాలౌకికమఖణ్డంప్రత్యగ్బ్రహ్మనిర్లుఠితసామాన్యవిశేషంలక్షణయాబోధయన్తి తస్మాద్బ్రహ్మైవవేదప్రమాణకం- నకార్యమితిభావః కించ- తిష్ఠతువేదాన్తప్రామాణ్యం- కర్మకాణ్డేఽప్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వాదౌసిద్ధేప్రామాణ్యమావశ్యకం- తదభావేతత్ప్రామాణ్యాయోగాత్ నహిభవిష్యద్దేహసమ్బన్ధ్యాత్మసద్భావానధిగమేపారలౌకికప్రవృత్తిర్విస్రమ్భః. తస్మాత్కర్మకాణ్డప్రామాణ్యమిచ్ఛతాసిద్ధేర్థభవిష్యద్దేహసమ్బన్ధ్యాత్మనిస్వర్గాదౌచతత్ప్రామాణ్యస్యాభ్యుపేయత్వాత్ కార్యేవేదప్రామాణ్యనియమాత్ వేదాన్తానామపిస్వార్థమానత్వంసిధ్యతీత్యాహ (నచేతి) నను దేహాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మజ్ఞానంవినాపి విధివశాదపూర్వార్థక్రియాసుప్రవృత్తిస్స్యాదితి. నేత్యాహ (స్వభావేతి) యదాత్మాదేహాన్తరసమ్బన్ధీశాస్త్రాన్మానాన్తరాచ్చనప్రమితః- తదాభోక్తురనవగమాత్ నప్రవృత్తిః

తస్మాజ్జన్మాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మాస్తిత్వే జన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయవిశేషే చ శాస్త్రం ప్రవర్తతే * యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యేఽస్తీత్యేకే నాయమస్తీతి చైక ఇత్యుపక్రమ్య * అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్య ఇత్యేవమాదినిర్ణయదర్శనాత్. * యథా చ మరణం ప్రాప్యేత్యుపక్రమ్య * యోనిమన్యే ప్రపద్యన్తే శరీరత్వాయ దేహినః। స్థాణుమన్యేఽనుసంయన్తి యథాకర్మ యథాశ్రుతమితి చ * స్వయంజ్యోతిరిత్యుపక్రమ్య * తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతీతి [illegible] ప్రక్రమ్య * విజ్ఞానమయ ఇతి చ వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం తత్ప్రత్యక్షవిషయమేవేతి చేన్న- వాదివిప్రతిపత్తిదర్శనాత్ నహి దేహాన్తరసమ్బన్ధిన ఆత్మనః ప్రత్యక్షేణాస్తిత్వవిజ్ఞానే లోకాయతికా బౌద్ధాశ్చ నః ప్రతికూలాస్స్యుర్నాస్త్యాత్మేతి వదన్తః నహి ఘటాదౌ ప్రత్యక్షవిషయే కశ్చిద్విప్రతిపద్యతే నాస్తి ఘట ఇతి. స్థాణ్వాదౌ పురుషాదిదర్శనాన్నేతి చేత్ న- నిరూపితే తదభావాత్ నహి ప్రత్యక్షేణ నిరూపితే స్థాణ్వాదౌ విప్రతిపత్తిర్భవతి వైనాశికాస్త్వహమితి ప్రత్యయే జాయమానేఽపి దేహాన్తరవ్యతిరిక్తస్య నాస్తిత్వమేవ ప్రతిజానతే- తస్మాత్ ప్రత్యక్షవిషయవైలక్షణ్యాత్ ప్రత్యక్షేణాత్మాస్తిత్వసిద్ధిః తథానుమానాదపి శ్రుత్యా ఆత్మాస్తిత్వే లిఙ్గస్య దర్శితత్వాత్, లిఙ్గస్య చ ప్రత్యక్షవిషయత్వాత్,

---

ర్వ్యాకరీయాగాద్యనుతిష్ఠేత్ - లోకాయతస్య వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమజానతో జన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిహానీచ్ఛయా వైదికక్రియాస్వప్రవృత్తేర్దర్శనాత్ అతో నాతిరిక్తాత్మజ్ఞానం వినా సామ్పరాయికే ప్రవృత్తిః [illegible], న సువిధయస్సాధనవిశేషం బోధయన్తో నాతిరిక్తాత్మాస్తిత్వాదౌ మానం - వాక్యభేదప్రసఙ్గాదిత్యత ఆహ (తస్మాదితి) అతిరిక్తాత్మధియం వినా పారలౌకిక ప్రవృత్త్యనుపపత్త్యా కర్మకాణ్డప్రామాణ్యాయోగాదితి యావత్ విధీనాం శ్రుత్యర్థాపత్త్యా ముఖ్యయా గత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. న కేవలం విధిభిరేవార్థాదాక్షిప్తమతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం - కింతు శ్రుత్యాపి స్వముఖేనోక్తమిత్యాహ (యేయమితి) నిర్ణయదర్శనాద్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమితి సమ్బన్ధః తత్రైవ ప్రకృతోపయోగిత్వేనోపక్రమోపసంహారాన్తరే దర్శయతి (యథా చేతి) పూర్వవదేవ సమ్బన్ధో ద్యోతనార్థం చకారః ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాత్ కఠవల్లీనామతిరిక్తాత్మాస్తిత్వే తాత్పర్యముక్త్వా బృహదారణ్యకవాక్యస్యాపి తత్ర తాత్పర్యమాహ (స్వయమితి) నహి ప్రసిద్ధజడత్వస్య దేహాదేః స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి జ్యోతిర్బ్రాహ్మణగతోపక్రమస్తద్విషయో దేహాదిష్వతిరిక్తాత్మానమధికరోతి తం- ప్రేతం విద్యాకర్మణీ- పూర్వోపార్జితే ఫలదానాయానుగచ్ఛతః నచ గత్వా జ్ఞానకర్మానుగుణఫలమనుభవతీతి శారీరకబ్రాహ్మణగతోపసంహారోపి జన్మాన్తరసమ్బన్ధవిషయః. న చాత్రైవ భస్మీభవతో దేహాదేర్జన్మాన్తరసమ్బన్ధో యుక్తః- తేనాత్మా దేహాదివ్యతిరిక్తో జన్మాన్తరసమ్బన్ధీ సిద్ధో బ్రాహ్మణాన్తరే[illegible] అజాతశత్రుబ్రాహ్మణే చ * వ్యేవ త్వా జ్ఞాపయిష్యామీత్యుపక్రమో వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వవిషయః- నహి ప్రత్యక్షే దేహాదౌ జిజ్ఞాసాస్తి తత్రైవోపసంహారే * య ఏష విజ్ఞానమయః పురుష ఇతి విజ్ఞానమయవిశేషణాదతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం స్మృతం - నహి దేహాదేర్విజ్ఞానమయత్వమస్తి తస్మాత్తదప్యుపక్రమోపసంహారాభ్యాం వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం గమయతీత్యాహ (జ్ఞాపయిష్యామీ- త్యుపక్రమ్యేతి) నచ [illegible] నాం వాక్యానామప్రామాణ్యం - తత్ప్రామాణ్యస్యౌత్పత్తికసూత్రే హేత్వవిశేషాదభ్యుపేయత్వాదితి భావః యథోక్తాత్మన్యహం ప్రత్యయోఽనుమానం- తత్ర దేహాకారాస్ఫురణాత్ అతిరిక్తాత్మాస్తిత్వస్య తేనైవ స్ఫూర్త్యుపపత్తేః అతో న తత్ర శ్రుతిప్రామాణ్యమితి శఙ్క్యతే (తత్ప్రత్యక్షేతి) ప్రత్యక్షస్య విషయః - అవకాశో యస్మిన్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వముచ్యతే యద్యపి వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం తదభిప్రాయేణాహంధీగోచరః - తథాపి న సా వ్యతిరేకమాత్మనో గోచరయతి - యుక్త్యాగమవి [illegible] ప్రత్యయగాజాం వ్యతిరేకప్రత్యయప్రాప్తావిపశ్చితాం విప్రతిపత్త్యభావప్రసఙ్గాదితి పరిహరతి (న వాదీతి) వేదప్రతికూలవాదినో నాస్తికా నైవ వివాదం కుర్యుస్తత్రాహ (నహీతి) తేషు ప్రాతికూల్యసమ్భావనార్థం విశేషణం (నేత్యాది) ఇతి వదన్తస్సన్తోఽనః - అస్మాకం ప్రతికూలా నహి స్యుః - ఏవం వదనస్త్యైవాసమ్భావాదధ్యక్షవిరోధాదితి యోజనా ప్రత్యక్షవిషయే విప్రతిపత్త్యభావే దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) తత్ర వ్యభిచారం శఙ్కతే (స్థాణ్వాదావితి) ప్రత్యక్షే ధర్మిణి స్థాణుర్వా పురుషో వేతి విప్రతిపత్తేరుపలమ్భాన్న ప్రత్యక్షే విప్రతిపత్త్యభావః - వ్యభిచారాదితి శఙ్కార్థః ఆదిపదేన పాషాణాదౌ గజాదివిప్రతిపత్తిస్సఙ్గృహ్యతే. కిం ప్రత్యక్షమాత్రే విప్రతిపత్తిః - కింవా తేన వివిక్తే ప్రతిపన్నే నాద్యః- అఙ్గీకారాత్. న చైవమాత్మని ప్రత్యక్షే విప్రతిపత్తావపి నాగమానన్వేషణా- తేనైవ తన్నిరాసే నతన్నిర్ణయాదితి మన్వానో ద్వితీయం దూషయతి (నేత్యాదినా) ప్రత్యక్షతో వివిక్తే ధీవిప్రతిపత్త్యభావం ప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఆత్మనః స్థూలదేహవ్యతిరిక్తత్వం న ప్రత్యక్షమితి ప్రతిపాద్య సూక్ష్మదేహవ్యతిరిక్తత్వమపి నాహం ప్రత్యయగ్రాహ్యమిత్యాహ (వైనాశికాస్త్వితి) లౌకికా అహమితి ధియమనుభవన్తి- తథాపి దేహాన్తరం- స్థూలదేహాతిరిక్తం సూక్ష్మం తత్ర ప్రధానభూతాయా బుద్ధేరతిరిక్తస్యాత్మనో నాస్తిత్వమేవ పశ్యన్తి తత్రాహంధియా సూక్ష్మదేహాతిరిక్తాత్మాసిద్ధిరిత్యర్థః కించ- ప్రత్యక్షస్య విషయో రూపాదిః. తద్రాహిత్యం- తద్వైలక్షణ్యం. తదాత్మనోఽస్తి- * అశబ్దమస్పర్శమరూప మిత్యాది శ్రుతేః. నహి రూపాదితదాధారం వినా ప్రత్యక్షం క్రమతే. అతో న దేహవ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వస్య ప్రత్యక్షాత్ప్రసిద్ధిరిత్యాహ (తస్మాదితి) ప్రత్యక్షతో వివిక్తే విప్రతిపత్త్యయోగాత్, ప్రకృతే చ తద్దర్శనా, దితి యావత్ అథేచ్ఛాదయః క్వచిదాశ్రితాః - గుణత్వాత్- రూపవదిత్యనుమానాదతిరిక్తాత్మసిద్ధిరితి. నేత్యాహ (తథేతి) నాత్మాస్తిత్వప్రసిద్ధిరితి సమ్బన్ధార్థస్తథాశబ్దః అయం భావః- ఇచ్ఛాదీనాం స్వాతన్త్ర్యస్యాహానిసిద్ధిః. పారతన్త్ర్యే పరస్పరాశ్రయత్వం- ఆధారస్యేదానీమేవ సాధ్యమానత్వాత్ క్వచిచ్ఛబ్దేన చాశ్రయమాత్రవచనే సిద్ధసాధనత్వం - మనసస్తదాశ్రయస్య సిద్ధత్వాత్. ఆత్మోక్తౌ చ దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలతేతి. * యః ప్రాణేన ప్రాణితీత్యాది శ్రుత్యా ప్రాణనాదివ్యాపారాఖ్యస్య లిఙ్గస్యాత్మాస్తిత్వే ప్రదర్శితత్వాత్, తస్య చ వ్యాప్తిసాపేక్షస్య ప్రత్యక్షాదిసిద్ధాత్మవిషయత్వా, న్నతస్య శబ్దైకగమ్యతేతి శఙ్కతే (శ్రుత్యేతి) ఆత్మనస్స్వాతన్త్ర్య

నేతిచేన్న- జన్మాన్తరసమ్బన్ధస్యాగ్రహణాత్ ఆగమేన, త్వాత్మాస్తిత్వేఽవగతే వేదప్రదర్శిత లౌకికలిఙ్గవిశేషైశ్చ తదనుసారిణో మీమాంసకాస్తార్కికాశ్చ అహం ప్రత్యయలిఙ్గాని చ వైదికాన్యేవ స్వమతిప్రభవానీతి కల్పయన్తో వదన్తి ప్రత్యక్షశ్చానుమేయశ్చాత్మేతి సర్వథాప్యస్త్యాత్మా దేహాన్తరసమ్బన్ధీత్యేవం ప్రతిపత్తుర్దేహాన్తరగతేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయవిశేషార్థినస్తద్విశేషజ్ఞాపనాయ కర్మకాణ్డం సమారబ్ధం న త్వాత్మన ఇష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారేచ్ఛాకారణమాత్మవిషయమజ్ఞానం కర్తృత్వభోక్తృత్వస్వరూపాభిమానలక్షణం తద్విపరీత బ్రహ్మాత్మస్వరూపవిజ్ఞానేనాపనీతం. యావద్ధి తన్నాపనీయతే- తావదయం కర్మఫలరాగద్వేషాదిస్వాభావికదోషప్రయుక్తః శాస్త్రవిహితప్రతిషిద్ధాతిక్రమేణాపి ప్రవర్తమానో మనోవాక్కాయైర్దృష్టాదృష్టానిష్టసాధనాన్యధర్మసంజ్ఞకాని కర్మాణ్యుపచినోతి బాహుల్యేన స్వాభావికదోషబలీయస్త్వాత్. తతస్స్థావరాన్తాధోగతిః కదాచిచ్ఛాస్త్రకృతసంస్కారబలీయస్త్వం తతో మనఆదిభిరిష్టసాధనం బాహుల్యేనోపచినోతి ధర్మాఖ్యం తద్ద్వివిధం-జ్ఞానపూర్వకం కేవలం చ తత్ర కేవలం పితృలోకాదిప్రాప్తిఫలం జ్ఞానపూర్వకం దేవలోకాదిబ్రహ్మలోకాన్తరప్రాప్తిఫలం. తథా చ శాస్త్రం * ఆత్మయాజీ శ్రేయాన్ దేవయాజీ ఇత్యాది. స్మృతిశ్చ * ద్వివిధం కర్మ వైదికమిత్యాద్యా. సామ్యే చ ధర్మాధర్మయోర్మనుష్యత్వప్రాప్తిః ఏవం బ్రహ్మాద్యాస్స్థావరాన్తాః స్వాభావికావిద్యాదిదోషవతో ధర్మాధర్మసాధనకృతా సంసారగతిర్నామరూపకర్మాశ్రయా తదేవేదం వ్యాకృతం సాధ్యసాధనరూపం జగత్ప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతమా

ణలిఙ్గగమ్యత్వాభిప్రాయేణ శ్రుత్యా లిఙ్గం నోపన్యస్తమితి పరిహరతి (నేతి) యోఽచేతనవ్యాపారః-స చేతనాధిష్ఠానపూర్వకః- యథా రథాదివ్యాపారః. ప్రాణనాదివ్యాపారస్యాప్యచేతనవ్యాపారత్వాచ్చేతనాధిష్ఠానపూర్వకత్వమితి సంభావనామాత్రేణ లిఙ్గోపన్యాసః నహి నిశ్చాయకత్వేన తదుపన్యస్యతే- ఆత్మనో జన్మాన్తరసమ్బన్ధస్య ప్రమాణాన్తరేణాగ్రహణాత్ తద్వ్యాప్తలిఙ్గాయోగాదిత్యాహ (జన్మాన్తరేతి) నను వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమాగమైకగమ్యం చేత్- కథం తత్ప్రత్యక్షమనుమేయం చేతి వాదినో వదన్తీతి. తత్రాహ (ఆగమేనత్వితి) * యేయం ప్రేతే విచికిత్సేత్యాద్యాగమేన, * కో హ్యేవాన్యాదిత్యాది వేదోక్తైశ్చ ప్రాణనాదిభిర్లౌకికైర్లిఙ్గవిశేషైః, రాత్మాస్తిత్వే సిద్ధే యథోక్తాత్మసిద్ధిమనుసరన్తో వాదినో వైదికమేవాహం ప్రత్యయం ప్రతిలభమానా వైదికాన్యేవ చ లిఙ్గాని పశ్యన్తః స్వోత్ప్రేక్షానిర్మితానీతి కల్పయన్తో ద్విధాత్మానం వదన్తి - వస్తుతస్తు ఆత్మా యథోక్తశ్రుత్యైక సమధిగమ్య ఇత్యర్థః. తస్యాస్తీత్యాదినా కాణ్డయోస్సమ్బన్ధం ప్రతిజ్ఞాయ తాదర్థ్యేన సిద్ధార్థే వేదాన్తప్రామాణ్యం సర్వోఽపీత్యాదినా ప్రసాధ్యాధునా కర్మభిస్సత్త్వశుద్ధ్యా వైరాగ్యాదిద్వారా జ్ఞానోత్పత్తిరితి తయోస్సమ్బన్ధం కథయతి (సర్వథాపీతి) ఆగమాన్మానాన్తరాద్వా [illegible] స్తిత్వప్రతిపత్తావపీత్యర్థః. పురుషార్థోపాయవిశేషార్థినో జ్ఞాపనార్థం కర్మకాణ్డం సమారబ్ధం చేత్-తర్హి తత్రోక్తకర్మభిరేవ వివక్షితపుమర్థసిద్ధేర్వేదాన్తారమ్భవైయర్థ్యాన్న సమ్బన్ధోక్తిస్సావకాశేత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) ఆత్మాజ్ఞానం ఖల్వనర్థకారణమన్వయవ్యతిరేకశాస్త్రగమ్యం మిథ్యాజ్ఞానకార్యలిఙ్గకం చ. తచ్చాకర్తృభోక్తృబ్రహ్మాత్మజ్ఞానాదపనేయం. న హి తత్కర్మకాణ్డోక్తైరేవ కర్మభిశ్శక్యమపనేతుం - విరోధాభావాత్ తస్మాత్తద్బాధనార్థం జ్ఞానసిద్ధయే వేదాన్తారమ్భసంభవాదుక్తసంబన్ధసిద్ధిరిత్యర్థః. యది కర్మభిరజ్ఞానం న నివర్తతే- మా నివర్తిష్ట. సత్యేవ తస్మిన్ కర్మవశాన్మోక్షస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యావద్ధీతి) సమ్యగ్జ్ఞానమేవ సాక్షాన్మోక్షహేతుః- న కర్మ తత్తు ప్రణాడ్యా తదుపయోగి న హి సత్యేవాజ్ఞానే ముక్తిః-తస్మిన్ సతి సంసారస్య దుర్వారత్వాత్. తస్మాత్ కర్మకాణ్డస్య వైరాగ్యద్వారా ప్రవేశో ముక్తావితి భావః అయమిత్యజ్ఞో నిర్దిశ్యతే. రాగద్వేషాదీత్యాదిశబ్దేనావిద్యాస్మితాభినివేశావరుధ్యన్తే. దోషాణాం స్వాభావికత్వం-శాస్త్రానపేక్షత్వం అపికారః సమ్భావనార్థః. దృష్టత్వం-అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వం. అదృష్టత్వం- శాస్త్రమాత్రగమ్యత్వం. అధర్మోపచయప్రాచుర్యే హేతుమాహ (స్వాభావికేతి) అధర్మం రాగాద్యర్థం కర్మఫలం ప్రపఞ్చయన్నధర్మఫలమాహ (తత ఇతి) ఉక్తం హి *శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నర ఇతి తర్హి కథం పుణ్యోపచయాభావాదనవకాశం స్వర్గాదిఫలమితి. నేత్యాహ (కదాచిదితి) శాస్త్రీయసంస్కారస్య బలీయస్త్వే ఫలితమాహ (తత ఇతి) ఆదిశబ్దో వాగ్దేహవిషయః ఫలవిభాగం వక్తుం కర్మ భినత్తి (తద్ద్వివిధమితి) తస్య ముక్తిఫలత్వం నిరసితుం ఫలం నిభజతే (తత్రేతి) కేవలం-ఇష్టాదికర్మేతి శేషః *కర్మణా పితృలోక ఇతి హి వక్ష్యతి. తస్మిన్ ఫలే నానాత్వమభిప్రేత్యాదిశబ్దః. *విద్యయా దేవలోక ఇతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (జ్ఞానేతి) దేవలోకాయ స్యాది, ర్బ్రహ్మలోకోఽస్యాన్తః,- తస్యార్థస్య ప్రాప్తిరేవ ఫలమస్యేతి విగ్రహః. ఉక్తేఽర్థే శాతపథీం శ్రుతిం ప్రమాణయతి (తథా చేతి) సర్వత్ర పరమాత్మభావనాపురస్సరం నిత్యం కర్మానుతిష్ఠన్నాత్మయాజీ కామనాపురస్సరం దేవాన్యజమానో దేవయాజీ. తయోర్మధ్యే కతరః శ్రేయానితి విచారే సత్యాత్మయాజీ శ్రేయానితి నిర్ణయః కృతః అతో జ్ఞానపూర్వకం కర్మ దేవలోకస్య, కామనాపూర్వం పితృలోకస్య, ప్రాపకమిత్యర్థః * ప్రవృత్తం చ నివృత్తం చ ద్వివిధం కర్మ వైదికం| ఇహ చాముత్ర వా కామ్యం ప్రవృత్తం కర్మ కీర్త్యతే| నిష్కామం జ్ఞానపూర్వం తు నివృత్తమభిధీయత ఇత్యాదిమనుస్మృతిం చాత్రోదాహరతి (స్మృతిశ్చేతి) ధర్మాధర్మయోరేకైకస్య ఫలముక్త్వా మిశ్రయోః ఫలమాహ (సామ్యేతి) ఉక్తం హి * ఉభాభ్యాం పుణ్యపాపాభ్యాం మానుష్యం లభతేఽవశ ఇతి. త్రివిధమపి కర్మఫలం వైరాగ్యార్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (ఏవమితి) సా చావిద్యాకృతత్వాదనర్థరూపేత్యాహ (స్వాభావికేతి) విచిత్రకర్మజన్యతయా తస్యా వైచిత్ర్యమాహ (ధర్మాధర్మేతి) తర్హి ధర్మాధర్మాభ్యామేవ తన్నిర్మాణసమ్భవాత్ కృతమవిద్యయేత్యత ఆహ (నామేతి) తేషాం సూక్ష్మావస్థాఽవిద్యా తదాలమ్బనేతి యావత్. ధర్మాదేరవిద్యాయాశ్చ నిమిత్తత్వోపాదానత్వాభ్యాముపయోగ ఇతి భావః. నను సంసారగతేరావిద్యకత్వమయుక్తం - ప్రత్యక్షాది ప్రతిపన్నత్వాత్, *తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి శ్రుతౌ చ నామరూపాత్మనో జగతోఽభివ్యక్తిశ్రవణాత్,. న చ ప్రామాణికస్యావిద్యాకృతత్వం. అత ఆహ (తదేవేదమితి) జగతస్స్వరూపమాత్మా-తత్రాధ్యస్తత్వాత్.

సీత్. సఏషబీజాఙ్కురాదివదవిద్యాకృతః సంసారఆత్మని క్రియాకారకఫలాధ్యారోపలక్షణోఽనాదిరనన్తోఽనర్థ ఇత్యేతస్మాద్విరక్తస్యా
విద్యానివృత్తయేతద్విపరీత బ్రహ్మవిద్యా ప్రతిపత్త్యర్థోపనిషదారభ్యతే అస్యత్వశ్వమేధకర్మసంబన్ధినో విజ్ఞానస్య ప్రయోజనం యేషామ
శ్వమేధేనాధికారః- తేషామస్మాదేవ విజ్ఞానాత్తత్ఫలప్రాప్తిః- విద్యయా వా కర్మణా వా *తద్ధైతల్లోకజిదేవ త్యేవమాది శ్రుతిభ్యః కర్మవిష
యత్వమేవ విజ్ఞానస్యేతి చేన్న- *యో హాశ్వమేధేన యజతే య ఉచైనమేవం వేదేతి వికల్పశ్రుతే, ర్విద్యా ప్రకరణే చామ్నానాత్, కర్మాన్తరే చ
సమ్పాదనదర్శనా, ద్విజ్ఞానాత్తత్ఫలప్రాప్తిరవసీయతే సర్వేషాం చ కర్మణాం పరం కర్మాశ్వమేధః- సమష్టివ్యష్టిప్రాప్తిఫలత్వాత్.
తస్య చేహ బ్రహ్మవిద్యాప్రారమ్భ ఆమ్నానం సర్వకర్మణాం సంసారవిషయత్వదర్శనార్థం తథా చ దర్శయిష్యతి ఫలమశనాయాం మృత్యుం
భయం ననిత్యానాం సంసారవిషయఫలత్వమితి చేన్న- సర్వకర్మఫలోపసంహారశ్రుతేః సర్వం హి పత్నీసమ్బద్ధం కర్మ *జాయా మే స్యాదే
తావాన్వై కామ ఇతి నిసర్గత ఏవ సర్వకర్మణాం కామ్యత్వం దర్శయిత్వా పుత్రకర్మాపరవిద్యానాం చ *అయం లోకః పితృలోకో దేవలో
క ఇతి ఫలం దర్శయిత్వా అన్నాత్మకతాం చాన్త ఉపసంహరతి * త్రయం వా ఇదం నామరూపం కర్మేతి- సర్వకర్మణాం ఫలం వ్యాకృతం సంసా

ఆత్మతత్త్వే ఽనభివ్యక్తే ప్రత్యక్షాదినా శ్రుత్యా చాభివ్యక్తమివ దృశ్యమానమప్యనభివ్యక్తమేవేతి నతస్యావిద్యాకృతత్వక్షతిరితి భావః అవిద్యాకృతాం
సంసారగతిమనుభాషతే (సఏషఇతి) అవిద్యాకృతత్వే కథమనాదిత్వమిత్యాశఙ్క్య తస్య ప్రవాహరూపేణేత్యాహ (బీజాఙ్కురాదివదితి) తస్మి॰ కా
దాచిత్కతయా సాధనాపేక్షోమన్తరేణ నాశో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియేతి) చైతన్యవదాత్మని తస్యావిద్యాకృతత్వానుపపత్తిమాశఙ్క్యనా
నారూపత్వే ... ణత్వాదేకరూపేయుక్తం తస్య కల్పితత్వమిత్యాహ (అనాదిరితి) అనాదేరపి సంసారస్య ప్రాగభావవన్నివృత్తిస్స్యాదితి చేత్-
తథాపి బ్రహ్మవిద్యామన్తరేణ నాశో నాస్తీత్యాహ (అనన్తఇతి) ప్రయత్నతో హేయత్వం ద్యోతయితుమనర్థ ఇతి విశేషణం నైసర్గిక ఇతి పారేకార
ణరూపేణ తత్త్వముస్నేయం యస్మాత్కర్మసంసారఫలం న మోక్షం ఫలయతి- తస్మాత్సనిదానసంసారనివర్తకాత్మజ్ఞానార్థత్వేన సాధనచతుష్టయసమ్ప
న్నమధికారిణమధికృత్య వేదాన్తారమ్భస్సంభవతీత్యుపసంహరతి (ఇత్యేతస్మాదితి) యథోక్తజ్ఞానార్థత్వేనోపనిషదారమ్భే * బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర
ఆసీదిత్యారబ్ధవ్యం - తస్మాదారభ్య జ్ఞానోపదేశాత్ * ఉషా వా అశ్వస్యేత్యారమ్భస్తు నయుక్తః - సాక్షాదత్ర తదనుక్తేరిత్యాశఙ్క్యాస్మాదారభ్యోపనిష
దారమ్భే ఽగ్... ఫల... నిర్దిష్టస్య ప్రథమమశ్వమేధఫలమాహ (అస్యత్వితి) రాజయజ్ఞత్వాదశ్వమేధస్య తదనధికారిణామపి బ్రాహ్మణాదీనాం తత్ఫ
లాప్తిరాసామస్మాదేవోపాసనాత్తదాప్తిరితి మత్వా తదుపాసనోక్తిరిత్యర్థః కిమత్ర నియామకమిత్యాశఙ్క్య వికల్పశ్రవణం కేవలస్యాపి జ్ఞానస్య సాధనత్వం
సూచయతీత్యర్థః తో ఏకల్పశ్రుతిముదాహరతి(విద్యయేతి) తత్ఫలప్రాప్తిరితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః తత్రైవ శ్రుత్యన్తరమాహ (తద్ధైతదితి) తదేతత్- ప్రాణద
ర్శనం లోకప్రాప్తిసాధనమితి యావత్ ఆదిశబ్దేన కేవలోపాస్త్యా బ్రహ్మలోకాప్తివాదిన్యః శ్రుతయో గృహ్యన్తే అశ్వమేధేయదుపాసనం- తస్యాప్యక్త్వాది
వత్ తచ్ఛేషత్వేనఫలవత్త్వాత్ నస్వాతన్త్ర్యేణ ... ఽత్ర జైమునీయస్వతన్త్రఫలాభావాదితి శఙ్క్తే(కర్మవిషయత్వమితి)జ్ఞానస్య క్రత్వర్థత్వం దూషయతి(నే
తి) పూర్వత్రాన్తతో దర్శితాం వికల్పశ్రుతిమత్ర హేతుతయా స్వరూపతోఽనుక్రామతి(నయోఽశ్వమేధేనేతి) *ససర్వం హ పాప్మానం తరతి తరతి బ్రహ్మహ
త్యామితి ... జ్ఞానకర్మణోః ... స్యాయ్యత్వాదితి శేషః ఉపాస్తిఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వమాశఙ్క్యాశ్వమేధవదుపాస్తేరపి కర్మత్వాత్, విహి
తత్వాత్, కర్మప్రకరణామ్నానాభావా, చ్చైవమిత్యాహ (విద్యేతి) ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (కర్మాన్తరేచేతి) అశ్వమే
ధాదిరిక్తే కర్మణి * అయం వావలోకో ఽగ్నిరిత్యాదౌ చిత్యగ్నావుద్ధావేతల్లోకాదిసమ్పాదనస్య దర్శనాత్ నఫలశ్రుతేరర్థవాదతేత్యర్థః. అశ్వమేధోపాస
నం న క్రత్వర్థం- కింతు పురుషార్థం తత్ర చాధికారో ఽశ్వమేధక్రత్వనధికారిణామపీత్యేతావదేవేష్టం చేత్ - ఉపాసనే కర్మప్రకరణస్థేపితల్లాభాత్ విద్యా
ప్రకరణేనాస్యాధ్యయనమనర్థవదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాం చేతి) పరత్వే హేతుః (సమష్టీతి) అనువృత్తవ్యావృత్తరూపహిరణ్యగర్భప్రాప్తిహే
తుత్వాత్తస్య శ్రేష్ఠతేత్యర్థః. తస్య పుణ్యశ్రేష్ఠత్వేపి ప్రకృతే కిమాయాతం తదాహ (తస్య చేతి) యదా క్రతుప్రధానస్యాశ్వమేధస్యోపాస్తిసహిత
స్యాపి సంసారఫలత్వం- తదాల్పీయసామగ్నిహోత్రాదీనాం సంసారఫలత్వం కింవాచ్యమిత్యస్మిన్ కర్మరాశౌ బన్ధహేతౌ విరక్తాః సాధనచతుష్టయవిశిష్టా
జ్ఞానమపేక్షమాణాస్తు పారమేశ్వరణాదావేవ సర్వకర్మసన్న్యాసపూర్వకే కథం ప్రవర్తేరన్నిత్యాశయవతీ శ్రుతిరుపాసనాం విద్యారమ్భే నిదధాతీతి
తేన * ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాద్యుపనిషదారమ్భో యుక్తః- అస్య విశిష్టాధికారిసమర్పకత్వాదిత్యర్థః ఉపాసనఫలస్య సంసారగోచరత్వమేవ కుతస్సిద్ధం-
అత ఆహ (తథాచేతి) * అశనాయా హి మృత్యుః * నవై నైవరేమే *సోబిభేదితి భయారత్యాది శ్రవణాత్, ఉపాస్తియుక్తక్రతుఫలస్యసూత్రస్య బ
న్ధమధ్యపాతిత్వా, ద్విశిష్టోపి క్రతుర్నముక్తయే పర్యాప్నోతీత్యర్థః. ఉక్తే సర్వకర్మణాం బన్ధఫలత్వే నిత్యనైమిత్తికానాం సఫలత్వం- తేషాం విధ్యన్తరే
ఫలశ్రుతేర్నష్టాశ్వదగ్ధరథన్యాయేన ... (ననిత్యానామితి) * ఏతావాన్వై కామ ఇతి సర్వకర్మణామవిశేషేణ ఫలసమ్బన్ధ
శ్రవణాత్, పశ్చాదేవ కామ్యఫలత్వస్య తద్విధ్యుద్దేశవాక్యసిద్ధత్వాత్, *కర్మణా పితృలోక ఇతి వాక్యస్య నిత్యాదికర్మఫలవిషయత్వా, న్న మోక్షఫలత్వాశ
ఙ్కేతి పరిహరతి (నేతి) ఉక్తమేవ స్ఫుటయతి (సర్వం హీతి) పత్నీసమ్బన్ధమేవమాహ (జాయేతి) తథాపి కథం కర్మణస్సర్వస్య కామోపాయత్వం-
తత్రాహ (ఏతావాన్వై కామ ఇతి) కథం తర్హి తేషాం ఫలభేదో లభ్యతే- తత్రాహ (పుత్రేతి) అథైవం ఫలవిభాగే కథం సమష్టివ్యష్టిప్రాప్తిఫలత్వ
మశ్వమేధస్యోక్తం- అత ఆహ (అన్నాత్మకతాం చేతి) అస్యాధ్యాయస్యావసానే కర్మఫలస్య హిరణ్యగర్భరూపతాం త్రయమిత్యాద్యా శ్రుతిరుపసం
హరిష్యతీత్యర్థః. ఉపసంహారశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వకర్మణామితి) కర్మఫలం సంసారశ్చేత్ - ప్రాక్తదనుష్ఠానాత్తదభావాన్ముక్తానాం పునర్జన్మ

రపివేతి ఇదమేవ త్రయం ప్రాగుత్పత్తేస్సర్వ్యావ్యాకృతమాసీత్ తదేవపునస్సర్వప్రాణికర్మవశాద్వ్యాక్రియతేబీజాదివవృక్షః సో యంవ్యాకృతావ్యాకృతరూపస్సంసారోఽవిద్యావిషయః క్రియాకారకఫలాత్మకతయాఆత్మరూపత్వేనాధ్యారోపితోఽవిద్యయైవ మూర్తామూర్తతద్వాసనాత్మకః- అతోవిలక్షణోఽనామరూపకర్మాత్మకోఽద్వయ ... స్వభావోపి క్రియాకారకఫలభే ... నేణావభాసతే అతోస్మాత్ క్రియాకారకఫలభేదస్వరూపాదేతావదిదమితిసాధ్యసాధనరూపాద్విరక్తస్యకామాదిదోష కర్మబీజభూతావిద్యానివృత్తయేరజ్జ్వామివసర్వవిజ్ఞాపనయాయ బ్రహ్మవిద్యారభ్యతే ....

... (ఇదమేవేతి) త్రి - ... మవస్థాయామితియావత్ తస్యపునర్వ్యాకరణేకారణమాహ (తదేవేతి) వ్యాకృతావ్యాకృతాత్మనస్సంసారస్యచప్రామాణికత్వేనసత్యత్వమాశఙ్క్యావిద్యాకృతత్వేనతన్మిథ్యాత్వముక్తంస్మారయతి (సోయమితి) సఏవహిబ్రాన్తివిషయః- నప్రామాణికః తద్యుక్తోస్యసత్యతేత్యర్థః కథమస్యాత్మన్యధ్యారోపస్తత్రప్రాప్తిరిత్యాహ (క్రియేతి) సమారోపేమూలకారణమాహ (అవిద్య యేతి) ఆత్మన్యవిద్యారోపితంద్వైతమిత్యత్ర ... ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపేమూర్తంచామూర్తమేవచేత్యాదివాక్యంప్రమాణయతి (మూర్తేతి) న స్వాత్మన్యారోపోనోపపద్యతే- తస్యనిత్య ... క్తస్వభావస్యద్వైతవిలక్షణత్వాత్, అసతినాధ్యాసాసిద్ధే, రతఆహ (అతఇతి) సంసారాద్వైలక్షణ్యమేవప్రకటయతి (అనామేతి) ఆదిపదేనాన్యేపివిపర్యయభేదాస్సఙ్గృహ్యన్తే ఆరోపేప్రమిణోమి- కరోమి - భుఞ్జేచేత్యనుభవం ప్రమాణయతి (అవభాసతఇతి) ఆత్మన్యధ్యాసస్సాదృశ్యాద్యభావేపినభసిమలినత్వాదివద్యతోనుభూయతే- అతస్సవిలాసావిద్యానివర్తక బ్రహ్మవిద్యార్థత్వేనోపనిషదారమ్భస్సంభవతీత్యుపసంహరతి (అతఇతి) ఏతావదిత్యనన్తోక్తిః తత్త్వజ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్తౌదృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామివేతి)......

శ్రీ మ తే రా మా ను జా య న మః.

౪౦ — అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్థలంశ్రియా । అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతామ్॥౧॥

వ్యాసంలక్ష్మణయోగీన్ద్రంప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి । బృహదారణ్యకవ్యాఖ్యాంకరోమివిదుషాంముదే॥౨॥

అ వ తా రి కా.

అష్టాధ్యాయాత్మకేబృహదారణ్యకేప్రవర్గ్యోపసత్ప్రతిపాదకప్రథమద్వితీయాధ్యాయావుపేక్ష్యోత్తరోఽధ్యాయగణోవ్యాఖ్యాయతే. యద్యపి ... వాఅశ్వస్యేత్యాదికమప్యశ్వమేధాదికర్మవిషయకమేవ-తథాపి బ్రహ్మదృష్టివిధిరూపతయా బ్రహ్మాత్మకత్వప్రతిపాదనపరతయాయథాకథంచిద్బ్రహ్మసమ్బన్ధిత్వేనతద్వ్యాఖ్యానస్యోచితత్వాత్. అతఏవాశ్వమేధబ్రాహ్మణాదేర్బ్రహ్మపరోపనిషద్భాగసఙ్గతిరుపపద్యతే. నచప్రవర్గ్యోపసత్పరాద్యాధ్యాయద్వికస్య బ్రహ్మపరారణ్యకమధ్యేవిద్యాసన్నిధౌపాఠాద్విద్యార్థత్వంశఙ్క్యం-*వేధాద్యర్థభేదాదిత్యధికరణే *శుక్రంప్రవిధ్యహృదయంప్రవిధ్య *తేజస్వినావధీతమస్త్విత్యాదీనాంశత్రుహృదయవేధాద్యర్థనాదిప్రకాశకానాంమన్త్రాణాం, *దేవాహవైసత్రంనిషేదురితిబృహదారణ్యకారమ్భపఠితబ్రాహ్మణప్రతిపాదితప్రవర్గ్యాదేశ్చకర్మణో, లిఙ్గాదిబలేనాన్యత్రవినియుక్తత్వేపివిద్యాసన్నిధిపాఠా ... విద్యాఙ్గత్వమితిపూర్వపక్షే- విద్యాసన్నిధిపాఠస్యదివాకీర్త్యత్వారణ్యపాఠ్యత్వాదిసాకర్యార్థతయాప్యుపపత్తేःబలవద్భిర్లిఙ్గ ... న్యలిఙ్గామాద్యఙ్గత్వమితి *వేధాద్యర్థభేదాదితిసూత్రేణసిద్ధాన్తితత్వాత్. తస్యచసూత్రస్యాయమర్థః-మన్త్రప్రతిపాద్యస్యవేధాద్యర్థస్యవిద్యార్థత్వాభావేనవిద్యార్థత్వేనాన్నతత్ప్రకాశనద్వారావిద్యాశేషత్వసమ్భవః ... దిశేషత్వమితి తతశ్చవిద్యాఙ్గత్వశఙ్కాయాఅవకాశః ....

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— ఉషా వా అశ్వస్య మేధ్యస్య శిరః । సూర్యశ్చక్షుర్వాతః ప్రాణో వ్యాత్తమగ్నిర్వైశ్వానరః సంవత్సర ఆత్మాశ్వస్య మేధ్యస్య ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరం పృథివీ పాజస్యం దిశః పార్శ్వే అవాన్తరదిశః పర్శవ ఋతవోఽఙ్గాని మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చ పర్వాణ్యహోరాత్రాణి ప్రతిష్ఠా నక్షత్రాణ్యస్థీని నభో మాంసాని । ఊవధ్యం సికతాః సిన్ధవో గుదా యకృచ్చ క్లోమానశ్చ పర్వతా ఓషధయశ్చ వనస్పతయశ్చ లోమాని ఉద్యన్పూర్వార్ధో నిమ్లోచఞ్జఘనార్ధో యద్విజృమ్భతే తద్విద్యోతతే యద్విధూనుతే తత్స్తనయతి యన్మేహతి తద్వర్షతి వాగేవాస్య వాక్॥ ౧

శం — తత్ర తావదశ్వమేధవిజ్ఞానాయ ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాది. తత్రాశ్వవిషయమేవ దర్శనముచ్యతే- ప్రాధాన్యాదశ్వస్య ప్రాధాన్యంచ తన్నామాఙ్కితత్వాత్ క్రతోః, ప్రాజాపత్యత్వాచ్చ (ఉషా వా ఇతి) బ్రాహ్మో ముహూర్త ఉషాః వైశబ్దః స్మారణార్థః ప్రసిద్ధం కాలం స్మారయతి. శిరః- ప్రాధాన్యాత్ శిరశ్చ ప్రధానం శరీరావయవానాం అశ్వస్య మేధ్యస్య- మేధార్హస్య యజ్ఞీయస్య ఉషాశ్శిర ఇతి సమ్బన్ధః కర్మాఙ్గస్య పశోః సంస్కార్యత్వాత్ కాలాదిదృష్టయః శిరఆదిషు క్షిప్యన్తే ప్రాజాపత్యత్వంచ- ప్రజాపతిదృష్ట్యధ్యారోపణాత్ కాలలోకదేవతాత్వాధ్యారోపం ప్రజాపతిత్వకరణం పశోః ఏవంరూపో హి ప్రజాపతిః విష్ణ్వాదికరణమివ ప్రతిమాదౌ సూర్యశ్చక్షుః- శిరసోఽనన్తరత్వాత్, సూర్యాధిదైవతత్వాచ్చ. వాతః ప్రాణః- వాయుస్వాభావ్యాత్ వ్యాత్తం- వివృతం ముఖమగ్నిర్వైశ్వానరః వైశ్వానర ఇత్యగ్నేర్విశేషణం వైశ్వానరో నామాగ్నిర్వివృతం ముఖమిత్యర్థః- ముఖస్యాగ్నిదైవతత్వాత్. సంవత్సర ఆత్మా- సంవత్సరః - ద్వాదశమాసస్త్రయోదశమాసో వా ఆత్మా - శరీరం కాలావయవానాంచ సంవత్సరశ్శరీరం. శరీరంచాత్మా "మధ్యం హ్యేషామఙ్గానామాత్మేతి శ్రుతేః అశ్వస్య మేధ్యస్యేతి సర్వత్రా [illegible] చ నం. ద్యౌః పృష్ఠం- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్ అన్తరిక్షముదరం-సుషిరత్వసామాన్యాత్ పృథివీ పాజస్యం - పాదస్యం పాజస్యమితి వర్ణవ్యత్యయేన. పాదాసనస్థానమిత్యర్థః దిశశ్చతస్రోఽపి పార్శ్వే- పా [illegible] స్థాత్ పార్శ్వయోర్దిశాంచ సఙ్ఖ్యావైషమ్యాదయుక్తమితి చేన్న- సర్వముఖత్వోపపత్తేరశ్వస్య పార్శ్వాభ్యామేవ సర్వదిశాం సమ్బన్ధాదదోషః. అవాన్తరదిశః- ఆగ్నేయ్యాద్యాః పర్శవః- పార్శ్వాస్థీని. ఋతవోఽఙ్గాని-సంవత్సరావయవత్వాదఙ్గసాధర్మ్యాత్ మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చ పర్వాణి- సన్ధయః. సన్ధిసామాన్యాత్ అహోరాత్రాణి ప్రతిష్ఠా. బహువచనాత్ప్రాజాపత్యాదివత్ర్యహానుష్ఠాని. ప్రతిష్ఠాః- పాదాః. ప్రతితిష్ఠన్త్యేతైరితి అహోరాత్రైర్హి కాలాత్మా ప్రతితిష్ఠతి- అశ్వశ్చ పాదైః నక్షత్రాణ్యస్థీని - శుక్లత్వసామాన్యాత్. నభః- నభస్థా మేఘాః. అన్తరిక్షస్యోదరత్వోక్తేః. మాంసాని- ఉదకరుధిరసేచనసామాన్యాత్ ఊవధ్యం- ఉదరస్థమర్ధజీర్ణమశనం సికతా- వి[illegible]సామాన్యాత్. సిన్ధవః - స్యన్దనసామాన్యాన్నద్యో గుదాః- నాడ్యః బహువచనాచ్చ యకృచ్చ క్లోమానశ్చ- హృదయస్యాధస్తాద్దక్షిణోత్తరౌ మాంసఖణ్డౌ, క్లోమాన [illegible] వచనమేకస్మిన్నేవ పర్వతాః- కాఠిన్యాదుచ్ఛ్రితత్వాచ్చ. ఓషధయశ్చ- క్షుద్రాః స్థావరాః. వనస్పతయః- మహాన్తః. లోమాని కేశాశ్చ- యథాసమ్భవం. ఉద్యన్-ఉద్గచ్ఛన్ భవతి సవితా ఆమధ్యాహ్నాదశ్వస్య పూర్వార్ధః- నాభేరూర్ధ్వమిత్యర్థః. నిమ్లోచన్ - అస్తం యన్నామధ్యాహ్నాజ్జఘనార్ధః- అపరార్ధః. పూర్వాపరత్వసాధర్మ్యాత్ యద్విజృమ్భతే - గాత్రాణి వినామయతి విక్షిపతి. తద్విద్యోతతే- విద్యోతనం. ముఖఘనవిదారణసామాన్యాత్. యద్విధూనుతే- గాత్రాణి కమ్పయతి. తత్ స్తనయతి- గర్జనశబ్దసామాన్యాత్ యన్మేహతి- మూత్రం కరోతి యశ్వః తద్వర్షతి- వర్షణం తత్. సేచనసామాన్యాత్ వాగేవ- శబ్ద ఏవాస్య- అశ్వస్య వాగితి నాత్ర కల్పనేత్యర్థః. ౧

ఆ — ఏవముపనిషదారమ్భే స్థితే ప్రాథమికబ్రాహ్మణయోరవాన్తరతాత్పర్యమాహ (తత్ర తావదితి) ఆద్యస్య పునరవాన్తరతాత్పర్యం దర్శయతి (తత్రేతి) నన్వశ్వమేధస్యాఙ్గబాహుళ్యే కస్మాదశ్వస్యాఙ్గస్యైవ విషయమేవోపాసనముచ్యతే- తత్రాహ (ప్రాధాన్యాదితి) తదేవ కథమితి-తదాహ (ప్రాధాన్యంచేతి) ప్రజాపతిదేవతాకత్వాచ్చాశ్వస్య ప్రాధాన్యమిత్యాహ (ప్రాజాపత్యత్వాచ్చేతి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (ఉషా ఇత్యాదినా) స్మరణార్థత్వమేవ నిపాతస్య స్ఫుటయతి (ప్రసిద్ధమితి) శాస్త్రీయే లౌకికే చ వ్యవహారే ప్రసిద్ధో బ్రాహ్మో ముహూర్తః. తం కాలమితి యావత్ ఉషసి శిరశ్శబ్దప్రయోగే దినావయవేషు తస్య ప్రాధాన్యం హేతుమాహ (ప్రాధాన్యాదితి) తథాపి కథం తత్ర తచ్ఛబ్దప్రయోగః- తత్రాహ (శిరశ్చేతి) ఆశ్వమేధికాశ్వశిరస్యుషసో దృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (అశ్వస్యేతి) కాలాది దృష్టిరశ్వాఙ్గే కిమితి క్షిప్యతే - అశ్వాఙ్గదృష్టిరేవ తేషు కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మాఙ్గస్యేతి) అఙ్గేష్వనఙ్గమతిక్షేపే హేత్వన్తరమాహ (ప్రాజాపత్యత్వంచేతి) అశ్వస్య సేత్స్యతీతి శేషః. తత్ర హేతుః (ప్రజాపతీతి) నను కాలాదిదృష్టయోఽశ్వావయవేష్వారోప్యన్తే - నతస్య ప్రజాపతిత్వం క్రియతే తత్రాహ (కాలేతి) కాలాద్యాత్మకో హి ప్రజాపతిః - తథాచ యథా ప్రతిమాయాం విష్ణుత్వకరణం తద్దృష్టిః - తథా కాలాది దృష్టిరశ్వావయవేషు తస్య ప్రజాపతిత్వకరణం అశ్వమేధాధికారీ హి సత్యశ్వే కర్మణోఽఙ్గత్వాత్తరత్వాత్ర్కం కాలాదిదృష్టిరశ్వావయవేషు కుర్యాత్ తదనధికారీ తు అశ్వాభావే స్వాత్మానమశ్వం కల్పయిత్వా స్వశిరః ప్రభృతిషు కాలాదిదృష్టికరణేన ప్రజాపతిత్వం సమ్పాద్య ప్రజాపతిరస్మీతి విజ్ఞానాత్తద్భావం ప్రతిపద్యేతేతి భావః. చక్షుషి సూర్యదృష్టౌ హేతుమాహ (శిరస ఇతి) ఉషసోఽనన్తరత్వం సూర్యే దృష్టం - చక్షుషి చ శిరసోఽనన్తరత్వం దృశ్యతే - తస్మాత్తత్ర తద్దృష్టిర్యుక్తేత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సూర్యేతి) * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుతేః చక్షుషి సూర్యోఽధిష్ఠాత్రీ దేవతా - తేన

సామాన్యాత్తత్ర తద్దృష్టిరిత్యర్థః అశ్వప్రాణే వాయుదృష్టౌ చలనస్వాభావ్యం హేతుః. అశ్వస్య విదారితే ముఖే భవత్వగ్నిదృష్టిః - తథాపి పర్యాయోపాదానం వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్య క్రియాదాదివ్యావృత్త్యర్థం విశేషణమిత్యాహ (వైశ్వానర ఇత్యగ్నేరితి) * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి శ్రుతిమాశ్రిత్య ముఖే తద్దృష్టౌ హేతుమాహ (ముఖస్యేతి) అధికమాసమనుసృత్య త్రయోదశమాసో వేత్యుక్తం శరీరే సంవత్సరదృష్టిరిత్యత్రాత్మత్వం హేతుమాహ (కాలేతి) ఆత్మా - హస్తాదీనామఙ్గానామితి శేషః. కాలావయవానాం సంవత్సరస్యాత్మత్వవదఙ్గానాం శరీరస్యాత్మత్వే ప్రమాణమాహ (మధ్యం హీతి) పునరుక్తేరర్థవత్త్వమాహ (అశ్వస్యేతి) పృష్ఠే ద్యులోకదృష్టౌ హేతుమాహ (ఊర్ధ్వత్వేతి) ఉదరేఽన్తరిక్షదృష్టౌ నిమిత్తమాహ (సుషిరత్వేతి) పాదాః అస్య సన్త్యస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యా తిష్ఠత్యనేనేతి వివక్షితమాహ (పాదేతి) అశ్వస్య హి ఖురే పాదాసనత్వసామాన్యాత్పృథివీదృష్టిరిత్యర్థః. పార్శ్వయోర్దిక్చతుష్టయదృష్టౌ హేతుమాహ (పార్శ్వనేతి) ద్వే పార్శ్వే - చతస్రశ్చ దిశః - తత్ర కథం తయోస్తదారోపణం - ద్వాభ్యామేవ ద్వయోస్సమ్బన్ధాదితి శఙ్క్యతే (పార్శ్వయోరితి) యద్యపి ద్వే దిశౌ ద్వాభ్యాం పార్శ్వాభ్యాం సంబధ్యేతే - తథాప్యశ్వస్య ప్రాఙ్ముఖత్వే ప్రత్యఙ్ముఖత్వే చ దక్షిణోత్తరయోః, తన్ముఖత్వే చ ప్రాక్ప్రతీచ్యోర్దిశోః, స్తాభ్యాం సమ్బన్ధసమ్భవాత్ తత్ర తద్దృష్టిరవిరుద్ధేతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదుపపత్తౌ చాశ్వస్య చరిష్ణుత్వం హేతూకర్తవ్యం. పార్శ్వాస్థీన్యవాన్తరదిశామాహోపి పార్శ్వదిక్సమ్బన్ధో హేతుః ఋతవస్సంవత్సరస్యాఙ్గాని - హస్తాదీని చ దేహస్యావయవాః - తస్మాదృతుదృష్టిరఙ్గేషు కర్తవ్యేత్యాహ (ఋతవ ఇతి) అస్తి మాసాదీనాం సంవత్సరసన్ధిత్వం - అస్తి చ శరీరసన్ధిత్వం పర్వణాం - అతస్తేషు మాసాదిదృష్టిరిత్యాహ (సన్ధీతి) యుగసహస్రాభ్యాం ప్రాజాపత్యమేకమహోరాత్రం అయనాభ్యాం దైవం పక్షాభ్యాం పైత్ర్యం. షష్టిఘటికాభిర్మానుషమితి భేదః ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య పాదవిషయకత్వం వ్యుత్పాదయతి (ప్రతితిష్ఠన్తీతి) పాదేష్వహోరాత్రదృష్టిసిద్ధ్యర్థముక్తముపపాదయతి (అహోరాత్రైరితి) అస్థిషు నక్షత్రదృష్టౌ హేతుమాహ (శుక్లత్వేతి) నభశ్శబ్దేనాన్తరిక్షం కిమితి న గృహ్యతే - ముఖ్యే సత్యుపచారాయోగాదిత్యాశఙ్క్య పునరుక్తింపరిహర్తుమిత్యాహ (అన్తరిక్షస్యేతి) ఉదకం నిష్యన్దతి మేఘః - మాంసాని రుధిరం - అతస్సేకకర్తృత్వసామాన్యాన్మాంసేషు మేఘదృష్టిరిత్యాహ (ఉదకేతి) అశ్వజఠరవిపరివర్తిన్యర్ధజీర్ణే సికతాదృష్టౌ హేతుమాహ (విక్లిష్టేతి) కిమితి గుదశబ్దేనాయురేవ న గృహ్యతే - సిరాగ్రహణే హి ముఖ్యార్థాతిక్రమస్స్యాత్ - తత్రాహ (బహువచనాచ్చేతి) చకారోఽవధారణార్థః యద్యపి బహూన్యాన్నిరాభ్యోఽర్థాన్తరమపి గుదశబ్దముక్తమితి - తథాపి స్యన్దనసాదృశ్యాత్ తాస్వేవ నదీదృష్టిరితి తాసామిహ గ్రహణమితి భావః కుతో మాంసఖణ్డయోస్త్వేకత్వం - ఏకత్ర బహువచనాద్బహుత్వప్రతీతేరిత్యాశఙ్క్యోదారాదివిషయమాహుస్తేక్లోమానమాహ (క్లోమాన ఇతి) తయోః పర్వతదృష్టౌ హేతుద్వయమాహ (కాఠిన్యాదిత్యాదినా) తు ద్రవ్యసాధర్మ్యాదోషధిదృష్టిర్లోమసు, మహత్త్వసామాన్యాద్వనస్పతిదృష్టిశ్చాశ్వకేశేషు, కర్తవ్యేత్యాహ (యథాసమ్భవమితి) పూర్వత్వసామాన్యాన్మధ్యాహ్నాత్ప్రాగవస్థాదిత్యదృష్టిరశ్వస్య నాభేరూర్ధ్వభాగే కర్తవ్యేత్యాహ (ఉద్యన్నిత్యాదినా) అపరత్వసాదృశ్యాదశ్వస్య నాభేరపరార్ధభాగే మధ్యాహ్నాదనన్తరభావ్యాదిత్యదృష్టిః కార్యేత్యాహ (నిమ్లోచన్నిత్యాదినా) విజృమ్భత ఇత్యాదౌ ప్రత్యయార్థో న వివక్షితః. విజృమ్భణం - ముఖవిదారణం విద్యోతనం పునర్మేఘవిదారణం అతో విద్యోతనదృష్టిర్విజృమ్భణే కర్తవ్యేత్యాహ (ముఖేతి) స్తనయతీతి స్తనితముచ్యతే తద్దృష్టిర్గాత్రకమ్పే కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (గర్జనేతి) మూత్రకరణే వర్షణదృష్టౌ కారణమాహ (సేచనేతి) అశ్వస్య హేషితశబ్దే వాగ్ధ్యారోపణమిత్యతో న సాదృశ్యం వక్తవ్యమిత్యాహ (నాత్రేతి) ౧

రం --- సర్వకర్మశ్రేష్ఠాశ్వమేధాఙ్గభూతేఽశ్వే * యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి కర్మవీర్యవత్తరత్వాపాదికాశ్వరూపలోపాసనోపదిశ్యతే (ఉషా వా అశ్వస్య మేధ్యస్య శిర ఇత్యాదినా) మేధ్యః - యజ్ఞః తమర్హతీతి మేధ్యః. యజ్ఞార్థస్య పశోః యచ్ఛిరః - తత్ ఉషాః - బ్రాహ్మో ముహూర్తః లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః ఉషసోఽహర్ముఖత్వేనాహశ్శిరస్త్వాత్పశోశ్శిరసి తద్బుద్ధిరుపపన్నేత్యవగన్తవ్యం. *ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేః * య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీతేత్యత్ర కర్మాఙ్గభూత ఉద్గీథే ఆదిత్యదృష్టిః కర్తవ్యా - ఉతాదిత్యే ఉద్గీథదృష్టిరితి విశయే * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితి సూత్రోక్తన్యాయేనోత్కృష్టదృష్టేరేవాపకృష్టే కర్తవ్యత్వాత్కర్మాఙ్గస్యోద్గీథస్య కర్మోపకారకత్వేనోత్కృష్టతయా తద్బుద్ధిరాదిత్యే కర్తవ్యేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే - * ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరితి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. అత్ర చ శబ్దోఽవధారణే. అఙ్గ ఏవాదిత్యాదిమతయః కార్యాః - కర్మారాధ్యతయా ఆదిత్యాదీనామేవోత్కృష్టత్వస్యోపపత్తేరితి తదర్థః. తతశ్చాశ్వస్య శిరః ప్రభృత్యవయవేషు కర్మాఙ్గభూతేష్వేవోషఆదిబుద్ధిః కార్యా - న తూషఆదౌ శిరఆదిబుద్ధిః (సూర్యశ్చక్షురితి) అశ్వస్య చక్షుస్సూర్యః సూర్యాధిష్ఠానత్వాత్తద్బుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః (వాతః ప్రాణః) అశ్వస్య ప్రాణ ఏవ వాతః వాయ్వవస్థావిశేషత్వాత్ప్రాణస్య తద్బుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః (వ్యాత్తమగ్నిర్వైశ్వానరః) వివృతం ముఖమేవ వైశ్వానరోఽగ్నిః. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి అగ్నేర్ముఖాధిష్ఠాతృత్వాత్ తద్బుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః (సంవత్సర ఇతి) సంవత్సరః అశ్వస్య మేధ్యస్య ఆత్మా - స్వరూపమిత్యర్థః ఋతవోఽఙ్గానీత్యాదినా సంవత్సరావయవ ఋతుమాసాదీనాం తదవయవత్వేన నిరూపయిష్యమాణత్వాత్ సంవత్సరస్యావయవి శరీరాత్మకత్వం అశ్వస్య మేధ్యస్యేతి సర్వత్రానుషఙ్గార్థం పునర్వచనం సంవత్సరశబ్దేన సంవత్సరాభిమానీ ప్రజాపతిర్వా వివక్షితః. ద్యౌః పృష్ఠం - ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. అన్తరిక్షముదరం - అవకాశత్వసామాన్యాత్. పృథివీ పాజస్యం - భుజాన్తరమిత్యర్థః *ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమియమురః ఇత్యన్యత్రోరసి పృథివీదృష్టిదర్శనాత్. దిశః పార్శ్వే - దిశః దక్షిణోత్తరత్వాద్వ్యాశ్రయత్వాత్పార్శ్వే అవాన్తరదిశః పర్శవః - పార్శ్వాస్థీని. ఋతవోఽఙ్గాని - స్పష్టోఽర్థః. (మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చ పర్వాణీతి) పర్వాణి - అఙ్గసన్ధయః. సమవిభాగసామ్యాత్. అహోరాత్రాణి ప్రతిష్ఠా - పాదా ఇత్యర్థః. నక్షత్రాణ్యస్థీని - శుక్లత్వసామ్యాత్. నభో మాంసాని - అస్థ్యాత్మకనక్షత్రసమ్బ

అహర్వా అశ్వంపురస్తాన్మహిమాన్వజాయతతస్యపూర్వే సముద్రేయోనీ రాత్రిరేనంపశ్చాన్మహిమాన్వజాయతతస్యాపరేసముద్రేయోనిరేతౌవా అశ్వంమహిమానావభితస్సంబభూవతుః హయోభూత్వా దేవానవహద్వాజీగన్ధర్వానర్వాసురానశ్వోమనుష్యాన్సముద్రఏవాస్యబన్ధుఃసముద్రోయోనిః॥ ...౨

ఇతితృతీయాధ్యాయేప్రథమంబ్రాహ్మణమ్.

క్తత్వాత్ ఉవధ్యంసికతాః- అర్ధజీర్ణంఘాసాద్యశనంసికతాః విశ్లిష్టావయవసామ్యాత్ (సిన్ధవోగుదాః) గుదాఇత్యవయవాభిప్రాయేణబహువచననిర్దేశః సిన్ధవః- నద్యఇత్యర్థః (యకృచ్చక్లోమానశ్చపర్వతాః) హృదయస్యాధఃప్రదేశవర్తిదక్షిణోత్తరమాంసఖణ్డౌయకృత్క్లోమశబ్దవాచ్యౌ క్లోమానఇత్యేకస్మిన్నప్యల్పత్వాచ్చబహువచనం పర్వతాః - కాఠిన్యోన్నతత్వపిణ్డాకారత్వసామ్యాత్ ఓషధయశ్చవనస్పతయశ్చలోమాని- సూక్ష్మత్వసామ్యాత్ ఉద్యన్పూర్వార్ధః- సూర్యఇతిశేషః ఉద్యన్సూర్యఃశరీరపూర్వార్ధఇత్యర్థః నిమ్రోచన్జఘనార్ధః- నిమ్రోచన్ - అస్తంగచ్ఛన్సూర్యఃఅపరార్ధః పూర్వాపరత్వసామ్యాత్ యద్విజృమ్భతేతద్విద్యోతతే- ముఖవ్యాదానమేవ [illegible] ప్రకాశహేతుత్వాత్ విద్యుత్ యద్విధూనుతేతత్స్తనయతి- రోమ[illegible]త్వాత్ మేఘగర్జనం యన్మేహతితద్వర్షతి - మూత్రోత్సర్జనమేవసేచనత్వసామ్యాద్వర్షణం. వాగే వాస్యవాక్- [illegible] ౧

శం— (అహర్వా) [illegible] - [illegible]దర్శనం అహస్సౌవర్ణో గ్రహః - దీప్తిసామాన్యాత్ [illegible] అహరశ్వంపురస్తాన్మహిమాన్వజాయతేతికథం అశ్వస్యప్రజాపతిత్వాత్ ప్రజాపతిర్హి ఆదిత్యాదిలక్షణోఽహ్నాలక్ష్యతే. అశ్వంలక్షయిత్వాజాయతే- వృక్షమనుసవిద్యోతతే[illegible] తస్యగ్రహస్యపూర్వే- పూర్వః సముద్రే- సముద్రః యోనిః. విభక్తివ్యత్యయేన [illegible] స్థానం తథారాత్రిరాజతో గ్రహః - వర్ణసామాన్యాత్ [illegible] ఏనం - అశ్వంపశ్చాత్- పృష్ఠతో మహిమాన్వజాయత. తస్యాపరేసముద్రేయోనిః మహిమా-మహత్త్వం అశ్వస్యహివిభూతిరేషా-యతస్సౌవర్ణోరాజతశ్చగ్రహావుభయతస్స్థాప్యేతే తావేతౌవై మహిమానౌ- మహిమాఖ్యౌ గ్రహౌ [illegible] సంబభూవతుః-ఉక్తలక్షణావేవసంభూతౌ. ఇత్థమసావశ్వోమహత్త్వయుక్తఇతిపునర్వచనస్తుత్యర్థం తథాచహయోభూత్వేత్యాదిస్తుతిరేవ. హయః-హినోతేర్గతికర్మణః [illegible] జాతివిశేషోవా. దేవానవహత్-దేవత్వమగమయత్ ప్రజాపతిత్వాత్ దేవానాం [illegible] భవత్ ననునిష్ఠైవవాహనత్వం. నైషదోషః-వాహనత్వంస్వాభావికమశ్వస్య. స్వాభావికత్వాత్. ఉచ్చైః[illegible] వాదిష్వప్యశ్వస్యేతిస్తుతిరేవైషా. తథావాజ్యాదయోజాతివిశేషాః వాజీభూత్వాగన్ధర్వానవహదిత్యనుషజ్యః. తథార్వాభూత్వాఽసురాన్ అశ్వోభూత్వామనుష్యాన్ సముద్రఏవతే- పరమాత్మాబన్ధుః- బన్ధనం బధ్యతేఽస్మిన్నితి సముద్రో యోనిః-కారణముత్పత్తింప్రతి ఏవమసౌ [illegible] * అప్సుయోనిర్వాఅశ్వఇతిశ్రుతేః ప్రసిద్ధఏవేతిసముద్రోయోనిః ౨

ఇతితృతీయాధ్యాయేప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ— [illegible]వేషు కాలాదిదృష్టిర్విధాయాశ్వం ప్రజాపతిరూపంవివక్షిత్వాఖణ్డికాన్తరంగృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (అహర్వే త్యాదినా) గ్రహౌ - హవనీయద్రవ్యాధారౌపాత్రవిశేషౌ. (అగ్రతఃపృష్ఠతశ్చేతి) సంజ్ఞపనాత్ప్రాగూర్ధ్వంచేతియావత్ ప్రసిద్ధావేవహి ద్వౌ ప్రసిద్ధౌ- సౌవర్ణశ్చగ్రహోరాజతశ్చ- అతస్తస్మిన్నహర్దృష్టిరితిదర్శనంవిభజతే (అహరితి) అశ్వసంజ్ఞపనాత్పూర్వంయోమహిమాఖ్యోగ్రహఃస్థాప్యతే- సచేదహర్దృష్ట్యోపాస్యతే - కథంసోఽశ్వమన్వజాయతేతిపశ్చాదశ్వస్యతజ్జన్మ[illegible] (అహరశ్వమితి) నాయంపశ్చాదర్థోఽనుశబ్దః- కింతులక్షణార్థః తథాచాశ్వస్యప్రజాపతిరూపత్వాత్తంలక్షయిత్వాగ్రహస్యయథోక్తస్యప్రవృత్తిరుపదేశాదశ్వమన్వజాయతేత్యవిరుద్ధమితిపరిహరతి (అశ్వస్యేతి) తదేవస్ఫుటయతి (ప్రజాపతిరితి) [illegible] ప్రజాపతేరశ్వాత్మనాదృశ్యమానోఽత్రాహర్దృష్ట్యాదృష్టేన గ్రహేణలక్ష్యతే అథాచాశ్వమన్వజాయతేతిశ్రుత[illegible] అనుశబ్దోనపశ్చాద్వాచీత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (వృక్షమితి) యదావృక్షంలక్షయిత్వాతస్యాగ్రేవిద్యుద్విద్యోతతే-తదావృక్షమనువిద్యోతతేసేతిప్రయుజ్యతే తథాత్రాప్యనుశబ్దోనపశ్చాదర్థఇత్యర్థః యత్రచస్థానేగ్రహఃస్థాప్యతే- తత్పూర్వసముద్రదృష్ట్యాధ్యేయమిత్యాహ (తస్యేతి) పూర్వస్యామత్రసాదృశ్యం కథంసప్తమీప్రథమార్థేయోజ్యతే. ఛన్దస్యర్థానుసారేణవ్యత్యయస్యప్యాదిత్యాహ (విభక్తీతి) యథాసౌవర్ణగ్రహేఽహర్దృష్టిరుపదిష్టా-తథారాజతేగ్రహేరాత్రిదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యాహ (తథేతి) అస్తిహిచన్ద్రాదిరూపవత్త్వాద్రాత్రేశ్శౌక్ల్యం-అస్తిచరాజతస్యగ్రహస్య- తద్యుక్తంతత్రరాత్రిదర్శనమిత్యాహ (వర్ణేతి) రజతంసువర్ణాజ్జఘన్యం-అహ్నశ్చరాత్రిః- అతోవాసాదృశ్యాత్తత్రరాత్రిదృష్టిరిత్యాహ (జఘన్యేతి) ప్రజాపతిరూపంప్రకృతమశ్వంలక్షయిత్వాతత్సంజ్ఞపనాత్పశ్చాదస్యప్రవృత్తిందర్శయతి (ఏనమితి) తదాసాదనస్థానేపశ్చిమసముద్రదృష్టిర్విధేయేత్యాహ (తస్యేతి) కథమేతౌగ్రహౌమహిమాఖ్యావుక్తౌ మహత్త్వోపేతత్వాదిత్యాహ (మహిమేతి) అథాశ్వవిషయందర్శనమాదిశ్యగ్రహవిషయంతదాదిశతోవాక్యభేదస్స్యాత్. నేత్యాహ (అశ్వస్యేతి) కిము

హరిః ఓమ్॥ నైవేహకించనాగ్రఆసీన్మృత్యునైవేదమావృతమాసీదశనాయయాఽశనాయాహిమృత్యుస్తన్మనోఽకురుతాత్మన్వీస్యామితిసోఽర్చన్నచరత్తస్యార్చత ఆపోఽజాయన్తార్చతేవైమేకమభూదితితదేవార్కస్యార్కత్వం। కగ్ంహవాఅస్మైభవతియఏవమేతదర్కస్యార్కత్వంవేద॥ ౧

త్రనియామకమిత్యాశఙ్క్యపునరుక్తిరితిమత్వాహ (తావిత్యాదినా) మైశబ్దార్థం కిథయతి (ఏవేతి) వాక్యశేషోఽప్యత్రాను గుణీభవతీత్యాహ (తథాచేతి) హయశబ్దనిష్పత్తిపురస్సరంతిదర్థమాహ (హయఇతి) వాజ్యాదిశబ్దానాంజాతివిశేషవాచిత్వాదత్రాపితథైవ గ్రాహ్యమితిపక్షాన్తర మాహ (జాతేతి) దేవానాందేవత్వప్రాపకత్వంకథమస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతిత్వాదితి) అశ్వంస్తోతుమారభ్యకల్పాన్తరోక్త్యాతన్నిన్దావచన మనుచితమితిశఙ్క్యతే (న్యూనేతి) ఉపక్రమవిరోధోనాస్తీతిపరిహరతి (నేత్యాదినా) సముద్రవ్యభూతానిద్రవన్త్యస్మిన్నిత్యుత్పత్త్యాపరమాత్మ్యే రస్యేశ్వరస్య సముద్రశబ్దేనోక్తామాహ (పరమాత్మేతి) తత్రయోనిత్వం- ఉత్పాదకత్వం బన్ధుత్వం- స్థాపకత్వం సముద్రత్వం- విలాపకత్వమితిభే దః అగ్నపరమాత్మనోనిత్యాదివచనముపాస్యస్యాశ్వస్యకోఽపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఏవమితి) శ్రుత్యన్తరానురోధేనసముద్రోయోనిరిత్యత్రస ముద్రశబ్దస్యరూఢిరనుజానాతి (అప్సుయోనిరితి) ౨

ఇతితృతీయాధ్యాయేప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

శం ― (అహర్వాఅశ్వమితి) అశ్వస్యాగ్రతఃపృష్ఠతశ్చసౌవర్ణరాజతౌ మహిమాఖ్యౌగ్రహౌ - పాత్రవిశేషౌస్తః తయోర్మధ్యేఽ శ్వంపురస్తాత్ - అశ్వస్యపురస్తాద్యోమహిమా - మహిమాఖ్యోగ్రహవిశేషః సః అహరేవఅన్వజాయత - సమపద్యత తత్రాహర్దృష్టవ్యాకర్తవ్యేతి యావత్. అహ్న ఇవసౌవర్ణపాత్రస్యాపిపీతప్రభత్వాత్ (తస్యపూర్వేసముద్రేయోనిః) పూర్వస్సముద్రోయోనిః- ఆసాదనస్థానం. సౌవర్ణ పాత్రగ్రహాసాదనస్థానేపూర్వసముద్రబుద్ధిఃకార్యేత్యర్థః యద్వా- మహిమానమన్వజాయతేత్యత్రానుగ్లక్షణార్థః కర్మప్రవచనీయత్వాద్యోగేఽ శ్వమితిద్వితీయా. (రాత్రిరేనమితి) ఏనం- అస్యఅశ్వస్యపశ్చాద్యోరాజతోమహిమాఖ్యోగ్రహవిశేషః- సరాత్రిరన్వజాయత - రాత్రిస్సమప ద్యతేత్యర్థః. చన్ద్రికాధవళత్వసామ్యాత్.. తస్యాపరేసముద్రేయోనిః- పశ్చిమస్సముద్రస్తదాసాదనస్థానమిత్యర్థః (ఏతౌవాఇతి) ఏతౌమైమహి మాఖ్యౌగ్రహౌఅశ్వస్యపూర్వాపరపార్శ్వయోఃప్రతిష్ఠితావిత్యర్థః. అతస్సర్వతోమహిమశాల్యశ్వఇతిస్తుత్వాహయఇత్యాదినా - హయోభూత్వాదేవానవహదిత్యాదినా) (సముద్రఏవాస్యబన్ధురితి) అస్య - అశ్వస్యస సముద్రోబన్ధుః తత్రబన్ధుదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః తత్రహేతుమాహ (సముద్రోయోనిరితి) ఉచ్చైశ్శ్రవసోఽశ్వస్యవారుణాశ్వానాంచతస్మాదుత్పత్తి దర్శనాత్సముద్రోయోనిత్వేనధ్యాతవ్యఇత్యర్థః ౨

ఇతితృతీయాధ్యాయేప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యం.

శం ― అథాగ్నేరశ్వమేధోపయోగికస్యోత్పత్తిరుచ్యతే- తద్విషయదర్శనవివక్షయైవోత్పత్తిస్తుత్యర్థా (నైవేహకిఞ్చనాగ్రఆసీత్) ఇహ- సంసారమణ్డలేకించన- కించిదపినామరూపప్రవిభక్తవిశేషంనైవాసీత్- నబభూవప్రాగుత్పత్తేర్మనఆదేః కింశూన్యమేవబభూవ (శూన్యమేవ స్యాత్- నైవేహకించనేతి శ్రుతేర్నకార్యంకారణంవాసీత్. ఉత్పత్తేశ్చ ఉత్పద్యతేహిఘటః- అతఃప్రాగుత్పత్తేర్ఘటస్యనాస్తిత్వం నను కారణస్యన నాస్తిత్వం- మృత్పిణ్డాదిదర్శనాత్. యన్నోపలభ్యతే-తస్యైవనాస్తితాఽస్తు కార్యస్య. నతు కారణస్య- ఉపలభ్యమానత్వాత్ న- ప్రాగుత్పత్తేస్సర్వానుపలమ్భాత్. అనుపలబ్ధిశ్చేదభావహేతుస్సర్వస్యజగతః- ప్రాగుత్పత్తేర్నకారణంకార్యంచోపలభ్యతే తస్మాత్సర్వస్యైవాభావోఽస్తు. న- మృత్యునైవే దమావృతమాసీదితిశ్రుతేః యదిహికించిదపినాసీద్యేనావ్రియతే, యచ్చావ్రియతే,- తదానావక్ష్యన్మృత్యునైవేదమావృతమితి. నహిభవతిగగన కుసుమచ్ఛన్నోవన్ధ్యాపుత్రఇతి. బ్రవీతిచమృత్యునైవేదమావృతమాసీదితి తేనాఽఽవృతంకారణేన, యచ్చావృతంకార్యం, - ప్రాగుత్పత్తేస్తదు భయమాసీత్- శ్రుతేఃప్రామాణ్యాత్ అనుమేయత్వాచ్చ. అనుమీయతేచప్రాగుత్పత్తేఃకార్యకారణయోరస్తిత్వం- కార్యస్యహిసతోజాయమా నస్యకారణేసత్యుత్పత్తిదర్శనాత్, అసతిచాదర్శనాత్, జగతోఽపిప్రాగుత్పత్తేఃకారణాస్తిత్వమనుమీయతే- ఘటాదికారణాస్తిత్వవత్ ఘటాదికా రణస్యాప్యసత్త్వమేవ- అనుపమృద్యమృత్పిణ్డాదికంఘటాద్యనుత్పత్తేరితిచేన్న- మృదాదేఃకారణత్వాత్ మృత్సువర్ణాదిహితత్రకారణంఘటరుచకా దేః- నపిణ్డాద్యాకారవిశేషః- తదభావేఽపిభావాత్ అసత్యపిపిణ్డాకారవిశేషేమృత్సువర్ణాదికారణద్రవ్యమాత్రాదేవఘటరుచకాదికార్యోత్పత్తిర్దృ శ్యతే-తస్మాన్నపిణ్డాకారవిశేషోఘటరుచకాదికారణం. అసతితుమృత్సువర్ణాదిద్రవ్యేఘటరుచకాదిర్నజాయతఇతిమృత్సువర్ణాదిద్రవ్యమేవకారణం- నతుపిణ్డాకారవిశేషః. సర్వంహికారణంకార్యముత్పాదయత్పూర్వోత్పన్నస్యాత్మకార్యస్యతిరోధానంకుర్వత్కార్యాన్తరముత్పాదయతి- ఏకస్మిన్ కారణేయుగపదనేకకార్యవిరోధాత్ నచపూర్వకార్యోపమర్దేకారణస్యస్వాత్మోపమర్దోభవతి-తస్మాత్పిణ్డాద్యుపమర్దేకార్యోత్పత్తిదర్శనమహేతుః ప్రాగుత్పత్తేఃకారణాసత్త్వే- పిణ్డాదివ్యతిరేకేణమృదాదేరసత్త్వాదయుక్తమితిచేత్ పిణ్డాదిపూర్వకార్యోపమర్దేమృదాదికారణంనోపమృద్యతే, ఘటా దికార్యాన్తరేఽప్యనువర్తత, ఇత్యేతదయుక్తం- పిణ్డఘటాదివ్యతిరేకేణమృదాదికారణస్యానుపలమ్భాదితిచేన్న- మృదాదికారణానాంఘటాద్యుత్పత్తౌ-

పిణ్డాదినివృత్తావనువృత్తిదర్శనాత్ సాదృశ్యాదన్వయదర్శనం-న కారణానువృత్తేరితిచేన్న-పిణ్డాదిగతానాం మృదవయవానామేవ ఘటాదౌ ప్రత్య
క్షత్వేఽనుమానాభాసాత్సాదృశ్యాదికల్పనానుపపత్తేః నచ ప్రత్యక్షానుమానయోర్విరుద్ధావ్యభిచారితా- ప్రత్యక్షపూర్వకత్వాదనుమానస్య సర్వత్రైవా
నాశ్వాసప్రసఙ్గాత్ యదిచ క్షణికం సర్వం తదేవేదమితి గమ్యమానం-తద్బుద్ధేరప్యన్యతద్బుద్ధ్యపేక్షత్వే తస్యా అప్యన్యస్య బుద్ధ్యపేక్షత్వమిత్యనవస్థాయాం త
త్సదృశమిదమిత్యస్యా అపి బుద్ధేర్మృషాత్వాత్ సర్వత్రానాశ్వాసతైవ తదిదంబుద్ధ్యోరేకకర్త్రభావే చ సమ్బన్ధానుపపత్తేః సాదృశ్యాత్తత్సమ్బన్ధ ఇతిచేన్న-త
దిదంబుద్ధ్యోరితరేతరవిషయత్వానుపపత్తేః అసతిచేతరేతరవిషయత్వే సాదృశ్యగ్రహణానుపపత్తిః అసత్యేవసాదృశ్యే తద్బుద్ధిరితిచేన్న-తదిదమ్బుద్ధ్యో
రపి సాదృశ్యబుద్ధివదసద్విషయత్వప్రసఙ్గాత్ అసద్విషయత్వమేవ సర్వబుద్ధీనామస్త్వితిచేన్న-బుద్ధిబుద్ధేరప్యసద్విషయత్వప్రసఙ్గాత్ తదప్యస్త్వితిచేన్న-
సర్వబుద్ధీనాం మృషాత్వేఽసద్బుద్ధ్యనుపపత్తేః తస్మాదసదేతత్సాదృశ్యాత్తద్బుద్ధిరితి అతస్సిద్ధః ప్రాగుత్పత్తేః కారణసద్భావః కార్యస్యచ-అభివ్య
క్తిలిఙ్గత్వాత్. కార్యస్యచ సద్భావః ప్రాగుత్పత్తేస్సిద్ధః కథం అభివ్యక్తిలిఙ్గత్వాత్. అభివ్యక్తిర్లిఙ్గమస్యేతి అభివ్యక్తిః-సాక్షాద్విజ్ఞానాలమ్బనత్వప్రాప్తిః
యద్ధి లోకే ప్రావృతం తమఆదినా ఘటాదివస్తు-తదాలోకాదినా ప్రావరణతిరస్కారేణ విజ్ఞానవిషయత్వం ప్రాప్నువత్ప్రాక్సద్భావం న వ్యభిచరతి-తథేదమపి
జగత్ప్రాగుత్పత్తేరిత్యవగచ్ఛామః. నహ్యవిద్యమానో ఘట ఉదితేఽప్యాదిత్యే ఉపలభ్యతే న-తేఽవిద్యమానత్వాభావాదనుపలభ్యత ఏవేతిచేత్ నహి తవ ఘటాది
కార్యం కదాచిదప్యవిద్యమానమిత్యుదితేఽప్యాదిత్యే ఉపలభ్యేతైవ మృత్పిణ్డేఽసన్నిహితే తమఆద్యావరణే చాసతి విద్యమానత్వాదితిచేత్ న-ద్వివిధత్వాదా
వరణస్య ఘటాదికార్యస్య ద్వివిధం హ్యావరణం-మృదాదేరభివ్యక్తస్య తమఃకుడ్యాది, ప్రాఙ్మృదోఽభివ్యక్తేర్మృదాద్యవయవానాం పిణ్డాదికార్యాన్తరరూ
పేణ సంస్థానం, తస్మాత్ ప్రాగుత్పత్తేర్విద్యమానస్యైవ ఘటాదికార్యస్యావృతత్వాదనుపలబ్ధిః నష్టోత్పన్నభావాభావశబ్దప్రత్యయభేదస్త్వభివ్యక్తితిరోభా
వయోర్ద్వివిధత్వాపేక్షః పిణ్డకపాలాదేరావరణవైలక్షణ్యాదయుక్తమితిచేత్ తమఃకుడ్యాది హి ఘటాద్యావరణం ఘటాదిభిన్నదేశం దృష్టం-న తథా ఘటా
దిభిన్నదేశే దృష్టే పిణ్డకపాలే- తస్మాత్పిణ్డకపాలసంస్థానయోర్విద్యమానస్యైవ ఘటస్యావృతత్వాదనుపలబ్ధిరిత్యయుక్తం-ఆవరణధర్మవైలక్షణ్యాదితి చే
న-క్షీరోదకాదేః క్షీరాద్యావరణేనైకదేశత్వదర్శనాత్ ఘటాదికార్యే కపాలచూర్ణాద్యవయవానామన్తర్భావాదనావరణత్వమితిచేన్న- విభక్తానాం కా
ర్యాన్తరత్వాదావరణత్వోపపత్తేః ఆవరణాభావ ఏవ యత్నః కర్తవ్య ఇతిచేత్ పిణ్డకపాలావస్థయోర్విద్యమానమేవ ఘటాదికార్యమావృతత్వాన్నోపలభ్య
త ఇతిచేత్-ఘటాదికార్యార్థినా తదావరణవినాశ ఏవ యత్నః కర్తవ్యః- న ఘటాద్యుత్పత్తౌ. న చైతదస్తి- తస్మాదయుక్తం విద్యమానస్యైవావృతత్వాదను
పలబ్ధిరితిచేత్. న- అనియమాత్. నహి వినాశమాత్రప్రయత్నాదేవ ఘటాద్యభివ్యక్తిర్నియతా - తమఆద్యావృతే ఘటాదౌ ప్రదీపాద్యుత్పత్తౌ ప్రయ
త్నదర్శనాత్ సోఽపి తమోనాశాయైవేతిచేత్ దీపాద్యుత్పత్తావపి యః ప్రయత్నః- సోఽపి తమస్తిరస్కరణాయ - తస్మిన్నష్టే ఘటస్స్వయమేవోపలభ్యతే-
నహి ఘటే కించిదాధీయత ఇతిచేత్ న- ప్రకాశవతో ఘటస్యోపలభ్యమానత్వాత్ యథా ప్రకాశవిశిష్టో ఘట ఉపలభ్యతే ప్రదీపకరణే - న తథా ప్రా
క్ప్రదీపకరణాత్. తస్మాన్న తమస్తిరస్కారాయైవ ప్రదీపకరణం. కిం తర్హి ప్రకాశవత్త్వాయ- ప్రకాశవత్త్వేనైవోపలభ్యమానత్వాత్ క్వచిదావర
ణవినాశేఽపి యత్నస్స్యాత్ - యథా కుడ్యాదివినాశే తస్మాన్న నియమోఽస్త్యభివ్యక్త్యర్థినావరణవినాశ ఏవ యత్నః కార్య ఇతి నియమార్థవత్త్వాచ్చ.
కారణే వర్తమానం కార్యం కార్యాన్తరాణామావరణమిత్యవోచామ తత్ర యది పూర్వాభివ్యక్తస్య కార్యస్య పిణ్డస్య వ్యవహితస్య వా కపాలస్య వినాశ ఏవ
యత్నః క్రియేత - తదా విదలచూర్ణాద్యపి కార్యం జాయేత తేనాప్యావృతో ఘటో నోపలభ్యత ఇతి పునః ప్రయత్నాన్తరాపేక్షైవ తస్మాద్ఘటాద్యభి
వ్యక్త్యర్థినో నియత ఏవ కారకవ్యాపారోఽర్థవాన్ తస్మాత్ ప్రాగుత్పత్తేరపి సదేవ కార్యం అతీతానాగతప్రత్యయభేదాచ్చ. అతీతో ఘటో, ఽనా
గతో ఘట, ఇత్యేతయోశ్చ ప్రత్యయయోర్వర్తమానఘటప్రత్యయవన్న నిర్విషయత్వం యుక్తం అనాగతార్థిప్రవృత్తేశ్చ నహ్యసత్యర్థితయా ప్ర
వృత్తిర్లోకే దృష్టా యోగినాం చాతీతానాగతజ్ఞానస్య సత్యత్వాత్. అసంశ్చేద్భవిష్యద్ఘటః- ఐశ్వరం భవిష్యద్ఘటవిషయం ప్రత్యక్షజ్ఞానం మి
థ్యాస్స్యాత్ నచ ప్రత్యక్షముపచర్యతే - ఘటసద్భావే హ్యనుమానమవోచామ. విప్రతిషేధాచ్చ యది ఘటో భవిష్యతీతి కులాలాదిషు వ్యాప్రియ
మాణేషు ఘటార్థం-యేన ప్రమాణేన నిశ్చితం, యేన చ కాలేన ఘటస్య సమ్బన్ధో భవిష్యతీత్యుచ్యతే,- తస్మిన్నేవ కాలే ఘటోఽసన్నితి ప్రతిషిద్ధమభిధీయతే
భవిష్యన్ఘటోఽసన్నితి- [illegible] - అయం ఘటో న [illegible]. అథ ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటోఽసన్నిత్యస్య [illegible] ఘటార్థం ప్రవృత్తేషు కు
లాలాదిషు- తత్ర యథా వ్యాపారరూపేణ వర్తమానాస్తావత్కులాలాదయః-తథా ఘటోఽనవర్తమానస్స భవిష్యన్స్యాదిత్యభిప్రాయశ్చేత్-న విరుధ్యతే కస్మాత్. స్వేన
హి భవిష్యద్రూపేణ ఘటో వర్తతే నహి పిణ్డస్య వర్తమానతా కపాలస్య వా ఘటస్య భవతి, న చ తయోర్భవిష్యత్తా ఘటస్య తస్మాత్ కులాలాదివ్యాపారవర్త
మానతాయాం ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటోఽసన్నితి న విరుధ్యతే యది ఘటస్య యత్స్వం భవిష్యత్తా - కార్యరూపం - తత్ ప్రతిషిధ్యేత - తత్ప్రతిషేధే విరోధ
స్స్యాత్ నతు తద్భవాన్ ప్రతిషేధతి నచ సర్వేషాం క్రియావతామేకైవ వర్తమానతా భవిష్యత్త్వం వా అపిచ-చతుర్విధానామభావానాం ఘటస్యేత
రేతరాభావో ఘటాదన్యో దృష్టః- యథా ఘటాభావః పటాదిరేవ- న ఘటస్వరూపమేవ నచ ఘటాభావస్సన్ పటోఽభావాత్మకః కిం తర్హి భావరూప
ఏవ. ఏవం ఘటస్య ప్రాక్ప్రధ్వంసాత్యన్తాభావానామపి ఘటాదన్యత్వం స్యాత్- ఘటేన వ్యపదిశ్యమానత్వాత్- ఘటస్యేతరేతరాభావవత్. తథైవ భావా
త్మకతా అభావానాం ఏవం చ సతి ఘటస్య ప్రాగభావ ఇతి న ఘటస్వరూపమేవ ప్రాగుత్పత్తేర్నాస్తి అథ ఘటస్య ప్రాగభావ ఇతి ఘటస్య యత్స్వరూపం-
తదేవోచ్యేత- ఘటస్యేతి వ్యపదేశానుపపత్తిః అథ కల్పయిత్వా వ్యపదిశ్యేత శిలాపుత్రకస్య శరీరమితి యద్వత్- తథాపి ఘటస్య ప్రాగభావ ఇతి కల్పితస్యై
వాభావస్య ఘటేన వ్యపదేశః- న ఘటస్వరూపస్యైవ. అథార్థాన్తరం ఘటాద్ఘటస్యాభావ ఇతి. ఉక్తోత్తరమేతత్. కిం చాన్యత్- ప్రాగుత్పత్తేశ్శశవిషా
ణవదభావభూతస్య ఘటస్య స్వకారణసత్తాసమ్బన్ధానుపపత్తిః- ద్వినిష్ఠత్వాత్సమ్బన్ధస్య. అయుతసిద్ధానామదోష ఇతిచేన్న- భావాభావయోరయుతసిద్ధ

త్వానుపపత్తేః. భావభూతయోర్హి యుతసిద్ధతాఽయుతసిద్ధతా వా స్యాత్- నతు భావాభావయోరభావయోర్వా తస్మాత్సదేవ కార్యం ప్రాగుత్పత్తేరితి సిద్ధం కింలక్షణేన మృత్యునావృతమిత్యత ఆహ- అశనాయయా- అశితుమిచ్ఛా అశనాయా సైవ మృత్యుః - సాహి మృత్యోర్లక్షణం తయాలక్షితేన మృత్యునాఽశనాయయా. కథమశనాయా మృత్యురితి ఉచ్యతే- అశనాయాహి మృత్యుః- హిశబ్దేన ప్రసిద్ధం హేతుమవద్యోతయతి యో హ్యశితుమిచ్ఛతి- సోఽశనాయానన్తరమేవ హన్తి జన్తూన్ తేనాసావశనాయయా లక్ష్యతే మృత్యురిత్యశనాయా హీత్యాహ. బుద్ధ్యాత్మనోఽశనాయా ధర్మ ఇతి స ఏష బుద్ధ్యవస్థో హిరణ్యగర్భో మృత్యురిత్యుచ్యతే తేన మృత్యునేదం కార్యమావృతమాసీత్ -యథా పిణ్డావస్థయా మృదా ఘటాదయ ఆవృతాః స్యురితి- తద్వత్. (తన్మనోఽకురుత) ఇత్యాదిమనసా నిర్దేశః సః- ప్రకృతో మృత్యుర్వక్ష్యమాణకార్యసిసృక్షయా తత్కార్యాలోచనక్షమం మనః శబ్దవాచ్యం సఙ్కల్పాదిలక్షణమన్తఃకరణమకురుత-కృతవాన్ కేనాభిప్రాయేణ మనోఽకరోదితి ఉచ్యతే- ఆత్మన్వీ- ఆత్మవాన్ అహమనేనాత్మనా- మనసా మనస్వీ స్యామిత్యభిప్రాయః సః- ప్రజాపతిరభివ్యక్తేన మనసా సమనస్కః సన్నర్చన్ -అర్చయన్. పూజయన్నాత్మానమేవ కృతార్థోఽస్మీత్యచరత్- చరణమకరోత్ తస్య ప్రజాపతేరర్చతః-పూజయతః ఆపః- రసాత్మికాః పూజాఙ్గభూతా అజాయన్త-ఉత్పన్నాః అత్రాకాశప్రభృతీనాం త్రయాణాముత్పత్త్యనన్తరమితి వక్తవ్యం- శ్రుత్యన్తరసామర్థ్యాత్, వికల్పాసమ్భవాచ్చ సృష్టిక్రమస్య. అర్చతే- పూజాం కుర్వతే వై మే-మహ్యం కం- ఉదకమభూదిత్యేవమమన్యత యస్మాన్మృత్యుః - తదేవ- తస్మాదేవ హేతోరర్కస్య-అగ్నేరశ్వమేధక్రతూపయోగికస్యార్కత్వం- అర్కత్వే హేతురిత్యర్థః అగ్నేరర్కనామనిర్వచనమేతత్- అర్చనాత్సుఖహేతుపూజాకరణాత్సమ్బన్ధాచ్చాగ్నేరేతద్గౌణం నామార్క ఇతి యః ఏవం యథోక్తమర్కస్యార్కత్వం వేద-జానాతి. కం-ఉదకం సుఖం వా నామసామాన్యాత్ హ వా అస్మై-ఏవంవిదే ఏవంవిదర్థం భవతి ౧

ఆ — అశ్వాదివిషయోపాసనోక్త్యనన్తరం అగ్నిదర్శనం వక్తుం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (అథేతి) నైవేహేత్యాదౌ లబ్ధవృత్తిర్నాస్తీతి చేత్ సత్యం- తత్రాగ్నేర్గర్భవత్సమ్భూతస్య యత ఇత్యాహ (అగ్నేరితి) * వాజినోఽగ్నిరిత్యాదౌ ప్రసిద్ధం తజ్జన్మేతి చేత్ సత్యం- తద్విశేషస్యాత్ర జన్మోక్తిరిత్యాహ (అశ్వమేధేతి) దర్శనేనాధికృతే కిం జన్మోక్త్యేతి చేత్ తత్రాహ (తద్విషయేతి) అగ్నిదర్శన [illegible] ఉపాస్యాగ్నిస్తుతిఫలా తదుత్పత్తిరిష్టా- శుద్ధజన్మత్వాను [illegible] ఉపాస్యో రాజాదివదిత్యర్థః తాత్పర్యముక్త్వా వాక్యమాదాయాక్షరాణి వ్యాచష్టే (నైవేత్యాదినా) నామరూప [illegible] అత్ర శూన్యవాదీ ప్రత్యవతిష్ఠతే అత్ర శూన్యవాదీ [illegible] తస్య స్వపక్షమాహ (కిమిత్యాదినా) కార్యస్య ప్రాగసత్త్వే హేత్వన్తరమాహ (ఉత్పత్తేశ్చేతి) నిమతం ప్రాగసత్- ఉత్పద్యమానత్వాత్ యన్నైవం న తదేవం-యథా పరేష్టం బ్రహ్మేత్యర్థః హేత్వసిద్ధిం శఙ్కిత్వోక్తరమాహ (ఉత్పద్యతే హీతి) ఘటగ్రహణం కార్యమాత్రస్యోపలక్షణార్థం. ఉక్తమనుమానం నిగమయతి (అత ఇతి) తత్ర తార్కికో బ్రూతే (నన్వితి) యదుక్తం న కార్యం కారణం వాసీదితి తత్ర వాగ్ధాభోఽనుమతి, ఇత్యర్థః కార్యస్య తు కథం ప్రాగసత్త్వోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ఏతేనానుమానస్య సిద్ధసాధ్యతోక్తా కార్యవత్కారణస్యాపి ప్రాగసత్త్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యోక్తహేత్వభావాన్నైవమిత్యాహ (నహీతి) [illegible] (న ప్రాగుత్పత్తేరితి) విమతం ప్రాగసత్- యోగ్యత్వే సతి తదానుపలబ్ధత్వాత్- శశశృఙ్గవత్. న చాసిద్ధో హేతుః- శ్రుతేరసదిత్యభివ్యక్త్యా [illegible] ఆభాసత్వాదిత్యర్థః తదేవ స్పష్టయతి (అనుపలబ్ధేశ్చేతి) కార్యవత్కారణస్యాపి ప్రాగసత్త్వే ప్రాప్తే సిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా) నైవేత్యాది శ్రుతిరవ్యాకృత [illegible] ప్రాగసత్త్వం కార్యకారణయోరాహ- అన్యథా వాక్యశేషవిరోధాదిత్యర్థః శ్రుతిం వివృణోతి (యదిహీతి) ద్వయోరసత్త్వే కాచోదనా యుక్తేరనుపపత్తిః-తత్రాహ (నహీతి) మాత్రశ్రుతివాక్యస్యైవ సాధిత్వాశఙ్క్యాహ (బ్రవీతి చేతి) మృత్యునైవేత్యాది వాక్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) (శ్రుతేః ప్రామాణ్యాదితి) తత్ప్రామాణ్యస్య ప్రమాణలక్షణేష్టత్వాదితి యావత్ పరకీయమనుమానం శ్రుతివిరోధమభిధాయాన్యాయాననిరోధమాహ (అనుమేయత్వాచ్చేతి) కార్యకారణయోస్సత్త్వస్యానుమేయత్వాన్న తదసత్త్వమనుమాతుమశక్యం- ఉపజీవ్యవిషయతయాఽస్య సత్త్వానుమానస్య బలీయస్త్వాదిత్యర్థః కార్యకారణయోస్సత్త్వానుమానం ప్రతిజ్ఞాయ ప్రథమం కారణసత్త్వమనుమినోతి (అనుమీయతే చేత్యాదినా) (కార్యస్య హీతి) విమతం సత్పూర్వకం - కార్యత్వాత్- కుమ్భవదిత్యర్థః నాపదమన్నైతి పూర్వపక్షే సాధ్యవైకల్యం చోదయతి (ఘటాదీతి) న తావదసిద్ధో ఘటస్య కారణముపమృద్నాతి- అసతోఽకారకత్వాత్ నిష్ఠస్య రూపమన్తకత్వేనాసత్పూర్వకత్వమితి కుతస్సాధ్యవికలతేత్యాహ (నేతి) కించ - అన్వయి ద్రవ్యమేవ సర్వత్ర కారణం- న పిణ్డాదివిశేషః- అనన్వయాదవ్యవస్థానాచ్చేతి కుతస్సాధ్యవైకల్యమిత్యాహ (మృదాదేరితి) తదేవ స్ఫుటయతి (మృత్సువర్ణాదీతి) తత్రైవ దృష్టాన్తోక్తిః కించ- అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కారణమవధేయం- నచ పిణ్డాభావేషు [illegible] వ్యతిరేకోఽస్తి - పిణ్డాభావే పిశకలాదిభ్యోఽపి ఘటాద్యుద్భవోపలమ్భాదిత్యాహ (తదభావే) తదేవ స్ఫుటయతి (అసత్యపీతి) తస్మాత్ వ్యతిరేకరాహిత్యం తుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసతీతి) మృదాద్యేవ ఘటాదికారణం చేత్- కిమితి పిణ్డాభావే సత్యేవ తతో ఘటాద్యనుత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వమితి) బ్రహ్మణి త్వవిద్యావశాదుపపత్తిరితి భావః అన్వయి ద్రవ్యం పూర్వోత్పన్నస్య కార్యవిరోధాన్నేన కార్యాన్తరం జనయతి చేత్- కార్యతాదాత్మ్యేన స్వయమపి నశ్యేత్- తతోఽనన్తరకార్యోత్పత్తిః- హేత్వభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కార్యాన్తరేష్వనువృత్తిదర్శనాత్, కార్యాన్తరాత్మనా నాశాచ్చేత్యర్థః అన్వయి ద్రవ్యస్యైవ కారణత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) అన్వయినో మృదాదేర్నాశాభావే నాభావాన్న కారణతేతి శఙ్క్యతే (పిణ్డాదీతి) తదేవ చోద్యం వివృణోతి (పిణ్డాదీత్యాదినా) మృద్ఘటస్సువర్ణకుణ్డలమిత్యాది తాదాత్మ్యప్రత్యయస్య పిణ్డాద్యతిరిక్తమృదాద్యభావేఽనుపపత్తేరసఙ్గతం మృదాద్యన్వయి కారణమితి పరిహరతి (నేతి) కించ- యా పిణ్డాత్మనా పూర్వం మృదాసీత్ -సైవ ఘటాద్యభూదితి ప్రత్యభిజ్ఞయా మృదోఽన్వయిన్యాస్సిద్ధేస్తత్కారణత్వం దురపహ్నవమిత్యాహ

(వృద్ధాదీతి) యత్సత్ - తత్క్షణికం- యథాదీపః - సన్తశ్చైతే భావా ఇత్యనుమానాత్ సర్వార్థానాం క్షణికత్వసిద్ధేరక్షయదృష్టిస్సాదృశ్యాద్భ్రాన్తిరి
తిశఙ్క్యతే (సాదృశ్యాదితి) ప్రత్యభిజ్ఞాయాః స్థాయ్యర్థవిరుద్ధం క్షణికార్థబోధలిఙ్గమనుష్ఠితానుమానవత్సమానమితి దూషయతి (నేత్యాదినా) (సా
దృశ్యాదీతి) ఆదిశబ్దేన ప్రత్యభిజ్ఞాభ్రాన్తిత్వాదిగృహ్యతే ప్రత్యభిజ్ఞాకారణైక్యం గమ్యతే- అనుమానాన్తద్భేదః - అతోద్వయోరన్యోన్యవిరుద్ధత్వేనాప్యవ్యభిచా
రిత్వాన్నాన్యతరేణానుమానబాధః - వైపరీత్యసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ప్రత్యభిజ్ఞాముపజీవ్య క్షణికత్వానుమానాప్రవృత్తావప్యుపజీవ్య
జాతీయత్వాత్తత్ప్రాబల్యాదుపజీవకజాతీయకముక్తానుమానం దుర్బలం తద్బాధ్యమిత్యర్థః ప్రత్యభిజ్ఞాస్వాదైస్వతో నమానం - బుద్ధ్యన్తరసంవాదా
దేవబుద్ధీనాం ... త్వాత్ నచబుద్ధ్యన్తరం స్థాయిత్వసాధకమస్తీతి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానస్యాపి క్షణికత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రేతి)
ప్రసజమేవ ప్రకటయతి (యదిచేతి) క్షణికత్వాదిబుద్ధేరపి స్వార్థస్వతో మానత్వాభావాత్తాదృగ్బుద్ధ్యన్తరాపేక్షాయాం తస్యాపి తథాత్వేనానవ
స్థానాద్బుద్ధేస్స్వతః ప్రామాణ్యమేష్టవ్యం- తథా చ ప్రత్యభిజ్ఞానం సర్వం తథైవ- అబాధాదిత్యర్థః కించ- ప్రత్యభిజ్ఞాయాః భ్రాన్తిత్వం వదతాస్వరూ
పానపహ్నవాత్తదిదం బుద్ధ్యోస్సామానాధికరణ్యేనసమ్బన్ధో వాచ్యః- సచవక్తుం నశక్యతే- క్షణద్వయసమ్బన్ధినో ... (తదిదమితి)
అసతి సమ్బన్ధే బుద్ధ్యోస్సాదృశ్యాన్తరేణ భ్రాన్తిరితి శఙ్క్యతే (సాదృశ్యాదితి) ఉభయోః స్వసంవేద్యత్వాద్గ్రాహకాన్తరస్య చాభావాత్ స్వసాదృశ్య...
షయతి (నతదిదంబుద్ధ్యోరితి) తథాపి కిమితి సాదృశ్యాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అసతిచేతి) సాదృశ్యాసిద్ధిమభ్యుపేత్యాశఙ్క్యతే (అసత్యేవేతి) య
త్రసత్యేవార్థధీః- తత్రైవసాధకాపేక్షా- నాన్యత్రేతిభావః తత్రబాహ్యార్థవాదినం ప్రత్యాహ (నతదిదంబుద్ధ్యోరితి) విజ్ఞానవాద్యాహ (అపసి
తి) తథాసత్యనాలమ్బనం క్షణికవిజ్ఞానమిత్యస్యాపి జ్ఞానస్యాసద్విషయత్వయా విజ్ఞాన... (నేతి) శూన్యవాద్యాహ (తదపీతి) సర్వా
ధీరసద్విషయేత్యేషాధీరసద్విషయా స్యాత్ - తతశ్చ సర్వబుద్ధేరసద్విషయత్వాసిద్ధిరితి దూషయతి (నేత్యాదినా) పరపక్షాసమ్భవాత్తత్ప్రత్యభిజ్ఞా
యాః స్థాయిహేతుసిద్ధౌ దృష్టా ... కల్యం ప్రవృత్త్యాత్వా వాన్తరప్రకృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) సంప్రతి కార్య...త్త్వానుమానం సిగమ
యతి (అతఇతి) కార్యకారణయోస్తద్వయోరప్రాగుత్పత్తేస్సత్త్వమనుమేయమితి ప్రతిజ్ఞాయ కారణానిత్యం ప్రపఞ్చితం- ఇదానీం కార్యాస్తి
త్వానుమానం దర్శయతి (కార్యస్యేతి) ప్రాగుత్పత్తేస్సద్భావః ప్రసిద్ధ ఇతి చ కాలార్థః ప్రతిజ్ఞాభాగం విభజతే (కార్యస్యేతి) హేతుభాగమాచష్టే
ఇతి (కథమితి) అభివ్యక్తిలిఙ్గమస్యేతివ్యుత్పత్త్యా కథమభివ్యక్తిలిఙ్గత్వాదితి కార్యసత్త్వే హేతురుచ్యతే - సిద్ధేహిసత్యే ఉభిన్యక్తిలిఙ్గమస్య... ఉ
త్పలాద్యసత్త్వసిద్ధిస్సోన్యాశ్రయాదిత్యర్థః సంప్రతిపన్నయాభివ్యక్త్యావిప్రతిపన్నం సత్త్వం సాధ్యతే- తన్నాన్యోన్యాశ్రయ ...
తి (అభివ్యక్తిరితి) కథం తర్హీహానుమానం ప్రయో... ప్రథమం వ్యాప్తిమాహ (యద్ధీతి) యద్యదభివ్యజ్యమానం- తత్ప్రాగభివ్య
క్తేరస్తి-యథాతమస్థం ఘటాదీత్యర్థః సంప్రత్యనుమినోతి (తథేతి) వివతం ప్రాగభివ్యక్తేస్సత్ -అభివ్యక్తివిషయత్వాత్ -సంప్రతిపన్నవదిత్య
నుతమస్థఘటో ఉభివ్యఞ్జకసామగ్ర్యా దశిష్యతే- నతత్రప్రాక్కాలీనం సత్త్వం ప్రయోజకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉక్తేనుమానే కార్య
స్యసదోపలబ్ధిప్రసఙ్గం విపక్షే బాధకమాశఙ్క్యతే (నేత్యాదినా) ఉక్తానుమాననిషేధోనఘటత్వం అవిద్యమానత్వాభావాదితిచ్ఛేదః అనుమానే బాధకోప
న్యాసం వివృణోతి (నహీతి) వర్తమానఘటోపలభ్యమానో ఘటాదిసదైవ చేత్ - ఉపలభ్యేత ప్రాగ్భావాత్ ... సదైవముపలభ్యేత-పశ్చాదయుక్తం కార్యస్య సదాసత్త్వమిత్యర్థః మృత్పిణ్డగ్రహణం విరోధికార్యాన్తరోపలక్షణార్థం ఆసన్నిహితే సతీతిచ్ఛేదః సతావద్వి
ద్యమానత్వమాత్రం కార్యస్య సదోపలబ్ధిసాధకం-సతోపి ఘటాదేరభివ్యక్త్యనభివ్యక్త్యోరుపలబ్ధత్వాదితి సమాధత్తే (నేతి) అభివ్యక్తిసామగ్రీసత్త్వం త
భివ్యక్తిసాధకం-తదసన్నిధానత్వాత్సామగ్రీనియమో స్తీత్యభిప్రేత్యాహ (ద్వివిధో హీతి) ఉత్పన్నస్యకుడ్యాద్యావరణం. అనుత్పన్నస్య విశిష్టం కారణం. సి.
తిత్వే కథ్యసేవ ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం సాధయతి (ఘటాదీతి) యదోపలభ్యమానకారణావయవానాం కార్యాన్తరాకారేణస్థితిః- తదానేదం కార్యం
ముపలభ్యతే, ప్రత్యక్షచోపలభ్యతే ఇత్యన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం కారణస్య కార్యాన్తరరూపేణస్థితస్య కార్యావరకత్వమితి ద్రష్టవ్యం ... కార
ణస్యావరకత్వనిష్ఠాసిద్ధిమర్థమాహ (తస్మాదితి) ప్రాక్కార్యాస్తిత్వేసిద్ధే సదాతదుపలబ్ధిప్రసఙ్గ బాధకం నిరాకృత్యసఙ్ఘటః- నాస్తీత్యాది ప్రయోగ
ప్రత్యయభేదానుపపత్తిం బాధకాన్తరమాశఙ్క్యాహ (నష్టేతి) కపాలాదినాతిరోభావేనష్టవ్యవహారః - ... పృథ్వ్యా ... వ్య
వహారః- దీపాదినాతమోనిరాసేనాభివ్యక్తానవ్యవహారః ... దినాతిరోభావే ఉభావవ్యవహారః-తదేవం కార్యస్యసదాసత్త్వేపి ప్రయోగ ప్రత్యయభే
దసిద్ధిరిత్యర్థః. పిణ్డాదినఘటాద్యావరణం- తేనసమానదేశత్వాత్ యద్యస్యావరణం- నతత్తేన సమానదేశం- యథాకుడ్యాదీతి శఙ్క్యతే (పిణ్డేతి) వ్య
తిరేక్యనుమానం వివృణోతి (తమఃప్రభృత్యాదినా) అనుమానఫలంనిగమయతి (తస్మాదితి) కిమిదం సమానదేశత్వం కిమేకాశ్రయత్వం- కింకా
కారణత్వమితి వికల్ప్యాద్యం విరుద్ధత్వేన దూషయతి (నేత్యాదినా) క్షీరేణసన్తీర్ణస్యోదకాదేరావ్రియమాణస్యేతి యావత్ ద్వితీయముత్థాప
యతి (ఘటాదీతి) యస్యేదం కార్యం- తస్మిన్నుపాదాత్మని తేషామవస్థానాత్తద్వ్యతిరేకేణ ... వరణత్వమిత్యర్థః ఘటావస్థాన్యాకారత్రయప్రతికపాలాదేర్ఘ
టే ఉనావరణత్వమిష్టమేవేతి సిద్ధసాధనతా. అవ్యక్తఘటావస్థామృద్వ్యతిరిక్తకపాలాదేరనావరణత్వసాధనే హేత్వసిద్ధిః- ఘటస్యకపాలాద్యాశ్రయస్య
దవయవభేదాదితి దూషయతి (నవిభక్తానామితి) విద్యమానస్యైవావృతత్వాదనుపలబ్ధిశ్చేత్ - ఆవరణనిరస్తానేయత్నస్స్యాత్ - నఘటాదేరుత్ప
త్తౌ- అతోనుభవవిరోధస్సత్కార్యవాదినస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యతే (ఆవరణేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పిణ్డేతి) యత్రావృతం వస్తు వ్యజ్యతే- తత్రా
వరణభఙ్గ ఏవ యత్న ఇతి వ్యాప్త్యభావాన్నానుభవవిరోధోస్తీతి దూషయతి (నానియమాదితి) అనియమం సాధయతి (నహీతి) తమసావృతే ఘటా
దావిష్టోత్పత్తౌ ... శ్చోదయతి (సాపీతి) అనుభవవిరోధమాశఙ్క్యవ్యక్తమేవవ్యనక్తి (దీపాదీతి) దీపస్తమస్తిరయతి చేత్- కథంకు

మ్నోపలబ్ధిః- అత ఆహ (తస్మిన్నితి) తత్ర హేతుమాహ (నహీతి) అనుభవమనుస్మృత్య పరిహరతి (నైత్యాదినా) కిమిదానీమావరణభఙ్గే ప్రయత్నో నైత్యేవనియమోస్తు నేత్యాహ (క్వచిదితి) అనియమం నిగమయన్ననుభవవిరోధాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి) కించ- అభివ్యఞ్జకవ్యాపారే సతి నియమేన ఘటో వ్యజ్యతే- తదభావే నేత్యన్వయవ్యతిరేకావధారితో ఘటార్థః కులాలాదివ్యాపారః తస్యార్థవత్త్వాద్ఘటాభివ్యక్త్యర్థ ఏవ ప్రయత్నో వక్తవ్యః - ఆవరణభఙ్గస్త్వార్థిక ఇత్యాహ (నియమేతి) ఉక్తం స్మారయన్నేతదేవ వివృణోతి (కారణ ఇత్యాదినా) ఆవృతిభఙ్గార్థయత్నే యతో ఘటానుపలబ్ధిః- అత స్తదుపలబ్ధ్యర్థత్వేన నియతస్సన్ యత్నస్సఫలస్స్యాదితి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రకృతమభివ్యక్తిలిఙ్గకమనుమానం నిర్దోషత్వాదాదేయం మన్వానస్తత్ఫలముపసంహరతి (తస్మాత్ప్రాగితి) కార్యస్య సత్త్వే యుక్త్యన్తరమాహ (అతీతేతి) విమతం సదర్థం - సత్ప్రమాణత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః తదేవానుమానం విశదయతి (అతీత ఇతి) అత్రైవోపపత్త్యన్తరమాహ (అనాగతేతి) ఆగామిని ఘటేతదర్థిత్వేన లోకే ప్రవృత్తిదృష్టా- న చాత్యన్తాసతి సా యుక్తా- తేన తస్యాసద్విలక్షణతేత్యర్థః కించ- యోగినామీశ్వరస్య చాతీతాదివిషయం ప్రత్యక్షజ్ఞానమిష్టం- తచ్చావిద్యమానోపలమ్భనం- అతో ఘటస్య సదా సత్త్వమిత్యాహ (యోగినాంచేతి) ఈశ్వరసముచ్చయార్థశ్చకారః భవిష్యద్గ్రహణమతీతోపలక్షణార్థం, ఐశ్వరం- యౌగికం చేతి ద్రష్టవ్యం. ప్రసజ్యస్యేష్టత్వమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అధికబలం హి బాధకం - న చానతిశయాద్యైశాదిజ్ఞానాదధికబలం జ్ఞానం దృష్టం - అతో బాధకాభావాన్న తన్మిథ్యేత్యర్థః. తస్య సమ్యక్త్వేపి పూర్వోత్తరకాలయోరసద్ఘటవిషయత్వం కిన్న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఘటేతి) పూర్వోత్తరయోః కాలయోరితి శేషః ఘటస్య ప్రాగసత్త్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (విప్రతిషేధాదితి) సహకారకవ్యాపారదశాయామసన్నితికోర్థః. కిం తస్య భవిష్యత్త్వాదితదానాస్తి - కిం వార్థక్రియాసామర్థ్యం ఆద్యే [illegible] సాధయతి (యదీతి) ఘటార్థం కులాలాదిషు వ్యాప్రియమాణేషు సత్సు ఘటో భవిష్యతీతి ప్రమాణేన నిశ్చితం చేత్ - కథం తద్విరుద్ధం ప్రాగసత్త్వముచ్యతే- కారకవ్యాపారావచ్ఛిన్నే న హి కాలే న ఘటస్య భవిష్యత్త్వేనాతీతత్వేన వా భవిష్యత్యభూదితి సమ్బన్ధో వివక్ష్యతే తథా చ తస్మిన్నేవ కాలే ఘటస్య తథావిధసత్త్వనిషేధో వ్యాహతిరతి వ్యక్తేత్యర్థః తామేవాభినయతి (భవిష్యన్నితి) యో హి కారకవ్యాపారదశాయాం భవిష్యత్త్వాదిరూపేణాస్తి - స తదా నాస్తీత్యుక్తే తస్య తస్యామవస్థాయాం తేనాకారేణాసత్త్వమర్థో భవతి - తథా చ ఘటో యదా యేనాకారేణాస్తి - స తదా కారేణ నాస్తీతి వ్యాహతిరిత్యర్థః. ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటార్థం కులాలాదిషు ప్రవృత్తేషు అసావసన్నిత్యసచ్ఛబ్దార్థం స్వయమేవ వివేచయతి (తత్రేత్యాదినా) తత్ర సిద్ధాన్తీ బ్రూతే (నవిరుధ్యత ఇతి) కథం పునస్సత్కార్యవాదిన స్తదసత్త్వమవిరుద్ధమిత్యాహ (కస్మాదితి) ప్రాగుత్పత్తేస్తు అనద్వ్యావృత్తిరూపం సత్త్వం ఘటస్యానిషేధయిషితం - తచ్చేద్భవానపి పశ్యతి తదా కేవలం క్రియాసామర్థ్యం నిషేధన్ననుమన్యతే - నావయోర్విప్రతిపత్తిరిత్యభిప్రేత్యాహ (న్వేనహీతి) ననుచ్చన్నతే సర్వస్య మృణ్మాత్రత్వావిశేషాత్ పిణ్డాదేర్వర్తమానతా ఘటస్య స్యాత్, తస్య చాతీతతా భవిష్యత్తా చ పిణ్డకపాలయోస్స్యా, దితి సాఙ్కర్యమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) వ్యవహారదశాయాం యథా ప్రతిభాసమనిర్వాచ్య సంస్థానభేదాశ్రయణాదిత్యర్థః. ప్రాగవస్థాయాం ఘటస్యార్థక్రియాసామర్థ్యలక్షణసత్త్వనిషేధే విరోధాభావముపపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తమేవ వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (యదీత్యాదినా) యదా కారకాణి వ్యాప్రియన్తే- తదా ఘటోఽసన్నితి తస్య భవిష్యత్త్వాదిరూపం తత్కాలే నిషిధ్యతే చేత్- ఉక్తవిధయా వ్యాహతిస్స్యాత్. న చ తస్య తస్మిన్కాలే భవిష్యత్త్వాదిరూపం సత్త్వం నిషిధ్యతే- అర్థక్రియాసామర్థ్యస్యైవ నిషేధాత్- తన్న విరోధావకాశోస్తీత్యర్థః. న హి పిణ్డస్యేత్యాదినా సాఙ్కర్యసమాధిరుక్తః- తమిదానీం సర్వతన్త్రసిద్ధాన్తతయా స్ఫుటయతి (నచేతి) భవిష్యత్త్వం - అతీతత్వం చేతి శేషః. కార్యస్య ప్రాగుత్పత్తేర్నాశాచ్చోర్ధ్వమసత్త్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (అపిచేతి) తదేవానుమానతయా స్పష్టయితుం దృష్టాన్తం సాధయతి (చతుర్విధానామితి) షష్ఠీ నిర్ధారణే ఘటాన్యోన్యాభావస్య ఘటాదన్యత్వే తత్రాప్యన్యోన్యాభావాన్తరాఙ్గీకారాదనవస్థేత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్ట ఇతి) న యౌక్తికమన్యత్వం- కిం తు ఘటో న భవతి పట ఇతి ప్రాతీతికం తథా చ ఘటాభావః పటాదిరేవేతి పటాదేస్తతోన్యత్వాత్ ఘటాన్యోన్యాభావస్యాపి ఘటాదన్యత్వసిద్ధిరిత్యర్థః నను ఘటాభావః పటాదిరిత్యయుక్తం- విశేషణత్వేన ఘటస్యాపి పటాదావన్తర్భావప్రసఙ్గాదితి చేత్. నైవం- దృష్టపదేన నిరాకృతత్వాత్ ఘటాభావస్య పటాదిత్వాభావేపి న స్యాత్తస్త్ర్యం- అభావత్వవిరోధాత్ నాపి తదన్యోన్యాభావః పటాదేర్ధర్మః - సంసర్గాభావాన్తర్భావాపాతాత్ న చ స ఘటస్యైవ ధర్మః స్వరూపం వా- ఘటో ఘటో న భవతీతి ప్రతీత్యభావాదిత్యభిప్రేత్యాహ (న ఘటస్వరూపమేవేతి) యది ప్రతీతిమాశ్రిత్య ఘటాన్యోన్యాభావః పటాదిరిష్యతే- తదా పటాదేర్భావస్యాభావత్వవిధానాద్వ్యాహత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) * స్వరూపపరరూపాభ్యాం సర్వం సదసదాత్మకమితి హి వృద్ధాః- తథా చ పటాదేస్స్వేనాత్మనా భావత్వం, ఘటతాదాత్మ్యభావాత్తదభావత్వం, చేత్యవ్యాహతిరిత్యర్థః సిద్ధే ప్రతీత్యనుసారిణి దృష్టాన్తే వివక్షితమనుమానమాహ (ఏవమితి) కించ - తేషామభావానాం ఘటాద్భిన్నత్వాత్పటవదేవ సత్త్వమేష్టవ్యమిత్యనుమానాన్తరమాహ (తథేతి) అనుమానఫలం కథయతి (ఏవం చేతి) తేషాం ఘటాదన్యత్వే తస్యాద్యన్తత్వవద్వయత్వం సర్వాత్మత్వం చ ప్రాప్నోతి. సత్త్వే చ తేషామభావానామభావాన్నభావాభావయోర్మిథస్సఙ్గతిరిత్యర్థః నను ప్రసిద్ధోఽభావో భావవదశక్యోఽపహ్నోతుమితి చేత్ స తర్హి ఘటస్య స్వరూపం- అర్థాన్తరం వేతి వికల్ప్యాద్యమనూద్య దూషయతి (అథేత్యాదినా) ప్రాగభావాదేర్ఘటత్వేపి సమ్బన్ధం కల్పయిత్వా ఘటస్యేత్యుక్తిరితి శఙ్కతే (అథేతి) సంబన్ధస్య కల్పితత్వే సమ్బన్ధినోఽప్యభావస్య తథాత్వం స్యాదితి దూషయతి (తథాపీతి) యత సమ్బన్ధం కల్పయిత్వా వ్యపదేశః- తత్ర నవాస్తవో భేదః- యథా రాహుశిరసోః. తథా త్రాపి వికల్పితే సంబన్ధే భేదస్య తథాత్వాద్వాస్తవత్వం సమ్బన్ధినోరన్యతరస్య స్యాత్ న చాభావస్తథా- సాపేక్షత్వాత్. అతో ఘటస్తథేత్యర్థః కల్పాన్తరమనువదతి (అథేతి) అనుమానఫలం వదద్భిర్ఘటస్య కారణాత్మనా ధ్రువత్వం చ నేనసమాహితమేతదిత్యాహ (ఉక్తోత్తరమితి) అసత్కార్యవాదే దోషాన్తరమాహ

(కించేతి) స్వహేతుసమ్బన్ధస్సత్తాసమ్బన్ధో వాజన్యేతి తార్కికాః నచ ప్రాగుత్పత్తేరసతస్సంబన్ధః - తస్యాసత్త్వాదిత్యర్థః. యుతసిద్ధయోరాజ్జు ఘటయోర్మిథస్సంయోగాపృథక్సిద్ధిరపేక్ష్యతే- అయుతసిద్ధానాంపరస్పరపరిహారేణ ప్రతీత్యనర్హాణాం కార్యకారణాదీనాం మిథోయోగాపృథక్సిద్ధ్యభావో నదోషమావహతీతి శఙ్కతే (అయుతేతి) పరిహరతి (నేతి) ఉక్తమేవస్ఫోటయతి (భావేతి) వ్యవహారదృష్ట్యా కార్యకారణయోఃసాధితాంతుచ్ఛ వ్యావృత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) నైవేహేత్యత్రసర్వస్య ప్రాగుత్పత్తేరసత్త్వశఙ్కాం మృత్యునేత్యాది వాక్యవ్యాఖ్యానేన నిరస్తా. సంప్రతి మృత్యు శబ్దస్యార్థాన్తరే రూఢత్వాన్న తేనావరణం జగతస్సంభవతీత్యాక్షిపతి (కింలక్షణేనేతి) అనభివ్యక్తనామరూపమ...వ్యయోగ్యమ పఞ్చీకృత పఞ్చ మహాభూతావస్థాతిరిక్తం మాయారూపం సాభాసం మృత్యురిత్యుచ్యతే నహిసర్వం కార్యమవాన్తరకారణాదుత్పత్తుమర్హతీత్యభిప్రేత్యాహ (అత ఆహేతి) కథం యథోక్తో మృత్యురశనాయయా లక్ష్యతే - నహి మూలకారణస్యాశనాయాదిమత్త్వం - అశనాయాపిపాసే ప్రాణస్యేతిస్థితేరితిశఙ్కతే (కథమితి) మూలకారణస్యైవ మాత్రత్వం ప్రాప్తస్య సర్వసంహర్తృత్వాన్మృత్యుత్వేసతి వాక్యశేషాద... (ఉచ్యతఇతి) ప్రసిద్ధి మేవ ప్రకటయతి (యోహీతి) తథాపి ప్రసిద్ధం మృత్యుం హిత్వా కథం హిరణ్యగర్భోపాదానం అతఆహ (బుద్ధ్యాత్మనఇతి) ఉక్తం హేతుం కృత్వా ఫలితమాహ (ఇతిసఇతి) ననునతేన జగదావ్రియతే - మూలకారణేనైవ తదావరణాత్ తత్కథం వాక్యోపక్రమోపపత్తిరతఆహ (తేనేతి) న నుహిరణ్యగర్భే ప్రకృతే కథం స్రష్టరి నపుంసకప్రయోగః తత్రాహ (ఏతదితిమనసఇతి) వాక్యార్థమధునా కథయతి (సప్రకృతఇతి) భూతసృష్ట్యతిరే కేణ ధాతుకస్య మనసస్సృష్టిరయుక్తేతి మత్వా పృచ్ఛతి (కేనేతి) అపఞ్చీకృతానాం హిరణ్యగర్భాదిభూతానాం ప్రాగేవలబ్ధాత్మకత్వాత్తేభ్యో మనోవ్యక్తి రయుక్తేతి మత్వానో బ్రూతే (ఉచ్యతఇతి) స్వాత్మవత్త్వస్య స్వాభావికత్వాన్నతదాశంసనీయమిత్యాశఙ్క్య వాక్యార్థమాహ (అహమితి) మనసోవ్య క్తస్యోపయోగమాహ (సప్రజాపతిరితి) ననుతైత్తిరీయకాణామాకాశాదిసృష్టిరుచ్యతే-తత్కథమిహాపామాదౌ సృష్టివచనం తత్రాహ (అత్రేతి) సప్తమ్యాహిరణ్యగర్భకర్తృకసర్గోక్తిః త్రయాణాం- పఞ్చీకృతానామితి యావత్ నన్వాకాశాద్యా తైత్తిరీయేసృష్టిః - ఇహత్వబాద్యేతి ఉదితానుది తహోమవద్వికల్పోభవిష్యతి నేత్యాహ- (వికల్పేతి) పురుషతన్త్రత్వాత్ క్రియాయాయుక్తోవికల్పః- సిద్ధే...నేనా... ఆ తస్సృష్టిర్వివక్షితా చేదాకాశాద్యైవసా యుక్తా అవిద్యాప్రధానత్వాత్తు నాదరస్సృష్టావితిభావః అపామత్రసృష్టివచనమనుపయుక్తం - నన్వ ప్సుస్రష్టాభిరేవ పూజాసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాశ్వమేధికాగ్నేరర్కనామసిద్ధ్యర్థం తదుపయోగముపన్యస్యతి (అర్చతఇతి) కోసౌహేతురిత్యపేక్షాయామర్చతిప దావయవస్యార్కశబ్ద...స్యాహ (అర్కత్వమితి) ఏవంమృత్యోరర్కత్వేపికథమగ్నేరర్కత్వమిత్యాశఙ్క్య మృత్యుసమ్బన్ధాదిత్యాహ (అగ్నేరితి) కిమర్థమగ్నేరర్కనామనిర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాపూర్వక్రియాయోగస్య ఫలాన్తరాభావాదుపాసనార్థమిత్యాహ (అగ్నేరితి) నిర్వచనమేవ స్ఫోరయతి (అర్చనాదితి) ఫలవత్త్వాచ్చ యథోక్తనామవతోగ్నేరుపాస్తిరత్ర వివక్షితేత్యాహ (యఏవమితి) ౧

౨ం — అశ్వమేధాఙ్గభూతచిత్యాగ్నే తదఙ్గభూతసంవత్సర కాలేచ బ్రహ్మదృష్టిం విధిత్సన్ ప్రథమతోగ్నే రుత్పత్తిప్రకారమాహ (నైవేహకించనాగ్రఆసీదిత్యాదినా) కేచిత్తునాత్రదృష్టిర్విధీయతే- అపితు తాత్త్వికతదాత్మకత్వానుసన్ధానసిద్ధయే పరమాత్మనఉత్పత్త్యాదికమా మ్నాయతఇత్యాహుః నోభయథాపివిరోధం పశ్యామః. ఇహజగతికించన- పరిదృశ్యమాన...అగ్రే - సృష్టేః ప్రాక్ నైవాసీత్. అత్రా గ్రేనైవాసీదిత్యనేన నశూన్యత్వముచ్యతే- అసత్కార్యానభ్యుపగమాత్, తథాహిసతిశశవిషాణాదేరప్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్, ఘటః ప్రాక్ నాసీదితి ప్రతీ తేర్ఘటత్వావస్థాపూర్వభావిపిణ్డత్వావస్థావిషయకత్వదర్శనేనఇహాపినాగ్రఆసీదితి ప్రతీతేఃపరిదృశ్యమానస్థూలావస్థావిరోధ్యవస్థావత్త్వమేవార్థః నను పరిదృశ్యమాన మిదం జగత్ దృశ్యమానస్థూలావస్థావిరోధినీం కామవస్థామభజదిత్యత ఆహ (మృత్యునైవేదమావృతమాసీదశనాయయేతి) కారణ వాక్యత్వాదత్రమృత్యుశబ్దేన మృత్యుసంజ్ఞాచిచ్ఛరీరక పరమాత్మోచ్యతే-*యస్యావ్యక్తం శరీరంయస్యాక్షరం శరీరంయస్య మృత్యుశ్శరీరంఏషసర్వ భూతాన్తరాత్మా అపహతపాప్మా దివ్యోదేవఏకోనారాయణఇతిసుబాలశ్రుతౌ మృత్యుశబ్దస్య తమసిప్రయుక్తత్వాత్ అత్రాశనాయానామసఞ్జిహీ ర్షా *అశనాయోదన్యాధనాయాబుభుక్షాపిపాసాగర్ధిష్వితి బుభుక్షార్థేనిపాతితో ఽశనాయాశబ్దస్సఞ్జిహీర్షాం లక్షయిత్వాతద్వతి...క్షితలక్షణయా వర్తతే తతశ్చాయమర్థః- సఞ్జిహీర్షుణాతమశ్శరీరేణ పరమాత్మనాపరిదృశ్యమానం స్థూలావస్థం జగత్ ఆవృతమాసీత్ - తిరోహితస్థూలావస్థమాసీత్ స్థూలావస్థాం విహాయతమశ్శరీరకపరమాత్మావస్థమాసీదిత్యర్థః అశనాయాశబ్దస్య మృత్యుశబ్దితే పరమాత్మని ప్రయోగహేతుమాహ (అశనాయా హిమృత్యురితి) లోకేబుభుక్షావిశిష్టోహి పురుషోజన్తూన్ హినస్తి - అతో బుభుక్షాయా మరణహేతుత్వేనమృత్యుత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః యద్యపితత్ర త్యాశనాయామృత్యుశబ్దయోర్భిన్నత్వాత్ ప్రకృతే మృత్యుశబ్దప్రతిపాద్యస్య తమశ్శరీరకపరమాత్మనస్సంజిహీర్షావాచ్యశనాయాశబ్దప్రయోగవిష యతాయాం నతదుపపాదకం - తథాప్యేకశబ్దరూపితత్వేనార్థద్వయైకీకరణేన శ్రుతిప్రవృత్తిరుపపద్యతఇతి ద్రష్టవ్యం (తన్మనోకురుతాత్మన్వీస్యా మితీతి) తదితిలిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః సః- మృత్యుః తమశ్శరీరకః పరమాత్మా అహమాత్మన్వీ - శరీరీ చేతనాచేతనప్రపఞ్చశరీరకస్స్యామితిసఙ్క ల్పమనః కృతవానిత్యర్థః నచసఞ్జిహీర్షోస్సిసృక్షా కార్యమనస్సృష్టిర్వ్విరుద్ధేతి వాచ్యం- సృష్ట్వాసంహరిష్యామీత్యేవంభూతసృష్టిసంహారలక్షణవిహారే చ్ఛాయా ఏవాశనాయాశబ్దేనవివక్షితత్వాత్ అత్రమనశ్శబ్దేన * మనోమహాన్మతిర్బ్రహ్మేతినామసారాన్మహత్తత్త్వముచ్యతే తచ్చోపలక్షణమ హఙ్కారాదిభూతావధికసృష్టేరపి మనశ్శబ్దస్యాన్తఃకరణార్థకత్వేపిమనశ్శబ్దః స్వపూర్వభావిమహదాదీనామప్యుపలక్షకః- మహదాదిసృష్ట్యభావేమన స్సృష్ట్యభావాత్. అన్యత్సర్వం పూర్వవత్. ఆత్మన్ శబ్దాత్తదస్యాస్తీత్యస్మిన్నర్థేవినిప్రత్యయశ్ఛాన్దసః. (సోర్చన్నచరదితి) అర్చన్-ప్రీణయన్ ఆత్మానమితిశేషః కర్మకారకంచస్వయమేవ- అత్రతాధ్యాహారాదపిప్రకృతస్యైవ కర్మత్వోపపత్తేః. అర్చన్నిత్యత్ర *లక్షణహేత్వోః క్రియా

ఉ.— ఆపో వా అర్కస్తద్యదపాం శర ఆసీత్తత్సమహన్యత సా పృథివ్యభవత్తస్యామశ్రామ్యత్
తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్య తేజోరసో నిరవర్తతాగ్నిః॥ ౨

లీలాఖ్యోపేతౌ శక్త్యప్రత్యయః జగద్వ్యాపారలీలయా స్వాత్మానం ప్రీణయితుమచరదిత్యర్థః. ఉక్తం హి భగవతా బాదరాయణేన జగత్సృష్టేర్లీలార్థత్వమేవ ప్రయోజనమితి తథా హి - ద్వితీయాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే జన్మజరామరణాదిదుఃఖబహులం జగత్సృజతో వా స్తసమస్తకామస్య పరమాత్మనః ప్రవృత్తేః స్వార్థత్వపరార్థత్వాసమ్భవాత్, ప్రయోజనానుద్దేశేన ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తేరయోగాత్, ప్రవృత్తిర్నోపపద్యత ఇతి నప్రయోజనవత్త్వాదితి సూత్రేణ పూర్వపక్షం కృత్వా *లోకవత్తు లీలాకైవల్యం* వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్తథా హి దర్శయతి * నకర్మావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చ *సర్వధర్మోపపత్తేశ్చ* ఇతి చతుర్భిస్సూత్రైః సిద్ధాన్తితం తేషాం చాయమర్థః - యథా మహారాజస్యాపి కేవలలీలాప్రయోజనాః కన్దుకాదిక్రీడా దృష్టాః ఏవం పరమాత్మనోఽపి కేవలలీలార్థా జగత్సృష్ట్యాది ప్రవృత్తిరితి లోకవదితి సూత్రస్యార్థః నను విషమం దేవమనుష్య తిర్యగాది సృజతః పరమాత్మనో వైషమ్యం ప్రసజేత్, అతిఘోరనరకాదిసృష్ట్యా నైర్ఘృణ్యం ప్రసజేత్, ఇతి చేన్న - తత్తత్కర్మానుసారేణ కర్మసాపేక్షతయా సృజతో న పక్షపాతాదిప్రసక్తిః *సాధుకారీ సాధుర్భవతి పాపకారీ పాపో భవతి* నిమిత్తమాత్రమేవాసౌ సృజ్యానాం సర్గకర్మణి। ప్రధానకారణీభూతా యతో వై సృజ్యశక్తయః నిమిత్తమాత్రం - సాధారణమిత్యర్థః సృజ్యశక్తయః - కర్మాణీత్యర్థః ఇతి శ్రుతిస్మృతిలక్షణం ప్రమాణం దర్శయతి - అతో వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే నేతి * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యసూత్రస్యార్థః నను ప్రళయే జీవస్య బ్రహ్మణా అవిభాగేన తదా కృతానాం చ కర్మణామభావాత్ సర్గాద్యసృష్టౌ స్వేచ్ఛయా తరతమభావాపన్నం జగత్సృజతో వైషమ్యాదికమపరిహార్యమితి * నకర్మావిభాగాదితి సూత్రఖణ్డేన పరిచోద్య * నానాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చేతి సూత్రఖణ్డేన పరిహృతం జీవానామనాదిత్వాత్, తదానీం కర్మణామపి సత్త్వాత్, న వైషమ్యాది ప్రసఙ్గః. న చ జీవానామనాదిత్వే ప్రళయే *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి అవిభాగో నోపపద్యత ఇతి వాచ్యం - అవిభక్తనామరూపతయా భేదకాకారాస్ఫురణమాత్రేణావిభాగవ్యవహారోపపత్తేః తదనాదిత్వం చ శ్రుతిస్మృతిషూపలభ్యతే * న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్ *ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపీతి హి తత్రార్థః *సర్వధర్మోపపత్తేశ్చ - ప్రధానాదిష్వసమ్భావితానామపి సృష్ట్యుపయుక్తసార్వజ్ఞ్యసర్వశక్త్యాదిసకలధర్మాణాం పరమాత్మన్యేవోపపత్తేశ్చ పరమాత్మైవ జగత్కారణమితి సృష్టేర్లీలాప్రయోజనత్వం సిద్ధం అతస్స్వీయలీలార్థత్వేన చరదిత్యస్యోక్తపదార్థః (తస్యార్చత ఆపో జాయన్తేతి) అర్చతః - ప్రీణయతః ప్రవృత్తస్య తస్య - పరమాత్మనస్సకాశాదాపశ్చోత్పన్నా ఇత్యర్థః తత్ర చాపాం ప్రాధాన్యాత్ అప్సృష్టిప్రయోగః అపాం సృష్టిశ్చ స్రష్టుర్నారాయణత్వే లిఙ్గం - *ఏకో హ వై నారాయణ ఇత్యుపక్రమ్య *తా ఇమా ఆప ఇతి శ్రుతేః (అర్చతే వై మే కమభూదితి) వై శబ్దోఽవధారణే అర్చనప్రవృత్తాయ మే - మహ్యం కం - జలముదకమిత్యనుభూతవ్యాఖ్యా అమన్యతేత్యర్థః (తదేవార్కస్యార్కత్వమితి) యస్మాద్ధేతోరేవమమన్యత - అత ఏవ తదేవార్కశబ్దితస్య పరమాత్మనః అర్కశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తమిత్యర్థః అర్కశబ్దితత్వం చ పరమాత్మనః *అర్కో వా ఇత్యాదిశ్రుతిభిర్భగవన్నామసహస్రాదిభిః ద్రష్టవ్యం ఏతత్సర్వం సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వ్యాపాదితం, స్పష్టముక్తం నామనిరుక్తిజ్ఞానస్య ఫలమాహ (కం హ వా అస్మై భవతీతి) కం - సుఖం హ వై ప్రసిద్ధౌ వై శబ్దోఽవధారణే సుఖమేవేత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— (ఆపో వా అర్కః) కః పునరసావర్క ఇతి ఉచ్యతే - ఆపో వై యా అర్చనాఙ్గభూతాః - తా ఏవార్కః - అగ్నేరర్కస్య హేతుత్వాత్, అప్సు చాగ్నిః ప్రతిష్ఠిత ఇతి న పునస్సాక్షాదేవార్కస్తాః - తాసాం ప్రకరణాత్ అగ్నేశ్చ ప్రకరణం వక్ష్యతి చ *అయమగ్నిరర్క ఇతి తత్ - తత్ర యదపాం శర ఇవ శరో దధ్న ఇవ మణ్డీభూతమాసీత్ - తత్సమహన్యత - సంఘాతమాపద్యత తేజసా బాహ్యేనాన్తశ్చ పచ్యమానం. లిఙ్గవ్యత్యయేన వా అపాం శరః - స సమహన్యతేతి. (సా పృథివ్యభవత్) సః - సంఘాతో యేయం పృథివీ - సాఽభవత్ తాభ్యోఽద్భ్యోఽణ్డమభినిర్వర్తితమిత్యర్థః తస్యాం - పృథివ్యాముత్పాదితాయాం స ప్రజాపతిరశ్రామ్యత్ - శ్రమయుక్తో బభూవ సర్వో హి లోకః కార్యం కృత్వా శ్రామ్యతి ప్రజాపతేశ్చ తన్మహత్కార్యం - యత్పృథివీసర్గః కిం తస్య శ్రాన్తస్యేతి ఉచ్యతే - తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్య - ఖిన్నస్య తేజో రసః - తేజ ఏవ రసస్తేజోరసః - సారో నిరవర్తత - ప్రజాపతిశరీరాన్నిష్క్రాన్త ఇత్యర్థః కోఽసౌ నిష్క్రాన్తః అగ్నిః సోఽణ్డస్యాన్తర్విరాట్ ప్రజాపతిః ప్రథమజః కార్యకరణసంఘాతవాఞ్జాతః - *స వై శరీరీ ప్రథమ ఇతి స్మరణాత్. ౨

ఆ.— అపామర్కత్వశ్రవణాత్ నాగ్నేరర్కత్వమితి శఙ్కతే (కః పునరితి) ప్రకరణమాశ్రిత్యతాసామర్కత్వమౌపచారికమిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) * తాస్వన్తర్హిరణ్మయమణ్డం సంబభూవేతి శ్రుతిమనురుద్ధ్యోపచారే హేత్వన్తరమాహ (అప్సు చేతి) ముఖ్యమర్కత్వమపాం వారయతి (న పునరితి) నను *శ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యానాం సమవాయే పారదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షాత్. అతః ప్రకరణాదాపో వా అర్క ఇతి వాక్యం బలవదిత్యాశఙ్క్య వాక్యసహకృతం ప్రకరణమేవ కేవలవాక్యాద్బలవదిత్యాశయవానాహ (వక్ష్యతి చేతి) భూతాన్తరసహితాస్వప్సు కారణభూతాసు పృథివీద్వారా పార్థివోఽగ్నిః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యుక్తం ఇదానీం పృథివీసర్గం తాభ్యో దర్శయతి (తదిత్యాదినా) అప్సు భూతాన్తరసహితాసు ఉత్పన్నాసు సతీష్వితి సప్తమ్యర్థః, శర ఇవ శర ఇత్యుక్తమేవ వ్యాచష్టే (దధ్న ఇవేతి) సఙ్ఘాతే సహకారికారణమాహ (తేజసేతి) యత్తదితి పదే నపుంసకత్వేన శ్రుతే - కథం తయోశ్శరశబ్దేన కారణస్యోచ్యమానత్వాదిదానీం పుంలిఙ్గేనాన్వయః. తత్రాహ (లిఙ్గవ్యత్యయేనేతి) ఉక్తానుపపత్తిద్యోత

ఉ.— స త్రేధాత్మానం వ్యకురుతాదిత్యం తృతీయం వాయుం తృతీయగ్ం స ఏష ప్రాణస్త్రేధా విహితః తస్య ప్రాచీ దిక్శిరోఽసౌ చాసౌ చేర్మౌ అథాస్య ప్రతీచీ దిక్పుచ్ఛమసౌ చాసౌ చ సక్థ్యౌ దక్షిణా చోదీచీ చ పార్శ్వే ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమియమురస్స ఏషోఽప్సు ప్రతిష్ఠితో యత్ర క్వ చైతి తదేవ ప్రతితిష్ఠత్యేవం విద్వాన్ ॥ 3

నార్థో వా శబ్దః. వ్యత్యయేనాన్వయమేవాభినయతి (సోఽకామయతేతి) వాక్యతాత్పర్యమాహ (తాభ్య ఇతి) స్థూలప్రపఞ్చాత్మకవిరాజస్సూక్ష్మప్రపఞ్చాత్మకసూత్రాదుత్పత్తిం వక్తుం పాతనికామాహ (తస్యామితి) ఉక్తేఽర్థే లోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (సర్వోఽపీతి) ఇదానీం విరాడుత్పత్తిముపదిశతి (కిం తస్యేత్యాదినా) అగ్నిశబ్దార్థం స్ఫుటయతి (సోఽగ్నిస్యేతి) తస్య ప్రథమశరీరిత్వే కారణమాహ (స వా ఇతి) ౨

రం.— అణ్డస్య భగవదాత్మకభూతపరిణామత్వం వక్తుమపాం భగవదాత్మకత్వమాహ (ఆపో వా అర్క ఇతి) ఆపః అర్కశబ్దితభగవదాత్మికా ఇత్యర్థః. (తద్యదపాం శర ఆసీదితి) దధ్నో మస్త్వాంశ ఇవ పూతాన్తరసంసృష్టానామపాం యశ్శరః- సారాంశ ఆసీత్- తత్సమహన్యత- బాహ్యేన తేజసా పచ్యమానం సల్లక్షాతభావమాపద్యత సా పృథివ్యభవత్- తత ఇతి శేషః తత్ః- సంహన్యమానేభ్యోఽభూతేభ్యస్సా పృథివీ- అణ్డరూపా పృథివ్యభవత్, తా ఆప స్తద్ధిరణ్మయమణ్డమభవదితి మనుమోపనిషద్వ్యాఖ్యానాత్ (తస్యామశ్రామ్యదితి) తస్యాం- అణ్డాకారేణ పరిణతాయాం పృథివ్యాం సత్యామితి శేషః [illegible] అశ్రామ్యత్-అత్యశ్రాన్తిశబ్దః కరణలక్షణయా యత్నపరః అయతతేత్యర్థః (తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్య తేజో రసో నిరవర్తతాగ్నిరితి) తస్య-పరమాత్మనః శ్రాన్తస్య- కృతయత్నస్య తప్తస్య- సృజ్యవర్గపర్యాలోచనవతః శరీరాత్తేజో రసః- తేజస్సారభూతోఽగ్నిర్నిరవర్తత ఏవమేవ వ్యాసార్యైరుక్తం. ౨

శం.— స వ-జాతః ప్రజాపతిస్త్రేధా- త్రిప్రకారమాత్మానం స్వయమేవ కార్యకరణసఙ్ఘాతం వ్యకురుత- వ్యభజదిత్యేతత్ కథం త్రేధేతి. ఆహ - ఆదిత్యం తృతీయం - అగ్నివాయ్వపేక్షయా త్రయాణాం పూరణం అకురుతేత్యనువర్తతే అగ్న్యాదిత్యాపేక్షయా వాయుం తృతీయం. తథా వాయ్వాదిత్యాపేక్షయాగ్నిం తృతీయమితి ద్రష్టవ్యం - సామర్థ్యస్య తుల్యత్వాత్ త్రయాణాం సఙ్ఖ్యాపూరణత్వే స ఏష ప్రాణః-సర్వభూతానామాత్మా అగ్నివాయ్వాదిత్యరూపేణ విశేషతస్స్వేనైవ మృత్యాత్మనా త్రేధా విహితః - విభక్తః. నవిరాట్స్వరూపోపమర్దనేన తస్య - అస్య ప్రథమజస్యాగ్నేరశ్వమేధోపయోగికస్యార్కస్య విరాజశ్చిత్యాత్మకస్యాశ్వస్యైవ దర్శనముచ్యతే సర్వాపి హ్యుపాస్యోక్తోత్పత్తిరస్య స్తుత్యర్థాశ్వమేధార్థా ఇత్యర్థః తస్య ప్రాచీ దిక్ శిరః- విశిష్టత్వసామాన్యాత్ అసౌ చాసౌ చ-ఐశాన్యాగ్నేయ్యావీర్మౌ - బాహూ ఈరయతేర్గతికర్మణః. అథాస్య- అగ్నేః ప్రతీచీ దిక్పుచ్ఛం - జఘన్యో భాగః. ప్రాఙ్ముఖస్య ప్రత్యగ్దిక్సమ్బన్ధాత్ అసౌ చాసౌ చ- వాయవ్యానైరృత్యౌ సక్థ్యౌ - సక్థినీ పృష్ఠకోణత్వసామాన్యాత్. దక్షిణా చోదీచీ చ పార్శ్వే- ఉభయదిక్సమ్బన్ధసామాన్యాత్. (ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమితి) పూర్వవత్ ఇయమురః- అధోభాగసామాన్యాత్. స ఏషః- అగ్నిః ప్రజాపతిరూపో లోకాద్యాత్మకోఽగ్నిరప్సు ప్రతిష్ఠితః "ఏవమిమే లోకా అప్స్వన్తరితి" శ్రుతేః యత్ర క్వ చ- యస్మిన్కస్మింశ్చిత్. ఏతి - గచ్ఛతి. తదేవ-తత్రైవ ప్రతితిష్ఠతి - స్థితిం లభతే కోఽసౌ. ఏవం - యథోక్తమప్సు ప్రతిష్ఠితత్వమగ్నేర్విద్వాన్-విజానన్ గుణఫలమేతత్. 3

ఆ.— విరాజో ధ్యానార్థమవచ్ఛేదకభేదమాహ (స త్రేధేతి) కోఽస్య త్రేధాభావస్య కర్తేతి వివక్షాయామాహ (స్వయమేవేతి) కథమేకస్య త్రిధాత్వం - అస్యథాకరణమశక్యత్వమిత్యాహ (కథమితి) మృదో ఘటశరావాద్యనేకరూపవత్త్వవద్విరాజో బహురూపత్వం సాధయతి (ఆహేత్యాదినా) కథమగ్నిం తృతీయమిత్యనుక్తం కల్ప్యతే- తత్రాహ (సామర్థ్యస్యేతి) వాయ్వాదిత్యయోరివాగ్నేరపి సఙ్ఖ్యాపూరణత్వేన తైరవిశిష్టత్వాదగ్నిం తృతీయమకురుతేత్యుపసఙ్ఖ్యాయతే- స త్రేధాత్మానమిత్యుపక్రమాదిత్యర్థః నను కిమయం త్రేధాభావో విరాట్స్వరూపోపమర్దనేన క్రియతే- స హి సతస్సిద్ధేనానన్యత్వేన యుక్తం-నిరోధాదిత్యాహ (స ఏష ఇతి) యథా తన్త్వవస్థానుపమర్దనేన మూలకారణాత్ పటో జాయతే-తథా సర్వేషాం భూతానాం ప్రాణలయానాధారతాప్యయానస్యైవ స్వతన్త్రేణానుగతేన ప్రత్యుత్క్రమాదేః త్రేధావిభాగస్య కర్తా నచైకస్య బహురూపత్వవిరోధః- మాయయా వివదుపపత్తేరిత్యర్థః తస్య ప్రాచీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తస్యేతి) ఉక్తాని విశేషణాని ప్రకరణావిచ్ఛేదార్థమనూద్య తైః అగ్నివిషయం దర్శనమిదానీముచ్యతే చేత్- "నైవేహేత్యాదిపూర్వోక్తమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాపీతి) స్తుతిమేవాభినయతి (ఇష్టమితి) కర్మాఙ్గస్యాపి సంస్కర్తవ్యత్వాచ్చిత్యాగ్నిశిరసి ప్రాగ్దృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (తస్యేతి) ఆరోపే సాదృశ్యమాహ (విశిష్టత్వేతి) శిరసోఽనన్తరభావిత్వాద్బాహ్వోస్తత్రైశాన్యాదిదృష్టిమాహ (అసౌ చేతి) కథమీర్మశబ్దో బాహువాచీ స్యాదిత్యాశఙ్క్య తద్వ్యుత్పత్తిమాహ (ఈరయతేరితి) గత్యర్థత్వాదీర్మశబ్దో బాహుమభిదధాతీత్యర్థః. తత్పుచ్ఛాదిషు ప్రతీచ్యాదిదృష్టిరస్యేతి (అథేత్యాదినా) చిత్యస్యాగ్నేశ్శిరసి బాహ్వోః ప్రాచ్యాదిదృష్టికరణానన్తరమిత్యర్థః సక్థివదంపృష్ఠసంస్థానత్వాద్దివ్యయవిషయం ఉభయశబ్దేన ప్రాచీ ప్రతీచీ ద్వయం గృహ్యతే. ఉరసి పృథివీదృష్టిమాహ (ఇయమితి) ఉపాస్యముక్తమగ్నిమనువదతి (స ఏష ఇతి) తస్యోపాసనార్థమేవాప్సు ప్రతిష్ఠితత్వం గుణముపదిశతి (అగ్నిరితి) భూతాన్తరసహితానామపాం సర్వలోకకారణత్వాదశేషలోకాత్మకోఽగ్నిస్తత్ర ప్రతిష్ఠితస్సంభవతీత్యత్ర శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (ఏవమితి) యస్మాత్తేష్వప్సు లోకేషు సర్వం కార్యం ప్రతిష్ఠితం - తథేతి యావత్.

ఉ.— సోఽకామయత ద్వితీయో మ ఆత్మా జాయేతేతి స మనసా వాచం మిథునꣳ సమభవదశనాయా మృత్యుస్తద్యద్రేత ఆసీత్స సంవత్సరోఽభవత్ న హ పురా తతః సంవత్సర ఆస తమేతావన్తం కాలమబిభః। యావాన్ సంవత్సరస్తమేతావతః కాలస్య పరస్తాదసృజత। తం జాతమభివ్యాదదాత్ స భాణకరోత్సైవ వాగభవత్ ॥ ౪

లోకశబ్దేన స్థూలానాం భూతానాం సన్నివేశవిశేషో గృహ్యతే అప్సు- భూతాన్తరసహితాసు కారణభూతాస్వితి యావత్ ఫలశ్రుతిం వ్యాచష్టే (యత్రేతి) అథో హాస్తి ఫలం ఉపపురుషస్యోపాయకీర్త్యాదినా వక్ష్యతే- కిమిదం పస్తాన్నేఫలసఙ్కీర్తనం అత ఆహ (గుణేతి) ౩

రం.— (స త్రేధాత్మానం వ్యకురుత) సః- అగ్నిరాత్మానం త్రేధా వ్యభజదిత్యర్థః (ఆదిత్యం తృతీయం వాయుం తృతీయమితి) అగ్న్యాదిత్యవాయ్వాత్మనా త్రేధా విభక్త ఇత్యర్థః త్రయాణాం మధ్యే చిరాగ్నిరంశే- వాయ్వాదిత్యావంశావితి భావః అగ్నివాయ్వపేక్షయా ఆదిత్యస్య తృతీయత్వం అగ్న్యాదిత్యాపేక్షయా వాయోస్తృతీయత్వం (స ఏష ప్రాణస్త్రేధా విహిత ఇతి) యః త్రేధా విభక్తః అగ్నివాయ్వాదిత్యాత్మనా- వాయ్వాదిత్యాంశయోః ఏషోఽగ్నిస్స ఏష ప్రాణః- పరమాత్మేత్యర్థః తత్ర తచ్ఛ్రుతిః కర్తవ్యేతి యావత్ స ఏషోఽగ్నిరర్క ఇత్యుత్తరత్రాగ్న్యర్కశబ్దితపరమాత్మోపాసనస్య వక్ష్యమాణత్వాదితి ద్రష్టవ్యం (తస్య ప్రాచీ దిక్ శిర ఇతి) తస్య- అగ్నేః శిరసి ప్రాగాదిబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః శిరసః ప్రాచీసమ్బన్ధిత్వాత్ తత్ర తద్దృష్టిః కర్తవ్యా ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం (అసౌ చాసౌ చేర్మావితి) ఐశాన్యాగ్నేయ్యౌ ఈర్మౌ- బాహూ. (అథాస్య ప్రతీచీ దిక్ పుచ్ఛం) పుచ్ఛే ప్రతీచీత్వబుద్ధిః కర్తవ్యా తత్సమ్బన్ధిత్వాదితి భావః (అసౌ చాసౌ చ సక్థ్యావితి) వాయవ్యనైరృత్యౌ సక్థినీ- ఊరూ ఇతి యావత్ సక్థ్యావితి ఛాన్దసః ప్రయోగః. (దక్షిణా చోదీచీ చ పార్శ్వే) దక్షిణోత్తరపార్శ్వే అపి దక్షిణోత్తరదిగ్ద్వయం. తద్దిగ్వర్తిత్వాదితి భావః (ద్యౌరిత్యాది) ఇయం- పృథివీత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. (స ఏషోఽప్సు ప్రతిష్ఠిత ఇతి) స ఏషః - అగ్నిః అప్సు ప్రతిష్ఠితత్వం చ ఉక్తరీత్యా తస్మాదుత్పత్తికత్వాదితి ద్రష్టవ్యం (యత్ర క్వ చైతి తదేవ ప్రతితిష్ఠత్యేవం విద్వానితి) ఏవం విద్వాన్ యత్ర క్వ చ- ప్రదేశే ఏతి- గచ్ఛతి తదేవ- తత్రైవ ప్రతితిష్ఠతి- ప్రతిష్ఠాం లభత ఇత్యర్థః ౩

శం.— (సోఽకామయత) యోఽసౌ మృత్యుః- సోఽబాదిక్రమేణాత్మనాత్మానమణ్డస్యాన్తః కార్యకరణసఙ్ఘాతవన్తం విరాజమగ్నిమసృజత - స త్రేధాత్మానమకురుతేత్యుక్తం. స కింవ్యాపారస్సన్నసృజతేతి ఉచ్యతే - సః - మృత్యురకామయత - కామితవాన్. కిం. ద్వితీయో మే- మమాత్మా- శరీరం. యేనాహం శరీరీ స్యాం- స జాయేత- ఉత్పద్యేతేత్యేవమేతదకామయత. స ఏవం కామయిత్వా మనసా పూర్వోత్పన్నేన వాచం- త్రయీలక్షణాం మిథునం- ద్వన్ద్వభావం సమభవత్ - సమ్భవనం కృతవాన్ మనసా త్రయీమాలోచితవాన్. త్రయీవిహితం సృష్టిక్రమం మనసాఽన్వాలోచయదిత్యర్థః కోఽసౌ అశనాయయా లక్షితో మృత్యుః. అశనాయా లక్షణో మృత్యురిత్యుక్తం తమేవ పరామృశతి - అన్యత్ర ప్రసఙ్గో మా భూదితి (తద్యద్రేత ఆసీత్) తత్- తత్ర మిథునే యద్రేత ఆసీత్ - ప్రథమశరీరిణః ప్రజాపతేరుత్పత్తౌ కారణం రేతో బీజం జ్ఞానకర్మరూపం త్రయ్యాలోచనాయాం యద్దృష్టవానాసీత్-జన్మాన్తరకృతం తద్భావభావితోఽపస్స్రష్ట్వా తేన రేతసా బీజేనాప్స్వనుప్రవిశ్యాణ్డరూపేణ గర్భీభూతః స సంవత్సరోఽభవత్- స సంవత్సరకాలనిర్మాతా సంవత్సరః ప్రజాపతిరభవత్ న హ పురా- పూర్వం తతః- తస్మాత్సంవత్సరకాలనిర్మాతుః ప్రజాపతేః సంవత్సరః కాలో నాస హ- న బభూవ హ. తం- సంవత్సరకాలనిర్మాతారమన్తర్గర్భం ప్రజాపతిం యావానిహ ప్రసిద్ధః కాలః- ఏతావన్తం- ఏతావత్సంవత్సరమానం కాలమబిభః- భృతవాన్ యావాన్ సంవత్సరకాల ఇత్యర్థః- తతః పరస్తాత్-కిం కృతవాన్ తమేతావతః కాలస్య- సంవత్సరమాత్రస్య పరస్తాత్-ఊర్ధ్వమసృజత- సృష్టవాన్, అణ్డమభినదిత్యర్థః. తమేవం కుమారం జాతమగ్నిం ప్రథమశరీరిణం అశనాయావత్త్వాన్మృత్యురభివ్యాదదాత్ - ముఖవిదారణం కృతవాన్ అత్తుం స చ కుమారో భీతః స్వాభావిక్యాఽవిద్యయా యుక్తో భాణిత్యేవం శబ్దమకరోత్ (సైవ వాగభవత్) వాక్- శబ్దోఽభవత్ ౪

ఆ.— ఉత్తరగ్రన్థమవతార్య తస్య పూర్వగ్రన్థేన సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (సోఽకామయతేత్యాదినా) అవాన్తరవ్యాపారమన్తరేణ కర్తృత్వానుపపత్తిరితి మత్వా పృచ్ఛతి (స కింవ్యాపార ఇతి) కామనాదిరూపమవాన్తరవ్యాపారముత్తరవాక్యావష్టమ్భేన దర్శయతి (ఉచ్యత ఇతి) కామనా కార్యం మనస్సంయోగమిత్యుపన్యస్యతి (స ఏవమితి) కోఽయం మనసా సహ వాచో ద్వన్ద్వభావః- తత్రాహ (మనసేతి) వాక్యార్థమేవ స్ఫుటయతి (త్రయీవిహితమితి) వేదోక్తసృష్టిక్రమాలోచనం ప్రజాపతేర్యద్యపి ధమం - సంసారస్యానాదిత్వాదితి వక్తుమనుశబ్దః. సోఽకామయతేత్యాదౌ సర్వనామ్నోఽవ్యవహితలిఙ్గాన్వయత్వమాశఙ్క్య పరిహరతి (కోఽసావిత్యాదినా) కథం తయా మృత్యుర్లక్ష్యతే- తత్రాహ (అశనాయేతి) కిమితి తన్నిర్దేశః పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తమేవేతి) అన్యత్ర- అనన్తరప్రకృతే విరాడాత్మనీతి యావత్. అవాన్తరవ్యాపారాన్తరమాహ (తదిత్యాదినా) ప్రసిద్ధం రేతో వ్యావర్తయతి (జ్ఞానేతి) న హ ప్రజాపతేర్జ్ఞానం కర్మ వా సమ్భవతి- తత్రానధికారాదిత్యాశఙ్క్యాహ- నసీదిత్యస్యాపద స్యార్థమాహ (జన్మాన్తరేతి) వాక్యస్యాపేక్షితం పూరయిత్వాఽక్షరం వ్యాకరోతి (తద్భావేత్యాదినా) నను సంవత్సరస్య ప్రాగేవ ప్రసిద్ధత్వాన్న ప్రజాపతేస్తన్నిర్మాణేన తదాత్మత్వమిత్యాశఙ్క్యోత్తరం వాక్యముపాదత్తే (న హ పురేతి) తద్వ్యాచష్టే (పూర్వమితి) ప్రజాపతేరాదిత్యాత్మకత్వాత్, తదధీనత్వాచ్చ సంవత్సరవ్యవహారస్య, ఇత్యాదిత్యాపత్త్వం వ్యవహారో నాసీదేవేత్యర్థః. కియన్తం కాలమణ్డరూపేణ గర్భో బభూవేత్యపే

ఉ.—— సఐక్షత యది వా ఇమమభిమగ్ స్యే కనీయోఽన్నంకరిష్య ఇతి సతయా వాచా తేనాత్మనేదగ్ సర్వమసృజత యదిదంకించర్చో యజూగ్ంషి సామాని ఛన్దాగ్ంసి యజ్ఞాన్ ప్రజాః పశూన్। స యద్యదేవాసృజత తత్తదత్తుమధ్రియత సర్వం వా అత్తీతి తదదితేరదితిత్వగ్ సర్వస్యైతస్యాత్తా భవతి సర్వమస్యాన్నం భవతి య ఏవమేతదదితేరదితిత్వం వేద॥ ౫

ష్టో ఽయమాహ (ఏమిత్యాదినా) అవా .. వను నేకవిధసునిధాయి విరాడుత్పత్తిమాకాష్టా ద్వారోపసంహరతి (యావానిత్యాదినా) కేయం పూర్వమేవ గర్భతయావిద్యమాన స్వవిరాజస్సృష్టిః- తత్రాహ (అణ్ణమితి) విరాడుత్పత్తిముక్త్వాశ్వమేధస్య సృష్టిం వివక్షుర్భూమికాంకరోతి (తి మేవమితి) అరోగ్యేపి పుత్రభక్షణే ప్రవర్తకం దర్శయతి (అశనాయావత్త్వాదితి) విరాజోభయకారణమాహ (స్వాభావిక్యేతి) ఇన్ద్రియందేవతాంచ వ్యావర్తయతి (వాక్యస్థ ఇతి) ౪

రం.—— ఏవమర్కస్య ప్రాచీనస్య పరమాత్మ సృష్టి విశిష్టమశ్వమేధాఙ్గభూతచిత్యాగ్నిముత్పత్త్యాది ప్రకారోపేతముపవర్ణ్యాశ్వమేధాఙ్గభూత సంవత్సరకాలం మృత్యుశబ్దితపరమాత్మసృష్టి విశిష్టం ప్రతిపాదయితుముపక్రమతే (సాఽకామయతేత్యాదినా) సః అశనాయామృత్యుః- పూర్వోక్తస్సంజిహీర్షుః ... పరమాత్మాపూర్వసృష్టాగ్నిరూపాత్మాపేక్షయా ద్వితీయ ఆత్మా - ఆత్మా శరీరం మే జాయతామితి సఙ్కల్పం కృతవాన్ సఙ్కల్ప్య చ త్రయీలక్షణాం వాచం మనసా మిథునం - ద్వన్ద్వభావం సమభవత్- సమ్యుక్తవాన్ ప్రత్యక్షేణ ప్రపఞ్చపరిజ్ఞానాయ * నామరూపంచ భూతానాం కృత్యానాంచ ప్రపఞ్చనం। వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాంచకార స ఇతి స్మృత్యేతి మనసా ద్వాదశ ... తయా త్రయీం పర్యాలోచితవానిత్యర్థః (తద్యద్రేతఆసీత్స సంవత్సరోఽభవదితి) మనసా త్రయీం పర్యాలోచనలక్షణ సమ్బన్ధే యద్రేతః- బీజం. కారణముత్పన్నం ఇదమిత్థం కర్తవ్యమితి నిశ్చయాత్మకం. తేన సంవత్సరః- సంవత్సరలక్షణ కాలశరీరకః *సంవత్సరో విశ్వకర్మా *సంవత్సరః ప్రజాపతిః * ప్రజాపతిస్సంవత్సరో మహాన్క ఇతి సంవత్సరాభిమానితయా ప్రసిద్ధః ప్రజాపతిర్ద్వితీయ ఆత్మా అభవదిత్యర్థః. యద్యపి సంవత్సరకాలస్యైవాశ్వమేధాఙ్గత్వం- నతదభిమాని ప్రజాపతేః. తథాపి తయోరభేదోపచారేణ శ్రుతిప్రవృత్త్యుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. (నహపురాతతస్సంవత్సర ఆసేతి) తతః- తస్మాదిదమిత్థంకర్తవ్యమితి నిశ్చయరూపాద్రేతస్సిక్తాత్కారణాత్ పురా- ప్రథమతః నహ్యపివేతియావత్ సద్య ఏవ సంవత్సరరూప ఆత్మా న బభూవ. ద్వాదశమాసపరిమాణస్య సంవత్సరస్య సద్యో నిష్పత్త్యసమ్భవాదితి భావః. (తమేతావన్తం కాలమబిభరితి) యావాన్ సంవత్సరః- యావతా కాలేన సంవత్సరో పూర్ణోఽభవత్. తావన్తం కాలం రేతస్సిక్త కారణా కారేణ అబిభః- భరణంకృతవానిత్యర్థః అబిభ ఇతి *భృఞ్ భరణ ఇతి ధాతోర్లఙ్రూపం (తమేతావతః కాలస్య పరస్తాదసృజత ఇతి) ఏతావతః కాలస్య పరస్తాత్- ద్వాదశమాసేషు పూర్ణేషు సంవత్సరరూపం ద్వితీయమాత్మానమసృజతేత్యర్థః (తంజాతమభివ్యాదదాతి) జాతం తం- సంవత్సరమభి - అభిముఖీకృత్య వ్యాదదాత్- వివృతముఖత్వేన పుజగ్రాహేత్యర్థః. (సభాణకరోదితి) సః - సంవత్సర ఆత్మా బాలస్వభావత్వాద్భీత ఇవ భాణకరోత్. సైవవాగభవత్- భూరాదివ్యాహృతిరూపా వాగభవదిత్యర్థః ౪

శం.—— (సఐక్షత) స ఏవం భీతం కృతరవం కుమారం ... ఈక్షితవాన్ అశనాయావానపి. యది - కదాచిద్ధ్యేవ ఇమం- కుమారమభిమంస్యే- అభిపూర్వో మన్యతిర్హింసార్థః. హింసిష్య ఇత్యర్థః (కనీయోఽన్నంకరిష్యే) కనీయః- అల్పమన్నం కరిష్య ఇత్యేవమీక్షిత్వాతద్భక్షణాదుపరరామ బహు హ్యన్నం కర్తవ్యం దీర్ఘకాలభక్షణాయ- నకనీయః తద్భక్షణే హి కనీయోఽన్నం స్యాత్- బీజభక్షణ ఇవ సస్యాభావః సఏవం ప్రయోజనమన్నబాహుల్యమాలోచ్య తయైవ- త్రయ్యా వాచా పూర్వోక్తయా తేనైవ చాత్మనా- మనసా మిథునీభావం - ఆలోచనముపగమ్యోపగమ్యేదం సర్వం- స్థావరం జఙ్గమం చాసృజత యదిదంకించ- యత్కించేదం. కింతత్ ఋచో యజూంషి సామాని, ఛన్దాంసి చ- సప్తగాయత్ర్యాదీని, స్తోత్రశస్త్రాదికర్మాఙ్గభూతాంస్త్రివిధాన్ మన్త్రాన్ గాయత్ర్యాదిఛన్దో విశిష్టాన్, యజ్ఞాంశ్చ తత్సాధ్యాన్, ప్రజాః కర్త్రీః, పశూంశ్చ గ్రామ్యానారణ్యాన్ కర్మసాధనభూతాన్, నను త్రయ్యా మిథునీభూతయాసృజతేత్యుక్తం - ఋగాదీన్ కథమసృజతేతి నైష దోషః - మనసస్త్వవ్యక్తోఽయం మిథునీభావస్త్రయ్యా బాహ్యాః ఋగాదీనాం విద్యమానానామేవ కర్మసు వినియోగభావేన వ్యక్తీభావస్సర్గ ఇతి స- ప్రజాపతిరేవమన్నవృద్ధిం బుద్ధ్వా యద్యదేవ- క్రియాం క్రియాసాధనం ఫలం వా కిఞ్చిదసృజత- తత్తదత్తుం- భక్షయితుమధ్రియత- ధృతవాన్ మనః సర్వం- కృత్స్నం వై యస్మాదత్తి- తస్మాదదితేః- అదితినామ్నో మృత్యోరదితిత్వం ప్రసిద్ధం తథా చ మన్త్రః *అదితిర్ద్యౌరదితిరన్తరిక్షమదితిర్మాతా స పితేత్యాదిః. సర్వస్యైతస్య- జగతోఽన్నభూతస్యాత్తా సర్వాత్మనైవ భవతి అన్యథా విరోధాత్ నహి కశ్చిత్సర్వస్యైకోఽత్తా దృశ్యతే- తస్మాత్సర్వాత్మా భవతీత్యర్థః (సర్వమస్యాన్నం భవతి) అత ఏవ సర్వాత్మనో హ్యత్తుః సర్వమన్నం భవతీత్యుపపద్యతే య ఏవమేతత్- యథోక్తమదితేః- మృత్యోః ప్రజాపతేః సర్వస్యాదనాదదితిత్వం వేద- తస్యైతత్ఫలం. ౫

ఆ.—— ఇదానీమృగాదిసృష్టిముపదేష్టుం పాతనికాం కరోతి (స ఇత్యాదినా) ఈక్షణప్రతిబన్ధకసద్భావం దర్శయతి (అశనాయావానపీతి) (అభిపూర్వో మన్యతిరితి) * రుద్రో స్యపశూనభిమన్యేత *నాస్య రుద్రః పశూనభిమన్యత ఇత్యాదిశాస్త్రమత్ర ప్రమాణయితవ్యం. అన్నస్య కనీయస్త్వే హేతుమాహ ... (బహుహీతి) తథాపి విరాజోభక్షణే కా క్షతిః- తత్రాహ (తద్భక్షణే హీతి) తస్యాన్నాత్మకత్వాత్తదుత్పాద

ఉ.— సోఽకామయత భూయసా యజ్ఞేన భూయో యజేయేతి సోఽశ్రామ్యత్స తపోఽతప్యత తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్య యశో వీర్యముదక్రామత్। ప్రాణా వై యశో వీర్యం తత్ప్రాణేషూత్క్రాన్తేషు శరీరగ్ం శ్వయితుమధ్రియత తస్య శరీర ఏవ మన ఆసీత్॥ ౬

కత్వాచ్చేతి శేషః కారణనివృత్తౌ కార్యనివృత్తిరిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (బీజేతి) యథోక్తేక్షణానన్తరం మిథునభావద్వారా త్రయ్యాః సృష్టిం ప్రస్తౌతి (స ఐక్షతేతి) నను తి రాజన్సృష్ట్యాఖ్యానే కర్మాత్మకో జగత్సృష్టిరుక్తత్వాత్ కిం పునరుక్త్యేత్యాశఙ్క్యేదమేవ స్పష్టమాహ (కింతదితి) గాయత్ర్యాదీనీత్యాదిపదేనోష్ణిగనుష్టుబ్బృహతీపఙ్క్తి త్రిష్టుబ్జగతీఛన్దాంస్యుక్తాని తేషాం నామ్నాం ఛన్దసాం సగ్రాసమ్భవాత్ తదాధారాణామృగ్యజుస్సామాత్మనాం మన్త్రాణాం సృష్టిరత్ర వివక్షితేత్యాహ (స్తోత్రేతి) ఉద్గాత్రాదినా గీయమానమృక్సమాతం స్తోత్రం తదేవ హోత్రాదినా శంస్యమానం శస్త్రం ✽ స్తుతమనుశంసతీతి శ్రుతేః యన్న గీయతే, న చ శంస్యతే, ఽధ్వర్య్వాదిభిః ప్రయుజ్యతే, తదప్యత్ర గ్రాహ్యమిత్యభిప్రేత్యాదిపదం. అత ఏవ త్రివిధానిత్యుక్తం. అజాదయో గ్రామ్యాః పశవః గవయాదయస్త్వారణ్యా ఇతి భేదః కర్మసాధనభూతానసృజతేతి సమ్బన్ధః ✽సమనసా వాచం మిథునం సమభవదిత్యుక్తత్వాత్ ప్రాగేవ త్రయ్యాః సిద్ధత్వాన్న తస్యాః సృష్టిః క్లృప్తేతి శఙ్క్యతే (నన్వితి) వ్యక్తావ్యక్తవిభాగేన పరిహరతి (నేత్యాదినా) ఇతి మిథునీభావసర్గయోరుపపత్తిరితి శేషః అత్ర సర్గస్య సర్గస్య ప్రయోజనముక్తం- ఇదానీముపాస్యస్య ప్రజాపతేర్గుణాన్తరం నిర్దిశతి (స ప్రజాపతిరిత్యాదినా) కథం మృత్యోరదితినామత్వం సిద్ధవదుచ్యతే- తత్రాహ (తథాచేతి) అదితేః సర్వాత్మత్వం వదతా మన్త్రేణ సర్వకారణస్య మృత్యోరదితినామత్వం సూచితమితి భావః. మృత్యోరదితిత్వే జ్ఞానవతోఽవాన్తరఫలమాహ (సర్వస్యేతి) సర్వాత్మనేతి కుతో విశిష్యతే- తత్రాహ (అన్యథేతి) సర్వరూపేణావస్థానాభావే సర్వాన్నభక్షణస్యాశక్యత్వాదిత్యర్థః విరోధమేవ సాధయతి (నహీతి) ఫలస్యోపాసనాధీనత్వాత్ప్రజాపతిమదితినామానమాత్మత్వేన ధ్యాయతస్తత్స్వరూపాపన్నస్య సర్వాన్నస్యాత్తా స్యాదిత్యర్థః. అన్నమన్నమేవాస్య సదా- న కదాచిత్తదన్యాత్త్ర భవతీతి ఫలాన్తరవాక్యమాదత్తే (సర్వమితి) అత ఏవేత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (సర్వాత్మనో హీతి) ౫

రం.— (స ఐక్షతేత్యాది) యద్యహమిమం- సంవత్సరం సృష్ట్వా ఆత్మానం కృతకృత్యతయాఽభిమంస్యే- తర్హి అన్నం కనీయః కరిష్యే- అన్నమల్పీయ ఏవ స్యాదితియావత్ అత్తవ్యస్య భూయసోఽర్థస్యాభావాత్. ఇతి సః- మృత్యురైక్షత- అచిన్తయదిత్యర్థః (స తయేతి) సః- మృత్యుశబ్దితః పరమాత్మా తయా వాచా- సంవత్సరనిష్పాదితయా ఋగాదిరూపయా వాచా, తేనాత్మనా- సంవత్సరరూపేణాత్మనా, చ నిమిత్తభూతేన యదిదం కించ- తత్సర్వమసృజతేత్యర్థః. ✽స భూరితి వ్యాహరత్ ✽ఆపో వా ఇదమగ్రే సలిలమాసీత్ ఇత్యాదినా భూరాదిశబ్దస్య సృజ్యమానప్రపఞ్చహేతుత్వావగమాత్, సంవత్సరాఖ్యకాలస్యాపి కార్యమాత్రహేతుత్వాచ్చేతి భావః యదిదం కించేత్యేతత్ప్రపఞ్చయతి (ఋచో యజూంషీత్యాది) ఛన్దాంసి- గాయత్ర్యాదీని ఇత్యస్పష్టం నను త్రయ్యా విద్యాయా నిత్యభూతయా కథమృగాదీనాం సృష్టిః- తేషాం తదభిన్నత్వాదితి చేన్న- కర్మసు వినియుక్తత్వాదేవ సృష్టత్వోక్తేః ఋగాదీనాముత్పత్తిసమ్భవాత్ సర్వప్రత్యక్షగోచరతయా వా (స యద్యదితి) సః- మృత్యుః పరమాత్మా యద్యదేవాసృజత- తత్తత్- సృష్టం సర్వం అత్తుం- సంహర్తుమధ్రియత- ఐచ్ఛదిత్యర్థః. (సర్వం వా అత్తీతి తదదితేరదితిత్వమితి) అదితేః- అదితిశబ్దవాచ్యస్య పరమాత్మనః సర్వాత్తృత్వాదేవ అదితిత్వప్రసిద్ధిరిత్యర్థః నామనిరుక్తజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సర్వస్యేతి) అత్తా భవతి- అనుభవితా భవతి అన్నం భవతి- అనుభావ్యం భవతి నన్వేకస్య భోక్తృత్వభోగ్యత్వే కథమితి చేన్న ఇతరస్య భోగ్యత్వం భోక్తృత్వం చ స్వస్యైవేతి ఉపపద్యత ఇతి తద్ద్వారా తద్గతదోషాదిప్రసఙ్గాభావాదితి భావః ౫

శం— (సోఽకామయతేతి) అశ్వాశ్వమేధయోర్నిర్వచనార్థమిదమాహ - భూయసా- మహతా యజ్ఞేన భూయః- పునరపి యజేయేతి జన్మాన్తరకరణాపేక్షయా భూయశ్శబ్దః స ప్రజాపతిర్జన్మాన్తరేఽశ్వమేధేనాయజత్- స తద్భావభావిత ఏవ కల్పాదౌ వ్యావర్తత (సోఽశ్వమేధక్రియాకారకఫలాత్మత్వేన నిర్వృత్తస్సన్నకామయత భూయసా యజ్ఞేన భూయో యజేయేతి ఏవమనూత్కార్యం కామయిత్వా లోకవదశ్రామ్యత్ (స తపోఽతప్యత తస్య శ్రాన్తస్య తప్తస్యేతి) పూర్వవత్ (యశో వీర్యముదక్రామదితి) స్వయమేవ పదార్థమాహ- ప్రాణాః- చక్షురాదయో వై యశః- యశోహేతుత్వాత్ తేషు హి సత్సు ఖ్యాతిర్భవతి తథా వీర్యం- బలమస్మిన్శరీరే సత్సు ప్రాణేషు బలవాన్భవతి- తస్మాత్ప్రాణా ఏవ యశో వీర్యం చాస్మిఞ్శరీరే. తదేవం ప్రాణలక్షణం యశో వీర్యముదక్రామత్- ఉత్క్రాన్తవత్ తదేవం యశోవీర్యభూతేషు ప్రాణేషూత్క్రాన్తేషు - శరీరాన్నిష్క్రాన్తేషు తచ్ఛరీరం ప్రజాపతేః శ్వయితుం- ఉచ్ఛూనభావం గన్తుమధ్రియత, మేధ్యం చాభవత్,. తస్య- ప్రజాపతేశ్శరీరాన్నిర్గతస్యాపి తస్మిన్నేవ శరీరే మన ఆసీత్ యథా కస్యచిత్ప్రియే విషయే దూరం గతస్యాపి మనో భవతి- తద్వత్ ౬

ఆ— ఉపాస్తిపి శౌనకవేసనసమాప్తిరేవ బ్రాహ్మణస్యోచితా- కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యోత్తరగ్రన్థేనైత్యాశఙ్క్య స్తుతికరూపాయతాత్పర్యమాహ (సోఽకామయతేత్యాదినా) - తదేతోఽశ్వమేధస్యాశ్వమేధత్వమిత్యేతదన్తం వాక్యమిదమానిర్దిశ్యతే భూయోయదక్షిణకత్వాదశ్వమేధస్య భూయస్త్వం ఇతి శబ్దో ఽకామయతేత్యనేన సంబధ్యతే కథం పునస్తేన యక్ష్యమాణస్య ప్రజాపతేర్భూయశ్శబ్దోక్తిః- నహి స పూర్వమశ్వమేధమన్వతిష్ఠత్ - కర్మానధికారిత్వాత్. తత్రాహ (జన్మాన్తరేతి) తదేవ స్పష్టయతి (స ప్రజాపతిరితి) అథాతీతే జన్మని యజమానోఽశ్వమేధస్య కర్తాభూత్ - అధునా హిరణ్య

ఉ.— సోఽకామయత మేధ్యం మ ఇదగ్ స్యాదాత్మన్వ్యనేన స్యామితి। తతోఽశ్వస్సమభవద్యదశ్వత్తన్మేధ్యమభూదితి తదేవాశ్వమేధస్యాశ్వమేధత్వం । ఏష హ వా అశ్వమేధం వేద య ఏనమేవం వేద । తమనవరుధ్యైవామన్యత తగ్ సంవత్సరస్య పరస్తాదాత్మన ఆలభత। పశూన్దేవతాభ్యః ప్రత్యౌహత్ । తస్మాత్సర్వదైవత్యం ప్రోక్షితం ప్రాజాపత్యమాలభన్తే। ఏష వా అశ్వమేధో య ఏష తపతి తస్య సంవత్సర ఆత్మాయమగ్నిరర్కస్తస్యేమే లోకా ఆత్మానస్తావేతావర్కాశ్వమేధౌ సో పునరేకైవ దేవతా భవతి మృత్యురేవాప పునర్మృత్యుం జయతి నైనం మృత్యురాప్నోతి మృత్యురస్యాత్మా భవత్యేతాసాం దేవతానామేకో భవతి॥ ౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్.

గర్భోభూమాయజేయేత్యాహ- తథా చ కర్తృభేదాద్భూయశ్శబ్దసామఞ్జస్యం. అత ఆహ (స తద్భావేతి) సః- ప్రజాపతిరశ్వమేధవాసనావిశిష్టజ్ఞానకర్మఫలత్వేన సకల్పాదౌ నిర్వృత్తో భూమాయజేయేత్యాహ- కర్తృభోక్త్రైక్యేన సాధకఫలావస్థయోర్యజమాన సూత్రయోర్భేదాభావాదిత్యర్థః ప్రజాపతిరీశ్వరః- న తస్య దుఃఖాత్మకక్రత్వనుష్ఠానేచ్ఛా యుక్తేత్యాశఙ్క్య ప్రకృతివశాత్తదుపపత్తిమభిప్రేత్యాహ (సోఽశ్వమేధేతి) కథమేతావతా నిపక్షితాస్తుతిస్సిద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) శ్రమకారణమాహ (స తప ఇతి) చక్షురాదీనాం యశస్త్వే హేతుమాహ (యశో హేతుత్వాదితి) తదేవ సాధయతి (తేషు హీతి) ప్రాణా ఏవేతి తథా శబ్దార్థః సత్సు హి తేషు శరీరే బలం భవతీతి పూర్వవదేవ హేతురున్నేయః ఉక్త[illegible]భ్యాం రాస్థారయతి (న హీతి) ప్రాణానాం యశస్త్వం వీర్యత్వం చోపసంహృత్య వాక్యార్థం నిగమయతి (తదేవమితి) తత్ప్రాణేష్విత్యాది వ్యాచష్టే (తదేవమిత్యాదినా) శరీరాన్నిర్గతస్య ప్రజాపతేర్ముక్తత్వమాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) ౬

రం.— ఏవమశ్వమేధాఙ్గభూతయోరగ్నిసంవత్సరయోస్సృష్టిప్రకారాదికముక్త్వా అశ్వస్య సృష్టిప్రకారమశ్వమేధనిర్వచనమశ్వమేధే ఆదిత్యదృష్టిం చ వక్తుమారభతే (సోఽకామయతేతి) సః- ప్రజాపతిశరీరకః పరమాత్మా అకామయత కిమితి. భూయసా- మహతా యజ్ఞేన పరమాత్మానం భూయః- ముహుర్ముహుర్యజేయేతి. యద్వా- భూయశ్శబ్దో భూమవాచీ భూమానం- పరమాత్మానం యజేయేతీత్యర్థః. (సోఽశ్రామ్యదితి) మహాయజ్ఞసామగ్ర్యసమ్పత్త్యా శ్రాన్త ఇవాభవత్. (స తపోఽతప్యతేతి) పరమాత్మానముద్దిశ్య తపశ్చచారేత్యర్థః. (తస్య శ్రాన్తస్యేతి) యశశ్చ వీర్యం చ యశోవీర్యం యశోవీర్యశబ్దార్థమేవాహ (ప్రాణా వై యశో వీర్యమితి) యశసో వీర్యస్య చ ప్రాణాయత్తత్వాత్ ప్రాణా ఏవ యశోవీర్యమిత్యర్థః. తతశ్చ యశోవీర్యముదక్రామదిత్యస్య ప్రాణా ఉదక్రామన్నిత్యర్థః (తత్ప్రాణేషూత్క్రాన్తేష్వితి) ప్రాణేషూత్క్రాన్తేషు సత్సు తత్ప్రజాపతేశ్శరీరం శ్వయితుమధ్రియత- ఉచ్ఛూనతాం గన్తుం ప్రవృత్తం (తస్య శరీర ఏవ మన ఆసీదితి) తస్య- ప్రజాపతేశ్శరీరాన్నిర్గతస్యాపి తస్మిన్నేవ శరీరే మన ఆసీత్- మయా త్యక్తం స్థూలం శరీరమనుధ్యానం హేయమాసీదితి శరీరవిషయ ఏవ చిన్తా సర్వదా సంవృత్తేత్యర్థః ౬

శం.— స తస్మిన్నేవ శరీరే గతమనాస్సన్ కిమకరోదితి ఉచ్యతే- సోఽకామయత. కథం. మేధ్యం- మేధార్హం. యజ్ఞియం మే- మమేదం- శరీరం స్యాత్ కించ- ఆత్మన్వీ- ఆత్మవాంశ్చానేన శరీరేణ- శరీరవాన్ స్యామితి ప్రవివేశ. యస్మాత్తచ్ఛరీరం మద్వియోగాద్గతయశోవీర్యం సదశ్వత్- అశ్వయత్. తతః- తస్మాదశ్వస్సమభవత్- తతోఽశ్వనామా ప్రజాపతేరేవ సాక్షాత్ప్రస్తూయతే యస్మాచ్చ పునస్తత్ప్రవేశాద్గతయశోవీర్యత్వాపమేధ్యం సన్మేధ్యమభూత్తదేవ- తస్మాదేవాశ్వమేధస్య- అశ్వమేధనామ్నః క్రతోరశ్వమేధత్వం- అశ్వమేధనామలాభః క్రియాకారకఫలాత్మకో హి క్రతుః- స చ ప్రజాపతిరేవేతి స్తూయతే. క్రతునిర్వర్తకస్యాశ్వస్య ప్రజాపతిత్వముక్తం * ఉషా వా అశ్వస్య మేధ్యస్యేత్యాదినా తస్యైవాశ్వస్య మేధ్యస్య, ప్రజాపతిస్వరూపస్యాగ్నేశ్చ యథోక్తస్య, క్రతుఫలాత్మరూపతయా సమస్యోపాసనం విధాతవ్యమిత్యారభ్యతే పూర్వత్ర క్రియాపదస్య విధాయకస్యాశ్రుతత్వాత్, క్రియాపదాపేక్షత్వాచ్చ ప్రకరణస్య, యమర్థోఽవగమ్యతే. ఏష హ వై అశ్వమేధం క్రతుం వేద - యః కశ్చిదేనమశ్వమగ్నిరూపమర్కం చ యథోక్తమేవం- వక్ష్యమాణేన సమాసేన ప్రదర్శ్యమానేన విశేషణేన విశిష్టం వేద- స ఏషోఽశ్వమేధం వేద- నాన్యః తస్మాదేవం వేదితవ్య ఇత్యర్థః. కథం తత్ర పశువిషయమేవ తావద్దర్శనమాహ - తత్ర ప్రజాపతిర్భూయసా యజ్ఞేన భూయో యజేయేతి కామయిత్వా ఆత్మానమేవ పశుం మేధ్యం కల్పయిత్వా తం పశుమనవరుధ్యైవ- ఉత్సృష్టం పశుమవరోధమకృత్వైవ ముక్తప్రగ్రహమమన్యత-అచిన్తయత్ తం సంవత్సరస్య పూర్ణస్య పరస్తాత్- ఊర్ధ్వమాత్మనే- ఆత్మార్థమాలభత- ప్రజాపతిదేవతాత్మకత్వేనేత్యేతత్. ఆలభత- ఆలమ్భం కృతవాన్. పశూన్-అన్యాన్ గ్రామ్యానారణ్యాంశ్చ దేవతాభ్యః- యథాదైవతం ప్రత్యౌహత్- ప్రతిగమితవాన్. (యస్మాచ్చైవం ప్రజాపతిరమన్యత-తస్మాదేవమన్యోఽప్యుక్తేన విధినాత్మానం పశుమశ్వం మేధ్యం కల్పయిత్వా సర్వదైవత్యోఽహం ప్రోక్ష్యమాణ ఆలభ్యమానస్త్వహం మద్దైవత్య ఏవ స్యాం- అన్యే- ఇతరే పశవో గ్రామ్యారణ్యా యథాదైవతమన్యాభ్యో దేవతాభ్య ఆలభ్యన్తే మదవయవభూతాభ్య ఏవేతి విద్యాత్ అత ఏవేదానీం సర్వదైవత్యం ప్రోక్షితం ప్రాజాపత్యమాలభన్తే యాజ్ఞికాః)

---

౭. యదశ్వయదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఏవం. (ఏషవాఅశ్వమేధోయఏషతపతి) యస్త్వేవంపశుసాధనకః క్రతుః-సఏషసాక్షాత్ఫలభూతోఽభి(ధీ)యతే ఏషవాఅశ్వమేధః. కోసౌ యఏష సవితాతపతి- జగదవభాసయంస్తేజసా తస్యాస్యక్రతుఫలాత్మనః సంవత్సరః- కాలవిశేష ఆత్మా - శరీరం. తన్నిర్వర్త్యత్వాత్సంవత్సరస్య తస్యైవ క్రత్వాత్మనోఽగ్నిసాధ్యత్వాచ్చఫలస్యక్రతుత్వరూపేణైవనిర్దేశః అయం- పార్థివోఽగ్నిరర్కః- స్సాధనభూతః. తస్యచార్కస్యక్రతౌచిత్యస్యేమేలోకా స్త్రయోఽప్యాత్మానః - శరీరావయవాః. తథాచవ్యాఖ్యాతం * తస్యప్రాచీదిగిత్యాదినా తావగ్న్యాదిత్యావేతౌయథావిశేషితావర్కాశ్వమేధౌ క్రతుఫలే అర్కోయః పార్థివోఽగ్నిః ససాక్షాత్క్రతురూపః క్రియాత్మకః. క్రతోరగ్నిసాధ్యత్వాత్తద్రూపేణైవనిర్దేశః. క్రతుసాధ్యత్వాచ్చఫలస్య క్రతురూపేణైవనిర్దేశః ఆదిత్యోఽశ్వమేధఇతి తౌసాధ్యసాధనౌ క్రతుఫలభూతావగ్న్యాదిత్యౌసాఉపునః - భూయఏకైవదేవతాభవతి కాసా. మృత్యురేవ పూర్వమప్యేకైవాసీత్- క్రియాసాధనఫలభేదాయవిభక్తా- తథాచోక్తం * సత్రేధాత్మానంవ్యకురుతేతి. సాపునరపిక్రియానిర్వృత్త్యుత్తరకాలమేకైవదేవతాభవతిమృత్యురేవఫలరూపః. యః పునరేవమేనమశ్వమేధంమృత్యుమేకాందేవతాంవేద - అహమేవమృత్యురస్మి అశ్వమేధఏకా దేవతాసామద్రూపాశ్వాగ్నిసాధ్యేతి - సోఽపజయతిపునర్మృత్యుం- పునర్మరణం సకృన్మృత్వాపునర్మరణాయనజాయతఇత్యర్థః. అపజితోఽపిమృత్యురేనంపునరాప్నుయాదిత్యాశఙ్క్యాహ- నైనంమృత్యురాప్నోతి కస్మాత్ మృత్యురస్య- ఏవంవిదఆత్మాభవతి కించ - మృత్యురేవఫలరూపస్స న్నేతాసాందేవతానామేకోభవతి తస్యైతత్ఫలమ్ ౭

ఇతితృతీయాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ— సమ్యగ్జ్ఞానాభావాదాసఙ్గేసత్యపినపునస్తస్మిన్ ప్రవేశోయుక్తః - పరిత్యక్తపరిగ్రహోరాగాదితిశఙ్క్యతే (సతస్మిన్నితి) అజ్ఞానవశాత్పరిత్యక్తపరిగ్రహోపిసన్నపరిత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) వీతదేహస్యకామనాయుక్తేతిశఙ్క్యతే (కథమితి) సామర్థ్యాతిశయాదశరీరస్యాపిప్రజాపతేస్తదుపపత్తిరిమన్వానోబ్రూతే (మేధ్యమితి) కామనాఫలమాహ (ఇతి ప్రవివేశేతి) తథాపికథంప్రకృతినిరుక్తిసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) యచ్ఛబ్దోయస్మాదితివ్యాఖ్యాతః. దేహస్యాశ్వత్వేపికథంప్రజాపతేస్తథాత్వమిత్యాశఙ్క్యతత్తాదాత్మ్యాదిత్యాహ (తతఇతి) అశ్వస్యప్రజాపతిత్వేనస్తుతత్వాత్తస్యోపాస్యత్వంఫలతీతిభావః తథాపికథమశ్వమేధనామనిర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాచ్చేతి) క్రతోః - తదాత్మకస్యప్రజాపతేరితియావత్. దేహోహిప్రాణవిరహాగాదశ్వయత్ పునస్తత్ప్రవేశాచ్చమేధార్హోభూత్,- అతస్సోఽశ్వమేధః. తత్తాదాత్మ్యాత్ప్రజాపతేరపితథేత్యర్థః ననుప్రజాపతిత్వేనాశ్వ[illegible]పయోగినీ- అగ్నేరుపాస్యత్వేనప్రస్తుతత్వాత్ క్రతూపాసనాభావాత్ అతఆహ (క్రియేతి) ననుక్ర[illegible] శ్వమేధక్రత్వాత్మనశ్చాగ్నేరుక్తరీత్యాస్తుతత్వాత్తదుపాస్తేశ్చప్రాగేవోక్తత్వాత్, ఏషహవాఅశ్వమేధమిత్యాదివాక్యంనోపయుజ్యతే-తత్రాహ (క్రతునిర్వర్తకస్యేతి) ఉక్తంచచిత్యస్యాగ్నేః *తస్యప్రాచీదిగిత్యాదినా ప్రజాపతిత్వమితిశేషః. అశ్వోపాసనమగ్న్యుపాసనంచైకమేవేతివక్తుముత్తరంవాక్యమిత్యాహ (తస్యైవేతి) *యఏవమేతదదితేరదితిత్వంవేదేత్యాదౌప్రాగేవవిహితముపాసనం- కింపునరారమ్భేణేత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వత్రేతి) యద్యపివిశేషదితిత్వంవేదేతిశ్రుతః- తథాపిసగుణోపాస్తివిధిః- నప్రధానవిధిః. అత్రతుప్రధానవిధిరుపాస్తిప్రకరణత్వాదపేక్ష్యతే- అతోఽశ్వమేధంవేదేతిప్రధానవిధిరితిభావః. తాత్పర్యముక్త్వావాక్యమాదాయాక్షరాణివ్యాకరోతి (ఏషఇతి) యథోక్తమిత్యుభయత్రప్రజాపతిత్వమనుకృష్యతే తమనవరుద్ధ్యేత్యాదిభిః ప్రదర్శ్యమానవిశేషణం విధిరత్ర[illegible]శఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) అశ్వమేధోవిశేష్యత్వేనసమ్బధ్యతే ఏవంశబ్దాత్ప్రసిద్ధార్థత్వేభాతిసతికుతోవిధిరిత్యాహ (కథమితి) ఏషహవాఅశ్వమేధంవేదేత్యాదౌవివక్షితస్యవిధేర్భూమికాంకరోతి (తత్రేత్యాదినా) ఉపాస్తివిధిప్రస్తావస్సప్తమ్యర్థః పశువిషయందర్శనందర్శయతి (తత్రేతి) ఏవమనన్తరవాక్యేప్రవృత్తేసతీతియావత్ అథవివక్షితంవిధిమభిదధాతి (యస్మాచ్చేతి) ప్రజాప[illegible]వస్థాయామమస్యలేత్యత్రకింప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యసమ్ప్రతితత్కార్యభూతాసుప్రజాసుతథావిధచేష్టాదర్శనాదిత్యాహ (అతఏవేతి) ప్రోక్షితం- మన్త్రసంస్కృతంపశుమితియావత్. ఫలావస్థప్రజాపతివదిత్యేవంశబ్దార్థః ఉపాసనవిధిరుక్తః సమ్ప్రతిప్రతీకమాదాయతాత్పర్యమాహ (ఏషఇతి) ద్వివిధోహిక్రతుః- కల్పితపశుహేతుకోబాహ్యాతద్ధేతుకశ్చ. సచద్విప్రకారోపిఫలరూపేణస్థితస్సవితైవేత్యుపాస్తిఫలంవక్తుమేతద్వాక్యమిత్యర్థః విశేషోక్తింవినానాస్తిబుభుత్సోపశాన్తిరిత్యాహ (కోసావితి) క్రతుఫలాత్మకస్యసవితామణ్డలం - దేవతావెసె సైహేద్వితీయంగృహీత్వాతస్యేత్యాదివ్యాచష్టే (తస్యాస్యేతి) ఆదిత్యోదయానుదయాభ్యామహోరాత్రిద్వారాసంవత్సరవ్యవస్థానాత్తన్నిర్మాతుస్తస్యయుక్తంతత్తాదాత్మ్యమిత్యర్థః క్రతోరాదిత్యత్వముక్త్వాతదఙ్గస్యాగ్నేస్తత్త్వం వక్తుమయమగ్నిరర్కఇతివాక్యం తస్యార్థమాహ (తస్యైవేతి) ననుపూర్వోక్తస్యైవాగ్నేరాదిత్యత్వంకుతోనియమ్యతే- అన్యశ్చిత్యోఽగ్నిః - అన్యశ్చాగ్నిరాదిత్యః కింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యచేతి) తథాపికథంతస్యైవాదిత్యత్వంతత్రాహ (తథాచేతి) తస్యప్రాచీత్యాదినాలోకాత్మకత్వంచిత్యాగ్నేరుక్తం- తదిహానూద్యతే- తస్మాత్తస్యైవాత్రాదిత్యత్వమిష్టమిత్యర్థః. అగ్న్యాదిత్యభేదస్యలోకవేదసిద్ధత్వాన్నతయోరేకేనక్రతునాతాదాత్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తావితి) యథావిశేషితత్వం- ఆదిత్యరూపత్వం. కుతస్తస్యచార్కస్యక్రతురూపత్వం-సాధనత్వేనభేదాదిత్యాశఙ్క్యోపచారాదిత్యాహ (క్రియాత్మకఇతి) తథాపికథమాదిత్యస్యక్రతుతాదాత్మ్యోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రతుసాధ్యత్వాదితి) నన్వాదిత్యస్యక్రతుఫలత్వేనక్రతుత్వేతద్ధేతోరగ్నేస్తాదాత్మ్యయోగాదయుక్తమగ్నేరాదిత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తావితి) క్రతుఫలత్వాత్తదాత్మాసవితా - తద్ధేతుశ్చిత్యోఽగ్నిః - తావుక్తవిభాగాత్ పృథక్త్వాదితో పాసనాదివ్యాపారాసన్నావేకైవప్రాణాఖ్యాదేవతేతితయోరైక్యోక్తిరిత్యర్థః వికైవేత్యత్రైవప్రకృతయోరగ్న్యాదిత్యయోరన్యతరపరిశేషంశఙ్కతే (కా

ఉ.— ద్వయాహ ప్రాజాపత్యా దేవాశ్చాసురాశ్చ । తతః కానీయసా ఏవ దేవా జ్యాయసా అసురాః
తఏషులోకేష్వస్పర్ధన్త తే హ దేవా ఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి॥ ౧

నేతి) కథం ద్వయోరేకత్వం- ఏకత్వే వా కథం ద్విత్వం- తత్రాహ (పూర్వమపీతి) ఉక్తైర్దైవాక్యోపక్రమమనుకూలయతి (తథా చేతి) సోపునరిత్యత్ర పు నరిత్యాదేరర్థం నిగమయతి (సాపునరితి) నను ఫలకథనార్థముపక్రమ్య ప్రాణాత్మనాగ్న్యాదిత్యయోరేకత్వం వదతా ప్రక్రాన్తం విస్మృతమితి. నేత్యా హ (యఃపునరితి) ఏకత్వం- అభిన్నత్వమ్ ౭

ఇతితృతీయాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

ర०.— (సోకామయతేతి) ఏవం చిన్తావిశిష్టః ప్రజాపతిః మే- మదీయమిదం-శరీరం మేధ్యం- యజ్ఞార్హం స్యాత్, అనేన చ- శరీరేణా హమాత్మన్వీ- శరీరీ స్యామిత్యేవమకామయత - సమకల్పయత్ ఏవం సంకల్ప్య పునరపి సప్రాణస్సన్ ప్రజాపతిస్తత్ర ప్రవిష్ట ఇతి భావః (తతోశ్వస్సమభవదితి) తతః - ప్రజాపతినా పునరనుప్రవిష్టాత్ స్థూలశరీరాదుపాదానభూతాదశ్వరూపస్సన్ ప్రజాపతిరుత్పన్న ఇత్యర్థః (యదశ్వయదిత్యాది) యత్- యస్మాత్కారణాత్ ప్రజాపతేశ్శరీరముత్క్రాన్తేషు ప్రాణేష్వశ్వయత్- ఉచ్ఛూనం- తతఏవామేధ్యం చాభవత్, తదేవ పశ్చాదశ్వరూపం సన్మేధ్యమభూత్,- తతఏవాశ్వస్య ప్రజాపతేరశ్వమేధత్వం. అశ్వయదిత్యశ్వః మేధార్హత్వాన్మేధః యద్యప్యశ్వమేధశబ్దో యాగనామ- తథాపి యాగద్రవ్యయోరభేదోపచారాత్తథోక్తిరిత్యనుసన్ధాతవ్యం యాగపరత్వేపి నదోషః- యజ్ఞార్థకమేధశబ్దస్యాశ్వరస్యాదితి వదన్తి (ఏషహవా ఇత్యాది) యఏనం- పశుంఏవం- యథోక్తనిర్వచనం వేద- సఏవాశ్వమేధవేత్తా-నాన్య ఇత్యర్థః (తమనవరుధ్యైవామన్యతేతి) తం- అశ్వరూపం పశుమనవరుధ్య - అవరోధనమకృత్వా సంవత్సరమాత్రముత్సృష్టబన్ధనమేవ కృత్వా పరమాత్మానమమన్యత ధ్యాతవానిత్యర్థః (తం సంవత్సరస్య పరస్తాదాత్మన ఆలభత పశూన్ దేవతాభ్యః ప్రత్యౌహదితి) సంవత్సరస్య పరస్తాత్ - పూర్ణే సంవత్సరే తతః పరం ప్రజాపతిరాత్మనే- స్వాన్తర్యామిణే పరమాత్మనే తం - అశ్వం ఆలభత - అశ్వాలమ్భం కృతవాన్ గ్రామ్యానారణ్యాన్ సర్వాన్ పశూనగ్నీన్ద్రాదిభ్యో దేవతాభ్యః ప్రత్యౌహత్ - పరివిభజ్యాలభతేత్యర్థః. (తస్మాత్సర్వదైవత్యం ప్రోక్షితం ప్రాజాపత్యమాలభన్త ఇతి) తస్మాద్ధేతోరిదానీన్తనా అపి యజమానాస్సర్వదేవతాసమష్టిభూత ప్రజాపతిరూప పరమాత్మదేవతాకత్వేన సర్వదైవత్యం ప్రోక్షణపర్యగ్నికరణాది సంస్కృతం ప్రజాపతిదేవతాకమశ్వమాలభన్త ఇత్యర్థః (ఏషవా అశ్వమేధో య ఏష తపతీతి) తపత ఆదిత్యస్య దృష్టిరశ్వమేధే కర్తవ్యేత్యర్థః తత్ర యుక్తిమాహ (తస్య సంవత్సర ఆత్మేతి) తస్య- అశ్వమేధశబ్దితస్యాశ్వస్య సంవత్సర ఆత్మా - ॥ అశ్వస్య మేధ్యస్యేతి పూర్వబ్రాహ్మణ ఉక్తత్వాత్సంవత్సరాత్మకత్వం సిద్ధం సంవత్సరాదికాలచక్రప్రవర్తకస్యాదిత్యస్య సంవత్సరాత్మకత్వాత్సంవత్సరాత్మకే మేధ్యే అశ్వే సంవత్సరాత్మకాదిత్యాధ్యాసో యుజ్యత ఇత్యర్థః (అయమగ్నిరర్క ఇతి) అయం-చిత్యాగ్నిరర్కః - పూర్వమర్కశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మేత్యర్థః. తత్ర తదధ్యాసోక్తిరిత్యవగన్తవ్యం తత్ర యుక్తిం వక్తి (తస్యేమే లోకా ఆత్మాన ఇతి) తస్య- అగ్నేః ఇమే లోకాః ద్యావాపృథివ్యాదయః ఇమే లోకా ఆత్మానః - శరీరభూతా ఇత్యర్థః ॥ ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమిత్యాదినా చిత్యాగ్నేస్సర్వలోకశరీరకత్వస్య ప్రతిపాదితత్వాద్ద్యులోకాదిశరీరకే చిత్యాగ్నౌ ప్రతీకే తాదృశస్య పరమాత్మనోఽధ్యసనం, అశ్వస్య చ సంవత్సర ఆత్మేత్యుక్తత్వాత్తస్మిన్నశ్వమేధే సంవత్సరాత్మకాదిత్యాధ్యసనం, చ యుజ్యత ఇతి భావః (తావేతావర్కాశ్వమేధావితి) అర్కశబ్దేనాయమగ్నిరర్క ఇత్యర్కశబ్దితశ్చిత్యాగ్నిరుచ్యతే తావేతౌ చిత్యాగ్న్యశ్వమేధౌ ప్రాగుక్తైదృశమహిమశాలినావిత్యర్థః (సోపునరేకైవ దేవతా భవతీతి) ఉశబ్దోఽవధారణార్థః అగ్న్యశ్వమేధాభ్యామేతాదృశదృష్టివిశిష్టాభ్యాం ప్రీణనీయా దేవతైకైవ భవతీత్యర్థః. సా కేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (మృత్యురేవేతి) పరమాత్మైవేత్యర్థః యద్వా- తావేతావగ్న్యశ్వమేధౌ అప్యయకాలే మృత్యుశబ్దితః పరమాత్మైవేత్యర్థః ఏతాదృశానుసన్ధానవిశిష్టాగ్న్యశ్వమేధయోః ప్రయోజనమాహ (అపపునర్మృత్యుంజయతీతి) అపమృత్యుంజయతీత్యర్థః (నైనం మృత్యురాప్నోతీతి) ఏనం సంసారో నాప్నోతీత్యర్థః నను బ్రహ్మజ్ఞానసాధ్యాయాస్సంసారనివృత్తేః కథం దృష్టివిశిష్టచిత్యాగ్న్యశ్వమేధసాధ్యత్వమిత్యత్రాహ (మృత్యురస్యాత్మా భవతీతి) మృత్యుః- పరమాత్మా అస్య - అశ్వమేధానుష్ఠాతురాత్మా భవతి - ఆత్మత్వేనావగతో భవతీత్యర్థః నిత్యసిద్ధస్యాత్మత్వస్యాసాధ్యత్వాత్. తతశ్చాగ్న్యశ్వమేధయోర్బ్రహ్మాత్మకత్వావగమద్వారా సంసారనివృత్తిహేతుత్వముపపద్యత ఇతి భావః. (ఏతాసాం దేవతానామితి) అగ్నీన్ద్రాదిసాయుజ్యకామస్య తదపి భవతీత్యర్థః ౭

ఇతితృతీయాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం.— (ద్వయాహేత్యాది) అస్య కస్సమ్బన్ధః కర్మకాణ్డజ్ఞానసహితానాం పరాగతిరుక్తామృత్యవాత్మభావోశ్వమేధగత్యుక్త్యా అథేదానీం మృత్య్వాత్మభావసాధనభూతయోః కర్మజ్ఞానయోర్యత ఉద్భవః - తత్ప్రకాశనార్థముద్గీథబ్రాహ్మణమారభ్యతే. నను మృత్య్వాత్మభావః పూర్వత్ర జ్ఞానకర్మణోః ఫలముక్తం - ఉద్గీథజ్ఞానకర్మణోస్తు మృత్య్వాత్మభావాతిక్రమణం ఫలం వక్ష్యతి - అతో భిన్నవిషయత్వాత్ఫలస్య న పూర్వకర్మజ్ఞానోద్భవప్రకాశనార్థత్వమితి చేత్ నాయం దోషః - అగ్న్యాదిత్యాత్మభావత్వాదుద్గీథఫలస్య. పూర్వత్రాప్యేతదేవ ఫలముక్తం ॥ ఏతాసాం దేవతానామేకో భవతీతి. నను మృత్యుమతిక్రాన్త ఇత్యాదివిరుద్ధం. న - స్వాభావికపాప్మాసఙ్గవిషయత్వాదతిక్రమణస్య కో సౌ స్వాభావికః పాప్మాసఙ్గో మృత్యుః

కుతో వాతస్యోద్భవః- కేన వాతస్యాతిక్రమణం- కథం వేత్యేతస్యార్థస్య ప్రకాశనాయాఖ్యాయికారభ్యతే కథం ద్వయాః- ద్విప్రకారాః. హ ఇతి పూర్వవృత్తావద్యోతకో నిపాతః వర్తమాన ప్రజాపతేః పూర్వజన్మని యద్వృత్తం- తదేవ ద్యోతయతి హశబ్దేన ప్రాజాపత్యాః- ప్రజాపతేర్వృత్త జన్మావస్థస్యాపత్యాని ప్రాజాపత్యాః కేతే దేవాశ్చాసురాశ్చ- తస్యైవ ప్రజాపతేః ప్రాణా వాగాదయః. కథంపునస్తేషాందేవాసురత్వం ఉచ్యతే- శాస్త్రజనితజ్ఞానకర్మభావితా ద్యోతనాద్దేవా భవన్తి తఏవ స్వాభావిక ప్రత్యక్షానుమానజనితదృష్టప్రయోజనకర్మజ్ఞానభావితా అసురాః - స్వేష్వేవాసుషు రమణాత్ సురేభ్యో వా- దేవేభ్యోన్యత్వాత్ యస్మాచ్చ దృష్టప్రయోజనజ్ఞానకర్మభావితా అసురాః - తతః - తస్మాత్ కానీయసాః- కనీయాంస ఏవ కానీయసాః స్వార్థే వృద్ధిః కనీయాంసః- అల్పా ఏవ దేవాః జ్యాయసా అసురాః - జ్యాయాంసోఽసురాః. స్వాభావికీ హి కర్మజ్ఞానప్రవృత్తిర్మహత్తరా ప్రాణానాం శాస్త్రజనితాయాః కర్మజ్ఞానప్రవృత్తేః- దృష్టప్రయోజనత్వాత్ అత ఏవ కనీయస్త్వం దేవానాం- శాస్త్రజనితప్రవృత్తేరల్పత్వాత్. అత్యన్తయత్నసాధ్యా హి సా. తే దేవాశ్చాసురాశ్చ ప్రజాపతి... నిమిత్తభూతేషు స్వాభావికేతరకర్మజ్ఞానసాధ్యేష్వస్పర్ధన్త - స్పర్ధాం కృతవన్తః. దేవానాం చాసురాణాం చ వృత్త్యుద్భవాభిభవౌ స్పర్ధా కదాచిచ్ఛాస్త్రజనితా కర్మజ్ఞానభావనారూపా వృత్తిః ప్రాణానాముద్భవతి యదా చోద్భవతి - తదా దృష్టప్రయోజనా ప్రత్యక్షానుమానజనితకర్మజ్ఞానభావనారూపా తేషామేవ ప్రాణానాం వృత్తిరాసుర్యభిభూయతే. స దేవానాం జయః, అసురాణాం పరాజయః, కదాచిత్తద్విపర్యయేణ దేవానాం వృత్తిరభిభూయతే- ఆసుర్యా ఉద్భవః సోఽసురాణాం జయః, దేవానాం పరాజయః, ఏవం దేవానాం జయే ధర్మభూయస్త్వాదుత్కర్ష ఆ ప్రజాపతిత్వప్రాప్తేః అసురజయేఽధర్మభూయస్త్వాదపకర్ష ఆస్థావరత్వప్రాప్తేః ఉభయసామ్యే మనుష్యత్వప్రాప్తిః. త ఏవం కనీయస్త్వాదభిభూయమానా అసురైర్దేవా బాహుల్యాదసురాణాం కిం కృతవన్త ఇతి ఉచ్యతే- తే దేవా అసురైరభిభూయమానాః హ- కిలోచుః- ఉక్తవన్తః కథం హన్తేదానీమస్మిన్యజ్ఞ ఉద్గీథేన - ఉద్గీథకర్మపదార్థకర్తృస్వరూపాశ్రయణేనాత్యయామ- అతిగచ్ఛామః. అసురానభిభూయ స్వం దేవభావం శాస్త్రప్రకాశితం ప్రతిపద్యామహ ఇత్యుక్తవన్తోఽన్యోన్యం ఉద్గీథకర్మపదార్థకర్తృస్వరూపాశ్రయణం చ జ్ఞానకర్మభ్యాం కర్మ- వక్ష్యమాణమన్త్రజపలక్షణం విధిత్స్యమానం లిఙ్గాదేతాని జపేదితి. జ్ఞానం త్విదమేవ నిరూప్యమాణం నన్విదమభ్యారోహజపవిధిశేషోఽర్థవాదః- న జ్ఞాననిరూపణపరం. న - య ఏవం వేదేతి వచనాత్. ఉద్గీథప్రస్తావే పురాకల్పశ్రవణాత్ ఉద్గీథవిధిపరమితి చేన్న- అప్రకరణాత్, ఉద్గీథస్య చాన్యత్ర విహితత్వాత్, విద్యాప్రకరణత్వాచ్చాస్య, అభ్యారోహజపస్య చానిత్యత్వాత్, ఏవం విత్ప్రయోజ్యత్వాత్, విజ్ఞానస్య చ నిత్యవచ్ఛ్రవణాత్, ... జిదేవేతి చ శ్రుతేః, ప్రాణస్య ... శుద్ధివచనాత్, న హ్యనుపాస్యత్వే ప్రాణస్య శుద్ధివచనం, వాగాదీనాం చ సహపాఠస్తేషామశుద్ధివచనం, వాగాదీన్ స్తుతిం కృత్వా ముఖ్యప్రాణస్తుతిః, శ్రుతిప్రతిపత్తి ఉపపద్యతే మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యత ఇత్యాదిఫలవచనం చ ప్రాణస్వరూపాపత్తిఫలం తత్ - యద్వాగాద్యగ్న్యాదిభావః. భవతు నామ ప్రాణస్యోపాసనం- స తు విశుద్ధ్యాదిగుణవత్త్వేతి. నను స్యాత్- శ్రుతత్వాత్. న స్యాత్- ఉపాస్యత్వే స్తుత్యర్థోపపత్తేః. న - అవిపరీతార్థప్రతిపత్తేః శ్రేయః ప్రాప్త్యుపపత్తేర్లోకవత్ యో హ్యవిపరీతమర్థం ప్రతిపద్యతే లోకే - స ఇష్టం ప్రాప్నోతి- అనిష్టాద్వా నివర్తతే - న విపరీతార్థప్రతిపత్త్యా. తథేహాపి శ్రౌతశబ్దజనితార్థప్రతిపత్త్యా శ్రేయః ప్రాప్తిరుపపన్నా- న విపర్యయే న చోపాసనార్థశ్రుతశబ్దార్థవిజ్ఞానవిషయస్యాయథార్థత్వే ప్రమాణమస్తి న చ తద్విజ్ఞానస్యాపవాదః శ్రూయతే తతః శ్రేయః ప్రాప్తిదర్శనాద్యథార్థతాం ప్రతిపద్యామహే- విపర్యయే చానర్థప్రాప్తిదర్శనాత్. యో హి విపర్యయేణార్థం ప్రతిపద్యతే లోకే పురుషం స్థాణురితి- అమిత్రం మిత్రమితి వా- సోఽనర్థం ప్రాప్నువన్ దృశ్యతే. ఆత్మేశ్వరదేవతాదీనామప్యయథార్థానామేవ చేద్గ్రహణం శ్రుతితః - అనర్థప్రాప్త్యర్థం శాస్త్రమితి ధ్రువం ప్రాప్నుయాల్లోకవదేవ న చైతదిష్టం- తస్మాద్యథాభూతానేవాత్మేశ్వరదేవతాదీన్ గ్రాహయత్యుపాసనార్థం శాస్త్రం. నామాదౌ బ్రహ్మదృష్టివిధానాదయుక్తమితి చేత్ స్ఫుటం నామాదేరబ్రహ్మత్వం- తత్ర బ్రహ్మదృష్టిం స్థాణ్వాదావివ పురుషదృష్టిం విపరీతాం గ్రాహయచ్ఛాస్త్రం దృశ్యతే- తస్మాద్యథార్థమేవ శాస్త్రతః ప్రతిపత్తేః శ్రేయ ఇత్యయుక్తమితి చేన్న- ప్రతిమావద్భేదప్రతిపత్తేః నామాదావబ్రహ్మణి బ్రహ్మదృష్టిం విపరీతాం గ్రాహయతి శాస్త్రం స్థాణ్వాదావివ పురుషదృష్టిమితి నైతత్సాధ్వవాచః. కస్మాత్ భేదేన హి బ్రహ్మణో నామాదివస్తునః ప్రతిపన్నస్య నామాదౌ విధీయతే బ్రహ్మదృష్టిః ప్రతిమాదావివ విష్ణుదృష్టిః. ఆలమ్బనత్వేన హి నామాదిప్రతిపత్తిః ప్రతిమావదేవ - న తు నామాద్యేవ బ్రహ్మేతి యథా స్థాణావనిర్జ్ఞాతే- న స్థాణురితి పురుష ఏవాయమితి ప్రతిపద్యతే విపరీతం- న తు తథా నామాదౌ బ్రహ్మదృష్టిర్విపరీతా బ్రహ్మదృష్టిరేవ కేవలా- నాస్తి బ్రహ్మేతి చేత్. ఏతేన ప్రతిమాబ్రాహ్మణాదిషు విష్ణ్వాదిదేవపిత్రాదిదృష్టీనాం తుల్యతా న- ఋగాదిషు పృథివ్యాదిదృష్టిదర్శనాత్. విద్యమానపృథివ్యాదివస్తుదృష్టీనామేవ ఋగాదివిషయే ప్రక్షేపదర్శనాత్. తస్మాత్తత్సామాన్యాన్నామాదిషు బ్రహ్మాదిదృష్టీనాం విద్యమానబ్రహ్మాదివిషయత్వసిద్ధిః ఏతేన ప్రతిమాబ్రాహ్మణాదిషు విష్ణ్వాదిదేవపిత్రాదిబుద్ధీనాం చ సత్యవస్తువిషయత్వసిద్ధిః ముఖ్యాపేక్షత్వాచ్చ గౌణత్వస్య పఞ్చాగ్న్యాదిషు చాగ్నిత్వాదేర్గౌణత్వాన్ముఖ్యాగ్న్యాదిసద్భావవన్నామాదిషు బ్రహ్మత్వస్య గౌణత్వాన్ముఖ్యబ్రహ్మసద్భావోపపత్తిః. క్రియార్థైశ్చావిశేషాద్విద్యార్థానాం. యథా చ దర్శపౌర్ణమాసాదిక్రియోపవంశఫలాభివిశిష్టే లికర్తవ్యతాకా ఏవం క్రమప్రయుక్తాఙ్గాచేత్యేతదలౌకికం వస్తు ప్రత్యక్షాద్యవిషయం- తథాభూతం చ వేదవాక్యైరేవ జ్ఞాప్యతే - తథా పరమాత్మేశ్వరదేవతాదివస్త్వస్థూలాదిధర్మకమశనాయాద్యతీతం చేత్యేవమాదివిశిష్టమితి వేదవాక్యైరేవ జ్ఞాప్యత ఇత్యలౌకికత్వాత్తథాభూతమేవ భవితుమర్హతీతి. న చ క్రియార్థైర్వాక్యైర్జ్ఞానవాక్యానాం బుద్ధ్యుత్పాదకత్వే విశేషోఽస్తి. న చానిశ్చితా విపర్యస్తా వా పరమాత్మాదివస్తువిషయా బుద్ధిరుత్పద్యతే. అనుష్ఠేయాభావాదయుక్తమితి చేత్. క్రియార్థైర్వాక్యైర్న్యాయాంశాభావాన్నానుష్ఠేయా జ్ఞాప్యతే లౌకిక్యపి- న తథా పరమా

త్మేశ్వరాదివిజ్ఞానేఽనుష్ఠేయంకించిదస్తి - అతః క్రియార్థత్వాభావాదనర్థక్యమిత్యయుక్తమితిచేన్న - జ్ఞానస్యతథాభూతార్థవిషయత్వాత్ నహ్యనుష్ఠే యస్య త్ర్యంశస్యభావనాఖ్యస్యానుష్ఠేయత్వాత్తథాత్వం కింతర్హి ప్రమాణసమధిగతత్వాత్. నచతద్విషయాయాబుద్ధేరనుష్ఠేయవిషయత్వా త్తథార్థత్వం కింతర్హి వేదవాక్యజనితత్వాదేవ వేదవాక్యాధిగతస్యవస్తునస్తథాత్వేనత్వనుష్ఠేయత్వవిశిష్టం చేదనుతిష్ఠతి- నోచేత్ అనుష్ఠేయత్వవిశి ష్టం- నానుతిష్ఠతి అననుష్ఠేయత్వేవాక్యప్రమాణత్వానుపపత్తిరితిచేత్ నహ్యనుష్ఠేయేఽసతిపదానాంసంహతిరుపపద్యతే - అనుష్ఠేయత్వేతుప తితావత్యేవపదానిసంహన్యన్తే- తత్రానుష్ఠేయనిష్ఠంవాక్యంప్రమాణంభవతిఇదమనేనైవంకర్తవ్యమితి - నత్వేవమనేనైవమిత్యేవంప్రకారాణాంప దశతానామనుష్ఠేయత్వమన్తరేణ [illegible] క్రియేతకర్తవ్యంభవేత్ [illegible] అతఃపరమాత్మేశ్వరాదీనామవాక్యప్రమాణత్వం. పదార్థత్వేచప్రమాణాన్తరవిషయత్వం [illegible] ఇతిచేన్న- అస్తిమేరుర్వర్ణచతుష్టయోపేతఇత్యేవమాద్యననుష్ఠేయేఽపివాక్యదర్శనాత్ నచమే రుర్వర్ణచతుష్టయోపేత [illegible] [illegible] పద్యతే తథాస్తిపదసహితానాంపరమాత్మేశ్వరాదిప్రతిపాదకవా క్యపదానాంవిశేషణవిశేష్యభావేనసంహతిః కేనవార్యతే [illegible] జ్ఞానవత్పరమాత్మజ్ఞానే ప్రయోజనాభావాదయుక్తమితిచేన్న- “బ్రహ్మవిదాప్నో తిపరం” “భిద్యతేహృదయగ్రన్థిః” ఇతిఫలశ్రవణాత్, సంసారబీజావిద్యాదిదోషనివృత్తిదర్శనాత్, చ అనన్యశేషత్వాచ్చ [illegible] [illegible] ర్థవాదత్వానుపపత్తిః ప్రతిషిద్ధానిష్టఫలసంబన్ధశ్చవేదాదేవవిజ్ఞాయతే- నచానుష్ఠేయస్సః నచప్రతిషిద్ధవిషయేప్రవృత్తక్రియస్యాకరణాదన్య దనుష్ఠేయమస్తి అకర్తవ్యతాజ్ఞాననిష్ఠతైవహిపరమార్థతః ప్రతిషేధవిధీనాంస్యాత్ క్షుధార్తస్యప్రతిషేధజ్ఞానసంస్కృతస్యాభక్ష్యేఽభోజ్య వా [illegible] [illegible] ప్రతిషేధజ్ఞానకృతత్వాద్బాధ్యతే- మృగతృష్ణికా యామివపేయజ్ఞానం తద్విషయయాథాత్మ్యవిజ్ఞానేనఉత్పన్నేనబాధ్యతే స్వాభావికవిపరీతజ్ఞానేఽనర్థకరీఅభ్యక్షణభోజనప్రవృత్తిర్నభవతి విప రీతజ్ఞాననిమిత్తాయాః ప్రవృత్తేర్నివృత్తిరేవ- నపునర్యత్నః కార్యస్తదభావే తస్మాత్ప్రతిషేధవిధీనాం వస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞాననిష్ఠతైవ- నపురుషవ్యా పారనిష్ఠతాగన్ధోఽప్యస్తి తథేహాపిపరమాత్మాదియాథాత్మ్యజ్ఞానవిధీనాంతావన్మాత్రపర్యవసానతైవస్యాత్ తథాతద్విజ్ఞానసంస్కృతస్యతద్విపరీ తార్థజ్ఞాననిమిత్తానాం ప్రవృత్తీనామనర్థార్థత్వేనజ్ఞాయమానత్వాత్పరమాత్మాదియాథాత్మ్యజ్ఞానస్కృత్యాస్వాభావికేతత్ప్రవృత్తిజ్ఞానోత్పత్తిరేవ [illegible] స్యాత్ నను కళ్ఞాభక్షణాదేరనర్థార్థత్వేనవస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞానస్యకృత్యాస్వాభావికవిపరీతజ్ఞానేనివర్తితే [illegible] ప్రవృ త్త్యభావవత్ప్రతిషేధవిషయత్వాచ్ఛాస్త్రవిహితప్రవృత్త్యభావోఽనయుక్తఇతిచేన్న- [illegible] కళఞ్జభ క్షణాదిప్రవృత్తేర్మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వమనర్థార్థత్వంచయథా- తథాశాస్త్రవిహితప్రవృత్తీనామపి-తస్మాత్పరమాత్మయాథాత్మ్యవిజ్ఞానవతశ్శాస్త్రవి హితప్రవృత్తీనాంమిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వేనానర్థత్వేనచతుల్యత్వాత్పరమాత్మజ్ఞానేనవిపరీతజ్ఞానేనివర్తితేయుక్తఏవాభావః ననుతత్రయుక్తః - ని త్యానాంతుకేవలశాస్త్రనిమిత్తత్వాదనర్థార్థత్వాభావాచ్చాభావోనయుక్తఇతిచేన్న- అవిద్యారాగద్వేషాదిదోషవతోవిహితత్వాత్. యథాస్వర్గకా మాదిదోషవతోదర్శపౌర్ణమాసాదీనికామ్యానికర్మాణివిహితాని- తథాసర్వానర్థబీజావిద్యాదిదోషవతః [illegible] ప్రతిషిద్ధనివృత్తిరాగద్వేషాదిదోష వతః [illegible] ప్రవృత్తౌ [illegible] [illegible] నకేవలంశాస్త్రనిమిత్తాన్యేవ సహ్యాగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణ మాసచాతుర్మాస్యపశుబన్ధసోమానాంకర్మణాంస్వతః [illegible] విశేషోఽస్తి - కర్తృగతేనహిస్వర్గాదికామ్యదోషేణకామార్థతా - తథాఽవిద్యాది దోషవతస్స్వభావ [illegible] నిత్యానిచయకర్మప్రతివిహితత్వాత్ నపరమాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానవతశ్శమో పాయత్వా [illegible] [illegible] కర్మనిమిత్తదేశకాలాదిసర్వసాధనజ్ఞానోపమర్దేనహ్యాత్మజ్ఞానంవిధీయతే- నచోపమర్దితక్రియాకా రకాదివిజ్ఞానస్యనిత్యప్రవృత్తి [illegible] [illegible] క్రియాసాధనాదిజ్ఞానపూర్వకత్వాత్ [illegible] నహిదేశకాలాద్యనవచ్ఛిన్నాస్థూలాద్వ యాదిబ్రహ్మప్రత్యయవతఃకర్మావసరోఽస్తి భోజనాదిప్రవృత్త్యవసరవత్స్యాదితిచేన్న - అవిద్యానిమిత్తదోషనిమిత్తత్వాద్భోజనాదిప్రవృత్తే రావశ్యకత్వానుపపత్తేః నతుతథానియతఃకదాచిత్క్రియతే, కదాచిన్నక్రియతే, చేత్సాధ్యతాకర్మోపపద్యతే కేవలదోషనిమిత్తత్వాత్తుభోజనాదిక ర్మణోఽనియతత్వంస్యాత్ - దోషస్యప్రాబల్యాదనియతత్వాత్- కామానామివకామ్యేషు శాస్త్రనిమిత్తకాలాద్యపేక్షత్వాచ్చ నిత్యానామని యతత్వానుపపత్తిః దోషనిమిత్తత్వేఽప్యయథాకామ్యాగ్నిహోత్రస్యశాస్త్రవిహితత్వాత్సాయంప్రాతఃకాలాద్యపేక్షత్వం- ఏవం తద్భోజ నాదిప్రవృత్తౌనియమవత్స్యాదితిచేన్న- నియమస్యాక్రియాత్వాత్, క్రియాయాశ్చాప్రయోజకత్వా, న్నాసౌజ్ఞానస్యాపవాదకరః తస్మాత్పర మాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానవిధేరపితద్విపరీతస్థూలద్వైతాదిజ్ఞాననివర్తకత్వాత్సామర్థ్యాత్సర్వకర్మప్రతిషేధవిధ్యర్థత్వంసమ్పద్యతే- కర్మప్రవృత్త్య భావస్యతుల్యత్వాత్- యథాప్రతిషేధవిషయే అస్మాత్ప్రతిషేధవిధివచ్చవస్తుప్రతిపాదకత్వంతత్పరత్వంచనస్థితంశాస్త్రస్య ౧

ఆ — తృతీయమగ్నిబ్రాహ్మణానన్తరమవతార్యతస్యపూర్వేణసమ్బన్ధాప్రతీతేర్నసాఙ్గత్యాక్షేపం (ద్వయాహేత్యాద్యస్యేతి) వివ క్షితంసమ్బన్ధంపస్తుంవృత్తంకీర్తయతి (కర్మణామితి) “సాకాష్ఠాసాపరాగతి”రితిశ్రుతేరుక్తాపరాగతిర్ముక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యోస్త్వాత్మభావఇతి) అశ్వమేధోపాసనస్యసాశ్వమేధస్యకేవలస్యవాఫలముక్తం- నోపాస్యన్తరాణాంకర్మాన్తరాణాంచేత్యాశఙ్క్యాశ్వమేధఫలోక్త్యాపాస్యన్తరాణాంకేవ లానాంసముచ్చితానాంచఫలముపలక్షితమిత్యాహ (అశ్వమేధేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణస్యతాత్పర్యమాహ (అథేతి) జ్ఞానయుక్తానాం కర్మణాంసంసారఫలత్వప్రదర్శనానన్తరమితియావత్. జ్ఞానకర్మణోరుద్భావకస్యప్రాణస్యస్వరూపంనిరూపయితుంబ్రాహ్మణమిత్యుక్తాపోద్ఘా తత్వంసంబన్ధముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) “మృత్యుమతిక్రాన్తోదీప్యత”ఇతి మృత్యోర్యదతిక్రమస్సవక్ష్యమాణజ్ఞానకర్మఫలత్వాదపూర్వత్రకథేదమ్

ర్భావస్య తత్ఫలస్యోక్తత్వాత్, ఉభయస్యాపి ఫలస్య భేదాత్ పూర్వోత్తరయోర్జ్ఞానకర్మణోర్విషయశబ్దితో ద్వైస్యభేదాన్న పూర్వోక్తయోస్తయోరుద్భవ
కారణప్రకాశనార్థం బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. పూర్వోత్తరజ్ఞానకర్మఫలభేదాభావాదేకవిషయత్వాత్ తదుద్భావకప్రకాశనార్థం బ్రాహ్మణం యుక్తమి
తి పరిహరతి (నాయమితి) వాక్యశేషవిరోధం శఙ్కిత్వా దూషయతి (నన్విత్యాదినా) స్వాభావికః - శాస్త్రీనార్థే యోఽయం పాప్మా విషయాసఙ్గ
రూపః- సమృత్యుః తస్యాతిక్రమణం వాక్యశేషే కథ్యతే - నహి హిరణ్యగర్భాఖ్యమృత్యోః అతః పూర్వోక్తజ్ఞానకర్మభ్యాం తుల్యవిషయత్వమేవోత్తర
జ్ఞానకర్మణోరిత్యర్థః జ్ఞానకర్మణోరుద్భావకత్వం వక్తుం బ్రాహ్మణమారభ్యతాం- ఆఖ్యాయికాయాః కిమర్థత్వాశఙ్క్యైతస్యాస్తాత్పర్యమాహ (కోసావితి)
కథం యథోక్తే బ్రాహ్మణాఖ్యాయికయోరర్థశ్శక్యో జ్ఞాతుమిత్యాకాఙ్క్షాం నిక్షిప్యాక్షరాణి వ్యాకరోతి (కదమిత్యాదినా) నిపాతార్థమేవ స్ఫుటయతి
(వర్తమానేతి) ప్రజాపతేః ... స్వద్వృత్త్యాయజమానసంగోచరయతీత్యాహ (వృత్తేతి) ఇన్ద్రియదయో దేవాః-విరోచనాదయశ్చాసురా ఇత్యా
శఙ్క్యాఽవారయతి (లస్యైవేతి) యాజమానేషు ప్రాణేషు దేవత్వమసురత్వం చ . ... తే (కథమితి) తేషామిదముభయమాపాధికం
సాధయతి (ఉచ్యత ఇతి) శాస్త్రీనవేక్షయోర్జ్ఞానకర్మణోరుత్పాదకమాహ (ప్రత్యక్షేతి) సన్నిధానాసన్నిధానాభ్యాం ప్రమాణద్వయోక్తిః స్వాభావి
కాసురమరణం నామ తత్ఫలం భరితత్వం తత ఇత్యాదివాక్యస్వయం వ్యాచష్టే (యస్మాచ్చేతి) దేవానామల్పత్వం ప్రపఞ్చయతి (స్వాభావికీతి) మ
హత్తరత్వే హేతుర్దృష్టప్రయోజనత్వాదితి అసురాణాం బహుత్వం ప్రపఞ్చయతి (శాస్త్రజనితేతి) అసురాణాం చాహుల్యమితి శేషః తదేవసా
ధయతి (అత్యన్తేతి) ఉభయేషాం దేవాసురాణాం మిథస్స్పర్ధాం దర్శయతి (తేదేవాశ్చేతి) కథం బ్రహ్మాదీనాం స్థావరాన్తానాం భోగస్థానానాం స్వ
రాణిమిత్తత్వమిత్యాశఙ్క్య తేషాం శాస్త్రీయేతరజ్ఞానకర్మసాధ్యత్వాత్, తయోశ్చ దేవాసురజయాధీనత్వాత్, తస్య చ స్పర్ధాపూర్వకత్వాత్, తత్పరమ్పర
యా లోకానాం తన్నిమిత్తత్వమిత్యభిప్రేత్య విశినష్టి (స్వాభావికేతి) కా పునరేషాం స్పర్ధా నామేత్యాశఙ్క్యాహ (దేవానాం చేతి) తామేవ సఫ
లాం వివృణోతి (కదాచిదిత్యాదినా) అధికృతైరసురపరాజయో దేవజయశ్చ ప్రయతితవ్య ఇత్యనుగ్రహబుద్ధ్యా జయఫలమాహ (ఏవమితి) ఆకాఙ్క్షా
పూర్వకమనన్తరవాక్యమాదాయ వ్యాకరోతి (త ఏవమిత్యాదినా) యోఽయముద్గీథో నామ కర్మాఙ్గభూతః పదార్థః- తత్కర్తుః ప్రాణస్య స్వరూపాశ్ర
యణమేవ కథం ... శఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) కిం తత్కర్మ- కిం వా జ్ఞానం- తదాహ (కర్మేతి) తాన్యేతాని- * అసతో మా సద్గమయేత్యాదీని
యజూంషి జపేదితి విధిస్స్యమానమితి యోజనా ద్వయామూహేత్యాదిన జ్ఞాననిరూపణపరం - జపవిధిశేషత్వేనార్థవాదత్వాత్ తత్సుతో ప్రజ్ఞానస్య నిరూ
ప్యమాణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) అభిముఖ్యేనారోహతి దేవభావమనేన ... జపః తద్విధిశేషోఽర్థవాదో ద్వయామూహేత్యాదివాక్య
మిత్యర్థః ఉపాస్తివిధిశ్రవణాత్తత్పరం వాక్యం - న జపవిధిశేష ఇతి దూషయతి (నేతి) మాభూజ్జపవిధిశేషః - తథాప్యుద్గాయేత్యుద్గాత్రస్య కర్మణః
సన్నిధానే పురాతనకల్పనాప్రకారస్య ద్వయామూహేత్యాదినా శ్రవణాత్ తద్విధిశేషోఽర్థవాదోఽయమితి శఙ్కతే (ఉద్గీథేతి) నేదం వాక్యం జ్ఞానం చోద్గీ
థ... శేషః- తత్ప్రకరణస్థత్వాభావేన సన్నిధ్యభావాదితి దూషయతి (నాప్రకరణాదితి) ఉద్గీథస్తన్నైకస్య విధీయతే- న ఖల్వపి హితమజ్జం భవతి- తత్రాహ
(ఉద్గీథస్య చేతి) అన్యత్రైతి కర్మకాణ్డోక్తిః. అథోద్గాతారో ... విధిరపీహ ప్రతీయతే- తత్కథం సన్నిధిరపోద్యతే - తత్రాహ (విద్యేతి) ఉద్గీథవి
ధిరిహ ప్రతీయమానః ప్రాణస్యోద్గాతృదృష్ట్యోపాసనవిధిః - అన్యథా ప్రకరణవిరోధాదిత్యర్థః. జపవిధిశేషత్వముద్గీథవిధిశేషత్వం వా జ్ఞానస్య నాస్తీ
త్యుక్తం- ఇదానీం జపవిధిశేషత్వాభావే యుక్త్యన్తరమాహ (అభ్యారోహేతి) అనిత్యత్వం సాధయతి (ఏవమితి) ప్రా ... ప్రయోజకోపాసన
తద్విజ్ఞానాత్ప్రాగసిద్ధిః- తన్నాసౌ పశ్చాద్భావీ ప్రాగేవసిద్ధం విజ్ఞానం ప్రయోజయతీత్యర్థః తస్యాపి ప్రాచీనత్వం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానస్య
చేతి) * య ఏవం విద్వాన్ పౌర్ణమాసీం యజత ఇతివత్ * య ఏవం వేదేతి విజ్ఞానం శ్రుతం నహి ప్రయాజాది పౌర్ణమాసీప్రయోజకం- తస్యా ఏవ తత్
ప్రయోజకత్వాత్. తథా ప్రాణవిత్ప్రయోజ్యో జపోపాసనవిజ్ఞానప్రయోజకః - తస్య స్వప్రయోజకత్వేన ప్రాగేవ సిద్ధేరావశ్యకత్వాదిత్యర్థః. ఫలవత్త్వా
చ్చ ప్రాణవిజ్ఞానం స్వతన్త్రం ... త్యాహ (లద్ధేతి) ప్రాణోపాస్తేర్విషయితత్వే హేత్వన్తరమాహ (ప్రాణస్యేతి) యద్ధిస్తూయతే - తద్విధీ
యత ఇతి న్యాయమాశ్రిత్యోక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఇతశ్చ ప్రాణోపాస్తిరత్ర విధిత్సితేత్యాహ (మృత్యుమితి) ఫలవచనం ప్రాణస్యాను
పాస్యత్వేనోపపద్యత ఇతి స్పష్టః ఉక్తమేవ వ్యనక్తి (ప్రాణేతి) మృత్యుమోక్షణానన్తరం వాగాదీనాం యదగ్న్యాదిత్వం ఫలం- తదధ్యాత్మపరిచ్ఛేదం
హిత్వోపాసితురాధిదైవికప్రాణస్వరూపాపత్తేరుపపద్యతే- తస్మాద్విధిత్సితైవాత్ర ప్రాణోపాస్తిరిత్యర్థః ఉక్తన్యాయేన ప్రాణోపాస్తిముక్త్వా ప్రాణ
దేవతాం శుద్ధ్యాదిగుణవతీమాక్షిపతి (భవత్వితి) యథా ప్రాణస్యోపాస్తిః స్యాత్ స్పష్టత్వాదిష్టా- తథాస్య గుణసమ్బన్ధః శ్రుతత్వాదేష్టవ్యః - ఉపా
స్త్యపేక్షితస్యైవ గుణవతి ప్రాణే ప్రామాణికప్రాపకైరవిశేషాదితి సిద్ధాన్తీ బ్రూతే (నన్వితి) ప్రాణస్యోపాస్యత్వే విశుద్ధ్యాదిగుణవాదస్య స్తుత్యర్థత్వేనార్థవా
దత్వసమ్భవాన్న యథోక్తా దేవతా స్యాదితి పూర్వవాద్యాహ (న స్యాదితి) విశుద్ధ్యాదిగుణవాదస్యార్థవాదత్వేఽపి భూతార్థవాదత్వమితి పరిహరతి (నేతి)
విశుద్ధ్యాదిగుణవిశిష్టప్రాణదృష్టేరత్ర ఫలప్రాప్తిశ్శ్రుతా సజ్ఞానస్య మిథ్యార్థత్వే యుక్తా - సమ్యగ్జ్ఞానాదేవ పుమర్థప్రాప్తేస్స్పష్టత్వాత్. అతస్స్తుతిరపి య
థార్థైవేత్యర్థః లోకదృష్టాన్తం వ్యాచష్టే (యో హీతి) ఇహేతి వేదాఖ్యదార్ష్టాన్తికోక్తిః. నను విశుద్ధ్యాదిగుణవతీం దేవతాం వదన్తి వాక్యాన్యుపాసనావి
ధ్యర్థత్వాన్న స్వార్థే ప్రామాణ్యం ప్రతిపద్యన్తే- తత్రాహ (న చేతి) అన్యపరాణామపి వాక్యానాం మానాన్తరసంవాదవిసంవాదయోరసతోః స్వార్థే
ప్రామాణ్యమనుభవానుసారిభిరేష్టవ్యమిత్యర్థః. నను ప్రాణస్య విశుద్ధ్యాదివాదో న స్వార్థే మానం- అన్యపరత్వాత్ - ఆదిత్యో యూపాదివాక్యవత్. అత
ఆహ (న చేతి) ఆదిత్యో యూపాదివాక్యార్థజ్ఞానస్య ప్రత్యక్షాదినాపవాదవద్విశుద్ధ్యాదిగుణవిజ్ఞానస్యనాపవాదశ్శ్రుతః-తస్మాద్విశుద్ధ్యాదివాదస్య స్వా
ర్థే మానత్వమప్రత్యూహమిత్యర్థః. విశుద్ధ్యాదిగుణకప్రాణవిజ్ఞానాత్ఫలశ్రవణాత్తద్వాదస్య యథార్థత్వమేవేత్యుపసంహరతి (తత ఇతి) లోకవద్వే

దేహిసమ్యగ్జ్ఞానాదిష్టప్రాప్తిరనిష్టపరిహారశ్చేత్యన్వయముఖేనోక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేనాపిసమర్థయతే (విపర్యయేచేత్యాదినా) శాస్త్రస్యానర్థార్థత్వ విష్టమితిశఙ్కాంనిరాచష్టే (నచేతి) అపౌరుషేయస్యాసమ్భావితసర్వదోషస్యాశేషపురుషార్థహేతోశ్శాస్త్రస్యానర్థార్థత్వమేష్టుమశక్యమిత్యర్థః శా స్త్రస్యయథార్థభూతార్థత్వంనిగమయతి (తస్మాదితి) ఉపాసనార్థం- జ్ఞానార్థంచేతిశేషః శాస్త్రాద్యథార్థప్రతిపత్తేః శ్రేయఃప్రాప్తిరిత్యత్రవ్యభిచా రంచోదయతి (నాపి) తదేవస్ఫుటయతి (స్ఫుటమితి) అబ్రహ్మణిబ్రహ్మదృష్టిరభిష్టిం ప్రత్యుద్ధిత్వాన్ని మిథ్యాజ్ఞానస్య- నాచ *యావన్నామ్నో గతమిత్యాదిశ్రుత్యాఫలవతీ తతశ్శాస్త్రాద్యథార్థప్రతిపత్తేః శ్రేయఃప్రాప్తిరిత్యయుక్తమిత్యర్థః భేదాగ్రహపూర్వకోఽన్యస్యాన్యాత్మతావభాసోమిథ్యా జ్ఞానం అత్రతుభేదేభాసమానేఽన్యత్రాన్యదృష్టిర్విధీయతే- యథాపిత్ర్యాదేః ప్రతిమాయాంగృహ్యమాణేపిత్రాదిప్రతిపత్తిః క్రియతే తన్నేదంమిథ్యాజ్ఞానమిత్యాహ (నేతి) నఞర్థంస్పష్టయతి (నామాదావితి) ప్రశ్నపూర్వకంహేతుంవ్యాచష్టే (కస్మాదితి) ప్రతిమాయాంపిత్రాదిదృష్టిం ప్రత్యాలమ్బనత్వమేవ - నపిత్రాదితాదాత్మ్యం నామాదేస్తుబ్రహ్మతాదాత్మ్యం శ్రుతేరితివైషమ్యమాశఙ్క్యాహ (ఆలమ్బనత్వేనేతి) ఉక్తమర్థంవైధర్మ్యదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) కర్మమీమాంసకో బ్రహ్మవిద్వేషం ప్రకటయన్ప్రత్యవతిష్ఠతే (బ్రహ్మేతి) కేవలాద్దృష్టిరేవ నామ్నిచోద్యతే- చోదనావశాచ్చఫలంసేత్స్యతి బ్రహ్మతునాస్తి- నామాదావాదివత్సర్వం ఆః యథాదేవానాంప్రతిమాదిషూపాస్యమానానామన్యత్ర సత్త్వం, యథాచవస్వాద్యానాంపిత్రాణాంబ్రాహ్మణాదిదేహేభిర్వ్యవహారాణామన్యత్రసత్త్వం, - తథాబ్రహ్మణోపినామాదావుపాస్యత్వాదన్య త్రసత్త్వంనాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతేనేతి) నామాదౌబ్రహ్మదర్శ [illegible] దృష్టాన్తాసిద్ధేర్నక్వాపిబ్రహ్మాస్తీతిభావః సర్వజ్ఞానాదిలక్ష ణంబ్రహ్మనాస్తీత్యయుక్తం *సదేవసోమ్యేదమిత్యాదిశ్రుతేరిత్యాహ (నేతి) కించ- బ్రహ్మదృష్టిఃసత్యార్థా - శాస్త్రీయదృష్టిత్వాత్- * ఇయ మేవర్గగ్నిస్సామేతిదృష్టివదిత్యాహ (ఋగాదిష్వితి) తదేవస్పష్టయతి (విద్యమానేతి) తాభిర్దృష్టిభిస్సామాన్యాద్దృష్టిత్వం తస్మాదితియావత్ యత్తుదృష్టాన్తాసిద్ధిరితి-తత్రాహ (ఏతేనేతి) బ్రహ్మదృష్టేస్సత్యార్థత్వవదనేనేతియావత్ బ్రహ్మణ్యేవత్వేహేత్వన్తరమాహ (ముఖ్యాపేక్షత్వాదితి) ఉక్తమేవవివృణోతి (పఞ్చేతి) పఞ్చాగ్నయః- ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషితః ఆదిపదంవాగ్ధేన్వాదిగ్రహార్థం ననువేదాన్తవేద్యంబ్రహ్మేష్య తే-నచతేభ్యస్తత్సిద్ధిః-తేషాంవిధినైరపేక్ష్యేణాప్రామాణ్యాత్ అతస్తతోబ్రహ్మసిద్ధిః-అతఆహ(క్రియాపరైశ్చేతి)విమతంస్వార్థేప్రమాణం-అజ్ఞాతజ్ఞాపక త్వాత్- సమ్మతవత్ అతోవేదాన్తశాస్త్రాదేవబ్రహ్మసిద్ధిరిత్యర్థః. సిద్ధసాధ్యార్థభేదేనవైషమ్యాన్నైకస్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యోక్తంవివృణోతి(య థాచేతి) విశిష్టత్వం- స్వరూపోపకారిత్వంఫలోపకారిత్వంచ. పఞ్చమోక్తంప్రకారంపరామృశ్యమేవమిత్యాదిష్టం అలౌకికత్వంసాధయతి (ప్ర త్యక్షాదీతి) కించ- వేదాన్తానామప్రామాణ్యంబుద్ధ్యనుత్పత్తేర్వా- సంశయాద్యుత్పత్తేర్వా నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) నద్వితీయఇత్యాహ (నచా నిశ్చితేతి) కోటిద్వయాస్పర్శిత్వాదబాధాచ్చేత్యర్థః క్రియాపరైర్వాక్యైర్విద్యార్థానాం వాక్యానాంసాధర్మ్యముక్తమాక్షిపతి (అనుష్ఠేయేతి) సాధర్మ్యస్యాయుక్తత్వమేవవ్యనక్తి (క్రియాపరైరితి) వాక్యోత్థబుద్ధేర్యథార్థత్వాద్విధ్యాదావపివాక్యప్రామాణ్యమజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వేనాభిప్రేత్యపరి హరతి (నజ్ఞానస్యేతి) అనుష్ఠేయస్యావస్తునస్తదన్తరేణకుతోవస్తునిప్రమాణప్రత్యయయోర్యథార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యతయోర్వ్యభిచారాభావంసప్రయోజనంప్రాహ (నేతి) విధిరూపః- స్వప్రామాణ్యార్థంవైలక్షణ్యద్వయందూషయతి (నహీతి) తదుభయవిషయస్యకర్తవ్యస్యప్రాధాన్యాత్కర్తవ్యత్వాపేక్షం - కింతుమానగమ్య త్వాత్ అన్యథావిప్రలమ్భకవిధివాక్యేపిప్రామాణ్యప్రసఙ్గాదిత్యర్థః ద్వితీయంప్రత్యాహ (నచేతి) బుద్ధిగ్రహణంప్రయోగోపలక్షణార్థం కర్తవ్య తాయావిషయప్రయోగాదేర్మానస్యేయవిషయత్వాపాదనం-నియమప్రమాకరణత్వానపేక్షత్వాచ్చ అన్యథోక్తాతిప్రసక్తితాదవస్థ్యాత్ అతోఽ నుష్ఠేయనిష్ఠత్వంమానస్యాయుక్తమిత్యర్థః. కుతస్తర్హికార్యాకార్యధియావిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదేతి) వైదికస్యార్థస్యాబాధేనతథార్థత్వేసిద్ధే సమీహితసాధనత్వవిశిష్టంచేద్వస్తు- తదాకర్తవ్యం [illegible] చేద్విపరీతసాధనత్వవిశిష్టం - తదానకార్యమితిధియానానుతిష్ఠతి అతోమాన స్యావస్తునిష్ఠత్వేనహేతుఃకార్యాకార్యధియఃబిత్యర్థః- తథాపిబ్రహ్మణోవాక్యార్థత్వం-పదార్థత్వంవా నాద్యఇత్యాహ(అననుష్ఠేయత్వఇతి) తస్యాకార్యత్వేపివాక్యార్థత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉభయత్రాపిసమ్బన్ధ్యర్థః. ద్వితీయందూషయతి (పదార్థత్వేచేతి) బ్రహ్మ ణశ్శాస్త్రార్థత్వమేతదయుక్తమతేకార్యాన్వయేసిద్ధేవాక్యప్రామాణ్యంన్యాయ్యమేవసాధయతి (నేత్యాదినా) శుక్లకృష్ణలోహితమిశ్రలక్షణంవర్ణచతు ష్టయం తద్విశిష్టోమేరురస్తీత్యాదిప్రయోగేనుంవాదావకార్యేపిసమ్బన్ధజ్ఞానాత్తత్త్వమసివాక్యాదపికార్యాస్పృష్టేబ్రహ్మణిసమ్యగ్జ్ఞానసిద్ధిరిత్య ర్థః వ్యుత్పత్తేర్పికార్యధీరేనవాక్యాదుదేతీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ననుతత్రక్రియాపదాధీనాపదసంహతిర్యస్మా- వేదాన్తేషుపునస్తదభావాత్పద సంహత్యయోగాత్కుతోవాక్యప్రమాణత్వంబ్రహ్మణస్స్యాదితి తత్రాహ (తథేతి) విమతమఫలం - సిద్ధార్థజ్ఞానత్వాత్- సమ్మతవదిత్యనుమా నాత్తత్త్వమాదేస్సిద్ధార్థస్యాయుక్తంమానత్వమితిశఙ్కతే (మేర్వాదీతి) శ్రుతివిరోధేనానుమానంధునీతే (నేత్యాదినా) విద్వదనుభవ విరోధా చ్చనైవమిత్యాహ (సంసారేతి) ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వేనామానత్వాదనుమానాబాధకతేత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్యేతి) పర్ణమయీత్వాధికరణన్యా యేనజుహ్వాంఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వంయుక్తం - బ్రహ్మధియోఽన్యశేషత్వప్రాపకాభావాత్ అఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వాసిద్ధిరితి. అన్యథాశారీరకానారభ్యస్యాదిత్యర్థః. శ్రుత్యనుభవాభ్యాంవాక్యోత్థజ్ఞానస్యఫలవత్త్వదృష్టేర్యుక్తాకార్యాస్పృష్టేర్థే * తత్త్వమస్యాదేర్మానతేత్యుక్తం సమ్ప్రతిశా స్త్రస్యకార్యపరత్వానియమేహేత్వన్తరమాహ(ప్రతిషిద్ధేతి) యద్యపికలఞ్జభక్షణాదేరధఃపాతస్యచసమ్బన్ధః*నకలఞ్జంభక్షయేదిత్యాదివాక్యాత్ప్ర తీయతే-తథాపితస్యానుష్ఠేయత్వాద్వాక్యస్యానుష్ఠేయనిష్ఠత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) సమ్బన్ధస్యాభావార్థత్వాన్నానుష్ఠేయతేత్యర్థః. అభ క్షణాదికార్యమితివిధిపరత్వమేవనిషేధవాక్యస్యకిన్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్యాపికార్యార్థత్వేవిధినిషేధభేదభఙ్గాత్, స్వాభావికస్యసమ్బన్ధస్య

నావబోధేనముఖ్యస్యార్థాన్తరేవృత్తావలక్షణాపాతా, న్నిషిద్ధవిషయేరాగాదినా ప్రవృత్తిక్రియావతోనిషేధశాస్త్రార్థధీసంస్కృతస్యనిషేధస్య తేన కరణాత్-ప్రసక్తక్రియానివృత్త్యుపలక్షితావౌదాసీన్యాదన్యదనుష్ఠేయంనప్రతిభాతీత్యర్థః భావవిషయంకర్తవ్యత్వంవిధీనామర్థః-అభావవిషయం తునిషేధానామితివిశేషమాశఙ్క్యాహ (అకర్తవ్యతేతి) అభావస్య [illegible] కర్తవ్యతావిషయత్వాసిద్ధిరితిశబ్దార్థః ప్రతిషేధజ్ఞానవతో పికళఞ్జభక్షణాదిజ్ఞానదర్శనాత్తన్నివృత్తేర్నియోగాధీనత్వాత్తన్నిష్ఠమేవవాక్య [illegible] - నేత్యాహ (క్షుధార్తస్యేతి) విపరీతప్రధానహ తస్యపశ్చాత్సంకళఞ్జం [illegible] భక్షణాద్యభిలాషయుక్తస్యాన్నపానాది తస్మిన్నభక్ష్యేఽభోజ్యేదప్రాప్తేయద్భ్రమజ్ఞానంయుక్తామస్యోత్పన్నం తన్నిషేధధీసంస్కృతస్యతస్మిన్నృత్యాబాధ్యమిత్యత్రలౌకికదృష్టాన్తమాహ (మృగతృష్ణికాయామితి) తథాపిప్రవృత్త్యభావసిద్ధయేవిధిరర్థ్యతామితి చేత్-నేత్యాహ (తస్మిన్నితి) తదభావః ప్రవృత్త్యభావో [illegible] నిమిత్తాభావేనైవసిద్ధ [illegible] దృష్టాన్తముపసంహరతి (తస్మాది తి) దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) నకేవలం *తత్త్వమస్యాదివాక్యానాంసిద్ధవస్తుమాత్రపర్యవసానతా- కింతుసర్వేషాం [illegible] నిషిద్ధ్యతీత్యాహ (త థేతి)అకర్తృభోక్తృబ్రహ్మ [illegible] జ్ఞానసంస్కృత [illegible] ప్రవృత్తీనామభావస్స్యాదితిసమ్బన్ధః తస్మాత్- బ్రహ్మణావాక్యోపదేశేతోర్థోయస్యకర్తృత్వా దిజ్ఞానస్య- తన్నిమిత్తానామనర్థార్థత్వేన [illegible] త్వాదితిహేతుః కదాపునస్తాసామభావస్స్యాత్- అతఆహ (పరమాత్మేతి) బ్రహ్మనిష్ఠాక్షభక్ష ణాదినిరాసేనసన్నివృత్తినిష్ఠతయా-నిషేధవాక్యమానన్ద్యపతేల త్త్వమాదేరపిప్రత్యక్షానోస్థిక [illegible] త్వాదిరివ [illegible] మానతోపస [illegible] దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వైషమ్యమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) కస్యచిదిత్యత్వాదిన [illegible] యద్వస్తుగృహీతా [illegible] -తజ్జ్ఞానేననిషేధేకృతే తత్సంస్కారద్వా రాసమ్పాదితనృత్యాశాస్త్రీయజ్ఞానకపిపరీతజ్ఞానేనవా [illegible] నిత్యార్థప్రవృత్త్యభావో నిమిత్తాభావేనైవమిత్తికాభావన్యాయేనయుక్తః - నతథాస్మిహోత్రాదిప్రవృత్త్యభావోయుక్తః- బ్రహ్మవిదామగ్నిహోత్రాదిసకర్తవ్యమితినిషేధానుపలమ్భాదిత్యర్థః తత్త్వమస్యాదివాక్యేనార్థాన్నిషిద్ధమగ్నిహోత్రాదీతిమన్వానస్సామ్యమాహ (నేత్యాదినా) శాస్త్రీయప్రవృత్తీనాంగర్భవాసాదిహేతుత్వాదనర్థార్థత్వం అహంకర్తృత్వాద్యభిమానకృతత్వేననిషరీతజ్ఞాననిమిత్తత్వం ఏతదేవదృష్టాన్తావష్టంభేనస్పష్టయతి(కనక్షాత్రి) కామ్యానామజ్ఞానహేతుత్వానర్థార్థత్వాత్ [illegible] నిరుపన్తేషు ప్రవృత్త్యభావోయుక్తః- నిత్యానాంతుశాస్త్రేణ ప్రయుక్తానుష్ఠానత్వాత్సాజ్ఞానకృతత్వం ప్రత్యవాయాభావస్యసర్వాంశ్చనిత్యాచ్చ [illegible] కరత్వం అతస్తేషుప్రవృత్త్యభావో యుక్తోనభవతీతిశఙ్క్యతే (నన్వితి) నిత్యానాంశాస్త్రచోదితత్వానుష్ఠానవ్య [illegible] ([illegible]) తదేవప్రపఞ్చయతి (యథేతి) అవిద్యా దిత్యాదిక [illegible] తాదిక్లేశచతుష్టయోక్తిః త్రైరవిద్యాదిభిస్సులేప్రవృత్తి [illegible] స్యా [illegible] ప్రాప్తావద [illegible] రాగద్వేషవశాత్పురుషస్యేషుప్రావృత్తిమనిష్టపరి హారంచవాఞ్ఛతస్తాభ్యామేవరాగద్వేషాభ్యామిష్టంమేభూయాదనిష్టం మాభూదిత్యవిశేషకామనాభిప్రేరితావిశేష ప్రవృత్తియుక్తస్య [illegible] త్రై- స్వర్గకామఃపశుకామఇత్యవిశేషాద్విభక్తకామ్యాని - తుల్యంకర్మాభయేషాం కేవలశాస్త్రనిమిత్తత్వమిత్యర్థః కించ- [illegible] వాసనాంపుష్కల్యం బ్రువతా నిత్యానాముపితతిష్టం- ఉత్పత్తివిధినియోగ ప్రయోగాధికారవిధిరూపవిశేషాభావాదిత్యాహ (నచేతి) [illegible] నిత్యవిరాగ [illegible] ప్రత్రాహ (కర్తృ కతేనేతి) స్వర్గకామశ్శతుకాచ [illegible] - ఇష్టంమే [illegible] శాస్త్రేణ [illegible] కామ్యానా విశిష్ట ప్రవృత్తి [illegible] తేయుక్తమిత్యర్థః నన్వవిద్యాదిదోషవతోనిత్యానికర్మాణీత్యయుక్తం- విరక్తస్యజ్ఞానవతోపి [illegible] ప్రవృత్తేస్తేషామనుష్ఠేయత్వాదిత్యాశఙ్క్యప్రవృత్తేరరకవిషయత్వాన్నైవమిత్యాహ (నపరమాత్మేతి) * మోగాస్య [illegible] కర్మకారణముచ్యతే ఇతిన్యాయేన [illegible] కారణం [illegible] మేవ ప్రలీయతే- సంభారసక్తిధిత్యర్థః నకేవలంవిహితస్యోపలభ్యతే- నసమ్భవతిచేత్యాహ (కర్తృస్వమితి) యదానానీహాసంసారీ- కింత్వక ర్తృభోక్తృబ్రహ్మేతిశ్రుత్యాజ్ఞాప్యతే తదాదేవతాయాస్సంప్రదానత్వం, కరణత్వం [illegible] హవ్యాదే, [illegible] ముపప్యజంభవతి తత్కృగపక త్రాదిజ్ఞానవతస్సంభవంకర్మవిధిరిత్యర్థః [illegible] క్రియా [illegible] - తదిశ్రుతిక [illegible] విధిస్సమ్భవతీత్యాహ (నచేతి) వాసనావ శాదుద్భూతస్యావాసనాత్వా, దాత్మనృత్యాపునఃపునర్భాధా, చ్ఛ విగుణానకర్మప్రవృత్తి [illegible] కించ - అనవచ్ఛిన్నం బ్రహ్మస్మీతిన్యతత్త్వదాత్మక స్యదేశాదిసావెక్షంకర్మనిరవకాశమిత్యాహ (నహీతి) [illegible] కర్మావసరస్యాదితిశఙ్క్యతే (భోజనాదీతి) అపరోక్షజ్ఞానవతోవా- పరోక్షజ్ఞానవతోవాభోజనాదిప్రవృత్తిః నాద్యః- అనభ్యుపగమాత్, తత్ప్రతీతేర్బాధితానువృత్తిమాత్రత్వాత్,, అగ్నిహోత్రాదేరబాధితాభిమాననిమిత్తస్యతథాత్వానుపపత్తిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నేతి) నద్వితీయః- పరోక్షజ్ఞానినశ్శాస్త్రోక్తక [illegible] ఫలత్వాత్ [illegible] వృత్తేరిష్టత్వా దిత్యాహ (అవిద్యాదీతి) అగ్నిహోత్రాద్యనుష్ఠానస్యాదితిచేత్-నేత్యాహ(నత్వితి)భోజనాదిప్రవృత్తేరావశ్యకత్వానుపపత్తిరపికిన్నస్యాత్ (కేవలతి) నతుతథేత్యాదిప్రపఞ్చయతి(శాస్త్రీయమితి)తస్మిన్ శాస్త్రవిహితకాలాద్యపేక్షత్వాన్నిత్యానామనుష్ఠానప్రసంగపేదిత్యాశఙ్క్యాహ (దోషేతి) ఏ వందోషకృతత్వేపినిత్యానాంశాస్త్రసాపేక్షత్వాత్ కాలాద్యపేక్షత్వమవిరుద్ధమిత్యాహ (విధిమితి) భోజనాదిష్వపి [illegible] చాతుర్వర్ణ్యంపరార్ధైభక్తం యతీనాంతుచతుర్గుణమిత్యాదినియమవదగ్నిహోత్రాదినియమోపిస్యాదితిశఙ్క్యతే (రతో్భజనాదీతి) విధిమానాస్తిభోజనాదినియమః-అగ్నిహోత్ర స్యవిధిత్వాత్ నచైతావతాయథేష్టచేష్టాపత్తిః- అధర్మాధీనావివేకకృతాహింసా నతేవిదుషోవిద్యతే అతో ఽవిద్యావస్థాయాంమిథ్యాసతీయథేష్టచే ష్టావిద్యాదశాయాంతుతస్యాత్ - సంస్కారస్యాప్యభావాత్ బాధితానువృత్తేశ్చ అగ్నిహోత్రాదేస్స్వనాభాసత్వాన్న బాధితానువృత్తిరిత్యాహ (నేతి) కించ- అవిదుషాంవివిదిషూణాంచేషనియమః - తేషాంవిధినిషేధగోచరత్వాత్. నచతేషామప్యేషజ్ఞానోదయపరిపన్థి - తస్యాస్యనివృత్తిరూప స్యస్వయంక్రియాత్వాభావాత్. నాపిసక్రియామాక్షిపన్ బ్రహ్మవిద్యాంప్రతిక్షిపతి- అస్యనివృత్త్యాత్మనస్తదాక్షేపకత్వానిర్ధారత్వాహ (నియ మస్యేతి) కర్మసురాగాదిమతోఽధికారాత్, విరక్తస్యజ్ఞానాధికారాత్, జ్ఞానినోహేత్వభావాదేశకర్మాభావాత్, తస్యభోజనాద్యతుల్యత్వాత్,

తత్త్వమాదేస్సర్వవ్యాపారోపరమాత్మకజ్ఞానహేతోస్స్నివర్తకత్వేన ప్రామాణ్యం ప్రతిపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) తస్యవిధేః - ఉత్పాదకం వాక్యం. తస్యనిషేధవాక్యవత్ తత్త్వజ్ఞానహేతో స్తద్విరోధిమిథ్యాజ్ఞానధ్వంసిత్వాత్ అశేషవ్యాపారనివర్తకత్వేనపుంసః స్వస్థస్యయుక్తం ప్రామాణ్యం- మిథ్యాజ్ఞానధ్వంసే హేత్వభావేఫలాభావన్యాయేనసర్వకర్మనివృత్తేరిత్యర్థః. తత్పదోపాత్తంహేతుమేవస్పష్టయతి (కర్మప్రవృత్తీతి) యథా ప్రతిషేధ్యేభక్షణాదౌ ప్రతిషేధశాస్త్రవశాత్ ప్రవృత్త్యభావః- తథా * తత్త్వమస్యాదివాక్యసామర్థ్యాత్కర్మస్వపి ప్రవృత్త్యభావస్యతుల్యత్వా త్ప్రామాణ్యమపి తుల్యమిత్యర్థః ప్రతిషేధశాస్త్రసామ్యే *తత్త్వమస్యాదిశాస్త్రస్యాపి పుమానేతస్థైవనివృత్తినిష్ఠత్వంస్యాత్ - నవస్తుప్రతిపాదకత్వ మిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ప్రతిషేధోహి ప్రసక్తక్రియాంనివర్తయం స్తదుపలక్షితౌదాసీన్యాత్మకేవస్తునిపర్యవస్యతి- తథా * తత్త్వమస్యాది వాక్యస్యాపి వస్తు ప్రతిపాదకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః వేదాన్తానాంసిద్ధే ప్రామాణ్యవపక్షవాదాదీనామన్యపరాణామపిసంవాదవిసంవాదయోరభావేస్వార్థే మానత్వసిద్ధౌసిద్ధావిశుద్ధ్యాదిగుణవతీ ప్రాణదేవతేతిచకారార్థః ౧

౮౦ — అథకర్మాఙ్గభూతోద్గాతరిముఖ్యప్రాణదృష్టింవిధాతుమాఖ్యాయికామాహ (ద్వయాహప్రాజాపత్యాదేవాశ్చాసురాశ్చే త్యాదినా) హశబ్దోవృత్తార్థస్మరణే ప్రజాపతేరపత్యానిప్రాజాపత్యాః * దిత్యదిత్యాదిత్యేత్యాదినాఅపత్యార్థేణ్యప్రత్యయః ద్వయాః- ద్వివిధాః * ద్విత్రిభ్యాంతయస్యాయజ్వేత్యయచప్రత్యయః. కేతే. దేవాశ్చాసురాశ్చ. (తతఃకానీయసాఇతి) తతః- తత్ర తేష్విత్యర్థః. దేవాః కానీయసాః- కనీయాంసః స్వార్థేఅణ్ అల్పీయాంసఇతియావత్ జ్యాయసాః- జ్యాయాంసః భూయాంసః * భూయాంసోఽసురా ఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. (తఏషులోకేష్వస్పర్ధన్తేతి) తే - దేవాసురాఃఏషులోకేషు - త్రైలోక్యరాజ్యనిమిత్తేఅస్పర్ధన్త - పరస్పరవిజిగీషాంకృతవన్త ఇత్యర్థః (తేహదేవాఊచురిత్యాది) హన్తేత్యసురవిజయోపాయదర్శనజహర్షే అత్రోద్గీథశబ్దఉద్గాతృపరః - ఉత్తరత్రోద్గాతురేవాధ్యస్తప్రాణభావస్యోపాస్యతా ప్రతీతేః, * ఉద్గాత్రాత్వేప్యస్తీత్యుత్తరత్రబహుకృత్వఉద్గాతృశబ్దస్యాభ్యసిష్యమాణతయాతదనురోధేనప్రక్రమస్థోద్గీథశబ్దస్యో ద్గాతృపరత్వస్యవక్తవ్యత్వాత్, త్సతిబాధకేకర్మవాచిశబ్దస్యలక్షణయాకర్తృపరత్వయోగాత్,. యద్వా - ఉద్గీథశబ్దఉద్గాతృవిశేషణభూతోద్గీథపర ఇతినలక్షణా తథాచఅసురానస్మిన్యజ్ఞేయజ్ఞాఙ్గభూతేనోద్గీథేన - అధ్యస్తప్రాణభావేనోద్గానకర్త్రా యజ్ఞాఙ్గభూతోద్గాతరిప్రాణదృష్టిరూపోపాసనేనేతియావత్ అత్యయామ- అతితరేమ జయేమ అన్యథాభూయసామసురాణామల్పీయోభిస్సైన్యవద్భిష్టోపకరణైర్జేతుమశక్యత్వాదితిదేవానామాశయఇత్యర్థః. తథాహిగుణోపసంహారపాదే * అన్యథాత్వాధికరణేఅత్రోద్గీథశబ్దః కేవలోద్గీథపరఇతి * అన్యథాత్వంశబ్దాదితిచే న్నావిశేషాదితిసూత్రేణపూర్వపక్షంకృత్వా * నవాప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్ * సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తితుతదపి * వ్యాప్తేశ్చసమఞ్జస మితిత్రిభిస్సూత్రైరత్రోద్గీథశబ్దస్యోద్గాతృగీయమానోద్గీథపరత్వయాకృత్స్నోద్గీథగానకర్తరిముఖ్యప్రాణదృష్టిరూపాయా-అస్యాఉద్గీథవిద్యాయాఉ ద్గీథాఙ్గభూతేప్రణవేముఖ్యప్రాణదృష్టిరూపాచ్ఛాన్దోగ్యోపాత్తోద్గీథవిద్యాభిద్యతఇతిసిద్ధాన్తితం ఇత్థంహితత్రభాష్యం-*అస్తివాజసనేయకే *సయోఽయంహప్రజాపత్యాదేవాశ్చాసురాశ్చేత్యారభ్య *తేహదేవాఊచుఃహన్తాసురాన్యజ్ఞఉద్గీథేనాత్యయామే త్యుద్గీథేనాసురవిధ్వంసనంప్రతిజ్ఞాయోద్గీథేవాగాదిమన్వపర్యస్తదృష్ట్వాసురైరథభవముక్త్వా *అథహేమమాసన్యంప్రాణమూచుఃత్వన్నఉద్గాయేత్యాదినోద్గీథేప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * భవత్యాత్మనాపరాస్యద్విషన్భ్రాతృవ్యోభవతియఏవంవేదేతిశత్రుపరాజయఫలాయోద్గీథేప్రాణదృష్టిర్విహితా ఏవంఛాన్దోగ్యానామపి * దేవాసురాహవైయత్రసంయేతిరఇత్యారభ్య *తద్ధదేవాఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ... ప్రతిజ్ఞాయపద్వదేవోద్గీథవాగాదిష్విష్టోపమభిధాయ *అథహయఏవాయంముఖ్యప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరఇత్యాదినోద్గీథేప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * యథాశ్మానమాఖణమృత్వావిధ్వంసతేఏవంహైవసవిధ్వంసతేయఏవంవిదిపాపంకామయతఇతిశత్రుపరాభవాయో ద్గీథేప్రాణదృష్టిర్విహితా. తేదసవిషయవిధిప్రత్యయాశ్రవణేఽపిఫలసాధనత్వశ్రవణాద్విధివిపరిణామోవిధిఃకల్ప్యతే ఉద్గీథవిద్యాయాః క్రత్వర్థత్వేనక్ర తుసాద్గుణ్యఫలకత్వేప్యర్థవాదికమప్యుపపదవిరుద్ధం గ్రాహ్యమితిదేవతాధికరణేప్రతిపాదితం తత్రసంశయ్యతే-కిమత్రవిద్యైక్యం-ఉతనేతి కింయుక్తం విద్యైక్యమితి కుతః ఉభయత్రోద్గీథస్యైవాధ్యస్తప్రాణభావస్యఉపాస్యత్వశ్రవణాచ్చోదనాద్యవిశేషాత్ ఫలసంయోగస్తావచ్ఛత్రుపరి భవరూపోనవిశిష్యతే రూపమప్యస్తప్రాణభావోద్గీథాఖ్యోపాస్యైక్యాదవిశిష్టం. చోదనాచసిద్ధాత్వర్థగతాఽవిశిష్టా. ఆఖ్యాచోద్గీథవిద్యేత్యవిశిష్టా. అత్రసిద్ధాన్తచ్ఛాయయాపరిచోద్యపరిహరతి *అన్యథాత్వంశబ్దాదితిచేన్నావిశేషాదితి యదుక్తంవిద్యైక్యమితి-తన్నోపపద్యతే- రూపభేదాత్ రూపాన్యథాత్వంహిశబ్దాదేవప్రతీయతే వాజసనేయకేహి * అథహేమమాసన్యంప్రాణమూచుస్త్వంనఉద్గాయేతితథేతిభ్య ఏషప్రాణఉదగాయ దిత్యుద్గానస్యకర్తరిప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వాయఏవంవేదేతికర్తర్యేవప్రాణదృష్టిరేవంశబ్దాదవగమ్యతే ఛాన్దోగ్యే*అథహయఏవాయం ముఖ్యప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరఇత్యుద్గానస్యకర్మణ్యేవోద్గీథేప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * ఏవంవిదిపాపంకామయతఇత్యేవంశ బ్దాత్కర్మణ్యేవోద్గీథేప్రాణదృష్టిర్విహితా అతఏకత్రకర్తరిప్రాణదృష్టిశబ్దా, దన్యత్రకర్మణిప్రాణదృష్టిశబ్దా, చ్చరూపాన్యథాత్వంస్పష్టం. రూపా న్యథాత్వేచవిధేయభేదేసతి కేవలచోదనాద్యవిశేషోఽకించిత్కరఇతి విద్యాభేదఇతిచేత్ తన్న - అవిశేషాత్. అవిశేషేణ హ్యుభయత్రోద్గీథ సాధనకః పరపరిభవఉపక్రమే ప్రతీయతే వాజసనేయకే * తేహదేవా ఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుపక్రమే శ్రూయతే * ఛాన్దోగ్యేపి * తద్ధదేవాఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామఇతి. అతఉపక్రమావిరోధాయ * తేభ్యఏషప్రాణఉదగాయదిత్యధ్యస్తప్రాణభావఉద్గీథఉద్గానకర్మభూతఏవపాకాదిష్వోదనాదివత్స్వకర్తృత్వాతిశయవివక్షయా కర్తృత్వేనోచ్యతే. అన్యథోపక్రమగత ఉద్గీథశబ్దఃకర్తరిలాక్షణికః ...

ఊ.— తే హ వాచమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యో వాగుదగాయత్ యో వాచి భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయత్ యత్కల్యాణం వదతి తదాత్మనే తే విదురనేన వై న ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ స యః స పాప్మా యదేవేదమప్రతిరూపం వదతి స ఏవ స పాప్మా॥ ౨

టీకస్స్యాత్ అతో విద్యైక్యమితి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే- * నవా ప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్ సవిశేషణం వ్యావర్తయతి. నచేతదస్మి- యద్విద్యైక్యమితి కుతః ప్రకరణభేదాత్ * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథము పాసీతేతి ప్రకృతముద్గీథావయవభూతం ప్రణవం ప్రస్తుత్య * ఏతస్య వా అక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతిదేవాసురాహ వై యత్ర సంయేతిరఇత్యారభ్య * అథహ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణ స్తముద్గీథముపాసాంచక్రిర ఇత్యుద్గీథావయవభూత ప్రణవవిషయముపాసనం ఛన్దోగా అధీయతే వాజసనేయినస్తు తాదృశ ప్రాచీన ప్రకరణాభావాత్ * హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి కృత్స్న ముద్గీథం ప్రస్తుత్య- * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేత్యాదికృత్స్నోద్గీథవిషయమధీయతే తతః ప్రకరణభేదేన విధేయభేదః- విధేయభేదే చ రూపభేదప్రసక్తిః నవిద్యైక్యం కించ- * అథహ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణ స్తముద్గీథముపాసాంచక్రిర ఇతిపూర్వ ప్రకృతోద్గీథావయవభూతః ప్రణవ ఏవాధ్యస్త ప్రాణభావశ్ఛన్దోగానాముపాస్యః వాజినాం తు కృత్స్నోద్గీథస్య కర్తోద్గాతా ప్రాణదృష్ట్యోపాస్య తద్వ * అథహేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదిత్యుద్గాతరి ప్రాణాధ్యాసం నిర్దిశ్య * యదేవేదం వేదేత్యుద్గాతైవాధ్యస్త ప్రాణభావ ఉపాస్యో విధీయతే అతస్స్వరూపభేదః. నచోద్గాతర్యుపాస్యే హితే * ఉద్గీథేనాత్యయామ ఇత్యాఖ్యాయికోపక్రమవిరోధ శ్శఙ్కనీయః - ఉద్గాతురుపాసనేనోద్గీథస్యోద్గానకర్తృభూతస్యావశ్యాపేక్షితత్వాత్, తస్యాపి పరపర్యవసానత్వం ప్రతిపాద్యత్వాత్,. అతో రూపభేదాద్విద్యాభేదఇతి చోదనాద్యవిశేషేఽపి నవిద్యైక్యం * పరోవరీయస్త్వాదివత్ యథైకస్యామేవశాఖాయాముద్గీథావయవభూతే ప్రణవే పరమాత్మదృష్టివిధానసామ్యేఽపి హిరణ్మయపురుషదృష్టివిధానాత్పరోవరీయస్త్వాదిగుణవిశిష్టదృష్టివిధానమర్థాన్తరభూతం. * సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తి తు తదపి. ఉద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యాత్ - విద్యైక్యము క్తం చేత్ . తత్ - సంజ్ఞైక్యం విధేయభేదేఽప్యస్త్యేవ. యథాఽగ్నిహోత్ర సంజ్ఞానిత్యాగ్నిహోత్రే కుణ్డపాయినామయనాగ్నిహోత్రే చ, యథా చోద్గీథవిద్యేతిచ్ఛాన్దోగ్యప్రథమప్రపాఠకోపాత్తాసు బహ్వీషు విద్యాసు. * వ్యాప్తేశ్చ సమఞ్జసం ఛాన్దోగ్యే ప్రథమప్రపాఠకేఽత్ర త్రాస్వపి విద్యాసూద్గీథావయవస్య ప్రణవస్య ప్రథమప్రస్తుతస్యోపాస్యత్వేన వ్యాప్తేశ్చాన్యత్రగతస్య * తద్ధదేవా ఉద్గీథమాజహ్రురిత్యుద్గీథశబ్దస్య ప్రణవవిషయత్వమేవ సఞ్జసం అవయవే సముదాయశబ్దోఽపి పటో దగ్ధ ఇత్యాదిషు దృష్టే. అతశ్చోద్గీథావయవభూతః ప్రణవ ఏవోద్గీథశబ్దోదిష్ట ఇతి స ఏవ ప్రాణదృష్ట్యోపాస్యశ్ఛాన్దోగ్యే ప్రతిపత్తవ్యః వాజసనేయకే తు కృత్స్నోద్గీథవిషయతేతి కృత్స్నోద్గీథస్య కర్తోద్గాతా ప్రాణదృష్ట్యోపాస్య ఇతి వ్యాప్త్యాన్యాసేనోద్గీథమితి అతోఽత్ర ఉద్గీథశబ్ద ఉద్గాతృగీయమానోద్గీథపర ఏవ- నతు * తద్ధదేవా ఇతి వాక్యవత్ ప్రణవపర ఇతి నైకార్థ్యమితి ప్రాప్తమిత్యర్థః ఉద్గీథపరఇతి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— తే- దేవాః- హ- ఏవం బుద్ధ్వా వాచం- వాగభిమానినీం దేవతాం ఊచుః- ఉక్తవన్తః. త్వం- నః- అస్మభ్యముద్గాయ- ఔద్గాత్రం కర్మ కురుష్వ వాగాత్మదృష్ట్యోద్గాత్రం కర్మ, దృష్టవన్తః- తథా-ఇత్యేవముక్త్వా ఏవం సతి నోఽసురాన్ పాప్మనా విధ్యామేతి, అత్ర చోపాసనాయా కర్మణశ్చ కర్తృత్వేన వాగాదయ ఏవ వివక్ష్యన్తే కస్మాత్. యస్మాత్పరమార్థతస్తత్కర్తృకస్తద్విషయ ఏవ చ సర్వో జ్ఞానకర్మసంవ్యవహారః ఏత్యోగిహా-ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యాదిశ్రుతేః అకర్తృకత్వాదాత్మనః స్థిరత్వమేవ ఉపాధికృతోపాధ్యాయా నైవ చ సంహారిష్యతి అవ్యాకృతాదిక్రియాకారకఫలజాతం. * త్రయం వా ఇదం నామరూపం కర్మేత్యవిద్యావిషయం, అవ్యాకృతాత్ప్రత్యక్పరమాత్మాఖ్యం విద్యావిషయమనామరూపకర్మాత్మకం- * నేతినేతీతి ప్రత్యాఖ్యానేనోపసంహరిష్యతి పృథక్,. యస్తు వాగాదిసమాహారోపాధికల్పితః సంసారీ స ఆత్మా - తం చ వాగాదిసమాహారరూపమాత్మానమేవ దర్శయిష్యతి * తేభ్యో భూతేభ్య స్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతీతి తస్మాత్స్వాభావికవాగాదీనామేవ జ్ఞానకర్మకర్తృత్వం ఫలప్రాప్తిర్వివక్షితా తథేతి-తథా అస్త్విత్యేవ ముక్త్వా వాక్ తేభ్యః- అర్థిభ్యో దేవేభ్యః ఉదగాయత్ - ఉద్గానం కృతవతీ కః పునస్స ఉద్గానకర్మణా వాచా నిర్వర్తితః కార్యవిశేష ఇతి ఉచ్యతే- యో వాచి- నిమిత్తభూతాయాం వాగాదిసముదాయస్య య ఉపకారో నిష్పద్యతే వదనాదివ్యాపారేణ స ఏవ సర్వేషాం హ్యసౌ వాక్స్వవదనాభినిర్వృత్తో భోగః ఫలం తం భోగం సా త్రిషు పవమానేషు కృత్వా అవశిష్టేషు నవసు స్తోత్రేషు వాచనికమార్త్విజ్యం ఫలం యత్కల్యాణం- శోభనం వదతి- వర్ణానభినిర్వర్తయతి తదాత్మనే- మహ్యమేవ తద్ధ్యసాధారణం వాగ్దేవతాయా అధి - యత్సమ్యగ్వర్ణానాముచ్చారణం అతస్తదేవ విశేష్యతే యత్కల్యాణం వదతీతి. యత్తు వదనకార్యం సర్వసంఘాతోపకారాత్మకం తద్యాజమానికమేవ తత్ర కల్యాణవదనాత్మసమ్బన్ధాసఙ్గావసరం దేవతాయా రన్ధ్రమేవ ప్రతిలభ్య- తే విదురసురాః కథం అనేనోద్గాత్రా నః- అస్మాన్ స్వాభావికం జ్ఞానసంకర్మ చాభిభూయ- అతీత్య జ్యోతిర్జనితకర్మజ్ఞానరూపేణ జ్యోతిషోద్గాత్రాత్మనా అత్యేష్యన్తి- అతిగమిష్యన్తీతి ఏవం విజ్ఞాయ తం- ఉద్గాతారమభిద్రుత్య - అభిగమ్య స్వేనాసఙ్గలక్షణేన పాప్మనా అవిధ్యన్- తాడితవన్తః సంయోజితవన్త ఇత్యర్థః (స యస్స పాప్మా ప్రజాపతేః పూర్వజన్మావస్థస్య వాచి నిషిక్తః) న విషు ప్రత్యక్షీక్రియతే కోఽసౌ. య ఏవేదమప్రతిరూపం- అననురూపం. శాస్త్రప్రతిషిద్ధం వదతి యేన ప్రయుక్తోఽసభ్యబీభత్సానృతాద్యనిచ్ఛన్నపి వదతి. అనేన కార్యేణ ప్రతిరూపవదనేనానుగమ్యమానః ప్రజాపతేః కార్యభూతాసు ప్రజాసు వాచి వర్తతే స ఏవ. అప్రతిరూపవదనేనానుమితః స ప్రజాపతేర్వాచి గతః పాప్మా - కారణానువిధాయి హి కార్యమితి.

అ — జ్ఞానమిహ పరీక్ష్యమాణమిత్యేతత్ప్రసఙ్గాగతం విచారం పరిసమాప్య తే హ వాచమిత్యాది వ్యాచష్టే (తే దేవా ఇతి) అచేతనాయా వాచో యోజ్యత్వం వారయతి (వాగభిమానినీతి) నియోక్తృత్వం దేవానామభిప్రాయమాహ (వాగ్దేవతేతి) సన్వ్యాధార్త్రంకర్మ జపమన్త్ర ప్రకాశ్యాదేవతా నిర్వర్తయిష్యతి- సత. వాగ్దేవతేతి తత్రాహ (తామేవేతి) అసతో మా సదగమయేతి జపమన్త్రాభిధేయం దృష్టవన్త ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః వాగాద్యాశ్రయం కర్తృత్వాదిదర్శయతో ఉద్గాతృస్య ప్రాసఙ్గికం తాత్పర్యమాహ (అత్ర చేతి) ఆత్మాశ్రయమేకర్తృత్వాదావవభాస మానేతస్య వాగాద్యాశ్రయత్వమయుక్తమిత్యాహ (కస్మాదితి) పరస్య- జీవస్య వాకర్తృత్వాదివివక్షితమితి వికల్పాద్ద్వయం దూషయతి (యస్మా దితి) [illegible] వాగాదిసఙ్ఘాతస్య క్రియాదిశక్తిమత్త్వాత్ కర్తృత్వాది వా శ్రయో యస్మాత్ప్రసిద్ధః - తస్మాత్పరస్యాత్ర నస్వతస్సచ్ఛక్తి [illegible] చాశ్రయత్వమిత్యర్థః కించ- అవిద్యాశ్రయస్సర్వో వ్యవహారో న తద్ధీనే పరస్మిన్నవతరతీత్యాహ (తద్విషయఞ్చేతి) కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వా దిత్యాదౌ నకర్తృత్వమాత్మనోఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్య [illegible] యథా చ తక్షోభయథేతి న్యాయాదౌపాధికం తస్మిన్ కర్తృత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (వక్ష్య తి హీతి) యదుక్తం [illegible] సర్వో వ్యవహార ఇతి - తత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (ఇహాపీతి) ఇతశ్చ పరస్మిన్నాత్మని కర్తృత్వాదివ్యవహా రో నాస్తీత్యాహ (అవ్యాకృతాత్త్వితి) [illegible] రూపకర్మాత్మకమిత్యస్మాదుపరిష్టాత్ తత్పదమధ్యాహర్తవ్యం పృథక్ - అవిద్యావిషయాత్ క్రి యాకారకఫలజాతాదితి శేషః భూయస్సరమాత్మాకర్తృత్వాద్యాశ్రయః - జీవ [illegible] యథా శఙ్కా మాహ (యస్త్వితి) జీవశ్శబ్దవాచ్య స్య శిష్టస్యకల్పితత్వాన్నతాత్త్వికం కర్తృత్వాదికం - కింతు తద్వారా స్వరూపేసమారోపితమితి భావః అత్ర నితాత్త్వికకర్తృత్వాద్యభావేఫలితమర్థ వాదతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) తాత్పర్యమర్థ [illegible] యుక్తయా వాగ్దేవతయా యత్కల్యాణం తదుపన్యస్యతి (తథేత్యాదినా) ఉద్గాతృత్వం జపమన్త్రప్రకాశ్యత్వం చాత్మనోఙ్గీకృత్య వాగుద్గానే ప్రవృత్తా చేత్ - తయా కశ్చిదుపకారో దేవానాముద్గానేన నిర్వర్తనీయః - స చ నా స్తీత్యశఙ్క్యతే (కః పునరితి) వదనాదివ్యాపారస్య యస్సుఖవిశేషః [illegible] ద్యతే - స ఏవ సాధారణ్యవిశేష ఇత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) యో వా చీతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాఖ్యాయతే. కథం పునర్వాగ్వచనం, చక్షుషా దర్శన, మిత్యాదినా నిష్పన్నం ఫలం సర్వసాధారణమిత్యాశఙ్క్య సుఖమ నుసృత్యాహ (సర్వేషామితి) కించ- దేవార్థకం ఛాయస్త్యా వాచః స్వార్థమపి కించిదుద్గానమస్తి తథా చ జ్యోతిష్టోమే ద్వాదశస్తోత్రాణి - తత్ర త్రిషు పవమానాఖ్యేషు స్తోత్రేషు యాజమానం ఫలముద్గానేన కృత్వా శిష్టేషు నవసు స్తోత్రేషు యత్కల్యాణవదనసామర్థ్యం- తదాత్మనే- స్వార్థమేవాగా యదిత్యాహ (తం భోగమితి) ఋత్విజాం క్రీతత్వాన్న ఫలసమ్బన్ధస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (వాచనికమితి) *అథాత్మనే ఽన్నాద్యమాగాయదితి శ్రుతిసిద్ధః కల్యాణవదనసామర్థ్యస్య స్వార్థత్వమవగమ్యతే (తద్ధీతి) కల్యాణవదనం వాచోఽసాధారణం చేత్ - కస్తర్హి పాప్మా వాచీత్యపేక్ష యాః- తత్రాహ (యత్త్వితి) వాగ్దేవతాయా ఆసురాణామవకాశం దర్శయతి (తత్రేతి) స్వార్థపరార్థయోరుద్గానే సతీతి యావత్. కల్యాణవదన స్యాత్మనా- వాగ్దేవస్య [illegible] అభిని వేశః- స ఏవావసరో దేవతాయాః. తమవసరం ప్రాప్యేత్యర్థః. అవసరమేవ వ్యాకరోతి (కర్త్రిమేవ తి) అస్మాన్నాతీత్యేతి సమ్బన్ధః కోసావసురాత్యయస్తం వ్యాచష్టే (స్వార్థికమితి) తత్రోపాయముపన్యస్యతి (శాస్త్రేతి) అసురాననభిభూయ కేనాత్మనా దేవాః స్థాస్యన్ [illegible] యామాహ (జ్యోతిషేతి) ప్రజాపతేర్వాచి పాప్మా కీదృశోఽసురైరిత్యతో వగమ్యతే- తత్రాహ (సయస్స పాప్మే తి) [illegible] పాప్మేత్యయుక్తం- అదృష్టస్య క్రియానిర్వర్తకత్వాఙ్గీకారాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) అసభ్యం- సభానర్హం [illegible] బీభత్సం- భయానకం ప్రేతాదివర్ణనం అనృతం- అయథాదృష్టవచనం ఆదిశబ్దాత్ పిశునత్వం గృహ్యతే. కిమత్ర ప్రజాపతేర్వాచి పాప్మనో న్వేషణం- స తు కథం భవతీత్యాశఙ్క్య స ఏవ స పాప్మేతి వ్యాకరోతి (అనేనేతి) ప్రాజాపత్యాసు ప్రజాసు ప్రవిష్టేనాసఙ్గవదనాదినా [illegible] తద్వాచి పాప్మా సమీయ తే- విమతం [illegible] పూర్వకం- ప్రతికూలధీవిషయత్వాత్- దుఃఖవత్ యస్స పాప్మా ప్రజావాచ్యయమితః- స ఏవ ప్రజాపతివాచి పాప్మానం గమయతి- విమ తం కారణపూర్వకం- కార్యత్వాత్- ఘటవత్ స చ ప్రజాగతం దురితం ప్రాజాపత్యం తస్మినా హేత్వన్తరాదేవ స్యాత్ - కారణానువిధాయిత్వాత్ కా ర్యస్య. న చ తత్కారణస్య సర్వస్మిన్ ప్రసఙ్గః- *అహాపన్నమితి శ్రుతేః న చ [illegible] దేవా [illegible] పాపం గచ్ఛతీతి శ్రుతేర్న సూత్రే పిపాపవేదః- లస్యఫలవత్త్వ స్యాపాపత్వేపి యజమానావస్థస్య పాప్మావాదిత్యర్థః ఆద్యసకారాభ్యాం కారణస్థం పాప్మానమనూద్య తస్యైవ కార్యస్థత్వముచ్యతే. ఉత్తరాభ్యాంతు కార్యస్థం పాప్మానమనూద్య తస్యైవ కారణస్థత్వమితి విభాగః. ३

రం — (తే హ వాచమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతీతి) త్వం న ఉద్గాతా భవేతి వాగభిమానినీం దేవతాం ప్రార్థితవన్త ఇత్యర్థః (తథేతి తేభ్యో వాగుదగాయదితి) అభ్యుపగమ్య తేభ్యః - దేవేభ్యో వాగుద్గానం కృతవతీత్యర్థః. దృష్టివిధిప్రకరణత్వాదసమ్భవదర్థకత్వాచ్చ * ఆదిత్యాదిమత యశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరితి న్యాయేన క్రతుసఙ్ఘభూతే ఉద్గాతరి వాగ్దృష్టిం కృతవన్త ఇత్యర్థః. (యో వాచి భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణం వదతి తదాత్మ న ఇతి) వాచి నిమిత్తే యో భోగః - గానాదిజన్యో యస్సుఖానుభవః తం - భోగం దేవేభ్య ఆగాయత్- దేవానాం భోగముద్దిశ్యాగాయత్- గానం కృత వతీ గానేన దేవానాం భోగం సంపాదితవతీతి యావత్. యత్కల్యాణవార్తాకథనరూపం వాగిన్ద్రియకార్యం- తదపి ఆత్మనే వాక్సమ్పాదితవతీత్యర్థః. (తే విదురనేనేతి) తే- అసురాః అవిదుః- జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః. కిమితి అనేన- వాగ్రూపేణోద్గాత్రా నః- అస్మాన్ అత్యేష్యన్తి- జేష్యన్తీతి. (తమభిద్రుత్యే తి) తం- ఉద్గాతారమభిద్రుత్య- శీఘ్రం ప్రాప్య పాప్మనా అవిధ్యన్- పాపేన సంయోజితవన్తః. (స యస్స పాప్మా యదేవేతి) యస్స పాప్మా తద్వాదనసా ధనభూతః- స తు- యదేవేదమప్రతిరూపం- అనుచితమశివాస్పృత్తమైశున్యాది వదతి- స ఏవ- తద్రూప ఏవ స పాప్మేత్యర్థః అయం భావః- వాగిన్ద్రియమసు రాః కల్యాణవదనద్వారా పరుషాతివాదపైశున్యాదిరూపసితామకుర్వన్నితి. తతశ్చాసురబుద్ధికార్యాత్ తదిన్ద్రియాణాం పాపప్రవృత్తిరితి భావః. ३

ఉ.— అథహ ప్రాణమూచుస్త్వంనఉద్గాయేతితథేతి తేభ్యః ప్రాణఉదగాయద్యః ప్రాణేభోగస్తందే వేభ్యఆగాయత్ యత్కల్యాణంజిఘ్రతితదాత్మనే తేవిదురనేనవైనఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్యపాప్మనావిధ్యన్సయస్సపాప్మాయదేవేదమప్రతిరూపంజిఘ్రతిసఏవసపాప్మా॥ ౩

అథహచక్షురూచుస్త్వంనఉద్గాయేతితథేతి తేభ్యశ్చక్షురుదగాయత్ యశ్చక్షుషిభోగస్తందే వేభ్యఆగాయద్యత్కల్యాణం పశ్యతితదాత్మనే తే విదురనేనవైనఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతిత మభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్సయస్సపాప్మాయదేవేదమప్రతిరూపంపశ్యతిసఏవసపాప్మా॥ ౪

అథహ శ్రోత్రమూచుస్త్వంనఉద్గాయేతితథేతి తేభ్యః శ్రోత్రముదగాయత్ యశ్శ్రోత్రేభోగ స్తందేవేభ్యఆగాయద్యత్కల్యాణగ్ంశృణోతితదాత్మనే తే విదురనేనవైనఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతితమభి ద్రుత్యపాప్మనావిధ్యన్సయస్సపాప్మాయదేవేదమప్రతిరూపగ్ంశృణోతిసఏవసపాప్మా॥ ౫

అథహమనఊచుస్త్వంనఉద్గాయేతితథేతి తేభ్యోమనఉదగాయత్ యోమనసిభోగస్తందేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణగ్ంసఙ్కల్పయతితదాత్మనే తే విదురనేనవైనఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతితమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్సయస్సపాప్మాయదేవేదమప్రతిరూపగ్ంసఙ్కల్పయతిసఏవసపాప్మైవముఖల్వేతా దే వతాఃపాప్మభిరుపాసృజన్నేవమేనాఃపాప్మనావిధ్యన్॥ ౬

అథహేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వంనఉద్గాయేతితథేతి తేభ్యఏషప్రాణఉదగాయత్తేవిదు రనేనవైనఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతితమభిద్రుత్య పాప్మనావిత్సన్ సయథాశ్మానమృత్వాలోష్టోవిధ్వగ్ంసే తైవగ్ంహైవవిధ్వగ్ంసమానావిష్వఞ్చోవినేశుస్తతోదేవాఅభవన్పరాసురాభవత్యాత్మనాపరాస్యద్వి షన్పాప్మాభ్రాతృవ్యోభవతియఏవం వేద॥ ౭

శం.— తత్రైవప్రాణాదిదేవతా...క్త్వాజ్జపమన్త్రప్రకాశ్యాఉపాస్యాశ్చేతి క్రమేణపరీక్షితవన్తః. దేవానాంచైషనిశ్చిత మాసీత్- వాగాదిదేవతాః క్రమేణపరీక్ష్యమాణాఃకల్యాణవిషయవిశేషాత్మసమ్బన్ధాసఙ్గజేనతోరాసురపాప్మసంసర్గాదభ్ధనిర్వర్తనాసమర్థాః-అతో ఽనభిధేయాః "అసతోమాసద్గమయేతి, అనుపాస్యాశ్చ- అశుద్ధత్వాదితరావ్యాపకత్వాచ్చ, తి ఏవము...నుక్తాఅపి ఏతాస్వాగాదిదేవతాఃక ల్యాణాకల్యాణకార్యదర్శనాదేవం - వాగాదివదేతైనాఃపాప్మనాఽవిధ్యన్ - పాప్మనావిద్ధవన్తఇతియదుక్తం- తత్పాప్మభిరుపాసృజన్- పాప్మభిస్సం సర్గంకృతవన్తఇత్యేతత్ ౩-౪-౫-౬

ఆ.— వాగ్దేవతాయాజపమన్త్రప్రకాశ్యత్వముపాస్యత్వంచ నేతినిర్ధార్యావశిష్టపర్యాయచతుష్టయస్యతాత్పర్యమాహ (తత్రైవేతి) పరీక్షాఫలనిర్ణయమాహ (దేవానాంచేతి) అనుపాస్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇతరేతి) ఇతరః- కార్యకారణసఙ్ఘాతః తస్మిన్నవ్యాపకత్వం- పరి చ్ఛిన్నత్వం అతశ్చానుపాస్యత్వంజపమన్త్రప్రకాశ్యత్వంచేత్యర్థః. ఉక్తేష్విన్ద్రియేష్వనుక్తాన్యపి...తోపసంహారతి (ఏవ మితి) వాగాదివత్త్వగాదిషుకల్యాణాకల్యాణపాప్మవేధోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (కల్యాణేతి) పాప్మభిరుపాసృజన్- పాప్మనాఽవిధ్యన్నిత్యనయోరర్థభేదా నరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్య వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయభావాన్నైవమిత్యాహ (ఇతియదుక్తమితి) ౩-౪-౫-౬

రం.— (అథహప్రాణమూచురిత్యాది) ప్రాణం- ఘ్రాణం శిష్టంస్పష్టం. ౩-౪-౫

రం.— ఉక్తమర్థంనిగమయతి (ఏవముఖల్వేతాఇతి) ఉశబ్దోఽవధారణే ఏవమేవఖలు-ఉక్తయారీత్యాఏతాదేవతాః-వాగాద్యాః ఉ క్తాఅనుక్తాశ్చపాప్మభిః- అనృతవదనాదిలక్షణైరుపాసృజన్- ఉపగతవత్య ఇత్యర్థః (ఏవమేతాఃపాప్మనావిధ్యన్నితి) ఏవం-ఉక్తయారీత్యాఅసురాః ఏతాః- వాగాదిదేవతాఃపాప్మనాఅవిధ్యన్- అనృతాదిపాప్మనావేధనంకృతవన్తఇత్యర్థః ౬

శం.— వాగాదిదేవతాఉపాసీనాఅపిమృత్యుమతిగమనాయాశరణాస్సన్తోదేవాః క్రమేణఅథ- అనన్తరంహ- ఇమమిత్యభినయప్రదర్శ నం. ఆసన్యం- ఆస్యేభవమాసన్యం ముఖాన్తర్బిలస్థం ప్రాణమూచుః- త్వంన ఉద్గాయేతి. తథేత్యేవంశరణముపగతేభ్యఃసఏషప్రాణోముఖ్యఉద గాయదిత్యాదిపూర్వవత్ పాప్మనాఽవిత్సన్- వేధనంకర్తుమిష్టవన్తః. తేచదోషాసంసర్గిణంసన్తంముఖ్యంప్రాణంస్వేనాసఙ్గదోషేణవాగాదిషులబ్ధ ప్రసరాఃతదభ్యాసానువృత్త్యాసంసృక్ష్యమాణావినేశుః- వినష్టాః విధ్వస్తాః కథమివేతి దృష్టాన్తఉచ్యతే- సయథా- సదృష్టాన్తోయథా లోకే ఽశ్మానం- పాషాణమృత్వా- గత్వా ప్రాప్యలోష్టః- పాంసుపిణ్డఃపాషాణచూర్ణనాయాశ్మనినిక్షిప్తఃస్వయంవిధ్వంసేత - విస్రంసేత. విచూర్ణీభ వేత్ ఏవంహైవ- యథాఽయందృష్టాన్తః- ఏవమేవవిధ్వంసమానాః - విశేషేణధ్వంసమానాఃవిష్వఞ్చః - నానాగతయోవినేశుః- వినష్టాఃయతః తతః- తస్మాదసురవినాశాద్దేవత్వప్రతిబన్ధభూతేభ్యఃస్వాభావికాసఙ్గజనితపాప్మభ్యోవియోగాత్ అసంసర్గధర్మిముఖ్యప్రాణాశ్రయబలాద్దేవాః- వా గాదయః ప్రకృతాఅభవన్. కిమభవన్. స్వందేవతారూపమగ్న్యాద్యాత్మకంవక్ష్యమాణం. పూర్వమప్యగ్న్యాద్యాత్మానఏవసన్తఃస్వాభావికేనపా

ఉ.— తే హోచుః క్వ ను సోఽభూద్యో న ఇత్థమసక్తేత్యయమాస్యేఽన్తరితి సోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽఙ్గానాం హి రసః ॥౮

వృనాతిరస్కృతవిజ్ఞానాః పిణ్డమాత్రాభిమానా అసుర్ - తేతత్పాప్మవియోగాదుజ్ఝిత్వా పిణ్డమాత్రాభిమానం శాస్త్రసమర్పితవాగాద్యగ్న్యాద్యాత్మాభిమానా బభూవురిత్యర్థః. కించ- తే ప్రతిపక్షభూతా అసురాః పరా - అభవన్నిత్యనువర్తతే. పరాభూతాః వినష్టా ఇత్యర్థః. యథా పూర్వకల్పే నవర్ణిత ఇత్థం స్వయజమానః - అతిక్రాన్తకాలికః ఏతామేవాఖ్యాయికారూపాం శ్రుతిం దృష్ట్వా తేనైవ క్రమేణ వాగాదిదేవతాః ఉపేత్య తాన్ పాప్మనా సహ పా- స్పదహోషవత్త్వేనా దోషాన్ పదం ముఖ్యం ప్రాణమాత్మత్వేనోపగమ్య వాగాద్యధ్యాత్మకపిణ్డమాత్రపరిచ్ఛిన్నాత్మాభిమానం హిత్వా శాస్త్రసమర్పితం వాగాద్యగ్న్యాద్యాత్మవిషయం వర్తమాన ప్రజాపతిత్వం శాస్త్రప్రకాశితం ప్రతిపన్నః- తస్మై వాయం ఉపజమానస్తైస్తైః పాప్మభిర్నాభవతి ప్రజాపతి స్వరూపేణాత్మనా ‘ పరా చాస్య ప్రజాపతిత్వప్రతిపక్షభూతః పాప్మా ద్విషన్ భ్రాతృవ్యో భవతి యతోఽయం ఇన్ద్రియవిషయాసఙ్గజనితః పాప్మా- భ్రాతృవ్యో ద్వేష్టా చ- పారమార్థికాత్మస్వరూపావరణహేతుత్వాత్. స చ పరాభవతి- విశీర్యతే లోష్టవత్ ప్రాణపరిష్వఙ్గాత్ కస్యైతత్ఫలమితి. ఆహ- య ఏవం వేద - యథోక్తం ప్రాణమాత్మత్వేన ప్రతిపద్యతే పూర్వయజమానవదిత్యర్థః. ౭

౮.— సమ్ప్రతి ముఖ్యప్రాణస్య మన్త్రప్రకాశ్యత్వమసాస్యత్వం చవక్తుమాఖ్యాయికామాహ (వాగాదీతి) కిం చేత్యస్య నో హాసీనా ఇతి సమ్బన్ధః. వాగాదిషు నైరాశ్యాత్ స్వయమేవ పారీక్ష్యార్థః విశిష్టాత్మజ్ఞాపకో సాధారణదేహావయవ సామ్యాసారో యః దోషాసం- శ్రేణం దోషేణ సంస్పృష్టం కర్తుమిచ్ఛాకుశలా జాతేత్యాశఙ్క్యాహ (స్వో నేతి) తదభ్యాసానువృత్త్యా - తస్య - పాప్మసంసర్గకరణస్యాస్యాసవతాదితి యావత్ ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) అసురనాశే నాస్య జనితపాప్మవిశ్లేషే హేతుమాహ (అసంసర్గాది) వహ్యమా- నం- * సామ్నిరభవదిత్యాదినేతి శేషః. వాగాదీనాం స్థితానాం నష్టానాం చ కుతో గ్న్యాదిరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వమపీతి) నన్వాత్మా పరిచ్ఛేదాభిమానస్యాగ్న్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికేనేతి) పరిచ్ఛేదాభిమానాదగ్న్యాద్యాత్మాభిమానస్య బలవత్త్వం సూచయతి (శాస్త్రేతి). న కేవలమత్రోక్తానామేవాసురాణాం నాశః కిం తు శాస్త్రప్రాణాశ్రయాణామపి నాశః- కిం తు తుల్యజాతీయానామపీత్యభిప్రేత్యాహ (కించేతి) వాగాదీనా- మగ్న్యాదిభావాపత్తివచనేన తత్ఫలం కాతస్య యజమానస్య దేవతాత్మానం స్థితాసురాపహ వ్యాసస్యామిత్యుక్తం తత్ర పూర్వకల్పీయ యజమానస్యాతీ- యశాలిత్వాద్యథోక్తఫలవత్త్వేపి నేదానీంతనస్య తదిత్యాశఙ్క్య పరాస్య భవతీత్యాది శ్రుతిమవతారయతి (యథేతి) పూర్వకల్పనాప్రకారేణ పూ- ర్వజన్మస్థా యజమానః శాస్త్రప్రకాశితం వర్తమాన ప్రజాపతిత్వం ప్రతిపన్నో యథా హి సమ్బన్ధః పూర్వయజమానత్వస్య వ్యాఖ్యా అతిక్రాన్తకాలిక ఇతి పురాకల్పమేవదర్శయతి (ఏతామితి) (తేనేతి) శ్రుత్యుక్తేనేత్యేతత్. తేనైవ విధినా- శ్రుతిప్రకాశితేన క్రమేణ ముఖ్యం ప్రాణమాత్మ- త్వేనోపగమ్యేతి శేషః. సా పతితో భ్రాతృవ్యః తస్య ద్విషన్నితి కుతో విశేషణం - అక్షరస్య భ్రాతృవ్యత్వేపి సత్త్వేనైవాశఙ్క్యాహ (యతి ఇతి) తస్య ద్వేష్టృ- త్వే ఇయమే హేతుమాహ (పారమార్థికేతి) అపరిచ్ఛిన్న దేవతాత్వస్య పారమార్థికమాత్మస్వరూపం వివక్షితం తత్తిరస్కారణకారణత్వాత్. ఉక్త- పాప్మనో విశేషణమర్థవదితి శేషః. * యదా గ్నిరోష్ఠౌ ప్రాశ్యాపాలఇతివక్తుం య ఏవం వేద ప్రసిద్ధా పాపసంబన్ధోపసంహారవాక్యం- అవతైశ్చవంది ద్యా విశిష్య- మిత్యభిప్రేత్యాహ (యథోక్తమితి) ౭

౮.— (అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమితి) ఆసన్యం- ముఖ్యమిత్యర్థః. యద్వా- ఆస్యే భవః ఆసన్యః. ఆస్యశబ్దస్య పద్దన్నిత్యాదినా ఆసన్నాదేశః ముఖ్యమితి యావత్. తం ప్రాణం దేవా ఊచుః- ఉక్తవన్తః కిమ ఇత్యుపస్థాపయామి - స్పష్టార్థం (తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదితి) ఉద్గాతా ముఖ్యప్రాణ సృష్టిం కృతవన్తః అన్యః తత్త్వేవ వ్యాఖ్యాయం వ్యాఖ్యాతమిత్యర్థః. * అన్యథాత్వం శిష్టాదిన్యాయేనేతి (తేవిద ఇత్యాది) ఇత్యుక్తః - వేద్యస్యాఽచ్ఛిన్న * వ్యథతాడనే తస్మా వ్యసనినేట్. అకిత్త్వాన్న సంప్రసారణం. విష్వంసమానం (స యథాశ్మానమృత్వా లోష్టో విధ్వంసేతేతి) యథా అశ్మానం ప్రాప్య లోష్టో లోష్టః- పాంసుపిణ్డ ఇత్యాసం- పాంసుపిణ్డః ప్రాప్య విధ్వంసేత- చూర్ణీభవేత్. స- దృష్టాన్తో యథా - తథా అస్య ముఖ్యప్రాణాదయోద్గాతుః పాప్మనాం నిష్ఠాః దేవాః ప్రాప్య విధ్వంసమానాః- చూర్ణీభవన్తో విష్వఞ్చః- నానాగతయో వినష్టా అభవన్నిత్యర్థః (తతో దేవా అభవన్ పరాసురా ఇతి) తత్ర పరం దేవా దేవాః జాతాః- ద్యోతనాత్మకా అభవన్నిత్యర్థః యద్వా- దేవా అభవన్- స్వాత్మాలబ్ధ స్వేత్యర్థః ఏవం యో- ఽభవన్నితి వాక్యం అసురాస్తు పరాభవన్- పరాభూతా అభవన్ (భవత్యాత్మనా పరాస్య ద్విషన్ భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేదేతి) యః ఉద్గాతారం ముఖ్యం ప్రాణం వాయుమహాస్తై- సఆత్మనా భవతి- ఉక్తరో భవతీత్యర్థః యద్వా- ఆత్మనా- మనసా సమాగ్నేన ముక్తో భవతీత్యర్థః అస్య ద్విషన్- ద్వేష్టా శత్రుర్వా వచనమిత్యేకకర్మ ద్విషన్ ఏనం ప్రతిద్వేషం కుర్వన్ శత్రుః పాప్మా చ పరాభూతో భవతీత్యర్థః * భవత్యాత్మనా పరాస్య ద్విషన్ భ్రాతృ- వ్యో భవతి య ఏవం వేదేతి శత్రు పరాజయ ఫలాయోద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితేతి భాష్యస్యోపలక్షణతయా పాప్మ పరాభవస్య, ఆత్మనా భవనస్య, చ ఫలత్వప్ర- తిపాదనస్య న విరోధ ఇతి ద్రష్టవ్యం యద్వా- అస్య ద్విషన్ భ్రాతృవ్య ఆత్మనా- స్వయమేవ పరాభవతి, పాప్మా చ భవతి- స్వాభావిక యత్నః భవతీత్యర్థః ౭

౯.— ఫలముపసంహృత్యాథ తామాఖ్యాయికారూపమేవాశ్రిత్యాహ కస్మాచ్చ హేతోర్వాగాదీన్ ముక్త్వా ముఖ్య ఏవ ప్రాణ ఆత్మత్వేనా- శ్రయితవ్య ఇతి తదుపపత్తినిరూపణాయ యస్మాదయం వాగాదీనాం పిణ్డాదీనాం చ సాధారణ ఆత్మేత్యేతమర్థమాఖ్యాయికయా దర్శయన్నాహ శ్రుతిః- తే ప్రజాపతిప్రాణాః ముఖ్యేన ప్రాణేన పరిప్రాపితదేవస్వరూపాః సోపక్రమే- ఊచుః- ఉక్తవన్తః ఫలావస్థాః కిమితి. ఆహ- క్వ ను స ఇతి వితర్కే. క్వ ను స- కస్మి-

ఉ.—సా వా ఏషా దేవతా దూర్నామ దూరꣳ హ్యస్యా మృత్యుర్దూరꣳ హ వా అస్మాన్మృత్యుర్భవతి య ఏవం వేద॥౯

స్సన్నోభూత్- యేనన- అస్మాన్ ఇత్థం-ఏవమసక్త-సజ్జితవాన్ దేవభావమాత్మత్వేనోపగమితవాన్ స్మరన్తిహిలోకేకేనచిదుపకృతాఃఉపకారిణం. లోకవదేవస్మరన్తౌవిచారయన్తః కార్యకరణసఙ్ఘాతేఆత్మన్యేవోపలబ్ధవన్తః కథం (అయమాస్యేన్తరితి) ఆస్యే-ముఖేయఆకాశః-తస్మిన్నన్తర యం- ప్రత్యక్షోవర్తతఇతి సర్వోహిలోకోవిచార్యాధ్యవస్యతి- తథాదేవాః యస్మాదయమన్తరాకాశేవాగాద్యాత్మత్వేనవిశేషమనాశ్రిత్యవర్త మానఉపలబ్ధోదేవైః- తస్మాత్స ప్రాణఅయాస్యః. విశేషానాశ్రయాచ్చాసక్త-సజ్జితవాన్ వాగాదీన్. అతఏవాఙ్గిరసః- ఆత్మాకార్యకరణానాం. కథమాఙ్గిరసః. ప్రసిద్ధంహ్యేతత్ అఙ్గానాంకార్యకరణలక్షణానాం రసః-సారఆత్మేత్యర్థః కథంపునరఙ్గరసత్వం తదపాయేశోషప్రాప్తేరితివక్ష్యామః యస్మాచ్చాయమఙ్గరసత్వాద్విశేషానాశ్రయత్వాచ్చ కార్యకరణానాంసాధారణఆత్మావిశుద్ధశ్చ - తస్మాద్వాగాదీనపాస్యప్రాణఏవఆత్మత్వేనాశ్ర యితవ్యఇతివాక్యార్థః ఆత్మాహ్యాత్మత్వేనోపగన్తవ్యః- అవిపరీతబోధాచ్ఛ్రేయఃప్రాప్తే, ర్విపర్యయేచానిష్టప్రాప్తిదర్శనాత్,. ౮

ఆ.— ఫలవత్ప్రధానోపాస్తేరుక్తత్వాత్తేహోచురిత్యాద్యుత్తరవాక్యంగుణోపాస్తిపరమిత్యాహ (ఫలమితి) ఫలవన్తంప్రధానవిధి ముక్త్వాసమ్ప్రత్యాఖ్యాయికామేవాశ్రి... ప్రాణోపాసనమాహాత్మ్యం శ్రుతిరిత్యర్థః శఙ్కోత్తరత్వేనచోత్తరగ్రన్థమవతారయతి (కస్మాచ్చే తి) విశుద్ధత్వస్యోక్తత్వాద్ధేత్వన్తరంజిజ్ఞాస్యమితిద్యోతయితుంచశబ్దః కరణానాంకార్యస్యతదవయవానాంచ ప్రాణోయస్మాదాత్మా- వ్యాపకశ్చ త స్మాత్సఏవాశ్రయితవ్యఇత్యుపపత్తిరూపణార్థంతస్యవ్యాపకత్వమిత్యేతదర్థం ఆఖ్యాయికయాదర్శయన్తీశ్రుతిర్హిత్వన్తరమాహేతియోజనా తచ్ఛ బ్దస్తస్మాదర్థే ప్రాణస్యాప్యాత్మత్వాదివ్యక్తీకర్తుమాఖ్యాయికాంశ్రుతింవిభజతే (తే ప్రజాపతీతి) వాగాదయశ్చేత్ ప్రాణమాశ్రిత్యఫలావస్థాః- తర్హికిమి తిప్రాణంస్మరన్తి- ప్రాప్తఫలత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్మరన్తిహీతి) విచారఫలంఉపలబ్ధింకథయతి (లోకవదితి) తామేవోపలబ్ధిమాకాఙ్క్షాద్వారేణవివృ ణోతి (కథమితి) దృష్టాన్తంస్పష్టయతి (సర్వోహీతి) తథాదేవావిచార్య ప్రాణమాస్యాన్తరాకాశస్థంనిర్ధారితవన్తఇత్యాహ (తథేతి) కిమనయాఃకథ యాసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ఉపలబ్ధిసిద్ధ్యైయుక్తింసముచ్చినోతి (విశేషేతి) సర్వానేవవాగాదీనవిశేషేణాగ్న్యాదిభావేనప్రాణస్సజ్జి తవాన్- నహ్యమవ్యస్తస్యసాధారణంకార్యంనిర్వర్తయతి- అతోయుక్తితోప్యయమాస్యాన్తరాకాశేవర్తమానస్సిద్ధఇత్యర్థః అయాస్యత్వవదాఙ్గిరస త్వంగుణాన్తరందర్శయతి (అతఏవేతి) సర్వసాధారణత్వాదేవేతియావత్ తథాపికుతోస్యాఙ్గిరసత్వం- సాధారణేపనభసివదనుపలబ్ధేరిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) అఙ్గేషుచరమధాతోస్సారత్వప్రసిద్ధేర్న ప్రాణస్యతథాత్వమితిశఙ్కిత్వాసమాధత్తే (కథంపునరిత్యాదినా) కస్మాచ్చేహే తోరిత్యాదిచోద్యపరిహారముపసంహరతి (యస్మాచ్చేతి) వాక్యార్థంప్రపఞ్చయతి (ఆత్మాహీతి) ౮

రం.— (తేహోచుఃక్వనుసోభూద్యోనఇత్థమసక్తేతి) తేహ- దేవాఃఊచుః. కిమితి. యః- ముఖ్యప్రాణోనః- అస్మాకమిత్థం-ఉక్త రూపంశత్రుపరాజయమసక్త- సంయోజితవాన్. షష్ఠ్యర్థే చతుర్థ్యర్థే వా షష్ఠీ చ భవతి * ఝలోర్ఝలీతిసిజ్లోపేతస్యచ్ఛాన్దసేనఙిత్త్వేసిద్ధత్వేన * అనిది తామితిస్యనునాసికలోపః. తుత్వం యస్సంయోజితవాన్- సక్వను- కస్మిన్ దేశే ప్రతిష్ఠితః. ఇత్యూచుః-మన్త్రయాఞ్చక్రురిత్యన్వయః ఏవంస మన్త్ర్యైవదదృశుః (అయమాస్యేన్తరితిసోయాస్యఇతి) అన్తరాస్యేయఃఅయంప్రత్యక్షతోదృష్టోయఃప్రాణః- సోయాస్యః. (ఆఙ్గిరసోఙ్గానాం హిరసఇతి) అఙ్గానాంప్రాణోహిరసః- అతఆఙ్గిరసఇత్యర్థః ౮

శం.— స్యాన్మతం - ప్రాణస్యవిశుద్ధిరసిద్ధేతి ననుపరిహృతమేతద్వాగాదీనాం కల్యాణవదనాద్యాసఙ్గవత్వాత్ప్రాణస్యాసఙ్గాస్పదత్వాభా వేన బాఢం- కింత్వాఙ్గిరసత్వేనవాగాదీనా మాత్మత్వోక్త్యావాగాదిద్వారేణ శవస్పృష్టిస్పృష్టేరివాశుద్ధతాశఙ్క్యతఇతి. ఆహ- శుద్ధఏవప్రాణః కుతః (సా వా ఏషా దేవతా దూర్నామ) యంప్రాణంప్రాప్యాశ్మానమివలోష్టవద్విధ్వస్తాఅసురాః- తంపరామృశతిసైతి సైవైషా - యేయంవర్త మానయజమానశరీరస్థాదేవైర్నిర్ధారితాఽయమాస్యేన్తరితి దేవతాచస్యాత్- ఉపాసనక్రియాయాఃకర్మభావేనగుణభూతత్వాత్ యస్మాత్సాదూ ర్నామ- దూరిత్యేవంఖ్యాతా నామశబ్దఃఖ్యాపనపర్యాయః తస్మాత్ప్రసిద్ధాస్యావిశుద్ధిః- దూర్నామత్వాత్ కుతఃపునర్దూర్నామత్వమితి ఆహ-దూ రం- దూరేహి- యస్మాదస్యాఃప్రాణదేవతాయామృత్యుః - ఆసఙ్గలక్షణఃపాప్మా. అసంశ్లేషదర్శిత్వాత్ప్రాణస్యసమీపస్థస్యాపిదూరతామృత్యోః. తస్మాద్దూరిత్యేవంఖ్యాతిరేవప్రాణస్యవిశుద్ధిజ్ఞాపికా. విదుషఃఫలముచ్యతే (దూరꣳ హ వా అస్మాన్మృత్యుర్భవతి) అస్మాత్- ఏవంవిదః యఏవంవే ద- తస్మాదేవమితిప్రకృతంవిశుద్ధిగుణోపేతంప్రాణముపాస్తఇత్యర్థః ఉపాసనంనామోపాస్యార్థవాదేయథాదేవతాదిస్వరూపంశ్రుత్యాజ్ఞాప్యతే-త థామనసోపగమ్యాసనం- చిన్తనం లౌకికప్రత్యయావ్యవధానేనయావత్తద్దేవతాదిస్వరూపాత్మాభిమానాభివ్యక్తిరితిలౌకికాత్మాభిమానవత్ *దేవో భూత్వాదేవానప్యేతి * కిందేవతోస్యాంప్రాచ్యాందిశ్యసీత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః ౯

ఆ.— ప్రాణస్యశుద్ధత్వాద్వ్యాపకత్వాచ్చోపాస్యత్వముక్తం-తస్యశుద్ధత్వంవాగాదివదసిద్ధమిత్యాశఙ్కతే (స్యాన్మతమితి) శఙ్కామా క్షిప్యసమాధత్తే (నన్విత్యాదినా) శవేనస్పృష్టిర్యస్యాస్తి- తేనస్పృష్టాపరస్యాశుద్ధతావదశుద్ధత్వం వాగాదిసమ్బన్ధాదశుద్ధత్వాశఙ్కా-ప్రాణస్యేష్య తేత్యర్థః. తాత్పర్యందర్శయన్నుత్తరవాక్యముత్తరత్వేనావతారయతి (ఆహేతి) నన్వత్రప్రాణోనోచ్యతే - స్త్రీలిఙ్గేనార్థాన్తరోక్తిప్రతీతేరిత్యా శఙ్క్యాహ (యంప్రాణమితి) తస్యామూర్తస్యపరోక్షత్వాదపరోక్షవాచీచకథమేతచ్ఛబ్దోయుజ్యతే- తత్రాహ (సైవేతి) కథంప్రాణోదేవతా

ఉ.— సా వాఏషాదేవతైతాసాందేవతానాంపాప్మానంమృత్యుమపహత్యయత్రాసాందిశామన్తస్తద్గమయాఞ్చకారతదాసాంపాప్మనోవిన్యదధాత్తస్మాన్నజనమియాన్నాన్తమియాన్నేత్పాప్మానంమృత్యుమన్వవాయానీతి॥ ౧౦

శబ్దస్య- నహితస్యతచ్ఛబ్దవత్త్వం ప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతాచేతి) యాగేహిదేవతాకారకత్వేనగుణభూతా ప్రసిద్ధా- తథాప్రాణోఽపి ద్రవ్యాద్యన్యత్వేసతివిహితక్రియాగుణత్వాద్దేవతేత్యర్థః ప్రాణోపాస్తేస్త్వివిధంఫలం- పాపహానిర్దేవతాభావశ్చ తత్రపాపహానేరేవ ప్రధానఫలస్యాత్ర శ్రవణాద్గుణవిశిష్టప్రాణోపాస్తిరిహవివక్షి... (యస్మాదితి) నతావత్ప్రాణదేవతాయాదూర్నామత్వంనిరూఢం- తత్రతచ్ఛబ్దప్రసిద్ధ్యదర్శనాత్ నాపియౌగికం - ప్రాణస్యప్రత్యగ్వ్యవస్థితత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కుతఃపునరితి) పరిహరతి (ఆహేతి) కథంపాప్మసన్నిధావస్థానస్యతతోదూరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసంశ్లేషేఽపి) ఉపాస్తే - సదాభావయతీతియావత్ బ్రహ్మజ్ఞానాదివప్రాణతత్త్వజ్ఞానాత్ఫలసిద్ధిసంభవేకింసదాతద్భావనయేత్యాశఙ్క్యభావనాపర్యాయోపాసనశబ్దార్థమాహ (ఉపాసనంనామేతి) దీర్ఘకాలాదరనైరన్తర్యరూపవిశేషణత్రయంవివక్షిత్వాహ (లౌకికేతి) తస్యమర్యాదాందర్శయతి (యావదితి) మనుష్యోఽహమితివద్దేవోఽహమితియస్యజీవతఏవాభిమానాభివ్యక్తిః - తస్యైవదేహపాతాదూర్ధ్వంతద్భావఃఫలతీత్యత్రప్రమాణమాహ (దేవోభూత్వేతి) కాదేవతారూపాంతవేతికిందేవతః అసి- తద్భావోభానీత్యర్థః ౯

౧౦.— (సావాఏషాదేవతాదూర్నామదూరంహ్యస్యామృత్యురితి) హి- యస్మాత్కారణాత్ అస్యాః - ముఖ్యప్రాణరూపాయాదేవతాయామృత్యుర్దూరంభవతి - తస్మాత్ప్రాణస్య దూర్నామత్వమిత్యర్థః దూర్నామకత్వేనప్రాణవిద్యాయాఃఫలమాహ (దూరంహవాఇత్యాదినా) స్పష్టోఽర్థః. ౯

శం — (సావాఏషాదేవతా) దూరంహవాఅస్మాన్మృత్యుర్భవతి... కథంపునరేవంవిదోదూరంమృత్యుర్భవతీతి ఉచ్యతే-ఏవంవిత్త్వవిరోధాత్ ఇన్ద్రియవిషయసంసర్గాసఙ్గజోహిపాప్మా ప్రాణాత్మాభిమానినోహివిరుధ్యతే- వాగాదివిశేషాత్మాభిమానహేతుత్వాత్, స్వాభావికాజ్ఞానహేతుత్వాచ్చ, శాస్త్రజనితోహిప్రాణాత్మాభిమానః తస్మాదేవంవిదఃపాప్మాదూరంభవతీతియుక్తం- విరోధాత్, తదేతత్ప్రదర్శయతి-సావాఏషాదేవతేతి- ఉక్తార్థం ఏతాసాం-వాగాదీనాందేవతానాంపాప్మానంమృత్యుం-స్వాభావికాజ్ఞానప్రయుక్తేన్ద్రియవిషయసంసర్గాసఙ్గజనితేనహిపాప్మనాసర్వోమ్రియతే - సహ్యతోమృత్యుః. తంప్రాణాత్మాభిమానరూపాభ్యోదేవతాభ్యోపచ్ఛిద్య- అపహత్య. ప్రాణాత్మాభిమానమాత్రతయైవప్రాణోపహన్తేత్యుచ్యతే - విరోధాదేవతుపాప్మైవంవిదోదూరఙ్గతోభవతి కింపునశ్చకారదేవతానాంపాప్మానంమృత్యుమపహత్యేతి ఉచ్యతే- యత్ర- యస్మిన్నాసాం- ప్రాచ్యాదీనాందిశామన్తః- అవసానం తత్- తత్రగమయాఞ్చకార- గమనంకృతవానిత్యేతత్. నను నాస్తి దిశామన్తః-కథమన్తంగమితవానితి.ఉచ్యతే- శ్రౌతవిజ్ఞానవజ్జనావధినిమిత్తకల్పితత్వాద్దిశాంతద్విరోధిజనాధ్యుషితఏవదేశోదిశామన్తః-దేశాన్తోఽరణ్యమితియద్వదిత్యదోషః తత్-తత్రగమయిత్వాఽఽసాం- దేవతానాం పాప్మనఇతిద్వితీయాబహువచనం. విన్యదధాత్- వివిధంన్యగ్భావేనాదధాత్- స్థాపితవతీప్రాణదేవతా ప్రాణాత్మాభిమానశూన్యేష్వన్త్యజనేష్వితి-సామర్థ్యాత్ ఇన్ద్రియసంసర్గజోహిసఇతిప్రాణ్యాశ్రయతావగమ్యతే తస్మాత్తమన్త్యంజనంనేయాత్- నగచ్ఛేత్ సమ్భాషణదర్శనాదిభిర్నసంసృజేత్. తత్సంసర్గేపాప్మనాసంసర్గఃకృతస్స్యాత్-పాప్మాశ్రయోహిసః ...నాన్తం- దిగన్తశబ్దవాచ్యంనేయాజ్జనశూన్యమపి జనమపితద్దేశవియుక్తమిత్యుక్తమిత్యభిప్రాయః నేదితి-పరిభయార్థేనిపాతః ఇత్థంజనసంసర్గేపాప్మానంమృత్యుమన్వవాయానీతి - అనుఅవఅయానీతి - అనుగచ్ఛేయమిత్యేవంభీతోజనమన్తంనేయాదితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ౧౦

ఆ — ఋష్టికాన్తరమవతార్యవృత్తంకీర్తయతి (సావాఇతి) నిత్యానుష్ఠానాత్పాపహానిః- ధర్మాత్పాపక్షయశ్రుతేః నచేదముపాసనంనిత్యంనైమిత్తికంవా- దేవతాత్మత్వకామినోవిధానాత్ తత్కథంపాపమేవంవిదోదూరేభవతీత్యాక్షిపతి (కథంపునరితి) విరోధాత్సన్నిపాతేపూర్వధ్వంసమావశ్యకమన్యాంశఃసమాధత్తే (ఉచ్యతఇతి) ఉక్తమేవవ్యనక్తి (ఇన్ద్రియేతి) ఇన్ద్రియాణాంవిషయేషుసంసర్గేణాఽభినివేశః - తేనజనితఃపాప్మా- పరిచ్ఛేదాభిమానోఽపరిచ్ఛిన్నేప్రాణాత్మన్యాత్మాభిమానవతోవిరుధ్యతే - పరిచ్ఛేదాపరిచ్ఛేదయోర్విరోధస్య ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః విరోధంసాధయతి (వాగాదీతి) పాప్మనోవాగాదివిశేషవత్త్వాత్మనివిశిష్టాభిమానహేతుత్వాద్వాధిదైవికాపరిచ్ఛిన్నాభిమానే ధ్వంసోయుజ్యతే - దృశ్యతేహిచాణ్డాలభాణ్డావలమ్బినోజలస్యగఙ్గాద్యవిశేషభావాపత్త్యాపేయత్వనివృత్తిః- ... ప్రాప్యగఙ్గాంయాతిపవిత్రతామితిన్యాయాదిత్యర్థః యస్మైసర్గికాజ్ఞానజన్యం- తదాగన్తుకప్రమాణజ్ఞానేననివర్త్యతే- యథారజ్జుసర్పాదిజ్ఞానం. నైసర్గికాజ్ఞానజన్యశ్చపాప్మా- తేనప్రామాణికప్రాణవిజ్ఞానేనతద్ధ్వస్తిరిత్యాహ (స్వాభావికేతి) నన్వభిమానయోర్విరోధావిశేషాద్బాధ్యబాధకత్వవ్యవస్థాఽయోగాద్ద్వయోరపిమిథోబాధస్స్యాత్. తత్రాహ(శాస్త్రజనితోహీతి) ఉక్తమేవపాపధ్వంసరూపవిద్యాఫలంప్రపఞ్చయితుముత్తరవాక్యమిత్యాహ (తదేతదితి) మృత్యుమపహత్యయత్రాసాందిశామన్తస్తద్గమయాఞ్చకారేతిసమ్బన్ధః కథంపాప్మామృత్యురుచ్యతే- తత్రాహ (స్వాభావికేతి) అపహత్యేత్యత్రపూర్వవదన్వయః ప్రాణదేవతాచేత్పాప్మానంహన్తి- సదైవకింనహన్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణాత్మేతి) భవతుప్రాణోవాగాదీనాంపాప్మనోఽపహన్తా- విదుషస్తుకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (విరోధాదేవేతి) అనన్తాకాశదేశత్వాద్దిశామన్తాభావాద్యత్రాసామిత్యాద్యయుక్తమితిశఙ్కతే (నన్వితి) శాస్త్రీయజ్ఞానకర్మసంస్కృతోజనో

ఉ.— సా వా ఏషా దేవతైతాసాం దేవతానాం పాప్మానం మృత్యుమపహత్యాథైనా మృత్యుమత్యవహత్ ॥ ౧౧
స వై వాచమేవ ప్రథమామత్యవహత్సా యదా మృత్యుమత్యముచ్యత సోఽగ్నిరభవత్సోఽయమగ్నిః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యతే ॥ ౧౨

మధ్యదేశః- ప్రసిద్ధస్యాపి తదధిష్ఠితత్వేన మధ్యదేశత్వాత్, తత్రాప్యన్త్యజాధిష్ఠితదేశస్యాపీయత్వస్వీకారాత్, అత స్తం జనం, తదనధిష్ఠితం చ దేశ, మవధిం కృత్వా లై సైవ నిమిత్తేన దిశాం కల్పితత్వాదానన్త్యాదాహత్యాస్తర్వోక్తజనాన్తరి క్తజనస్య తదనధిష్ఠితదేశస్య చానన్తత్వాత్తైస్మృత్యదేశాదినస్త్యదేశాదిశాను న్నఇత్యుక్తేన కాచిదనుపపత్తిరితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) కిమిత్యన్త్యజనేష్విత్యన్తికా వాచః క్రియతే-తత్రాహ (ఇతి సామర్థ్యాదితి) దేశమాత్రే పాప్మావస్థానానుపపత్తిరిత్యర్థః తామనాసుపపత్తిం నాశయతి (ఇన్ద్రియేతి) భవతు యథోక్తా దిశామన్తః- అథాపి పాప్మసంసర్గోఽస్తు - తథాపి కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యైతస్యాశిష్టైః సా [illegible] త్యాహ (తిస్రాదితి) నిషేధస్యాయమన్యతాత్పర్యమాహ (జనమాస్యమపీతి) ప్రాశోపాస్తి ప్రకరణే నిషేధశ్రుతేః స్తుతపాసకే నైవాయం నిషేధో నస్పాయః- ససత్యైవేత్యాశఙ్క్యాహ (నేదిత్యాదినా) ఇత్థం శ్రుత్యుక్తం నిషేధం న చేదహం కుర్యాం- తతః పాప్మానమనుగచ్ఛేయమితి నిషేధాతిక్రమాదితి పర్వస్య భయం జాయతే- ప్రాణోపాసకస్యైవ, అతస్సర్వోఽపి పాపాద్భీతో నో భయం గచ్ఛేత్-వాక్యం హి ప్రకరణాన్న బలవదిత్యర్థః ౧౦

రం — (సా వా ఏషా దేవతేతి) సా- ఉద్గాతృత్వస్యోక్తా సీతాపి సా- మృత్యువారత్వేన మాన్యమికా ముఖ్యః ప్రాణరూపా దేవతా [illegible] మసురైరన్యతాదిపాప్మభిస్సంయోజితానాం వాగాదిదేవతానాం మృత్యుం- మరణాదిదుఃఖహేతుం పాపం మృత్యుశబ్దితం పాప్మానమపహత్య- వాగాదిదేవతాభ్యో విశ్లేష్య యత్రాసాం దిశామన్తః- సర్వదిగన్తప్రదేశః- తన్నయమాం చకార. దూరాన్నయత్వాద్దూరం మృత్యుం నినాయేత్యర్థః (తదాసాం పాప్మనో విన్యదధాదితి) ఆసాం- వాగాదిదేవతానాం పాప్మనః- పాపానిత్- తేషు దిగన్తదేశేషు విన్యదధాత్- నిక్షిప్య నిధానం కృతవతీత్యర్థః (తస్మాన్న జనమియాన్నాన్తమియాదితి) యస్మాత్కారణాత్ ప్రత్యన్తదేశానాం వాగాదిదేవతానిష్కాసితా [illegible] పాపనిధానాశ్రయత్వం- అత ఏవ తత్ప్రదేశే జనం- జననం ఉత్పత్తిమితియావత్. అన్తం- మరణం చ నేయాత్- న ప్రాప్నుయాత్ అత్ర దేశే ఉత్పత్తిమరణే శాస్త్రోక్తే నేతియావత్. (నేత్పాప్మానం మృత్యుమన్వవాయానీతి) నేత్- నైవేత్యర్థః. పాప్మానం మృత్యుం నైవాన్వవాయాని- నానుగచ్ఛేయమితి భీతస్సన్నుత్పత్తిమరణే తత్ర న ప్రాప్నుయాదిత్యన్వయః ఉత్పత్తిమరణే తాదృశే యథా నభవతః- తథా యతేతేతియావత్ ౧౦

శం — (సా వా ఏషా దేవతా) తదేకత్వాభిమానాత్మజ్ఞానకర్మఫలం వాగాదీనామగ్న్యాద్యాత్మత్వముచ్యతే (అథైనా మృత్యుమత్యవహత్) యస్మాదాధ్యాత్మికపరిచ్ఛేదకరః పాప్మా మృత్యుః ప్రాణాత్మవిజ్ఞానేనాపహతః- అస్మాత్ప్రాణోఽపహన్తా పాప్మనో మృత్యోః తస్మాత్స ఏవ ప్రాణ ఏనాః వాగాదిదేవతాః ప్రకృతం పాప్మానం మృత్యుమతీత్యావహత్- ప్రాపయత్స్వం స్వమపరిచ్ఛిన్నమగ్న్యాదిదేవతాత్మరూపం. ౧౧

ఆ — ద్వివిధముపాస్తిఫలం- పాపహానిర్దేవతాభావశ్చ. తత్ర పాపహానిముపదిశతా ప్రాసఙ్గికస్యాధారణానిషేధోదస్మితః సమ్ప్రతి దేవతాభావం వక్తుముత్తరవాక్యమిత్యుత్థాప్య ప్రతీకోపాదానపూర్వకమాహ (సా వా ఏషేతి) అథశబ్దావద్యోతితమర్థం కథయతి (యస్మాదితి) పాప్మాపహన్తృత్వమ [illegible] (తస్మాత్స ఏవేతి) ౧౧

రం — (సా వా ఏషా దేవతైతాసాం దేవతానాం పాప్మానం మృత్యుమపహత్యాథైనా మృత్యుమత్యవహదితి) సైషా ముఖ్యప్రాణదేవతా ఆసాం- వాగాదిదేవతానాం పాప్మానం మృత్యుమపహత్య- తదనన్తరమేనాః - వాగాదిదేవతాః మృత్యుమతీత్యావహత్ - మృత్యుమతిక్రాన్తం స్వరూపం ప్రాపయదిత్యర్థః ౧౧

శం — (స వై వాచమేవ ప్రథమామత్యవహత్) సః- ప్రాణో వాగమేవ ప్రథమాం- ప్రధానామిత్యేతత్ ఉద్గీథకర్మణీతరకరణాపేక్షయా సాధకతమత్వేన ప్రాధాన్యం. తస్యాస్తాం ప్రథమామత్యవహత్- వహనం కృతవాన్ తస్యాః పునః మృత్యుమతీతాయాః [illegible] రూపమితి ఉచ్యతే. సా- వాక్ యదా- యస్మిన్కాలే పాప్మానం మృత్యుమత్యముచ్యత- అతీత్యాముచ్యత మోచితా స్వయమేవ సాగ్నిరభవత్-సా వాక్ పూర్వమప్యగ్నిరేవ సతీ మృత్యువియోగేఽప్యగ్నిరేవాభవత్. ఏతావాంస్తు విశేషః- మృత్యువియోగే సోఽయం- అతిక్రాన్తోఽగ్నిః పరేణ మృత్యుం- పరస్తాన్మృత్యోర్దీప్యతే ప్రాఙ్మోక్షాన్మృత్యుప్రతిబద్ధోఽధ్యాత్మం వాగాత్మనా నేదానీమివ దీప్తిమానాసీత్- ఇదానీం తు మృత్యుం పరేణ దీప్యతే-మృత్యువియోగాత్ ౧౨

ఆ — సామాన్యోక్తమర్థం విశేషేణ ప్రపఞ్చయతి (స వై వాచమిత్యాదినా) [illegible] ప్రాథమ్యం- ఉదాహ (ఉద్గీథేతి) వాచో మృత్యుమతిక్రాన్తాయా రూపం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రదర్శయతి (తస్యా ఇతి) అనగ్నేరగ్నిత్వం విరోధం ధునీతే (సా వాగితి) పూర్వమపి వాచోఽగ్నిత్వే నో పాసనాలభ్యం తదగ్నిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావానితి) ఉక్తం విశేషం విశదయతి (ప్రాగితి) ౧౨-౧౩-౧౪-౧౫

రం — తదేవ ప్రపఞ్చయతి (స వై వాచమేవ ప్రథమామత్యవహదిత్యాదినా) సః- ప్రాణః ప్రథమాం ఇతరదేవతానాం ప్రధానభూతాం వాచమత్యవహత్- మృత్యుమత్యక్రామయదిత్యర్థః సా- వాక్ యదా మృత్యుమత్యముచ్యత- మృత్యోరతిముక్తా- అత్యన్తముక్తాఽఽసీత్. సోఽగ్ని

ఉ.— అథ ప్రాణమత్యవహత్స యదా మృత్యుమత్యముచ్యత స వాయురభవత్సోఽయం వాయుః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తః పవతే॥ ౧౩

అథ చక్షురత్యవహత్తద్యదా మృత్యుమత్యముచ్యత స ఆదిత్యోఽభవత్సోఽసావాదిత్యః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తస్తపతి॥ ౧౪

అథ శ్రోత్రమత్యవహత్తద్యదా మృత్యుమత్యముచ్యత తా దిశోఽభవగ్ంస్తా ఇమా దిశః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తాః॥ ౧౫

అథ మనోఽత్యవహత్తద్యదా మృత్యుమత్యముచ్యత స చన్ద్రమా అభవత్సోఽసౌ చన్ద్రః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తో భాత్యేవగ్ం హ వా ఏనమేషా దేవతా మృత్యుమతివహతి య ఏవం వేద॥ ౧౬

అథాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయద్యద్ధి కిఞ్చాన్నమద్యతేఽనేనైవ తదద్యత ఇహ ప్రతితిష్ఠతి॥ ౧౭

రభవత్- తదేతిశేషః సఇత్యగ్నేర్వ్యపేక్షయా పుల్లిఙ్గనిర్దేశః యద్యపి వాగభిమానినీ దేవతా సర్వదాఽగ్నిరేవ - తథాప్యపగతదోషతయా అగ్రనయనాదిప్రవృత్తినిమిత్తపాష్కల్యశాలితయాఽగ్నిరభవత్ * ఆద్యరామస్య రామత్వమిత్యాదివదితి భావః తదేవాహ (సోఽయమగ్నిః పరేణ మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యత ఇతి) ఏవం మృత్యుమతిక్రాన్తోఽగ్నిః నిరస్తపాపరూపమలతయా మృత్యుం పరేణ- మృత్యోః పరస్తాద్దీప్యత ఇత్యర్థః ౧౨

శం — తథా- ఘ్రాణః ప్రాణో వాయురభవత్ సతు పవతే- మృత్యుం పరేణాతిక్రాన్తః సర్వమన్యదుక్తార్థం ౧౩

రం — ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం ౧౩- ౧౪

శం.— తథా- చక్షురాదిత్యోఽభవత్. సతు తపతి ౧౪

శం.— తథా శ్రోత్రం దిశోఽభవన్. దిశః ప్రాచ్యాదివిభాగేనావస్థితాః ౧౫

రం.— (అతిక్రాన్తా ఇతి) అత్ర భాన్తీతి శేషః దిక్ఛబ్దోదిగ్దేవతాపరః ౧౫

శం.— మనశ్చన్ద్రమా భాతి యథా పూర్వం యజమానం వాగాద్యగ్న్యాదిభావేన మృత్యుమత్యవహత్ ఏవమేనం - వర్తమానయజమానమపి హ వై ఏషా - ప్రాణదేవతా అతివహతి. వాగాద్యగ్న్యాదిభావేనైవ యో వాగాదిపఞ్చకవిశిష్టం ప్రాణం వేద * తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుతేః. ౧౬

ఆ — వాగాదీనామగ్న్యాదిదేవతాత్వప్రాప్తావుపాసకస్య కిమాయాతం- న హి తద్దేవతస్య ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) దేవతాత్వప్రతిబన్ధకాన్పాప్మనః సర్వాననపోహ్యాభివ్యక్తవర్త్మనా వాగాదీనాముపాసకోపాధిభూతానామగ్న్యాదిదేవతాప్రాప్త్యైవసాపి సదా ప్రాణమూర్త్యైత్వేన ధ్యాయతా భావనాబలాద్వైరాజం పదం పూర్వయజమానవత్ప్రాప్నోతీతి భావః కస్యేదం ఫలమిత్యాకాఙ్క్షాయాముపాసకం విశినష్టి (యో వాగాదీతి) ఉక్తోపాసనస్య ప్రాగుక్తం ఫలమనుగుణమిత్యత్ర మానమాహ (తం యథేతి) ౧౬

రం — (ఏవం హ వా ఏనమేషా దేవతా మృత్యుమతివహతి య ఏవం వేదేతి) యః పుమాన్వాగాద్యభిమాన్యగ్న్యాదిదేవతానాం మృత్యవ్యాతివహనకర్మ వేద- తమేనమేషా- ప్రాణదేవతా మృత్యుమతివహతి- అతితారయతీత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం ౧౬

శం — (అథాత్మనే) యథా వాగాదిభిరాత్మార్థమాగానం కృతం - తథా ముఖ్యోఽపి ప్రాణః సర్వప్రాణసాధారణం ప్రాజాపత్యం ఫలమాగానం కృత్వా త్రిషు పవమానేష్వథ - అనన్తరం శిష్టేషు నవసు స్తోత్రేష్వాత్మనే - ఆత్మార్థమన్నాద్యం - అన్నం చ తదాద్యం చాన్నాద్యం ఆగాయత్ కర్తుః కామసంయోగో వాచనిక ఇత్యుక్తం కథం పునస్తదన్నాద్యం ప్రాణేనాత్మార్థమాగీతమితి గమ్యత ఇత్యత్ర హేతుమాహ - యత్కిఞ్చేతి సామాన్యాన్నమాత్రపరామర్శార్థః. హీతి హేతౌ. యస్మాల్లోకే ప్రాణిభిర్యత్కిఞ్చిదన్నమద్యతే- భక్ష్యతే. తదనేనైవ- ప్రాణేనైవ అన ఇతి ప్రాణస్యాఖ్యా ప్రసిద్ధా. అనశ్శబ్దస్సాన్తశ్శకటవాచీ యస్త్వన్యస్స్వరాన్తస్స ప్రాణపర్యాయః ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇత్యర్థః కించ- న కేవలం ప్రాణేనాద్యత ఏవాన్నాద్యం- తస్మిఞ్ఛరీరాకారపరిణతేఽన్నాద్యే ఇహ ప్రతితిష్ఠతి ప్రాణః - తస్మాత్ప్రాణేనాత్మనః ప్రతిష్ఠార్థమాగీతమన్నాద్యం యదపి ప్రాణేనాన్నాదనం- తదపి ప్రాణస్య ప్రతిష్ఠార్థమేవేతి న వాగాదిష్వివ కల్యాణాసఙ్గజపాప్మసమ్భవః ప్రాణేఽస్తి. ౧౭

ఆ — ఉపాస్యస్య ప్రాణస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య విధారకత్వం నామ గుణాన్తరం వక్తుముత్తరవాక్యం తదాదాయ వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) కథముద్గాతుస్స్వీకృతస్య ఫలస్య సమ్బన్ధః- తత్రాహ (కర్తురితి) అన్నాగానమార్త్విజ్యమిత్యత్ర ప్రశ్నపూర్వకం వాక్యశేషమనుకూలయతి (కథమిత్యాదినా) తమేవ హేతుమాహ (యస్మాదితి) ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. యస్మాదిత్యస్య తస్మాదిత్యాదిభాష్యేణాన్వయః. అనితేర్ధాతోర

ఉ.— తే దేవా అబ్రువన్నేతావద్వా ఇదగ్‍ం సర్వం యదన్నం తదాత్మన ఆగాసీరను నోఽస్మిన్నన్న ఆభజస్వేతి తే వై మాభిసంవిశతేతి తథేతి తగ్‍ం సమన్తం పరిణ్యవిశన్త తస్మాద్యదనేనాన్నమత్తి తేనైతాస్తృప్యన్త్యేవగ్‍ం హ వా ఏనగ్‍ం స్వా అభిసంవిశన్తి భర్తా స్వానాగ్‍ం శ్రేష్ఠః పుర ఏతా భవత్యన్నాదోఽధిపతిర్య ఏవం వేద య ఉ హైవం విదగ్‍ం స్వేషు ప్రతిప్రతిర్బుభూషతి న హైవాలం భార్యేభ్యో భవత్యథ య ఏవైతమనుభవతి యో వైతమను భార్యాన్ బుభూర్షతి స హైవాలం భార్యేభ్యో భవతి॥ ౧౮

నశబ్దశ్చేత్ప్రాణపర్యాయః - తర్హి కథం శకటేతచ్ఛబ్దప్రయోగః - తత్రాహ (అనశ్శబ్ద ఇతి) ఇతశ్చ ప్రాణస్యస్వార్థమన్నాగానం యుక్తమిత్యాహ (కించేతి) ప్రాణేన వాగాదివదాత్మార్థమన్నమాగీతం చేత్ - తర్హి తస్యాపి పాప్మవేధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) ఇహాన్నే దేహకారణపరిణతే ప్రాణస్తిష్ఠతి- తదనుసారిణశ్చ వాగాదయస్థితిభాజః- ప్రాణజాతస్థిత్యర్థం ప్రాణస్యాన్నమితి న పాప్మవేధ స్తస్మిన్నస్తీత్యర్థః ౧౭

రం. (అథాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయదితి) * యో వాచి భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయత్ యత్కల్యాణం వదతి తదాత్మన ఇతి యజమానగామిఫలవ్యతిరిక్తం కల్యాణవదనాదికం యథా వాగాద్యా దేవతా ఆగాయన్- తథా ప్రాణోఽప్యాత్మనే అన్నాద్యమాగాయత్ అన్నమత్తీత్యన్నాదః. తస్య భావః అన్నాద్యం. ఆదివృద్ధ్యభావశ్ఛాన్దసః అథవా- అన్నం చ తదాద్యం చ అన్నాద్యం ఆద్యం- అదనార్హం భక్షణార్హమిత్యర్థః ఆగాయత్- గానసామర్థ్యేనోపాస్థాపయత్ సమ్పాదితవానిత్యర్థః. (యద్ధికిఞ్చాన్నమద్యతే అనేనైవ తదద్యత ఇతి) అత్రానశబ్దః ప్రాణవాచీ. అద్యమానం సర్వం ప్రాణేనైవాద్యత ఇత్యర్థః (ఇహ ప్రతితిష్ఠతీతి) ఇహ - అన్నే సత్యేవ ప్రాణః ప్రతిష్ఠితో భవతీత్యర్థః తస్మాదిన్నస్య ప్రాణాహారత్వాదన్నాద్యత్వం సిద్ధమితి భావః ౧౭

శం — (తే దేవాః) నన్వవధారణమయుక్తం * ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇతి- వాగాదీనామప్యన్ననిమిత్తోపకారదర్శనాత్ నైష దోషః- ప్రాణద్వారత్వాత్తదుపకారస్య. కథం ప్రాణద్వారకోన్నకృతో వాగాదీనాముపకార ఇత్యేతమర్థం ప్రదర్శయన్నాహ- తే- వాగాదయో దేవాః- స్వవిషయద్యోతనాద్దేవాః అబ్రువన్ - ఉక్తవన్తో ముఖ్యం ప్రాణం ఇదమేతావత్ - నాతోఽధికమస్తి వై ఇతి స్మరణార్థం. ఇదం తత్సర్వమేతావదేవ. కిం. యదన్నం ప్రాణస్థితికరమస్మిఁల్లోకే - తత్సర్వమాత్మనే - ఆత్మార్థమాగాసీః- ఆగీతవానసి. ఆగానేనాత్మసాత్కృతమిత్యర్థః. వయం చాన్నమన్తరేణ స్థాతుం నోత్సహామహే- అతోఽను- పశ్చాన్నః- అస్మానస్మిన్నన్నే- ఆత్మార్థే తవాన్నే ఆభజస్వ- ఆభాజయస్వ ణిచోఽశ్రవణం ఛాన్దసం. అస్మాంశ్చాన్నభాగినః కురు ఇతరఆహ- తే యూయం యద్యన్నార్థినః వై- మా - మామభిసంవిశత - సమన్తతో మామాభిముఖ్యేన నివిశత ఇత్యేవముక్తవతి ప్రాణే తథేతి- ఏవమితి తం- ప్రాణం పరిసమన్తం- పరిసమన్తాన్న్యవిశన్త- నిశ్చయేనావిశన్త. తం ప్రాణం పరివేష్ట్య నివిష్టవన్త ఇత్యర్థః. తథానివిష్టానాం ప్రాణానుజ్ఞయా తేషాం ప్రాణేనైవాద్యమానం ప్రాణస్థితికరం సదన్నం తృప్తికరం భవతి- న స్వాతన్త్ర్యేణాన్నసమ్బన్ధో వాగాదీనాం. తస్మాద్యుక్తమేవావధారణమనేనైవ తదద్యత ఇతి. తదేవ చాహ- తస్మాత్ -యస్మాత్ప్రాణాశ్రయతయైవ ప్రాణానుజ్ఞయాభిసన్నివిష్టా వాగాదీనాం దేవతాః- తస్మాద్యదన్నమనేన- ప్రాణేనాత్తి లోకః- తేనాన్నేనైతాః - వాగాద్యాస్తృప్యన్తి. వాగాద్యాశ్రయం ప్రాణం యో వేద- వాగాదయశ్చ యథా ప్రాణాశ్రయా ఇతి తమప్యేవమేవ హ వై స్వాః - జ్ఞాతయః అభిసంవిశన్తి వాగాదయ ఇవ ప్రాణం జ్ఞాతీనామాశ్రయణీయో భవతీత్యర్థః, ప్రాయః అభిసన్నివిష్టానాం చ స్వానాం ప్రాణవదేవ వాగాదీనాం స్వాన్నేన భర్తా భవతి తథా శ్రేష్ఠః పురః- అగ్రత ఏతా - గన్తా భవతి వాగాదీనామివ ప్రాణః. తథాన్నాదః- అనామయావీత్యర్థః. అధిపతిః - అధిష్ఠాయ చ పాలయితా. స్వతన్త్రః పతిః ప్రాణవదేవ వాగాదీనాం. య ఏవం ప్రాణం వేద - తస్యైతద్యథోక్తం ఫలం భవతి కించ- య ఉ హ ఏవంవిదం- ప్రాణవిదం ప్రతి స్వేషు- జ్ఞాతీనాం మధ్యే ప్రతిప్రతిః - ప్రతికూలో బుభూషతి ప్రతిస్పర్ధీ భవితుమిచ్ఛతి సోఽసురా ఇవ ప్రాణప్రతిస్పర్ధినో న హైవాలం - న పర్యాప్తో భార్యేభ్యః - భరణీయేభ్యో భవితుమిత్యర్థః అథ పునర్య ఏవ జ్ఞాతీనాం మధ్యే ఏతం- ఏవంవిదం వాగాదయ ఇవ ప్రాణమను- అనుగతో భవతి, యశ్చైవైతం-ఏవంవిదమన్వేవ- అనువర్తయన్నేవాత్మీయాన్ భార్యాన్ బుభూర్షతి- భర్తుమిచ్ఛతి యథైవ వాగాదయః ప్రాణానువృత్త్యాత్మబుభూర్షవ ఆసన్, స హైవాలం - పర్యాప్తో భార్యేభ్యః - భరణీయేభ్యో భవతి భర్తుం. నేతరస్స్వతన్త్రః. ౧౮

ఆ — భర్తా శ్రేష్ఠః పురో గన్తేత్యాదిగుణవిధానార్థం వాక్యాన్తరమాదత్తే (తే దేవా ఇతి) తస్య వివక్షితమర్థం వక్తుమాదావాక్షిపతి (నన్వితి) అయుక్తత్వే హేతుమాహ (వాగాదీనామితి) అవధారణానుపపత్తిం దూషయతి (నైష దోష ఇతి) యథా ప్రాణస్యోపకారోన్నకృతో న వాగాదిద్వారకః- తథా తేషామపి నాసౌ ప్రాణద్వారకః- విశేషాభావాదితి శఙ్కతే (కథమితి) వాక్యేన పరిహరతి (ఏతమర్థమితి) ఆహ- విశేషమితి శేషః. తేషాం దేవత్వం సాధయతి (స్వవిషయేతి) తత్ర ప్రసిద్ధిం ప్రమాణయితుం వై శబ్ద ఇత్యాహ (వా ఇతి) (స్మరణార్థమితి) తత్ప్రసిద్ధస్యార్థస్యేతి శేషః వాక్యార్థమాహ (ఇదం తదితి) ఏతావత్త్వమేవ వ్యాచష్టే (తత్సర్వమితి) కిమిదం ప్రాణార్థమన్నాగానం నాను- తదాహ (ఆగానేనేతి) కాఫునరేతావతా భవతాం క్షతిః- తత్రాహ (వయంచేతి) అన్నమన్తరేణ మహాపి స్థాతుమశక్తైర్మదర్థం తదాగీతమితి చేత్ - తత్రాహ (అత ఇతి) ఆ

ఉ.— సోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽఙ్గానాꣳ హి రసః। ప్రాణో వా అఙ్గానాꣳ రసః ప్రాణో హి వా అఙ్గానాꣳ రసస్తస్మాద్యస్మాత్కస్మాచ్చాఙ్గాత్ప్రాణ ఉత్క్రామతి తదేవ తచ్ఛుష్యత్యేష హి వా అఙ్గానాꣳ రసః॥ ౧౯

భజస్వేతి ప్రార్థ్యమానే కథమన్యథా వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (దీచ ఇతి) తథై వాస్వస్వామిత్వం- అస్మాకమపేత ప్రవేశమాత్రం స్థిత్యర్థమపేక్షితమితి వాక్యార్థమాహ (అస్మాంశ్చేతి) వై శబ్దో యద్యర్థే ప్రయుక్తః ప్రాణం పరివేష్ట్య లిదనుజ్ఞయా వాగాదీనామన్నాద్యనామవస్థానం చేత్- తేషామపి ప్రాణవదన్నసమ్బన్ధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) త్యక్త ప్రాణస్యాన్నజలాద్యా వాగాదిస్థిత్యనుపలబ్ధేరిత్యర్థః వాగాదీనామన్నజన్యోపకారస్య ప్రాణద్వారత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తేషామన్నకృతోపకారస్య ప్రాణద్వారకత్వే వాక్యశేషం సంవాదయతి (తదేవేతి) విద్యాఫలం పర్యాయ గుణజాతముపదిశతి (వాగాదీతి) వేదనమేవ వ్యాచష్టే (వాగాదయశ్చేతి) సచ ప్రాణో మమైతేయాం వేదేతి చకారార్థః అనామయావీ- వ్యాధిరహితః దీప్తాగ్నిరితి యావత్ సమ్ప్రతి ప్రాణవిద్యాం స్తోతుం తద్విద్యావద్విద్వేషిణో దోషమాహ (కిం చేతి) ఇదానీం ప్రాణం ప్రత్యనురాగలాభం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) ౧౮

శం — (తేదేవా అబ్రువన్నితి) వాగాద్యాస్తే దేవాః ప్రాణమబ్రువన్ కిమితి. (ఏతావద్వా ఇదꣳ సర్వం యదన్నం తదాత్మన ఆగాసీరను నోఽస్మిన్నన్న ఆభజస్వేతీతి) యదిదమన్నమస్తి- ఏతావద్వై సర్వమిదం లత్- తాదృశమన్నమాత్మనే- స్వార్థమాగాసీః వయం చాన్నాద్వినా- అన్న ... స్థాతుం ... శక్యత్వాత్. తస్మాదస్మిన్నన్నే అను- త్వదన్నభాగానన్తరం నః- అస్మాన్ ఆభజస్వ- ఆజీమదర్థ అన్తర్భావ... యం భజః భాజయ- అల్పాల్పభాగవతః కుర్విత్యర్థః సఏవముక్తః ప్రాణః ప్రత్యాహ (తేవై మాభిసంవిశతేతి) తే వై - తాదృశాః అన్నార్థినో యూయం మా- మామభి- అభితః సంవిశత - ఉపవిశతేత్యబ్రవీత్ (తథేతి తం సమన్తం పరిణ్యవిశన్తేతి) వాగాద్యా దేవతాస్తథేతి ప్రతిశ్రుత్య సమన్తాత్ - పరితోఽస్య విశన్త- నివిష్టా ఇత్యర్థః. భాగినశ్చాభవన్నితి భావః. (తస్మాద్యదనేనాన్నమత్తి తేనైతాస్తృప్యన్తీతి) తస్మాద్ధేతోరనేన - ప్రాణేన కరణేన జీవో యదన్నమత్తి- తేనైవాన్నేన వాగాద్యాస్తృప్యన్తి ప్రాణేఽన్నేనాప్యాయితే వాగాద్యాః ప్రాణా అన్నేనాప్యాయితా భవన్తీత్యర్థః. ఏతద్వేదనస్య ఫలమాహ (ఏవꣳ హ వా ఏనꣳ స్వా అభిసంవిశన్తి భర్తా స్వానాꣳ శ్రేష్ఠః పుర ఏతా భవత్యన్నాదో ... య ఏవం వేదేతి) యస్త్వేవం వేద- ఉపాస్తే - తాదృశమేనం- విద్వాంసం- యథా వాగాద్యాః ప్రాణస్య పరితో నివిష్టాః- ఏవం స్వాః- జ్ఞాతయః అభితస్సంవిశన్తి- పరిత ఉపాసతే స్వానాం - జ్ఞాతీనాం భర్తా - పోషకః శ్రేష్ఠః పుర ఏతా- అగ్రేసరః అన్నాదః- అరోగదృఢగాత్రతయా అభిమతాన్నభోక్తా అన్యేషామధిపతిశ్చ భవతీత్యర్థః. (య ఉ హైవంవిదꣳ స్వేషు ప్రతి ప్రతిర్బుభూషతి న హైవాలం భార్యేభ్యో భవతీతి) ఏవంవిదం- ఏతాదృశ ప్రాణవిద్యానిష్ఠం ప్రతి స్వేషు- జ్ఞాతిషు ప్రతి - ప్రతిభటః ఛాన్దసస్సులోపః బుభూషతి- భవితుమిచ్ఛతి ప్రతిస్పర్ధీ భవితుమిచ్ఛతీత్యర్థః ప్రతిపత్తిర్బుభూషతీతి పాఠేపి స ఏవార్థః స ఃభార్యేభ్యః- భర్తవ్యేభ్యో భార్యాపుత్రాదిభ్యః. భార్యాపుత్రాదిభరణాయేతి యావత్. నాలం భవతి- పుత్రకళత్రాదిభరణేప్యసమర్థో భవతీత్యర్థః (అథ య ఏవైతమనుభవతి యో వైతమను భార్యాన్ బుభూర్షతి స హైవాలం భార్యేభ్యో భవతి) అథశబ్దః ప్రకృతమపేక్ష్యార్థాన్తరపరత్వే జ్ఞాతీనాం మధ్యే య ఏతం- ప్రాణవిదమనుభవతి- అనుగతో భవతి, యో వా ఏతం- ప్రాణవిదమను- అనుసృత్య భార్యాన్- భర్తవ్యాన్ పుత్రకళత్రాదీన్ బుభూర్షతి- భర్తుమిచ్ఛతి,- భృఞ్ ధాతుః స్య సనీ * ఉదోష్ఠ్య పూర్వస్యేత్యుత్వం. స ఏవాలం భార్యేభ్యో భవతి- ఉక్తార్థః. ౧౮

శం — సర్వమేతత్ప్రాణగుణవిజ్ఞానఫలముక్తం కార్యకరణానామాత్మత్వప్రతిపాదనాయ ప్రాణస్యాఙ్గిరసత్వముపన్యస్తం * సోయాస్య ఆఙ్గిరస ఇతి అస్మాద్ధేతోరయమాఙ్గిరస ఇత్యాఙ్గిరసత్వే హేతురుక్తః- తద్ధేతుసిద్ధ్యర్థమారభ్యతే- తద్ధేతుసిద్ధ్యాయత్తం హి కార్యకరణాత్మత్వం ప్రాణస్య అనన్తరం ఏ వాగాదీనాం ప్రాణాధీనతోక్తా- సా చ కథముపపాదనీయేతి ఆహ (సోయాస్య ఆఙ్గిరస ఇత్యాది) యథోపన్యస్తమేవోపాదీయతే ఉత్తరార్థం ప్రాణో వా అఙ్గానాం రస ఇత్యేవమన్తం వాక్యం యథా వ్యాఖ్యాతార్థమేవ పునస్స్మారయతి కథం ప్రాణో వా అఙ్గానాం రస ఇతి- ప్రాణో హి- హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అఙ్గానాం రసః ప్రసిద్ధమేతత్ప్రాణస్యాఙ్గరసత్వం- న వాగాదీనాం తస్మాద్యుక్తం ప్రాణో వా ఇతి స్మరణం కథం పునః ప్రసిద్ధత్వమిత్యత ఆహ- తస్మాచ్ఛబ్ద ఉపసంహారార్థ ఉపరిత్వేన సమ్బధ్యతే యస్మాత్- యతో ఽవయవాత్. కస్మాత్- అనుక్తవిశేషాత్. యస్మాత్కస్మాత్- యస్మాత్కుతశ్చిచ్ఛాఙ్గాత్- శరీరావయవాదవిశేషితాత్ప్రాణ ఉత్క్రామతి- అపసర్పతి తదేవ- తత్రైవ తదఙ్గం శుష్యతి- నీరసం భవతి శోషముపైతి తస్మాదేష హి వా అఙ్గానాం రస ఇత్యుపసంహారః అతః కార్యకరణానామాత్మా ప్రాణ ఇత్యేతత్సిద్ధం - ఆత్మాపాయే హి శోషః - మరణం స్యాత్. తస్మాత్తేన జీవన్తి ప్రాణినస్సర్వే. తస్మాదపాస్య వాగాదీన్ ప్రాణ ఏవోపాస్య ఇతి సముదాయార్థః ౧౯

ఆ — * తేదేవా అబ్రువన్నిత్యాదౌ గుణవిధిర్వివక్షితః- న విశిష్టవిధిః- గుణఫలస్యైవాత్ర శ్రవణాదిత్యాహ (సర్వమేతదితి) ఉత్తరగ్రన్థస్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధం వక్తుం వ్యవహితమనువదతి (కార్యకరణానామితి) అనన్తరగ్రన్థమవతారయతి (అస్మాదితి) కిమిత్యాఙ్గిరసత్వసాధకో హేతుస్సాధనీయః- తత్రాహ (తద్ధేత్వితి) సమ్ప్రత్యవ్యవహితం సమ్బన్ధం దర్శయతి (అనన్తరం చేతి) ప్రకారాన్తరం బుభుత్స్యమానమితి సూచయితుం చశబ్దః తర్హి యదుపపాదనీయం- తదుచ్యతాం. కిమిత్యుక్తస్య పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్తరార్థమితి) ప్రతిజ్ఞానువాదో వక్ష్యమాణహేతోరుపయోగీత్యర్థః. యథోపన్యస్తమేవేత్యాది ప్రపఞ్చయతి (ప్రాణో వా ఇతి) ఉక్తార్థనిర్ణయహేతుం పృచ్ఛతి (కథమితి) తత్ర ప్రసిద్ధిం

ఉ.— ఏష ఉ ఏవ బృహస్పతిర్వాగ్వై బృహతీ తస్యా ఏష పతిస్తస్మాదు బృహస్పతిః॥ ౨౦

ఏష ఉ ఏవ బ్రహ్మణస్పతిర్వాగ్వై బ్రహ్మ తస్యా ఏష పతిస్తస్మాదు బ్రహ్మణస్పతిః॥ ౨౧

హేతుం కుర్వన్నుపసంహరతి (ప్రాణో హీతి) ప్రసిద్ధిమేవ ప్రకటయతి (ప్రసిద్ధమితి) స్మారణం- ప్రసిద్ధస్యాఙ్గిరసత్వస్యేతి శేషః ప్రసిద్ధిరసిద్ధేతి శఙ్కతే (కథమితి) తామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సాధయతి (అత ఆహేతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యస్మాత్కస్మాదితి) ఉక్తైనవ్యతిరేకేణాసు క్రమస్వయం సముచ్చేతుం చ శబ్దః తస్మాచ్ఛబ్దస్యోపరిభావేన సమ్బన్ధముక్తం స్ఫుటయతి (తస్మాదితి) [illegible] మఙ్గరసత్వే ప్రాణస్య సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ఉక్తన్యాయాదఙ్గరసత్వే సిద్ధే పిండమాత్మత్వం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) అస్తు ప్రాణస్యఙ్గానాం సాత్మ్యం-తథాపి కింస్యాత్-తదాహ (తస్మాదితి) భవతు ప్రాణాధీనం సఙ్ఘాతస్య జీవనం-తథాపి కథం తస్యైవోపాస్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదపాస్యేతి) ౧౯

రం — పూర్వముక్తమేవాయాస్యత్వమాఙ్గిరసత్వం చ విద్యాభేదభ్రమాపనుత్తయే పునరాహ (సోఽయాస్య ఇత్యాదినా) సోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽఙ్గానాం హి రసః ప్రాణో వా అఙ్గానాం రసః ఇత్యన్తేనోక్త ఏవార్థః స్మారితః పునస్తమేవార్థం ప్రసిద్ధ్యోపపాదయతి (ప్రాణో హి వా ఇత్యాదినా) హి-యస్మాత్ ప్రాణానామఙ్గరసత్వం- తస్మాద్యస్మాత్కస్మాచ్చిదఙ్గాత్ప్రాణ ఉత్క్రామతి- తదైవ తదఙ్గం శుష్యతి- నీరసత్వాదితి భావః ౧౯

శం — (ఏష ఉ) న కేవలం కార్యకరణయోరేవాత్మా ప్రాణో రూపకర్మభూతయోః కింతర్హి ఋగ్యజుస్సామ్నాం నామభూతానాం త్రైవిధ్యస్య [illegible] ప్రాణం స్తువన్నుపాస్యత్వాయ. ఏష ఉ ఏవ- ప్రకృత ఆఙ్గిరసో బృహస్పతిః కథం బృహస్పతిరితి ఉచ్యతే - వాగ్వై బృహతీ- బృహతీ ఛన్దః షట్త్రింశదక్షరా అనుష్టుప్చ వాక్ కథం. * వాగ్వా అనుష్టుబితి శ్రుతేః సా చ వాగనుష్టుబ్బృహత్యాం ఛన్దస్యన్తర్భవతి - అతో యుక్తం వాగ్వై బృహతీతి ప్రసిద్ధవద్వక్తుం బృహత్యాం చ సర్వా ఋచోఽన్తర్భవన్తి- ప్రాణసంస్తుతత్వాత్. * ప్రాణో బృహతీ * ప్రాణ ఋచ ఇత్యేవ విద్యాదితి శ్రుత్యన్తరాత్ వాగాత్మత్వాచ్చర్చాం ప్రాణేఽన్తర్భావః తత్కథమితి ఆహ- తస్యాః - వాచో బృహత్యా ఋచ ఏషః - ప్రాణః పతిః తస్యా నిర్వర్తకత్వాత్ కౌష్ఠ్యాగ్నిప్రేరితమారుతనిర్వర్త్యా హి ఋక్ పాలనాద్వా వాచః పతిః- ప్రాణేన హి పాల్యతే వాక్ అప్రాణస్య శబ్దోచ్చారణసామర్థ్యాభావాత్ తస్మాదు బృహస్పతిః- ఋచాం ప్రాణ ఆత్మేత్యర్థః. ౨౦

ఆ — బృహస్పత్యాదిరూపకం ప్రాణోపాసనం వక్తుం వాక్యాన్తరమవతారయతి (ఏష ఉ ఇతి) తస్య విధాన్తరేణ తాత్పర్యమాహ (న కేవలమితి) కార్యం - స్థూలశరీరం ప్రత్యక్షతో రూపప్రమాణం రూపాత్మకం. కరణం చ- జ్ఞానక్రియాశక్తిమత్కర్మభూతం తయోరాత్మా ప్రాణ ఇత్యుక్త్వా నామరాశేరపి తథేతి వక్తుం ఋక్ [illegible] కిమితి ప్రాణస్య ఆత్మత్వేన సర్వాత్మత్వోక్త్యా [illegible] హ్యాహ (ఉపాస్యత్వాయేతి) ఉక్తోఽర్థో బృహస్పతిశబ్దాదుపనిషద్భ్యతే * బృహస్పతిర్వై దేవానాం పురోహిత ఆసీదితి శ్రుతేర్దేవపురోహితో బృహస్పతిరుచ్యతే- తత్కథం ప్రాణస్య బృహస్పతిత్వమితి శఙ్కతే (కథమితి) దేవపురోహితం వ్యావర్తయితుముత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) ప్రసిద్ధివచనం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (బృహతీతి) (ఛన్ద ఇతి) సప్త హి గాయత్ర్యాదీని ప్రధానాని ఛన్దాంసి- తేషాం మధ్యమం ఛన్దో బృహతీత్యుచ్యతే సా చ బృహతీ షట్త్రింశదక్షరా ప్రసిద్ధేత్యర్థః భవతు యథోక్తా [illegible] వాగ్వై బృహతీత్యుక్తం- తత్రాహ (అనుష్టుప్చేతి) ద్వాత్రింశదక్షరా తావదనుష్టుబిష్టా- సా చాష్టాక్షరైశ్చతుర్భిః పాదైః షట్త్రింశదక్షరాయాం బృహత్యామన్తర్భవతి-అవాన్తరసఙ్ఖ్యాయా మహాసఙ్ఖ్యాయామన్తర్భావాదిత్యాహ (సా చేతి) వాగనుష్టుభోరనుష్టుబ్బృహత్యోశ్చోక్తమైక్యముపజీవ్య ఫలితమాహ (అత ఇతి) భవతు వాగాత్మికా బృహతీ- తథాపి తత్పతిత్వేన ప్రాణస్య కథమృక్పతిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బృహత్యాం చేతి) సర్వాత్మకప్రాణరూపేణ బృహత్యాః స్తుతత్వాత్తత్ర సర్వాసామృచామన్తర్భావస్సమ్భవతి- తస్మాత్ప్రాణస్య బృహస్పతిత్వే సిద్ధమృక్పతిత్వమిత్యర్థః ప్రాణరూపేణ స్తుతా బృహతీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (ప్రాణో బృహతీతి) తథాపి ప్రాణస్యావివక్షితమృగాత్మత్వం కథం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణ ఇతి) తస్య తదాత్మత్వే హేత్వన్తరమాహ (వాగాత్మత్వాదితి) తాసాం తదాత్మత్వేఽపి కథం ప్రాణేఽన్తర్భావః- న హి ఘటో మృదాత్మాఽపటేఽన్తర్భవతీతి శఙ్కతే (తత్కథమితి) ప్రాణస్య వాఙ్నిష్పాదకత్వాత్తదుద్భూతానామృచాం ప్రాణే కారణే యుక్తోఽన్తర్భావ ఇత్యాహ (ఆహేత్యాదినా) ప్రాణస్య తన్నిర్వర్తకత్వేఽపి న తస్మిన్వాచోఽన్తర్భావః- న హి ఘటస్య కులాలేఽన్తర్భావ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (కౌష్ఠ్యేతి) కౌష్ఠ్యేనాగ్నినా ప్రేరితస్సన్తతో వాయురూర్ధ్వం గచ్ఛన్ కణ్ఠాదిభిరభిహన్యమానో వర్ణతయా వ్యజ్యతే - తదాత్మికా చ వాఙ్నిర్దిష్టా దేవతాధికరణే ఋక్చ వాగాత్మికోక్తా- తద్యుక్తం తస్యాః ప్రాణేఽన్తర్భూతత్వమిత్యర్థః ఋగాత్మత్వం ప్రాణస్య ప్రకారాన్తరేణ సాధయతి (పాలనాద్వేతి) సత్తాప్రదత్వే సతి స్థాపకత్వం తాదాత్మ్యవ్యాప్తమిత్యభిప్రేత్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) ౨౦

రం — (ఏష ఉ ఏవ బృహస్పతిరితి) ఉక్తార్థే. బృహస్పతిశ్చ ఏష ఏవేత్యర్థః తత్ర హేతుమాహ (వాగ్వై బృహతీతి) బృహత్యాఖ్యచ్ఛన్దసో వాగ్రూపత్వాదితి భావః. తస్యాః- తాదృశ్యా వాచః ఏషః- ప్రాణః పతిః- రక్షక ఇత్యర్థః వాగాదిసత్తాయాస్తదధీనత్వాదితి భావః ౨౦

శం. తథా యజుషాం. కథం ఏష ఉ ఏవ బ్రహ్మణస్పతిః వాగ్వై బ్రహ్మ- యజుః తచ్చ వాగ్విశేష ఏవ తస్యా వాచో యజుషో బ్రహ్మణ ఏష పతిః- తస్మాదు బ్రహ్మణస్పతిః- పూర్వవత్. కథం పునరేతదవగమ్యతే బృహతీ బ్రహ్మణీ ఋగ్యజుష్ట్వం- న పునరన్యార్థత్వమితి. ఉచ్యతే- వాచో

ఉ.— ఏష ఉ ఏవ సామ వాగ్వై సామ ఏష సా చామశ్చేతి తత్సామ్నస్సామత్వం। యద్వేవ సమః ప్లుషిణా సమో మశకేన సమో నాగేన సమ ఏభిస్త్రిభిర్లోకైస్సమోఽనేన సర్వేణ తస్మాద్వేవ సామాశ్నుతే సామ్నస్సాయుజ్యꣳ సలోకతాం జయతి య ఏవమేతత్సామ వేద॥ ౨౨

నైసామసామానాధికరణ్యనిర్దేశాద్వాగ్వై సామేతి తథాచ * వాగ్వై బృహతీ వాగ్వై బ్రహ్మేతి చ వాక్సమానాధికరణయోః ఋగ్యజుష్ట్వం యుక్తం- పరిశేషాత్ సామ్న్యభిహితే ఋగ్యజుషీ ఏవ పరిశిష్టే వాగ్విశేషత్వాచ్చ వాగ్విశేషే హి ఋగ్యజుషీ- తస్మాత్తయోర్వాచా సమానాధికరణతా యుక్తా అవిశేష ప్రసఙ్గాచ్చ సామోద్గీథ ఇతి చ స్పష్టం విశేషాభిధానత్వం- తథా బృహతీ బ్రహ్మశబ్దయోరపి విశేషాభిధానత్వం యుక్తం. అన్యథాఽనిర్ధారిత విశేషయోరానర్థక్యాపత్తేశ్చ. విశేషాభిధానస్య వాక్యాత్ కల్ప్యే చోభయత్ర పౌనరుక్త్యాత్ ఋగ్యజుస్సామోద్గీథశబ్దానాంచ శ్రుతిష్వేవం క్రమదర్శనాత్ ౨౧

ఆ — యజుషాం- ఆత్మైవ పూర్వేణ సమ్బన్ధః నియతపాఠాక్షరాణామృచాం ప్రాణత్వేకుత స్తత్సంభావనానాం యజుషాం తత్త్వమితి శఙ్కిత్వాపరిహరతి (కథమితి) తథాపి కథం ప్రాణో యజుషామాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (వాగ్వై బ్రహ్మేతి) నిర్వర్తకత్వం పాలయితృత్వం చాత్రాపి తుల్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) రూఢిమాశ్రిత్యశఙ్కతే (కథంపునరితి) వాక్యశేషవిరోధాన్నాత్ర రూఢిస్సమ్భవతీతి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) (వాచోఽత్రైనా సామేతి) అత్రైవాచస్సామసామానాధికరణ్యేన నిర్దేశాద్వేదాధికారోఽయమితి యోజనా తథాపి కథమృక్త్వం యజుష్ట్వం వా బృహతీ బ్రహ్మణోరితి- తత్రాహ (తథాచేతి) పరిశేషమేవ దర్శయతి (సామ్నీతి) ఇతశ్చ వాక్సమానాధికృతయోర్బృహతీ బ్రహ్మణో ఋగ్యజుష్ట్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (వాగ్విశేషత్వాచ్చేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (అవిశేషేతి) ప్రసఙ్గమేవ వ్యతిరేకముఖేన వివృణోతి (సామేతి) ద్వితీయశ్చకారోఽవధారణార్థః కించ- * వాగ్వై బృహతీ వాగ్వై బ్రహ్మేతి వాక్యద్వయే బృహతీ బ్రహ్మణోర్వాగాత్మత్వం సిద్ధం నచ తయోర్వాగాత్మత్వం- వాక్యద్వయేఽపి వాగ్వై వాగితి పౌనరుక్త్యప్రసఙ్గాత్ తస్మాద్బృహతీ బ్రహ్మణోరేష్టవ్యమృగ్యజుష్ట్వమిత్యాహ (వాక్యాత్మత్వే చేతి) తత్రైవ స్థానమాశ్రిత్య హేత్వన్తరమాహ (ఋగితి) ౨౧

౧౦.— (ఏష ఉ ఏవ బ్రహ్మణస్పతిరితి) బ్రహ్మశబ్దో వేదపరః. శిష్టం పూర్వవత్. ౨౧

శం.— (ఏష ఉ ఏవ సామ) కథమితి ఆహ- వాగ్వై సా- యత్కించిత్ స్త్రీశబ్దాభిధేయం- సా వాక్. సర్వస్త్రీశబ్దాభిధేయవస్తువిషయో హి సర్వనామ సాశబ్దః తథా అమః ఏషః- ప్రాణః సర్వపుంశబ్దాభిధేయవస్తువిషయోఽమశబ్దః * కేన మే పౌంస్యాని నామాన్యాప్నోషీతి ప్రాణేనేతి బ్రూయాత్ కేన మే స్త్రీనామానీతి వాచేతి శ్రుత్యన్తరాత్ వాక్ప్రాణాభిధానభూతౌ సామశబ్దౌ. తథా - ప్రాణనిర్వర్త్యస్స్వరాదిసముదాయమాపన్నో గీతిః సామశబ్దేనాభిధీయతే- అతో న ప్రాణవాగ్వ్యతిరేకేణ సామ నామ కించిత్ స్వరవర్ణాదేశ్చ ప్రాణనిర్వర్త్యత్వాత్ప్రాణతన్త్రత్వాచ్చ ఏష ఉ ఏవ ప్రాణస్సామ యస్మాత్ సా సామేతి- వాక్ప్రాణాత్మకం. సా చామశ్చేతి. తత్- తస్మాత్ సామ్నః - గీతిరూపస్య స్వరాదిసముదాయస్య సామత్వం- తత్ప్రసిద్ధం భువి యద్వేవ సమః- తుల్యః సర్వేణ వక్ష్యమాణేన ప్రకారేణ- తస్మాద్వా సామేత్యనేన సమ్బన్ధః వాశబ్దస్సామశబ్దలాభ నిమిత్త ప్రకారాన్తరనిర్దేశ సామర్థ్యలభ్యః. కేన పునః ప్రకారేణ ప్రాణస్య తుల్యత్వమితి ఉచ్యతే- సమః ప్లుషిణా- పుత్తికాశరీరేణ సమో మశకేన- మశకశరీరేణ సమో నాగేన - హస్తిశరీరేణ సమః ఏభిస్త్రిభిర్లోకైః - త్రైలోక్యశరీరేణ ప్రాజాపత్యేన సమోఽనేన జగద్రూపేణ హైరణ్యగర్భేణ. పుత్తికాదిశరీరేషు గోత్వాదివత్సామస్త్యేన పరిసమాప్త ఇతి సమత్వం ప్రాణస్య- న పునః శరీరమాత్రపరిమాణేనైవ - అమూర్తత్వాత్సర్వగతత్వాచ్చ నచ ఘటప్రాసాదాది ప్రదీపవత్సఙ్కోచవికాసిత యా శరీరేషు తావన్మాత్రం సమత్వం- * త ఏతే సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేనన్తా ఇతి శ్రుతేః సర్వగతస్య తు శరీరేషు శరీరపరిమాణవృత్తిలాభో న విరుధ్యతే ఏవం సమత్వాత్సామాఖ్యం ప్రాణం వేద యః శ్రుతిప్రకాశితమహత్త్వం- తస్యైతత్ఫలం అశ్నుతే- వ్యాప్నోతి సామ్నః- ప్రాణస్య సాయుజ్యం- సయుగ్భావం సమానదేహేన్ద్రియాభిమానత్వం. సాలోక్యం - సమానలోకతాం వా - భావనావిశేషతః. య ఏవమేతద్యథోక్తం సామ- ప్రాణం వేద- ఆ ప్రాణాత్మాభిమానాభివ్యక్తేరుపాస్త ఇత్యర్థః ౨౨

ఆ — ఋగ్యజుష్ట్వం ప్రాణస్య ప్రతిపాద్య తస్యైవ సామత్వం సాధయతి (ఏష ఇత్యాదినా) తదేవ స్పష్టయతి (సర్వేతి) సాశబ్దో హి సర్వనామ- తథా చ యః స్త్రీలిఙ్గస్సర్వశ్శబ్దః- తేనాభిధేయం వస్తు వాగిత్యర్థః అమః ప్రాణ ఇత్యుక్తముపపాదయతి (సర్వపుంశబ్దేతి) పుంలిఙ్గేన సర్వేణ శబ్దేనాభిధేయం వస్తు ప్రాణ ఇత్యర్థః. తత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (కేనేతి) ఆచార్యస్య శిష్యం ప్రత్యేతద్వాక్యం. పౌంస్యాని - పుంసో వాచకాని తథాపి కస్య సామశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాశఙ్క్య ఫలితమాహ (వాగితి) వాగుపసర్జనః ప్రాణస్సామశబ్దాభిధేయః- ఏకవచననిర్దేశాదిత్యర్థః నను గీతిషు సామాఖ్యేతి న్యాయవిదో విశిష్టా కాచిద్గీతిస్సామేత్యుచ్యతే- తత్కుతో వాగుపసర్జనస్య ప్రాణస్య సామత్వం - అత ఆహ (తథేతి) ప్రాణస్య సామత్వే సతీతి యావత్. ప్రగీతమన్త్రవాక్యే సామశబ్దస్య వృద్ధైరిష్టత్వాదస్తి ప్రాణాదివ్యతిరేకేణ సామేత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరేతి) ఆదిపదేన పదవాక్యాదిగ్రహః. వాగుపసర్జనే ప్రాణే ముఖ్యస్సామశబ్దస్తత్సమ్బన్ధాదితరత్ర గౌణః- మఞ్చాదిశబ్దవదిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే తత్సామ్నస్సామత్వమితి వాక్యం యోజయతి (యస్మాదితి) ఇదం సా ఇదం సామేతి యద్వ్యవహ్రియతే- తద్వాక్ప్రాణాత్మకమేవోచ్యతే- సా చామశ్చేతి వ్యుత్పత్తేః. యస్మాదేవం - త

ఉ.— ఏష ఉ వా ఉద్గీథః ప్రాణో వా ఉత్ప్రాణేన హీదగ్ం సర్వముత్తబ్ధం వాగేవ గీథోచ్చ గీథా చేతి స ఉద్గీథః॥ ౨౩

‡ తద్ధాపి బ్రహ్మదత్తశ్చైకితానేయో రాజానం భక్షయన్నువాచాయం త్యస్య రాజా మూర్ధానం విపాతయతాద్యదితో ఽయాస్య ఆఙ్గిరసో ఽన్యేనోదగాయదితి వాచా చ హ్యేవ స ప్రాణేన చోదగాయదితి॥ ౨౪

స్యాత్ప్రసిద్ధస్య సామ్నో ఽయత్వాపత్త్వం - తన్ముఖ్యసామనిర్వాగ్యత్వాత్ప్రాణమేవ సదర్థ్యేల్వ్యవహారే ప్రసిద్ధమితి యోజనా. ప్రకారాన్తరేణ ప్రాణస్య సామత్వముపాసనార్థముపన్యస్యతి (యదిత్యాదినా) ప్రకారాన్తరావద్యోతీ వాశబ్దో త్రన శ్రూయత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (వాశబ్ద ఇతి) నిమిత్తాన్తరమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కేనేత్యాదినా) నను ప్రాణస్య తత్తచ్ఛరీరపరిమాణత్వే పరిచ్ఛిన్నత్వాద్దానాన్న్యానుపపత్తిః - తత్కథమస్య విరుద్ధేషు శరీరేషు సమత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పుత్తికాదీతి) సమశబ్దస్య యథా శ్రుతార్థత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నపునరితి) ఆధిదైవికేన రూపేణామూర్తత్వం సర్వగతత్వం చ ద్రష్టవ్యం నను ప్రదీపో ఘటే సఙ్కుచతి- ప్రాసాదే చ వికసతి - తథా ప్రాణో ఽపి మశకాదిశరీరేషు సఙ్కోచమిభాదిదేహేషు వికాసం చాపద్యతామితి సమత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ప్రాణస్య సర్వగతత్వే సమత్వశ్రుతివిరోధమాశఙ్క్యాహ (సర్వగతస్యేతి) ఖణ్డాదిషు గోత్వవచ్ఛరీరేషు సర్వత్ర స్థితస్య ప్రాణస్య తత్తచ్ఛరీరపరిమాణా యా వృత్తిస్తల్లాభస్సమ్భవతి- సర్వగతస్యైవ నభసస్తత్ర తత్ర ఘటాదిపరిమాణస్యేవ చ్ఛేదోపలమ్భాదిత్యర్థః ఫలశ్రుతిమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ఫలవికల్పే హేతుమాహ (భావనేతి) వేదనం వ్యాకరోతి (అప్రాణేతి) ఇదం చ ఫలం మధ్యప్రదీపన్యాయేనోభయతస్సమ్బద్ధమవధేయం. ౨౨

రం.— (ఏష ఉ ఏవ సామేతి) ఏష ఉ ఏవ- వాగ్విశిష్టో ముఖ్యప్రాణ ఏవ సామ- సా చామశ్చేతి సామశబ్దనిర్వచనాత్ సా ఇతి స్త్రీలిఙ్గేన తచ్ఛబ్దేన వాక్ పరామృశ్యతే * అమగతిభాజనశబ్దేష్వితి గత్యర్థాదమతేరమతి - గచ్ఛతీత్యమః - ప్రాణః తదుపపాదయతి (వాగ్వై సా అమ ఏష ఇతి) ఉక్తోర్థః. ప్రకారాన్తరేణ సామశబ్దనిర్వచనమాహ (యద్వేవ సమః ప్లుషిణేత్యాది) యద్వేవ- యత్- ఉ- ఏవ- ఇతిచ్ఛేదః. ఉశబ్దో వార్థః. యస్మాదేవ వా ప్లుషిణా-పుత్తికాశరీరేణ సమో, మశకశరీరేణ సమో, హస్తిశరీరేణ సమః, స్వసమష్టి జీవభూతత్రైలోక్యశరీరక బ్రహ్మణశ్శరీరేణాపి సమో, దేవమనుష్యాదిసర్వప్రాణిశరీరేణాపి సమః,. యథా ఘటప్రదీపప్రభా తావన్మాత్రవ్యాపినీ- ప్రాసాదప్రదీపప్రభా చ ప్రాసాదవ్యాపినీ- ఏవం ప్రాణో ఽపి బ్రహ్మాదిపిపీలికాన్తశరీరేషు తత్తచ్ఛరీరానురూపవ్యాప్తిమత్త్వేన సమః తస్మాత్సైవ సామ- తస్మాదేవ వా సామేత్యర్థః. ఏతదేవ వాక్యమవలమ్బ్య ముఖ్యప్రాణస్య విభుత్వం పూర్వపక్షీకృత్య ఇన్ద్రియాణామివ ముఖ్యప్రాణస్యాప్యుత్క్రాన్త్యాది శ్రవణాదణుత్వమితి ప్రాణపాదే * అణుశ్చేతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. ఏతద్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (అశ్నుతే సామ్నస్సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవమేతత్సామ వేదేతి) సామ్నః- సామశబ్దితస్య ప్రాణస్య సాయుజ్యం- ప్రాణదేవతాసమానభోగతాం అశ్నుతే. సలోకతాం జయతి-సాలోక్యం ప్రాప్నోతి య ఏవం సామశబ్దనిరుక్తం సర్వదా ఽనుసన్ధత్తే. ౨౨

శం.— (ఏష ఉ వా ఉద్గీథః) ఉద్గీథో నామ సామావయవో భక్తివిశేషో, నోద్గానం,-సామాధికారాత్ కథముద్గీథః ప్రాణః. ప్రాణో వా ఉత్. ప్రాణేన హి- యస్మాదిదం సర్వం- జగదుత్తబ్ధం- ఊర్ధ్వం స్తబ్ధం. ఉత్తమ్భితం విధృతమిత్యర్థః. ఉత్తబ్ధార్థావద్యోతకో ఽయముచ్ఛబ్దః ప్రాణగుణాభిధాయకః - తస్మాదుత్ప్రాణః. వాగేవ గీథా- శబ్దవిశేషత్వాదుద్గీథభక్తేః గాయతేశ్శబ్దార్థత్వాత్సా వాగేవ నహ్యుద్గీథభక్తేశ్శబ్దవ్యతిరేకేణ కిఞ్చిద్రూపముత్ప్రేక్ష్యతే- తస్మాద్యుక్తమవధారణం వాగేవ గీథేతి. ఉచ్చ - ప్రాణో, గీథా చ - ప్రాణతన్త్రా వాగిత్యుభయమేకేన శబ్దేనాభిధీయతే - స ఉద్గీథః ౨౩

ఆ.— ప్రస్తావాదిశబ్దవదుద్గీథశబ్దస్యాపి భక్తివిశేషేయార్థత్వాత్, *ఉద్గీథేనాత్యయామిత్యత్ర చౌద్గాత్రే కర్మణి ప్రయుక్తత్వాత్, కథముద్గీథః ప్రాణ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథో నామేతి) నఞ్ పదస్యోభయతస్సమ్బన్ధః. సామశబ్దితస్య ప్రాణస్య ప్రకృతత్వాదితి హేతుమాహ (సామాధికారాదితి) న తావదుద్గీథశబ్దస్య ప్రాణే రూఢిః- తస్య తస్మిన్ వృద్ధప్రయోగాదర్శనాత్ నాపి యోగః- అవయవవ్యుత్పత్తేరదృష్టేరితి శఙ్కతే (కథమితి) యోగవృత్తిముపేత్య పరిహరతి (ప్రాణ ఇతి) ఉచ్ఛబ్దో నాస్త్యర్థస్య వాచక [illegible] ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్తబ్ధేతి) తథాపి కథం ప్రాణో వా ఉదిత్యుక్తం- తత్రాహ (ప్రాణేతి) *వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రమిత్యాది శ్రుతేరిత్యర్థః ఉద్గీథభక్తేశ్శబ్దవిశేషత్వేపి గీథా వాగితి కథముచ్యతే-తత్రాహ (గాయతేరితి) అథావధారణం సాధయతి (నహీతి) తథాపి కథం ప్రాణస్యోద్గీథత్వమిత్యాశఙ్క్య వాగుపసర్జనస్తత్స్వతన్త్రత్వం కథయతి (ఉచ్చేతి) ౨౩

రం.— (ఏష ఉ వా ఉద్గీథ ఇతి) ఏష ఉ వా- ఏష ఏవ వాక్ప్రాణసముదాయః ఉద్గీథః - ఉద్గీథాఖ్యసామభక్తిరిత్యర్థః తదుపపాదయతి (ప్రాణో వా ఉత్ప్రాణేన హీదం సర్వమిత్యాదినా) ఉత్తబ్ధం- ధృతమిత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. ౨౩

శం.— ఉక్తార్థదార్ఢ్యాయాఖ్యాయికారభ్యతే (తద్ధాపి) తత్ - తస్మిన్నర్థే హ అపి- ఆఖ్యాయికాపి శ్రూయతే హ - స్మ. బ్రహ్మదత్తః - బ్రహ్మదత్తో నామతః. చికితానస్యాపత్యం చైకితానః. తదపత్యం యువా చైకితానేయో రాజానం - యజ్ఞే సోమం భక్షయన్నువాచ. కిం. అయం- చమసస్థో యో భక్ష్యమాణో రాజా త్యస్య - తస్య మమానృతవాదినో మూర్ధానం - శిరో విపాతయతాత్ - విస్పష్టం పాతయతు. తోర

---

‡ చైకితాయనేయ ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తస్య హైతస్య సామ్నో యః స్వం వేద భవతి హాస్య స్వం తస్య వై స్వర ఏవ స్వం తస్మాదార్త్విజ్యం కరిష్యన్వాచి స్వరమిచ్ఛేత తయా వాచా స్వరసమ్పన్నయార్త్విజ్యం కుర్యాత్తస్మాద్యజ్ఞే స్వరవన్తం దిదృక్షన్త ఏవ। అథో యస్య స్వం భవతి భవతి హాస్య స్వం య ఏవమేతత్సామ్నః స్వం వేద॥ ౨౫

యాంతాతజాదేశః ఆశిషిలోట్ విపాతయతామితి యద్యహమన్యతవాదీ స్యామిత్యర్థః కథంపునరనృతవాదిత్వప్రాప్తిరితి ఉచ్యతే - యత్ - యది ఇతః- అస్మాత్ప్రకృతాత్ప్రాణాద్వాక్సంయుక్తాదయాస్యః- ముఖ్యప్రాణాభిధాయకేనాయాస్యాఙ్గిరసశబ్దేనాభిధీయతే ఇత్యస్య జాంపూర్వర్షీణాం సత్రే ఉద్గాతా సోఽన్యేన- దేవతాన్తరేణ వాక్ప్రాణవ్యతిరిక్తేనోదగాయత్- ఉద్గానం కృతవాన్ తతోఽహమనృతవాదీ స్యాం- తస్య మమ దేవతా విపరీతప్రతిపత్తుర్మూర్ధానం విపాతయత్విత్యేవం శపథేనాపి విజ్ఞానే ప్రత్యయదార్ఢ్యం కర్తవ్యతాం దర్శయతి తమిమమాఖ్యాయికానిర్ధారితమర్థం స్వేన వచసోపసంహరతి శ్రుతిః - వాచా చ - ప్రాణప్రధానయా ప్రాణేన చ - స్వస్యాత్మభూతేన సోఽయాస్య ఆఙ్గిరస ఉద్గాతా ఉదగాయదిత్యేషోఽర్థో నిర్ధారితః శపథేన. ౨౪

ఆ.— తద్ధాపీత్యాదివాక్యస్య ప్రకృతానుపయోగమాశఙ్క్యాహ (ఉక్తార్థేతి) ఉద్గీథదేవతా ప్రాణః - సఙ్గాగాదిభిర్ముక్తోఽర్థః ＊జీవతి తు వంశ్యేయమితి పాశనిస్సరణాత్పిత్రా పౌత్రం వంశ్యే జీవతి పౌత్రప్రభృతేర్యదపత్యం - తద్యువసంజ్ఞకమితి ద్రష్టవ్యం క్రియాపదనిష్పత్తిప్రకారం సూచయతి (లోటీతి) తు ప్రత్యయస్యాయమాశిషి విషయే తాతజాదేశః- ＊తుహ్యోస్తాతఙ్ఙాశిష్యతరస్యామితి పాతేర్నిస్సరణాదిత్యర్థః. మూర్ధపాతప్రాపకం దర్శయతి (యదీతి) అనృతవాదిత్వస్య ప్రాపకాభావాదప్రాప్తిరితి శఙ్కతే (కథంపునరితి) ఉద్గానస్య బుద్ధ్యాదిసన్నిధానాత్తద్దేవతా ప్రాణాపత్త్యాదిషు కాకింతస్మిన్ దేవతా- కిం వా వక్ష్యస్వరాదిసన్నిధానాత్తద్దేవతైవ తద్దేవతేతి ప్రతిపత్తేరనృతవాదిత్వే శఙ్కితే బ్రహ్మదత్తశ్శపథేన నిర్ణయం చకారేత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) ప్రాణాద్వాక్సంయుక్తాదన్యేనాయాస్యోయద్యుదగాయదితి సమ్బన్ధః నన్వయాస్యాఙ్గిరసశబ్దవాచ్యో ముఖ్యః ప్రాణో దేవతా- తన్నోద్గాతా భవితుముత్సహతే- తత్రాహ (ముఖ్యేతి) ఉక్తార్థదార్ఢ్యాయేత్యుక్తముపసంహరతి (ఇతివిజ్ఞాన ఇతి) ఉక్తరీత్యా శపథక్రియయా ప్రాణ ఏవోద్గీథదేవతేత్యస్మిన్ విజ్ఞానే ప్రత్యయః- విశ్వాసః తస్య యద్దార్ఢ్యం - తస్య కర్తవ్యతామాఖ్యాయికయా దర్శయతీత్యేతావత్. ఆఖ్యాయికార్థస్యైవ వాచేత్యాదినోక్తేః పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తమితి) శపథస్యాపౌరుషేయత్వేన ప్రామాణ్యేఽపి శ్రుతిమూలతయా ప్రామాణ్యం సిద్ధ్యతీతి భావః. ౨౪

౨౦.— (తద్ధాపి బ్రహ్మదత్తశ్చైకితానేయో రాజానం భక్షయన్నువాచేతి) తత్- తత్ర. ఆఖ్యాయికేతి శేషః. హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ఆఖ్యాయికాపి ప్రసిద్ధాఽ స్తీత్యర్థః చైకితానేయః-చికితస్యాపత్యం చైకితిః ＊అత ఇఞ్. తస్య గోత్రాపత్యం యువా చైకితాయనః ఫక్. తస్యాయనాదేశః. చైకితాయనస్యాపత్యం చైకితాయనేయః. చైకితాయనేయో బ్రహ్మదత్తనామా ఋషిః రాజానం - సోమం భక్షయన్నువాచ. కిమితి. (అయం త్యస్య రాజా మూర్ధానం విపాతయతాత్) అయం-భక్ష్యమాణో రాజా- సోమః త్యస్య- అన్యస్య శిరః విపాతయతు. నను కిం తేనాపరాద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదితోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽన్యేనోదగాయదితి) యత్- యస్మాత్కారణాదితః- అస్మాదయాస్యాఙ్గిరసః- ముఖ్యప్రాణాదన్యేన-దేవతాన్తరేణ అన్యః ఉదగాయత్- ఉద్గానం కృతవాన్ అయమయాస్యాఙ్గిరసశబ్దితముఖ్యప్రాణవేదనమన్తరేణ దేవతాన్తరదృష్టిం కృత్వా యస్తూద్గాయతి- తస్య సోమం పిబతో మూర్ధాపతత్విత్యర్థః ఇతి శప్తో బ్రహ్మదత్తవచస్సమాప్తౌ (వాచా హ్యేవ స ప్రాణేన చోదగాయత్) హి- యస్మాద్ధేతోః సోమం పిబన్ శపథం కృతవాన్- తస్మాత్ బ్రహ్మదత్తః అయాస్యాఙ్గిరసశబ్దితవాక్సహితప్రాణవేదనమేవ కృత్వా ఉద్గానం కృతవానిత్యర్థః ౨౪

౫౦.— (తస్య హైతస్య) తస్యేతి ప్రకృతం ప్రాణమభిసంబధ్నాతి హ ఏతస్యేతి ముఖ్యం వ్యపదిశత్యభినయేన. సామ్నః - సామశబ్దవాచ్యస్య ప్రాణస్య యః స్వం- ధనం వేద- తస్య హ కిం స్యాత్. భవతి హాస్య స్వం. ఫలేన ప్రలోభ్యాభిముఖీకృత్యాహ ప్రష్టవే ఆహ- తస్య వై- సామ్నః స్వర ఏవ స్వం. స్వరః కణ్ఠగతం మాధుర్యం తదేవాస్య స్వం- విభూషణం తేనహి భూషితమృద్ధిమల్లభ్యత ఉద్గానం. యస్మాదేవం - తస్మాదార్త్విజ్యం- ఋత్విక్కర్మోద్గానం కరిష్యన్వాచి- వాగాశ్రితం స్వరమిచ్ఛేత్ సామ్నో ధనవత్త్వం స్వరేణ చికీర్షురుద్గాతా. ఇదం ప్రాసఙ్గికం విధీయతే. సామ్నస్స్వం స్వరేణ స్వరవత్త్వప్రత్యయేకర్తవ్య ఇచ్ఛామాత్రేణ సౌస్వర్యం న భవతీతి దన్తధావనతైలపానాది సామర్థ్యాత్కర్తవ్యమిత్యర్థః తయా- ఏవం సంస్కృతయా వాచా స్వరసమ్పన్నయార్త్విజ్యం కుర్యాత్. తస్మాత్- యస్మాత్సామ్నః స్వభూతః స్వరః, తేన స్వేన భూషితం సామ,- అతో యజ్ఞే స్వరవన్తముద్గాతారం దిదృక్షన్త ఏవ- ద్రష్టుమిచ్ఛన్త్యేవ ధనినమివ లోకికాః ప్రసిద్ధం హి లోకే. అథో- అపి యస్య స్వం- ధనం భవతి- తం ధనినం దిదృక్షన్త ఇతి సిద్ధస్య గుణవిజ్ఞానఫలసమ్బద్ధస్యోపసంహారః క్రియతే (భవతి హాస్య స్వం య ఏవమేతత్సామ్నః స్వం వేదేతి) ౨౫

ఆ.— ఉద్గీథదేవతా ప్రాణ ఏవేతి నిర్ధార్య స్వరసువర్ణప్రతిష్ఠాగుణవిధానార్థముత్తరఖణ్డికాత్రయమవతారయతి (తస్యేత్యాదినా) కిమిత్యాదౌ ఫలమభిలప్యతే- తత్రాహ (ఫలేనేతి) సౌస్వర్యం సామ్నో భూషణమిత్యత్రానుభవమనుకూలయతి (తేనహీతి) కథం త్యాకణ్ఠగతం మాధుర్యం సమ్పాదనీయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ప్రాణో హం- మమైవ గీతిభావమాపన్నస్య సౌస్వర్యం ధనమితి ప్రకృతే ప్రాణవిజ్ఞానే గుణవిధిర్నివిశేచ్చేత్- కిమిత్యుద్గాతుః ప్రకర్తవ్యముపదిశ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాదృష్టఫలతయేత్యాహ (ఇదం త్వితి) అథేచ్ఛాయాం కర్తవ్యే విహితాయాం తావన్మా

ఉ.— తస్య హైతస్య సామ్నో యస్సువర్ణం వేద భవతి హాస్య సువర్ణం తస్య వై స్వర ఏవ సువర్ణం భవతి హాస్య సువర్ణం య ఏవమేతత్సామ్నస్సువర్ణం వేద॥ ౨౮

‡ తస్య హైతస్య సామ్నో యః ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతి హ తిష్ఠతి తస్య వై వాగేవ ప్రతిష్ఠా వాచి హి ఖల్వేష ఏతత్ప్రాణః ప్రతిష్ఠితో గీయతేఽన్న ఇత్యు హైక ఆహుః॥ ౨౯

త్రేస్వినైపిక్షేణాస్వర్యం సిధ్యేత్ - నహిస్వర్గకామనామాత్రేణ స్వర్గస్సిధ్యతి అతఆహ (సామ్న ఇతి) తస్యానుస్వరత్వేన తచ్ఛబ్దితస్య ప్రాణస్యోపాసకాత్మకస్య స్వస్వరప త్వప్రత్యయో కార్యేస తివిహి లేచ్ఛామాత్రేణ సామ్నః సౌస్వర్యం న భవతీత్యస్యాత్సామగ్ర్యాద్యన్తర్భావనాదిక ర్తవ్యమిత్యేతదత్ర విధిత్సితమితి గంజనా ... సామభూషణత్వే గమకమాహ (యస్మాదితి) దృష్టాన్తమున స్తరవాక్యావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (ప్రసిద్ధం హీతి) భవతి హాస్య స్వమిత్యాగమో క్తత్వావసక్తి కాపునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సిద్ధస్యేతి) ౨౭

రం.— (తస్య హైతస్య సామ్నో యస్స్వం వేద భవతి హాస్య స్వమితి) ఏతస్య - ప్రకృతస్య సామశబ్దవాచ్యస్య తస్య - ప్రాణస్య యః స్వం వేద - తస్య స్వం - ధనం భవతి ఇతి ప్రథమతః ఫలాభ్యనుజ్ఞా ... త్వాద్యాహ (తస్య వై స్వర ఏవ స్వమితి) స్వరః - కణ్ఠధ్వనిః (తస్మాదార్త్విజ్యం కరిష్యన్ వాచి స్వరమిచ్ఛేతేతి) ఋత్విజః కర్మ ఆర్త్విజ్యం - ఔద్గాత్రాదికం కరిష్యన్ వాచి స్వరం - కణ్ఠధ్వనిమిచ్ఛేత్ ఇచ్ఛేదిత్యేవ వ్యత్యయః ... యథా కణ్ఠధ్వనిర్భవతి - తథా పాయం ... పిప్పలీ సేవాదిలక్షణం కుర్యాదిత్యర్థః (సతయేత్యాది) స్పష్టం (తస్మాద్యజ్ఞే స్వరవన్తం దిదృక్షన్త ఏవేతి) యస్మాత్ స్వర ఏవ సామ్నస్స్వం - తస్మాద్యజ్ఞే స్వరవన్తమేవ స్తోతారం దిదృక్షన్తే జనా ఇతి శేషః (అథో యస్య స్వం భవతీతి) యస్య స్వం - ధనమస్తీత్యర్థః అథో శబ్దో వాక్యాన్తరోపక్రమే. అత్యల్పమిదముచ్యతే స్వరవన్తం దిదృక్షన్త ఇతి - యస్య స్వం - ధనమస్తి - తం సర్వే దిదృక్షన్త ఇత్యర్థః అతః స్వర ఏవ స్వమితి ... స్వరవతా ... యుజ్యత ఇత్యర్థః సామస్వరే స్వత్వవేదనస్య ఫలమాహ (భవతి హాస్య స్వమిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః ౨౭

శం.— అథాన్యో గుణస్సువర్ణవత్త్వాలక్షణో విధీయతే - అసావపి సౌస్వర్యమేవ ఏతావాన్విశేషః - పూర్వం కణ్ఠగతమాధుర్యజం. ఇదం తు లాక్షణికం సువర్ణశబ్దవాచ్యం తస్య హైతస్య సామ్నో యస్సువర్ణం వేద భవతి హాస్య సువర్ణం - సువర్ణశబ్దసామాన్యాత్స్వరసువర్ణయోర్లౌకికమేవ సువర్ణం గుణవిజ్ఞానఫలం భవతీత్యర్థః (తస్య వై స్వర ఏవ సువర్ణం భవతి హాస్య సువర్ణం య ఏవమేతత్సామ్నస్సువర్ణం వేదేతి) పూర్వవత్సర్వం. ౨౮

ఆ.— సామ్నో గుణాన్తరముపదర్శయతి (అథేతి) తర్హి పునరుక్తిస్స్యాత్ - తత్రాహ (ఏతావానితి) లాక్షణికం - కణ్ఠ్యో ... వర్ణాదన్యోయమితి లక్షణజ్ఞానపూర్వకం సుష్ఠువర్ణోచ్చారణం. (తస్య హైతస్య సామ్న ఇతి) ... సామశబ్దితప్రాణభూతస్య ధనమితి యావత్ లాక్షణికసౌస్వర్య గుణవత్ప్రాణవిజ్ఞానవతో యథోక్తఫలలాభే హేతుమాహ (సువర్ణశబ్దేతి) వాక్యార్థమాహ (లౌకికమేవేతి) ఫలేన ప్రలోభ్యాభిముఖీకృత్యతత్సువర్ణమితి శ్రుతిరేవ బ్రూతే (తస్యేతి) గుణవిజ్ఞానఫలముపసంహరతి (భవతీతి) సామ్నః - తచ్ఛబ్దవాచ్యస్య ప్రాణస్య స్వరూపభూతస్యేతి యావత్. ౨౮

రం.— (తస్య హైతస్య సామ్నో యస్సువర్ణం వేదేతి) సామ్నః - ప్రకృతస్య సామశబ్దితస్య ప్రాణస్య అన్యత్స్పష్టార్థః ఏవం ఫలప్రదర్శనేన శుశ్రూషాముత్పాద్యాహ (తస్య వై స్వర ఏవ సువర్ణమితి) కృష్టప్రథమాదిలక్షణసామస్వరవిద్యాస్వర ఏవ సువర్ణం - భూషణమిత్యర్థః సామస్వరే సువర్ణత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (భవతి హాస్య సువర్ణమిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః ౨౮

శం.— తథా ప్రతిష్ఠాగుణం విధిత్సన్నాహ (తస్య హైతస్య సామ్నో యః ప్రతిష్ఠాం వేద) ప్రతితిష్ఠత్యస్యామితి ప్రతిష్ఠా - వాక్. తాం ప్రతిష్ఠాం సామ్నో గుణం యో వేద స ప్రతితిష్ఠతి హ *తం యథా యథోపాసత ఇతి శ్రుతేస్తద్గుణత్వం యుక్తం పూర్వవత్ఫలేన ప్రలోభితాయ కా ప్రతిష్ఠేతి శుశ్రూషవే ఆహ - తస్య వై - సామ్నో వాగేవ - వాగితి జిహ్వామూలీయాదీనాం స్థానానామాఖ్యా సైవ ప్రతిష్ఠా. తదాహ - వాచి హి - జిహ్వామూలీయాదిషు హి - యస్మాత్ప్రతిష్ఠితస్సన్నేష ప్రాణ ఏతద్గానం గీయతే - గీతిభావమాపద్యతే తస్మాత్సామ్నః ప్రతిష్ఠా వాక్. అన్నే ప్రతిష్ఠితో గీయత ఇత్యు హైక ఆహుః - అన్యే ఆహుః * ఇహాప్యవతిష్ఠతీత్యుక్తా అనిష్టత్వాదేకీయపక్షస్య వికల్పేన ప్రతిష్ఠాగుణవిజ్ఞానం కుర్యాత్ - వాగ్వా ప్రతిష్ఠా - అన్నం వేతి ౨౯

ఆ.— ఉపాస్యస్య ప్రతిష్ఠాగుణత్వే కథముపాసకస్య తద్గుణత్వం - తత్రాహ (తం యథేతి) అధిపదాదురశ్శిరః కణ్ఠదన్తోష్ఠనాసికాతాలూని గృహ్యన్తే *అష్టౌ స్థానాని వర్ణానాముర కణ్ఠశ్శిరస్తథా। జిహ్వామూలం చ దన్తాశ్చ నాసికోష్ఠౌ చ తాలు చ. కిమిత్యష్టౌ స్థానాని వాగిత్యుచ్యన్తే - తత్రాహ (వాచి హీతి) పక్షాన్తరమాహ (అన్న ఇతి) అన్నశబ్దేన తత్పరిణామో దేహో గృహ్యతే ఏకీయపక్షే యుక్తిమాహ (ఇహేతి) కథం తర్హి ప్రతిష్ఠాగుణస్య ప్రాణస్య విజ్ఞానం కర్తవ్యం - అత ఆహ (అనిష్టత్వాదితి) ౨౯

రం.— తస్య హైతస్య సామ్నో యః ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతి హ తిష్ఠతీత్యేవం ఫలప్రదర్శనేన పూర్వవచ్ఛుశ్రూషాముత్పాద్యాహ (తస్య వై వాగేవ ప్రతిష్ఠేతి) తస్య - సామశబ్దితస్య ప్రాణస్యేత్యర్థః. కుత ఇత్యత్రాహ (వాచి హి ఖల్వేష ఏతత్ప్రాణః ప్రతిష్ఠితో గీయతే ఇత్యు హైక ఆహురితి)

---

‡ ప్రతిష్ఠితో గీయత ఇత్యు హైక ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

౨౮.— అథాతః పవమానానామేవాభ్యారోహః స వై ఖలు ప్రస్తోతా సామ ప్రస్తౌతి స యత్ర ప్రస్తుయాత్ తదేతాని జపేత్ అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మామృతం గమయేతి స యదాహాసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్సదమృతం మృత్యోర్మామృతం గమయామృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహ తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి మృత్యుర్వై తమో జ్యోతిరమృతం మృత్యోర్మామృతం గమయామృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహ మృత్యోర్మామృతం గమయేతి నాత్ర తిరోహితమివాస్తి అథ యానీతరాణి స్తోత్రాణి తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేత్ తస్మాదు తేషు వరం వృణీత యం కామం కామయేత తం స ఏష ఏవంవిదుద్గాతాత్మనే వా యజమానాయ వా యం కామం కామయతే తమాగాయతి తద్ధైతల్లోకజిదేవ న హైవాలోక్యతాయా ఆశాస్తి య ఏవమేతత్సామ వేద. ౨౮

ఇతి తృతీయాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

ఏషః- ముఖ్యః ప్రాణః. వాచి- వాగింద్రియస్థానభూతజిహ్వామూలాదిస్థానేషు ప్రతిష్ఠితస్సన్ గీతత్వాత్ సామ గీయతే- సామగానం వా తద్రూపాపన్నః ఉక్తేంద్రియపరిణామస్వరః ఇత్యుక్తైకఆహుః - ఉక్తో ఉపచారః పూర్వత్ర, *ఇహ ప్రతిష్ఠాగుణో ప్రాణస్యాన్నప్రతిష్ఠితత్వో క్తైవాక్ఛబ్దితజిహ్వామూలాదిప్రతిష్ఠితత్వం ఏకీయమతమితి భావః. ౨౭

శం ―― ఏవం ప్రాణవిజ్ఞానవతో జపకర్మ విధిత్స్యతే- యద్విజ్ఞానవతో జపకర్మణ్యధికారః - తద్విజ్ఞానముక్తం- అథ- అనన్తరం యస్మాదేవంవిదా ప్రయుజ్యమానం దేవభావాభ్యారోహఫలం జపకర్మ- అతః- తస్మాత్తద్విధీయత ఇహ తస్య చోద్గీథసమ్బన్ధాత్సర్వత్ర ప్రాప్తౌ పవమానానామితి వచనాత్ పవమానేషు త్రిష్వపి కర్తవ్యతా. యాం ప్రాప్తాయాం పునః కాలసంకోచం కరోతి- స వై ఖలు ప్రస్తోతా సామ ప్రస్తౌతి సః- ప్రస్తోతా యత్ర- యస్మిన్ కాలే సామ ప్రస్తుయాత్- ప్రారభేత తస్మిన్కాలే ఏతాని జపేత్ అస్య చ జపకర్మణోఽభ్యారోహః - ఆభిముఖ్యేనారోహత్యనేన జపకర్మణా ఏవంవిద్దేవతాభావమిత్యభ్యారోహః. ఏతానీతి బహువచనాత్ త్రీణి యజూంషి. ద్వితీయానిర్దేశాద్బ్రాహ్మణోత్పన్నత్వాచ్చ యథాపఠితస్వరా ఏవ ప్రయోక్తవ్యాః- స యజమానః. యజమానం జపకర్మ ఏతాని తాని యజూంషి (అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మామృతం గమయేతి) మన్త్రాణామర్థస్తిరోహితో భవతీతి స్వయమేవ వ్యాచష్టే బ్రాహ్మణం మన్త్రార్థం- సః- మన్త్రో యదాహ - యదుక్తవాన్ కోఽసావర్థ ఇత్యుచ్యతే (అసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్) స్వాభావికకర్మవిజ్ఞానే మృత్యురుచ్యతే. అసత్- అత్యన్తాధోభావహేతుత్వాత్ (సదమృతం) సత్- శాస్త్రీయకర్మవిజ్ఞానే అమరణహేతుత్వాదమృతం. తస్మాదసతః- అసత్కర్మణోఽజ్ఞానాచ్చ మా- మాం సత్- శాస్త్రీయకర్మవిజ్ఞానే గమయ- దేవభావసాధనాత్మభావమాపాదయేత్యర్థః. తత్ర వాక్యార్థమాహ (అమృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహేతి) తథా (తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి మృత్యుర్వై తమః) సర్వం హ్యజ్ఞానమావరణాత్మకత్వాత్తమః తదేవ చ మరణహేతుత్వాన్మృత్యుః (జ్యోతిరమృతం) పూర్వోక్తవిపరీతం దైవం స్వరూపం ప్రకాశాత్మకత్వాజ్జ్ఞానం జ్యోతిః తదేవామృతం - అవినాశాత్మకత్వాత్. తస్మాత్తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి - పూర్వవత్ (మృత్యోర్మామృతం గమయేత్యాది) అమృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహ- దైవం ప్రాజాపత్యం ఫలభావమాపాదయేత్యర్థః. పూర్వో మన్త్రోఽసాధనస్వభావాత్ ... ద్వితీయస్తు సాధనభావాదజ్ఞానరూపాత్ ... సాధనభావమాపాదయేతి మృత్యోర్మామృతం గమయేతి పూర్వాభ్యాం మన్త్రాభ్యాముక్త ఏవార్థ ఇతి ప్రసిద్ధార్థత్వైవ నాత్ర- తృతీయే మన్త్రే తిరోహితం - అన్తర్హితమివార్థరూపం పూర్వయోరివ మన్త్రయోరస్తి- యథాశ్రుత ఏవార్థః యజమానము ద్గానం కృత్వా పవమానేషు త్రిష్వథ- అనన్తరం యానీతరాణి- శిష్టాని స్తోత్రాణి - తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేత్ ప్రాణవిదుద్గాతా ప్రాణభూతః ప్రాణవదేవ యస్మాత్స ఏష ఉద్గాతా ఏవం- ప్రాణం యథోక్తం వేత్తి- అతః ప్రాణవదేవ తం కామం సాధయితుం సమర్థః ఏష వ్యవస్థానస్తేషు స్తోత్రేషు ప్రయుజ్యమానేషు వరం వృణీత యం కామం కామయేత- తం కామం వరం వృణీత- ప్రార్థయేత. యస్మాత్స ఏష ఏవంవిదుద్గాతా తేషు స్తోత్రేషూద్గాతా ప్రాణవత్సమర్థో భవతి ఆత్మనే వా యజమానాయ వా యం కామం కామయతే- ఇచ్ఛతి తమాగాయతి- ఆగానేన సాధయతి ఏవం తావదజ్ఞానకర్మణ్యుక్తం ప్రాణాత్మాపత్తిరుక్తా - తత్ర నాస్త్యాశఙ్కాసమ్భవః. అతః పర్యాప్తా ప్రాణాత్మనిర్ధారితావేవ తత్ర వర్త్యతే- తదాశఙ్క్యానివృత్త్యర్థమాహ (తద్ధైతల్లోకజిదేవ) తద్ధ- ఏతద్దర్శనం కర్మసంకర్షణం లోకజిదేవ - లోకసాధనమేవ నహ్యేవాలోక్యతాయై- అలోకార్హత్వాయాశా - శంసనం ప్రార్థనం నైవాస్తి హ సహి ప్రాణాత్మన్యపన్నత్వాభిమానస్యతత్వాత్ప్రాణ్యేకం సంసమ్భవతి- నహి గ్రామస్థస్య గ్రామం ప్రాప్నుయామిత్యరణ్యస్థ ఇవాశాస్తే. ... నతత్త్వే నిసర్పవతి- తస్మాన్నాశాస్తి కదాచిత్ ప్రాణాత్మభావం సప్రతిపద్యేయమితి కస్యైతత్. య ఏవమేతత్సామ- ప్రాణం యథోక్తం నిర్ధారితమహిమానం వేద- అస్మిన్ప్రాణ ఇన్ద్రియవిషయాసఙ్గజైరాసురైః పాప్మభిరధర్షణీయో విశుద్ధో, వాగాదిపఞ్చకం చ మదాశ్రయత్వాదగ్న్యాద్యాత్మస్వరూపం స్వాభావికవిజ్ఞానోత్థేన్ద్రియవిషయాసఙ్గజనితాసురపాప్మదోషవియుక్తం సర్వభూతేషు చ మదాశ్రయాన్నాద్యోపయోగబన్ధనం, మాత్మా చాహం సర్వభూతానామ

శ్చిరసత్వాత్, దృగ్యజుస్సామాధీనభూతాయాశ్చవాచఆత్మాతద్వాయుష్టస్వరస్వరకత్వాచ్చ, మునసామ్నోగీతిభావమాపద్యమానస్యబాహ్యంధనం-భూషణంసౌస్వర్యం, తతోఽప్యన్తరంసౌవర్ణ్యం - లాక్షణికంసౌస్వర్యం, గీతిభావమాపద్యమానస్యమకణ్ఠాదిస్థానానిప్రతిష్ఠా, ఏవంగుణోఽహం ప్రత్యక్షాదిశరీరేషుకార్త్స్న్యేనప్రసమాప్తోఽమూర్తత్వాత్సర్వగతత్వాచ్చే, తి ఆఏవమభిమానాభివ్యక్తిర్వేద-ఉపాసనఇత్యర్థః ………… .. . ౨౮

ఇతితృతీయాధ్యాయేతృతీయ బ్రాహ్మణ ………

౨ — అథాతఃపవమానానామిత్యాదివాక్యమవతారయతి (ఏవమితి) తత్రాథశబ్దంవ్యాచష్టే (యద్విజ్ఞానవతఇతి) అతశ్శబ్దార్థమాహ (యస్మాచ్చేతి) ఇహేతిప్రాణవిదుక్తిః కదాతద్విజ్ఞానకర్మకర్తవ్యంతత్రాహ (తస్యేతి) ఉద్గీథేనాత్మయాజమానంసఉద్గాయేతిచప్రకరణాదుద్గీథేనసమ్బన్ధాజ్జపస్యసర్వత్రోద్గానకాలేప్రాప్తౌపవమానానామేవేతివచనాత్కాలనియమసిద్ధిరిత్యర్థః సవైఖల్విత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (పవమానేష్వితి) ననుకర్తవ్యత్వేనాభ్యారోహశ్శ్రూయతే- జపకర్మవిధిత్సితమితిచోచ్యతే- కింకేనసఙ్గతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యచేతి) అభ్యారోహశ్శబ్దస్యసత్రరూఢిః- వృద్ధప్రయోగాద్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆభిముఖ్యేనేతి) యజుర్మన్త్రాణాంమనియతపాఠాత్సరత్వాదసతోమాసద్గమయేత్యాద్యేకో వా- ద్వావామన్త్రావిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతానీతి) యద్యపియాజుషామన్త్రాః-తథాపిమన్త్రాణస్వరేణైవభాషికగ్రన్థోక్తేనభవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వితీయేతి) యత్రస్వరోవివక్షితః- తత్రతృతీయాన్నిర్దేశోదృశ్యతే * ఉచ్చైఃఋచాక్రియతే ఉచ్చైస్సామ్నోపాంశుయజుషేతి ప్రకృతేతుద్వితీయానిర్దేశాజ్జపకర్మమాత్రంప్రతీయతే - మాన్త్రస్వరోనప్రతిభాతీత్యర్థః కేనతర్హిస్వరేణప్రయోగోమన్త్రాణామితిచేత్- తత్రాహ (బ్రాహ్మణేతి) భవతుశాతపథేనస్వరేణమన్త్రాణాంప్రయోగః- తథాపికిమార్త్విజ్యం-కింవాయాజమానంజపకర్మేతివివక్షాయామాహ (యాజమానమితి) వ్యాచిఖ్యాసితయజుషాంస్వరూపందర్శయతి (ఏతానీతి) మన్త్రాణ్గశబ్దేనపదార్థోవాక్యార్థస్తత్ఫలంచేతిత్రయముచ్యతే, శాకికంతసోవ్యావర్తయతి (సర్వంహీతి) పూర్వోక్తపదేనవ్యాఖ్యాతంతమోగృహ్యతే వైపరీత్యేహేతుమాహ (ప్రకాశాత్మకత్వాదితి) జ్ఞానంతేనసాధ్యమితియావత్ పదార్థోక్తిసమాప్తివిశిష్టః ఉత్తరవాక్యద్వయంవాక్యార్థస్తత్ఫలంచేతిద్వయంక్రమేణోచ్యతఇత్యాహ (పూర్వవదితి) ఫలవాక్యమాదాయపూర్వస్మాద్విశేషందర్శయతి (అమృతమితి) ప్రథమద్వితీయమన్త్రయోరర్థభేదాప్రతీతేఃపునరుక్తిమాశఙ్క్యవాన్తరభేదమాహ (పూర్వోమన్త్రఇతి) తథాపితృతీయేమన్త్రేపునరుక్తిస్తదవస్థేత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వయోరితి) వృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యంసఙ్గత్యావ్యాచష్టే (యాజమానమితి) యథాప్రాణస్త్రిషుపవమానేషుసాధారణమాగానంకృత్వాశిష్టేషుస్తోత్రేషుస్వార్థమాగానమకరోత్- తథేత్యాహ (ప్రాణవదితి) తద్విదస్తద్వదాగానేయోగ్యతామాహ (ప్రాణభూతఇతి) హేతువాక్యమాదాయయోజయతి (యస్మాదితి) ప్రతిజ్ఞావాక్యంవ్యాచష్టే (తస్మాదితి) కిమితివ్యత్యాసేనవాక్యద్వయవ్యాఖ్యానం- వ్యాఖ్యానక్రమానుసారేణవ్యాఖ్యాతవ్యత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ- యస్మాదిత్యాదినా- సపేక్షఏవంవిదుద్గాతాత్మనేవాయజమానాయవాయంకామంకామయతేతమాగానేన సాధయతీయస్మాదితిహేతుగ్రన్థస్తస్మాదితిప్రతిజ్ఞాగ్రన్థాత్ప్రాగేవసమ్బధ్యతఇతి యోజనా వృత్తంకీర్తయతి (ఏవంతావదితి) తత్రకర్మసముచ్చితేజ్ఞానేదేవతాప్తౌశఙ్కాసమ్భవానాస్తి- మిథస్సహకృతయోర్జ్ఞానకర్మణోస్తదాప్తిహేతుత్వాదిత్యాహ (తత్రేతి) సమనన్తరంవాక్యమవతారయతి (అతఇతి) సముచ్చయాత్ఫలాప్తేర్దృష్టత్వాదితియావత్. నహీత్యాదినాపదానిఛిత్వావాక్యమాదాయవ్యాకరోతి. (అలోకాగ్రత్వాయేతి) తదేవస్ఫుటయతి (నహీతి) తత్రదృష్టాన్తమాహ (నహీతి) దృశ్యమానమాశంసనంతన్నికస్మిన్విషయేస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసన్నికృష్టేతి) ప్రాణాత్మనావ్యవస్థితస్యవిదుషస్తదాత్మభావంకదాచిదహంనప్రతిపద్యేయమిత్యాశంసనంనాస్తీతినిగమయతి (తస్మాదితి) కర్మసముచ్చితాదుపాసనాత్కేవలాచ్చప్రాణా ……… స్తం- తత్రసముచ్చితాదుద్గాతుర్యజమానస్యవాఫలం- కేవలాచ్చోపాసనాత్తయోరన్యతరస్యాన్యస్యవాకస్యచిదితిజిజ్ఞాసమానశ్శఙ్కతే (కస్యేతి) జ్ఞానకర్మణోరుభయత్రసమభావాదుభయోరపివచనాత్ఫలసిద్ధిః- ఆశ్రమాన్తరవిషయంతుకేవలజ్ఞానస్యలోకజయహేతుత్వమిత్యాహ (యఏవమితి) ఏవంశబ్దస్యప్రకృతపరామర్శిత్వాత్పూర్వోక్తంసర్వంవేద్యస్వరూపంసఙ్క్షిపతి (అహమస్మీత్యాదినా) తస్యవాగాదిభ్యోవిశేషందర్శయతి (ఇన్ద్రియేతి) కిమిదానీంప్రాణస్యైవోపాస్యతయావాగాదివర్జ్యకమపేక్షితమితి- నేత్యాహ (వాగాదీతి) తస్యప్రాణాశ్రయత్వేఽపికుతోదేవతాత్వం-ఆసఙ్గపాప్మవిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికేతి) అన్నకృతోపకారం ప్రాణద్వారావాగాదౌస్మారయతి (సర్వేతి) రూపాత్మకేజగతిప్రాణస్యస్వరూపమనుసన్దత్తే (ఆత్మాచేతి) నామాత్మకేజగతిప్రాణస్యాత్మత్వముక్తంస్మారయతి (ఋగితి) సతిసామత్వేగీతిభావావస్థాయాంప్రాణస్యోక్తంబాహ్యమాభ్యన్తరంచసౌస్వర్యంసౌవర్ణ్యమితిగుణద్వయమనువదతి (మమేతి) తస్యైవవైకల్పికీంప్రతిష్ఠాముక్తామనుస్మారయతి (గీతీతి) తద్గోవేత్యాదినోక్తంపరామృశతి (ఏవంగుణోఽహమితి) ఇత్యేవమభిమానాభివ్యక్తిపర్యన్తంయోధ్యాయతి- తస్యేదంఫలమిత్యుపసంహరతి (ఇతీతి) ………… ౨౮

ఇతితృతీయాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా

౨౦ — ఏవముద్గాతృప్రాణవిదోఽపదేశానన్తరంఏవమ్భూతప్రాణవిదముద్గాతారం ప్రతిప్రార్థనారూపాణాం బ్రహ్మలోకాభ్యారోహహేతుతయాఅభ్యారోహశబ్దితానాంమన్త్రాణాంప్రయోగకాలంమన్త్రార్థంచాహ (అథాతఃపవమానానామేవాభ్యారోహఇతి) బహిష్పవమానమాధ్యన్దినపవమానార్భవపవమానభేదభిన్నానాంత్రయాణామేవపవమానానామేవాభ్యారోహః- అభ్యారోహమన్త్రాః ఇతిసంజ్ఞేతిశేషః. నేతరేషామాజ్యపృష్ఠాదిస్తోత్రాణామిత్యర్థః. ఏతేషామభ్యారోహమన్త్రాణాంజపకాలంవక్తుంప్రథమంప్రస్తోతృసంజ్ఞార్థమాహ (సవైఖలుప్రస్తోతాసామప్రస్తౌతీతి)

హరిః ఓమ్. ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్పురుషవిధః సోఽనువీక్ష్య నాన్యదాత్మనోఽపశ్యత్ సోఽహమస్మీత్యగ్రే వ్యాహర
త్తతోఽహం నామాభవత్ తస్మాదప్యేతర్హ్యామన్త్రితోఽహమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వాథాన్యన్నామ ప్ర
బ్రూతే యదస్య భవతి స యత్పూర్వోఽస్మాత్సర్వస్మాత్సర్వాన్పాప్మన ఔషత్తస్మాత్పురుష ఓషతి హ వై స
తం యోఽస్మాత్పూర్వో బుభూషతి య ఏవం వేద॥ ౧

యస్యాం ప్రస్తౌతి- స ఏవ ఖలు ప్రస్తోతేత్యర్థః (స యత్ర ప్రస్తుయాత్తదేతాని జపేదితి) సః- ప్రస్తోతా యత్ర - యదా ప్రస్తౌతి- తదా ఏతాని
యజూంషి యజమానో జపేదిత్యర్థః తాని యజూంషి పఠతి (అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మామృతం గమయేతీతి) ఏతా
ని యజూంషి స్వయమేవ వ్యాచష్టే (స యదాహాఽసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్సదమృతం మృత్యోర్మామృతం గమయామృతం మా కుర్విత్యేవై
తదాహేతి) మా- మాం అసతస్సద్గమయ- మృత్యోరమృతం కురు మృత్యోస్సంసారాదుద్ధృత్యామృతం కుర్విత్యర్థః స యదాహ- అనేన మన్త్రేణ య
త్ప్రతిపాద్యమాహ తదమృతం మా కుర్విత్యేతదాహేత్యన్వయః ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం తమసో మా జ్యోతిర్గమయేత్యాది (మృత్యోర్మామృతం
గమయేతి నాత్ర తిరోహితమివాస్తీతి) తృతీయపర్యాయస్స్పష్టార్థ ఇత్యర్థః (అథ యానీతరాణి స్తోత్రాణి తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేదితి) యస్మా
త్కారణాత్త్రిష్వపి పవమానేషూద్గాత్రా ఏభిర్యజుస్సమ్మన్త్రైర్యజమానేన స్వగతం ఫలం యాచితః- అతో యజమానగామిఫలముద్దిశ్యైవాగాయేత్. పవమా
నత్రయవ్యతిరిక్తేషు ఆజ్యాదిషు నవసు స్తోత్రేషు ఆత్మనే- స్వార్థమన్నాద్యముద్గాయేదిత్యర్థః (తస్మాదు తేషు వరం వృణీత యం కామం కామయేత
తమితి) తస్మాద్ధేతోః తేషు- పవమానవ్యతిరిక్తస్తోత్రేషు యం కామం కామయేత - తం వరం వృణీతేత్యర్థః (స ఏష ఏవం విదుద్గాతేత్యాది) తమాగా
యతి- [illegible] గాయతి ఆగానేన తం సంపాదయతీత్యర్థః (తద్ధైతల్లోకజిదేవేతి) హ- ప్రసిద్ధం పూర్వోక్తం తదేతత్ - ప్రాణవేదనం లోకజిదే
వ- బ్రహ్మలోకసాధనమేవేత్యర్థః. (న హైవాలోక్యతాయా ఆశాస్తి య ఏవమేతత్సామ వేదేతి) సామశబ్దనిర్దిష్టం ప్రాణం ఏవం - అయాస్య ఆఙ్గిరస
త్వాది ప్రాగుక్తగుణవిశిష్టం యో వేద- యదుపాస్తే. స అలోక్యతాయాః- లోక్యతా- లోకార్హతా తదభావః - అలోక్యతా బ్రహ్మలోకార్హతాభా
వస్తతో భీత్యాసక్తిర్వాశాస్తి- నైవాశాస్తే. సాధనాన్తరం నాభిలషతి తస్య కృతార్థత్వాదితి భావః ౨౮

ఇతి తృతీయాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం — (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్) జ్ఞానకర్మభ్యాం సముచ్చితాభ్యాం, ప్రజాపతిత్వప్రాప్తిర్వ్యాఖ్యాతా- కేవలప్రాణదర్శనేన, చ తద్ధై
తల్లోకజిదేవేత్యాదినా. ప్రజాపతేః ఫలభూతస్య సృష్టిస్థితిసంహారేషు జగతస్స్వాతన్త్ర్యాదివిభూత్యుపవర్ణనేన జ్ఞానకర్మణోర్వైదికయోః ఫలోత్కర్షో
వర్ణయితవ్య ఇత్యేవమర్థమారభ్యతే తేన చ కర్మకాణ్డవిహితజ్ఞానకర్మస్తుతిః కృతా భవేత్ - సామర్థ్యాత్ వివక్షితం త్వేతత్ - సర్వమప్యేతజ్జ్ఞానకర్మఫలం
సంసార ఏవ- భయారత్యాదియుక్తత్వశ్రవణాత్, కార్యకరణలక్షణత్వా, చ్చ [illegible] యత్వా, చ్చేతి బ్రహ్మవిద్యాయాః కేవలాయా
వక్ష్యమాణాయా మోక్షహేతుత్వమిత్యుత్తరార్థం చేతి నహి సంసారవిషయాత్సాధ్యసాధనాదిభేదలక్షణాదవిరక్తస్యాత్మైకత్వజ్ఞానవిషయేఽధికారో
ఽతృషితస్యేవ పానే - దస్మాజ్జ్ఞానకర్మఫలోత్కర్షోపవర్ణనముత్తరార్థం. తథా చ వక్ష్యతి * తదేతత్ప్రేయః పుత్రాదిత్యా
ది (ఆత్మైవ) ఆత్మేతి ప్రజాపతిః ప్రథమోఽణ్డజశ్శరీర్యభిధీయతే వైదికజ్ఞానకర్మ [illegible] స ఏవ కిం. ఇదం- శరీరభేదజాతం తేన ప్రజాపతిశరీరేణా
విభక్తమాత్మైవాసీత్ అగ్రే- ప్రాక్ఛరీరాన్తరోత్పత్తేః స చ పురుషవిధః- పురుషప్రకారః శిరఃపాణ్యాదిలక్షణో విరాట్ స ఏవ ప్రథమస్సమ్భూతః అను
వీక్ష్య- అన్వాలోచనం కృత్వా కోఽహం కింలక్షణో వాస్మీతి నాన్యత్- వస్త్వన్తరమాత్మనః- ప్రాణపిణ్డాత్మకాత్ కార్యకరణరూపాన్నాపశ్యత్- స దదర్శ
కేవలం త్వాత్మానమేవ సర్వాత్మానమపశ్యత్ తథా పూర్వజన్మశ్రౌతవిజ్ఞానసంస్కృతః సోఽహం - ప్రజాపతిస్సర్వాత్మాహమస్మీత్యగ్రే వ్యాహరత్-
వ్యాహృతవాన్. తతః- తస్మాత్. యతః పూర్వజ్ఞానసంస్కారాదాత్మానమేవాహమిత్యభ్యధాదగ్రే - తస్మాదహన్నామాభవత్. * తస్యోపనిషదహ
మితి శ్రుతిః ప్రదర్శితమేవ నామ వక్ష్యతి తస్మాత్-యస్మాత్కారణే ప్రజాపతావేవం వృత్తం- తస్మాత్ కార్యభూతేషు ప్రాణిష్వేతర్హి-ఏతస్మిన్నపి కాలే
ఆమన్త్రితః- కస్త్వమిత్యుక్తస్సన్నహమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వా- కారణాత్మాభిధానేనాత్మానమభిధాయాగ్రే పునర్విశేషనామజిజ్ఞాసవే - అనన్త
రం విశేషపిణ్డాభిధానం దేవదత్తో యజ్ఞదత్తో వేతి ప్రబ్రూతే- కథయతి యత్ - నామాస్య- విశేషపిణ్డస్య మాతాపితృకృతం భవతి- తత్కథయతి. స చ-
ప్రజాపతిరతిక్రాన్తజన్మని సమ్యక్కర్మజ్ఞానభావనానుష్ఠానైః సాధకావస్థాయాం యత్ -యస్మాత్ కర్మజ్ఞానభావనానుష్ఠానైః ప్రజాపతిత్వం ప్రతిపి
త్సూనాం పూర్వః- ప్రథమస్సన్నస్మాత్- ప్రజాపతిత్వప్రతిపిత్సుసముదాయాత్సర్వస్మాదాదావౌషత్- అదహత్. కిం. ఆసఙ్గాజ్ఞానలక్షణాన్స
ర్వాన్పాప్మనః ప్రజాపతిత్వప్రతిబన్ధకారణభూతాన్ యస్మాదేవం- తస్మాత్పురుషః- పూర్వమౌషదితి పురుషః యథాయం ప్రజాపతిరోషిత్వా
ప్రతిబన్ధకాన్పాప్మనస్సర్వాన్ సపురుషః ప్రజాపతిరభవత్ - ఏవమన్యోఽపి జ్ఞానకర్మభావనానుష్ఠానవహ్నినా కేవలం జ్ఞానబలాద్వౌషతి - భస్మీకరోతి
హ వై సః తం. కం. యోఽస్మాత్- విదుషః పూర్వః- ప్రథమః ప్రజాపతిత్వం బుభూషతి - భవితుమిచ్ఛతి, తమిత్యర్థః. తం దర్శయతి (య ఏవం వేదేతి)
సామర్థ్యాత్ జ్ఞానభావనాప్రకర్షవాన్. నన్వనర్థాయ ప్రాజాపత్యప్రతిపిత్సా- ఏవంవిదా చేద్దహ్యతే. నైష దోషః- జ్ఞానభావనోత్కర్షాభావాత్ ప్ర

థమం ప్రజాపతిత్వప్రతిపత్త్యభావమాత్రత్వాద్దాహస్య ఉత్కృష్టసాధనః ప్రథమం ప్రజాపతిత్వం ప్రాప్నువన్ న్యూనసాధనోన ప్రాప్నోతీతి సతం దహతీత్యుచ్యతే- నపునః ప్రత్యక్షముత్కృష్టసాధనేనేతరో దహ్యతే యథాలోకే ఆజిసృతాం యః ప్రథమమాజిముపసర్పతి - తేనేతరేదగ్ధా ఇవాపస్మృతసామర్థ్యాభవన్తి- తద్వత్. ౧

౭ — బ్రాహ్మణాన్తం పూర్వతార్యపూర్వేణసమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) కేవలప్రాణదర్శనేనచ ప్రజాపతిత్వప్రాప్తిర్వ్యాఖ్యాతేతిసమ్బన్ధః ఇదానీమాత్మేత్యాద్యుపదేశమిత్యస్తి ప్రస్తుతగ్రన్థస్యాపాతితాత్పర్యమాహ (ప్రజాపతేరితి) ఆదిపదేన సర్వాత్మత్వాదిగృహ్యతే ఫలోత్కర్షోపవర్ణనంకుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (లేనచేతి) కర్మకాణ్డోపదేశపూర్వగ్రన్థోపిసఙ్గృహీతః ఫలాభిలాషిణో విషయారుచేః- అన్యథాఽఽర్థిక త్వాసాతాత్ ఆతోజ్ఞానకర్మఫలభూతమూర్తవిభూతిరుచ్యమానాజ్ఞానకర్మణోర్మహత్త్వం దర్శయతీత్యాహ (సామర్థ్యాదితి) అపాతికం తాత్పర్యముక్త్వా పరమతాత్పర్యమాహ (విషయేతి) రింప- విమతం సంసారాన్తర్భూతం- కార్యకరణాత్మత్వాత్- అస్మదాదికార్యకరణవదిత్యాహ (కార్యేతి) ప్రాజాపత్యపదస్య సంసారాన్తర్భూతత్వే హేత్వన్తరమాహ (స్థూలేతి) స్థూలత్వం సాధయతి (వ్యక్తేతి) అనిత్యత్వాచ్చ ప్రజాపతిత్వం సంసారాన్తర్గతమిత్యాహ (అనిత్యేతి) ఇతిశబ్దోవివక్షితార్థసమాప్త్యర్థః. కిమిత్యేతద్వివక్షితముపవర్ణ్యతే- తత్రాహ (బ్రహ్మవిద్యాయామితి) తచ్చేదం వివక్షితార్థవచనం కేవలకర్మవిద్యావిషయమ్ ... హేతుత్వమిత్యుత్తరార్థమితి ద్రష్టవ్యం యదాహికర్మజ్ఞానఫలం ప్రజాపతిత్వం సంసారత్వముచ్యతే- తదాతావత్తత్సర్వస్మాత్ తస్మాద్విరక్తస్యవక్ష్యమాణవిద్యాయామధికార స్సేత్స్యతీత్యర్థః. అథయస్య కర్మస్య చవక్తితామాత్రేణత త్రాధికారసమ్భవాద్వైరాగ్యం నవక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉభయత్రాపివిషయశబ్దః పూర్వేణ సమ్బన్ధనం వివక్షితమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) వైరాగ్యమన్తరేణజ్ఞానానధికారాత్ జ్ఞానాదిఫలస్య ప్రజాపతిత్వస్యోక్తత్వతస్సంసారత్వ వచనం తతోవిరక్తస్యవక్ష్యమాణవిద్యాయామధికారార్థం విరక్తస్యవిద్యాధికారేమానం తదపి వైరాగ్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాచేతి) నను ... ప్రవర్తితవ్యం- మోక్షస్యపురుషార్థత్వప్రతీతవత్వాత్ ఇత్యత్రాహ (తదేతదితి) ఆపాతికమనాపాతికంచ తాత్పర్యముక్త్వా ప్రతీకమాదాయాక్షరాణివ్యాకరోతి (ఆత్మైవేతి) తస్యాత్మనోదాతృకారేప్రకృతత్వం ద్యోతయతి (అగ్రఇతి) పూర్వస్మిన్నపి బ్రాహ్మణే కర్మప్రస్తుతత్వమస్తీత్యాహ (వైదికేతి) నపునాసీదిత్యన్వయః స్థితః వ్యాఖ్యాయాం ప్రజాపతిరేవసముష్టిదేహస్తద్వ్యత్తస్తాత్పర్యంనాతిరిక్తమిత్యేష సిద్ధాన్తోక్త్వాహ (తేనేతి) ఆత్మశబ్దేనపరస్యాప్రగ్రహణనద్యవికారవిరాడో ... వ్యాఖ్యాతే సౌవిత్యాహ (సచేతి) వక్ష్యమాణమనాలోచనాదిపిరాడాత్మకర్తృకమేవేత్యాహ (సఏవేతి) స్వరూపర్షిం విషయాద్వాదిమర్శ్నే ... వ్యాచష్టే (వస్తుతఇతి) దర్శనశక్త్యభావాదేవవస్త్వన్తరం ప్రజాపతిర్నదృష్టవానిత్యాశఙ్క్యాహ (కేవలమితి) సోహమిత్యాదివ్యాచష్టే (పూర్వేతి) యథాసర్వాత్మా ప్రజాపతిరహమితిపూర్వస్మిన్ జన్మని శ్రౌతేనజ్ఞానేన సంస్కృతో విరాడాత్మా- తథేదానీమపి ... స్వోహం ప్రజాపతిరస్మి ... వాలితిసోజనా వ్యాహరణఫలమాహ (లకఇతి) ... ప్రజాపతేరహమితినామోచ్యతే- ... సంవాత్మకోఽస్మి ... పాసనార్థమిత్యాహ (తస్మైతి) ... తస్యపురుషస్యాహమితి ... అహమిత్యుచ్యతే ... తన్నా ... స్థః. ప్రజాపతేరహన్నామత్వేలోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయితుముత్తరంవాక్యమిత్యాహ (తస్మాదితి) ఉపాసనార్థం ప్రజాపతేరహన్నామ ... షహామసర్వవచనం కరోతి (సచేత్యాదినా) పూర్వస్మిన్ జన్మనిసాధకావస్థాయాం కర్మాద్యనుష్ఠానేన ... ప్రజాపతిత్వప్రేప్సూనాం మధ్యేపూర్వోయతః, సమ్యక్కర్మాద్యనుష్ఠానైః సర్వం ప్రతిబన్ధకం యస్మాదదహత్, - తస్మాత్స ప్రజాపతిఃపురుష ఇతిహోజనా ఉక్తమేవస్ఫుటయతి (ప్రథమస్సన్నితి) సర్వస్మాదస్మాత్ ప్రజాపతిత్వప్రతిపిత్సుసముదాయాత్ ప్రథమస్సన్నౌషదితి సమ్బన్ధః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం బాహ్యం దర్శయతి (కిమిత్యాదినా) పూర్వం ప్రజాపతిత్వప్రతిబన్ధకప్రత్యక్షోభ్యేతి ... మాహ (యస్మాదితి) ... ఫలమాహ (యథేతి) అయం ప్రజాపతి ... పురుషః ప్రజాపతిరిదానీంతఫలావస్థస్సకృతే. కోసౌ వా ఓషతీత్యపేక్షాయామాహ (వంపర్శయతీతి), పురుషగుణః ప్రజాపతిరహమస్మీతినామవిద్యాత్- సోన్యానోషతీత్యర్థః విద్యాసామర్థ్యం ... పావకశిఖేత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) హేతుసామ్యాదాహకత్వానుపపత్తిర్నత్వప్రిస్తావనితరాన్ విదహతీత్యర్థః ప్రసిద్ధం దాహం దాహం దర్శయతి (నన్వితి) తథాచ ... తదుపాస్య సిద్ధిర్నత్వన్యః వివక్షితం దాహం దర్శయత్యన్యేతరమాహ (నైషఇతి) తదేవస్ఫుటయతి (న్యూనేతి) ప్రాప్నువన్- ... దాహం దృష్టాన్తేనసాధయతి (యథేతి) ఆజి- మర్యాదా. తాం సరన్తి- ధావన్తీత్యాజిసృతః లేపాయితిరివాః ౧

౭౦ — అథనారాయణలీయపాసనతత్ప్రాప్తిస్థానం పరమతత్త్వ ... పురుషస్థత్వం, తత్ప్రిసస్తాత్ప్రకాదికో ... యవిషయతదుక్తౌ తు సృష్టిప్రస్తుత్యపేక్షయాఽఽతిలయితత్వం, చవక్షుముపక్రమతే (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్పురుషవిధఇత్యాదినా) ఇదం- జగత్ - సృష్టేః ప్రాక్పురుషవిధఃఆత్మైవాసీత్ అస్యవాక్యస్య కారణవాక్యత్వాదాత్మశబ్దో నారాయణపరః । సహస్రశీర్షేత్యుక్తం వైశ్వానరం పురుషవిధం పురుషే... స్రష్టృప్రతిష్ఠితం వేద*అన్వయం పురుషవిధత్వాదౌపురుషవిధశబ్దస్స్వస్థగతప్రయుక్తత్వాద్వా పురుషస్యవిభేవసిధాయస్యసఃపురుషవిధః- పురుషాకారశబ్దేర్థః *అస్యాత్మనఃపురుషవిధత్వం వాసన్తసయత్వం జ్ఞాపయతి-*ఆత్మనఃలికాకోస్యమ్యూత ఇత్యుపక్రమ్య *అన్యోన్తర ఆత్మానన్దమయఇత్యుక్త్వాతస్యపురుషవిధత్వప్రతిపాదనాదితి వ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణేప్యుక్తం. (సోనువీక్ష్యనాన్యదాత్మనోఽపశ్యదితి) సః- పురుషః అనువీక్ష్య- అన్విష్య. సా

ఉ.— సోఽబిభేత్తస్మాదేకాకీ బిభేతి సహాయమీక్షాఞ్చక్రే యన్మదన్యన్నాస్తి కస్మాన్ను బిభేమీతి తత ఏవాస్య భయంవీయాయ కస్మాద్ధ్యభేష్యత్ ద్వితీయాద్వై భయంభవతి॥ ౨

త్కుర్వన్నాత్మనోఽన్యం- విభక్తంనాపశ్యత్ సృష్టేః ప్రాక్ * తమఃపరేదేవఏకీభవతీత్యుక్తరీత్యాఽలయః పీతామ్బువచ్ఛిదచిత్ప్రపఞ్చస్యపరమాత్మనాఽవిభక్తత్వాదితిభావః. (సోఽహమస్మీత్యగ్రేవ్యాహరత్తతోఽహన్నామాఽభవదితి) అహమితిహిరణ్యగర్భనామ- అహమభిమానాశ్రయవ్యష్టిపురుషాణాం ప్రథమజత్వాద్ధిరణ్యగర్భస్య ఉక్తంచ మోక్షధర్మే భృగుభరద్వాజసంవాదే * తస్మాత్పద్మాత్సమభవద్బ్రహ్మ వేదమయోనిధిః । అహఙ్కారఇతివిఖ్యాతస్సర్వభూతాత్మభూతకృదితి తస్మాదయమర్థః- అహమస్మి- అహఙ్కారస్స్వయం చతుర్ముఖస్స్వయమితిసఙ్కల్పవాక్యంఅగ్రే - బ్రహ్మసృష్టిపూర్వకాలే వ్యాజహార. తతోఽహన్నామా- చతుర్ముఖోఽభవదితి (తస్మాదప్యేతర్హ్యామన్త్రితోఽహమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వాఽథాన్యన్నామప్రబ్రూతే యదస్య భవతి) యస్మాద్దైతోర్భగవతా ప్రథమతశ్చతుర్ముఖేఅహంశబ్దః ప్రయుక్తః - తస్మాద్ధేతోఃఏతర్హ్యపి - అస్మిన్నపికాలే కేనచిత్పుంసాఆమన్త్రితోఽయం-జనఃఅహమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వా అథ- పశ్చాదస్యయత్పిత్రాదికృతంనామభవతి- తద్వదతీత్యర్థః (సయత్పూర్వోఽస్మాత్సర్వస్మాత్సర్వాన్పాప్మన ఔషత్తస్మాత్పురుషఇతి) సః-ఆత్మాయస్మాత్కారణాత్ అస్మాత్-దృశ్యమానాజ్జగతస్సర్వస్మాత్పూర్వః, యస్మాచ్చహేతోస్సర్వాన్పాప్మన ఔషత్- అదహత్, *ఉషదాహే తస్మాత్కారణాత్ పురుషశబ్దవాచ్యఇత్యర్థః అత్రసఇత్యనేననావ్యవహితస్యాప్యహన్నామ్నో గ్రహణముచితం-తస్యకర్మవశ్యస్య స్వయంసర్వపాపప్రదాహకత్వాద్యసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. పూర్వత్వంచాత్రకారణత్వం తతశ్చసర్వకారణత్వే సతిసర్వపాపప్రదాహకత్వంపురుషశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమితిభావః. *పురసంజ్ఞేశరీరేఽస్మిన్ శయనాత్పురుషోహరిః । శకారస్యషకారోఽయంవ్యత్యయేన ప్రయుజ్యతే ఇతి భగవదసాధారణపురుషశబ్దేనోపక్రమాదియముపనిషన్నారాయణపరేత్యవగన్తవ్యం తద్వేదనస్యఫలమాహ (ఓషతిహ వై స తంయోఽస్మాత్పూర్వోబుభూషతియఏవంవేదేతి) యఏవం- పురుషత్వనిరుక్తిక్రమంవేద- నిరన్తరమనుసన్ధత్తే- సతమోషతి- దహతి కమిత్యత్రాహ (యోఽస్మాదితి) పూర్వోబుభూషతి - శ్రేష్ఠోభవితుమిచ్ఛతి యోఽస్మాత్- ఉపాసకాత్ శ్రేష్ఠోభూయాసమితీచ్ఛతీత్యర్థః విజిగీషుంతిరస్కరోతీతిపిణ్డితార్థః. ౧

శం — యదిదంతుష్టూషితంకర్మకాణ్డవిహితజ్ఞానకర్మఫలంప్రాజాపత్యలక్షణం - నైవతత్సంసారవిషయమత్యక్రామదితీమమర్థంప్రదర్శయిష్యన్నాహ (సోఽబిభేత్) సః- ప్రజాపతిః. యోఽయంప్రథమశ్శరీరీపురుషవిధో వ్యాఖ్యాతః. సోఽబిభేత్- భీతవాన్. అస్మదాదివదేవేత్యాహ- యస్మాదయంపురుషవిధః- శరీరకరణవాన్- ఆత్మనాశవిపరీతదర్శనవత్త్వాదబిభేత్. తస్మాత్- తత్సామాన్యాదద్యత్వేప్యేకాకీబిభేతి. కించ- అస్మదాదివదేవభయహేతువిపరీతదర్శనాపనోదకారణంయథాభూతాత్మదర్శనంసోఽయం- ప్రజాపతిరీక్షాం- ఈక్షణంచక్రే-కృతవాన్నహ కథమితి. ఆహ- యత్- యస్మాన్మత్తోఽన్యత్- ఆత్మవ్యతిరేకేణవస్త్వన్తరంప్రతిద్వన్ద్వీభూతంనాస్తి- తస్మిన్నాత్మవినాశహేత్వభావేకస్మాన్నుబిభేమీతి. తతఏవ- యథాభూతాత్మదర్శనాదస్య- ప్రజాపతేర్భయంవీయాయ- విస్పష్టమపగతవత్ తస్యప్రజాపతేర్యద్భయం - తత్ కేవలావిద్యానిమిత్తమేవ- పరమార్థదర్శనేనుపపన్నమిత్యాహ- కస్మాద్ధ్యభేష్యత్- కిమిత్యసౌభీతవాన్. పరమార్థనిరూపణాయాంభయమనుపపన్నమేవేత్యభిప్రాయః యస్మాద్ద్వితీయాత్- వస్త్వన్తరాద్వైభయంభవతి ద్వితీయంచవస్త్వన్తరమవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితమేవ నహ్యదృశ్యమానంద్వితీయంభయజన్మనోహేతుః- *తత్రకోమోహఃకశ్శోకఏకత్వమనుపశ్యతఇతిమన్త్రవర్ణాత్ యచ్చైకత్వదర్శనేనభయమపనునోద - అపనోదితంతద్యుక్తం కస్మాత్. ద్వితీయాత్- వస్త్వన్తరాద్వైభయంభవతి-తదేకత్వదర్శనేనద్వితీయదర్శనమపనీతమితి-నాస్తియతః అత్రచోదయన్తి- కుతఃప్రజాపతేరేకత్వదర్శనంజాతం - కోవాఅస్మా ఉపదిదేశ. అథానుపదిష్టమేవప్రాదురభూత్- అస్మదాదేరపితథాప్రసఙ్గః. అథజన్మాన్తరకృతసంస్కారహేతుకం- ఏకత్వదర్శనానర్థక్యప్రసఙ్గః. యథాప్రజాపతేరతిక్రాన్తజన్మావస్థస్యైకత్వదర్శనంవిద్యమానమప్యవిద్యాబన్ధకారణంనాపనిన్యే- యతోఽవిద్యాసంయుక్తఏవాయంచాతోఽబిభేత్- ఏవంసర్వేషామేకత్వదర్శనానర్థక్యంప్రాప్నోతి. అన్త్యమేవనివర్తకమితిచేన్న- పూర్వవత్పునఃప్రసఙ్గాన్నానైకాన్త్యాత్. తస్మాదనర్థకమేవైకత్వదర్శనమితి. నైషదోషః- ఉత్కృష్టహేతూద్భవత్వాల్లోకవత్ (యథాపుణ్యకర్మోద్భవైర్విశిష్టైఃకార్యకరణైస్సంయుక్తేజన్మనిసతి ప్రజ్ఞామేధాస్మృతివైశారద్యందృష్టం-తథాప్రజాపతేర్ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యవిపరీతహేతుసర్వపాప్మదాహాద్విశుద్ధైఃకార్యకరణైస్సంయుక్తముత్కృష్టంజన్మ. తదుద్భవంచానుపదిష్టమేవయుక్తమేకత్వదర్శనంప్రజాపతేః. తథాచస్మృతిః * జ్ఞానమప్రతిఘంయస్యవైరాగ్యంచప్రజాపతేః । ఐశ్వర్యంచైవధర్మశ్చసహసిద్ధంచతుష్టయమితి.) సహసిద్ధత్వేభయానుపపత్తిరితిచేత్ - నహ్యాదిత్యేనసహతమఉదేతి. న- అన్యానుపదిష్టార్థత్వాత్సహసిద్ధవాక్యస్య. శ్రద్ధాతాత్పర్యప్రణిపాతాదీనామహేతుత్వమితిచేత్. స్యాన్మతం- *శ్రద్ధావాల్లభతేజ్ఞానంతత్పరస్సంయతేన్ద్రియః * తద్విద్ధిప్రణిపాతేనేత్యేవమాదీనాంశ్రుతిస్మృతివిహితానాంజ్ఞానహేతూనామహేతుత్వంప్రజాపతేరివజన్మాన్తరకృతధర్మహేతుత్వేజ్ఞానస్యేతిచేన్న - నిమిత్తసముచ్చయవికల్పగుణవదగుణత్వభేదోపపత్తేః లోకేహినైమిత్తికానాంకార్యాణాంనిమిత్తభేదోఽనేకధావికల్ప్యతే, తథానిమిత్తసముచ్చయః, తేషాంచవికల్పితానాంసముచ్చితానాంచపునర్గుణవదగుణవత్త్వకృతోభేదోభవతి. తద్యథా-రూపజ్ఞానఏవతావన్నైమిత్తికేతా

ద్వైతమసి వినాఽఽలోకేన చక్షూరూపసన్నికర్షో నక్తంచరాణాం రూపజ్ఞానే నిమిత్తం భవతి మన ఏవ కేవలం రూపజ్ఞాననిమిత్తం యోగినాం అస్మాకం తు స న్నికర్షాలోకాభ్యాం సహ. తథాదిత్యచన్ద్రాద్యాలోకభేదైః సముచ్చితా నిమిత్తభేదా భవన్తి తథా ఆలోకవిశేషగుణవదగుణవత్త్వేన భేదాః స్యుః ఏవమేవాత్మైకత్వజ్ఞానేఽపి క్వచిజ్జన్మాన్తరకృతం కర్మ నిమిత్తం భవతి- యథా ప్రజాపతేః క్వచిత్తపో నిమిత్తం- * తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వేతి శ్రుతేః. క్వచిత్ * ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద * శ్రద్ధావాంల్లభతే జ్ఞానం * తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన * ఆచార్యాద్ధైవ జ్ఞాతవ్యో ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్య ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యః ఏకాన్తజ్ఞానలాభనిమిత్తత్వం శ్రద్ధాప్రభృతీనాం - అధర్మాదినిమిత్తవియోగహేతుత్వాత్ వేదాన్తశ్రవణమనననిదిధ్యాసనానాం చ సాక్షాజ్జ్ఞేయవిషయత్వాత్ పాపాది ప్రతిబన్ధక్షయే చాత్మమనసోర్భూతార్థజ్ఞాననిమిత్తస్వాభావ్యాత్ తస్మాదహేతుత్వం న జ్ఞానస్య శ్రద్ధాప్రణిపాతాదీనామితి. ౭

ఆ — జ్ఞానకర్మఫలం సౌత్రం పదముత్కృష్టత్వాన్ముక్తిః - తదన్యముక్త్యదావాత్తద్ధేతుసమ్యగ్ధీసిద్ధయే ప్రవృత్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్యాసో బిభేదిత్యస్య తాత్పర్యమాహ (యదిదమితి) తుష్టూషితం- స్తోతుమభిప్రేతమిత్యేతావత్ ఆహ- వివక్షితార్థసిద్ధ్యర్థం హేతుం భయబాధకత్వమితి శేషః జ్ఞానకర్మఫలం త్రైలోక్యాత్మసూత్రత్వముత్కృష్టమపి సంసారాన్తర్భూతమేవ - న కైవల్యమితి వక్తుముత్తరవాక్యమిత్యర్థః అహమేకాకీ - కోఽపి మాం హనిష్యతీత్యాత్మనాశవిషయవిపరీతజ్ఞానవత్త్వాత్ ప్రజాపతేర్భీతవానిత్యత్ర కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్య కార్యగతేన లిఙ్గేన కారణే ప్రజాపతౌ తదనుమేయమిత్యాహ (యస్మాదితి) తత్సామాన్యాత్ - ఏకాకిత్వాదిశేషాదిత్యేతావత్ ప్రజాపతేస్సంసారాన్తర్భూతత్వే హేత్వన్తరమాహ (కిం చేతి) యథాస్మదాదీనాం రజ్జుసాక్షాద్దౌ సర్పపురుషాదిభ్రమజనితభయనివృత్తయే విచారేణ తత్త్వజ్ఞానం సమ్పాద్యతే - తథా ప్రజాపతిరపి భయస్య, తద్ధేతోశ్చాపరిక్షయే, ధ్వస్తిహేతుతత్త్వజ్ఞానం విచార్య సమ్పాదితవానిత్యర్థః పరమార్థదర్శనమేవ ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కథమిత్యాదినా) తస్మిన్నిత్యత్ర తస్మాదిత్యాదౌ పఠితవ్యం మచ్ఛబ్దోపలక్షితం ప్రత్యక్చైతన్యమద్వితీయబ్రహ్మరూపేణ జ్ఞాత్వా సహేతుభీతిం ప్రజాపతిరాక్షిపదిత్యుక్తం ఇదానీం తత్త్వజ్ఞానఫలమాహ (తత ఇతి) కస్మాద్ధీత్యాదేరుత్తరస్య పూర్వేణ పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్య విదుషో హేత్వభావాన్న భయమిత్యుక్తసమర్థనార్థత్వాదుత్తరస్య నైవమిత్యాహ (తదే॰ — ౧.౨) అనుపపత్తౌ హేతుమాహ (యస్మాదితి) పరమార్థదర్శనేఽపి స్వస్మాదన్తరాత్ కిమితి భయం న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వితీయం చేతి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ద్వైతస్యావిద్యాప్రత్యుపస్థాపితత్వేఽపి కుతస్తదుత్థద్వైతదర్శనం భయకారణం న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) తత్త్వజ్ఞానే సత్యజ్ఞానాయోగాత్తదుత్థం ద్వైతం తద్దర్శనం చాయుక్తమిత్యతో హేత్వభావాద్భయానుపపత్తిరిత్యర్థః అద్వైతజ్ఞానే భయనివృత్తిరిత్యత్ర మన్త్రం సంవాదయతి (తత్రేతి) విరాడైక్యదర్శనేనైవ ప్రజాపతేర్భయమపనీతం- నాద్వైతదర్శనేనేత్యస్మిన్నర్థేఽపి యన్మదన్యన్నాస్తీత్యాదివాక్యం వ్యాఖ్యాతుమిత్యాశఙ్క్యాఙ్గీకుర్వన్నాహ (యచ్చేతి) తదేవ ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కస్మాదిత్యాదినా) ప్రథమవ్యాఖ్యానానుసారేణ చోద్యముత్థాపయతి (అత్రేతి) ప్రజాపతేర్బ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానాద్భీతిధ్వస్తిరుక్తా- న చ తస్య తజ్జ్ఞానం యుక్తం - హేత్వభావాదిత్యాహ (కుత ఇతి) యస్మాదస్మాకమైక్యధీః- తస్మాదేవ తస్యాపి స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కో వేతి) న హి తస్య శాస్త్రశ్రవణం - ఆచార్యాభావాత్ నాపి సన్న్యాసః- తస్య త్రైవర్ణికవిషయత్వాత్ నాపి శమాది- ఐశ్వర్యాసక్తత్వాత్ అతో న స్మత్ప్రసిద్ధశ్రవణాదివిద్యాహేత్వభావాన్న ప్రజాపతేరైక్యధీర్యుక్తేత్యర్థః ఉపదేశానపేక్షమేవ ప్రజాపతేరైక్యజ్ఞానం ప్రాదురభూదితి శఙ్క్యతే (అథేతి) అతిప్రసక్త్యా ప్రత్యాహ (అస్మదాదేరితి) ప్రజాపతేర్యజమానావస్థాయామాచార్యస్య సత్త్వాచ్ఛ్రవణాద్యావృత్తైరైక్యజ్ఞానోదయాత్తత్సంస్కారోత్థం తథావిధమేవ ప్రజ్ఞానం ఫలావస్థాయామపి స్యాదితి చోదయతి (అథేతి) దూషయతి (ఏకత్వేతి) అజ్ఞానధ్వంసిత్వేనార్థవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) తత్ర గమకమాహ (యత ఇతి) దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమితి) నన్వస్మిన్నేవ జన్మని ప్రజాపతేరైక్యధీరనపేక్షా జాయతే- జ్ఞానమప్రతిఘం యస్యేతి స్మృతేః. న చ తదుత్పత్త్యనన్తరమేవ సహేతుం బన్ధం నిరుణద్ధి- భయారత్యాదిఫలేన ప్రారబ్ధకర్మణా ప్రతిబన్ధాత్ అతో మరణకాలీనం తదజ్ఞానధ్వంసీతి శఙ్క్యతే (అన్యస్మేవేతి) ప్రవృత్తఫలస్య కర్మణః స్వోపపాదకాజ్ఞానలేశాద్విజ్ఞానశక్తిప్రతిబన్ధకత్వేఽపి జన్మాన్తరాదిసర్వసంస్కారహేత్వజ్ఞానధ్వంసి జ్ఞానసామగ్ర్యప్రతిబన్ధకత్వే మానాభావాన్మధ్యే జాతం జ్ఞానమపి నివర్తకమితి వక్తుమన్త్యస్య చ జ్ఞానస్య నివర్తకత్వేనాన్వయే హేతుః- యజమానాన్తరస్యాప్యైక్యజ్ఞానే తద్ధ్వంసిత్వాదృష్టేరన్త్యస్యాజ్ఞానధ్వంసిత్వేనానియమాత్ న చ యజమానాన్తరే ప్రజాపతౌ చాన్త్యం జ్ఞానం జ్ఞానత్వాదజ్ఞానధ్వంసి- సర్వజ్ఞానేషు బన్ధహేత్వజ్ఞానధ్వంసిత్వాదృష్టేర్జ్ఞానత్వహేతోరనైకాన్త్యాత్ న చాన్త్యమైక్యజ్ఞానత్వాదజ్ఞానధ్వంసీతి యుక్తం - ఉపాన్త్యతాదృగ్జ్ఞానవదస్యాపి తదయోగాదుపాన్త్యహేతోరనైకాన్త్యాదిత్యభిప్రేత్య దూషయతి (నేత్యాదినా) క్లృప్తకారణాభావాత్, తదనన్తరేణ చోత్పత్తావతిప్రసక్త్యాత్, సంస్కారాధీనత్వేఽపి విశేషాభావాత్, అన్త్యస్య చ జ్ఞానస్య చాజ్ఞానధ్వంసిత్వాసిద్ధేః, అయుక్తం ప్రజాపతేరేకత్వదర్శనమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రజాపతేస్సుప్తప్రతిబుద్ధవత్ప్రకృష్టాదృష్టోత్థకార్యకరణవత్త్వాత్ పూర్వకల్పీయపదపదార్థవాక్యస్మరణవతః స్మృతివిపరివర్తినో వాక్యాద్విచార్యమాణాదదృష్టసహకృతాత్తత్త్వజ్ఞానం స్యాత్ - లోకే విశిష్టాదృష్టోత్థకార్యకరణానాం ప్రజ్ఞాతిశయదర్శనాత్. తేన చ జ్ఞానేన జన్మాన్తరహేత్వవిద్యాక్షయేఽప్యారబ్ధం కర్మ తజ్జం చ భయారత్యాద్యవిద్యాలేశతో భవిష్యతీతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) సఙ్గృహీతమర్థం సమర్థయతే (యథేత్యాదినా) ధర్మాదిచతుష్టయాద్విపరీతం - అధర్మాదిచతుష్టయం. తత్ర హేతోః సర్వస్య పాప్మనో జ్ఞానాద్వ్యతిశయేన భాసాదిత్యేతావత్. ఉత్కృష్టత్వం - ప్రకృష్టజ్ఞానాదిశాలిత్వం ఉక్తజన్మఫలమాహ (తదుద్భవం చేతి) తత్త్వజ్ఞానాదివైశారద్యే పౌరాణికీం స్మృతిముదాహరతి (తథా చేతి) అప్రతిఘం- అప్రతిబద్ధం. నిరఙ్కుశమిత్యేతత్.

ఉ.— ¶సవై నైవ రేమే తస్మాదేకాకీ న రమతే స ద్వితీయమైచ్ఛత్ । స హైతావానాస యథా స్త్రీపుమాꣳసౌ సమ్పరిష్వక్తౌ స ఇమమేవాత్మానం ద్వేధాపాతయత్తతః పతిశ్చ పత్నీ చాభవతాం తస్మాదిదమర్ధబృగలమివ స్వ ఇతి హ స్మాహ యాజ్ఞవల్క్యస్తస్మాదయమాకాశః । స్త్రియా పూర్యత ఏవ తాꣳ సమభవత్తతో మనుష్యా అజాయన్త॥ ౩

ప్రత్యేకం సమ్బధ్యతే. తస్యైతచ్చతుష్టయాసహసిద్ధం- సహనిరవర్తతేతి సమ్బన్ధః సహాసిద్ధత్వస్మృతేః సోబిభేదితి శ్రుతివిరుద్ధత్వాత్ ప్రామాణ్యమితి విరోధాధికరణన్యాయేన శఙ్కతే (సహాసిద్ధత్వ ఇతి) సత్యేవ సహజే జ్ఞానే స్వహేతోర్భ [illegible] - నేత్యాహ (నహీతి) అన్యేనాచార్యేణానుపదిష్టస్యైవ ప్రజాపతేర్జ్ఞానముదేతీత్యేవమర్థపరత్వాత్సహసిద్ధవాక్యస్య తజ్జ్ఞానాత్ప్రాక్తస్య భయమవిరుద్ధం, ఊర్ధ్వం చాజ్ఞానలేశాదరత్వాదితి,- అతో న విరోధః శ్రుతిస్మృత్యోరితి సమాధత్తే (నేత్యాదినా) జ్ఞానోత్పత్తేరాచార్యాద్యనపేక్షత్వే శ్రద్ధాదివిధానానర్థక్యాదనేకశ్రుతిస్మృతివిరోధస్స్యాదితి శఙ్కతే (శ్రద్ధేతి) ఆదిపదేన శమాదిగ్రహః అస్మదాదిషు తేషాం హేతుత్వమితి చేత్ - నేత్యాహ (ప్రజాపతేరివేతి) చోదితం విరోధం నిరాకరోతి (నేత్యాదినా) నిమిత్తానాం వికల్పస్సముచ్చయో గుణవత్త్వమగుణవత్త్వమిత్యనేన ప్రకారేణ కార్యోత్పత్తౌ విశేషసమ్భవాన్న శ్రద్ధాదివిధ్యానర్థక్యమిత్యర్థః సఙ్గ్రహవాక్యం [illegible] (లోకేహీతి) తద్ధి సర్వం వికల్పాదియథాజ్ఞాతుం శక్యం - తథైకస్మిన్నేవ నైమిత్తికే రూపజ్ఞానాఖ్యే కార్యే దర్శయామీత్యాహ (తద్యథేతి) తత్ర వికల్పముదాహరతి (తమసీత్యాదినా) సముచ్చయం దర్శయతి (అస్మాకం త్వితి) వికల్పితానాం సముచ్చితానాం చ నిమిత్తానాం గుణవదగుణత్వప్రయుక్తం భేదం కథయతి (తథేతి) ఆలోకవిశేషస్య గుణవత్త్వం - బహులత్వం అగుణవత్త్వం- మన్దప్రభత్వం. చక్షురాదేర్గుణవత్త్వం- నిర్మలత్వాది తిమిరోపహతత్వాది చాగుణవత్త్వమితి భేదః దృష్టాన్తం ప్రతిపాద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమితి) తథాన్యస్యాపి ప్రజాపతితుల్యస్య వామదేవాదేర్జన్మాన్తరీయసాధనవశాదీశ్వరానుగ్రహాదస్మిన్ జన్మని స్మృతవాక్యాదికృజ్జ్ఞానముదేతీతి శేషః. భృగుప్రభృతీనాం కేషాఞ్చిదధికారిణాం క్వచిదిత్యుచ్యతే తపః- అన్న [illegible] వచనం శ్వేతకేతుప్రభృతిముజ్ఞాననిమిత్తానాం సముచ్చయం దర్శయతి (క్వచిదిత్యాదినా) ఏకాన్తం -నియతం ఆవశ్యకం జ్ఞానోదయలాభే నిమిత్తత్వమితి యావత్ అథ ప్రణిపాతాదివ్యతిరేకేణ న ప్రజాపతేరపి జ్ఞానం సమ్భవతి- సామగ్ర్యభావాత్ అత ఆహ (అధర్మాదీతి) ప్రణిపాతాదేర్జ్ఞానోదయప్రతిబన్ధకనివర్తకత్వాత్, ప్రజాపతేశ్చ తన్నివృత్తేర్జన్మాన్తరీయసాధనాయత్తత్వాత్, ఆధునికప్రణిపాతాదినా నిత్యస్మృతవాక్యాదేనైరర్థక్యమిత్యర్థః తస్మాచ్ఛ్రవణాదివ్యతిరేకేణాపి ప్రజాపతేర్జ్ఞానం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదాన్తేతి) సత్యేవ నాజ్ఞానం కస్యచిదపి స్యాత్- ప్రజాపతేస్తు జన్మాన్తరీయశ్రవణాదిజాతస్య స్మృతవాక్యాత్తదుత్పత్తిరితి శేషః తస్మాచ్ఛ్రద్ధాదికమపి ప్రతిబన్ధనివర్తకత్వేన ప్రజాపతేరాదరణీయం - తన్నివృత్తిమన్తరేణ జ్ఞానోత్పత్త్యనుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (పాపాదీతి) ఆత్మమనసోర్మిథస్సంయుక్తయోస్సమ్బన్ధియత్వాపం, తత్కార్యం చ రాగాది, - తేన జ్ఞానోత్పత్తౌ ప్రతిబన్ధస్య పూర్వోక్తేన న్యాయేన తత్క్షయే సతి ప్రజాపతేరీశ్వరానుగ్రహాత్స్మృతవాక్యస్య పరమార్థజ్ఞానోత్పత్తౌ కేవలస్య నిమిత్తత్వాత్తస్యాధునికశ్రద్ధాద్యతిరేకేణ జ్ఞానోదయేపి న తద్విధినైయర్థ్యం- అస్మాకం తద్వశాదేవ తదుత్పత్తేః వాక్యతాత్పర్యాదిజ్ఞానం సర్వేషామేవ జ్ఞానసాధనం ఆచార్యాదిషు పునర్వికల్పసముచ్చయావిత్యర్థః అధికారిభేదేన జ్ఞానహేతుషు వికల్పితేషామస్మాసు సముచ్చయాన్న శ్రుతిస్మృతివిరోధో స్తీత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౨

రం.— (సోబిభేదితి) సః- అహంనామా చతుర్ముఖః బిభేత్- ఆత్మన ఏకాకిత్వం దృష్ట్వా అస్థానభయావిష్టో భవదిత్యర్థః అత్ర స ఇతి న పరమప్రకృతస్య పరమాత్మనః పరామర్శస్సమ్భవతి - తస్యాపహతపాప్మత్వేన భయసమ్బన్ధాభావాదితి ద్రష్టవ్యం (తస్మాదేకాకీ బిభేతీతి) అత ఏవ హి లోకే అద్యతనోప్యసహాయో బిభేతీత్యర్థః (సహాయమీక్షాఞ్చక్ర ఇతి) హాశబ్దావృత్తార్థస్మరణే సోయం - చతుర్ముఖః ఏవమీక్షాఞ్చక్రే-ఇత్థమచిన్తయదిత్యర్థః. కిమితి. (యన్మదన్యన్నాస్తి కస్మాన్ను బిభేమీతి) యత్- యస్మాద్ధేతోః మత్- మత్తోఽన్యత్- మత్ప్రతిద్వన్ద్వి నైవాస్తి కుతోహం బిభేమీతి లోకే హి ప్రతిద్వన్ద్విసత్త్వే అసహాయత్వం భయహేతుః- తదభావేత్వసహాయత్వం న భయహేతురితి భావః (తత ఏవాస్య భయం వీయాయేతి) తత ఏవ- వివేకరూపాత్ జ్ఞానాదస్య- హిరణ్యగర్భస్య భయం వీయాయ - వీతమిత్యర్థః ఉక్తమర్థం శ్రుతిస్స్వయమేవానువదతే (కస్మాద్ధ్యభేష్యద్ద్వితీయాద్వై భయం భవతీతి) ద్వితీయస్య- ప్రతిద్వన్ద్విన ఏవ భయహేతుత్వం-అత స్తస్యైవాభావేకుతో భయం ప్రాప్స్యతీతి భావః హిరణ్యగర్భస్యాపి శరీరపరిగ్రహానన్తరమేవ భయోత్పత్తేశ్శరీరిత్వం కష్టమితి భావః అత్రాద్వైతసాక్షాత్కారాన్న భయం నివృత్తమితి నార్థః- తథా సత్యాశ్శరతేన స్యోత్తరశ్ర * నైవ రేమే ఇత్యాదినా అరతిరిరంసా ప్రతిపాదనవిరోధాత్ ప్రార్థనాదరతిరిరంసానువృత్తౌ భయమపి తద్వశాత్కుతో నానువర్తతేత్యాస్తాం తావత్. ౨

శం.— ఇతశ్చ సంసారవిషయ ఏవ ప్రజాపతిత్వం- యతస్సః - ప్రజాపతిర్వై నైవ రేమే - రతిం నాన్వభవత్.. అరత్యావిష్టో భూదిత్యర్థః, అస్మదాదివదేవ- యత ఇదానీమపి తస్మాత్- ఏకాకిత్వాదిధర్మవత్త్వాదేకాకీ న రమతే- రతిం నానుభవతి రతిర్నామేష్టార్థసంయోగజా క్రీడా. తత్ప్రసక్తస్య ఇష్టవియోగాన్మనస్యాకులీభావోఽరతిరిత్యుచ్యతే. స తస్యా అరతేరపనోదాయ ద్వితీయం- అరత్యపఘాతసమర్థం స్త్రీవస్త్వైచ్ఛత్ - గృద్ధిమక

¶ తస్మాదయమాకాశః స్త్రియేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

రోత్. తస్యచైవం స్త్రీవిషయం గృధ్యతః స్త్రియా పరిష్వక్తస్యేవాత్మనో భావో బభూవ తేన స హైతావానాస. ఏతావాన్ — ఏతత్పరిమాణ ఆస — బభూవ హ. కింపరిమాణ ఇతి ఆహ — యథా లోకే స్త్రీపుమాంసావరత్యపనోదాయ సంపరిష్వక్తౌ యత్పరిమాణౌ స్యాతాం — తదా తత్పరిమాణో బభూవేత్యర్థః. స తథా తత్పరిమాణమేవేమమాత్మానం ద్వేధా — ద్విప్రకారమపాతయత్ — పాతితవాన్. ఇమమేవేత్యవధారణం మూలకారణాద్విరాజో విశేషణార్థం. న క్షీరస్య సర్వోపమర్దేన దధిభావాపత్తివద్విరాడ్భావోపమర్దేన తావానాస. కిం తర్హి? ఆత్మనా వ్యవస్థితస్యైవ విరాజః సత్యసఙ్కల్పత్వాదాత్మవ్యతిరిక్తం స్త్రీపుంసపరిష్వక్తపరిమాణం శరీరాన్తరం బభూవ. స ఏవ చ విరాట్ తథా భూతః — స హైతావానాసేతి సామానాధికరణ్యాత్. తతః — తస్మాత్పాతనాత్ పతిశ్చ పత్నీ చాభవతామితి దమ్పత్యోర్నిర్వచనం లౌకికయోః. అత ఏవ తస్మాత్ — యస్మాదాత్మన ఏవార్ధః పృథగ్భూతః — యేయం స్త్రీ తస్మాదిదం — శరీరమాత్మనోఽర్ధబృగలం — అర్ధం చ తద్బృగలం చ తదర్ధబృగలం — విదళం అర్ధవిదళమివేత్యర్థః. ప్రాక్స్త్ర్యుద్వహనాత్ కస్యార్ధబృగలమితి. ఉచ్యతే — స్వః — ఆత్మనః ఇతి — ఏవమాహ స్మ — ఉక్తవాన్కిల యాజ్ఞవల్క్యః — యజ్ఞస్య వల్కః — వక్తా యాజ్ఞవల్కః. తస్యాపత్యం యాజ్ఞవల్క్యః దైవరాతిరిత్యర్థః. బ్రహ్మణో వాపత్యం. యస్మాదయం పురుషార్ధ ఆకాశః — స్త్ర్యర్ధశూన్యః. పునరుద్వహనాత్తస్మాత్పూర్యతే స్త్ర్యర్ధేన పునస్సంపుటీకరణేనేవ విదళార్ధః. తాం సః — ప్రజాపతిర్మన్వాఖ్యశ్శతరూపాఖ్యామాత్మనో దుహితరం పత్నీత్వేన కల్పితాం సమభవత్ — మైథునముపగతవాన్. తతః — తస్మాత్తదుపగమనాన్మనుష్యా అజాయన్త — ఉత్పన్నాః. ౩

ఆ — ప్రజాపతేర్భయావిష్టత్వేన సంసారాన్తర్భూతత్వముక్తం — ఇదానీం తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (ఇతశ్చేతి) అరత్యావిష్టత్వే ప్రజాపతేరేకాకిత్వం హేతూకరోతి (యత ఇతి) కార్యస్థారతిః కారణస్థారతేర్లిఙ్గమిత్యనుమానం సూచయతి (ఇదానీమపీతి) ఆదిపదేన భయావిష్టత్వాదిగ్రహః అరతిం ప్రతియోగినిరుక్తిద్వారా నిర్వక్తి (రతిర్నామేతి) కథం తర్హి యథోక్తారతినిరసనమిత్యాశఙ్క్య ... (స ఇతస్య ఇతి) స హేత్యస్య వాక్యస్య పాతనికాం కరోతి (తస్యేతి) తేన — భావేనేతి యావత్ కథమభిమానమాత్రేణ యథోక్తపరిమాణత్వం — తత్రాహ (సత్యేతి) నిపాతోఽవధారణే, తస్యైవ పునరనువాదోఽన్వయార్థః. పరిమాణమేవ ప్రశ్నపూర్వకం నిర్వృణోతి (కిమిత్యాదినా) సమ్ప్రతి స్త్రీపుంసయోరుత్పత్తిమాహ (స తథేతి) నను ద్వేధా పాతనాపి విరాజో వా — సంసక్తస్త్రీపుమ్మానస్య పిణ్డస్య వా నాద్యః — స ఏవేత్యనేన విరాడ్ద్విహానయోగాత్ తస్యైకత్వాత్. ద్వితీయే త్వాత్మశబ్దానుపపత్తిః. తత్రాహ (ఇమమితి) తథా చ స ఏవేనకర్తృతయా విరాడ్ద్విహానమనుగన్తమిత్యర్థః తదేవ స్ఫుటయతి (నేత్యాదినా) కస్య తర్హి ద్వేధాకరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం తర్హీతి) (శరీరాన్తరం బభూవేతి) తచ్చ ద్వేధాకరణకర్మేతి శేషః కథం తర్హి తత్రాత్మశబ్దస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (స ఏవ చేతి) తథా భూతః — సంసక్తజాయాంపుంపరిమాణోఽభూదితి యావత్ న కేవలం మనుశ్శతరూపేత్యనయోరేవ దమ్పత్యోర్ఇదం నిర్వచనం — కిం తు లోకప్రసిద్ధయోః సర్వయోరేవ తయోరేతద్ద్రష్టవ్యం — సర్వత్రాన్వయసమ్భవాదిత్యాహ (లౌకికయోరితి) ఉక్తనిర్వచనే లోకానుభవమనుకూలయతి (తస్మాదితి) (ప్రాగితి) సహధర్మచారిణీసమ్బన్ధాత్పూర్వమిత్యర్థః. ఆకాఙ్క్షాద్వారా పష్ఠీమాదాయానుభవమవలమ్బ్య వ్యాచష్టే (కస్యేత్యాదినా) బృగలశబ్దో విదళార్థః. అనుభవసిద్ధేఽర్థే ప్రామాణికసమ్మతిమాహ (ఏవమితి) ద్వేధాపాతనేన త్వేకో భాగః పురుషః — అపరస్తు స్త్రీత్యత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (యస్మాదితి) ఉద్వహనాత్ప్రాగవస్థాయామాకాశః పురుషార్ధః — స్త్ర్యర్ధశూన్యో యస్మాదసంపూర్ణో వర్తతే — తస్మాదుద్వహనేన ప్రాప్తస్త్ర్యర్ధేన పునరితరో భాగః పూర్యతే — యథా విదళార్ధోఽన్యపూర్వః సమ్పుటీకరణేన పునస్సంపూర్ణః క్రియతే — తద్వదితి యోజనా. పూర్వమపి స్వాభావికయోగ్యతావశేన సంసర్గో భూత్ — అనాదిత్వాత్సంసారస్యేతి సూచయితుం పునరిత్యుక్తం. పురుషార్ధస్యేతరార్ధస్య చ మిథస్సమ్బన్ధాన్మనుష్యాదిసృష్టిరిత్యాహ (తామిత్యాదినా) ౩

రం. — (స వై నైవ రేమే ఇత్యాది) సః — చతుర్ముఖః నైవ రేమే — ఇష్టార్థసంయోగజా ప్రీతిః రతిః. తాం న లబ్ధవానిత్యర్థః (తస్మాదేకాకీ న రమత ఇతి) యస్మాదేకాకీ సన్ చతుర్ముఖః న రతః — అత ఏవాద్యాపి సహాయస్య రతిరోపహ్యత ఇత్యర్థః (స ద్వితీయమైచ్ఛదితి) సః ప్రజాపతిః ద్వితీయం రన్తుమైచ్ఛదిత్యర్థః (స హైతావానాస యథా స్త్రీపుమాంసౌ సమ్పరిష్వక్తౌ ఇతి) హ శబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. యథా లోకే స్త్రీపుంసౌ రత్యర్థం సమ్పరిష్వక్తౌ యత్పరిమాణౌ స్యాతాం — తత్పరిమాణో వివృద్ధో బభూవేత్యర్థః. (స ఇమమేవాత్మానం ద్వేధాపాతయదితి) సః — ప్రజాపతిః ఇమం — వివృద్ధమాత్మానం — శరీరం ద్వేధా అపాతయత్ తతః — పతనాదేవ పతిపత్నీశబ్దవాచ్యౌ దమ్పతీ అభవతామిత్యర్థః ఉక్తం చ శ్రీవిష్ణుపురాణే * బ్రహ్మణోఽభూన్మహాన్ క్రోధస్త్రైలోక్యదహనక్షమః। భ్రుకుటీకుటిలాత్తస్య లలాటాత్క్రోధదీపితాత్। సముత్పన్నస్తదా రుద్రో మధ్యాహ్నార్కసమప్రభః। అర్ధనారీనరవపుః ప్రచణ్డోఽతిశరీరవాన్। విభజాత్మానమిత్యుక్త్వా తం బ్రహ్మాన్తర్దధే తతః। తథోక్తోఽసౌ ద్విధా స్త్రీత్వం పురుషత్వం తథాకరోదితి శ్రీభాగవతే చ * కస్య రూపమభూద్ద్వేధా యత్కాయమభిచక్షతే। తాభ్యాం రూపవిభాగాభ్యాం మిథునం సమపద్యతేతి । (తస్మాదిదమర్ధబృగలమివ స్వ ఇతి హ స్మాహ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) తస్మాద్ధేతోరిదం — శరీరం స్వః — స్వస్య ఆత్మన ఇతి యావత్ విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. వివాహాత్ప్రాక్ అర్ధబృగలమివ — అర్ధవిదళమివ. ఇతి హ యాజ్ఞవల్క్య ఆహ స్మ — ఉక్తవాన్. (తస్మాదయమాకాశః స్త్రియా పూర్యత ఏవేతి) యస్మాద్వివాహాత్ప్రాగర్ధవిదళం — తస్మాదేషాంశః — పురుషశరీరార్ధభాగః వివాహే సతి స్త్రియా పూర్యతే * అర్ధో వా ఏష ఆత్మనో యత్పత్నీతి శ్రుతేరిత్యర్థః. ఆకాశః స్త్రియా పూర్యత ఇతి పాఠేఽపి ఆకాశః — పూరణీయావకాశ ఇత్యర్థః (తాం సమభవదితి) తాం — శతరూపాఖ్యామాత్మనో దుహితరం సః ప్రజాపతిః సమభవత్ — మైథున్యముపగతవాన్. తతః — తస్మాత్ప్రజా మనుష్యా ఉత్పన్నా ఇత్యర్థః, ఉక్తం చ విష్ణుపురాణే * శతరూపాం చ తాం నారీం తపోనిర్ధూతకల్మషాం। స్వాయమ్భువో మనుర్దేవః పత్నీత్వే జగృహే ప్రభురితి. ౩

ఉ.— ¶ సోహేయమీక్షాఞ్చక్రే కథంనుమాత్మనఏవజనయిత్వా సమ్భవతిహన్తతిరోసానీతిసాగౌరభవ ద్వృషభ ఇతరస్తాగ్ం సమేవాభవత్తతోగావోఽజాయన్తబడబేతరాభవదశ్వవృషఇతరోగర్దభీతరా గర్దభ ఇతరస్తాగ్ం సమేవాభవత్తతఏకశఫమజాయతాఽజేతరాభవద్బస్తఇతరోఽవిరితరామేష ఇతరస్తాగ్ం సమేవాభవత్తతోజావయోఽజాయన్తైవమేవయదిదంకించమిథునమాపిపీలికాభ్యస్తత్సర్వమసృజత॥ ౪

సోవేదహంవావసృష్టిరస్మ్యహగ్ంహీదగ్ం సర్వమసృక్షీతితతః సృష్టిరభవత్సృష్ట్యాగ్ం హాస్యైతస్యాంభవతియఏవంవేద॥ ౫

శం — సా-శతరూపా ఉ హ ఇయం సేయంనుహిత్వగమనేస్మార్తంప్రతిషేధమనుస్మరన్తీఈక్షాంచక్రే-కథన్న్విదమకృత్యం-యన్మా-మామాత్మనఏవజనయిత్వా- ఉత్పాద్యసమ్భవతి-ఉపగచ్ఛతి యద్యప్యయంనిర్ఘృణః- అహంహన్తైదానీంతిరోసాని-జాత్యన్తరేణతిరస్కృతాభవానీత్యేవమీక్షిత్వాఽసాగౌరభవత్. ఉత్పాద్యప్రాణికర్మభిశ్చోద్యమానాయాః పునఃపునః సైవమతిశ్శతరూపాయాంమనోశ్చాభవత్ తతశ్చ (ఋషభ ఇతరస్తాంసమేవాభవదిత్యాది) పూర్వవత్. తతోగావోఽజాయన్త. తథా-బడబేతరాభవత్ [illegible] ఇతరః తథా-గర్దభీతరా గర్దభ ఇతరః తత్రబడబాశ్వవృషాదీనాంసఙ్గమాత్తతఏకశఫం- ఏకఖురమశ్వాశ్వతరగర్దభాఖ్యంత్రయమజాయత తథా-అజేతరాభవత్ బస్తః-ఛాగఇతరః తథా-అవిరితరా మేషఇతరః. సతాంసమేవాభవత్ తాంతామితివీప్సా. తాం- అజాం తాం- అవించేతి సమభవదేవేత్యర్థః తతఅజాశ్చావయశ్చాజావయోఽజాయన్త ఏవమేవయదిదంకించ- యత్కించేదంమిథునం- స్త్రీపుంసలక్షణాద్వన్ద్వమాపిపీలికాభ్యః - పిపీలికాభిస్సహానేనైవన్యాయేనతత్సర్వమసృజత- జగత్సృష్టవాన్ ౪

ఆ — (స్మార్తంప్రతిషేధమితి) * నసగోత్రాంసమానప్రవరాంభార్యాంవిన్దేతేత్యాదికమితియావత్ అకృత్యంహీదం- యద్దుహితృగమనం- * మాతృతశ్చాపఞ్చమాత్పురుషాత్పితృతశ్చాసప్తమాదితిస్మృతేరితిమత్వాహ (కథమితి) లియోర్జాత్యన్తరగమనంకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) శతరూపాయాంగోభావమాపన్నాయాంవృషభాదిభావోమనోర్భవతు- తావతాయథోక్తదోషపరిహారః తస్యార్బడబాదిభావేమనకారణమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్పాద్యేతి) తతః- తస్యాగోభావాదనన్తరమితియావత్. గవాంజన్మార్థంమిథస్సమ్పర్కాదనన్తరం తత్ర- తేషాముత్పత్తౌసత్యామితియావత్ వాక్యద్వయేవీప్సావివక్షితేత్యాహ (తామితి) తామేవాభినయతి (తామజామితి) తాంబడబాంతాంగర్దభీంచేత్యపిద్రష్టవ్యం తతః- మిథస్స్పర్శనాద్యథోక్తాదితియావత్ విశేషాణామానన్త్యాత్ప్రత్యేకముపదేశాసమ్భవం మన్వానస్సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (ఏవమేవేతి) తద్విభజతే (ఇదంమిథునమితి) పశుకర్మప్రసఙ్గోన్యాయః ౪

రం — (సాహేయమీక్షాఞ్చక్రఇతి) సా-ఉ-హ- ఇయమితిచ్ఛేదః సేయంహ-ప్రసిద్ధాశతరూపాకన్యాఈక్షాఞ్చక్రే-ఇష్టమనిష్టమయదిత్యర్థః. చిన్తాప్రకారమేవాహ (కథంనుమాత్మనఏవజనయిత్వాసంభవతీతి) నుఇతివితర్కే- కథంను- కథంవామాం- మామాత్మనఏవోత్పాద్యసంభవతి- ఉపగచ్ఛతి ఇతివితర్క్యతతస్తత్ప్రోపాయంనిశ్చిత్యాహ (హన్తతిరోసానీతి) హన్తేత్యుపాయదర్శనజహర్షే. తిరోసాని- జాత్యన్తరేణతిరోహితాభవానీతినిశ్చితవతీత్యర్థః ఇతీక్షిత్వాసా- శతరూపాగౌరభవత్ (వృషభ ఇతరఇతి) ఇతరః - మనుఃవృషభః- పుఙ్గవోభూత్ తాం- గోరూపాంశతరూపాంసమేవాభవత్- సమభవదేవ. పునరపిస్త్రీపుంసయుమపగతవానిత్యర్థః (తతోగావోఽజాయన్తేతి) స్పష్టోర్థః (బడబేతరాభవదితి) ఇతరా- శతరూపాబడబా- అశ్వాఅభవత్. ఇతరస్తు- మనుఃఅశ్వవృషః- పుమశ్వోఽభవదిత్యర్థః. వృషః- *వృషసేచనే. రేతస్సేక్తేత్యర్థః (తతఏకశఫమజాయతేతి) అశ్వాశ్వతరగర్దభాదయోఽజాయన్తేత్యర్థః ఇతరత్ స్పష్టం (అజేతరాభవద్బస్తఇతరఇత్యాది) బస్తః- ఛాగః (తాంతాంసమేవాభవదితి) తాం- అజాం తాం- అవించసమభవదేవేత్యర్థః ఇతరస్స్పష్టోర్థః ౪

శం.— సః- ప్రజాపతిఃసర్వమిదంజగత్సృష్ట్వాఽవైత్ కథం అహంవావ- అహమేవసృష్టిః- సృజ్యతఇతిసృష్టంజగదుచ్యతేసృష్టిరితి యన్మయాసృష్టంజగత్- మదభేదత్వాదహమేవాస్మి- నమత్తోవ్యతిరిచ్యతే కుతఏతత్ అహంహి- యస్మాదిదంసర్వం- జగదసృక్షి- సృష్టవానస్మి. తస్మాదిత్యర్థః యస్మాత్సృష్టిశబ్దేనాత్మానమేవాభ్యధాత్ప్రజాపతిః- తతః- తస్మాత్సృష్టిరభవత్- సృష్టినామాభవత్. సృష్ట్యాం- జగతిహాస్య- ప్రజాపతేరేతస్యాం- ఏతస్మిన్ జగతిసప్రజాపతివత్స్రష్టాభవతిస్వాత్మనోఽనన్యభూతస్యజగతః కః యఏవం- ప్రజాపతివద్యథోక్తంస్వాత్మనోఽనన్యభూతంజగత్సాధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవంజగదహమస్మీతివేద ౫

ఆ — యద్యపిమన్వాదిసృష్టిరేవోక్తా- తథాపిసర్వాసృష్టిరుక్తైవేతిసిద్ధవత్కృత్యాహ (సప్రజాపతిరితి) అవగతింప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కథమిత్యాదినా) కథంసృష్టిరస్మీత్యవధార్యతే-కర్తృక్రియయోరేకత్వాయోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సృజ్యతఇతీతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యన్మయేతి) జగచ్ఛబ్దాదుపరితచ్ఛబ్దమధ్యాహృత్యాహమేవతదస్మీతిసమ్బన్ధః తత్ర హేతుమాహ (మదభేదత్వాదితి) ఏవకారార్థమాహ (నేతి) మదభేదత్వాదిత్యుక్తమాక్షిప్యసమాధత్తే (కుతఇత్యాదినా) నహిస్రష్టుంప్రస్తుతర్థాన్తరం- తస్యైవతేనమాయయావివిధావస్థానాదిత్య

¶ మేషఇతరస్తాంతాగ్ం సమేవాభవదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథేత్యభ్యమన్థత్స ముఖాచ్చ యోనేర్హస్తాభ్యాం చాగ్నిమసృజత తస్మాదేతదుభయమలోమకమన్తరతోఽలోమకా హి యోనిరన్తరతః తద్యదిదమాహురముం యజాముం యజేత్యేకైకం దేవమేతస్యైవ సా విసృష్టిరేష ఉ హ్యేవ సర్వే దేవాః। అథ యత్కిఞ్చేదమార్ద్రం తద్రేతసోఽసృజత తదు సోమః ఏతావద్వా ఇదగ్ం సర్వమన్నం చైవాన్నాదశ్చ సోమ ఏవాన్నమగ్నిరన్నాదః సైషా బ్రహ్మణోఽతిసృష్టిః। యచ్ఛ్రేయసో దేవానసృజతాథ యన్మర్త్యస్సన్నమృతానసృజత తస్మాదతిసృష్టిరతిసృష్ట్యాగ్ం హాస్యైతస్యాం భవతి య ఏవం వేద॥ ౬

... తతస్సృష్టిరిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) కిమర్థం ప్రజాపతేః భూతాదిరుపదిష్టేత్యాశఙ్క్యాహ (సృష్ట్వేతి) జగతీజగదుత్పత్తిస్సృష్టిః వా క్యార్థమాహ (ప్రజాపతేరితి) ౫

రం — (సోఽవేదహం వావ సృష్టిరస్మి అహం హీదం సర్వమసృక్షీతి) సః యస్మాదహమిదం సర్వం జగదసృక్షి సృష్టవానస్మి, తస్మాదహం సావ అహమేవ సృష్టిః. సృజ్యత ఇతి సృష్టిః జగదుచ్యతే అహమేవ సృష్టిరితి యత్స్వరూపమిదం జగదహమేవేతి సః ప్రజాపతిరజ్ఞాసీత్ జ్ఞాతవానిత్యర్థః (తతస్సృష్టిరభవదితి) యస్మాదిత్థం ప్రజాపతిరహమేవ సృష్టిరిత్యభేదోపచారేణ స్వస్మిన్ సృష్టిశబ్దం ప్రాయుఙ్క్త - తతస్సృష్టినామా అభవదిత్యర్థః (సృష్ట్యాం హాస్యైతస్యాం భవతి య ఏవం వేదేతి) య ఏవం సృష్టినిరుక్తిం వేద సః అస్య ప్రజాపతేరేతస్యాం సృష్టౌ బ్రహ్మస్రష్టా ప్రజాపతిరివ ముఖ్యో భవతీత్యర్థః ౫

శం — ఏవం స ప్రజాపతిర్జగదిదం మిథునాత్మకం సృష్ట్వా బ్రాహ్మణాదివర్ణనియన్త్రీర్దేవతాః సిసృక్షురాదౌ అథేతిశబ్దోఽభినయప్రదర్శనార్థం అనేన ప్రకారేణ ముఖే హస్తౌ ప్రక్షిప్యాభ్యమన్థత్ - ఆభిముఖ్యేన మన్థనమకరోత్ స ముఖం హస్తాభ్యాం మథిత్వా ముఖాచ్చ యోనేర్హస్తాభ్యాం చ యోనిభ్యామగ్నిం బ్రాహ్మణజాతేరనుగ్రాహకమసృజత - సృష్టవాన్ యస్మాద్దాహకస్యాగ్నేర్యోనిరేతదుభయం - హస్తౌ ముఖం చ తస్మాదుభయమప్యేతదలోమకం - లోమవివర్జితం. కిం సర్వమేవ. న - అన్తరతః - అభ్యన్తరతః అస్తి హి యోన్యా సామాన్యముభయస్యాస్య కిం, అలోమకా హి యోనిరన్తరతః స్త్రీణాం. తథా బ్రాహ్మణోఽపి ముఖాదేవ జజ్ఞే ప్రజాపతేః - తస్మాదేకయోనిత్వాజ్జ్యేష్ఠేనేవానుజోఽనుగృహ్యతే ఽగ్నినా బ్రాహ్మణః తస్మాద్బ్రాహ్మణోఽగ్నిదైవత్యో ముఖవీర్యశ్చేతి శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధం. తథా - బలాశ్రయాభ్యాం బాహుభ్యామిన్ద్రాదికం క్షత్రియజాతినియన్తారం క్షత్రియం చ తస్మాదైన్ద్రం క్షత్రం బాహువీర్యం చేతి శ్రుతౌ స్మృతౌ చావగతం. తథోరుతః ఈహా - చేష్టా. తదాశ్రయాద్వస్వాదిగణం విశో నియన్తారం విశం చ తస్మాత్కృష్యాదిపరో వస్వాదిదైవత్యశ్చ వైశ్యః తథా పూషణం పృథివీదైవతం శూద్రం చ పద్భ్యాం పరిచరణక్షమమసృజతేతి శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధః అత్ర క్షత్రాదిదేవతాసృష్టిరిహానుక్తం వక్ష్యమాణమప్యుక్తవదుపసంహారతిసృష్టిసాకల్యానుకీర్త్యై య దేయం శ్రుతిర్వ్యవస్థితా - తథా ప్రజాపతిరేవ సర్వే దేవా ఇతి నిశ్చితోఽర్థః - స్తుత్యన్యత్వాత్స్తుత్యానాం, ప్రజాపతినైవ సృష్టత్వాద్దేవానాం, అత్రైకం ప్రకరణాద్వ్యవస్థితే పతత్స్తుత్యర్థిప్రాయేణావిద్వన్మతాన్తరనిన్దోపన్యస్యతే - నాన్యనిన్దా నిన్దైవ - కిం త్వస్య స్తుతయే తత్ - తత్ర కర్మప్రకరణే కేవల యాజ్ఞికా యాగకాలే యదిదం వచ ఆహుః - అముం - అగ్నిం యజ - అముం - ఇన్ద్రం యజేత్యాది నామశస్త్రస్తోత్రకర్మాదిభిన్నత్వాద్భిన్నమేవాగ్న్యాదిదేవమేకైకం మన్యమానా ఆహురిత్యభిప్రాయః. తన్న తథా విద్యాత్ - యస్మాదేతస్యైవ - ప్రజాపతేః సా విసృష్టిర్దేవభేదస్సర్వః ఏష ఉ హి ఏవ - ప్రజాపతిరేవ ప్రాణస్సర్వే దేవాః అత్ర విప్రతిపద్యన్తే - పర ఏవ హిరణ్యగర్భ ఇత్యేకే - సంసారీత్యపరే. పర ఏవ తు - మన్త్రవర్ణాత్ *ఇన్ద్రం మిత్రం వరుణమగ్నిమాహురితి శ్రుతేః, *ఏష బ్రహ్మైష ఇన్ద్ర ఏష ప్రజాపతిరేతే సర్వే దేవా ఇతి శ్రుతేః, స్మృతేశ్చ * ఏతమేకే వదన్త్యగ్నిం మనుమన్యే ప్రజాపతిమితి * యోఽసావతీన్ద్రియోఽగ్రాహ్యః సూక్ష్మోఽవ్యక్తస్సనాతనః। సర్వభూతమయోఽచిన్త్యః స ఏవ స్వయముద్బభావితి, చ సంసార్యేవ వా స్యాత్ - *సర్వాన్పాప్మన ఔషదితి శ్రుతేః. న హ్యసంసారిణః పాప్మదాహప్రసఙ్గోఽస్తి. భయారతిసంయోగశ్రవణాచ్చ. అథ యన్మర్త్యస్సన్నమృతానసృజతేతి చ హిరణ్యగర్భం పశ్యత జాయమానమితి చ మన్త్రవర్ణాత్ స్మృతేశ్చ కర్మవిపాకప్రక్రియాయాం * బ్రహ్మా విశ్వసృజో ధర్మో మహానవ్యక్తమేవ చ। ఉత్తమాం సాత్త్వికీమేతాం గతిమాహుర్మనీషిణ ఇతి అథైవం విరుద్ధార్థానుపపత్తేః ప్రామాణ్యవ్యాఘాత ఇతి చేన్న - కల్పనాన్తరోపపత్తేరవిరోధాత్ ఉపాధివిశేషసమ్బన్ధాద్విశేషకల్పనాన్తరముపపద్యతే - * ఆసీనో దూరం వ్రజతి శయానో యాతి సర్వతః। కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతీత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః ఉపాధివశాత్సంసారిత్వం - పరమార్థతస్స్వతోఽసంసార్యేవ ఏవమేకత్వం నానాత్వం చ హిరణ్యగర్భస్య తథా సర్వజీవానాం - *తత్త్వమసీతి శ్రుతేః. హిరణ్యగర్భస్తూపాధిశుద్ధ్యతిశయాపేక్షయా ప్రాయశః పర ఏవేతి శ్రుతిస్మృతివాదాః ప్రవృత్తాః - సంసారిత్వం తు క్వచిదేవ దర్శయన్తి. జీవానాం తూపాధిగతాశుద్ధిబాహుళ్యాత్సంసారిత్వమేవ ప్రాయశోఽభిలప్యతే, వ్యావృత్తకృత్స్నోపాధిభేదాపేక్షయా తు సర్వః పరత్వేనాభిధీయతే శ్రుతిస్మృతివాదైః. తార్కికైస్తు పరిత్యక్తాగమబలైరస్తి - నాస్తి, కర్తా - అకర్తేత్యాదివిరుద్ధం బహు తర్కయద్భిరాకులీకృతశ్శాస్త్రార్థః - తేనార్థనిశ్చయో దుర్లభః. యే తు కేవలశాస్త్రానుసారిణః శాన్తదర్పాః - తేషాం ప్రత్యక్షవిషయ ఇవ నిశ్చితశ్శాస్త్రార్థో దేవతాదివిషయః, తత్ర

ప్రజాపతేరేకస్యదేవస్యాత్రాద్యలక్షణోభేదోవివక్షితఇతి - తత్రాగ్నిరుక్తా - అన్యస్సోమఇదానీముచ్యతే - అథయత్కించేదంలోకేఆర్ద్రం-ద్రవాత్మకం తద్రేతసః- ఆత్మనోబీజాదసృజత *రేతసఆప ఇతి శ్రుతేః అపాత్మకశ్చసోమః- తస్మాద్యదార్ద్రం ప్రజాపతినారేతసస్సృష్టం- తత్సోమఏవ ఏతావద్వై- ఏతావదేవ నాతోఽధికమిదంసర్వం కింతత్ అన్నంచైవ- సోమోద్రవాత్మకత్వాదాప్యాయకం. అన్నాదశ్చ-అగ్నిరాహ్యగ్రాహకత్వాచ్చ తత్రైవమవధ్రియతే (సోమఏవాన్నం) యదద్యతే-తదేవసోమఇత్యర్థః యఏవాత్తా-సఏవాగ్నిః అర్థబలాద్ధ్యవధారణం అయమగ్నిరపిక్వచిదపదిశ్యమానస్సోమఏవ- సోమోపీజ్యమానోఽగ్నిరేవ- అత్తృత్వాత్ ఏవమగ్నీషోమాత్మకంజగదాత్మత్వేనపశ్యన్న కేనచిద్దోషేణ లిప్యతే, ప్రజాపతిశ్చభవతి, సైషాబ్రహ్మణః- ప్రజాపతేరతిసృష్టిః- ఆత్మనోఽప్యతిశయా సృష్టిరిత్యాహ- యచ్ఛ్రేయసః - ప్రశస్యతరాదాత్మనస్సకాశాద్యస్మాదసృజతదేవాన్- సైషాతస్మాదేవసృష్టిరతిసృష్టిః కథంపునరాత్మనోఽతిశయాసృష్టిరిత్యతఆహ- అథయత్ - యస్మాన్మర్త్యస్సన్- మరణధర్మాసన్నమృతాన్- అమరణధర్మిణోదేవాన్ కర్మజ్ఞానవహ్నినా సర్వాన్నాత్మనః పాప్మనఉష్టిత్వా-సృజత- తస్మాదియమతిసృష్టిః- ఉత్కృష్టజ్ఞానస్యఫలమిత్యర్థః తస్మాదేతామతిసృష్టిం ప్రజాపతేరాత్మభూతాంవేద - సఏతస్యామతిసృష్ట్యాం ప్రజాపతిరివభవతి - ప్రజాపతివదేవస్రష్టాభవతి ౬

టీ — నమసర్వాంసృష్టిముక్త్వా. ఉక్తంచప్రజాపతేర్విభూతిస్సర్గఫలం. కిమవశిష్యతే - యదర్థముత్తరంవాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ఆదావథశబ్దాదితిసమ్బన్ధః అభినయప్రదర్శనమేవవిశదయతి (అనేనేతి) ముఖాదేరగ్నింప్రతియోనిత్వేగమకమాహ (యస్మాదితి) ప్రత్యక్షవిరోధంశఙ్కిత్వాదూషయతి (కిమిత్యాదినా) హస్తయోర్ముఖేచయోనిశబ్దప్రయోగనిమిత్తమాహ (అస్తీతి) ప్రజాపతేర్ముఖాదిత్వమగ్నిస్సృష్టోపికథంబ్రాహ్మణమనుగృహ్ణాతి - తత్రాహ (తథేతి) ఉక్తేఽర్థే శ్రుతిస్మృతిసంవాదందర్శయతి (తస్మాదితి) *ఆగ్నేయోవైబ్రాహ్మణఇత్యాద్యాశ్రుతి స్తదనుసారిణీచస్మృతిర్ద్రష్టవ్యా అగ్నిమసృజతేత్యేతదుపలక్షణార్థమిత్యభిప్రేత్యసృష్ట్యన్తరమాహ (తథేతి) బలభిత్- ఇన్ద్రః ఆదిశబ్దేనవరుణాదిర్గృహ్యతే క్షత్త్రియంచ- అసృజతేత్యనువర్తతే ఉక్తమర్థం ప్రమాణేనద్రఢయతి (తస్మాదితి) *ఐన్ద్రోరాజన్యఇత్యాద్యాశ్రుతి స్తదనుసారిణీచస్మృతిరవధేయా. విశంచ- అసృజతేత్యనువర్తతే ఊహశ్రయోరుతోజాతత్వంవస్వాదేర్జ్యేష్ఠత్వంచతచ్ఛబ్దార్థః *పద్భ్యాం శూద్రోఅజాయతేత్యాద్యాశ్రుతి స్తథావిధాచస్మృతిరనుసర్తవ్యా. అగ్నిసర్గస్య ... ప్రత్యక్షోపలక్షణత్వేసతిసృష్టిసాకల్యాదేషఉఏవ సర్వేదేవా ఇత్యుపసంహారః ... (అత్రేతి) ఉక్తేనన్యాయేనోపసంహారస్య ... చయతీతిభావః కించ- సృష్టిరత్రనవివక్షితా- కింతుయేనప్రకారేణసృష్టిశ్శ్రుతిష్వస్తితా- తేనప్రకారేణదేవతాదిసర్వంప్రజాపతిరేవేతివివక్షితమిత్యాహ (యథేతి) తత్రహేతుమాహ (స్రష్టురితి) తథాపికథందేవతాదిసర్వంప్రజాపతిమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతినేతి) తద్యదిదమిత్యాదివాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (అథేతి) స్రష్టా ప్రజాపతిరేవసృష్టంసర్వంకార్యమితిప్రకరణార్థపూర్వోక్తప్రకారేణవ్యవస్థితేసత్యనన్తరంతస్యైవస్తుతివిషయాతద్యదిదమిత్యాద్యుపన్యాసతాత్పర్యం ... ప్రకరణార్థస్తుతిర్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నాన్యేతి) ఏకైకం ... తాత్పర్యమాహ (నామేతి) కారకంకాలాపకమితినామభేదా, ఋత్విగాదిభేదా, ఘటకటాదివదర్థక్రియాభేదా, చ్చప్రత్యేకందేవానాంభిన్నత్వాత్కర్మణామేతద్వచనమిత్యర్థః ఆదిత్యాదిరూపాదిభేదాత్తద్భేదవత్త్వంసఙ్గృహ్ణాతి నస్వత్రకర్మణాంనిష్ఠానప్రతిభాతి - తన్మతోపన్యాసస్యైవ ప్రతీతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నేతి) ఏకస్యైవప్రాణస్యానేకవిధోదేవతాప్రభేదఃశాకల్యబ్రాహ్మణేవక్ష్యతఇతివివక్షిత్వావిశినష్టి (ప్రాణఇతి) అగ్న్యాదయోదేవాస్సర్వేప్రజాపతిరేవేత్యుక్తం- సమ్ప్రతి ... ధారయితుమత్రవిప్రతిపత్తిందర్శయతి (అత్రేతి) హిరణ్యగర్భస్యపరత్వమాద్యే- ద్వితీయేకల్పేసంసారిత్వంవిధేయమితివిభాగః తత్రపూర్వపక్షంగృహ్ణాతి (పరఏవేతి) నన్వేకస్యానేకాత్మకత్వంమన్త్రవర్ణాదవగమ్యతే-నతుపరమాత్మత్వం ప్రజాపతేరిత్యాశఙ్క్య బ్రాహ్మణవాక్యముదాహరతి (ఏషఇతి) బ్రహ్మప్రజాపతీ- సూత్రవిరాజౌ ఏషశబ్దః పరమాత్మవిషయః. స్మృతేశ్చ - పరఏవహిరణ్యగర్భఇతిసమ్బన్ధః తత్రైవవాక్యాన్తరంపఠతి (యోఽసావితి) కర్మేన్ద్రియావిషయత్వమతీన్ద్రియత్వం అగ్రాహ్యత్వం- జ్ఞానేన్ద్రియావిషయత్వం తత్రహేతుమాహ (సూక్ష్మోవ్యక్తఇతి) నచతస్యాసత్త్వం- ప్రమాత్రాదిభావాభావసాక్షిత్వేనసదాసత్త్వాదిత్యాహ (సనాతనఇతి) ఇతశ్చతస్యనాసత్త్వం - సర్వేషామాత్మత్వాదిత్యాహ (సర్వేతి) అన్తఃకరణావిషయత్వమాహ (అచిన్త్యఇతి) యోఽసౌపరమాత్మా యథోక్తవిశేషణః - సఏవస్వయం విరాడాత్మనాభూతవానిత్యాహ (సఏవేతి) మన్త్రబ్రాహ్మణస్మృతిషు పరస్యసర్వదేవతాత్మత్వదృష్టేః, తత్రచమాత్రస్యతత్పరత్వేతి, తస్యపరత్వమిత్యుక్తం. ఇదానీంపూర్వపక్షేన్తరమాహ (సంసార్యేవేతి) సర్వపాప్మదాహశ్రవణమాత్రేణ కథంప్రజాపతేస్సంసారిత్వం - తత్రాహ (నహీతి) *అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాదిత్యత్ర పరస్యాపి సర్వపాప్మోదయాఙ్గీకారాన్నేదంసంసారిత్వేలిఙ్గమిత్యాశఙ్క్యాహ (భయేతి) అస్యజాతేతిచశ్రవణాదితిసమ్బన్ధః నకేవలం మర్త్యత్వశ్రుతేరేవసంసారిత్వం - కింతుజన్మశ్రుతేశ్చేత్యాహ (హిరణ్యగర్భమితి) యథోక్తహేతూనాం సంసార్యేవస్యాదితిప్రతిజ్ఞయాన్వయః. కర్మఫలదర్శనాధికారే బ్రహ్మేత్యాద్యాయాః స్మృతేశ్చతత్ఫలభూతస్య ప్రజాపతేస్సంసారిత్వమేవేత్యాహ (స్మృతేశ్చేతి) విరాడ్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే. విశ్వసృజ ... ధర ... సానీదేవతాయామః. మహాన్- ప్రకృతేరాద్యోవికారస్సూత్రం. అవ్యక్తం- ప్రకృతిరితిభేదః. అస్తుతర్హి ద్వివిధవాక్యవశా ... ప్రజాపతేస్సంసారిత్వ ... సంసారిత్వంచేత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) తద్ద్వివిధవాక్యశ్రవణాన స్తర్యమధశబ్దార్థః ఏవం శబ్దస్సంసారిత్వాసంసా.

మప్రామాణ్యంనిరాకరోతి (నేత్యాదినా) స్వతోఽసంసారిత్వం, కల్పనయాచసంసారిత్వం, మిలితకల్పనా న్తరసమ్భవాత్ ద్వివిధశ్రుతీనామవిరోధా త్ప్రామాణ్యసిద్ధిరిత్యర్థః కల్పనయాసంసారిత్వమిత్యేతద్విశదయతి (ఉపాధీతి) ఔపాధికీపరస్యాతిశయకల్పనేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (ఆసీనఇతి) స్వారస్యేనకూటస్థాస్యాత్మామనఃపక్షే స్ఫురణంగమనదర్శనాత్తదుపాధికోమారం వ్రజతి తథాస్వప్నేశయానోపిమనసాగతిర్భ్రా న్త్యాసర్వత్రయాతీ వభాతి- యథాజాగరేపీత్యర్థః కల్పితేనహర్షాదినా, స్వాభావికేనఏవభావేన, చ యుక్తమాత్మానంనకశ్చిదపినిశ్చేతుంశక్నోతీత్యాహ (కస్త మితి) ఆదిపదేన *ధ్యాయతీవేత్యాది శ్రుతయోగృహ్యన్తే ఉదాహృతశ్రుతీనాంతాత్పర్యమాహ (కేవలేతి) కింతర్హిపారమార్థికం- తదాహ (స్వ తఇతి) పూర్వేణసమ్బన్ధః. హిరణ్యగర్భస్యవాస్తవమవాస్తవంచరూపంనిరూపితముపసంహరతి (ఏవమితి) తస్యాప్యస్మదాదివత్స్వతో బ్రహ్మత్వం- కింతుసంసారిత్వమేవస్వాభావికమిత్యాశఙ్క్యతస్యసాధ్యానికలతామాహ (తథేతి) సర్వజీవానామేకత్వంనానాత్వంచేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః తే షాంస్వతో బ్రహ్మత్వే ప్రమాణమాహ (తత్త్వమితి) కస్తర్హిహిరణ్యగర్భేవిశేషః- యేనాసావస్మదాదిభిరుపాస్యతే- తత్రాహ (హిరణ్యగర్భస్త్వితి) సముత్కృష్టోపాధిమత్త్వాత్తస్యసంసారిత్వమపి ప్రవర్త్యతే సత్యం- తత్తుకల్పితమిత్యభిప్రేత్యాహ (సంసారిత్వంత్వితి) అస్మదాదిషుతుల్యమేతది త్యాశఙ్క్యాహ (జీవానాంత్వితి) కథంతర్హి *తత్త్వమసి *క్షేత్రజ్ఞంచాపిమాంవిద్ధీత్యాదిశ్రుతిస్మృతివాదాస్సఙ్గచ్ఛన్తే- తత్రాహ (వ్యావృత్తేతి) స్వమతేతత్త్వనిశ్చయముక్త్వాపరమతేదవావమాహ (తార్కికాస్త్వితి) నన్వేకజీవవాదేపిసర్వవ్యవస్థానుపపత్తేస్తత్త్వనిశ్చయవైగల్యంతుల్యమితి చేత్- నేత్యాహ (యేత్వితి) స్వప్నవత్ప్రతిబోధాత్ప్రాగశేషవ్యవస్థాసమ్భవాత్, దూషణంచతదభావస్యేష్టత్వాత్, ఏకమేవబ్రహ్మానాద్యవిద్యావశాదేవ వ్యవహారాస్పదమితిపక్షేనకాచనదోషకలితిభావః సర్వదేవతాత్మకస్యప్రజాపతేఃస్వతోఽసంసారిత్వం - కల్పనయాతుసంసారిత్వంచేతిస్థితేసత్యథేత్యా ద్యుత్తరగ్రన్థస్యతాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) (వివక్షితఇతీతి) ఉత్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరితిశేషః తస్యవిషయంపరిశినష్టి (తత్రాగ్నిరితి) అత్రాగ్నిద్వా రాగ్నిర్ధారణార్థాసప్తమీ సమ్ప్రతిప్రతీకమాదాయాక్షరాణివ్యాకరోతి (అథేతి) అత్తుస్వర్గానన్తర్యమనశక్యార్థః రేతసస్సకాశాదపాంసృష్టిపిసో మశ్ [illegible] త్యాహ (అబాత్మకత్వేతి) శ్రద్ధాఖ్యాహుతేఃసోమోత్పత్తిశ్రవణాత్, త్ర్యశ్రాత్రోపలబ్ధే, శ్చేతిభావః సోమస్యద్రవా త్మకత్వే [illegible] (తస్మాదితి) అగ్నీషోమయోరత్రాభివ్యక్తి [illegible] త్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) ఆప్యాయకస్సో మః- ద్రవాత్మకత్వాత్ అన్నంచాప్యాయకంప్రసిద్ధం తస్మాదుపపన్నంసోమస్యాన్నత్వమిత్యాహ (ద్రవాత్మకత్వాదితి) సోమఏవాన్నమగ్నిర న్నాదఇత్యవధారణస్యవివక్షితమర్థమాహ (తత్రేతి) యథోక్తంవాక్యంసప్తమ్యర్థః యథాశ్రుతమవధారణమవధార్యమతోవిధాన్తరేణతద్వ్యా ఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థబలాద్ధీతి) అన్నాదస్యసంహర్తృత్వాదగ్నిత్వం, అన్నస్యసంహరణీయత్వాత్సోమత్వం, మవధారయితుంయుక్తమిత్య ర్థః నన్వన్నస్యసోమత్వేననియమః- అన్నాదస్య [illegible] సంహారాత్ నచాత్తురగ్నిత్వేననియమః - సోమస్యాపికదా [illegible] త్తృత్వాత్ ఇత్యుక్తో [illegible] త్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిరపీతి) సోపిసంహర్తృత్వేత్సోమఏవ - సచసంహర్తాచేదగ్నిరేవేత్యవధారణేప్యాస్పదః ప్రజాపతేస్స ర్వాత్మకస్యముఖప్రముఖజగతోద్వైధాభిభక్తత్వాభిధానంతుప్రోపయుక్తమిత్యాశఙ్క్యతస్యమాత్రపర్యవసానాత్తస్మిన్నాత్మబుద్ధ్యోపాసకస్య సర్వ దోషరాహిత్యంఫలమత్రవివక్షితమిత్యాహ (ఏవమితి) అనుగ్రాహకదేవసృష్టింస్తౌతి (నైషేతి) *అగ్నిర్వాగ్భూత్వాదిశ్రుతేరగ్న్యాదయోఽప్యవయవాః- తత్కథంతత్సృష్టిస్తతోఽతిశయవతీత్యాశఙ్క్యతే (కథమితి) ప్రజాపతేర్యజమానావస్థాపె క్షయాదేవసృష్టేరుత్కృష్టత్వవచనమవిరుద్ధమితిపరిహారః (అతఆహేతి) దేవసృష్టేరతిసృష్టిత్వాభావశఙ్కానువాదార్థో ఽథశబ్దః జ్ఞానస్యేత్యుప లక్షణం- కర్మణోపీతి ద్రష్టవ్యం. అతిసృష్ట్యైపీత్యాదివ్యాచష్టే (తస్మాదితి) దేవతాదిస్రష్టారమాత్మానంప్రజాపతిరహమేవేత్యుపాసీతస్తద్భావాప త్త్యాతత్సృష్టిస్థ [illegible] ఇత్యర్థః ౬

రం — (అథేత్యభ్యమన్థదితి) సః- చతుర్ముఖః అథేతి- మన్త్రోచ్చారణపూర్వకమభ్యమన్థత్ ఏవంముఖాచ్చ హస్తాభ్యాం, చమన్థన సంకృత్వాననైః- కారణభూతాభ్యాంహస్తాభ్యాంచాగ్నిమసృజతేత్యర్థః (తస్మాదేతదుభయమలోమకమన్తరతఇతి) ఏతదుభయం-ప్రాత్కారనిర్మన్థన సాధనముఖహస్తాత్మకముభయంతస్మాత్-అగ్నేర్యోనిత్వాదన్తరతః- మధ్యేఅలోమకం- లోమశూన్యమిత్యర్థః అగ్నియోనిత్వాన్ముఖస్యహస్తయోశ్చాన్త రతోలోమశూన్యత్వనిర్ధ్యేయంమోనేరన్తరతోనిర్లోమకత్వప్రసిద్ధింవర్ణయతి (అలోమకాహియోనిరన్తరతఇతి) స్పష్టోర్థః (తద్యదిదమాహురముం యజాముంయజేతి) తత్- తస్మాత్తత్తోర్యజ్ఞైయాజ్ఞికా అముంయజ- అముంయజేతియదిదంవదన్తి- ఏకైకందేవం- ఇన్ద్రాదిలక్షణంనిర్దిశ్యాహుః- సా-తద్వచననిర్దిష్టేన్ద్రాదిదేవవిషయిణీసర్వావిసృష్టి- [illegible] తస్య- ప్రజాపతేరేవ అగ్నిద్వారాసర్వదేవతాసృష్టిరపిప్రజాపతికర్తృకైవేత్య ర్థః సర్వస్యయస్యదేవజాతస్యాగ్న్యధీనసత్తాకత్వాదితిభావః (ఏషఉహ్యేవ) అతఏవతత్సృష్టత్వాదేవసర్వేదేవాఏషఉహ్యేవ-ఏషప్రజాపతిరే వ. కార్యకారణయోరభేదోపచారాత్తథోక్తిః (అథయత్కిఞ్చేదమార్ద్రమితి) అథేతివాక్యాన్తరోపక్రమే యత్కిఞ్చేదంకార్యమార్ద్రం- ద్రవ రూపందృశ్యతే. తద్రేతసోఽసృజత- తద్రేతసాప్రజాపతిరసృజతేత్యర్థః *శిశ్నాద్రేతోరేతసఆపఇతిశ్రుతేః (తదుసోమఇతి) ఉఇత్యవధారణే. తదు- తద్ద్రవద్రవ్యమేవసోమః - సోమరసః. (ఏతావద్వాఇదమితి) ఇదం సర్వం- కార్యజాతమేతావద్వా- ఏతావదేవ. కింతత్. అన్నంచైవా న్నాదశ్చ- అన్నాన్నాదాత్మకమిత్యర్థః. సర్వస్యజగతోఽన్నాన్నాదాత్మకత్వేఅగ్నీషోమాత్మకత్వమాయాతమిత్యాహ (సోమఏవాన్నమగ్నిరన్నాద ఇతి) సోమస్యభక్ష్యమాణత్వాదన్నత్వం. అగ్నేస్తద్దాహకతయాఽన్నాదత్వం. అతోజగదగ్నీషోమాత్మకమితిభావః (సైషాబ్రహ్మణోఽతిసృష్టి

ఉ.— ‡ తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ తన్నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియతాసౌనామాయమిదగ్‌ంరూపఇతితదిదమప్యేతర్హి నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియతేఽసౌనామాయమిదగ్‌ంరూపఇతిసఏషఇహప్రవిష్టః ఆనఖాగ్రేభ్యోయథాక్షురఃక్షురధానేవహితఃస్యాద్విశ్వంభరోవావిశ్వంభరకులాయేతన్నపశ్యన్త్యకృత్స్నోహిసప్రాణన్నేవప్రాణోనామభవతివదన్వాక్పశ్యగ్‌ంశ్చక్షుః శృణ్వఞ్ఛ్రోత్రంమన్వానోమనస్తాన్యస్యైతానికర్మనామాన్యేవసయోఽతఏకైకముపాస్తేనసవేదాకృత్స్నోహ్యేషోఽతఏకైకేనభవత్యాత్మేత్యేవోపాసీతాత్రహ్యేతేసర్వఏకంభవన్తితదేతత్పదనీయమస్యసర్వస్యయదయమాత్మానేనహ్యేతత్సర్వంవేద। యథాహవైపదేనానువిన్దేదేవంకీర్తింశ్లోకంవిన్దతేయఏవంవేద॥ ౭

ర్యచ్ఛ్రేయసోదేవానసృజతేతి) యత్ - యస్మాత్ శ్రేయసః - శ్రేష్ఠాన్. ఊర్ధ్వరేతసఃసనకసనన్దనాదీన్ దేవానసృజత - సైషా బ్రహ్మణోఽతిసృష్టిః - అతిశయితాసృష్టిరతిసృష్టిః కథమతిశయితసృష్టిత్వమిత్యత ఆహ (అథయన్మర్త్యస్సన్నమృతానసృజత) అథయత్ - యస్మాత్ ప్రజాపతిస్స్వయం మర్త్యస్సన్ - మరణధర్మాసన్నమృతాన్ - ముక్తియోగ్యాన్ జ్ఞానవైరాగ్యాదిసమ్పన్నాన్ ముముక్షూన్ సనన్దనాదీనసృజత - తస్మాత్సాఽతిసృష్టిరిత్యర్థః (అతిసృష్ట్యాం హాస్యైతస్యాం భవతి) యఏవంవేద - యఏవం ప్రకారేణజ్ఞానవాన్ - సఏతస్యామస్య - చతుర్ముఖస్యాతిసృష్టౌ హ - ప్రసిద్ధః ముక్త్యాభవతీత్యర్థః. జ్ఞానవైరాగ్యముముక్షాసమ్పన్నోభవతీతియావత్ ౬

శం.— (తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్) సర్వంవైదికంసాధనం జ్ఞానకర్మలక్షణంకర్త్రాద్యనేకకారకాపేక్షం ప్రజాపతిత్వఫలావసానంసాధ్యమేతావదేవ - యదేతద్వ్యాకృతంజగత్సంసారః అథైతస్యైవసాధ్యసాధనలక్షణస్యవ్యాకృతస్యజగతోవ్యాకరణాత్ప్రాగ్బీజావస్థాయాం - యాంనిర్దిదిక్షత్యఙ్కురాదికార్యానుమితామివవృక్షస్య - కర్మబీజోఽవిద్యాక్షేత్రోహ్యసౌసంసారవృక్షస్సమూలఉద్ధర్తవ్యఇతి తదుద్ధరణేహిపురుషార్థపరిసమాప్తిః తథాచోక్తం * ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖఇతికాఠకే. గీతాసుచ ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమితి. పురాణేచ * బ్రహ్మవృక్షస్సనాతనఇతి. తద్ధ - తదితిబీజావస్థం జగత్ప్రాగుత్పత్తేఃతర్హి - తస్మిన్కాలే పరోక్షత్వాత్సర్వనామ్నాఽప్రత్యక్షాభిధానేనాభిధీయతే - భూతకాలసమ్బన్ధిత్వాదవ్యాకృతభావినోజగతః. సుఖగ్రహణార్థమైతిహ్యప్రయోగోహశబ్దః ఏవంహతదాసీదిత్యుచ్యమానేసుఖంతాంపరోక్షామపిజగతోఽవస్థాంప్రతిపద్యతే - యుధిష్ఠిరోహకిలరాజాసీదిత్యుక్తేయద్వత్ ఇదం - వ్యాకృతనామరూపాత్మకంసాధ్యసాధనలక్షణంయథావర్ణితమభిధీయతే తదిదంశబ్దయోఃపరోక్షప్రత్యక్షావస్థజగద్వాచకయోఃసామానాధికరణ్యాదేకత్వమేవపరోక్షప్రత్యక్షావస్థస్యజగతోఽవగమ్యతే - తదేవేదమిదమేవచతదవ్యాకృతమాసీదితి అథైవంసతినాసతఉత్పత్తిర్నసతోవినాశఃకార్యస్యేత్యవధృతంభవతి. తత్ - ఏవంభూతంజగదవ్యాకృతంసన్నామరూపాభ్యామేవ - నామ్నారూపేణైవచవ్యాక్రియత వ్యాక్రియతేతికర్మకర్తృప్రయోగాత్తత్స్వయమేవాత్మనైవవ్యాక్రియత. విఆఙ్ క్రియత - విస్పష్టనామరూపవిశేషావధారణమర్యాదంవ్యక్తీభావమాపద్యత - సామర్థ్యాదాక్షిప్తనియన్తృకర్తృసాధనక్రియానిమిత్తం. అసౌనామేతిసర్వనామ్నాఽవిశేషాభిధానేననామమాత్రంవ్యపదిశతి దేవదత్తోయజ్ఞదత్తఇతివానామాస్యేత్యసౌనామాయం. తథేదమితిశుక్లకృష్ణాదీనామవిశేషః. ఇదంశుక్లమిదంకృష్ణంవారూపమస్యేతీదంరూపః. తదిదం - అవ్యాకృతంవస్త్వేతర్హి - ఏతస్మిన్నపికాలేనామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతేఽసౌనామాయమిదంరూపఇతి యదర్థస్సర్వశాస్త్రారమ్భః. యస్మిన్నవిద్యయాస్వాభావిక్యాకర్తృక్రియాఫలాధ్యారోపణాకృతా, యఃకారణంసర్వస్యజగతో, యదాత్మకేనామరూపేసలిలాదివస్వచ్ఛాన్మలమివఫేనమవ్యాకృతేవ్యాక్రియతే, యశ్చతాభ్యాంనామరూపాభ్యాంవిలక్షణఃస్వతోనిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావః - సఏషోఽవ్యాకృతేఆత్మభూతేనామరూపేవ్యాకుర్వన్ బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషుదేహేష్విహకర్మఫలాశ్రయేష్వశనాయాదిమత్సుప్రవిష్టః నన్వవ్యాకృతంస్వయమేవవ్యాక్రియతేత్యుక్తం - కథమిదానీముచ్యతేపరఏవత్వాత్మాఽవ్యాకృతంవ్యాకుర్వన్నిహప్రవిష్టఇతి నైషదోషః - పరస్యాత్మనోఽప్యవ్యాకృతజగదాత్మత్వేనవివక్షితత్వాత్. ఆక్షిప్తనియన్తృకర్తృక్రియానిమిత్తంహిజగదవ్యాకృతంవ్యాక్రియతేత్యవోచామ. ఇదంశబ్దసామానాధికరణ్యాచ్చావ్యాకృతశబ్దస్య యథేదంజగన్నియన్త్రాద్యనేకకారకనిమిత్తాదివిశేషవద్వ్యాకృతం - తథాఽపరిత్యక్తాన్యతమవిశేషవదేవతదవ్యాకృతం వ్యాకృతావ్యాకృతమాత్రంతువిశేషః దృష్టశ్చలోకేవివక్షాతశ్శబ్దప్రయోగోగ్రామఆగతో, గ్రామశ్శూన్యఇతి, కదాచిద్గ్రామశబ్దేననివాసమాత్రవివక్షాయాంగ్రామశ్శూన్యఇతిశబ్దప్రయోగోభవతి. కదాచిన్నివాసిజనవివక్షాయాంగ్రామఆగతఇతి. కదాచిదుభయవివక్షాయామపిగ్రామశబ్దప్రయోగోభవతి - గ్రామంచనప్రవిశేదితియథా - తద్వదిహాపిజగదిదమవ్యాకృతంవ్యాకృతంచేత్యభేదవివక్షాయామాత్మానాత్మనోర్భవతివ్యపదేశః. తథేదంజగదుత్పత్తివినాశాత్మకమితికేవలజగద్వ్యపదేశః. తథా * మహానజఆత్మా * అస్థూలోఽనణుః * సఏషనేతినేతీత్యాదికేవలఆత్మవ్యపదేశః (ననుపరేణవ్యాకర్త్రావ్యాకృతంసర్వతోవ్యాప్తంసర్వదాజగత్ - సకథమిహప్రవిష్టఃపరికల్ప్యతే. అప్రవిష్టోహిదేశఃపరిచ్ఛిన్నేనప్రవేష్టుంశక్యతే - యథాపురుషేణగ్రామాదిః. నాకాశేనకించిత్ - నిత్యప్రవిష్టత్వాత్. పాషాణసర్పాదివద్ధర్మాన్తరేణేతిచేత్. అథాపిస్యాత్ - నపరఆత్మాస్వేనైవరూపేణప్రవివేశ. కింతర్హి. తత్స్థఏవధర్మాన్తరేణోపజాయతే - తేనప్రవిష్టఇత్యుపచర్యతే. యథాపాషాణేసహజోఽన్తస్థస్సర్పో, నారికేలేవాతోయం, న-

---

‡ తంనపశ్యత్యకృత్స్నః ఇతి రఙ్గరామానుజీయ పాఠః.

*తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి శ్రుతేః యః స్రష్టా- సభావాన్తరమనాపన్న ఏవ కార్యం సృష్ట్వా పశ్చాత్ప్రావిశదితి హి శ్రూయతే యథా భుక్త్వా గచ్ఛతీత్యత్ర భుజిగమిక్రియయోః పూర్వాపరకాలయోరితరేతరావిచ్ఛేదో, ఽవిశిష్టశ్చ కర్తా,- తద్వదిహాపి స్యాత్ - నతు తత్సంభవతి భావాన్తరోపజననేన తస్య ప్రవేశో సచ స్థానాన్తరేణ వియుజ్య స్థానాన్తరసంయోగలక్షణః ప్రవేశో నిరవయవస్యాపరిచ్ఛిన్నస్య దృష్టః సావయవ ఏవ- ప్రవేశశ్రవణాదితి చేన్న- *దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః * నిష్కలం నిష్క్రియమిత్యాది శ్రుతిభ్యః, సర్వవ్యపదేశ్యధర్మవిశేష ప్రతిషేధ శ్రుతిభ్యశ్చ ప్రతిబిమ్బప్రవేశవదితి చేన్న- వస్త్వన్తరేణ విప్రకర్షానుపపత్తేః ద్రవ్యే గుణప్రవేశవదితి చేన్న- అనాశ్రితత్వాత్ నిత్యపరతన్త్రస్యైవాశ్రితస్య గుణస్య ద్రవ్యే ప్రవేశ ఉపచర్యతే- నతు బ్రహ్మణః స్వాతన్త్ర్యశ్రవణాత్తథా ప్రవేశ ఉపపద్యతే ఫలే బీజవదితి చేన్న- సావయవత్వవృద్ధిక్షయోత్పత్తివినాశాదిధర్మవత్త్వ ప్రసక్తాత్ నచైవం ధర్మవత్త్వం బ్రహ్మణః- *అజోఽజరః అత్యాది శ్రుతిన్యాయవిరోధాత్. అన్య ఏవ సంసారీ పరిచ్ఛిన్న ఇహ ప్రవిష్ట ఇతి చేన్న-*సే యం దేవతైక్షత ఇత్యాదిభ్యః * నామరూపే వ్యాకరవాణీతి న్యాయ ఏవ ప్రవేశవ్యాకరణకర్తృత్వశ్రుతేః తథా * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ *స ఏత మేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత * సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరో నామాని కృత్వాభివదన్యదాస్తే * త్వం కుమార ఉత వా కుమారీ త్వం జీర్ణో దణ్డేన వఞ్చసి * పురశ్చక్రే రూపమితి చ మన్త్రవర్ణాన్న పరాదన్యస్య ప్రవేశః ప్రవిష్టానామితరేతర భేదాత్పరానేకత్వమితి చేన్న- * ఏకో దేవో బహుధా సన్నివిష్టః * ఏకస్సన్ బహుధా విచార * త్వమేకోఽసి బహూననుప్రవిష్టః * ఏకో దేవస్సర్వభూతేషు గూఢః సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మే త్యాదిశ్రుతిభ్యః ప్రవేశ ఉపపద్యతే- నోపపద్యత ఇతి కిం స్యాత్తావత్- ప్రవిష్టానాం సంసారిత్వాత్, తదనన్యత్వాచ్చ పరస్య సంసారిత్వమితి చేన్న - అశనాయాద్యత్యయశ్రుతేః సుఖిత్వదుఃఖిత్వాదిదర్శనాన్నేతి చేన్న- . నలిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇతి శ్రుతేః ప్రత్యక్షాదివిరోధాదయుక్తమితి చేన్న- ఉపాధ్యాశ్రయజనితవిశేషవిషయత్వాత్ప్రత్యక్షాదేః. * నదృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేః * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్ * అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతృ ఇత్యాది శ్రుతిభ్యో నాత్మవిషయం విజ్ఞానం కిం తర్హి బుద్ధ్యాద్యుపాధ్యాత్మ ప్రతిచ్ఛాయావిషయమేవ సుఖితోఽహం దుఃఖితోఽహమిత్యేవమాది ప్రత్యక్షవిజ్ఞానం అయమహమితి విషయేణ విషయిణస్సామానాధికరణ్యోపచారాత్ * నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ ఇత్యన్యాత్మప్రతిషేధాచ్చ దేహావయవవిశేష్యత్వాచ్చ సుఖదుఃఖయోర్విషయత్వమేవ * ఆత్మనస్తు కామాయ ఇత్యాత్మార్థత్వశ్రుతేరయుక్తమితి చేన్న- * యత్ర వా అన్యదివ స్యాదిత్యవిద్యావిషయాత్మార్థత్వాభ్యుపగమాత్ * తత్కేన కం పశ్యేత్ * నేహ నానాస్తి కించన * తత్ర కో మోహః కశ్శోక ఏకత్వమిత్యాదివిద్యావిషయే తత్ప్రతిషేధాచ్చ నాత్మధర్మత్వం తార్కికసమయవిరోధాదయుక్తమితి చేన్న- యుక్త్యాపి చాత్మనో దుఃఖిత్వానుపపత్తేః నహి దుఃఖేన ప్రత్యక్షవిషయేణాత్మనో విశేష్యత్వం- ప్రత్యక్షావిషయత్వాత్ ఆకాశస్యశబ్దగుణవత్త్వవదాత్మనో దుఃఖిత్వమితి చేన్న- ఏకప్రత్యయవిషయత్వానుపపత్తేః. నహి సుఖగ్రాహకేణ ప్రత్యక్షవిషయేణ ప్రత్యయేన నిత్యానుమేయస్యాత్మనో విషయీకరణముపపద్యతే తస్య చ విషయీకరణే ఆత్మన ఏకత్వాద్విషయ్యభావ ప్రసఙ్గః ఏకస్యైవ విషయవిషయిత్వం దీపవదితి చేన్న- యుగపదసమ్భవాత్, ఆత్మన్యంశానుపపత్తేశ్చ. ఏతేన విజ్ఞానస్య గ్రాహ్యగ్రాహకత్వం ప్రత్యుక్తం. ప్రత్యక్షానుమానవిషయ యోశ్చ దుఃఖాత్మనోర్గుణగుణిత్వే నానుమానం- దుఃఖస్య నిత్యమేవ ప్రత్యక్షవిషయత్వాత్, రూపాదిసామానాధికరణ్యాచ్చ. మనస్సంయోగజత్వేప్యాత్మని దుఃఖస్య సావయవత్వవిక్రియావత్త్వానిత్యత్వప్రసక్తాత్ నహ్యవిక్రియ్య సంయోగి ద్రవ్యం గుణః కశ్చిదుపయన్నపయన్వా దృష్టః క్వచిత్. నచ నిరవయవం విక్రియమాణం దృష్టం క్వచిత్, అనిత్యగుణాశ్రయం వా నిత్యం,. నచా కాశ ఆగమవాదిభిర్నిత్యతయాభ్యుపగమ్యతే నచాన్యో దృష్టాన్తోఽస్తి విక్రియమాణమపి తత్ప్రత్యయానువృత్తేర్నిత్యమేవేతి చేన్న- ద్రవ్యస్యావయవాన్యథాత్వవ్యతిరేకేణ విక్రియానుపపత్తేః సావయవత్వే ... -సావయవత్వేఽపి నిత్యత్వమితి చేన్న- సావయవస్యావయవసంయోగపూర్వకత్వే సతి విభాగోపపత్తేః వజ్రాదిష్వదర్శనాన్నేతి చేన్న- అనుమేయత్వాత్సంయోగపూర్వకత్వస్య. తస్మాన్నాత్మనో దుఃఖాద్యనిత్యగుణాశ్రయత్వోపపత్తిః పరస్యాదుఃఖిత్వేఽన్యస్య చ దుఃఖినోఽభావే దుఃఖోపశమనాయ శాస్త్రారమ్భానర్థక్యమితి చేన్న- అవిద్యాధ్యారోపిత దుఃఖిత్వభ్రమాపోహార్థత్వాత్ ఆత్మని ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణభ్రమాపోహవత్. కల్పితదుఃఖ్యాత్మాభ్యుపగమాచ్చ. జలసూర్యాది ప్రతిబిమ్బవదాత్మప్రవేశశ్చ ప్రతిబిమ్బవద్వ్యాఖ్యాతః ... కార్యేషూపలభ్యత్వం ప్రాగుత్పత్తేరనుపలబ్ధ ఆత్మా పశ్చాత్కార్యే చ సృష్టే వ్యాకృతే బుద్ధేరన్తరుపలభ్యమానః సూర్యాది ప్రతిబిమ్బవజ్జలాదౌ కార్యం సృష్ట్వా ప్రవిష్ట ఇవ లక్ష్యమాణో నిర్దిశ్యతే *స ఏష ఇహ ప్రవిష్టః *తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ *స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత *సేయం దేవతైక్షత హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేత్యేవమాదిభిః నతు సర్వగతస్య నిరవయవస్య దిగ్దేశకాలాన్తరాపక్రమణప్రాప్తిలక్షణః ప్రవేశః కదాచిదప్యుపపద్యతే నచ పరాదాత్మనోఽన్యోఽస్తి-* నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ ఇత్యాదిశ్రుతేరిత్యవోచామ ఉపలబ్ధ్యర్థత్వాచ్చ సృష్టిప్రవేశస్థిత్యప్యయవాక్యానాం ఉపలబ్ధేః పురుషార్థత్వశ్రవణాత్ *ఆత్మానమేవావేత్తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం *స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి *ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద *తస్య తావదేవ చిరమిత్యాది శ్రుతిభ్యః, *తతో మాం తత్త్వతో జ్ఞాత్వా విశతే తదనన్తరం *తద్ధ్యగ్ర్యం సర్వవిద్యానాం ప్రాప్యతే హ్యమృతం తత ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. భేదదర్శనాపవాదాచ్చ సృష్ట్యాదివాక్యానామాత్మైకత్వదర్శనార్థపరత్వోపపత్తిః తస్మాత్కార్యస్థస్యోపలభ్యత్వమేవ ప్రవేశ ఇత్యుపచర్యతే.)(ఆనఖాగ్రేభ్యః) ఆనఖాగ్రమర్యాదమాత్మనశ్చైతన్యముపలభ్యతే తత్ర కథమివ ప్రవిష్ట ఇతి ఆహ-యథా లోకే క్షురధానే-క్షురో ధీయతేఽస్మిన్నితి క్షురధానం. తస్మిన్నాపితోపస్కరాధానే క్షురోఽన్తస్థో యథోపలభ్యతేఽవహితః- ప్రవేశితస్స్యాత్. యథా వా విశ్వంభరః-అగ్నిః. విశ్వస్య భరణాద్విశ్వంభరః. కులాయే-నీడే. అగ్నిః కాష్ఠాదావవహితః స్యాదిత్యనువర్తతే. తత్ర హి స మథ్యమాన ఉపలభ్యతే. యథా చ క్షురః క్షురధానైకదేశేఽవస్థితో, యథా చాగ్నిః కాష్ఠాదౌ సర్వతో వ్యాప్యావస్థితః, ఏవం సామాన్యతో విశేషతశ్చ దేహం సంవ్యాప్యావస్థిత ఆత్మా. తత్ర హి స ప్రాణనాదిక్రియావాన్ దర్శనాదిక్రియావాం

శ్చోపలభ్యతే తస్మాత్తత్రైవం ప్రవిష్టంతమాత్మానం ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టం నపశ్యన్తి- నోపలభన్తే. నన్వప్రాప్తప్రతిషేధోయంతన్నపశ్యన్తీతి- ద ర్శనస్యాప్రకృతత్వాత్. నైషదోషః- ‘రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ’ ఇత్యాదినామరూపైకత్వప్రతిపత్త్యుపరత్వాత్పూర్వస్య దర్శనం-*రూపంరూపం ప్రతిరూపో బభూవ తదస్య రూపం ప్రతిచక్షణాయేతి మన్త్రవర్ణాత్. తత్ర ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టస్యాదర్శనే హేతుమాహ- అకృత్స్నః-అసమస్తోహి- యస్మాత్స ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టః కుతః పునరకృత్స్నత్వమితి ఉచ్యతే- ప్రాణన్నేవ- ప్రాణనక్రియామేవకుర్వన్ ప్రాణోనామ- ప్రాణసమాఖ్యః ప్రాణాభిధానో భవతి ప్రాణనక్రియాకర్తృత్వాద్ధి ప్రాణః ప్రాణితీత్యుచ్యతే- నాన్యాం క్రియాం కుర్వన్- యథా లావకః పాచక ఇతి తస్మాత్క్రియాన్తరవిశిష్టస్యానుపసంహారాదకృత్స్నో హ్యసః తథా వదన్ క్రియాం కుర్వన్నస్త్రీ వాక్ పశ్యంశ్చక్షుః- చష్టే ద్రష్టా చక్షురితి శృణ్వన్ శృణోతీతి శ్రోత్రం ప్రాణన్నేవ ప్రాణోవదన్వాగిత్యాభ్యాం క్రియాశక్త్యుద్భవః ప్రదర్శ్యతే పశ్యంశ్చక్షుః శృణ్వన్ శ్రోత్రమిత్యాభ్యాం విజ్ఞానశక్త్యుద్భవః ప్రదర్శ్యతే- నామరూపవిషయత్వాద్విజ్ఞానశక్తేః సహి నామరూపవ్యతిరిక్తం కిఞ్చిదపి న శక్నోత్యుపలబ్ధుం కరణం చక్షుశ్శ్రోత్రే. క్రియా- చ నామరూపసాధ్యా ప్రాణసమవాయినీ తస్యాః ప్రాణాశ్రయాయా అభివ్యక్తౌ వాక్కరణం తథా పాణిపాదపాయూపస్థాఖ్యాని సర్వోపలక్షణార్థా వాక్. ఏతద్ధ్యేవ హీదం సర్వం వ్యాకృతం- *త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మ* ఇతి హి వక్ష్యతి (మన్వానో మనః) మనుత ఇతి. జ్ఞానశక్తివికాసానాం సాధారణం కరణం మనః మనుతే నేనేతి పురుషస్తు కర్తా సన్మన్వానో మన ఇత్యుచ్యతే తాన్యేతాని- ప్రాణాదీన్యస్య- ఆత్మనః కర్మనామాని- కర్మజాని నామాని కర్మనామాన్యేవ- నతు వస్తుమాత్ర విషయాణి- అతో నకృత్స్నాత్మవస్త్వవద్యోతకాని ఏవం హ్యసావాత్మా ప్రాణనాదిక్రియయా తత్క్రియాజనితప్రాణాదినామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియమాణోఽవధార్యమాణోఽపి సమస్తః- అస్మాత్ప్రాణనాదిక్రియాసముదాయాదేకైకం- ప్రాణం చక్షురితి వా విశిష్టమనుపసంహృత్యేతర విశిష్టక్రియాత్మకం మనసాఽయమాత్మేత్యుపాస్తే- విజానాతి నసవేద- నసజానాతి బ్రహ్మ కస్మాత్ అకృత్స్నః- అసమస్తోహి- యస్మాదేషః- ఆత్మా అస్మాత్ప్రాణనాదిసముదాయాదతః ప్రవిభక్త ఏకైకేన విశేషణేన విశిష్ట ఇతరధర్మాన్తరానుపసంహారాద్భవతి యావదయమేవం వేద - నతావద్విశ్వ ణోమిస్స్యమాపేన్న వప్రవృత్తివిశిష్టం వేద తావదస్య సాకృత్స్న్యం భూతా సంవేద కథం పునః పశ్యన్వేదేతి ఆహ (ఆత్మేత్యేవ) ఆత్మా ఇతి- ప్రాణనాదీని విశేషణాని యాన్యుక్తాని- తాని యస్య సః అప్నువంస్తాన్యాత్మేత్యుచ్యతే సతథా కృత్స్నవిశేషోపసంహారీసన్కృత్స్నో భవతి- వస్తుమాత్రరూపేణ హి ప్రాణాద్యుపాధివిశేషక్రియాజనితాని విశేషణాని వ్యాప్నోతి తథాచ వక్ష్యతి *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి తస్మాదాత్మేత్యేవోపాసీత ఏవం కృత్స్నో హ్యసౌ స్వేన వస్తురూపేణ గృహ్యమాణో భవతి కస్మాత్కృత్స్నత్వాదాత్మా గృహ్యత ఇత్యాహ - అత్ర - అస్మిన్నాత్మని హి - యస్మాన్నిరుపాధికే జలసూర్యప్రతిబిమ్బభేదా ఇవాదిత్యే ప్రాణాద్యుపాధికృతా విశేషాః ప్రాణాదికర్మజనామాభిధేయా యథోక్తా హ్యేతే ఏకం - అభిన్నతాం భవన్తి- ప్రతిపద్యన్తే ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి అత్రేత్యేవోపాసీతేతినాపూర్వవిధిః- పక్షే ప్రాప్తత్వాత్ *యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ *కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇత్యేవమాద్యాత్మప్రతిపాదనపరాభిః శ్రుతిభిరాత్మవిషయం జ్ఞానముత్పాదితం తత్రాత్మస్వరూపవిజ్ఞానేనైవ తద్విషయానాత్మాకారకర్మకారకక్రియాఫలాధ్యారోపణాలక్షణాఽవిద్యానివర్తితా తస్యాంనివృత్తాయాం కామాదిదోషానుపపత్తేరనాత్మచిన్తానుపపత్తిః- పారిశేష్యాదాత్మచిన్తైవ తస్మాత్తదుపాసనమస్మిన్పక్షే నవిధాతవ్యం- ప్రాప్తత్వాత్ కిన్తు తావత్పాక్షిక్యాత్మోపాసనప్రాప్తిః- నిత్యావేతి అపూర్వవిధిస్స్యాత్- జ్ఞానోపాసనయోరేకత్వేసత్యప్రాప్తత్వాత్ నసవేదేతి విజ్ఞానం ప్రస్తుత్యాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యభిధానాద్వేదోపాసనశబ్దయో రేకార్థతావగమ్యతే. *అనేన హ్యేతత్సర్వం వేద *ఆత్మానమేవావైదిత్యాదిశ్రుతిభ్యః జ్ఞానముపాసనం. తస్యచాప్రాప్తత్వాద్విధ్యర్హత్వం. నచస్వరూపాన్వాఖ్యానే పురుషప్రవృత్తిరుపపద్యతే - తస్మాదపూర్వవిధిరేవాయం కర్మవిధిసామాన్యాచ్చ. యథా * యజేత జుహుయాదిత్యాదయః కర్మవిధయః- నతైరస్యాత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాద్యాత్మోపాసనవిధేర్విశేషోఽవగమ్యతే. మానసక్రియాత్వాచ్చ విజ్ఞానస్య యథా * యస్యై దేవతాయై హవిర్గృహీతం స్యాత్తాం ధ్యాయేద్వషట్కరిష్యన్నిత్యాద్యా మానసీ క్రియా విధీయతే - తథాత్మేత్యేవోపాసీత *మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాద్యా క్రియా విధీయతే జ్ఞానాత్మికా తథా ఽవోచామ వేదోపాసనశబ్దయోరేకార్థత్వమితి భావనాంశత్రయోపపత్తేశ్చ యథాహి * యజేత ఇత్యస్యాం భావనాయాం కిం కేన కథమితి భావ్యాద్యాకాఙ్క్షాపనయకారణమంశత్రయమవగమ్యతే - తథోపాసీతేత్యస్యామపి భావనాయాం విధీయమానాయాం కిముపాసీత - కేనోపాసీత - కథముపాసీతేత్యస్యామాకాఙ్క్షాయామాత్మానముపాసీత మనసా త్యాగబ్రహ్మచర్యశమదమోపరమతితిక్షాదీతికర్తవ్యతాసంయుక్త ఇత్యాదిశాస్త్రైరేవ సమర్ప్యతేఽంశత్రయం. యథా చ కృత్స్నస్య దర్శపూర్ణమాసాదివిధ్యుద్దేశత్వేనోపయోగః- ఏవమౌపనిషదాత్మోపాసనప్రకరణస్యాత్మోపాసనవిధ్యుద్దేశత్వేనైవోపయోగః *నేతి నేతి *అస్థూలం *ఏకమేవాద్వితీయం *అశనాయాద్యతీత ఇత్యేవమాదివాక్యానాముపాస్యాత్మస్వరూపవిశేషసమర్పణేనోపయోగః ఫలం చ మోక్షోఽవిద్యానివృత్తిర్వా అపరే వర్ణయన్తి - ఉపాసనేనాత్మవిషయం విశిష్టం విజ్ఞానాన్తరం భావయేత్- తేనాత్మా జ్ఞాయతే. అవిద్యానివర్తకం చ తదేవ నాత్మవిషయం వేదవాక్యజనితం విజ్ఞానమిత్యేతస్మిన్నర్థే వచనాన్యపి *విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీత *ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః *సోఽన్వేష్టవ్యస్స విజిజ్ఞాసితవ్య ఇత్యాదీని. న- అర్థాన్తరాభావాత్ నచాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యపూర్వవిధిః కస్మాత్. ఆత్మస్వరూపకథనానాత్మప్రతిషేధవాక్యజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణార్థాన్తరస్య కర్తవ్యస్య మానసస్య బాహ్యస్య వాఽభావాత్. తత్ర హి విధేస్సాఫల్యం- యత్ర విధివాక్యశ్రవణమాత్రజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణ పురుషప్రవృత్తిర్గమ్యతే- యథా *దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం స్వర్గకామో యజేతేత్యేవమాదౌ. నహి దర్శపూర్ణమాసవిధివాక్యజనితవిజ్ఞానమేవ దర్శపూర్ణమాసానుష్ఠానం తచ్చాధికారాద్యపేక్షానుభావి. నతు *నేతి నేతీత్యాత్మప్రతిపాదకవాక్యజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణ దర్శపూర్ణమాసాదివత్పురుషవ్యాపారస్సంభవతి- సర్వవ్యాపారోపశమహేతుత్వాత్తద్వా

క్యజనితవిజ్ఞానస్య. నహ్యుదాసీనవిజ్ఞానం ప్రవృత్తిజనకం అబ్రహ్మాత్మవిజ్ఞాననివర్తకత్వాచ్చ *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసీత్యేవమాదివాక్యా
నాం. నచతన్నివృత్తౌ ప్రవృత్తిరుపపద్యతే - విరోధాత్. వాక్యజనితవిజ్ఞానమాత్రాన్నాబ్రహ్మాత్మవిజ్ఞాననివృత్తిరితిచేన్న- *తత్త్వమసి * నేతినేతి
*ఆత్మైవేదం *ఏకమేవాద్వితీయం * బ్రహ్మైవేదమమృతం * నాన్యదతోఽస్తిద్రష్టృ * తదేవ బ్రహ్మత్వంవిద్ధీత్యాదివాక్యానాంతద్వాదిత్వాత్
ద్రష్టవ్యవిధేర్విషయసమర్పకాణ్యేతానీతిచేన్న- అర్థాన్తరాభావాదిత్యుక్తోత్తరత్వాత్ ఆత్మవస్తుస్వరూపసమర్పకైరేవవాక్యైః *తత్త్వమసీత్యాదిభిః
శ్రవణకాలఏవతద్దర్శనస్యకృతత్వాద్దర్శనస్యానుష్ఠానాన్తరంకర్తవ్యమిత్యుక్తోత్తరమేతత్. ఆత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రేణాత్మవిజ్ఞానేవిధిమ
న్తరేణనప్రవర్తతఇతిచేన్న-ఆత్మాదివాక్యశ్రవణేనాత్మవిజ్ఞానస్యజనితత్వాత్ కింభోః కృతస్యకరణం. తచ్ఛ్రవణేపిన ప్రవర్తతఇతిచేన్న - అనవస్థా
ప్రసఙ్గాత్. యథాత్మాది వాక్యార్థశ్రవణేవిధిమన్తరేణనప్రవర్తతే-తథావిధివాక్యార్థశ్రవణేపి విధిమన్తరేణ నప్రవర్తిష్యతఇతి విధ్యన్తరా
పేక్షా- తథాతదర్థశ్రవణేపీత్యనవస్థా ప్రసజ్యేత వాక్యజనితాత్మజ్ఞానస్మృతిసన్తతేశ్శ్రవణవిజ్ఞానమాత్రాదర్థాన్తరస్యేతిచేన్న- అర్థప్రాప్తత్వాత్
యద్యైవాత్మప్రతిపాదకవాక్యశ్రవణాదాత్మవిషయంవిజ్ఞానముత్పద్యతే - తదైవతదుత్పద్యమానంతద్విషయం మిథ్యాజ్ఞానంనివర్తయదేవోత్పద్యతే
ఆత్మవిషయమిథ్యాజ్ఞాననివృత్తౌచతత్ప్రభవాస్స్మృతయోనభవన్తిస్వాభావిక్యోఽనాత్మవస్తుభేదవిషయాః. అనర్థత్వావగతేశ్చ ఆత్మావగతౌహిసత్యా
మన్యద్వస్త్వనర్థత్వేనావగమ్యతే- అనిత్యదుఃఖాశుద్ధ్యాదిబహుదోషవత్త్వాత్. ఆత్మవస్తునశ్చతద్విలక్షణత్వాత్ తస్మాదనాత్మవిజ్ఞానస్మృతీనామాత్మా
వగతేరభావప్రాప్తిః- పారిశేష్యాదాత్మైకవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతేరర్థతఏవభావాన్నవిధేయత్వం. శోకమోహభయాయాసాదిదుఃఖదోషనివర్తకత్వాచ్చత
త్స్మృతేః విపరీతజ్ఞానప్రభవోహిశోకమోహాదిదోషః తథాచ *తత్ర కో మోహః *విద్వాన్నబిభేతికుతశ్చన *అభయంవైజనకప్రాప్తోసి *భిద్య
తేహృదయగ్రన్థిరిత్యాదిశ్రుతయః. నిరోధస్తర్హ్యర్థాన్తరమితిచేత్ అథాపిస్యాచ్చిత్తవృత్తినిరోధస్యవేదవాక్యజనితాత్మవిజ్ఞానాదర్థాన్తరత్వాత్, త
న్త్రాన్తరేషుచకర్తవ్యతయావగతత్వా, ద్విధేయత్వమితిచేన్న- మోక్షసాధనత్వేనానవగమాత్ నహివేదాన్తేషుబ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్పరమపురు
షార్థసాధనత్వేనావగమ్యతే * ఆత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం *సయోహవైతత్పరమంబ్రహ్మవేదబ్రహ్మైవ
భవతి *ఆచార్యవాన్పురుషోవేద *తస్యతావదేవచిరం *అభయంహివైబ్రహ్మభవతియఏవంవేదేత్యేవమాదిశ్రుతిశతేభ్యః అనన్యసాధనత్వాచ్చని
రోధస్య. నహ్యాత్మవిజ్ఞానతత్స్మృతిసన్తానవ్యతిరేకేణచిత్తవృత్తినిరోధస్యసాధనమస్తి. అభ్యుపగమ్యేదముక్తం. నతుబ్రహ్మవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణాన్యన్మో
క్షసాధనమవగమ్యతే. ఆకాఙ్క్షాఽభావాచ్చభావనాఽభావః యదుక్తం *యజేతేత్యేవమాదౌకింకేనకథమితిభావనాకాఙ్క్షాయాంఫలసాధనేతికర్త
వ్యతాభిరాకాఙ్క్షాపనయనంయథా- తద్వదిహాప్యాత్మవిజ్ఞానవిధావప్యుపపద్యతఇతి- తదసత్- *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసి *నేతినేతి *అన
న్తరమబాహ్యం *అయమాత్మాబ్రహ్మేత్యాది వాక్యార్థవిజ్ఞానసమకాలమేవసర్వాకాఙ్క్షావినివృత్తేః. నచవాక్యార్థవిజ్ఞానేవిధిప్రయుక్తిః ప్రవర్త
తే. విధ్యన్తరప్రయుక్తౌచానవస్థాదోషమవోచామ నచ *ఏకమేవాద్వితీయంబ్రహ్మేత్యాదివాక్యేషువిధిరవగమ్యతే - ఆత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానేనై
వావసితత్వాత్. వస్తుస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రత్వాదప్రామాణ్యమితిచేత్. అథాపిస్యాద్యథా *సోఽరోదీద్యదరోదీత్తద్రుద్రస్యరుద్రత్వమిత్యేవ
మాదౌ వస్తుస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రత్వాదప్రామాణ్యం - ఏవమాత్మార్థవాక్యానామపీతిచేన్న - విశేషాత్. నవాక్యస్యవస్త్వన్వాఖ్యానం - క్రి
యాన్వాఖ్యానంవా ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యేకారణం కింతర్హి. నిశ్చితఫలవద్విజ్ఞానోత్పాదకత్వం. తద్యత్రాస్తితత్ప్రమాణంవాక్యం - యత్ర
నాస్తితదప్రమాణం కించ - భోఃపృచ్ఛామస్త్వామాత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానపరేషువాక్యేషు ఫలవన్నిశ్చితంచవిజ్ఞానముత్పద్యతే- నవా ఉత్పద్యతే
చేత్- కథమప్రామాణ్యమితి. కింవానపశ్యస్యవిద్యాశోకమోహభయాది సంసారబీజదోషనివృత్తిం విజ్ఞానఫలం, నశృణోషివాకిం *తత్రకోమో
హఃకశ్శోకఏకత్వమనుపశ్యతః * మన్త్రవిదేవాస్మినాత్మవిత్సోహంభగవః శోచామితంమాభగవాన్శోకస్యపారంతారయత్విత్యేవ మాద్యుపనిషద్వా
క్యశతాని ఏవంవిద్యతేకిం .సోఽరోదీదిత్యాదిషునిశ్చితంఫలవద్విజ్ఞానం. నచేద్విద్యతే - అస్త్వప్రామాణ్యం. తదప్రామాణ్యేఫలవన్నిశ్చితవిజ్ఞానో
త్పాదకస్య కిమిత్యప్రామాణ్యంస్యాత్. తదప్రామాణ్యేవాదర్శపూర్ణమాసాదివాక్యేషు కోవిస్రమ్భః నను దర్శపూర్ణమాసాదివాక్యానాం పురుష
ప్రవృత్తివిజ్ఞానోత్పాదకత్వాత్ప్రామాణ్యం - ఆత్మవిజ్ఞానవాక్యేషు తన్నాస్తీతి సత్యమేవ. నైషదోషః- ప్రామాణ్యకారణోపపత్తేః ప్రామాణ్య
కారణంచ యథోక్తమేవ - నాన్యత్. అలంకారశ్చాయం యత్సర్వప్రవృత్తి బీజనిరోధఫలవ ద్విజ్ఞానోత్పాదకత్వమాత్మప్రతిపాదకవాక్యానాం-
నాప్రామాణ్యకారణం. యత్తూక్తం * విజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతేత్యాదివచనానాం వాక్యార్థ విజ్ఞానవ్యతిరేకేణోపాసనార్థత్వమితి - సత్యమేతత్
కింతునాపూర్వవిధ్యర్థతా - పక్షప్రాప్తస్యనియమార్థతైవ కథంపునరుపాసనస్యపక్షప్రాప్తిః - యావతాపారిశేష్యాదాత్మవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతిర్నిత్యైవ
వేత్యభిహితం. బాఢం - యద్యప్యేవం - శరీరారమ్భకస్య కర్మణోనియతఫలత్వాత్సమ్యగ్జ్ఞానప్రాప్తావప్యవశ్యంభావినీప్రవృత్తిర్వాఙ్మనఃకాయా
నాం- లబ్ధవృత్తేఃకర్మణోబలీయస్త్వాత్- ముక్తేష్వాదిప్రవృత్తివత్ తేనపక్షేప్రాప్తం జ్ఞానప్రవృత్తిదౌర్బల్యం. తస్మాత్త్యాగవైరాగ్యాదిసాధనబలా
వలమ్బేనాత్మవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతిర్నియన్తవ్యాభవతి- నత్వపూర్వాకర్తవ్యా- ప్రాప్తత్వాదిత్యవోచామ తస్మాత్ప్రాప్తవిజ్ఞానస్మృతిసన్తాననియమవి
ధ్యర్థాని * విజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతేత్యాదివాక్యాని- అన్యార్థాసమ్భవాత్ అనాత్మోపాసనమిదం- ఇతిశబ్దప్రయోగాత్ యథా * ప్రియమిత్యే
తదుపాసీతేత్యాదౌన ప్రియాదిగుణఏవోపాస్యః. కింతర్హి. ప్రియాదిగుణవత్ప్రాణాద్యేవోపాస్యం తథేహాపీతిపరాత్మశబ్దప్రయోగాదాత్మగుణవద
నాత్మవస్తూపాస్యమితిగమ్యతే. ఆత్మోపాస్యత్వవాక్యవైలక్షణ్యాచ్చ. పరేణచవక్ష్యతి * ఆత్మానమేవలోకముపాసీతేతి - తత్రచవాక్యేఆత్మేత్యేవోపా
స్యత్వేనాభిప్రేతో-ద్వితీయాశ్రవణాదాత్మానమేవేతి. ఇహతునద్వితీయాశ్రూయతే, ఇతిపరశ్చాత్మశబ్దఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి, అతోనాత్మోపాస్యఆత్మ

గుణశ్చాన్యఇతిత్వవగమ్యతే న- వాక్యశేషేఆత్మనఉపాస్యత్వేనావగమాత్. అస్యైవవాక్యస్యశేషేఆత్మైవోపాస్యత్వేనావగమ్యతే - * తదేతత్పదనీయమస్యసర్వస్యయదయమాత్మాన్తరతరంయదయమాత్మా- * ఆత్మానమేవావైదితి ప్రవిష్టస్యదర్శనప్రతిషేధాదనుపాస్యత్వమితిచేత్. యస్యైవాత్మనః ప్రవేశఉక్తః- తస్యైవదర్శనంవార్యతే- తన్నపశ్యన్తీతిప్రకృతోపాదానాత్ తస్మాదాత్మనోనుపాస్యత్వమితిచేన్న- అకృత్స్నత్వదోషాత్ దర్శనప్రతిషేధో ఽకృత్స్నత్వదోషాభిప్రాయేణ - నాత్మోపాస్యత్వప్రతిషేధాయ - ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టత్వేనవిశేషణాత్. ఆత్మనశ్చేదుపాస్యత్వమనభిప్రేతం - ప్రాణనాద్యేకైకక్రియావిశిష్టస్యాత్మనోఽకృత్స్నత్వవచనమనర్థకంస్యాదకృత్స్నోహ్యేషాతఏకైకేనభవతీతి అనేకైకవిశిష్టస్త్వాత్మాకృత్స్నత్వాదుపాస్యఏవేతిసిద్ధం యస్త్వాత్మశబ్దస్యేతిపరః ప్రయోగః- ఆత్మశబ్దప్రత్యయయోరాత్మతత్త్వస్యపరమార్థతోఽవిషయత్వజ్ఞాపనార్థం అన్యథాత్మానముపాసీతేత్యేవమవక్ష్యత్ తథాచార్థాదాత్మనిశబ్దప్రత్యయావనుజ్ఞాతౌస్యాతాం-తచ్చానిష్టం-* నేతినేతి *విజ్ఞాతారమరేకేనవిజానీయాత్ *అవిజ్ఞాతంవిజ్ఞాతృ *యతోవాచోనివర్తన్తేఅప్రాప్యమనసాసహేత్యాదిశ్రుతిభ్యః. యత్తు - ఆత్మానమేవలోకముపాసీతేతి-తదనాత్మోపాసనప్రసక్తనివృత్తిపరత్వాన్నవాక్యాన్తరం అనిర్జ్ఞాతత్వసామాన్యాదాత్మాజ్ఞాతవ్యో, ఽనాత్మా, చ-తత్రకస్మాదాత్మోపాసనవిషయత్వఆస్థీయతేఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి- నేతరవిజ్ఞానఇతి అత్రోచ్యతే- తదేతదేవ- ప్రకృతంపదనీయం- గమనీయం. నాన్యత్ అస్యసర్వస్యేతినిర్ధారణార్థాషష్ఠీ అస్మిన్సర్వస్మిన్నిత్యర్థః యదయమాత్మా- యదేతదాత్మతత్త్వం. కింనవిజ్ఞాతవ్యమేవాన్యత్ న. కింతర్హి జ్ఞాతవ్యత్వే[illegible] నాన్తరమపేక్షతేఆత్మజ్ఞానాత్. కస్మాత్ అనేన- ఆత్మజ్ఞానేనహి- యస్మాదేతత్సర్వం-అనాత్మజాతమన్యద్యత్తత్సర్వం-సమస్తంవేద- జానాతి నన్వన్యజ్ఞానేనాన్యన్నజ్ఞాయతఇతి అస్యపరిహారందున్దుభ్యాదిగ్రన్థేనవక్ష్యామః కథంపునరేతత్పదనీయమితి ఉచ్యతే- యథాహవైలోకేపదేన- గవాదిఖురాఙ్కితోదేశఃపదమిత్యుచ్యతే తేనపదేన నష్టంవివిత్సితంపశుంపదేనాన్విష్యమాణోనువిన్దేత్ - లభేత ఏవమాత్మనిలబ్ధేసర్వమనులభతఇతి నన్వాత్మనివిజ్ఞాతేసర్వమన్యద్జ్ఞాయతఇతిజ్ఞానేప్రకృతేకథంలాభోఽప్రకృతఉచ్యతఇతి న - జ్ఞానలాభయోరేకార్థత్వస్యవివక్షితత్వాత్ ఆత్మనోహ్యలాభోఽజ్ఞానమేవ- తస్మాజ్జ్ఞానమేవాత్మనోలాభః నానాత్మలాభవదప్రాప్తప్రాప్తిలక్షణఆత్మలాభః - లబ్ధృలబ్ధవ్యయోర్భేదాభావాత్ యత్రహ్యాత్మనోఽనాత్మాలబ్ధవ్యోభవతి- తత్రాత్మా[illegible]ఽనాత్మా సచాప్రాప్తఉత్పాద్యాదిక్రియావ్యవహితఃకారకవిశేషోపాదానేనక్రియావిశేషముత్పాద్యలబ్ధవ్యః సత్వప్రాప్తప్రాప్తిలక్షణోఽనిత్యః. మిథ్యా- అజ్ఞానజనితకామక్రియాప్రభవత్వాత్- స్వప్నేపుత్రాదిలాభవత్ అయంతువిపరీతఆత్మా- ఆత్మత్వాదేవనోత్పాద్యాదిక్రియావ్యవహితః. [illegible]త్వేపిసత్యవిద్యామాత్రంవ్యవధానం - యథాగృహ్యమాణాయాఅపిశుక్తికాయాఃవిపర్యయేణరజతాభాసాయాఅగ్రహణంవిపరీతజ్ఞానవ్యవధానమాత్రం- తథాగ్రహణంజ్ఞానమాత్రమేవ- విపరీతజ్ఞానవ్యవధానాపోహార్థత్వాజ్జ్ఞానస్య ఏవమిహాప్యాత్మనోఽలాభోఽవిద్యామాత్రవ్యవధానం- తస్మాద్విద్యయాతదపోహనమాత్రమేవలాభః - నాన్యఃకదాచిదుపపద్యతే. తస్మాదాత్మలాభేజ్ఞానాదర్థాన్తరసాధనస్యానర్థక్యంవక్ష్యామః. తస్మాన్నిరాశఙ్కమేవజ్ఞానలాభయోరేకార్థత్వంవివక్షన్నాహజ్ఞానంప్రకృత్యానువిన్దేదితి- విన్దతేర్లాభార్థత్వాత్ గుణవిజ్ఞానఫలమిదముచ్యతే- యథాఽయమాత్మానామరూపానుప్రవేశేనఖ్యాతింగతః, ఆత్మేత్యాదినామరూపాభ్యాం ప్రాణాదిసంహతించ- శ్లోకంప్రస్తవా, నితి - ఏవంయోవేదసకీర్తిం - ఖ్యాతింశ్లోకంచ - సఙ్ఘాతమిష్టైస్సహవిన్దతే- లభతే యద్వా- యథోక్తంవస్తుయోవేద-ముముక్షూణామపేక్షితంకీర్తిశబ్దితమైక్యజ్ఞానం, [illegible]ముక్తి, మాప్నోతీతిముఖ్యమేవఫలం. ౭

ఆ.— పూర్వోత్తరగ్రన్థయోస్సమ్బన్ధంవక్తుంప్రతీకమాదాయవృత్తంకీర్తయతి (తద్ధేత్యాదినా) తస్యాదేయత్వార్థంవైదికమిత్యుక్తం. సాధనమిత్యుక్తైముక్తిసాధనంపురఃస్ఫురతి- తన్నిరస్యతి (జ్ఞానేతి) ఏకరూపస్యమోక్షస్యానేకరూపంనసాధనంభవతీతిభావః ముక్తిసాధనంమానవస్తుతన్త్రంతత్త్వజ్ఞానం- ఇదంతుకారకసాధ్యం- అతోపినతచ్చైవేత్యాహ (కర్త్రాదీతి) కించ- ఇదంప్రజాపతిత్వఫలావసానం * మృత్యురస్యాత్మాభవతీతిశ్రుతేః. నచతదేవకైవల్యం- భయారతత్త్వాదిశ్రవణాత్. అతోపినేదంముక్త్యర్థమిత్యాహ (ప్రజాపతిత్వేతి) కించ - నిత్యసిద్ధాముక్తిః- ఇదంతుసాధ్యఫలం- అతోపినముక్తిహేతురిత్యాహ (సాధ్యమితి) కించ-ముక్తిర్వ్యాకృతాదర్థాన్తరం-[illegible]దిత్యాదిశ్రుతేః ఇదంతునామరూపవ్యాకృతం - అతోపెనతద్ధేతురిత్యాహ (ఏతావదేవేతి) సమ్ప్రతివ్యాకృతఖణ్డేకామవతారయన్ప్రవేశవాక్యాత్ప్రక్తనస్యతద్ధేదమిత్యాదేర్వాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (అథేతి) జ్ఞానకర్మఫలోక్త్యానన్తర్యమథశబ్దార్థః. బీజావస్థా - సాభాసప్రత్యగవిద్యా. తస్యానిర్దేష్టుమిష్టత్వమేవ- నసాఽఽన్నిర్దేశ్యత్వం- అనిర్వాచ్యత్వాదితివక్తుంనిర్దిదిక్షతీత్యుక్తం. వృక్షస్యబీజావస్థాంలోకోనిర్దిశతీతిసమ్బన్ధః యజ్జ్ఞానేపుమర్థాప్తిః - తదేవవాచ్యం. కిమితిప్రత్యగవిద్యోచ్యతే- తత్రాహ (కర్మేతి) (ఉద్ధర్తవ్యఇతి) తన్మూలనిరూపణమత్రవదతీతిశేషః అథపురుషార్థమస్యయమానస్యతదుద్ధారోపిక్వోపయుజ్యతే- తత్రాహ (తదుద్ధరణేహీతి) నసుసంసారస్యమూలమేవనాస్తి- స్వభావవాదాత్. ప్రధానాద్యేవవాతన్మూలం- నాజ్ఞాతంబ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యశ్రుతిస్మృతిభ్యాంపరిహరతి (తథాచేతి) ఊర్ధ్వం - ఉత్కృష్టంకారణంకార్యాపేక్షయాపరమవ్యాకృతంమూలమస్యేత్యూర్ధ్వమూలః. హిరణ్యగర్భాదయోమూలాపేక్షయాఅవాక్శాఖాఇత్యవాక్శాఖః. ఏవం * ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమిత్యాదిగీతాఅపినేతవ్యాః. అస్తిహిసంసారస్యమూలం- * నేదమమూలంభవిష్యతీతిశ్రుతేః తచ్చాజ్ఞాతంబ్రహ్మైవేతి శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధమితిభావః. సమ్ప్రతిప్రతీకమాదాయపదానివ్యాచష్టే (తద్ధేత్యాదినా) అప్రత్యక్షాభిధానేనతదితిసర్వనామ్నాబీజావస్థంజగదభిధీయతే-పరోక్షత్వాదితిసమ్బన్ధః. కథంజగతోబీజావస్థత్వమిత్యాశఙ్క్యతర్హీత్యస్యార్థమాహ (ప్రాగితి) కథంతస్యపరోక్షత్వం- తత్రాహ (భూతేతి) నిపాతార్థమాహ (సుఖేతి) హశబ్దార్థమభినయతి (కిలేతి) యథావర్ణితమిత్యనర్థత్వేనసంసారేఽసారతోక్తిః. పదద్వయసామానాధికరణ్యలబ్ధమర్థమాహ (తదిదమితి) ఏకత్వమభినయేనోదాహరతి (తదే

వేతి) ఏకత్వావగతిఫలంకథయతి (అథేతి) సామానాధికరణ్యవశాదేకత్వేనిశ్చితేసత్యనన్తరం * నాసతోవిద్యతేభావోనాభావోవిద్యతేసతఇతిస్మృతి రనుసృతాభవతీతిభావః అజ్ఞాతంబ్రహ్మజగతోమూలమిత్యుక్త్వాతద్వివర్తోజగదితినిరూపయతి (తదేవంభూతమితి) తృతీయామిత్థంభావార్థత్వేన వ్యాచష్టే (నామ్నేతి) క్రియాపదప్రయోగాభిప్రాయంతదనువాదపూర్వకమాహ (వ్యాక్రియతేతి) తత్రపదచ్ఛేదపూర్వకంతద్వ్యాచష్టమర్థ మాహ (వివ్యక్రియతేత్యాదినా) స్వయమేవేతికుతోవిశేష్యతే - కారణమన్తరేణహికార్యోత్పత్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) నిష్పత్తౌకార్యసిద్ధ్యనుపపత్త్యాక్షిప్తానియన్తా- జనయితా, కర్తాచోత్పత్తౌ, సాధనక్రియా- కరణవ్యాపారః, తన్నిమిత్తం - తదపేక్షంవ్యక్తీభావ మాపద్యతఇతియోజనా నామసామాన్యందేవదత్తాదినావిశేషనామ్నాసంయోజ్యసామాన్యవిశేషవానర్థోనామవ్యాకరణవాక్యేవివక్షితఇత్యాహ (అ సావిత్యాదినా) అసావిత్యస్యతోఽవ్యయత్వేననేయః రూపసామాన్యంశుక్లకృష్ణాదినావిశేషేణసంయోజ్యోచ్యతేరూపవ్యాకరణవాక్యేనేత్యాహ (తథేత్యాదినా) అవ్యాకృతమేవవ్యాకృతాత్మనావ్యక్తమిత్యేతత్సుషుప్తప్రబుద్ధదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (తదిదమితి) తద్ధేత్యత్రమూలకారణముక్త్వాతన్నా మరూపాభ్యామిత్యాదివాతత్కార్యముక్తం ఇదానీంప్రవేశవాక్యస్థసశబ్దాపేక్షితమర్థమాహ (యదర్థఇతి) కాణ్డద్వయాత్మనోవేదస్యారమ్భా యస్యపరస్యప్రతిపత్త్యర్థోవిజ్ఞాయతే కర్మకాణ్డంహిస్వార్థానుష్ఠానాహితచిత్తశుద్ధిద్వారాతత్త్వజ్ఞానోపయోగీష్యతే- జ్ఞానకాణ్డంతుసాక్షాదేవత త్రోపయుజ్యతే * సర్వేవేదాయత్పదమామనన్తీతిచశ్రూయతే సపరోఽత్రప్రవిష్టోదేహాదావితియోజనా సర్వస్యాప్యామ్నాయస్యబ్రహ్మాత్మనిసమన్వ యముక్త్వాతత్రవిరోధసమాధానార్థమాహ (యస్మిన్నితి) అధ్యాసస్యచతుర్విధఖ్యాతీనామన్యతమత్వంవారయతి (అవిద్యయేతి) తస్యామిథ్యా జ్ఞానత్వేనసాదిత్వాదనాద్యధ్యాసహేతుత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావిక్యేతి) విద్యాప్రాగభావత్వమవిద్యాయావ్యావర్తయతి (కర్త్రితి) నహితదుపాదానత్వమభావత్వేసమ్భవతి- నచోపాదానాన్తరమస్తీతిభావః అన్వయస్తుసర్వత్రయచ్ఛబ్దస్యపూర్వవద్ద్రష్టవ్యః ఆత్మనికర్తృత్వాద్యధ్యాస స్యావిద్యాకృతత్వోక్త్యాసమన్వయేవిరోధస్సమాహితః సమ్ప్రత్యధ్యాసకారణస్యోక్తత్వేపినిమిత్తోపాదానభేదంసాఙ్ఖ్యవాదమాశఙ్క్యోక్తిమేవకార ణంతద్భేదనిరాకరణాకాఙ్క్షయాఽఽహ(యఃకారణమితి) శ్రుతిస్మృతివాదేషుపరస్యతత్కారణత్వంప్రసిద్ధమితిభావః నామరూపాత్మకస్యద్వైతస్యావిద్యా ద్యమానదేహత్వాద్విద్యాపనోద్యత్వంసిద్ధ్యతీత్యాహ(యదాత్మకేతి)వ్యాకర్తురాత్మనఃస్వభావతస్సత్త్వేదృష్టాన్తమాహ (సలిలాదితి) వ్యాక్రియమా ణయోర్నామరూపయోస్స్వతోఽశుద్ధత్వేదృష్టాన్తమాహ (మలమివేతి) యథాఫేనాదిజలోత్థంతన్మాత్రమేవ - తథాఽజ్ఞాతబ్రహ్మోత్థంజగద్బ్ర హ్మమాత్రంతజ్జ్ఞానబాధ్యంచేతిభావః నిత్యశుద్ధత్వాదిగుణకస్యవస్తుతస్సతోఽజ్ఞాననివర్తకం- కేవలస్యాతత్సాధకత్వాత్ వాక్యోత్థబుద్ధివృత్త్యారూ ఢంతుతథేతిమన్వానోబ్రూతే (యశ్చేతి) * ఆకాశోహవైనామరూపయోర్నిర్వహితాతేయదన్తరాతద్బ్రహ్మేతిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (తాభ్యా మితి) నామరూపాత్మకద్వైతాసంస్పర్శిత్వాదేవనిత్యశుద్ధత్వం అశుద్ధేఃద్వైతసమ్బన్ధాధీనత్వాత్తత్రావిద్యాప్రయోజికేత్యభిప్రేత్యతత్సమ్బన్ధంని షేధతి (బుద్ధేతి) తస్మాదేవదుఃఖాద్యనర్థాసంస్పర్శిత్వమాహ (ముక్తేతి) విద్యాదశాయాంశుద్ధ్యాదిసద్భావేఽపిబన్ధావస్థాయాంనైవమితిచేత్ - నే త్యాహ (స్వభావఇతి) అవ్యాకృతవాక్యోక్తమజ్ఞాతంపరమాత్మానంపరామృశతి (సఇతి) తమేవకార్యస్థంప్రత్యక్త్వేననిర్దిశతి (ఏషఇతి) ఆత్మా హిస్వతోనిత్యశుద్ధత్వాదిరూపోఽపిస్వావిద్యావష్టబ్ధనామరూపేవ్యాకరోతీతితత్సర్జనస్యావిద్యామయత్వంవివక్షిత్వాహ (అవ్యాకృతఇతి) తయోరా త్మనాఽవ్యాకృతత్వేతదవిరేకేణాభావఃఫలతీతిమత్వావిశినష్టి (ఆత్మేతి) జనిమన్మాత్రమిహశబ్దార్థంకథయతి (బ్రహ్మాదీతి) తత్రైవదుఃఖాదిసమ్బన్ధో నాత్మనీతిమన్వానోవిశినష్టి (కర్మేతి) బ్రహ్మాత్మైక్యేపదద్వయసామానాధికరణ్యాధిగతేహేతుమాహ (ప్రవిష్టఇతి) పరమాత్మాస్రష్టాసృష్ట్వాప్రవి ష్టోజగదిత్యభిప్రేతమాక్షిపతి (నన్వితి) పూర్వాపరవిరోధంసమాధత్తే (నేత్యాదినా) వ్యాక్రియతేతికర్మకర్తృప్రయోగాజ్జగత్కర్తురవివక్షితత్వము క్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆక్షిప్తేతి) ముచ్యతేవత్స్వయమేవేతివత్కర్మకర్తరిలకారోవ్యాకరణసౌకర్యాపేక్షయాసత్యేవకర్తరినిర్వహతీతిభావః అ వ్యాకృతశబ్దస్యనియన్త్రాదియుక్తజగద్వాచిత్వేహేత్వన్తరమాహ (ఇదంశబ్దేతి) కథముక్తసామానాధికరణ్యమాత్రాదవ్యాకృతస్యజగతోనియన్త్రాది యుక్తత్వం- తత్రాహ (యథేతి) [illegible]దీత్యాదిశబ్దేనకర్తృకరణాదిగ్రహణం నిమిత్తాదీత్యాదిపదేనోపాదానముచ్యతే విమతంనియన్త్రాది సాపేక్షం- కార్యత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః కిన్తుప్రాగవస్థైసమ్ప్రతితనైవజగతివిశేషః-తత్రాహ (వ్యాకృతేతి) కథంపునరవ్యాకృతేనజగ ద్వాచినాపరోగృహ్యతే - ఏకస్యశబ్దస్యానేకార్థత్వాయోగాత్ అతఆహ (దృష్టశ్చేతి) ఉక్తమేవస్ఫుటయతి (కదాచిదితి) ఉభయవివక్షయా గ్రామశబ్దప్రయోగస్యదార్ష్టాన్తికమాహ (తద్వదితి) ఇహేత్యవ్యాకృతవాక్యోక్తిః నివాసమాత్రవివక్షయాగ్రామశబ్దప్రయోగస్యాపిదార్ష్టాన్తిక మాహ (తథేతి) నివాసిజనమాత్రవివక్షయాతత్ప్రయోగస్యాపిదార్ష్టాన్తికంకథయతి (తథామహానితి) అవ్యాకృతవాక్యేపరస్యప్రకృతత్వాత్తస్య ప్రవేశవాక్యేసశబ్దేనపరామృష్టస్యసృష్టౌకార్యేప్రవేశఉక్తః- తంచప్రకారాన్తరేణాక్షిపతి (నన్వితి) కథమితిసూచితామనుపపత్తిమేవస్పష్టయ తి (అప్రవిష్టోహీతి) దృష్టాన్తావష్టమ్భేనప్రవేశవాదీశఙ్కతే (పాషాణేతి) తదేవవివృణోతి (అథాపీత్యాదినా) పరస్యపరిపూర్ణస్యక్వచిత్ప్రవే శాభావేఽపీతియావత్. తచ్ఛబ్దస్సృష్టకార్యవిషయః. ధర్మాన్తరం- జీవాఖ్యం దృష్టాన్తంవ్యాచష్టే (యథేతి) పాషాణాద్యభ్యాస్సర్పాదిష్వత్రప్ర విష్టఇతిశబ్దోపాహార్థంసహజవిశేషణం. సర్పాదేరఙ్గాదిరూపేణస్థితభూతపఞ్చకపరిణామత్వాత్తత్రసహజత్వం. పాషాణాదావయానిభూతానిస్థితాని- తేషాంపరిణామస్సర్పాదిః. తద్రూపేణతత్రభూతానామనుప్రవేశవదపరిచ్ఛిన్నస్యాపిపరస్యజీవాకారేణబుద్ధ్యాదౌప్రవేశసిద్ధిరిత్యర్థః ఆక్షేప్తాబ్రూ తే (నేతి) తదేవస్పష్టయతి (యఃస్రష్టేతి) ననుతన్నిర్మితేవేశ్మనితతోన్యస్యాపిప్రవేశోదృశ్యతే- తథాపరేణసృష్టేజగత్యన్యస్యప్రవేశోభవిష్య తి నేత్యాహ (యథేతి,) పాషాణసర్పన్యాయేనకార్యస్థస్యైవపరస్యజీవాఖ్యపరిణామే * తత్సృష్ట్వేత్యాదిశ్రవణమనుపపన్నమితివ్యతిరేకందర్శ

యతి (నత్వితి) అస్తుతర్హి పరస్యమార్జారాదివత్పూర్వావస్థానత్యాగేనావస్థానాన్తరసంయోగాత్మా ప్రవేశః నేత్యాహ (నచేతి) నిరవయవో ఽపరిచ్ఛిన్నశ్చాత్మా- తస్యస్థానాన్తరేణవియోగం ప్రాప్యస్థానాన్తరేణసహసంయోగలక్షణోయః ప్రవేశః - ససావయవేపరిచ్ఛిన్నేచమార్జారాదౌదృష్టప్రవేశవన్నశక్యోనభవతీతియోజనా వియదజ్యోతిషాదేశశ్శ్రుత్యైవయోజనా ప్రవేశశ్రుత్యానిరవయవత్వాసిద్ధింశఙ్కతే (సావయవఇతి) ప్రవేశశ్రుతేరన్యథోపపత్తేర్వక్ష్యమాణత్వాన్నైవమితిపరిహరతి (నైత్యాదినా) అనూర్తత్వం-నిరవయవత్వం పురుషత్వం-పూర్ణత్వం. ప్రకారాన్తరేణ ప్రవేశోపపత్తింశఙ్కతే (ప్రతిబిమ్బేతి) ఆదిత్యాదౌజలాదినాసన్నికర్షాదిసమ్బన్ధాత్ప్రతిబిమ్బాఖ్యప్రవేశోపపత్తిః-ఆత్మనితుపరస్మిన్నసఙ్గేఽనవచ్ఛిన్నేకేనచిదపితదభావాన్నయథోక్తప్రవేశసిద్ధిరిత్యాహ (నవస్త్వన్తరేణేతి) ప్రకారాన్తరేణ ప్రవేశంచోదయతి (ద్రవ్యఇతి) [illegible] ప్రవేశ ఇతిశేషః గుణాపేక్షయాపరస్యవైలక్షణ్యం వర్ణయన్పరిహరతి (నేత్యాదినా) స్వాతన్త్ర్యశ్రవణం చ విషయస్యేశ్వరత్వాది ఫలపాదిఫలేబీజస్యప్రవేశవత్కార్యేపరస్య ప్రవేశస్స్యాదితిశఙ్కిత్వాదూషయతి (ఫలఇత్యాదినా) వినాశాదిత్యాదిశబ్దేనానాత్మత్వానీశ్వరత్వాదిగృహ్యతే ప్రసజ్యస్యేష్టత్వమాశఙ్క్యనిరాచష్టే (నచేతి) జన్మాదీనాంధర్మాణాంధర్మిణోభిన్నత్వాభిన్నత్వాసమ్భవాదిన్యాయః బీజఫలయోరవయవావయవిత్వం- పాషాణసర్పయోరాధారాధేయతేత్యపునరుక్తిః పరస్యసర్వప్రకారప్రవేశాసమ్భవేశ్రుతేరాలమ్బనంవాచ్యమిత్యాశఙ్క్యపూర్వపక్షముపసంహరతి (అన్యథేతి) జగతోహిపరః స్రష్టేతివేదాన్తమర్యాదా - స్రష్టైవచ ప్రవేష్టా- * ప్రవిశ్యవ్యాకరవాణీతిప్రవేశవ్యాకరణయోరేకకర్తృత్వశ్రుతేః తస్మాత్పరస్మాదన్యస్య ప్రవేశోనయుక్తఇతిసిద్ధాన్తయతి (నైత్యాదినా) తత్రైవతైత్తిరీయశ్రుతింసంవాదయతి (తథేతి) ఐతరేయశ్రుతిరప్యయథోక్తమర్థముపోద్బలయతీత్యాహ (సఏతమేవేతి) శ్రీనారాయణాఖ్యమన్త్రోఽప్యత్రానుకూలయతి (సర్వాణీతి) వాక్యాన్తరముదాహరతి (త్వంకుమారఇతి) అత్రైవవాక్యశేషస్యానుగుణ్యందర్శయతి (పురఇతి) ఉదాహృతశ్రుతీనాంతాత్పర్యమాహ (నపరాదితి) పరస్యప్రవేశేప్రవిష్టానాంమిథోభేదాత్తదభిన్నస్యతస్యాపి నానాత్వప్రస[illegible]శఙ్కతే (ప్రవిష్టానామితి) నపరస్యానేకత్వం- ఏకత్వశ్రుతివిరోధాదితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) విచార - విచచారేతియావత్. పరస్యప్రవేశేనానాత్వప్రసఙ్గం ప్రత్యాఖ్యాయదోషాన్తరంచోదయతి (ప్రవేశఇతి) తేషాంసంసారిత్వేఽపిపరస్యకిమాయాతం- తదాహ (తదనన్యత్వాదితి) శ్రుత్యవష్టమ్భేనదూషయతి (నేతి) అనుభవమనుసృత్యశఙ్కతే (సుఖీతి) న- అసంసారిత్వమితిశేషః గూఢాభిసన్ధిరుత్తరమాహ (నేతి) ఆగమోహిపరస్యాసంసారిత్వేమానంత్వయోచ్యతే- సచాధ్యక్షవిరుద్ధార్థత్వాన్నస్వార్థేమానం నచవైపరీత్యం- జ్యేష్ఠత్వేనప్రబలత్వాదితిశఙ్కతే (ప్రత్యక్షాదీతి) శఙ్కితేపూర్వవాదినిస్వాశయమావిష్కృతవతిసిద్ధాన్తీస్వాభిసన్ధిమాహ (నోపాధీతి) ఉపాధిః- అన్తఃకరణం తదాశ్రయత్వేనజనితోవిశేషః - చిదాభాసః తద్గతదుఃఖాదివిషయత్వాత్ప్రత్యక్షాదేరాభాసత్వాత్తేనాత్మనస్సంసారిత్వావగమస్యనవిరోధో ఽస్తీత్యర్థః కించ- ప్రత్యక్షాదీనామనాత్మవిషయత్వా, దాత్మవిషయత్వాచ్చాగమస్య, భిన్నవిషయతయానానయోర్మిథోవిరోధోఽస్తీత్యభిప్రేత్యాత్మనోఽధ్యక్షావిషయత్వే శ్రుతిరుదాహరతి (నదృష్టేరితి) సుఖ్యహమిత్యాది ప్రతిభాసస్య తర్హి కాగతిరిత్యాశఙ్క్యపూర్వోక్తమేవస్మారయతి (కింతర్హీతి) బుద్ధ్యాదిరుపాధిః తత్రాత్మప్రతిచ్ఛాయా- తత్ప్రతిబిమ్బః తద్విషయమేవసుఖ్యహమిత్యాదివిజ్ఞానమితియోజనా ఆత్మనోదుఃఖిత్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (అయమితి) అయం- దేహోఽహమితిదృశ్యేనద్రష్టుస్తాదాత్మ్యాధ్యాసదర్శనాద్దృశ్యవిశిష్టస్యైవప్రత్యక్షవిషయత్వాత్కేవలస్యాత్మనోదుఃఖాదిసంసారోఽస్తీత్యర్థః కించ-అస్థూలాదివిశేషణముకురం ప్రక్రమ్యతస్యైవప్రత్యగాత్మత్వందర్శయన్తీ శ్రుతిరాత్మనస్సంసారిత్వంవారయతీత్యాహ (నాన్యదితి) కించ- పాదమేదుఃఖంశిరసిదుఃఖమితిదేహావయవావచ్ఛిన్నత్వేన తత్ప్రతీతేస్తద్ధర్మత్వనిశ్చయాన్నాత్మనిసంసారిత్వం ప్రామాణికమిత్యాహ (దేహేతి) శ్రుతివశాదాత్మనస్సంసారిత్వంశఙ్కతే (ఆత్మనస్త్వితి) సుఖంతావదాత్మాశ్రయం- * ఆత్మనస్తుకామాయసుఖసాధనస్యాత్మార్థత్వశ్రుతేః అతస్తదభావాత్మకందుఃఖమపితత్రేత్యాత్మనస్సంసారిత్వమయుక్తమిత్యర్థః [illegible]దేనాత్మనోఽనతిశయానన్దత్వప్రతిపాదకం *ఆత్మనస్తుకామాయేత్యాదివాక్యమితిమత్వాహ (నేతి) తదావిద్యాసంపాదితవాధ్యత్వగమకమాహ (యత్రేతి) అనేనహివాక్యేనావిద్యావస్థాయామేవాత్మార్థత్వంసుఖాదేరభ్యుపగమ్యతే- అతోనతస్యాత్మధర్మత్వమిత్యర్థః ఆత్మనిసంసారిత్వస్యాప్రతిపాద్యత్వేఽపిగమకమాహ (తత్కేనేతి) ఆత్మనోఽసంసారిత్వేవిద్వదనుభవమనుకూలయితుంచశబ్దః. తర్కశాస్త్రప్రామాణ్యాదాత్మనస్సంసారిత్వమితిశఙ్కతే (తార్కికేతి) బుద్ధ్యాదిచతుర్దశగుణవానాత్మేతితార్కికసమయః- తేనవిరోధాత్తస్యాసంసారిత్వమయుక్తం- తర్కాదిరుద్ధాహిసిద్ధాన్తోభవతీత్యర్థః సర్వతర్కావిరోధీవా- కతిపయతర్కావిరోధీవాసిద్ధాన్తః నాద్యః- తార్కికాదిసిద్ధాన్తస్యాపిమిథోవైదికతర్కైశ్చవిరోధాదసిద్ధిప్రసఙ్గాత్. ద్వితీయేతుశ్రౌతతర్కావిరోధాదాత్మనస్సంసారిత్వసిద్ధాన్తోఽపినిర్వ్యేదిత్యభిసన్ధాయాహ (నయుక్త్యాపీతి) కించ- దుఃఖాదిరాత్మధర్మోనభవతి- వేద్యత్వాత్ - రూపాదివదిత్యాహ (నహీతి) ప్రత్యక్షావిషయత్వోక్త్యా ప్రతీచస్తద్విషయదుఃఖాదిశేష్యత్వమయుక్తం- ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షయోశ్శబ్దాకాశయోరివదుఃఖాత్మనోరపిగుణగుణిత్వసమ్భవాదితిశఙ్కతే (ఆకాశస్యేతి) యత్రధర్మధర్మిభావస్తత్రైకజ్ఞానగమ్యత్వందృష్టం- యథాశుక్లోఘటఇతి తద్వ్యాపకంవ్యావర్తమానందుఃఖాత్మనోర్ధర్మధర్మిత్వంవ్యావర్తయతి. శబ్దాకాశయోరపిగుణగుణిభావోనాస్మాకంసమ్మతః-శబ్దతన్మాత్రమాకాశమితిస్థితేరిత్యాశయేనాహ (నైకేతి) కథంతదనుపపత్తిః-తత్రాహ (నహీతి) నిత్యానుమేయస్యేతిజరత్తార్కికమతానుసారేణసాఙ్ఖ్యసమయానుసారేణవోక్తం. ఆధునికంతార్కికం ప్రత్యాహ(తస్యచేతి) సుఖాదివదాత్మనోఽపిప్రత్యక్షేణవిషయీకారేసత్యేకస్మిన్ దేహేతదైక్యసమ్మతే, శరీరాన్తరస్యతత్రాయోగాదేకత్రభోక్తృద్వయానిష్టేః, పురుషాన్తరస్యాన్యంప్రత్యప్రత్యక్షత్వా, ద్రష్టృప్రతిభావాదాత్మదృశ్యత్వాసిద్ధిరిత్యర్థః. దీపస్యస్వవ్యవహారహేతుత్వేనవిషయవిషయిత్వవదేకస్యైవాత్మనో ద్రష్టృదృశ్యత్వసిద్ధేః ప్రతిభావానాస్తీతిశఙ్కతే (ఏకస్యైవేతి)

ఆత్మనో విషయవిషయిత్వం కార్త్స్న్యేన - అంశాభ్యాం వా ఆద్యేఽపి యుగపత్ - క్రమేణ వా నాద్య ఇత్యాహ (నయుగపదితి) క్రియాయాం గుణత్వం- కర్మత్వం తత్ర ప్రాధాన్యం- కర్తృత్వం అతో యుగపదేక క్రియాం ప్రత్యేకస్య సాకల్యేన గుణప్రధానత్వాయోగాన్నైవమిత్యర్థః. న ద్వితీయః - ఏకభావే న్యాభావాదితి మత్వా కల్పాన్తరం ప్రత్యాహ (ఆత్మనీతి) ఏతేన ప్రదీపదృష్టాన్తోఽపి ప్రతినీతః - తస్యాంశాభ్యాం తద్భావే ప్రకృతాననుకూలత్వాత్ నను విజ్ఞానవాదినో యుగపదేక [illegible] జ్ఞానస్య సాకల్యేన గ్రాహ్యగ్రాహకత్వముపయన్తి- తథాత్వదాత్మనోఽపి స్యాత్-తత్రాహ (ఏతేనేతి) ఏకస్యోభయత్వనిరాసేనేత్యర్థః మాభూత్ప్రత్యక్షమాగమికం పారిభాషికం వాత్మనస్సంసారిత్వం- ఆనుమానికం తు భవిష్యతి- దుఃఖాది క్వచిదాశ్రితం- గుణత్వాత్ - రూపాదివదిత్యాశ్రయే సిద్ధే పరిశేషాదాత్మనస్తదాశ్రయత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేతి) న హి మిథో విరుద్ధయోర్గుణగుణిత్వమనుమేయం, దుఃఖాదేశ్చ సాభాసబుద్ధిస్థత్వాత్పారిశేష్యాసిద్ధిరిత్యర్థః సాభాసాన్తఃకరణనిష్ఠం దుఃఖాదీత్యత్ర ప్రమాణాభావాత్కథం సిద్ధసాధనమిత్యాశఙ్క్య దుఃఖ్యహమిత్యాది ప్రత్యక్షస్య తత్ర ప్రమాణత్వాదుక్తానుమానస్య సిద్ధసాధ్యతయా పరిశేషాసిద్ధిరిత్యాహ (దుఃఖస్యేతి) యత్ర రూపాదిమతి దేహే దాహచ్ఛేదాదిదృష్టం- తత్రైవ తత్కృతదుఃఖాద్యుపలమ్భాన్నాత్మనస్తద్వత్త్వమితి హేత్వన్తరమాహ (రూపాదీతి) యత్త్వాత్మమనస్సంయోగాదాత్మని బుద్ధ్యాదయో నవ వైశేషికా గుణా భవన్తీతి- తద్దూషయతి (మనస్సంయోగేతి) దుఃఖస్యాత్మని మనస్సంయోగజత్వే భ్యుపగతేఽపి మనోవదాత్మనః సంయోగిత్వాత్సావయవత్వాది ప్రసక్తాదాత్మత్వమేవ న స్యాదిత్యర్థః తత్ర సంయోగిత్వేన సక్రియత్వం సాధయతి (నహీతి) సమ్ప్రతి సక్రియత్వేన సావయవత్వం ప్రతిపాదయతి (నచేతి) యద్వా- దుఃఖాద్యాత్మనో విక్రియేతి కైశ్చిదిష్టత్వాత్తస్య సక్రి[illegible]త్వాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఆత్మా న పరిణామీ- నిరవయవత్వాత్ - నభోవదితి భావః కించ- ఆత్మా నగుణీ- నిత్యత్వాత్ - సామాన్యవదిత్యాహ (అనిత్యేతి) నిత్యం- పశ్యామ ఇతి శేషః. వాశబ్దాననుకర్షార్థః ఆకాశే వ్యభిచారమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఆకాశస్య నిత్యత్వం నేష్టం ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇత్యాది శ్రుతివిరోధస్స్యాదితి సూచయితుమాగమవాదిభిరిత్యుక్తం. పరమాణ్వాదౌ వ్యభిచారమాశఙ్క్యాహ (నచాన్య ఇతి) న తావదణవస్సన్తి- త్ర్యణుకేతరసత్త్వే మానాభావాత్ దిశశ్చాకాశేఽన్తర్భవన్తి. కాలస్తు *సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే ఇత్యాది శ్రుతేరుత్పత్తిమాన్. మనోఽప్యన్నమయం శ్రుతిప్రసిద్ధం అతో న క్వచిద్వ్యభిచార ఇతి భావః. యస్మిన్విక్రియమాణే తదేవేదమితి బుద్ధిర్న విహన్యతే- తదపి నిత్యమితి న్యాయేన పరిణామవాదీ శఙ్కతే (విక్రియమాణమితి) తత్ప్రత్యయః - తదేవేదమితి ప్రత్యయః విక్రియాంవతాం ద్రవ్యస్యావయవాన్యథాత్వం వా ద్వ్యం- తదేవ పస్యానిత్యత్వం- అత్యన్తాభావస్యాప్రామాణికత్వేన దుర్వచత్వాదితి పరిహరతి (న ద్రవ్యస్యేతి) ఆత్మనః సక్రియత్వం సావయవత్వం వాస్తు - తథాపి నానిత్య[illegible]తే (సావయవత్వేఽపీతి) యత్సావయవం- తదవయవసంయోగకృతం- యథా పటాది తథా సతి సంయోగస్య విభాగావసానత్వాదవయవవిభాగే ద్రవ్యనాశోఽవశ్యం భావీతి నూపయతి (న సావయవస్యేతి) యత్సావయవం- తదవయవసంయోగపూర్వకమితి న వ్యాప్తిః- సావయవేష్వేవ వజ్రాదిష్వవయవసంయోగపూర్వకత్వే ప్రమాణాభావాదితి శఙ్కతే (వజ్రాదిష్వితి) విమతమవయవసంయోగపూర్వకం- సావయవత్వాత్ - పటవదిత్యనుమానేన పరిహరతి (నానుమేయత్వాదితి) ఆత్మనో మనస్సంయోగజస్య దుఃఖాదిగుణత్వే సావయవత్వసక్రియత్వానిత్యత్వాది ప్రసఙ్గం ప్రతిపాద్య ప్రకృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆత్మనోఽనర్థత్వం సార్థం శాస్త్రీయమిత్యర్థాపత్త్యా సంసారితేత్యర్థాపత్త్యాశఙ్క్యతే (పరస్యేతి) అవిద్యావిద్యమానమాత్మస్థమనర్థభ్రమం నిరాకర్తుం తద్ధారక్స్య స్వప్నవత్స్వక్షోపపత్త్యా సమాధత్తే (నావిద్యేతి) పరస్యైవావిద్యాకృతసంసారిత్వభ్రాన్తిధ్వంసార్థం శాస్త్రమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (ఆత్మనీతి) యత్తు పరస్యాదుఃఖిత్వ, మన్యస్య దుఃఖినోఽనన్తత్వం,-. తత్రాహ (కల్పితేతి) న తావత్పరస్మాదన్యోఽస్తి- *నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాది శ్రుతేః. స పునరనాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానసమ్బన్ధాత్తజ్జబుద్ధ్యాదిభిస్తాదాత్మ్యాధ్యాసమాపన్నస్సంసరతి- తథా చ కల్పితాకారద్వారా దుఃఖినః పరస్యాత్మనోఽఙ్గీకారాన్నార్థాపత్తేరుత్థానమిత్యర్థః. పరస్య ప్రవేశశ్రుత్యాఽదోషదర్శనపరాంపరాకృత్యరత్వ[illegible]నేశస్వరూపం నిరూపయతి (జలేతి) యథా జలే సూర్యాదేః ప్రతిబిమ్బలక్షణః ప్రవేశో దృశ్యతే- తథాత్మనోఽపి సృష్టే కార్యే కాల్పనికః ప్రవేశ ఇత్యర్థః అనవచ్ఛిన్నాద్వయచిద్వస్తుతో వస్త్వన్తరేణ సన్నికర్షాసమ్భవాన్న ప్రతిబిమ్బాఖ్యప్రవేశస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య వస్తుతో నరకల్పనయా కల్పిత సన్నికర్షాద్వ్యాదాయ ప్రతిబిమ్బపక్షం సాధయతి (ఆత్మేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (ప్రాగుక్తేత్యాదినా) స్వాభిప్రేతం ప్రవేశం ప్రతిపాద్య పరేష్టం పరాచష్టే (నత్వితి) కుతశ్చిద్దేశాద్దేశాన్తరాచ్చాపక్రమణేన దిగన్తరే దేశాన్తరే కాలాన్తరే చ ప్రాప్తిలక్షణ ఇతి యావత్ యస్తు పరస్మాదన్యస్య ప్రవేష్టృత్వమితి - తత్రాహ (నచేతి) అథైవం ప్రవేశాదివస్తుతో విద్యమానమస్తు - కిమిత్యానిర్వ్యం కల్ప్యతే - తత్రాహ (ఉపలబ్ధీతి) ఆత్మజ్ఞానార్థత్వే న ప్రవేశాదీనాం కల్పితత్వాత్తద్వ్యాఖ్యానాం న స్వార్థపర్యవసానమిత్యర్థః ఫలవత్సన్నిధావఫలం తదఙ్గమితి న్యాయమాశ్రిత్యోక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (ఉపలబ్ధేరిత్యాదినా) (తతో మానమితి) తత శ్శబ్దో భక్తియోగపరామర్శీ (తద్ధ్యగ్ర్యమితి) తదిత్యాత్మజ్ఞానముచ్యతే. తస్యాగ్ర్యత్వం సాధయతి (ప్రాప్యతేహీతి) సృష్ట్యాది వాక్యానామైక్యజ్ఞానార్థత్వే హేత్వన్తరమాహ (భేదేతి) కల్పితం ప్రవేశం ప్రతిపాదిత ముపసంహరతి (తస్మాదితి) కా పునరస్య ప్రవేశస్య మర్యాదేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆనఖాగ్రేభ్య ఇతి) సమ్భవతి మర్యాదాన్తరేకమితి ప్రవేశస్యైవమేవ మర్యాదేత్యాశఙ్క్యాహ (నఖాగ్రేతి) దృష్టాన్తద్వయమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (తత్రేతి) ప్రవేశాధారో దేహాదిస్సప్తమ్యర్థః. ప్రథమోదాహరణప్రతీకోపాదానం (యథేతి) తద్వ్యాచష్టే (లోక ఇతి) తత్ర ప్రవేశితత్వం క్షురస్య కథం సిద్ధం- అత ఆహ (అన్తరుపలభ్యత ఇతి) విశ్వంభరశబ్దస్యాగ్నివిషయత్వం వ్యుత్పాదయతి (విశ్వస్యేతి) తస్య తద్భర్తృత్వం మహాభూతత్వాజ్జాఠరత్వాద్వా ద్రష్టవ్యం. కాష్ఠాదావప్యేవమేవ బోద్ధవ్యమిత్యుక్తిమాహ (తత్రేతి) దృష్టాన్తద్వయే వివక్షితమంశమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా) ఆత్మనో జాగ్రత్స్వప్నయోర్దేహద్వయే వ్యాప్తిః- స్వాపేతు

సామాన్యవృత్తిరేవేత్యవాన్తరవిభాగమాహ (తత్ర హీతి) అవస్థాద్వయం సప్తమ్యర్థః నకేవలంవిశేషవృత్తిరేవతదోపలబ్ధా- కింతుసామాన్యవృత్తిశ్చేతి చకారార్థః అవస్థాన్తరేసైవేత్యపిలస్యైవార్థః వాక్యాన్తరమవతారయితుంభూమికామాహ (తస్మాదితి) యస్మాదుభయీవృత్తిరాత్మనశ్శరీరేదృశ్యతే- తస్మాత్తత్రైవజఃసూర్యవదన్యయా ప్రవిష్టోయమితియోజనా వ్యాకృతాత్కార్యస్వకారణాచ్చాత్మానంపృథక్కర్తుంతన్నపశ్యన్తీతివాక్యం తద్వ్యాచష్టే (తమాత్మానమితి) విశిష్టంపశ్యన్నపికేవలమాత్మానంనపశ్యన్తీతియావత్ చాక్షుషత్వనిషేధస్యేష్టత్వమాశఙ్క్యవ్యాచష్టే (నోపలభ్యతఇతి) ఉక్తనిషేధమాక్షిపతి (నన్వితి) ప్రతిషేధస్యప్రాప్తింపర్యయేణపరిహరతి (నేత్యాదినా) తన్నామరూపాభ్యాం- సఏషఇత్యాదివాక్యానాంజ్ఞానార్థత్వేమానమాహ (రూపమితి) విశిష్టస్యదర్శనేపిపూర్ణస్యాదర్శనే హేతూక్తిరనన్తరవాక్యమిత్యాహ (తత్రేతి) ప్రతిజ్ఞావాక్యాద్దర్శనే సతీతియావత్ తస్మాత్తద్దర్శనేపిపూర్ణస్యాదర్శనమితిశేషః విశిష్టస్యాపిపూర్ణత్వం- ఆత్మత్వాత్ అన్యథా ప్రాణనాదికర్తృత్వాయోగాదితిశఙ్క్యతే (కుతఇతి) ప్రాణనాదిక్రియాకర్తా ప్రాణాదిభిస్సంహతత్వాత్పూర్ణోనభవతీత్యుత్తరవాక్యైరుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) ఆత్మని ప్రాణశబ్దప్రవృత్తిముపపాదయతి (ప్రాణనక్రియాకర్తృత్వాదితి) తత్కర్తృత్వాదాత్మా ప్రాణఉచ్యతే- ప్రాణితీతివ్యుత్పత్తేరితియోజనా సవృత్తాన్తమేవకారార్థమాహ (నాన్యానీతి) ఏవకారార్థమనూద్యహేత్వర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) స్వాపావస్థాయాంసమస్తకరణోపసంహారేపిప్రాణస్యవ్యాపారదర్శనాత్ప్రాణన్నేవేత్యాదివాక్యమాదౌవ్యాఖ్యాయక్రియాశక్తిత్వేనప్రాణసాదృశ్యాద్వాచోవదన్నిత్యేతత్పూర్వకముత్తరవాక్యాని వ్యాచష్టే (తథేత్యాదినా) ప్రాణనవదనాభ్యామనుక్తకర్మేన్ద్రియవ్యాపారముపలక్ష్యవాక్యద్వయతాత్పర్యమాహ (ప్రాణన్నేవేతి) ప్రాణవాగాద్యుపాధిద్వారేణాత్మనీతిశేషః దృష్టిశ్రుతిభ్యామనుక్తజ్ఞానేన్ద్రియవ్యాపారోపలక్షణంకృత్వాఅనన్తరవాక్యయోస్తాత్పర్యమాహ (పశ్యన్నితి) చక్షురాద్యుపాధిద్వారాత్మనీతిపూర్వవత్ ఉక్తబుద్ధీన్ద్రియవ్యాపారాద్యమనుక్తంతద్వ్యాపారముపలక్ష్యత్వచస్స్పృష్టృత్వాదిపరిచ్ఛేదోనసిధ్యతి- సమ్బన్ధంవినానుపలక్షణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపేత్యాదినా) ప్రకాశ్యప్రకాశకాతిరిక్తజ్ఞేయాభావాత్తదుపలమ్భేచచక్షుశ్శ్రోత్రయోరేవత్వగాదేరపికరణత్వాద్దేకార్థత్వరూపసమ్బన్ధాదుపలక్షణసమ్భవాదాత్మనస్స్పృష్టృత్వాదిసిద్ధిరిత్యర్థః తథాప్యుక్తకర్మేన్ద్రియవ్యాపారేణానుక్తతద్వ్యాపారోపలక్షణాదాత్మనోగన్తృత్వాదిపరిచ్ఛేదస్సిధ్యతే- వినాసమ్బన్ధముపలక్షణాసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియాచేత్యాదినా) సర్వాక్రియానామరూపవ్యఙ్గ్యా ప్రాణాశ్రయాచ- తత్రప్రాణాశ్రయనామవిషయోచ్చారణక్రియావ్యఞ్జకత్వంవాచః- హస్తాదీనాంతదాశ్రయాదానాదివ్యఞ్జకతా- తస్మాదేకాశ్రయక్రియావ్యఞ్జకత్వయోగాదుపలక్షణసమ్భవాదాత్మనోగన్తృత్వాదిసిద్ధిరిత్యర్థః కేచిద్వాదినోద్భవోక్త్యాసమస్తసంసారస్యప్రతీతస్యాత్రవివక్షితఇత్యాహ (ఏవదేవేతి) ఉద్భూతంశక్తిద్వయమేతచ్ఛబ్దార్థః ఉక్తైవవాక్యశేషమవతారయతి (త్రయమితి) ఆత్మామనస్వాపసస్మనఇత్యుచ్యతే- మనుతఇతివ్యుత్పత్తేరితివాక్యాన్తరంవ్యాచష్టే (మన్వానఇతి) కరణేప్రసిద్ధస్యమనశ్శబ్దస్యకథమాత్మనివృత్తిరిత్యాశఙ్క్యవ్యుత్పత్తిభేదమాహ (జ్ఞానశక్తీత్యాదినా) ఆత్మాదిశబ్దేభ్యోవిశేషమాహ (తానీతి) కృత్స్నత్వస్యావద్యోతకానినభవన్తీత్యేతదేవస్ఫుటయతి (ఏవంహీతి) ప్రాణాదీనాంకర్మనామత్వేసతీతియావత్ అవద్యోత్యమానోపి- నకృత్స్నోదృష్టస్స్యాదితిశేషః అకృత్స్నదర్శినోప్యాత్మదర్శిత్వమాశఙ్క్యాహ (సయఇతి) అకృత్స్నోపాసితురాత్మదర్శనాసత్త్వమయుక్తమితిశఙ్కాంపరిహరతి (కస్మాదిత్యాదినా) తస్మాద్విశిష్టాత్మదర్శీనబ్రహ్మాత్మదర్శీతిశేషః.

ఉపాస్తిః- జ్ఞానం *ఉపాస్తఇతిజానాతేరర్థేఉపాసనమిత్యుక్తత్వాత్. తథాచజానన్నజానాతీతివ్యాహతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యావదితి) యదివంవేదేత్యేతదేవవివ్రియతే (పశ్యామీత్యాదినా) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకంవిద్యాసూత్రమవతారయతి (కథమితి) తత్రవ్యాఖ్యేయంపదమాదత్తే (ఆత్మేతి) తద్వ్యాచష్టే (ప్రాణాదీతి) తస్మిన్దృష్టేపూర్వోక్తదోషరాహిత్యందర్శయతి (నతథేతి) తద్విశేషణవ్యాప్తిద్వారేణేతియావత్ కథంతద్విశేషోపసంహారీతేనతేనాత్మనాస్థితః కృత్స్నస్స్యాత్- తత్రాహ (వస్తుమాత్రేతి) స్వతోస్యప్రాణనాదిసమ్బన్ధేసమ్భవతికిమిత్యుపాధిసమ్బన్ధేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తథాచేతి) ఆత్మనిసర్వోపసంహారవతిదృష్టేపూర్వోక్తదోషాభావాత్తంపశ్యన్నేవాత్మదర్శీత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తాత్మోపాసనేపూర్వోక్తదోషాభావేప్రాగుక్తమేవహేతుంస్మారయతి (ఏవమితి) తస్యార్థంస్ఫోరయతి (స్వేనేతి) వాఙ్మనసాతీతేనాకార్యకారణేనప్రత్యగ్రూపేణేతియావత్. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (కస్మాదిత్యాదినా) తస్మాద్యథోక్తమాత్మానమేవోపాసీతేతిశేషః అస్యైవవిద్యాసూత్రత్వంవిద్యాసూత్రంవిధిస్పర్శంవినావివక్షితేర్థేవ్యాఖ్యాయపూర్వవిధిరయమితిపక్షంప్రత్యాహ (ఆత్మేత్యేవేతి) అత్రాప్రాప్తార్థోప్యపూర్వవిధిః- యథా *స్వర్గకామోగ్నిహోత్రంజుహుయాదితి నాయంతథా- పక్షేప్రాప్తత్వాదాత్మోపాసనస్య తత్ప్రాప్తిశ్చపురుషవిశేషాపేక్షయావిచారావసానేస్పష్టీభవిష్యతీత్యర్థః ఇదానీమాత్మజ్ఞానస్యావిధేయత్వఖ్యాపనార్థంవస్తుస్వభావాలోచనయానిత్యప్రాప్తిమాహ (యత్సాక్షాదితి) ఇత్యాద్యర్థేమముక్షుత్రితాత్మవిజ్ఞానం- కింతావతేతి ఆహ (తత్రేతి) కారకాదీత్యాదిపదంతదవాన్తరభేదవిషయం. నస్వవిద్యాగ్రహమోపనీతాయామపిరాగద్వేషాదిసద్భావాన్నైవధీప్రవృత్తిస్స్యాత్- నహివిద్వదవిదుషోర్వ్యవహారేకశ్చిద్విశేషః- *పశ్వాదిభిశ్చావిశేషాదితిన్యాయాత్. అతఆహ (తస్యామితి) బాధితానువృత్తిమాత్రాన్నైవధీప్రవృత్తిః- అబాధితాభిమానమన్తరేణతదయోగాదితిభావః. విదుషఃసుముక్షత్వంవ్యావర్తయతి (సాధకస్యాదితి) శ్రోతజ్ఞానాత్పూర్వమపిసర్వాసాంచిత్తవృత్తీనాంజన్మనైవాత్మచైతన్యవ్యఞ్జకత్వాత్ప్రాప్తమాత్మజ్ఞానం- శ్రౌతేతుజ్ఞానేనాన్యనాత్మేతిస్ఫురణమాత్మజ్ఞానమేవేతినిత్యప్రాప్తిమభిప్రేత్యాహ (తస్మాదితి) అస్మిన్పక్షఇతినిత్యప్రాప్తత్వపక్షోక్తిః. అపూర్వవిధివాదీశఙ్కతే (తిష్ఠతుతావదితి) సర్వేషాంస్వభావతోవిషయప్రవణానీన్ద్రియాణినాత్మజ్ఞానవార్తామపిమృష్యన్తే- తదత్యన్తాప్రాప్తత్వాదాత్మజ్ఞానేభవత్యపూర్వవిధిరితిభావః. విశిష్టస్యాధికారిణశ్శాబ్దజ్ఞానంశబ్దాదేవసిద్ధమితికథమప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానేతి) నఖల్వత్రశాబ్దజ్ఞానంవివక్షితం- కింతూ

పాసనం నామ మానసం కర్మ తదేవ జ్ఞానావృత్తిరూపత్వాత్ జ్ఞానమిత్యేకత్వే సత్యప్రస్తుతత్వాద్విధేయమిత్యర్థః తయోరేకత్వం వివృణోతి (నేత్యాదినా)
అనేనహీత్యాదౌ వేదశబ్దస్యార్థాన్తరవిషయత్వాన్న సవేదేత్యత్రాపి కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేనేతి) ఉక్తశ్రుతిభ్యో యద్విజ్ఞానం శ్రుతం-త
దుపాసనమేవేతి యోజనా సయోఽత ఏకైకముపాస్త ఇత్యుపక్రమాత్, ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యుపసంహారాత్, న స వేదేత్యత్ర తావద్వేదశబ్దస్యోపాసనార్థ
త్వమేష్టవ్యం - అన్యథోపక్రమోపసంహారవిరోధాత్ తథాచాగ్నివైశ్వానరసమ్బన్ధాదుపాసనమేవ సర్వత్ర వేదనం తచ్చ సర్వత్రైవాప్రాప్తమితి తస్మి
న్నపూర్వవిధిస్స్యాదితి భావః ఇతశ్చ తస్మిన్నేష కర్తవ్యవిధిరిత్యాహ (నచేతి) అతః ప్రవర్తకో విధిరుపేయ ఇతి శేషః నచాత్మజ్ఞానం ప్రాప్తవిషయత్వాన్ని
యమాదిరూపో న భవతీత్యాహ (తస్మాదితి) ఆత్మోపాస్తిర్విధేయేత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (కర్మవిధీతి) కర్మాత్మజ్ఞానవిధ్యోః శబ్దానుసారేణావిశే
షమభిదధాతి (యథేత్యాదినా) సమ్ప్రత్యర్థతోఽప్యవిశేషమాహ (మానసేతి) తదేవ స్పష్టయతి (యథేతి) యది కి యాదిధీయతే- క
ఫం జ్ఞానాత్కిం కేనోచ్యతే- తత్రాహ (తథేతి) ఇతశ్చాత్మోపాసనవిధిరస్తీత్యాహ (భావనేతి) వేదాన్తేషు భావనా నేష్టేత్యంశత్రయోపపత్తిం విశద
యితుం తత్స్వరూపమాహ (యథేతి) భావనాయాం విధీయమానత్వే న విశేషః ప్రేరణాత్మకశబ్దవ్యాపారః స్వజ్ఞానకారణకః స్తుత్యాదిజ్ఞానేతికర్తవ్య
తాకః పురుషప్రయత్నభావ్యనిష్ఠః శబ్దభావనోచ్యతే- స్వర్గం యాగేన ప్రయాజాదిభిరుపకృత్య సాధయేదితి పురుషప్రవృత్తిరర్థభావనేతి విభాగః. దృ
ష్టాన్తస్థమర్థం దార్ష్టాన్తికే యోజయతి (తథేత్యాదినా) త్యాగః- నిషిద్ధకామ్యవర్జనం ఉపరమః- నిత్యనైమిత్తికత్యాగః తితిక్షాదీత్యాదిపదం సమాధాన
విసర్జనార్థం ఇత్యంశత్రయమితి సమ్బన్ధః శాన్తోదాన్త ఇత్యాది ఉక్తప్రకారమంశత్రయం అన్యదపి సులభమితి వక్తుమాదిపదం
విధియుక్తానాం వేదాన్తానాం కార్యపరత్వేఽపి సిద్ధీనాం తేషాం వస్తుపరతేత్యాశఙ్క్యాహ (యథాచేతి) విస్పష్టత్వేన- తచ్ఛేషత్వేనేతియా
వత్ అస్థూలాదివాక్యానామారోపితద్వైతనిషేధేనాద్వయం వస్తు సమర్పయతాం కథముపాస్తివిధిశేషత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా)
* బ్రహ్మవేద బ్రహ్మైవ భవతి * తరతి శోకమాత్మవిదిత్యాదీనాం ఫలార్పకత్వేనోపాస్తివిధ్యుపయోగముక్త్వేత్యాహ (ఫలంచేతి) మోక్షః- బ్రహ్మప్రా
ప్తిః. ఆత్మోపాసనం విధేయమితి పక్షముక్త్వా పక్షాన్తరమాహ (అపరఇతి) తస్యానుపయోగమాశఙ్క్యాహ (లేనేతి) వాక్యస్యజ్ఞానస్యానన్యప్ర
ప్రోక్తత్వఽయత్వాన్నిరస్తేన హేతూకరోతి. జ్ఞానాన్తరం వేదాన్తేషు విధేయమిత్యత్ర మానమాహ (విజ్ఞాయేతి) పూర్వస్మాత్ప్రాప్తప్రథమ
పక్షం ప్రత్యాహ (నార్థాన్తరాభావాదితి) తత్ర న ఇత్యర్థమేవ స్వయం వ్యాచష్టే (నచేతి) శాబ్దజ్ఞానవతోఽపి విషయాభావాన్నిశ్శేషస్సమ్భవతి- అవిద్యా
తత్కార్యనివృత్తౌ స్వయం ఫలావస్థత్వాచ్చేత్యర్థః హేతుభాగం ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కస్మాదిత్యాదినా) అన్యోపదేశానాత్మోపదేశద్వారా
వాక్యోత్థజ్ఞానాతిరేకేణేత్యర్థః. కర్తవ్యాన్తరాభావేఽపి వాక్యజన్యజ్ఞానమేవ విధేయం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) దృష్టాన్తేఽపి వాక్యోత్థ
జ్ఞానాతిరేకేణ పురుషప్రవృత్తిరసిద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తత్తద్వాక్యజ్ఞానాధీనమితి చేద్యోజనా- తత్రాహ (ఉచ్యతే) అధికారః- విధి
పురుషసమ్బన్ధః తత్ఫలజ్ఞానాపేక్షమనుష్ఠానమిత్యర్థవాక్యవిధిరిత్యర్థః తర్హి ప్రకృతేఽపి వాక్యోత్థజ్ఞానవ్యతిరేకేణ పురుషవ్యాపారసమ్భవాద్విధిసాఫ
ల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) అథవిమలం ప్రవర్తకం - వైదికజ్ఞానత్వాత్- విధివాక్యోత్థజ్ఞానవదిత్యాశఙ్క్య ప్రవర్తకమేవ యత్స్వయముపాధిరిత్యా
హ (నహీతి) మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వముపాధ్యన్తరమాహ (అబ్రహ్మేతి) వాక్యోత్థజ్ఞానస్య తన్నివర్తకత్వేఽపి ప్రవర్తకత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యా
హ (నచేతి) ద్వితీయోపాధేస్సాధనవ్యాప్తిం శఙ్కతే (వాక్యేతి) బ్రహ్మాత్మైక్యధీపరవాక్యోత్థవిజ్ఞానస్యాజ్ఞానతత్కార్యధ్వంసిత్వాద్వ్యాప్తసాధ
నవ్యాప్తిరిత్యాహ (నేత్యాదినా) తద్వ్యాదిత్వాత్- వస్తుపరత్వాద్యావత్ ఉక్తానాం వాక్యానాం విధ్యపేక్షితార్థత్వేన తచ్ఛేషత్వం శఙ్కితమను
భాషతే (ద్రష్టవ్యేతి) సిద్ధాన్తోపక్రమేణ సమాహితమేవేదిత్యాహ (నేతి) తదేవ స్పష్టయతి (ఆత్మేతి) పరోక్షముస్వాపయతి (ఆత్మస్వరూ
పేతి) కుత్ర తర్హి విధిః. ఆత్మజ్ఞానే వా- వాక్యశ్రవణే వా- తదర్థజ్ఞానస్మృతిసన్తానే వా- చిత్తవృత్తినిరోధే వా. నాద్య ఇత్యాహ (నాత్మావాదీతి) ద్వితీ
యం శఙ్కతే (తచ్ఛ్రవణేపీతి) అనిష్టాపాదివాక్యస్యేవ సత్యాగిలక్షణస్యాపి తేనైవ శ్రవణవత్ * తత్త్వమసీతరపితస్యాన్తే శ్రవణమవిరుద్ధమి
త్యాశఙ్క్య తద్దోషాన్తరమాహ (నైత్యాదినా) * తత్త్వమాది శ్రవణప్రయోజకో విధిరాత్మనోఽపి ప్రయుక్తశ్రవణమితి చేత్. నైవం - సఖల్వ
ధ్యయనవిధిః - అన్యో వా ఆద్యేఽపి వేషయోః ప్రాప్తస్య * తత్త్వమస్యాదేస్స్వార్థబోధిత్వం పక్షవాక్యవస్యాన్యత్వాద్విశేషః. ద్వితీయేతస్యా
ప్రమాణత్వాత్తదీయస్వపరనిర్వాహకత్వం మూలాభావాన్నిరస్తమిత్యాహ (యథేత్యాదినా) ప్రతిపాద్యతే (వాక్యజనితేతి)
తతస్సా విధేయేతి శేషః పస్సాం విధేయత్వమాశఙ్క్యాహ (నేతి) అర్థప్రాప్తిం దర్శయతి (యస్త్వితి) అనాత్మప్రవృత్తిహేతుజ్ఞానస్య త్రైతత్కా
ర్యస్యాప్యనుపపత్తేస్స్వభావబలప్రాప్తైవాత్మస్మృతిరిత్యుక్తం ఇదానీం పునాత్మన ఇతరస్య స్వార్థస్య సిద్ధత్వాద్వ్యాప్తస్య స్మృతిః స్వభావప్రా
ప్తేత్యాహ (అనర్థత్వేతి) అనాత్మనో నన్వనిశ్చయాచ్చ తదీయప్రవృత్త్యనుపపత్తావితరత్ప్రాప్తమిత్యాహ (ఆత్మావగతావితి) ఆత్మన
శ్చ పరమేష్టత్వావగమాదర్థప్రాప్తా తదీయస్మృతిరిత్యాహ (ఆత్మవస్తునశ్చేతి) అర్థప్రాప్త్యనిధేయత్వాన్ని ఉపసంహరతి (తస్మాదితి) అనాత్మ
ప్రవృత్తిహేతుజ్ఞానాభావాదిస్తథ్యప్రాప్తార్థః అర్థతః- చిదేకరసాత్మస్వభావబలాదిత్యర్థః దృష్టఫలత్వాచ్చ న స్మృతిర్విధేయేత్యాహ (శోకేతి)
మిథ్యాజ్ఞానమోహనానివర్తయతి - నశోకాదీత్యాశఙ్క్యాహ (విపరీతేతి) అన్యస్మృతే శోకాదినివర్తకత్వేఽపి కిమాహ (తథాచేతి) చతుర్థ
ముత్థాపయతి (నిరోధస్త్వితి) యది వాక్యోత్థజ్ఞానాదేరవిధేయత్వం - తర్హి చిత్తవృత్తినిరోధో మోక్షసాధనత్వేన విధీయతాం- తస్యోక్తజ్ఞానా
దేరర్థాన్తరత్వాదిత్యర్థః చోద్యమేవ వివృణోతి (అథాపీతి) అర్థాన్తరత్వాత్ - తస్య విధేయత్వేఽపి శేషః. తస్య మోక్షహేతుత్వేన విధేయత్వే యోగ
శాస్త్రం సంవాదయతి (తన్త్రాన్తరేష్వితి) * అథయోగానుశాసనమితి నిశ్శ్రేయసహేతుస్సమాధిస్సాధ్యత్వేన తస్య చ లక్షణముక్తం * యోగశ్చిత్త

వృత్తినిరోధ ఇతి తన్నిరోధావస్థాయాం చాత్మనః స్వరూపప్రతిష్ఠత్వం కైవల్యమాఖ్యాతం * తదా ద్రష్టుః స్వరూపేఽవస్థానమితి ఏవం యోగశాస్త్రే
ముక్తిహేతుత్వేనోక్తనిరోధవిధిరిత్యర్థః యోగశాస్త్రోదితవిధిమతం ప్రతిమాన్యతోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) చిత్తతద్వృత్తినిరోధస్య ముక్తిహేతు
త్వేఽపి న విధేయత్వం- విధింవినా తత్సిద్ధేరిత్యాహ (అనన్యేతి) నహ్యవస్థాభేదం చిన్నిరోధో విధేయః- సర్వస్యాపి తత్సంభవాద్విధివైయర్థ్యాత్ నాపి
సర్వాత్మనా తన్నిరోధో విధేయః- జ్ఞానాదేవ తత్సిద్ధేర్విధ్యానర్థక్యాదిత్యర్థః *నాన్యః పన్థా విద్యతే * జ్ఞానాదేవ తు కైవల్యమిత్యాదిశాస్త్రమనుసరన్న
పేత్యవాదం త్యజతి (అభ్యుపగమ్యేతి) నిరోధస్య ముక్తిహేతుత్వేఽపి దమాద్యవాన్తరం యోగశాస్త్రమపి శ్రుతిస్మృతివిరోధేన ప్రమాణం- న వేదేనయోగ
ప్రత్యుక్తఫలిన్యాయాదితి భావః. వేదాన్తేషు విధేయాభావోక్త్యా విధ్యన్తరస్య నిషిద్ధత్వం శ్రుత్యపేక్షితావనాదేర్న స్వీకృత్యుక్తం దూషయతి(ఆకాఙ్క్షేతి)
తదేవ స్ఫుటయితుముక్తమనువదతి (యదుక్తమితి) ఆగమావష్టమ్భేన పరిహరతి (తదసదితి) విధిమన్తరేణ వాక్యార్థజ్ఞానే ప్రవృత్త్యయోగాద్వైయర్థ్య
మేవ జ్ఞానస్య సర్వాకాఙ్క్షానివర్తకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) యథాకర్తృకాణ్డే స్వాధ్యాయేన దేరశావబోధపర్యన్తత్వేన జ్యోతిష్టోమాదివిధ్యర్థజ్ఞానే
ప్యన్తరం నాపేక్షతే- తథా జ్ఞానకాణ్డేఽపీత్యర్థః ఇతశ్చ * వేదమిత్యుక్తోఽన్యథాసమర్థనం పరప్రయుక్తసంపదవాక్యార్థజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ
(విద్యన్తరేతి) శ్రుతహానాశ్రుతకల్పనాప్రసఙ్గాచ్చ విధిశేషత్వం వేదాన్తానామిత్యాహ (నచేతి) వేదాన్తానాం స్వార్థమానం - సిద్ధార్థవాక్యత్వాత్-
- పౌరోడాశిత్వాదిప్రతిపాదకవాక్యానాం కర్మశేషత్వం ప్రామాణ్యార్థమేష్టవ్యమితి శఙ్క్యతే (వస్తుస్వరూపేతి) తదేవానుమానం ప్రపఞ్చయతి (అథాపీతి)
ఓదేరశ్రుతత్వేఽపీతి యావత్ పరవన్నిశ్చితజ్ఞానాజనకత్వముపాధిరితి మన్వానస్సమాధత్తే (నవిశేషేతి) నఘ్నం స్పష్టయతి (నవాక్యస్యేతి) నిశ్చితం వ్యా
చష్టే (కింతర్హీతి) తస్య ప్రామాణ్యప్రయోజకత్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం దర్శయతి (తద్యత్రేతి) సామాన్యన్యాయం ప్రకృతే యోజయన్ పృచ్ఛతి
(కించేతి) కిం తేషు తాదృగ్జ్ఞానముత్పద్యతే- న వేతి ప్రశ్నార్థః ద్వితీయే నుభవవిరోధస్స్యాదితి మత్వా ప్రథమం పక్షమనూద్య ప్రత్యాహ (ఉత్పద్యతేచేదితి)
ప్రామాణ్యే హేతుసద్భావాన్న ప్రామాణ్యమిత్యర్థః నిశ్చితజ్ఞానజనకత్వేఽపి ఫలవత్త్వవిశేషణమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (కించేతి) విద్వదనుభవఫ
లశ్రుతిసిద్ధం విశేషణమితి భావః దృష్టాన్తం విఘటయితుం ప్రశ్నాన్తరం ప్రస్తౌతి (ఏవమితి) వేదాన్తేష్వివేతి యావత్. కిం వా నేతి శేషః. ఆద్యే
సాధ్యవైకల్యం మత్వా ద్వితీయం దూషయతి (నచేదితి) తర్హి తద్దృష్టాన్తేన * తత్త్వమస్యాదేరపి స్యాదప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద
ప్రామాణ్యమితి) విమతం స్వార్థే మానం - యథోక్తజ్ఞానజనకత్వాత్ - దర్శాదివాక్యవదితి భావః విపక్షే దోషమాహ (తదప్రామాణ్యేవేతి)
ప్రవర్తకజ్ఞానజనకత్వముపాధిరితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) సాధనవ్యాప్తిం ధునీతే (అత్రేతి) ప్రవర్తకధీజనకత్వం ధర్మిణి నాస్తీత్యఙ్గీకరోతి (సత్యమితి)
తర్హి యథోక్తోపాధిసద్భావాదనుమానాసత్త్వానమిత్యాశఙ్క్యాహ (నైష దోష ఇతి) నహి ప్రవర్తకధీజనకత్వం ప్రామాణ్యే కారణం- నిషేధవాక్యేష్వ
ప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్ నచ నివర్తకధీజనకత్వమపి తథా- విధావప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. నచోభయం- ప్రత్యేకముభయకారణత్వాభావేనాప్రా
మాణ్యాదితి భావః వేదాన్తేషు ప్రవర్తకధీజనకత్వాభావో న కేవలమదోషః - కింతు గుణ ఇత్యాహ (అలంకారశ్చేతి) *ఆత్మానం చేదిత్యాది శ్రుతేః
*ఏతద్బుద్ధ్వా బుద్ధిమాన్ స్యాదిత్యాదిస్మృతేశ్చాత్మజ్ఞానం కృతకృత్యతాసాధనం నచ జ్ఞానస్య ప్రవర్తకత్వే తదుక్తం- ప్రవృత్తీనాం క్లేశాత్మకత్వాత్. అతో యథో
క్తజ్ఞానజనకత్వం వాక్యానాం భూషణమేవేత్యర్థః శబ్దోత్థం జ్ఞానం నిధేయమితి ప్రతిషిద్ధపూర్వోక్తపక్షాన్తరమనువదతి (యత్పూర్వోక్తమితి) (ఉపాస
నార్థత్వమితి) ఆత్మోపాసనేన తత్సాక్షాత్కారం భావయేదితి కర్తవ్యాన్తరం పక్షః అభ్యుపగమవాదేన పరిహరతి (సత్యమితి) యథోక్తేషు వాక్యేషు
ఆత్మోపాసనం తత్సాక్షాత్కారముద్దిశ్య విధీయతే చేత్ - ప్రకృతే పి వాక్యే తత్స్యాద్భావాన్నాపూర్వవిధిరితి ప్రక్రమోపక్రమేణ తేత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి)
కథం తర్హి విధ్యఙ్గీకారవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పక్షేతి) యథా పక్షే ప్రాప్తస్యావఘాతస్య * వ్రీహీనవహన్తీతి నియమరూపా విధిరఙ్గీకృతః-
తథాత్మోపాసనస్యాపి పక్షే ప్రాప్తస్యాన్తరదేవతాన్తరవత్త్వం- నానాత్మోపాసననివృత్త్యా నియమః - తదర్థతా ప్రకృతవాక్యస్యేతి న ప్రక్రమవిరోధో నేత్యర్థః
పాక్షికీం ప్రాప్తిముక్త్వా మూర్తీకృతి (కథమితి) కాపునరత్రానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యావతేతి) ఆత్మనివాక్యోత్థే జ్ఞానే సత్యనాత్మప్రతిపత్తిహే
తూనాం మిథ్యాజ్ఞానాదీనామపనీతత్వాద్ద్వైతత్వభావేఫలాభావన్యాయేన తాసామపి తదాత్మన్యతిశయప్రతిపత్తేరేవ పునస్సదాన్యత్ - ప్రకారాన్తరాదా
గాదితి సిద్ధాన్తోక్తత్వాన్నాత్మోపాసనస్య పక్షే ప్రాప్తిరిత్యర్థః పక్షే ప్రాప్తిముక్త్వా వఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) [illegible] యయా విరయ
క్తైత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) ఆత్మని నిత్యాపరోక్షసంవిదేకతా నేష్యతే విస్మరణం వా యద్యపి నోపపద్యతే- తథాపి దేహోత్థాస్మిన్ననుభవసిద్ధత్వా
న్నియమవిధేస్సావకాశత్వమిత్యాశయేనాహ (శరీరేతి) అథారబ్ధఫలస్యాపి కర్మణస్సమ్యగ్జ్ఞానాన్నివృత్తేః కథం వాగాదీనాం ప్రవృత్తిః - అత ఆహ
(ప్రారబ్ధేతి) యథాముక్తస్యేషుపాసాదేర ప్రతిబన్ధాద్వాపవేగం ప్రవృత్తిరవశ్యంభావినీ- తథా ప్రవృత్తఫలస్య కర్మణో జ్ఞానేనోపజీవ్యత్వాత్తతో వి
నివృత్త్యా తత్ప్రయుక్తాదేహాద్యవస్థానవదాత్మభోగం వాగాదిప్రవృత్తిశ్చావశ్యమిత్యర్థః ఆరబ్ధకర్మప్రాబల్యే ఫలితమాహ (తేనేతి) ఆరబ్ధస్య కర్మణో యథోక్తె
వన్నాయేన ప్రారబ్ధత్వాదేహాదిరేవోపజీవ్యత్వాద్వా తద్వాక్యనిష్ఠరణాదిసద్భావాత్తద్ధ్యానప్రాప్తిసాపేక్షత్వాద్వశ్యంభావికర్మాపేక్షయా తత్త్వా
ర్థస్తథ్యం స్యాదిత్యర్థః తథాపి నియమవిధ్యఙ్గీకారస్య కిం ఫలమిత్యాశఙ్క్య తదాహ (తస్మాదితి) జ్ఞానస్య పక్షే ప్రాప్తస్యాన్తవద్బాహ్యార్థః ఆదిపదం బ్రహ్మచర్య
శమదమాదిసఙ్గ్రహార్థం * విజ్ఞాయేత్యాదివాక్యానాం నియమవిధ్యర్థత్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆదిపదేన ప్రకృతమపి వాక్యం సఙ్గృహ్యతే త
చ్ఛబ్దార్థమేవ స్ఫోరయతి (అన్యాదితి) శబ్దజ్ఞానాదేవ పురుషార్థసిద్ధేః ప్రస్తుతదాన్తర్తేన ప్రతీయజ్ఞానస్యానావిదేయత్వాభావాద్వేదాన్తానాం విధిసిద్ధావైయాన
మిత్యుక్తం. ఇదానీమితిశబ్దప్రయుక్తం చోద్యముత్థాపయతి (అనాత్మేతి) ఆత్మశబ్దాదూర్ధ్వమితిశబ్దప్రయోగాదాత్మశబ్దస్యోపాస్యత్వేనావివ
క్షితత్వాదాత్మగుణకస్యానాత్మనో వ్యాకృతశబ్దితస్య ప్రథానస్యోపాసనమస్మిన్ వాక్యే వివక్షితమిత్యర్థః ఉక్తమేవార్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి

త్యాదినా) అనాత్మోపాసనమేవాత్ర విధిత్సితమిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (ఆత్మేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పరేణేతి) తతో వైలక్షణ్యం దర్శయతి (ఇ హాత్విత్వితి) వైలక్షణ్యాన్తరమాహ (ఇతిపరశ్చేతి) వైలక్షణ్యఫలమాహ (అతఇతి) నాత్రానాత్మోపాసనం వివక్షితమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) హేత్వర్థం స్ఫుటయతి (తస్యైవేతి) ఆత్మనశ్చేదుపాస్యత్వం తదా ప్రక్రమవిరోధస్స్యాదితి శఙ్కతే (ప్రవిష్టస్యేతి) అత్మనో దర్శనప్రతిషేధం ప్రకటయతి (యస్యేతి) తస్యైవేతి నయనే హేతుమాహ (ప్రకృతేతి) అచ్ఛబ్దస్య ప్రకృతపరామర్శిత్వాత్, ప్రవిష్టస్య చ ప్రకృతత్వాత్, తస్యైతేనోపాదానాదితి హేత్వర్థః పూర్వపక్షం నిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రాణనాదివిశిష్టస్య పరిచ్ఛిన్నత్వాదన్యత్వేఽపి పూర్వస్య నద్రష్టత్వేనిషేధపర్యవసానాన్నోపక్రమవిరోధో స్తీతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవ విశదయతి (దర్శనేతి) కథమయమభిప్రాయభేదః శ్రుతేరవగమ్యతే- తత్రాహ (ప్రాణనాదీతి) ప్రాణన్నేవే త్యాదినా క్రియా విశేషవిశిష్టత్వేనాత్మనో విశేషణాత్తస్య దృష్టత్వేఽపి నాస్యాపూర్వోద్దిష్టస్యేతి శ్రుతేరాశయో లభ్యతే కేవలస్య తు కస్యాప్యుపాస్యత్వమభిసంహితం- అకృత్స్నత్వదోషాభావాదిత్యర్థః ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన సాధయతి (ఆత్మనశ్చేదితి) తస్యానుపాస్యత్వాదర్థం తద్వచనమర్థవది త్యాశఙ్క్యతదుపాస్యత్వనిషేధస్యాత్మోపాస్యత్వే పర్యవసానమభిప్రేత్యాహ (అనేకైకేతి) ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాముపాస్యత్వమాత్మనో దర్శితం. ఇదానీమితి శబ్దప్రయోగాదపినాత్మోపాసనమిదమిత్యుక్తం ప్రత్యాహ (యస్త్వితి) ప్రయోగశబ్దాదుపరిష్టాల్లకారో ద్రష్టవ్యః ఇతిశబ్దస్యాయ థోక్తార్థత్వాభావే దోషమాహ (అన్యథేతి) నచాత్మనః స్వాతన్త్ర్యేణానుపాస్యత్వాద్యమితి శబ్దార్థవాక్య- పూర్వాపరవాక్యనిరోధాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇతిశబ్ద మన్తరేణ వాక్యప్రయోగే దోషమాహ (తథేతి) తస్యశబ్దప్రత్యయవిషయత్వమిష్టమేవేతిచేత్- తత్రాహ (తచ్చేతి) ఆత్మోపాస్యత్వవాక్యవైల క్షణ్యాదనాత్మోపాసనమేతదిత్యుక్తిం దూషయతి (యత్త్వితి) ఆత్మైవజ్ఞాతవ్యః- నానాత్మేతి ప్రతిజ్ఞాయామతిహేత్వాదిహేతురుక్తః సమ్ప్రతిత స్య తత్పదనీయమిత్యాదివాక్యాపోద్యం చోద్యముత్థాపయతి (అనిర్జ్ఞాతత్వేతి) ఉత్తరమాహ (అత్రేతి) నిర్ధారణమేవ స్ఫోరయతి (అస్మిన్నితి) నా న్యదిత్యుక్తత్వాదనాత్మనో విజ్ఞాతవ్యత్వాభావశ్చేత్- అనేన హీత్యాదిశేషవిరోధస్స్యాదితి శఙ్కతే (కింనేతి) తస్యోపాస్యత్వం ప్రతిషేధతి (నేతి) తస్యా పిజ్ఞాతవ్యత్వే నాన్యదితి వచనమనవకాశమిత్యాహ (కింతర్హీతి) తస్య సావకాశత్వం దర్శయతి (జ్ఞాతవ్యత్వేఽపీతి) ఆత్మనస్సకాశాదనాత్మనోఽర్థాన్తర త్వాత్తస్యాత్మజ్ఞానాద్జ్ఞాతవ్యత్వాయోగాద్జ్ఞాతవ్యత్వే జ్ఞానాన్తరమపేక్షితవ్యమేవేతి శఙ్కతే (కస్మాదితి) ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (అనేనే తి) ఆత్మన్యనాత్మజాతస్య కల్పితత్వాత్తస్య తదతిరిక్తస్వరూపాభావాత్తద్జ్ఞానేనైవ జ్ఞాతత్వసిద్ధేర్నాన్యజ్ఞానాన్తరాపేక్షేత్యర్థః ... అనేనేత్యాదివాక్యస్యార్థమాక్షిపతి (నన్వితి) ఆత్మకార్యత్వాదనాత్మనస్తస్మిన్నన్తర్భావాత్తద్జ్ఞానేన జ్ఞానముచితమితి పరిహరతి (ఆత్మేతి) సత్యో పాయాభావాదాత్మతత్త్వస్య పదనీయత్వాసిద్ధిరితి శఙ్క్యతే (కథమితి) అసత్యస్యాపి శ్రుత్యాచార్యాదేరర్థక్రియాకారిత్వసమ్భవాదాత్మత త్త్వస్య పదనీయత్వోపపత్తిరిత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) వివిత్సితం- లబ్ధమిష్టం. అన్వేషణోపాయత్వం దర్శయితుం పదేనేతి పునరుక్తిః. అనేనేత్య త్రవేదేతి జ్ఞానేనోపక్రమ్య న్యాసవిన్దేదితి లాభముక్త్వాకీర్తిమిత్యాదిశ్రుతౌ పునర్జ్ఞానమనువిదిత్వోపసంహారాదనువిన్దేదితి శ్రుతేరుపక్రమోపసంహారవి రోధస్స్యాదితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) శఙ్కితం విరోధం నిరాకరోతి (నేతి) కథం తయోరైకార్థ్యం- ప్రాప్తిదౌ తదేకత్వాత్ప్రసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మనఇతి) ప్రాప్తావప్రాప్తిరేవలాభః- నజ్ఞానమాత్రం తథాత్రాపి కింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నైత్యాదినా) జ్ఞానలాభశబ్దయోరర్థభే దప్రాప్తిం త్రైలోక్యాశఙ్క్యాహ (యత్రహీతి) అనాత్మనిలబ్ధలబ్ధ్రోరాత్మజ్ఞానస్యేయయోశ్చభేదేక్రియాభేదాత్ఫలభేదసిద్ధిరిత్యర్థః. నన్వాత్మలాభోఽపిజ్ఞా నాద్భిద్యతే- లాభత్వాత్- అనాత్మలాభవదిత్యాశఙ్క్యజ్ఞానహేతుమాత్రాన్తరాకీర్తనముపన్యస్యాహ (నచేతి) అప్రాప్తస్యప్రాప్త్యాఙ్గీకరోతి (ఉత్పా ద్యేతి) తద్వ్యవధానమేవసాధయతి (కారకేతి) కించ- అనాత్మలాభోఽవిద్యాకల్పితః- కాదాచిత్కత్వాత్- స్వప్నవదిత్యాహ (సర్వేతి) కించ- అసావవిద్యావకల్పితః - అప్రామాణికత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యాహ (మిథ్యేతి) ప్రకృతే విశేషం దర్శయతి (అయంత్వితి) వైపరీత్యమేవ స్ఫోరయతి (ఆత్మత్వాదితి) ఆత్మనస్సన్నిహితత్వాల్లబ్ధత్వాన్న తత్రాన్యతః ప్రాప్త్యపేక్షాస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యేతి) ఆత్మలాభోఽజ్ఞానం- లాభస్తుజ్ఞా నమిత్యేతద్దృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యదత్యాదినా) శుక్తికాయా స్వరూపేణగృహ్యమాణాయాలబ్ధిరోజనా ఆత్మలాభోఽవిద్యానివృత్తిరేవేత్య ర్థోక్తం వక్ష్యమాణం చ గమకం దర్శయతి (తస్మాదితి) అవిరోధముపసంహరతి (తస్మాదిత్యాదినా) తయోరేకార్థత్వేఽపికథమనువిన్దేదితి వాక్యప్ర యుజ్యతే- తత్రాహ (విన్దతేరితి) ఆదిపదాభ్యాసానామవిరోధముక్త్వాకీర్తిమిత్యాదివాక్యస్యార్థమాహ (గుణేత్యాదినా) ఇతిశబ్దాదుపరి ష్టాద్యథేత్యస్యసమ్బన్ధః జ్ఞానస్తుతిస్త్వత్ర వివక్షితా- జ్ఞానినామిష్టఫలస్యానపేక్షితత్వాదితి ద్రష్టవ్యం ౭

౧౦.— నను «ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యయముక్తం- «యదిదం కిఞ్చ మిథునమాపిపీలికాభ్యస్తత్సర్వమసృజతేతి స్రష్టరయానిర్దిష్టస్యమిథునా దిరూపస్య ప్రపఞ్చస్యేదంశబ్దనిర్దిష్టస్యాత్మశరీరత్వేన « ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదితి వక్ష్యమాణయుక్తత్వాదిత్యాశఙ్క్యేదం శబ్దవా చ్యమపి తచ్ఛరీరం బ్రహ్మైవ- తస్య చ « ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యాత్మశబ్దవాచ్యస్యాపి చిదచిద్విశిష్టస్యైకత్వమేవ వ్యక్తమిత్యత్ర దర్శితం సర్వ ఆరభ్యతే (తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియతేతి) హశబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. తదిదం- విగుణాదిలక్షణం జగత్తర్హి- తదా. సృష్టేః ప్రాక్ అవ్యాకృతమాసీత్- అవ్యక్తమాసీత్ అవ్యక్తశరీరకం బ్రహ్మాసీదిత్యర్థః నామరూపాభ్యాం నవ్యాకృతమితి వ్యుత్పత్త్యా అవ్యాకృతశబ్దస్యావ్యక్త వచనత్వాత్. అవ్యక్తత్వం చ నామరూపవిశిష్టతయాఽనభివ్యక్తత్వం. అవ్యాకృతశబ్దస్య తచ్ఛరీరకబ్రహ్మపరత్వే యుక్తిస్సమనన్తరమేవ స్పష్టయిష్య తే. తదేవ -- అవ్యాకృతశరీరకం బ్రహ్మైవ నామరూపాభ్యామితి ఇత్థంభావే తృతీయా. నామరూపవత్తయా వ్యాక్రియత- వ్యాకృతమాసీత్. వ్యాకృతమ భివ్యక్తాభ్యాం విభిన్నసమస్తాత్మకృతమాసీదిత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (అసౌనామాయమిదంరూపఇతి) అసౌనామా- దేవమనుష్యాదినామా ఇదంరూపః-

కరచరణాదిరూపవానిత్యేవమయం- పూర్వోక్తఆత్మైవవ్యాక్రియతేత్యర్థః (తదిదమప్యేతర్హి నామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతేఽసౌనామాఽయమిదం రూపఇతీతి) అనేనవాక్యేనసృష్ట్యాదికాలికేఽప్రప్రత్యక్షేఅవ్యాకృతనామరూపవ్యాకరణేసు గ్రహత్వాయనిదర్శనముచ్యతే తత్- పూర్వంతథానామరూపాభ్యాంవ్యాకరణాద్వితోరేతర్హ్యపి- ఇదానీమపిఇదం - ఉత్పద్యమానంచరాచరవ్యక్తిజాతం ఇదంరూపోఽయం - ఏతాదృశసంస్థానవానయమసౌనామా- దేవదత్తయజ్ఞదత్తాదినామవానితినామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతే ఇత్థమేవాదావపినామరూపాభ్యాంవ్యాకరణమవధేయమిత్యర్థః ఉభయత్ర అసౌనామేతిఛాన్దసోఽలుక్ అదోనామేతివక్తవ్యేఅసౌనామేతిలిఙ్గవ్యత్యయోఽపిఛాన్దసః తతశ్చనామరూపవత్త్వమవ్యాకృతశబ్దితస్య బ్రహ్మణస్సిద్ధమితిసర్వాణిచనామానితత్ప్రవృత్తినిమిత్తభూతానిచరూపాణితదీయాన్యేవ అతఇదమాదిశబ్దైరపితస్యైవనిర్దేశస్సమ్భవాత్ * ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీ[illegible]ైనానుసపత్తిరితిభావః నామరూపాభ్యామేవేత్యత్రైవకారోభిన్నక్రమః తదేవనామరూపాభ్యాంస్వయమేవవ్యాక్రియతేత్యర్థః వ్యాక్రియతేత్యత్రకర్మకర్తరిలకారః- కర్తృన్తరాపేక్షాగౌరవాత్, *తదాత్మానంస్వయమకురుతేత్యనేనైకార్థ్యాత్, ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా *అదేవాదివిభక్తనామరూపంబ్రహ్మసంజ్ఞంసత్యసఙ్కల్పంస్వేనైవవిభక్తనామరూపంస్వయమేవవ్యాక్రియతేత్యుచ్యతఇతి నను అవ్యాకృతమాసీదిత్యత్ర క్తప్రత్యయస్యకర్మార్థకత్వమేవవక్తవ్యం-నతుకర్మకర్తృర్థకత్వం నచకర్మకర్తర్యపికర్మవద్భావేనక్తప్రత్యయసిద్ధిరస్త్వితివాచ్యం-లిఙ్గస్యయకర్మణాతుల్యక్రియఃకర్తా-తస్యైవకర్మవద్భావవిధానాత్ కృత్యార్థఖలర్థేషుకర్మవద్భావాభావాదవశ్యంకర్మణ్యేవక్తొవక్తవ్యః తతశ్చతదవైరూప్యాయవ్యాక్రియతేత్యత్రాపికర్మణ్యేవలకారోఽస్త్వితిచేన్న-ఏవకారేణకర్త్రన్తరవ్యవచ్ఛేదాత్, కర్త్రన్తరాపేక్షాగౌరవాచ్చవ్యాక్రియతేఽలకారస్యకర్మకర్తర్యేవాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్ వైరూప్యస్యాపిసోఢవ్యత్వాత్ నన్వాత్మనఃకథందేవమనుష్యాదినామరూపవత్త్వం- దేవమనుష్యాదిశరీరేతస్యావస్థానత్వాదితీమాంశఙ్కాంవ్యావర్తయతి (సఏషఇహప్రవిష్టఆనఖాగ్రేభ్యఇతి) ఏషః-అవ్యాకృతశరీరకఃసః- పూర్వమాత్మశబ్దితఃపరమాత్మాఇహ- కార్యవర్గేఆనఖాగ్రేభ్యః ప్రవిష్టః- కారణావస్థాయాంచిదచితోర్వ్యాప్యస్థితత్వాత్కార్యావస్థాయామపితయోఃపూర్వవదేవస్థితఇత్యర్థః ప్రవిష్టః-అన్తర్యామిరూపేణేతిశేషః తత్రదృష్టాన్తమాహ (యథాక్షురఃక్షురధానేఽవహితస్స్యాద్విశ్వమ్భరోవావిశ్వమ్భరకులాయఇతి) క్షురోధీయతేఽస్మిన్నితిక్షురధానం- క్షురకోశః తస్మిన్యథాక్షురఃఅవహితః- పిహితఃప్రవిష్టః, విశ్వంబిభర్తివైశ్వానరాగ్నిరూపేణేతివిశ్వమ్భరః - అగ్నిః సఃఅస్యవిశ్వమ్భరస్యాగ్నేఃకులాయే- నీడే. దారుణీతియావత్ యథాపిహితఃప్రవిష్టః, - తథాఇహప్రవిష్టఇతిపూర్వేణాన్వయః (తంనపశ్యన్త్యకృత్స్నోహిసఇతి) యస్తిలతైలవత్సర్వస్వరూపవ్యాప్తంపరమాత్మానంనపశ్యతి- సఃఅకృత్స్నః- అపూర్ణస్వరూపః అసత్కల్పఇతియావత్ పరమాత్మనఏవసర్వనామరూపవత్త్వముపపాదయతి (ప్రాణన్నేవప్రాణోనామభవతీత్యాదినా) ప్రాణన్నేవ - ప్రాణనక్రియాంకుర్వన్నేవపరమాత్మాప్రాణనామాభవతి. ప్రాణితీతిప్రాణఇతివ్యుత్పత్తేరితిభావః వదన్వాక్- వదనక్రియాంకుర్వన్నేవవాఙ్నామాభవతి వక్తీతివాక్. పశ్యంశ్చక్షుః- దర్శనక్రియాంకుర్వంశ్చక్షుర్నామాభవతీత్యర్థః చష్టఇతిచక్షుః శృణ్వన్ శ్రోత్రంభవతి శృణోతీతిహిశ్రోత్రం మన్వానః-మననంకుర్వన్నేవమనోభవతి. మనుతఇతిహిమనః తాన్యేతాని- ప్రాణాదినామాన్యస్య- పరమాత్మనఃపాచకలావకాదివత్కర్మనామాన్యేవ అతస్సపరమాత్మైవప్రాణవాగాదిద్వారాప్రాణనవదనాదికర్తా, తథాతత్తచ్ఛబ్దప్రవృత్తినిమిత్తభూతజాతిగుణక్రియాద్యాశ్రయస్సఏవ, తితస్యైవతత్తత్ప్రవృత్తినిమిత్తకచరాచరశబ్దవాచ్యత్వమపీతిసర్వనామరూపాశ్రయత్వంపరమాత్మనోఽభిప్రాయః అత్ర, ప్రాణనాదికరణేషు ప్రాణాదిషుకర్తృత్వోపచారః ప్రాధాన్యాదవగన్తవ్యః ఇదంచవాక్యం *కారణత్వేనచాకాశాదిష్వితిత్వధికరణేసమన్వయాధ్యాయేచిన్తితం తథాహి- * సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదితిక్వచిత్సృష్టిర్వాక్యాస్సృష్టిరామ్నాయతే *అసద్వాఇదమగ్రఆసీదితిక్వచిదసత్పూర్వికా అతోవేదాన్తేషుసృష్టిరవ్యవస్థితేతి జగతోబ్రహ్మైకకారణత్వం నిశ్చేతుంనశక్యం. *తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ తన్నామరూపాభ్యాంవ్యాక్రియతేతిఅవ్యాకృతకర్తృకస్సృష్టేరామ్నాతాయాస్సాఙ్ఖ్యస్మృత్యవిరోధిత్వాత్ప్రధానమేవజగత్కారణం అతఈక్షణాదయోగౌణానేతవ్యాఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే *కారణత్వేనచాకాశాదిషుయథావ్యపదిష్టోక్తేః*సమాకర్షాదితిసూత్రాభ్యాంసిద్ధాన్తితం *జన్మాద్యస్యయతఇత్యాదిసూత్రేషు ప్రతిపాదితంసర్వజ్ఞంసత్యసఙ్కల్పంబ్రహ్మయథావ్యపదిష్టమిత్యుచ్యతే తస్యైవ *ఆత్మనఆకాశస్సమ్భూతఇత్యాదివాక్యేషుఆకాశాదికారణత్వేనోక్తేః, సమాకర్షాత్- *అసద్వాఇదమగ్రఆసీదిత్యత్ర *సోఽకామయతేతిప్రకృతస్యబ్రహ్మణఏవ *తదస్యేషశ్లోకోభవతీతిసమాకృష్య [illegible] ఆసీదిత్యభిధానాత్, అసన్నేవసభవతీత్యసద్బ్రహ్మేతివేదచేదితివిద్విశిష్టపరః * తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యత్రాపిఅవ్యాకృతస్య *సఏషఇహప్రవిష్టఆనఖాగ్రేభ్యఃపశ్యంశ్చక్షురిత్యాదిహోత్తరత్రసమాకృష్యమాణత్వాత్, దవ్యాకృతశబ్దోఽప్యవ్యాకృతశబ్దితావ్యక్తశరీరకపరమాత్మపరఏవేత్యర్థఇతినిర్ణీతం తథాసాఙ్ఖ్యస్మృతిశ్చనాసురోద్ధవ్యేతిస్మృతివాదే*స్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గఇతిచేన్నాన్యస్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గాదిత్యధికరణేస్థితం తత్రహి *సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీత్ *అసద్వాఇదమగ్రఆసీత్ *తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యేవంరూపశ్రుతీనాంపరస్పరవిరుద్ధార్థతయాప్రతీయమానానాంస్వతోఽర్థనిర్ణయాసమర్థానాంతత్త్వప్రతిపాదకసర్వజ్ఞకపిలప్రణీతస్మృత్యనుసారేణైవార్థోనిర్ణేతవ్యః. ఇతరథాసాఙ్ఖ్యస్మృతేర్నాన్యాదిస్మృతివత్కార్యత్వాభావేసావకాశత్వాదావేనానవకాశత్వరూపోదోషః ప్రసజ్యేతేతిపూర్వపక్షంకృత్వా *యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యాదిశ్రుతిప్రతిపాదితప్రామాణ్యానాంశ్రుత్యవిరుద్ధానాంభూయసీనాంమన్వాదీనాంస్మృతీనాంప్రధానకారణవాదేఽనవకాశప్రసఙ్గేనశ్రుతివిరుద్ధాయాఃఅతాదృశ్యాఏకస్యాఃసాఙ్ఖ్యస్మృతేరేవానాదరణీయత్వముచితం. మన్వాదిస్మృతయోహ్యేకకణ్ఠ్యేనసర్వజ్ఞంపరమాత్మానంజగత్కారణమభిదధతి యథాహమనుః *ఆసీదిదంతమోభూతమిత్యారభ్య *తతస్స్వయమ్భూర్భగవానవ్యక్తోవ్యఞ్జయన్నిదం। మహాభూతాదివృత్తౌజాః ప్రాదురాసీత్తమోనుదః॥ సోఽభిధ్యాయశరీరాత్స్వాత్సిసృక్షుర్వివిధాఃప్రజాః। అపఏవససర్జాదౌతాసువీర్యమపాసృజదితి. భగవద్గీతాసుచ *అ

హం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రళయస్తథా * అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తతే ఇతి మహాభారతేచ * కుతస్సృష్టమిదం సర్వం జగత్స్థావరజఙ్గమం। ప్రళయే చ కమభ్యేతి తన్మే బ్రూహి పితామహ ఇతి పృష్ట ఆహ * నారాయణో జగన్మూర్తిరనన్తాత్మా సనాతన ఇతి. తథా * తస్మాదవ్యక్తముత్పన్నం త్రిగుణం ద్విజసత్తమ ఇతి, * అవ్యక్తం పురుషే బ్రహ్మన్నిష్క్రియే సమ్ప్రలీయత ఇతి, చ ఆహ చ భగవాన్ పరాశరః * విష్ణోస్సకాశాదుద్భూతం జగత్తత్రైవ చ స్థితం। స్థితిసంయమకర్తాసౌ జగతోఽస్య జగచ్చ స ఇతి ఆహ చాపస్తమ్బః * పూః ప్రాణినస్సర్వ ఏవ గుహాశయస్య అహన్యమానస్య వికల్మషస్య * తస్మాత్కాయాః ప్రభవన్తి సర్వే స మూలం శాశ్వతికస్స నిత్య ఇతి స చ మన్వాదిస్మృతీనాం కర్మస్వరూపే సావకాశత్వం- కర్మారాధ్యపరమాత్మస్వరూపే పి తాత్పర్యాత్ నను కపిలేన మన్వాద్యభిమతస్య పరమాత్మనోఽనుపలబ్ధేః తస్యాప్రామాణికత్వమితి చేత్- తత్రాహ * ఇతరేషాం చానుపలబ్ధేః ఇతరేషాం- మన్వాదీనాం వైదికానాం బహూనాం సాఙ్ఖ్యోక్తప్రకారేణ తత్త్వానుపలబ్ధేస్సాఙ్ఖ్యస్మృతిరననురోధ్యే[illegible] తథా సాఙ్ఖ్యాభిమతస్య ప్రధానస్య జగత్సృష్టృత్వం న యుక్తిసహమితి తర్కపాదే రచనానుపప[illegible] తథాహి- * రచనానుపపత్తేశ్చ నానుమానం ప్రవృత్తేశ్చ సత్త్వరజస్తమోమయసుఖదుఃఖమోహాత్మకం జగత్తత్స్వరూపోపాదానకం- కార్యత్వాదిత్యనుమానసిద్ధం సాఙ్ఖ్యాభిమతం ప్రధానం న జగత్కారణం అనుమీయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా అనుమానశబ్ద ఆనుమానికప్రధానపరః తాదృశప్రధానస్య తత్స్వభావాభిజ్ఞచేతనానధిష్ఠితత్వే న విచిత్రప్రపఞ్చరచనాసామర్థ్యానుపపత్తేః, తాదృశచేతనాధిష్ఠితస్యైవ దార్వాదేరచేతనస్య కార్యప్రవృత్తేర్దర్శనాచ్చ న ప్రధానం జగత్కారణమిత్యర్థః. * పయోఽమ్బువచ్చేత్తత్రాపి నను పయసశ్చేతనానధిష్ఠితస్యాపి దధిభావేన పరిణామవదమ్బురిదముక్తజలస్య నారికేళరసాద్యాత్మనా పరిణామవచ్చేతనానధిష్ఠితస్యాపి ప్రధానస్య పరిణామః కిం న స్యాదితి చేన్న- తత్రాపి ప్రాజ్ఞాధిష్ఠానమస్త్యేవ-తస్యాపి పక్షతుల్యత్వాదిత్యర్థః * వ్యతిరేకానవస్థితేశ్చానపేక్షత్వాత్ సృజ్యమానప్రాణికర్మపరిపాకాద్యభిజ్ఞపురుషాధిష్ఠానానపేక్షప్రధానస్య జగత్సృష్టృత్వే సర్గ ఏవ సర్వదా స్యాత్- తద్వ్యతిరేకస్య ప్రతిసర[illegible]- సత్త్వాకదాపి న స్యాదిత్యర్థః * అన్యత్రాభావాచ్చ న తృణాదివత్ ధేన్వాద్యుపయుక్తతృణాదేః ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితస్యాపి క్షీరాకారేణ పరిణామదర్శనాదిత్యుదాహరణాన్తరావలమ్బనే న శఙ్క్యా ధేన్వాద్యుపయుక్తతృణవత్ అనడుదాద్యుపయుక్తతృణాదేః క్షీరభావేన పరిణామాభావాత్ తత్రాపి ప్రాజ్ఞాధిష్ఠానమపేక్షితమితి పరిహారాభిప్రాయః * పురుషాశ్మవదితి చేత్తథాపి. దృక్ఛక్తియుక్తపురుషసన్నిధానాద్దృక్ఛక్తిశూన్యోఽప్యన్ధో యథా ప్రవర్తతే, యథా అయస్కాన్తాశ్మసన్నిధానాదయసోఽచేతనస్య ప్రవృత్తిః, - ఏవం చిన్మాత్రాత్మకపురుషసన్నిధానాదచేతనం ప్రధానం జగత్సర్గే ప్రవర్తత ఇతి చేత్. తథాపి ప్రధానస్య స్రష్టృత్వం నోపపద్యతే- పురుషస్య చిన్మాత్రవపుషః తదనుగుణోపదేశాదివ్యాపారాభావాత్, సన్నిధానమాత్రస్య ప్రయోజకత్వే నిత్యసర్గప్రసక్తాత్,. * అఙ్గిత్వానుపపత్తేశ్చ ప్రళయే సామ్యావస్థానాం సత్త్వరజస్తమసాముత్కర్షాపకర్షలక్షణాఙ్గాఙ్గిభావవశేన జగత్సృష్టిర్వక్తవ్యా సా నోపపద్యతే-కాలవిశేషే అఙ్గాఙ్గిభావే నియామకాభావాదిత్యర్థః. * అన్యథాఽనుమితౌ చ జ్ఞశక్తివియోగాత్. దూషితప్రకారాతిరిక్తప్రకారేణ ప్రధానానుమానేపి జ్ఞాతృత్వశక్త్యభావాజ్జగత్సృష్టృత్వం ప్రధానస్య నోపపద్యతే * అభ్యుపగమేఽప్యర్థాభావాత్. ఆనుమానికప్రధానాభ్యుపగమేపి పురుషస్య తన్మతే చిన్మాత్రత్వేన నిష్క్రియత్వేన చ భోగాపవర్గశూన్యత్వాత్ పురుషభోగాద్యర్థా ప్రధానప్రవృత్తిరితి నోపపద్యతే అతోఽనర్థకః ప్రధానాభ్యుపగమః. * విప్రతిషేధాచ్చాసమఞ్జసం పురుషో న సంసరతి, న ముచ్యత, ఇత్యుక్త్వా పురుషభోగాద్యర్థా ప్రధానప్రవృత్తిరిత్యాద్యుపపాదయత్సాఙ్ఖ్యదర్శనం పూర్వోత్తరవిరోధాచ్చాసమఞ్జసమితి స్థితం. తతశ్చ సాఙ్ఖ్యాభిమతప్రధానస్య తుచ్ఛత్వాత్తద్ధేతంతర్కవ్యాఖ్యాతమాసేదిత్యత్ర వక్తవ్య[illegible]శేషావకాశః ప్రకృతమనుసరామః. (స యోఽత ఏకైకముపాస్తే న స వేద ఇతి) అతః - అస్మాద్ధేతోః సర్వనామరూపవిశిష్టం పరమాత్మానం విహాయ ఏకైకం- ఏకైకనామరూపవిశిష్టం జీవముపాస్తే- న స వేద - స నోపాస్తే తదుపాసనముపాసనమేవ న భవతీత్యర్థః ఉపాసనశబ్దస్య ఫలపర్యవసితత్వాద్విదిరుపాసనపరః ఉక్తం చ వ్యాసార్యైర్లఘుసిద్ధాన్తే * న స వేదేత్యస్య స యోఽత ఏకైకముపాస్త ఇత్యేతద్వాక్యపూర్వకత్వాదుపక్రమోపసంహారయోరుపాసనశబ్దః- మధ్యే వేదనశబ్ద ఇతి కుత ఇత్యత్రాహ (అకృత్స్నో హ్యేషోఽత ఏకైకేన భవతీతి) అతః- బ్రహ్మణ ఏవ సర్వనామరూపవిశిష్టతయా సర్వాత్మత్వాత్ ఏకైకేన- నామరూపేణ విశిష్టః ఏషః- జీవః అకృత్స్నః - అపూర్ణో భవతీత్యర్థః ఏకైకేనేతి ఇత్థమ్భూతలక్షణతృతీయా తస్మాద్ధేతోః (ఆత్మేత్యేవోపాసీతాత్ర హ్యేతే సర్వ ఏకం భవన్తీతి) ఏకైకనామరూపం జీవం విహాయ సర్వనామరూపభాజం పరమాత్మానముపాసీత. అత్ర- పరమాత్మని హి - యస్మాత్ సర్వే పదార్థాశ్శరీరతయా ఏకం భవన్తి. న తు స్వరూపైక్యం- జడాజడయోరైక్యాసమ్భవాత్, శరీరశరీరిణోశ్చాపృథక్సిద్ధత్వాద్విభాగేన ఏకత్వవ్యవహారస్య దృష్టత్వాదితి ద్రష్టవ్యం తతశ్చ దేవదత్తస్యాత్మా- యజ్ఞదత్తస్యాత్మేతి కిఞ్చిత్సఙ్గ్రహ[illegible]పాసనే హి న సర్వాన్తర్భావః- ఆత్మత్వేనైవోపాసనే సఙ్కోచకాభావాత్ అసఙ్కుచితం సర్వాత్మత్వం లభ్యత ఇతి భావః. యద్వా- (స యోఽత ఏకైకముపాస్తే న స వేదేతి) యస్మాన్నామరూపాత్మకప్రపఞ్చవిశిష్టం బ్రహ్మ- అతః యః ఏకైకం- విశేషణాంశం విశేష్యాంశం వాపృథక్సిద్ధతయోపాస్తే- న స వేద- తదుపాసనమేవ న భవతీత్యర్థః కుత ఇత్యత్రాహ (అకృత్స్నో హ్యేషోఽత ఏకైకేన భవత్యాత్మేత్యేవోపాసీతేతి) హి - యస్మాత్ ఏషః- విశిష్టపదార్థః ఏకైకేన-విశేషణాంశేన విశేష్యాంశేన వా అకృత్స్నః- అపూర్ణో భవతి కేవలవిశేషణాంశేపి పూర్ణతా నాస్తి- కేవలవిశేష్యాంశేపి పూర్ణతా నాస్తి యతః- అతః ఆత్మేత్యేవ- నామరూపాత్మకచిదచిత్ప్రపఞ్చాపృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వేనైవ ఉపాసీతేత్యర్థః (అత్ర హ్యేతే సర్వ ఏకం భవన్తీతి) అత్ర హి- విశిష్టే సర్వే- పదార్థాః ఏకం భవన్తి- అన్తర్భవన్తీత్యర్థః. విశిష్టే విశేషణవిశేష్యయోరన్తర్భూతత్వాదితి భావః. ఏతదేవాభిప్రేత్య * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తీత్యత్ర వ్యాసార్యైః * అకృత్స్నః- అపూర్ణః. విశిష్ట ఏవ హి పూర్ణ ఇత్యుక్తం. (తదేతత్పదనీయమస్య సర్వస్యేతి) తదేతత్ పరమాత్మస్వరూపమస్య సర్వస్య - నామరూపాత్మకప్రపఞ్చస్య పదనీయం- ప్రపదనీయం. ప్రపత్తవ్యమిత్యర్థః. పదేర్ధాతోరనీయర్ప్రత్యయః. అథవా - పదనీయం- జ్ఞాతవ్యమితివార్థః. తత్ర

ఉ.— ‡ తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాత్ప్రేయోఽన్యస్మాత్సర్వస్మాదన్తరతరం యదయమాత్మా
సయోఽన్యమాత్మనః ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాత్ ప్రియꣳ రోత్స్యతీతీశ్వరో హ తథైవ స్యాదాత్మాన
మేవ ప్రియముపాసీత స య ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్తే న హాస్య ప్రియం ప్రమాయుకం భవతి॥ ౮

హేతుమాహ (యదయమాత్మేతి) అస్య సర్వస్యైతేతదత్రాపి కాకాక్షిన్యాయేనాన్వేతి యత్ - యస్మాత్కారణాత్ అస్య సర్వస్యాయమా
త్మా- అత ఇత్యర్థః * తమేవైకం జానథాత్మానమితి ఆత్మశబ్దస్య ప్రత్యగాత్మాభిధాయిత్వాదితి భావః (అనేన హ్యేతత్సర్వం వేదేతి) అనేన - ఆత్మనాఽభి
జ్ఞాతేన సర్వం వేద - సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః అత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథా హ వై పదేనానువిన్దేదేవమితి) హ వై శబ్దః ప్రసిద్ధౌ యథా చోరాద్యపహృ
తం గవాదిధనం పదేన - తత్పదాఙ్కిత ప్రతిపదేన లభతే- ఏవం పదనీయత్వేన ప్రాగ్నిర్దిష్టేన సర్వస్య పదభూతేన బ్రహ్మణా సర్వమనువిన్దేత్ - వేదేత్యర్థః
ఆనుషఙ్గికఞ్చ ఫలమాహ (కీర్తిం శ్లోకం విన్దతే య ఏవం వేదేతి) కీర్తిం- ఖ్యాతిసామాన్యం. శ్లోకం- పుణ్యశ్లోకత్వం చ లభత ఇత్యర్థః ౭

శం.— కుతశ్చాత్మతత్త్వమేవ జ్ఞేయమనాదృత్యాన్యానీతి ఆహ- తదేతత్- ఆత్మతత్త్వం ప్రేయః- ప్రియతరం పుత్రాత్ పుత్రో
హి లోకే ప్రియః ప్రసిద్ధః- తస్మాదపి ప్రియతరమితి నిరతిశయ ప్రియత్వం దర్శయతి తథా విత్తాత్ - హిరణ్యరత్నాదేః, తథాన్యస్మాత్- యద్యల్లో
కే ప్రియత్వేన ప్రసిద్ధం- తస్మాత్సర్వస్మాదిత్యర్థః. తత్కస్మాదాత్మతత్త్వమేవ ప్రియతరం- న ప్రాణాదీతి ఉచ్యతే- బాహ్యాత్పుత్రవిత్తాదేః ప్రాణపి
ణ్డసముదాయో హ్యన్తరోఽభ్యన్తరః- సన్నికృష్ట ఆత్మనః తస్మాదప్యన్తరతరాదన్తరతరం యదయమాత్మా - యదేతదాత్మతత్త్వం యో హి లోకే నిరతి
శయప్రియః- స సర్వప్రయత్నేన లబ్ధవ్యో భవతి- తథాయమాత్మా సర్వలౌకిక ప్రియేభ్యః ప్రియతమః- తస్మాత్తల్లాభే మహాన్ యత్న ఆస్థేయ ఇత్యర్థః
కర్తవ్యతా ప్రాప్తమప్యన్య ప్రియలాభే యత్నముజ్ఝిత్వా కస్మాత్పునరాత్మానాత్మ ప్రియయోరన్యతరప్రియహానే నేతరప్రియోపాదాన ప్రాప్తౌ ఆత్మ ప్రి
యోపాదానేనైవేతరహానం క్రియతే - న విపర్యయ ఇతి. ఉచ్యతే- స యః- కశ్చిదన్యం - అనాత్మవిశేషం పుత్రాదికం ప్రియతరమాత్మనస్సకాశా
ద్బ్రువాణం బ్రూయాదాత్మప్రియవాదీ కిం. ప్రియం- తవాభిమతం పుత్రాదిలక్షణం రోత్స్యత్యావరణం- ప్రాణసంరోధం ప్రాప్స్యతి వినఙ్క్ష్యతీతి
స కస్మాదేవం బ్రవీతి యస్మాదీశ్వరః- సమర్థః పర్యాప్తోఽసావేవం వక్తుం హ యస్మాత్ - తస్మాత్తథైవ స్యాత్ - యత్తేనోక్తం ప్రాణసంరోధం ప్రా
ప్స్యతీతి. యథాభూతవాదీ హి సః- తస్మాత్స ఈశ్వరో వక్తుం ఈశ్వరశబ్దః క్షిప్రవాచీతి కేచిత్ - భవేద్యది ప్రసిద్ధిస్స్యాత్ తస్మాదుజ్ఝిత్వాన్యత్ప్రి
యమాత్మానమేవ ప్రియముపాసీత స య ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్తే - ఆత్మైవ ప్రియః- నాన్యోఽస్తీతి ప్రతిపద్యతే అన్యల్లౌకికం ప్రియమప్యప్రి
యమేవేతి నిశ్చిత్యోపాస్తే- చిన్తయతి న హాస్య- ఏవంవిదః ప్రియం ప్రమాయుకం- ప్రమరణశీలం భవతి. నిత్యానువాదమాత్రమేతత్ -ఆత్మవిదోఽన్యస్య
ప్రియస్యాప్రియస్య చాభావాత్. ఆత్మప్రియగ్రహణస్తుత్యర్థం వా ప్రియగుణఫలవిధానార్థం వా మన్దాత్మదర్శినః- తాచ్ఛీల్యప్రత్యయోపాదానాత్. ౮

ఆ.— ఆత్మనః పదనీయత్వేత తస్యైవాజ్ఞాతత్వసమ్భవో హేతురుక్తః- అధునా తత్రైవ హేత్వన్తరత్వేనోత్తరవాక్యమవతారయతి (కుత
శ్చేతి) ఇతశ్చేతి యావత్ విరక్తస్య పుత్రే ప్రీత్యభావాత్కథమాత్మనస్తస్మాత్ప్రియతరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పుత్రో హీతి) ప్రియతరం- ఆత్మత
త్త్వమితి శేషః లోకదృష్టిమేవావష్టభ్యాహ (తథేతి) విత్తపదేన మానుషవిత్తవద్దైవం విత్తమపి గృహ్యతే. విశేషాణామానన్త్యాత్ప్రత్యేకం ప్రదర్శనమ
శక్యమిత్యాశయేనాహ (తథాన్యస్మాదితి) పుత్రాదౌ ప్రీతివ్యభిచారేపి ప్రాణాదౌ తదవ్యభిచారాదాత్మనో న ప్రియతమత్వమితి శఙ్కతే (తత్కస్మా
దితి) పదాన్తరమాదాయ వ్యాకుర్వన్ పరిహరతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) అన్తరతరత్వే ప్రియతమత్వసాధనే హేతురాత్మత్వమిత్యభిప్రేత్య విశేష్యం వ్యప
దిశతి (యదయమితి) ఆత్మనో నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వేపి కుతస్తస్యైవ పదనీయత్వమిత్యాశఙ్క్య వాక్యార్థమాహ (యో హీత్యాదినా) పుత్రాదిలా
భే రాగాదీనాం కర్తవ్యత్వేన ప్రాప్తప్రయత్నవిరోధాదాత్మలాభే ప్రయత్నస్సుకరో న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (కర్తవ్యేతి) ఆత్మనో నిరతిశయప్రేమా
స్పదత్వే యుక్తిం పృచ్ఛతి (కస్మాదితి) ఆత్మప్రియస్యోపాదానం- అనుసన్ధానం ఇతరస్య- అనాత్మప్రియస్య హానం- అననుసన్ధానం. విపర్యయః-
అనాత్మని పుత్రాదావభినివేశేనాత్మప్రియస్యాననుసన్ధానమితి విభాగః యుక్తిలేశం దర్శయితుమనన్తరవాక్యమవతారయతి (ఉచ్యత ఇతి) కశ్చిదాత్మ
ప్రియవాదీ- స తస్మాదన్యం ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాదితి సమ్బన్ధః వక్తవ్యం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కిమిత్యాదినా) ఆత్మప్రియవాదిన్యే
వం వదత్యపి పుత్రాదినాశస్తద్వాక్యార్థో నియతో న సిధ్యతీత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (స కస్మాదిత్యాదినా) హ శబ్దోఽవధారణార్థః. సమర్థపదాదుపరిష
మ్బధ్యతే. తస్మాదేవం వక్తీతి శేషః ఉక్తం సామర్థ్యమనూద్య ఫలితమాహ (యస్మాదితి) అథాత్మప్రియవాదినా యథోక్తం సామర్థ్యమేవ కథం లబ్ధ
మిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) * అతోఽన్యదార్తమిత్యనాత్మనాం వినాశిత్వా, ద్వినాశినశ్చ దుఃఖాత్మకత్వా, త్తత్ప్రియత్వస్య భ్రాన్తిమాత్రత్వా, దా
త్మనస్తద్విపరీత్యా, న్ముఖ్యా ప్రీతిస్తత్రైవేతి భావః పక్షాన్తరమనూద్య వృద్ధప్రయోగాభావేన దూషయతి (ఈశ్వరశబ్ద ఇతి) అనాత్మన్యముఖ్యా ప్రీ
తిరితి స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉపాస్తిమనూద్య తత్ఫలం కథయతి (స య ఇతి) అనువాదద్యోతకో హ శబ్దః. ప్రియం- ఆత్మసుఖం. తస్యాపి లౌ
కిక సుఖవన్నాశః - సుఖత్వాదిత్యాశఙ్క్యేతేతన్నిరాసార్థమనువాదమాత్రం వివక్షితమిత్యాహ (నిత్యేతి) ఫలశ్రుతేర్గత్యన్తరమాహ (ఆత్మప్రియేతి)
మహద్ధీదమాత్మప్రియగ్రహణం- యత్తన్నిష్ఠస్య ప్రియం న ప్రణశ్యతి - తస్మాత్తదనుసన్ధానం కర్తవ్యమితి స్తుత్యర్థం ఫలకీర్తనమిత్యర్థః. పక్షాన్తరమాహ

‡ ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో మిత్రాదితి, అన్తరతరో యదయమితి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

తదాహుర్యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే । కిము తద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి॥ ౯

(ప్రియగుణేతి) యో మన్దస్సన్నాత్మదర్శీ- తస్య ప్రియగుణవిశిష్టేశ్వరోపాసనే ప్రియం- ప్రాణాదిన నశ్యతీత్యేకలం విధాతుం శలవదనమిత్యర్థః నహ్యాత్మానం ప్రియముపాసీనస్య ప్రియం ప్రాణాదివిద్యాసామర్థ్యాన్న నశ్యతి - తథా చ మన్దవిశేషణం మన్దమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాచ్ఛీల్యేతి) తాచ్ఛీల్యే ణినిహిత స్యైకత్వప్రత్యయస్య శ్రుత్యోపాదానాత్స్వభావవిధానాయోగాచ్చ ప్రమరణశీలత్వాభావే ప్రాణాదేరాత్యన్తికమప్రమరణమవివక్షితమిత్యర్థః ౮

రం — (తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో మిత్రాత్ప్రేయోఽన్యస్మాత్సర్వస్మాదన్తరతరం యదయమాత్మేతి) యత్ - యస్మాత్కారణాదయం సర్వేషామన్తరతరః- అభ్యన్తరతరః అత్యన్తాన్తరఙ్గః ముఖ్య ఇతి యావత్ తాదృశ ఆత్మా తత్-తస్మాద్ధేతోః ఏతత్- ఏషః పుత్రమిత్రాదిభ్యో తదాపేక్షయాఽతిప్రియతర ఇత్యర్థః (స యోఽన్యమాత్మనః ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాత్ప్రియం రోత్స్యతీతీశ్వరో హ తథైవ స్యాదితి) స యః- ఏవంవిత్ ఆత్మనోఽపి- పరమాత్మాపేక్షయాఽపి అన్యత్ప్రియమస్తీతి బ్రువాణం ప్రతి-వశీశ్వరః ప్రియం రోత్స్యతి- ప్రియనిరోధమీశ్వరః కరిష్యతీతి యది బ్రూయాత్- తథైవ భవేదిత్యర్థః (ఆత్మానమేవ ప్రియముపాసీతేతి) తస్మాద్ధేతోర్నిరతిశయప్రియం పరమాత్మానమేవోపాసీతేత్యర్థః. పరమాత్మనో హ్యనుభూయమానస్య నిరతిశయానన్దతయా ప్రియత్వమానన్దవల్ల్యాదిసిద్ధం ద్రష్టవ్యం (స య ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్త ఇత్యాది) ప్రమాయుకం- ప్రకృష్టం మాయుకః- మరణం యస్య తత్ప్రమాయుకం న భవతి- అవినష్టం భవతీత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం ౮

శం.— సూత్రితా బ్రహ్మవిద్యా *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి- యదర్థోపనిషత్కృత్స్నాఽపి తస్యైతస్య సూత్రస్య వ్యాచిఖ్యాసుః ప్రయోజనాభిధిత్సయోపోద్ఘాతం కరోతి- వక్ష్యమాణమనన్తరవాక్యేఽవద్యోత్యం వస్తు. (ఆహుః) బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మ వివిదిషవో జన్మజరామరణప్రబన్ధచక్రభ్రమణకృతాయాసదుఃఖోదకాపారమహోదధిప్లవభూతం గురుమాసాద్య తత్తీరముత్తితీర్షవో ధర్మాధర్మసాధనతత్ఫలలక్షణాత్సాధ్యసాధనరూపాన్నిర్విణ్ణాస్తద్విలక్షణనిత్యనిరతిశయశ్రేయఃప్రతిపిత్సవః కిమాహురిత్యాహ (యద్బ్రహ్మవిద్యయా) బ్రహ్మ- పరమాత్మా తద్యయా వేద్యతే - సా బ్రహ్మవిద్యా తయా బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం- నిరవశేషం భవిష్యన్తః- భవిష్యామ ఇత్యేవం మనుష్యా యన్మన్యన్తే మనుష్యగ్రహణం విశేషతోఽధికారజ్ఞాపనార్థం మనుష్యా ఏవ హి విశేషతోఽభ్యుదయనిఃశ్రేయససాధనేఽధికృతా ఇత్యభిప్రాయః యథా కర్మవిషయే ఫలప్రాప్తిం ధ్రువాం కర్మభ్యో మన్యన్తే- తథా బ్రహ్మవిద్యాయాస్సర్వాత్మభావఫలప్రాప్తిం ధ్రువామేవ మన్యన్తే- వేదప్రామాణ్యస్యోభయత్రావిశేషాత్ [illegible] లక్ష్యతే. అతః పృచ్ఛామః కిము తద్బ్రహ్మ- యస్య విజ్ఞానాత్సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే తత్కిమవేత్ - యస్మాద్విజ్ఞానాత్తత్సర్వమభవత్ బ్రహ్మ చ సర్వమితి శ్రూయతే తద్యద్యవిజ్ఞాయ కించిత్సర్వమభవత్- తథాఽన్యేషామప్యస్తు కిం బ్రహ్మవిద్యయా అథ విజ్ఞాయ సర్వమభవత్ - విజ్ఞానసాధ్యత్వాత్కర్మఫలేన తుల్యమేవేత్యనిత్యత్వప్రసక్తిః సర్వభావస్య బ్రహ్మవిద్యాఫలస్యానవస్థాదోషశ్చ- తదప్యన్యద్విజ్ఞాయ సర్వమభవత్- తతః పూర్వమప్యన్యద్విజ్ఞాయేతి. న తావదవిజ్ఞాయ సర్వమభవత్- శాస్త్రార్థవైరూప్యదోషాత్. ఫలానుపపత్తిదోషో న [illegible] నైకోఽపి దోషః- అర్థవిశేషోపపత్తేః ౯

ఆ.— తదాహురిత్యాదేస్తేన గ్రన్థేన సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (సూత్రితేతి) తస్యాం ప్రామాణ్యమాహ (యదర్థేతి) తస్య సూత్రవ్యాఖ్యానేనైవ సర్వోపనిషదర్థసిద్ధేస్తదాహురిత్యాద్యనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) విద్యాసూత్రం వ్యాఖ్యాతుమిచ్ఛన్ శ్రుతిస్సూత్రితవిద్యావిషయప్రయోజనాభిధానాయోపోద్ఘాతం చికీర్షతి- ప్రతిపాద్యమర్థం బుద్ధౌ సంగృహ్య తాదర్థ్యేనార్థాన్తరోపవర్ణనస్య తథాత్వాత్, *చిన్తాం ప్రకృతసిద్ధ్యర్థాముపోద్ఘాతం ప్రచక్షత ఇతి న్యాయాదిత్యర్థః యద్బ్రహ్మవిద్యయేత్యాదివాక్యప్రకాశ్యం చోద్యం తచ్ఛబ్దేనోచ్యతే- ప్రకృతసమ్బన్ధాసమ్భవాదిత్యాహ (తదితీతి) బ్రాహ్మణమాత్రస్య చోద్యక [illegible] దర్శయతి (బ్రహ్మేతి) ఉత్పత్తియా బ్రహ్మవేదనేచ్ఛావత్త్వం వ్యావర్తయితుం తదేవ విశేషణం విభజతే (జన్మేతి) జన్మ చ జరా చ మరణం చ- తేషాం ప్రబన్ధః- ప్రవాహశ్చ స చక్రవదనవరతం భ్రమణే కృతో యదాయాసాత్మకం దుఃఖం- తదేవోదకం యస్మిన్నపారే సంసారాఖ్యే మహోదధౌ- తత్ర ప్లవభూతం- [illegible] తత్తీరం- తస్య - సంసారసముద్రస్య తీరం - పరం బ్రహ్మేత్యర్థః తేషాం వివిదిషూణాం సాధనఫలాద్విరక్తత్వం [illegible] దర్శయతి (ధర్మేతి) నిర్వేదస్య నిర్బీజత్వం వారయతి (తద్విలక్షణేతి) ఉత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కిమిత్యాదినా) * [illegible] ఇతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (తద్యయేతి) మనుష్యా యన్మన్యన్తే- తత్ర నిరుపపదస్య సమ్బన్ధః మనుష్యగ్రహణస్య కృత్యమాహ (మనుష్యేతి) నను దేవాదీనామపి విద్యాధికారో దేవతాధికరణన్యాయేన వక్ష్యతే- తత్కుతో మనుష్యాణామేవాధికారజ్ఞాపనమిత్యత ఆహ (మనుష్యా ఇతి) విశేషతః - సర్వాపేక్షయా నేతి యావత్. తథాపి కిమితి తజ్జ్ఞానాత్కిం సిద్ధవద్బ్రువతేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) ఉభయత్ర- కర్మబ్రహ్మణోరితి యావత్ ఉత్తరవాక్యముపాదత్తే (తత్రేతి) మనుష్యాణాం మతం తచ్ఛబ్దార్థః వస్తుశబ్దేన జ్ఞానాత్ఫలముచ్యతే ఆక్షేపగర్భస్య చోద్యస్య ప్రవృత్తౌ విరోధప్రతిభాసో హేతురిత్యర్థః. తద్బ్రహ్మ పరిచ్ఛిన్నమపరిచ్ఛిన్నం వేతి కుతో బ్రహ్మణి చోద్యతే- తత్రాహ (యస్యేతి) ప్రశ్నాన్తరం కరోతి (తత్కిమితి) బ్రహ్మణోఽప్యాత్మనోఽన్యదతిరిక్తం వేతి ప్రశ్నస్య ప్రసక్తిం దర్శయతి (యస్మాదితి) సర్వస్య వ్యతిరిక్తవిషయే జ్ఞానం ప్రసిద్ధం - తత్కిం విచారేణేత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మ చేతి) *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యాదౌ బ్రహ్మణస్సర్వాత్మత్వశ్రవణాదతిరిక్తవిషయాభావాదాత్మానమేవేతి పక్షస్యావకాశ ఇత్యర్థః కిం

ఉ.— బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్తదాత్మానమేవావేత్ । అహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్తథర్షీణాం తథా మనుష్యాణాం తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదేఽహం మనురభవగ్ం సూర్యశ్చేతి తదిదమప్యేతర్హి య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి స ఇదగ్ం సర్వం భవతి తస్య హ న దేవాశ్చ నాభూత్యా ఈశతే ఆత్మా హ్యేషాగ్ం స భవతి అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథా పశురేవగ్ం స దేవానాం యథా హ వై బహవః పశవో మనుష్యం భుఞ్జ్యురేవమేకైకః పురుషో దేవాన్భునక్త్యేకస్మిన్నేవ పశావాదీయమానేఽప్రియం భవతి కిము బహుషు తస్మాదేషాం తన్న ప్రియం యదేతన్మనుష్యా విద్యుః॥ ౧౦

శబ్దస్య ప్రశ్నార్థత్వముక్త్వా ఆద్యే పార్శ్వస్యాహ (లక్షదీతి) బ్రహ్మ హి కిం వి[illegible] జ్ఞాత్వా సర్వమభవత్ - జ్ఞాత్వా వా నాప్యః - బ్రహ్మవిద్యా[illegible] బ్రహ్మాత్మవిషయమనువదతి (తథేతి) స్వరూపం - అన్యథా జ్ఞాత్వా బ్రహ్మణః స్వభావ[illegible] సాధారణరూపమాహ (ప్రజ్ఞానేతి) ద్వితీయే దోషాన్తరమాహ (అనవస్థేతి) [illegible] దేవాద్యుపపరిహరతి (స తావదితి) అజ్ఞాత్వైవ బ్రహ్మణః సర్వభావః - అస్మదాదేస్తు జ్ఞానాదిలి[illegible] [illegible] రూప్యం నచాస్మదాదేః [illegible] శాస్త్రారమ్భాత్ జ్ఞానాద్బ్రహ్మణః సర్వభావపక్షే స్వాన్తం[illegible] (ఫలేతి) స్వతోఽపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ విద్యాలతాం [illegible] పరిచ్ఛిన్నవద్భాతి - తన్నివృత్త్యోపాధికం సర్వభావస్య సాధ్యత్వం సచాసవస్థం - [illegible] రాత్ నాపి క్రియావిరోధిః - విషయస్వమన్తరేణ స్వకీయబుద్ధ్యా[illegible] (నైకోపేతి) ఏతేన విద్యా[illegible] ఇత్యాహ (అర్థేతి) యద్యపి బ్రహ్మ పరిచ్ఛిన్నం నిత్యసిద్ధం - తథాపి తత్రావిద్యాతత్కార్యం [illegible] స్వజ్ఞానాదుపపన్నైర్నత[illegible] ౯

౧౦ — (తదాహురితి) లభ్ - వక్ష్యమాణమాహుః - ప్రచ్ఛుఃరిత్యర్థః (యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భ[illegible] మనుష్యా మన్యన్తే కిముతద్బ్రహ్మావేత్ యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి) ఇదం హి వాక్యం వ్యాహార్యైః * యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తః - సర్వశబ్దవాచ్యపరమాత్మ[illegible] [illegible] మనుష్యా మన్యన్తే - కిము తద్బ్రహ్మావైత్ యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి - తద్బ్రహ్మ కిం వేద్యం వ[illegible] యస్మాత్ - వేదనా త్తత్సర్వమభవత్. బ్రహ్మణో[illegible] ఇతి సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వ్యాఖ్యాతం ౯

——

శం.— యది [illegible] విజ్ఞానాదేవ తద్బ్రహ్మ సర్వమభవత్ - ప్రచ్ఛామః కిముత బ్రహ్మ నైద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి ఏవం చోదితే సర్వదోషానా గక్షితం [illegible] వచనమాహ - బ్రహ్మ - అపరం సర్వభావస్య సాధ్యత్వాదుపపన్నైః నహి పరస్య బ్రహ్మణః సర్వభావాపత్తిర్విజ్ఞానసాధ్యా విజ్ఞానసాధ్యాం [illegible] సర్వభావాపత్తిమాహ తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి - తస్మాద్బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యపరం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి మనుష్యాధికారాద్వా తద్భావీ బ్రాహ్మణస్యావ్. * సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే ఇతి హి మనుష్యాః ప్రకృతాః - తేషాం చాభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనే విశేషతోఽధికార ఇత్యుక్తం. నపరస్య బ్రహ్మణో. నాప్యపరస్య ప్రజాపతేః. అతో ద్వైతైకత్వాపరబ్రహ్మవిద్యయా కర్మసహితయాఽపరబ్రహ్మభావముపసమ్పన్నో భోజ్యాదపావృత్తః, సర్వప్రాప్త్యోచ్ఛిన్నకామకర్మబన్ధనః, పరబ్రహ్మప్రాప్తి[illegible] విద్యాహేతోః, బ్రహ్మ వ్యతిరిక్తీయతే దృష్టశ్చలోకే [illegible] [illegible] యథావసంభవతీతి శాస్త్రే చ । పరివ్రాజకః సర్వభూతాభయదక్షిణామిత్యాదిః తథేహాపి కేచిద్బ్రహ్మ [illegible] బ్రాహ్మణ[illegible] తన్న - సర్వభావోపపత్తేరనిత్యత్వదోషాత్. నహి సోఽస్తి లోకే [illegible] - [illegible] తేనిత్యశ్చేతి తథా బ్రహ్మవిజ్ఞాననిమిత్తకృతా చేత్సర్వభావాపత్తిః - నిత్యా చేదవిరుద్ధా అనిత్యత్వే చ కర్మఫలతుల్యతేత్యుక్తో దోషః అవిద్యాకృతా సర్వభావాపత్తిం చేత్సర్వభావాపత్తిం బ్రహ్మ[illegible] బ్రహ్మభావపురుషకల్పనావ్యర్థా స్యాత్ - ప్రాగ్బ్రహ్మవిజ్ఞానాదపి సర్వో జన్తుర్బ్రహ్మత్వాన్నిత్యమేవ సర్వభావాపన్నః పరమార్థతోఽవిద్యయా త్వబ్రహ్మత్వమసర్వత్వం చ అధ్యారోపితం - యథా శుక్తికాయాం రజతం, వ్యోమ్ని వా తలమలవత్త్వాది, తథేహ బ్రహ్మణ్యధ్యారోపితమవిద్యయాఽబ్రహ్మత్వమసర్వత్వం చ బ్రహ్మవిద్యయా నివర్త్యత ఇతి మన్యసే యది - తదా యుక్తం యత్పరమార్థత ఆసీత్పరం బ్రహ్మ బ్రహ్మశబ్దవాచ్యం భూతం - బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీ[illegible] యథాభూతార్థవాదిత్వాద్వేదస్య న [illegible] కల్పనాయ [illegible] బ్రహ్మ[illegible] పరీతో బ్రహ్మభావీ పురుషో బ్రహ్మేత్యుచ్యత ఇతి - శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాన్మహత్తరే ప్రమాణ[illegible] అవిద్యాకృతత్వ[illegible] బ్రహ్మత్వమసర్వత్వం చ నివర్త్యత ఏవ చేన్న - తస్య బ్రహ్మవిద్యయాఽపోహానుపపత్తేః నహి కదాచిత్ [illegible] అవిద్యాయాస్తు సర్వత్రైవ నివర్తకాదృశ్యతే. తథేహాప్య బ్రహ్మత్వమవిద్యాకృతమేవ నివర్త్యతామసర్వత్వం చ బ్రహ్మవిద్యయా - నతు పారమార్థికం వస్తు కర్తుం నివర్తయితుం వార్హతి బ్రహ్మవిద్యా తస్మాద్వ్యర్థైవ శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనా బ్రహ్మణ్యవిద్యానుపపత్తిరితి చేన్న - బ్రహ్మణి విద్యావిధానాత్ నహి శుక్తికాయాం రజతాధ్యారోపణేఽసతి శుక్తికాత్వం జ్ఞాప్యతే చక్షుర్గోచరాపన్నాయామపి యం శుక్తికా న రజతమితి - తథా * సదేవేదం సర్వం * బ్రహ్మైవేదం సర్వం * ఆత్మైవేదం సర్వం * నేదం ద్వైతమస్త్యబ్రహ్మేతి బ్రహ్మణ్యేకత్వవిజ్ఞానం నవిధాతవ్యం బ్రహ్మణ్యవిద్యాధ్యారోపణాయామసత్యాం న బ్రూమః శుక్తికాయామివ బ్రహ్మణ్యతద్ధర్మాధ్యారోపణా నాస్తీతి కిం తర్హి న బ్రహ్మ స్వాత్మన్యతద్ధర్మాధ్యారోపనిమిత్తమవిద్యాకర్తృ చేతి. భవత్వేవం నావిద్యాకర్త్రభ్రాన్తం బ్రహ్మ - కింతు నైవాబ్రహ్మ అవిద్యాకర్తాచేతనో భ్రాన్తోఽన్య ఇ

ష్యతే- *నాన్యోఽతోఽస్తివిజ్ఞాతా *నాన్యదతోఽస్తివిజ్ఞాతృ *తత్త్వమసి *ఆత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మి *అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి నస వేదేత్యా దిశ్రుతిభ్యః, స్మృతిభ్యశ్చ *సమంసర్వేషుభూతేషు *అహమాత్మాగుడాకేశ *శునిచైవశ్వపాకేచ, *యస్తుసర్వాణిభూతాని *యస్మిన్సర్వాణిభూతానీతిమన్త్రవర్ణాత్ సన్త్వేవంశాస్త్రోపదేశానర్థక్యమితి. బాఢమేవం- అవగతేఽస్త్వేవానర్థక్యం అవగమానర్థక్యమపీతిచేన్న- అనవగమ నివృత్తేర్దృష్టత్వాత్ తన్నివృత్తేరప్యనుపపత్తిరేకత్వఇతిచేన్న- దృష్టవిరోధాత్ దృశ్యతే హ్యేకత్వవిజ్ఞానాదేవానవగమనివృత్తిః- దృశ్యమానమప్యనుప పన్నమితిబ్రువతో దృష్టవిరోధస్స్యాత్ నచదృష్టవిరోధః కేనచిదప్యభ్యుపగమ్యతే నచదృష్టేఽనుపపన్నంనామ - దృష్టత్వాదేవ దర్శనానుపపత్తి రితిచేత్- తత్రాప్యేషైవయుక్తిః *పుణ్యోవైపుణ్యేనకర్మణాభవతి *సంవిద్యాకర్మణీసమన్వారభేతే *తస్మాదాచార్యవాన్పురుషఇత్యేవ మాదిశ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యఃపరస్మాదన్యోఽన్యస్సంసారీఆపామృతే *అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మి *సవేదనేతి *అశనాయాద్యత్యేతి *యఆత్మాపహ తపాప్మావిజరోవిమృత్యుః *ఏతస్యవాఅక్షరస్యప్రశాసనఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః కాణాదాక్షపాదాదితర్కశాస్త్రేషుచ సంసారివిలక్షణ ఈశ్వరఉపపత్తిత స్సాధ్యతే సంసారదుఃఖాపనయార్థిత్వప్రవృత్తిదర్శనాత్ స్ఫుటమన్యత్వమీశ్వరాత్సంసారిణోఽవగమ్యతే- *అవాక్యనాదరః *సమోఽహంభూతేష్విత్యాదిశ్రుతిస్మృ తిభ్యః *సోఽన్వేష్టవ్యస్సవిజిజ్ఞాసితవ్యః *తంవిదిత్వానలిప్యతే *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతత్ *యోవాఏతదక్షరంగార్గ్యవిదిత్వా *తమేవధీరోవిజ్ఞాయ *ప్రణవోధనుశ్శరోహ్యాత్మా బ్రహ్మతల్లక్ష్యముచ్యతఇత్యాదికర్తృకర్మనిర్దేశాచ్చ ముముక్షోశ్చగతిమార్గవిశేషోపదేశాత్ అసతిభే దేకస్యకుతోగతిస్స్యాత్ తదభావేచ దక్షిణోత్తరమార్గవిశేషానుపపత్తిస్తద్విషయోపపత్తిశ్చేతి భిన్నస్యముపరస్మాద్గాత్త్రైస్సర్వమేతదుపపన్నం కర్మజ్ఞానసాధనోపదేశాచ్చ భిన్నశ్చేద్బ్రహ్మణస్సంసారీస్యాత్- యుక్తస్తంప్రత్యభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనయోః కర్మజ్ఞానయోరుపదేశః నేశ్వర స్య- ఆప్తకామత్వాత్ తస్మాద్యుక్తంబ్రహ్మేతిబ్రహ్మభావీపురుష ఉచ్యతఇతిచేన్న- బ్రహ్మోపదేశానర్థక్యప్రసఙ్గాత్ సంసారీచేద్బ్రహ్మభావ్య బ్రహ్మసంవిదిత్వాత్మానమేవాహంబ్రహ్మాస్మీతిసర్వమభవత్- తస్యసంసార్యాత్మవిజ్ఞానాదేవసర్వాత్మభావస్యఫలస్యసిద్ధత్వాత్పరబ్రహ్మోపదేశస్య ధ్రు వమానర్థక్యంప్రాప్తం- తద్విజ్ఞానస్యక్వచిత్పురుషార్థసాధనేఽవినియోగాత్ సంసారిణఏవాహంబ్రహ్మాస్మీతి బ్రహ్మత్వసంపాదనార్థఉపదేశఇతిచేత్, అనిర్జ్ఞాతేహిబ్రహ్మస్వరూపేకింసంపాదయేదహంబ్రహ్మాస్మీతి- నిర్జ్ఞాతలక్షణేహిబ్రహ్మణిశక్యాసంపత్కర్తుం న- *అయమాత్మాబ్రహ్మ *యఆత్మా తేనవపహతపాప్మా *యఆత్మా *తత్సత్యంసఆత్మా *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితిప్రకృత్య *తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకాశస్సంభూతః ఇతి బ్రహ్మాత్మ శబ్దయోస్సామానాధికరణ్యాదేకార్థత్వమేవేత్యవగమ్యతే అన్యస్యహ్యన్యత్వేసంపత్క్రియతే- నైకత్వే *ఇదంసర్వంయదయమాత్మేతిచప్రకృత స్యైవద్రష్టవ్యస్యాత్మనఏకత్వందర్శయతి- తస్మాన్నాత్మనో బ్రహ్మత్వసంపదుపపత్తిః నచాప్యన్యత్ప్రయోజనం బ్రహ్మోపదేశస్యగమ్యతే- *బ్రహ్మ వేదబ్రహ్మైవభవతి *అభయంవైబ్రహ్మభవతీతిచతదాపత్తిశ్రవణాత్ సంపత్తిశ్చేత్- తదాపత్తిర్నస్యాత్ - నహ్యన్యస్యాన్యస్వభావఉపపద్యతే వ చనాత్సంపత్తేరపితద్భావాపత్తిజ్ఞాపనంస్యాదితిచేన్న - సంపత్తేః ప్రత్యయమాత్రత్వాత్ విజ్ఞానస్యచమిథ్యాజ్ఞానవిశేషకత్వవ్యతిరేకేణాకారకత్వ మిత్యవోచామ నచవచనంవస్తునస్సామర్థ్యజనకం - జ్ఞాపకంహిశాస్త్రంనకారకమితిస్థితిః *సఏషఇహప్రవిష్టఇత్యాదివాక్యేషుచపరస్యైవప్ర వేశఇతిస్థితం- తస్మాద్బ్రహ్మేతిన బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనాసాధ్వీ. ఇష్టార్థబాధనాచ్చ సైన్ధవఘనవదనన్తరమబాహ్యమేకరసం బ్రహ్మేతివిజ్ఞానంసర్వ స్యాముపనిషది ప్రతిపిపాదయిషితోఽర్థః కాణ్వేమాధ్యన్దినేచాన్తేఽవధారణాదవగమ్యతే *ఇత్యనుశాసనం *ఏతావదరేఖల్వమృతత్వమితి తథాసర్వశాఖో పనిషత్సుచబ్రహ్మైకత్వవిజ్ఞానంనిశ్చితోఽర్థః. తత్రయదిసంసారీబ్రహ్మణోఽన్యఆత్మానమేవావైదితికల్ప్యేత - ఇష్టస్యార్థస్యబాధఃస్యాత్. తథాచశా స్త్రముపక్రమోపసంహారయోర్విరోధాదసమఞ్జసంకల్పితంస్యాత్ వ్యపదేశానుపపత్తేశ్చ యదిచాత్మానమేవావైదితిసంసారీచేత్కల్ప్యేత- బ్రహ్మవిద్యే తివ్యపదేశోనస్యాత్- ఆత్మానమేవావైదితిసంసారిణఏవవేద్యత్వోపపత్తేః అత్రైవపేక్షనస్మరవ్యతఇతిచేన్న-అహంబ్రహ్మాస్మీతివిశేషణాత్ అన్యశ్చే ద్వేద్యస్స్యాత్- అయమసావితివిశేష్యేత- సత్వహమస్మీతి- అహమస్మీతివిశేషణా, దాత్మానమేవావైదితిచావధారణా, న్నిశ్చితమాత్మైవబ్రహ్మేత్యవగ మ్యతే తథాచసత్యుపపన్నో బ్రహ్మవిద్యావ్యపదేశః- నాన్యథా సంసారివిద్యాహ్యన్యథాస్యాత్. నచబ్రహ్మత్వాబ్రహ్మత్వేహ్యేకస్యోపపన్నేపరమా ర్థతస్తమఃప్రకాశావివభానోః- విరుద్ధత్వాత్. నచోభయనిమిత్తత్వే బ్రహ్మవిద్యేతినిశ్చితో వ్యపదేశో యుక్తః - తదా బ్రహ్మవిద్యాసంసారివిద్యాచే స్యాత్ నచవస్తునోఽర్ధజరతీయత్వంకల్పయితుంయుక్తం తత్త్వజ్ఞానవివక్షాయాం- శ్రోతుస్సంశయోహి తథాస్యాత్ నిశ్చితంచజ్ఞానంపురుషార్థసా ధనమిష్యతే- *యస్యస్యాదద్ధావిచికిత్సాస్తి *సంశయాత్మావినశ్యతీతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం అతోనసంశయితోవాక్యార్థోవాచ్యఃపరహితార్థినా బ్రహ్మణిసాధకత్వకల్పనాస్మదాదిష్వివాపేశలాతథాత్మానమేవావైదిత్యత్ర ... ఇతిచేన్న- శాస్త్రోపాలమ్భాత్ సహ్యస్మత్కల్పనేయం- శా స్త్రకృతాతు తస్మాచ్ఛాస్త్రస్యాయముపాలమ్భః నచబ్రహ్మణఇష్టంచికీర్షుణాశాస్త్రార్థవిపర్యయకల్పనయాస్వార్థహానిః కార్యః. నచైతావత్యేవాక్ష మాయుక్తాభవతః- సర్వంహినానాత్వంబ్రహ్మణికల్పితమేవ- *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం *నేహనానాస్తికించన *యత్రహిద్వైతమివభవతి *ఏక మేవాద్వితీయ మిత్యాదివాక్యశతేభ్యః. సర్వోహిలోకవ్యవహారో బ్రహ్మణ్యేవకల్పితః-నపరమార్థస్సన్నిత్యసకృద్వదమవోచామ తస్మాదయమేకల్పనాపేశలే తి తస్మాద్వ్యుత్పత్తివిశిష్టంస్రష్టృబ్రహ్మ- తద్బ్రహ్మ వైశబ్దోఽవధారణార్థః ఇదం- శరీరస్థంయద్గృహ్యతే అగ్రే- ప్రాక్ప్రతిబోధాదపి బ్రహ్మై వాసీత్ సర్వంచేదం. కింత్వప్రతిబోధాదబ్రహ్మాస్మ్యసర్వంచేత్యాత్మన్యధ్యారోపాత్కర్తాహం క్రియావాన్ ఫలానాంచభోక్తా సుఖీదుఃఖీసంసారీ తిచాధ్యారోపయతి- పరమార్థతస్తుబ్రహ్మైవతద్విలక్షణంసర్వంచ తత్కథంచిదాచార్యేణదయాలునా ప్రతిబోధితంనాసిసంసారీత్యాత్మానమేవావై త్స్వాభావికం అవిద్యాధ్యారోపితవిశేషవర్జితమిత్యేవశబ్దస్యార్థః బ్రూహికోఽసావాత్మాస్వాభావికః-యమాత్మానంవిదితవద్బ్రహ్మ ననునస్మరస్యాత్మా

నం-సన్నితో హ్యసౌ య ఇహ ప్రవిశ్య ప్రాణిత్యపానితి వ్యానిత్యుదానితి సమానితి [illegible] తేభవతా-నాత్మానం ప్ర
త్యక్షం దర్శయసి. ఏవం తర్హి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా స ఆత్మేతి సన్వ ద్రాషివ [illegible] క్రియాకర్తృస్వరూపం న ప్రత్యక్షం దర్శయసి-నహి గమి రేవ
గన్తుస్స్వరూపం, ఛిదిర్వా ఛేత్తుః, ఏవం తర్హి దృష్టేర్ద్రష్టా శ్రుతేః శ్రోతా మతేర్మన్తా విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతా స ఆత్మా [illegible] యది దృష్టే
ర్ద్రష్టా-యది వా ఘటస్య ద్రష్టా- సర్వథాపి ద్రష్టైవ [illegible] ద్రష్టవ్య [illegible] యది [illegible]-యది వా ఘటస్య ద్రష్టా
ద్రష్టైవ న-విశేషోపపత్తేః అన్యత్ర [illegible] సుషుప్తిశ్చేద్ [illegible] దృష్టే ద్రష్టా
తత్ర [illegible] ద్రష్టవ్యం- అనిత్యా చేద్దృష్టిః- తత్ర [illegible] యథా [illegible] దృష్ట్యాశ్ర
యాదివస్తు న వర్తేత [illegible] కదాచిదపి న సశ్యలి [illegible] కిం [illegible] దృష్టిర్నిత్యా [illegible] అనాదినిత్యా [illegible] - ప్రసిద్ధా తావదని
త్యా దృష్టిః- అస్థానత్వదర్శనాత్ నిత్యైవ చేత్- సర్వో [illegible] ఏవ [illegible] *[illegible] ఇతి శ్రుతే
రనుమానాచ్చ అన్ధస్యాపి ఘటాద్యాభాసవిషయా స్వప్నే [illegible] - సాతర్హి [illegible] నాశే [illegible] యథా [illegible] యాని
[illegible] దృష్ట్యా స్వరూపభూతయా స్వయం జ్యోతిస్స్వభావయా [illegible] స్వప్న [illegible] ప్రత్యగ్ [illegible] సేవపశ్య
[illegible] ద్రష్టా భవతి ఏవం చ నిత్యదృష్టిరేవ స్వరూపమస్య-అగ్న్యు [illegible] న [illegible] చేతనో ద్రష్టా [illegible] బ్రహ్మత్వాన
మేవ- నిత్యదృ [illegible] పమధ్యారోపితా [illegible] దివ [illegible] మేవా [illegible] సమం ప్రతిషిద్ధం *[illegible] జ్ఞానీయాః [illegible]
ర్విజ్ఞానం న- ఏవం విజ్ఞానాన్న నిప్రతిషేధః ఏవం దృష్టేర్ద్రష్టా ఇతి విజానీయాత్ ఏవ అన్యథా జ్ఞానాసంభవాచ్చ న చ ప్రమన్తైవ [illegible] విజ్ఞాతె
ద్రష్టృవిషయాం దృష్టిమన్యాం [illegible] నివ [illegible] విషయత్వ [illegible] సంభవాదేక [illegible] విషయ [illegible] స్యచిదుపజా
యతే నచ దృశ్యా దృష్టిర్ద్రష్టారం విషయీకర్తుముత్సహతే- యతస్తు [illegible] స చ స్వరూపవిషయా [illegible] తస్మాదజ్ఞానాధ్యారోపణనివృ
త్తిరేవాత్మానమేవావైదిత్యుక్తం- నాత్మనో విషయీకరణం తత్ [illegible] అహం- దృష్టే [illegible] బ్రహ్మాస్మి-భవామీతి బ్రహ్మేతి-య
త్సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తర ఆత్మా [illegible] నేతి నేత్యస్థూలమనణ్విత్యేవమాదిలక్షణం తదేవాహమస్మి- నాన్యస్సంసారీ- యథా భవానాహే
తి. తస్మాత్- ఏవం విజ్ఞానాత్తత్- బ్రహ్మ సర్వమభవత్- అబ్రహ్మాధ్యారోపణాపగమాత్ [illegible] సర్వ [illegible] సర్వమభవత్ తస్మాద్య
[illegible] మేవమనుష్యా మన్యన్తే యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యామ ఇతి యత్ప్రష్టం కిము తద్బ్రహ్మా [illegible] తత్సర్వమభవదితి- తన్నిర్ణీతం బ్రహ్మవా
ఇదమగ్ర ఆసీత్తదాత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి తత్ర [illegible] దేవానాం మధ్యే [illegible] ప్రతిబుద్ధవానాత్మానం యథోక్తేన [illegible]
స ఏవ- ప్రతిబుద్ధ ఆత్మా తత్- బ్రహ్మాఽభవత్ తథా ఋషీణాం తథా మనుష్యాణాం చ మధ్యే దేవాదీనామిత్యాది లోకదృష్ట్యపేక్షయా- న బ్రహ్మ
త్వబుద్ధ్యోచ్యతే. * పురః పురుష ఆవిశదితి సర్వత్ర బ్రహ్మైవానుప్రవిష్టమిత్యవోచామ- అతశ్శరీరాద్యుపాధిజనితలోకదృష్ట్యపేక్షయా దేవానామి
త్యుచ్యతే [illegible] తత్ర బ్రహ్మ వా అగ్ర ఆసీదిత్యాదివాక్యస్య [illegible] వ్యాఖ్యానం - తదాత్మానమేవావైత్తద్దైవ చ సర్వమభ
వత్ అస్యాః బ్రహ్మవిద్యాయాః సర్వభావాప్తిః ఫలమిత్యేతస్యార్థస్య ద్రఢిమ్నే మన్త్రానుదాహరతి [illegible] కథం తత్- బ్రహ్మైతత్ - ఆత్మానమేవా
హమస్మీతి పశ్యన్నేతస్మాదేవ బ్రహ్మణో దర్శనాదృషిర్వామదేవాఖ్యః ప్రతిపేదే- ప్రతిపన్నవాన్ కిల స ఏతస్మిన్ బ్రహ్మత్వదర్శనే ఽవస్థిత ఏతాన్మ
న్త్రాన్ దదర్శ అహం మనురభవం సూర్యశ్చేత్యాదీన్. తదేతద్బ్రహ్మ పశ్యన్నితి బ్రహ్మవిద్యా పరామృశ్యతే అహం మనురభవం సూర్యశ్చేత్యాదినా సర్వా
వాప్తిం బ్రహ్మవిద్యాఫలం పరామృశతి పశ్యన్ సర్వాత్మభావం ఫలం ప్రతిపేద ఇత్యస్మాత్ బ్రహ్మవిద్యా సహాయసాధనసాధ్యం మోక్షం ద
ర్శయతి- భుఞ్జాన [illegible] ప్రతీతియద్వత్ సేయం బ్రహ్మవిద్యయా సర్వాప్తిరాసీన్మహతాం దేవానాం వీర్యాతిశయాత్ - నేదానీన్త్వైదం యుగీనా
నాం విశేషతో మనుష్యాణామల్పవీర్యత్వాదితి [illegible] తదిదం- ప్రకృతం బ్రహ్మ-యస్సర్వభూతానుప్రవిష్టం దృ
ష్టిక్రియాదిలిఙ్గం ఏతర్హి- ఏతస్మిన్నపి చ వర్తమానకాలే య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి- అపోహ్యో
పాధిజనితభ్రాన్తివిజ్ఞానాధ్యారోపితాన్విశేషాన్ సంసారధర్మానాగన్ధితమనన్తరమబాహ్యం బ్రహ్మైవాహమస్మి కేవలమితి సోఽవిద్యాకృతాసర్వత్వనివృ
త్తేర్బ్రహ్మవిజ్ఞానాదిదం సర్వం భవతి నహి మహావీర్యేషు వామదేవాదిషు హీనవీర్యేషు వా [illegible] వర్తమానేషు మనుష్యేషు బ్రహ్మణో విశేషస్తద్విజ్ఞానస్య వాఽస్తి
వా [illegible] పురుషేషు తు బ్రహ్మవిద్యాఫలేఽనైకాన్తికతా [illegible] తస్య హ- బ్రహ్మవిజ్ఞాతుర్యథోక్తేన విధినా దేవాః మహావీర్యాశ్చన-అ
పి. అభూత్యై- అభవనాయ బ్రహ్మసర్వభావస్య నేశతే- న పర్యాప్తాః కిము తాన్యే బ్రహ్మవిద్యాఫలప్రాప్తౌ విఘ్నకరణే దేవాదయ [illegible]
తి ఉచ్యతే- దేవాదీన్ ప్రతి ఋణవత్త్వాన్మర్త్యానాం. *బ్రహ్మచర్యేణ ఋషిభ్యో యజ్ఞేన దేవేభ్యః ప్రజయా పితృభ్య ఇతి జాయమానమేవ ఋణవన్తం
పురుషం దర్శయతి శ్రుతిః పశువిదర్శనాచ్చ *అథో అయం వా ఇత్యాదిలోకశ్రుతేశ్చ [illegible] [illegible] దేవాః పరతన్త్రాన్మ
నుష్యానమృతత్వప్రాప్తివిఘ్నం కుర్యురితి న్యాయ్యైవాశఙ్కా. స్వపశూన్ స్వశరీరాణీవ చ రక్షన్తిదేవాః - మహత్తరాం హి వృత్తింకర్మాధీనాం దర్శయి
ష్యతి దేవాదీనాం బహుపశుసమతయైకైకస్య పురుషస్య *తస్మాదేషాం తన్న ప్రియం యదేతన్మనుష్యా విద్యురితి హి వక్ష్యతి. * యథాహ వై స్వాయలో
కాయారిష్టిమిచ్ఛేదేవం హైవంవిదే సర్వాణి భూతాన్యరిష్టిమిచ్ఛన్తీతి చ బ్రహ్మవిత్త్వే పారార్థ్యనివృత్తేర్న స్వలోకత్వం పశుత్వం చేత్యప్రియో ఽప్రి
యారిష్టి వచనాభ్యామవగమ్యతే- తస్మాద్బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మవిద్యాఫలప్రాప్తిం ప్రతి కుర్యురేవ విఘ్నం దేవాః- ప్రభావవన్తశ్చహి తే. సన్త్యేవం సత్యన్యా
స్వపి కర్మఫలప్రాప్తిషు దేవానాం విఘ్నకరణం పెయపానసమం- [illegible] తర్హ్యవిస్రమ్భో భ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనానుష్ఠానేషు, తథేశ్వరస్యాచిన్త్యశ

క్తిత్వాద్విఘ్నకరణె ప్రభుత్వం, తథా కాలకర్మమన్త్రౌషధితపసాం - ఏషాం హి ఫలనిష్పత్తిహేతుత్వం శాస్త్రే లోకే చ ప్రసిద్ధం, - అతోఽవ్యవస్థానశాస్త్రస్యాస్థానె న - సర్వపదార్థానాం నియతనిమిత్తాపాదానాత్, జగద్వైచిత్ర్యదర్శనాత్, చ స్వభావపక్షే చ ఫలభయానుపపత్తేః, సుఖదుఃఖాదిఫలనిమిత్తం కర్మేత్యేతస్మిన్ పక్షే స్థితే వేదస్మృతిన్యాయలోకపరస్పృహితే దేవేశ్వరకాలప్రాప్తావన్న కర్మఫలవిపర్యాసకర్తారః - కర్మణాం కాన్తి[illegible] కారకత్వాత్ కర్మ హి శుభాశుభం పురుషాణాం దైవకాలేశ్వరాది కారకమనపేక్ష్య నాత్మానం ప్రతిలభతే, లబ్ధాత్మకమపి ఫలదానేఽసమర్థం, - క్రియాయా హి కారకాద్యనేకనిమిత్తోపాదానస్వాభావ్యాత్ తస్మాత్ క్రియాగుణా హి దైవేశ్వరాదయ ఇతి కర్మసు తావన్నఫలప్రాప్తిం ప్రత్యవిస్రమ్భః కర్మణామప్యేషాం వశానుగత్వం క్వచిత్ - స్వసామర్థ్యస్యాప్రతిబన్ధత్వాత్ కర్మ కాలదైవద్రవ్యాదిస్వభావానాం గుణప్రధానభావస్త్వనియతో దుర్విజ్ఞేయశ్చేతి [illegible] కర్మైవ కారకం - నాన్యత్ఫలప్రాప్తిరితి దైవమేవాపరే కాలమిత్యేకే ద్రవ్యాదిస్వభావమిత్యపరే సర్వ ఏతే సంహతా [illegible] తత్ర కర్మణః ప్రాధాన్యమభ్యుపేత్య [illegible] పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేత్యాదయః। యద్యప్యేషాం స్వస్వవిషయే [illegible] ప్రాధాన్యం [illegible] తథాపి న కర్మణః ఫలప్రాప్తిం ప్రత్యేకాన్తనియతత్వం - [illegible] ప్రాప్తిఫలస్య. యదుక్తం బ్రహ్మప్రాప్తిఫలం [illegible] తస్మాత్ విద్యాకాలానన్తరత్వాత్ బ్రహ్మప్రాప్తిఫలస్య [illegible] ఏవ మోక్షవిషయం జ్ఞానం [illegible] ప్రదీపజ్వలనవత్ కార్యస్య [illegible] యత్ర ప్రాప్తవ్యమేవ దేవానాం [illegible] యస్తత్స్వరూపం [illegible]

స్త్రైర్విజ్ఞేయం బ్రహ్మ హి - యస్మాదేషాం - దేవానామపి [illegible] బ్రహ్మవిద్యాసమకాలమేవ విద్యామాత్రస్య [illegible] కాయా ఇవ [illegible] అతో నాత్ర [illegible] దేవానాం [illegible] లం దేశకాలనిమిత్తాపేక్షితం [illegible] పాపనిమిత్తా [illegible] అవసరానుపపత్తేః [illegible] విద్యా [illegible] నివర్తకః - నను పూర్వమితి న - [illegible] తుల్యవిషయత్వాత్ [illegible] విద్యాప్రత్యయస [illegible] విరోధాత్ [illegible] నాస్వవధారణాచ్ఛాస్త్ర [illegible] [illegible] అద్య [illegible] * [illegible] * [illegible] * [illegible] ప్రసజ్యేత. [illegible] [illegible] ప్రత్యక్ష [illegible] అవిద్యాశోకమోహభ [illegible] ప్రత్యక్ష [illegible] యథోక్తం విపరీతప్రత్యయ [illegible] దర్శనాదితి న - తచ్చేతస్థితిహేతుత్వాత్ [illegible] స్వతథా [illegible] విపరీతప్రత్యయ [illegible] విపరీతప్రత్యయం రాగాదిదోష [illegible] తేన [illegible] విరోధాత్. కించ - [illegible] అనాగతత్వాత్. [illegible] ఉత్పద్యతే - [illegible] విపరీతప్రత్యయ [illegible] ఉత్పద్యతే - యథా [illegible] ప్రత్యయ [illegible] పూర్వవత్ప్రవృత్తి - [illegible]

సమ్యక్ప్రయోగోత్పత్తౌ పునర్దర్శనాత్, క్వచిత్తు విద్యాయాః పూర్వోత్పన్నవిపరీతప్రత్యయజనిత సంస్కారేభ్యో విపరీతప్రత్యయానవభాసాన్మృతగ్రాహ్యాయమానాః విపరీతప్రత్యయప్రాపకత్వమప్యర్థన్తి - యథా విజ్ఞాతదిగ్భాగస్యాప్యకస్మాద్దిక్పర్యయవిభ్రమః సమ్యగ్జ్ఞానవతోऽపి చేత్పూర్వవద్విపరీతప్రత్యయ ఉత్పద్యతే - సమ్యగ్జ్ఞానేऽప్యనిర్మోక్షప్రసఙ్గః జ్ఞానాదౌ ప్రవృత్తిరసమఞ్జసా స్యాత్, సర్వం చ ప్రమాణమప్రమాణం సమ్పద్యేత - ప్రమాణాప్రమాణయోర్విశేషానుపపత్తేః ఏతేన సమ్యగ్జ్ఞానానన్తరమేవ శరీరపాతాభావస్యాపి విప్రతిపత్తిః పరిహృతం. జ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాగూర్ధ్వం తజ్జన్మాన్తరసఞ్చితానాం చ కర్మణాం ప్రవృత్తఫలానాం వినాశస్సిద్ధో భవతి బ్రహ్మప్రాప్తి విఘ్నప్రతిషేధః శ్రుతే, తేన * తీయన్తే చాస్య కర్మాణి * తస్య తావదేవ చిరం * సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే * తం విదిత్వా న లిప్యతే కర్మణా పాపకేన * ఏతము హైవైతే న తరత ఇతి * నైనం కృతాకృతే తపతః * ఏతం హ వావ న తపతి * నబిభేతి కుతశ్చనేత్యాది శ్రుతిభ్యః, శ్చ - * జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే ఇత్యాదిస్మృతిభ్యః, శ్చ

యస్తుబుద్ధైః ప్రతిబధ్యత ఇతి - తన్న - అవిద్యావిషయత్వాత్ అవిద్యావాన్ హి బుద్ధిః - తస్యకర్తృత్వాద్యుపపత్తేః * యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతీతి హి వక్ష్యతి - అనన్యత్వేద్వస్తుత్వాత్మాత్మైక్యం యత్ర - అవిద్యాయాం సత్యాం హి యస్యదివస్యాత్ తిమిరకృత ద్వితీయచన్ద్రవత్ - తత్రావిద్యాకృతానేకకారకాపేక్షం వర్ణనాటకస్య, తత్కృతం ఫలం, చ దర్శయతి తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదిత్యాదినా యత్ర పునస్స్విద్యాయాం సత్యామవిద్యాకృతానేకత్వభ్రమప్రహాణాత్ ; తత్కేన కం పశ్యేదితి కర్మాసమ్భవం దర్శయతి తస్మాదవిద్యావద్విషయ ఏవ వస్తుతం కర్మ - సమ్భవాత్ నేతరత్ర ఏతచ్చోత్తరత్ర వ్యాఖ్యాస్యమానైరేవ వాక్యైర్విస్తరేణ ప్రదర్శయిష్యామః తద్యథా- ఇహైవ తావత్ - అథయః- కశ్చిదబ్రహ్మవిదన్యాం-ఆత్మనోవ్యతిరిక్తాంయాం కాంచిద్దేవతాముపాస్తే- స్తుతినమస్కారయాగబల్యుపహార ప్రణిధానధ్యానాదినోపాస్తే-తస్యాగుణభావముపగమ్యాస్తే అన్యోఽసావనాత్మామత్తః పృథక్ అన్యోఽహమస్మి- అధికృతః మయాఽస్మై ఋణవత్ప్రతికర్తవ్యమిత్యేవం ప్రత్యయస్సన్నుపాస్తే- నసః - ఇత్థం ప్రత్యయో వేద-విజానాతి తత్త్వం. నసకేవలమేవంభూతోఽవిద్వానవిద్యాదోషవానేవ కింతర్హి యథాపశుః-గవాదిర్వాహనదోహనాద్యుపకారైరుపభుజ్యతే-ఏవంసః ఇజ్యాద్యనేకోపకారైరుపభోక్తవ్యత్వాదేకైకేన దేవాదీనాం అతస్సనుఽవసర్వాసామహకర్మస్వధికృత ఇత్యర్థః ఏతస్యహ్యవిదుషోవర్ణాశ్రమాదివిభాగవతోఽధ్యాధికృతస్యకర్మణోవిద్యాసహితస్యకేవలస్యచశాస్త్రోక్తస్యకార్యంమనుష్యత్వాదిర్బ్రహ్మాన్త ఉత్కర్షః శాస్త్రోక్తవిపరీతస్యచస్వాభావికస్యకార్యంమనుష్యత్వాదిక ఏవస్థావరాన్తోపకర్షః యథాచైతత్-తథా , అథ త్రయోవావలోకా ఇత్యాదినావక్ష్యామః కృత్స్నేనైవాధ్యాయశేషేణ విద్యాయాశ్చ కార్యంసర్వాత్మభావాపత్తిరిత్యేతత్సంక్షేపతోదర్శితం- సర్వాహీయముపనిషద్విద్యావిద్యావిభాగప్రదర్శనేనైవోపక్షీణా యథా చైషోఽర్థః కృత్స్నస్యశాస్త్రస్య-తథా ప్రదర్శయిష్యామః యస్మాదేవం-తస్మాదవిద్వాన్ పుణ్యం పురుషం ప్రతిదేవా-ఈశతే ఏషు నకర్తుమనుగ్రహం వేత్యేతద్దర్శయతి-యథాహ వై లోకే బహవో గోఽశ్వాదయః పశవోమనుష్యం- స్వామినమాత్మనోఽధిష్ఠాతారం భుఞ్జ్యుః- పాలయేయుః ఏవం బహుపశుస్థానీయ ఏకైకోఽవిద్వాన్ పురుషోదేవాన్ -దేవానితి బహువచనం పిత్రాద్యుపలక్షణార్థం భునక్తి-పాలయతీతి ఇమ ఇన్ద్రాదయోమ్యేమత్తోమమేశితారః-భృత్యస్య ఇవాహం ... రేజ్యాదినా ఆరాధనం కృత్వా అభ్యుదయం నిశ్శ్రేయసం చ తత్ప్రదత్తం ఫలం ప్రాప్స్యామీత్యేవమభిసన్ధిః. తత్ర లోకే బహుపశుమతోయథా ఏకస్మిన్నేవ పశావాదీయమానే - వ్యాఘ్రాదినాపహ్రియమాణే మహదప్రియం భవతి - తథా బహుపశుస్థానీయ ఏకస్మిన్పురుషే పశుభావాద్వ్యుత్తిష్ఠత్యప్రియం భవతీతి కించిత్రం దేవానాం- బహుపశ్వపహరణ ఇవ కుటుమ్బినః తస్మాదేషాం - దేవానాం తన్న ప్రియం కింతత్ యదేతత్- బ్రహ్మాత్మతత్త్వం కథం చన మనుష్యా విద్యుః- జానీయుః తథా చ స్మరణమనుగీతాసు భగవతో వ్యాసస్య * క్రియావద్భిర్హి కౌన్తేయ దేవలోకస్సమావృతః। న చైతదిష్టం దేవానాం మర్త్యైరుపరివర్తనమితి అతోదేవాః పశూనివ వ్యాఘ్రాదిభ్యో బ్రహ్మవిజ్ఞానాద్విఘ్నమాచికీర్షన్తి అస్మదుపభోగ్యత్వాన్మాచ్యుతిర్భూయాదితి యంతుముమోచయిష్యన్తి-తం శ్రద్ధాదిభిర్యోక్ష్యన్తి విపరీతమశ్రద్ధాదిభిః తస్మాన్ముముక్షుర్దేవారాధనపరః శ్రద్ధాభక్తిపరః ప్రణయోఽప్రమాదీ స్యాద్విద్యాప్రాప్తిం ప్రతివిద్యాం ప్రతీవాకాఙ్క్షేత్వితత్ ... దేవాప్రియవాక్యేన ౧౦

ఆ — ఇదానీం ప్రశ్నమనూద్యతమత్తరత్వేన బ్రహ్మేత్యాది శ్రుతిమవతారయతి (యదీత్యాదినా) తత్ర వృత్తికృతాం మతానుసారేణ బ్రహ్మశబ్దార్థమాహ (బ్రహ్మేతి) తస్యపరిచ్ఛిన్నత్వాజ్జ్ఞానేన సర్వభావస్యాసాధ్యత్వసమ్భవాదితి హేతుమాహ (సర్వభావస్యేతి) సిద్ధాన్తేయథోక్తహేత్వనుపపత్తిదోషమాహ (నహీతి) సాతస్మిన్విజ్ఞానసాధ్యామాభూదిత్యత ఆహ (విజ్ఞానేతి) హిరణ్యగర్భస్యనోపదేశజన్యజ్ఞానం బ్రహ్మభావః- * నహానిర్ధం చతుష్టయమితిస్మృతేస్స్వాభావికజ్ఞానవత్త్వాత్ తస్మాత్తత్సర్వభావదితి చోపదేశాధీనధీసాధ్యోఽసౌ శ్రుతః, నచాసీదిత్యతీతకాలావచ్ఛేదత్రికాలే-సిద్ధయుజ్యతే * సమవర్తతేతిచజన్మమాత్రం శ్రూయతే - కాలాన్తరే తత్సమ్బన్ధస్యాశ్రయపరాహతత్వాత్ మనుష్యాణాం ప్రకృతత్వాచ్చనాపరం బ్రహ్మేహ బ్రహ్మశబ్దమిత్యపితోపాద్వ్యుత్తిరారమ్ఫంహిత్వా * బ్రహ్మేతి బ్రహ్మనావీపురుషానిర్దిశ్యత ఇతి భర్తృప్రపఞ్చోక్తిమాశ్రిత్యతన్మతమాహ (మనుష్యేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (సర్వమిత్యాదినా) ద్వైతాద్వైతకత్వం- సర్వజగదాత్మకం అపరం- హిరణ్యగర్భాఖ్యం బ్రహ్మ తస్మిన్ విద్యా- హిరణ్యగర్భోఽహమిత్సహం గ్రహోపాస్తిః తయాసముచ్చితయాతద్భావమిహైవోపగతో, హిరణ్యగర్భపదేయద్భోజ్యం-తత్రాపిదోషదర్శనాద్విరక్తః, సర్వకర్మఫలప్రాప్త్యానివృత్తకామదినిః శేః, సాధ్యాన్తరాభావాద్విద్యామేవాభ్యసమాన, స్తద్వశాద్బ్రహ్మభావీ, జీవో నిర్వాక్యే బ్రహ్మశబ్దార్థ ఇతి ఫలితమాహ (అత ఇతి) కథం బ్రహ్మభావినిజీవే బ్రహ్మశబ్దస్య ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టశ్చేతి) ఆదిశబ్దేన గృహస్థః సదృశంభార్యాం విన్దతేత్యాదిగృహ్యతే. ఇతినా- ప్రకృతవాక్యకథనం భర్తృప్రపఞ్చవ్యాఖ్యానం దూషయతి (తన్నేతి) బ్రహ్మశబ్దేనపరస్మాదర్థాన్తరస్యగ్రహే తస్యసర్వభావాపత్తేస్సాధ్యత్వాదనిత్యత్వాపత్తేర్నతన్మతముచితమిత్యర్థః నాద్యస్యాపి మోక్షస్యనిత్యత్వమాశఙ్క్యయత్కృతకం-తదనిత్యమితిన్యాయమాశ్రిత్యాహ (నహీతి) సామాన్యన్యాయం ప్రకృతేయోజయతి (తథేతి) భవతుసర్వభావాపత్తేరనిత్యత్వం - కాహానిః- తత్రాహ (అనిత్యత్వేచేతి) కించ- జీవస్యాబ్రహ్మత్వం తవావిద్యాకృతం- పారమార్థికం వేతి వికల్ప్యాద్యమనూద్యదూషయతి (అవిద్యాకృతేతి) తత్రానువాదభాగం విభజతే (ప్రాగిత్యాదినా) బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనావ్యర్థేత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (తదేతి) తస్మిన్పక్షే బ్రహ్మజ్ఞానాత్ పూర్వమపిపరమార్థతః పరం బ్రహ్మాసీత్ - తదేవ ప్రకృతేవాక్యే బ్రహ్మశబ్దేనోచ్యత ఇతియుక్తం- తద్ధి బ్రహ్మశబ్దస్యముఖ్యమాలమ్బనమితి యోజనా. గౌణ్యాహిక ఇతివద ముఖ్యార్థోఽపి బ్రహ్మశబ్దో నిర్వహతీత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) నిరతిశయమహత్త్వసమ్పన్నం వస్తు బ్రహ్మశబ్దేన శ్రుతం - అశ్రుతస్తు బ్రహ్మభావీపురుషః - శ్రుతహానస్య శ్రుతకల్పనాన న్యాయవతీ - తస్మాత్తత్కల్పనానయుక్తేతి వ్యావర్త్యమాహ (నత్వితి) అగ్నిరధీతేఽనువాకమిత్యాదౌ శ్రుతహానస్య శ్రుతోపాదానం దృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (మహత్తరత్వాత్) తత్రాగ్నిశబ్దస్య ముఖ్యార్థత్వేనత్వన్వితాభిధానానుపపత్త్యావాక్యార్థాసిద్ధేస్తద్ధా

నైప్రయోజనైశ్రుతమపిహిత్వాఽశ్రుతంగృహ్యతే - శ్రుతేఽస్సప్రయోజనవిశేషేశ్రుతహాన్యాదిర్న్యయుక్తిమానిత్యర్థః మనుష్యస్యాకారం సిధ్యర్థం బ్రహ్మాదిపురుషకల్పనేత్యాశఙ్క్యసుహస్తరవిశేషణం । యద్వాబ్రహ్మవిద్యామేవపరస్యాపికుల్యమనిత్యత్వం- అస్యచావిద్యాద్వారాఽపి కారిత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థస్స్ఫుటీకరిష్యతీతిభావః ద్వితీయంకల్పముత్థాపయతి (అవిద్యేతి) బ్రహ్మవిద్యాయైయస్యప్రసఙ్గానైవమితిదూషయతి (నతస్యేతి) అనుపపత్తిమేవసాధయతి (నహీతి) సాక్షాత్- ఆరోపముక్తరాజేయయాఽపి వస్తుధర్మస్య - [illegible] ప్రమాణస్యేత్యర్థః అవిద్యాయాఃసన్నికర్షమాగవ [illegible] త్వం- తత్రాహ (అవిద్యాయాశ్చేతి) సర్వప్రకృత్యాగాదిలియాఽపి విమయమవిద్యాగ్యకం-విద్యాయాఅనృతత్వాత్- రజతాదివదిత్యర్థప్రత్యక్షారాన్తికమాహ (తథేతి) విమయంనకారకం- విద్యాత్వాత్- శుక్తికావిద్యావదిత్యాశయేనాహ (నహీతి) అబ్రహ్మత్వా వేద్యాస్తవత్వానాగా దయుక్తాబ్రహ్మాదీపురుషకల్పనేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మణ్యవిద్యానివృత్తిర్విద్యాఫలమిత్యాచోదయతి (బ్రహ్మణీతి) నహిసర్వజ్ఞేప్రకాశైకరసేబ్రహ్మణ్యజ్ఞానమాదిత్యేతమఇవావకాశమిత్యావః తస్యాజ్ఞాతత్వం- అజ్ఞత్వాచ్చాఽశిష్యత్వే నాద్య ఇత్యాహ (నబ్రహ్మణీతి) నహి [illegible] తస్యాపరస్యవిద్యాభావంనిశ్చితేబ్రహ్మణియుక్తం- శిష్యత్వేప్రసఙ్గాత్ అతఉపదేశ్యమేవకల్ప్యమిత్యర్థః బ్రహ్మణ్యేకత్వదాజ్ఞాతంశాస్త్రేణజ్ఞాప్యతే, తద్విషయంచశ్రవణాదివిధీయతే, - తేనపునస్తస్యజ్ఞాతత్వనోపకల్ప్యమిత్యుక్తమర్థంద్వితీయేనసాధయతి (నహీతి) మిథ్యాజ్ఞానప్యాజ్ఞానావ్యతిరేకాద్బ్రహ్మణ్యవిద్యాధ్యారోపణాయాంతుక్వారోప్యారోపణాద్యస్యానుపపత్తిరవ్యవస్థితం. కల్ప్యాన్తరమాశఙ్క్యతే (నబ్రహ్మణీతి) బ్రహ్మవిద్యాకర్తృత్వనిరపేక్షస్యయథాకాష్ఠాదేరుపదేష్టృత్వంశ్రుతిస్మృతీతితత్రాప్యుపజ్ఞీకరోతి (భవత్వితి) అనాదిత్వాదవిద్యాయాఃకర్తృనిరపేక్షోఽభావాద్విద్యాపేక్షాయాంబ్రహ్మణికర్తృత్వనపేక్షాయామితర్కః ద్వితీయంప్రత్యాహ (కిన్త్వితి) బ్రహ్మణోఽన్యశ్చేతనోనాస్తీత్యత్రశ్రుతిస్మృతీఉదాహరతి (నాన్యోఽతోఽస్తీత్యాదినా) బ్రహ్మణోఽన్యశ్చేతనోపినాస్తీత్యస్యతస్యనస్తరిద్వయంపరతే (యస్త్వితి) బ్రహ్మణోఽన్య స్యాజ్ఞస్యానాదేర్దోషయాశఙ్క్యతే(నన్వితి)కిమిదమనవగత్వమనగతే-అనవగతేవాబోధ్యతే తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి(బాఢమితి)ద్వితీయేనోపదేశానర్థక్యం- అవగమాదితి [illegible] స్యాపిస్వప్రకాశేవస్తునినోపదేశాగోఽస్తీతిశఙ్క్యతే(అవగమేతి) అనుభవమనుసృత్యపరిహరతి (నానవగమేతి) సావస్తునోఽభిన్నామేదత్వేతథాపి- అభిన్నాచేజ్ఞానాదీనత్వానిద్ధిరితిశఙ్క్యతే (నన్విత్యత్రేతి) అనవగమనన్నివృత్తీనోఽన్యత్కేశీ [illegible] పాపహరాగాత్ప్రతికారాన్తరాసత్యహేతుపక్షమప్రకారమేవకృత్యమితిమత్వాహ (తద్వేష్వితి) [illegible] (దృశ్యమానమితి) దృష్టనిరుద్ధమపికుతోనేష్యతే- తత్రాహ (నచేతి) అనుపపన్నస్యచజీవస్యత్యోక్తం తదేవనాస్తీత్యాహ (నచేతి) యుక్తివిరోధేదృష్టిర్బాధకస్తీత్యాశఙ్క్యతే (దర్శనేతి) దృష్టివిరోధేయుక్త్యేకాభాసత్వం స్యాదితిపరిహరతి (తత్రాపీతి) అనుపపన్నత్వంహ్యసన్నసద్దృష్టిబలాదిష్టం-దృష్టస్యత్వనుపపన్నత్వేనకేంచిన్నిమిత్తమస్తీత్యర్థః బ్రహ్మాదిపురుషకల్పనాంనిరాకృత్యస్వపక్షేయానుపపత్తౌ [illegible] యుక్తం-సత్యమితిప్రకారాన్తరేణపూర్వపక్షయతి (పున్యాఇతి) ఆగితశబ్దేన ✽మోఽయమితికారమయః [illegible] త్వాద్యాశ్రుతిర్గృహ్యతే [illegible] న్యాయః-మిథోవిరుద్ధయోరేకత్వాయోగః విలక్షణత్వమన్యత్వేహేతుః జీవస్యపరస్మాదన్యత్వేపినఅస్యతతోఽన్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విలక్షణశ్చేతి) పరస్యత ద్విలక్షణత్వంశ్రుతిలోకవర్మయిత్వాత్తథైవోపపత్తిమాహ (కాణాదేతి) షిద్ధ్యాదికముపలబ్ధిమత్కర్తృకం-కార్యత్వాత్-ఘటవదిత్యాద్యోపపత్తిః తయోర్భేదేహేతన్తరమాహ (సంసారేతి) జీవస్యస్వగతదుఃఖస్యానుభవంమేవాభూదిత్యస్తిత్వేన [illegible] సా-నేశస్యసా [illegible] - అతోభేదసమావిత్యర్థః ఇతశ్చేశ్వరస్యప్రవృత్తిః-హేతుఫలయోరనవాదిత్యాహ (అవాకీతి) మిథోభేదేప్రాతంలిఙ్గాన్తరమాహ (స్తావ్యాత్త్వేతి) తత్రైవలిఙ్గాన్తరమాహ (ముముక్షోశ్చేతి) గత్యం- దేవయానాద్యా తస్యాఃమాగవిశేషః- అర్చిరాదిః దేశః-గన్తవ్యం బ్రహ్మ. తేషామపదేశాః-గత్యే [illegible] తథాపికథంభేదసిద్ధిః-తత్రాహ (అసతీతి) [illegible] (తదభావేచేతి) తదనన్తరగత్యాదికముపపద్యతే-తత్రాహ (భిన్నస్యేతి) జీవేశ్వరయోర్మిథోభేదేహేత్వన్తరమాహ (కర్మేతి) భేదేసత్యుపపన్నాస్సమ్యగ్విశేషః. తదేవస్ఫుటయతి (భిన్నశ్చేదితి) తద్భేదేస్తుమాజితేపరథంబ్రహ్మాదిపురుషకల్పనేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మవిదో జీవస్య బ్రహ్మత్వవాచ్యత్వే బ్రహ్మోపదేశ స్యానర్థక్యప్రసఙ్గాదిమితిదూషయతి (నేత్యాదినా) ప్రసఙ్గమేవప్రకటయతి (సంసారీచేదితి) విధిశేషత్వేన బ్రహ్మోపదేశోద్దానిత్యచేత్- తత్రకింకర్మవిధిశేషత్వేన-ఉపాస్తివిధిశేషత్వేనవాతదర్థవత్త్వమితివికల్ప్యాద్యందూషయతి (తద్విజ్ఞానస్యేతి) [illegible]-వినియోజకశ్రుత్యాద్యభావాదితిశేషః కల్ప్యాన్తరమాదత్తే (నంనావిత్యాది) ఉపదేశస్యజ్ఞానార్థత్వా [illegible] తస్యకథంతాదర్థ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనిర్జ్ఞాతేహీతి) వ్యతిరేకముక్త్వాన్వయమన్వాచష్టే (నిర్జ్ఞాతేతి) [illegible] సమర్థత్తే (నేత్యాదినా) కథమేకత్వేగమ్యమానేఽసమ్యద్బోనుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యస్యహీతి) ఏకత్వేహేత్వన్తరమాహ (ఇదమితి) ఏకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) కించ-సమ్పత్తిపక్షేతదాపత్తిఃఫలం-అన్యద్వైతేతికృత్యవద్వితీయంప్రత్యాహ (నచేతి) ఆద్యందూషయతి (సమ్పత్తిశ్చేదితి) ✽తంయథాయథేత్యాదివాక్యమాత్రేత్యశఙ్క్యతే (వచనాదితి) సమ్పత్తేరమానత్వాన్నతద్వదన్యస్యామానత్వమిత్యాహ (నేతి) తస్యామానత్వేపి వచనమానస్యకారకత్వాత్ నచహత్రాప్యుపాసనాదప్యస్యామానత్వం- స్థితస్యనష్టస్యవాఽనుపపత్తేః. శ్రుతిశ్చనపూర్వసిద్ధమాత్రాదిభావాభిధాయినీ- తత్త్వాద్యర్థస్యాస్త్యర్థద్వారోపచారాత్ అతోబ్రహ్మభావస్యనతన్సిద్ధిః - నసామ్యాదికఇత్యాహ (విజ్ఞానస్యేతి) అథాన్యస్యాన్యభావేయథోక్తంవచనస్యసమస్యాభిధాయకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) బ్రహ్మోపదేశానర్థక్యప్రసఙ్గాన్నబ్రహ్మాదిపురుషకల్పనేత్యుక్త్వాతత్రైవహేత్వన్తరమాహ (సవిషక్షేతి) బ్రహ్మోపదేశస్యసమ్పచ్ఛేషత్వేదోషాన్తరమాహ (ఇష్టార్థేతి) తదేవవివృణ్వన్నిష్టమర్థమాచష్టే (సైక్యేవేతి) యథో

ప్రంవస్తుతాత్పర్యగమ్యమద్వయమపపదీత్యత్ర హేతుమాహ (కాణ్వస్వరూపేతి) మధుకాణ్డావగతమవధారణం దర్శయతి (ఇత్యనుశాసనమితి) మునికాణ్డా ఎవస్థితమథాహ (ఏతావదితి) న కేవలమనుపదేశ స్యానుమ్పేద తత్వేన్ బృహదారణ్యకవిరోధః - కింతు సర్వోపనిషద్విరోధోఽస్తీత్యాహ (తథేతి) ఇత్యుపసంహారయతి (తత్రేతి) నచు బృహదారణ్యకే బ్రహ్మణి శ్రితానాం జీవపరయోర్భేదోఽభిప్రేతః - ఉపసంహారే త్వభేదస్యావస్తానం తద్విరోధః కస్యస్యామిత్యాహ (తథాచేతి) బ్రహ్మాదిపురుషకల్పనాయా ఉపదేశానర్థక్యమిష్టార్థబాధశ్చేత్యుక్తం. ఇదానీం బ్రహ్మేత్యాదివాక్యే బ్రహ్మశబ్దస్య పరమాత్మని ... బ్రహ్మవిద్యా... ప్రతిపాదనపరత్వమాహ (ఉపదేశానుపపత్తేశ్చేతి) అత్రోక్తం బ్రహ్మశబ్దార్థాద్వైతం స్థితమిత్యుక్తం ... తద్విద్యాయాం బ్రహ్మవిద్యేతి సంజ్ఞా సిద్ధేతి శక్యతే (అత్మేతి) వాక్యశేషవిరోధాన్నైవమిత్యాహ (నాహమితి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (అన్యశ్చేదితి) యదుక్తం ... (తథాపదసతీతి) అత్యన్తభేదే వ్యపదేశానుపపత్తిం విశదయతి (సంసారీతి) జీవబ్రహ్మణోర్భేదో ... బ్రహ్మవిద్యేతి వ్యపదేశః ... ఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ... బ్రహ్మణోఽన్యో నాభేదో ... తథాపి ... బ్రహ్మవిద్యేతి ... వ్యపదేశోఽనుపపన్న ఇత్యాహ (నచేతి) నిమిత్తం విషయం ... బ్రహ్మవిద్యేతి వ్యపదేశసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (ఏతేన) ... ద్వైతాపత్తేర్భేదే వికల్పోఽనుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అస్మత్ ... బ్రహ్మాభిన్నం ... ఇత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రోతురితి) సంశయితమపి జ్ఞానం ... తావత్రైవపురుషాః శ్రోతుస్సిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నిశ్చితం చేతి) శ్రోతుర్నిశ్చితజ్ఞానస్య ఫలత్వేఽపి కృష్ణం శయిత మర్థం వదతో ... ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అపక్షతి) నిశ్చితస్యైవ జ్ఞానస్య పురుషార్థ సాధనత్వం - నసంశయితస్యేత్యర్థః జీవపరయోరత్యన్తభేదస్య, భేదాభేదయోః, ... బ్రహ్మశబ్దవాచ్యం - నజీవ ... సమ్యగ్జ్ఞానాభేదపక్షేఽనుపపత్తిరిత్యాహ (బ్రహ్మణీతి) తదాత్మానమేవావైదితి జ్ఞానాత్సర్వం బ్రహ్మ ఉచ్యతే - తదుక్తం - అన్యజ్ఞానమూలత్వాత్ ... నచ స్వకర్తృకకర్మక జ్ఞానాన్ముక్తిః క్రియాఫలం ... అతోఽపరబ్రహ్మ బ్రహ్మశక్తిరిత్యర్థః ... బ్రహ్మసాధనత్వాదిపర్యయతి - తచ్చాపౌరుషేయ మదోషానపేక్షం తథాచ ... సాధకత్వాత్ ... (నకాన్యేతి) (అయమపాలప్రాప్తి) ... తస్యాపౌరుషేయత్వేనాసమ్భావితదోషత్వాదితి శేషః నను బ్రహ్మణో నిత్యముక్తత్వపరీక్షణాత్ ... శాస్త్రాపేక్ష్యతే - నేత్యాహ (నచేతి) శాస్త్రాద్ధి బ్రహ్మణో నిత్యముక్తత్వం గమ్యతే - సాధకత్వాదపి ... నచార్థవాదత్వం ... తథాచ వా ... నిత్యముక్తత్వం కల్పితమితర దిత్యాశఙ్క్యాహ ... యదితి స్వనిత్యముక్తత్వాత్ సర్వస్యైవ సాధకత్వాదిష్యతే - తదానాద్వయ ... నాదికత్వాదినావినాఽభ్యుదయ నిశ్శ్రేయసమార్గస్యాభావాత్ నచ బ్రహ్మణోఽన్యశ్చేతనోఽస్తి - *నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా* బ్రహ్మైవేదం సర్వమిత్యాదిశ్రుతేః తస్మాద్యథోక్తావ్యవస్థాఽస్థైర్యేత్యర్థః. కించ - సర్వస్యాపి సంసారస్య బ్రహ్మణ్యేవావిద్యయా ... సాధకత్వాదపి తత్ర ... మిథ్యాభ్యుపగమే కానుపపత్తిరిత్యాహ (నచేతి) తస్యాస్యాకల్పితత్వం ... ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకత్వేతి) ఉక్తశ్రుతితాత్పర్యం సఙ్క్షేపయతి (సర్వోహీతి) సర్వస్యైవ ద్వైతవ్యవహారస్య బ్రహ్మణి కల్పితత్వే ప్రకృతచోద్యస్యావకాశో నాస్తీత్యాహ (ఇత్యల్పమితి) పరపక్షం నిరాకృత్య స్వపక్షం ... (తస్మాదితి) తద్వ్యతిరేకేణ జగన్నాస్తీత్యాహ (నైతదితి) తస్య దార్ఢ్యముక్త్వా ... (ఇదమితి) తదా ... వస్తుతో భేదం ... వ్యాచష్టే (ప్రాగితి) తస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (సర్వం చేతి) కథం తర్హి ... ఇత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్విది) యథా ప్రతిభాసం కల్పితత్వాదిత్యాహ ... నిరోధాన్వయమిత్యాహ (పరమార్థతస్త్వితి) తద్విశేషణం - అథ స్వసంసారరహితమితియావత్ కిముత్పత్తిస్థితిచోద్యం ... ఇత్యాహ (తత్సంబంధితి) పూర్వవాక్యోక్తక్రమవిద్యావిశిష్టమధికారిత్వేన వ్యవస్థితం బ్రహ్మ - నానేనసాక్షిత్యాదాక్షేపయాని తాకథం ... ఆత్మైవ ప్రమేయః, తద్జ్ఞానమేవ ప్రమాణ, మిత్యేవమర్థస్వ మేవకారస్య విషయమాహ (అపిద్యేతి) ప్రకృతిమాశ్రిత్య ... విచ్ఛిద్య పృచ్ఛతి (బ్రూహీతి) * సఏష ఇహ ప్రవిష్ట ఇత్యత్రాత్మనోఽదర్శితత్వాత్ ... తస్యత ... శక్యత్వాత్, న్యాయేన స్పష్టయిత్వాహ (నన్వితి) ఆత్మానం ప్రత్యక్షయితుం పృచ్ఛత స్తత్పరోక్షవచనమనుత్తరమితి శఙ్క్యతే (నన్వసావితి) ఆత్మానం చేత్ప్రత్యక్షయితుమిచ్ఛసి - తర్హి ప్రత్యక్షమేవ ... దర్శయామీత్యాహ (ఏవం తర్హీతి) నేదం ప్రతిజ్ఞానురూపం ప్రతివచనమితి చోదయతి (నన్వత్రేతి) ప్రత్యక్షత్వాద్దర్శనాదిక్రియాయాః ... రూపమపి ... ఇత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) యదిదర్శనాదిక్రియాయాః కర్తృస్వరూపోక్తిమాత్రేణ జిజ్ఞాసా నోపశామ్యతి - తర్హి దృష్ట్యాదిసాక్షిత్వేనాత్మా ... ఇత్యాహ (ఏవం తర్హి దృష్టేరితి) పూర్వస్మాత్ప్రతివచనాదస్య ... విశేషాభావం విశదయతి (యదీత్యాదినా) ఘటస్య ద్రష్టా - దృష్టేర్ద్రష్టేతి విశేషే ... ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టుర్యదీతి) తథా ద్రష్టుర్విశేషో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టాత్వితి) వృత్తిమదన్తఃకరణావచ్ఛిన్నస్యవికారో ఘటద్రష్టా కూటస్థచిన్మాత్రస్వభావః సన్నిధిసత్తామాత్రేణ బుద్ధితద్వృత్తీనాం ద్రష్టేతి విశేషమఙ్గీకృత్య పరిహరతి (నేత్యాదినా) ఏతదేవ స్ఫుటయతి (అస్తీతి) సప్తమీ ద్రష్టారమధికరోతి దృష్టేర్ద్రష్టా తావదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం విశదయతి (యోదృష్టేరితి) భవతు దృష్టిసద్భావే ద్రష్టుస్సదా ద్రష్టృత్వం - తథాపి కథం కూటస్థదృష్టిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) నిత్యత్వముపపాదయతి (అనిత్యాచేదితి) ఉక్తపక్షపరామర్శార్థా సప్తమీ. కాదాచిత్కద్రష్టృదృశ్యత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఘటాదివద్దృష్టిః కదాచిదేవ ద్రష్ట్రా దృశ్యతే - న సర్వదేత్యనిష్టాపత్త్యభావమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) వికారిణశ్చ తస్య ద్రష్టృత్వం భ్రమ

ద్రష్టృత్వమన్యథా ద్రష్టృత్వించదృష్టం- తత్సాక్షిణోవ్యావర్తమానంతస్యనిర్వికారత్వంగమయతీతిభావః దృష్టిద్వయం ప్రమాణాభావాదశిష్టమితి శఙ్కతే (కిమితి) తదుభయమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తత్రానిత్యాందృష్టిమనుభవేనసాధయతి (ప్రసిద్ధేతి) ఉక్తమర్థంయుక్త్యావ్యక్తీకరోతి (నిత్యైవేతి) సమ్ప్ర... దృష్టింశ్రుత్యాసమర్థయతే (ద్రష్టురితి) తత్రైవోపపత్తిమాహ (అనుమానాచ్చేతి) తదేవవివృణోతి (అన్ధస్యాపీతి) జాగరితేచక్షురాదిహీనస్యాపిస్వప్నేఘంసావాసనామయఘటాదివిషయాదృష్టిరుపలభ్యతే- సాచస్వప్నే...లేచక్షురాదిజనితదృష్ట్యాపేక్షి స్వయమవినశ్యన్త్యనుభూయతే-సాద్రష్టుస్స్వభావభూతార్థదృష్టిర్నిత్యైవస్వప్నే- విమతంనిత్యం-అవ్యభిచారిత్వాత్- పరేష్టాత్మవదితిప్రమా-గోపపత్తిరిత్యర్థః నన్వాత్మాదృష్టిస్వభావశ్చేత్- కథంద్రష్టేత్యుక్తం - అతఆహ (తయేతి) నిత్యత్వేహేతుః (అవిపరిలుప్తయేతి) నిర్వ్యాపారస్యాపిహస్తం స్వరూపభూతయేత్యుక్తం తస్యాదృష్ట్యన్తరాపేక్షాంవారయతి (స్వయమితి) ఉక్తమవిపరిలుప్తత్వంవ్యనక్తి (ఇతరామితి) అతాదృష్టేర్ద్రష్టృత్వస్థితె ఫలితమాహ (ఏవంచేతి) అన్యః- చేతనోఽచేతనోవేతిశేషః నిత్యదృష్టిస్వభావమాత్మపదార్థంపరిశోధ్యశ్రుత్యక్షరాణియోజయతి (తద్బ్రహ్మేతి) వాక్యశేషవిరోధంచోదయతి (నన్వితి) కింకర్మత్వేనాత్మనోజ్ఞానంవిరుధ్యతే - కింవాసాక్షిత్వేనేతివాచ్యం నాద్యః - అనభ్యుపగమాదిత్యాహ (నేతి) నద్వితీయఇత్యాహ (ఏవమితి) ఏతదేవస్పష్టయతి (ఏవందృష్టేరితి) దర్శితద్విపయంజ్ఞానాన్తరమపేక్షితవ్యమితికుతోవిరోధోనప్రస రతీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యజ్ఞానేతి) నవిప్రతిషేధఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః సఙ్గృహీతమర్థంవివృణోతి (నచేతి) నిత్యైవ-స్వరూపభూతేతిశేషః విజ్ఞాతత్వం - బాహ్యాయబుద్ధివృత్తివ్యాప్యత్వం అన్యాంద్రష్టిం - స్ఫురణలక్షణాం ఆత్మవిషయస్ఫురణాకాఙ్క్షాభావం ప్రతిపాదయతి (నివర్తతేహీతి) ఆత్మనిస్ఫురణరూపేస్ఫురణస్యాన్యస్యాసమ్భవేపికుతస్తదాకాఙ్క్షోపశాన్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) కించ- నష్టేదృశ్యా- అదృశ్యావా దృష్టిరపేక్ష్యతే నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) ఆదిత్యప్రకాశస్యస్వరూపాదేస్తత్ప్రకాశకత్వాభావాదితిభావః నద్వితీయఇత్యాహ (నచేతి) ఆత్మనోవృత్తివ్యాప్యత్వేపిస్ఫురణవ్యాప్యత్వానఙ్గీకరణాన్నవాక్యశేషవిరోధాస్తీత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) వాక్యాన్తరమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదత్తే (తత్కథమితి) తదక్షరాణివ్యాచష్టే (దృష్టేరితి) ఇతిపదమన్వేతిత్యనేనసమ్బధ్యతే బ్రహ్మశబ్దంవ్యాచష్టే (బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మాహంసదాగ్రహార్థోఽవిశేషణవిశేష్యభావమభిప్రేత్యవాక్యార్థమాహ (తదేవేతి) ఆచార్యోపదిష్టేనాస్యనిశ్చయందర్శయతి (యథేతి) ... స్వజ్ఞానసమాప్త్యర్థః ఇదానీంఫలవాక్యంవ్యాచష్టే (తస్మాదితి) సర్వభావమేవవ్యాకరోతి (అబ్రహ్మేతి) బ్రహ్మైవావిద్యయాసంసరతి- విద్యయాచముచ్యతఇతిపక్షస్య నిర్దోషత్వముపసంహరతి (తస్మాదుక్తమితి) వృత్తంకీర్తయతి (యత్ప్రష్టమితి) యథాగ్నిహోత్రాదిక్రమనుష్యత్వాదిజాతిమన్తమపుత్త్వాదివిశేషవన్తంచాధికారిణమపేక్షతే- నతథాజ్ఞానమితిస్పష్టంతద్యోయోదేవానామిత్యాదివాక్యం తదక్షరాణివ్యాచష్టే (తత్రేతి) యథోక్తేనవిధినా - అన్వయాదిప్రకారేణశోధనాదినేత్యర్థః జ్ఞానాదేవముక్తిః- నసాధనాన్తరాదిత్యేవకారార్థః విపక్షేప్యధికారనియమంప్రకటయతి (తథేత్యాదినా) యోయఃప్రత్యబుధ్యత- సఏవతదభవదితిపూర్వేణసమ్బన్ధః బ్రహ్మైవావిద్యయాసంసరతి, ముచ్యతేచవిద్యయేత్యుక్తత్వాన్నాదీనాంవిద్యావిద్యాభ్యాంబన్ధమోక్షౌసిద్ధావుక్తావిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవానామిత్యాదీతి) తత్త్వదృష్ట్యైవభేదవచనేకానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పురఇతి) ఆదిత్యకల్పభేదమనూద్యతత్తదాత్మనాస్థితబ్రహ్మచైతన్యస్యైవవిద్యావిద్యాభ్యాంబన్ధమోక్షౌక్తౌక్స పూర్వాపరవిరోధోఽపీపరిహృతః (ఏవ ఇతి) అవిద్యాదృష్టిమనూద్యతత్త్వదృష్టిమన్వాచష్టే (పరమార్థతస్త్వితి) ప్రబోధాత్ప్రాగపితత్రదేవాదిశరీరేషు పరమార్థతోబ్రహ్మైవాసీచ్చేత్- కథందేశకంజ్ఞానమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకత్వేతి) నానాజీవవాదస్యతునావకాశః- ప్రక్రమవిరోధాదిత్యాశయేనాహ (తదితి) తత్రైవేత్యుక్తస్యజ్ఞానానుసారిత్వపరామర్శః తద్యోయదిత్యాదివాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (ఇదానీమితి) మన్త్రోదాహరణస్తుతిమేవప్రశ్నద్వారావ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) జ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యస్యాన్యథాబోధయమితిద్యోతయితుంకిలేత్యుక్తం ఆదిపదంసమస్తవాప దేవసూక్తగ్రహణార్థం. తత్రావాన్తరవాక్యమాహ (తదేతదితి) శత్రుప్రత్యయప్రయోగప్రాప్తమర్థంకథయతి (పశ్యన్నితి) * లక్షణహేత్వోః క్రియాయాఇతిహేతౌ శతృప్రత్యయవిధానాత్, నైరన్తర్యేచసతిహేతుత్వసమ్భవాత్, ప్రక్రియాతేచప్రత్యయబలాద్బ్రహ్మవిద్యామోక్షయోర్నైరన్తర్యంప్రతీతే, స్తయా సాధనాన్తరానపేక్షయాఽభ్యంమోక్షందర్శయతిశ్రుతిరిత్యర్థః తత్రోదాహరణమాహ (భగవానితి) శరీరక్రియామాత్రసాధ్యాహిల్ప్తిస్తత్ర ప్రతీయతే - తథాపశ్యన్నిత్యాదావపి బ్రహ్మవిద్యామాత్రసాధ్యాముక్తిర్భాతీత్యర్థః తద్ధైతదిత్యాదివ్యాఖ్యాయతదిదమిత్యాద్యవతారయితుంశఙ్కతే (సేయమితి) ఏవంయుగీనానాం - కలికాలవర్తినామితియావత్ ఉత్తరంవాక్యమవతరత్వేనావతార్యవ్యాకరోతి (తదుపస్థాపనాయేతి) తస్యతాటస్థ్యంవారయతి (యస్సర్వభూతేతి) ప్రవిష్టేప్రమాణముక్తంస్మారయతి (దృష్టేరితి) వ్యావృత్తంవాహ్యేషు- విషయేషూత్సుకం- సాభిలాషంమనోయస్యసతథోక్తః ఏవంశబ్దార్థమేవాహ (అహమితి) మనుష్యోహమిత్యాదిజ్ఞానేప్రసక్తేకథంబ్రహ్మాహమితిజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (అపోహ్యేతి) అహమిత్యాత్మజ్ఞానంసదాసిద్ధమితినవిధిరర్థంప్రయతితవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంసారేతి) కేవలమిత్యద్వితీయత్వముచ్యతే జ్ఞానముక్త్వాతత్ఫలమాహ (సావిద్యేతి) యత్తుదేవాదీనాంమహావీర్యత్వాద్బ్రహ్మవిద్యయాముక్తిస్సిధ్యతి- నాస్మదాదీనాం- అల్పవీర్యత్వాదితి-తత్రాహ (నహీతి) * శ్రేయాంసిబహువిఘ్నానీతిప్రసిద్ధిమాశ్రిత్యశఙ్కతే (వార్తమానికేష్వితి) శఙ్కోత్తరత్వేనోత్తరవాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (అతఆహేత్యాదినా) యథోక్తేనాన్వయాదినాప్రకారేణబ్రహ్మవిజ్ఞాతురితిసమ్బన్ధః అపిశబ్దార్థంకథయతి (కిముతేతి) అల్పవీర్యాస్తత్రవిఘ్నకరణేపర్యాప్తానేతికిముతవాచ్యమితియోజనా. అప్రాప్తప్రతిషేధాయోగముపేత్యచోదయతి (బ్రహ్మవిద్యేతి) శఙ్కానిమిత్తందర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) అథయోఽన్యాందేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి నసవేదయథాపశురేవంసదేవానామితి... ప్రతిబన్ధంకుర్వన్తీతిశేషః. కథందేవాదీనాంప్రతిబన్ధకర్తృత్వం- తత్రాహ

[illegible]

లితమాహ (అకథితి) తైవర్త్యేతేషాం నినాన్ధకర్తృత్వేన ప్రత్యక్తృతేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) తేషాం నిరస్తుం ప్రసరత్వం వారయతి (వస్త్వితి) సఘః ప్రయుక్తఇతిపూర్వేణ సమ్బన్ధః. తస్యనిరవకాశత్వాదితి హేతుమాహ (అవసతేతి) జ్ఞానస్యాన న్తరఫలత్వా[illegible]
క్త్రృతేశ్చైత్తాఁవేతవ్యస్వయా[illegible]తే (ఏవేంతస్మైతి) జ్ఞానస్యాన న్తరఫలత్వేనతదజ్ఞానంనివర్తయే పజ్ఞానామివతత్త్వజ్ఞానామపి - బ్రహ్మణీలి

జ్ఞానస నత్త్వాభావాత్ న హాద్యమేవజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసి - ప్రాగివ ఊర్ధ్వమపి రాగాదేస్తత్కార్యస్య చ దృష్టత్వాత్ అతో దేహపాతకాలీనం జ్ఞానమ జ్ఞానంనివర్తయతి కుతో జీవన్ముక్తిరిత్యర్థః అన్త్యజ్ఞానస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వం - తస్య తత్తేర్నా ప్రథమేతస్యాన్త్యత్వాత్ - ఆత్మవిషయత్వావ్యాప్త స్యానితేతికల్పో విచయ శ్రద్ధస్తానాభావంమత్వా ద్వితీయే దోషా నరమాహ (న ప్రథమేనేతి) ఇదేవానుమానేనస్ఫోరయతి (యదిహీతి) కల్పా న్తరంశఙ్కతే (ఏవంతర్హీతి) అవిచ్ఛిన్నాజ్ఞానస న్తతిరజ్ఞానంనివర్తయతీత్యేతద్దూషయతి (నేత్యాదినా) జీవనాదిహేతుకః ప్రత్యయః - బుభుక్షి తో ఽహం పిపాసితోఽహమిత్యాదిలక్షణః తస్య బహుశఉద్భవఫల్గతస్య, బ్రహ్మాస్మీతి విచ్ఛిన్నప్రత్యయసన్తతే, శ్చవిరుద్ధతయా యోగపద్యాయోగం హేతు మాహ (విరోధాదితి) ప్రత్యయసన్తతిముపపాదయన్నాశఙ్కతే (అథేతి) ఉక్తరీత్యా ప్రత్యయసన్తతిముపేత్యదూషయతి (నేత్యాదినా) తమే వనిరాకరణంవిశదయతి (ఇయతామితి) శాస్త్రాసక్తిజ్ఞానసన్తతిరజ్ఞానంనివర్తయతీత్యేవమాత్మకః * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి శ్రుతేరాత్మజ్ఞానసన్తతిమా త్రసద్భావేఽతతో విద్యాద్వారాఽవిద్యాధ్వస్తిరితి శాస్త్రార్థ ఇత్యయనిర్దిష్ట ఇత్యాహ (సన్తతీతి) ఆత్మధీసన్తతేస్తత్త్వేఽపి స్వాత్మవిషయత్వాద్విద్యాద్వా రాఽవిద్యాంనివర్తయతి-అద్యద్వి త్రిక్షణస్థాత్మధీసన్తతౌ వ్యభిచారాదిపరిహరతి (నాద్యసన్తానేతి) పూర్వస్మిన్ ప్రత్యయేనావిద్యానివర్తకత్వం- అన్త్యేరుపధేయస్త్వైతస్యాసత్త్వాత్తథాత్వంచేత్ - దృష్టాన్తాభావః ఆత్మవిషయత్వేతథాత్వే ప్రథమప్రత్యయే వ్యభిచారస్స్యాదిత్యుక్తా దోషా. అజ్ఞానసన్తతిర్నవిద్యాధ్వంసినీ- అన్యాత్రుతథేత్యజ్ఞీకారేఽపి విశేషాభావాదన్యత్వాత్తస్యానివర్తకత్వే దృష్టాన్తాభావః ఆత్మవిషయత్వాత్తద్భావత్వమనై కాన్తికమిత్యేతావేవ దోషౌ స్యాతామిత్యనువదతి (ప్రథమేతి) అన్త్యప్రత్యయస్య సన్తతేశ్చావిద్యానివర్తకత్వాసమ్భవే ప్రథమస్యాపి రాగా ద్యనువృత్త్యాతదయోగాత్ జ్ఞానమజ్ఞానానివర్తకమేవేతి చోదయతి (ఏవంతర్హీతి) శ్రుతివిరోధేన పరిహరతి (నతస్మాదితి) తాసామర్థవాదత్వే నావివక్షి తత్వంశఙ్కతే (అర్థవాదత్వేతి చేదితి) అతిప్రసఙ్గేన దూషయతి (నసర్వేతి) యథోక్త శ్రుతీనామర్థవాదత్వేఽపి కథంసర్వశాఖోపనిషదాం తత్త్వప్రసక్తి రిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) ఏతావన్మాత్రార్థత్వం - ఆత్మజ్ఞానాత్తదజ్ఞాననివృత్తిరిత్యేతావన్మాత్రస్యార్థస్య సద్భావః అహంధీగమ్యే ప్రతీతానా నాం ప్రత్యక్షేణ సంవాదవిసంవాదాభ్యాం మానత్వాయోగాదసత్యేవార్థవాదతేతి ప్రసజ్యేత ఇత్యాశఙ్కతే (ప్రత్యక్షేతి) ప్రమాతురహంధీగమ్యతా- త్మనస్తత్త్వాతిరేకః తస్య వేదాన్తార్థబ్రహ్మత్వంబోధయస్తీతి న సంవాదాదిశఙ్కేత్యాహ (నోక్తేతి) విద్వదనుభవమాశ్రిత్యాపి ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వం నిరాకరోతీత్యాహ (అవిద్యేతి) ఆత్మజ్ఞానస్య తదజ్ఞాననివర్తకత్వేక్తే తేపరమతస్యనిరవకాశత్వం ఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) చోద్యస్యానవకాశమేవవి శదయతి (అవిద్యాదీతి) జ్ఞానసన్తతేరన్త్యజ్ఞానస్య వాజ్ఞానధ్వంసిత్వాసిద్ధేరాద్యమేవజ్ఞానంతథేత్యుక్తం సమ్ప్రతిపరోక్తమనువదతి (యత్తూక్తమి తి) దర్శనాత్ - నాద్యంజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసీతిశేషః. ప్రారబ్ధకర్మశేషస్యవిద్వద్దేహస్థితిహేతుత్వా, ద్విదుషోఽపియావదారబ్ధక్షయం రాగాద్యాభాసావి రోధాత్తస్యయోచదేహాభాసజగదాభాసయోరభావా, న్నాద్యజ్ఞానస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వానుపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నతస్యేతి) తదేవప్రపఞ్చ యతి (యేనేత్యాదినా) తచ్ఛబ్దస్యాక్షిప్తత్వేనేనసమ్బన్ధః ఆక్షేపకత్వనియమంసాధయతి (విపరీతేతి) మిథ్యాజ్ఞానేన రాగాదిదోషేణ చ నిమిత్తేన ప్రవృత్తత్వాదిత్యావత్ తథాభూతస్యేత్యస్య వివరణం విపరీతప్రత్యయేత్యాది కర్మైవ తస్యావిశేష్యతే తావన్మాత్రం- ప్రతిభాసమాత్రశరీ రం ప్రారబ్ధకర్మణోఽప్యజ్ఞానజన్యత్వేనజ్ఞాననివర్త్యత్వాజ్జ్ఞానేన సతో దేహాభాసాదిసత్త్వమపీత్యాశఙ్క్యాహ (ముక్తేషువదితి) యథా ప్రవృత్తవేగ స్యేష్వాదేస్స్వక్షయాదేవ ప్రతిబద్ధస్య క్షయః- తథాభోగాదేవారబ్ధక్షయః - భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వా సమ్పద్యత ఇతి న్యాయాదిత్యర్థః. తద్ధేతు కస్య- విపరీతప్రత్యయాదిప్రతిభాసకార్యజనకస్యేత్యావత్ నహజ్ఞానమనారబ్ధకర్మవదారబ్ధమపి కర్మత్వావిశేషాన్నివర్తయిష్యతి నేత్యాహ (తే నైవ) అవిద్యాలేశేన సహారబ్ధస్య కర్మణో విద్యానివర్త్యత్వాభావే హేతుమాహ (అవిరోధాదితి) నహిజ్ఞానాదారబ్ధకర్మక్షీయతే- తదవిరోధిత్వా, దవిద్యాలేశాదప్యవిరోధితేః, అన్యథా జీవన్ముక్తిశాస్త్రవిరోధాదితిభావః ఆరబ్ధస్యకర్మణోఽజ్ఞానానివర్త్యత్వేజ్ఞానంకర్మనివర్తకమితి కథం ప్రసిద్ధిరిత్యా హ (కింతర్హీతి) ప్రసిద్ధివిషయమాహ (స్వాశ్రయాదితి) జ్ఞానవిరోధియదజ్ఞానకార్యమనారబ్ధం కర్మజ్ఞానాశ్రయప్రభవాదేవాజ్ఞానాత్ఫలా త్మనాజన్మాభిముఖం - తన్నివర్తకంజ్ఞానమితి ప్రసిద్ధిరవిరుద్ధేత్యర్థః విమతంనజ్ఞాననివర్త్యం- కర్మత్వాదారబ్ధకర్మవదిత్యనుమానాదనారబ్ధమపి కర్మన జ్ఞాననిరస్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనాగతత్వాదితి) అనారబ్ధంకర్మఫలరూపేణాప్రవృత్తత్వాత్ప్రవృత్తే జ్ఞానేననివర్త్యం - ఆరబ్ధంతుకర్మఫలరూపే ణజాతత్వాత్తద్భోగాదృతేననివృత్తిమర్హతి అనుమానంత్వాగమబాధితమప్రమాణమిత్యర్థః నన్వనారబ్ధకర్మనివృత్తావపి విదుషశ్చేదారబ్ధకర్మననివర్త తే-తథాచ యథాపూర్వం విపరీతప్రత్యయాదిప్రవృత్తేస్స్యవిద్వద్విశేషో న స్యాత్-అత ఆహ (కించేతి) హేతుసిద్ధ్యర్థం విపరీతప్రత్యయవిషయం విశదయతి (అనవధృతేతి) సమ్ప్రతివిద్వద్విషయే విషయాభావాద్విపరీతప్రత్యయస్యానుత్పత్తిముపన్యస్యతి (నచేతి) ఆశయస్య- అగృహీతవిశేష స్య సామాన్యమాత్రస్యాలమ్బనస్యేతియావత్ ఆశ్రయస్యేతి పారేప్యయమేవార్థః విదుషో విపరీతప్రతిభానేన యథాపూర్వం తత్సత్త్వం-యస్యత్వయథా పూర్వం నసంసారిత్వమిత్యాదిన్యాయవిరోధాదితిమత్వోక్తం (నపూర్వవదితి) తత్రానుభవం ప్రమాణయతి (శుక్తికాదావితి) యథా అజ్ఞానవతో విపరీత ప్రత్యయభావోఽనుభూయతే- తథాతద్వతో ఽపి క్వచిద్విపరీతప్రత్యయో దృశ్యతే-తథాచ కథం తవానుభవవిరోధో న ప్రసరేదిత్యాశఙ్క్యపరోక్షజ్ఞానవతోవి పరీతప్రత్యయసత్త్వేఽపినాపరోక్షజ్ఞానవతిత ద్దార్ఢ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (క్వచిత్త్వితి) పరోక్షజ్ఞానాధారస్సప్తమ్యర్థః పఞ్చమీ త్వపరోక్షజ్ఞానార్థా అ కస్మాదిత్యజ్ఞానాతిరిక్తక్లృప్తసామగ్ర్యభావోక్తిః. విదుషో మిథ్యాజ్ఞానాభావముక్త్వా విపక్షే దోషమాహ (సమ్యగితి) తత్పూర్వకమనుష్ఠానమాదిశబ్దార్థః సమ్యగ్జ్ఞానావిస్రమ్భో దోషాన్తరమాహ (సర్వంచేతి) జ్ఞానాదజ్ఞానధ్వంసే తదుత్థమిథ్యాజ్ఞానస్య సవిషయస్య బాధితత్వాన్న విదుషో రాగాదిరిత్యుపపాద్య జ్ఞానాన్మోక్షే తజ్జన్మమాత్రేణ శరీరస్థితిహేత్వభావాత్పతేదితి సద్యోముక్తిపక్షం ప్రత్యాహ (ఏతేనేతి) ప్రవృత్తఫలస్య కర్మణో భోగాదృతే క్షయోనాస్తి

త్యుక్తత్వాయైన్నేయాదవ్ అర్థకర్మణాదెహస్థితము క్త్వాజ్ఞానేపిహంజ్ఞానకర్మోపసంహరతి (జ్ఞానోత్కర్షేతి) తస్యహవేదేవాశ్చ నేంచిమ షాద్యాఖ్యప్రాప్తాశిష్యనిషేధ కృత్యమపత్యాయధ్యాత్మోపాతిత్వక్షః సకేవలం కృతాకాపత్యాయనోత్కార్యసిద్ధిః కృత్వప్రతిష్ఠాతిబ్యాపపేత్యా హ (పీయస్తేచేత్యాదినా) జీవస్త్ర కింసాధయతాజ్ఞానపదేప్రతిస్థానపత్రః ఇదానీంప్రాప్యక్తంరకాదేవమనువదతి (యద్విద్వతి) బుధ త్వంహివిషయ- అవిద్యాపవిదితత్వాద్ర్యంహాపయకాత్విప్రియమజ్ఞాకారి (తస్మేత్యాదినా) ఎనికేన్నెనిశేషు పదేపదేటయతి (అవిద్యా వానిరి, అవిద్యాసైకత్వత్వాదీత్యత్రాసమాహ (యద్రైతి) నమస్కారావానాత్వాత్ర స్మృతావదాత్వేకత్వయతి అనన్యథిరి) ఇతి త్వంవిద్యాసేత్యుక్తంవ్యక్తీకర్తుంపస్సనాసైకత్వత్వాదీత్యత్రాపి ప్రమాణమాహ (యద్వృత్తి) విద్యాయాంతత్వాయువిద్యాయాం జ్ఞస్త్రాతా శేకత్వబ్రహ్మస్యప్రమాణంయత్రనవ్యక్తే- తత్ప్రత్యాదేవకారణావ్ తత్వాన్నైత్యాదికత్వాదికేవలంవర్యయతిపరోక్తా ప్రమాణస్య మస్తంసిద్ధయతి (తస్మాదితి) అవిద్యావిషయమప్రసిద్ధత్వేతత్సిద్ధ్యయన్న విద్యాహ ప్రమవతారయతి (పరచ్ఛేతి) పద్యనన్యవిద్యావిష యంయథాస్పుటంభవతి- తథా అధిఖానాద్యత్వాకారవనకర ప్రస్వవకర్తృతె ప్రకృతిపన్నస్తే తదుపకారివ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) విద్యా సూత్రాన్తర్యమవిద్యామాప్రస్వాపకత్వాత్ యాగః- గన్ధపుష్పాదివాపూజా ఉపవాసాః- నివేదనమర్పణం ప్రదానం- ఏకాన్తధ్యానం- తత్త్వేవాన స్వతిప్రవృత్యయప్రవాహకరణం అధిపదంప్రదక్షిణాదిసర్వోపహారం క్షేమవర్మయమాత్రోపాసనంనానాస్త్రీయమిత్యర్థా త్వైతదేవవిజ్ఞానాతి (అన్యోసావితి) తస్యామాంరూహ (వసఇతి) వాక్యాన్తరమవతార్యవ్యాచష్టే (వపకేవలమితి) స- అవిద్యావేవం-ఉ దృష్టావధాత్మసకిపదవాశాంభవతి- తేషాంపథ్యేతస్యైకెకోననమనిరుపకానర్యోస్తిత్యాదితిమాయినా పశుమాప్యోసిద్ధమప్రంకథయతి (అతఇతి) అథానేనా విద్యాహ త్రైణకింకృతంభవతీత్యపేక్షాయామవిద్యాయాస్సంసారహేతుత్వంసూత్రితమితివక్తుమవిద్యాకార్యంకర్మఫలంనక్షిపతి (ఏత స్యేత్యాదినా) కర్మసహాయభూతావిద్యా- దేవతాధ్యానాద్యాకా శాస్త్రీయవత్వాత్స్వాపకకర్మణోపిస్వవిభ్యంసూచయితుంచశబ్దః తత్రతుసహ కారిణీవిద్యానస్త్రీపర్యనాదిరూపేతిభేదః కథంయథోక్తకర్మఫలమవిద్యావతస్స్యాదిత్యాశజ్క్యాహ (యథాచేతి) సూత్రస్యైవవిశ్యసిద్ధస్తంవి ద్యాసూత్రాన్తమనుక్రామతి (విద్యాయాశ్చేతి) సూత్రాన్తరాశజ్క్యాంవారయతి (సర్వోహీతి) కథమేతదవగమ్యతే- తత్రాహ (యథేతి) మను ష్యాణామవిద్యావతాందేవపశుత్వేన్నేతేఫలితమాహ (యస్మాదితి) తత్రప్రమాణత్వేనోత్తరంవాక్యముత్థాపయతి (వితదితి) ... విద్యా... దిహాలనమిత్యాశజ్క్యాహతాత్పర్యమాహ (ఇహేఇష్టాదియథితి) అభిసన్ధి-అవిద్యావత్పురుషస్యేతిశేషః ఏకస్మిన్నేవేత్యాదివాక్యమాదాయ వ్యా చష్టే (తత్రేతి) మనుష్యాణాంపశుభావాద్వ్యాఖ్యానమప్రియందేవతానామితిస్థితేతముపాయమపితత్త్వజ్ఞానంతేషాందేవావిద్విషన్తీత్యాహ (తస్మా దితి) తత్త్వవిజ్ఞానాయాదౌర్లభ్యంకథంచనేత్యుక్తం మనుష్యాణామత్యన్తందేవానమృత్యక్తీత్యత్రప్రమాణమాహ (తథాచేతి) తేషాంబ్రహ్మవి ద్యాయాఃకైవల్యాప్తిఃసుతరామనిష్టేతిభావః దేవాదీనాంమనుష్యేషు బ్రహ్మజ్ఞానస్యాప్రియత్వేపికింస్యాదిత్యాశజ్క్యాహ (అతఇతి) తేషాంరి ష్యమాచరతామపిప్రాయమాహ (అన్యదితి) తస్మాద్దేవాదిభిరుపహతానాంమనుష్యాణాం ముముక్షవనసంపద్యేతేత్యాశజ్క్యాహ (యంత్వితి) ఉ క్తంహి ... నిపతుపాలవన్ యంహరక్షితుమిచ్ఛ... తస్మాత్కింసర్వానేవదేవా అనుగృహ్ణన్తీత్యా శజ్క్యాహ (విపరీతమితి) దేవతాపరాజ్ముఖమము మోచయిషేకమితిశేషః సప్రీతిదేవా ప్రియవాక్యేనద్వితమన్త్రమాహ (తస్మాదితి) అవి ద్యత్పమనుష్యేషుదేవాదీనాంస్వాతన్త్ర్యంతత్వప్రాప్తః శ్రద్ధాది ప్రధాన స్తదారాధనపరస్స్యాత్ దేవానాం ప్రియస్స్యాత్-తద్విపక్షస్యముముక్షోస్తై త్యాదిత్వన్తః తత్ప్రీతివిషయత్వతత్ప్రీసాదాదాసాదితవైరాగ్యః సర్వాణికర్మాణిసన్న్యస్య విద్యాప్రాపకం శ్రవణాదికం ప్రత్యేకాగ్రమనాస్స్యా దిత్యాహ (అప్రమాదీతి) శ్రవణాదికమనుతిష్ఠన్నపివర్ణాశ్రమాచారపరోభవేత్- అన్యథావిద్యాలక్షణఫలప్రతిబన్ధసమ్భవాదిత్యాశయేనాహ (వి ద్యాంప్రతీతి) భయాదినిమిత్తాద్యర్ష్యేకృతిఃకాకుచ్యతే. యథాహ * కాకుఃస్త్రియాంవికారోయశ్శోకభీత్యాదిభిర్ధ్వనేరిత్యమరః తయాకా క్వా- ఏవశ్రుత్యేస్వరకమ్పనభయమసూచయన్వేదవాదిఖతనేకల్పత్వేతాత్పర్యమిత్యాహ (కాక్వేతి) ౧౦

౧౦ — (బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీత్తదాత్మానమేవావైదహంబ్రహ్మాస్మీతితస్మాత్తత్సర్వమభవదితీతి) ఇదమపివాక్యం వ్యాసార్త్యైస్త్రిః *ఉపాస్యాన్తరశూన్యమిత్యుత్తరమాహ - తదాత్మానమేవావైదహంబ్రహ్మాస్మీతితస్మాత్తత్సర్వమభవదితి-ఆత్మానమేవావైత్- నత్వన్యదుపాస్యం త స్మాత్తత్సర్వమభవదిత్యన్యవేదనస్యోపాయత్వనిషేధేతాత్పర్యం-వస్తుస్వవేదనస్యోపాయత్వవిధానే యథా*సకారణంకరణాధిపాధిపోనచాస్యకశ్చిజ్జ నితానచాధిపఇతికారణాన్తరనిషేధేనపరమకారణత్వసిద్ధిః- ఏవముపాస్యాన్తరనిషేధేన బ్రహ్మణఃపరమోపాస్యత్వంవివక్షితమితిసర్వవ్యాఖ్యానాధికర ణేవ్యక్తం అత్రాత్మేతరంనావైదితివక్తవ్యేఆత్మానమేవావైదహంబ్రహ్మాస్మీత్యుక్తిరితిదమప్యేతత్సాయఏవంవేదాహంబ్రహ్మాస్మీత్యాదినావక్ష్యమాణ బ్రహ్మవేదనప్రశంసాహేతుసిద్ధ్యర్థా. బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీదితితస్యబ్రహ్మణోజగత్కారణత్వోక్తిశ్చ*కారణంతుధ్యేయఇతికారణస్యైవధ్యేయ త్వేనసర్వకారణస్యబ్రహ్మణఃకారణాన్తరాభావాదేవధ్యేయాన్తరంనాస్తీతిద్యోతనార్థేతితాత్పర్యం ద్రష్టవ్యం ఏవముపాస్యాన్తరశూన్యం బ్రహ్మజ్ఞా నవతఃఫలమాహ (తద్యోయోదేవానాంప్రత్యబుధ్యతసఏవతదభవత్తదృషీణాంతథామనుష్యాణామితి) దేవానామృషీణాం మనుష్యాణాంవామధ్యే యోయో బ్రహ్మప్రత్యబుధ్యత- సస్సర్వఏవతదభవత్- సర్వమభవత్, సర్వశబ్దవాచ్యపరమాత్మపర్యన్తావిర్భావవానభవదిత్యర్థః సర్వాత్మభూతపరమా త్మాత్మకోభవత్ సర్వేష్టైకామ్యం ప్రాప్తవానితియావత్ ఏకామ్యస్యనిత్యప్రాప్తస్యప్రాప్తవ్యత్వాసమ్భవాత్తత్సాయుజ్యరకఃఫలమితిఫలితి తదే వాహ (తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవఃప్రతిపేదేఽహంమనురభవంసూర్యశ్చేతీతి) హాశబ్దోవృత్తార్థస్మరణే తదేతత్- బ్రహ్మవత్యక్- ఉపాసీనో

ఊ. — బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదేకమేవ తదేకꣳ సన్న వ్యభవత్ తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత క్షత్రం యాన్యేతాని దేవత్రా క్షత్రాణీన్ద్రో వరుణః సోమో రుద్రః పర్జన్యో యమో మృత్యురీశాన ఇతి తస్మాత్క్షత్రాత్పరం నాస్తి తస్మాద్బ్రాహ్మణః క్షత్రియమధస్తాదుపాస్తే రాజసూయే క్షత్ర ఏవ తద్యశో దధాతి సైషా క్షత్రస్య యోనిర్యద్బ్రహ్మ తస్మాద్యద్యపి రాజా పరమతాం గచ్ఛతి బ్రహ్మైవాన్తత ఉపనిశ్రయతి స్వాం యోనిం య ఉ ఏనꣳ హినస్తి స్వాꣳ స యోనిమృచ్ఛతి స పాపీయాన్భవతి యథా శ్రేయాꣳసꣳ హిꣳసిత్వా ॥ ౧౧ ॥

[illegible]

౮౮ — [illegible] ప్రజాపతేస్సృష్టిపరిపూరణాయ ప్రదర్శితః. అయం చేన్ద్రాదిసర్గ [illegible] తచ్ఛేషత్వాత్. ఇహ తు [illegible] ప్రదర్శనాయ (బ్రహ్మవా ఇదమగ్ర ఆసీత్) యదగ్నింసృష్ట్వా అగ్నిరూపాపన్నం బ్రహ్మ - బ్రాహ్మణజాత్యభిమానాద్బ్రహ్మేత్యభిధీయతే [illegible] - ఇదం- క్షత్రాదిజాతం బ్రహ్మైవ- అగ్నిరూపమాసీత్. ఏకమేవ- నాసీత్ క్షత్రాదిభేదః. తత్- బ్రహ్మైకం- క్షత్రాదిపరిపాలయితృ [illegible]

భవత్- నవ్యభూదవత్. కర్మణేవ్యాపారాయనాసీదిత్యర్థః తతస్సః - బ్రహ్మ బ్రాహ్మణోఽస్మిమమైతత్కర్తవ్యమితి బ్రాహ్మణజాతేర్జాత్యధికారకర్మచికీర్షయాత్మనః కర్మకర్తృత్వవిభూత్యైశ్రేయోరూపం- ప్రశస్తరూపమత్యసృజత- అతిశయేనాసృజత- సృష్టవానిత్యర్థః కింపునస్తత్- యత్సృష్టం క్షత్రం-క్షత్రియజాతిః తద్వ్యక్తిభేదేన ప్రదర్శ్యతే- యాన్యేతాని- ప్రసిద్ధానిలోకేదేవత్రా- దేవేషు క్షత్రాణీతి- జాత్యాఖ్యాయాంపక్షేబహువచనస్మరణాద్వ్యక్తిబహుత్వాద్వాభేదోపచారేణబహువచనం కానిపునస్తానీతి ఆహ- తత్రాభిషిక్తాఏవవిశేషతోనిర్దిశ్యన్తే- ఇన్ద్రః- దేవానాంరాజా. వరుణః- యాదసాం సోమః- బ్రాహ్మణానాం రుద్రః- పశూనాం పర్జన్యః- విద్యుదాదీనాం యమః- పితౄణాం మృత్యుః- రోగాదీనాం ఈశానః- భాసాం. ఇత్యేవమాదీనిదేవేషుక్షత్రాణి తదనుఇన్ద్రాదిక్షత్రదేవతాధిష్ఠితానిమనుష్యక్షత్రాణిసోమసూర్యవంశ్యానిపురూరవఃప్రభృతీనిసృష్టాన్యేవద్రష్టవ్యాని- తదర్థఏవహిదేవక్షత్రసర్గః ప్రస్తుతః యస్మాద్బ్రహ్మణాఽతిశయేనసృష్టంక్షత్రం- తస్మాత్క్షత్రాత్పరంనాస్తి - బ్రాహ్మణజాతేరపినియన్తృ తస్మాద్బ్రాహ్మణః- కారణభూతఃక్షత్రియస్యప్రియమధస్తాద్వ్యవస్థితస్సన్ క్షత్రియముపాస్తే క్వ రాజసూయే క్షత్రఏవతత్- ఆత్మీయంయశః- ఖ్యాతిరూపంబ్రహ్మేతిదధాతి- స్థాపయతి రాజసూయాభిషిక్తేనాసన్ద్యాంస్థితేనరాజ్ఞాఆమన్త్రితోబ్రహ్మన్నితిఋత్విక్పునస్త్వంబ్రహ్మాసీత్యాహత్వంరాజన్ బ్రహ్మాసీతి- పదేపదమభిమన్త్రయతేషక్షత్రస్యయోనిర్బ్రహ్మేతి సైషా- ప్రకృతాక్షత్రస్యయోనిరేవ - యద్బ్రహ్మ తస్మాద్యద్యపిరాజాపరమతాం - రాజసూయాభిషేకగుణంగచ్ఛతి- ఆప్నోతి బ్రహ్మైవ- బ్రాహ్మణజాతిమేవాన్తతః- అన్తే కర్మపరిసమాప్తౌ ఉపనిశ్రయతిస్వాంయోనిం- పురోహితంపురస్కరోతీత్యర్థః యస్తుపునర్బలాభిమానాత్స్వాంయోనిం - బ్రాహ్మణజాతిం బ్రాహ్మణం (యఉఏనంహినస్తి) న్యగ్భావేనపశ్యతి స్వాం- ఆత్మీయామేవసయోనిమృచ్ఛతి- స్వం ప్రసవంవిచ్ఛినత్తి వినాశయతి సఏతత్కృత్వాపాపీయాన్ - పాపతరోభవతి పూర్వమపిక్షత్రియఃపాపఏవ- క్రూరత్వాత్ ఆత్మప్రసవహింసయానుతరాం యథాలోకేశ్రేయాంసం- ప్రశస్తతరంహింసిత్వా - పరిభూయపాపతరోభవతి- తద్వత్ ౧౧

ఆ — బ్రహ్మక్షత్రాదిసృష్టింవ్యాఖ్యాయ బ్రహ్మవాఇదమిత్యాదివాక్యస్యాతీతేనసమ్బన్ధంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (సూత్రితఇతి) శాస్త్రార్థత్వేనబ్రహ్మవిద్యావిషయః తదాహురిత్యాదినోక్తముపవదతి (తస్యచేతి) అక్షరార్థః- తద్యోయోదేవానామిత్యాదిః సమ్బన్ధః- జ్ఞానస్యసర్వాపత్తిఫలేన సాధ్యసాధనత్వం, మధికారిణాశ్రయాశ్రయిత్వం, మైక్యేనవిషయవిషయిత్వం, మితివిభాగః అవిద్యాసూత్రేవక్తుంతదుపాదత్తే (అవిద్యాయాశ్చేతి) సంసారస్యాధికారః- ప్రవృత్తిః ఉత్పత్తిరిత్యర్థః * యథా పశురిత్యాదినోక్తమనుభాషతే (తత్రేతి) అవిద్యాధికారః సప్తమ్యర్థః తత్రావిద్యాకార్యం ప్రపఞ్చయితుమధ్యాయశేషప్రవృత్తిరితిమన్వానో ఽవిద్యావిషక్తచాతుర్వర్ణ్యసృష్టిప్రకటనార్థం * పదేచ్ఛబ్రహ్మేత్యస్మాత్ ప్రాక్తనంవాక్యమిత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కింపునరితి) బ్రహ్మవాఇదమిత్యాదివాక్యమేవ హపరామృశ్యతే వర్ణానేవవిశిష్టి (యస్మిన్నితి) యస్మిన్నితి- బ్రాహ్మణాదిభిఃసమ్బన్ధైఃకర్మస్వయం- అవిద్యావతస్తత్కర్తృత్వాత్పశురివసంసరతీతిపశుశబ్దవాచ్యత్వంతస్యశ్రుతౌప్రసిద్ధం. తన్నిమిత్తానిదర్శయితుముత్తరంవాక్యంప్రవృత్తమిత్యర్థః * అథేత్యభ్యమన్థదిత్యత్రాగ్నిసర్గానన్తరంపాకదేవతాసర్గంప్రకమ్యాగ్నిరేవసృష్టిరుక్తా- నేన్ద్రాదీనాం అత్రత్వవిద్యాంప్రస్తుత్యతేషాంసృజ్యతే- తత్రకథంశ్రుతేరభిప్రాయః తత్రాహ (ఏతస్యేతి) పూర్వమగ్నిసర్గానన్తరమిన్ద్రాదిసర్గోవాచ్యోఽపినోక్తః- ఇహతువిద్యాభావాత్ ఇహతువిదుషస్తత్పూర్వవర్ణాద్యభిమానినఃకర్మాధికృతిరిత్యేతస్యార్థస్యప్రదర్శనార్థంతదావ్యక్తవివక్షయాసర్వాభ్యుదితఇవ్యక్తః- అగ్నిసర్గోఽపితత్రైవవాచ్యః - విశేషాద్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నేస్త్వితి) ప్రజాపతేఃసృష్టిపూర్వయోరిన్ద్రాదిసృష్టిసన్త్రోక్తా - హస్తాభ్యామగ్నిసర్గోపితత్రైవవాచ్యః - అస్యభాతదపూర్వత్యాశఙ్క్యాహ (అయంచేతి) తస్మాత్తత్రోక్తస్యకస్మాదత్రోక్తిః-పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యతత్రైవార్థస్యేత్యత్రోక్తంస్మారయతి (ఇహాత్వితి) సఙ్గతిముక్త్వావాక్యమాదాయవ్యాచష్టే (బ్రహ్మేతి) అగ్నిం- క్షత్రాదిసర్గాత్పూర్వమితియావత్ నైశబ్దస్యావధారణార్థత్వంవదన్ వాక్యార్థోక్తిపూర్వకమిదమిత్యస్యార్థమాహ (ఇదమితి) ద్వితీయమేకకారంవ్యాచష్టే (నాసీదితి) కథంతర్హిబ్రహ్మకర్మానుష్ఠానసామర్థ్యసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యానన్తరవాక్యంవ్యాచష్టే (తదితి) తదేవస్పష్టమాకాఙ్క్షాద్వారాస్పష్టయతి (కింపునరితి) ఏకాచేత్క్షత్రజాతిఃసృష్టా - కథంతర్హియాన్యేతానీతిబహూక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వ్యక్తిభేదేనేతి) క్షత్రజాతేరేకత్వాత్కథంక్షత్రాణీతిబహువచనమిత్యాశఙ్క్య * జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్బహువచనమన్యతరస్యామితిపాణినిస్మృతిమాశ్రిత్యాహ (జాతీతి) బహూక్తేర్గత్యన్తరమాహ (వ్యక్తీతి) తాసాంబహుత్వాజ్జాతేస్తదభేదాత్తత్రోపచారేణబహూక్తిరిత్యర్థః క్షత్రాణీతిబహువచనమితిసమ్బన్ధః తేషాంవిశేషతోగ్రహణంతుక్షత్రస్యోత్తమత్వంఖ్యాపయితుమితిమన్వానస్సన్నాహ (కానిపునరిత్యాదినా) ననుకిమితిదేవేషుక్షత్రసృష్టిరుచ్యతే- బ్రాహ్మణస్యకర్మానుష్ఠానసామర్థ్యసిద్ధ్యర్థంమనుష్యేష్వేవహితత్సృష్టిరుపదేష్టవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (తదన్వితి) తథాపికిమితిక్షత్రసృష్టిర్ముఖతోవక్తవ్యేత్యాశఙ్క్యోపోద్ఘాతోఽయమిత్యాహ (తదర్థఇతి) తస్మాదిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) క్షత్రస్యనియన్తృత్వవత్కార్యహేతుత్వమన్తరమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మేతి- ప్రసిద్ధంబ్రాహ్మణాఖ్యమితియావత్. ఉక్తమేవప్రపఞ్చయతి (రాజసూయేతి) ఆసన్ద్యాం- మఞ్చికాయాం. క్షత్రేస్వకీయంయశస్సమర్పయతోబ్రాహ్మణస్యనికర్షమాశఙ్క్యాహ (సైషేతి) తయోర్బ్రాహ్మణక్షత్రయోస్తుల్యత్వాత్కుతోఽవాన్తరభేదః- క్షత్రమపిహిక్రతుకాలేబ్రాహ్మణ్యంప్రాప్నోతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) క్షత్రస్యబ్రహ్మభిభవదోషశ్రవణాచ్చతస్యతదపేక్షయాగుణత్వమిత్యాహ (యస్త్వితి) ప్రమాదాదపీతివక్తుముశబ్దః. యఉఏనంహినస్తీతిప్రతీకగ్రహణం- యస్తుపునరిత్యాదివ్యాఖ్యానమితిభేదః. ఈయసునస్తరబర్థస్యప్రయోగేహేతుమాహ (పూర్వమపీతి) బ్రాహ్మణాభిభవేపాపీయస్త్వమిత్యేతదుదాహరణేనబుద్ధావారోపయతి (యథేతి) ౧౧

ఉ.— సనైవవ్యభవత్ సవిశమసృజత యాన్యేతాని దేవజాతాని గణశ ఆఖ్యాయన్తే వసవో రుద్రా ఆదిత్యా విశ్వే దేవా మరుత ఇతి॥ ౧౨

సనైవవ్యభవత్ సశౌద్రంవర్ణమసృజత పూషణమియం వై పూషేయగ్ హీదగ్ సర్వం పుష్యతి యదిదంకించ॥ ౧౩

రం.— *సముఖాచ్చ యోనేర్హస్తాభ్యాంచాగ్నిమసృజతేతి * తస్య బ్రహ్మణస్య క్షత్రస్య తేజోరసో నివర్తతాగ్నిరితి, చ బ్రాహ్మణవర్ణస్య సృష్టిః ప్రసుక్తా. ఇదానీం విన్యాదిరూపక్షత్రాదిసృష్టిం వక్తుం, ఆన్తైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యాదినో క్తమేవ ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మోపాదానకత్వం బహుకృత్వో విపర్యస్యేవదిదవ్యమితి నీచపుమస్పృష్టస్తైవజానాయ పునరపిస్మారయతి (బ్రహ్మవా ఇదమగ్ర ఆసీదేకమేవేతి) స్పష్టోర్థః (తదేకం సదితి) నవ్యభవత్ - నైభవంన ప్రాప్తమిత్యర్థః సహ్యేస్మృష్టస్య నస్తరం బ్రహ్మణః కథమేకత్వం [illegible] - తదవివక్షయాపకతోవ్యుపపత్తేరితి ద్రష్టవ్యం (తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత క్షత్రమితి) క్షత్రం- క్షత్రియాఖ్యం జాతిం- శ్రేష్ఠంరూపం- శరీరభూతమత్యసృజత- అతిశ్రేష్ఠతయా- సర్వాధికం యథా సృజ్యేతేత్యర్థః తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యాన్యేతానీత్యాది) దేవత్రా - దేవేషు * దేవమనుష్యేత్యాదినా సప్తమ్యర్థే త్రా ప్రత్యయ, సోమాదయో యాన్యేతాని క్షత్రాణి- తానిససర్జేత్యర్థః * బ్రహ్మబ్రాహ్మణఃక్షత్రమిన్ద్రః మరుతో వై దేవానాం విశ ఇతి శ్రుతేరిన్ద్రాదీనాం క్షత్రియత్వం - దేవేష్వపి వర్ణవిభాగనియమస్య సత్త్వాత్ అభిమానిత్వాద్వా క్షత్రియత్వం ద్రష్టవ్యం ఉభయమపివ్యాఖ్యాతైర్వర్ణితం (తస్మాత్ క్షత్రాత్పరం నాస్తీతి) యస్మాదేతేరిన్ద్రాదయో దేవశ్రేష్ఠా అపిక్షత్రియాః- తస్మాత్ క్షత్రియాత్ పరం- శ్రేష్ఠం నాస్తీత్యర్థః. (తస్మాద్బ్రాహ్మణః క్షత్రియమధస్తాదుపాస్తే రాజసూయ ఇతి) యస్మాత్ క్షత్రియః శ్రేష్ఠః- తస్మాద్బ్రాహ్మణోఽపి రాజసూయయజ్ఞే క్షత్రియమధస్తాత్ - క్షత్రియస్యాధస్తాత్ * తతోఽస్య త్రాపి దృశ్యత ఇత్యాదియా ఉపాస్తే - ఉపవిశతీత్యర్థః (క్షత్ర ఏవ తద్యశో దధాతీతి) * రాజసూయే రాజ్ఞా బ్రహ్మన్నిత్యామన్త్రితః ఋత్విగ్రాజానం [illegible] బ్రహ్మన్నితి శ్రవణాత్ తద్యశః - బ్రాహ్మణస్వప్రయుక్తం యశో రాజసూయే క్షత్రే- క్షత్రియే బ్రాహ్మణో యస్మాత్కారణాదాదధాతి - తస్మాచ్చ హేతోః క్షత్రియ ఏవ శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః (సైషా క్షత్రస్య యోనిర్యద్బ్రహ్మేతి) ఏవంవిధస్యాపి క్షత్రస్య బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణ ఇతి యత్ - సా యోనిరిత్యర్థః రాజసూయే క్షత్రియగతాతిశయస్యాపి బ్రాహ్మణాధీనత్వాద్, ద్యజనాధ్యయనయోరపవేశ్చాపి క్షత్రియస్యైశ్వర్యం బ్రాహ్మణానుగ్రహప్రయుక్తమితి భావః యోనిశబ్దాభిప్రాయేణ సైషేతి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః (తస్మాద్యద్యపిరాజా పరమతాం గచ్ఛతి బ్రహ్మైవాన్తత ఉపనిశ్రయతి స్వాం యోనిమితి) తస్మాదేవ- హేతోః- యద్యపి రాజసూయాభిషేకదశాయాం పరమతాం- శ్రేష్ఠతాం రాజా- క్షత్రియో గచ్ఛతి- కర్మావసానే తు స్వాం యోనిం- స్వయోనిభూతం బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణమేవోపనిశ్రయతి- యాజనాదికార్యాయ బ్రాహ్మణసమీపం గచ్ఛతీత్యర్థః హీనతయాశ్రయతీత్యర్థః (య ఉ ఏనం హినస్తి స్వాం స యోనిమృచ్ఛతీతి) య ఉ- య స్తు క్షత్రియః ఏనం- బ్రాహ్మణం హినస్తి- స స్వాం యోనిం - స్వోత్పత్తిస్థానమేవ ఋచ్ఛతి - హినస్తీత్యర్థః మాతృపితృహా భవతీతి యావత్. తదేవ వివృణోతి (స పాపీయాన్ భవతీత్యాది) యథా శ్రేయాంసం- పిత్రాదికం హింసిత్వా పాపీయాన్ భవతి- ఏవం పాపీయాన్ భవతీత్యర్థః ౧౧

శం.— క్షత్రే సృష్టేఽపి స నైవవ్యభవత్ - కర్మణే బ్రహ్మ తథా నవ్యభవత్. విత్తోపార్జయితురభావాత్ సవిశమసృజత కర్మసాధనవిత్తోపార్జనాయ కః పునరసౌ విట్ యాన్యేతాని దేవజాతాని- స్వార్థే నిష్ఠా యఏతే దేవజాతిభేదా ఇత్యర్థః గణశః- గణంగణమాఖ్యాయన్తే- కథ్యన్తే గణప్రాయా హి విశః ప్రాయేణ సంహతా హి విత్తోపార్జనే సమర్థాః- నైకైకశః వసవోఽష్టసఙ్ఖ్యో గణః తథైకాదశరుద్రాః ద్వాదశాదిత్యాః విశ్వేదేవాస్త్రయోదశ విశ్వాయా అపత్యాని- సర్వే వా దేవాః మరుతస్సప్తసప్తగణాః ౧౨

ఆ.— కర్తుర్బ్రాహ్మణస్య, నియన్తుశ్చ క్షత్రియస్య, సృష్టత్వాత్ క్రముత్తరేణేత్యాశఙ్క్యాహ (క్షత్ర ఇతి) తద్వ్యాచష్టే (కర్మణ ఇతి) బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణోఽస్మీత్యభిమానీ పురుషః తథా- క్షత్రసర్గాత్పూర్వమివేతి యావత్. కథం తర్హి లౌకికసామర్థ్యసమ్పాదనద్వారా కర్మానుష్ఠానం- అత ఆహ (స విశమితి) దేవజాతానీత్యత్ర తకారో నిష్ఠా గణంగణం కృత్వా కిమిత్యాఖ్యానం విశామిత్యాశఙ్క్యాహ (గణేతి) విశాం సముదాయప్రధానత్వమద్యాపి ప్రత్యక్షమిత్యాహ (ప్రాయేణేతి) ౧౨

రం (సనైవవ్యభవత్స విశమసృజతేతి) సః- పరమాత్మా క్షత్రం సృష్ట్వాపి న వ్యభవత్ - విభుత్వం నాప్తవాన్ తతో విశం- వైశ్యమసృజతేత్యర్థః తదేవ దర్శయతి (యాన్యేతాని దేవజాతానీత్యాదినా) దేవజాతాని- దేవసమూహాః గణశః- గణరూపేణాఖ్యాయన్తే - వసురుద్రాదిత్యవిశ్వేదేవమరుతాం గణదేవతాత్వం ప్రసిద్ధః ౧౨

శం.— స పరిచారకాభావాత్పునరపి నైవ వ్యభవత్. స శౌద్రం వర్ణమసృజత- శూద్ర ఏవ శౌద్రః. స్వార్థే వృద్ధిః. కః పునరసౌ శౌద్రో వర్ణః- యస్సృష్టః. పూషణం- పుష్యతీతి పూషా కః పునరసౌ పూషేతి విశేషతస్తం నిర్దిశతి- ఇయం- పృథివీ పూషా. స్వయమేవ నిర్వచనమాహ- ఇయం హీదం సర్వం పుష్యతి- పుష్ణాతి యదిదం కించ. ౧౩

మ.— స నైవ వ్యభవత్తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత ధర్మం తదేతత్క్షత్రస్య క్షత్రం యద్ధర్మస్తస్మాద్ధర్మాత్పరం నాస్త్యథో అబలీయాన్ బలీయాంసమాశంసతే ధర్మేణ యథా రాజ్ఞైవం యో వై స ధర్మః సత్యం వై తత్తస్మాత్సత్యం వదన్తమాహుర్ధర్మం వదతీతి ధర్మం వా వదన్తం సత్యం వదతీత్యేతద్ధ్యేవైతదుభయం భవతి ॥ ౧౪

ఆ — [illegible] ౧౩

రం — (స నైవ వ్యభవత్ [illegible]) ఇయం వై పూషేయం హీదం సర్వం పుష్యతి [illegible] ౧౩

శం — స చతురః సృష్ట్వాపి వర్ణాన్నైవ వ్యభవత్ - ఉగ్రత్వాత్క్షత్రస్యానియతాశఙ్కయా. తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత కిం తత్ ? ధర్మం తదేతత్ - శ్రేయోరూపం సృష్టం క్షత్రస్య క్షత్రం - క్షత్రస్యాపి నియన్తృ ఉగ్రాదప్యుగ్రం. యద్ధర్మః - యో ధర్మః తస్మాత్ - క్షత్రస్యాపి నియన్తృత్వాద్ధర్మాత్పరం నాస్తి - తేన హి నియమ్యన్తే సర్వే తత్కథమిత్యుచ్యతే - అథో - అప్యబలీయాన్ - దుర్బలతరో బలీయాంసం - ఆత్మనో బలవత్తరమప్యాశంసతే - కామయతే జేతుం ధర్మేణ బలేన యథా లోకే రాజ్ఞా సర్వబలవత్తమేనాపి కుటుమ్బికః - ఏవం తస్మాత్సిద్ధం ధర్మస్య సర్వబలవత్తరత్వాత్సర్వనియన్తృత్వం యో వై స ధర్మః - వ్యవహారలక్షణో లౌకికైర్వ్యవహ్రియమాణః సత్యం వై తత్ - సత్యమితి యథాశాస్త్రార్థతా స ఏవానుష్ఠీయమానో ధర్మనామా భవతి శాస్త్రార్థత్వేన జ్ఞాయమానస్తు సత్యం భవతి యస్మాదేవం - తస్మాత్సత్యం - యథాశాస్త్రం వదన్తం వ్యవహారకాలఆహుః సమీపస్థా ఉభయవివేకజ్ఞాః ధర్మం వదతీతి - ప్రసిద్ధం లౌకికం న్యాయం వదతీతి తథా విపర్యయేణ ధర్మం వా - లౌకికం వ్యవహారం వదన్తమాహుః సత్యం వదతి- శాస్త్రాదనపేతం వదతీతి ఏతత్ - యదుక్తముభయం- జ్ఞాయమానమనుష్ఠీయమానం చ తద్ధర్మ ఏవ భవతి తస్మాత్స ధర్మో జ్ఞానానుష్ఠానలక్షణః శాస్త్రజ్ఞానితరాంశ్చ సర్వానేవ నియమయతి తస్మాత్స క్షత్రస్యాపి క్షత్రం అత స్తదభిమానోఽవిద్వాం స్తద్విశేషానుష్ఠానాయ బ్రహ్మక్షత్రవిట్శూద్రనిమిత్తవిశేషమనువర్తతే తాని చ నిసర్గత ఏవ కర్మాధికారనిమిత్తాని ౧౪

ఆ — సను చాతుర్వర్ణ్యే సృష్టే తావతైవ కర్మానుష్ఠానసిద్ధేః [illegible] (స చతుర ఇతి) అనియతాశఙ్కయా - నియామకాభావే తస్యానియతత్వసమ్భావనయేతి యావత్. తచ్ఛబ్దః స్రష్టృబ్రహ్మవిషయః కుతో ధర్మస్య సర్వనియన్తృత్వం - క్షత్రస్యైవ తత్ప్రసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్కథమితి) అనుభవము పన్యస్య పరిహరతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) తదేవోదాహరతి (యథేతి) రాజ్ఞా- స్పర్ధమాన ఇతి శేషః ధర్మస్యోత్కృష్టత్వేన నియన్తృత్వే సత్యాదర్శనే- హేత్వన్తరమాహ (యో వా ఇతి) కథం ధర్మస్య సత్యత్వం - సహి ప్రమాణదృష్టః. వచనధర్మస్సత్యమిత్యవాన్తరభేదాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యమితి) యథోక్తైవివేకేలోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (యస్మాదితి) ఉభయశబ్దోదర్శసత్యవిషయః ధర్మం వదతీత్యేతదేవ విభజతే (ప్రసిద్ధమితి) యథాశాస్త్రానుసారేణ వదన్తం ధర్మం వదతీతి- తథా పూర్వోక్తవదనవైపరీత్యేన ధర్మం వదన్తం సత్యం వదతీత్యాహురితి యోజనా ధర్మనేవ వ్యాచష్టే (లౌకికమితి) సత్యం వదతీత్యేతదేవ స్ఫుటయతి (శాస్త్రాదితి) కార్యకారణభావేనానయోరేకత్వముపసంహరతి (యదుక్తమితి) శాస్త్రార్థసంశయే శిష్టవ్యవహారాన్నిశ్చయః- యథా యవవరాహాదిశబ్దేషు ధర్మసంశయే తు శాస్త్రార్థవశాన్నిర్ణయః- యథా చైత్యవన్దనాదివ్యుదాసేనాగ్నిహోత్రాదౌ అతో హేతుహేతుమద్భావాదుభయోరైక్యమితి భావః ధర్మస్య సత్యాదభేదే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తస్య సర్వనియన్తృత్వేపి ప్రకృతే కిమాయాతం - తదాహ (తస్మాత్స ఇతి) తర్హి యథోక్తధర్మవశాదేవ కర్మానుష్ఠానసిద్ధేర్వర్ణాశ్రమాభిమానస్య కించిత్కరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) ధార్మికత్వాద్యభిమానో బ్రాహ్మణత్వాద్యభిమానం పురోధాయానుష్ఠాపకశ్చేత్ - తదభిమానోపి తథైవాభిమానాన్తరం పురస్కృత్యానుష్ఠాపయేదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాని చేతి) న ఖల్వవిదుషో ధార్మికస్య బ్రాహ్మణ్యాదిషు నిమిత్తేషు సత్సు కర్మప్రవృత్తౌ నిమిత్తాన్తరమపేక్షతే- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ౧౪

రం — (స నైవ వ్యభవత్తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత ధర్మమితి) ఏవం చాతుర్వర్ణ్యం సృష్ట్వాన స్రష్టుప్రీతిః - ఆత్మా నైవ వ్యభవత్ - విభూతిం నాప్తవాన్. అతో విభూతివృద్ధ్యర్థం తచ్ఛ్రేయోరూపం- తస్య- శ్రేయోరూపత్వేన ప్రాజ్ఞైర్దృష్టస్య క్షత్రియస్యాపి శ్రేయోరూపం ధర్మం సృష్టవానిత్యర్థః. (తదేతత్క్షత్రస్య క్షత్రం యద్ధర్మస్తస్మాద్ధర్మాత్పరం నాస్తీతి) తదేతత్ - ధర్మ ఇత్యుక్తమేతద్వస్తు క్షత్రస్య క్షత్రం - సర్వనియన్తృతయా ఉగ్రాదపి క్షత్రాన్నియన్తృతయా ఉగ్రమిత్యర్థః. తస్మాద్ధర్మాత్పరం - అధికం కిమపి నాస్తీత్యర్థః. (అథో అబలీయాన్ బలీయాంసమాశంసతే ధర్మేణ యథా రాజ్ఞైవమితి) అథో శబ్దః అప్యర్థః అబలీయానథో - అబలిష్ఠోఽపి పుమాన్ బలీయాంసం పుమాంసం జేతుమాశంసతే ధర్మేణ -ధర్మబలేన. యథా రాజ్ఞా-యథా రాజబలమవలమ్బ్య దుర్బలో బలీయాంసం జిగీషతి-తథేత్యర్థః. లోకేఽస్మిన్ దుర్బలస్యదారాదికమపహరన్ బలవానపి బాధితో దృ

ఉ.— తదేతద్బ్రహ్మక్షత్రంవిట్ఛూద్రస్తదగ్నినైవదేవేషుబ్రహ్మాభవద్బ్రాహ్మణో మనుష్యేషుక్షత్రియేణక్షత్రియో వైశ్యేనవైశ్యః శూద్రేణ శూద్రస్తస్మాదగ్నావేవదేవేషు లోకమిచ్ఛన్తే బ్రాహ్మణేమనుష్యేష్వేతాభ్యాꣳహిరూపాభ్యాంబ్రహ్మాభవత్ అథయోహవాఅస్మాల్లోకాత్స్వంలోకమదృష్ట్వాప్రైతి సఏనమవిదితోనభునక్తియథావేదోవాఽననూక్తోఽన్యద్వాకర్మాకృతం యదిహవాఅప్యనేవం విన్మహత్పుణ్యం కర్మకరోతితద్ధాస్యాన్తతః క్షీయతఏవాత్మానమేవలోక ముపాసీతసయఆత్మానమేవ లోకముపాస్తేనహాస్యకర్మక్షీయతేఅస్మాద్ధ్యేవాత్మనోయద్యత్కామయతేతత్తత్సృజతే॥ ౧౫

ఘః-అతోబలవతస్సత్యధర్మవిరోధినస్తద్దణ్డసంబన్ధాన్నైవకృతమితిగమ్యతఇతిభావః (యోవైసధర్మస్సత్యంవైతదితి) యః-క్షత్రాదపిశ్రేయోభూతో వై- ప్రసిద్ధోధర్మః- సఃసత్యంవై- సత్యవదనమేవేత్యర్థః తత్రయుక్తిమాహ (తస్మాత్సత్యంవదన్తమాహురిత్యాది) స్పష్టోర్థః (ఏతద్ధ్యేవైతదుభయంభవతీతి) ఏతద్ధ్యేవ- సత్యవదనమేవఏతదుభయం- సత్యధర్మలక్షణోభయరూపంభవతి తస్మాత్సత్యవదనంసర్వాతిశాయిభూతమితిభావః ౧౪

శం.— తదేతత్- చాతుర్వర్ణ్యంసృష్టం బ్రహ్మక్షత్రంవిట్ఛూద్ర ఇత్యుత్తరార్థఉపసంహారః యత్తత్స్రష్టృబ్రహ్మ- తదగ్నినైవ- నాన్యేనరూపేణదేవేషు బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణజాతిరభవత్ బ్రాహ్మణః- బ్రాహ్మణస్వరూపేణమనుష్యేషు బ్రహ్మాభవత్ ఇతరేషువర్ణేషువికారాన్తరంప్రాప్య క్షత్రియేణ క్షత్రియోఽభవదిన్ద్రాదిదేవతాధిష్ఠితః వైశ్యేనవైశ్యః శూద్రేణశూద్రః యస్మాత్ క్షత్రాదిషువికారాపన్నమగ్నౌబ్రాహ్మణఏవచావికృతం స్రష్టృ బ్రహ్మ- తస్మాదగ్నావేవదేవేషు- దేవానాంమధ్యేలోకం - కర్మఫలమిచ్ఛన్త్యగ్నిసమ్బద్ధంకర్మకృత్వేత్యర్థః తదర్థమేవహితద్బ్రహ్మకర్మానికరణత్వేనాగ్నిరూపేణవ్యవస్థితం- తస్మాత్తస్మిన్నగ్నౌకర్మకృత్వాతత్ఫలంప్రార్థయన్తఇత్యేతదుపపన్నం (బ్రాహ్మణేమనుష్యేషు) మనుష్యాణాంమధ్యేకర్మఫలేచ్ఛాయాంనాగ్న్యాదినిమిత్తక్రియాపేక్షా కిన్తర్హి. జాతిమాత్రస్వరూపప్రతిలమ్భేనైవపురుషార్థసిద్ధిః యత్రతుదైవాధీనాపురుషార్థసిద్ధిః- తత్రైవాగ్న్యాదిసమ్బద్ధక్రియాపేక్షా-స్మృతేశ్చ · జప్యేనైవతుసంసిధ్యేద్బ్రాహ్మణోనాత్రసంశయః। కుర్యాదన్యన్నవాకుర్యాన్మైత్రో బ్రాహ్మణఉచ్యతఇతి పారివ్రాజ్యదర్శనాచ్చ తస్మాద్బ్రాహ్మణత్వఏవమనుష్యేషులోకం- కర్మఫలమిచ్ఛన్తి- యస్మాదేతాభ్యాంహిబ్రాహ్మణాగ్నిరూపాభ్యాంకర్మకర్త్రధికరణరూపాభ్యాంయత్స్రష్టృ బ్రహ్మసాక్షాదభవత్ అత్రతు పరమాత్మలోకమగ్నౌ బ్రాహ్మణేచేచ్ఛన్తీతికేచిత్. తదసత్ - అవిద్యాధికారేకర్మాధికారార్థంవర్ణవిభాగస్య ప్రస్తుతత్వాత్. పరేణచవిశేషణాత్ యదిహ్యత్రలోకశబ్దేన పరఏవాత్మోచ్యేత- పరేణవిశేషణమనర్థకంస్యాత్స్వంలోకమదృష్ట్వేతి స్వలోకవ్యతిరిక్తశ్చేదగ్న్యధీనతయా ప్రార్థ్యమానః ప్రకృతోలోకః- తతస్స్వమితియుక్తంవిశేషణం - ప్రకృతపరలోకనివృత్త్యర్థత్వాత్, స్వత్వేనచావ్యభిచారాత్పరమాత్మలోకస్య, అవిద్యాకృతానాంచ స్వత్వవ్యభిచారాత్, ప్రక్షీణేచకర్మకృతానాం వ్యభిచారః * క్షీయతఏవేతి బ్రహ్మణాస్రష్టావర్ణాః కర్మార్థం తచ్చకర్మ-ధర్మాఖ్యం సర్వానేవ కర్తౄన్నియన్తృత్వపురుషార్థసాధనంచ తస్మాత్తేనైవచేత్కర్మణాస్వోలోకః- పరమాత్మాఖ్యోఽవిదితోపి ప్రాప్యతే - కింతస్యైవపదనీయత్వేనక్రియతఇత్యస్యతదాహ - అథేతి పూర్వపక్షనివృత్త్యర్థః. యఃకశ్చిత్ హవై అస్మాత్ - సాంసారికాత్పిణ్డగ్రహణాదవిద్యాకామకర్మహేతుకాదస్మాద్ధీనకర్మాధిష్ఠానాదయం బ్రాహ్మణజాతిమాత్రకర్మాధికారిణాం అగస్త్యకాద స్వరూపభూతాల్లోకాత్స్వంలోకం- ఆత్మాఖ్యం. అహమస్మీత్యేవమనభిధానాత్ అహంబ్రహ్మాస్మీతి ప్రైతి - మ్రియతే సః యద్యపిస్వోలోకః- అవిదితః - అవిద్యయావ్యవహితోఽస్వఇవాజ్ఞాతఏనంసన్తమపూర్ణఇవ లౌకికేతి ఆత్మానభునక్తి - నపాలయతి శోకమోహభయాదిదోషాపనయేన. యథాచ లోకేవేదోఽననూక్తః - అనధీతః కర్మావబోధకత్వేనభునక్తి, సృద్వా- లౌకికంకృష్యాదికర్మాకృతం- స్వాత్మనానభివ్యఞ్జితమాత్మీయఫలప్రదానేనభునక్తి, - ఏవమాత్మాస్వోలోకఃస్వేనైవనిత్యాత్మస్వరూపేణానభివ్యఞ్జితోఽవిద్యాదిప్రహాణేనభునక్త్యేవ ననుకింస్వలోకదర్శనేన కర్మణాఫలప్రాప్తిధ్రువా, దృష్టఫలనిమిత్తస్యమహకర్మణోబాహుల్యాత్ తన్నిమిత్తంపాలనమక్షయంభవిష్యతి తన్న - కృతస్యక్షయవత్త్వాదిత్యేతదాహ - యదిహవై- మహాసారేఽద్భుతవత్కశ్చిన్మహాత్మాప్యనేవంవిత్ - స్వంలోకంయథోక్తేనవిధినాఽవిద్వాన్మహత్ - మహచ్చతదశ్వమేధాదిపుణ్యంకర్మేష్టఫలమేవనైరన్తర్యేణకరోత్యనేనైవానన్త్యంమమభవిష్యతీతి తత్ - కర్మహాస్య - అవిద్యావతోఽవిద్యాజనితకామహేతుత్వాత్స్వప్నదర్శనవిభ్రమోద్భూతవిభూతివదన్తతః- అన్తేఫలోపభోగస్యక్షీయతఏవ తత్కారణయోరవిద్యాకామయోశ్చలత్వాత్కృతక్షయధ్రువోపపత్తేః తస్మాన్నపుణ్యకర్మఫలపాలనానన్త్యాశాస్త్యేవ అతఆత్మానమేవ స్వంలోకం ఆత్మానమితిస్వంలోకమిత్యస్మిన్నర్థే స్వంలోకమితిప్రకృతత్వాత్, ఇహాపిస్వశబ్దస్యాప్రయోగాత్, ఉపాసీత. సయఆత్మానమేవలోకముపాస్తే- తస్యకిమితి ఉచ్యతే (నహాస్యకర్మక్షీయతే) కర్మాభావాదేవేతినిత్యానువాదః యథాఽవిదుషఃకర్మక్షయలక్షణంసంసారదుఃఖంసన్తతమేవ - నతథాతదస్యవిదుషఇత్యర్థః. * మిథిలాయాంప్రదీప్తాయాంనమేదహ్యతికించనేతి యద్వత్. స్వాత్మలోకోపాసకస్యవిదుషోవిద్యాసంయోగాత్కర్మైవనక్షీయతఇత్యపరేవర్ణయన్తి లోకశబ్దార్థంచకర్మసమవాయినంద్విధాపరికల్పయన్తికిల - ఏకోవ్యాకృతావస్థఃక్షేత్రశ్రయోలోకోహిరణ్యగర్భాఖ్యః. తంకర్మసమవాయినంలోకంవ్యాకృతంపరిచ్ఛిన్నంయఉపాస్తే-తస్యకిలపరిచ్ఛిన్నకర్మాత్మదర్శినఃకర్మక్షీయతే. తమేవకర్మసమవాయినంలోకమవ్యాకృతావస్థంకారణరూపమపరిచ్ఛిన్నంయఉపాస్తే- తస్యాపరిచ్ఛిన్నకర్మాత్మదర్శిత్వాత్తస్యకర్మక్షీయతే

[illegible] భవతీయం శోభనా కల్పనా - నతు శ్రుతి [illegible] పరమాత్మ [illegible] త్వాత్ [illegible] యాత్ శబ్దః ప్రత్యేకం [illegible] ప్రతినిర్దేశాత్ [illegible] [illegible] విశేషణాత్ *యోఽయం [illegible] లోకః [illegible] *సహస్రశ [illegible] విశేషణవర్త్మ నాత్ అస్మాత్ [illegible] పరమాత్మా - [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] పూర్వవత్. [illegible] [illegible] ౧౧౬

అ — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (యస్మాత్) [illegible] (తద్దేవమేవ) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (మనుష్యాణామితి) [illegible] (యత్ర) [illegible] [illegible] (స్మృతేశ్చేతి) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (యస్మాదితి) [illegible] (యస్మాదితి) [illegible] [illegible] [illegible] (అత్రేతి) [illegible] [illegible] (పరేణేతి) [illegible] (యదిహేతి) [illegible] (స్వలోకేతి) [illegible] (స్వప్నేనేతి) [illegible] (అవిద్యేతి) [illegible] (ప్రతిబోధేతి) [illegible] (బ్రహ్మణేతి) [illegible] (తచ్చేతి) [illegible] (తస్మాదితి) [illegible]

ముక్తాపయతి (ఆత్మాత్మేతి) జ్ఞానాదేవముక్తిర్న కర్మణేత్యాగమప్రసిద్ధిం నిపాతేనాహ తదిదమిత్యాదినా [illegible] (అవిద్యేతి) నిమిత్తం వివృణోతి (అగ్న్యాదీనేతి) ఆత్మాఖ్యస్య లోకస్య సత్త్వే హేతుమాహ (ఆత్మత్వేనేతి) అహం బ్రహ్మాస్మీతి ప్రవృత్తో [illegible] యత్పరమాత్మానమవిదిత్వైవ మ్రియతే- తమేనం పరమాత్మా న పాలయతీతి యోజనా పరమాత్మనః స్వరూపత్వాదవిదితస్యాపి పాలయితృత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స యద్యపీతి) లోకశబ్దాదుపరిష్టాత్తథాపీతి ద్రష్టవ్యం అవిదిత ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానమవిద్యయేత్యాది. పరమాత్మాఖ్యాల్లోకాదన్యత్రాజ్ఞాతేఽఖిలస్య క్షీణత్వం తత్కర్మఫలభూతలోకం వై ధర్మ్యదృష్టాన్తతయా దర్శయతి (అస్వ ఇతి) అజ్ఞాతస్యాపాలయితృత్వే వైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (స జ్ఞాత ఇతి) యథా లౌకికో వేదో [illegible] జ్ఞాతో నశ్యతి [illegible] - తథా పరమాత్మా [illegible] తత్రైవ శ్రుత్యుక్తం దృష్టాన్తద్వయం వ్యాచష్టే (యథా వేదేత్యాదినా) అవిద్యాదిత్యాదిశబ్దేన తదుక్తం సర్వం సఙ్గృహ్యతే. యదిహేత్యాదివాక్యాపోద్యం ఛోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి)

సన్వనిష్టఫలనిమిత్తస్యాపి కర్మణః ప్రాప్తిఫలవ్యాప్త్యభావాత్కథం కర్మణో మోక్షస్సేత్స్యతి- తత్రాహ (ఇష్టేతి) బాహుళ్యం- అశ్వమేధాదికర్మణో మహత్తరత్వం తద్విదుషితమపి భూయసమోక్షమేవ సంపాదయిష్యతీత్యర్థః యత్కృతకం- తదనిత్యమితిన్యాయమాశ్రిత్యపరిహరతి (తన్నేత్యాదినా) స క్షయ్యర్థస్సంసార ఇతి నిపాతార్థం సూచయతి (అద్భుతవదితి) అనేవంవిత్త్వం వ్యాకరోతి (స్వంలోకమితి) యథోక్తావిదః - అన్వయవ్యతిరేకాదిః పుణ్యకర్మచ్ఛిద్రే మదురితప్రసక్తిం నివారయతి (నైరన్తర్యేణేతి) తథా పుణ్యం సఞ్చిన్వతోఽభిప్రాయమాహ (అనేనేతి) ప్రక్రాన్తయచ్ఛబ్దాపేక్షితం కథయతి (తత్కర్మేతి) ప్రాగుక్తన్యాయావద్యోతీ నిపాతః కారణరూపేణ కార్యస్య ధ్రువత్వమాశఙ్క్యాహ (తత్కారణమోఽతి) ముక్తైరనిత్యత్వదోషసమాధిర్నష్టికేన ప్రకా[illegible]శఙ్క్యాహ (అతఇతి) ఆత్మ[illegible]హ (స్వంలోకమితి) తదేవస్ఫుటయతి (ఆత్మానమితి) ఆత్మశబ్దస్య ప్రకృతస్వలోకవిషయత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇహచేతి) ప్రయోగే తు పునరుక్తిభయాదర్థాన్తరవిషయత్వమపి స్యాదిత్యర్థః. విద్యాఫలమాకాఙ్క్షాద్వారా నిక్షిపతి (సయఇతి) కర్మఫలస్యాక్షయిత్వముక్త్వా కర్మణోఽక్షయత్వం వదతా వ్యాహతిమాశఙ్క్యాహ (కర్మేతి) వాక్యస్యవివక్షితమర్థమైశ్వర్యం దృష్టాన్తేన వ్యాచష్టే (యథేతి) అవిదుష ఇతి భేదః కర్మక్షయోఽపి వావిదుషో దుఃఖాభావే దృష్టాన్తమాహ (మిథిలాయామితి) ఆత్మానమిత్యాదికేవలజ్ఞానాస్యక్తిరిత్యేవం పరతయా వ్యాఖ్యాతం సమ్ప్రతిభర్తృప్రపఞ్చవ్యాఖ్యాముత్థాపయతి (స్వాత్మేతి) ఆత్మలోకోపాసకస్య కర్మాభావే కథం తదక్షయవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్య కర్మాభావస్యాసిద్ధిమభిసన్ధాయ కర్మసాధ్యం లోకం వ్యాకృతావ్యాకృతరూపేణ భినత్తి (లోకశబ్దార్థం చేతి) ఔత్పత్తికీకల్పనానతు శ్రౌతీతి వక్తుం కిలేత్యుక్తం- తత్రాద్యం లోకశబ్దార్థమనూద్య తదుపాసకస్య దోషమాహ (ఏకఇతి) పరిచ్ఛిన్నః కర్మాత్మా తత్సాధ్యో వ్యాకృతావస్థా లోకః - తస్మిన్నహంగ్రహోపాసకస్యేతి యావత్. కిలశబ్దస్తు పూర్వవత్. ద్వితీయం లోకశబ్దార్థమనూద్య తదుపాసకస్య లాభం దర్శయతి (తమేవేతి) యథా కుణ్డలాదేరన్తర్బహిరన్వేషణే సువర్ణాతిరిక్తరూపానుపలమ్భాత్తద్రూపేణాస్య నిత్యత్వం- తథా కర్మసా[illegible]ర్యాదిలోకం కార్యత్వాదవ్యాకృతం కారణమేవేత్యఙ్గీకృత్యయస్తస్మిన్నహంబుద్ధ్యోపాస్తే - తస్యాపరిచ్ఛిన్నకర్మసాధ్యలోకాత్మోపాసకత్వాద్భూమ్నావిత్త్వం కర్మిత్వం చ ఘటతే తస్య ఖల్వాత్మైవ కర్మ - తేన తస్య తన్న క్షీయతే. *యః పునరద్వైతావస్థాముపాస్తే - తస్యాత్మైవ కర్మభవతీతిహి భర్తృప్రపఞ్చైరుక్తమిత్యర్థః ఆత్మానమిత్యాదిసముచ్చయపరమితి ప్రాప్తం పక్షం ప్రత్యాహ (భవతీతి) శ్రౌతత్వాభావే హేతుమాహ (స్వలోకేతి) స్వంలోకమదృష్ట్వేత్యత్ర స్వలోకశబ్దేన పరస్య ప్రకృతస్యాత్మనమేవేత్యత్ర ప్రకృతహానా ప్రకృతప్రక్రియాపరిహారార్థముక్తత్వాన్నాత్ర లోకద్వైవిధ్యకల్పనాయుక్తేత్యర్థః లోకశబ్దేనాత్ర పరమాత్మపరిగ్రహే హేత్వన్తరమాహ (స్వంలోకమితీతి) యథా లోకస్య స్వశబ్దార్థో విశేషణం - తథా ఆత్మానమిత్యత్ర స్వశబ్దపర్యాయాత్మశబ్దార్థస్తస్య విశేషణం దృశ్యతే నచ కర్మఫలస్య ముఖ్యమాత్మత్వం - అతో లోకశబ్దోఽత్ర పరమాత్మైవేత్యర్థః ప్రకరణాద్విశేషణాచ్చ సిద్ధమర్థం దర్శయతి (తత్రేతి) పరస్యైవ లోకశబ్దార్థత్వే హేత్వన్తరమాహ (పరేణేతి) ఉత్తరమేవ ప్రపఞ్చయతి (పుత్రేతి) అథ పరేషు వాక్యేషు పరమాత్మా లోకశబ్దార్థః- ప్రకృతే తు కర్మఫలమితి వ్యవస్థేతి చేత్ నైవం - ఏకవాక్యత్వసమ్భవే తద్భేదస్యాన్యాయ్యత్వాదిత్యాహ (తైరితి) ఏకవాక్యత్వసంభావనామేవ దర్శయతి (ఇహాపీతి) యథోత్తరత్రాత్మాదిశబ్దేన లోకో విశేషితః - తథాత్మానమిత్యత్రాప్యాత్మశబ్దేన విశిష్యతే, పూర్వవాక్యే చ స్వంలోకమదృష్ట్వేతి స్వశబ్దేనాత్మవాచినా తస్య విశేషణం దృశ్యతే, - తథా చ పూర్వాపరాలోచనాయామేకవాక్యత్వసిద్ధిరిత్యర్థః ప్రకరణేన పరస్య లోకశబ్దార్థత్వమయుక్తం - లిఙ్గవిరోధాదితి చోదయతి (అస్మాదితి) తదేవ వివృణోతి (ఇహేత్యాదినా) అర్థవాదస్థం లిఙ్గం న ప్రకరణాద్బలవదితి మత్వా సమాధత్తే (నేత్యాదినా) స్తుతిమేవ స్పష్టయతి (స్వస్మాదేవేతి) లోకాత్- జాతాదితి శేషః యథా ఛాన్దోగ్యే స్తుత్యర్థమాత్మనః స్రష్టృత్వముచ్యతే- తథాత్రాప్యాత్మలోకం స్తోతుమేతత్ఫలవచనమిత్యాహ (ఆత్మత ఇతి) భవతు వా- మాభూదస్మాద్ధ్యేవేత్యాదిరర్థవాదః- తథాపి తస్య సర్వాత్మత్వప్రదర్శనార్థత్వాద్యుక్తమత్ర లోకశబ్దేన పరమాత్మగ్రహణమిత్యాహ (సర్వాత్మేతి) *తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి వాక్యం దృష్టాన్తయతి (పూర్వవదితి) కించ- ఆత్మశబ్దస్య త్రిధాపరిచ్ఛేదశూన్యార్థవాచితాయాః *యచ్చాప్నోతీత్యాదిన్యాయేన సిద్ధత్వాత్తత్సమానాధికరణ లోకశబ్దస్యాపి తదర్థత్వాత్పరస్యైవాత్ర లోకత్వమిత్యాహ (యదిహీతి) కించ- యది లోకశబ్దేన పరం హిత్వా అర్థాన్తరముచ్యతే- తదా సవిశేషణం వాక్యం స్యాత్ అన్యథా స్వంలోకమితి ప్రకృతపరమాత్మలోకస్య, త్వత్పక్షేఽనన్తరోక్తబ్రహ్మలోకస్య, వ్యావృత్త్యయోగాత్ నచాత్ర సవిశేషణం వాక్యం దృష్టం - అతస్స్వలోకమితి ప్రకృతః పరమాత్మైవాత్రాపి లోక ఇత్యాహ (అన్యథేతి) విశేషణం వినైవాస్మాదిత్యత్ర పరాపరాభ్యామర్థాన్తరం కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) స్వంలోకమితి ప్రకృతే పరమాత్మన్యాత్మానమేవేతి విశేషితే చావ్యాకృతాఖ్యాపరాపరాభ్యామన్తరాళావస్థాన ప్రతిపత్తుం శక్యతే- తస్యాః శ్రుతత్వాభావాదిత్యర్థః ౧౫

౧౬ — ఉక్తాం చాతుర్వర్ణ్యసృష్టిం నిగమయతి (తదేతద్బ్రహ్మక్షత్రం విట్ఛూద్ర ఇతి) తత్- తస్మాత్ ఉక్తరీత్యా బ్రాహ్మణక్షత్రాదివర్ణానాం బ్రహ్మణో జాతత్వాదేతత్- బ్రహ్మైవ బ్రహ్మక్షత్రవిట్ఛూద్రాత్మకమితి భావః ననుకథం బ్రహ్మణశ్చతుర్వర్ణస్వరూపత్వం - క్షత్రాదివర్ణత్రయస్య సృష్టిర్హ్యుక్తా - న బ్రహ్మవర్ణసృష్టిరత్రేత్యాశఙ్కాయామాహ (తదగ్నినైవ దేవేషు బ్రహ్మాభవదితి) అగ్నినేతీత్థమ్భావే తృతీయా. *సముఖాచ్చయోనేర్హస్తాభ్యాం చాగ్నిమసృజతేతి, *తేజోరసో నిరవర్తతాగ్నిరితి, చ సృష్టత్వేన ప్రాగుక్తేనాగ్నినైవ విశిష్టం తత్- పరం బ్రహ్మ దేవేషు బ్రహ్మాభవత్- బ్రాహ్మణోఽభవత్. అగ్నిరూపం బ్రహ్మ బ్రాహ్మణత్వజాతిమత్ -*కార్ష్ణాయసం నో విభక్తిస్త్రైమాఽమ్యాత్మనేనమ ఇతివత్. అతో బ్రాహ్మణోఽగ్నిద్వారా బ్రాహ్మణత్వమిత్యగ్నిరూపో బ్రాహ్మణో భవదితి పర్యవసితోఽర్థః ఏవమేవ ఇన్ద్రాదిరూపవిశిష్టం బ్రహ్మ తద్ద్వారా క్షత్రియత్వజాతిమదభూత్. వస్వాద్యాదిరూపవిశిష్టం బ్రహ్మ తద్ద్వారా వైశ్యత్వజాతిమదభూత్, పృథివీరూపవిశిష్టం బ్రహ్మ తద్ద్వారా శూద్రత్వజాతిమదభూదితి సిద్ధం.

ఉ.— †అథో అయం వా ఆత్మా సర్వేషాం భూతానాం లోకః స యజ్జుహోతి యద్యజతే తేన దేవానాం లోకోఽథ యదనుబ్రూతే తేన ఋషీణామథ యత్పితృభ్యో నిపృణాతి యత్ప్రజామిచ్ఛతే తేన పితౄణామథ యన్మనుష్యాన్వాసయతే యదేభ్యోఽశనం దదాతి తేన మనుష్యాణామథ యత్పశుభ్యస్తృణోదకం విన్దతి తేన పశూనాం యదస్య గృహేషు శ్వాపదా వయాంస్యాపిపీలికాభ్య ఉపజీవన్తి తేన తేషాం లోకో యథా హ వై స్వాయ లోకాయారిష్టిమిచ్ఛేదేవం హైవంవిదే సర్వాణి భూతాన్యరిష్టిమిచ్ఛన్తి తద్వా ఏతద్విదితం మీమాంసితమ్॥ ౧౬

ఏవం పరబ్రహ్మణో దేవేషు బ్రాహ్మణత్వక్షత్రియత్వాదిజాతిమత్త్వమగ్నీన్ద్రాదిద్వారకమిత్యుక్త్వా మనుష్యేషు బ్రాహ్మణత్వాదిజాతిమత్త్వప్రకారం బ్రహ్మణో దర్శయతి (బ్రాహ్మణో మనుష్యేషు క్షత్రియేణ క్షత్రియో వైశ్యేన వైశ్యః శూద్రేణ శూద్ర ఇతి) బ్రాహ్మణో మనుష్యేష్విత్యత్ర బ్రాహ్మణేనేత్యధ్యాహర్తవ్యం బ్రాహ్మణేన బ్రాహ్మణ ఇతి- క్షత్రియేణ క్షత్రియ ఇత్యుత్తరగ్రన్థాసవారాత్. తథశ్చ దేవేష్వగ్న్యాదిద్వారేణేవ మనుష్యేష్వపి పరం బ్రహ్మ బ్రాహ్మణద్వారా బ్రాహ్మణత్వజాతిమదభవత్ క్షత్రియవైశ్యాదిద్వారా క్షత్రియత్వాదిజాతిమచ్చాభవదిత్యర్థః ప్రసక్తాదగ్నిబ్రాహ్మణౌ ప్రశంసతి (తస్మాదగ్నావేవ దేవేషు లోకమిచ్ఛన్తే బ్రాహ్మణే మనుష్యేష్వితి) తస్మాత్- బుద్ధిస్థాద్వక్ష్యమాణాద్ధేతోః పూర్వోక్తహేతోర్వా. దేవేష్వితి నిర్ధారణసప్తమీ. దేవేషు - దేవానాం మధ్యే లోకమగ్నావేవేచ్ఛన్తే - ఇచ్ఛన్తి లోకం - ఫలం. అగ్నావితి నిమిత్తసప్తమీ. అగ్నినిమిత్తాదేవేచ్ఛన్తి లోకం. మనుష్యేషు- మనుష్యాణాం మధ్యే బ్రాహ్మణాదేవ నిమిత్తాల్లోకమిచ్ఛన్తీత్యర్థః యద్వా- దేవానాం మధ్యే అగ్నావేవ హుత్వా మనుష్యాణాం మధ్యే బ్రాహ్మణ ఏవ దత్త్వా లోకమిచ్ఛన్తీత్యర్థః. తస్మాదితి పూర్వపరామృష్టం ప్రాశస్త్యహేతుమాహ (ఏతాభ్యాం హి రూపాభ్యాం బ్రహ్మాభవదితి) ప్రథమత ఇతి శేషః ఏతాభ్యాం- అగ్నిబ్రాహ్మణరూపాభ్యాం హి- యస్మాత్ పరం బ్రహ్మ ప్రథమతో విశిష్టమభవదిత్యర్థః. అతోఽగ్నేర్దేవేషు బ్రాహ్మణస్య మనుష్యేష్వగ్రజత్వాత్ప్రాశస్త్యమితి భావః యదభవత్తస్మాల్లోకమిచ్ఛన్తీతి పూర్వేణాన్వయః ఏవం నిఖిలజగత్కారణత్వాదిగుణకమాత్మస్వరూపముక్త్వా తద్వేదనస్యావశ్యకర్తవ్యత్వమాహ (అథ యో హ వా అస్మాల్లోకాత్స్వం లోకమదృష్ట్వా ప్రైతి స ఏనమవిదితో న భునక్తి యథా వేదో వాననూక్తోఽన్యద్వా కర్మాకృతమితి) అథశబ్దో వాక్యాన్తరోపక్రమే హ వై శబ్దః ప్రసిద్ధౌ లోక్యతే - దృశ్యత ఇతి లోకః. నిత్యసూరిభిస్సర్వదా ఆలోక్యమానత్వాత్పరమాత్మా లోక ఇత్యుచ్యతే ఏవంభూతం స్వం- స్వీయమన్తరాత్మానమదృష్ట్వా- దర్శనసమానాకారేణ జ్ఞానేనావిషయీకృత్య యః పుమానస్మాల్లోకాత్ ప్రైతి- లోకాన్తరం గచ్ఛతి తమేనం పరమాత్మా స్వః- ఆత్మభూతోఽపి న భునక్తి - న పరిపాలయతి కస్య హేతోరిత్యత ఆహ (అవిదిత ఇతి) అనుపాసిత ఇత్యర్థః. ఉపాసనాఽభావే వస్తుగత్యా శేషితయా ఆత్మభూతోఽపి సంసారం న నివర్తయతీత్యర్థః యథాహ యోగీ యాజ్ఞవల్క్యః * గవాం సర్పిశ్శరీరస్థం న కరోత్యఙ్గపోషణం । నిస్సృతం కర్మచరితం పునస్తస్యైవ భేషజం । ఏవం స హి శరీరస్థస్సర్పివత్పరమేశ్వరః। వినా చోపాసనాం దేవో న కరోతి హితం నృణామితి తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథా వేదో వేత్యాదినా) వేదస్య సర్వోపకారార్థప్రవృత్తతయా సర్వసాధారణ్యేఽపి అనధీతో న పాలయతి, యథా వా జ్యోతిష్టోమాదివైదికం కర్మాననుష్ఠితం నోపకరోతి, - తథేశ్వరస్స్వస్య శేషిభూతోఽప్యనుపాసితస్సంసారం న నివర్తయతీత్యర్థః (యదిహ వా అప్యనేవంవిన్మహత్పుణ్యం కర్మ కరోతి తద్ధాస్యాన్తతః క్షీయత ఏవేతి) హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ అనేవంవిత్ - అబ్రహ్మవిత్ యది వా ఇహ మహదశ్వమేధాదిపుణ్యం కర్మ కరోతి- కుర్యాత్ తత్- అస్య- అబ్రహ్మవిదః కర్మ అన్తతః- సుదూరం గత్వాపి బహుకాలం స్థిత్వాపీతి యావత్ క్షీయతే- నశ్యత్యేవేత్యర్థః క్షీణఫలం భవతీతి యావత్. * యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మిన్ లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే బహూని వర్షసహస్రాణ్యన్తవదేవాస్య తద్భవతీతి శ్రుతేరితి భావః అతః కిం కార్యమిత్యత ఆహ (ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి) ఇతరత్పరిత్యజ్యాత్మానమేవ లోకముపాసీతేత్యర్థః లోక్యత ఇతి లోకః- ఫలం ఉపాయభూతమాత్మానమేవోపేయభూతం భజేతేత్యర్థః. ఏవం సతి పూర్వోక్తదోషో న ఇత్యాహ (స య ఆత్మానమేవ లోకముపాస్తే న హాస్య కర్మ క్షీయత ఇతి) ఉక్తరీత్యా పరమాత్మోపాసకస్య కర్మ న క్షీయత ఇత్యర్థః అత్ర కర్మశబ్ద ఉపాసనాపరః. తదఙ్గభూతకర్మపరో వా ఆత్మోపాసకస్యేతరకర్మాప్రసక్తేరితి ద్రష్టవ్యం కర్మణః క్షణికస్యాత్ర నిషిధ్యమానం క్షయిత్వం నామ క్షయిఫలకత్వరూపం. కర్మణశ్చాక్షయఫలకత్వముపాసనద్వారేతి ద్రష్టవ్యం (అస్మాద్ధ్యేవాత్మనో యద్యత్కామయతే తత్తత్సృజత ఇతి) తస్మాదేవ- బ్రహ్మవేదనాద్ధేతోః హిశబ్దశ్శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధిం దర్శయతి. అయముపాసకః * స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి * సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేరితి శ్రుతిసూత్రోక్తరీత్యా ఆత్మనః- స్వస్య యద్యత్కామయతే- యద్యదభిలషితం తత్సర్వం సఙ్కల్పమాత్రేణ సృజతీత్యర్థః. ౧౫

శం — (అథో అయం వా ఆత్మా) అత్రావిద్వాన్ వర్ణాశ్రమాద్యభిమానో ధర్మేణ నియమ్యమానో దేవాదికర్మకర్తవ్యతయా పశువత్పరతన్త్ర ఇత్యుక్తం - కాని పునస్తాని కర్మాణి- యత్కర్తవ్యతయా పశువత్పరతన్త్రో భవతి, కే వా తే దేవాదయః - యేషాం కర్మభిః పశువదుపకరోతి, ఇతి. తదుభయం ప్రపఞ్చయతి - అథో ఇత్యయం వాక్యోపన్యాసార్థః అయం- యః ప్రకృతో గృహీ కర్మాధికృతోఽవిద్వాన్ శరీరేన్ద్రియసఙ్ఘాతాదివిశిష్టః పిణ్డః - ఆత్మేత్యుచ్యతే సర్వేషాం - దేవాదీనాం పిపీలికాన్తానాం భూతానాం లోకః - భోగ్య ఆత్మేత్యర్థః. సర్వేషాం వర్ణాశ్రమాదివిహితైః కర్మభిరుపకారిత్వాత్. కైః పునః కర్మవిశేషైరుపకుర్వన్ కేషాం భూతవిశేషాణాం లోక ఇతి. ఉచ్యతే- సః- గృహీ యజ్జుహోతి యద

---

† అరిష్టమిచ్ఛేదితి, అరిష్టమిచ్ఛన్తీతి చ కణ్వరామానుజీయపాఠః.

ద్యజతే- యాగః - దేవతాముద్దిశ్య స్వస్వత్వ పరిత్యాగః. స ఏవాసేచనావసానో హోమః తేన - హోమయాగలక్షణేన కర్మణా అవశ్యకర్తవ్యత్వేన దేవానాం పశువత్పరతన్త్రత్వేన ప్రతిబద్ధత్వాల్లోకః అథయదనుబ్రూతే- స్వాధ్యాయమధీతే అహరహః తేనఋషీణాంలోకః అథ యత్పితృభ్యోనిపృణాతి - ప్రయచ్ఛతి పిణ్డోదకాది,- యచ్చ ప్రజామిచ్ఛతే - ప్రజార్థముపాయం కరోతి ఇచ్ఛాచోత్పత్త్యుపలక్షణార్థా ప్రజాంచోత్పాదయతీ, త్యర్థః. తేన- కర్మణా అవశ్యకర్తవ్యత్వేన పితౄణాంలోకః - పితౄణాంభోగ్యత్వేనపరతన్త్రోలోకః అథయన్మనుష్యాన్వాసయతే భూమ్యుదకాదిదానేనగృహే, యచ్చ తేభ్యోవసద్భ్యో అవసద్భ్యో వా [illegible] దదాతి,- తేనమనుష్యాణాం అథ యత్పశుభ్యస్తృణోదకంవిన్దతి లమ్భయతి తేనపశూనాం యదస్యగృహేషుశ్వాపదావయాంసిచ పిపీలికాభిస్సహకణబలిభాణ్డక్షాలనాద్యుపజీవన్తి - తేనతేషాంలోకః యస్మాద యమేతాని కర్మాణికుర్వన్నుపకరోతి దేవాదిభ్యః- తస్మాద్యథాహవై లోకేస్వాయలోకాయ- స్వస్మై దేహాయారిష్టిం - అవినాశంస్వభావాత్ప్రచ్యుతిమిచ్ఛేత్- స్వలోకవత్ప్రచ్యుతిభయాత్పోషణాదినాసర్వతఃపరిపాలయేత్ ఏవంహ- ఏవంవిదే - సర్వభూతాత్మా[illegible], అనేనప్రకారేణ [illegible] [illegible] దేవాదీని యథోక్తాన్యరిష్టిం - అవినాశమిచ్ఛన్తి- స్వత్వాత్ప్రచ్యు [illegible] తదేతద్యథోక్తానాంకర్మణామృణవదవశ్యకర్తవ్యత్వం[illegible] పఞ్చమహాయజ్ఞప్రకరణే[illegible] మీమాంసితం- విచారితం చావదానప్రకరణే, ౧౬

ఆ — [illegible] తాత్పర్యమాహ (అథో . [illegible] , అత్రైత్యాదినా) [illegible] (అథో[illegible]) [illegible] (గృహీతి) [illegible] (సర్వేషామితి) [illegible] ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కైఃపునరితి) [illegible] యజతేశ్చోదనాద్రవ్యదేవతా క్రియాసముదాయేకృతార్థత్వాదితి [illegible] (యాగఇతి) ఆసేచనం- ప్రక్షేపః ఉక్తంచ [illegible] (యస్మాదితి) [illegible] (తస్మాదితి) [illegible] (తస్మాదితి) [illegible] వశ్యకం- [illegible] ([illegible]) భూతయజ్ఞో మనుష్యయజ్ఞః పితృయజ్ఞో దేవయజ్ఞో బ్రహ్మయజ్ఞశ్చేత్యేవంపఞ్చమహాయజ్ఞాః. నను [illegible] ([illegible]) [illegible] ప్రకరణం [illegible] ౧౬

రం — నను * ఆత్మానమేవలోకముపాసీతేత్యుక్తముపయుక్తం- లోకోహినామ ప్రాణిభోగస్థానవిశేషః. తథాత్వమాత్మనః [illegible] ప్రత్యగాత్మన ఏవ [illegible] సర్వభూతలోకత్వం ప్రథయతి (అథోఅయం వా ఆత్మా సర్వేషాం భూతానాం లోకఇత్యాదినా) అథోశబ్దో వాక్యాన్తరోపక్రమే. [illegible] అయం- అహమితి ప్రత్యక్షసిద్ధ ఆత్మా- జీవాత్మా సర్వేషాం భూతానాం లోకః [illegible] (స యజ్జుహోతి యద్యజతే తేన దేవానాం లోక ఇత్యాదినా) [illegible], యద్యజతి, - తాభ్యాం హోమయాగాభ్యాం దేవానాముపకారకత్వేన లోక ఇత్యర్థః (అథయదనుబ్రూతే తేనఋషీణామితి) [illegible] స్వాధ్యాయమధీతే [illegible] తేన ఋషీణాం లోకః [illegible] అథ యత్పితృభ్యోని పృణాతి- పిణ్డోదకాది ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః [illegible] యచ్చ ప్రజామిచ్ఛతే- ప్రజాముత్పాదయతీతి [illegible] తేన పితౄణాం లోక ఇత్యర్థః (అథయన్మనుష్యాన్వాసయతే [illegible] తేనమనుష్యాణామితి) అథ- అపిచ వాసయతే- గృహేనివాసనాయ [illegible] ప్రదానేన మనుష్యాన్- అతిథీన్వాసయతే [illegible] యత్,- తతో మనుష్యాణాం లోకత్వం [illegible] (అథయత్పశుభ్యస్తృణోదకం విన్దతి తేనపశూనామితి) [illegible] భ్యోవిన్దతి - లమ్భయతీత్యర్థః. తేన పశూనాం - లోకఇతిశేషః (యదస్యగృహేషు శ్వాపదావయాంస్యా పిపీలికాభ్య ఉపజీవన్తి తేనతేషాం లోకఇతి) [illegible] శ్వాపదాః- [illegible] వయాంసి- కాకాదీని [illegible] గృహస్థస్య గృహే శ్వాపదపక్షిపిపీలికాదయ ఉపజీవన్తి- అతస్తేషాం లోకఇత్యర్థః. ఏవంస్వాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వ [illegible] (యథాహవై స్వాయలోకాయేతి) [illegible] యథాలోకే జనస్స్వాయలోకాయ - స్వభోగస్థానాయ [illegible] - నాశః * [illegible] భావేక్షా అరిష్టం- అనాశమిచ్ఛతి- ఏవమేవాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వవిదేసర్వాణి- దేవపితృప్రభృత్యాపిపీలికంభూతాన్యరిష్టం - క్షేమం వాఞ్ఛన్తీత్యర్థః. ఏవంపరమాత్మనో లోకత్వాపాదనోపయుక్తం ప్రత్యగాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వముపపాద్యాథ తదుపజీవనేన పరమప్రకృతంపరమాత్మనో లోకత్వముపసంహరతి (తద్వా ఏతద్విదితంమీమాంసితమితి) తద్వా- ఏవం ప్రత్యగాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వదర్శనాదేవఏతత్ - పరమప్రకృతం పరమాత్మనో లోకత్వంమీమాంసితం- కైముతికన్యాయతర్కానుగృహీతంసద్విదితమిత్యర్థః. ఉక్తరీత్యా ప్రత్యగాత్మన ఏవసర్వభూతలోకత్వే ప్రత్యక్షసిద్ధే సర్వాత్మనః పరమాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వం నసందేగ్ధవ్యమితి యావత్. ౧౬

ఉ.— ॥ఆత్మైవేదమగ్రఆసీదేకఏవసోఽకామయతజాయా మే స్యాదథప్రజాయేయాథవిత్తం మే స్యాదథక ర్మకుర్వీయేత్యేతావాన్వై కామో నేచ్ఛꣳశ్చనాతో భూయో విన్దేత్తస్మాదప్యేతర్హ్యేకాకీకామయతేజా యా మే స్యాదథప్రజాయేయాథవిత్తం మే స్యాదథకర్మకుర్వీయేతిసయావదప్యేతేషామేకైకంన ప్రా ప్నోత్యకృత్స్న ఏవ తావన్మన్యతేతస్యోకృత్స్నతా మన ఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయా । ప్రాణః ప్రజా చక్షు ర్మానుషం విత్తం చక్షుషా హి తద్విన్దతే శ్రోత్రం దైవꣳ శ్రోత్రేణ హి తచ్ఛృణోత్యాత్మైవాస్య కర్మాత్మ నా హి కర్మ కరోతి స ఏష పాఙ్క్తో యజ్ఞః పాఙ్క్తః పశుః పాఙ్క్తః పురుషః పాఙ్క్తమిదꣳ సర్వం యదిదం కించ తదిదꣳ సర్వమాప్నోతి య ఏవం వేద॥ ౧౭

ఇతితృతీయాధ్యాయేచతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

శం — (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్) బ్రహ్మవిద్వాంశ్చేత్- తస్మాత్పశుభావాత్కర్తవ్యతాబన్ధనరూపాత్ప్రతిముచ్యతే కేనాయం కా రితః కర్మబన్ధనాధికారేఽవశ ఇవ ప్రవర్తతే- నపునస్తద్విమోక్షణోపాయే విద్యాధికారఇతి ననూక్తం దేవా రక్షన్తీతి బాఢం - కర్మాధికారే స్వగోచ రారూఢానేవ తే రక్షన్తి- అన్యథాఽకృతాభ్యాగమకృతనాశప్రసఙ్గాత్. నతుసామాన్యపురుషమాత్రం విశిష్టాధికారానారూఢం తస్మాద్భవితవ్యం తే న- యేన ప్రేరితోఽవశఏవ బహిర్ముఖీభవతిస్వస్మాల్లోకాత్ నన్వవిద్యాసా- అవిద్యావాన్ హి బహిర్ముఖీభూతః ప్రవర్తతే సాపి నైవ ప్రవర్తికా- వస్తుస్వరూపావరణాత్మికా హి సా ప్రవర్తకబీజత్వం తు ప్రతిపద్యతే - అన్ధత్వమివ గర్తాదిపతనప్రవృత్తిహేతుః ఏవం తర్హ్యుచ్యతాం కిం య త్ప్రవృత్తిహేతురితి తదిహాభిధీయతే- ఏషణా - కామస్సః ... వ్యాయామాంశ్చ రమమాణా బాలాః ప్రవర్తన్తే- * పరాచః కామానను యన్తీతి కాఠకశ్రుతౌ, స్మృతౌ చ కామ ఏష ఇత్యాది, మానవే చ సర్వాః ప్రవృత్తయః కామహేతుకా ఏవేతి, స ఏషోఽర్థః స విస్తరః ప్రదర్శ్యత ఇహ ఆఽధ్యా యపరిసమాప్తేః ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్- ఆత్మైవ- స్వాభావికోఽవిద్వాన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతలక్షణో వర్ణీ అగ్రే - ప్రాగ్దారసమ్బన్ధాదాత్మేత్యభిధీయ తే తస్మాదాత్మనః పృథగ్భూతం కామ్యమానం జాయాదిభేదరూపం నాసీత్- స ఏవైక ఆసీత్- జాయాద్యేషణాబీజభూతావిద్యావానేక ఏవాసీత్ స్వా భావిక్యా స్వాత్మని కర్త్రాది కారకక్రియాఫలాత్మకతాధ్యారోపలక్షణయాఽవిద్యావాసనయా వాసితః సోఽకామయత- కామితవాన్ కథం జా యా - కర్మాధికారహేతుభూతా మే - మమ కర్తుస్స్యాత్ తయా వినాఽహమనధికృత ఏవ కర్మణి - అతః కర్మాధికారసమ్పత్తయే భవేజ్జాయా అథా హం ప్రజాయేయ- ప్రజారూపేణాహమేవోత్పద్యేయ అథ విత్తం మే స్యాత్కర్మసాధనం గవాదిలక్షణం అథాహమభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనం కర్మ కుర్వీయ - యేనాహమృణీ ... దేవాదీనాం లోకాన్ ప్రాప్నుయాం - తత్కర్మ, కుర్వీయ - కామ్యాని చ పుత్రవిత్తస్వర్గాదిసాధనాని. ఏతావాన్వై కామః- ఏతావద్విషయపరిచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః ఏతావానేవ హి కామయితవ్యో విషయః - యదుత జాయాపుత్రవిత్తకర్మాణి సాధనలక్షణై షైషణా లోకాశ్చ త్రయో మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి ఫలభూతాస్తాదర్థ్యేన ఏషణా యాశ్చాస్యాః. ఏతదర్థా హి జాయాపుత్రవిత్తకర్మలక్ష ణా సాధనైషణా తస్మాత్ సైకైవైషణా- యా లోకైషణా సైవ సాధనైషణా సాధనాపేక్షత్వాద్విధా. అతోఽవధారయిష్యతి *ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవే తి ఫలార్థత్వాత్సర్వారమ్భస్య లోకైషణార్థా ప్రాప్తైవేత్యేతావాన్వై - ఏతావానేవ కామ ఇత్యవధ్రియతే భోజనేఽప్యుక్తే హి ... తృప్తిర్న హి ... భే దా- ... జనస్య ... సాధ్యసాధనలక్షణే కామః- యేన ప్రయుక్తోఽవిద్వానవశ ఏవ కోశకారవదాత్మానం వేష్టయతి-కర్మమార్గై రాత్మానం ప్రవేశ్య స బహిర్ముఖీభూతో న స్వం లోకం ప్రతిజానాతి. తథా చ తైత్తిరీయకే *అగ్నిముగ్ధో హైవ ధూమతాన్తః స్వం లోకం న ప్రతిజా నాతీతి. కథం పునరేతావత్త్వమవధార్యతే- కామానామనన్తత్వాత్ ఆనన్త్యం హి కామానామిత్యేతదాశఙ్క్య హేతుమాహ- యస్మాన్నేచ్ఛంశ్చన - ఇచ్ఛ న్నపి అతః- అస్మాత్ఫలసాధనలక్షణాద్భూయః - అధికతరం న విన్దేత్ న హి లోకే ఫలసాధనవ్యతిరిక్తం దృష్టమదృష్టం వా లబ్ధవ్యమస్తి లబ్ధవ్యవిషయో హి కామః- తస్య చైతద్వ్యతిరేకేణాభావాద్యుక్తం వక్తుమేతావాన్వై కామ ఇతి ఏతదుక్తం భవతి - దృష్టార్థమదృష్టార్థం వా సాధ్యసాధనలక్షణమవిద్వ త్పురుషాధికారవిషయమేషణాద్వయం కామః- అతోఽస్మాద్వ్యుదస్థాతవ్యమితి యస్మాదేవమవిద్వానాత్మకామీ పూర్వం కామయామాస - త థా పూర్వతరోఽపి ఏషా లోకస్థితిః- ప్రజాపతేరేవ ఏష సర్గ ఆసీత్ - సోఽబిభేదేకాకీ, తథా కామప్రయుక్త ఏకాకీ రమమాణోఽరత్యుపఘాతా య స్త్రియమైచ్ఛత్, తాం సమభవత్, తతస్సర్గో యమాసీ, దితి హ్యుక్తం. తస్మాత్తత్సృష్టా వేతర్హి- ఏతస్మిన్నపి కాలే ఏకాకీ సన్ ప్రాగ్దారక్రియాత్ కా మయతే జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేతి ఉక్తార్థం వాక్యం (సః) ఏవం కామయమాన, స్సమ్పాదయంశ్చ జా యాదీన్ యావత్సమస్తాన్, స ఏతేషాం- యథోక్తానాం జాయాదీనామేకైకమపి న ప్రాప్నోతి- అకృత్స్నః-అసమ్పూర్ణోఽహమిత్యేవ తావదాత్మానం మన్యతే. పారిశేష్యాత్సమస్తానేవైతాన్ సమ్పాదయతి యదా- తదా తస్య కృత్స్నతా. యదా తు న శక్నోతి కృత్స్నతాం సమ్పాదయితుం- తదాస్యాకృ త్స్నత్వం. తదాస్య కృత్స్నత్వసమ్పాదనాయాహ- తస్య- ఉక్తస్యాకృత్స్నత్వాభిమానినః కృత్స్నతేయమేవం భవతి. కథం అయం కార్యకరణసఙ్ఘా తః ప్రవిభజ్యతే. తత్ర మనోఽనువృత్తిహి తత్సర్వం కార్యకరణజాతమితి మనః ప్రధానత్వాదాత్మేవాత్మా. యథా జాయాదీనాం కుటుమ్బపతిరాత్మా

వ - తదనుకారిత్వాజ్జాయాదిచతుష్టయస్య - ఏవమిహాపి మన ఆత్మా పరికల్ప్యతే కృత్స్నతాయై తదా వాగ్జాయా - మనోఽనువృత్తిత్వసామాన్యాద్వాచః వాగితి - శబ్దశ్చోదనాదిలక్షణో మనసా శ్రోత్రాదిద్వారేణ గృహ్యతేఽవధార్యతే ప్రయుజ్యతే చేతి మనసో జాయేవ వాక్ తాభ్యాం చ వాఙ్మనసాభ్యాం జాయాపతిస్థానీయాభ్యాం ప్రసూయతే ప్రాణః కర్మార్థమితి ప్రాణః ప్రజేవ తత్ర ప్రాణచేష్టాదిలక్షణం కర్మ ... విత్తసాధ్యం భవతీతి చక్షుర్మానుషం విత్తం తద్ద్వివిధం విత్తం - మానుషమితరచ్చ అతో విశినష్టి ఇతరవిత్తనివృత్త్యర్థం మానుషమితి గవాది ... దైవం విత్తం చక్షుర్గ్రాహ్యం కర్మసాధనం - తస్మాత్తత్స్థానీయం తేన సంబన్ధాచ్చక్షుర్మానుషం విత్తం చక్షుషా హి - యస్మాత్తత్ - మానుషం విత్తం విన్దతే - గవాద్యుపలభత ఇత్యర్థః కిం పునరితరద్విత్తం. (శ్రోత్రం దైవం) దేవవిషయత్వాద్విజ్ఞానస్య విజ్ఞానం దైవం విత్తం తదిహ శ్రోత్రమేవ సంపత్తివిషయం కస్మాత్. శ్రోత్రేణ హి - యస్మాత్తత్ - దైవం విత్తం విజ్ఞానం శృణోతి అతః శ్రోత్రాధీనత్వాద్విజ్ఞానస్య శ్రోత్రమేవ తదితి కింపునరేతైరాత్మాదివిత్తాన్తైర్నిర్వర్త్యం కర్మేతి ఉచ్యతే - ఆత్మైవ - ఆత్మేతి శరీరముచ్యతే కథం పునరాత్మా కర్మస్థానీయోఽస్య కర్మహేతుత్వాత్ కథం కర్మహేతుత్వం ఆత్మనా హి - శరీరేణ యతః కర్మ కరోతి తస్మాత్కృత్స్నతాభిమానిన ఏవం కృత్స్నతా సంపన్నస్య - యథా బాహ్యా జాయాదిలక్షణా - ఏవం తస్మాత్స ఏష పాఙ్క్తః పఞ్చభిర్నిర్వృత్తః పాఙ్క్తో ... త్రసర్వలిప్తోఽక్మిన్నోపి కథం పునరస్య పఞ్చత్వసంపత్తిమాత్రేణ యజ్ఞత్వం ఉచ్యతే - యస్మాద్బాహ్యోఽపి యజ్ఞః పశుపురుషసాధ్యః - స చ పశుః పురుషశ్చ పాఙ్క్త ఏవ - యథోక్తజాయాదిపఞ్చత్వయోగాత్ తదాహ - పాఙ్క్తః పశుః - గవాదిః పాఙ్క్తః పురుషః పశుత్వేఽప్యస్య విశేషః పురుషస్యేతి పృథక్ పురుషగ్రహణం కింబహునా - పాఙ్క్తమిదం సర్వం - కర్మసాధనం ఫలం చ యదిదం కించ. సర్వమేవం పాఙ్క్తం యజ్ఞమాత్మానం యస్సంపాదయతి - స తదిదం సర్వం జగదాత్మత్వేనాప్నోతి - య ఏవం వేద ౧౭

ఇతి బృహదారణ్యకే తృతీయాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ. — వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాఖ్యాతుం పాతనికాం కరోతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) ద్వివిధం తత్రాధికారః - అనుష్ఠానం తస్మిన్ స్థితిర్యావత్. విద్యాధికారః - తదుపాయే శ్రవణాదౌ ప్రవృత్తిః తత్రేత్యర్థః యథోక్తాధికారిణో దేవాదిభీ రక్షణం ప్రవృత్తిమార్గే నియమేన ప్రవర్తకమితి శఙ్కతే (నన్వితి) ఉక్తమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తర్హి ప్రవర్తకాన్తరం నవక్తవ్యం - తత్రాహ (కర్మాధికారేతి) కర్మస్వధికారిణస్తద్గోచరత్వం ప్రాప్తానేవ దేవాదయోఽపి రక్షన్తి - న సర్వాశ్రమసాధారణం బ్రహ్మచారిణం అతోఽస్య కర్మమార్గే ప్రవృత్తౌ దేవాదిరక్షణస్యాహేతుత్వాద్బ్రహ్మచారిణో నివృత్తిం త్యక్త్వా ప్రవృత్తిపరత్వపక్షపాతే కారణం వాచ్యమిత్యర్థః మనుష్యమాత్రం కర్మణ్యేవ తే బలాత్ప్రవర్తయన్తి - తేషామపి స్వశక్త్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యథేతి) స్వగోచరాయామానేవేత్యేవకారస్య వ్యావర్త్యం కీర్తయతి (నత్వితి) విశిష్టాధికారః - గృహస్థానుష్ఠేయకర్మసు గృహస్థత్వేన స్వామిత్వం తేన దేవగోచరతామప్రాప్తమిత్యర్థః దేవాదిరక్షణస్యాకారణత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రత్యక్షవిద్యాయథోక్తాధికారిణో నియమేన ప్రవృత్త్యనురాగే హేతురితి శఙ్కతే (నన్వితి) తదేవ స్ఫుటయతి (అవిద్యావానితి) తస్యాః స్వరూపేణ ప్రవర్తకత్వం దూషయతి (సాక్షీతి) అవిద్యాయాం సత్యాం ప్రవృత్త్యన్వయవ్యతిరేకౌ కథమిత్యాశఙ్క్య కారణకారణత్వేనేత్యాహ (ప్రవర్తకేతి) నత్వన్యస్మిన్ కారణేఽకారణమేవావిద్యా ప్రవృత్తేరితి చేత్ - తత్రాహ (ఏవం చ సతీతి) ఉత్తరవాక్యముత్తరత్వేనావతార్య తస్మిన్ వివక్షితం ప్రవర్తకం సఙ్క్షిపతి (తదిహాశక్తీయకమితి) తత్రార్థతః శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (స్వాభావిక్యామితి) తత్రైవ భగవతః సమ్మతిమాహ (స్మృతౌ చేతి) * అథ కేన ప్రయుక్తోఽయమిత్యాదిప్రశ్నస్యోత్తరం * కామ ఏష క్రోధ ఏష రజోగుణసముద్భవ ఇత్యాది * అకామతః క్రియాః కాచిద్దృశ్యన్తే నేహ కస్యచిత్ । యద్యద్ధి కురుతే జన్తుస్తత్తత్కామస్య చేష్టితమితి వాక్యమాశ్రిత్యాహ (మానవే చేతి) దర్శితమితి శేషః. ఉక్తేఽర్థే తృతీయాధ్యాయశేషమపి ప్రమాణయతి (స ఏష ఇతి) ఏవం తాత్పర్యముక్త్వా ప్రతీకమాదాయ పదాని వ్యాకరోతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) వర్ణీ - ద్విజత్వద్యోతకో బ్రహ్మచారీతి యావత్. కథం తర్హి హేత్వభావే తస్య కామోఽపి స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయేతి) సశబ్దం వ్యాకుర్వన్నుత్తరవాక్యమాదాయావశిష్టం వ్యాచష్టే (స్వాభావిక్యేతి) కామనాప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమితి) కర్మాధికారహేతుత్వం తస్యాస్సాధయతి (తయేతి) ప్రజాం ప్రతి జాయాయా హేతుత్వద్యోతకోఽథశబ్దః ప్రజాయాం మానుషవిత్తాన్తర్భావముపేత్య ద్వితీయోఽథశబ్దః తృతీయస్తు విత్తస్య కర్మానుష్ఠానే హేతుత్వవివక్షయేతి విభాగః కర్మానుష్ఠానఫలమాహ (యేనేతి) తత్కిం నిత్యనైమిత్తికకర్మణామేవానుష్ఠానం నేత్యాహ (కామ్యాని చేతి) క్రియాపదమనుకృష్టం చ శబ్దః కామశబ్దస్య యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వైతావానిత్యాదివాక్యస్యాభిప్రాయమాహ (సాధనేషణేతి) అస్యాస్సాధనైషణాయాః ఫలభూతా ఇతి సంబన్ధః. ద్వయోరేషణాత్వముక్త్వా లోకైషణాం పరిశినష్టి (ఏతదర్థా హీతి) కథం తర్హి సాధనైషణోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సైకేతి) ఏతేన వాక్యశేషోఽప్యనుగుణీభవతీత్యాహ (అత ఇతి) సాధనవత్ఫలమపి కామమాత్రం చేత్ - కథం తర్హి శ్రుత్యా సాధనమాత్రమభిధాయైతావానిత్యవధ్రియతే - తత్రాహ (ఫలార్థత్వాదితి) ఉక్తసాధనే సాధ్యమార్థికమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (భోజన ఇతి) సాధనోక్త్యా సాధ్యస్యార్థాదుక్తేరేతావానితి ద్వయోరనువాదేఽపి కథమేషణాత్వే కామశబ్దస్తత్ర ప్రయుజ్యతే - న హి తౌ పర్యాయౌ. న చ తదవాచ్యత్వే తయోరనర్థకతేత్యాశఙ్క్య పర్యాయత్వమేషణాకామశబ్దయోరుక్తమిత్యాహ (తదేత ఇతి) వేష్టనమేవ స్పష్టయతి (కర్మమార్గ ఇతి) అగ్నిముగ్ధః - అగ్నిరేవ హోమాదిద్వారేణ మమ శ్రేయస్సాధనం - నాత్మజ్ఞానమిత్యభిమానవాన్. ధూమతాన్తః - ధూమేన గ్లానిమాపన్నః. ధూమతాం వామమాస్తే - దేహావసానే భవతీతి మన్యమానః. * తే ధూమమభిసంభవన్తీతి శ్రుతేః స్వం లోకమాత్మానం. వాక్యాన్తరముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) (న వివేదేతి) తస్మాదేతావత్త్వమవధార్యతే తేషామితి శేషః.

ఉక్తమేవార్థం లోకవ్యుత్పత్తిమవష్టభ్య స్పష్టయతి (నహీతి) ఇష్టాన్నాద్యర్థాపేక్షా కామయితవ్యాన్తరాద్యపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (లబ్ధ్వేతి) ఏతద్వ్యతిరేకేణ- సాధ్యసాధనాతిరేకేణేతి యావత్ తదూర్ధ్వమూర్ధ్వమేవ ఫలాయిత్వా తేష్వేవ ప్రయతత ఇత్యాహ (ఏవదు క్రమితి) కామనాన్తరద్ధత్వా, తావత్సాధనయోశ్చ తావన్మాత్రత్వా, తస్య దారావౌ పుత్రతావిత్యాస్యాసంభవాత్ స్వస్వలాభఫలత్వాత్ సిద్ధేష్టస్తోత్సైషణాత్యాగేన సన్న్యాసాత్మకం కృత్వా కాఙ్క్షితమోక్షహేతుం జ్ఞానముద్దిశ్య శ్రవణాద్యేవ కర్తవ్యమిత్యర్థః తస్మాదపీత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ప్రాకృతస్థితిరేషా - నబుద్ధిపూర్వకారిణామిదం వృత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతేశ్చేతి) తత్ర హేతుత్వేన పూర్వోక్తం స్మారయతి (సోకామయతేత్యాదినా) తత్త్రైవ కార్యలిఙ్గకానుమానం సూచయతి (తస్మాదితి) సయావదిత్యాదివాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (సఏవమితి) పూర్వస్య శబ్దస్య వాక్యస్య ప్రదర్శనార్థం- ద్వితీయస్య వ్యాఖ్యాన సాధ్యపారీత్యవిరోధః అర్థసిద్ధమర్థమాహ (పారిశేష్యాదితి) తస్యాకృత్స్నతేత్యేతదవతార్య వ్యాకరోతి (యదేత్యాదినా) అకృత్స్నత్వానిమిత్తానో విరుద్ధం కృత్స్నత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) విరోధమన్తరేణ కార్త్స్న్యసిద్ధిం ప్రదర్శయతి (అయమితి) విహాయ ప్రస్తుతమనసోయజమానత్వకల్పనాయామనిమిత్తమాహ (తత్రేతి) ఉక్తమేవవ్యనక్తి (యథేతి) తథా- మనసోయజమానత్వకల్పనావదిత్యర్థః వాగ్జాయాత్వకల్పనాయాం నిమిత్తమాహ (మనఇతి) వాచో మనసోనువృత్తిత్వం స్వరూపకథనపురస్సరం స్మారయతి (వాగితి) ప్రాణస్య ప్రజాత్వకల్పనాం సాధయతి (తాభ్యాం చేతి) కథం పునశ్చక్షుర్మానుషం విత్తమిత్యుచ్యతే - పశుహిరణ్యాదిహితత్వేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ఆత్మాదిత్రయసిద్ధ్యనన్తరమియం వత్, ఆదిపదేన కాయచేష్టా గృహ్యతే మానుషమితి విశేషణస్యార్థవత్త్వం సమర్థ్యతే (తద్ద్వివిధమితి) సమ్ప్రతి చక్షుషో మానుషవిత్తత్వం ప్రపఞ్చయతి (గవాదీతి) తత్పదపరామృష్టమేవార్థం వ్యాచష్టే (తేనసమ్బన్ధాదితి) తత్సాధనీయం- మానుషవిత్తసాధనీయం తేన - మానుషేణ విత్తేనేత్యేతత్ సమ్బన్ధమేవ సాధయతి (చక్షుషా హీతి) తస్మాచ్చక్షుర్మానుషం విత్తమితి శేషః ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యముపాదత్తే (కిం పునరితి) తద్వ్యాచష్టే (దైవేతి) తత్ర హేతుమాహ (కస్మాదిత్యాదినా) యజమానాదినిర్వర్త్యం కర్మ ప్రశ్నపూర్వకం దర్శయతి (కిం పునరిత్యాదినా) ఇహేతి సమ్ప్రతిపత్త్యుక్తిః శరీరస్య కర్మత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథం పునరితి) అన్యేతి యజమానోక్తిః హి శబ్దార్థో యత ఇత్యనూద్యతే తస్యోకృత్స్నతేత్యుక్తముపసంహరతి (తస్యేతి) ఉక్తరీత్యా కృత్స్నత్వేసిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) అన్యైదర్శనోక్తిః పశోః పురుషస్య చ పాఙ్క్తత్వం తచ్ఛబ్దార్థః పురుషస్య పశుత్వావిశేషాత్పృథగ్గ్రహణమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (పశుత్వేపీతి) న కేవలం పశుపురుషయోరేవ పాఙ్క్తత్వం- కింతు సర్వస్యేత్యాహ (కింబహునేతి) తస్మాదాధ్యాత్మికస్య దర్శనస్య యజ్ఞత్వం పాఙ్క్తత్వయోగాదవిరుద్ధమితి శేషః సమ్ప్రతి ఫలం వ్యాకరోతి (సర్వమితి) వ్యాఖ్యాతార్థవాక్యమనువదన్ బ్రాహ్మణముపసంహరతి (యఏవం వేదేతి) సాధ్యం సాధనం చ పాఙ్క్తం సూత్రాత్మనా జ్ఞాత్వా తచ్చాత్మత్వేనానుసన్ధానస్య తదాప్తిరేవ ఫలం- తత్క్రతున్యాయాదిత్యర్థః ౧౭

ఇతితృతీయాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

౧౦.— (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదేక ఏవేతి) ఇదం- జాయాపుత్రాదివిభాగవజ్జగదగ్రే - తత్సృష్టేః పూర్వకాలే జాయాపుత్రాదివిభాగశూన్యతయా ఏక ఏవ ఆత్మైవాసీత్ పరం బ్రహ్మ జాయాపుత్రాదిసృష్టేః పూర్వం కేవలపురుషరూపేణావస్థిత ఇత్యర్థః (సోకామయతేత్యాది) సః- పురుషరూపః పరమాత్మా అకామయత కిమితి మే- మమ జాయా భూయాత్, అథ తదనన్తరం పుత్రాదిరూపేణ ప్రజాయేయ, అథ విత్తం చ మే భవతు, తేన యజ్ఞాదికర్మ కుర్వీయ- కరవాణి, ఇత్యకామయతేత్యర్థః పరమాత్మనస్సర్వనామరూపాశ్రయత్వాత్ క్రమానుగుణం ప్రథమం పురుషరూపేణ సృష్టజీవద్వారా ఏతాదృశకామనాశ్రయత్వం * కారిష్యవానోఽభిధర్తిత స్మైభూమ్యోఃకణఇతి వద్విరుద్ధమేవ ద్రష్టవ్యం (ఏతావాన్వైకామ ఇతి) జాయాపుత్రవిత్తకర్మవ్యతిరేకేణ సంసారిణాం కామః - కామనావిషయః కోపి నాస్తి - కిన్త్వేతావానేవేత్యర్థః (నేచ్ఛంశ్చనాతో భూయో విన్దేదితి) చనశబ్దోఽప్యర్థః ఇచ్ఛన్నపి- చిన్తయన్నపి. ఇహోప్యన్యత్కామాన్తరమస్తీతి చిన్తయన్నపి అతో భూయః- ఏభ్యో జాయాపుత్రవిత్తకర్మభ్యోఽధికం త్రైగుణ్యనిష్ఠం న లభత ఇత్యర్థః. (తస్మాదప్యేతర్హ్యేకాకీ కామయత ఇత్యాది) తస్మాద్దేతోః ఏతర్హ్యపి- అద్యత్వేపి ఏకాకీ పురుషః- జాయాపుత్రవిత్తాదిరహితః జాయాపుత్రవిత్తకర్మాణ్యేవ కామయత ఇత్యర్థః అత ఇదానీన్తనైకాకిపురుషే దృశ్యమానే షా కామనైవ మే వా అగ్రే ఽప్యభూదిత్యత్ర జ్ఞాపికేతి భావః (సయావదప్యేతేషామేకైకం న ప్రాప్నోతీతి) సః- ఏకాకీ పురుషః యావత్- యావన్తం కాలమేతేషాం - జాయాదీనాం చతుర్ణాం మధ్యే ఏకైకమపి న ప్రాప్నోతి- తావత్కాలమకృత్స్నః- ఏకాంశహీనః ఇత్యేవ స్వాత్మానం మన్యత ఇత్యర్థః అత ఇదానీన్తనదర్శనానుగుణ్యేనాగ్రేప్యేతేషాం జాయాదీనాం చతుర్ణామపి కామనావిషయత్వమవధేయమితి భావః యస్తు వైరాగ్యేణ వా అలాభేన వా జాయాపుత్రవిత్తకర్మాన్యతమహీనతయా అకృత్స్నః- తస్య కృత్స్నతాసమ్పత్తిప్రకారం దర్శయతి (తస్యోకృత్స్నతేతి) ఉశబ్దోఽవధారణే తస్య- తాదృశస్యాకృత్స్నతా- పూర్ణతా ఏవమేవ భవతీత్యర్థః. (మన ఏవాస్యాత్మేతి) అస్య- అకృత్స్నత్వం మన్యమానస్య పురుషస్య మన ఏవాత్మా - త్రివర్గప్రధానస్య స్వరూపతయా కల్పనీయమిత్యర్థః మనసః ప్రధానత్వాదితి భావః. (వాగ్జాయేతి) వాచో మనోధీనవృత్తికత్వాత్ స్త్రీత్వసామ్యాచ్చ వాచం జాయాం కల్పయేదితి భావః. ప్రాణః ప్రజా- పుత్ర ఇత్యర్థః వాఙ్మనసాధీనత్వాత్ ప్రాణస్య ప్రాణం పుత్రత్వేన కల్పయేదిత్యర్థః దైవమానుషభేదేన విత్తం చ ద్వేధా విభజ్య దర్శయతి (చక్షుర్మానుషం విత్తం చక్షుషా హి తద్విన్దతే శ్రోత్రం దైవం శ్రోత్రేణ హి తచ్ఛృణోతీతి) తత్- హిరణ్యపశ్వాదికం మానుషవిత్తం హి- యస్మాచ్చక్షుషా విన్దతే- ఆత్మీయం మానుషవిత్తోపలమ్భకత్వాచ్చక్షురేవ మానుషం విత్తం కల్పనీయం. తత్- దైవశబ్దితాదృష్టం తత్ప్రతిపాదకశ్రుతిస్మృతిద్వారా శ్రో

ఉ.— యత్సప్తాన్నాని మేధయాతపసాజనయత్పితా ఏకమస్యసాధారణం ద్వే దేవానభాజయత్ త్రీణ్యాత్మనే కురుతపశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛత్ తస్మిన్సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ న కస్మాత్తాని న క్షీయన్తేద్యమానాని సర్వదా యో వైతామక్షితిం వేద సోన్నమత్తి ప్రతీకేన స దేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతీతి శ్లోకాః॥ ౧

త్రేణహి- యస్మాచ్ఛృణోతి- తస్మాత్తదుపలమ్భకత్వాత్ శ్రోత్రం దైవం విత్తం కల్పయేదిత్యర్థః (ఆత్మైవాస్యకర్మాత్మనాహికర్మకరోతీతి) అత్ర ఆత్మశబ్దశ్శరీరపరః ఐహికాముష్మికకర్మకరణత్వాచ్ఛరీరం కర్మకల్పయేదిత్యర్థః (సఏషపాఙ్క్తోయజ్ఞః) ఆత్మజాయాపుత్రవిత్తకర్మలక్షణపఞ్చకసిద్ధ్యర్థస్సఏషః-సముదాయః *పఙ్క్త్యాక్షరాప ఙ్క్తిః పాఙ్క్తో యజ్ఞ ఇతినిర్దిష్టపాఙ్క్తయజ్ఞాత్మా-పఙ్క్తిత్వసఙ్ఖ్యాసామాన్యాదిత్యర్థః తథాపాఙ్క్తః పశుః-పశోరపి పాఙ్క్తభౌతికత్వాత్పాఙ్క్తత్వం అతో మన ఆదిపూర్వోక్తసముదాయోపి పఙ్క్తిత్వసఙ్ఖ్యాశ్రయత్వాత్ పాఙ్క్తః పశురిత్యర్థః. పాఙ్క్తః పురుషః-పురుషస్యాపి పాఙ్క్తభౌతికత్వేన పాఙ్క్తత్వం. అతో మన ఆదిపఙ్క్తకసముదాయోపి పఙ్క్తిత్వసఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్పాఙ్క్తః పురుష ఏవేతి భావః పాఙ్క్తమిదం సర్వం యదిదం కిఞ్చ-యదిదం కిఞ్చిద్దృశ్యతే లోకే-తస్యసర్వస్యాపి పాఙ్క్తభౌతికత్వాత్పాఙ్క్తత్వమిత్యర్థః అతో మనో వాక్ప్రాణాత్మాది సముదాయస్యాపి పఙ్క్తిత్వసఙ్ఖ్యాశ్రయత్వేన పాఙ్క్తత్వాత్ పాఙ్క్తయజ్ఞత్వపాఙ్క్తపశుత్వపాఙ్క్తపురుషత్వపాఙ్క్తసర్వత్వదృష్టిస్తత్ర కర్తవ్యేతి భావః ఏతద్దృష్టేః ఫలమాహ (తదిదం సర్వమాప్నోతియ ఏవం వేద) మనో వాక్ప్రాణచక్షుశ్శ్రోత్ర శరీరలక్షణసముదాయమాత్మజాయాపుత్రవిత్తకర్మరూపేణ కల్పయిత్వా క్రమేణ పాఙ్క్తయజ్ఞత్వపాఙ్క్తపశుత్వపాఙ్క్తపురుషత్వపాఙ్క్తసర్వత్వరూపేణ య ఉపాస్తే- స తదిదం సర్వం పాఙ్క్తశబ్దితం నిఖిలం ప్రాప్నోతీత్యర్థః.. ౧౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం — (యత్సప్తాన్నానిమేధయా) అవిద్యాప్రస్తుతా తత్రావిద్యావన్యాం దేవతాముపాస్తేన్యోసావన్యోహమస్మీతి సవర్ణాశ్రమాభిమానకర్మకర్తవ్యతయానియతో జుహోత్యాదికర్మభిః కామప్రయుక్తో దేవాదీనాముపకుర్వన్ సర్వేషాం భూతానాం లోక ఇత్యుక్తం. యథాచస్వకర్మణైకైకేనసర్వభూతైరసౌ లోకో భోజ్యత్వేన సృష్టః- ఏవమసావపి జుహోత్యాదిపాఙ్క్తకర్మభిః సర్వభూతానిసర్వం చ జగదాత్మభోజ్యత్వేనాసృజత ఏవమేకైకస్స్వకర్మవిద్యానురూప్యేణ సర్వస్య జగతో భోక్తా భోజ్యం చ సర్వస్యసర్వః కర్తా కార్యం చేత్యర్థః ఏతదేవచావిద్యాప్రకరణే మధువిద్యాయాం వక్ష్యామస్సర్వం సర్వస్యకార్యం మధ్వితి తస్యైకస్య విజ్ఞానార్థం *యదస్తౌ జుహోతీత్యాది చాపాఙ్క్తనకామ్యకర్మణా, త్మభోజ్యత్వేనజగదసృజదిజ్ఞానేన, చ-తజ్జగత్సర్వం సప్తధా ప్రవిభజ్యమానం కార్యకారణత్వేన సప్తాన్నాస్యభవన్తి- భోజ్యత్వాత్. తేనాసౌ పితా తేషామన్నానాం ఏతేషామన్నానాం సమ్బన్ధినాం సూత్రభూతాస్సఙ్క్షేపతః ప్రకాశకత్వాదిమే మన్త్రాః (యత్సప్తాన్నాని) యదజనయదితి క్రియావిశేషణం. మేధయా- ప్రజ్ఞయా, విజ్ఞానేన తపసా చ- కర్మణా జ్ఞానకర్మణీ ఏవహి మేధాతపశ్శబ్దవాచ్యే- తయోః ప్రకృతత్వాత్. నేతరే మేధాతపసీ - అప్రకరణాత్ పాఙ్క్తం హి కర్మజాయాదిసాధనం * య ఏవం వేదేతి చానన్తరమేవ జ్ఞానం ప్రకృతం. తస్మాన్న ప్రసిద్ధయోర్మేధాతపసోరాశఙ్కా కార్యా. అతో యాని సప్తాన్నాని జ్ఞానకర్మభ్యాం జనితవాన్ పితా- తాని ప్రకాశయిష్యామ ఇతి వాక్యశేషః ౧

ఆ — బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయన్ సఙ్గతిం వక్తుం వృత్తం సఙ్కీర్తయతి (యత్సప్తాన్నానీత్యాదినా) తత్రేత్యతిక్రాన్తబ్రాహ్మణోక్తిః. ఉపాసీతేతి తం ఫలవన్తమవిద్యాకార్యమనేనానూద్య *న స వేదేతి తస్మాదుదవిద్యాపూర్వం తత్ర ప్రస్తుతేతి యోజనా. అథోయమిత్యత్రోక్తమనువదతి (సవర్ణాశ్రమాభిమానవతి) *ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యాదావుక్తం స్మారయతి (కామప్రయుక్త ఇతి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థమవతారయితుమపేక్షితం పూరయతి (యథాచేతి) గృహిణో జగతశ్చ పరస్పరం స్వకర్మోపార్జితత్వమేష్టవ్యం - అన్యథాన్యోన్యముపకారకత్వాయోగాదిత్యర్థః ననుసామ్రాజ్యేపి జగత్స్రష్టృత్వం- జ్ఞానక్రియాతిశయవత్త్వాత్ నేతరేషాం- తదభావాత్ అత ఆహ (ఏవమితి) పూర్వకల్పీయవిహితప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మానుష్ఠాతా సర్వో జనస్తదుత్తరసర్గస్య పితృత్వేనాత్ర వివక్షితః - నతు ప్రజాపతిరేవేత్యుక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (సర్వస్యేతి) సర్వస్యమిథో హేతుహేతుమత్త్వే ప్రమాణమాహ (ఏతదేవేతి) సర్వస్యాన్యోన్యకార్యకారణత్వోక్త్యాకల్పితస్య వచనం కుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఆత్మైకత్వేతి) ఏవం భూమికాం కృత్వోత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (యదసావితి) ఉచ్యన్తే - వ్యాఖ్యానార్థమితి శేషః అన్నత్వే హేతుః (భోజ్యత్వాదితి) తేన- జ్ఞానకర్మభ్యాం జనకత్వేనేతియావత్ బ్రాహ్మణమవతార్యమన్త్రమవతారయతి (ఏతేషామితి) తత్రాద్యం మన్త్రభాగమాదాయ వ్యాచష్టే (యత్సప్తాన్నానీతి) అజనయదితి క్రియాయా విశేషణం యదితి పదం. తథాచ తదుక్తం పితృత్వాదితి శేషః గ్రన్థార్థధారణశక్తిర్మేధా కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదితపః తే కస్మాదత్రనస్యేయాతే- తత్రాహ (జ్ఞానకర్మణీ ఇతి) తయోః ప్రకృతత్వం ప్రకటయతి (పాఙ్క్తం హీతి) ఇతరయోరప్రకృతత్వం హేతూకృతమనూద్య ఫలితమాహ (తస్మాదితి) జ్ఞానకర్మణోః ప్రకృతత్వముక్తం హేతుమాదాయ వాక్యం పూరయతి (అత ఇతి) ౧

రం.— యత్సప్తాన్నానిమేధయాతపసాజనయత్పితేత్యాది ప్రథమఖణ్డశ్లోకాశ్శ్రుత్యైవ వ్యాఖ్యాస్యన్త ఇతి నేహ తన్యతే ౧

¶ తస్మాత్తానిన క్షీయన్త ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— § యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాజనయత్పితేతి మేధయా హి తపసాజనయత్పితైకమస్య సాధారణమితీదమేవాస్య తత్సాధారణమన్నం యదిదమద్యతే। స య ఏతదుపాస్తే న స పాప్మనో వ్యావర్తతే మిశ్రం హ్యేతత్ । ద్వే దేవానభాజయదితి హుతం చ ప్రహుతం చ తస్మాద్దేవేభ్యో జుహ్వతి చ ప్ర చ జుహ్వత్యథో ఆహుర్దర్శపూర్ణమాసావితి తస్మాన్నేష్టియాజుకః స్యాత్పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛదితి తత్పయః। పయో హ్యేవాగ్రే మనుష్యాశ్చ పశవశ్చోపజీవన్తి తస్మాత్కుమారం జాతం ఘృతం వై వాగ్రే ప్రతిలేహయన్తి స్తనం వానుధాపయన్త్యథ వత్సం జాతమాహురతృణాద ఇతి తస్మిన్ సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ నేతి పయసి హీదꣳ సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ న। తద్యదిదమాహుః సంవత్సరం పయసా జుహ్వదప పునర్మృత్యుం జయతీతి న తథా విద్యాద్యదహరేవ జుహోతి తదహః పునర్మృత్యుమపజయత్యేవం విద్వాన్త్సర్వꣳ హి దేవేభ్యోఽన్నాద్యం ప్రయచ్ఛతి కస్మాత్తాని న క్షీయన్తేఽద్యమానాని సర్వదేతి పురుషో వా అక్షితిః స హీదమన్నం పునః పునర్జనయతే। యో వైతామక్షితిం వేదేతి పురుషో వా అక్షితిః స హీదమన్నం ధియాధియా జనయతే కర్మభిర్యద్ధైతన్న కుర్యాత్క్షీయేత హ సోఽన్నమత్తి ప్రతీకేనేతి ముఖం ప్రతీకం ముఖేనేత్యేతత్స దేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతీతి ప్రశంసా॥ ౨

రం — అత్ర సప్తాన్నబ్రాహ్మణే పూర్వోక్తశ్లోకానాం వ్యాఖ్యానాయ బ్రాహ్మణం ప్రవర్తతే । తత్ర యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాజనయత్పితేత్యస్య శ్లోకపాదస్య [illegible] హి శబ్దేన ప్రసిద్ధార్థావద్యోతకేన ప్రసిద్ధార్థత్వముక్తం [illegible] యదజనయదితి చానువాదస్వారస్యేన ప్రసిద్ధార్థైవ [illegible] అత్ర బ్రాహ్మణమవిశదం [illegible] మేధయా హి తపసాజనయత్పితేతి ననుకథం ప్రసిద్ధతాస్యార్థస్యేతి ఉచ్యతే- జాయాపత్యాదీనాం లోకసాధనానాం [illegible] ప్రత్యక్షమేవ అభిహితం చ *జాయా మే స్యాదిత్యాదినా తత్ర చ తైర్వర్ణితం - విద్యాకర్మఫలభూతానాం లోకానాం సాధనం [illegible] ప్రసిద్ధమేవ తస్మాద్యుక్తం [illegible] ఏవమిత్యాది [illegible] ప్రసిద్ధవచనాన్తే [illegible] ఉక్తం । [illegible] బ్రహ్మవిద్యావిరోధి [illegible] విశేషాత్ శ్రియః పతిజ్ఞాన [illegible] ముక్తమేవ భవతి- స్థావర [illegible] బ్రహ్మవిద్యా [illegible] తస్య బ్రహ్మవిద్యార్థత్వాత్ తత్రాన్నానాం విభాగేన వినియోగ ఉచ్యతే - ఏకమస్య సాధారణమితి మన్త్రపదం [illegible] వ్యాఖ్యానం - ఇదమేవాస్య తత్సాధారణమన్నమిత్యుక్తం అస్య- భోక్తృసముదాయస్య కిం తత్. యదిదమద్యతే- భుజ్యతే [illegible] తత్సాధారణం- సర్వభోక్తృకమన్నం [illegible] స య ఏతత్సాధారణం సర్వప్రాణభృత్ [illegible] ఉపాస్తే- [illegible] ఉపాసనం హి నామ తాత్పర్యం [illegible] పాప్మనో వ్యావర్తతే [illegible] ప్రధానః- నాదృష్టార్థకర్మప్రధానః [illegible] ఏవంభూతో న పాప్మనః- అ[illegible] మిశ్రం హ్యేతత్ తథా చ మన్త్రవర్ణః *మోఘమన్నం విన్దతే అప్రచేతా ఇత్యాదిః స్మృతిరపి *నాత్మార్థం పాచయేదన్నం * [illegible] భుంజతే తే త్వఘం పాపా * [illegible] ఇత్యాదిః [illegible] మిశ్రం హ్యేతత్- సర్వేషాం హి స్వం [illegible] యత్ప్రాణిభిర్భుజ్యతే - సర్వభోజ్యత్వాదేవ [illegible] పీడాకరో దృశ్యతే- మమేదం స్యాదితి హి సర్వేషాం [illegible] ప్రతిబన్ధాత్ [illegible] ఇతి యజుశ్శ్రుతేః * [illegible] ఇత్యాది స్మరణాచ్చ [illegible] వైశ్వదేవాఖ్యస్య [illegible] సర్వప్రాణభృద్భ్యః [illegible] ప్రత్యక్షం [illegible] వైశ్వదేవాఖ్యస్య యుక్తం శ్వచాణ్డాలాద్యర్థ [illegible] గ్రహణం వైశ్వదేవస్య [illegible] యదిదమద్యత ఇతి వచనం యదిహ [illegible] సాధారణశబ్దేన- పిత్రా సృష్టత్వాద్వినియుక్తత్వే [illegible] సర్వస్యాన్నజాతస్య న చ వైశ్వదేవాఖ్యం శాస్త్రోక్తం [illegible] ప్రతిషేధోక్తిః [illegible] స్వదావజుగుప్సితత్ - [illegible] త్వాత్. అకరణే చ ప్రత్యవాయశ్రవణాత్ ఇతరత్ర చ ప్రత్యవాయోపపత్తేః * [illegible] ద్వే దేవానభాజయదితి మన్త్రపదం యే ద్వే అన్నే సృష్ట్వా దేవానభాజయత్ - కే తే ద్వే ఇతి ఉచ్యతే (హుతం చ ప్రహుతం చ) హుతమిత్యగ్నౌ హవనం. ప్రహుతం- హుత్వా బలిహరణం. యస్మాద్ద్వే ఏతే అన్నే హుతప్రహుతే దేవానభాజయత్పితా- తస్మాదేతర్హ్యపి గృహిణః కాలే దేవేభ్యో జుహ్వతి- దేవేభ్య ఇదమన్నమస్మాభిర్దీయమానమితి మన్వానాః ప్రచ జుహ్వతి- ప్రజుహ్వతీచ. హుత్వా బలిహరణం చ కుర్వత ఇత్యర్థః అథో- అప్యన్యే ఆహుః-

§ ప్రతిలిలేహయన్తీతి, తస్మాత్తాని న క్షీయన్త, ఇతి చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ద్వే అన్నే పిత్రా దేవేభ్యః ప్రత్తే న హుతప్రహుతే కింతర్హి. దర్శపూర్ణమాసావితి. ద్విత్వశ్రవణావిశేషా, దన్యత్రప్రసిద్ధత్వా, చ్చ హుతప్రహుతే ఇతి ప్రథమః పక్షః యద్యపి ద్విత్వం హుతప్రహుతయోస్సమ్భవతి - తథాపి శ్రౌతయోరేవతు దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వం ప్రసిద్ధతరం- మన్త్రప్రకాశితత్వాత్ గుణప్రధానప్రాప్తౌ చ ప్రధానే ప్రథమతరాఽవగతిః - దర్శపూర్ణమాసయోశ్చ ప్రాధాన్యం హుతప్రహుతాపేక్షయా- తస్మాత్తయోరేవ గ్రహణం యుక్తం ద్వే దేవానభాజయదితి. యస్మాద్దేవార్థమేతే పిత్రా క్లృప్తే దర్శపూర్ణమాసాఖ్యే అన్నే- తస్మాత్తయోర్దేవార్థత్వావిఘాతాయ నేష్టియాజుకః- ఇష్టియజనశీలః ఇష్టిశబ్దేన కిల కామ్యా ఇష్టయః శాతపథీయం ప్రసిద్ధిః తాచ్ఛీల్యప్రత్యయప్రయోగాత్కామ్యేష్టియజనప్రధానో న స్యాదిత్యర్థః పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛదితి - యత్పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛత్పితా - కిం పున స్తదన్నం తత్పయః కథం పునరవగమ్యతే పశవ ఏవాస్యాన్నస్య స్వామిన ఇత్యత ఆహ- (పయోహి) అగ్రే - ప్రథమం యస్మాన్మనుష్యాశ్చ పశవశ్చ పయ ఏవోపజీవన్తీత్యుచితం హి తేషాం తదన్నం. అన్యథా కథం తదేవాగ్రే నియమేనోపజీవేయుః కథమగ్రే తదేవోపజీవన్తీతి ఉచ్యతే-మనుష్యాశ్చ పశవశ్చ యస్మాత్తేనైవాన్నేన వర్తన్తేఽద్యత్వేఽపి-యథాపిత్రా ఆదౌ వినియోగః కృతః- తస్మాత్కుమారం- బాలం జాతం ఘృతం వా త్రైవర్ణికా జాతకర్మణి జాతరూపసంయుక్తం ప్రతిలేహయన్తి- ప్రాశయన్తి స్తనం వాఽనుధాపయన్తి- పశ్చాత్పాయయన్తి యథాసమ్భవ మన్యేషాం స్తనమేవాగ్రే ధాపయన్తి మనుష్యేభ్యోఽన్యేషాం పశూనాం. అథవత్సం జాతమాహుః కియత్ప్రమాణో వత్స ఇత్యేవం పృష్టాస్సన్తోఽతృణాద ఇతి - నాద్యాపి తృణమత్త్యతీవ బాలః - పయస్యేవాద్యాపి వర్తత ఇత్యర్థః. యచ్చాగ్రే జాతకర్మాదౌ ఘృతముపజీవన్తి, యచ్చేతరే పయ ఏవ, - తత్సర్వథాపి పయ ఏవోపజీవన్తి - ఘృతస్యాపి పయోవికారత్వాత్పయస్త్వమేవ కస్మాత్పునస్సప్తమం సత్ పశ్వన్నం చతుర్థత్వేన వ్యాఖ్యాయతే కర్మసాధనత్వాత్ కర్మహి పయస్సాధనాశ్రయమగ్నిహోత్రాది తచ్చ కర్మ సాధనం విత్తసాధ్యం వక్ష్యమాణస్యాన్నత్రయస్య సాధ్యస్య- యథా దర్శపూర్ణమాసౌ పూర్వోక్తావన్నే అతః కర్మాపేక్షత్వాత్కర్మణా సహపిణ్డీకృత్యోపదేశః సాధనత్వావిశేషాదర్థసమ్బన్ధాదానన్తర్యమకారణమితి చ. వ్యాఖ్యానప్రతిపత్తిసౌకర్యాచ్చ. సుఖం హి నైరన్తర్యేణ వ్యాఖ్యాతుం శక్యన్తేఽన్నాని, వ్యాఖ్యాతాని చ సుఖం ప్రతీయన్తే తస్మిన్ సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ నే [illegible] ఉచ్యతే- తస్మిన్ - పశ్వన్నే పయసీ సర్వం- అధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవలక్షణం కృత్స్నం జగత్ప్రతిష్ఠితం. యచ్చ ప్రాణితి - ప్రాణచేష్టావత్ యచ్చ న- స్థావరం శైలాది. తత్ర చ హిశబ్దేనైవ ప్రసిద్ధవద్ద్యోతకేన వ్యాఖ్యాతం కథం పయోద్రవ్యస్య సర్వప్రతిష్ఠాత్వం కారణత్వోపపత్తేః కారణత్వం చాగ్నిహోత్రాదికర్మసమవాయిత్వం అగ్నిహోత్రాద్యాహుతివిపరిణామాత్మకం చ జగత్కృత్స్నమితి శ్రుతిస్మృతివాదాశ్శతశో వ్యవస్థితాః అతో యుక్తమేవ హిశబ్దేన వ్యాఖ్యాతుం యత్తద్బ్రాహ్మణాన్తరేష్విదమాహుః- సంవత్సరం పయసా జుహ్వదప పునర్మృత్యుం జయతీతి-సంవత్సరేణ కిల త్రీణి షష్టిశతాన్యహ్నాం- తేషు చాహుతీనాం సప్త చ శతాని వింశతిశ్చేతి యాజుష్మతీరిష్టకా అభిసమ్పద్యమానాః సంవత్సరస్య చాహోరాత్రాణి సంవత్సరమగ్నిం ప్రజాపతిమాప్నువన్తి ఏవం కృత్వా సంవత్సరం జుహ్వదపజయతి పునర్మృత్యుం- ఇతః ప్రేత్య దేవేషు సమ్భూతః పునర్న మ్రియత ఇత్యర్థః ఇత్యేవం బ్రాహ్మణవాదా ఆహుః- న తథా విద్యాత్ - న తథా ద్రష్టవ్యం. యదహరేవ జుహోతి- తదహః పునర్మృత్యుమపజయతి - న సంవత్సరాభ్యాసమపేక్షతే ఏవం విద్వాన్ సన్- యదుక్తం పయసీదం సర్వం ప్రతిష్ఠితం - పయ ఆహుతివిపరిణామాత్మకత్వాత్సర్వస్యేతి. తదేకేనైవాహ్నా జగదాత్మత్వం ప్రతిపద్యతే తదుచ్యతే- అపజయతి పునర్మృత్యుం- పునర్మరణం సకృన్మృత్వా-విద్వాన్ శరీరేణ వియుజ్య స సర్వాత్మా భవతి- న పునర్మరణాయ పరిచ్ఛిన్నం శరీరం గృహ్ణాతీత్యర్థః కః పునర్హేతుస్సర్వాత్మాస్యాన్మృత్యుమపజయతీతి ఉచ్యతే- సర్వం- సమస్తం హి- యస్మాద్దేవేభ్యః సర్వేభ్యోఽన్నాద్యం- అన్నమేవ తదద్యం చ సాయం ప్రాతరాహుతిప్రక్షేపేణ ప్రయచ్ఛతి తద్యుక్తం సర్వమాహుతిమయమాత్మానం కృత్వా సర్వదేవాన్నరూపేణ సర్వదేవైరేకాత్మభావం గత్వా సర్వదేవమయో భూత్వా పునర్న మ్రియత ఇతి. అత్రైతదప్యుక్తం బ్రాహ్మణేన * బ్రహ్మ వై స్వయమ్భు తపోఽతప్యత తదైక్షత న వై తపస్యానన్త్యమస్తి హన్తాహం భూతేష్వాత్మానం జుహవాని భూతాని చాత్మనీతి తత్సర్వేషు భూతేష్వాత్మానం హుత్వా భూతాని చాత్మని సర్వేషాం భూతానాం శ్రైష్ఠ్యం స్వారాజ్యమాధిపత్యం పర్యైదితి కస్మాత్తాని న క్షీయన్తేఽద్యమానాని సర్వదేతి- యదా పిత్రాన్నాని సృష్టాని సప్త పృథక్పృథగ్భోక్తృభ్యః ప్రత్తాని- తదా ప్రభృత్యేవ తైర్భోక్తృభిరద్యమానాని- తన్నిమిత్తత్వాత్తేషాం స్థితేః సర్వదా- నైరన్తర్యేణ కృతక్షయోపపత్తేశ్చ యుక్తస్తేషాం క్షయః నచ తాని క్షీయమాణాని- జగతోఽవిభ్రష్టరూపేణైవావస్థానదర్శనాత్ భవితవ్యం చాక్షయకారణేన - తస్మాత్కస్మాత్పునస్తాని న క్షీయన్త ఇతి ప్రశ్నః. తస్యేదం ప్రతివచనం- పురుషో వా అక్షితిః- యథాసౌ పూర్వమన్నానాం స్రష్టాసీత్పితా మేధయా తపసా చ జాయాదిసమ్బన్ధేన చ పాఙ్క్తకర్మణా భోక్తా చ- తథా యేభ్యో దత్తాన్యన్నాని తేఽపి తేషామన్నానాం భోక్తారోఽపి సన్తః పితర ఏవ మేధయా తపసా చ జనయన్తి తాన్యన్నాని. తదేతదభిధీయతే-పురుషో వై - యోఽన్నానాం భోక్తా సోఽక్షితిః- అక్షయహేతుః కథమస్యాక్షితిత్వమితి. ఉచ్యతే- స హి- యస్మాదిదం - భుజ్యమానం సప్తవిధం కార్యకారణలక్షణం క్రియాఫలాత్మకం పునః పునః - భూయోభూయో జనయతే - ఉత్పాదయతి ధియాధియా - తత్తత్కాలభావిన్యా తయా తయా ప్రజ్ఞయా, కర్మభిశ్చ- వాఙ్మనఃకాయచేష్టితైః,. యత్ - యదియదేతత్సప్తవిధమన్నముక్తం- క్షణమాత్రమపి న కుర్యాత్ప్రజ్ఞయా కర్మభిశ్చ. తతో విచ్ఛిద్యేత - భుజ్యమానత్వాత్సాతత్యేన క్షీయేత హ. తస్మాద్యథైవాయం పురుషో భోక్తాన్నానాం నైరన్తర్యేణ యథాప్రజ్ఞం యథాకర్మ చ కరోత్యపి- తస్మాత్పురుషోఽక్షితిః- సాతత్యేన కర్తృత్వాత్. తస్మాద్భుజ్యమానాన్యప్యన్నాని న క్షీయన్త ఇత్యర్థః అతః ప్రజ్ఞాక్రియాలక్షణప్రబన్ధారూఢః సర్వో లోకస్సాధ్యసాధనలక్షణః క్రియాఫలాత్మకః సంహతానేకప్రాణికర్మవాసనాసన్తానావష్టబ్ధత్వాత్ క్షణికోఽశుద్ధోఽసారో నదీస్రోతః ప్రదీపసన్తానకల్పః కదళీస్తమ్భవదసారః ఫేనమాయామరీచ్యమ్భస్స్వప్నాదిసమస్తదాత్మగతదృష్టీనామవికీర్యమాణో నిత్యస్సారవానివలక్ష్యతే. తదేతద్వైరాగ్యార్థముచ్యతే ధియాధియా

జనయతేకర్మభిర్యద్ధైవ- తన్నకుర్యాత్ క్షీయేత హేతి విరక్తానాంహితస్సాద్బ్రహ్మవిద్యార్థంవ్యాచతుర్థప్రముఖేనేతి యోవై తామక్షితింవేదేతి- వక్ష్యమాణాన్యపి త్రీణ్యన్నాన్యస్మిన్నవసరే వ్యాఖ్యాతాన్యేవేతికృత్వా తేషాంయాథాత్మ్యవిజ్ఞానఫలముపసంహ్రియతే యోవై తామక్షితిం - అక్షయహేతుంయథోక్తంవేద- పురుషో వా అక్షితిస్సహీదమన్నంధియాధియాజనయతే కర్మభిర్యద్ధైతన్నకుర్యాత్ క్షీయేత హేతి సోऽన్నమత్తి ప్రతీకేనేత్యస్యార్థ ఉచ్యతే - ముఖం - ముఖ్యత్వం ప్రాధాన్యమిత్యేతత్. ప్రాధాన్యేనైవాన్నానాం పితుః పురుషస్యాక్షితిత్వం జానన్నేవ - సోऽన్నమత్తి. నాన్నం ప్రతిగుణభూతస్సన్-యథాజ్ఞస్తథా విద్వానన్నానామాత్మభూతో భోక్తైవ భవతి - నభోజ్యతామాపద్యతే. (సదేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతి) దేవానపిగచ్ఛతి- దేవాత్మభావం ప్రతిపద్యతే ఊర్జం- అమృతం చోపజీవతీతి యదుక్తం- సా ప్రశంసా- నాపూర్వార్థోऽన్యోऽస్తి ౨

ఆ — యత్సప్తాన్నానీత్యాది మన్త్రభాగంవ్యాఖ్యాయ బ్రాహ్మణవాక్యంసముత్థాపయితుంతాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) మన్త్రబ్రాహ్మణాత్మకో గ్రన్థస్సప్తమ్యర్థః మేధయాహీత్యాదిబ్రాహ్మణమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (తత్రయదితి) ప్రకృతమన్త్రసముదాయః సప్తమ్యాపరామృశ్యతే వ్యాఖ్యానమేవసఙ్గృహ్ణాతి (ప్రసిద్ధోహీతి) నకేవలంహిశబ్దాన్మన్త్రస్య ప్రసిద్ధార్థత్వం - కింతుమన్త్రస్వరూపాలోచనాయామపితత్ప్రసిద్ధ్యతీత్యాహ (యదితి) మన్త్రార్థస్య ప్రసిద్ధత్వేమన్త్రస్యానుగుణత్వంహేతూకృత్యఫలమాహ (అతఇతి) తత్ప్రసిద్ధిముపపాదయితుంపృచ్ఛతి (నన్వితి) సాధ్యసాధనాత్మకేజగతియత్పితృత్వమవిద్యావతోబాధి- తత్ప్రత్యక్షత్వాత్ప్రసిద్ధం- అనుభూయతేహిజాయాదిసమ్పాదియన్నవిద్యానిత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) శ్రుత్యాచ ప్రాగుక్తత్వాత్ప్రసిద్ధమేతదిత్యాహ (అభిహితంచేతి) యచ్చమేధాతపోభ్యాం స్రష్టృత్వం మన్త్రబ్రాహ్మణయోరుక్తం- తదపిప్రసిద్ధమేవ-విద్యాకర్మపుత్రాణామభావేలోకత్రయోత్పత్త్యనుపపత్తేరిత్యాహ (పుత్రశ్చేతి) పూర్వోత్తరగ్రన్థస్సప్తమ్యర్థః *పుత్రేణైవాయంలోకోజయ్యఇత్యాదౌవక్ష్యమాణత్వాచ్చాస్యార్థస్యప్రసిద్ధతేత్యాహ (వక్ష్యమాణంచేతి) మన్త్రార్థస్యేత్థంప్రసిద్ధత్వేమన్త్రస్య ప్రసిద్ధార్థప్రకాశకంబ్రాహ్మణముపపన్నమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రకారాన్తరేణమన్త్రార్థస్య ప్రసిద్ధత్వమాహ (ఏషణాహీతి) ఫలవిషయత్వంతస్యాః స్వానుభవసిద్ధమితివక్తుంహిశబ్దః. తస్యాఃలోకప్రసిద్ధత్వేపి కథంమన్త్రార్థస్యప్రసిద్ధత్వం - అతఆహ (ఏషణాచేతి) జాయాద్యాత్మకస్యకామస్యసంసారారమ్భకత్వవన్మోక్షేపికామస్యసంసారమారభేత - కామత్వావిశేషాదిత్యతిప్రసఙ్గమాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మవిద్యేతి) తస్యాఃవిషయః- మోక్షః. తస్మిన్నద్వితీయత్వాద్రాగాద్యపరిపన్థినికామాపరపర్యాయోరాగోనావకల్పతే- నహిమిథ్యాజ్ఞాననిదానోరాగః సమ్యగ్జ్ఞానాధిగమ్యేమోక్షేసమ్భవతి శ్రద్ధాతుతత్రభవతితత్త్వబోధాధీనతయాసంసారవిరోధినీ- తన్నసంసారానుపపత్తిర్ముక్తావిత్యర్థః. శాస్త్రీయస్యజాయాదేఃసంసారహేతుత్వేకర్మాదేరశాస్త్రీయస్యకథంతద్ధేతుత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతేనేతి) అవిద్యార్థస్యకామస్యసంసారహేతుత్వప్రదర్శనేనేతియావత్. స్వాభావికాభ్యాం-అవిద్యాధీనకామప్రయుక్తాభ్యామిత్యర్థః ఇతశ్చతయోర్జగత్సృష్టిప్రయోజకత్వంవక్తవ్యమిత్యాహ (స్థావరాన్తస్యేతి) *యత్సప్తాన్నానీత్యాదిమన్త్రపదస్యమేధయాహీత్యాదిబ్రాహ్మణస్యచాతిరోహితమర్థముక్త్వాతాత్పర్యార్థమాహ (వివక్షితస్త్వితి) శాస్త్రపరవశస్యశాస్త్రవశాదేవసాధ్యసాధనభావాదశాస్త్రీయాద్వైముఖ్యసమ్భవాన్నతస్యాత్రవివక్షితత్వమిత్యర్థః. శాస్త్రీయస్యసాధ్యసాధనభావస్యవివక్షితత్వేహేతుమాహ (బ్రహ్మేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (సర్వోహీతి) దుఃఖయతీతిదుఃఖః- తద్వైతమితియావత్ ప్రకృతమన్త్రబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యాసమాప్తావితిశబ్దః వివక్షితార్థప్రదర్శనసమాప్తౌవా మన్త్రబ్రాహ్మణయోఃశ్రుత్యర్థాభ్యామర్థముక్త్వాసమనన్తరగ్రన్థమవతారయతి (తత్రేతి) సప్తవిధేऽన్నేసృష్టేసతీతియావత్. వ్యాఖ్యానమేవవివృణోతి (అన్యేత్యాదినా) *సాధారణమన్నమసాధారణీకుర్వతోదోషందర్శయతి (తత్పరోభవతీతి) ఉక్తంవివృణోతి (ఉపాసనంహీతి) బ్రాహ్మణోక్తేర్థేమన్త్రంప్రమాణయతి (తథాచేతి) మోఘం- విఫలందేవాద్యనుపభోగ్యమన్నంయదవిజ్ఞానదుర్బలోలభతే- తదాసర్వథైవతస్యేతిసాధారణాన్నస్యాసాధారణీకరణంనిన్దితమిత్యర్థః మన్త్రోపస్మృతీరుదాహరతి (స్మృతిరపీతి) * నపృథగన్నంతథైత్యక్షం। నచైకఃస్వయమశ్నీయాద్విధివర్జంననిర్వపేదితిపాదత్రయంద్రష్టవ్యం *ఇష్టాన్భోగాన్హివోదేవాదాస్యన్తే యజ్ఞభావితాః। తైర్దత్తానితిశేషః అన్నైనైవాభిశంసతి। నైనప్రముక్తైరాజనితావన్నాస్యతస్యకరణఇత్యుత్తరపాదత్రయంద్రష్టవ్యం. తత్రాద్యస్యపాదస్యార్థః- భ్రూణహా-శ్రేష్ఠబ్రాహ్మణఘాతుకః యదాహుః *వర్ష్ఠంబ్రహ్మహత్వైవభ్రూణహేత్యభిధీయతఇతి స్వస్యాన్నభక్షణేస్వపాపంమార్ష్టి- శోధయతీత్యన్నదాతుఃపాపమక్తేరితరస్యాసాధారణీకృత్యభుఞ్జానస్యపాపితేతి *అదత్త్వాతుయఏతేభ్యఃపూర్వంభుఙ్క్తేవిచక్షణః। నభుఞ్జానోనజానాతిశ్వగృధ్రైర్జగ్ధిమాత్మనఇత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం హేతుమవతార్యవ్యాకరోతి (కస్మాదిత్యాదినా) సర్వభోజ్యత్వం సాధయతి (యోముఖఇతి) పరస్య- శ్వమార్జారాదేరితియావత్ పీడాకరత్వేహేతుమాహ (మమేదమితి) ప్రాగుక్తదృష్టిఫలమాచష్టే (తస్మాదితి) సాధారణమన్నమసాధారణీకుర్వాణస్య పాపానివృత్తిరిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (దుష్కృతంహీతి) యదాహమనుష్యాణాందుష్కృతమన్నమాశ్రిత్యతిష్ఠతి- తదాతదసాధారణీకుర్వతోమహత్తరంపాపంభవతీత్యర్థః. ఏకమస్యేత్యాదిమన్త్రబ్రాహ్మణయోఃస్వపక్షముక్త్వాభర్తృప్రపఞ్చపక్షమాహ (గృహిణేతి) యదన్నంగృహిణాప్రత్యహమగ్నౌవైశ్వదేవాఖ్యంనిర్వర్త్యతే- తత్సాధారణమితిభర్తృప్రపఞ్చైరుక్తమిత్యర్థః. సాధారణపదానుపపత్తేర్నయుక్తమిదంవ్యాఖ్యానమితిదూషయతి (తన్నేతి) వైశ్వదేవంచసాధారణాన్నగ్రాహ్యమిత్యాహ (సర్వేతి) వైశ్వదేవగ్రహేపీతరగ్రహదృష్టిస్స్యాదితిచేత్ - నేత్యాహ (వైశ్వదేవేతి) యత్తుపరపక్షేయదిదమద్యతఇతివచోనానుకూలమితి-తన్నాస్మత్పక్షేపీత్యాహ (తత్రేతి) ప్రత్యక్షంసాధారణాన్నంసప్తమ్యర్థః. విపక్షేదోషమాహ (యదిహీతి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వంనిరాచష్టే (ఇష్యతేహీతి) పరపక్షేవాక్యశేషవిరోధందోషాన్తరమాహ (నచేతి)-శ్వేనాదితుల్యత్వంతస్యవ్యావర్తయతి (నచతస్యేతి) అనిషిద్ధస్యాపితద్వ్యవస్థాపితజుగుప్సితత్వాత్తద

సుష్టాయిత్యాహ సనిష్పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ॥ అవిశ్వంయిత్యాశఙ్క్య జగ్యాజ్జైవాహ తంజాదవిరిక్తకరణవైశ్వదేవస్య ప్రత్యాయశ్రశ్నా చ తప సుస్థాయినోసవాక్యలోకే క్త్యాహ (అకంద) సర్వసాధారణస్య హేతుత్వరస్యనిష్ఠావకాశనయుపపద్యతే- లేనతదేవ గార్హస్యత్యా హ(గార్హపత్యేతి) అత్రైవ స్పష్టతరం సంవాదయతి (అహమితి) అగ్నిభ్యోవిభజ్యోపపత్యావస్థాయమేవభక్షణానంతరమహావస్థామేవభక్షయా మి- ఇమనర్థరాజరమీమాంస్యత సుష్ఠు నరమాదాయకాలాద్యాదా ప్రాహ్ణమాధ్యాహ్నాభ్యాచష్టే (త్వేదేవాత్యాదినా) హుతప్రాహుదో ద్వివాన్తత్వేనశ్రుతిలిపమసుష్ఠానవ నరహయతి (యస్మాదితి) అథోత్తర ఇవపన్న స్వవ్యాకరోతి (అథోక్షాతి) యదిదర్శపూర్ణమాసౌదేవాన్నం తథం లక్ష్మీహుతప్రహుతేజ్ఞపట స్వహా ... ప్రాహ (స్విష్టే) తస్మిన్దేవేదేవానాం శ్రుత్యద్వయోస్యహుతప్రహుతయోరసిమ్మవాన్న ప్రథమపదస్యభా ర్యవపన్నం- అథవా (యద్వేతి) ప్రక్రియాన్తరత్వేహేతుమాహ (హస్తేతి) ॥ అగ్నిరాదయః ప్రసిద్ధ్యా ॥ ఇన్ద్రాదిదేవతారూపతత్త్వాదివు ... దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వం ... ఇతిభిదర్శపూర్ణమాసరోరేవ దేవాన్నత్వేపి ... వ్యాయమాహ (గుణేతి) గుణప్రధానయోరేకత్ర ... సాధారణత్వాత్ ... ప్రధానాదేవభవత్వ ... గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే కార్యసంప్రత్యయ ఇతిన్యా యమిత్యర్థః. అస్మిన్నర్థే ప్రకృతిబీజాంశం ఆహ (దర్శపూర్ణమాసౌ) ... సిద్ధాన్తః ... తద్వ్యాకృతాన్తరాద్ఘటిత ... ప్రధానత్వాతేవ ప్రధానయోర్దర్శపూర్ణమాసయోః ప్రధానత్వాదేవ త్వదేవానితి ఇతి యుక్తి మానిత్యర్థః దర్శపూర్ణమాస ... యాగశ్రుతత్వాదిత్యాహ (యస్మాదితి) అక్షితియజనశీలోనపస్యాదిత్యేతద్వ్యాచష్టే సకామ్య తత్ర వ్యజనశీలత్వా ... దర్శపూర్ణమాసౌ ... కామ్యానుష్ఠానం ... అకామ్యా ... ఇత్యాహ (ఇష్టిశబ్దేనేతి) కిం పునరస్మిన్ వాక్యే ... మేవ్యోష్టి ... ప్రసిద్ధిమాహ (పశుశ్చేతి) ... కామ్యేష్టినామానుష్ఠానమితి ... కామ వాక్యవిరోధిత్వాత్ ... ప్రత్యాహ (తాచ్ఛీల్యేతి) తచ్ఛీలీపత్యయస్య ప్రత్యాపాయాత్తాచ్ఛీల్యేష్టియజన ప్రధాన ... తస్మాదేవ ప్రధానయోర్దర్శపూర్ణమాసయోః ... యజ్ఞస్వసిద్ధ్యర్థం. నను తాచ్ఛీల్యేనైవ ... స్వర్గకామవాక్యనిరోధాత్ క్త్యర్థః పశ్వన్నమి పయః ... ప్రశ్నపూర్వకం ... (పశుభ్యఇతి) పశూనాం పయోన్నమిత్యేతదుపపాదయతుం పృచ్ఛతి (కథంపునరితి) ప తదోహి ప్రసిద్ధమిత్యాహ ... (అన్నఇతి) ॥ పశవోఽప్యన్నాదన్త ... పయ ... ఉచితం హి ... శబ్దవ్యస్మాదన్న యస్మాదిత్యనన్తరవాక్యం ... వ్యాచష్టే (అస్యతేతి) ... ప్రథమంమనుష్యాణాం పశూనాం జీవనమపి సంప్ర తిపన్నమిత్యర్థ ... (కదాచిత్) మనుష్యా ... పశువః ... (ఉచ్యతేఇతి) తత్రాప్యన్నమస్తి భావపశ్యత్వేన ప్రత్యాచష్టే (మనుష్యాశ్చేతి) ... తేనైవ పయసైవ ... ఘృతం వా తదనాకస్తనవత్సాన్నమాణదిక ... జాతకరూపం- హిమ ... జాతకర్మాదిప్రాశనం ... తామనుక్రమ్య స్తనమేవ జాతం కుమారం ప్రథమం పాయయతి ... యథాసమ్భవమితి ... యథాసంభవం ... పశుపశువిషయం ప్రశ్నం పశవశ్చేతి ... ప్రత్యాహ (స్తనమేవేతి) పశూనాం- జాతం వత్సమితి ... పశూనాం పయోన్నమిత్యత్ర లోకప్రసిద్ధిం ప్రమా ణయతి (అథేతి) ... ప్రతివచనం వ్యాచష్టే (తాద్యామితి) ... తపయసైవ ... ప్రతిష్ఠితం అతఆహ (యచ్ఛేతి) ... జీవ న్తీత్యర్థః ... మంత్రపాదత్రయస్యాపస్వస్యైవ వ్యాఖ్యాతే ప్రత్యవతిష్ఠతే (కస్మాదితి) ॥ త్వదేవానాం ... (కస్మాత్) ... తదేవస్పష్టయతి (తదేతి) యచ్ఛ ... తత్రాహ (తచ్ఛేతి) ... పరాణి ... (యదితి) ... పూర్వోక్తౌద్దిశ్య పూర్ణమాసౌ దేవాన్నమిత్యన్నత్రయస్య మాసార్ధకం- ... దర్శ ... వ్యాఖ్యానం ... అకారణం- ... పారక్రమాదీన్త ... ఇత్యాహ (ఇదమితి) ... వ్యాఖ్యానే హేల్యన్తరమాహ (వ్యాఖ్యానేతి) వ్యాఖ్యానసౌకర్యం సాధయతి (సుఖంహీతి) ప్రతివచనాకర్యం ప్రకటయతి (వ్యాఖ్యాతానీతి) దర్శా దిసాధనాని ... ప్రత్యేకం ... పశ్వన్నస్య ... వయం ... ప్రశ్నపూర్వకం ... బ్రాహ్మణం వ్యాచష్టే (తస్మిన్నిత్యాదినా) ... బ్రాహ్మణేన ప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (తిన్తేతి) పయసి హి ... ప్రసిద్ధ ... తేన ... మన్త్రపదం వ్యాఖ్యాతమితి యోజనా మన్త్రార్థ ... లోక ప్రసిద్ధ ... వ్యాఖ్యానం ... కర్మిత్యర్థః (కిమితి) కార్యం కారణే ... ఇత్యాశఙ్క్యాహ (కారణత్వేతి) పయసా ... సర్వజగత్కారణత్వం ... ఇత్యాశఙ్క్యాహ (కారణత్వం చేతి) త స్యసమ్భావ్య ... జగతః కారణ తేత్యాశఙ్క్యాహ (అన్నమితి) ॥ తేవా ... తత్ర ... తదాద్యర్థర్యా ... క్రమేణాన్న ... ప్రాప్తిం దర్శయన్తి. ॥ అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిః సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే । అది

త్యాజ్ఞాయతేవృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా ఇత్యాపస్మృతివాదాః పయసీహీత్యాది బ్రాహ్మణముపసంహరతి (అత ఇతి) పయసస్సర్వజగదాధారత్వస్య శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధత్వాదితియావత్ సర్వం పయసి ప్రతిష్ఠితమితి విధిత్వేతప్రమేతస్తుతయో శాఖాన్తరీయమతం [illegible]ముద్భావయతి (యత్తదితి)
న కేవలం కర్మకామ్యత్వ్యుజయః - కింతు సర్వకర్మఫలేనైవ సర్వయితుమగ్నిహోత్రాహుతిపుసఙ్ఖ్యాం కల్పయతి (సంవత్సరేణేతి) ఉక్తాహుతిసఙ్ఖ్యా
యాం సంవత్సరావచ్ఛిన్నాయామగ్నిహోత్రవిదాం సమ్భవతి ప్రత్యగ్దంకిలేత్యుక్తం నహ ప్రత్యహం సాయంప్రాతశ్శేత్యాహుతీద్వే ఇద్యేతే - రత్న
ధమాహుతీనాం షట్ప్యధికాని త్రీణిశతాని సంవత్సరేణ భవన్తి - తత్రాహ (సత్వతి) ప్రత్యేకమగ్నిహోత్రాహుతిస్వాహుతిప్రయోగాణామేక
స్మిన్ సంవత్సరే పూర్వోక్తాసఙ్ఖ్యా తత్రైవ ప్రయోగాణీనాం సంవత్సరకాల సకలగామినా జ్యోతిసిద్ధమిత్యర్థః ఆహుతీనాం సఙ్ఖ్యాముక్త్వా తాసు యజు
ర్జుష్టీనామిష్టకానాం దృష్టిమాహ (యాజుష్మతీరితి) తాసామపి షష్ట్యధికాని త్రీణిశతాని సఙ్ఖ్యయా భవన్తి - తథా చ ప్రత్యహం [illegible] ద్వయా
నాం సఙ్ఖ్యాసామాన్యే నయాజుష్మతీరిష్టకాస్విష్టయేఽపి [illegible] అహుతిమయీనామిష్టకానాం సంవత్సరావయవాహోరాత్రేషు సఙ్ఖ్యాసామాన్యేనైవ
దృష్టిమన్వాచష్టే (సంవత్సరస్యేతి) తాన్యపి షష్ట్యధికాని త్రీణిశతాని ప్రసిద్ధాని - తథా చ తేషు యథోక్తేష్టకాదృష్టిః క్లృప్తేత్యర్థః చిత్యగ్నౌ సంవత్సరాత్మ
ప్రజాపతిదృష్టిమాహ (సంవత్సర ఇతి) యస్సంవత్సరః ప్రజాపతిః తం చిత్యగ్నిం విద్వాంసం సమ్పాదయన్తి - అహోరాత్రేష్టకాద్వారా తేషాం
సఙ్ఖ్యాసామ్యాదిత్యర్థః దృష్టిమనూద్య ఫలమాహ (ఏవమితి) ఉక్తసఙ్ఖ్యాసామాన్యేనాగ్నిహోత్రాహుతీరగ్నౌ యథావభూతం యాజుష్మతీసం
జ్ఞకేష్టకాః సమ్పన్నయన్త్ర ప్రవేశాహుతీర్జ్యాయ, న్నాహుతిమయీనామేష్టకాః సంవత్సరావయవాహోరాత్రాణితేనైవ సమ్పాద్య ప్రకృతనాడీష్టసఙ్ఖ్యా
సామాన్యేన తన్నాడీస్తేనాహోరాత్రాణ్యాహవ్యత ప్రవేశాహుతీరిష్టకానాడీశ్చాను సన్దధానో, వాఙ్మహోరాత్రయాజుష్మతీద్వారా ప్రకట
సంవత్సర [illegible] ద్యాహుమగ్నిం సంవత్సరాత్మా ప్రజాపతిరేవేత్యాయ, స్యగ్నిహోత్రం పయసా సంవత్సరం జుహ్వద్విద్వానయం వాప
హితహోమవశాత్ప్రజాపతిం సంవత్సరాత్మకం ప్రాప్యమృత్యుమపజయతీత్యర్థః ఏకీయమతముపసంహృత్యతస్మిన్స్వాపూర్వకం మతాన్తరమాహ (ఇత్యే
వమిత్యాదినా) ఏవం ఏద్వాదిభిర్ముక్తం స్వీకరోతి (యదుక్తమితి) తత్రత్రైవ విద్వానేకాహోరాత్రావచ్ఛిన్నాహుతిమాత్రేణ జగత్ప్రాప్యం
ప్రజాపతిం ప్రాప్యమృత్యుమపజయతీత్యాహ (ఏకదైవేతి) ఉక్తేర్థే శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (తదప్యుక్తమితి) సర్వం హీత్యాదిహేతువాక్య
మ్ [illegible] పూర్వకముత్తాపవ్యాకరోతి (కథం పునరిత్యాదినా) యథోక్తదర్శనవశాదేకమేవాహుత్యా మృత్యుం ప్రజయతీత్యత్ర బ్రాహ్మణాన్తరం
సంవాదయతి (అథేతి) యథా సంవత్సరమిత్యాద్యుక్తం - తథా యదహరేవేత్యాద్యపి బ్రాహ్మణాన్తరే సూచితమిత్యర్థః బ్రహ్మ - హిరణ్యగర్భ
జీవః. స్వయంభుః - పరస్మై ఉత్వతదాత్మనావస్థానాత్ తపోతప్యత - కర్మాస్వతిష్ఠత్ యత్[illegible]నిష్ఠా ప్రకారమాహ
(తస్మై తు హేతి) కర్మసహాయభూతాముపాసనాముపదిశతి (హన్తేతి) ఉపాసనామనూద్యసముచ్చయఫలం కథయతి (తత్స్వేష్విపీతి) శ్రేష్ఠ
త్వేపి రాజకుమారవదస్వాతన్త్ర్యమాశఙ్క్యాహ (స్వారాజ్యమితి) అధిష్ఠాయ పాలయిత్వత్వమధిపత్యం పశ్చన్నేవ్యాఖ్యాతే ప్రశ్నరూపం మన్త్ర
పదమాదత్తే (కస్మాదితి) ననుచత్వార్యన్నానివ్యాఖ్యాతాని - త్రీణివ్యాచిఖ్యాసితాని - తేష్వన్నవ్యాఖ్యాతేషుకస్మాదిత్యాదిప్రశ్నః కస్మాదిత్యాశఙ్క్య
సాధనేషు త్రైతు హ ధ్యానామపితత్స్వమర్థాద్యుక్తత్వమస్తీత్యభిప్రేత్య ప్రశ్నప్రవృత్తిం మన్వానో వ్యాచష్టే (యదేతి) సర్వదేత్యస్య వ్యాఖ్యానైర క్ష
య్యేణేతి అన్నానాం సదా భోక్తృభిరద్యమానత్వే హేతుమాహ (తస్మిన్ని మిత్తత్వాదితి) భోక్తౄణాం కాంక్షితే రన్ననిమిత్తత్వాత్తైస్సదాద్యమానాని తాని య
వపూర్వకముపలక్ష్యత క్షీణానీత్యర్థః కించ - జ్ఞానకర్మఫలత్వాదన్నానాం యత్కృతకం - తదనిత్యమితి న్యాయేన క్షయస్సమ్భవతీత్యాహ (కృతేతి)
అస్తుతర్హి తేషాం క్షయః - నేత్యాహ (నచేతి) భవతుశక్తిస్స్వభావాదేవ సస్తన్నాత్మకస్య జగతోఽక్షీణత్వం - నేత్యాహ (భవితవ్యంచేతి) స్వభా
వవాదస్యాతి ప్రసక్తత్వాదిత్యర్థః ప్రశ్నం సగమయతి (తస్మాదితి) ప్రతివచనమాదాయ వ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) తేషాం పిత్వ్యే హేతు
మాహ (మేధయేతి) భోగకాలేపి విహిత ప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మ సమ్భవాత్ ప్రవాహరూపేణాన్నాక్షయస్సమ్భవతీత్యర్థః తత్ర ప్రతిజ్ఞాభాగముపాదా
యాక్షరావివ్యాచష్టే (తదేతదితి) హేతుభాగముత్తాపవ్విభజతే (కస్మిత్యాదినా) (చేష్టైరితి) తస్మాత్తదక్షయస్సమ్భవతి ప్రవాహాత్మ
నేతి శేషః ఉక్తహేతుం వ్యతిరేకద్వారోపపాదయితుం యద్ధ్యేతదిత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (యదితి) అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం హేతుం నిగమ
యతి (తస్మాదితి) యథాయథాప్రజ్ఞ మితిపరిరోవ్యం సాధ్యం నిగమయతి (తస్మాత్పురుష ఇతి) అక్షయహేతౌ సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాద్ధ్య
జ్ఞానానీతి) ధియాధియేత్యాది శ్రుతేస్సహదమిత్యత్రోక్తం పరిహరం ప్రపఞ్చయన్నాస ప్రవిధాన్తస్యకార్యత్వాత్ ప్రతిక్షణధ్వంసిత్వేపి పునః క్రియమాణత్వాత్ ప్రవాహాత్మనా తదచలమన్నాఃపశ్యన్తీత్యస్మిన్నర్థే తాత్పర్యమాహ (అత ఇతి) ప్రజ్ఞాక్రియాభ్యాం హేతుభ్యాం లక్ష్యతే -
వ్యావర్త్యతే నిష్పద్యతే యః ప్రబన్ధః - సముదాయః తదారూఢః - తదాత్మకః సర్వో లోకః - చేతనాచేతనాత్మకో ద్వైవ్రత ప్రపఞ్చస్సాధ్యత్వేన సాధ
నత్వేన చ వర్తమానో జ్ఞానకర్మఫలభూతోఽక్షీణోపినిత్యఇవలక్ష్యతే తత్ర హేతుః (సంహతేతి) సంహతానాం - మిథస్సహాయత్వేనస్థితానామనేకే
షాం ప్రాణినామవస్థానికర్మానివాసనాశ్చ, తత్సన్తానేనావష్టబ్ధత్వాత్ - దృఢీకృతత్వాదితియావత్ ప్రాతీతికమేవసంసారస్య స్థైర్యం - నతాత్త్విక
మితివక్తుం విశినష్టి (నదీతి) అసారోపిసారవద్భాతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (కదలీతి) అశుద్ధోపిశుద్ధవద్భాతీత్యత్రోదాహరణమాహ (మాయే
త్యాదినా) అనేకోదాహరణం సంసారస్యానేకరూపత్వద్యోతనార్థం కేషాం పునరేషసంసారోఽన్యథాభాతీత్యపేక్షాయాం అసంసారాయపరా ద్వ
శామితిన్యాయేనాహ (తదాత్మేతి) కిమితి ప్రతిక్షణప్రధ్వంసిజగదితి శ్రుత్యోచ్యతే - తత్రాహ (తదేతదితి) వైరాగ్యమపిపిత్రో పయుజ్య
తే - తత్రాహ (విరక్తానాంహీతి) ఇతి - వైరాగ్యమర్థవదితిశేషః పురుషోఽన్నానామక్షయహేతురిత్యుపపాద్యతత్జ్ఞానమనూద్యఫలమాహ (-యో

నైతామిత్యాదినా) యథోక్తమనువదతి (పురుషఇతి) ఫలదిపయమన్త్రపదముపాదాయతదీయబ్రాహ్మణమవతార్యవ్యాకరోతి (సోన్నమిత్యాదినా) యథోక్తోపాసనావతోయథోక్తంఫలముచ్యతే శ్రుత్యాన్యైవసోన్నమత్తీతిసమ్బన్ధః విదుషోన్నం ప్రతిగుణత్వాభావే హేతుమాహ (అన్నానామితి) ఉక్తమర్థం ప్రతిగృణాతి (భోక్తైవేతి) ప్రసక్తసిద్ధిమప్రపఞ్చయతి (సదేవానిత్యాదినా) ౨

రం — ప్రథమఖణ్డోదాహృతానేతాన్ శ్లోకాన్ శ్రుతిస్స్వయమేవవ్యాకరోతి (యత్సప్తాన్నానిమేధయాతపసాజనయత్పితేతిమేధయాహితపసాఽజనయత్పితా) అత్రపితేతిలిఙ్గలికరణపర్యన్తంవ్యాఖ్యేయప్రతీకగ్రహణం మేధయాహితపసాఽజనయత్పితేత్యంశస్యవ్యాఖ్యానం పితా- సర్వజనకఃపరమాత్మామేధయా- జ్ఞానరూపేణతపసాసప్తాన్నాన్యజనయదితియత్- తదిదమన్నజనకత్వం * తపసాచీయతేబ్రహ్మ * యస్యజ్ఞానమయంతపఇతిస్మాదేతద్బ్రహ్మనామరూపమన్నంచజాయతఇతిజ్ఞానమయేనతపసానామరూపాత్మకాన్నజనకస్యపరమాత్మనోహి- ప్రసిద్ధఃఖలు అతఃకిమత్రవ్యాఖ్యాతవ్యమస్తీతిభావః ఏకమస్యసాధారణమితీతిప్రతీకధారణం తద్వ్యాచష్టే (ఇదమేవాస్యతత్సాధారణమన్నంయదిదమద్యతఇతి) యదిదం - వ్రీహియవాదిరూపమద్యతే - తదిదమేవఅస్య - భోక్తృవర్గస్యదేవపిత్రాదేస్సాధారణమన్నమిత్యర్థః సాధారణత్వఫలమాహ (సయఏతదుపాస్తఇత్యాదినా) ఏతత్- ఈదృశం సాధారణమన్నం దేవపిత్రాదిభ్యఃఅదత్వాయఉపాస్తే - యోభుఙ్క్తే సపాప్మనోనవ్యావర్తతే- నవిముచ్యతఇత్యర్థః తత్రహేతుమాహ (మిశ్రంహ్యేతదితి) హి- యస్మాద్ధేతోరేతత్- వ్రీహియవాదిరూపమన్నంమిశ్రం- మిశ్రితం. దేవపిత్రాద్యన్యదీయద్రవ్యేణసఙ్కీర్ణం సాధారణమితియావత్ అతోదేవపిత్రాదిభ్యోఽదత్వా [illegible] వః గీతంచభగవతా *తైర్దత్తానప్రదాయైభ్యోయోభుఙ్క్తేస్తేనఏవసః। యజ్ఞశిష్టాశినస్సన్తోముచ్యన్తేసర్వకిల్బిషైః। భుఞ్జతేతేత్వఘంపాపాయేపచన్త్యాత్మకారణాదితి. తథాచశ్రుతిః * కేవలాఘోభవతికేవలాదీతి కేవలాదీ- దేవపిత్రాదిభ్యోఽదత్వాభుఞ్జానఇత్యర్థః తస్మాద్దేవపిత్రాదిభ్యోనివేదితంమనుష్యేణభోక్తవ్యమిత్యర్థః ఏవంచప్రసిద్ధమన్నంమనుష్యేషువినియుజ్యతఇతిపలితార్థః ద్వేదేవానభాజయదితివ్యాఖ్యేయం. తద్వ్యాచష్టే (హుతంచప్రహుతంచతస్మాద్దేవేభ్యోజుహ్వతిప్రచజుహ్వతీతి) ద్వేదేవానభాజయదితిమన్త్రఖణ్డేన - ద్వేఅన్నే [illegible] స్రష్టాదేవానసాధారణ్యేనాభాజయత్- అప్రీణయదిత్యర్థకేనయేఅన్నేఉక్తే - తేహుతంచప్రహుతంచేతివ్యాచష్టఇత్యర్థః హుతం - ఔపాసనం. ప్రహుతం- అగ్నిహోత్రాది యస్మాద్ధుతప్రహుతేదేవేభ్యఃపరమాత్మనాదత్తే- తస్మాద్దేవేభ్యః- దేవానుద్దిశ్యైవజుహ్వతిప్రజుహ్వతిచ - హుతప్రహుతేదేవేభ్యఃకుర్వన్తీత్యర్థః ఏతస్యైవమన్త్రాంశస్యవ్యాఖ్యాన్తరమాహ (అథోఆహుర్దర్శపూర్ణమాసావితితస్మాన్నేష్టియాజుకస్స్యాదితి) అథోఇతిపక్షాన్తరోపన్యాసే. కేచనదర్శపూర్ణమాసావేవహుతప్రహుతాఖ్యతయాపూర్వపక్షేవ్యాఖ్యాతేదేవాన్నేఇత్యాహుః యస్మాద్దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వం- తస్మాత్ ఇష్టియాజుకః - తదతిరిక్తకామ్యేష్టియజనశీలోనస్యాదిత్యర్థః యద్వా- తస్మాత్- దర్శపూర్ణమాసయోరేవహుతప్రహుతతయాదేవాన్నత్వాత్ తత్రకియత్స్వర్పసారేదేవాఃకుప్యేయురితినేష్టియాజుకస్స్యాత్- దర్శపూర్ణమాసయోరాగ్రిజ్యంనకుర్యాదిత్యర్థః క్రమప్రాప్తం * త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతిమన్త్రంవక్తవ్యబాహుల్యాదన్తేవ్యాచికీర్షన్నదతిక్రమ్యతదుత్తరమన్త్రంవ్యాకర్తుంపశుభ్యఏకంప్రాయచ్ఛదితిప్రతీకంధృత్వాతద్వ్యాచష్టే (తత్పయఃపయోహ్యేవాగ్రేఇత్యాదినా) తత్పయః- తత్ -పశుభ్యోదత్తతయామన్త్రోక్తమన్నంపయః-క్షీరరూపమిత్యర్థః అతఏవహిమనుష్యాఃపశవశ్చఅగ్రేప్రథమతఃపయఏవోపజీవన్తీత్యర్థః అత్రమనుష్యాశ్చోపజీవన్తీత్యుక్త్యా *పశుభ్యఏకంప్రాయచ్ఛదిత్యత్రపశుశబ్దోద్విపాచ్చతుష్పాత్సాధారణోద్రష్టవ్యః తస్మాత్- పయసాద్విపాచ్చతుష్పాదన్నత్వాదేవజాతంకుమారంజాతకర్మసంస్కారేఘృతంవైవ-పయోవికారంఘృతమేవాగ్రే-ప్రథమతఃప్రతిలేహయన్తి-ఆస్వాదయన్తీత్యర్థః లిహేర్ధాతోర్ణిచిద్విర్వచనంఛాన్దసం. స్తనంవానుధాపయన్తి-జాతకర్మాద్యకరణే స్తనంవాధాపయన్తి-పాయయన్తీత్యర్థః నుశబ్దఃఖల్వర్థే (అథవత్సంజాతమాహురతృణాదఇతీతి) అథశబ్దోవాక్యోపక్రమే. పయసఃపశ్వన్నత్వాదేవజాతమాత్రంవత్సమతృణాదఇతి- పయోమాత్రాహారఇత్యాహురిత్యర్థః. తదాచయవవ్రీహిత్వణాన్యదనానాల్యకాలేపిపయసఏవపశుభిరాస్ప్రియమాణత్వాత్పయఃపశ్వన్నమేవయుక్తమితిభావః తస్మిన్ సర్వంప్రతిష్ఠితంయచ్చప్రాణితియచ్చనేతివ్యాఖ్యేయగ్రహణం తద్వ్యాచష్టే (పయసిహీదంసర్వంప్రతిష్ఠితంయచ్చప్రాణితియచ్చనేతి) యత్ప్రాణితి- చేష్టతే- మనుష్యపశ్వాదికం, యచ్చనచేష్టతే- వృక్షాదికం,. తదిదంసర్వంపయసిప్రతిష్ఠితం-పయోఽధీనజీవనం. హి- ప్రసిద్ధమిత్యర్థః స్థావరప్రతిష్ఠాహేతుభూతజలస్యాపిపయశ్శబ్దేనగ్రహణాత్స్థావరాణామపిపయోన్నకత్వంసమ్భవతీతిభావః (తద్యదిదమాహుస్సంవత్సరంపయసాజుహ్వదితి) సంవత్సరంకాలంపయసాజుహ్వత్ -పయోహోమంకుర్వన్నపమృత్యుంజయతీతియదాహుః- తత్పునస్తథానవిద్యాత్ తర్హికథం జ్ఞాతవ్యమిత్యత్రాహ (యదహరేవజుహోతితదహఃపునర్మృత్యుమపజయతీతి) యస్మిన్నహనిపయసాజుహోతి-తదహర్మాత్రసాధ్యపయఆహుత్యైవతస్మిన్నేవాహన్యపమృత్యుంజయతీత్యర్థః అపమృత్యుశబ్దయోర్వ్యవధానంఛాన్దసం. ఏతజ్జ్ఞానస్యఫలమాహ (ఏవంవిద్వాన్ సర్వంహిదేవేభ్యోన్నాద్యం ప్రయచ్ఛతీతి) అన్నాద్యమిత్యాద్యశబ్దేనపయఆజ్యాదికముచ్యతే. ఏవంవిద్వాన్- ఏకాహమాత్రసాధ్యపయోహోమస్యాపమృత్యుజయఫలకత్వజ్ఞానవాన్ యద్యదన్నాద్యంస్వయమత్తి- తత్సర్వందేవేభ్యఏవదదాతీత్యర్థః. దేవేభ్యస్తద్దానేనయత్ఫలంలభతే-తల్లభతఇతిభావః. తస్మాత్తానినక్షీయన్తేఅద్యమానానిసర్వదేతివ్యాఖ్యేయగ్రహణం అత్రతస్మాదితిశబ్దార్థంవ్యాచష్టే (పురుషోవాఅక్షితిఃసహీదమన్నంపునఃపునర్జనయతేఇతి) వైశబ్దోఽవధారణే అక్షితిః-అక్షతఇత్యర్థః. యస్మాదక్షతః-అక్షయఃపురుషః- పరమాత్మాప్రత్యహమన్నానిపునఃపునఃప్రాణికర్మానుసారేణజనయతి- తస్మాద్ధేతోరహరహరద్యమానాన్యప్యన్నానినక్షీయన్తఇతిమన్త్రార్థఇత్యర్థః. యోవైతామక్షితింవేదేతిప్రతీకగ్రహణం. తద్వ్యాచష్టే (పురుషోవాఅక్షితిరిత్యాదినా). అత్రాక్షితిశబ్దార్థఃపురుషోవా- పురుషఏవ. ప

ఉ.— త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతి మనో వాచం ప్రాణం తాన్యాత్మనేఽకురుతాన్యత్రమనా అభూవం నాదర్శమన్యత్రమనా అభూవం నాశ్రౌషమితి మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతి । కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాఽశ్రద్ధా ధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వం మన ఏవ తస్మాదపి పృష్ఠత ఉపస్పృష్టో మనసా విజానాతి యః కశ్చ శబ్దో వాగేవ సా । ఏషా హ్యన్తమాయత్తైషా హి న ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానస్సమానోఽన ఇత్యేతత్సర్వం ప్రాణ ఏవైతన్మయో వా అయమాత్మా వాఙ్మయో మనోమయః ప్రాణమయః॥ ౩

రమాత్మైవేత్యర్థః తస్యైవపురుషశ్చేముఖ్యార్థత్వాత్ ధియా- సఙ్కల్పేనేత్యర్థః ఉత్పాద్యాన్నవ్యక్త్యపి ప్రాయాద్ధియా ధియేతివీప్సా సహి- పురుషశబ్దితః పరమాత్మైవేదమన్నం ధియాధియా- సఙ్కల్పసఙ్కల్పైః ప్రత్యహం పునఃపునః కర్మభిర్జనయతే - ప్రాణినాం కర్మనిస్సహితస్సన్ జనయతే ప్రాణికర్మానుగుణం జనయతీత్యర్థః అత్ర కర్మభిరిత్యుక్తిరీశ్వరస్య వైషమ్యనైర్ఘృణ్యపరిహారాయ * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాదితి న్యాయాదితిభావః ఏతత్- అన్నం యద్ధి - యది హి నపరః ఇతి శేషః తేత్యుక్తః పునఃపునః ప్రత్యహం న కుర్యాత్ - అన్నం క్షీయేత హ అతః ప్రత్యహమన్నకరణాన్న క్షీయత ఇతిభావః ఏతాదృశమక్షితిం- పరబ్రహ్మణో వేదేతి మన్త్రార్థ ఇత్యర్థః సోఽన్నమత్తి ప్రతీకేనేతి ప్రతీకగ్రహణం అత్రమన్త్రఖణ్డే ప్రతీకేనేత్యంశం వ్యాచష్టే (ముఖం ప్రతీకం ముఖేనేత్యేతదితి) అత్ర ముఖమితి వ్యాఖ్యానం ప్రతీకమితి వ్యాఖ్యేయం ముఖేనేత్యేతత్ - ప్రతీకేనేత్యనేన మన్త్రవచనేన ముఖేనేత్యుక్తం భవతీత్యర్థః. అనుభవమాత్రే ప్రవృత్తిప్రయోగసమ్భవాన్ముఖ్యభోజనప్రతీత్యర్థం ముఖేనాన్నమత్తీత్యుక్తం తతశ్చాన్నాదనస్య ముఖమాత్రసాధ్యత్వాన్ముఖేనేత్యస్య వైయర్థ్యం న చోదనీయం సదేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతీతి ప్రతీకధారణం. తత్తాత్పర్యకథనేన వ్యాచష్టే (ప్రశంసేతి) ఊర్జం- అన్నం నిరతిశయభోగ్యం పరమాత్మానమితి యావత్ ప్రశంసా- ప్రశంసారూపఫలశ్రుతిరితి యావత్ అత్ర ప్రశంసేత్యేతద్బ్రాహ్మణవాక్యం సోఽన్నమత్తీత్యాదిమన్త్రఖణ్డత్రయస్యాపి తాత్పర్యకథనరూపం తత్ర ప్రతీకేనేతి పదస్య వ్యాఖ్యేయత్వాత్సోఽన్నమత్తీతి ఖణ్డః పృథగ్గృహీతః తత్ర సన్నాన్నసప్రవృత్త్యాది పూర్వోక్తగుణవిశిష్టబ్రహ్మోపాసకస్య సోఽన్నమత్తీతి ప్రథమఖణ్డేనైహికాన్నభోక్తృత్వం, సదేవానితి ద్వితీయఖణ్డేన సర్వదేవతాసాయుజ్యరూపమాముష్మికం ఫలం, స ఊర్జమితి తృతీయఖణ్డేన * అహమన్నమన్నమదన్తమద్మీత్యాదిషు పరబ్రహ్మవాచకతయా ప్రతిపన్నస్యాన్నశబ్దస్య పర్యాయభూతఊర్జశబ్దః పరబ్రహ్మవాచక ఇతి తదుపజీవనరూపబ్రహ్మానుభవో మోక్షాఖ్యం ఫలముచ్యత ఇతి వివేకో ద్రష్టవ్యః ౨

శం.— పాఙ్క్తస్య కర్మణః ఫలభూతాని యాని త్రీణ్యన్నాన్యుపక్షిప్తాని- తాని కార్యత్వాద్విస్తీర్ణవిషయత్వాచ్చ పూర్వేభ్యోఽన్నేభ్యః పృథగుత్కృష్టాని. తేషాం వ్యాఖ్యానార్థ ఉత్తరో గ్రన్థ ఆ బ్రాహ్మణపరిసమాప్తేః త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతి - కోఽస్యార్థ ఇతి ఉచ్యతే - మనో వాక్ప్రాణా ఏతాని త్రీణ్యన్నాని. తాని- మనో వాచం ప్రాణం చాత్మనే- ఆత్మార్థమకురుత- కృతవాన్ సృష్ట్వాదౌ పితా. తేషాం మనసోఽస్తిత్వం స్వరూపం చ ప్రతి సంశయ ఇత్యత ఆహ - అస్తి తావన్మనః శ్రోత్రాదిబాహ్యకరణవ్యతిరిక్తం - యత ఏవం ప్రసిద్ధం- బాహ్యకరణవిషయాత్మసమ్బన్ధే సత్యప్యభిముఖీభూతం విషయం న గృహ్ణాతి . కిం దృష్టవానసీదం రూపమిత్యుక్తో వదతి - అన్యత్ర మే గతం మన ఆసీత్ - సోఽహమన్యత్ర మనా ఆసం - నాదర్శం తథేదం శ్రుతవానసి మదీయం వచ ఇత్యుక్తోఽన్యత్ర మనా అభూవం- నాశ్రౌషం- న శ్రుతవానస్మీతి. తస్మాద్యస్యాసన్నిధౌ రూపాదిగ్రహణసమర్థస్యాపి సతశ్చక్షురాదేః స్వస్వవిషయసమ్బన్ధే రూపశబ్దాదిజ్ఞానం న భవతి, యస్య చ భావే భవతి, - తదన్యదస్తి మనో నామాన్తఃకరణం సర్వకరణవిషయయోగీత్యవగమ్యతే తస్మాత్సర్వో హి లోకో మనసా హ్యేవ పశ్యతి- మనసా శృణోతి- తద్వ్యగ్రత్వే దర్శనాద్యభావాత్. అస్తిత్వే సిద్ధే మనసః స్వరూపార్థమిదముచ్యతే-కామః- స్త్రీవ్యతికరాభిలాషాదిః సఙ్కల్పః- ప్రత్యుపస్థితవిషయవికల్పనం శుక్లనీలాదిభేదేన విచికిత్సా- సంశయజ్ఞానం శ్రద్ధా- అదృష్టార్థేషు కర్మస్వాస్తిక్యబుద్ధిర్దేవతాదిషు చ అశ్రద్ధా- తద్విపరీతా బుద్ధిః ధృతిః- ధారణం. దేహాద్యవసాదే ఉత్తమ్భనం. అధృతిః- తద్విపర్యయః. హ్రీః- లజ్జా. ధీః- ప్రజ్ఞా భీః- భయం. ఇత్యేతత్ - ఏవమాదికం సర్వం మన ఏవ - మనసోఽన్తఃకరణస్య రూపాణ్యేతాని. మనోఽస్తిత్వం ప్రత్యన్యచ్చ కారణముచ్యతే- తస్మాన్మనో నామాస్త్యన్తఃకరణం - యస్మాచ్చక్షుషో హ్యగోచరే పృష్ఠతోఽప్యుపస్పృష్టః కేనచిద్ధస్తస్యాయం స్పర్శః - జానోరయమితి వివేకేన ప్రతిపద్యతే యది వివేకకృన్మనో నామ నాస్తి- త్వఙ్మాత్రేణ కుతో వివేకప్రతిపత్తిస్స్యాత్ యత్తద్వివేకప్రతిపత్తికారణం- తన్మనః అస్తి తావన్మనః, స్వరూపం చ తస్యాధిగతం,. త్రీణ్యన్నానీహ ఫలభూతాని కర్మణాం మనోవాక్ప్రాణాఖ్యాన్యధ్యాత్మమధిభూతమధిదైవం చ వ్యాచిఖ్యాసితాని తత్రాధ్యాత్మికానాం వాఙ్మనః ప్రాణానాం మనో వ్యాఖ్యాతం - అథేదానీం వాగ్వక్తవ్యేత్యారమ్భః యః కశ్చ లోకే శబ్దః - ధ్వనిస్తాల్వాదివ్యఙ్గ్యః ప్రాణిభిర్వర్ణాదిలక్షణ ఇతరో వా వాదిత్రమేఘాదినిమిత్తః సర్వో ధ్వనిర్వాగేవ సా ఇదం తావద్వాచస్స్వరూపముక్తం- అథ తస్యాః కార్యముచ్యతే- ఏషా- వాక్- యస్మాదన్తం- అభిధేయావసానం. అభిధేయనిర్ణయమాయత్తా- అనుగతా. ఏషా పునః స్వయం నాభిధేయవత్ప్రకాశ్యా-అభిధేయప్రకాశికైవ- ప్రకాశాత్మకత్వాత్- ప్రదీపాదివత్. న హి ప్రదీపాదిప్రకాశః ప్రకాశాన్తరేణ ప్రకాశ్యతే - తద్వద్వాక్ప్రకాశికైవ - స్వయం న ప్రకాశ్యేత్యనవస్థాం శ్రుతిః పరిహరతి- ఏషా హి న ప్రకాశ్యా- ప్రకాశకత్వమేవ వాచః కార్యమిత్యర్థః అథ ప్రాణ ఉచ్యతే- ప్రాణః - ముఖనాసికాసఞ్చార్యా హృదయవృత్తిః- ప్రణయనాత్ప్రాణః. అపనయనాన్మూత్రపురీషాదేరపానః - అధోవృత్తిరానాభిస్థానః. వ్యానః - వ్యాయమనకర్మా వ్యానః-

ప్రాణాపానయోస్సన్ధిర్వీర్యవత్కర్మహేతుశ్చ ఉదానః- ఉత్కర్షోర్ధ్వగమనాదిహేతురాపాదతలమస్తకస్థానవృత్తిః సమానః- సమంనయనాద్భుక్తస్యపీతస్యచ కోష్ఠస్థానోన్నపక్తా అనఇతి- ఏషాంవృత్తివిశేషాణాంసామాన్యభూతానామస్యదేహచేష్టాసమ్బన్ధినీవృత్తిః. ఏవంయథోక్తంప్రాణాదివృత్తిజాతమేతత్సర్వంప్రాణఏవ ప్రాణఇతి వృత్తిమానాధ్యాత్మికోఽనడుక్తః కర్మచాస్యవృత్తిభేదప్రదర్శనేనైవవ్యాఖ్యాతం వ్యాఖ్యాతాన్యాధ్యాత్మికానిమనోవాక్ప్రాణాఖ్యాన్యన్నాని ఏతన్మయః- ఏతద్వికారః ప్రాజాపత్యైరేతైర్వాఙ్మనఃప్రాణైరారబ్ధః కోఽసౌ అయం - కార్యకరణసఙ్ఘాతఆత్మా- పిణ్డఃఆత్మస్వరూపత్వేనాభిమతోఽవివేకిభిః అవిశేషేణైతన్మయ ఇత్యుక్తస్యవిశేషణంవాఙ్మయోమనోమయఃప్రాణమయఇత్య భిప్రాయస్స్ఫుటీకరణం ౩

ఆ — సాధనాత్మకమన్నచతుష్టయ మన్నత్రయకారణ, మత్కీలత్వగుణ ప్రత్యేకపురుషోపాసనస్యఫలం, చోక్తం ఇదానీమాబ్రాహ్మణసమాప్తేరుత్తరగ్రన్థస్యతాత్పర్యమాహ (పాఙ్క్తస్యేత్యాదినా) బ్రాహ్మణశేషస్యతాత్పర్యముక్త్వామన్త్రభేదమనూద్యాకాఙ్క్షాద్వారాబ్రాహ్మణముత్థాప్యవ్యాచష్టే (త్రీణీత్యాదినా) జ్ఞానకర్మభ్యాంసప్తాన్నానిసృష్ట్వాచత్వారిభోక్తృభ్యోవిభజ్యత్రీణ్యాత్మార్థం కల్పాదౌపితాకల్పితవానిత్యర్థః అన్యత్రేత్యాదివాక్యముపాదత్తే (తేషామితి) షష్ఠీనిర్ధారణార్థా తత్రమనసోఽస్తిత్వమాదౌసాధయతి (అస్తితావదితి) అస్తిన్ద్రియార్థసాన్నిధ్యేసత్యపికదాచిదేవార్థధీర్జాయమానాహేత్వన్తరమాకాఙ్క్షతి నచాదృష్టాదితియుక్తం- తస్యాదృష్టసంవాదిత్వాత్ తస్మాదర్థాదిసాన్నిధ్యేజ్ఞానకాదాచిత్కత్వానుపపత్తిర్మనసాన్ధికేత్యర్థః లోకప్రసిద్ధిరపితత్రప్రమాణమిత్యాహ (యతఇతి) అతోఽస్తిబాహ్యకరణవ్యతిరిక్తం విషయగ్రాహికరణమితిశేషః తామేవప్రసిద్ధిముదాహరణతయోదాహరతి (కిందృష్టవానిత్యాదినా) తత్రైవాన్వయవ్యతిరేకావుపన్యస్యతి (తస్మాదితి) యథోక్తార్థాపత్తిర్లోకప్రసిద్ధివశాదితియావత్ విమతమాత్మాద్యతిరిక్తాపేక్షం- కాదాచిత్కత్వాత్ - ఘటవదిత్యనుమానంతచ్ఛబ్దార్థః. తస్మాదనుమానాదన్యదస్తిమనోనామేతిసమ్బన్ధః రూపాదిగ్రహణసమర్థస్యాపిసతిఇతిప్రమాతోచ్యతే అన్తఃకరణస్యచక్షురాదిభ్యో వైలక్షణ్యమాహ (సర్వేతి) సమనన్తరంవాక్యంఫలితార్థవిషయత్వేనాదత్తే (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దేనోక్తంహేతుంస్పష్టయతి (తద్వ్యగ్రత్వఇతి) కామాదివాక్యమవతార్యవ్యాకుర్వన్మనసస్స్వరూపంప్రతిసంశయంనిరస్యతి (అస్తిత్వఇతి) అశ్రద్ధాదివత్కామాదిష్వపిమతౌ త్రేతిమత్వామనోబుద్ధ్యోరేకత్వముపేత్యోపసంహరతి (ఇత్యేతదితి) ద్వైతప్రవృత్త్యున్ముఖంమనోభోక్తృకర్మవశాన్నానాకారేణవివర్తత ఇతి మత్వాన్తర వాక్యమవతారయతి (మనోఽస్తిత్వమితి) తదేవాన్యత్కారణంస్ఫోరయతి (యస్మాదితి) తస్మాదస్తివివేకకారణమన్తఃకరణమితి చక్షురసమ్ప్రయోగాత్తేనస్పర్శవిశేషాదర్శనేపి సమ్ప్రయుక్తయాత్వచాఽవినాపిమనోవిశేషదర్శనంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) త్వఙ్మాత్రస్యస్పర్శమాత్రగ్రాహిత్వేనవివేచకత్వాయోగాదిత్యర్థః వివేచకేకారణాన్తరేసత్యపికుతోమనస్సిద్ధిః- తత్రాహ (యత్తదితి) వృత్తంకీర్తయతి (అస్తితావదితి) ఉత్తరగ్రన్థమవతారయితుంభూమికాంకరోతి (త్రీణీతి) ఏవంభూమికామారచయ్యాధ్యాత్మికవాగ్వ్యాఖ్యానార్థం యఃకశ్చేత్యాదివాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) శబ్దపర్యాయోధ్వనిర్ద్వివిధః- వర్ణాత్మకోఽవర్ణాత్మకశ్చ తత్రాద్యోఽష్టసుస్థానేషుకణ్ఠతాల్వాదిస్థానవ్యఙ్గ్యః ద్వితీయోమేఘాదిభ్యః సర్వోఽపిప్రకృతావాగేవేత్యర్థః. శబ్దమాత్రంవాగిత్యుక్తే ప్రమాణమాహ (ఏషాహీతి) (అనుగతేతి) తస్మాదభిధేయనిర్ణాయకత్వాన్నాసావపరాపాకర్తేతిశేషః వాచోఽపిప్రకాశ్యత్వాత్కథంప్రకాశకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషేతి) దృష్టాన్తసమర్థయతే (నహీతి) ప్రకాశాన్తరేణ- సజాతీయేనేతిశేషః ప్రకాశకాకాఙ్క్షాచేత్- తత్రాపిప్రకాశకాన్తరమేష్టవ్యమిత్యనవస్థా స్యాత్ తన్నిరాసార్థమేవాహ నేతి ప్రకాశమాత్రంవాగిత్యాహ- స్వపరనిర్వాహకస్సశబ్దః- తస్మాత్ప్రకాశకత్వంకార్యం యత్రదృశ్యతే- తత్రవాచస్స్వరూపమనుగతమేవేత్యాహ (తద్వదిత్యాదినా) ఆధ్యాత్మికప్రాణవిషయంవాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (అథేతి) ముఖాదౌసఞ్చారీ- సఞ్చరణాద్హృదయసమ్బన్ధినీయావాయువృత్తిః-తత్రప్రాణశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తమాహ (ప్రణయనాదితి) పురతోనిస్సరణాదితియావత్ వ్యాయమనం- ప్రాణాపానయోర్నియమనంకర్మస్వితిశేషః వీర్యవత్కర్మ-అరణ్యామగ్నిమన్థనాది. ఉత్కర్షః-దేహపుష్టిః. అతిపదేనోక్తార్థానిరుక్తా ప్రాణశబ్దేనానశబ్దస్సపునరుక్తిమాశఙ్క్యాహ (అనఇత్యేషామితి) తథాపిద్వితీయస్యప్రాణశబ్దస్యతాభ్యాంపునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణఇతీతి) సాధారణాసాధారణవృత్తిమాన్ప్రాణఇత్యపౌనరుక్త్యమిత్యర్థః మనసోదర్శనాదివద్వాచోఽభిధేయప్రకాశనవచ్చప్రాణస్యాపికార్యంవక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మచేతి) ఏతన్మయఇత్యత్రమయటోవికారార్థత్వంవృత్తసఙ్కీర్తనపూర్వకంకథయతి (వ్యాఖ్యాతానీతి) ఆధ్యాత్మికానాంవాగాదీనామారభ్యకత్వంవారయతి (ప్రాజాపత్యైరితి) ఆరబ్ధస్వరూపంప్రశ్నపూర్వకమనన్తరవాక్యేననిర్ధారయతి (కోసావితి) కార్యకరణసఙ్ఘాతే కథమాత్మశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మస్వరూపత్వేనేతి) వాఙ్మయఇత్యాదివాక్యస్యపూర్వేణపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (అవిశేషేణేతి) ౩

రం.— త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేత్యాఖ్యేయగ్రహణం తద్వ్యాచష్టే (మనోవాచంప్రాణంతాన్యాత్మనేఽకురుతేతి) పూర్వోక్తఃపితాసర్వేశ్వరోమనోవాక్ప్రాణరూపాణిత్రీణ్యన్నాన్యాత్మనే- సర్వస్మైజీవవర్గాయ అకురుత - కృతవానిత్యర్థః ఉక్తంచవ్యాసార్యైర్జ్యోతిరధికరణే సప్తాన్నబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానదశాయాం *పరమాత్మనస్సర్వజ్ఞత్వాజ్జీవానాముపజీవ్యత్వేనాన్నశబ్దవాచ్యానాంసప్తానాముత్పత్తిముక్త్వాతత్రప్రసిద్ధాన్నం, దర్శపూర్ణమాసౌ, పయః, శ్చేత్యన్నచతుష్టయస్యమానుషదేవతిర్యక్షువినియోగముక్త్వా * త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేత్యవశిష్టాన్నత్రయస్యసర్వవిధప్రవృత్తిహేతుత్వాత్సామాన్యేన సర్వభోక్తృవర్గశేషమకరోదిత్యుక్తేత్యుక్తం మనోవాక్ప్రాణానాం సర్వజీవసాధారణోపకారకత్వం క్రమేణాహ (అన్యత్రమనా అభూవంనాదర్శమన్యత్రమనా అభూవంనాశ్రౌషమితీతి) అత్రలోకఃప్రత్యేతీతిశేషః. అన్యత్రమనో యస్య- సోఽన్యత్రమనాః. మన

౯.— త్రయో లోకా ఏత ఏవ వాగేవాయం లోకో మనోఽన్తరిక్షలోకః ప్రాణోఽసౌ లోకః॥ ౪

శ్రోత్రాద్యసన్నిధానదశాయామిన్ద్రియసమ్బద్ధస్యాపి విషయానుభవాభావోఽన్యత్ర మనస్తదనభిజ్ఞతయా దర్శనాభావః తత్కిమిత్యత్రాహ (మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతీతి) మనసా యస్మాద్ద్రష్టవ్యసన్నిధానదశాయాం దర్శనశ్రవణాభావ - తస్మాద్దర్శనశ్రవణే మనఃకరణకే ఇతి భావః అపృష్టమపి దర్శనశ్రవణే మనఃకరణకే ఇతి - కామాదికమపి మనఃకరణకమిత్యాహ (కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సేత్యాదినా) కామః- విషయాభిలాషః సఙ్కల్పః- వ్యవసాయః విచికిత్సా- సన్దేహః శ్రద్ధా- కర్మస్వాస్తిక్యబుద్ధిః అశ్రద్ధా- తద్విపరీతబుద్ధిః ధృతిః- ప్రీతిః అధృతిః- అప్రీతిః హ్రీః- లజ్జా ధీః- ప్రమాణజన్యజ్ఞానమాత్రం భీః- ఆగామిదుఃఖశఙ్కా. ఏతత్సర్వం మనః- మనఃకరణకమేవేతి ఫలితార్థః కార్యకారణోపచారాత్కామాదీనాం మన ఏవ ప్రధానం కారణమిత్యర్థం మనసో జ్ఞానకరణత్వే హేత్వన్తరమాహ (తస్మాదపి పృష్ఠత ఉపస్పృష్టో మనసా విజానాతీతి) తస్మాత్- మనసో జ్ఞానకరణత్వేన సర్వజీవోపకరణత్వాదేవ పృష్ఠతః- రూపగ్రహణయోగ్యచక్షురగోచరేఽపి ప్రదేశే వృశ్చికాదినోపస్పృష్టో మనసా విజానాతి- వృశ్చికాదీననుమినోతి అన్యథా తత్ర వృశ్చికాదిజ్ఞానం న స్యాత్ - తస్మాదపి హేతోర్మన ఏవ జ్ఞానకరణమితి భావః ఏవం మనస ఆత్మభోగార్థత్వముక్త్వా వాచస్తదాహ (యః కశ్చ శబ్దో వాగేవ సా) పరేషాం స్వాభిమతార్థజ్ఞాపనాయ ప్రయుజ్యమానో యః కశ్చ- సర్వోఽపి శబ్దః సా వాగేవ - వాగిన్ద్రియాభినోచ్చారణకత్వాదిత్యర్థః తతశ్చ శబ్దాభివదనమేవ జీవానాం వాగిన్ద్రియసాధ్యోపకార ఇతి భావః అత్ర నేత్రీన్ద్రియాద్యుక్తిర్జగదుపకారకాణాం వాక్ప్రాణాని ప్రాయేణ కార్యకారణోపచారనిబన్ధనపూర్వవచనేన ద్రష్టవ్యః ఆదిపదపూర్వవాక్యే కామాదీనాం మనఃపరిణామరూపత్వాపేక్షయా తథాపి తిస్రో రూప్య ప్రసాదాదిభ్యో లయనేన (ఏషా హ్యన్తమాయత్తైతి) ఏషా- వాక్ సర్వస్యాన్తం- సర్వపదార్థానామియత్తామాయత్తా- ప్రాప్తా సర్వేషామియత్తాం ప్రకాశయితుం శక్నోతీత్యర్థః (ఏషా హి నేతి) ఏషా హి- వాక్ స్వయమనాయత్తా-అనియతపరిచ్ఛిన్నేత్యర్థః వాక్స్వయమనాత్మపరిచ్ఛేద్యా సతీతరేషాం తు పరిచ్ఛేదికేత్యర్థః క్రమప్రాప్తం ప్రాణస్యాత్మోపకారకత్వప్రకారమాహ (ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానస్సమానోఽన ఇత్యేతత్సర్వం ప్రాణ ఏవేతి) ప్రాణ ఏవ ప్రాణనాపాననవ్యాననోదాననసమాననాఖ్యవ్యాపారైః ప్రాణాపానవ్యానోదానసమాననామకస్సన్ తద్వృత్తిద్వారాఽఽత్మోపకారకః, అన ఇతి సామాన్యనామ, శ్వేతియావత్, సూత్రితం చ పఞ్చవృత్తిర్మనోవద్వ్యపదిశ్యత ఇతి ఇత్థం హి తదధికరణం- ముఖ్యః ప్రాణః కిం వాయుమాత్రం- ఉత తదీయస్పన్దనక్రియా- ఉత వాయురేవ కఞ్చిదవస్థావిశేషమాపన్న ఇతి విశయే యః ప్రాణస్స వాయురితి శ్రుత్యా వాయుమాత్రం ప్రాణః, అథవా- ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసాత్మకవాయుక్రియాయామపి ప్రాణశబ్దప్రసిద్ధేః క్రియా వా స్యాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే "న వాయుక్రియే పృథగుపదేశాత్" "ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ। ఖం వాయుర్జ్యోతిరాప" ఇతి వాయ్వాపేక్షయా పృథగేవ ద్రవ్యోత్పత్తిప్రకరణే వ్యపదేశాన్న వాయుమాత్రం తత్క్రియా వా ప్రాణః తర్హి కిమన్యద్భూతాన్తరం నేత్యాహ "చక్షురాదివత్తు తత్సహశిష్ట్యాదిభ్యః" చక్షురాదివదయం జీవోపకరణవిశేషః - న తత్త్వాన్తరం - ప్రాణసంవాదాదిషు చక్షురాదిభిస్సహ ప్రాణస్యానుశాసనం శ్రూయమాణం హి తత్సాజాత్యమవగమయతి తథా ముఖ్యః ప్రాణః త్వాదిర్వ్యపదేశోఽపి ప్రాణశబ్దితచక్షురాదిసాజాత్యమేవావగమయతీత్యర్థః ననుప్రాణస్యాపి జీవోపకరణత్వే తద్వదుపకారకక్రియావక్తవ్యా- తదభావాన్నోపకరణమిత్యత్రాహ- "అకరణత్వాచ్చ న దోషస్తథా హి దర్శయతి." కరణం- క్రియా. ఉపకారకక్రియారాహిత్యాద్యో దోషః- సనస్యాద్భవతి- శరీరధారణలక్షణోపకారకక్రియాం హి శ్రుతిరేవ దర్శయతి ఆహ మే నైతత్సచ్ఛ్రుత్యానంతభిక్షైర్జైర్యలప్రాణమ వస్తుర్విధారయామీతి, "ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయ"మితి, చ నన్వేవం నామభేదాచ్చ కార్యభేదాచ్చ ప్రాణాపానాదయస్తత్త్వాన్తరం స్యుః నేత్యుచ్యతే - "పఞ్చవృత్తిర్మనోవద్వ్యపదిశ్యతే" యథా "కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాశ్రద్ధేత్యాదివచనాన్మనస ఏవ కార్యభేదాద్భూతాకామాదిశబ్దైర్వ్యపదిశ్యతే- కామాదయో మనసస్తత్త్వాన్తరం - ఏవం ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానస్సమానఇత్యేతత్సర్వం ప్రాణ ఏవేతి వచనే ప్రాణస్యైకస్యైవ కార్యభేదాత్ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానవచనాన్న తత్త్వాన్తరం ప్రాణాదయః అపానాదయ ఇతి సిద్ధాన్తితం అత్ర న చ ధర్మభూతజ్ఞానావస్థావిశేషాః కామాదయో మనసస్తత్త్వాన్తరమేవేతి కథం కామాదీనాం తత్త్వాన్తరత్వనిషేధ ఇతి వాచ్యం- కామాదిరూపజ్ఞానపరిణామహేతుత్వాద్విధృతమనస ఏవ కామాదిశబ్దైరభిధానాన్న తత్త్వాన్తరం "కామస్సఙ్కల్ప" ఇత్యాదివాక్యే కామాదిశబ్దైర్మనస ఏవోక్తత్వాత్ ప్రకృతమనుసరామః (ఏతన్మయో వా అయమాత్మేతి) నైశబ్దః ప్రసిద్ధౌ అయమాత్మా-జీవః ఏతన్మయ ఇత్యస్యార్థమాహ (వాఙ్మయో మనోమయః ప్రాణమయ ఇతి) ప్రాచుర్యే మయట్ మనోవాక్ప్రాణప్రచురః తత్కృతోపకారప్రచుర ఇతి యావత్ ౩

శం.— తేషామేవ ప్రాజాపత్యానామన్నానామాధిభౌతికో విస్తారోఽభిధీయతే- త్రయో లోకాః- భూర్భువస్స్వరాఖ్యాః ఏత ఏవ- వాఙ్మనఃప్రాణాః తత్ర విశేషః- వాగేవాయం లోకః మనోఽన్తరిక్షలోకః ప్రాణోఽసౌ లోకః ౪

ఆ.— వాగాదీనామాధ్యాత్మికవిభూతిప్రదర్శనార్థముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (తేషామేవేతి) తత్రైత్యుక్తం సామాన్యం పరామృశతి. ౪

రం.— వాఙ్మనఃప్రాణానాం సర్వాత్మకత్వేన స్తౌతి (త్రయో లోకా ఏత ఏవేత్యాదినా) త్రయో లోకా ఇత్యస్యైతచ్ఛబ్దస్య చార్థం స్వయమేవ విభజ్యాహ (వాగేవాయం లోక ఇత్యాదినా) అయం లోకః- పృథివీలోక ఇత్యర్థః అన్తరిక్షలోకః- భువర్లోక ఇత్యర్థః అసౌ లోకః - తదూర్ధ్వలోక ఇత్యర్థః ౪

ఉ.— త్రయో వేదా ఏత ఏవ వాగేవర్గ్వేదో మనో యజుర్వేదః ప్రాణస్సామవేదః॥ ౫
దేవాః పితరో మనుష్యా ఏత ఏవ వాగేవ దేవా మనః పితరః ప్రాణో మనుష్యాః॥ ౬
పితా మాతా ప్రజైత ఏవ మన ఏవ పితా వాఙ్మాతా ప్రాణః ప్రజా॥ ౭
విజ్ఞాతం విజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేత ఏవ యత్కించ విజ్ఞాతం వాచస్తద్రూపం వాగ్ఘి విజ్ఞాతా వాగేనం తద్భూత్వాఽవతి॥ ౮
యత్కించ విజిజ్ఞాస్యం మనసస్తద్రూపం మనో హి విజిజ్ఞాస్యం మన ఏనం తద్భూత్వాఽవతి॥ ౯
యత్కించావిజ్ఞాతం ప్రాణస్య తద్రూపం ప్రాణో హ్యవిజ్ఞాతః ప్రాణ ఏనం తద్భూత్వాఽవతి॥ ౧౦

శం — తథా త్రయో వేదా ఇత్యాదీని వాక్యాని ఋజ్వర్థాని ౫-౬-౭
ఆ — త్రిలోకీవాక్యవదుత్తరం వాక్యం విజ్ఞాతాదివాక్యాత్ప్రాక్తనం నేతవ్యమిత్యాహ (తథేతి) ౫-౬-౭
రం — (త్రయో వేదా ఏత ఏవేత్యాది) స్పష్టార్థం. ౫-౬
రం — (పితా మాతా ప్రజైత ఏవేత్యాది) ప్రజా- పుత్ర ఇత్యర్థః ౭

శం — విజ్ఞాతం విజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేత ఏవ తత్ర విశేషః- యత్కించ విజ్ఞాతం- విస్పష్టం జ్ఞాతం వాచస్తద్రూపం. తత్ర స్వయమేవ హేతుమాహ- వాగ్ఘి విజ్ఞాతా- ప్రకాశాత్మకత్వాత్. కథమవిజ్ఞాతా భవేత్ యాఽన్యానపి విజ్ఞాపయతి * వాచైవ సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయత ఇతి హి వక్ష్యతి వాగ్విశేషవిద ఇదం ఫలముచ్యతే - వాగేనం - యథోక్తవాగ్విభూతివిదం తత్ - విజ్ఞాతం భూత్వాఽవతి - పాలయతి విజ్ఞాతరూపేణైవాస్యాన్నం భోజ్యతాం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః ౮

ఆ.— విజ్ఞాతాదివాక్యమాదాయ తద్గతం విశేషం దర్శయతి (విజ్ఞాతమితి) విజ్ఞాతం సర్వం వాచో రూపమితి ప్రతిజ్ఞాతోఽర్థస్స్పష్టార్థః ప్రకాశకత్వేఽపి కథం వాచో విజ్ఞాతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) ప్రకాశాత్మకత్వమేవ కుతో వా ... (వాచేతి) వాగ్విశేషః- తద్విభూతిః ౮

రం — విజ్ఞాతం విజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేత ఏవేతి ప్రతిజ్ఞాతం వాఙ్మనఃప్రాణానాం విజ్ఞాతాదిరూపత్వం క్రమేణోపపాదయతి ఖణ్డత్రయేణ తత్ర ప్రథమం వాచో విజ్ఞాతరూపత్వముపపాదయతి (యత్కించ విజ్ఞాతం వాచస్తద్రూపమితి) యద్వాగ్వ్యవహారాద్విజ్ఞాతం భవతి - తత్సర్వం వాచో రూపమిత్యర్థః. తదేవ ప్రసిద్ధ్యా దర్శయతి (వాగ్ఘి విజ్ఞాతా ఇతి) విజ్ఞాతా- వాచా విజ్ఞాయమానాస్సర్వేఽపి వాగేవ హి. తదధీనప్రకాశత్వాత్స్వైవేత్యర్థః తతశ్చ కిమిత్యత్రాహ (వాగేవైనం తద్భూత్వాఽవతీతి) తత్- వాచా విజ్ఞాయమానం పదార్థజాతం ఏనం- విజ్ఞాతారం యదవతి- రక్షతి. ఉపకరోతీ యదితి యావత్ తద్విజ్ఞాయమానం వాగేవ భూత్వాఽవతి వాచా విజ్ఞాయమానేన పదార్థేన య ఉపకారో భవతి- స సర్వోఽపి వాగధీన ఏవ- తస్మాద్వాచ ఆత్మోపకారకత్వం సిద్ధమితి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౮

శం.— తథా యత్కించావిస్పష్టం విస్పష్టం జ్ఞాతుమిష్టం- విజిజ్ఞాస్యం తత్సర్వం మనసో రూపం మనో హి- యస్మాత్సన్దిహ్యమానాకారత్వాద్విజిజ్ఞాస్యం. పూర్వవన్మనోవిభూతివిదః ఫలం - మన ఏనం తత్ - విజిజ్ఞాస్యం భూత్వాఽవతి- విజిజ్ఞాస్యస్వరూపేణైవాన్నత్వమాపద్యతే ౯

ఆ — సన్దిహ్యమానాకారత్వాత్- సఙ్కల్పవికల్పాత్మకత్వాదితి యావత్. తస్మాత్సర్వం విజిజ్ఞాస్యం మనోరూపమితి యోజనా. పూర్వవత్ - వాగ్విభూతివిదో యథా ఫలముక్తం- తద్వదితి యావత్ ౯

రం.— (యత్కించ విజిజ్ఞాస్యం మనసస్తద్రూపమితి) విజిజ్ఞాస్యం- విచిన్తనీయమిత్యర్థః. యచ్చిన్తితం దేవాదికముపకరోతి - తద్భూత్వా మన ఏవోపకరోతి. చిన్తితైర్దేవాదిభిరాత్మనే క్రియమాణ ఉపకారస్స చిన్తనకరణభూతమనః ప్రయుక్త ఏవేతి భావః ౯

శం — తథా యత్కించావిజ్ఞాతం- విజ్ఞానాగోచరం న చ సన్దిహ్యమానం. ప్రాణస్య తద్రూపం. ప్రాణో హ్యవిజ్ఞాతః - అవిజ్ఞాతరూపో హి- యస్మాత్ప్రాణః- అనిరుక్తశ్రుతేః. విజ్ఞాతవిజిజ్ఞాస్యావిజ్ఞాతభేదేన వాఙ్మనఃప్రాణవిభాగే స్థితే త్రయో లోకా ఇత్యాదయో వాచనికా ఏవ- సర్వత్ర విజ్ఞాతాదిరూపదర్శనాద్వచనాదేవ తస్య నియమః స్మర్తవ్యః. ప్రాణ ఏనం తద్భూత్వాఽవతి - అవిజ్ఞాతరూపేణైవాస్య ప్రాణోఽన్నం భవతీత్యర్థః. శిష్యపుత్రాదిభిః సన్దిహ్యమానా అవిజ్ఞాతోపకారా ఆచార్యపిత్రాదయో దృశ్యన్తే - తథా మనఃప్రాణయోరపి సన్దిహ్యమానావిజ్ఞాతయోరన్నత్వోపపత్తిః ౧౦

ఆ.— అనిరుక్తశ్రుతేరవిజ్ఞాతరూపో యస్మాత్ప్రాణః- తస్మాదవిజ్ఞాతం సర్వం ప్రాణస్వరూపమితి యోజనా. విజ్ఞాతాదిరూపాతిరేకేణ లోకవేదాద్యభావాద్విజ్ఞాతాదిరూపత్వాభిధానేనైవ వాగాదీనాం లోకాద్యాత్మత్వే సిద్ధే కిమర్థం * త్రయో లోకా ఇత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యతథైవ

ఉ.— తస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిస్తద్యావత్యేవ వాక్తావతీ పృథివీ తావానయమగ్నిః॥ ౧౧

అథైతస్య మనసో ద్యౌశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్యస్తద్యావదేవ మనస్తావతీ ద్యౌస్తావానసావాదిత్యస్తౌ మిథునꣳ సమైతాం తతః ప్రాణోఽజాయత స ఇన్ద్రః స ఏషోఽసపత్నో ద్వితీయో వై సపత్నో నాస్య సపత్నో భవతి య ఏవం వేద॥ ౧౨

ఖ్యానార్థమిత్యాహ (విజ్ఞాతేతి) భూరాదిష్వేకైకత్ర విజ్ఞాతాదిత్రయదృష్టేర్వాగాదేశ్చ వ్యవస్థితత్వాత్కుతోఽపి జ్ఞాతాదేర్వాగాద్యాత్మకత్వం నియన్తుం శక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రేతి) ప్రాణః భూతివిదస్సమృద్ధిఫలం కథయతి (ప్రాణ ఇతి) లోకే విజ్ఞాతస్యైవ భోజ్యత్వోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శిష్యేతి) శిష్యైరపి వేక్షితస్సన్ శిష్యమనోపకారార్థేఽపి గురవస్సైషాం భోజ్యతామాపద్యమానా దృశ్యన్తే, పుత్రా దక్షిణ్యాదిభాజో రవిజ్ఞాతోపకారాః పిత్రాదయః,- తేషాం భోజ్యత్వముపపద్యతే- తథా ప్రకృతేఽపి సమ్భవతీత్యర్థః. ౧౦

రం — (యత్కించావిజ్ఞాతమితి) ప్రాణో హ్యవిజ్ఞాతః- హి- యస్మాత్ప్రాణ ఇన్ద్రియాగోచరః- తస్మాత్సోఽవిజ్ఞాతః అతః ప్రాణస్యావిజ్ఞాతత్వాదవిజ్ఞాతమాత్మోపకారకం సర్వం వస్తు ప్రాణ ఏవేతి భావః (ప్రాణ ఏనం తద్భూత్వావతీతి) పూర్వసుకృతవశాదచిన్తితం యదుపకరోతి- తద్భూత్వా ప్రాణ ఏవోపకరోతీత్యర్థః ప్రాణవతి హి జీవే అదృష్టాదివశాదచిన్తితం వస్తూపకరోతి- అతస్తదుపకారః ప్రాణప్రయుక్త ఇతి భావః. ౧౦

శం.— వ్యాఖ్యాతో వాఙ్మనః ప్రాణానామాధిభౌతికో విస్తారః అథాయమాధిదైవికార్థ ఆరమ్భః తస్యై - తస్యాః వాచః ప్రజాపతేరన్నత్వేన ప్రస్తుతాయాః పృథివీ శరీరం- బాహ్య ఆధారః జ్యోతీరూపం- ప్రకాశాత్మకం కరణం పృథివ్యా ఆధేయభూతం అయం- పార్థివోఽగ్నిః ద్విరూపా హి ప్రజాపతేర్వాక్- కార్యమాధారోఽప్రకాశః, కరణం చాధేయం ప్రకాశః,. తదుభయం పృథివ్యగ్నీ వాగేవ ప్రజాపతేః తత్- తత్ర యావత్పరిమాణైవాధ్యాత్మాధిభూతభేదభిన్నా సతీ వాగ్భవతి - తత్ర సర్వత్రాధారత్వేన పృథివీ వ్యవస్థితా తావత్యేవ భవతి కార్యభూతా. (తావానయం) అగ్నిరాధేయః కరణరూపో జ్యోతీరూపేణ పృథివీమనుప్రవిష్టః తావానేవ భవతి సమానముత్తరం. ౧౧

ఆ.— వృత్తమనూద్య తస్యై వాచః పృథివీత్యాద్యవతారయతి (వ్యాఖ్యాత ఇతి) ఆధిదైవికార్థః - తద్విభూతిప్రదర్శనార్థ ఇతి యావత్ సమనన్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యముక్త్వా వాక్యాక్షరాణి యోజయతి (తస్యా ఇతి) కథమాధారాధేయభావో వాచో నిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (ద్విరూపా హీతి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్య నిగమయతి (తదుభయమితి) అధ్యాత్మమధిభూతం చ యావాన్వాక్పరిచ్ఛిన్నా - తస్యాస్తుల్యపరిమాణత్వమాధిదైవికవాగంశత్వాదంశాంశినోశ్చ తాదాత్మ్యాత్. తద్యావదిత్యాది దర్శయతి (తత్రేతి) తావానయమితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (అగ్నిరాధేయ ఇతి) సమానముత్తరమిత్యస్యాయమర్థః- అధ్యాత్మమధిభూతం చ మనః ప్రాణయోరాధిదైవికమనః ప్రాణాంశత్వాత్తాదాత్మ్యాభిప్రాయేణ తుల్యపరిమాణత్వముచ్యతే- తథా చ వాచా సమానం ప్రాణాదావుత్తరవాక్యే కథ్యమానసమానపరిమాణత్వమితి. ౧౧

రం.— ఏవం ప్రశస్యత్రయాణామాధారానధిష్ఠాతౄంశ్చ దర్శయతి (తస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి) తస్యై- తస్యాః విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. తస్యా వాగిన్ద్రియస్య పృథివీ శరీరం- ఆయతనం. కణ్ఠాదిస్థానాష్టకగోళకం పార్థివాంశమాశ్రిత్య వాగిన్ద్రియం తిష్ఠతీత్యర్థః. జ్యోతీరూపం- జ్యోతిః యస్య స్వాత్మ దేవతాస్వరూపమయమగ్నిరిత్యర్థః. (తద్యావత్యేవ వాక్తావతీ పృథివీ తావానయమగ్నిరితి) తత్- ఏవం పృథివ్యగ్న్యోర్వాగిన్ద్రియం ప్రత్యాధారత్వాదధిష్ఠాతృత్వాచ్చ యావతీ వాక్ - యత్ర యత్ర వాగిన్ద్రియం వర్తతే తావతీ పృథివీ - తత్ర తత్ర తదధిష్ఠానతయా పృథివ్యప్యస్తి తావానయమగ్నిః- తదధిష్ఠాతృతయాఽగ్నిరప్యస్తీత్యర్థః ౧౧

శం.— అథైతస్య- ప్రాజాపత్యాన్నోక్తస్యైవ మనసో ద్యౌః - ద్యులోకశ్శరీరం- కార్యమాధారః. జ్యోతీరూపం కరణమాధేయోఽసావాదిత్యః. తత్ర యావత్పరిమాణమేవాధ్యాత్మమధిభూతం వా మనః - తావతీ- తావద్విస్తారా. తావత్పరిమాణా మనసో జ్యోతీరూపస్య కరణస్యాధారత్వేన వ్యవస్థితా ద్యౌః తావానసావాదిత్యో జ్యోతీరూపం కరణమాధేయం తౌ - అగ్న్యాదిత్యౌ వాఙ్మనసే ఆధిదైవికే మాతాపితరౌ మిథునం - మైథున్యం ఇతరేతరసంసర్గం సమైతాం- సమగచ్ఛేతాం - మనసా ఆదిత్యేన ప్రసూతం పిత్రా, వాచాగ్నినా మాత్రా ప్రకాశితం, కర్మ కరిష్యామీత్యన్తరా రోదస్యోః తతః- తయోరేవ సఙ్గమనాత్ప్రాణః- వాయురజాయత పరిస్పన్దాయ కర్మణే. యో జాతః- స ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరః. న కేవలమిన్ద్ర ఏవ- అసపత్నః- అవిద్యమానః సపత్నో యస్య. కః పునస్సపత్నో నామ- ద్వితీయో వై- ప్రతిపక్షత్వేనోపగతో ద్వితీయస్సపత్న ఇత్యుచ్యతే. తేన ద్వితీయత్వేఽపి సతి వాఙ్మనసే నైన సపత్నత్వం భజేతే- ప్రాణం ప్రతి గుణభావోపగతే ఏవ హి తే అధ్యాత్మమివ. తత్ర ప్రాసఙ్గికాసపత్నవిజ్ఞానఫలమిదం- నాస్య- విదుషస్సపత్నః- ప్రతిపక్షో భవతి- య ఏవం- యథోక్తం ప్రాణమసపత్నం వేద ౧౨

ఆ.— ఆధిదైవికవాగ్విభూతివ్యాఖ్యానానన్తర్యమథశబ్దార్థః. మనసో దైవరూపముక్త్వా వ్యాప్తిమభిధత్తే (తత్రేతి) * మన ఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయా ప్రాణః ప్రజేత్యధ్యాత్మం * మన ఏవ పితా వాఙ్మాతా ప్రాణః ప్రజేత్యధిభూతం చ వాఙ్మనసయోః ప్రాణస్య ప్రజాత్వముక్తం- త

౬.— అథైతస్య ప్రాణస్యాపశ్శరీరంజ్యోతీరూపమసౌచన్ద్రస్తద్యావానేవ ప్రాణస్తావత్య ఆపస్తావానసౌ చన్ద్రస్తఏతేసర్వఏవసమాస్సర్వేఽనన్తాఃసయోహైతానన్తవతఉపాస్తేఽన్తవన్తగ్ంసలోకంజయత్య థయోహైతాననన్తానుపాస్తేఽనన్తగ్ంసలోకంజయతి. ౧౩

ధాతృత్వేపితృత్వప్రజాత్వంవాచ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తానీతి) కథమాదిత్యస్యమనసః ప్రాణం ప్రతిపితృత్వం, వాచోవాగ్నేర్మాతృత్వం.- త త్రాహ (మనసెతి) సాన్ద్రంపాకమాగ్నేయంచ ప్రకాశమ్మృతేకార్యసిద్ధ్యదర్శనాత్తయోఃసిద్ధంజనకత్వమిత్యర్థః కర్మశబ్దేనకార్యముచ్యతే త త్పరిస్పన్దాత్మికా ప్రత్యేకమభిసన్ధిపూర్వకమాదిత్యాగ్నిభ్యామప్యధివ్యోర న్తరాలేసఞ్జతి ... (కర్మేతి) సఞ్జతికార్యమభిప్రాయానుసా రిదర్శయతి (తతఇతి) వాయోస్సపత్నత్వగుణవిశిష్టస్యోపాసనముక్త్వాహ (ద్వితీయాదితి) ద్వితీయవస్తుసపత్నత్వేనాగాదేరపితథా త్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిపక్షత్వేనేతి) యథోక్తసపత్నవ్యాఖ్యానఫలమాహ (తేనేతి) అసపత్నగుణక ప్రాణోపాసనేఫలవాక్యం ప్రమా ణయతి (తత్రేతి) ప్రాణస్యాసపత్నత్వేనిర్దేశతిఘటతే ప్రాణస్యైకత్వం- ప్రజోత్పత్తిప్రసఙ్గాదాగతత్వం ౧౨

౭.— (అథైతస్యమనసోద్యౌశ్శరీరమితి) ఇహాద్యౌశబ్దఆకాశపరః నమూర్తలోకవిశేషపరః - అనుపపత్తేః నహిస్వర్గలోకఏవమూర్తి స్తోఽధిష్ఠానం-అన్యత్రాపిమనస్యేవప్రసఙ్గాత్ ద్యుశబ్దోహిలోకవిశేషేనభోమాత్రేచపఠ్యతే- సురలోకోద్యౌర్దివౌద్వేస్త్రియామితివత్ ద్యౌదివౌద్వేస్త్రియామభ్రంవ్యోమపుష్కరమితిచలిఙ్గానుశాసనాత్ అత్రాపిహృదయాకాశపర్యవస్యతి హృదయస్థిదహరా కాశఆయతనమిత్యర్థః జ్యోతీరూపమసావాదిత్యస్తద్యావదేవమనస్తావతీద్యౌస్తావానసావాదిత్యఇత్యస్యపూర్వవదర్థః అత్రమనసఆయతనత్వేనాధిష్ఠా నత్వేనాపిశ్రుతిప్రమాణాదిత్యపగన్తవ్యమితిద్రష్టవ్యం (తౌమిథునంసమైతాం) తౌ- అగ్న్యాదిత్యౌమిథునంసమైతాం - మిథునీభావమగచ్ఛ తాం తతః ప్రాణోఽజాయతేతి అస్యాయమభిప్రాయః - ఆదిత్యాభిమానిమనఃపూర్వికాఅగ్న్యభిమానివాక్ప్రవృత్తిః - తదుభయపూర్వికా పఞ్చవృత్తిప్రాణనీవాశరీరప్రవృత్తిరితి (సఇన్ద్రస్సఏషోఽసపత్నఇతి) సః- ప్రాణఃఇన్ద్రః - పరమైశ్వర్యశాలీత్యర్థః ఇన్ద్రియాణాంప్రేషయా ప్రాణస్యైశ్వర్యత్వాదితిభావః సఏషః- ప్రాణఃఅసపత్నఇత్యర్థః ప్రాణస్యాసపత్నత్వంచక్షురాదిష్వస్పర్ధిత్వే ప్రతిస్పర్ధిరహితత్వేన సపత్నశబ్దార్థకర నేనశ్రుతిరేవవివృణోతి (ద్వితీయోవైసపత్నఇతి) ఏవంమనోవాక్ప్రవృత్తిపూర్వకశరీరప్రవృత్తిహేతోఃప్రాణస్యేన్ద్రత్వాసపత్నత్వగుణవేదినః ఫలమాహ (నాస్యసపత్నోభవతియఏవంవేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧౨

౩౦.— అథైతస్య- ప్రకృతస్యప్రాజాపత్యాన్నస్యప్రాణస్య నప్రజోక్తస్యానన్తరనిర్దిష్టస్య ఆపశ్శరీరం-కార్యంకరణాధారఃపూ ర్వవత్. జ్యోతీరూపమసౌచన్ద్రః తత్రయావానేవ ప్రాణః-యావత్పరిమాణోఽధ్యాత్మాదిభేదేషు. తావత్యఏవతావత్పరిమాణాః (తా వానసౌ) చన్ద్రోఽధిదైవతస్తాస్వప్సుకరణభూతోఽధ్యాత్మమధిభూతంచతావద్వ్యాప్తిమానేవ తానేతానిత్రాహ తేసర్వఏవసమాస్తాని త్రీణ్యన్నానివాఙ్మనఃప్రాణాఖ్యాని అధ్యాత్మమధిభూతంచజగత్సమన్తతోవ్యాప్తం- నైతేభ్యోన్యదస్తికార్యాత్మకంకారణాత్మకంవా సమస్తా నిప్యేతాని ప్రజాపతిః తఏతే- వాఙ్మనఃప్రాణాఃసర్వఏవసమాః- తుల్యవ్యాప్తిమన్తః యావత్ప్రాణిగోచరం సాధ్యాత్మాధిభూతంవ్యాప్య వ్యవ స్థితాః. అనన్తాః- యావత్సంసారభావినోహితే నహికార్యకరణప్రత్యాఖ్యానేనసంసారోవగమ్యతే- కార్యకరణాత్మకాహితఇత్యుక్తం. స యః- కశ్చిత్హైతాన్- ప్రజాపతేరాత్మభూతానన్తవతః- పరిచ్ఛిన్నానధిభూతరూపేణాధ్యాత్మరూపేణవోపాస్తే - సచతదుపాసనానురూపమేవఫల మన్తవన్తంలోకంజయతి- పరిచ్ఛిన్నఏవజాయతే నైతేషామాత్మభూతోభవతీత్యర్థః అథపునర్యోహైతాననన్తాన్- సర్వాత్మకాన్- సర్వప్రాణాత్మ త్వాయతానపరిచ్ఛిన్నానుపాస్తే- సోఽనన్తమేవలోకంజయతి ౧౩

ఆ.— ఆధిదైవికయోర్వాఙ్మనసయోర్విభూతినిర్దేశానన్తర్యముపేత్యోక్తం నన్వేతస్యేతిసర్వనామ్నాసన్నిహితప్రజాత్వేనోక్తస్యప్రాణస్య కిమితిన గ్రహణం- తత్రాహ (నప్రజేతి) అన్నత్రయస్యసమప్రధానత్వేనప్రకృతత్వాదేతచ్ఛబ్దేనప్రధానపరామర్శోపపత్తేర్నాప్రధానంపరామృశ్య తేత్యర్థః పూర్వవత్- వాచోమనసశ్చపృథివీద్యౌశ్చశరీరంయథా- తథేత్యర్థః దైవరూపేప్రాణస్యోక్తేవ్యాప్తిమపశ్యన్తాంవ్యాచష్టే (తత్రేతి) తా వానిత్యాదిప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (చన్ద్రఇతి) వాఙ్మనఃప్రాణానాముక్తవిభూతిరూపేణోపాసనంవిధాతుంవ్యాప్తిం కీర్తయతి (తానీతి) ఏతేభ్యో తిరిక్తమధిష్ఠానమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నైతేభ్యోన్యదస్తీతి) సమస్తాని (కార్యాత్మకమితి) ప్రజాపతిరేతేభ్యోతిరిక్తోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సమస్తానీతి) సోపస్కారంవృత్తమనూ ద్యవాక్యమాదాయవ్యాచష్టే (తఏతఇతి) తుల్యాంవ్యాప్తిమేవవ్యనక్తి (యావదితి) తావదశేషంజగద్వ్యాప్యేతిశేషః తుల్యవ్యాప్తిమత్త్వముప జీవ్యాహ (అనన్తాఇతి) తేషాంయావత్సంసారభావిత్వమభివ్యనక్తి (నహీతి) కార్యకరణయోర్యావత్సంసారభావిత్వేపిప్రాణానాంకిమాయాతం అత ఆహ (కార్యేతి) తేషుపరిచ్ఛిన్నత్వేనధ్యానేదోషమాహ (సయఇతి) ఏవంఫలనికాంకృత్వావివక్షితముపాసనముపదిశతి (అథేతి) ౧౩

రం.— (అథైతస్యప్రాణస్యాపశ్శరీరమితి) * ప్రాణావాఆపఇతిహిశ్రుతిః * పానీయంప్రాణినాంప్రాణావిశ్వమేవచతన్మయమిత్యా యుర్వేదవిదః- అతఃప్రాణస్యాపఏవాయతనం- ఆధారఇత్యర్థః. చన్ద్రోజ్యోతీరూపమధిష్ఠాతాప్రాణస్య. అతోయత్రప్రాణః - తత్రతదధిష్ఠానమా పః, అధిష్ఠాతాచన్ద్రశ్చాస్తీత్యర్థః. (తఏతేసర్వఏవసమాస్సర్వేనన్తాఇతి) తఏతే- వాఙ్మనఃప్రాణాస్సర్వఏవసమాః- వ్యాప్తిమత్తయాదీనాంసర్వేషాంత

ఉ.— సఏషసంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకలస్తస్య రాత్రయ ఏవ పఞ్చదశకలా ధ్రువైవాస్య షోడశీ కలా స రాత్రిభిరేవా చ పూర్యతేఽప చ క్షీయతే సోఽమావాస్యాగ్ం రాత్రిమేతయా షోడశ్యా కలయా సర్వమిదం ప్రాణభృదనుప్రవిశ్య తతః ప్రాతర్జాయతే తస్మాదేతాగ్ం రాత్రిం ప్రాణభృతః ప్రాణం న విచ్ఛింద్యాదపి కృకలాసస్యైతస్యా ఏవ దేవతాయా అపచిత్యై॥ ౧౪

రీరేషు సమాః. యథా దీపప్రకాశో ఘటగృహప్రాసాదాదివిషమపరిమాణాధారవశేన సఙ్కోచవికాసాయతే - తథా ప్రాణా అపి మశకహస్త్యాదిదేహవశేన తత్తద్దేహపరిమాణానుగుణ సఙ్కోచవికాసాయమానాస్తిష్ఠన్తః ప్రాణాస్సర్వశరీరేషు తత్తచ్ఛరీరపరిమాణత్వేన సమా ఇత్యర్థః (సర్వేఽనన్తాః) అనన్త్యం చ వాఙ్మనఃప్రాణానామాకల్పస్థాయిత్వాత్ మనఃప్రాణవాగ్విశిష్టోపాధ్యుపాస్యత్వం తస్మాత్సలాన్యనాఅనన్తాన్యైతే మనోవాక్ప్రాణా ఉపాసనీయాః - అనన్తత్వేనోపాసనే తు ఫలమాహ (స యో హైతాన నన్తానుపాస్త ఇత్యాది) లోకం ఫలం అనన్తం లోకం జయతి - ఉపాస్యఫలం భూయిష్ఠమిత్యర్థః అనన్తం లోకం జయతి - ఉపాస్యఫలం పూర్ణం ప్రాప్నోతీత్యర్థః అత్రానన్తశబ్దశ్చిరకాలస్థాయిత్వాభిప్రాయః - ప్రాణస్య దేహే సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేఽనన్తా ఇత్యానన్త్యశ్రవణాత్ ప్రాణశక్తీనామవిచ్ఛిన్నానాం విభుత్వమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే - అణవశ్చేతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం తత్ర తు ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతిశ్రవణాత్పరిచ్ఛిన్నత్వే సిద్ధే ఉత్క్రాన్త్యాదౌ పార్శ్వస్థైరనుపలభ్యమానత్వాదణవశ్చ ప్రాణా భవన్తి * అనన్తానుపాస్తే ఇత్యానన్త్యం తు ఉపాసనార్థం కల్పితమిత్యర్థః ఆనన్త్యశ్రవణం తు తత్కార్యవిశిష్టతయా తదుపాసనవిధిపరత్వేన నిర్ణీతం ప్రకృతమనుసరామః ౧౩

శం.— పితా ప్రజాపతిర్జ్ఞానకర్మణా సప్తాన్నాని సృష్ట్వా త్రీణ్యన్నాన్యాత్మార్థం మనఆదీన్యుక్తం తాన్యేతాని ప్రజాకర్మఫలభూతాని వ్యాఖ్యాతాని. తత్ర కథం పునః ప్రజాపతేః స్వకర్మఫలభూతానీతి ఉచ్యతే - యస్మాత్తేష్వపి త్రిష్వన్నేషు ప్రజాపతిత్వమవగమ్యతే విత్తకర్మణోరపి తత్రసత్త్వాత్. తత్ర పృథివ్యగ్నిర్మాతా - దివాదిత్యః పితా - యోఽయమనయోరన్తరా ప్రాణః - స ప్రజేతి వ్యాఖ్యాతం తత్ర విత్తకర్మణోస్సమ్భవ ఇతి వక్ష్యత ఇత్యారభ్యతే (సఏష సంవత్సరః) యోఽయం త్రయ్యన్నాత్మా ప్రజాపతిః ప్రకృతః - స ఏష సంవత్సరాత్మనా విశేషతో నిర్దిశ్యతే షోడశకలః - షోడశకలాః - అవయవా అస్య సోఽయం షోడశకలః సంవత్సరః - సంవత్సరాత్మా కాలరూపః. తస్య చ - కాలాత్మనః ప్రజాపతేః రాత్రయ ఏవ - అహోరాత్రాణి తిథయ ఇత్యర్థః పఞ్చదశ కలాః ధ్రువైవ - నిత్యైవ వ్యవస్థితా అస్య - ప్రజాపతేః షోడశీ - షోడశానాం పూరణీ కలా స రాత్రిభిరేవ - తిథిభిః కలాభిరాపూర్యతే చాపక్షీయతే చ ప్రతిపదాద్యాభిశ్చన్ద్రమాః ప్రజాపతిః శుక్లపక్షే ఆపూర్యతే - కలాభిరుపచీయమానాభిర్వర్ధతే యావత్సమ్పూర్ణమణ్డలః పౌర్ణమాస్యాం తాభిరేవాపచీయమానాభిః కలాభిరపక్షీయతే కృష్ణపక్షే యావద్ధ్రువైకాం కలామవస్థితామమావాస్యాయాం సః - ప్రజాపతిః కాలాత్మా అమావాస్యాం - అమావాస్యాయాం రాత్రిం - రాత్రౌ యా వ్యవస్థితా ధ్రువా కలోక్తా - ఏతయా షోడశ్యా కలయా సర్వమిదం ప్రాణభృత్ - ప్రాణిజాతమనుప్రవిశ్య - యదపః పిబతి, యదోషధీరశ్నాతి - తత్సర్వమేవౌషధ్యాత్మనా సర్వం వ్యాప్యామావాస్యాం రాత్రిమవస్థాయ తతః - అపరేద్యుః ప్రాతర్జాయతే ద్వితీయయా కలయా సంయుక్తః ఏవం ప్రజాపతిః కోఽసౌ ప్రజాపతిః దివాదిత్యో మనః పితా - పృథివ్యగ్నిర్వాగ్జాయా మాతా - తయోశ్చ ప్రాణః ప్రజా - చాన్ద్రమస్యస్తిథయః కలా రశ్మిస్థం - ఉపచయాపచయస్థిత్యాద్విత్తవత్ - తాసాం చ కలానాం కాలావయవానాం జగత్పరిణామహేతుత్వం కర్మ ఏవమేష పఙ్క్త్యాత్మా ప్రజాపతిర్జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేత్యేషణానురూప ఏవ ప్రజాపతిః స్వకర్మణః ఫలభూతస్సంవృత్తః - కారణానువిధాయి హి కార్యమితి లోకేఽపి స్థితః యస్మాదేష చన్ద్రమా ఏతాం రాత్రిం సర్వప్రాణిజాతమనుప్రవిష్టో ధ్రువయా కలయా వర్తతే - తస్మాద్ధేతోరేతాం - అమావాస్యాం రాత్రిం ప్రాణభృతః - ప్రాణినః ప్రాణం న విచ్ఛింద్యాత్ - ప్రాణినం న ప్రమాపయేదిత్యేతత్ అపి కృకలాసస్య - కృకలాసో హి పాపాత్మా స్వభావేనైవ హింస్యతే ప్రాణిభిర్దృష్టోఽప్యమఙ్గలేతి కృత్వా నను ప్రతిషిద్ధైవ ప్రాణిహింసా * అహింసన్ సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్య ఇతి బాఢం ప్రతిషిద్ధా - తథాపి నామావాస్యాయా అన్యత్ర ప్రతిప్రసవార్థం వచనం - హింసాయాః కృకలాసవిషయే నా కిం తర్హి. ఏతస్యాః - సోమదేవతాయా అపచిత్యై - పూజార్థం. ౧౪

ఆ.— అన్నప్రయోజనవ్యాఖ్యానవిషయో వ్యాఖ్యాతేవ క్తవ్యా హా వా ప్రతిమముత్తరగ్రన్థనేత్యాశఙ్క్య వృత్తం కీర్తయతి (పితేతి) తేషాం తత్ఫలత్వే ప్రమాణానామపిమాదాయ శఙ్క్యతే (తత్రేతి) ప్రకృతం వ్యాఖ్యానం సప్తమ్యర్థః కార్యలిఙ్గకమనుమానం ప్రమాణయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) అనుమానమేవ స్ఫుటయితుమన్నేషు ప్రజాపతిత్వావగతిం దర్శయతి (యస్మాదితి) తస్మాత్తత్కారణమపి తాదృశమితి శేషః కథం పునస్తత్ర ప్రజాపతిత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (పితేతి) ఆత్మా జాయా ప్రజేతి త్రయం సమ్యగీతుమితి శబ్దః ఉక్తం హేతుం వ్యక్తీకుర్వన్నుక్తం స్మారయతి (తత్రేతి) అన్నత్రయం సప్తమ్యర్థః తథాపి కథం ప్రజాపతిత్వమిత్యాశఙ్క్యోత్తరగ్రన్థమవతారయతి (తత్ర విత్తేతి) సప్తమీ పూర్వవత్. అవతారితగ్రన్థం వ్యాచష్టే (యోఽయమిత్యాదినా) కథం ప్రజాపతేస్తిథిభిరాపూర్యమాణత్వమపక్షీయమాణత్వం చ - తత్రాహ (ప్రతిపదాద్యాభిరితి) వృద్ధేర్మర్యాదాం దర్శయతి (యావదితి) అపక్షయస్య మర్యాదామాహ (యావద్ధ్రువేతి) అవశిష్టామమావాస్యాం నివిష్టాం కలాం ప్రపఞ్చయన్ ద్వితీయకలోత్పత్తిం శుక్లప్రతిపది దర్శయతి (స ప్రజాపతిరితి) ప్రాణిజాతమేవ విశినష్టి (యదితి) స్థావరం జఙ్గమం చేత్యర్థః -

ఉ.— యో వై స సంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకలో౽యమేవ స యో౽యమేవంవిత్పురుషస్తస్య విత్తమేవ పఞ్చదశ కలా ఆత్మైవాస్య షోడశీ కలా స విత్తేనైవా చ పూర్యతే౽ప చ క్షీయతే తదేతన్నభ్యం యదయమాత్మా ప్రధిర్విత్తం తస్మాద్యద్యపి సర్వజ్యానిం జీయత ఆత్మనా చేజ్జీవతి ప్రధినాగాదిత్యేవాహుః॥ ౧౫

వి ఉపాస్యాత్మనేత్యుపలక్షణం- జలాత్మనేత్యపి ద్రష్టవ్యం ఫలభూతే ప్రజాపతౌ పాఙ్క్త్యాత్మకం ధ్యాత్వా తత్ర ధ్యానం - తదేవ ధ్యాతుర్విశిష్టత్వాత్ ప్రతిజ్ఞాయాహ (ఏవమితి) తదేవ పాఙ్క్త్వం వ్యనక్తి (దిశాం) కలానాం వృద్ధిక్షయహేతుమాహ (ఉపచయేతి) పాఙ్క్త్యధ్యానేన లబ్ధమర్థమాహ (ఏవమేషణా) స్వస్యోక్తత్వేన ప్రజాపతేరుపక్రమాననార్వాగ్దర్శయతి (జాయేతి) జాయాప్రజాపతేరుక్తత్వాత్ పాఙ్క్త్వం - తథా ఏకత్వం పాఙ్క్తకర్తృత్వం-తత్రాహ (కారణేతి) పాఙ్క్తకర్మఫలత్వం ప్రజాపతేరుక్త్వా ప్రాసఙ్గికమర్థమాహ (యస్మాదితి) అక్షయ్యకలాసన్తతితుల్యావిశేషాత్కిం త్వాశఙ్క్యాహ (కృకలాసోఽపీతి) మాం సస్యాపాకత్వం - అత్రాహ (కృష్ణపక్షేతి) విశేషనిషేధస్య శేషానుజ్ఞాపరత్వాద్విరోధన్యాయాన్యథా సైన్నస్యాదితి శఙ్కతే (నన్వితి) తీర్థశబ్దస్యాన్యత్ర విహితప్రదేశవిషయః సాధారణ్యేన సర్వత్ర నిషిద్ధాపి హింసా విశేషతో౽మావాస్యాయాం నిషిధ్యమానాసోమదేవతాపూజార్థా- తత్ర శేషానుజ్ఞానాభ్యనుజ్ఞాసామాన్యోక్తి విరోధో న స్తీతి పరిహారః (బాధ ఇతి) ౧౪

రం (స ఏష సంవత్సరః ప్రజాపతిరిత్యాది) అత స ఏష ఇతి * సో౽యమేవ దేవో యో౽యం పురుష ఇతి శ్రవణాత్ ప్రజాపతిదేవతాభూతః పూర్వోక్తశ్చన్ద్ర ఏవ పరామృశ్యతే అత ఏవ చ స ప్రజాపతిరిత్యుచ్యతే సమస్తరూపస్థ్యాలోకాననుభూయ తత్కల్పయతీతి ప్రకారేణ సర్వస్య ప్రవర్తకత్వయా స ఏవ చ సంవత్సరసంజ్ఞః స తు షోడశకలః తస్య- చన్ద్రస్య తత్ర పఞ్చదశ కలాః రాత్రయ ఏవ- రాత్రిశబ్దితా స్తిథయ ఏవ కథం పునః కలానాం తిథిత్వమిత్యత్రాహ (స రాత్రిభిరేవా చ పూర్యతే౽ప చ క్షీయత ఇతి) రాత్రయస్తిథయో స చయాపచయవత్త్వాత్ కలానాం కలారాత్రయ ఇతి వ్యుత్క్రోపచారః తస్య తథ్యత్వార్థః షోడశకలేర్యోక్తస్య చన్ద్రస్య పఞ్చదశ కలాసు రాత్ర్యభిధానోపచయాపచయానుకథితాసు షోడశీ కలా కిం రూపేత్యత్రాహ (ధ్రువైవాస్య షోడశీ కలేతి) షోడశ్యాః కలాయా నాశాభావాద్ధ్రువత్వమితి ద్రష్టవ్యం (సో౽మావాస్యాం రాత్రిమిత్యాది) సః- చన్ద్రమాః అమావాస్యాం రాత్రిం- అమావాస్యాయాం రాత్రౌ ఏతయా- ధ్రువత్వేన పూర్వోక్తయా షోడశ్యా కలయా సర్వమిదం ప్రాణభృత్- ప్రాణిజాతమనుప్రవిశ్య తతః ప్రాతర్జాయత ఇత్యర్థః (తస్మాదేతాం రాత్రిం ప్రాణభృతః స్యాది) తస్మాదేతాం రాత్రిం- అమావాస్యాయాం రాత్రౌ కృకలాసస్యాపి ప్రాణినః ప్రాణం న విచ్ఛిన్ద్యాత్- న హింస్యాత్ యస్య ప్రాణినో హింసా న నిషిద్ధా- స్వల్పదోషా - తాదృశస్య ప్రాణినో౽పి కృకలాసస్య ప్రాణం న హింస్యాత్ కస్య హేతోః ఏతస్యా ఏవ- చన్ద్రరూపాయా దేవతాయాః సర్వప్రాణిజాతప్రవిష్టాయాః పచితైత్య- పూజాయై పూజానిమిత్తమిత్యర్థః ఇతరథా తద ప చారస్స్యాదిత్యర్థః. ౧౪

శం — యో వై సః- పరోక్షాభిహితస్సంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకలః- స వై నాత్యన్తం పరోక్షో మన్తవ్యః- యస్మాదయమేవ సః- ప్రత్యక్ష ఉపలభ్యతే కో౽సావయం యో౽యమన్నోక్తం త్ర్యన్నాత్మకం ప్రజాపతిమాత్మభూతం స ఏవంవిత్పురుషః కేన సామాన్యేన ప్రజాపతిరితి. తదుచ్యతే- తస్య- ఏవంవిదః పురుషస్య గవాది విత్తమేవ పఞ్చదశ కలాః- ఉపచయాపచయధర్మిత్వాత్ తద్విత్తసాధ్యం చ కర్మ తస్య కృత్స్నతాయై. ఆత్మైవ- పిణ్డ ఏవాస్య విదుషః షోడశీ కలా- ధ్రువస్థానీయా. స చన్ద్రవద్విత్తేనాపూర్యతే చాపక్షీయతే చ- తదేతల్లోకే ప్రసిద్ధం (తదేతన్నభ్యం) నాభ్యై హితం నభ్యం నాభిం వార్హతీతి కిం తత్ యదయం- యో౽యమాత్మా- పిణ్డః ప్రధిర్విత్తం - పరివారస్థానీయం బాహ్యం చక్రస్యేవారనేమ్యాది తస్మాద్యద్యపి సర్వజ్యానిం - సర్వస్వాపహరణం జీయతే- హీయతే గ్లానిం ప్రాప్నోతీతి ఆత్మనా- చక్రనాభిస్థానీయేన చేత్- యది జీవతి - ప్రధినా- బాహ్యేన పరివారేణాయమగాత్- క్షీణో౽యం యథా చక్రమరనేమివిముక్తం- ఏవమాహుః జీవంశ్చేదరనేమిస్థానీయేన విత్తేన పునరుపచీయత ఇత్యభిప్రాయః ౧౫

ఆ — యద్యప్యాధిదైవిక త్ర్యన్నాత్మకప్రజాపత్యుపాసనముక్తం - తదహమస్మి ప్రజాపతిరిత్యహంగ్రహేణ కర్తవ్యమిత్యాహ (యో వా ఇతి) ప్రత్యక్షముపలభ్యమానం ప్రజాపతిం ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కో౽సావితి) తస్య ప్రజాపతిత్వమప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కేనేత్యాదినా) కలానాం జగద్విపరిణామహేతుత్వం కర్మేత్యుక్తం - విత్తైకకర్మహేతుత్వమస్తి - తేన తత్ర కలాశబ్దప్రవృత్తిరుచితేత్యాహ (విత్తేతి) యథా చన్ద్రమాః కలాభిః శుక్లకృష్ణపక్షయోరాపూర్యతే౽పక్షీయతే చ- తథా స విద్వాన్ విత్తేనోపచీయమానేనాపూర్యతే, ఽపచీయమానేన చాపక్షీయతే. ఏతచ్చ లోకప్రసిద్ధత్వాన్న ప్రతిపాదనాపేక్షమిత్యాహ (స చన్ద్రవదితి) ఆత్మైవ ధ్రువా కలేత్యుక్తం- తదేవ రథచక్రదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (తదేతదితి) నాభిః- చక్రపిణ్డికా తత్స్థానీయం నాభ్యం. తదేవ ప్రశ్నద్వారా స్ఫారయతి (కిం తదితి) శరీరస్య చక్రపిణ్డికాస్థానీయత్వమయుక్తం - పరివారాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రధిరితి) శరీరస్య రథచక్రపిణ్డికాస్థానీయత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (జీవంశ్చేదితి) ౧౫

రం.— షోడశకలచన్ద్రవిద్యాఫలమాహ (యో వై స సంవత్సరః ప్రజాపతిరితి) అత్రాపి సంవత్సర ప్రజాపతిశబ్దౌ పూర్వవచ్చన్ద్రపరౌ. యో౽యమేవంవిత్పురుషః- పూర్వోక్తసంవత్సరత్వ ప్రజాపతిత్వాదిగుణవిశిష్టచన్ద్రవేత్తా- సః అయమేవ- చన్ద్ర ఏవ భవతీత్యర్థః. కథం చన్ద్రో భవతీ

ఉ.— అథ త్రయో వావ లోకా మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యో నాన్యేన కర్మణా కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోకో దేవలోకో వై లోకానాం శ్రేష్ఠస్తస్మా ద్విద్యాం ప్రశంసన్తి॥ ౧౬

[illegible] (షోడశకలఇతి) యథాచన్ద్రః షోడశకలః - ఏవం తద్వేత్తా పురుషః షోడశకలో భవతి [illegible] షోడశకలత్వమేవోపపాదయతి (తస్య [illegible] మేవ పఞ్చదశకలా ఆత్మైవాస్య షోడశీకలా స ఏతేనైవా పూర్యతే [illegible]) ఉపచయాపచయాదివావిత్తం పఞ్చదశకలాస్థానీయం - ఉపచయాపచయశాలిత్వాదేవ [illegible] - శరీరంతు ధ్రువకలాస్థానీయం - [illegible] అతః షోడశకలత్వం పురుషస్య సంభవతీత్యర్థః అచపూర్యతే, [illegible] శరీరస్యోక్తం ధ్రువకలాత్వమేవోపపాదయతి ([illegible]) ఆత్మా - శరీరం నభ్యం - [illegible] - నభ్యం [illegible] చన్ద్ర వద్విత్తేన పురుషస్య [illegible] తత్ర శరీరం నాభిస్థానీయం [illegible] ప్రధిః - పరివారభూతం [illegible] స్థానీయమితి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః త [illegible] మేవోపపాదయతి (తస్మాద్యద్యపి సర్వజ్యానిం జీయత ఆత్మనా చేజ్జీవతి ప్రధినాగాదిత్యేవాహుః) సర్వజ్యానిం - ప్రతి [illegible] జ్యానిం - [illegible] సర్వస్వనాశో యథాభవతి [illegible] జీయతే - [illegible] ※ [illegible] సారణం. [illegible] తస్మాచ్ఛరీరమేవ [illegible] ప్రధిస్థానీయో - తస్మాదేవ [illegible] పురుషోయద్యపి సర్వజ్యానిం జీయతే - [illegible] సర్వస్వనాశో యద్యపి భవతి [illegible] - శరీరేణ చేజ్జీవతి - తదా ప్రధినా - ప్రధిస్థానీయేన పరివారభూతేన విత్తేనాగాత్ - గతవాన్ [illegible] వినష్ట ఇత్యేవాహుః - [illegible] - న తు శరీరేణ నష్ట ఇత్యాహుః. అతశ్శరీరస్య ధ్రువకలాత్వమిత్యర్థః అయమత్ర [illegible] - [illegible] సర్వస్వాపహరణేఽపి శరీరమాత్రం జీవతి చేత్ - సర్వం [illegible] షోడశకలః పురుషో వేది - విత్తస్యాపచయాపచయశాలినాశస్వభావత్వాత్ [illegible] [illegible] అద్వైతవిద్యాఫలం చోక్తమిత్యుక్తం అతోఽయం సన్దర్భః పూర్వోక్త షోడశకలచన్ద్రవిద్యాఫల ప్రతిపాదనపరో ద్రష్టవ్యః. ౧౫

శం.— ఏవం హాజ్ఞానదైవవిత్తాభ్యాం సంయుక్తేన కర్మణా త్ర్యన్నాత్మకః ప్రజాపతిర్భవతీతి వ్యాఖ్యాతం అనన్తరం చ జాయా దివిత్తం పరివారస్థానీయ మిత్యుక్తం. తత్ర పుత్రకర్మాపరవిద్యానాం లోకప్రాప్తిసాధనత్వమాత్రం సామాన్యేనావగతం - న పుత్రాదీనాం లోకప్రాప్తిఫలం ప్రతి విశేషసమ్బన్ధనియమః సోఽయం పుత్రాదీనాం సాధనానాం సాధ్యవిశేషసమ్బన్ధో వక్తవ్య ఇత్యుత్తరకణ్డికా ప్రణీయతే - అథేతి వాక్యోపన్యాసార్థః త్రయో వావేత్యవధారణార్థః త్రయ ఏవ శాస్త్రోక్తసాధనార్హా లోకాః - న న్యూనా - నాధికా వా కే తే ఇతి ఉచ్యతే - మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి. తేషాం సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ సాధనేన జయ్యః - జేతవ్యః సాధ్యః యథా చ పుత్రేణ జేతవ్యః - తథోత్తరత్ర వక్ష్యామః నాన్యేన కర్మణా - విద్యయా వేతి వాక్యశేషః. కర్మణా - అగ్నిహోత్రాదిలక్షణేన కేవలేన పితృలోకో జేతవ్యః - న పుత్రేణ నాపి విద్యయా విద్యయా దేవలోకః - న పుత్రేణ నాపి కర్మణా దేవలోకో వై లోకానాం త్రయాణాం శ్రేష్ఠః - ప్రశస్యతమః. తస్మాత్తత్సాధనత్వాద్విద్యాం ప్రశంసన్తి ౧౬

ఆ.— అన్నత్రయాత్మని ప్రజాపతావహజ్ఞ్రహోపాసనస్య ఫలస్యోక్తత్వాద్వక్తవ్యాభావాదుత్తరగ్రన్థవైయర్థ్యమిత్యాశఙ్క్య వృత్తద్వి షయం వృత్తం వృత్తమనువదతి (ఏవమితి) సాధనోక్త్యైవ ఫలముక్తం - తయోర్మిథో బద్ధత్వాత్ ప్రాజాపత్యం చ ఫలం ప్రాగేవదర్శితం - తర్హి కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్య సామాన్యేన తత్ప్రతిపాదితమస్యేతి విశేషనోక్తిః - తదుక్త్యర్థముత్తరా శ్రుతిరిత్యాహ (తత్రేతి) పూర్వగ్రన్థస్య షష్ఠ్యర్థః నియమో నావగతశ్చేతి సమ్బన్ధః ఉపన్యాసః - ప్రారమ్భః వావశబ్దస్యావధారణార్థత్వం వివృణోతి (త్రయ ఏవేతి) తదేవలోకత్రయం ప్రశ్నద్వారా స్ఫోరయతి (కేతఇత్యాదినా) జయోనామ పుత్రేణ మనుష్యలోకాతిక్రమ ఇతి కేచిత్ తాన్ ప్రత్యాహ (సాధ్యఇతి) పుత్రేణాస్య సిద్ధత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథా చేతి) ద్వివిధో హి మనుష్యలోకో జయ్యః - కర్తవ్యశేషానుష్ఠానం [illegible] తత్రాద్యమాత్రిత్యాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదమేవకారార్థం దర్శయతి (నాన్యేనేతి) ద్వితీయే త్వన్యయోగవ్యవచ్ఛేదార్థః - ※ జ్యోతిష్టోమం లోకం జయతీతి సాధనాన్తరేణాపి మనుష్యలోకజయశ్రుతేరితి భావః పూర్వవాక్యస్థమేవకారముత్తరవాక్యయోరనుషక్తమితి వాక్యద్వయం వ్యాచష్టే (కర్మణేత్యాదినా) సాధనద్వయాపేక్షయా ఫలద్వారకముత్కర్షం విద్యాయాం దర్శయతి (విద్యయా దేవలోక ఇతి) ౧౬

రఁ.— మనోవాక్ప్రాణానాం ప్రకారాన్తరేణాప్యుపకారకత్వం దర్శయితుం పీఠికామారచయతి (అథ త్రయో వావ లోకా మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి) అథేత్యుపకారప్రకారాన్తరోపన్యాసే వావశబ్దోఽవధారణే స్పష్టోర్థః (సోఽయం మనుష్యలోక ఇతి) ఉక్తేషు త్రిషు లోకేష్వయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యః - ప్రాప్యః న కర్మాదినేత్యర్థః. నాన్యేన కర్మణేత్యత్ర అన్యేనేత్యస్య కర్మణేతి వివరణం. కర్మణేతి విద్యాయా అప్యుపలక్షణం ద్రష్టవ్యం (కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోక ఇతి) కేవలకర్మణా అన్తరిక్షలోకః ప్రాప్యో భవతి. కామ్యవిద్యావిశేషేణ దేవలోకప్రాప్తిర్భవతీత్యర్థః. (దేవలోకో వై లోకానాం శ్రేష్ఠస్తస్మాద్విద్యాం ప్రశంసన్తీతి) అత్ర దేవలోకశబ్దస్య భగవల్లోకపరత్వం, విద్యాశబ్దస్య బ్రహ్మవిద్యాపరత్వం, మహిమ్నా పరనీకం ద్రష్టవ్యం. యతో విద్యయైవ శ్రేష్ఠభూతదేవలోకసాధనత్వం - అతో విద్యాం విద్వాంసః ప్రశంసన్తి - స్తువన్తీత్యర్థః. ౧౬

ఉ.— అథాతః సమ్ప్రత్తిర్యదా ప్రైష్యన్మన్యతేఽథ పుత్రమాహ త్వం బ్రహ్మ త్వం యజ్ఞస్త్వం లోక ఇతి సపుత్రః ప్రత్యాహాహం బ్రహ్మాహం యజ్ఞోఽహం లోక ఇతి యద్వై కించానూక్తం తస్య సర్వస్య బ్రహ్మేత్యేకతా। యే వై కే చ యజ్ఞాస్తేషాగ్ం సర్వేషాం యజ్ఞ ఇత్యేకతా యే వై కే చ లోకాస్తేషాగ్ం సర్వేషాం లోక ఇత్యేకతైతావద్వా ఇదగ్ం సర్వమేతన్మా సర్వగ్ం సన్నయమితోఽభునజదితి తస్మాత్ పుత్రమనుశిష్టం లోక్యమాహుస్తస్మాదేనమనుశాసతి సయదైవంవిదస్మాల్లోకాత్ప్రైత్యథైభిరేవ ప్రాణైస్సహ పుత్రమావిశతి। సయద్యనేన కించిదక్ష్ణయాకృతం భవతి తస్మాదేనగ్ం సర్వస్మాత్పుత్రో ముఞ్చతి తస్మాత్పుత్రో నామ సపుత్రేణైవాస్మింల్లోకే ప్రతితిష్ఠత్యథైనమేతే దైవాః ప్రాణా అమృతా ఆవిశన్తి॥ ౧౭

రం.— ఏవం సాధ్యలోకత్రయఫలభేదేన వినియుక్తాని పుత్రకర్మవిద్యాఖ్యాని త్రీణి సాధనాని జాయాదీనుపక్రమ్య ప్రకృతత్వాత్ అన్నస్య పృథక్సా-
ధనమిత్యప్యదృష్టఫలతా విత్తం చ కర్మసాధనత్వాత్సదృశఫలత్వాదసన్ విద్యాకర్మణోర్లోకజయహేతుత్వం స్వాతన్త్ర్యేణ లాభేనైవ భవతీతి ప్రసిద్ధం పు-
త్రస్య తు క్రియాత్మకత్వాత్ సప్రకారేణ లోకజయహేతుత్వమిత్యనుజ్ఞాయతే అథ సప్తమ్యర్థే ... అస్య సరణార్థతే సమ్ప్రత్తిః సమ్ప్రదా-
నం సమ్ప్రత్తిరితి వక్ష్యమాణస్య కర్మణో నామధేయం పుత్రే హి స్వాత్మవ్యాపారసమ్ప్రదానం క్రియతే అనేన ప్రకారేణేతి సా ఏవ సమ్ప్రత్తిః ... కర్తవ్య
కర్మ తత్కస్మిన్కాలే కర్తవ్యమితి ఆహ యదా యస్మిన్కాలే ప్రైష్యన్ మరిష్యన్ మరిష్యామీత్యరిష్టాదిదర్శనేన మన్యతే అథ తదా పుత్రమా-
హూయాహ త్వం బ్రహ్మ త్వం యజ్ఞస్త్వం లోక ఇతి సః ఏవముక్తః ప్రత్యాహ స తు పూర్వమేవానుశిష్టో జానాతి మయైతత్కర్తవ్యమితి తేనాహ అహం
బ్రహ్మాహం యజ్ఞోఽహం లోక ఇతి ఏతద్వాక్యత్రయమ్. ఏతస్యార్థస్తిరోహితత్వాత్ పునర్వ్యాఖ్యానాయ ప్రవర్తతే యద్వై కించ యత్కించ
శిష్టమనూక్తమధీతమనధీతం చ తస్య సర్వస్యైవ బ్రహ్మేత్యస్మిన్పదే ఏకతా ఏకత్వం యోఽధ్యయనవ్యాపారో మమ కర్తవ్య ఆసీదేతావన్తం
కాలం వేదవిషయః స ఇత ఊర్ధ్వం త్వం బ్రహ్మ త్వత్కర్తృకోఽస్త్విత్యర్థః తథా యే వై కే చ యజ్ఞా అనుష్ఠేయాస్సన్తో మయానుష్ఠితాశ్చానుష్ఠి-
తాశ్చ తేషాం సర్వేషాం యజ్ఞ ఇత్యేతస్మిన్పదే ఏకత్వం మత్కర్తృకా యే యజ్ఞా ఆసన్ తే ఇత ఊర్ధ్వం త్వం యజ్ఞః త్వత్కర్తృకా భవన్త్విత్య-
ర్థః యే వై కే చ లోకా మయా జేతవ్యాస్సన్తో జితా అజితాశ్చ తేషాం సర్వేషాం లోక ఇత్యేతస్మిన్పదే ఏకతా ఇత ఊర్ధ్వం త్వం లోకః త్వయా జేతవ్యా-
స్తే ఇత ఊర్ధ్వం మయాఽధ్యయనయజ్ఞలోకజయకర్తవ్యక్రతుస్త్వయి సమర్పితః అహం తు ముక్తోఽస్మి కర్తవ్యతాబన్ధనవిషయాత్ప్రీతో సచ సర్వం త-
థైవ ప్రతిపన్నవాన్పుత్రః అనుశిష్టత్వాత్ తత్రేమమభిప్రాయం మన్వానా ఆహ పితృశ్రుతిః ఏతావత్ ఏతత్పరిమాణం వై ఇదం సర్వం య-
ద్గృహిణా కర్తవ్యం యదుత వేదా అధ్యేతవ్యా, యజ్ఞా యష్టవ్యా, లోకాశ్చ జేతవ్యాః, (ఏతన్మా సర్వగ్ం సన్నయం) సర్వం హి మం భారం మదధీనం
మత్తోఽపచ్ఛిద్యాత్మని నిధాయ ఇతః అస్మాల్లోకాత్ మామభునజత్ పాలయిష్యతీతి మత్వా పితా అనుకాలనియమాభావాత్ యస్మాదేవం సమ్పన్నః
పుత్రః పితరమస్మాల్లోకాత్కర్తవ్యబన్ధనతో మోచయిష్యతి తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టం లోక్యం లోకహితం పితురాహుర్బ్రాహ్మణాః అత ఏవ
హ్యేనం పుత్రమనుశాసతి లోక్యోఽయం పితుస్స్యాదితి పితరః స పితా యదా యస్మిన్కాలే ఏవంవిత్ పుత్రసమర్పితకర్తవ్యతాకః అస్మాల్లోకాత్ప్రైతి
మ్రియతే అథ తదా ఏభిరేవ ప్రకృతైర్వాఙ్మనఃప్రాణైః పుత్రమావిశతి పుత్రం వ్యాప్నోతి అధ్యాత్మపరిచ్ఛేదహేత్వపగమాత్పితుర్వాఙ్మనఃప్రా-
ణాః స్వేనాధిదైవికేన రూపేణ పృథివ్యగ్న్యాద్యాత్మనా భిన్నఘట ప్రదీప ప్రకాశవత్సర్వమావిశన్తి తైః ప్రాణైస్సహ పితాప్యావిశతి వాఙ్మనఃప్రాణా-
త్మభావిత్వాత్ పితుః అహమస్మ్యనన్తా వాఙ్మనఃప్రాణా అధ్యాత్మాధిభేదవిస్తారా ఇత్యేవంభావితో హి పితా తస్మాత్ప్రాణానువృత్తిత్వం పితుర్భవతీతి
యుక్తమ్ ముక్తమేభిరేవ ప్రాణైస్సహ పుత్రమావిశతీతి సర్వేషాం హ్యసావాత్మా భవతి పుత్రస్య చ. ఏతదుక్తం భవతి యస్య పితురేవమనుశిష్టః పుత్రో భవ-
తి సోఽస్మిన్నేవ లోకే వర్తతే పుత్రరూపేణ నైవ మృతో మన్తవ్య ఇత్యర్థః తథా చ శ్రుత్యన్తరే "సోఽస్యాయమితర ఆత్మా పుణ్యేభ్యః కర్మభ్యః ప్రతిధీ-
యతే" ఇతి. అథేదానీం పుత్రనిర్వచనమాహ స యది కదాచిదనేన పిత్రా అక్ష్ణయా కోణచ్ఛిద్రతో న్తరా అకృతం భవతి కర్తవ్యం తస్మాత్
కర్తవ్యతారూపాత్ పిత్రా అకృతాత్ సర్వస్మాల్లోకప్రాప్తిప్రతిబన్ధరూపాత్ పుత్రో ముఞ్చతి మోచయతి తత్సర్వం స్వయమనుతిష్ఠన్ పూరయి-
త్వా. తస్మాత్ పూరణేన త్రాయతే పితరం యస్మాత్ తస్మాత్పుత్రో నామ ఇదం తత్పుత్రస్య పుత్రత్వమ్ యత్ పితుశ్ఛిద్రం పూరయిత్వా త్రా-
యతి సః పితా ఏవంవిధేన పుత్రేణ మృతోఽపి సన్ అమృతోఽస్మిన్నేవ లోకే ప్రతితిష్ఠతి ఏవమసౌ పితా పుత్రేణేమం మనుష్యలోకం జయతి నతథా విద్యా-
కర్మభ్యాం దేవలోకపితృలోకౌ స్వరూపలాభసత్తామాత్రేణ నహి విద్యాకర్మణీ స్వరూపలాభవ్యతిరేకేణ పుత్రవద్వ్యాపారాన్తరాపేక్షయా లోకజ-
యహేతుత్వం ప్రతిపద్యేతే అథకృతసమ్ప్రత్తికం పితరమేనమేతే వాగాదయః ప్రాణా దైవాః హైరణ్యగర్భా అమృతా అమరణధర్మాణ ఆవిశన్తి
కథమితి. వక్ష్యతి "పృథివ్యై చైనమిత్యాది" ఏవం పుత్రకర్మాపరవిద్యానాం మనుష్యలోకపితృలోకదేవలోకసాధ్యార్థతా ప్రదర్శితా శ్రుత్యా స్వయ-
మేవ అత్ర కేచిద్వావదూకాః శ్రుత్యుక్తవిశేషార్థానభిజ్ఞాస్సన్తః పుత్రాదిసాధనానాం మోక్షార్థతాం వదన్తి. తేషాం ముఖాపిధానం శ్రుత్యైదం కృ-
తం "జాయా మే స్యాదిత్యాదినా కామ్యం కర్మేత్యుపక్రమేణ, పుత్రాదీనాం చ సాధ్యవిశేషవినియోగోపసంహారేణ, చ. తస్మాదృణశ్రుతిరవి-
ద్వద్విషయా న పరమాత్మవిద్యావిషయేతి సిద్ధమ్. వక్ష్యతి చ "కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి. కే నిత్యం పితృలోకదేవలో

తజ్జయోఽపి పితృలోకదేవలోకాభ్యాం వ్యావృత్త ఏవ- తస్మాత్పుత్రకర్మాపరవిద్యా[illegible] ప్రాప్త్యా[illegible]త్రిభ్య ఏతేభ్యో లోకేభ్యో వ్యావృత్తః పరమాత్మవిజ్ఞానేన మోక్షమధిగచ్ఛతీతి పరమ్పరయా మోక్షార్థాన్యేవ పుత్రాదిసాధనానీత్యత్ర [illegible] తేషాం [illegible]ముఖాభిధానాయైవ శ్రుతిరుత్తరా కృతసమ్ప్రత్తికస్య పుత్రిణః కస్మిన్ ప్రత్యగాత్మవిద్యా[illegible]ఫలప్ర[illegible]య ప్రవృత్తా [illegible]మోక్ష[illegible]మితి శక్యం వక్తుం- [illegible], సాధ్యతప్తః కార్యత్వాచ్చాన్యేషాం, "పునః పునర్జాయత ఇతి కర్మణాత్, "యద్ధ్యేతన్నకుర్యాత్ [illegible] శ్రవణాత్, * శరీరం జ్యోతీరూపమితి చ కార్యకరణతోఽవపత్తేః, * [illegible] ఇదమితి చ నామరూపకర్మాత్మత్వేనోపసంహారాత్, నచేదమేవ నావన[illegible]సంహతం సత్కార్యస్య [illegible], [illegible] ప్రత్యగాత్మఫల, [illegible]దేవవాక్యాదిపశ[illegible] - పుత్రాదిసాధనానాం ప్రత్యగాత్మఫలదర్శనేనైవాప క్షీణత్వాద్వాక్యస్య ౧౭

అ — [illegible] ([illegible]మితి) పుత్రాదివత్ జాయాపి [illegible]యోరపి [illegible]తత్వాత్ఫలవిశేషేవనియోగో వక్తవ్య ఇత్యాశఙ్క్యాహ (జాయాత్వితి) నపృథక్- పుత కర[illegible]మితి శేషః నపృథక్సాధనం- కర్మణస్సహకారిత్వాదితి [illegible] త్వేనంసాధనత్ర యనియమః - తథాపి విద్యా కర్మణీపుత్రా[illegible]సన[illegible] [illegible] నిరూపణమిత్యాశఙ్క్యాహ ([illegible]) యథోక్తైర్హేతుభి[illegible]లోకహేతుత్వజ్ఞాపనార్థం సమ్ప్రత్తివాక్యమిత్యాహ (అథేతి) [illegible]వ్యాఖ్యాయ సమ్ప్రత్తి[illegible] (సమ్ప్రత్తి[illegible]) [illegible] సమ్ప్రత్తిర్నామ- ఇత్యాహ (సమ్ప్రత్తి[illegible]) [illegible] (పుత్రే[illegible]) [illegible]కారోక్తిః అవస్థాదిత్యాదిపదేనదుస్స్వభావాదిసఙ్గ్రహః ప్రత్యాహ- [illegible] పుత్రాహం [illegible]హేత్యాది [illegible]హేతుమాహ ([illegible]) [illegible]కార్యం యదదధ్యయనాది-తదేవావశిష్టం [illegible]కార్యమి[illegible]త్వాదా[illegible]వచనానుపపత్తిరిత్యతః యజ్ఞేపకేనేత్యాదివాక్యానాం పుత్రానుమన్త్రణవాక్యేభ్యోఽర్థభేదాభావాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) యజ్ఞైకేంచేత్యాదివాక్యైర్వాక్యార్థమాహ (బాల్యమయనేతి) త్వం బ్రహ్మేతి వాక్యవదర్థాయ [illegible]వాక్యానిశఙ్క్యాఖ్యాతుమిత్యాహ (తథేతి) [illegible]హ[illegible]సఙ్గ్రహేతి ([illegible]కాక్షతి) త్వం లోక ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానం (యొహ్యేవేత్యాది) [illegible]సఙ్క్యా వాక్యార్థమాహ (ఇదంతు) [illegible]సమ్ముచ్యతే- త్వమైవంనానుష్ఠీయతే- తత్రాహ ([illegible]) [illegible] - [illegible] తస్మాదిత్యాదినావత్ సపుత్ర ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (సచేతి) తత్రైత్యుక్తానుశాసనోక్తిః ఏతేన్నాసర్వమిత్యాది ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (సర్వం హీతి) అనవ్యతనేభూత్వేఽవిహితస్యలజ్జోఽభవిష్యదిత్యాశఙ్క్యాహ ([illegible]) పుత్రానుశాసనస్యఫలవత్త్వమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) కృతసమ్ప్రత్తికస్య పితాకిం కరోతీత్యపేక్షాయామాహ (సయదేతి) [illegible]- నహి [illegible]విశేషః [illegible]హ (అథాత్మేతి) హేతుః- మిథ్యాజ్ఞానాదిః వాగాదిష్వావిష్టస్యపితతో[illegible] ఇత్యాశఙ్క్యాహ (వాగితి) తద్భావిత్వమేవస్ఫోరయతి (అహమితి) భావనఫలమాహ (తస్మాదితి) పు[illegible]నిశేషణాత్[illegible]త్వమేవసమిత్యాశఙ్క్యాహ ([illegible]) మృతస్యపితురితో లోకాద్వ్యావృత్తస్య కథం యథోక్తరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదుక్తమితి) [illegible]రూపేణ [illegible]మేవ భజతే (నైవేతి) మృతః పితాఽనుశిష్టపుత్రాత్మనా [illegible]వర్తతే- నాస్మాదితః [illegible] ఫలరూపేణ [illegible] ఉక్తానర్థశ్రుతిరనంవాదయతి (తథాచేతి) షష్ఠీప్రథమాభ్యాంపితాపుత్రావుచ్యేతే సయదీత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) అకృత, ఉక్తా, విచ్ఛేదం తస్మాదితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (పూరణేనేతి) ఆదేశప్రపఞ్చయతి ([illegible]) పుత్రనైష్ఠ్యం నిగమయతి (సపితేతి) పుత్రేణైవ లోకజయముపసంహరతి (ఏవమితి) యథోక్తాత్పుత్రాద్విద్యాకర్మణోర్విశేషమాహ (నతథేతి) [illegible]లోకాంజయతి- తత్రాహ (స్వరూపేతి) తదేవస్పష్టయతి (నహీతి) అనుశిష్టపుత్రే[illegible]యనంపితరమ[illegible]కృత్యేకస్మాదిత్యాదివాక్యం తద్వ్యాకరోతి (అథేతి) పుత ప్రకరణవిచ్ఛేదార్థోఽథశబ్దః అవేశప్రకారబుభుత్సాయామురవాక్యప్రవృత్తిం [illegible] (కథమిత్యాదినా) పృథివ్యైచేత్యాదివాక్యస్యవ్యావర్త్యం పక్షం వృత్తానువాదపూర్వకముత్థాపయతి (ఏవమితి) అత్రైతినైదికాస్త్రిధారయిత్వాసమ్బిధా [illegible] ([illegible]) మోక్షార్థాంబుద్ధావాకరణశ్రుతిస్మృతిభ్యాంవదన్తి [illegible] మీమాంసకపక్షం ప్రత్యాక్ష[illegible]నిరాకరోతి (తేషామితి) కథమిత్యాశఙ్క్యా[illegible]శ్రుతేర్థావిమథ్యావసానాలోచనయా పుత్రాదేస్సంసారఫలత్వావగమాన్న[illegible]త్యాహ (జాయేత్యాదినా) పుత్రాదీనాం చేతిచకారాత్ *ఏతావాన్వైకామ ఇతిమధ్యేసఙ్గ్రహః యదుక్తమ్పుణ్యాపాకరణశ్రుతిస్మృతిభ్యాం పుత్రాదేరు[illegible]ఫలతేతి- తత్రాహ (తస్మాదితి) పుత్రాదేశ్రుతం సంసారఫలత్వం పరామర్ష్టుం తచ్ఛబ్దః శ్రుతిశబ్దస్స్మృతేరుపలక్షణార్థః శ్రుతిస్మృత్యోరర్థ[illegible] యద్వేవాక్యశేషముదాహరతి (పత్న్యేతి) మీమాంసకపక్షం నిరాకృత్యభర్తృప్రపఞ్చపక్షముత్థాపయతి (కేచిత్త్వితి) మనుష్యలోకజయనతో వ్యావృత్తిర్యథేష్టా పరోక్షః పుత్రాదిసాధనాధీనతయా లోకత్రయవ్యావృత్తావపి కథం మోక్షస్సమ్పద్యతే- నహి పుత్రాదిస్యైవముక్తిసాధనాని- విరక్తత్వాన్నిరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) *పృథివ్యైచేత్యాద్యుత్తరార్థాశ్రుతిరేవ మీమాంసకమతవద్భర్తృప్రపఞ్చమతమపి నిరాకరోతీతి దూషయతి (తేషామితి) కథం సాతన్మతం నిరాకరోతీత్యాశఙ్క్యాశ్రుతింపఠతి (కృతేతి) త్ర్యన్నాత్మోపాసనం సదా ప్రవిచనవిరుద్ధం పరమతమిత్యుక్తం- తదాత్మైవేత్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తథావిశేషత్వం యథోక్తంఫలం మోక్షో న భవతి- తత్రాహ (మెథేతి) త్ర్యన్నాత్మనోఽజ్ఞానకర్మజన్యత్వే హేతుమాహ (పునః పునరితి) సూత్రాత్మైవముక్తిశ్చేతి సహేతుమాహ (యద్ధ్యేతదితి) కార్యకరణత్వశ్రుతేరపి సూత్రభావోఽనముక్తిరిత్యాహ (శరీరమితి) అవిద్యాతదుత్థద్వైతస్య త్రాత్మకే

ఉ.— పృథివ్యై చైనమగ్నేశ్చ దైవీ వాగావిశతి సా వై దైవీ వాగ్యయా యద్యదేవ వదతి తత్తద్భవతి॥ ౧౮

ర్త్వేనోపసంహారాత్ప్రదానస్య త్ర ప్రాపోటన్ధానర్హత్వాత్- సముక్తిరియుక్తస్య నికరమాహ (త్రయమితి) నన్వవిరక్తస్యాజ్ఞస్యనా త్రా ప్తిఫలమపి - క ర్మాదిరక్తస్యాకదాచిముక్తిపటిమెవినివ్యవస్థితి. నేత్యాహ (నచైవమితి) నహి పృథివ్యైచేత్యాదివాక్యస్యైకస్యసకృచ్ఛ్రుతిస్యానేకార్థత్వం- * వి న్యలేహి-సథావాక్యనితిన్యాయా విన్నేః ౧౭

రం.— పుత్రస్యలోకస్య పుత్త్రేణజయ్యత్వప్రకారమాహ (అథాస్వమ్ప్రతిరిత్యాదినా) సమ్ప్రత్తిః- సమ్ప్రదానం సమ్ప్రత్తి రితిపత్నీమాణస్యకర్తవ్యోపామధేయం పుత్త్రే హి స్వాత్మవ్యాపారస్య ప్రదానకరోత్యనేన ప్రకారేణపితా - తేనసమ్ప్రత్తిసంజ్ఞమిదంకర్మ తస్య స్మిన్కాలేకర్తవ్యమిత్యత్రాహ (యదాప్రైష్యన్మన్యతే) సపితాయదా- యస్మిన్కాలేప్రైష్యన్మన్యతే- అరిష్టదర్శనేనమరిష్యామీతివిజానా తే అథతదా పుత్త్రమాహ- పుత్త్రమాహూయాహేత్యర్థః కిమితి (త్వంబ్రహ్మత్వంయజ్ఞస్త్వంలోకఇతి) సపుత్త్రఃప్రత్యాహ- పితురుక్తాను క్తింప్రత్యుత్తరయతి కిమితి (అహంబ్రహ్మాహంయజ్ఞోహంలోకఇతి) అస్యార్థంశ్రుతిరేవాచష్టే తత్రత్వంబ్రహ్మేతిపితుః ప్రథమవాక్య స్యార్థమాహ (యద్వైకించానూక్తంతస్యసర్వస్యబ్రహ్మేత్యేకతేతి) యత్కించానూక్తం - అధీతమనధీతంచ తస్యసర్వస్యైవ బ్రహ్మేత్యేత స్మిన్పదేఏకతా-ఏకత్వమిత్యర్థః ఊర్ధ్వయనవ్యాపారోమమ ఆసీదేతావన్తంకాలంవేదవిషయః- సఇదానీం బ్రహ్మేతిత్వయిసమర్పితఃఇతఊర్ధ్వంత్వం- త్వమేవ త్వత్కర్తృకోస్త్వితిస్తృతి అథత్వంయజ్ఞఇతిపితుర్వాక్యస్యార్థమాహ (యేవైకేచయజ్ఞాస్తేషాం సర్వేషాంయజ్ఞఇత్యేకతేతి) యేయజ్ఞాః - అనుష్ఠితాఅననుష్ఠితాశ్చ తేసర్వేత్వంయజ్ఞఇత్యత్రయజ్ఞశబ్దస్యార్థః యతశ్చయాయజ్ఞాదివ్యాపారోమయానుష్ఠితఏతావన్తంకా లం- సఇదానీంయజ్ఞఇతిత్వయ్యర్పితః- ఇతఊర్ధ్వంత్వమేవ - త్వదధీనోస్త్వితియావత్ అథత్వంలోకఇతిపితుర్వాక్యస్యార్థమాహ (యేవైకేచలోకా స్తేషాంసర్వేషాంలోకఇత్యేకతేతి) యేకేచలోకాః- జితాఅజితాశ్చ తేసర్వేలోకశబ్దార్థః యతశ్చయేలోకామయాఏతావన్తంకాలమజితాజేతవ్యా శ్చతేలోకశబ్దాభిహితాః- తేసర్వేత్వమేవ త్వయాసాధ్యాఇతిత్వంలోకఇత్యస్యార్థః అతఃఅహంబ్రహ్మేత్యాదిపుత్త్రవాక్యానామప్యేవమే వపితృవాక్యత్రయార్థాభ్యుపగమార్థఇతిభావః అథైవం పుత్త్రం ప్రతివక్తుఃపితుస్తాత్పర్యమాహ శ్రుతిః (ఏతావద్వాఇదంసర్వమేతన్మాసర్వం సన్నయమితోభునజదితి) లోకేగృహిణాంకర్తవ్యంసర్వమిదం- వేదయజ్ఞలోకాత్మకమేతావద్వా ఏతావదేవ ఏతత్సర్వం- వేదయజ్ఞలోకాత్మ కమయం- పుత్రస్స్వయమేవభూత్వా- స్వాసమ్పాదితవేదయజ్ఞలోకస్మిన్ ప్రపూరకోభూత్వేతియావత్ ఇమంభారంస్వాత్మనినిధాయఇతః - అస్మా ల్లోకాన్మా- మామభునజత్-పాలయిష్యతి ఇత్యభిప్రాయవాన్పితాపుత్త్రాయానశాసవివం బరీతిశేషః లృడర్థేలఙ్ ఇతిరఙ్గనాథవ్యాఖ్యానమూ ప్తౌ (తస్మాత్పుత్త్రమనుశిష్టంలోక్యమాహురితి) తస్మాత్-ఏవంత్వంబ్రహ్మేత్యాదిమన్త్రైశాసకత్వాత్ ఏవంపిత్రా ఽనుశిష్టంపుత్త్రంలోక్యం-లో కసాధనమాహుః తస్మాత్-ఉక్తప్రకారస్యపుత్రస్యలోక్యత్వసిద్ధిహేతోః లోకస్యపిత్వర్థమితియావత్ ఏనం- పుత్త్రమనుశాసతి-పితరఇతిశేషః ఏవ మనుశాసనస్యఫలమాహ (సయదైవంవిదస్మాల్లోకాత్ప్రైతీత్యాది) ఏవంవిత్ - ఏవంపుత్త్రానుశాసనంకృతవాన్యః - పితాయదాఅస్మాల్లోకా త్ప్రైతి- పరలోకంగచ్ఛతి అథ- తదాఏభిరేవ- స్వీయైఃప్రాణైః- వాఙ్మనఃప్రభృతిభిఃపుత్త్రమావిశతి - పుత్రోభూత్వాయజ్ఞాదికమయమేవకరోతి. ఏవమనుశిష్టేనపుత్త్రేణకృతంసర్వంపుణ్యం కర్మపరలోకగతస్యపితుస్స్వానుష్ఠితసుకృతివదుపకారకంభవతీత్యర్థః కించ (సయద్యనేనకిఞ్చిదక్ష్ణ యాకృతంభవతితస్మాదేనంసర్వస్మాత్పుత్రోముఞ్చతీతి) సః-ఏవమనుశిష్టఃపుత్రఃయది-కదాచిత్ అనేన- పిత్రాకించిత్కర్తవ్యమక్ష్ణయా-కోణచ్ఛి ద్రతోన్తరాఅకృతం- నకృతంభవతి- తస్మాత్-కర్తవ్యరూపాత్ పిత్రాఅకృతాల్లోకప్రాప్తిప్రతిబన్ధరూపాత్ సర్వస్మాత్పుత్రోముఞ్చతి- మోచయ తి. పిత్రాయద్యన్నకృతం - తత్తత్సర్వంస్వయమనుతిష్ఠన్పితుర్న్యూనతాం పూరయిత్వాతేనపూరణేనత్రాయతఇతిభావః (తస్మాత్పుత్రోనా మేతి) ఏవమనుశిష్టఃపుత్రోపిపూర్వోక్తరీత్యాపూరణేనపితుస్త్రాణాత్ పుత్రోనామభవతీత్యర్థః తతశ్చైవమనుశాసనగ్రహణం తథానుష్ఠానంచపు త్రస్యనకేవలంపితురేవోపకారకం- కింతుపుత్రస్యాపి- అన్యథాహితస్యపుత్రత్వసిద్ధిరేవనస్యాదితిభావః ఉపపాదితంపుత్త్రేణమనుష్యలోకజయప్ర కారంనిగమయతి (సపుత్త్రేణైవాస్మిల్లోకే ప్రతితిష్ఠతీతి) సః - పితాఏవంవిధేనపుత్త్రేణమృతోపిసన్నమృతోఽస్మిన్నేవలోకే ప్రతితిష్ఠతి ఏవమ సౌపితాపుత్త్రేణమనుష్యలోకంజయతీతిభావః ఏవంపూర్వప్రతిజ్ఞాతార్థేషుపుత్త్రేణపితుర్మనుష్యలోకజయప్రకారముక్త్వాఅవశిష్టం*కర్మణాపి తృలోకోవిద్యయాదేవలోకఇత్యుక్తమర్థముపపాదయితుంప్రక్రమతే (అథైనమేతేదైవాఃప్రాణాఅమృతాఆవిశన్తీతి) అథైనం- ఏవంపుత్త్రేనిషిక్త భారంపరలోకగతంపుణ్యవిద్యాకర్మాణంపురుషమమృతాః- అమరణధర్మాః తత్రహేతుః దైవాః- మానుషేన్ద్రియవిలక్షణాః ప్రాణశబ్దవాచ్యామనఆద యః ఆవిశన్తీత్యర్థః ౧౭

శం.— పృథివ్యై- పృథివ్యాశ్చైనమగ్నేశ్చదైవీ - అధిదైవాత్మికావాగేనం- కృతసమ్ప్రత్తికమావిశతి. సర్వేషాంహివాచఉపాదా నభూతాదైవీవాక్పృథివ్యగ్నిలక్షణా సాహ్యధ్యాత్మికాసఙ్గాదిదోషైర్నిరుద్ధావిదుషస్తద్దోషాపగమేఆవరణభఙ్గేజలప్రదీపప్రకాశవచ్చవ్యా ప్నోతి. తదేతదుచ్యతేపృథివ్యాఅగ్నేశ్చైనందైవీవాగావిశతీతి. సాచదైవీవాగనృతాదిదోషరహితాశుద్ధా- యయావాచాదైవ్యాయద్యదేవఆత్మనే పరస్మైవావదతి- తత్తద్భవతి. అమోఘాఽప్రతిబద్ధాఽస్యవాగ్భవతీత్యర్థః ౧౮

మూ.— దివశ్చైనమాదిత్యాచ్చ దైవం మన ఆవిశతి తద్వై దైవం మనో యేనానన్ద్యేవ భవత్యథో న శోచతి॥౧౯

అద్భ్యశ్చైనం చన్ద్రమసశ్చ దైవః ప్రాణ ఆవిశతి స వై దైవః ప్రాణో యస్సఞ్చరగ్ శ్చాసఞ్చరగ్‌శ్చ న వ్యథతేఽథో న రిష్యతి స ఏవంవిత్సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి యథైషా దేవతైవగ్ం స యథైతాం దేవతాగ్ం సర్వాణి భూతాన్యవన్త్యేవగ్ం హైవంవిదగ్ం సర్వాణి భూతాన్యవన్తి। యదు కిం చేమాః ప్రజాః శోచన్త్యమైవాసాం తద్భవతి పుణ్యమేవాముం గచ్ఛతి న హ వై దేవాన్పాపం గచ్ఛతి॥ ౨౦

ఆ.— పృథివ్యైచేత్యాదిగ్రన్థానువ్యాఖ్యానపరత్వేనయదుక్తం పృథివీపఽ [illegible] (పృథివ్యా ఇతి) ఏవమిత్యుక్తమనూద్యవ్యా [illegible] (ఏవమితి) ఇత్థం పునస్సూత్రాత్మనా [illegible] (సర్వేషామితి) [illegible] విశేషాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నాహీతి) [illegible] సాధయతి (నాచేతి) [illegible] (అనాఘ్రాత) ౧౮

శం.— ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి (పృథివ్యై చైనమగ్నేశ్చ దైవీ వాగావిశతీతి) పృథివ్యై చైనమగ్నేశ్చ ద్వారా-అగ్నిరేవ న [illegible] పృథివ్యాశ్చ అగ్నేశ్చ దైవీ వాగ్ ఏనం - పరలోకగతం పురుషమావిశతి [illegible] పృథివీ కేవలం [illegible] ప్రాగుక్తత్వాచ్చ పృథివ్యా యతనకత్వాత్ అగ్నేః [illegible] హేతుభ్యాం దైవీ వాగావిశతి [illegible] దైవ్యా వాచో లక్షణమాహ । సా వై దైవీ వాగ్యయా యద్యదేవ వదతి తత్తద్భవతీతి) యదుక్తం [illegible] ప్రతిహతంవా- తత్తద్భవత్యేవ [illegible]- సా దైవీ వాక్ [illegible] మర్త్యా వాక్ దైవీత్యర్థః ౧౮

శం.— తథా- దివశ్చైనమాదిత్యాచ్చ దైవం మన ఆవిశతి తచ్చ దైవం మనః- స్వభావనిర్మలత్వాద్యేన మనసాఽసౌ ఆనన్ద్యేవ భవతి- సుఖ్యేవ భవతి అథో- అపి న శోచతి- శోకాదినిమిత్తాసంయోగాత్ ౧౯

ఆ.— వాచి దర్శితం న్యాయం మనస్యతిదిశతి (తథేతి) యన్మనః స్వభావనిర్మలత్వేన దైవమిత్యుక్తం- తదేవ విశినష్టి (మనస ఇతి) అస్య [illegible] యేన మనసా విద్వాన్న శోచత్యపి తద్దైత్వాభావాత్ - తద్దైవమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః ౧౯

రం.— (దివశ్చైనమాదిత్యాచ్చ దైవం మన ఆవిశతీతి) * అత్రైతస్య మనసో ద్యౌశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్య ఇతి పూర్వముక్తత్వాత్ మనసోఽధిష్ఠానభూతాయా దివః-ఆకాశాత్, [illegible], చ్చ హేతోరేనం- పరలోకినం పుణ్యకర్మాణం దైవం మన ఆవిశతీత్యర్థః. దైవమనసో లక్షణమాహ (తద్వై దైవం మనో యేనానన్ద్యేవ భవత్యథో న శోచతీతి) యేన మనసా పురుషస్సదా సుఖీ భవతి, న చ శోకం ప్రాప్నోతి,- తద్దైవం మనః అమోఘసఙ్కల్పమానసైకకారణం మనో దైవం మన ఇత్యర్థః ౧౯

శం.— తథా- అద్భ్యశ్చైనం చన్ద్రమసశ్చ దైవః ప్రాణ ఆవిశతి. స వై దైవః ప్రాణః కింలక్షణ ఇతి ఉచ్యతే- యస్సఞ్చరన్- ప్రాణిభేదేషు అసఞ్చరన్- సమష్టివ్యష్టిరూపేణ అథవా- సఞ్చరన్ జఙ్గమేషు నసఞ్చరన్ స్థావరేషు న వ్యథతే- న దుఃఖనిమిత్తేన భయేన యుజ్యతే. అథో-అపి న రిష్యతి- న వినశ్యతి న హింసామాపద్యతే. స యో యథోక్తమేవం వేత్తి త్రయ్యన్నాత్మదర్శనం- సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి- సర్వేషాం భూతానాం ప్రాణో భవతి, సర్వేషాం భూతానాం మనో భవతి, వాగ్భవతీత్యేవం సర్వభూతాత్మతయా సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః సర్వకృచ్చ-యథైషా పూర్వసిద్ధా హిరణ్యగర్భదేవతా-ఏవమేవ నాస్య సర్వజ్ఞత్వే సర్వకృత్త్వే వా క్వచిత్ప్రతిఘాతః కించ-న ఇతి దృష్టాన్తనిర్దేశః.యథైతాం హిరణ్యగర్భదేవతామిజ్యాదిభిస్సర్వాణి భూతాన్యవన్తి- పాలయన్తి పూజయన్తి. ఏవం హైవంవిదం సర్వాణి భూతాన్యవన్తి-ఇజ్యాదిలక్షణాం పూజాం సతతం ప్రయుఞ్జత ఇత్యర్థః అథేదమాశఙ్క్యతే- సర్వప్రాణినామాత్మా భవతీత్యుక్తం-తస్య చ సర్వప్రాణికార్యకరణాత్మకత్వే సర్వప్రాణిసుఖదుఃఖైస్సమ్బధ్యత ఇతి తన్న- అపరిచ్ఛిన్నబుద్ధిత్వాత్ పరిచ్ఛిన్నాత్మబుద్ధీనాం హ్యాక్రోశాదౌ దుఃఖసమ్బన్ధో దృష్టోఽనేనాహమాకృష్ట ఇతి- అస్య తు సర్వాత్మనో య ఆక్రుశ్యతే, యశ్చాక్రోశతి,- తయోరాత్మత్వబుద్ధివిశేషాభావాన్న తన్నిమిత్తం దుఃఖముపపద్యతే మరణదుఃఖవచ్చ- నిమిత్తాభావాత్. యథా హి కస్మింశ్చిన్మృతే కస్యచిద్దుఃఖముత్పద్యతే మమాసౌ పుత్రో భ్రాతా చేతి పుత్రాదినిమిత్తం తన్నిమిత్తాభావే తన్మరణదర్శినోఽపి నైవ దుఃఖముపజాయతే తథేశ్వరస్యాపరిచ్ఛిన్నాత్మనో మమతాదిదుఃఖనిమిత్తమిథ్యాజ్ఞానాదిదోషాభావాన్నైవ దుఃఖముపజాయతే. తదేతదుచ్యతే- యత్ ఉ కించ- యత్కించేమాః ప్రజాః శోచన్తి- అమైవ- సహైవ ప్రజాభిస్తత్- శోకాదినిమిత్తం దుఃఖం సంయుక్తం భవత్యాసాం- ప్రజానాం పరిచ్ఛిన్నబుద్ధిజనితత్వాత్. సర్వాత్మనస్తు కేన సహ కిం సంయుక్తం భవేద్వియుక్తం వా అముం తు ప్రాజాపత్యే పదే వర్తమానం పుణ్యమేవ- సుఖమేవ ఫలమభిప్రేతం పుణ్యమితి నిరతిశయం హి తేన పుణ్యం కృతం - తేన తత్ఫలమేవ గచ్ఛతి. న హ వై దేవాన్ పాపం గచ్ఛతి-పాపఫలస్యావసరాభావాత్పాపం- ఫలం దుఃఖం న గచ్ఛతీత్యర్థః. ౨౦

ఆ.— మనస్యుక్తం న్యాయం ప్రాణేఽతిదిశతి (తథేతి) తమేవ దైవం ప్రాణం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (స వా ఇతి) స య ఏవంవిదిత్యాది వ్యాచష్టే (స య ఇతి) విదిరత్ర లాభార్థః. న కేవలం యథోక్తమేవ విద్యాఫలం- కింతు ఫలాన్తరమప్యస్తీత్యాహ (కించేతి) సర్వభూ

ఉ.— అథాతో వ్రతమీమాꣳసా ప్రజాపతిర్హ కర్మాణి ససృజే తాని సృష్టాన్యన్యోన్యేనాస్పర్ధన్త వదిష్యామ్యేవాహమితి వాగ్దధ్రే ద్రక్ష్యామ్యహమితి చక్షుః శ్రోష్యామ్యహమితి శ్రోత్రమేవమన్యాని కర్మాణి యథాకర్మ తాని మృత్యుః శ్రమో భూత్వోపయేమే తాన్యాప్నోత్తాన్యాప్త్వా మృత్యురవారున్ధ తస్మాచ్ఛ్రామ్యత్యేవ వాక్ శ్రామ్యతి చక్షుః శ్రామ్యతి శ్రోత్రమథేమమేవ నాప్నోద్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణస్తాని జ్ఞాతుం దధ్రిరే అయం వై నః శ్రేష్ఠో యః సఞ్చరꣳశ్చాసఞ్చరꣳశ్చ న వ్యథతేఽథో న రిష్యతి హన్తాస్యైవ సర్వే రూపమసామేతి త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవꣳస్తస్మాదేత ఏతేనాఖ్యాయన్తే ప్రాణా ఇతి తేన హ వావ తత్కులమాచక్షతే యస్మిన్కులే భవతి య ఏవం వేద య ఉ హైవంవిదా స్పర్ధతేఽనుశుష్యత్యనుశుష్య హైవాన్తతో మ్రియత ఇత్యధ్యాత్మమ్॥ ౨౧

తాస్వేవైతద్దోషదోషాత్ప్రాప్తం ... దేయమిత్యుక్తం ... (అథేతి) సర్వప్రాణసుఖి ... ర్జ్ఞానస ... (పరిచ్ఛిన్నేతి) అపరిచ్ఛిన్నత్వేన ... (మరణేతి) ... (యఃశ్రే) ... స్వాహన్తాద్య ... (తత్రేతి) సుమతాదిత్యాదిపదేనాహం ... మిథ్యాజ్ఞానం. ఆనేకసైనరాగాది ... (తదేతదితి) సుఖసేవ ... (ఫలమితి) ఉక్తమేవ ... న క్తి (నిరతిశయమితి) ౨౦

ర౦ — (అపి చ ... ప్రాణ ఆదిశతీతి) ... ప్రాణస్యాపశ్నైరాజ్యోతీరూపమసౌ ... ఇతి పూర్వముక్తత్వాత్ ... ప్రాణ అతిశయిత్యర్థః ... (స వై నైవ ప్రాణో యస్సఞ్చరంశ్చాసఞ్చరంశ్చ న వ్యథతేఽథో న రిష్యతి) అత్ర ... న వ్యథతే ... ఆహో ... న రిష్యతి ... ప్రాణ ఇత్యర్థః ... ప్రాణో వై నః ప్రాణస్స ... పృథివ్యగ్న్యాదిత్యాప్ ... దేవతా ... సోపకరణానాం తేషాం మనోవాక్ప్రాణానాం పరలోకే ... (స ఏవంవిత్స్వేషాం భూతానాం ...) యథా ... భవతి అత్ర వాఙ్మనః ప్రాణదేవతానాం సర్వభూతాత్మత్వం ... ఏవం సోఽయం ... భవతి యఏవంవిత్ ప్రాణాదీనాం పరలోకే ... కారకత్వేన ... సర్వభూతాత్మా ... పృథివ్యగ్న్యాదిత్యాదీనాం బహుత్వాదితి ద్రష్టవ్యం (స యథైతాం దేవతాం సర్వాణి భూతాన్యవన్తీతి) ... (ఏతామిత్యాదినా) ... పూజయన్తీత్యర్థః ఏవంవిదం పూర్వోక్తవాగాద్యుపకారవిశేష ... సర్వాణి భూతాని పూజయన్తీత్యర్థః ... ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (యదు కిఞ్చేమాః ప్రజాశ్శోచన్త్యమైవాసాం తద్భవతీతి) ... దేవతోపాసక ప్రేరణప్రయుక్తాదేవ ... ప్రజాః కిఞ్చ ... తత్ ప్రజాశోకనిమిత్తం పాపం ఆసాం ప్రజానామేవ భవతి ... (పుణ్యమేవాముం గచ్ఛతీతి) యస్మాదముం ఉపాసకం పూర్వోక్తగుణవిశిష్టవాగాద్యుపాసన ప్రయుక్తం పుణ్యమేవ గచ్ఛతి ప్రాప్తం, తేన చ పుణ్యేనాయం పూర్వోక్తవాగాదిదేవతాసాయుజ్యం ప్రాప్తః ... (న హ వై దేవాన్ పాపం గచ్ఛతీతి) తత్ ... దేవతానాం యథా ... ప్రాప్నోతి ... అత తద్వ్యదేవతద్విదో ... సాయుజ్యం ప్రాప్తస్య ... ప్రేరణకృతపాపప్రసక్తిరితి భావః. ౨౦

శం — తవితే సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేనన్తా ఇత్యవిశేషేణ వాఙ్మనః ప్రాణానాముపాసనముక్తం- నాన్యతమగతో విశేష ఉక్తః కిమేవమేవ ప్రతిపత్తవ్యం- కిం వా విచార్యమాణే కశ్చిద్విశేష వ్రతం- ఉపాసనం ప్రతి ప్రతిపత్తుం శక్యత ఇతి ఉచ్యతే- అథాతః- అనన్తరం వ్రతస్య- ఉపాసనస్య మీమాంసా- ఉపాసనకర్మవిచారణేత్యర్థః. ఏషాం ప్రాణానాం కస్య కర్మ వ్రతత్వేన ధారయితవ్యమితి మీమాంసా ప్రవర్తతే. తత్ర (ప్రజాపతిః) హ శబ్దః కిలార్థః ప్రజాపతిః కిల ప్రజాః సృష్ట్వా కర్మాణి- కరణాని వాగాదీని. కర్మార్థాని హి తానీతి కర్మాణీత్యుచ్యన్తే. ససృజే- సృష్టవాన్ వాగాదీ

నికరణానీత్యర్థః తానిపునఃస్పర్ధాన్యోన్యేన- ఇతరేతరమస్పర్ధన్త- స్పర్ధాం- సజ్ఘర్షంచక్రుః కథం వదిష్యామ్యేవ-స్వవ్యాపారాద్వదనాదనుపర
తైవాహంస్యామితివాగ్వ్రతందధ్రే- ధృతవతీ యద్యన్యోపిమత్సమో ద్వితీయస్స్వవ్యాపారాదనుపరతశ్శక్తః - సోఽపిపశ్యతు త్వత్తోఽధికో మిథ తథా
ద్రక్ష్యామ్యహమితిచక్షుః శ్రోష్యామ్యహమితి శ్రోత్రం. ఏవమన్యాన్యపికర్మాణి- కరణానియథాకర్మ - యద్యద్యస్యకర్మ యథాకర్మ తాని- క
రణానిమృత్యుః - మారకః శ్రమః- శ్రమరూపీభూత్వాఉపయేమే- సజ్జగ్రాహ కథం తాని- కరణానిస్వవ్యాపారేప్రవృత్తాన్యాప్నోత్- శ్ర
మరూపేణాత్మానందర్శితవాన్ అప్త్వాచతాన్యవారున్ధ- అవరోధంకృతవాన్మృత్యుః స్వకర్మభ్యః ప్రచ్యావితవానిత్యర్థః. తస్మాదద్యత్వేపివదనే
స్వకర్మణిప్రవృత్తావాక్ శ్రామ్యత్యేవ- శ్రమరూపిణామృత్యునాసంయుక్తా స్వకర్మతఃప్రచ్యావ్యతే తథాశ్రామ్యతిచక్షుః శ్రామ్యతిశ్రోత్రం
అథేమమేవ- ముఖ్యం ప్రాణంనాప్నోత్- న ప్రాప్తవాన్మృత్యుః శ్రమరూపీ. యోఽయంమధ్యమః ప్రాణః- తం తేనాద్యత్వేపిఅశ్రాన్తఏవకర్మణి
ప్రవర్తతే తాని- ఇతరాణికరణానితంజ్ఞాతుందధ్రిరే- ధృతవన్తిమనః అయంవైనః - అస్మాకంమధ్యేశ్రేష్ఠః - ప్రశస్యతమః అభ్యధికః య
స్సంచరన్నసంచరంశ్చనవ్యథతే, అథో నరిష్యతి, హన్తైతస్యైవ సర్వే - ప్రాణస్యరూపమసామ - ప్రాణమాత్రత్వేనప్ర
ద్యేమహి ఏవం వినిశ్చిత్య ఏతస్యైవసర్వేరూపమభవన్ - ప్రాణరూపమేవాత్మత్వేనప్రతిపన్నాః ప్రాణవ్రతమేవఆత్మన్యాధానమ్న
త్వోర్వారణాయవ్యాపారేషు యస్మాత్వాగాదీనయామేరూపవన్తీరాణిచలనాత్మనా స్వేనచప్రకాశాత్మనా నహిప్రాణాదన్యత్రచలనాత్మక
త్వోపపత్తిః చలనవ్యాపారపూర్వకాన్యేవహిసర్వకాన్యవ్యాపారేషుఉత్పన్నైః తస్మాత్తేనప్రాణాఖ్యాతేనాఖ్యాయన్తే-అభిధీయ
న్తే ప్రాణా ఇత్యేవం. యఏవం ప్రాణాత్మతాంసర్వకరణానాం, వేత్తిప్రాణశబ్దాభిధేయత్వం, చ - తేనహవావ-తేనైవకులంవేతిమాఖ్యాయతే
చక్షురేవాక్షితి- యస్మిన్కులేసవిద్వాన్జాతో భవతి- తత్కులంవిద్వన్నామ్నైవప్రథితంభవతియథాయమిదంకులమితి-యథాహాపత్త్యఇతి యఏవం-
యథోక్తంవేదవాగాదీనాం, ప్రాణస్వరూపతాం- ప్రాణాఖ్యత్వంచ- తస్యైతత్ఫలం కించ- యఃకశ్చిత్ఉహఏవంవిదా- ప్రాణాత్మదర్శినాస్పర్ధతే
ప్రతిపక్షీసన్- సోఽస్మిన్నేవశరీరేఽనుశుష్యతి- శోషముపగచ్ఛతి. అనుశుష్య హైవ - శోషంగత్వైవాన్తతః - అన్తే మ్రియతే నసహసోపద్రుతో
మ్రియతే ఇతి- ఏవము క్తమధ్యాత్మం ప్రాణాత్మదర్శనఫలమ్యక్త్వోపసంహరోఽధిదైవతప్రదర్శనార్థః ౨౧

ఆ — అథేత్యాది ......క్తవ్యశేషమేవావాదానన్తర్యముఖేన వ్యాప్యవహితోపాసనాముపాదేనతద్వ్రతవిధానార్థముత్తరంవాక్యమిత్యా
......(తపతఇత్యాదినా) వ్రతమిత్యవశ్యానుష్ఠేయంకర్మోచ్యతే. జిజ్ఞాసాయాస్సత్త్వమపేక్ష్యప్రాప్తేః ఉపాసనోక్త్యాన న్తర్యమ...తం
కథయతి (అనన్తరమితి) విచారణామేవస్మారయతి (ఏషామితి) ప్రవృత్తాయాం మీమాంసాయాం, ప్రాణవ్రతమభగ్నత్వేనధారణీయమితిని
ర్ధారణార్థమాఖ్యాయికాం ప్రణయతి (తత్రేత్యాదినా) కథం ...గాదికరణేషుకర్మశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మాణీతి) తదీయస్సృష్టేరు
పయోగముపదర్శయితుంభూమికాంకరోతి (తానీతి) స్పర్ధాప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) యథాకర్మ- స్వీయం
స్వీయంవ్యాపారమనుసృత్యవ్రతంధ్రియేత్యవాగాదీనికరణానీత్యర్థః ప్రజాపతేర్వాగాదిషుశ్రమద్వారాస్వకర్మప్రచ్యుతిరాసీదిత్యత్రకార్యలిఙ్గకమను
మానం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) వాగాదీనాంభగ్నవ్రతత్వనిర్ధారణానన్తర్యమధస్తాజ్జార్థః ప్రజాపతేః ప్రాణేమృత్యుగ్రస్తత్వాభావేనార్థాద్రక్ష్య
సమానంసూచయతి (తేనైతి) ప్రవర్తతే- ప్రాణఇతిసమ్బన్ధః. తథాపికథంప్రాణస్యైవవ్రతంధార్యమిత్యపేక్షాయామాహ (తానీతి) జ్ఞాపనార్థ
మనుసన్ధానప్రకారమేవదర్శయతి (అయమితి) తస్యశ్రేష్ఠత్వేఫలితమాహ (హన్తేతి) ...... (ఏవంవినిశ్చిత్యేతి) అస్మాకం- వా
గాదీనాం వ్రతానిమృత్యోర్వారణాయనపర్యాప్తానీతిప్రాణవ్రతమేవధర్తవ్యమిత్యర్థః ప్రాణరూపత్వేకథంవాగాదికరణానాంతన్నామకత్వమిత్యపేక్ష్యా
హ (యస్మాదితి) యస్మాదిత్యస్యతస్మాదిత్యనేనసమ్బన్ధః ప్రాణరూపంచలనాత్మత్వమితిఉత్తరానాభిధీయతే- లత్రాహ (నహీతి) తస్మిన్క
రణేషుప్రకాశాత్మకత్వమేవ- నచలనాత్మత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (చలనేతి) సమ్ప్రతివిద్యాఫలమాహ (యఏవమితి) తదేవస్పష్టయతి (య
స్మిన్నితి) తపతీ- మార్జనుతా తస్యాఽపకర్షస్తాపత్వః. కస్యేదంఫలమిత్యపేక్షాయాంపూర్వోక్తమేవస్ఫుటయతి (యఏవమిత్యాదినా) నకేవలంవిద్యా
యాయథోక్తమేవఫలం- కింతుఫలాన్తరమప్యస్తీత్యాహ (కిఞ్చేతి) ప్రాణవిదాసహస్పర్ధాసక్తర్వ్యేతిభావః ఇత్యధ్యాత్మమిత్యస్యానన్తర్యమాశ
ఙ్క్యాహ (ఇత్యేవమితి) ౨౧

౨౨ — ఏవమత్రవాఙ్మనఃప్రాణానామసాధారణ్యేనోపాస్యత్వముక్తం. తత్రప్రాణస్యైవవ్రతధారణాయ కథితే (అథాతోవ్రత
మీమాంసేతి) అథ- అనన్తరంఅతః - ఏతావత్పర్యన్తంసాధారణ్యేనవాఙ్మనఃప్రాణానాం త్రయాణామప్యుపాసనస్యోక్తత్వాత్- వ్రతస్య- ఉపాస
నాత్మకవ్రతస్యమీమాంసా- విచారః. ప్రవర్తతఇతిశేషః ఏతేషాం త్రయాణాంమధ్యేకింవిషయకముపాసనంముఖ్యతయాకర్తవ్యమితిభాష్యార్థఇతి
యావత్ (ప్రజాపతిర్హకర్మాణిససృజఇతి) హప్రసిద్ధౌ. ప్రజాపతిః-చతుర్ముఖః ప్రజాపతిశబ్దముఖ్యార్థస్యేశ్వరోహిచతుర్ముఖద్వారా
కర్మాణి- కర్మజ్ఞానేన్ద్రియాణివ్యష్టిరూపాణిససృజే- సృష్టవానిత్యర్థః (తానిసృష్టాన్యన్యోన్యేనాస్పర్ధన్త) ఏవంసృష్టానితాని- ఇన్ద్రియాణిపరస్ప
రంస్వస్వవ్యాపారాధిక్యాభిమానేనస్పర్ధాంకృతవన్తీత్యర్థః కథం (వదిష్యామ్యేవాహమితివాగ్దధ్రే) *ధృఞ్ అవస్థానఇతిహిధాతుః. అహమేవవది
ష్యామి- నాన్యఃకశ్చిన్మత్తోవక్తుంసమర్థఇతివాక్ దధ్రే - అభిమన్యమానాస్థితవతీత్యర్థః. (ద్రక్ష్యామ్యహమితిచక్షురిత్యాది) స్పష్టోర్థః (ఏవమన్యా
న్యపికర్మాణియథాకర్మేతి) ఏవం- అహమేవస్పృక్ష్యామ్యహమేవ గృహ్ణామీత్యాదిప్రకారేణాన్యాన్యపికర్మాణి- ఇన్ద్రియాణియథాకర్మ- యథా
స్వవిషయమభిమన్యమానాన్యవస్థితవన్తీత్యర్థః. (తానిమృత్యుఃశ్రమోభూత్వోపయేమేఇతి) తాని - ఏవందురభిమానేనావిరతంస్వస్వవ్యాపారేషు

ఉ.— అథాధిదైవతం జ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రే తప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యో భాస్యామ్యహమితి చన్ద్రమా ఏవమన్యా దేవతా యథాదైవతꣳ స యథైషాం ప్రాణానాం మధ్యమః ప్రాణ ఏవమేతాసాం దేవతానాం వాయుర్మ్లోచన్తి హ్యన్యా దేవతా న వాయుః సైషానస్తమితా దేవతా యద్వాయుః ॥ ౨౨

వక్తవ్యానాం వాక్చక్షురాదీనాం వ్రతవ్యాపారస్య ధర్మోదేవతావిశేషః శరీరాధ్యాత్మం - స్వాభావికస్య వ్యాపారస్య - సమాహృత్య ప్రత్యక్షతః (తాన్యాప్నోత్) శమయామాస మృత్యుస్తాని - ఇన్ద్రియాణి ఆప్నోత్ - ప్రాప్తవాన్ (తాన్యాప్త్వా మృత్యురవారున్ధ) తాని - ఇన్ద్రియాణి ఆప్త్వా - ప్రాప్య తద్వాగాదీన్ - అవరోధం కృతవాన్ స్వకార్యాత్ సమర్థాన్ నాకరోదిత్యర్థః అత ఏవ శ్రమో - అప్నోత్ - అవాప్నోదితి శమో శ్రమః శమస్స క్రియాశ్రమః స్వకార్యాసామర్థ్యం కృతాజనకతాని ప్రయోజనవత్వం తత్ప్రత్యుపాదకం శ్రమరూపం (తస్మాచ్ఛ్రామ్యత్యేవ వాగిత్యాదినా) శ్రామ్యతి - శ్రమం ప్రాప్నోతీత్యర్థః నిరన్తరవ్యాపారేణ వాగాదీనాం శ్రాన్తిరదృష్టే మనుష్యాణాం పూర్వమపి ప్రతీయమానవదిత్యుపాత్తత్వేనోక్తాః వాగాదయః స్వస్వేన్ద్రియసంబన్ధ ఏవ శ్రమం ముఖ్యప్రాణస్తు మృత్యునాస్పృష్ట ఇన్ద్రియేభ్యో వైలక్షణ్యమాహ (అథేమమేవ నాప్నోద్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణ ఇతి) యోఽయం - ప్రసిద్ధః మధ్యమః - దేహమధ్యే వర్తమానః ప్రాణః - ముఖ్యప్రాణః స్వకార్యాత్ సదా వ్యాపారేఽపి వాగాదివత్ శ్రమో నాప్నోదిత్యర్థః అథాపి హి ప్రాణస్య వ్యాపారో నిరన్తరోఽపి శ్రమరహితో భవతీత్యాహ (తాని జ్ఞాతుం దధ్రిరే) తాని - జ్ఞానాని వాగాదీనీన్ద్రియాణి తత్ప్రాణం నిరన్తరవ్యాపారం కుర్వతాం చ ద్యోతయం శ్రమరహితం ప్రత్యక్షం ప్రాప్తః - స శ్రేష్ఠో భవిష్యతి - ఇతి తాసాం సు శమరాహిత్యం శ్రేష్ఠ ఇతి జ్ఞాతుం దధ్రిరే - నిశ్చయేన ప్రవృత్తానీత్యర్థః । ధృఞ్ అవస్థానే ఇత్యస్మాద్ధాతోః (అయం వై నః శ్రేష్ఠ ఇత్యాది) ఏవం జ్ఞాతుం ప్రవృత్తానీన్ద్రియాణి నిరన్తరవ్యాపారేఽపి శ్రమం ముఖ్యప్రాణం దృష్ట్వా - ఇదమేవం ప్రతీయన్తే కిం చ అయం వై - అయమేవ ముఖ్యః ప్రాణో నః - అస్మాకం ప్రాణానాం మధ్యే శ్రేష్ఠః యతోఽయం సంచరన్నప్యసంచరన్నపి న వ్యథతే - న శ్రమం ప్రాప్నోతి, అథో న రిష్యతి అతో న వినశ్యతీత్యర్థః అథో శబ్దోఽప్యర్థః న రిష్యతి - న హింస్యతేఽపి । రుష రిష హింసాయామితి హి ధాతుః హన్తైతస్యైవ రూపం ప్రధానభావేన భవామ తస్మాదయమేవాస్మాకం శ్రేష్ఠ ఇతి హేతోరస్యైవ - ముఖ్యప్రాణస్య సర్వే వయం - వాగాదయో రూపమసామ - తదధీనప్రవృత్తయో భవేమేతి ఇత్యేవం నిశ్చిత్య తే సర్వే - వాగాదయః ఏతస్యైవ - ముఖ్యప్రాణస్య రూపమభవన్ - తదధీనప్రవృత్తయోఽభవన్నిత్యర్థః అత ఏవ * తే ఇన్ద్రియాణి తస్య నామధేయాన్యిన్ద్రియాణాం ముఖ్యప్రాణాధీనప్రవృత్తిత్వేన ప్రవృత్తివైలక్షణ్యాన్ముఖ్యప్రాణస్యేన్ద్రియాన్తర్భావప్రత్యుక్తం తథాహి - తత్ర కేచిత్ సర్వే ప్రాణశబ్దవాచ్యా ఇన్ద్రియాణి - ఉత ముఖ్యప్రాణవ్యతిరిక్తాని ఏతదితి విశయే - జీవోపకరణత్వావిశేషాత్ ప్రాణశబ్దవాచ్యత్వావిశేషాచ్చ ముఖ్యప్రాణాశ్చేన్ద్రియాణీతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే - * తదిన్ద్రియాణి తద్వ్యపదేశాదన్యత్ర శ్రేష్ఠాత్ * భేదశ్రుతేర్వైలక్షణ్యాచ్చేతి సూత్రద్వయేన సిద్ధాన్తితం అయమర్థః - తదేవ - వాగాదయ ఇన్ద్రియాణి - న తు శ్రేష్ఠప్రాణః - తతః - శ్రేష్ఠప్రాణాదన్యత్రైవ - ఇతరేష్వేవ * ఇన్ద్రియాణి దశైకం చేతీన్ద్రియత్వవ్యపదేశాత్ కిఞ్చ - భేదశ్రుతేః - * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేతి ప్రాణాపేక్షయా ఇన్ద్రియాణాం భేదవ్యపదేశాత్ న శ్రేష్ఠః ప్రాణ ఇన్ద్రియం న చ తత్రైవ * మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేతి మనసోఽపి భేదవ్యపదేశాదిన్ద్రియత్వాభావశఙ్కా న కార్యా - * మనఃషష్ఠానీన్ద్రియాణి * ఇన్ద్రియాణి దశైకం చేత్యాదీనాం మనస ఇన్ద్రియాన్తర్భావగ్రాహకప్రమాణానాం పరోక్షరీత్యా * గాముగ్నిం బ్రాహ్మణం చైవ త్రీణి తేజాంసి నస్పృశేదిత్యత్ర, అతేజోభ్యాం గోబ్రాహ్మణాభ్యాం తేజస్త్వాపూరణవత్, వేదానధ్యాపయామాస మహాభారతపఞ్చమానిత్యాదౌ మహాభారతేన వేదసంఖ్యాపూరణవచ్చ ఆసన్నిన్ద్రియేణ మనసైన్ద్రియసంఖ్యాపూరకతయాఽన్యథాసిద్ధత్వేన * ఇన్ద్రియాణాం మనశ్చేత్యాద్యన్యథాసిద్ధప్రమాణసద్భావేన మనస ఇన్ద్రియత్వగ్రాహ్యాత్, ముఖ్యప్రాణే తు నిర్బాధేన్ద్రియత్వగ్రాహకప్రమాణాభావాచ్చ అతః * ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణీతి శ్రుతౌ ప్రాణేన గోబలీవర్దన్యాయేనావతారః - మనసీతు పదవతారో నైవేతి ద్రష్టవ్యం వైలక్షణ్యాచ్చ - * ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవన్నితి చక్షురాదీన్ద్రియాణాం తదధీనప్రవృత్తిత్వలక్షణకార్యవైలక్షణ్యదర్శనాచ్చ ఇన్ద్రియేభ్యో భిన్న ఏవ ప్రాణ ఇతి ప్రకృతమనుసరామః (తస్మాదేత ఏతేనాఖ్యాయన్తే ప్రాణా ఇతీతి) యస్మాత్కారణాత్ వాగాద్యాః ప్రాణస్యైవ రూపమభవన్ - తస్మాదేతే వాగాదయోఽపి తేన - ప్రాణనామ్నైవ ప్రాణా ఇత్యేవోచ్యన్తే అతో మనో వాగాద్యపేక్షయా ప్రాణస్యైవ శ్రైష్ఠ్యమితి స ఏవ ముఖ్యతయోపాస్య ఇతి భావః ఏవమధ్యాత్మోపాస్యవిషయమీమాంసాం పరిసమాప్యోపాసకస్య ఫలమాహ (తేన హ వావ తత్కులమాచక్షతే యస్మిన్కులే భవతి య ఏవం వేద) యః ఏవం - పూర్వోక్తప్రకారేణ ముఖ్యప్రాణం వేద - సః యస్మిన్ కులే భవతి - జాయతే తత్కులం తేన హ వావ - తన్నామ్నైవ హ - ప్రసిద్ధమాచక్షతే - యథా రఘుకులం యదుకులమితి కులశ్రేష్ఠో భవతీత్యర్థః (య ఉ హైవంవిదా స్పర్ధతేఽనుశుష్యత్యనుశుష్య హైవాన్తతో మ్రియత ఇతి) ఉశబ్దోఽవధారణే హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ యః పుమానేవంవిదా - ఉక్తగుణవిశిష్టప్రాణవిదా సాకం స్పర్ధతే - సః అనుశుష్యత్యేవ - శుష్కీభూత్వా అన్తతః - బహుకాలేన మ్రియతే చిరకాలం రోగాదినా శుష్కశరీరో మ్రియతే - న సహసైత్యర్థః హ - ప్రసిద్ధం ప్రాణోపాసకమాహాత్మ్యమిత్యర్థః (ఇత్యధ్యాత్మం) ప్రాణోపాసనప్రకార ఉక్త ఇతి శేషః ౨౧

శం —— అథ - అనన్తరమధిదైవతం - దేవతావిషయం దర్శనముచ్యతే కస్య దేవతావిశేషస్య వ్రతధారణం శ్రేయ ఇతి మీమాంస్యతే. అధ్యాత్మవత్సర్వం జ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రే - తప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యః - భాస్యామ్యహమితి చన్ద్రమాః - ఏవమన్యా దేవతా యథాదైవతం.

౨౩ — అథైష శ్లోకో భవతి యతశ్చోదేతి సూర్యోఽస్తం యత్ర చ గచ్ఛతీతి ప్రాణాద్వా ఏష ఉదేతి ప్రాణే
ఽస్తమేతి తం దేవాశ్చక్రిరే ధర్మం స ఏవాద్య స ఉ శ్వ ఇతి యద్వా ఏతేఽముర్హ్యధ్రియన్త తదేవాప్యద్య కుర్వన్
తి। తస్మాదేకమేవ వ్రతం చరేత్ప్రాణ్యాచ్చైవాపాన్యాచ్చ నేన్మా పాప్మా మృత్యురాప్నువదితి యద్యు చరే
త్సమాపిపయిషేత్తేనో ఏతస్యై దేవతాయై సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి ॥ ౨౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

[illegible] త్వ స్తనో ధ్యాత్వం వాగాదీనామేషాం ప్రాణానాం [illegible] స్వతః [illegible] దేనాజ
[illegible] వ్రతో, యథా- ఏవమేతాసామప్యగ్న్యాదీనాం దేవతానాం వాయుః [illegible] అస్తం యన్తి [illegible]
[illegible] న్యా దేవతాం- అగ్న్యాద్యాః [illegible] యథా [illegible]
యః ఏవమధ్యాత్మమధిదైవతం [illegible] ॥ ౨౨

౨౨ — అధ్యాత్మమధిదైవతముక్త్వా [illegible] (దక్షే) [illegible] త్వాశ
జ్యోతిః (తప్యత) [illegible] (అద్యాపి) యథా [illegible] దేవతావ్యా
వారమనతి కర్మ్యాం వాన్యాదేవతాం- విద్యుదాద్యా [illegible] సంయోధితాః [illegible] (అధ్యాత్మం) వాయుః [illegible]
ర్మణోన [illegible] వాయు వ్రతే [illegible] దేవసాధయుతి (నైవ [illegible]) [illegible] ॥ ౨౨

౨౩ — (అథాశిగ్నైవం) ఉపాసనా ప్రకారవిశేషతః ఇతి శేషః (జ్వలిష్యామ్యేవాహమితి దధ్రే) [illegible]
మః కోపి జ్వలనవ్యాపారేణా స్త్రీత్వం [illegible] శ్రుతివాక్ - నిశ్చిక్యిరే సర్వజ్ఞానం [illegible] (తప్స్యామ్యహమితి [illegible]
న్త్రీమా ఇతి) స్పష్టార్థః. (ఏవమన్యాదేవతా యథార్థైవతమిరి) ఏవమేవ అన్యాః- శ్రోత్రాద్యాః [illegible] దిగాదిదేవతా, యథార్థైవతం- తత్ర
ఏతావృత్తిరునతి కర్మ్యాబిమో [illegible] వ్యాపారపరాఙ్ముఖాన్సన్త్యర్థః. (సంయత్తైషాం ప్రాణానామితి) యథా అధ్యాత్మమితరేషాం
వాగాదిప్రాణానాం మధ్యే ప్రాణ [illegible] శ్రేష్ఠః- ఏవమధిదైవతమితరేషామగ్నిసూర్యాదిదేవతానాం మధ్యే వాయుః శ్రే
ష్ఠ ఇత్యర్థః తత్ర హేతుమాహ (మ్లోచన్తి హ్యన్యా దేవతా న వాయురితి) ఇతరా అగ్నిసూర్యాద్యా దేవతా మ్లోచన్తి- అస్తం గచ్ఛన్తి నవాయుః-త
స్యాహోరాత్రమేకరూపత్వాదితి భావః (సైషానస్తమితేతి) యద్వాయుః- యదిలిప్యతే [illegible] వాయుః [illegible] సైషానస్త
మితా దేవతా- తస్మాదధిదేవతం వాయురేవ శ్రేష్ఠత్వే [illegible] పూర్వవదగ్నిసూర్యాదిభిః [illegible] అతః ప్రాధాన్యేన స ఏవోపాస్య ఇతి భావః ॥ ౨౨

---

౨౩ — అథైతస్యైవార్థస్య ప్రకాశక ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి యతశ్చ- యస్మాద్వాయోరుదేతి - ఉద్గచ్ఛతి సూర్యోఽధ్యాత్మం చ చ
క్షురాత్మనా ప్రాణాత్, అస్తం చ యత్ర - వాయౌ ప్రాణే చ గచ్ఛతి అపరసన్ధ్యాసమయే స్వాపసమయే చ పురుషస్య, (తం దేవాః) తం ధర్మం దేవాశ్చక్రిరే-
ధృతవన్తో వాగాదయో గ్న్యాదయశ్చ ప్రాణవ్రతం వాయువ్రతం చ పురా విచార్య స ఏవాద్య- ఇదానీం, శ్వోపి - భవిష్యత్యపి కాలే, సువర్ర్యతే సువ
ర్తిష్యతే చ దేవైరిత్యభిప్రాయః తత్రైవ మంత్రం సంక్షేపతో వ్యాచష్టే బ్రాహ్మణం (ప్రాణాద్వా ఏష సూర్య ఉదేతి ప్రాణేఽస్తమేతి) తం దేవాశ్చ
క్రే ధర్మం స ఏవాద్య స ఉ శ్వ ఇత్యస్యకోఽర్థ ఇతి ఉచ్యతే- యద్వా ఏతే వ్రతమముర్హి - అముష్మిన్కాలే వాగాదయో గ్న్యాదయశ్చ ప్రాణవ్రతం వాయు
వ్రతం చాధ్రియన్త- తదేవాద్యాపి కుర్వన్తి- అనువర్తన్తే అనువర్తిష్యన్తే వ్రతం తద్ధి మోరథో హ్యేవ యత్తు వాగాదివ్రతం తద్భగ్నమేవ- తేషాం సమనస్కా
లేచ వాయౌ ప్రాణే [illegible] అథైతదన్యత్రోక్తం *యదా వై పురుషః స్వపితి ప్రాణం తర్హి వాగప్యేతి ప్రాణం మనః ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రో
త్రం యదా ప్రబుధ్యతే ప్రాణాదేవాధిపునర్జాయన్త ఇత్యధ్యాత్మం అథాధిదైవతం యదా వా అగ్నిరనుగచ్ఛతి వాయుమనూద్వాతి తస్మాదేనముద
వాసీదిత్యాహుర్వాయుం హ్యనూద్వాతీ యదాదిత్యోస్తమేతి వాయుం తర్హి ప్రవిశతి వాయుం చన్ద్రమా వాయౌ దిశః ప్రతిష్ఠితా నాయో రేవాధి పునర్జా
యన్త ఇతి యస్మాదేవ వ్రతం వాగాదిష్వగ్న్యాదిషు చానుగతం- యదేతద్వాయోశ్చ ప్రాణస్య చ పరిస్పన్దాత్మకత్వం సర్వైస్తైరనువర్త్యమానం వ్రతం-
తస్మాదన్యోప్యేకమేవ వ్రతం చరేత్ కిం తత్ ప్రాణ్యాత్- ప్రాణవ్యాపారం కుర్యాత్ అపాన్యాత్ - అపానవ్యాపారం చ నహి ప్రాణవ్యాపారస్య
ప్రాణనాపాననలక్షణస్యోపరమోఽస్తి తస్మాత్తదేవైకం వ్రతం చరేద్ధిత్వేన్ద్రియాన్తరవ్యాపారం నేన్మా- మాం పాప్మా మృత్యుః- శ్రమరూపీ ఆప్నువత్ -నా
ప్నుయాత్, నేచ్ఛబ్దః పరిభయే యద్యహమస్మాద్వ్రతాత్ప్రచ్యుతస్స్యాం- గ్రస్త ఏవాహం మృత్యునేత్యేవం త్రస్తో ధారయేత్ప్రాణవ్రతమిత్యభిప్రా
యః. యది- కదాచిదుపచరేత్- ప్రారభేత ప్రాణవ్రతం- సమాపిపయిషేత్- సమాపయితుమిచ్ఛేత్ యదిహ్యస్మాద్వ్రతాదుపరమేత్- ప్రాణః పరి
భూతస్స్యాద్దేవాశ్చ- తస్మాత్సమాపయేదేవ. తేనడు- తేనానేన వ్రతేన- ప్రాణాత్మప్రతిపత్త్యా- సర్వభూతేషు వాగాదయోఽగ్న్యాదయశ్చ మదాత్మకా ఏవ
వాయుం ప్రాణ ఆత్మా సర్వపరిస్పన్దకృదేవం తేనానేన వ్రతధారణేనైవ వాస్యా ఏవ ప్రాణదేవతాయా సాయుజ్యం- సయుగ్భావం ఏకాత్మత్వం సలో
కతాం- సమానలోకతాం వా ఏకస్థానత్వం. విజ్ఞానమపేక్షమేతత్ జయతి- ప్రాప్నోతీతి .... ॥ ౨౩

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే తృతీయాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

౨౨ — బ్రాహ్మణార్థదార్ఢ్యార్థం మన్త్రమవతార్య వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) సూర్యోదిత్యస్సన్ ముదయకాలే ప్రాణాదుద్గచ్ఛతి- తత్రై వాపరస్యాస్తసమయే౽స్తం గచ్ఛతి సవివాధ్యాత్మం ప్రబోధసమయే చక్షురాత్మనా ప్రాణాదుదేతి- పురుషస్యాస్వాపసమయే చ తస్మిన్నేవాస్తం గచ్ఛతి ఇయతశ్చేత్యాదౌ విభాగః శ్లోకస్యోత్తరార్ధం ప్రాణాదిత్యాది బ్రాహ్మణవ్యవహితం శ్లోకపూర్వతాజ్ఞాపనార్థం ప్రథమం వ్యాచష్టే (తం దేవా ఇతి) ధారణస్య ప్రకృతత్వాత్ సామాన్యేన చ విశేషం లక్షయిత్వాహ (ధృతవన్త ఇతి) స ఏవేతి ధర్మపరామర్శః తత్రేతి సప్తమీ సమ్యార్ణమన్త్రమధిక రోతి ఇమం మన్త్రమితి పూర్వార్ధోక్తిః ఉత్తరార్ధస్య బ్రాహ్మణాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తమిత్యాదినా) త్రైరభగ్నం - దేవైరభగ్న త్వేన మీమాంసితం తేనుగచ్ఛన్తీత్యర్థః విశేషణస్యార్థవత్త్వం నాథయతి (యత్త్వితి) ఉక్తహేతుమగ్ని రహస్యమా శ్రిత్య విశదయతి (అథేతి) య థా త్రేత్యుపమా స్థాథశబ్దార్థః అనుగచ్ఛతి- శామ్యతీత్యేతత్ వాయురుస- తదధీనవివతస్మిన్కాలే ఉద్వాతి - అస్తమేతి ఉదవాసీత్ - అస్తంగత ఇ త్యర్థః ఇతిశబ్దో౽గ్నిరహస్యవిషయవాక్యసమాప్త్యర్థః అధ్యాత్మం ప్రాణవ్రతమధిదైవతం చ వాయువ్రత, మిత్యేకమేవ వ్రతం ధార్యమితి మన్త్రబ్రా హ్మణాభ్యాం ప్రతిపాద్యతస్మాదితి వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) న హి వాగాదయో౽గ్న్యాదయో వా పరిస్పన్దవిరహిణః స్థాతుమర్హన్తి- తేన ప్రాణాదివ్రతం తై రనువర్త్యత ఏవేత్యర్థః ఏకమేవేతి నియమే ప్రాణవ్యాపారస్యాభగ్నత్వం హేతుమాహ (న హీతి) తదనుపరమే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) సను ప్రాణ నాద్యభావే జీవనాసమ్భవాత్ తస్య స్వాభావికత్వాత్ తదనుష్ఠానమవిధేయమిత్యాశఙ్క్యైవకారలభ్యం నియమం దర్శయతి (హిత్వేతి) నేదిత్యాదివాక్యస్యా క్షరార్థముక్త్వా తాత్పర్యార్థమాహ (యద్యహమితి) ప్రాణవ్రతస్య స్వకృతస్థానస్యాశఙ్క్యస్సర్వేన్ద్రియవ్యాపారపత్తిరూపం సన్న్యాసమాహ ... (యదీతి) ఏవమ్ దోషమాహ (యదిహీతి) ప్రాణాదిసమ్భవపరిహారార్థం నియమం నిగమయతి (తస్మాదితి) విద్యాఫ లం వక్తుం భూమికాం కరోతి (తేనేతి) వ్రతమేవ విశినష్టి (ప్రాణేతి) ప్రతిపత్తిమేవ ప్రకటయతి (సర్వభూతేష్వితి) సమ్ప్రత్యపి వ్యాచ... ష్టయతి (ఏవమితి) కథమేకస్మిన్నేవ విజ్ఞానే ఫలవికల్పస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య విజ్ఞానప్రకర్షాపేక్షం సాయుజ్యం - తన్నికర్షాపేక్షం చ సాలోక్యమిత్యా హ (విజ్ఞానేతి) ౨౨

ఇతి తృతీయాధ్యాయే పఞ్చమ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా

---

౨౩ — ఉక్తార్థసాక్షితయా మన్త్రముపన్యస్యతి (అథైష శ్లోకో భవతీతి) ప్రకృతవిషయే౽యం శ్లోకస్సంవాదకో భవతీత్యర్థః య తశ్చోదేతి సూర్యో౽స్తం యత్ర చ గచ్ఛతీత్యముం పరిపూర్ణం శ్లోకార్ధం స్వయమేవ వ్యాచష్టే శ్రుతిః (ప్రాణాద్వా ఏష ఉదేతి ప్రాణే౽స్తమేతీతి) అత్ర ప్రాణశ బ్దార్థో వాయుః వాయుప్రేరణాధీనత్వాదాదిత్యాదిగతేరగ్న్యాదిత్యాదేరుదయాస్తమయయోర్వాయ్వధీనావిత్యతో వాయోరేవ భవన్తీతి భావః. శ్లోకస్యో త్తరార్ధమాహ (తం దేవాశ్చక్రిరే ధర్మం స ఏవాద్య స ఉ శ్వ ఇతి) తం- ప్రాణమేవ దేవాః- అధ్యాత్మం వాగాదయో, ఽధిదైవమగ్న్యాదిత్యాదయ శ్చ ధర్మం చక్రిరే- ప్రాణోపాసనమేవ శ్రేయస్సాధనమితి నిశ్చితవన్తః అతస్స ఏవ ధర్మో౽ద్యాప్యనుష్ఠేయః- శ్వో౽ప్యనుష్ఠేయ ఇతి. అముమేవ మన్త్రో త్తరార్ధస్యార్థం స్వయం సంక్షిప్యాహ శ్రుతిః (యద్వా ఏతే౽ముర్హ్యధ్రియన్త తదేవాప్యద్య కుర్వన్తీతి) వై శబ్దో౽వధారణే యత్- యస్మాత్కా రణాదేతే- వాగాద్యాదేవా అముర్హి- అముష్మిన్కాలే ముఖ్యప్రాణమధ్రియన్త- ఉపాస్యత్వేనావధృతవన్తః. తస్మాదద్యాపి దేవకుర్వన్తి- ముఖ్య ప్రాణోపాసనమేవానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః ఏవం శ్రుతిర్మీమాంసాం పరిసమాప్య తత్ర నిశ్చితమర్థమాహ (తస్మాదేకమేవ వ్రతం చరేదితి) తస్మాత్- ఉక్తహేతు భిః ఏకం వ్రతం- ముఖ్యప్రాణోపాసనమేవ చరేత్- ఆచరేత్ అనుతిష్ఠేదిత్యర్థః ఏవం ముఖ్యప్రాణోపాసనం విధాయ తత్ప్రకారమాహ (ప్రా ణ్యాచ్చైవాపాన్యాచ్చ నేన్మా పాప్మా మృత్యురాప్నువదితీతి) ఉక్తప్రాణోపాసనారమ్భసమయే ప్రాణ్యాదపాన్యాచ్చైవ- ప్రాణనాపాననే- రేచకపూర కే ఉపాసనాఙ్గతయా కుర్యాత్. కిమర్థం మా- మాం ఇచ్ఛబ్దో౽వధారణే పాప్మా-పాపరూపః- శ్రమరూపో మృత్యుర్నాప్నువత్- శత్రుర్నాయంశ బ్దః. మాం నాప్నుయాదిత్యుక్త్యైత్యర్థః అన్యథా ప్రాణనాపాననాకరణే శ్రమేణ వ్యాపారోపరోధస్స్యాదితి భావః. కించ (యద్యు చరేత్సమాపి పయిషేత్) యదీదం ప్రథమముపక్రమేత- తర్హి సమాపిపయిషేత్- సమాపనం కర్తుమిచ్ఛేత్. సమాపనం కుర్యాదేవ మధ్యే విచ్ఛేదం న కుర్యాదిత్య ర్థః. ఏవం సాఙ్గముపాసనముక్త్వా౽థ ఫలమాహ (తేనో ఏతస్యై దేవతాయై సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి) ఉశబ్దో౽వధారణే, ఏతస్యై దేవ తాయై ఇతి విభక్తివ్యత్యయః ఛాన్దసః ఏతస్యా దేవతాయా ఇత్యర్థః తేన- అనుష్ఠితేన ప్రాణోపాసనేన ఏతస్యాః ప్రాణదేవతాయా ఏవ సాయుజ్యం- సహ నగుణయోగం సాలోక్యం చ ప్రాప్నోతీత్యర్థః.. ౨౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే పఞ్చమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మ తేషాం నామ్నాం వాగిత్యేతదేషాముక్థమతో హి సర్వాణి నామాన్యుత్తిష్ఠన్తి । ఏతదేషాం సామైతద్ధి సర్వైర్నామభిస్సమమేతదేషాం బ్రహ్మైతద్ధి సర్వాణి నామాని బిభర్తి॥ ౧

శం.— యదేతదవిద్యావిషయత్వేన ప్రస్తుతం సాధ్యసాధనలక్షణం వ్యాకృతం జగత్ ప్రాగుత్పత్తేః ప్రత్యస్తమితాత్మస్వరూపవదవస్థితం - యచ్చ తస్య వ్యాకరణాత్ప్రాగవస్థా అవ్యాకృతశబ్దవాచ్యా వృక్షబీజవత్ - సర్వం హి తదిదం త్రయమితి ఉచ్యతే - నామ రూపం కర్మ చేతి - అనాత్మైవ సా - న ఆత్మా - యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా తస్మాదస్మాద్విరజ్యేతేత్యేవమర్థస్త్రయం వా ఇత్యాద్యారమ్భః - న హ్యనాత్మనో వ్యావృత్తచిత్తస్యాత్మానమేవ లోకముపాసీత ఇతి బుద్ధిః ప్రవర్తతే - బాహ్యప్రత్యగాత్మప్రవృత్త్యోర్విరోధాత్ తథా చ కాఠకే పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయమ్భూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్ । కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్నిత్యాది కథం పునరస్య వ్యాకృతావ్యాకృతస్య క్రియాకారణఫలాత్మనః సంసారస్య నామరూపకర్మాత్మతైవ - నపునరాత్మత్వమిత్యేతత్ప్రత్యాయయితుం శక్యత ఇతి అత్రోచ్యతే - తేషాం నామ్నాం - యథోపన్యస్తానాం. వాగితి శబ్దసామాన్యముచ్యతే - యః కశ్చ శబ్దో వాగేవ సైషా - ఇత్యుక్తత్వాత్ వాగిత్యేతదస్య శబ్దస్యోక్థం శబ్దసామాన్యముక్థం - ఏతదేషాం - నామవిశేషాణాముక్థం - కారణం - ఉపాదానం సైన్ధవలవణకణానామివ సైన్ధవాచలః - కథమాహ - అతో హి - అస్మాద్ధి సామాన్యాత్ సర్వాణి నామాని - యజ్ఞదత్తో దేవదత్త ఇత్యేవమాదిప్రవిభాగాన్యుత్తిష్ఠన్తి - ఉత్పద్యన్తే - ప్రవిభజ్యన్తే లవణాచలాదివ లవణకణాః - కార్యం చ కారణేనావ్యతిరిక్తం - తథా - విశేషాణాం చ సామాన్యేఽన్తర్భావాత్. కథం సామాన్యవిశేషభావ ఇతి ఏతత్ - శబ్దసామాన్యమేషాం - నామవిశేషాణాం నామ - సమత్వాత్సామ - సామాన్యమిత్యర్థః ఏతద్ధి - యస్మాత్సర్వైర్నామభిరాత్మవిశేషైస్సమం కించ - ఆత్మలాభావిశేషాచ్చ నామవిశేషాణాం యస్మాచ్చ యస్మాదాత్మలాభో భవతి - స తేనావిభక్తో దృష్టః - యథా ఘటాదీనాం మృదా కథం నామవిశేషాణామాత్మలాభో వాచ ఇతి ఉచ్యతే - యత ఏతదేషాం - వాక్శబ్దవాచ్యం వస్తు బ్రహ్మ - ఆత్మా తతో హ్యాత్మలాభో నామ్నాం - శబ్దవ్యతిరిక్తస్వరూపానుపపత్తేః తత్ప్రతిపాదయతి - ఏతత్ - శబ్దసామాన్యం హి - యస్మాచ్ఛబ్ద విశేషాన్ - సర్వాణి నామాని బిభర్తి - ధారయతి స్వరూపప్రదానేన ఏవం కార్యకారణత్వోపపత్తేః, సామాన్యవిశేషోపపత్తేః, ఆత్మప్రదానోపపత్తేశ్చ నామవిశేషాణాం శబ్దమాత్రతా సిద్ధా ఏవముత్తరయోరపి సర్వం యోజ్యం యథోక్తం ౧

ఆ.— ప్రపఞ్చితస్యావిద్యాకార్యస్య సఙ్క్షేపేణోపసంహారార్థం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (యదేతదితి) ఫలమవిజ్ఞానకర్మణో రుక్తవిశేషణవద్యదేతత్ప్రస్తుతమితి సమ్బన్ధః అవ్యాకృతప్రక్రియాయాముక్తం స్మారయతి (యాచేతి) వ్యాకృతావ్యాకృతస్య జగతస్సఙ్గ్రహీతం రూపమాహ (సర్వమితి) వాఙ్మనః ప్రాణాఖ్యం త్రయమితి శఙ్కాం ప్రత్యాహ (కిం తదిత్యాదినా) కిమర్థం పునరయముపసంహార ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అనాత్మైవేతి) ఆత్మశబ్దార్థమాహ (యత్సాక్షాదితి) అనాత్మత్వేన జగతో హేయత్వం తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే వైరాగ్యమపి కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) అవిరక్తో హి కుతూహలితయా తత్రాధికారీ న్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బాహ్యేతి) అనాత్మప్రవణమప్యాత్మానం ప్రత్యాయయిష్యతి - ఆత్మనస్సర్వాత్మత్వాత్ - కుతో విరోధ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) కథం తర్హి ప్రత్యగాత్మధీః - తత్రాహ (కశ్చిదితి) ఉపసంహారస్యోక్తఫలత్వేఽపి సర్వస్య జగతో నామాదిమాత్రత్వే ప్రమాణాభావాదయుక్తమితి శఙ్కతే (కథమితి) అనుమానేనైవ సమ్భావనాం దర్శయతి (అత్రేతి) తత్ర తత్కార్యత్వహేతుకమనుమానమాహ (తేషామితి) వాగిత్యేతదుక్థమితి సమ్బన్ధః ఇన్ద్రియవ్యావృత్త్యర్థం వాక్పదార్థమాహ (శబ్దేతి) సఙ్క్షేపతస్సంవిభజతి (యః కశ్చేత్యాదినా) ఉక్తముపపాదయితుముత్తరం వాక్యమిత్యాహ (తదాహేతి) కార్యకారణభావే కిముదాహరణం - అత ఆహ (కార్యం చేతి) సర్వే నామవిశేషాస్తన్మాత్రాస్తతో నభిద్యన్తే - తత్కార్యత్వాత్ - యద్యత్కార్యం తత్తతో న భిద్యతే - యథా మృదో ఘట ఇత్యర్థః సర్వే నామవిశేషాస్తత్సామాన్యే కల్పితాః - ప్రత్యేకం తదనువిద్ధత్వాత్ - రజ్జ్వనుగతసర్పాదివదిత్యనుమానాన్తరమాహ (తథేతి) కార్యాణాం కారణేఽన్తర్భావవదితి యావత్. ఉక్తిమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) సామత్వం సాధయతి (ఏతద్ధీతి) ఇతశ్చ నామవిశేషా నామమాత్రే ఽన్తర్భవన్తీత్యాహ (కించేతి) నామవిశేషాణాం నామమాత్రాదాత్మలాభాత్తస్మాదవిశేషాత్తత్రైవాన్తర్భావ ఇత్యర్థః సర్వే నామవిశేషాస్తత్సామాన్యాన్న పృథగ్వస్తుతస్సన్తి - తేనాత్మవత్త్వాత్ - యో యేనాత్మవాన్ - తేన తతో న్యేవ స్తుతో న సన్తి - యథా మృదాత్మవన్తో ఘటాదయో వస్తుతస్తతో న్యే న సన్తీత్యుక్తేనుమానేన వ్యాప్తిం సాధయతి (యస్మాచ్చేతి) హేతుసమర్థనార్థముత్తరవాక్యముత్థాపయతి (కథమిత్యాదినా) అతశ్శబ్దమాత్రాత్తద్విశేషాణామాత్మలాభో భవతీతి శేషః తత్రైవ యుక్తిమాహ (తతో హీతి) తత్రైవ వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (తదిత్యాదినా) తస్మాచ్ఛబ్దమాత్రాత్తద్విశేషాణామాత్మలాభ ఇతి వాక్యశేషః ప్రసమర్థితానుమానసిద్ధమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ఉపపత్తిత్రయముత్తరవాక్యద్వయేఽపి తుల్యమిత్యాదిశతి (ఏవముత్తరయోరితి) ౧

రం.— (త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మేతి) చేతనాచేతనాత్మకే జగతి ఇదం - పరిదృశ్యమానమచేతనాత్మకం జగత్ త్రయమేవ కిం తత్ నామరూపం కర్మేతి. అత్ర కర్మ - జీవీయపుణ్యపాపాత్మకమచేతనస్య నామరూపాత్మకపరిణామే కారణం తత్కార్యం దేవమనుష్యాదినామరూపాత్మకం జగత్. ఏతత్త్రితయరూపమేవేత్యర్థః (తేషాం నామ్నాం వాగిత్యేతదేషాముక్థమితి) తేషాం - నామరూపకర్మణాం మధ్యే తేషాం నామ్నాం దేవో మనుష్యో ఘటః పట ఇత్యాదీనాం వాగితి శబ్దనిర్దిష్టమేతత్ - వాగిన్ద్రియాత్మకం వస్తు ఉక్థం - ఉత్పాదకమిత్యర్థః. తదేవ ప్రదర్శయతి (అతో హి సర్వాణి

ఉ.— అథ రూపాణాం చక్షురిత్యేతదేషాముక్థమతో హి సర్వాణి రూపాణ్యుత్తిష్ఠన్త్యేతదేషాం సామైతద్ధి సర్వై రూపైః సమమేతదేషాం బ్రహ్మైతద్ధి సర్వాణి రూపాణి బిభర్తి ॥ ౨

అథ కర్మణామాత్మేత్యేతదేషాముక్థమతో హి సర్వాణి కర్మాణ్యుత్తిష్ఠన్త్యేతదేషాం సామైతద్ధి సర్వైః కర్మభిః సమమేతదేషాం బ్రహ్మైతద్ధి సర్వాణి కర్మాణి బిభర్తి తదేతత్త్రయం సదేకమయమాత్మాత్మో ఏకః సన్నేతత్త్రయం తదేతదమృతం సత్యేన ఛన్నం ప్రాణో వా అమృతం నామరూపే సత్యం తాభ్యామయం ప్రాణశ్ఛన్నః ॥ ... ౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే షష్ఠం బ్రాహ్మణమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకే తృతీయోఽధ్యాయః.

నామాన్యుత్తిష్ఠన్తీతి) వాగిన్ద్రియాదీనత్వాత్ సర్వేషాం నామ్నాముపాదానత్వం. వాగిన్ద్రియాదేవ సర్వాణి నామాన్యుత్తిష్ఠన్తి - జాయన్త ఇతి హి ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. కథమేకేన వాగిన్ద్రియేణానన్తానామఖిలానాం ... త్యత్రాహ (ఏతదేషాం సామేతి) వాగిత్యేతదేషాం సర్వేషాం నామ్నాం సామేత్యర్థః. తత్ర సామపదార్థం వివృణ్వన్నేతదుపపాదయతి (ఏతద్ధి సర్వైర్నామభిః సమమితి) కార్యానురూపత్వాత్కారణస్య సర్వైర్నామభిస్సమం - సర్వనామానురూపమేవ వాగిన్ద్రియమిత్యర్థః. సమత్వమేవ సామత్వమితి భావః (ఏతదేషాం బ్రహ్మేతి) వాగిత్యేతదేషాం నామ్నాం బ్రహ్మేత్యర్థః. బ్రహ్మశబ్దార్థం వివృణ్వన్నేతదుపపాదయతి (ఏతద్ధి సర్వాణి నామాని బిభర్తీతి) భర్తృత్వమేవ బృహత్త్వరూపం బ్రహ్మత్వం. అత ఏతత్ - వాగిన్ద్రియం సర్వాణి నామాని బిభర్తీతి భర్తృత్వాద్వాగిన్ద్రియస్య నామాని ప్రతి బ్రహ్మత్వమితి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం — అథేదానీం రూపాణాం - సితాసిత ప్రభృతీనాం చక్షురితి - చక్షుర్విషయసామాన్యం చక్షుశ్శబ్దాభిధేయం రూపసామాన్యం ప్రకాశ్యమాత్రమభిధీయతే అతో హి సర్వాణి రూపాణ్యుత్తిష్ఠన్తి ఏతదేషాం సామ - ఏతద్ధి సర్వై రూపైస్సమం ఏతదేషాం బ్రహ్మ - ఏతద్ధి సర్వాణి రూపాణి బిభర్తి ౨

ఆ — తత్ర వ్యాఖ్యానసాపేక్షాణి పదాని వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) నామవ్యాఖ్యానానన్తర్యమథశబ్దార్థః చక్షురుక్థమితి సమ్బన్ధః చక్షురితి చక్షుశ్శబ్దాభిధేయం చక్షుర్విషయసామాన్యమభిధీయతే - తచ్చ రూపసామాన్యం - తదపి ప్రకాశ్యమాత్రమితి యోజనా ౨

రం — (అథ రూపాణాం చక్షురిత్యేతదేషాముక్థమితి) పూర్వవదర్థః (అతో హి సర్వాణి రూపాణ్యుత్తిష్ఠన్తీతి) రూపజ్ఞానస్య చక్షురుత్థితత్వాత్ రూపస్య చక్షురుత్థితత్వవ్యవహార ఔపచారికః (ఏతదేషాం సామైతద్ధి సర్వై రూపైస్సమమితి) సర్వరూపజ్ఞానజనకత్వాచ్చక్షుషః కారణస్య కార్యసమత్వోక్తిః (ఏతదేషాం బ్రహ్మైతద్ధి సర్వాణి రూపాణి బిభర్తీతి) చక్షుషో రూపజ్ఞానభర్తృత్వాద్రూపభరణం తజ్జ్ఞానద్వారా ద్రష్టవ్యం ౨

శం — అథేదానీం సర్వకర్మవిశేషాణాం - మననదర్శనాత్మకానాం చలనాత్మకానాం చ క్రియాసామాన్యమాత్రేణాన్తర్భావ ఉచ్యతే. కథం. సర్వేషాం కర్మవిశేషాణామాత్మా - శరీరం సామాన్యం ఆత్మా - ఆత్మనః కర్మాత్మేత్యుచ్యతే. ఆత్మనా హి - శరీరేణ కర్మ కరోతీత్యుక్తం. శరీరే చ సర్వం కర్మాభివ్యజ్యతే - అతస్తాత్స్థ్యాత్తచ్ఛబ్దం కర్మ కర్మసామాన్యమాత్రం సర్వేషామేషాముక్థమిత్యాదిపూర్వవత్. తదేతత్ - యథోక్తం నామరూపకర్మత్రయమితరేతరాశ్రయమితరేతరాభివ్యక్తికారణమితరేతరప్రలయం సంహతం త్రిదణ్డవిష్టమ్భవత్సదేకం కేనాత్మనైకత్వమితి ఉచ్యతే - అయమాత్మా - అయం పిణ్డః కార్యకారణాత్మసఙ్ఘాతః. తథాన్నత్రయే వ్యాఖ్యాతః *ఏతన్మయో వా అయమాత్మేత్యాదినా. ఏతావద్ధీదం సర్వం వ్యాకృతమవ్యాకృతం చ - యదుత నామరూపం కర్మేతి ఆత్మా ఉ ఏకోఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతస్సన్నధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభావేన వ్యవస్థితమేతదేవ త్రయం నామరూపం కర్మేతి తదేతత్ - వక్ష్యమాణమమృతం సత్యేన ఛన్నమితి ఏతస్య వాక్యస్యార్థమాహ (ప్రాణో వా అమృతం) కరణాత్మకోఽన్తరుపష్టమ్భక ఆత్మభూతోఽమృతః - అవినాశీ నామరూపే సత్యం కార్యాత్మకే శరీరావస్థే క్రియాత్మకస్తు ప్రాణస్తయోరుపష్టమ్భకో బాహ్యాభ్యాం శరీరాత్మకాభ్యాముపజనాపాయధర్మిభ్యాం మర్త్యాభ్యాం ఛన్నోఽప్రకాశీకృతః ఏతదేవ సంసారసత్త్వమవిద్యావిషయం ప్రదర్శితం అత ఊర్ధ్వం విద్యావిషయ ఆత్మాధిగన్తవ్య ఇతి చతుర్థ ఆరభ్యతే. ౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే తృతీయాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ — [illegible] ప్రకరణస్య సర్వముపసంహ్రియతే [illegible] పూర్వం ప్రశ్నద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాది [illegible]) అత్ర శబ్దశాబ్ది శరీరస్య [illegible] బ్రాహ్మణే [illegible] తన్నిమిత్తమాహ (శరీరేచేతి [illegible] సహైవేత్యాహ (తదేతదితి) తదే [illegible] యం త్రయమపి [illegible] అపేక్షా [illegible] రూపాదివిషయమాత్రం నామక [illegible] సంహాకర్తా [illegible] వాచ [illegible] నైనేతరస్య, తాభ్యాం [illegible] (ఇతరేతరేతి) సర్వనామ్నాం [illegible] రూపాణి [illegible] సర్వేషాం [illegible] రూపసంహారోపలక్ష్యటి [illegible] తేతరప్రలయ [illegible]త్యాహ (ఇతరేతర ప్రశ్నయాతి) [illegible] (కేనేత్యాదినా) కథం కార్యకరణసంఘాతాత్మనా త్రయః [illegible] మేకత్వం - తత్రాహ (తథేతి) నామరూపకర్మణాం కార్యకరణానాం [illegible] వ్యతిరిక్తం సజ్ఞాతాదన్యత్వాన్నదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏ [illegible] తావదితి) నామాది త్రయస్య సజ్ఞాతస్య [illegible] ఆహ (ఆత్మేతి) సంఘాతోఽయమాత్మైకోఽపి సన్న [illegible] దాత్మాదిభేదేనస్థితం త్రయమేవ భవతీత్యర్థః [illegible] ఏకః సన్నపి సఙ్ఘాతే కార్యకరణరూపేణా నా నరతీత్యాహ (తదేతదితి) ఆత్మా [illegible] భూతైః [illegible] లిఙ్గాత్మా [illegible] సత్యం - భూతపఞ్చకం. తదా [illegible] నీనామరూపే ఇత్యాహ (నామేతి) కరణమాత్మకం [illegible] ([illegible]) పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతాత్మకం [illegible] సర్వం [illegible] ప్రత్యక్షే [illegible] కార్యమపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతకార్యాత్మకకరణరూపస ప్రదశకలిఙ్గస్య సూత్రాత్మ్యస్యాయతనం [illegible] [illegible] దకం - తస్ప్వేనాత్మాపి స్థూలదేహాచ్ఛన్నత్వాద్ధ [illegible] జ్ఞాతః - లేనాపిచ్ఛన్నం ప్రత్యక్షస్ఫురణరామిత్యర్థః [illegible] ఇదానీమ విద్యాకార్యప్రపఞ్చముపసంహరతి (ఏతదితి) అవిద్యావిషయవివరణస్య [illegible] ముపసంహారతి (అతఇతి) ప్రపఞ్చే సత్యవిద్యావిష యత్వావిరక్తస్యాత్మానం వివిదిషోః ప్రస్థాపనార్థం చతుర్థప్రముఖసన్దర్భో భవిష్యతి - తస్మాదవిద్యావిషయవివరణముపయోగీతిభావః . . . ౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్యేణ

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానేనకృతాయాంబృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాంతృతీయాధ్యాయభాష్యటీకా.

———

౩౦ — (అథపర్మణామాత్మేత్యేతదేషాముక్థమతోహి సర్వాణికర్మాణ్యుత్తిష్ఠన్తీత్యాది) అత్రకర్మశబ్దః పుణ్యపాపాత్మకకర్మపర ఇతిపూర్వముక్తం ఆత్మశబ్దో జీవపరః ఆత్మనఏవపుణ్యపాపానిజాయన్తే, సచసర్వపుణ్యపాపకర్తృత్వానురూపః, సర్వపుణ్యపాపానాంభర్తా, చేత్యర్థః పదానామర్థస్స్పష్టః. (తదేతత్త్రయంసదేకమయమాత్మేతి) ఏవంనామరూపకర్మాత్మకస్యాచేతనస్యచేతనభూతాత్మైత్యగాత్మనో జీవాదత్యన్తవై లక్షణ్యేపినామరూపకర్మలక్షణం తదేతత్త్రితయంఏకంసదయమాత్మా - నామరూపకర్మాణ్యాత్మనాఅగృహీతవివేకానిపామరాణామేకమివభవన్తీత్యర్థః తదేతద్వ్యథయతి (ఆత్మోఏకస్సన్నేతత్త్రయమితి) వివేకినాంత్రయమేతత్ అవివేకినామేకఆత్మైవేత్యర్థః ఉశబ్దోఽవధారణే అవివేకిభిరాత్మాపృథక్కృతో నజ్ఞాయతఇత్యత్రాహ (తదేతదమృతంసత్యేనచ్ఛన్నమితి) తదేతద్వాక్యమమృతసత్యశబ్దవివరణపూర్వకం శ్రుతిస్స్వయమేవ వ్యాచష్టే (ప్రాణోవాఅమృతంనామరూపేసత్యంతాభ్యామయంప్రాణశ్ఛన్నఇతి) అత్ర ప్రాణశబ్దోబద్ధజీవపరః [illegible] ప్రాణోవాఆశాయాభూయా నిత్యాదౌ ప్రాణశబ్దస్యబద్ధజీవేప్రయోగాత్. సత్యం - పుణ్యపాపకర్మఫలమిత్యర్థః * ఋతంపిబన్తావిత్యాదౌ సత్యపరపర్యాయస్యఋతశబ్దస్యకర్మఫలే ప్రయోగదర్శనాత్ [illegible] సత్యంభవితుమర్హతి తథాచపూర్వవాక్యేఅమృతమిత్యుక్తఃప్రాణః - జీవాత్మా. సత్యశబ్దోక్తేచనామరూపే తాభ్యాం - నామరూపాభ్యామయంప్రాణశ్ఛన్నః [illegible] అతఃపామరైర్నజ్ఞాయతేవివేకిభిరితిపూర్వవాక్యార్థః తతశ్చ కర్మఫలభూతాభ్యాం నామరూపాభ్యాం సచ్ఛన్నోఽయం స్వయమమృతః - అపహతపాప్మత్వాదిమానేవాత్మా వ్యాధకులసంవర్ధిత రాజకుమారవత్తాభ్యాంప్రచ్ఛన్నోభవతి - నామరూపాభ్యామగృహీతవివేకోభవతీతిపూర్వ [illegible] కేచిత్తు ప్రాణశబ్దవివృతోఽయమమృతశబ్దః నిరుపాధికామృతప్రాణశబ్దవాచ్యపరమాత్మపరః తథాచసఏవనామరూపాత్మకజగతో న్యామీసన్ జీవకర్మఫలతయా స్వసృష్టాభ్యాంతాభ్యాంస్వయమేవవిశిష్టోభవతీతివాక్యార్థః తతశ్చ * తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేత్యాదౌ ప్రపఞ్చితస్యపరమాత్మనఏవసర్వనామరూపభాక్త్వమిత్యస్యార్థస్య నిగమనపరోఽయంతాభ్యామయం ప్రాణశ్ఛన్నఇత్యన్తసన్దర్భఇత్యపివదన్తి ………………………… ౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యేతృతీయాధ్యాయభాష్యంసమాప్తమ్

श्री गुरुभ्यो नमः

आनन्दगिरीयटीकासहित शङ्करभाष्येण, रङ्गरामानुजभाष्येण च युक्ता

बृहदारण्यकोपनिषत्.

चतुर्थाध्यायः.

अवतारिका

रं. — आत्मेत्येवोपासीत - तदन्वेषणेन सर्वमन्विष्टं स्यात् तदेव चात्मतत्त्वं सर्वस्मात्प्रियत्वादन्वेष्टव्यं *आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्यात्मतत्त्वमेकं विद्याविषयः. यस्तु भेददृष्टिविषयः-सः * अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद इत्यविद्याविषयः * एकधैवानुद्रष्टव्यं मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्येवमादिभिः प्रविभक्तौ विद्याविद्याविषयावसर्वोपनिषत्सु तत्र चरमोऽविद्याविषयः-स सर्व एव साध्यसाधनादिभेदविशेषविनियोगेन व्याख्यातः आतृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः स च व्याख्यातोऽविद्याविषयः सर्व एव द्विप्रकारः - अन्तःप्राणउपष्टम्भकोऽगृहस्येव स्तम्भादिलक्षणः प्रकाशकोऽमृतो, बाह्यश्च कार्यलक्षणोऽप्रकाशक उपजनापायधर्मकस्तृणकुशमृत्तिकासमो गृहस्येव सम्वृत्शब्दवाच्योऽनृत्यः, तेनामृतशब्दवाच्यः प्राणश्छन्न इति चोपसंहृतः स एव च प्राणो बाह्याधारभेदेष्वनेकधावि स्तृतः प्राण एको देव इत्युच्यते तस्यैव बाह्यःपिण्ड एकस्साधारणो विराड्वैश्वानर आत्मा पुरुषविधः प्रजापतिः को हिरण्यगर्भ इत्यादिभिः पिण्डप्रधानैः शब्दैराख्यायते सूर्यादिप्रविभक्तकरणः एकं चानेकं च ब्रह्मैतावदेव-नाऽन्यत्परमस्ति प्रत्येकं च शरीरभेदेषु परिसमाप्तं चेतनावत्कर्तृ भोक्तृ चेति अविद्याविषयमेवात्मत्वेनोपगतो गार्ग्यो ब्राह्मणे उपस्थाप्यते. तद्विपरीतात्मदृग् अजातशत्रुः श्रोता एवं हि यतः पूर्वपक्षसिद्धान्ताख्यायिकारूपेण समर्प्यमाणोऽर्थः श्रोतुश्चित्तस्य वशमेति-विपर्यये हि तर्कशास्त्रवत्केवलार्थानुगमवाक्यैस्समर्प्यमाणोऽदुर्विज्ञेयस्स्यात् - अत्यन्तसूक्ष्मत्वाद्वस्तुनः तथा च काठके * श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य इत्यादिवाक्यैरनुसंसृत्य देशबुद्धिगम्यत्वं, सामान्यमात्रबुद्ध्यगम्यत्वं, च स प्रपञ्चं दर्शितं *आचार्यवान्पुरुषो वेद *आचार्याद्धैव विद्येति च छान्दोग्ये * उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इति च गीतासु इहापि च शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादेनातिगह्वरत्वं दर्शितं सन्दर्भेण ब्रह्मणोऽवक्ष्यति तस्माद्विशिष्टपराख्यायिकारूपेण पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपसमूहवाद्यैवं वस्तुसमर्पणार्थमस्यारम्भः आचारविध्युपदेशार्थश्च - एवमाचारवतोर्वक्तृश्रोत्रोराख्यायिकानुगतोऽर्थोऽवगम्यते केवलतर्कबुद्धिनिषेधार्था चाख्यायिका- * नैषा तर्केण मतिरापनेया * न तर्कशास्त्रदग्धायै विद्या श्रुतिस्मृतिभ्यां श्रद्धा च ब्रह्मविज्ञाने परमं साधनमित्याख्यायिकार्थः- तथा हि गार्ग्याजातशत्र्वोरिव श्रद्धालुतादृश्यते आख्यायिकायां * श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानमिति च स्मृतिः ....

अ — तृतीयाध्याये सूत्रितविद्याविद्ययोरविद्या प्रपञ्चिता- सम्प्रति विद्यां प्रपञ्चयितुं चतुर्थाध्यायमारभमाणोऽवृत्तं संक्षिप्य कीर्तयति (आत्मेति) किमित्यर्थान्तरे मुक्त्वात्मतत्त्वमेवोपास्यमाह तव्यः- तत्राह (तदन्वेषणेनेति) अस्यैवान्वेष्टव्यत्वे परमप्रेमास्पदत्वेन परमानन्दत्वं हेत्वन्तरमाह (तदेवेति) आत्मतत्त्वज्ञानस्य सर्वावाप्तिफलत्वाच्च तदेवान्वेष्टव्यमित्याह (आत्मानमिति) उक्तयोरुपनिषत्प्रसिद्धमर्थं सप्रमाणयति (आत्मतत्त्वमिति) एकमद्वितीयमनुवदति (यस्त्विति) सोऽविद्याविषय इति सम्बन्धः कथं भेददृष्टिविषयस्याविद्याविषयत्वं- तत्राह (अन्योऽसाविति) यो भेददृष्टिपरस्सन्न वेद तत्त्वविद्यात इत्युपक्रम्यान्यथा-तेन तद्विषयो भेददृष्टिविषय इत्यर्थः कथं यथोक्तौ विद्याऽविद्याविषयावसङ्कीर्णावुपलभ्येते- तत्राह (एकधेति) सप्तम्यन्तार्थत्वं वृत्तमर्थं कथयति (तत्र चेति) विद्याविद्याविषययोरिति यावत् आविपरसंसाध्यसाधनावान्तरभेदसङ्क्रमेणाऽस्य यथोक्तो भेद एव विशेषः तस्मिन्निविनियोगः- व्यवस्थापनं तेनेत्यर्थः. उपसंहारब्राह्मणास्तेन वृत्तमनुभाषते (स चेति) अथवा- उक्तौ विद्याविद्याविषयौ कथमसङ्कीर्णाववगम्येते इत्याशङ्क्याह (एकधेति) तत्रोत्तरग्रन्थस्य विषयपरिशेषार्थं पुरुषविधब्राह्मणशेषमारभ्योक्तं दर्शयति (तत्र चेति) तर्हि समाप्तत्वादविद्याविषयस्य कथमविदुषो गार्ग्यस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तदवस्थमवान्तरविभागमनुवदति (स चेति) तावेव प्रकारावदर्शयन्नादौ सूक्ष्मशरीरमुपन्यस्यति (अन्तरिति) तस्य बाह्यकरणद्वारा स्थूलदेहमुपष्टम्भ्य प्रकाशकत्वममृतत्वं चाभ्युपगतं द्वितीयं प्रकारमाचक्षाणः स्थूलं दर्शयति (बाह्यश्चेति) तस्य कयापि विधया सूक्ष्मदेहं प्रत्यप्रकाशकत्वादप्रकाशकत्वं, अपायित्वेन चास्योदयत्वं, सूचयति (उपजनेति) यथा गृहस्य तृणकाष्ठादि बहिरङ्गं - तथा सूक्ष्मस्य देहस्य स्थूलो देहः, तथापि तृणादिनापि नाग्रहस्य [illegible] तत्स्यापि स्थूलदेहं विना नानतरोऽस्य [illegible] इत्याह (तृणेति) तस्य पूर्वप्रकरणान्तेना [illegible]

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— దృప్తబాలాకిర్హానూచానో గార్గ్య ఆస స హోవాచాజాతశత్రుం కాశ్యం బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి స హోవాచాజాతశత్రుః సహస్రమేతస్యాం వాచి దద్మో జనకో జనక ఇతి వై జనా ధావన్తీతి॥ ౧

తత్ర ప్రస్తుతస్యాను కీర్త్యాహ (సత్యేతి) సర్వథా బాధవైధుర్యం సత్యత్వమితి శఙ్కాం నిరసితుం విశినష్టి (మూర్తత్వ ఇతి) తస్య కార్యం దర్శయతి (తేనేతి) వృత్తమనూద్యాజాతశత్రు బ్రాహ్మణమవతారయతి (సఏవేతి) ఆదిత్యచన్ద్రాదయో బాహ్యాధారభేదాః అనేకధాత్వం * అతిష్ఠామూర్ధైత్యా సమష్టిరూపాణాం [illegible] కథం తర్హి తస్యైకత్వం - తత్రాహ (ప్రాణ ఇతి) ప్రాణస్య నానాత్వమేకత్వం చోక్తం - తస్యైకత్వం నిర్ణయతి (తస్యైవేతి) ప్రాణస్యైవ స్వభావభూతోఽనాత్మా తత్సంపిణ్డిస్సమష్టిరూపో హిరణ్యగర్భాదిశబ్దైరుపాధిపరో హి స్తుతిస్తత్ర తత్ర శ్రుతిస్మృత్యోరుచ్యతే - ఏవ [illegible] ర్థా వసుభిశ్చన్ద్రాదిత్యాది ప్రదేశైర్వాయ్వాదిభిః ప్రవిభాగైః కర్తృరూపేతో భవతి [illegible] యస్య ప్రాణస్య సమస్తస్య చ - తదిదం హిరణ్యగర్భమాత్రమేవ - న తస్మాదధికముక్తిమేహిరణ్యగర్భం ప్రాప్తి (ఏకం చేతి) ఏకత్వం విశదీకృత్య ప్రాణస్య నానాత్వం విశదయతి (ప్రత్యేకం చేతి) గౌణ్యాదినా [illegible] దర్శయతి (చేతనావదితి) కేవలభోక్తృత్వపక్షం వారయతి (కర్త్రితి) వక్తా-పూర్వపక్షవాదీతి యావత్. తస్మాత్- అముఖ్యాద్బ్రహ్మణో విపరీతం - ముఖ్యం బ్రహ్మ తస్మిన్నాస్తి దృష్టా ప్రత్యగాత్మా- సిద్ధాన్తవాదీత్యర్థః. కిమితి వక్తృశ్రోతృరూపాఖ్యాయికా ప్రణీయతే- తత్రాహ (ఏవం హీతి) ఏవం శబ్దార్థమేవ న్యస్యతి (పూర్వపక్షేతి) అతో భవితవ్యమాఖ్యాయికయేతి శేషః ఆఖ్యాయికానఙ్గీకారే దోషమాహ (విపర్యయే హీతి) యదా తర్కశాస్త్రేణ సమర్థ్యమానో హ్యాత్మా జ్ఞాతుం న శక్యతే- బౌద్ధైస్తార్కికైశ్చ జ్ఞానం నిరస్తత్వాత్. తథా కేవలమప్యనుగమ్యతే ప్రశ్న ప్రతివచన రూపార్థహేతోర్వాక్యైః- తైస్సమర్థ్యమానోఽపి దుర్విజ్ఞేయో మోక్షస్యాత్ యదాఖ్యాయికా నానుస్రియతే- తేన సానుఖ ప్రతిపత్త్యర్థమపి సర్వత్వేత్యర్థః. కుతో దుర్విజ్ఞేయత్వం- తత్రాహ (అత్యన్తేతి) యథోక్తస్య వస్తునో దుర్విజ్ఞేయత్వే శ్రుతిస్మృతిసంవాదం దర్శయతి (తథా చేతి) సుసంస్కృతా- పరిశుద్ధా దేవబుద్ధిః- సాత్త్వికీ బుద్ధిః సామాన్యమాత్రబుద్ధిః- తామసీ రాజసీ చ బుద్ధిః అతిగహ్వరత్వం-అత్యన్తగమ్భీరత్వం సంరమ్భః- తాత్పర్యం బ్రహ్మణో దుర్విజ్ఞేయత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఆఖ్యాయికాయాః సుఖప్రతిపత్త్యర్థత్వముక్త్వార్థాన్తరమాహ (ఆచారేతి) ఉత్తమాదధమేన ప్రణిపాతోపసదనాదిద్వారా విద్యా గ్రాహ్యా - అధమాదుత్తమేన తద్వ్యతిరేకేణ శ్రద్ధాదిమాత్రేణ [illegible] ఆఖ్యాయికాయా యథోక్తేర్ద్విప్రకారం ప్రదర్శయతి (ఏవమితి) వక్తృశ్రోత్రోర్ధర్మో యథోక్తాచారవతా శ్రోత్రా విద్యా లబ్ధవ్యా- వక్త్రా చ తాదృశేన సోపదేష్టవ్యేత్యేషోఽర్థోఽస్యామాఖ్యాయికాయామనుగతో గమ్యతే తస్మాదాచారవిశేషం దర్శయితుమేషా ఆఖ్యాయికా యుక్తేత్యర్థః. ఆగమానుసారిగురుసమ్ప్రదాయాదేవ తత్త్వధీర్లభ్యతే- యస్తు కేవలస్తర్కః- తద్వశాన్నైవ సా బుద్ధిర్భవతి - తథా చ కేవలతర్కప్రయుక్తాత్ తత్త్వబుద్ధిః సిద్ధ్యతీత్యపి [illegible] ఆఖ్యాయికేతి పక్షాన్తరమాహ (కేవలేతి) కేవలేన తర్కేణ తత్త్వబుద్ధిర్న సిద్ధ్యతీత్యత్ర శ్రుతిస్మృతీ దర్శయతి (నైషేతి) మతిం వద్యాదితి శేషః ప్రకారాన్తరేణాఖ్యాయికామవతార్య తత్రాఖ్యాయికాను గుణ్యం దర్శయతి (తథా హీతి) శ్రద్ధా బ్రహ్మజ్ఞానే పరమసాధనమిత్యత్ర భగవతోఽపి సమ్మతిమాహ (శ్రద్ధావానితి) ....

శం.— తత్ర పూర్వపక్షవాద్యవిద్యావిషయబ్రహ్మవిద్దృప్తబాలాకిః- దృప్తః- గర్వితః అసమ్యగ్బ్రహ్మవిజ్ఞత్వాదేవ బలాకాయా అపత్యం బాలాకిః దృప్తశ్చాసౌ బాలాకిశ్చ దృప్తబాలాకిః హశబ్ద ఐతిహ్యార్థ ఆఖ్యాయికాయామ్ అనూచానః-అనువచనసమర్థః వక్తా వాగ్మీ గార్గ్యో గోత్రతః. ఆస - బభూవ క్వచిత్కాలవిశేషే. స హోవాచాజాతశత్రు నామానం కాశ్యం- కాశిరాజమభిగమ్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి- తే - తుభ్యం బ్రహ్మ బ్రవాణి-కథయాని స-ఏవముక్తోఽజాతశత్రురువాచ-సహస్రం గవాం దద్మః ఏతస్యాం వాచి- యో మాం ప్రత్యవోచో బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి తావన్మాత్రమేవ గోసహస్రప్రదానే నిమిత్తమిత్యభిప్రాయః సాక్షాద్బ్రహ్మకథనమేవ నిమిత్తం కస్మాన్నాపేక్షతే సహస్రదానే- బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతీయమేవ తు వాఙ్నిమిత్తమపేక్షితమితి ఉచ్యతే- యతః శ్రుతిరేవ రాజ్ఞోఽభిప్రాయమాహ- జనకో దాతా జనకః శ్రోతేతి వై తస్మిన్వాక్యద్వయే మోషదద్వయమభ్యస్యతే జనకో జనక ఇతి వై శబ్దః ప్రసిద్ధావద్యోతనార్థః జనకో దిత్సుర్జనకః శుశ్రూషురితి బ్రహ్మ శుశ్రూషవో వివక్షవః ప్రతిజిఘృక్షవశ్చ జనా ధావన్తీతి- అభిగచ్ఛన్తి తస్మాత్తత్సర్వం మయ్యపి సమ్భావితవానసీతి ౧

ఆ.— ఆఖ్యాయికార్థైః పదార్థోక్తిపూర్వకం రాణి వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) పూర్వపక్షవాదిత్వే హేతుమాహ (అవిద్యావిషయేతి) గర్వితత్వే హేతుమాహ (అసమ్యగితి) (ఇయమేవ తు వాఙ్నిమిత్తమితి) అప్రాప్తికస్యాదిత్యనుషజ్యతే అతో బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి వాగేవ సహస్రదానే నిమిత్తమితి శేషః. శ్రుతిం వ్యాచష్టే (జనక ఇతి) ప్రసిద్ధం జనకస్య దాతృత్వాది - తదవద్యోతకో వై నిపాత ఇతి యావత్. వాక్యార్థమాహ (జనకో దిత్సురిత్యాదినా) (సమ్భావితవానసీతి) ప్రాగుక్తం వాఙ్మాత్రం సహస్రదానే నిమిత్తమితి శేషః తస్మాత్ - ఉక్తప్రసిద్ధ్యతిక్రమణాదితి యావత్. తత్సర్వం- దాతృత్వాదికమిత్యర్థః ఇతి శబ్దోఽభిప్రాయసమాప్త్యర్థః. ౧

ఠం.— తృతీయాధ్యాయే * తద్ధదన్తర్యామ్యభ్యాఖ్యాతమనుసంవిత్తుమశక్యం బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వాన్న ప్రతిపాదనాయాయమధ్యాయ [illegible] (దృప్తబాలాకిర్హానూచానో గార్గ్య ఆసేతి) దృప్తః-గర్వితః. బలాకాయా అపత్యం బాలాకిః దృప్తశ్చాసౌ బాలాకిశ్చేతి సమాసః. హశబ్ద

ఉ — స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసావాదిత్యే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్సంవదిష్ఠా అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తేఽతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతి॥ ౨

ప్రావృత్తౌ కర్తరి క్తః అనూచానః- అఙ్గాధ్యాయీ "ఏకాం శాఖామధీత్య శ్రోత్రియోఽఙ్గాధ్యాయ్యనూచాన" ఇతి స్మృతేః అతస్స్వామిమాంసికవేదార్థజ్ఞత్వయుక్తం భవతి గార్గ్యః- గోత్రతో గార్గ్యః ఆస- బభూవ (స హోవాచాజాతశత్రుం కాశ్యం బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి) సః- బాలాకిః కాశ్యం- కాశిరాజమజాతశత్రునామానం ప్రాప్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యుక్తవానిత్యర్థః మహాబ్రహ్మవిత్స్వభావే అయం బాలాకిర్దంభకుముత్సహరజ్ఞత్యాశ్చర్యాద్యోతకహోశబ్దః (స హోవాచాజాతశత్రురితి) అత్ర హశబ్దేన తస్య రాజ్ఞో బ్రహ్మవిత్సు వాత్సల్యాతిశయం దర్శయతి శ్రుతిః తాన్ప్రవాజాతశత్రోరుక్తిం దర్శయన్ నిర్లజ్జైవ తేషు తద్వాత్సల్యం సహేతుకం విశదయతి (సహస్రమేతస్యాం వాచి దద్మో జనకో జనక ఇతి వై జనా ధావన్తీతి) బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యేతస్యామేవ వాచి నిమిత్తే గవాం సహస్రం ప్రయచ్ఛామః మత్సమీపమాగత్య బ్రహ్మ తే ఉపదిశామీతి శబ్దప్రయోక్తారో వ్యాకర్తారః కంకాలం సమ్యక్ప్రష్టుః- సర్వేఽపి హి బ్రహ్మవిదః జనక ఏవ బ్రహ్మశుశ్రూషుర్జనక ఏవ దాతా చేతి జనకస్య సమీపమేవ ధావన్తి భవాంస్తు మత్సమీపమాగత్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యుక్తవాన్- అతోఽనేనైవ వాక్యేన తోషితోఽహం గవాం సహస్రం బ్రవాణీతి వాక్యమాత్రేణైవ ప్రయచ్ఛామీతి భావః. ౧

శం — ఏవం రాజానం శుశ్రూషుమభిముఖీభూతం స హోవాచ గార్గ్యః - య ఏవాసావాదిత్యే చక్షుషి చైకోఽభిమానీ, చక్షుర్ద్వారేణేహ హృది ప్రవిష్టోఽహం భోక్తా కర్తా చేత్యవస్థితః, - ఏతమేవాహం బ్రహ్మ [illegible] కార్యకరణసఙ్ఘాతే - ఉపాసే తస్మాత్తమహం పురుషం బ్రహ్మ తుభ్యం బ్రవీమ్యుపాస్స్వేతి సః- ఏవముక్తః ప్రత్యువాచాజాతశత్రుః- (మామా) మా మేతి హస్తేన విప్రతిహారయన్ ఏతస్మిన్- బ్రహ్మణి [illegible] మా సంవదిష్ఠాః మా మేత్యాబాధనార్థం ద్విర్వచనం ఏవం సమానే విజ్ఞానవిషయ ఏవావయోరస్మానజ్ఞానవత ఇవ దర్శయతా బాధితాః స్యామః - అతో మా సంవదిష్ఠాః- మా సంవాదం కార్షీరస్మిన్ బ్రహ్మణి అన్యచ్చేజ్జానాసి-తద్బ్రహ్మ వక్తుమర్హసి- స తు యదన్యయాజ్ఞాయత ఏవ; అథ చేన్నస్యసే- జానీషే త్వం బ్రహ్మమాత్రం- న తు తద్విశేషణోపాసనఫలానీతి- తన్న మన్తవ్యం- యతః సర్వమేతదహం జానే- యద్బ్రవీషి కథం అతిష్ఠాః- అతీత్య సర్వాణి భూతాని తిష్ఠతీత్యతిష్ఠాః సర్వేషాం చ భూతానాం మూర్ధా- శిరః రాజేతి వై -రాజా-దీప్తిగుణోపేతత్వాత్ ఏతైర్విశేషణైర్విశిష్టమేతద్బ్రహ్మాస్మిన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతే కర్తృభోక్తృ చేత్యహమేతముపాస ఇతి ఫలమప్యేవం విశిష్టోపాసకస్య - స య ఏతమేవముపాస్తే - అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతి యథాగుణోపాసనమేవ హి చ ఫలం- "తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి" శ్రుతేః ౨

ఆ — హృది ప్రవిష్టత్వే భోక్తాహమిత్యాది ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి (అహమితి) దృష్టిఫలం నైరన్తర్యాద్వ్యాసం దర్శయతి (ఉపాస ఇతి) తావతామనుకీర్తయాతం - తదాహ (తస్మాదితి) మా మేతి ప్రతీకమాదాయాక్షరస్యార్థమాహ (మా మేతి) వినివారయన్ ప్రత్యువాచేతి సమ్బన్ధః ఏకస్య మాశబ్దస్య నివారకత్వం- అపరస్య సంవాదేన సఙ్గతిరితి విభాగే సమ్భవతి కుతో ద్విర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (మా మేత్యాబాధనార్థమితి) తదేవ స్ఫుటయతి (ఏవమితి) త్వదుక్తేన ప్రకారేణావయోర్విజ్ఞానవిషయోఽర్థః - తస్మిన్నావయోర్విజ్ఞానసామ్యాదేవ సమానే ఏవ విజ్ఞానవత్త్వే సత్యస్మానవిజ్ఞానవత ఇవ స్వీకృత్యేతమేవార్థమస్మాన్ ప్రత్యుపదేశేన జ్ఞాపయతా భవతా వయం బాధితాః స్యామ ఇతి యోజనా తస్మాదిగార్గ్యస్య [illegible] ద్బాధనం - తత్రాహ (అతఇతి) అతిష్ఠాస్సర్వేషామిత్యాదివాక్యం శఙ్కాద్వారావతార్య వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) ఏవం పురుషమిత్యాదౌ [illegible] ఇతి శబ్దాగుణోపాస్తిసమాప్త్యర్థః. పూర్వోక్తరీత్యా త్రిభిర్గుణైర్విశిష్టం బ్రహ్మ, తదుపాసకస్య ఫల, మపిజానామీత్యుక్త్వా ఫలవాక్యముపాదత్తే (స య ఇతి) [illegible] యదుక్తం ఫలముచ్యతే- తత్రాహ (యథేతి) ౨

రం — (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసావాదిత్యే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతీతి) ఆదిత్యే- ఆదిత్యమణ్డలే యోఽయం పురుషోఽభిమానితయావర్తతే- ఏతమేవ- ఆదిత్యపురుషమహముపాసే. తదేవ బ్రహ్మ- అతస్త్వమప్యేతద్బ్రహ్మోపాస్స్వేతి భావః (స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్సంవదిష్ఠాః) స వాజాతశత్రురేతచ్ఛ్రుత్వోవాచ కిమితి మా-మాం ప్రతి ఏతస్మిన్-ఆదిత్యపురుషవిషయే మా సంవదిష్ఠాః-సంవాదం మా కార్షీః అజ్ఞాతే హి విషయే సంవాదః కర్తవ్యః- అయం తు జ్ఞాత ఏవేతి భావః కథమిత్యత్రాహ (అతిష్ఠాస్సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి) వైశబ్దోఽవధారణే ప్రసిద్ధౌ వా అతీత్య- సర్వానతీత్య తిష్ఠతీత్యతిష్ఠాః * అతో మనినిత్యాదినా విచ్ప్రత్యయః, సర్వేషాం భూతానాం చ మూర్ధేవ మూర్ధా- శ్రేష్ఠః, దీప్తిగుణోపేతత్వాద్రాజా. ఇతి- ఏతైరతిష్ఠాత్వసర్వభూతమూర్ధత్వరాజత్వవిశిష్టమేతం- ఆదిత్యపురుషమహముపాసే అతోఽస్య జ్ఞాతత్వాదస్మిన్విషయే సంవాదో న కర్తవ్య ఇత్యర్థః. స్వోక్తస్య ఫలం దర్శయతి (స య ఏతమేవముపాస్తేఽతిష్ఠాస్సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతీతి) య ఏతమాదిత్యమేవం - ఉక్తగుణవిశిష్టముపాస్తే - సోఽయమతిష్ఠాత్వాదిగుణవిశిష్టాదిత్యోపాసనవశాత్ స్వయమపి తత్క్రతున్యాయాత్తద్గుణయుక్తో భవతీతి భావః. అత్ర * య ఏషోఽన్తరాదిత్య ఇత్యాద్యుక్తః పరమాత్మోచ్యత ఇతి న భ్రమితవ్యం - ఉత్తరత్ర [illegible] బ్రహ్మభూతచన్ద్రాదిపురుషసహపాఠా, దస్య పరబ్రహ్మత్వనిషేధాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ౨

ఉ — స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ చన్ద్రే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్సంవదిష్ఠా బృహన్పాణ్డరవాసాః సోమో రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తేఽహరహర్హ సుతః ప్రసుతో భవతి నాస్యాన్నం క్షీయతే ॥ ౩

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ విద్యుతి పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్సంవదిష్ఠాస్తేజస్వీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే తేజస్వీ హ భవతి తేజస్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి ॥ ౪

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాకాశే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్సంవదిష్ఠాః పూర్ణమప్రవర్తీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే పూర్యతే హ ప్రజయా పశుభిర్నాస్యాస్మాల్లోకాత్ప్రజోద్వర్తతే ॥ ౫

శం.— సంవాదేనాదిత్యబ్రహ్మణి ప్రత్యాఖ్యాతేఽజాతశత్రుణా చన్ద్రమసి బ్రహ్మాన్తరం ప్రతిపేదే గార్గ్యః- య ఏవాసౌ చన్ద్రే మనసి చైకః పురుషో భోక్తా కర్తా చేతి పూర్వవద్విశేషణం బృహన్- మహాన్ పాణ్డరం- శుక్లం వాసో యస్య సోఽయం పాణ్డరవాసాః - అప్శరీరత్వాత్ప్రాణస్య యస్మాదన్నభూతో నిష్పూయతే లతాత్మకో యజ్ఞే- తమేకీకృత్యైతమేవాహం బ్రహ్మోపాసే యథోక్తగుణం య ఉపాస్తే- తస్యాహరహః సోమోఽభిషుతో యజ్ఞే, ప్రసుతశ్చ వికారేషు, అన్నం చాస్య న క్షీయతేఽన్నాత్మకోపాసకస్య ౩

ఆ — (మనసి చేతి) చకారాత్సంబుద్ధౌ చేత్యర్థః ఏకః పురుషః- తమేవాహం బ్రహ్మోపాసే- త్వం చైతముపాస్స్వేత్యుక్తమాదిత్యాదినా ప్రత్యువాచేత్యాహ (ఇతి పూర్వవదితి) భానుమణ్డలతో ద్విగుణం చన్ద్రమణ్డలమితి ప్రసిద్ధిమాశ్రిత్యాహ (మహానితి) కథం పాణ్డరం వాసశ్చన్ద్రాభిమానినః ప్రాణస్య సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అప్శరీరత్వాదితి) పురుషో హి శరీరేణ వాససేవ వేష్టితో భవతి - పాణ్డరత్వం చాపాం ప్రసిద్ధం- *ఆపో వాసః ప్రాణస్యేతి చ శ్రుతిః. అతో యుక్తం ప్రాణస్య పాణ్డరవాసస్త్వమిత్యర్థః న కేవలం సోమశబ్దేన చన్ద్రమా గృహ్యతే- కింతు లతాపి- సమానధర్మత్వాదిత్యాహ (యస్మాదితి) చన్ద్రమసం లతాత్మకం బుద్ధిస్థం చ పురుషమేకీకృత్యాజాతశత్రుర్హి ప్రత్యాఖ్యాతవానిత్యర్థః సమ్ప్రత్యుపాస్తిఫలమాహ (యథోక్తేతి) యజ్ఞశబ్దేన ప్రకృతిరుక్తా వికారశబ్దేన వికృతయో గృహ్యన్తే. యథోక్తోపాసకస్య ప్రకృతివికృత్యనుష్ఠానసామర్థ్యం లీలయా లభ్యమిత్యర్థః అన్నాత్మోపాస్యోపాసనానుసారిత్వాదుపపన్నత్వమభిప్రేత్యోపాసకం విశినష్టి (అన్నాత్మేతి) ౩

రం — (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ చన్ద్ర ఇత్యాది) చన్ద్రే- చన్ద్రమణ్డలే తదభిమానితయావర్తతే యశ్చన్ద్రపురుషః- తమహముపాస ఇతి గార్గ్య ఆహేత్యర్థః (స హోవాచాజాతశత్రురిత్యాది) పూర్వవత్ (బృహన్ పాణ్డరవాసాః సోమో రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతీతి) బృహన్-మహాన్ పాణ్డరం-శుక్లం కిరణరూపం వాసః-వస్త్రం జగదాచ్ఛాదకం యస్య సః పాణ్డరవాసాః ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః, పాణ్డరైరంశుభిర్జగచ్ఛాదకత్వాత్పాణ్డరవాసస్త్వమితి. సోమో రాజా - యజ్ఞసాధనభూతసోమరాజశబ్దితలతావిశేషైకశబ్దాభిలాప్యత్వప్రయుక్తతదభేదేన వా - చన్ద్రస్యౌషధీశతయా సోమరాజశబ్దవాచ్యలతావిశేషలక్షణౌషధీనామీశతయా ఈశేశితవ్యసమ్బన్ధకృతాభేదేన వా సోమరాజేతి చైత్యైర్గుణైర్యుక్తం- చన్ద్రపురుషం అహముపాస ఇత్యర్థః. సోమలతాఽభిన్నత్వేనోపాసనఫలమాహ (స య ఏతమేవముపాస్తే అహరహః సుతః ప్రసుతో భవతి నాస్యాన్నం క్షీయత ఇతి) సుత ఇతి ప్రసుత ఇతి చ కర్తరి క్తః ఉక్తగుణవిశిష్టచన్ద్రోపాసకః అహరహః సోమం సుతవానిత్యర్థః ప్రకృతివికృతిభేదవివక్షయా సుతః ప్రసుత ఇత్యుక్తిః చన్ద్రస్యాన్నభూతసోమశబ్దవాచ్యలతాత్మకత్వేనోపాస్యత్వాదన్నాక్షయత్వఫలకథనమపి తత్క్రతున్యాయాద్యుజ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు చన్ద్రస్య స్వత ఏవ దేవాన్నభూతసోమత్వాత్ తత్త్వేనోపాసనస్యైవాన్నాక్షయ్యఫలం-తస్యైవ సోమరాజశబ్దముఖ్యార్థత్వేనోపాసనస్య యాథార్థ్యసమ్భవే సోమరాజశబ్దవాచ్యలతాఽభేదోపాసనాపేక్షాయా అస్వరసత్వాత్ న చైవం సుతః ప్రసుత ఇతి సోమసుత్వరూపఫలకీర్తనమయుక్తమితి వాచ్యం- చన్ద్రస్య సోమరాజత్వేనోపాసనే సోమరాజశబ్దవాచ్యలతావిశేషస్వరూపఫలకీర్తనే విరోధాభావాత్ ఏకశబ్దరూపితత్వరూపప్రత్యాసత్తిసత్త్వాదిత్యవదన్ ౩

శం — తథా విద్యుతి త్వచి హృదయే చైకా దేవతా తేజస్వీతి విశేషణం తస్యాః తత్ఫలం- తేజస్వీ హ భవతి, తేజస్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి, విద్యుతాం బహుత్వస్వీకరణాదాత్మని ప్రజాయాం చ ఫలబాహుల్యం ౪

ఆ.— సంవాదదోషేణ చన్ద్రబ్రహ్మణ్యపి ప్రత్యాఖ్యాతే బ్రహ్మాన్తరమాహ (తథేతి) కథమేకముపాసనమనేకఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (విద్యుతామితి) ౪

రం — (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ విద్యుతీత్యాది) విద్యుతి విద్యమానస్య విద్యుదభిమానినః పురుషస్య తేజస్విత్వేన గుణేనోపాసనే స్వయమపి తేజస్వీ భవతి తదుపాసకః- తత్పుత్రశ్చ తేజస్వీ భవతీత్యర్థః ప్రజా- పుత్ర ఇత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం ౪

శం.— తథాఽఽకాశే హృద్యాకాశే చైకా. పూర్ణమప్రవర్తి చేతి విశేషణద్వయం. పూర్ణత్వవిశేషణఫలమిదం- పూర్యతే హ ప్రజయా అప్రవర్తివిశేషణఫలం- నాస్యాస్మాల్లోకాత్ప్రజోద్వర్తత ఇతి- ప్రజాసన్తానావిచ్ఛిత్తిః. ౫

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం వాయౌ పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా ఇన్ద్రో వైకుణ్ఠోఽపరాజితా సేనేతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే జిష్ణుర్హాపరాజిష్ణుర్భవత్యన్యతస్త్యజాయీ॥ ౬

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమగ్నౌ పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా విషాసహిరితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే విషాసహిర్హ భవతి విషాసహిర్హాస్య ప్రజా భవతి॥ ౭

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమప్సు పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాః ప్రతిరూప ఇతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే ప్రతిరూపం హైవైనముపగచ్ఛతి నాప్రతిరూపమథో ప్రతిరూపోఽస్మాజ్జాయతే॥ ౮

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాదర్శే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా రోచిష్ణురితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే రోచిష్ణుర్హ భవతి రోచిష్ణుర్హాస్య ప్రజా భవత్యథో యైః సన్నిగచ్ఛతి సర్వాంస్తానతిరోచతే॥ ౯

ఆ — అప్రవర్తిత్వం-అప్రవర్తకత్వం అక్రియావత్త్వం వా ౫

రం — (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాకాశే పురుష ఇత్యాది) ఆకాశే విద్యమానస్య తదభిమానినః పురుషస్య పూర్ణత్వవిశిష్టోపాసనాయాః ఫలం ప్రజయా పశుభిశ్చ పరిపూర్ణత్వం పూర్ణత్వప్రయుక్తనిర్వ్యాపారత్వలక్షణాప్రవర్తిత్వవిశేషణవిశిష్టోపాసనాయాః ఫలం ప్ర... చ్ఛిత్తిరితి విభాగో ద్రష్టవ్యః ఉద్వర్తతే-ఉద్వర్తనం-లోకాన్తరగమనం అస్యోపాసకస్య ప్రజా అస్మాల్లోకాల్లోకాన్తరం న గచ్ఛతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం ౫

శం — తథా వాయౌ ఇన్ద్ర ఇత్యాదిరేకా విశేషణం- ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరః వైకుణ్ఠః- అప్రసహ్యః నహి పరైర్జితపూర్వా- అపరాజితా సేనా మరుతాం గణస్య ప్రసిద్ధేః ఉపాసనఫలమపి- జిష్ణుః- జయనశీలః అపరాజిష్ణుః- న చ పరైర్జితస్వభావో భవతి అన్యతస్త్యజాయీ - అన్యతస్త్యానాం- సపత్నానాం జయనశీలో భవతి ౬

ఆ — కథమేకస్మిన్ వాయావపరాజితా సేనేతి గుణస్సమ్భవతి- తత్రాహ (మరుతామితి) విశేషణత్రయస్య ఫలత్రయం క్రమేణ వ్యుత్పాదయతి (జిష్ణురిత్యాదినా) అన్యతస్త్యానాం- అన్యతో మాతృతో జాతానాం ౬

రం — (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం వాయౌ పురుష ఇత్యాది) ఇన్ద్రః - పరమైశ్వర్యశాలీ * యోఽయం పవత ఏష దేవానాం గృహా ఇతి హామోక్తేః వలోకస్య ప్రసిద్ధేః దేవలోకత్వసామాన్యాద్వైకుణ్ఠత్వం మరుతాం గణస్య ప్రసిద్ధరపరాజితా సేనేత్యుక్తిః జిష్ణుః - జయశీలః అపరాజిష్ణుః - అపరాజితః అన్యతస్త్యజాయీ - అన్యతోభవాః అన్యతస్త్యాః - శత్రవ ఇతి యావత్ తాన్ జేతుం శీలమస్యేత్యన్యతస్త్యజాయీ * సుప్రజాతా ఇతిపినః శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం — అగ్నౌ వా ఇత్యాదిరేకా విశేషణం - విషాసహిః- మర్షయితా పరేషాం అగ్నిర్బాహుళ్యాత్ఫలం బాహుళ్యం పూర్వవత్ ౭

ఆ — యద్ధవిష్షిప్యతే- క్షిప్యతే తత్సర్వం భస్మీకరణేన సహతే- తేనాగ్నిర్విషాసహిః యథాపూర్వం విద్యుతాం బాహుళ్యాద్వా ప్రజాబాహుళ్యం ఫలముక్తం - తథా చాత్రాప్యగ్నీనాం బహుళత్వాదుపాసకస్యాత్మని ప్రజాయాం చ దీప్తాగ్నిత్వం సిధ్యతీత్యాహ (అగ్నిరితి) ౭

రం — (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమగ్నౌ పురుష ఇత్యాది) విషాసహిః- సోఢుమశక్యస్య శత్రోః కిల్బిషస్య మర్షణశీల ఇతి వార్థః విషాసహిత్వగుణవిశిష్టాగ్నిపురుషోపాసనేన స చోపాసకస్తత్పుత్రశ్చ విషాసహిర్భవతీత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. ౭

శం — అప్సు రేతస్సేక ఇత్యాదిరేకా విశేషణం- ప్రతిరూపః- అనురూపః. శ్రుతిస్మృత్యప్రతికూల ఇత్యర్థః ఫలం- ప్రతిరూపం - శ్రుతిస్మృతిశాసనానురూపమేవైనముపగచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి న విపరీతమన్యచ్చ అస్మాత్తథావిధ ఏవోపజాయతే ౮

ఆ — ప్రతిరూపత్వం- ప్రతికూలత్వమిత్యేతద్వ్యావర్తయతి (అనురూప ఇతి) అన్యచ్చ- ఫలమితి సమ్బన్ధః అస్మాత్- ఉపాసితురిత్యర్థః. తథావిధః- శ్రుతిస్మృత్యనుకూల ఇతి యావత్ ౮

రం — (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమప్సు పురుష ఇత్యాది) ప్రతిరూపః- ప్రతిబిమ్బః సదృశప్రతిబిమ్బోపేతత్వాదప్సు పురుషస్య ప్రతిరూపత్వవిశిష్టోపాసనోపపత్తిః యథాక్రతున్యాయాదేవ తదుపాసకస్యేదం ఫలం - ప్రతిరూపం - సదృశమేవ కళత్రాదికమేనం- ఉపాసకముపగచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. నాప్రతిరూపం ప్రాప్నోతి. ప్రతిరూపః- సదృశ ఏవ పుత్రోఽస్మాజ్జాయత ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౮

శం — ఆదర్శే ప్రసాదస్వభావే చాన్యత్ర ఖడ్గాదౌ ఉజ్జ్వలస్వభావే ఇత్యాదిరేకా విశేషణం- రోచిష్ణుః- దీప్తిస్వభావః. ఫలం చ తదేవ, రోచనాధారబాహుళ్యాత్ఫలబాహుళ్యం ౯

మూ.— సహోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం యన్తం పశ్చాచ్ఛబ్దోఽనూదేత్యేతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్సంవదిష్ఠా అసురితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే సర్వం హైవాస్మింల్లోక ఆయురేతి నైనం పురా కాలాత్ప్రాణో జహాతి॥ ౧౦

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం దిక్షు పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్సంవదిష్ఠా ద్వితీయోఽనపగ ఇతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే ద్వితీయవాన్ హ భవతి నాస్మాద్గణశ్ఛిద్యతే॥ ౧౧

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం ఛాయామయః పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్సంవదిష్ఠా మృత్యురితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే సర్వం హైవాస్మింల్లోక ఆయురేతి నైనం పురా కాలాన్మృత్యురాగచ్ఛతి॥ ౧౨

ఆ — సార్ద్రైచేత్యేతదేవ స్పష్టయతి (పత్త్రైవేతి) సర్వాత్రైకేతివిశేషణస్యదేవతేతివిశేష్యతయా-సమ్బధ్యతే తదేవ - రోచిష్ణుత్వమిత్యర్థః ౯

రం — (సహోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాదర్శే పురుష ఇత్యాది) ఆదర్శవిద్యమానస్య ప్రతిబిమ్బపురుషస్య [illegible] - భ్రాజమానత్వం స్వచ్ఛత్వమితియావత్ తదుపాసకస్సన్తు తత్స్వరోచిష్ణురేవ భవతి అథో- అపి చ యైస్సన్నిగచ్ఛతి - యైస్సఙ్గతో భవతి సర్వాంస్తానతిరోచతే- అతిక్రమ్య ప్రకాశతే సమానానాముత్తమశ్శ్లోకో భవతీత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం ౯

శం — యన్తం- గచ్ఛన్తం య ఏవాయం శబ్దః పృష్ఠతోఽనూదేతి, అధ్యాత్మం చ జీవనహేతుః ప్రాణః, తమేకీకృత్యాహ అసుః- ప్రాణః జీవనహేతురితిగుణః తస్యఫలం- సర్వమాయురస్మిన్ లోక ఏతీతి- యథోపాత్తం కర్మణాయుః. కర్మఫలపరిచ్ఛిన్నకాలాత్పురా- పూర్వం రోగాదిభిః పీడ్యమానమప్యేనం ప్రాణో న జహాతి ౧౦

ఆ — అహమేతమేవాహమిత్యాదిశేషః తస్య-గుణవదుపాసనస్యేత్యర్థః సర్వమాయురిత్యేతద్వ్యాచష్టే (యథోపాత్తమితి) ౧౦

రం — (సహోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం యన్తం పశ్చాచ్ఛబ్దోఽనూదేతీత్యాది) యన్తం-గచ్ఛన్తం శబ్దమిత్యస్యవిశేష్యం గ్రాహ్యం- ఉత్తరత్రశబ్దఇతి శ్రవణాత్ తథా చ అగ్రే గచ్ఛన్తంశబ్దంఅను-. అనుసృత్యయః పశ్చాచ్ఛబ్దః- ప్రతిధ్వనిరుదేతి - మూలశబ్దానన్తరముదేతి తస్య ప్రతిశబ్దస్య ప్రాణకార్యత్వాత్ [illegible] అసుః - ప్రాణః ప్రాణజన్య ఇతియావత్ తదుపాసనస్యఫలం - అస్మిన్ లోకే-ఉపాసకరీత్యాయావదాయుః ప్రాప్తం - తత్సర్వమేతి నైనంపురా కాలాత్ప్రాణో జహాతి - ఆయురన్తకాలాత్పురా ఏనముపాసకం అపమృత్యుర్న ప్రాప్నోతీత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం. ౧౦

శం — దిక్షుకర్ణయోర్హృదిస్థైకా - అశ్వినౌదేవావవియుక్తస్వభావౌ. గుణస్తస్యద్వితీయవత్త్వ. మనపగత్వం - అవియుక్తత్వం చాన్యోన్యం,- దిశామశ్వినోశ్చైకం ధర్మిత్వాత్ తదేవ చ ఫలముపాసకస్య గణావిచ్ఛేదో ద్వితీయవత్త్వం చ ౧౧

ఆ — కాపునరసావేకా దేవతా- తత్రాహ (అశ్వినావితి) తస్య- దేవస్యేతియావత్ యథోక్తం గుణద్వయముపపాదయతి (దిశామితి) ద్వితీయవత్త్వం-సాధుభృత్యపరివృతత్వం. ౧౧

రం — (సహోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం దిక్షుపురుష ఇత్యాది) దిశాం యుగ్మభూతాశ్విదైవత్యత్వాత్ ద్వితీయత్వేనోపాసనోపపత్తిః ద్వితీయత్వం - ద్వితీయవత్త్వం. అనపగత్వం - అవిచ్ఛిన్నత్వం. దిశాం పరస్పరవిచ్ఛేదాభావాదనపగతోపపత్తిః అత్ర ద్వితీయత్వేనోపాసనాఫలం ద్వితీయవానితి- సహాయవానిత్యర్థః. అవిచ్ఛిన్నత్వగుణానపగత్వోపాసనాఫలం - నాస్మాద్గణశ్ఛిద్యత ఇతి గణః - బన్ధువర్గః అస్మాత్- ఉపాసకాన్నచ్ఛిద్యతే- నాన్తరితో భవతి ఉపాసకస్యబన్ధువిశ్లేషోన భవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧౧

శం — ఛాయాయాం - బాహ్యేతమస్యధ్యాత్మే చావరణాత్మకేఽజ్ఞానే హృది చైకాదేవతా విశేషణం- మృత్యుః ఫలం సర్వం పూర్వవత్ మృత్యోరనాగమే రోగాదిపీడాభావోవిశేషః. ౧౨

ఆ.— శబ్దబ్రహ్మోపాసకస్యైవ తమో బ్రహ్మోపాసకస్యాపిఫలమిత్యాహ (ఫలమితి) ఫలభేదాభావే చ కథముపాసనభేదః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యోరితి) ౧౨

రం — (సహోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం ఛాయామయః పురుష ఇత్యాది) ఛాయామయః పురుషః - పురుషచ్ఛాయా తస్యాః మృత్యోర్వస్తిత్వాత్ధ్వంసకత్వాచ్చ మృత్యుత్వేనోపాసనోపపత్తిః. శిష్టంపూర్వవత్స్పష్టం. ౧౨

ఉ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాత్మని పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్సంవదిష్ఠా ఆత్మన్వీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్త ఆత్మన్వీ హ భవత్యాత్మన్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి స హ తూష్ణీమాస గార్గ్యః॥ ౧౩

స హోవాచాజాతశత్రురేతావన్నూ౩ ఇత్యేతావద్ధీతి నైతావతా విదితం భవతీతి స హోవాచ గార్గ్య ఉప త్వా యానీతి॥ ౧౪

శం— ఆత్మని- ప్రజాపతౌ బుద్ధౌ చ హృది చైకా. ఆత్మన్వీ హ భవతి - ఆత్మవాన్భవతి ఆత్మన్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి - బుద్ధిమత్త్వా ప్రజాయాం సమ్పాదనమితి విశేషః. స్వయం పరిజ్ఞాతత్వేనైవం క్రమేణ ప్రత్యాఖ్యాతేషు బ్రహ్మసు గార్గ్యో క్షీణబ్రహ్మవిజ్ఞానో ఽప్రతిభాసమానో త్తరస్తూష్ణీమవాక్శిరా ఆస ౧౩

ఆ— వ్యస్తాని బ్రహ్మాణ్యుపన్యస్య సమస్తం బ్రహ్మోపదిశతి (ప్రజాపతావితి) ఆత్మవత్త్వం-వశ్యాత్మకత్వం ఫలస్యాత్మగామిత్వాన్న ప్రజాయాం తదభిధానముచితమిత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధీతి) ౧౩

రం— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాత్మని పురుష ఇత్యాది) ఆత్మని- శరీరాదావహమిత్యభిమన్యమానో యః పురుషః- తం స్వాత్మానం- ఏవ బ్రహ్మోపాస ఇత్యర్థః అథవా - ప్రత్యగాత్మసామాన్యం బ్రహ్మోపాస ఇత్యర్థః ఆత్మన్వీ- ఆత్మశబ్దాత్ప్రశంసాయాం ఛాన్దసో విని ప్రత్యయః ప్రశస్తశరీరేన్ద్రియాదిమత్త్వాజ్జీవస్యాత్మన్విత్వోపపత్తిః ఏవం తదుపాసకస్తత్పుత్రశ్చ ఆత్మన్వీ భవతీత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం (స హ తూష్ణీమాస గార్గ్య ఇతి) తతః పరముత్తరాపరిస్ఫూర్తేః గార్గ్యస్తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః ౧౩

శం— తం తథాభూతమాలక్ష్య గార్గ్యం స హోవాచాజాతశత్రుః-ఏతావన్నూ౩ ఇతి- కిమేతావద్బ్రహ్మ నిర్జ్ఞాతం- ఆహోస్విదధికమప్యస్తీతి ఇతర ఆహ- ఏతావద్ధీతి నైతావతా విదితేన బ్రహ్మ విదితం భవతీత్యాహాజాతశత్రుః- కిమర్థం గర్వితో ఽసి బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి కిమేతావద్విదితం విదితమేవ న భవతీతి ఉచ్యతే- న- ఫలవద్విజ్ఞాన శ్రవణాత్. న చార్థవాదత్వమేవ వాక్యానామవగన్తుం శక్యం- అపూర్వవిధానపరాణి హి వాక్యాని ప్రత్యుపాసనోపదేశం లక్ష్యన్తే ※ అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానామిత్యాదీని తదనురూపాణి చ ఫలాని సర్వత్ర శ్రూయన్తే విభక్తాని. అర్థవాదత్వే ఏతదసమఞ్జసం కథం ప్సైతావతా విదితం భవతీతి నైష దోషః- అధికృతాపేక్షత్వాత్ బ్రహ్మోపదేశార్థం హి శుశ్రూషవే ఽజాతశత్రవే ఽముఖ్యబ్రహ్మవిద్గార్గ్యః ప్రవృత్తః- న యుక్త ఏవ ముఖ్యబ్రహ్మవిదా అజాతశత్రుణా ఽముఖ్యబ్రహ్మవిద్గార్గ్యో వక్తుం- యన్ముఖ్యం బ్రహ్మ వక్తుం ప్రవృత్తస్త్వం- తన్న జానీష ఇతి యద్యముఖ్యబ్రహ్మవిజ్ఞానమపి ప్రత్యాఖ్యాయేత-తదైతావతేతి న బ్రూయాత్ - న కించిజ్జ్ఞాతం త్వయేత్యేవం బ్రూయాత్ - తస్మాదధ్యస్యైతావత్స్వవిద్యావిషయే బ్రహ్మణి ఏతావద్విజ్ఞానద్వారత్వాచ్చ పరబ్రహ్మవిజ్ఞానస్య యుక్తమేవ వక్తుం నైతావతా విదితం భవతీతి అవిద్యావిషయే విజ్ఞేయత్వం నామరూపకర్మాత్మకత్వం చైషాం తృతీయే ద్వ్యాయే ప్రదర్శితం తస్మాన్నైతావతా విదితం భవతీతి బ్రువతా అధికం బ్రహ్మ జ్ఞాతవ్యమస్తీత్యవశ్యం భవతి తచ్చానుపసన్నాయ న వక్తవ్యమిత్యాచారవిధిజ్ఞో గార్గ్యః స్వయమేవాహోప త్వా యానీతి - ఉపగచ్ఛానీతి త్వాం యథాన్యః శిష్యో గురుం ౧౪

ఆ— విచారార్థాస్తు తిరితి కథయతి (కిమేతావదితి) వాక్యార్థం చోద్యసమాధిభ్యాం స్ఫుటయతి (కిమిత్యాదినా) ఆదిత్యాదేరవిదితత్వే నిషేధం ప్రతిజ్ఞాయ హేతుమాహ (న ఫలవదితి) నైతాని వాక్యాని ఫలవద్విజ్ఞానపరాణి- అర్థవాదత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ఫలవత్త్వాచ్చాపూర్వవిధిపరాణ్యేతాని వాక్యానీత్యాహ (తదనురూపాణీతి) అర్థవాదత్వేఽపి తేషామపూర్వార్థత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థవాదత్వ ఇతి) వాక్యానాం ఫలవద్విజ్ఞానపరత్వముపేత్య నిషేధవాక్యస్య గతిం పృచ్ఛతి (కథం తర్హీతి) తస్యానర్థక్యం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) అధికృతాపేక్షత్వాద్వేదన ప్రతిషేధస్యేత్యుక్తం స్ఫుటయతి (బ్రహ్మేతి) నైతావతేత్యవిశేషేణాముఖ్యబ్రహ్మజ్ఞానమపి నిషిద్ధమితి చేత్ నేత్యాహ (యదీతి) కించ- నిష్కామేన చేదేతాన్యుపాసనాన్యనుష్ఠీయన్తే- తదైతేషాం బ్రహ్మజ్ఞానార్థత్వాదముఖ్యబ్రహ్మజ్ఞాననిషేధమన్తరేణ నిషేధోపపత్తిరిత్యాహ (ఏతావద్విజ్ఞానేతి) ఆదిత్యాదికమేవ ముఖ్యం బ్రహ్మేతి నిషేధానర్థక్యం తదవస్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) ఆదిత్యాదేర్ముఖ్యబ్రహ్మత్వాసమ్భవాన్నిషేధస్యోపపన్నత్వాత్తత్సామర్థ్యసిద్ధమర్థముపన్యస్యతి (తస్మాదితి) ఉపగమనవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తచ్చేతి) అబ్రాహ్మణాదధ్యయనమాపత్తౌ విధీయతే ౧౪

రం.— (స హోవాచాజాతశత్రురేతావన్నూ౩ ఇతీతి) నూ౩ ఇతి ప్రశ్నే ప్లుతః ఏతావదేవ కిం త్వయా జ్ఞాతమితి స్వః అజాతశత్రూ రాజా ఉవాచ- పప్రచ్ఛేత్యర్థః గార్గ్య ఆహ (ఏతావద్ధీతి) ఏతావదేవ మయా జ్ఞాతం - నేతోఽధికమిత్యర్థః పునరజాతశత్రురాహ (నైతావతా విదితం భవతీతి) బ్రహ్మస్వరూపమితి శేషః ఏతావజ్జ్ఞాతేన బ్రహ్మస్వరూపం న విదితం భవతీత్యర్థః. త్వజ్జ్ఞాతేభ్యోఽన్యదేవ బ్రహ్మస్వరూపమితి భావః. (స హోవాచ గార్గ్య ఇతి) ఏవమజాతశత్రుణోక్తో బాలాకిర్గతాభిమానః ※ నీచాదప్యుత్తమాం విద్యాం ※ ఆపత్కల్పో బ్రాహ్మణస్య బ్రాహ్మణాద్విద్యోపయోగ ఇతి శాస్త్రమనుస్మృత్య క్షత్రియాదప్యజాతశత్రోర్బ్రహ్మవిద్యాముపాదిత్సన్నానుపసన్నాయ బ్రహ్మోపదేష్టవ్యమితి శాస్త్రార్థం జానన్

ఉ.— స హోవాచాజాతశత్రుః ప్రతిలోమం వై తద్యద్బ్రాహ్మణః క్షత్రియముపేయాద్బ్రహ్మ మే వక్ష్యతీతి వ్యేవ త్వా జ్ఞపయిష్యామీతి తం పాణావాదాయోత్తస్థౌ తౌ హ పురుషం సుప్తమాజగ్మతుస్తమేతైర్నామభిరామన్త్రయాఞ్చక్రే బృహన్పాణ్డరవాసః సోమ రాజన్నితి స నోత్తస్థౌ తం పాణినాపేషం బోధయాఞ్చకార స హోత్తస్థౌ॥ ౧౫

గార్గ్యస్స్వయమేవాహేత్యర్థః హాశబ్దో బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్తౌ గార్గ్యస్య తాదాత్వికమభినివేశం సూచయతి [illegible] (ఉపత్వాయానీతి) త్వా- త్వాముపయాని- శిష్యస్సన్నుపగచ్ఛామి మహ్యం బ్రహ్మవిద్యాం దేహీత్యర్థః ౧౪

శం — స హోవాచాఽజాతశత్రుః- ప్రతిలోమం - విపరీతం చ తత్ కిం తత్ యద్బ్రాహ్మణః - ఉత్తమవర్ణః ఆచార్యత్వేఽధికృతః సన్ క్షత్రియం-అనాచార్యస్వభావముపేయాత్-ఉపగచ్ఛేచ్ఛిష్యవృత్త్యా బ్రహ్మ మే వక్ష్యతీతి ఏతదాచారవిధిశాస్త్రేషు నిషిద్ధం- తస్మాత్తిష్ఠ త్వమాచార్య ఏవ సన్- విజ్ఞాపయిష్యామ్యేవ త్వామహం- యస్మిన్విదితే బ్రహ్మ విదితం భవతి, యత్తన్ముఖ్యం బ్రహ్మ వేద్యం, తం- గార్గ్యం సలజ్జమాలక్ష్య విస్రమ్భజననాయ పాణౌ- హస్తే ఆదాయ- గృహీత్వోత్తస్థౌ- ఉత్థితవాన్ తౌ హ- గార్గ్యాజాతశత్రూ పురుషం సుప్తం రాజగృహప్రదేశే క్వచిదాజగ్మతుః- ఆగతౌ తం చ- పురుషం సుప్తం ప్రాప్యైతైర్నామభిః- బృహన్ పాణ్డరవాసః సోమ రాజన్నిత్యేతైరామన్త్రయాఞ్చక్రే ఏవమామన్త్ర్యమాణోఽపి స- సుప్తో నోత్తస్థౌ తమప్రతిబుధ్యమానం పాణినాపేషం- ఆపిష్యాపిష్య బోధయాఞ్చకార- ప్రతిబోధితవాన్ తేన స హోత్తస్థౌ తస్మాద్యో గార్గ్యేణాభిప్రేతః- నాసావస్మిన్ శరీరే కర్తా భోక్తా బ్రహ్మేతి కథం పునరిదమవగమ్యతే- సుప్తపురుషగమనతత్సమ్బోధనానుత్థానైర్గార్గ్యాభిమతస్య బ్రహ్మణోఽబ్రహ్మత్వం జ్ఞాపితమితి జాగరితకాలే యో గార్గ్యాభిప్రేతః పురుషః కర్తా భోక్తా బ్రహ్మ-సన్నిహితః కరణేషు యథా - తథా అజాతశత్రువభిప్రేతోఽపి తత్స్వామిభృత్యేష్వివ రాజా సన్నిహిత ఏవ- కిన్తు భృత్యస్వామినోర్గార్గ్యాజాతశత్రువభిప్రేతయోర్వివేకావధారణకారణం- తత్సఙ్కీర్ణత్వాదనవధారితవిశేషం. యద్ద్రష్టృత్వమేవ భోక్తుః- న దృశ్యత్వం, యచ్చాభోక్తుర్దృశ్యత్వమేవ- న తు ద్రష్టృత్వం,- తచ్చోభయమిహ సఙ్కీర్ణత్వాద్వివిచ్య నిర్ణయితుమశక్యమితి సుప్తపురుషగమనం నను సుప్తేఽపి పురుషే విశిష్టైర్నామభిరామన్త్రితో భోక్తైవ ప్రతిపద్యతే- నాభోక్తేతి నైవ నిర్ణయస్స్యాదితి న- నిర్ధారితవిశేషత్వాద్గార్గ్యాభిప్రేతస్య. యో హి సత్యేన ఛన్నః ప్రాణాత్మాఽమృతో వాగాదిష్వనస్తమితేష్వనిమ్లోచత్సు, యస్యాపస్శరీరం పాణ్డరవాసాః, యశ్చాసపత్నవాన్, యశ్చ బృహన్, యశ్చ సోమో రాజా షోడశకలః,- స స్వవ్యాపారారూఢో యథా నిర్జ్ఞాత ఏవానస్తమితస్వభావ ఆస్తే- న చాస్య కస్యచిద్వ్యాపారస్తస్మిన్ కాలే గార్గ్యేణాభిప్రేయతే తద్విరోధినః తస్మాత్స్వనామభిరామన్త్రితేన ప్రతిబోద్ధవ్యం- న చ ప్రత్యబుధ్యత-తస్మాత్ పారిశేష్యాద్గార్గ్యాభిప్రేతస్యాభోక్తృత్వం బ్రహ్మణః భోక్తృస్వభావశ్చేద్భుఞ్జీతైవ స్వం విషయం ప్రాప్తం - న హి దగ్ధృస్వభావః ప్రకాశయితృస్వభావస్సన్ వహ్నిస్తృణోలపాదిదాహ్యం స్వవిషయం ప్రాప్తం న దహతి, ప్రకాశ్యం చ న ప్రకాశయతి, న చేద్దహతి ప్రకాశయతి చ ప్రాప్తం స్వం విషయం- నాసౌ వహ్నిర్దగ్ధా ప్రకాశయితా చేతి నిశ్చీయతే. యథాసౌ ప్రాప్తశబ్దాదివిషయోపలబ్ధృస్వభావశ్చేద్గార్గ్యాభిప్రేతః ప్రాణః- బృహన్ పాణ్డరవాస ఇత్యేవమాదిశబ్దం స్వం విషయముపలభేత- యథా ప్రాప్తం తృణోలపాది వహ్నిర్దహేత్ప్రకాశయేచ్చావ్యభిచారేణ- తద్వత్ తస్మాత్ప్రాప్తానాం శబ్దాదీనామప్రతిబోధాదభోక్తృస్వభావ ఇతి నిశ్చీయతే. న హి యస్య యః స్వభావో నిశ్చితః- స తం వ్యభిచరతి కదాచిదపి అతః సిద్ధం ప్రాణస్యాభోక్తృత్వం. సమ్బోధనార్థనామవిశేషేణ సమ్బన్ధాగ్రహణాదప్రతిబోధ ఇతి చేత్. స్యాదేతత్- యథా బహుష్వాసీనేషు స్వనామవిశేషేణ సమ్బన్ధాగ్రహణాన్మమాయం సమ్బోధయతీతి- శృణ్వన్నపి సమ్బోధ్యమానో విశేషతో న ప్రతిపద్యేత- తథేమాని బృహన్నిత్యేవమాదీని మమ నామానీత్యగృహీతసమ్బన్ధత్వాత్ప్రాణో న గృహ్ణాతి సమ్బోధనార్థం శబ్దం- న త్వవిజ్ఞాతృత్వాదేవేతి చేత్ న- దేవతాభ్యుపగమేఽగ్రహణానుపపత్తేః యస్య హి చన్ద్రాద్యభిమానినీ దేవతాఽఽత్మా ప్రాణో భోక్తాభ్యుపగమ్యతే- తస్యైతయా సంవ్యవహారాయ విశేషనామ్నా సమ్బోధోఽవశ్యం గృహీతవ్యః- అన్యథా ఆహ్వానాదివిషయే సంవ్యవహారోఽనుపపన్నః స్యాత్ వ్యతిరిక్తపక్షేఽప్యప్రతిపత్తేరయుక్తమితి చేత్ యస్య చ ప్రాణవ్యతిరిక్తో భోక్తా - తస్యాపి బృహన్నిత్యాదినామభిః సమ్బోధనే బృహత్త్వాదినామ్నాం తద్విషయత్వాత్ప్రతిపత్తిర్యుక్తా-న చ కదాచిదపి బృహత్త్వాదిశబ్దైః సమ్బోధితః ప్రతిపద్యమానో దృశ్యతే- తస్మాదకారణమభోక్తృత్వే న సమ్బోధనాప్రతిపత్తిరితి చేత్ న-తద్వతస్తావన్మాత్రాభిమానానుపపత్తేః యస్య ప్రాణవ్యతిరిక్తో భోక్తా-స ప్రాణాదికరణవాన్ ప్రాణీ తస్య న ప్రాణదేవతామాత్రేఽభిమానః-యథా హస్తే తస్మాత్ ప్రాణనామసమ్బోధనే కృత్స్నాభిమానినో యుక్తైవాప్రతిపత్తిః-న తు ప్రాణస్యాసాధారణనామసంయోగే దేవతాత్మత్వాభిమానాచ్చాత్మనః స్వనామప్రయోగేఽప్రతిపత్తిదర్శనాదయుక్తమితి చేత్. సుషుప్తస్యాయల్లౌకికం దేవదత్తాదినామ- తేనాపి సమ్బోధ్యమానః కదాచిన్న ప్రతిపద్యతే సుషుప్తః-తథా భోక్తాపి సన్ ప్రాణో న ప్రతిపద్యత ఇతి చేత్ న-ఆత్మప్రాణయోః సుప్తాసుప్తత్వవిశేషోపపత్తేః సుప్తత్వాత్ప్రాణగ్రస్తతయోపరతకరణ ఆత్మా స్వం నామ ప్రయుజ్యమానమపి న ప్రతిపద్యతే-న తు తదసుప్తస్య ప్రాణస్యాభోక్తృత్వే [illegible] సర్వతకరణత్వం సమ్బోధనాగ్రహణం వాఽయుక్తం అప్రసిద్ధనామభిః సమ్బోధనమయుక్తమితి చేత్ సన్తి హి ప్రాణవిషయాణి ప్రసిద్ధాని ప్రాణాదీని నామాని-తాన్యుత్సృజ్యాప్రసిద్ధైర్బృహత్త్వాదినామభిః సమ్బోధనమయుక్తం-లౌకికన్యాయాపోహాత్ -తస్మాద్యోభుత్సురేవ సతః ప్రాణస్యాప్రతిపత్తిః [illegible] దేవతాత్వాభ్యాసార్థత్వాత్, కేవలసమ్బోధనమాత్రాప్రతిపత్త్యైవాసుప్తస్యాఽఽధ్యాత్మికస్య ప్రాణస్యాభోక్తృత్వే సిద్ధే యచ్చన్ద్రదేవతా

విషయైర్నాపివ సమ్బోధనం- తచ్చన్ద్రదేవతా ప్రాణోస్మిఞ్ఛరీరేభోక్తేతిగార్గ్యస్యవిశేషప్రతిపత్తినిరాకరణార్థం నహితల్లౌకికనామ్నాసమ్బోధనేశక్యంకర్తుం ప్రాణప్రత్యాఖ్యానేనప్రాణగ్రస్తత్వాత్కరణాన్తరాణాంప్రవృత్త్యనుపపత్తేర్భోక్తృత్వాశఙ్కానుపపత్తిః దేవతాన్తరాభావాచ్చ ననుఅతిష్ఠా ఇత్యాద్యాస్యస్వీకృత్యైకైకగుణవత్త్వేనతాగేదస్యదర్శితత్వాదయుక్తమితిచేన్న-తస్య ప్రాణఏవైకత్వాభ్యుపగమాత్, సర్వశ్రుతిష్వరనాభినిదర్శనేన సత్యేనఛన్నః ప్రాణోవా౽మృతమితిచ ప్రాణబాహ్యస్యాన్యస్యానభ్యుపగమాద్భోక్తుః, *ఏషఉహ్యేవసర్వేదేవాఃకతమఏకోదేవఇతిప్రాణఇతిచసర్వదేవానాం ప్రాణఏవైకత్వోపహావశాచ్చ తథాకరణభేదేష్వనాశఙ్కా-దేహభేదేష్వివస్మృతిజ్ఞానేచ్ఛాదిప్రతిసన్ధానానుపపత్తేః నహ్యన్యదృష్టంఅన్యః స్మరతిజానాతీచ్ఛతిప్రతిసన్ధత్తేవా తస్మాన్నకరణభేదవిషయోభోక్తృత్వాశఙ్కావిజ్ఞానమాత్రవిషయాంవాకదాచిదప్యుపపద్యతే ననుసఙ్ఘాతఏవాస్తుభోక్తా- కింవ్యతిరిక్తకల్పనయేతి న- అపేషణేనిశేషదర్శనాత్ యదిహి ప్రాణశరీరసఙ్ఘాతమాత్రో భోక్తాస్యాత్- సఙ్ఘాతమాత్రావిశేషాత్పహాపిష్టస్యానాపిష్టస్యచ ప్రతిబోధేవిశేషోనస్యాత్ సఙ్ఘాత్యాం ఇత్యుక్తం సఙ్ఘాతస్యవిశేషానేకత్వాత్పేషణాపేషణాకృతవేదనాయాం సుఖదుఃఖమోహమధ్యమాదమోత్తమకర్మఫలభేదోపపత్తేశ్చవిశేషోయుక్తః- నతుసఙ్ఘాతమాత్రేసమ్బన్ధకర్మఫలభేదానుపపత్తేర్విశేషోయుక్తః తథాశబ్దాదిపటుమాన్ద్యాదికృతశ్చ అస్తిచాయంవిశేషః- యస్మాత్స్పర్శమాత్రేణాప్రతిబుధ్యమానంపురుషంసుప్తంపాణినాపేషం-అపిష్యాపిష్యబోధయాంచ్చకారాజాతశత్రుః - తస్మాద్యత్పేషణేనప్రతిబుబుధేజ్వలన్నివస్ఫురన్నివతుతశ్చోదాగతఇవ, పిణ్డంచపూర్వవిపరీతంబోధచేష్టాకారవిశేషాదిమత్త్వేనాపాదయత్-సోన్యోస్తిగార్గ్యాభిమతబ్రహ్మభ్యోవ్యతిరిక్తఇతిసిద్ధం. సంహతత్వాచ్చపారార్థ్యోపపత్తిః ప్రాణస్య గృహస్యస్తమ్భాదివచ్ఛరీరస్యాన్తస్థస్సన్నక్తః ప్రాణశ్శరీరాదిభిస్సంహతఇత్యవోచామ, అరనేమివచ్చ, నాభిస్థానీయఏతస్మిన్సర్వమితి, చ- తస్మాద్గృహాదివత్స్వావయవసముదాయజాతీయవ్యతిరిక్తార్థంసంహన్యతఇత్యేవమవగచ్ఛామహి స్తమ్భకుడ్యతృణకాష్ఠాదిగృహావయవానాంస్వాత్మజన్మోపచయాపక్షయవినాశనామకృతికార్యథర్మనిరపేక్షం సత్తాదివత్తద్విషయద్రష్టృశ్రోతృమన్తృవిజ్ఞాత్రర్థత్వంవ్యస్తానామ్యామహేతత్సఙ్ఘాతస్యచ - తథా ప్రాణాద్యవయవానాంతత్సఙ్ఘాతస్యచస్వాత్మజన్మోపచయాపక్షయవినాశనామాకృతికార్యధర్మనిరపేక్షలబ్ధసత్తాదితద్విషయద్రష్టృశ్రోతృమన్తృవిజ్ఞాత్రర్థత్వంభవితుమర్హతి. దేవతాచేతనావత్త్వేసమత్వాద్గుణభావానుపగమఇతిచేత్ ప్రాణస్యవిశిష్టైర్నామభిరామన్త్రణదర్శనాచ్చేతనావత్త్వమభ్యుపగతం- చేతనావత్త్వేచపారార్థ్యోపగమస్సమత్వాదనుపపన్నఇతిచేన్న- నిరుపాధికస్యకేవలస్యవిజిజ్ఞాపయిషితత్వాత్ క్రియాకారకఫలాత్మకతాహ్యత్మనోనామరూపోపాధిజనితా౽విద్యాధ్యారోపితా- తన్నిమిత్తాలోకస్యక్రియాకారకఫలాభిమానలక్షణస్సంసారః సనిరుపాధికాత్మస్వరూపవిద్యయానివర్తయితవ్యఇతిరత్స్వరూపవిజిజ్ఞాపయిషయోపనిషదారమ్భః- * బ్రహ్మతేబ్రువాణి * నైతావతావిదితంభవతీతిచోపక్రమ్య * ఏతావదరేఖల్వమృతత్వమితిచోపసంహారాత్ నచాతోన్యదన్తరాళేవక్షితముక్తంవాస్తి- తస్మాదనవసరస్సమత్వాద్గుణభావానుపగమఇతిచోద్యస్య విశేషవతోహిసోపాధికస్యసంవ్యవహారార్థోగుణగుణిభావః- నవిపరీతస్య నిరుపాఖ్యాహివిజిజ్ఞాపయిషితస్సర్వస్యాముపనిషది- * సఏషనేతినేతీత్యుపసంహారాత్ తస్మాదాదిత్యాదిబ్రహ్మభ్యఏతేభ్యోవిజ్ఞానమయోభ్యోవిలక్షణోన్యోస్తివిజ్ఞానమయఇత్యేతత్సిద్ధం ౧౫

ఆ — * అనుప్రవజ్యాచశుశ్రూషా యావదధ్యయనంగురోః। నాబ్రాహ్మణేగురౌశిష్యో వాసమాత్యన్తికంవసేదిత్యాదీన్యాచారవిధిశాస్త్రాణి ఆపత్యాది బ్రహ్మభ్యోవిశేషమాహ (యత్రైనమితి) ప్రాణస్య హ్యపి ప్రియమాణస్యైవ సమ్బోధనార్థం పృథగుక్తనామాశ్రవణా, దాపేషణాచ్చోత్థానా, త్తస్యభోక్తృత్వం సిధ్యతీతిఫలితమాహ (తస్మాదితి) లోహానుప్రమిత్యాది సుప్తపురుషగత్యాభిమాతీపతి (కథమితి) గార్గ్యకాశ్యాభిమతయోరుభయోరపి జాగరితేకరణేషుసన్నిధానావిశేషాత్తత్రైవకేమితిచిదేకానవస్మితఇత్యర్థః జాగరితేషుకరణేషు ద్వయోరపిసన్నిధానేపి సాఙ్కర్యాపత్తౌ పరం వివేచనమితిపరిహరతి (జాగరితేతి) బ్రహ్మశబ్దామర్షణం సత ఇత్యాహృత్య యోజనా తస్మిన్స్వామిభృత్యన్యాయేనతయోర్వివేకోపిసుకరస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) కింతద్వివేకావధారణకారణం- తదాహ (యద్వ్రీష్మత్వేమితి) కథం తదనవధారితవిశేషమితి- తదాహ (తచ్చేతి) ఇహేతి జాగరితోక్తిః యద్యపి జాగరితంహిత్వాసుప్తే పురుషేవివేకార్థం తయోరుపగతిః- తత్రయోభోక్తైవసమ్బోధితః స్వనామభిస్తచ్ఛబ్దంశ్రోష్యతి - నాచేతనః తథాపి నేష్టవివేకసిద్ధిరార్గ్యకాశ్యాభిమాత్మనోః - ఉత్థితసంశయాదితిశఙ్క్యతే (నస్వితి) సంశయంనిరాకరోతి (నేత్యాదినా) విశేషావధారణమేవవిశదయతి (యోహీత్యాదినా) స్వవ్యాపారః- తుములశబ్దాదిః. యథానిర్జ్ఞతః - యథోక్తైర్విశేషణైరుపలబ్ధం రూపమనలిక్రమ్యవర్తమానః ప్రాణస్యోక్తవిశేషణవత్వేన్యాపి౽వస్థానేపితస్యతదాభోగాభావః - తత్రభోక్త్రన్తరాభ్యుపగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్యైవభోక్తృత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అస్తుతస్యప్రస్తశబ్దశ్రవణం - తత్రాహ (నచేతి) పరిశేషసిద్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) ప్రాణస్యాభోక్తృత్వంవ్యతిరేకద్వారాసాధయతి (భోక్తృస్వభావశ్చేదితి) నచభుజ్యేతస్మాదభోక్తేతిశేషః ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీత్యాదినా) ఉలపం - బాలతృణం. విపక్షేదోషమాహ (నచేదితి) ఉక్తమర్థంసఙ్క్షిప్యాహ (యథేత్యాదినా) ప్రాణస్యాభోక్తృత్వముక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) యద్యపిప్రాణశ్శ్వాపేశబ్దాదీన్నప్రతిబుధ్యతే - తథాపిభోక్తృస్వభావోభవిష్యతి. నేత్యాహ (నహీతి) సమ్బోధనశబ్దాశ్రవణమకస్మాదర్థః తస్యస్వనామాగ్రహణంసమ్బన్ధాగ్రహణకృతం- నానాత్మత్వకృతమిత్యాశఙ్క్యతే (సమ్బోధనార్థేతి) శఙ్కామేవవిశదయతి (స్యాదేతదిత్యాదినా) దేవతాయాస్సమ్బన్ధాగ్రహణమయుక్తం- సర్వజ్ఞత్వాదిత్యుత్తరమాహ (న సర్వజ్ఞత్వేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (యస్యహీత్యాదినా) తయోరితి గ్రహణకర్తృనిర్దేశః. అపరస్యమితి[illegible]మనుపపత్తిమాహ (అన్యథేతి) [illegible]స్మరణమస్త్రాదిస్వత్వాద్యతే. సంవ్యవహారః- అభిజ్ఞాభోగప్రసాదాదిః సమ్బోధననామ్నాం గ్రహణ[illegible]

దిష్టాత్మనోఽపేయుః ఇత్యాశఙ్క్యాహ (వ్యతిరిక్తేతి) సఙ్గృహీతం చోద్యం వివృణోతి (యస్మాదితి) తదా-సుషుప్తిదశాయాం ప్రలీయన్త ఇత్యుక్తేతి సమ్బన్ధః (తద్విషయత్వాదితి) అతిరిక్తాత్మవిషయత్వాదితి యావత్ అస్త్యేవాతిరిక్తస్యాత్మనః సమ్బోధన శ్రవణమితి చేత్ నేత్యాహ (నచకదాచిదితి) త్వదిష్టాత్మనః సమ్బోధనశబ్దాప్రతిపత్తావపి భోక్తృత్వాఙ్గీకారస్సచ్ఛబ్దార్థః అభోక్తృత్వేన-ప్రాణస్యేతి శేషః యదాహ స్వభావాదోఽ[illegible]ఇత్యాదినా మోక్తౌ ప్రాణో నోత్తిష్ఠతి-సర్వదేహాభిమానిత్వేన తస్మాత్ప్రాణ అభిమానిత్వాత్ ఏవం కాశ్యేష్టాత్మనః సర్వకార్యకరణాభిమానిత్వాదబుధ్యస్థానీయః ప్రాణమాత్రేతదవఖవా తస్మాన్మాగ్రహణం-నస్వచేతనత్వాదితి పరిహరతి (సతద్వత ఇతి) తదేవ స్ఫుటయతి (యస్యేతి) ప్రాణమాత్రే ప్రాణాదికరణవతోఽభిమానాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) చన్ద్రస్యాపి ప్రాణైకదేశత్వాత్తన్నామభిస్సమ్బోధనే కృత్స్నాభిమానీ స నోత్తిష్ఠతి- అత్ర వ్యజుశ్చాదిదృష్టాన్తోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్విత్తి) గోత్వవత్తస్య సర్వవస్తుషు సమాపై రహమితి సర్వత్రాభిమానసిద్ధేర్బోధాభావోదాహరణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతేతి) విశిష్టస్యాత్మనో దేవతాయాశ్చాత్మత్వాభిమానాభావా, దితరస్య చ కూటస్థజ్ఞప్తిమాత్రత్వేన తదభావాత్, స్వతుల్యతేత్యర్థః ప్రకారాన్తరేణ తస్యాభోక్తృత్వం వారయన్నాహ (స్వనామేతి) అయుక్తం- ప్రాణేతరస్యాభోక్తృత్వమితి శేషః తదేవ వివృణోతి (సుషుప్తస్యేతి) విశేషం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నాన్యేతి) కాశ్యాభిష్టాత్మనః సుషుప్తత్వప్రయుక్తం ఫలమాహ (సుషుప్తత్వాదితి) ప్రాణస్యాపి సంహృతకరణత్వాత్స్వనామాగ్రహణమిత్యాశఙ్క్య తస్యాసుషుప్తత్వ కృతం కార్యం కథయతి (నత్వితి) న హి కరణవ్యాపారాభావాత్ ప్రియమాణేతరవత్ ప్రాణస్సుప్తో భవతి - తస్య చాసుప్తకరణస్య స్వనామాగ్రహణమయుక్తమిత్యర్థః. ప్రాణనామత్వేనాప్రసిద్ధనామభిస్సమ్బోధనానుత్థానం - నానాత్మత్వాదితి శఙ్క్యతే (అప్రసిద్ధేతి) తదేవ స్పష్టయతి (సహీతి) ప్రసిద్ధమనూద్యాప్రసిద్ధం విధేయమితి లౌకికో న్యాయః అప్రసిద్ధసంజ్ఞాభిస్సమ్బోధనస్యాయుక్తత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) చన్ద్రదేవతాస్యం దేహేఽహంకర్తృ భోక్తృ చాత్మేతి గార్గ్యాభిప్రాయవిషయే దేవతానామగ్రహణస్యతాత్పర్యాత్ తత్ప్రయోజనానీతి పరిహరతి (నదేవతేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (దేవతేతి) ప్రాణాదినామభిస్సమ్బోధనేఽపి తన్నిరాకరణం కర్తుం శక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సహీతి) లౌకికనామ్నాం దేవతావిషయత్వాభావాదిత్యర్థః ప్రాణస్యాభోక్తృత్వేఽపీన్ద్రియాణాం భోక్తృత్వమితి కేచిత్ తాన్ప్రత్యాహ (ప్రాణేతి) ప్రాణకరణత్వే చన్ద్రదేవతాయాః అభోక్తృత్వేఽపి దేవతాన్తరమత్ర భోక్త్రస్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతాన్తరాభావాచ్చేతి) భోక్తృత్వాశఙ్కానుపపత్తిరితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః తత్రోపక్రమవిరోధం శఙ్క్యతే (నన్వితి) దర్శితత్వాత్ - దేవతాన్తరాభావోనాస్తీతి శేషః స్వతన్త్రదేవతాభేదానాం స్థితిసమాధత్తే (నతస్యేతి) ప్రాణే దేవతాభేదస్యైక్యే యుక్తిమాహ (అరనాభీతి) న దేవతాన్తరస్య భోక్తృత్వం - గార్గ్యస్యస్వపక్షవిరోధాదితి శేషః సర్వత్రుతిష్విత్యుక్తం - తాస్సఙ్క్షేపతో దర్శయతి (ఏష ఇతి) * కతి దేవా యాజ్ఞవల్క్యేత్యాదినా సజ్జైపవి తరాభ్యాం సర్వేషాం దేవానాం ప్రాణాత్మన్యేవైకత్వముపపాద్యతే - అతో న దేవతాభేదోఽస్తీత్యాహ (సర్వదేవానామితి) ప్రాణాత్పృథగ్భూతస్య దేవస్యాత్మాతిరేకే సత్యసత్త్వాపత్తేశ్చ ప్రాణాన్తర్భావస్సర్వదేవతాభేదస్యేతి వక్తుం చశబ్దః కరణానామభోక్తృత్వే హేత్వన్తరమాహ (తథేతి) దేవతాభేదేష్వివేతి యావత్. అనాశఙ్కా - భోక్తృత్వస్యేతి శేషః తత్రోదాహరణాన్తరమాహ (దేహభేదేష్వివేతి) నహి హస్తాదిషు ప్రత్యేకం భోక్తృత్వం శఙ్క్యతే-తథా శ్రోత్రనేత్రాదిష్వపి న భోక్తృత్వాశఙ్కా యుక్తా-తేషు స్మృతిరూపజ్ఞానస్యే, చ్ఛాయా, యోఽహం రూపమద్రాక్షం స శబ్దం శృణోమీత్యాది ప్రతిసన్ధానస్య, చాయోగాదిత్యర్థః. అనుపపత్తిమేవ స్ఫుటయతి (నహీతి) [illegible] శ్రయస్య భోక్తృత్వాశఙ్కాపి ప్రతిసన్ధానాసమ్భవాదేవ ప్రత్యుక్తేత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ప్రాణాదీనామనాత్మత్వముక్త్వా [illegible] దేహస్య [illegible] పూర్వపక్షయతి (నన్వితి) సఙ్ఘాతః- భూతచతుష్టయసమాహారః స్థూలో దేహ ఇతి యావత్ గౌరోఽహం శ్యామీత్యాది ప్రత్యక్షేణ తస్యాత్మత్వదృష్టేరితి భావః ప్రమాణాభావాదతిరిక్తకల్పనానయుక్తేత్యాహ (కింవ్యతిరిక్తేతి) సఙ్ఘాతస్యాత్మత్వం దూషయతి (నాపేషణ ఇతి) విశేషదర్శనం వ్యతిరేకద్వారా విశదయతి (యదిహీతి) ప్రాణేన సహితః స్థూలం శరీరమేవ సఙ్ఘాతః తదాత్మా యది [illegible] స్యాదితి [illegible] జనా [illegible] పేషణాపేషణయోరుత్థానేన విశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సఙ్ఘాతేతి) తస్య సఙ్ఘాతస్యైవ సంబన్ధవిశేషాః- స్వకర్మారబ్ధత్వాత్ [illegible] ప్రాణపరిపాల్యత్వాదయః. తేషామనేకత్వాత్పేషణాపేషణయోరిన్ద్రియో[illegible] అభిభవకృత వేదనాయాః స్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వాస్యకో విశేషో యుక్తః. సుఖదుఃఖమోహానాముత్తమమధ్యమాధమకర్మఫలానాం కర్మోద్భవాభిభవకృత విశేషసమ్భవాచ్చ యథోక్తో విశేషస్సమ్భవతీత్యర్థః పరపక్షేఽపి తథైవ విశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) నహి తత్ర స్వకర్మారబ్ధత్వావయవసమ్బన్ధవిశేషాం కర్మఫలభేదో వా యుజ్యతే- సఙ్ఘాతవాదినా [illegible] కర్మానఙ్గీకారాత్ అతస్సఙ్ఘాతమాత్రే భోక్తరి ప్రతిబోధే విశేషాసిద్ధిరిత్యర్థః శబ్దస్పర్శాదీనాం పటుత్వమపటుత్వం మాన్ద్యం తిమాన్ద్యమిత్యేవమాదివాక్యతో విశేషా వా భేదదృశ్యతే- సోఽపి సఙ్ఘాతవాదేన సిధ్యతీత్యాశయేనాహ (తథేతి) అయుక్త ఇతి యావత్. చకారో విశేషాసకర్షార్థః మాత్రస్మిన్ ప్రతిబోధే విశేషాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తిచేతి) విశేషదర్శనఫలమాహ (తస్మాదితి) ఆదిశబ్దేన గుణాదిగ్రహ్యతే అన్యః-సఙ్ఘాతాదితి శేషః దేహాదేరనాత్మత్వముక్త్వా ప్రాణస్యానాత్మత్వే హేత్వన్తరమాహ (సంహతత్వాచ్చేతి) హేతుం సాధయతి (గృహస్యేతి) యథా నేమిరరాశ్చ మిథస్సంహన్యన్తే- తథైవ ప్రాణస్య సంహతిరిత్యాహ (అరనేమివచ్చేతి) కిఞ్చ- ప్రాణే నాభిస్థానీయే సర్వమర్పితమితి శ్రూయతే- తథ్యుక్తం తస్య సంహతత్వమిత్యాహ (నాభీతి) సంహతత్వఫలమాహ (తస్మాదితి) ప్రాణస్య గృహాదివత్పరార్థత్వేఽపి సంహతశేషిత్వమేష్టవ్యం- గృహాదేస్తథా దర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వామ్యేతి) స్వాత్మనా స్వామ్యాదీనాం జన్మ చోపచయశ్చాపచయశ్చ వినాశశ్చ నామ చాకృతిశ్చ కార్యం చేత్యేతేఽర్థాః తన్నిరపేక్షతయోపలబ్ధా స్వతా- స్మరణం యేన స, చ- తేషు- స్వామ్యాదిషు విషయేషు ద్రష్టా చ శ్రోతా చ మన్తా చ విజ్ఞాతా చ,- తదర్థత్వం తేషాం త[illegible] ప్రాణాదీనామపి తథాత్వం భవితుమర్హతీతి న్యాయమహ ఇతి సమ్బన్ధః ప్రాణాదేః స్వాతిరిక్తద్రష్టృశేషః- సంహతత్వాత్- గృహాదివ

దిశ్యమానాత్వత్తాయాం తత్ప్రతీతౌ చ ప్రాణాదిని క్రియానపేక్షతయానిర్ద్రష్టనిర్వికారోయుక్తః - తస్యవికారవత్త్వేహేత్వాభావాదిత్యర్థః
ప్రాణదేవతావారావ్యాపారహానం వ్యాప్త్యన్తరవిషయవిశిష్టతే (దేవతేతి) ప్రాణదేవతాయాః శ్చేతనత్వమేవ కథమభ్యుపగతం - తత్రాహ
(ప్రాణస్యేతి) తథాపిప్రకృతేఽనుమానేకథంవ్యాప్త్యన్తరవిరోధః - తత్రాహ (చేతనావత్త్వేచేతి) ఇత్యాయేనసనుః- సతచ్చేష్టాశక్తిశ-య
థాదీనాదీనాన్తరేణతుల్యావతచ్చేష్టఇతివ్యాప్తివిరోధఃస్యాదిత్యర్థః నాయంవిరోధస్సమాధాతవ్యః- శేషశేషిభావవస్యాత్రాప్రతిపాద్యత్వాదితిపరిహ
రతి (ననిరుపాధికస్యేతి) తదేవస్ఫుటయతి (క్రియేత్యాదినా) ఉపనిషదారమ్భేనిరుపాధికంస్వరూపంజ్ఞాపయితుమిత్యత్రగమకమాహ (...
శ్యాని) *ద్వేవావ బ్రహ్మణోరూపేమూర్తంచైవామూర్తంచేత్యాదిదర్శనాదస్యాముపనిషదినిరుపాధికమపి బ్రహ్మవివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచే
తి) ద్విత్వవాదస్యకల్పితవిషయత్వాత్, *నేతినేతిఽతివిశేషవస్తుసమర్పణాత్, *అతోన్యదార్తమితిచోక్తే రత్రనిరుపాధికమేవబ్రహ్మ ప్రతిపా
ద్యమితిభావః శేషశేషిభావస్యాప్రతిపాద్యత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) కిమర్థంతర్హి శేషశేషిభావస్తత్రోక్తః- తత్రాహ (విశేషవతోహీతి)
సోపాధికస్య శేషశేషిభావోవివక్షితస్తత్ర - తత్రచస్వామిభృత్యన్యాయేనవిశేషసమ్పాదనస్థంసమత్వమిత్యర్థః. నచవివక్షితస్య నిరుపాధికస్యశేష
శేషిత్వమస్తీత్యత్రహేతుమాహ (నిరుపాఖ్యోహీతి) శేషశేషిత్వాద్యశేషవిశేషశూన్యఇత్యర్థః పాణిపేషవాక్యవిచారార్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి
(తస్మాదానిత్యాదినా) ౧౩

౮౦ - — (సహోవాచాజాతశత్రుః ప్రతిలోమంచైతదిత్యాది) ఏవముపసన్నంబాలాకిమజాతశత్రురువాచేత్యర్థః హేతిగార్హ్యస్య
స్వనిరభిమానత్వప్రశంసార్థం కిమిత్యువాచ ప్రతిలోమం - విపరీతంచైతత్. కింతత్ యద్బ్రాహ్మణః - ఉత్తమవర్ణ ఆచార్యత్వేఅధికృతః క్ష
త్రియం - అనాచార్యస్వభావం బ్రహ్మమేవక్ష్యతీతి ... ఉపేయాత్- ఉపగచ్ఛతీత్యేతత్ ఆచారవిధాయకశాస్త్రేషు ... కథంత
ర్హివిద్యాప్రాప్తిరితినవాచ్యం- ఆచార్యకమస్వీకృత్యహైతైర్వ్యేవకేవలంవిజ్ఞాపయిష్యామీత్యాహ (వ్యేవత్వాజ్ఞాపయిష్యామీతీతి) త్వా- త్వాంకే
వలమేవవిజ్ఞాపయిష్యామి - బోధయిష్యామి. బ్రహ్మేతిశేషః. వెర్స్యవథానంచాన్వయం (తంపాణావాదాయోత్తస్థౌ) ఏవముక్త్వాతంపాణావా
దాయ- హస్తేగృహీత్వాగార్గ్యోపదిష్టజీవాతిరిక్తబ్రహ్మజ్ఞాపనాయాసనాదుదతిష్ఠత్. (తౌహపురుషంసుప్తమాజగ్మతుః) తౌ - గార్గ్యాజాతశ
త్రూతస్మిన్రాజభవనేసుప్తంకంచిత్పురుషం ప్రాప్తవన్తౌ (తమేతైర్నామభిరామన్త్రయాఞ్చక్రేబృహన్పాణ్డరవాసస్సోమరాజన్నితీతి) ఏవంసు
ప్తపురుషసమీపంగార్గ్యం నీత్వాజాతశత్రుస్తం- సుప్తంపురుషమేతైః- వక్ష్యమాణైర్నామభిరామన్త్రయాఞ్చకార. తానినామాన్యాహ (బృహ
న్నిత్యాది) అత్ర * ప్రాణోవావజ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతిజ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠ్యగుణేన ప్రాణస్య ... బృహన్నిత్యామన్త్రణం అభ్యాసస్తత్త్వంచ ప్రా
ణధర్మః- * కింమేవాసఇతిప్రాణేనపృష్టే * ఆపోవాసఇత్యేషాం ప్రాణవాసస్త్వోక్తేః. తాసాంచాపాం * యచ్ఛుక్లంతదపామితిశుక్లవర్ణాశ్రయ
త్వాత్పాణ్డరత్వంయుక్తం పస్తాన్నబ్రాహ్మణే * అథైతస్యప్రాణస్యాపశ్శరీరంజ్యోతీరూపమసౌచన్ద్రఇతిప్రాణస్యచన్ద్రసమ్బన్ధప్రతీతేర్లక్షణయా
సోమేతిప్రాణస్యసమ్బోధనం * ప్రాణోవైసమ్రాడితి శ్రవణాద్రాజన్నిత్యామన్త్రితఇతివ్యాసార్యైరుక్తం. (సనోత్తస్థౌతంపాణినాపేషంబో
ధయాఞ్చకార) ఏవమామన్త్రితోపిసః- సుప్తోనోదతిష్ఠత్ తతోఽజాతశత్రుస్తంసుప్తంపాణినాపేషం * హింసార్థానాంచసమానకర్తృకాణామితి
విశేషస్తృతీయాయాముపపదేణముల్ * తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామితివికల్పాత్సమాసాభావః పాణినాపిష్ట్వాబోధయాఞ్చకార - ప్రా
బోధయత్ (సహోత్తస్థౌ) సః- ఏవంపాణినాపిష్టస్సుప్తపురుషః పేషణాత్ప్రబుద్ధఉదతిష్ఠత్ ఏవంప్రాణనామభిరామన్త్రణేపి అనుత్థానప్రద
ర్శనంజీవాత్మనః ప్రాణాన్యత్వజ్ఞాపనార్థం సుషుప్తిదశాయాముపరతవ్యాపారేభ్యశ్శరీరేన్ద్రియేభ్యోఽన్యత్వన్య జీవేసుజ్ఞానత్వాత్తస్యామపిదశాయా
మనుపరతవ్యాపారాత్ప్రాణాదన్యత్వమేవజ్ఞాపనీయమితి ప్రాణనామభిరామన్త్రణేప్యనుత్థానేన పాణిపేషణేనోత్థానప్రదర్శనేనచజీవస్య ప్రాణవ్యతి
రేకః ప్రదర్శితోభవతి తథాహి- సుప్తస్య ప్రబోధానన్తరం సుఖమహమస్వాప్సమితిసౌషుప్తికానన్దప్రతిసన్ధానేనసుషుప్తికాలేజీవశ్చేతస్యసిద్ధత్వాత్త
న్నప్యుక్తిసస్మిన్నుపరతవ్యాపారేణసంభవతీతి తస్యోపరతవ్యాపారేభ్యశ్శరీరేన్ద్రియేభ్యోవైలక్షణ్యంసిద్ధమేవ తదానీమప్యనుపరతోచ్ఛ్వాసాదివ్యా
పారః ప్రాణఏవయదిజీవశబ్దవాచ్యస్స్యాత్ -తర్హితన్నామభిరామన్త్రణేతదుత్థానమావశ్యకం-లోకేస్వనామ్నాఆమన్త్రితస్యోత్థానదర్శనాత్ అతఃప్రా
ణనామభిరామన్త్రణేప్యనుత్థానాత్ప్రాణస్యనజీవశబ్దార్థత్వమితితదతిరిక్తజీవసిద్ధిరితి నచప్రత్యగాత్మన్యజ్ఞానమయిత్యాని జీవనామభిరామన్త్రణేప్య
నుత్థానదర్శనాత్తద్వదభిమతస్యశరీరేన్ద్రియప్రాణాతిరిక్తస్యాపిజీవశబ్దార్థత్వంనస్యాదితివాచ్యం- దేహాద్వ్యతిరిక్తేస్వస్మిన్నాత్మాభిమానశూన్యస్యసంసారిణ
శ్శుద్ధజీవవాచిశబ్దైరామన్త్రణేప్యనుత్థానస్యాదోషత్వాత్, యత్రపునర్దేవదత్తాదినామసఙ్కేతితశరీరాదిసఙ్ఘాతేస్వాత్మత్వమభిమనుతే- తన్నామ్నాఆమ
న్త్రణేఉత్థానదర్శనాచ్చ నచేయంసమాధిః ప్రాణస్యైవజీవశబ్దార్థత్వేపిసంభవతీతివాచ్యం- ప్రాణస్యైవసఙ్ఘాతాభిమానిత్వేఅనుపరతవ్యాపారస్యై
వతస్యపాణిపేషణానన్తరంపూర్వమసతః ప్రబోధస్యప్రాప్త్యాఉత్థానాసంభవాత్ నచజీవస్యాప్యనుపరతవ్యాపారస్యతదసంభవశ్శఙ్క్యః - తస్య
స్ఫురణాత్మకవ్యాపారసత్త్వేపితదానీమప్రబోధత్వాత్, ప్రాణస్యతుతదానీమపిశరీరేసంచరతఃస్వనామభిరామన్త్రణా శ్రవణమచేతనత్వమాపాదయ
త్యేవేతిచేతనస్యతద్వైలక్షణ్యంసిధ్యత్యేవేతిద్రష్టవ్యం ౧౪

మూ.— స హోవాచాజాతశత్రుర్యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి తదు హ న మేనే గార్గ్యః॥ ౧౬

శం.— స ఏవమజాతశత్రుర్జ్ఞాపయిత్వాత్మానం ప్రతిబుద్ధం గార్గ్యమువాచ - యత్ర - యస్మిన్కాల ఏష విజ్ఞానమయః పురుష ఏతత్ - స్వపనం సుప్తోఽభూత్ప్రాక్ప్రతిబోధాత్ విజ్ఞానం - విజ్ఞాయతే వేనేన్తఃకరణం బుద్ధిరుచ్యతే తన్మయః - తత్ప్రాయో విజ్ఞానమయః కిం పునస్తత్ప్రాయత్వం తస్మిన్నుపలభ్యత్వం లేనచోపలభ్యత్వమనుపలబ్ధృత్వం చ కథం పునస్తన్మయత్వేనాఽత్మనో ప్రాయార్థత్వేనావగమ్యతే * స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యేవమాదౌ ప్రాయార్థ ఏవ ప్రయోగదర్శనాత్ పరవిజ్ఞానవికారత్వస్యాప్రసిద్ధత్వాద్య ఏష విజ్ఞానమయ ఇతి చ ప్రసిద్ధవదనువాదాత్, దవయవోపమాకరోత్యాత్మసమ్బన్ధాత్, పారిశేష్యాత్ప్రాయార్థత్వైవ విస్ఫులిఙ్గవికల్పాద్యాత్మకమన్తఃకరణం - తన్మయ ఇత్యేతత్ పురుషః - పురిశయనాత్ క్వైష తదాభూదితి ప్రశ్నస్స్వభావవిజిజ్ఞాపయిషయా - ప్రాక్ప్రతిబోధాత్క్రియాకారకఫలవిపరీతస్వభావతేతి కార్యాకారణాపేదిదర్శయిషితం - నహి ప్రాక్ప్రతిబోధాత్కార్యాదికార్యం సుఖాదికించన గృహ్యతే తస్మాదకర్మప్రయుక్తత్వాత్ తథా స్వాభావ్యమేవాత్మనోఽవగమ్యతే - యస్మిన్ స్వాభావ్యే భూత్, యతశ్చ స్వాభావ్యాత్ప్రచ్యుతస్సంసారీస్వభావవిలక్షణ, ఇతి ఏతద్వివక్షయాఽపృచ్ఛతి గార్గ్యం ప్రతిబోధనరహితం బుద్ధివ్యుత్పాదనాయ క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి ఏతదుభయం గార్గ్యేణైవ ప్రష్టవ్యమాసీత్ - తథాపి గార్గ్యేణ న పృష్టమితి నోదాసీనోఽజాతశత్రుః - బోధయితవ్య ఏవేతి ప్రవర్తతే - జ్ఞాపయిష్యామ్యేవేతి ప్రతిజ్ఞాతత్వాత్ ఏవమసావుచ్యమానోఽపి గార్గ్యో యత్రైష ఆత్మాభూత్ప్రాక్ప్రతిబోధాత్, యతశ్చైతదాగమనమాగాత్,- ఉభయం న వ్యుత్పాదేవ వక్తుం ప్రష్టుం వా గార్గ్యో హ న మేనే - సజ్జాతవాన్. ౧౬

ఆ.— వృత్తమనూద్యానన్తరగ్రన్థమవతార్య వ్యాచష్టే (స ఏవమిత్యాదినా) ఏతత్స్వపనం - యథా భవతి తథేతి యావత్ యత్రేత్యుక్తం కాలం విశినష్టి (ప్రాగితి) తదా క్వాభూదితి సమ్బన్ధః విజ్ఞానమయ ఇత్యత్ర విజ్ఞానం - పరం బ్రహ్మ, తద్వికారః - జీవః తేన వికారార్థే మయడితి కేచిత్. తన్నిరాకరోతి (విజ్ఞానమితి) అన్తఃకరణప్రాయత్వమాత్మనో న ప్రకల్ప్యతే - తస్యాసఙ్గస్య తేనాసమ్బన్ధాదిత్యాక్షిపతి (కిం పునరితి) అన్తఃకరణోపాధికత్వాదిసమ్బన్ధముపేత్య పరిహరతి (తస్మిన్నితి) తత్సాక్షిత్వాచ్చ తత్ప్రాయత్వమిత్యాహ (ఉపలబ్ధృత్వం చేతి) నియామకాభావం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ఏకస్మిన్నేవ వాక్యే * పృథివీమయ ఇత్యాదౌ ప్రాయార్థత్వోపలమ్భాద్విజ్ఞానమయ ఇత్యత్రాపి తత్ప్రాయార్థత్వం యుక్తమిత్యుక్తం ఇదానీం జీవస్య పరమాత్మరూప విజ్ఞానవికారస్య శ్రుతిస్మృత్యోరప్రసిద్ధత్వాచ్చ ప్రాయార్థత్వమేవేత్యాహ (పరేతి) అప్రసిద్ధమపి విజ్ఞానవికారత్వం శ్రుతిబలాత్స్వీకార్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (య ఏష ఇతి , య ఏష విజ్ఞానమయ ఇత్యత్ర విజ్ఞానమయస్య య ఏష ఇతి ప్రసిద్ధవదనువాదాదప్రసిద్ధవిజ్ఞానవికారత్వం సర్వథాపి శ్రుతివిరుద్ధమిత్యర్థః జీవో బ్రహ్మావయవస్తత్స్వరూపో వా - తదర్థో మయడిత్యాశఙ్క్యాహ (అవయవేతి) బ్రహ్మణో నిరవయవత్వశ్రుతేః, తస్యైవ జీవరూపేణ ప్రవేశశ్రవణాచ్చ ప్రకృతే వాక్యే మయటోఽవయవాద్యర్థాయోగాన్నిర్విషయత్వాసమ్భవాచ్చ పారిశేష్యాత్పూర్వోక్తా ప్రాయార్థతైవ తస్య ప్రత్యేతవ్యేత్యర్థః విజ్ఞానమయపదార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్రేత్యాదివ్యాఖ్యాయ వాక్యశేషమవతార్య తాత్పర్యమాహ (క్వైష ఇతి) స్వరూపజ్ఞాపనార్థం ప్రశ్నప్రవృత్తిరిత్యేతత్ప్రకటయతి (ప్రాగితి) కార్యాభావే నేత్యుక్తం వ్యనక్తి (నహీతి) తస్మాదిత్యస్యార్థమాహ (అకర్మప్రయుక్తత్వాదితి) కిం తథా స్వాభావ్యమితి - తదాహ (యస్మిన్నితి) ద్వితీయప్రశ్నార్థం ప్రక్షిపతి (యతశ్చేతి) ఉక్తే ప్రశ్నద్వయముత్థాపయతి (ఏతదితి) తథా స్వాభావ్యమేవేతి సమ్బన్ధః ఏతదిత్యధికరణమపాదానం చ గృహ్యతే కిమితి తం ప్రత్యుభయం పృచ్ఛతి స్వకీయాం ప్రతిజ్ఞాం నిర్వోఢుమిత్యభిప్రేత్యాహ (బుద్ధీతి) నను శిష్యత్వాద్గార్గ్యేణైవ ప్రష్టవ్యం - నచేదజ్ఞత్వాన్న పృచ్ఛతి - తర్హి రాజ్ఞస్తస్మిన్నౌదాసీన్యమేవ యుక్తం - తత్రాహ (ఇత్యేతదుభయమితి) తదు హేత్యాది వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ఏతదాగమనం - యథా భవతి తథేతి యావత్. తత్ర క్రియాపదయోర్యథాక్రమం వక్తుం ప్రష్టుం వేత్యాభ్యాం సమ్బన్ధః ౧౬

రం. ఏవం దేహేన్ద్రియమనః ప్రాణవ్యతిరిక్తం జీవం ప్రదర్శ్య తతోఽప్యన్యం పరమాత్మానం ప్రదర్శయితుమారభతే (స హోవాచాజాతశత్రురితి) ఏవం జీవం ప్రదర్శ్యాజాతశత్రుః గార్గ్యమాహేత్యర్థః కిమితి (యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి) యత్ర - యదా ఏషః ఏతత్సుప్తోఽభూత్ - ఏతత్ - స్వాపం సుప్తోఽభూత్ స్వాపం ప్రాప్తోఽభూత్ ఏతదిత్యనేనైవ స్వాపస్థాత్మస్థస్య సిద్ధత్వాత్ సుప్త ఇత్యేతత్ప్రత్యయార్థమాత్రపరం - పాకం పచతీతివత్. యద్వా - ఏతత్ - ఈదృశం సుప్తం యస్య సః ఏతత్సుప్తః, క ఏష ఇతి నిర్దిష్ట ఇత్యత్రాహ (య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః) యస్సం ప్రబుధ్యమాన ఏవ సర్వేన్ద్రియార్థవిజ్ఞానమయతయా తిష్ఠతి - స ఏష పురుషః అయం తదా - సుషుప్తివేలాయాం క్వాభూత్ క్వ స్వాపదశాయాం క్వస్థితః ఏతత్ - ఏతస్మిన్కాలే కుత ఆగాత్ - కుత ఉద్గత ఇతీత్యర్థః. ఇత్యాహ - పప్రచ్ఛేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఏవం జీవస్సుషుప్తిస్థానతయా ప్రబోధాపాదానతయా చ జీవాత్పరమీశ్వరం దర్శయితుమేవమజాతశత్రుణా పృష్టోఽపి గార్గ్యః తదు హ న మేనే - తత్ప్రతివచనం న జ్ఞాతవాన్. ఉః శబ్దోఽవధారణే. హ శబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. ౧౬

ఉ.— స హోవాచాజాతశత్రుర్యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషస్తదేషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే తాని యదా గృహ్ణాత్యథ హైతత్పురుషః స్వపితి నామ తద్గృహీత ఏవ ప్రాణో భవతి గృహీతా వాక్ గృహీతం చక్షుర్గృహీతం శ్రోత్రం గృహీతం మనః॥ ౧౭

శం — స హోవాచాజాతశత్రుః ఏవం వివక్షితార్థసమర్పణాయ యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాభూత్ కుత ఏతదాగాదితి యదప్రాక్ష్మ తచ్ఛృణ్వాచక్షాణం యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూత్ తదా తస్మిన్కాలే ఏషాం వాగాదీనాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన అన్తఃకరణగతాభివ్యక్తవిశేషవిజ్ఞానేనోపాధిస్వభావజనితేనాదాయ విజ్ఞానం వాగాదీనాం స్వస్వవిషయగతసామర్థ్యం గృహీత్వా య ఏషోఽన్తః మధ్యే హృదయే హృదయస్యాకాశో యః ఆకాశశబ్దేన పర ఏవ స్వ ఆత్మోచ్యతే తస్మిన్ స్వ ఆత్మన్యాకాశే శేతే స్వాభావికే అసాంసారికే న కేవల ఆకాశ ఏవ — శ్రుత్యన్తరసామర్థ్యాత్ 'సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి' ఇతి లిఙ్గోపాధిసమ్బన్ధకృతం విశేషాత్మస్వరూపముత్సృజ్యావిశేషే స్వాభావికే స్వ ఆత్మన్యేవ శేతే నన్వ్ … ప్రాయః యదా శరీరేన్ద్రియాద్యుపాధీనుత్సృజతి తదాసౌ స్వాత్మన్యేవ రత ఇతి కథమవగమ్యతే నామప్రసిద్ధ్యా కాస్తాం నామప్రసిద్ధిరితి ఆహ — తాని వాగాదివిజ్ఞానాని యదా యస్మిన్కాలే గృహ్ణాతి ఆదత్తే అథ తదా హ ఏతత్పురుషః స్వపితి నామ ఏతన్నామాస్య పురుషస్య తదా ప్రసిద్ధం భవతి గౌణమేవాస్య నామ భవతి స్వమేవాత్మానమపీతి అపిగచ్ఛతీతి స్వపితీత్యుచ్యతే సత్యం స్వపితీతి నామప్రసిద్ధ్యాత్మనః సంసారధర్మవిలక్షణం రూపమవగమ్యతే న త్వత్ర యుక్తిరస్తీత్యాశఙ్క్యాహ — తత్ తత్ర స్వాపకాలే గృహీత ఏవ ప్రాణో భవతి ప్రాణ ఇతి ఘ్రాణేన్ద్రియం వాగాదిప్రకరణాత్. వాగాదిసమ్బన్ధో హి సతత ఉపాధిత్వాదస్య సంసారధర్మిత్వం లక్ష్యతే వాగాద్యుపసంహృతాః ఏవ తదా తేన కథం గృహీతా వాక్. గృహీతం చక్షుః గృహీతం శ్రోత్రం గృహీతం మనః. తస్మాదుపసంహృతేషు వాగాదిషు క్రియాకారకఫలాత్మతాభావాత్స్వాత్మస్థ ఏవాత్మా భవతీత్యవగమ్యతే. ౧౭

ఆ — కూటస్థచిదేకరసోఽయమాత్మా తత్ర క్రియాకారకఫలవ్యవహారో వస్తుతో నాస్తీతి వివక్షితోఽర్థః. తస్య ప్రకటీకరణాయ ప్రస్తుతం ప్రశ్నద్వయమనువదతి (యత్రేతి) ఉపాధిః అన్తఃకరణం తస్య స్వభావః తదుపాదానమజ్ఞానం తేన జనితమన్తఃకరణగతమభివ్యక్తం విశేషవిజ్ఞానం చైతన్యాభాసలక్షణం తేన కరణేనేత్యర్థః వాగాదీనాం స్వం స్వం విషయగతం ప్రతినియతం ప్రకాశనం విజ్ఞానసామర్థ్యమిత్యర్థః య ఏషోఽన్తరితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (మధ్య ఇతి) ఆకాశశబ్దస్య భూతాకాశవిషయత్వమాశఙ్క్య * ఆకాశోఽర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాదితి న్యాయేనాహ (ఆకాశశబ్దేనేతి) సద్రూపే బ్రహ్మణ్యేవ సుషుప్తస్య శయనం భూతాకాశే తు న భవతీత్యత్ర ఛాన్దోగ్యశ్రుతిమాహ (శ్రుత్యన్తరేతి) కీదృగత్ర శయనం వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (లిఙ్గేతి) స్వాపాధికారే స్వాభావికత్వం అవిద్యామాత్రసంమిశ్రితత్వం * సతి సమ్పద్య న విదురిత్యాదిశ్రవణాదితి ద్రష్టవ్యం తానియదేత్యాదివాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదత్తే (యదేత్యాదినా) విజ్ఞానాని తత్సాధనానీత్యేతత్. పురుష ఇతి ప్రథమా షష్ఠ్యర్థే. అతో వక్ష్యతి (అస్య పురుషస్యేతి) అశ్వకర్ణాదినామ్నో విశేషమాహ (గౌణమేవేతి) గౌణత్వం వ్యుత్పాదయతి (స్వమేవేతి) నామ్నోఽవ్యభిచారస్యాపి ప్రష్టవ్యత్వాత్ తద్వశాత్స్వాపే స్వరూపేవస్థానమితి శఙ్కామనూద్య తద్గృహీత ఇత్యాదివాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (సత్యమిత్యాదినా) కా పునరాత్మనః స్వాపావస్థాయామసంసారిస్వరూపేవస్థానమిత్యత్ర యుక్తిరిత్యాకాఙ్క్షా భవతి తత్రాహ (వాగాదీతి) తదా సుషుప్త్యవస్థాయాం తేన ఆత్మనా చైతన్యాభాసేన హేతునేత్యర్థః స్వాపే కరణోపసంహారం విదృణోతి (కథమిత్యాదినా) తదుపసంహారఫలం కథయతి (తస్మాదితి) ౧౭

రం — (స హోవాచాజాతశత్రుః) ఏవం స్వపృష్టార్థవిమూఢం గార్గ్యం పరం స్వయమేవ జ్ఞాపయన్నజాతశత్రురాహ కిమితి (యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషస్తదేషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేత ఇతి) యత్ర యదా య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః ఏషః ఏతత్సుప్తోఽభూత్ తదా తస్మిన్నాకాశే శేత ఇతి సమ్బన్ధః అత్ర * ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ ప్రాణశబ్దవాచ్యేన్ద్రియజన్యం జ్ఞానం మనసా సహాదాయేత్యర్థః. ఉపరతవ్యాపారకరణః కృత్వేత్యర్థః. అనేనేన్ద్రియవ్యాపారోపరతిః ఫలితా. తేషాం మనసాపేక్షత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి జీవస్వాపస్థానపరతయా నిర్దిష్ట ఆకాశశబ్దః పరమాత్మపరః. * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే — ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితేత్యత్రాకాశశబ్దస్య పరమాత్మని ప్రసిద్ధేః, కౌషీతకీనామకోపనిషది సమానప్రకరణే * అథాస్మిన్ ప్రాణ ఏవైకధా భవతీతి ప్రాణశబ్దితస్య సుషుప్త్యాధారత్వశ్రవణాత్, * అత ఏవ ప్రాణః * ప్రాణస్తథానుగమాదిత్యాదౌ ప్రాణశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వస్య సాధితత్వాత్, ఆకాశప్రాణశబ్దయోశ్శ్రుతిసిద్ధ్యనుసారేణ పరమాత్మపరత్వేనావిరోధసమ్భవే తత్పరిత్యాగస్యానుచితత్వాత్, * సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి సుషుప్తౌ బ్రహ్మసమ్పత్తేశ్శ్రుత్యన్తరసిద్ధత్వాచ్చాకాశశబ్దస్య బ్రహ్మైవార్థః. తత్ర చ శయనం నామ తద్దేశప్రాప్తిః ఏకత్వం చ — దేవత్వమనుష్యత్వాదిలక్షణభేదకాకారాస్ఫురణం, తతశ్చ సుషుప్తో జీవో దేవత్వాద్యహమభిమానానుగుణజ్ఞానప్రసరరూపకార్యావస్థాప్రహాణేన స్వద్వారా తద్రాహిత్యరూపకారణావస్థావతి స్వశరీరిణి బ్రహ్మణ్యవతిష్ఠత ఇతి వాక్యార్థః. ఏవం సుషుప్తః పరమాత్మన్యవతిష్ఠత ఇత్యత్ర స్వపితీతి వ్యవహారం ప్రమాణమాహ (తానీత్యాది) తాని ఇన్ద్రియాణి యదా గృహ్ణాతి — స్వస్థానేభ్యో యదోపసంహరతి, ఇన్ద్రియజన్యజ్ఞానానుకూలయత్నాభావవాన్ భవతీతి యావత్. (అథ హైతత్పురుషః స్వపితి నామ) అథ అనన్తరమేవ పురుషస్స్వపితీత్యేతన్నామ భజతి. [illegible]

సయత్రైతత్స్వప్న్యయాచరతి తే హాస్య లోకాస్తదుతేవ మహారాజో భవత్యుతేవ మహాబ్రాహ్మణ ఉతేవోచ్చావచం నిగచ్ఛతి సయథా మహారాజో జానపదాన్గృహీత్వా స్వే జనపదే యథాకామం పరివర్తేతైవమేవైష ఏతత్ప్రాణాన్గృహీత్వా స్వే శరీరే యథాకామం పరివర్తతే॥ ౧౮

టీకాకృద్భిరుచ్యత ఇతి భావః అత్ర స్వప్నేఽపి లోభవంతస్మాదేనం స్వప్నతిత్యాదేకస్తత్ర ఛాన్దోగ్యశ్రుతిసహాయేనాస్మిన్ - కారణావస్థస్వశరీరకసంగతాన్నస్వప్నేఽపి స్వప్నేఽపి ద్రష్టా దీప్తి ఇతి తదానీమింద్రియోపసంహారమేవోపపాదయతి (తాని యదా గృహ్ణాతీత్యాదినా) తదేతత్ అత్ర ప్రాణశబ్దస్య ప్రకరణాద్ఘ్రాణేన్ద్రియపరత్వం మనసి ముఖ్యప్రాణపరత్వం ముఖ్యప్రాణస్య తదానీం సంచారదర్శనాత్ స్వస్వస్థానే స్థితే ప్రాణవాక్చక్షుఃశ్రోత్రమనఃప్రభృతీన్ద్రియాణ్యుపసంహృతాని భవన్తీత్యర్థః గన్ధాదివిషయగ్రహణవదనాది వ్యాపారశూన్యాని భవన్తీతి భావః. ౧౭

శం.— నను కథం నష్టేషు కార్యకరణేషు స్వప్నావస్థాయాం కార్యకరణసంయోగేఽపి సంసారధర్మవత్త్వముపలభ్యతే - యథా చ జాగరితే సుఖదుఃఖాదిమత్త్వం తస్మాచ్ఛోకమోహధర్మవానేవాయం - నాస్య శోకమోహాదయః సుఖదుఃఖాదయశ్చ కార్యకరణసంయోగజనితభ్రాన్త్యధ్యారోపితా ఇతి న - మృషాత్వాత్ సః - ప్రకృత ఆత్మా యత్ర - యస్మిన్కాలే దర్శనలక్షణయా స్వప్న్యయా - స్వప్నవృత్త్యా చరతి - వర్తతే తదా తే హ అస్య లోకాః - కర్మఫలాని కే తే తత్ - తత్ర ఉత - అపి మహారాజ ఇవ భవతి సోఽయం మహారాజత్వమివాస్య లోకః - న మహారాజ ఏవ జాగరిత ఇవ తథా మహాబ్రాహ్మణ ఇవ ఉత ఇవ - అపి ఉచ్చావచం - ఉచ్చం చ - దేవత్వాది అవచం చ - తిర్యక్త్వాది ఉచ్చమివావచమివ చ నిగచ్ఛతి మృషైవ మహారాజత్వాదయోఽస్య లోకాః - ఇవశబ్దప్రయోగాద్వ్యభిచారదర్శనాచ్చ తస్మాన్న బన్ధువియోగాదిజనితశోకమోహాదిభిః స్వప్నే సమ్బధ్యత ఏవ నను చ యథా జాగరితే జాగ్రత్కాలావ్యభిచారిణో లోకాః - ఏవం స్వప్నేఽపి తేఽస్య మహారాజత్వాదయో లోకాః స్వప్నకాలభావినః స్వప్నకాలావ్యభిచారిణ ఆత్మభూతా ఏవ - న త్వవిద్యాధ్యారోపితా ఇతి నను చ జాగ్రత్కార్యకరణాత్మత్వం దేవతాత్మత్వం చావిద్యాధ్యారోపితం న పరమార్థ ఇతి వ్యతిరిక్తవిజ్ఞానమయాత్మప్రదర్శనేనైతదస్మితం - తత్కథం దృష్టాన్తత్వేన స్వప్నలోకస్య మృషాత్వ ఇవోపాదీయతే ప్రాదుర్భవిష్యతి. సత్యం - విజ్ఞానమయవ్యతిరిక్తం కార్యకరణదేవతాత్మత్వప్రదర్శనమవిద్యాధ్యారోపితం శుక్తికాయామివ రజతత్వదర్శనమిత్యేతత్సిద్ధ్యతి వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వప్రదర్శనన్యాయేనైవ - న తు తద్విశుద్ధిపరతయైవ న్యాయ ఉక్త ఇతి అసన్నపి దృష్టాన్తో జాగ్రత్కార్యకరణదేవతాత్మత్వదర్శనలక్షణం పునరుద్భావ్యతే సర్వో హి న్యాయః కించిద్విశేషమపేక్షమాణోఽపునరుక్తీభవతి న తావత్స్వప్నే అనుభూతమహారాజత్వాదయో లోకా ఆత్మభూతాః - ఆత్మనోఽన్యస్య జాగ్రత్ప్రతిబిమ్బభూతస్య లోకస్య దర్శనాత్ మహారాజ ఏవ తావద్వ్యస్తసుప్తః సుప్రకృతిః పర్యఙ్కే శయానః స్వప్నాన్పశ్యన్నుపసంహృతకరణః ప్రసన్నోపగతప్రకృతిం మహారాజమివాత్మానం జాగరిత ఇవ పశ్యతి యాత్రాగతం భుఞ్జానమివ చ భోగాన్ - న చ తస్య మహారాజస్య పర్యఙ్కే శయానాద్ద్వితీయోఽన్యః ప్రకృత్యుపేతో విషయే పర్యటన్నుపలోకే ప్రసిద్ధోఽస్తి - యముపస్థితః పశ్యతి న చోపసంహృతకరణస్య రూపాదిమత్త్వాదర్శనముపపద్యతే న చ దేహే దేహాన్తరస్య తత్తుల్యస్యావకాశోఽస్తి - దేహస్థస్యైవ హి స్వప్నప్రదర్శనం నను పర్యఙ్కే శయానః పథి ప్రవృత్తమాత్మానం పశ్యతి న బహిః స్వప్నాన్పశ్యతీత్యేతదాహ - స మహారాజో జానపదాన్ - జనపదే భవాన్ రాజోపకరణభూతాన్భృత్యాన్ అన్యాంశ్చ గృహీత్వా - ఉపాదాయ స్వే - ఆత్మీయ ఏవ జనపదే యథాకామం - యో యః కామోఽస్య యథాకామం. ఇచ్ఛాతో యథా పరివర్తేత ఇత్యర్థః. ఏవమేవైషః - విజ్ఞానమయః. ఏతదితి క్రియావిశేషణం ప్రాణాన్గృహీత్వా - జాగరితస్థానేభ్య ఉపసంహృత్య స్వే శరీరే - స్వ ఏవ దేహే న బహిః. యథాకామం పరివర్తతే - కామకర్మభ్యాముద్భాసితాః పూర్వానుభూతవస్తుసదృశీర్వాసనా అనుభవతీత్యర్థః తస్మాత్స్వప్నే మృషాధ్యారోపితా ఏవాత్మభూతత్వేన లోకా అవిద్యమానా ఏవ సన్తః తథా జాగరితేఽపీతి ప్రత్యేతవ్యం తస్మాద్విశుద్ధోఽక్రియాకారకఫలాత్మకో విజ్ఞానమయ ఇత్యేతత్సిద్ధం యస్మాద్దృశ్యన్తే దర్శనవిషయభూతాః క్రియాకారకఫలాత్మకాః కార్యకరణలక్షణా లౌకికాస్తథా స్వప్నేఽపి తస్మాదన్యోఽసౌ దృశ్యేభ్యః స్వప్నజాగరితలోకేభ్యో ద్రష్టా విజ్ఞానమయో విశుద్ధః ౧౮

ఆ.— అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వాగాద్యుపాధికమాత్మనః సంసారిత్వముక్తం - తత్ర వ్యతిరేకాసిద్ధిమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) వ్యతిరేకాసిద్ధౌ ఫలితమాహ (తస్మాదితి) స్వప్నస్య రజ్జుసర్పవన్మిథ్యాత్వేన వస్తుధర్మత్వాభావాన్నాత్మనః సంసారిత్వమిత్యుత్తరమాహ (న మృషాత్వాదితి) తదుపపాదయన్నాదౌ సయత్రేత్యాదీన్యక్షరాణి యోజయతి (స ప్రకృత ఇత్యాదినా) అథాత్ర స్వప్నస్వభావో నిర్దిశ్యతే - న తస్య మిథ్యాత్వం కథ్యతే - తత్రాహ (మృషైవేతి) స్వప్నే దృష్టానాం మహారాజత్వాదీనాం జాగ్రత్యనువృత్తిరాహిత్యం వ్యభిచారదర్శనం స్వప్నస్య మిథ్యాత్వే సిద్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) వివాదాస్పదా లోకా న మిథ్యా - తత్కాలావ్యభిచారిత్వాత్ - జాగ్రల్లోకవదితి శఙ్క్యతే (నను యథేతి) నాద్యస్వైకల్యం వక్తుం సిద్ధాన్తీ పాణిపేషితార్థం స్మారయతి (నను చేతి) జాగ్రల్లోకస్య మిథ్యాత్వే ఫలితమాహ (తత్కథమితి) ప్రాదుర్భావే జాగ్రల్లోకస్య కర్తృత్వం ప్రాకరణి తత్ర పూర్వపాదదృష్టాన్తం సాధయతి (సత్యమిత్యాదినా) అన్వయవ్యతిరేకాఖ్యో న్యాయః దేహద్వయస్య ఆత్మనశ్చ వివేకమాత్రం తత్ర ప్రత్యగాత్మనః శుద్ధిరుక్తేతి విభాగమఙ్గీకృత్య వస్తుతోఽసన్నపి దృష్టాన్తం సత్త్వం కృత్వా తేన స్వప్నసత్యత్వమాశఙ్క్య తన్నిరాసేనా - యథా జాగ్రతో విశేషాభిధ్యాత్వాద్బాహ్యైకరసశుద్ధః స్యాదిత్యాశయవానాహ (ఇత్యసన్నపీతి) పాణిపే

దవాక్యే జాగ్రన్మిథ్యాత్వోక్త్యాప్రాగుక్తాశఙ్కాస్యాదిత్యాహ- అత్రాపి నైవాచ్యత ఇత్యపసరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వోహీతి) యత్కిఞ్చిత్సామాన్యాత్ స్వప్నస్య సర్వస్య తత్తుల్యం- అవాన్తరభేదాదపోనరుక్త్యం ప్రకృతేపిసమం పూర్వత్ర శుద్ధిద్వారస్యోక్తత్వా దిహ వాచనికత్వాద్ద్వితీయస్యాభావః జాగ్రత్స్వప్నస్థానే సస్వప్నస్యాత్మైవ చోద్యస్యాబాధ్యాత్వ స్వస్యసమాధిరితి పూర్వవాదిముఖేన ఉక్తమిత్యర్థః వదన్నాకథయతి (సత్యాపదిని) నిమిత్తానన్తరం స్వప్నస్యానుపపత్తేః తద్దృశ్యత్వాత్- ఘటాదివదిత్యర్థః కిఞ్చ- స్వప్నదృష్టానాం జాగ్రద్దృష్టదర్శనాసత్త్వేన దృష్టేర్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (మహారాజఇతి) తేషాం జాగ్రద్దృష్టదర్శనాసత్త్వపసిద్ధిమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ప్రమాణసామగ్ర్యభావాచ్చ స్వప్నస్య మిథ్యాత్వమిత్యాహ (నచేతి) యోగ్యదేశాభావాచ్చ తన్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (నచేతి) దేహాద్బహిరేవ స్వప్నదృక్ స్వజీకారాద్యోగ్యదేశసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహస్థస్యేతి) ఏతదేవ సాధయిదుం శఙ్కయతి (నన్వితి) తత్ర సంయథేత్యాదివాక్యముత్తరత్వేనావతార్య వ్యాచష్టే (సఃహోవాత్యాదినా) యథాకామం- తత్తమనసి ప్రేష్యేప్సితః ఏతదితి క్రియాయా గ్రహణస్య విశేషణం ఏతత్- గ్రహణం యథాతథేత్యర్థః పరివర్తనమవపశ్యతీతి (కామేతి) యోగ్యదేశాభావే సిద్ధేసిద్ధమన్యదర్శయతి (తస్మాదితి) స్వప్నస్య మిథ్యాత్వే తద్దృష్టానైసజడత్వాదిహేతునా జాగరితస్యాపి మిథ్యాత్వం శక్యం నిశ్చేతుమిత్యాహ (తథేతి) ద్వయోరపి వ్యాప్త్యే ప్రతీయమానశుద్ధిస్వైన్యేన్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) అక్రియాకారకఫలాత్మక ఇతి విశేషణం సమర్థయతే (యస్మాదితి) జాగరితేఽపి దృష్టానిత్యత్వదార్ఢ్యాన్తికమాహ (తథేతి) ద్రష్టృదృశ్యాభావే పలితమాహ (తస్మాదితి) ఆన్యత్వపలం కథయతి (నిశుద్ధఇతి) ౧౮

౧౮ — సుషుప్తేస్స్వప్నవైలక్షణ్యం వక్తుం స్వప్నముపక్షిపతి (సయత్రైతదిత్యాదినా) ఏతత్ - ఏవమిత్యర్థః విశిష్యాస్యోక్తత్వస్యసః సఏషః - శరీరేన్ద్రియప్రాణపరిపాలనతయా ప్రదర్శితో జీవః యత్ర- యదాస్వప్న్యయా - స్వప్నావస్థయా స్వప్నావస్థమనసాయుక్తస్సన్ స్వప్నస్థానే సఞ్చరతీత్యర్థః (తేహాస్యలోకాఇతదుతేవమహారాజోభవతీత్యాది) తదేతచ్ఛేషః తేహ - ప్రసిద్ధాస్స్వర్గాదిలోకాః అస్య - స్వాప్నిక జీవస్యభవన్తి తత్- తదా ఉతశబ్దోఽప్యర్థః మహారాజఇవసామ్రాజ్యాదిగుణవిశిష్టోభవత్యపి మహాబ్రాహ్మణఇవ శ్రోత్రియత్వాదిగుణయుక్తోపిభవతీత్యర్థః (ఉతేవోచ్చావచంనిగచ్ఛతీతి) ఉచ్చావచమివ- దేవత్వతిర్యక్త్వాద్యుత్కృష్టాపకృష్టగుణవిశిష్టశరీరముపచినిత్య ప్రాప్నోతీత్యర్థః స్వప్నపదార్థానాం తత్తత్కాలే తత్తత్పుణ్యాపాపానుగుణ్యేన పరమాత్మసృష్టతయా యథార్థత్వస్య * య ఏష సుప్తేషు జాగర్తికామంకామం పురుషోనిర్మిమాణః । తదేవశుక్రం తద్బ్రహ్మ తదేవామృతముచ్యతే * న తత్రరథా నరథయోగా నపన్థానో భవన్త్యథ రథాన్ రథయోగాన్ పథస్సృజతే న హి కర్తా ఇత్యాదిభిః ప్రామాణికత్వాద్దత్రేవ శబ్దో న స్వాప్నికవస్తుమిథ్యాత్వపరః- అపి తు జాగ్రద్వస్తుసాదృశ్యపరఏవేతి ద్రష్టవ్యం అతఏవహి సూత్రకృతా * వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివదితి సూత్రితం (సయథామహారాజోజానపదాన్గృహీత్వేత్యాది) సః- జాగరప్రసిద్ధోయథామహారాజో జానపదాన్-జనపదప్రభవాన్ భోగ్యపదార్థాన్ గృహీత్వా-ఉపాదాయ- ఉపసంహృత్య స్వే జనపదే- స్వీయమూలరాజధాన్యాం యథేష్టం పరివర్తతే- సఞ్చరతి ఏవమేవైషః-స్వప్నదృక్పురుషః ఏతత్- ఏతస్మిన్కాలే ప్రాణాన్ గృహీత్వా- స్వస్థానేభ్యః ఇన్ద్రియాణ్యుపసంహృత్య స్వే శరీరే యథేష్టం సఞ్చరతి- విహరతీత్యర్థః నచ * ప్రాణేన రక్షన్నపరంకులాయం బహిష్కులాయా- దమృతశ్చరిత్వేతి బహిష్కులాయసఞ్చరణస్య శ్రుతత్వాత్, స్వప్నే శరీరాదిసృష్టేశ్చ ప్రమాణప్రతిపన్నత్వాత్, స్వే శరీరే యథా కామం పరివర్తత ఇతి వాక్యమనుపపన్నమితి వాచ్యం - స్వప్నదృష్టవ్యాఘ్రమనుష్యాదిదేహాన్తరస్యాపి జాగ్రచ్ఛరీరవత్స్వకర్మానుగుణమీశ్వరసృష్టతయా స్వీయత్వేన స్వే శరీర ఇత్యస్యావిరోధాత్ న స్వేవం స్వే శరీర ఇతి వ్యర్థం- అవ్యావర్తకత్వాత్ స్వప్నే వ్యాఘ్రమనుష్యాదిశరీరేణ హిమవదాదిదేశగమనస్యానుభూయమానతయా పూర్వశరీరాన్నిర్గత్య హి శరీరాన్తరేణ సఞ్చరతి పూర్వశరీరేణ త్వప్రస్థితత్వాద్వ్యావర్తకత్వేయ హి స్వే శరీరే యథా కామం పరివర్తత ఇతి వాక్యం సఫలం స్యాదితి చేన్న- స్వే శరీరే ఇతి స్వప్నదృక్స్వప్నే స్వీయే శరీరే యత్ర క్వాపి పరివర్తతే- నతు జాగ్రచ్ఛరీర ఏవేతి జాగ్రద్దశాయామివ నియమో నాస్తీత్యేతదర్థపరత్వాద్వాక్యస్య బహిష్కులాయశ్రుతివిరోధాత్ నచ బహిష్కులాయశ్రుతికులాయాద్బహిరివ చరిత్వేతి భాక్తతయా వ్యాఖ్యేయేతి వాచ్యం- తథాత్వే జీవస్య స్వశరీర ఏవ స్థితతయా జాగ్రద్దశాయామివ స్వాపస్యైవ శరీరరక్షణస్య సిద్ధతయా * ప్రాణేన రక్షన్నపరం కులాయమితి ప్రాణద్వారా రక్షకత్వోక్తిరత్ర ఏవామృతత్వోక్తిశ్చానుపపన్నా స్యాత్ అతో బహిష్కులాయశ్రుతిరుపపత్తిరూపతాత్పర్యలిఙ్గానుగృహీతతయా ప్రబలత్వాన్న భాక్తతయా వ్యాఖ్యేయేతి స్వే శరీర ఇతి శ్రుతిస్తదవిరోధేన పూర్వోక్తార్థపరత్వేనైవ యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం ఇదం చ వాక్యం వియత్పాదే * ఉపాదానాద్విహారోపదేశాచ్చేతి సూత్రే చిన్తితం తత్ర హి జీవోనకర్తా - తస్యానాధేయాతిశయత్వేన ఆత్మనికృతేరసమ్భవాత్, * అసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇతి శ్రుత్యా అసఙ్గత్వావగమేన కృతినిమిత్తసంయోగాద్యభావాచ్చ * హన్తా చేన్మన్యతే హన్తుం హతశ్చేన్మన్యతే హతం । ఉభౌ తౌ న విజానీతో నాయం హన్తి న హన్యత ఇతి ఆత్మనః కర్తృత్వస్య ప్రతిషిద్ధత్వాత్, * ప్రకృతేః క్రియమాణాని గుణైః కర్మాణి సర్వశః । అహఙ్కారవిమూఢాత్మా కర్తాహమితి మన్యతే * నాన్యం గుణేభ్యః కర్తారం యదా ద్రష్టానుపశ్యతీత్యాదిస్మరణాచ్చ అన్తఃకరణరూపేణ పరిణతా త్రిగుణాత్మికా ప్రకృతిరేవ కర్త్రీ- న జీవ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాత్. ఆత్మైవ కర్తా- న ప్రకృతిః- * జ్యోతిష్టోమేన యజేతేత్యాదిశాస్త్రాణామర్థవత్త్వావశ్యమ్భావాత్. శాస్త్రం హ్యప్రవృత్తస్య ప్రవర్తకజ్ఞానోత్పాదనద్వారా ప్రవృత్తిముత్పాద్య సాఫల్యం గచ్ఛేత్ - అన్తఃకరణాదేరచేతనస్య ప్రవర్త్యత్వే తస్యాచేతనత్వేన ప్రవర్తకజ్ఞానోత్పాదనాసమ్భవాచ్ఛాస్త్రం విఫలమేవ స్యాత్. న చాత్మనోఽనాధేయాతిశయత్వాత్ కృత్యభావశ్శఙ్క్యః- సుఖదుఃఖాద్యతిశయస్య ప్రత్యక్షసిద్ధత్వేనానాధేయాతిశయత్వాసిద్ధేః. నచకృతినిమిత్తసంయోగాభావః - * ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తం భోక్తేత్యాహుర్మనీషిణ ఇతి నిమిత్తసంయోగస్య శ్రుత్యా ప్రతిపాదనాత్, అసఙ్గత్వశ్రుతేస్తు జాగ్ర[illegible]ద్వృష్టేన జీవస్య సమ్బన్ధాభావమాత్రపరత్వాత్, * హన్తా చేన్మన్యతే హన్తుమితి శ్రుతేర్న న క్రియాయాం నిత్యస్యాత్మనః [illegible] ర్మభావని[illegible]స్య ప్రతిషేధకత్వాభావాత్,. యచ్చ * ప్రకృతేః క్రియమాణానీత్యాదినా గుణానామేవ కర్తృత్వ[illegible]

ఉ.— అథయదా సుషుప్తో భవతి యదా న కస్యచన వేద హితా నామ నాడ్యో ద్వాసప్తతిః సహస్రాణి హృదయాత్పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్తే తాభిః ప్రత్యవసృప్య పురీతతి శేతే స యథా కుమారో వా మహారాజో వా మహాబ్రాహ్మణో వాఽతిఘ్నీమానన్దస్య గత్వా శయీతైవమేవైష ఏతచ్ఛేతే॥ ౧౯

టీ- తత్స్వాంశాదిక ప్రవృత్తిప్రసాంత్మనః కర్తృతా సంస్వరజస్తమోగుణసంసక్తతా- సస్వరూప త్రయమిత్యత్ర ప్రసేత్త స్వభావే కేవలగుణానామేవక ర్తృత్వమిత్యుచ్యతే తథాచ కశ్చిదుచ్యతే * కారణం గుణసఙ్గోఽస్య సదసద్యోనిజన్మస్వితి అతఏవ *అధిష్ఠానం తథాకర్తా కరణంచ పృథగ్విధం। వివిధాశ్చ పృథక్చేష్టా దైవంచైవాత్ర పఞ్చమం- తత్రైవం సతి కర్తారమాత్మానం కేవలం తుయః। పశ్యత్యకృతబుద్ధిత్వాన్నసపశ్యతి దుర్మతిరిత్యాది సాంఖ్యోపేతత్వాన్నాత్మనః కర్తృత్వే యః కేవలమాత్మా నంకర్తారం పశ్యతి- సనపశ్యతీతి కేవలస్యైవాత్మనః కర్తృత్వం నిషిధ్యతే * ఉపాదానాద్విహారోపదేశాచ్చ * సయథా మహారాజ ఇతి ప్రకృత్య *ఏవమేవైష ఏతత్ప్రాణాన్గృహీత్వా స్వే శరీరే యథాకామం పరివర్తత ఇత్యుపాదానవిహారయోః కర్తృత్వోపదేశాత్, *వ్యపదేశాచ్చ క్రియాయాం నచేన్నిర్దేశవిపర్యయః *విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే కర్మాణి తనుతేఽపిచేతి లౌకికవైదిక క్రియాసు కర్తృత్వవ్యపదేశాచ్చాత్మా కర్తా ననువిజ్ఞానశబ్దేనాత్మనో వ్యపదేశః - కింతు బుద్ధేరితిచేత్ - తథాసతి బుద్ధేః కరణత్వాద్విజ్ఞానేనయజ్ఞం తనుత ఇతి నిర్దేశస్స్యాత్ *ఉపలబ్ధివదనియమః యథాత్మనో విభుత్వే సార్వత్రికోపలబ్ధిస్స్యాదిత్యుపలబ్ధ్యనియమః ప్రసజ్యతే- ఏవమాత్మనోఽకర్తృత్వే ప్రకృతేశ్చ కర్తృత్వే తస్యాస్సర్వపురుషసాధారణత్వాత్ సర్వాణికర్మాణి సర్వేషాం భోగాయస్యుః అన్తఃకరణాదర్మాపివియమకాభావాదనియతాస్స్యుః. * శక్తివిపర్యయాత్ బుద్ధేః కర్తృత్వే భోక్తృత్వస్యకర్తృత్వసామానాధికరణ్యాద్భోక్తృత్వమపి బుద్ధేరేవస్యాత్ - తతశ్చ * పురుషః సుఖానాం భోక్తృత్వే హేతురిత్యాది సాంఖ్యసమయసఙ్గతమేవస్యాత్ * సమాధ్యభావాచ్చ ప్రకృతేః కర్తృత్వే ఆత్మనశ్చాకర్తృత్వే ప్రకృతివివిక్తాత్మజ్ఞానలక్షణాసమాధిశ్చలుప్యేత- ప్రకృతేస్తాదృశజ్ఞానాసమ్భవాత్, ఆత్మనోఽపి క్రియస్యకర్తృత్వాసఙ్గీకారాచ్చ ననుఆత్మనః కర్తృత్వే స్వాభావికే సతి సర్వదాకర్తృత్వం స్యాత్- తత్రాహ *యథాచ తక్షోభయథా యథాతక్షా సత్యామిచ్ఛాయాం వాశ్యాదిసహకారిసమ్పత్తౌ కరోతి- నాన్యదా- తథా ఆత్మాపీచ్ఛాదిసమ్పత్తౌ కరోతి, తదభావే న కరోతీత్యుపపద్యతే నచకర్తృత్వస్యౌపాధికత్వే యావద్ద్రవ్యభావిత్వమిత్యనియమః- ఐదరథలోత్యామర క్రమోపనోరనౌపాధికయోరపి యావద్ద్రవ్యభావిత్వాదర్శనాదితిసిద్ధాన్తితం అన్యే నైనాత్మనః కర్తృత్వసమర్థనేన బుద్ధిగతం కర్తృత్వమాత్మన్యధ్యస్తమితి వదన్తో వ్యపదేశాదినోఽపి వ్యాఖ్యాతాః - అన్తఃకరణమితిలోకవేదయోః కరణత్వేన ప్రసిద్ధాయా బుద్ధేః కర్తృత్వాసమ్భవాత్ * శక్తివిపర్యయాదితి సూత్రే బుద్ధేః కరణశక్తిర్హీయేత, కర్తృశక్తిశ్చాపద్యేత,- సత్యాంచ కర్తృశక్తౌ కర్తృశక్తియుక్తాయాస్తస్యాః కరణమన్యత్కల్పనీయం స్యాత్ - శక్తో హి కర్తా లోకే కరణముపాదాయ ప్రవర్తత ఇతి. తతశ్చ నామమాత్రే వివాదస్స్యాత్ నార్థభేదః కశ్చిత్ - కరణవ్యతిరిక్తస్య కర్తృత్వాభ్యుపగమాదితి వ్యాఖ్యాతం తత్త్వాత్, * గుహాం ప్రవిష్టావితి సూత్రే చ వస్తుతో నైకస్యాపి కర్తృత్వం - బుద్ధేరచేతనత్వాదాత్మనో నిర్వికారత్వాదితి వక్ష్యతే రేవోక్తత్వాచ్చాన్తఃకరణగతం కర్తృత్వమాత్మన్యధ్యస్తమిత్యుక్తిః పూర్వాపరవిరుద్ధేత్యాస్తాంతావత్. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౯

శం.— దర్శనవృత్తౌ స్వప్నే వాసనారాశేర్దృశ్యత్వాదతద్ధర్మతేతి విశుద్ధతావగతా ఆత్మనః యత్ర * యథా కామం పరివర్తత ఇతి కామవశాదివ రత్నముక్తం- దృశ్యదృశ్యసమ్బన్ధశ్చాస్య స్వాభావిక ఇత్యశుద్ధతాశఙ్క్యతే- అత స్తద్విశుద్ధ్యర్థమాహ- అథయదా సుషుప్తో భవతి- యదా స్వప్నం యదా పరతి- తదాప్యయం విశుద్ధ ఏవ అథ- పునః యదాహిత్వా దర్శనవృత్తిం స్వప్నం యదా- యస్మిన్కాలే సుషుప్తః- సుష్ఠు సుప్తః సంప్రసాదం స్వాభావ్యం గతో భవతి- సలిలమివాన్యసమ్పర్కకాలుష్యం హిత్వా స్వాభావ్యేన ప్రసీదతి కదా సుషుప్తో భవతి. యదా- యస్మిన్కాలే న కస్యచన- న కించన నేత్యర్థః వేద- విజానాతి కస్యచన వా- శబ్దాదేః సమ్బన్ధివస్త్వన్తరం కించన న వేదేత్యధ్యాహార్యం పూర్వం తు న్యాయ్యం - సుషుప్తే తు విశేషజ్ఞానాభావస్య వివక్షితత్వాత్ ఏవం తావద్విశేషవిజ్ఞానాభావే సుషుప్తో భవతీత్యుక్తం. కేన పునః క్రమేణ సుషుప్తో భవతీతి ఉచ్యతే - హితా నామ- హితఫలప్రాప్తినిమిత్తత్వాన్నాడ్యో హితా ఉచ్యన్తే హితా ఇత్యేవం నామ్న్యో నాడ్యః - సిరాః దేహస్యాన్నరసవిపరిణామభూతాః తాశ్చ ద్వాసప్తతిసహస్రాణి - ద్వే సహస్రే అధికే సప్తతిశ్చ సహస్రాణి తాని ద్వాసప్తతిసహస్రాణి నాడీ వాంఛ్యా హృదయాత్ - హృదయం నామ మాంసపిణ్డః తస్మాన్మాంసపిణ్డాత్పుణ్డరీకాకారాత్ పురీతతం హృదయపరివేష్టనమాచక్షతే తదుపలక్షితం శరీరమిహ పురీతచ్ఛబ్దేనాభిప్రేతం పురీతతమభి ప్రతిష్ఠన్త ఇతి- శరీరం కృత్స్నం వ్యాప్నువన్త్యోఽశ్వత్థపర్ణరాజయ ఇవ బహిర్ముఖ్యః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః (తత్ర బుద్ధేరన్తఃకరణస్య హృదయం స్థానం తత్ర బుద్ధితన్త్రాణీతరాణి బాహ్యాని కరణాని. తేన బుద్ధిః కర్మవశాచ్ఛ్రోత్రాదీని తాభిర్నాడీభిః మత్స్యజాలవత్కర్ణశష్కుల్యాదిస్థానేభ్యః ప్రసారయతి ప్రసార్య చాధితిష్ఠతి జాగరితకాలే తాం విజ్ఞానమయోఽభివ్యక్తస్వాత్మచైతన్యావభాసతయా వ్యాప్నోతి, సఙ్కోచనకాలే చ తస్యాఽనుసఙ్కుచతి, సోఽస్య విజ్ఞానమయస్య స్వాపః. జాగ్రద్విషయేషు భోగః- బుద్ధ్యుపాధిస్వభావానువిధాయీ హ్యసౌ- చన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బ ఇవ జలాద్యనువిధాయీ. తస్మాత్తస్యాః బుద్ధేర్జాగ్రద్విషయాయాస్తాభిస్తాభిర్నాడీభిః ప్రత్యవసర్పణమను ప్రత్యవసృప్య పురీతతి - శరీరే శేతే - తిష్ఠతి తప్తమివ లోహపిణ్డమవిశేషేణ సంవ్యాప్యాగ్నివచ్ఛరీరం సంవ్యాప్యవర్తత ఇత్యర్థః స్వాభావికే స్వాత్మన్యేవ స్థితమానోఽపి కర్మానుగతబుద్ధ్యనువృత్తిత్వాత్పురీతతి శేత ఇత్యుచ్యతే. నహి సుషుప్తికాలే శరీరసమ్బన్ధోఽస్తి - తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకాన్హృదయస్యేతి వక్ష్యతి. సర్వసంసారదుఃఖవియుక్తేయమవస్థేత్యత్ర దృష్టాన్తః - సయథా కుమారో వా - అత్యన్తబాలో వా మహారాజో

వా- అన్నన్నపశ్యన్ ప్రకృతిర్యథో క్తకృత్ మహాబ్రాహ్మణో వా- అత్యన్తపరిపక్వవిద్యావినయసమ్పన్నో వా- అతిఘ్నీం- అతిశయేన దుఃఖం హన్తీత్యతిఘ్నీ ఆనన్దస్యావస్థా- సుఖావస్థా తాం ప్రాప్య- గత్వా శయీత- అవతిష్ఠేత ఏషాం చ కుమారాదీనాం స్వాభావస్థానాం సుఖం నిరతిశయం ప్రసిద్ధం లోకే- వి క్రియమాణానాం హి తేషాం దుఃఖం న స్వాభావికం- తేన తేషాం స్వాభావికావస్థా దృష్టాన్తత్వేనోపాదీయతే- ప్రసిద్ధత్వాత్ న తేషాం స్వాపఏవాభిప్రేతః- స్వాపస్య దార్ష్టాన్తికత్వేన వివక్షితత్వాద్విశేషాభావాచ్చ విశేషే హి సతి దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తిక భేదః స్యాత్- తస్మాన్న తేషాం స్వాపో దృష్టాన్తః ఏవ మేవ- యథాయం దృష్టాన్తః ఏషః- విజ్ఞానమయః ఏతత్- శయనం శేత ఇతి ఏతచ్ఛబ్దం క్రియావిశేషణార్థః ఏవమయం స్వాభావికే స్వ ఆత్మని సర్వసంసారధర్మాతీతో వర్తతే స్వాపకాల ఇతి ౧౮

ఆ —— వృత్తానువాదపూర్వకం ఉత్తరశ్రుతి నిరస్యామాశఙ్క్యామాహ (దర్శనవృత్తావిత్యాదినా) తత్ర తిస్సృష్విత్యాదిః కామాదిసమ్బన్ధశ్చకారార్థః నివర్త్యశఙ్కాసద్భావాన్నివర్తకాన్తరశ్రుతిం ప్రతిజానీతే (అత ఇతి) స్వప్నే పితుస్థిరుక్తా - కిం సుషుప్తిగ్రహే సత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) గతో భవతి- తదా సుతరామస్య శుద్ధిస్సిద్ధేతి శేషః లపేవ సుషుప్తికాలం ప్రశ్నపూర్వం ప్రకటయతి (కదేతి) వికల్పం వ్యావర్తయతి (పూర్వం త్వితి) వృత్తమనూద్య ప్రశ్నపూర్వకం సుషుప్తిగతిప్రకారం దర్శయతి (ఏవం తావదితి)గిరితఫలప్రాప్తినిమిత్తత్వాన్నాడ్యో హితా ఉచ్యన్తే తాసాం దేహసమ్బన్ధానామన్వయవ్యతిరేకాభ్యామన్నరసవికారత్వమాహ (అన్నేతి) తాసామేవ సమిథ్యపసఙ్ఖ్యాం కథయతి (తాశ్చేతి) తాసాం చ హృదయసన్నిధేర్నాడీతో నిర్గత్య దేహం వ్యాప్య బహిర్ముఖత్వమాహ (హృదయాదితి) తాభిః [illegible] రుస్తం భూమికాం కరోతి (తత్రేతి) శరీరం సమ్పర్కః శరీరైకరణానాం బుద్ధితన్త్రత్వే కిం స్యాత్- తదాహ (తేనేతి) తథాపి జీవస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాం విజ్ఞానమయ ఇతి) భోగశబ్దో జాగరవిషయః బుద్ధివికాసమనుభవన్నాత్మా జాగర్తీత్యుచ్యతే - తత్సఙ్కోచమనుభవన్ స్వపితీత్యత్ర హేతుమాహ (బుద్ధీతి) బుద్ధ్యనువిధాయిత్వం పరామృశ్య తాభిరిత్యాది వ్యాచష్టే (తస్మాదితి) ప్రత్యవసర్పణం వ్యావర్తనం పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (తద్వదితి) కర్మత్వే దేహస్య కర్తృత్వే చాత్మనో దృష్టాన్తద్వయం. హృదయాకాశే బ్రహ్మణి శేతే విజ్ఞానాత్మేత్యుక్త్వా పురీతతి శయనమాచక్షాణస్య పూర్వాపరవిరోధః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావిక ఇతి) ఔపచారికమిదం వచనమిత్యత్ర హేతుమాహ (నహీతి) ఇయమవస్థేతి ప్రకృతా సుషుప్తిరుచ్యతే. ఉక్తేము దృష్టాన్తేషు వివక్షితమంశం దర్శయతి (ఏషాం చేతి) దుఃఖమపి తేషాం ప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (విక్రియమాణానాం హీతి) కుమారాదిస్వాపస్యైవ దృష్టాన్తత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న తేషామితి) తత్స్వాపస్య [illegible] - అస్మత్స్వాపస్య దార్ష్టాన్తికత్వమితి విభాగమాశఙ్క్యాహ (విశేషాభావాదితి) కైవల్యత దాత్యాదితి ప్రశ్నస్యోత్తరముపపాదితముపసంహరతి (ఏవమితి) ౧౮

రం.—— ఏవం స్వప్నం నిరూప్య తద్వదేవ క్రమేణ సుషుప్తిమాహ (అథ యదా సుషుప్తో భవతీత్యాదినా) అథ - స్వప్నానన్తరం యదా - యస్మిన్ కాలే సుషుప్తో భవతి, యదా న కస్యచన వేద- యదా చ న కిం చిదపి జానాతి, త్యర్థః అత్ర యదా న కస్య చన వేదేత్యనేన సుషుప్తో భవతీత్యుక్తసుషుప్తిస్వరూపముక్త్వా జ్ఞానసఙ్కోచ ఇత్యుక్తం భవతి (హితా నామ నాడ్య ఇత్యాది) తదేవి శేషః. హితా నామ- ఆత్మనో హితావహత్వాత్ హితా ఇతి ప్రసిద్ధాః ద్వాసప్తతిసహస్రాణి - ద్విసహస్రాధికసప్తతిసహస్రాణి నాడ్యః - శిరాః హృదయాత్ - హృదయం ప్రవిశ్య పురీతతమభి - పురీతద్వ్యాప్తిహృదయాన్నిర్గత్య తిర్యక్ పిణ్డమభిముఖీకృత్య ప్రతిష్ఠన్తే- ప్రస్థితా భవన్తి తాభిః- నాడీభిః ప్రత్యవసృప్య - కిరణగణోపసంహారపూర్వకం తాభిర్ద్వారభూతాభిర్నాడీభిః ప్రత్యాగత్య పురీతతి స్థానే శేతే- అత్ర పురీతతి వర్తమానే బ్రహ్మణి శేత ఇత్యర్థః ॥ య ఏషోన్తర్హృదయ ఆకాశ స్తస్మిఞ్ఛేత ఇతి పరమాత్మని స్వాపస్యోపదేశాత్ స్వప్రతిపాదకపూర్వవాక్యానుసారాత్, పర్యఙ్కే స్తరణయోశ్శయాన పురుష ఇవ రత్నవత్పురీతద్బ్రహ్మణోరపి సముచ్చిత్య సుప్తపురుషాణాం స్వాపశయనలిఙ్గపాదే ॥ తదభావో నాడీష్వత్యత్ర సముచ్చితత్వాత్, తథాహి- తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సంప్రసన్నః కిం చన విజానాతి ఆసు తదా నాడీషు సుప్తో భవతి ॥ తాభిః ప్రత్యవసృప్య పురీతతి శేతే ॥ య ఏషోన్తర్హృదయ ఆకాశ స్తస్మిఞ్ఛేతే ఇతి నాడీపురీతద్బ్రహ్మణాం సుషుప్తిస్థానత్వశ్రవణాత్, తేషు చ వ్యవస్థయా వికల్పేన నిరపేక్షాధారత్వప్రతీతిభఙ్గప్రసఙ్గాత్, యుగపదనేకస్థానత్వస్య సమ్భవాచ్చ వికల్ప ఇతి పూర్వపక్షే ॥ తదభావో నాడీషు తచ్ఛ్రుతేరాత్మని చ తదభావః- పూర్వోక్తస్వప్నాభావః సుషుప్తిరితి యావత్ నాడీషు, ఆత్మని- పరమాత్మని, చకారాత్పురీతతి, చేత్యర్థః తచ్ఛ్రుతేః- పూర్వోదాహృతవాక్యేషు నాడీపురీతద్బ్రహ్మణాం త్రయాణామపి సుషుప్తిజీవాధారత్వశ్రుతేరిత్యర్థః నాడీమార్గేణైవ గత్వా పురీతదాఖ్యం హృదయవేష్టనమాంసపిణ్డం తత్ర హృదయాన్తర్వర్తిని బ్రహ్మణి శయానస్సన్ జీవో నాడీషు శేతే - ఖట్వాయాం శేతే- పర్యఙ్కే శేత ఇతివన్నాడీషు శేతే- పురీతతి శేతే - బ్రహ్మణి శేత ఇతి నిర్దేశాత్ త్రయస్యాప్యుపపత్తేః సముచ్చయేన సప్తమీసాక్షికబాధకస్య వికల్పాసాఙ్గీకార్యః సాక్షాత్స్థానం తు బ్రహ్మైవేతి సూత్రార్థః ॥ అతః ప్రబోధోస్మాత్ యతో బ్రహ్మైవ సుషుప్తిస్థానం- అత ఏవ సుప్తస్య ॥ సత ఆగమ్య న విదురితి బ్రహ్మణ ఏవ నిత్యవత్ప్రబోధశ్శ్రూయమాణ ఉపపద్యతే ఇతి సిద్ధాన్తితం ప్రకృతమనుసరామః (స యథా కుమారో వేత్యాది) స యథా- సద్దృష్టాన్తోపవక్ష్యమాణో యథేత్యర్థః కుమారః- రాజతనయః. మహారాజః- సప్తద్వీపపతిః మహాబ్రాహ్మణః- అనవరతబ్రహ్మనిష్ఠపరో బ్రహ్మవిత్ ఏతదన్యతమో యథా ఆనన్దస్య అతిఘ్నీం- అతిశయం గతాం మాత్రాం గత్వా శయీత- తిష్ఠేత్. ఏవమేవైషః- సుప్తో జీవః ఏతత్ - ఏతస్మిన్ కాలే స్వాపదశాయామతిశయితామానన్దస్య దశాం ప్రాప్య పురీతతి శేతే- అవతిష్ఠత ఇత్యర్థః ఏతచ్ఛబ్దః పురీతత్పరో వా ద్రష్టవ్యః ఏతత్- ఏతస్యాం పురీతతీత్యర్థః ఏవం స్వప్నసుషుప్త్యోర్ద్వయోర్లక్షణాభ్యాం నిరూపితయో[illegible]వ్యాఖ్యాభ్యాం ద్వైలక్షణ్యస్యాపి పేషాడ్డానాదిభిస్స్ఫుటతయా ప్రసఙ్గాదిత్థమవస్థాత్రయం ద్వైరాగ్యాయోపపాదితం [illegible]

ఉ.— సయథోర్ణనాభిస్తన్తునోచ్చరేద్యథాగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గా వ్యుచ్చరన్త్యేవమేవాస్మాదాత్మనః సర్వే ప్రాణాః సర్వే లోకాః సర్వే దేవాః సర్వాణి భూతాని వ్యుచ్చరన్తి తస్యోపనిషత్సత్యస్య సత్యమితి ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమ్॥ ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్,

శం — *క్వైష తదాభూదిత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనముక్తం అనేనైవ ప్రశ్ననిర్ణయేన విజ్ఞానమయస్య స్వభావతో విశుద్ధిరసంసారిత్వం చోక్తం 'కుత ఏతదాగాదిత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనావసరః సముపస్థితః ... ఏకీభవతి - సోఽస్య ... ప్రాణాద్యాగమనమ్ - నన్వస్యార్థః ... తథాపి - క్వైష తదాభూదిత్యేతావానేవాస్తు ప్రశ్నః - యత్రాభూత్తత ఏవాగమనం ప్రసిద్ధం స్యాత్ - నాన్యత ఇతి ... కుత ఏతదాగాదితి ప్రశ్నోఽనర్థక ఏవ కిం ... లక్ష్యతే భవతా న కించిద్ద్వితీయస్య ప్రశ్నస్యార్థాన్తరం శ్రోతుమిచ్ఛామి - అపాదానత్వం చోదయామి ఏవం తర్హి ... ప్రతివచనవాక్యాన్ అన్యత్ర సర్వస్య జగతోఽగ్నివిస్ఫులిఙ్గాదివత్ ... ప్రతివచనే శ్రూయతే - న హి విస్ఫులిఙ్గానాం ... అపాదానత్వేన ... విజ్ఞానమయస్యాత్మనోఽపాదానత్వేన శ్రూయతే *అస్మాదాత్మన ఇత్యేతస్మిన్వాక్యే - తస్మాత్ప్రతివచనే ... ప్రశ్నస్య ... తాన ... ఇతి ... సన్వపాదానపక్షేఽపి పునరుక్తతాదోషః స్థిత ఏవ నైష దోషః - ప్రశ్నస్యాపూర్వత్వాత్ క్రియాకారకఫలాత్మతాపోహస్య వివక్షితత్వాత్ ఇహ హి విద్యాఽవిద్యావిషయౌ ప్రదర్శ్యేతే - *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మానమేవావేత్ *ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి విద్యావిషయః తథాఽవిద్యావిషయశ్చ పాఙ్క్తం కర్మ తత్ఫలం చాన్నత్రయం నామరూపకర్మాత్మకమితి తత్రావిద్యావిషయ ఏవ వక్తవ్యం సర్వముక్తం - విద్యావిషయస్త్వాత్మా కేవలముపక్షిప్తోఽప్రతిష్ఠితః తన్నిర్ణయాయ చ *బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి ప్రక్రాన్తం *జ్ఞపయిష్యామీతి చ - అతః సమ్యగ్బ్రహ్మవిద్యావిషయం జ్ఞాపయితవ్యం యాథాత్మ్యతః తస్య చ యాథాత్మ్యం క్రియాకారకఫలభేదశూన్యమత్యన్తశుద్ధమద్వైతమిత్యేతద్వివక్షితం - అతస్తదనురూపౌ ప్రశ్నప్రతివచనే ఉపన్యస్యేతే శ్రుత్యా *క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి తత్ర - యత్ర భవతి - తదధికరణం యచ్చ భవతి - తదధికర్తవ్యం తయోశ్చాధికరణాధికర్తవ్యయోర్భేదో దృష్టో లోకే తథా - యత ఆగచ్ఛతి - తదపాదానం య ఆగచ్ఛతి - స కర్తా - అస్మాదన్యో దృష్టః తథాత్మా క్వాప్యభూదన్యస్మిన్నన్యః - కుతశ్చిదాగాదన్యస్మాదన్యః కేనచిద్భిన్నేన సాధనాన్తరేణేత్యేవం లౌకికవత్ప్రాప్తా బుద్ధిః - సా ప్రతివచనేన నివర్తయితవ్యేతి *నాయమాత్మాన్యోఽన్యత్రాభూత్ - అన్యో వాన్యస్మాదాగతః - సాధనాన్తరం వాత్మనోఽస్తి కిం తర్హి స్వాత్మన్యేవాభూత్ - *స్వమాత్మానమపీతో భవతి *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః *పర ఆత్మని సమ్ప్రతిష్ఠత ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః అత ఏవ నాన్యోఽన్యస్మాదాగచ్ఛతి - ఇత్యేతదేవ ప్రదర్శ్యతే *అస్మాదాత్మన ఇతి ఆత్మవ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరాభావాత్ సర్వస్య ... ప్రాణాద్యాత్మవ్యతిరిక్తం వస్త్వన్తరం న - ప్రాణాదేస్తత ఏవ నిష్పత్తేః. తత్కథమితి ఉచ్యతే తత్ర దృష్టాన్తః - సయథా లోకే ఊర్ణనాభిః- ఊర్ణనాభిః- లూతాకీటః ఏక ఏవ ప్రసిద్ధః సన్ స్వాత్మాప్రవిభక్తేన తన్తునా ఉచ్చరేత్ - ఉద్గచ్ఛేత్ న చాస్తి తస్యోద్గమనే స్వతోఽతిరిక్తం కారకాన్తరం యథా చైకరూపాదేకస్మాదగ్నేః క్షుద్రాః- అల్పా విస్ఫులిఙ్గాః- త్రుటయోఽగ్న్యవయవా వ్యుచ్చరన్తి- వివిధం నానా వోచ్చరన్తి యథేమౌ దృష్టాన్తౌ కారకభేదాభావే ప్రవృత్తిం, దర్శయతః ప్రాక్ప్రవృత్తేశ్చ స్వభావత ఏకత్వం,- ఏవమేవాస్మాదాత్మనః- విజ్ఞానమయస్య ప్రాక్ప్రతిబోధాద్యత్స్వరూపం- తస్మాదిత్యర్థః సర్వే ప్రాణాః- వాగాదయః సర్వే లోకాః- సర్వాణి కర్మఫలాని సర్వే దేవాః- ప్రాణలోకానిష్పత్తావగ్న్యాదయః సర్వాణి భూతాని- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాని ప్రాణిజాతాని సర్వ ఏవాత్మాన ఇత్యస్మిన్ పాఠే ఉపాధిసమ్పర్కజనితప్రబుధ్యమానవిశేషాత్మానః ఇత్యర్థః వ్యుచ్చరన్తి యస్మాదాత్మనః స్థావరజఙ్గమం జగదిదమగ్నివిస్ఫులిఙ్గవద్వ్యుచ్చరత్యనిశం, యస్మిన్నేవ చ ప్రలీయతే జలబుద్బుదవత్, యదాత్మకం చ వర్తతే స్థితికాలే,- తస్యాస్యాత్మనో బ్రహ్మణ ఉపనిషత్ - ఉప-సమీపం నిగమయతీతి అభిధాయకః శబ్ద ఉపనిషదిత్యుచ్యతే. శాస్త్రప్రామాణ్యాదేతచ్ఛబ్దగతో విశేషోఽవసీయతే ఉపనిగమయితృత్వం నామ కాసావుపనిషదిత్యాహ (సత్యస్య సత్యమితి) సా హి సర్వత్ర చోపనిషల్లౌకికార్థత్వాద్దుర్విజ్ఞేయార్థేతి తదర్థమాచష్టే (ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ఏతస్యైవ వాక్యస్య వ్యాఖ్యానాయోత్తరం బ్రాహ్మణద్వయం భవిష్యతి భవతు తావదుపనిషద్వ్యాఖ్యానాయోత్తరం బ్రాహ్మణద్వయం తస్యోపనిషదిత్యుక్తేః కిం ప్రకృతస్యాత్మనో విజ్ఞానమయస్య పాణిపేషణోత్థితస్య సంసారిణః శబ్దాదిభుజ ఉపనిషత్ - ఆహోస్విదసంసారిణః కస్యచిత్. కించాతః యది సంసారిణః- తదా సంసార్యేవ విజ్ఞేయః- తద్విజ్ఞానాదేవ సర్వప్రాప్తిః- స ఏవ బ్రహ్మశబ్దవాచ్యః- తద్విద్యైవ బ్రహ్మవిద్యేతి అథాసంసారిణః- తదా తద్విషయా విద్యా బ్రహ్మవిద్యా- తస్మాచ్చ బ్రహ్మవిజ్ఞానాత్సర్వభావాపత్తిః- సర్వమేతచ్ఛాస్త్రప్రామాణ్యాద్భవిష్యతి కింత్వస్మిన్పక్షే *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మానమేవావైదహం బ్రహ్మాస్మీతి పరబ్రహ్మైకత్వప్రతిపాదికాః శ్రుతయః కుప్యేరన్. సంసారిణశ్చాన్యస్యాభావ ఉపదేశానర్థక్యాత్ యత ఏవం పణ్డితానామప్యేతన్మహామోహస్థానమనుక్తప్రతివచనప్రశ్నవిషయం- అతో యథాశక్త్యా బ్రహ్మవిద్యాప్రతిపాదకవాక్యేషు బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసూనాం బుద్ధివ్యుత్పాదనాయ విచారయిష్యామః న తావదసంసారీ పరః- పాణిపేషణప్రతిబోధితాచ్ఛబ్దాదిభుజోఽవస్థాన్తరవిశిష్టాదుత్పత్తిశ్రుతేః. న ప్రశాసితాశనాయాద్యతీతః పరో విద్యతే. కస్మాత్ యస్మాద్బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయ

ను ప్రపఞ్చం ప్రకాశయతి బోధయిత్వాత్ శబ్దాదిభోక్తృత్వవిశిష్టం దర్శయిత్వా తస్యైవ స్వప్నద్వారేణ సుషుప్త్యాఖ్యమవస్థాన్తరమున్నీయ తస్మాచ్చేదా
త్మనః సుషుప్త్యవస్థాయాం విస్ఫులిఙ్గోర్ణనాభిదృష్టాన్తాభ్యాముత్పత్తిం దర్శయతి శ్రుతిరేవ * అస్మాదిత్యాదినా సచాన్యో జగదుత్పత్తికారణమనన్యా
త్ శ్రుతోక్తం జ్ఞానమయస్యైవ కారణం సహనః ప్రకరణే చ శ్రుత్యన్తరే కౌషీతకినామాదిత్యాదిపురుషాన్ ప్రస్తుత్య * స హోవాచ యో వై బాలాక ఏతేషాం
పురుషాణాం కర్తా యస్య వైతత్కర్మ స వై వేదితవ్య ఇతి ప్రబుద్ధస్యైవ విజ్ఞానమయస్య వేదితవ్యతాం దర్శయతి నాన్యస్య తథా చ * ఆత్మనస్తు కామా
య సర్వం ప్రియం భవతి ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః ఇతి తస్యైవ ద్రష్టవ్యత్వం శ్రోతవ్యత్వం మన్తవ్యత్వం నిదిధ్యాసితవ్యతాం దర్శయతి తథా చ విద్యోపాస
నాయాం * ఆత్మేత్యేవోపాసీత * అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తే అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద * అహం బ్రహ్మాస్మీత్యేవమాదివాక్యానామపి సం
సార్యాత్మవిషయత్వమేవ * అహం మనురభవం సూర్యశ్చేత్యాదయః * యోఽయమస్మి సోఽహమస్మి పురుష ఇతి సర్వవేదాన్తేషు చ ప్రత్యగాత్మవేద్యత్వేనైవ ప్రదర్శ్యతే తస్మాద్
ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా తథా కౌషీతకినామేవ * స వా ఏష విజిజ్ఞాసితవ్యః ప్రాణేన సహ ఇత్యాదిత్యాదినా ప్రాణాదికరణైర్వ్యాప్తత్వే నైవ
వేదితవ్యతాం దర్శయతి అవస్థాన్తరవిశిష్టోఽసంసారీ చేత్ అథాపి స్యాత్ - జాగరితే శబ్దాదిభోగవిజ్ఞానమయః - స ఏవ సుషుప్త్యాఖ్యమవస్థాన్తరం గతో
ఽసంసారీ పరః ప్రజ్ఞాత్మా ఽన్యస్స్యాదితి చేత్ న - అదృష్టత్వాత్ నహ్యేవం ధర్మకః పదార్థో దృష్టోఽన్యత్ర వైనాశికసిద్ధాన్తాత్ నహి లోకే గౌః తిష్ఠన్
వా గౌర్భవతి - శయానస్స్వాశ్వో వా జాత్యన్తరమితి న్యాయాచ్చ యద్ధర్మకో యః పదార్థః ప్రమాణేనావగతో భవతి - స దేశకాలావస్థాన్తరేష్వపి తద్ధర్మ
క ఏవ భవతి స చేత్ తద్ధర్మకత్వం వ్యభిచరతి - సర్వః ప్రమాణవ్యవహారో లుప్యేత తథా చ న్యాయవిదస్సాఙ్ఖ్యమీమాంసకాదయో ఽసంసారిణోఽభావం
యుక్తిశతైః ప్రతిపాదయన్తి సంసారిణః జగదుత్పత్తిస్థితిలయక్రియాకర్తృత్వం విజ్ఞానస్యావాదయ క్రమితి చేత్. యన్మహతా ప్రపఞ్చేనసాపి
తం భవతా శబ్దాదిభుక్సంసార్యేవావస్థాన్తరవిశిష్టో జగతః కర్తేతి - తదసత్ - యతో జగదుత్పత్తిస్థితిలయక్రియాకర్తృత్వవిజ్ఞానశక్తిసాధనాభావః
శ్వలోక ప్రత్యక్షస్సంసారిణః - సకథమస్మదాదిస్సంసారీ మనసాపి చిన్తయితుమశక్యం పృథివ్యాదివిన్యాసవిశిష్టం జగన్నిర్మిమీయాత్ - అతోఽయుక్తమితి
చేత్ న - శాస్త్రాత్ శాస్త్రం సంసారిణః * ఏవమేవాస్మాదాత్మన ఇతి జగదుత్పత్త్యాదిదర్శయతి - తస్మాత్సర్వం శ్రద్ధేయమితి స్యాదయమేకః పక్షః * య
స్సర్వజ్ఞః సర్వవిత్ * సోఽకామయత * స ఐక్షత * అసఙ్గో న హి సజ్జతే * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే * యస్సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్ సర్వాణ్యభ్య
శ్నః * నయస్తాత్ పురుషాన్నిరూహ్యాత్యక్రామత్ * స వా ఏష మహానజ ఆత్మా * ఏష సేతుర్విధరణః * సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః * య ఆత్మాఽపహతపాప్మా వి
జరో విమృత్యుః * తత్తేజోఽసృజత * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ * న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇత్యాది శ్రుతిశతేభ్యః, స్మృతేశ్చ * అహం సర్వస్య ప్ర
భవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తత ఇతి, పరోఽన్యస్సంసారీ శ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యశ్చ స చ కారణం జగతః నను * ఏవమేవాస్మాదాత్మన ఇతి సంసారిణ ఏవాత్మ
త్వేనప్రకృతత్వాత్ తం ప్రత్యేవ - య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి పరస్య ప్రకృతత్వాత్ * అస్మాదాత్మన ఇతి యుక్తం పరస్యైవ పరామర్శః. క్వైష తదాభూదిత్య
స్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనత్వేనాకాశశబ్దవాచ్యః పర ఆత్మోక్తః * య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిన్ శేత ఇతి * సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి * అ
హరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తి * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః * పర ఆత్మని సమ్ప్రతిష్ఠత ఇత్యాది శ్రుతిభ్య ఆకాశశబ్దవాచ్యః పర ఆత్మేతి నిశ్చీయ
తే * దహరోఽస్మిన్నన్తర ఆకాశ ఇతి ప్రస్తుత్య తస్మిన్నేవాత్మశబ్దప్రయోగాచ్చ ప్రకృత ఏవ పర ఆత్మా తస్మాద్యుక్తం * ఏవమేవాస్మాదాత్మన ఇతి పరమాత్మన
ఏవ సృష్టిరితి సంసారిణః సృష్టిస్థితిసంహారజ్ఞానసామర్థ్యాభావం చావోచామ అత్ర చ * ఆత్మేత్యేవోపాసీత * ఆత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి బ్రహ్మ
విద్యా ప్రస్తుతా బ్రహ్మవిషయం చ బ్రహ్మవిజ్ఞానమితి * బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి * బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి చారబ్ధం తత్తదానీమసంసారి బ్రహ్మ జ
గత్కారణమశనాయాద్యతీతం నిత్యముక్తబుద్ధశుద్ధస్వభావం - తద్విపరీతశ్చ సంసారీ. తస్మాదహం బ్రహ్మాస్మీతి న స్యాత్ - పరం హి దేవమీశానం నిత్య
శుద్ధం సంసార్యాత్మత్వేన న రన్తు హ్యనుపపన్నం స్యాత్ - తస్మాన్నాహం బ్రహ్మాస్మీతి యుక్తం తస్మాత్ సంపాదకాఞ్జలిస్తు సంసారిణ్యుపసంహారస్య న్యాయ
త్వాన్నామాదివిరాడిరాద్యుపాసన - ఆరాధనేన విధిత్వాత్ పరదేవత్వ బ్రహ్మ భవతి స పునరసంసారి బ్రహ్మ సంసార్యాత్మత్వేన చిన్తయేదగ్నిమివ శీతత్వేనా
కాశమివ మూర్తత్వేన బ్రహ్మమయత్వప్రతిపాదకమపి శాస్త్రమర్థవాదో భవిష్యతి సర్వతర్కశాస్త్రలోకన్యాయైశ్చైవమవిరోధస్స్యాత్ న - మన్త్ర
బ్రాహ్మణవాదేభ్యః తస్యైవ ప్రవేశశ్రవణాత్ * పురశ్చక్ర ఇతి ప్రకృత్య * పురః పురుష ఆవిశదితి * రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ తదస్య రూపం
ప్రతిచక్షణాయ * సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరో నామాని కృత్వాఽభివదన్ యదాస్తే ఇతి సర్వశాఖాసు సహస్రశో మన్త్రవాదాః స్రష్టురేవాసంసారిణః
శరీర ప్రవేశం దర్శయన్తి తథా బ్రాహ్మణవాదాః * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ * సయ ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత
* సేయం దేవతైక్షత * హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య * ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోత్మా న ప్రకాశత ఇత్యాద్యాః సర్వశ్రుతిషు చ బ్ర
హ్మణ ఆత్మశబ్దప్రయోగాః, ఆత్మశబ్దస్య చ ప్రత్యగాత్మాభిధాయకత్వాత్, * ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మేతి చ శ్రుతేః, పరమాత్మవ్యతిరేకేణ సంసారి
ణోఽభావాత్ * ఏకమేవాద్వితీయం * బ్రహ్మైవేదం * ఆత్మైవేదమిత్యాది శ్రుతిభ్యో యుక్తమేవాహం బ్రహ్మాస్మీత్యేవ ధారయితుం. యద్యేవం స్థి
తశ్శాస్త్రార్థః - తదా పరమాత్మనస్సంసారిత్వం - తథా చ సతి శాస్త్రానర్థక్యం. అసంసారిత్వే చోపదేశానర్థక్యం స్పష్టో దోషః ప్రాప్తః యది తావత్పర
మాత్మా సర్వభూతాన్తరాత్మా సర్వశరీరసమ్పర్కజనితదుఃఖాన్యనుభవతీతి స్పష్టం పరస్య సంసారిత్వం ప్రాప్తం - తథా చ పరస్యాసంసారిత్వ ప్రతిపాది
కాశ్శ్రుతయః కుప్యేరన్ స్మృతయశ్చ సర్వే చ న్యాయాః అథ కథం చిత్ప్రాణిశరీరసమ్బన్ధజైర్దుఃఖైర్న సమ్బధ్యత ఇతి శక్యం ప్రతిపాదయితుం, పరమా
త్మనస్సాధ్యోపరిహారాభావాదుపదేశానర్థక్య దోషో న శక్యతే నివారయితుం. అత్ర కేచిత్పరిహారమాచక్షతే - పరమాత్మా న సాక్షాద్భూతేష్వనుప్రవిష్టః స్వే
నరూపేణ. కిం తర్హి ? వికారభావమాపన్నో విజ్ఞానాత్మత్వం ప్రతిపేదే. స చ విజ్ఞానాత్మా పరస్మాదన్యోఽనన్యశ్చ. యేనాన్యః - తేన సంసారిత్వసమ్బన్ధీ.

సునారక - తెనాపి [illegible] విజారణార్థం. ఏవం పర్యుదిత్యంభావ్యేతి ఏతత్ విజ్ఞానాత్మనో వికారత్వే సిద్ధాంతః - స్వరూపం సం
[illegible] పరమాత్మనః ఏకదేశః వికారో విజ్ఞానాత్మా ఘటాదివత్ పూర్వస్మాత్ సావయవస్య పరస్యైకదేశో విక్రియతే దేశోపర
ఊషరవత్ సర్వ ఏవ వా పరః సహేణ పరిణమేత్ క్షీరాదివత్ తత్ర సమానజాతీయానేక ద్రవ్యసమూహస్యైకదేశ [illegible] విజ్ఞాన లక్షణం ప్రతిపద్యతేయదా-
[illegible] ఏయత్వాదేకత్వం ముపచారితమేవ - న ముఖ్యం. తథా చ సిద్ధాంతరోధః అత్యంత్యాయ సిద్ధాంతవిరోధః
- [illegible] దేశో విజ్ఞానాత్మా సంసారీ - తథాపి సర్వావయవానుగతత్వాదవయవి [illegible] విజ్ఞానాత్మ [illegible]
[illegible] క్షీరవత్ సర్వపరిణామపక్షే సర్వ శ్రుతి స్మృతి కోపః స చానిష్టః నిష్కలం నిష్క్రియం
శాంతం నిరవద్యం నిరంజనం * ఆకాశవత్ సర్వగతశ్చ నిత్యః * స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరః * న
జాయతే మ్రియతే వా కదాచిత్ * అవ్యక్తోఽయమచింత్యోఽయమవికార్యోఽయముచ్యతే అచలస్య పరమాత్మన ఏకదేశ [illegible] విజ్ఞానాత్మనః
[illegible] పరస్య నాంశః సాంశస్య [illegible] పరస్యైకదేశోఽగ్నివిస్ఫులింగవత్ స్ఫుటితో జ్ఞానాత్మా సంసరతీతి చేత్. తథా
పరస్యావయవస్ఫుటనేన క్షతిః ప్రాప్తిః [illegible] పరమాత్మనః దేశాంతరావయవవ్యూహేన చిద్రతా ప్రాప్తిః. తథా చ వాక్యవిరోధః, కః
ఆత్మావయవ [illegible] జ్ఞానాత్మనః సంసరతే పరమాత్మనః అన్యప్రదేశాభావాదవయవాంతరనోదన వ్యూహ నాశాద్యనుపపత్తిరేవ పరమాత్మనః
[illegible] అగ్నివిస్ఫులింగాదిదృష్టాంతశ్రుతేర్నదోష ఇతి చేన్న - శ్రుతేర్జ్ఞాపకత్వాత్ నశాస్త్రం పదార్థానన్యథా కర్తుం ప్రవృత్తం కింతర్హి
యథాభూతానామజ్ఞాతానాం జ్ఞాపనే కించాతః శృణ్వతో యద్భవతి - యథాభూతా మూర్తామూర్తాదిపదార్థధర్మా లోకే ప్రసిద్ధాః తద్దృష్టాం
తోపాదానేన తదవిరోధ్యేవ వస్త్వంతరం జ్ఞాపయితుం ప్రవృత్తం శాస్త్రం - న లౌకికవస్తువిరోధిజ్ఞాపనాయ లౌకికమేవ దృష్టాంతముపాదత్తే ఉపాదీ
యమానోఽపి దృష్టాంతోఽనర్థకః స్యాత్ - దార్ష్టాంతికాసంగతేః న హ్యగ్నిః శీతః, ఆదిత్యో న తపతీ, తి వా దృష్టాంత శతేనాపి ప్రతిపాదయితుం శక్యం- ప్ర
మాణాంతరేణాన్యథాధిగతత్వాద్వస్తునః నచ ప్రమాణం ప్రమాణాంతరేణ విరుధ్యతే - ప్రమాణాంతరావిషయమేవ హి ప్రమాణాంతరం జ్ఞాపయతి న
చ లౌకికపదపదార్థాశ్రయణవ్యతిరేకేణాగమేన శక్యమజ్ఞాతం వస్త్వంతరమవగమయితుం- తస్మాత్ప్రసిద్ధన్యాయమనుసరతా న శక్యా పరమాత్మనః సావ
యవాంశాంశిత్వకల్పనా పరమార్థతః ప్రతిపాదయితుం క్షుద్రా విస్ఫులింగాః మమైవాంశ ఇతి శ్రూయతే స్మర్యతే చేతి చేన్న- ఏకత్వ ప్రత్యయార్థ
పరత్వాత్ అగ్నేర్హి విస్ఫులింగోఽగ్నిరేవేత్యేకత్వ ప్రత్యయార్హో దృష్టో లోకే- తథా చాంశోంశినైకత్వ ప్రత్యయార్హః తత్రైవం సతి విజ్ఞానాత్మనః పర
మాత్మవికారాంశత్వవాచకాః శబ్దాః పరమాత్మైకత్వ ప్రత్యయాధిత్సవః ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాం చ సర్వాసూపనిషత్సు పూర్వమేకత్వం ప్రతి
జ్ఞాయ దృష్టాంతైర్హేతుభిశ్చ పరమాత్మనో వికారాంశాదిత్వం జగతః ప్రతిపాద్య పునరేకత్వముపసంహరతి తద్యథా- ఇహైవ తావత్ * ఇదం సర్వం య
దయమాత్మేతి ప్రతిజ్ఞాయోత్పత్తిస్థితిలయహేతుదృష్టాంతైర్వికారవికారిత్వాద్యేకత్వ ప్రత్యయహేతూన్ ప్రతిపాద్యానంతరం * అబాహ్య వయ
మాత్మా బ్రహ్మేత్యుపసంహరిష్యతి తస్మాదుపక్రమోపసంహారాభ్యామయమర్థోనిశ్చీయతే - పరమాత్మైకత్వ ప్రత్యయ ద్రఢిమ్నే ఉత్పత్తిస్థితిలయ
ప్రతిపాదనమేవ న్యాయ్యం అన్యథా వాక్యభేద ప్రసంగాచ్చ. సర్వోపనిషత్సు విజ్ఞానాత్మనః పరమాత్మనైకత్వ ప్రత్యయో విధీయత ఇత్యవి ప్రతిప
త్తిస్సర్వేషాముపనిషద్వాదినాం. తద్విధ్యేకవాక్యయోగే చ సంభవ త్యుత్పత్త్యాదివాక్యానాం వాక్యాంతరత్వకల్పనాయాం న ప్రమాణమస్తి ఫ
లాంతరం చ కల్పయితవ్యం స్యాత్. తస్మాదుత్పత్త్యాది శ్రుతయ ఆత్మైకత్వ ప్రతిపాదనపరాః (అత్ర చ సంప్రదాయవిద ఆఖ్యాయికాం సంప్ర
చక్షతే - కశ్చిత్కిల రాజపుత్రో జాతమాత్ర ఏవ మాతాపితృభ్యామపవిద్ధో వ్యాధగృహే సంవర్ధితః సోఽముష్య వంశ్యతామజానన్ వ్యాధజాతిప్ర
త్యయో వ్యాధజాతికర్మాణ్యేవానువర్తతే- న రాజాస్మీతి రాజజాతికర్మాణ్యనువర్తతే. యదా పునః కశ్చిత్పరమకారుణికో రాజపుత్రస్య రాజశ్రీప్రా
ప్తియోగ్యతాం జానన్నముష్యపుత్రతాం బోధయతి - న త్వం వ్యాధః - అముష్య రాజ్ఞః పుత్రః- కథం చిద్వ్యాధగృహమనుప్రవిష్ట ఇతి - స ఏవం బో
ధితస్త్యక్త్వా వ్యాధజాతిప్రత్యయకర్మాణి [illegible] పైతామహీమాత్మనః పదవీమనువర్తతే రాజాహమస్మీతి. తథాపి కిలాయం పరస్మాదగ్నివిస్ఫులింగాదివ
తజ్జాతిరేవ పృథక్ భ్రష్టః దేహేంద్రియాదిగహనే ప్రవిష్టోఽసంసారీ సన్ దేహేంద్రియాది సంసారధర్మమనువర్తతే - దేహేంద్రియసంఘాతోఽస్మి - కృ
శః స్థూలః సుఖీ దుఃఖీతి పరమాత్మతామజానన్నాత్మనః న త్వమేతదాత్మకః - పరమేవ బ్రహ్మాస్యసంసారీతి ప్రతిబోధిత ఆచార్యేణ హిత్వైషణా
త్రయానువృత్తిం బ్రహ్మైవాస్మీతి ప్రతిపద్యతే. అత్ర, రాజపుత్రస్య రాజప్రత్యయవద్బ్రహ్మప్రత్యయో దృఢీభవతి- విస్ఫులింగవదేవత్వం పర
స్మాద్బ్రహ్మణో భ్రష్ట ఇత్యుక్తే విస్ఫులింగస్య ప్రాగగ్నేర్భ్రంశాదగ్న్యైకత్వదర్శనాత్.) తస్మాదేకత్వ ప్రత్యయదార్ఢ్యాయ సువర్ణమణిలోహాగ్నివిస్ఫు
లింగదృష్టాంతాః - నోత్పత్త్యాదిభేద ప్రతిపాదనపరాః, సైంధవఘనవత్ప్రజ్ఞైకరసనైరంతర్యావధారణాత్, * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమితి చ,. యది
చ బ్రహ్మణశ్చిత్రపటవద్వృక్షసముద్రాదివచ్చోత్పత్త్యాద్యనేకధర్మవిచిత్రతా విజిగ్రాహయిషితా- ఏకరసం సైంధవఘనవదనంతరమబాహ్యమితి నోప
సమహరిష్యత్, * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమితి చ, న ప్రాయోక్ష్యత * య ఇహ నానేవ పశ్యతీతి నిందావచనం చ, తస్మాదేకరూపైకత్వ ప్రత్యయదార్ఢ్యా
యైవ సర్వవేదాంతేషూత్పత్తిస్థితిలయాదికల్పనాః- న తత్ప్రత్యయకరణాయ (న చ నిరవయవస్య పరమాత్మనోఽసంసారిణః సంసార్యేకదేశకల్పనాన్యా
య్యా- స్వతోఽదేశత్వాత్పరమాత్మనః. అదేశస్య పరస్యైకదేశసంసారిత్వకల్పనాయాం పర ఏవ సంసారీతి కల్పితం భవేత్ అథ పరోపాధికృత ఏకదేశః
[illegible] ఘటకరకాద్యాకాశవత్-న తదాత్రవివేకినాం పరమాత్మైకదేశః పృథక్ వ్యవహారభాగితి బుద్ధిరుత్పద్యతే. అవివేకినాం వివేకినాం చోపచరితా బు
[illegible] - అవివేకినాం మిథ్యాబుద్ధిత్వాత్, వివేకినాం వ్యవహారమాత్రఫలత్వాత్, యథాకృష్ణోరక్తశ్చాకాశ ఇతి వివేకినామపి క

దాచిత్స్వప్రకాశతయా చ కాశస్య సంవ్యవహారమాత్రాలమ్బనార్థత్వం ప్రతిపద్యత ఇతి న పరమార్థత్వకృతః పరక్తో వా ఆకాశో భవితుమర్హతి అతః సన్నై
రైవ బ్రహ్మస్వరూపవ్యతిరిక్తే విషయే [illegible] ఏకదేశైకదేశివికారవికారిత్వకల్పనా కార్యా- సర్వకల్పనాపనయనార్థసారపరత్వాత్సర్వోపని
షదాం అతో హిత్వా సర్వకల్పనామాకాశస్యేవ నిర్విశేషతా ప్రతిపత్తవ్యా ॥ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః॥ నలిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇత్యాది శ్రుత
శతేభ్యః నాత్మానం బ్రహ్మవిలక్షణం కల్పయేదుపాస్యత్వేనాగ్నేః శిఖైకదేశం ప్రకాశాన్తరే వా న విపరీతమేకదేశం,- సర్వకల్పనాపనయనార్థసా
రపరత్వాత్సర్వోపనిషదాం తస్మాన్నామరూపోపాధికృతమాత్మనః సంసారధర్మిత్వం సర్వవ్యవహారాః- ॥రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ॥ సర్వా
ణి రూపాణి విచిత్య ధీరో నామాని కృత్వాభివదన్ యదాస్తే, ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః న స్వత ఆత్మనః సంసారిత్వం- అలక్తకాద్యుపాధిసంయోగజనితరక్తస్ఫటి
కావిబుద్ధివత్ భ్రాన్తిరేవ- న పరమార్థః ॥ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ॥ ॥న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయాన్॥ ॥న కర్మణా లిప్యతే పాపకేన॥ ॥సమం సర్వేషు భూతే
షు తిష్ఠన్తం॥ శుని చైవ శ్వపాకే చేత్యాది స్మృతిభ్యః [illegible] నైవ- అపవేకదేశః- వికారః- శక్తిర్వా- విజ్ఞానాత్మా అన్యో వేత్యాదిక
ల్పనాయుక్తా [illegible] కర్మకాణ్డాది [illegible] ప్రతిపాదకాః- వివక్షితార్థకవాక్యత్వా
గాదిహ్వాసముపనిషదాం పరమాత్మైకత్వజ్ఞానపరత్వే [illegible] జ్ఞానాత్మభేదోపకల్పనం కస్మిం కాణ్డప్రామాణ్యవిరో
ధపరిహారాయేత్యేకే తత్ర ప్రతిపాదకానినా [illegible] వికర్తా [illegible] భేదాభావేప్యసంసారిణ ఏవ పరమా
త్మనః ఏకత్వేఽకన్మిషభాజనం [illegible] కస్యచాబద్ధస్య మోక్షోపనిషదారబ్ధేతి
అపిచ- పరమాత్మైకత్వజ్ఞానపక్షే కథం పరమాత్మైకత్వోపదేశ [illegible] ఫలం,- బద్ధస్య హి బద్ధనాశాయోపదేశః- తదభావేఽనుపనిషచ్ఛా
స్త్రం నిర్విషయమేవ [illegible] కర్మకాణ్డాదిప్రమాణవిరోధ [illegible] యేన భేదాభావే కర్మకాణ్డం నిరాలమ్బనం
మాత్మానం లభతే ప్రామాణ్యం ప్రతి- తథోపనిషదపి [illegible] కర్మకాణ్డస్యాస్తు ప్రామాణ్యం- ఉ
పనిషదాం తు ప్రామాణ్యకల్పనాయాం స్వార్థవిఘాతో [illegible] న హి కర్మకాణ్డం ప్రమాణం సదప్రమాణం భవితుమర్హతి- న హి
ప్రదీపః ప్రకాశ్యం ప్రకాశయతి, న ప్రకాశయతి చేతి. ప్రత్యక్షాది ప్రమాణవిప్రతిషేధాచ్చ. న కేవలముపనిషదో బ్రహ్మైకత్వం ప్రతిపాదయ
న్త్యః స్వార్థహానం [illegible] ప్రామాణ్యమాత్రం చ కుర్వన్తి - ప్రత్యక్షాదినిశ్చితభేదప్రతిపత్త్యర్థైః ప్రమాణైశ్చ విరుధ్యన్తే తస్మాదప్రామాణ్యమే
వోపనిషదామన్యార్థతా వాస్తు- నత్వేవ బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్త్యర్థతా న- యుక్తా [illegible] ప్రమాణస్య హి ప్రమాణత్వమప్రమాణత్వం వా ప్ర
మోత్పాదనానుత్పాదననిమిత్తం- అన్యథా చేత్- స్తమ్భాదీనాం ప్రామాణ్యప్రసఙ్గాచ్ఛబ్దాదౌ ప్రమేయే కిం చాతః యది తావదుపనిషదో బ్రహ్మై
కత్వప్రతిపత్తిప్రమాం కుర్వన్తి- కథమప్రమాణం భవేయుః నకుర్వన్త్యేవేతి చేత్- యథాగ్నిః శీత ఇతి సభవానేవం వక్తవ్యః- ఉపనిషత్ప్రా
మాణ్యప్రతిషేధార్థం భవతో వాక్యముపనిషత్ప్రామాణ్యప్రతిషేధం కిం న కరోత్యేవ- అగ్నిర్వా రూపప్రకాశం అధికరోతి. యది కరోతి - భవతు
తదా ప్రతిషేధార్థం ప్రమాణం భవద్వాక్యం- అగ్నిశ్చ రూపప్రకాశకో భవేత్ ప్రతిషేధవాక్యప్రామాణ్యే భవత్యేవోపనిషదాం ప్రామాణ్యం అత్ర
భవన్తో బ్రువన్తు కం పరిహారం వక్ష్యన్తి న స్వతః ప్రత్యయేన వాక్యేనోపనిషత్ప్రామాణ్యప్రతిషేధార్థప్రతిపత్తిః- అగ్నేశ్చ రూపప్రకాశనప్రతిపత్తిప్ర
మాపకః [illegible] బ్రహ్మైకత్వప్రత్యయప్రమాం ప్రత్యక్షం కుర్వన్తీష్వోపనిషత్సూపలభ్యమానాసు- ప్రతిషేధానుపపత్తేః శోక
మోహాదినివృత్తిశ్చ ప్రత్యక్షం ఫలం బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్తిపరాణాం [illegible] తస్మాదుక్తోత్తరత్వాదుపనిషదం ప్రత్యప్రామాణ్యశఙ్కా తా
వన్నాస్తి- యదుక్తం స్వార్థహానకరత్వాదప్రామాణ్యమితి- తదపిన- తదర్థప్రతిపత్తేర్బాధకాభావాత్ సదుపనిషద్భ్యో బ్రహ్మైకమేవాద్వితీ
యం, నైవచేతి ప్రతిపత్తిరస్తి - యదాగ్నిరుష్ణః శీతశ్చేత్యస్మాద్వాక్యాద్విరుద్ధార్థద్వయప్రతిపత్తిః. అభ్యుపగమ్యైతదవోచామ- నతు వాక్యప్రా
మాణ్యసమయ ఏష న్యాయః- యదు లౌకికస్య వాక్యస్యానేకార్థత్వం సతి చానేకార్థత్వే నాన్యత్ర, చ సన్తి తద్విహాయ కశ్చ విరుద్ధోఽన్యోఽర్థః, - నత్వేతద్వా
క్యప్రమాణకానాం విరుద్ధమవిరుద్ధం చైకం వాక్యమనేకమర్థం ప్రతిపాదయతీత్యేష సమయః- అర్థైకత్వాద్ధ్యేకవాక్యతా న చ కానిచిదుపనిషద్వాక్యా
ని బ్రహ్మైకత్వప్రతిషేధం కుర్వన్తి యత్తు లౌకికం వాక్యమగ్నిరుష్ణః శీతశ్చేతి - న తత్రైకవాక్యతా తదేకదేశస్య ప్రమాణాన్తరవిషయానువాది
త్వాత్ అగ్నిః శీత ఇత్యేతదేకం వాక్యం- అగ్నిరుష్ణ ఇతి తు ప్రమాణాన్తరానుభవస్మారకం- నతు స్వయమర్థావబోధకం అతో నాగ్నిః శీత ఇత్యనేనైక
వాక్యతా- ప్రమాణాన్తరానుభవస్మారణేనైవోపక్షీణత్వాత్ యత్తు విరుద్ధార్థప్రతిపాదకమిదం వాక్యమితి మన్యతే- శీతోష్ణపదాభ్యామగ్నిపదసా
మానాధికరణ్యప్రయోగనిమిత్తా భ్రాన్తిః- నత్వేవైకస్య వాక్యస్యానేకార్థత్వం లౌకికస్య వైదికస్య వా యచ్చోక్తం కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతకృదు
పనిషద్వాక్యమితి- తన్న - అన్యార్థత్వాత్ బ్రహ్మైకత్వప్రతిపాదనపరా హ్యుపనిషదో నేష్టార్థప్రాప్త్యుపాయసాధనోపదేశం, తస్మిన్పురుషనియోగం,
వారయన్తి - అనేకార్థత్వానుపపత్తేరేవ నచ కర్మకాణ్డవాక్యానాం స్వార్థే ప్రమోత్పన్నా తే అసాధారణే చేత్స్వార్థే ప్రమాముత్పాదయతి వా
క్యం- కుతోఽన్యేన విరోధః స్యాత్ బ్రహ్మైకత్వే నిర్విషయత్వాత్ప్రమా నోత్పద్యత ఏవేతి చేన్న- ప్రత్యక్షత్వాత్ప్రమాయాః ॥దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం
స్వర్గకామో యజేత॥ బ్రాహ్మణో న హన్తవ్య ఇత్యేవమాదివాక్యేభ్యః ప్రత్యక్షా ప్రమా జాయమానా సా నైవ భవిష్యతి- యద్యుపనిషదో బ్రహ్మైక
త్వం బోధయిష్యన్తీత్యనుమానం న చానుమానం ప్రత్యక్షవిరోధే ప్రామాణ్యం లభతే తస్మాదసదేవైతద్గీయతే ప్రమైవ నోత్పద్యత ఇతి. అపిచ- య
థా ప్రాప్తస్యైవావిద్యాప్రత్యుపస్థాపితస్య క్రియాకారకఫలస్యాశ్రయణేనేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయసామాన్యే ప్రవృత్తస్య తద్విశేషమజానత
స్తదాచక్షాణా శ్రుతిః క్రియాకారకఫలభేదస్య లోకప్రసిద్ధస్య సత్యతామసత్యతాం వా నాచష్టే, న చ వారయతి ఇష్టానిష్టఫలప్రాప్తిపరిహారోపాయో,- [illegible]

పరత్వాత్ యథాకామ్యేషు ప్రవృత్తా శ్రుతిః కామానాంమిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వేసత్యపియథా ప్రాప్తానేవకామానుత్పాదయత్యేవంసాధనాన్యేవవిదధ్యాత్- నతుకామానాంమిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వాదనర్థరూపత్వంచేతినవిదధాతి- తథాసిత్యాగ్నిహోత్రాదిశాస్త్రమపిమిథ్యాజ్ఞానప్రభవంక్రియాకారకభేదంయథాప్రాప్తమేవాదాయేష్టవిశేషప్రాప్తిమనిష్టవిశేషపరిహారంవాకిముపప్రయోజనంపశ్యదగ్నిహోత్రాదీనికర్మాణివిధత్తే - నావిద్యాగోచరాసద్వస్తువిషయమితినప్రవర్తతే - యథాకామ్యేషు నవపురుషాన ప్రవర్తేరన్నవిద్యావన్త- దృష్టత్వాత్ యథాకామినః విద్యావతానైవకర్మాణికారఇతిచేన్న - బ్రహ్మైకత్వవిద్యాయాంకర్మాధికారవిరోధస్యోక్తత్వాత్ ఏతేన బ్రహ్మైకత్వేసర్వవిషయత్వాదుపదేశేనతద్గ్రహణఫలాభావదోషపరిహారఉక్తోవేదితవ్యః పురుషేచ్ఛారాగాదివైచిత్ర్యాచ్చ అనేకాహిపురుషాణామిచ్ఛా- రాగాదయశ్చదోషావిచిత్రాః- తతశ్చబాహ్యవిషయరాగాద్యపహృతచేతసోనశాస్త్రంనివర్తయితుంశక్తం నాపిస్వభావతోబాహ్యవిషయవిరక్తచేతసోవిషయేషుప్రవర్తయితుంశక్తం కింతుశాస్త్రాదేతావదేవభవతి - ఇదమిష్టసాధనమిదమనిష్టసాధనమితిసాధ్యసాధనసమ్బన్ధవిశేషాభివ్యక్తిః- ప్రదీపాదివత్తమసిరూపాదివిజ్ఞానం నతుశాస్త్రం భృత్యానివబలాన్నివర్తయతినియోజయతివా దృశ్యన్తే హి పురుషా రాగాదిగౌరవాచ్ఛాస్త్రమప్యతిక్రామన్తః తస్మాత్పురుషమతివైచిత్ర్యమపేక్ష్య సాధ్యసాధనసమ్బన్ధవిశేషాననేకధోపదిశతి తత్ర పురుషాః స్వయమేవయథారుచిసాధనవిశేషేషు ప్రవర్తన్తే - శాస్త్రంతుసవితృప్రదీపాదివదుదాస్త ఏవ. తథాకస్యచిత్పరోఽపిపురుషార్థోఽపురుషార్థవదవభాసతే- యస్యయథావభాసః- సతథారూపంపురుషార్థంపశ్యతి, తదనురూపాణిసాధనాన్యుపాదిత్సతే, తథాచార్థవాదోఽపి * త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతౌపితరిబ్రహ్మచర్యమూషు* ఇత్యాదిః తస్మాన్నబ్రహ్మైకత్వంజ్ఞాపయిష్యన్తో వేదాన్తావిధిశాస్త్రబాధకాః నచవిధిశాస్త్రమేతావతానిర్విషయం స్యాత్- నాప్యుక్తకారకాదిభేదం విధిశాస్త్రముపనిషదాం బ్రహ్మైకత్వం ప్రతిప్రామాణ్యం నివర్తయతి - స్వవిషయశూరాణిహి ప్రమాణాని శ్రోత్రాదివత్ తత్ర పణ్డితంమన్యాః కేచిత్స్వచిత్తవశాత్సర్వం ప్రమాణమితరేతరవిరుద్ధంమన్యన్తే-తథాప్రత్యక్షాదివిరోధమపిచోదయన్తి బ్రహ్మైకత్వే శబ్దాదయఃకిలశ్రోత్రాదివిషయాఃభిన్నాః ప్రత్యక్షతఉపలభ్యన్తే - బ్రహ్మైకత్వం బ్రువతాం ప్రత్యక్షవిరోధస్స్యాత్ తథా శ్రోత్రాదిభిః శబ్దాద్యుపలబ్ధారః, కర్తారశ్చధర్మాధర్మయోః, ప్రతిశరీరంభిన్నాఅనుమీయన్తే- సంసారిణ స్తత్రబ్రహ్మైకత్వం బ్రువతామనుమానవిరోధశ్చ తథాచాగమవిరోధంచవదన్తి- * గ్రామకామోయజేత * పశుస్వర్గకామోయజేతేత్యేవమాదివాక్యేభ్యో గ్రామపశుస్వర్గాది కామాస్తత్సాధనాద్యనుష్ఠాతారశ్చభిన్నాఅవగమ్యన్తే అత్రోచ్యతే- తేకుతర్కదూషితాన్తఃకరణాః బ్రాహ్మణాదివర్ణాపశదాః అనుకమ్పనీయా ఆగమార్థవిచ్ఛిన్నసమ్ప్రదాయబుద్ధయఇతి కథం శ్రోత్రాదిద్వారైః శబ్దాదిభిఃప్రత్యక్షతఉపలభ్యమానైః బ్రహ్మణఏకత్వం విరుధ్యతఇతివదన్తోవక్తవ్యాః - కిం శబ్దాదీనాం భేదేనాకాశైకత్వం విరుధ్యతఇతి. అథ నవిరుధ్యతే - నతర్హి ప్రత్యక్షవిరోధః. యచ్చోక్తం ప్రతిశరీరంశబ్దాద్యుపలబ్ధారో ధర్మాధర్మయోశ్చకర్తారోభిన్నా అనుమీయన్తే - తథాచ బ్రహ్మైకత్వే అనుమానవిరోధఇతి భిన్నాఃకైరనుమీయన్తఇతి ప్రష్టవ్యాః అథయదిబ్రూయుఃసర్వైరస్మాభిరనుమానకుశలైరితి-కేయూయమనుమానకుశలాఇత్యేవంపృష్టానాం కిముత్తరం శరీరేన్ద్రియమనఆత్మసుచప్రత్యేకమనుమానకౌశలప్రత్యాఖ్యానేశరీరేన్ద్రియమనస్సాధనాఆత్మానోవయమనుమానకుశలాః- అనేకకారకసాధ్యత్వాద్ధిక్రియాణామితిచేత్ ఏవంతర్హ్యనుమానకౌశలేభవతామనేకత్వప్రసఙ్గః- అనేకకారకసాధ్యాహిక్రియేతిభవద్భిరేవాభ్యుపగతం తత్రానుమానంచక్రియా- సాశరీరేన్ద్రియమనఆత్మసాధనైఃకారకైరాత్మకర్తృకానిర్వర్త్యతఇత్యేతత్ప్రతిజ్ఞాతం తత వయమనుమానకుశలాఇత్యేవంవదద్భిః శరీరేన్ద్రియమనఆత్మానఃప్రత్యేకంవయమనేకఇత్యభ్యుపగతంస్యాత్ అహోఅనుమానకౌశలందర్శితమపుచ్ఛశృఙ్గైస్తార్కికబలీవర్దైః యోహ్యాత్మానమేవనజానాతి- నకథంమూఢస్తద్గతంభేదమభేదంవాజానీయాత్ తత్రకిమనుమినోతికేనవాలిఙ్గేన నహ్యాత్మనఃస్వతోభేదప్రతిపాదకంకించిల్లిఙ్గమస్తి- యేనలిఙ్గేనాత్మభేదంసాధయేత్ యానిలిఙ్గాన్యాత్మభేదసాధనాయనామరూపవన్త్యుపన్యస్యన్తే - తానినామరూపగతాన్యుపాధయఏవాత్మనోఘటకరకాపవరకభూచ్ఛిద్రాణీవాకాశస్య. యదాకాశస్యభేదలిఙ్గంపశ్యతి- తదాత్మనోఽపిభేదలిఙ్గంలభేతసః నహ్యాత్మనఃపరతోఽపివిశేషమభ్యుపగచ్ఛద్భిస్తార్కికశతైరపిభేదలిఙ్గమాత్మనోదర్శయితుంశక్యతే స్వతస్తుదూరాదపనీతమేవ- అవిషయత్వాదాత్మనః యద్యన్నామరూపాత్మకధర్మత్వేనాభ్యుపగచ్ఛతి- తద్యతస్తన్నామరూపాత్మకత్వాభ్యుపగమాన్నామరూపాభ్యాంచాత్మనోఽన్యత్వాభ్యుపగమాత్, *ఆకాశోహవైనామరూపయోర్నిర్వహితా తేయదన్తరాతద్బ్రహ్మేతిశ్రుతేః. *నామరూపేవ్యాకరవాణీతిచ ఉత్పత్తిప్రలయాత్మకేహినామరూపే- తద్విలక్షణంచబ్రహ్మ అతోఽనుమానస్యైవావిషయత్వాత్కుతోఽనుమానవిరోధః ఏతేనాగమవిరోధః ప్రత్యుక్తః యదుక్తంబ్రహ్మైకత్వేయస్మాఉపదేశో. యస్యచోపదేశగ్రహణఫలం,- తదభావాదేకత్వోపదేశానర్థక్యమితి- తదపిన-అనేకకారకసాధ్యత్వాత్క్రియాణాంకశ్చోద్యోభవతి. ఏకస్మిన్బ్రహ్మణినిరుపాధికేనోపదేశో, నోపదేష్టా, నచోపదేశగ్రహణఫలం,- తస్మాదుపనిషదాంచానర్థక్యమిత్యేతదభ్యుపగతమేవ అథానేకకారకవిషయానర్థక్యంచోద్యతే న- స్వతోఽభ్యుపగమవిరోధాదాత్మవాదినాం. తస్మాత్తార్కికచాటభటరాజాప్రవేశ్యమభయందుర్గమిదమల్పబుద్ధ్యగమ్యంశాస్త్రంగురుప్రసాదరహితైశ్చ-*కస్తంమదామదందేవంమదన్యోజ్ఞాతుమర్హతి*దేవైరత్రాపివిచికిత్సితంపురా*నైషాతర్కేణమతిరాపనేయా వరప్రసాదలభ్యత్వేశ్రుతిస్మృతివాదేభ్యశ్చ: *తదేజతితన్నైజతితద్దూరేతద్వదన్తికేఇత్యాదివిరుద్ధధర్మసమవాయిత్వప్రకాశకమన్త్రవర్ణేభ్యశ్చ గీతాసుచ *మత్స్థానిసర్వభూతానీత్యాది. తస్మాత్పరబ్రహ్మవ్యతిరేకేణసంసారీనామనాన్యద్వస్త్వన్తరమస్తి-తస్మాత్సుష్ఠూచ్యతే*బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీత్ తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి*నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ*నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ ఇత్యాదిశ్రుతిశతేభ్యః. తస్మాత్పరస్యైవబ్రహ్మణఃసత్యస్యసత్యంనామోపనిషత్పరా. ౧౦

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యం.

ఆ — సయథేత్యాదేస్సఙ్గతింవక్తుంవృత్తంసఙ్కీర్తయతి (క్వైషఇతి) కింపునరాద్యప్రశ్ననిర్ణయేనఫలమితి త్వంపదార్థశుద్ధిరిత్యాహ (అనేనేతి) తచ్ఛుద్ధిద్వారా బ్రహ్మత్వంచతస్యోక్తమాహ (అసంసారిత్వంచేతి) ఉత్తరగ్రన్థస్యతాత్పర్యమాహ (కుతఇతి) పూర్వేణోత్తరస్యగతార్థత్వంశఙ్కతే (నన్వితి) స్థితేవ్యవధేరేవనిర్ధారితత్వాదాగత్యవధేర్నిర్ధారయిషయా ప్రశ్నే ప్రతివచనంసావకాశమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) అపౌరుషేయీశ్రుతిరశేషదోషశూన్యత్వాదనతిశఙ్కనీయేతిసిద్ధాన్తీగూఢాభిసన్ధిరాహ (కింశ్రుతిరితి) నశ్రుతిరాక్షిప్యతే- నిర్దోషత్వాదితిపూర్వవాద్యాహ (నేతి) శ్రుతేరనాక్షేప్యత్వేత్వదీయంచోద్యంనిరవకాశమిత్యాహ (కింతర్హీతి) తస్యసావకాశత్వంపూర్వవాదీసాధయతి (ద్వితీయస్యేతి) పూర్వపాదస్యహపానావర్తనేపఞ్చమ్యాఃశ్రూయమాణేసత్యేకదేశీబ్రవీతి (ఏవంతర్హీతి) కథమన్యార్థత్వం- తదాహ (అస్త్వితి) తర్హి- తస్యామపాదానార్థత్వేనపునరుక్తత్వావస్థాయీమిత్యర్థః ఏకదేశినంపూర్వవాదీదూషయతి (నేతి) అపాదానార్థతావదిత్యపరర్థః తదేవస్ఫుటయతి (ఆత్మనశ్చేతి) జగతస్సర్వస్యచేతనస్యాచేతనస్యచేతివక్తుంచశబ్దః తర్హిభవత్వపాదానార్థాపఞ్చమీత్యాశఙ్క్యపూర్వవాదీపూర్వోక్తంస్మారయతి (నన్వితి) సర్వావిద్యాతజ్జాతనిర్ముక్తంప్రత్యగద్వయంబ్రహ్మప్రశ్నద్వయవ్యాజేనప్రతిపిపాదయిషితమితినపునరుక్తిరితిసిద్ధాన్తీస్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయతి (నైషదోషఇతి) యథోక్తంవస్తుప్రశ్నాభ్యాంవివక్షితమితికుతోజ్ఞాతమిత్యాశఙ్క్యతద్వక్తుంతార్తీయమర్థమనువదతి (ఇహహీతి) విద్యావిషయస్యైకరూపస్యకర్తృత్వమత్ర [illegible] న్యాహ (తన్నిర్ణయాయచేతి) అన్యథాప్రక్రమభఙ్గఃస్యాదితిభావః కింతద్యాథాత్మ్యం- తదాహ (తస్యచేతి) కథంయథోక్తయాథాత్మ్యవ్యాఖ్యానోపయోగిత్వంప్రశ్నయోరిత్యాశఙ్క్యశ్రౌతమర్థమాహ (తత్రేతి) ప్రశ్నప్రవృత్తిముక్త్వాప్రతివచనప్రవృత్తిమాహ (నేతి) నివర్తయితవ్యేతి- తత్ప్రవృత్తిరితిశేషః సమ్ప్రతిప్రతివచనయోస్తాత్పర్యమాహ (నాయమితి) స్వాప్నస్యేవాభూదిత్యత్రప్రమాణమాహ (స్వమాత్మానమితి) సుషుప్తౌస్వాత్మన్యవ[illegible] ప్రబోధదశాయామాత్మనఏవాగమనాపాదానత్వమిత్యత్రమానత్వేనానన్తరశ్రుతిముత్థాపయతి (తచ్ఛ్రుత్యైవేతి) స్థిత్యాగత్యోరాత్మనఏవావధిత్వమిత్యత్రోపపత్తిమాహ (ఆత్మైతి) వస్త్వన్తరాభావస్యాసిద్ధింశఙ్కిత్వాదూషయతి (నన్విత్యాదినా) క్రియావతో మృదాదేర్ఘటాద్యుత్పత్తిదర్శనాద్బ్రహ్మణోఽక్రియత్వాత్తతోనప్రాణాద్యుత్పత్తిరితిశఙ్కతే (తత్కథమితి) సృష్టేర్మాయామయత్వమాశ్రిత్యశ్రుత్యాపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) స్వాత్మప్రవిభక్తైనేత్యుక్తమన్వయవ్యతిరేకద్వారాస్ఫోరయతి (నచేతి) అసహాయస్యకారణత్వేదృష్టాన్తముక్త్వాకూటస్థస్యసద్వాపేదృష్టాన్తమాహ (యథాచేతి) మాధ్యన్దినశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (సర్వఏతఇతి) తస్యేత్యాద్యవతార్యవ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) నను ప్రత్యగ్భూతస్యబ్రహ్మణోవాచకేషుశబ్దాన్తరేష్వపిసత్సుకిమిత్యేతచ్ఛబ్దవిషయమాదరణంక్రియతే- తత్రాహ (శాస్త్రేతి) బ్రాహ్మణవాక్యస్యార్థోపికథంనిశ్చీయతామిత్యాకాఙ్క్షాహ (ఏతస్యేతి) ఉక్తమఙ్గీకృత్యవిశేషవృష్ట్యాసంశయానోవిచారంప్రస్తౌతి (భవత్వితి) సన్దిగ్ధంసప్రయోజనంచవిచార్యమితిన్యాయేనసన్దేహముక్త్వావిచారప్రయోజకంప్రయోజనంపృచ్ఛతి (కించాతఇతి) కస్మిన్పక్షేకింఫలమితిపృష్టేప్రథమపక్షమనూద్యతస్మిన్ఫలమాహ (యదీతి) యద్విజ్ఞానాన్ముక్తిః- తస్యైవజ్ఞేయతా- నజీవస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విజ్ఞానాదితి) బ్రహ్మజ్ఞానాదేవసా- నసంసారిజ్ఞానాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సవిచేతి) యద్విద్యాబ్రహ్మవిద్యా- తదేవబ్రహ్మ- నసంసారీత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విద్యైవేతి) ఆద్యకల్పీయఫలసమాప్తావితిశబ్దః పక్షాన్తరమనూద్యతస్మిన్ఫలమాహ (అథేత్యాదినా) కిమత్రనియామకమిత్యాశఙ్క్య * బ్రహ్మవాఇదమిత్యాదిశాస్త్రమిత్యాహ (సర్వమేతదితి) బ్రహ్మోపనిషత్పక్షేశాస్త్రప్రామాణ్యాత్సర్వంసమఞ్జసంచేత్- తథైవాస్తు-కింవిచారేణేత్యాశఙ్క్యజీవబ్రహ్మణోర్భేదః-అభేదోవేతివికల్ప్యాద్యేదోషమాహ (కింత్వితి) అభేదపక్షందూషయతి (సంసారిణశ్చేతి) ఉపదేశానర్థక్యాత్-అభేదపక్షోనుపపత్తిరితిశేషః విశేషానుపలమ్భస్యసంశయహేతుత్వమనువదతి (యతఇతి) పక్షద్వయేఫలప్రతీతింపరామృశతి (ఏవమితి) అన్వయవ్యతిరేకకౌశలంపాణ్డిత్యం ఏతదిత్యైకాత్మ్యోక్తిః మహత్త్వంమోహస్య- విచారోర్ధ్వనిర్ణయంవినాసుచ్ఛిన్నత్వం తస్యస్థానం-ఆలమ్బనం కేనాపినోక్తంప్రతివచనంయస్య-కింతదైకాత్మ్యమితిప్రశ్నస్య తస్యవిషయభూతమితియావత్. నహియేనకేనచిదైకాత్మ్యంప్రష్టుంప్రతివక్తుంవాశక్యతే-* శ్రవణాయాపిబహుభిర్యోనలభ్యఇత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః విచారప్రయోజకముక్త్వాతత్కార్యంవిచారముపసంహరతి (అతఇతి) ప్రాణాదినావిచారకార్యతామవతార్యపూర్వపక్షయతి (నతావదితి) జగత్కర్తాహీశ్వరోవివక్ష్యతే- ప్రకృతేచసుషుప్తివిశిష్టోజీవోజ్జగజ్జన్మోచ్యతే- తస్మాదీశ్వరోజీవాదతిరిక్తోనాస్తీత్యర్థః తదేవప్రపఞ్చయతి (నేత్యాదినా) ప్రకృతేపిజీవేజగత్కారణత్వమీశ్వరస్యైవాత్రశ్రుతమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్రప్రకరణవిరోధహేతుమాహ (విజ్ఞానేతి) శ్రుత్యన్తరవశాదపిజీవఏవాత్రజగత్కర్తేత్యాహ (సమానప్రకరణేచేతి) శ్రుత్యన్తరస్యచజీవవిషయత్వంజగద్వాచిత్వాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేనద్రష్టవ్యం వాక్యశేషవశాదపిజీవస్యైవవేదితవ్యత్వంవాక్యాన్వయాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేనదర్శయతి (తథాచేతి) జీవాతిరిక్తస్యపరస్యవేదితవ్యస్యాభావేపూర్వోత్తరవాక్యానామానుకూల్యంహేత్వన్తరమాహ (తథాచేత్యాదినా) ఇతశ్చజీవస్యైవవేద్యతేత్యాహ (సర్వ్వేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (తథేతి) * సవైవేదితవ్య ఇత్యత్రనస్పష్టంజీవస్యవేదితవ్యత్వం- ఇహతుస్పష్టమితిభేదః స్వాపావస్థాజ్జీవాజ్జగజ్జన్మశ్రుతేస్తస్యైవవేద్యత్వదృష్టేశ్చజగద్ధేతురీశ్వరోవేదాన్తవేద్యోన్యాస్తీత్యుక్తేనేశ్వరవాదీచోదయతి (అవస్థాన్తరేతి) చోద్యమేవవివృణోతి (అథాపీతి) ఉక్తోపపత్తిసత్త్వేపీతియావత్. నావస్థాభేదాద్వస్తుభేదః- తథాఽనుభవాదపరాద్ధాన్తాచ్చేతిపరిహరతి (నాదృష్టత్వాదితి) అవస్థాభేదాద్వస్తుభేదాభావందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (న్యాయాచ్చేతి) జాగరాదివిశిష్టస్యైవస్వాపవైశిష్ట్యాత్తస్యసంసారిత్వాన్నేశ్వరోన్యోస్తీత్యుక్త్వాతదభావేవాదిసమ్మతిమాహ (తథాచేతి) ఆదిశబ్దోలోకాయతాదిసమస్తనిరీశ్వరవాదిసఙ్గ్రహార్థః (యుక్తిశతైరితి) తస్యదేహాత్వేఽన్యవాదితుల్యత్వాత్, తదర్థాపేత్యుక్తవేజ్ఞ

గత్యా కర్తృత్వాయోగాత్, జీవానామేవాదృష్టద్వారా తత్కర్తృత్వసమ్భవాత్, స్యాత్కిఞ్చిత్కర్తృత్వమిత్యాదిశ్రుత్యర్థః జీవోజగజ్జనాదిహేతుర్నభవ తి- తత్రాసమర్థత్వాత్- పాషాణవత్ తచ్చసంసారిత్వాదితిశఙ్క్యతే (సంసారిణోపీతి) ఈశ్వరస్యైవైశ్వర్యేత్యర్థః అయుక్తం- ప్రాణాదికర్తృత్వ మితిశేషః సఙ్గ్రహవాక్యందివృణోతి (యన్మహతేత్యాదినా) కాలాత్యయాపదేశేనహాపయతి (నశాస్త్రాదితి) నిరీశ్వరవాదముపసంహరతి (తస్మాదితి) సేశ్వరవాదముత్థాపయతి (యఃసర్వజ్ఞఇత్యాదినా) తార్కికాః- పృథివ్యాదిష్వధిష్ఠానసిద్ధః పురుషాత్తాద్యతత్పత్తి రితి తర్కానవాహ- సవి పసర్వవిశేషశూన్యఇతియావత్ ఉదాహృతాః శ్రుతయస్మృతయశ్చ న్యాయస్తువిచిత్రంకార్యంవిశిష్టవిజ్ఞానపూర్వకం- ప్రాసాదాదౌతథోప లమ్భాదిత్యాదిః ప్రకరణమనుసృత్యజీవస్య ప్రాణాదికారణత్వముక్తంస్మారయతి (నన్వితి) నేదంజీవస్య ప్రకరణమిత్యపహరతి (నేత్యాదినా) ప్రతివచనస్థాకాశశబ్దస్యపరవిషయత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (క్వైషఇతి) ఇతశ్చాకాశశబ్దస్యపరమాత్మవిషయతేత్యాహ (దహరోస్మిన్ని తి) *యఆత్మాపహతపాప్మాఇత్యాత్మశబ్దప్రయోగః ప్రతివచనేపరస్యాకాశశబ్దవాచ్యత్వే ఫలితమాహ (ప్రకృతపివేతి) తస్యప్రకృతత్వేఽపి మర్థమాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చపరస్మాదేవ ప్రాణాదిసృష్టిరిత్యాహ (సంసారిణఇతి) యన్మహతాప్రపఞ్చేనేత్యాదావితిశేషః అక్షీశ్వరోజగత్కా రణంబ్రహ్మ - తదేవజీవస్యస్వరూపం - తస్మైయముపనిషదఃసిద్ధాన్తమాశఙ్క్యదూషయతి (అతచేతి) తృతీయాధ్యాయస్థమప్యర్థః కాపునః సాబ్రహ్మవిద్యేతి- తత్రాహ (బ్రహ్మవిషయంచేతి) ఇతి- బ్రహ్మవిదాంప్రసిద్ధమితిశేషః చతుర్థేబ్రహ్మవిద్యాప్రస్తుతేత్యాహ (బ్రహ్మేతి) సత్యమస్తిప్రస్తుతాబ్రహ్మవిద్యా- సాజీవవిద్యాపిభవతి - జీవబ్రహ్మణోరభేదాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) బ్రహ్మవిద్యాయాంప్రస్తుతాయా మితియావత్. ఇదానీంనగృహ్యేయాదితిసమ్బన్ధః సింహావిరుద్ధస్యప్రతీత్యవస్థాయామిత్యేతత్ అన్యోన్యవిరుద్ధత్వంతచ్ఛబ్దార్థః విపక్షేదోషమా హ (పరమితి) కథంతర్హీశ్వరేమతింకుర్యాదిత్యాశఙ్క్యస్వామిత్వేనేత్యాహ (తస్మాదితి) ఆదిపదంప్రదక్షిణాదిసఙ్గ్రహార్థం ఏకాత్మ్యశాస్త్రా దాత్మమతిరేవబ్రహ్మణికర్తవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సపునరితి) కాతర్హిశాస్త్రగతిః- తత్రాహ (బ్రహ్మేతి) ముఖ్యార్థత్వసమ్భవేకిమిత్యర్థవాదతే త్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) సంసారిత్వాసంసారిత్వాదినామిథోవిరుద్ధయోర్జీవేశ్వరయోః శీతోష్ణవదైక్యానుపపత్తిర్న్యాయః విజ్ఞానాత్మవిషయ త్వంతటస్థేశ్వరవిషయత్వంచోపనిషదోనివారయన్పరిహరతి (నేత్యాదినా) పరస్యైవప్రవేశవాదిమన్త్రబ్రాహ్మణవాదానుదాహరతి (పురశ్చ క్రఇత్యాదినా) యత్త్వహంబ్రహ్మేతినగృహ్ణీయాదితి- తత్రాహ (సర్వశ్రుతిషుచేతి) శాస్త్రీయమప్యైకత్వముపనిషత్ప్రసఙ్గాన్నస్వీకర్తవ్యమితిశఙ్క్య తే (యదేతి) పరస్యసంసారిత్వేతదసంసారిత్వేచశాస్త్రానర్థక్యంఫలితమాహ (తథాచేతి) సంసారిణోఽనన్యత్వాపిపరస్యాసంసారిత్వేసంసా రిత్వాభిమతోఽప్యసంసారీత్యుపదేశానర్థక్యం- తంఏవనైవముక్తిసిద్ధేరితిదోషాన్తరమాహ (అసంసారిత్వేచేతి) తత్రాద్యందోషంవివృణోతి (యది తావదితి) *నలిప్యతేలోకదుఃఖేనబాహ్యఇత్యాద్యాః శ్రుతయః * యస్యనాహంకృతోభావో [illegible] స్మృతయః కూటస్థా సఙ్గత్వాదయోన్యాయాః ద్వితీయేదోషప్రసఙ్గమాపాద్యంప్రకటయతి (అథేత్యాదినా) దోషద్వయస్యయాథ్యసమాధిముత్థాపయతి (అ త్రేతి) కథంతర్హితస్యకార్యప్రవిష్టస్యజీవత్వం- తత్రాహ (కింతర్హీతి) జీవస్యబ్రహ్మవికారత్వేపితతోభేదాన్నాహంబ్రహ్మేతిధీః - అభేదేబ్ర హ్మణోపిసంసారితేత్యాశఙ్క్యాహ (సచేతి) తథాపికథంశఙ్కితదోషాభావః-తత్రాహ (యేనేతి) ఏవమితిభిన్నాభిన్నత్వపరామర్శః ఏకదేశిమతం నిరాకర్తుంవికల్పయతి (తత్రేతి) (ఏతాగతయఇతి) ఏతేపక్షాఏత్యమాణాఃసమ్భవన్తి-నగత్యన్తరమిత్యర్థః యథాస్వాభావికశ్చైతంద్రవ్యమనేకావయవ సముదాయః- తథాభౌతికాత్మకానేక [illegible] త్మా- తస్యైకదేశశ్చైతన్యలక్షణస్ద్వికారోజీవఃపృథివ్యేకదేశమృద్వికా రఘటశరావాదివదిత్యేకఃకల్పః యథాభూమేరూషరాదిదేశః - నఖకేశాదివాపురుషస్యవికారః - తథావయవినఃపరస్యైకదేశవికారోజీవఇతిద్వితీ యకల్పః. యథాక్షీరంస్వర్ణంవాసర్వాత్మనాదధిరుచకాదిరూపేణపరిణమతే - తథాకృత్స్న ఏవపరోజీవభావేనపరిణమేదితికల్పాన్తరం. తత్రాద్య మనూద్యదూషయతి (తత్రేత్యాదినా) నానాద్రవ్యాణాంసమాహారోవా- తానివాన్యోన్యాపేక్షాణిపరశ్చేత్ - నతస్యైకత్వంస్యాత్ - నహిబహూ నాంముఖ్యమైక్యం, సమాహారస్యచసముదాయాపరపర్యాయస్యసముదాయిభ్యోభేదాభేదాభ్యాందుర్భణత్వేనకల్పితత్వా, దిత్యర్థః తర్హిబ్రహ్మణో ముఖ్యమైక్యంమాభూత్- తత్రాహ (తథాచేతి) నహితస్మాన్నానాత్వంకస్యాపిసమ్మతమితిభావః ద్వితీయమనూద్యనిరాకరోతి-(అథేత్యాదినా) స ర్వదైవాపృథగవస్థితేష్వవయవేషుజీవేష్వనుగతశ్చేతనోఽవయవీపరశ్చేత్- తర్హియథాప్రత్యవయవంమలసంసర్గైర్దేహస్యమలినత్వం - తథాపరస్యజీ వగతైర్దుఃఖైర్మహద్దుఃఖంస్యాదితిప్రథమకల్పనావద్ద్వితీయాపికల్పనానయుక్తేత్యర్థః. తృతీయంప్రత్యాహ (క్షీరవదితి) *నజాయతేమ్రియతేవా విపశ్చిదిత్యాద్యాః శ్రుతయః • నజాయతేమ్రియతేవాకదాచిదిత్యాద్యాస్స్మృతయః శ్రుత్యాదిరోధస్యేష్టత్వమాశఙ్క్యవైదికంప్రత్యాహ (స చేతి) శ్రుతిస్మృతీవివేచయన్పక్షత్రయసాధారణందూషణమాహ (నిష్కలమిత్యాదినా) కూటస్థస్యనిరవయవస్యకార్త్స్న్యైకదేశాభ్యాంపరిణా మాసమ్భవోన్యాయః. జీవస్యపరమాత్మైకదేశత్వేదోషాన్తరమాహ (అచలస్యేతి) ఏకదేశస్యైకదేశివ్యతిరేకేణాభావాజ్జీవస్య స్వర్గాదిషుగత్యనుపప త్తిరిత్యుక్తం. అన్యథాపరస్యాపిస్యాత్- నహిపటావయవేషుచలత్సుపటోనచలతీత్యాహ (పరస్యవేతి) ఉక్తం- యదితావత్పరమాత్మేత్యాదావితి శేషః, జీవస్యసంసారిత్వేపరస్యతన్నాస్తీతిశఙ్క్యతే (పరస్యేతి) పరస్యనిరవయవత్వశ్రుతేరవయవస్ఫుటనానుపపత్తింమన్వానోదూషయతి (తథాపీతి) యత్రపరస్యావయవః స్ఫుటతి - తత్రతస్యక్షతంప్రాప్నోతి. తదీయావయవసంసరణేచపరమాత్మనఃప్రదేశాన్తరేఽవయవానాం [illegible]స్యోపచయస్స్యాత్. తథాచపరస్యావయవాంశ్ఛిన్దన్తి- తత్రచ్ఛిద్రతాప్రాప్తిః- యత్రచతేగచ్ఛన్తి - తత్రోపచయస్స్యాదితి [illegible] * [illegible] వేదిత్యర్థః. పరస్యైకదేశోవిజ్ఞానాత్మేతివదతాం దుఃఖిత్వమపితస్యదుర్వారమాపతే

దితిదోషాన్తరమాహ (ఆత్మావయవేతి) మృల్లోహవిస్ఫులిఙ్గదృష్టాన్తశ్రుతివశాత్పరస్యావయవా జీవాస్సిధ్యన్తీత్యతో జీవానాం పరైకదేశత్వేనోక్తా
దోషావతరతి - యుక్త్యపేక్షయా శ్రుతేర్బలవత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విస్ఫులిఙ్గాదీతి) శాస్త్రార్థోయుక్తివిరుద్ధోనసిధ్యతీతిదూషయతి (న శ్రుతేతి)
నఞర్థం వివృణోతి (నశాస్త్రమితి) హేతుభాగమాకాఙ్క్షాపూర్వకం విభజతే (కింతర్హీతి) స్మృత్యాదివ్యావృత్త్యర్థమజ్ఞాతానామిత్యుక్తం అస్తుశా
స్త్రమజ్ఞాతజ్ఞాపకం - తథాపిపరస్యనాస్తిసావయవత్వమిత్యత్ర కిమాయాతమితిపృచ్ఛతి (కించాతఇతి) శాస్త్రస్యయథోక్తస్వభావత్వేయత్పరస్య
నిరవయవత్వం ఫలతి - తదుచ్యమానం సమాహితేన శ్రోతవ్యమిత్యాహ (శృణ్విత) తత్ర ప్రథమం లోకావిరోధేన శాస్త్రప్రవృత్తిం వర్ణయతి (యథే
తి) ఆదిపదేన భావాభావాదిగృహ్యతే పదార్థేష్వేవ భోక్తృపారతన్త్ర్యద్యర్శబ్దః తేషాం - లోకప్రసిద్ధపదార్థానాం దృష్టాన్తానాముపన్యాసేనే
తియావత్ తదవిరోధి- లోకప్రసిద్ధార్థావిరోధీత్యర్థః పన్నాన్తరం- నిరవయవాదిదార్ష్టాన్తికం తదవిరోధ్యేవేత్యేవకారస్యవ్యావర్త్యమాహ (న
లౌకికేతి) విపక్షేదోషమాహ (ఉపాదీయమానోపీతి) నామాన్యేనోక్తమర్థం దృష్టాన్తవిశేషనివిషతయాస్పష్టయతి (నహీతి) అగ్నేరుష్ణత్వ మా
టత్వస్యతాపకత్వ, మన్యథేత్యుచ్యతే నను లౌకికం ప్రమాణం లౌకికపదార్థావిరుద్ధమేవ స్వార్థం సమర్పయతి- వైదికం పునరపౌరుషేయం తద్విరుద్ధమపి
స్వార్థం ప్రమాపయేత్- అలౌకికవిషయత్వాత్, అతఆహ (నచేతి) నను శ్రుతేరజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వే లోకానపేక్షత్వాత్తద్విరోధేపి కాహానిః- తత్రా
హ (నచేతి) *లోకావగతిసామర్థ్యశ్శబ్దో వేదేపిబోధక ఇతిన్యాయా త్తదనపేక్షా శ్రుతిర్నాజ్ఞాతం జ్ఞాపయితుమలమిత్యర్థః శాస్త్రస్యలోకానుసారి
త్వేసిద్ధఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రసిద్ధోన్యాయః- లౌకికోదృష్టాన్తః నహినిత్యస్యాకాశాదేః సావయవత్వం- పరస్యనిత్యోభ్యుపగతః - తన్నతస్య
సావయవత్వేనాంశాంశిత్వకల్పనావస్తుతఃసమ్భవతి - లోకవిరోధాదిత్యర్థః జీవస్యపరాంశత్వాసఙ్గీకారే శ్రుతిస్మృత్యోర్గతిర్వక్తవ్యేతిశఙ్కతే (క్షు
ద్రా ఇతి) తయోర్గతిమాహ (నేత్యాదినా) విస్ఫులిఙ్గైదస్మితం న్యాయం సర్వత్రాంశమాత్రే ఉతిదిశతి (తథాచేతి) దృష్టాన్తేయథోక్తనీత్యా
స్థితే దార్ష్టాన్తికమాహ (తత్రేతి) పరమాత్మనాసహ జీవస్యైకత్వవిషయం ప్రత్యయమాధాతుమిచ్ఛన్తీతి తథోక్తాః. తేషామేకత్వప్రత్యయావతార
హేతుత్వే హేత్వన్తరం సఙ్గృహ్ణాతి (ఉపక్రమేతి) తదేవస్ఫుటయతి (సర్వాసుహీతి) ఉక్తమర్థముదాహరణనిష్ఠతయావిభజతే (తద్యథేతి)
ఇహేతిప్రకృతోపనిషదుక్తిః. ఆదిశబ్దేనాంశాంశిత్వాదిగృహ్యతే వివృతం సఙ్గ్రహవాక్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) తేషాంస్వార్థనిష్ఠత్వేదోషం
వదన్నేకత్వప్రత్యయార్థత్వే హేత్వన్తరమాహ (అన్యథేతి) *సమ్భవత్యేకవాక్యత్వే వాక్యభేదశ్చనేష్యత ఇతిన్యాయేనోక్తం ప్రపఞ్చయతి (స
ర్వోపనిషత్స్వితి) కించ- తేషాంస్వార్థనిష్ఠత్వే శ్రుతఫలాభావాత్ఫలాన్తరం కల్పనీయం - నచైకత్వప్రత్యయవిషయతయాతత్స్వలేనిరాకాఙ్క్షేషు తేషుక
ల్పనాయుక్తా- దృష్టేసత్యదృష్టకల్పనానవకాశాదిత్యాహ (ఫలాన్తరంచేతి) ఉత్పత్త్యాది శ్రుతీనాం స్వార్థనిష్ఠత్వాసమ్భవే ఫలితముపసంహరతి (త
స్మాదితి) *తత్త్వమస్యాదివాక్యమైక్యపరం- తచ్ఛేషః సృష్ట్యాదివాక్యమిత్యుక్తేర్ద్రవిడాచార్యసమ్మతిమాహ (అత్ర చేతి) తత్ర దృష్టాన్తరూపా
మాఖ్యాయికాం ప్రణయతి (కశ్చిదితి) జాతమాత్రేస్రాగవస్థాయామేవ రాజాస్మీత్యభిమానానభివ్యక్తేరిత్యర్థః తామాఖ్యాం తత్పరిత్యాగేనిమిత్తవిశేష
స్యానిశ్చితత్వద్యోతనార్థం కిలేత్యుక్తం. వ్యాధజాతి ప్రత్యయః - తత్ప్రియుక్తోవ్యాధోస్మీత్యభిమానో యస్యసతథా వ్యాధజాతికర్మాణి- తత్ప్రయు
క్తాని మాంసవిక్రయణాదీని. రాజాస్మీత్యభిమానపూర్వకం తజ్జాతిప్రయుక్తానిపరిపాలనాదీనికర్మాణి అజానంతత్కార్యం చోక్త్వాజ్ఞానం ప్రకాశయం చ దర్శ
యతి (యదేత్యాదినా) బోధనప్రకారమభినయతి (నత్వమితి) కథంతస్యశబరవేశ్మప్రవేశః - తత్రాహ (కథంచిదితి) రాజాహమస్మీత్యభి
మానపూర్వకమాత్మనఃపిత్రైతామహం పదమేవ గతఇతిసమ్బన్ధః దార్ష్టాన్తికరూపామాఖ్యాయికామాచష్టే (తథేతి) జీవస్యపరస్మాద్విభాగేని
మిత్తమజ్ఞానం తత్కార్యం చ ప్రసిద్ధమితిద్యోతయితుం కిలేత్యుక్తం తజ్జాతిః- తత్స్వభావః వస్తుతఃపరమాత్మైవేతియావత్. ఇహేత్యపరోక్షానుభవగమ్య
తోక్తిః గహనం- గమ్భీరం వనం సంసారధర్మానువర్తనే హేతుమాహ (పరమాత్మతామితి) ఉక్తావిద్యాతత్కార్యవిరోధినీం బ్రహ్మాత్మవిద్యాం లమ్భ
యతి (నత్వమితి) రాజపుత్రస్యరాజాస్మీతి ప్రత్యయవద్వాక్యాజ్జీవాధికారిణో బ్రహ్మాస్మీతి ప్రత్యయశ్చేత్ - కృతం విస్ఫులిఙ్గాదిదృష్టాన్తశ్రుత్యే
త్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) తథాపికదం బ్రహ్మప్రత్యయదార్ఢ్యం- తత్రాహ (విస్ఫులిఙ్గస్యేతి) దృష్టాన్తైర్జీవైకత్వదర్శనం తస్మాదితి పరా
మృష్టం. ఉత్పత్త్యాది భేదేనాపిశాస్త్రతాత్పర్యమిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (సైన్ధవేతి) చకారోవధారణాదితిపదమనుకర్షతి సఙ్గృహీతమర్థం
వివృణోతి (యదిచేత్యాదినా) నిష్ఠావచనంచ నప్రరోచ్యతేతిసమ్బన్ధః ఏకత్వస్యావధారణఫలమాహ (తస్మాదితి) ఏకత్వస్య భేదసహత్వం
వారయితుమేకరూపవిశేషణం ఆదిశబ్దేన ప్రవేశనియమనేగృహ్యేతే నతత్ప్రత్యయకరణాయేత్యత్ర తచ్ఛబ్దేనోత్పత్త్యాది భేదోవివక్షితః కిం
చ - పరస్యైకదేశోవిజ్ఞానాత్మేత్యత్ర తదేకదేశః స్వాభావికోవాస్యాత్ - ఔపాధికోవేతివికల్ప్య ద్వయం దూషయతి (నచేతి) విపక్షేదోషమాహ
(అదేశస్యేతి) ద్వితీయముత్థాపయతి (ఆథేతి) ఏకదేశస్యౌపాధికత్వపక్షే పరస్మిన్నవివేకవతాం - తదఖణ్డత్వబుద్ధిభాజాం తదేకదేశోవస్తుతః పృ
థగస్తీత్యవ్యవహారాలమ్బనమితినైవబుద్ధిర్జాయతే- ఔపాధిక స్ఫటికలౌహిత్యవన్మిథ్యాత్వాదిత్యుత్తరమాహ (నకదేతి) నను జీవేతత్త్రాహం భోక్తా
మమితిపరిచ్ఛిన్నధీస్సర్వేషాముపలభ్యతే - సాచ తన్యవస్తుతో ఉపనచ్ఛిన్న బ్రహ్మమాత్రత్వాన్మఞ్చక్రోశనధీవదుపచరితా - తస్మాదుభయేషాము
క్తాత్మబుద్ధివశ్యనాత్పరమాత్మైకదేశత్వం జీవస్యదుర్వారమితిచోదయతి (అవివేకినామితి) తత్రావివేకినాం యథోక్తాబుద్ధిరుపచరితానభవతి- ఆ
తస్మింస్తద్బుద్ధిత్వేనావిద్యాత్వాదితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) తథాపివివేకినామీదృశీధీరుపచరితేతిచేత్ - తత్రాహ (వివేకినాంచేతి) [illegible]
వ్యవహారేష్ఠః [illegible] తావన్మాత్రన్యాలమ్బనమాభాసభూతోర్థః. తద్విషయత్వా [illegible]
ర్థః. వివేకినాం [illegible] పరిచ్ఛిన్నధీరుపలబ్ధేత్యేతావతా నతస్యవస్తుతో బ్రహ్మాంశత్వ [illegible] దృష్టాన్తేన సాధయతి ([illegible]) [illegible]

కిమాశువేద్యవేరద్ధః బ్రహ్మైవశ్రుతోంऽశాదికల్పనానకర్తవ్యేతి దార్ష్టాన్తికముపసంహరతి (అతఇతి ; అంశాంశిసో్క్తేశదీరణమేకదేశైకదేశిత్వ
ఆత్మశబ్దోపాత్తమేవహేతుంస్ఫుటయతి (సర్వకల్పనేతి) సర్వాసాంకల్పనానామపనయనమేవాభ్యాసారత్వేనాభిప్రేతః తత్పరత్వాదుపనిషదాంత
దేకసమధిగమ్యే బ్రహ్మణినకదాచిదపివికల్పనాऽస్తీత్యర్థః ఉపనిషదాంస్వార్థకల్పకవస్తుపరత్వేఽపిలిదమాహ (అతోహిత్వేతి) బ్రహ్మణోస్విశేషత్వేపి
అస్మిన్ ప్రదేకదేశస్యసవిశేషత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నాత్మానమితి) అత్మానిర్విశేషత్వేత్యర్థంలబ్ధ్వాస్వవహారత్రయమిత్యాశఙ్క్యాహ
(తస్మాదితి) ఆత్మనిసర్వోవ్యవహారోనామరూపోపాధిప్రయుక్త ఇత్యత్రప్రమాణమాహ (రూపంరూపమితి) అసంసారత్వమేవోక్తంవిశేష
ణంకథయతి (సస్వలఇతి) ప్రాజ్ఞస్యసంసారిత్వమాత్మనీత్యత్రమానమాహ (ధ్యాయతీతి) కూటస్థత్వాऽసఙ్గత్వాదిర్భ్రాన్త్యాః పరిమాత్మనఃసాం
శత్వాపత్తిర్నిరాకృతః నచ-స్వనిరంశత్వేఽపికుతోజీవస్యతన్మాత్రత్వం - తదేకదేశత్వాసమ్భవాత్ తత్రాహ (ఏకదేశత్వేతి) కథంతర్హి * పాదో
స్యవిశ్వాభూతాని *మమైవాంశోజీవలోకే * అంశోనానావ్యపదేశాత్ * సర్వపితేఆత్మనోల్పస్యపర క్షేత్రజ్ఞ ప్రతిపాదకా-తత్రాహ (అంశాదీతి)
న్యాయసాహిత్యేనజీవేశ్వరయోరంశాంశిత్వాదికల్పనాంనిరాకృత్య వేదాన్తానామైక్యపరత్వే దైతత్వేనలోకేద్రష్టవ్యత్వాహ (సర్వోపనిషదామితి)
ఏకత్వేజ్ఞానస్యసనిదానస్యైవంశంస్యసేత్యుభయశ్రుత్యర్థః ప్రకృతంజ్ఞానంతత్వేదేనపరామృశ్యతే ఇతి - అద్వైతమేవతత్త్వమితిశేషః కిమర్థమితిప్ర
శ్నంమన్వానోద్వైతినాంమతముత్థాపయతి (కిర్మకాణ్డేతి) వేదాన్తానామైక్యపరత్వేపిక్ధంతత్ప్రామాణ్యనిరోధప్రసఙ్గః - తత్రాహ (కర్మేతి)
తిధాసేవిరోధాపకాశంకథంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానాత్మేతి) కేవలాద్వైతపక్షేకర్మకాణ్డవిరోధముక్త్వాతత్త్వజ్ఞానకాణ్డవిరోధమాహ (క
స్యచేతి) పరస్యనిత్యముక్తత్వా, దన్యస్యస్వతఃపరతోవాబద్ధస్యాభావా, చ్ఛిష్యాభావః - తథాచాధికార్యభావాదుపనిషదారమ్భానర్థక్యమిత్యర్థః కర్మ
కాణ్డస్యజ్ఞానకాణ్డస్యచప్రామాణ్యాసుపపత్తిర్విజ్ఞానాత్మాదిభేదంకల్పయతీత్యర్థాపత్తిద్వయముక్తం-తత్రద్వితీయామర్థాపత్తింప్రపఞ్చయతి(అ
సతిచేతి) కాపునరుపదేశస్యానుపపత్తిః- తత్రాహ (బద్ధస్యేతి) తదభావఇత్యత్రతచ్ఛబ్దోబద్ధమధికరోతి నిర్విషయం - నిరధికారం కించ - య
ద్యప్యర్థాపత్తిద్వయంఉక్తయావిధయో లిప్సతి-తస్మిభేదస్యదుర్నిరూపత్వాత్కథంకర్మకాణ్డం ప్రమాణమితియద్బ్రహ్మవాదినాకర్మవాదీచోద్యతే-త
ద్బ్రహ్మవాదస్యకర్మవాదేనతుల్యం - బ్రహ్మవాదేపిశిష్యశాసిత్రాదిభేదాభావేకథముపనిషత్ప్రామాణ్యమిత్యాక్షేపస్యతుల్యత్వాత్ యశ్చోపనిష
దాంప్రతీయమానంశిష్యశాసిత్రాదిభేదమాశ్రిత్యప్రామాణ్యమితిపరిహారః - సకర్మకాణ్డస్యాపిసమానః - తత్రాపిప్రాతీతికభేదమాదాయప్రామా
ణ్యస్యసుప్రతిపన్నత్వాత్ నచభేదప్రతీతిర్భ్రాన్తిః- బాధాభావాదిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవంతర్హీతి) చోద్యసామ్యంవివృణోతి (యేనేతి) ఇతి
చోద్యసామ్యాత్పరిహారస్యాపిసామ్యమితిశేషః ననుకర్మకాణ్డంభేదపరం-బ్రహ్మకాణ్డమభేదపరంప్రతిభాతి-నచవస్తునివికల్పస్సమ్భవతి-అతోऽన్యత
రస్యాప్రామాణ్యం- అతఆహ (ఏవంతర్హీతి) తుల్యముపనిషదామపిస్వార్థావిఘాతకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపనిషదామితి) స్వార్థః - శబ్దశ
క్తివశాత్ప్రతీయమానఃసృష్ట్యాదిభేదః యత్తూచ్యతేకర్మకాణ్డస్యవ్యావహారికంప్రామాణ్యం- నతాత్త్వికం తాత్త్వికంతుకాణ్డాన్తరస్యేతి - తత్రా
హ (నహీతి) యద్విప్రామాణ్యస్యవ్యావహారికత్వం-తదేవతస్యతాత్త్వికత్వం-నహిప్రమాణం, తత్త్వంచనావేదయతి, తిష్ఠాన్తరాదిన్యాయైర్తత్వ
దృష్టేనమాహ (నహీతి) స్వార్థాంశ-తాత్పర్యకాణ్డనిరోధాచ్చోపనిషదామప్రామాణ్యమిత్యుక్తముపసంహర్తుమితిశబ్దః ఉపనిషదప్రామాణ్యే
హేత్వన్తరమాహ (ప్రత్యక్షాదీతి) ప్రత్యక్షాదీనినిశ్చితానిభేదప్రతిపత్త్యర్థానిప్రమాణాని- తైరితివిగ్రహః అధ్యయనవిధ్యుపాత్తానాంకుతస్త్వా
సామప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యార్థతావేతి) సిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా) తదేవస్ఫుటయితుంనాయుస్యన్యాయమాహ (ప్రమాణ
స్యేతి) స్వార్థప్రమోత్పాదకత్వాభావేపిప్రామాణ్యమిచ్ఛన్తంప్రత్యాహ (అన్యథేతి) యథోక్తప్రమాజనకప్రయుక్తం ప్రామాణ్యమప్రా
మాణ్యంవేత్యేతస్మిన్పక్షేకింఫలలిప్సచ్ఛతి (కించేతి) లక్షణికముపనిషదఃస్వార్థంబోధయన్తి- నవేతివికల్ప్యద్వయమనూద్యదూషయతి (యదితా
వదితి) ద్వితీయముత్థాప్యనిరాకరోతి (నేత్యాదినా) అగ్నిర్యథాశీతంనకరోతి - తథోపనిషదామపిబ్రహ్మైకత్వేప్రమాంసకుర్వన్తీతి వదన్తంప్రతి
ప్రతిబన్ధ్యా హేయానయుక్తిః-అనుభవవిరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) తస్మిస్వార్థప్రమితిజనకత్వాద్వాక్యస్యప్రామాణ్యంస్యాదిత్యాశఙ్క్యా
హ (ప్రతిషేధేతి) ఉపనిషదప్రామాణ్యేభవద్వాక్యాప్రామాణ్యం- తత్ప్రామాణ్యేతూపనిషత్ప్రామాణ్యం దుర్వారమితిసామ్యప్రాప్తైవ్యవస్థాపక
స్యాభిర్వక్తవ్యఇత్యాహ (అత్రేతి) ఉక్తమేవార్థంచోద్యసమాధిభ్యాంవిశదయతి (నన్విత్యాదినా) ప్రతిషేధమఙ్గీకృత్యోక్తాయథోక్తోపనిషదుపు
లబ్ధ్యుపలిప్సస్యనిరవకాశత్వాత్ప్రత్యాసానుపపత్తిరిత్యాహ (ప్రతిషేధేతి) ఉపనిషత్సుత్థాయాఃసిద్ధాన్తఫల్యాత్తాసామమానతేత్యాశఙ్క్యాహ (లోకేతి
ఏకత్వప్రతీతి స్తావదాపాతేనజాయతే- సాచనివారంప్రయుజ్యమనవాదిద్వారాదృఢీభవతి-సాపునరశేషంశోకాదికముపనయతీతిపారమ్పర్యజనకత్వం
మితిద్రష్టవ్యం స్వార్థప్రమాజనకత్వాదుపనిషదాంప్రామాణ్యమిత్యుక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రామాణ్యహేతుసద్భావాదుపనిషదాంప్రామాణ్యం
ప్రతిపాద్యతదప్రామాణ్యంపరోక్తమనువదతి (యచ్చోక్తమితి) కథంహితాసాం స్వార్థవిఘాతకత్వం కింతాభ్యోబ్రహ్మైకమేవాద్వితీయం, నైవచే,
తిప్రతిపత్తిరుత్పద్యతే- కింవాకాచిద్బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్తిం, అన్యాశ్చోపనిషదస్తత్ప్రతిషేధతి, కుర్వన్తీతివికల్ప్యాద్యందూషయతి (తదపినేతి)
తదేవప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఏకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వమఙ్గీకృత్యవైధర్మ్యోదాహరణంయుక్తమిత్యాహ (అభ్యుపగమ్యేతి) తస్యాఙ్గీకారవాద
త్వేహేతుమాహ (నత్వితి) ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (సతిచేతి) భవత్వేకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వం. నేత్యాహ (నత్వితి) కస్తర్హితేషాం
సమన్వయః- తత్రాహ (అర్థైకత్వాదితి) తదుక్తంప్రథమేతన్త్రే *అర్థైకత్వాదేకంవాక్యంసాకాఙ్క్షంచేద్విభాగేస్యాదితి ద్వితీయందూషయతి (నచే
తి) ఏకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వంలోకేదృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) తదేకదేశస్యేత్యాదివాక్యంవివృణోతి (అగ్నిరితి) అనువాదకభో

ధికారాద్యోరేకవాక్యత్వాపాదనఫలితమాహ (అత ఇతి) సోఽప్యర్థముక్తమేవ స్ఫుటయతి (ప్రమాణాన్తరేతి) శేషత్వేనైకరోఽప్యేకత్వేఽద్వైతబోధకమేవ చేద్వాక్యం కథం తర్హి తత్ర లోకస్య సంప్రత్యయ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) స్వార్థాభిఘాతకత్వాదప్రామాణ్యముపనిషదామిత్యేతన్నిరాకర్తుం చోద్యాన్తరమనూద్య నిరాకరోతి (యచ్చేత్యాదినా) తస్మిన్నిత్యస్యార్థం స్ఫుటయన్ సాధనోక్తిః నన్పనిషద్వాక్యం బ్రహ్మైకత్వం సాక్షాత్ప్రతిపాదయద్ద్వైతాత్ కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతకమితి చేత్ తత్ర తదప్రామాణ్యమనుత్పత్తిలక్షణం విపర్యాసలక్షణం వేతి వికల్ప్యాద్యమనూద్య దూషయతి (నచేతి) పిటకపచతదర్శనస్థలే తుల్యార్థన్యాయవిదస్తదర్థేషు ప్రమోత్పత్తిదర్శనాదిత్యర్థః స్వార్థే ప్రమాముత్పాదయదపి వాక్యం మానాన్తరవిరోధాదప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసాధారణే చేదితి) స్వగోచరశూరత్వాత్ప్రమాణానామిత్యర్థః విమతం న ప్రమోత్పాదకం ప్రమాణాపహృతవిషయత్వాత్ అనుష్ణోఽగ్నిర్వాక్యవదితి శఙ్కాం తే (బ్రహ్మేతి) ప్రత్యక్షవిరోధాదనుమానమనవకాశమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) ఇతశ్చ కర్మకాణ్డస్య నాప్రామాణ్యమితి వదన్ ద్వితీయం ప్రత్యాహ (అపి చేతి) యథా ప్రాప్తస్యైవ వ్యాఖ్యానమవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితస్యేతి సాధ్యసాధనసమ్బన్ధబోధకస్య కర్మకాణ్డస్య న విపర్యాసః మిథ్యార్థత్వేఽపి స్వార్థక్రియాకారిత్వసామర్థ్యానపహారాత్ప్రామాణ్యోపపత్తేరితి భావః నను కర్మకాణ్డస్య మిథ్యార్థత్వే మిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వాదనర్థనిష్ఠత్వేనాప్రవర్తకత్వాదప్రామాణ్యం అత ఆహ (యథేతి) విమతం ప్రమాణం మిథ్యార్థత్వాత్ విప్రలమ్భకవాక్యవదిత్యస్య వ్యభిచారమాహ (యథా కామ్యేష్వితి) అగ్నిహోత్రాదిషు కామ్యేషు కర్మసు మిథ్యాజ్ఞానజనితం మిథ్యాభూతం కామముపాదాయ శాస్త్రప్రవృత్తివన్నిత్యేష్వపి తేషు సాధనముపదేవాదాయ శాస్త్రం ప్రవర్తతాం తథా బుద్ధిమన్తో న ప్రవర్తిష్యన్తే వేదాన్తేభ్యస్తన్మిథ్యాత్వావగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అవిద్యావతాం కర్మసు ప్రవృత్తిమాక్షిపతి (అవిద్యావతామేవేతి) ద్రవ్యదేవతాదిజ్ఞానం వా బ్రహ్మైకత్వజ్ఞానం వా కర్మప్రవర్తకమితి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయతి (నేత్యాదినా) కర్మకాణ్డప్రామాణ్యానుపపత్తిం నిరాకృత్య ద్వితీయమర్థాపత్తిమతిదేశేన నిరాకరోతి (ఏతేనేతి) కర్మకాణ్డస్యాజ్ఞం ప్రతి సమర్థకత్వోపపాదనేనేతి యావత్ నను కర్మకాణ్డం సమ్బన్ధం బోధయత్ప్రవృత్త్యాదిపరం అతో రాగాదివశాత్తదయోగాచ్ఛాస్త్రీయప్రవృత్త్యన్యథానుపపత్త్యా ద్వైతస్య సత్యత్వం అన్యథా తద్విషయత్వానుపపత్తిరిత్యర్థాపత్త్యన్తరమాయాతమితి తత్రాహ (పురుషేచ్ఛేతి) న ప్రవృత్తినివృత్తీ శాస్త్రవశాదితి శేషః తదేవ స్ఫుటయతి (అనేకా హీతి) శాస్త్రస్యాకారకత్వాత్ప్రవర్తకత్వాద్యభావముక్త్వా తత్రైవ యుక్త్యన్తరమాహ (దృశ్యన్తే హీతి) తర్హి శాస్త్రస్య కిం కృత్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) తత సమ్బన్ధవిశేషోపదేశే సతీతి యావత్. యథారుచి పురుషాణాం ప్రవృత్తిశ్చేత్ పరమపురుషార్థం కైవల్యముద్దిశ్య సమ్యగ్జ్ఞాననిష్ఠయైతదుపాయశ్రవణాదిషు సన్న్యాసపూర్వికా ప్రవృత్తిర్బుద్ధిపూర్వకారిణాముచితేత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) రాగాదివైచిత్ర్యానుసారేణేతి యావత్ ఉక్తం హి * అపి బ్ర [illegible] తర్హి కథం పురుషార్థవివేకసిద్ధిః తత్రాహ (యస్యేతి) పురుషార్థదర్శనకార్యమాహ (తదనురూపాణీతి) స్వాభిప్రాయానుసారేణ పురుషాణాం పురుషార్థప్రతిపత్తిస్తత్ర గమకమాహ (తథా చేతి) యథా దకారత్రయే ప్రజాపతినోక్తే దేవాదయః స్వాభిప్రాయేణ దమాద్యర్థత్రయం జగృహుః తథా స్వాభిప్రాయవశాదేవ పురుషాణాం పురుషార్థప్రతిపత్తిరిత్యర్థావగతేరిత్యర్థః పూర్వోత్తరకాణ్డయోరవిరోధముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఏకస్య వాక్యస్య ద్వ్యర్థత్వాయోగాదితి యావత్. అర్థాద్బాధకత్వమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఏతావతా వేదాన్తానాం బ్రహ్మైకత్వజ్ఞాపకత్వమాత్రేణేత్యర్థః వేదాన్తానామబాధకత్వేఽపి కర్మకాణ్డస్య తత్ప్రామాణ్యనివర్తకత్వముక్తిత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) స్వవిషయే సర్వవిరోధనిరాసద్వారా స్వార్థే వేదాన్తానాం ప్రామాణ్యముక్తం సమ్ప్రతి తార్కికపక్షముత్థాపయతి (తత్రేతి) ఐక్యే శాస్త్రగమ్యే స్వీకృతే సతీతి యావత్ (సర్వం ప్రమాణమితి) ఆగమవాక్యం ప్రత్యక్షాదిచేత్స్యుః కథమైక్యావేదకమాగమవాక్యం ప్రత్యక్షాదినా విరుధ్యతే తత్రాహ (యథేతి) యథా బ్రహ్మైకత్వే ప్రవృత్తస్య శాస్త్రస్య ప్రత్యక్షాదివిరోధం మన్యన్తే తథా తమస్మాన్ప్రతిచోదయన్త్యపీతి యోజనా తత్ర ప్రత్యక్షవిరోధం ప్రకటయతి (శబ్దాదయ ఇతి) సమ్ప్రత్యనుమానవిరోధమాహ (తథేతి) స్వదేహసమవేతచేష్టాతుల్యచేష్టా దేహాన్తరే దృష్టా సా చ ప్రయత్నవత్పూర్వికా విశిష్టచేష్టాత్వాత్ సమ్మతవదిత్యనుమానవిరుద్ధమద్వైతశాస్త్రమిత్యర్థః తత్రైవ ప్రమాణాన్తరవిరోధమాహ (తథా చేతి) మానత్రయవిరోధాన్న బ్రహ్మైక్యమితి ప్రాప్తం ప్రత్యాహ (కుతర్కేతి) ఇతి శోచ్యతా తేషామితి శేషః. ద్వైతగ్రాహిప్రమాణవిరుద్ధమద్వైతమితి వదతాం కథం శోచ్యతేతి పృచ్ఛతి (కథమితి) తత్ర బ్రహ్మైకత్వే ప్రత్యక్షవిరోధం పరిహరతి (శ్రోత్రాదీతి) తథా చైతదేకత్వాభ్యుపగమవిరోధః స్యాదితి శేషః. యథా సర్వభూతస్థమేకమాకాశమిత్యత్ర నభశ్శబ్దాదిభేదగ్రాహి ప్రత్యక్షవిరోధః అతఏకం బ్రహ్మేత్యత్రాపి న తద్విరోధోఽస్తీత్యాహ (అథేతి) తస్య కల్పితభేదవిషయత్వాదితి భావః అనుమానవిరోధం పరోక్తమనువదతి (యచ్చేతి) యా చేష్టా సా ప్రయత్నవత్పూర్వికేత్యేతావతా నాత్మభేదః స్వప్రయత్నపూర్వకత్వస్యాపి సమ్భవాత్ అనుపలబ్ధివిరోధేఽప్యనుమానస్యైవానుత్థానాత్. స్వదేహచేష్టాయాః స్వప్రయత్నపూర్వకత్వవత్ పరదేహచేష్టాయా న్యప్రయత్నపూర్వకత్వే చాదావేవ స్వపరభేదః సిద్ధ్యేత్ స చ నాధ్యక్షాత్ పరస్యానధ్యక్షత్వాత్. నానుమానాత్ అన్యోన్యాశ్రయాదిత్యాశయవానాహ (భిన్నా ఇతి) దోషాన్తరాభిధిత్సయా శఙ్కయతి (అథేతి) అన్యదర్థం పృచ్ఛతి (కేయమితి) సహి స్థూలదేహో వా కరణజాతం వా దేహద్వయాదన్యో వా నాద్యౌ తయోరచేతనత్వాదనుమాతృత్వాయోగాత్ న తృతీయః తస్యావికారిత్వాదితి భావః. కింశబ్దస్య ప్రశ్నార్థతాం మత్వా పూర్వవాద్యాహ (శరీరేతి) ఆత్మా దేహాదిబహుసాధనవిశిష్టోఽనుమాతా క్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాత్. ఏవం విశిష్టాత్మకర్తృకానుమానాత్ప్రతిదేహమాత్మభేదధీరిత్యర్థః. విశిష్టస్యాత్మనోఽనుమానకర్తృత్వే క్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాదితి హేతుశ్చేత్ తదా తవ దేహాదేశ్చైకైకస్యాప్యనేకత్వం స్యాదిత్యుత్తరమాహ (ఏవం తర్హీతి) తదేవ వివృణోతి (అనేకేతి) ఆత్మనో దేహాదీనాం చానుమానకారకాణాం ప్రత్యేక

మనాన్తరక్రియాన్తి-వహ్న్యాదిమతథాపిర్వనాత్ తదాచాత్మకోఽవాన్తరక్రియాకమనేకకారకసాధ్యా-కింవాఽ ఆద్యేఽన్త్యాత్ అతిరిక్తానేకకారక సాధ్యా-కింవాతదనతిరిక్తతిత్యాద్యా సాధ్యా-అనవస్థానాన్ ద్వితీయేత్వాన్యోఽనేకత్వాపత్తేర్నాత్మత్వంస్యాత్ నచావాన్తరక్రియానానేక కారకసాధ్యా- ప్రధానక్రియాయామపితథాత్వప్రసఙ్గాత్ ఏతేనదేహాదిష్వపికారకత్వం ప్రత్యుక్తమితిభావః యత్త్వాత్మా అత్మప్రతియోగికభే దవాన్-వస్తుత్వాత్-ఘటవదితి తత్రాత్మా ప్రతిపన్నః- అప్రతిపన్నోవా ద్వితీయం ప్రత్యాహ (యోహీతి) ప్రతిపన్నశ్చేదుపదేశేపిదేశ-అభేదేన వాతత్ప్రతిపత్తిః ఉభయథాపినానుమానప్రవృత్తిరిత్యాహ (తత్రేతి) ఇతరత్వాత్మభేదానుమానానుత్థానమిత్యాహ (కేనేతి) కింశబ్దస్యాక్షేపార్థం స్ఫుటయతి (నహీతి) జన్మాదీనాం ప్రతిషిధ్యమానలిఙ్గవశాచ్చాత్మభేదస్సిద్ధ్యేదితిచేత్ నేత్యాహ (యానీతి) ఆత్మనః సజాతీయభేదలిఙ్గాభావం వ్య త్పాదయతి (యదే) కించౌపాధికోవా-స్వాభావికోవాత్మభేదస్సాధ్యతే నాద్యః- సిద్ధసాధ్యత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (నహీతి) నద్వితీయఇత్యా హ (స్వతశ్చేతి) ఆత్మాద్రవ్యత్వాతిరిక్తాపరజాతీయః-అశ్రావణత్వేపి గుణవత్త్వాత్-ఘటవదిత్యనుమానాన్తరమాశఙ్క్యాన్యతరాసిద్ధిం దర్శయ తి (యదితి) తాదృశ్యాత్మనోఽన్యత్వాద్యుపగమేఽనుమానమనుపపన్నత్వాత (ఆకాశఇతి) తత్రైవోపపత్తిమాహ (ఉత్పత్తీతి) అనుమానాభిరోధముప సంహరతి (అతఇతి) ఆగమవిరోధమపి నిర్విశేషోపదేశేననిరాకరోతి (ఏతేనేతి) ఔపాధికభేదాశ్రయత్వేనవ్యవహారస్యోపపన్నత్వదర్శనేనేతి యావత్ ప్రత్యక్షానుమానాగమైరద్వైతస్యావిరోధేపిన్యాద్విరోధోఽర్థాపత్తేరితిచేత్-ఆశఙ్కతే (యస్మాదితి) ఉపదేశోయస్మై క్రియతే, యస్య చోపదేశగ్రహణప్రయుక్తంఫలం,- తయోర్భిన్నత్వేసత్యుపదేశానర్థక్యమిత్యనువాదార్థః కింక్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాదేవంచోద్యతే- కింవా బ్రహ్మణోఽనిత్యముక్తత్వాదితివికల్ప్యాద్యం దూషయతి (తదపీతి) తాసామనేకకారకసాధ్యత్వస్య ప్రత్యుదస్తత్వాదితిభావః యది బ్రహ్మ ణోఽనిత్యముక్తత్వాభిప్రాయేణోపదేశానర్థక్యం చోద్యతే- తత్ర నిత్యముక్తే బ్రహ్మణి జ్ఞాతే- అజ్ఞాతేవాతదానర్థక్యంచోద్యతఇతివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరో తి (ఏకస్మిన్నితి) ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ఉపదేశస్తావదనేకేషాంకారకాణాంసాధ్యతయావిషయః తదానర్థక్యం అదజ్ఞాతేనిత్య ముక్తే బ్రహ్మణిచోద్యతేచేదిత్యర్థః సర్వైరాత్మవాదిభిరుపదేశస్యజ్ఞానార్థమిష్టత్వాత్తద్విరోధాదజ్ఞాతే బ్రహ్మణితదానర్థక్యచోద్యమనుపపన్నమిత్యా హ (నన్వితఇతి) అద్వైతేవిరోధానరావాచపితార్కికసమయవిరోధో ఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ప్రమాణవిరోధాభావస్తచ్ఛబ్దార్థః ఆర్య మర్యాదాంభిన్దానాశ్చాటావివక్ష్యన్తే భటాస్తు- సైవకామిథ్యాభాషిణః తేషాంసర్వేషాంరాజానస్తార్కికాః తైరప్రవేశ్యం - అనాక్రమణీయ మిదం బ్రహ్మైకత్వమితియావత్ శాస్త్రాదిప్రసాదశూన్యైరగమ్యత్వే ప్రమాణమాహ (కస్యేతి) దేవతాదేర్వరప్రసాదేనలబ్ధానిన్యత్ర, శ్రుతిస్మృతివాదాస్సన్తి- తేభ్యశ్శాస్త్రాదిప్రసాదహీనైరలభ్యంతత్త్వమితనిశ్చితమిత్యర్థః శాస్త్రాదిప్రసాదవతామేవతత్త్వం సుగమమిత్యత్ర శ్రౌతంస్మార్తంచలిఙ్గాన్తరందర్శయతి (తదేజతీతి) బ్రహ్మాద్వైతే సర్వప్రకారవిరోధాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) సంసారిణో బ్ర హ్మణోఽర్థాన్తరత్వాభావే శ్రుతీనామనుకూల్యందర్శయతి (తస్మాదితి) అద్వైతే శ్రుతిసిద్ధవిచారనిష్పన్నమర్థముపసంహరతి (తస్మాత్పరస్యేతి) ౨౦

ఇతిచతుర్థాధ్యాయె ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

---

౨౦ — ఏవంపూర్వోక్తప్రశ్నయోః * క్వైషతదాభూదిత్యస్యోత్తరముక్తం అథ * కుతఏతదాగాదిత్యస్యోత్తరమాహ (సయథో ర్ణనాభి స్తన్తునోచ్చరేదిత్యాదినా) సః- ప్రసిద్ధఊర్ణనాభిః- లూతాఖ్యఃకీటవిశేషః తన్తుజాలమధ్యస్థితఆహారగ్రహణాయయథాతన్తునా- తన్తుద్వా రాబహిరుద్గచ్ఛేదిత్యర్థః దృష్టాన్తాన్తరమాహ (యథాగ్నేః క్షుద్రావిస్ఫులిఙ్గావ్యుచ్చరన్తీతి) అత్రోద్గమనాపాదానస్య బ్రహ్మణఉద్గచ్ఛత్సర్వభూ తాపేక్షయా * అద్వైతస్వభావత్వేనముక్తవైపుల్యం బ్రహ్మణఏకస్యకథంసర్వభూతలయాధారత్వమిత్యేతచ్ఛఙ్కావారణాయోక్తం ప్రథమదృష్టాన్తేన ద్వితీయేనత్వేకద్వైవసర్వభూతోద్గమనంనిదర్శితం అథవా- యథాఊర్ణనాభిరేకఏవసన్నానావిధతన్తురూపేణవిజిహీర్షురుచ్చరతి- ఏవమేవబ్రహ్మానా నాభూతరూపేణేతి ప్రథమదృష్టాన్తార్థః తదానీంతన్తునా - నానాతన్తురూపేణేత్యర్థో ద్రష్టవ్యః వ్యుచ్చరన్తి-ఉద్గచ్ఛన్తీత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం (ఏవమే వాస్మాదాత్మనఇత్యాది) ఏవమేవ- ఉక్తదృష్టాన్తద్వయవదేవఅస్మాత్- సుషుప్త్యాధారాత్పరమాత్మనస్సర్వేప్రాణాః- ప్రాణశబ్దోజీవపరః సర్వేజీవా ఇత్యర్థః సర్వేలోకాః- లోకశబ్దోజ్ఞానపరః - లోక్యన్తేలోకఇతివ్యుత్పత్తేః సర్వాణిజ్ఞానానీత్యర్థః సర్వేదేవాః- సర్వాణీన్ద్రియాణీత్యర్థః దేవశ బ్దఇన్ద్రియపరః సర్వాణిభూతానిదేవమనుష్యాదిదేహోపాధిజీవాస్సర్వేచ సర్వేద్రష్టారస్సర్వాణిదర్శనానిసర్వాణిచతత్కారణానిచసుషుప్త్యాధారభూతా దేకస్మాద్బ్రహ్మణఏవయుగపదేవవ్యుచ్చరన్తీత్యర్థః నన్వత్రసుప్తజీవమాత్రోద్గమనాపాదానప్రశ్నే * క్వైషతదాభూత్కుతఏతదాగాదితిక్రుతే. సర్వభూతోద్గమనాపాదానత్వోక్తిరసఙ్గతేతిచేన్న-సర్వభూతోద్గమనాపాదానస్యపరమాత్మనస్సుప్తజీవోద్గమనాపాదానత్వోక్తిరర్థాదుత్తరత్వాత్ తస్య సచసమానప్రకరణకౌషీతకినాముపనిషది * ఏతస్మాదాత్మనఃప్రాణాయథాయతనంవిప్రతిష్ఠన్తేప్రాణేభ్యోదేవాదేవేభ్యోలోకా ఇతి క్రమాన్తరంవర్ణితమితివిరోధశ్శఙ్కనీయః- యథా * ఆత్మనఆకాశస్సమ్భూతః ఆకాశాద్వాయుః వాయోరగ్నిః అగ్నేరాపః అద్భ్యఃపృథివీతి శ్రుతేః, *ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణిచ। ఖంవాయుర్జ్యోతిరాపఃపృథివీవిశ్వస్యధారిణీతి శ్రుతేశ్చ * విపర్యయేణతుక్రమోఽతఉపపద్య తేచేతిన్యాయేనావిరోధసమర్థనే * ఏతస్మాజ్జాయతఇత్యాదియౌగపద్యరూపక్రమశ్రుతేః * ఆత్మనఆకాశఇత్యాదిపరమ్పరారూపక్రమోపస్థాపక శ్రుత్యనుసారేణార్థోవర్ణితః - ఏవమిహాపి * ఏతస్మాదాత్మనఃప్రాణాఇతికౌషీతకిశ్రుత్యనురోధేనైతచ్ఛ్రుత్యర్థస్యవర్ణనీయతయాపరమాత్మనోజీవాః- తేభ్యఃప్రాణిభ్యఇన్ద్రియాణి- తేభ్యోజ్ఞానానివ్యుచ్చరన్తీత్యర్థాదవిరుద్ధత్వం ద్రష్టవ్యం. అత్రజగద్వాచిత్వాధికరణేప్రాణనామాముఖ్యప్రాణశ్రవణపాణి

ఉ.— యో హ వై శిశుꣳ సాధానꣳ సప్రత్యాధానꣳ సస్థూణꣳ సదామం వేద సప్త హ ద్విషతో భ్రాతృవ్యా నవరుణద్ధి । అయం వావ శిశుర్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణస్తస్యేదమేవాధానమిదం ప్రత్యాధానం ప్రాణః స్థూణాన్నం దామ ॥ ౧

షేషత్వానాదిభిః ప్రాణాద్వ్యతిరిక్తజీవప్రదర్శనంపదతిరిక్తపరమాత్మప్రతిపత్త్యర్థమితి * అన్యార్థం తు జైమినిః ప్రశ్నవ్యాఖ్యానాభ్యామితి సూత్రేణ స్థాపితం ఇదమధికరణం చ కౌషీతకిబ్రాహ్మణకాయామపవ్యస్తం తత్రైవ ద్రష్టవ్యం ఇత్థం శరీరేన్ద్రియప్రాణవిలక్షణతయా ప్రదర్శితాజ్జీవాత్తస్య చ స్వాపాదావవస్థాయాం బోధాభావాదానత్వాభ్యాం విలక్షణతయా ప్రతిపాదితస్య పరబ్రహ్మణస్సుషుప్తిపర్యాయాధానప్రకాశకత్వకథనేన మోక్షరూపాయా బ్రహ్మప్రాప్తేః పరమానన్దరూపత్వం కైముత్యన్యాయేన సూచయన్నజాతశత్రుః ప్రాసఙ్గికజాగరాద్యవస్థానిరూపణసఙ్గత్యా ముముక్షువేగార్థ్యాయ బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనభూతోపాసనాప్రకారముపదిశతి (తస్యోపనిషత్సత్యస్య సత్యమితీం) తస్య- పరమాత్మనస్సత్యస్య సత్యమితి ఉపనిషత్- రహస్యనామేత్యర్థః ఏతన్నామార్థం స్వయమేవ వివృణోతి (ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ప్రాణాః- జీవాత్మాన ఇత్యర్థః తేషాం చేతనత్వస్వరూపాన్యథాభావరూపవికారాభావాత్ సత్యతా- నిర్వికారతా స్థితేతే సత్యమిత్యుచ్యన్తే నైశ్శ్రేయసప్రసఙ్గే ఏవం జీవానాం స్వరూపవికారాభావేఽపి స్వభావభూతధర్మభూతజ్ఞానేన సఙ్కోచవికాసాభ్యాం నిరవధికం సత్యత్వం - పరమాత్మనస్తు జీవానామివ పుణ్యపాపప్రయుక్తస్య ధర్మభూతజ్ఞానసఙ్కోచవికాసలక్షణస్వభావాన్యథాభావస్యాప్యభావాత్ తేభ్యోఽతిశయితసత్యత్వాత్ సత్యస్య సత్యతేత్యర్థః అత్ర సత్యస్య సత్యమితి వదతో జాత్యేకవచనం ప్రాణా వై ఇతి వివరణాత్ తేనైకజీవవాదపక్షే సత్యస్యేతి షష్ఠీ చ నిర్ధారణార్థా- తేషామేష సత్యమితి వివరణస్వారస్యాత్ తేన జీవబ్రహ్మైక్యవాదవ్యుదాసః తతశ్చోక్తగుణవిశిష్టస్యోక్తనామ్నోపాసనం మోక్షసాధనం- అత ఏవముపాస్యేత్యజాతశత్రురాహేత్యర్థః. ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం— బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి ప్రస్తుతం - తత్ర యతో జగజ్జాతం, యన్మయం, యస్మింశ్చ లీయతే,- తదేకం బ్రహ్మేతి జ్ఞాపితం కిమాత్మకం పునస్తజ్జగజ్జాయతే లీయతే చ పఞ్చభూతాత్మకం భూతాని చ నామరూపాత్మకాని- నామరూపే సత్యమిత్యపి హ్యుక్తం. తస్య చ సత్యస్య పఞ్చభూతాత్మకస్య సత్యం బ్రహ్మ కథం పునర్భూతాని సత్యమితి - మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణం మూర్తామూర్తభూతాత్మకత్వాత్ కార్యకరణాత్మకాని భూతాని ప్రాణా అపి సత్యం తేషాం కార్యకరణాత్మకానాం భూతానాం సత్యత్వనిర్ధారణాయ బ్రాహ్మణద్వయమారభ్యతే నైవోపనిషద్వ్యాఖ్యా- కార్యకరణసత్యత్వావధారణద్వారేణైవ హి సత్యస్య సత్యం బ్రహ్మావధార్యతే అత్రోక్తం * ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి- తత్ర కే ప్రాణాః, కియన్తో వా ప్రాణవిషయా ఉపనిషదః, కా, ఇతి చ బ్రహ్మోపనిషత్ప్రసఙ్గేన కరణానాం స్వరూపమవధారయతి- పథిగతకూపారామాద్యవధారణవత్ యో హ వై శిశుం సాధానం సప్రత్యాధానం సస్థూణం సదామం వేద- తస్యేదం ఫలం కిం తత్ సప్త- సప్తసఙ్ఖ్యాకాన్ హ- ద్విషతః- ద్వేషకర్తౄన్ భ్రాతృవ్యాన్- భ్రాతృవ్యా హి ద్వివిధా భవన్తి- ద్విషన్తోఽద్విషన్తశ్చ తత్ర ద్విషన్తో యే భ్రాతృవ్యాః- తాన్ ద్విషతో భ్రాతృవ్యానవరుణద్ధి సప్త యే శీర్షణ్యాః ప్రాణా ఉపలబ్ధిద్వారాణి- తత్ప్రభవా విషయరాగాః సహజత్వాద్భ్రాతృవ్యాః తే హ్యస్య స్వాత్మస్థాం దృష్టిం విషయవిషయాం కుర్వన్తి- తేన తే ద్వేష్టారో భ్రాతృవ్యాః - ప్రత్యగాత్మేక్షణప్రతిషేధకరత్వాత్ కాఠకే చోక్తం * పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్నిత్యాది తద్యః శిశ్వాదీన్వేద- తేషాం యాథాత్మ్యమవధారయతి సవితాన్ భ్రాతృవ్యానవరుణద్ధి - అపావృణోతి వినాశయతి తస్మైవం విదుషే నాన్తర్ముఖీభూతాయాహ- అయం వావ శిశుః కోఽసౌ యోఽయం మధ్యమః ప్రాణః - శరీరమధ్యే యః ప్రాణో లిఙ్గాత్మా, యః పఞ్చధా శరీరమావిష్టో బృహన్పాణ్డరవాసాః సోమరాజన్నిత్యుక్తః, యస్మిన్వాజసనిః ప్రత్యర్పితాని కరణాని విషక్తాని షట్ద్విశేషత్వాసివర్తనాత్,- సనిషశిశురివ విషయేష్విన్ద్రియకరణవదపటుత్వాచ్ఛిశుః నాధానమిత్యుక్తం- కిం పునస్తస్య శిశోర్వత్సస్థానీయస్య కరణాత్మన ఆధానం. తస్యేదమేవ- శరీరమాధానం కార్యాత్మకం ఆధీయతేఽస్మిన్నిత్యాధానం తస్య హి శిశోః ప్రాణస్యేదం శరీరమధిష్ఠానం- అస్మిన్హి కరణాస్సంస్థితాని లబ్ధాత్మకాన్యుపలబ్ధిద్వారం భవన్తి- న తు ప్రాణమాత్రే ఉపసంహృతాని- తథా హి దర్శితమజాతశత్రుణా - ఉపసంహృతేషు కరణేషు విజ్ఞానమయో నోపలభ్యతే శరీరదేశవ్యూఢేషు తు కరణేషు విజ్ఞానమయ ఉపలభ్యమాన ఉపలభ్యతే- తచ్చ దర్శితం పాణిపేషప్రతిబోధనేన ఇదం ప్రత్యాధానం- శిరః ప్రదేశవిశేషేషు ప్రతిష్ఠిత్వాధీయత ఇతి ప్రత్యాధానం ప్రాణః స్థూణా- అన్నపానజనితా శక్తిః ప్రాణో బలమితి పర్యాయాః బలావష్టమ్భో హి ప్రాణోఽస్మిన్ శరీరే - *సయత్రాయమాత్మాఽబల్యం నేత్య సంమోహమివ నేతీతి దర్శనాత్ యథా వత్సః స్థూణావష్టబ్ధః- ఏవం శరీరపక్షపాతీ వాయుః ప్రాణస్థూణా కేచిత్ అన్నం దామ- అన్నం హి భుక్తం త్రేధా పరిణమతే- యః స్థూలః పరిణామః- స ఏతద్ద్వయం భూత్వేమామప్యేతి మూత్రం చ పురీషం చ యో మధ్యమో రసస్స రసో లోహితాదిక్రమేణ స్వకార్యం శరీరం సాప్తధాతుకముపచినోతి- స్వయోన్యన్నాగమే హి శరీరముపచీయతే- అన్నమయత్వాత్ విపర్యయేఽపక్షీయతే- పతతి, యస్త్వణిష్ఠో రసోఽమృతమూర్జ ప్రభావ ఇతి చ కథ్యతే- స నాభేరూర్ధ్వం హృదయదేశమాగత్య హృదయాద్విప్రసృతేషు ద్వాసప్తతినాడీసహస్రేషు ప్రవిశ్య యత్తత్కరణసఙ్ఘాతరూపం లిఙ్గం శిశుసంజ్ఞకం- తస్య శరీరే స్థితికారణం భవతి బలముపజనయత్ స్థూణాఖ్యం తేనాన్నముభయతః పాశవత్సదామవత్ ప్రాణశరీరయోర్నిబన్ధనం భవతి

ఆ — వక్ష్యమాణమేవార్థం సంక్షిప్య ప్రతిజానీతే (బ్రహ్మేతి) * బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి ప్రక్రమ్య * జ్ఞపయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయ జగతో జన్మాదికారణత్వేన తదద్వితీయం బ్రహ్మేతి వ్యాఖ్యాతమిత్యర్థః జన్మాదికారణస్య జగతః స్వరూపం సంక్షిపతి (కేవలాత్మకమితి) ఏతత్ప్రతిపత్తిసిద్ధ్యర్థం తత్స్వరూపమాహ (పఞ్చేతి) కథం తస్య నామరూపకర్మాత్మకం జగదిత్యుక్తం- తత్రాహ (భూతానీతి) తత్ర నిమిత్తమాహ (నామరూపేతి) భూతానాం సత్యత్వే కథం బ్రహ్మణస్సత్యత్వవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) * తత్స్వప్నవత్ప్రపఞ్చకారణాద్బ్రహ్మణో భూతేషు సత్యత్వాపేక్షయా సత్యస్య సత్యమిత్యుపసంహారః (కథమిత్యాదినా) సచ్చత్యచ్చ సత్యమితి వ్యుత్పత్త్యా భూతానాం సత్యశబ్దవాచ్యాని వివక్షితాని చేత్- కథం తర్హి కార్యకారణసఙ్ఘాతస్య ప్రాణానాం చ సత్యత్వముక్తం- తత్రాహ (మూర్తేతి) యథోక్తభూతరూపత్వాత్కార్యకరణానాం, తదాశ్రయాని భూతాని సత్యాని ... కార్యకరణానాం సత్యత్వం ప్రాణా అపి తదాత్మకాః సత్యశబ్దవాచ్యా భవన్తీతి * ప్రాణా వై సత్యమిత్యుక్తమిత్యర్థః ఏవం సాతిశయాకాఙ్క్షాయాం పరబ్రహ్మాద్వయస్య విషయమాహ (తేషామితి) ఉపనిషద్వ్యాఖ్యానాయ బ్రాహ్మణద్వయమిత్యుక్తి విరుద్ధమేతదిత్యాశఙ్క్యాహ (నైవేతి) కార్యకారణాత్మకానాం భూతానాం స్వరూపనిర్ధారణద్వారేణోపనిషద్వ్యాఖ్యైవేత్యత్ర హేతుమాహ (కార్యేతి) బ్రాహ్మణద్వయమేవమవతార్య శిష్టబ్రాహ్మణస్యానన్తరసఙ్గతిమాహ (అత్రేత్యాదినా) ఉపనిషదః కాః - కియన్త్యో వేతి - ఉపసఙ్ఖ్యానతత్స్వరూపాకాఙ్క్షాయామవిశేషః బ్రహ్మ చేదవధారయితుమిష్టం- తర్హి తదేవావధార్యతాం- కిమితి మధ్యే కరణస్వరూపమవధార్యతే- తత్రాహ (పదేతి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యముక్త్వా తదక్షరాణి యోజయతి (సోఽహేత్యాదినా) విశేషణస్యార్థవత్త్వార్థం ప్రాప్త్యాకాఙ్క్షి నష్టి (ప్రాప్త్యర్హేతి) కేషు కర్తృప్రాప్త్యావివక్ష్యతే - తత్రాహ (సప్తేతి) కథం శ్రోత్రాదీనాం సప్తత్వం, ద్వారభేదాదిత్యాహ (విషయేతి) కథం తేషాం ప్రాప్త్యర్హత్వమిత్యాశఙ్క్య విషయాభిలాషద్వారేణేత్యాహ (తత్ప్రిబహా ఇతి) తథాపి కథం తేషాం ద్వేష్యత్వం- తత్రాహ (తే హీతి) అథేన్ద్రియాణి విషయవిషయిణం దృష్టిం కుర్వన్త్యేవాత్మ విషయాణామపి తాం కరిష్యన్తి- తన్న యథోక్తప్రాప్త్యర్హత్వం తేషామితి - తత్రాహ (ప్రత్యగితి) ఇన్ద్రియాణి విషయప్రవణాని తస్మాదేవ దృష్టిహేతవః- న ప్రత్యగాత్మనీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (కారకేచేతి) ఫలితముపసంహరతి (తత్రేతి) ఉక్తవిశేషణేషు ప్రాప్త్యర్హేషు నిరోద్ధవ్యేష్వితి యావత్. ప్రాణే వాగాదీనాం ప్రవిషక్తత్వే హేతుమాహ (పడ్వీశేతి) యథా జాతోఽయం యశ్చతురోఽపి పాదబన్ధనకీలాన్ పర్యాయేణోత్పాట్య ... తథా ప్రాణో వాగాదీనీతి నిదర్శనార్థః ... శరీరస్య ప్రాణం ప్రత్యాధానత్వం సాధయతి (తస్య హీతి) శరీరస్యాధిష్ఠానత్వం స్ఫుటయతి (అస్మిన్హీతి) ప్రాణమాత్రే విషక్తాని నోపలబ్ధిద్వారాణీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తథా హీతి) దేహాధిష్ఠానే ప్రాణే విషక్తాని తాన్యుపలబ్ధిద్వారాణీత్యత్ర, అనుభవమనుకూలయతి (శరీరేతి) తత్రైవ జాతశత్రుబ్రాహ్మణసంవాదం దర్శయతి (తచ్చేతి) శరీరాశ్రితే ప్రాణే వాగాదిషు విషక్తేషు ఉపలబ్ధిరుపలభ ... ప్రత్యాధానత్వం శిరసోఽభ్యుపపాదయతి (ప్రదేశేతి) బలపర్యాయస్య ప్రాణస్య స్థూణాత్వం సమర్థయతే (బలేతి) అయం - ముమూర్షురాత్మా యస్మిన్కాలే దేహమబలభావం నీత్వా సమ్మోహమివ ప్రతిపద్యతే- తదోత్క్రమతీతి షష్ఠే దర్శనాదితి యావత్ బలావష్టమ్భో హి దేహే ప్రాణ ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) భర్తృప్రపఞ్చపక్షం దర్శయతి (శరీరేతి) ఉక్తం హి * ప్రాణ ఇత్యుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసకర్మా వాయుః శారీరః- శరీరపక్షపాతీ గృహ్యతే ఏతస్యాం స్థూణాయాం శిశుః ప్రాణః- కరణదేవతాలిఙ్గపక్షపాతీ గృహ్యతే స దేవః ప్రాణ ఏతస్మిన్హ్యేవ ప్రాణే బద్ధ ఇతి అన్నం దామేత్యేతద్వ్యాఖ్యాతుం భూమికాం కరోతి (అన్నం హీతి) త్వగసృఙ్మాంసమేదోమజ్జాస్థిశుక్రేభ్యః సప్తభ్యో ధాతుభ్యో జాతం సాప్తధాతుకం తథాపి కథమన్నస్య దామత్వం- తదాహ (తేనేతి) ౧

౨ — అథ * ప్రాణా వై సత్యమిత్యత్ర జీవానాం ప్రాణశబ్దవాచ్యత్వం ప్రాణావినాభావసమ్బన్ధేన భవతీత్యుపపాదయితుమిదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే (యో హ వై శిశుం సాధానమిత్యాది) ఆధానప్రత్యాధానస్థూణాదామవిశిష్టం శిశుం యో వేద- తస్యేదం ఫలం- ప్రసిద్ధం. కిం తత్ సప్తద్విషతో భ్రాతృవ్యాన్- సప్తపురుషపర్యన్తాన్ ద్వేషయుక్తాన్ శత్రూనవరుణద్ధి - స్వవశీకరోతీత్యర్థః. మన్త్రస్యార్థమాహ శ్రుతిః స్వయమేవ (అయం వావ శిశుర్యోయం మధ్యమః ప్రాణ ఇత్యాదినా) మధ్యమః- శరీరమధ్యవర్తీ అయం- పఞ్చవృత్తిర్వాయుః ప్రాణః - సోఽయమేవ శిశుః ఇతరకరణవదిన్ద్రియాణాం కర్తృత్వాదిశూన్యత్వాత్ శిశురివ శిశురిత్యర్థః వావశబ్ద ఏవార్థః. తస్య - శిశోః వత్సస్థానీయస్య ముఖ్యప్రాణస్య ఇదమేవాధానం- ఆధీయతేఽస్మిన్నిత్యాధానం- గర్భగోళకం ఇదం- మధ్యమః ప్రాణ ఇత్యత్ర మధ్యశబ్దోపస్థాపితం శరీరమధ్యదేశరూపం హృదయమేవాధానం- నిర్భోగోమిత్యర్థః ఇదం ప్రత్యాధానం- ఇదమితి ప్రత్యక్షోపస్థాపితం శరీరమేవ ప్రత్యాధానం- ఆహితస్యాధానం ప్రత్యాధానం గర్భే ఆహితో హి వత్సః పశ్చాద్భూమావాధీయత ఇతి ప్రత్యాధానం - ప్రసూతభూమిః. ఏవం హృదయే లబ్ధాత్మకో హి ప్రాణః పశ్చాత్సర్వశరీరవ్యాప్యభివ్యజ్యత ఇతి శరీరం ప్రాణస్య ప్రత్యాధానం- ప్రసూతిభూమిస్థానీయం ప్రాణః స్థూణా- స్థూణాయాం హి బద్ధో వత్సో భవతి- ఏవం ప్రాణశబ్దితే జీవే హి ముఖ్యప్రాణోఽవతిష్ఠతే- జీవే శరీరే స్థిత ఏవ ప్రాణస్యావస్థితేః అతో జీవః ప్రాణస్య స్థూణాస్థానీయః. (అన్నం దామ) దామ- పాశ ఇత్యర్థః యథా వత్సః పాశేన స్థూణాయామవతిష్ఠతే- ఏవమన్నేన పాశేన బద్ధో హి ప్రాణోఽవతిష్ఠతే- * అన్నం ప్రాణస్య షడ్వింశ ఇతి శ్రుతేః. షడ్వింశో హి పాశవిశేషః తథా చ హృదయదేశే లబ్ధాసత్తాకశ్శరీరేఽభివ్యక్తః పఞ్చవృత్తిః ప్రాణోఽన్నేన జీవే నిబద్ధో వర్తత ఇతి ప్రాణే వత్ససాదృశ్యం విభావయతః పూర్వోక్తం ఫలం భవతీతి మన్త్రార్థ ఇత్యర్థః. ౧

ఉ.— తమేతాః సప్తాక్షితయ ఉపతిష్ఠన్తే తద్యా ఇమా అక్షన్లోహిన్యో రాజయస్తాభిరేనꣳ రుద్రోఽన్వాయత్తోఽథ యా అక్షన్నాపస్తాభిః పర్జన్యో యా కనీనికా తయాదిత్యో యత్కృష్ణం తేనాగ్నిర్యచ్ఛుక్లం తేనేన్ద్రోఽధరయైనం వర్తన్యా పృథివ్యన్వాయత్తా ద్యౌరుత్తరయా నాస్యాన్నం క్షీయతే య ఏవం వేద॥ ౨

† తదేష శ్లోకో భవతి అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్నస్తస్మిన్యశో నిహితం విశ్వరూపం తస్యాసత ఋషయః సప్త తీరే వాగష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిదానేతి అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్న ఇతీదం తచ్ఛిర ఏష హ్యర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్నస్తస్మిన్యశో నిహితం విశ్వరూపమితి ప్రాణా వై యశో నిహితం విశ్వరూపం ప్రాణానేతదాహ తస్యాసత ఋషయః సప్త తీర ఇతి ప్రాణా వా ఋషయః ప్రాణానేతదాహ వాగష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిదానేతి వాగ్ఘ్యష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిత్తే॥ ౩

శం — ఇదానీం తస్యైవ శిశోః ప్రత్యాధానేఽధస్య చక్షుషి కాశ్చనోపనిషద ఉచ్యన్తే (తమేతాస్సప్తాక్షితయ ఉపతిష్ఠన్తే) తం- కరణాత్మకం ప్రాణం శరీరేఽస్మిన్బద్ధం చక్షుష్యారూఢం ఏతాః- వక్ష్యమాణాః సప్త- సప్తసంఖ్యాకాః అక్షితయః- అక్షితిహేతుత్వాత్ ఉపతిష్ఠన్తే- యద్యపి మన్త్రకరణేఽస్థితిరుపపూర్వ ఆత్మనేపదీ భవతి- తథాపి సప్తదేవతాభిధానాని మన్త్రస్థానీయాని కరణానీత్యతో- అతోఽత్రాప్యాత్మనేపదం న విరుద్ధం కాస్తా అక్షితయ ఇతి ఉచ్యన్తే- తత్- తత్ర యా ఇమాః- ప్రసిద్ధాః అక్షన్- అక్షిణి లోహిన్యః- లోహితాః రాజయః- రేఖాః తాభిర్ద్వారభూతాభిరేనం- మధ్యమం ప్రాణం రుద్రోఽన్వాయత్తః- అనుగతః. అథ యా అక్షన్- అక్షిణి ఆపః- ధూమాదిసంయోగేనాభివ్యజ్యమానాః తాభిః- అద్భిర్ద్వారభూతాభిః పర్జన్యః- దేవతాత్మాఽన్వాయత్తః- అనుగతః ఉపతిష్ఠత ఇత్యర్థః నచాన్నభూతోఽక్షితిః ప్రాణస్య- *పర్జన్యే వర్షత్యానన్దినః ప్రాణా భవన్తీతి శ్రుత్యన్తరాత్ యా కనీనికా- దృక్శక్తిః తయా- కనీనికయా ద్వారేణ ఆదిత్యో మధ్యమం ప్రాణముపతిష్ఠతే యత్కృష్ణం చక్షుషి- తేనైనమగ్నిరుపతిష్ఠతే యచ్ఛుక్లం చక్షుషి- తేనేన్ద్రః అధరయైనం వర్తన్యా- పక్ష్మణా ఏనం పృథివ్యన్వాయత్తా- అధరత్వసామాన్యాత్ ద్యౌరుత్తరయా- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. ఏతాః సప్తాన్నభూతాః ప్రాణస్య సన్తతముపతిష్ఠన్త ఇత్యేవం యో వేద- తస్యైతత్ఫలం (నాస్యాన్నం క్షీయతే య ఏవం వేద) ౨

ఆ — *యో హ వై శిశుమిత్యాదౌ సూత్రితశిశ్వాదిపదార్థాన్ వ్యాఖ్యాయోత్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యం దర్శయన్నుత్తరవాక్యముపాదాయ వ్యాకరోతి (ఇదానీమిత్యాదినా) సన్నయత్ర మన్త్రేణోపస్థానం క్రియతే- తత్రైవోపపూర్వస్తిష్ఠతేరాత్మనేపదం భవతి- ఉక్తం హి పాణినినా *ఉపాన్మన్త్రకరణ ఇతి దృశ్యతే చ ఆదిత్యం గాయత్ర్యోపతిష్ఠత ఇతి. న చాత్ర మన్త్రేణ కించిత్ క్రియతే- కిం త్వన్నాక్షయహేతుత్వాత్ప్రాణస్య సప్తాక్షితయ ఇత్యుపచారతో వక్ష్యన్తే- తత్రాహ (యద్యపీతి) మన్త్రేణ కస్యచిదనుష్ఠానస్య కరణేఽపి క్షితేస్థితిరుపపూర్వో యద్యప్యాత్మనేపదీ భవతి- తథాప్యత్ర సప్తరుద్రాదిదేవతానామాని మన్త్రవదవస్థితానీ- తైశ్చ కరణానాముపాసనానుష్ఠానాన్యత్ర క్రియన్తే- అతః స్థితేరుపపూర్వస్యాత్మనేపదమవిరుద్ధమితి యోజనా లోహితరేఖాభిరుద్రస్య ప్రాణం ప్రత్యనుగతేరనన్తరమిత్యర్థః బార్థః పర్జన్యస్యాన్నద్వారా ప్రాణాక్షయహేతుత్వే ప్రమాణమాహ (పర్జన్య ఇతి) కథం పునరేతేషాం ప్రాణం ప్రత్యక్షితిత్వం సర్వేషాం సిధ్యతి- తత్రాహ (ఏతా ఇతి) సమ్ప్రత్యుపాస్తిఫలమాహ (ఇత్యేవమితి) ౨

రం — (తమేతాస్సప్తాక్షితయ ఉపతిష్ఠన్తే) తమేతం చక్షుష్యారూఢం ప్రాణం ఏతాః వక్ష్యమాణాః సప్తాక్షితయః ఉపతిష్ఠన్తే- ఉపస్థితా భవన్తి నవిద్యతే క్షితిః- క్షయో యేషాం తే తథోక్తాః అక్షితిత్వం చ తేషాం వక్ష్యమాణానామాపేక్షికం ద్రష్టవ్యం. తా ఏవ సప్తాక్షితీరాహ (తద్యా ఇమా అక్షన్లోహిన్యో రాజయ ఇత్యాదినా) తత్- తత్ర అక్షన్- చక్షుషి. అక్షన్నితి ఛాన్దసం రూపం యా ఇమా లోహిన్యః- లోహితాః రాజయః- రేఖాస్సన్తి- తాభిర్ద్వారభూతాభిః ఏనం- ప్రాణం రుద్రోఽన్వాయత్తః- ఉపస్థితో భవతీత్యర్థః. అథేతి వాక్యాన్తరోపక్రమే యాః అక్షన్- అక్షిణి శక్త్యాదికటుద్రవ్యసంయోగేనాభివ్యజ్యమానాః ఆపః- తాభిర్ద్వారభూతాభిః పర్జన్యో దేవతాత్మా ఉపతిష్ఠతే (యా కనీనికా) అక్షిణి యా కనీనికా- తారకా తేజోమయీ దృక్శక్తిరితి యావత్ తయా- తద్ద్వారా ఆదిత్య ఉపతిష్ఠతే అక్షిణి యత్కృష్ణం రూపం- తేనాగ్నిరుపతిష్ఠతే, యదక్షిణి శుక్లం రూపం దృశ్యతే - తేనేన్ద్రః ఉపస్థితో భవతీత్యర్థః (అధరయైనం వర్తన్యా పృథివ్యన్వాయత్తా) అధరయా వర్తన్యా - అధరేణ పక్ష్మణా ఏనం- ప్రాణం పృథివ్యన్వాయత్తా- ఉపస్థితేత్యర్థః (ద్యౌరుత్తరయా) వర్తిన్యేతి వర్తతే ఉత్తరయా వర్తన్యా - ఉత్తరేణ పక్ష్మణా ద్యౌర్దేవతాత్మోపతిష్ఠతేత్యర్థః సప్తాక్షిత్యుపస్థితియచక్షుస్థితప్రాణజ్ఞానస్య ఫలమాహ (నాస్యాన్నం క్షీయతే య ఏవం వేదేతి) స్పష్టోఽర్థః ౨

శం — తత్- తత్రైతస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి అర్వాగ్బిలశ్చమస ఇత్యాదిః తత్ర మన్త్రార్థమాచష్టే శ్రుతిః- అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్న ఇతి కః పునరసావర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్నః ఇదం తచ్ఛిరః- చమసాకారం హి తత్ కథం ఏష హ్యర్వాగ్బిలః- ముఖస్య బిలరూపత్వాత్. శిరసో బుధ్నాకారత్వాదూర్ధ్వబుధ్నః (తస్మిన్యశో నిహితం విశ్వరూపమితి) యథా సోమశ్చమసే- ఏవం తస్మిన్ శిరసి విశ్వరూపం - నానారూపం యశః నిహితం- స్థితం భవతి, కిం పునస్తద్యశః ప్రాణా వై యశో విశ్వరూపం- ప్రాణాః- శ్రోత్రాదయో వాయవశ్చ మరుతః సప్తధా తేషు ప్రసృతాః యశ ఇత్యేతదాహ మన్త్రః శబ్దాదిజ్ఞానహేతుత్వాత్. తస్యాసత ఋషయః సప్త తీర ఇతి- ప్రాణాః- పరిస్పన్దాత్మకాః త ఏవ చ ఋషయః. ప్రాణానేతదాహ మన్త్రః (వాగష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిదానేతి) బ్రహ్మణా సంవాదం కుర్వత్యష్టమీ భవతి తద్ధేతుమాహ (వాగ్ఘ్యష్టమీ బ్రహ్మణా సంవిత్త ఇతి) ౩

† ఇదం తచ్ఛిర ఇతి. వాగష్టమీ. బ్రహ్మణా సంవిదానేతి. చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః

ఉ — ౪ ఇమావేవగౌతమభరద్వాజావయమేవగౌతమోఽయంభరద్వాజఇమావేవవిశ్వామిత్రజమదగ్నీ అయమేవవిశ్వామిత్రోఽయంజమదగ్నిరిమావేవ వసిష్ఠకశ్యపావయమేవవసిష్ఠోఽయంకశ్యపోవాగేవాత్రిర్వాచాహ్యన్నమద్యతేఽత్తిర్హవైనామైతద్యదత్రిరితిసర్వస్యాత్తాభవతిసర్వమస్యాన్నంభవతియఏవం వేద॥ ఇతిచతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణమ్. ౪

ఆ — రుద్రాదిశబ్దానాం దేవతావిషయత్వాత్, తస్యాపితద్విషయతేత్యాశఙ్క్యాహ్ ఋషయఇతి ప్రాణస్యోక్తత్వాత్ ఇన్ద్రియస్యస్థానత్రయకరణత్వాచ్చ ప్రతీతేస్తద్విషయశ్లోకః- నప్రసిద్ధదేవతావిషయఇత్యర్థత్వాహ (తస్యేతి) మన్త్రస్యవ్యాఖ్యానసామర్థ్యాత్ తత్రైవోచ్యతే శిరసశ్చమసాకారత్వమస్పష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్ణావిత్యాదినా) వాక్షష్ఠీత్యయుక్తం - తస్యాస్సప్తమత్వేనోక్తత్వాత్. నవైతస్యాద్విత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మణేతి) శబ్దరాశిర్బ్రహ్మ తేనసంవాదః- సంసర్గః తద్వ్యక్తేః- శబ్దరాశిముచ్చారయన్తీవాగష్టమీస్యాదితియావత్ తథాపిసప్తత్వంవిహాయకథమష్టమత్వం- తత్రాహ (తద్భేదేతి) వక్తృత్వాత్మత్వభేదేనద్విత్వమాపాద్య- తత్ర వక్తృత్వేనాష్టమీ- సప్తమీవాక్త్వేనేత్యవిరోధః గసనాతూష్ణీమేవతిష్ఠతీతిభావః ౩

రా — (తదేషశ్లోకోభవతీతి) తత్- పఞ్చస్వపిప్రాణవిషయె తస్మిన్నేవార్థేఏషః- మన్త్రః శ్లోకోభవతీత్యర్థః అర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నఇత్యాదినాఉపాత్తమపిమన్త్రం శ్రుతిరేవవ్యాచష్టేతి తదర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నఇతిమన్త్రోక్తమేవవ్యాచష్టేఇతియద్ఉచ్యమానమర్థమాహ (ఇతీదంతచ్ఛిరఇతి) ఇతిమన్త్రోక్తంతదిదం- ప్రసిద్ధమేవశిరః-కర్ణాదచ్ఛిద్రాగఇతియావత్ కథంతదర్థ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఏష హ్యర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నఇతి) చమస్యతేనేనేతిచమసః- భక్షణసాధనమిత్యర్థః ఏషః- ఉక్తో ముఖరూపశ్చమసః అర్వాగ్బిలః - అధోవిద్యమానస్యాస్యముఖబిలరూపత్వాత్ అర్వాగ్బిలత్వం ఊర్ధ్వబుధ్నః- శిరసఊర్ధ్వస్థలమూలాగ్రరూపబుధ్నాకారత్వాదూర్ధ్వబుధ్నత్వం లోకేహిప్రసిద్ధశ్చమసఊర్ధ్వబిలః తిర్యగ్బుధ్నః- అయంతు కర్ణోర్ధ్వాగ్రశ్చక్షురాదిగుణోపేతశ్చమసఇతిభావః తస్మిన్యశోనిహితంవిశ్వరూపమితిమన్త్రఖణ్డంవివృణోతి (ప్రాణావైయశోనిహితంవిశ్వరూపంప్రాణానేతదాహేతి) ఇతిప్రాణాః - తస్మిన్యశఇత్యాదివాక్యంప్రాణానాహేతిప్రతిజ్ఞా తత్రహేతుమాహ (ప్రాణావైయశోవిశ్వరూపమితి) ప్రాణస్యప్రాణాపానాదిబహురూపతయావిశ్వరూపత్వం యశోవత్ప్రిష్ఠమరత్వాత్ యశస్త్వనిరూపణం వృత్తిభేదాత్ప్రాణాఇతిబహువచనం ఏతాదృశోముఖ్యప్రాణ ప్రశ్నిన్ముఖరూపేచమసేనిహితఇతిమన్త్రఖణ్డార్థఇత్యర్థః. తస్యాసత ఋషయస్సప్తతీరఇతిమన్త్రఖణ్డస్యార్థమాహ (ప్రాణావాఋషయఃప్రాణానేతదాహేతి) నాసాక్షిశ్రోత్రాస్యోపాధిసమ్బన్ధినస్సప్తశీర్షణ్యాఃప్రాణాఋషయఇతిమన్త్రోక్తాః- అత [illegible] ఇత్యేతత్- అయంమన్త్రఖణ్డఃప్రాణానాహేతి తథాచసప్తశీర్షణ్యాఃప్రాణాస్తస్య- ముఖచమసస్యతీరే-సమీపేవ [illegible] వాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదానేత్యస్యార్థంమన్త్రభాగంవ్యాచష్టే (వాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిత్తేతి) వాగేవాష్టమీ ననుసప్తమీత్వేనోక్తాయావాక్ కథమష్టమీత్యత్రాహ (బ్రహ్మణేత్యాది) బ్రహ్మణా- వేదేనచతుర్ముఖేనవాసంవిదానా - సంవాదంకుర్వతీవాగష్టమీత్యర్థః తథాచవాచోవక్ష్యమాణప్రకారేణాత్తృత్వేనరూపేణసప్తమత్వేఽపివేదవక్తృత్వేనరూపాన్తరేణాష్టమత్వముపపద్యతఇతిమన్త్రార్థఇత్యాహ (బ్రహ్మణాసంవిత్తేతి) సంవిత్తా - సమిత్యేకీకారె విత్తశబ్దోజ్ఞానపరః. బ్రహ్మణాఏకప్రత్యయా ఏకబుద్ధిః బ్రహ్మైకకణ్ఠా వేదవాదినీతియావత్ ౩

శం — కేపునస్తస్యచమసస్యతీరేఆసతఋషయఇతి (ఇమావేవగౌతమభరద్వాజౌ) కర్ణౌ (అయమేవగౌతమోఽయంభరద్వాజః) దక్షిణశ్చోత్తరశ్చ విపర్యయేణవా తథాచక్షుషీఉపదిశన్నువాచ (ఇమావేవవిశ్వామిత్రజమదగ్నీ) దక్షిణంవిశ్వామిత్రః- ఉత్తరంజమదగ్నిః విపర్యయేణవా (ఇమావేవవసిష్ఠకశ్యపౌ) నాసికేఉపదిశన్నువాచ దక్షిణఃపుటోభవతివసిష్ఠః- ఉత్తరఃకశ్యపః పూర్వవద్వా వాగేవాత్రిః- అదనక్రియాయోగాత్సప్తమః వాచాహ్యన్నమద్యతే- తస్మాదత్తిర్హవై - ప్రసిద్ధంనామైతదత్తృత్వాదత్రిరితి అత్తిరేవసన్యదత్రిరుచ్యతే-పరోక్షేణ సర్వస్యైతస్యాన్నజాతస్యప్రాణస్యాత్రినిర్వచనవిజ్ఞానాదత్తాభవతి అత్తైవభవతి- నాముష్మిన్నన్యేనపునఃప్రత్యపద్యతఇత్యేతదుక్తంభవతి- సర్వమస్యాన్నంభవతి యఏవమేతద్యథోక్తంప్రాణయాథాత్మ్యంవేద - సఏవం విద్వాన్ ప్రాణోభూత్వాఆధానప్రత్యాధానగతోభోక్తైవభవతి - నభోజ్యం భోజ్యాద్వ్యావర్తతఇత్యర్థః. ౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ — విపర్యయేణవాఇత్యేతత్పూర్వవదిత్యుచ్యతే. అత్రిస్సప్తమఇతిసమ్బన్ధః. అత్రిత్వేహేతుః (అదనక్రియాయోగాదితి) హేతుంసాధయతి (వాచాహీతి) సాధ్యమర్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) తర్హికథమత్రిరితివ్యపదిశ్యతే- అతఆహ (అత్తిరేవేతి) ప్రాణస్యయదన్నజాతం- తదేతస్యసర్వస్యాత్తాభవత్యత్రినిర్వచనవిజ్ఞానాదితిసమ్బన్ధః సర్వమస్యేత్యాదివాక్యమర్థోక్తిపూర్వకంప్రకటయతి (అత్తైవేతి) నకేవలమత్రినిర్వచనవిజ్ఞానకృతమేతద్విజ్ఞానఫలం- కింతుప్రాణయాథాత్మ్యవేదనప్రయుక్తమిత్యాహ (యఏవమితి) ౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

† అత్రిర్హవైనామైతద్యదత్రిరితి ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చైవామూర్తం చ మర్త్యం చామృతం చ స్థితం చ యచ్చ సచ్చ త్యచ్చ॥ ౧

రం — సప్తఋషయః క ఇత్యత శ్రోత్రాదీనాం సప్తానాం ఋషీణాం పరస్పరప్రాణాన్ సప్రాణత్వేన రూపేణ సర్వత్ర ప్రథమం కర్ణౌ ప్రదర్శయన్నువాచ (ఇమావేవ గౌతమభరద్వాజావితి) ఇమౌ దృశ్యమానౌ కర్ణావేవ గౌతమభరద్వాజౌ ససప్తర్షీణాం మధ్యే ఇత్యర్థః తత్ర పునస్తౌ భజ్యాదర్శయతి (అయమేవ గౌతమోఽయం భరద్వాజ ఇతి) దర్శితయోః కర్ణయోర్మధ్యే ఏకో గౌతమః ఏకో భరద్వాజ ఇత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి చక్షుషీ ఉపదిశన్నువాచ (ఇమావేవ విశ్వామిత్రేత్యాది) చక్షుషీ ఏవ విశ్వామిత్రజమదగ్నీ తత్రాపి చక్షుషోర్మధ్యే ఏకం విశ్వామిత్రః అపరం జమదగ్నిరిత్యర్థః నాసికే ఉపదిశన్నువాచ (ఇమావేవ వసిష్ఠకశ్యపావిత్యాది) పూర్వవదేవ నాసికయోర్మధ్యే ఏకా వసిష్ఠః అపరా కశ్యప ఇత్యర్థః (వాగేవాత్రిర్వాచాహ్యన్నమద్యత ఇతి) వాగిన్ద్రియాధిష్ఠానభూతేనాస్యేనాన్నమద్యత ఇతి తదుపాధిద్వారకాత్తృత్వవత్త్వాత్ వాగిన్ద్రియమేవాత్రిరిత్యర్థః (అత్తిర్హవై నామైతద్యదత్రిరితి) యదత్త్రిరితి నామైతత్ ఏతత్ వాగిన్ద్రియం యత్ యస్మాదత్తృత్వాదత్తిరిత్యేవం నామవత్ తస్మాదత్రిర్హవై అత్రిరితి ప్రసిద్ధం పరోక్షేణోచ్యత ఇత్యర్థః వాగత్రిత్వజ్ఞానఫలమాహ (సర్వస్యేత్యాది) య ఏవం వాగత్రిత్వం వేద సర్వస్యాత్తా భవతి సర్వస్య భోక్తా భవతి (సర్వమస్యాన్నం భవతీతి) అత్ర సర్వస్యాత్తా భవతీత్యనేనైవ సర్వమస్యాన్నం భవతీత్యస్యార్థస్య సిద్ధత్వాత్ పునస్సర్వకీర్తనమనుకూలభోగ్యత్వకీర్తనమితి ద్రష్టవ్యం............................. ౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం — తత్ర * ప్రాణా వై సత్యమిత్యుక్తం యాః ప్రాణానాముపనిషదః తా బ్రాహ్మణోపనిషత్ప్రసఙ్గేన వ్యాఖ్యాతాః ఏతే తే ప్రాణా ఇతి చ. తే కిమాత్మకాః కథం వా తేషాం సత్యత్వమితి చ వక్తవ్యమితి పఞ్చభూతానాం సత్యానాం కార్యకరణాత్మకానాం స్వరూపావధారణార్థమిదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే యదుపాధివిశేషాపనయద్వారేణ * నేతి నేతీతి బ్రహ్మణః స్వరూపనిర్ధారయిషితం. తత్ర ద్విరూపం బ్రహ్మ పఞ్చభూతజనితకార్యకరణసమ్బద్ధం మూర్తామూర్తాఖ్యం మర్త్యామృతస్వభావం తజ్జనితవాసనారూపం చ సర్వజ్ఞం సర్వశక్తి [illegible] ఉపపవతి క్రియాకారకఫలాత్మకం చ సర్వవ్యవహారాస్పదం. తదేవ బ్రహ్మ విగతసర్వోపాధివిశేషం సమ్యగ్దర్శనవిషయమజమజరమమృతమభయం వాఙ్మనసయోరప్యవిషయమద్వైతత్వాత్ * నేతి నేతీతి నిర్దిశ్యతే తత్ర యదపోహద్వారేణ * నేతి నేతీతి నిర్దిశ్యతే బ్రహ్మ తే ఏతే ద్వే వావ వావశబ్దోఽవధారణార్థః ద్వే ఏవేత్యర్థః.

బ్రహ్మణః పరమాత్మనో రూపే రూప్యతే యాభ్యామరూపం పరం బ్రహ్మావిద్యాధ్యారోపణాభ్యాం కే తే ద్వే మూర్తం చైవ మూర్తమేవ చ తథా అమూర్తం చైవ అమూర్తమేవ చేత్యర్థః అన్తర్నీతస్వాత్మవిశేషణే మూర్తామూర్తే ద్వే ఏవేత్యవధార్యేతే కాని పునస్తాని విశేషణాని మూర్తామూర్తయోరితి ఉచ్యన్తే (మర్త్యంచ) మర్త్యం మరణధర్మి అమృతం చ తద్విపరీతం స్థితం పరిచ్ఛిన్నం గతిపూర్వకం యత్ స్థాస్ను యచ్చ యాతీతి యత్ వ్యాపి. అపరిచ్ఛిన్నం స్థితవిపరీతం. సచ్చ సదిత్యన్యేభ్యో విశేష్యమాణాసాధారణధర్మవిశేషవత్ త్యచ్చ తద్విపరీతం. త్యదిత్యేవ సర్వదా పరోక్షాభిధానార్హం ౧

ఆ — సమ్బన్ధం వదన్నుత్తరం కీర్తయతి (తత్రేతి) అజాతశత్రుబ్రాహ్మణావసానం సప్తమ్యర్థః ఉపనిషదః రుద్రాద్యభిధానాని. చకారాదుక్తమిత్యనుషఙ్గః ఉత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (తే కిమాత్మకా ఇతి) బ్రహ్మణో నిర్ధారణీయత్వాత్ కిమితి భూతానాం సత్యత్వం నిర్ధార్యతే తత్రాహ (యదుపాధీతి) తేషాముపాధిభూతానాం స్వరూపావధారణార్థం బ్రాహ్మణమితి సమ్బన్ధః *సత్యస్య సత్యమిత్యత్ర షష్ఠ్యన్తసత్యశబ్దితం హేయం ప్రథమాన్తసత్యశబ్దితముపాదేయం తయోరాద్యస్వరూపోక్త్యర్థం *అథేత్యతః ప్రాక్తనం వాక్యం తమాదేశమారభ్య బ్రాహ్మణసమాప్తేరాదేయనిరూపణార్థమితి సముదాయార్థః. సవిశేషమేవ బ్రహ్మ నిర్విశేషమితి కేచిత్ తాన్నిరాకర్తుం విభజతే (తత్రేతి) బ్రాహ్మణాద్దపూర్వోక్తనీత్యా స్థితే సతీతి యావత్ *ద్వే వావేత్యాదిశ్రుత్యైకసోపాధికం బ్రహ్మరూపం వివృణోతి (పఞ్చభూతేతి) శబ్దప్రత్యయవిషయత్వం సోపాఖ్యత్వం. నిరుపాధికం బ్రహ్మరూపం దర్శయతి (తదేవేతి) ఏవం భూమికాం రచయిత్వాక్షరాణి వ్యాకరోతి (తత్రేత్యాదినా) ద్వైరూప్యే సతీతి యావత్ అమూర్తం చేత్యత్ర చకారాదేవకారానుషక్తిః వివక్షిత బ్రహ్మణో రూపద్వయమవధారితం చేత్ మర్త్యత్వాదీని వక్ష్యమాణవిశేషణాన్యవధారణవిరోధాదయుక్తానీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్తర్నీతేతి) మూర్తామూర్తయోరన్తర్భావితాన్యేవాత్మీయాని విశేషణాని తాన్యాకాఙ్క్షాద్వారా దర్శయతి (కాని పునరిత్యాదినా) యద్గతిపూర్వకం స్థాస్ను తత్పరిచ్ఛిన్నం స్థితమితి యోజనా విశేష్యమాణత్వం ప్రత్యక్షేణోపలభ్యమానత్వం. ౧

రం.— (ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాది) బ్రహ్మణో ద్వే రూపే శరీరే వావశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. కే తే ద్వే రూపే ఇత్యత్రాహ (మూర్తం చామూర్తం చేత్యాది) మూర్తం కఠినం. అమూర్తం అకఠినం మర్త్యం మరణధర్మాత్మకం వినశ్వరమిత్యర్థః అమృతం తద్విపరీతం, స్థితం అవ్యాపకం. యత్ వ్యాపకం. ఏతి గచ్ఛతి సర్వాణీతి యత్ వ్యాపకమితి యావత్. సత్ చాక్షుషప్రత్యక్షోపలభ్యం. స్థూలత్వాదుపలభ్యత ఇతి యావత్, త్యత్ తదితరదిత్యర్థః

ఉ.— తదేతన్మూర్తం యదన్యద్వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చైతన్మర్త్యమేతత్స్థితమేతత్సత్తస్యైతస్య మూర్తస్యైతస్య మర్త్యస్యైతస్య స్థితస్యైతస్య సత ఏష రసో య ఏష తపతి సతో హ్యేష రసః॥ ౨

అథామూర్తం వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతమేతద్యదేతత్త్యత్తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్య యత ఏతస్య త్యస్యైష రసో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషస్త్యస్య హ్యేష రస ఇత్యధిదైవతమ్॥ ౩

శం — తత్ర చతుష్టయవిశేషణవిశిష్టం మూర్తం - తథాఽమూర్తం చ కాని మూర్తవిశేషణాని - కాని చేతరాణీతి విభజ్యన్తే (తదేతన్మూర్తం) మూర్ఛితావయవం ఇతరేతరానుప్రవిష్టావయవం ఘనం సంహతమిత్యర్థః కిం తత్ యదన్యత్ కస్మాదన్యత్ వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చ భూతద్వయాత్ పరిశేషాత్పృథివ్యాదిభూతత్రయం ఏతన్మర్త్యం - యదేతత్ - మూర్తాఖ్యం భూతత్రయం ఇదం మర్త్యం - మరణధర్మి కస్మాత్ యస్మాత్స్థితమేతత్ పరిచ్ఛిన్నం హ్యర్థాన్తరేణ సమ్ప్రయుజ్యమానం విరుధ్యతే - యథా ఘటః స్తమ్భకుడ్యాదినా తథా మూర్తం స్థితం - పరిచ్ఛిన్నమర్థాన్తరసంబన్ధి తతోఽర్థాన్తరవిరోధాన్మర్త్యం ఏతత్సత్ - విశేష్యమాణాసాధారణధర్మవత్ తస్మాద్ధి పరిచ్ఛిన్నం పరిచ్ఛిన్నత్వాన్మర్త్యం అతో మూర్తం. మూర్తత్వాద్వా మర్త్యం మర్త్యత్వాత్ స్థితం. స్థితత్వాత్ సత్ అతోఽన్యోన్యావ్యభిచారాచ్చతుర్ణాం ధర్మాణాం యథేష్టం విశేషణవిశేష్యభావో హేతుహేతుమద్భావశ్చ దర్శయితవ్యః సర్వథాపి తు భూతత్రయం చతుష్టయవిశేషణవిశిష్టం మూర్తం రూపం బ్రహ్మణః తత్ర చతుర్ణామేకస్మిన్ గృహీతే విశేషణే ఇతరద్గృహీతమేవ విశేషణమిత్యాహ (తస్యైతస్య మూర్తస్యైతస్య మర్త్యస్యైతస్య స్థితస్యైతస్య సతః) చతుష్టయవిశేషణస్య భూతత్రయస్యేత్యర్థః ఏష రసః - సార ఇత్యర్థః. త్రయాణాం హి భూతానాం సారిష్ఠః సవితా. ఏతత్సారాణి త్రీణి భూతాని - యత ఏతత్కృతవిభజ్యమానరూపవిశేషణాని భవన్తి ఆధిదైవికస్య కార్యస్యైతద్రూపం - యత్సవితా - యదేతన్మణ్డలం తపతి సతః - భూతత్రయస్య హి - యస్మాదేష రస ఇత్యేతదపృహ్యతే - మూర్తో హ్యేష సవితా తపతి సారిష్ఠశ్చ యత్త్వాధిదైవికం కరణం మణ్డలస్యాభ్యన్తరం - తద్వక్ష్యామః ౨

ఆ — తత్రేతి నిర్ధారణార్థా సప్తమీ తత్ర - ప్రత్యేకం మూర్తామూర్తచతుష్టయవిశేషణత్వే సతీతి యావత్. కథం స్థితత్వే మర్త్యత్వం తత్రాహ (పరిచ్ఛిన్నం హీతి) తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) అతో మర్త్యత్వాన్మూర్తమితి శేషః మూర్తత్వమర్త్యత్వయోరన్యోన్యం హేతుహేతుమద్భావం ద్యోతయితుం వాశబ్దః కథం పునశ్చతుర్షు ధర్మేషు విశేషణవిశేష్యభావో హేతుహేతుమద్భావశ్చ నిశ్చేతవ్యః - తత్రాహ (అన్యోన్యేతి) రూపరూపిభావస్యాపి వ్యవస్థాఽభావమాశఙ్క్యాహ (సర్వథాపీతి) తస్యైతస్యైష రస ఇత్యేవ వక్తవ్యే కిమితి మూర్తస్యేత్యాదినా విశేషణచతుష్టయమనూద్యతే - తత్రాహ (తత్రేతి) సారత్వం సాధయతి (త్రయాణాం హీతి) తత్ర ప్రతిజ్ఞామనూద్య హేతుమాహ (ఏతదితి) ఏతేన సవితృమణ్డలేన కృతాని విభజ్యమానాని - అసఙ్కీర్ణాని శుక్లకృష్ణలోహితమిత్యేతాని రూపాణి విశేషణాని యేషాం - పృథివ్యప్తేజసాం - తాని తథా తతో భూతత్రయకార్యమధ్యే సవితృమణ్డలస్య ప్రాధాన్యమిత్యర్థః య ఏష తపతీత్యస్యార్థమాహ (ఆధిదైవికస్యేతి) హేతువాక్యమాదాయ తస్య తాత్పర్యమాహ (సత ఇతి) మణ్డలస్యైతచ్ఛబ్దార్థః మణ్డలపరిగ్రహే హేతుమాహ (మూర్తో హీతి) మూర్తగ్రహణస్యోపలక్షణత్వాత్ చతుర్ణామన్వయో హేత్వర్థః అతశ్చ మణ్డలాత్మా సవితా భూతత్రయకార్యమధ్యే భవతి ప్రధానం - కార్యకారణయోరైకరూప్యస్యౌత్సర్గికత్వాదిత్యాహ (సారిష్ఠశ్చేతి) మణ్డలం చేదాధిదైవికం కార్యం - కిం పునస్తథావిధం కరణమితి - తదాహ (యత్త్వితి) ౨

రం — ఏవం బ్రహ్మరూపత్వేన ప్రతిజ్ఞాతే మూర్తామూర్తే దర్శయన్తీ శ్రుతిస్తత్ర ప్రథమం మూర్తమర్త్యస్థితసదాత్మకం రూపం దర్శయతి (తదేతన్మూర్తమిత్యాది) యదన్యద్వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చ - వాయ్వన్తరిక్షవ్యతిరిక్తం పృథివ్యప్తేజోలక్షణం యదస్తి - తదేతత్కారిణత్వేన మూర్తం (ఏతన్మర్త్యమేతత్స్థితమేతత్సత్) తథా మూర్తత్వేనోక్తమేతదేవ రూపం వినశ్వరత్వావ్యాపకత్వచాక్షుషప్రత్యక్షోపలభ్యత్వరూపధర్మయుక్తతయా మర్త్యస్థితసచ్ఛబ్దవాచ్యమిత్యర్థః అత్ర కారిన్యమహజశాఙ్కరకానువర్ణనాదౌ ద్రష్టవ్యం. (తస్యైతస్య మూర్తస్యేత్యాది) య ఏష తపతి లోకం తేజోమణ్డలరూపేణ - ఏషః - తదేతదాదిత్యమణ్డలం హి - యస్మాత్ - సచ్ఛబ్దితస్య తేజోఽబన్నస్య రసః. తేజోఽబన్నవన్మణ్డలస్య ప్రత్యక్షోపలభ్యమానత్వాదితి భావః తస్మాద్ధేతోరాదిత్యమణ్డలే మూర్తత్వమర్త్యత్వస్థితత్వసత్త్వరూపధర్మచతుష్టయయుక్తతేజోఽబన్నరసత్వబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః ౨

శం — (అథామూర్తం) అథ - అధునాఽమూర్తముచ్యతే వాయుశ్చాన్తరిక్షం చ - యత్పరిశేషితం భూతద్వయం (ఏతదమృతం) అమూర్తత్వాదస్థితం అతోఽవిరుధ్యమానం కేనచిత్ - అమృతం - అమరణధర్మి ఏతద్యత్ - స్థితవిపరీతం వ్యాపి అపరిచ్ఛిన్నం యస్మాద్యదేతదన్యేభ్యోఽప్రవిభజ్యమానవిశేషం - అతస్త్యం - త్యదితి పరోక్షాభిధానార్హమేవ పూర్వవత్ తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్య యత ఏతస్య త్యస్య - చతుష్టయవిశేషణస్యామూర్తస్యైష రసః కోఽసౌ (య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషః) కరణాత్మకో హిరణ్యగర్భః ప్రాణ ఇత్యభిధీయతే యః - స ఏషః అమూర్తస్య భూతద్వయస్య రసః - పూర్వవత్సారిష్ఠః. ఏతత్పురుషసారం చామూర్తం భూతద్వయం - హైరణ్యగర్భలిఙ్గారమ్భాయ హి భూతద్వయాభివ్యక్తిరవ్యాకృతాత్ తస్మాత్తాదర్థ్యాత్తత్సారం భూతద్వయం (త్యస్య హ్యేష రసః) యస్మాద్వ్యోమమణ్డలస్థః పురుషః - మణ్డలవన్న గృహ్యతే సారశ్చ భూతద్వయస్య - తస్మాదస్తి మణ్డలస్థస్య పురుషస్య భూతద్వయస్య చ సాధర్మ్యం. తస్మాద్యుక్తం ప్రసిద్ధవద్ధేతూపాదానం త్యస్య హ్యేష రస ఇతి. కేచిత్ - కారణం హిరణ్యగర్భవిజ్ఞానాత్మా చేతన ఇతి కేచిత్. తత్ర చ కేవలహిరణ్యగర్భవిజ్ఞానాత్మనః కర్మవాయ్వన్తరిక్షయోః ప్రయోక్తృ తత్త్వ

ఉ.— అథాధ్యాత్మమిదమేవమూర్తం యదన్యత్ప్రాణాచ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతన్మర్త్య మేతత్స్థితమేతత్సత్తస్యైతస్యమూర్తస్యైతస్యమర్త్యస్యైతస్యస్థితస్యైతస్య సత ఏష రసో యచ్చక్షుః సతో హ్యేష రసః॥ ౪

ర్న్వాయ్వన్తరిక్షాధారం సదన్యేషాంభూతానాం ప్రయోక్తృభవతి తేనస్వకర్మణా వాయ్వన్తరిక్షయోః ప్రయోక్తేతి తయోః రసః కారణముచ్యతే తత్ర తస్య- మూర్తరసేనాతుల్యత్వాత్ మూర్తస్యతుభూతత్రయస్యరసో మూర్తమేవమణ్డలందృష్టంభూతత్రయసమానజాతీయం - నచేతనః తథాఽమూర్త యోరపిభూతయోస్తత్సమానజాతీయేనైవామూర్తరసేనయుక్తంభవితుం- వాక్యప్రవృత్తేస్తుల్యత్వాత్ యథాహిమూర్తామూర్తే చతుష్టయధర్మవతీప బస్యేతే- తథారసరసవతోరపిమూర్తామూర్తయోస్తుల్యేనైవన్యాయేనయుక్తోవిభాగః- నచార్ధవైశసం మూర్తరసేపిమణ్డలాధిపశ్చేతనోవివక్ష్యత ఇతి చేత్ అత్యల్పమిదముచ్యతే- సర్వత్రైవతుమూర్తామూర్తయోర్బ్రహ్మరూపేణవివక్షితత్వాత్ పురుషశబ్దోఽచేతనేఽనుపపన్న ఇతిచేత్ న- పశు పుచ్ఛాదివిశిష్టస్యైవలిఙ్గస్యపురుషశబ్దదర్శనాత్ * నవా ఇత్థంసన్తశ్శక్ష్యామః ప్రజాః ప్రజనయితుమిమాన్సప్తపురుషానేకం పురుషంకరవామేతితఏ తాన్సప్తపురుషానేకంపురుషమకుర్వన్నిత్యాదౌ. అన్నరసమయాదిషు చ శ్రుత్యన్తరేషుపురుషశబ్దప్రయోగాత్, ఇత్యధిదైవతమిత్యుక్తోపసంహా రః అధ్యాత్మవిభాగోఽభిధీయతే ౩

ఆ— ఆధిదైవికమూర్తమభిధాయతాదృగేవామూర్తం ప్రతీకోపాదానపూర్వకంస్ఫుటయతి (అథేత్యాదినా) అమూర్తత్వాను భయహేతుత్వేనసమ్బధ్యతే అపరిచ్ఛిన్నత్వమవిరోధే హేతుః అమూర్తత్వాదీనామితరేతరవిశేషణవిశేష్యభావో హేతుహేతుమద్భావశ్చయథేష్టం ద్ర ష్టవ్య ఇత్యాహ (పూర్వవదితి) పునరుక్తిరపిపూర్వవత్ యఏష ఇత్యాది ప్రతీకగ్రహణం తస్యవ్యాఖ్యానం (కరణాత్మక ఇతి) యథాభూత త్రయస్యమణ్డలంసారిష్ఠముక్తం- తద్వదిత్యాహ (పూర్వవదితి) సారిష్ఠత్వమనూద్యహేతుమాహ (ఏతదితి) తాదర్థ్యాత్-భూతద్వయస్యభూ తత్రయోపసర్జనస్యస్వయం ప్రధానస్యహిరణ్యగర్భారమ్భార్థత్వాదిత్యాయావత్. భూతద్వయం- భూతత్రయోపసర్జనమితి శేషః హేతుమవతార్య వ్యాచష్టే (తస్యహీతి) పురుషశబ్దాదుపరిష్టాత్సశబ్దోద్రష్టవ్యః అమూర్తత్వాదివిశేషణచతుష్టయవైశిష్ట్యంసాధర్మ్యం తత్ఫలమాహ (తస్మా దితి) స్వమతముక్త్వాభర్తృప్రపఞ్చమతమాహ (రస ఇతి) తస్యహీత్యాదౌ రసశబ్దేనభూతద్వయకారణముక్తం- నచతచ్చేతనాదన్యత్ నచజీ వస్తథా- అసామర్థ్యాత్ నాపిపరః- కౌటస్థ్యాత్. తస్మాచ్చేతనఃసూత్రాత్మాతత్రజ్ఞస్తథేత్యర్థః సోపికథంభూతద్వయకారణం - అతఆహ (తత్రేతి) పరకీయపక్షః సప్తమ్యర్థః తత్కర్మణస్తత్సాధారణ్యమసమ్ప్రతిపన్నమిత్యభిప్రేత్యకిలేత్యుక్తం యథాహుః *యోహ్యేకః కిలవిజ్ఞానాత్మా- ఏషఖల్వవిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాపరిష్కృతో విజ్ఞానాత్మత్వమాపద్యతే- తదేతత్కర్మరూపంవిజ్ఞానాత్మనః - తద్వాయ్వన్తరిక్ష ప్రయోక్తృభవతీతి ననుహిరణ్యగర్భదేహస్యపఞ్చభూతాత్మకత్వామ్భూతద్వయాత్మత్వాపేతరభూతోత్పత్తింవినాకుతోస్యభోగసిద్ధిరిత్యత ఆహ (తత్కర్మేతి) వాయ్వ న్తరిక్షాధారం- లిఙ్గరూపపరిణతమితియావత్ వాయ్వన్తరిక్షయోః- భూతత్రయోపసర్జనయోరితిశేషః. ప్రయోక్తా-హిరణ్యగర్భవిజ్ఞానాత్మా. నిరాక రోతి (తన్నేతి) కథంమూర్తరసేనసహాయథోక్తామూర్తరసస్యాతుల్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (మూర్తస్యేతి) అమూర్తస్యాపి రసశ్చేత్యమూర్తరసః- తే నేతియావత్ అమూర్తరసస్యచేతనత్వేతురసయోర్వైజాత్యంస్యాదితిభావః అస్తుతయోర్వైజాత్యం. నేత్యాహ (యథాహీతి) మూర్తంమర్త్యం స్థితంసదితిమూర్తస్యధర్మచతుష్టయం అమూర్తంఽమృతంవ్యాపిత్యదిత్యమూర్తస్య. విభజనం - అసఙ్కీర్ణత్వేన ప్రదర్శనం యథారసవతోర్మూర్తా మూర్తయోస్తుల్యత్వముక్తం - తథారసయోరపితయోస్తుల్యేనైవప్రకారేణప్రదర్శనముచితం - నత్వమూర్తరసశ్చేతనో, మూర్తోరసస్త్వచేతన, ఇతి యుక్తోవిభాగః- అర్ధజరతీయస్యాప్రామాణికత్వాదిత్యాహ (తథేతి) అర్ధవైశసంపరిహర్తుంశఙ్కతే (మూర్తరసేపీతి) అమూర్తరసవన్మూర్తరస శబ్దేనాపిచేతనస్యైవబ్రహ్మణో మణ్డలాపన్నస్యగ్రహణమిత్యేతద్దూషయతి (అత్యల్పమితి) మణ్డలస్యచేతనకార్యతయాచేతనత్వేసర్వస్యతత్కార్య త యాతన్మాత్రత్వాద్రసయోశ్చేతనతైవవిశేషణానర్థక్యమిత్యర్థః మణ్డలాధారస్యచేతనత్వంపురుషశబ్దవశాదేష్టవ్యమితిశఙ్కతే (పురుషశబ్దఇతి) అ నుపపత్తింపరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవవ్యాకరోతి (నవా ఇతి) ఇత్థం - విభక్తాస్సన్తో నైవశక్ష్యామో వ్యవహారం ప్రజనయితుమిత్యాలోచ్యత్వ క్చక్షుశ్శ్రోత్రజిహ్వాఘ్రాణవాఙ్మనోరూపానిమాన్సప్తపురుషానేకంపురుషం - సంహతంలిఙ్గంకరవామేతినిశ్చిత్యఅభీ ప్రాణాః సప్తపురుషాన్ - ఉ క్తానేకంపురుషం- లిఙ్గాత్మానంకృతవన్త ఇత్యర్థః ఆదిశబ్దేనలౌకికమపిదర్శనంగృహ్యతే శ్రుత్యన్తరం- తైత్తిరీయకం పురుషశబ్దప్రయోగః *స వా ఏష పురుషోఽన్నరసమయ ఇత్యాదిః. పరకీయంవ్యాఖ్యానంప్రత్యాఖ్యాయప్రకృతంశ్రుతివ్యాఖ్యానమనువర్తయతి (ఇత్యధిదైవతమితి) ౩

రం— (అథామూర్తమితి) రూపముచ్యత ఇతిశేషః తదేవాహ (వాయుశ్చాన్తరిక్షంచేతి) (ఏతదమృతమేతద్యదేతత్త్యదితి) అత్రవాయ్వాకాశయోరమృతత్వయత్త్వరూపావినశ్వరత్వవ్యాపకత్వేఆపేక్షికేమన్తవ్యే త్యత్త్వంచస్వతోరూపవత్త్వాభావపర్యవసన్నంగ్రాహ్యం. అతస్తయోర్వినాశిత్వకార్యత్వప్రత్యక్షత్వాదేరవిరోధః. (తస్యైతస్యామూర్తస్యేత్యాది) త్యస్యహ్యేష రసః- హియస్మాదాదిత్యమణ్డలస్థపురుషోస్య దూరాదిప్రత్యక్షాగోచరత్వాత్త్యస్యరసః- తస్మాదమూర్తత్వామృతత్వయత్త్వత్యత్త్వలక్షణధర్మచతుష్టయాశ్రయవాయ్వన్తరిక్షరసత్వబుద్ధిరాదిత్యమ ణ్డలస్థపురుషే పరమాత్మని కర్తవ్యేత్యర్థః. ఇత్యధిదైవతం- ఇతిఉక్తరీత్యాఅధిదైవతముపాసనకర్తవ్యతాప్రకారఉక్తఇత్యర్థః ౩

అథ అధునాఽధ్యాత్మం-మూర్తామూర్తయోర్విభాగఉచ్యతే కింతన్మూర్తం. ఇదమేవ. కింతదిదం. యదన్యత్ప్రాణాచ్చవాయోః

ఉ.— అథామూర్తం ప్రాణశ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతదమృతమేతద్యదేతత్త్యత్తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్య యత ఏతస్య త్యస్యైష రసో యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్త్యస్య హ్యేష రసః॥ ౫

తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాసో యథా పాణ్డ్వావికం యథేన్ద్రగోపో యథా

యశ్చాయమన్తః- అభ్యన్తరశ్చాత్మ్యాకాశః ఖం శరీరస్థం, చ యః ప్రాణః - ఏతద్ద్వయం వర్జయిత్వా యదన్యచ్ఛారీరారమ్భకం భూతత్రయం- ఏతస్య త్యస్యేత్యాదిసమానమన్యత్పూర్వేణ (ఏతస్య సత ఏష రసో య ఏష చక్షురితి) ఆధ్యాత్మికస్య శారీరారమ్భకస్య కార్యస్యైష రసః- సారః తేన హి సారేణ సారవదిదం శరీరం సమస్తం- యథాధిదైవతమాదిత్యమణ్డలమేవ ప్రాథమ్యాచ్చ * చక్షుష్యేవ ప్రథమం సమ్భవత ఇతి * తేజోరసో నిరవర్తతాగ్నిరితి లిఙ్గాత్ తైజసం హి చక్షుః ఏతత్సారమాద్యాపి కం భూతత్రయం సతో హ్యేష రస ఇతి మూర్తత్వసారత్వే హేత్వర్థః ౪

ఆ — చక్షుషో రసత్వం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం ప్రకటయతి (ఆధ్యాత్మికస్యేత్యాదినా) చక్షుషః సారత్వే శరీరావయవేషు ప్రాథమ్యం హేత్వన్తరమాహ (ప్రాథమ్యాచ్చేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (చక్షుష్యేవేతి) సమ్భవతః- జాయమానస్య జన్తోశ్చక్షుష్యేవ ప్రథమే- ప్రథమే సమ్భవతః- జాయేతే * శశ్వద్ధైవ రేతః సంసిక్తస్య చక్షుష్యేవ ప్రథమే సమ్భవత ఇతి బ్రాహ్మణమిత్యర్థః చక్షుషః సారత్వే హేత్వన్తరమాహ (తేజ ఇతి) శరీరమాత్రస్యావిశేషేణ నిష్పాదకం తత్ర సర్వత్ర సన్నిహితమపి తేజో విశేషతశ్చక్షుషి స్థితం- * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుతేః అతః తేజశ్శబ్దపర్యాయరసశబ్దస్య చక్షుషి ప్రవృత్తిరవిరుద్ధేతి భావః ఇతశ్చ తేజశ్శబ్దపర్యాయో రసశబ్దశ్చక్షుషి సమ్భవతీత్యాహ (తేజసో హీతి) ప్రతిజ్ఞాతార్థముపసంహరతి (ఏతత్సారమితి) హేతుమవతార్య తస్యార్థమాహ (సతో హీతి) చక్షుషో మూర్తత్వాన్మూర్తభూతత్రయకార్యత్వం యుక్తం- సాధర్మ్యాద్దేహావయవేషు ప్రాదాన్యాచ్చేతి న్యాధ్యాత్మికభూతత్రయసారత్వసిద్ధిరిత్యర్థః ౪

ర ం — (అథాధ్యాత్మమితి) ఇతః పరమధ్యాత్మం మూర్తామూర్తరసోపాసనచిన్తాప్రకారో వర్ణ్యత ఇత్యర్థః అధ్యాత్మం- ఆత్మని దేహ ఇత్యర్థః (ఇదమేవ మూర్తం యదన్యత్ప్రాణాచ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఇతి) యన్ముఖ్యప్రాణాదన్యత్, యశ్చాన్తరాత్మక- శరీరాన్తరాకాశః - తస్మాచ్చాన్యత్,- సర్వమిదం మూర్తమిత్యర్థః ఆకాశ ఇత్యత్ర తస్మాచ్చేతి శేషః ఏతన్మర్త్యం ఏతదేవ స్థితం ఏతదేవ సచ్చేత్యర్థః (తస్యైతస్య మూర్తస్యేత్యాది) చక్షుర్గోళస్య ప్రత్యక్షోపలభ్యత్వేన సద్రసత్వసమ్భవాచ్చక్షుర్గోళే మూర్తత్వమర్త్యత్వస్థితత్వసత్త్వరూపధర్మచతుష్టయ విశిష్టప్రాణశరీరాన్తరాకాశోభయాన్యశరీర[illegible]ర్తత్వేత్యర్థః పదార్థాః పూర్వవత్. ౪

శ ం — అథ- అధునాఽమూర్తముచ్యతే యత్పరిశేషితం భూతద్వయం- ప్రాణశ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశః, - ఏతదమూర్తం అన్యత్పూర్వవత్ ఏతస్య త్యస్యైష రసః- సారః యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషః దక్షిణేఽక్షన్నితి విశేషగ్రహణం శాస్త్రప్రత్యక్షత్వాత్ లిఙ్గస్య హి దక్షిణేఽక్షి విశేషతోఽధిష్ఠాతృత్వం శాస్త్రస్య ప్రత్యక్షం- సర్వశ్రుతిషు తథా ప్రయోగదర్శనాత్ త్యస్య హ్యేష రస ఇతి - పూర్వవద్విశేషతో గ్రహణాదస్యామూర్తత్వసారత్వే హేత్వర్థః ౫

ఆ.— కుతో విశేషోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దక్షిణ ఇతి) శాస్త్రస్య - తేన వా దక్షిణేఽక్షిణి విశేషస్య ప్రత్యక్షత్వాదిత్యర్థః ద్వితీయం వ్యాఖ్యానమాశ్రిత్య హేత్వర్థం స్ఫుటయతి (లిఙ్గస్యేతి) హేతుమనూద్య తదర్థం కథయతి (త్యస్యేతి) యథా పూర్వత్ర చక్షుషి మూర్తత్వాదిచతుష్టయదృష్ట్యా తాదృగ్భూతత్రయసారతోక్తా- తథాత్రాపి లిఙ్గాత్మకస్యామూర్తత్వాదిచతుష్టయస్య విశేషేణ గ్రహణాదమూర్తత్వాదినా సాధర్మ్యాదుక్తవిధభూతద్వయసారత్వం తస్య శరీరే ప్రాధాన్యాచ్చ తత్సారత్వసిద్ధిరిత్యర్థః ౫

ర ం.— (అథామూర్తమితి) రూపముచ్యత ఇతి శేషః (ప్రాణశ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతదమృతమిత్యాది) ప్రాణహార్దాకాశయోరమూర్తత్వామృతత్వయత్త్వత్యత్వాఖ్యధర్మచతుష్టయవత్త్వస్య పూర్వోక్తరీత్యా సమ్భవాదమూర్తత్వాదిధర్మచతుష్టయాశ్రయప్రాణహార్దాకాశయోర్దక్షిణాక్షిస్థః పురుషః పరమాత్మా రసః- తస్యాన్యదాదిప్రత్యక్షానుపలభ్యత్వేన త్యస్య రసత్వాత్ తతశ్చ దక్షిణాక్షిస్థే పరమాత్మన్యమూర్తత్వాదిచతుష్టయవిశిష్టప్రాణహార్దాకాశరసత్వబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః నన్వహికుణ్డలాధికరణభాష్యే * మూర్తామూర్తస్యాచిత్ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మణో రూపత్వం * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినోపదిశ్యత ఇత్యుక్తం తద్వ్యాచక్షాణైర్వ్యాససార్యైః * చిదచిదాత్మకప్రపఞ్చకథనేనాచిత్ప్రపఞ్చోఽపి కథితః స్యాదిత్యర్థః నత్వన్యయోగవ్యవచ్ఛేదః సజాత్యుపయోగిత్వేనాచిత్ప్రపఞ్చోపాదానం కృతమితి భాష్యస్థమచిత్ప్రపఞ్చపదం చిత్ప్రపఞ్చస్యాప్యుపలక్షకమితి వ్యాఖ్యాతం న చాస్మిఞ్శ్రుతిసన్దర్భే చిత్ప్రపఞ్చసమర్పకం కిమపి పదం దృశ్యత ఇతి చేన్న- వాయ్వన్తరిక్షాదిశబ్దానాం చిత్సంసృష్టాచిత్పరత్వోపపత్త్యా చిత్ప్రపఞ్చస్యాప్యుపాదానసమ్భవేన చేతనాచేతనప్రపఞ్చస్య * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినా బ్రహ్మశరీరత్వప్రతిపాదనాదితి ధ్యేయం. ౫

శ ం.— బ్రహ్మణ ఉపాధిభూతయోర్మూర్తామూర్తయోః కార్యకరణవిభాగేనాధ్యాత్మాధిదైవతయోర్విభాగో వ్యాఖ్యాతః సత్యశబ్దవాచ్యయోః [illegible] తస్య హైతస్య పురుషస్య - కరణాత్మనో లిఙ్గస్య రూపం వక్ష్యామః వాసనామయం మూర్తామూర్తవాసనావిజ్ఞానమయసంయోగజనితం [illegible] త్రసన్నివేశజాలమృగతృష్ణికావత్సర్వవ్యామోహాస్పదం [illegible] మాత్మైతి విజ్ఞానవాదినో వైనాశికా యత్ర భ్రాన్తాః.

థాఽగ్న్యర్చిర్యథాపుణ్డరీకం। యథాసకృద్విద్యుత్తగ్ సకృద్విద్యుత్తేవహ వా అస్య శ్రీర్భవతియ ఏవం వేదాథాత ఆదేశో నేతి నేతి। న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్త్యథ నామధేయగ్ సత్యస్య సత్యమితి ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యం॥ ౬

ఇతిచతుర్థాధ్యాయె తృతీయబ్రాహ్మణమ్.

ఏతదేవ వాసనారూపం పటరూపవదాత్మనో ద్రవ్యస్య గుణ ఇతి నైయాయికా వైశేషికాశ్చ సమ్ప్రతిపన్నాః - ఇదమాత్మార్థం, త్రిగుణం స్వతన్త్రం ప్రధానాశ్రయం పురుషార్థేన హేతునా ప్రవర్తత ఇతి సాఙ్ఖ్యాః ఔపనిషదమన్యా అపి కేచిత్ప్రక్రియాం రచయన్తి- మూర్తామూర్తరాశిరేకః, పరమాత్మరాశిరుత్తమః, తాభ్యామన్యోఽయం మధ్యమః కిల తృతీయః కర్తా భోక్తా విజ్ఞానమయో నానాజాతశత్రుప్రతిబోధితేన సహ విద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాసముదాయః, ప్రయోక్తృకర్మరాశిప్రయోజ్యః పూర్వోక్తో మూర్తామూర్తభూతరాశిస్సాధనం చేతి తత్ర చ తార్కికైస్సహ సన్ధిం కుర్వన్తి లిఙ్గాశ్రయశ్చైష కర్మ [illegible] సాఙ్ఖ్యభయాత్- సర్వః కర్మరాశిః పుష్పాశ్రయ ఇవ గన్ధః పుష్పవియోగే [illegible] శ్రయో భవతి- తద్వల్లిఙ్గవియోగేఽపి పరమాత్మైకదేశమాశ్రయతి- స పరమాత్మైకదేశః కిలాన్యత ఆగతేన గుణేన కర్మణా సగుణో భవతి నిర్గుణోఽపి సన్ కర్తా భోక్తా బధ్యతే ముచ్యతే చ విజ్ఞానాత్మేతి వైశేషికచిత్తమప్యనుసరన్తి స చ కర్మరాశిర్ధ్యాతిరాశేరాగన్తుకః స్వతో నిర్గుణ ఏవ - పరమాత్మైకదేశత్వాత్ స్వత ఉత్థితాఽవిద్యాఽనాగన్తుకాప్యూషరవదనాత్మధర్మ ఇత్యనయా కల్పనయా సాఙ్ఖ్యచిత్తమనువర్తన్తే సర్వమేతత్తార్కికైస్సహ సామఞ్జస్యకల్పనయా రమణీయం పశ్యన్తి- నోపనిషత్సిద్ధాన్తం సర్వన్యాయవిరోధం చ పశ్యన్తి కథం. ఉక్తా ఏవ తావత్సావయవత్వే పరమాత్మనః సంసారిత్వసవ్రణత్వకర్మఫలదేశసంసరణానుపపత్త్యాదయో దోషాః నిత్యభేదే చ విజ్ఞానాత్మనః పరేణైకత్వానుపపత్తిః లిఙ్గమేవేతి చేత్ పరమాత్మన ఉపచరితదేశత్వేన కల్పితం ఘటకరకభూచ్ఛిద్రాకాశాదివత్- తదా లిఙ్గవియోగేఽపి పరమాత్మదేశాశ్రయణం వాసనాయాః అవిద్యాయాశ్చ స్వత ఉత్థానమూషరాదిదృష్టాన్తా నానుపపన్నా ఏవ న చ వాస్యదేశవ్యతిరేకేణ వాసనాయా వస్త్వన్తరసఞ్చరణం మనసాపి కల్పయితుం శక్యం న చ శ్రుతయోఽనుగచ్ఛన్తి * కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా * హృదయే హ్యేవ రూపాణి * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః * తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకాన్ హృదయస్య ఇత్యాద్యాః. న చాసాం శ్రుతీనాం శ్రుతాదన్యార్థాన్తరకల్పనా న్యాయ్యా- ఆత్మనః పరబ్రహ్మత్వోపపాదనార్థపరత్వాదాసాం, మేతావన్మాత్రార్థోపక్షయత్వాచ్చ సర్వోపనిషదాం,. తస్మాచ్ఛ్రుత్యర్థకల్పనాకుశలాః సర్వ ఏవోపనిషదర్థమన్యథా కుర్వన్తి తథాపి వేదార్థశ్చేత్స్యాత్- కామం భవతు- న మే ద్వేషః న చ * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి రాశిత్రయాపత్తేః సమఞ్జసం యదా తు మూర్తామూర్తే తజ్జనితవాసనాశ్చ మూర్తామూర్తే ద్వే రూపే, బ్రహ్మ చ రూపి తృతీయం, స చాన్యచ్చతుర్థమన్తరాళే - తద్వైతదనుమూలమవధారణం ద్వే ఏవ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి అన్యథా బ్రహ్మైకదేశస్య విజ్ఞానాత్మనో రూపే ఇతి కల్ప్యం- పరమాత్మనో వా విజ్ఞానాత్మద్వారేణ. తదా చ రూపే ఏవేతి ద్వివచనమసమఞ్జసం- రూపాణీతి వాసనాభిస్సహ బహువచనం యుక్తతరం స్యాత్ - ద్వే చ మూర్తామూర్తే, వాసనాశ్చ తృతీయ, మితి. అథ మూర్తామూర్తే ఏవ పరమాత్మనో రూపే - వాసనాస్తు విజ్ఞానాత్మన ఇతి చేన్న - తదా విజ్ఞానాత్మద్వారేణ విక్రియమాణస్య పరమాత్మన ఇతీయం వాచో యుక్తిరనర్థికా స్యాత్- వాసనాయా అపి విజ్ఞానాత్మద్వారస్యావిశిష్టత్వాత్ న చ వస్తు వస్త్వన్తరద్వారేణ విక్రియత ఇతి ముఖ్యయా వృత్త్యా శక్యం కల్పయితుం న చ విజ్ఞానాత్మా పరమాత్మనో వస్త్వన్తరం- తథా కల్పనాయాం సిద్ధాన్తహానాత్. తస్మాద్వేదార్థమాత్మానాం స్వచిత్తప్రభవా ఏవమాదికల్పనా అక్షరబాహ్యాః. న హ్యక్షరబాహ్యో వేదార్థః- వేదార్థోపకారీ వా- నిరపేక్షత్వాద్వేదస్య ప్రామాణ్యం ప్రతి తస్మాద్రాశిత్రయకల్పనాఽసమఞ్జసా *యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుష ఇతి లిఙ్గాత్మా ప్రస్తుతోఽధ్యాత్మే, అధిదైవే చ *య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుష ఇతి, - తస్యేతి ప్రకృతోపాదానత్వాత్ స ఏవోపాదీయతే- మూర్తామూర్తస్యైవ రసః- న తు విజ్ఞానమయః. నను విజ్ఞానమయస్యైవైతాని రూపాణి కస్మాన్న భవన్తి-విజ్ఞానమయస్యాపి ప్రకృతత్వాత్, తస్యేతి చ ప్రకృతోపాదానాత్, నైవం-విజ్ఞానమయస్యారూపిత్వేన విజిజ్ఞాపయిషితత్వాత్ యది హి తస్యైవ విజ్ఞానమయస్యైతాని మాహారజనాదీని రూపాణి స్యుః-తస్యైవ *నేతి నేతీత్యనాఖ్యేయరూపతయా ఆదేశో న స్యాత్ నన్వన్యస్యైవాసావాదేశః- న తు విజ్ఞానమయస్యేతి న- షష్ఠాన్తేఽపసంహారాత్ *విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి విజ్ఞానమయం ప్రస్తుత్య *స ఏష నేతి నేతీతి. *విజ్ఞపయిష్యామీతి చ ప్రతిజ్ఞాయా అన్వర్థవత్త్వాత్. యది చ విజ్ఞానమయస్యైవాసంవ్యవహార్యమాత్మస్వరూపం జ్ఞాపయితుమిష్టం స్యాత్ ప్రధ్వస్తసర్వోపాధివిషయే- తత ఇయం ప్రతిజ్ఞార్థవతీ స్యాత్- యేనాసౌ జ్ఞాపితో జానాత్యాత్మానమేవాహం బ్రహ్మాస్మీతి, శాస్త్రనిష్ఠాం ప్రాప్నోతి, న బిభేతి కుతశ్చనేతి అథ పునః పరోఽన్యో విజ్ఞానమయాత్- అన్యః *నేతి నేతీతి వ్యపదిశ్యతే- తదా అన్యదదో బ్రహ్మాన్యోఽహమస్మీతి విపర్యయో గృహీతః స్యాత్ - న *ఆత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తస్యైవైతస్య- లిఙ్గపురుషస్యైవైతాని రూపాణి. సత్యస్య చ సత్యే పరమాత్మస్వరూపే వక్తవ్యే నిరవశేషం సత్యం వక్తవ్యం- సత్యస్య చ విశేషరూపాణి వాసనాః- తాసామిమాని రూపాణ్యుచ్యన్తే ఏతస్య పురుషస్య- ప్రకృతస్య లిఙ్గాత్మన ఏతాని రూపాణి కాని తానీతి ఉచ్యన్తే- యథా లోకే మాహారజనం- హరిద్రా, తయా రక్తం మాహారజనం యథా వాసో లోకే- ఏవం స్త్ర్యాదివిషయసంయోగే తాదృశం వాసనారూపం రఞ్జనాకారముత్పద్యతే చిత్తస్య- యేనాసౌ పురుషో రక్త ఇత్యుచ్యతే వస్త్రాదివత్. యథా చ లోకే పాణ్డ్వావికం- అవేరిదమావికం- ఊర్ణాది. యథా చ [illegible] పాణ్డురం భవతి [illegible]. యథా చ లోకే ఇన్ద్రగోపోఽత్యన్తరక్తో భవతి- ఏవమస్య వాసనారూపం. క్వచిద్విషయవిశేషాపేక్ష[illegible]

గస్య తారతమ్యం- క్వచిత్పురుషచిత్తవృత్త్యపేక్షయా యథా చలాకేఽగ్నిర్చిర్భాస్వరం భవతి- తథా క్వచిత్క్వచిద్వాసనారూపం భవతి యథా పుణ్డరీకం శుక్లం- తద్వదపి చ వాసనారూపం కస్యచిద్భవతి యథా సకృద్విద్యుత్తం- యథా సకృద్విద్యోతనం సర్వతః ప్రకాశకం భవతి తథా జ్ఞానప్రకాశవివృద్ధ్యపేక్షయా కస్యచిద్వాసనారూపముపజాయతే నైషాం వాసనారూపాణాం ఆదిరన్తో మధ్యం సఙ్ఖ్యా వా దేశః కాలో నిమిత్తం వాఽవధార్యతే- అసఙ్ఖ్యేయత్వాద్వాసనాయాః వాసనాహేతూనాం చానన్త్యాత్, తథా చ వక్ష్యతి షష్ఠే *ఇదం మయోఽదోమయ ఇత్యాది అస్మాన్న స్వరూపసఙ్ఖ్యావధారణార్థాద్దృష్టాన్తాం యథా మాహారజనం వాస ఇత్యాదియః కిం తర్హి ప్రకారప్రదర్శనార్థాః- ఏవం ప్రకారాణి హి వాసనారూపాణీతి. యత్తు వాసనారూపమభిహితమన్తే సకృద్విద్యోతనమివేతి- తత్కిల హిరణ్యగర్భస్యావ్యాకృతాత్ప్రాదుర్భవత ఇవ తస్యాభివ్యక్తిర్భవతీతి తదీదృశం వాసనారూపం హిరణ్యగర్భస్య యో వేద- తదస్య సకృద్విద్యుత్తా ఇవ- హ వా ఇత్యవధారణార్థః ఏవమేవాస్య శ్రీః- ఖ్యాతిర్భవతీత్యర్థః. యథా హిరణ్యగర్భస్యైవం- ఏతద్యథోక్తం వాసనారూపమన్తం యో వేద ఏవం నిరవశేషం సత్యస్య స్వరూపమభిధాయ యత్తత్సత్యస్య సత్యముక్తం తస్యైవ స్వరూపావధారణార్థం బ్రాహ్మణశేషమారభ్యతే- అథ- అనన్తరం సత్యస్వరూపనిర్దేశానన్తరం యత్సత్యస్య సత్యం- తదేవావశిష్యతే యస్మాత్- అతః- తస్మాత్సత్యస్య సత్యం స్వరూపనిర్దేశ్యోఽస్య ఆదేశః- నిర్దేశో బ్రహ్మణః. కః పునరసౌ నిర్దేశ ఇతి ఉచ్యతే- నేతి నేతీత్యేవం నిర్దేశః నను కథమాభ్యాం నేతి నేతి శబ్దాభ్యాం సత్యస్య సత్యం నిర్దిదిక్షితమితి ఉచ్యతే - సర్వోపాధివిశేషాపోహేన యస్మిన్న కశ్చిద్విశేషోఽస్తి నామ వా రూపం వా కర్మ వా భేదో వా జాతిర్వా గుణో వా తద్ద్వారేణ హి శబ్దప్రవృత్తిర్భవతి- న చైషాం కశ్చిద్విశేషో బ్రహ్మణ్యస్తి- అతో న నిర్దేష్టుం శక్యత ఇదం తదితి గౌరసావస్పన్దత ఇత్యాదిషు తథా లోకే నిర్దిశ్యతే- తథా అధ్యారోపితనామరూపకర్మద్వారేణ బ్రహ్మ నిర్దిశ్యతే- *విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ *విజ్ఞానఘన ఏవ *బ్రహ్మ ఆత్మేత్యేవమాదిశబ్దైః యదా పునః స్వరూపమేవ నిర్దిదిక్షితం భవతి నిరస్తసర్వోపాధివిశేషం - తదా న శక్యతే కేనచిదపి ప్రకారేణ నిర్దేష్టుం తదాఽయమేవాభ్యుపాయః- యదుత ప్రాప్తనిర్దేశప్రతిషేధద్వారేణ నేతి నేతీతి నిర్దేశః ఇదం చ నకారద్వయం వీప్సావ్యాప్త్యర్థం యద్యత్ప్రాప్తం- తత్తన్నిషిధ్యతే తథా చ సత్యనిర్దిష్టాశఙ్కా బ్రహ్మణః పరిహృతా భవతి- అన్యథా హి నకారద్వయేన ప్రకృతద్వయప్రతిషేధే యదన్యత్ప్రకృతాత్ప్రతిషిద్ధద్వయాత్-తద్బ్రహ్మ- తన్న నిర్దిష్టం కీదృశం తు ఖల్విత్యాశఙ్కా న నివర్తిష్యతే తథా చానర్థకశ్చ స నిర్దేశః- పురుషస్య వివిదిషాయా అనివర్తకత్వాత్. *బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి చ వాక్యమపరిసమాప్తార్థం స్యాత్. యదా తు సర్వదిక్కాలాదివివిదిషా నివర్తితా స్యాత్సర్వోపాధినిరాకరణద్వారేణ- తదా సైన్ధవఘనవదేకరసం ప్రజ్ఞానఘనమనన్తరమబాహ్యం సత్యస్య సత్యమహం బ్రహ్మేతి సర్వతో నివర్తతే వివిదిషా, ఆత్మన్యేవావస్థితా ప్రజ్ఞా భవతి, తస్మాద్వీప్సార్థం నేతి నేతీతి నకారద్వయం నను మహతా యత్నేన పరికరబన్ధం కృత్వా కిం యుక్తమేవం నిర్దేష్టుం బ్రహ్మ బాఢం- కస్మాత్ (నహి) యస్మాదితి నేత్యేతస్మాదితీతి వ్యాప్తవ్యప్రకారాన్నకారద్వయవిషయాన్నిర్దిశ్యన్తే- యథా గ్రామో గ్రామో రమణీయ ఇతి అన్యత్పరం నిర్దేశనం నాస్తి-తస్మాదయమేవ నిర్దేశో బ్రహ్మణః యదుక్తం *తస్యోపనిషత్సత్యస్య సత్యమితి- ఏవం ప్రకారేణ సత్యస్య సత్యం తత్పరం బ్రహ్మ-అతో యదుక్తముక్తం నామధేయం బ్రహ్మణః నామ్నైవ నామధేయం. కిం తత్. (సత్యస్య సత్యం ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ………… …… ……………………………… ౬

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ — తస్య హేత్యాద్యేవం ప్రస్తావవాదపూర్వకం సమ్బన్ధమాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) విభాగః-విశేషః తస్య-అధిదైవం ప్రకృతస్య, ఏతస్య-అధ్యాత్మసన్నిహితస్య, అమూర్తరసభూతాన్తఃకరణస్యైవ రాగాదివాసనేతి వక్తుం తస్యేత్యాదివాక్యమిత్యర్థః కథమిదం రూపం లిఙ్గస్య ప్రాప్తమితి తదాహ (మూర్తేతి) మూర్తామూర్తవాసనాభిర్విజ్ఞానమయసంయోగేన చ జనితం బుద్ధేః రూపమిత్యర్థః. నేదమాత్మనో రూపం- తస్యైకరసస్యానేకరూపత్వానుపపత్తేరితి. నిఃశఙ్కం (విచిత్రమితి) వాస్తవత్వశఙ్కాం వారయతి (మాయేతి) వైచిత్ర్యమనుసృత్యానేకోదాహరణం అన్తఃకరణస్యైవ రాగాదివాసనా చేత్- కథం పురుషస్తద్వానుచ్యతే తత్రాహ (సర్వేతి) తదేవ వ్యాకుర్వన్ విజ్ఞానవాదినాం భ్రాన్తిమాహ (ఏతావన్మాత్రమితి) బుద్ధిమాత్రమేవాహం వృత్తిరిశిష్టం స్వరసభఙ్గురం రాగాదికలుషితమాత్మా- నాన్యః స్థాయీ కశ్చిదేకోఽస్తీతి యత్ర తే భ్రాన్తాః - తస్య రూపం వక్ష్యామ ఇతి సమ్బన్ధః తార్కికాణామపి బౌద్ధవద్భ్రాన్తిముద్భావయతి (ఏతదేవేతి) అన్తఃకరణమేవాహం ధీగ్రాహ్యం రాగాదిధర్మకమాత్మా - తస్య వాసనామయం రూపం పటస్య శౌక్ల్యవద్గుణః- స చ సంసారక్షతి యత్ర తార్కికాః భ్రాన్తాః- తస్య రూపం వక్ష్యామ ఇతి పూర్వవత్ సాఙ్ఖ్యానాం భ్రాన్తిమాహ (ఇదమితి) కేన ప్రకారేణాన్తఃకరణమాత్మార్థమిష్యతే - తత్రాహ (పురుషార్థేనేతి) కథమస్య త్రిగుణత్వాదికం సిద్ధ్యతి - తత్రాహ (ప్రధానాశ్రయమితి) నాన్తఃకరణమేవాత్మా- కిం త్వన్యః సర్వగతః సర్వవిక్రియాశూన్యః స్వప్రకాశః - తస్య భోగాపవర్గాసఙ్గుస్యేన ప్రధానాత్మకమన్తఃకరణం తత్సధర్మకం ప్రవర్తత ఇతి యత్ర కాపిలా భ్రాన్తాః- తస్య రూపం వక్ష్యామ ఇతి సమ్బన్ధః యత్ర విచిత్రా విపశ్చితాం భ్రాన్తిః- తదన్తఃకరణం తస్య హేత్యత్రోచ్యతే- వాత్మేతి స్వపక్షముక్త్వా భర్తృప్రపఞ్చపక్షముత్థాపయతి (ఔపనిషదంమన్యా ఇతి) కీదృశీ ప్రక్రియేత్యుక్తే రాశిత్రయకల్పనాం పదన్యాదావధమం రాశిం దర్శయతి (మూర్తేతి) ఉత్కృష్టరాశిమాచష్టే (పరమాత్మేతి) రాశ్యన్తరమాహ (తాభ్యామితి) *తాన్యేతాని త్రీణివస్తూని మూర్తామూర్తం మాహారజనాదిరూపమాత్మతత్త్వమితి పరోక్తిమాశ్రిత్య రాశిత్రయకల్పనాముక్త్వా మధ్యమాధమరాశ్యోర్విశేషమాహ ([illegible]) ఉత్పాదకత్వం ప్రయోక్తృత్వం. కర్మగ్రహణం విద్యాప్రజ్ఞయోరుపలక్షణం సాధనం-జ్ఞానకర్మకారణం కార్యకరణజాతం. తదపి [illegible] (సాధనం చేతి) ఇతి శబ్దో రాశిత్రయకల్పనాసమాప్త్యర్థః పరకీయకల్పనాన్తరమాహ (తత్రేతి) రాశిత్రయే కల్పితే సతీతి [illegible] (లిఙ్గత్రయశ్చేతి) [illegible] వైశేషికచిత్తమప్యనుసరన్తీతి సమ్బన్ధః

కథంతచ్చిత్తానుసరణం తదుపపాదయతి (కర్మరాశిరితి) కథంనిర్గుణమాత్మానంకర్మరాశిరాశ్రయతీత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మైకదేశఇతి) (అన్య తఇతి) కార్యకరణాత్మకాద్భూతరాశేరితియావత్. యదా-హ-పరా . . . కర్మాదితద్ద్వారాఆత్మన్యాగచ్ఛతి- తదాసకర్తృత్వాదిసంసారమనుభవతీ త్యాహ (సఏకఇతి) స్వతస్తస్యకర్మాదిసమ్బన్ధిత్వేనసంసారిత్వంస్యాదితిచేత్ నేత్యాహ (నచేతి) నిర్గుణఏవ-విజ్ఞానాత్మేతి శేషః సాఙ్ఖ్యచిత్తానుసారా ర్థమేవంపరేషాంప్రక్రియామనువదతి (స్వతఇతి) నైసర్గిక్యవిద్యాపరస్మాదేవాభివ్యక్తాసతీతదేకదేశం విక్రియతస్మిన్నేవాన్తఃకరణాఖ్యేతిష్ఠతీవ ఏన్తో-ఽనాత్మదర్శో-ఽవిద్యేత్యుక్త్వా సాఙ్ఖ్యచిత్తమప్యనుసరతీత్యర్థః అవిద్యాపరస్మాదుత్పన్నా చేత్- తమేవాశ్రయేత్- నతదేకదేశమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఊషరవదితి) యథాపృథివ్యాజాతోఽప్యూషరదేశస్తదేకదేశమాశ్రయతే-ఏవమవిద్యాపరస్మాజ్జాతాపితదేకదేశమాశ్రయిష్యతీత్యర్థః తదేతద్దూషయి తుముపక్రమతే (సర్వమేతదితి) తార్కికైస్సహసన్నికరణాదికమేతత్సర్వమధికృత్యసామఞ్జస్యేనపూర్వోక్తానాంకల్పనానామూహాతేనరమణీయత్వమను భవతీతియావత్. యథోక్తకల్పనానాంశ్రుతిన్యాయానుసారిత్వాభావం . . . సూచయతి (నేత్యాదినా) కర్మద్వయంప్రత్యేకం క్రియాపదే నసమ్బధ్యతే నఖల్వుభయత్రాన్వయః కథంయథోక్తకల్పనానామూహాతిరమణీయత్వేనశ్రుతిన్యాయబాహ్యత్వమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) యదుక్తం పరస్యైకదేశోవిజ్ఞానాత్మేతి- తత్రతదేకదేశత్వంవా స్వవం-అవా స్వవంవా ప్రథమేసపరస్మాదభిన్నః- భిన్నోవేతివికల్ప్యాద్యద్వయందూషయతి (ఉక్తాపి వేతి) ఆదిశబ్దేనశ్రుతిస్మృతివిరోధోగృహ్యతే కల్పాన్తరంప్రత్యాహ (నిత్యభేదేచేతి) భేదాభేదయోర్విరుద్ధత్వాదనుపపత్తిశ్చకారార్థః లిఙ్గోపాధి రాత్మాపరస్యాంశఇతికల్పాన్తరంశఙ్కతే (లిఙ్గమేవేతి) ఉపచరితత్వం- కల్పితత్వం లిఙ్గోపాధినాకల్పితఃపరాంశోజీవాత్మేత్యుక్తేస్స్వాపాదౌలిఙ్గధ్వంసే వాసనానాశనిస్స్యాత్- లిఙ్గాభావేతదధీనజీవాభావాత్ తతశ్చతద్వియోగేపిలిఙ్గస్థావాసనాజీవేతిష్ఠతీతిప్రక్రియా-ఽనుపపన్నేతిదూషయతి (తదేతి) యత్తుపరస్మాదవిద్యాయాఃసముత్థానమితి- తన్నిరాకరోతి (అవిద్యాయాశ్చేతి) ఆదిపదేనానాత్మధర్మత్వమవిద్యాయాగృహ్యతే. పరస్మాదవి ద్యోత్పత్తౌతస్యైవసంసారస్స్యాత్- తయోరైకాధికరణ్యాత్. అతశ్చావిద్యాయాంసత్యాంనముక్తిః నచతస్యాంనష్టాయాం - తత్సిద్ధికారణేన్ధిత్వే కార్యస్యాకస్మాద్విచ్ఛేదాయోగాత్ కార్యావిద్యానాశేతత్కారణపరాభావః- తథాచమోక్షిణోఽభావాన్మోక్షసిద్ధిః నచానాత్మధర్మో-ఽవిద్యా-విద్యా యాఅపితద్ధర్మత్వప్రసఙ్గాత్ తదేకాశ్రయత్వాదితిభావః. యత్తులిఙ్గోపరమేతద్గతా వాసనాత్మన్యస్తీతి- తత్రాహ (నచేతి) పుటకాదౌతుపు ష్పాద్యవయవానామేవానువృత్తిరితిభావః ఇతశ్చవాసనాయాజీవాశ్రయత్వమసఙ్గతమిత్యాహ (నచేతి) నను జీవేసమవాయికారణేమనస్సంయో గాదసమవాయికారణాత్కామాద్యుత్పత్తిరిత్యుదాహృతశ్రుతిరుచ్యతే- తత్రాహ (నచాసామితి) దృశ్యమానసంసారమూపాధికమభిధాయజీ వస్యబ్రహ్మత్వోపపాదనేతాత్పర్యంశ్రుతీనాముపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదిభ్యోగమ్యతే- తన్నార్థాన్తరకల్పనేత్యర్థః ఇతశ్చయథోక్తశ్రుతీనాం నార్థాన్తరకల్పనేత్యాహ (ఏతావన్మాత్రేతి) సర్వాసాముపనిషదామేకరసైక్యపర్యవసానంఫలవత్త్వాదిలిఙ్గేభ్యోగమ్యతే- తత్కథముక్తశ్రుతీనామ ర్థాన్తరకల్పనేత్యర్థః నన్వౌపనిషదామైక్యాదన్యార్థాన్తరమపిప్రతిపాద్యంవ్యాఖ్యాతారోవర్ణయన్తి - తత్కథమర్థాన్తరకల్పనానుపపత్తిః - అతఆహ (తస్మాదితి) సర్వోపనిషదామైక్యపరత్వప్రతిభాసస్తద్వద్బోధార్థః నన్వవాన్తరుచ్యమానోపివేదార్థోభవత్యేవ- కిమిత్యనాదృత్యోపేక్ష్యతే- తత్రా హ (తథాపీతి) నచార్థాన్తరస్యవేదార్థత్వం- తత్రతాత్పర్యలిఙ్గాభావాదితిభావః. లిఙ్గవియోగేపిపుంసివాసనా స్తీత్యేతన్నిరాకృత్యరాశిత్రయకల్ప నాంనిరాకరోతి (నచేతి) కథంసిద్ధాన్తేపివాదశబ్దాదిసామఞ్జస్యం- తత్రాహ (యదేతి) రాశిత్రయపక్షేజీవస్వరూపమధ్యేనర్భావేనిషేధ్యకో టినివేశస్స్యాత్- రూపిమధ్యేనర్భావేశ్రుతిశ్చతుర్థీయేత్యాహ (అన్యథేతి) భవత్వేవంశ్రుతేఃశ్చేతి - తత్రాహ (తదేతి) రూపిమధ్యేజీవాన్త ర్భావకల్పనాయామితియావత్ విషయభేదేనోపక్రమావిరోధంచోదయతి (అథేతి) ఇత్థంవ్యవస్థాయాంజీవద్వారావిక్రియమాణస్యపరస్యరూ పేణామూర్తామూర్తేఇత్యుక్తిరయుక్తా- వాసనాకర్మాదేరపితద్ద్వారాతత్సమ్బన్ధావిశేషాదితిదూషయతి (తదేతి) విజ్ఞానాత్మద్వారాపరస్యవిక్రియమాణ త్వమఙ్గీకృత్యోక్తం-తదేవనాస్తీత్యాహ (నచేతి) తథాభూతస్యాన్యథాభూతస్యచవిక్రియాయాదురుపపాదత్వాదిత్యర్థః కించ-జీవస్యబ్రహ్మణో వస్త్వన్తరత్వమాత్యన్తికం- అనాత్యన్తికంవా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) నద్వితీయః - భేదాభేదనిరాసాదితిద్రష్టవ్యం పరపక్షదూషణముపసం హరతి (తస్మాదితి) ఏవమాదికల్పనాః - రాశిత్రయం, జీవస్యకామాద్యాశ్రయత్వం, మిథ్యాద్యాః అక్షరబాహ్యత్వేఫలితమాహ (నహీతి) వే దార్థోపకారిత్వాభావేహేతుమాహ (నిరపేక్షత్వాదితి) వేదార్థత్వాద్యథాభావేసిద్ధమర్థంకథయతి (తస్మాదితి) తస్యహిత్వాత్పరకీయప్రక్రి యాంప్రత్యాఖ్యాయస్వమతేతచ్ఛబ్దార్థమాహ (అయమితి) ప్రకృతత్వాల్లిఙ్గాత్మగ్రహేజీవస్యాపిహానిప్రసఙ్గాదైత్యద్భావాత్తస్యైవాత్రతచ్ఛ బ్దేనగ్రహఃస్యాదితిశఙ్కతే (నన్వితి) ప్రకృతత్వేపితస్యనిర్విశేషబ్రహ్మత్వేనజ్ఞాపయితుమిష్టత్వాన్నవాసనామయంసంసారరూపంతత్త్వతో యు క్తమితిపరిహరతి (నైవమితి) ఇతశ్చజీవస్యనవాసనారూపితా- కింతుచిత్తస్యేత్యాహ (యదిహీతి) నిషేధ్యకోటిప్రవేశాదితిభావః. నాయంజీవ స్యాదేశః- కింతుబ్రహ్మణస్తటస్థస్యేతిశఙ్కయిత్వాదూషయతి (నన్విత్యాదినా) షష్ఠావసానే *విజ్ఞాతారమరేకేనేత్యాత్మానముపక్రమ్య* సఏ షనేతినేత్యాత్మేత్యాత్మశబ్దాత్తస్యైవాదేశః- నతటస్థస్యేత్యర్థః ఇతశ్చప్రత్యగర్థస్యైవాయమాదేశఇత్యాహ (విజ్ఞాపయిష్యామీతి) తదేవసమర్థ యతి (యదీతి) కథమేతత్ప్రతిజ్ఞార్థవత్త్వం- తదాహ (యేనేతి) జ్ఞానఫలంకథయతి (శాస్త్రేతి) అన్వయముఖేనోక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేన సాధయతి (అథేత్యాదినా) విపర్యయేగృహీతేబ్రహ్మైక్యబుద్ధికావిరోధందర్శయతి (నాత్మానమితి) తచ్ఛబ్దేనజీవపరామర్శాసమ్భవే[illegible]త స్మాదితి [illegible] . . . దైతానిద్యూపాణి- కిమిత్యుపన్యస్యన్తే- పరమాత్మస్వరూపస్యైవవక్తవ్యత్వాత్. అతఆహ (సత్యస్యచేతి) [illegible] నేనక్రానుమ్య[illegible]రజనయాహ్వాద్రితిత్వాఖ్యాతం. తత్రలోకప్రసిద్ధిందర్శయతి (యేనేతి) ఉక్తాదిత్యాదుపసంక[illegible]

ఽనేవాసనావైచిత్ర్యే కిం కారణమితి- తదాహ (క్వచిదితి) చిత్తవృత్తిశబ్దైః సత్త్వాదిగుణపరిణామోఽపేక్షితః పరిమితదృష్టాన్తోక్త్యా వాసనానామపి పరిమితత్వం- దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోః సామ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నైషామితి) తత్ర వాక్యశేషం సంవాదయతి (తథా చేతి) వాసనానన్త్యే శ్రుతీయపరిమితిప్రదర్శనేపరిమితదృష్టాన్తోక్త్యా హన్యాతాత్పర్యాకుత్రాత్పర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ప్రకారప్రదర్శనమేవాభినయతి (ఏవం ప్రకారాణీతి) అన్యవాసనాదివిషయమాత్రోపాసనం ఫలవతీం తత్ప్రకర్షాభిధానపూర్వకమభిదధాతి (యత్త్విత్యాదినా) వ్యక్తిః - సర్వస్యైవ ప్రజాతస్యేతి శేషః తదీయమిత్యస్య వ్యాక్తీకరణమాహ (హిరణ్యగర్భస్యేతి) ఉదేశంస్ఫుటయతి (యథేత్యాదినా) వ్యక్తమనూద్యానన్తరగ్రన్థమవతారయతి (ఏవమిత్యాదినా) తస్యైవ- బ్రహ్మణ ఇతి సమ్బన్ధః కస్మాదనన్తరమిత్యుక్తే తద్దర్శయన్నశేష్యం చాపేక్షితం పూరయన్ వ్యాకరోతి (సత్యేతి) యథోక్తాదేశస్యాభావసర్వమవాయిత్వేమన్వా నశఙ్క్యతే (నస్వితి) నిరవధినిషేధాసిద్ధైః సదవధిత్వేన సత్యస్య సత్యం బ్రహ్మ నిర్దేష్టుమిష్టమితి పరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) ,బ్రహ్మణో విధిముఖేన నిర్దేశసమ్భవేనైకిమితి నిషేధముఖేన తన్నిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (యస్మిన్నితి) తద్విధిముఖేన నిర్దేష్టుమశక్యమితి శేషః నామరూపాద్యభావేపి బ్రహ్మశబ్దప్రవృత్తిమాశఙ్క్యాహ (తద్ద్వారేణేతి) జాత్యాదీనామన్యతమస్య బ్రహ్మణ్యపి సమ్భవాత్తద్ద్వారా తత్ర శబ్దప్రవృత్తిస్స్యాదితి చేత్ నేత్యాహ (నచేతి) ఉక్తమర్థం వైధర్మ్యదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (గౌరితి) తథా-జాత్యాద్యభావాన్న బ్రహ్మణి శబ్దప్రవృత్తిరితి శేషః కథం తర్హి క్వచిద్విధిముఖేన బ్రహ్మోపదిశ్యతే- తత్రాహ (అధ్యారోపితేతి) విజ్ఞానానన్దాదివాక్యేషు శబలగృహీతశక్తిభిః శబ్దైర్లక్ష్యతే బ్రహ్మేత్యర్థః నను లక్షణామపేక్ష్య సాక్షాదేవ బ్రహ్మ కిమితి న వివక్ష్యతే- తత్రాహ (యదా పునరితి) నిర్దేష్టుం- లక్షణామపేక్ష్య సాక్షాదేవ వక్తుమితి యావత్ తత్ర శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తానాం జాత్యాదీనామభావస్యోక్తత్వాదిత్యర్థః విధిముఖేన ...పేక్షఫలితమాహ (తదేతి) ప్రాప్తాని ప్రాప్తోఽయమవిశేషస్య- తత్ప్రతిషేధముఖే నేతి యావత్ ఏవం బ్రహ్మనిర్దిదిక్షితం చేదేకేనైవ నఞాలం- కృతం ద్వితీయేనేత్యాశఙ్క్యాహ(ఇదం చేతి) వీప్సయా వ్యాప్తిః- సర్వవిషయసఙ్గ్రహః తిదర్థం నకారద్వయమిత్యుక్తమేవవ్యనక్తి (యద్యదితి) విషయత్వేన ప్రాప్తం సర్వం న బ్రహ్మేత్యుక్తే సతి అవిషయః ప్రత్యగాత్మా బ్రహ్మాత్మైకత్వేనాఽన్త్యపర్యవసానాన్నైరాకాఙ్క్ష్యం శ్రోతుస్సిద్ధ్యతీత్యాహ (తథా చేతి) ఇతిశబ్దస్య ప్రకృతపరామర్శిత్వాత్ప్రకృతమూర్తామూర్తాదేరనన్యత్వే బ్రహ్మణోఽన్యాకారపర్యవసానం కిమితి నేష్యతే- తత్రాహ (అన్యథేతి) ఆశఙ్కానివృత్త్యభావే దోషమాహ (తథా చేతి) అనర్థకశ్చేతి చకారేణ సముచ్చితం దోషాన్తరమాహ (బ్రహ్మేతి) ఉక్తమర్థమన్వయముఖేన సమర్థయతే (యదా త్వితి) సర్వోపాధినిరాసేన తత్ర తత్ర విషయే వేదనేచ్ఛా యదా నివర్తితా- తదా యథోక్తం ప్రత్యగ్బ్రహ్మాహమితి నిశ్చిత్యాకాఙ్క్షా సర్వతో వ్యావర్తతే- తేన నిర్దేశస్య సార్థకత్వం యదా చోక్తరీత్యా బ్రహ్మాత్మైత్యేవ ప్రజ్ఞాఽవస్థితా భవతి - తదా ప్రతిజ్ఞావాక్యమపి పరిసమాప్తం స్యాదితి... వీప్సాపక్షముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆదేశస్య ప్రక్రమాననుగుణత్వమాశఙ్క్యానన్తరవాక్యేన పరిహరతి (నన్విత్యాదినా) నహీతి ప్రతీకోపాదానం యస్మాదిత్యస్య హి శబ్దార్థస్య తస్మాదిత్యనేన సమ్బన్ధః వ్యావృత్తవ్యాః- సఙ్గ్రాహ్యాః విషయీకర్తవ్యాః యే ప్రకారాః - తేన నకారద్వయస్య విషయాస్సన్తో నిర్దేశ్యనైయితి నేత్యేతస్మాదిత్యనేన నాన్యనేతి యోజనా. ఇతిశబ్దాభ్యాం వ్యాప్తవ్యసర్వప్రకారసఙ్గ్రహే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) గ్రామో గ్రామో రమణీయ ఇత్యుక్తే రాజ్యనివాసీయసర్వగ్రామసఙ్గ్రహవత్ప్రకృతే వీతిశబ్దాభ్యాం విషయభూతసర్వప్రకారసఙ్గ్రహేణ నకారాభ్యాం తన్నిషేధ ఇత్యర్థః యథోక్తాన్నిషేధరూపాన్నిర్దేశాదన్యన్నిర్దేశనం యస్మాద్బ్రహ్మణో న పరమస్తి- తస్మాదిత్యుపసంహారః అథేత్యాదివాక్యం ప్రకృతోపసంహరత్వేన వ్యాచష్టే (యదుక్తమిత్యాదినా) ౬

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

౭౦ — అథన కేవలం బ్రహ్మణో మూర్తామూర్తాఖ్యచేతనాచేతనశరీరకత్వం - కింతు దివ్యతేజోవిరాజమానదివ్యవిగ్రహోఽప్యస్తీత్యాహ (తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపమిత్యాదినా) యథా మాహారజనం వాసః-కౌసుమ్భవస్త్రమివ యథా పాణ్డ్వావికం-పాణ్డరవర్ణకమ్బళ ఇవ యథేన్ద్రగోపః- శక్రగోపక్రిమిరివ. యథాగ్న్యర్చిః- అగ్నేర్జ్వాలేవ యథా పుణ్డరీకం- అమ్భోజమివేత్యర్థః యథా సకృద్విద్యుత్తం - విద్యుత్తమితి ద్యుతేర్నిష్ఠా విద్యోతనమితి యావత్ సకృత్- యుగపత్ప్రవృత్తా విద్యుదివేత్యర్థః. ఏవం రూపం రూపమన్తి హ్యైతస్య- మూర్తామూర్తచిదచిచ్ఛరీరస్యాత్ర ప్రసక్త్యోపాస్యస్య బ్రహ్మణః హి- ✱ ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ ✱ విద్యుతః పురుషాత్ ✱ హిరణ్మయః పురుష ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధం భవతీతి పూర్వేణాన్వయః (సకృద్విద్యుత్తేవ హవా అస్య శ్రీర్భవతీతి) సకృద్విద్యుత్తేవ- యుగపత్ప్రవృత్తవిద్యుదివాస్య శ్రీః ప్రకాశమానా భవతి- య ఏవం- పూర్వోక్తరీత్యా వేద-ఉపాస్త ఇత్యర్థః ✱ ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి మూర్తామూర్తాత్మకరూపవత్త్వే బ్రహ్మణః కథితే తత్ప్రయుక్తేయత్తాలక్షణపరిచ్ఛేదరూపప్రకారవత్త్వం ప్రాప్తం ప్రతిషేద్ధుముపక్రమతే (అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి) ఆదేశః- ఉపదేశ ఇత్యర్థః. క్రియత ఇతి శేషః అథశబ్దో వాక్యాన్తరోపన్యాసార్థః. అతః- పూర్వం బ్రహ్మణో మూర్తామూర్తశరీరత్వేనోక్తత్వాత్తత్ప్రయుక్తేయత్తానివారణాయాయముపదేశః క్రియత ఇత్యర్థః. ఇతిశబ్ద ఇయత్తాలక్షణప్రకారవచనః. నేతి నేతి- నైవం నైవమిత్యర్థః. మూర్తామూర్తాత్మకరూపద్వయవత్త్వప్రయుక్తేయత్తాలక్షణప్రకారయుక్తో నేత్యర్థః. ఇయత్తాయా నేతి నేతీతి వీప్సా ఆత్యన్తికాభావద్యోతనార్థా. నేతి నేతీతీయత్తానిషేధ ఏవ - న పూర్వోక్తప్రకారనిషేధ ఇత్యభిప్రాయేణాహ- (న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి) ఇతి నైవేయత్తారహితత్వం యద్బ్రహ్మ ప్రతిపాదితం- తస్మాదేతస్మాదన్యద్వస్తు పరం నహ్యస్తి బ్రహ్మ... ...పరం- ఉత్కృష్టం నాస్తీత్యర్థః. ...స్యామాత్రస్యాత్ర... - తథా హి సత్యస్యాత్పరమితి పదద్వయాన్యతరవైయ... ...నామధేయం... (అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యమితి ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ప్రకృతివత్స్వరూపపరిశోధనా...

తతయానత్యశబ్దవాచ్యేభ్యః ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టేభ్యశ్చేతనేభ్యోఽపి కదాచిదపి జ్ఞానాదిసఙ్కోచాభావాత్పరమాత్మా సత్యం. నిర్వికారమిత్యత స్తస్య సత్యస్య సత్య మితి నామధేయం భవతి అతశ్చేతనాచేతనాభ్యాం పరస్స విలక్షణ ఇత్యర్థః నను *ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ... మూర్తామూర్తాత్మకరూపస్య, * తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాస ఇతి సప్తదశభిర్వాక్యైరుపదిష్టస్య వా రూపస్య, * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీ త్యనేన నిషేధః కిం న స్యాదితి చేన్న. తథా నతి రూపిణోఽపి బ్రహ్మణః ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి న సుతథా సతి మూర్తామూర్తాత్మ బ్రహ్మస్వరూప ప్రతిపాదక శాస్త్రాప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్తన్నిషేధో నోపపద్యత ఇతి చేన్న. * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి బ్రహ్మణో మూర్తామూర్తాత్మకరూప ద్వయవత్త్వప్రతిపాదకశాస్త్రస్యాప్యప్రామాణ్యప్రసఙ్గసామ్యాత్ న చోపాసనార్థం తదుపదేశ ... బ్రహ్మస్వరూపే పతితథాత్వప్ర సక్తాత్. అతః * నేతి నేతీత్యనేన ఇయత్తైవ నిషిధ్యతే ఇదం వాక్యముభయలిఙ్గపాదే * ప్రకృతైతావత్త్వమితి సూత్రే చిన్తితం తత్ర హి. సంసా రిజీవస్యేవ బ్రహ్మణోఽపి మనుష్యాదిదేహాన్తరవస్థితత్వాత్తత్ప్రయుక్తసుఖదుఃఖభోక్తృత్వమపి ప్రసజేత్ యద్యపి పరమాత్మనో దేహాన్తరవస్థితిప్రయు క్తభోక్తృత్వమాశఙ్క్య పరితోఽదహ్యమానగృహాన్తర్వర్తిత్వే దేవదత్తయజ్ఞదత్తయోరవిశిష్టేపి తత్స్వామిన స్తదభిమానినో దేవదత్తస్యైవ యజ్ఞదత్తస్య తత్కృతదుఃఖాదర్శనవత్ దేహాన్తర్వర్తిత్వే జీవపరయోరవిశిష్టేఽపి * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి శ్రుత్యనుసారేణ దే హాభిమానిజీవవన్న పరస్య భోక్తృత్వమితి * సమ్భోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాదితి సూత్రేస్థితం తథాన్యత్రాపి దేహాన్తరవస్థితిప్రయుక్తం సర్వస్యాపి పరమాత్మశరీరతయా శరీరం ప్రతి స్వామిత్వమపి పరమాత్మనోఽస్తీతి మనుష్యాదిశరీరస్వామిన స్తదన్తర్వర్తినః పరమాత్మనో భోక్తృత్వమవర్జనీయమితి జీవేశ్వర స్వభావావిభాగ ఇతి పూర్వపక్షం ప్రాపయ్య శరీరస్వామిత్వేఽపి తదన్తర్వర్తిత్వేఽపి ... అపహతపాప్మత్వాదిగుణకస్య పరమాత్మనో న భోక్తృత్వప్రసఙ్గః యథా లోకే రాజశాసనానువర్తినాం తదవివర్తినాం చ రాజానుగ్రహనిగ్రహకృతసుఖదుఃఖయోగేఽపి న రాజ్ఞి తత్ప్రసక్తిః. ఏవం న పరమాత్మని శాస్త్రేన భోక్తృ త్వప్రసక్తిరితి * భోక్త్రాపత్తేరవిభాగశ్చేత్స్యాల్లోకవదితి ... తథాపి శాసకస్యాపి రాజ్ఞస్స్వేచ్ఛయాపి పూయశోణితాదికర్దమే తత్కారాగ్ర హేవసతో దుఃఖసమ్బన్ధాపరిహారవత్పరమాత్మనోఽపి స్వేచ్ఛయా హేయేషు మనుష్యాదిశరీరేషు వసతో దుఃఖసమ్బన్ధోఽపరిహార్యః బ్రాహ్మణాదిశరీరస్వా మిత్వాచ్చ బ్రాహ్మణాదిశబ్దవాచ్యత్వావశ్యమ్భావేన * బ్రాహ్మణో యజేతేత్యాదినియోజ్యత్వావశ్యమ్భావేన కర్మవశ్యత్వాదేరప్యవశ్యమ్భావాదితి పూ ర్వపక్షే ప్రాప్తే * న స్థానతోఽపి పరస్యోభయలిఙ్గం సర్వత్ర హి మనుష్యాదిదేహస్థానప్రయుక్తం భోక్తృత్వం పరస్య న ... యఐష ఆత్మాపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతి శ్రుత్యా సర్వత్ర హి విద్యమానం పరం బ్రహ్మ హేయప్రత్యనీకత్వకల్యాణైకతాన త్వరూపోభయలిఙ్గయుక్తమేవ భవతి అతో న భోక్తృత్వప్రసఙ్గః * భేదాదితి చేన్న ప్రత్యేకమతద్వచనాత్. యథా జీవస్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణా ష్టకయుక్తస్యాపి మనుష్యాదిదేహయోగరూపావస్థాభేదాద్భోక్తృత్వం. ఏవం పరమాత్మనోఽపి కిం న స్యాదితి చేన్న. అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే * స త ఆత్మాన్త ర్యామ్యమృత ఇతి అన్తర్యామిణః పరస్య బ్రహ్మణో నిత్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకస్య ప్రత్యేకమమృతత్వం శ్రూయతే. అతో న జీవసామ్యం * అపి చైవమేకే అపి చ. ఏకే శాఖినః * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి జీవపరయోర్భోక్తృత్వాభోక్తృత్వలక్షణం వైషమ్యమధీయతే. * అరూ పవదేవ హి తత్ప్రధానత్వాత్ సర్వశరీరస్థమపి బ్రహ్మ అరూపవదేవ. అశరీరతుల్యమేవ. * ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మేతి నా మరూపకార్యాస్పృష్టత్వే సతి నామరూపనిర్వోఢృత్వస్య ప్రతిపాదనేన మనుష్యాదినామరూపసమ్బన్ధకృతకార్యస్యాత్రాప్రసక్తేః. అతస్సర్వత్ర వి ద్యమానమపి బ్రహ్మోభయలిఙ్గమేవ నను బ్రహ్మణః కల్యాణగుణా న సన్తి. * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిషేధాదితి చేత్. తత్రాహ. * ప్రకాశవ చ్చావైయర్థ్యాత్ యథా * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి శ్రుత్యా వైయర్థ్యాయ జ్ఞానాదిరూపత్వమభ్యుపగమ్యతే. ఏవం * సత్యకామస్సత్యసఙ్క ల్ప ఇత్యాది శ్రుత్యవైయర్థ్యాయ కల్యాణగుణాశ్రయత్వమభ్యుపగన్తవ్యః నను * సత్యం జ్ఞానమితి జ్ఞానస్వరూపత్వప్రతిపాదనాదేవ జ్ఞానస్య గుణాశ్రయ త్వాసమ్భవాదగుణత్వం సిద్ధమితి చేత్ తత్రాహ. * ఆహ చ తన్మాత్రం * సత్యం జ్ఞానమితి శ్రుతిర్బ్రహ్మణో జ్ఞానరూపతామాత్రం ప్రతిపాదయతి. న గుణాశ్రయతాం ప్రతిషేధతి తేజోరూపస్య సూర్యస్య ప్రభారూపతేజోన్తరాశ్రయత్వవజ్జ్ఞానరూపస్యాపి బ్రహ్మణః స్వాశ్రయజ్ఞానాశ్రయత్వము పపద్యతే * దర్శయతి చాథో అపి స్మర్యతే దర్శయతి చ వేదాన్తగణః * నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనం * పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూ యతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేతి బ్రహ్మణ ఉభయలిఙ్గత్వం స్మర్యతే చ * యో మామజమనాదిం చ వేత్తి లోకమహేశ్వరమిత్యాదిభిః * అత ఏవ చోప మా సూర్యకాదివత్. యత ఏవం తత్తత్స్థానస్థితస్యాపి తద్దోషాస్పృష్టత్వం. అత ఏవ * ఆకాశమేకం హి యథా ఘటాదిషు పృథగ్భవేత్ | తథాత్మైకోప్యనేక స్థో జలాధారేష్వివాంశుమాన్ * ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూతే భూతే వ్యవస్థితః | ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచన్ద్రవదితి జలగతసూర్యప్రతిబిమ్బాదివదితి దృష్టాన్తో యుజ్యతే * అమ్బువదగ్రహణాత్తు న తథాత్వం తుశబ్దశ్చోద్యం ద్యోతయతి అమ్బువదితి సప్తమ్యన్తాద్వతిః పరమాత్మనో న తథాత్వం. సూర్య ప్రతిబిమ్బాదిసామ్యం న సమ్భవతీత్యర్థః కుతః అమ్బువదగ్రహణాత్. అమ్బుని యథా ప్రతిబిమ్బో గృహ్యతే. న తథా హి పరమాత్మా గృహ్యతే. తత్ర హి అజలస్థమేవ ప్రతిబిమ్బం జలస్థమివ గృహ్యతే. అతస్తత్ర తద్గతదోషాసంస్పర్శో యుజ్యతే ప్రకృతే చ వికారాన్తర్వర్తిని బ్రహ్మణి తద్గతదోషాస్పర్శో న యుజ్యత ఇత్యుక్తం * వృద్ధిహ్రాసభాక్త్వమన్తర్భావాదుభయసామఞ్జస్యాదేవం దర్శనాచ్చ వికారాన్తర్భావప్రయుక్తవికారగతవృద్ధిహ్రాసాదిభాక్త్వస్థల తే ... ప్రసజ్యతే. తద్గతతయా ప్రతీయమానస్యాపి తద్గతదోషాస్పృష్టత్వాంశే ఆకాశసూర్యాదివద్దృష్టాన్తద్వయసామఞ్జస్యాత్ ... త్వం హి ... దోషవర్జిత కార్యాంశ ఏవ దృష్టాన్తత్వదర్శనాచ్చ న సర్వథా సామ్యం దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరపేక్షితమితి ... వ బ్రహ్మణో ... మూర్తామూర్తాత్మకప్రపఞ్చస్య, * యథా మాహారజనం వాస ... ఇత్యాదినోపదిష్టస్య ...

ఉ.— మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఉద్యాస్యన్వా అరేఽహమస్మాత్ స్థానాదస్మి హన్త తేఽనయా కాత్యాయన్యాఽన్తం కరవాణీతి॥ ౧.

తత ఆదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిషేధాత్ నిర్విశేషమేవ బ్రహ్మ -అతో నోభయలిఙ్గత్వమితి-తత్రాహ-* ప్రకృతైతావత్త్వం హి ప్రతిషేధతి తతో బ్రవీతి చ భూయః ప్రకృతైః-* ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినా ప్రతిపాదితైః రూపైః బ్రహ్మణో యదేతావత్త్వం- పరిచ్ఛిన్నత్వలక్షణో యః ప్రకారః తం ఇతిశబ్దేన పరామృశ్య నేతి నేతీతి నిషేధతి - న తు స్వరూపేణ బ్రహ్మ సత్ప్రతిద్వన్ద్విరూపం నిషేధతి - న హి శ్రుతిః స్వయమేవ మూర్తామూర్తాత్మకప్రపఞ్చరూపత్వం బ్రహ్మణః ప్రతిపాద్య స్వయమేవ నిషేధతీతి యుజ్యతే వక్తుం- * ప్రక్షాలనాద్ధి పఙ్కస్య దూరాదస్పర్శనం వరమితి న్యాయాత్ అత ఏవ నిషేధానన్తరమపి బ్రహ్మణో భూయో గుణజాలం బ్రవీతి శ్రుతిః- * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి స్వరూపతో గుణతశ్చ సర్వోత్కృష్టత్వం ప్రతిపాద్యతే * అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యమితి నామధేయరూపగుణవత్తా చ ప్రతిపాద్యతే అతః * నేతి నేతీతి ప్రకృతైతావత్త్వమాత్రస్య నిషేధః *తదవ్యక్తమాహ హి తత్- బ్రహ్మ అవ్యక్తం- మానాన్తరాగమ్యమితి శ్రుతిరాహ *న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచేతి. తదేవం మానాన్తరాగమ్యస్య శ్రుత్యేకసమధిగమ్యస్య బ్రహ్మస్వరూపస్య వా మూర్తామూర్తాత్మకప్రపఞ్చశరీరకత్వస్య వా న నిషేధో యుక్తః * అపి సంరాధనే ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం సంరాధనం- సమ్యక్ప్రీణనం భక్తిరూపాపన్నం నిదిధ్యాసనం తస్మిన్ సత్యేవ సాక్షాత్కారః - జ్ఞానప్రసాదేతి * తతస్తు తం పశ్యతే నిష్కలం ధ్యాయమానః *నాహం వేదైర్న తపసా న దానేన న చేజ్యయా - భక్త్యా త్వనన్యయా శక్య అహమేవంవిధోఽర్జున ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యామవగమ్యతే. * ప్రకాశాదివచ్చావైశేష్యం ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాత్. నిదిధ్యాసనజన్యసాక్షాత్కారదశాయాం చ బ్రహ్మస్వరూపభూతానన్దజ్ఞానాదితుల్యతయా * అహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి బ్రహ్మశరీరభూతమనుసూర్యాదిప్రపఞ్చస్యాపి తత్త్వవిద్భిర్వామదేవాదిభిః సాక్షాత్క్రియమాణత్వాద్బ్రహ్మస్వరూపవత్తచ్ఛరీరభూతమూర్తామూర్తాత్మకప్రపఞ్చస్యాప్య[illegible] బ్రహ్మస్వరూపప్రకాశశ్చ కథం భవతీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ- ప్రకాశశ్చ కర్మ[illegible] సంరాధనాత్మకే ధ్యానరూపే కర్మణ్యభ్యాసాత్ప్రకాశో భవతి- * ధ్యాననిర్మథనాభ్యాసాద్దేవం పశ్యేన్నిగూఢవదితి శ్రుత్యుక్తరీతిరితి భావః. * అతోఽనన్తేన తథా హి లిఙ్గం అతః - ఉక్తైర్నిఖిలైరనన్తేన కల్యాణగుణేన విశిష్టం బ్రహ్మ. తథా హి సత్యేవ ఉభయలిఙ్గం బ్రహ్మ ఉపపన్నం భవతీత్యర్థః ఇతి తన్నిశ్చితం *న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి వాక్యం తత్రైవ పాదే * తథాన్యప్రతిషేధాదితి సూత్రే చిన్తితం. తత్ర హి ఉక్తాత్పర బ్రహ్మణోఽపి పరం కిఞ్చిదస్తి- *య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరితి సేతుత్వశ్రవణాత్ సేతుర్హి కూలాన్తరప్రాపకః. ఏవమస్యాపి పరస్య బ్రహ్మణః ప్రాప్యాన్తరప్రాపకత్వమభ్యుపగన్తవ్యం కిఞ్చ- * చతుష్పాద్బ్రహ్మ షోడశకలమితి చ తస్య బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నత్వావగమాత్ అపరిచ్ఛిన్నం ముఖ్యం బ్రహ్మ తతో జగత్కారణమన్యదితి నిశ్చీయతే. తథా- * అమృతస్యైష సేతురితి ప్రాప్యేణామృతేన సమ్బన్ధో వ్యపదిశ్యతే తథా * పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమితి [illegible] బ్రహ్మణః ప్రాప్యస్య భేదో వ్యపదిశ్యతే అతః పర బ్రహ్మణోఽప్యన్యత్ప్రాప్యం పరమస్తీతి *పరమతః సేతూన్మానసమ్బన్ధభేదవ్యపదేశేభ్యః ఇతి సూత్రేణ పూర్వపక్షం ప్రాపయ్య ఉత్తరం పఠతి-*సామాన్యాత్తు. తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. అసఙ్కరకారిత్వలక్షణ సేతుసామాన్యాత్సేతురితి బ్రహ్మోచ్యతే- * ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతి శ్రుతేః ప్రసిద్ధో హి సేతుః పార్శ్వద్వయవర్తిజలాసఙ్కరకారీతి భావః * బుద్ధ్యర్థః పాదవత్. చతుష్పాద్బ్రహ్మేత్యున్మానవ్యపదేశో బుద్ధ్యర్థః- ఉపాసనార్థః యథా బ్రహ్మప్రతీకభూతే మనసి * వాక్పాదః ప్రాణః పాద ఇతి వ్యపదేశః ఉపాసనార్థః- తద్వత్ స హి మనసో వాగాదిపాదవత్త్వం వాస్తవం సమ్భవతి *స్థానవిశేషాత్ప్రకాశాదివత్ యథా ఆలోకాకాశాదేర్వాతాయనఘటాదిస్థానభేదాత్పరిచ్ఛిన్నతయాఽనుసన్ధానం- ఏవమపరిమితస్యాపి బ్రహ్మణః పరిమితత్వముపపద్యత ఇతి భావః * ఉపపత్తేశ్చ * యమేవైష వృణుతే తేన లభ్య ఇతి స్వప్రాప్తేః స్వయమేవ సాధనతయా జోఘుష్యమాణే బ్రహ్మణి * అమృతస్యైష సేతురితి శ్రుతస్య ప్రాప్యప్రాపకభావసమ్బన్ధస్యోపపత్తేరిత్యర్థః * తథాన్యప్రతిషేధాత్ యదుక్తం * పరాత్పరమితి పరభేదో వ్యపదిశ్యత ఇతి - తన్న- * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి ఇతి నేతిశబ్దనిర్దిష్టాత్ ఏతస్మాద్బ్రహ్మణోఽన్యత్పరం నాస్తీత్యన్యస్య పరస్య ప్రతిషేధాత్. * పరాత్పరం పురుషమితి శ్రుతిస్తు * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి అక్షరాపేక్షయా పరస్మాత్ సమష్టిజీవాత్పరమదృశ్యత్వాదిగుణకం ప్రకృతం పూర్వోక్తమక్షరపురుషమేవ ప్రతిపాదయతీత్యర్థః * అనేన సర్వగతత్వమాయామశబ్దాదిభ్యః అనేన-బ్రహ్మణా సర్వస్య-జగతో గతత్వం వ్యాప్తత్వం * తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వం *అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థితః * నిత్యం విభుం సర్వగతం సుసూక్ష్మమిత్యాదిభిరాయామవాచిశబ్దాదియుక్తైః ప్రమాణైరవగమ్యతే అత ఇదమేవ పరం బ్రహ్మ సర్వస్మాత్పరమితి స్థితం ప్రకృతమనుసరామః ౬

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం — ఆత్మేత్యేవోపాసీత- తదేతత్పదనీయమస్య సర్వస్య యదయమాత్మేత్యాత్మతత్త్వం - యస్మాత్ ప్రేయః పుత్రాదేరిత్యుపన్యస్తస్య వాక్యస్య వ్యాఖ్యానవిషయే సమ్బన్ధప్రయోజనే అభిహితే *తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి ఏవం ప్రత్యగాత్మా బ్రహ్మవిద్యాయా విషయ ఇత్యేతదుపన్యస్తం. అవిద్యాయాశ్చ విషయః * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేదేత్యారభ్య చాతుర్వర్ణ్యప్రవిభాగాదినిమిత్తపాఙ్క్తకర్మసా[illegible] బీజాఙ్కురవదవ్యాకృతావ్యాకృతస్వభావో నామరూపకర్మాత్మకస్సంసారః * త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మేత్యుపసంహృతః [illegible] బ్రహ్మలోకాన్తః, అథాభావశ్చ స్థావరాన్తో[illegible] ప్రదర్శితః * ద్వయా హేత్యాదినా ఏతస్మాదవిద్యా

ఽమయ ద్వారకత్వస్యాస్య ప్రత్యగాత్మవిషయ బ్రహ్మవిద్యాయా మధికారః కథం నామ స్యాదిలిత్యలిరొద్ధ్యాయే ఉపసంహృతస్యపస్తావిద్యావిషయ, చతుర్థేతు బ్రహ్మవిద్యావిషయం ప్రత్యగాత్మానం *బ్రహ్మతే బ్రువాణీతి * బ్రహ్మజ్ఞాపయిష్యామితి ప్రస్తుత్యతద్బ్రహ్మైకమద్వయం సర్వవిశే షరహస్యం క్రియాకారకఫలస్వభావసత్యశబ్దనాచ్యాశేషభూతధర్మ ప్రతిపేధద్వారేణ నేతి నేతీతిజ్ఞాపితం అస్యాః బ్రహ్మవిద్యాయా అజత్వేనసన్న్యా సావిశిష్టః జాయాపుత్రవిత్తాదిలక్షణం హ్యఙ్కర్మావిద్యావిషయం యస్మాన్నాత్మ ప్రాప్తిసాధనం అస్యసాధనం హ్యస్మైఫలసాధనాయప్ర యుజ్యమానం ప్రతికూలంభవతి- నహిబుభుత్సోపిహానానివృత్త్యర్థం ధావనంగమనంవా సాధనం మనుష్యలోకపితృలోకదేవలోకసాధనత్వేనహిపుత్రా దిసాధనాని శ్రుతాని- నాత్మప్రాప్తిసాధనత్వేన - విశేషితత్వాచ్చ నచ బ్రహ్మవిదోవిహితాని - కామ్యత్వశ్రవణాత్ * ఏతావాన్వై కామ ఇతి బ్రహ్మవిదశ్చాప్తకామత్వాత్, దాప్తకామస్య కామానుపపత్తేః, *యేషాంనోయమాత్మాయంలోక ఇతిచ శ్రుతేః, కేచిత్తు బ్రహ్మవిదోప్యేవ బాహ్య సన్న్యాసంపరయన్తి లైఙ్గబృహదారణ్యకంన శ్రుతం- పుత్రాద్యేషణానామపవివద్విషయత్వం, విద్యావిషయేచ *యేషాంనోయమాత్మాయంలోకఇత్య తః * కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇతి, - ఏషవిభాగస్తైర్న శ్రుతః శ్రుత్యాక్షేపః. సర్వక్రియాకారకఫలోపమర్దస్వరూపాయాంచవిద్యాయాంసత్యాం సహకార్యేణావిద్యాయా అసత్వ త్రిలక్షణశ్చవిరోధస్తైర్నవిజ్ఞాతో, వ్యాసవాక్యంచ తైర్నశ్రుతం, కిన్తువిద్యాస్వరూపయోర్విద్యావిద్యాత్మకయోః ప్ర తికూలవర్తనంవిరోధ, * యదిదం వేదవచనం కురుకర్మత్యజేతిచ। కాంగతింవిద్యయా యాన్తి కాంగచ్ఛన్తి కర్మణా। ఏతద్వై శ్రోతుమిచ్ఛామితద్భ వాన్ ప్రబ్రవీతుమే। ఏతావన్యోన్యవైరూప్యే వర్తతే ప్రతికూలతః ఇత్యేవంపృష్టస్య ప్రతివచనేన * కర్మణా బధ్యతేజన్తుర్విద్యయాచ విముచ్యతే। త స్మాత్కర్మ నకుర్వన్తి యతయః పారదర్శిన ఇత్యేవమాదివిరోధః ప్రదర్శితః తస్మాన్నసాధనాన్తరసహితా బ్రహ్మవిద్యాపురుషార్థసాధనం సర్వవిరో ధాత్ సాధననిరపేక్షైవపురుషార్థసాధనమితిపారివ్రాజ్యంసర్వసాధనసన్న్యాసలక్షణమజత్వేనవిధిత్స్యతే - ఏతావదేవామృతత్వం \[illegible\] ణాత్, షష్ఠసమాప్తిలిఙ్గాచ్చ * కర్మీసక్ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవవ్రాజేతి, మైత్రేయ్యైచకర్మసాధనరహితాయైసాధనత్వేనామృతత్వస్య బ్రహ్మవిద్యో పదేశాద్విత్తనిన్దావచనాచ్చ యదిహ్యమృతత్వసాధనంకర్మస్యాత్- విత్తసాధ్యంవా జ్యఙ్కర్మేతితన్నిన్దావచనమనిష్టంస్యాత్ యదితుపరిత్యాజ యిషితంకర్మ- తతోయుక్తాతిత్సాధనస్నిదా కర్మాధికారనిమిత్తవర్ణాశమాది ప్రత్యయోపమర్దాచ్చ * బ్రహ్మతంపరాదాత్ *క్షత్రంతంపరాదాది త్యాదేః నహి బ్రహ్మక్షత్రాద్యాత్మప్రత్యయోపమర్దే బ్రాహ్మణేనేదంకర్తవ్యంక్షత్రియేణేదంకర్తవ్యమితివిషయాభావాదాత్మానంలభతేవిధిః య స్యైవపురుషస్యోపమర్దితః ప్రత్యయో బ్రహ్మక్షత్రాద్యాత్మవిషయః- తస్యతత్ప్రత్యయసన్న్యాసః తత్కార్యాణాం కర్మణాంకర్మసాధనానాంచార్థ ప్రాప్తశ్చ సన్న్యాసః తస్మాదాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వేనసన్న్యాసవిధిత్సయైవాఖ్యాయికేయమారభ్యతే (మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) మైత్రేయీంస్వాంభార్యామామన్త్రితవాన్ యాజ్ఞవల్క్యోనామఋషిః ఉద్యాస్యన్-ఊర్ధ్వంయాస్యన్ పారివ్రాజ్యాఖ్యమాశ్రమాన్తరంవై అరే ఇతిసమ్బోధనం అహమస్మాత్- గార్హస్థ్యాత్స్థానాత్- ఆశ్రమాదూర్ధ్వంగన్తుమిచ్ఛన్నస్మి- భవామి అతో హన్తానుమతింప్రార్థయామితే-తవ కిం చాన్యత్- తవానయా ద్వితీయయా భార్యయా కాత్యాయన్యాఅన్తం-విచ్ఛేదంకరవాణిపతిద్వారేణ. యువయోర్మయా సమ్బధ్యమానయోర్యస్సమ్బన్ధ ఆసీత్- తస్యసమ్బన్ధస్యవిచ్ఛేదంకరవాణి ద్రవ్యవిభాగంకృత్వావిత్తేనసంవిభజ్యయువాంగమిష్యామి ౧

ఆ — సమ్బన్ధాభిధిత్సయావృత్తింకీర్తయతి (ఆత్మేత్యేవేతి) కిమిత్యాత్మతత్త్వమేవంజ్ఞాతవ్యం - తత్రాహ (తదేవేతి) ఇత్థంహా త్రితస్యవిద్యావిషయస్య \[illegible\] నహేవవిషయః- తత్రవిద్యాసాధనం- సాధ్యాముక్తిరితిసమ్బన్ధః, ముక్తిశ్చఫల, మిత్యేతే *తదాత్మానమి త్యాదివాదన్నితేఇత్యాహ (ఇత్యుపన్యస్యేతి) విద్యావిషయముక్తంనిగమయతి (ఏవమితి) ఉక్తమర్థాన్తరంస్మారయతి (అవిద్యాయాశ్చేతి) *అన్యోసావిత్యాద్యారభ్యావిద్యాయా విషయశ్చసంసారరూపఉపసంహృతః * త్రయమిత్యాదినేతిసమ్బన్ధః సంసారమేవవిశినష్టి (చాతుర్వర్ణ్యేతి) చాతుర్వర్ణ్యంచాతురాశ్రమ్యమితిప్రవిభాగానినిమిత్తంయస్యపాఙ్క్తస్యకర్మణః- తస్యసాధ్యసాధనమిత్యేవమాత్మకఇతియావత్. తస్యానాదిత్వంద ర్శయతి (బీజాఙ్కురవదితి) తమేవత్రిధాసఙ్క్షిపతి (నామేతి) సహోత్కర్షాపకర్షాభ్యాంద్విధాభిద్యతే- తత్రాద్యముదాహరతి (శాస్త్రీయ ఇతి) ఉత్కృష్టోహిసంసారస్త్రివన్నాత్మభావఃశాస్త్రీయజ్ఞానలభ్యఇత్యర్థః ద్వితీయంకథయతి (అథోభావశ్చేతి) నికృష్టఃసంసారఃస్వాభావికజ్ఞా నకర్మసాధ్యఇత్యర్థః కిమిత్యవిద్యావిషయోవ్యాఖ్యాతః- నహిసపురుషస్యోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఏతస్మాదితి) ప్రత్యగాత్మైవవిషయః తస్మిన్ యా బ్రహ్మైవవిద్యా- తస్యామితియావత్. తార్తీయమర్థమనూద్యచాతుర్థికమర్థంకథయతి (చతుర్థేత్వితి) ఏవంవృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణ తాత్పర్యమాహ (అస్యాఇతి) కిమితిసన్న్యాసోవిధిత్స్యతే- కర్మణైవవిద్యాలాభాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయేతి) అవిద్యాయావిషయవివక్షయో యస్యేతివిగ్రహః తస్మాత్ సన్న్యాసోవిధిత్సితఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః ననుప్రకృతంకర్మావిద్యావిషయమపికిమిత్యాత్మజ్ఞానంతాదర్థ్యేనానుష్ఠీయ మానంనోపనయతి- తత్రాహ (అన్యేతి) తదేవదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) పాఙ్క్తస్యకర్మణోన్యసాధనత్వమేవకథమధిగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (మనుష్యేతి) *సోయంమనుష్యలోకఃపుత్రేణైవజయ్యః కర్మణాపితృలోకోవిద్యయాదేవలోకఇతివిశేషితత్వం శ్రుతమేవవిశేషితత్వోక్తిద్వారాస్ఫు టీకృతమితిచకారేణద్యోత్యతే ననుబ్రహ్మవిద్యాస్వఫలేవిహితంకర్మాపేక్షతే - శ్రౌతసాధనత్వాత్- దర్శాదివత్ తథాచసముచ్చయాన్నకర్మస న్న్యాససిద్ధిః- అతఆహ (నచేతి) కర్మణాంకామ్యత్వేపి బ్రహ్మవిదస్తానికిన్నస్యురిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మవిదశ్చేతి) ఇతశ్చతస్యపుత్రాదిసాధనాను పపత్తిరిత్యాహ (యేషామితి) సముచ్చయపక్షమనుభాష్యశ్రుతివిరోధేనదూషయతి (కేచిత్త్వితి) శ్రుతివిరోధమేవస్ఫారయతి (పుత్రాదీతి) అవి ద్వద్విషయత్వం- శ్రుతంతత్ప్రకరణేతేషాముపదేశాదితిశేషః. కింప్రజయాకరిష్యామఇత్యత్రఆరభ్యయేషాంనోయమాత్మాయంలోక ఇతిచవిద్వాం

మూ.— సా హోవాచ మైత్రేయీ। యన్నుమ ఇయం భగోః సర్వా పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్కథం తేనామృతా స్యామితి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవ తే జీవితం స్యాదమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేనేతి॥ ౨

ఉభయేశ్రుతిమితిమోజనా విషవిభాగం శ్రుత్యాన్యతస్మై - సముచ్చయవాదిన్శ్రుతిప్రతిపాదితసమ్పన్న. న కేవలం శ్రుతివిరోధాదేవ సముచ్చయానుపపత్తిః - కిం తు యుక్తివిరోధాచ్చేత్యాహ (సర్వేతి) ద్వితీయశ్చకారోఽవధారణార్థో న ఇహాసమ్బధ్యతే స్మృతివిరోధాచ్చ సముచ్చయానుపపత్తిరిత్యాహ (వ్యాసేతి) తత్ర ప్రథమం పూర్వోక్తం యుక్తివిరోధం స్ఫుటయతి (కర్మేతి) ప్రతిభావస్వరూపం - సివస్వరూపవ్రతకలాపః సమ్పత్తివిస్మృతివిరోధం స్మారయతి (యదిదమితి) ప్రసిద్ధం వేదవచనం తు యత్కర్మత్యాజ్యం ప్రతిపాదితమపలభ్యతే, వివేకినం ప్రతి చత్వారో - ఇత కాంగతిమిత్యాది. విషయస్య వ్యాఖ్యానం ప్రతిపత్తి లిఙ్గవీజమాహ (ఏతావితి) విద్యాకర్మణోర్వ్యాపారయోః పరస్పరవిరుద్ధత్వేన శ్రూయతే - నాశిమానస్య విరోధానత్వాదిపురస్కారేణ ప్రాతికూల్యాత్ అత స్సముచ్చయానుపపత్తేర్యథోక్తస్య ప్రశ్నస్యావకాశత్వమిత్యర్థః ఏతేనైవం పక్షస్య - భాగవతో వ్యాసస్యేతి శేషః విరోధః - జ్ఞానకర్మణోః సముచ్చయస్యేతి వక్తవ్యం సముచ్చయానుపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) కథం తర్హి బ్రహ్మవిద్యా పురుషార్థసాధనమితి - తత్రాహ (సర్వవిరోధాదితి) సర్వస్య - క్రియాకారకఫలభేదాత్మకస్య ద్వైతేన్ద్రజాలస్య బ్రహ్మవిద్యయా విరోధాదితి యావత్ ఏకాకినీ బ్రహ్మవిద్యా ముక్తిహేతురితి స్థితే ఫలితమాహ (ఇతిపారివ్రాజ్యమితి) న కేవలం సన్న్యాసస్య శ్రవణాదిపౌష్కల్యద్వారా విద్యాసాధనత్వం శ్రుత్యాదివశాదవగమ్యతే - కిం తు లిఙ్గాదపీత్యాహ (ఏతావదేవేతి) తత్రైవ లిఙ్గాన్తరమాహ (పక్షసమాప్తావితి) ఏతచ్చోభయతస్సమ్బధ్యతే యదికర్మసహితం జ్ఞానం ముక్తిహేతుః - [illegible] తో యాజ్ఞవల్క్యస్య పారివ్రాజ్యముచ్యతే తస్మాత్తత్త్యాగ ప్రదర్శనేన విధిర్నాస్తీత్యర్థః తత్రైవ లిఙ్గాన్తరమాహ (మైత్రేయ్యై చేతి) న హి మైత్రేయ్యా భర్తృకర్మణి స్వయం కర్మాధికారస్సమ్భావ్యతే - పతిద్వారకత్వం త్రేణ భార్యాయాః ప్రధానాధికారాత్ తథా చ కర్మశూన్యాయై ముక్తిసాధనత్వేన విద్యోపదేశాత్ కర్మత్యాగప్రదర్శనేనార్థసిద్ధిరిత్యర్థః తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (విత్తేతి) *కిమహం తేన కుర్యామితి నిన్ద్యతే - అతశ్చ విత్తసాధ్యం కర్మ జ్ఞానసహాయత్వేన ముక్తౌ నోపకరోతీత్యర్థః తదేవ వివృణోతి (యదిహీతి) తన్నిన్దావచనమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన విత్తముచ్యతే త్వత్పక్షే వా కథం నిన్దావచనమితి - తత్రాహ (యదిత్వితి) బ్రాహ్మణో హి [illegible] కర్మాసక్తానిమిత్తస్య నిన్దయా సర్వమిదమాత్మైవేతి ప్రత్యయే శ్రుతేస్తాత్పర్యదర్శనాద్విద్యాఙ్గత్వేన సన్న్యాసో విధిత్సిత ఇత్యాహ (కర్మాధికారేతి) ననుజ్ఞాగ్రతి విధౌ కర్మానుష్ఠానస్యావశ్యకత్వాత్ [illegible] (నహీతి) నను వర్ణాశ్రమాభిమానవతః సన్న్యాసోఽపీష్యతే - స కథం తదభావే - తత్రాహ (యస్యైవేతి) (ఆత్మప్రాప్తస్యేతి) అవధారణార్థశ్చకారః ప్రయోజకజ్ఞానవతో నైవ సన్న్యాసాభ్యుపగమాదవిరోధ ఇతి భావః ఆత్మజ్ఞానాఙ్గత్వం సన్న్యాసస్య శ్రుతిస్మృతిన్యాయసిద్ధం చేత్ - కిమర్థమియమాఖ్యాయికా ప్రణీయతే - తత్రాహ (తస్మాదితి) విధ్యపేక్షితార్థవాదసిద్ధ్యర్థమాఖ్యాయికేతి భావః భార్యామామన్త్ర్య కిం కృతవానితి - తదాహ (ఉద్యాస్యన్నితి) వైశబ్దోఽవధారణార్థః ఆశ్రమాన్తరం యాస్యన్నేవాహమస్మీతి సమ్బన్ధః యథోక్తేచ్ఛానన్తరం భార్యాయాః కర్తవ్యం దర్శయతి (అతఇతి) పతిభార్యయోః పౌర్వాపర్యసన్న్యాసస్య తదనుజ్ఞాపూర్వకత్వనియమాదితి భావః కర్తవ్యాన్తరం కథయతి (కిం చేతి) అపమోక్షశ్చేదస్వాభావికో నాస్తి - కిం తత్ర కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (పతిద్వారేణేతి) త్వయి ప్రవ్రజితే స్వయమేవావయోర్విచ్ఛేదో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రవ్యేతి) విత్తేన ద్రవ్యేణ త్రిస్వాత స్స్వమితి భావః ౧

రం — అమృతత్వప్రాప్త్యుపాయత్వసర్వజగత్కారణత్వసర్వాన్తర్యామిత్వాదికల్యాణగుణప్రతిపిపాదయిషయా చతుర్థం బ్రాహ్మణమిదమారభ్యతే. (మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) యాజ్ఞవల్క్యస్య మునేర్ద్వే భార్యే స్తః - మైత్రేయీ కాత్యాయనీ చేతి మిత్రాయా అపత్యం మైత్రేయీ. తాం మైత్రేయీమామన్త్ర్య హ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యర్థః కిమిత్యత్రాహ (ఉద్యాస్యన్వా అరేఽహమస్మాత్స్థానాదస్మి హన్త తేఽనయా కాత్యాయన్యాన్తం కరవాణీతి) అరే - మైత్రేయి. అహమస్మాత్స్థానాత్ - గార్హస్థ్యలక్షణాదాశ్రమాత్ ఉద్యాస్యన్నస్మి - ఊర్ధ్వం గన్తుమిచ్ఛన్నస్మి. హన్తేత్యనుకమ్పాయాం తే - తవ అనయా కాత్యాయన్యా సహ అన్తం - నిర్ణయం యువయోర్విభజ్య ద్రవ్యవిభాగనిర్ణయం కరవాణీత్యువాచేత్యన్వయః ౧

శం — సా - ఏవముక్తా హ ఉవాచ యత్ - యది ను ఇతి వితర్కే. మే - మమ ఇయం పృథివీ భగోః - భగవన్ సర్వా - సాగరపరిక్షిప్తా విత్తేన - ధనేన పూర్ణా స్యాత్ కథం - నకథం చ నేతి శేషః పాఠః ప్రశ్నార్థో వా. తేన - పృథివీపూర్ణవిత్తసాధ్యేన కర్మణాగ్నిహోత్రాదినాఽమృతా కిం స్యామితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః ప్రత్యువాచ యాజ్ఞవల్క్యః. కథమితి యది శేషే పాఠం - అనుమోదనం నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి ప్రశ్నశ్చేత్ - ప్రతివచనార్థం. నైవ స్యా అమృతా కిం తర్హి. యథైవ లోకే ఉపకరణవతాం - సాధనవతాం జీవితం సుఖోపాయభోగసమ్పన్నం - తథైవ - తవ తద్వదేవ తవ జీవితం స్యాత్. అమృతత్వస్య తు నాశా మనసాప్యస్తి విత్తేన - విత్తసాధ్యేన కర్మణేతి. ౨

ఆ.— మైత్రేయీ మోక్షమేవాపేక్షమాణా భర్తారం ప్రత్యనుకూల్యమాత్మనో దర్శయతి (సైవమితి) కర్మసాధ్యస్య గృహక్షేత్రాదివన్నిత్యత్వానుపపత్తిరాక్షేపనిదానం కథంశబ్దస్య ప్రశ్నార్థత్వపక్షే వాక్యం యోజయతి (తేనేతి) , కథం తేనేత్యత్ర కథంశబ్దేన * కిమహం

ఉ.— సా హోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్వేద తదేవ మే బ్రూహీతి॥ ౩

‡ స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా బతారే నః సతీ ప్రియం భాషస ఏహ్యాస్స్వ వ్యాఖ్యాస్యామి తే వ్యాచక్షాణస్య తు మే నిదిధ్యాసస్వేతి॥ ౪

తేనేత్యత్ర కిం శబ్దముపాదాయ వాక్యం యోజనీయం-విత్తసాధ్యస్య కర్మణోఽమృతత్వసాధనత్వమాత్రాసిద్ధౌ తత్ప్రకార ప్రశ్నస్యానవకాశత్వాదిత్యర్థః మునిరపి వార్యాత్ప్రవయా భిజ్ఞః సన్పృష్టస్సన్నాక్షేపం ప్రశ్నం చ ప్రతిపదలీల్యాహ (ప్రత్యువాచేతి) విత్తేన సహ మామృతత్వాభావే తదకించిత్కరమువేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) ౨

రం — (సా హోవాచ మైత్రేయీతి) సామైత్రేయీ పంమునిం ప్రత్యాహేత్యర్థః కిమితి (యన్ను మ ఇయం భగోస్సర్వా పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్కథం తేనామృతా స్యామితీతి) హే భగోః- * సమ్బుద్ధౌ విభాషా భవద్భగవదఘవతామోచ్చావస్యేతి ఓత్వం రుత్వం విసర్గః హే భగవన్ సర్వాపీయం పృథివీ విత్తేన పూర్ణా యత్- యది మే - మమ స్యాత్- వశం వదా స్యాదిత్యర్థః తదా తేన- విత్తేన కథం - కథఙ్చిదప్యమృతా స్యాం న- స్యాం నా వా మృతా స్యాం కిమిత్యర్థః ను ఇతి ప్రశ్నే (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యాది) స యాజ్ఞవల్క్యో నేత్యువాచ హ-విత్తేన త్వం సంసారాన్ముక్తా న స్యాః ఇతి హ- నిశ్చయమాహేత్యర్థః తర్హి విత్తేన కిం స్యాదిత్యత్రాహ (యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవ తే జీవితం స్యాదితి) ఉపకరణవతాం- భోగసాధనవతాం జీవితం - సుఖజీవనం యథా సిద్ధ్యతి - తథైవ తే భోగోపకరణవిత్తవత్త్వాం జీవితం సుఖేన జీవనం పరం లభ్యేతేత్యర్థః. యథాపి తే నైహికసుఖం లభ్యతే - తథా మోక్షసుఖమపి కిం న లభ్యత ఇతి పృచ్ఛన్తీం పునః ప్రత్యాహ (అమృతత్వస్య త్వితి) తు శబ్దో మోక్షస్య * నాన్యః పన్థా ఇత్యాది శ్రుతిసిద్ధం జ్ఞానైకసాధ్యత్వమాహ అమృతత్వస్య - మోక్షస్య విత్తేన సాధనేన ప్రాప్యత్వాశాపి నాస్తీత్యర్థః మోక్షస్య విత్తప్రాప్యత్వే సంభావనాపి నాస్తీత్యర్థః. ౨

శం — సా హోవాచ మైత్రేయీ- ఏవముక్తా ప్రత్యువాచ మైత్రేయీ యద్యేవం-యేనాహం నామృతా స్యాం- కిమహం తేన - విత్తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్కేవలమమృతత్వసాధనం వేద- తదేవామృతత్వసాధనం మే- మహ్యం బ్రూహి. ౩

ఆ.- - విత్తస్యామృతత్వసాధనత్వాభావమధిగమ్య తస్మిన్నాస్థాం త్యక్త్వా ముక్తిసాధనమాత్మజ్ఞానమాత్మానం బాలా నిత్యా యాజ్ఞవల్క్యా బ్రూతే (సా హేతి) ౩

రం — (సా హోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్వేద తదేవ మే బ్రూహీతి) సా మైత్రేయీ ప్రత్యువాచ హ అహో స్త్రీ యాని త్వా గేన మోక్షసాధనాపేక్షేతి భావః కిమితి. మమ కుత్సితం ... తేన విత్తేనాహం కింకరిష్యామీతి తర్హి కింతవాపేక్షితం- తత్రాహ (యదేవేతి) భగవాన్యదమృతత్వప్రాప్త్యుపాయం వేద- తదేవ మే బ్రూహీత్యర్థః. ౩

శం — (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) ఏవం విత్తసాధ్యేఽమృతత్వసాధనే ప్రత్యాఖ్యాతే యాజ్ఞవల్క్యః స్వాభిప్రాయసమ్పత్తౌ తుష్ట ఆహ- స హోవాచ ప్రియా- ఇష్టా బతేత్యనుకమ్ప్యాహ అరే- మైత్రేయి నః- అస్మాకం పూర్వమపి ప్రియా సతీ - భవతీ ఇదానీం ప్రియమేవ- చిత్తానుకూలం భాషసే ఏహి ఆస్స్వ- ఉపవిశ వ్యాఖ్యాస్యామి - యత్తే - తవేష్టమమృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానం కథయిష్యామి వ్యాచక్షాణస్య తు మే- మమ వ్యాఖ్యానం కుర్వతో నిదిధ్యాసస్వ- వాక్యాన్యర్థతో నిశ్చయేన ధ్యాతుమిచ్ఛేతి ౪

ఆ — భార్యాపేక్షితం మోక్షోపాయం వివక్షుస్తామాదౌ స్తౌతి (స హేత్యాదినా) విత్తేన సాధ్యం- కర్మ తస్మిన్నమృతత్వసాధనే శఙ్కితే * కిమహం తేన కుర్యామితి భార్యయాపి ప్రత్యాఖ్యాతే సతీతి యావత్ స్వాభిప్రాయానుకర్మముక్తిహేతురితి - అస్య భార్యాద్వారాపి సమ్పత్తౌ సత్యామిత్యర్థః ౪

రం — (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా బతారే నస్సతీ ప్రియం భాషస ఇత్యాది) ఏవముక్తో యాజ్ఞవల్క్యస్తాం ప్రత్యువాచ. కిమితీత్యత్రాహ (ప్రియేతి) బతేత్యనుకమ్పాయాం అరే మైత్రేయి త్వం సతీ- సాధ్వీ చ సతీ, నః- అస్మాకం ప్రియా - అనుకూలా చ సతీ, ప్రియం- మనోఽనుకూలం వాక్యం భాషసే ఇతి తాం ప్రశస్యాత్యాదరేణాహ (ఏహ్యాస్స్వేతి) ఏహి-ఇహ ఆగచ్ఛ ఆస్స్వ- మత్సమీపే ఉపవిశ ఇతి సభక్తిసాధ్వీనాం తాం సమీపోపవేశనే అనుజ్ఞాయాహ (వ్యాఖ్యాస్యామీతి) తే- అమృతత్వోపాయం తవాపేక్షితం వ్యాఖ్యాస్యామి- వక్ష్యామి కింతు వ్యాచక్షాణస్య- వ్యాఖ్యానం కుర్వతో మే- మమ వాక్యాని నిదిధ్యాసస్వ- అర్థతో నిశ్చయేన ధ్యాతుమిచ్ఛ యద్వా - వ్యాచక్షాణస్య తు మే ముఖం నిదిధ్యాసస్వ- నిధ్యానం-అవలోకనం అవలోకితుమిచ్ఛ అవలోకయేతి యావత్ ఇతి శ్లోకవాక్యావసానే. ఏవముక్తా మైత్రేయీ సావధానాసతీ స్వస్య శ్రవణావధానం జ్ఞాపయితుమాహ (బ్రవీతు మే భగవానితి) స్పష్టోర్థః. ౪

---

* ‡ నిదిధ్యాసస్వేతి బ్రవీతు మే భగవానితీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— స హోవాచ న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవత్యాత్మనస్తు కామాయ పతిః ప్రియో భవతి న వా అరే జాయాయై కామాయ జాయా ప్రియా భవత్యాత్మనస్తు కామాయ జాయా ప్రియా భవతి । న వా అరే పుత్రాణాం కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే విత్తస్య కామాయ విత్తం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ విత్తం ప్రియం భవతి। న వా అరే బ్రహ్మణః కామాయ బ్రహ్మ ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ బ్రహ్మ ప్రియం భవతి। న వా అరే క్షత్రస్య కామాయ క్షత్రం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ క్షత్రం ప్రియం భవతి। న వా అరే లోకానాం కామాయ లోకాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ లోకాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే దేవానాం కామాయ దేవాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ దేవాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే భూతానాం కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్తి। న వా అరే సర్వస్య కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యో మైత్రేయ్యాత్మనో వా అరే దర్శనేన శ్రవణేన మత్యా విజ్ఞానేనేదగ్ం సర్వం విదితమ్॥ ౫

శం— స హోవాచ - అమృతత్వసాధనం వైరాగ్యముపదిదిక్షుః జాయాపతిపుత్రాదిభ్యో విరాగముత్పాదయతి తత్స్యాగాయ (నవై) వై శబ్దః ప్రసిద్ధస్మరణార్థః ప్రసిద్ధమేవ తల్లోకే పత్యుః- భర్తుః కామాయ - ప్రయోజనాయ జాయాయా పతిః ప్రియో న భవతి కిన్తర్హి ఆత్మనస్తు కామాయ- ప్రయోజనాయైవ భార్యాయాః పతిః ప్రియో భవతి తథా (న వా అరే జాయాయా ఇత్యాది) సమానమన్యత్. న వా అరే పుత్రాణాం న వా అరే విత్తస్య న వా అరే బ్రహ్మణః న వా అరే క్షత్రస్య న వా అరే లోకానాం న వా అరే దేవానాం న వా అరే భూతానాం న వా అరే సర్వస్య పూర్వం పూర్వం యథాభాసన్నం ప్రీతిసాధనం వచనం తత్తత్ప్రకటకత్వాద్వైరాగ్యస్య సర్వగ్రహణముక్తానుక్తార్థం తస్మాల్లోకప్రసిద్ధమేతత్- ఆత్మైవ ప్రియః- నాన్యత్ తదేతత్ప్రేయః పుత్రాదిత్యుపన్యస్తం- తస్యైతదనుగుణం ప్రపఞ్చితం తస్మాదాత్మప్రీతిసాధనత్వాద్గౌణీ అన్యత్ర ప్రీతిః- ఆత్మన్యేవ ముఖ్యా తస్మాదాత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః- దర్శనార్హః దర్శనవిషయమాపాదయితవ్యః శ్రోతవ్యః- పూర్వమాచార్యత ఆగమతశ్చ పశ్చాన్మన్తవ్యః- తర్కతః. తతో నిదిధ్యాసితవ్యః - నిశ్చయేన ధ్యాతవ్యః ఏవం హ్యసౌ దృష్టో భవతి శ్రవణమననినిదిధ్యాసనసాధనైర్నిర్వర్తితైః యదైకత్వమేతాన్యుపగతాని- తదా సమ్యగ్దర్శనం బ్రహ్మైకత్వవిషయం ప్రసీదతి- నాన్యథా శ్రవణమాత్రేణ యద్బ్రాహ్మణక్షత్రాదికర్మనిమిత్తం వర్ణాశ్రమాదిలక్షణమాత్మన్యవిద్యయాధ్యారోపితప్రత్యయవిషయం క్రియాకారకఫలాత్మకమవిద్యాప్రత్యయవిషయం రజ్జ్వామివ సర్పప్రత్యయః- తదుపమర్దార్థమాహ- ఆత్మని ఖల్వరే మైత్రేయి దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాత ఇదం సర్వం విదితమ్ ౫

ఆ— అమృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానం వివక్షితం చేత్- ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాది వక్తవ్యం - కిమితి న వా అరే పత్యురిత్యాది వాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయేతి) ఉవాచ- జాయాదీనామాత్మార్థత్వేన ప్రియత్వం, ఆత్మనస్త్వనౌపాధికప్రియత్వేన పరమానన్దత్వమితి శేషః ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (న వా ఇతి) కిం తన్నిపాతేన స్మార్యతే- తదాహ (ప్రసిద్ధమితి) యథోక్తక్రమే నియామకమాహ (పూర్వం పూర్వమితి) యద్యదాసన్నం ప్రీతిసాధనం- తత్తదనతిక్రమ్య తస్మిన్విషయే పూర్వం పూర్వం వచనమితి యోజనా. తత్ర హేతుమాహ (తత్రేతి) న వా అరే సర్వస్యేత్యయుక్తం- పత్యాదీనాముక్తత్వాదంశేన పునరుక్తిప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వగ్రహణమితి) ఉక్తవదనుక్తానామపి గ్రహణం కర్తవ్యం- న చ సర్వే విశేషతో గృహీతుం శక్యన్తే - తేన సామాన్యార్థం సర్వపదమిత్యర్థః సర్వపర్యాయేషు సిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) న సుతాదీయేషు ప్రియత్వమాత్మన ఆఖ్యాతం- తదేవాత్ర ప్రకథ్యతే చేత్ పునరుక్తిః స్యాత్- తత్రాహ (తదేతదితి) అథోపన్యాసవివరణాభ్యాం ప్రీతిరాత్మన్యేవేత్యుక్తం- పుత్రాదావపి తద్దర్శనాత్ అత ఆహ (తస్మాదితి) ఆత్మనో నిరతిశయప్రీత్యాస్పదత్వేన పరమానన్దత్వమభిధాయోత్తరవాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (తస్మాదిత్యాదినా) కథం పునర్దర్శనముత్పద్యతే- తత్రాహ (శ్రోతవ్య ఇతి) శ్రవణాదీనామన్యతమేనాత్మజ్ఞానలాభాత్కిమితి సర్వేషాముపాదానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం హీతి) విధ్యుపసారిత్వమేవ శబ్దార్థః శ్రుతత్వావిశేషాద్వికల్పహేత్వభావాచ్చ సర్వైరేవాత్మజ్ఞానం జాయతే చేత్- తేషాం సమప్రధానత్వమాశఙ్క్య విభాగవ్యవస్థామాహ (యదేతి) శ్రవణస్య ప్రమాణవిచారత్వేన ప్రధానత్వాదఙ్గిత్వం- మననిదిధ్యాసనయోస్తు తత్కార్యప్రతిబన్ధప్రధ్వంసిత్వాదఙ్గత్వమిత్యఙ్గాఙ్గిభావేన యదా శ్రవణాదీన్యసకృత్తదనుష్ఠానేన సముచ్చితాని- తదా సామగ్రీపౌష్కల్యాత్తత్త్వజ్ఞానం ఫలశిరస్కం సిధ్యతి. మననాద్యభావే శ్రవణమాత్రేణ నైవ తదుపపద్యతే - మననాదినా ప్రతిబన్ధప్రధ్వంసే వాక్యస్య ఫలవజ్జ్ఞానజనకత్వాయోగాదిత్యర్థః పరామృష్టవాక్యతాత్పర్యమాహ (యదిత్యాదినా) కర్మనిమిత్తం బ్రహ్మక్షత్రాది తదేవ వర్ణాశ్రమావస్థాదిరూపం, ఆత్మన్యవిద్యయారోపితస్య ప్రత్యయః- మిథ్యాజ్ఞానం. తస్య విషయతయా స్థితం, క్రియాద్యాత్మకం తదుపమర్దనార్థమాహేతి సమ్బన్ధః అవిద్యాధ్యారోపితప్రత్యయవిషయమిత్యేతదేవ వ్యాకరోతి (అవిద్యేతి) అవిద్యాజనితప్రత్యయవిషయత్వే దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామితి) ౫

§ సర్వం విదితం భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

౭౦ — ఏవముపసన్నాయైమైత్రేయ్యైయాజ్ఞవల్క్యోమోక్షోపాయం బ్రహ్మోపాసన ముపదేష్టుమారభమాణ ఆహ (సహోవా చేతి) కిమితి (నవా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియోభవతి ఆత్మనస్తు కామాయ పతిః ప్రియోభవతీత్యాది) అత్రామృతత్వార్థిన్యై మైత్రేయ్యై అమృతత్వ సాధనదర్శనవిషయతయా ఆత్మైవ ద్రష్టవ్య ఇత్యుపదిశ్యమాన ఆత్మా పరమాత్మైత్యవశ్యమభ్యుపేయః- * తమేవం విద్వానమృత ఇహభవతి। నాన్యఃపన్థా అయనాయ విద్యతే ఇతి తస్యైవపరమాత్మదర్శనస్య మోక్షసాధనత్వావగమాత్ * బ్రహ్మతంపరాదాదిత్యాదినా తస్యాత్మనస్స ర్వాత్మత్వకథనాత్, * ఆత్మనోవా అరేదర్శనేనేత్యాదినా తజ్జ్ఞానేన సార్వజ్ఞ్యావేదనేన సర్వోపాదానత్వప్రతిపాదనాచ్చాస్మిన్ ప్రకరణే ద్రష్టవ్యతయా ఉపదిశ్యమాన ఆత్మా పరమాత్మేతి సిద్ధం అతః తదుపపాదకస్యాస్య సన్దర్భస్య యథాపరమాత్మపరత్వం స్యాత్ - తథా ఽర్థోవర్ణనీయ ఇతి చ సిద్ధం అతో ఽస్య వాక్యస్యాయమర్థః- నవా ఇత్యయం ప్రసిద్ధ్యవధారణే నైవేత్యర్థః పత్యుః కామాయ- కామః- సఙ్కల్పః కామాయ-సఙ్కల్పాయ సఙ్కల్పం సఫలీకర్తుమిత్యర్థః * క్రియార్థోపపదస్యకర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ. తథాచ అరే- హేమైత్రేయి పత్యుః ప్రియత్వం అహమస్యాః ప్రియస్స్యామితి పతిసఙ్కల్పసాఫల్యాయనైవభవతీతి నవా అరేపత్యుః కామాయపతిః ప్రియోభవతీత్యస్యార్థః జాయాయాం ప్రతిపత్యుః ప్రియత్వం పతిసఙ్కల్పాయత్తం న భవతీతి యావత్ వేదాధ్యయనం సఫలీకర్తుం యజ ఇత్యుక్తే వేదాధ్యయనస్య యాగః ఫలమితి హి సిద్ధ్యతి- ఏవం సఙ్కల్పసాఫల్యాయ ప్రియత్వమిత్యుక్తే సఙ్కల్పాయత్తం ప్రియత్వమితి హి సిద్ధ్యతి తతశ్చాహమస్యా జాయాయాః ప్రియస్స్యామితి పతిస్సఙ్కల్పయన్నపి న సతస్యాః ప్రియోభవతి- కిం త్వాత్మనస్తు కామాయపతిః పత్న్యాః ప్రియోభవతి పత్యుః ప్రియత్వమాత్మనః కామాయ పరమాత్మసఙ్కల్పాత్ పతిః పత్న్యాః ప్రియోభవతీత్యర్థః ఆత్మశబ్దస్య పరమాత్మని ముఖ్యవృత్తిత్వాదత్రాప్యాత్మేతి పరమాత్మైవోచ్యతే- ప్రకరణానైరూప్యాచ్చ తతశ్చ పరమాత్మా యస్య ప్రియోభవత్వితి తత్తత్కర్మానుగుణం సఙ్కల్పయతి-స తస్య ప్రియోభవతీతి వాక్యార్థః అత్రాపి కామాయేత్యత్రాపి పూర్వవచ్చతుర్థీ ఏవముత్తరత్రాపి వాక్యానామర్థో ద్రష్టవ్యః బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణ ఇత్యర్థః క్షత్రం- క్షత్రియ ఇత్యర్థః లోకాః-స్వర్గాద్యా ఇత్యర్థః దేవాః-ఉపాస్యా దేవతా ఇత్యర్థః ఏవమిత్యత్రాహ (ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి) తస్మాత్పతిజాయాదీనాం ప్రియత్వం యత్సఙ్కల్పాయత్తం - తస్యపరమాత్మనః ప్రసాదాయ పరమాత్మా ద్రష్టవ్యః సహిపరమాత్మా దర్శనేన ప్రసన్నస్సన్ తద్దర్శనరూప బ్రహ్మవిద్యనైవ పతిజాయాదిషు తత్ప్రీతినియతప్రియత్వాపాదకపుణ్యాపుణ్యాత్మకభగవత్సఙ్కల్పోపరమేకర్మప్రతిబన్ధనివృత్తేః స్వవాసనాయాః విరజానదీస్నాతస్యాత్మనైవ సర్వేషామపి వస్తూనాం పతిజాయాదివత్తతో ఽధికం వా ప్రియత్వమాపాదయితుం శక్నోతి. మోక్షదశాయాం మానుకూల్య ప్రాతికూల్యవిభాగవిరహితం సర్వశరీరకం సవిభూతికం బ్రహ్మస్వరూపం తత్ప్రసాదాదేవ తదుపాసకో ఽనుభవతీతి తత్ప్రీణనాయ నిత్యం సఏవ పరమాత్మోపాస్య ఇతి ఫలితార్థః * నపశ్యోమృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతాం। సర్వం హపశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి శ్రవణాదితి భావః. అత్ర స్వాధ్యాయస్యార్థపరత్వేనాధీతవేదః పురుషః ప్రయోజనవదర్థదర్శనాత్తన్నిర్ణయాయ స్వయమేవ గురుముఖాన్న్యాయయుక్తార్థగ్రహణలక్షణ శ్రవణే ప్రవర్తత ఇతి శ్రవణస్య ప్రాప్తత్వాచ్ఛ్రోతవ్య ఇత్యనువాదః స్వాత్మన్యేవ సోపపత్తికార్థప్రతిష్ఠాపనలక్షణమననస్య శ్రవణప్రతిష్ఠార్థతయా ప్రాప్తత్వాన్మన్తవ్య ఇత్యనువాదః అతో ఽనవరతభావనారూపం ధ్యానమేవ నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి విధీయతే ఉపాయదశాప్రభృతి భగవద్ధ్యానస్యానుకూలత్వసూచనాయ నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి సన్నపదేన నిర్దేశః అత్ర * స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్ష ఇతి ధ్యానస్యైవ మోక్షం ప్రత్యవ్యవహిత హేతుత్వశ్రవణాత్ * క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావర ఇతి దర్శనస్యాపి మోక్షావ్యవహితకారణత్వశ్రవణాత్ ఉభయోరేకార్థత్వస్యవక్తవ్యత్వాత్, చాక్షుషజ్ఞానవాచితయా దృశిధాతోశ్చాక్షుషజ్ఞానస్య చ * నచక్షుషా గృహ్యతే ఇత్యచాక్షుషజ్ఞానవేద్యే బ్రహ్మణి విధాతుమసమ్భవాత్, ద్రష్టవ్య ఇతి దర్శనశబ్దేన ఉపచారాత్ దర్శనసమానాకారమితి విశదతమజ్ఞాన మభిధీయతే తతశ్చ ద్రష్టవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాభ్యాం దర్శనసమానాకారత్వవిశిష్టం ధ్యానం విధీయతే- * ఆజ్ఞాయం వృణీతే ఏకం వృణీతే ద్వౌ వృణీతే త్రీన్ వృణీతే న చతురో వృణీతే న పఞ్చాతివృణీత ఇత్యత్రార్షేయం వృణీతే త్రీన్ వృణీత ఇత్యాభ్యాం త్రిత్వవిశిష్టార్షేయవరణవిధానవదితి ద్రష్టవ్యం. ఏవం విహితస్య దర్శనసమానాకారత్వవిశిష్టవిశదతమనిధ్యాసస్య కిం ఫలమిత్యత్రాహ (మైత్రేయ్యాత్మనో వా అరే దర్శనేన శ్రవణేన మత్యా విజ్ఞానేనేదం సర్వం విదితం భవతీతి) అత్ర వాక్యే విజ్ఞానశబ్దో నిదిధ్యాసనపరః- ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి స్థాన ప్రమాణాత్. నైశబ్దో ఽవధారణే తథా చ తస్మిన్ పరాత్మని శ్రవణమననాభ్యాం దర్శనసమానాకారధ్యానవిషయీకృతే సత్యేవ తత్ప్రసాదాదిదం సర్వం విదితం భవతి- అనుకూలత్వేన విదితం భవతి. సర్వం ప్రియం భవతీతి యావత్ ఆత్మనో దర్శనాత్మకవిజ్ఞానేనైవ సవిభూతికనిరతిశయ ప్రియ బ్రహ్మప్రాప్తిర్భవతి- నాన్యేన విత్తాదినేతి వాక్యార్థః యద్వా - నిదిధ్యాసితవ్యతయా నిర్దిష్టస్య పరమాత్మనః జగత్కారణత్వే సత్యేవ ధ్యేయత్వసిద్ధిస్స్యాత్- * కారణం తు ధ్యేయ ఇత్యవధారణాత్. అతస్తస్య జగత్కారణత్వం లక్షణమాహ (ఆత్మనో వా ఇత్యాదినా) ఉపాదానోపాదేయయోరభేదాచ్చాస్మిన్నాత్మని జ్ఞాతే సర్వం విదితం భవతీత్యర్థః శ్రవణమతివిజ్ఞానదర్శనాని జ్ఞానావస్థావిశేషాః అత్ర సర్వమిదమితి శబ్దౌ స్థూలావస్థచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరౌ- సర్వశరీరకస్య బ్రహ్మణ ఏవ చరాచరవ్యపాశ్రయసకలశబ్దవాచ్యత్వస్య * చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాదిత్యత్ర సమర్థితత్వాత్ ఆత్మశబ్దో ఽపి సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరః - తస్యశరీరప్రతిసమ్బన్ధనిరూఢత్వాత్ సామర్థ్యాత్సూక్ష్మచిదచితోశ్శరీరత్వేన ప్రవేశాత్. అతస్తయోరాత్మసర్వపదార్థయోరభేదాదాత్మవిజ్ఞానేన సర్వం విజ్ఞాతమిత్యుపపద్యతే. అనేన జగదుపాదానత్వముక్తం భవతి. అత్ర నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యుక్త్వా సర్వోపాదానత్వకథనాత్ జగత్కారణత్వం సకలపరవిద్యాను యాయిత్యుక్తం భవతీతి వదన్తి.

౫

ఉ.— బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేద క్షత్రం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః క్షత్రం వేద లోకాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో లోకాన్వేద దేవాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో దేవాన్వేద భూతాని తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో భూతాని వేద సర్వం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః సర్వం వేదేదం బ్రహ్మేదం క్షత్రమిమే లోకా ఇమే దేవా ఇమాని భూతానీదగ్ం సర్వం యదయమాత్మా॥ ౬

స యథా దున్దుభేర్హన్యమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ దున్దుభేస్తు గ్రహణేన దున్దుభ్యాఘాతస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౭

శం.— నను కథమాత్మని విదితే సర్వమిదం విదితం భవతి? నైష దోషః; న హ్యాత్మవ్యతిరేకేణాస్తి కించిదస్తి; యద్యస్తి, న తద్విదితం స్యాత్; న త్వస్తి; ఆత్మైవ తు సర్వం; తస్మాత్సర్వమాత్మని విదితే విదితం స్యాత్. కథం పునరాత్మైవ సర్వమితి? ఏతచ్ఛ్రావయతి — బ్రహ్మ — బ్రాహ్మణజాతిః తం పురుషం పరాదాత్ — పరాదధ్యాత్ పరాకుర్యాత్. కం? యోఽన్యత్రాత్మనః — ఆత్మస్వరూపవ్యతిరేకేణ — ఆత్మైవ న భవతీయం బ్రాహ్మణజాతిరితి తాం యో వేద — తం పరాదధ్యాత్సా బ్రాహ్మణజాతిరనాత్మస్వరూపేణ మాం పశ్యతీతి — పరమాత్మా హి సర్వేషామాత్మా. తథా — క్షత్రం — క్షత్రియజాతిః. తథా — లోకాః దేవాః భూతాని సర్వమిదం బ్రహ్మేతి యాన్యనుక్రాన్తాని యాన్యనుక్రాన్తాని — సర్వాణ్యాత్మైవ — యదయమాత్మా — యోఽయమాత్మా ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్య ఇతి ప్రకృతః. యస్మాదాత్మనో జాయతే, ఆత్మన్యేవ లీయతే, ఆత్మమయం చ స్థితికాలే, — ఆత్మవ్యతిరేకేణాగ్రహణాదాత్మైవ సర్వం. ౬

ఆ.— ఆత్మని విదితే సర్వం విదితమిత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) దృష్టవిరోధం నిరాచష్టే (నైష దోష ఇతి) ఆత్మని జ్ఞాతే జ్ఞాతమేవ సర్వం తతోఽర్థాన్తరస్యాభావాదిత్యుక్తమేవ స్ఫుటయతి (యదీత్యాదినా) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) పురుషం విశేషతో జ్ఞాతుం ప్రశ్నముపన్యస్య ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాకరోతి (కమిత్యాదినా) పరాకరణే పురుషస్యాపరాధిత్వం దర్శయతి (అనాత్మేతి) పరమాత్మాతిరేకేణ దృశ్యమానామపి బ్రాహ్మణజాతిం స్వస్వరూపేణ పశ్యన్కథమపరాధీ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మేతి) ఇదం బ్రహ్మేత్యుత్తరవాక్యానువాదః తస్య వ్యాఖ్యానం (యాన్యనుక్రాన్తానీత్యాది) ఆత్మైవ సర్వమిత్యేతత్ప్రతిపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) స్థితికాలేఽపి తస్మాదాత్మైవ సర్వం — తద్వ్యతిరేకేణాగ్రహణాదితి యోజనా ౬

రం.— నను కథమాత్మని విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం స్యాత్ — జగతస్తద్భిన్నత్వాదిత్యాశఙ్క్య సర్వాత్మత్వమేవాహ (బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేదేత్యాదినా) బ్రహ్మ — బ్రాహ్మణవర్గః క్షత్రాదిసహపాఠాత్ యస్త్వధికారీ బ్రాహ్మణవర్గమాత్మనోఽన్యత్ర — పరమాత్మనోఽన్యత్ర స్థితం నతు పరమాత్మనిష్ఠం అపరబ్రహ్మాత్మకం స్వనిష్ఠం వేద — జానీయాత్, తం బ్రహ్మ స బ్రాహ్మణవర్గ ఏవ పరాదాత్ — పరాకుర్యాత్. అభిభవేత్ ఆత్మనోఽన్యత్వేన — అబ్రహ్మాత్మకత్వేనావగతో బ్రాహ్మణవర్గ ఏవ తం తథావగన్తారం సంసారయతీత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. అతస్సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వమేవ స్వరూపమిత్యుక్తం భవతి — అబ్రహ్మాత్మకత్వప్రతిపత్తేస్సంసారహేతుత్వోక్త్యా మిథ్యాజ్ఞానత్వసిద్ధేః ద్రష్టవ్యం క్షత్రం — క్షత్రియవర్గః లోకాః — భూస్స్వర్గాదిలోకాః దేవాః — ఆదిత్యాదయస్తత్తల్లోకప్రాపకా దేవతాః భూతాని — అచిత్సంసృష్టచేతనవర్గః ఇతరత్స్పష్టార్థః. నను శక్తిత్వాత్సర్వస్య బ్రహ్మధారకతయా బ్రహ్మాత్మకత్వేఽపి బ్రహ్మాత్మకస్య శరీరభూతస్య జగతశ్శరీరిభూతబ్రహ్మాపేక్షయా భిన్నత్వేన తథావిధబ్రహ్మజ్ఞానేన సర్వజ్ఞానాసంభవాత్ తస్మిన్విజ్ఞాతే ఇదం సర్వం విదితమితి ప్రతిజ్ఞా నోపపద్యత ఇత్యాశఙ్క్య సర్వస్యాపి తచ్ఛరీరత్వేన శరీరవాచినాం శబ్దానాం శరీరిపర్యన్తత్వాత్ ఇదం సర్వమితి శబ్దాభ్యామన్యైరపి శబ్దైస్తత్తచ్ఛరీరకం బ్రహ్మైవాభిధీయత ఇతి సర్వశరీరిణి బ్రహ్మణి జ్ఞాతే తచ్ఛరీరభూతతయా తదన్తర్గతం సర్వమపి జ్ఞాతం భవత్యేవేత్యభిప్రేత్యాహ (ఇదం బ్రహ్మేదం క్షత్రమిత్యాది) అయమాత్మేతి యదుక్తం బ్రహ్మ — తదేవ బ్రహ్మక్షత్రలోకదేవాదిసర్వరూపం సర్వశబ్దవాచ్యమిత్యర్థః. తతశ్చాత్మని విజ్ఞాతే ఇదం సర్వం విదితం భవతి — ఏతత్సర్వశరీరకం బ్రహ్మ విదితం భవతీత్యుపపద్యత ఇతి భావః ౬

శం.— కథం పునరిదానీమిదం సర్వమాత్మైవేతి గృహీతుం శక్యతే? చిన్మాత్రానుగమాత్సర్వత్ర చిత్స్వరూపతైవేతి గమ్యతే. తత్ర దృష్టాన్త ఉచ్యతే. యత్స్వరూపవ్యతిరేకేణాగ్రహణం యస్య — తస్య తదాత్మత్వమేవ లోకే దృష్టం. స యథా — స ఇతి దృష్టాన్తో లోకే యథా. దున్దుభేః — భేర్యాదేర్హన్యమానస్య — తాడ్యమానస్య దణ్డాదినా న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాన్ — బహిర్భూతాఞ్ఛబ్దవిశేషాన్ దున్దుభిశబ్దసామాన్యాన్నిష్కృష్టాన్దున్దుభిశబ్దవిశేషాన్న శక్నుయాద్గ్రహణాయ — గృహీతుం. దున్దుభేస్తు గ్రహణేన — శబ్దసామాన్యవిశేషణత్వేన దున్దుభిశబ్దా ఏత ఇతి శబ్దవిశేషా గృహీతా భవన్తి — దున్దుభిశబ్దసామాన్యవ్యతిరేకేణాభావాత్తేషాం దున్దుభ్యాఘాతస్య వా — దున్దుభేరాహననం — ఆఘాతః. దున్దుభ్యాఘాతవిశిష్టస్య శబ్దసామాన్యస్య గ్రహణేన తద్గతా విశేషా గృహీతా భవన్తి — న తు త ఏవ నిర్భిద్య గృహీతుం శక్యన్తే — విశేషరూపేణాభావాత్తేషాం. తథా ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణ స్వప్నజాగరితయోర్న కశ్చిద్వస్తువిశేషో గృహ్యతే — తస్మాత్ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావో యుక్తస్తేషాం. ౭

ఆ.— స్థిత్యవస్థాయాం సర్వస్యాత్మమాత్రత్వం జ్ఞాతుమశక్యం — జ్ఞాపకాభావాదిత్యాక్షిపతి (కథం పునరితి) ఘటః స్ఫురతీత్యాది ప్రత్యయమాశ్రిత్య పరిహరతి (చిన్మాత్రేతి) స యథా దున్దుభేరిత్యాది వాక్యమవతారయతి (తత్రేతి) సర్వత్ర చిదతిరేకేణాసత్త్వం సప్తమ్యర్థః. దృ

ఉ.— ¶ సయథాశఙ్ఖస్యధ్మాయమానస్యనబాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయశఙ్ఖస్యతుగ్రహణేన శఙ్ఖధ్మస్యవాశబ్దోగృహీతః॥ ౮

సయథావీణాయైవాద్యమానాయైనబాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయవీణాయైతుగ్రహణేన వీణావాదస్యవాశబ్దోగృహీతః॥ ౯

ష్టాన్తైర్వివక్షితంసఙ్క్షిపతి (యత్స్వరూపేతి) దన్దుభ్యాదిదృష్టాన్తమాదాయాక్షరాణివ్యాచష్టే (సయథేత్యాదినా) శబ్దవిశేషానేవనిశదయతి (దున్దుభేరితి) కథంతర్హితేషాంశబ్దవిశేషాణాంగ్రహణం- తదాహ (దున్దుభేస్త్వితి) దున్దుభిశబ్దసామాన్యస్యేతియావత్. ఉక్తేర్థేదున్దుభ్యాఘాతస్యేత్యాదివాక్యముత్థాప్యవ్యాచష్టే (దున్దుభ్యాఘాతస్యేతి) వాశబ్దార్థమాహ (తద్గతావిశేషాఇతి) ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేననిశదయతి (నత్వితి) వివక్షితందార్ష్టాన్తికమాచష్టే (తథేతి) తత్రైవవస్తువిశేషగ్రహణసమ్భావనామపిప్రత్యస్వప్నజాగరితయోరిత్యుక్తం ౭

రం.— ఏవంజగత్కారణత్వవిశిష్టపరమాత్మోపాసనాంవిధాయతదుపాసనోపకరణభూతమనఃప్రభృతికరణనియమనమాహ (సయథాదున్దుభేర్హన్యమానస్యనబాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయదున్దుభేస్తుగ్రహణేనదున్దుభ్యాఘాతస్యవాశబ్దోగృహీతఇతి) దున్దుభేరిత్యనాదరేషష్ఠీ గ్రహణశబ్దఇహనిరోధపరః- ఉపాదాననిరోధయోర్ద్వయోరపిగ్రహణశబ్దవాచ్యత్వాత్ యథాగృహీతానిపుష్పాణి- గృహీతశ్చోరఇతి సయథా- సదృష్టాన్తోయథేత్యర్థః దున్దుభేర్హన్యమానస్య- దున్దుభౌహన్యమానేబాహ్యాఞ్ఛబ్దాన్తతోబహిర్నిస్సరతశ్శబ్దాన్గ్రహణాయనశక్నుయాత్- ననిరోద్ధుంశక్నుయాదిత్యర్థః కథంతర్హినిరుణద్ధీత్యత్రాహ (దున్దుభేస్త్వితి) కింతుతాడ్యమానదున్దుభిరేవదున్దుభేర్గ్రహణే- శబ్దనిస్సరణాధారభూత[illegible] దున్దుభ్యాఘాతస్యవా- తదాఘాతృపురుషస్యనిరోధేనవాశబ్దోగృహీతః- భేర్యాదినిస్సరన్[illegible]ఇత్యర్థః దున్దుభ్యాఘాతస్యేతికర్తరిక్తః భేరీదణ్డయోరన్యతరనిరోధేనతత్సంయోగనిరోధద్వారాభేరీశబ్దాయథానిరుధ్యన్తే- ఏవమిన్ద్రియేషువిషయగణేష్వాప్రియమాణేషుబాహ్యార్థానుసన్[illegible] తస్మాద్విషయాపసరణేనవాఇన్ద్రియనిరోధేనవావిషయేన్ద్రియసంయోగనిరోధద్వారాపరమాత్మసాక్షాత్కారవిరోధిబాహ్యజ్ఞానం[illegible] ఏవం నిరుద్ధబుద్ధ్యాదికరణోద్రష్టవ్య ఇత్యుక్తంభవతి సమానాకారావిచ్ఛిన్న పరమాత్మస్మృతిసన్తానం సాధయేదితిభావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం ౭

శం.— తథా- సయథాశఙ్ఖస్యధ్మాయమానస్య- శబ్దేనసంయోజ్యమానస్య ఆపూర్యమాణస్యనబాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాదిత్యేవమాదిపూర్వవత్ ౮

ఆ.— తథా- దున్దుభిదృష్టాన్తవదితియావత్. శఙ్ఖస్యతుగ్రహణేనేత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః *దున్దుభేస్తుగ్రహణేనేత్యాదివాక్యందృష్టాన్తయతి (పూర్వవదితి) ౮

రం.— (శఙ్ఖధ్మస్యేతి) నప్త్రాదిత్వాత్కర్తరి ల్యుః శఙ్ఖధ్మాతురిత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం ౮

శం.— తథా- వీణాయైవాద్యమానాయై- వీణాయావాద్యమానాయాః అనేకదృష్టాన్తోపాదానమిహసామాన్యబహుత్వఖ్యాపనార్థం అనేకేహిచేతనాచేతనరూపాస్సామాన్యవిశేషాః- తేషాంపారమ్పర్యగత్యాయథైకస్మిన్మహాసామాన్యేన్తర్భావః- తథాప్రజ్ఞానఘనే కథంనామప్రదర్శయితవ్యఇతి దున్దుభిశఙ్ఖవీణాశబ్దసామాన్యవిశేషాణాంయథాశబ్దత్వే ఏవంస్థితికాలేతావత్సామాన్యవిశేషాన్యతిరేకాద్బ్రహ్మైకత్వంశక్యమవగన్తుం. ౯

ఆ.— తథేతిదృష్టాన్తద్వయపరామర్శః ఏకేనైవదృష్టాన్తేనవివక్షితార్థసిద్ధౌకిమిత్యనేకదృష్టాన్తోపాదానమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) ఇహేతిజగదుచ్యతే. శ్రుతిర్వా సామాన్యబహుత్వమేవస్ఫుటయతి (అనేకేహీతి) తేషాంస్వస్వసామాన్యేన్తర్భావేపితేషాంబ్రహ్మణిసర్వవసానమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషామితి) కథమిత్యస్మాత్పూర్వంతథేత్యధ్యాహారః ఇతిమన్యతేశ్రుతిరితిశేషః విభక్తంనాత్మాతిరేకే- తదతిరేకేణాగృహ్యమాణత్వాత్. యద్యదతిరేకేణాగృహ్యమాణం- తత్తదతిరేకేనభవతి- యథాదున్దుభ్యాదిశబ్దాస్తత్సామాన్యాతిరేకేణాగృహ్యమాణాస్తదతిరేకేణనసన్తీత్యనుమానంవివక్షన్నాహ (దున్దుభీతి) శబ్దత్వే- అన్తర్భావఃతథాప్రజ్ఞానఘనేసర్వంజగదన్తర్భవతీతిశేషః దృష్టాన్తత్రయమవష్టభ్యనిష్కృష్టమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ౯

రం.— (సయథావీణాయైవాద్యమానాయైఇత్యాది) అత్రవీణాయైఇతిచతుర్థీషష్ఠ్యర్థే భాష్యసోపివిభక్తివ్యత్యయః. వీణావాదస్యేతికర్తరికః. సర్వంపూర్వవత్. ౯

¶ శఙ్ఖధ్మానస్యవేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

మూ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమావినిశ్చరన్త్యేవం వా అరేఽస్య మహతోభూతస్యనిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదోయజుర్వేదః సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరసఇతిహాసఃపురాణంవిద్యాఉపనిషదశ్శ్లోకాఃసూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానానివ్యాఖ్యానాన్యస్యైవైతానిసర్వాణినిశ్వసితాని॥ ౧౦

శం.— ఏవముత్పత్తికాలే ప్రాగుత్పత్తేర్బ్రహ్మైవేతిశక్యమవగన్తుం యథాగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గధూమాఙ్గారార్చిషాం ప్రాగ్విభాగాదగ్నిరేవేతిభవత్యగ్న్యేకత్వం- ఏవంజగన్నామరూపవికృతం ప్రాగుత్పత్తేః ప్రజ్ఞానఘనఏవేతియుక్తంగ్రహీతుమిత్యేతదుచ్యతే- సయథా ఆర్ద్రైధాగ్నిః- ఆర్ద్రైరేధోభిరిద్ధోఽగ్నిరార్ద్రైధాగ్నిః తస్మాదభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమాః-పృథక్- నానాప్రకారం. ధూమగ్రహణంవిస్ఫులిఙ్గాదిప్రదర్శనార్థం ధూమవిస్ఫులిఙ్గాదయోవినిశ్చరన్తి ఏవం- యథాయందృష్టాన్తః అరే- మైత్రేయి అస్య- పరమాత్మనః ప్రకృతస్య మహతోభూతస్యనిశ్వసితమేతత్- నిశ్వసితమివనిశ్వసితం యథాఽప్రయత్నేనైవపురుషనిశ్వాసోభవతి- ఏవంవాఅరే కింతన్నిశ్వసితమివతతోజాతమితి ఉచ్యతే-యదృగ్వేదోయజుర్వేదఃసామవేదోఽథర్వాఙ్గిరసః- చతుర్విధంమన్త్రజాతం ఇతిహాసఇత్యూర్వశీపురూరవసోఃసంవాదాదిః *ఊర్వశీహాప్సరాఇత్యాదిబ్రాహ్మణమేవ పురాణం- *అసద్వాఇదమగ్రఆసీదిత్యాది విద్యా- దేవజనవిద్యా వేదస్సోయం ఇత్యాదిః ఉపనిషదః- ప్రియమిత్యేతదుపాసీతేత్యాద్యాః శ్లోకాః- బ్రాహ్మణప్రభవామన్త్రాః *తదేతేశ్లోకాఇత్యాదయః సూత్రాణి- వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యానివేదే యథా *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యాదీని అనువ్యాఖ్యానాని- మన్త్రవివరణాని వ్యాఖ్యానాని- అర్థవాదాః అథవా- వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యవివరణాన్యనువ్యాఖ్యానాని యథాచతుర్థాధ్యాయే *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యస్య, యథావా *అన్యోసావన్యోహమస్మీతినసవేదయథాపశురేవమిత్యస్యాయమేవాధ్యాయశేషః మన్త్రవివరణానివ్యాఖ్యానాని ఏవమష్టవిధం బ్రాహ్మణం ఏవంమన్త్రబ్రాహ్మణయోరేవగ్రహణం నియతరచనావతోవిద్యమానస్యైవవేదస్యాభివ్యక్తిః పురుషనిశ్వాసవత్. నచపురుషబుద్ధిప్రయత్నపూర్వకః- అతఃప్రమాణంనిరపేక్షఏవస్వార్థే తస్మాద్యత్తేనోక్తంతత్తథైవప్రతిపత్తవ్యమాత్మనశ్శ్రేయఇచ్ఛద్భిర్జ్ఞానంవాకర్మవేతి నామప్రకాశవశాహిరూపస్యవిక్రియావ్యవస్థా నామరూపయోరేవహిపరమాత్మోపాధిభూతయోర్వ్యాక్రియమాణయోఃసలిలఫేనవత్తత్త్వాన్యత్వేనానిర్వక్తవ్యయోఃసర్వావస్థయోఃసంసారత్వమిత్యతోనామ్నఏవ [illegible] క్తం- తద్వచనేనైవేతరస్యనిశ్వసితత్వసిద్ధిః అథవా- సర్వస్యద్వైతజాతస్యావిద్యావిషయత్వముక్తం *బ్రహ్మతంపరాదాత్ *ఇదంసర్వంయదయమాత్మేతి. తేనవేదస్యాప్రామాణ్యమాశఙ్క్యతే తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమిదముక్తం- పురుషనిశ్వాసవదప్రయత్నోత్థితత్వాత్ప్రమాణంవేదః- నయథాన్యోగ్రన్థఇతి ౧౦

ఆ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాదివాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (ఏవమిత్యాదినా) స్థితికాలవదిత్యేవంశబ్దార్థః తత్రవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (ఇత్యేతదితి) మహతః- అనవచ్ఛిన్నస్య భూతస్య- పరమార్థస్యేతియావత్ నిశ్వసితమివేత్యుక్తంవ్యనక్తి (యథేతి) అరే - మైత్రేయి తతోజాతమితిసమ్బన్ధః తదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకంవిశదయతి (కింతదిత్యాదినా) ఇతిహాసఇతి- బ్రాహ్మణమేవేతిసమ్బన్ధః. సంవాదాదిరిత్యాదిపదేన ప్రాణసంవాదాదిగ్రహణం అసద్వాఇదమగ్రఆసీదిత్యాదీత్యాదిశబ్దేన * అసదేవేదమగ్రఆసీదిత్యుచ్యతే దేవజనవిద్యా- నృత్యగీతాదిశాస్త్రం. వేదస్సోయం- వేదాద్బహిర్నభవతీత్యర్థః ఇత్యాద్యా - విద్యేతిసమ్బన్ధః [illegible] శాస్త్రసఙ్గ్రహార్థః. ప్రియమిత్యేతదుపాసీతేత్యాద్యాఇత్యత్రాదిశబ్దః * సత్యస్యసత్యమిత్యుపనిషత్సఙ్గ్రహార్థః తదేతేశ్లోకాఇత్యాదయఇత్యత్రాదిశబ్దేన * తదప్యేషశ్లోకోభవతిఅసన్నేవసభవతీత్యాదిగృహ్యతే ఇత్యాదీనీత్యాదిపదం * అథయోన్యాందేవతాముపాస్తే * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యాదిసఙ్గ్రహార్థం అర్థవాదేషువ్యాఖ్యానపదప్రవృత్తౌ హేత్వభావంశఙ్కిత్వాపక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ఇతిహాసాదిశబ్దవ్యాఖ్యానముపసంహరతి (ఏవమితి) బ్రాహ్మణం - ఇతిహాసాదిపదవేదనీయమితిశేషః ఋగాదిశబ్దానామితిహాసాదిశబ్దానాంచప్రసిద్ధార్థత్యాగేకోహేతురిత్యాశఙ్క్యనిశ్వసితశ్రుతిరితిహాసాదిశబ్దానాంప్రసిద్ధార్థత్యాగేహేతుః- పరిశేషస్త్వన్యత్రేత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవంమన్త్రేతి) ననుప్రథమేకాణ్డేవేదస్యనిత్యత్వేనప్రామాణ్యంస్థాపితం - తదనిత్యత్వేతద్ధానిరిత్యతఆహ (నియతేతి) నిత్యాదౌవేదోవిశేష్యతే * కల్పాన్తేష్వపితాన్యేవానిత్యాదివాక్యాన్నియతరచనావత్త్వంవేదస్యగమ్యతే, * అనాదినిధనానిత్యాదేశ్చసదాతనత్వంతస్యనిశ్చీయతే, నచకృతకత్వాదప్రామాణ్యం- ప్రత్యక్షాదావ్యభిచారాత్ నచపౌరుషేయత్వాదనపేక్షత్వహేత్వభావాదప్రామాణ్యం- బుద్ధిపూర్వప్రణీతత్వాభావేనతత్సిద్ధేః నచోన్మత్తవాక్యసాదృశ్యం- అబాధితార్థత్వాదితిభావః సిద్ధేవేదస్యప్రామాణ్యేఫలితమాహ (తస్మాదితి) నామప్రపఞ్చసృష్టిరేవాత్రోపదిష్టా- నరూపప్రపఞ్చసృష్టిః సాచోపదేష్టవ్యా- సృష్టిపూర్తేరన్యథానుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) యద్యపినామతన్త్రరూపసృష్టిరితినామసృష్టివచనేనరూపసృష్టిరర్థాదుక్తా- తథాపిసర్వసంసారసృష్టిరుక్తా- నామరూపయోరేవసంసారత్వేప్రాక్తత్సృష్టేః సంసారోనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపయోరితి) సర్వావస్థయోః- వ్యక్తావ్యక్తావస్థయోరితియావత్ నామప్రపఞ్చస్యైవాత్రసర్వోక్తిముపపాదితాముపసంహరతి (ఇతీతి) అతశ్శబ్దార్థంస్ఫుటయతి (తద్వచనేనేతి) నిశ్వసితశ్రుతింవిధాన్తరేణావతారయతి (అథవేత్యాదినా) మిథ్యాత్వేపిప్రతిబిమ్బవత్ ప్రామాణ్యసమ్భవాత్, దున్మత్తాదివాక్యానాంచమిథ్యాజ్ఞానాధీనప్రయత్నజన్యత్వేనామానత్వాద్, వేదస్యతదభావాద్, విషయావ్యభిచారాచ్చనాప్రామాణ్యమిత్యాహ (తదాశఙ్కేతి) అన్యోగ్రన్థః-బుద్ధాదిప్రణీతఃస్వర్గకామశ్చైత్యం వన్దేదిత్యాదిః. ౧౦

రం.— పూర్వంపరమాత్మనస్సామాన్యేనోక్తం సర్వకారణత్వంప్రపఞ్చయతి (సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమావినిశ్చ

ఉ.— స యథా సర్వాసామపాꣳ సముద్ర ఏకాయనమేవꣳ సర్వేషాꣳ స్పర్శానాం త్వగేకాయనమేవꣳ సర్వేషాꣳ రసానాం జిహ్వైకాయనమేవꣳ సర్వేషాꣳ గన్ధానాꣳ నాసికే ఏకాయనమేవꣳ సర్వేషాꣳ రూపాణాం చక్షురేకాయనమేవꣳ సర్వేషాꣳ శబ్దానాꣳ శ్రోత్రమేకాయనమేవꣳ సర్వేషాꣳ సఙ్కల్పానాꣳ మన ఏకాయనమేవꣳ సర్వాసాꣳ విద్యానాꣳ హృదయమేకాయనమేవꣳ సర్వేషాꣳ కర్మణాꣳ హస్తావేకాయనమేవꣳ సర్వేషామానన్దానాముపస్థ ఏకాయనమేవꣳ సర్వేషాꣳ విసర్గాణాꣳ పాయురేకాయనమేవꣳ సర్వేషామధ్వనాꣳ పాదావేకాయనమేవꣳ సర్వేషాꣳ వేదానాꣳ వాగేకాయనం॥ ౧౧

రన్తేత్యాదినా) ఏతచ్ఛబ్దః ఆకారాన్తరజనకనవాచీ అద్వైతిదవిశిష్టాన్తర్గత జాణం బ్రహ్మణ ఏవ చిదచిద్విశిష్టస్య సఙ్కల్పవిశిష్టస్య చోపాదానత్వేన తత్త్వ ప్రతిపాదనార్థం అగ్నిహోత్రధూమోత్పత్తౌ వాహ్యేన నిమిత్త, మిన్ధనవిశిష్టత్వేన తూపాదానం భవతీతి ద్రష్టవ్యం అభ్యాహితాత్ - ఆర్ద్రాగ్నవీజనాదినా ప్రజ్వలితాదిత్యర్థః పృథగ్విధాధూమాః నిశ్చరన్తి - నిర్గచ్ఛన్తీత్యర్థః స యథా - సదృష్టాన్తో యథా ఏవం వా - ఏవమేవ అరే - మైత్రేయి అస్య - పూర్వోక్తస్య జగదభిన్ననిమిత్తోపాదానభూతస్య మహతో భూతస్య - పరమాత్మనో నిశ్వసితం - నిశ్వాసవదనాయాసేనైవ అస్మాదుదితం కింతత్ ఏతత్ - వక్ష్యమాణమిత్యర్థః తదేవాహ (యదృగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇత్యాదినా) ఇతిహాసః - రామాయణాదిః పురాణం - విష్ణుపురాణాది విద్యాః - చతుష్షష్టివిద్యాః ఉపనిషదః - ప్రసిద్ధాః శ్లోకాః - స్మృతిరూపాః సూత్రాణి - బ్రహ్మసూత్రాదీని అనువ్యాఖ్యానాని - భాష్యవ్యాఖ్యానాని, వ్యాఖ్యానాని - భాష్యరూపాణి ఋగ్వేద ఇత్యాదియద్యదస్తి - ఏతాని సర్వాణి భగవతో ఽస్యైవ నిశ్వసితాని - అయత్నేన తదుద్గతానీత్యర్థః యద్యపి సూత్రస్మృతిపురాణాదరూపాణ్యసాద్యస్య ... ప్రసిద్ధిః - తథాపి తేషాం భగవదంశత్వాద్భగవన్నిశ్వసితత్వోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం అత్ర యద్యపి వాచస్పతిః సృష్టిమాత్రముక్తం - తథాపి షష్ఠే మైత్రేయీబ్రాహ్మణే తు * ఇష్టం హుతమాశితం పాయితమిత్యాదినా భోగ్యభోగస్థానభోక్తృవర్గరూపవాచ్యస్య సృష్టేరుక్తత్వాత్, అనుక్తస్యాన్యతో గ్రాహ్యత్వాత్, దత్రాపి వాచ్యస్య సృష్టిరుక్తేతి ద్రష్టవ్యం అనేన పూర్వం సామాన్యతో ... వివృతం భవతి. ౧౦

శం — కించాన్యత్ - న కేవలం స్థిత్యుత్పత్తికాలయోరేవ ప్రజ్ఞానఘనవ్యతిరేకేణాభావాజ్జగతో బ్రహ్మత్వం - ప్రలయకాలే చ జలబుద్బుదఫేనాదీనామివ సలిలవ్యతిరేకేణాభావః - ఏవం ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణ తత్కార్యాణాం నామరూపకర్మణాం తస్మిన్నేవ లీయమానానామభావః తస్మాదేకమేవ బ్రహ్మ ప్రజ్ఞానఘనమేకరసం ప్రతిపత్తవ్యమిత్యత ఆహ - ప్రలయప్రదర్శనాయ దృష్టాన్తః స ఇతి దృష్టాన్తః. యథా - యేన ప్రకారేణ సర్వాసాం - నదీవాపీతటాకాదిగతానామపాం సముద్రః - అబ్ధిరేకాయనం - ఏకగమనం ఏకప్రలయః అవిభాగప్రాప్తిరిత్యర్థః. యథాయం దృష్టాన్తః - ఏవం సర్వేషాం స్పర్శానాం - మృదుకర్కశకఠినపిచ్ఛిలాదీనాం వాయ్వాత్మభూతానాం త్వగేకాయనం - త్వగితి - త్వగ్విషయం స్పర్శసామాన్యమాత్రం తస్మిన్ ప్రవిష్టాః స్పర్శవిశేషాః ఆప ఇవ సముద్రం తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతా భవన్తి తస్యైవ హి తే సంస్థానమాత్రా ఆసన్. తథా తదపి స్పర్శసామాన్యమాత్రం త్వక్శబ్దవాచ్యం మనస్సఙ్కల్పే మనోవిషయసామాన్యమాత్రే త్వగ్విషయ ఇవ స్పర్శవిశేషాః ప్రవిష్టం తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతం భవతి ఏవం మనోవిషయోఽపి బుద్ధివిషయసామాన్యమాత్రే ప్రవిష్టస్తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతో భవతి విజ్ఞానమాత్రమేవ భూత్వా ప్రజ్ఞానఘనే పరే బ్రహ్మణి ఆప ఇవ సముద్రే ప్రలీయతే ఏవం పరమ్పరాక్రమేణ శబ్దాదౌ సహ గ్రాహకేణ కరణేన ప్రలీనే ప్రజ్ఞానఘనే ఉపాధ్యభావాత్ సైన్ధవఘనవత్ ప్రజ్ఞానఘనమేకరసమనన్తరమపారం నిరన్తరం నిరఞ్జనం బ్రహ్మ వ్యవతిష్ఠతే తస్మాదాత్మైవైకమద్వయమితి ప్రతిపత్తవ్యం తథా - సర్వేషాం గన్ధానాం - పృథివీవిశేషాణాం నాసికే - ఘ్రాణవిషయసామాన్యం తథా - సర్వేషాం రసానాం - అబ్విశేషాణాం జిహ్వేన్ద్రియవిషయసామాన్యం తథా రూపాణాం - తేజోవిశేషాణాం చక్షుర్విషయసామాన్యం తథా - శ్రోత్రాదివిషయసామాన్యం పూర్వవత్. తథా - శ్రోత్రాదివిషయసామాన్యానాం మనోవిషయసామాన్యే సఙ్కల్పే మనోవిషయసామాన్యస్యాపి బుద్ధివిషయసామాన్యే విజ్ఞానమాత్రే. విజ్ఞానమాత్రం భూత్వా పరస్మిన్ ప్రజ్ఞానఘనే ప్రలీయతే తథా కర్మేన్ద్రియాణాం విషయాః వదనాదానగమనవిసర్గానన్దవిశేషాస్తత్క్రియాసామాన్యేష్వేవ ప్రవిష్టా న విభాగార్హా భవన్తి సముద్ర ఇవాబ్విశేషాః తాని చ సామాన్యాని ప్రాణమాత్రం ప్రాణశ్చ ప్రజ్ఞానమాత్రం ఏవం * యో వై - ప్రాణస్సా ప్రజ్ఞా యా వై ప్రజ్ఞా స ప్రాణ ఇతి కౌషీతకినోఽధీయతే. నను సర్వత్ర విషయస్యైవ ప్రలయోఽభిహితః - న తు కరణస్య - తత్ర కోఽభిప్రాయ ఇతి. బాఢం కింతు విషయసమానజాతీయం కరణం మన్యతే శ్రుతిః - న తు జాత్యన్తరం. విషయస్యైవ స్వాత్మగ్రాహకత్వేన సంస్థానాన్తరం కరణం నామ - యథా రూపవిశేషస్యైవ సంస్థానం ప్రదీపః కరణం సర్వరూపప్రకాశనే. ఏవం సర్వవిషయవిశేషాణామేవ స్వాత్మవిశేషప్రకాశకత్వేన సంస్థానాన్తరాణి కరణాని - ప్రదీపవత్. తస్మాన్న కరణానాం పృథక్ప్రలయే యత్నః కార్యః - విషయసామాన్యాత్మకత్వాద్విషయప్రలయేనైవ ప్రలయః సిద్ధో భవతి కరణానామితి ౧౧

ఆ.— స యథా సర్వాసామపామిత్యాదిసమనన్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (కించాన్యదితి) తదేవ వ్యాకరోతి (న కేవలమితి) ప్రలయకాలే చ ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావాజ్జగతో బ్రహ్మత్వమితి సమ్బన్ధః ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (జలేతి) తథాపి ప్రజ్ఞానమేవైకమేవం స్యాత్ - నద్విశిష్టాత్మత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సత్యజ్ఞానాదివాక్యాద్బ్రహ్మణస్తన్మాత్రత్వాదిత్యర్థః. యథోక్తం బ్రహ్మ చేత్ప్రతిపత్తవ్యం - కిమితి తర్హి స యథేత్యాది వాక్యమిత్యాశఙ్క్య తచ్ఛేషత్వేన ప్రలయం దర్శయితుం దృష్టాన్తవచనమేతదిత్యాహ (అత ఆహేతి) ప్రలీయతేఽస్మిన్నితి ప్రలయః. ఏ

ఉ — ¶ సయథా సైన్ధవఖిల్య ఉదకే ప్రాస్త ఉదకమేవానువిలీయేత న హాస్యోద్గ్రహణాయేవ స్యాత్ యతో యతస్త్వాదదీత లవణమేవైవం వా అర ఇదం మహద్భూతమనన్తమపారం విజ్ఞానఘన ఏవ। ఏతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యరే బ్రవీమీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః॥ ౧౨

కస్మాత్ సా ప్రలయశ్చ త్యేక ప్రళయః తటాకాదిగతానామపాం సముద్రే లయ - సహితాసాం లేనసజాతీయత్వాత్ సజాతీయాహ (అవిభాగేన) అత్ర హి సముద్రశబ్దేన జలసామాన్యముచ్యతే- తద్వ్యతిరేకేణ చ జలవిశేషాణామభావో వివక్షితః- తేషాం చ త్వాద్విభాగాభావాత్ తత్సామస్త్యేన నిరాగస్య ప్రాప్తి రితి సముద్రే విభాగ ప్రాప్తిరిత్యర్థః (పిచ్ఛిలాదీనామితి) ఆదిశబ్దేనానుక్త స్పర్శవిశేషా గృహ్యన్తే విషయాణాం విభిన్న క్రియాకారత్వాభావాత్ తేషాం స్పర్శానాం త్వచి లయస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వగితి) స్పర్శవిశేషాణాం స్పర్శసామాన్యే సర్వాత్మనా ప్రవేశ్యయితి (తస్మి న్నితి) తథాపి సమస్తస్య జగతో బ్రహ్మవ్యతిరేకేణాభావాత్ బ్రహ్మత్వమిత్యేతత్ఫలం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యాశఙ్క్య పరమ్పరయా బ్రహ్మణి సర్వప్రవిలయం దర్శయితుం క్రమముపక్రామతి (తథేతి) మనసి సఙ్కల్పవిషయభేదా గానావస్థితస్య, దర్శనాదర్శనా, స్మరణస్థితిరూపత్వంవిషయజాతమిత్యస్య తద్విషయమాత్రే ప్రవిష్టస్య తదతిరేకేణాసత్త్వమిత్యర్థః సఙ్కల్పస్య స్వవసాయపారతన్త్ర్యదర్శనాదధ్యవసాయాత్మికాయాం చ బుద్ధౌ తస్య పూర్వవదనుప్రవేశః, తత్సఙ్కల్పవికల్పాత్మకమనస్సు స్థితిద్వైతస్య సఙ్కల్పాత్మకే మనస్యన్తర్భావః, తస్య చ మనసో విషయసామాన్యస్య బుద్ధివిషయసామాన్యే ప్రవిష్టస్య తద్వ్యతిరేకేణాసత్త్వమిత్యాహ (ఏవమితి) సర్వం జగదుక్తేన న్యాయేన బుద్ధిభూతం భూత్వా *తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్త ఆత్మని* ఇతి శ్రుత్యా బ్రహ్మణి పర్యవస్యతీత్యాహ (విజ్ఞానమాత్రమితి) నను జగదిదం విలీయమానం శక్తిశేషమేవ విలీయతే- తత్త్వజ్ఞానాద్ధ్రుతే తస్య నిశ్శేషనాశానాశ్రయణాత్ తథా చ కుతో బ్రహ్మైకరసస్య ప్రతిపత్తిః - అత ఆహ (ఏకమితి) శక్తిశేషలయే పి తస్యాః దుర్నిరూపత్వాద్వస్తైకరసస్యైవ విరుద్ధేతి భావః. ఏకాయన ప్రక్రియాతస్సర్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఘ్రాణవిషయసామాన్యమిత్యాదావేకాయనమితి సర్వత్ర సమ్బన్ధః కథం పునరత్ర ప్రతిపర్యాయం బ్రహ్మణి పర్యవసానం - తత్రాహ (తథేతి) యథా సర్వేషు పర్యాయేషు బ్రహ్మణి పర్యవసానం - తథోచ్యత ఇతి యావత్ (పూర్వవదితి) త్వగ్విషయసామాన్యవదిత్యర్థః సఙ్కల్పే లయ ఇతి శేషః విజ్ఞానమాత్ర ఇత్యత్రాపి తథైవ ఏవం సర్వేషాం కర్మణామిత్యాదేరర్థమాహ (తథా కర్మేన్ద్రియాణామితి) క్రియాసామాన్యానాం సూత్రాత్మసంస్థాన శేషవస్తునుభవ్యే వేత్యాహ (తాసి చేతి) క్రియాజ్ఞానశక్త్యోశ్చోపాధిభూతయోశ్చ భేదాదభేదమభిప్రేత్య ప్రాణశ్చేత్యాదినా భావ్యం. తత్ర తయోరన్యోన్యాభేదే మానమాహ (యో వా ఇతి) శ్రుతిముఖానన్తరణలయో న ప్రతిభాతి - స్వయం చ వ్యాఖ్యాయతే- తత్ర కో హేతురిత్యపృచ్ఛతి (నన్వితి) శ్రుత్యాకరణలయస్యానుక్తత్వమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) పృష్టమభిప్రాయం ప్రకటయతి (కింత్వితి) కరణస్య విషయసాజాత్యం వివృణోతి (విషయస్యైవేతి) కిమత్ర ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యానుమానం సూచయతి (ప్రదీపవదితి) చక్షుస్తైజసం - రూపాదిషు మధ్యే రూపస్యైవ వ్యఞ్జకత్వాత్- సంప్రతిపన్నవదిత్యాదీన్యనుమానాని శాస్త్రప్రకాశికాయామధిగన్తవ్యాని. కరణానాం విషయసాజాత్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) పృథక్- విషయప్రళయాదితి శేషః ఏకాయన ప్రక్రియాసమాప్త్యర్థఇతి శేషః ౧౧

రం — ఏవం ప్రథమోక్తం జగత్కారణత్వం విశదయిత్వా కేవలనన్తరం సామాన్యేన * సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితస్యేత్యాదినోక్తం పరోపాసనోపకరణభూతకరణగ్రామప్రలయం సంవిశదయతి (సయథా సర్వాసామపాం సముద్ర ఏకాయనమేవం సర్వేషాం స్పర్శానాం త్వగేకాయనమిత్యాదినా) సముద్రస్య సర్వాసామపామేకాయనత్వం నామ తదుపాదాతృత్వమేవ- ఏవం త్వచస్సర్వేషాం స్పర్శానామేకాయనత్వం నామ తదుపాదాతృత్వం తత్త్వాయమర్థః - యథా సముద్రాభ్యాం నీరవహో బహుధా విశతీర్గచ్ఛతి, తాః ఖలు కదాచిదపి నపూర్యతే,చ- ఏవం త్వగిన్ద్రియమపి స్పర్శాకారా బహుధా ప్రాప్నువతః స్పర్శవిశేషాన్ గృహ్ణాతి, తైః కదాచిదపి నతృప్యతి, చ- తతశ్చ త్వగిన్ద్రియస్య స్పర్శవిషయకవ్యాపారా అనన్తా ఇత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం (సర్వాసాం విద్యానాం హృదయమితి) అవస్థావిశేషవిశిష్టం మన ఏవ హృదయమిత్యుచ్యతే అధ్వనాం- అధ్వగమనానామిత్యర్థః శిష్టస్య స్పష్టోऽర్థః తతశ్చైకైకేన్ద్రియప్రవృత్తినిశేషా అనన్తాః - తల్లక్ష్యాత్మనాऽనేనార్థినాపి తే వృత్తివిశేషా నిరోద్ధవ్యా ఇత్యభిప్రాయః తతశ్చ * సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితస్యేత్యనేనోక్తం బ్రహ్మోపాసనోపయోగికరణగ్రామనియమనం వివృతం భవతి ౧౧

శం — తత్ర * ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి ప్రతిజ్ఞాతం తత్ర హేతురభిహితః ఆత్మసామాన్యత్వమాత్మజత్వమాత్మప్రళయత్వం చ తస్మాదుత్పత్తిస్థితిప్రళయకాలేషు ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావాత్ ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మాత్మైవేదం సర్వమితి ప్రతిజ్ఞాతం యత్- తత్తర్కతః సాధితం. స్వాభావికోऽయం ప్రళయ ఇతి పౌరాణికా వదన్తి యస్తు బుద్ధిపూర్వకః ప్రళయో బ్రహ్మవిదాం బ్రహ్మవిద్యానిమిత్తః- అయమాత్యన్తిక ఇత్యాచక్షతే. అవిద్యానిరోధద్వారేణ యో భవతి- తదర్థోऽయం విశేషారమ్భః. తత్ర దృష్టాన్త ఉపాదీయతే (సయథేతి) సైన్ధవఖిల్యః- సిన్ధోర్వికారః సైన్ధవః. సిన్ధుశబ్దేనోదకమభిధీయతే- స్యన్దనాత్సిన్ధురుదకం తద్వికారస్తత్ర భవో వా సైన్ధవశ్చాసౌ ఖిల్యశ్చేతి సైన్ధవఖిల్యః. ఖిల ఏవ ఖిల్యః స్వార్థే యత్ప్రత్యయః ఉదకే- సిన్ధావ్యయోనౌ ప్రాస్తః- ప్రక్షిప్తః ఉదకమేవ విలీయమానమనువిలీయేత. యత్తద్భౌమ తేజస్సంపర్కాత్ కాఠిన్యప్రాప్తిః ఖిల్యస్య స్వయోనిసంపర్కాదపగచ్ఛతి- తదుదకస్య విలయనం. తదను సైన్ధవఖిల్యో విలీయత ఇత్యుచ్యతే తదేతదాహ (ఉదకమేవానువిలీయేతేతి) (నహ) నైవాస్య-ఖిల్య

¶ నహాస్యోద్గ్రహణాయైవస్యాదితి, రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

స్యోద్గ్రహణాయ- ఉద్ధృత్యపూర్వవద్గ్రహణాయ గృహీతుంనైవసమర్థఃకశ్చిత్స్యాత్సునిపుణోపి ఇవశబ్దోఽనర్థకః గ్రహణాయనైవసమర్థః క
స్మాత్. యతోయతః యస్మాద్యస్మాద్దేశాత్తదుదకమాదదీత- గృహీత్వాస్వాదయేత్ లవణాస్వాదమేవతదుదకం- నతుఖిల్యభావః యథాయందృ
ష్టాన్తః- ఏవమేవతుఅరే- మైత్రేయి ఇదం- పరమాత్మాఖ్యంమహద్భూతం యస్మాన్మహతోభూతాదవిద్యయాపరిచ్ఛిన్నాసతీకార్యకరణోపాధిస
మ్బన్ధాత్ ఖిల్యభావమాపన్నాసి, మర్త్యాజన్మమరణాశనాయాపిపాసాదిసంసారధర్మవత్యసి, నామరూపకార్యాత్మికాఽముష్యాన్వయాఽహమితి సఖి
ల్యభావస్తవకార్యకరణభూతోపాధిసంపర్కభ్రాన్తిజనితోమహతిభూతేస్వయోనౌ మహాసముద్రస్థానీయేపరమాత్మన్యజరేఽమరేఽభయేశుద్ధేసైన్ధవ
ఘనవదేకరసేప్రజ్ఞానఘనేఽనన్తేఽపారేనిరన్తరేఽవిద్యాజనితభ్రాన్తిభేదవర్జితేప్రవేశితః తస్మిన్ప్రవిష్టేస్వయోనిగ్రస్తేఖిల్యభావేఽవిద్యాకృతే
భేదభావేప్రణాశితేఇదమేకమద్వైతంమహద్భూతం. మహచ్చతద్భూతంచమహద్భూతం సర్వమహత్తరత్వాత్తదాకాశాదికారణత్వాచ్చ భూతం-
త్రిష్వపికాలేషుస్వరూపావ్యభిచారాత్సర్వదైవపరినిష్పన్నమితి త్రైకాలికోనిష్ఠాప్రత్యయః అథవా- భూతశబ్దఃపరమార్థవాచీ మహచ్చపారమా
ర్థికంచేత్యర్థః లౌకికంతుయద్యపిమహద్భవతి- స్వప్నమాయాకృతంహిమహదాదిపర్వతోపమంనపరమార్థవస్తు అతోవిశినష్టి- ఇదంచమహచ్చత
ద్భూతంచేతి అనన్తం- నాస్యాన్తోవిద్యతఇత్యనన్తం కదాచిదాపేక్షికంస్యాదిత్యతోవిశినష్టి (అపారమితి) విజ్ఞప్తిః- విజ్ఞానం విజ్ఞానంచతద్ఘనశ్చే
తివిజ్ఞానఘనః ఘనశబ్దోజాత్యన్తరప్రతిషేధార్థః- యథాసువర్ణఘనోఽయోఘనఇతి ఏవశబ్దోఽవధారణార్థః నాన్యజ్జాత్యన్తరమన్తరాలేవిద్యత
ఇత్యర్థః యదీదమేకమద్వైతంపరమార్థతఃస్వచ్ఛంసంసారదుఃఖాసమ్పృక్తం- కింనిమిత్తోయంఖిల్యభావఃఆత్మనోజాతోమృతస్సుఖీదుఃఖ్యహంమ
మేత్యేవమాదిలక్షణోనేకసంసారధర్మోపద్రుతఇతి ఉచ్యతే- ఏతేభ్యోభూతేభ్యః- యాన్యేతానికార్యకరణవిషయాకారపరిణతానినామరూపాత్మ
కానిసలిలఫేనబుద్బుదోపమానిస్వచ్ఛస్యపరమాత్మనఃసలిలోపమస్య, యేషాంవిషయపర్యన్తానాంప్రజ్ఞానఘనేబ్రహ్మణిపరమార్థవివేకజ్ఞానేనప్రవి
లాపనముక్తంనదీసముద్రవత్,- ఏతేభ్యః- హేతుభూతేభ్యోభూతేభ్యఃసత్యశబ్దవాచ్యేభ్యస్సముత్థాయ - సైన్ధవఖిల్యవ, ద్యథాద్భ్యస్సూర్యచన్ద్రాది
ప్రతిబిమ్బో, యథావాస్వచ్ఛస్యస్ఫటికస్యాలక్తకాద్యుపాధిభ్యోరక్తాదిభావః,- ఏవంకార్యకరణభూతభూతోపాధిభ్యోవిశేషాత్మఖిల్యభావేనసము
త్థాయ యేభ్యోభూతేభ్యఉత్థితః- తానియదాకార్యకరణవిషయాకారపరిణతానిభూతాన్యాత్మనోవిశేషాత్మఖిల్యహేతుభూతానిశాస్త్రాచార్యోప
దేశేనబ్రహ్మవిద్యయానదీసముద్రవత్ప్రవిలాపితానివినశ్యన్త్యుదకఫేనబుద్బుదాదివత్- తేషువినశ్యత్సుసవిశేషాత్మఖిల్యభావోవినశ్యతి - యథో
దకాలక్తకాదిహేత్వపనయేసూర్యచన్ద్రస్ఫటికాదిప్రతిబిమ్బోవినశ్యతి చన్ద్రాదిస్వరూపమేవపరమార్థతోవ్యవతిష్ఠతే- తద్వత్ప్రజ్ఞానఘనమనన్తమ
పారంస్వచ్ఛంవ్యవతిష్ఠతే. నతత్రప్రేత్యవిశేషసంజ్ఞాస్తికార్యకరణసఙ్ఘాతేభ్యోవిముక్తస్యేతి ఏవమరే- మైత్రేయి బ్రవీమినాస్తివిశేషసంజ్ఞేత్యహ
మసావముష్యపుత్రోమమేదంక్షేత్రంధనంసుఖీదుఃఖీత్యేవమాదిలక్షణా - అవిద్యాకృతత్వాత్తస్యాః, అవిద్యాయాశ్చబ్రహ్మవిద్యయానిరన్వయ
తోనాశితత్వాత్కుతోవిశేషసంజ్ఞాసంభవోబ్రహ్మవిదశ్చైతన్యస్వభావావస్థితస్య శరీరావస్థితస్యాపివిశేషసంజ్ఞానోపపద్యతే- కింపునఃకార్యకరణవిము
క్తస్యసర్వతఇతిహోవాచ- ఉక్తవాన్కిలపరమార్థదర్శనంమైత్రేయ్యైభార్యాయైయాజ్ఞవల్క్యః ౧౨

ఆ — సయథాసైన్ధవఖిల్యాదేస్సఙ్గతింవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (తత్రేత్యాదినా) పూర్వస్యసన్దర్భస్తత్రేత్యుచ్యతే ప్రతిజ్ఞాతేర్థేపూ
ర్వోక్తంహేతుమనూద్యసాధ్యసిద్ధింఫలందర్శయతి (తస్మాదితి) ఉక్తహేతోః. యథోక్తంబ్రహ్మైవసర్వమిదంజగదితియత్ప్రతిజ్ఞాతం *ఇదంసర్వంయ
దయమాత్మేతితత్పూర్వోక్తదృష్టాన్తప్రబన్ధమాహాత్మ్యవశాత్సాధితమితియోజనా ఉత్తరవాక్యస్యవిషయపరిశేషార్థముక్తప్రళయేపౌరాణికసమ్మతిమా
హ (స్వాభావికఇతి) కార్యాణాంప్రకృతౌనాశఃప్రళయస్వాభావికత్వం. ప్రళయాన్తరేపితేషాంసమ్మతింసఙ్గిరతే (యస్త్వితి) ద్వితీయప్రళయమ
ధికృత్యానన్తరగ్రన్థమవతారయతి (అవిద్యేతి) తత్రేత్యాత్యన్తికప్రళయోక్తిః. ఉదకేప్రలీయమానమిత్యయుక్తం-కాఠిన్యవిలయేపిసల్లయాదర్శనాది
త్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) నహిప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (నైవేతి) అన్వయప్రదర్శనార్థంనైవేత్యుపునరుక్తం మహద్భూతం-ఏకమద్వైతమి
త్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః అస్యార్థస్యసర్వోపనిషత్ప్రసిద్ధత్వప్రదర్శనార్థోవైశబ్దః ఇదంమహద్భూతమిత్యత్రేదంశబ్దార్థంవిశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా)
తదిదంపరమాత్మాఖ్యంమహద్భూతమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః ఖిల్యభావప్రాప్తికార్యంకథయతి (మర్త్యేత్యాదినా) కోసౌఖిల్యభావోఽభిప్రేతః- తత్రా
హ (నామరూపేతి) కార్యకరణసఙ్ఘాతేతాదాత్మ్యాభిమానద్వారాజాత్యభిమానోత్రఖిల్యభావఇతి ఇతిశబ్దేనాభిమానోలక్ష్యతే. యథోక్తఖిల్య
భావేనతిరస్కృతోభూతస్యమహత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నఖిల్యభావఇతి) ఖిల్యభావస్స్వశబ్దార్థః పరస్యపరిశుద్ధత్వాదజరాదివిశేషణాని కేనరూపే
ణైకరస్యం- తదాహ (ప్రజ్ఞానేతి) తస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (అనన్తఇతి) తస్యానాపేక్షత్వంచారయతి (అపారఇతి) ప్రతిభాసమాత్రేభేదే
కథంయథోక్తంతత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) భవతుయథోక్తేతత్త్వేఖిల్యభావస్యప్రవేశః-తథాపికింస్యాదిత్యతఆహ (తస్మిన్నితి) మ
హత్త్వంసాధయతి (సర్వేతి) భూతత్వముపపాదయతి (త్రిష్వపీతి) మహదిత్యుక్తేపారమార్థికంచేతివిశేషణంకిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (లౌకిక
మితి) జాగ్రత్కాలీనంపదృశ్యమానంహిమహదాదిమహద్యద్యపిభవతి - తథాపిస్వప్నమాయాదిసమత్వాన్నతత్పరమార్థవస్తు-నహిదృశ్యంజడమిన్ద్ర
జాలాదేర్విశిష్యతే - అతోలౌకికాన్మహతోబ్రహ్మవ్యావర్తయితుంవిశేషణమిత్యర్థః ఆపేక్షికంస్యాత్- ఆనన్త్యమితిశేషః అవధారణరూపమర్థ
మేవస్ఫోరయతి (నాన్యదితి) ఏతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయేత్యాదిసమనన్తరవాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (యదీదమితి) వస్తుతఃస్వచ్ఛత్వే
కింసిధ్యతి- తదాహ (సంసారేతి) తర్హితస్మిన్నిమిత్తాభావాన్నతస్య ఖిల్యత్వమితిమత్వాహ (కింనిమిత్తఇతి) ఖిల్యభావమేవవిశినష్టి (జాతఇతి)
అనేకస్సంసారరూపోధర్మః - అశనాయాపిపాసాదిః తేనోపద్రుతః - దూషితఇతియావత్ ఖిల్యభావేనిమిత్తందర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత

ఇతి) ఏతదుక్తార్థం వ్యాకరోతి (యానీతి) స్వస్యస్వపరమాత్మనః కార్యకరణసఙ్ఘాతాకారేణ పరిణతానీతియావత్. తానివ్యవహారసిద్ధ్యర్థం విశినష్టి నామరూపాత్మకానీతి) తేషాముత్పత్తిలక్షణం సూచయతి (సలిలేతి) స్వచ్ఛస్యేవ స్తనయిత్నుః (సలిలోపమస్యేతి) తేషాం ప్రత్యక్షత్వేపి ప్ర కృతత్వాభావేకథమేతచ్ఛబ్దేనపరామర్శస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేషామితి) ఉక్తం - ఏకాయన ప్రక్రియాయామితిశేషః బ్రహ్మణి ప్రజ్ఞానఘ నేభూతానాం ప్రలయోదృష్టాన్తమాహ (నదీతి) హేతౌపఞ్చమీతివర్ణయతి (హేతుభూతేభ్య ఇతి) పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణేసర్వస్య ప్రజ్ఞానఘనత్వేనప్రకృ తయాతేషాం ప్రకృతత్వమాహ (సత్యేతి) యథాసైన్ధవస్యఖిల్యస్యసమ్భవస్యకారణేభ్యోద్భవస్తథాభూతేభ్యఃఖిల్యభావోభవతీత్యాహ (సైన్ధ వేతి) సముత్థానమేవవివృణోతి (యథేత్యాదినా) తాన్యేవేత్యాదివ్యాచష్టే (యేభ్యఇతి) ఖిల్యహేతుభూతాన్యేవహేతుభూతానీతియా వత్ బ్రహ్మవిదోత్పత్తౌహేతుమాహ (శాస్త్రేతి) తత్ఫలంసమ్యగ్దర్శనమాచష్టే (నదీసముద్రవదితి) యథాసలిలేఫేనాదయోవినశ్యన్తి- తథాతే ష్వభూతేషువినశ్యత్సుసత్సుఅను- పశ్చాత్ఖిల్యభావోవినశ్యతీత్యాహ (సలిలేతి) కిం పునర్భూతానాంఖిల్యభావస్యచవినాశేసత్యవశిష్యతే- తత్రాహ (యథే) తత్రేతిశేషఃసత్యోక్తిః ఉక్తమేవవాక్యార్థంస్ఫుటయతి (నాస్తీతి) బ్రహ్మవిదోఽశరీరస్యవిశేషసంజ్ఞాభావఃకైముతికన్యాయేనకథయతి (శరీరావస్థితస్యేతి) సుషుప్తస్యేతియావత్ సర్వతః- ముక్తస్యేతిశేషః ౧౨

రం — అథసర్వావస్థాస్వపిజీవస్వరూపస్యపరమాత్మనిష్ఠతయా స్వాతన్త్ర్యాభావజ్ఞాపనాయజీవవాచిశబ్దైః పరమాత్మానంనిర్దిశతి అస్య లిత్వోపాయప్రవృత్తిప్రాప్త్యై నాయభూతసఙ్ఘాతాత్మక శరీరమరణానువిధాయిసంసరతో జీవస్యాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానైకాకారతామనుపపాదయితి ఏవముపపాదితేహిస్వయమపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానానన్దాకార ఏవసన్నయంజీవఃపఞ్చభూతమయశరీరానువిధానేనజన్మమరణాదిచక్రే స్వకర్మతిరోహితస్వ రూపఃపరిభ్రమతి- తచ్చకర్మాత్మేశ్వరసఙ్కల్పరూపం సర్వథేశ్వరపరతన్త్రేణస్వేనస్వాతన్త్ర్యేణనిర్మోచయితుమశక్యం - అతస్తాదృశకర్మబన్ధవిమోచనపూ ర్వకస్వస్వభావావిర్భావరూపమోక్షప్రాప్తయేపరమాత్మోపాసనమేవకర్తవ్యమితిప్రతీయేతేతి. (సయథాసైన్ధవఖిల్యఇత్యాది) సః - లవణరసఘన తయాప్రసిద్ధః సైన్ధవఖిల్యః- లవణఖణ్డః. ఖిలఏవఖిల్యః స్వార్థేయత్. యథాసైన్ధవశకలఃఉదకేప్రాస్తః - ప్రక్షిప్తఃఉదకమను- అనుసృత్య. ప్రవిశ్యవిలీయతఏవ. అస్య - విలీనస్యలవణస్యోద్గ్రహణాయ- ఉదకాత్పృథక్కృత్యగ్రహీతుంయథానైవస్యాత్ - కోపినశక్నుయాత్. తచ్చోదకం యథాయతోయతః- యస్మాద్యస్మాత్ప్రదేశాత్ మధ్యతః పార్శ్వతోవాఆదదీత- గృహ్ణీయాత్ తతస్తతస్తత్తోయంలవణమేవ - లవణరసమయ మేవభవతి ఏవంవా- ఏవమేవ. ఉక్తలవణఖిల్యదృష్టాన్తవదేవమహద్భూతం- సర్వచేతనాచేతనైశ్వర్యఉత్కృష్టం. తదేవోపపాదయతి (అనన్తమపా రమితి) అనన్తం- స్వరూపేణాపరిచ్ఛేద్యం అపారం - గుణతోప్యపరిచ్ఛేద్యంబ్రహ్మవిజ్ఞానఘనఏవసత్ - జీవఏవసత్. జీవశరీరకఏవసన్నితియా వత్. *అనేనజీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతిశ్రుతేఃజీవశరీరకతయాభూతేష్వనుప్రవిశ్యఏభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయతాన్యేవానువినశ్యతి- భూతైశ్శ రీరాదిరూపేణోత్పద్యమానేషుతేభ్యఏవ- భూతేభ్యోహేతుభ్యస్స్వయముత్పద్యమాన, నైమిత్తికాన్యేతాని- భూతానిఅను- పశ్చాత్స్వయంవినశ్యతీత్య ర్థః దేహోత్పత్తివినాశానువిధాయిత్వాదవినాశవాన్భవతీతియావత్. వినాశోనామఅత్యన్తజ్ఞానసఙ్కోచః *వినశ్యతి- నపశ్యతీత్యర్థఇతి *నాన్త ప్యయసమ్పత్త్యోరితిసూత్రే భగవతాభాష్యకృతోక్తం ఉత్పత్తిర్నామవికాసప్రాదుర్భావః ఇమావుత్పత్తివినాశౌవిజ్ఞానమయశబ్దితేజీవశరీరకేమహ ద్భూతమిత్యుక్తేపరమాత్మనిజీవద్వారాసమ్భవతఇతిద్రష్టవ్యం (నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతి) ప్రేత్య - చరమదేహవియోగంప్రాప్య *యోయంప్రేత్యేతి చికిత్సామనుష్యఇతిప్రయోగాత్ తదామోక్షదశాయాంస్వాభావికాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానస్యసఙ్కోచాభావేనసంజ్ఞాస్తి- సమిత్యేకీభావే, జ్ఞాధాతోర్జ్ఞాన మర్థః తదేకభూతసఙ్ఘాతైకైకీకృత్యజ్ఞానంసంజ్ఞాశబ్దార్థః సానాస్తీత్యర్థఇతిద్రష్టవ్యం తతశ్చపూర్వోక్తభగవదుపాసనేనజ్ఞానసఙ్కోచహేతుభూ తకర్మణోవినాశేనిరస్తసమస్తాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానవతోజీవస్యస్వస్వరూపయాథాత్మ్యజ్ఞానేనసంజ్ఞాశబ్దితదేహాత్మభ్రమాదినివృత్త్యాపూర్వోక్తభూతానువిధా నప్రయుక్తోత్పత్తివినాశాదిర్మోక్షదశాయాంనాస్తీతితద్రూపసంసారచక్రభ్రమణనివృత్త్యర్థంపరమాత్మోపాసనమేవకార్యమితియాజ్ఞవల్క్యాభిప్రాయో మైత్రే య్యాఉపదేశేత్యర్థః ఆత్రారేబ్రవీమీత్యుక్తిస్స్వోక్తిప్రామాణ్యదార్ఢ్యార్థం నచమహద్భూతమనన్తమపారమితినిర్దిష్టస్యైవబ్రహ్మణోవిజ్ఞానఘన ఏతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయేతిజీవత్వసంసారిత్వాపేదనంసాక్షాదేవాస్తు- కిమితివిజ్ఞానఘనః - జీవశరీరకఇతివ్యాఖ్యాయజీవద్వారకత్వస్వతినిత్యు చ్యతఇతివాచ్యం- *నిరవద్యంనిరఞ్జనమిత్యాదిశ్రుతిప్రతిపన్నాఖిలహేయప్రత్యనీకత్వస్యపరమాత్మనస్సంసారిత్వాసమ్భవాత్ అతఏవమోక్షదిశ్యాజ నకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదేయాజ్ఞవల్క్యేనైవ *అన్యశ్చరాజన్సపరస్తథాన్యఃపఞ్చవింశకః । తత్స్థత్వాదనుపశ్యన్తిఏకఏవేతిసాధవఇతిశరీరశరీ రిణోర్జీవేశ్వరయోర్భేదేసత్యపిశరీరాన్తస్స్థితస్యశరీరిణ ఏకత్వాదయమేకఃపురుషఇతిసశరీరేజీవవ్యవహారవత్ పరమాత్మనోజీవాన్తరవస్థితస్యజీవనామాప్ర కారైక్యవిషయోజీవేశ్వరాభేదవ్యవహారఇత్యుక్తం. తతశ్చతేనైవయాజ్ఞవల్క్యేనాత్రాపిజీవస్యపరమాత్మశరీరతయాతద్వాచినావిజ్ఞానఘనశ బ్దేనపరమాత్మనోఽభిధానం, తద్ధర్మభూతోత్పత్తివినాశాదిసాధర్మ్యనిత్యత్వకథనం, చనవిరుద్ధముపపన్నతరంచేతిద్రష్టవ్యం నహ్యోక్తరీత్యానిర్వికారస్యప రమాత్మనఃస్వస్థానవినాశయోస్సద్వారకవిశేషణత్వేఆవశ్యకేసతితావన్మాత్రమేవకథనీయంస్యాత్ - నత్వధికం ఏవంసతివిజ్ఞానఘనత్వస్యపరమాత్మని సాక్షాదేవసమ్భవాద్విజ్ఞానఘనశబ్దస్య జీవవాచిత్వమాశ్రిత్యవిజ్ఞానఘనశబ్దేనజీవశరీరకపరమాత్మాభిధానాశ్రయణక్లేశః *అవస్థితేరితికాశకృత్స్న ఇతి సూత్రభాష్యేకృతోఽనుభూయతఇతివాచ్యం- పరమాత్మనస్స్వరూపేణోత్థానవినాశాసమ్భవాత్ జీవరూపేణోత్థానవినాశయోర్వక్తవ్యత్వేనజీవవాచి పదస్యకస్యచిదశ్రవణేజీవద్వారకత్వోక్త్యయోగేనతద్వాచిపదావశ్యకత్వాత్, అన్యస్యచాభావాత్, విజ్ఞానఘనశబ్దస్యజీవవాచిత్వసమ్భవా, చ్చవి జ్ఞానఘనశబ్దేనజీవశరీరకపరమాత్మాఽభిధీయతఇతిభాష్యకృద్భిర్భాష్యావిరోధాదుపపన్నతరత్వాచ్చేతిద్రష్టవ్యం. ౧౨

ఉ.— సా హోవాచ మైత్రేయ్యత్రైవ మా భగవానమూముహన్న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యలం వా అర ఇదం విజ్ఞానాయ॥ ౧౩

ఉ.— యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి తదితర ఇతరం జిఘ్రతి తదితర ఇతరగ్ం శృణోతి తదితర ఇతరమభివదతి తదితర ఇతరం మనుతే తదితర ఇతరం విజానాతి యత్ర వా అస్య సర్వమాత్మైవాభూత్త

శం.— ఏవం ప్రతిబోధితా సాహ - కిం ఉవాచ - ఉక్తవతీ మైత్రేయీ అత్రైవ - ఏతస్మిన్నేవైకస్మిన్ వస్తుని బ్రహ్మణి విరుద్ధధర్మత్వమాచక్షాణేన భగవతా మమ మోహః కృతః తదాహ- అత్రైవ మా భగవాన్ - పూజావానమూముహత్ - మోహం కృతవాన్ కిం తత్ విరుద్ధధర్మత్వముక్తమితి ఉచ్యతే- పూర్వం * విజ్ఞానఘన ఏవేతి ప్రతిజ్ఞాయ పునః * న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి కథం విజ్ఞానఘన ఏవ- కథం వా న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి. న హ్యుష్ణః శీతశ్చాగ్నిరేవైకో భవతి- అతో మూఢాస్మ్యత్ర స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః (న వై) అరే- మైత్రేయి అహం మోహం న బ్రవీమి- మోహనం వాక్యం న బ్రవీమీత్యర్థః నను కథం విరుద్ధధర్మత్వమవాచి విజ్ఞానఘనః సంజ్ఞాభావశ్చ న చ యేదమేకస్మిన్ ధర్మిణి అభిహితం- త్వయైవ తు విరుద్ధధర్మత్వేన ఏకం వస్తు పరిగృహీతం భ్రాన్త్యా- న తు మయోక్తం మయా త్విదముక్తం- యస్తు అవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితః కార్యకరణసమ్బన్ధ్యాత్మనః ఖిల్యభావః- తస్మిన్ విద్యయా నాశితే తన్నిమిత్తా విశేషసంజ్ఞా శరీరాదిసమ్బన్ధినః ... కార్యకరణసఙ్ఘాతోపాధౌ ప్రవిలాపితే నశ్యతి- హేతునాశాత్ ఉదకాద్యాధారనాశాదివ చన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బః, తన్నిమిత్తశ్చ ప్రకాశాదిః, న పునః పరమార్థచన్ద్రాదిత్యస్వరూపనాశవదసంసారి బ్రహ్మస్వరూపస్య విజ్ఞానఘనస్య నాశః- తద్విజ్ఞానఘన ఇత్యుక్తం స ఆత్మా సర్వస్య జగతః పరమార్థతో భూతనాశాన్న వినాశీ - వినాశీ త్వవిద్యాకృతఖిల్యభావః- * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుత్యన్తరాత్ అయం తు పారమార్థికోఽవినాశీ వా అరేఽయమాత్మా, అతోఽలం- పర్యాప్తం వై అరే ఇదం - మహద్భూతమనన్తమపారం యథావ్యాఖ్యాతం విజ్ఞానాయ - విజ్ఞాతుం. * న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతే అవినాశిత్వాదితి వక్ష్యతి ౧౩

ఆ.— ఉక్తం పరమార్థదర్శనమేవ వ్యక్తీకర్తుం చోదయతి (ఏవమితి) తేన- యాజ్ఞవల్క్యేనేతియావత్ ఇతి- వదతా విరుద్ధధర్మత్వముక్తమితి శేషః ఏవం వదతో విరుద్ధవాక్యే క్తిః- తత్రాహ (కథమితి) ఏకస్యైవ విజ్ఞానఘనత్వే సంజ్ఞారాహిత్యే చ కుతో విరుద్ధధీ ర్నేత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) విరోధబుద్ధిఫలమాహ (అత ఇతి) అత్రేత్యుక్తవిషయవచనం నవా ఇతి ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాకరోతి (అరే ఇతి) మోహనవాక్యం బ్రవీత్యేవ భవానితి శఙ్కతే (నన్వితి) సమాధత్తే (న మయేతి) కథం తర్హి మమైకస్మిన్నేవ వస్తుని విరుద్ధధర్మత్వబుద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వయైవేతి) త్వయా తర్హి కిముక్తమితి- తత్రాహ (మయా త్వితి) ఖిల్యభావస్య వినాశే ప్రత్యగాత్మరూపమేవ వినశ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న పునరితి) బ్రహ్మస్వరూపస్యానాశే విజ్ఞానఘనస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదితి) విజ్ఞానఘనస్యేత్యుక్తత్వం దర్శయతి (స ఆత్మేతి) కథం తర్హి తాన్యేవానువినశ్యతీతి- తత్రాహ (భూతనాశాదితి) ఖిల్యభావస్యావిద్యాకృతత్వే ప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) ఖిల్యభావవత్ పరమాత్మనోఽపి నాశిత్వం స్యాదితి చేత్ నేత్యాహ (అయం త్వితి) పారమార్థికత్వే ప్రమాణమాహ (అవినాశీతి) అవినాశిత్వే ఫలమాహ (అత ఇతి) పర్యాప్తం- విజ్ఞాతుమితి సమ్బన్ధః ఇదమిత్యాదిపదానాం గతార్థత్వాద్వ్యాఖ్యేయత్వం సూచయతి (యథేతి) విజ్ఞానఘనఏవేత్యత్ర వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (న హీతి) - ౧౩

రం.— (సా హోవాచ మైత్రేయ్యత్రైవ మా భగవానమూముహన్న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి) ఏవం యాజ్ఞవల్క్యేనోపదిష్టా మైత్రేయ్యువాచ కిమితి. న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యస్మిన్ వాక్యే ఏవ భగవాన్ మా- మామమూముహత్- * ముహ వైచిత్త్యే ఇతి మోహయతిస్మేత్యర్థః విజ్ఞానఘనశబ్దితస్య జ్ఞానైకాకారస్యాత్మనో ముక్తౌ సంజ్ఞాఽభావో విరుద్ధ ఇత్యతో ముక్తౌ సంజ్ఞాభావప్రతిపాదకే భవద్వాక్యే మే మోహః సంవృత్త ఇతి భావః. అత్ర న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి వాక్యస్య విజ్ఞానఘనత్వోక్తివిరోధే ఆపాదనీయేఽపి మైత్రేయ్యా గురుగౌరవేణ స్వస్యైవాజ్ఞానరూప మోహ ఏవ వాచనికత్వాదాపాదిత ఇతి ద్రష్టవ్యం యద్యపి సంజ్ఞాశబ్దో దేహాత్మైక్యభ్రాన్తిపర ఇతి న విరోధః - తథాపి తదభిప్రాయానభిజ్ఞానాత్ ముహ్యన్తీ మైత్రేయ్యేవముక్తవతీతి ద్రష్టవ్యం (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యలం వా అర ఇదం విజ్ఞానాయేతి) న ఇత్థం పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యః ప్రాహ. కిమితి అరే- మైత్రేయి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి నాహం మోహం- మోహకం వచో బ్రవీమి. ఇదం- విజ్ఞానఘనశబ్దితం మహద్భూతం ప్రేత్యాపి విజ్ఞానాయాలమేవ - జ్ఞాతుం పర్యాప్తమేవేత్యర్థః. తతశ్చ ముక్తౌ సర్వజ్ఞతయా సర్వం పశ్యత ఏవ సతో విజ్ఞానఘనస్య మయా పూర్వనిర్దిష్ట స్సంజ్ఞాభావో నామ దేహాత్మైక్యవిషయక భ్రాన్త్యభావాత్మైతి భావః ౧౩

శం.— కథం తర్హి * ప్రేత్య సంజ్ఞా నాస్తీతి, ఉచ్యతే- శృణు. యత్ర - యస్మిన్నవిద్యాకల్పితే కార్యకరణసఙ్ఘాతోపాధిజనితే విశేషాత్మని ఖిల్యభావే హి - యస్మాద్ద్వైతమివ - పరమార్థతోఽద్వైతే బ్రహ్మణి ద్వైతమివ - భిన్నమివ వస్త్వన్తరమాత్మన ఉపలభ్యతే. నను ద్వైతేనోపమీయమానత్వాద్ద్వైతస్య పారమార్థికత్వమితి. న- * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుత్యన్తరాత్ * ఏకమేవాద్వితీయం * ఆత్మైవేదం సర్వమితి చ. తత్ - తత్ర, యస్మాద్ద్వైతమివ-తస్మాదేవేతరోఽసావాత్మనః ఖిల్యభూతః అత్మా పరమార్థచన్ద్రాదేరివోదకచన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బ ఇతరః- ద్రష్టా

తత్కేన కం జిఘ్రేత్తత్కేన కం పశ్యేత్తత్కేన కగ్ం శృణుయాత్తత్కేన కమభివదేత్తత్కేన కం మన్వీత తత్కేన కం విజానీయాత్ । యేనేదగ్ం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్ విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీ యాదితి॥ ౧౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణమ్.

———

ఇతరేణ- చక్షురాదికరణేనేతరత్- ద్రష్టవ్యం రూపాదికం పశ్యతి ఇతర ఇతరమితి కారకప్రదర్శనార్థం పశ్యతీతి క్రియాఫలయోరభిధానం - యథా ఛినత్తీతి యథోద్యమ్యోద్యమ్య నిపాతనం ఛేద్యస్యవహై ద్వైధీభావశ్చోభయం చిన్తత్యేకేనైవ శబ్దేనాభిధీయతే - క్రియావసానత్వాత్ఫలావసానం, క్రియావ్యతిరేకేణ చ ఫలస్యానుపలమ్భాత్, ఇతర ఇతరం ఘ్రాణేనేతరో ఘ్రాతవ్యం జిఘ్రతి తథా సర్వం పూర్వవద్విజానాతి ఇయమవిద్యావదవస్థా యత్ర తు బ్రహ్మవిద్యయా అవిద్యానాశముపగమితా- తత్రాత్మవ్యతిరేకేణాన్యస్యాభావః యత్ర వై అస్య బ్రహ్మవిదః సర్వం- నామరూపాద్యాత్మన్యేవ ప్రవిలాపితం ఆత్మైవ సంవృత్తం యత్రైవమాత్మైవాభూత్ తత్ - తత్ర కేన కరణేన కం ద్రష్టవ్యం కః పశ్యేత్ తథా జిఘ్రేత్ విజానీయాత్ సర్వత్ర హి కారకసాధ్యా క్రియా- అతః కారకాభావేఽనుపపత్తిః క్రియాయాః క్రియాఽభావే చ ఫలాభావః తస్మాదవిద్యాయామేవ సత్యాం క్రియాకారకఫలవ్యవహారః- న బ్రహ్మవిదః- ఆత్మత్వాదేవ సర్వస్య నచాత్మవ్యతిరేకేణ కారకం క్రియాఫలం వాఽస్తి. నచానాత్మా సన్ సర్వమాత్మైవ భవతి కస్యచిత్ - తస్మాదవిద్యయైవానాత్మత్వం పరికల్పితం- నతు పరమార్థత ఆత్మవ్యతిరేకేణాస్తి కించిత్ తస్మాత్పరమార్థాత్మైకత్వప్రత్యయే క్రియాకారకఫలప్రత్యయానుపపత్తిః. అతో విరోధాద్బ్రహ్మవిదః క్రియాణాం తత్సాధనానాం చాత్యన్తమేవ నివృత్తిః కేన కమితి క్షేపార్థం వచనం ప్రకారాన్తరానుపపత్తిప్రదర్శనార్థం - కేనచిదపి ప్రకారేణ క్రియాకరణాదికారకానుపపత్తేః కేనచిత్కశ్చిత్కథంచిన్న పశ్యేదేవేత్యర్థః యత్రాప్యవిద్యావస్థాయామన్యోఽన్యం పశ్యతి- తత్రాపి యేనేదం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్- యేన విజానాతి- తస్య కరణస్య విజ్ఞేయే వినియుక్తత్వాత్ జ్ఞాతుశ్చ జ్ఞేయ ఏవ హి జిజ్ఞాసా- నాత్మని. నచాగ్నేరివాత్మాత్మనో విషయః నచావిషయే జ్ఞాతుర్జ్ఞానముపపద్యతే తస్మాద్యేనేదం సర్వం విజానాతి- తం విజ్ఞాతారం కేన కరణేన కో వాఽన్యో విజానీయాత్ యదా తు పునః పరమార్థవివేకినో బ్రహ్మవిదో విజ్ఞాతైవ కేవలోఽద్వయో వర్తతే- తం విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి ౧౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ— ఆత్మనో విజ్ఞానఘనత్వం ప్రామాణికం చేత్- తర్హి నిషేధవాక్యమయుక్తమితి శఙ్కతే (కథమితి) అవిద్యాకృతవిశేషవిజ్ఞానాభావాభిప్రాయేణ నిషేధవాక్యోపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (శృణ్వితి) యస్మిన్నుక్తలక్షణే ఖిల్యభావే సతి యస్మాద్యథోక్తే బ్రహ్మణి ద్వైతమివ ద్వైతముపలభ్యతే- తస్మాత్తస్మిన్నవస్థాయామితర ఇతరం పశ్యతీతి సమ్బన్ధః ద్వైతమివేత్యుక్తమనూద్య వ్యాచష్టే (భిన్నమివేతి) ఇవశబ్దప్రయోగస్య ప్రయోజనం పృచ్ఛతి (నన్వితి) ద్వైతేన ద్వైతస్యోపమీయమానత్వాద్దృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికస్య చ వస్తుత్వం స్యాత్- ఉపమానోపమేయయోశ్చన్ద్రముఖయోర్వస్తుత్వోపలమ్భాదిత్యర్థః ద్వైతప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వవాదశ్రుతివిరోధాన్న తస్య సత్యతేతి పరిహరతి (నవా చాదృష్టమితి) తత్ర- తస్మిన్ ఖిల్యభావే సతీతి యావత్. స్వప్నాదిద్వైతమివ జాగరితేఽపి ద్వైతం యస్మాదుపలభ్యతే- తస్మాత్పరమాత్మనస్స కాశాదితరోఽసావాత్మా ఖిల్యభూతోఽపరమార్థతస్సన్నితరం పశ్యతీతి యోజనా. పరస్మాదితరస్మిన్నాత్మన్యపరమార్థఖిల్యభూతే దృష్టాన్తమాహ (చన్ద్రభేదవదితి) ఇతిరశబ్దమనూద్య తస్యార్థమాహ (ద్రష్టేతి) అవిద్యాదశాయాం సర్వాణ్యపి కారకాణి సన్తి - కర్తృకర్మనిర్దేశస్య సర్వకారకోపలక్షణత్వాదిత్యాహ (ఇతర ఇతి) క్రియాఫలయోరేకశబ్దత్వే దృష్టాన్తం వివృణోతి (యథేతి) దృష్టాన్తేఽపి విప్రతిపత్తిమాశఙ్క్యానన్తరోక్తం హేతుమేవ స్పష్టయతి (క్రియేతి) అతః పశ్యతీత్యత్రాపి క్రియాఫలయోరేకశబ్దత్వమవిరుద్ధమితి శేషః ఉత్తరవాక్యార్థమనూద్య వాక్యాన్తరేష్వతిదిశతి (ఇతర ఇతి) తథా- ఇతరో ద్రష్టా ఇతరేణ చక్షుషేతరం ద్రష్టవ్యం పశ్యతీత్యాది ద్రష్టవ్యమితి శేషః. ఉత్తరేష్వపి వాక్యేషు పూర్వవాక్యవత్కర్తృకర్మనిర్దేశస్య సర్వకారకోపలక్షణత్వం, క్రియాపదస్య చ క్రియాతత్ఫలాభిధాయిత్వం, తుల్యమిత్యాహ (సర్వమితి) యత్ర హీత్యాదివాక్యార్థముపసంహరతి (ఇయమితి) యత్ర వా అస్యేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (యత్ర త్వితి) ఉక్తార్థవాక్యాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యత్రేతి) తమేవార్థం సఙ్క్షిపతి (యత్రైవమితి) సర్వం కర్తృకరణాదీతి శేషః తత్కేనేత్యాది వ్యాకరోతి (తత్రేతి) కింశబ్దస్యాక్షేపార్థం కథయతి (సర్వత్ర హీతి) బ్రహ్మవిదోఽపి కారకద్వారా క్రియాదిస్వీక్రియతామిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మత్వాదితి) సర్వస్యాత్మత్వాసిద్ధిమాశఙ్క్య *సర్వమాత్మైవాభూదితి శ్రుత్యా సమాధత్తే (నచేతి) కథం తర్హి సర్వమాత్మవ్యతిరేకేణ భాతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) భేదభానస్యావిద్యాకృతత్వే ఫలితమాహ (తస్మాత్పరమార్థేతి) తద్ధేతోరజ్ఞానస్యాపనీతత్వాదితి శేషః ఏకత్వప్రత్యయాదజ్ఞాననివృత్తిద్వారా క్రియాదిప్రత్యయే నివృత్తేఽపి క్రియాది స్యాత్. నేత్యాహ (అత ఇతి) కరణప్రమాణయోరభావే కార్యస్య విరుద్ధత్వాదితి యావత్. నను కింశబ్దే ప్రశ్నార్థే ప్రతీయమానే కథం క్రియాతత్సాధనయోరత్యన్తనివృత్తిర్విదుషో వివక్ష్యతే - తత్రాహ (కేనేతి) కింశబ్దస్య ప్రాగేవాక్షేపార్థత్వముక్తం - తచ్చాక్షేపార్థవచో విదుషస్సర్వప్రకారక్రియాకారకాద్యసమ్భవప్రదర్శనార్థమిత్యర్థ న్తమేవ క్రియానివృత్తిర్విదుషో యుక్తేత్యర్థః సర్వప్రకారానుపపత్తిమేవాభినయతి (కేనచిదితి) కైవల్యావస్థాయామవస్థాయసంజ్ఞాఽభావవచనమిత్యుక్త్వాఽతత్రైవ కింపునరాత్మ

యదవస్థామవిద్యావస్థాయామపి నాక్షిణోర్జ్ఞానావిషయత్వమాహ (యత్రాపీతి) యేన-కూటస్థబోధేన వ్యాప్తో లోకస్సర్వం జానాతి - తం - సాక్షి
ణం కేన కరణేన కో వా జ్ఞాతా జానీయాదిత్యత్ర హేతుమాహ (యేనేతి) యేన- చక్షురాదినా లోకో జానాతి - తస్య విషయగ్రహణే నైవాపక్షీణత్వా
త్స సాక్షిణి ప్రవృత్తిరిత్యర్థః ఆత్మనోఽసన్నికృష్టత్వాచ్చ ప్రమేయత్వాసిద్ధిరిత్యాహ (జ్ఞాతుశ్చేతి) కించ-ఆత్మా స్వేనైవ జ్ఞాయతే-జ్ఞాత్రన్తరేణ వా
నావ్యవస్థేత్యాహ (నచేతి) నద్వితీయశ్చేత్యాహ (న చావిషయ ఇతి) జ్ఞాత్రన్తరస్యాభావాత్తస్యాఽవిషయత్వాచ్చ కుతస్తేన జ్ఞాతుం శక్యతే-నహి జ్ఞా
త్రన్తరమస్తి "నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టే"త్యాది శ్రుతేరిత్యర్థః అస్మిన్ ప్రమాతృప్రమాణయోరభావే జ్ఞానావిషయత్వం ఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) విజ్ఞా
తారమిత్యాదివాక్యస్యార్థం ప్రపఞ్చయతి (యదాత్వితి) తదేవం స్వరూపాపేక్షం విజ్ఞానఘనత్వం - విశేషవిజ్ఞానాపేక్షం తు సంజ్ఞాభావవచనమిత్య
విరోధ ఇతి ౧౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం — ఏవం "న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీ"తి వాక్యస్య ముక్తౌ దేహాత్మభ్రమనివృత్తిపరత్వేన విజ్ఞానఘనత్వావిరోధముక్త్వా స్వనిష్ఠతా భ్రమనివృ
త్తిప్రతిపాదకత్వేనాపి తదవిరోధముపపాదయతి (యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతీత్యాదినా) యత్ర - యస్యామవస్థాయాం హి-
ప్రసిద్ధం ద్వైతమివ భవతి - స్వనిష్ఠతయా పరమాత్మనః పృథగివ భవతీత్యర్థః స్వతన్త్ర ఇవ భవతీతి యావత్ స్వాతన్త్ర్యస్యాప్రామాణికత్వద్యోత
నార్థ ఇవశబ్దః తత్ - తస్యాం దశాయాం ఇతర ఇతరం పశ్యతి- ఇతరః- పరమాత్మనో భిన్నాత్మకః పృథక్సిద్ధ ఇతి యావత్ ఇతరం- భిన్నాత్మకం. పర
మాత్మనః పృథక్సిద్ధం విషయం పశ్యతి అత్ర ఇతరేణేత్యధ్యాహార్యం- ఉత్తరత్ర తత్కేన కం జిఘ్రేదితి దర్శనాత్ ఇతరేణ- స్వతన్త్రేణ కరణేన జిఘ్రతీత్య
ర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. అత్ర జిఘ్రతి పశ్యతి శృణోతి మనుతే విజానాతీత్యుక్తం సర్వజ్ఞానేన్ద్రియవృత్త్యుపలక్షణం తత్ర మనుత ఇతి మనోవృత్తిరు
క్తా - విజానాతీతి బుద్ధివృత్తిరితి తయోర్భేదః అభివదతీత్యుక్తా వాగిన్ద్రియవ్యాపారస్సర్వకర్మేన్ద్రియవ్యాపారోపలక్షణార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం ఏవముత్తర
త్రాపి (యత్ర వా అస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం జిఘ్రేదిత్యాది) యత్ర-యదా అస్య-జీవస్య సర్వం వస్తు ఆత్మైవాభూత్ - పరమాత్మాపృథ
క్సిద్ధమేకాత్మకమేవాభూత్ తదా కేన భిన్నాత్మకేన కరణేన కం భిన్నాత్మకం విషయం జిఘ్రేదిత్యర్థః అత్ర క ఇత్యధ్యాహార్యం- పదేన ఇతర ఇతరం పశ్యతీతి పూ
ర్వముక్తత్వాత్ కః- భిన్నాత్మకః స్వతన్త్రః కర్తా జిఘ్రేదిత్యర్థః అత్ర కింశబ్ద ఇతరశబ్దశ్చ సర్వత్ర స్వతన్త్రత్వప్రతిషేధపరః ఏవం సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం
అత్ర సదైకాత్మకస్య జగతః కాలభేదేన భిన్నాభిన్నాత్మకత్వయోః పరమాత్మపృథక్సిద్ధ్యపృథక్సిద్ధిరూపయోరసమ్భవాత్ ఆత్మైవాభూదిత్యస్యాప్యేకాత్మకత్వేన
జ్ఞాతమభూదితి, ద్వైతమివ భవతీత్యస్యాపి నానాత్మకత్వేన జ్ఞాతం భవతీతి, చైవార్థో వక్తవ్యః తథా చ యస్యాత్మభేదప్రతీతిః కియత్యస్య సి-తస్య కర్తృకర్మ
కరణేషు భిన్నాత్మకత్వప్రతీతిరనువర్తతే. యస్యాత్మభేదప్రతీతిర్యదా సర్వథా నాస్తి- తదా విరుద్ధధర్మవత్త్వాప్రతీతేః కర్తృకర్మకరణేషు భిన్నాత్మకత
యా ప్రతీతిస్సర్వథా నాస్తీతి పర్యవసితోఽర్థః ఇదం స్పష్టం ఏవం "న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీ"తి వాక్యస్య ముక్తౌ దేహాత్మభ్రమస్వాతన్త్ర్యభ్రమనివృత్తిపర
త్వోపపాదనేన మైత్రేయ్యా అజ్ఞానం పరిహృత్య తాదృశసార్వజ్ఞ్యరూపమోక్షస్య భగవత్ప్రసాదో నిదిధ్యాసనం చేతి ద్వయమేవ సాధనమిత్యవశ్యం నిది
ధ్యాసనేన భగవత్ప్రసాదో ముముక్షుణా సంపాదనీయ ఇత్యుపసంహరతి వాక్యద్వయేన (యేనేదం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాదిత్యాదినా) యే
న- పరమాత్మనా ప్రసన్నేనానుగృహీతః ఇదం సర్వం విజానాతి- సర్వజ్ఞో భవతి తం - పరమాత్మానం కేన హేతునా విజానీయాత్- "కథంత్వా వేదయ
త్రీ" సఙ్కల్పవిత్పరమాత్మప్రసాదమన్తరేణ పరమాత్మాదరవబోధ ఇత్యర్థః (విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి) అత్ర విజ్ఞాతృశబ్దేన ప్రక్రమోదితజ
గత్కారణత్వాత్ సర్వజ్ఞత్వాశ్రయః పరమాత్మైవోచ్యతే తాదృశం విజ్ఞాతారం- సర్వజ్ఞం పరమాత్మానం ప్రక్రమోదితధ్యానం వినా కేన- కేవలయ
జ్ఞదానాద్యుపాయేన విజానీయాత్. న కేనాపీత్యర్థః ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః "పరమాత్మప్రసాదాద్వ తేతస్యాదరాగమత్వాపరంతం కేన విజానీయాది
తి పూర్వవాక్యం ఉపాసనాతిరిక్తకేవలయజ్ఞదానాద్యుపాయానన్తరనిషేధపరం విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదిత్యుత్తరవాక్యమితి తతశ్చ పరమాత్మ
ప్రసాదపరమాత్మోపాసనయోస్త్వయోరప్యావశ్యకత్వం ద్వాభ్యాం వాక్యాభ్యాం ప్రతిపాదితం భవతి అత్ర పరమాత్మోపాసనతత్ప్రసాదసాధ్యా పర
మాత్మావగతిః కిం రూపేతి చిన్తాయాం దర్శనసమానాకారధ్యానరూపావగతిరేవ పరమాత్మప్రసాదోపాసనసాధ్యత్వేన వాక్యద్వయప్రతిపన్నేతి కే
చిదాహుః ముక్తికాలీనాదేశపరిశేషవిశిష్టబ్రహ్మసాక్షాత్కారలక్షణా "పరాత్పరం పురిశయం పురుషమీక్షత" ఇత్యుక్తేత్యపరే నోభయథాపి విరో
ధం పశ్యామః ఇతి శిష్టః ప్రతివచనసమాప్తౌ ఇదం చ బ్రాహ్మణం సమన్వయాధ్యాయే చతుర్థపాదే చిన్తితం - ఉపక్రమే పతిజాయాపుత్రవిత్తాది
ప్రియసమ్బన్ధిత్వలక్షణజీవలిఙ్గకీర్తనా, న్మధ్యే చ "విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతీ"తి దేహానువిధాయిజననమరణ
లక్షణజీవలిఙ్గప్రతిపాదనాత్, అన్తే చ "విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయా"దితి విజ్ఞాతృత్వరూపజీవలిఙ్గకీర్తనా, చ్చకృత్స్నమపి ప్రకరణం జీవపరమేవ పర
మాత్మలిఙ్గాని తు కథం చిన్నేయానీతి పూర్వపక్షే పరత్వాచార్యః "వాక్యాన్వయాత్". కృత్స్నస్య వాక్యసన్దర్భస్యాన్వయః పరమాత్మన్యేవోపపద్య
తే-నాన్యత్ర తథా హి- "అమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేనే"తి యాజ్ఞవల్క్యేనాభిహితే "యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యా"మితి అమృతత్వో
పాయమాత్రార్థిన్యై మైత్రేయ్యై "ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య" ఇతి ద్రష్టవ్యత్వేనోపదిష్టస్యాత్మనః పరమాత్మత్వమేవాభ్యుపగన్తవ్యం. అధ్యాయికారాయా
మివిద్యాగతవిశేషప్రతిపాదనోపయుక్తత్వస్య పురుషార్థపాదేస్థితత్వాత్ తత్ర హి "అథ హ యాజ్ఞవల్క్యస్య ద్వే భార్యే బభూవతు"రిత్యాద్యాఖ్యా
నానాం "సర్వా ఆఖ్యానాని పారిప్లవే శంసన్తీ"త్యశ్వమేధగత పారిప్లవనామకశస్త్రవినియుక్తత్వాత్పారిప్లవార్థాన్యాఖ్యానాని - నతు విద్యాపరాణీతి
"పారిప్లవార్థా ఇతి చేన్నవిశేషితత్వా"దితి సూత్రే పూర్వపక్షం కృత్వా "నవిశేషితత్వా"దిత్యాదినా నిరాకృతం ఆఖ్యానమర్థః- నసర్వాఖ్యానాని పారిప్లవార్థాని

భవితుమర్హన్తి- * సర్వాణ్యాఖ్యానానిశంసన్తీతివిధాయ * మనుర్వైవస్వతోరాజేత్యాదినాకేషాం చిదాఖ్యానానామేవవిశేషితత్వాత్ వాక్య శేషపఠితానామేవాఖ్యానానాంపారిప్లవేవినియోగేనసర్వేషామపి విద్యాసన్నిధిపఠితానాంయాజ్ఞవల్క్యాద్యాఖ్యానానాంత త్తద్వాక్యగత పరమాత్మవి షయకత్వాదివిశేష ప్రతిపాదనోపయోగిత్వమేవ * తథాచైకవాక్యోపబన్ధాత్ యథా * తేజోవైఘృతం * నారోదీటత్యేవమాదీనాం * ఉక్తా శ్చర్యా రాఉపవధాని * తస్మాద్బర్హిషిరజతంనదేయమిత్యాదివిధిని షేధైకవాక్యతయావిధినిషేధవిషయస్తుతినిన్దాద్యుపయోగిత్వం- తథైవాత్మావారే ద్రష్టవ్య ఇత్యాదివిధినాఆఖ్యానానామేకవాక్యత్వోపబన్ధాత్ విధేయవిద్యావిశేషోపయోగిత్వమనఖ్యాయికాయాసకృత్యమితిసిద్ధాన్తితం తతశ్చోపక్రమగ తాఖ్యాయికావశాత్పరమాత్మవిషయత్వమేవప్రకరణస్య తథా * అస్యమహతోభూతస్యనిశ్వసితమేతత్ * ఆత్మనోవాఅరేదర్శనేనశ్రవణేనేత్యా దినా ప్రతీయమానసర్వోపాదానత్వం, * బ్రహ్మతంపరాదాదిత్యాదినా ప్రతీయమానసార్వాత్మ్యం, చనపరమాత్మనోఽన్యత్రసమ్భవతి యదు క్తంపతిజాయాపుత్రాదిసమ్బన్ధిత్వకీర్తనంజీవలిఙ్గమితి- తన్న - తస్యవాక్యస్యపరమాత్మానుగుణతయాఽర్థవర్ణనోపపత్తేః తద్వర్ణన ప్రకారశ్చపూ ర్వమేవప్రదర్శితః నన్వేవం * విజ్ఞానఘనఏవైతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయేతిజీవవాచివిజ్ఞానఘనశబ్దేనకథంపరమాత్మనోఽభిధాన, ముత్క్రాన్త్యాదవి నాశాదిజీవలిఙ్గానాంచకథంపరమాత్మనిసమన్వయ, ఇతిచేత్- తత్రాహ- * ప్రతిజ్ఞాసిద్ధేర్లిఙ్గమాశ్మరథ్యః ఏకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాతీర్థో పాదానోపాదేయావలక్షణభేదసూచకంజీవధర్మాణాంతత్రకీర్తనమిత్యాశ్మరథ్య ఆచార్యోమన్యతే * ఉత్క్రమిష్యతఏవంభావాదిత్యౌడులోమిః * ఆముక్తేర్భేదనివసిజీవస్యచపరస్యచ। ముక్తస్యతునభేదోఽస్తిభేదహేతోరభావాదిత్యుక్తరీత్యాముక్తిదశాయాంభావ్యభేదమపేక్ష్య తస్యపర మాత్మనిజీవధర్మాభిధానముపపద్యతఇత్యౌడులోమిరాచార్యోమన్యతే * అవస్థితేరితికాశకృత్స్నః జీవేపరమాత్మనోఽన్తర్యామితయా అవస్థితేరా త్మశ్వేతకరణవ్యాయేనశరీరభూతజీవవాచిశబ్దైశ్శరీరిణఃపరమాత్మనోఽభిధానసంభవా, చ్ఛరీరభూతజీవధర్మాణాంశరీరిణిపరమాత్మన్యుపపత్తే, శ్చజీవ శ్రుతిలిఙ్గానాంపరమాత్మనినానుపపత్తిరితిస్థితం అత్రతుకాశకృత్స్నమతమేవాచార్యస్యమతం - తదుపరిపన్థినాన్తరానుపన్యాసాత్, ఆశ్మరథ్యాదు లోమిమతయోర్దుష్టత్వా, చ్చ ఉపాదానోపాదేయయోర్భేదాభేదవాద్యాశ్మరథ్యమతంజైనమతప్రతిషేధాదేవప్రతిషిద్ధం తత్కథాదేర్జైనానాం మతంహి ప్రతిషిద్ధమాచార్యేణ. యేచైనంమన్యన్తే- జీవాజీవాస్రవసంవరనిర్జరబన్ధమోక్షానామసప్తపదార్థాః బోధాత్మకోజీవః, జడవర్గస్త్వజీవః, ఇన్ద్రియప్రవృత్తిరాస్రవః శమదమాదిరూపాప్రవృత్తిస్సంవరః తప్తశిలారోహణాదిర్నిర్జరః బన్ధోఽష్టవిధంకర్మ. తత్రఘాతికర్మచతుర్విధం- జ్ఞా నావరణీయందర్శనావరణీయంమోహనీయమాన్తరాయికమితి తత్రసమ్యగ్జ్ఞానాన్నమోక్షఇతివిపర్యయోజ్ఞానావరణీయంకర్మ ఆర్హతదర్శనాభ్యాసా న్నమోక్షఇతిజ్ఞానందర్శనావరణీయం బహుషువిప్రతిషిద్ధేషుమోక్షమార్గేషువిశేషానవధారణంమోహనీయం మోక్షమార్గప్రవృత్తానాంతద్విఘట నకరంవిజ్ఞానమాన్తరాయికం తానీమానిశ్రేయోమార్గహన్తృత్వాద్ఘాతికర్మాణీత్యుచ్యన్తే అథాఘాతికర్మచతుర్విధం - వేదనీయంనామికంగోత్రిక మాయుష్కంచేతి. తత్రవేదనీయంపర శుక్లపుద్గలవిపాకహేతుః తద్ధికర్మబన్ధాపినభవతి - నిశ్శ్రేయసప్రాప్తిహేతుజ్ఞానావిఘాతకత్వాత్, శుక్లపు ద్గలారమ్భకంవేదనీయకర్మానుగుణంనామికంకర్మ తద్ధిశుక్లపుద్గలస్యావస్థాంకలిలబుద్బుదాదికామారభతే గోత్రికంతుఅవ్యాకృతంతతోప్యాద్యంశక్తి రూపేణావస్థితం ఆయుష్కం - ఆయుః కథయత్యుత్పాదనద్వారేణేత్యాయుష్కం తాన్యేతానిశుక్లపుద్గలాశ్రయత్వాదఘాతికర్మాణి తదేత త్[illegible] తీతిబన్ధః. విగళితసమస్తక్లేశతద్వాసనావరణజ్ఞానసుఖైకతానస్యాత్మనఉపరిదేశావస్థానంమోక్షఇత్యేకే అన్యేతుఊర్ధ్వ గమనశీలస్యజీవస్యధర్మాధర్మాస్తికాయలోకాకాశస్య[illegible]తోర్ధ్వగమనంమోక్షఇతివర్ణయన్తి ఇమమర్థమపిప్రపఞ్చయామాసుః- పఞ్చాస్తికాయానామ-జీ వాస్తికాయఃపుద్గలాస్తికాయోధర్మాస్తికాయోఽధర్మాస్తికాయఆకాశాస్తికాయశ్చేతి అస్తీతికాయతే- శబ్ద్యతఇత్యస్తికాయః, ఏవంసర్వత్ర తత్రచజీవాస్తికాయస్త్రివిధః- బద్ధోముక్తోనిత్యసిద్ధశ్చ తత్రనిత్యసిద్ధఅర్హతః ఇతరావ్యాప్రసిద్ధౌ పూర్ణతేగళతేచేతిఉపచితాపచితంవస్తుపుద్గల శబ్దేనోచ్యతే పుద్గలాస్తికాయష్షోఢా- పృథివ్యాదిభూతచతుష్టయంస్థావరంజఙ్గమంచేతి ధర్మాస్తికాయఃప్రవృత్త్యనుమేయః అధర్మాస్తికా యఃస్థితిహేతుః ఆకాశాస్తికాయోద్వివిధః - లోకాకాశోఽలోకాకాశశ్చేతి ఉపర్యుపరివర్తమానానాం లోకానామన్తర్వర్తీ ఆకాశోలోకా కాశః సర్వేషాంలోకానామూర్ధ్వవర్తీఅనావృతాకాశోఽలోకాకాశః, సర్వేష్వేతేషుపదార్థేషు-స్యాదస్తి, స్యాన్నాస్తి, స్యాదస్తిచనాస్తిచ, స్యాద వక్తవ్యం,స్యాదస్తిచావక్తవ్యం, స్యాన్నాస్తిచావక్తవ్యం, స్యాదస్తిచనాస్తిచావక్తవ్యం,చేత్యేవంసత్త్వాసత్త్వసదసత్త్వసదసద్విలక్షణత్వసత్త్వవిశిష్ట సదసద్విలక్షణత్వ అసత్త్వవిశిష్టసదసద్విలక్షణత్వ సదసత్త్వవిశిష్టసదసద్విలక్షణత్వరూపసప్తభఙ్గీపరివృతాః స్యాచ్ఛబ్దోయంతిఙన్తప్రతిరూప కోనిపాతోఽనైకాన్త్యద్యోతీ ఏవంసర్వంవస్త్వనేకాన్తమిత్యార్హతమయస్సాధుః- కస్యాప్యప్రతిషేధకత్వాదితిపూర్వపక్షే ప్రాప్తే * నైకస్మిన్న సమ్భవాత్ ఏకస్మిన్వస్తునిసత్త్వాసత్త్వభిన్నత్వాభిన్నత్వాదివిరుద్ధధర్మాణాంపరస్పరవిరహస్వరూపాణామసమ్భవా త్తన్మతమసమఞ్జసం- ప్రమాణ ప్రమాణవిభాగభఙ్గప్రసఙ్గేనసర్వవ్యవహారోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్ * ఏవంచాత్మాకార్త్స్న్యం జీవస్యదేహానురూపపరిమాణత్వమిత్యేవమభ్యుపగచ్ఛతాం జైనానాంహస్త్యాదిశరీరస్థాత్మనోన్యూనపరిమాణమశకాదిశరీరానుప్రవేశే ఆత్మనఃపరిపూర్ణతానస్యాత్ అథసఙ్కోచవికాసధర్మతయాత్మనఃపర్యా యేణ- అవస్థాన్తరాపత్త్యానవిరోధఇతిచేత్- తత్రాహ- * నచపర్యాయాదప్యవిరోధోవికారాదిభ్యః కాలభేదేనసఙ్కోచవికాసావస్థాభ్యుపగమే వికారిత్వానిత్యత్వాదిదోషప్రసఙ్గః * అన్త్యావస్థితేశ్చోభయనిత్యత్వాదవిశేషః. జీవస్యయదన్త్యంపరిమాణంమోక్షావస్థాగతం - తస్యతతఃపరందే హాన్తరపరిగ్రహాభావేనావస్థితత్వా, త్తస్యపరిమాణస్యతదాశ్రయస్యచజీవస్యచోత్తరావస్థాప్రాప్తివిధురత్వేననిత్యత్వాత్తదేవపరిమాణంపూర్వత్రా ప్యవిశిష్టమిత్యేవాభ్యుపగన్తవ్యం - ఉత్తరావధిశూన్యస్యపూర్వావధ్యభావాత్, తతశ్చదేహభేదేనతదనురూపపరిమాణభేదఇతిజైనానాంచదర్శనమప

ఉ.— ఇయం పృథివీ సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యై పృథివ్యై సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్యాం పృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం శారీరస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదం సర్వమ్॥ ౧

ఇత్యుపక్షిప్తం తతశ్చ జైనమతప్రతిక్షేపేణైవ భేదాభేదసమావేశవాద్యాశ్రయత్వమపి నిరస్తమేవ * పరమాత్మనో ర్భోగః పరమార్థతీష్యతే। మిథ్యైవ తదన్యద్ద్రవ్యం హి నైతత్ద్రవ్యతాం యత ఇతి నరకాత్ బ్రహ్మాభిన్నస్య జీవస్య బ్రహ్మైక్యవాద్యుడులోమి మతమపి నిరస్తం అతః కాశకృత్స్నమతమేవ భగవద్బాదరాయణమతం అత ఏవ * అంశో నానావ్యపదేశాదితి జీవస్య బ్రహ్మాంశత్వమేవోక్తం తత్రాధ్యాధికరణే * జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశావిత్యాది భేదశ్రుత్యనురోధాద భేదవాదో జాత్యాద్యభేదాభిప్రాయేణ గౌణో నేతవ్యః అథవా - * తత్త్వమస్యాద్యభేదశ్రుత్యనురోధాద్భేదవ్యపదేశ ఔపాధికభేదపరతయా నేతవ్య ఇత్యేవం పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఇదముచ్యతే - * అంశో నానావ్యపదేశాదన్యథా చాపి దాశకితవాదిత్వమధీయత ఏకే నానావ్యపదేశాత్ - భేదవ్యపదేశాత్, అన్యథా చాపి - అభేదేనాపి వ్యపదేశాత్, ఉభయవ్యపదేశముఖ్యత్వసిద్ధయే జీవోఽయం బ్రహ్మణోఽంశ ఇత్యవగమ్యతే చిదచిద్విశిష్టం హి బ్రహ్మణః స్వరూపం - తత్ర విశేషణభూతచిదంశస్యాన్తర్భూతత్వాదభేదవ్యపదేశోపపత్తిః - విశేష్యవిశేషణయోర్విశేషణస్య భిన్నత్వాద్భేదవ్యపదేశస్యాప్యుపపత్తిః * బ్రహ్మదాశా బ్రహ్మదాసా బ్రహ్మేమే కితవా ఉతేతి దాశకితవాదీనామపి బ్రహ్మత్వమేకే శాఖిన అధీయతే నాస్యాభేదవ్యపదేశస్య గౌణత్వం కల్ప్యతే - నాపి స్వజ్యత్వసంహార్యత్వాదిలక్షణభేదవ్యపదేశస్య మానాన్తరాసిద్ధార్థాభిధాయినోఽనువాదిత్వం గౌణత్వం వా వక్తుం యుజ్యతే - అతో వ్యపదేశద్వయముఖ్యత్వాయ నీలగోత్వాద్యపృథక్సిద్ధవిశేషణభూతరూపజాత్యాదివిశిష్టద్రవ్యస్య యథా రూపజాత్యాదివిశేషణమంశః - ఏవమపృథక్సిద్ధవిశేషణభూతశక్తిస్థానీయో జీవోంఽశ ఇత్యర్థః * మన్త్రవర్ణాత్ * పాదోఽస్య విశ్వా భూతానీతి మన్త్రవర్ణేన సర్వజీవానాం భూతశబ్దితానాం పాదశబ్దితాంశత్వప్రతిపాదనాచ్చ జీవో బ్రహ్మవిశేషణాంశః * అపి స్మర్యతే * మమైవాంశో జీవలోక ఇతి గీతావచనాచ్చాంశత్వం నను జీవస్యాంశత్వే జీవస్య బ్రహ్మైకదేశత్వావశ్యమ్భావేన తద్గతా దోషాః బ్రహ్మణి స్యుః నేత్యుచ్యతే - * ప్రకాశాదివత్తు నైవం పరః తుశబ్దశ్చోద్యం వ్యావర్తయతి పరః - పరమాత్మా ఏవం న - జీవవన్న దుష్టః ప్రకాశాదివత్ - యథా ప్రకాశగోత్వాదివిశిష్టప్రభావద్గవాదిద్రవ్యస్య ప్రభాగోత్వాదికమంశః - తాదృశోఽయమంశః - న తు ఘటాకాశాదివత్తదేకదేశరూపః అతో న జీవదోషేణ పరస్య దుష్టతా * స్మరన్తి చ స్మరన్తి చ పరాశరాదయః * ఏకదేశస్థితస్యాగ్నేర్జ్యోత్స్నా విస్తారిణీ యథా। పరస్య బ్రహ్మణః శక్తిస్తథేదమఖిలం జగదితి ప్రకాశాద్యంశసామ్యం నను సర్వేషాం జీవానాం బ్రహ్మాంశత్వే సమానే కేషాంచిద్వేదాధ్యయనాద్యనుజ్ఞా - కేషాంచిత్పరిహార ఇతి వ్యవస్థా కథం సఙ్గచ్ఛతాం తత్రాహ - * అనుజ్ఞాపరిహారౌ దేహసమ్బన్ధాజ్జ్యోతిరాదివత్. యథాఽగ్నేరేకరూపస్యైవ శ్రోత్రియచణ్డాలాగారాదిసమ్బన్ధవశేన హేయత్వోపాదేయత్వే - ఏవం బ్రహ్మాంశత్వావిశేషేఽపి జీవానాం త్రైవర్ణికాత్రైవర్ణికశరీరసంయోగాద్వేదాధ్యయనాద్యనుజ్ఞాపరిహారావుపపద్యేతే * అసన్తతేశ్చావ్యతికరః. ప్రతిశరీరం భిన్నానాం జీవానామణుత్వేన సర్వత్రాసన్తతత్వాత్ న భోగవ్యతికరదోషః భవతి. నను జీవబ్రహ్మభేదపక్షేఽపి అవిద్యాకృతోపాధిభేదాద్భోగాసఙ్కర ఉపపత్స్యతే. తత్రాహ - * ఆభాస ఏవ చ అఖణ్డైకరసప్రకాశమాత్రస్వరూపస్య బ్రహ్మణః అవిద్యాకృతస్వరూపతిరోధానపూర్వకోపాధిభేదపరికల్పనహేతురాభాస ఏవ - ప్రకాశస్వరూపస్య తిరోధానం హి ప్రకాశనాశ ఏవేతి పర్యవస్యేత్ నను పారమార్థికోపాధ్యుపహితబ్రహ్మజీవవాదే ఉపాధిభేద హేతుభూతానామదృష్టవశాద్భోగవ్యవస్థా భవిష్యతి. తత్రాహ - * అదృష్టానియమాత్ బ్రహ్మస్వరూపస్యాచ్ఛేదనభేదనాద్యసమ్భవేన సర్వేషామప్యదృష్టానామనియతత్వాన్న భోగవ్యవస్థా సిద్ధ్యేత్. నను అదృష్టహేతుభూతాభిసన్ధ్యాదివ్యవస్థయా అదృష్టవ్యవస్థా - తద్ద్వారా భోగవ్యవస్థా చ భవిష్యతీత్యత్రాహ - అభిసన్ధ్యాదిష్వపి చైవం అభిసన్ధ్యాదీనామపి భేదవాద్యనభ్యుపగమే బ్రహ్మస్వరూపమాత్రసమ్బన్ధిత్వాదవ్యవస్థా తదవస్థైవ. * ప్రదేశభేదాదితి చేన్నాన్తర్భావాత్ నను బ్రహ్మస్వరూపస్యైకత్వేఽప్యుపాధిసమ్బన్ధిప్రదేశభేదాదుపపద్యతే భోగవ్యవస్థేతి చేన్న - ఉపాధీనాం తత్ర తత్ర గమనాత్ సర్వప్రదేశానాం సర్వోపాధ్యన్తర్భావేన భోగవ్యతికరస్తదవస్థ ఏవ ప్రదేశభేదేనోపాధిసమ్బన్ధేఽపి సర్వస్య బ్రహ్మప్రదేశత్వాత్ సర్వసమ్బన్ధి దుఃఖం బ్రహ్మణ ఏవ స్యాదితి బ్రహ్మవాదో మహాననర్థ ఆపద్యేతేతి అతో జీవో బ్రహ్మణో విశేషణాంశ ఇతి స్థితం తతశ్చాన్తర్యామితయా పరమాత్మనోఽవస్థితేః శరీరవాచిశబ్దానాం చ శరీరిపర్యన్తత్వాత్ శరీరభూతజీవవాచి విజ్ఞానఘనశబ్దేన శరీరిభూతపరమాత్మాభిధానం న విరుధ్యత ఇతి కాశకృత్స్నమతమేవ బాదరాయణమతం ప్రకృతమనుసరామః.. ౧౮

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం.— యత్కేవలం కర్మనిరపేక్షమమృతత్వసాధనం - తద్వక్తవ్యమితి మైత్రేయీబ్రాహ్మణమారబ్ధం తచ్చాత్మజ్ఞానం సర్వసన్న్యాససహితం విశిష్టం ఆత్మని చ విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతి - ఆత్మా చ ప్రియః సర్వస్మాత్ - తస్మాదాత్మా ద్రష్టవ్యః స చ శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి చ దర్శనప్రకారా ఉక్తాః తత్ర చ శ్రోతవ్యః - ఆచార్యాగమాభ్యాం. మన్తవ్యః - తర్కతః తత్ర చ తర్క ఉక్తః - * ఆత్మైవేదం సర్వమితి ప్రతిజ్ఞాతస్య హేతువచనం ఆత్మైకసామాన్యత్వమాత్మైకోద్భవత్వమాత్మైకప్రలయత్వం చ. తత్రాయం హేతురసిద్ధ ఇత్యాశఙ్క్యతే ఆత్మైకసామాన్యోద్భవప్రలయాఖ్యః - తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమేతద్బ్రాహ్మణమారభ్యతే యస్మాత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతం జగత్సర్వం పృథివ్యాది - యచ్చ లోకేప

రస్పరోపకార్యోపకారకభూతం- తదేకకారణపూర్వకమేకసామాన్యాత్మకమేకప్రళయం చ దృష్టం. తస్మాదిదమపి పృథివ్యాదిలక్షణం జగత్పరస్పరకార్యకారణత్వాత్ తథాభూతం భవితుమర్హతి ఏష హ్యర్థోఽస్మిన్ బ్రాహ్మణే ప్రకాశ్యతే అన్యథా- * ఆత్మైవేదం సర్వమితి ప్రతిజ్ఞాతస్యాత్మోత్పత్తిస్థితిలయత్వం హేతుముక్త్వా పునరాగమప్రధానేన మధుబ్రాహ్మణేన ప్రతిజ్ఞాతస్యార్థస్య నిగమనం క్రియతే. యథాన్యాయాయికైరుక్తం * హేత్వపదేశాత్ప్రతిజ్ఞాయాః పునర్వచనం నిగమనమితి. అన్యే వ్యాచక్షతే- ఆగమప్రధానాభ్యాం తర్కార్థం ఆగమవచనం. తస్మాద్బ్రాహ్మణేన తర్కార్థోపపత్తిప్రదర్శనేన మధుబ్రాహ్మణేనేతు నిదిధ్యాసనవిధిరుచ్యత ఇతి. సర్వథాపి తు యథాగమవాక్యార్థావగతం- తర్కతః స ఏవమన్తవ్యం యథాతర్కతో మతస్య తత్త్వస్య నిశ్చితస్య తథైవ నిదిధ్యాసనం క్రియత ఇత్యేవం పక్షే నిదిధ్యాసనవిధిరనర్థక ఏవ తస్మాత్పూర్వోక్తస్యాధారణవిధానోఽనర్థకత్వాన్నతస్మాత్ప్రాయః శ్రవణమనననిదిధ్యాసనానామితి. సర్వథాపి వ్యాఖ్యాయద్యయస్మాదోఽస్మిన్ బ్రాహ్మణ ఉపసంహ్రియతే. ఇయం పృథివీ- ప్రసిద్ధా సర్వేషాం భూతానాం మధు- సర్వేషాం బ్రహ్మాదిస్తంబపర్యన్తానాం భూతానాం- ప్రాణినాం మధు- కార్యం మధ్వివ మధు యథైకో మధ్వపూపోఽనైకైర్మధుకరైర్నిర్వర్తితః- ఏవమియం పృథివీ సర్వభూతనిర్వర్తితా తథా- సర్వాణి భూతాన్యస్యై పృథివ్యై మధు- కార్యం. కించ- యశ్చాయమస్యాం పృథివ్యాం తేజోమయః- చిన్మాత్రప్రకాశమయోఽమృతమయః - అమరణధర్మా పురుషః. యశ్చాయమధ్యాత్మం శారీరః- శరీరే భవః పూర్వవత్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషః, స చ లిఙ్గాభిమానీ సచ సర్వేషాం భూతానాముపకారకకారణత్వేన మధు సర్వాణి చ భూతాన్యస్య మధు చశబ్దసామర్థ్యాత్ ఏవమేతచ్చతుష్టయం తావదేకం సర్వభూతకార్యం - సర్వాణి చ భూతాన్యస్య కార్యం. అతో హ్యైక్యకారణపూర్వకతా. యస్మాదేకస్మాత్కారణాదేతజ్జాతం- తదేకైకం పరమార్థతో బ్రహ్మ - ఇతరత్కార్యం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమాత్రమిత్యేష మధుపర్యాయాణాం సర్వేషామర్థస్సఙ్క్షేపతః. అయమేవ సః- యోఽయం ప్రతిజ్ఞాతః * ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి. ఇదమమృతం - యస్మైత్రేయ్యై అమృతత్వసాధనముక్తమాత్మవిజ్ఞానం- ఇదం తదమృతం. ఇదం బ్రహ్మ- యత్ * బ్రహ్మ తే బ్రవాణి * జ్ఞాపయిష్యామీత్యధ్యాయాదౌ ప్రకృతం, యద్విషయా చ విద్యా బ్రహ్మవిద్యేత్యుచ్యతే, ఇదం సర్వం- యస్మాద్బ్రహ్మణో విజ్ఞానాత్సర్వం భవతి ౧

ఆ — పూర్వోత్తరబ్రాహ్మణయోస్సఙ్గతిం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (యత్కేవలమితి) కైవల్యం వ్యాచష్టే (కర్తేతి) నిరపేక్షమితి- తచ్చాత్మజ్ఞానముక్తమితి సమ్బన్ధః. తతో నిరాకాఙ్క్షత్వం సిద్ధమితి చకారార్థః. ఆత్మజ్ఞానం సన్న్యాసినామేవేత్యేతదనన్తరం విశినష్టి (సర్వేతి) ననుకుతస్తతో నైరాకాఙ్క్ష్యం- సర్వస్యాపి తద్విజ్ఞేయాన్తరసమ్భవాత్ అత ఆహ (ఆత్మనిచేతి) * న వా అరే పత్యురిత్యాదావుక్తం స్మారయతి (ఆత్మా చేతి) తస్య నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వేన పరమానన్దత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) స చేద్ద్రష్టవ్యః- తర్హి తద్దర్శనే కాని సాధనానీత్యాశఙ్క్యాహ (స చేతి) దర్శనప్రకారాః- దర్శనస్యోపాయప్రభేదాః శ్రవణమననయోస్స్వరూపవిశేషం దర్శయతి (తత్రేతి) కో నామ తర్కః- యేనాత్మా మన్తవ్యో భవతి- తత్రాహ (తత్ర చేతి) దున్దుభ్యాదిగ్రన్థః సప్తమ్యర్థః ఉక్తమేవ తర్కం సఙ్గృహ్ణాతి (ఆత్మైవేదమితి) ప్రధానాదివాదమాదాయ హేత్వసిద్ధిశఙ్కాయాం తన్నిరాకరణార్థమిదం బ్రాహ్మణమితి సఙ్గతిం నజిరతే (తత్రాయమితి) కథం హేత్వసిద్ధిశఙ్కా ఉద్ధ్రియతే - తత్రాహ (యస్మాదితి) తస్మాత్తథాభూతం భవితుమర్హతీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. అన్యోన్యోపకార్యోపకారకభూతం జగదేకచైతన్యానువిద్ధమేకప్రకృతికం చేత్యత్ర వ్యాప్తిమాహ (యచ్చేతి) దృష్టం- స్వప్నాదీతి శేషః. దృష్టాన్తసిద్ధమర్థం దార్ష్టాన్తికే యోజయతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దార్థం స్ఫుటయతి (పరస్పరేతి) తథాభూతమిత్యేకకారణపూర్వకత్వాది గృహ్యతే విమతమేకకారణకం- పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతత్వాత్- స్వప్నవదిత్యయుక్తం- హేత్వసిద్ధేః నహి సర్వం జగత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏష హీతి) హేత్వసిద్ధిశఙ్కాం పరిహర్తుం బ్రాహ్మణమితి సఙ్గతిముక్త్వా ప్రకారాన్తరేణ తామాహ (అథవేతి) ప్రతిజ్ఞాహేతూ క్రమేణోక్తౌ హేతుసహితస్య ప్రతిజ్ఞార్థస్య పునర్వచనం నిగమనమిత్యత్ర తార్కికసమ్మతిమాహ (తథా హీతి) భర్తృప్రపఞ్చానాం బ్రాహ్మణారమ్భప్రకారమనువదతి (అన్యే త్వితి) ద్రష్టవ్యాదివాక్యాదారభ్యాదున్దుభిదృష్టాన్తాదాగమవచనం శ్రోతవ్య ఇత్యుక్తశ్రవణనిరూపణార్థం దున్దుభిదృష్టాన్తాదారభ్య మధుబ్రాహ్మణాత్ప్రాగుపపత్తిప్రదర్శనేన మన్తవ్య ఇత్యుక్తమనననిరూపణార్థమాగమవచనం నిదిధ్యాసనం వ్యాఖ్యాతుం పునరేతద్బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. ఏతద్దూషయతి (సర్వథాపీతి) శ్రవణాదేర్విధేయత్వేఽపీయావత్ అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శ్రవణే ప్రవృత్తస్య లిఙ్గైర్యుక్తిభిరసత్యర్థలబ్ధం మననం న విధిమపేక్షతే యథా తర్కతో మతం తత్త్వం- తథా తర్కాగమాభ్యాం నిశ్చితస్య భయసామర్థ్యాదేవ నిదిధ్యాసనసిద్ధౌ తదపి విధ్యనపేక్షితమేవేత్యర్థః. ప్రయాణాం విధ్యనపేక్షితత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతి - పరకీయవ్యాఖ్యానమయుక్తమితి శేషః. సిద్ధాన్తేఽపి శ్రవణాదివిధ్యుపగమాత్తథా పరకీయం ప్రస్థానం ప్రత్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వథాపీతి) తద్విధ్యుపగమోఽపీతి యావత్. ఏవం సఙ్గతిం బ్రాహ్మణస్యోక్త్వా తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఇయమిత్యాదినా) యదుక్తం మధ్వివ మధ్వితి- తద్వ్యాకరోతి (యథేతి) న కేవలముక్తం మధుద్వయమేవ- కిన్తు మధ్వన్తరం చాస్తీత్యాహ (కించేతి) పురుషశబ్దస్యాత్ర విషయత్వం వారయతి (స చేతి) తస్య పృథివీవన్మధుత్వమాహ (స చ సర్వేషామితి) సర్వేషాం చ భూతానాం తం ప్రతి మధుత్వం దర్శయతి (సర్వాణి చేతి) నన్వాద్యమేవ మధుద్వయం శ్రుతం - అశ్రుతం తు మధుద్వయమశక్యం కల్పయితుం- కల్పకాభావాత్ అత ఆహ (చశబ్దేతి) ప్రథమపర్యాయార్థముపసంహరతి (ఏవమితి) పృథివీ, సర్వాణి భూతాని, పార్థివః పురుషః, శారీరశ్చేతి చతుష్టయమేకం మధ్వితి శేషః. మధుశబ్దార్థమాహ (సర్వేతి) (అస్యేతి) పృథివ్యా ఇతి యావత్ పరస్పరముపకార్యోపకారకభావే ఫలితమాహ (అత ఇతి) అన్యేతి సర్వం జగదుచ్యతే ఉక్తం చ యస్మాత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతమిత్యాది భవత్వనేన న్యాయేన మధుపర్యాయేషు సర్వేషు కారణోపదేశః - బ్రహ్మోపదేశస్తు కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) సః - ప్రకృత ఆత్మా

ఉ.— ఇమా ఆపస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వాసామపాగ్ం సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమాస్వప్సు తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం రైతసస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౨

అయమగ్నిస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యాగ్నేః సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్నగ్నౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం వాఙ్మయస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౩

అయం వాయుస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య వాయోః సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్వాయౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం ప్రాణస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౪

వాయం చతుర్థోక్తాభేద ఇతి యోజనా. [illegible] పయకల్పనాధిష్ఠానవిషయం జ్ఞానం పరామృశతి. ఇదం బ్రహ్మేత్యత్ర చతుష్టయాధిష్ఠానమిదం శబ్దార్థః తృతీయే చతస్య ప్రకృతత్వం దర్శయతి (యద్విషయేతి) ఇదం సర్వమిత్యత్ర బ్రహ్మజ్ఞానమిత్యుక్తం సర్వం - సర్వాప్తిసాధనమితి యావత్ తదేవ స్పష్టయతి (యస్మాదితి) ౧

రం — పూర్వం * తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాస ఇతి మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే దివ్యమజశ్రవిగ్ర[illegible]ప్రతిపాదితః పురుష ఏవ వస్మై త్రయీబ్రాహ్మణే * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యుక్త ఆత్మా సర్వాన్తర్యామీతి ప్రతిపాదనాయేదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే (ఇయం పృథివీ సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యై పృథివ్యై సర్వాణి భూతాని మధు ఇత్యాదినా) ఇయం-దృశ్యమానా పృథివీ సర్వేషాం భూతానాం మధు. సర్వభూతానాం ధారణాన్నపానాది హేతుతయోపజీవ్యత్వేన పృథివ్యాస్సర్వభూత మధుత్వం. అస్యై పృథివ్యై - అస్యాః పృథివ్యా ఇత్యర్థః విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః సర్వభూతానాం పృథివీ ధార్యత్వేన తత్పోష్యత్వేన తదనుకూలత్వాత్ పృథివీం ప్రతి మధుత్వం ద్రష్టవ్యం. ఏవం పృథివ్యాః భూతానాం చోపజీవ్యోపజీవకత్వేన పరస్పరమధుత్వమిత్యర్థః. (యశ్చాయమస్యాం పృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం శారీరస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేతి) అస్యాం-సర్వభూతోపజీవ్యతయా మధుభూతాయాం పృథివ్యామన్తర్యామితయావస్థితః తేజోమయః- స్వయం ప్రకాశజ్ఞానమయ ఇతి యావత్ అమృతమయః- పరశబ్దాశ్రయశూన్యః అపహతపాప్మత్వాదిగుణాశ్రయ ఇతి యావత్. యః పురుషో వర్తతే యశ్చాయమధ్యాత్మం- ఆత్మనీత్యధ్యాత్మం. అత్రాత్మశబ్దేన దేహేన్ద్రియమనః ప్రాణజీవసఙ్ఘాత ఉచ్యతే తస్మిన్యోఽయం శారీరః- శరీరాన్తర్యామీ తేజోమయోఽమృతమయ శ్చేతి పూర్వవత్ యశ్చైష పురుషః అత్ర శరీరస్య పృథివీవికారత్వాత్ అధిభూతం పృథివ్యాః స్థానే అధ్యాత్మం శరీరస్య నివేశః అయమేవ సః యోఽయమాత్మా- యోఽయమాత్మా * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇతి త్రయీ బ్రాహ్మణే ఆత్మతయా నిర్దిష్టః- సోఽయమేవ- పృథివ్యన్తర్యామీ శరీరాన్తర్యామీ చాయమేవేత్యర్థః. అయమేవ చ పురుషః-* తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపమిత్యుక్త దివ్యమజశ్రవిగ్రహవానపీతి ద్రష్టవ్యం. ఇదమమృతం-ఉపకోసలవిద్యాదౌ *ఏతదమృతమేతదభయమేతద్బ్రహ్మేతి అమృతత్వ బ్రహ్మత్వాదినా నిర్దిశ్యమానమపీదమేవ. ఇదం బ్రహ్మేదం సర్వం- * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యాదౌ సర్వోపాదానతయా నిర్దిశ్యమానమపీదమేవ బ్రహ్మేత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం ౧

శం — తథా ఆపః. అధ్యాత్మం రేతస్యపాం విశేషతోఽవస్థానం. ౨

ఆ — యథా పృథివీ మధుత్వేన వ్యాఖ్యాతా- తథాన్యేపి వ్యాఖ్యేయా ఇత్యాహ (తథేతి) రైతస ఇతి విశేషణస్యార్థమాహ (అధ్యాత్మమితి) * ఆపో రేతో భూత్వా శిశ్నం ప్రావిశన్నితి హి శ్రుత్యన్తరం ౨

రం.— (ఇమా ఆపస్సర్వేషాం భూతానామిత్యాది) రైతసః-* యో రేతసి తిష్ఠన్ యో రేతసోఽన్తరః ఇత్యన్తర్యామి బ్రాహ్మణే రేతోఽన్తరతయా నిర్దిష్టః పరమాత్మా రైతస ఇత్యుచ్యతే రేతసో జలవికారత్వాత్, * ఆపో రేతో భూత్వా శిశ్నం ప్రావిశన్నితి శ్రుతే, శ్చ అధిభూతమపాం స్థానే అధ్యాత్మం రేతసో నివేశః అన్యోన్యోపజీవ్యోపజీవకత్వవత్తౌ రధిభూతాధ్యాత్మయోర్జలరేతో [illegible]న్తర్యామీ పూర్వోక్త ఆత్మేత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం ౨

శం — తథాగ్నిః వాచ్యగ్నేర్విశేషతోఽవస్థానం. ౩

ఆ.— పృథివ్యామప్సు చోక్తన్యాయమగ్నావతిదిశతి (తథేతి) వాఙ్మయ ఇత్యస్యార్థమాహ (వాచీతి) * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి హి శ్రూయతే. ౩

రం — (అయమగ్నిస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) అగ్న్యభిమానికత్వాద్వాచః. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి శ్రుతే, శ్చ అధ్యాత్మం తత్స్థానే వాచో నివేశ ఉపపద్యతే (వాఙ్మయ ఇతి) * యో వాచి తిష్ఠన్నిత్యన్తర్యామి బ్రాహ్మణోక్త ఇత్యర్థః శిష్టం పూర్వవత్ ౩

శం — తథా వాయుః అధ్యాత్మం ప్రాణః. భూతానాం శరీరారమ్భకత్వేనోపకారాన్మధుత్వం. తదన్తర్గతానాం తేజోమయాదీనాం కరణత్వేనోపకారాన్మధుత్వం. తథా చోక్తం * తస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి. ౪

ఉ. — అయమాదిత్యస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యాదిత్యస్య సర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమ
స్మిన్నాదిత్యే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంచాక్షుషస్తేజోమయోఽమృత
మయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ంసర్వం॥ ౫

ఇమా దిశస్సర్వేషాం భూతానాంమధ్వాసాందిశాగ్ంసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమాసు
దిక్షు తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ంశ్రౌత్రః ప్రాతిశ్రుత్కస్తేజోమయో
ఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ంసర్వం॥ ౬

అయంచన్ద్రస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యచన్ద్రస్యసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిం
శ్చన్ద్రే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంమానసస్తేజోమయోఽమృతమయఃపు
రుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ంసర్వం॥ ౭

ఇయం విద్యుత్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యైవిద్యుతస్సర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమ
స్యాంవిద్యుతి తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంతైజసస్తేజోమయోఽమృతమ
యఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ంసర్వం॥ ౮

అయగ్ంస్తనయిత్నుస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యస్తనయిత్నోస్సర్వాణిభూతానిమధుయశ్చా
యమస్మిగ్ంస్తనయిత్నౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ంశాబ్దస్సౌవరస్తేజోమ
యోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ంసర్వమ్॥ ౯

అయమాకాశస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యాకాశస్యసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మి
న్నాకాశే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ంహృద్యాకాశస్తేజోమయోఽమృ
తమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ంసర్వమ్॥ ౧౦

ఆ — అగ్న్యుక్తిన్యాయం వాయావతిదిశతి (తథేతి) వాయుః ప్రాణాత్మనా సర్వప్రాణినాం విశేషత్వాన్నరమాత్రత్యాహ (అధ్యాత్మమితి) పృథివ్యాదీనాం సర్వప్రాణినాం చ పురుషాణామేకవాక్యత్వాన్నానాకరూపం మధుత్వమితి శఙ్కాం పరిహరన్నాహ (భూతానామితి) పృథివ్యాదీనాం కార్యత్వం తేజోమయాదీనాం కరణత్వం తత్తత్సన్నాధికారసమ్మతిమాహ (తథాచోక్తమితి , ౪

శం — (అయం వాయుస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది , ముఖ్యప్రాణస్య వాయువికారత్వాత్తత్సన్నివేశః ప్రాణః - ముఖ్యప్రాణః [illegible] ప్రాణ ఇతి మహావాచేత్యాద్యుక్తత్వాత్ ౪

శం — తథాదిత్యో మధు చక్షురధ్యాత్మం ౫

ఆ — [illegible] తథాపి దేవతాభేదమాశ్రిత్యాగ్న్యుక్తన్యాయం తస్మిన్నతిదిశతి (తథేతి) * ఆదిత్యః [illegible] ప్రకాశదితి [illegible] త్యాహ (చక్షురితి) ౫

శం — తథా దిశో మధు దిశాం యద్యపి శ్రోత్రమధ్యాత్మం - శబ్దప్రతిశ్రవణవేలాయాం తు విశేషతస్సన్నిహితో భవతీత్యధ్యాత్మం ప్రాతిశ్రుత్కః - ప్రతిశ్రుత్కాయాం - ప్రతిశ్రవణవేలాయాం భవతి ప్రాతిశ్రుత్కః ౬

ఆ — ఆదిత్యగతం న్యాయం దిక్షు సమ్పాదయతి (తథేతి) * దిశాం శ్రోత్రం భూతాన్తరం [illegible] శ్రోత్రమేవ దిశామధ్యాత్మం తథా చాధ్యాత్మం శ్రోత్రమిత్యేవ వక్తవ్యే కథం ప్రాతిశ్రుత్క ఇతి విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (దిశామితి) [illegible] ౬

శం — తథా చన్ద్రః అధ్యాత్మం మానసః ౭

ఆ — దిక్షు వ్యవస్థితన్యాయం చన్ద్రే వర్ణయతి (తథేతి * చన్ద్రోమానో భూతాత్మా [illegible] ప్రకాశదిగ్గతిమనస్సత్యాహ (అధ్యాత్మమితి) ౭

శం — తథా విద్యుత్ త్వచి తైజసో భవతి తైజసోఽధ్యాత్మం ౮

ఆ — చన్ద్రవద్విద్యుతో పి మధుత్వమాహ (తథేతి) అధ్యాత్మం తైజస ఇత్యస్యార్థమాహ (త్వగితి) ౮

శం — తథా స్తనయిత్నుః శబ్దే భవః శాబ్దోఽధ్యాత్మం యద్యపి - తథాపి స్వరే విశేషతో భవతీతి సౌవరోఽధ్యాత్మం. ౯

ఆ. — పర్జన్యోఽపి విద్యుదాదివత్సర్వేషాం భూతానాం మధు భవతీత్యాహ (తథేతి) అధ్యాత్మం శాబ్ద ఇత్యస్యార్థమాహ (శబ్దే భవ ఇతి) యద్యప్యధ్యాత్మం శబ్దే భవ ఇతి శాబ్దః పురుషః - తథాపి స్వరే విశేషతో భవతీత్యధ్యాత్మం సౌవరః పురుష ఇతి యోజనా ౯

శం. — తథాకాశః అధ్యాత్మం హృదయాకాశః - హృదయం ౧౦

ఆ. — స్తనయిత్నావుక్తన్యాయమాకాశేఽతిదిశతి (తథేతి) ౧౦

ఉ.— అయం ధర్మః సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య ధర్మస్య సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్ధర్మే తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం ధార్మస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧౧

రం — (అయమాకాశః సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) (హృద్యాకాశ ఇతి) ఆధ్యాత్మికం ప్రాహ్య పునరేవ హారం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తర ఆకాశ ఇత్యుక్తః పరమాత్మేత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం ౫

రం — (అయమాదిత్యః సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) సర్వత్రోపజీవ్యోపజీవకభావేన మధుత్వం జ్ఞేయం ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుతేరాదిత్యస్య చక్షురభిమానిత్వాదాదిత్యస్థానే చక్షుర్నివేశ ఇత్యేవం సర్వత్రాపి శేషస్తత్ర తత్ర ద్రష్టవ్యః (చాక్షుష ఇతి) చక్షుషి స్థిత ఇత్యుక్త ఇత్యర్థః ౬

రం — (అయం చన్ద్రః సర్వేషాం భూతానామిత్యాది) (మానస ఇతి) యో మనసి తిష్ఠన్మనసోఽన్తర ఇత్యుక్తః పరమాత్మేత్యర్థః చన్ద్రస్య మనోఽభిమానిత్వాచ్చన్ద్రస్థానే మనోనివేశ ఇతి ద్రష్టవ్యం ౭

రం — (ఇమా దిశః సర్వేషామిత్యాది) శ్రోత్రః - శ్రోత్రాన్తర్యామీ ప్రాతిశ్రుత్కః - ప్రతిశ్రుత్ - ప్రతిధ్వనిః తత్సన్నిధౌ ప్రాతిశ్రుత్కః ప్రతిశబ్దగ్రాహీతి యావత్ మూలశబ్దగ్రాహిత్వేఽపి సిద్ధం- ప్రతిశబ్దగ్రహణస్య మూలశబ్దగ్రహణపూర్వకత్వాత్ శిథిలగ్రాహిత్వం చ పరమాత్మనః శ్రోత్రేన్ద్రియాధిష్ఠాతృత్వాదుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం దిశః శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశదితి శ్రుతేరత్రాపి సన్నివేశో జ్ఞేయః ౮

రం — (ఇయం విద్యుత్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) అస్యై విద్యుతే- తైజసః- త్వగ్గతతేజస్సన్నిధౌ స్థితః విద్యుజ్జాఠరయోస్తైజసత్వేనైక్యాత్తత్ర సన్నివేశః ౯

రం — (అయం స్తనయిత్నుః సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) స్తనయిత్నుః - మేఘగర్జనం శాబ్దః - వాగిన్ద్రియోచ్చార్యమాణశబ్దాన్తర్యామీ యః సర్వేషు వేదేషు తిష్ఠన్నిత్యాద్యుక్తః తస్యైవ విశేషణం (సౌవర ఇతి) స్వరే భవః సౌవరః ద్వారాదిత్వాదైజాగమః అత్ర స్తనయిత్నుశిలిమేఘనిష్ఠగర్జనమేవ గృహ్యతే- అధ్యాత్మం తత్స్థానే శబ్దస్య నివేశాదితి ద్రష్టవ్యం అత్ర శబ్దస్య ద్రవ్యత్వేన శరీరత్వాసమ్భవాత్తద్గుణకద్రవ్యనిష్ఠతయా వా తదుక్తిర్ద్రష్టవ్యా ప్రమాణబలాదద్రవ్యస్యాపి శబ్దస్య ద్రవ్యత్వఘటితశరీరత్వాభావేఽపి పరమాత్మాశ్రయత్వేన ప్రకారాన్తరేణ శరీరత్వోక్తిరవిరుద్ధేతి వా ద్రష్టవ్యం ౧౦

శం — ఆకాశాన్తాః పృథివ్యాదయో భూతగణా దేవతాగణాశ్చ కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మానశ్చోపకుర్వన్తో మధుభవన్తి ప్రత్యేకమిత్యుక్తం. యేన తే ప్రయుక్తాః శరీరిణః సర్వే పరస్పరముపకుర్వన్తి- తద్వక్తవ్యమితీదమారభ్యతే (అయం ధర్మః) అయమిత్యప్రత్యక్షోఽపి ధర్మః కార్యేణ తత్ప్రయుక్తేన ప్రత్యక్షేణ వ్యపదిశ్యతే అయం ధర్మ ఇతి ప్రత్యక్షవత్ ధర్మశ్చ- వ్యాఖ్యాతః శ్రుతిస్మృతిలక్షణః క్షత్రాదీనాం నియన్తా జగతో వైచిత్ర్యకృత్- పృథివ్యాదీనాం పరిణామహేతుత్వాత్ ప్రాణిభిరనుష్ఠీయమానరూపశ్చ- తేన చాయం ధర్మ ఇతి ప్రత్యక్షేణ వ్యపదేశః సత్యం ధర్మ ఇతి చోదనాలక్షణయోః ఇహ తు భేదేన వ్యపదేశః- సత్యధర్మయోర్దృష్టాదృష్టభేదరూపేణ కార్యారమ్భకత్వాత్ య స్త్వదృష్టోఽపూర్వాఖ్యో ధర్మః- సామాన్యవిశేషాత్మనాఽదృష్టేన రూపేణ కార్యమారభతే సామాన్యరూపేణ పృథివ్యాదీనాం ప్రయోక్తా భవతి- విశేషరూపేణ చాధ్యాత్మం కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య తత్ర పృథివ్యాదీనాం ప్రయోక్తరి యశ్చాయమస్మిన్ధర్మే తేజోమయః తథాఽధ్యాత్మం కార్యకరణసఙ్ఘాతకర్తరి ధర్మే భవో ధార్మః ౧౧

ఆ — పర్యాయాన్తరం వృత్తమనూద్యోత్థాపయతి (ఆకాశాన్తా ఇతి) ప్రతిశరీరిణం- సర్వేషాం శరీరిణాం ప్రత్యేకమితి యావత్ ధర్మస్యాతీన్ద్రియత్వేనాపరోక్షత్వాయోగాదయమితి నిర్దేశానర్హత్వమాశఙ్క్యాహ (అయమితీతి) యద్యపి ధర్మోఽప్రత్యక్షోఽయమితి నిర్దేశానర్హః-తథాపి పృథివ్యాదిధర్మకార్యస్య ప్రత్యక్షత్వాత్తేన కారణస్యాభేదమువచారిత్వ- తాదాత్మ్యప్రత్యక్షఘటాదివదయం ధర్మ ఇతి వ్యపదేశోపపత్తిరిత్యర్థః కోఽసౌ ధర్మో యస్య ప్రత్యక్షత్వేన వ్యపదేశః-తత్రాహ (ధర్మశ్చేతి) వ్యాఖ్యాతః-ఆదౌ క్షత్రశ్రేయోరూపమసృజతేతి ధర్మమిత్యాదావితి శేషః తద్విశేషస్య ప్రత్యక్షత్వాచ్చోదనాలక్షణత్వమిత్యాశఙ్క్య గౌణత్వముఖ్యత్వాభ్యామవిరోధమభిప్రేత్యాహ (శ్రుతీతి) తస్మిన్నేవ కార్యలిఙ్గకమనుమానం సూచయతి (క్షత్రాదీనామితి) తత్రైవానుమానాన్తరం వివక్షిత్వోక్తం (జగత ఇతి) జగద్వైచిత్ర్యకారిత్వే హేతుమాహ (పృథివ్యాదీనామితి) ధర్మస్య ప్రత్యక్షేణ వ్యపదేశే హేత్వన్తరమాహ (ప్రాణిభిరితి) తేన-అనుష్ఠీయమానాకారేణ ప్రత్యక్షేణ ధర్మస్య లక్ష్యమాణత్వేనేతి యావత్. నను తృతీయే ధ్యాయే మధువై స ధర్మః సత్యం వై తదితి సత్యధర్మయోరభేదవచనాత్తయోర్భేదేనాత్ర పర్యాయద్వయోపాదానమనుపపన్నం-అత ఆహ (సత్యేతి) కథమేకత్వే సతి భేదేనోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టేతి) అదృష్టేన రూపేణ కార్యారమ్భకత్వం ప్రకటయతి (య స్త్వితి) సామాన్యాత్మనారమ్భకత్వము

అత్ర పఞ్చమాదిదశమపర్యన్తం రఙ్గరామానుజీయస్య పృథఙ్నివేశనస్యాశక్యత్వాదేవమిత్యవగన్తవ్యం

మూ.—— ఇదగ్ం సత్యగ్ం సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య సత్యస్య సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్ సత్యే తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం సాత్యస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧౨

ఇదం మానుషగ్ం సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్య మానుషస్య సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్ మానుషే తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మం మానుషస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧౩

అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యాత్మనః సర్వాణి భూతాని మధు యశ్చాయమస్మిన్నాత్మని తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమాత్మా తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ం సర్వం॥ ౧౪

దాహరతి (సామాన్యరూపేణేతి) విశేషాత్మనా కార్యకరణప్రకల్పనం వ్యనక్తి (విశేషేతి) ధర్మస్యద్వైవిధ్యాత్ పౌనరుక్త్యం ప్రథమమన్యత్ వ్యాచష్టే యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యమిత్యాహ (తత్రేతి) ద్వితీయం విషయీకృత్య యశ్చాయమధ్యాత్మమిత్యాదిప్రవృత్తమిత్యాహ (ఏభిరితి) ౧౧

రం.—— (అయం ధర్మస్సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధో జ్యోతిష్టోమాదిరూపో ధర్మః అత్ర పరమాత్మేవ యశ్చాయమస్మిన్ ధర్మ ఇత్యుక్తిః యదూపదర్శనార్థమిత్యుక్తిః యస్య వేదాశ్శరీరం యస్య యజ్ఞాశ్శరీరమిత్యాదావివ పూర్వోక్తోఽత్రాపి వేదశబ్దో వేదదాతృ పరమాత్మపర ఇత్యాశయః అపృథక్సిద్ధిమాత్రాభిప్రాయమేతేన విరోధః ధర్మస్తత్ఫలభూతసుఖాదిరూపః తదన్తర్యామీ పురుష ఇత్యర్థః ౧౧

శం.—— తథా దృష్టేనాపి ప్రియమాణేనాచారరూపేణ సత్యాఖ్యో భవతి స ఏవ ధర్మః సోఽపి ద్విప్రకార ఏవ- సామాన్యవిశేషాత్మరూపేణ సామాన్యరూపః పృథివ్యాదిసమవేతః విశేషరూపః కార్యకరణసఙ్ఘాతసమవేతః తత్ర పృథివ్యాదిసమవేత ఏవ రచనానిర్వర్తకస్సత్యే అధ్యాత్మం కార్యకరణసఙ్ఘాతసమవేతే సత్యే భవతి సాత్యః సత్యేన వాయురావాతీతి శ్రుత్యన్తరాత్ ౧౨

ఆ.—— ఇదం సత్యమిత్యస్మిన్ పర్యాయే సత్యశబ్దార్థమాహ (తథా దృష్టేనేతి) సోఽపి ద్విప్రకారో ధర్మవదాహారణార్థః ద్వయోరపి ప్రకారయోర్వినియోగం విభజతే (సామాన్యరూప ఇతి) ఉభయత్ర సమవేతశబ్దస్తత్ర కారణత్వేనానుగతార్థః యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యస్య విషయమాహ (తత్రేతి) సత్యే- యశ్చేత్యాదివాక్యమితి శేషః. యశ్చాయమధ్యాత్మమిత్యాదివాక్యస్య విషయమాహ (అధ్యాత్మమితి) సత్యస్యాపి కార్యకరణసఙ్ఘాతే చ కారణత్వే ప్రమాణమాహ (సత్యేనేతి) ౧౨

రం.—— (ఇదం సత్యం సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) సత్యం-సత్యవచనం. సాత్యం తత్ఫలభూతం సుఖాది అత్రాపి సత్యాన్తర్యామిత్యుక్తిః పూర్వవత్తదభిమానిదేవతాదిద్వారా ద్రష్టవ్యా ౧౨

శం.—— ధర్మసత్యాభ్యాం ప్రయుక్తోఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతవిశేషః స యేన జాతివిశేషేణ సంయుక్తో భవతి- స జాతివిశేషో మానుషాదిః తత్ర మానుషాదిజాతివిశిష్టా ఏవ సర్వే ప్రాణినికాయాః పరస్పరోపకార్యోపకారకభావేన వర్తమానా దృశ్యన్తే- అతో మానుష్యాదిజాతిరపి సర్వేషాం భూతానాం మధు తత్ర మానుషాదిజాతిరపి బాహ్యాధ్యాత్మికా చేత్యుభయథా నిర్దేశభాగ్భవతి ౧౩

ఆ.—— ఇదం మానుషమిత్యత్ర మానుషగ్రహణం సర్వజాత్యుపలక్షణమిత్యాహ (ధర్మసత్యాభ్యామితి) కథం పునరేషా జాతిః సర్వేషాం భూతానాం మధు భవతి- తత్రాహ (తత్రేతి) భోగభూమిస్స కృత్యర్థః యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యద్వయస్య విషయభేదం దర్శయతి (తత్రేతి) వ్యవహారభూమావితియావత్ ధర్మాదివదిత్యపేరర్థః. నిర్దిష్టస్వశరీరనిష్ఠా జాతిరాధ్యాత్మికీ- శరీరాన్తరాశ్రితా తు బాహ్యేతి భేదః వస్తుతస్తు నోభయథాత్వమిత్యభిప్రేత్యనిర్దేశభాగిత్యుక్తం. ౧౩

రం.—— (ఇదం మానుషం సర్వేషాం భూతానాం మధ్విత్యాది) అత్రాధిదైవతం మానుషం నామ లక్షణయా మనుష్యప్రసిద్ధమనుష్యాది రూపం. అధ్యాత్మం మానుష ఇత్యత్ర మానుషశబ్దో ముఖ్యమనుష్యాన్తర్యామిపరః ౧౩

శం.—— యస్తు కార్యకరణసఙ్ఘాతో మానుషాదిజాతివిశిష్టః- సోఽయమాత్మా సర్వేషాం భూతానాం మధు నన్వయం శరీరశబ్దేన నిర్దిష్టః పృథివీపర్యాయ ఏవ. న- పార్థివాంశస్యైవ తత్ర గ్రహణాత్. ఇహ తు సర్వాత్మా ప్రత్యస్తమితాధ్యాత్మాదిభూతాధిదైవాదిసర్వవిశేషః సర్వభూతదేవతాగణవిశిష్టః కార్యకరణసఙ్ఘాతస్సోఽయమాత్మేత్యుచ్యతే తస్మిన్నస్మిన్నాత్మని తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽమూర్తరసః సర్వాత్మకో నిర్దిశ్యతే ఏకదేశేన తు పృథివ్యాదిషు నిర్దిష్టః- అత్రాధ్యాత్మవిశేషాభావాత్ స న నిర్దిశ్యతే. యస్తు పరిశిష్టో విజ్ఞానమయో, యదర్థోఽయం దేహలిఙ్గసఙ్ఘాతః,- ఆత్మా స యశ్చాయమాత్మేత్యుచ్యతే. ౧౪

మ.— స వా అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానామధిపతిః సర్వేషాం భూతానాం రాజా తద్యథా రథనాభౌ చ రథనేమౌ చారాః సర్వే సమర్పితా ఏవమేవాస్మిన్నాత్మని సర్వాణి భూతాని సర్వే దేవాః సర్వే లోకాః సర్వే ప్రాణాః సర్వ ఏత ఆత్మానః సమర్పితాః ॥ ౧౫

ఆ.— [illegible] ౧౫

శం.— [illegible] ౧౫

రం.— [illegible] ౧౫

అ.— [illegible] (సర్వేషామితి) [illegible] (నేత్యాదినా) సర్వే

ఉ.— ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యాము వాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ తద్వాం నరా సనయే దంస ఉగ్రమావిష్కృణోమి తన్యతుర్న వృష్టిం। దధ్యఙ్ హ యన్మధ్వాథర్వణో వామశ్వస్య శీర్ష్ణా ప్ర యదీము వాచేతి॥ ౧౬

షాం భూతానాం రాజేత్యేతావతైవ యథోక్తార్థసిద్ధౌ కిమిత్యధిపతిరితి విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (రాజత్వే) [illegible] పరిపాలనాదిమాత్రం [illegible] - సర్వస్య [illegible] రాజత్వ [illegible] విశేషణమిత్యర్థః రా జాధిపతిరిత్యుభయోరపి [illegible] విశేషణం [illegible] (ఏవమితి) ఉక్తస్య [illegible] (య మ క్రమితి) తదేవ వ్యాఖ్యానం స్ఫోరయతి (ఏవమితి) మైత్రేయీ బ్రాహ్మణోక్తం [illegible] (యథేతి) [illegible] బ్రాహ్మణే పూర్వ బ్రాహ్మణే చోక్తక [illegible] శ్రవణాదిత్రయం సత్యాద్యవిద్యాక్రమేణ బ్రహ్మభవన [illegible] బ్రహ్మత్వాపరిచ్ఛిన్నత్వం - [illegible] మిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) [illegible] ఏవం [illegible] శ్రవణాదికృతాత్త్వాత్ [illegible] అబ్రహ్మత్వాదిధీర్న [illegible] ఇత్యాశఙ్క్యాహ (శాంత్విఏ) [illegible] యతి (పరిసమాప్తమితి) [illegible] శాస్త్రస్యార్థః విషయప్రయోజనాఖ్యో బ్రహ్మభక్తి [illegible] చతుర్థాపి చ ప్రస్తుతః తస్యార్థో యథోక్తన్యాయేన [illegible] సర్వాత్మభూతత్వం - సర్వాదివత్కల్పితానాం సర్వేషామాత్మభావేన స్థితత్వం సర్వం - బ్రహ్మ తద్రూపత్వం - సర్వాత్మత్వం సర్వవిశే ఆత్మాన ఇతి కుతో ఘీదోక్తిః - ఆత్మైకత్వస్య [illegible] ఇత్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జలచన్ద్రవదిం) [illegible] (సర్వమితి) ఉక్తస్య సర్వాత్మభావస్య [illegible] (యదుక్తమితి) సర్వాత్మభావే [illegible] ప్రపఞ్చత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సవిషయ) స ర్వేణ - కల్పితేనైతేనసహితమధిష్ఠానభూతం బ్రహ్మ ప్రత్యగ్భావేన పశ్యన్స్విద్వాన్ సర్వోపాధిః తద్రూపేణాస్థితస్సర్వం భవతి తదేవంకల్పితం సప్రపఞ్చత్వమిదం [illegible] పఞ్చత్వం దర్శయతి (నిరుపాధిరితి) నిరుపాఖ్యత్వం - శబ్దప్రత్యయాగోచర త్వం బ్రహ్మణః సప్రపఞ్చత్వమవిద్యాకృతం - నిష్ప్రపఞ్చత్వం తాత్త్వికమిత్యాగమార్థే విరోధ ఉక్తః కథం తర్హి [illegible] [illegible] బ్రహ్మ [illegible] ఇత్యాది వికల్పయన్తో మోముహ్యన్తే - తత్రాహ (తమేతమితి) వాదివ్యామోహస్యాజ్ఞానమూలముక్త్వా ప్రకృతే బ్రహ్మణో [illegible] ప్రమాణమాహ (తమిత్యాదినా) తైత్తిరీయశ్రుతావాదిశబ్దేన "అహమన్నమన్నమదన్తమద్మీ"త్యాదిగృహ్యతే. ఛాన్దోగ్యశ్రుతావాదిశబ్దేన "సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పో విజరో [illegible]"త్యాదిగ్రహీతం శ్రుతిసిద్ధే [illegible] వ్యామోహం [illegible] (తథేతి) పూర్వోక్తప్రకారేణాగమార్థే విరోధసమాధానే విద్యమానేఽపి తదజ్ఞానాద్వాదిని [illegible] (ఇత్యేవమాదీని) వికల్పమేవ స్ఫుటయతి (అస్తీతి) సర్వత్ర - శ్రుతిస్మృతిష్వాత్మనీతి యావత్ కేతర్హి పారం బ్రహ్మవిద్యాయాః సమధిగచ్ఛన్తి - తత్రాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మజ్ఞానఫలమాహ (తఏవేతి) ౧౫

౮౦ — (సవా అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానామధిపతిరిత్యాది) సవా అయమాత్మా - ఇయతా ప్రబన్ధేన ప్రతిపాదితశ్చేతనాచేతనవిలక్షణ ఆత్మా సర్వేషాం [illegible] ఆధిపత్యః - శేషీ పతిశబ్దశ్శేషిణ మాధ ఇతి వ్యాసార్యైస్స్పష్టితత్వాత్ సర్వేషాం భూతానాం రాజా - నియన్తా నాభిః - చక్రమధ్యవర్తి సరన్ధ్రి కాష్ఠం. నేమిః - బాహ్యవలయాకారకాష్ఠం అరాః - మధ్యవర్తి దారుశలాకాః. అరా యథా నాభి నేమ్యాశ్రితాః - ఏ [illegible] దేవలోక ప్రాణజీనాః పరమాత్మాశ్రితా ఇత్యర్థః చేతనాచేతనాత్మకస్సర్వోఽపి ప్రపఞ్చస్తదాశ్రిత ఇతి యావత్ ౧౫

శం.— పూర్వముక్తా బ్రహ్మవిద్యాఽమృతత్వసాధనభూతా - యాం మైత్రేయీ పృష్టవతీ భర్తారం యదేవ భగవానమృతత్వసాధనం వేద - తదేవ మే బ్రూహీతి. ఏతస్యా బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుత్యర్థేయమాఖ్యాయికా ఆనీతా తస్యా ఆఖ్యాయికాయాః సఙ్క్షేపతోఽర్థప్రకాశనార్థా వేతౌ మన్త్రౌ భవతః ఏవం హి మన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం స్తుతత్వాదమృతత్వసర్వప్రాప్త్యాదిసాధనత్వం బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రకటీకృతం రాజమార్గముపనీతం భవతి. యథా ఆదిత్య ఉద్యన్ శార్వరం తమోపనయతీతి - తద్వత్ అపి చైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా - యా ఇన్ద్రరక్షితా - సా మహతా ప్రయాసేన అశ్విభ్యామపి దేవభిషగ్భ్యామిన్ద్రరక్షితా విద్యా మహతా యాసేన ప్రాప్తా బ్రాహ్మణస్య శిరశ్ఛిత్వా అశ్వ్యం శిరః ప్రతిసన్ధాయ తస్మిన్నిన్ద్రేణ ఛిన్నే పునః స్వశిర ఏవ ప్రతిసన్ధాయ లేన బ్రాహ్మణస్య స్వశిరసైవోక్తా శేషా బ్రహ్మవిద్యా శ్రుతా - [illegible] నాతః పరా స్తుతిరస్తి అపి చైవం స్తూయతే బ్రహ్మవిద్యా - సర్వపురుషార్థానాం కర్మ హి సాధనమితి లోకే ప్రసిద్ధం - తచ్చ కర్మ విత్తసాధ్యం తేనాశాపి నాస్త్యమృతత్వస్య - తదిదమమృతత్వం కేవలయాత్మవిద్యయా కర్మనిరపేక్షయా ప్రాప్యతే - యస్మాత్కర్మప్రకరణే వక్తుం ప్రాప్తాపి సతీ ప్రవర్గ్యప్రకరణే కర్మప్రకరణాదుత్థాప్య కర్మణా విరుద్ధత్వాత్కేవలసన్న్యాససహితాఽభిహితాఽమృతత్వసాధనాయ తస్మాన్నాతః పరం పురుషార్థసాధనమస్తి. అపి చైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా - సర్వో హి లోకో ద్వన్ద్వారామః - "స వై నైవ రేమే తస్మాదేకాకీ న రమత" ఇతి శ్రుతేః యాజ్ఞవల్క్యో లోకసాధారణోఽపి సన్నాత్మజ్ఞానబలాత్ భార్యాపుత్రవిత్తాదిసంసారరతిం పరిత్యజ్య ప్రజ్ఞానతృప్త ఆత్మరతిర్బభూవ. అపి చైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా - యస్మాద్యాజ్ఞవల్క్యేన సంసారమార్గాద్వ్యుత్తిష్ఠతాపి ప్రియాయై భార్యాయై ప్రీత్యర్థమేవాభిహితా - "ప్రియం భాషస ఏహ్యాస్వే"తి లిఙ్గాత్. అత్రేయమాఖ్యాయికా ఆఖ్యాయికేతి ఉచ్యతే - ఇదమిత్యనన్తరనిర్దిష్టం వ్యపదిశతి - బుద్ధౌ సన్నిహితత్వాత్. వైశ

ప్రత్యస్తరణార్థః తదిత్యాఖ్యాయికాసర్వవృత్తం ప్రకరణాన్తరాభిహితం పరోక్షం వైశబ్దేన స్మారయన్నిహాప్యుపదిశతి యత్తత్ప్రవర్గ్యప్రకరణే సూచితం- నాపి స్పష్టీకృతం మధు- తదిదం మధ్విహాసన్తరం సంక్షిప్తం - ఇయం పృథివీత్యాదినా కథం తత్ర ప్రకరణాన్తరే సూచితం *దధ్యఙ్ హ వా ఆథర్వణ ఏతం శుక్రమేతం నామ బ్రాహ్మణమువాచ, తదేనయోః ప్రియం ధామ, తదేవైనయోరేతేనోపగచ్ఛతి| స హోవాచేన్ద్రేణ వా ఉక్తోఽస్మ్యేతచ్చేదన్యస్మా అనుబ్రూయాస్తత ఏవ తే శిరశ్ఛిన్ద్యామితి| తస్మాద్వై బిభేమి యద్వై మే స శిరో న ఛిన్ద్యాత్తద్వాముపనేష్య ఇతి| తౌ హోచతురావాం త్వా తస్మాత్త్రాస్యావహే ఇతి| కథం మా త్రాస్యేథ ఇతి| యదా నావుపనేష్యసే| అథ తే శిరశ్ఛిత్త్వాఽన్యత్రాహృత్యోపనిధాస్యావః| అథాశ్వస్య శిర ఆహృత్య తత్తే ప్రతిధాస్యావః| తేన నావనువక్ష్యసి| స యదా నావనువక్ష్యసి| అథ తే తదిన్ద్రః శిరశ్ఛేత్స్యతి| అథ తే స్వం శిర ఆహృత్య తత్తే ప్రతిధాస్యావ ఇతి| తథేతి తౌ హోపనిన్యే| తౌ యదోపనిన్యే| అథాస్య శిరశ్ఛిత్త్వాన్యత్రోపనిదధతుః| అథాశ్వస్య శిర ఆహృత్య తద్ధాస్య ప్రతిదధతుః| తేన హాభ్యామనూవాచ| స యదాభ్యామనూవాచాథాస్య తదిన్ద్రః శిరశ్చిచ్ఛేద| అథాస్య స్వం శిర ఆహృత్య తద్ధాస్య ప్రతిదధతురితి యావత్ప్రవర్గ్యకర్మాఙ్గభూతం మధు- తావదేవ తత్రాభిహితం- న తు కక్ష్యమాత్మజ్ఞానాఖ్యం తత్ర యాఽఽఖ్యాయికాభిహితా- సేహ స్తుత్యర్థా ప్రదర్శ్యతే- ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽనేన ప్రపక్ష్యే నాశ్విభ్యామువాచ (తదేతదృషిః) తదేతత్కర్మ ఋషిః- మన్త్రః పశ్యన్- ఉపలభమానోఽవోచత్- ఉక్తవాన్ కథం తద్వాం నర ఇత్యేవమాదినా సమ్బన్ధః దంస ఇతి కర్మణో నామధేయం తచ్చ దంసః కింవిశిష్టం ఉగ్రం- క్రూరం వాం- యువయోః హే నరా- నరాకారావశ్వినౌ తచ్చ కిన్నిమిత్తం సనయే- లాభాయ లాభలుబ్ధో హి లోకే ఽపి క్రూరం కర్మ చరతి తథైవైతావుపలభ్యేతే- యథా లోకే తద్వావిః- ప్రకాశం కృణోమి- కరోమి య ద్వాం సంభవత్యాన్యత్ఫలం కిమివేత్యుచ్యతే- తన్యతుః- పర్జన్యః న- ఇవ న కారః సూపరిష్టాదుపచార ఉపమార్థీయో వేదే న ప్రతిషేధార్థః యథా- *అశ్వం న- అశ్వమివేతి యద్వత్, తన్యతురివ వృష్టిం- యథా పర్జన్యో వృష్టిం ప్రకాశయతి స్తనయిత్న్వాదిశబ్దైః- తద్వదహం యువయోః క్రూరం కర్మావిష్కృణోమీతి సమ్బన్ధః నన్వశ్వినోః స్తుత్యర్థా కథమిమౌ మన్త్రౌ స్యాతాం- నిన్దావచనౌ హీమౌ నైష దోషః- స్తుతిరేవైష- న నిన్దావచనా. యస్మాదీదృశమప్యతి క్రూరం కర్మ కుర్వతో యువయోర్న లోమ చ హీయత ఇతి, న చాన్యత్ కించిద్ధీయత ఏవేతి, స్తుతావేతౌ భవతః నిన్దాం ప్రశంసాం హి లౌకికాః స్మరన్తి తథా ప్రశంసారూపా చ నిన్దా లోకే ప్రసిద్ధా దధ్యఙ్ నామ ఆథర్వణః హ ఇతి అనర్థకో నిపాతః యన్మధు- కక్ష్యమాత్మజ్ఞానలక్షణం ఆథర్వణో వాం- యువాభ్యామశ్వస్య శీర్ష్ణా- శిరసా యదీముమువాచ- యత్ ప్రోవాచ మధు ఈమితి అనర్థకో నిపాతః ౧౬

ఆ — *తద్యథేత్యాదివాక్యస్య ప్రకారాన్తరేణోక్త్వా వ్యాఖ్యామ్ ఉత్కీర్తయతి (పూర్వసమాప్తేతి) బ్రహ్మవిద్యాపరిసమాప్తా చేత్కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యా ఇతి) ఇయమితి ప్రవర్గ్యప్రకరణస్థామాఖ్యాయికాం పరామృశతి (ఆనీతేతి) ఇదం వై తన్మధ్విత్యాదినా బ్రాహ్మణేనేతి శేషః తదేతదృషిరిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తస్యా ఇతి) *తద్వాం నరేత్యాదిరేకో మన్త్రః. *ఆథర్వణాయేత్యాదిరపరః మన్త్రౌ బ్రాహ్మణాభ్యాం వక్ష్యమాణేత్యా బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతత్వేన నిబద్ధావిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం హీతి) తస్యాః ముక్తిసాధనత్వం దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి) కేన ప్రకారేణ బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతత్వం- తదాహ (అపిచేతి) అపిశబ్దః స్తావకబ్రాహ్మణసమ్భావనార్థః మన్త్రద్వయసముచ్చయార్థశ్చశబ్దః ఏవంశబ్దసూచితం స్తుతిప్రకారమేవ ప్రకటయతి (యాఇన్ద్రేతి) తస్యా దుష్ప్రాపత్వే హేతుమాహ (యస్మాదితి) మహాన్తమాయాసం స్ఫుటయతి (బ్రాహ్మణస్యేతి) కృతార్థేనాపీన్ద్రేణ రక్షితత్వే విద్యాయా దౌర్లభ్యం ఫలితమాహ (తస్మాదితి) న కేవలముక్తేనైవ ప్రకారేణ విద్యా స్తూయతే- కిం తు ప్రకారాన్తరేణాపీత్యాహ (అపిచేతి) తదేవ ప్రకారాన్తరం ప్రకటయతి (సర్వేతి) కేవలయోత్యస్య వ్యాఖ్యానం (కర్మనిరపేక్షయేతి) తత్ర హేతుః (యస్మాదితి) కిమితి తత్ర ప్రకరణే ప్రాప్తాపి ప్రకరణాన్తరే కథ్యతే- తత్రాహ (కర్మణేతి) ప్రసిద్ధం పురుషార్థోపాయం కర్మ త్యక్త్వా విద్యాయామేవాదరవదర్శితానాం సమధిగత ఇతి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రకారాన్తరేణ బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతిం దర్శయతి (అపిచేతి) అనాత్మనః క్రియత్వాత్ క్రత్వాత్మన్యేవాన్ అకలిహేతుత్వాన్మహతీ ఉద్వేగ ఇత్యర్థః ప్రకారాన్తరేణ తస్యాః స్తుతిమాహ (అపిచైవమితి) కథం బ్రహ్మవిద్యాయా ఇన్ద్ర ప్రీత్యర్థమేవోక్తా గమ్యతే- తత్రాహ (ప్రియమితి) ఆఖ్యాయికాయాః స్తుత్యర్థత్వం ప్రతిపాద్య వృత్తమనూద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం తామవతార్య వ్యాకరోతి (అత్రేత్యాదినా) ఇహ విద్యాస్తుత్యర్థం పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యదితి) దధ్యఙ్ఙిత్యాదివాక్యమనన్తరాకాఙ్క్షాపూర్వకం ప్రవర్గ్యప్రకరణస్థామాఖ్యాయికామనుకీర్తయతి (కథమిత్యాదినా) ఉపనేష్య ఇతి యావత్ కేన ప్రకారేణావాచేత్యపేక్షాయామాహ (తదేనయోరితి) ఏనయోః- అశ్వినోః సత్- మధు ప్రీత్యాస్పదమాసీత్ తద్యదశ్విభ్యాం ప్రార్థితో బ్రాహ్మణస్తదువాచేత్యర్థః. యదశ్విభ్యాం మధు ప్రార్థితం- తదేతేన- వక్ష్యమాణేన ప్రకారేణ ప్రయచ్ఛన్నేవైనయోః- అశ్వినోరాచార్యత్వేన బ్రాహ్మణస్సమీపగమనం కృతవానిత్యాహ (తదేవేతి) ఆచార్యత్వాపత్త్యనన్తరం బ్రాహ్మణస్య వచనం దర్శయతి (స హోవాచేతి) ఏతచ్ఛబ్దో మధ్వనుభవవిషయః. యద్యర్థో యచ్ఛబ్దః తచ్ఛబ్దస్తర్హీత్యర్థః. వాం- యువాముపనేష్యే- శిష్యత్వేన స్వీకరిష్యామీతి యావత్ తౌ- దేవభిషజావశ్వినౌ శిరశ్ఛేదనిమిత్తం మరణం పశ్చాద్యర్థౌ నౌ- ఆవామ్ ఉపనేష్యసే- స్వశిష్యత్వేన స్వీకరిష్యసి యదేతి యావత్ అథశబ్దస్తదేత్యర్థః బ్రాహ్మణస్యాసజ్ఞాన నర్థమథేత్యుక్తం. మధు ప్రవచనానన్తర్యం తృతీయస్యాథశబ్దస్యార్థః. యదశ్వస్య శిరో బ్రాహ్మణే నిబద్ధం- తస్యచ్ఛేదనానన్తర్యం చతుర్థస్యాథశబ్దస్యార్థః తర్హి సమస్తమపి మధు ప్రవర్గ్యప్రకరణే ప్రదర్శితమేవేతి కృతమనేన బ్రాహ్మణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యావత్త్విత్వితి) ప్రవర్గ్యప్రకరణే స్థితామాఖ్యాయికామిమర్థమత్రానీతేత్యాశఙ్క్యైతస్యాః బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుత్యర్థత్వమాఖ్యాయికేత్యత్రోక్తముపసంహరతి (తత్రేతి) బ్రాహ్మణభాగవ్యాఖ్యాం నిగమయతి (ఇదమితి) తద్వామిత్యాదిమన్త్రమక్షరవ్యాచష్టే (తదేతదితి) కథం లాభాయేతి క్రూరకర్మానుష్ఠానం- అత ఆహ (లాభేతి) నను ప్రతిషేధేముఖ్యాసకారః కథమివార్థవ్యాఖ్యా

ఊ.— ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచ తదేతదృషిఃపశ్యన్నవోచత్ ఆథర్వణాయాశ్వినా దధీచేఽశ్వ్యగ్ం శిరః ప్రత్యైరయతం । సవాంమధు ప్రవోచదృతాయన్ త్వాష్ట్రంయద్దస్రావపికక్ష్యం వామితి॥ ౧౭

యతే- తత్రాహ (వకారస్త్వితి) వేదేపదాదవస్థానాత్ యోగవకారః శ్రుతః- పఠితవ్యాస్యాపారిస్యాత్ ఉపమార్థోఽసిద్ధస్సన్ సనిషేధార్థః తత్రోదా హరణమాహ (యథేతి) । అశ్వంనగూఢమశ్వినేత్యత్ర నకారోఽయమ్ ఉపమార్థః- ఉభా ప్రస్తావేపేస్త ఉదేవస్తదయం । అశ్వమివేత్యర్థ ఇతి) ఉపమార్థీయేన కారేణ సవాక్యస్వరూపమనూద్య ఉదర్కం కథయతి (తస్యేత్యాదినా) విద్యాస్తుత్యర్థాదారంభ్యాన్యథావక్తవ్యమిత్యాశంక్య కింతు క్రూరకర్మకారిత్వేనవిద్యైతే- తదపాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థత్వాయు క్తమితిశఙ్క్యతే (నస్వితి) ఆఖ్యాయికాయా విద్యాస్తుత్యర్థత్వమ్ ఉపపద్యత ఇతి పరిహారః (నైషఇతి) లోమమాత్రమపినహీయతేయస్మాత్- తస్మాద్విద్యాస్తుత్యాపర్వతోఽస్తుతిరేవా త్రవివక్షితేతి యోజనా యద్యపి క్రూరకర్మకారిణోరశ్వినోర్నద్య ష్టహానిః- తథాప్యదృష్టహానిస్స్యాదేవేత్యాశఙ్క్య న్నైమిత్తికత్వాయేనాహ (వచేతి) కథంపునస్తృష్ణాయాంప్రవృత్తమాయాం స్తుతిరిష్యతే- తత్రాహ (నిన్దామితి) నహినిన్దానిన్ద్యంనిన్దితుం - అపితు విధేయం స్తోతుమిత్యాయాదిత్యర్థః యథానిన్దానిన్ద్యంనిన్దితుమేవ - త థాస్తుతిరపిస్తుత్యంస్తోతుమేవనభవతి- కిన్తునిన్దితుమపి- తథాచనానయోర్వ్యవస్థేత్యభిప్రాయః (ఇతీతి) తద్వామిత్యాదిమన్త్రస్యపూర్వార్థంవ్యాఖ్యాయాఖ్యాయికాయాస్తుత్యర్థత్వవిరోధంచోద్య పరిహృత్యోత్తరార్థంవ్యాచష్టే (దధ్యఙ్హేతి) యత్కక్ష్యంజ్ఞానాఖ్యంమధు - తదాథర్వణోయువా భ్యాముక్తవానితి ప్రోవాచ యచ్చాస్మై యువాభ్యాముక్తవాన్- తదహంవాంవిష్కృణోమీతిసమ్బన్ధః. ౧౬

రం — ఏవముపదిష్టమధువిద్యాస్తుతయే ఆఖ్యాయికా ఆరభ్యతే ఆత్రేయమాఖ్యాయికానుసన్ధేయా - దధ్యఙ్ఙాథర్వణనామా ఋషిః ఇన్ద్రాన్మధుబ్రాహ్మణవిద్యాం ప్రాప్తవాన్ ఇన్ద్రేణచతదుపదేశసమయే దధ్యఙ్ఙాథర్వణ ఏవమనుశిష్టః- అన్యస్మై నైతదుపదేష్టవ్యం- అన్యథాత్వ త్తేతేశిరశ్ఛేత్స్యామీతి ఇదం శ్రుత్వా ప్రాలాభాపశ్వినోస్సమీపమాగత్యైవముక్తవాన్ - మధువిద్యాం మహ్యముపదిశతమితి- అథోక్తవాన్ దధ్యఙ్ ఉప దేశేసఇన్ద్రోమేశిరశ్ఛేత్స్యతీతిభీతోఽస్మి- తద్భయం యువాభ్యాంనివార్యతేచేత్- యువయోరహమ్ బ్రాహ్మణముపదేక్ష్యామీతి తతస్తావశ్వినౌ తం దధ్యఙ్ఙాథర్వణమిత్థంప్రత్యూచతుః- ఇన్ద్రాత్తేభయంవ్యపైతు- ఆవాంత్వాంరక్షిష్యావః తత్రేదముపాయం కరిష్యావః - ఉపదేశాత్పూర్వకాలే ఆవా మేవత్వదీయంశిరశ్ఛిత్త్వాఽన్యత్ర స్థాపయిత్వాఅన్యదీయేనశిరసాత్వాంయోజయిష్యావః- తేనశిరసా ఉపదిశ ఉపదేశకుపితేనేన్ద్రేణతచ్ఛి రసిఛిన్నేత్వదీయమేవశిరోయథాపూర్వం ప్రతిసన్ధాస్యావహే ఇతి ఏవంతౌ తేనసమయంకృత్వాతథైవ తేనోపాయేనవిద్యాం ప్రాప్తవన్తౌ, తతఇన్ద్రే ణతస్యశిరసిచ్ఛిన్నేతస్యపూర్వశిరోయథాపూర్వం ప్రతిసంహితవన్తౌ, చేతి. ఇమామాఖ్యాయికామభిప్రేత్యాహ (ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽ శ్విభ్యామువాచేతి) ప్రైశబ్దోయథోక్తాఖ్యాయికావృత్తాన్తస్మరణే దధ్యఙ్ఙితిదధ్యఙ్ ఋష్యాదిత్యాదినాక్విన్ హలన్తాదిసంయోగాన్తలోపేక్విన్ప్ర త్యయస్యకుత్వం ఆథర్వణః- అథర్వణఃపుత్రః సఃదధ్యఙ్ఙాథర్వణః అశ్విభ్యాం తదేతన్మధుబ్రాహ్మణమువాచేత్యర్థః (తదేతదృషిఃపశ్య న్నవోచదితి) తదేతత్- అశ్వినోర్వృత్తం క్రూరకర్మణావిద్యాప్రాప్తిరూపం యోగసాక్షాత్కారేణపశ్యన్ కశ్చిదృషిరశ్వినౌ ప్రత్యువాచేత్యర్థః కిమితీ త్యత్రాహ (తద్వాంనరాసనయ ఇత్యాది) హేనరా- సుపాంసులుగిత్యాదినాద్వివచనస్యాకారాదేశః హేనరౌ - దివ్యపురుషౌ హేఅశ్వినౌ. వాం- యువయోఃసనయే-సనిః- లాభః లాభాయ మధువిద్యాలాభాయేతియావత్ తల్లాభాయయువాభ్యాంకృతమితిఫలితార్థః ఉగ్రం- క్రూరం శిరశ్ఛేదనప్రతిసన్ధానరూపం-కర్మ అస్తి. తదాహం పర్జన్యోవృష్టిమివ తద్వృష్టిమివ నశ్వరఇవాహం యథాపర్జన్యోవృ ష్టిం ప్రకాశయతి- ఏవంతత్- పూర్వకాలేయువాభ్యాంకృతంకర్మావిష్కృణోమి- ప్రకాశయామి లోకప్రసిద్ధంయథాతథా ఘోషయామీ త్యర్థః కింతదావిష్క్రియత ఇత్యత్రాహ (దధ్యఙ్హయన్మధ్వాథర్వణో వామిత్యాది) హశబ్దోఽనర్థకోనిపాతః హః ప్రసిద్ధౌ హేఅశ్వినౌ వాం- యువయోఃదధ్యఙ్ఙాథర్వణః అశ్వస్యశీర్ష్ణా- స్వశిరోవ్యతిరిక్తేనాశ్వశిరసా మధు- మధువిద్యాం ప్రోవాచేతియత్ -తత్ హ- ప్రసిద్ధంయథాతథాఆవిష్కృ ణోమీత్యర్థః ఇతిసఋషిస్తావకీనయదిత్యభావః తతశ్చ ఏవంమహతాప్రయత్నేనాశ్విభ్యాం దధీచా విద్యాసంగృహీతేయమితివిద్యాస్తుతిర్భవతి ౧౬

శం — (ఇదంవైతన్మధుఇత్యాది) పూర్వవత్ మన్త్రాన్తరప్రదర్శనార్థం తథాన్యోమన్త్రస్తామేవాఖ్యాయికామనుసరతిస్మ ఆథర్వ ణోదధ్యఙ్నామ. ఆథర్వణాయాన్యోవిద్యత ఇతితతోవిశినష్టి దధ్యఙ్నామాథర్వణః తస్మై దధీచ ఆథర్వణాయ హేఅశ్వినౌ ఇతిమన్త్రదృశో వచనం. అశ్వ్యం- అశ్వస్యస్వభూతంశిరః బ్రాహ్మణస్యశిరసిచ్ఛిన్నే అశ్వస్యశిరశ్ఛిత్త్వా ఈదృశమతిక్రూరంకర్మకృత్వా అశ్వ్యంశిరో బ్రాహ్మణం ప్రత్యైరయతం-గమితవ న్తౌయువాం సచ-ఆథర్వణోవాం- యువాభ్యాంతన్మధు ప్రవోచత్- యత్పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతంవక్ష్యామీతి. సకిమర్థమేవం జీవితసన్దేహమారుహ్య ప్రావోచదితి. ఉచ్యతే-ఋతాయన్ - యత్పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతం- సత్యం తత్పరిపాలయితుమిచ్ఛన్. జీవితాదపిహిసత్యధర్మపరిపాలనాగురుతరేత్యే తస్యలిఙ్గమేతత్. కింతన్మధుప్రావోచదితి ఉచ్యతే-త్వాష్ట్రం- త్వష్టా- ఆదిత్యః తస్యసమ్బన్ధి యజ్ఞస్యశిరశ్ఛిన్నంత్వష్టాభవత్ - తత్ప్రతిసన్ధానా ర్థంప్రవర్గ్యంకర్మ. తత్రప్రవర్గ్యకర్మాఙ్గభూతంయద్విజ్ఞానం-తత్త్వాష్ట్రంమధు. యజ్ఞస్య శిరశ్ఛేదనప్రతిసన్ధానాదివిషయందర్శనంత్వాష్ట్రంయ న్మధు. హేదస్రా- దస్రావితిపరబలానాముపక్షయితారౌ. శత్రూణాంవాహింసితారౌ. అపిచ-నకేవలంత్వాష్ట్రమేవమధుకర్మసమ్బన్ధియువాభ్యా

ఉ.— ¶ ఇదంవై తన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ పురశ్చక్రే ద్విపదః పురశ్చక్రే చతుష్పదః। పురః స పక్షీ భూత్వా పురః పురుష ఆవిశదితి స వా అయం పురుషః సర్వాసు పూర్షు పురిశయో నైనేన కించనానావృతం నైనేన కించనాసంవృతమ్॥ ౧౮

మహోచత్-అపచితవ్యం-గోప్యం రహస్యం పరమాత్మసమ్బద్ధి యద్విజ్ఞానం మధు మధుబ్రాహ్మణేనోక్తం అధ్యాయద్వయ ప్రకాశితం-తచ్ఛాస్త్ర-యువాభ్యాం ప్రావోచదిత్యనువర్తతే ౧౮

ఆ — సమానార్థత్వేకిమితి పునరుచ్యతే- తత్రాహ (మన్త్రేత్యాది) తుల్యార్థస్య బ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (తథేతి) విశేషణ ప్రత్యేకం వర్ణయన్ వ్యాకరోతి (దధ్యఙ్ఙామేతి) ప్రథమమశ్వ్యేత్యాదిపదార్థవచనం అశ్వస్యేత్యాదౌ ... ఆశ్వ్యం శిర ఇత్యర్థః తత్వస్యార్థముక్త్వా విభాగః ప్రేక్షాపూర్వకారిణామిత్యాది ప్రవృత్తిరయుక్తేతి శిక్షిత్వా న సమాధత్తే (సకృదిత్యాది) ... సిద్ధమర్థం కథయతి (జీవితాదపీతి) ... యజ్ఞస్య శిరోఽచ్ఛిద్యత ... ప్రతిపత్త్యమిత్యాదిశ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (యజ్ఞస్యేత్యాది) ప్రవర్గ్యకర్మణ్యేవం ... ఉక్తమేవ సఙ్గృహాతి (యజ్ఞస్యేతి) యద్వ్యథోక్తదర్శనం- తత్త్వావ్యప్రింవధు ... ఆద్యాయద్వయ ప్రకాశితం- తృతీయ చతుర్థాధ్యాయద్వయాభ్యాం ప్రకటితమితియావత్ ౧౮

రం — (ఇదంవై తన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచదితి) పూర్వవదర్థః మన్త్రాన్తర ప్రదర్శనాయాయమారమ్భః (తంమన్త్రమేవాహ ఆథర్వణాయాశ్వినౌ దధీచే ఇత్యాది) హే అశ్వినౌ యువాం ఆథర్వణాయ- దధ్యఙ్ఙామ్నే ఆథర్వణాయాశ్వ్యం శిరః-అశ్వస్య ... ప్రత్యైరయతం- యువాం ప్రతిసంహితవన్తౌ స-దధ్యఙ్ఙామా ఋషిర్వాం- యువయోః ఋతాయన్-ఉపదేశ్యాయా ... త్వష్ట్రం వచః ఋతం కుర్వన్ సూనృతం కుర్వన్ ... మధు-త్వష్ట్రా-యజ్ఞశిరః ... ప్రవర్గ్యమితియావత్ ప్రవర్గ్యస్యతుకర్త్తవ్యత్వాత్ ... మధు బ్రాహ్మణస్య ... తత్ప్రావోచత్- ప్రోక్తవాన్ హే దస్రౌ- హే అశ్వినౌ ... పరమకారుణికయోః ... విద్యాప్రదానకర్తృత్వం పూర్వవత్ ౧౮

శం — (ఇదంవై తన్మధ్వితి) పూర్వవత్ ఉక్తౌ ద్వౌ మన్త్రౌ ప్రవర్గ్యసమ్బద్ధాఖ్యాయికోపసంహారార్థౌ ద్వయోః ప్రవర్గ్యకర్మార్థయోరాఖ్యాయికార్థాఖ్యాయికాభూతాభ్యాం మన్త్రాభ్యాం ప్రకాశితః- బ్రహ్మవిద్యార్థయోస్త్వధ్యాయయోరర్థ ఉత్తరాభ్యామృగ్భ్యాం ప్రకాశయితవ్య ఇత్యతః ప్రవర్తతే యత్కక్ష్యంచ మధు ఉక్తవాన్ ఆథర్వణో యువాభ్యామిత్యుక్తం- కింపునస్తన్మధ్వితి ఉచ్యతే- (పురశ్చక్రే) పురః - పురాణి శరీరాణి యత ఇదమవ్యాకృతం వ్యాకరణ ప్రక్రియా-సపరమేశ్వరో నామరూపే అవ్యాకృతే వ్యాకుర్వాణః ప్రథమం భూరాదీన్ లోకాన్ సృష్ట్వా చక్రే- కృతవాన్ ద్విపదః- ద్విపాదుపలక్షితాని మనుష్యశరీరాణి. తథా- పురః- శరీరాణిచ క్రే చతుష్పదః - చతుష్పాదుపలక్షితాని పశుశరీరాణి పురః- పురస్తాత్- స ఈశ్వరః పక్షీ- లిఙ్గశరీరం భూత్వా పురః - శరీరాణి పురుష ఆవిశదితి. అస్యార్థమాచష్టే శ్రుతిః- స వా అయం పురుషః సర్వాసు పూర్షు- సర్వశరీరేషు పురిశయః- పురిశేతే ఇతి పురిశయః సన్ పురుష ఇత్యుచ్యతే. నైనేన-అనేన కించన- కించిదపి అనావృతం-అనాచ్ఛాదితం తథా- నైనేన కించనాసంవృతం- అన్తరనను ప్రవేశితం బాహ్యభూతేనాన్తర్భూతేన చ నానావృతం ఏవం స ఏవ నామరూపాత్మనాన్తర్బహిర్భావేన కార్యకరణరూపేణ వ్యవస్థితః పురశ్చక్రే ఇత్యాదిమన్త్రః సఙ్క్షేపతః ఆత్మైకత్వమాచష్ట ఇత్యర్థః. ౧౮

ఆ — ఉక్తమన్త్రద్వయం వ్యాఖ్యాయ మన్త్రయోరపునరుక్తత్వాయ తత్పూర్వవత్సఙ్గతిం కథయతి (ఉక్తావితి) ఆఖ్యాయికావిశేషేణ ప్రాప్తం సఙ్క్షేపం పరిహరతి (ద్వయోరితి) ఉత్తరమన్త్రద్వయ ప్రవృత్తిం ప్రతిజానీతే (బ్రహ్మేతి) సమ్ప్రత్యృగన్తరసఙ్గతిమాహ (యత్కక్ష్యంచేతి) హిరణ్యగర్భకర్తృకం శరీరనిర్మాణం శ్రూయతే - కింతు ప్రకరణబలాదీశ్వరకర్తృకమిత్యాహ (యతఇతి) శరీరసృష్ట్యపేక్షయా లోకసృష్టేః ప్రాథమ్యం పురస్తాత్- దేహసృష్టేరనన్తరం ప్రవేశాత్పూర్వమితియావత్ సహి నిత్యముక్తోఽపి మనః ... పురిశేతే ఇతి వ్యుత్పత్త్యా పురిశయస్సన్ పురుషోభవతీత్యుక్త్వా ప్రకారాన్తరేణ పురుష శబ్దార్థం వ్యుత్పాదయతి (నైత్యాదినా) వాక్యద్వయస్యైకార్థత్వమాశఙ్క్య సర్వం జగదాత్మ ప్రోతత్వేనాత్మన్యావ్యాప్తమిత్యర్థవిశేషమాశ్రిత్యాహ (బాహ్యేతి) పూర్ణత్వేనాత్మాత్మనః ※ దివ్యోహ్యమూర్తః ఇత్యాది శ్రుతిమాశ్రిత్య ఫలితమాహ (ఏవమితి) మన్త్రబ్రాహ్మణయోరర్థమైకత్యమాశఙ్క్యాహ (పురఇతి) ౧౮

రం — (ఇదంవై మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచదితి) పూర్వవదర్థః మన్త్రాన్తర ప్రదర్శనార్థోయమారమ్భః. (పురశ్చక్రే ద్విపద ఇత్యాది) మధువిద్యా ప్రతిపాద్యస్సర్వాన్తర్యామీ పరమాత్మా కుతః. సః-పరమాత్మా ద్విపదః పురశ్చక్రే-పురః-శరీరాణి

¶ నా నేనకించనానావృతంనా నేనకించనేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ రూపꣳ రూపం ప్రతిరూపో బభూవ తదస్య రూపం ప్రతిచక్షణాయ। ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే యుక్తా హ్యస్య హరయః శతా దశేతి అయం వై హరయోఽయం వై దశ చ సహస్రాణి బహూని చానన్తాని చ తదేతద్బ్రహ్మాపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమయమాత్మా బ్రహ్మ సర్వానుభూరిత్యనుశాసనమ్। ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే- పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

పూర్వ ప్రోఽయంస్మిన్నితి బహువచనాత్ శరీరాణీలబ్యాపత్ ద్విపాతు వారే-దేహాః పుర్యః శరీరాణిచ క్రియాస్పృష్టాః పక్షభూత్వా- పక్షి- తిపాస్తుర్రాణి పశ్వాదిశరీరాణిచ చక్ర ఇత్యర్థః ఏవం దేవమనుష్యపశ్వాదిశరీరం ప్రతిష్ఠాప్య పరమాత్మా ఆదికాలే పరమాత్మా పక్షీ భూత్వా- సం సరణహేతుభూతకామ్యవిద్యాకర్మవృత్తో భూత్వేత్యర్థః అత్ర కామ్యవిద్యాకర్మణీ ఏవ సంసరతో ఏవ స్వపక్షౌ తాభ్యామేవ సంసరతీతి పక్షీభూత్వా- సంసారిజీవశరీరకో భూత్వేతి యావత్ పరమాత్మనః అద్వారకకర్తృత్వప్రతిపాదనాత్ పురః- ప్రవిశ్య పురాణి జీవశరీరాణి పరమాత్మా ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతి శ్రుత్యన్తరాత్ అతఏవ పురుషః- పురుష ఉచ్యత ఇత్యర్థః అయమభిప్రాయః పురి శేతే ఇతి పురుషః ఇతి వ్యుత్పత్తిః- పురుషశబ్దార్థః ఇత్యాది (స వా అయం పురుషః సర్వాసు పూర్షు పురిశయ ఇత్యాది) నైరుక్తప్రసిద్ధా సర్వాసు పూర్షు- సర్వశరీరేషు వర్తమానః సోఽయం పరమాత్మా ప్రతిపాద్యః పురసంజ్ఞశరీరే సన్నిశయనాత్పురుషో హరిః శకారస్య షకారోఽయం వ్యత్యయేన ప్రయుజ్యత ఇతి. స్మరణాత్పురిశయః - సర్వశరీరాన్తర్వర్తిత్వాత్పురిశయ ఇత్యర్థః తామేవ సర్వాన్తర్యామిత్వరూపాం సర్వవ్యాప్తిం వ్యతిరేకముఖేన స్పష్టయతి (నానేన కించనానావృతం నానేన కించనాసంవృతమితి) అనావృతం- బహిరనావృతమిత్యర్థః అసంవృతం- అన్తరసంవృతమిత్యర్థః అన్తర్బహిశ్చ- అనేన- పరమాత్మనా అవ్యాప్తం కించన- కిమపి వస్తు నాస్తీత్యర్థః అతోఽస్య పురుషశబ్దవాచ్యత్వమితి దృష్టాన్తః ౧౮

శం — ఇదం వై తన్మధ్విత్యాదిపూర్వవత్ (రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ) రూపం ప్రతిరూపం ప్రతి ప్రతిరూపః- రూపాన్తరం బభూవేత్యర్థః ప్రతిరూపః- అనురూపో వా యాదృక్సంస్థానౌ మాతాపితరౌ తత్సంస్థాన ఏవ పుత్రో జాయతే- న హి చతుష్పదో ద్విపాజ్జాయతే- ద్విపదో వా చతుష్పాత్. స ఏవ హి పరమేశ్వరో నామరూపే వ్యాకుర్వాణో రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ కిమర్థం పునః ప్రతిరూపాగమనం తస్యేతి ఉచ్యతే- తదస్య- ఆత్మనో రూపం ప్రతిచక్షణాయ- ప్రతిఖ్యాపనాయ యది హి నామరూపే న వ్యాక్రియేతే- తదాఽస్యాత్మనో నిరుపాధికం రూపం ప్రజ్ఞానఘనాఖ్యం న ప్రతిఖ్యాయేత యదా పునః కార్యకరణాత్మనా నామరూపే వ్యాకృతే భవతః- తదాఽస్య రూపం ప్రతిఖ్యాయేత ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరో మాయాభిః- ప్రజ్ఞాభిః. నామరూపభూతకృతమిథ్యాభిమానైర్వా న తు పరమార్థతః పురురూపః- బహురూప ఈయతే- గమ్యతే ఏకరూప ఏవ ప్రజ్ఞానఘనస్సన్నవిద్యాప్రజ్ఞాభిః కస్మాత్పునః కారణాత్ యుక్తాః- రథ ఇవ వాజినః స్వవిషయప్రకాశనాయ హి- యస్మాదస్య హరయః- హరణాదిన్ద్రియాణి శతా- శతాని దశ చ ప్రాణిభేదబాహుల్యాత్ శతాని దశ చ భవన్తి తస్మాదిన్ద్రియవిషయబాహుల్యాత్ తత్ప్రకాశనాయైవ చ యుక్తాని తాని- నాత్మప్రకాశనాయ పరాఞ్చి ఖానివ్యతృణత్స్వయంభూరితిహి కాఠకే తస్మాత్తైరేవ విషయస్వరూపైరీయతే- న ప్రజ్ఞానఘనైకరసేన స్వరూపేణ ఏవం తర్హ్యయమన్యః పరమేశ్వరః- అన్యే హరయ ఇత్యేవం ప్రాప్త ఉచ్యతే (అయం వై హరయోఽయం వై దశ చ సహస్రాణి బహూని చానన్తాని చ) ప్రాణిభేదస్యానన్త్యాత్ కింబహునా- తదేతద్బ్రహ్మ- య ఆత్మాఽపూర్వం- నాస్య కారణం- పూర్వం విద్యత ఇతి అపూర్వం, నాస్యాపరం- కార్యం విద్యత ఇత్యనపరం నాస్య జాత్యన్తరమన్తరాలే విద్యత ఇత్యనన్తరం అబాహ్యం- తథా బహిరస్య న విద్యత ఇత్యబాహ్యం కింపునస్తన్నిరన్తరం బ్రహ్మ అయమాత్మా కోఽసౌ. యః ప్రత్యగాత్మా ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా బోద్ధా విజ్ఞాతా సర్వానుభూః- సర్వాత్మనా సర్వమనుభవతీతి సర్వానుభూః. ఇతి- ఏతదనుశాసనం- సర్వవేదాన్తోపదేశః. ఏష సర్వవేదాన్తానాముపసంహృతోఽర్థః ఏతదమృతమభయం పరిసమాప్తశ్చ శాస్త్రార్థః ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ — ప్రాచీనమేవ బ్రాహ్మణముపాద్యమన్త్రార్థమవతారయతి (ఇదమితి) ప్రతిశబ్దస్తేనోచ్యత ఇతి రూపం రూపం- ప్రత్యుపాధిభేదం. ప్రతిరూపః- రూపాన్తరం ప్రతిబిమ్బం బభూవేత్యేతత్ప్రతిరూపో బభూవేత్యత్ర వివక్షితమితి యోజనా అనురూపో వేత్యుక్తం వివృణోతి (యాదృగిత్యాదినా) ఉక్తమర్థమనుభవారూఢం కరోతి (నహీతి) రూపాన్తరభవనే కర్తృ స్వరం వారయతి (స ఏవ హీతి) ప్రతిఖ్యాపనాయ- శాస్త్రాచార్యాదిభేదేన తత్త్వప్రకాశనాయేత్యర్థః తదేవ వ్యతిరేకేణాన్వయేన చ స్ఫుటయతి (యది హీత్యాదినా) మాయాభిః- ప్రజ్ఞాభిరితి పరపక్షముక్త్వా స్వపక్షమాహ (మాయాభిరితి) మిథ్యాధీహేతుభూతానాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానవశాదేష బహురూపో భాతి- ప్రకారభేదాత్తు బహువాక్తిరితి వాక్యార్థమాహ (ఏకరూప ఏవేతి) అవిద్యాప్రజ్ఞాభిర్బహురూపో గమ్యత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. పరస్య బహురూపత్వే నిమిత్తం ప్రశ్నపూర్వకం నివేదయతి (కస్మాదిత్యాదినా) యథా రథే యుక్తా వాజినో రథినం స్వగోచరం దేశం ప్రాపయితుం ప్రవర్తన్తే- తథాస్య ప్ర

తిచోరకస్సానీయొకరేదేయుక్తాః హరయఃస్వవిషయప్రకాశనేయస్మాత్ప్రవర్తన్తే- తస్మాదిన్ద్రియాణాంటద్విషయాణాంచబహుత్వాత్తద్రూపైరేష బహురూపాభాతీతియోజనా హరిశబ్దస్యేన్ద్రియేషుప్రవృత్తౌనిమిత్తమాహ (హరణాదితి) ప్రతీచోవిషయాన్ప్రతీతిశేషః ఇన్ద్రియబాహుల్యే హేతుమాహ (ప్రాణీతి) ఇన్ద్రియవిషయబాహుల్యాత్- ప్రత్యగాత్మాబహురూపఇతిశేషః నస్వాత్మానంప్రకాశయితుమిన్ద్రియాణిప్రవృత్తాని- నతురూపాదికమేవ తత్కృతంతద్విషయవశాదాత్మనోఽన్యథాప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్ప్రకాశనాయేతి) తస్మాదిన్ద్రియవిషయబాహుల్యాదిత్యత్రోక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) యద్వా-యథోక్తశ్రుతివశేనలబ్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) యస్మాదిన్ద్రియాణిపరాగ్విషయేప్రవృత్తాని- తస్మాత్తైరిన్ద్రియైర్విషయస్వరూపైరేవాయంప్రత్యగాత్మాగమ్యతే - నతుస్వాసాధారణేనరూపేణేత్యర్థః యుక్తాహ్యస్యహరయఃశతాదశేతిసమ్బన్ధమాత్రేత్యశఙ్క్యతే (ఏవంతర్హీతి) అయమిత్యాదివాక్యేనపరిహరతి (అయమితి) తత్రేన్ద్రియాత్మరూపేణాత్మనఏవావిద్యయాబానాత్వమ్బన్ధస్యకల్పితత్వాన్నాద్వైతహానిరిత్యర్థః ఇన్ద్రియాణాంబాహుల్యేహేతుమాహ (ప్రాణిభేదస్యేతి) వాక్యార్థవ్యాఖ్యానాత్సమిత్యాగతేనతత్పర్వేణభూమికామారచయ్యతత్పరంవాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (కింబహునేత్యాదినా) సకేవలమధ్యాయద్వయస్యైవాయ్గసంక్షిప్యోపసంహృతః- కింతుసర్వవేదాన్తానామిత్యాహ (ఏషఇతి) తస్యోభయవిధపురుషార్థరూపత్వాన్నగ్ణమాహ (ఏతదితి) వక్తవ్యాన్తరపరిశేషశఙ్కాంపరిహరతి (పరిసమాప్తశ్చేతి)...... .... ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణాటీకా

రం — (ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోశ్విభ్యామిత్యాది) పూర్వవదర్థః మన్త్రాన్తరప్రదర్శనార్థోయమారమ్భః తమేవమన్త్రమాహ (రూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవేత్యాది) రూప్యతఇతిరూపం- దృశ్యంవస్తు వీప్సాయాంద్విర్వచనం ప్రతివస్త్వితియావత్. ప్రతిరూపః - సదృశరూపఇత్యర్థః తత్తద్రూపసదృశతయాన్తర్యామితయాపరిపూర్ణోఽవస్థితోబభూవేతియావత్ (బభూవేతి) సర్వదాపరిపూర్ణఏవేత్యర్థః యద్వా - ప్రతిరూపం- ప్రతిష్ఠితంరూపంయస్యసఃతథోక్తః సర్వాన్తర్యామీత్యర్థః (తదస్యరూపంప్రతిచక్షణాయ) చక్షిఙోభావేల్యుట్ ప్రతిచక్షణం- వ్యవహారః. ప్రతిచక్షణాయ- వ్యవహారాయ, తదితిశ్రవణాద్యదితిశేషః యద్వ్యవహారాయ-యద్వ్యవహారార్థమితియావత్. తత్సర్వమస్య- మధుబ్రాహ్మణవేద్యస్యపరమాత్మనోరూపం- శరీరమిత్యర్థః యద్వా- తత్ - తస్మాదితివార్థః తథాచయస్మాదయంప్రతిరూపోబభూవ - తస్మాదేవసర్వంవ్యవహార్యంవస్తుతచ్ఛరీరమిత్యర్థః నను శరీరసమ్బన్ధస్యకర్మాధీనత్వాత్ తత్కార్యానారబ్ధస్యవ్యవహ్రియమాణప్రపఞ్చస్య కథంతద్రూపత్వం- తస్యకర్మాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇన్ద్రోమాయాభిఃపురురూపఈయతేఇతి) ఇన్ద్రః - పరమేశ్వరః * ఇదిపరమైశ్వర్యఇతిహిధాతుః మాయాభిః- * మాయావయునంజ్ఞానమితినైఘణ్టుకాః మాయాభిః - సఙ్కల్పరూపజ్ఞానైః విచిత్రార్థకరత్వాత్ జ్ఞానరూపత్వాచ్చమాయాశబ్దితత్వంసఙ్కల్పస్యోపపద్యతే. పురురూపః - బహుశరీరః సపరమేశ్వరస్స్వసఙ్కల్పరూపజ్ఞానేనైవబహుశరీరోభవతి- నకర్మాపేక్షయా. ఈయతే- తాదృశబహుశరీరస్సన్సర్వగతఇత్యర్థః స్వేచ్ఛాగృహీతానన్తదేహఇతియావత్. ననురూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవేత్యేతదయుక్తం- అనన్తేషుబ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషురూపేష్వేకస్యపరమాత్మనఃతత్తద్రూపసర్వగతతయాఽవస్థానాసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యుక్తాహ్యస్యహరయశ్శతాదశేతి) శతా- శతానీత్యర్థః *సుపాంసులుగిత్యాదినాఆకారాదేశః అస్య- అనన్తప్రపఞ్చస్యయుక్తాః- యోగ్యాదీప్తయః తదనురూపసఙ్ఖ్యాశాలినఇతియావత్. శతానిదశహరయః- శతానిదశ- అనన్తాఇతియావత్ అనన్తాహరయః అనన్తర్యామివిగ్రహానన్త్యేనన్తాహరయఇత్యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం సర్వత్రమన్త్రసమాప్తావితిశబ్దః అముంమన్త్రంశ్రుతిఃస్వయమేవవ్యాకరోతి (అయంవైహరయోఽయంవైదశచశతానిసహస్రాణిబహూనిచానన్తానీతి) వైశబ్దోఽవధారణే అయమేకఏవహరిః దశశతానిచసహస్రాణిబహూనిచహరయోభవతి- అతోఽయమేవఅనన్తానిహరయోభవతి ఏవంప్రత్యేకంస్వరూపేణాపిపర్యాప్త్యాసర్వశరీరత్వముపపద్యతఇతిచశబ్దార్థః విచిత్రశక్తేఃపరమాత్మనః కాదుపపత్తిరితిభావః అత్రపూర్వమన్త్రేజీవద్వారకసర్వానుప్రవేశేనపురుషత్వముపపాదితం - ద్వితీయేఽపివిగ్రహద్వారకానుప్రవేశేనసాధ్యనాన్తస్యైచపురుషత్వోపపాదనమితిభేదః. ఆభ్యాంమన్త్రాభ్యాంవేద్యభూతపరమాత్మమహిమప్రశంసాద్వారామధువిద్యాస్తుతాభవతి. ఏతాదృశమహిమశాలిపరమాత్మవిషయత్వాదేవేయంమధువిద్యాపూర్వోక్తరీత్యాఅశ్విభ్యామతిశయేనాప్యాప్తిగతేతితన్మాహాత్మ్యప్రతిపాదనేషీ ఈచతురితిపలితార్థః ఏవంవియత్తాప్రబన్ధేననిర్దిష్టంబ్రహ్మాణముపసంహరతి (తదేతద్బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మశబ్దితత్రివిధపరిచ్ఛేదరాహిత్యముపపాదయతి (అపూర్వమిత్యాదినా) అపూర్వమనపరం- పూర్వోత్తరకాలశూన్యం కాలాపరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః కాలపరిచ్ఛిన్నస్యహిపూర్వోత్తరకాలసమ్భవఇతిభావః. అనన్తరమబాహ్యం- దేశపరిచ్ఛేదశూన్యమిత్యర్థః దేశపరిచ్ఛిన్నస్యహి బాహ్యాభ్యన్తరవ్యవహారాన్తత్వమితిభావః అథసర్వోత్కృష్టత్వలక్షణంవస్తుపరిచ్ఛేదాభావముపపాదయతి (అయమాత్మేతి) సర్వనియన్తృతయాసర్వోత్కృష్టత్వమిత్యర్థః యద్వా-సర్వాత్మత్వాదేవేదమిదంనేతినిర్దేశానర్హత్వలక్షణవస్తుపరిచ్ఛేదోత్రవివక్షితోద్రష్టవ్యః. అయం- మధువిద్యావిషయఇత్యర్థః బ్రహ్మ-ఏవంత్రివిధపరిచ్ఛేదశూన్యతయాబ్రహ్మశబ్దవాచ్యఇతిభావః సర్వానుభూః- సర్వజ్ఞః ఇదంజగత్కారణస్యనియన్తృత్వాదేష్టసర్వశక్తిత్వాదిగుణానామప్యుపలక్షణం. అత్రసర్వమనుభవతి- సర్వదాసర్వథాసాక్షాత్కరోతీతివ్యుత్పత్తిర్ద్రష్టవ్యా (ఇత్యనుశాసనం) అనుశాసనం- ఉపదేశః ఇతి- పర్యాప్తఇత్యర్థః ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

౬.— అథవంశః పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః కౌశికాత్కౌశికః కౌణ్డిన్యాత్కౌణ్డిన్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చ గౌతమాచ్చ గౌతమః॥ ౧

ఆగ్నివేశ్యాదాగ్నివేశ్యః శాణ్డిల్యాచ్చానభిమ్లాతాచ్చానభిమ్లాత ఆనభిమ్లాతాదానభిమ్లాత ఆనభిమ్లాతాదానభిమ్లాతో గౌతమాద్గౌతమః సైతవప్రాచీనయోగ్యాభ్యాగ్ం సైతవప్రాచీనయోగ్యౌ పారాశర్యాత్పారాశర్యో భారద్వాజాద్భారద్వాజో భారద్వాజాచ్చ గౌతమాచ్చ గౌతమో భారద్వాజాద్భారద్వాజః పారాశర్యాత్పారాశర్యో బైజవాపాయనాద్బైజవాపాయనః కౌశికాయనేః కౌశికాయనిః॥ ౨

ఘృతకౌశికాద్ఘృతకౌశికః పారాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణః పారాశర్యాత్పారాశర్యో జాతూకర్ణ్యాజ్జాతూకర్ణ్య ఆసురాయణాచ్చ యాస్కాచ్చాసురాయణస్త్రైవణేస్త్రైవణిరౌపజన్ధనేరౌపజన్ధనిరాసురేరాసురిర్భారద్వాజాద్భారద్వాజ ఆత్రేయాదాత్రేయో మాణ్టేర్మాణ్టిర్గౌతమాద్గౌతమో గౌతమాద్గౌతమో వాత్స్యాద్వాత్స్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కైశోర్యాత్కాప్యాత్కైశోర్యః కాప్యః కుమారహారితాత్కుమారహారితో గాలవాద్గాలవో విదర్భీకౌణ్డిన్యాద్విదర్భీకౌణ్డిన్యో వత్సనపాతో బాభ్రవాద్వత్సనపాద్బాభ్రవః పథస్సౌభరాత్పన్థాస్సౌభరోఽయాస్యాదాఙ్గిరసాదయాస్య ఆఙ్గిరస ఆభూతేస్త్వాష్ట్రాదాభూతిస్త్వాష్ట్రో విశ్వరూపాత్త్వాష్ట్రాద్విశ్వరూపస్త్వాష్ట్రోఽశ్విభ్యామశ్వినౌ దధీచ ఆథర్వణాద్దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽథర్వణో దైవాదథర్వా దైవో మృత్యోః ప్రాధ్వగ్ంసనాన్మృత్యుః ప్రాధ్వగ్ంసనః ప్రధ్వగ్ంసనాత్ప్రధ్వగ్ంసన ఏకర్షేరేకర్షిర్విప్రచిత్తేర్విప్రచిత్తిర్వ్యష్టేర్వ్యష్టిస్సనారోః సనారుస్సనాతనాత్సనాతనస్సనకాత్సనకః పరమేష్ఠినః పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥ ౩

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే-షష్ఠం బ్రాహ్మణమ్.

చతుర్థాధ్యాయస్సమాప్తః.— ఓం తత్సత్.

శం.— అథేదానీం బ్రహ్మవిద్యార్థస్య మధుకాణ్డస్య వంశః స్తుత్యర్థో బ్రహ్మవిద్యాయాః మన్త్రశ్చాయం స్వాధ్యాయార్థో జపార్థశ్చ తత్ర వంశ ఇవ వంశః యథా వేణుర్వంశః పర్వణః పర్వణో హి భిద్యతే- తద్వదాఽగ్రాత్ప్రభృత్యా మూలప్రాప్తేరయం వంశః అధ్యాయచతుష్టయస్యాచార్యపరమ్పరాక్రమో వంశ ఇత్యుచ్యతే తత్ర ప్రథమాన్తాః శిష్యాః. పఞ్చమ్యన్తా ఆచార్యాః. ౧-౨

ఆ.— బ్రహ్మవిద్యాం సఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాం ప్రతిపాద్య వంశబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అథేతి) మహాజనపరిగృహీతా హి బ్రహ్మవిద్యా-తేన సా మహాభాగధేయేతి స్తుతిః బ్రాహ్మణస్యార్థాన్తరమాహ (మన్త్రశ్చేతి) స్వాధ్యాయః-స్వాధీనోచ్చారణక్షమత్వే సత్యధ్యాపనం జపస్తు ప్రత్యహమావృత్తిరితి భేదః యథోక్తనీత్యా బ్రాహ్మణారమ్భస్థితే వంశశబ్దార్థమాహ (తత్రేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథేతి) శిష్యావసానోపలక్షణీభూతాత్పౌతిమాష్యాదారభ్య తదాదిత్వేదాఖ్యబ్రహ్మమూలపర్యన్తోఽయం వంశః పర్వణః పర్వణో భిద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. వంశశబ్దేన నిష్పన్నమర్థమాహ (అధ్యాయచతుష్టయస్యేతి) అథాత్ర శిష్యాచార్యవాచకశబ్దాభావే కుతో వ్యవస్థేతి- తత్రాహ (తత్రేతి) ౧-౨

రం.— అజ్ఞాతసమ్ప్రదాయాయా విద్యాయా అభ్యుదయఫలకత్వాభావేనానాదరణీయత్వాత్, ఆచార్యవంశో జ్ఞేయ ఇతి శ్రవణాచ్చ విద్యాప్రవర్తకాచార్యపరమ్పరాముపదిశతి (అథ వంశ ఇత్యాదినా) వంశః- శిష్యాచార్యపరమ్పరాక్రమః కీర్త్యత ఇతి శేషః సర్వత్ర ప్రథమాన్తైశ్శిష్యనిర్దేశః పఞ్చమ్యన్తైరాచార్యనిర్దేశః పౌతిమాష్యో గౌపవనాత్- పౌతిమాష్యశ్శిష్య ఆచార్యాద్గౌపవనాత్ప్రాప్తవిద్యో బభూవేతి శేషః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం (శాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చ గౌతమాచ్చేతి) తస్య శాణ్డిల్యస్యాచార్యద్వయం కౌశికో గౌతమశ్చేతి భావః ఏవముత్తరత్రాపి పఞ్చమ్యన్తద్వయస్థలే ద్రష్టవ్యం ౧-౨

శం.— పరమేష్ఠీ- విరాట్ బ్రహ్మణః- హిరణ్యగర్భాత్. తతః పరమాచార్యపరమ్పరా నాస్తి యత్పునర్బ్రహ్మ- తన్నిత్యం స్వయంభు తస్మై బ్రహ్మణే స్వయంభువే నమః ౩

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే చతుర్థాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ — పరమేష్ఠి బ్రహ్మశబ్దయోరేకార్థత్వమాశఙ్క్యాహ (పరమేష్ఠీతి) కుత స్తర్హి బ్రహ్మణో విద్యాప్రాప్తిః- తత్రాహ (తత ఇతి) స్వయం ప్రతిభాతవేదో హిరణ్యగర్భో నాచార్యాన్తరమపేక్షతే- ఈశ్వరానుగృహీతస్య బుద్ధావావిర్భూతాద్వేదాదేవ విద్యాలాభసమ్భవాదిత్యర్థః కుత స్తర్హి వేదో జాయతే- తత్రాహ (యత్తు సనీతి) పరస్యైవ బ్రహ్మణో వేదరూపేణావస్థానాత్తస్య నిత్యత్వాన్న హేత్వపేక్షేత్యర్థః ఆదావన్తే చ కృతమ్ ఆచార్యాన్తరాణి ప్రవాహిణి భవన్తీతి ద్యోతయితుమన్తే బ్రహ్మణే నమ ఇత్యుక్తం వ్యాచష్టే (తస్మా ఇతి) ౩

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమదానన్దజ్ఞానకృతాయాం శ్రీమద్బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం చతుర్థాధ్యాయస్య టీకా

రం — (పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణః బ్రహ్మ స్వయమ్భ్వితి) పూర్వోక్తస్య వక్తురుపరి పరమేష్ఠీ - చతుర్ముఖః బ్రహ్మణః - పరబ్రహ్మణస్సర్వేశ్వరాన్నారాయణాత్ప్రాప్తవిద్యో బభూవేత్యర్థః తర్హి బ్రహ్మ- నారాయణస్స్వయమ్భుః- స్వయమేవ భవతీతి స్వయమ్భుః ఉపదేశమన్తరేణ విద్యాప్రకాశో భవతీత్యర్థః (బ్రహ్మణే నమ ఇతి) సర్వగురవే బ్రహ్మణే- నారాయణాయ నమ ఇత్యర్థః ౩

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే చతుర్థాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

పఞ్చమాధ్యాయః

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— జనకో హ వైదేహో బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజే తత్ర హ కురుపఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణా అభిసమేతా బభూవుస్తస్య హ జనకస్య వైదేహస్య విజిజ్ఞాసా బభూవ కః స్విదేషాం బ్రాహ్మణానామనూచానతమ ఇతి స హ గవాం సహస్రమవరురోధ దశ దశ పాదా ఏకైకస్యాః శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవుః॥ ౧

శం.— జనకో హ వైదేహ ఇత్యాది యాజ్ఞవల్కీయం కాణ్డమారభ్యతే ఉపపత్తిప్రధానత్వాత్. ఆదౌ తావన్మధుకాణ్డేన సమానార్థత్వేఽపి సతి న పునరుక్తతా. మధుకాణ్డం హ్యాగమప్రధానం ఆగమోపపత్తీ హ్యాత్మైకత్వప్రకాశనాయ ప్రవృత్తే శక్నుతః కరతలగతబిల్వమివ దర్శయితుం. 'శ్రోతవ్యో మన్తవ్య' ఇతి హ్యుక్తం. తస్మాదాగమార్థస్యైవ పరీక్షాపూర్వకం నిర్ధారణాయ యాజ్ఞవల్కీయం కాణ్డముపపత్తిప్రధానమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తు విజ్ఞానస్తుత్యర్థా ఉపాయవిధిపరా వా. ప్రసిద్ధో హ్యుపాయో విద్వద్భిః శాస్త్రేషు చ దృష్టో దానం. దానేన హ్యుపనమన్తే ప్రాణినః. ప్రభూతం హిరణ్యం గోసహస్రప్రదానం చేహోపలభ్యతే. తస్మాదన్యపరేణాపి శాస్త్రేణ విద్యాప్రాప్త్యుపాయదాన ప్రదర్శనార్థా ఆఖ్యాయికా ఆరబ్ధా. అపి చ- తద్విద్యసంయోగః, తైశ్చ సహ వాదకరణం, విద్యాప్రాప్త్యుపాయో న్యాయవిద్యాసంయోగ - తచ్చాస్మిన్నధ్యాయే ప్రాబల్యేన ప్రదర్శ్యతే. ప్రత్యక్షా చ విద్వత్సంయోగే ప్రజ్ఞావృద్ధిః. తస్మాద్విద్యాప్రాప్త్యుపాయప్రదర్శనార్థైవాఖ్యాయికా. జనకో నామ హ- కిల సమ్రాడ్ రాజా బభూవ విదేహానాం. తత్ర భవోఽయం- స వై దేహః స చ బహుదక్షిణేన యజ్ఞేన - శాఖాన్తరప్రసిద్ధో బహుదక్షిణో నామ యజ్ఞః అశ్వమేధో వా దక్షిణాబాహుళ్యాద్బహుదక్షిణ ఇహోచ్యతే తేనేజే- అయజత్ తత్ర- తస్మిన్యజ్ఞే నిమన్త్రితాః దర్శనకామా వా కురూణాం దేశానాం పాఞ్చాలానాం చ బ్రాహ్మణాః తేషు హి విదుషాం బాహుళ్యం ప్రసిద్ధం అభిసమేతాః- అభిసఙ్గతా బభూవుః తత్ర మహాన్తం విద్వత్సముదాయం దృష్ట్వా అర్థతస్స హ- కిల జనకస్యాయం విజిజ్ఞాసా బభూవ కః స్విత్ బ్రహ్మిష్ఠ ఇతి విశేషేణ జ్ఞాతుమిచ్ఛా- విజిజ్ఞాసా బభూవ కథం కః స్విత్- కో ను ఖల్వేషాం బ్రాహ్మణానాం అనూచానతమః- సర్వ ఇమేఽనూచానాః - కః స్విదేషాం అతిశయేనానూచానతమ ఇతి. స హానూచానతమవిషయోత్పన్నజిజ్ఞాసస్సన్ తద్విజ్ఞానోపాయార్థం గవాం సహస్రం ప్రథమవయసామవరురోధ- గోష్ఠేఽవరోధం కారయామాస కిం విశిష్టాస్తా గావోఽవరుద్ధా ఇతి. ఉచ్యతే-పలచతుర్భాగః-పాదస్సువర్ణస్య. దశ దశ పాదా ఏకైకస్యాః గోః శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవుః. పఞ్చ పఞ్చ పాదా ఏకైకస్మిన్ శృఙ్గే. ౧

ఆ.— మధుకాణ్డే త్వాష్ట్రం కక్ష్యం చేతి మధుద్వయం వ్యాఖ్యాతం సమ్ప్రతి కాణ్డాన్తరారమ్భం ప్రతిజానీతే (జనక ఇతి) నను పూర్వస్మిన్నధ్యాయద్వయే వ్యాఖ్యాతమేవ తత్త్వముత్తరత్రాపి వక్ష్యతే- తథా చ పునరుక్తేరలమనేన కాణ్డేనేతి- తత్రాహ (ఉపపత్తీతి) తుల్యముపపత్తిప్రధానత్వం మధుకాణ్డస్యాపీతి చేత్. నేత్యాహ (మధుకాణ్డం హీతి) నను ప్రమాణాదాగమాదేవ తత్త్వజ్ఞానముత్పత్స్యతే-కిముపపత్త్యా, తత్ప్రధానేన కాణ్డేన, నేతి- తత్రాహ (ఆగమేతి) కరణత్వేనాగమస్తత్త్వజ్ఞానే హేతుః-ఉపపత్తిరుపకరణతయా పదార్థపరిశోధనద్వారా తద్ధేతురిత్యత్ర గమకమాహ (శ్రోతవ్య ఇతి) కరణోపకరణయోరాగమోపపత్త్యోస్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వే సిద్ధం ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తరీత్యా కాణ్డారమ్భే కిమిత్యాఖ్యాయికా ప్రణీయతే- తత్రాహ (ఆఖ్యాయికా త్వితి) విజ్ఞానవతాం పూజా తత్ర ప్రయుజ్యమానా దృశ్యతే - తథా చ విజ్ఞానం మహాభాగధేయమితి స్తుతిరత్ర వివక్షితేత్యర్థః విద్యాగ్రహణే దానాఖ్యోపాయప్రకారజ్ఞాపనపరా వా ఆఖ్యాయికేత్యర్థాన్తరమాహ (ఉపాయేతి) కథం పునర్దానస్య విద్యాగ్రహణోపాయత్వం - తత్రాహ (ప్రసిద్ధో హీతి) * గురుశుశ్రూషయా విద్యా పుష్కలేన ధనేన వేత్యాదౌ దానాఖ్యో విద్యాగ్రహణోపాయో యస్మాత్ప్రసిద్ధః - తస్మాత్తస్య తదుపాయత్వేనాస్తి వక్తవ్యమిత్యర్థః * దానే సర్వం ప్రతిష్ఠితమిత్యాది శ్రుతిషు విద్వద్భిరేవ విద్యాగ్రహణోపాయో దృష్టః- తస్మాన్న తస్యోపాయత్వే వివదితవ్యమిత్యాహ (విద్వద్భిరితి) ఉపపన్నం చ దానస్య విద్యాగ్రహణోపాయత్వమిత్యాహ (దానేనేతి) భవతు దానం విద్యాగ్రహణోపాయః- తథాపీయమాఖ్యాయికా కథం తత్ప్రదర్శనపరేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రభూతమితి) నను సముదితేషు బ్రాహ్మణేషు బ్రహ్మిష్ఠతమం నిర్ధారయితుం రాజా ప్రవృత్తవాన్-తత్కథమపరేణ గ్రన్థేన విద్యాగ్రహణోపాయవిధానాయాఖ్యాయికారభ్యతే-తత్రాహ (తస్మాదితి) ఉపలమ్భో యథోక్తస్య ప్రయోజనార్థః ఇతశ్చాఖ్యాయికా విద్యాప్రాప్త్యుపాయప్రదర్శనపరేత్యాహ (అపి చేతి) తస్మిన్-వేద్యేఽర్థే విద్యా యేషాం తే తద్విద్యాః తైస్సహ సమ్బన్ధః, తైశ్చ తైరేవ ప్రశ్నప్రతివచనద్వారా వాదకరణం, చ విద్యాప్రాప్త్యుపాయ ఇత్యత్ర గమకమాహ (న్యాయవిద్యా యామితి) తత్త్వనిర్ణయఫలాం వీతరాగకథామిచ్ఛన్తి. తద్విద్యసంయోగాదేర్విద్యాప్రాప్త్యుపాయత్వే కథం ప్రకృతే తత్ప్రదర్శనపరత్వం- ఇతి

మూ —— తాన్ హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వో బ్రహ్మిష్ఠః స ఏతా గా ఉదజతామితి। తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషురథ హ యాజ్ఞవల్క్యః స్వమేవ బ్రహ్మచారిణమువాచైతాః సోమ్యోదజ సామశ్రవ ఇతి తా హోదాచకార తే హ బ్రాహ్మణాశ్చుక్రుధుః కథం నో బ్రహ్మిష్ఠో బ్రువీతేత్యథ హ జనకస్య వైదేహస్య హోతాఽశ్వలో బభూవ స హైనం పప్రచ్ఛ త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠోఽసీ౩ ఇతి స హోవాచ నమో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ కుర్మో గోకామా ఏవ వయం స్మ ఇతి తం హ తత ఏవ ప్రష్టుం దధ్రే హోతాఽశ్వలః॥ ౨

ఆహ (తచ్చేతి) తద్విద్వత్సంయోగాదీ యావత్ న కేవలం తర్కశాస్త్రవశాదేవ విద్వత్సంయోగే ప్రజ్ఞావృద్ధిః కింతు స్వానుభవవశాదపీత్యాహ (ప్రత్యక్షం చేతి) ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) జనకో యాజ్ఞవల్క్యాభిషిక్తః సార్వభౌమో రాజా సమ్రాడిత్యుచ్యతే బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనాయజదితి సమ్బన్ధః అశ్వమేధే దక్షిణాబాహుల్యమశ్వమేధప్రకరణే స్థితం బ్రాహ్మణా అభిసమేతా బభూవురితి సమ్బన్ధః కురుపాఞ్చాలానామితి విశేషణం తత్రాహ (తేషు హీతి) తత్ర యజ్ఞశాలాయామిత్యాదియావత్ విజిజ్ఞాసా మే వా కాఙ్క్షా పూర్వోక్తాం పృచ్ఛాం ప్రత్యాపాదయతి (కథమిత్యాదినా) అనూచానత్వం అనువచనసమర్థత్వం ఏషాం మధ్యేఽతిశయేనానూచానతమః కః స్యాదితి తేషాం జిజ్ఞాసా ఏకస్య స్వస్య పత్యా రోధా గావో లేపా మేకోపాగ్రపాదా ఇత్యుచ్యతే ప్రత్యేకం శృఙ్గయోర్దశ దశ పాదాః సప్త సువర్ణపలేభ్యః ఇతి నిరాకర్తుం విభజతే (పఞ్చేతి) ఏకైకస్మిన్ శృఙ్గే ఆబద్ధా బభూవురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః ౧

రం —— అథ పఞ్చమకాణ్డసిద్ధమేవ సర్వాన్తర్యామిత్వం పునః అన్తరేణ ప్రశ్నప్రత్యాఖ్యానేన దృఢీక్రియతే తత్ర పుష్కలసదాసం బహువిద్వద్గోష్ఠ్యాం యజ్ఞోపాయ ఇతి ప్రదర్శనాయాఖ్యాయికారభ్యతే (జనకో హ వైదేహో బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజ ఇత్యాది) హ ఇతి వృత్తాన్తస్మరణే వైదేహో విదేహదేశాధిపః జనకః బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజే - ఇష్టవాన్ ఈజే - ఆసంయోగాదిత్యేకత్వాత్ సమ్ప్రసారణం (తత్ర హ కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణా అభిసమేతా బభూవుః) తత్ర - తస్మిన్యజ్ఞే హ - బహుదక్షిణతయా ప్రసిద్ధే విద్వద్భూయిష్ఠ కురుపాఞ్చాలదేశేభ్యః బ్రాహ్మణాః సమేతాః - సఙ్గతాః ఏవం బహుషు బ్రాహ్మణేష్వాగతేషు తస్య హ జనకస్య వైదేహస్య - ప్రసిద్ధం యష్టుం ప్రవృత్తస్య విజిజ్ఞాసా - విచారణా బభూవ (కస్స్విదేషాం బ్రాహ్మణానామనూచానతమ ఇతి) ఏషాం - ఆగతానాం బ్రాహ్మణానాం మధ్యే స్విదితి వితర్కే కస్స్విత్ - కో వా అభూత్ కః - అతిశయేన బ్రహ్మవిద్యానువచనకుశల ఇతి జిజ్ఞాసా బభూవేతి పూర్వత్రాన్వయః (స హ గవాం సహస్రమవరురోధ) సః - జనకః తు చాసౌ - ప్రసిద్ధం యథా తథా స్వగోష్ఠే గవాం సహస్రమవరురోధ - యాథీ చకార కించ (దశ దశ పాదా ఏకైకస్యాః శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవుః) పాదః - పలస్య చతుర్థాంశః పాదస్తురీయో భాగస్స్యాదిత్యుక్తేః సువర్ణస్య దశ దశ పాదాః - సార్ధపలద్వయమితి యావత్ ప్రత్యేకస్మిన్నేకైకస్యాః శృఙ్గయోర్బద్ధా బభూవురిత్యర్థః ౧

శం —— గా ఏవమవరుధ్య బ్రాహ్మణాంస్తాన్ హోవాచ- హే బ్రాహ్మణాః భగవన్త ఇత్యామన్త్ర్య- యో వః- యుష్మాకం బ్రహ్మిష్ఠః- అతిశయేన బ్రహ్మవిత్ స ఏతా గా ఉదజతాం- ఉత్కాలయతు స్వగృహం ప్రతి (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే హ- తే ఏవముక్తా బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మిష్ఠతామాత్మనః ప్రతిజ్ఞాతుం న దధృషుః- న ప్రగల్భాః సంవృత్తాః అప్రగల్భభూతేష్వథ యాజ్ఞవల్క్యః స్వం- ఆత్మీయమేవ బ్రహ్మచారిణం- అన్తేవాసినముపాచ- ఏతాః- గాః హే సోమ్య ఉదజ - ఉద్గమయాస్మద్గృహాన్ ప్రతి హే సామశ్రవః- సామవిధిం హి శృణోతి అతోఽర్థాచ్చతుర్వేదో యాజ్ఞవల్క్యః తాః- గాః హ ఉదాచకార- ఉత్కాలితవానాచార్యగృహం ప్రతి యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణేనాత్మనో బ్రహ్మిష్ఠతా ప్రతిజ్ఞాతేతి తే హ చుక్రుధుః- క్రుద్ధవన్తః బ్రాహ్మణాః తేషాం క్రోధాభిప్రాయమాచష్టే- కథం నః- అస్మాకమేకైకప్రధానానాం బ్రహ్మిష్ఠోఽస్మీతి బ్రువీతేతి అథ హ- ఏవం క్రుద్ధేషు బ్రాహ్మణేషు జనకస్య- యజమానస్య హోతా- ఋత్విక్ అశ్వలో నామ బభూవ- ఆసీత్ స ఏనం- యాజ్ఞవల్క్యం బ్రహ్మిష్ఠాభిమానీ రాజాశ్రయత్వాచ్చ ధృష్టో యాజ్ఞవల్క్యం పప్రచ్ఛ - పృష్టవాన్. కథం. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠోఽసీ౩ ఇతి ప్లుతిర్భర్త్సనార్థా స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః - నమస్కుర్మో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ ఇదానీం గోకామాః స్మో వయమితి తం బ్రహ్మిష్ఠప్రతిజ్ఞం సన్తం తత ఏవ బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణాత్ప్రష్టుం దధ్రే- ధృతవాన్మనో హోతాశ్వలః ౨

ఆ బ్రాహ్మణాః- వేదాధ్యయనసమ్పన్నాః. తదన్తర్నిష్ఠా ఇతి యావత్ ఉత్కాలయతు-ఉద్గమయతు. యతో యాజ్ఞవల్క్యాద్యజుర్వేదవిదస్సకాశాద్బ్రహ్మచారీ సామవిధిం శృణోతి, ఋక్షు చాధ్యాయార్థం సామగీయతే. త్రిష్వేవ చ వేదేష్వన్తర్భూతోఽథర్వవేదః, తస్మాదర్థాత్-, యజుర్వేదినో ముఖ్యశిష్యస్య సామవేదాధ్యయనానుపపత్తేర్వేదచతుష్టయవిశిష్టో మునిరిత్యాహ (అత ఇతి) నిమిత్తనివేదనపూర్వకం బ్రాహ్మణానాం సభ్యానాం క్రోధప్రాప్తిం దర్శయతి (యాజ్ఞవల్క్యేనేతి) క్రోధానన్తర్యమథశబ్దార్థం కథయతి (క్రుద్ధేష్వితి) అశ్వలప్రశ్నస్య ప్రాగల్భ్యే హేతుః (రాజేతి) యాజ్ఞవల్క్యమిత్యనువాదోఽన్వయప్రదర్శనార్థః. ప్రశ్నమేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) అన్వర్థ

౩ — యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వం మృత్యునాప్తగ్ం సర్వం మృత్యునాభిపన్నం కేన యజమానో మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యత ఇతి హోత్రర్త్విజాగ్నినా వాచా వాగ్వై యజ్ఞస్య హోతా తద్యేయం వాక్ సోఽయమగ్నిః స హోతా స ముక్తిః సాతిముక్తిః॥ ౩

[illegible] సూచయతి (స హేతి) కిం [illegible] బ్రహ్మిష్ఠ [illegible] ఇత్యాహ (ఇహాన్వితి) [illegible] ప్రతిజ్ఞా ప్రతిబాధీత్యాశఙ్క్యాహ (తత ఏవేతి) ౨

శం — (తాన్హోవాచ) స జనకః [illegible] ప్రసిద్ధం తాన్ - బ్రాహ్మణాన్ప్రత్యువాచ కిమితి ([illegible] బ్రహ్మిష్ఠః [illegible] ఇతి , హే భగవన్తః - పూజావన్తో హే బ్రాహ్మణాః - భవతాం మధ్యే యో బ్రహ్మిష్ఠః - [illegible] స ఏతా గా ఉదజతామితి - స్వగృహం ప్రతి కాలయతు నయతు ఇత్యువాచేత్యన్వయః [illegible] (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) ఏవం [illegible] బ్రాహ్మణా న ధృష్ణుః - న ప్రగల్భా బభూవుః [illegible] తేషు బ్రాహ్మణేషు మధ్యే [illegible] (అథ హ యాజ్ఞవల్క్యః స్వమేవ బ్రహ్మచారిణమువాచ) [illegible] యాజ్ఞవల్క్యః స్వమేవ బ్రహ్మచారిణం - స్వశిష్యమిత్యర్థః [illegible] కిమితి (ఏతాః సోమ్యోదజ సామశ్రవ ఇతి) సామశ్రవః [illegible] హే సోమ్య - సోమార్హ [illegible] ఉదజ - [illegible] స్వశిష్యమువాచేత్యర్థః (తా హోదాచకార) స సామశ్రవాః - [illegible] ఉదాచకార [illegible] (తే హ బ్రాహ్మణాశ్చుక్రుధుః కథం నో బ్రహ్మిష్ఠో బ్రువీతేతి) యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణేన ఆత్మనో బ్రహ్మిష్ఠతా ప్రతిజ్ఞాతేతి [illegible] బభూవుః కథం నః - అస్మాకం మధ్యే అహం బ్రహ్మిష్ఠ ఇతి వదేదయం యాజ్ఞవల్క్య ఇతి చుక్రుశురిత్యర్థః [illegible] (అథ హ జనకస్య వైదేహస్య హోతాశ్వలో బభూవ) అథ - తదా విదేహరాజస్య జనకస్య హోతా - ఋత్విగశ్వలో నామాసీదిత్యర్థః (స హైనం పప్రచ్ఛ త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠోఽసి ఇతి) సః - స ప్రసిద్ధః [illegible] అస్మాకం మధ్యే హే యాజ్ఞవల్క్య త్వమేవ ఖలు ప్రసిద్ధం బ్రహ్మిష్ఠోఽసి ఇతి అశ్వలనామా స హోతా పప్రచ్ఛేత్యర్థః అసీ [illegible] (స హోవాచేతి) సః - యాజ్ఞవల్క్యః తమశ్వలం [illegible] ప్రత్యువాచేత్యర్థః కిమిత్యత్రాహ (నమో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ కుర్మో గోకామా ఏవ వయగ్ం స్మ ఇతి) వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ నమస్కుర్మః నాస్మాకం బ్రహ్మిష్ఠత్వాభిమానాద్గావో నీతాః - కింతు గోకామా వయమిత్యతో గోకామనయైవ నీతా ఇతి సోపహాసముక్తవానిత్యర్థః (తం హ తత ఏవ ప్రష్టుం దధ్రే హోతాఽశ్వల ఇతి) ఏవముపహసితో హోతాశ్వలః తత ఏవ - సోపహాసవచనాదేవ [illegible] తం యాజ్ఞవల్క్యం పరాజేతుం ప్రశ్నం ప్రష్టుమవస్థితో బభూవేత్యర్థః ※ ధృఙ్ అవస్థాన ఇతి హి ధాతుః. ౨

శం — (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) తత్ర మధుకాణ్డే [illegible] కర్మణాం దర్శనసముచ్చితేన యజమానస్య మృత్యోరత్యయో వ్యాఖ్యాత ఉద్గీథప్రకరణే [illegible] తమేవ [illegible] విశేషార్థోఽయం విశేష ఆరభ్యతే యదిదం - సాధనజాతం [illegible] కర్మణాం ఋత్విగగ్న్యాది మృత్యునా - కర్మలక్షణేన స్వాభావికాసఙ్గసహితేన ఆప్తం న కేవలం వ్యాప్తం - అభిపన్నం చ మృత్యునా - వశీకృతం చ. కేన దర్శనలక్షణేన సాధనేన యజమానో మృత్యోరాప్తిమతీత్య - మృత్యుగోచరత్వమతిక్రమ్య ముచ్యతే - స్వతన్త్రో మృత్యోరవశ్యో భవతీత్యర్థః [illegible] యేనాతిముచ్యతే ముఖ్యప్రాణాత్మదర్శనేనేతి. బాఢం - ఉక్తః యోఽనుక్తో విశేషః స తత్ర - తదర్థాయ [illegible] దోషః హోత్రర్త్విజాగ్నినా వాచేత్యాహ యాజ్ఞవల్క్యః. ఏతస్యార్థం వ్యాచష్టే - కః పునర్హోతా యేన మృత్యుమతిక్రామతీతి ఉచ్యతే - వాగ్వై యజ్ఞస్య - యజమానస్య ※ యజ్ఞో వై యజమాన ఇతి శ్రుతేః యజ్ఞస్య - యజమానస్య యా వాక్ - సైవ హోతాఽధియజ్ఞే కథం తత్ - తత్ర యా ఇయం వాగ్యజ్ఞస్య - యజమానస్య. సోఽయం - ప్రసిద్ధోఽగ్నిరధిదైవతం తదేతత్ అన్నప్రకరణే వ్యాఖ్యాతం స చ - అగ్నిర్హోతా - ※ అగ్నిర్వై హోతేతి శ్రుతేః యదేతద్యజ్ఞస్య సాధనద్వయం - హోతా చ ఋత్విగధియజ్ఞ, మధ్యాత్మం చ వాక్, ఏతదుభయం సాధనద్వయం పరిచ్ఛిన్నం మృత్యునాప్తం - స్వాభావికాజ్ఞానాసఙ్గప్రయుక్తేన కర్మణా - మృత్యునా ప్రతిక్షణమన్యథాత్వమాపాద్యమానం వశీకృతం తదనేనాధిదైవతరూపేణాగ్నినా దృశ్యమానం యజమానస్య మృత్యోరతిముక్తయే భవతి తదేతదాహ (స ముక్తిః) సః - హోతాగ్నిర్ముక్తిః అగ్నిస్వరూపదర్శనమేవ ముక్తిః. యదైవ సాధనద్వయమగ్నిరూపేణ పశ్యతి - తదానీమేవ హి స్వాభావికాదాసఙ్గాన్మృత్యోర్విముచ్యతే ఆధ్యాత్మికాత్, పరిచ్ఛిన్నరూపాద్ [illegible] తస్మాత్ సః - హోతాగ్నిరూపేణ దృష్టో ముక్తిః - ముక్తిసాధనం యజమానస్య (సాతిముక్తిః) సైవ చ ముక్తిః - సాతిముక్తిః - అతిముక్తిసాధనమిత్యర్థః. సాధనద్వయస్య పరిచ్ఛిన్నస్యాఽధిదేవతారూపేణాపరిచ్ఛిన్నేనాగ్నిరూపేణ యా దృష్టిః - సా ముక్తిః యాఽసౌ ముక్తిరధిదేవతా దృష్టిః సైవాధ్యాత్మాధిభూతపరిచ్ఛేదవిషయాసఙ్గాస్పదం మృత్యుమతిక్రమ్యాధిదేవతాత్వస్య - అగ్నిభావస్య ప్రాప్తిర్యా ఫలభూతా - సాతిముక్తిరిత్యుచ్యతే. తస్యా అతిముక్తేర్ముక్తిరేవ సాధనమితి కృత్వా సాతిముక్తిరిత్యాహ యజమానస్యాతిముక్తిర్వాగాదీనామగ్న్యాదిభావ ఇత్యుద్గీథప్రకరణే వ్యాఖ్యాతం. తత్ర సామాన్యేన ముఖ్యప్రాణదర్శనమాత్రం ముక్తిసాధనముక్తం - న తద్విశేషో వాగాదీనామగ్న్యాదిదర్శనం. ఇహ వి శేష వర్ణ్యతే మృత్యుప్రాప్త్యతిముక్తిస్తు సైవ ఫలభూతా - [illegible] బ్రాహ్మణేన వ్యాఖ్యాతా ※ మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యత ఇత్యాద్యా ౩

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వమహోరాత్రాభ్యామాప్తగ్ం సర్వమహోరాత్రాభ్యామభిపన్నం కేన యజమానోఽహోరాత్రయోరాప్తిమతిముచ్యత ఇత్యధ్వర్యుణర్త్విజా చ

ఆ — తత్ర ప్రథమం మునేరాభిముఖ్యమాపాదయితుం సమ్బోధయతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఉక్తరీత్యా అశ్వలప్రశ్నే ప్రస్తుతే తస్యా ద్వీథాధికారేణ సఙ్గతిమాహ (తత్రేతి) మధుకాణ్డే పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతే యదుద్గీథప్రకరణం- తస్మిన్ జ్ఞానసహితస్య కర్మణో మృత్యోరత్యయః సముచ్చితేన క ర్మణా సఙ్క్షేపతో వ్యాఖ్యాత ఇతి సమ్బన్ధః తస్యైవ- ఉద్గీథదర్శనస్యేతి యావత్ పరీక్షావిషయః- విచారభూమిరయం - ప్రశ్నప్రతివచనరూపో గ్రన్థ ఇత్యర్థః లబ్ధభూమికస్య ఉత్తరగ్రన్థస్య విషయః దర్శనం - ఉద్గీథోపాసనం తస్య విశేషః- వాగాదేరగ్న్యాద్యాత్మత్వవిజ్ఞానం తత్ప్రస్తుతోఽయం క్రమః ఏవమవాన్తరసఙ్గతిముక్త్వా ప్రశ్నాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యదిదమితి) మృత్యునాప్తమిత్యస్యైనేన మృత్యునాభిపన్నమిత్యస్య గతార్థత్వమాశఙ్క్యా హ (న కేవలమితి) కర్మణో మృత్యుత్వాత్తేన మృత్యోరత్యయాయోగాత్ తదత్యయసాధనం కించిద్దర్శనమేవ వాచ్యమిత్యాశయేన పృచ్ఛతి (కేనేతి) ద ర్శనవిషయం ప్రశ్నమాక్షిపతి (నన్వితి) హోత్రత్విజా అగ్నినా వాచేతి ముచ్యతే- ఉద్గీథప్రక్రియాయామేవోక్తం తథా చ మృత్యోరత్య యోపాయస్య విజ్ఞానస్య విజ్ఞాతత్వాత్ న ప్రశ్నోపపత్తిరితి చోద్యం తస్యైవ పరీక్షావిషయోఽయమిత్యాదావుక్తమూలాయ పరిహరతి (బాఢమితి) ఉద్గీథప్రకరణే వాగాదేరగ్న్యాద్యాత్మత్వదర్శనరూపో హ్యుపాయో వ్యాఖ్యాతో విశేషత ఉక్తః- తదుక్తస్యార్థోఽయం ప్రశ్నప్రతివచనరూపో గ్రన్థ ఇతి కృత్వా కేనే త్యాది ప్రశ్నోపపత్తిరిత్యర్థః కీదృక్ పునర్దర్శనం మృత్యుజయసాధనం హోత్రేత్యాద్యుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) వ్యాచష్టే- వాగ్వై య జ్ఞస్యేత్యాదినేతి శేషః వ్యాఖ్యానమేవ విశదయితుం పృచ్ఛతి (కః పునరితి) దర్శనవిషయం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) యజ్ఞశబ్దస్య యజమా నే వృత్తిప్రయోగో నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యజ్ఞ ఇతి) యజమానస్య యా వాగధ్యాత్మం- సైవాధియజ్ఞే హోతా తస్తు- అథాపి కథం తయోః వాగాదిదర్శన మిత్యాహ (కథమితి) తయోరగ్న్యాత్మనా దర్శనముత్తరవాక్యావష్టమ్భేన వ్యాచష్టే (తత్రేతి) కథం పునర్వాగగ్న్యోరేకత్వం- తదాహ (యదే తదితి) తయోరేకత్వే హేతుతో హోతు నస్త్యైక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (స చేతి) స ముక్తిరిత్యేతదవతారయితుం భూమికాం కరోతి (యదేతదితి) న కేవ లమేతదుభయం మృత్యునా సంస్పృష్టమేవ- కింతు తేన వశీకృతం చేత్యాహ (స్వాభావికేతి) మృత్యునాప్తం మృత్యునాభిపన్నమిత్యనయోరర్థమనూద్య హోత్రేత్యాదేరర్థమనువదతి (తదనేనేతి) సాధనద్వయం తచ్ఛబ్దార్థః యజమానగ్రహణం హోతురుపలక్షణం ఉక్తేऽర్థే సమనన్తరం వాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (తదేతదాహేతి) ముక్తిశబ్దస్తత్సాధనవిషయః పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (అగ్నిస్వరూపేణేతి) వాచో హోతుశ్చాగ్నిస్వరూపేణ దర్శనమేవ ముక్తిహేతురితి యావత్ ఉక్తమర్థం ప్రపఞ్చయతి (యస్మాదితి) స ముక్తిరిత్యస్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) వాక్యాన్తరం సము త్థాప్య వ్యాచష్టే (సాతిముక్తిరితి) ముక్త్యతిముక్త్యోరవాన్తరభేదం దర్శయతి (సాధనద్వయస్యేతి) ప్రాప్తిరతిముక్తిః [illegible] తామేవ స్ఫుట యతి (యా ఫలభూతేతి) ఫలభూతాయామగ్న్యాదిదేవతాప్రాప్తౌ కథమతిముక్తిశబ్దో ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యా ఇతి) నను వాగాదీనామగ్న్యా దిభావోऽత్ర శ్రూయతే- యజమానస్య న కించిదుచ్యతే- తత్రాహ (యజమానస్యేతి) తస్మిన్నేతస్మిన్ ప్రకరణే బ్రాహ్మణమిత్యాశఙ్క్య బాఢమిత్యాదినోక్తం స్మారయతి (తత్రేతి) దర్శనవత్ఫలేఽపి విశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యుం ప్రాప్తీతి) ౩

రం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) ప్రథమం యాజ్ఞవల్క్యేతి సమ్బోధ్య వక్ష్యమాణం ప్రశ్నమశ్వల ఉవాచేత్యర్థః. తమేవ ప్ర శ్నమాహ (యదిదం సర్వం మృత్యునాప్తం సర్వం మృత్యునాభిపన్నమిత్యాది) యదిదం- ప్రత్యక్షాదిప్రసిద్ధం జగచ్చేతనాచేతనాత్మకం మృత్యునా- మృ త్యుశబ్దోపలక్షితేన జన్మజరామరణధర్మ్మేణాప్తం- వ్యాప్తం. న కేవలం వ్యాప్తం - కింతు మృత్యునా అభిపన్నం - వశీకృతం చేత్యేతత్సిద్ధమిత్యర్థః యద్వా- ఆప్తమిత్యస్య వివరణమభిపన్నమితి ఇతి ప్రశ్నోపయుక్తం సిద్ధమర్థమనూద్య వివక్షితం ప్రశ్నమాహ (కేన యజమానో మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యత ఇతి) ఏవం సతి యజమానః- బ్రహ్మవిద్యార్థం కర్మ కుర్వన్నధికారీ కేనానుష్ఠితేన సాధనేన మృత్యోర్వ్యాప్తిం- సంసారబన్ధమతిక్రమ్య ముక్తిం ప్రాప్య విద్యానిష్ఠో భవతీత్యర్థః తమేతం ప్రశ్నం యాజ్ఞవల్క్యః ప్రతివక్తి (హోత్రర్త్విజాగ్నినా వాచేతి) తదర్థమాహ- తం తమాశ్వలం ప్రతి పునస్స్వయమేవ తదేతద్వ్యా చష్టే (వాగ్వై యజ్ఞస్య హోతా తద్యేయం వాక్సోఽయమగ్నిస్స హోతా స ముక్తిస్సాతిముక్తిరితి) కర్మాఙ్గభూతే హోత్రర్త్విగ్వ్యాపారే అగ్న్యా దృష్టిత్వేన వాధ్యాతాయా వాచో వృష్టాకృతాయాం కర్మణో వీర్యవత్తరతయా బ్రహ్మోపాసన ద్వారా జీవస్వరూపాయా మేవ విశిష్టస్ఫూర్తిపూర్వోత్తరదురిత భరత్వలక్షణాముక్తిర్భవతి, శరీరవియోగానన్తరం ప్రకృత్యతిక్రాన్తపదాధిరోహణలక్షణాతిముక్తిర్భవతీత్యర్థః. మాదృశ్యవిధేయాభిప్రాయస్స ముక్తిస్సాతిముక్తిరితి లిఙ్గభేదేనాయం నిర్దేశో ద్రష్టవ్యః వాగ్వై యజ్ఞస్య హోతా- యజ్ఞాఙ్గభూతహోతరి వాగ్దృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః తద్యేయం వాక్- యా హోతర్యధ్యస్యమానా వాగిత్యర్థః. సోఽయమగ్నిస్స హోతా - సా వాగేవాగ్న్యధిష్ఠితత్వాదినా అగ్న్యభేదేన ధ్యాతా హోతర్యధ్యస్యమానాము క్త్యాది సాధనమిత్యర్థః. స ముక్తిస్సాతిముక్తిరితి కారణే కార్యోపచారః ౩

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) స్వాభావికాదజ్ఞానాసఙ్గప్రయుక్తాత్కర్మలక్షణాన్మృత్యోరతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా. తస్య కర్మణస్సాసఙ్గస్య మృత్యోర్యథాశ్రయభూతానాం దర్శపూర్ణమాసాదికర్మసాధనానాం [illegible] విపరిణామహేతుః కాలః- తస్మాత్కాలాత్పృథగతిముక్తిర్వక్తవ్యే తీదమారభ్యతే. క్రియానుష్ఠానవ్యతిరేకేణాపి ప్రాగూర్ధ్వం చ క్రియాయాః సాధనవిపరిణామహేతుత్వేన వ్యాపారదర్శనాత్కాలస్య - తస్మాత్పృథక్కాలా

క్షుషాదిత్యేనచక్షుర్వై యజ్ఞస్యాధ్వర్యుస్తద్యదిదం చక్షుః సోఽసావాదిత్యః సోఽధ్వర్యుః స ముక్తిః సాతి
ముక్తిః॥ ౪

ఉ.—— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వం పూర్వపక్షాపరపక్షాభ్యామాప్తగ్ం సర్వం పూర్వ
పక్షాపరపక్షాభ్యామభిపన్నం కేన యజమానః పూర్వపక్షాపరపక్షయోరతిముచ్యత ఇత్యుద్గాత్ర
ర్త్విజా వాయునా ప్రాణేన ప్రాణో వై యజ్ఞస్యోద్గాతా తద్యోఽయం ప్రాణః స వాయుః స ఉద్గాతా స ము
క్తిః సాతిముక్తిః॥ ౫

రతిముక్తిర్వక్తవ్యా (యదిదం సర్వమహోరాత్రాభ్యామాప్తం) స చ కాలో ద్విరూపః- అహోరాత్రాదిలక్షణస్తిథ్యాదిలక్షణశ్చ తిథ్యాదిలక్షణా
త్రాహోరాత్రాదిలక్షణాత్తావదతిముక్తిమాహ - అహోరాత్రాభ్యాం హి సర్వం జాయతే వర్ధతే నశ్యతి చ- తథా యజ్ఞసాధనం చ యజమానస్య
యజమానస్య చక్షురధ్వర్యుశ్చ, శిష్టాన్యక్షరాణి పూర్వవన్నేయాని యజమానస్య చక్షురధ్వర్యుశ్చ సాధకస్వాయమధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవమిత్యాద్యా
దైవతాత్మనావ్యవస్థానం యత్- స ముక్తిః- సోఽధ్వర్యురాదిత్యభావేన వ్యవస్థితో ముక్తిః సైవ - ముక్తిరేవాతిముక్తిరితి పూర్వవత్ ఆదిత్యాత్మభావమాపన్న
స్య హి నాహోరాత్రే సమ్భవతః ౪

ఆ —— ప్రశ్నాక్షరముపాత్తార్థతాత్పర్యమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి) అశ్రయమాత్తాని కాని తానీత్యాశఙ్క్యాహ (పర్వపూర్వమాసాదీని)
ప్రతిక్షణమన్యథాత్వం- విపరిణామః అగ్న్యాద్యభిగాదనాన్యాశ్రిత్యాకామ్యం కర్మ ... ఉపపద్యతే- తేషాం సాధనానాం విపరిణామహేతుత్వా
... తతోఽతిముక్తిర్వక్తవ్యేత్యుక్తిరగ్రన్థారభ్య ఇత్యర్థః కర్మణాం ముక్తిరుక్తా చేత్- కాలావశేషోఽస్త్యేవ - తస్య కర్మాన్తర్భావేన ముక్తిః
త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథగితి) కర్మనిరపేక్షతయా కాలస్య ... పృథక్త్వాదయతి (క్రియేతి) కాలస్య పృథక్ ముక్త్యైకఫలిత్వమాహ
(తస్మాదితి) ఉత్తరగ్రన్థస్య ప్రశ్నద్వయం ప్రత్యేకం కాలవిభాగేన తత్ (స చేతి) ఆదిత్యశ్చన్ద్రశ్చేతి కర్తృభేదాద్వైవిధ్యమున్నేయం కాలస్యైవ
రూపద్వయసత్త్వాత్తస్యాతిముక్తిశ్చ విషయమాహ (తత్రేతి) అహోరాత్రయోర్వ్యక్తేరిత్యేనిర్దిష్టావ్యయమపి ముక్తిర్వక్తవ్యా- కథం తదేవకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (అ
హోరాత్రాభ్యామితి) యజ్ఞసాధనం చ- తథా తాభ్యాం జాయతే వర్ధతే నశ్యతి చేతి సమ్బన్ధః ప్రతివచనవ్యాఖ్యానే యజ్ఞశబ్దార్థమాహ (యజమాన
స్యేతి) స ముక్తిరిత్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ (యజమానస్యేత్యాదినా) తస్యైవాక్షరార్థం కథయతి (సోఽధ్వర్యురితి) యథోక్తనీత్యాఽఽపన్నా- త్వే
ఽపి కథమహోరాత్రాభ్యామతిముక్తిః- అత ఆహ (ఆదిత్యేతి) ※ నోదేతా నాస్తమేతేత్యాది శ్రుతేరాదిత్యే వస్తుతో నాహోరాత్రే స్తః-
తథా చ తదాత్మనివిదుష్యపి తేన సమ్భవత ఇత్యర్థః ౪

౪౦ —— స ఏవ పునః పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదం సర్వమహోరాత్రాభ్యామిత్యాదినా) అహోరాత్రయోరహోరాత్రాభిమా
నికత్వేనహోరాత్రైర్వినశ్వరత్వం ఉత్తరమాహ (అధ్వర్యుణర్త్విజా చక్షుషాదిత్యేనేతి) ఆదిత్యాధిష్ఠితత్వాదినా ఆదిత్యాభేదారోపవిషయస్య
చక్షుశ్శక్తివిషయః కర్మాఙ్గమహాత్మా ... ఇత్యాదిహేతురిత్యర్థః శిష్టం పూర్వవత్ ౪

౫౦ —— ఇదానీం ... ముక్తిరుచ్యతే (యదిదం సర్వం) అహోరాత్రయోరవశిష్టయోరాదిత్యః కర్తా- న ప్రతిపదాదీ
నాం తిథీనాం తాసాం తు వృద్ధిక్షయోపగమనేన ప్రతిపత్ప్రభృతీనాం చన్ద్రమాః కర్తా అత స్తదాపత్త్యా పూర్వపక్షాపరపక్షాత్యయః - ఆదిత్యాపత్త్యాఽ
హోరాత్రాత్యయవత్. తత్ర యజమానస్య ప్రాణో వాయుః- స ఏవోద్గాతేత్యుద్గీథబ్రాహ్మణేఽవగతః ※ వాచా చ హ్యేవ స ప్రాణేన చోదగాయదితి
చ నిర్ధారితం ※ అథైతస్య ప్రాణస్యాపః శరీరం జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్ర ఇతి చ ప్రాణవాయుచన్ద్రమసామేకత్వాచ్చన్ద్రమసా వాయునా చోపసంహారేణ
కశ్చిద్విశేషః ఏవం మన్యమానా శ్రుతిర్వాయునాధిదైవతరూపేణోపసంహరతి. అపిచ - వాయునిమిత్తౌ హి వృద్ధిక్షయౌ చన్ద్రమసః- తేన తిథ్యాదిలక్ష
ణస్య కాలస్య కర్తురపి కారయితా వాయుః- అతో వాయుమాపన్న ఇత్యాదికాలాదతీతో భవతీత్యుపపన్నతరం భవతి తేన శ్రుత్యన్తరే చన్ద్రరూపేణ దృష్టి
ర్ముక్తిరతిముక్తిశ్చ- ఇహ తు కాణ్వానాం సాధనద్వయస్యైకత్వాద్ రథరూపేణ వాయ్వాత్మనా దృష్టిర్ముక్తిరతిముక్తిశ్చేతి న శ్రుత్యోర్విరోధః ౫౧

ఆ —— ※ గ్రన్థికాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి) నన్వహోరాత్రాదిలక్షణే కాలే తిథ్యాదిలక్షణస్య కాలస్యాన్తర్భావాత్ తతోఽతి
ముక్తావుక్తాయాం తిథ్యాదిలక్షణాదపి కాలాదవసాయముక్తే వైతి కృతం పృథగారమ్భేణేతి- తత్రాహ (అహోరాత్రయోరితి) అవిశిష్టయోః- వృద్ధిక్షయ
శూన్యయోరితి యావత్. కథం తర్హి తిథ్యాదిలక్షణాత్కాలాదతిముక్తిః- అత ఆహ (అతస్తదాపత్త్యేతి) చన్ద్రప్రాప్త్యా తిథ్యాద్యత్యయో మాధ్యన్దినశ్రు
తావుచ్యతే- కాణ్వశ్రుత్యా తు వాయుభావాపత్త్యా తదత్యయ ఉక్తః - తథా చ శ్రుత్యోర్విరోధః కస్య మానమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) కాణ్వశ్రు
తావితి యావత్. ఉద్గాతురపి ప్రాణాత్మకవాయురూపత్వం శ్రుతిద్వయానుసారేణ దర్శయతి (స ఏవేతి) న కేవలముద్గాతుః ప్రాణత్వం ప్రతిజ్ఞా
మాత్రేణ ప్రతిపన్నం కింతు విచార్య నిర్ధారితం చేత్యాహ (వాచేతి) ప్రాణచన్ద్రమసోశ్చైకత్వం సప్తాన్నాధికారే నిర్ధారితమిత్యాహ (అథేతి) ఉ
క్తయా రీత్యా ప్రాణాదీనామేకత్వే శ్రుత్యోరవిరోధం ఫలితమాహ (ప్రాణేతి) మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేతి, ప్రాణో బ్రహ్మేతి చ వాయవ్యే, ... స్య
... శ్రుత్యోర్విశేషో నాస్తీత్యర్థః ఉపసంహరతి- ... చన్ద్రమసః ప్రాణో... ...

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదమన్తరిక్షమనారమ్బణమివ కేనాక్రమేణ యజమానః స్వర్గంలోకమాక్రమత ఇతి బ్రహ్మణర్త్విజా మనసా చన్ద్రేణ మనో వై యజ్ఞస్య బ్రహ్మా తద్యదిదం మనః సోఽసౌ చన్ద్రః స బ్రహ్మా స ముక్తిః సాతిముక్తిరిత్యతిమోక్షా అథ సమ్పదః॥ ౬

- ప్రాణాన్త శ్రుతిరిత్యర్థః ఇలశ్చ కాణ్వశ్రుతిరుపపన్నేత్యాహ (అపిచేతి) వాయుఃమాత్రాత్రా - తన్నిమిత్తో స్వావయవస్య చన్ద్రమసో వృద్ధిహ్రాసౌ - సూత్రాధీనా హి చన్ద్రాదేర్జగతశ్చేష్టేత్యర్థః వృద్ధ్యాది హేతుత్వేఽపి ఫలితమాహ (తేనేతి) కర్తుః- చన్ద్రేత్యర్థః వాయోశ్చన్ద్రమసి కారయిత్వేఽపి ప్రకృతే కిమాయాతం- తదాహ (అత ఇతి) ఉదితానుదితహోమవద్వికల్పముపేత్యావిరోధముపసంహరతి (తేనేతి) శ్రుత్యన్తరం- మాధ్యన్దినశ్రుతిః సాధనద్వయస్యైత్యుభయత్ర సమ్బధ్యతే - తత్రాద్యౌ మనసో బ్రహ్మణశ్చేత్యర్థః ఉత్తరత్ర ప్రాణస్యోద్గాతుశ్చేత్యర్థః తచ్ఛబ్దశ్చన్ద్రవిషయః ౫

రం.— పునఃపృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదం సర్వం పూర్వపక్షాపరపక్షాభ్యామిత్యాది) పూర్వపక్షాపరపక్షయోరాప్తిర్నామ కతిపయపక్షైర్వినశ్వరత్వం ఉత్తరమాహ (ఉద్గాత్రర్త్విజా వాయునా ప్రాణేనేతి) వాయువికారత్వాదినా వాయ్వభిన్నముఖ్యప్రాణదృష్టివిషయభూత ఉద్గాతాకర్మాఙ్గభూతః పూర్వవన్ముక్త్యతిముక్తిహేతురిత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్ ౫

శం.— మృత్యోః కాలాదతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా యజమానస్య సోఽతిముచ్యమానః కేనావష్టమ్భేన పరిచ్ఛేదవిషయం మృత్యుమతీత్య ఫలం ప్రాప్నోతి- అతిముచ్యత ఇతి ఉచ్యతే- యదిదం- ప్రసిద్ధమన్తరిక్షం- ఆకాశోఽనారమ్బణం- అనాలమ్బనం. ఇవశబ్దాదస్త్యేవ తదాలమ్బనం- తత్తు న జ్ఞాయత ఇత్యభిప్రాయః యత్తు తదజ్ఞాయమానమాలమ్బనం- తత్సర్వనామ్నా కేనేతి పృచ్ఛ్యతే - అన్యథా ఫలప్రాప్తేరసమ్భవాత్. యేనావష్టమ్భేన- ఆక్రమేణ యజమానః కర్మఫలం ప్రతిపద్యమానోఽతిముచ్యతే- కింతదితి ప్రశ్నవిషయః. కేనాక్రమేణ యజమానః స్వర్గంలోకమాక్రమత ఇతి- స్వర్గంలోకం- ఫలం ప్రాప్నోతి- అతిముచ్యత ఇత్యర్థః (బ్రహ్మణర్త్విజా మనసా చన్ద్రేణేతి) అక్షరాణ్యప్యుక్తార్థాని తత్రాధ్యాత్మం యజ్ఞస్య- యజమానస్య యదిదం- ప్రసిద్ధం మనః- సోఽసౌ చన్ద్రోఽధిదైవం మనోఽధ్యాత్మం చన్ద్రమా అధిదైవతమితి హి ప్రసిద్ధం స ఏవ చన్ద్రమా బ్రహ్మర్త్విక్. తేనాభిభూతం బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నం రూపం, మధ్యాత్మం చ మనసః, ఏతద్ద్వయమపరిచ్ఛిన్నేన చన్ద్రమసో రూపేణ పశ్యతి- తేన చ[illegible] నకర్మఫలం స్వర్గలోకం ప్రాప్నోతి- అతిముచ్యత ఇత్యభిప్రాయః. ఇతీత్యుపసంహారార్థం వచనం ఇతి- ఏవం ప్రకారా మృత్యోరతిమోక్షాః సర్వాణ్యపి హి దర్శనప్రకారాణి యజ్ఞాఙ్గవిషయాణ్యస్మిన్నవసర ఉక్తానీతి కృత్వోపసంహారః - ఇత్యతిమోక్షాః- ఏవంప్రకారా అతిమోక్షా ఇత్యర్థః. (అథ సమ్పదః) అథ- అధునా సమ్పద ఉచ్యన్తే. సమ్పన్నామ- కేనచిత్సామాన్యేనాగ్నిహోత్రాదీనాం కర్మణాం ఫలవతాం తత్ఫలాయ సమ్పాదనం సమ్పత్. ఫలస్యైవ వా. సర్వోత్సాహేన సాధనానుష్ఠానే ప్రయతతాం కేనచిద్వైగుణ్యేనాసమ్భవః తదిదానీం ఆహితాగ్నిస్సన్ యత్కించిత్కర్మాగ్నిహోత్రాదీనాం యథాసమ్భవమాదాయ- ఆలమ్బనీకృత్య కర్మఫలవిద్వత్త్రాయాం సత్యాం యత్కర్మఫలకామో భవతి - తదేవ సమ్పాదయతి. అన్యథా రాజసూయాశ్వమేధపురుషమేధసర్వమేధలక్షణానామనధికృతానాం త్రైవర్ణికానాం సమ్పచ్చాన్తేషాం తత్ఫారః స్వాధ్యాయార్థ ఏవ కేవలస్స్యాత్ - యదితత్ఫలప్రాప్త్యుపాయః కల్పనః స్యాత్. తస్మాత్తేషాం సమ్పదైవ తత్ఫలప్రాప్తిః తస్మాత్సమ్పదామపి ఫలవత్త్వం - అతస్సమ్పద ఆరభ్యన్తే ౬

ఆ— యదిదమన్తరిక్షమిత్యాది ప్రశ్నాన్తరం వృత్తానువాదపూర్వకముపాదత్తే (మృత్యోరితి) వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయభావేన క్రియాపదే నైతవ్యే ఇతి- ఏతత్ప్రశ్నరూపముచ్యతే- పమనన్తరవాక్యే నేతియావత్ తద్వ్యాచష్టే (యదిదమితి) కేనేతి ప్రశ్నస్య విషయమాహ (యత్త్వితి) ప్రశ్నవిషయం ప్రపఞ్చయతి (అన్యథేతి) ఆలమ్బనమన్తరేణేతి యావత్. ప్రశ్నార్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (కేనేతి) అక్షరన్యాసః- అక్షరాణామర్థో హ్యుక్త ఇతి యావత్. మనో వై యజ్ఞస్యేత్యాదేరర్థమాహ (తత్రేతి) వ్యవహారభూమిః స ప్రమాతా వాక్యార్థమాహ (తేనేతి) ద్వితీయా తృతీయాభ్యాం సమ్బధ్యతే దర్శనఫలమాహ (తేనేతి) వాగాదీనామగ్న్యాదిభావేన దర్శనముక్తం- త్వగాదీనాం తు బాహ్యాదిభావేన దర్శనం వక్తవ్యం- తత్కథం వక్తవ్యశేషే సత్యుపసంహారోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాణీతి) వాగాదావుక్తన్యాయస్య త్వగాదావతిదేశోఽత్ర వివక్షిత ఇత్యాహ (ఏవంప్రకారా ఇతి) అథశబ్దో దర్శనప్రభేదకథనానన్తర్యార్థః కేయం సమ్పన్నామేతి పృచ్ఛతి (సమ్పన్నామేతి) ఉత్తరమాహ (కేనచిదితి) మహతాం ఫలవతాం- అశ్వమేధాదికర్మణాం కర్మత్వాదినా సామాన్యేనాల్పీయస్సు కర్మసు వివక్షితఫలసిద్ధ్యర్థం సమ్పత్తిస్సమ్పదుచ్యతే. యథా శక్త్యగ్నిహోత్రాదినిర్వర్తనేనాశ్వమేధాదిమయా నిర్వర్తిత ఇతి ధ్యానం సమ్పదిత్యర్థః యద్వా- ఫలస్యైవ - దేవలోకాదేరుజ్జ్వలత్వాదిసామాన్యేనాజ్యాద్యాహుతిసమ్పాదనం సమ్పదిత్యాహ (ఫలస్యేతి) సమ్పదనుష్ఠానావసరమాదర్శయతి (సర్వోత్సాహేనేతి) అసమ్భవః- అనుష్ఠానస్యేతి శేషః కర్మణామేవ సమ్పదనుష్ఠానే సంస్కార ఇతి దర్శయితుమాహితాగ్నిస్సన్నిత్యుక్తం. అగ్నిహోత్రాదీనామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. యథాసమ్భవమితి- శక్త్యనురూపమితి యావత్. ఆదాయేత్యస్య వ్యాఖ్యానమాలమ్బనీకృత్యేతి న కేవలం తత్కర్మత్వమేవ సమ్పదనుష్ఠాతురపేక్షితే - కింతు తత్ఫలవిద్యావత్త్వమపీత్యాహ (కర్మేతి) తదేవ- కర్మఫలమేవేత్యర్థః. కర్మాణ్యేవ ఫలతన్తి- న సమ్పదః- తత్కథం తాసాం కార్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యథేతి) విహితాశ్వమేధాదిజ్ఞానానుష్ఠానాదివక్తవ్యప్రతిపాద్యఫలవత్త్వమిష్టం. న సాక్షాదశ్వమేధాదిమాసద్యోపానుష్ఠానసమ్భవః - తత్సమ్పద్వారా తేషామపి తైర్నివర్త్తి

౭.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్యర్గ్భిర్హోతాస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతీతి తిసృభిరితి కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయా కిం తాభిర్జయతీతి యత్కించేదం ప్రాణభృదితి॥ ౭

యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞ ఆహుతీర్హోష్యతీతి తిస్ర ఇతి కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి యా హుతా ఉజ్జ్వలన్తి యా హుతా అతినేదన్తే యా హుతా అధిశేరతే కిం తాభిర్జయతీతి యా

...నాం కేషాంచిదనుష్ఠానాసమ్భవాత్. అతస్తేషాం తదధ్యయనార్థవత్త్వోపపత్త్యై సమ్పదామపి ఫలవత్త్వమేష్టవ్యమిత్యర్థః. మహాతోఽశ్వమేధాదిఫలస్యైకదమస్యైయనాసమ్పదా ప్రాప్తిం తేషాం ... ప్రామాణ్యాదిత్యభిప్రేత్యాహ (యదీతి) తదాతత్ఫార్యస్యాధ్యయనాద్యపి నేతి పూర్వేణాసమ్బన్ధః. అధ్యయనస్య ఫలవత్త్వేన కర్తవ్యతామాహ (తస్మాదితి) తేషాం రాజసూయాదీనామిత్యాదియావత్ బ్రాహ్మణాదీనాం రాజసూయాద్యధ్యయనసామర్థ్యాత్తేషాం సమ్పదైవ తత్ఫలప్రాప్తావపి కిం సిధ్యతి - తత్రాహ (సమ్పాదమితి) కర్మణామివేతి ... ఉపదిష్టః తాసాం ఫలవత్త్వనిరూపణమాహ (అత ఇతి) ౬

రం.— పునరేవాశ్వలః పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదమన్తరిక్షమిత్యాదినా) అనారమ్బణం- రలయోరభేదః అన్తరిక్షమివమనాలమ్బనమివ దృశ్యతే తత్- అన్తరిక్షంస్వయమనాలమ్బనం కేనాక్రమేణ- ఆక్రమణసాధనేన కేన వా ఆక్రమ్య యజమానః - బ్రహ్మాపి స్వార్థకర్మానుష్ఠాతా స్వర్గం- నిరతిశయ... ప్రాకృతమముక్తిస్థానం భగవల్లోకమాక్రమత ఇత్యర్థః. అత్ర స్వర్గలోకశబ్దస్య భగవల్లోకవాచిత్వేన సముక్తిస్థానతిముక్తిరితుత్తరవాక్యస్వారస్యం భవతి. ఉత్తరమాహ (బ్రహ్మణర్త్విజా మనసా చన్ద్రేణేతి) చన్ద్రాభిన్నత్వేన వాతదభిమానికత్వేన వా ధ్యాతమనో దృష్ట్యోపాసితో బ్రహ్మ భగవల్లోకాక్రమణసాధనమిత్యర్థః (ఇత్యతిమోక్షా ఇతి) ఇతి- అనేన ప్రకారేణాతిమోక్షాః- ప్రకృతిమణ్డలాతిక్రమణరూపమోక్షప్రశ్నాస్సమాప్తా ఇత్యర్థః (అథ సమ్పద ఇతి) ఉచ్యన్త ఇతి శేషః యేనాగ్నిహోత్రాదీనాం ఫలవత్కర్మణామసత్ఫలాయసమ్పాదనం- సా సమ్పత్ ౬

శం.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ- అభిముఖీకరణాయ కతిభిరయమద్యాస్మిన్యజ్ఞే- కతిభిః ఋగ్భిః- కతిసఙ్ఖ్యాభిః ఋగ్జాతిభిరయం హోతా- ఋత్విగస్మిన్యజ్ఞే ... శస్త్రం శంసతి ఆహేతరః- ... ఉక్తవన్తం ప్రత్యాహేతరః- కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి సఙ్ఖ్యేయవిషయోఽయం ప్రశ్నః- పూర్వస్తు సఙ్ఖ్యావిషయః పురోనువాక్యా చ- ప్రాక్ప్రయోగకాలాద్యాః ప్రయుజ్యన్తే ఋచః- స ఋగ్జాతిః పురోనువాక్యేత్యుచ్యతే. యాగార్థం యాః ప్రయుజ్యన్తే ఋచః- స ఋగ్జాతిర్యాజ్యా. శస్త్రార్థం యాః ప్రయుజ్యన్తే ఋచః- స ఋగ్జాతిః శస్యా సర్వాస్తు యాః కాశ్చనర్చః- తాః స్తోత్రియా వా అన్యా వా సర్వా ఏతా స్వేవతిసృషు ఋగ్జాతిష్వన్తర్భవన్తి కిం తాభిర్జయతీతి యత్కించేదం ప్రాణభృదితి. అతశ్చ సఙ్ఖ్యాసామాన్యాద్యత్కించిత్ప్రాణభృజ్జాతం- తత్సర్వం జయతి తత్సర్వం ఫలజాతం సమ్పాదయతి సఙ్ఖ్యాదిసామాన్యేన. ౭

ఆ.— సమ్పదామారమ్భముపపాద్య ప్రశ్నవాక్యముత్థాపయతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (కతిభిరిత్యాదినా) కతిభిః, కతమాః, ఇతి ప్రశ్నయోర్విషయభేదం దర్శయతి (సఙ్ఖ్యేయేతి) స్తోత్రియా నామాన్యాపి కాచిదృగ్జాతిరస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాస్వితి) అన్యా వేతి శస్త్రజాతిగ్రహః విధేయభేదాత్సర్వశబ్దాపునరుక్తిః అతశ్చ- సమ్పత్తికారణాదిత్యర్థః సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్- త్రిత్వాదిశేషాదితి యావత్. ప్రాణభృజ్జాతం- లోకత్రయం వివక్షితం. ౭

రం.— తమేవ సమ్పద్విషయమశ్వలప్రశ్నమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్యర్గ్భిర్హోతాస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతీతి) అయం హోతాద్య- యజ్ఞకాలే కతిభిః ఋగ్భిః- కతిసఙ్ఖ్యాకాభి ఋగ్భిః ... యజ్ఞే కరిష్యతి- హౌత్రమితి శేషః యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (తిసృభిరితీతి) ఋగ్భిరిత్యనుషఙ్గః పునః ప్రశ్నమశ్వలస్యాహ (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతీతి) సఙ్ఖ్యేయర్గ్విశేషవిషయోఽయం ప్రశ్నః పూర్వస్తు ఋఙ్నిష్ఠసఙ్ఖ్యావిషయ ఇతి భేదః కాస్తా ఋచ ఇత్యర్థః. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయేతి) యాగకాలాత్ప్రాక్ప్రయుజ్యమానా ఋచః పురోనువాక్యాః యాగసాధనభూతా ఋచో యాజ్యాః శస్త్రార్థా ఋచశ్శస్యాః సర్వత్ర జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం ద్రష్టవ్యం. తిసృష్వేవ హౌత్రాణామృచామన్తర్భావః- న చతుర్థః ప్రకార ఇతి భావః. ఏవమగ్రేపి కిం తాభిర్జయతీతి పునరశ్వల ప్రశ్నః ప్రయుజ్యమానాభిస్తాభిః ఋగ్భిః కిం ఫలం యజమానః ప్రాప్నోతీత్యర్థః యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (యత్కించేదం ప్రాణభృదితి) ప్రాణిజాతం యత్కించిదస్తి- తత్సర్వం జయతీతి శేషః ౭

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్ (కత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞ ఆహుతీర్హోష్యతీతి) కత్యాహుతిప్రకారాః తిస్ర ఇతి. (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి) పూర్వవత్ ఇతర ఆహ- యా హుతా ఉజ్జ్వలన్తి- సమిదాజ్యాహుతయః. యా హుతా అతినేదన్తే- అతీవ శబ్దం కుర్వన్తి. మాంసాద్యాహుతయః. యా హుతా అధిశేరతే- అధి- అధో గత్వా భూమేః అధిశేరతే- పయస్సోమాహుతయః. (కిం తాభిర్జయతీతి)

హుతా ఉజ్జ్వలన్తి దేవలోకమేవ తాభిర్జయతి దీప్యత ఇవ హి దేవలోకో యా హుతా అతినేదన్తే పితృలోక
† మేవ తాభిర్జయత్యతీవ హి పితృలోకో యా హుతా అధిశేరతే మనుష్యలోకమేవ తాభిర్జయత్యధ ఇవ హి మ
నుష్యలోకః॥ ౮

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్య బ్రహ్మా యజ్ఞం దక్షిణతో దేవతాభిర్గోపాయతీత్యే
కయేతి కతమా సైకేతి మన ఏవేత్యనన్తం వై మనోఽనన్తా విశ్వే దేవా అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి॥ ౯

తాభిః- ఏవం నిర్వర్తితాభిరాహుతిభిః కిం జయతీతి యా ఆహుతయో హుతాః ఉజ్జ్వలన్తి- ఉజ్జ్వలనయుక్తా ఆహుతయో నిర్వర్తితాః ఫలం చ దేవలోకా
ఖ్యముజ్జ్వలమేవ తేన సామాన్యేన యా మయా ఏతా ఉజ్జ్వలన్త్య ఆహుతయో నిర్వర్త్యమానాః- తా ఏతాః సాక్షాద్దైవలోకిన్యః కర్మఫలస్వరూపం - దేవ
లోకాఖ్యం ఫలమేవ మయా నిర్వర్త్యత ఇత్యేవం సమ్పాదయతి యా హుతా అతినేదన్తే ఆహుతయః- పితృలోకమేవ తాభిర్జయతి కుత్సితశబ్దకర్తృత్వసా
మాన్యేన పితృలోకసమ్బద్ధా యామ్యాం హి సంయమిన్యాం పుర్యాం వైవస్వతేన యాత్యమానానాం హా హా ఇతి కుత్సితః శబ్దో భవతి- తథా ఽవదానా
హుతయః తేన పితృలోకసామాన్యాత్ పితృలోక ఏవ మయా నిర్వర్త్యత ఇతి సమ్పాదయతి యా హుతా అధిశేరతే- మనుష్యలోకమేవ తాభిర్జయతి-భూ
మ్యుపరి సమ్బన్ధసామాన్యాత్ అధ ఇవ హి-అధ ఏవ మనుష్యలోకః ఉపరితనాన్ సాధ్యాన్ లోకానపేక్ష్య అథవా- అధోగమనమపేక్ష్య అతో మనుష్య
లోక ఏవ మయా నిర్వర్త్యత ఇతి సమ్పాదయతి యజమానో హుతి నిర్వర్తనకాలే ౮

ఆ.— ప్రశ్నమన్యవిషయః- ద్వితీయప్రశ్నవిషయః ప్రశ్న ఇతి విభాగం దర్శయతి (పూర్వవదితి) తేన సామాన్యేన- ఉజ్జ్వ
లత్వేనేతి యావత్. ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (దేవలోకాఖ్యమితి) కథం మాంసాద్యాహుతీనాం పితృలోకేన సహాయథోక్తం సామాన్యం - అత ఆహ
(పితృలోకేతి) (అధోగమనమపేక్ష్యేతి) అస్తి హి సోమాద్యాహుతీనామధస్తాద్గమనం- అస్తి చ మనుష్యలోకస్యాపి ప్రచురస్య తాదృగ్గమనం- త
దపేక్ష్యేత్యర్థః. అతః- సామాన్యాదిత్యర్థః ౮

రం.— పునరశ్వలః ప్రశ్నమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞ ఆహుతీర్హోష్యతీతి) కతి- కతిసఙ్ఖ్యా
కా ఆహుతీర్హోష్యతీత్యర్థః శిష్టం పూర్వవత్ అత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (తిస్ర ఇతి) పునః ప్రశ్నః (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి) ఉత్తరం (యా హు
తా ఉజ్జ్వలన్తి యా హుతా అతినేదన్తే యా హుతా అధిశేరతే ఇతి) యాః - ఆహుతయో హుతాః సత్య ఉజ్జ్వలన్తి - తాః ఊర్ధ్వం జ్వాలాకాయస్సమిదాజ్యా
హుతయ ఏకా కోటిరిత్యర్థః యా ఆహుతయో హుతాః అతినేదన్తే - అతీవ కుత్సితశబ్దం కుర్వన్తి * నేదశ్శబ్దకుత్సాయాం శీత్కారశబ్దం కుర్వన్తీత్యర్థః.
తా ద్వితీయా మాంసాద్యాహుతయో... యాస్త్వాహుతయో హుతాః అధిశేరతే - అధి - అధోగత్వా అగ్నౌ శేరతే - తాః పయస్సోమాద్యా
ఆహుతయ స్తృతీయా కోటిరిత్యర్థః అన్యత్పూర్వవత్ పునః ప్రశ్నః (కిం తాభిర్జయతీతి) ఉత్తరం (యా హుతా ఇత్యాది) యాః హుతాస్సత్య
ఉజ్జ్వలన్తి- తాభిరాహుతిభిస్సమిదాదిభిర్దేవలోకం జయతీత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (దీప్యత ఇవ హి దేవలోక ఇతి) హి - యస్మాదత్రత్యానాం దేవ
లోకో దీప్యత ఇవ భాసతే- అత ఉజ్జ్వలనానాం సమిదాజ్యాద్యాహుతీనాముజ్జ్వలదేవలోకసాధనత్వముపపన్నమితి భావః (యా హుతా ఇత్యాది) యా
హుతాః ఆహుతయ అతినేదన్తే- కుత్సితశబ్దం కుర్వన్తి- పితృలోకమేవ తాభిః- ఆహుతిభిర్జయతి తత్ర హేతుమాహ (ఏవమివ హి పితృలోక ఇతి) ఏవమి
వ హి- యస్మాత్కుత్సితశబ్దయుక్త ఏవేత్యర్థః. కుత్సితశబ్దకర్తృత్వసామాన్యాత్ కుత్సితశబ్దయుక్తాభిరాహుతిభిః కుత్సితశబ్దయుక్తం పితృలోకం జయతీ
త్యర్థః పితృలోకసమ్బద్ధాయాం హి సంయమన్యాం పుర్యాం వైవస్వతేన యాత్యమానానాం హా హా త్రాహీతి శబ్దో భవతి- అతః పితృలోకస్య కుత్సితశబ్దయు
క్తత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం (యా హుతా ఇత్యాది) యా ఆహుతయో హుతాః అగ్నావధిశేరతే ఇత్యుక్తాః- తృతీయకోట్యన్తర్భూతాభిస్తాభిః మనుష్యలో
కమేవ జయతీత్యత్ర హేతుమాహ (అధ ఇవ హి మనుష్యలోక ఇతి) ఊర్ధ్వలోకాపేక్షయా మనుష్యలోకః అధ ఇవ హి వర్తతే- అతస్తత్సామాన్యాదధః శాయి
త్వయాఽఽహుత్యా మనుష్యలోకం జయతీత్యర్థః ౮

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్ అయమృత్విగ్బ్రహ్మా దక్షిణతో బ్రహ్మాసనే స్థిత్వా యజ్ఞం గోపాయతి కతిభిర్దేవ
తాభిర్గోపాయతీతి ప్రాసఙ్గికమేతద్బహువచనం- ఏకయా హి దేవతయా గోపాయత్యసౌ ఏవం జ్ఞాతే బహువచనేన ప్రశ్నోఽనుపపన్నస్తథాపి యజ్ఞా
నతః- తస్మాత్పూర్వయోః ఋత్విక్కయోః ప్రశ్నప్రతివచనేషు కతిభిః కతిభిస్త్రిభిస్తిస్ర ఇతి ప్రసఙ్గబహుత్వే బహువచనేనైవ ప్రశ్నోపక్రమః క్రియతే
అథవా- ప్రతిపాదిన్యా మోహార్థం బహువచనం ఇతర ఆహ (ఏకయేతి) ఏకా నానా దేవతా- యయా దక్షిణతః స్థిత్వా బ్రహ్మాసనే యజ్ఞం గోపాయ
తి. కతమా సైకేతి (మన ఏవేతి) మనస్తు దేవతా- * మనసా హి బ్రహ్మా వ్యాపి యతే ధ్యానేనైవ తస్య యజ్ఞస్య మనశ్చ వాక్చ వర్తనీ తయోరన్యతరాం
మనసా సంస్కరోతి బ్రహ్మేతి శ్రుత్యన్తరాత్. తేన మన ఏవ దేవతా- తయా మనసా హి గోపాయతి బ్రహ్మా యజ్ఞం. తచ్చ మనో వృత్తిభేదేనానన్తం. వైశ
ఙ్కిః ప్రసిద్ధావద్యోతకః ప్రసిద్ధం మనస ఆనన్త్యం తదానన్త్యాభిమానినో దేవా అనన్తా వై విశ్వేదేవాః- * సర్వే దేవా యత్రైకం భవన్తీతి శ్రుత్యన్త
రాత్. తేనానన్త్యసామాన్యాదనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి ౯

† ఏవమివ హి పితృలోక ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యోద్గాతాస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాః స్తోష్యతీతి తిస్ర ఇతి కత
మాస్తాస్తిస్ర ఇతి పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయా కతమాస్తా యా అధ్యాత్మమితి ప్రాణ ఏ
వ పురోనువాక్యా ఽపానో యాజ్యా వ్యానశ్శస్యా కిం తాభిర్జయతీతి పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జ
యత్యన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా ద్యులోకగ్ం శస్యయా తతో హ హోతాశ్వల ఉపరరామ॥ ౧౦

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

ఆ — దక్షిణతః- ఆహవనీయస్యేతి శేషః. బ్రాహ్మణోక్తం బహువచనత్వం ఛన్దసం ప్రకటయతి (ఏకయాహీతి) జల్పకథా ప్రసక్తేతి
విధాయ బహుత్వేఽపి స్వరమాహ (అథ వేతి) మనసో దేవతాత్వం సాధయతి (మన సేతి) వర్తనీ - వర్తని ఏతయా - వాఙ్మనసయోర్హి ద్వయో
వ్యతరాం- వాచం మనసా- మానేన బ్రహ్మసంస్కరోతి- వాఙ్మనసే ప్రాయశ్చిత్తవిధానాదిల శ్రుత్యన్తరాత్ తథా పక్షం సమ్యఙ్నిర్దిష్ట- తి తత్రాహ
(తచ్చేతి) దేవాస్సర్వే యస్మిన్ - మనస్యేకం భవన్తీత్యభిన్నత్వం ప్రతిపాద్యతే - తస్మిన్విశ్వేదేవవృత్త్యాభవన్త్యనన్తలోక ప్రాప్తిరితి శ్రుత్యన్తరస్యా
ర్థః అనన్తమేవేత్యాదివ్యాచష్టే (తేనేతి) ఉక్తేన ప్రకారేణేతి యావత్ తేన- మనసి విశ్వేదేవదృష్ట్యాధ్యానేనేత్యర్థః సమత్వోపాసకోక్తిః ౯

రం — పునస్స ఏవ పప్రచ్ఛేతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్య బ్రహ్మా యజ్ఞం దక్షిణతో దేవతాభిర్గోపాయతీతి) విహారస్య ద
క్షిణత ఉపవిష్టో బ్రహ్మా కతిభిః- కతిసఙ్ఖ్యాకాభిర్దేవతాభిరుపాసితాభిర్యజ్ఞం గోపాయతీతి ప్రశ్నార్థః ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (ఏకయేతి) కతిమా
స్తైకేతి పునః ప్రశ్నః సా దేవతా కేత్యర్థః ఉత్తరం (మన ఏవేతి) తేన కిం జయతీతి పునః ప్రశ్నే ప్రత్యాహ తద్వః ఉత్తరమాహ (అనన్తం వై మ
న ఇత్యాది) తత్ర ఫలం వివక్షుః ప్రథమం మనస ఉపాస్తిప్రకారమాహ (అనన్తం వై మన ఇతి) మనః ఆనన్త్యగుణవిశిష్టతయోపాస్యమిత్యర్థః తదాన
న్త్యే హేతుమాహ (అనన్తా విశ్వేదేవా ఇతి) విశ్వే- సర్వే ఇత్యర్థః దేవశబ్దశ్చేన్ద్రియపరః మనసోఽధీనానాం సర్వేషామిన్ద్రియాణాం తదాయాన్త్వాన్మనస
ఆనన్త్యమితి భావః ఏవముపాసనప్రకారముక్త్వా ఫలమాహ (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతీతి) ఏవమానన్త్యగుణవిశిష్టతయోపాసితేన మనసా ఆన
న్త్యం భగవల్లోకం ముక్తిస్థానం భగవదుపాసనద్వారా జయతీత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాప్యధ్వర్యుర్యజ్ఞం గోపాయతీతి ప్రశ్నస్యాపి విద్యార్థత్వాత్కర్మాణ్యపి
ప్రబ్రహ్మవిద్యాత్వాదకత్వాశక్త్యాభావ మేవార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం ౯

శం — (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్ కతి స్తోత్రియాః స్తోష్యత్యయముద్గాతా స్తోత్రియా నామ ఋక్సామసముదా
యః కతిపయానామృచాం స్తోత్రియా వా శస్యా వా యాః కాశ్చన ఋచః- తాస్స్తోత్రీస్తిస్ర ఏవేత్యాహ - తాశ్చ వ్యాఖ్యాతాః పురోనువాక్యా చ యా
జ్యా చ శస్యైవ తృతీయేతి. తత్ర పూర్వముక్తం * యత్కిఞ్చేదం ప్రాణభృత్సర్వం జయతీతి – తత్కేన సామాన్యేనేతి ఉచ్యతే- కతమాస్తాస్తిస్ర ఋచః-
యా అధ్యాత్మం భవన్తీతి ప్రాణ ఏవ పురోనువాక్యా- పశబ్దసామాన్యాత్. అపానో యాజ్యా- ఆనన్తర్యాత్ అపానేన హి ప్రత్తం హవిర్దేవతా గ్ర
సన్తి- యాగశ్చ ప్రదానం వ్యానశ్శస్యా- * అప్రాణన్ననపానన్నృచమభివ్యాహరతీతి శ్రుత్యన్తరాత్ (కిం తాభిర్జయతీతి) వ్యాఖ్యాతం తత్ర
విశేషసమ్బన్ధసామాన్యమనుక్తమిహోచ్యతే- సఙ్ఖ్యాసామాన్యం వ్యాఖ్యాతం లోకసమ్బన్ధసామాన్యేన పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జయతి అన్తరిక్ష
లోకం యాజ్యయా- మధ్యత్వసామాన్యాత్ ద్యులోకం శస్యయా- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్ తతో హ- తస్మాదాత్మనః ప్రశ్ననిర్ణయాదసౌ హోతాశ్వల
ఉపరరామ నాయమస్మద్గోచర ఇతి ౧౦

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ — (పూర్వవదితి) అభిముఖీకరణాయేత్యర్థః ప్రతివచనముపాదత్తే (స్తోత్రియా వేతి) ప్రగీతమృగ్జాతం స్తోత్రం, అప్రగీతం
శస్త్రం. కతమాస్తాస్తిస్ర ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తాశ్చేతి) ప్రశ్నాన్తరం వృత్తమనూద్యోపాదత్తే (తత్రేతి) యజ్ఞాధికారస్య ప్రస్తుతత్వార్థః పు
రోనువాక్యాదినా లోకత్రయజయలక్షణం ఫలం కేన సామాన్యేనేత్యపేక్షాయాం సఙ్ఖ్యావిశేషమేవేత్యుక్తం స్మారయతి (తదితి) అధియజ్ఞముక్తం స్మార
యిత్వాఽధ్యాత్మం విశేషం దర్శయితుముత్తరో గ్రన్థ ఇత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) ప్రాణాదౌ పురోనువాక్యాదౌ చ పృథివ్యాదిలోకదృష్టిరితి ప్రశ్నపూ
ర్వకమాహ (కతమా ఇతి) అపానే యాజ్యాదృష్టౌ హేత్వన్తరమాహ (అపానేన హీతి) హస్తాద్యాదానవ్యాపారేణేతి యావత్ ప్రాణాపానవ్యాపా
రవ్యతిరేకేణ శస్త్రప్రయోగస్య శ్రుత్యన్తరే సిద్ధత్వాద్వ్యానశ్శస్యా దృష్టిరిత్యాహ (అప్రాణన్నితి) తత్ర- పురోనువాక్యాదిషు చేతి యావత్ ఇహే
త్యనన్తరవాక్యోక్తిః సర్వమన్యదితి సఙ్ఖ్యాసామాన్యోక్తిః కిం తద్విశేషసమ్బన్ధసామాన్యం - తదాహ (లోకేతి) పృథివీలక్షణేన లోకేన సహ ప్రథమ
త్వేన సమ్బన్ధసామాన్యం పురోనువాక్యాయామస్తి - తేన పృథివీలోకమేవ ప్రాప్నోతీత్యర్థః అశ్వలస్య తూష్ణీంభావం భజతో ఽభిప్రాయమాహ
(నాయమితి) ౧౦

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం.— పునస్స ఏవ పప్రచ్ఛేతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యోద్గాతాస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాః స్తోష్యతీతి) అయముద్గాతా అద్య-
యాగకాలే అస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాః- స్తోత్రసాధనభూతాః ఋచః కతిసఙ్ఖ్యాకాః స్తోష్యతీత్యర్థః. అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరం పరతి (తిస్ర ఇతి) పునః

ఉ. — అథ హైనం జారత్కారవ ఆర్తభాగః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి అష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి యే తేఽష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహాః కతమే త ఇతి॥ ౧

ప్రశ్నః (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి) ఉత్తరం (పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయేతి) ఉక్తోఽర్థః పూర్వవదేవ పునః పృచ్ఛతి (కతమాస్తా యా అధ్యాత్మమితి) తాః పురోనువాక్యాద్యాస్తిస్రః అధ్యాత్మం కతమా భవన్తి ఆసు కింరూపాధ్యాత్మదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః ఉత్తరం (ప్రాణ ఏవ పురోనువాక్యా అపానో యాజ్యా వ్యానః శస్యేతి) పురోనువాక్యాయాజ్యాశస్యాసు క్రమాదధ్యాత్మం ప్రాణాపానవ్యానదృష్టిం కృత్వా ఉద్గాతా తాః ప్రయుఞ్జీతేత్యర్థః పునః పృచ్ఛతి (కిం తాభిర్జయతీతి) ప్రాణాదిదృష్టివిశిష్టపురోనువాక్యాదిభిః ప్రయుజ్యమానాభిః కాన్ లోకాన్ జయతీత్యర్థః ఉత్తరమాహ (పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జయత్యన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా ద్యులోకం శస్యయేతి) స్పష్టోఽర్థః (తతో హ హోతాశ్వల ఉపరరామేతి) ఏవం స్వకృతప్రశ్నానాముత్తరే దత్తే ప్రష్టవ్యాన్తరాభావాద్ధోతాశ్వల ఉపరరామ- తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః ౧౦

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం — ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధః ప్రసిద్ధ ఏవ మృత్యోరతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా కాలలక్షణాత్కర్మలక్షణాచ్చ. కః పునరసౌ మృత్యుః- యస్మాదతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా స చ స్వాభావికాజ్ఞానాసఙ్గాస్పదోఽధ్యాత్మాధిభూతవిషయపరిచ్ఛిన్నో గ్రహాతిగ్రహలక్షణో మృత్యుః తస్మాత్పరిచ్ఛిన్నరూపాన్మృత్యోరతిముక్తస్య రూపాణ్యగ్న్యాదిత్యాదీని ఉద్గీథప్రకరణే వ్యాఖ్యాతాని అశ్వలప్రశ్నే చ తదధిగతో విశేషః కశ్చిత్. తచ్చైతత్కర్మణాం జ్ఞానసహితానాం ఫలం ఏతస్మాత్సాధ్యసాధనరూపాత్ సంసారాన్మోక్షః కర్తవ్య ఇత్యతో బన్ధనరూపస్య మృత్యోః స్వరూపముచ్యతే - బద్ధస్య హి మోక్షః కర్తవ్యః యద్యపి మృత్యోరతిముక్తస్య స్వరూపముక్తం- తత్రాపి గ్రహాతిగ్రహాఖ్యమవినిర్ముక్తమేవ ... పాఠాభ్యాం తథా చోక్తం «అశనాయా హి మృత్యుః» ఏష ఏవ మృత్యురిత్యాదిత్యస్థం పురుషమఙ్గీకృత్యాహ «ఏకో మృత్యుర్బహవ ఇతి» చ తదాత్మభావాపన్నో హి మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యత ఇత్యుచ్యతే న చ తత్ర గ్రహాతిగ్రహా ఆత్మత్వేనాపోహ్యన్తే- «అథైతస్య మనసో ద్యౌః శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్యః» మనశ్చ గ్రహః- «స కామేనాతిగ్రాహేణ గృహీత ఇతి», వక్ష్యతి «ప్రాణో వై గ్రహః సోఽపానేనాతిగ్రాహేణ, వాగ్వై గ్రహః స నామ్నాతిగ్రాహేణేతి, చ తథా త్రయమన్నమిత్యాదావ్యాఖ్యాతమస్మాభిః సువిచారితం చైతద్యదేవ ప్రవృత్తికారణం- తదేవ నివృత్తికారణం న భవతీతి కేచిత్తు సర్వమేవ నివృత్తికారణం మన్యన్తే - అతః కారణాత్పూర్వస్మాత్పూర్వస్మాన్మృత్యోర్ముచ్యతే- ఉత్తరముత్తరం ప్రతిపద్యమానో వ్యావృత్త్యర్థమేవ ప్రతిపద్యతే- న తు తాదర్థ్యేన ... ఆద్వైతక్షయాత్సర్వం మృత్యుః ద్వైతక్షయే పరమార్థతో మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యతే- అతశ్చాపేక్షికీ గౌణీ ముక్తిరన్తరాలే. సర్వమేతదేవమ్ బాహ్యదారణ్యకం నను సర్వైకత్వం మోక్షః- «తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి శ్రుతేః బాఢం- భవత్యేతదపి న తు «గ్రామకామో యజేత «పశుకామో యజేతేత్యాదిశ్రుతీనాం తాదర్థ్యం. యది హ్యానైకాన్త్యతాదర్థ్యమేవాసాం- గ్రామపశుస్వర్గాద్యర్థత్వం నాస్తీతి గ్రామపశుస్వర్గాదయో న గృహ్యేరన్ - గృహ్యన్తే తు కర్మఫలవైచిత్ర్యవిశేషాః. యది చ వైదికానాం కర్మణాం తాదర్థ్యమేవ- సంసార ఏవ నాభవిష్యత్. అథ తాదర్థ్యేఽప్యనుషఙ్గిత్వాదిపదార్థస్వభావః సంసార ఇతి చేత్- యథా చ రూపదర్శనార్థ ఆలోకే సర్వోఽపి తత్రస్థః ప్రకాశ్యత ఏవ న- ప్రమాణానుపపత్తేః అద్వైతార్థత్వే వైదికానాం కర్మణాం విద్యాసహితానామస్యానుషఙ్గిత్వే ప్రమాణానుపపత్తిః- న ప్రత్యక్షం, నానుమానం, మత ఏవ చ నాగమః, ఉభయమేకేన వాక్యేన ప్రదర్శ్యత ఇతి చేత్ - కుల్యాప్రణయనాలోకాది వత్ తన్నైవం- వాక్యధర్మానుపపత్తేః న చైకవాక్యగతస్యార్థస్య ప్రవృత్తినివృత్తిసాధనత్వమవగన్తుం శక్యతే కుల్యాప్రణయనాలోకాదావర్థస్య ప్రత్యక్షత్వాదదోషః యదప్యుచ్యతేఽమ్నాయేఽస్మిన్నర్థదృష్టా ఇతి- అయమేవ తు తావదర్థః ప్రమాణాగమ్యః మన్త్రాః పునః కిమస్మిన్నర్థే- ఆహోస్విదన్యస్మిన్నర్థ ఇతి మృగ్యమేతత్ తస్మాద్గ్రహాతిగ్రహలక్షణో మృత్యుర్బన్ధః - తస్మాన్మోక్ష ఏవ కర్తవ్య ఇత్యత ఇదమారభ్యతే. న చ జానీమో విషయసన్తానావాన్తరాళేఽవస్థానమన్తర్జరతీయకౌశలం యస్తు మృత్యోరతిముచ్యత ఇత్యుక్తాస్తు గ్రహాతిగ్రహా ఉచ్యన్తే- తత్త్వార్థసమ్బన్ధాత్పరోఽయం సాధ్యసాధనలక్షణో బన్ధః- గ్రహాతిగ్రహానిర్మోక్షాత్. నిగడే హి నిర్జ్ఞాతే నిగడితస్య మోక్షాయ యత్నః కర్తవ్యో భవతి- తస్మాత్తాదర్థ్యేనారమ్భః. (అథ హైనం) హ శబ్ద ఇతి హ్యర్థః అథ- అనన్తరం. అశ్వల ఉపరతే ప్రకృతం యాజ్ఞవల్క్యం జరత్కారుగోత్రః - జారత్కారవః ఋతభాగస్యాపత్యం- ఆర్తభాగః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేత్యభిముఖీకరణాయ పూర్వవత్ప్రశ్నః (కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి) ఇతి శబ్దో వాక్యపరిసమాప్త్యర్థః తత్ర నిర్జ్ఞాతేషు వా గ్రహాతిగ్రహేషు ప్రశ్నః స్యాత్- అనిర్జ్ఞాతేషు వా యది తావద్గ్రహా అతిగ్రహాశ్చ నిర్జ్ఞాతాః- తదా తద్గతస్యాపి గుణస్య సఙ్ఖ్యయా నిర్జ్ఞాతత్వాత్ కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి సఙ్ఖ్యావిషయః ప్రశ్నో నోపపద్యతే అథానిర్జ్ఞాతాః- తదా సఙ్ఖ్యేయవిషయప్రశ్న ఇతి కే గ్రహాః కే అతిగ్రహా ఇతి ప్రష్టవ్యం- న తు కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి ప్రశ్నః అపి చ- నిర్జ్ఞాతసామాన్యకేషు చ విశేషవిజ్ఞానాయ ప్రశ్నో భవతి- యథా కతమేఽత్ర కఠాః కతమేఽత్ర కలాపా ఇతి. న చాత్ర గ్రహాతిగ్రహా నామ పదార్థాః కేచన లోకే ప్రసిద్ధాః- యేన విశేషార్థః ప్రశ్నః స్యాత్ నను చ «అతిముచ్యత ఇత్యుక్తం గ్రహగృహీతస్య హి మోక్షః- «స ముక్తిః సాతిముక్తిరితి హి ద్విరుక్తం- తస్మాత్ప్రసిద్ధా గ్రహా అతిగ్రహాశ్చ. నను తత్రాపి చత్వారో గ్రహా అతిగ్రహాశ్చ నిర్జ్ఞాతాః వాక్చక్షుః ప్రాణమనాంసి- తత్ర కతీతి ప్రశ్నో నోపపద్యతే- నిర్జ్ఞాతత్వాత్ న- అనవధారణార్థత్వాత్. న హి చతుష్ట్వం తత్ర వివక్షితం - ఇహ తు గ్రహాతిగ్రహదర్శనే అష్టత్వగుణవివక్షయా కతీతి ప్రశ్న ఉపపద్యత ఏవ. తస్మాత్ «స ముక్తిః సాతిముక్తిరితి ముక్తిర్ద్విరుక్తా- గ్రహాతిగ్రహా అపి సిద్ధాః. అ

ఽ కరిసఙ్ఖ్యాకా గ్రహాః- కలిమాలతి గ్రహాశ్చలిప్తశ్చతి ఇతరజాహ (అష్టౌ గ్రహాఅష్టావతిగ్రహాఇతి) యేతేఽష్టౌ గ్రహాఅభిహితాః- కతిమేఽవేఽయ మేనస్యహితవ్యాఽఽతి

౧

అ — బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయన్నాఖ్యాయికాకరుత్ప్రతిశస్యాహ్మానం ప్రత్యాహ (అథ్యాయికేతి) యాజ్ఞవల్క్యస్యహివిద్యాంప్ర కరణేనైవ తత్ప్రజాజాతాగీలస్యతే- నాన్తరభాగస్తథా- విద్యామాన్యాత్ అతోఽవిద్యాస్తుత్యర్థాయయమాఖ్యాయికేత్యర్థః ఇదానీం బ్రాహ్మణార్థంవక్తుం వృత్తంకీర్తయతి (మృత్యోరితి) మృత్యుస్వరూపంస్పృచ్ఛతి (కఃపునరసావితి) తస్యస్వరూపనిరూపణార్థం బ్రాహ్మణముత్థాపయతి (సచేతి) మృ త్యురిలిసమ్బన్ధః స్వాభావికం- నైసర్గికం అనాదిసిద్ధమజ్ఞానం లక్ష్మ్యాదానః తస్యాస్వపమేవాస్మదంయస్మాత్తథేతి గ్రహాః తస్యతిపయమా త్మాన్యాప్తిమాహ (అవ్యాప్తేతి) తస్యస్వరూపమాహ (గహేతి) యథోక్తమృత్యువ్యాప్తిమగ్న్యాదీనాంకథయతి (తస్మాదితి , తాన్యతి గ్ హతి గ్రహగృహీతాని- అర్థాన్ప్రియసంసర్గాద్విత్యర్థః తత్తతోఽతిశయః - అగ్న్యాదిగతోఽద్యాపి తేజఇతియావత్. కశ్చిత్ - వ్యాఖ్యాతిజతిసమ్యక్ మాత్రస్యాపిమృత్యుగ్రస్తత్వమభిప్రేత్యాహ (తచ్చేతి) అగ్న్యాదిత్యాద్యాత్మకం నిరుపాధి పదమితియావత్ ఫలం-యథోక్తమృత్యుగ్రస్తమిటశేష లిమితిమృత్యోర్బన్ధనరూపస్యస్వరూపముచ్యతే- తత్రాహ (ఏతస్మాదితి , ననుమోక్షేకర్మబన్ధనరూపోపవగస్తమనుపయ కిం తన్నాహ (బన్ధస్యేతి) అగ్న్యాదీనాంయథోక్తమృత్యువ్యాప్తిముక్తాంవ్యక్తీకరోతి (యదపీతి , అవిసిరుక్తిపేవ - అతిముక్తావితిశేషః తథాపికథంసూ స్వయథోక్తమృత్యువ్యాప్తిః- తత్రాహ (తథాచేతి , తథాపికస్మాదగ్న్యాదీనాంమృత్యువ్యాప్తిః - సహితత్ర ప్రమాణమస్తి- తత్రాహ (ఏకఇతి) బహవఇతిచాన్దసం. తథాపివిదుషోమృత్యోరతిముక్తస్యనతదాపిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదాత్మేతి) సాత్రిపదేమృత్యువ్యాప్తింప్రకారాన్తరేణ ప్రక లయతి (సచేతి) మనసికార్యకరణరూపేణదివమ్యాదిత్యస్యచైక్యమస్తు- తథాపికథం గ్రహాతిగ్రహత్వంసూత్రస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (మనశ్చే తి) వాగాదేర్వ్యక్త్యాదేశ్చ గ్రహత్వేఽతిగ్రహత్వేచహిరణ్యగర్భైకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) కర్మఫలస్యసంసారత్వాచ్చతత్ఫలంప్రాప్త పదంమృత్యుగ్రస్తమేవేత్యాహ (సువిచారితంచేతి) యదేవకర్మణస్సప్రవృత్తిప్రయోజకం- తదేవబన్ధనివృత్తేర్నకారణం- అతఃకర్మఫలంహైరణ్య గర్భపదంసంసారమేవేత్యర్థః స్వమతముక్త్వామతాన్తరమాహ (కేచిత్త్వితి) సర్వమేవ- కర్మేతిశేషః స్వర్గకామవాక్యేదేహాత్మత్వనివృత్తిః- గోదా హనవాక్యేస్వతన్త్రాధికారనివృత్తిః- నిత్యనైమిత్తికవిధిష్వర్థాన్తరోపదేశేనస్వాభావికప్రవృత్తినిరోధః-నిషేధేషునాశౌదేవనైసర్గికప్రవృత్తమానిరు ధ్యతే-తదేవంసర్వమేవకర్మకాణ్డంనివృత్తిద్వారేణమోక్షపరమిత్యర్థః ననుశాస్త్రీయాత్కర్మణోహేతోరుత్తరముత్తరంకార్యకరణసఙ్ఘాతమతిశయవ న్తమాగ్రజాత్ప్రతిపద్యమానస్యఘాతాత్పూర్వస్మాన్ముచ్యతే - తత్కుతోనివృత్తిపరత్వంకర్మకాణ్డస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అతఃకారణాదితి) యద్యిదము త్తరముత్తరంసాతిశయంఫలంప్రాజాపత్యంపదం- తదపి సోపానారోహణక్రమేణవ్యావృత్తిద్వారామోక్షమవతారయితుం - నతుతత్రైవప్రా జాపత్యేపదేశ్రుతేస్తాత్పర్యం- తస్యాపినిరతిశయఫలత్వాభావాదిత్యర్థః ఫలితమాహ (ఇత్యతఇతి) యస్మాత్పూర్వంపూర్వంపరిత్యజ్యోత్తరము త్తరం ప్రతిపద్యమానస్తత్తన్నివృత్తిద్వారాముక్త్యర్థమేవతత్ప్రతిపద్యతే - నను తత్తత్పదప్రాప్త్యర్థమేవవాక్యంపర్యవసితం - తస్యానవత్వేనాఫల త్వాత్ తస్మాద్ద్వైతక్షయపర్యన్తంసర్వోపిఫలవిశేషోమృత్యుగ్రస్తత్వాత్సోపానారోహణన్యాయేనమోక్షార్థోఽవతిష్ఠతే హిరణ్యగర్భపదప్రాప్త్యా న్ద్వైతక్షయేతువస్తుతోమృత్యోరాప్తిమతిత్యపరమాత్మరూపేణస్థితోముక్తోభవతి లవాచమనస్యభావాదూర్ధ్వ, మర్వాక్పరమాత్మభావా, న్మధ్యేయా తత్తత్పదప్రాప్తిః- సాఖల్వాపేక్షికీసతీగౌణీముక్తిః- ముఖ్యాయుపూర్వోక్తైవేత్యర్థః. సర్వమేతదుత్ప్రేక్షామాత్రేణారచితం - నతుబృహదారణ్యకస్య శ్రుత్యన్తరస్యచార్థఇతి దూషయతి (సర్వమేతదితి) సద్వైతకత్వలక్షణోమోక్షో బృహదారణ్యకార్థ ఏవాస్మాభిరుచ్యతే- తత్కథమస్మదుక్తమ బార్హదారణ్యకమితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) అఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) అఙ్గీకృతమంశంవిశదయతి (భవతీతి) ఏతత్ - సద్వైతకత్వమారణ్యకార్థోభ వత్యపీతియోజనా. కథం తర్హిసర్వమేతదబార్హదారణ్యకమిత్యుక్తం - తత్రాహ (నత్వితి) తదుక్తరీత్యాకర్మశ్రుతీనాం యథోక్తమోక్షార్థత్వం నఘటతే - తేన సర్వమేతదౌత్ప్రేక్షికం - నశ్రౌతమిత్యుక్తమిత్యర్థః కర్మశ్రుతీనాం మోక్షార్థత్వాభావంసమర్థయతే (యదిహీతి) తస్మాత్తా సాం నమోక్షార్థతేతిశేషః కించ- సంసారస్తావద్ధర్మాధర్మహేతుకః- తౌచవిధినిషేధాధీనౌ-తయోశ్చేత్త్వదుక్తరీత్యామోక్షార్థత్వం-తదాహేత్వభా వాత్సంసారవిలయస్యాదిత్యాహ (యదిచేతి) విహితప్రతిషేధయోర్నివృత్తిద్వారాముక్త్యర్థత్వేపివిధ్యాదిజ్ఞానాదననిష్పాదితోయంకర్మపదార్థః - తస్యా యంస్వభావః- యదుతకర్తారమనర్థేనసంయుఙ్క్తేతిచోదయతి (అథేతి) మోక్షార్థమపికర్మకాణ్డంసంసారార్థంభవతీతినదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ప్రమాణాభావేనపరిహరతి (నేతి) తదేవవ్యనక్తి (అద్వైతార్థత్వఇతి) అన్యస్య- బన్ధస్యేతియావత్ అనుపపత్తింస్ఫారయతి (నప్రత్యక్ష మితి) కర్మశ్రుతివాక్యస్యావాన్తరతాత్పర్యంయథాశ్రుతేర్గృహ్యతే- నివృత్తిద్వారాముక్తౌతుమహాతాత్పర్యమిత్యఙ్గీకృత్యాశఙ్క్యతే (ఉభయమితి) కృత్రిమాఃఖుద్రాఃసరితః- కుల్యాః తాసాంప్రణయనం - శాల్యర్థంపానీయార్థమాచమనీయాద్యర్థంచ. ప్రదీపశ్చప్రాసాదశోభార్థకృతోఽగమ నాదిహేతురపిభవతి. వృక్షమూలేచసేచనమనేకార్థం తథాకర్మకాణ్డమనేకార్థమిత్యుపపాదయతి (కుల్యేతి) ఏకస్యవాక్యస్యయథాశ్రుతేనా ర్థేనార్థవత్త్వేసమ్భవతినాన్యత్రతాత్పర్యంకల్ప్యం - కల్పకాభావాత్. నచత్వదుక్తయారీత్యాఽనేకార్థత్వలక్షణోధర్మోవాక్యస్యైకస్యోపపద్యతే. * అర్థైకత్వాదేకంవాక్యమితిన్యాయాదితిపరిహరతి (తన్నైవమితి) వాక్యస్యానేకార్థత్వాభావేపితదర్థస్యకర్మణోబన్ధమోక్షాద్యనేకార్థత్వంస్యా దిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) పరోక్తందృష్టాన్తంవిఘటయతి (కుల్యేతి) * విద్యాంచావిద్యాంచేత్యాదయోమన్త్రాఃసముచ్చయపరాదృష్టాః - స ముచ్చయశ్చేత్కర్మకాణ్డస్యనివృత్తిద్వారామోక్షార్థత్వమిత్యయమర్థస్సిధ్యతీతిశఙ్క్యతే (యద్యపీతి) కర్మకాణ్డస్యోక్తరీత్యామోక్షార్థత్వేనాస్తిప్ర

ఉ.— ¶ ప్రాణో వై గ్రహః సోఽపానేనాతిగ్రాహేణ గృహీతోఽపానేన హి గన్ధాఞ్జిఘ్రతి॥ ౨

మాణమిత్యుపసంహరతి (అయమేవేతి) మన్త్రాణాంసముచ్చయపరత్వాత్, తస్య చ యథోక్తార్థాక్షేపకత్వాత్, తతో న్యాయ్యస్యాస్య ప్రమాణాగమ్యత్వేత్యా శఙ్క్యాహ (మన్త్రాశ్చేతి) తేషాంన సముచ్చయపరతేత్యత్ర వ్యక్తీభవిష్యతీత్యర్థః పరంచాపన్యుపేన్యమతముపసంహరతి (తస్మాదితి) బన్ధవిమోచనమనుపయోగిత్వాకాఙ్క్ష్యాహ (తస్యాన్మోక్షఇతి) యత్తుకర్మకాణ్డంబన్ధాయమ ఉక్తమేవ నభవతి- కింత్వన్తరాపస్థానకారణమితి- తద్దూషయతి (నచేతి) యథానజాగన్తిన స్వపితి విషయగ్రహణచ్ఛిద్రే న్తరాలేఽవస్థానంగుర్ఘటం, యథాచాస్తిం కిఞ్చిత్కర్యాకారం- అర్థంచ ప్రసవాయేతికౌశలంనోపలభ్యతే,- తథాకర్మకాణ్డం న బన్ధాయ, నాపిసాధనమిత్యే, నివ్యాఖ్యానం కిఞ్చిన్న జానీమ ఇత్యర్థః యత్తు శ్రుతిరేవాన్తరాన్తరపదప్రాప్త్యర్థవాదవ్యాజేన మోక్షే పురుషమవతారయతీతి- తత్రాహ (యత్త్వితి) మృత్యోస్తరాపి మృత్యుమ [illegible] న్యాయదర్శితిగ్రాహ- వచనం- తదయాసర్వస్యాస్య సాధనలక్షణో గ్రహస్యవల్యనేనాతిగ్రాహేణోచ్యతే తచ్ఛాస్త్రేన- మృత్యుపదార్థానాస్వపదర్శనాదిలయోజనా అర్థనిష్పన్నాదిత్యుక్తంస్ఫుటయతి (గ్రహాతిగ్రహాపరోక్తావితి) ఏషాహి ప్రత్యర్థమేవ ప్రతిపాదయతి- సతిమోక్షే పురుషమవతారయతీతి భావః సనుపురుషస్యాపేక్షితో మోక్షః ప్రతిపాద్యతాం- కిమిత్యనర్థాత్మబోధః ప్రతిపాద్యతే- తత్రాహ (సర్వదేహీతి) బన్ధజ్ఞానంవినాలతో విశ్లేషాయోగాన్ముముక్షోనప్రయోజకమిదజ్ఞానార్థత్వేనాన న్తరబ్రాహ్మణ ప్రవృత్తిరిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కతిగ్రహాఇత్యాదిం ప్రశ్నమన్యస్యాపి విషయః ప్రశ్నః- కతమేతఇతిద్వితీయస్య జ్ఞేయవిషయఇత్యాహ (పూర్వవదితి) సమ్ప్రతి ప్రశ్నమాక్షిపతి (తత్రేత్యాదినా) ఆద్యం ప్రశ్నమాక్షిప్యద్వితీయమాక్షిపతి (అపిచేతి) విశేషతశ్చాజ్ఞాతేష్వితి చశబ్దార్థః ముక్త్యతిముక్తిపదార్థద్వయప్రతియోగినా వచనాత్ గ్రహాతిగ్రహౌ సామాన్యేన ప్రాప్తౌ- ప్రశ్నస్తు విశేషబుభుత్సాయామితి ప్రష్టాభిప్రాయోచయతి (నను చేత) తథాపి ప్రశ్నద్వయమనుపపన్నమిత్యాక్షేప్తా బ్రూతే (నను తత్రేతి) వాక్యయజ్ఞస్య హోతా చేత్యాదావతియావత్ నిర్జ్ఞాతత్వాత్-విశేషస్యేతి శేషః అతిమోక్షోపదేశేన త్వగాదేరపి సూచితత్వాత్తేషు చ విశిష్టస్యానిర్ధారణాదవిశేషేణ ప్రపన్నేషు వాగాదిషు విశేషబుభుత్సాయాం సఙ్ఖ్యాదివిషయత్వేన ప్రశ్నస్యోపపన్నత్వాన్నాక్షేపోపపత్తిరితి [illegible] (నానవధారణాద్వా ఇతి) తదేవస్పష్టయతి (నహీతి) తత్ర- పూర్వబ్రాహ్మణే వాగాదిష్వితియావత్ ఫలితాం ప్రథమప్రశ్నోపపత్తింకథయతి (ఇహాస్త్వితి) నను గ్రహాణామేవ పూర్వగ్రహోపదేశాతిదేశాభ్యాం ప్రతిపన్నత్వాత్తేషు విశేషబుభుత్సాయాం కతి గ్రహాఇతి ప్రశ్నేఽపి గ్రహాణాం ప్రతిపన్నత్వాన్నకథం కతమే తే గ్రహాఇతి ప్రశ్నస్యావకాశః- అతఆహ (తస్మాదితి) పూర్వస్మాద్బ్రాహ్మణాదితియావత్ వాగాదయో వక్త్ర్యాదయశ్చ చత్వారో గ్రహాశ్చాతిగ్రహాశ్చ యద్యపి విశేషతో నిర్జ్ఞాతాః- తథాప్యతిదేశప్రాప్తత్వాత్ అవిశేషతో నజ్ఞాయన్తే- తేన తేషు విశేషతో జ్ఞాననిర్ధారణే ప్రశ్న ఇత్యభిప్రేత్య విశినష్టి (నియమేనేతి) ౧

రం— (అథ హైనం జారత్కారవ ఆర్తభాగః ప్రపచ్ఛేతి) అథ- అశ్వలపరాభవానన్తరం ఏనం- యాజ్ఞవల్క్యం జారత్కారవః - జరత్కారుగోత్రజః ఋతభాగపుత్రః- ఆర్తభాగః విజిగీషయైవ ప్రపచ్ఛేత్యర్థః హే యాజ్ఞవల్క్యేతి సమ్బోధనే కతిస్తానిముఖం కృత్వా గ్రహాః కతి అతిగ్రహాః కతి ఇతి ప్రశ్నద్వయంపృష్టవానిత్యర్థః ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (అష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి) పునః ప్రశ్నః (యే తేఽష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహాః కతమే త ఇతి) యే గ్రహా అతిగ్రహాశ్చాష్టావష్టావితిత్వయోక్తాః- తేఏతే క ఇత్యర్థః ౧

శం— తత్రాహ (ప్రాణో వై గ్రహః) ప్రాణ ఇతి ఘ్రాణముచ్యతే ప్రకరణాద్వాయుసహితః (సోఽపానేనేతి) గన్ధేనేత్యేతత్. అపానసచివత్వాదపానేనోచ్యతే అపానోపహృతంహి గన్ధం ఘ్రాణేన సర్వో లోకో జిఘ్రతి తదేతదుచ్యతే (అపానేన హి గన్ధాఞ్జిఘ్రతీతి) ౨

ఆ— ద్వితీయే ప్రశ్నే పరిహారముత్థాపయతి (తత్రాహేతి) ప్రాణశబ్దస్య ఘ్రాణవిషయత్వే పూర్వోత్తరగ్రన్థయోర్వాగాదీనాం ప్రకృతత్వం హేతుమాహ (ప్రకరణాదితి) అస్య గన్ధేన గృహీతత్వసిద్ధ్యర్థం విశినష్టి (వాయుసహితఇతి) అపానశబ్దస్య గన్ధవిషయత్వే గన్ధస్యాపానసహాయత్వం హేతుమాహ (అపానేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (అపానోపహృతమితి) అపశ్వాసో త్రాపానశబ్దార్థః ఉక్తేఽర్థే వాక్యం పాతయతి (తదేతదితి) ౨

రం— అత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (ప్రాణో వై గ్రహః స అపానేనాతిగ్రాహేణ గృహీత ఇత్యాది) అత్ర ప్రాణశబ్దేన నస్యస్థిన్ సామాన్యాద్ఘ్రాణేన్ద్రియం గౌణ్యా వృత్త్యాఽభిధీయతే గృహ్ణాతి- బధ్నాతి స్వవశంకరోతీతి గ్రహః- ఇన్ద్రియం పచాద్యచ్ అపానః-గన్ధః అపానేన- నిశ్వాసవాయునా ఉపనీయమానత్వాత్ గన్ధోఽపానశబ్దేన లక్ష్యతే సః- ఘ్రాణేన్ద్రియాత్మకో గ్రహః తేనవిషయరూపేణాతిగ్రాహేణ గన్ధాత్మనా గృహీతః- వ్యాప్తో భవతి అతిశయేన స్వస్వవిషయిణమిన్ద్రియాదికం గృహ్ణాతి- స్వవశీకరోతీత్యతిగ్రహః - విషయః గన్ధస్య ఘ్రాణవశీకరణప్రకారముపపాదయతి (అపానేన హి గన్ధాఞ్జిఘ్రతీతి) అత్ర ఘ్రాణేనేత్యధ్యాహర్తవ్యం. అపానేన- నిశ్వాసేనోపనీతాన్ గన్ధాన్ ఘ్రాణేన జిఘ్రతీత్యర్థః యద్వా- అపానశబ్దో ఘ్రాణపరో ద్రష్టవ్యః- ఉత్తరసన్దర్భైకరూప్యాత్ అతో గన్ధగ్రాహకత్వాత్ ఘ్రాణం గన్ధాధీనమితి భావః తతశ్చ * ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా ఇత్యుక్తరీత్యా గ్రహశబ్దితేభ్య ఇన్ద్రియేభ్యోఽతిగ్రహశబ్దితానాం విషయాణాం ప్రబలతయా తద్వశీకరణే విషయేన్ద్రియవియోజనరూపవివయత్నః కర్తవ్యో ముముక్షుణేతి భావః. ౨

¶. ద్వితీయాదినవమాన్తఖణ్డేషు- అతిగ్రహేణ గృహీతఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ — వాగ్వై గ్రహః స నామ్నాఽతిగ్రాహేణ గృహీతో వాచా హి నామాన్యభివదతి॥ ౩

జిహ్వా వై గ్రహః స రసేనాతిగ్రాహేణ గృహీతో జిహ్వయా హి రసాన్విజానాతి॥ ౪

చక్షుర్వై గ్రహః స రూపేణాతిగ్రాహేణ గృహీతశ్చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతి॥ ౫

శ్రోత్రం వై గ్రహః స శబ్దేనాతిగ్రాహేణ గృహీతః శ్రోత్రేణ హి శబ్దాఞ్ఛృణోతి॥ ౬

మనో వై గ్రహః స కామేనాతిగ్రాహేణ గృహీతో మనసా హి కామాన్కామయతే॥ ౭

హస్తౌ వై గ్రహః స కర్మణాతిగ్రాహేణ గృహీతో హస్తాభ్యాం హి కర్మ కరోతి॥ ౮

త్వగ్వై గ్రహః స స్పర్శేనాతిగ్రాహేణ గృహీతస్త్వచా హి స్పర్శాన్వేదయత ఇత్యేతేఽష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహాః॥ ౯

§ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదꣳ సర్వం మృత్యోరన్నం కాస్విత్సా దేవతా యస్యా మృత్యురన్నమిత్యగ్నిర్వై మృత్యుః సోఽపామన్నమప పునర్మృత్యుం జయతి॥ ౧౦

శం — (వాగ్వై గ్రహః) వాచాధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నయాఽఽసఙ్గవిషయాస్పదయాఽసత్యానృతాసభ్యబీభత్సాదివచనేషు వ్యాపృతయా గృహీతో లోకః. అపహృతః తేన వాక్ గ్రహః (స నామ్నాఽతిగ్రాహేణ గృహీతః) సః- వాగాఖ్యో గ్రహో నామ్నా- వక్తవ్యేన విషయేణాతిగ్రాహేణ అతిగ్రాహేణేతి దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం నామ- వక్తవ్యార్థా హి వాక్ - తేన వక్తవ్యేనార్థేన ప్రయుక్తా వాక్ తేన వశీకృతా తేన వినా ఆర్యమకృత్వా నైవ సా స్యాత్ స్వాతన్త్ర్యేణ - అతో నామ్నాఽతిగ్రాహేణ గృహీతా వాగిత్యుచ్యతే వక్తవ్యాసఙ్గేన హి ప్రవృత్తా సర్వా న నైర్గుణ్యాజ్యతే సమానమన్యత్ ౩-౪-౫-౬-౭-౮

అ — వాచో గ్రహత్వముపపాదయతి (వాచా హీతి) ఆసఙ్గస్య విషయః- శబ్దాదిరేవాస్పదం యస్యా వాచః- తయేతి గ్రహః తత్పృథగర్థమధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నయేతి విశేషణం. అసత్యం-పరపీడాకరం మిథ్యావచనం తదేవ త్వదృష్టమాత్రవిరోధ్యనృతం విపరీతం వా ఆదిపదేనేష్టానిష్టోక్తిగ్రహః వాచి ప్రకృతాయాం స నామ్నేతి కథముచ్యతే- తత్రాహ (వాగాఖ్య ఇతి) వక్తవ్యేన వాచో వశీకృతత్వం సాధయతి (వక్తవ్యార్థేతి) తేన- తాదర్థ్యేన వచనకరణత్వేనేతి యావత్ వచనార్థా హి వాచో వక్తవ్యేన వశీకృతత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) తత్కార్యం - వచనం మోక్షః- అసాధారణే దేవతాత్మని పర్యవసానం వక్తవ్యార్థోక్తిం వినా వాచోఽపర్యవసానేనైర్థమర్థమాహ (అత ఇతి) వాచోఽతిగ్రహగృహీతత్వమనుభవేన సాధయతి (వక్తవ్యేతి) వాచా హీత్యాదేరహానే నహీత్యాదినా తుల్యార్థత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమాహ (సమానమితి) ౩-౪-౫-౬-౭-౮

రం — (వాగ్వై గ్రహ ఇత్యాది) సర్వం పూర్వవత్ ౩-౪-౫-౬-౭-౮

శం — ఇత్యేతేఽత్వక్పర్యన్తా అష్టౌ గ్రహాః, స్పర్శపర్యన్తాశ్చ ఏతేఽష్టావతిగ్రహా, ఇతి ౯

అ — ప్రాణం వాగ్జిహ్వా చక్షుః శ్రోత్రం మనో హస్తౌ త్వగిత్యుక్త్వా గ్రహాన్నిగమయతి (ఇత్యేత ఇతి) గన్ధో నామ రసో రూపం శబ్దః కామః కర్మ స్పర్శ ఇత్యతిగ్రహాన్నిగమయతి (స్పర్శపర్యన్తాశ్చేతి) ౯

రం — ఏవం ప్రాణవాగ్జిహ్వా చక్షుః శ్రోత్ర మనో హస్తత్వగ్రూపాన్ గ్రహాన్ తద్విషయరూపానతిగ్రహాంశ్చోక్త్వోపసంహరతి (ఇత్యష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి) స్పష్టోఽర్థః విషయేన్ద్రియమధ్యే ఏతేషామేవ ప్రబలత్వాదవశ్యనిగ్రాహ్యత్వాభిప్రాయేణాష్టానామేవోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం ౯

శం — ఉపసంహృతేషు గ్రహాతిగ్రహేషు ఆహ పునః (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) యదిదం సర్వం మృత్యోరన్నం- సర్వం జాయతే విపద్యతే చ గ్రహాతిగ్రహలక్షణేన మృత్యునా గ్రస్తం కాస్విత్- కా ను స్యాత్ సా దేవతా- యస్యా దేవతాయా మృత్యురప్యన్నం భవేత్ - మృత్యుర్యస్యాపసేచనమితి శ్రుత్యన్తరాత్. అయమభిప్రాయః ప్రష్టుః- యది మృత్యోర్మృత్యుం వక్ష్యతి- అనవస్థా స్యాత్ అథ న వక్ష్యతి- అస్మాద్గ్రహాతిగ్రహలక్షణాన్మృత్యోర్మోక్షో నోపపద్యతే. గ్రహాతిగ్రహమృత్యువినాశే హి మోక్షః స్యాత్- స యది మృత్యోరపి మృత్యుః స్యాత్- గ్రహాతిగ్రహలక్షణస్య మృత్యోర్వినాశః అతో దుర్వచనం ప్రశ్నం మన్వానః పృచ్ఛతి (కాస్విత్సా దేవతేతి) అస్తి తావన్మృత్యోర్మృత్యుః న చానవస్థా స్యాత్ తస్యాప్యన్యో మృత్యురితి నానవస్థా- సర్వమృత్యోర్మృత్యోరనుపపత్తేః కథం పునరవగమ్యతే౽స్తి మృత్యోర్మృత్యురితి. దృష్టత్వాత్ అగ్నిస్తావత్సర్వస్య దృష్టో మృత్యుః- వినాశకత్వాత్ సోఽద్భిర్భక్ష్యతే- సోఽగ్నిరపామన్నం గృహాణ తస్మాదస్తి మృత్యోర్మృత్యురితి. తేన సర్వం గ్రహాతిగ్రహజాతం భక్ష్యతే మృత్యోర్మృత్యునా- తస్మిన్ బన్ధనే నాశితే మృత్యునా భక్షితే సంసారాన్మోక్ష ఉపపన్నో భవతి బన్ధనం హి గ్రహాతిగ్రహలక్షణముక్తం- తస్మాచ్చ మోక్ష ఉపపద్యత ఇత్యేతత్ప్రసాధితం- అతో బన్ధమోక్షాయ పురుషప్రయాసస్సఫలో భవతి. అతోఽపజయతి పునర్మృత్యుం ౧౦

§ అపపునర్మృత్యుం జయతి య ఏవం వేదేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

మూ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియత ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో౩ నేతి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యోఽత్రైవ సమవనీయన్తే స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేతే॥ ౧౧

ఆ.— ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (యదిదమితి) యదిదం వ్యాకృతం జగత్సర్వం మృత్యోరన్నమితి యోజనా తస్య తదన్నత్వం సాధయతి (సర్వమితి) మృత్యోరన్నత్వే సమ్భావనాయోగ్యత్వాన్నరసంవాదయతి (మృత్యుమితి) మృత్యోర్మృత్యుమధికృత్య ప్రశ్నస్య కరణేఽప్రయోజనత్వమాశఙ్క్యాహ (అయమితి) సత్యేవ గ్రహాతిగ్రహాలక్షణే మృత్యో మోక్షో భవిష్యతీతి చేత్ - నేత్యాహ (గ్రహేతి) అస్తు తర్హి గ్రహాతిగ్రహనాశే ముక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సయదీతి) సచ మృత్యోర్మృత్యుర్నాస్తి - అనవస్థానాదిత్యుక్తమితి భావః పక్షే ఽనవస్థానాత్, త్వత్పక్షే చాముక్తే, రిత్యర్థః అస్తిపక్షం పరిగృహ్ణాతి (అస్తి తావదితి) మృత్యోర్మృత్యుర్నిర్ఘ్నన్సాక్షాత్కారోఽవశిష్యతే తస్యాప్యన్యో మృత్యురస్తి చేదనవస్థా- నాస్తి చేత్ తద్దేవ జ్ఞానస్యాపి తైరముక్తిరితి శఙ్క్యతే (నన్విత) తత్రాస్తిపక్షం పరిగృహ్యాపహారతి (నానవస్థేతి) యథోక్తస్య మృత్యోః స్వపరపరాభిత్వాన్న కించిదవద్యమిత్యర్థః ఉక్తం పక్షం ప్రశ్నద్వారా ప్రమాణరూపం కరోతి (కథమితి) దృష్టాన్తం స్పష్టయతి (అగ్నిస్తావదితి) దృష్టఫలమాచష్టే (గృహాణేతి) తస్య కార్యం కథయతి (తేనేతి) అపపునర్మృత్యుం జయతీత్యస్య పాతనికాం కరోతి (తస్మిన్నితి) ఉక్తమేవ వ్యక్తీకరోతి (బన్ధనం హీతి) ప్రసాధితం- మృత్యోరపి మృత్యురస్తీతి ప్రదర్శనే నేతి శేషః మోక్షోపపత్త్యై ఫలితమాహ (అతఇతి) పురుషప్రయాసః- శమాదిపూర్వక శ్రవణాది తత్ఫలస్య జ్ఞానస్య ఫలం దర్శయన్వాక్యం యోజయతి (అత ఇతి) జ్ఞానం పశ్చాద్వ్యర్థః. ౧౦

రం.— ఏవం గ్రహాతిగ్రహప్రశ్నస్యోత్తరే దత్తే ఆర్తభాగ ఏవాన్యత్పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదం సర్వం మృత్యోరి త్యాది) యస్య మృత్యోరిదం సర్వం దృశ్యమానమన్నం- అదనీయం సోఽపి మృత్యుర్యస్యా దేవతాయా అన్నం భవతి- సా కా దేవతేతి ప్రశ్నార్థః యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (అగ్నిర్వై మృత్యుస్సోఽపామన్నమితి) అగ్నినా హి సర్వం దహ్యతే అతస్సర్వాన్తకత్వాన్మృత్యుః సోఽప్యద్భిర్నాశ్యతే- అతో వా సా స్వాన్నకత్వమితి భావః. అపాం మృత్యుస్వాన్నకత్వవిజ్ఞానస్య ఫలమాహ (అపపునర్మృత్యుం జయతియఏవం వేద) అపాం మృత్యుస్వాన్నకత్వం విదిత్వ యః అపమృత్యుం జయతీత్యర్థః అత్ర కాస్విత్సా దేవతేతి ప్రశ్నానుసారాదప్ఛబ్దస్యాపామృత్యుస్యాస్తత్త్వాభిమానినారాయణపరత్వేఽపి న దోషః - కేవలాస్వప్సు దేవతాశబ్దస్యాన్వయస్యాత్ అస్మిన్పక్షే అగ్నిర్వై మృత్యురిత్యత్రాగ్నిశబ్దస్యాగ్నిరుద్రపరత్వం ద్రష్టవ్యం- * అగ్నిర్వై రుద్ర ఇతి ప్రసిద్ధేశ్చ. ఏతదేవాభిప్రేత్య వ్యాసార్యైః *ఆర్తభాగప్రశ్నస్య నిర్విషయత్వేఽపి తత్స్థేనాస్య ప్రకరణస్య పరమాత్మనిపయత్వమపి అన్వాహ్యోక్త్యా సూచితం ౧౦

శం.— పరేణ మృత్యునా మృత్యోర్నాశితే పరమాత్మదర్శనేన యోఽసౌ ముక్తో విద్వాన్- సోఽయం పురుషో యత్ర- యస్మిన్కాలే మ్రియతే- ఉత్- ఊర్ధ్వమస్మాత్ - బ్రహ్మవిదో మ్రియమాణాత్ప్రాణాః- వాగాదయో గ్రహాః, నామాదయశ్చాతిగ్రహా వాసనారూపా అన్తస్స్థాః సప్రయోజకాః, క్రామన్త్యూర్ధ్వం- ఉత్క్రామన్తి ఆహోస్విన్నేతి (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) నోత్క్రామన్తి అత్రైవ- అస్మిన్నేవ పరేణాత్మనా అవిభాగం గచ్ఛన్తి విదుషి కరణాని స్వయోనౌ పరబ్రహ్మణ్యేవ సమవనీయన్తే- ఏకీభావేన సమవసృజ్యన్తే ప్రలీయన్త ఇత్యర్థః ఊర్మయ ఇవ సముద్రే. తథాచ శ్రుత్యన్తరం కలాశబ్దవాచ్యానాం ప్రాణానాం పరస్మిన్నాత్మని ప్రలయం దర్శయతి *ఏవమేవాస్య పరిద్రష్టురిమాష్షోడశకలాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛన్తీ తి ఇతి పరేణాత్మనాఽవిభాగం గచ్ఛన్తీతి దర్శితం నహి స్త్రీ మృతః నహి- మృతశ్చాయం. యస్మాత్స ఉచ్ఛ్వయతి- ఉచ్ఛూనతాం ప్రతిపద్యతే. ఆధ్మాయతి - బాహ్యేన వాయునాపూర్యతే దృతివదాధ్మాతో మృతశ్శేతే నిశ్చేష్టః/ బన్ధననాశే ముక్తస్య న క్వచిద్గమనమితి వాక్యార్థః ౧౧

ఆ.— సమ్యగ్జ్ఞానస్యాపపునర్మృత్యుం జయతీత్యుక్తం ఫలం విశదీకర్తుం ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (పరేణేతి) పరేణ మృత్యునా పరమాత్మదర్శనేనేతి సమ్బన్ధః గ్రహాతిగ్రహలక్షణో బన్ధః స సమ్యగర్థః గ్రహశబ్దేన ప్రయోజ్యరాశిగ్రహణం నామాదీనాం స్థూలానాం బహిష్ఠత్వేన స్వరసతస్సక్తత్వాత్కథం తదుత్క్రాన్తిః పృచ్ఛ్యతే - తత్రాహ (వాసనారూపా ఇతి) తేషామనుత్క్రాన్తౌ ముక్త్యసమ్భవం సూచయతి (సప్రయోజకా ఇతి) ఉత్క్రాన్తిపక్షే * ధ్రువం జన్మ మృతస్య చేతి న్యాయాత్పునరుత్పత్తిః స్యాత్ అనుత్క్రాన్తిపక్షే మరణప్రసిద్ధిర్విరుధ్యేతేతి భావః ద్వితీయం పక్షం పరిగృహ్య పరిహరతి (నేతి హోవాచేత్యాదినా) కార్యాణి కరణాని వా సర్వాణి పరేణాత్మనా సహావిభాగం గచ్ఛన్తి సన్త్యస్మిన్నేవ విదుషి సమవనీయన్త ఇతి సమ్బన్ధః. తేషాం విదుషి విలయే హేతుమాహ (స్వయోనావితి) విద్వానేవ హి పూర్వమవిద్యయా తేషాం యోనిరాసీత్- తస్మిన్విద్యాదశాయాం తద్బలాదవిద్యాయామపనీతాయాం పరిపూర్ణత్వాత్తేషాం పర్యవసానం సమ్భవతీత్యర్థః కారణే కార్యాణాం ప్రవిలయే దృష్టాన్తమాహ (ఊర్మయ ఇతి) ప్రాణాదీనాం కారణసంసర్గాఖ్యో లయశ్చేత్ - పునరుత్పత్తిః స్యాదిత్యాశఙ్క్య జ్ఞానేనత్యజ్ఞానధ్వంసాన్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (తథాచేతి) సవిషయాణ్యేకాదశేన్ద్రియాణి, వాయవశ్చ పఞ్చ, ఇతి షోడశకలాః. తాసాం స్వాతన్త్ర్యమాశ్రయాన్తరం చ వారయతి (పురుషాయణా ఇతి) తాసాం నివృత్తిశ్చ పురుషవ్యతిరేకేణ నాస్తీతి పురుషం ప్రాప్యేతి. ప్రాణాశ్చేన్నోత్క్రామన్తి - తర్హి మృతో న భవతీతి ప్రతీతివిరోధం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (నతర్హీత్యాదినా) దృతిశబ్దో భస్త్రావిషయః. ప్రకృతం వాక్యం ప్రత్యక్షసిద్ధదేహమరణానువాదకమిత్యభిప్రేత్యాహ (బన్ధనేతి) ౧౧

౧— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేనం న జహాతీతి నామేత్యనన్తం వై నామానన్తా విశ్వే దేవా అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి॥ ౧౨

యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యం మనశ్చన్ద్రం దిశః శ్రోత్రం పృథివీం శరీరమాకాశమాత్మౌషధీర్లోమాని వనస్పతీన్కేశా అప్సు

రం — పునస్సప్రశ్నపృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియత ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో నేతి) యత్ర - యదాయం పురుషః - జీవో మ్రియతే - తదా కిమస్మాత్ - మ్రియమాణాజ్జీవాత్ ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి - జీవేన సహ యథాయథం గచ్ఛన్తి - ఆహో - ఉత నయథాయథం గచ్ఛన్తి - కింతు తత్సంయుక్తా ఏవ సన్నస్మిన్నేవ సహైవోత్క్రామన్తీతి ప్రశ్నార్థః నయథాయథం గచ్ఛన్తీత్యుత్తరమాహ (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) తర్హి కిం భవన్తీత్యత్రాహ (అత్రైవ సమవనీయన్తే స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతః శేతే) అత్రైవ - అస్మిన్నాత్మన్యేవ సమవనీయన్తే - సంయుజ్యన్తే సమిత్యేకీకారే ఏకీభూతతయా సంయుక్తా భవన్తి ... కిం తు సహైవోత్క్రామన్తి ... నోచ్ఛ్వయతి - సః - పురుషః మృతః - ఉత్క్రాన్తప్రాణస్సన్ శ్వయతి సం ప్రాప్నోతీత్యర్థః ఆధ్మాయతి - బాహ్యవాయునా పూర్యతే ఆధ్మాతః - ఏవం బాహ్యవాయునా పూరితస్సన్ శేతే ఇత్యర్థః. యద్యప్యుచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయతీత్యాదిర్దేహధర్మః - తథాప్యాదితి నిర్దిష్టమ్రియమాణజీవధర్మః - తథాపదేశోఽస్మిన్నభేదోపచారేణేతి పరామృశ్యతి చాసిన్దశో దష్టవ్యః నచ స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేత ఇతి ఉచ్ఛ్వానత్వాదివిస్పష్టదేహధర్మశ్రవణేన దేహసామానాధికరణ్యేన ప్రతిషేధవిషయకత్వోపపత్త్యా అభేదోపచారమాత్రత్యజీవాపాదానకోద్గమన నిషేధపరత్వం కుతః శ్రయణీయమితి వాచ్యం - * సోఽకామోనిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామో న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీత్యత్ర శారీరాపాదానకోద్గమనప్రతిషేధవాదినోఽపి తస్మాదిత్యస్య పరైరప్యభేదోపచారస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వేన దోషసామ్యాత్ * ప్రతిషేధాదితి చేన్న శారీరాదితి సూత్రభాష్యాదావస్యాంశస్య ప్రపఞ్చితత్వాన్నాత్రాస్మాకం వక్తవ్యమవశిష్యతే ౧౧

శం — ముక్తస్య కిం ప్రాణా ఏవ సమవనీయన్తే - ఆహోస్విత్తత్ప్రయోజకమపి సర్వం అథ ప్రాణా ఏవ - న తత్ప్రయోజకం సర్వం - ప్రయోజకే విద్యమానే పునః ప్రాణానాం ప్రసఙ్గః అథ సర్వమేవ కామకర్మాది - తతో మోక్ష ఉపపద్యత ఇత్యేవమర్థ ఉత్తరప్రశ్నః (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేనం న జహాతీతి) ఆహేతరః (నామేతి) సర్వం సమవనీయత ఇత్యర్థః నామమాత్రం తు న లీయతే - ఆకృతిసమ్బన్ధాత్ నిత్యం హి నామ - అనన్తం వై నామ నిత్యత్వమేవానన్త్యం నామ్నః తదానన్త్యాధికృతా అనన్తా వై విశ్వే దేవాః (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి) తన్నామానన్త్యాధికృతాన్విశ్వాన్దేవానాత్మత్వేనోపేత్య తేనానన్త్యదర్శనేనానన్తమేవ లోకం జయతి ౧౨

ఆ — ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి విశేషణమాశ్రిత్య ప్రశ్నాన్తరమాదత్తే (ముక్తస్యేతి) పృష్టద్వయేఽపి ప్రయోజనం కథయతి (అథేత్యాదినా) యత్పూర్వస్మిన్ప్రశ్నే త్రాన్యభూత్ - తదదునా నామమాత్రావశేషమిత్యుక్తే నానస్పష్టం కించిదితి యథావగమ్యతే - తథాత్రాపి నామమాత్రం మ్రియమాణం విద్వాంసం న జహాతీత్యుక్తేన కించిదవశిష్టమితి దృష్టిస్స్యాదితి ప్రత్యుక్తితాత్పర్యమాహ (సర్వమితి) యథాశ్రుతముద్గమాశ్రిత్య ప్రత్యుక్తిం వ్యాచష్టే (నామమాత్రంత్వితి) విశేషో నామనిత్యత్వే హేత్వన్తరముత్తరవాక్యావష్టమ్భేన దర్శయతి (నిత్యం హీతి) అనన్తశబ్దో నామ్నో వ్యక్తిప్రాచుర్యే ప్రతిభాతి - కుతో నిత్యత్వేత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యత్వమేవేతి) వ్యక్తిభేదస్య ప్రసిద్ధత్వాన్నిత్యత్వం వక్తవ్యం. బ్రహ్మవిదస్సర్వస్యానామపి వశిష్యతే - పరస్య సర్వస్య లయే పరిశేషః - శుకో ముక్త ఇత్యాదివ్యపదేశదర్శనాత్ అతో నామనిత్యత్వం వ్యావహారికమితి భావః. బ్రహ్మణ్యేవ దర్శనేన విశ్వేదేవానాత్మత్వేనోపగమ్యానన్తం లోకం జయతీతి సిద్ధానువాదో బ్రహ్మవిద్యాం స్తోతుమిత్యభిప్రేత్యానన్తరవాక్యమాదత్తే (తదానన్త్యేతి) తద్వ్యాచష్టే (తన్నామానన్త్యేతి) ౧౨

రం — పునరార్తభాగ ఏవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేనం న జహాతీతి) పూర్వత్ర ప్రాణా మ్రియమాణం న జహతీత్యుక్తం - ఇదానీం తు ప్రాణేభ్యోఽన్యచ్చ కిం వా మ్రియమాణం న జహాతీతి ప్రశ్నః యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (నామేతి) నామధేయం న త్యజతీత్యర్థః. తదత్యాగమేవ ప్రదర్శయతి ప్రసిద్ధ్యా (అనన్తం హ వై నామేతి) దేహనష్టేఽపి యుధిష్ఠిరాదీనాం నామానువృత్తిదర్శనాదనన్తం నామ - నామ్నో నాశో నాస్తీత్యర్థః నామాభిమానిదేవతా అప్యనన్తా ఇత్యాహ (అనన్తా విశ్వే దేవా ఇతి) విశ్వేదేవా నామాభిమానిన ఇతి ద్రష్టవ్యం నామానన్త్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతీతి) తేన - అనువృత్తేన నామ్నా అనన్తం - శాశ్వతం పుణ్యలోకం జయతీత్యర్థః అత ఏవ హి లోకే నామానువృత్త్యర్థం యతన్త ఇతి భావః ౧౨

శం — గ్రహాతిగ్రహరూపం బన్ధనముక్తం మృత్యురూపం. తస్య చ మృత్యోర్మృత్యుసద్భావాన్మోక్షశ్చోపపద్యతే. స చ మోక్షో గ్రహాతిగ్రహరూపాణాం ప్రాణానామిహైవ ప్రలయః ప్రదీపనిర్వాణవత్. యత్తద్గ్రహాతిగ్రహాఖ్యం బన్ధనం మృత్యురూపం - తస్య యత్ప్రయోజకం - తత్స్వరూపనిర్ధారణార్థమిదమారభ్యతే (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ). అత్ర కేచిద్వర్ణయన్తి - గ్రహాతిగ్రహస్య స ప్రయోజకస్యవినాశే పిశేషకిలనముచ్యతే - నామావశిష్టే విద్యయా ఊషరస్థానీయయా యోగ్యాఽప్రభవయా పరమాత్మనః కృచ్ఛ్రేణోక్తిభోజ్యాచ్చ జగతో వ్యావృత్తః ఉచ్ఛిన్నకామకర్మా అన్తరాలేఽవతిష్ఠతే. తస్య

లోహితం చ రేతశ్చ నిధీయతే క్వాయం తదా పురుషో భవతీత్యాహర సోమ్య హస్తమార్తభాగావామేవైతస్య వేదిష్యావో న నావేతత్ సజన ఇతి తౌ హోత్క్రమ్య మన్త్రయాఞ్చక్రాతే తౌ హ యదూచతుః కర్మ హైవ తదూచతురథ యత్ప్రశశంసతుః కర్మ హైవ తత్ప్రశశంసతుః పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేతి తతో హ జారత్కారవ ఆర్తభాగ ఉపరరామ ॥ ... ౧౩

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే - ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్

పరమాత్మైకత్వదర్శనేన సమ్యగ్దర్శనమప నేపప్యనితి అత్ర పరంపరయా సమ్యగ్దర్శనమార్గవ్యమితి ఏవమపవర్గాఖ్యామ ... రాళావసానే ... స్థస్య ... తత్ర వక్తవ్యం - విశిష్టైకరణేషు దేహస్య పరమాత్మదర్శనం శ్రవణమననిదిధ్యాసనానికథమితి - సమవనీత ప్రాణస్య హి నామమాత్రావశిష్టస్యోలత్రైరుచ్యతే ... అమృతత్వే ... నిరుపపాదయితుం శక్యతే అథ జీవన్నేవావిద్యామాత్రావశిష్టో భోజ్యాద్వ్యావృత్త ఇతి పరికల్ప్యతే - తత్తుకేన నిమిత్తమితి - వక్తవ్యం. సమవదైవ్వలైకత్వాత్ ప్రాప్తిర్నిమిత్తమిత్యుచ్యతే - అపూర్వ ... మేవ నిరాకృతం కర్మసహితేన ద్వైతైకత్వాత్మదర్శనేన సమ్పన్నో విద్వాన్మృతః సమవనీతప్రాణో జగదాత్మత్వం హిరణ్యగర్భస్వరూపం వా ప్రాప్నుయాత్ - అసమవనీతప్రాణో భోజ్యాజ్జీవన్నేవ వా వ్యావృత్తో విరక్తః పరమాత్మదర్శనాభిముఖః స్యాత్ నచోభయమేక ప్రయత్ననిష్పాద్యేన సాధనేన లభ్యం హిరణ్యగర్భప్రాప్తిసాధనం చేత్ - న తతో వ్యావృత్తిసాధనం. పరమాత్మాభిముఖీకరణస్య భోజ్యాద్వ్యావృత్తేః సాధనం చేత్ - న హిరణ్యగర్భప్రాప్తిసాధనం న హ్యేకం ... సాధనం ... పి అథమృత్వా హిరణ్యగర్భం ప్రాప్య తత్ర సమవనీతప్రాణో నామమాత్రావశిష్టః పరమాత్మజ్ఞానేఽధిక్రియతే - తతోఽస్మదాద్యర్థం పరమాత్మజ్ఞానోపదేశోఽనర్థకః స్యాత్. సర్వేషాం హి బ్రహ్మవిద్యా పురుషార్థాయోపదిశ్యతే తద్యో యో దేవానామిత్యాద్యయా శ్రుత్యా. తస్మాదత్యన్తనికృష్టా ... కల్పనా ప్రకృతం వర్తయిష్యామః తత్రైకేన ప్రయుక్తం గ్రహాతిగ్రహలక్షణం బన్ధనమిత్యేతన్నిర్ధారయిష్యన్నాహ - యత్రాస్య పురుషస్య - అస్య మృతస్య శిరః పాణ్యాదిమతో మృతస్య వాగగ్నిమప్యేతి - వాతం ప్రాణోఽప్యేతి - చక్షురాదిత్యమప్యేతీతి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే మనశ్చన్ద్రం. దిశః శ్రోత్రం పృథివీం శరీరం (ఆకాశమాత్మేతి) అత్రాత్మాధిష్ఠానం హృదయాకాశముచ్యతే స ఆకాశమప్యేతి ఓషధీరపియన్తి లోమాని వనస్పతీనపియన్తి కేశాః అప్సు లోహితం రేతశ్చ నిధీయత ఇతి పునరాదానలిఙ్గం. సర్వత్ర హి నాగాపి ... దేవతాః ... పరిగృహ్యన్తే - న తు కరణాన్యేవాపక్రామన్తి ప్రాక్ మోక్షాత్ తత్ర దేవతాభిరనధిష్ఠితాని కరణాని న్యస్తదాత్రాణ్యుపమానాని విదేహశ్చ కర్తా పురుషోఽస్వతన్త్రః కిమాశ్రితో భవతీతి పృచ్ఛ్యతే (క్వాయం తదా పురుషో భవతీతి) కిమాశ్రితస్తదా పురుషో భవతీతి. యమాశ్రయమాశ్రిత్య పునః కార్యకరణసఙ్ఘాతముపాదత్తే, యేన గ్రహాతిగ్రహలక్షణం బన్ధనం ప్రయుజ్యతే, - తత్కిమితి ప్రశ్నః అత్రోచ్యతే - స్వభావయదృచ్ఛాకాలకర్మదైవవిజ్ఞానమాత్రశూన్యాని వాదిభిః పరికల్పితాని - అతోఽనేకవిప్రతిపత్తిస్థానత్వాన్నైవ జల్పన్యాయేన వస్తునిర్ణయః అత్ర వస్తునిర్ణయం చేదిచ్ఛసి - ఆహర సోమ్య హస్తమార్తభాగ హే. ఆవామేవైతస్య - త్వత్పృష్టస్య వేదితవ్యం యత్ - తద్వేదిష్యావః - నిరూపయిష్యావః కస్మాత్ న నౌ - అవయోరేతద్వస్తు సజనే - జనసముదాయే నిరూపయితుం శక్యతే - అతో వికాన్తం గమిష్యావో విచారణాయ తౌ హేత్యాది శ్రుతివచనం తౌ - యాజ్ఞవల్క్యార్తభాగావేకాన్తం గత్వా కిం చ కృతవన్తావితి ఉచ్యతే - తౌ హ ఉత్క్రమ్య సజనాద్దేశాన్మన్త్రయాఞ్చక్రాతే - ఇతి లౌకికవాదిపక్షాణామేకైకం పరిగృహ్య విచారితవన్తౌ తౌ హ విచార్య యదూచతురపోహ్య పూర్వపక్షాన్ సర్వాన్ - తచ్ఛృణు. కర్మ హైవాశ్రయం - పునః పునః కార్యకరణోపాదానహేతుం తత్ - తత్రోచతుః - ఉక్తవన్తౌ న కేవలం కాలకర్మదైవేష్వ ... రేష్వభ్యుపగతేషు హేతుషు యత్ప్రశశంసతుస్తౌ - కర్మ హైవ తత్ప్రశశంసతుః యస్మాన్నిర్ధారితమేతత్కర్మప్రయుక్తం గ్రహాతిగ్రహాది కార్యకరణోపాదానం పునః పునః - తస్మాత్పుణ్యో వై శాస్త్రవిహితేన పుణ్యేన కర్మణా భవతి తద్విపరీతేన విపరీతో భవతి - పాపః పాపేనేతి ఏవం యాజ్ఞవల్క్యేన ప్రశ్నే నిర్ణీతే యస్మాత్ తతోఽశక్యప్రకమ్ప్యత్వాద్యాజ్ఞవల్క్యస్య హ జారత్కారవ ఆర్తభాగ ఉపరరామ ... ౧౩

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ — యత్రాస్యేత్యాదేస్తాత్పర్యం వృత్తానువాదపూర్వకం కథయతి (గ్రహాతిగ్రహరూపమిత్యాదినా) * కిమేనమిత్యాదివాక్యస్య స్వవ్యాఖ్యాముక్త్వా యత్రేత్యాదేస్తాత్పర్యం చోక్తం ఇదానీం భర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానముత్థాపయతి (అత్రేతి) కిమేనమిత్యాదావితి యావత్ సముచ్చయానుష్ఠానాద్దేహయోః స ప్రయోజకయోర్నాశే పుంసో ముక్తిర్న చేత్ - తస్మిత స్వబన్ధత్వాయోగాన్నామశేషావశామవలమ్బతామిత్యాశఙ్క్యాహ (నామావశిష్ట ఇతి) క్షీతేరూపరవదవస్థితాత్మా విద్యయా పరస్మాత్పరిచ్ఛిన్నశ్చేదాత్మా తర్హి ఖణ్డపక్ష ఏవ స్యాత్ - న తు భోజ్యాజ్జగతో వ్యావృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉచ్ఛిన్నేతి) సర్వస్య కర్మాదిఫలస్య మాత్రాణ్యకః సముచ్చయానుష్ఠానాదిత్యభోగావ ... ప్రాప్తాత్మానిర్ధార్య కర్మాభావాత్ప్రయోజకాభావేరుచ్ఛిత్తిరిత్యర్థః * కిమేనమిత్యాదావన్తరాళావస్థస్య విద్యాధికారిణో నిర్ధారణాత్తదపేక్షితవిద్యాశేషత్వేనోపన్యస్తప్రశ్నాదేరారమ్భం సమ్భావయతి (తస్యేతి) ఇతిశబ్దో వర్తయన్నిత్యనేన సమ్బధ్యతే. తర్హి యత్రాపన్నప్రశ్నాదౌ బ్రహ్మవిద్యోచ్యతే - తస్యైవారమ్భో యుక్తః యత్రాస్యేత్యాదిర్హ్యపి ... ఫలవద్విద్యాప్రాప్తిశేషత్వేన నివర్త్యమృత్యుప్రయోజకనిర్ధారణార్థో యత్రేత్యాదిరిత్యభిప్రేత్యాహ (...) హిరణ్యగర్భాదూర్ధ్వ ... విద్యాధికారీ. ప్రథమపిమృతస్య - జీవతో వా విద్యాధికారో విపక్షిత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) ...

మాక్షిపతి (విశిష్టేష్వితి) ఆక్షేపంస్ఫుటయితుంతదీయాముక్తిమనువదతి (సమపనీతేతి) నామమాత్రావశిష్టస్య- అధికారాదివిద్యాయామితి శేషః సమపనీతిప్రాణస్యేత్యత్ర, శ్రుతింసంవాదయతి (మృతఇతి) కథమేతావతాయఙ్ఞోత్తాక్షేపసిద్ధిః- తత్రాహ (సమనోరథేనేతి) ఉప సంహృతప్రాణస్య శ్రవణాద్యనికాన్త్వమేతచ్ఛబ్దార్థః ద్వితీయంశఙ్కతే (అథేతి) అపావృత్తః- విద్యాధికారీతిశేషః జీవతోభోజ్యాద్యావృత్త నంసమ్యక్షిద్ధియంవినాదుశ్శకమితమత్వాప్పృచ్ఛతి (తత్త్వితి) అత్రాప్యేకామాభవతి - ప్రాప్తైనవర్తతఇతి ప్రసిద్ధే అపరవిద్యయాఃకర్మసముచ్చిత యాహైరణ్యగర్భపదప్రాప్తిరేవనివృత్తికారణమితిశఙ్కతే (సమస్తేతి) అపరవిద్యాసముచ్చితంకర్మహైరణ్యగర్భభోగప్రాపకం - నభోగ్యాన్తస్ని వృత్తిసాధనమితి తృతీయేభ్యుత్పాదితమితిపరిహరతి (తత్పూర్వమేవేతి) ఉక్తమేవవ్యక్తీకుర్వన్విభజతే (కర్మసహితేనేతి) అద్వైకమేవసముచ్చి తంకర్మోభయార్థంకింనస్యాత్- అతఆహ (నచేతి) ఉభయార్థత్వాభావంసమర్థయతే (హిరణ్యగర్భేత్యాదినా) సముచ్చితంకర్మనోభయార్థమి త్యత్రదృష్టాన్తమాహ (నహీతి) హిరణ్యగర్భోవిద్యాధికారీతిపక్షంనిక్షిపతి (అథేతి) దూషయతి (తతిఇతి) ననుమహానుభావానామపుష్యదృష్టాశిష్టా నామేవబ్రహ్మవిద్యోపదిశ్యమానామోక్షంఫలతి - నాస్మాకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషామితి) నచత్వన్తేపియద్వారాశ్రవణాదికృత్వావిద్యోద యః- తద్వారైవచిదాత్మనోముక్తిసిద్ధౌకృతమితరత్ శ్రవణాదినేతివాచ్యం-ద్వారభేదస్యానుష్ఠాతృవిభాగాధీనప్రవృత్తిప్రయుక్తప్రయోజనత్వాత్, విద్యోదయస్యచకాల్పనికత్వేనయథాప్రతీతివ్యవస్థాపపత్తేః, వస్తుతోనిర్విశేషేచిన్మాత్రే నావిద్యావిద్యేబన్ధముక్తీచేత్యభిప్రేత్యపరపక్ష నిరాకరణ ముపసంహృత్యశ్రుతివ్యాఖ్యానంప్రస్తౌతి (తస్మాదితి) కర్తవ్యశ్రుతివ్యాఖ్యానేయత్రేత్యాద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతారయతి (తత్రేతి) అ త్రపురుషశబ్దేనవిద్వానుక్తః - అనన్తరంతత్సన్నిధేరిత్యాశఙ్క్యవక్ష్యమాణకర్మాశ్రయత్వలిఙ్గేనబాధ్యస్సన్నిధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (అసమ్యగ్దర్శినఇతి) సన్నిధిబాధేలిఙ్గాన్తరమాహ (నిధీయతఇతి) తస్యహిపునరాదానయోగ్యద్రవ్యనిధానే ప్రయోగవర్శనాదిహాపిపునరాదానంలోహితాదేరాభాతి- అ తః ప్రసిద్ధసంసారగోచరఏవాయంప్రశ్నఇత్యర్థః అవిదుషోవాగాదిలయాభావాత్ *వాఙ్మనసిదర్శనాదితిన్యాయాత్, తస్యచాత్రశ్రుతేః, ర్విద్వా నేవపురుషః - తదీయకలావిలయస్యశ్రుతిప్రసిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రహీతి) అగ్న్యాద్యంశానాంవాగాదిశబ్దితానామపక్రమణేకర ణానాంసద్భావేతదధిష్ఠానస్యదేహస్యాపిభావేనభోగసమ్భవాన్నప్రశ్నావకాశోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి), దేవతాంశేషూపసంహృతేష్వితియా వత్ తేషాంతాభిరనధిష్ఠితత్వేసత్యర్థక్రియాక్షమత్వంనేత్యాహ (న్యస్తేతి) కరణానామధిష్ఠాతృహీనానాంభోగహేతుత్వాభావేపికథమాశ్ర యప్రశ్నోభోక్తుస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విదేహశ్చేతి) ప్రశ్నంవివృణోతి (యమాశ్రయమితి) ఆహరేత్యాదిపరిహారమవతారయతి (అత్రే తి) మీమాంసకాలోకాయతాజ్యోతిర్విదోవైదికాదేవతాకాఙ్క్షియః విజ్ఞానవాదినోమాధ్యమికాశ్చేత్యనేకేవిప్రతిపత్తారః జల్పన్యాయేన- ప రస్పరప్రచలితమాత్రపర్యస్తైనవిచారణీయావత్ అత్రేతిప్రశ్నోక్తిః ననుప్రష్టాఆర్తభాగః- యాజ్ఞవల్క్యశ్చ ప్రతివక్తేతిద్వావిహోపలభ్యేతే- తథాచతౌహేత్యాదివచనమయుక్తం- తృతీయస్యాత్రాభావాత్. అతఆహ (తౌహేత్యాదీతి) (తత్రేతి) ఏకాన్తస్థిత్వావిచారావస్థాయామి తియావత్ నకేవలంకర్మకారణమూచతుః- కింతుతదేవకాలాదిషుహేతుష్వభ్యుపగతేషుసత్సు ప్రశశంసతుః- అతః ప్రశంసావచనాత్కర్మణః ప్రాధా న్యంగమ్యతే- నతుకాలాదీనామహేతుత్వం- తేషాంస్వరూపనిష్పత్తౌకారకతయా [illegible] సర్వత్ర, తత్ఫలకాలేపితత్ప్రాధాన్యేనైవతద్ధేతుత్వసమ్భవా, దిత్యాహ (నకేవలమితి) పుణ్యోవై పుణ్యేనేత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా).. ......౧౩

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం— పునరప్యార్తభాగఃపృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచయత్రాస్యపురుషస్యమృతస్యాగ్నింవాగప్యేతీత్యాది) అత్రవాగాదీ న్ద్రియాణామాకల్పస్థాయిత్వాత్, అహఙ్కారికత్వా, చ్చ మరణదశాయామనువాదానభూతేఅగ్న్యాదౌతేషాంలయాసమ్భవా, చ్చఅగ్నింవాగప్యే తీతివాచఃఅగ్న్యాప్యయోనామవాగిన్ద్రియాభిమానిదేవభూతస్యాగ్నేఃవాగిన్ద్రియాధిష్ఠానానుకూలవ్యాపారమన్తరేణావస్థితిరేవ. మరణదశాయాం మ్రి యమాణజీవస్యప్యప్రాణ [illegible] అగ్నిర్నవ్యాపారయతీతియావత్. సూత్రితంచభగవతాబాదరాయణేన *అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితిచేన్నభా క్తత్వాదితి. ఏవముత్తరత్రాపివాతంప్రాణఇత్యాదౌద్రష్టవ్యం.అప్యయశ్చభాక్తోయథాయోగ్యంద్రష్టవ్యః (ఆకాశమాత్మేతి) ఆత్మా-దేహోన్తర్గతా కాశఇత్యర్థః (ఓషధీర్లోమానివనస్పతీన్కేశాఇతి , లోమకేశాభిమానిదేవతా ఓషధివనస్పత్యభిమానిదేవతామప్యేతి లోమకేశాభిమానిత్వంవిహా యకేవలమోషధివనస్పత్యభిమానినీభవతీత్యర్థః (అప్సులోహితంచరేతశ్చనిధీయతఇతి) నిధీయతే- ప్రక్షిప్యతఇత్యర్థః (క్వాయంతదాపురుషో భవతీతి) మ్రియమాణసమ్బన్ధిషుసర్వేషూక్తరీత్యాతత్తదాధారాశ్రితేషుసత్సుఅయం - శారీరఃపురుషఃతదాకిమాశ్రితోభవతీతిప్రశ్నః ఏవంపృ ష్టోయాజ్ఞవల్క్యఃఏతదుత్తరస్యాతిగోప్యస్య ప్రకృతజల్పమార్గేణసర్వజనసమక్షమప్రకటనీయత్వాత్ ఆర్తభాగంవాదమార్గేణబోధయిష్యన్నాహ (ఆహరసోమ్యహస్తమార్తభాగావామేవైతస్యవేదిష్యావోననావేతత్సజనఇతి) హేసోమ్య - సోమార్హ హేఆర్తభాగ ఇతిసమ్బోధ్యహస్తంత్వదీయ మాహరేత్యుక్త్వాప్రసారితమార్తభాగహస్తం గృహీత్వాపునఃప్రాహ- ఆవామేవైతస్య - ప్రశ్నస్యోత్తరంవేదిష్యావః- జ్ఞాస్యావఇత్యర్థః. యద్యపి యాజ్ఞవల్క్యఏవవిచారకోనిర్ణేతాచ- అథాపిద్వివచనంవీతరాగకథాత్వద్యోతనార్థం నౌ- ఆవయోఃఏతత్- ప్రకృతప్రశ్నోత్తరంసజనే- జనసము దాయేనభవతీత్యర్థః. ఏవంయాజ్ఞవల్క్యేనోక్తమార్తభాగోఙ్గీచకార. (తౌహోత్క్రమ్యమన్త్రయాఞ్చక్రాతేఇతి) అథతౌ-ఆర్తభాగయాజ్ఞ వల్క్యౌతస్మాద్దేశాదుత్క్రమ్య- విజనంగత్వామన్త్రయాఞ్చక్రాతే- విచారమకురుతామిత్యర్థః. (తౌహయదూచతుఃకర్మహైవతదూచతురిత్యాది) తౌ- ఆర్తభాగయాజ్ఞవల్క్యౌమిథఃవిచార్యనిశ్చిత్య కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకశరీరాన్తరపరిగ్రహహేతుతయాశారీర పురుషస్యాధారభూతంయదుక్త

ఉ.— అథ హైనం భుజ్యుర్లాహ్యాయనిః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ। మద్రేషు చరకాః పర్యవ్రజామ తే పతఞ్చలస్య కాప్యస్య గృహానైమ తస్యాసీద్దుహితా గన్ధర్వగృహీతా తమపృచ్ఛామ కోఽసీతి సోఽబ్రవీత్సుధన్వాఙ్గిరస ఇతి తం యదా లోకానామన్తానపృచ్ఛామాథైనమబ్రూమ క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి క్వ పారిక్షితా అభవన్స త్వా పృచ్ఛామి యాజ్ఞవల్క్య క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి॥ ౧

...తత్కర్మైవ. అథ యత్ప్రశ్నే(ంశ)సకృత్ తాదృశశరీరాన్తరపరిగ్రహహేతుర్యత్ స్తుతవన్తౌ తత్కర్మైవేత్యర్థః యద్యపీశ్వరకాలాదీని కారణాన్తరాణి సన్తి తథాపి తేషాం సాధారణకారణత్వాత్ శారీరస్య శరీరపరిగ్రహహేతూనాం మధ్యే కర్మైవాసాధారణం కారణం పురుషస్యాశ్రయభూతమితి స్తుతవన్తావిత్యర్థః తదేవ ప్రదర్శయతి (పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతీత్యాది) వై శబ్దోఽవధారణే పుణ్యేన కర్మణైవ పుణ్యో భవతి- పుణ్యశరీరయుక్తో భవతి పాపేన కర్మణైవ పాపో భవతి - పాపశరీరయుక్తో భవతీత్యర్థః "తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్ బ్రాహ్మణయోనిం వా క్షత్రియయోనిం వా వైశ్యయోనిం వా అథ య ఇహ కపూయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే కపూయాం యోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వేతి శ్రుత్యన్తరాదితి భావః. (తతో హ జారత్కారవ ఆర్తభాగ ఉపరరామేతి) పూర్వవత్ స్పష్టోర్థః. ౧౩

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ద్వితీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం — (అథ హైనం భుజ్యుర్లాహ్యాయనిః పప్రచ్ఛ) గ్రహాతిగ్రహలక్షణం బన్ధనముక్తం - యస్మాత్సప్రయోజకాన్ముక్తో ముచ్యతే, యేన వా బద్ధః సంసరతి,- స మృత్యుః తస్మాచ్చ మోక్ష ఉపపద్యతే- యస్మాన్మృత్యోర్మృత్యురస్తి ముక్తస్య చ న గతిః క్వచిత్- సర్వోత్సాదో నామమాత్రావశేషః ప్రదీపనిర్వాణవదితి చావధృతం తత్ర సంసరతాం ముచ్యమానానాం చ కార్యకరణానాం స్వకారణసంసర్గే సమానే ముక్తానామత్యన్తమేవ పునరనుపాదానం, సంసరతాం తు పునః పునరుపాదానం, యేన ప్రయుక్తానాం భవతి- తత్కర్మేత్యవధారితం విచారణపూర్వకం తస్మింశ్చ సతి నామావశేషేణ సర్వోత్సాదో మోక్షః తచ్చ పుణ్యపాపాఖ్యం కర్మ- "పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేన" ఇత్యవధారితత్వాదేతత్కృతస్సంసారః తత్ర పుణ్యేన స్థావరజఙ్గమేషు స్వభావదుఃఖబహులేషు నరకతిర్యక్ప్రేతాదిషు చ దుఃఖమనుభవతి పునః పునర్జాయమానో మ్రియమాణశ్చేత్యేతద్వ్రాజవత్సర్వలోకప్రసిద్ధం యస్తు శాస్త్రీయః- "పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి" ఇతి త్రైవిద్యాదరః ఇయతే ఇహ శ్రుత్యా పుణ్యమేవ చ కర్మ సర్వపురుషార్థసాధనమితి సర్వైః శ్రుతిః ... - మోక్షస్య ... తత్సాధ్యతా ప్రాప్తా. యావద్యావత్పుణ్యోత్కర్షః - తావత్తావత్ఫలోత్కర్షప్రాప్తిః- తస్మాదుత్తమేన పుణ్యోత్కర్షేణ మోక్షో భవిష్యతీత్యాశఙ్కా స్యాత్ సా నివర్తయితవ్యా- జ్ఞానసహితస్య చ ప్రకృష్టస్య కర్మణ ఏతావతీ గతిః- వ్యాకృతనామరూపాస్పదత్వాత్కర్మణస్తత్ఫలస్య చ నత్వకార్యే నిత్యేఽవ్యాకృతధర్మిణ్యనామరూపాత్మకే క్రియాకారకఫలస్వభావవర్జితే కర్మణో వ్యాపారోఽస్తి యత్ర చ వ్యాపారః- స సంసార ఏవేతి అస్యార్థస్య ప్రదర్శనాయ బ్రాహ్మణమారభ్యతే. యత్తు కైశ్చిదుచ్యతే - విద్యాసహితం కర్మ నిరభిసన్ధి విషదధ్యాదివత్కార్యాన్తరమారభత ఇతి తన్న- అనారభ్యత్వాన్మోక్షస్య. బన్ధనాశ ఏవ హి మోక్షః- న కార్యభూతః. బన్ధనం చావిద్యేత్యవోచామ. అవిద్యాయాశ్చ న కర్మణా నాశ ఉపపద్యతే దృష్టవిషయత్వాచ్చ కర్మసామర్థ్యస్య ఉత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారా హి కర్మసామర్థ్యస్య విషయాః ఉత్పాదయితుం ప్రాపయితుం వికర్తుం సంస్కర్తుం చ సామర్థ్యం కర్మణః- నాతో వ్యతిరిక్తవిషయోఽస్తి కర్మసామర్థ్యస్య - లోకేఽప్రసిద్ధత్వాత్. న చ మోక్ష ఏషాం పదార్థానామన్యతమో ఽవిద్యామాత్రవ్యవహిత ఇత్యవోచామ - బాఢం- భవతు కేవలస్యైవ కర్మణ ఏవం స్వభావతా విద్యాసంయుక్తస్య తు నిరభిసన్ధేర్భవత్యన్యథా స్వభావః - దృష్టం హ్యన్యశక్తిత్వేన నిర్జ్ఞాతానామపి పదార్థానాం విషదధ్యాదీనాం విద్యామన్త్రశర్కరాదిసంయుక్తానామన్యవిషయే సామర్థ్యం- తథా కర్మణోఽప్యస్త్వితి చేన్న- ప్రమాణాభావాత్ తత్ర హి కర్మణ ఉక్తవిషయవ్యతిరేకేణ విషయాన్తరే సామర్థ్యాస్తిత్వే ప్రమాణం న ప్రత్యక్షం నానుమానం నోపమానం నార్థాపత్తిర్న శబ్దోఽస్తి- నను ఫలాన్తరాభావే చోదనాన్యథానుపపత్తిః ప్రమాణమితి న హి నిత్యానాం కర్మణాం విశ్వజిన్న్యాయేన ఫలం కల్ప్యతే, నాపి శ్రుతం ఫలమస్తి, చోద్యన్తే చ తాని,- పారిశేష్యాన్మోక్షస్తేషాం ఫలమితి గమ్యతే- అన్యథా హి పురుషా న ప్రవర్తేరన్. నను విశ్వజిన్న్యాయ ఏవాయాతః- మోక్షస్య ఫలస్య కల్పితత్వాత్ మోక్షే వాన్యస్మిన్వా ఫలే కల్పితే పురుషా న ప్రవర్తేరన్నితి మోక్షః ఫలం కల్ప్యతే శ్రుతార్థాపత్త్యా యథా విశ్వజితి- నన్వేవం సతి కథముచ్యతే విశ్వజిన్న్యాయో న భవతీతి - ఫలం కల్ప్యతే చ, విశ్వజిన్న్యాయశ్చ న భవతీతి విప్రతిషిద్ధమభిధీయతే. మోక్షః ఫలమేవ న భవతీతి చేన్న- ప్రతిజ్ఞాహానాత్. కర్మకార్యాన్తరం విషదధ్యాదివదారభత ఇతి హి ప్రతిజ్ఞాతం- స చేన్మోక్షః కర్మణః కార్యం ఫలమేవ న భవతి- సా ప్రతిజ్ఞా హీయేత కర్మకార్యత్వే చ మోక్షస్య స్వర్గాదిఫలేభ్యో విశేషో వక్తవ్యః అథ కర్మకార్యం న భవతి- నిత్యానాం కర్మణాం ఫలం మోక్ష ఇత్యస్యాః వచనవ్యక్తేః కోఽర్థ ఇతి వక్తవ్యం న చ కార్యఫలశబ్దభేదమాత్రేణ విశేషః శక్యః కల్పయితుం. అఫలం చ మోక్షో, నిత్యైశ్చ కర్మభిః క్రియతే,, నిత్యానాం కర్మణాం ఫలం, న కార్యమితి చైషోఽర్థో విప్రతిషిద్ధోఽభిధీయతే - యథాగ్నిః శీత ఇతి. విజ్ఞానవదితి చేత్. యథా జ్ఞానస్య కార్యం మోక్షో జ్ఞానేనాక్రియమాణోఽప్యుచ్యతే- తద్వత్కర్మకార్యత్వమితి చేన్న- అజ్ఞాననివర్తకత్వాజ్జ్ఞానస్య అజ్ఞానవ్యవధాననివర్తకత్వాజ్జ్ఞానస్య మోక్షో జ్ఞానస్య కార్యమిత్యుపచర్యతే, న తు కర్మణా నివర్తయితవ్యమజ్ఞానం. న చాజ్ఞానవ్యతిరేకేణ మోక్షస్య వ్యవధానాన్తరం కల్పయితుం శక్యం - నిత్యత్వాన్మోక్షస్య, సాధకస్వరూపావ్యతిరేకాత్, యదజ్ఞానం కర్మణా నివర్త్యేత, అజ్ఞానమేవ నివర్తయతీతి చేన్న- విలక్షణత్వాత్. అనభివ్యక్తిరజ్ఞానమభివ్యక్తిలక్షణేన జ్ఞానేన విరుధ్యతే-

కర్మతునాజ్ఞానేననిరుధ్యతే- తేనజ్ఞానవిలక్షణంకర్మ యదజ్ఞానాభావః- యదసంశయజ్ఞానం- యదవిపరీతజ్ఞానంవోచ్యతే జ్ఞానమితి- సర్వంహితజ్జ్ఞానేనైవనివర్త్యతే నతుకర్మణాన్యలమేనాపి- విరోధాభావాత్ అథాదృష్టంకర్మణామజ్ఞానైవ ఫలకత్వంకల్ప్యమితిచేన్న-జ్ఞానేనాజ్ఞాననివృత్తౌ గమ్యమానాయాంమదృష్టనివృత్తికల్పనానుపపత్తేః యథాఽవఘాతేన వ్రీహీణాంతుషనివృత్తౌ గమ్యమానాయాంనహి తత్రాదృష్టకర్మకార్యాన్తరకల్ప్యతే తుషనివృత్తిః- తద్వదజ్ఞాననివృత్తిరపినిత్యకర్మకార్యాఽదృష్టా నకల్ప్యతే జ్ఞానేనవిరుద్ధత్వంచాసకృదవోచామ. యదవిరుద్ధంజ్ఞానంకర్మభిః-తద్దేవలోకప్రాప్తినిమిత్తమిత్యుక్తం- విద్యయాదేవలోకఇతిశ్రుతేః కించాన్యత్- కల్ప్యేచఫలేనిత్యానాంకర్మణాంశ్రుతానాంయత్కర్మభిర్వియుధ్యతే, ద్రవ్యగుణకర్మణాంకార్యమేవనభవతి, కింతత్కల్ప్యతాంయస్మిన్కరణానాంసామర్థ్యంనైవదృష్టం- కిం వాయస్మిన్దృష్టంసామర్థ్యం, యచ్చకర్మణాంఫలమవిరుద్ధం, తత్కల్ప్యతామితి పురుషప్రవృత్తిజననాయావశ్యంచేత్ఫలంకల్పయితవ్యం - కర్మావిరుద్ధవిషయఏవశ్రుతార్థసద్భావాన్నిత్యానాంమోక్షఫలంకల్పయితుం నశక్యంతద్వ్యవధానాజ్జ్ఞాననివృత్తిర్వా - అవిరుద్ధత్వాత్ దృష్టసామర్థ్యవిషయత్వాచ్చేతి పారిశేష్యన్యాయేనమోక్షఏవకల్పయితవ్య ఇతిచేత్ సర్వేషాంహి కర్మణాంసర్వంచఫలం - నచాన్యదితరకర్మఫలవ్యతిరేకేణఫలంకల్పనాయోగ్యమస్తి- పరిశిష్టశ్చమోక్షః- సచేష్టోవేదవిదాంఫలం- తస్మాత్సఏవకల్పయితవ్యఇతిచేన్న- కర్మఫలవ్యక్తీనామానన్త్యాత్పారిశేష్యన్యాయానుపపత్తేః నహిపురుషేచ్ఛావిషయాణాంకర్మఫలానామేతావత్త్వంనామకేనచిదసర్వజ్ఞేనావధృతం తత్సాధనానాంవాపురుషేచ్ఛానాంవా - అనియతదేశకాలనిమిత్తత్వాత్, తత్పురుషేచ్ఛావిషయసాధనానాంచపురుషేష్టఫలప్రయుక్తత్వాత్, ప్రతిప్రాణిచేష్టావైచిత్ర్యాత్ఫలానాంతత్సాధనానాంచానన్త్యసిద్ధిః-తదానన్త్యాచ్చాశక్యమేతావత్త్వంపురుషైర్జ్ఞాతుం. అజ్ఞాతేచసాధనఫలైతావత్త్వే కథం మోక్షస్యపరిశేషసిద్ధిరితి కర్మఫలజాతి పారిశేష్యమితిచేత్ సత్యపీచ్ఛావిషయాణాంతత్సాధనానాంచానన్త్యేకర్మఫలజాతిత్వంనామసర్వేషాంతుల్యం- మోక్షస్యకర్మఫలత్వాత్పరిశిష్టఃస్యాత్ - తస్మాత్పరిశేషాత్సఏవయుక్తః కల్పయితుమితిచేన్న- తస్యాపి నిత్యకర్మఫలత్వాభ్యుపగమేకర్మఫలసమానజాతీయత్వోపపత్తేః పరిశేషానుపపత్తిః తస్మాదన్యథాప్యుపపత్తిః- తస్మాత్ క్షీణాశ్రుతార్థాపత్తిః ఉత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారాణామన్యతమదపినిత్యానాం కర్మణాం ఫలముపపద్యతఇతిక్షీణాశ్రుతార్థాపత్తిః చతుర్ణామన్యతమఏవమోక్షఇతిచేత్ నతావదుత్పాద్యః - నిత్యత్వాత్ అతఏవానవికార్యః. అసంస్కార్యశ్చాతఏవ అసాధనద్రవ్యాత్మకత్వాచ్చ సాధనాత్మకంహిద్రవ్యంసంస్క్రియతే- యథాపాత్రాజ్యాది ప్రోక్షణాదినా. నచసంస్క్రియమాణః సంస్కారనిర్వర్త్యోవా- యూపాదివత్. పారిశేష్యాదాప్యఃస్యాత్. నాప్యోఽపి- ఆత్మస్వభావత్వాదేకత్వాచ్చ. ఇతరైఃకర్మభిర్వైలక్షణ్యాన్నిత్యానాంకర్మణాంతత్ఫలేనాపి విలక్షణేనభవితవ్యమితిచేన్న- కర్మత్వసాలక్షణ్యాత్ఫలలక్షణంకస్మాత్ఫలంనభవతి. ఇతరకర్మఫలైర్నిమిత్తవిశేషాదితి చేన్న - తుల్యత్వాదితి న్యాయసత్వాత్ యథాహిత్రయ దాహాదీనిమిత్తేషుమపత్యాదీప్తిః, యథా *నిన్దేజుహోతి *యన్నేజుహోతీత్యేవమాదౌ నైమిత్తికేషుకర్మసునమోక్షఃఫలంకల్ప్యతే,- త్రైశ్యాదిశేషాన్నైమిత్తికత్వేన. జీవనాదినిమిత్తేచ శ్రవణాత్. తథానిత్యానామపి నమోక్షఃఫలం ఆలోకస్యసర్వేషాం రూపదర్శనసాధనత్వేఽపులూకాదయ ఆలోకేన రూపంనపశ్యన్తీతిఉలూకాదిచక్షుషాంవైలక్షణ్యాదితరలోకచక్షుర్భిర్నరసాదివిషయత్వం పరికల్ప్యతే - రసాదివిషయేసామర్థ్యస్యాదృష్టత్వాత్. సుదూరమపిగత్వాయద్విషయేదృష్టంసామర్థ్యం - తత్రైవకశ్చిద్విశేషః కల్పయితవ్యః యత్పునరుక్తంవిద్యానన్తర్యేణకర్మాదిసంయుక్తేషు పథ్యాదివన్నిత్యాని కార్యాన్తరమారభన్తఇతి ఆరభ్యతాంవిశిష్టంకార్యం - తదిష్టత్వాదవిరోధః. నిరభిసన్ధికర్మణోవిద్యాసంయుక్తస్యవిశిష్టకార్యాన్తరారమ్భేనకశ్చిద్విరోధః- దేవయాజ్యాత్మయాజినోరాత్మయాజినోవిశేషశ్రవణాత్ శ్రేయానాత్మయాజీత్యాదౌ, *యదేవవిద్యయాకరోతీత్యాదౌ, చ యస్తుపరమార్థదర్శనవిషయేమనునోక్తఆత్మయాజిశబ్దః * సమంపశ్యన్నాత్మయాజీత్యత్ర - సమంపశ్యన్నాత్మయాజీభవతీత్యర్థః. అథవాభూతపూర్వగత్యా ఆత్మయాజ్యాత్మసంస్కారార్థంనిత్యానికర్మాణికరోతి- * ఇదమేఽనేనాఙ్గంసంస్క్రియతఇతిశ్రుతేః తథా * గార్భైర్హోమైరిత్యాదిప్రకరణేకార్యకరణసంస్కారార్థత్వంనిత్యానాంకర్మణాందర్శయతి సంస్కృతశ్చయఆత్మయాజీనిత్యైఃకర్మభిః-సమంద్రష్టుంసమర్థోభవతి. తస్యేహవాజన్మాన్తరేవాసమమాత్మదర్శనముత్పద్యతే, సమంపశ్యన్ స్వారాజ్యమధిగచ్ఛతీత్యేషోఽర్థః ఆత్మయాజిశబ్దస్తుభూతపూర్వగత్యాప్రయుజ్యతే- జ్ఞానప్రయుక్తానాంహినిత్యానాంకర్మణాంజ్ఞానోత్పత్తిసాధనత్వప్రదర్శనార్థం కించాన్యత్ - బ్రహ్మవిశ్వసృజోధర్మోమహానవ్యక్తమేవచ| ఉత్తమాంసాత్త్వికీమేతాంగతిమాహుర్మనీషిణఇతిచ. దేవసార్ష్టివ్యతిరేకేణభూతాప్యయందర్శ[illegible] * భూతాన్యప్యేతిపఞ్చవై. భూతాన్యప్యేతిపాఠంయేకుర్వన్తి- తేషాంవేదవిషయేఽపచ్ఛిన్నబుద్ధిత్వాదదోషః నచార్థవాదత్వమధ్యాయస్య - బ్రహ్మణైకర్మవిపాకార్థస్యతద్వ్యతిరిక్తాత్మజ్ఞానార్థస్యచకర్మకాణ్డోపనిషద్భ్యాంతుల్యార్థత్వదర్శనాత్, విహితాకరణప్రతిషిద్ధకర్మణాంచస్థావరశ్వసూకరాదిఫలదర్శనాత్, వాన్తాశ్యాదిప్రేతదర్శనాచ్చ నచశ్రుతిస్మృతివిహితప్రతిషిద్ధవ్యతిరేకేణవిహితానివాప్రతిషిద్ధానివాకర్మాణికేనచిదవగన్తుంశక్యన్తే- యేషామకరణాదనుష్ఠానాచ్చప్రేతశ్వసూకరస్థావరాదీనికర్మఫలాని ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాముపలభ్యన్తే నచైషామకర్మఫలత్వంకేనచిదభ్యుపగమ్యతే తస్మాద్విహితాకరణప్రతిషిద్ధసేవానాంయథైతేకర్మవిపాకాః ప్రేతతిర్యక్స్థావరాదయః- తథోత్కృష్టేష్వపిబ్రహ్మనైజకర్మవిపాకత్వంవేదితవ్యం. తస్మాత్ * సఆత్మనోవపాముదఖిదత్ * సోరోదీద్యదరోదీదిత్యాదివన్నభూతార్థవాదత్వం. తత్రాప్యభూతార్థవాదత్వంమాభూదితిచేత్ -భవత్వేవం. నచైతావతాఽస్యాధ్యాయస్యబాధోభవతి, నచాన్యత్కిఞ్చిద్వాదుష్యతి,, నచ * బ్రహ్మావిశ్వసృజఇత్యాదీనాంకామ్యకర్మఫలత్వంశక్యంవక్తుం-తేషాందేవసార్ష్టితాయాఃఫలస్యోక్తత్వాత్ తస్మాత్త్వాభిసన్ధీనాంనిత్యానాంకర్మణాంసర్వమేధాశ్వమేధాదీనాంచబ్రహ్మత్వాదీనిఫలాని. యేషాంపునర్నిత్యానినిరభిసన్ధీన్యాత్మసంస్కారార్థానిక్రియన్తే- తేషాంజ్ఞానోత్పత్త్యర్థానితాని-* బ్రాహ్మీయంక్రియతేతనురిత్యాదిస్మరణాత్. తేషామారాదుపకారకత్వాన్మోక్షసాధనాన్యపికర్మాణిభవన్తీతిననిరుధ్యన్తే.

యథాచాయమర్థః- పఞ్చజనకాఖ్యాయికాసమాప్తావస్య్యామః యత్తువిషదహనాదివిస్మ [illegible]- తత్ర ప్రత్యక్షానుమానవిషయత్వాదవిరోధః యస్త్వల్ప స్తత్రశబ్దగమ్యోర్థః - తత్ర వాక్యస్యాబాధితార్థ ప్రతిపాదకస్యనశక్యంకల్పయితుంవిషదగ్ధ్యాదిసాధర్మ్యం నచప్రమాణాన్తరవిరుద్ధార్థవిషయే శ్రుతేః ప్రామాణ్యంకల్ప్యతే- యథాశీతోగ్నిఃక్లేదయతీతి శ్రుతేతుతాదర్థ్యేవాక్యస్య ప్రమాణాన్తరస్యాభాసత్వం- యథాఖద్యోతోగ్నిరితి, తల మలినమన్తరిక్షమితి, బాలానాంయత్ప్రత్యక్షమపి- తద్విషయప్రమాణాన్తరస్యాతథార్థత్వేనిశ్చితేనిశ్చితార్థమపిబాలప్రత్యక్షమాభాసీభవతి తస్మాద్వేద ప్రామాణ్యస్యావ్యభిచారాత్తాదర్థ్యే [illegible] స్యాత్- [illegible] సహిపురుషమతికౌశలాత్సవితారూపంనప్రకాశయతి- తథావేదవాక్యాన్యపినాన్యార్థానిభవన్తి తస్మాన్న మోక్షార్థానికర్మాణీతిసిద్ధం అతఃకర్మఫలానాంసంసారత్వప్రదర్శనాయైవబ్రాహ్మణమారభ్యతే అథ- అనన్తరముపరతేజారత్కారవేభుజ్యురితినామతః. లహ్యస్యాపత్యంలాహ్యః తదపత్యంలాహ్యాయనిః పప్రచ్ఛ (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచ) ఆదావుక్తమశ్వమేధదర్శనం, సమష్టివ్యష్టిఫలశ్చాశ్వమేధక్రతుః, జ్ఞానసముచ్చితోవాకేవలజ్ఞానస్యాదితోవాసర్వకర్మణాంపరాకాష్ఠా-* భ్రూణహత్యాశ్వమేధాభ్యాంనపరం పుణ్యపాపయోరితిహిస్మరన్తి తేనహిసమష్టిర్వ్యష్టిశ్చప్రాప్నోతి తత్రవ్యష్టయోనిర్జ్ఞాతాః అజ్ఞానస్వవిషయా అశ్వమేధఫలగతా [illegible] * మృత్యురస్యాత్మాభవత్యేతాసాం దేవతానామేకోభవతీత్యుక్తం మృత్యుశ్చాశనాయాలక్షణోబుద్ధ్యాత్మాసమష్టిః ప్రథమజో వాయుసూత్ర [illegible] తస్యవ్యాకృతోవిషయః - యదాత్మకంసర్వంద్వైతైకత్వం, యస్సర్వభూతాన్తరాత్మాలిఙ్గమమూర్తరసో, యదాశ్రితానిసర్వభూతకర్మాణి, యఃకర్మణాంకర్మసమ్బన్ధానాంచవిజ్ఞానానాంపరాగతిః - పరంఫలం, తస్యకియానోదరః - కియతీవ్యాప్తిఃసర్వతః పరిపూర్ణీభూతా- సావక్తవ్యా. తస్యాముక్తాయాంసర్వస్సంసారోబన్ధగోచరఉక్తోభవతి తస్యచసమష్టివ్యష్ట్యాత్మదర్శనస్యాలౌకికత్వప్రదర్శనార్థమాఖ్యాయికామాత్మనోవృత్తాంప్రకురుతే తేనచప్రతివాదిబుద్ధింవ్యామోహయిష్యామీతిమన్యతే మద్రేషు- మద్రానామజనపదాః తేషు చరకాః- అధ్యయనార్థం వ్రతచరణాచ్చరకాః అధ్వర్యవోవా పర్యవ్రజామ- పర్యటితవన్తః. (తేపతఞ్జలస్య) తే-వయంపర్యటన్తఃపతఞ్జలస్య-నామతః కాప్యస్య- కపిగోత్రస్యగృహానైమ- గతవన్తః. తస్యాసీద్దుహితాగన్ధర్వగృహీతా- గన్ధర్వేణ-అమానుషేణసత్త్వేన కేనచిదావిష్టా గన్ధర్వోవా - ధిష్ణ్యోగ్నిః ఋత్విగ్వైతాని [illegible] జ్ఞానత్వాదవసీయతే నహిసత్త్వమాత్రస్యేదృశంవిజ్ఞానముపపద్యతే. తంసర్వేవయంపరివారితాస్సన్తో ఽపృచ్ఛామకోసీతి - కస్త్వమసి, కింనామా, కింసతత్త్వః,. సోబ్రవీద్గన్ధర్వః- సుధన్వా - నామతః ఆఙ్గిరసః- గోత్రతః. తంయదా- యస్మిన్కాలేలోకానామన్తాన్- పర్యవసానాన్యపృచ్ఛామ- అథైనం - గన్ధర్వమబ్రూమ- భువనకోశపరిమాణజ్ఞానాయప్రవృత్తేషుసర్వేష్వాత్మానంశ్లాఘయన్తఃపృష్టవన్తోవయం. కథం. క్వపారిక్షితాఅభవన్నితి సచగన్ధర్వఃసర్వమస్మభ్యమబ్రవీత్ తేనదివ్యేభ్యోమయాలబ్ధంజ్ఞానం-తత్తవనాస్తి- అతోనిగృహీతోసీత్యభిప్రాయః- అహంవిద్యాసమ్పన్నోలబ్ధాగమోగన్ధర్వాత్ త్వా- త్వాం పృచ్ఛామియాజ్ఞవల్క్య క్వపారిక్షితాఅభవన్- తత్త్వంకింజానాసి - హేయాజ్ఞవల్క్యకథయ- పృచ్ఛామిక్వపారిక్షితాఅభవన్నితి. ౧

ఆ — బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్యవృత్తంకీర్తయతి (అథేత్యాదినా) ఉక్తమేవతస్యవ్యత్యస్యవ్యక్తీకరోతి (యస్మాదితి) *అగ్నిర్వైమృత్యురిత్యాదావుక్తంస్మారయతి (తస్మాదితి) *యత్రాయమిత్యాదావుక్తమనుద్రవతి (ముక్తస్యచేతి) *యత్రాస్యేత్యాదౌనిర్ణీతమనుభాషతే (తత్రేతి) పూర్వబ్రాహ్మణస్థోగ్రన్థస్సమ్యగితి తస్యచావధారితమిత్యనేనసమ్బన్ధః. సంసరతాంముచ్యమానానాంచయాని కార్యకరణాని-తేషామితిశేషః యదధికరణ్యం ఉపాదానమనుపాదానమిత్యుభయత్రకార్యకరణానాంసమ్బన్ధః కర్మణోభావాభావాభ్యాంబన్ధమోక్షావుక్తౌ-తత్రాభావద్వారాకర్మణోమోక్షహేతుత్వంస్ఫుటయతి (త్యాయేచేతి) తస్యభావద్వారాబన్ధహేతుత్వం ప్రకటయతి (తచ్చేతి) పుణ్యపాపయోరుభయోరపి సంసారఫలత్వావిశేషాత్పుణ్యఫలవత్పాపఫలమప్యత్రవక్తవ్యం- అన్యథా తతోవిరాగాసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యవర్తిష్యమాణస్య తాత్పర్యంవక్తుంభూమికాంకరోతి (తత్రేతి) పుణ్యేష్వపుణ్యేషుచనిరాకరణార్హాసక్తమీ స్వభావతఃయఃఖలుశేష్విత్యుభయతస్సమ్బధ్యతే తస్యాపుణ్యఫలమపిసర్వలోకప్రసిద్ధత్వాన్నాత్రవక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) శాస్త్రీయః - సుఖానుభవఇతిశేషః ఇహేతి బ్రాహ్మణోక్తిః శాస్త్రీయంకర్మసర్వమపిసంసారఫలమేవేతివక్తుంబ్రాహ్మణమిత్యుక్తాశఙ్క్యోత్తరత్వేనాపితదవతారయతి (పుణ్యమేవేత్యాదినా) మోక్షస్యపుణ్యసాధ్యత్వంనిషేధాన్తరేణసాధయతి (యావద్వావదితి) కథంతస్యాకర్మనిమిత్తత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానసహితస్యేతి) సముచ్చితమపికర్మసంసారఫలమేవేత్యత్రహేతుమాహ (వ్యాకృతేతి) మోక్షేపిస్వర్గాదావివపురుషార్థత్వావిశేషాత్కర్మణో వ్యాపారస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అకార్యత్వం- ఉత్పత్తిహీనత్వం. నిత్యత్వం- నాశశూన్యత్వం అవ్యాకృతధర్మిత్వం- వ్యాకృతనామరూపరాహిత్యం *అశబ్దమస్పర్శమిత్యాదిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (అనామేతి) * నిష్కలంనిష్క్రియమిత్యాదిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (క్రియేతి) చతుర్విధక్రియాఫలవిలక్షణేమోక్షేకర్మణోవ్యాపారోనసమ్భవతీతిభావః నన్వాస్థానోరాచప్రజాపతేఃసర్వత్రకర్మవ్యాపారాత్కథం మోక్షే ప్రజాపతిభావలక్షణేతద్వ్యాపారోనాస్తి- తత్రాహ (యత్రచేతి) కర్మఫలస్యసర్వస్యసంసారత్వమేవేతిమతస్సిద్ధ్యతి - తత్రాహ (ఇత్యస్యేతి) విద్యాసహితమపికర్మసంసారఫలం- విద్యైవమోక్షహేతురితిస్వపక్షశుద్ధ్యర్థంవిచారయన్పూర్వపక్షయతి (యత్త్వితి) యథా కేవలంవిషదధ్యాదిమరణజ్వరాదికరమపిమన్త్రశర్కరాదియుక్తంజీవనపుష్ట్యాద్యారభతే - తథాస్వతోబన్ధఫలమపికర్మఫలాభిలాషమన్తరేణానుష్ఠితంవిద్యాసముచ్చితంమోక్షాయేతిమమిత్యర్థః. ముక్తేఃసాధ్యత్వాఙ్గీకారే సముచ్చితకర్మసాధ్యత్వంస్యాత్- నతుతస్యాసాధ్యత్వం- ధీమాత్రాయత్తత్వాదిత్యుత్తరమాహ (తన్నేతి) హేతుమేవసాధయతి (బన్ధనేతి) కింతద్బన్ధనం - తదాహ (బన్ధనంచేతి) [illegible] పికర్మారభ్యోభవిష్యతీతిచేత్. నేత్యాహ (అవిద్యాయాశ్చేతి) మోక్షోనకర్మసాధ్యః - అవిద్యాస్తమయత్వాత్- ర

ష్వవిద్యాసముచ్చయవదిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (దృష్టవిషయత్వాచ్చేతి) సకర్మసాధ్యాముక్తిరితి శేషః తదేవస్పష్టయతి (ఉత్పత్తీతి) ఉక్తమేవకర్మసామర్థ్యవిషయమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంసాధయతి (ఉత్పాదయితుమితి) అప్రసిద్ధత్వాదితిచ్ఛేదః ఉత్పత్త్యాదీనామన్యతమత్వాన్మోక్షస్యాపికర్మసామర్థ్యవిషయతాస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) నిత్యత్వాదాత్మత్వాత్కూటస్థత్వాన్నిత్యశుద్ధత్వాన్నిర్గుణత్వాచ్చేత్యర్థః ఆత్మభూతాయథోక్తోమోక్షస్తస్మిన్ కిమితిసర్వేషాంన ప్రథతఇత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) ఉక్తకర్మసామర్థ్యంపూర్వవాద్యఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) అఙ్గీకారమేవస్ఫోరయతి (భవన్త్వితి) ఏవంస్వభావతా- ఉత్పాదనాదౌసమర్థతా కాత్రహ్యానిప్రలపతి- తత్రాహ (విద్యాసంయుక్తస్యేతి) అన్యథాస్వభావః- చతుర్విధక్రియాఫలవిలక్షణేపిమోక్షేసమర్థతేతియావత్ ఉత్పత్త్యాదౌసమర్థస్యకర్మణోవిద్యాసంయుక్తస్యతద్విలక్షణేపిమోక్షేసామర్థ్యమస్తీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (దృష్టంహీతి) ఉక్తదృష్టాన్తవశాత్కర్మణోపి కేవలస్యసంసారఫలస్యవిద్యాసంయోగాన్ముక్తిఫలత్వమపిస్యాదిత్యాహ (తథేతి) సమాధత్తే (నేత్యాదినా) అతీన్ద్రియత్వాత్కర్మణాంముక్తిసాధనత్వే ప్రత్యక్షాద్యసమ్భవేప్యర్థాపత్తిరస్తీతిశఙ్కతే (నన్వితి) నిత్యేషుకర్మసుమోక్షాదిరిక్తస్యఫలస్యశ్రుతస్యాభావేసతి తదుపలభ్యమానచోదనాయాః మోక్షఫలత్వంవినా అనుపపత్తిస్తేషాంతత్సాధనత్వేమానమిత్యర్థః నను *విశ్వజితాయజేతేత్యత్రయాగకర్తవ్యతారూపోనియోగోవగమ్యతే- తస్యనియోజ్యసాపేక్షత్వాత్ *స్వర్గస్స్యాత్సర్వాన్ప్రత్యవిశిష్టత్వాదితిన్యాయేనస్వర్గకామోనియోజ్యోఙ్గీకృతః. తథానిత్యేష్వపికర్మసుభవిష్యతిస్వర్గోనియోజ్యవిశేషణం- అతఆహ (నహీతి) * జీవన్ జుహుయాత్ ఇతిజీవనవిశిష్టస్య [illegible] విశేషణమిత్యర్థః. నను జీవనవిశిష్టోపిఫలాభావేననియోజ్యస్స్యాత్ - తథాచ * కర్మణాపితృలోకఇతిశ్రుతంఫలంతేషుకల్పయిష్యతే నేత్యాహ (నాపీతి) నిత్యవిధిప్రకరణేపితృలోకవాక్యస్యాశ్రవణాదిత్యర్థః. తర్హిఫలాభావాచ్చోదనైవమాభూదితిచేత్. నేత్యాహ (చోద్యన్తేచేతి) తథాపిఫలాన్తరంకల్ప్యతామిత్యాశఙ్క్యకల్పకాభావాన్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (పారిశేష్యాదితి) ముక్తేర్యత్కల్పకం- తదేవఫలాన్తరస్యాపికింనస్యాదిత్యాశఙ్క్య తస్యనిరతిశయఫలవిషయత్వాన్ముక్తికల్పకమేవేత్యభిప్రేత్యాహ (అన్యథేతి) అనుపపత్త్యాచేన్నియోజ్యలాభాయనిత్యేషుఫలంకల్ప్యతే-కథంతర్హివిశ్వజిన్న్యాయేనప్రాప్నోతీతిసిద్ధాన్తీప్రత్యాహ (నన్వితి) ఉక్తమేవవివృణోతి (మోక్షేచేతి) అకల్పితేసతీతిచ్ఛేదః. శ్రుతార్థాపత్త్యా- విధేఃశ్రుతస్యప్రవర్తకానుపపత్తేరితియావత్. విశ్వజితివనిత్యేషుమోక్షఫలేకల్ప్యమానేసతిఫలితమాహ (నన్వేవమితి) కథమిత్యుక్తామనుపపత్తిమేవస్ఫుటయతి (ఫలంచేతి) ఫలకల్పనాయాంవిశ్వజిన్న్యాయోవతరతి - మోక్షస్తుస్వరూపస్థితిత్వేనాసత్వాద్యత్వాత్ ఫలమేవనభవతీతిశఙ్కతే (మోక్షఇతి) నిగ్రహముద్భావయన్నుత్తరమాహ (నేతి) ప్రతిజ్ఞాహానింప్రకటయతి (కస్మాత్యాదినా) కర్మకార్యత్వంముక్తేరుపేత్యోక్తం-తదేవాయుక్తమిత్యాహ (కర్మకార్యత్వేచేతి) ఫలత్వేపికర్మకార్యత్వంనముక్తేరస్తీత్యుక్తంచోద్యం పరిహర్తుంచోదయతి (అథేతి) ప్రతిజ్ఞావిరోధేనప్రతివిధత్తే (నిత్యానామితి) ఫలత్వమఙ్గీకృత్యకార్యత్వేనఙ్గీక్రియతేకథంవ్యాహతఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) విశేషః- అర్థగతఇతిశేషః పరత్వమఙ్గీకృత్యకార్యత్వానఙ్గీకారేవ్యాఘాతిముక్త్వాపైరత్యేపితద్వ్యక్త్యాపాదయతి (అఫలంచేతి) అవ్యంవ్యాఘాతందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నిత్యానామితి) దృష్టాన్తేనవ్యాఘాతంపరిహరన్నాశఙ్కతే (విజ్ఞానవదితిచేదితి) తదేవస్ఫుటయతి (యథేతి) దృష్టాన్తంవిఘటయతి (నేతి) జ్ఞానస్యమోక్షప్రతిబన్ధిభూతాజ్ఞాననివర్తకత్వాన్మోక్షేనైనాక్రియమాణోపితత్కార్యమితివ్యపదేశభాక్త్వంభవతీత్యర్థః తదేవస్ఫుటయతి (అజ్ఞానేతి) దార్ష్టాన్తికంనిరాచష్టే (నత్వితి) యత్కర్మణానివర్త్యేత- తన్మోక్షస్యవ్యవధానాన్తరంకల్పయితుంనతుశక్యమితిసమ్బన్ధః వ్యవధానత్వంనైకర్మణఃప్రవేశేపిముక్తావేవతత్ప్రవేశస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ ([illegible]) నిత్యకర్మనివర్త్యంవ్యవధానాన్తరంమాభూత్-అజ్ఞానమేవతన్నివర్త్యంభవిష్యతి- తథాచమోక్షస్యకర్మకార్యత్వంశక్యముపచరితుమితిశఙ్కతే (అజ్ఞానమేవేతి) కర్మణోజ్ఞానాద్విలక్షణత్వాన్నాజ్ఞాననివర్తకత్వమిత్యుత్తరమాహ (నవిలక్షణత్వాదితి) వైలక్షణ్యమేవప్రకటయతి (అనభివ్యక్తిరితి) ఇతశ్చజ్ఞాననివర్త్యమేవాజ్ఞానమిత్యాహ (యదీతి) అన్యతమేత- నిత్యాదినావ్యవహితేనసమస్తేనవా- త్రాతేనస్మాత్తేనవేత్యర్థః కర్మాజ్ఞానయోరవిరోధో హేత్వర్థః అజ్ఞాననివర్తకత్వంకర్మణోనాన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం- కింత్వదృష్టమేవకల్ప్యమితిశఙ్కతే (అథేతి) దృష్టేసత్యదృష్టకల్పనాసన్యాయ్యేతిపరిహరతి (నజ్ఞానేనేతి) ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనబుద్ధావారోపయతి (యథేత్యాదినా) అదృష్టమితిచ్ఛేదః అస్తుజ్ఞానాదజ్ఞానధ్వస్తిః- కింతుకర్మసముచ్చితాద్విత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానేనేతి) నసుకర్మణైవవిరుద్ధమపిహిరణ్యగర్భాదివిజ్ఞానమస్తి- తథాచసముచ్చితంజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసీభవిష్యతి నేత్యాహ (యదవిరుద్ధమితి) నిత్యానాంకర్మణాంసముచ్చితానాముపసముచ్చితానాంచస్వరూపస్థితౌమోక్షేతత్ప్రతిబన్ధకాజ్ఞానధ్వంసాభావాదదృష్టసామర్థ్యంకల్ప్యమిత్యుక్తం. ఇదానీం తత్కల్పనామఙ్గీకృత్యాపదూషయతి (కించేతి) కర్మణాస్తిమోక్షసామర్థ్యమిత్యేతదుక్తాదేవకారణాన్నభవతి - కింత్వన్యచ్చకారణం తత్రాస్తీత్యర్థః తదేవపర్యాయితుంవిచారయతి (కల్ప్యేచేతి) విరోధమభినయతి (ద్రవ్యేతి) కార్యత్వాభావం సమర్థయతే (యస్మిన్నితి) పక్షాన్తరమాహ (కింవేతి) సామర్థ్యవిషయంవిశదయతి (యచ్చేతి) కథమిహనిర్ణయః- తత్రాహ (పురుషేతి) కల్పయితవ్యం- ఫలమితిసమ్బన్ధః. ఉత్పత్త్యాదీనామన్యతమోహి కర్మభిరవిరుద్ధోవిషయః - తత్రైవ నిత్యకర్మచోదనానుపపత్తేరుపశాన్తత్వాన్నిత్యకర్మఫలత్వేనమోక్షఃతద్వ్యవధానాజ్ఞాననివృత్తిర్వానశక్యతేకల్పయితుం. కర్మాజ్ఞానయోర్విరోధాభావాద్దృష్టంసామర్థ్యం యస్మిన్నుత్పత్త్యాదౌ - తద్విషయత్వాచ్చకర్మణః, తద్విలక్షణేమోక్షేనవ్యాపారః తథాచనిత్యకర్మవిధివశాత్పురుషప్రవృత్తిసమ్పాదనాయఫలంచేత్కల్ప్యయితవ్యం - తర్హితదుత్పత్త్యాదీనామన్యతమదేవతదవిరుద్ధంకల్ప్యమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దఃశ్రుతార్థాపత్తిపరిహారసమాప్త్యర్థః. మోక్షమేవనిత్యానాంకర్మణాంఫలత్వేనకల్పయితవ్యః- పారిశేష్యన్యాయాదితిశఙ్కతే (పారిశేష్యేతి) పారిశేష్యన్యాయమయుక్తంనిశదయతి (ఫలత్వేతి) సర్వంచ- స్వర్గాద్యపితత్రాస్తీతియావత్. తథాపిమోక్షస్యైవనిత్యకర్మ

ఫలంకింనస్యాత్- తత్రాహ (నచేతి) మోక్షస్యాపీతరకర్మఫలనివేశమాశఙ్క్యాహ (పరిశిష్టశ్చేతి) తస్యఫలత్వమేవకథంసిద్ధం- తత్రాహ (సచే
తి) పరిశేషాయత్తమర్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) పారిశేష్యాసిద్ధ్యాదూషయతి (నేతి) కర్మఫలవ్యక్త్యానన్త్యముక్తంవ్యనక్తి (నహీతి) ఫలవత్ఫ
లసాధనానాంఫలవిషయేచ్ఛానాంచానన్త్యంకథయతి (తత్సాధనానామితి) తదానన్త్యేహేతుమాహ (అనియతేతి) ఇచ్ఛాద్యానన్త్యేహేత్వన్త
రమాహ (పురుషేతి) ఏతావత్త్వంనామనాస్తీత్యుభయత్రసమ్బన్ధః. పురుషస్యేష్టంఫలం- శోభనాధ్యాసవిషయభూతం తత్రవిషయిణాంశోభ
నాధ్యాసేనప్రయుక్తత్వా[illegible]దిచ్ఛాద్యానన్త్యంప్రాణిభేదేషుదర్శయిత్వాతదానన్త్యమేకైకస్మిన్నపిప్రాణినిదర్శయతి (ప్రతిప్రాణి
చేతి) ఇచ్ఛాద్యానన్త్యఫలితమాహ (తదానన్త్యాచ్చేతి) సాధనాదిష్వేతావత్త్వాజ్ఞానేఽపికింస్యాత్- తదాహ (అజ్ఞాతేచేతి) ఇతిశబ్దఃపారిశేష్యా
నుపపత్తిసమాప్త్యర్థః ప్రకారాన్తరేణపారిశేష్యంశఙ్కతే (కర్మేతి) తామేవశఙ్కాంవిశదయతి (సత్యపీతి) తథాపికథం మోక్షస్యపరిశిష్టత్వం-
తదాహ (మోక్షస్త్వితి) పరిశేషఫలమాహ (తస్మాదితి) శఙ్కితంపరిశేషందూషయతి (నేత్యాదినా) అర్థాపత్తిపరిశేషాపరాక్ష్యోర్యదర్థాపత్తి
పరాకరణంప్రపఞ్చయితుంప్రస్తౌతి (తస్మాదితి) అన్యథాప్యుపపత్తింప్రకటయతి (ఉత్పత్తీతి) నిత్యానాముత్పత్త్యాదిఫలత్వేపిమోక్షస్యతత్ఫ
లత్వంనేత్యాశఙ్కతే (చతుర్ణామితి) తత్రమోక్షస్యోత్పాద్యత్వందూషయతి (నతావదితి) ఉభయత్రాతశ్శబ్దోనిత్యత్వపరామర్శీ అసంస్కార్య
త్వేహేత్వన్తరమాహ (అసాధనేతి) తదేవవ్యతిరేకముఖేనవివృణోతి (సాధనాత్మకంహీతి) ఇతశ్చమోక్షస్యాసంస్క్రియమాణత్వమిత్యాహ (న
చేతి) యథాయూపస్తక్షణాష్టాశ్రీకరణాభ్యఞ్జనాదినాసంస్క్రియతే, యథాచాహవనీయస్సంస్కారేణనిష్పాద్యతే,- నతథామోక్షః- నిత్యశుద్ధత్వా
న్నిర్గుణత్వాచ్చేత్యర్థః పక్షాన్తరమనుభాష్యదూషయతి (పారిశేష్యాదిత్యాదినా) ఏకత్వం- పూర్ణత్వం. సాధనవైలక్షణ్యాత్ఫలవైలక్షణ్యంకల్పయతీ
తిశఙ్కతే (ఇతరైరితి) హేతువైలక్షణ్యాసిద్ధ్యాకల్పకాభావాత్ఫలవైలక్షణ్యాసిద్ధిం[illegible]యతి (నకర్మత్వేతి) నిమిత్తకృతహేతువైలక్షణ్యవశాత్ఫల
వైలక్షణ్యసిద్ధిరితిశఙ్కతే (నిమిత్తేతి) నిమిత్తవైలక్షణ్యంఫలవైలక్షణ్యస్యానిమిత్తమితిపరిహరతి (నహోమవత్త్వాదిభిరితి) తదేవప్రపఞ్చయతి (య
థాహీతి) * యస్యాహితాగ్నేరగ్నిర్గృహాన్దహేదగ్నయేక్షామవతేపురోడాశమష్టాకపాలంనిర్వపేదిత్యత్రదహేదితివిధివిభక్త్యాప్రసిద్ధా[illegible]
హితయాగ్నిహోదాహాఖ్యనిమిత్తపరామర్శేనాగ్నయేక్షామవతేపురోడాశఇత్యాదినాక్షామవతీవిధీయతే *యస్యోభయంహవిరార్తిమార్ఛేత్సఐన్ద్రంప
ఞ్చశరావమోదనంనిర్వపేదిత్యత్రచార్ఛేదితివిధివిభక్త్యానిర్వపేదితివిధానస్యమానసనిమిత్తంహవిరార్తిమనూద్యనిర్వాపోవిధీయతే * భిన్నేజుహోతి*స్క
న్నేజుహోతి *అథయస్యపురోడాశౌక్షీయతస్తంయజ్ఞంవరుణోగృహ్ణాతియదాతద్ధవిస్సిద్ధేర్ఛాధకదేవతా[illegible]ఏవయజ్ఞస్యప్రాయశ్చిత్తమి
తిచభేదనాదినిమిత్తంప్రాయశ్చిత్తముక్తం. నచతస్ముక్తిఫలం- తథానిమిత్తభేదేపినిత్యకర్మముక్తిఫలమిత్యర్థః [illegible]
క్షీణోల్బణమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్రైశ్చేతి) క్షామవత్త్యాది[illegible]యావత్ అవిశేషేహేతుః (నైమిత్తికత్వేనేతి) తదేవకథమితిచేత్- తత్రాహ (జీ
వనాదీతి) దార్ష్టాన్తికంస్పష్టయతి (తథేతి) నిత్యంకర్మకర్మాన్తరాద్విలక్షణమపినమోక్షఫలమిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (అలోకస్యేతి) చక్షురన్త
రైరులూకాదిచక్షుషాన్వైలక్షణ్యేపినరసాదివిషయత్వమిత్యత్రహేతుమాహ (రసాదీతి) వైలక్షణ్యంతర్హికుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (సుదూ
రమపీతి) మనుష్యాన్విహాయోలూకాదౌగతత్వాపీతిగ[illegible]వత్ యద్విషయే- రూపాదావిత్యర్థః. విశేషః- దూరసూక్ష్మాదిరతిశయః. దార్ష్టాన్తికంపూ
ర్వవాదానువాదపూర్వకమాచష్టే (యత్పునరిత్యాదినా) తత్- తత్రైతియావత్ తదేవవివృణోతి (ఏరథినస్తేతి) విద్యాసంయుక్తంకర్మవిశిష్టకా
ర్యకరమిత్యత్రశతపథశ్రుతింప్రమాణయతి (దేవయాజీతి) *తదాహురాత్మయాజ్యశ్రేయాన్ *దేవయాజీ శ్రేయానిత్యాత్మకామ్యకర్తృత్వయాజినస్సకా
శాదాత్మసుసంస్కర్తుః కర్మకుర్వన్నాత్మయాజీ శ్రేయానిత్యాత్మయాజినోవిశేషశ్రవణాత్, *సర్వక్రతుయాజినామాత్మయాజీవిశిష్యతఇతిస్మృతే, శ్రుతి
శిష్యస్యకర్మణోవిశిష్టకార్యారమ్భకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః ఛాన్దోగ్యేపివిద్యాసంయుక్తస్యకర్మణో[illegible]కార్యారమ్భకత్వందృష్టమిత్యాహ (యదేవేతి)
నన్వాత్మయాజిశబ్దోనిత్యకర్మానుష్ఠాయివిషయోనభవతి- *సర్వభూతేషుచాత్మానంసర్వభూతానిచాత్మని।సమ్పశ్యన్నాత్మయాజీవైస్వారాజ్యమధిగచ్ఛ
తీత్యత్రపరాత్మదర్శనవిషయేతస్యప్రయుక్తత్వాత్ అతఆహ (యస్త్వితి) యదిసమంపశ్యన్నపివేత్. తదాపరేణాస్మనైకీభూతస్స్వారాడ్భవతీత్యాత్మ
జ్ఞానస్తుతిరత్రవివక్షితా- మహతీహియంబ్రహ్మవిద్యా-యన్నిత్యావిదేవాత్మయాజీభవతి-నహితదనుష్ఠానంపృథగపేక్షతే * బ్రహ్మవిత్పణ్యకృదితి
చవక్ష్యతీత్యర్థః పరదర్శనవత్త్వాత్మయాజిశబ్దస్యగత్యన్తరమాహ (అథవేతి) భూతాయాపూర్వస్థితిః-తామపేక్ష్యాత్మయాజిశబ్దోవిదుషీత్యర్థః తదే
వప్రపఞ్చయతి (ఆత్మేతి) తేషాంతత్సంస్కారార్థత్వేప్రమాణమాహ (ఇదమితి) తత్రైవస్మృతింప్రమాణయతి (తథేతి) గర్భసమ్బన్ధిభిర్హోమైః,రౌ
జ్ఞైర్నిబన్ధనాదిభిశ్చవైదికైహోమైః. శేషఃశమయతీత్యస్మిన్ప్రకరణేనిత్యకర్మణాంసంస్కారార్థత్వంనిశ్చితమిత్యర్థః. సంస్కారోపికుత్రోపయుజ్యతే-తత్రా
హ (సంస్కృతశ్చేతి) యోహినిత్యకర్మానుష్ఠాయీ- సతదనుష్ఠానజనితాపూర్వవశాత్పరిశుద్ధబుద్ధిస్సమ్యగ్జ్ఞానయోగ్యోభవతి- * మహాయజ్ఞైశ్చయజ్ఞైశ్చ
బ్రాహ్మీయంక్రియతేతనురితిస్మృతేరిత్యర్థః కదాపునరేషాసమ్యగ్ధీరుత్పద్యతే- తత్రాహ (తస్యేతి) ఉత్పన్నస్యసమ్యగ్జ్ఞానస్యఫలమాహ (సమ
మితి) కథంపునస్సమ్యగ్జ్ఞానవత్యాత్మయాజిశబ్దఇత్యాశఙ్క్యపూర్వోక్తంస్మారయతి (ఆత్మేతి) కిమితీహభూతపూర్వగతిరాశ్రితేతి- తత్రాహ (జ్ఞా
నేప్రయుక్తత్వాదితి) ఐహికైరాముష్మికైర్వాకర్మభిశ్శుద్ధబుద్ధేః శ్రవణాదివశాదైక్యజ్ఞానంముక్తిఫలముచేతి- కర్మతువిద్యాసంయుక్తమపిసంసారఫల
మేవేతిభావః. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (కించేతి) విద్యాయుక్తమపికర్మబన్ధాయైవేత్యత్రనకేవలముక్తమేవకారణం - కింత్వన్యచ్చతదుపపాదక
మస్తీత్యర్థః. తదేవదర్శయతి (బ్రహ్మేతి) సాత్త్వికీం- సత్త్వగుణప్రసూతజ్ఞానసముచ్చితకర్మఫలభూతామితియావత్. అత్రహివిద్యాయుక్త
మపికర్మసంసారఫలమేవేతిసూచ్యతే. * ఏషసర్వస్సముద్దిష్టస్త్రిప్రకారస్యకర్మణః। త్రివిధస్త్రివిధఃకర్మసంసారస్సార్వభౌతికఇత్యుపసంహారాదితిభ

కారార్థః కించ- * ప్రవృత్తం కర్మ సంసేవ్య దేవానామేతి సార్ష్టితామితి కర్మఫలభూతదేవతాసమైశ్వర్యప్రాప్తిముక్త్వా తదతిరేకేణ *నివృత్తం సేవమానస్తు భూతాన్యత్యేతి పఞ్చ చేతి భూతేష్వప్యయవచనాన్న సముచ్చయస్య ముక్తిఫలతేత్యాహ (దేవసార్ష్టిరితి) * నివృత్తం సేవమానస్తు భూతాన్యత్యేతి పఞ్చ చేతి పారాత్ ముక్తిరేవ న సముచ్చయానుష్ఠానాద్భవతీతి చేత్ నేత్యాహ (భూతానీతి) జ్ఞానమేవ ముక్తిహేతురితి ప్రతిపాదకోపనిషద్విరోధాన్నాయం పారస్యాధీయానిత్యర్థః నను విగ్రహవద్దేవతైవ నాస్తి- మన్త్రమేవ హి దేవతాశబ్దప్రత్యయాలమ్బనం - అతః * బ్రహ్మాపి శ్వస్రుతిత్యాదేరర్థవాదత్వాన్న తద్బలేన నిత్యకర్మణాం ముక్తిసాధనత్వం నిరాకర్తుం శక్యం- అత ఆహ (నచేతి) జ్ఞానాద్ధస్య - * సమ్పశ్యన్నాత్మయాజీ త్యాదేరితి శేషః కించ- *అకుర్వన్విహితం కర్మ నిన్దితం చ సమాచరన్ । ప్రసజంశ్చేన్ద్రియార్థేషు నరః పతనమృచ్ఛతి - శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నరః। వాచికైః పక్షిమృగతాం మానసైరన్త్యజాతితాం - శ్వసూకరఖరోష్ట్రాణాం గోజావిమృగపక్షిణాం । చణ్డాలపుల్కసానాం చ బ్రహ్మహా యోనిమృచ్ఛతీత్యాదివాక్యైః ప్రతిపాదితఫలానాం ప్రత్యక్షేణాపి దర్శనాత్ యథాతథార్థవాదత్వం-తథా యథోక్తాధ్యాయస్యాపి నాభూతార్థవాదతేత్యాహ (విహితేతి) కించ- వజ్రాదిదేశే భక్షితాశ్యాదిప్రేతానాం ప్రత్యక్షత్వాత్, దివ్యయసరహితానామపి స్త్రీశూద్రాదీనాం వేదోచ్చారణదర్శనేన బ్రహ్మగ్రహసద్భావావగమాచ్చ న బ్రహ్మాదివాక్యస్యార్థవాదతేత్యాహ (వాన్తేతి) నను స్థావరాదీనాం శ్రౌతస్మార్తకర్మఫలత్వాదావాన్తరదర్శనేన వచనానాం భూతార్థత్వం శక్యం కల్పయితుం- అత ఆహ (నచేతి) నేహాదిదృష్టకారణసామ్యేఽపి ఫలవైషమ్యోపలబ్ధేర్విషమాదృష్టకారణం వాచ్యం - న చ తత్ర శ్రుతిస్మృతీ వినా మానాన్తరమస్తి - తథా చ శ్రౌతస్మార్తకర్మకృతా స్వేవ స్థావరాదిరిఫలానీత్యర్థః సన్నిహితాసన్నిహితేషు స్థావరాదిషు ప్రత్యక్షానుమానయోర్యథాయోగం ప్రవృత్తిరున్నేయా స్థావరాణాం జీవశూన్యత్వాదకర్మఫలత్వమితి కేచిత్ తాన్ ప్రత్యాహ (నచైషామితి) అస్మదాదివద్దేవవృక్షాదీనాం వృద్ధ్యాదిదర్శనాత్ సజీవత్వప్రసిద్ధేః, * తస్మాత్ప్రశ్నే నిసాదపాత్యత్యాదిప్రయోగాచ్చ తేషాం కర్మఫలత్వసిద్ధిరిత్యర్థః స్థావరాదీనాం కర్మఫలత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మాదీనాం పుణ్యకర్మఫలత్వేఽపి ప్రకృతే కిం స్యాత్ - తదాహ (తస్మాదితి) కర్మవిపాకప్రకరణస్యాభూతార్థవాదత్వాభావే దృష్టాన్తే పితన్నస్యాదితి శఙ్క్యతే (తత్రాపీతి) అఙ్గీకరోతి (భవత్వితి) కథం తర్హి వైధర్మ్యదృష్టాన్తసిద్ధిః- అత ఆహ (నచేతి) వైధర్మ్యదృష్టాన్తాభావమాత్రేణ కర్మవిపాకాధ్యాయస్య నార్థవాదతేత్యస్య న్యాయస్య నైవ బాధః - సాధర్మ్యదృష్టాన్తాదపి తత్సిద్ధేరిత్యర్థః. నను *ప్రజాపతిరాత్మనో వపాముదఖిదదిత్యాదీనామభూతార్థవాదత్వాభావే కథమర్థవాదాధికరణం ఘటిష్యతే- తత్రాహ (నచేతి) తదఘటనాయామపి నాస్మత్పక్షక్షతిః - తత్రైవ తదభూతార్థవాదత్వం త్యజతస్తద్విరోధాదిత్యర్థః. నను కర్మవిపాకప్రకరణస్యార్థవాదత్వాభావేఽపి బ్రహ్మాదీనాం కామ్యకర్మఫలత్వాన్న జ్ఞానసంయుక్తనిత్యకర్మఫలత్వం- తతో మోక్షోఽపి తద్వశాదిత్యత ఆహ (నచేతి) తేషాం - కామ్యానాం కర్మణామితి యావత్ దేవసార్ష్టితాయాః- దేవైః- ఇన్ద్రాదిభిస్సమానైశ్వర్యప్రాప్తేరిత్యర్థః. * ఉత్కృష్టం కర్మ సంసేవ్య దేవానామేతి సార్ష్టితా మిత్యత్రేతి శేషః. నను విద్యాసంయుక్తానాం కర్మణాం ఫలం బ్రహ్మభావశ్చేత్ - కథం తాని జ్ఞానోత్పత్త్యర్థాన్యన్వేష్టయన్తే- తత్రాహ (తస్మాదితి) కర్మణాం ముక్తిఫలత్వాభావప్రచ్ఛన్నార్థః. సాభిసన్ధీనాం - దేవతాభావఫలేఽనురాగవతామితి యావత్ నిత్యానికర్మాణి-శ్రౌతాని స్మార్తాని చాగ్నిహోత్రసన్ధ్యోపాసనప్రభృతీని. నిరభిసన్ధీని- ఫలాభిలాషవికలాని పరమేశ్వరార్పణబుద్ధ్యా క్రియమాణాని ఆత్మశబ్దోఽమనోవిషయః కర్మణాం చిత్తశుద్ధిద్వారా జ్ఞానోత్పత్త్యర్థత్వే ప్రమాణమాహ (బ్రాహ్మీతి) కథం తర్హి కర్మణాం మోక్షసాధనత్వం కేచిదాచక్షతే - తత్రాహ (తేషామితి) సంస్కృతబుద్ధీనామితి యావత్ కర్మణాం పరమ్పరయా మోక్షసాధనత్వం కథమత్ర సిద్ధవదుచ్యతే- తత్రాహ (యథాచేతి) అయమర్థః- తథేతి శేషః నిరస్తమప్యధికవివక్షయా పునరనువదతి (యత్త్వితి) విషాదేర్మన్త్రాదిసంహితస్య జీవనాదిహేతుత్వం ప్రత్యక్షాదిసిద్ధం - అతో దృష్టాన్తే కార్యారమ్భకత్వే విరోధో నాస్తీత్యాహ (తత్రేతి) కర్మణో విద్యాసంయుక్తస్య కార్యాన్తరారమ్భకత్వలక్షణోఽర్థః శబ్దైర్నైవ గమ్యతే- న చ తత్ర మానాన్తరమస్తి. న చ సముచ్చితస్య కర్మణో మోక్షారమ్భకత్వప్రతిపాదకం వాక్యముపలభ్యతే - తదభావే కర్మణి విద్యాయుక్తే విషదధ్యాదిసాదృశ్యం కల్పయితుం న శక్యమిత్యాహ (యస్త్వితి) కర్మసాధ్యత్వే చ మోక్షస్యానిత్యతా స్యాదితి భావః *అపామ సోమమమృతా అభూమేత్యాదిశ్రుతేర్మోక్షస్య కర్మసాధ్యస్యాపి నిత్యత్వమితి చేత్ నేత్యాహ (నచేతి) యత్కృతకం- తదనిత్యమిత్యనుమానానుగృహీతం *తద్యథేహేత్యాదివాక్యం- తద్విరోధే-నార్థవాదశ్రుతేః స్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యర్థః. ప్రమాణాన్తరవిరుద్ధార్థే ప్రామాణ్యం శ్రుతేర్నోచ్యతే చేత్ - అద్వైతశ్రుతేరపి కదం ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధే స్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రుతేత్వితి) * తత్త్వమస్యాదివాక్యస్య షడ్విధతాత్పర్యలిఙ్గైస్సదద్వైతపరత్వే నిర్ధారితే సద్భేదవిషయస్య ప్రత్యక్షాదేరాభాసత్వం భవతీత్యర్థః తదేవ దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) యదవివేకినాం యథోక్తం ప్రత్యక్షం- తద్యద్యపి ప్రథమభావిత్వేన ప్రబలం నిశ్చితార్థం చ- తథాపి తస్మిన్నాకాశాదౌ విషయే ప్రవృత్తస్యాప్తవాక్యాదేర్మానాన్తరస్య యథార్థత్వే సతి తద్విరుద్ధం పూర్వోక్తమవివేకిప్రత్యక్షమప్యాభాసీభవతి- తథేదం ద్వైతవిషయం ప్రత్యక్షాద్యద్వైతాగమవిరోధే భవత్యాభాస ఇత్యర్థః. నను తాత్పర్యం నామ పురుషస్య మనో ధర్మః- తద్వశాచ్చేదద్వైతశ్రుతేర్యథార్థత్వం- తర్హి ప్రతిపురుషమన్యథైవ తాత్పర్యదర్శనాత్తద్వశాదన్యథైవ శ్రుత్యర్థః స్యాదిత్యాశఙ్క్య దార్ష్టాన్తికం నిగమయన్నుత్తరమాహ (తస్మాదిత్యాదినా) తాదర్థ్యం- అర్థపరత్వం. తథాత్వం- యాథార్థ్యం. శబ్దధర్మస్తాత్పర్యం- తచ్చ షడ్విధలిఙ్గగమ్యం - తథా చ శబ్దస్య పురుషాభిప్రాయవశాన్నాన్యథార్థత్వమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నహీతి) విచారార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) విద్యాసంయుక్తస్యాపి కర్మణో మోక్షారమ్భకత్వాసమ్భవ ప్రచ్ఛన్నార్థః. మాభూత్కర్మణాం మోక్షార్థత్వం-కిం తావతేత్యాశఙ్క్య బ్రాహ్మణారమ్భం నిగమయతి (అత ఇతి) బ్రాహ్మణారమ్భమేవం ప్రతిపాద్య తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేతి) యాజ్ఞవల్క్యమభిముఖీకృత్య భుజ్యుస్స్వస్యార్థవన్నిర్వృత్తాం కథాం కథయతి తామవతారయితుమశ్వ

ఉ.— స హోవాచోవాచ వై సోఽగచ్ఛన్వై తే తద్యత్రాశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి క్వ న్వశ్వమేధ యాజినో గచ్ఛన్తీతి ద్వాత్రిగ్ంశతం వై దేవరథాహ్న్యాన్యయంలోకస్తగ్ం సమన్తంపృథివీద్విస్తావత్పర్యే

మేధస్వరూపం తత్ఫలం చ విభజ్య దర్శయతి (ఆదావితి) క్రతుః- ఉక్త ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః క్రతోర్ద్వైవిధ్యమాహ (జ్ఞానేతి) అశ్వమేధస్య ద్విధా విభక్తస్య సర్వకర్మోత్కర్షము(?)రతి (సర్వకర్మణామితి) తస్య పుణ్యశ్రేష్ఠత్వే మానమాహ (బ్రహ్మహత్యేతి) సమష్టివ్యష్టిఫలశ్చేత్యుక్తం స్పష్టయతి (తేనేతి) అశ్వమేధేన సహకారికామనాభేదేన సమష్టిః- సమనుగతరూపా వ్యష్టిశ్చ - వ్యావృత్తరూపా దేవతాః ప్రాప్నోతీత్యర్థః కాః పునర్వ్యష్టి రూపా ఇత్యపేక్షాయాం- తత్రాహ (తత్రేతి) అగ్నిరాదిత్యో వాయురిత్యాద్యా వ్యష్టిరూపా దేవతాః * సోఽగ్నిరభవదిత్యాద్యావర్తా నర్సక్తినోఽశ్వమేధ ఫలభూతా దర్శితా ఇత్యర్థః కాత్స్న్యసమష్టిర్దేవతేత్యపేక్షాయాం తత్ర శ్రుతిసిద్ధం స్మారయతి (మృత్యురితి) తామేవ సమష్టిరూపాం దేవతాం ప్రపఞ్చయితుమిదం బ్రాహ్మణమితి వక్తుం పాతనికాం కరోతి (మృత్యుశ్చేతి) ప్రాణాత్మకబుద్ధిధర్మోఽశనాయా కథం మృత్యోర్లక్షణం- తత్రాహ (బుద్ధ్యాత్మేతి) తస్మిన్బుద్ధేర్వ్యష్టిత్వాన్మృత్యురపి తథా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సమష్టిరితి) ప్రాగేవ వ్యష్ట్యుత్పత్తేరుత్పన్నత్వేన సమష్టిత్వం సాధయతి (ప్రథమ జ ఇతి) సర్వాశ్రయత్వం దర్శయతి (సూత్రమితి) తత్ర *వాయుర్వై గౌతమ సూత్రమిత్యాదివాక్యం ప్రమాణమితి సూచయతి (వాయురితి) తథాపి కథం ప్రథమజత్వం- భూతానాం ప్రథమముత్పన్నత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యమితి) హిరణ్యగర్భస్యోక్తలక్షణత్వేఽపి కిమాయాతం మృత్యోరిత్యాశఙ్క్యాహ (హిరణ్యగర్భ ఇతి) జగదేవ సమష్టివ్యష్టిరూపం- న సూత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాత్మకమితి) ద్వైతం వ్యష్టిరూపం. ఏకత్వం సమష్టిరూపం తత్సర్వం యదాత్మకం- తస్యేతి సమ్బన్ధః తస్యోక్తప్రమాణత్వం ప్రకటయతి (యస్యేతి) విజ్ఞానాత్మానం వ్యావర్తయతి (లిఙ్గమితి) *త్వన్న హ్యేష రస ఇత్యనుసృత్యాహ (అమూర్తేతి) తస్య సాధనాశ్రయత్వం దర్శయతి (యదాశ్రితానీతి) తస్యైవ ఫలాశ్రయత్వమాహ (యః కర్మణా మితి) పరా గతిరిత్యస్యైవ వ్యాఖ్యానం పరం ఫలమితి. ఏవంభూమికాం కృత్వానన్తరబ్రాహ్మణమవతారయతి (తస్యేతి) ప్రశ్నమేవ ప్రకట యతి (కియతీతి) సర్వతః- పరితో మణ్డలభావమాసాద్య స్థితేతి యావత్ నను కిమితి సా వక్తవ్యా- తస్యాముక్తాయామపి వక్తవ్యసంసారావశేషాదా కాఙ్క్షాతిశాన్త్యభావాత్ అత ఆహ (తస్యామితి) ఇయాన్బన్ధః- నాధికోఽస్త్యనో వేత్యన్వయవచ్ఛేదేన బన్ధపరిమాణపరిచ్ఛేదాత్ సంసారఫలవ్యాప్తిరత్రో చ్యతే- తత్పరిచ్ఛేదశ్చ వైరాగ్యద్వారా ముక్తిహేతురితి భావః బ్రాహ్మణస్యైవం ప్రవృత్తావపి కిమితి భుజ్యుః స్వస్య పూర్వనిర్వృత్తాం కథామాహేత్యాశ ఙ్క్యాహ (తస్య చేతి) సమష్టివ్యష్ట్యాత్మదర్శనస్యాలౌకికత్వప్రదర్శనేన వా కిం స్యాత్- తదాహ (లేనచేతి) ఇతి మన్యతే- భుజ్యురితి శేషః జల్పే పర పరాజయేనాత్మజయస్యేష్టత్వాదిత్యర్థః ధిష్ణ్యత్వమగ్నేః- ఉపాస్యత్వం *అగ్నిర్వై దేవానాం హోతేతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (ఋత్విగితి) యథో క్తగన్ధర్వశబ్దార్థసఙ్గ్రహలిఙ్గమాహ (విశిష్టేతి) తస్యాన్యథాసిద్ధిం దూషయతి (నహీతి) అథైనమిత్యాదేరర్థం వివృణోతి (భవనేతి) భవత్వేవం గన్ధర్వం ప్రతి భవతః ప్రశ్నః- తథాపి కిమాయాతం- తదాహ (సచేతి) తేన- గన్ధర్వవచనేనేతి యావత్ దివ్యేభ్యః- గన్ధర్వేభ్యస్సకాశాదిత్యేతత్ వి తద్జ్ఞానాభావే త్వజ్ఞానం- అప్రతిభా బ్రహ్మిష్ఠస్యాప్రతిజ్ఞాహానిశ్చేత్యాహ (అత ఇతి) ప్రస్తుతబ్రాహ్మణాభిప్రాయముక్త్వా ప్రశ్నాక్షరాణి వ్యాచష్టే (సోఽహమితి) ప్రథమాతావత్ క్వ పారిక్షితా అభవన్నిత్యుక్తిరన్యార్థప్రశ్నార్థం ద్వితీయా తదనురూపప్రతివచనార్థా. యాహి క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి ప్రశ్నో గన్ధర్వం ప్రతికృతః- తస్య ప్రత్యుక్తిం సర్వాం సోఽస్మభ్యమబ్రవీదితి తత్ర వివక్ష్యతే తృతీయా తు మునిం ప్రతి ప్రశ్నార్థేతి విభాగః. ౧

రం.— (అథ హైనం భుజ్యుర్లాహ్యాయనిః పప్రచ్ఛేతి) అథ- ఆర్తభాగోపరమానన్తరం భుజ్యుః - నామతః లాహ్యాయనిః- గోత్ర తః లాహ్యస్య గోత్రాపత్యం *గర్గాదిభ్యో యఞ్ *తస్యాపత్యం యఞిఞోశ్చేతి ఫక్. తతః * గోత్రాద్యూన్యస్త్రియామితి యువప్రత్యయః. స ఏనం- యా జ్ఞవల్క్యం పప్రచ్ఛేత్యర్థః (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవదర్థః (మద్రేషు చరకాః పర్యవ్రజామేతి) మద్రా నామ జనపదాః తేషు చరకాః- అధ్యయనార్థం వ్రతచరణాచ్చరకాః యద్వా- మద్రేషు చరన్తీత్యర్థే * చరేష్ట ఇతి ట ప్రత్యయే *తత్పురుషే కృతి బహులమితి అలుక్ స్వా ర్థికః- పర్యవ్రజామ- పర్యటితవన్త ఇత్యర్థః. *అస్మదో ద్వయోశ్చేత్యేకస్మిన్ బహువచనం సబ్రహ్మచార్యపేక్షయా వా (తే పతఞ్చలస్య కాప్యస్య గృ హానైమ) తే వయం నామ్నా పతఞ్చలస్య గోత్రేణ కాప్యస్య గృహానైమ- గతవన్తః ఇణో లఙ్ (తస్యాసీద్దుహితా గన్ధర్వగృహీతా) తస్య- కాప్యస్య దుహి తా పుత్రీ గన్ధర్వేణ- అమానుషేణ సత్త్వేనావిష్టా స్థితా (తమపృచ్ఛామ) తం- గన్ధర్వమపృచ్ఛామ లఙ్ కోఽసీతి (కోఽసీతి) (సోఽబ్రవీత్సుధ న్వాఙ్గిరస ఇతి) సః- గన్ధర్వః నామతోఽహం సుధన్వా, గోత్రత ఆఙ్గిరస ఇత్యబ్రవీత్ తం- గన్ధర్వం వయం లోకానాం - పుణ్యలోకవిశేషాణా మన్తాన్పృచ్ఛామ- నిశ్చయార్థం పృష్టవన్త ఇతి యత్- తత్త్వాం పృచ్ఛామి. జానాసి చేద్వదేతి శేషః (అథ హైనం బ్రూమః క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి) బ్రూ మేత్యడభావశ్ఛాన్దసః. అథ హ- అనన్తరమన్యదప్యేతం గన్ధర్వం బ్రూమః- అపృచ్ఛామ కిం తత్ పారిక్షితాః- పరిక్షిత్పుత్రాః క్వ- కస్మిఁల్లోకే అభవ న్నితి. సమ్ప్రతి మద్విరుక్తిః (స త్వా పృచ్ఛామి యాజ్ఞవల్క్య క్వ పారిక్షితా అభవన్నితి) సః- తతో గన్ధర్వాదవగతతత్స్వరూపః అహం త్వాం పృచ్ఛా మి తమేవ ప్రశ్నం పారిక్షితాః క్వాభవన్నిత్యర్థః. ౧

శం.— స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః (ఉవాచ వై సః) వై శబ్దః స్మరణార్థః ఉవాచ వై స గన్ధర్వస్తుభ్యం- అగచ్ఛన్వై తే- పారిక్షితా స్తత్- త త్ర. క్వ- యత్ర యత్రాస్మిన్నశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి. నిర్ణీతే ప్రశ్న అహ- క్వ ను- కస్మిన్నశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి. తేషాం గతి వివక్షయా భువనకోశప

* అథ హైనం బ్రూమః క్వ పారిక్షితా ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

తితాగ్ం సమన్తం పృథివీం ద్విస్తావత్సముద్రః పర్యేతి తద్యావతీ క్షురస్య ధారా యావద్వా మక్షికాయాః పత్రం తావానన్తరేణాకాశస్తానిన్ద్రః సుపర్ణో భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛత్తాన్వాయురాత్మని ధిత్వా తత్రాగమయద్యత్రాశ్వమేధయాజినోఽభవన్నిత్యేవమివ వై స వాయుమేవ ప్రశశగ్ంస తస్మాద్వాయురేవ వ్యష్టిర్వాయుస్సమష్టిరప పునర్మృత్యుం జయతి య ఏవం వేద తతో హ భుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామ॥ ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే-తృతీయం బ్రాహ్మణమ్,

మాణమాహ-ద్వాత్రింశతంవై - ద్వే అధికే త్రింశతం వై దేవరథాహ్న్యాని-దేవః-ఆదిత్యః తస్య గతిర్దేవరథః తస్య రథస్య గత్యా అహ్నాయత్రకిఞ్చిద్యావతే దేశపరిమాణం-తద్దేవరథాహ్న్యం తద్ద్వాత్రింశద్గుణితం దేవరథాహ్న్యాని-తావత్పరిమాణోఽయం లోకః-లోకాలోకగిరిణా పరిక్షిప్తః యత్ర వైరాజం శరీరం, యత్ర చ కర్మఫలోపభోగః ప్రాణినాం,-స ఏష లోకః ఏతావాన్ లోకః-అతః పరమలోకః తం-లోకం సమన్తం-సమన్తతో లోకవిస్తారాద్ద్విగుణపరిమాణవిస్తారేణ పరిమాణేన తం లోకం పరితః పర్యేతి పృథివీ తాం పృథివీం తథైవ సమన్తం ద్విస్తావత్-ద్విగుణేన పరిమాణేన సముద్రః పర్యేతి-యం ఘనోదమాచక్షతే పౌరాణికాః తత్రాణ్డకపాలయోర్వివరపరిమాణముచ్యతే- యేన వివరేణ మార్గేణ బహిర్నిర్గచ్ఛన్తో వ్యాప్నువన్త్యశ్వమేధయాజినః తత్ర యావతీ- యావత్పరిమాణా క్షురస్య ధారా- అగ్రం, యావద్వా సౌక్ష్మ్యేణ యుక్తం మక్షికాయాః పత్రం,- తావాన్-తావత్పరిమాణోఽన్తరేణ- మధ్యే కపాలయోరాకాశః- ఛిద్రం తేనాకాశేనైతే తాన్- పారిక్షితానశ్వమేధయాజినః ప్రాప్తానిన్ద్రః-పరమేశ్వరః యోఽశ్వమేధేఽగ్నిశ్చితస్సుపర్ణో, యద్విషయం దర్శనముక్తం* తస్య ప్రాచీ దిక్శిర ఇత్యాదినా, సుపర్ణః-పక్షీ భూత్వా- పక్షపుచ్ఛాత్మకః సుపర్ణో భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛన్మూర్తత్వాన్నాస్త్యాకాశే గతిస్తత్రేతి తాన్ - పారిక్షితాన్ వాయురాత్మని ధిత్వా- స్థాపయిత్వా స్వాత్మభూతాన్కృత్వా తత్ర- తస్మిన్ అగమయత్ క్వ యత్ర పూర్వేఽతిక్రాన్తాః పారిక్షితా అశ్వమేధయాజినోఽభవన్నితి ఏవమివ వై-ఏవమేవ సః-గన్ధర్వో వాయుమేవ ప్రశశంస పారిక్షితానాం గతిం సమాప్తా ఆఖ్యాయికా- తస్మిన్వృత్తం త్వర్థమాఖ్యాయికాతోఽపసృత్య స్వేన శ్రుతిరూపేణైవాచష్టే-అస్మభ్యం - యస్మాద్వాయుః స్థావరజఙ్గమానాం భూతానామన్తరాత్మా, బహిశ్చ స ఏవ,- తస్మాదధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభావేన వివిధా యా అష్టిః- వ్యాప్తిః స వాయురేవ. తథా సమష్టిః కేవలేన సూత్రాత్మనా వాయురేవ ఏవం వాయుమాత్మానం సమష్టివ్యష్టిరూపాత్మత్వేనోపగచ్ఛతి- య ఏవం వేద తస్య కిం ఫలమితి? ఆహ (అపపునర్మృత్యుం జయతి) సకృన్మృత్వా పునర్న మ్రియతే తతః-ఆత్మనః ప్రశ్ననిర్ణయాత్ భుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామ. ౨

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్

౨ — అజ్ఞానాదినిగ్రహపరిహారన్యుత్తరమాహ (స హోవాచేతి) స్మరణార్థః- గన్ధర్వాత్ ... కిము వాచ్యమపేక్షాయామాహ (అగచ్ఛన్నితి) ... తావాన్ దేశో ద్వాత్రింశద్గుణితస్సన్నర్కరణవ్యాప్తః సచ చన్ద్రరశ్మివ్యాప్తైన దేశేన సాకం పృథివీత్యుచ్యతే ... సమముద్రసరిచ్ఛైలా తావతీ పృథివీత్యుక్తేత్యాహ (ద్వాత్రింశతమిత్యాదినా) అయం లోక ఇత్యస్యార్థమాహ (తావదితి) తత్ర లోకభాగం విభజతే (యత్రేతి) ఉక్తం లోకమనూద్యావశిష్టపదాలోకిత్వమాహ (ఏతావానితి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (లోకమిత్యాదినా) అన్వయం దర్శయితుం పదలోపమితి ప్రయుక్తిః తత్ర పౌరాణికసమ్మతిమాహ (యం ఘనోదమితి) ఉక్తం హి అణ్డస్యాస్య సమన్తాత్ సన్నివిష్టోఽమ్బుతో వధిః సమన్తాత్ స తతో దశగుణః పరికల్పిత ఇతి తద్యావతీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) లోకాదూర్ధ్వమణ్డయోర్ద్యుక్షరీత్యాస్థితేషు తిష్ఠతి యావత్ కపాలవివరస్యానుపయుక్తత్వాత్తత్పరిమాణవిధానమయుక్తం ... (యేనేతి) వ్యవహారభూమి ... పరమాత్మానం వ్యావర్తయతి (యోఽశ్వమేధ ఇతి) సుపర్ణశబ్దస్య శ్యేనసాదృశ్యమాత్రత్వేనాగ్నిప్రవృత్తిం దర్శయతి (యద్విషయమితి) ఉక్తాత్మని వదనమనువదతి (సుపర్ణ ఇతి) పక్షిత్వస్యోపాదానమాహ (పక్షీతి) ననుచిత్వాగ్నిరణ్డాద్బహిరశ్వమేధయాజినం గృహీత్వా స్వయమేవ గచ్ఛతు- కిమితి తాన్వాయవే ప్రయచ్ఛతి-తత్రాహ (మూర్తత్వాదితి) ఆత్మని- చిత్వస్యాత్మని ... తత్రేత్యస్మాద్వ్యాఖ్యానే శ్లోకః ఇతి - యదుక్తం వాయవే ప్రదానమితి తత్ ఆఖ్యాయికా సమాప్తేతి శబ్దః పరతో నాదరేణోపేక్షితే యోనిమన్త రీక్షిత్- అశ్వమేధః తద్యాజినః పారిక్షితాః తేషాం గతిం వాయుమితి సమ్బన్ధః మునివచనేన ప్రమాణేన కథమాఖ్యాయికా సమాప్తిః- తత్రాహ (సమాప్తేతి) వాయుప్రశంసాయాం హేతుమాహ (యస్మాదితి) కిం పునర్యథోక్తవాయుతత్త్వవిజ్ఞానే ఫలం-తదాహ (ఏవమితి) ౨

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

౨ం — (స హోవాచ) సః- యాజ్ఞవల్క్యః ఉవాచ హ ఉత్తరం కిమితి (ఉవాచ వై న్యసోఽగచ్ఛన్నైవ తే తద్యత్రాశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి) యత్ర- యస్మిన్ లోకే అశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తి- తత్- తం లోకం తే- పారిక్షితా అగచ్ఛన్నితి స- గన్ధర్వః యుష్మభ్యముపాచ వై న్య-ఉక్తవాన్ కిలేత్యర్థః. ఏవముత్తరేదత్తే యాజ్ఞవల్క్యం పునస్స ఏవ పప్రచ్ఛ (క్వన్వశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి) అశ్వమేధయాజినః కం లోకం గచ్ఛన్తీత్యర్థః ఏవం పునః పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యస్తు ఏతస్యైవ ద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరేదత్తే పి* లోకానామన్తాన పృచ్ఛామేతి ప్రథమప్రశ్నస్య ప్రతివచనముత్తరేణాయం నశ్యామ్యతీతి మత్వా ప్రథమప్రశ్నస్యాస్యచోత్తరమాహ (ద్వాత్రింశతం వై దేవరథాహ్న్యాన్యయం లోక ఇత్యాదినా) దేవరథః-

ఉ.— అథ హైనముషస్తశ్చాక్రాయణః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే వ్యాచక్ష్వేత్యేష త ఆత్మా సర్వాన్తరః కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరో యః ప్రాణేన ప్రాణితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో యోఽపానేనాపానితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో యో వ్యానేన వ్యానితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో య ఉదానేనోదానితి స త ఆత్మా సర్వాన్తర ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరః॥ ౧

పూర్వార్థః తస్యాగత్యాఽఽహ్నాయ నద్వైశపరిమాణం పరిచ్ఛిద్య దేవేన్ద్రవరథాహ్న్యం ద్వాత్రింశతం దేవరథాహ్న్యదేశపరిమితో వై యం లోకః లోకాలోకపర్యన్తదేశ ఇత్యర్థః ద్వాత్రింశతం - ద్వాత్రింశదిత్యర్థః (తంసమన్తంపృథివీ ద్విస్తావత్పర్యేతి) తం - లోకాలోకవృతం లోకం సమన్తం - సర్వతస్తద్ద్విగుణా పృథివీ పర్యేతి (తాంసమన్తం పృథివీం ద్విస్తావత్సముద్రః పర్యేతి) తాం - మహాపృథివీం సమన్తాద్ద్విగుణస్సముద్రః పర్యేతి - యం ఘనోదకమాచక్షతే పౌరాణికాః అత్రాశ్వమేధ లోకమార్గవివరపరిమాణముచ్యతే (తద్యావతీక్షురస్యధారేత్యాది) క్షురస్య ధారాయావతీ - యావత్యతిసూక్ష్మపరిమాణా, మక్షికాయాః పత్రం - పతద్రం ఘనేన యావత్పరిమాణమతిసూక్ష్మం, తావానిత్యర్థః తత్ - తత్రాన్తరకటాహేక్షురధారయా మక్షికాపత్రేణవా సదృశః అన్తరేణాకాశః - మధ్యే రన్ధ్రమిత్యర్థః తత్ర సూక్ష్మ రన్ధ్రమార్గే పారిక్షితానాం గతి ప్రకారమాహ (తానిన్ద్రస్సుపర్ణోభూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛదితి) తాన్ - పారిక్షితానిన్ద్రస్సుపర్ణోభూత్వా - సమీచీనవాహనం భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛత్ - దత్తవానిత్యర్థః కంచిత్ప్రదేశమిన్ద్రఏవోఢ్వా తానన్తరం వాయవే దత్తవానిత్యర్థః (తాన్వాయురాత్మనిధిత్వా తత్రాగమయదిత్యాది) వాయుస్తు తాన్పారిక్షితాన్ ఆత్మని ధిత్వా - ఆత్మని - స్వశరీరే స్థాపయిత్వా యత్ర - బ్రహ్మలోకే అశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తి - తత్రాగమయదిత్యర్థః ఇతశ్చిన్ద్రస్యాపి ప్రవేశాదారాగ్యరన్ధ్రమార్గద్వారా వాయుః పారిక్షితాంశ్చతుర్ముఖలోకమగమయదిత్యర్థః ఏవం యాజ్ఞవల్క్య ఉక్త్వా స్వోక్తస్య సంవాదం దర్శయతి (ఏవమివ వై స వాయుమేవ ప్రశశంసేతి) ఏవమేవ ఖలు సః - భవద్భిః స్పృష్టో గన్ధర్వః వాయుమేవస్తుతవానిత్యర్థః ఇవశబ్దఏవార్థః నైశ్చ్యార్థకో వా (తస్మాద్వాయురేవ వ్యష్టిర్వాయుః సమష్టిరితి) తస్మాత్ గన్ధర్వేణ స్తుతత్వాత్ స వాయుః సమస్త్వాల్మకాపఞ్చీకృతభూతవ్యష్ట్యాత్మక బ్రహ్మాణ్డోపాదాన స్తనలోకసఞ్చారితయా సూత్రాత్మప్రాణరూపేణ సర్వనిర్వాహకతయా వ్యష్టిసమష్టిరూప ఇత్యర్థః వ్యష్టిసమష్ట్యాత్మతయా వాయుచిన్తనస్య ఫలమాహ (అపపునర్మృత్యుం జయతియఏవం వేదేతి) యోవేద - స పునరపమృత్యుం జయతీతి సమ్బన్ధః (తతోహ భుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామేతి) పూర్వవదర్థః ౨

ఇతి శ్రీమద్భృహదారణ్యకోపనిషత్తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం.— (అథ హైనముషస్తశ్చాక్రాయణః పప్రచ్ఛ) పుణ్యపాపప్రయుక్తైర్గ్రహాతిగ్రహైర్గృహీతః పునః పునర్గ్రహాతిగ్రహం త్యజన్నుపాదదత్సంసరతీత్యుక్తం పుణ్యస్య చ పర ఉత్కర్షో వ్యాఖ్యాతోఽవ్యాకృతవిషయః సమష్టివ్యష్టిరూపద్వైతైకత్వాత్మప్రాప్తిః. యస్తు గ్రహాతిగ్రహైర్గృహీతః సంసరతి - సోఽస్తి - నాస్తి, - అస్తి చేత్ కింస్వలక్షణః, ఇత్యాత్మన ఏవం వివేకాయోషస్తప్రశ్న ఆరభ్యతే। తస్య చ సమస్తస్వరూపస్య క్రియాకారకవినిర్ముక్తస్వభావస్య విజ్ఞానాద్యథోక్తాద్బన్ధనాద్విముచ్యతే సప్రయోజకాత్. ఆఖ్యాయికా తు సమ్బన్ధ్యర్థా. అథ హైనం - ప్రకృతం యాజ్ఞవల్క్యముషస్తో నామతః చక్రస్యాపత్యం చాక్రాయణః పప్రచ్ఛ యత్ బ్రహ్మ సాక్షాత్ - అవ్యవహితం కేనచిద్ద్రష్టుః అపరోక్షాత్ - అగౌణం న శ్రోత్రబ్రహ్మవత్ కిం తత్ (య ఆత్మా) ఆత్మశబ్దేన ప్రత్యగాత్మోచ్యతే - తత్రాత్మశబ్దస్య ప్రసిద్ధత్వాత్ సర్వస్యాభ్యన్తరః - సర్వాన్తరః. యదవిశిష్టం ప్రసిద్ధ ఆత్మా బ్రహ్మేతి తం - ఆత్మానం మే - మహ్యం వ్యాచక్ష్వేతి - విస్పష్టం శృఙ్గే గృహీత్వా యథా గాం దర్శయతి - తథా ఆచక్ష్వ సోఽయమిత్యేవం కథయస్వేత్యర్థః ఏవముక్తః ప్రత్యాహ యాజ్ఞవల్క్యః - ఏష తే - తవ ఆత్మా సర్వాన్తరః - సర్వస్యాభ్యన్తరః సర్వవిశేషణోపలక్షణార్థం సర్వాన్తరగ్రహణం యత్సాక్షాత్ - అవ్యవహితం బ్రహ్మ - సాక్షాత్ - అగౌణం బ్రహ్మ - బృహత్తమమాత్మా - సర్వస్యాభ్యన్తరః. ఏతైర్గుణైః సమస్తైర్యుక్త ఏషః కోఽసౌ తవాత్మా - యోఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతస్తవ - యేనాత్మనాత్మవాన్ - స ఏష తవాత్మా తవ - కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యేత్యర్థః తత్ర పిణ్డః, తస్యాభ్యన్తరే లిఙ్గాత్మా కరణసఙ్ఘాతః. తృతీయో యశ్చ సన్దిహ్యమానః, - తేషు కతమో మమాత్మా - మమాత్మా సర్వాన్తరస్త్వయా వివక్షితః. ఇత్యుక్త ఇతర ఆహ - యః ప్రాణేన - ముఖనాసికాసఞ్చారిణా ప్రాణితి - ప్రాణచేష్టాం కరోతి యేన ప్రాణః ప్రణీయత ఇత్యర్థః స తే - తవ కార్యకరణస్యాత్మా విజ్ఞానమయః సమానమన్యత్ యోఽపానేనాపానితి వ్యానేన వ్యానితీతి - శాన్తసంశ్లేష్యం సర్వాః కార్యకరణసఙ్ఘాతగతాః ప్రాణనాదిచేష్టా దారుయన్త్రస్యేవ యేన క్రియన్తే నహి చేతనావదనధిష్ఠితస్య దారుయన్త్రస్యేవ ప్రాణనాదిచేష్టా విద్యన్తే - తస్మాద్విజ్ఞానమయేనాధిష్ఠితం విలక్షణేన దారుయన్త్రవత్ప్రాణనాదిచేష్టాం ప్రతిపద్యతే తస్మాదస్తి కార్యకరణసఙ్ఘాతవిలక్షణః - య శ్చేష్టయతి ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (అథేతి) తస్యాపునరుక్తమర్థం వక్తుమాదౌ గ్రాహ్యప్రశ్నవృత్తం కీర్తయతి (పుణ్యేతి) భుజ్యుప్రశ్నాన్నిర్ధిద్ధమర్థమనుద్రవతి (పుణ్యస్యచేతి) నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతం-, జగద్ధిరణ్యగర్భాత్మకం, తద్విషయముత్కర్షం విశినష్టి (సమష్టీతి) కథం యథోక్తోత్కర్షస్య పుణ్యకర్మఫలత్వం- తత్రాహ (ద్వైతేతి) సమ్బన్ధ్యన్తర బ్రాహ్మణస్య విషయం దర్శయతి (యస్త్వితి) మాధ్యమికా నామన్యేషాం చాత్మాభావవాదః. కింలక్షణః-దేహాదీనామన్యతమః-తేభ్యో విలక్షణో వేతి యావత్, ఇత్యేవం విమృశ్యాత్మనో దేహాదిభ్యో వివేకేనాధిగమాయో

౨.— స హోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణో యథా విబ్రూయాదసౌ గౌరసావశ్వ ఇత్యేవమేవైతద్వ్యపదిష్టం భవతి యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే వ్యాచక్ష్వేత్యేష త ఆత్మా స

వం బ్రాహ్మణవిత్యాహ (ఇత్యాక్షేపణం) వివేకాద్యవస్థాయాం జానత్యైనాస్మిన్కర్మణి జల్పకోలాహలే స్వర్ణాశ్వర్యం సఞ్జాతం (పశ్వాదేతి) బ్రాహ్మణసమ్బన్ధముక్త్వా అథ్యాయికాసమ్బన్ధమాహ (అథ్యాయికేతి) విద్యాస్తుత్యర్థా సుఖావబోధార్థా చాఖ్యాయికేత్యర్థః భుజ్యుప్రశ్నానిరూపణానన్తరం మతశేషాగ్రః సమ్బన్ధనమాత్రముపీకరణార్థం ప్రస్తుతస్య బ్రహ్మణో దుర్విజ్ఞేయత్వాదివదనేకధాకారగౌణత్వనిశ్చయాదితి (యదితి) ప్రస్తరాకస్త వసహాయోదితముక్తం ముఖ్యమేవ వస్తు బ్రహ్మణో ముఖ్యరూపం బ్రహ్మ కథాయాం ప్రశ్నస్య ప్రత్యాఖ్యానాత్మకత్వేఽపి పరవిద్యాదర్శనార్థం శ్రోత్రం బ్రహ్మ మనో బ్రహ్మేత్యాదియథాగౌణం నత్వాగౌణం ద ముఖ్యమేవ బ్రహ్మ అద్వితీయమత్రాభిప్రాయః (సాక్షాదితి) ఉక్తమవ్యవధానమపరోక్షాద్వారాఽనన్తరవాక్యేన సాధయతి (కిందిత్యాదినా) తస్య వస్తుస్వరూపం నిర్ధారయతి (సర్వస్యేతి) సర్వస్య మధ్యం ప్రత్యక్త్వం విశేష్యం సవర్ణ్యతే ఇతరైస్తు శబ్దైర్విశేషణానీతి విభాగమభిప్రేత్యాహ (యద్బ్రహ్మేత్యాదినా) విషయభూతేన వాక్యేన సమ్బధ్యతే ఇతి శబ్దార్థోక్తిః యః ప్రశ్నసమాప్త్యర్థః తమేవ ప్రశ్నం వివృణోతి (విస్పష్టమితి) తత్రాపి వాక్యార్థాన్వయమాహ గమ్యత్వేనైవ నిర్ధారణార్థం ప్రత్యుక్తిమవతారయతి (ఏవముక్తఇతి) సర్వాన్తరఇతి విశేషోక్త్యా ప్రశ్నస్థవిశేషణాన్తరాణామనాన్తర్యమాశఙ్క్యాహ (సర్వవిశేషణేతి) ఏష సర్వాన్తరఇతి భాగస్యార్థం వివృణోతి (యదితి) ఏషశబ్దార్థం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కోసావితి) ఆత్మశబ్దార్థం వివృణోతి (కాయమితి) యోనేత్యత్ర సశబ్దో ద్రష్టవ్యః పృష్టార్థం స్పష్టయతి (తవేతి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాప్య ప్రతివక్తి (తత్రేత్యాదినా) సర్వాన్తరత్వవాక్యేనోక్తత్వాత్ యావత్ కృతీయః సాక్షిమాత్రం ప్రణీయతే ప్రాణనవిశిష్టః క్రియత ఇతి యావత్ కథమేతావతా సన్దేహోఽపాకృత ఇత్యాశఙ్క్యాఽవివక్షితమనుమానం వక్తుం వ్యాప్తిమాహ (సర్వా ఇతి) యాఃఖల్వచేతనప్రవృత్తయః సా చేతనాధిష్ఠానపూర్వికా యథా రథాదిప్రవృత్తిరిత్యర్థః యోనక్రియతే సోఽస్తీతి సమ్బన్ధః దృష్టాన్తస్య సాధ్యవైకల్యం పరిహరతి (నహీతి) సమ్ప్రత్యనుమానమారచయతి (తస్మాదితి) విమతా చేష్టా చేతనాధిష్ఠానపూర్వికా అచేతనప్రవృత్తిత్వాత్ రథాదిచేష్టావదిత్యర్థః ప్రతిపద్యతే ప్రాణాదీతి శేషః అనుమానఫలమాహ (తస్మాత్సోఽస్తీతి) చేష్టయతి కార్యకరణసఙ్ఘాతమితి శేషః ౧

౪౦.— ఏవమస్య యాజ్ఞవల్క్యస్య కర్మకాణ్డే అవిచాల్యం వైదుష్యం మత్వా జనకసభికాః బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మకాణ్డే నాఽస్య ప్రతిభాం నష్టాం దయిష్యామ ఇతి మన్యమానాః ప్రష్టుం ప్రావర్తన్త. తదేవాహ (అథ హైనముషస్తశ్చాక్రాయణః పప్రచ్ఛేత్యాదినా) నామ్నా ఉషస్తః చక్రస్య గోత్రాపత్యం నడాదిభ్యః ఫక్ చాక్రాయణః. శిష్టం స్పష్టం (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవదర్థః ప్రశ్నమేవాహ (యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే వ్యాచక్ష్వేతి) అపరోక్షాత్ అపరోక్షమిత్యర్థః సుపాం సులుగిత్యాదినా ఆదాదేశః అపరోక్షత్వం నామ సర్వదేశకాలసన్నిహితత్వం దేశకాలసన్నికర్షాద్ధ్యపరోక్షదర్శనాత్ యదపరోక్షం నాక్షాత్ బ్రహ్మ అవ్యవధానేన బ్రహ్మ అగౌణం ముఖ్యం బ్రహ్మేతి యావత్ సర్వాన్తర ఆత్మా చ ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య శ్రోతవ్య ఇత్యాదినా దర్శనాదికర్తృత్వేనోక్తశ్చ యః తాదృశం వస్తు మే వ్యాచక్ష్వేతి ప్రశ్నః. వ్యాచక్ష్వ ప్రదర్శయేత్యర్థః ఉత్తరత్ర న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేరితి ద్రష్టవ్యత్వాదేరస్య నిషేధాత్ ద్రష్టవ్యత్వాదికమపి ప్రశ్నవిషయ ఇతి ద్రష్టవ్యం యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి) య ఆత్మా స ఏవ సర్వాన్తర ఇత్యర్థః పృచ్ఛత్యుషస్తః (కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తర ఇతి) యదుక్తం తే ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి తదిదం కింలక్షణ ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి చాక్రాయణ ఇతి న జానే కిం దేహేన్ద్రియప్రాణజీవాదిష్వన్యతమ ఆత్మా సర్వాన్తరః ఉత తతోఽన్య ఇత్యర్థః యద్యపి తేఽత్మేతి వ్యతిరేకనిర్దేశేన ప్రత్యక్ దృష్ట్యాభిముఖశరీరవ్యతిరేకసిద్ధ్యతి తథాపీన్ద్రియాదిష్వన్యతమస్య నిర్ణయో నాపాకృత ఇతి భావః అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (యః ప్రాణేన ప్రాణితి స త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇత్యాది) అత్ర ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇత్యన్తముక్త ఇతి శేషః ప్రాణిత్యపానితి వ్యానితి ఉదానితి రుదిశ్చ పఞ్చభ్యః ఇడిట్ ప్రాణాదిభిః ప్రాణనాదివ్యాపారకర్తా యః స త ఆత్మా స ఏవ సర్వాన్తర ఇత్యర్థః అత్ర ప్రాణేనేత్యాదినా ప్రాణస్య కరణత్వోక్త్యా సఙ్ఘాతాత్ప్రాణవ్యతిరేకసిద్ధిః సుషుప్తౌ బాహ్యేభ్య ఇన్ద్రియేభ్య ఉపరతావపి ప్రాణనాదివ్యాపారదర్శనాత్ వ్యతిరేకో నిశ్చితః సుషుప్తౌ జీవస్యాపి వ్యాపారసత్త్వాత్ ప్రాణేన ప్రాణితృత్వాభావాత్ తద్వ్యతిరేకోఽపి సిద్ధ ఇత్యాశయః ౧

౪౦.— స హోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణః యథా కశ్చిదన్యథా ప్రతిజ్ఞాయ పూర్వం పశ్చాదన్యథా బ్రూయాదసౌ గౌరసావశ్వః యశ్చలతీతి పూర్వం సత్యపదర్శయామీతి ప్రతిజ్ఞాయ పశ్చాచ్చలనాదిలిఙ్గైర్వ్యపదిశతి ఏవమేవైతద్బ్రహ్మ ప్రాణనాదిలిఙ్గైర్వ్యపదిష్టం భవతి త్వయా కిం బహునా త్యక్త్వా గోతృష్ణానిమిత్తం వ్యాజం యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరః తం మే వ్యాచక్ష్వేతి. ఇతర ఆహ యథా మయా ప్రథమం ప్రతిజ్ఞాతస్తవాత్మా ఏవంలక్షణ ఇతి తాం ప్రతిజ్ఞామనువర్త ఏవ. తత్తథైవ యథోక్తం మయా యత్పునరుక్తం తమాత్మానం ఘటాదివద్విషయీకుర్వితి తదశక్యత్వాన్న క్రియతే కస్మాత్పునస్తదశక్యమితి ఆహ వస్తుస్వాభావ్యాత్ కిం పునస్తద్వస్తుస్వాభావ్యం దృష్ట్యాదికర్తృత్వం (దృష్టేర్ద్రష్టా హ్యాత్మా) దృష్టిరితి ద్వివిధా భవతి లౌకికీ పారమార్థికీ చేతి, తత్ర లౌకికీ చక్షుస్సంయుక్తాన్తఃకరణవృత్తిః

శ్యాన్తరః కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరః। న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేర్న శ్రుతేః శ్రోతారꣳ శృణుయా న మతేర్మన్తారం మన్వీథా న విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతారం విజానీయాః । ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరోఽతోఽన్యదార్తం తతో హోషస్తశ్చాక్రాయణ ఉపరరామ॥ ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే- చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

సా క్రియత ఇతి జాయతే వినశ్యతి చ. యథాత్మనో దృష్టిరగ్న్యుష్ణప్రకాశాదివత్ - సా చ ద్రష్టుస్స్వరూపత్వాన్న జాయతే వినశ్యతి చ సా క్రియమాణా చోపాధిభూతయా సంసృష్టేవేతి వ్యపదిశ్యతే ద్రష్టేతి, భేదవచ్చ ద్రష్టుర్దృష్టిరితి, చ యా సా లౌకికీ దృష్టిశ్చక్షుర్ద్వారా రూపోపరక్తా జాయమానా సైవ నిత్యయా ఆత్మదృష్ట్యా సంసృష్టేవ తత్ప్రతిచ్ఛాయయా- తయా వ్యాప్తైవ జాయతే, తథా వినశ్యతి, చ తేనోపచర్యతే ద్రష్టా సదా పశ్యన్నపి పశ్యతి న పశ్యతి చేతి న తు పునర్ద్రష్టుర్దృష్టేః కదాచిదప్యన్యథాత్వం- తథా చ వక్ష్యతి * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి చ తమిమమర్థమాహ- లౌకిక్యా దృష్టేః కర్మభూతాయాః ద్రష్టారం- స్వకీయయా నిత్యయా దృష్ట్యా వ్యాప్తారం న పశ్యేః యా సా లౌకికీ దృష్టిః కర్మభూతా - సా రూపోపరక్తా [illegible] నాత్మా సంస్పృష్టా [illegible] రం ముక్తేః- మనోవృత్తేః కేవలాయా వ్యాప్తారం [illegible] - తస్మాత్తం ప్రత్యగాత్మానం దృష్టేర్ద్రష్టారం న పశ్యేః తథా శ్రుతేః శ్రోతారం న శృణుయాః తథా మతేః- మనోవృత్తేః కేవలాయా వ్యాప్తారం న మన్వీథాః తథా విజ్ఞాతేః- కేవలాయా బుద్ధివృత్తేర్వ్యాప్తారం న విజానీయాః ఏష వస్తునః స్వభావః- అతో నైవ దర్శయితుం శక్యతే గవాదివత్. న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యత్రాక్షరాణ్యన్యథా వ్యాచక్షతే కేచిత్- న దృష్టేర్ద్రష్టారం - దృష్టేః కర్తారం దృష్టిభేదమకృత్వా దృష్ట్యా త్వస్య కర్తారం న పశ్యేరితి దృష్టేరితి కర్మణి షష్ఠీ. సా దృష్టిః క్రియమాణా ఘటవత్కర్మ భవతి ద్రష్టారమిత్యత్ర తృజన్తేన ద్రష్టుర్దృష్టికర్తృత్వమాచష్టే. తేషాం [illegible] దృష్టేః కర్తారం [illegible] వ్యాఖ్యాతౄణాం [illegible] తత్ర దృష్టేరితి [illegible] దృష్టిగ్రహణం నిరర్థకమితి దోషం న పశ్యన్తి- పశ్యతాం వా పునరుక్తమపార్థం- ప్రమాదపాఠ ఇతి వా నాదరః కథం పునరానర్థక్యం తృజన్తేనైవ దృష్టికర్తృత్వస్య సిద్ధత్వాద్దృష్టేరితి నిరర్థకం తదా ద్రష్టారం న పశ్యేరిత్యేతావదేవ వక్తవ్యం యస్మాద్ధాతోః పరస్తృచ్ప్రత్యయః [illegible] న [illegible] ప్రయుజ్యతే- న తు గతేర్గన్తారం భిదేర్భేత్తారమిత్యసత్యర్థవిశేషే ప్రయోక్తవ్యః నచార్థవాదత్వేన హాతవ్యం సత్యాం గతౌ. న చ ప్రమాదపాఠః - సర్వేషామవిగానాత్. తస్మాద్వ్యాఖ్యాతౄణామేవ బుద్ధిదౌర్బల్యం- నార్థైర్ప్రమాదః యథాస్మాభిర్వ్యాఖ్యాతం లౌకికదృష్టేర్విలక్షణనిత్యదృష్టివిశిష్ట ఆత్మా శ్రద్ధేయతవ్యః - తథా కర్తృకర్మదృష్టి విశేషణత్వేన దృష్టిశబ్దస్య ద్విః ప్రయోగ ఉపపద్యతే ఆత్మరూపనిర్ధారణాయ * న హి ద్రష్టుర్దృష్టేరితి చ వదేశాన్తరే [illegible] ఏకవాక్యతోపపన్నా భవతి తథా చ * చక్షూంషి పశ్యన్తి * శ్రోత్రమిదం శ్రుతమితి శ్రుత్యన్తరైకవాక్యతోపపన్నా. న్యాయాచ్చ ఏవమేవాత్మనో నిత్యత్వము పపద్యతే విక్రియాఽభావే [illegible] నిక్రియావస్త్వసిత్యమితి చ ప్రతిషిద్ధం * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతే * ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్యేతి చ శ్రుత్యర్థం న [illegible] ప్రమాణం గచ్ఛన్తి నను * ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతేత్యేవమాదీన్యక్షరాణ్యాత్మనోఽనిక్రియత్వేన గచ్ఛన్తీతి. న- యథా [illegible] లౌకికవ్యాసవ్యాఖ్యానాత్మత [illegible] ని. న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యేవమాదీనామన్యార్థాసమ్భవాద్యథోక్తార్థపరత్వమవగమ్యతే తస్మాదనవబోధాదేవం [illegible] దృష్టేరితి ఏష త ఆత్మా సర్వేణ [illegible] ఆత్మా- ఏతస్మాదాత్మనః అన్యదార్తం- కార్యం వా శరీరం, కరణాత్మకం వా లిఙ్గం, ఏతదేవైకమనార్తమవినాశికూటస్థం తతో హోషస్తశ్చాక్రాయణ ఉపరరామ ౨

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకోపనిషద్భాష్యే చతుర్థం బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రశ్నప్రతివచనయోరనసురూపత్వమాశఙ్క్యతే (స హోవాచేతి) దృష్టాన్తమేవ స్పష్టయతి (అసావిత్యాదినా) ప్రత్యక్షం గౌరశ్వం వా దర్శయామీతి ప్రతిజ్ఞాయ పశ్చాద్యశ్చలత్యసౌ గౌః- [illegible] వ్యపదిశతి- ఏవమేవ బ్రహ్మ ప్రత్యక్షం దర్శయామీతి ప్రతిజ్ఞానసారేణ ప్రతిజ్ఞాయ ప్రాణనాదిలిఙ్గేన వ్యపదిశతస్తే ప్రతిజ్ఞాహానిరసమ్భవచనతా స్యాదిత్యర్థః ప్రతిజ్ఞాప్రశ్నావనుసరత్వా బుద్ధిపూర్వకారిణః ఫలితమాహ (కిం పునరేతి) ప్రత్యుక్తితాత్పర్యమాహ (యథేతి) ప్రతిజ్ఞానువర్తనమేవాభినయతి (తత్రేతి) కతమో యాజ్ఞవల్క్యేత్యాదిప్రశ్నస్య తాత్పర్యమాహ (యత్పునరితి) న దృష్టేరిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యం వివక్షన్నుత్తరమాహ (తదశక్యత్వాదితి) ఆత్మనో వస్తుత్వాద్ఘటాదివద్విషయీకరణం నాశక్యమిత్యాశఙ్క్యతే (కస్మాదితి) వస్తుస్వరూపమనుసృత్యోత్తరం (ఆహేతి) ఘటాదేర వికల్పవస్తుస్వాభావ్యమాహ ద్విషయీకరణమితి పశ్యన్నశఙ్క్యతే (కిం పునరితి) దృష్ట్యాదిసాక్షిత్వం వస్తుస్వాభావ్యం- తతశ్చావిషయత్వం న చైవం వస్తుస్వాభావ్యం ఘటాదేరస్తీత్యుత్తరమాహ (దృష్టేరితి) దృష్ట్యాదిసాక్షిణోఽపి దృష్టివిషయత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టిరితి) యథా ప్రదీపో లౌకికజ్ఞానేన ప్రకాశ్యో న స్వప్రకాశకం జ్ఞానం ప్రకాశయతి- తథా దృష్టిసాక్షీ దృష్ట్యా న ప్రకాశ్యత ఇత్యర్థః దృష్టేర్ద్రష్టైవ నాస్తీతి సౌగతాః తాన్ప్రత్యాహ (దృష్టిరితి) లౌకికీం వ్యాచష్టే (తత్రేతి) పారమార్థికీం దృష్టిం వ్యాకరోతి (యాత్వితి) న న్వాత్మా నిత్యదృష్టిస్వభావశ్చేత్కథం ద్రష్టేత్యాదివ్యపదేశః సిద్ధ్యతి- తత్రాహ (సా క్రియమాణేతి) సాక్ష్యబుద్ధితద్వృత్తిగతం కర్తృత్వం క్రియాత్వం చాధ్యాత్మికం నిత్యదృష్ట్యాత్మన్యధ్యస్తమిత్యర్థః ఆత్మనో నిత్యదృష్టిస్వభావత్వే కథం పశ్యతి- న పశ్యతి చేతి క్వాచిత్కో వ్యవహార ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యా సావితి) యాచ

హువిశేషణాలౌకికీదృష్టిః- అసౌ తత్ప్రతిబిమ్బాయేతి సమ్బన్ధః తయా-తత్ప్రతిబిమ్బాయయా వ్యాప్తైవేయావత్ కిమిత్యౌపచారికోవ్యపదేశః- ముఖ్య స్యైకిన్న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహ్యితి) దృష్టేర్వస్తుతో నవిక్రియావత్త్వమిత్యత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (తథాచేతి) ఉక్తేర్థేనదృష్టేరిత్యాది శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (తమిమమిత్యాదినా) ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (యోసావితి) నదృష్టేరిత్యాదివాక్యస్యాక్షరం యోజయతి (తస్మాదితి) ఉక్తన్యాయముత్తరవాక్యేష్వతిదిశతి (తథేతి) ఉక్తంవస్తుస్వాభావ్యముపసంహృత్య ఫలితమాహ (ఏషఇతి) నదృష్టేరిత్యత్ర స్వపక్షముక్త్వా భర్తృప్రపఞ్చపక్షమాహ (నదృష్టేరితి) కథమస్య రాద్ధాన్తత్వమిత్యాశఙ్క్య లౌకిక్యాదృష్టిమధికృత్య వాక్యమిత్యాహ (నదృష్టేరితి) ఇతిశబ్దో వ్యాచక్షత ఇత్యనేన సమ్బధ్యతే ... తామభిప్రాయమాహ (దృష్టేరితి) కర్తృవిశేషణమేవస్ఫుటయతి (సాక్షిణీతి) షష్ఠీంవ్యాఖ్యాయ తతోద్వితీయాం వ్యాచష్టే (ద్రష్టారమితి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (తేనేతి) ఉక్తాం పరకీయవ్యాఖ్యాం దూషయతి (తత్రేతి) దృష్టికర్తృత్వవిషయే యాం లౌకిక్యాం దృష్టౌ సిద్ధాయాం షష్ఠీ నిరర్థికేత్యర్థః కదంభనవ్యాఖ్యాతారోయథోక్తదోషం సమపశ్యన్ - తత్రాహ (పశ్యతాంచేతి) షష్ఠ్యైరర్థకత్వం ప్రాగుక్తమాకాఙ్క్షాద్వారాసమర్థయతే (కథమిత్యాదినా) కియల్లక్షీహార్థవదిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) ... యథాత్వర్థః - కర్త్రాప్రత్యయార్థః తథాహ్యైకేనైవపదేనోభయలాభాత్ప్రథక్క్రియా ... దృష్టేరిత్యస్యానర్థకత్వం దృష్టాన్తేన సాధయతి (గన్తారమిత్యాదినా) అర్థవాదత్వేన తర్హీదముపయోగమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) విధిశేషత్వాభావాదుపపత్తినీత్యాచార్థవత్త్వసమ్భావాదిత్యర్థః అథపరపక్షేనిరర్థకమేవేదంపదం ప్రమాదాత్పఠితమితిచేత్ నేత్యాహ (నచేతి) సర్వేషాం-కాణ్వమాధ్యన్దినానామితియావత్ కథం తర్హీదంపదమనర్థకమితిపరేషాం ప్రతీతిః-తత్రాహ(తస్మాదితి)కథంపునర్భవతామపిదృశేర్ద్విరుపాదానముపపద్యతే-తత్రాహ (యథాత్విత్తి) ప్రదర్శయిష్యామ ఉపరిష్టాదితిశబ్దోద్రష్టవ్యః కర్తృకర్మవిశేషణత్వేన-సాక్షీసాక్ష్యసమర్పకత్వేనేతియావత్ తత్సమర్పణమపికుత్రోపయుజ్యతే-తత్రాహ(ఆత్మేతి)... ఇతితత్స్వరూపనిశ్చయార్థంసాక్ష్యాదిసమర్పణమిత్యర్థః ఆత్మానిత్యదృష్టిస్వభావోనదృశ్యాయాదృష్టేర్విషయఇత్యేషచేన్నదృష్టేరిత్యాదివాక్యస్యార్థః- తదా * నహీత్యాదినాఽస్యైకవాక్యత్వంసిధ్యతి- తస్మాద్యథోక్తార్థత్వమేవనదృష్టేరిత్యాదివాక్యస్యేత్యాహ (నహీతి) ఆత్మాకూటస్థదృష్టిరిత్యత్రతలవకారశ్రుతింసంవాదయతి (తథాచేతి) తస్యకూటస్థదృష్టిత్వేహేత్వన్తరమాహ (న్యాయాచ్చేతి) తమేవన్యాయంవిశదయతి (ఏవమేవేతి) విపక్షేదోషమాహ (విక్రియావచ్చేతి) ఇతశ్చాత్మనోనాస్తివిక్రియావత్త్వమిత్యాహ (ధ్యాయతీవేతి) అన్యథా - విక్రియావత్త్వేసతీతియావత్ అవిక్రియత్వేపిశ్రుత్యక్షరాణ్యనుపపన్నానీతిశఙ్క్యతే (నన్వితి) నతేషాంవిరోధః - దృష్టంద్రష్ట్రాదికర్తృత్వమనుసృత్యప్రవృత్తేలౌకికవాక్యతదర్థానువాదిత్వాదుక్తశ్రుత్యక్షరాణాంస్వార్థేప్రామాణ్యాభావాదితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) నదృష్టేరిత్యాదీన్యపితర్హిశ్రుత్యక్షరాణినస్వార్థేప్రమాణానీత్యాశఙ్క్యాహ (నదృష్టేరితి) అనూద్యార్థః-ద్రష్ట్రాదికర్తా. యథోక్తార్థః - ద్రష్ట్రాదిసాక్షీ ద్రష్ట్రుపదస్యసాక్షివిషయత్వేసిద్ధేదృష్టేరితిసాక్ష్యసమర్పణాత్తదర్థవత్త్వోపపత్తిరిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) పదాన్తరంనిరాకృత్యస్వపక్షముపపాద్యానన్తరంవాక్యంవిభజతే (ఏషఇతి) అన్యదార్తమితివిశేషణసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (ఏతదేవేతి) ౨

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకేపఞ్చమాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౮ం — (సహోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణఇతి) జీవవ్యతిరేకోనోక్తఇతిమత్వాఽఽశయమవిద్వానుషస్తఃపునరాహేత్యర్థః. కిమితి (యథావిబ్రూయాదసౌగౌరసావశ్వఇతిఏవమేవైతద్వ్యపదిష్టంభవతీత్యాది) యథాహిగాంప్రదర్శ్యాసౌగౌరసావశ్వఇతిగవ్యశ్వాభేదోపదేశోయథావిరుద్ధం- ఏవమేవయత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయఆత్మాసర్వాన్తరస్తంమేవ్యాచక్ష్వేతిమామకప్రశ్నేఏషతఆత్మాసర్వాన్తరఃయఃప్రాణేన ప్రాణితిప్రాణనాదికర్తుర్జాతస్యోజీవస్యసర్వాన్తరత్వకథనంవిరుద్ధవచనమేవ - జీవస్యాణుత్వేనప్రతిదేహభిన్నత్వేనచ సర్వాన్తరత్వాసమ్భవాత్ విబ్రూయాత్ - విరుద్ధంబ్రూయాదిత్యర్థః. అతఃకథమేయాజ్ఞవల్క్యసర్వాన్తరః-సతావదవిరుద్ధతయావక్తవ్యఇత్యర్థః ఉత్తరమాహ (నదృష్టేర్ద్రష్టారంపశ్యేర్నశ్రుతేశ్శ్రోతారంశృణుయాఇత్యాది) అత్రదృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యాదిఃపాకంపచతీతివన్నిర్దేశః. ద్రష్టారం - కర్తారమిత్యర్థః. ఏవంశ్రోతారమిత్యాదావపి తేనద్రష్ట్రత్వాదేఃకాల్పనికత్వనివృత్తిః తథాచదర్శనశ్రవణమననవిధ్యాసనానాంయఃకర్తాజీవః-సనద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యః దర్శనాదికర్తుర్జీవాదన్యఏవదర్శనాదికర్మభూతస్సర్వాన్తరఆత్మా. ఇన్ద్రియాధీనదర్శనాదీనాంకర్తారంజీవంప్రాణనాదికర్తృత్వేనసపశ్యేః - నమన్వీథాఇత్యాదిర్వాక్యార్థః (ఏషతఆత్మేత్యాది) తఆత్మేతిమయోక్తఏషఏవ (అతోఽన్యదార్తమితి) అతఃఏషత ఆత్మేతిమదుక్తాత్పరమాత్మనఃఅన్యత్ - వ్యతిరిక్తంత్వదభిమతమౌపాధికప్రాణితృత్వాదిమజ్జీవజాతమార్తం- దుఃఖీత్యర్థః అతస్సనపరమాత్మేతిభావః. అతఏవనిత్యముక్తానాంకదాప్యస్పృష్టదుఃఖత్వాత్ అతోన్యదార్తమిత్యుక్తిఃకథమితిశఙ్కాప్రత్యుక్తా - తేషామిహాప్రసక్తత్వాత్, అన్యశబ్దస్యసన్నిహితప్రాణితృత్వాదిమత్సంసారిజీవపరత్వాత్,, యద్వా-ఆర్తం- జీవాఖ్యంత్వదభీష్టంసనిర్వికారంవస్తు తస్యకర్మకృతస్వభావవికారవత్త్వాదితిభావః (తతోహోషస్తశ్చాక్రాయణఉపరరామేతి). పూర్వవత్. ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— ¶ అథ హైనం కహోళః కౌషీతకేయః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే వ్యాచక్ష్వేత్యేష త ఆత్మా సర్వాన్తరః । కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరో యోఽశనాయాపిపాసే శోకం మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతి ॥ ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వా బ్రాహ్మణాః పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయ । అథ భిక్షాచర్యం చరన్తి యా హ్యేవ పుత్రైషణా సా విత్తైషణా యా విత్తైషణా సా లోకైషణోభే హ్యేతే ఏషణే ఏవ భవతః । తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేత్ బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిరమౌనం చ మౌనం చ నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణః స బ్రాహ్మణః కేన స్యాద్యేన స్యాత్తేనేదృశ ఏవాతోఽన్యదార్తం తతో హ కహోళః కౌషీతకేయ ఉపరరామ ॥ ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే-పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

శం — బన్ధనం సప్రయోజకముక్తం యస్మాద్బద్ధః తస్యాత్మనోఽస్తిత్వమధిగతం వ్యతిరిక్తత్వం చ. అథేదానీం బన్ధమోక్షసాధనం ససంన్యాసమాత్మజ్ఞానం వక్తవ్యమితి కహోళప్రశ్న ఆరభ్యతే. అథ హ ఏనం కహోళః-నామతః కుషీతకస్యాపత్యం-కౌషీతకేయః పప్రచ్ఛ (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మా సర్వాన్తరః,-తం మే వ్యాచక్ష్వేతి-యం విదిత్వా బన్ధనాత్ప్రముచ్యతే. యాజ్ఞవల్క్య ఆహ- ఏష తే-తవాత్మా. కిముషస్తకహోళాభ్యామేక ఆత్మా పృష్టః-కిం వా భిన్నావాత్మానౌ తుల్యలక్షణావితి భిన్నావితి యుక్తం- ప్రశ్నద్వయస్య పునరుక్తత్వానుపపత్తేః. యది హ్యేక ఆత్మా ఉషస్తకహోళప్రశ్నయోర్వివక్షితః - తత్రైకేనైవ ప్రశ్నేనాధిగతత్వాత్తద్విషయో ద్వితీయః ప్రశ్నోఽనర్థకః స్యాత్. న చార్థవాదరూపత్వం వాక్యస్య. తస్మాద్భిన్నావేతావాత్మానౌ క్షేత్రజ్ఞపరమాత్మాఖ్యావితి కేచిద్వ్యాచక్షతే. తన్న- త్వమేవేతి ప్రతిజ్ఞానాత్. ఏష త ఆత్మేతి హి ప్రతివచనే ప్రతిజ్ఞాతం. న చైకస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య ద్వావాత్మానావుపపద్యేతే - ఏకో హి కార్యకరణసఙ్ఘాత ఏకేనాత్మనాఽఽత్మవాన్. న హ్యుషస్తస్యాన్యః-కహోళస్యాన్యో జాత్యన్తరగత ఆత్మా భవతి- ద్వయోరగౌణత్వాత్మత్వసర్వాన్తరత్వానుపపత్తేః. యద్యేకమగౌణం బ్రహ్మ ద్వయోః-ఇతరేణావశ్యం గౌణేన భవితవ్యం. తథాత్మత్వం సర్వాన్తరత్వం చ- విరుద్ధత్వాత్పదార్థానాం. యద్యేకం సర్వాన్తరం బ్రహ్మాత్మా ముఖ్యః- ఇతరేణాసర్వాన్తరేణానాత్మనాఽముఖ్యేనావశ్యం భవితవ్యం. తస్మాదేకస్యైవ ద్విశ్శ్రవణం విశేషవివక్షయా. యత్తు పూర్వోక్తేన సమానం ద్వితీయే ప్రశ్నాన్తరే ఉక్తం- తావన్మాత్రం పూర్వస్యైవానువాదః- తస్యైవానుక్తః కశ్చిద్విశేషో వక్తవ్య ఇతి. కః పునరసౌ విశేష ఇతి ఉచ్యతే- పూర్వస్మిన్ ప్రశ్నే అస్తి వ్యతిరిక్త ఆత్మా- యస్యాయం సప్రయోజకో బన్ధ ఉక్త ఇతి- ద్వితీయే తు తస్యైవాత్మనోఽశనాయాదిసంసారధర్మాతీతత్వం విశేష ఉచ్యతే- యద్విశేషపరిజ్ఞానాత్సంన్యాససహితాత్పూర్వోక్తాద్బన్ధనాద్విముచ్యతే. తస్మాత్ప్రశ్నప్రతివచనయోరేష త ఆత్మేత్యేవమన్తయోస్తుల్యార్థత్వమేవ. కేన కథమేకస్యైవాశనాయాద్యతీతత్వం తద్వత్త్వం చేతి విరుద్ధధర్మసమవాయిత్వమితి న-పరిహృతత్వాత్. నామరూపవికారకార్యకరణలక్షణసఙ్ఘాతోపాధిభేదసమ్పర్కజనితభ్రాన్తిమాత్రం హి సంసారిత్వమిత్యసకృదవోచామ, విరుద్ధశ్రుతివ్యాఖ్యానప్రసఙ్గేన చ. యథా రజ్జుశుక్తికాగగనాదయః సర్పరజతమలినా భవన్తి పరాధ్యారోపితధర్మవిశిష్టాః- స్వతః కేవలా ఏవ రజ్జుశుక్తికాగగనాదయః- న చైవం విరుద్ధధర్మసమవాయిత్వే పదార్థానాం కశ్చన విరోధః. నామరూపోపాధ్యస్తిత్వే * ఏకమేవాద్వితీయం * నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేతి శ్రుతయో విరుధ్యేరన్నితి చేన్న - సలిలఫేనదృష్టాన్తేన పరిహృతత్వాన్మృదాదిదృష్టాన్తైశ్చ. యదా తు పరమార్థదృష్ట్యా పరమాత్మతత్త్వాత్ శ్రుత్యనుసారిభిరన్యత్వేన నిరూప్యమాణే నామరూపే మృదాదివికారవద్వస్త్వన్తరే తత్త్వతో న స్తః సలిలఫేనఘటాదివికారవదేవ-తదా తదపేక్ష్య * ఏకమేవాద్వితీయం * నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేత్యాదిపరమార్థదర్శనగోచరత్వం ప్రతిపద్యతే. యదా తు స్వాభావిక్యాఽవిద్యయా బ్రహ్మస్వరూపం రజ్జుశుక్తికాగగనస్వరూపవదేవ స్వేన రూపేణ న గృహ్యతే కేనచిదప్యుపాధినా నామరూపకృతకార్యకరణోపాధిభ్యో వివేకేన నావధార్యతే, నామరూపోపాధిదృష్టిరేవ చ భవతి స్వాభావికీ,-తదా సర్వోఽయం వస్త్వన్తరాస్తిత్వవ్యవహారః. అస్తి చాయం భేదకృతో మిథ్యావ్యవహారః-యేషాం బ్రహ్మతత్త్వాదన్యత్వేన వస్తు విద్యతే, యేషాం చ నాస్తి. పరమార్థవాదిభిస్తు శ్రుత్యనుసారేణ నిరూప్యమాణే వస్తుని కిం తత్త్వతోఽస్తి వస్తు-కిం వా నాస్తీతి- బ్రహ్మైకమేవాద్వితీయం సర్వసంవ్యవహారశూన్యమితి నిర్ధార్యతే. తేన న కశ్చిద్విరోధః. న హి పరమార్థావధారణనిష్ఠాయాం వస్త్వన్తరాస్తిత్వం ప్రతిపద్యామహే- * ఏకమేవాద్వితీయం * అనన్తరమబాహ్యమితి శ్రుతేః. న చ నామరూపవ్యవహారకాలే త్వవివేకినాం క్రియాకారకఫలాదిసంవ్యవహారో నాస్తీతి ప్రతిషిధ్యతే. తస్మాజ్జ్ఞానాజ్ఞానే అపేక్ష్య సర్వస్సంవ్యవహారః శాస్త్రీయో లౌకికశ్చ- అతో న కాచన విరోధాశఙ్కా. సర్వవాదినామప్యపరిహార్యః పరమార్థసంవ్యవహారకృతో వ్యవహారః. తత్ర పరమార్థాత్మస్వరూపమపేక్ష్య ప్రశ్నః పునః- కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తర ఇతి. ప్రత్యాహేతరః (యోఽశనాయాపిపాసే) అశితుమిచ్ఛా అశనాయా, పాతుమిచ్ఛా పిపాసా. తే అశనాయాపిపాసే యోఽత్యేతీతి వక్ష్యమాణేన సమ్బన్ధః. అవివేకిభిస్తలమలవదివ గగనం గమ్యమానమేవ తలమలైరత్యేతి-పరమార్థతస్తైరసంస్పృష్టస్వభావత్వాత్. తథా మూ

¶ పుత్రైషణా విత్తైషణా లోకైషణేతి, ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవేతి, రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

నైరశనాయాపిపాసాదిమద్బ్రహ్మ గమ్యమానమపి క్షుధితోఽహం పిపాసితోఽహమితి-తెఽత్యేత్యేవ-పరమార్థతస్తావ్యాపనం స్పృష్టాభావత్వాత్ *నలిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇతి శ్రుతేః అవిద్వల్లోకాధ్యారోపితదుఃఖేనేత్యర్థః ప్రాణైకధర్మత్వాత్ప్రసూనకరణమశనాయాపిపాసయోః (శోకంమోహం) శోక ఇతి కామః ఇష్టం వస్తూద్దిశ్య చిన్తయతో యదరమణం-తత్తృష్ణాభిభూతస్య కామబీజం తేనహికామో దీప్యతే మోహస్తు విపరీతప్రత్యయప్రభవోఽవివేకో భ్రమః-సచాఽవిద్యా సర్వస్యానర్థస్య ప్రసవబీజం భిన్నకార్యత్వాత్తయోః శోకమోహయో రమనస్కకరణం తౌ మనోఽధికరణౌ తథాశరీరాధికరణౌ జరాంమృత్యుంచాత్యేతి జరేతి-కార్యకరణసంఘాతవిపరిణామో వలీపలితాదిలిఙ్గః మృత్యురితి తద్విచ్ఛేదో విపరిణామావసానః తౌ జరామృత్యూ శరీరాధికరణావత్యేతి యేతే ఽశనాయాదయః ప్రాణమనశ్శరీరాధికరణాః ప్రాణినాం ఋతువదహోరాత్రాదివత్ సముద్రోర్మివచ్చ ప్రాణిషు సంసారకత్వాత్సన్తతం వర్తమానాః పారమార్థ్యేనాన్యే మిత్యాదిలక్షణాన్యనశనాయాత్-అవ్యవహితో ఽపరోక్షాత్-అగోణః సర్వాన్తరః-ఆత్మా స్వయమాదిసర్వపర్యన్తానాం భూతానాం-అశనాయాపిపాసాదిభిః సంసారధర్మైః సదాన స్పృశ్యతే-ఆకాశ ఇవ ఘనాదిమలైః-తమేతం వై-ఆత్మానం స్వం తత్త్వం విదిత్వా-జ్ఞాత్వాఽయమహమస్మి పరం బ్రహ్మ సదా సర్వసంసారవినిర్ముక్తం నిత్యతృప్తమితి బ్రాహ్మణాః-బ్రాహ్మణానామేవాధికారో వ్యుత్థానే-అతో బ్రాహ్మణగ్రహణం వ్యుత్థాయ- వైపరీత్యేనోత్థానం కృత్వా కుత ఇతి ఆహ- పుత్రైషణాయాః-పుత్రార్థైషణా పుత్రైషణా పుత్రేణేమం లోకం జయేయమితి లోకజయసాధనం పుత్రం ప్రతీచ్ఛా- ఏషణా-దారసంగ్రహః దారసంగ్రహమకృత్వేత్యర్థః. విత్తైషణాయాశ్చ-కర్మసాధనస్య గవాదేరుపాదానం-అనేన కర్మ కృత్వా పితృలోకం జేష్యామీతి-విద్యాసంయుక్తేన వా దేవలోకం-కేవలయా వా హిరణ్యగర్భవిద్యయా దైవేన విత్తేన దేవలోకం దైవాద్విత్తాత్ వ్యుత్థానమేవ నాస్తీతి కేచిత్- యస్మాత్తద్బలేన హి కిల వ్యుత్థానమితి తదసత్-*ఏతా వా వై కామ ఇతి పరితత్వాత్ ఏషణామధ్యే దైవస్య విత్తస్య హిరణ్యగర్భాదిదేవతావిషయా విద్యా విత్తమిత్యుచ్యతే- దేవలోకహేతుత్వాత్ నహ్యౌపనిషదిక ప్రజ్ఞానఘనవిషయా బ్రహ్మవిద్యా దేవలోకప్రాప్తిహేతుః- *తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ * ఆత్మా హ్యేషాం స భవతీతి శ్రుతేః తద్బలేన హి వ్యుత్థానం- ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వేతి విశేషవచనాత్ తస్మాత్త్రిభ్యోఽప్యేతేభ్యోఽనాత్మలోకప్రాప్తిసాధనేభ్య ఏషణావిషయేభ్యో వ్యుత్థాయ ఏషణా- కామః *ఏతా వా వై కామ ఇతి శ్రుతేః ఏతస్మింస్త్రివిధేఽనాత్మలోకప్రాప్తిసాధనే తృష్ణామకృత్వేత్యర్థః సర్వా హి సాధనేచ్ఛా ఫలేచ్ఛైవ- అతో వ్యాచష్టే శ్రుతిరేకైవైషణేతి. కథం యా హ్యేవ పుత్రైషణా- సా విత్తైషణా-[illegible]-సాధనత్వతుల్యత్వాత్. యా విత్తైషణా కర్మభూతా- సా లోకైషణా- ఫలార్థైవ సా సర్వః ఫలార్థప్రయుక్త ఏవ హి సర్వం సాధనముపాదత్తే అత ఏకైవైషణా లోకైషణా యా-సా సాధనమన్తరేణ సమ్పాదయితుం న శక్యత ఇతి సాధ్యసాధనభేదేనోభే హి- యస్మాదేతే ఏషణే ఏవ భవతః-తస్మాద్బ్రహ్మవిదో నాస్తి కర్మ కర్మసాధనం వా అతో యేఽతిక్రాన్తాః బ్రాహ్మణాః - సర్వం కర్మ కర్మసాధనంచ సర్వం దేవపితృమనుష్యనిమిత్తం యజ్ఞోపవీతాది తేన హి దైవం పిత్ర్యం మానుషం చ కర్మ క్రియతే- *నివీతం మనుష్యాణామిత్యాదిశ్రుతేః తస్మాత్పూర్వే బ్రాహ్మణా బ్రహ్మవిదో వ్యుత్థాయ కర్మభ్యః కర్మసాధనేభ్యశ్చ యజ్ఞోపవీతాదిభ్యః పరమహంసపారివ్రాజ్యం ప్రతిపద్య భిక్షాచర్యం చరన్తి భిక్షార్థం చరణం- భిక్షాచర్యం చరన్తి త్యక్త్వా స్మార్తం లిఙ్గం కేవలమాశ్రమమాత్రశరణానాం జీవనసాధనం పారివ్రాజ్యవ్యఞ్జకం * విద్వాన్ లిఙ్గవర్జితః * తస్మాదలిఙ్గో ధర్మజ్ఞోఽవ్యక్తలిఙ్గోఽవ్యక్తాచార ఇతి స్మృతిభ్యః, *అథ పరివ్రాడ్వివర్ణవాసా ముణ్డోఽపరిగ్రహ ఇత్యాదిశ్రుతేః, *సశిఖాన్కేశాన్నికృత్య విసృజ్య యజ్ఞోపవీతమితి, చ భిక్షన్త వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి పర్యుదానాపదేశాదర్థవాదోఽయం - నవిధాయకః ప్రత్యయః కశ్చిచ్ఛ్రూయతే లిఙ్లోట్తవ్యానామన్యతమోఽపి తస్మాదర్థవాదమాత్రేణ శ్రుతిస్మృతివిహితానాం యజ్ఞోపవీతాదీనాం సాధనానాం న శక్యతే పరిత్యాగః కారయితుం-*యజ్ఞోపవీత్యేవాధీయీత యాజయేద్యజేత వా. పారివ్రాజ్యే తావద్వ్యవస్థితం-* వేదసంన్యసనాచ్ఛూద్రః, సస్మాద్వేదం న సంన్యసేదితి * స్వాధ్యాయ ఏవోత్సృజమానో వాచమితి చాపస్తమ్బః * బ్రహ్మోజ్ఝం వేదనిన్దా చ కౌటసాక్ష్యం సుహృద్వధః । గర్హితాన్నాద్యయోర్జగ్ధిః సురాపానసమాని షట్ ఇతి వేదపరిత్యాగే దోషశ్రవణాత్ *ఉపాసనే గురూణాం వృద్ధానామతిథీనాం హోమే జప్యకర్మణి భోజనే ఆచమనే స్వాధ్యాయే చ యజ్ఞోపవీతీ స్యాదితి పరివ్రాజకధర్మేషు చ గురూపాసన స్వాధ్యాయ భోజనాచమనాదీనాం కర్మణాం శ్రుతిస్మృతిషు కర్తవ్యతయా చోదితత్వాత్ గుర్వాద్యుపాసనాఙ్గత్వేన యజ్ఞోపవీతస్య విహితత్వాత్తత్పరిత్యాగో నైవావగన్తుం శక్యతే యద్యప్యేషణాభ్యో వ్యుత్థానం విధీయత ఏవ- తథాపి పుత్రాద్యేషణాభ్య ఏవ పృథగ్వ్యుత్థానం- నతు సర్వస్మాత్కర్మణః కర్మసాధనాచ్చ వ్యుత్థానం సర్వపరిత్యాగే చాశ్రుతం కృతం స్యాత్. శ్రుతంచ యజ్ఞోపవీతాదిహాపితం స్యాత్,- తథాచ మహానపరాధో విహితాకరణప్రతిషిద్ధాచరణనిమిత్తః కృతః స్యాత్ తస్మాద్యజ్ఞోపవీతాదిలిఙ్గపరిత్యాగోఽన్యపరమ్పరైవేతి- * యజ్ఞోపవీతం వేదాంశ్చ సర్వం తద్వర్జయేద్యతిరితి శ్రుతేః అపిచ- ఆత్మజ్ఞానపరత్వాత్సర్వస్యా ఉపనిషదః ఆత్మా ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్య ఇతి హి ప్రస్తుతం- సచాత్మైవ సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరోఽశనాయాదిసంసారధర్మవర్జిత ఇత్యేవం విజ్ఞేయ ఇతి తావత్ప్రసిద్ధం సర్వా హీయముపనిషదేవం పరేతి నిష్పన్నశేషత్వం తావన్నాస్తి- అతో నార్థవాదః-అన్యజ్ఞానస్య కర్తవ్యత్వాత్. ఆత్మా చాశనాయాదిధర్మవాన్న భవతీతి సాధనఫలవిలక్షణో జ్ఞాతవ్యః. అతో వ్యతిరేకేణాత్మనో జ్ఞానమవిద్యా - * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి నసవేద * మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం *ఏకమేవాద్వితీయం * తత్త్వమసీత్యాది శ్రుతిభ్యః. క్రియా ఫలం సాధనం చాశనాయాదిసంసారధర్మాతీతాదాత్మనోఽన్యదవిద్యావిషయం- * యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి నసవేద * అథ యేఽన్యథాతో విదురిత్యాదివాక్యశతేభ్యః. నచ విద్యావిద్యే ఏకస్య పురుషస్య సహ భవతః- విరోధాత్ - తమఃప్రకాశావివ తస్మాదాత్మవిదోఽవిద్యావిషయోఽధికారో న ద్రష్టవ్యః క్రియాకారకఫలభేదరూపః- * మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతీత్యాదినిన్దితత్వాత్, సర్వక్రియాసాధనఫలానాంచావిద్యావిషయాణాం తద్విపరీతాత్మవిద్యయా హాతవ్యత్వేనేష్టత్వాత్, - యజ్ఞోపవీతాదిసాధనానాంచ తద్విషయత్వాత్, తస్మాదసాధనఫలస్వభావా

దాత్మనోన్యవిషయాఽలక్షణావిషణా-ఉభేహ్యేతేసాధనఫలేఏషణేఏవభవతః యజ్ఞోపవీతాదేస్తత్సాధ్యకర్మణాంచసాధనత్వాత్, •ఉభేహ్యేతేఏష
ణేఏవేతి హేతువచనేనావధారణాత్, యజ్ఞోపవీతాదిసాధనాత్ తత్సాధ్యేభ్యశ్చకర్మభ్యోఽఅవిద్యావిషయత్వాత్ ఏషణారూపత్వాచ్చజహాసిత
వ్యరూపత్వాచ్చవ్యుత్థానం విధిత్సితమేవ నతు-ఉపనిషదఃఆత్మజ్ఞానపరత్వాత్ వ్యుత్థానశ్రుతిస్తుస్తుత్యర్థా - నవిధిః న- విధిత్సితవిజ్ఞానేన సమాన
కర్తృత్వశ్రవణాత్. నహ్యకర్తవ్యేన కర్తవ్యస్యసమానకర్తృకత్వేనవేదేకదాచిదపి శ్రవణంసమ్భవతి కర్తవ్యానామేవ హ్యభిషవహోమభక్షణా
నాం యథా శ్రవణం * అభిషుత్యహుత్వాభక్షయన్తీతి - తద్వదాత్మజ్ఞానైషణా వ్యుత్థానభిక్షాచర్యాణాం కర్తవ్యానామేవసమానకర్తృకత్వశ్ర
వణంభవేత్. అవిద్యావిషయత్వాదేషణాత్వాచ్చాప్రాప్తఏవాత్మజ్ఞానవిధేరేవ యజ్ఞోపవీతాదిపరిత్యాగః- నతు విధాతవ్యఇతిచేన్న - సులిరా
సూత్మజ్ఞానవిదిసైవవిహితస్యసమానకర్తృకత్వ శ్రవణేనదార్ఢ్యోత్పత్తిః. తథాభిక్షాచర్యస్య యత్పునరుక్తం వర్ణమానాపదేశాదర్థవాదమాత్రమి
తి - ఔదుమ్బరయూపాది విధిసమానత్వాదదోషః. వ్యుత్థాయభిక్షాచర్యంచరన్తీత్యనేనపారివ్రాజ్యంవిధీయతే - పారివ్రాజ్యాశ్రమేచయజ్ఞోప
వీతాది సాధనానివిహితానిలిఙ్గంచ శ్రుతిభిః స్మృతిభిశ్చ - అత స్తద్వర్జయిత్వా అన్యస్మాద్వ్యుత్థానమేషణాత్వేపీతిచేన్న - విజ్ఞానసమాన కర్తృకా
త్పారివ్రాజ్యాదేషణావ్యుత్థాన లక్షణాత్పారివ్రాజ్యాన్తరోపపత్తేః యద్ధితదేషణాభ్యోవ్యుత్థానలక్షణం పారివ్రాజ్యం - తదాత్మజ్ఞానాఙ్గం - ఆ
త్మజ్ఞానవిరోధ్యేషణాపరిత్యాగరూపత్వాదవిద్యావిషయత్వాచ్చైషణాయాః. తద్వ్యతిరేకేణచాస్త్యాశ్రమరూపంపారివ్రాజ్యం బ్రహ్మలోకా
దిఫలప్రాప్తిసాధనం- యద్విషయంయజ్ఞోపవీతాదిసాధనవిధానంలిఙ్గవిధానంచ • నచైషణారూపసాధనోపాదానస్యాశ్రమధర్మమాత్రే పారివ్రా
జ్యాన్తరే ... సమ్భవతిసర్వోపనిషద్విహితస్యాత్మజ్ఞానస్యసాధనంయుక్తం యజ్ఞోపవీతాద్యవిద్యావిషయమేషణారూపసాధనోపాదిత్సాయాం
చావశ్యమసాధనఫలరూపస్యాశనాయాదిసంసారధర్మవర్జితస్యాహంబ్రహ్మాస్మీతివిజ్ఞానంబాధ్యతే నచ తద్బాధనం- సర్వోపనిషదాంతదర్థపరత్వాత్
భిక్షాచర్యంచరన్తీత్యేషణాం గ్రాహయన్తీ శ్రుతిఃస్వయమేవబాధతఇతిచేత్ అథాపిస్యాత్- ఏషణాభ్యోవ్యుత్థానంవిధాయపునరేషణైకదేశంభిక్షా
చర్యంగ్రాహయన్తీతత్సన్నిధ్యమన్యదపిగ్రాహయతీతిచేన్న- భిక్షాచర్యస్యాప్రయోజకత్వాత్ హుత్వోత్తరకాలభక్షణవత్ శేషప్రతిపత్తికర
త్వాదప్రయోజకంహితత్. అసంస్కారకత్వాచ్చ భక్షణంపురుషసంస్కారకమపిస్యాత్-నతుభిక్షాచర్యం- నియమాదృష్టస్యాపిబ్రహ్మవిదోఽనిష్ట
త్వాత్. నియమాదృష్టస్యానిష్టత్వేకింభిక్షాచర్యేణేతిచేన్న- అన్యసాధనాద్వ్యుత్థానస్యవిహితత్వాత్ తథాపికింతేనేతిచేత్ - యదిస్యాద్బాధం-అభ్యు
పగమ్యతేహితత్ యానిపారివ్రాజ్యేఽభిహితానివచనాని « యజ్ఞోపవీత్యేవాధీయీతేత్యాదీని - తాన్యవిద్వత్పారివ్రాజ్యమాత్రవిషయాణీతివరి
హృతాని- ఇతరథాజ్ఞానబాధఃస్యాదితిహ్యుక్తం - నిరాశిషమనారమ్భంనిర్నమస్కారమస్తుతిం। అక్షీణంక్షీణకర్మాణంతందేవాబ్రాహ్మణంవిదురి
తిసర్వకర్మాభావందర్శయతిస్మృతిర్విదుషః * నివ్యాక్తలిఙ్గోవ్యక్తాచారస్తస్మాదలిఙ్గోధర్మజ్ఞ ఇతిచ తస్మాత్పరమహంసపారివ్రాజ్యమేవవ్యుత్థానలక్షణం
ప్రతిపద్యేతాత్మవిత్సర్వకర్మసాధనపరిత్యాగరూపమితి యస్మాత్పూర్వేబ్రాహ్మణాఏతమాత్మానమసాధనఫలస్వభావంవిదిత్వాసర్వస్మాత్సాధనస్వ
రూపాదేషణాలక్షణాత్ వ్యుత్థాయభిక్షాచర్యంచరన్తిస్మ- దృష్టాదృష్టార్థంకర్మతత్సాధనంచహిత్వా- తస్మాదద్యత్వేపిబ్రాహ్మణః- బ్రహ్మవిత్పాణ్డిత్యం -
పణ్డితభావం ఏతదాత్మవిజ్ఞానం- పాణ్డిత్యం తన్నిర్విద్య-నిశ్శేషంవిదిత్వా ఆత్మవిజ్ఞానంనిరవశేషంకుర్యాదిత్యర్థఃఆచార్యతఆగమతశ్చ ఏషణాభ్యోవ్యు
త్థాయ ఏషణావ్యుత్థానావసానమేవహి తత్పాణ్డిత్యం- ఏషణాతిరస్కారోద్భవత్వాదేషణావిరుద్ధత్వాత్. ఏషణామతిరస్కృత్యనహ్యాత్మవిష
యస్యపాణ్డిత్యస్యోద్భవఇత్యాత్మజ్ఞానేనైవవిహితమేషణావ్యుత్థానం. ఆత్మజ్ఞానసమానకర్తృకత్వాత్ప్రత్యయోపాదానలిఙ్గశ్రుత్యాదృఢీకృతం తస్మా
దేషణాభ్యోవ్యుత్థాయజ్ఞానబలభావేన - బాల్యేనతిష్ఠాసేత్- స్థాతుమిచ్ఛేత్ సాధనఫలాశ్రయణంహిబలమితరేషామనాత్మవిదాం-తద్బలంహిత్వావి
ద్వానసాధనఫలస్వరూపాత్మవిజ్ఞానమేవబలంతద్భావమేవకేవలమాశ్రయేత్ తదాశ్రయణేహికరణాన్యేషణావిషయేఏనంహృత్వాస్థాపయితుంనోత్స
హన్తే జ్ఞానబలహీనంహిమూఢందృష్టాదృష్టవిషయాయామేషణాయామేవైనంకరణానినియోజయన్తి బలంనామాత్మవిద్యాయాః-అశేషవిషయదృ
ష్టితిరస్కారణం అతస్తద్భావేనబాల్యేనతిష్ఠాసేత్ తథా *ఆత్మనావిన్దతేవీర్యమితి, శ్రుత్యన్తరాత్ * నాయమాత్మాబలహీనేనలభ్యఇతి, చ బాల్యం
చపాణ్డిత్యంచనిర్విద్య- నిశ్శేషంకృత్వాథమననాన్మునిః- యోగీభవతి ఏతావద్ధిబ్రాహ్మణేనకర్తవ్యం - యదుతసర్వానాత్మప్రత్యయతిరస్కారః ఏత
త్కృత్వాకృతకృత్యోయోగీభవతి అమౌనంచ-ఆత్మజ్ఞానానాత్మప్రత్యయతిరస్కారౌపాణ్డిత్యబాల్యసంజ్ఞకౌనిశ్శేషంకృత్వా మౌనంనామ-అనాత్మప్ర
త్యయతిరస్కరణస్యపర్యవసానంఫలం తచ్చనిర్విద్యాథబ్రాహ్మణః-కృతకృత్యోభవతి బ్రహ్మైవసర్వమితిప్రత్యయఉపజాయతే. సబ్రాహ్మణఃకృ
తకృత్యః - అతో బ్రాహ్మణః- నిరుపచరితంహితదాతస్యబ్రాహ్మణ్యంప్రాప్తం అతఆహ- సబ్రాహ్మణఃకేనస్యాత్- కేనచరణేనభవేత్. యేన
స్యాత్-యేనచరణేనభవేత్ - తేనేదృశఏవాయం. యేనకేనచిచ్చరణేనస్యాత్- తేనేదృశఏవ- ఉక్తలక్షణఏవబ్రాహ్మణోభవతి యేనకేనచిచ్చరణేనే
తిస్తుత్యర్థం. యేయంబ్రాహ్మణ్యావస్థాసైయం స్తూయతే-నతుచరణేఽనాదరః అతః-ఏతస్మాద్బ్రాహ్మణ్యావస్థానాదశనాయాద్యతీతాత్మస్వరూపా
న్నిత్యతృప్తాదన్యత్- అవిద్యావిషయమేషణాలక్షణంవస్త్వన్తరమార్తం- వినాశ్యార్తిపరిగృహీతంస్వప్నమాయామరీచ్యుదకసమమసారం, ఆత్మైవైకః
కేవలోనిత్యముక్తఇతి. తతోహకహోలఃకౌషీతకేయఉపరరామ ౧

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణత్రయార్థంసఙ్గతింవక్తుమనువదతి (బన్ధనమితి) చతుర్థబ్రాహ్మణార్థంసఙ్క్షిపతి (యస్యేతి) ఉత్తరబ్రాహ్మణ
తాత్పర్యమాహ (తస్యేతి) ఉపస్తప్రశ్నానన్తర్యమథశబ్దార్థః (పూర్వవదితి) అభిముఖీకరణార్థంసమ్బోధితవానిత్యర్థః. బన్ధధ్వంసిజ్ఞానప్ర

శ్నేనాత్ర ప్రతిభాతి- కింత్వనువాదమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యంవిదిత్వేతి) తంవ్యాచష్టేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః ప్రశ్నయోరవాన్తరవిశేష ప్రదర్శనార్థంపరామృశతి (కిముషస్తేతి) తత్ర పూర్వపక్షంగృహ్ణాతి (భిన్నావితీతి) ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (యదిహీత్యాదినా) అత్రైకంవాక్యంవస్తుపరం- తస్యాగ్రవాదాద్వితీయంవాక్యం. నేత్యాహ (నచేతి) ద్వయోర్వాక్యయోస్తుల్యలక్షణత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) తత్రాద్యంవాక్యంక్షేత్రజ్ఞమధికరోతి- ద్వితీయంపరమాత్మానమిత్యభిప్రేత్యాహ (క్షేత్రజ్ఞేతి) బ్రాహ్మణద్వయేనార్థద్వయంవివక్షితమితిభర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానంప్రత్యాహ (తన్నేతి) ప్రశ్నప్రతివచనయోరేకరూపత్వాన్నార్థభేదోఽస్తీత్యుక్తముపపాదయతి (ఏషతఇతి) తథాప్యర్థభేదే కానుపపత్తిః- తత్రాహ (నచేతి) తదేవోపపాదయతి (ఏకోహీతి) కార్యకరణసఙ్ఘాతభేదాదాత్మభేదమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) జాతితః- స్వభావతః అహమహమిత్యేకాకారత్వాదిత్యర్థః ఇతశ్చనతద్భేదఇత్యాహ (ద్వయోరితి) తదేవస్ఫుటయతి (యదీతి) ద్వయోర్మధ్యేయద్యేకంబ్రహ్మగౌణం- తదేతరేణగౌణేనావశ్యంభవితవ్యం, తథాత్మత్వాదియద్యేకస్యేష్టం- తదేతరస్యానాత్మత్వాది, కుతస్త్యేదితిచేత్ - తత్రాహ (విరుద్ధత్వాదితి) ఉక్తోపపాదనపూర్వకంద్విశ్శ్రవణస్యాభిప్రాయమాహ (యదీత్యాదినా) అనేకముఖ్యత్వాసమ్భవా, ద్వస్తుతఃపరిచ్ఛిన్నస్య ఘటవదబ్రహ్మత్వాదనాత్మత్వా, చ్చైకమేవముఖ్యంప్రత్యగ్భూతంబ్రహ్మేత్యర్థః యదిజీవేశ్వరభేదాభావాత్ప్రశ్నయోరార్థభేదః- తర్హిపునరుక్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) తర్హిసవిశేషోపదర్శయితవ్యః - యేనపునరుక్తిరర్థవతీత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) అనుక్తవిశేషకథనార్థముక్తపరిమాణంనిర్జ్ఞాతుముక్తానువాదశ్చేత్- అనుక్తోపిశేషస్తర్హిప్రదర్శ్యతామితిపృచ్ఛతి (కఃపునరితి) బుభుత్సితంవిశేషందర్శయతి (ఉచ్యతఇతి) ఇతిశబ్దఃక్రియాపదేనసమ్బధ్యతే కిమిత్యేషవిశేషోనిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (యద్విశేషేతి) అర్థభేదాసమ్భవేఫలితమాహ (తస్మాదితి) యోశనాయేత్యాదినాతువివక్షితవిశేషోక్తిరితిశేషః ఏకమేవాత్మతత్త్వమధికృత్యప్రశ్నావిత్యత్రచోదయతి (నన్వితి) విరుద్ధధర్మవత్త్వాన్మిథోభిన్నార్థావిత్యేతద్దూషయతి (నేతి) పరిహృతత్వమేవప్రకటయతి (నామరూపేతి) తదాత్మకౌకార్యకరణలక్షణస్సఙ్ఘాతః సఏవోపాధిభేదః తేనసమ్పర్కః- తస్మిన్నహంమమాధ్యాసః తేనజనితాభ్రాన్తిః- అహంకర్తేత్యాద్యా తావన్మాత్రంసంసారిత్వమిత్యనేకశోవ్యుత్పాదితం- తస్మాన్నాస్తివస్తుతోవిరుద్ధధర్మవత్త్వమిత్యర్థః. కించ- సవిశేషత్వనిర్విశేషత్వశ్రుత్యోర్విషయవిభాగోక్తిప్రసఙ్గేనసంసారిత్వస్యమిథ్యాత్వంమధుబ్రాహ్మణాన్తేఽవాచామేత్యాహ (విరుద్ధేతి) కథంతర్హివిరుద్ధధర్మవత్త్వప్రతీతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) పరేణ- పురుషేణ అజ్ఞానేనవా అధ్యారోపితైస్సర్పత్వాదిభిర్ధర్మైర్విశిష్టాఇతియావత్. స్వతశ్చ- అధ్యారోపేణవినేత్యర్థః ప్రతిభాసతోవిరుద్ధధర్మవత్త్వేపిక్షేత్రజ్ఞేశ్వరయోస్స్వతోభిన్నార్థావేవప్రశ్నావితిచేత్. నేత్యాహ (నచైవమితి) నిరుపాధికరూపేణాసంసారిత్వా- త్సోపాధికరూపేణసంసారిత్వమిత్యవిరోధఉక్తః ఇదానీముపాధ్యభ్యుపగమేసద్వయిత్వం- సత్యస్యైవఘటాదేరుపాధిత్వదృష్టేరితిశఙ్క్యతే (నామేతి) సలిలాతిరేకేణనసన్తిఫేనాదయోవికారాః, నాపిమృదాద్యతిరేకేణతద్వికారాశ్శరావాదయస్సన్తి, తిదృష్టాన్తాభ్యాముక్తేఽవిద్యానామరూపరచితకార్యకరణసఙ్ఘాతస్యావిద్యామాత్రత్వా, త్తస్యాశ్చవిద్యయానిరాసా, న్నైవమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) కార్యాసత్త్వమభ్యుపగమ్యోక్తం- ఇదానీంతదపినిరూప్యమాణేనాస్తీత్యాహ (యదాత్వితి) * నేహనానాస్తికించనేత్యాది శ్రుత్యుపపాదితప్రపఞ్చస్య నిరూప్యమాణేనామరూపేపరమాత్మతత్త్వాదన్యత్వేనానన్యత్వేనచానిరూప్యమాణేతత్త్వతోవస్త్వన్తరేయదాతునసఙ్గతిసమ్బన్ధః మృదాదివికారవదిత్యుక్తంప్రకటయతి (సలిలేతి) తదాతత్ - పరమాత్మతత్త్వమపేక్ష్యేతియోజనీయం కదాతర్హిలౌకికోవ్యవహారః- తత్రాహ (యదాత్వితి) అవిద్యయాస్వాభావిక్యాబ్రహ్మ యదోపాధిభ్యోవివేకేననావధార్యతే - తదాలౌకికోవ్యవహారశ్చేత్- తర్హివివేకినాంనాసౌస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అక్రియతి) భేదధానప్రయుక్తోవ్యవహారోవివేకినామవివేకినాంచతుల్యఏవాయం- వస్త్వన్తరాస్తిత్వాభినివేశస్తువివేకినాంనాస్తీతివిశేషః నన్వయథాప్రతిభాసంవస్త్వన్తరంపారమార్థికమేవకేంనస్యాత్ - తత్రాహ (పరమార్థేతి) కింద్వితీయంవస్తుతత్త్వతోఽస్తి- కింవానాస్తీతివస్తుని నిరూప్యమాణేసతి శ్రుత్యనుసారేణతత్త్వదర్శిభిరేకమేవాద్వితీయంబ్రహ్మవ్యవహార్యమితినిర్ధార్యతే- తేనద్వ్యవహారదృష్ట్యాశ్రయణేనభేదకృతోమిథ్యావ్యవహార, స్తత్త్వదృష్ట్యాశ్రయణేనచతదభావవిషయశ్శాస్త్రీయోవ్యవహార, ఇత్యుభయవిధవ్యవహారసిద్ధిరిత్యర్థః తత్రశాస్త్రీయవ్యవహారోపపత్తింప్రపఞ్చయతి (నహీతి) తథాచవిద్యావస్థాయాంశాస్త్రీయోఽభేదవ్యవహారః-తదితరవ్యవహారస్త్వాభాసమాత్రమితిశేషః అవిద్యావస్థాయాంలౌకికవ్యవహారోపపత్తింవివృణోతి (నచనామేతి) ఉభయవిధవ్యవహారోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తరీత్యావ్యవహారద్వయోపపత్తౌఫలితమాహ (అతఇతి) ప్రత్యక్షాదిషువేదాన్తేషుచేతిశేషః జ్ఞానాజ్ఞానేపురస్కృత్యవ్యవహారద్వయస్థితిరియం లౌకికశ్చేతినాస్మాభిరేవోచ్యతే- కింతుసర్వేషామపిపరీక్షకాణామేతత్సమ్మతం - సంసారదశాయాంక్రియాకారకవ్యవహారస్య, మోక్షావస్థాయాంచతదభావస్య, ష్టత్వాదిత్యాహ (సర్వవాదినామితి) నిరుపాధికేపరస్మిన్నాత్మనిచిద్ధాతావనాద్యవిద్యాకల్పితోపాధికృతమశనాయాదిమత్త్వం- వస్తుతస్తద్రాహిత్యమిత్యుపపాద్యానన్తరప్రశ్నముత్థాప్య ప్రతివక్తి (తత్రేత్యాదినా) కల్పితాకల్పితయోరాత్మరూపయోర్నిర్ధారణార్థాసప్తమీయంత్యేతి- ససర్వాన్తరత్వాదివిశేషణస్తవాత్మేతిశేషః ననునపరోఽశనాయాదిమాన్- అప్రసిద్ధేః నాపిజీవస్తథా - తస్యపరస్మాదవ్యతిరేకాత్. అతఆహ (అవివేకిభిరితి) పరమార్థతఇతిఉభయతస్సమ్బధ్యతే బ్రహ్మైవాఖణ్డంసచ్చిదానన్దమనాద్యవిద్యాతత్కార్యబుద్ధ్యాదిసమ్బద్ధమాభాసద్వారాస్వానుభవాదశనాయాదిమద్గమ్యతే- తత్తువస్తుతోఽవిద్యాద్యసమ్బన్ధాదశనాయాద్యతీతంనిత్యముక్తంతిష్ఠతీత్యర్థః అశనాయాపిపాసాదిమద్బ్రహ్మగమ్యమానమితివదన్నాచార్యోనానాజీవవాదస్యానిష్టత్వంసూచయతి. పరమార్థతోబ్రహ్మణ్యశనాయాద్యసమ్బన్ధేమానమాహ (నలిప్యతఇతి) బాహ్యత్వం- అసఙ్గత్వం. లోకదుఃఖేనేత్యయుక్తం- లోకస్యాత్మనోదుఃఖసమ్బన్ధానభ్యుపగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యదితి) అశనాయాపిపాసయోః

సమర్థ్యోపాదానే హేతుమాహ (ప్రాణేతి) అరతివాచీ శోకశబ్దః- న కామవిషయ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టమితి) కామబీజత్వమరతేరనుభవేనాభివ్యనక్తి (తేనహీతి) కామస్య శోకో బీజమితి నః కామతయా వ్యాఖ్యాతః అనిత్యాశుచిదుఃఖానాత్మసు నిత్యశుచిసుఖాత్మఖ్యాతిర్విపరీతప్రత్యయః. తస్మాన్మనసి ప్రభవతి కర్తవ్యాకర్తవ్యావివేకః సలౌకికైస్సమ్యగ్జ్ఞానవిరోధో భ్రమోఽవిద్యేత్యుచ్యతే తస్యాః సర్వానర్థోత్పత్తౌ నిమిత్తత్వం- మూలావిద్యాయాస్తూపాదానత్వం తదేతదాహ (మోహస్త్వితి) కామస్య శోకః - మోహో దుఃఖస్య హేతురిత్యభిన్నకార్యత్వం. తద్విచ్ఛేద ఇత్యత్ర కార్యకరణసఙ్ఘాత స్వచ్ఛత్వార్థః. సంసారాద్విరక్తస్య పారివ్రాజ్యం వక్తుముత్తరం వాక్యమిత్యభిప్రేత్య సఙ్క్షేపతః సంసారస్వరూపమాహ (ఏత ఇత్యాదినా) తేషామాత్మధర్మత్వం వ్యావర్తయితుం విశినష్టి (ప్రాణేతి) తేషాం స్వతో విచ్ఛేదశఙ్కాం వారయతి (ప్రాణిష్వితి) ప్రవాహరూపేణ నైరన్తర్యే దృష్టాన్తమాహ (అహోరాత్రాదివదితి) తేషామతిచపలత్వే దృష్టాన్తః (సముద్రోర్మివదితి) తేషాం హేయత్వం ద్యోతయతి (ప్రాణిష్వితి) యే యథోక్తాః ప్రాణిష్వశనాయాదయః- తే తేషు సంసార ఇత్యుచ్యన్త ఇతి యోజనా ఏతం వై తమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దార్థం ఉషస్తప్రశ్నోక్తం త్వంపదార్థం కథయతి (యోఽసావితి) ఏతచ్ఛబ్దార్థం కహోళప్రశ్నోక్తం తత్పదార్థం దర్శయతి (అశనాయేతి) తయోరైక్యం సామానాధికరణ్యేన సూచితమిత్యాహ (తమేతమితి) జ్ఞానమేవ విశదయతి (అయమిత్యాదినా) జ్ఞాత్వా బ్రాహ్మణా వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి సమ్బన్ధః. సన్న్యాసవిధాయకే వాక్యే కిమిత్యధికారిణి బ్రాహ్మణపదం- తత్రాహ (బ్రాహ్మణానామితి) పుత్రార్థమేషణామేవ వివృణోతి (పుత్రేణేతి) తతో వ్యుత్థానం సఙ్గృహ్ణాతి (దారసఙ్గ్రహమితి) విత్తైషణాయాశ్చ వ్యుత్థానం కర్తవ్యమిత్యాహ (విత్తేతి) విత్తం ద్వివిధం- మానుషం దైవం చ మానుషం- గవాది తస్య కర్మసాధనస్యోపాదానం- ఉపార్జనం తేన కర్మకృత్వా కేవలేన కర్మణా పితృలోకం జేష్యామి,. దైవం విత్తం - విద్యా. తత్సంయుక్తేన కర్మణా దేవలోకం, కేవలయా చ విద్యయా తమేవ జేష్యామి, తీచ్ఛా విత్తైషణా తతశ్చ వ్యుత్థానం కర్తవ్యమితి వ్యాచష్టే (కర్మసాధనస్యేతి) ఏతేన లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థానముక్తం వేదితవ్యం. దైవాద్విత్తాద్వ్యుత్థానమాక్షిపతి (దైవాదితి) తస్యాపి కామత్వాత్తతో వ్యుత్థాతవ్యమితి పరిహరతి (తదసదితి) తర్హి బ్రహ్మవిద్యాయాః సకాశాదపి వ్యుత్థానాత్తస్యా లభ్యం నేతద్వాచ్యం [illegible] (హిరణ్యగర్భాదీతి) దేవతోపాసనాయా విత్తశబ్దోక్తవిద్యాత్వే హేతుమాహ (దేవలోకేతి) తత్ప్రాప్తిహేతుత్వం బ్రహ్మవిద్యాయామపి తుల్యమితి చేత్. నేత్యాహ (నహీతి) తత్ర ఫలాన్తరశ్రవణం హేతూకరోతి (తస్మాదితి) ఇతశ్చ బ్రహ్మవిద్యా దైవాద్విత్తాద్బహిరేవేత్యాహ (తద్బలేనేతి) ప్రాగ్వేదనం సిద్ధం చేత్-కిం పునర్వ్యుత్థానే నేత్యాశఙ్క్య ప్రయోజకజ్ఞానం తత్ప్రయోజకం- ఉద్దేశ్యం తు తత్త్వసాక్షాత్కరణమితి వివక్షిత్వాహ (తస్మాదితి) ప్రయోజకజ్ఞానం పఞ్చమ్యర్థః. వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి సమ్బన్ధః వ్యుత్థానస్వరూపప్రదర్శనార్థమేషణాస్వరూపమాహ (ఏషణేతి) కిమేతావతేత్యాశఙ్క్య వ్యుత్థానస్వరూపమాహ (ఏతస్మిన్నితి) సమ్బన్ధస్తు పూర్వవత్. యా హ్యేవేత్యాది శ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వాహీతి) ఫలం నేచ్ఛతి, సాధనం చ చికీర్షతి, [illegible] ఫలేచ్ఛాన్తర్భూతైవ సాధనేచ్ఛా - [illegible]. శ్రుతేస్తదైక్యవ్యుత్పాదకత్వం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఫలైషణాన్తర్భావం సాధనైషణాయాస్సమర్థయతే (సర్వ ఇతి) ఉభే హీత్యాది శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (లోకైషణేతి) ప్రయోజకజ్ఞానవతః సాధ్యసాధనరూపాత్సంసారాద్విరక్తస్య కర్మతత్సాధనయోరనపేక్షావ్యుత్థానసాక్షాత్కారముద్దిశ్య ఫలితం సన్న్యాసం దర్శయతి (అత ఇతి) అతిక్రాన్తా బ్రాహ్మణాః-*కిం ప్రజయేత్యాది ప్రకాశితాః తేషాం కర్మ, కర్మసాధనం చ యజ్ఞోపవీతాది, నాస్తీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః దేవపితృమానుషనిమిత్తమితి విశేషణం విశదయతి (తేనహీతి) * ప్రాచీనావీతం పితౄణాముపవీతం దేవానామిత్యాదిశ్రుత్యర్థః యస్మాత్పూర్వే విచారప్రయోజకజ్ఞానవన్తో బ్రాహ్మణా విరక్తాస్సన్న్యస్య తత్ప్రయుక్తం ధర్మమన్వతిష్ఠన్-తస్మాదధునాతనోపి ప్రయోజకజ్ఞానీ విరక్తో బ్రాహ్మణస్తథా కుర్యాదిత్యాహ (తస్మాదితి) * త్రిదణ్డేన యతిశ్చైవేత్యాదిస్మృతేర్న పరమహంసపారివ్రాజ్యమత్ర వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్యక్త్వేతి) తస్యాదృష్టార్థత్వాన్ముముక్షుభిస్త్యాజ్యత్వం సూచయతి (కేవలమితి) ఆముఖ్యత్వాచ్చ తస్య త్యాజ్యతేత్యాహ (పారివ్రాజ్యేతి) తథాపి త్వదిష్టస్సన్న్యాసో న స్మృతికారైర్నిబద్ధ ఇతి చేత్. నేత్యాహ (విద్వానితి) ప్రత్యక్షశ్రుతివిరోధాచ్చ స్మార్తస్సన్న్యాసో ముఖ్యో న భవతీత్యాహ (అథేతి) ఏతం వై తమిత్యాది వాక్యస్య విధాయకత్వముపేత్య సర్వకర్మతత్సాధనపరిత్యాగపరత్వముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) ఇతశ్చ యజ్ఞోపవీతమపరిత్యాజ్యమిత్యాహ (యజ్ఞోపవీత్యేవేతి) యాజనాదిసమభివ్యాహారాదసన్న్యాసివిషయమేతదిత్యాశఙ్క్యాహ (పారివ్రాజ్యేతావదితి) వేదత్యాగే దోషశ్రుతేస్తద్త్యాగేపి కథం పారివ్రాజ్యే యజ్ఞోపవీతిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాసన ఇతి) ఇత్యనేన వాక్యేన గుర్వాద్యుపాసనాఙ్గత్వేన యజ్ఞోపవీతస్య విహితత్వాత్, తత్పరివ్రాజకధర్మేషు గురూపాసనాదీనాం కర్తవ్యతయా శ్రుతిస్మృతిషు చోదితత్వాత్, యజ్ఞోపవీతపరిత్యాగోఽవగన్తుం నైవ శక్యత ఇత్యన్వయః. సమ్ప్రతి ప్రౌఢివాదరూఢో వ్యుత్థానే నిషేధమఙ్గీకృత్యాపి దూషయతి (యద్యపీత్యాదినా) ఏషణాభ్యో వ్యుత్థానే సతి ఏషణాత్వావిశేషాత్ [illegible] స్తత్సాధనాచ్చ వ్యుత్థానం సేత్స్యతీత్యాశఙ్క్య యజ్ఞోపవీతాదేరేషణాత్వమసిద్ధమిత్యాశయేనాహ (సర్వేతి) అశ్రుతకరణే శ్రుతత్యాగే చ *అకుర్వన్విహితం కర్మేత్యాదిస్మృతిమాశ్రిత్య దూషణమాహ (తథా చేతి) నను దృశ్యతే యజ్ఞోపవీతాదిలిఙ్గత్యాగః- స కస్మాన్నిరాక్రియతే-తత్రాహ (తస్మాదితి) నేయమర్థపరమ్పరేతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) * బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదిత్యాదివిధ్యుపలమ్భేపి ప్రౌఢవాదేనాత్మజ్ఞానవిధిబలాదేవ సన్న్యాసం సాధయితుమాత్మజ్ఞానపరత్వం తావదుపనిషదామనుపన్యస్యతి (అపిచేతి) ఇతశ్చాస్తి సన్న్యాసే విధిరితి యావత్. తద్విధిబలాదేవ సన్న్యాససిద్ధిరితి శేషః. కథం సర్వోపనిషదామాత్మజ్ఞానపరత్వం- కర్తృస్తుతిద్వారా కర్మవిధిశేషత్వేనార్థవాదత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేత్యాదినా) అస్తు యథోక్తం వస్తు విజ్ఞేయం- తథాపి ప్రస్తుతే కిం జాతం- తదాహ (సర్వా హీతి) నను తస్య కర్తవ్యత్వేపి కథం కర్మతత్సాధనత్యాగసిద్ధిః- అత ఆహ (ఆత్మా చేతి) విపక్షే దోషమాహ

(అత ఇతి) సాధనఫలాన్తర్భూతత్వేనాత్మనో జ్ఞానమవిద్యేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (అన్యోఽసావిత్యాదినా) క్రియాకారకఫలవిలక్షణస్యాత్మనో జ్ఞానం కర్తవ్యం - తత్సామర్థ్యాత్సాధ్యసాధనత్యాగస్సిద్ధ్యతీత్యుక్తం సమ్ప్రతి త్వవిద్యావిషయత్వాచ్చ సాధ్యసాధనయోర్విద్యావతా త్యాజ్యతేత్యాహ (క్రియేతి) తస్యాఽవిద్యావిషయత్వే శ్రుతీరుదాహరతి (యత్రేతి) అవిద్యావిషయత్వేఽపి [illegible] ఇతి- విద్యావిద్యయోరస్మదాదిషు సాహిత్యోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) విద్యావిద్యయోస్సాహిత్యాసమ్భవే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చ ప్రయోజకజ్ఞానవతా సాధ్యసాధనభేదో న ద్రష్టవ్యః- వివక్షితతత్త్వసాక్షాత్కారవిరోధిత్వాదిత్యాహ (సర్వేతి) భవత్వవిద్యావిషయాణాం విద్యావతా త్యాగః - తథాపి కుతో యజ్ఞోపవీతాదీనాం త్యాగః- తత్రాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) తద్విషయత్వాదిత్యత్ర తచ్ఛబ్దోఽవిద్యావిషయః ఏషణాత్వాచ్చ యజ్ఞోపవీతాదీనాం త్యాజ్యతేత్యాహ (తస్మాదితి) జ్ఞేయత్వేన ప్రస్తుతాదితియావత్ సాధ్యసాధనవిషయా తదాత్మికైషణా త్యాజ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (విలక్షణేతి) పురుషార్థరూపాద్విపరీతా సా హేయేత్యర్థః. సాధ్యసాధనయోరేషణాత్వం సాధయతి (ఉభే హీతి) తథాపి యజ్ఞోపవీతాదీనాం కర్మణాం చ కథమేషణాత్వమిత్యాశఙ్క్య సాధనాన్తర్భావాదిత్యాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) తయోరేషణాత్వం కథం ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ సేత్స్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉభే హీతి) తయోరేషణాత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) ఆత్మజ్ఞానవిధిరేవ సన్న్యాసవిధిరిత్యుక్తత్వాద్వ్యుత్థాయేత్యస్య నాస్తి విధిత్వమితి శఙ్కతే (నన్వితి) వ్యుత్థాయ విదిత్వేతి పాఠక్రమమతిక్రమ్య వ్యాఖ్యానే భవత్యేవాయం విధిరిత్యపూర్వవిధిరితి పరిహరతి (నవిధిత్సేతి) పాఠక్రమేఽపి ప్రయోజకజ్ఞానవతో విరక్తస్య భవత్యేవాయం విధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నహీతి) ఉక్తమేవాన్వయముఖేనోదాహరణద్వారా వివృణోతి (కణ్ఠ్యానామితి) అభిముఖ్య-సోమస్య ఖణ్డనసంస్కారసమాచారాయేత్యర్థః పాఠక్రమమేవాశ్రిత్య శఙ్కతే (అవిద్యేతి) ప్రయోజకజ్ఞానవతో విరక్తస్యాత్మజ్ఞానవిధిసామర్థ్యలబ్ధస్య యజ్ఞోపవీతాదిత్యాగస్య కర్తవ్యాత్మజ్ఞానేన సమానకర్తృకత్వశ్రవణాదతిశయేనావశ్యకత్వసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (నను తరామితి) వ్యుత్థానే దర్శితన్యాయం భిక్షాచర్యేఽప్యతిదిశతి (తథేతి) భిక్షాచర్యస్య చాత్మజ్ఞానవిధినైకవాక్యత్వస్య తథైవ దార్ఢ్యోపపత్తిరితి సమ్బన్ధః వ్యుత్థానాదివాక్యస్యార్థవాదత్వముక్తమనూద్య దూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) * ఔదుమ్బరో యూపో భవతీత్యాదౌ లెట్పరిగ్రహేణ విధిస్వీకారవదత్రాపి పఞ్చమలకారేణ విధిసిద్ధేర్నార్థవాదత్వశఙ్కేత్యర్థః సమ్ప్రతి ప్రకృతే వాక్యే పారివ్రాజ్యవిధిమఙ్గీకృత్య స్వయూథ్యశ్శఙ్కతే (వ్యుత్థాయేతి) కా తర్హి విప్రతిపత్తిః - తత్రాహ (పారివ్రాజ్యేతి) లిఙ్గం - త్రిదణ్డిత్వాది. * పురాణే యజ్ఞోపవీతే విసృజ్య నవముపాదాయాశ్రయం ప్రవిశేత్ త్రిదణ్డీ కమణ్డలుధారీత్యాద్యాః శ్రుతయః స్మృతయశ్చ. ఏషణాత్వాద్యజ్ఞోపవీతాదీనామపి త్యాజ్యత్వముక్తమిత్యాశఙ్క్య శ్రుతిస్మృతివశాద్వ్యుత్థానే సఙ్కోచమభిప్రేత్యాహ (అత ఇతి) ఉదాహృతశ్రుతిస్మృతీనాం విషయాన్తరం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తదేవ వివృణోతి (యద్ధీత్యాదినా) తస్యాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వే హేతుమాహ (ఆత్మజ్ఞానేతి) ఏషణాయాస్తద్విరోధిత్వమేవ కుతస్సిద్ధం - తత్రాహ (అవిద్యేతి) తర్హి యథోక్తానాం శ్రుతిస్మృతీనాం కిమాలమ్బనం - తదాహ (తద్వ్యతిరేకేణేతి) (ఆశ్రమరూపమితి) ఆశ్రమత్వేన నిరూప్యతే - వస్తుతస్తు నాశ్రమః. తదాభాస ఇతియావత్ తస్యాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వం వారయతి (బ్రహ్మేతి) అథ వ్యుత్థానవాక్యోక్తముఖ్యపారివ్రాజ్యవిషయత్వమేవ లిఙ్గాదివిధానస్య కిం న స్యాత్ - తత్రాహ (నచేతి) ఏషణారూపాణి సాధనాని - యజ్ఞోపవీతాదీని. తేషాముపాదానం - అనుష్ఠానం తస్యాశ్రమధర్మమాత్రేణోక్తస్య యథోక్తే సన్న్యాసాభాసే విషయే సతి ప్రధానబాధేన ముఖ్యపారివ్రాజ్యవిషయత్వమయుక్తమిత్యర్థః కథం పునర్ముఖ్యపారివ్రాజ్యవిషయత్వే యజ్ఞోపవీతాదేరిష్టే ప్రధానబాధనం-తదాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) సాధ్యసాధనయోరాసఙ్గే తద్విలక్షణస్యాత్మనో జ్ఞానం బాధ్యతే చేత్-కా నో హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) భిక్షాచర్యం తావద్విహితం-విహితానుష్ఠానం చ యజ్ఞోపవీతాదిబినా న సమ్భవతీతి శ్రుత్యైవాత్మజ్ఞానం యజ్ఞోపవీతాద్యవిరోధీతి శఙ్కతే (భిక్షాచర్యమితి) శఙ్కామేవ విశదయతి (అథాపీత్యాదినా) యథాహుతశేషస్య భక్షణం విహితమపి న ద్రవ్యాక్షేపకం- పరిశిష్టద్రవ్యోపాదానేన ప్రవృత్తేః తథా సర్వస్వత్యాగే విహితే పరిశిష్టభిక్షోపాదానేన విహితమపి భిక్షాచరణముపవీతాద్యనాక్షేపకమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) దృష్టాన్తమేవ స్పష్టయతి (శేషేతి) తత్ - భక్షణమితి సమ్బన్ధః అప్రయోజకం- ద్రవ్యవిశేషస్యానాక్షేపకమితియావత్. యద్దార్ష్టాన్తికమేవ స్ఫుటయతి (శేషేతి) సర్వస్వత్యాగే విహితే శేషస్య కాలస్య శరీరపాతాన్తస్య ప్రతిపత్తికర్మమాత్రం భిక్షాచర్యం - అతో న తదుపవీతాదిప్రాపకమిత్యర్థః కించ- భిక్షాచర్యస్య శరీరస్థిత్యైవాక్షిప్తత్వాన్న తత్రాపి విధిరితి న తద్వశాదుపవీతాదిసిద్ధిరిత్యాహ (అసంస్కారకత్వాచ్చేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (భక్షణమితి) *ఏకకాలం చరేద్భైక్ష్యమిత్యాదినియమవశాదదృష్టం సిధ్యదుపవీతాదికమప్యాక్షిపతీతి చేత్. నేత్యాహ (నియమేతి) విధిదిష్టస్తదిష్టమపి నోపవీతాద్యాక్షేపకం- జ్ఞానోత్పాదకశ్రవణాద్యుపయోగిదేహస్థిత్యర్థత్వేనైవ చరితార్థత్వాదితి భావః తర్హి యథాకథంచిదుపనతేనాన్నేన శరీరస్థితిసమ్భవాద్భిక్షాచర్యం చరన్తీతి వాక్యం వ్యర్థమితి శఙ్కతే (నియమాదృష్టస్యేతి) భిక్షాచర్యానువాదేన ప్రతిగ్రహాదినివృత్త్యర్థత్వాద్వాక్యస్య నానర్థక్యమిత్యుత్తరమాహ (నాస్యేతి) నివృత్త్యుపదేశేన వాక్యస్యార్థవత్త్వేఽపి తదుపదేశస్యానర్థవత్త్వం - కూటస్థాత్మజ్ఞానేనైవ సర్వనివృత్తేస్సిద్ధేరితి శఙ్కతే (తథాపీతి) యది నిష్క్రియాత్మజ్ఞానాదశేషనివృత్తిస్స్యాత్-తర్హి తదస్మాభిరపి స్వీక్రియతే- సత్యమిత్యఙ్గీకరోతి (యదీతి) యది తు క్షుదాదిదోషప్రాబల్యాదాత్మానం నిష్క్రియమపి విస్మృత్య ప్రార్థనాదిపరో భవతి- తదా నివృత్త్యుపదేశోఽపి భవత్యర్థవానితి భావః. ప్రాగుక్తవాక్యవిరోధాన్నివృత్త్యుపదేశోఽశక్య ఇతి చేత్ - తత్రాహ (యానీతి) ముఖ్యపరివ్రాడ్విషయత్వే దోషం స్మారయతి (ఇతరథేతి) నివృత్త్యుపదేశానుగ్రాహకత్వేన స్మృతీరుదాహరతి (నిరాశిషమిత్యాదినా) అముఖ్యసన్న్యాసివిషయత్వాసమ్భవాన్ముఖ్యపరివ్రాడ్విషయం వ్యుత్థానవాక్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ఇతిశబ్దో వ్యుత్థానవాక్యవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః తస్మాదిత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) ఉక్తమే

వ్యుత్థానం స్పష్టయతి (దృష్ట్వేతి) వివేకవైరాగ్యాభ్యామేషణాభ్యో వ్యుత్థాయ శ్రుత్వాచార్యాభ్యాం కర్తవ్యం జ్ఞానం నిశ్శేషం కృత్వా బాల్యేన తిష్ఠాసే దితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యనేనైవ వ్యుత్థానం విహితమిత్యాహ (ఏషణేతి) తద్ధి పాణ్డిత్యమేషణాభ్యో వ్యుత్థానేన సమ్భవతి - తదత్ర వ్యుత్థానవిధిరిత్యర్థః తదేవ స్ఫుటయతి (ఏషణేత్యాదినా) తాసాం తిరస్కారేణ పాణ్డిత్యముద్భవతి-తస్యైషణానాం నిరుద్ధత్వాదితి తథా చ పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యత్ర తాభ్యో వ్యుత్థానవిధానముచితమిత్యర్థః వినాపి వ్యుత్థానం పాణ్డిత్యముద్భవిష్యతీతి చేత్ - నేత్యాహ (నహీతి) పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యత్ర వ్యుత్థానవిధిముక్తముపసంహరతి (ఇత్యాత్మజ్ఞానేనేతి) తద్ధి కిమితి విదిత్వా వ్యుత్థాయేత్యత్ర వ్యుత్థానే విధిరభ్యుపగతః- తత్రాహ (ఆత్మజ్ఞానేతి) తేన వ్యుత్థానస్య సమానకర్తృత్వేక్త్వా ప్రత్యయస్యోపాదానమేవ లిఙ్గభూతా శ్రుతిః తయా దృఢీకృతం- నియమేన ప్రాపితం వ్యుత్థానమిత్యర్థః బాల్యేనేత్యాదివాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (తస్మాదితి) వివేకాదివశాదేషణాభ్యో వ్యుత్థాయ పాణ్డిత్యం సమ్పాద్య తస్మాత్పాణ్డిత్యాజ్జ్ఞానబలభావేన స్థాతుమిచ్ఛేదితి యోజనా. కేయం జ్ఞానబలభావేన స్థితిరిత్యాశఙ్క్య తాం వ్యుత్పాదయతి (సాధనేత్యాదినా) విద్వానితి వివేకితోక్తిః యథోక్తబలభావవష్టమ్భే కరణానాం విషయపారవశ్యనివృత్త్యా పురుషస్యాపి తత్పారవశ్యనివృత్తిరిత్యాహ (తదాశ్రయణేహీతి) ఉక్తమేవార్థం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (జ్ఞానబలేతి) నన్వద్యాపి జ్ఞానస్య బలం కీదృగితి న జ్ఞాయతే- తత్రాహ (బలం నామేతి) బాల్యవాక్యార్థముపసంహరతి (అత ఇతి) యథా జ్ఞానబలేన విషయాభిముఖీ దృష్టిస్తిరస్క్రియతే- తథైతయావత్ ఆస్థా- తద్విజ్ఞానాతిశయో నైత్యర్థః వీర్యం - విషయదృష్టితిరస్కరణసామర్థ్యమిత్యేతత్. బలహీనేన- విషయదృష్టితిరస్కరణసామర్థ్యరహితేనాయమాత్మా న లభ్యః- న శక్యః సాక్షాత్కర్తుమిత్యర్థః బాల్యం చేత్యాదివాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (బాల్యం చేతి) పూర్వోక్తమోక్షోత్తరశ్చ హేతుత్వద్యోతనార్థో ఽథశబ్దః తదేవోపపాదయతి (ఏతావద్ధీతి) వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాకరోతి (అమానం చేత్యాదినా) మౌనామౌనయోర్బ్రాహ్మణ్యం ప్రతి సామగ్రీత్వద్యోతకో ఽథశబ్దః బ్రాహ్మణ్యముపపాదయతి (బ్రహ్మైవేతి) ఆచార్యపరిచర్యాపూర్వకం వేదాన్తానాం తాత్పర్యావధారణం పాణ్డిత్యం యుక్తితో ఽనాత్మదృష్టితిరస్కారో బాల్యం అహమాత్మా పరబ్రహ్మ- న మత్తో ఽన్యదస్తి కించనేతి మననైర్వాసనసన్తానం మౌనం మహావాక్యార్థావగతిర్బ్రాహ్మణ్యమితి విభాగః ప్రాగపి ప్రసిద్ధం బ్రాహ్మణ్యమితి చేత్ - తత్రాహ (నిరుపచరితమితి) బ్రహ్మవిదః సమాచారం పృచ్ఛతి (స ఇతి) అనియతం తస్య చరణమిత్యుత్తరమాహ (యేనేతి) ఉక్తలక్షణస్య కృతకృత్యత్వం అవ్యవస్థితం చరణమిచ్ఛతో బ్రహ్మవిదో యథేష్టచేష్టాభీష్టా స్యాత్- తథా చ * యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ ఇతిస్మృతేరితరేషామప్యాచారే ఽనాదరః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేన కేనచిదితి) విహితమాచరతో నిషిద్ధం చ పరిహరతః శ్రుతాద్వాక్యాత్సమ్యగ్ధీరుత్పద్యతే- తస్య చ వాసనావశాద్వ్యవస్థితైవ-నావ్యవస్థితేతి న యథేష్టచేష్టాచరణప్రయుక్తో దోష ఇత్యర్థః అతో ఽన్యదిత్యాది వ్యాకరోతి (అత ఇతి) స్వప్నేత్యాదిబహుదృష్టాన్తోపాదానం దార్ష్టాన్తికస్య బహురూపత్వద్యోతనార్థం అతో ఽన్యదితి కుతో విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మైవేతి) ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే పఞ్చమ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం — (అథ హైనం కహోళః కౌషీతకేయః పప్రచ్ఛేతి) కహోళః - నామతః. కుషీతకస్యాపత్యం కౌషీతకేయః *ఇకర్ణకుషీతకాత్కాశ్యప ఇతి ఢక్ అన్యత్పూర్వవత్ (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్ యదేవ సాక్షాదపరోక్షాదిత్యాదిః ప్రశ్నః తత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరఇతి) పునః ప్రశ్నః (కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తర ఇతి) పూర్వవదర్థః యద్యపి ప్రశ్నో ఽయముషస్తేన కృత ఏవ- దత్తోత్తరశ్చ నిరుపాధికసర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వనిరఙ్కుశసర్వాన్తరత్వాదైర్యస్య జీవవ్యావృత్తిరపి సిద్ధా * నదృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యాదినా దర్శనశ్రవణాదికర్తుర్జీవస్య ద్రష్టృత్వాదిరూపేణ ధర్మభేదేన ముక్తో బ్రహ్మత్వమపి ప్రతిషిద్ధం తథాపి ప్రాణిత్వస్య జాగ్రదాదిదశావిశేషేజీవేపి సమ్భవాత్, యస్మిం చిద్వైతదృశ్యపేక్షయా ఆన్తరే జీవే ఆపేక్షికసర్వాన్తరత్వసమ్భవాత్, * నదృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యత్ర దృష్టివ్యతిరిక్త ద్రష్టృనిషేధపరత్వసమ్భవేన జ్ఞానస్వరూపస్యైవ సతో జీవస్య జ్ఞానగుణకత్వప్రతిపాదకత్వసమ్భవాత్ ఉక్తధర్మాణాం పరమాత్మైకాన్తికత్వం నిశ్చేతుమసమర్థస్య కహోళస్య దృఢతరేణ వ్యావర్తకధర్మేణ జీవవ్యావృత్తినిశ్చికీర్షయా పునః ప్రశ్న ఉపపన్న ఇతి ద్రష్టవ్యం అత ఏవ * వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవదితి సూత్రే * వ్యావర్తకధర్మభూయస్త్వాయా వ్యావృత్తిబుద్ధ్యతిశయార్థమేకవిషయక ప్రశ్నద్వయమిత్యుక్తం వ్యాససార్యైః తదభిప్రాయం జానన్ యాజ్ఞవల్క్యో దృఢతరజీవవ్యావృత్తిసిద్ధయే వ్యావర్తకధర్మాన్తరమాహ (యో ఽశనాయాపిపాసే శోకం మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతీతి) అశనాయా - బుభుక్షా. పాతుమిచ్ఛా- పిపాసా శోకః- ఇష్టానిష్టవియోగసంయోగజః మోహః- కామాదిజనితః అజ్ఞానం వా జరామృత్యూ ప్రసిద్ధౌ జీవస్య కర్మాధీనదేహసంసర్గితయా అశనాయాద్యతీతత్వాభావాత్ తద్వ్యావృత్తిః సిద్ధ్యతీతి న యద్యపి ముక్తానాం నిత్యానాం చాశనాయాద్యతీతత్వమస్తి- తథాపి తేషామశనాయాద్యతీతత్వస్య పరమాత్మసఙ్కల్పాయత్తత్వాదనన్యసఙ్కల్పాధీనాశనాయాద్యతీతత్వమపహత్యసిద్ధం పరమాత్మన ఏవ కించప్రకృతే బద్ధజీవవ్యావృత్తేరేవ సత ఆత్మేతి నిర్దిష్టస్యోపదేష్టవ్యతయా నిత్యముక్తవ్యావర్తకధర్మానుక్తావపి న దోష ఇతి ద్రష్టవ్యం అథ వ్యావర్తకధర్మాన్తరమప్యాహ (ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వా బ్రాహ్మణాః పుత్రైషణాయాశ్చేత్యాది) తమేవైతం - సర్వాన్తరమశనాయాద్యతీతమేవ పరమాత్మానమనార్తం విదిత్వా బ్రాహ్మణా ఇత్యనేన క్షత్రియాదివ్యావృత్తిః పుత్రైషణాయాశ్చ- ఇషేర్ణ్యన్తాత్ * స్త్రియాం ణ్యాసశ్రన్థో యుచ్ ఇతి యుచ్ ప్రత్యయః *అణ్యన్తాత్త్వచ్ఛేతి నిపాతః. ఇషేస్స్వార్థే ణిచ్ప్రత్యయః పుత్రైషణేత్యనేన తృతీయాశ్రమో * జాయా మే స్యాత్ప్రజాయేయేతి యోక్తా- సా గృహ్యతే. విత్తైషణాయాశ్చేత్యనేన * విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేతి యోక్తా - సా గృహ్యతే లోకైషణాయాశ్చేత్యనేన జాయావిత్తకర్మసాధ్యసకలలోకప్రాప్తీచ్ఛోక్తైషణాత్రయాద్వ్యుత్థాయ- ఏషణాత్రయం హిత్వా యథావిధి సన్న్యస్యేత్యర్థః. అథ- అనన్తరం దేహయా

త్రార్థంభిక్షాచర్యంచరన్తి-భిక్షాటనంకుర్వన్తీత్యర్థః ఇదంచోపలక్షణంసర్వసన్న్యాసాశ్రమధర్మానుష్ఠానస్య అత్ర ప్రస్తుతత్వాత్పారివ్రాజ్యంవిధీయతే (యాహ్యేవపుత్రైషణా సావిత్తైషణా యావిత్తైషణా సాలోకైషణేతి) అవర్జనీయత్వాత్పరస్పరసమ్బన్ధాదన్యోన్యాకాఙ్క్షాభావాద్ ఏతాస్తిస్రోఽపీతిభావః (ఉభేహ్యేతేఏషణేఏవభవతఇతి) సర్వథాత్రయ ఏతాస్సాధ్యసాధనవిషయకైషణాద్వయమేవభూత్వాపర్యవస్యన్తీతిభావః (తస్మాద్బ్రాహ్మణఃపాణ్డిత్యంనిర్విద్యబాల్యేనతిష్ఠాసేద్బాల్యంచపాణ్డిత్యంచనిర్విద్యాథమునిరితి) యస్మాత్ వైరాగ్యమావశ్యకం- తస్మాద్బ్రాహ్మణః- అధీతవేదఇత్యర్థః బ్రహ్మ-వేదమధీతేఇతిబ్రాహ్మణః జాతుపరో వా పాణ్డిత్యంనిర్విద్య- ఊహాపోహక్షమాధీఃపణ్డా సాస్యసఞ్జాతేతిపణ్డితః తస్యకర్మపాణ్డిత్యం ఔపదేశికార్థాధిగమరూపంవివేకపర్యవసిత్తిఫలకం - తత్పాణ్డిత్యంనిర్విద్య- లబ్ధ్వా బాల్యేన- స్వమాహాత్మ్యావిష్కరణలక్షణబాలస్వభావనయుక్తస్సన్ బ్రహ్మణితిష్ఠాసేత్- తన్నిష్ఠాంలభేత ఉపాసీతేతియావత్ తథైవవ్యాఖ్యాతంచవ్యాసార్యైః బాల్యంచపాణ్డిత్యంచనిర్విద్యాథమునిః- బాల్యపాణ్డిత్యే- పూర్వోక్తేనిర్విద్య- లబ్ధ్వాఅథమునిస్స్యాత్- అలమ్బనసంశీలనలక్షణమననశీలస్స్యాదిత్యర్థః ధ్యానవిచ్ఛేదదశాయాంమధ్యేమధ్యేవిషయాస్మృత్యరాహిత్యాయశాస్త్రీయవస్తుసంశీలనంకర్తవ్యమిత్యర్థః (అమౌనంచమౌనంచనిర్విద్యాథబ్రాహ్మణఇతి) అమౌనం- మౌనాదన్యత్ మౌనాత్పూర్వనిర్దిష్టంబాల్యపాణ్డిత్యలక్షణంద్వయం. మౌనం-అలమ్బనసంశీలనాత్మకం అమౌనంమౌనంచైతదుభయంనిర్విద్యాథబ్రాహ్మణః- బ్రహ్మవిద్భవతి లబ్ధనిదిధ్యాసనోభవతీత్యర్థః పునఃకహోళఃపృచ్ఛతి (సబ్రాహ్మణఃకేనస్యాదితి) సబ్రాహ్మణః - త్వదుక్తోలబ్ధనిదిధ్యాసనోబ్రహ్మవిత్ కేనోపాయాదన్యేనకేనస్యాదితి ప్రశ్నార్థః యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (యేనస్యాత్తేనేదృశఏవేతి) యేన- మౌనపర్యన్తేనసాధనేన బ్రాహ్మణస్స్యాదిత్యుక్తం- తేనైవేదృశస్స్యాత్ -నకేనాప్యన్యేనోపాయేనేత్యర్థః (అతోఽన్యదార్తమితి) అతః- అస్మాత్పరమాత్మనఃయదన్యత్ప్రాణిజాతం - తదార్తం-దుఃఖీత్యర్థః. తతశ్చయస్స్వయమశనాయాద్యతీతఏవసన్ ఆర్తరూపాత్సంసారాద్విరక్తస్యతస్మాద్బ్రాహ్మణత్వాద్యుక్తసాధనసాధ్యనిదిధ్యాసనంకుర్వతోజీవస్యసంసారమోక్షంకరోతి-సఏవమయాసతఆత్మేత్యుక్తః-నతుత్వదభిమతోఽన్యజీవఇతిభావః అతఏవనిత్యముక్తస్యావ్యాప్తిశ్చనిర్గతేతిపృథక్జీవవ్యావృత్తిరప్యస్తీతి ద్రష్టవ్యం (తతోహకహోళఃకౌషీతకేయఉపరరామేతి) స్పష్టోఽర్థః అత్ర * బాల్యేనతిష్ఠాసేదిత్యత్ర బాల్యశబ్దస్యభావకర్మసాధారణత్వేఽపిభావాభిధానలక్షణబాలభావస్యఇచ్ఛయాసమ్పాదయితుమశక్యత్వేనావిధేయత్వాత్ కర్మైవవిధేయం తత్ర కామచారకామవాదకామభక్షత్వాదికంయద్బాలస్యకర్మ, యచ్చ డమ్భాదిరాహిత్యలక్షణంస్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణరూపంకర్మ,- తత్సర్వంబాల్యశబ్దేనవిధేయం- అవిశేషాత్ నచనిషిద్ధస్యకామచారాదేర్విధానమయుక్తమితివాచ్యం- వామదేవ్యోపాసనాఙ్గతయాప్రార్థయమానసర్వయోషిదపరిహారలక్షణనిషిద్ధకర్మవిధానవద్విద్యాఙ్గతయానిషిద్ధస్యాపికామచారాదేర్విధానసమ్భవాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే * అనావిష్కుర్వన్నన్వయాత్. స్వమాహాత్మ్యమనావిష్కుర్వన్నేవవిద్వాన్స్యాదితి- స్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణలక్షణబాల్యస్యైవవిద్యాయామన్వయసమ్భవాత్, *నావిరతోదుశ్చరితాన్నాశాన్తోనాసమాహితః। నాశాన్తమానసోవాపిప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాదితివిశిష్యవిద్యాయామపి ప్రతిషిద్ధస్యకామచారాదేర్విద్యాఙ్గతయాఽన్వయాసమ్భవాత్, ఇత్యుపపాదితంతత్రైవ * తస్మాద్బ్రాహ్మణఃపాణ్డిత్యంనిర్విద్యబాల్యేనతిష్ఠాసేద్బాల్యంచపాణ్డిత్యంచనిర్విద్యాథమునిరిత్యత్రమునిశబ్దవపాణ్డిత్యశబ్దవిహితంజ్ఞానమేవానూద్యతే- నతతోఽర్థాన్తరంజ్ఞానంవిధీయతే- ప్రమాణాభావాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే * సహకార్యన్తరవిధిః పక్షేణతృతీయంతద్వతోవిధ్యాదివత్. విధీయతఇతికర్మసాధనోవిధిశబ్దః సహకార్యన్తరంచతద్విధిశ్చసహకార్యన్తరవిధిః తద్వతః-విద్యావతస్తృతీయం-బాల్యపాణ్డిత్యాపేక్షయాతృతీయంమౌనంవిద్యాయాస్సహకార్యన్తరంవిధీయతఇత్యర్థః నచమునిశబ్దార్థస్యపాణ్డిత్యశబ్దేనైవప్రాప్తత్వాదవిధేయత్వానుపపత్తిరితివాచ్యం- పక్షేణ ప్రకృష్టమననశీలేవ్యాసాదౌమునిశబ్దప్రయోగాత్ప్రకృష్టమననమేవమునిశబ్దార్థః. తచ్చపాణ్డిత్యశబ్దితావౌపదేశికార్థాధిగమాత్, శ్రవణప్రతిష్ఠార్థమ్మననాచ్చాన్యదనవరతమాలమ్బనసంశీలనాత్మకమితితస్యాప్రాప్తత్వేనవిధానార్హత్వాద్విధేయత్వం యుజ్యతే పక్షః- పరిగ్రహః. * పక్షపరిగ్రహఇతిధాతుః ఆదరఇతియావత్ తత్ప్రకృతపకర్షయుక్తంమననంమౌనం. తదేవమునిశబ్దేనవిధీయతే సాదరమననమాలమ్బనసంశీలనంవిధీయతఇత్యర్థః విధ్యాదివత్ - అత్రాపివిధిశబ్దఃకర్మసాధనః విధిశ్చాసావాదిశ్చేతిసమాసః విధేయయాగాదివదిత్యర్థః ప్రస్తుతమననాపేక్షయాఆదిరోఽవిధేయః- ప్రాక్తనోవిధేయః- పాణ్డిత్యబాల్యలక్షణః తతశ్చాయమర్థః- విద్యాఙ్గతయాయథాబాల్యపాణ్డిత్యేవిధీయేతే - ఏవమేవమునిశబ్దేనాపిఆలమ్బనసంశీలనలక్షణం సాదరంమననంసహకారివిధీయతఇత్యర్థః యద్వా-విధ్యాదివదిత్యత్రవిధిశబ్దేనవిధేయం యజ్ఞదానాద్యుచ్యతే ఆదిపదగ్రాహ్యంరాగప్రాప్తం శ్రవణంమననంచ సహకార్యన్తరవిధిరిత్యత్రచ సహకార్యన్తరేతిపృథక్పదంలుప్తవిభక్తికం తతశ్చాయమర్థః - తృతీయంమౌనంయత్ - తద్యజనశ్రవణమననవత్ బాల్యపాణ్డిత్యాపేక్షయాసహకార్యన్తరంసత్ - అర్థాన్తరంసద్విధేయమిత్యర్థః పాణ్డిత్యాభిన్నత్వేఽప్యనువాద్యతాస్యాదిత్యర్థః ననుబాల్యపాణ్డిత్యమౌనశమాది నానాశ్రమధర్మభూతయజ్ఞాద్యపేక్షాయాంవిద్యాయాస్సర్వేషామాశ్రమేషు సమ్భవాత్ ఛాన్దోగ్యే * అభిసమావృత్యకుటుమ్బేశుచౌదేశే ఇత్యారభ్య * సఖల్వేవంవర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతేనచ పునరావర్తతఇతిగార్హస్థ్యధర్మేణోపసంహారః కథమిత్యత్రాహ- * కృత్స్నభావాత్తుగృహిణోపసంహారః తుశబ్దఃపక్షంవ్యావర్తయతి కృత్స్నేష్వాశ్రమేషు బ్రహ్మవిద్యాయాస్సద్భావాత్ ఛాన్దోగ్యేగృహస్థేనోపసంహారః ఉపలక్షణార్థః. యథా ఛాన్దోగ్యేగృహస్థధర్మకీర్తనమితరాశ్రమధర్మోపలక్షణార్థం - ఏవం బృహదారణ్యకే * భిక్షాచర్యంచరన్తీతి సన్న్యాసిధర్మకీర్తనమాశ్రమధర్మాన్తరోపలక్షణార్థమిత్యాహ- * మౌనవదితరేషామప్యుపదేశాత్. అత్రమౌనశబ్దేనమౌనసమభివ్యాహృతసన్న్యాసిధర్మభూతభిక్షాచరణాదికంలక్ష్యతే మౌనవత్ - సన్న్యాసిధర్మవదితరేషామాశ్రమధర్మోఽవిద్యాఙ్గమిత్యర్థః. ఇతరేషామప్యాశ్రమిణాం * బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి బ్రహ్మవిద్యాయామోక్షస్యచోపదేశాత్ ఇ

ఊ.— అథ హైనం గార్గీ వాచక్నవీ పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదꣳ సర్వమప్స్వోతం చ ప్రోతం చ కస్మిన్ను ఖల్వాప ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి। వాయౌ గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు వాయురోతశ్చ ప్రోతశ్చేత్యన్తరిక్షలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖల్వన్తరిక్షలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి గన్ధర్వలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు గన్ధర్వలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేత్యాదిత్యలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖల్వాదిత్యలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి చన్ద్రలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు చన్ద్రలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి నక్షత్రలోకేషు గార్గీ

స్థితం ఉషస్తకహోళబ్రాహ్మణద్వయం చేదం గుణోపసంహారపాదే * అన్తరా భూతగ్రామవత్స్వాత్మనోఽన్యథా భేదానుపపత్తిరితి చేన్నోపదేశవదిత్యత్ర చిన్తితం తత్ర హ్యేతద్బ్రాహ్మణద్వయప్రతిపాద్యవిద్యయోర్భేదోఽస్తి నేతి విశయే పూర్వపక్షీ ప్రత్యవతిష్ఠతే- * అన్తరా భూతగ్రామవత్స్వాత్మనోఽన్యథా భేదానుపప[illegible]న్తరశబ్దాద్భవప్రథానాత్ * సుపాం సులుగితి తృతీయైకవచనస్యాకారాదేశే న్తరేతిరూపం అన్తరా- అన్తరత్వేనేత్యర్థః అన్తరాశబ్దో మధ్యవచనోఽప్యస్తి తయోరేకశేషేణ సూత్రే యమన్తరేతి నిర్దేశః. తతశ్చాయమర్థః- ఉషస్తబ్రాహ్మణే * ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి సర్వాన్తరత్వేన నిర్దేశః భూతగ్రామవత్స్వాత్మనః- భూతగ్రామవానన్యస్స్వాత్మా - భూతగ్రా[illegible]నాన్తర్యామీ యః ప్రత్యగాత్మా - తద్విషయకః నతు పరమాత్మవిషయకః- * ప్రాణేన ప్రాణితీతి ప్రాణితృత్వాది జీవధర్మస్య వాక్యశేషే కీర్తనాత్ కహోళబ్రాహ్మణం తు అశనాయా[illegible]పపరమాత్మలిఙ్గాత్పరమాత్మవిషయకమేవ యది బ్రాహ్మణద్వయమపి పరమాత్మవిషయం స్యాత్- తర్హ్యుషస్తేన పృష్టే ప్రత్యుక్తే చ పరమాత్మస్వరూపే కహోళస్య పునః ప్రశ్నః ప్రతివచనం చాసఙ్గతం స్యాత్ అతో వేద్యభేదాద్విద్యాభేద ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * నోపదేశవత్- న వేద్యభేదో యుజ్యతే - * యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి ముఖ్యబ్రహ్మత్వలక్షణసాక్షాద్బ్రహ్మత్వ, సర్వదేశకాలసన్నిహితత్వలక్షణాపరోక్షత్వ, సర్వాన్తర్యామిత్వ, రూపపరమాత్మలిఙ్గవిశిష్టవిషయత్వేన ప్రశ్నద్వయస్యాప్యేకవిషయత్వావశ్యంభావాత్, * యః ప్రాణేన ప్రాణితీతి వాక్యశేషశ్రుతస్యాపి నిరుపాధికసర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వస్య పరమాత్మలిఙ్గత్వాత్, ఉత్తరత్ర * న దృష్టేర్ద్రష్టారం[illegible] ఇన్ద్రియాధీనదర్శనాదీనాం కర్తారం ప్రత్యగాత్మానం ప్రాణనస్య కర్తృత్వేనోక్త ఇతి న మన్తవ్యా ఇతి ప్రత్యగాత్మవ్యావృత్తైః ప్రతిపాదితత్వాచ్చ ఉషస్తప్రశ్నప్రతివచనమపి పరమాత్మవిషయమేవ అత ఏవ కహోళప్రశ్నే * యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మేత్యేవకారేణ పూర్వపృష్టాధికవిషయత్వం వ్యావర్తితం. నన్వేవం సతి పునః ప్రశ్నవైయర్థ్యమితి చేన్న- ఉపదేశవత్ -యథా సద్విద్యాయాం- * ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్య ఇతి ప్రక్రాన్తే సదుపదేశే * భగవాంస్త్వేవ మే తద్బ్రవీత్వితి * భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి ప్రశ్నస్య, * స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదం సర్వమితి ప్రతివచనస్య, చ భూయో భూయ ఆవృత్తిస్సతో బ్రహ్మణస్తత్తన్మాహాత్మ్యవిశేషప్రతిపాదనాయ దృశ్యతే- తద్వదేకస్యైవ సర్వాన్తరభూతస్య కృత్స్నప్రాణిప్రాణనహేతోః పరస్య బ్రహ్మణః అశనాయాద్యతీతత్వాదిరూప బ్రహ్మలిఙ్గాన్తర ప్రతిపాదనాయ కహోళస్య పునః ప్రశ్నోపపత్తేః * వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవత్ హి- యస్మాద్ధేతోరేకమేవ పరమాత్మానం యాజ్ఞవల్క్యవచనాని సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వాశనాయావ్యతీతత్వాదిధర్మైర్విశింషన్తి- తస్మాద్ధేతోర్వేద్యైక్యాద్విద్యైక్యే వ్యతిహారః- బ్రాహ్మణద్వయశ్రుతానాం గుణానామితరేతరత్రోపసంహారః కర్తవ్యః ఇతరవత్ -యథా సద్విద్యాయాం వేద్యైక్యప్రయుక్తవిద్యైక్యబలాత్ * భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచేతి ప్రశ్నప్రతివచనభేదేఽపి సర్వప్రతివచనగతానాం సర్వేషాం ధర్మాణాం సర్వత్రోపసంహారః- తద్వత్ నను సద్విద్యాయామపి ప్రశ్నప్రతివచనభేదాద్భేద ఏవాస్త్విత్యత్రాహ- * నైవ హి సత్యాదయః నైవ హి- సచ్ఛబ్దాభిహితాదేవతైవ హి * తత్సత్యం స ఆత్మేతి శ్రుతాః సత్యత్వాదయశ్చ ధర్మాః * ఉద్దాలకో హారుణిః శ్వేతకేతుం పుత్రమువాచేత్యారభ్య ప్రవృత్తే నవస్వపి[illegible]న్యరూపాణాం వేద్యైక్యమవగమయన్తి అతో న దృష్టాన్తాసిద్ధిశఙ్కా కార్యేతి స్థితం ప్రకృతమనుసరామః ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం.— * యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ సర్వాన్తర ఆత్మేత్యుక్తం- తస్య సర్వాన్తరస్య స్వరూపాధిగమాయ ఆ శాకల్యబ్రాహ్మణాద్గ్రన్థ ఆరభ్యతే. పృథివ్యాదీని హ్యాకాశాన్తాని భూతాన్యన్తర్బహిర్భావేన వ్యవస్థితాని- తేషాం యద్బాహ్యం బాహ్యం- అధిగమ్య నిరాకుర్వన్- ద్రష్టుః సాక్షాత్సర్వాన్తరోఽగౌణ ఆత్మా సర్వసంసారధర్మనిర్ముక్తో దర్శయితవ్య ఇత్యారమ్భః అథ హైనం గార్గీ- నామతః వాచక్నవీ- వచక్నోర్దుహితా పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదం సర్వం- పార్థివం ధాతుజాతమప్సు- ఉదకే ఓతం చ- దీర్ఘపటతన్తువత్, ప్రోతం చ- తిర్యక్తన్తువత్,. విపరీతం వా. అద్భిస్సర్వతోఽన్తర్బహిర్భూతాభిర్వ్యాప్తమిత్యర్థః అన్యథా సక్తుముష్టివద్విశీర్యేత ఇదం తావదనుమానముపన్యస్తం- యత్కార్యం పరిచ్ఛిన్నం స్థూలం- కారణేనాపరిచ్ఛిన్నేన సూక్ష్మేణ వ్యాప్తమితి దృష్టం- యథా పృథివ్యద్భిః. తథా పూర్వం పూర్వముత్తరేణోత్తరేణ వ్యాపినా భవితవ్యమిత్యేష ఆ సర్వాన్తరాదాత్మనః ప్రశ్నార్థః. తత్ర భూతాని పఞ్చ సంహతాన్యేవోత్తరోత్తరం సూక్ష్మభావేన వ్యాపకేన కారణరూపేణ చ వ్యవతిష్ఠన్తే న చ పరమాత్మనోఽర్వాక్తద్వ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరమస్తి- * సత్యస్య సత్యమితి శ్రుతేః సత్యం చ- భూతపఞ్చకం సత్యస్య సత్యం చ- పర ఆత్మా. (కస్మిన్ను ఖల్వాప ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి) తాసామప్కార్యత్వాత్స్థూలత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చ క్వచిద్ధ్యోతప్రోతభావేన భవితవ్యం- క్వ తాసామోతప్రోతభావ ఇతి. ఏవముత్తరోత్తరం ప్ర

తికస్మిన్నుఖలునక్షత్రలోకా ఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతి దేవలోకేషు గార్గీతికస్మిన్నుఖలు దేవలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతీన్ద్రలోకేషు గార్గీతికస్మిన్నుఖల్విన్ద్రలోకా ఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతిప్రజాపతిలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్నుఖలుప్రజాపతిలోకా ఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతిబ్రహ్మలోకేషు గార్గీతికస్మిన్నుఖలుబ్రహ్మలోకా ఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతిస హోవాచ గార్గి మాతిప్రాక్షీర్మాతేమూర్ధావ్యపప్తదనతిప్రశ్న్యాంవై దేవతామతిపృచ్ఛసిగార్గి మాతిప్రాక్షీరితితతో హ గార్గీ వాచక్నవ్యుపరరామ॥ ౧

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణమ్.

శ్న ప్రసఙ్గో యోజయితవ్యః (వాయౌ గార్గీతి) నన్వగ్నావితివక్తవ్యం నైష దోషః- అగ్నేఃపార్థివంవాప్యంవా ధాతుమనాశ్రిత్యేతరభూతవత్స్వత న్త్రేణాత్మలాభో నాస్తీతితస్మిన్నోతప్రోతభావో నోపదిశ్యతే కస్మిన్నుఖలువాయురోతశ్చప్రోతశ్చేతి (అన్తరిక్షలోకేషు గార్గీతి) తాన్యేవభూతాని సంహతాన్యన్తరిక్షలోకాః తాన్యపిగన్ధర్వలోకేషు గన్ధర్వలోకా ఆదిత్యలోకేషు ఆదిత్యలోకాశ్చన్ద్రలోకేషు చన్ద్రలోకానక్షత్రలోకేషు నక్షత్రలోకాదేవలోకేషు దేవలోకాఇన్ద్రలోకేషు ఇన్ద్రలోకావిరాట్ఛరీరారమ్భకేషుభూతేషు- ప్రజాపతిలోకేషు ప్రజాపతిలోకాబ్రహ్మలోకేషు. బ్రహ్మలోకానామ- అణ్డారమ్భకాణిభూతాని సర్వత్రహిసూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ ప్రాణ్యుపభోగాశ్రయాకారపరిణతానిభూతానిసంహతాని- తాన్యేవంపఞ్చ్యాలిబహువచనభాఞ్జి కస్మిన్నుఖలుబ్రహ్మలోకా ఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతి సహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః- హేగార్గి మాతిప్రాక్షీః- స్వంప్రశ్నంన్యాయప్రకారమతీత్య- ఆగమేన ప్రష్టవ్యాందేవతామనుమానేనమాప్రాక్షీరిత్యర్థః పృచ్ఛన్త్యాశ్చమాతే- తవమూర్ధా- శిరోవ్యపప్తత్- విస్పష్టంమాపతేత్ దేవతాయాఃస్వప్రశ్న ఆగమవిషయః తంప్రశ్నవిషయమతిక్రాన్తో గార్గ్యాః ప్రశ్నః- ఆనుమానికత్వాత్ సయస్యాదేవతాయాః ప్రశ్నః- సాఽతిప్రశ్న్యా నాతిప్రశ్న్యా- అనతిప్రశ్న్యా స్వప్రశ్నవిషయైవ. కేవలాగమగమ్యేత్యర్థః. తామనతిప్రశ్న్యాంవై దేవతామతిపృచ్ఛసి అతో గార్గి మాతిప్రాక్షీః- మర్తుంచేన్నేచ్ఛసి తతో హ గార్గీ వాచక్నవ్యుపరరామ ౧

ఇతిశ్రీమద్బృహదారణ్యకేపఞ్చమాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్

అ— పూర్వబ్రాహ్మణయోరాత్మనఃసర్వాన్తరత్వముక్తం- తన్నిర్ణయార్థముత్తరంబ్రాహ్మణత్రయమితిసఙ్గతిమాహ (యత్సాక్షా దితి) ఉక్తమేవసమ్బన్ధంవివృణోతి (పృథివ్యాదీనీతి) అన్తర్బహిర్భావేన- సూక్ష్మస్థూలతారతమ్యక్రమేణేత్యర్థః —[illegible]. ఉపరి [illegible]ద్రష్టవ్యః- యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్ నిరాకుర్వన్- యథాముముక్షుఃసర్వాన్తరమాత్మానంప్రతిపద్యతే - తథానయథోక్తవిశేషణో దర్శయితవ్యఇత్యుత్తరగ్రన్థారమ్భఇతియోజనా కహోలప్రశ్ననిర్ణయానన్తర్యమథశబ్దార్థః. యత్పార్థివంధాతుజాతం - తదిదంసర్వమప్స్వోతాదిదూ జనీయం పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (అద్భిరితి) పార్థివస్యధాతుజాతస్యాద్భిర్వ్యాప్త్యభావేదోషమాహ (అన్యథేతి) కిమత్రగార్గ్యావివక్షితమితి-తదాహ (ఇదంతావదితి) తదేవదర్శయితుంవ్యాప్తిమాహ (యత్కార్యమితి) కారణేనవ్యాపకేనేతిశేషః తత్కార్యంతత్కారణేనవ్యాప్తం, యత్పరిచ్ఛిన్నం - తద్వ్యాపకేనవ్యాప్తం, యచ్చస్థూలం-తత్సూక్ష్మేణవ్యాప్త, మితిత్రిప్రకారావ్యాప్తిః ఇతిశబ్దస్త్వయాప్తయర్థః వ్యాప్తిఫలమిమాహ (యథేతి) సమ్ప్రత్యనుమానమాహ (తథేతి) పూర్వంపూర్వమిత్యబాదేర్ధర్మిణో నిర్దేశః ఉత్తరేణోత్తరేణ - వాయ్వాదికారణేనాపరిచ్ఛిన్నేన సూక్ష్మేణవ్యాప్తమితిశేషః విమతంకారణేనవ్యాపకేనసూక్ష్మేణవ్యాప్తం- కార్యత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాత్స్థూలత్వాచ్చ- పృథివీవదిత్యర్థః. సర్వాన్తరాదాత్మనోఽర్వాగుక్తన్యాయంసర్వత్రసఞ్చారయతి (ఇత్యేషఇతి) ననుతథాపిభూతపఞ్చకవ్యతిరిక్తానాంగన్ధర్వలోకాదీనామప్యాన్తరత్వేనోపదేశాత్కథంభూతపఞ్చకవ్యుదాసేనసర్వాన్తరప్రతిపత్తిర్వివక్షితేతి- తత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తనీత్యాప్రశ్నారమ్భేసతీతియావత్. భూతాత్మస్థితిని ర్ధారణేవాసప్తమీ అథపరమాత్మానంభూతానిచహిత్వాపృథగేవగన్ధర్వలోకాదీనివస్త్వన్తరాణిభవిష్యన్తి నేత్యాహ (నచేతి) గన్ధర్వలోకాదీన్యపిభూతానామేవావస్థావిశేషాః- తతస్సత్యంభూతపఞ్చకం- తస్యసత్యంపరంబ్రహ్మ చాన్యదన్తరాళే ప్రతిపత్తవ్యమితిఅన్యప్రతిషేధార్థా చశబ్దా. తాత్పర్యముక్త్వా ప్రశ్నముత్థాప్యతదక్షరాణివ్యాకరోతి (కస్మిన్నిత్యాదినా) కస్మిన్నుఖలువాయురిత్యాద్యుక్తన్యాయమతిదిశతి (ఏవమితి) వాయావిత్యయుక్తాప్రయుక్తిః- అపామగ్నికార్యత్వాదగ్నావితివక్తవ్యత్వాదితిశఙ్కతే (నన్వితి) అగ్నేరుదకవ్యాపకత్వేపికాష్ఠవిద్యుదాదిపారతన్త్ర్యాత్స్వతన్త్రేణకేనచిదపాంవ్యాప్తిర్వక్తవ్యేత్యగ్నింహిత్వాతత్కారణేవాయావిత్యుక్తం. వాయోశ్చస్వకారణతన్త్రత్వేపినోదకతన్త్రతేతితద్వ్యాపకత్వసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (నైషదోషఇత్యాదినా) అన్తరిక్షలోకశబ్దార్థమాహ (తాన్యేవేతి) ప్రజాపతిలోకశబ్దార్థంకథయతి (విరాడితి) అన్తరిక్షలోకాదీనాంప్రత్యేకమేకత్వాత్కుతోబహువచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రహీతి) పూర్వవదనుమానేనసూత్రంపృచ్ఛన్తీంగార్గీంప్రతిషేధతి (సహోవాచేత్యాదినా) ఉక్తమేవస్పష్టయన్వాక్యార్థమాహ (ఆగమేనేతి) ప్రతిషేధాతిక్రమేదోషమాహ (పృచ్ఛన్త్యాశ్చేతి) మూర్ధపాతప్రసఙ్గంప్రకటయన్నతిప్రశ్నముపసంహరతి (దేవతాయాఇత్యాదినా) ౧

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౭౦.— (అథహైనంగార్గీవాచక్నవీపప్రచ్ఛేత్యాది) గర్గస్యగోత్రాపత్యంగార్గ్యః. * గర్గాదిభ్యోయఞ్. స్త్రీత్వవివక్షాయాం

ఉ.— అథహైనముద్దాలక ఆరుణిః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ మద్రేష్వవసామ పతఞ్జలస్య కాప్యస్యగృహేషుయజ్ఞమధీయానాస్తస్యాసీద్భార్యాగన్ధర్వగృహీతాతమపృచ్ఛామకోఽసీతిసోఽబ్రవీత్ కబన్ధ ఆథర్వణ ఇతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలంకాప్యంయాజ్ఞికాꣳశ్చ వేత్థనుత్వం కాప్యతత్సూత్రంయేనాయంచ లోకః పరశ్చలోకః సర్వాణిచభూతానిసన్దృబ్ధానిభవన్తీతిసోఽబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్యోనాహంతద్భగవన్వేదేతి। సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలంకాప్యంయాజ్ఞికాꣳశ్చ వేత్థనుత్వం కాప్యతమన్తర్యామిణంయఇమంచలోకంపరంచలోకꣳ సర్వాణిచభూతానియోఽన్తరోయమయతీతిసోఽబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్యోనాహంతంభగవన్వేదేతిసోఽబ్రవీత్పతఞ్జలంకాప్యంయాజ్ఞికాꣳశ్చయోవైతత్కాప్యసూత్రంవిద్యాత్తంచాన్తర్యామిణమితి స బ్రహ్మవిత్సలోకవిత్సదేవవిత్సవేదవిత్సభూతవిత్స ఆత్మవిత్స సర్వవిదితితేభ్యోఽబ్రవీత్తదహంవేదతచ్చేత్త్వంయాజ్ఞవల్క్యసూత్రమవిద్వాꣳస్తంచాన్తర్యామిణం బ్రహ్మగవీరుదజసేమూర్ధాతేవిపతిష్యతీతి వేదవా అహంగౌతమతత్సూత్రంతంచాన్తర్యామిణమితియోవా ఇదంకశ్చిద్బ్రూయాద్వేదవేదేతియథావేత్థతథాబ్రూహీతి॥ ౧

* యఇశ్చేలిజీప. * యస్యేతిచేత్యకారలోపః * హలస్తద్ధితస్యేతియకారలోపః గాꣳగోత్రజాస్త్రీత్యర్థః వాచక్నవీ- వచక్నుర్నామఋషిః. తస్యాపత్యంస్త్రీ అణిజీపిఅఙ్కీవ్రుద్ధాస్త్రీత్వవాదేశే * యస్యేతిచేత్యకారలోపే వాచక్నవీ-వచక్నుపుత్రీత్యర్థః అన్యత్ స్పష్టం యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచ-చేతి పూర్వవత్. (యదిదంసర్వమప్స్వోతంచ ప్రోతంచ) యదిదం-దృశ్యమానంపార్థివంసర్వం-ధాతుజాతం-కారణభూతాస్వప్సుఓతంచ ప్రోతంచ-దీర్ఘతన్తుపటవదోతం, తిర్యక్తన్తుపటవత్ప్రోతం, చాస్తి అప్సుప్రోతత్వాభావేపార్థివోధాతుస్సక్తుముష్టివద్విశీర్యేతేతిభావః తా ఆపఃకస్మిన్నుఖల్వోతాః ప్రోతాశ్చేతిప్రశ్నః తత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (వాయౌగార్గీతి) హేగార్గి త్వదుక్తా ఆపఃవాయావోతాశ్చప్రోతాశ్చేత్యర్థః ఏవముత్తరోత్తరప్రశ్నప్రతివచనరూపతయావాక్యానినేయాని ప్రజాపతిలోకః-దణ్డిలోకః బ్రహ్మలోకః-చతుర్ముఖలోకః నచాత్రాబాదేస్స్వయోనిభూతవాయ్వాదావోతత్వాదిసమ్భవేఽప్యర్థఃస్థితానామన్తరిక్షలోకాదీనాముపరితనేషు గన్ధర్వలోకాదిష్వోతత్వప్రోతత్వే అనుపపన్నే ఇతిశఙ్క్యం- పర్వతానాముపరిస్థితానాంక్షితిధారకత్వవ, దూర్ధ్వస్థితస్యధ్రువస్యజ్యోతిశ్చక్రధారకత్వవచ్చైతదుపపత్తేరితిద్రష్టవ్యం (సహోవాచ చేతి) సయాజ్ఞవల్క్యఉవాచహేత్యర్థః. కిమితీత్యతఆహ (గార్గిమాతిప్రాక్షీర్మాతేమూర్ధావ్యపప్తదితి) హేగార్గి బ్రహ్మలోకమప్యతిక్రమ్యతతఊర్ధ్వస్యతదాధారస్యప్రశ్నంమాకురు తేమూర్ధా పతనంమాభూదిత్యర్థః పునఃపృచ్ఛసిచేత్పతిష్యతీతిభావః అపప్తత్-లుఙ్పృదిత్వాదఙ్ * పతఃపుమితిపుమాగమః తత్కుతఇత్యత్రాహ (అనతిప్రశ్న్యాంవై దేవతామతిపృచ్ఛసిగార్గిమాతిప్రాక్షీరితి) నియమాద్యుపేతప్రశ్నమర్యాదామతిక్రమ్యైవర్తమానః ప్రశ్నః-అతిప్రశ్నః ఆక్షేపఇతియావత్. అతిప్రశ్నమర్హతీత్యతిప్రశ్న్యా- ఆక్షేపార్హేత్యర్థః సానభవతీత్యనతిప్రశ్న్యా. ఆక్షేపముఖేనజ్ఞాతుమయోగ్యాంపరదేవతామాక్షేపముఖేనజ్ఞాతుమిచ్ఛసీత్యతోయద్యేవంపునఃపృచ్ఛసి- తతస్తేమూర్ధాపతిష్యతీత్యర్థః స్వరూపసత్తానతేసిధ్యేదితిభావః యద్యపిబ్రహ్మలోకాధారవిషయః ప్రశ్నోనపరదేవతావిషయః- అపిత్వవ్యాకృతాకాశవిషయః తథాపిఏదనన్తరప్రశ్నః పరదేవతావిషయోభవిష్యతీతి దూరదృష్ట్యాబ్రహ్మలోకాధారప్రశ్నఏవప్రతిషిద్ధఇతిద్రష్టవ్యం (తతోహగార్గీవాచక్నవ్యుపరరామేతి) పూర్వవదర్థః. తతశ్చేయంవాచక్నవీపరదేవతాంస్వయంజానన్త్యపిబుభుత్సేతేత్యూహ్యమ్ ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం.— ఇదానీంబ్రహ్మలోకానామన్తరతమంసూత్రంచవక్తవ్యమితితదర్థమారమ్భః తచ్చాగమేనైవప్రష్టవ్యమితీతిహాసేనాగమోపన్యాసః క్రియతే అథహైనముద్దాలకః- నామతః అరుణస్యాపత్యం-ఆరుణిః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచ మద్రేషు-దేశేష్వవసామ-ఉషితవన్తః పతఞ్జలస్య- పతఞ్జలోనామ తస్యైవకపిగోత్రస్య-కాప్యస్యగృహేషుయజ్ఞమధీయానాః- యజ్ఞశాస్త్రాధ్యయనంకుర్వాణాః తస్యాసీద్భార్యాగన్ధర్వగృహీతా. తమపృచ్ఛామకోఽసీతి సోఽబ్రవీత్- కబన్ధః- నామతః అథర్వణోఽపత్యం- ఆథర్వణ ఇతి సోఽబ్రవీద్గన్ధర్వః పతఞ్జలంకాప్యంయాజ్ఞికాంశ్చ-తచ్ఛిష్యాన్ వేత్థనుత్వం- హేకాప్యజానీషేతత్సూత్రం కింతత్ యేన-సూత్రేణాయంచలోకః- ఇదంచజన్మ పరశ్చలోకః- పరంచప్రతిపత్తవ్యంజన్మ. సర్వాణిచభూతాని- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానిసన్దృబ్ధాని- సఙ్గ్రథితాని. స్రగివసూత్రేణవిష్టబ్ధానిభవన్తియేన- తత్కింసూత్రంవేత్థ. సోఽబ్రవీదేవంపృష్టఃకాప్యః (నాహంతద్భగవన్వేదేతి) తత్సూత్రంనాహంజానే హేభగవన్నితిసమ్పూజయన్నాహ. సోఽబ్రవీత్పునర్గన్ధర్వః ఉపాధ్యాయమస్మాంశ్చ- వేత్థనుత్వంకాప్యతమన్తర్యామిణమితి, అన్తర్యామీవిశేష్యతే-యఇమంచలోకంపరంచలోకంసర్వాణిచభూతానియోఽన్తరః-అభ్యన్తరస్సన్యమయతి- నియమయతి. దారుయన్త్రమివభ్రామయతీతి, స్వంస్వముచితవ్యాపారంకారయతీతి, సోఽబ్రవీదేవముక్తఃపతఞ్జలఃకాప్యః- నాహంతంజానేభగవన్నితిసమ్పూజయన్నాహ. సోఽబ్రవీత్పునర్గన్ధర్వః. సూత్రతదన్తర్గతాన్తర్యామిణోర్విజ్ఞానంస్తూయతే- యఃకశ్చిద్వైతత్సూత్రంహేకాప్యవిద్యాత్- విజానీయాత్, తంచాన్తర్యామిణంసూత్రాన్తర్గతంతస్యైవసూత్రస్యనియన్తారంవిద్యాద్య, ఇతి- ఏవముక్తేన

ప్రకారేణ సహి బ్రహ్మవిత్- పరమాత్మవిత్. సలోకాంశ్చ భూరాదీన న్తర్యామిణా నియమ్యమానా ల్లోకాన్వేత్తి. స దేవాంశ్చాగ్న్యాదీన్ లోకా న్నోజానాతి వేదాంశ్చ సర్వప్రమాణభూతాన్వేత్తి భూతానిచ- బ్రహ్మాదీని సూత్రేణ ధ్రియమాణానితద న్తర్గతేనా న్తర్యామిణా నియమ్యమానానివే త్తి సఆత్మానంచ-కర్తృత్వభోక్తృత్వవిశిష్టం తేనైవా న్తర్యామిణా నియమ్యమానం వేత్తి సర్వంచ జగ త్తథాభూతంవేత్తీతి. ఏవం స్తుతే సూత్రా న్తర్యామివిజ్ఞానే ప్రలుబ్ధః కాప్యోఽభిముఖీభూతః - వయంచ. తేభ్యశ్చాస్మభ్యమభిముఖీభూతేభ్యో బ్రహ్మ[illegible] త్రమ న్తర్యామిణంచ తదహం సూత్రా న్తర్యామి విజ్ఞానం వేద గన్ధర్వాచ్ఛిష్టాగమస్సన్ తచ్చేద్యాజ్ఞవల్క్య సూత్రం, తంచా న్తర్యామిణ, మవిద్వాంశ్చేత్-అబ్రహ్మవిత్సన్యది బ్రహ్మగవీరు దజసే- బ్రహ్మవిదాంస్వభూతా గా ఉదజసే ఉన్నయసి త్వమన్యాయేన తతో మచ్ఛాపదగ్ధస్య మూర్ధా- శిరస్తే- తవవిస్పష్టం పతిష్యతి ఏవముక్తో యాజ్ఞవల్క్య ఆహ- వేద- జానామ్యహం హే గౌతమేతి - గోత్రతః తత్సూత్రం - యత్పూర్వస్మై ఖ్యముక్తవాన్ యంచా న్తర్యామిణం గన్ధర్వాద్విదితవ న్తోయాయం- తంచా న్తర్యామిణం వేదాహమితి ఏవముక్తే ప్రత్యాహ గౌతమః-యఃకశ్చిత్- ప్రాకృతః - ఇదం-యత్త్వయోక్తం బ్రూయాత్ కథం వేదవేదేత్యాత్మానం శ్లాఘయన్. కింతేనగర్జితేన-కార్యేణ దర్శయ యథా వేత్థ-తథా బ్రూహీతి ౧

ఆ — పూర్వస్మిన్ బ్రాహ్మణే సూత్రా దర్వాక్తన వ్యాపకముక్తం - ఇదానీం సూత్రం తద న్తర్గతమ న్తర్యామిణంచ నిర్వక్తుము త్తరబ్రాహ్మణమితి సఙ్గతిమాహ (ఇదానీమితి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యముక్త్వా ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యమాహ (తచ్చాగమేనైవేతి) ఆచార్యోపదేశో త్రాగమ శబ్దార్థః గార్గ్యామూర్ధపాతభయాదుపరతేరన న్తరమిత్యథశబ్దార్థః సోబ్రవీదితి ప్రతీకోపాదానం తస్యార్థమాహ (సూత్రమితి) ఇతిశబ్దార్థమాహ (ఏవమితి) యేనాయంచేత్యాదిరుక్తః ప్రకారః. స సర్వలోకాంశ్చవేత్తీతిసమ్బన్ధః విశేషణోక్తిపూర్వకం తానేవ లోకాననువదతి (భూరాదీనితి) స బ్రహ్మవిదిత్యాదినోక్తం సఙ్క్షిపతి (సర్వంచేతి) తథాభూతం- సూత్రేణవిధృత, మ న్తర్యామిణా చ నియమ్యమాన, మితియావత్ ప్రస్తుతస్తుతి ప్రయోజనమాహ (ఇత్యేవమితి) భవత్వేవం తవ సూత్రాదిజ్ఞానం- మమకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేదితి) కిం తేనేత్యత్ర తస్యేత్యధ్యాహారః కార్యేణదర్శయేత్యుక్తం వివృణోతి (యథేతి) ౧

రం — (అథహైనముద్దాలక ఆరుణిః ప ప్రచ్ఛేత్యాది) నామ్నా ఉద్దాలకః అరుణస్యాపత్యమారుణిః శిష్టం స్పష్టం (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచేతి) పూర్వవదర్థః (మద్రేష్వవసామపతఞ్జలస్య కాప్యస్యగృహేషుయజ్ఞమధీయానా ఇతి) వయం మద్రేషు దేశేషు గోత్రతః కాప్యస్య నామ్నా పతఞ్జలస్య గృహేషు- గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవేతి ఏకస్మిన్ బహువచనం యజ్ఞం- కల్పసూత్రమధీయానాః అవసామ-ఉషితవన్త ఇత్యర్థః (తస్యాసీద్భార్యా గన్ధర్వగృహీతేత్యాది) తస్య- కాప్యస్య పతఞ్జలస్య (తమపృచ్ఛామ) తం- గృహీతారం గన్ధర్వం వయం పృష్టవన్తః కిమితి త్వం కోసీతి సోబ్రవీద్గన్ధర్వః కిమితి అహం కబన్ధ ఆథర్వణ ఇతి- నామ్నా కబన్ధః అథర్వణః పుత్ర ఇత్యర్థః ఇతరత్ స్పష్టం ౧

రం.— (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ) సః-గన్ధర్వః యాజ్ఞికాన్- యజ్ఞాధ్యేతౄనస్మాన్, తమధ్యాపకం కాప్యం, చాబ్రవీదిత్యర్థః. తదేవాహ (వేత్థను త్వం కాప్య తత్సూత్రమిత్యాది) యేన- సూత్రేణ అయంచలోకః - భూలోకాదిః పరశ్చలోకః - ఊర్ధ్వలోకాః చతుర్దశభువనాని, తత్స్థానిచ సర్వాణిభూతాని, సందృబ్ధాని-యేన సూత్రేణ సూత్రేణ పుష్పాణీవ గ్రథనేన విష్టబ్ధానీత్యర్థః తదేతాదృశం సూత్రం త్వం వేత్థ కిమితి ప్రశ్నః (సోబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్యో నాహం తద్భగవన్వేదేతి) స్పష్టోర్థః. ౨

రం — ఏవం సూత్రం పృష్ట్వా అ న్తర్యామిణం ప ప్రచ్ఛేత్యాహ (సోబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చేతి) పూర్వవదర్థః ప్రశ్నమేవాహ (వేత్థను త్వం కాప్య తమ న్తర్యామిణమిత్యాది) య ఇమంచ లోకం పరంచ లోకమ న్తరో యమయతి, సర్వాణిచ భూతాని యో న్తరో యమయతీతి యచ్ఛబ్దద్వయాన్వయః. (సోబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్య ఇత్యాది) శిష్టస్స్పష్టోర్థః ౩

రం. — (సోబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చేతి) పూర్వవత్ (యో వై తత్కాప్య సూత్రం విద్యాత్తంచా న్తర్యామిణమితీతి) ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః. హే కాప్య, తత్సూత్రం, తంచా న్తర్యామిణ, మస్మత్పృష్టమితి- అస్మదవగత ప్రకారేణ యో విద్యాదిత్యర్థః (స బ్రహ్మవిత్స లోకవిదిత్యాది) స ఏవ పరబ్రహ్మవిత్ స ఏవ తన్నియామ్య దేవలోకభూతాదివిత్. స ఏవాత్మవిత్- పరమాత్మవిత్ పరబ్రహ్మణః పరమాత్మత్వప్రకారం స ఏవ జానాతీత్యర్థః స ఏవ సర్వవిదిత్యేవం తేభ్యః- కాప్య యాజ్ఞికేభ్యః స గన్ధర్వో బ్రవీదిత్యర్థః. అజ్ఞాతజ్ఞానార్థోయం ప్రశ్నః- నవాదిపరాభవార్థః- అజ్ఞాతా న్తర్యామ్యాదికథనంచ స నియమక ప్రశ్నసాధ్యం-అతో నైవం ప్రష్టవ్యమిత్యాశఙ్కాం వారయతి (తదహం వేదేతి) తత్సర్వమహం జానే ఇత్యర్థః తతో నాజ్ఞాతజ్ఞానార్థోయం మమ ప్రశ్న ఇతిభావః (తచ్చేత్త్వం యాజ్ఞవల్క్య సూత్రమవిద్వానిత్యాది) తత్సూత్రం తంచా న్తర్యామిణమవిదిత్వా త్వం హే యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మగవీరుదజసే చేత్ - బ్రహ్మగవీః - బ్రహ్మవిద్యాపణబన్ధభూతాః గాః * గోరతద్ధిత లుకీతిలుకి సమాసాన్తే * టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్, ఉదజసే చేత్- కాలయసి చేత్ తే మూర్ధా పతిష్యతీతి యాజ్ఞవల్క్యముద్దాలక శ్శశాపేత్యర్థః ౪

రం.— అత్ర వేద వా అహం గౌతమ తత్సూత్రం తంచా న్తర్యామిణమితి యాజ్ఞవల్క్యస్య ప్రతివచనం. హే గౌతమ, తత్సూత్రం తంచా న్తర్యామిణం త్వయా పృష్టమహం వేదైవేత్యర్థః ఏవముక్త ఉద్దాలక ఉవాచ (యో వా ఇదం కశ్చిద్బ్రూయాత్ వేద వేదేతి) యః కశ్చిదైవ-సర్వజ్ఞ ద్వ్యాపీ కశ్చిల్లోకే ఇదం వేద ఇదం వేదేతి కేవలం వాచా బ్రూయాదపి- తేన కిం ఫలమిత్యర్థః. అత స్త్వం యథా వేత్థ తథా బ్రూహీతి-యేన ప్రకారేణ వేత్థ- తేన ప్రకారేణ బ్రూహి కిమహం వేదేతి కేవలవికత్థనవచసా వఞ్చయసీత్యర్థః ౫

అత్ర శాఙ్కరభాష్యే ప్రథమఖణ్డో రఙ్గరామానుజీయే పఞ్చఖణ్డాత్మకో దృశ్యతే.

ఉ.— సహోవాచ వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రం వాయునా వై గౌతమ సూత్రేణాయంచ లోకః పరశ్చలోకః సర్వాణి చ భూతాని సన్దృబ్ధాని భవన్తి తస్మాద్వై గౌతమ పురుషం ప్రేత మాహుర్వ్యస్రంసిషతాస్యాఙ్గానీతి వాయునా హి గౌతమ సూత్రేణ సన్దృబ్ధాని భవన్తీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యాన్తర్యామిణం బ్రూహీతి॥ ౨

యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౩

శం — సహోవాచ-యాజ్ఞవల్క్యః బ్రహ్మలోకాయస్మిన్నోతాశ్చ ప్రోతాశ్చ వక్ష్యమాణే కాలే యథా పృథివ్యప్సు- తత్సూత్రం మాగమ్యం వక్తవ్యమితి తదర్థం ప్రశ్నాన్తరముత్థాపితమిత్యర్థః ప్రసిద్ధమయం యోగాహ (వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రం) నాన్యత్ వాయురితి-సూక్ష్మమాకాశవద్విష్టమ్భకం పృథివ్యాదీనాం యదాత్మకం సప్తదశవిధం లిఙ్గం కర్మవాసనాసమవాయి ప్రాణినాం, యత్తత్సమష్టివ్యష్ట్యాత్మకం, యస్య బాహ్యాభేదాః సప్తసప్తమరుద్గణాః సముద్రస్యేవోర్మయః,- తదేతద్వాయవ్యం తత్త్వం సూత్రమిత్యభిధీయతే. వాయునా వై గౌతమ సూత్రేణాయంచ లోకః పరశ్చలోకః సర్వాణిచ భూతాని సన్దృబ్ధాని భవన్తి- సంగ్రథితాని భవన్తీతి ప్రసిద్ధమేతత్ అపిచ లోకే ప్రసిద్ధిః కథం యస్మాద్వాయుః సూత్రం- వాయునా విధృతం సర్వం తస్మాద్వై గౌతమ పురుషం ప్రేతమాహుః- కథయన్తి వ్యస్రంసిషత- విస్రస్తాన్యస్య- పురుషస్యాఙ్గానీతి. సూత్రాపగమే హి మణ్యాదీనాం ప్రోతానామవస్రంసనం దృష్టం- ఏవం వాయుః సూత్రం- లక్షితమణివత్ప్రోతాని. యద్యస్యాఙ్గాని స్యుః- తతో యుక్తమేతత్ సూత్రాపగమే విస్రంసనమఙ్గానాం అతో వాయునా హి గౌతమ సూత్రేణ సన్దృబ్ధాని భవన్తీత్యుపసంహరతి ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య- సమ్యగుక్తం సూత్రం తదన్తర్గతం త్విదానీం తస్యైవ సూత్రస్యాన్తర్యామిణం బ్రూహి ౨

ఆ — యాజ్ఞవల్క్యోక్తే తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మలోకాస్తేతి) ఇదం ప్రాగుక్తమితి [illegible]. ప్రశ్నాన్తరం- సూత్రవిషయం గౌతమవాక్యం వైశబ్దార్థమాహ (నాన్యదితి) సూక్ష్మత్వే దృష్టాన్తమాహ (ఆకాశవదితి) వాయోరేవ విశేషణం (యదాత్మకమితి) పఞ్చభూతాని, దశ బాహ్యేన్ద్రియాణి, పఞ్చవృత్తిః ప్రాణః, బుద్ధిర్మన ఇత్యన్తఃకరణం ఇతి సప్తదశవిధత్వం. కర్మణాం వాసనానాం చోత్తరోత్తరసృష్టిహేతూనాం ప్రాణిభిరర్జితానామాశ్రయత్వాదశేషలిఙ్గమిత్యాహ (కర్మేతి) తస్యైవ సామాన్యవిశేషాత్మనో బహురూపత్వమాహ (యత్తదితి) తస్యైవ లోకవేదప్రసిద్ధత్వమాహ (యస్యేతి) తస్య సూత్రత్వం సాధయతి (వాయునేతి) ప్రసిద్ధమేతత్-సూత్రవిదామితి శేషః లౌకికీం ప్రసిద్ధిమేవ ప్రశ్నపూర్వకమనన్తరశ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) ఉక్తమర్థం [illegible] (సూత్రేత్యాదినా) [illegible] (అత ఇతి) ౨

రం — (సహోవాచ వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రమితి) హే గౌతమ తత్సూత్రం త్వయా పృష్టం వాయురేవ [illegible] వైశబ్దోఽవధారణే వాయోరేవ సర్వలోకభూతాధారత్వం సూత్రశబ్దేనోక్తమిత్యాహ (వాయునా వై గౌతమ సూత్రేణాయంచ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణిచ భూతాని సన్దృబ్ధాని భవన్తీతి) ఉక్తార్థే గమకమాహ (తస్మాద్వై గౌతమ పురుషం ప్రేతమాహురిత్యాదినా) యస్మాత్ సర్వం వాయునా గ్రథితాని తస్మాదేవ హే గౌతమ ప్రాణోత్క్రమణే పురుషస్యాఙ్గాని సూత్రవిశ్లిష్టమాల్యానీవ విస్రస్తాని భవన్తి అతః పురుషం మృతమస్యాఙ్గాని వ్యస్రంసిషతేత్యాహుః అతో వాయునా సన్దృబ్ధాని సర్వలోకభూతానీతి యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేతి సమ్బన్ధః వ్యస్రంసిషత- లుఙ్ ఉక్తమర్థముద్దాలక ఆఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) భవత్యోక్తమేవ [illegible] ఇత్యాహ (అన్తర్యామిణం బ్రూహీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౬

శం — ఇత్యుక్త ఆహ- యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ - భవత్యసావన్తర్యామీ సర్వః పృథివ్యాం తిష్ఠతీతి సర్వత్ర ప్రసఙ్గో మా భూదితి విశినష్టి- పృథివ్యా అన్తరః- అభ్యన్తరః తత్రైతత్స్యాత్ పృథివీదేవతైవాన్తర్యామీతి- అత ఆహ- యం-అన్తర్యామిణం పృథివీ దేవతాపి న వేద మయ్యన్యః కశ్చిద్వర్తత ఇతి (యస్య పృథివీ శరీరం) యస్యచ పృథివ్యేవ శరీరం- నాన్యత్ పృథివీదేవతాయా యచ్ఛరీరం- తదేవ శరీరం యస్య శరీరగ్రహణంచోపలక్షణార్థం - కరణంచ పృథివ్యాస్తస్యాః స్వకర్మప్రయుక్తం హి కార్యం కరణంచ పృథివీదేవతాయాః - తదస్య స్వకర్మాభావాదన్తర్యామిణో నిత్యముక్తత్వాత్ పరార్థకర్తవ్యతాస్వభావత్వాత్ పరస్య యత్కార్యం కరణంచ-తదేవాస్య-న స్వతః తదాహ- యస్య పృథివీ శరీరమితి దేవతాకార్యకరణస్యేశ్వరసాక్షిమాత్రసాన్నిధ్యేన హి నియమేన ప్రవృత్తినివృత్తీ స్యాతాం య ఈదృగీశ్వరో నారాయణాఖ్యః పృథివీం- పృథివీదేవతాం యమయతి- నియమయతి స్వవ్యాపారే అన్తరః- అభ్యన్తరస్తిష్ఠన్. (ఏష త ఆత్మా) తే-తవ మమచ సర్వభూతానాంచేత్యుపలక్షణార్థమేతత్ -అన్తర్యామీ యస్త్వయా పృష్టోఽమృతః-సర్వసంసారధర్మవర్జిత ఇత్యేతత్ సమానమన్యత్. ౩

ఆ — నియన్తురీశ్వరస్య లౌకికనియన్తృవత్కార్యకరణవత్త్వమాశఙ్క్యాహ (యస్యచేతి) పృథివ్యాః శరీరత్వమేవ-న తు శరీరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథివీతి) పృథివ్యాః యత్కరణం- తదేవ తస్య కరణంచేతి యోజనా. కథం పృథివ్యాః శరీరేన్ద్రియవత్త్వం- తదాహ (స్వకర్మేతి) అన్తర్యామిణోఽపి తథా కిం న స్యాత్- తత్రాహ (తదస్యేతి) అస్యాన్తర్యామిణస్తదేవ కార్యం కరణంచ- నాన్యదిత్యత్ర హేతుమాహ (స్వకర్మేతి) తదేవ హి

౯.— యోఽప్సు తిష్ఠన్నద్భ్యోఽన్తరో యమాపో న విదుర్యస్యాపః శరీరం యోఽపోఽన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౪

యోఽగ్నౌ తిష్ఠన్నగ్నేరన్తరో యమగ్నిర్న వేద యస్యాగ్నిః శరీరం యోఽగ్నిమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౫

యోఽన్తరిక్షే తిష్ఠన్నన్తరిక్షాదన్తరో యమన్తరిక్షం న వేద యస్యాన్తరిక్షꣳ శరీరం యోఽన్తరిక్షమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౬

యో వాయౌ తిష్ఠన్ వాయోరన్తరో యం వాయుర్న వేద యస్య వాయుః శరీరం యో వాయుమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౭

యో దివి తిష్ఠన్ దివోఽన్తరో యం ద్యౌర్న వేద యస్య ద్యౌః శరీరం యో దివమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౮

య ఆదిత్యే తిష్ఠన్నాదిత్యాదన్తరో యమాదిత్యో న వేద యస్యాదిత్యః శరీరం య ఆదిత్యమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౯

యో దిక్షు తిష్ఠన్ దిగ్భ్యోఽన్తరో యం దిశో న విదుర్యస్య దిశః శరీరం యో దిశోఽన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౦

త్వన్తరేణ స్ఫోరయతి (పరాఙ్గతి) యః పృథివీమిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (దేవతేతి) తత్ర వాక్యముపతార్య వ్యాచష్టే (యఃపృథివీతి) యస్య పృథివీదేవతా కార్యకరణాభ్యామేవ కార్యకరణవత్త్వం-ఉక్తశక్తత్వం పృథివీపర్యాయో దర్శితస్త్వాయం పర్యాయాన్తరేష్వతిదిశతి (సమానమితి) ౩

౪౦.— యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇతి) పృథివ్యాం తిష్ఠంస్తదన్తరస్తదవేద్యస్తచ్ఛరీరకశ్చ సన్ యోఽన్తః ... యమనం కరోతి - ఏషోఽన్తర్యామీ తే అమృత ఆత్మా - నిరుపాధికామృతత్వశాలీ ఆత్మేత్యర్థః అత్ర త ఆత్మేతి వ్యతిరేకనిర్దేశాదన్తర్యామిణో జీవస్వరూపభేదః సిద్ధః. అమృతత్వవిశేషణాచ్చ సిద్ధ్యతి- తద్ధి విశేషణం జీవవ్యావృత్త్యర్థం. అన్తర్యామీ త ఆత్మేత్యుక్తే ఆత్మశబ్దస్య స్వరూపవచనత్వశఙ్కా ... జీవస్యైవ ... ప్రాప్తేతి ... జీవస్యామృతత్వనిర్దేశః పరమాత్మప్రసాదాధీనత్వాత్తస్య నిరుపాధికమితి నిరుపాధికామృతత్వశాలీ పరమాత్మైవ. అత్ర అమృతత్వస్యోపాధ్యనుక్తా ... అన్యత్ ... సర్వాణి చ భూతాని యో అన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మా అన్తర్యామీ ... కేనైవ నిర్దేశేన సర్వాన్తర్యామిణ ఉద్దాలకం ప్రతి త ఆత్మేత్యాత్మత్వప్రతిపాదనసమ్భవాత్ యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ యోఽప్సు తిష్ఠన్నిత్యాదిపర్యాయాణాం ... పృథివ్యాదకేవిశిష్టైకవస్తుని ప్రత్యేకం పరిపూర్ణత్వేన నియన్తృత్వేన ... సాఫల్యాత్ * పరిపూర్ణత్వం చాణుమాత్రేఽపి వస్తుని ... ప్రతిపత్తియోగ్యత్వమిచ్ఛాసామర్థ్యాద్వాక్యాన్వయాధికరణేపి స్థితం. ఇదం హి పూర్ణత్వం నైకేన పూర్వోక్తలీల్యా నిర్దేశేన సిధ్యతి నను యః సర్వాణి చ భూతాని యో అన్తరో యమయతీతి (బ్రూ)హీతి - సర్వభూతానామప్యన్తర్యామీ ఏకోఽస్తి- సవక్తవ్యతాలస్పృష్టమన్తముద్దాలకం ప్రతి యాజ్ఞవల్క్యేన పృథివ్యన్తర్యామ్యేవ తే అన్తర్యామీ - జలాన్తర్యామ్యేవ తే అన్తర్యామీతి పృథివ్యాద్యన్తర్యామిణశ్చ ఉద్దాలకాన్తర్యామిణశ్చాభేదబోధనమసఙ్గతం- అన్తర్యామ్యైక్యస్య ప్రాగేవ సఙ్కేతత్వాత్ అపిస్వత ఆత్మేత్యత్రాత్మశబ్దో నాన్తర్యామివచనః- అపి తు స్వరూపవచనస్తత్త్వేన యుక్తమితి చేన్న- ఆత్మశబ్దస్య శేషత్వాధారత్వాద్యర్థకతయా ఉపపత్తేః తే ఆత్మేతి వ్యధికరణనిర్దేశస్వారస్యభఙ్గాయోగాత్ ... విశ్వస్యైతాదివాక్యైర్విశ్వశేషిణః కస్యచిత్సర్వాన్తర్యామిణస్త్వేనవాక్యేన ప్రతిపన్నస్యైవాత్మా - తేనోక్తః పృథివ్యాదీనామన్తర్యామీతి ప్రఘట్టార్థః ౭

౪౦.— యోఽప్సు ... అగ్నౌ అన్తరిక్షే వాయౌ. దివి ఆదిత్యే దిక్షు చన్ద్రతారకే ఆకాశే యస్తమసి- ఆవరణాత్మకే బాహ్యే తమసి తేజసి- తద్విపరీతే ప్రకాశసామాన్యే ఇతి- ఏవమధిదైవతం- అన్తర్యామివిషయం దర్శనం దేవతాసు అథాధిభూతం- భూతేషు- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషు అన్తర్యామిదర్శనమధిభూతం. అథాధ్యాత్మం- యః ప్రాణే- ప్రాణవాయుసహితే ఘ్రాణే వాచి. చక్షుషి శ్రోత్రే మనసి త్వచి విజ్ఞానే- బుద్ధౌ. రేతసి- ప్రజననే కస్మాత్పునః కారణాత్పృథివ్యాది దేవతా మహాభాగాస్సత్యోఽమనుష్యాదివదాత్మని తిష్ఠన్తమాత్మనో నియన్తారమన్తర్యామిణం న విదురిత్యత ఆహ- అదృష్టః - న దృష్టః. న విషయీభూతశ్చక్షుర్దర్శనస్య కస్యచిత్ స్వయం తు చక్షుషి సన్నిహితత్వాత్ దృశిస్వరూప ఇతి ద్రష్టా. తథా- అశ్రుతః- శ్రోత్రగోచరత్వమనాపన్నః కస్యచిత్. స్వయం త్వలుప్తశ్రవణశక్తిః సర్వశ్రోత్రేషు సన్నిహితత్వాత్- శ్రోతా. తథా-అమతః- మనస్సఙ్కల్పవిషయమనాపన్నః. దృష్టశ్రుతే ఏవ హి సర్వస్సఙ్కల్పయతి- అదృష్టత్వాదశ్రుతత్వాదేవామతః. అలుప్తమననశక్తిత్వాత్సర్వమనస్సు సన్నిహితత్వాచ్చ మన్తా తథా- అవిజ్ఞాతః-నిశ్చయగోచరమనాపన్నో రూపాదివత్సుఖాదివద్వా స్వయం త్వలుప్తవిజ్ఞానశక్తి

యశ్చన్ద్రతారకే తిష్ఠగ్ంశ్చన్ద్రతారకాదన్తరో యం చన్ద్రతారకం న వేద యస్య చన్ద్రతారకగ్ం శరీరం యశ్చన్ద్రతారకమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౧

య ఆకాశే తిష్ఠన్నాకాశాదన్తరో యమాకాశో న వేద యస్యాకాశః శరీరం య ఆకాశమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౨

యస్తమసి తిష్ఠగ్ంస్తమసో న్తరో యం తమో న వేద యస్య తమశ్శరీరం యస్తమో న్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౩

యస్తేజసి తిష్ఠగ్ంస్తేజసో న్తరో యం తేజో న వేద యస్య తేజశ్శరీరం యస్తేజో న్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇత్యధిదైవతమథాధిభూతం॥ ౧౪

యస్సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్సర్వేభ్యో భూతేభ్యో న్తరో యగ్ం సర్వాణి భూతాని న విదుర్యస్య సర్వాణి భూతాని శరీరం యస్సర్వాణి భూతాన్యన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇత్యధిభూతమథాధ్యాత్మం॥ ౧౫

యః ప్రాణే తిష్ఠన్ప్రాణాదన్తరో యం ప్రాణో న వేద యస్య ప్రాణశ్శరీరం యః ప్రాణమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౬

యో వాచి తిష్ఠన్వాచో న్తరో యం వాఙ్న వేద యస్య వాక్శరీరం యో వాచమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౭

యశ్చక్షుషి తిష్ఠగ్ంశ్చక్షుషో న్తరో యం చక్షుర్న వేద యస్య చక్షుశ్శరీరం యశ్చక్షురన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౮

యశ్శ్రోత్రే తిష్ఠఞ్ఛ్రోత్రాదన్తరో యగ్ం శ్రోత్రం న వేద యస్య శ్రోత్రగ్ం శరీరం యశ్శ్రోత్రమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౯

యో మనసి తిష్ఠన్మనసో న్తరో యం మనో న వేద యస్య మనః శరీరం యో మనో న్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౦

యస్త్వచి తిష్ఠగ్ంస్త్వచో న్తరో యం త్వఙ్న వేద యస్య త్వక్శరీరం యస్త్వచమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౧

యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్విజ్ఞానాదన్తరో యం విజ్ఞానం న వేద యస్య విజ్ఞానగ్ం శరీరం యో విజ్ఞానమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౨

యో రేతసి తిష్ఠన్రేతసో న్తరో యగ్ం రేతో న వేద యస్య రేతశ్శరీరం యో రేతో న్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతో ఽదృష్టో ద్రష్టా ఽశ్రుతః శ్రోతా ఽమతో మన్తా ఽవిజ్ఞాతో విజ్ఞాతా నాన్యో తో ఽస్తి ద్రష్టా నాన్యో తో ఽస్తి శ్రోతా నాన్యో తో ఽస్తి మన్తా నాన్యో తో ఽస్తి విజ్ఞాతైష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతో ఽతో ఽన్యదార్తం తతో హోద్దాలక ఆరుణిరుపరరామ॥ ౨౩

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమం బ్రాహ్మణమ్.

త్వాత్ సన్నిధ్యాచ్చ విజ్ఞాతా తత్ర, * యం పృథివీ న వేద * యం సర్వాణి భూతాని న విదురితి చాన్యేనియన్తవ్యా విజ్ఞాతారః- అన్యో నియన్తాన్తర్యామీతి ప్రాప్తం, తదన్యత్వాశఙ్కానివృత్త్యర్థముచ్యతే (నాన్యోతః) న అన్యః అతః- అస్మాత్ అన్తర్యామిణో నాన్యో తో ఽస్తి ద్రష్టా, తథా- నాన్యో తో ఽస్తి శ్రోతా నాన్యో తో ఽస్తి మన్తా, నాన్యో తో ఽస్తి విజ్ఞాతా యస్మాత్పరో నాస్తి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా, యో ఽదృష్టో ద్రష్టా ఽశ్రుతః శ్రోతా ఽమతో మన్తా అవిజ్ఞాతో విజ్ఞాతా, అమృతః- సర్వసంసారధర్మవర్జితః సర్వసంసారిణాం కర్మఫలవిభాగకర్తా,- ఏష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః, అస్మాదీశ్వరాదాత్మనో ఽన్యదార్తం. తతో హోద్దాలక ఆరుణిరుపరరామ ౪-౫-౬-౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮-౧౯-౨౦-౨౧-౨౨-౨౩.

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ.— సర్వత్ర ప్రాణాదౌ తిష్ఠన్నన్తర్యామీతవాత్మేతి సమ్బన్ధః వాక్యాన్తరం ప్రశ్నపూర్వకముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కస్మాదిత్యాదినా) యథా మనసి- తథా బుద్ధావపి సన్నిధానాద్ జ్ఞాతృ తేతియావత్ తత్రేతి పూర్వసన్దర్భోక్తిః అన్వయముపలక్షయితుమతో న్యదిత్యుక్తార్థపదార్థాన్వ

కరోతి (అత ఇతి) అనోఽన్యద్ద్రష్టా నాస్తీతి సమ్బన్ధః ఏష త ఇత్యాదివాక్యస్యార్థమాహ (యస్యేత్యాదినా) ౪ ౫-౬-౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮-౧౯-౨౦-౨౧-౨౨-౨౩

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యా టీకా

రం — ఏవమప్సు అగ్నౌ అన్తరిక్షే వాయ్వాదిః ఆదిత్యే దిక్షు చన్ద్రతారకే ఆకాశే తమసి తేజసి చాన్తర్యామిణముక్త్వాహ (ఇత్యధిదైవతమితి) ఉపదిష్టమన్తర్యామిస్వరూపమితి శేషః (అథాధిభూతమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముపదిశ్యత ఇతి శేషః ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮

రం — సర్వేషు భూతేషు చాన్తర్యామిణముక్త్వాహ (ఇత్యధిభూతమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముక్తమితి శేషః (అథాధ్యాత్మమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముచ్యత ఇతి శేషః ౧౯

రం — ఏవం ప్రాణే వాచి చక్షుషి శ్రోత్రే మనసి త్వచి చోక్త్వాహ (యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నిత్యాది) అత్ర విజ్ఞానశబ్దో జీవాత్మపరః సమానప్రకరణే మాధ్యన్దినశాఖాయాం అత్ర విజ్ఞానశబ్దస్థానే * య ఆత్మని తిష్ఠన్నితి ఆత్మశబ్దస్య దర్శనాత్, జ్ఞానస్వరూపస్య తస్య తచ్ఛబ్దవాచ్యత్వయోగాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం ౨౦-౨౧-౨౨-౨౩-౨౪-౨౫-౨౬-

రం — ఏవం రేతస్యన్తర్యామిణముక్త్వాహ (అదృష్టో ద్రష్టా అశ్రుతః శ్రోతా అమతో మన్తా అవిజ్ఞాతో విజ్ఞాతేతి) అత్ర ద్రష్టృత్వం రూపసాక్షాత్కారవత్త్వం న తు చక్షురిన్ద్రియజ్ఞానవత్త్వం తస్య పరమాత్మన్యసమ్భవాత్ శ్రోతృత్వం శబ్దసాక్షాత్కారవత్త్వం మన్తృత్వం మన్తవ్యవిషయసాక్షాత్కర్తృత్వం విజ్ఞాతృత్వం విజ్ఞానశబ్దితనిదిధ్యాసనవిషయసాక్షాత్కర్తృత్వం ద్రష్టృత్వాదికం [illegible] అదృష్టత్వాదినా ద్రష్టృత్వాదికం విశేషితం తాదృశం చ తత్ జీవస్య నాస్తీతి భావః అత్ర చ ద్రష్టృత్వాదౌ ఉపాధ్యనుక్తేః నిరుపాధికద్రష్టృత్వమర్థసిద్ధమితి ద్రష్టవ్యం (నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా నాన్యోఽతోఽస్తి శ్రోతా నాన్యోఽతోఽస్తి మన్తా నాన్యోఽతోఽస్తి విజ్ఞాతైష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతోఽతోఽన్యదార్తమితి) అన్యశబ్దాదేస్సర్వనామ్నః పూర్వనిర్దిష్టసదృశాన్యపరత్వస్య * సమానే తు పూర్వత్వాదితి సామికాధికరణే వ్యవస్థితత్వాత్ అత్రాప్యన్యశబ్దేన పూర్వనిర్దిష్టాదృష్టత్వాదివిశేషితనిరుపాధికరూపాదిసాక్షాత్కారాదిమతో నిషేధ ఉపపద్యతే జీవస్య కరణాయత్తజ్ఞానత్వాత్ అన్య ఏతత్సదృశో ద్రష్టా నాస్తీత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం శిష్టం స్పష్టం (తతో హోద్దాలక ఆరుణిరుపరరామేతి) పూర్వవత్. ఇదం చ బ్రాహ్మణం సూత్రకృత్సమన్వయాధ్యాయే ద్వితీయపాదే చిన్తితం * యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్నిత్యాద్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణే ఽధిదైవతమధిలోకమధివేదమధియజ్ఞమధిభూతమధ్యాత్మం వాన్తరవస్థితత్వేనోక్తోఽయమన్తర్యామీ జీవ ఏవ స్యాత్ వాక్యశేషే ద్రష్టా శ్రోతేతి కరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వోక్తేః న చ దర్శనశ్రవణాదిశబ్దా రూపశబ్దాదిసాక్షాత్కారపరాః తాదృశసాక్షాత్కారవత్త్వం చ పరమాత్మనోఽపి సమ్భవతీతి వాచ్యం తథా హి సతి * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేతి తదతిరిక్తద్రష్టృనిషేధానుపపత్తేః జీవస్యైవ తదతిరిక్తస్య రూపాదిసాక్షాత్కారవతస్సత్త్వాత్ ద్రష్ట్రాదిశబ్దానాం కరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వార్థకతయా జీవపరత్వే తు జీవవ్యతిరిక్తస్య కరణాయత్తజ్ఞానవతో నిషేధ ఉపపద్యతే ఈశ్వరస్య కరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వాభావాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే * అన్తర్యామ్యధిదైవాధిలోకాదిషు తద్ధర్మవ్యపదేశాత్ అధిదైవాధిలోకాదిషు శ్రూయమాణోఽన్తర్యామీ పరమాత్మైవ సర్వభూతాన్తరత్వామృతత్వాదేః పరమాత్మధర్మస్య శ్రవణాత్. [illegible] ద్రష్టవ్యాః అన్యశబ్దస్య పూర్వోక్తన్యాయేన పూర్వనిర్దిష్టాదృష్టత్వాదివిశేషితనిరుపాధికరూపాదిసాక్షాత్కర్త్రన్తరపరత్వేన వాక్యశేషోఽప్యుపపద్యతే * న చ స్మార్తమతద్ధర్మాభిలాపాచ్ఛారీరశ్చ. యథా స్మార్తం ప్రధానం * అదృష్టో ద్రష్టేతి శ్రుతస్యాదృష్టత్వవిశిష్టద్రష్టృత్వస్య, సర్వాన్తర్యామిత్వామృతత్వాదేశ్చ తదసమ్భావితధర్మస్య శ్రవణాన్న ప్రతిపాద్యం ఏవం న జీవోఽపి ప్రతిపాద్యతే. * ఉభయేఽపి హి భేదేనైనమధీయతే కాణ్వా మాధ్యన్దినాశ్చోభయేఽపి అన్తర్యామిణం జీవభిన్నమేవామనన్తి మాధ్యన్దినా హి * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తర ఇతి కాణ్వాస్తత్పర్యాయస్థానే * యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నితి ఆత్మపదస్థానే విజ్ఞానపదమధీయతే. అతో న జీవోఽన్తర్యామీతి స్థితం నను ఆత్మనో జ్ఞానాశ్రయస్య కథం విజ్ఞానశబ్దవాచ్యత్వమితి చేన్న అస్యార్థస్య నియతత్వాదేచ్ఛిన్నత్వాత్. తథా హి * యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్ * విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే * జ్ఞానస్వరూపమత్యన్తనిర్మలం పరమార్థతః ఇతి శ్రుతిస్మృతిభిర్జ్ఞానస్వరూపత్వస్యైవాత్మనః ప్రతీతేర్న జ్ఞాతాత్మా అథవా * యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా * ఏష హి ద్రష్టా శ్రోతా ఇత్యాదిశ్రవణాత్, అహం జానామ్యజ్ఞాసిషమిత్యాద్యనుభవాచ్చ ఆత్మా జ్ఞానాశ్రయ ఏవ న స్వయం జ్ఞానరూపః జ్ఞానరూపత్వవచనాని తులాతులికాసీత్యేవం పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే * జ్ఞోఽత ఏవ అత ఏవ * ఏష హి ద్రష్టా శ్రోతా రసయితా ఘ్రాతా మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుషః ఇతి విజ్ఞానాత్మన ఏవ జీవస్య ద్రష్టృత్వాదిశ్రుతేరేవ జ్ఞానాత్మకోఽపి సన్ స్వాభావికజ్ఞానాశ్రయశ్చ భవతీత్యర్థః నను విభోరాత్మనస్స్వాభావికజ్ఞానాశ్రయత్వే తజ్జ్ఞానస్య సర్వపదార్థసమ్బన్ధాత్సార్వజ్ఞ్యం సర్వదా స్యాత్ ఇత్యాశఙ్క్యాహ * ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతీనాం విభుత్వే స్యాదియం శఙ్కాపి * తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి * యే వై కే చాస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తి చన్ద్రమసమేవ తే సర్వే గచ్ఛన్తి * తస్మాల్లోకాత్పునరేతి అస్మై లోకాయ కర్మణే ఇతి జీవస్యోత్క్రాన్తిగత్యాగతీనాం శ్రవణాత్ జీవో న విభుః. అతో న సర్వదా సార్వజ్ఞ్యాపత్తిరిత్యర్థః. నను శరీరాదుత్క్రమణం నామ శరీరవిషయాభిమానరాహిత్యం తచ్చ విభోరప్యాత్మనస్సమ్భవతీత్యత్రాహ * స్వాత్మనా చోత్తరయోః, చశబ్దోఽవధారణే విభుత్వపక్షే ఉత్క్రమస్య కథం చిత్సమ్భవేఽపి ఉత్తరయోః గమనాగమనయోస్స్వాత్మనా స్వరూపేణైవ సమ్పాద్యత్వాద్విభుత్వే తదసమ్భవః. కించ భూతకరణగ్రామసమ్పరిష్వక్తస్యైవ * ఏతాస్తేజోమాత్రాస్సమభ్యాదదా

నోత్క్రాన్తయముమేవాస్య క్రామతేశ్రమ చాయపునరేతిస్థానమితిశరీరపరి స్వాత్మనైవగత్యాగతిశ్రవణాత్ విభుత్వేచతదయోగాదణురాత్మా
*నాణురతచ్ఛ్రుతేరితిచేన్నేతరాధికారాత్ యోఽయంవిజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితిజీవం ప్రకృత్య *సఏషమహానజఆత్మేతిమహత్త్వశ్రుతేర్నాణుర్జీవ
ఇతిచేన్న- *యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధఆత్మేతిజీవేతరం- పరమాత్మానమధికృత్యతస్యైవతత్ర మహత్త్వప్రతిపాదనాత్ * స్వశబ్దోన్మానాభ్యాంచ
*ఏషోఽణురాత్మాచేతసావేదితవ్య ఇతిఅణుత్వేఽణుత్వవాచకశబ్దశ్రవణాత్, *వాలాగ్రశతభాగస్యశతధాకల్పితస్యచ। భాగోజీవస్సవిజ్ఞేయ
ఇతిఅణునన్ద శంకరాద్ద్యల్పత్వే తస్మాన్నస్యజీవైతమానసాచ్ఛాణురేవ సర్వాణుత్వేసత్యేకదేశస్థస్యకథంసకలదేహవ్యాపివేదనోపలబ్ధిరిత్యత్రప్రహాతాన్తరే
ణపరిహారమాహ - *అవిరోధశ్చన్దనవత్ యథాహరిచన్దనబిన్దుఃశరీరైకదేశస్థస్సకలదేహవ్యాపినమాహ్లాదంకరోతి- [illegible] * అవస్థితి
వైశేష్యాదితిచేన్నాభ్యుపగమాద్ధృదిహి హరిచన్దనబిన్దోర్దేహ్యైకదేశోపరూపదేశవిశేషావస్థితివిశే[illegible]నః- ఆత్మనోనదేశవిశేషావస్థితిరస్తి
వివక్షితి తాత్త్వమితిచేన్న- *హృదిహ్యయమాత్మేతిజీవస్యాపిశరీరప్రదేశవిశేషావస్థిత్యభ్యుపగమాత్ అన్యస్వమతేనపరిహారమాహ- *గుణాద్వాలోక
వత్ వాశబ్దోపతాన్తరవ్యావృత్త్యర్థః. లోకేయథాఏకదేశస్థాయామపిమణిద్యుమణిప్రభృతీనాం ప్రభావ్యాపినీ - ఏవమేకదేశస్థితస్యాపిజీవస్యప్ర
భాస్థానీయధర్మభూతజ్ఞానవ్యాప్త్యాసర్వాంగీణసుఖదుఃఖాద్యనుభవసంభవాన్నానుపపత్తిః. ననుస్వవ్యతిరిక్తంజ్ఞానంనాస్తీత్యత్రాహ- * వ్యతిరేకో
గన్ధవత్తథాచదర్శయతి. యథాగన్ధస్యపృథివీవ్యతిరేకః ప్రత్యక్షసిద్ధః - తథాఅహంజానామీతిజ్ఞానస్యాత్మవ్యతిరేకః ప్రత్యక్షసిద్ధః *జానాత్యేవా
యంపురుష ఇతిశ్రుతిశ్చతథాదర్శయతి. *పృథగుపదేశాత్. విజ్ఞానాత్మనోఽపృథక్త్వేత్వ *నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యత ఇతితద్వాచక
శ్రుతేరేవపృథగుపదేశదర్శనాదాత్మధర్మభూతంజ్ఞానమస్త్యేవ ననుజ్ఞానస్యాత్మాపేక్షయాపృథక్త్వే * యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్నిత్యాదిశ్రుతీనాంకాగతిరిత్య
త్రాహ- *తద్గుణసారత్వాత్తుతద్వ్యపదేశః ప్రాజ్ఞవత్ తుశబ్దశ్శంకావ్యావర్తయతి జీవేవిజ్ఞానగుణస్యైవసారభూతగుణత్వాత్ విజ్ఞానమితిజీవో
వ్యపదిశ్యతే- యథాప్రాజ్ఞస్య- పరమాత్మనః అనన్తగుణసారత్వాత్ * యదేష ఆకాశఆనన్దో నస్యాదిత్యానన్దశబ్దేనవ్యపదేశః * యావదాత్మభావి
త్వాచ్చనదోషస్తద్దర్శనాత్. యథాగోత్వాదీనాం యావద్ధర్మిభావిత్వాద్గోత్వవాచిభిశ్శబ్దైర్గోవ్యక్తినిర్దేశోదృశ్యతే - ఏవమేవజ్ఞానరూపధ
ర్మస్యయావదాత్మభావిత్వాత్తద్వాచిశబ్దేనధర్మిణోవ్యపదేశో నదోషాయేత్యర్థః అత్రచకారాత్ జ్ఞానవదాత్మనోఽపిస్వప్రకాశత్వేనజ్ఞానమితివ్యపదేశో
నదోషాయేతిసముచ్చినోతి ననుసుషుప్త్యాదిషుజ్ఞానాభావాన్నజ్ఞానస్యయావదాత్మభావిధర్మత్వం- తత్రాహ- * పుంస్త్వాదివత్త్వస్యసతోఽభివ్యక్తి
యోగాత్ యథాసర్వదావిద్యమానస్యపుంస్త్వవ్యంజకధాతోర్యౌవనేఽభివ్యక్తిః - ఏవంసర్వదావిద్యమానస్యాపి జ్ఞానస్యేన్ద్రియసంప్రయోగద
శాయామభివ్యక్తిః అతశ్చజ్ఞానస్వరూపోఽణురాత్మాజ్ఞాతాచ ననుజ్ఞానరూపఏవాత్మావిభురస్తు- తత్రాహ- *నిత్యోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గోఽన్య
తరనియమోవాన్యథా కింసర్వగతఆత్మాఉపలబ్ధిరేవవా- అనుపలబ్ధిరేవవాహేతుః- ఉతోభయత్ర. అద్యపక్షద్వయేఉపలబ్ధిరేవవాఅనుపలబ్ధిరేవ
వేత్యన్యతరనియమస్స్యాత్ తృతీయపక్షేసర్వదాఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధీస్యాతాం- తతశ్చోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్యోర్వ్యవస్థాక్రమశ్చనోపపద్యేయాతాం.
అణోర్జ్ఞానస్వరూపస్యైవాత్మనఃఇన్ద్రియసమ్ప్రయోగాదికారణమహిమ్నా కాదాచిత్కధర్మభూతజ్ఞానాభివ్య[illegible]పక్షేతునానుపపత్తిరితిస్థితం
తథాతత్రైవపాదే * కర్తాశాస్త్రార్థవత్త్వాదితిప్రతిపాదితంజీవానాంకర్తృత్వంనపరమాత్మాయత్తం- తథాత్వేహిప్రవృ[illegible]
దస్యతన్త్రేంజీవంనియోజయతోఽధిష్ఠేధకశాస్త్రవిరోధస్స్యాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * పరాత్తుతచ్ఛ్రుతేః తుశబ్దఃపక్షంవ్యావర్త
యతి తచ్చకర్తృత్వంపరాత్- పరమాత్మాయత్తమిత్యర్థః * యఆత్మానమన్తరోయమయతీతికర్తృత్వస్యపరాయత్తత్వశ్రవణాత్ నన్వే
వంవిధినిషేధకశాస్త్రవైయర్థ్యం- తత్రాహ- * కృతప్రయత్నాపేక్షస్తువిహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః పరమాత్మాజీవకృతంపూర్వప్రయత్నమపే
క్ష్యతదనుమతిదానేనప్రవర్తయతి-ఏవంచవిధిప్రతిషేధావైయర్థ్యానుగ్రాహకత్వాదికంసిధ్యతి. సభగవాన్ పురుషోత్తమఃఅవాప్తసమస్తకామస్స
ర్వజ్ఞస్సర్వేశ్వరస్సత్యసఙ్కల్పస్సమహాత్మ్యాసగుణలీలాప్రవృత్తఏతానికర్మాణిసమీచీనాని - ఏతాన్యసమీచీనానీతికర్తవ్యతాకర్తవ్యంసర్వంవిధా
యతదుపాదానోచితదేహేన్ద్రియాదికంతన్నియమనశక్తించసర్వేషాంక్షేత్రజ్ఞానాంసామాన్యేనప్రదిశ్యస్వశాసనావబోధినాన్ప్రదర్శ్యాన్త
రాత్మతయానుప్రవిశ్యానుమన్తృతయాచనియచ్ఛంస్తిష్ఠతి. తేచక్షేత్రజ్ఞాస్తదాహితశక్తయఃతత్ప్రదిష్టకరణకళేబరాదికాస్తదాధారాస్స్వయ
మేవస్వేచ్ఛానుగుణ్యేనపుణ్యాపుణ్యరూపేకర్మణీఉపాదదతే తతశ్చపుణ్యరూపకర్మకారిణస్స్వశాసనానువర్తినంజ్ఞాత్వాధర్మార్థకామమోక్షైర్వర్ధయ
తే- శాసనాతివర్తినంచతద్విపర్యయేణయోజయతి అతస్స్వాతన్త్ర్యపరాయత్తత్వాదినైకస్యచోద్యస్యనావకాశః దయాహీనామస్వార్థనిరపేక్షాపర
దుఃఖాసహిష్ణుతా సాచస్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయిన్యపిపరమానసగుణతాపకల్పతే- ప్రత్యుతాపుంస్త్వమేవావహతి తన్నిగ్రహఏవతత్రగు
ణః- అన్యథాశత్రునిగ్రహాదీనామగుణత్వప్రసఙ్గాత్ స్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయనివృత్తిమాత్రేణానాద్యనన్తకల్పోపచితదుర్విషహానన్తాపరాధా
నఙ్గీకారేణనిరతిశయసుఖసంవృద్ధయేస్వయమేవప్రయతతే యథోక్తం *తేషాంసతతయుక్తానాంభజతాంప్రీతిపూర్వకం।దదామిబుద్ధియోగంతం
యేనమాముపయాన్తితేఇతి ననుమాపేవతన్త్రంబాలకంద్యుష్ట్వాఉపేక్షమాణస్యానుమతింకృతవతోవాపుంసోనైర్ఘృణ్యాదిప్రసక్తివత్స్వాహితకర్మప్ర
వృత్తపురుషవిషయేఉపేక్షకత్వేవాఅనుమన్తృత్వేవాప్రయోజకత్వేవాసర్వేశ్వరస్యతస్యనిర్దయత్వాదికమవశ్యమ్భావీతిచేన్న-శాస్త్రప్రవర్తనముఖే
నసామాన్యేనాహితప్రవృత్తినివారణస్యకృతత్వాత్ నోపేక్షణం. తత్తత్ప్రవృత్తికాలేతువిశేషతోనివారకత్వాభావలక్షణముపేక్షకత్వంతుస్వాతన్త్ర్య
స్యనపర్యనుయోజ్యం ఏతాదృశస్వాతన్త్ర్యమేవదోషఇతిచేత్. తత్రకింప్రమాణం, నప్రత్యక్షం- తస్యేశ్వరవిషయేఅప్రమాణత్వాత్. నాప్య
నుమానం- తత్రసర్వేశ్వరాఖ్యంధర్మిణంశాస్త్రైకసమధిగమ్యమభ్యుపేత్యతత్స్వాతన్త్ర్యస్యదోషత్వమనుమీయతే- ఉతానభ్యుపగమ్య. అనభ్యుప

౮.— † అథహ వాచక్నవ్యువాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో హన్తాహమిమం ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామి తౌ చేన్మే వక్ష్యతి న వై జాతు యుష్మాకమిమం కశ్చిద్ బ్రహ్మోద్యం జేతేతి పృచ్ఛ గార్గీతి ॥ ౧

¶ సా హోవాచాహం వై త్వా యాజ్ఞవల్క్య యథా కాశ్యో వా వైదేహో వోగ్రపుత్ర ఉజ్జ్యం

నమోహేతౌ రాశ్రయాన్ధిః అభ్యుపగమేఽపి ప్రాకృతేన వాస్త్రిణస్య గుణత్వేన ప్రతిపన్నత్వాత్ కాలాదేరియాపదిష్టత్వం చికీర్షాపూర్వకకృతిమత్త్వేన సాక్షాత్ జీవానాం తదయా జీవస్య కర్తృత్వాన్ నతావతా సర్వకర్తృత్వం ప్రవర్తకజ్ఞానశక్తిత్వాదకత్వేన నాఫల్యాత్ కాలాదిపత్యాధారత్వకృత్స్నహేతోరీశ్వరస్య నవై పమ్యాది ప్రసక్తిశ్చ ఉక్తం చ భగవతా పరాశరేణ * నిమిత్తమాత్రమేవాసౌ సృజ్యానాం సర్గకర్మణి ప్రధానకారణీభూతా యతో వై సృజ్యశక్తయః * ఇతి. నిమిత్తమాత్రం - సాధారణమాత్రమిత్యర్థః గీతం చ భగవతాపి * తస్య కర్తారమపి మాం విద్ధ్యకర్తారమవ్యయమితి సాధారణం కర్తారం విద్ధి. అసాధారణకర్తారం న విద్ధీతి హేత్వర్థః ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * నైయత్యం బహుశక్తిత్వాన్ ప్రధానప్రతిభేదతః సిద్ధం సృష్ట్యాదిషు తేష్వాచార్యైర్ వ్యాపారిత ఇతి నన్వేవం సాధారణకారణత్వాదీశ్వరస్య సర్వకార్యోత్పత్తిసమ్భవే ఈశ్వరస్య ప్రయోజకత్వాన్మన్తృత్వాదికం కుతోఽభ్యుపగన్తవ్యమితి చేత్ కల్పనాయామేవ వృశ్చికాద్యాపత్తేః * అన్తః ప్రవిష్టః శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా * ఏష హ్యేవ సాధు కర్మ కారయతీత్యాది ప్రమాణప్రతిపన్నత్వాద్ వృశ్చికాద్యాపత్తేరితి స్థితం తథా ప్రాణశబ్దేన జీవస్య యత్ స్వభోగసాధనశరీరాదేర్ధారకత్వం - న తత్పరమాత్మాయత్తమితి పూర్వపక్షే ఉచ్యతే- * జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానం తు తదామననాత్ ప్రాణవతా శబ్దాత్ ప్రాణవతా - జీవేన సహ జ్యోతిరాదీనాం - అగ్న్యాదిదేవతానాం యత్ ప్రాణవిషయమధిష్ఠానం- జీవేనాగ్న్యాదిదేవతాభిశ్చ క్రియమాణం ప్రాణకర్తృకాధిష్ఠానం యత్ తత్ తదామననాత్ - తస్య - పరమాత్మన ఆమననాత్- తత్సఙ్కల్పాదేవ భవతి- * యోఽగ్నౌ తిష్ఠన్నగ్నేరన్తరో యమగ్నిర్న వేద యస్యాగ్నిః శరీరం యోఽగ్నిమన్తరో యమయతి * య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదిశబ్దాత్, * తస్య చ నిత్యత్వాత్ సర్వేషాం పరమాత్మనాఽధిష్ఠితత్వస్య యావత్స్వరూపభావిత్వాత్, ఇతి స్థితం ప్రకృతమనుసరామః ౨౭

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమం బ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం — అతః పరమశనాయాది సంసారధర్మాతీతమపరోక్షాత్ సర్వాన్తరం బ్రహ్మ వక్తవ్యమిత్యత ఆరమ్భః (అథహ వాచక్నవ్యువాచ) పూర్వం యాజ్ఞవల్క్యేన నిషిద్ధా మూర్ధపాతభయాదుపరతా సతీ పునః ప్రష్టుం బ్రాహ్మణానుజ్ఞాం ప్రార్థయతే హే బ్రాహ్మణాః భగవన్తః- పూజావన్తః శృణుత మమ వచః హన్తాహమిమం- యాజ్ఞవల్క్యం పునర్ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామి- [illegible] తౌ- ప్రశ్నౌ చేత్ - యది వక్ష్యతి- కథయిష్యతి మే కథంచిత్, న వై జాతు- కదాచిద్ యుష్మాకం మధ్యే ఇమం- యాజ్ఞవల్క్యం కశ్చిద్ బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవదనం ప్రతి జేతా, న వై కశ్చిద్భవేదితి. ఏవముక్తా బ్రాహ్మణా అనుజ్ఞాం ప్రదదుః (పృచ్ఛ గార్గీతి) ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్ బ్రాహ్మణే సూత్రాన్తర్యామిణౌ ప్రశ్నప్రత్యుక్తిభ్యాం నిర్ధారితౌ సమ్ప్రత్యక్షరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అతః పరమితి) సోపాధికపక్షాన్నిరుపాధికానన్తర్యమథశబ్దార్థః నను యస్మాద్ భయాద్ గార్గీ పూర్వముపరతా- తస్యానవస్థత్వాత్ కథం పునః సా ప్రష్టుం ప్రవర్తతే- తత్రాహ (పూర్వమితి) హన్తేత్యస్యార్థమాహ (యదీతి) న వై జాత్వితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (కదాచిదిత్యాదినా) ఆశ్చర్యం దర్శయితుం కశ్చిదితి పునరుక్తిః. ౧

రం — (అథహ వాచక్నవ్యువాచేత్యాది) అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే ప్రసిద్ధబ్రహ్మవిదుద్దాలకే యాజ్ఞవల్క్యేన పరాజితే సర్వేషాం బ్రాహ్మణానామేవ మేనపరాజయో భవిష్యతీతి మన్యమానా గార్గీ * మాతిప్రాక్షీర్మా తే మూర్ధా వ్యపప్తదితి యాజ్ఞవల్క్యస్య సక్రోధోక్త్యా భీత్యా పూర్వముపరతాపి బ్రాహ్మణానుజ్ఞాం ప్రాప్య పునః ప్రష్టుకామా అనుజ్ఞాదానాయ బ్రాహ్మణానువాచేత్యర్థః (బ్రాహ్మణా భగవన్తో హన్తాహమిత్యాది) హన్త- హే భగవన్తో బ్రాహ్మణాః ఇమం - యాజ్ఞవల్క్యం అహం ప్రశ్నద్వయం ప్రక్ష్యామి తస్య చేదుత్తరం మే ప్రశ్నద్వయస్య యాజ్ఞవల్క్యో వక్ష్యతి- తదేమం- యాజ్ఞవల్క్యం యుష్మాకం మధ్యే బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవాదం ప్రతి జేతా కోఽపి జాతు నాస్తీత్యర్థః బ్రహ్మోద్యం- * వదస్వేతిక్యప్ ఇతిక్యప్ (తౌ చేన్మే న వివక్ష్యతి మూర్ధాస్య విపతిష్యతీతి) హే- మమ తౌ ప్రశ్నౌ వయం యాజ్ఞవల్క్యో న ప్రతివక్ష్యతి యది - తర్హి మాం * మా తే మూర్ధా వ్యపప్తదిత్యన్యాయేన బ్రహ్మవాదినీమివ పూర్వం శప్తవతోఽస్య యాజ్ఞవల్క్యస్య బ్రహ్మిష్ఠస్య మూర్ధాపి పతిష్యతి బ్రహ్మిష్ఠపణగ్రహణాదిత్యస్మిన్నర్థే బ్రాహ్మణా అనుగృహ్ణన్త్విత్యర్థః ఏవముక్తా బ్రాహ్మణా ఆదృత్యానుమతిమాహుః (పృచ్ఛ గార్గీతి) స్పష్టోఽర్థః ౧

శం — లబ్ధానుజ్ఞా హ యాజ్ఞవల్క్యం (సా హోవాచ) అహం వై త్వా- త్వాం ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామీత్యనుషజ్యతే. కౌ తావితి జిజ్ఞాసాయాం తయోర్దురుత్తరత్వం ద్యోతయితుం దృష్టాన్తపూర్వకం తావాహ- హే యాజ్ఞవల్క్య యథా లోకే కాశ్యః- కాశీషు భవః కాశ్యః ప్రసిద్ధం శౌర్యం కాశ్యే. వైదేహో వా- విదేహానాం వా రాజా ఉగ్రపుత్రః- శూరాన్వయ ఇత్యర్థః ఉజ్జ్యం- అవతారితజ్యాకం ధనుః పునరధిజ్యం - ఆరోపిత

---

† బ్రహ్మోద్యం జేతేతి తౌ చేన్మే న వివక్ష్యతి మూర్ధాస్య విపతిష్యతీతి పృచ్ఛ గార్గీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

¶ అహం వై యాజ్ఞవల్క్యేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ధనురధిజ్యం కృత్వా ద్వౌ బాణవన్తౌ సపత్నాతివ్యాధినౌ హస్తే కృత్వోపోత్తిష్ఠేదేవమేవాహం త్వా ద్వాభ్యాం ప్రశ్నాభ్యాముపోదస్థాం తౌ మే బ్రూహీతి పృచ్ఛ గార్గీతి॥ ౨

ఉ.— సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షతే కస్మింస్తదోతం చ ప్రోతం చేతి॥ ౩

స హోవాచ యదూర్ధ్వం గార్గి దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షత ఆకాశే తదోతం చ ప్రోతం చేతి॥ ౪

§ సా హోవాచ నమస్తేఽస్తు యాజ్ఞవల్క్య యో మ ఏతం వ్యవచోఽపరస్మై ధారయస్వేతి పృచ్ఛ గార్గీతి॥ ౫

జ్యాకం కృత్వా ద్వౌ బాణవన్తౌ- బాణశబ్దేన - శరాగ్రే యో వంశఖణ్డః సన్ధీయతే తేన వినా పీశరో భవతీత్యతో విశినష్టి బాణవన్తావితి తౌ ద్వౌ బాణవన్తౌ శరౌ. తయోరేవ విశేషణం- సపత్నాతివ్యాధినౌ- శత్రోః పీడాకరావతిశయేన హస్తే కృత్వోపోత్తిష్ఠేత్ - సమీపత ఆత్మానం దర్శయేత్ ఏవమేవాహం త్వాం శరస్థానీయాభ్యాం ప్రశ్నాభ్యాం ద్వాభ్యాముపోదస్థాం - ఉత్థితవత్యస్మి త్వత్సమీపే తౌ మే బ్రూహి బ్రహ్మవిచ్చేత్ ఆహేతరః (పృచ్ఛ గార్గీతి) ౨

ఆ — సన్ధీయత ఇతి- సమభ్యస్తక్షిరోశేషః. ప్రశ్నయోరవశ్యం ప్రత్యుత్తరణీయత్వే బ్రహ్మిష్ఠత్వాఙ్గీకారో హేతురిత్యాహ (బ్రహ్మవిచ్చేదితి) ౨

రం. — (సా హోవాచేత్యాది) తదేవ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రతిబ్రూహి నాసమర్థయాచకస్య వ్యోక్తమాహ (అహం వై యాజ్ఞవల్క్య యథా కాశ్యో వేత్యాది) హే యాజ్ఞవల్క్య అహం వై- ప్రసిద్ధం యథా తథా కాశిదేశభవో విదేహదేశభవో వా ఉగ్రపుత్రః - శూరవంశ్యః యథా ఉజ్జ్యం- ఉత్సృష్టజ్యం ధనుః పునరపి సజ్యం కృత్వా ద్వౌ బాణవన్తౌ- బాణశబ్దేన శరాగ్రే యో వంశఖణ్డః- సోఽభిధీయతే తద్వన్తౌ, సపత్నాతివ్యాధినౌ- సపత్నస్య నిర్వ్యథనశీలౌ, చ శరౌ హస్తే గృహీత్వా ఉపోత్తిష్ఠేత్ - సపత్నసమీపం గచ్ఛతి ఏవమేవాహం ద్వాభ్యాం ప్రశ్నాభ్యాం త్వాముపస్థితాస్మి ఉపోదస్థాం- స్థాదాతోర్లుఙ్ *గాతిస్థాఘుపాభూభ్యః సిచః పరస్మైపదేషు, తౌ మే ప్రశ్నౌ బ్రూహీత్యర్థః ఏవముక్త ఆహ యాజ్ఞవల్క్యః (పృచ్ఛ గార్గీతి) స్పష్టోఽర్థః ౨

శం — సా హోవాచ యదూర్ధ్వం- ఉపరి దివః- అణ్డకపాలాత్ యచ్చావాక్- అధః పృథివ్యాః అధోఽణ్డకపాలాత్ యచ్చాన్తరా- మధ్యే ద్యావాపృథివ్యోః అణ్డకపాలయోః ఇమే చ ద్యావాపృథివీ. యద్భూతం- యచ్చాతీతం భవచ్చ - వర్తమానం స్వవ్యాపారస్థం, భవిష్యచ్చ- వర్తమానాదూర్ధ్వకాలభావి లిఙ్గగమ్యం యత్సర్వమేతదాచక్షతే- కథయన్త్యాగమతః. తత్సర్వం ద్వైతజాతం యస్మిన్నేకీభవతీత్యర్థః తత్సూత్రసంజ్ఞం పూర్వోక్తం కస్మిన్నోతం చ ప్రోతం చ- పృథివీధాతురివాప్సు. ౩

ఆ — సూత్రస్యాధారే ప్రష్టవ్యే సర్వస్య సమాధిరుచ్యతే- తత్రాహ (తత్సర్వమితి) పూర్వోక్తసర్వజగదాత్మకమితి యావత్ ౩

రం — (సా హోవాచేతి) సా గార్గీ ప్రపచ్ఛ తదేవాహ (యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదవాక్పృథివ్యా ఇత్యాది) హే యాజ్ఞవల్క్య దివః యదూర్ధ్వం- ద్యులోకాదూర్ధ్వం వస్తుజాతం యదవాక్ పృథివ్యాః - పృథివ్యాశ్చాధస్తనం యద్వస్తుజాతం అనయోర్ద్యావాపృథివ్యోరన్తరాళవర్తి యత్ యే చేమే ద్యావాపృథివీ కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నం చ యద్వస్తుజాతం ... ఏతత్సర్వం కుత్ర వా దీర్ఘ ... ఓతం ప్రోతం ... యదవాక్పృథివ్యా ఇతి ... ౩

శం. — స హోవాచ- ఇతరః హే గార్గి యత్త్వయోక్తమూర్ధ్వం దివ ఇత్యాది- తత్సర్వం యత్సూత్రమాచక్షతే- తత్సూత్రం ఆకాశే తదోతం చ ప్రోతం చ- యదేతద్వ్యాకృతం సూత్రాత్మకం జగదవ్యాకృతాకాశే ... పృథివీధాతురివాప్సు త్రిష్వపి కాలేషు వర్తతే ఉత్పత్తౌ స్థితౌ లయే చ ౪

ఆ. — యథాప్రశ్నమనూద్య ప్రత్యుక్తిమాచష్టే (స హోవాచేతి) తాం వ్యాచష్టే (యదేతదితి) యజ్జగద్వ్యాకృతం సూత్రాత్మకం- ఏతదవ్యాకృతాకాశే వర్తత ఇతి సమ్బన్ధః త్రిష్వపి కాలేష్వితి యదుక్తం తద్వ్యనక్తి (ఉత్పత్తావితి) ౪

రం — (స హోవాచ) యాజ్ఞవల్క్యః శ్రోత్రవాక్యమాణం (యదూర్ధ్వం గార్గీత్యాది) హే గార్గి యదూర్ధ్వమిత్యాదిత్వదుక్తం సర్వమాకాశే ఓతం చ ప్రోతం చేత్యర్థః ఆకాశశబ్దేన చాత్ర నాయమ్ అమ్బరం గృహ్యతే - తస్య సర్వవికారాశ్రయత్వాభావాత్ కింత్వవ్యాకృతాకాశః ఏతచ్చ *అక్షరమమ్బరాన్తధృతేరిత్యత్ర స్థితం శిష్టం పూర్వవత్. ౪

శం. — పునస్సా హోవాచ నమస్తేఽస్త్విత్యాది ప్రశ్నస్య దుర్వచత్వప్రదర్శనార్థం యో మే- మహ్యం ఏతం- ప్రశ్నం వ్యవచః - విశేషేణోక్తవానసి. ఏతస్య దుర్వచత్వే కారణం- సూత్రమేవ తావదవగమ్యమితరైర్దుర్వాచ్యం- కిముత తద్యస్మిన్నోతం చ ప్రోతం చేతి. అతో నమోఽస్తు తే- తుభ్యం. అపరస్మై- ద్వితీయాయ ప్రశ్నాయ ధారయస్వ- దృఢీకురు ఆత్మానమిత్యర్థః. పృచ్ఛ గార్గీతీతర ఆహ. వ్యాఖ్యాతమన్యత్ ౫

§ యో మ ఏతం వ్యవచోఽపరస్మై ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షతే కస్మింస్తదోతం చ ప్రోతం చేతి॥ ౬

* స హోవాచ యదూర్ధ్వం గార్గి దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షత ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి కస్మిన్నుఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి॥ ౭

స హోవాచైతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్యస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమలోహితమస్నేహమచ్ఛాయమతమోఽవాయ్వనాకాశమసఙ్గమరసమగన్ధమచక్షుష్కమశ్రోత్రమవాగమనోఽతేజస్కమప్రాణమముఖమమాత్రమనన్తరమబాహ్యం న తదశ్నాతి కించన న తదశ్నాతి కశ్చన॥ ౮

ఆ.— వక్ష్యమాణవాక్యానుపయుక్తత్వాత్ ౫

రం.— (సా హోవాచేత్యాది) అథ గార్గ్యువాచ కిమితి హే యాజ్ఞవల్క్య యస్త్వం మయోక్తం ప్రథమం ప్రశ్నం వ్యాఖ్యాతవానసి తస్మై తే నమోఽస్తు ... ద్వితీయ ప్రశ్నాయ ధారయస్వ ... (స హోవాచ పృచ్ఛ గార్గీతి) స యాజ్ఞవల్క్యః హే గార్గి, పృచ్ఛేత్యుక్తవానిత్యర్థః ౬

శం.— సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది ప్రశ్నః ప్రతివచనం చోక్తస్యైవార్థస్యావధారణార్థం పునరుచ్యతే న కించిదపూర్వమర్థాన్తరముచ్యతే సర్వం యథోక్తం గార్గ్యా ప్రత్యుచ్చారితమేవ పూర్వోక్తమర్థమవధారితవానాకాశ ఏవేతి యాజ్ఞవల్క్యః గార్గ్యాహ (కస్మిన్నుఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి) ఆకాశమేవ తావత్కాలత్రయాతీతత్వాద్దుర్వాచ్యం తతోఽపి కష్టతరమక్షరం యస్మిన్నాకాశమోతం చ ప్రోతం చ అతోఽవాచ్యమితి కృత్వా న ప్రతిపద్యతే సాఽప్రతిపత్తిర్నామ నిగ్రహస్థానం తార్కికసమయే అథావాచ్యమపి వదతి తథాపి విప్రతిపత్తిర్నామ నిగ్రహస్థానం ఉభయథాప్రతిపత్తిః సా యదవాచ్యస్య వచనం అతో దుర్వచనం ప్రశ్నం మన్యతే గార్గీ. ౬-౭

ఆ.— తదేవ ప్రశ్నప్రతివచనరూపమనువదతి (సా హేతి) పునరుక్తేః కించిత్ప్రయోజనం వ్యావర్తయతి (ఉక్తస్యైవేతి) ప్రతివచనానువాదతాత్పర్యమాహ (గార్గీతి) ప్రశ్నాభిప్రాయం ప్రకటయతి (ఆకాశమేవేతి ౬-౭

రం.— (సా హోవాచ) సా గార్గీ పప్రచ్ఛ కిమితి. (యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది) (ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి) యదాకాశస్వరూపం క్రియతే ... యదూర్ధ్వం దివ ఇత్యాద్యుక్తసర్వవస్తుజాతం ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి త్వయా య ఆకాశ ఉక్తః స ఆకాశః కస్మిన్నుఖల్వోతశ్చ ప్రోతశ్చేతి సోఽవ్యాకృతాకాశః కిమాశ్రిత ఇత్యర్థః ౭

శం.— ఉక్తో వక్తవ్యం ... హ్యాహ స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ఏతద్వై తత్ యత్పృష్టవత్యసి కస్మిన్నుఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి కిం తత్ అక్షరం యన్న క్షీయతే న క్షరతీతి చాక్షరం తదక్షరం హే గార్గి బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మవిదోఽభివదన్తి. బ్రాహ్మణాభివదనకథనేన నాహమవాచ్యం వక్ష్యామి న చాప్రతిపద్యేయ, మిత్యేవం దోషద్వయం పరిహరతి ఏవమపాకృతే ప్రశ్నే పునర్గార్గ్యాః ప్రతివచనం ద్రష్టవ్యం బ్రూహి కిం తదక్షరం యద్బ్రాహ్మణా అభివదన్తీతి ఉక్త ఆహ అస్థూలం తత్ స్థూలాదన్యత్. ఏవం తర్హ్యణు అనణు అస్తు తర్హి హ్రస్వం. అహ్రస్వం ఏవం తర్హి దీర్ఘం నాపి దీర్ఘం అదీర్ఘం ఏవమేతైశ్చతుర్భిః పరిమాణప్రతిషేధైర్ద్రవ్యధర్మః ప్రతిషిద్ధః. న ద్రవ్యం తదక్షరమిత్యర్థః అస్తు తర్హి లోహితో గుణః తతోఽప్యన్యత్ అలోహితం అగ్నేర్గుణో లోహితః భవతు తర్హ్యపాం స్నేహనం న అస్నేహం. అస్తు తర్హి ఛాయా సర్వథాప్యనిర్దేశ్యత్వాత్ ఛాయాయా అప్యన్యత్ అచ్ఛాయం అస్తు తర్హి తమః అతమః భవతు వాయుస్తర్హి. అవాయుః భవతు తర్హ్యాకాశం అనాకాశం భవతు తర్హి సఙ్గాత్మకం జతువత్ అసఙ్గం రసోఽస్తు తర్హి అరసం తథా అగన్ధం అస్తు తర్హి సచక్షుష్కం అచక్షుష్కం నహి చక్షురస్య కరణం విద్యతే అతోఽచక్షుష్కం పశ్యత్యచక్షురితి మన్త్రవర్ణాత్ తథా అశ్రోత్రం శృణోత్యకర్ణ ఇతి భవతు తర్హి వాక్ అవాక్ తథా అమనః తథా అతేజస్కం అవిద్యమానం తేజోఽస్య తదతేజస్కం నహి తేజోఽగ్న్యాదివత్ప్రకాశకమస్య విద్యతే అప్రాణం ఆధ్యాత్మికో వాయుః ప్రతిషిధ్యతేఽప్రాణమితి అముఖం తద్ద్వారం అముఖం అమాత్రం మీయతే యేన తన్మాత్రం అమాత్రం మాత్రారూపం తన్న భవతి, న తేన కించిన్మీయతే, అస్తు తర్హి ఛిద్రవత్ అనన్తరం నాస్యాన్తరమస్తి సమ్భవేత్తర్హి బహిస్తస్య అబాహ్యం అస్తు తర్హి భక్షయితృ తత్ న తదశ్నాతి కించన భవేత్తర్హి భక్ష్యం కస్యచిత్ న తదశ్నాతి కశ్చన సర్వవిశేషణరహితమిత్యర్థః ఏకమేవాద్వితీయం హి తత్ కేన కిం విశిష్యతే.

- పుస్తకద్వయే రఙ్గరామానుజీయపాఠే నదృశ్యతే,

* సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదవాక్పృథివ్యా ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠత ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి నిమేషా ముహూర్తా అహోరాత్రాణ్యర్ధమాసా మాసా ఋతవః సంవత్సరా ఇతి విధృతాస్తిష్ఠన్త్యేతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ప్రాచ్యోऽన్యా నద్యః స్యన్దన్తే శ్వేతేభ్యః పర్వతేభ్యః ప్రతీచ్యోऽన్యా యాం యాం చ దిశమన్వేతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి దదతో మనుష్యాః ప్రశంసన్తి యజమానం దేవా దర్వీం పితరోऽన్వాయత్తాః ॥ ౯

ఆ — అప్రతిపత్తిర్విప్రతిపత్తిశ్చేతి దోషద్వయం సామాన్యేనోక్తం విశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కిం తదితి) అస్థూలాదివాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) * యదగ్నే రోహితం రూపమిత్యాది శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (అగ్నేర్యదితి) అవాయ్వితి విశేషణేన ప్రాణవిశేషణస్య పునరుక్తిమాశఙ్క్యాహ (ఆధ్యాత్మిక ఇతి) అమాత్రమితి మానమేయాస్పదత్వేన నిరాక్రియతే తస్యైత్యాత్త్యోక్తిః సమ్పిణ్డితమర్థమాహ (సర్వేతి) తముపపాదయతి (ఏకమితి) ౮

౨౦ — (స హోవాచ) అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ కిమిత్యత్రాహ (ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్తీత్యాదినా) హే గార్గి తదేతద్వై - సర్వాసూపనిషత్సు - యస్య తమక్షరం యస్యావ్యక్తం శరీరమిత్యాదిషు ప్రసిద్ధమక్షరం - అశ్నుతే - వ్యాప్నోతీతి వ్యాపనపరం ఏవమక్షరం - బ్రహ్మ అవ్యాకృతాకాశస్యాప్యాధారతయా, బ్రాహ్మణాః - బ్రహ్మవిదః అభివదన్తి అత్ర బ్రాహ్మణాభివదనకథనేన నాహం కించిన్న ప్రతిపన్నం వచ్మీత్యభిప్రాయః. తదేవ బ్రహ్మ నిర్దిశతి - అస్థూలం - స్థూలభిన్నం తర్హి కిమణ్వీత్యత్రాహ (అనణ్వితి) తర్హి కిం హ్రస్వం తత్రాహ (అహ్రస్వమితి) కిం తర్హి దీర్ఘమిత్యత్రాహ (అదీర్ఘమితి) ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం అమాత్రం - మాత్రాః - ఇన్ద్రియాణి యద్వా - మాత్రా - పరిచ్ఛేదః. తద్రహితమిత్యర్థః అనన్తరమబాహ్యం - స్వవ్యాప్తదేశశూన్యమిత్యర్థః (న తదశ్నాతి కించన) తత్ - అక్షరం కంచిదపి నాశ్నాతి - అవాప్తకామత్వాన్న భుఙ్క్త ఇత్యర్థః. తస్యాపి భక్ష్యమిత్యాహ (న తదశ్నాతి కశ్చనేతి) తత్ - బ్రహ్మ కశ్చిదపి నాశ్నాతీత్యర్థః ౭

౨౧ — అనేకవిశేషణప్రతిషేధప్రయాసాదసత్త్వం తావదక్షరస్యోపగమితం శ్రుత్యా - తథాపి లోకబుద్ధిమపేక్ష్యాశఙ్క్యతే యతః - అతోऽస్తిత్వాయానుమానం ప్రమాణముపన్యస్యతి (ఏతస్య వా అక్షరస్య) యదేతదధిగతమక్షరం సర్వాన్తరం సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మాऽశనాయాదిధర్మాతీతః - ఏతస్య వై అక్షరస్య ప్రశాసనే యథా రాజ్ఞః ప్రశాసనే రాజ్యమస్ఫుటితం నియతం వర్తతే - ఏవమేతస్యాక్షరస్య ప్రశాసనే హే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ - సూర్యశ్చ చన్ద్రమాశ్చ సూర్యాచన్ద్రమసౌ అహోరాత్రయోర్లోకప్రదీపౌ తాదర్థ్యేన ప్రశాసిత్రా తన్నిర్వర్త్యమానలోకప్రయోజనవిజ్ఞానవతా నిర్మితౌ విధృతౌ చ స్యాతాం - సాధారణసర్వప్రాణిప్రకాశోపకారకత్వాత్ - లౌకికప్రదీపవత్ తస్మాదస్తి తత్ - యేన నిర్మితావీశ్వరౌ స్వతన్త్రౌ సన్తౌ నిర్మితౌ తిష్ఠతో, నియతదేశకాలనిమిత్తోదయాస్తమయవృద్ధిక్షయాభ్యాం వర్తేతే, తదస్త్యేవ మేతయోః ప్రశాసితృ ప్రదీపకర్తృవిధారయితృవత్. ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ - ద్యౌశ్చ పృథివీ చ సావయవత్వాత్ స్ఫుటనస్వభావే, అపి సత్యాం గురుత్వాత్పతనస్వభావే, సంయుక్తత్వాద్వియోగస్వభావే, చేతనావదభిమానిదేవతాధిష్ఠితత్వాత్స్వతన్త్రే, అప్యేతస్యాక్షరస్య ప్రశాసనే వర్తేతే - విధృతే తిష్ఠతః ఏతద్ధ్యక్షరం సర్వవ్యవస్థాసేతుః సర్వమర్యాదావిధరణం - అతో నాస్యాక్షరస్య ప్రశాసనం ద్యావాపృథివ్యావతిక్రామతః తస్మాత్సిద్ధమస్యాస్తిత్వమక్షరస్య - అవ్యభిచారి హి తల్లిఙ్గం - యద్ద్యావాపృథివ్యౌ నియతే వర్తేతే చేతనావన్తం ప్రశాసితారమసంసారిణమన్తరేణ నైతద్యుక్తం - "యేన ద్యౌరుగ్రా పృథివీ చ దృఢే"తి మన్త్రవర్ణాత్ (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి నిమేషా ముహూర్తా ఇత్యేతే కాలావయవాః సర్వస్యాతీతానాగతవర్తమానస్య జనిమతః కలయితారః - యథా లోకే ప్రభుణా నియతో గణకః సర్వమాయం వ్యయం చాప్రమత్తో గణయతి - తథా ప్రభుస్థానీయపేక్షం కాలావయవానాం నియన్తృ) తథా - ప్రాచ్యః - ప్రాగఞ్చనాః పూర్వదిగ్గమనా నద్యః స్యన్దన్తే - స్రవన్తి శ్వేతేభ్యః - హిమవదాదిభ్యః పర్వతేభ్యః - గిరిభ్యః, గఙ్గాద్యా నద్యస్తాశ్చ యథా ప్రవర్తితా ఏవ నియతాః ప్రవర్తన్తే - నాన్యథాపి ప్రవర్తితుముత్సహన్తే - అతస్తదేతల్లిఙ్గం ప్రశాస్తుః ప్రతీచ్యోऽన్యాః - ప్రతీచీం దిశమఞ్చన్తి సిన్ధ్వాద్యా నద్యః అన్యాశ్చ యాం యాం దిశమనుప్రవృత్తాః - తాం తాం న వ్యభిచరన్తి - తచ్చ లిఙ్గం కించ - దదతః - హిరణ్యాదీని ప్రయచ్ఛతః స్వాత్మపీడాం కుర్వతోऽపి ప్రమాణజ్ఞా అపి మనుష్యాః ప్రశంసన్తి. తత్ర యచ్చ దీయతే, యే చ దదతి, యే చ ప్రతిగృహ్ణన్తి, తేషామిహైవ సమాగమో విలయశ్చానన్తరో దృశ్యతే - అదృష్టస్తు పరస్సమాగమః. తథాపి మనుష్యా దదతాం దానఫలేన సంయోగం పశ్యన్తః ప్రమాణజ్ఞతయా ప్రశంసన్తి - తచ్చ కర్మఫలేన సంయోజయితరి కర్తృః కర్మఫలవిభాగజ్ఞే ప్రశాస్తర్యసతి న స్యాత్ - దానక్రియాయాః ప్రత్యక్షవినాశిత్వాత్. తస్మాదస్తి దాతౄణాం ఫలేన సంయోజయితా అపూర్వమితి చేన్న - తత్సద్భావే ప్రమాణానుపపత్తేః ప్రశాస్తురపీతి చేన్న - ఆగమతాత్పర్యస్య సిద్ధత్వాత్. అవోచామ హ్యాగమస్య వస్తుపరత్వం. కించాన్యత్ - అపూర్వకల్పనాయాం చార్థాపత్తేః క్షయః - అన్యథైవోపపత్తేః. సేవాఫలస్య సేవ్యాత్ప్రాప్తిదర్శనాత్, సేవాయాశ్చ క్రియాత్వాత్, తత్సామాన్యాచ్చ యాగదానహోమాదీనాం, సేవ్యాదీశ్వరాదేః ఫలప్రాప్తిరుపపద్యతే. దృష్టక్రియాధర్మసామర్థ్యమపరిత్యజ్యైవ ఫలప్రాప్తికల్పనోపపత్తౌ దృష్టక్రియాధర్మసామర్థ్యపరిత్యాగో న న్యాయ్యః. కల్పనాధిక్యాచ్చ ఈశ్వరః కల్ప్యః - అపూర్వం వా. తత్ర

క్రియాయాశ్చ స్వభావః నైవ్యాత్ఫలప్రాప్తిర్దృష్టా- సత్యపూర్వాత్ సచాపూర్వం దృష్టం తత్రాపూర్వమదృష్టం కల్పయితవ్యం, తస్యచ ఫలదా
తృత్వే సామర్థ్యం,- సామర్థ్యే చ సతి దానం చాభ్యధికమితి, ఇహ త్వీశ్వరస్య నైవ్యస్య సద్భావమాత్రం కల్ప్యం- నతు ఫలదాన సామర్థ్యం దాతృత్వంచ నైవ్యా
త్ఫలప్రాప్తిదర్శనాత్. అనుమానం చ దర్శితం ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠత ఇత్యాది తథాచ యజమానం దేవాః ఈశ్వరాస్సన్తో జీవనార్థేఽనుగతాశ్చ
రుపురోడాశాద్యుపజీవన ప్రయోజనేన- అన్యథా హి జీవితుముత్సహన్తః కృపణాం దీనాం వృత్తిమాశ్రిత్య స్థితాః కేచ్చ ప్రశాస్తుః ప్రశాసనాత్స్యాత్. తథా
పితరోపి తదర్థం దర్వీం- దర్వీహోమాద్యన్వాయత్తాః- అనుగతా ఇత్యర్థః సమానం సర్వమన్యత్ ౯

ఆ — అథయథోక్తయా నీత్యా శ్రుత్యైవాపరోక్షత్వే జ్ఞాతే వక్తవ్యాభావాద్వాక్యముత్తరేణ గ్రన్థేన- తత్రాహ (అనేనేతి) యా
దృష్టిః- తత్సవిశేషణమేవేతి లౌకికీ బుద్ధిః ఆశఙ్క్యతే- నైతదక్షరం నిర్విశేషణమితి శేషః అక్షర్యాపి జగత్కారణపరస్మిన్ననుమానసిద్ధా వివక్షితం ని
రుపాధ్యక్షరం నేత్యర్థతి - జగత్కారణత్వస్యోపలక్షణతయా జన్మాదిసూత్రే స్థితత్వాత్, తదుపలక్షణద్వారా బ్రహ్మజిజ్ఞాసాలక్షణప్రవృత్తేః, అతో
న్యథా ... తం ప్రవృత్తోపయుక్తమితి భావః అనుమానత్రుత్యక్షరాణి వ్యాకరోతి (యదేతదితి) ప్రశాసనే- సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ స్యా
తామితి సమ్బన్ధః ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్ఫోరయతి (యథేతి) అత్రాపి పూర్వవదన్వయః జగద్వ్యవస్థా ప్రశాసితృపూర్వికా- వ్యవస్థాత్వాత్ -రా
జ్యవ్యవస్థావదిత్యర్థః సూర్యాచన్ద్రమసావిత్యాదౌ వివక్షితమనుమానమాహ (సూర్యశ్చేత్యాదినా) తాదర్థ్యేన- లోకప్రకాశార్థత్వేన. ప్రశాసిత్రా ని
ర్మితావితి సమ్బన్ధః నిర్మాతుర్విశిష్టవిజ్ఞానవత్త్వమాదర్శ్య (తన్నిర్వర్త్యమానేతి) సూర్యాచన్ద్రమసౌ చక్షుర్వాచ్యౌ విమతౌ విశిష్టవిజ్ఞానవతా నిర్మి
తౌ- ప్రకాశకత్వాత్- ప్రదీపవదిత్యర్థః విమతౌ నియన్తృపూర్వకౌ- విశిష్టచేష్టావత్త్వాత్- భృత్యాదివదిత్యభిప్రేత్యాహ (విధృతావితి) ప్రకాశో
పకారకత్వం- తజ్జనకత్వం నిర్మాతుర్విశిష్టవిజ్ఞానసమ్భవనార్థం విశేషణం సాధారణస్సర్వేషాం ప్రాణినాం యః ప్రకాశః- తస్యజనకత్వాదిత్యయ
వత్ దృష్టాన్తే లౌకికవిశేషణం ప్రాసాదాదివిశిష్టదేశనివిష్టత్వసిద్ధ్యర్థం అనుమానఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) విశిష్టచేష్టావత్త్వాదిత్యుపదిష్టం
హేతుం స్పష్టయతి (నియతేతి) నియతౌ దేశకాలౌ నియతం చ నిమిత్తం- ప్రాణ్యదృష్టం తద్వన్తౌ సూర్యాచన్ద్రమసౌ ప్రవృత్తావస్తమయన్తౌ చ
యేన విధృతావుదయాస్తమయాభ్యాం వృద్ధిక్షయాభ్యాంచ వర్తేతే ఉదయశ్చాస్తమయశ్చోదయాస్తమయం వృద్ధిశ్చ క్షయశ్చ వృద్ధిక్షయమితి ద్వన్ద్వైక్యం
గృహీత్వా ద్వివచనం ఏవం- కర్తృత్వేన విధారయితృత్వేన చేత్యర్థః విమతే ప్రయత్నవతా విధృతే- నావయవత్వేపి స్ఫుటితత్వాత్, గురుత్వేపి అపతిత
త్వాత్, సంయుక్తత్వేపి వియుక్తత్వాత్, చేతనావత్త్వేపి అస్వతన్త్రత్వాత్, చ- హస్తన్యస్తపాషాణాదివదితి ద్వితీయపర్యాయస్య తాత్పర్యమాహ (సావ
యవత్వాదిత్యాదినా) కిమిత్యేతస్య ప్రశాసనే ద్యావాపృథివ్యౌ వర్తేతే- తత్రాహ (ఏతద్ధీతి) పృథివ్యాదివ్యవస్థా నియన్తారం వినా నుపపన్నా తత్కల్పికే
త్యర్థః తథాకిమిత్యేతేన విధృతే ద్యావాపృథివ్యావితి- తత్రాహ (సర్వమర్యాదేతి) * ఏష సేతుర్విధరణ ఇతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్య ఫలితమాహ (అ
తో నాస్యేతి) ద్వితీయపర్యాయార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దోపాత్తమర్థం స్ఫోరయతి (అవ్యభిచారీతి) అవ్యభిచారిత్వం ప్రకటయతి
(చేతనావత్త్వమితి) పృథివ్యాదేర్నియన్తృత్వమేతచ్ఛబ్దార్థః నియన్తృత్వసిద్ధావపి కథమీశ్వరసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) ఉగ్రత్వం పృథివ్యా
దేః- చేతనావదభిమానిదేవతావత్త్వేన స్వాతన్త్ర్యం. * యేన స్వస్తభితం యేన నాకో యో అన్తరిక్షే రజసో విమానః కస్మై దేవాయ హవిషా విధేమ ఇత్యత్ర
హిరణ్యగర్భస్యాస్తే చేశ్వరస్య పృథివ్యాదేర్నియన్తోచ్యతే - స హి హిరణ్యగర్భమాత్రస్యాస్మిన్ప్రకరణేస్వాపరగ్రన్థయోరుచ్యమానం నిరఙ్కుశం సర్వనియ
న్తృత్వం సమ్భవతీతి భావః ఏతే కాలావయవా విధృతాస్తిష్ఠన్తీతి సమ్బన్ధః తత్రానుమానం వక్తుం హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) యః కలయితా- స నియ
న్తృపూర్వక ఇతి వ్యాప్తిమాహ (యథేతి) దార్ష్టాన్తికం దర్శయన్ననుమానమాహ (తథేతి) నిమేషాదయో నియన్తృపూర్వకాః - కలయితృ
త్వాత్- సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. కాష్ఠానద్యాదిపర్యాయమాహ (గఙ్గాద్యా ఇతి) అన్యథా ప్రవర్తితుముత్సహమానత్వం- తత్తద్దేవతానాం చేతన
త్వేన స్వాతన్త్ర్యం విమతా నియన్తృపూర్వికా - నియతప్రవృత్తిత్వాత్ - భృత్యాదిప్రవృత్తివదితి చతుర్థపర్యాయార్థః నియతప్రవృత్తిమత్త్వం
తదేతదభ్యుచ్యతే తచ్చేత్యవ్యభిచారితోక్తిః. విమతం విశిష్టజ్ఞానవద్దాతృకం- కర్మఫలత్వాత్- సేవాఫలవదిత్యభిప్రేత్య పఞ్చమం పర్యాయముత్థాపయ
తి (కించేతి) దాతా ప్రతిగృహీతా దానం దేయం వా ఫలం దాస్యతి- కిమీశ్వరేణేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) దాత్రాదీనామిహైవ ప్రత్యక్షో నాశో దృ
శ్యతే- తేన తత్ప్రయుక్తః స్పష్టః పురుషార్థో న కశ్చిదస్తీత్యర్థః అదృష్టం పురుషార్థం ప్రత్యాహ (అదృష్టస్త్వితి) సమాగమః- ఫలప్రతిలాభః స ఖల్వై
హికో న భవతి- కిన్తు పారలౌకికః తథాచ నాసావిహైవ నష్టదాత్రాదిప్రయుక్తస్సమ్భవతీత్యర్థః తర్హి ఫలదాత్రభావాత్ * స్వార్థభ్రంశో హి మూ
ర్ఖతేతి న్యాయాద్దాతృప్రశంసైవమాభూదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) ఫలసంయోగదృష్టౌ హేతుమాహ (ప్రమాణజ్ఞతయేతి) * హిరణ్యదా అ
మృతత్వం భజన్త ఇత్యాది ప్రమాణం. తథాపి కథమీశ్వరసిద్ధిః- తత్రాహ (కర్తురితి) తద్ధి దాతృప్రశంసనం విశిష్టే నియన్తరి అసత్యనుపపన్నం తత్క
ల్పకమిత్యర్థః దానక్రియావశాదేవ తత్ఫలసిద్ధౌ కృతం నియన్త్రేతి చేత్. నేత్యాహ (దానేతి) కర్మణః క్షణికత్వాత్, ఫలస్య చ కాలాన్తరభావిత్వా,
న్న సాధనత్వోపపత్తిరిత్యర్థః అనుమానార్థాపత్తిభ్యాం సిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) అపూర్వస్యైవ ఫలదాతృత్వాత్కృతమీశ్వరేణేతి శ
ఙ్కతే (అపూర్వమితి చేదితి) స్వయమచేతనం చేతనానధిష్ఠితం వాఽపూర్వం ఫలదాతృ న కల్ప్యం- అప్రామాణికత్వాదితి పరిహరతి (నేతి) ఈశ్వర
ద్వేషీ శఙ్కతే (ప్రశాస్తురితి) సద్భావే ప్రమాణానుపపత్తిరితి శేషః పరిహరతి (నాగమేతి) కథం కార్యపరస్యాగమస్య వస్తుపరత్వమిత్యాశఙ్క్యా
హ (అవోచామేతి) కర్మవిధిర్హి ఫలదాత్రతిరేకేణ నోపపద్యతే - న చ కర్మ క్షణికతరవినాశి కాలాన్తరభావిఫలానుకూలం - తదర్థాపత్తిసిద్ధేఽపూర్వే క
థం మానాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కించేతి) న కేవలం సద్భావే ప్రమాణాసత్త్వమేవాపూర్వదూషణం- కించాన్యత్ కించిదస్తీతి యావత్. తదేవ ప్రక

ఉ. — యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మింల్లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే బహూని వర్షసహస్రాణ్యన్తవదేవాస్య తద్భవతి యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స కృపణోఽథ య ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స బ్రాహ్మణః॥ ౧౦

టయతి (అపూర్వేతి) అపూర్వస్య కల్పనాయాం అర్థాపత్తిశ్చ జ్ఞాప్యతే। తస్మాత్ కల్పితమపూర్వమన్తరేణాఽనుపపత్తేః ఈశ్వరస్యాది ప్రయోజనా అన్యథాఽనుపపత్తిం నిర్వహణోతి (నైవేతి) యాగాదిఫలమపీశ్వరాత్సమ్భవతీతి శేషః। కథమీశ్వరాదీనాం యాగాదిఫలప్రాప్తిః। తత్రాహ (సేవాయాశ్చేతి) ఆదిపదేన స్తుత్యాదిదేవతాగృహ్యతే విమతా విశిష్టజ్ఞానవతా దీయమానఫలవతీ। విశిష్టక్రియాత్వాత్। సమ్ప్రతిపన్నవదితి భావః। ఇతశ్చాపూర్వకల్పనానయుక్తేత్యాహ (దృష్టేతి) దృష్టం సేవాయా ధర్మత్వేన సామర్థ్యం। సేవ్యాత్ఫలప్రాపకత్వం। తదనుసృత్య దానాదౌ ఫలప్రాప్తి సమ్భవే తస్మిన్ రాసేనాపూర్వా త్రయకల్పనానస్యాయుక్తా। దృష్టానుసారిణ్యం కల్పనాయాం లఘిష్ఠత్వం కల్పనాఽపి యాగాదిష్విత్యర్థః। అపూర్వస్య ఫలహేతుత్వే దోషాన్తరమాహ (కల్పనేతి) తదానన్త్యపరిహారార్థం సమీచే (ఈశ్వర ఇతి) నాపూర్వం కల్ప్యం। క్లృప్తత్వాత్ తస్మాత్కల్పనాధిక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) వ్యవహారభూమిష్వపరే భూమికాం కృత్వా కల్పనాధిక్యం స్ఫుటయతి (తత్రేత్యాదినా) అపూర్వస్యాదృష్టత్వే సతి తియావత్ ఇతి కల్పనాధిక్యం విశేషః। సర్వస్యాపి తుల్యత్వ ప్రసఙ్గేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహాపీతి) స్వవచనేనస్మిన్మాత్రం కల్ప్యం। పరపక్షే ధర్మధర్మిత్యాద్యాధిక్యం తస్మాత్ ✻ ఫలమనుష్ఠాతవ్యమేవ యేన పరస్యైవ ఫలదాతృత్వమితి భావః। శ్రుతేరపి ప్రామాణికత్వాన్న కల్పనాఽపి యుక్తమిత్యాహ (అనుమానం చేతి) ఈశ్వరాస్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (తథా చేతి) దేవా యజమానమనన్యాయత్తా ఇతి సమ్బన్ధః। జీవనార్థం జీవనం నిమిత్తీకృత్యేతి యావత్। దేవానామీశ్వరాజ్ఞావశవర్తిత్వే సమ్భావనాభావే హీనవృత్తిభాక్త్వం నియన్తృకల్పకమిత్యర్థః। హీనస్య వృత్తిర్హి పరతన్త్రత్వేనైవ భావ్యతే। సదృశో హి లోకః ౯

రా. — (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇతి) స్వశాస్త్రోఽవధారణే ప్రశాసనే। అజ్ఞాపనే సూర్యాచన్ద్రమసౌ। దైవతాద్వస్తుతత్వే పూర్వపదస్యాట్ నిధృతౌ। విశేషేణ ధృతౌ సన్తౌ తిష్ఠత ఇత్యర్థః। ప్రకృష్టం శాసనం ప్రశాసనం క్వచిదప్యప్రతిహతత్వేన శాసనస్య ప్రకర్షః। అతశ్చ సర్వవిషయకం శాసనమితి ఫలితి ✻ ప్రశాసితారం సర్వేషామితి ప్రమాణానుసారాత్ అతశ్చ సర్వవిషయకశాసనాధీనసూర్యాచన్ద్రద్యావాపృథివ్యాదిధారకత్వం ఫలితం। అతశ్చ ప్రధానజీవయోః స్వరూపేణాపి ధారకత్వేఽపి ప్రశాసనశక్తేః సర్వవిషయకశాసనాధీనసర్వధారకత్వాసమ్భవాన్న జీవో నా ప్రధానం వా ప్రతిపాద్యతే। ఇదం చ సూచనం ప్రశాసనాదిసూత్రే స్పష్టం (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠత ఇత్యాది) స్పష్టం (సంవత్సరా ఇతి విధృతాస్తిష్ఠన్తీతి) ఇతి శబ్దః ప్రకారవచనః నిమేషా ముహూర్తా ఇత్యాది సంవత్సరా ఇతి। ఏవం జాతీయకాః కాలవిశేషా ఇత్యర్థః। (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ప్రాచ్యోఽన్యా ఇత్యాది) అత్ర ప్రశాసన ఇతి సప్తమీ ప్రాచ్యః ప్రాక్ప్రవాహాః నద్యః సిద్ధాన్తాద్యాః శ్వేతేభ్యో హిమవదాదిభ్యః పర్వతేభ్యో... తత్ప్రశాసనాభావేనాస్య నాశ ప్రభవన్తీతి భావః। ప్రతీచ్యః ప్రత్యఙ్ముఖాః అన్యాః ఉదీచ్యశ్చ నద్యః తత్తద్యాం చ దిశమనుప్రవృత్తా మతాః। సర్వా ఏతా ఏతస్య శాసనేన తత్ప్రస్యన్దన్త ఇత్యర్థః। (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి దదతో మనుష్యాః ప్రశంసన్తీత్యాది) ఏతస్యైవాక్షరస్య ప్రశాసనేన... తత్ప్రశాసన... దానం కుర్వత ఇత్యర్థః। ఆజ్ఞాకైఙ్కర్యబుద్ధ్యా దానం కుర్వతో జనాన్ న్యాయత్తాః అనుశాసనం మనుష్యాః ప్రశంసన్తీత్యర్థః। ప్రశాసనత్వే తత్ యజమానం దేవా ఇత్యత్ర దర్వీం పితర ఇత్యత్ర ప్రాశనస్యాప్యత్ర అన్వాయత్తా ఇతి పదం దేవమనుష్యపితౄణాం ధారణం। ద్వితీయం ప్రశంసన్తీత్యనేనాన్వయః। తథా చ పరమాత్మాజ్ఞయా యాగం కుర్వాణమనుస్వాయత్తాస్సన్తో దేవాః ప్రశంసన్తి పరమాత్మాజ్ఞయా ప్రవృత్తం దర్వీహోమమనున్వాయత్తాస్సన్తః పితరః ప్రశంసన్తీత్యర్థః। ఏవమేవ వ్యాఖ్యాతం వా ... ౯

శం. — ఇతశ్చాస్తి తదక్షరం। యస్మాత్ తదజ్ఞానే నియతా సంసారోపపత్తిః భవితవ్యం... యద్విజ్ఞానాత్ తద్విచ్ఛేదః। న్యాయోపపత్తేః నను క్రియ... తపో... పరమేశ్వర... (అవిదిత్వా। అవిజ్ఞాయ అస్మింల్లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే యద్యపి బహూని వర్షసహస్రాణి। అన్తవదేవాస్య తత్ఫలం భవతి। తత్ఫలభోగాన్తే క్షీయన్త ఏవాస్య కర్మాణి। అపి చ యద్విజ్ఞానాత్ కార్పణ్యాత్యయః సంసారవిచ్ఛేదః యద్విజ్ఞానాభావాచ్చ కర్మకృత్ కృపణః కృతఫలస్యైవోపభోక్తా జననమరణప్రబన్ధారూఢః సంసరతి... తదస్త్యక్షరం ప్రశాసితృ। తదేతదుచ్యతే। యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స కృపణః పణక్రీత ఇవ దాసాదిః। అథ య ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స బ్రాహ్మణః॥ ౧౦

ఆ. — ఈశ్వరాస్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇతశ్చేతి) మోక్షహేతుజ్ఞానవిషయత్వేనాపి తదస్తీత్యాహ (భవితవ్యమితి) ✻ యదజ్ఞానాత్ప్రవృత్తిర్యత్తజ్జ్ఞానాత్తన్నివృత్తిదర్శనాన్వయః। కర్మవశాదేవ మోక్షసిద్ధౌ తద్ధేతుజ్ఞానవిషయత్వేనాక్షరం నాభ్యుపేయమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) యస్మాజ్జ్ఞానాదసకృదనుష్ఠితాని విశిష్టఫలాన్యపి సర్వాణి కర్మాణి సంసారహేతుఫలాయన్తి। తదజ్ఞాతమక్షరం నాస్తీత్యయుక్తం। సంసారాభావప్రసఙ్గాదితి భావః। అక్షరాస్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (అపి చేతి) పూర్వవాక్యం జీవదవస్థపురుషవిషయం। ఇదం తు పరలోకవిషయమితి విశేషం మత్వోత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదిత్యాదినా) ౧౦

ఉ.— తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రశ్రుతగ్ం శ్రోత్రమతం మన్త్రవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతృ నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాత్రేతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి॥ ౧౧

సా హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తస్తదేవ బహు మన్యేధ్వం యదస్మాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వం న వై జాతు యుష్మాకమిమం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం జేతేతి తతో హ వాచక్నవ్యుపరరామ॥ ౧౨

ఇతి శ్రీబృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయేఽష్టమం బ్రాహ్మణమ్.

రం.— (యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాస్మిల్లోకే జుహోత్యాది) ఉక్తార్థోపదర్శక బ్రహ్మజ్ఞానమన్తరేణ క్రియమాణం హోమయజ్ఞతపః బహుకాలసాధ్యఫలప్రదమపి సర్వమస్య- కర్తురన్తవదేవ- నశ్వరఫలసాధనం భవతీత్యర్థః (యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాదిత్యాది) తజ్జ్ఞానమన్తరేణ లోకాదస్మాల్లోకాన్తరంగతస్యాపి శోచ్యతా భవతీత్యర్థః కృపణః- శోచ్యః తదజ్ఞానాత్సంసారో భవతీతి యావత్ యో వా ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- బ్రహ్మజ్ఞానవాన్మ్రియతే. సః బ్రాహ్మణః- బ్రహ్మవిత్. బ్రహ్మణోఽనుభవితా. ముక్తశ్చ భవతి యావత్. తథా చ భగవతా భాష్యకృతా యో వా ఏతదక్షరం గార్గీత్యేతద్వ్యాకుర్వతా *యదజ్ఞానాత్సంసారప్రాప్తిః, యజ్జ్ఞానాచ్చామృతత్వప్రాప్తిః, - తదక్షరం పరం బ్రహ్మేతి భాషితం. ౯

శం.— అగ్నేర్దహనప్రకాశకత్వవత్స్వాభావికమస్య ప్రశాస్తృత్వమచేతనస్యైవేత్యత ఆహ- తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం- న కేనచిద్దృష్టం అవిషయత్వాత్. స్వయం తు ద్రష్టృ- దృష్టిస్వరూపత్వాత్ తథా అశ్రుతం - శ్రోత్రావిషయత్వాత్ స్వయం శ్రోతృ- శ్రుతిస్వరూపత్వాత్ తథా అమతం- మనసోఽవిషయత్వాత్ స్వయం మన్తృ- మతిస్వరూపత్వాత్ తథా అవిజ్ఞాతం - బుద్ధేరవిషయత్వాత్ స్వయం విజ్ఞాతృ- విజ్ఞానస్వరూపత్వాత్ కించ- నాన్యదతః- అస్మాదక్షరాదస్తి. నాస్తి కించిద్ద్రష్టృ- దర్శనక్రియాకర్తృ. ఏతదేవాక్షరం దర్శనక్రియాకర్తృ సర్వత్ర. తథా నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ - తదేవాక్షరం శ్రోతృ సర్వత్ర, నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ- తదేవాక్షరం మన్తృ సర్వత్ర సర్వమనోద్వారేణ. నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాతృ- విజ్ఞానక్రియాకర్తృ తదేవాక్షరం సర్వబుద్ధిద్వారేణ విజ్ఞానక్రియాకర్తృ నాచేతనం ప్రధానమన్యద్వా. (ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి) యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మా సర్వాన్తరోఽశనాయాదిసంసారధర్మాతీతో, యస్మిన్నాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చ, - ఏషా పరా కాష్ఠా, ఏషా పరా గతిః, ఏతత్పరం బ్రహ్మ, ఏతత్పృథివ్యాదేరాకాశాన్తస్య సత్యస్య సత్యమ్. ౧౧

ఆ.— ప్రధానవాదినః శఙ్కామనూద్యోత్తరవాక్యేన నిరాకరోతి (అగ్నేరిత్యాదినా) ఇతశ్చాక్షరస్యాచేతనత్వమిత్యాహ (కిం చేతి) నాస్తీత్యన్వయప్రదర్శనం అతోన్యదితి విశేషణసిద్ధమర్థమాహ (ఏతదితి) అన్యద్వా- పూర్వోక్తమవ్యాకృతాది పృథివ్యన్తం. నిగమనవాక్యముదాహృత్య తస్య తాత్పర్యమాహ (ఏతస్మిన్నితి) పరా కాష్ఠా- పర్యవసానం నాస్మాదుపరిష్టాదుపాదానం కించిదస్తీత్యర్థః తస్యైవ పరమపురుషార్థత్వమాహ (ఏషేతి) *పురుషాన్న పరం కించిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిరితి శ్రుత్యన్తరం. సత్యస్య సత్యమక్షరాదన్యదస్తీతి చేత్ నేత్యాహ (ఏతదితి) నను చతుర్థాసత్యస్య సత్యం బ్రహ్మ వ్యాఖ్యాతం- అక్షరం తు నైవమితి చేత్- తత్రాహ (ఏతత్పృథివ్యాదేరితి) ౧౧

రం.— (తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రిత్యాది) అహో గిరిరదృశ్యం సద్ద్రష్టృ-రూపాదిసాక్షాత్కర్తృ. ఏవమశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతమిత్యత్రాప్యశ్రోత్రాద్యవిషయత్వం ... శ్రోతృ-శబ్దసాక్షాత్కర్తృ మన్తృ-మననసాక్షాత్కర్తృ విజ్ఞాతృ-అధ్యవసాయసాక్షాత్కర్తృ (నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాత్రితి) అత్రాప్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానోక్తరీత్యా అన్యశబ్దస్య తత్సదృశపరత్వమేవ యథాచోక్తవిభూతిః- నాన్యకత్వోక్తైస్తత్సదృశభూతిప్రతిషేధపరత్వం- ఏవమిహాప్యదృష్టత్వాదివిశేషితనిరుపాధికద్రష్టృత్వాశ్రయస్యాపరమాస్య సదృశం కిమపి నాస్తీత్యర్థః యద్వా- యథా ఏతదక్షరమన్యైరదృష్టం సత్ స్వవ్యతిరిక్తసమస్తద్రష్టృ, స్వవ్యతిరిక్తసమస్తాధారభూతం, చ- ఏవమనేనాక్షరేణ దృష్టం ఏతస్యాక్షరస్యాధారభూతమేతస్య ద్రష్టృ నాస్తీత్యర్థః పూర్వవ్యాఖ్యాయాం సమనిషేధః- అస్యాం వ్యాఖ్యాయామధికనిషేధః ఇతి న చ *నేహ నానాస్తీతివన్నాన్యదతోఽస్తీత్యాదివాక్యస్యాప్యబ్రహ్మాత్మకవస్తునిషేధపరత్వోపపత్తౌ సమాభ్యధికనిషేధపరతయా వ్యాఖ్యా న సఙ్గతమితి వాచ్యం - తద్వదత్రైక్యవిధిశేషత్వాభావేన సమాభ్యధికనిషేధపరత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్ ఉపసంహరతి (ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతీతి) స్పష్టోఽర్థః. ఇతి శబ్దః శ్రుతివచనసమాప్తౌ ౧౦

శ.— సా హోవాచ. హే బ్రాహ్మణా భగవన్తః శృణుత మదీయం వచః. తదేవ బహుమన్యేధ్వం - మన్యధ్వం కిం తత్ యదస్మాద్యాజ్ఞవల్క్యాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వమ్- ముచ్యధ్వమస్మై నమస్కారం కృత్వా. తదేవ బహు మన్యధ్వమిత్యర్థః. జయస్త్వస్య మనసాపి నాశంసనీయః - కిముత

కార్యతః కస్మాత్ నవైయుష్మాకంమధ్యే జాతు- కదాచిదపీమం- యాజ్ఞవల్క్యంబ్రహ్మోద్యం ప్రతిజేతా. ప్రశ్నౌచేన్మహ్యంవక్ష్యతి- నవైజేతా భవితేతిపూర్వమేవమయా ప్రతిజ్ఞాతం - అద్యాపిమమాయమేవనిశ్చయో బ్రహ్మోద్యం ప్రత్యేతిష్ట్వన్యోనకశ్చిద్విద్యతఇతి తతోహవాచక్నవ్యుపర రామ. అత్రా న్తర్యామి బ్రాహ్మణఏతదుక్తం- * యఃపృథివీంనవేద * యఃసర్వాణిభూతానినవిదురితిచ యమన్తర్యామిణంనవిదు, ర్యేచనవిదు, ర్యచ్చతవతురందర్శనాదిక్రియాకర్తృత్వేనసర్వేషాంచేతనాచేతనాధాతృత్వముక్తం,- కస్త్వేషాంవిశేషః - కింవాసామాన్యమితి తత్ర కేచిదాచక్షతే-పర స్యమహాసముద్రస్థానీయస్యబ్రహ్మణోఽక్షరస్యాప్రచలితస్వరూపస్యేషత్ప్రచలితావస్థాన్తర్యామి అత్యన్తప్రచలితావస్థా క్షేత్రజ్ఞః - యస్తంన వేదాన్తర్యామిణం తథాన్యాఃపఞ్చావస్థాఃపరికల్ప్య నితథాష్టావస్థా బ్రహ్మణోభవన్తీతివదన్తః అన్యేఽక్షరస్యశక్తయఏతాఇతి, వదన్త్యనన్తశక్తి మదక్షరమితి, చ అన్యేత్వక్షరస్యవికారాఇతివదన్తి అవస్థాశక్తీతావన్నోపపద్యేతే- అక్షరస్యాశనాయాదిసంసారధర్మాతీతత్వశ్రుతేః నహ్యశ నాయాదిధర్మవదవస్థావత్త్వంచైకస్య యుగపదుపపద్యతే తథాశక్తిమత్త్వంచ వికారావయవత్వేచదోషాఃప్రదర్శితాశ్చతుర్థే తస్మాదేతాఅ సత్యాఃసర్వాఃకల్పనాః కస్తర్హిభేదఏషాం ఉపాధికృతఇతి(బ్రూ)మః నస్వతఏషాంభేదోఽభేదోవా - సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానఘనైకరసస్వాభా వ్యాత్. * అపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమయమాత్మాబ్రహ్మేతిచ శ్రుతేః * సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజఇతిచాథర్వణే. తస్మాన్నిరుపాధికస్యా త్మనోనిరుపాఖ్యత్వాన్నిర్విశేషత్వాదేకత్వాచ్చ * నేతినేతీతివ్యపదేశోభవతి. అవిద్యాకామకర్మవిశిష్టకార్యకరణోపాధిరాత్మాసంసారీజీవఉచ్యతే నిత్యనిరతిశయజ్ఞానశక్త్యుపాధిరాత్మాన్తర్యామీశ్వరఉచ్యతే సఏవనిరుపాధిః కేవలఃశుద్ధఃస్వేనస్వభావేనాక్షరంపరఉచ్యతే తథాహిరణ్యగర్భావ్యా కృతదేవతాజాతిపిణ్డమనుష్యతిర్యక్ప్రేతాదికార్యకరణోపాధిభిర్విశిష్టస్తదాఖ్యస్తద్రూపోభవతి. తథా *తదేజతితన్నైజతీతివ్యాఖ్యాతం తథా *ఏష తఆత్మా* ఏషసర్వభూతాన్తరాత్మా *ఏషసర్వేషుభూతేషుగూఢః *తత్త్వమసి *అహమేవేదంసర్వం *ఆత్మైవేదంసర్వం *నాన్యోఽతోస్తి ద్రష్టేత్యా దిశ్రుతయోనవిరుధ్యన్తే కల్పనాన్తరేష్వేతాః శ్రుతయోనగచ్ఛన్తి. తస్మాదుపాధిభేదేనైవైషాంభేదః-నాన్యథా- * ఏకమేవాద్వితీయమిత్యవధార ణాత్సర్వోపనిషత్సు. ౧౨

ఇతిబృహదారణ్యకభాష్యేపఞ్చమాధ్యాయే ఽష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ — కింతద్వచనంతదాహ (తదేవేతి) బహుమానవిషయభూతంవస్తుపృచ్ఛతి (కింతదితి) యదాదౌవదీయంవచనం - తదేవబ హుమానయోగ్యమిత్యాహ (యదితి) వ్యాఖ్యేయభాగం (అస్మాదితి) నమస్కారంకృత్వా- వదనుజ్ఞాం ప్రాప్యేతిశేషః తదేవేతి ప్రాథమికవచ నోక్తిః. కిమితిత్వదీయంపూర్వంవచోబహుమన్యామహే- జేతుంపునరిమంశాస్మహే నేత్యాహ (జయస్త్వితి) తత్ర ప్రశ్నపూర్వకంపూర్వోక్త మేవబహుమానవిషయభూతంవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (కస్మాదిత్యాదినా) పరాజితాయాగార్గ్యావచోనోపాదేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్ర శ్నౌచేదితి) తతశ్చ - ప్రశ్ననిర్ణయాద్యాజ్ఞవల్క్యస్యాప్రకమ్ప్యత్వంప్రతిపాద్యబ్రాహ్మణాత్ప్రతిహతంచోక్తమిత్యర్థః అన్తర్యామీక్షేత్రజ్ఞో ఽక్షరమిత్యేతేషామవాన్తరవిశేషప్రదర్శనార్థంప్రకృతత్వందర్శయతి (అత్రాన్తర్యామీతి) తత్రాన్తర్యామిణఃప్రకృతత్వంప్రకటయతి (య మితి) క్షేత్రజ్ఞస్యప్రకృతత్వంస్ఫుటయతి (యేచేతి) అక్షరస్యప్రస్తుతత్వంప్రఖ్యాపయతి (యచ్చేతి) సర్వేషాంవిషయాణాందర్శనశ్ర వణాదిక్రియాకర్తృత్వేనచేతనాచేతనధాతురితియత్తదక్షరముక్తమిత్యన్వయః. తేషువిచారమవతారయతి (కస్త్వితి) తస్మిన్విచారేవ్యాఖ్యామతము త్థాపయతి (తత్రేతి) క్షేత్రజ్ఞస్యప్రస్తుతత్వశఙ్కాంవారయతి (యస్తమితి) యథాపరస్యాత్మనోన్తర్యామీజీవశ్చేత్యవస్థేద్వేకల్ప్యేతే - త థాతస్యైవాన్యాఃపఞ్చావస్థాఃపిణ్డోజాతిర్విరాట్సూత్రంచైవమిత్యేవంలక్షణాఃపరికల్పయన్తీత్యాహ (తథేతి) ఉక్తరీత్యాక ల్పనాయాంపిణ్డోజాతిర్విరాట్సూత్రందైవమవ్యాకృతంసాక్షీక్షేత్రజ్ఞశ్చేత్యష్టావస్థాబ్రహ్మణోభవన్తీతివదన్తః కల్పయన్తీతిసమ్బన్ధః అవస్థాపక్ష ముక్త్వాశక్తిపక్షమాహ (అన్యఇతి) తుశబ్దేనావయవపక్షందర్శయన్వికారపక్షంనిక్షిపతి (అన్యేత్వితి) తత్రపక్షద్వయంప్రత్యాహ (అవస్థే తి) అన్తర్యామిప్రభృతీనామితిశేషః. తస్యసాంసారికధర్మాతీతత్వశ్రుతావపికథమవస్థావత్త్వంశక్తిమత్త్వంవానసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అవశిష్టపక్షద్వయనిరాకరణంప్రాగేవప్రవృత్తంస్మారయతి (వికారేతి) పరపక్షనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాదితి) పరకీయకల్పనాఽసమ్భ వేపృచ్ఛతి (కస్తర్హీతి) ఉత్తరమాహ (ఉపాధీతి) ఆత్మనిస్వతోవిశేషాభావేహేతుమాహ (సైన్ధవేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అపూర్వమితి) బాహ్యం- కార్యం. అభ్యన్తరం- కారణం తాభ్యాంకల్పితాభ్యాంసహాధిష్ఠానత్వేనసత్తాస్ఫూర్తిప్రదతయావర్తతేబ్రహ్మ - స్వభావతస్తుజన్మాదిస ర్వవిక్రియాశూన్యంకూటస్థంసతద్వదిత్యర్థశ్వణశ్రుతేరర్థః ఆత్మనఃస్వతోవిశేషానవగమేఫలితమాహ (తస్మాదితి) నిరుపాఖ్యత్వం - వాచాంమన సాంచాగోచరత్వం తత్రనిర్విశేషత్వమేకత్వంచహేతుః నిరుపాధిస్యైవనిర్విశేషత్వంనాథయిమయుక్తం. తత్రచవిప్రవాక్యంప్రమాణీకృతం క థంపునరేతస్యైవవస్తునఃసంసారిత్వం- తదాహ (అవిద్యేతి) తైర్విశిష్టంయత్కార్యకరణం- తేనోపాధినోపహితఃపరఏవాత్మాజీవస్సంసారీతిచవ్యపదేశ భాగ్భవతీత్యర్థః. తథాపికథంతస్యాన్తర్యామిత్వం- తదాహ (నిత్యేతి) నిత్యంనిరతిశయం - సర్వత్రాప్రతిబద్ధంజ్ఞానం. తస్మిన్సత్త్వపరిణామేస త్త్వప్రధానామాయాశక్తిరుపాధిః తేనవిశిష్టస్సన్నాత్మేశ్వరోన్తర్యామీతిచోచ్యతఇత్యర్థః కథంతర్హితస్మిన్నక్షరశబ్దప్రవృత్తిః- తత్రాహ (సఏ వేతి) నిరుపాధిత్వంశుద్ధత్వేహేతుః కేవలత్వమద్వయత్వే అథాపికథంత హైరణ్యగర్భాదిశబ్దప్రత్యయావిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యథైకస్మి న్నేవసత్యాత్మన్యేకకల్పితోపాధిప్రయుక్తంనానాత్వం- తథా *తదేజతితన్నైజతీత్యాదివాక్యమూపర్యప్రాగేవోక్తమిత్యాహ (తథేతి) కల్ప నయాపరస్యనానాత్వం-వస్తుతస్త్వేకరసమిత్యత్రశ్రుతీరుదాహరతి (తథేత్యాదినా) అవస్థాశక్తివికారావయవపక్షేష్వపియథోక్తశ్రుతీనామను

పరిమాణశఙ్కామాహ (కల్పనా న్తరేష్వితి) ఔపాధికో న్తర్యామ్యాదిభేదః- నన్వాకారాణాముపసంహరతి (తస్మాదితి) స్వతో వస్తునా భేదః- కిం నైర్వికారస్యమేవేత్యత్ర హేతుమాహ (ఏకమితి) ౧౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ఽష్టమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

౮ం — ఏవంయాజ్ఞవల్క్యేన ప్రత్యుక్తా వాచక్నవీ పరమ్ ప్రశ్నాస్పదమపశ్యన్తీ బ్రాహ్మణా న్ద్రష్ట్వాఽఽహేత్యాహ (సాహోవాచేతి) ఉత్తమేవాహ (బ్రాహ్మణా భగవన్తి స్తదేవ బహుమన్యేధ్వం యదస్మాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వమితి) హే భగవన్తో బ్రాహ్మణాః యూయం తదేవ బహు మన్యేధ్వం కిం తత్ యదస్మాత్- యాజ్ఞవల్క్యాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వం- నమస్కారం కృత్వా ముచ్యేధ్వమితి యత్ ముక్తా భవతే యదిత్యర్థః ఇదే వబహుమన్యధ్వమిత్యన్వయః నకదాచిదప్యస్య యాజ్ఞవల్క్యస్య పరాజయశ్చిన్తనీయః- అతో నమస్కారం కృత్వా ఽస్మాన్ముక్తా భవతేత్యర్థః. మన్యేధ్వం ముచ్యేధ్వమితిలిఙ్గ్యత్యయమబహువచనం (నవైజాతు యుష్మాకమిమం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం జేతేతి) యుష్మాకం మధ్యే కశ్చిదపి- యాజ్ఞవల్క్యం కశ్చిదపి బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవాదం ప్రతి జేతా నైవాస్తీత్యర్థః ఏవం బ్రాహ్మణాన్ప్రత్యుక్త్వా తతో వాచక్నవ్యుపరరామ- తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః. ఇదం చ బ్రాహ్మణం సమన్వయాధ్యాయే తృతీయపాదే చిన్తితం- *ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్తీత్యత్ర అక్షరశబ్దితం ప్రధానమేవ- *అక్షరాత్పరతః పర ఇత్యాదావక్షరశబ్దస్య ప్రధానే ప్రయోగా దస్థూలమిత్యాదినిషేధానాం చ స్థూలత్వాదిప్రసక్తిమత్యచేతనే సాపఙ్క్షస్యాత్, *కస్మిన్నుఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేత్యాకాశాధారత్వేన ప్రశ్నస్యాకాశోపాదానతయా తదాధారభూత ప్రధానవిషయత్వోచిత్యాచ్చేత్యేవం ప్రాప్తే ఉచ్యతే- *అక్షరమమ్బరాన్తధృతేః. అక్షరం పరం బ్రహ్మ- అమ్బరాన్తధృతేః- అమ్బరస్య- ఆకాశస్యాన్తః- పారభూతం ప్రధానం. తద్ధారకత్వాదిత్యర్థః అయం భావః- *కస్మిన్నుఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేత్యత్రాకాశో న వాయుప్రకృతిభూతాకాశః- అపిత్వవ్యాకృతాకాశః- *యదూర్ధ్వం గార్గి దివో యదర్వాక్పృథివ్యాః యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షత ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి కాలత్రయవర్తివికారాధారతయోచ్యమానత్వస్య భూతాకాశే అసమ్భవేనావ్యాకృతాకాశ ఏవ సమ్భవాత్ తస్యావ్యాకృతాధారతయోక్తస్యాక్షరం పరమేవ బ్రహ్మ భవితుమర్హతి. నను జీవస్యాప్యచేతనాధారత్వసమ్భవాత్ జీవ ఏవాక్షరశబ్దితః కిం న స్యాదిత్యత్రోత్తరం- * సా చ ప్రశాసనాత్ సా చ- అమ్బరాన్తధృతిః *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇత్యాదినా ప్రశాసనాధీనా శ్రూయతే. ప్రకృష్టం శాసనం- ప్రశాసనం శాసనస్య ప్రకర్షశ్చ- అసఙ్కుచితసర్వవిషయత్వం తత్కాసఙ్కుచితచిదచిచ్ఛాసనం పరమాత్మధర్మః *అన్యభావవ్యావృత్తేశ్చ - *తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రిత్యాదినా ఉపదిశ్యమానైరితరాద్రష్టృత్వే సతి సర్వద్రష్టృత్వాదిరూపైర్ధర్మైః పరమాత్మనః ప్రకృతేర్జీవస్య చ వ్యావృత్తైశ్చ పరమాత్మైవైతత్ తథా గుణోపసంహారపాదేపి - ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్యస్థూలమనణ్వహ్రస్వమిత్యాదిశ్రుతౌ అక్షరసమ్బన్ధినః అస్థూలత్వాదయః ప్రపఞ్చప్రత్యనీకతారూపాః సర్వకర్మత్వసర్వకామత్వాదివత్ సర్వాసు పరవిద్యాసునోపసంహర్తవ్యాః - ఉపసంహారే ప్రమాణాభావాత్ నచ స్వరూపనిరూపకాణాం సత్యత్వజ్ఞానత్వాదిధర్మాణాం సర్వపరవిద్యోపసంహారస్య *ఆనన్దాదయః ప్రధానస్యేత్యేకాధికరణసిద్ధత్వాత్తద్వదేవాస్థూలత్వాదీనామపి స్యాదితి చేన్న - సత్యత్వాదికమన్తరేణ బ్రహ్మస్వరూపస్యైవ ప్రత్యేతుమశక్యతయా సత్యత్వాదేస్సర్వవిద్యోపసంహారేప్యస్థూలత్వాదీనామభావరూపాణాం *లబ్ధరూపే క్వచిత్కించిత్తాదృగేవ నిషిధ్యత ఇతి న్యాయేన బ్రహ్మప్రతీత్యనన్తరభావిప్రతీతికానాం బ్రహ్మస్వరూపప్రతీత్యుపయోగిత్వాభావేన సర్వపరవిద్యోపసంహారే ప్రమాణాభావాదితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- *అక్షరధియాం త్వవరోధస్సామాన్యతద్భావాభ్యామౌపసదవత్తదుక్తం అక్షరబ్రహ్మసమ్బన్ధినీనామస్థూలత్వాదిధియాం సర్వాసు పరవిద్యాస్వవరోధః- సఙ్గ్రహణం కర్తవ్యం కుతః సామాన్యతద్భావాభ్యాం- సర్వాసూపాసనేషూపాస్యస్యాక్షరబ్రహ్మణస్సమానత్వాత్, దస్థూలత్వాదీనాం బ్రహ్మప్రతిపత్తావన్తర్భావాచ్చేత్యర్థః యథా సత్యత్వాదికమన్తరేణ బ్రహ్మస్వరూపం ప్రతిపత్తుమశక్యం - తథాఽస్థూలత్వాదికమన్తరేణ జీవవ్యావృత్తం బ్రహ్మస్వరూపం సత్యజ్ఞానాదివాక్యైర్న ప్రతిపత్తుం శక్యం - సత్యత్వాదేః ప్రత్యగాత్మసాధారణత్వేన ప్రత్యగాత్మవ్యావృత్తత్వాభావాత్. స్థూలత్వాదిభేదానర్హత్వంతు న జీవసాధారణం. తతశ్చాస్థూలత్వాదీనాం నిషేధరూపతయా సత్యాదివాక్యజన్యబ్రహ్మప్రతీత్యుపజీవకత్వేపి స్వేతరసమస్తవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపప్రతీత్యర్థమస్థూలత్వాదికం సకలపరవిద్యాసుపసంహార్యమేవ. * ఇయదామననాత్ అభిముఖ్యేనమననం- ఆమననం ధ్యానమితి యావత్. ఆమననాత్- ధ్యానాద్ధేతోః. ధ్యానార్థమియదేవాపేక్షితం- న సర్వకర్మత్వసర్వకామత్వాదికమపి తేన వినాపి ఇతరవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపస్య ప్రత్యేతుంశక్యతయా న సర్వకర్మత్వాదేస్సర్వపరవిద్యోపసంహారః- అపితు యత్ర ప్రకరణే ఆమ్నాతం- తత్రైవ వ్యవతిష్ఠతే అస్థూలత్వాదికంతు సామర్థ్యరూపలిఙ్గవశాత్సర్వవిద్యానుయాయి అత ఏవహి * సమ్భృతిద్యువ్యాప్త్యపి చాత ఇత్యధికరణే వ్యాప్త్యాదేస్సామర్థ్యవశాదల్పాయతనవిద్యాసునని వేశ ఇత్యుక్తం తత్రహి ※ బ్రహ్మజ్యేష్ఠా వీర్యా సమ్భృతాని బ్రహ్మాగ్రే జ్యేష్ఠం దివమాతతాన| బ్రహ్మ భూతానాం ప్రథమో హి జజ్ఞే తేనార్హతి బ్రహ్మణా స్పర్ధితుం క ఇతి రాణాయనీయానాం ఖిలేషు మన్త్రః శ్రూయతే. అస్యమన్త్రస్యాయమర్థః- బ్రహ్మ- బ్రహ్మణేత్యర్థః. వ్యత్యయశ్ఛన్దసః జ్యేష్ఠా- జ్యేష్ఠాని. శేః * సుపాంసులుగితి లుకినలోపే చరూపం వీర్యా- వీర్యాణి, సమ్భృతాని- ధృతాని తథా చ బ్రహ్మణా బహూని శ్రేష్ఠాని వీర్యాణి ధృతానీత్యర్థః బ్రహ్మాగ్రే జ్యేష్ఠం దివమాతతాన- తచ్చ జ్యేష్ఠం బ్రహ్మాగ్రే- ఇన్ద్రాదిజననాత్ ప్రాగేవ దివం- స్వర్గమాతతాన- వ్యాప్తవత్. కించ- బ్రహ్మ దేవానాం ప్రథమో హి జజ్ఞే- బ్రహ్మ దేవానాముత్పత్తేః ప్రాగపి విద్యమానమిత్యర్థః. తేనార్హతి బ్రహ్మణా స్పర్ధితుం కః- తాదృశేన బ్రహ్మణా కః స్పర్ధితుం క్షమేతేత్యర్థః అత్ర పరిచ్ఛేదాతీతే బ్రహ్మణి ద్యువ్యాపకత్వాధికథనస్య స్వరూపోపదేశార్థత్వాభావేనోపాసనార్థత్వస్య సిద్ధతయాస్య ప్రకరణే ఉపాసనాద్యశ్రవణేనాఽన్యారభ్యాధీతస్య ద్యువ్యాపనాదేః ప్రకరణాన్త

ఉ.— అథ హైనం విదగ్ధః శాకల్యః పప్రచ్ఛ కతి దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి స హైతయైవ నివిదా ప్రతిపేదే యావన్తో వైశ్వదేవస్య నివిద్యుచ్యన్తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి త్రయస్త్రింశదిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి షడిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి త్రయ ఇత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి ద్వావిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేత్యధ్యర్ధ ఇత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేత్యేక ఇత్యోమితి హోవాచ కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి ॥ ౧

రశ్మ్యాదివిద్యార్థత్వేన కృత్స్నేనియామకానామన్తర్యామిత్వాదివత్ సత్యత్వాదివచ్చ సర్వవిద్యార్థత్వేన ప్రాప్తే ఉచ్యతే * సత్యాదివిద్యావ్యాపకానిహితాః సత్యాదివిద్యావ్యాప్తిరితిసమాహారద్వన్ద్వత్వాదేకవద్భావః సమ్భరణం ద్యువ్యాప్తిశ్చ తత్తజ్జ్ఞానవశాత్ వ్యవతిష్ఠతే అల్పస్థానానుదహరశాణ్డిల్యాదివిద్యాసు ... వ్యాపకత్వ ... గ్రహణాభావాదల్పాయతనానవరుద్ధవిద్యాస్వేవ వ్యవతిష్ఠతే స హైవమల్పాయతనానుదహరశాణ్డిల్యాదివిద్యాసు ... స్యాభ్యుపసంహారాసమ్భవేన సత్యత్వజ్ఞానత్వాన న్తత్వాదేస్సర్వవిద్యానుయాయిత్వం * ఆనన్దాదయః ప్రధానస్యేత్యధికరణసిద్ధస్య నిరోధస్య ... వాచ్యం- స్వాభావికానన్త్యాదేరాపేక్షికాల్పాయతనత్వస్య చానుసన్ధానే విరోధాభావాత్, ... పరిచ్ఛిన్నత్వరూపద్యువ్యాప్తిత్వస్య చ ... ల్పాయతనావచ్ఛిన్నత్వస్య ... పరిమాణద్వయానుసన్ధానవిరోధాత్. ... ప్రకృతమనుసరామః. ౧౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే అష్టమం బ్రాహ్మణం భాష్యమ్

శం.— (అథ హైనం విదగ్ధశ్శాకల్యః పప్రచ్ఛ) పృథివ్యాదీనాం సూత్రాన్తానాం ... తారతమ్యేన పూర్వస్య పూర్వస్యోత్తరోత్తరస్మిన్నోతప్రోతభావం కథయన్ సర్వాన్తరం బ్రహ్మ ప్రకాశితవాన్ తస్యైవ బ్రహ్మణోఽవ్యాకృతవిషయే పూర్వభేదేషు ... తస్యైవ బ్రహ్మణో నామరూపోపాధికృతేన ... దేవతాభేదసఙ్ఖ్యాసఙ్కోచవికాసద్వారేణాధిగన్తవ్యమితి తదర్థం శాకల్యబ్రాహ్మణమారభ్యతే ... శకలస్యాపత్యం శాకల్యః పప్రచ్ఛ కతి సఙ్ఖ్యాకా దేవా హే యాజ్ఞవల్క్యేతి స యాజ్ఞవల్క్యః ... నివిదా ప్రతిపేదే ... యావత్సఙ్ఖ్యాకా దేవా వైశ్వదేవస్య శస్త్రస్య నివిది నివిన్నామ దేవతాసఙ్ఖ్యావాచకాని మన్త్రపదాని కానిచిద్వైశ్వదేవే శస్త్రే ... తాని నివిత్సంజ్ఞకాని తస్యాం నివిది యావన్తో దేవాః శ్రూయన్తే తావన్తో దేవా ఇతి. కా పునస్సా నివిత్ ... త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ దేవా, దేవానాం త్రీణి చ శతాని, పునరప్యేవం త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రాణి ... తావన్తో దేవా ఇతి శాకల్యోఽప్యోమితి హోవాచ ... పునస్తేషామేవ దేవానాం సఙ్కోచవిషయాం సఙ్ఖ్యాం పృచ్ఛతి (కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) త్రయస్త్రింశత్ షట్ ... సఙ్కోచవికాసవిషయాం సఙ్ఖ్యాం పునః పునః పృచ్ఛతి (కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (అథేతి) ... తయా ... పృథివ్యాదీనామితి) * యత్పృథివ్యాది ... సాక్షి ... బ్రాహ్మణ ... (కస్యచేతి) నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతవిషయే ... అత్ర ... పృథివ్యాదయః ... వ్యాకృతవిషయే ... (వ్యాకృతేతి) ... అధిగన్తవ్యమితి ... బ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (తస్యైవేతి) ... దేవతాభేదానాం ... సఙ్ఖ్యా ... సఙ్కోచవికాసద్వారా ... బ్రహ్మణ ... దేవతాసఙ్ఖ్యా ... బ్రాహ్మణారమ్భే ... అక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) నివిది ... త్రయస్త్రింశత్ ... యావన్తో దేవాః ... (నివిన్నామేతి) ఉత్తరమాహ (దేవతేతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థం కథయతి (తస్యామితి) ... (కా పునరిత్యాదినా) అనుజ్ఞావాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ... కత్యేవేత్యాది ప్రశ్నానాం పూర్వప్రశ్నేన పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య పరిహరతి (పునరిత్యాదినా) కతమే తే త్రయశ్చేత్యాది ప్రశ్నస్య విషయభేదం దర్శయతి (దేవతేతి) ౧

రం.— (అథ హైనం విదగ్ధశ్శాకల్యః పప్రచ్ఛేత్యాది) శకలస్యాపత్యం శాకల్యః విదగ్ధః సమర్థం మన్య ఇతి యావత్ ప్రశ్నమేవాహ (కతి దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) కింసఙ్ఖ్యాకా దేవా ఇత్యర్థః (స హైతయైవ నివిదా ప్రతిపేదే) స ఏవం పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యో వక్ష్యమాణతయైవ నివిదా దేవతాసఙ్ఖ్యాం ప్రతిపేదే ప్రత్యపాదయత్. ఉక్తవానితి యావత్ తదేవ వ్యాకరోతి (యావన్తో వైశ్వదేవస్య నివిద్యుచ్యన్త ఇతి) వైశ్వదేవస్య శస్త్రస్య నివిది నివిన్నామ వైశ్వదేవశస్త్రే శస్యమానదేవతాసఙ్ఖ్యావాచకపదయుక్తమన్త్రవిశేషః. తస్యాం నివిది యావన్తో దేవాః ... యన్తే

ఉ.— స హోవాచ మహిమాన ఏవైషామేతే త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవా ఇతి కతమే తే త్రయస్త్రింశదిత్యష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ద్వాదశాదిత్యాస్త ఏకత్రింశదిన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశావితి॥ ౨

కతమే వసవ ఇత్యగ్నిశ్చ పృథివీ చ వాయుశ్చాన్తరిక్షం చాదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చ చన్ద్రమాశ్చ నక్షత్రాణి చైతే వసవ ఏతేషు హీదం వసు సర్వం హితమితి తస్మాద్వసవ ఇతి॥ ౩

కతమే రుద్రా ఇతి దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశస్తే యదాస్మాచ్ఛరీరాన్మర్త్యాదుత్క్రామన్త్యథ రోదయన్తి తద్యద్రోదయన్తి తస్మాద్రుద్రా ఇతి॥ ౪

తావన్తో దేవా ఇత్యర్థః కియన్తస్తత్రాప్యవాన్తరభేదా ఇత్యత్రాహ (త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) త్రయశ్చ త్రీ చ శతా- త్రయశ్చ త్రీణి శతా నీత్యర్థః ఉభయత్ర సుపాం సులుగిత్యాదినా పూర్వసవర్ణాదేశః త్ర్యధికాని త్రిశతానీత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రా- త్ర్యధికాని త్రిసహస్రాణీత్యర్థః ఉక్తమఙ్గీకరోతి శాకల్యః (ఓమితి) (ఉవాచేతి) విదగ్ధ ఇతి శేషః పునరపి సూక్ష్మదృష్ట్యా పృచ్ఛతి (కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఉత్తరమాహ (త్రయస్త్రింశదితి) శాకల్యోఽఙ్గీకరోతి (ఓమితి) పునరపి సూక్ష్మదృష్ట్యా పృచ్ఛతి (కత్యేవేత్యాది) యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (షడితి) అభ్యుపగచ్ఛతి (ఓమితి హోవాచేతి) ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం (అధ్యర్ధ ఇతి) ఏక ఇతి శేషః. అర్ధాధిక ఏక ఇత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం ఏవం దేవతాసఙ్కోచవికాసవిషయాం సఙ్ఖ్యాం పృష్ట్వా సఙ్ఖ్యేయస్వరూపం పృచ్ఛతి శాకల్యః కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) పూర్వవదర్థః. ౧

శం — స హోవాచ- ఇతర మహిమానః - విభూతయ ఏషాం - త్రయస్త్రింశతాం దేవానామేతే - త్రయశ్చ త్రీ చ శతేత్యాదయః పరమార్థతస్తు త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవా ఇతి కతమే తే త్రయస్త్రింశదితి ఉచ్యతే- అష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ద్వాదశాదిత్యాస్త ఏకత్రింశదిన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశావితి- త్రయస్త్రింశతాం పూరణౌ. ౨

ఆ — కతి తర్హి దేవా భవన్తి- తత్రాహ (మహిమాన ఏవైషామితి) త్రయస్త్రింశతో దేవానాం స్వరూపం ప్రశ్నద్వారా విస్తారయతి (కతమే త ఇతి) ౨

రం — (స హోవాచ) అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహేత్యర్థః తదేవాహ (మహిమాన ఏవైషామేతే త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవా ఇతి) ఏషాం- త్రయస్త్రింశతో దేవానామేతే- షడధిక త్రిశతాధిక త్రిసహస్ర భేదా మహిమాన ఏవ- గుణభూతా ఇత్యర్థః తథైవ వ్యాసార్యైః అవిరోధః కర్మనిర్ణయే ఉక్తం. తస్మాత్త్రయస్త్రింశదేవ దేవా ఇత్యర్థః పృచ్ఛతి (కతమే తే త్రయస్త్రింశదితి) ఉత్తరం (అష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ఇత్యాది) స్పష్టం. (ఇన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశావితి) ఇన్ద్రో ద్వాత్రింశః ప్రజాపతిస్త్రయస్త్రింశ ఇత్యర్థః ౨

శం.— (కతమే వసవ ఇతి) తేషాం స్వరూపం ప్రత్యేకం పృచ్ఛ్యతే (అగ్నిశ్చ పృథివీ చేతి) అగ్న్యాద్యా నక్షత్రాన్తా ఏతే వసవః ప్రాణినాం కర్మఫలాశ్రయత్వేన కార్యకరణసఙ్ఘాతరూపేణ తన్నివాసత్వేన చ విపరిణమన్తో జగదిదం సర్వం వాసయన్తి వసన్తి చ. తే యస్మాద్వాసయన్తి తస్మాద్వసవ ఇతి ౩

ఆ — ఉత్తరప్రశ్నప్రపఞ్చప్రతీకం గృహీత్వా తస్య తాత్పర్యమాహ (కతమ ఇతి) తేషాం- వస్వాదీనాం ప్రత్యేకం - వస్వాది త్రయో ప్రతిగణ, మిన్ద్రప్రజాపతౌ చైకైకస్మై, త్యర్థః తేషాం వసుత్వం ఏతేషు హీత్యాదివాక్యావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (ప్రాణినామితి) తేషాం కర్మణః తత్ఫలస్య చాశ్రయత్వేన, తేషామేవ నివాసత్వేన, చ శరీరేన్ద్రియసముదాయాకారేణ విపరిణమన్తోఽగ్న్యాదయో జగదేతదాశ్రయన్తి. స్వయం చ తత్ర వసన్తి తస్మాద్యుక్తం తేషాం వసుత్వమిత్యర్థః వసుత్వం నిగమయతి (తే యస్మాదితి) ౩

రం — పునః పృచ్ఛతి (కతమే వసవ ఇతి) అష్టౌ వసవ ఇత్యుక్తా వసవః కే ఇత్యర్థః (ఉత్తరమగ్నిశ్చ పృథివీ చేత్యాది) స్పష్టం. ఉక్తానాం వసుత్వముపపాదయతి (ఏతేషు హీదం వసు సర్వం హితమితి తస్మాద్వసవ ఇతి) యస్మాదేతేషు- అగ్న్యాదిషు సర్వమిదం వసుశబ్దవాచ్యం ధనం హితం- నిహితం తేతస్మాద్వసవ ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యర్థః అస్మిన్ ప్రకరణే అగ్నిపృథివ్యాదిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరా ఇతి ద్రష్టవ్యం ౩

శం — కతమే రుద్రా ఇతి. దశ ఇమే పురుషే కర్మబుద్ధీన్ద్రియాణి- ప్రాణాః. ఆత్మా- మన ఏకాదశః- ఏకాదశానాం పూరణః. త ఏతే ప్రాణా యదా అస్మాచ్ఛరీరాన్మర్త్యాత్ప్రాణినాం కర్మఫలోపభోగక్షయ ఉత్క్రామన్తి- అథ- తదా రోదయన్తి. తత్- తత్ర యస్మాద్రోదయన్తి తేషాం సమ్బన్ధినః- తస్మాద్రుద్రా ఇతి ౪

ఆ — ప్రాణశబ్దార్థమాహ (కర్మేతి) తే యదాస్మాదిత్యాదివాక్యమనుసృత్య తేషాం రుద్రత్వముపపాదయతి (త ఏతే ప్రాణా ఇతి) మరణకాలేష్వన్తర్భూతా ఇత్యర్థః. ౪

ఉ.— కతమ ఆదిత్యా ఇతి ద్వాదశ వై మాసాః సంవత్సరస్యైత ఆదిత్యా ఏతే హీదగ్ం సర్వమాదదానా యన్తి తే యదిదగ్ం సర్వమాదదానా యన్తి తస్మాదాదిత్యా ఇతి॥ ౫

కతమ ఇన్ద్రః కతమః ప్రజాపతిరితి స్తనయిత్నురేవేన్ద్రో యజ్ఞః ప్రజాపతిరితి కతమః స్తనయిత్నురిత్యశనిరితి కతమో యజ్ఞ ఇతి పశవ ఇతి॥ ౬

కతమే షడిత్యగ్నిశ్చ పృథివీ చ వాయుశ్చాన్తరిక్షం చాదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చైతే షడేతే హీదగ్ం సర్వగ్ం షడితి॥ ౭

కతమే తే త్రయో దేవా ఇతీమ ఏవ త్రయో లోకా ఏషు హీమే సర్వే దేవా ఇతి కతమౌ తౌ ద్వౌ దేవావిత్యన్నం చైవ ప్రాణశ్చేతి కతమోఽధ్యర్ధ ఇతి యోఽయం పవత ఇతి॥ ౮

రం — పృచ్ఛతి (కతమే రుద్రా ఇతి) ఏకాదశ రుద్రా ఇత్యుక్తాః కే ఇత్యర్థః ఉత్తరం (దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశః) జ్ఞానకర్మేన్ద్రియాణి దశ పురుషస్థాని దశమే- దశేమ ఇత్యర్థః దశేమే పురుష ఇతి పాఠే స్పష్టోఽర్థః ఏకాదశం త్వాత్మా - మన ఇత్యర్థః తే ప్రాణా యదాఽస్మాన్మర్త్యాత్- మరణధర్మకాచ్ఛరీరాదుత్క్రామన్తి- అథ- తదా మ్రియమాణం పురుషం రోదయన్తీతి రుద్రా ఇత్యర్థః ౪

శం — కతమ ఆదిత్యా ఇతి ద్వాదశ వై మాసాః సంవత్సరస్య కాలస్యావయవాః ప్రసిద్ధా ఏత ఆదిత్యాః కథం ఏతే హి- యస్మాత్పునః పునః పరివర్తమానాః ప్రాణినామాయూంషి కర్మఫలం చాదదానాః- గృహ్ణన్తః ఉపాదదతో యన్తి- గచ్ఛన్తి యస్మాదేవమిదం సర్వమాదదానా యన్తి- తస్మాదాదిత్యా ఇతి ౫

ఆ — తేషామాదిత్యత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కతే (కథమితి) ఏతే హీత్యాదివాక్యేనోత్తరమాహ (ఏతే హీతి) ౫

రం — పృచ్ఛతి (కతమ ఆదిత్యా ఇతి) ద్వాదశాదిత్యా ఇత్యుక్తాః క ఇత్యర్థః ఉత్తరం (ద్వాదశ వై మాసాః సంవత్సరస్యైత ఆదిత్యా ఇతి) స్పష్టం తేషామాదిత్యత్వముపపాదయతి (ఏతే హీదం సర్వమాదదానా యన్తీత్యాది) ఏతే హి- మాసా ఇదం- ఉత్పత్తిమజ్జాతం జీవితం సర్వమాదదానాః- అపహరన్తో యన్తి- గచ్ఛన్తి తస్మాదాదిత్యా ఇత్యర్థః ౫

శం — కతమ ఇన్ద్రః కతమః ప్రజాపతిరితి స్తనయిత్నురేవేన్ద్రో యజ్ఞః ప్రజాపతిరితి కతమః స్తనయిత్నురితి. (అశనిరితి) అశనిః- వజ్రం వీర్యం బలం యత్ప్రాణినః ప్రమాపయతి. స ఇన్ద్రః- ఇన్ద్రస్య హి తత్కర్మ. కతమో యజ్ఞ ఇతి (పశవ ఇతి) యజ్ఞస్య హి సాధనాని పశవః యజ్ఞస్యారూపత్వాత్ పశుసాధనాశ్రయత్వాచ్చ పశవో యజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే ౬

ఆ.— ప్రసిద్ధం వజ్రం వ్యావర్తయతి (వీర్యమితి) తదేవ స్ఫుటయతి (బలమితి) కిం తదిత్యత్రోత్తరమాహ (యత్ప్రాణిన ఇతి) ప్రమాపణం- హింసనం. కథం తస్యేన్ద్రత్వం ఉపచారాదిత్యాహ (ఇన్ద్రస్య హీతి) పశూనాం యజ్ఞత్వమప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యజ్ఞస్య హీతి) కారణే కార్యోపచారం సాధయతి (యజ్ఞస్యేతి) అరూపత్వాత్ సాధనవ్యతిరిక్తరూపాభావాత్, యజ్ఞస్య పశ్వాశ్రయత్వాచ్చ పశవో యజ్ఞ ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యర్థః ౬

రం — కతమ ఇన్ద్రః కతమః ప్రజాపతిరితి ప్రశ్నః స్తనయిత్నురేవేన్ద్రో యజ్ఞః ప్రజాపతిరిత్యుత్తరం కతమః స్తనయిత్నురితి పునః ప్రశ్నః అశనిరిత్యుత్తరం కతమో యజ్ఞ ఇతి ప్రశ్నః అత్రోత్తరం (పశవ ఇతి) యజ్ఞసాధనత్వాత్ పశవ ఏవ యజ్ఞ ఇత్యుపచార ఇత్యర్థః ౬

శం — కతమే షడితి త ఏవాగ్న్యాదయో వసుత్వేన పఠితాః చన్ద్రమసం నక్షత్రాణి చ వర్జయిత్వా షడ్భవన్తి- షట్సంఖ్యావిశిష్టాః. ఏతే హి- యస్మాత్ త్రయస్త్రింశదాదియదుక్తం- ఇదం సర్వమేత ఏవ షడ్భవన్తి సర్వో హి వస్వాదివిస్తర ఏతేష్వేవ షట్స్వన్తర్భవతీత్యర్థః ౭

ఆ — ఏతే హీతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) యత్త్రయస్త్రింశదాద్యుక్తం- తత్సర్వమేత ఏవ- యస్మాదేతే షడ్భవన్తీతి యోజనా, అక్షరార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (సర్వో హీతి) ౭

రం — కతమే షడితి ప్రశ్నః షడిత్యుక్తా దేవాః క ఇత్యర్థః ఏవమగ్రేఽపి ఉత్తరం (అగ్నిశ్చ పృథివీ చ వాయుశ్చాన్తరిక్షం చాదిత్యశ్చ ద్యౌశ్చేతి) (ఏతే షడేతే హీదం సర్వం షడితి) ఉక్తమిదం సర్వమేతే షట్ - ఏతేఽగ్న్యాదయః అత ఏవ ఏతే షడిత్యర్థః ౭

శం.— కతమే తే త్రయో దేవా ఇతి (ఇమ ఏవ త్రయో లోకా ఇతి) పృథివీమగ్నిం చైకీకృత్యైకో దేవః, అన్తరిక్షం వాయుం చైకీకృత్య ద్వితీయః. దివమాదిత్యం చైకీకృత్య తృతీయః త ఏవ త్రయో దేవా ఇతి ఏషు హి- యస్మాత్త్రిషు దేవేషు సర్వే దేవా అన్తర్భవన్తి- తేనైత ఏవ దేవాస్త్రయ ఇత్యేష నైరుక్తాభిప్రాయేణ కేషాంచిత్పక్షః. కతమౌ తౌ ద్వౌ దేవావితి అన్నం చైవ ప్రాణశ్చైతౌ ద్వౌ దేవౌ, అనయోః సర్వేషాముక్తానామన్తర్భావః. కతమోఽధ్యర్ధ ఇతి యోఽయం పవతే- వాయుః. ౮

ఉ — * తదాహుర్యదయమేక ఇవైవ పవతేఽథ కథమధ్యర్ధ ఇతి యదస్మిన్నిదగ్ం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్తేనాధ్యర్ధ ఇతి కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రాణ ఇతి స బ్రహ్మ త్యదిత్యాచక్షతే॥ ౯

పృథివ్యేవ యస్యాయతనమగ్నిర్లోకో మనోజ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్। యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయగ్ం శారీరః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేత్యమృతమితి హోవాచ॥ ౧౦

ఆ — ప్రతిజ్ఞాసమాప్తావిలిశబ్దః తత్ర హేతుః (ఏషా హీతి) దేవతానాం కేషాంచిదేష ఏవ మహిమా- అన్యేషాంతు త్రయాణాం కాదీనాం యథాశ్రుతో ఽర్థ ఇత్యాహ (ఇత్యేష ఇతి) ౮

రం — కతమే తే త్రయో దేవా ఇతి ప్రశ్నః ఉత్తరం (ఇమ ఏవ త్రయో లోకా ఇత్యాది) సర్వదేవాశ్రయత్వాత్త్రయ ఏవ లోకా దేవా ఇత్యర్థః ప్రశ్నః (కతమౌ ద్వౌ దేవావితి) ఉత్తరం (అన్నం చైవ ప్రాణశ్చేతి) కతమోఽధ్యర్ధ ఇతి ప్రశ్నః ఉత్తరం (యోఽయం పవత ఇతి) వాయురిత్యర్థః. ౮

శం.— తత్రాహుః- చోదయన్తి యదయం వాయురేక ఇవైవ-ఏక ఏవ పవతే-అథ కథమధ్యర్ధ ఇతి యదస్మిన్నిదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్- అస్మిన్వాయౌ సతీదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్- అధిబుద్ధిం ప్రాప్నోతి తేనాధ్యర్ధ ఇతి కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రాణ ఇతి. స ప్రాణో బ్రహ్మ- సర్వదేవాత్మకత్వాన్మహత్- బ్రహ్మ (త్యదిత్యాచక్షతే) త్యదితి తద్బ్రహ్మాచక్షతే పరోక్షాభిధాయకేన శబ్దేన దేవానామేతదేకత్వం నానాత్వం చ. అనన్తానాం దేవానాం నివిత్సంఖ్యావిశిష్టేష్వన్తర్భావః. తేషామపి త్రయస్త్రింశదాదిషూత్తరోత్తరేషు- యావదేకస్మిన్ప్రాణే ప్రాణస్యైవ చైకస్య సర్వోఽనన్తసంఖ్యాతో విస్తరః ఏవమేకశ్చానన్తశ్చావాన్తరసంఖ్యావిశిష్టశ్చ ప్రాణ ఏవ తత్ర చ దేవస్యైకస్య నామరూపకర్మగుణశక్తిభేదోఽధికారభేదాత్ ౯

ఆ — ఏకస్యాధ్యర్ధత్వమాక్షిపతి (తత్రేతి) ఇవశబ్దస్త్వేకధమిత్యత్ర సమ్బధ్యతే పరిహరతి (యదస్మిన్నితి) ప్రాణస్య బ్రహ్మత్వం సాధయతి (సర్వేతి) తేన మహత్త్వేనేతి యావత్. తస్య పరోక్షత్వప్రతిపత్త్యై ప్రయత్నగౌరవార్థం కథయతి (త్యదితీతి) ఉక్తమర్థం ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం సఙ్గృహ్ణాతి (దేవానామితి) ఏకత్వం- ప్రాణేపర్యవసానం నానాత్వం- ఆనన్త్యం షడధికత్రిశతాధికత్రిసహస్రసంఖ్యాకానామపి దేవానామ ప్రోక్తత్వాత్కథం తదానన్త్యమిత్యాశఙ్క్య శతసహస్రశబ్దాభ్యామనన్తతా పుస్తైవేత్యాశయేనాహ (అనన్తానామితి) ఏకస్మిన్ప్రాణే పర్యవసానం యావద్భవతి- తావత్సర్వాన్తరముత్తరోత్తరేషు త్రయస్త్రింశదాదిషు తేషామప్యన్తర్భావ ఇత్యాహ (తేషామపీతి) ప్రాణస్యైకస్యానన్తర్భావః- తత్రాహ (ప్రాణస్యైవేతి) సఙ్గృహీతమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ఏకస్యానేకధాభావే కిం నిమిత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యా ప్రాణస్వరూపే స్థితే సతీతి యావత్ దేవస్యైకస్య- ప్రకృతస్య ప్రాణస్యైవేత్యర్థః ప్రాణివాఙ్జ్ఞానేకర్మణి చాధికారస్య- స్వామిత్వస్య భేదః- అధికారభేదః. తన్నిమిత్తత్వేన దేహస్యానేకసంస్థానపరిణామసిద్ధిః. ప్రాణినోహి జ్ఞానం కర్మ చానుస్రాయ సూత్రాత్మకమగ్న్యాదిరూపమాపద్యన్తే- తద్యుక్తో యథోక్తో భేద ఇత్యర్థః ౯

రం — (తదాహుర్యదయమేక ఏవేవేత్యాది) యత్-యస్మాదయం వాయురేక ఏవ పవతే - తత్కథమిహాధ్యర్ధ ఇతి శఙ్కాయామాహ ఏము తరరూగాసురిర్వర్థం. ఉదేవో స్తరచూహ (యదస్మిన్నిదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్తేనాధ్యర్ధ ఇతి) అధ్యార్ధ్నోత్- * బుధు వృద్ధౌ. అధికవృద్ధిం యస్మిన్వాయౌ ఇదం జగత్ప్రాప్తం- తేనాయం వాయురధ్యర్ధ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రశ్నః ఉత్తరం (ప్రాణ ఇతి) నను ప్రాణః పవమానపర్యాయః- స చాధ్యర్ధ ఇత్యుక్తః కథమేక ఇత్యుచ్యత ఇత్యత్రాహ (స బ్రహ్మ త్యదిత్యాచక్షతే ఇతి) అత్ర ప్రాణశబ్దేన త్యత్- అన్యత్. సర్వవిలక్షణం బ్రహ్మేతి యదాహుః- తదేవోచ్యత ఇత్యర్థః తతశ్చ బ్రహ్మణో మహిమానస్సర్వే దేవా ఇతి పర్యవసితోఽర్థః ౯

శం — ఇదానీం తస్యైవ ప్రాణస్య బ్రహ్మణః పునరష్టధా భేద ఉపదిశ్యతే పృథివ్యేవ యస్య- దేవస్యాయతనం- ఆశ్రయః. అగ్నిర్లోకో యస్య- లోకయత్యనేనేతి లోకః పశ్యతీతి అగ్నినా పశ్యతీత్యర్థః. మనోజ్యోతిః - మనసా జ్యోతిషా సఙ్కల్పవికల్పాదికార్యం కరోతి యః - సోఽయం మనోజ్యోతిః (పృథివీశరీరోఽగ్నిదర్శనో మనసా సఙ్కల్పయితా పృథివ్యభిమానీ కార్యకరణసఙ్ఘాతవాన్దేవ ఇత్యర్థః) స ఏవం విశిష్టం వై తం పురుషం యో వై విద్యాత్- విజానీయాత్ సర్వస్యాత్మనః- ఆధ్యాత్మికస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యాత్మనః పరమయనం (పరమాశ్రయః. తం పరాయణం మాతృజేన త్వఙ్మాంసరుధిరరూపేణ క్షేత్రస్థానీయేన బీజస్థానీయస్య పితృజస్యాస్థిమజ్జాశుక్రరూపస్య పరమయనం కరణాత్మనశ్చ) స వై వేదితా స్యాత్- య ఏతదేవం వేత్తి- స వై వేదితా- పణ్డితః స్యాదిత్యభిప్రాయః. యాజ్ఞవల్క్య- త్వం తమజానన్నేవ పణ్డితాభిమానీత్యభిప్రాయః. యది తద్విజ్ఞానే పాణ్డిత్యం లభ్యతే- వేద వా అహం తం పురుషం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం- యమాత్థ- యం కథయసి తమహం వేద తత్ర శాకల్యస్య వచనం చ ద్రష్టవ్యం - యది త్వం వేత్థ తం పురుషం- బ్రూహి కింవిశేషణోఽసౌ. శృణు యద్విశేషణః సః య ఏవాయం శారీరః- పార్థివోంశః. శరీరే భవః శారీరః మాతృజకోశత్రయ

* యదయమేక ఏవేవ పవత ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— కామ ఏవయస్యాయతనగ్ హృదయంలోకో మనోజ్యోతిర్యో వై తంపురుషంవిద్యాత్సర్వస్యాత్మనః ప
రాయణగ్ సవై వేదితా స్యాత్ ।యాజ్ఞవల్క్య వేదవా అహంతంపురుషగ్ సర్వస్యాత్మనఃపరాయణంయ
మాత్థయఏవాయంకామమయఃపురుషః సఏషవదైవశాకల్యతస్యకా దేవతేతి స్త్రియ ఇతిహోవాచ॥ ౧౧

రూప ఇత్యర్థః సఏషదేవః- యస్త్వయా పృష్టో హే శాకల్య కింవ్వస్తి తత్ర వక్తవ్యం విశేషణాన్తరం- తద్వదైవ- పృచ్ఛైవ పెన్నస్త్వం హేశాకల్య సతీ వం ప్రశ్నోభితో ఽమగ్నవశగ ఆహతో త్రాన్తిత ఇవగజః తస్య- దేవస్యశారీరస్యకా దేవతా- యస్మాన్నిష్పద్యతే యః- సాతస్య దేవతేత్యస్మిన్ప్రకరణే పకీతః (అమృతమితిహోవాచ) అమృతమితి- భుక్తస్యాన్నస్య రసో మాతృజస్య లోహితస్యనిష్పత్తేర్హేతుః తస్మాద్ధ్యన్నరసాల్లోహితంనిష్పద్య తే స్త్రియాశ్రితం. తలక్షలోహితమయంశరీరంబీజాశ్రయం- సమానమన్యత్ ౧౦

ఆ— సప్తోపవికాసాభ్యాం ప్రాణస్వరూపోక్త్యనన్తరముపక్రమప్రోక్తిరిదానీమిత్యుచ్యతే ఉపదిశ్యతే- ధ్యానార్థమితిశేషః అవయ వశో వాక్యం యోజయతి (పృథివీతి । సమ్పిణ్డితవాక్యార్థం కథయతి పృథివీత్యాదినా) వైశబ్దోఽవధారణార్థః తంపరాయణంయఏవవి జానీయాత్- సఏవ ... ప్రశ్నః అథకేనరూపేణ పృథివీదేవస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతం ప్రత్యాశ్రయత్వం - తదాహ (మాతృజ ఇతి) పృథివ్యామాతృశబ్దవాచ్యత్వాద్వ్యపదేశోఽస్య పృథివ్యస్మిన్నస్తి- సఏవశరీరారమ్భకమాతృజకోశత్రయాభిమానితయా వర్తతే తథాపి తస్యతేనరూ పేణ పితృజత్రయం కార్యం, లిఙ్గంచకరణం, ప్రత్యాశ్రయత్వం సమ్భవతీత్యర్థః పృథివీదేవస్య పరాయణత్వముపపాద్యాన్తరం వాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (సవై వేదితేతి) తదాహ ముక్తోయం తమాత్మాన జానాత్యాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి) సపురుషో యేనవిశేషణేనవిశిష్టః - తద్విశేషణముచ్య మానంశ్రుత్వైవస్వస్యోక్తదేవాహ (యఏవేతి) శరీరం హి పఞ్చభూతాత్మకం- తత్ర పార్థివాంశేనజనకత్వేనస్థితఃశారీరఇతియావత్. తస్యజీవత్వంవార యతి (మాతృజ ఇతి) పృథివీదేవస్య నిర్దిష్టత్వశఙ్కాం వారయతి (కింత్వితి) యాజ్ఞవల్క్యోపన్యాసక్రమప్రష్టారం శాకల్యం ప్రతికథం వదైవేతికథ యతి- తత్రాహ (పృచ్ఛేతి) త్వద్ధిత స్యామర్షవశగత్వేద్యపేక్షః (తొత్రేతి) ప్రకరణికం దేవతాశబ్దార్థమాహ (యస్మాదితి) పుంసామపి స్త్రీకర్తృత్వస్తుచ్యతే లోహితనిష్పత్తిహేతుత్వమన్నరసస్యానుభవేన సాధయతి (తస్మాదితి) తస్యకార్యమాహ (తదితి) లోహితాదద్వితీయ పదార్థనిష్పాదకత్వం త్వజ్ఞాంసరుధిరరూపం బీజస్యాస్తిపజ్జ శుక్రాల్పకస్యాశ్రయభూతం భవతీత్యర్థః పర్యాయసప్తకమాద్యపర్యాయేణ తుల్యార్థ త్వాన్న పృథగ్వ్యాఖ్యానాపేక్షమిత్యాహ (సమానమితి) ౧౦

రం— (శాకల్యఃపృచ్ఛతి పృథివ్యేవయస్యాయతనమగ్నిర్లోకోమనోజ్యోతిర్యోవైతమ్) యస్యపృథివ్యేవ ఆయతనం- ఆధారః. శరీరమి తియావత్ యస్యాగ్నిర్లోకః- లోక్యతేఽనేనేతిలోకః దర్శనసాధనమిత్యర్థః అగ్నినాహిపశ్యతి మనోజ్యోతిః- మనఏవజ్యోతిః-సఙ్కల్పవికల్పా దికార్యకారి యస్యసవ నోజ్యోతిః పృథివ్యాయతనకత్వేనాగ్నిదర్శనసాధనకత్వేనమనసాసఙ్కల్పయితృత్వేనచసర్వాత్మనాం- సర్వజీవానాంపరా యణః- పరఞ్చ ప్రాప్యభూతఃపురుషశ్చేత్పరమాత్మావేద్య ఇతిశేషః తత్రత్రికీర్తితవిశేషణవిశిష్టపరమాత్మా పృథివ్యాయతనకత్వేనాగ్నిదర్శనసాధనక త్వేనమనసాసఙ్కల్పయితృత్వేనచ ధ్యాతవ్య ఇతి ప్రశ్నస్య ఫలితార్థః. ఏవమ్భూతపరమాత్మా పృథివ్యాయతనకత్వాదినాజ్ఞాతవ్యస్తస్య జ్ఞాతా - సఏవ జ్ఞాతా హే యాజ్ఞవల్క్య నాన్య ఇత్యర్థః ఏవముక్తో యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (వేదవా అహం తంపురుషం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థేతి) వైశ బ్దోఽవధారణార్థః అహం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం పృథివ్యాద్యాయతనత్వాదినా ఉపాస్యం యం త్వం వదసి- తమహం జానామ్యేవేత్యర్థః కోసావిత్యత్రా హ (యఏవాయం శారీరః పురుషః సఏష ఇతి) శారీరః- జీవః తదన్తర్యామీతి యావత్ యద్వా- శారీరః- జగచ్ఛరీరకః. తతశ్చ జగచ్ఛరీరకత్వాద సర్వస్యాత్మపరాయణభూతః పురుషః శారీరః పరమాత్మా పృథివ్యాద్యాయతనకత్వాదినా ధ్యాతవ్య ఇత్యర్థః. ఏవం తస్యోత్తరముక్త్వా అసిన్విషయే జ్ఞేయం విశేషణాన్తరం యాజ్ఞవల్క్యః స్వయం పృచ్ఛతి (వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి) తస్య- పృథివ్యాయతనత్వాదివిశిష్టతయోపాస్య దేవతా కా- పునరపి కే గుణవిశిష్టా కింరూపవిశిష్టా ధ్యాతవ్యా- తచ్ఛాకల్యత్వం వదేత్యర్థః ఉత్తరమాహ శాకల్యః (అమృతమితిహోవాచేతి) అమృతమితి సంజ్ఞయా అమృ తత్వగుణేనవా విశిష్టా ధ్యాతవ్యేత్యర్థః న ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇతి అన్తర్యామిణోఽమృతత్వాన్నేదనానుపపత్తిరిదమనుసన్ధేయం యద్వా- యాజ్ఞవల్క్యఆ హ (వదైవశాకల్యేతి) హేశాకల్య వదైవ- పృచ్ఛైవ యత్ప్రష్టవ్యం- తత్సర్వం పృచ్ఛేత్యర్థః తస్యకా దేవతేతి శాకల్యప్రశ్నః అమృతమితియా జ్ఞవల్క్యోత్తరం- ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧౦

— — —

శం— (కామ ఏవయస్యాయతనం) స్త్రీవ్యతికరాభిలాషః కామః కామశరీర ఇత్యర్థః హృదయంలోకః- హృదయేన- బుద్ధ్యా పశ్యతి యఏవాయంకామమయః పురుషః- అధ్యాత్మమపి కామమయ ఏవ. తస్యకా దేవతేతి (స్త్రియ ఇతిహోవాచ) స్త్రీతో హి కామస్య దీప్తిర్జాయతే. ౧౧

ఆ— ఉత్తరపర్యాయేష్వపి యేషాంపదానామస్తి భేదః- తేషాం వ్యాఖ్యానార్థం ప్రతీకం గృహ్ణాతి (కామ ఇతి) వాక్యార్థమాహ (కామ శరీర ఇత్యర్థ ఇతి) సచ హృదయద్వారేణ, మనసా సఙ్కల్పయితేతి పూర్వవత్. తస్య విశేషణం దర్శయతి (యఏవేతి) ఆధ్యాత్మికస్య కామమయస్య పురుషస్య కారణం పృచ్ఛతి (తస్యేతి) తస్యాన్తఃకారణత్వమనుభవేన వ్యనక్తి (స్త్రీతో హీతి) ౧౧

(కామ ఏవయస్యాయతనమిత్యాది) (కామమయ ఇతి) కామశరీరక ఇత్యర్థః (స్త్రియ ఇతిహోవాచేతి) స్త్రీసంజ్ఞ కతయా ధ్యాతవ్య ఇత్యర్థః. ౧౧

ఉ.— రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం చక్షుర్లోకో మనోజ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాసావాదిత్యే పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి సత్యమితి హోవాచ॥ ౧౨

ఆకాశ ఏవ యస్యాయతనగ్ం శ్రోత్రం లోకో మనోజ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయగ్ం శ్రౌత్రః ప్రాతిశ్రుత్కః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి దిశ ఇతి హోవాచ॥ ౧౩

తమ ఏవ యస్యాయతనగ్ం హృదయం లోకో మనోజ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయం ఛాయామయః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి మృత్యురితి హోవాచ॥ ౧౪

రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం చక్షుర్లోకో మనోజ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయమాదర్శే పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేత్యసురితి హోవాచ ౧౫

శం — (రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం) రూపాణి- శుక్లకృష్ణాదీని (య ఏవాసావాదిత్యే పురుషః) సర్వేషాం హి రూపాణాం విశిష్టం కార్యమాదిత్యే పురుషః తస్య కా దేవతేతి (సత్యమితి హోవాచ) సత్యమితి చక్షురుచ్యతే చక్షుషోఽధ్యాత్మాత్ స ఆదిత్యస్యాధిదైవతస్య నిష్పత్తిః ౧౨

ఆ — రూపశరీరస్య చక్షుర్దర్శనస్య మనసా సఙ్కల్పయితుర్దేవస్య కథమాదిత్యే పురుషో విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాం హీతి) రూపమాత్రాభిమానినో దేవస్యాదిత్యే పురుషో విశేషావచ్ఛేదః స చ సర్వరూపప్రకాశకత్వాత్సర్వైరూపైః స్వప్రకాశనాయారబ్ధః - తస్మాద్యుక్తం యథోక్తం విశేషణమిత్యర్థః కథం చక్షుషస్సకాశాదాదిత్యస్యోత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్య * చక్షోః సూర్యో అజాయతేతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (చక్షుషో హీతి) ౧౨

రం — (రూపాణ్యేవ యస్యాయతనమిత్యాది) (సత్యమితి హోవాచేతి) * తద్యత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుష ఇతి శ్రుతేరితి భావః. ౧౨

శం — (ఆకాశ ఏవ యస్యాయతనం) య ఏవాయం శ్రోత్రే భవః- శ్రౌత్రః తత్రాపి ప్రతిశ్రవణవేళాయాం విశేషతో భవతీతి ప్రాతిశ్రుత్కః తస్య కా దేవతేతి (దిశ ఇతి హోవాచ) దిగ్భ్యో హ్యసావాధ్యాత్మికో నిష్పద్యతే ౧౩

ఆ — తత్రాపీతి శ్రోత్రోక్తిః ప్రతిశ్రవణం- సంవాదః ప్రతివిషయం శ్రవణం వా సర్వాణి శ్రవణాని వా. తద్వేళాయామితి యావత్. * దిశస్తత్రాధిదైవతమితి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (దిగ్భ్యో హీతి) ౧౩

రం. — (ఆకాశ ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) (య ఏవాయం శ్రౌత్రః ప్రాతిశ్రుత్క ఇతి) ప్రాతిశ్రుత్కః- ప్రతిధ్వనివిశిష్టః శ్రౌత్రః- శ్రోత్రేణానుభూయమానః శ్రోత్రానుభూయమానత్వం చ పరమాత్మనః ప్రతిధ్వనిద్వారా ద్రష్టవ్యం (దిశ ఇతి హోవాచేతి) దిక్ఛరీరకో విజ్ఞానమకోవాడుపాస్య ఇత్యర్థః ౧౩

శం. — (తమ ఏవ యస్యాయతనం) తమ ఇతి- శార్వరాద్యన్ధకారో గృహ్యతే. అధ్యాత్మం ఛాయామయః- అజ్ఞానమయః పురుషః తస్య కా దేవతేతి (మృత్యురితి హోవాచ) మృత్యురధిదైవతం తస్య నిష్పత్తికారణం. ౧౪

ఆ — అధిదైవతం మృత్యుః- ఈశ్వరః * మృత్యునైవేదమావృతమాసీదితి శ్రుతేః స చ తస్యాజ్ఞానమయస్యాధ్యాత్మికస్య పురుషస్యోత్పత్తికారణం- అవివేకిప్రవృత్తేరీశ్వరాధీనత్వాత్ * ఈశ్వరప్రేరితో గచ్ఛేత్స్వర్గం వా శ్వభ్రమేవ వేతి హి పఠన్తి తదాహ (మృత్యురితి) ౧౪

రం — (తమ ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) (య ఏవాయం ఛాయామయః పురుష ఇతి) ఛాయామయః - ఛాయాశరీరక ఇత్యర్థః (మృత్యురితి హోవాచేతి) మృత్యుసంజ్ఞక ఇత్యర్థః బాలాక్యజాతశత్రుసంవాదే ఛాయాపురుషే. * మృత్యురితి వా అహమేతముపాస ఇతి దర్శనాదితి భావః ౧౪

శం. — (రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం) పూర్వం సాధారణాని రూపాణ్యుక్తాని- ఇహ తు ప్రకాశకాని విశిష్టాని రూపాణి గృహ్యన్తే. రూపాయతనస్య దేవస్య విశేషాయతనం ప్రతిబిమ్బాధారమాదర్శాది. (అసురితి హోవాచ) తస్య ప్రతిబిమ్బాఖ్యస్య పురుషస్య నిష్పత్తిరసోః- ప్రాణాత్. ౧౫

ఉ.— ఆప ఏవ యస్యాయతనగ్ం హృదయం లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయమప్సు పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి వరుణ ఇతి హోవాచ॥ ౧౬

రేత ఏవ యస్యాయతనగ్ం హృదయం లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాద్యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయం పుత్రమయః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి ప్రజాపతిరితి హోవాచ॥ ౧౭

శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యస్త్వాగ్ం స్విదిమే బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణమక్రతా౩ ఇతి॥ ౧౮

ఆ — పునరుక్తిం ప్రత్యాహ (పూర్వత్రేతి) ఆధారశబ్దోఽభావప్రధానః తథాచ ప్రతిబిమ్బస్యాధారత్వం యత్ర - తదిత్యుక్తం భవతి ఆదిశబ్దేన స్వచ్ఛస్వభావః ఖడ్గాదిర్గృహ్యతే ప్రాణేన హి సిస్పృక్ష్యమాణే దర్పణాదౌ ప్రతిబిమ్బాభివ్యక్తిరూపవిశేషో నిష్పద్యతే - తతోఽయుక్తం ప్రాణస్య ప్రతిబిమ్బకారణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) ౧౫

రం — (రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం చక్షుర్లోక ఇతి) పూర్వమాదిత్యపురుషే రూపచక్షుస్సామాన్యముక్తం - ఇహ తు తద్విశేష ఇతి భిదా (అసురితి హోవాచేతి) బాలాకిబ్రాహ్మణే ప్రాతిశ్రుత్కపురుషే అసుత్వముక్తం - ఇహ తు ఆదర్శపురుషే అసుత్వం - తత్ర ఆదర్శపురుషే రోచిష్ణుత్వముక్తం - విధాభేదసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం ఇయాంస్తు విశేషః - బాలాకిబ్రాహ్మణే బ్రహ్మలిఙ్గాభావాత్తత్రత్యపురుషశబ్దో న బ్రహ్మపర్యన్తః - ఇహ తు సర్వాత్మత్వపరాయణత్వాదిరూపబ్రహ్మలిఙ్గాత్ బ్రహ్మపర్యన్త ఇతి వివేకః కేచిత్తు బాలాకిబ్రాహ్మణ ఇవ అత్రత్యపురుషశబ్దానామపి బ్రహ్మపర్యన్తత్వం నాభ్యుపగచ్ఛన్తి ఉభయథాపి న విరోధః. ౧౫

శం — (ఆప ఏవ యస్యాయతనం) సాధారణాస్సర్వా ఆప ఆయతనం. వాపీతటాకాద్యాశ్రయాస్త్వప్సు విశేషావస్థానం తస్య కా దేవతేతి. (వరుణ ఇతి) వరుణాత్సఙ్ఘాతకర్త్ర్యోఽధ్యాత్మమాప ఏవ వాప్యాద్యపాం నిష్పత్తికారణం. ౧౬

ఆ — ఆప ఏవ యస్యాయతనం, య ఏవాయమప్సు పురుష ఇత్యుభయత్ర సామాన్యవిశేషభావేన ప్రతిభాతీతి శఙ్కమానం ప్రత్యాహ (సాధారణా ఇతి) కథం పునర్వాపీకూపవిశేషాయతనస్య వరుణో దేవతా - న హి దేవతాత్మనో వరుణస్య తదధిష్ఠాతృత్వం తత్కారణత్వం - తత్రాహ (వరుణాదితి) అపో వాపీకూపాద్యాః పీతాస్సత్యోఽధ్యాత్మం శరీరే మూత్రాదిసఙ్ఘాతం కుర్వన్తి - తాశ్చ వరుణాద్భవన్తి. వరుణశబ్దేనాప ఏవ రశ్మిద్వారా గృహ్యన్తే - తథా చ తా ఏవ వరుణాఖ్యా వాప్యాద్యపాం పీయమానానాముత్పత్తికారణమితి యుక్తం వరుణస్య వాపీతటాకాద్యాయతనం పురుషం ప్రతి కారణత్వమిత్యర్థః ౧౬

రం — (ఆప ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) (య ఏవాయమప్సు పురుషః - అప్సు దృశ్యమానః (వరుణ ఇతి హోవాచేతి) వరుణనామకదేవః ౧౬

శం — (రేత ఏవ యస్యాయతనం) (య ఏవాయం పుత్రమయః) విశేషాయతనం రేత ఆయతనస్య పుత్రమయ ఇతి చాస్థిమజ్జాశుక్రాణి పితుర్జాతాని తస్య కా దేవతేతి (ప్రజాపతిరితి హోవాచ) ప్రజాపతిః - పితోచ్యతే పితృతో హి పుత్రస్యోత్పత్తిః ౧౭

ఆ — వాక్యద్వయం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (విశేషేతి) పుత్రమయశబ్దార్థం వ్యాచష్టే (పుత్రమయ ఇతి) ౧౭

రం — (రేత ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) స్పష్టం ఉక్తాష్టపురుషేషు మనో జ్యోతిష్ట్వం సర్వత్రానుగతం - ఆయతనానాం లోకానాం ధర్మాణాం చ భేదః ౧౭

శం — అష్టధా దేవలోకపురుషభేదేన త్రిధా త్రిధాత్మానం విభజ్యావస్థిత ఏకైకో దేవః ప్రాణ ఏవోపాసనార్థం వ్యపదిష్టః అధునా దిగ్విభాగేన పఞ్చధా ప్రవిభక్తస్యాత్మన్యుపసంహారార్థమాహ తూష్ణీంభూతం శాకల్యం యాజ్ఞవల్క్యో గ్రహేణేవావేశయన్నాహ - శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః త్వాం స్విదితి వితర్కే. ఇమే నూనం బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణం - అఙ్గారా అవక్షీయన్తే యస్మిన్స సన్దంశాదిస్తదఙ్గారావక్షయణం, తన్నూనం త్వామక్రత - కృతవన్తో బ్రాహ్మణాః త్వం తు తన్న బుధ్యసే ఆత్మానం మయా దహ్యమానమిత్యభిప్రాయః ౧౮

ఆ — శాకల్యేతి హోవాచేత్యాది గ్రన్థస్య తాత్పర్యం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (అష్టధేతి) లోకః - సామాన్యాకారః. పురుషః - విశేషావచ్ఛేదః. దేవః - తత్కారణం అనేన ప్రకారేణ త్రిధా త్రిధాత్మానం ప్రతిపద్యస్థితో య ఏకైకో దేవస్తదుక్తిః - స ప్రాణ ఏవ సూత్రాత్మా - తద్భేదత్వాత్పూర్వోక్తస్య సర్వస్య. స చోపాసనార్థమష్టధోపదిష్ట ఇత్యర్థః. ఉత్తరస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (అధునేతి) ప్రవిభక్తస్య - జగతః సర్వ

మ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యో యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీః కిం బ్రహ్మ విద్వానితి దిశో వేద సదేవాః సప్రతిష్ఠా ఇతి యద్దిశో వేత్థ సదేవాః సప్రతిష్ఠాః॥ ౧౯

కిందేవతోఽస్యాం ప్రాచ్యాం దిశ్యసీత్యాదిత్యదేవత ఇతి స ఆదిత్యః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి చక్షుషీతి కస్మిన్ను చక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి రూపేష్వితి చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతి కస్మిన్ను రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి హృదయ ఇతి హోవాచ హృదయేన హి రూపాణి సర్వో లోకో జానాతి తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని భవన్తీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౦

స్యేతి శేషః ఆత్మశబ్దో హృదయవిశేషః యాజ్ఞవల్క్యవాక్యస్య శాకల్యస్య ప్రత్యక్షబుద్ధిపూర్వకారిత్వాభావం దర్శయతి (గృహే ఇతి) సర్వేషామేవ బ్రాహ్మణానాం ప్రాయేణ హ స్వవ్రత్యైః సమ్మతో ఽథ వా ఇతి ముఖేరభిసంహితం ౧౮

రం — (శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) ఏవం ప్రతివాదకుపితో యాజ్ఞవల్క్యః శాకల్యేతి సంబోధ్యేతి ముదాచేష్టర్థః ఏ దమాహ (త్వాంస్విదిమే బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణమక్రతా ఇతి) స్విదితి వితర్కే ఇమే నూనం బ్రాహ్మణాః స్వయం ప్రవృత్తివాదేభీతాస్స న్తః అఙ్గారావక్షయణం- అఙ్గారా అవక్షీయన్తే- గృహ్యన్తే యేన పాత్రేణ తదఙ్గారావక్షయణం తన్నూనం త్వాం అక్రత - కృతవన్తో బ్రాహ్మణాః త్వం నావబుధ్యసే ఆత్మానం మయా దహ్యమానమిత్యభిప్రాయః ౧౮

శం — (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యః) యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీః- అత్యుక్తవానసి స్వయం భీతాస్త్వామఙ్గారావక్షయణం కృతవన్త ఇతి కిం బ్రహ్మ విద్వాన్ సన్నేవమధిక్షిపసి బ్రాహ్మణాన్ యాజ్ఞవల్క్య ఆహ- బ్రహ్మవిజ్ఞానం తావదిదం మమ కిం తత్ దిశో వేద- దిగ్విషయం విజ్ఞానం జానే తచ్చ న కేవలం దిశ ఏవ- సదేవాః- దేవైస్సహ దిగభిమానిభిః కించ- సప్రతిష్ఠితాః- ప్రతిష్ఠాభిశ్చ స హ ఇతర ఆహ- యత్- యది దిశో వేత్థ సదేవాః సప్రతిష్ఠా ఇతి- సఫలం యది విజ్ఞానం త్వయా ప్రతిజ్ఞాతం ౧౯

ఆ — శాకల్యస్తు కాలచోదితత్వాత్తదనురోధినీ మన్యథా ప్రతిపత్తిమెవాచాయచోదయతీత్యాహ (యదిదమితి) (దిగ్విషయం విజ్ఞానం జానే) తన్మమాస్తీత్యర్థః తచ్చ విజ్ఞానం కేవలం దిఙ్మాత్రస్య న భవతి- కింతు దేవైస్సహ ప్రతిష్ఠాభిశ్చ సహితా దిశో వేదేత్యాహ (తచ్చేతి) అవతారితస్య వాక్యస్యార్థం సఙ్క్షిపతి (సఫలమితి) ౧౯

రం — (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యః) ఉవాచ - అత్రోత్తరమాహేత్యర్థః కిమితి. (యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీరిత్యాది) కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానిమాన్సర్వాన్విదుషో ఽత్యవాదీః- అత్యుక్తవానసి అధిక్షిప్తవానసి కిల [illegible] ఙ్గారావక్షయణం కృతవన్త ఇతి (కిం బ్రహ్మవిద్వానితి) కీదృశ బ్రహ్మవిద్వానితి హేతోరేవమధిక్షిపసి బ్రాహ్మణాన్ అహం తు దిశః తదధిష్ఠాతృదేవతాశ్చ తత్ప్రతిష్ఠాశ్చ ఇతి - ఏవం ప్రకారేణ జానే [illegible] తాస్తత్ప్రతిష్ఠాశ్చ యది వేత్సి - తర్హి పృచ్ఛామి వదేత్యర్థః ౧౯

శం — కిందేవతః- కా దేవతా అస్య తవ దిగ్భూతస్య అసౌ హి యాజ్ఞవల్క్యో హృదయమాత్మానం దిక్షు పఞ్చధా విభక్తం దిగాత్మభూతం [illegible] త్మత్వేనోపగమ్యాహమస్మి దిగాత్మేతి వ్యవస్థితః పూర్వాభిముఖః- సప్రతిష్ఠావచనాత్ యథా యాజ్ఞవల్క్యస్య ప్రతిజ్ఞా- తస్యైవ పృచ్ఛతి- కిందేవతస్త్వమస్యాం దిశ్యసీతి సర్వత్ర హి వేదే యాం యాం దేవతాముపాస్తే - ఇహైవ తద్భూతస్తాం తాం ప్రతిపద్యత ఇతి తథా చ వక్ష్యతి ॥ దేవో భూత్వా దేవానప్యేతీతి. అస్యాం ప్రాచ్యాం కా దేవతా దిగాత్మనస్తవాధిష్ఠాత్రీ - కయా దేవతయా త్వం ప్రాచీదిగ్రూపేణ సమ్పన్న ఇత్యర్థః ఇతర ఆహ (ఆదిత్యదేవత ఇతి) ప్రాచ్యాం దిశి మమాదిత్యో దేవతా- సోఽహమాదిత్యదేవతః సదేవా ఇత్యేతదుక్తం సప్రతిష్ఠా ఇతి వక్తవ్యమిత్యాహ- స ఆదిత్యః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి (చక్షుషీతి) అధ్యాత్మం చక్షుష ఆదిత్యో నిష్పన్న ఇతి హి మన్త్రబ్రాహ్మణవాదాః ॥ చన్ద్రమా మనసో జాతశ్చక్షోస్సూర్య ఇత్యాదయః కార్యం హి కారణే ప్రతిష్ఠితం భవతి. కస్మిన్ను చక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి (రూపేష్వితి) రూపగ్రహణాయ హి రూపాత్మకం చక్షుః రూపేణ ప్రయుక్తం యైర్హి రూపైః ప్రయుక్తం- తైరాత్మగ్రహణాయారబ్ధం చక్షుః. తస్మాత్సాదిత్యం చక్షుస్సహ ప్రాచ్యా దిశా సహ తత్స్థైస్సర్వై రూపేషు ప్రతిష్ఠితం చక్షుషా సహ ప్రాచీ దిక్సర్వా రూపభూతా చ కస్మిన్ను రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి (హృదయ ఇతి హోవాచ) హృదయార్థాని రూపాణి- రూపాకారేణ హి హృదయం పరిణతం. యస్మాద్ధృదయేన హి రూపాణి సర్వో లోకో జానాతి. హృదయమితి బుద్ధిమనసీ ఏకీకృత్య నిర్దేశః. తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని- హృదయేన హి స్మరణం భవతి రూపాణాం వాసనాత్మనాం - హృదయే రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీత్యర్థః. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య ౨౦

ఆ.— ప్రాచ్యాం దిశి కా దేవతేతి వక్తవ్యే కథమన్యథా పృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (అసౌ హీతి) ఆత్మానం-ఆత్మీయమితి యావత్. యథోక్తం హృదయమాత్మత్వేనోపగమ్యేతి సమ్బన్ధః. తథాపి ప్రథమం ప్రాచీం దిశమధికృత్య ప్రశ్నే కో హేతురితి చేత్- తత్రాహ (పూర్వాభిముఖ ఇతి) యద్యపి దిగాత్మా హమస్మీతి స్థితః- తథాపి కథం సర్వం జగదాత్మత్వేనోపగమ్యాతిష్ఠదిత్యవగమ్యతే- తత్రాహ (సప్రతిష్ఠేతి) సప్రతిష్ఠా దిశో వేదేతి వచనా

ఉ.— కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి యమదేవత ఇతి స యమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి యజ్ఞ ఇతి కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి దక్షిణాయామితి కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి శ్రద్ధాయామితి యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్తేఽథ దక్షిణాం దదాతి శ్రద్ధాయాగ్ం హ్యేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి హృదయ ఇతి హోవాచ హృదయేన హి శ్రద్ధాం జానాతి హృదయే హ్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య ॥ ౨౧

త్సర్వమపి హృదయద్వారా జగదాత్మత్వేనోపగన్తృష్టో హోవాచేతి ప్రతిజ్ఞాతీత్యర్థః. ప్రతిజ్ఞానుసారిత్వాచ్చాయం ప్రశ్నో యుక్త ఇత్యాహ (యథేతి) అహమస్మీదిగాత్యేతి ప్రతిజ్ఞానుసారిణ్యపి ప్రశ్నే దేహపాతోత్తరభావీ దేవతాభావః కథం పృచ్ఛ్యతే- సతి దేహే హ్యధ్యాత్ముస్తద్భావా రాగాదిభ్యో జాయత ఇత్యాహ (సర్వ త్రహీతి) ఇతి- నభావి దేవతాభావః ప్రశ్నగోచర ఇతి శేషః ఉక్తార్థవాక్యశేషమనుకూలయతి (తథా చేతి) ప్రశ్నార్థముపసంహరతి (అస్యామితి) ఆదిత్యస్య చక్షుషి ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయితుం కార్యకారణభావం తయోరాదర్శయతి (అధ్యాత్మన శ్చక్షుష ఇతి) * చక్షోస్సూర్యో అజాయతేత్యాదిమన్త్రవాదా, స్తదనుసారిణశ్చ బ్రాహ్మణవాదాః, భవతు కార్యకారణభావః- తథాపి కథం చక్షుష్యాదిత్యస్య ప్రతిష్ఠితత్వం-తత్రాహ (కార్యం హీతి) కథం చక్షుషో రూపేషు ప్రతిష్ఠితత్వం- తత్రాహ (రూపగ్రహణాయేతి) తథాపి కథం యథోక్తమాధారాధేయత్వం-అత ఆహ (యైర్హీతి) చక్షుషో రూపాధారత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉపసంహృతమర్థం సఙ్గృహ్ణాతి (చక్షుషేతి) హృదయాధారత్వం రూపాణాం స్ఫుటయతి (రూపాకారేణేతి) హృదయే రూపాణాం ప్రతిష్ఠితత్వే హేత్వన్తరమాహ (యస్మాదితి) హృ[illegible] రూపాణాం హృదయస్థత్వం వ్యావర్తయతి (హృదయమితి) కథం పునర్బహిర్ముఖాని రూపాణి అన్తర్హృదయే స్థాతుం పారయన్తి-తత్రాహ (హృదయేన హీతి) తథాపి కథం తేషాం హృదయ ప్రతిష్ఠితత్వం-తత్రాహ (వాసనాత్మనేతి) ౨౦

రం — ఇత్యుక్త్వా తస్మిన్పృచ్ఛేత్యుక్తశ్శాకల్యః పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం ప్రాచ్యాం దిశ్యసీతి) అస్యాం ప్రాచ్యాం దిశి కిందేవతస్త్వమసి- కా దేవతా యస్య సః కిందేవతః ప్రాగ్దిగధిష్ఠాతృత్వేన కాం దేవతాముపాస్స ఇత్యర్థః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (ఆదిత్యదేవత ఇతి) ఆదిత్యో దేవతా యస్య సః ఆదిత్యదేవతః ప్రాచ్యాం దిశ్యధిష్ఠాతృత్వేనాదిత్యమహముపాస ఇత్యర్థః శాకల్యః పృచ్ఛతి (స ఆదిత్యః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి) ఉత్తరం (చక్షుషీతి) ప్రతిష్ఠిత ఇత్యనుషఙ్గః పునః పృచ్ఛతి (కస్మిన్నుచక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి) ఉత్తరం (రూపేష్వితి) తత్రోపపత్తిమాహ (చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతీతి) హి- యస్మాచ్చక్షుషా రూపాణి పశ్యతి- అతశ్చక్షుస్స్వవిషయే ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః పృచ్ఛతి (కస్మిన్నురూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి) ఉత్తరం (హృదయ ఇతి హోవాచ) తత్రోపపత్తిమాహ (హృదయేన హీతి) హి- యస్మాల్లోకో హృదయేనైవ రూపాణి జానాతి- తస్మాత్ హృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని భవన్తి- అన్తఃకరణ ఏవ వాసనాత్మనా ప్రతిష్ఠితాని భవన్తీత్యర్థః. ఉక్తమఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౦

శం — (కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి) పూర్వవత్ దక్షిణాయాం దిశి కా దేవతా తవ (యమదేవత ఇతి) యమో దేవతా మమ దక్షిణా దిగ్భాగస్య సయమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి (యజ్ఞ ఇతి) యజ్ఞే కారణే స ప్రతిష్ఠితో యమస్సహ దిశా కథం పునర్యజ్ఞస్య కార్యం యమ ఇతి ఉచ్యతే- ఋత్విగ్భిర్నిష్పాదితో యజ్ఞః దక్షిణయా యజమానస్తేభ్యో యజ్ఞం నిష్క్రీయ తేన యజ్ఞేన దక్షిణాం దిశం సహ యమేనాభిజయతి తేన యజ్ఞే యమః కార్యత్వాత్ప్రతిష్ఠితః సహ దక్షిణయా దిశా కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి (దక్షిణాయామితి) దక్షిణయా స నిష్క్రీయతే- తేన దక్షిణాకార్యం యజ్ఞః కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి. (శ్రద్ధాయామితి) శ్రద్ధా నామ- దిత్సుత్వం. ఆస్తిక్యబుద్ధిర్భక్తిసహితా కథం తస్యాం ప్రతిష్ఠితా దక్షిణా యస్మాద్యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్తే - అథ దక్షిణాం దదాతి నాశ్రద్దధద్దక్షిణాం దదాతి తస్మాచ్ఛ్రద్ధాయాం హ్యేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి (హృదయ ఇతి హోవాచ) హృదయస్య హి వృత్తిః శ్రద్ధా- యస్మాద్ధృదయేన హి శ్రద్ధాం జానాతి వృత్తిశ్చ వృత్తిమతి ప్రతిష్ఠితా భవతి- తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీతి ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౧

ఆ.— పూర్వవదిత్యుక్తమేవవ్యనక్తి (దక్షిణాయామితి) యమస్య యజ్ఞకార్యత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కిత్వా వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) తస్య యజ్ఞకార్యత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) యజ్ఞస్య దక్షిణాయాం ప్రతిష్ఠితత్వం సాధయతి (దక్షిణయేతి) కార్యం చ కారణే ప్రతిష్ఠితమితి శేషః దక్షిణాయాః శ్రద్ధాప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయతి (యస్మాదితి) హృదయే సా ప్రతిష్ఠితేత్యత్ర హేతుమాహ (హృదయస్యేతి) హృదయవ్యాపృతత్వాచ్చ శ్రద్ధాయాః తత్ప్రతిష్ఠితత్వమిత్యాహ (హృదయేన హీతి) హృదయస్య శ్రద్ధావృత్తిరస్తు-తథాపి కథం తత్ప్రతిష్ఠితత్వం-తదాహ (వృత్తిశ్చేతి) ౨౧

రం.— అథాన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి) పూర్వవదర్థః ఉత్తరమాహ (యమదేవత ఇతి) పృచ్ఛతి (స యమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి) ఉత్తరం (యజ్ఞ ఇతి) కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః ఉత్తరం (దక్షిణాయామితి) కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి ప్రశ్నః శ్రద్ధాయామిత్యుత్తరం. తత్రోపపత్తిమాహ (యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్త ఇతి) యదా శ్రద్ధా జాయతే-తదైవ దక్షిణాం దదాతి-అతః శ్రద్ధాయామేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి) (హృదయ ఇతి హోవాచ) ఉత్తరమితి శేషః తత్రోపపత్తిమాహ (హృదయేన హీతి) హృదయేన హి- యస్మాత్ శ్రద్ధాం జానాతి- కరోతి- అతో హృదయ్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీత్యర్థః. (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) పూర్వవత్. ౨౧

ఉ.— కిందేవతోఽస్యాం ప్రతీచ్యాం దిశ్యసీతి వరుణదేవత ఇతి స వరుణః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇత్యప్స్వితి కస్మిన్న్వాపః ప్రతిష్ఠితా ఇతి రేతసీతి కస్మిన్ను రేతః ప్రతిష్ఠితమితి హృదయ ఇతి తస్మాదపి ప్రతిరూపం జాతమాహుర్హృదయాదివ సృప్తో హృదయాదివ నిర్మిత ఇతి హృదయే హ్యేవ రేతః ప్రతిష్ఠితం భవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౨

కిందేవతోఽస్యాముదీచ్యాం దిశ్యసీతి సోమదేవత ఇతి స సోమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి దీక్షాయామితి కస్మిన్ను దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి సత్య ఇతి తస్మాదపి దీక్షితమాహుః సత్యం వదేతి సత్యే హ్యేవ దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి కస్మిన్ను సత్యం ప్రతిష్ఠితమితి హృదయ ఇతి హోవాచ హృదయేన హి సత్యం జానాతి హృదయే హ్యేవ సత్యం ప్రతిష్ఠితం భవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౩

కిందేవతోఽస్యాం ధ్రువాయాం దిశ్యసీత్యగ్నిదేవత ఇతి సోఽగ్నిః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాచీతి కస్మిన్ను వాక్ప్రతిష్ఠితేతి హృదయ ఇతి కస్మిన్ను హృదయం ప్రతిష్ఠితమితి॥ ౨౪

శం — కిందేవతోఽస్యాం ప్రతీచ్యాం దిశ్యసీతి తస్యాం వరుణోఽధిదేవతా మమ స వరుణః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి (అప్స్వితి) అపాం హి వరుణః కార్యం- *శ్రద్ధా వా ఆపః శ్రద్ధాతో వరుణమసృజతేతి శ్రుతేః కస్మిన్న్వాపః ప్రతిష్ఠితా ఇతి (రేతసీతి) *రేతసో హ్యాపః సృష్టా ఇతి శ్రుతేః. కస్మిన్ను రేతః ప్రతిష్ఠితమితి (హృదయ ఇతి) యస్మాద్ధృదయస్య కార్యం రేతః. కామో హృదయస్య వృత్తిః- కామినో హి హృదయాద్రేతోఽధిస్కన్దతి తస్మాదపి ప్రతిరూపం- అనురూపం పుత్రం జాతమాహుర్లౌకికాః - అస్య పితుర్హృదయాదివాయం పుత్రః సృప్తః - వినిస్సృతః హృదయాదివ నిర్మితః- యథా సువర్ణేన నిర్మితః కుణ్డలః తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రేతః ప్రతిష్ఠితం భవతీతి ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య ౨౨

ఆ — రేతసో హృదయకార్యత్వం సాధయతి (కామ ఇతి) తథాపి కథం రేతో హృదయస్య కార్యం- తదాహ (కామినో హీతి) తత్రైవ లోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) అపిశబ్దస్సముచ్చయనార్థః అవధారణార్థో వా. ౨౨

రం — అన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం ప్రతీచ్యాం దిశ్యసీతి) ఉత్తరం (వరుణదేవత ఇతి) స వరుణః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. అప్స్విత్యుత్తరం. కస్మిన్న్వాపః ప్రతిష్ఠితా ఇతి ప్రశ్నః రేతసీత్యుత్తరం కస్మిన్ను రేతః ప్రతిష్ఠితమితి ప్రశ్నః. హృదయ ఇత్యుత్తరం తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాదపి ప్రతిరూపం జాతమాహురిత్యాది) యస్మాజ్జాతం పితుః ప్రతిరూపం - పితృసదృశసంస్థానం పుత్రం జనాః పితుర్హృదయాన్నిఃసృత ఇవ వర్తతే, పితృహృదయాన్నిర్మిత ఇవ వర్తతేఽయం కుమార ఇత్యాహుః- అతో హృదయ ఏవ పుత్రపరిణామి రేతః ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. ఉక్తమఙ్గీకరోతి శాకల్యః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౨

శం — కిందేవతోఽస్యాముదీచ్యాం దిశ్యసీతి (సోమదేవత ఇతి) లతాం సోమం దేవతాం చైకీకృత్య నిర్దేశః స సోమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (దీక్షాయామితి) దీక్షితో హి యజమానస్సోమం క్రీణాతి- క్రీతేన సోమేనేష్ట్వా జ్ఞానవానుత్తరాం దిశం ప్రతిపద్యతే సోమదేవతాధిష్ఠితాం సౌమ్యాం. కస్మిన్ను దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి సత్య ఇతి కథం యస్మాత్సత్యే దీక్షా ప్రతిష్ఠితా - తస్మాదపి దీక్షితమాహుః సత్యం వదేతి కారణాభ్రేషే కార్యాభ్రేషో మా భూదితి సత్యే హ్యేవ దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి. కస్మిన్ను సత్యం ప్రతిష్ఠితమితి. హృదయ ఇతి హోవాచ హృదయేన హి సత్యం జానాతి - తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ సత్యం ప్రతిష్ఠితం భవతీతి ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య ౨౩

ఆ — దీక్షాయాం సోమస్య ప్రతిష్ఠితత్వం సాధయతి (దీక్షితో హీత్యాదినా) దీక్షాయాస్సత్యే ప్రతిష్ఠితత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కిత్వా సమాధత్తే (కథమిత్యాదినా) అపిశబ్దోఽవధారణార్థః సత్యం వదేతి వదతామభిప్రాయమాహ (కారణేతి) భ్రేషః- భ్రంశః నాశః ఇతి- తేషామభిప్రాయ ఇతి శేషః ప్రకృతోపసంహారః (సత్యే హీతి) ౨౩

రం — అన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాముదీచ్యాం దిశ్యసీతి) సోమదేవత ఇత్యుత్తరం స సోమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః దీక్షాయామిత్యుత్తరం కస్మిన్ను దీక్షా ప్రతిష్ఠితేతి ప్రశ్నః సత్య ఇత్యుత్తరం తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాదపి దీక్షితమాహురిత్యాది) యస్మాద్దీక్షితం సత్యం వదేతి దీక్షాసిద్ధ్యర్థం బ్రాహ్మణా ఆహుః- తస్మాత్సత్యే హ్యేవ దీక్షా ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః కస్మిన్ను సత్యం ప్రతిష్ఠితమితి ప్రశ్నః ఉత్తరం (హృదయ ఇతి హోవాచేతి) తదుపపాదయతి (హృదయేన హి సత్యం జానాతీత్యాదినా) అఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౩

శం — (కిందేవతోఽస్యాం ధ్రువాయాం దిశ్యసీతి) మేరోస్సమన్తతో వసతామవ్యభిచారాదూర్ధ్వా దిగ్ధ్రువేత్యుచ్యతే (అగ్నిదేవత ఇతి) ఊర్ధ్వాయాం హి ప్రకాశభూయస్త్వం- ప్రకాశశ్చాగ్నిః. సోఽగ్నిః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాచీతి కస్మిన్ను వాక్ప్రతిష్ఠితేతి హృదయ ఇతి తత్ర యాజ్ఞవల్క్యః సర్వాసు దిక్షు విప్రసృతేన హృదయేన సర్వా దిశ ఆత్మత్వేనాభిసమ్పన్నః - స దేవాః సప్రతిష్ఠా దిశశ్చాత్మభూతాస్తస్య నామరూపకర్మాత్మభూతస్య యాజ్ఞవల్క్యస్య యద్రూపం- తత్ప్రాచ్యాదిశా సహ హృదయభూతం యాజ్ఞవల్క్యస్య యచ్చైవ లం కర్మ, పుత్రోత్పాదనలక్షణం, స

ఉ.— అహల్లికేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యత్రైతదన్యత్రాస్మన్మన్యాసై యద్ధ్యేతదన్యత్రాస్మత్స్యాచ్ఛ్వానో వైనదద్యుర్వయాంసి వైనద్విమథ్నీరన్నితి॥ ౨౫

కస్మిన్నుత్వం చాత్మా చ ప్రతిష్ఠితౌ స్థ ఇతి ప్రాణ ఇతి కస్మిన్ను ప్రాణః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యపాన ఇతి కస్మిన్న్వపానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి వ్యాన ఇతి కస్మిన్ను వ్యానః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యుదాన ఇతి కస్మిన్నుదానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి స

జ్ఞానసహితం, చ సహ ఫలేనాధిష్ఠాత్రీభిశ్చ దేవతాభిర్దక్షిణా ప్రతీచ్యుదీచ్యః కర్మఫలాత్మికా హృదయమేవాపన్నా న స్య ధ్రువయాదిశా సహ నామస ర్వం వాగ్ద్వారేణ హృదయమేవాపన్నం ఏతావద్ధీదం సర్వం- యద్రూపం వా కర్మ వా నామ వేతి సర్వం హృదయమేతత్ తత్సర్వాత్మకం హృదయం పృ చ్ఛ్యతే (కస్మిన్ను హృదయం ప్రతిష్ఠితమితి) ౨౪

ఆ — కథం పునరూర్ధ్వాదిగవస్థితా ధ్రువేత్యుచ్యతే- తత్రాహ (మేరోరితి) తత్రాగ్నిదైవతాత్వం ప్రకటయతి (ఊర్ధ్వాయాం హీతి) దిశో వేదేత్యాది శ్రుత్యా జగతోఽభాగే సపఞ్చదాత్వం ధ్యానార్థముక్తం ఇదానీం భాగవాదిన్యాః శ్రుతేరర్థ ప్రాయమాహ (తత్రేతి) య థోక్తవిభాగే సతీతి యావత్. ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిపతి (స దేవా ఇతి) తత్రావాన్తరవిభాగమాహ (యద్రూపమితి) ఆద్యే పర్యాయే హృదయే రూప ప్రపఞ్చోపసంహారో దర్శితః- * హృదయే హ్యేవ రూపాణీతి శ్రుతేరిత్యర్థః దక్షిణాయామిత్యాది పర్యాయత్రయేణ తత్రైవ కర్మోపసంహార ఉక్త ఇ త్యాహ (యత్కేవలమితి) యద్ధి కేవలం కర్మ తత్ఫలాదిభిస్సహ దక్షిణాదిగాత్మకం హృద్యుపసంహ్రియతే - యజ్ఞ దక్షిణాదిద్వారా హృదయే ప్రతి ష్ఠితత్వోక్తేర్దక్షిణస్యాదిశ న్తత్ఫలత్వాత్ పుత్రజన్మాఖ్యం చ కర్మ ప్రతీచ్యాత్మకం తత్రైవోపసంహృతం-*హృదయే హ్యేవ రేతః ప్రతిష్ఠితమితి శ్రుతేః, పుత్రజన్మనశ్చ తత్కార్యత్వాత్, జ్ఞానసహితమపి కర్మ ఫలప్రతిష్ఠా దేవతాభిస్సహోదీచ్యాత్మకం తత్రైవోపసంహృతం- సోమదేవతాయా దీక్షాదిద్వారా తత్ప్రతిష్ఠత్వ శ్రుతేః ఏవం దిక్త్రయే సర్వం కర్మ హృది సంహృతమిత్యర్థః పఞ్చమపర్యాయస్య తాత్పర్యమాహ (ధ్రువయేతి) నామరూపకర్మసూపసం హృతేష్వపి కించిదుపసంహర్తవ్యాన్తరమవశిష్టమస్తీత్యాశఙ్క్యనిరాకరోతి (ఏతావద్ధీతి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (తత్సర్వాత్మకమితి) ౨౪

రం.— పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం ధ్రువాయాం దిశ్యసీతి) స్వర్లోకాపేక్షయా భూమేర్ధ్రువత్వాత్ భూమిరూపా అధోదిక్ ధ్రువేత్యు చ్యతే ఉత్తరం (అగ్నిదేవత ఇతి) సోఽగ్నిః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (వాచీతి) కస్మిన్ను వాక్ప్రతిష్ఠితేతి ప్రశ్నః హృదయ ఇ త్యుత్తరం పునః పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను హృదయం ప్రతిష్ఠితమితి) ఏవం సర్వదిగ్దేవతానాం ప్రతిష్ఠాభూతం హృదయం క్వ ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః ౨౪

శం.— (అహల్లికేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) నామాన్తరేణ సమ్బోధనం కృతవాన్ యత్ర- యస్మిన్కాలే ఏతత్ హృదయమాత్మ స్యశరీరస్యాన్యత్ర క్వచిద్దేశాన్తరేఽస్మత్తో వర్తత ఇతి మన్యాసై- మన్యసే యద్ధి- యది హ్యేతద్ధృదయమన్యత్రాస్మత్స్యాత్- భవేత్. శ్వానో వాఏ నత్- శరీరం తదాఽద్యుః వయాంసి వా- పక్షిణో వా ఏనద్విమథ్నీరన్-విలోడయేయుః వికర్షేరన్నితి తస్మాన్మయి శరీరే హృదయం ప్రతిష్ఠితమిత్య ర్థః. శరీరస్యాపి నామరూపకర్మాత్మకత్వాద్ధృదయే ప్రతిష్ఠితత్వం. ౨౫

ఆ.— హృదయపదేన నామాద్యాధారవదహల్లికశబ్దేనాపి హృదయాధికరణం వివక్ష్యతే - వాక్యచ్ఛాయాసామ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నా మాన్తరేణేతి) అహని లీయత ఇతి విగృహ్య ప్రేతవాచినేతి శేషః దేహే హృదయం ప్రతిష్ఠితమితి వ్యుత్పాదయతి (యత్రేత్యాదినా) తస్మిన్కాలే శ రీరం మృతం స్యాదితి శేషః శరీరస్య హృదయాశ్రయత్వం విశదయతి (యద్ధీత్యాదినా) దేహాదన్యత్ర హృదయస్యావస్థానే యథోక్తదోషమితి శబ్దేన ప రామృశ్య ఫలితమాహ (ఇత్యాదినా) దేహస్తర్హి కుత్ర ప్రతిష్ఠిత ఇత్యత ఆహ (శరీరస్యేతి) ౨౫

రం — (అహల్లికేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) అహల్లికేత్యుక్త్వా యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహేత్యర్థః అహల్లిక ఇతి శాకల్యస్య నా మాన్తరమితి కేచిత్. అహల్లికః- షణ్డః కోహ దేవం శాకల్యం యాజ్ఞవల్క్యో బ్రూత ఇతి కేచిత్. (యత్రైతదన్యత్రాస్మన్మన్యాసై ఇతి) అస్మత్- అస్మాచ్ఛరీరాదిత్యర్థః. యద్వా- అస్మదితి- పఞ్చమీబహువచనాన్తోఽస్మచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః అన్యత్- అన్యత్ర ఇత్యర్థః అస్మాచ్ఛరీరాదన్యత్ర యత్ర క్వాప్యేతద్ధృదయం ప్రతిష్ఠితమితి కిల మన్యాసై- మన్యసే యద్యేతత్- హృదయం అస్మత్-అస్మత్తోఽన్యత్ర గచ్ఛేత్- తర్హ్యేనత్-ఇదం శరీరం శ్వానో వా అద్యుః-భక్షయేయుః. వయాంసి-పక్షిణో వా విమథ్నీరన్-లోడయేయుః తస్మాచ్ఛరీరస్య మధ్యే హృదయం ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. అభేదోపచారాచ్ఛరీర మేవాస్మదిత్యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం ౨౫

శం — హృదయశరీరయోరేవమన్యోన్యప్రతిష్ఠోక్తా కార్యకరణయోః. అతస్త్వాం పృచ్ఛామి- కస్మిన్ను త్వం చ- శరీరమాత్మా చ - తవ హృదయం ప్రతిష్ఠితౌ స్థ ఇతి. (ప్రాణ ఇతి) దేహాత్మానౌ ప్రాణే ప్రతిష్ఠితౌ స్యాతాం- ప్రాణవృత్తౌ. కస్మిన్ను ప్రాణః ప్రతిష్ఠిత ఇతి (అపాన ఇ తి) సాపి ప్రాణవృత్తిః ప్రాచ్యేవ ప్రేయాత్- అపానవృత్త్యా చేన్న నిగృహ్యతే. కస్మిన్న్వపానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి (వ్యాన ఇతి) సాప్యపానవృత్తిరధ ఏవ యాయాత్, ప్రాణవృత్తిశ్చ ప్రాచ్యేవ, - మధ్యస్థయా చేద్వ్యానవృత్త్యా న నిగృహ్యతే. కస్మిన్వ్యానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (ఉదాన ఇతి) సర్వాస్తిస్రోపి వృత్తయ ఉదానే కీలస్థానీయే చేన్న నిబద్ధాః- విష్వగ్గచ్ఛేయుః. కస్మిన్నుదానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (సమాన ఇతి) సమాన ప్రతిష్ఠా హ్యేతాః సర్వా వృత్తయః.

మాన ఇతి స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యతి। ఏతాన్యష్టావాయతనాన్యష్టౌ లోకా అష్టౌ దేవా అష్టౌ పురుషాః స యస్తాన్పురుషాన్నిరుహ్య ప్రత్యుహ్యాత్యక్రామత్తం త్వౌపనిషదం పురుషం పృచ్ఛామి తం చేన్మే న వివక్ష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి। తం హ న మేనే శాకల్యస్తస్య హ మూర్ధా విపపాతాపి హాస్య పరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రురన్యన్మన్యమానాః॥ ౨౬

ఏతేషు స్కంభవతి- శరీరహృదయబుద్ధ్యాత్మనామన్యోన్యప్రతిష్ఠా. సమానా తేన నియతా వర్తన్తే విజ్ఞానసముదాయార్థం ప్రయుక్తా ఇతి సర్వం సమానేన నియతం, యస్మిన్ప్రతిష్ఠితమాకాశాన్తమోతం చ ప్రోతం చ,- తస్య నిరుపాధికస్యాత్మనో నిర్దేశః కర్తవ్య ఇత్యయమారమ్భః స ఏషః- సః - యః *నేతి నేతీతి వ్యాఖ్యాతో మధుకాణ్డే- ఏష సః. సోఽయమాత్మాఽగృహ్యః- న గృహ్యః కథం యస్మాత్సర్వకార్యధర్మాతీతః- తస్మాదగృహ్యః కుతః యస్మాన్న హి గృహ్యతే- యద్ధి కరణగోచరం వ్యాకృతం వస్తు- తద్గ్రహణగోచరం ఇదం తు తద్విపరీతమాత్మతత్త్వం తథాఽశీర్యః- యద్ధి మూర్తం సంహతం శరీరాది- తచ్ఛీర్యతే అయం తు తద్విపరీతః- అతో న హి శీర్యతే అసఙ్గః- మూర్తో మూర్తాన్తరేణ సమ్బధ్యమానః- స సజ్యతే అయం చ తద్విపరీతః- అతో న హి సజ్యతే తథాఽసితః- అబద్ధః. యద్ధి మూర్తం- తద్బధ్యతే ఇదం తు తద్విపరీతత్వాదబద్ధత్వాన్న వ్యథతే అతో న రిష్యతి- గ్రహణశరణసఙ్గబన్ధకార్యధర్మరహితత్వాన్న రిష్యతి- న హింసామాపద్యతే న వినశ్యతీత్యర్థః క్రమమతిక్రమ్యౌపనిషదస్య పురుషస్యాఖ్యాయికాతోఽపసృత్య శ్రుత్యా స్వేన రూపేణ త్వరయా నిర్దేశః కృతః తతః పునరాఖ్యాయికామేవాశ్రిత్యాహ- ఏతాని- యాన్యుక్తాన్యష్టావాయతనాని- *పృథివ్యేవ యస్యాయతనమిత్యేవమాదీని, అష్టౌ లోకాః- అగ్నిలోకాదయః, అష్టౌ దేవాః- *అమృతమితి హోవాచేత్యేవమాదయః, అష్టౌ పురుషాః - శారీరః పురుష ఇత్యాదయః, స యః- కశ్చిత్తాన్పురుషాన్- శారీరప్రభృతీన్నిరుహ్య- నిశ్చయేనోహ్య గమయిత్వా అష్టచతుష్కభేదేన లోకస్థితిముపపాద్య పునః ప్రాచీదిగ్ద్వారేణ ప్రత్యుహ్య స్వాత్మని హృదయేఽత్యక్రామత్ - అతిక్రాన్తవానుపాధిధర్మం హృదయాద్యాత్మత్వం స్వేనైవాత్మనా వ్యవస్థితః, య ఔపనిషదః పురుషః- అశనాయాదివర్జిత ఉపనిషత్స్వేవ విజ్ఞేయః- నాన్యప్రమాణగమ్యః. తం త్వా- త్వాం విద్యాభిమానినం పురుషం పృచ్ఛామి తం చేద్యది మే న వివక్ష్యసి- విస్పష్టం న కథయిష్యసి. మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి తం త్వౌపనిషదం పురుషం శాకల్యో న మేనే హ- న విజ్ఞాతవాన్కిల తస్య హ మూర్ధా విపపాత- విపతితః. సమాప్తా ఆఖ్యాయికా. శ్రుతేర్వచనం- తం హ న మేనే ఇత్యాది కిం చ- అపి హాస్య పరిమోషిణః- తస్కరాః అస్థీన్యపి సంస్కారార్థం శిష్యైర్నీయమానాని గృహాన్ప్రత్యపజహ్రుః - అపహృతవన్తః. కిం నిమిత్తం అన్యత్- ధనం నీయమానం మన్యమానాః. పూర్వవృత్తా హ్యాఖ్యాయికేహ సూచితా. అష్టాధ్యాయ్యాం కిల శాకల్యేన యాజ్ఞవల్క్యస్య సమాన ఏవ సంవాదో నిర్వృత్తః తత్ర యాజ్ఞవల్క్యేన శాపో దత్తః * పురేఽతిథ్యే మరిష్యసి న తేఽస్థీని చ న గృహాన్ప్రాప్స్యన్తీతి స తథైవ మమార తస్య హాప్యన్యన్మన్యమానాః పరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రుః తస్మాన్నోపవాదీ స్యాదుత హ్యేవంవిత్పరో భవతీతి సైషా ఆఖ్యాయికా ఆచారార్థం సూచితా విద్యాస్తుత్యా ౨౬

ఆ— వృత్తమనూద్య ప్రశ్నాన్తరముపాదత్తే (హృదయ ఇతి) ప్రాణశబ్దస్య సూత్రవిషయత్వం వ్యవచ్ఛేత్తుం వృత్తివిశేషేణ ప్రాణస్యాపానే ప్రతిష్ఠితత్వం వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (సాపీతి) ప్రాణాపానయోరుభయోరపి వ్యానాధీనత్వం సాధయతి (సాప్యపానేతి) తిసృణాం వృత్తీనాముక్తానాముదానే నిబద్ధత్వం దర్శయతి (సర్వా ఇతి) విష్వక్కీలినా నాగతిత్వోక్తిః. కస్మిన్ హృదయమిత్యాదేః సమానాన్తస్య తాత్పర్యమాహ (ఏతదితి) తేషాం ప్రవర్తకం దర్శయతి (విజ్ఞానమయేతి) స ఏష ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వమితి) యస్య కూటస్థదృష్టిమాత్రస్యాన్తర్యామిత్వకల్పనాధిష్ఠానస్యాజ్ఞానవశాత్ప్రశాసనే ద్యావాపృథివ్యాదిస్థితం- సః- పరమాత్మా ఏషః- ప్రత్యగాత్మైవేతి పదయోరర్థం వివక్షిత్వాహ (స ఏష ఇతి) నిషేధద్వయం మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే వ్యాఖ్యాతమిత్యాహ (స యో నేతి) యో మధుకాణ్డే చతుర్థే * నేతి నేతీతి నిషేధముఖేన నిర్దిష్టః స ఏష పూర్వబ్రాహ్మణే తన్ముఖే నైవ వక్ష్యత ఇతి యోజనా నిషేధద్వారా నిర్దిష్టమేవ స్పష్టయతి (సోఽయమితి) కార్యధర్మాః- శబ్దాదయోఽశనాయాదయశ్చ శ్రుత్యుక్తం హేతుమవతార్య వ్యాచష్టే (కుత ఇత్యాదినా) తద్విపరీతత్వం- అకరణగోచరత్వం న చక్షుషేత్యాదిశ్రుతేః తద్విపరీతత్వాత్- అమూర్తత్వాదితి యావత్. పరత్రాప్యుభయత్ర తద్వైపరీత్యమేతదేవ అతిశబ్దార్థం స్ఫుటయన్నుక్తముపపాదయతి (గ్రహణేతి) కార్యధర్మాః- శబ్దాదయోఽశనాయాదయశ్చ ప్రాగుక్తాః నను శాకల్యయాజ్ఞవల్క్యయోః సంవాదాత్మికేయమాఖ్యాయికా - తత్ర కథం శాకల్యేనాపృష్టమాత్మానం యాజ్ఞవల్క్యో వ్యాచష్టే- తత్రాహ (క్రమమితి) విజ్ఞానాదివాక్యే వక్ష్యమాణత్వాత్ క్రమమిత్యుక్త నిర్దేశ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (త్వరయేతి) ఏతాన్యష్టావిత్యాది వాక్యస్య పూర్వేణాసఙ్గతిమాశఙ్క్యాహ (తతః పునరితి) నిశ్చయేన గమయిత్వేత్యేతదేవ స్పష్టయతి (అష్టేతి), ప్రత్యుహ్య- ఉపసంహృత్యేతి యావత్. ఔపనిషదత్వం పురుషస్య వ్యుత్పాదయతి (ఉపనిషత్స్వేవేతి) తం హేత్యాది యాజ్ఞవల్క్యస్య వా మధ్యమస్య వా వాక్యమితి శఙ్కాం వారయతి (సమాప్తేతి) బ్రహ్మవిద్విద్వేషే పరలోకవిరోధోఽపి స్యాదిత్యాహ (కిం చేతి) మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధ్నః పతితే శాపేన కిమిత్యగ్నిహోత్రాగ్నిసంస్కారమపి శాకల్యో న ప్రాప్తవానిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వవృత్తేతి) తామేవాఖ్యాయికామనుక్రామతి (అష్టాధ్యాయ్యామితి) అష్టాధ్యాయీ బృహదారణ్యకాత్ప్రాచీనా కర్మవిషయా. పురే- పుణ్యక్షేత్రాతిరిక్తదేశే. అతిథ్యే - పుణ్యతిథిశూన్యే కాలే అస్థీని చ నేతి చ నశబ్దోఽప్యర్థః. ఉపవాదీ- పరిభవకర్తా. తచ్ఛబ్దార్థమాహ (ఉత హీతి) కిమితీయమాఖ్యాయికాత్ర విద్యాప్రకరణే సూచితేత్యాశఙ్క్యాహ (సైషేతి) బ్రహ్మవిది వినీతేన భవితవ్యమిత్యాచారః మహతీ హీయం బ్రహ్మవిద్యా- యత్తన్నిష్ఠావజ్ఞాయామైహికాముష్మికవిరోధః స్యాదితి విద్యాస్తుతిః ౨౬

౨౬ — పునఃపృచ్ఛతి (కస్మిన్ను త్వం చాత్మా చ ప్రతిష్ఠితౌ స్థ ఇతి) హృదయప్రతిష్ఠాధారభూతస్త్వం - అస్మదీయత్వేనోక్తం శరీరం చాత్మా చ - ఆత్మశబ్దేనాత్ర హృదయముచ్యతే త్వచ్ఛరీరం త్వద్ధృదయం చ కస్మిన్ప్రతిష్ఠితావిత్యర్థః స్థ ఇతి అనైకార్థ్యపురుషద్వివచనం ఉత్తరం (ప్రాణ ఇతి) ప్రాణాధీనప్రతిష్ఠత్వాచ్ఛరీరస్య స ప్రోక్తో భావః ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం కస్మిన్ను ప్రాణః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః అపాన ఇత్యుత్తరం కస్మిన్న్వపానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః వ్యాన ఇత్యుత్తరం కస్మిన్ను వ్యానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః ఉదాన ఇత్యుత్తరం కస్మిన్నుదానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః సమాన ఇత్యుత్తరం ఏవం ప్రశ్నప్రతివచనపరమ్పరాయాం పరిసమాప్తాయాం తూష్ణీమ్భూతే శాకల్యే సమాన ప్రతిష్ఠాధార ప్రశ్నస్య తేనాకృతత్వాభావాత్ తమసౌ న వేత్తీతి నిశ్చిత్య యాజ్ఞవల్క్యస్సమానప్రతిష్ఠాధారం స్వయం శాకల్యం పృచ్ఛతి. తమేవ సమానప్రతిష్ఠాధారం విశినష్టి (స ఏష నేతి నేతీత్యాత్మేత్యాదినా) స ఏషః- ఉక్తసమానప్రతిష్ఠాధారభూతః * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి నిర్దిష్టో య ఆత్మా- స ఏషః- సమానప్రతిష్ఠాధారభూత ఇత్యర్థః (అగృహ్యో న హి గృహ్యతే) ఇన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాదిన్ద్రియైర్న గృహ్యతే (అశీర్యో న హి శీర్యతే) విశరణయోగ్యావయవశూన్యత్వాన్న శీర్యతే (అసఙ్గో న హి సజ్జతే) నిర్లేపత్వాత్ సఫలం నానుభవతీత్యర్థః (అసితో న వ్యథతే న రిష్యతీతి) అసితః * క్షీణబన్ధనః కర్మబన్ధశూన్యత్వాదేవ సర్వదేహాన్తర్గతోఽపి న వ్యథతే- న శోచతి న రిష్యతి- న హింస్యత ఏవేత్యర్థః. ఏతాదృశం సమానప్రతిష్ఠాధారభూతం యాజ్ఞవల్క్యో మనసి నిధాయ ఏతం శాకల్యో న వేత్తీతి నిశ్చిత్య పృచ్ఛతి (ఏతాన్యష్టావాయతనాన్యష్టౌ లోకా అష్టౌ దేవా అష్టౌ పురుషా ఇత్యాదినా) యాని ప్రాగుక్తాని పృథివ్యాదీన్యష్టావాయతనాని, అగ్న్యాద్యా అష్టౌ లోకాః, అమృతాద్యా అష్టౌ దేవాః, శారీరాద్యా అష్టౌ పురుషాః,- స యః- ప్రసిద్ధః పురుషః ఏతాన్ పురుషాన్నిరూహ్య ప్రత్యుహ్యాత్యక్రామత్ - అత్ర పురుషానిత్యుపలక్షణం ఆయతనాదీనామపి ద్రష్టవ్యం ఏతాన్నిరూహ్య ప్రత్యుహ్య - సమ్యఙ్నిర్ధారణార్థో నిరూహః ప్రతివ్యక్త్యూహః ప్రత్యూహః ఆయతనదేవలోకపురుషాన్ ప్రతివ్యక్తి తద్గుణతత్తత్స్వరూపం నిర్ధార్య తాన్ సర్వానప్యత్యక్రామత్ - యః పురుషః అత్యక్రామత్ - సకలకార్యవర్గవిలక్షణత్వేన నిశ్చిత ఇత్యర్థః యద్యపి అతిక్రమణకర్తృత్వమౌపనిషదాత్మగతం - నిరూహప్రత్యూహకర్తృత్వం తు పురుషగతం తథాపి నిరూహప్రత్యూహ్య యదుహాయిత్వా అత్యక్రామదిత్యుక్తా న విరోధ ఇతి ద్రష్టవ్యం - ఊహవిషయస్య పరమాత్మన ఊహయితృత్వసమ్భవాత్ అతిక్రమణం నామ ఇదం వా పరమిదం వా పరమితి సంశయవిషయతాతిక్రమణం. తచ్చ పరమాత్మకర్తృకం సమ్భవతీతి ద్రష్టవ్యం (తం త్వౌపనిషదం పురుషం పృచ్ఛామి) తం - సర్వవిలక్షణమౌపనిషదం - ఉపనిషదేకసమధిగమ్యం త్వాం పృచ్ఛామి తం చేన్మే న వివక్ష్యసి- తర్హి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి శాకల్యం శశాపేత్యర్థః. సూత్రితం చ పరమపురుషస్యౌపనిషదత్వం భగవతా బాదరాయణేన * శాస్త్రయోనిత్వాదితి తత్ర హ్యధికరణే జన్మాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాదిత్యనుమానసిద్ధేశ్వరానువాదితయా న వేదాన్తవాక్యం తత్ర ప్రమాణం- అతో వేదాన్తన్యాయగ్రథనాత్మికా మీమాంసా శాస్త్రమనారమ్భణీయం పరేశ్వరమనుమానసిద్ధమనూద్య వేదాన్తైర్జగదుపాదానత్వాదికం బోధ్యతాం- అతశ్శాస్త్రమారభ్యతామితి వాచ్యం- కార్యత్వస్యోపాదానభిన్నకర్తృకత్వేన వ్యాప్తతయా తదభిన్ననిమిత్తోపాదానత్వప్రతిపాదకవేదాన్తవాక్యస్యార్థిక్యగ్రాహకానుమానజాతీయ నిమిత్తోపాదానభేదగ్రాహ్యనుమానబాధితత్వాత్ అతో న వేదాన్తవాక్యం బ్రహ్మణి ప్రమాణమితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * శాస్త్రయోనిత్వాత్ శాస్త్రం యోనిః- ప్రమాణం యస్య తచ్ఛాస్త్రయోని తత్త్వాత్ - శాస్త్రైకసమధిగమ్యత్వాద్వేదాన్తానాం ప్రామాణ్యముపపద్యత ఇత్యర్థః కార్యత్వేన హేతునా సకర్తృకత్వసాధనే తేనైవ హేతునా గుణత్రయవశ్యకర్తృకత్వశరీరజన్యత్వాదేరపి ప్రసఙ్గాత్, ప్రాసాదాదివిపులకార్యస్యానేకకర్తృకత్వదర్శనేన క్షిత్యాదికార్యస్యాపి తథాత్వప్రసఙ్గాచ్చ. ఈశ్వరస్య నిత్యకృత్యభ్యుపగమే తద్ద్వారా హేతుభూతయోర్జ్ఞానేచ్ఛయోరపీశ్వరే నిత్యసిద్ధిప్రసఙ్గే జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నలక్షణగుణత్రయాశ్రయేశ్వరాసిద్ధిప్రసక్తాత్. అతశ్శాస్త్రైకసమధిగమ్యేశ్వరస్వరూపోపాదానత్వప్రతిపాదకవేదాన్తభాగస్య నానుపపత్తిః అత ఏవ సాఙ్ఖ్యపక్షస్యాప్రతిష్ఠితతర్కమూలత్వేన యథా అనాదరణీయత్వం - ఏవం కణభక్షాక్షపాదక్షపణకబౌద్ధపక్షాణాం పరమాణుకారణత్వపక్షపాతినాం శుష్కతర్కమూలత్వాద్వైదికపరిగ్రహశూన్యత్వాచ్చానాదరణీయత్వం ప్రతిపాదితే * ఏతేన శిష్టాపరిగ్రహా అపి వ్యాఖ్యాతా ఇత్యధికరణే నిర్దిష్టం శిష్టాః-పరిశిష్టాః తే చ తే అపరిగ్రహాశ్చ శిష్టాపరిగ్రహాః అవశిష్టా వైదికపరిగ్రహశూన్యాః కణభుగాదిపక్షాః ఏతేన- సాఙ్ఖ్యపక్షదూషణేనైవ దుష్టత్వేన వ్యాఖ్యాతా ఇతి సూత్రార్థః తథా తర్కపాదేఽపి పరమాణుకారణవాదో దూషితః తథా హి-కాణాదపక్షస్యాయుక్తతయా అనాదరణీయత్వముక్తిపూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * మహద్దీర్ఘవద్వా హ్రస్వపరిమణ్డలాభ్యాం పారిమాణ్డల్యపరిమాణాశ్రయేణ పరస్పరసంయుక్తపరమాణుద్వయేనాణుహ్రస్వం ద్వ్యణుకముత్పద్యతే, పరస్పరసంయుక్తైరాణుహ్రస్వద్వ్యణుకత్రయేణ మహద్దీర్ఘం త్ర్యణుకముత్పద్యతే, ఇత్యసమఞ్జసప్రక్రియావదితరాపి తత్ప్రక్రియా అసమఞ్జసైవ. కింతత్రాసామఞ్జస్యమితి చేన్న-నిష్ప్రదేశే పరమాణౌ ప్రాదేశికసంయోగాసమ్భవాత్, సంయోగస్యావ్యాప్యవృత్తిత్వనియమాత్, పరస్పరసంయుక్తప్రదేశాభావే తతోఽధికపరిమాణకార్యానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్ * ఉభయథాపి చ కర్మాతస్తదభావః పరమాణునిష్పాద్యం కర్మాదృష్టకారితమితి హి నైయాయికైరభ్యుపగమ్యతే తత్ర న పరమాణుసమవేతమదృష్టం క్రియాహేతుః- అచేతనస్యాదృష్టానాధారత్వాత్ నాప్యాత్మగతం పరమాణుక్రియాహేతుః-వ్యధికరణత్వాత్ అతః అదృష్టకారితాద్యకర్మణా పరమాణుద్వయసంయోగ ఇతి తత్ప్రక్రియా న యుక్తా * సమవాయాభ్యుపగమాచ్చ సామ్యాదనవస్థితేః జాతిగుణాదివిశిష్టప్రతీతినిర్వాహకతయా సమవాయాభ్యుపగమే తత్ర సమవేత ఇతి సమవాయవిశిష్టప్రతీతినిర్వాహకతా సామ్యేన సమ్బన్ధాన్తరస్యావశ్యకతా తత్రాపి సమ్బన్ధాన్తరాభ్యుపగమే అనవస్థా చ స్యాత్. * నిత్యమేవ చ భావాత్ సమవాయలక్షణసమ్బన్ధస్య నిత్యత్వాత్ సమ్బన్ధినోరపి నిత్యసత్త్వావశ్యమ్భావేన జగతో నిత్యత్వమేవ స్యాత్. * రూపాదిమత్త్వాచ్చ విపర్యయో దర్శనాత్ రూపాదిమత్త్వాచ్చ పరమాణోస్తద్వదభిమతనిత్యత్వనిరవయవత్వాదివ్యతిరేకః ప్రసజ్యేత - లోకే రూపాదిమతామనిత్య

త్వాదిదర్శనాత్ నన్వేతద్దోషకాన్తయేరూపాదిశూన్యాఏవపరమాణవస్సన్తు- తత్రాహ- -ఉభయథాపిదోషాత్ కారణగుణపూర్వకత్వాత్కార్య
తేకార్యగుణానాంద్వ్యణుకాదీనామపిరూపాదిశూన్యత్వప్రసఙ్గః *అపిచ మహచ్ఛరీరస్య సావయవస్య స్వయమేవ ఉపచయాపచయ
యసాక్షిత్వస్య యుక్తత్వేనక్షణికత్వాసిద్ధిరిత్యాహ తేహిప్రసిద్ధిః జాయమానాపచయానాం
క్షపీతాహారౌషధరసద్రవ్యరూపాణామవయవానాంప్రతిక్షణముపచయాపచయస్సమ్భవాత్ అవయవినోఽపి ప్రతిక్షణముపచయాపచయవ
త్వాదన్యత్వం భవతి యద్యపిశరీరస్యప్రతిక్షణముపచయాపచయదర్శనంనాస్తి- తథాపివర్షశతావసానేస్థూలకృశత్వదర్శనాత్
స్యైవచాస్తిత్వదర్శనాద్వాక్షణికం ప్రతిక్షణం కించిత్కించిదుపచయాపచయవత్త్వజ్ఞానమస్త్యేవ- వస్తుతోనారకాదీనాంముహూర్తాదికాలవ్యవధానేన
వుదేశాన్తరప్రాప్తిదర్శనాత్ ప్రతిక్షణంస్వల్పదేశాన్తరప్రాప్తిజ్ఞానవదిత్యభ్యుపగచ్ఛన్తి ఏవం ప్రతిక్షణనాశకత్వమభ్యుపగమ్య
శకస్య, నదీజలసంసర్గశీకరోత్పత్తేస్సముద్రస్య, చాపచయాపచయవతః క్షణికత్వమభ్యుపగచ్ఛన్తి - అతిసూక్ష్మనాశకా బౌద్ధాస్తు సర్వస్య
ప్రపఞ్చస్య చ క్షణికత్వమభ్యుపగచ్ఛన్తస్సర్వస్యైవ నాశకా ఇతిహవైదికానాంవ్యవహారః అతో వైనాశికత్వే పరమాణుకారణవాదిత్వసామ్యాద్దేశకాలా
దయుతప్రసఙ్గేనాన్తరంబౌద్ధమతమపి ప్రతిక్షిప్తంతత్త్వాదే *సముదాయఉభయహేతుకేఽపితదప్రాప్తిరిత్యాదినా తత్రహిక్షణికస్నేహాపస్వభావైః
పరమాణుభిఃపృథివ్యాదిభూతలక్షణస్సఙ్ఘాతఉత్పద్యతే, పృథివ్యాదిభిశ్చ శరీరేన్ద్రియవిషయసఙ్ఘాతలక్షణస్సముదాయఉత్పద్యతే, ఇతిహైతేషాం
ప్రక్రియా తత్రాణుహేతుకేపృథివ్యాదిభూతాత్మకసముదాయే, భూతహేతుకేచశరీరేన్ద్రియవిషయలక్షణభౌతికసముదాయే, చేతనజగదా
త్మకసముదాయోత్పత్తిర్నోపపద్యతే- సర్వేషాంక్షణికత్వాభ్యుపగమేఽప్యావత్సఙ్ఘాతభావాపత్త్యవస్థానాసమ్భవాత్ ఇతరేతరప్రత్యయత్వాదుప
పన్నమితిచేన్నసఙ్ఘాతభావానిమిత్తత్వాత్ యద్యపిసర్వేపదార్థాఃక్షణికాః - తథాప్యవిద్యాదీనామితరేతరకారణత్వాదుపపద్యతేలోకయాత్రా
తేచావిద్యాదయః- అవిద్యా, సంస్కారః, విజ్ఞానం, నామరూపం, షడాయతనం, స్పర్శః, వేదనా, తృష్ణా, ఉపాదానం, భవః, జాతిః, జరా, మర
ణం, శోకః, పరిదేవనా, దుఃఖం, దౌర్మనస్యం, మిత్యేవంజాతీయకాఇతరేతరహేతుకాస్సుగతసమయేఽభ్యుపగమ్యన్తే అవిద్యా-క్షణికకార్యదుఃఖాదా
స్వేతుస్థాయిత్వబుద్ధిః తతోరాగద్వేషమోహధర్మాధర్మసంస్కారాః సంస్కారవశాత్కేవలస్య గర్భస్థస్యాద్యవిజ్ఞానం విజ్ఞానసం
సర్గాత్గర్భద్రవ్యస్యకలలపేశ్యాద్యాకారేణాభివ్యక్తిర్నామరూపం తదభివ్యక్తిక్రమేణషడిన్ద్రియాణ్యాయతనం నిర్వృత్తిశ
రీరేన్ద్రియస్యగర్భగతవిషయేన్ద్రియసంసర్గజంజ్ఞానంస్పర్శః తన్నిమిత్తేసుఖదుఃఖేవేదనా. సుఖదుఃఖప్రాప్తిపరిహారార్థావిషయోపాదానేచ్ఛాతృ
ష్ణా తయావిషయేషుప్రవృత్తిరుపాదానం తతఃక్రమేణగర్భాన్నిష్క్రమణంభవః. నిర్గతస్యమనుష్యత్వాదిజాత్యభిమానోజాతిః క్రమభావినీ జరా
మరణేప్రసిద్ధే మ్రియమాణస్యపుత్రకళత్రాద్యపేక్షయాన్తర్దాహశ్శోకః తదుత్థఃప్రలాపఃపరిదేవనా మరణక్లేశాద్దుఃఖం మానసదుఃఖందౌర్మ
నస్యం ఏతేషామితరేతరహేతుత్వసామర్థ్యేనసిద్ధత్వాదుపపద్యతేలోకయాత్రేతిచేన్న- సఙ్ఘాతభావానిమిత్తత్వాత్ -అస్థిరేషు రక్తస్తుబుద్ధిరూపావిద్యా
క్రియస్యకస్యచిత్స్థిరస్యచేతనస్యాభావేనావిద్యయాభూతోత్పత్తేరసమ్భవేనసఙ్ఘాతహేత్వభావస్తదవస్థఏవ *ఉత్తరోత్పాదేచపూర్వనిరోధాత్
బౌద్ధమతేఽపి కాలోనాస్తి ఉదయస్యైవస్వరసభఙ్గురోఘటాదిక్షణపరికల్పనామాత్రనిమిత్తంభవతి స చ ఘటాదిస్స్వోదయవినాశపరికల్పితక్షణ
వత్త్వాత్క్షణికోఽపిభవతి, వస్తుతస్స్వవ్యతిరిక్తక్షణాభావాత్స్వయమేవక్షణోభవతి, ఇతిహైతేషాంప్రక్రియా తతశ్చపూర్వఘటక్షణస్యోత్తరఘట
క్షణోత్పత్తికాలేఽసత్త్వాత్తద్ధేతుత్వంనసమ్భవతి- అసతోపిహేతుత్వేఽతిప్రసఙ్గాత్ *అసతిప్రతిజ్ఞోపరోధోయౌగపద్యమన్యథా. అసత్యపికారణేకా
ర్యస్యోత్పత్తౌ అధిపసహకార్యాలమ్బనసమనన్తరప్రత్యయాశ్చత్వారశ్చిత్తచైత్తోత్పత్తిహేతవ ఇతిబౌద్ధానాంప్రతిజ్ఞాయాఉపరోధప్రసఙ్గః అ
ధిపతిః- ఇన్ద్రియం తద్ధిజ్ఞానస్యరూపాదిషుపఞ్చసు ఏకైకమాత్రవిషయత్వనియామకం- నియామకశ్చలోకేఽధిపతిరుచ్యతే సహకారి- ఆలోకా
దికం- ఆలమ్బనం- ఘటాదివిషయః సమనన్తరప్రత్యయః - పూర్వజ్ఞానం ఏతైశ్చతుర్భిర్హేతుభిశ్చిత్తశబ్దితస్యజ్ఞానస్యచైత్తశబ్దితానాంచిత్తాశ్రిత
సుఖాదీనాంచోత్పత్తిరితిహితేషాంప్రతిజ్ఞా సా ప్రతిజ్ఞాహీయేత - యదిపూర్వోత్తరక్షణవర్తిత్వంవిషయస్యనస్యాత్ అత్ర యదిపూర్వక్షణవర్తి
త్వంనస్యాత్- తదాకారజ్ఞానస్యహీయేత ఉత్తరక్షణవర్తిత్వేఽపిచవర్తమానత్వగ్రాహిప్రత్యక్షవిషయత్వంనస్యాత్ అతఃక్షణద్వయవర్తిత్వమ
భ్యుపేతవ్యమితిక్షణికత్వవిరోధః యద్యేతద్దోషపరిజిహీర్షయాకారణఘటక్షణస్యాపికార్యఘటక్షణోత్పత్తిదశాయామనుస్యూతత్వమభ్యుపగమ్యతే - తదా
ఘటక్షణద్వయయౌగపద్యప్రసఙ్గఇత్యర్థః * ప్రతిసఙ్ఖ్యాప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధాప్రాప్తిరవిచ్ఛేదాత్ బౌద్ధాస్సర్వస్యవస్తునోనిరన్వయోవినాశఇతివద
న్తి సచద్వివిధః-స్థూలస్సూక్ష్మశ్చ ముద్గరహతాద్యనన్తరంసర్వైరుపలభ్యమానోఘటాదీనాంవినాశస్స్థూలః సఃప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధఇత్యుచ్యతే. ప్రతి
సఙ్ఖ్యా-విషయస్య ప్రతికూలాభిసన్ధిర్గ్రాహిణీలౌకికానాంబుద్ధిః తద్విషయోనిరోధఇత్యవయవార్థస్వయమేవ, తద్విపరీతోనిరోధః-అప్రతిస
ఙ్ఖ్యానిరోధః సచసూక్ష్మఃలౌకికబుద్ధ్యయోగ్యోబౌద్ధైర్యుక్త్యాసాధ్యమానః ప్రతిక్షణవినాశః తయోరుభయోరప్రాప్తిః-అసమ్భవః కుతః అవిచ్ఛేదాత్-
పిణ్డఘటకపాలాదిరూపేణాన్వితస్యద్రవ్యస్యస్వరూపవిచ్ఛేదాభావాత్. నచద్రవ్యానువృత్తావపినష్టోఘటఇత్యాదిప్రతీతేర్నిర్విషయత్వాపత్తిః-అవస్థాన్తరా
పత్తివిషయత్వసమ్భవాత్ *ఉభయథాచదోషాత్ బౌద్ధాఃకిలైవంవర్ణయన్తి- ప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధః అప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధః ఆకాశంచేత్యేతత్త్రితయం
వస్తునిరుపాఖ్యంతుచ్ఛం అన్యత్తుక్షణికముత్పాద్యమితిమన్యన్తే. తత్రపూర్వోత్పన్నస్యఘటక్షణస్యతదానీమేవనిరుద్ధత్వప్రాప్త్యాతుచ్ఛస్యనిరోధాదేవ
కార్యఘటక్షణస్యోత్పత్తిరితియదభ్యుపగమ్యతే- తత్రతుచ్ఛాదుత్పత్త్యసమ్భవస్తావదేకోదోషః-తుచ్ఛాదుత్పత్త్యభ్యుపగమేహితుచ్ఛస్యనిర్విశేషత్వేన
కారణవిశేషకృతఃకార్యవిశేషఇతివ్యవస్థాయాఅభావాత్ఘటక్షణానన్తరం సర్వజగతఉత్పత్తిస్స్యాత్. తథాతుచ్ఛాదుత్పద్యమానంకార్యమపితుచ్ఛ

ఉ.— అథ హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వః కామయతే స మా పృచ్ఛతు సర్వే వా మా పృచ్ఛత యో వః కామయతే తం వః పృచ్ఛామి సర్వాన్వా వః పృచ్ఛామీతి తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః॥ ౨౭

మేవోత్పద్యతే-నతుస ద్రూపం-కారణానుసారిత్వాత్కార్యస్యేత్యపరో దోషఇత్యర్థః *ఆకాశేచావిశేషాత్. ఘటోయం-పటోయమితి ప్రత్యక్షప్రతీతివత్ ఘటాభాసా - రస్తిమెవెత్ - ఖగఇహపతతీత్యాది ప్రత్యక్షస్యావిశేషేణాకాశంనిరుపాఖ్యంతుచ్ఛం - ఘటాదికంక్షణికతుచ్ఛమిత్యత్ర ప్రమాణాభావాత్ నచేహశ్యేనపతతీత్యాది ప్రతీతేరాలోకవిషయత్వం శ్యేనవిశిష్టం - ఇహాలోక ఇహాన్ధకారఇత్యాలోకాన్ధకారాధారత్వేన ప్రతీతస్యాలోకరూపత్వాభావాత్ , అనుస్మృతేశ్చ తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞావశాత్ స్థిరస్యైవాభ్యుపగన్తవ్యత్వేన క్షణికత్వాసమ్భవాదిత్యర్థః * నాసతోదృష్టత్వాత్ యదుచ్యతే సౌత్రాన్తికైః- జ్ఞానగతైర్నీలాద్యాకారైర్బాహ్యార్థగతాస్తేఽనుమీయన్తే- అతో జ్ఞానకాలే విషయస్య క్షణికతయాఽసత్త్వేపి న దోషః యద్యపి నీలాదిజ్ఞానపరోక్షతయాఽనుభూయతే, ఇన్ద్రియవ్యాపారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయి చ భవతి,- త[illegible] కృష్టేన యేనార్థేన యద్జ్ఞానం జాయతే- తత్ జ్ఞానం తద్విషయకం. కింతుస్వయమప్యర్థవన్నీలాద్యాకారం భవతీతి తద్జ్ఞానం స్వప్రకాశకతయా స్వాత్మానం విషయీకుర్వత్స్వగతం నీలాద్యాకారమపి విషయీకరోతి- అతో న నీలాదిజ్ఞానస్యాపరోక్ష్యానుభవవిరోధః, నవా ఇన్ద్రియవ్యాపారానువిధానవిరోధః నీలాద్యర్థినో బహిః ప్రవృత్తిస్తు నాపరోక్షజ్ఞానాత్ - కింతు తదనన్తరభావిన అనుమానికజ్ఞానాత్ - యథా నాయసి మేఘవర్ణాగ్ని శాఖాచలనం దృష్ట్వా వృక్షమూలే ప్రవృత్తిః నచైవమర్థస్య క్షణికతయా జ్ఞానకాలేఽనవస్థానాత్ జ్ఞానావిషయత్వం స్యాదితి వాచ్యం - జ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వమేవహి జ్ఞానవిషయత్వం- సజ్జ్ఞానకాలేఽవస్థానం నచైతావతా చక్షురాదేర్జ్ఞానవిషయత్వప్రసఙ్గః - స్వాకారసమర్పణేన జ్ఞానహేతోరేవజ్ఞానవిషయత్వాభ్యుపగమాత్ జ్ఞానేస్వాకారంసమర్పయన్ పూర్వపూర్వజ్ఞానగతేన నీలాద్యాకారేణానుమీయతే నచ పూర్వపూర్వజ్ఞానేనోత్తరోత్తరజ్ఞానాకారసిద్ధిః- నీలజ్ఞానస్యనతో పీతజ్ఞానానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్ అతోఽర్థకృతమేవజ్ఞానవైచిత్ర్యమితి తత్రోచ్యతే- నాసతః-యోఽయంవిజ్ఞానే నీలాద్యాకారఉపలభ్యతే- సవినష్టస్యాసతోఽర్థస్యాకారో భవితుం నార్హతి కుతః అదృష్టత్వాత్- నఖలు ధర్మిణి వినష్టే ధర్మస్యాకారాన్తరేసఙ్క్రమణం దృష్టం ప్రతిబిమ్బాదికమపిస్థిరస్యైవభవతి తత్రాపి న ధర్మమాత్రస్య అతోఽర్థవైచిత్ర్యకృతంజ్ఞానవైచిత్ర్యమర్థస్య జ్ఞానకాలేఽవస్థానాదేవభవతి- జపాకుసుమాదేః స్ఫటికాదౌ స్వాకారార్పణహేతుత్వేపి అసత్త్వదర్శనేన అసతో విషయస్యజ్ఞానే స్వాకారార్పణాక్షమత్వాత్. *ఉదాసీనానామపిచైవంసిద్ధిః తత్కాలే అసత ఏవాత్మాదేక త్వేఉదాసీనానాం - అనుద్యుక్తానాం పురుషాణాముద్యుక్తానపురుషవత్స్వకార్యసిద్ధిస్స్యాత్ - ఉద్యుక్తానాముద్యుక్తానరూ ఫలాలాభత్వావిశేషాదితిస్థితం ఏతత్పఞ్చదోషఃఅర్థవైనాశికమతేపిసమానఇతి సర్వథా నాద గ్రవ్యమేవేతిస్థితం తథా నర్వజ్ఞపశుపతి ప్రణీతత్వాత్పాశుపతంమతమాదరణీయమితిపూర్వపక్షే ప్రాప్తేఉచ్యతే- * పత్యురసామఞ్జస్యాత్. పత్యుః- పశుపతేర్మతమనాదరణీయం - వేదవిరుద్ధముద్రికాపట్టధారణసురాకుమ్భస్థాపనశవభస్మస్నానాదిధర్మాణాంనిబన్ధనాత్ ఈశ్వరస్యచాభ్యుపగమేనతన్మతస్యాసమఞ్జసత్వాత్ * అధిష్ఠానానుపపత్తేశ్చ అవైదికస్యతదభిమతాశరీరేశ్వరస్యప్రధానాద్యధిష్ఠాతృత్వానుపపత్తేశ్చ. * కరణవచ్చేన్నభోగాదిభ్యః యథాజీవస్యాశరీరస్య కళేబరాధిష్ఠానేకరణకళేబరాన్తరనైరపేక్ష్యం-ఏవం ప్రధానాద్యధిష్ఠానేపిశరీరనైరపేక్ష్యమస్త్వితిచేన్న - భోగాదిభ్యః-పుణ్యపాపరూపకర్మఫలభోగార్థంపుణ్యపాపరూపాదృష్టకారితంహితదధిష్ఠానం - తద్వత్పశుపతేరపిపుణ్యపాపరూపాదృష్టతత్ఫలభోగాదిసర్వం ప్రసజ్యేత తతో నాధిష్ఠానసమ్భవః * అన్తవత్త్వమసర్వజ్ఞతావా శాస్త్రజ్ఞత్వాత్ పశుపతేః పుణ్యపాపరూపాదృష్టవత్త్వే జీవవదన్తవత్త్వం- సృష్టిసంహారాద్యాపన్నస్యసర్వజ్ఞతాచ స్యాదిత్యనాదరణీయమేవేదంమతమితిస్థితం ఏవత్పఞ్చదోషక్ష్మరూపకాణానామప్యనుమానికేశ్వరవాదినామర్థవైనాశికానాంమతేపిసమానత్వాత్తన్మతంసర్వథానాదర్తవ్యమితిచస్థితం తథా ఏతేనయోగః ప్రత్యుక్తఇత్యధికరణే కేవలనిమిత్తేశ్వరవాదిహైరణ్యగర్భమతమపిపూర్వపక్షవదేవవేదవిరుద్ధత్వాదప్రామాణికమితివదతా సూత్రకారేణ భగవతా బాదరాయణేన సకలజగదాధారభూతస్య సకలజగదేకకారణస్య పరబ్రహ్మణో నారాయణస్య పురుషోత్తమస్యాపనిషదత్వమేవ స్థిరీకృతం (తంహనమే నే శాకల్యఇతి) తమేతంతర్కాగోచరం ప్రమాణాన్తరాగమ్యమౌపనిషదాత్మానంశాకల్యానాజ్ఞాసీదిత్యర్థః తస్యహమూర్ధావిపపాత-విభిన్నంశిరఃపతితః (అపిహాస్యపరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రురన్యన్మన్యమానాఇతి) ఏవంశాపవశాన్మూర్ధ్నినిపతితే తేతస్య కోపాగ్నినాశరీరంచదగ్ధమభవత్ సంస్కారార్థంశిష్యైర్గృహాన్నీయమానాన్యస్థీన్యపి అన్యత్ -ధనంమన్యమానాః పరిమోషిణః-తస్కరాః అపజహ్రుః-అపహృతవన్తః. యద్వా- పరిమోషిణః - ముషితశరీరస్య నష్టశరీరస్యేతియావత్ తస్య-శాకల్యస్యాస్థీన్యేవాన్యదన్యదితిమన్యమానాః- శరీరంమన్యమానాః ఔర్ధ్వదైహికక్రియార్థం తత్పుత్రాద్యాః అపహృతవన్త ఇత్యర్థః ౨౬

శం — యస్య * నేతినేత్యన్య ప్రతిషేధద్వారేణ బ్రహ్మణోనిర్దేశః కృతః-తస్యవిజిముక్షేన కథం నిర్దేశః కర్తవ్య ఇతి పునరాఖ్యాయికామేవ మిత్యస్యత్యాహమూలంచ జగతో వక్తవ్యమితి ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధస్తు బ్రహ్మవిదో బ్రాహ్మణాన్ జిత్వా గోధనం హర్తవ్యమితి న్యాయం మత్వాహ (అథ హోవాచ) అథ- అనన్తరం తూష్ణీంభూతేషు బ్రాహ్మణేషు హ ఉవాచ హే బ్రాహ్మణాః భగవన్త ఇత్యేవం సమ్బోధ్య యో వః- యుష్మాకం మధ్యే కామయతే- ఇచ్ఛతి యాజ్ఞవల్క్యం పృచ్ఛామీతి, సమా- మామాగత్య పృచ్ఛతు (సర్వే వా మా పృచ్ఛత) సర్వే వా యూయం మాం పృచ్ఛత. యో వః కామయతే యాజ్ఞవల్క్యో మాం పృచ్ఛత్వితి- తం వః పృచ్ఛామి. సర్వాన్వా వః- యుష్మానహం పృచ్ఛామి. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే బ్రాహ్మణా ఏవముక్తా అపి న ప్రగల్భాః సంవృత్తాః కించిదపి ప్రత్యుత్తరం వక్తుం. ౨౭

ఉ.— తాన్హైతైః శ్లోకైః పప్రచ్ఛ। యథా వృక్షో వనస్పతిస్తథైవ పురుషోఽమృషా। తస్య లోమాని పర్ణాని త్వగస్యోత్పాటికా బహిః॥ త్వచ ఏవాస్య రుధిరం ప్రస్యన్ది త్వచ ఉత్పటః। తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్ప్రైతి రసో వృక్షాదివాహతాత్॥ మాంసాన్యస్య శకరాణి కినాటꣳ స్నావ తత్స్థిరమ్। అస్థీన్యన్తరతో దారూణి మజ్జా మజ్జోపమా కృతా॥ యద్వృక్షో వృక్ణో రోహతి మూలాన్నవతరః పునః। మర్త్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి॥ రేతస ఇతి మా వోచత జీవతస్తత్ప్రజాయతే। ధానారుహ ఇవ వై వృక్షోఽఞ్జసా ప్రేత్యసమ్భవః॥

ఆ — అథహేత్యాద్యుత్తరగ్రన్థమవతారయతి (యస్తేత్యాదినా) జగతో మూలం చేద్వక్తవ్యం తత్రాఖ్యాయికామాత్రేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆఖ్యాయికేతి) ఇతిశబ్దః సర్వస్యాస్య సమాప్త్యర్థః ననుబ్రాహ్మణేష్వప్రగల్భీభూతేషు ప్రతిషేధనిరాకరణాద్గో ధనం హర్తవ్యం కిమితి తాన్ప్రతి యాజ్ఞవల్క్యోఽవాదీదిత్యత ఆహ (న్యాయం మత్వేతి) బహుస్వం హి బ్రాహ్మణానుపరి మునా పాదనీయమానమ న్యాయస్యాదిత్యభిప్రాయః సమ్భావ్యైవాచైతత్సమ్బన్ధః తావదితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (యుష్మాకమితి) వ్యాఖ్యాతభాగమనూద్య వ్యాఖ్యేయమాదాయ వ్యాకరోతి (తావదిత్యాదినా) యథోక్తప్రశ్నానన్తరం బ్రాహ్మణానామప్రతిభాం దర్శయతి (తే హేతి) ౯౭

రం — (అథ హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వః కామయతే ఇత్యాది) అథ— శాకల్యమరణానన్తరం యాజ్ఞవల్క్యో బ్రాహ్మణాన్ప్రత్యాహ కిమితి హే పూజావన్తో బ్రాహ్మణాః యుష్మాకం మధ్యే యః ప్రష్టుకామః - స మాం స్వాభీష్టం పృచ్ఛతు సర్వే వా మిలిత్వా మాం పృచ్ఛత అథవా-వః- యుష్మాకం మధ్యే యః ప్రత్యుత్తరం దిత్సతి - తమహం ప్రశ్నం పృచ్ఛామి యది సర్వేషాం సమూహ్య ప్రత్యుత్తరదిత్సా - తర్హి మిలితాన్వా సర్వాన్ యుష్మాన్ పృచ్ఛామీతి యాజ్ఞవల్క్యేనోక్తవాన్ ఇత్యర్థః (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే బ్రాహ్మణాః యాజ్ఞవల్క్యేన సహ జల్పకథాయాం న ప్రగల్భా బభూవుః ౨౭

శం — తేష్వప్రగల్భీభూతేషు బ్రాహ్మణేషు తాన్హ ఏతైః- వక్ష్యమాణైః శ్లోకైః పప్రచ్ఛ- పృష్టవాన్ యథా లోకే వృక్షో వనస్పతిః- వృక్షస్య విశేషణం వనస్పతిరితి (తథైవ పురుషోఽమృషా) అమృషా- సత్యమేతత్ (తస్య లోమాని) తస్య- పురుషస్య లోమాని ఇతరస్య వనస్పతేః పర్ణాని (త్వగస్యోత్పాటికా బహిః) త్వక్ అస్య- పురుషస్యేతరస్యోత్పాటికా వనస్పతేః త్వచ ఏవ సకాశాదస్య- పురుషస్య రుధిరం ప్రస్యన్ది వనస్పతేస్త్వచ ఉత్పటః- త్వచ ఏవోత్స్ఫుటతి యస్మాదేవం సర్వం సమానమేవ వనస్పతేః పురుషస్య చ- తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్- హింసితాత్ప్రైతి- రుధిరం నిర్గచ్ఛతి వృక్షాదివాహతాత్- ఛిన్నాద్రసః ఏవం మాంసాన్యస్య- పురుషస్య వనస్పతేస్తాని శకరాణి- శకలానీత్యర్థః కినాటం వృక్షస్య కినాటం నామ- శకలేభ్యోఽభ్యన్తరం వల్కలరూపం కాష్ఠసంలగ్నం తత్స్నావ పురుషస్య తత్స్థిరం- తత్- కినాటం స్నావవద్దృఢం హి- తత్. అస్థీని- పురుషస్య స్నావ్నోఽభ్యన్తరతోఽస్థీని భవన్తి. తథా కినాటస్యాభ్యన్తరతో దారూణి- కాష్ఠాని. (మజ్జా) మజ్జైవ వనస్పతేః పురుషస్య చ మజ్జోపమా కృతా- మజ్జాయా ఉపమా మజ్జోపమా నాన్యో విశేష ఇత్యర్థః యథా వనస్పతేర్మజ్జా- తథా పురుషస్య యథా పురుషస్య- తథా వనస్పతేః యత్- యది వృక్షో వృక్ణః- ఛిన్నః రోహతి పునః- ప్రరోహతి మూలాత్ పునర్నవతరః- పూర్వస్మాదభినవతరః యదేతస్మాద్విశేషణాత్ప్రాగ్వనస్పతేః పురుషస్య చ సర్వం సామాన్యమవగతం- అయం తు వనస్పతౌ విశేషో దృశ్యతే- యచ్ఛిన్నస్య ప్రరోహణం న తు పురుషే మృత్యునా వృక్ణే పునః ప్రరోహణం దృశ్యతే- భవితవ్యం చ కుతశ్చిత్ప్రరోహణేన తస్మాద్వః పృచ్ఛామి- మర్త్యః- మనుష్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి- మృతస్య పురుషస్య కుతః ప్రరోహణమిత్యర్థః యది చేదేవం వదథ రేతసః ప్రరోహతీతి మా వోచత- మైవం వక్తుమర్హథ కస్మాత్ యస్మాజ్జీవతః పురుషాత్తత్- రేతః ప్రజాయతే- న మృతాత్ అపి చ (ధానారుహః) ధానా- బీజం బీజరుహోఽపి వృక్షో భవతి- న కేవలం కాణ్డరుహ ఏవ ఇవశబ్దోఽనర్థకః వై వృక్షో హ్యఞ్జసా- సాక్షాత్ప్రేత్య- మృత్వా సమ్భవః- ధానాతోఽపి ప్రేత్యసమ్భవో భవేదఞ్జసా వనస్పతేః యత్- యది సహ మూలేన ధానయా వా ఉద్వృహేయుః- ఉద్యచ్ఛేయుః ఉత్పాటయేయుర్వృక్షం - న పునరాభవేత్- పునరాగత్య న భవేత్ తస్మాద్వః పృచ్ఛామి సర్వస్యైవ జగతో మూలం (మర్త్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) జాత ఏవేతి మన్యధ్వం యది- కిమత్ర ప్రష్టవ్యమితి జనిష్యతో హి సమ్భవః ప్రష్టవ్యః- న జాతస్య అయం తు జాత ఏవ- అతోఽస్మిన్విషయే ప్రశ్న ఏవ నోపపద్యత ఇతి చేత్ న కిం తర్హి. మృతః పునరపి జాయత ఏవ- అన్యథా అకృతాభ్యాగమకృతనాశప్రసఙ్గాత్ అతో వః పృచ్ఛామి కో న్వేనం- మృతం పునర్జనయేత్ తన్న విజజ్ఞుర్బ్రాహ్మణాః - యతో మృతః పునః ప్రరోహతి జగతో మూలం న విజ్ఞాతం బ్రాహ్మణైః- అతోఽబ్రహ్మిష్ఠత్వాద్ధృతా గావో, యాజ్ఞవల్క్యేన జితా బ్రాహ్మణాః, సమాప్తాఖ్యాయికా యజ్జగతో మూలం, యేన చ శబ్దేన సాక్షాద్వ్యపదిశ్యతే బ్రహ్మ, యద్యాజ్ఞవల్క్యో బ్రాహ్మణాన్పృష్టవాన్,- తత్ స్వేనైవ రూపేణ శ్రుతిరస్మభ్యమాహ (విజ్ఞానం) విజ్ఞప్తిః- విజ్ఞానం తచ్చానన్దం- న విషయవిజ్ఞానవద్దుఃఖానువిద్ధం కిం తర్హి ప్రసన్నం శివమతులమనాయాసం నిత్యతృప్తమేకరసమిత్యర్థః కిం తత్ బ్రహ్మోభయవిశేషణవత్ రాతిః- రాతేః షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా ధనస్యేత్యర్థః ధనస్య దాతుః- కర్మకృతో యజమానస్య పరమయనం- పరా గతిః. కర్మఫలస్య ప్రదాతృత్వాత్ కిం చ- వ్యుత్థాయైషణాభ్యస్తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి తిష్ఠత్యకర్మకృత్, తత్- బ్రహ్మ వేత్తీతి తద్విత్, చ. తస్య తిష్ఠమానస్య చ తద్విదః- బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః పరాయణమితి అత్ర విచార్యతే- ఆనన్దశబ్దో లోకే సుఖవాచీ ప్రసిద్ధః అత్ర చ బ్రహ్మణో విశేషణత్వేన ఆనన్దశబ్దః శ్రూయతే ఆనన్దం బ్రహ్మేతి శ్రుత్యన్తరే చ

వః। యత్సమూలమావృహేయుర్వృక్షంనపునరాభవేత్। మర్త్యఃస్విన్మృత్యునావృక్ణఃకస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి। జాతఏవనజాయతేకోన్వేనంజనయేత్పునః। విజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మరాతిర్దాతుఃపరాయణం। తిష్ఠమానస్యతద్విద ఇతి॥ ౨౮

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే-నవమం బ్రాహ్మణమ్

పఞ్చమాధ్యాయస్సమాప్తః— ఓం తత్సత్.

*ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ *ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్ *యదేష ఆకాశ ఆనన్దః *యో వై భూమా తత్సుఖమిత్యేతచ *ఏష పరమానన్ద ఇత్యేవమాద్యాః సంవేద్యే చ సుఖే ఆనన్దశబ్దః ప్రసిద్ధః బ్రహ్మానన్దశ్చ యది సంవేద్యః స్యాత్- యుక్తా ఏతే బ్రహ్మ... నను చ శ్రుతిప్రామాణ్యాత్సంవేద్యానన్దస్వరూపమేవ బ్రహ్మ- కింతత్ర విచార్యమితి న- విరుద్ధశ్రుతివాక్యదర్శనాత్ సత్యం- ఆనన్దశబ్దో బ్రహ్మణి, శ్రూయతే-విజ్ఞానప్రతిషేధశ్చైకత్వే *యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేద్విజానీయాత్ *తం కేన విజానీయాత్ *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యద్విజానాతి *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేదేత్యాది, విరుద్ధశ్రుతివాక్యదర్శనాత్తేనకర్తవ్యో విచారః తస్మాద్యుక్తం వేదవాక్యార్థనిర్ణయాయ విచారయితుం మోక్షవాదివిప్రతిపత్తేశ్చ. సాంఖ్యా వైశేషికాశ్చ మోక్షవాదినో నాస్తి మోక్షే సుఖసంవేద్యమిత్యేవం ప్రతిపన్నాః అన్యే నిరతిశయసుఖస్వరూపం వేద్యమితి కింతావద్యుక్తం, ఆనన్దాదిశ్రవణాత్ *జక్షత్క్రీడన్రమమాణః *స యది పితృలోకకామో భవతి *స సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ *సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితేత్యాది శ్రుతిభ్యో మోక్షే సుఖం సంవేద్యమితి నన్వేకత్వే కారకవిభాగాభావాద్విజ్ఞానానుపపత్తిః- క్రియాయాశ్చానేకకారకసాధ్యత్వాత్, విజ్ఞానస్య చ క్రియాత్వాత్,, నైష దోషః-శబ్దప్రామాణ్యాద్భవేద్విజ్ఞానమానన్దవిషయే- *విజ్ఞానమానన్దమిత్యాదీన్యానన్దస్వరూపస్యాసంవేద్యత్వేఽనుపపన్నాని వచనానీత్యవోచామ ననువచనేనాప్యగ్నేః శైత్యం, ముదకస్య చౌష్ణ్యం, న క్రియత ఏవ- జ్ఞాపకత్వాద్వచనానాం. నచ దేశాన్తరేఽగ్నిః శీత ఇతి శక్యతే జ్ఞాపయితుం. ఉష్ణమేవ దేశాన్తరే ఉష్ణముదకమితి, న- ప్రత్యగాత్మన్యానన్దవిజ్ఞానదర్శనాత్ న *విజ్ఞానమానన్దమిత్యేవమాదీనాం వచనానాం శీతోఽగ్నిరిత్యాదివాక్యవత్ ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధార్థప్రతిపాదకత్వం-అనుభూయతే హ్యవిరుద్ధార్థతా సుఖ్యహమితి సుఖాత్మకమాత్మానం స్వయమేవ వేదయతే తస్మాత్సుతరాం ప్రత్యక్షావిరుద్ధార్థతా తస్మాదానన్దం బ్రహ్మ విజ్ఞానాత్మకం సత్స్వయమేవ వేదయతే తథా ఆనన్దప్రతిపాదికాః శ్రుతయః సమఞ్జసాః స్యుః *జక్షత్క్రీడన్రమమాణ ఇత్యేవమాద్యాః పూర్వోక్తాః. న- కార్యకరణాభావేఽనుపపత్తేర్విజ్ఞానస్య శరీరవియోగో హి మోక్ష ఆత్యన్తికః. శరీరాభావే చ కరణానుపపత్తిః- ఆశ్రయాభావాత్. తతశ్చ విజ్ఞానానుపపత్తిః- అకార్యకరణత్వాత్ దేహాద్యభావే చ విజ్ఞానోత్పత్తౌ సర్వేషాం కార్యకరణోపాదానానర్థక్యప్రసఙ్గః ఏకత్వవిరోధాచ్చ. పరం చేత్ బ్రహ్మానన్దాత్మకమాత్మానం నిత్యవిజ్ఞానత్వాన్నిత్యమేవ విజానీయాత్ - తిన్న సంసార్యపి సంసారవినిర్ముక్తః స్వాభావ్యం ప్రతిపద్యేత జలాశయ ఇవోదకాఞ్జలిః క్షిప్తో న పృథక్త్వేన వ్యవతిష్ఠతే ఆనన్దాత్మకబ్రహ్మవిజ్ఞానాయ - తదా ముక్త ఆనన్దాత్మకమాత్మానం వేదయత ఇత్యేతదనర్థకం వాక్యం అథ బ్రహ్మానన్దమన్యస్సన్ముక్తో వేదయతే ప్రత్యగాత్మానం వా హమస్మ్యానన్దస్వరూప ఇతి- తద్వైకత్వవిరోధః తథా చ సతి సర్వశ్రుతివిరోధః తృతీయా చ కల్పనా నోపపద్యతే కిం చాన్యత్ - బ్రహ్మణశ్చ నిరన్తరాత్మానన్దవిజ్ఞానే విజ్ఞానావిజ్ఞానకల్పనానర్థక్యం నిరన్తరం చేదాత్మానన్దవిషయం బ్రహ్మణో విజ్ఞానం - తదేవ తస్య స్వభావ ఇత్యాత్మానన్దం విజానాతీతి కల్పనాఽనుపపన్నా అతద్విజ్ఞానప్రసఙ్గే హి కల్పనాయా అర్థవత్త్వం- యథాత్మానం పరం చ వేత్తీతి నహి తద్వ్యతిరేకేణ జ్ఞానాజ్ఞానకల్పనాయా అర్థవత్త్వం. అథవిచ్ఛిన్నమాత్మానం విజానాతీతి. విజ్ఞానస్యాత్మవిజ్ఞానచ్ఛిద్రేఽన్యవిషయత్వప్రసఙ్గః. ఆత్మనశ్చ క్రియావత్త్వం. తతశ్చానిత్యత్వప్రసఙ్గః. తస్మాద్విజ్ఞానమానన్దమితి స్వరూపాన్వాఖ్యానపరైవ శ్రుతిః - నాత్మానన్దసంవేద్యత్వార్థా. *జక్షత్క్రీడన్నిత్యాది శ్రుతివిరోధోఽసంవేద్యత్వ ఇతి చేన్న - సర్వాత్మైకత్వే యథా ప్రాప్తానువాదిత్వాత్ ముక్తస్య సర్వాత్మభావే సతి యత్క్వచిద్యోగిషు దేవేషు వా జక్షణాది ప్రాప్తం- అద్భిర్యథా ప్రాప్తమేవానూద్యతే- తత్ర స్యైవ సర్వాత్మభావాదితి సర్వాత్మభావో మోక్షస్తుతయే యథా ప్రాప్తానువాదిత్వే దుఃఖిత్వమపి ప్రాప్నోతీతి చేన్న యోగ్యాదిషు యథా ప్రాప్తజక్షణాదివత్ స్థావరాదిషు యథా ప్రాప్తదుఃఖిత్వమపీతి చేన్న - నామరూపకృతకార్యకరణోపాధిసమ్పర్కజనితభ్రాన్త్యధ్యారోపితత్వాత్సుఖిత్వదుఃఖిత్వాదివిశేషస్య అపోహ్యత్వమేవేత్ సర్వవిరుద్ధశ్రుతీనాం చ విషయమవోచామ తస్మాత్ * ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్ద ఇత్యేవమాద్యాస్సర్వా ఆనన్దవాక్యాని ద్రష్టవ్యాని ౨౮

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే-నవమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే పఞ్చమాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ — స్వకీయజ్ఞానప్రకర్షప్రకటనార్థమేవ ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి (తేష్వితి) వృక్షవనస్పతిరితి పర్యాయత్వాత్పునరుక్తిం శఙ్క్యాహ (వృక్ష స్యేతి) తచ్ఛతస్యమహత్త్వమాహాత్మ్యపునరుక్తిః. పురుషస్యవృక్షసాధర్మ్యమిదమిత్యుచ్యతే సాదృశ్యమేవస్పష్టయతి (లోమానీ త్యాదినా) నీరసాత్త్వగుత్పాటికేత్యుచ్యతే ఉత్పటః- వృక్షనిర్యాసః విశేషాభావమేవాభినయతి (యథేతి) సాధర్మ్యేసతివైధర్మ్యంవక్తవ్య క్రమిత్యాశయేనాహ (యద్వృక్షఇతి) ఇదమపినాధర్మ్యమేవకిందన్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతస్మాదితి) ఏతస్మాద్విశేషణాత్పూర్వోక్తవిశేషణ ముక్తం- తత్సర్వముభయోఃసామాన్యమవగతమితిసమ్బన్ధః వృక్షస్యాజన్యేవిశేషః యాథాత్రస్యప్రరోహణమితిచేత్ నేత్యాహ (భవితవ్యంచేతి)
* ధ్రువంజన్మమృతస్యచేతీత్యర్థః జీవతోహిరేతోజాయతే- సఏవకుతోభవతీతివిచార్యతే నవాసిద్ధసనిద్ధస్యసాధనం నవపురుషాన్తరాదితివా చ్యం- ఏకాసిద్ధావన్యతరప్రయోగానుపపత్తేరితిమత్వానోహేతుమాహ (యస్మాదితి) వైధర్మ్యాన్తరమాహ (అపిచేతి) కాష్ఠరుహోపీత్యేవ ఏవకారార్థః వైశబ్దః ప్రసిద్ధిద్యోతకఇత్యభిప్రేత్యాహ (వైవృక్షఇతి) అఞ్జసేత్యాదేరర్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (ధానాతోపీతి) తథాపి కథంవైధ ర్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) పురుషస్యాపిపునరుత్పత్తిర్మాభూదిత్యాశఙ్క్యపూర్వోక్తంనిగమయతి (తస్మాదితి) స్వభావవాదముత్థాపయ తి (జాతఇతి) ఇతిశబ్దశ్చోద్యసమాప్త్యర్థః తదేతత్పరిహరతి (జనిష్యతోహీతి) నజాయతఇతిజాగనోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) స్వభావ వాదేదోషమాహ (అన్యథేతి) స్వభావాసమ్భవేఫలితమాహ (అతఇతి) ఉక్తమేవస్ఫుటయతి (జగతఇతి) బ్రహ్మవిదాంశ్రేష్ఠత్వేయాజ్ఞ వల్క్యస్యసిద్ధేఫలితమాహ (అతఇతి) (సమాప్తాఖ్యాయికేతి) బ్రాహ్మణాశ్చసర్వేయథాయథంజగ్ము రిత్యర్థః విజ్ఞానాదివాక్యముత్థాపయతి (యజ్జగతఇత్యాదినా) విజ్ఞానశబ్దస్యకరణాదివిషయత్వంవారయతి (విజ్ఞప్తిరితి) ఆనన్దవిశేషణకృత్యందర్శయతి (నేత్యాదినా) ప్రసన్నం- దుఃఖహేతుకామక్రోధాదినానమ్బన్ధరహితం శివం- కామాదికారణేనాజ్ఞానేనాపిసమ్బన్ధశూన్యం సాతిశయత్వప్రయుక్తదుఃఖరాహిత్యమాహ (అ తులమితి) సాధనసాధ్యత్వాధీనదుఃఖవైధుర్యమాహ (అనాయాసమితి) దుఃఖనివృత్తిమాత్రంసుఖమితిపక్షంప్రతిక్షిపతి (నిత్యతృప్తమితి) ఆన న్దోజ్ఞానమితిబ్రహ్మణ్యాకారభేదమాశఙ్క్యాహ (ఏకరసమితి) *ఫలమతఉపపత్తేరితిన్యాయేనబ్రహ్మణోజగన్మూలత్వమాహ (రాతేరిత్యాదినా)
* బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతిశ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యతస్యైవముక్తౌనిత్యతృప్తత్వముపదిశతి (కించేతి) అక్షరవ్యాఖ్యానసమాప్తావితిశబ్దః సచ్చిదా నన్దాత్మకంబ్రహ్మవిద్యావిధాననిష్ఠమోక్షాస్పదమిత్యుక్తం ఇదానీంబ్రహ్మవస్తువిచారమవతారయన్నవిగీతమర్థమాహ (అత్రేతి) తథాపిప్ర కృతేవాక్యేకిమాయాతమితి- తదాహ (అత్రేతి) నచకేవలమత్రైవానన్దశబ్దో బ్రహ్మవిశేషణార్పకత్వేనశ్రుతః- కింతుతైత్తిరీయకాదావపీత్యాహ (శ్రుత్యన్తరేచేతి) బ్రహ్మవిశేషణత్వేనానన్దశబ్దః శ్రూయతఇతిసమ్బన్ధః అన్యాఃశ్రుతీరేవోదాహరతి (ఆనన్దఇత్యాదినా) ఏవమాద్యాః- శ్రుతయ ఇతిశేషః తథాపికసంవిచారసిద్ధిః-తత్రాహ (సంవేద్యఇతి) లోకప్రసిద్ధేరద్వైతశ్రుతేశ్చబ్రహ్మణ్యానన్దస్యసంవేద్యోఽసంవేద్యోవేతివిచారకర్తవ్య ఇత్యర్థః ఉభయత్రఫలందర్శయతి (బ్రహ్మానన్దశ్చేతి) అన్యథాలోకవేదయోఃశబ్దార్థభేదాత్ -అపేక్షితస్తువాక్యార్థఇతిన్యాయవిరోధః అసంవేద్య త్వేపునరద్వైతశ్రుతిరవిరుద్ధేతిభావః విచారమాక్షిపతి (నన్వితి) విరుద్ధశ్రుత్యర్థసిద్ధ్యర్థంవిచారకర్తవ్యతాందర్శయతి (నేతి) సన్న్రిహితవాక్యం వివృణోతి (సత్యమిత్యాదినా) ఏకత్వేసతివిజ్ఞానప్రతిషేధశ్రుతిమేవోదాహరతి (యత్రేత్యాదినా) ఇత్యాది- శ్రవణమితిశేషః ఫలితమాహ (విరుద్ధశ్రుతీతి) శ్రుతివిప్రతిపత్తేర్విచారకర్తవ్యతాముపసంహరతి (తస్మాదితి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (మోక్షేతి) తామేవవిప్రతిపత్తిం వివృణోతి (సాఙ్ఖ్యాఇతి) విమర్శపూర్వకంపూర్వపక్షంగృహ్ణాతి (కింతావదిత్యాదినా) ఆనన్దాదిశ్రవణాత్- * విజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మేతిశ్రుతేః మోక్షేసుఖంసంవేద్యమితియుక్తమితిసమ్బన్ధః తత్రైవవాక్యాన్తరాణ్యుదాహరతి (జక్షదిత్యాదినా) పూర్వపక్షమాక్షిపతి (నన్వితి) మోక్షే చేదిష్యతేసుఖజ్ఞానం- తర్హితదనేకకారకసాధ్యంవాచ్యం- క్రియాత్వాత్- పాకాదివత్ సత్యేకత్వేచమోక్షేకారకవిభాగాభావాన్నసుఖసంవేద సంభవతీత్యర్థః. జన్యస్యకారకాపేక్షాయామపిసుఖజ్ఞానస్యాజన్యత్వాన్నతదపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియాయాశ్చేతి) యా క్రియా- సాఽ నేకకారకసాధ్యేతివ్యాప్తేస్సర్వమనాదావవగతత్వాత్, జ్ఞానస్యాపి ధాత్వర్థత్వేనక్రియాత్వాదనేకకారకసాధ్యతాసిద్ధేరిత్యర్థః శ్రుతిప్రామాణ్యమా శ్రిత్యపూర్వవాదీపరిహరతి (నైషదోషఇతి) తదేవస్ఫుటయతి (విజ్ఞానమితి) అద్వయేబ్రహ్మణిశ్రుతిప్రామాణ్యాదానన్దజ్ఞానముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) అద్వైతశ్రుతివిరోధాద్బ్రహ్మణివిజ్ఞానక్రియాకారకవిభాగాపేక్షానోపపద్యతే - నహి *విజ్ఞానమానన్దమిత్యాదివచనానిమానాన్తరవిరో ధేనవిజ్ఞానక్రియాంబ్రహ్మణ్యుత్పాదయన్తి- తేషాంజ్ఞాపకత్వాత్, జ్ఞాపకస్యచావిరోధాపేక్షత్వా దన్యథాతిప్రసక్తా, దిత్యర్థః లౌకికజ్ఞానస్యక్ర యాత్వేపిమోక్షేసుఖజ్ఞానంక్రియైవనభవతి- తన్నవిజ్ఞానాదివాక్యస్యాద్వైతశ్రుతివిరోధోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) పయఃపావకయోస్సర్వ త్రైకరూపత్వవద్విజ్ఞానస్యాపిలోకవేదయోరేకరూపత్వమేవేతిభావః మానాన్తరవిరోధాదాత్మన్యానన్దజ్ఞానస్యసత్త్వమేవనానిషిధ్యతే- తస్యక్రియా త్వంవానిరాక్రియతే. తత్రాద్యందూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవస్పష్టయతి (నవిజ్ఞానమితి) సుఖజ్ఞానస్యగుణత్వాఙ్గీకారాత్ క్రియాత్వని రాకరణమిష్టమేవేతిమత్వాహ (అనుభూయతేత్వితి) అనుభవమేవాభినయతి (సుఖ్యహమితి) తథాపిశ్రుతివిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యప్రత్యక్షా నుసారేణాపినేతవ్యేత్యాశయేనాహ (తస్మాదితి) ఆత్మన్యానన్దజ్ఞానస్యక్రియాత్వానఙ్గీకారాత్కారకభేదాపేక్షాభావాదిత్యర్థః గుణత్వపక్షేచ ప్రత్యక్షస్యానుగుణత్వా, దాగమస్యవిరోధినస్తదనుసారేణనేయత్వాదవిరుద్ధత్వా, దస్యభూయస్త్వా, దిత్యాశయః అవిరుద్ధార్థతా- విజ్ఞానాదిశ్రు తేరితిశేషః. గుణగుణిభావేపినాద్వైతశ్రుతిఃశక్యానేతుమిత్యాశఙ్క్యస్వవేద్యత్వపక్షమాశ్రిత్యాహ (తస్మాదానన్దమితి) యథాకథంచిద్బ్రహ్మ ణ్యానన్దస్యవేద్యత్వేశ్రుతీనామానుగుణ్యమస్తీత్యాహ (తథేతి) ఆనన్దోవేద్యోబ్రహ్మణీతిచోదితేసిద్ధాన్తమాహ (నేతి) ఆగన్తుకం - అనాగన్తుకం

వాజ్ఞానంముక్తావానన్దంగోచరయతి నాద్యఇత్యాహ (కార్యేతి) అనుపపత్తిమేవస్ఫోరయతి (శరీరేతి) కార్యకరణయోరభావేపిమోక్షే బ్రహ్మనన్దజ్ఞానంజనిష్యతే- సంసారేహి హేత్వపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (దేహాదీతి) ద్వితీయందూషయతి (ఏకత్వేతి) నహిబ్రహ్మస్వరూపజ్ఞానమేవవేద్యానన్దరూపంభవితుముత్సహతే- విషయవిషయిణోరేకత్వవిరోధాత్. తదస్యాగన్తుకమపిజ్ఞానంముక్తౌనానన్దమధికరోతీత్యర్థః కించ- బ్రహ్మవా- ముక్తోవా- సంసారీవా బ్రహ్మానన్దంగోచరయేత్ తత్రాద్యంనునదతి (పరంచేదితి) తస్మిన్పక్షేనబ్రహ్మస్వరూపానన్దంవేత్తి- తేనైక్యాత్, దేకత్రవిషయవిషయిత్వానుపపత్తేరుక్తత్వాత్, ద్వితీయందూషయతి (తన్నేతి) నాపిసంసారీ బ్రహ్మానన్దంగోచరయతి - సఖల్వనివృత్తేసంసారేసంసారిణమాత్మానమభిమన్యమానోన బ్రహ్మానన్దమాకలయితుమలం సంసారేనివృత్తేతుతతోవినిర్ముక్తోబ్రహ్మస్వభావం ప్రతిపద్యమానస్తదానన్దంతద్వదేవ విషయీకర్తుంనార్హతీతితృతీయంప్రత్యాహ (నంసార్యపీతి) ముక్తోపిబ్రహ్మణోభిన్నః- అభిన్నోవేతివికల్ప్యభేదపక్షమనువదతి (జలేతి) బ్రహ్మభిన్నస్యముక్తస్యతదానన్దవిషయీకరణముక్తన్యాయేననిరస్యతి (తదేతి) భేదపక్షమనువదతి (అథేతి) బ్రహ్మానన్దంప్రత్యగాత్మా వేత్తీత్యర్థః వేదనప్రకారమభినయతి (అహమితి) * తత్త్వమస్యాదిశ్రుతివిరోధేననిరాకరోతి (తదేతి) ముక్తోబ్రహ్మణస్సకాశాద్భిన్నోఽభిన్నోవామాభూత్- భిన్నాభిన్నస్తుస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తృతీయేతి) సర్వత్రభేదాభేదవాదస్యదూషితత్వాదిత్యర్థః. బ్రహ్మణస్స్వానన్దస్యావేద్యత్వేహేత్వన్తరమాహ (కించాన్యదితి) తదేవోపపాదయతి (నిరన్తరంచేదితి) ఆఖ్యాతప్రయోగస్యతస్మిన్కుత్రార్థవత్త్వం- తత్రాహ (అతద్విజ్ఞానేతి) దేవదత్తో

[illegible]వస్థాయాంస్వాత్మానమన్యంచవివిచ్యనజానాతి - నాన్యదేత్యుభయథాత్వదర్శనాత్తత్రాఖ్యాతప్రయోగోయుజ్యతే నైవంబ్రహ్మణ్యజ్ఞానప్రసక్తోఽస్తి - నిత్యజ్ఞానస్వభావత్వాత్ తథాచతత్రాఖ్యాతప్రయోగోనార్థవానిత్యర్థః. బ్రహ్మణ్యాఖ్యాతప్రయోగానర్థక్యం[illegible] (సహేతి) ప్రత్యగాత్మనినిత్యజ్ఞానత్వాసిద్ధిం శఙ్కయతి (అథేతి) విచ్ఛిన్నమితిక్రియావిశేషణం పరిహరతి (విజ్ఞానస్యేతి) ఆత్మనోవిజ్ఞానస్యచ్ఛిద్రం- అన్తరాళం అసత్త్వావస్థా తదాపివిజ్ఞానమస్తిచేత్- తస్య[illegible] ప్రసఙ్గః తథాచ * యత్రాన్యత్పశ్యతీత్యాదిశ్రుతేరాత్మనోమ[illegible]వ్యాపత్తిః నచేత్తదావిజ్ఞానం-తదాపాషాణవదచేతనత్వం- విజ్ఞప్తిరూపత్వానఙ్గీకారాదిత్యర్థః ఆత్మనోనిత్యజ్ఞానవత్త్వేదోషాన్తరమాహ (ఆత్మనశ్చేతి) ఆనన్దజ్ఞానేబ్రహ్మ[illegible]యిత్వాయోగశ్చేత్-కథంవిజ్ఞానాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మణ్యానన్దస్యావేద్యత్వేశ్రుతివిరోధముక్తంస్మారయతి (జక్షదితి) సర్వత్రాత్మనోముక్తస్యైకత్వేనవిషయోగ్యాదిమయథాజక్షణాదిప్రాప్తం - తథైవతదనువాదిత్వాదస్యాశ్శ్రుతేర్నవిరోధోస్తీతిపరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవప్రపఞ్చయతి (ముక్తస్యేతి) కిమనువాదఫలమితిచేత్- తదాహ (తత్రస్యేతి) ముక్తస్యయోగ్యాదిమసర్వత్రాత్మభావాదేవతత్రప్రాప్తంజక్షణాద్యన్యభుక్తేస్స్తుతయేఽనూద్యతే - తస్మానువాదవైయర్థ్యమిత్యర్థః విదుషస్సర్వాత్మత్వేనయోగ్యాదిమప్రాప్తజక్షణాద్యనువాదేస్యాదతిప్రసక్తిరితిశఙ్క్యతే (యథాప్రాప్తేతి) అతిప్రసఙ్గమేవప్రకటయతి (యోగ్యాదిష్వితి) అవిద్యాకృతనామరూపనిరచితోపాధిద్వయసమ్బన్ధ[illegible]జ్ఞానాధీనత్వాదాత్మనిదుఃఖిత్వాదిప్రతీతేర్నతత్రవస్తుతోదుఃఖిత్వం. నచజక్షణాద్యపివాస్తవం - అవిద్యస్యైవముక్తేస్తుతయేఽనువాదాత్ దుఃఖిత్వస్యహినానువాదః- నిహీనత్వప్రాప్తేరితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) యత్తువిరుద్ధశ్రుతిద్వయస్యార్థాగమాన్యోన్యసాక్షితో భవతీతి - తత్రాహ (విరుద్ధేతి) వేద్యత్వావేద్యత్వాదిశ్రుతీనాం సోపాధికనిరుపాధికవిషయత్వేనమధుకాణ్డవ్యవస్థోక్తేరిత్యర్థః బ్రాహ్మణార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మణ్యానన్దస్యవేద్యతాయాం[illegible]రూపత్వంతచ్ఛబ్దార్థః యథా * ఏషాస్యేత్యత్రభేదానవివక్షితః-సర్వాత్మభావస్యప్రకృతత్వాత్ తథావిజ్ఞానాదివాక్యేప్యానన్దస్యవేద్యతానవివక్షితా - ఉక్తరీత్యాతద్వేద్యతాయామదుష్ప్రతిపాదత్వాత్. తస్మాదనతిశయానన్దచిదేకతానంవస్తుసిద్ధమిత్యర్థః ౨౮

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాంబృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం పఞ్చమాధ్యాయభాష్యటీకా.

---

౨౦ — (తాన్హైతైశ్శ్లోకైఃపప్రచ్ఛేతి) యాజ్ఞవల్క్యఇతిశేషః తాన్- బ్రాహ్మణాన్. శ్లోకానేవపఠతి (యథావృక్షోవనస్పతిస్తథైవపురుషోఽమృషా) యథావనస్పతిః- ఫలపుష్పవతోవృక్షః- తాదృశఏవపురుషః అమృషా- సత్యమిత్యర్థః * వానస్పత్యాఃఫలైఃపుష్పైరితిహినిఘణ్టుః. తత్సాధర్మ్యమేవాహ (తస్యలోమానిపర్ణానిత్వగస్యోత్పాటికాబహిః) తస్య - పురుషవృక్షస్యలోమాన్యేవపర్ణాని అస్యపురుషస్యయాత్వక్- సాబహిర్భూతాఉత్పాటికా - వృక్షోనుపమర్దనైవోత్పాట్యతఇత్యుత్పాటికా చిఛ్ఛాదేవబహిస్త్వక్ రుధిరాధారకాచ్చర్మణోయాబహిర్భూతా- సాబహిస్త్వక్ (త్వచఏవాస్యరుధిరంప్రస్యన్దిత్వచఉత్పటః) ఉత్కృత్యపటతి- గచ్ఛతీత్యుత్పటః- క్షీరాదిసారః. అస్యపురుషవృక్షస్యత్వచఏవహిరుధిరంప్రస్యన్దిభవతి. వృక్షస్యచత్వచఏవక్షీరాదిసారఃస్యన్దిభవతి అతస్సాధర్మ్యమిత్యర్థః (తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్ప్రైతిరసోవృక్షాదివాహతాత్) తత్- వృక్షసాధర్మ్యాదేవహేతోః ఆతృణ్ణాత్-*తృహింసాయాం. ఆతృణ్ణాత్-ఛిన్నాత్తస్మాత్-పురుషరూపాద్వృక్షాద్వృక్షాదాహతాద్రసఇవరుధిరంనిర్గచ్ఛతీత్యర్థః (మాంసాన్యస్యశకరాణి) అస్య-పురుషస్యమాంసానివృక్షస్యశకరాణీవ-శకలానీవేత్యర్థః. (కినాటంస్నావతత్స్థిరం) స్నావేత్యత్రాన్తంనపుంసకం. నిరేతియావత్. తదేవవృక్షస్యస్థిరంకినాటం. కినాటంనామ-దార్వన్తర్భాగాదుద్గతవల్కలః. వృక్షస్యతత్స్థిరం-వల్కాన్తర్గతస్థిరాంశః. (అస్థీన్యన్తరతోదారూణి) అస్యపురుషస్యాస్థీన్యేవాన్తరతోదారూణి-అన్తస్స్థదార్వంశఇత్యర్థః. (మజ్జామజ్జోపమాకృతా) దారు

తియా-మజ్జా-సాస్య ప్రకృతిస్థానీయోపమాక్తా భవతి తథా వృక్షమజ్జాస్థానే పురుషస్య ప్రసిద్ధమజ్జా భవతీత్యర్థః (యద్వృక్షో వృక్ణో రోహతి మూలాన్న వతరః పునః। మర్త్యస్స్విన్మృత్యునావృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) ఏవం వృక్షస్య శరీరస్య చ సామ్యే సత్యేవ వృక్షో వృక్ణస్సన్ - ఛిన్నస్సన్ మూలాన్నవతరః - అత్యన్తం నవస్సన్ పునః ప్రరోహతి మర్త్యస్తు మృత్యునావృక్ణస్సన్ కస్మాన్మూలాత్ ప్రరోహతీతి ప్రశ్నః (రేతస ఇతి మావోచత జీవతస్తత్ ప్రజాయతే) రేతస ఏవ మూలాత్పునర్మర్త్యః ప్రరోహతీతి మావోచత. కుతః జీవత ఏవ పుంసః - రేతః ప్రజాయతే అయం తు మృత ఇతి నాత్ర రేతో మూలం వక్తుం శక్యం నహి వృక్షస్య ఛిన్నావశిష్టమూలమివాస్య రేతో వయం స్వకం మూలమవశిష్యతే - యతః పునః ప్రరోహతీతి కల్ప్యేత. (ధానారుహ ఇవ వై వృక్షోఞ్జసా ప్రేత్య సమ్భవః) కించ - వృక్షో ధానారుహో భవతి ధానా - బీజం ధానాభ్యో రోహతీతి తథోక్తః బీజరుహోపి వృక్షో భవతి - న కేవలం కాణ్డరుహ ఏవ ఇవశబ్దోఽనర్థకః. వృక్షః అఞ్జసా - సాక్షాత్ ప్రేత్య - మృత్వా ధానాతోపి సమ్భవేత్ (యత్సమూలమావృహేయుర్వృక్షం న పునరాభవేత్) యత్ - యది సమూలం - మూలేన ధానయా వా సహ ఆవృహేయుః - ఉత్పాటయేయుః తదా స వృక్షో న పునరాగత్య భవేత్ అతో మూలం బీజం చ వృక్షస్య రోహే ... ... ర్థః (మర్త్యస్స్విన్మృత్యునావృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) అతో హే బ్రాహ్మణాః పృచ్ఛామి వృక్షసధర్మా యం మర్త్యో వృక్ణః కస్మాత్ ప్రరోహతి మూలాదితి ననుయ ... ... స్వ హా తస ఏవ - అన్య ఏవ తు కశ్చిజ్జాయతే - అతో వృక్ణస్య మర్త్యస్య పునర్జని హేతుప్రశ్నోఽనుపపన్న ఇత్యత్రాహ (జాత ఏవ న జాయతే కో న్వేనం జనయేత్పునః) యది నష్టస్య పునర్జననం న స్యాత్ - తర్హి కృతహానాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గః అతో మృతస్య పునర్జననం సిద్ధం అతో వః పృచ్ఛామి కో న్వేనం పునర్జనయేదితీత్యర్థః అథా చ జగతో మూలం కిమితి ప్రశ్నార్థః యతో జగతో మూలం తే నరకపతికై ర్బ్రాహ్మణై ర్నజ్ఞాతం - అతో యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రాహ్మణా జితాః సమాప్తా ఆఖ్యాయికా యజ్జగతో మూలం యాజ్ఞవల్క్యేన పృష్టం - తచ్ఛ్రుతిస్స్వయమేవాహ (విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ రాతిర్దాతుః పరాయణం తిష్ఠమానస్య తద్విద ఇతి) రాతిః - రాతేః షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా. ధనస్యేత్యర్థః రాతేః - ధనస్య దాతుః - కర్మకృతో యజమానస్యేతి యావత్ పరాయణం - పరమా గతిః తత్తత్కర్మానుగుణఫలప్రద ఇత్యర్థః తిష్ఠమానస్య - బ్రహ్మసంస్థస్య తద్విదః - బ్రహ్మవిదః పరాయణం - పరమప్రాప్యం విజ్ఞానానన్దరూపం బ్రహ్మైవ యాజ్ఞవల్క్యేన పృష్టం జగన్మూలమిత్యర్థః ౨౮

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

——⁂——

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

షష్ఠాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— జనకో హ వై దేహ ఆసాఞ్చక్రేఽథ హ యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ। తꣳ హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య కిమర్థమచారీః పశూనిచ్ఛన్నణ్వన్తానితి। ఉభయమేవ సమ్రాడితి హోవాచ॥ ౧

యత్తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే జిత్వా శైలినిర్వాగ్వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తచ్ఛైలినోఽబ్రవీద్వాగ్వై బ్రహ్మేత్యవదతో హి కిꣳ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య

శం.— (జనకో హ వై దేహ ఆసాఞ్చక్రే) అస్య సమ్బన్ధః - శారీరాద్యానష్టౌ పురుషాన్నిరూహ్య ప్రత్యూహ్య పునర్హృదయే దిగ్భేదేన చ పునః పఞ్చధా ప్రత్యూహ్య హృదయే ప్రత్యూహ్య హృదయం శరీరం చ పునరన్యోన్యప్రతిష్ఠం ప్రాణాదిపఞ్చవృత్త్యాత్మకే సమానాఖ్యే జగదాత్మని సూత్ర ఉపసంహృత్య జగదాత్మానం శరీరహృదయసూత్రావస్థమతిక్రాన్తవాన్ య ఔపనిషదః పురుషః * నేతి నేతీతి వ్యపదిష్టః- స సాక్షాదుపాదానకారణస్వరూపేణ చ నిర్దిష్టః * విజ్ఞానమానన్దమితి. తస్యైవ వాగాదిదేవతాద్వారేణ పునరధిగమః కర్తవ్య ఇత్యధిగమోపాయాన్తరార్థోఽయమారమ్భో బ్రాహ్మణద్వయస్య. ఆఖ్యాయికా త్వాచారప్రదర్శనార్థా. జనకో హ వై దేహ ఆసాఞ్చక్రే- ఆసనం కృతవాన్ ఆస్థాయికాం దత్తవానిత్యర్థః దర్శనకామేభ్యో రాజా. అథ హ- తస్మిన్నవసరే యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ- ఆగతవానాత్మనో యోగక్షేమార్థం, రాజ్ఞో వా వివిదిషోర్దృష్ట్వానుగ్రహార్థం. తం- ఆగతం యాజ్ఞవల్క్యం యథావత్పూజాం కృత్వోవాచ హ- ఉక్తవాన్ జనకః హే యాజ్ఞవల్క్య కిమర్థమచారీః- ఆగతోఽసి కిం పశూనిచ్ఛన్ పునరపి ఆహోస్విత్-అణ్వన్తాన్-సూక్ష్మాన్తాన్. సూక్ష్మవస్తునిర్ణయాన్తాన్ప్రశ్నాన్మత్తః శ్రోతుమిచ్ఛన్నితి ఉభయమేవ-పశూన్ ప్రశ్నాంశ్చ హే సమ్రాట్. సమ్రాడితి వాజపేయయాజినో లిఙ్గం. సమస్తస్య వా భారతస్య వర్షస్య రాజా ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్నధ్యాయే జల్పన్యాయేన సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మ నిర్ధారితం - ఇదానీం వాదన్యాయేన తదేవ నిర్ధారయితుమధ్యాయాన్తరమవతారయతి (జనక ఇతి) తత్ర బ్రాహ్మణద్వయస్యానన్తరసమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (అస్యేతి) తమేవ వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (శారీరాద్యానితి) (నిరూహ్య ప్రత్యూహ్యేతి) విస్తార్య వ్యవహారమాపాద్యేత్యర్థః ప్రత్యూహ్య - హృదయే పునరుపసంహృత్యేతి యావత్ జగదాత్మనీత్యవ్యాకృతోక్తిః సూత్రశబ్దేన తత్కారణం గృహ్యతే అతిక్రమణం- తద్గుణదోషాసంస్పృష్టత్వం అనన్తర బ్రాహ్మణద్వయతాత్పర్యమాహ (తస్యైవేతి) వాగాదివిశిష్టాస్వగ్న్యాదిదేవతాసు బ్రహ్మదృష్టిద్వారేత్యర్థః పూర్వోక్తాన్వయవ్యతిరేకాదిసాధనాపేక్షయాన్తరశబ్దః ఆచార్యవత్త్వం శ్రద్ధాదిసమ్పన్నేన విద్యాలబ్ధవ్యేత్యాచారః అప్రాప్తప్రాప్తిర్యోగః ప్రాప్తస్య రక్షణం క్షేమ ఇతి విభాగః. భారతస్య వర్షస్య- హిమవత్సేతుపర్యన్తస్యేతి యావత్. ౧

రం.— (జనకో హ వై దేహ ఆసాఞ్చక్రే) దర్శనకామేభ్యో దర్శనం దాతుం వైదేహో జనకస్సభాయామాసాఞ్చక్రే-స్థిత ఇత్యర్థః (అథ హ యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ) అథ-అస్మిన్నవసరే యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ- ఆగతః. (తం హోవాచ) జనక ఇతి శేషః తం-యాజ్ఞవల్క్యమిత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (యాజ్ఞవల్క్య కిమర్థమచారీః పశూనిచ్ఛన్నణ్వన్తానితి) హే యాజ్ఞవల్క్య కిమర్థమచారీః - ఆగతోఽసి కిం పునరపి పశూనిచ్ఛన్- ఆహోస్విదణ్వన్తానితి- అన్తః- నిశ్చయః అణోః- సూక్ష్మస్య వస్తునః ప్రత్యగాత్మాదేరన్తాన్- నిశ్చయాన్ కర్తుమిత్యర్థః యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరమాహ (ఉభయమేవ సమ్రాడితి హోవాచేతి) త్వదనుగ్రహార్థమేవాగతోఽస్మి తత్ప్రశ్నేయత్తా పశవశ్చ పునస్స్వీకార్యా పదపి ప్రతిపాదనీయాః హే సమ్రాడితి హోవాచ-యాజ్ఞవల్క్య ఇతి శేషః సమ్రాట్- హే సార్వభౌమేత్యర్థః. ౧

శం.— కిం తు- యత్తే- తుభ్యం కశ్చిదబ్రవీదాచార్యః అనేకాచార్యసేవీ హి భవాన్ తచ్ఛృణవామేతి ఇతర ఆహ- అబ్రవీత్-ఉక్తవాన్మే- మమాచార్యో జిత్వా నామతః శిలినస్యాపత్యం శైలినిః వాగ్వై బ్రహ్మేతి- వాగ్దేవతా బ్రహ్మేతి ఆహేతరః - యథా మాతృమాన్ - మాతా యస్య విద్యతే పుత్రస్య సమ్యగనుశాస్త్రీ- అనుశాసనకర్త్రీ. స మాతృమాన్. అత ఊర్ధ్వం పితా యస్యానుశాస్తా - స పితృమాన్ ఉపనయనాదూర్ధ్వమాసమావర్తనాదాచార్యో యస్యానుశాస్తా - స ఆచార్యవాన్. ఏవం శుద్ధిత్రయహేతుసంయుక్తబుద్ధిరాచార్యశిష్యయం న కదాచిదపి ప్రామాణ్యాద్వ్యభిచరతీతి. స యథా బ్రూయాచ్ఛిష్యాయ- తథాఽసౌ జిత్వా శైలినిరుక్తవాన్ వాగ్వై బ్రహ్మేతి (అవదతో హి కిం స్యాదితి) న హి మూకస్యై

వాగేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత । కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్య । వాగేవ సమ్రాడితి హోవాచ । వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయత ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇతిహాసః పురాణం విద్యా ఉపనిషదః శ్లోకాః సూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానాని వ్యాఖ్యానానీష్టꣳ హుతమాశితం పాయితమయం చ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని వాచైవ సమ్రాట్ ప్రజ్ఞాయన్తే వాగ్వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ । నైనం వాగ్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే । హస్త్యృషభꣳ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః । స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి ॥ ౨

పూర్వమనుక్తార్థం వా కించన స్యాత్ కిం తు - అబ్రవీత్ - ఉక్తవాన్ తే - తుభ్యం తస్య - బ్రహ్మణ ఆయతనం ప్రతిష్ఠాం చ ఆయతనం నామ శరీరం ప్రతిష్ఠా - త్రిష్వపి కాలేషు య ఆశ్రయః ఆహేతరః - న మేఽబ్రవీదితి ఇతర ఆహ - యద్యేవం - ఏకపాద్వా ఏతత్ - ఏకః పాదో యస్య బ్రహ్మణః - తదిదమేకపాద్బ్రహ్మ త్రిభిః పాదైః శూన్యముపాస్యమానమపి న ఫలాయ భవతీత్యర్థః యద్యేవం - సః - త్వం విద్వాన్ సన్నః - అస్మభ్యం బ్రూహి హే యాజ్ఞవల్క్యేతి స చాహ (వాగేవాయతనం) వాగేవాస్య బ్రహ్మణో వాగేవ - కరణమాయతనం - శరీరం ఆకాశః - అవ్యాకృతాఖ్యః ప్రతిష్ఠోత్పత్తిస్థితిలయకాలేషు (ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత) ప్రజ్ఞేతీయముపనిషద్బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః. ప్రజ్ఞేత్యేవ కృత్వా ఏతద్బ్రహ్మోపాసీత (కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్య) కిం స్వయమేవ ప్రజ్ఞా - ఉత ప్రజ్ఞానిమిత్తం యథా ఆయతన ప్రతిష్ఠే బ్రహ్మణో వ్యతిరిక్తే - తద్వత్ కిం న. కథం తత్ (వాగేవ సమ్రాడితి హోవాచ) వాగేవ ప్రజ్ఞేతి హ ఉవాచ - ఉక్తవాన్ న వ్యతిరిక్తా ప్రజ్ఞేతి కథం పునర్వాగేవ ప్రజ్ఞేతి ఉచ్యతే (వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయతే) అస్మాకం బన్ధురిత్యుక్తైః ప్రజ్ఞాయతే బన్ధుః తథా - ఋగ్వేదాది, ఇష్టం - యాగనిమిత్తం ధర్మజాతం, హుతం - హోమనిమిత్తం చ, ఆశితం - అన్నదాననిమిత్తం, పాయితం - పానదాననిమిత్తం, అయం చ లోకః - ఇదం చ జన్మ, పరశ్చ లోకః - ప్రతిపత్తవ్యం చ జన్మ, సర్వాణి చ భూతాని, వాచైవ సమ్రాట్ ప్రజ్ఞాయన్తే. అతో వాగ్వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ, నైనం - యథోక్తం బ్రహ్మవిదం వాగ్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి బలిదానాదిభిః. ఇహ దేవో భూత్వా పునశ్శరీరపాతోత్తరకాలం దేవానప్యేతి - అపిగచ్ఛతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే విద్యానిష్క్రయార్థం హస్తితుల్యో ఋషభః - హస్త్యృషభో యస్మిన్ గోసహస్రే - తద్ధస్త్యృషభం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః. స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః అననుశిష్య - శిష్యం కృతార్థమకృత్వా శిష్యాద్ధనం న హరేతేతి మమ పితాఽమన్యత మమాప్యయమేవాభిప్రాయః ౨

ఆ — తత్ర రాజానం ప్రతి ప్రశ్నముత్థాపయతి (కింత్వితి) కశ్చిదితి విశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (అనేకేతి) ప్రామాణ్యం - ఆప్తత్వం యథోక్తార్థానుమోదనేయ ఉక్తిమాహ (నహీతి) యథోక్త బ్రహ్మవిద్యయా కృతకృత్యత్వం మన్వానం రాజానం ప్రత్యాహ (కింత్వితి) ఆయతన ప్రతిష్ఠయోరేకత్వాత్ పునరుక్తిమాశఙ్క్య విభజతే (ఆయతనం నామేతి) ఏకపాదత్వేఽపి బ్రహ్మణ ఉపాసనాదిఫలసిద్ధిరితిచేత్ నేత్యాహ (త్రిభిరితి) బ్రూహి - ప్రతిష్ఠామాయతనం చేతి శేషః. ప్రశ్నమేవ వివృణోతి (కింస్వయమేవేతి । ప్రజ్ఞానిమిత్తం యస్యా వాచః - సా తథా ద్వితీయ పక్షం విశదయతి (యథేతి) వ్యతిరేకపక్షం నిషేధతి (నేతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం పశ్నాన్తరం గృహ్ణాతి (కథం తర్హీతి) బలిదానం - ఉపహారసమర్పణం ఆదిశబ్దేన స్పర్శనవస్త్రాలఙ్కారాది గ్రహః. విద్యానిష్క్రయార్థం - ఉపాచెతి సమ్బన్ధః పితురేతన్మతమస్తు - తవ కిమాయాతం - తదాహ (మమాపీతి) ౨

౪౦ — ఏవముక్త్వా విశేషోపదేశాయ ప్రవృత్తో యాజ్ఞవల్క్యో జనకం పునరాహ (యదేవ కశ్చిదబ్రవీత్ తచ్ఛృణవామేతి) యత్తే - తుభ్యం కశ్చిదాచార్యోఽబ్రవీత్ - అనేకాచార్యోపసేవీ హి భవాన్ తచ్ఛృణవామ శ్రుత్వా ఉపదిష్టస్యాంశముపదేక్ష్యామ ఇతి భావః జనక ఆహ (అబ్రవీన్మే జిత్వా శైలినిర్వాగ్వై బ్రహ్మేతి) నామతో జిత్వా శిలినస్యాపత్యం శైలినిః వాగ్వై - వాగ్దేవతా బ్రహ్మేతి - బ్రహ్మప్రతీకతయా వాగ్దేవతోపాస్యేతి సోఽనుక్తవానిత్యర్థః ఇతర ఆహ (యథా మాతృమాన్ పితృమానాచార్యవాన్ బ్రూయాచ్ఛైలినిరిత్యాది) మాతా యస్య విద్యతే అనుశాసనకర్త్రీ - స మాతృమాన్. పితా యస్యాస్తి విద్యతే - స పితృమాన్. ఆచార్యో యస్య తథా విద్యతే - స ఆచార్యవాన్ ఉపనయనాత్ప్రాక్ మాతాపితరావనుశిష్టః - ఊర్ధ్వమాచార్యోఽనుశాస్తి ఇత్యేవం యథా కాలం శిక్షితో హీనవ్యుత్పన్నవాన్ భవతి తథా చ మాత్రా పిత్రా ఆచార్యేణ చానుశిష్టో యథా బ్రవీతి - తథా శైలినిరుక్తవాన్ వాగ్వై బ్రహ్మేతి సమ్యగుక్తవానిత్యర్థః తత్రోపపత్తిమాహ (అవదతో హి కిం స్యాదితి) అవదతః - మూకస్య పారత్రికహితస్య. నహి మూకస్యైహికమాముష్మికం వా కించిత్సిధ్యేత్ - తస్మాద్యుక్తం వాగ్వై బ్రహ్మేతి శైలినోక్తం సర్వపురుషార్థసాధనత్వాద్వాచో బ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేతి తస్యార్థః (అబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠామితి) పరం తు తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం చ తే స కిమబ్రవీత్. ఆయతనం - శరీరం ప్రతిష్ఠా - త్రిష్వపి కాలేష్వాశ్రయః ఏతద్వయమపి శైలినిరుక్తవాన్ కిమిత్యర్థః జనక ఆహ (న మేఽబ్రవీదితి) ఇతర ఆహ (ఏకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి) ఏకః పాదో యస్యేతదేకపాత్. ఏతత్ - బ్రహ్మ నామ సమ్రాట్ బ్రహ్మ ఉపాస్యమానమపి ఏకపాత్ - త్రిభిః పాదైశ్శూన్యం నఫలాయ భవతీత్యర్థః. జనక ఆహ (స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్యేతి) హే యాజ్ఞవల్క్య స త్వం - విద్వాన్సన్నః - అస్మభ్యం బ్రూహి - ఆయతనాదీతి శేషః. స చా

ఉ.— ‡ యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మ ఉదఙ్కః శౌల్బాయనః ప్రాణో వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్ పితృమానాచార్యవాన్ బ్రూయాత్తథా తచ్ఛౌల్బాయనోఽబ్రవీత్ప్రాణో వై బ్రహ్మేత్యప్రాణతో హి కిఁ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య ప్రాణ ఏవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రియమిత్యేనదుపాసీత కా ప్రియతా యాజ్ఞవల్క్య ప్రాణ ఏవ సమ్రాడితి హోవాచ ప్రాణస్య వై సమ్రాట్కామాయాయాజ్యం యాజయత్యప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపి తత్ర వధాశఙ్కం భవతి యాం దిశమేతి ప్రాణస్యైవ సమ్రాట్కామాయ ప్రాణో వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మ నైనం ప్రాణో జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభఁ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౩

హ (వాగేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత) వాగధిష్ఠాతృత్వం దేవతాయామధ్యస్యమానస్య బ్రహ్మణో వాగేవాయతనం-శరీరం అవ్యాకృతఆకాశః ప్రతిష్ఠా ఆకాశః- పరమం వ్యోమవా ప్రతిష్ఠా- కాలత్రయేప్యాశ్రయం. ఏనత్- బ్రహ్మ ప్రజ్ఞేత్యుపాసీతేత్యర్థః జనకః పృచ్ఛతి (కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్యేతి) అయమభిప్రాయః- యథా ప్రతిష్ఠాశ్రయవాచోభిన్నః-ఏవం ప్రజ్ఞాపి కిం వాచోభిన్నా - ఉతనేతి ప్రశ్నః ప్రతిష్ఠావన్నభిన్నా- కింతు ఆయతనమేవ ప్రజ్ఞాపి వాచ అభిన్నేత్యుత్తరమాహ (వాగేవ సమ్రాడితి హోవాచ) హే సమ్రాట్ వాగేవ ప్రజ్ఞా సతు లతో ఽతిరిచ్యత ఇత్యర్థః తదుపపాదయతి (వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయతే) అయం బన్ధురితి వాచైవహి ప్రజ్ఞాయతే తథా (ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇత్యాది) ఇతిహాసః- రామాయణాదిః పురాణం-విష్ణుపురాణాది విద్యాః-చతుష్షష్టికలాః ఉపనిషదః-ప్రసిద్ధాః శ్లోకాః-మనుస్మృత్యాదిరూపాః సూత్రాణి- బ్రహ్మసూత్రాదీని. అనువ్యాఖ్యానాని-భాష్యవ్యాఖ్యానాదీని వ్యాఖ్యానాని-భాష్యాదీని. ఇష్టం-యాగనిమిత్తం ధర్మజాతం. హుతం- హోమనిమిత్తం ధర్మజాతం ఆశితం- అన్నదాననిమిత్తకం పాయితం-పానీయదాననిమిత్తకం. అయం లోకః-ఐహలౌకికం ఫలం. పరశ్చలోకః-స్వర్గమోక్షాది సర్వాణిభూతాని- శత్రుమిత్రోదాసీనరూపాణి ఏవమేతత్ సర్వం హే సమ్రాట్. వాచైవ ప్రజ్ఞాయతే అతో వాగ్వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మ- వాగ్దేవతాయాం బ్రహ్మోపాసనం ప్రజ్ఞానామకత్వేన కర్తవ్యమిత్యర్థః తదుపాసనాయాః ఫలమాహ (నైనం వాగ్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి) య ఏవం విద్వాన్- ఉక్తాయతనాదిజ్ఞానవానేతత్- వాగ్రూపం బ్రహ్మోపాస్తే- ఏనం-బ్రహ్మవిదం వాక్- అధీతా బ్రహ్మవిద్యా న జహాతి విద్యాయాః విస్మరణం నాస్తీత్యర్థః యథావత్సాయగావోఽభిక్షరన్తి-ఏవం బలిదానాదిభిస్సర్వాణి భూతాన్యభిక్షరన్తి-స్నిహ్యన్తీత్యర్థః. దేవో భూత్వా-ఉపాస్యమానవాగధిష్ఠాతృదేవో భూత్వా తద్దేవతాసాయుజ్యం ప్రాప్యేత్యర్థః దేవానప్యేతి- ఆజానసిద్ధదేవతాన్తర్గతో భవతీత్యర్థః (హస్త్యృషభం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః) హస్తితుల్య ఋషభో యస్మిన్గోసహస్రే- తత్తథా తాదృశర్షభయుక్తం గోసహస్రముపదిష్టవిద్యాయా దక్షిణాత్వేన దదామీతి జనక ఉక్తవానిత్యర్థః (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి) శిష్యం సమ్యగననుశిష్య కృతార్థమకృత్వా తస్మాద్ధనం నాహరేతేతి మే పితాఽమన్యత - ప్రాణితవానిత్యాదివత్. అతస్సమ్యగనుశిష్య హరిష్యామి-న తతః ప్రాగితి యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి నేయం ౨

శం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్) ఉదఙ్కః- నామతః శుల్బస్యాపత్యం - శౌల్బాయనో బ్రవీత్ప్రాణో వై బ్రహ్మేతి ప్రాణో వాయుర్దేవతా పూర్వవత్. ప్రాణ ఏవాయతనం ఆకాశః ప్రతిష్ఠా ఉపనిషత్- ప్రియమిత్యేతదుపాసీత. కథం పునః ప్రియత్వం. ప్రాణస్య వై హే సమ్రాట్ కామాయ-ప్రాణస్యార్థాయాయాజ్యం యాజయతి పతితాదికమపి. అప్రతిగృహ్యస్యాప్యుగ్రాదేః ప్రతిగృహ్ణాత్యపి తత్ర- తస్యాం దిశి వధనిమిత్తమాశఙ్కా- వధాశఙ్కేత్యర్థః. యాం దిశమేతి తస్కరాద్యాక్రాన్తాం చ- తస్యాం దిశి వధాశఙ్కా- తచ్చైతత్సర్వం ప్రాణస్య ప్రియత్వే భవతి- ప్రాణస్యైవ సమ్రాట్ కామాయ. తస్మాత్ప్రాణో వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ. నైనం ప్రాణో జహాతి. సమానమన్యత్. ౩

ఆ— యథా వాగగ్నిర్దేవతా- తద్వదిత్యాహ (పూర్వవదితి) ప్రాణ ఏవాయతనమిత్యత్ర ప్రాణశబ్దః కరణవిషయః పతితాదికమిత్యాదిపదముకులీనగ్రహార్థం ఉగ్రః- జాతివిశేషః ఆదిశబ్దేన మ్లేచ్ఛగణో గృహ్యతే ౩

రం— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీదిత్యాది) (ఉదఙ్కశ్శౌల్బాయన ఇతి) నామత ఉదఙ్కః శుల్బస్యాపత్యం శౌల్బాయనః నడాదిత్వాత్ఫక్ (అప్రాణతో హి కిం స్యాదితి) జీవతో హి సర్వపురుషార్థావాప్తిరితి భావః. (ప్రియమిత్యేనదుపాసీతేతి) ప్రియమితినామ్నా ప్రాణప్రతీకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యర్థః ప్రాణస్య ప్రియతామేవోపపాదయతి (ప్రాణస్య వై సమ్రాట్కామాయాయాజ్యం యాజయత్యప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపి తత్ర వధాశఙ్కం భవతి యాం దిశమేతి ప్రాణస్య వై సమ్రాట్కామాయ ప్రాణో వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మేతి) ప్రాణస్య కామాయ- ప్రాణాశయా అయాజ్యమపి యాజయతి అప్రతిగృహ్యమపి ప్రతిగృహ్ణాతి అప్రతిగృహ్యస్యప్రతిగృహ్ణాత్యపీత్యత్ర ప్రత్యపిభ్యాం * గ్రహేశ్ఛన్దసీతిక్విప్.

---

‡ తత్ర వధాశఙ్కా భవతీతి శాఙ్కరః పాఠః.

౪.— యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే బర్కుర్వార్ష్ణశ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తద్వార్ష్ణోఽబ్రవీచ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేత్యపశ్యతో హి కిꣳ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య చక్షురేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా సత్యమిత్యేనదుపాసీత కా సత్యతా యాజ్ఞవల్క్య చక్షురేవ సమ్రాడితి హోవాచ చక్షుషా వై సమ్రాట్ పశ్యన్తమాహురద్రాక్షీరితి స ఆహాద్రాక్షమితి తత్సత్యం భవతి చక్షుర్వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనం చక్షుర్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభꣳ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౪

యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే గర్దభీవిపీతో భారద్వాజః శ్రోత్రం వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తద్భారద్వాజోఽబ్రవీచ్ఛ్రోత్రం వై బ్రహ్మేత్యశృణ్వతో హి కిꣳ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య శ్రోత్రమేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠానన్త ఇత్యేనదుపాసీత కాననన్తతా యాజ్ఞవల్క్య దిశ ఏవ సమ్రాడితి హోవాచ తస్మాద్వై సమ్రాడపి యాం కాం చ దిశం గచ్ఛతి నైవాస్యా అన్తం గచ్ఛత్యనన్తా హి దిశో దిశో వై సమ్రాట్ శ్రోత్రꣳ శ్రోత్రం వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనꣳ శ్రోత్రం జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభꣳ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౫

యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే సత్యకామో జాబాలో మనో వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తజ్జాబాలోఽబ్రవీన్మనో వై బ్రహ్మేత్యమనసో హి

పురుషాయాం దిశం గచ్ఛతి- తత్ర తత్ర యథాశబ్దం భవతి- యథ స్యాశబ్దాదుపాస్యాత్- తచ్చోచ్చరవ్యాపృతివ యథాశబ్దం. తత్ర తత్ర వర్తతే చేదపి- తత్రాపి ప్రాణస్య కామాయ యాతి తతః ప్రాణస్య ప్రియత్వాత్ స ఏవ పరం బ్రహ్మేత్యుపాస్య ఇత్యర్థః (నైనం ప్రాణో జహాతీతి) దీర్ఘాయుర్భవతీత్యర్థః ౩

శం — (యదేవ తే కశ్చిత్) బర్కురితి- నామతః వృష్ణస్యాపత్యం- వార్ష్ణః బ్రవీచ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేతి ఆదిత్యో దేవతా చక్షుషి. ఉపనిషత్సత్యం యస్మాచ్ఛ్రోత్రేణ శ్రుతమనృతమపి స్యాత్- న తు చక్షుషా దృష్టం తస్మాద్వై సమ్రాట్ పశ్యన్తమాహురద్రాక్షీస్త్వం హస్తినమితి- స చేదద్రాక్షమిత్యాహ- తత్సత్యమేవ భవతి. య స్త్వన్యోఽబ్రూయాదహమశ్రౌషమితి- తద్వ్యభిచరతి యత్తు చక్షుషా దృష్టం- తదవ్యభిచారాత్సత్యమేవ భవతి. ౪

ఆ — చక్షుర్బ్రహ్మణః సత్యత్వం సాధయతి (యస్మాదితి) ఉక్తమేవోపపాదయతి (యత్త్వితి) ౪

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (బర్కుర్వార్ష్ణ ఇతి) నామతో బర్కుః వృష్ణేరపత్యం వార్ష్ణః (తత్సత్యం భవతీతి) చక్షుషా దృష్టే యథా సత్యత్వాధ్యవసాయః- తథా మానాన్తరావగతేన భవతీత్యర్థః అతశ్చక్షుషి బ్రహ్మ సత్యనామ్నోపాస్యమిత్యర్థః (నైనం చక్షుర్జహాతీతి) చక్షుషా దృష్టం న విసంవదతీత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం ౪

శం — (యదేవ తే) గర్దభీవిపీత ఇతి- నామతః భారద్వాజః- గోత్రతః. శ్రోత్రం వై బ్రహ్మేతి శ్రోత్రే దిగ్దేవతా. అనన్త ఇత్యేతదుపాసీత. కానన్తతా శ్రోత్రస్య. దిశ ఏవ శ్రోత్రస్యానన్త్యం యస్మాత్ - తస్మాద్వై సమ్రాట్ ప్రాచీముదీచీం వా యాం కాంచిదపి దిశం గచ్ఛతి- నైవాస్యా అన్తం గచ్ఛతి కశ్చిదపి. అతోఽనన్తా హి దిశో వై సమ్రాట్ శ్రోత్రం తస్మాద్దిగానన్త్యమేవ శ్రోత్రస్యానన్త్యం ౫

ఆ — దిశామానన్త్యేఽపి శ్రోత్రస్య కిమాయాతం- తదాహ (దిశో వా ఇతి) ౫

రం — (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (గర్దభీవిపీతో భారద్వాజ ఇతి) గోత్రతో భారద్వాజః. నామ్నా గర్దభీవిపీత ఇత్యర్థః (దిశో వై సమ్రాట్ శ్రోత్రమితి) * దిశః శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశదితి శ్రుతేః దిక్ఛ్రోత్రయోరైక్యమిత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. ౫

శం.— సత్యకామ ఇతి- నామతః. జబాలాయా అపత్యం- జాబాలః. చన్ద్రమా మనసి దేవతా. ఆనన్ద ఇత్యుపనిషత్ యత్ - యస్మా.

కిఙ్ స్విదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మే బ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య మన ఏవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠానన్ద ఇత్యేనదుపాసీత కానన్దతా యాజ్ఞవల్క్య మన ఏవ సమ్రాడితి హోవాచ మనసా వై సమ్రాట్ స్త్రియమభిహార్యతే తస్యాం ప్రతిరూపః పుత్రో జాయతే స ఆనన్దో మనో వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనం మనో జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభఙ్ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి. ౬

యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే విదగ్ధః శాకల్యో హృదయం వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తచ్ఛాకల్యోఽబ్రవీద్ధృదయం వై బ్రహ్మేత్యహృదయస్య హి కిఙ్ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మే బ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య హృదయమేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా స్థితిరిత్యేనదుపాసీత కా స్థితతా యాజ్ఞవల్క్య హృదయమేవ సమ్రాడితి హోవాచ హృదయం వై సమ్రాట్ సర్వేషాం భూతానామాయతనఙ్ హృదయం వై సమ్రాట్ సర్వేషాం భూతానాం ప్రతిష్ఠా హృదయే హ్యేవ సమ్రాట్ సర్వాణి భూతాని ప్రతిష్ఠితాని భవన్తి హృదయం వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనఙ్ హృదయం జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభఙ్ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి. ౭

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

స్మకపివానన్దః- తస్మాన్మనసా వై సమ్రాట్ స్త్రియమభికామయమానో విహార్యతే- ప్రార్థయతే ఇత్యర్థః తస్యాం స్త్రియాం ... హార్యతే - తస్యాం ప్రతిరూపః - అనురూపః పుత్రో జాయతే స ఆనన్దహేతుః పుత్రః స యేన మనసా నిర్వర్త్యతే - తస్మాన్మన ఆనన్దః ౬

ఆ.— లిఖ్గాపికథమానన్దస్య ... పస్సన్నేవ- తత్రాహ (స యేనేతి) ౬

రం.— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (సత్యకామో జాబాల ఇతి) జబాలాయా అపత్యం జాబాలః నామ్నా సత్య కామః ... (మనసా వై సమ్రాట్స్త్రియమభిహార్యతే తస్యాం ప్రతిరూపః పుత్రో జాయతే స ఆనన్ద ఇతి) స్త్రియమభి - స్త్రియం ప్రతి మనసా హార్యతే- మనసా నీయతే స్త్రీసంకామగో మనఆయత్త ఇత్యభావః ప్రతిరూపః - తుల్యరూప ఇత్యర్థః ఆనన్దహేతుత్వాత్పుత్రస్యానన్దత్వమితిభావః శిష్టం స్పష్టం ౬

శం — విదగ్ధః శాకల్యో హృదయం వై బ్రహ్మేతి (హృదయం వై సమ్రాట్ సర్వేషాం భూతానామాయతనం) నామరూపకర్మాత్మకాని హి భూతాని హృదయాశ్రయాణీత్యవోచామ శాకల్యబ్రాహ్మణే హృదయ ప్రతిష్ఠానివేతే- తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ సమ్రాట్ సర్వాణి భూతాని ప్రతిష్ఠితాని భవన్తి తస్మాద్ధృదయం స్థితిరిత్యుపాసీత హృదయే చ ప్రజాపతిర్దేవతా ౭

ఇతి శ్రీబృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయస్య ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— కిం హృదయస్య సర్వభూతాయతనత్వం తత్స్థితిహేతుత్వం చ- తదాహ (నామరూపేతి) తస్మాదితి శాకల్యబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యాపరామర్శః భూతానాం హృదయప్రతిష్ఠత్వే ఫలితమాహ (తస్మాద్ధృదయమితి) ౭

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే - ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం — (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (విదగ్ధశ్శాకల్య ఇతి) శకలస్యాపత్యం శాకల్యః, నామ్నా విదగ్ధః హృదయం- బుద్ధిః (హృదయం వై సమ్రాట్సర్వేషాం భూతానామాయతనం హృదయం వై సమ్రాట్సర్వేషాం భూతానాం ప్రతిష్ఠా) ఆయతనం - ఆధారః ప్రతిష్ఠా - స్థితిహేతుః. అతో హృదయే సర్వాణి భూతాని ప్రతిష్ఠితాని - బుద్ధ్యధీనస్థితిమన్తి భవన్తి. తస్మాత్ హృదయం వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మ శిష్టం స్పష్టం............ ౭

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— జనకో హ వైదేహః కూర్చాదుపావసర్పన్నువాచ నమస్తేఽస్తు యాజ్ఞవల్క్యానుమా శాధీతి స హోవాచ యథా వై సమ్రాణ్మహాన్తమధ్వానమేష్యన్ రథం వా నావం వా సమాదదీతైవమేవైతాభిరుపనిషద్భిః సమాహితాత్మాస్యేవం బృన్దారక ఆఢ్యస్సన్నధీతవేద ఉక్తోపనిషత్క ఇతో విముచ్యమానః క్వ గమిష్యసీతి నాహం తద్భగవన్వేద యత్ర గమిష్యామీత్యథ వై తేఽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి బ్రవీతు భగవానితి॥ ౧

ఇన్ధో హ వై నామైష యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తం వా ఏతమిన్ధం సన్తమిన్ద్ర ఇత్యాచక్షతే పరోక్షేణైవ పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విషః॥ ౨

శం.— (జనకో హ వైదేహః) యస్మాత్సవిశేషణాని సర్వాణి బ్రహ్మణి విజానాతి యాజ్ఞవల్క్యః - తస్మాదాచార్యకత్వం హిత్వా జనకః కూర్చాత్ - ఆసనవిశేషాదుత్థాయోప- సమీపమవసర్పన్ - పాదయోర్నిపతన్నిత్యర్థః ఉవాచ - ఉక్తవాన్ నమస్తే - తుభ్యమస్తు హే యాజ్ఞవల్క్య. అనుమా శాధి- అనుశాధి మామిత్యర్థః ఇతిశబ్దో వాక్యపరిసమాప్త్యర్థః స హోవాచ- యాజ్ఞవల్క్యః యథా వై లోకే హే సమ్రాట్. మహాన్తం- దీర్ఘమధ్వానమేష్యన్ - గమిష్యన్ రథం వా స్థలేన గమిష్యన్ - నావం వా జలేన గమిష్యన్ - సమాదదీత-ఏవమేవైతాని బ్రహ్మణ్యేతాభిరుపనిషద్భిస్సంయుక్తాన్యుపాసనాని సమాహితాత్మాసి- అత్యన్తమేతాభిరుపనిషద్భిస్సంయుక్తాత్మాసి న కేవలముపనిషత్సమాహితః- ఏవం బృన్దారకః- పూజ్యశ్చ, ఆఢ్యశ్చ-ఈశ్వరః న దరిద్ర ఇత్యర్థః అధీతవేదః- అధీతో వేదో యస్య - సోఽయమధీతవేదః ఉక్తాశ్చోపనిషద ఆచార్యైస్తుభ్యం - స త్వముక్తోపనిషత్కః ఏవం సర్వవిభూతిసమ్పన్నోఽపి సన్ భయమధ్యస్థ ఏవ- పరమాత్మజ్ఞానేన వినాఽకృతార్థ ఏవ తావదిత్యర్థః-యావత్పరం బ్రహ్మ న వేత్సి ఇతః-అస్మాద్దేహాద్విముచ్యమాన ఏతాభిర్నావస్థానీయాభిః సమాహితః క్వ- కస్మిన్ గమిష్యసి - కిం వస్తు ప్రాప్స్యసీతి నాహం తద్వస్తు భగవన్ - పూజావన్వేద - జానే యత్ర గమిష్యామీతి. అథ- యద్యేవం న జానీషే- యత్ర గతః కృతార్థః స్యాః - అహం వై తే-తుభ్యం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి బ్రవీతు భగవానితి యది ప్రసన్నో మాం ప్రతి శృణు. ౧

ఆ— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే కానిచిదుపాసనాని జ్ఞానసాధనానీత్యుక్తాని ఇదానీం బ్రహ్మణస్సర్వజ్ఞస్య జాగరాదిద్వారా జ్ఞానార్థం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (జనకో హేతి) రాజ్ఞో జ్ఞానిత్వాభిమానే శిష్యత్వవిరోధిన్యపనీతే మునిం ప్రతి తస్య శిష్యత్వేనోపసత్తిం దర్శయతి (యస్మాదితి) నమస్కారోక్తైరుద్దేశ్యముపన్యస్యతి (అనుమేతి) అభీష్టమనుశాసనం కర్తుం ప్రాచీనజ్ఞానస్య ఫలాభాసహేతుత్వోక్తిద్వారా పరమఫలహేతురాత్మజ్ఞానమేవేతి వివక్షిత్వాత్ర రాజ్ఞో జిజ్ఞాసామాపాదయతి (స హేత్యాదినా) యథోక్తగుణసమ్పన్నశ్చేదహం-తర్హి కృతార్థత్వాన్నమే కర్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) యాజ్ఞవల్క్యో రాజ్ఞో జిజ్ఞాసామాపాద్య పృచ్ఛతి (ఇత ఇతి) పరవస్తువిషయే గతేరయోగాత్ప్రశ్నవిషయం వివక్షితం సఙ్క్షిపతి (కింవస్త్వితి) రాజ్ఞా స్వకీయమజ్ఞత్వముపేత్య శిష్యత్వే స్వీకృతే ప్రత్యుక్తిమవతారయతి (అథేతి) తత్రాపేక్షితమథశబ్దసూచితం పూరయతి (యద్యేవమితి) ఆజ్ఞాపనమనుచితమితి శఙ్కాం వారయతి (యదీతి) ప్రసాదాభిముఖ్యమాత్మనస్సూచయతి (శృణ్వితి) ౧

రం.— (జనకో హ వై దేహః కూర్చాదుపావసర్పన్నువాచేతి) జనకస్తు యాజ్ఞవల్క్యస్య జ్ఞానవైశిష్ట్యం దృష్ట్వా కూర్చాత్- ఆసనవిశేషాదుత్థాయ ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ, ఉపావసర్పన్- ఉపసీదన్నాచార్యమువాచేత్యర్థః తదేవాహ (నమస్తేఽస్తు యాజ్ఞవల్క్యానుమా శాధీతి) హే యాజ్ఞవల్క్య తుభ్యం నమోఽస్తు శిష్యం మామనుశాధీతి వ్యవధానంఛాన్దసం. (స హోవాచ) అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఆహ కిమితి. (యథా వై సమ్రాడిత్యాది) హే సమ్రాట్- హే మహారాజ యథా మహాన్తం భౌమం సాముద్రం వాఽధ్వానమేష్యన్-గమిష్యన్ రథం వా నావం వా సమాదదీత-సఙ్గృహ్ణీయాత్. ఏవం తత్తదాచార్యోపదిష్టాభిరేతాభిరుపనిషద్భిరత్యన్తం సమాహితాత్మాసి- సంపన్నపరలోకసాధనోఽసి ఏవం- తథా. బృన్దారకః - రాజత్వేన పూజ్యమానః ఆఢ్యః- ధనాఢ్యశ్చ సన్నధీతవేదః గురుభిరుక్తోపనిషత్కః- ఉపదిష్టబ్రహ్మవిద్యశ్చాసీత్యేవం సర్వపురుషార్థసమ్పత్తిమాం స్త్వమితః-అస్మాచ్ఛరీరాద్విముచ్యమానః-ఉత్క్రామన్క్వ-కస్మిన్మార్గే గమిష్యసీత్యర్థః ఏవం బ్రహ్మవిద ఉత్క్రమతో గతౌ యాజ్ఞవల్క్యేన పృష్టాయామితర ఆహ (నాహం తద్భగవన్వేద యత్ర గమిష్యామీతి) యత్ర-యస్మిన్మార్గే. యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (అథ వై తేఽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి) యస్మిన్వర్త్మని గమిష్యసి-తద్వక్ష్యామీత్యర్థః ఇతర ఆహ (బ్రవీతు మే భగవానితి) యద్యనుజిఘృక్షాఽస్తీతి శేషః. అత్ర ఉపకోసలవిద్యావదర్చిరాదిమార్గస్య బ్రహ్మణోఽప్యుపలక్షకః- అత ఏవ తద్వదత్రాపి ద్వయోరప్యుత్తరత్ర ప్రతివచనముపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం ౧

శం.— (ఇన్ధో హ వై నామ) ఇన్ధ ఇత్యేవం నామాయం- యశ్చక్షుషి ప్రత్యక్షో బ్రహ్మేతి పురోక్త ఆదిత్యాన్తర్గతః పురుష ఏషః - యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్-అక్షిణి విశేషేణ వ్యవస్థితః స చ సత్యనామా తం వా ఏతం-పురుషం. దీప్తిగుణత్వాత్ప్రత్యక్షం ధామాస్యేన్ధ ఇతి. తమిన్ధం సన్తమిన్ద్ర ఇత్యాచక్షతే పరోక్షేణ యస్మాత్పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విషః- ప్రత్యక్షనామగ్రహణం ద్విషన్తి ఏష త్వం వైశ్వానరమాత్మానం సమ్పన్నోఽసి. ౨

ఆ.— విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానువాదేన తురీయం బ్రహ్మ దర్శయితుమాదౌ విశ్వమనువదతి (ఇన్ధ ఇతి) కోఽసావిన్ధనామేతి చేత్ - తమాహ (యశ్చక్షురితి) అధిదైవతం పురుషముక్త్వాఽధ్యాత్మం తం దర్శయతి (యోఽయమితి) తస్య పూర్వస్మిన్నపి బ్రాహ్మణే ప్రస్తుతత్వమాహ (స చేతి)

ఉ.— అథైతద్వామేఽక్షిణి పురుషరూపమేషాస్య పత్నీ విరాట్ తయోరేష సంస్తావో య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశోఽథైనయోరేతదన్నం య ఏషోఽన్తర్హృదయే లోహితపిణ్డోఽథైనయోరేతత్ప్రావరణం యదేతదన్తర్హృదయే జాలకమివాథైనయోరేషా సృతిః సఞ్చరణీ యైషా హృదయాదూర్ధ్వా నాడ్యుచ్చరతి యథా కేశః సహస్రధా భిన్న ఏవమస్యైతా హితా నామ నాడ్యోఽన్తర్హృదయే ప్రతిష్ఠితా భవన్త్యేతాభిర్వా ఏతదాస్రవదాస్రవతి తస్మాదేష ప్రవివిక్తాహారతర ఇవైవ భవత్యస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః॥ 3

ప్రకృతే పురుషే విదుషాం సమ్మతిమాహ (తం వా ఏతమితి) ఇన్ద్రత్వం సాధయతి (దీప్తీతి) ప్రత్యక్షస్య పరోక్షేణాఖ్యానే హేతుమాహ (యస్మాదితి) ౨

రం — (ఇన్ధో హ వై నామైష యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుష ఇత్యాది) యోఽయం దక్షిణాక్షిస్థః పురుషః స ఇన్ధో నామ - ఇన్ధ ఇతి ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః ఏవం తమేతం పురుషమిన్ధం సన్తమిన్ద్ర ఇతి పరోక్షేణ వదన్తి దేవా హి - యస్మాద్ గోపనీయమర్థం పర్యాయోక్త్యైవ వదన్తి - న తు స్పష్టతయా (పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విషః) ఇతి శబ్దార్థః యస్మాద్ధి దేవాః ప్రత్యక్షేణ గ్రహణే ద్విషన్తి - పర్యాయోక్త్యా గ్రహణే ప్రీతిమన్తో భవన్తి - అత ఇతి వదన్తీత్యర్థః * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నితి దక్షిణాక్షిస్థస్యాదిత్యాన్తరవస్థితస్యైక్యశ్రవణాత్, ఆదిత్యాన్తరవస్థితస్య పుణ్డరీకాక్షత్వాత్, * అన్తర ఉపపత్తేరితి చక్షుషి స్థితత్వేనోపదిష్టస్య పరబ్రహ్మత్వస్థాపనాత్, * ఇన్ద్రియం నిచిక్యుః పరమే వ్యోమన్, * ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇత్యాదిషు పరమపురుషస్యేన్ద్రశబ్దవాచ్యత్వప్రసిద్ధేః, శ్రీనారాయణ ఏవాత్ర దక్షిణాక్షిస్థః పురుష ఇతి ద్రష్టవ్యం జ్యోతిరాద్యధికరణే చాస్యైవ వైశ్వానరస్య నారాయణత్వముపపాదితం ౨

శం — (అథైతద్వామేఽక్షిణి పురుషరూపమేషాస్య పత్నీ) యం త్వం వైశ్వానరమాత్మానం సమ్పన్నోఽసి - తస్యాస్యేన్ద్రస్య భోక్తుర్భోగ్యైషాస్య పత్నీ, విరాట్ - అన్నం భోగ్యత్వాదేవ తదేతదన్నం చాత్తా చైకం మిథునం స్వప్నే కథం, తయోరేష - ఇన్ద్రాణ్యా ఇన్ద్రస్య చైష సంస్తావః - సంస్తూయతే యత్ర సంస్తావం కుర్వాతే అన్యోన్యం - స ఏష సంస్తావః కోఽసౌ (య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః) అన్తర్హృదయే - హృదయస్య మాంసపిణ్డస్య మధ్యే అథైనయోరేతత్ - వక్ష్యమాణమన్నం - భోజ్యం స్థితిహేతుః కిం తత్ (య ఏషోఽన్తర్హృదయే లోహితపిణ్డః) లోహిత ఏవ పిణ్డాకారాపన్నో లోహితపిణ్డః అన్నం జగ్ధం ద్వేధా పరిణమతే యత్స్థూలం - తదధో గచ్ఛతి యదన్యత్ - తత్పునరగ్నినా పచ్యమానం ద్వేధా పరిణమతే యోఽణుః యో మధ్యమో రసః - స రసో లోహితాదిక్రమేణ పాఞ్చభౌతికం పిణ్డం శరీరముపచినోతి. యోఽణిష్ఠో రసః - స ఏష లోహితపిణ్డ ఇన్ద్రస్య లిఙ్గాత్మనో హృదయే మిథునీభూతస్య - యం తైజసమాచక్షతే స తయోరిన్ద్రేన్ద్రాణ్యోర్హృదయే మిథునీభూతయోః సూక్ష్మాసు నాడీష్వనుప్రవిష్టః స్థితిహేతుర్భవతి. తదేతదుచ్యతే - అథైనయోరేతదన్నమిత్యాది. కిం చాన్యత్ (అథైనయోరేతత్ప్రావరణం) భుక్తవతోః స్వపతోశ్చ ప్రావరణం భవతి లోకే - తత్సామాన్యమిహ కల్పయతి శ్రుతిః కిం తదిహ ప్రావరణం యదేతదన్తర్హృదయే జాలకమివ - అనేకనాడీఛిద్రబహులత్వాజ్జాలకమివ అథైనయోరేషా సృతిః - మార్గః సఞ్చరతోఽనయోరితి సఞ్చరణీ - స్వప్నాజ్జాగరితదేశాగమనమార్గః. కాసౌ సృతిః. యైషా హృదయదేశాదూర్ధ్వాభిముఖా సత్యుచ్చరతి నాడీ. తస్యాః పరిమాణమిదముచ్యతే - యథా లోకే కేశః సహస్రధా భిన్నోఽత్యన్తసూక్ష్మో భవతి - ఏవం సూక్ష్మా అస్య - దేహస్య సమ్బన్ధిన్యో హితా నామ - హితా ఇతి ఖ్యాతా నాడ్యః తాశ్చాన్తర్హృదయే - మాంసపిణ్డే ప్రతిష్ఠితా భవన్తి హృదయాద్విప్రరూఢాః తాః సర్వత్ర కదమ్బకేసరవత్. ఏతాభిః - నాడీభిరత్యన్తసూక్ష్మాభిరేవైతత్ - అన్నమాస్రవత్ - గచ్ఛదాస్రవతి - గచ్ఛతి. తదేతద్దేవతాశరీరమనేనాన్నేనోపచీయమానం తిష్ఠతి తస్మాత్ - యస్మాత్స్థూలేనాన్నేనోపచితః పిణ్డః - ఇదం తు దేవతాశరీరం లిఙ్గం సూక్ష్మేణాన్నేనోపచితం. పిణ్డోపచయకరమప్యన్నం ప్రవివిక్తమేవ మూత్రపురీషాదిస్థూలమపేక్ష్య లిఙ్గస్థితికరం త్వన్నం తతోఽపి సూక్ష్మతరం - అతః ప్రవివిక్తాహారః పిణ్డః - తస్మాత్ప్రవివిక్తాహారాదపి ప్రవివిక్తాహారతర ఏష లిఙ్గాత్మా ఇవైవ భవతి (అస్మాచ్ఛారీరాత్) శరీరమేవ శారీరం, తస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః - వైశ్వానరాత్తైజసః సూక్ష్మాన్నోపచితో భవతి. 3

ఆ — ఏకస్యైవ వైశ్వానరస్యోపాసనార్థం ప్రాసఙ్గికమిన్ద్రస్య స్త్రియం సఙ్కల్పయతి (అథేత్యాదినా) ప్రాసఙ్గికధ్యానాధికారార్థోఽథశబ్దః యదేతన్మిథునం జాగరితే విశ్వశబ్దితం - తదేవైకం స్వప్నే తైజసశబ్దవాచ్యమిత్యాహ (తదేతదితి) తత్ప్రస్థితం తైజసమధికృత్య పృచ్ఛతి (కథమితి) కిం తస్య స్థానం పృచ్ఛ్యతే - అన్నం వా - ప్రావరణం వా - మార్గో వేతి వికల్పాద్యద్వయం ప్రత్యాహ (తయోరితి) సంస్తావం - సఙ్గతిమిలితయోర్భావః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (అథేతి) అన్నాతిరేకేణ స్థితేరసంభవాత్ తస్య వక్తవ్యత్వాదిత్యథశబ్దార్థః లోహితపిణ్డం సూక్ష్మాన్నరసం వ్యాఖ్యాతుం భక్షితస్యాన్నస్య తావద్విభాగమాహ (అన్నమితి) యదన్యత్ తత్పునరితి యోజనీయం త్రేధా త్ర్యాత్మకత్వయో యం మధ్యమ ఇత్యాది గ్రన్థో యోజ్యః. ఉపాధ్యుపహితయోరేకత్వమాశ్రిత్యాహ (యం తైజసమితి) తస్యాన్నత్వముపపాదయతి (స తయోరితి) వ్యాఖ్యాతేఽర్థే వాక్యస్యాన్వితావయవత్వమాహ (తదేతదితి) ప్రావరణం పృచ్ఛ్యతే - తత్రాహ (కిం చాన్యదితి) భోగస్యావాన్తర్యమథశబ్దార్థః. ప్రావరణప్రదర్శనస్య ప్రయోజనమాహ (భుక్తవతోరితి) ఇహేతి భోక్తృభోగ్యయోరిన్ద్రేన్ద్రాణ్యోరుక్తిః హృదయజాలకయోరాధారాధేయత్వమవివక్షితం - తస్యైవ తద్భావాత్ మార్గశ్చేత్పృచ్ఛ్యతే - తత్రాహ (అథేతి) నాడీభిశ్శరీరవ్యాప్తస్యాన్నస్య ప్రయోజనమాహ (తదేతదితి) తస్మాదిత్యాదివాక్యమాదా

ఉ.— తస్య ప్రాచీ దిక్ ప్రాఞ్చః ప్రాణా దక్షిణా దిగ్దక్షిణే ప్రాణాః ప్రతీచీ దిక్ ప్రత్యఞ్చః ప్రాణా ఉదీచీ దిగుదఞ్చః ప్రాణా ఊర్ధ్వా దిగూర్ధ్వాః ప్రాణా అవాచీ దిగవాఞ్చః ప్రాణాః సర్వా దిశః సర్వే ప్రాణాః స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యత్యభయం వై జనక ప్రాప్తోఽసీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః। స హోవాచ జనకో వైదేహోఽభయం త్వా గచ్ఛతాద్యాజ్ఞవల్క్య యో నో భగవన్నభయం వేదయసే నమస్తేఽస్త్విమే విదేహా అయమహమస్మి ఇతి॥ ౪

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్.

యథా వ్యాఖ్యాతే (యస్మాదితి) తథాపి ప్రవివిక్తాహారతరత్వేన కథం ప్రవివిక్తాహారతర ఇత్యపేక్షాయామాహ (విత్తేతి) యస్మాదిత్యస్యాపేక్షితం కథయతి (అత ఇతి) శారీరాదితి వ్యాయతే - కథం శారీరాదిత్యపేక్షతే - తత్రాహ (శరీరమేవేతి) ఉక్తమర్థం సంక్షిప్యోపసంహరతి (ఆత్మన ఇతి) ౩

రం.— (అథైతద్వామేఽక్షిణి పురుషరూపమేషాస్య పత్నీ విరాట్) విరాట్పురుషరూపం మనుష్యాకారత్వమిత్యర్థః. అన్నం ఇన్ద్రస్య పత్నీ విరాట్ వామాక్షిస్థా మనుష్యాకారా తత్పత్నీ సా లక్ష్మీరేవ. తైత్తిరీయకే * విరాడసి బృహతీ శ్రీరసీన్ద్రపత్నీ ధర్మపత్నీ ఇత్యుక్తత్వాత్ శ్రీశబ్దవాచ్యత్వావగమాత్ అస్యాస్సౌన్దర్యలక్ష్మీత్వం చ వ్యాసార్యైరుక్తం (తయోరేష సంస్తావో య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః) తయోర్దమ్పత్యోః సంస్తావః - వక్ష్యమాణస్సంస్తావః - ఏకాన్తసమ్భోగభూమిః అధికరణే ఘఞ్. య ఏష హృదయకమలమధ్యే ఆకాశ ఇత్యర్థః. ఏతచ్చ జ్యోతిరధికరణే వ్యాసార్యైరుక్తం. (అథైనయోరేతదన్నం) ఏతయోర్దమ్పత్యోరన్నం - భోగ్యం ప్రాసాదస్థానీయమేతదేవ కిం తత్ (య ఏషోఽన్తర్హృదయే లోహితపిణ్డః) యః ఏషః - దృశ్యమానః అన్తర్హృదయే కమలకర్ణికాకారో మాంసపిణ్డః. (అథైనయోరేతత్ప్రావరణం యదేతదన్తర్హృదయే జాలకమివ) ఏనయోర్దమ్పత్యోరేతదేవ ప్రావరణం - వస్త్రం కిం తత్. యద్ధృదయే లూతాజాలవద్వ్యూహమాణహితనామకనాడీనిచయసమ్పన్నం జాలకం తదేవ పట్టవస్త్రమనయోరిత్యర్థః (అథైనయోరేషా సృతిస్సంచరణీ యైషా హృదయాదూర్ధ్వా నాడ్యుచ్చరతి) ఏతస్మాద్ధృదయాదూర్ధ్వగామినీ యా నాడ్యుచ్చరతి - సైషా సుషుమ్నాఖ్యా ఏవముపాసకస్య బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మలోకసౌధగతపరమపదప్రాప్తిహేతుభూతా సఞ్చరణీ సృతిః సరణిః గ్రహమార్గ ఇత్యర్థః (యథా కేశస్సహస్రధా భిన్న ఏవమస్యైతా హితా నామ నాడ్య ఇత్యాది) అన్తర్హృదయే - హృదయాన్తః ప్రతిష్ఠితా భవన్తి యాః కేశసహస్రాంశాతిసూక్ష్మాః హితనామకా నాడ్యః - తాభిః ఏతత్ - జీవజాతమాస్రవత్ - ఆ-సమన్తాత్ స్రవత్ - సంసరద్భూతజాతమాస్రవతి - సంసరతీత్యర్థః * తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తీతి హి శ్రుత్యన్తరం (తస్మాదేష ప్రవివిక్తాహారతర ఇవైవ భవత్యస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః) యస్మాద్ధేతోర్దక్షిణాక్షిస్థః పురుషో దివ్యవిగ్రహమఙ్గళశోభావిశిష్టవ్యూహనతయాఽన్తో భవతి - తస్మాదేవాస్మాచ్ఛారీరాత్ - శరీరే లాలప్యమానతయా గచ్ఛతోఽస్మాజ్జీవాత్మనః దక్షిణాక్షిస్థ ఏవ పురుషః ప్రవివిక్తాహారతర ఇవైవ భవతి - అతిప్రకృష్టాన్నపానప్రవివిక్తాహారవాన్ స్వశరీరభూతాదణ్వాకారరూపాజ్జీవాన్నిరతిశయానన్దరూపో యః పురుషోఽతిభోగ్యో భవతీత్యర్థః అత్రైషా సృతిస్సంచరణీత్యుక్త్యా గమనమార్గ ఉక్తో భవతి ౩

శం.— స ఏష హృదయభూతాత్తైజసాత్సూక్ష్మభూతేన ప్రాణేన విధ్రియమాణః ప్రాణ ఏవ భవతి తస్య - అస్య విదుషః క్రమేణ వైశ్వానరాత్తైజసం ప్రాప్తస్య హృదయాత్మానమాపన్నస్య హృదయాత్మనశ్చ ప్రాణాత్మానమాపన్నస్య ప్రాచీ దిక్ ప్రాఞ్చః - ప్రాగ్గతాః ప్రాణాః తథా - దక్షిణా దిగ్దక్షిణే ప్రాణాః తథా - ప్రతీచీ దిక్ ప్రత్యఞ్చః ప్రాణాః ఉదీచీ దిగుదఞ్చః ప్రాణాః ఊర్ధ్వా దిగూర్ధ్వాః ప్రాణాః అవాచీ దిగవాఞ్చః ప్రాణాః సర్వా దిశః సర్వే ప్రాణాః ఏవం విద్వాన్ క్రమేణ సర్వాత్మకం ప్రాణమాత్మత్వేనోపగతో భవతి తం సర్వాత్మానం ప్రత్యగాత్మన్యుపసంహృత్య ద్రష్టుర్హి ద్రష్టృభావం నేతి నేత్యాత్మానం తురీయం ప్రతిపద్యతే యమేష విద్వాననేన క్రమేణ ప్రతిపద్యతే - స ఏష నేతి నేత్యాత్మేత్యాది న రిష్యతీత్యన్తం వ్యాఖ్యాతమేతత్ అభయం వై - జన్మమరణాదినిమిత్తభయశూన్యం హే జనక ప్రాప్తోఽసీతి హ - ఏవం కిలోవాచ - ఉక్తవాన్యాజ్ఞవల్క్యః తదేతదుక్తం *అథ వై తేఽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి స హోవాచ జనకో వైదేహః. అభయమేవ త్వా - త్వామపి గచ్ఛతాత్ - గచ్ఛతు యస్త్వం నః - అస్మాన్ హే భగవన్ - పూజావన్నభయం - బ్రహ్మ వేదయసే - జ్ఞాపయసి. ప్రాపితవానుపాధికృతాజ్ఞానవ్యవధానాపనయనేనేత్యర్థః. కిమన్యదహం విద్యానిష్క్రయార్థం ప్రయచ్ఛామి సాక్షాదాత్మానమేవ దత్తవతే - అతో నమస్తేఽస్తు ఇమే విదేహాస్తవ - యథేష్టం భుజ్యతాం అయం చాహమస్మి దాసభావే స్థితః యథేష్టం మాం రాజ్యం చ ప్రతిపద్యస్వేత్యర్థః. ౪

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయస్య ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తస్య ప్రాచీ దిగిత్యాద్యవతారయితుం భూమికాం కరోతి (స ఏష ఇతి) ప్రాణశబ్దేనాజ్ఞాతః ప్రత్యగాత్మా ప్రాజ్ఞో గృహ్యతే. ఏవం భూమికాం కృత్వా వాక్యమాదాయ వ్యాకరోతి (తస్యేత్యాదినా) తైజసం ప్రాప్తస్యేత్యస్య వ్యాఖ్యానం హృదయాత్మానమాపన్నస్యేతి. ఉక్త

ఉ॥— జనకగ్ంహ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామ స మేనే న వదిష్య ఇత్యథ హ యజ్జనకశ్చ వైదేహో యాజ్ఞవల్క్యశ్చాగ్నిహోత్రే సమూదాతే తస్మై హ యాజ్ఞవల్క్యో వరం దదౌ స హ కామప్రశ్నమేవ వవ్రే తగ్ంహాస్మై దదౌ తగ్ం సమ్రాడేవ పూర్వం పప్రచ్ఛ॥ ౧

మర్థం సఙ్గృహ్యాహ (ఏవం విద్వానితి) విశ్వస్య జాగరితాభిమానినస్తైజసస్య స్వప్నాభిమానినః సుషుప్త్యభిమానినః ప్రాజ్ఞస్య క్రమేణాన్తర్భావం జానన్నిత్యర్థః సఏష నేతి నేత్యాత్మేత్యాదేర్వ్యాఖ్యామిదానీం కరోతి (తం సర్వాత్మానమితి) తత్ర వాక్యమవతార్య పూర్వోక్తం వ్యాఖ్యానం స్మారయతి (య మేష ఇతి) తురీయమపి ప్రాప్తవ్యమస్యదభయత్వం కీర్తయన్నాహ (అభయమితి) గన్తవ్యం వస్త్వనూద్య పక్ష్యావస్థాత్రయాతీతం తురీయము పదిశన్నాప్తకామస్య కో విధారణాద్యపేక్షేతి న్యాయసిద్ధమితి తాం నాతివర్తత ఇత్యాహ (అదోమదితి) విద్యాయా దక్షిణాన్తరాభావమభిప్రేత్యాహ (స హోవాచేతి) కథం పునరన్యస్య స్థితస్య నష్టస్య వాన్యప్రాపణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాధీతి) పశ్వాదికం దక్షిణాన్తరం సమ్యగ్వదిత్వా శఙ్క్య తస్యోక్తవిద్యానురూపత్వం నాస్తీత్యాహ (కిమన్యదితి) వస్తుతో దక్షిణాన్తరాభావముక్త్వా ప్రతిజ్ఞామాత్రేత్యాహ (అత ఇతి) అక్షరార్థము క్త్వా వాక్యార్థమాహ (యదేష్టమితి) ౪

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం — అథ పునరపి దక్షిణాక్షిస్థస్య ప్రకృతస్య పురుషస్య ప్రకారాన్తరేణాపి శరీరగతజీవరూపమన్యాసన్నద్ధయతి (తస్య ప్రాచీ దిక్ప్రాఞ్చః ప్రాణా ఇత్యాది) తస్య శరీరస్థజీవస్య ప్రాఞ్చః పూర్వాభిముఖాః ప్రాణా ఏవ ప్రాచీ దిక్ ప్రాచీదిగ్గతవిషయసాధనానీత్యర్థః ఏవమ గ్రేఽపి తతశ్చ జీవాస్సర్వాసు దిక్షు ప్రాణేన్ద్రియప్రచురాః ప్రాణేన్ద్రియోపకరణకా ఇతి యావత్ ఏవం జీవస్వరూపముక్త్వా ఇన్దస్య పురుషస్య తత్తద్వైలక్షణ్యమాహ (స ఏష నేతి నేతీత్యాత్మా అగృహ్యో న హి గృహ్యత ఇత్యాదినా) స ఏషః దక్షిణాక్షిస్థపురుషః ఇన్ద్రియాద్యగ్రాహ్యత్వాద్విశరణశూన్యత్వాత్ అసఙ్గత్వాత్ భోక్తృమృత్యురహితత్వాచ్చ * నేతి నేతీతి శ్రుతిః ప్రకృతైతావత్త్వప్రతిషేధపూర్వకమితరవిలక్షణత్వేన నిర్దిష్ట ఆత్మేత్యర్థః (అభయం వై జనక ప్రాప్తోఽసీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) ఏతాదృశమిమం పురుషముపాస్యాభయం పరమాత్మానం ప్రాప్స్యసి ప్రాప్తవానసి భూతశబ్దప్రయోగస్తు ప్రాప్తప్రాయప్రాప్తవానసి ఉపాసనోపకరణసమ్పత్తిమత్త్వాత్ యద్వా ప్రాప్తోఽసీతి * ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి రూం క్త ప్రత్యయః ఇతి యాజ్ఞవల్క్యో జనకమువాచేత్యర్థః స హోవాచ జనకో వైదేహః కిమితి (అభయం త్వాగచ్ఛతాద్యాజ్ఞవల్క్య) హే యాజ్ఞవల్క్య త్వదుక్తమభయం తు మమాగచ్ఛ తాత్ ఆశిషి తాతఙ్ బ్రహ్మప్రాప్తిర్మే భూయాదిత్యర్థః కిం తు హే భగవన్ యస్త్వం నః అస్మాకమభయం వేదయసే అభయం పరమాత్మానం జ్ఞాపయసే ఈదృశాయ పరమాత్మప్రాపకాయ తుభ్యం పరమోపకారిణే నమోఽస్తు ఇమే విదేహాః తుభ్యం దక్షిణాత్వేన సమర్పితాః ఇతి శేషః అయమహం తద్దాసః ఇ రస మసి తేదాసోఽస్మీత్యర్థః ఇతి శబ్ద ఆఖ్యాయికా సమాప్త్యర్థః ౪

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం — (జనకం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామేతి) అస్యాభిసమ్బన్ధః విజ్ఞానమయ ఆత్మా సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరః పర ఏవ * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా * నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః * స ఏష ఇహ ప్రవిష్ట ఆ నఖాగ్రేభ్య ఇతి మధుకాణ్డే జాతశత్రుసంవాదే ప్రాణాదికర్తృత్వభోక్తృత్వప్రత్యాఖ్యానేనాధిగతోఽపి సన్ పునః ప్రాణాదిపణముపన్యస్యోషస్తప్రశ్నే ప్రాణనాదిలిఙ్గాద్యః సామాన్యేనాధిగతః * ప్రాణేన ప్రాణితీత్యాదినా * న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యాదినా లుప్తశక్తిస్వభావోఽధిగతః తస్య చ పరోపాధినిమిత్తః సంసారః యథా రజ్జూషరశుక్తికాగగనాదిషు సర్పోదకరజతమలినత్వాదిపరాధ్యారోపణనిమిత్తమేవ న స్వతః తథా నిరుపాధికోఽనుపాఖ్యః * నేతి నేతీతి వ్యపదేశ్యః సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తర ఆత్మా బ్రహ్మాక్షరమన్తర్యామీ ప్రశాస్తౌపనిషదః పురుషో విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యధిగతం తదేవ పునః ఇన్ద్రసంజ్ఞః ప్రవివిక్తాహారతరః తతోఽన్తర్హృదయే లిఙ్గాత్మా ప్రవివిక్తాహారతరః తతః పరేణ జగదాత్మా ప్రాణోపాధిః తతోఽపి ప్రవిలాప్య జగదాత్మానముపాధిభూతం రజ్జ్వాదావివ సర్పాదికం విద్యయా * స ఏష నేతి నేతీతి సాక్షాత్సర్వాన్తరం బ్రహ్మాధిగతం ఏవమభయం పరి ప్రాపితో జనకో యాజ్ఞవల్క్యేనాగమతః సఙ్క్షేపతః అత్ర చ జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తతురీయాణ్యుపన్యస్తాన్యన్యప్రసఙ్గేన * ఇన్ధః * ప్రవివిక్తాహారతరః * సర్వే ప్రాణాః * స ఏష నేతి నేతీతి ఇదానీం జాగ్రత్స్వప్నాదిద్వారేణైవ మహతా తర్కేణ విస్తరతోఽధిగన్తవ్యః అభయం ప్రాపయితవ్యం, సద్భావశ్చాత్మనో విప్రతిపత్త్యాశఙ్కానిరాకరణద్వారేణ, స్వయం జ్యోతిష్ట్వమలుప్తశక్తిస్వరూపత్వం నిరతిశయానన్దస్వాభావ్యమద్వైతత్వం, చాధిగన్తవ్యమితీదమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తు విద్యాసమ్ప్రదానగ్రహణవిధిప్రకాశనార్థా విద్యాస్తుతయే చ విశేషతో వరదానాదిసూచనా జనకం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామ. స చ గచ్ఛన్నేవం మేనే చిన్తితవాన్ న వదిష్యే కిఞ్చిదపి రాజ్ఞే గమనప్రయోజనం తు యోగక్షేమార్థం. న వదిష్య ఇత్యేవం సఙ్కల్పోఽపి యాజ్ఞవల్క్యో యద్యజ్జనకః పృష్టవాన్ తత్ప్రతిపేదే తత్ర కో హేతుః సఙ్కల్పితస్యాన్యథాకరణ ఇత్యత్రాఖ్యాయికామాచష్టే. పూర్వత్ర కిల జనకయాజ్ఞవల్క్యయోః సంవాద ఆసీదగ్నిహోత్రే నిమిత్తే తత్ర జనకస్యాగ్నిహోత్రవిషయం విజ్ఞానముపలభ్య పరితుష్టో యాజ్ఞవల్క్యస్తస్మై జనకాయ హ కిల వరం దదౌ. స చ జనకో హ కామప్రశ్నమేవ వరం వవ్రే వృతవాన్ తం చ వరం హాస్మై దదౌ యాజ్ఞవల్క్యః. తేన వరప్రదానసామర్థ్యేనావ్యాచిఖ్యాసుమపి యాజ్ఞవల్క్యం

తూష్ణీం స్థితమపి సమ్రాడేవ జనకః పూర్వం పప్రచ్ఛ తత్రైవ వానుక్తిర్బ్రహ్మవిద్యాయాః కర్మణా విరుద్ధత్వాత్, విద్యాయాశ్చ స్వాతన్త్ర్యాత్, స్వతన్త్రా హి బ్రహ్మవిద్యా సహకారిసాధనాన్తరనిరపేక్షా పురుషార్థసాధనే చ ౧

ఆ — పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే జాగరాదిద్వారా తత్త్వం నిర్ధారితం సమ్ప్రతి బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య పశ్చాత్సర్వేణ సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (జనకమితి) తమేవ వస్తుం త్రుటీయో వృత్తం కీర్తయతి (విజ్ఞానమయ ఇతి) యద్యపి హ సామాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరత్వాత్ - సపరవిమవిజ్ఞానమయ ఆత్మేత్యత్ర హేతుమాహ (నాన్య ఇతి) విజ్ఞానమయః పరవివేక్తవ్యవాక్యాన్తరం పరతి (సవిషు ఇతి) ॥ వదనాదిత్యాదావుక్తమనువదతి (వదనాదీతి) తార్తీయపూర్వమనూద్య చాతుర్థికమర్థమనువదతి (అస్తీతి) యదపి మధుకాణ్డే గార్గ్యకాశ్యసంవాదే ప్రాణాదీనాం కర్తృత్వాదినిరాకరణేన తేభ్యో వ్యతిరిక్తోఽస్తి విజ్ఞానాత్మేత్యసోఽధిగతః- తస్మిన్కిమిలిపఞ్చమే తత్సద్భావో వ్యుత్పాద్యతే- తత్రాహ (పునరితి) యద్యపి విజ్ఞానమయసద్భావశ్చతుర్థే స్థితః- తథాపి పునరౌపస్త్యే ప్రశ్నే * యః ప్రాణేన ప్రాణితీత్యాదినా ప్రాణనాదిలిఙ్గము పన్యస్య లిఙ్గమ్యః సామాన్యేనాధిగతః- సం * దృష్టేర్ద్రష్టేత్యాదినా కూటస్థదృష్టిస్వభావో విశేషతో నిశ్చితః తథా చ పఞ్చమేఽపి తద్వ్యత్పాదనముచితమిత్యర్థః అతః కూటస్థదృష్టిస్వభావశ్చేత్- కథం తస్య సంసారః- తత్రాహ (తస్య చేతి) అజ్ఞానం తత్కార్యం చాన్తఃకరణాది, పరోపాధిరిత్యర్థః సంసారస్యోపాధికత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) దార్ష్టాన్తికస్యానేకరూపత్వాదనేకదృష్టాన్తోపాదానమిత్యభిప్రేత్య దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) తథా- ఉక్తదృష్టాన్తానుసారేణాత్మన్యపి పరోపాధిస్సంసార ఇతి యావత్. సోపాధికస్యాత్మనః సంసారిత్వముక్త్వా నిరుపాధికస్య నిత్యత్వముక్తత్వమాహ (నిరుపాధిక ఇతి) నిరుపాఖ్యత్వం- వాచాం మనసాం చాగోచరత్వం కథం తర్హి తత్రాగమప్రామాణ్యం- తత్రాహ (నేతి నేతీతి వ్యపదేశ్య ఇతి) కహోళప్రశ్నే కమనుద్రవతి (సాక్షాదితి) అక్షరబ్రాహ్మణోక్తం స్మారయతి (అక్షరమితి) అన్తర్యామిబ్రాహ్మణోక్తం స్మారయతి (అన్తర్యామీతి) శాకల్యబ్రాహ్మణోక్తమనుసన్ధత్తే (ఔపనిషద ఇతి) పఞ్చమికమనుక్రమేణానూద్యాతీతే బ్రాహ్మణద్వయే వృత్తమనుభాషతే (తదేవేతి) యత్సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరం బ్రహ్మ- తదేవాధిగమనోపాయవిశేషోపదర్శనపురస్సరం పునరధిగతమితి సమ్బన్ధః షడాచార్యబ్రాహ్మణార్థం సఙ్క్షిప్య కూర్చబ్రాహ్మణార్థం సఙ్క్షిపతి (ఇన్ధ ఇత్యాదినా) ఇన్ధస్య విశేషణం ప్రవివిక్తాహార ఇతి హృదయేఽన్తర్యోలిఙ్గాత్మా- సతతః- వైశ్వానరాదిస్థానాత్ప్రవివిక్తాహారతర ఇతి యోజనా విశ్వస్తైజసావుక్తౌ- ప్రాజ్ఞతురీయే ప్రదర్శయతి (తతః పరేణేతి) తతః - తస్మాద్విశ్వాత్తైజసాచ్చ పరేణ వ్యవస్థితో యో జగదాత్మా ప్రాణోపాధిరవ్యాకృతాఖ్యః ప్రాజ్ఞః- తతోఽపి తమప్యుపాధిభూతం జగదాత్మానం కేవలప్రతీచి విద్యయా ప్రవిలాప్య సఏష నేతి నేతీతి యత్తురీయం బ్రహ్మ- తదధిగతమితి సమ్బన్ధః. విద్యయోపాధివిలాపనే దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వాదావితి) అభయం వై జనకేత్యాదావుక్తమనువదతి (ఏవమితి) కూర్చబ్రాహ్మణోక్తమర్థమనుభాషితం సఙ్క్షిప్యాహ (అత్ర చేతి) అన్యప్రసఙ్గేన- ఉపాసనానాం క్రమముక్తిఫలత్వప్రదర్శనప్రసఙ్గేనేతి యావత్ తేషాముపన్యాసమేవాభినయతి (ఇన్ధ ఇత్యాదినా) వృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి) ఆదిశబ్దేనసుషుప్తితురీయసఙ్గ్రహార్థః తర్కస్య మహత్త్వం- చతుర్విధదోషరాహిత్యేనాబాధితత్వం అధిగమః- తస్యైవ ప్రస్తుతస్య బ్రహ్మణ ఇతి శేషః కర్తవ్యః- ఇతి పదేనానీమారభ్యత ఇతి సమ్బన్ధః కిమిదం బ్రహ్మణోఽధిగమస్య కర్తవ్యత్వం నామ- తదాహ (అభయమితి) అధిగన్తవ్యమర్థాన్తరమాహ (సద్భావశ్చేతి) ప్రాగపి సద్భావస్యాగమతోఽధిగతః- తత్కిమర్థం పునస్తదర్థ్యేన ప్రయత్యతే- తత్రాహ (విప్రతిపత్తీతి) బాహ్యానాం విప్రతిపత్త్యా నాస్తిత్వశఙ్కాయాం తన్నిరాసద్వారా ఆత్మనః సద్భావోఽధిగన్తవ్య ఇత్యర్థః ఆత్మనోఽస్తిత్వేఽపి కేచిద్దేహాదౌ తదన్తర్భావమభ్యుపయన్తి- తాన్ప్రత్యాహ (వ్యతిరిక్తత్వమితి) దేహాదివ్యతిరిక్తస్యాత్మా కర్తా భోక్తా చేత్యేకే, భోక్తైవ కేవలమిత్యపరే,- తాన్ప్రత్యుక్తం (శుద్ధత్వమితి) తస్య జడత్వపక్షం ప్రత్యాచష్టే (స్వయం జ్యోతిష్ట్వమితి) తత్ర కూటస్థదృష్టిస్వభావత్వం హేతుమాహ (అలుప్తేతి) ఏతేన విజ్ఞానస్య గుణత్వపక్షోఽపి వేదితవ్యః యే త్వానన్దమాత్రగుణమాహుః- తాన్ప్రత్యాహ (నిరతిశయేతి) ఆత్మనః సప్రపఞ్చత్వపక్షం ప్రత్యాదిశతి (అద్వైతత్వం చేతి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యమభిధాయాఖ్యాయికాతాత్పర్యమాహ (ఆఖ్యాయికా త్వితి) విద్యాయాస్సమ్ప్రదానం- శిష్యః తస్య గ్రహణవిధిః- శ్రద్ధాదిప్రకారః తస్య ప్రకాశనార్థైయమాఖ్యాయికేతి యావత్ ప్రయోజనాన్తరం తస్యాః దర్శయతి (విద్యేతి) కథం కర్మభ్యో విశేషతో విద్యాయాః స్తుతిరత్ర లక్ష్యతే- తత్రాహ (వరేతి) కామప్రశ్నాఖ్యస్య వరస్య యాజ్ఞవల్క్యేన రాజ్ఞే దత్తత్వాత్, తేన చావసరే బ్రహ్మజ్ఞానస్యైవ పృష్టత్వాత్, అనేన విధినా విద్యాస్తుతేః సూచనా సాఽప్యత్ర వివక్షితేత్యర్థః తాత్పర్యమేవముక్త్వా వ్యాఖ్యామక్షరాణామారభతే (జనకమిత్యాదినా) సంవాదం నకరోమీతి వ్రతం చేత్- కిమితి గచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (గమనేతి) ఉత్తరమాహ (యోగేతి) అథ హేత్యాద్యవతారయతి (నేత్యాదినా) అత్ర- ఉత్తరత్వేనేతి శేషః పూర్వత్రైతికర్మకాణ్డోక్తిః సన్నపి ప్రకరణే కామప్రశ్నో వరోదత్తశ్చేత్- కిమితి తత్రైవాత్మయాథాత్మ్యప్రశ్నప్రతివచనేనాసూచి తావతాం - తత్రాహ (తత్రైవేతి) కర్మనిరపేక్షాయా బ్రహ్మవిద్యాయాః మోక్షహేతుత్వాదపి కర్మప్రకరణే తదనుక్తిరిత్యాహ (విద్యాయాశ్చేతి) సర్వాపేక్షాధికరణన్యాయాన్న తస్యాః స్వాతన్త్ర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వతన్త్రా హీతి) సా హి స్వోత్పత్తౌ- స్వఫలే వా కర్మాణ్యపేక్షతే నాద్యః- అభ్యుపగమాత్. న ద్వితీయః- *అత ఏవ చాగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షేతి న్యాయవిరోధాదిత్యభిప్రేత్యాహ (సహకారీతి) ఇతి- అస్మాచ్చ హేతోస్తత్రైవానుక్తిరితి సమ్బన్ధః. ౧

౨౦.— (జనకం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామ) *యోగక్షేమార్థమీశ్వరమభిగచ్ఛేదితి స్మృత్యనుసారేణ కదాచిజ్జనకసమీపం యాజ్ఞవల్క్యో గతః. (స మేనే న వదిష్య ఇతి) సః- యాజ్ఞవల్క్యో గచ్ఛన్నేవం మేనే- చిన్తితవాన్. కిమితి. కించిదప్యర్థాత్మవిషయేన వదిష్య ఇతి

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్య కింజ్యోతిరయం పురుష ఇతి । ఆదిత్యజ్యోతిః సమ్రాడితి హోవాచాదిత్యేనైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య ॥ ౨

తి ఏవంకృతసఙ్కల్పోపి యాజ్ఞవల్క్యో జనకేన పృష్టః సర్వమపి ప్రవక్తుముపచక్రమ ఇత్యాఖ్యాయికామాచష్టే (అథ హ యజ్జనకశ్చేత్యాదినా) అథ తదానీం జనకశ్చ వైదేహో యాజ్ఞవల్క్యశ్చాగ్నిహోత్రే సముదాతే — అగ్నిహోత్రవిషయే సంవాదం కృతవన్తావిత్యర్థః (తస్మై హ యాజ్ఞవల్క్యో వరం దదౌ) తస్య జనకస్య కర్మవిషయకవిజ్ఞానవైశిష్ట్యమవేక్ష్య సంతుష్టో యాజ్ఞవల్క్యస్తస్మై వరం దదౌ — ఇష్టం వృణీష్వేత్యవోచదిత్యర్థః (స హ కామప్రశ్నమేవ వవ్రే) స జనకః [illegible] వరం ప్రార్థితవాన్. (తం హాస్మై దదౌ) తం చ వరం యాజ్ఞవల్క్యస్తస్మై దదావిత్యర్థః (తం సమ్రాడేవ పూర్వం పప్రచ్ఛ) తేన వరప్రదానసామర్థ్యేనానాచిఖ్యాసుమపి యాజ్ఞవల్క్యం తూష్ణీంస్థితమపి సమ్రాడేవ పూర్వం ప్రథమం పప్రచ్ఛేత్యర్థః ౧

శం — హే యాజ్ఞవల్క్యేత్యేవం సమ్బోధ్యాభిముఖీకరణార్థం (కింజ్యోతిరయం పురుష ఇతి) కిమస్య పురుషస్య జ్యోతిః, యేన జ్యోతిషా వ్యవహరతి. సోయం కింజ్యోతిః అయం ప్రాకృతః కార్యకరణసఙ్ఘాతరూపః శిరఃపాణ్యాదిమాన్ పురుషః పృచ్ఛ్యతే కిమయం స్వావయవసఙ్ఘాతబాహ్యేన జ్యోతిరన్తరేణ వ్యవహరతి. ఆహోస్విత్ స్వావయవసఙ్ఘాతమధ్యపాతినా జ్యోతిషా కార్యమయం పురుషో నిర్వర్తయతీత్యేతదభిప్రేత్య పృచ్ఛతి. కించాతః. యది వ్యతిరిక్తేన యది వాఽవ్యతిరిక్తేన జ్యోతిషా జ్యోతిః కార్యం నిర్వర్తయతి. శృణు తత్ర కారణం. యది వ్యతిరిక్తేనైవ జ్యోతిషా జ్యోతిః కార్యనిర్వర్తకత్వమస్య స్వభావో నిర్ధారితో భవతి. తతోఽదృష్టజ్యోతిః కార్యవిషయేఽప్యనుమాస్యామహే వ్యతిరిక్తజ్యోతిర్నిమిత్తమేవేదం కార్యమితి. అథావ్యతిరిక్తేనైవ స్వాత్మనా జ్యోతిషా వ్యవహరతి. తతోఽప్రత్యక్షేఽపి జ్యోతిషి జ్యోతిః కార్యదర్శనేఽవ్యతిరిక్తమేవ జ్యోతిరనుమేయం. అథానియమః వ్యతిరిక్తమవ్యతిరిక్తం వా జ్యోతిః పురుషస్య వ్యవహారహేతుః. తతోఽనధ్యవసాయ ఏవ జ్యోతిర్విషయ ఇతి. ఏవం మన్వానః పృచ్ఛతి జనకో యాజ్ఞవల్క్యం — కింజ్యోతిరయం పురుష ఇతి. నన్వేవమనుమానకౌశలే జనకస్య కిం ప్రశ్నేన స్వయమేవ కస్మాన్న ప్రతిపద్యత ఇతి. సత్యమేవమేతత్. తథాపి లిఙ్గలిఙ్గిసమ్బన్ధవిశేషాణామత్యన్తసౌక్ష్మ్యాద్దురవబోధ్యతాం మన్యతే బహూనామపి పణ్డితానాం. కిము తైకస్య. అత ఏవ హి ధర్మసూక్ష్మనిర్ణయే పరిషద్వ్యాపార ఇష్యతే, పురుషవిశేషశ్చాపేక్ష్యతే — దశావరా పరిషత్ త్రయో వా ఏకో వేతి. తస్మాద్యద్యప్యనుమానకౌశలం రాజ్ఞః తథాపి తు యుక్తో యాజ్ఞవల్క్యః ప్రష్టుం. విజ్ఞానకౌశలతారతమ్యోపపత్తేః పురుషాణాం. అథవా — శ్రుతిః స్వయమేవ ఆఖ్యాయికావ్యాజేనానుమానమార్గముపన్యస్యాస్మాన్బోధయతి పురుషమతిమనుసరన్తీ. యాజ్ఞవల్క్యోపి జనకాభిప్రాయాభిజ్ఞతయా వ్యతిరిక్తమాత్మజ్యోతిర్బోధయిష్యన్ జనకం వ్యతిరిక్తప్రతిపాదకమేవ లిఙ్గం ప్రతిపేదే యథాప్రసిద్ధం — ఆదిత్యజ్యోతిః సమ్రాడితి హోవాచ. కథం — ఆదిత్యేనైవ స్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తేన చక్షుషోఽనుగ్రాహకేణ జ్యోతిషాఽయం ప్రాకృతః పురుష ఆస్తే ఉపవిశతి పల్యయతే పర్యేతి క్షేత్రమరణ్యం వా. తత్ర గత్వా కర్మ కురుతే విపల్యేతి విపర్యేతి చ యథాగతం. అత్యన్తవ్యతిరిక్తజ్యోతిష్ట్వప్రసిద్ధతాప్రదర్శనార్థమనేకవిశేషణం. బాహ్యానేకజ్యోతిఃప్రదర్శనం చ లిఙ్గస్యావ్యభిచారిత్వప్రదర్శనార్థం. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య ౨

ఆ — యాజ్ఞవల్క్యం ప్రతి జనకస్య ప్రశ్నముత్థాపయతి (హే యాజ్ఞవల్క్యేతి) అక్షరార్థముక్త్వా ప్రశ్నవాక్యే వివక్షితమర్థమాహ (కిమయమిత్యాదినా) స్వశబ్దో యథోక్తపురుషవిషయః, జ్యోతిః కార్యం [illegible] ఉక్తిః. ఉక్తే తదితి కల్పద్వయం పరామృశ్యతే. పక్షద్వయే ఫలం పృచ్ఛతి (కించేతి) సప్తమ్యర్థే తసిః. ఉత్తరమాహ (శృణ్వితి) తత్రేతి పక్షద్వయోక్తిః. కారణం ఫలమితి యావత్. ప్రథమపక్షమనూద్య తస్య ఫలమాహ (యదీత్యాదినా) యస్మిన్పురుషే కారణభూతం జ్యోతిర్న దృశ్యతే — తత్కార్యం తు [illegible] ఉపలభ్యతే. తత్రాపి విషయే స్వప్నాదావితి యావత్ అనుమానమవతారయతి (వ్యతిరిక్తేతి) విమతమతిరిక్తజ్యోతిరధీనం వ్యవహారత్వాత్ సమ్మతవదిత్యర్థః. పక్షాన్తరమనూద్య లోకాయతపక్షసిద్ధిఫలమాహ (అథేత్యాదినా) (అప్రత్యక్షేపీతి) [illegible] కల్పాన్తరమాహ (అథేతి) అనియమం వ్యాకరోతి (వ్యతిరిక్తమితి) తస్మిన్పక్షే వ్యవహారహేతౌ జ్యోతిష్యనిశ్చయాత్ ద్వివిధో వ్యవహారో [illegible] ఆహ (తత ఇతి) వ్యాఖ్యాతం ప్రశ్నముపసంహరతి (ఇత్యేవమితి) ప్రశ్నమాక్షిపతి (నన్వితి) వ్యతిరిక్తజ్యోతిర్బుభుత్సయా ప్రశ్నో భవిష్యతీతి చేత్ తత్రాహ (స్వయమేవేతి) రాజ్ఞోఽనుమానకౌశలమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) కిమితి తర్హి పృచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) వ్యాప్యవ్యాపకయోస్సమ్బన్ధస్య చాతిసూక్ష్మత్వాదేకేన దుర్జ్ఞానత్వాత్తజ్జ్ఞానే యాజ్ఞవల్క్యోఽపేక్షిత ఇత్యర్థః. కథం తేషామతిసూక్ష్మత్వం తత్రాహ (బహూనామపీతి) లిఙ్గాదిష్వనేకేషామపి వివేకినాం దుర్బోధతాఽస్తి — కిము త్వేకస్య తేషు దుర్బోధతా వాచ్యేత్యర్థః. తేషామత్యన్తసౌక్ష్మ్యే [illegible] ప్రమాణయతి (అత ఏవేతి) కుశలస్యాపి పురుషస్య తత్త్వనిర్ణయే పురుషాన్తరాపేక్షోపయోగాత్ [illegible] పురుషవిశేషః వేదవిదధ్యాత్మవిదిత్యాదిః. తత్ర స్మృత్యర్థం సఙ్క్షిపతి (దశేతి) ఉక్తం హి * ధర్మేణాధిగతో యైస్తు వేదః సపరిబృంహణః। తే శిష్టా బ్రాహ్మణా జ్ఞేయాః శ్రుతిప్రత్యక్షహేతవః॥ దశావరా వా పరిషద్యం ధర్మం పరికల్పయేత్। త్ర్యవరా వాపి వృత్తస్థా తం ధర్మం న విచాలయేత్॥ త్రైవిద్యో హైతుకస్తర్కీ నైరుక్తో ధర్మపాఠకః। త్రయశ్చాశ్రమిణః పూర్వే పరిషత్స్యాద్దశావరా॥ ఋగ్వేదవిద్యజుర్విచ్చ సామవేదవిదేవ చ। త్ర్యవరా పరిషజ్జ్ఞేయా ధర్మసంశయనిర్ణయే ఇతి. ఏకో వేతి — అధ్యాత్మవిదుచ్యతే. కుశలస్యాపి రాజ్ఞో యాజ్ఞవల్క్యం ప్రతి ప్రశ్నోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) సూక్ష్మార్థనిర్ణయే పురుషాన్తరాపేక్షయావ్య

ఉ.— అస్తమితఆదిత్యేయాజ్ఞవల్క్యకింజ్యోతిరేవాయంపురుషఇతిచన్ద్రమావేవాస్య జ్యోతిర్భవతీతిచ
న్ద్రమసైవాయంజ్యోతిషాస్తేపల్యయతే కర్మకురుతే విపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౩

అస్తమితఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్యచన్ద్రమస్యస్తమితేకింజ్యోతిరేవాయంపురుషఇత్యగ్నిరేవాస్య
జ్యోతిర్భవతీత్యగ్నినైవాయంజ్యోతిషాస్తేపల్యయతే కర్మకురుతే విపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౪

అస్తమితఆదిత్యేయాజ్ఞ వల్క్యచన్ద్రమస్యస్తమితే శాన్తేఽగ్నౌకింజ్యోతిరేవాయంపురుషఇతివా
గేవాస్యజ్యోతిర్భవతీతివాచైవాయం జ్యోతిషాస్తేపల్యయతేకర్మకురుతే విపల్యేతీతితస్మాద్వైసమ్రాడపి
యత్రస్వః పాణిర్నవినిర్జ్ఞాయతేఽథయత్రవాగుచ్చరత్యుపైవతత్రన్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౫

[illegible] తత్త్వాని [illegible] అత్రైవహేత్వన్తరమాహ (విజ్ఞానేతి) రాజ్ఞో యాజ్ఞవల్క్యవేదో ముపపాద్య పటు నిరమహ ([illegible]) తథాచాత్ర రాజ్ఞోముసైవాన్వివక్షితత్వాద [illegible] కిమితి రాజా మునిః పృష్టవాన్ [illegible] ప్రశ్నోపపత్త్యా ప్రతివచనముపపన్నమేవేతి వ్యాఖ్యాన ముత్థాపయతి (యాజ్ఞవల్క్యోపీతి) అతిరిక్తజ్యోతిషి ప్రష్టూ రాజ్ఞోఽభిప్రాయః- తదభిప్రాయః అభిజ్ఞతయాతి [illegible] జ్యోతిరాజానం బోధయి ష్యన్ యథాతిరిక్తజ్యోతిరావేదకం వక్ష్యమాణలిఙ్గం గృహీతవ్యాప్తికం ప్రసిద్ధం భవతి- తథా- తద్వ్యాప్తిగ్రహణస్యాదిత్యజ్యోతిరిత్యాదినా ముని రప్రతిపన్నానిత్యర్థః వ్యాప్తింబుభుత్సమానః పృచ్ఛతి (కథమితి) [illegible] సోఽతిరిక్తజ్యోతిరధీనః- యథా సవిత్రధీనో జాగ్రద్వ్యవ హారఇతివ్యాప్తింవ్యాకరోతి (ఆదిత్యేనేతి) ఏవకారంవ్యాచష్టే (స్వావయవేతి) ఆదిత్యాదేరౌపన్నరేణచక్షుర్వశాదేవాయంవ్యవహారస్సేత్స్య [illegible] తీత్యాశఙ్క్యాహ (వపుషఇతి) ఆసనాది [illegible] దేశేవ్యాప్తిసిద్ధౌర్వ్యభిచారిత్వం [illegible] త్యాశఙ్క్యాహ (అత్యన్తేతి) ఆసనాదీనాం కేవలవ్యవహారే దేహస్యాస్థావానేపి నాను గ్రాహకం జ్యోతిరన్యథాభవతి - అతఏవ సుగ్రాహ్యోదత్యన్తవిలక్షణమితి వివక్షిత్వా వ్యాపారచతుష్టయము పదిష్టమిత్యర్థః తథాపికిమర్థమాదిత్యాద్యనేకపర్యాయోపాదానం- ఏకేనైవవ్యాప్తిగ్రహసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బాహ్యేతి) దేహేన్ద్రియమనో వ్యాపారహేతుం కర్మలిఙ్గం- తస్యవ్యతిరిక్తజ్యోతిరవ్యభిచారసాధనార్థమనేకపర్యాయోపన్యాసః- బహవోహిదృష్టాన్తాః వ్యాప్తింద్రఢయన్తీత్యర్థః ౨-౩-౪

రం.— ప్రశ్నమేవాహ (యాజ్ఞవల్క్యకింజ్యోతిరయంపురుషఇతి) [illegible] ఆసనగమనకర్మని ర్వృత్త్యాదిసాధనభూతంజ్యోతిః కిమితి ప్రశ్నార్థః ఉత్తరమాహ (ఆదిత్యజ్యోతిస్సమ్రాడితిహోవాచ) యాజ్ఞవల్క్యఇతిశేషః హేసమ్రాట్ అ యంపురుషః ఆదిత్యజ్యోతిరితిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః ఆదిత్యోజ్యోతిర్యస్యసతథోక్తః తదుపపాదయతి (ఆదిత్యేనైవేతి) ఆదిత్యేనైవాయంజ్యో తిషాస్తే- ఉపవిశతి. పల్యయతే- *ఉపసర్గస్యాయతావితిలత్వం పర్యయతే-ఇతస్తతో గమనంకరోతి లౌకికంవైదికంవాకర్మకురుతే యథాయథం విపల్యేతి- విపర్యేతి- ప్రతినివృత్యాగచ్ఛతీతియావత్ ఉక్తమఙ్గీకరోతిజనకః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨

శం.— తథా అస్తమితఆదిత్యేయాజ్ఞవల్క్యకింజ్యోతిరేవాయంపురుషఇతి చన్ద్రమావేవాస్యజ్యోతిః. అత్రాన్యద్గ్రాహ్యం నాస్తి. ౩

రం.— (అన్యత్ప్రచ్ఛతి అస్తమితఆదిత్యేయాజ్ఞవల్క్యకింజ్యోతిరేవాయంపురుషఇతి) ఆదిత్యే అస్తమితే అయంపురుషః కింజ్యోతిర్భ వతీత్యర్థః ఉత్తరం (చన్ద్రమావేవాస్యజ్యోతిర్భవతీత్యాది) సర్వంపూర్వవత్. ౩

శం.— అస్తమితఆదిత్యేచన్ద్రమస్యస్తమితేఽగ్నిర్జ్యోతిః అత్రాన్యద్గ్రాహ్యం నాస్తి ౪

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతిజనకః (అస్తమితఆదిత్యేయాజ్ఞవల్క్యచన్ద్రమస్యస్తమితేకింజ్యోతిరేవాయంపురుషఇతి) స్పష్టం ఉత్తరమా హ యాజ్ఞవల్క్యః (అగ్నిరేవాస్యజ్యోతిర్భవతీత్యాది) పూర్వవత్. ౪

శం.— శాన్తేఽగ్నౌవాగ్జ్యోతిః. వాగితిశబ్దః పరిగృహ్యతే శబ్దేనవిషయేణ శ్రోత్రమిన్ద్రియందీప్యతే, శ్రోత్రేన్ద్రియే సమ్ప్రదీప్తేమనసివివేక ఉపజాయతే- తేనమనసా బాహ్యాంచేష్టాం ప్రతిపద్యతే- * మనసాహ్యేవపశ్యతిమనసాశృణోతీతి బ్రాహ్మణం కథంపునర్వాగ్జ్యోతిరితి-వాచోజ్యోతి ష్ట్వమప్రసిద్ధమిత్యతఆహ (తస్మాద్వైసమ్రాట్) యస్మాద్వాచాజ్యోతిషాఽనుగృహీతోఽయం పురుషో వ్యవహరతి- తస్మాత్ప్రసిద్ధమేతద్వాచో జ్యోతిష్ట్వం కథం. అపియత్ర - యస్మిన్కాలే ప్రావృషి ప్రాయేణమేఘాన్ధకారేసర్వజ్యోతిః ప్రత్యస్తమయేస్వోపి పాణిః- హస్తోనవిస్పష్టంనిర్జ్ఞాయ తే- అథ-తస్మిన్కాలే సర్వచేష్టానిరోధే ప్రాప్తే బాహ్యజ్యోతిషోఽభావాద్యత్ర వాగుచ్చరతి- శ్వావాభషతి. గర్దభోవారౌతి (ఉపైవతత్రన్యేతి) తేనశబ్దే నజ్యోతిషా శ్రోత్రమనసోర్నైరన్తర్యం భవతి- తేనజ్యోతిః కార్యవత్త్వం వాక్ప్రతిపద్యతే తేనవాచాజ్యోతిషా ఉపన్యేత్యేవ- తత్రచకర్మకురుతే విపల్యే తి తత్ర వాగ్జ్యోతిషో గ్రహణం గన్ధాదీనాముపలక్షణార్థం-గన్ధాదిభిరపిహి ఘ్రాణాదిష్వనుగృహీతేషు ప్రవృత్తినివృత్త్యాదయో భవన్తి- తేనతైరప్యనుగ్రహో భవతి కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౫

ఆ.— ఇన్ద్రియంవ్యావర్తయతి (వాగితీతి) శబ్దస్యజ్యోతిష్ట్వంస్పష్టయితుంపాతనికాంకరోతి (శబ్దేనేతి) తద్దీపనకార్యమాహ (శ్రోత్రేతి) మనసివివేకాకారేణపరిణామేసతికింస్యాత్-తదాహ (తేనేతి) తత్రప్రమాణమాహ (మనసాహీతి) ఏవంపాతనికాంకృత్వా

ఉ.— అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే శాన్తేఽగ్నౌ శాన్తాయాం వాచి కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇత్యాత్మైవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీతి॥ ౬

వాచో జ్యోతిష్ట్వసాధనార్థం పృచ్ఛతి (కథమితి) కా పునరత్రానుపపత్తిః తత్రాహ (వాచ ఇతి) తత్రాన్తరవాక్యముత్తరత్వేనోత్థాప్య వ్యాకరోతి (అత ఆహేత్యాదినా) ప్రసిద్ధిమేవాకాఙ్క్షాపూర్వకం స్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) ఉపైవేత్యాది వ్యాచష్టే (తేన శబ్దేనే) జ్యోతిఃకార్యవత్త్వం తజ్జన్యవ్యవహారరూపకార్యవత్త్వమితి యావత్. తత్ర వాగ్జ్యోతిష ఇత్యత్ర చతుర్థపర్యాయస్య తాత్పర్యార్థః. కిమితి గన్ధాదయః శబ్దేనోపలక్ష్యన్తే తత్రాహ (గన్ధాదిభిరితి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (ఏవమేవేతి) తథాపి స్వప్నాదౌ తస్య ప్రవృత్తిదర్శనాత్తత్కారణీభూతం జ్యోతిర్వక్తవ్యమితి శేషః ౫

రం — అన్యత్పృచ్ఛతి జనకః (అస్తమిత ఆదిత్యే యాజ్ఞవల్క్య చన్ద్రమస్యస్తమితే శాన్తేఽగ్నౌ కింజ్యోతిరేవాయం పురుష ఇతి) శాన్తేఽగ్నౌ - అగ్నౌ చ నిర్వాణం గత ఇత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం ఉత్తరం (వాగేవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాది) అత్ర వాగిత్యనేన శబ్ద ఉచ్యతే వాచో జ్యోతిష్ట్వముపపాదయతి (తస్మాద్వై సమ్రాడపి యత్ర స్వః పాణిర్న వినిర్జ్ఞాయతేఽథ యత్ర వాగుచ్చరత్యుపైవ తత్ర న్యేతీతి) యస్మాదాదిత్యచన్ద్రాగ్నిష్వసత్స్వపి వాగేవ జ్యోతిః తస్మాదేవ యత్ర - యస్మిన్ సూచ్యన్ధకారాన్తరితాయాం తమిస్రాయాం రాత్రౌ స్వోఽపి పాణిర్న వినిర్జ్ఞాయతే - న నిశ్చీయతే అథాపి తస్మిన్ కాలే హే సమ్రాట్ యత్ర దేవదత్తస్య వా యజ్ఞదత్తస్య వా అహమత్ర తిష్ఠామీతి వాగుచ్చరతి - శబ్దోఽర్చ్ఛతి తత్ర - తదా అత్రావస్థిత ఇతి జ్ఞాత్వా ఉపన్యేత్యేవ - ఉప - సమీపే ని - నితరాం ఏతి - గచ్ఛతీత్యర్థః తతశ్చ శబ్దద్వారా శ్రోత్రం ప్రకాశకం భవతీత్యర్థః అఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతదితి) ౫

శం.— శాన్తాయాం పునర్వాచి గన్ధాదిష్వపి చ శాన్తేషు బాహ్యేష్వనుగ్రాహకేషు సర్వప్రవృత్తినిరోధః ప్రాప్తోఽస్య పురుషస్య ఏతదుక్తం భవతి- జాగ్రద్విషయే బహిర్ముఖాని కరణాని చక్షురాదీన్యాదిత్యాదిజ్యోతిర్భిరనుగృహ్యమాణాని యదా- తదా స్ఫుటతరః సంవ్యవహారోఽస్య పురుషస్య భవతీత్యేవం తావజ్జాగరితే స్వావయవసంఘాతవ్యతిరిక్తేనైవ జ్యోతిషా జ్యోతిఃకార్యసిద్ధిరస్య పురుషస్య దృష్టా- తస్మాత్తైరేవ సమానాః సర్వే బాహ్యా జ్యోతిః ప్రత్యస్తమయేఽపి స్వప్నసుషుప్తికాలే, జాగరితే చ తాదృగవస్థాయాం, స్వావయవసంఘాతవ్యతిరిక్తేనైవ జ్యోతిషా జ్యోతిఃకార్యసిద్ధిరస్యేతి దృశ్యతే చ స్వప్నే జ్యోతిఃకార్యసిద్ధిః - బన్ధుసంగమనవియోగదర్శనం దేశాన్తరగమనాగమనాదికం, సుషుప్తాచ్చోత్థానం సుఖమహమస్వాప్సం న కించిదవేదిషమితి,- తస్మాదస్తి వ్యతిరిక్తం కిమపి జ్యోతిః కిం పునస్తచ్ఛాన్తాయాం వాచి జ్యోతిర్భవతీతి ఉచ్యతే (ఆత్మైవాస్య జ్యోతిర్భవతీతి) ఆత్మేతి- కార్యకరణస్వావయవసంఘాతవ్యతిరిక్తం కార్యకరణావభాసకమాదిత్యాదిబాహ్యజ్యోతిర్వత్స్వయమన్యేనానవభాస్యమానమభిధీయతే జ్యోతిః అన్తరస్థం చ తత్పారిశేష్యాత్ కార్యకరణవ్యతిరిక్తం చేతి తావత్సిద్ధం యచ్చ కార్యకరణవ్యతిరిక్తం కార్యకరణసంఘాతానుగ్రాహకం చ జ్యోతిః-తద్బాహ్యైశ్చక్షురాదికరణైరుపలభ్యమానం దృష్టం. న తు తథా తచ్చక్షురాదిభిరుపలభ్యతే- ఆదిత్యాదిజ్యోతిఃషూపరతేషు కార్యం తు జ్యోతిషో దృశ్యతే- యస్మాదాత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే విపల్యేతీతి- తస్మాన్నూనమన్తఃస్థం జ్యోతిరిత్యవగమ్యతే కించ- ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్విలక్షణం తదభౌతికం చ- స ఏవ హేతుః- యచ్చక్షురాద్యగ్రాహ్యత్వమాదిత్యాదివత్ న- సమానజాతీయేనైవోపకారదర్శనాత్ యదాదిత్యాదివిలక్షణం జ్యోతిరన్తరం సిద్ధమితి- ఏతదసత్ కస్మాత్ ఉపక్రియమాణసమానజాతీయేనైవాదిత్యాదిజ్యోతిషా కార్యకరణసంఘాతస్య భౌతికస్య భౌతికేనైవోపకారః క్రియమాణో దృశ్యతే యథాదృష్టం చైతదనుమేయం యది నామ కార్యకరణాదర్థాన్తరం తదుపకారకమాదిత్యాదిజ్యోతిః- తథాపి కార్యకరణసంఘాతసజాతీయమేవానుమేయం- కార్యకరణసంఘాతోపకారకత్వాత్- ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వత్ యత్పునరన్తఃస్థత్వాదప్రత్యక్షత్వాచ్చ వైలక్షణ్యముచ్యతే - తచ్చక్షురాదిజ్యోతిర్భిరనైకాన్తికం - యతోఽన్తఃస్థాన్యప్రత్యక్షాణి చ చక్షురాదిజ్యోతీంషి - తస్మాత్తవ మనోరథమాత్రం విలక్షణమాత్మజ్యోతిస్సిద్ధమితి కార్యకరణసంఘాతభావభావిత్వాచ్చ సంఘాతధర్మత్వమనుమీయతే జ్యోతిషః సామాన్యతోదృష్టస్య చానుమానస్య వ్యభిచారిత్వాదప్రామాణ్యం. సామాన్యతోదృష్టబలేన హి భవానాదిత్యాదివద్వ్యతిరిక్తం జ్యోతిః సాధయతి కార్యకరణేభ్యః- న చ ప్రత్యక్షమనుమానేన బాధితుం శక్యతే అయమేవ తు కార్యకరణసంఘాతః ప్రత్యక్షం పశ్యతి శృణోతి మనుతే విజానాతి చ యది నామ జ్యోతిరన్తరమస్యోపకారకం స్యాదాదిత్యాదివత్- న తదాత్మా స్యాజ్జ్యోతిరన్తరమాదిత్యాదివదేవ య ఏవ తు ప్రత్యక్షం దర్శనాదిక్రియాం కరోతి- స ఏవాత్మా స్యాత్కార్యకరణసంఘాతః- నాన్యః- ప్రత్యక్షవిరోధేఽనుమానస్యాప్రామాణ్యాత్. నన్వయమేవ చేద్దర్శనాదిక్రియాకర్తాత్మా సంఘాతః- కథమవికలస్యైవాస్య దర్శనాదిక్రియాకర్తృత్వం కదాచిద్భవతి, కదాచిన్నేతి,, నైష దోషః - దృష్టత్వాత్ న హి దృష్టేఽనుపపన్నం నామ - న హి ఖద్యోతే ప్రకాశాప్రకాశకత్వేన దృశ్యమానే కారణాన్తరమనుమేయం-అనుమేయత్వే చ కేనచిత్సామాన్యాత్సర్వం సర్వత్రానుమేయం స్యాత్ - తచ్చానిష్టం. న చ పదార్థస్వభావో నాస్తి - న హ్యగ్నేరుష్ణస్వాభావ్యమన్యనిమిత్తం, ఉదకస్య వా శైత్యం,. ప్రాణిధర్మాధర్మాద్యపేక్షమితి చేత్ - ధర్మాధర్మయోర్నిమిత్తాన్తరాపేక్షత్వే స్వభావప్రసఙ్గః. అస్త్వితి చేన్న- తదనవస్థాప్రసఙ్గః- స చానిష్టః. న- స్వప్నస్మృత్యోర్దృష్టస్యైవ దర్శనాత్. యదుక్తం స్వభావవాదినా దేహస్యైవ దర్శనాదిక్రియా- న వ్యతిరిక్తస్యేతి-తన్న - యది హి దేహస్యైవ దర్శనాదిక్రియా - స్వప్నే దృష్టస్యైవ దర్శనం న స్యాత్. అన్ధః స్వప్నం పశ్యన్ దృష్టపూర్వమేవ పశ్యతి - న శాకద్వీపాదిగతమదృష్టపూర్వం. తతశ్చైతత్సిద్ధం భవతి - యః స్వప్నే పశ్యతి దృష్టపూర్వం వస్తు - స ఏవ పూ

ర్వంవిద్యమానేచక్షుష్యద్రాక్షీత్ - నదేహఇతి దేహశ్చేద్ద్రష్టా-యేనాద్రాక్షీత్- తస్మిన్నుద్ధృతేచక్షుషిస్వప్నేతదేవదృష్టపూర్వంనపశ్యేత్ అ
స్తిచలోకేప్రసిద్ధిః- పూర్వందృష్టంమయా-హిమవతశ్శృఙ్గమద్యాహంస్వప్నే ద్రాక్షమితి- ఉద్ధృతచక్షుషామన్ధానామపి తస్మాదనుద్ధృతేపిచక్షుషి
యఃస్వప్నదృక్- సఏవద్రష్టా- నదేహఇత్యవగమ్యతే తథా-సంహృతేచక్షుషిచనిమీలితేచ-యఏవద్రష్టా- సఏవస్వప్నే యదాప్యేవం-తదానిమీ
లితాక్షోపిస్మరణాదృష్టపూర్వంయద్రూపం-ఉద్ధృతచక్షుషోపి యథాదృష్టంస్వప్నేపశ్యతి- తస్మాదస్తి యోనిమీలితేచక్షుషిస్మరణరూపంపశ్యతి-త
దేవానిమీలితేపిచక్షుషిద్రష్టాసీదిత్యవగమ్యతే మృతేచదేహేఽవికలస్యైవరూపాదిదర్శనాభావాత్ దేహస్యైవద్రష్టృత్వేమృతేపిదర్శనాదిక్రియా
స్యాత్ తస్మాద్యదపాయేదేహేదర్శనంనభవతి-యద్భావేచభవతి- తద్దర్శనాదిక్రియాకర్తృ - నదేహఇత్యవగమ్యతే చక్షురాదీన్యేవదర్శనాదిక్రి
యాకర్తౄణీతిచేన్న- యదహమద్రాక్షం-తత్స్పృశామీతిభిన్నకర్తృకత్వేప్రతిసన్ధానానుపపత్తేః మనస్తర్హీతిచేన్న- మనసోపివిషయత్వాద్రూ
పాదివద్ద్రష్టృత్వాద్యనుపపత్తేః తస్మాదన్యదన్తర్వ్యతిరిక్తంకార్యకరణసఙ్ఘాతసమానజాతీయమేవజ్యోతిరన్తరమనుమేయం-ఆదిత్యాదిభిస్తత్సమానజాతీయైరేవోపక్రియమాణత్వాదితి-తదసత్-ఉపకార్యోపకారకభావస్యానియమదర్శనాత్ కథం పార్థివైరిన్ధనైఃపార్థివ
త్వసమానజాతీయైస్తృణోలపాదిభిరగ్నేఃప్రజ్వలనోపకారఃక్రియమాణోదృశ్యతే - నచతావతాతత్సమానజాతీయైరేవాగ్నేఃప్రజ్వలనోపకారఃసర్వ
త్రానుమేయస్స్యాత్- యేనోదకేనాపిప్రజ్వలనోపకారోభిన్నజాతీయేనవైద్యుతస్యాగ్నేర్జఠరస్యచ క్రియమాణోదృశ్యతే తస్మాదుపకార్యోప
కారకభావేసమానజాతీయాసమానజాతీయనియమోనాస్తి కదాచిత్సమానజాతీయామనుష్యామనుష్యైరేవోపక్రియన్తే- కదాచిత్స్థావరపశ్వాది
భిశ్చభిన్నజాతీయైః- తస్మాదహేతుఃకార్యకరణసఙ్ఘాతసమానజాతీయైరేవాదిత్యాదిజ్యోతిర్భిరుపక్రియమాణత్వాదితి యత్పునరాత్థ- చక్షురాదిభిరా
దిత్యాదిజ్యోతిర్వదదృశ్యత్వాదిత్యయంహేతుర్జ్యోతిరన్తరస్యాన్తఃస్థత్వంనైలక్షణ్యంచనసాధయతి - చక్షురాదిభిరనైకాన్తికత్వాదితి - తదసత్ - చ
క్షురాదికరణేభ్యోఽన్యత్వేసతీతిహేతోర్విశేషణత్వోపపత్తేః కార్యకరణసఙ్ఘాతధర్మత్వం జ్యోతిషఇతియదుక్తం- తన్న- అనుమానవిరోధాత్ ఆ
దిత్యాదిజ్యోతిర్వత్కార్యకరణసఙ్ఘాతాదర్థాన్తరంజ్యోతిరితిహ్యనుమానముక్తం- తేనవిరుధ్యతఇయంప్రతిజ్ఞా-కార్యకరణసఙ్ఘాతధర్మత్వంజ్యోతిషఇతి త
ద్భావభావిత్వంత్వసిద్ధం-మృతేదేహేజ్యోతిషోఽదర్శనాత్ సామాన్యతోదృష్టస్యానుమానస్యాప్రామాణ్యేసతిపానభోజనాదిసర్వవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః-
నచానిష్టః పానభోజనాదిషుహితుష్ణాపిపాసాదినివృత్తిముపలబ్ధవత స్తత్సామాన్యాత్పానభోజనాద్యుపాదానందృశ్యమానంలోకేనస్యాత్- దృశ్యతేహ్యు
పలబ్ధపానభోజనానాంసామాన్యతః పునఃపానభోజనాన్తరైఃక్షుత్పిపాసాదినివృత్తిమనుమిన్వన్తస్తదర్థైనప్రవర్తమానాః యదుక్తమయమేవతుదేహో
దర్శనాదిక్రియాకర్తేతి- తత్ప్రథమమేవపరిహృతంస్వప్నేదృష్టోద్యద్దేహాదర్థాన్తరభూతోద్రష్టేతి అనేనైవజ్యోతిరన్తరస్యానాత్మత్వమపిప్రత్యుక్తం
యత్పునఃఖద్యోతాదేఃకాదాచిత్కంప్రకాశాప్రకాశకత్వం- తదసత్- పక్షాద్యవయవసఙ్కోచవికాసనిమిత్తత్వాత్ప్రకాశాప్రకాశకత్వస్య
యత్పునరుక్తంధర్మాధర్మయోరవశ్యంఫలదాతృత్వస్వభావోభ్యుపగన్తవ్యఇతి- తదభ్యుపగమేభవతఃసిద్ధాన్తహానాత్ ఏతేనసర్వస్తద్దోషఃప్రత్యుక్తః
తస్మాదస్త్యతిరిక్తంచాన్తరంజ్యోతిరాత్మేతి ౬

అ— కథంపునరత్రపృథక్త్వేజ్యోతిరన్తరమిత్యాశఙ్క్యప్రకృతిభిప్రాయమాహ (ఏతదుక్తంభవతీతి) లోకవ్యవహారః- సోతిరిక్త
జ్యోతిర్నిమిత్తః- యథాదిత్యాదిభిరిత్యాదిగ్రన్థవ్యవహారఇతివ్యాప్తిముక్త్వాంనిగమయతి (ఏవంతావదితి) వ్యాప్తిజ్ఞానకార్యమనుమానమాహ (త
స్మాదితి) తాదృగవస్థాయాం- సర్వజ్యోతిఃప్రత్యస్తమయావస్థాయామితియావత్ విమతోవ్యవహారోఽతిరిక్తజ్యోతిరధీనః- వ్యవహారత్వాత్- స
మ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థస్తాదేవానుమానమావేదితమితిభావః హేతోరాశ్రయాసిద్ధిమాశఙ్క్యపరిహరతి (దృశ్యతేచేతి) ఆదిశబ్దోపదేశాన్తరాపూర్వకర
ణంగృహ్యతే ఆశ్రయైకదేశాసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తాచ్చేతి) ధ్యానదశాయామిష్టదేవతాదర్శనంచకారార్థః అనుమానఫలంనిగమయతి (త
స్మాదితి) యథోక్తానుమానాజ్జ్యోతిఃసిద్ధంచేత్- కింప్రశ్నేనేత్యాశఙ్క్యాహ (కింపునరితి) సర్వజ్యోతిరుపరమేదృశ్యమానస్యవ్యవహారస్యకారణ
తయాఽనుమానతోజ్యోతిర్మాత్రసిద్ధావపిద్విశేషబుభుత్సాయాంప్రశ్నోపపత్తిరిత్యర్థః ప్రతివచనమవతార్యవ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా)
అవభాసకత్వేదృష్టాన్తమాహ (ఆదిత్యాదీతి) తత్రవ్యతిరిక్తత్వంసాధయతి (కార్యేతి) అనుగ్రాహకత్వాదాదిత్యాదివదితిశేషః . తచ్చాన్తఃస్థం
పారిశేష్యాదిత్యుక్తముపపాదయతి (యచ్చేతి) ఉపరతేషు- ఆత్మజ్యోతిరితిశేషః తదేవతర్హిమాభూదితిచేత్ నేత్యాహ (కార్యంత్వితి) స్వప్నా
దౌదృశ్యమానంవ్యవహారంహేతూకృత్యవ్యతిరేకమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) విమతమన్తఃస్థం- అతీన్ద్రియత్వాత్- ఆదిత్యవదితివ్యతిరేకీహ్యర్థః వ్యతి
రేక్యన్తరమాహ కించేతి) సమ్ప్రతిలోకాయతికశ్చోదయతి (నేత్యాదినా) తత్రనఞర్థంవ్యాచష్టే (యదితి) ఉక్తంహేతుంప్రశ్నపూర్వకంవి
భజతే (కస్మాదిత్యాదినా) యద్యపిదేహాదేరుపకార్యాదుపకారకమాదిత్యాదిసజాతీయందృష్టం- తథాపినాత్మజ్యోతిరుపకార్యసజాతీయమనుమేయ
మిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాదృష్టంచేతి) తదేవస్పష్టయతి (యదినామేతి) విమతమన్తఃస్థమతిరిక్తంచ- అతీన్ద్రియత్వాత్- ఆదిత్యవదితిపూర్వోక్తం
వ్యతిరేక్యనుమానమనూద్యదూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) అనైకాన్తికత్వంవ్యనక్తి (యతఇతి) అన్తఃస్థాని- అవ్యతిరిక్తానిచసఙ్ఘాతాదితిద్ర
ష్టవ్యం. వ్యభిచారఫలమాహ (తస్మాదితి) విలక్షణం- అన్తఃస్థంచేతిమన్తవ్యం కించ- చైతన్యంశరీరధర్మః- తద్భావభావిత్వాత్- రూపాదివదిత్యా
హ (కార్యకరణేతి) విమతంసఙ్ఘాతాద్భిన్నం- తద్భాసకత్వాత్- ఆదిత్యవదిత్యనుమానాన్నసఙ్ఘాతధర్మత్వంచైతన్యస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సామాన్య
తోదృష్టస్యేతి) లోకాయతస్యదేహావభాసకమపిచక్షుస్తతోనభిద్యతే- తథాచవ్యభిచారాన్నత్వదనుమానప్రామాణ్యమిత్యర్థః మనుష్యోహంజానా
మీతిప్రత్యక్షవిరోధాచ్చతదనుమానమమానమిత్యాహ (సామాన్యతోదృష్టేతి) ననుతేనప్రత్యక్షముత్సార్యతామితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) ఇ

తత్పదేహస్యైవచైతన్యమిత్యాహ (అయమితి) జ్యోతిషోదేహవ్యతిరేకమఙ్గీకృత్యాపిదూషయతి (యదినామేతి) విమతంజ్యోతిరనాత్మా - దే హోపకారకత్వాత్- ఆదిత్యవదిత్యర్థః ఆత్మత్వంసాక్షికస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యథైవక్విత) అనుమానాదాత్మనో దేహాద్వ్యతిరిక్తత్వముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేతి) నాన్యఆత్మేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః దేహస్యాత్మత్వేకాదాచిత్కంద్రష్టృత్వశ్రోతృత్వాద్యయుక్తమితిశఙ్కతే (నన్వితి) స్వభావవాదీపరిహరతి (నైషదోషఇతి) కాదాచిత్కేదర్శనాదర్శనేసమ్భవతః- దేహస్యస్వభావాదిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (నహీతి) వివాదాస్పదంకారణాన్తరపూర్వకం- కాదాచిత్కత్వాత్ - ఘటవదిత్యనుమానందృష్టాన్తైర్భఙ్గయన్నాహ (...) దుష్టఇవదుష్టముదకమిత్యపిద్రవ్యత్వాదినాసమానమేతేత్యతిప్రసఙ్గమాహ (అనుమేయత్వేచేతి) ననుయద్భవతి- తత్సనిమిత్తమేవ- నస్వభావాద్భవత్కించిదస్మాకంప్రసిద్ధం- తత్రాహ (నచేతి) అగ్నేరౌష్ణ్య, ముదకస్యశైత్య, మిత్యాద్యపినసనిమిత్తం- కింతు ప్రాణ్యదృష్టాపేక్షమితిశఙ్కతే (ప్రాణీతి) ఆదిశబ్దేనేశ్వరాదిగ్రహ్యతే గూఢాభిసన్ధిస్స్వభావవాద్యాహ (ధర్మేతి) ప్రసక్తస్యేష్టత్వంశఙ్కిత్వాస్వాభిప్రాయమాహ (అస్త్విత్యాదినా) సిద్ధాన్తీస్వప్నాదిసిద్ధ్యనుపపత్త్యాదేహాతిరిక్తమాత్మానమభ్యుపగమయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తత్రసఙ్గ్రహంవిభజతే (యదుక్తమితి) స్వప్నేదృష్టస్యైవదర్శనాదితిహేతుభాగంవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (యదిహీతి) జాగ్రద్దేహస్యదష్టుస్స్వప్నేనష్టత్వా, దతీన్ద్రియస్యసంస్కారస్యచానిష్టత్వా, దన్యదృష్టేచాన్యస్యస్వప్నాయోగా, న్నస్వప్నేదృష్టస్యైవదర్శనందేహాత్మవాదేసమ్భవతీత్యర్థః మాభూద్దృష్టస్యైవస్వప్నేదృష్టిః- అదృష్టస్యాపిస్వప్నేదృష్టేరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్ధఇతి) అపిశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః పూర్వదృష్టస్యైవస్వప్నేదృష్టత్వేసిద్ధేదేహవ్యతిరిక్తోద్రష్టాసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రశ్చేతి) అథోభయత్రదేహస్యైవద్రష్టృత్వేకాహానిరితిచేత్- అతఆహ (దేహశ్చేదితి) తత్రసహకారిచక్షురవాచ్చక్షురన్తరస్యైవోత్పత్తౌదేహాన్తరస్యాపిసముత్పత్తిసమ్భవాదన్యదృష్టేఽన్యస్యస్వప్నఃస్యాదిత్యర్థః మాభూదన్యద్దృష్టిస్వప్నః-దేహస్యాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తిచేతి) కథంతేజాత్యన్ధానామిష్టదర్శనమితిచేత్- జన్మాన్తరానుభవవశాదితిబ్రూమః అన్ధస్యదేహస్యద్రష్టృత్వేపిచక్షుష్మత్సదృశస్యైవదర్శనంద్రష్టృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) స్వప్నేదృష్టస్యైవదర్శనాదితిహేతుంవ్యాఖ్యాయస్మృతౌదృష్టస్యైవదర్శనాదితిహేతుంవ్యాచష్టే (తథేతి) ద్రష్టృస్మర్త్రోరేకత్వేపికుతోదేహాతిరిక్తోద్రష్టేత్యాశఙ్క్యాహ (యథాచేతి) దేహాతిరిక్తస్యస్మర్తృత్వేపికుతోద్రష్టృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ద్రష్టృస్మర్త్రోరేకత్వస్యోక్తత్వాద్దేహాతిరిక్తస్మర్తాచేత్- ద్రష్టాపితథాసిధ్యతీతిభావః దేహస్యద్రష్టృత్వేహేత్వన్తరమాహ (మృతేచేతి) సతస్సద్రష్టృతేతిశేషః తదేవోపపాదయతి (దేహస్యైవేతి) దేహవ్యతిరిక్తమాత్మానముపపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) చైతన్యంయత్తదోరర్థః మాభూద్దేహస్యాత్మత్వం- ఇన్ద్రియాణాంతుస్యాదితిశఙ్కతే (చక్షురాదీనీతి) అన్యదృష్టస్యేతరేణాప్రత్యభిజ్ఞానాదితిన్యాయేనపరిహరతి (నేత్యాదినా) అత్రప్రణిహితానాంమనసిసమ్భవాదితిన్యాయేనశఙ్కతే (మనఇతి) జ్ఞాతుర్జ్ఞానసాధనోపపత్తేః ... త్రమితిన్యాయేనపరిహరతి (నమనసోపీతి) దేహాదేరనాత్మత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఆత్మజ్యోతిస్సఙ్ఘాతాదితిశేషః పరోక్తమనువదతి (యదుక్తమితి) అనుగ్రాహ్యసజాతీయమనుగ్రాహకమిత్యత్రహేతుమాహ (ఆదిత్యాదిభిరితి) ఉపకార్యోపకారకత్వేసాజాత్యనియమందూషయతి (తదసదితి) అనియమదర్శనమాకాఙ్క్షాపూర్వకముదాహరతి (కథంపార్థివైరితి) ఉలపం- బాలతృణం పార్థివస్యాగ్నేరుపకారకత్వనియమంవారయతి (నచేతి) తావతా-పార్థివేనాగ్నేరుపకారకత్వేఽపియమాణిత్వేదర్శనేనేతియావత్ తత్సమానజాతీయత్వనియమోఽతీన్ద్రియవిషయః తత్రహేతుమాహ (యేనేతి) దర్శనఫలంనిగమయతి (తస్మాదితి) ఉపకార్యోపకారకభావేసాజాత్యనియమవదపకార్యాపకారకభావేపిజాత్యనియమోనాస్తీత్యర్థః తత్రోపకార్యాపకారకత్వేవిజాత్యనియమమాదావుదాహరణాన్తరేణదర్శయతి (కదాచిదితి) అప్సుసాఽగ్నినావాఽగ్నేరుపశాన్త్యుపలమ్భాదపకార్యాపకారకత్వేసజాత్యనియమోపినాస్తీతిమత్వోపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తానియమదర్శనంతదభిప్రాయార్థః అహేతుః- ఆత్మజ్యోతిషస్సఙ్ఘాతేపసమానజాతీయతాయామితిశేషః అనుగ్రాహకమనుగ్రాహ్యసజాతీయం- అనుగ్రాహకత్వాదాదిత్యవదిత్యపాస్తం. సమ్ప్రతిత్వతీన్ద్రియత్వహేతోరనైకాన్త్యంపరోక్తమనుభాష్యదూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) విమతంజ్యోతిస్సఙ్ఘాతధర్మః- తద్భావభావిత్వాత్- రూపాదివదిత్యుక్తమనూద్యనిరాకరోతి (కార్యేతి) అనుమానవిరోధమేవసాధయతి (ఆదిత్యాదీతి) కాలాత్యయాపదేశముక్త్వాహేత్వసిద్ధిర్దోషాన్తరమాహ (తద్భావే) అదర్శనాదితిభేదః యత్పునః అవిశేషేఽనుగమాభావస్యామాన్యేసిద్ధసాధ్యతేత్యనుమానదూషణమభిప్రేత్యసామాన్యతోదృష్టస్యచేత్యాదిన్యాసం-తద్దూషయతి (సామాన్యతోదృష్టస్యేతి) విశేషతోదృష్టస్యేత్యపిద్రష్టవ్యం కిమిత్యనుమానాప్రామాణ్యేసర్వవ్యవహారహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పానే) తత్సామాన్యాత్-పానస్యభోజనత్వాత్సాధ్యత్వాదితియావత్. పానభోజనాద్యుపాదానంద్రశ్యమానమిత్యుక్తంకిలదర్శయతి (దృశ్యతేహీతి) తావద్వ్యక్త- క్షుత్పిపాసాదినివృత్త్యుపాయభోజనపానాద్యగ్రత్వేనేతియావత్. దేహస్యైవద్రష్టృత్వమిత్యుక్తమనూద్యపూర్వోక్తంపరిహారంస్మారయతి (యదుక్తమిత్యాదినా) జ్యోతిరన్తరమాదిత్యాదివదనాత్మేత్యుక్తంప్రత్యాహ (అనేనేతి) సఙ్ఘాతాదతిరిక్తస్యనిరాకరణేనేతియావత్ దేహస్యకాదాచిత్కందర్శనావిమత్త్వంస్వాభావికమిత్యత్రపరోక్తంద్రష్టాన్తముపహాస్యనిరాచష్టే (యత్పునరిత్యాదినా. సిద్ధాన్తినాపిస్వభావవాదస్యక్వచిదేష్టవ్యత్వముపదిష్టమనూద్యదూషయతి (యత్పునరితి) ధర్మాదేర్యదిహేత్వన్తరాధీనంఫలదాతృత్వం- తదాహేత్వన్తరస్యాపిహేత్వన్తరాధీనఫలదాతృత్వమిత్యనవస్థేత్యుక్తంప్రత్యాహ (ఏతేనేతి) సిద్ధాన్తవిరోధప్రసక్తేర్నేతియావత్. లోకాయతమతాసమ్భవేస్వపక్షముపసంహరతి. (తస్మాదితి) ౬

౮. ... పృచ్ఛతి (అస్తమితఆదిత్యేయాజ్ఞవల్క్యేత్యాది) స్వప్నేకిమస్యప్రకాశకమితిప్రశ్నార్థః యాజ్ఞవల్క్యఉత్తరమాహ

ఉ.— కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః। స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ । స హి స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యో రూపాణి॥ ౭

(ఆత్మైవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాదినా) స్వప్నే బాహ్యేన్ద్రియాణాముపరతత్వాత్ ప్రసిద్ధాదిత్యాదిప్రకాశకాభావాచ్చాత్మైవ స్వధర్మభూతజ్ఞానేన బుద్ధిగమనాదిహేతుభూతప్రకాశకో భవతీత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం — యద్యపి వ్యతిరిక్తత్వాదిసిద్ధం- తథాపి సమానజాతీయానుగ్రాహకత్వదర్శననిమిత్తభ్రాన్త్యా కరణానామేవాన్యతమః- వ్యతిరిక్తో వేత్యవివేకతః పృచ్ఛతి (కతమ ఇతి) న్యాయసూక్ష్మతాయా దుర్విజ్ఞేయత్వాదుపపద్యతే భ్రాన్తిః అథవా - శరీరవ్యతిరిక్తే సిద్ధేఽపి కరణాని సర్వాణి విజ్ఞానవన్తీతి వివేకత ఆత్మనోఽనుపలబ్ధత్వాత్ అతో హం పృచ్ఛామి కతమ ఆత్మేతి కతమోఽసౌ దేహేన్ద్రియప్రాణమనస్సు-య స్త్వయోక్త ఆత్మా- యేన జ్యోతిషాస్త ఇత్యుక్తః అథవా- యోఽయమాత్మా త్వయాభిప్రేతో విజ్ఞానమయః- సర్వ ఇమే ప్రాణా విజ్ఞానమయా ఇవ - ఏషు ప్రాణేషు కతమః యథా సముదితేషు బ్రాహ్మణేషు సర్వ ఇమే తేజస్వినః-కతమ ఏతేషు షడఙ్గవిదితి పూర్వస్మిన్వ్యాఖ్యానే కతమ ఆత్మేత్యేతావదేవ ప్రశ్నవాక్యం- యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇతి ప్రతివచనం ద్వితీయే-[illegible] ప్రాణేష్విత్యేవమన్తం ప్రశ్నవాక్యం అథవా-సర్వమేవ ప్రశ్నవాక్యం విజ్ఞానమయో హృద్యన్తర్జ్యోతిః [illegible] ఇత్యేతదన్తం యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇత్యేతస్య శబ్దస్య నిర్ధారితార్థవిశేషవిషయత్వం, కతమ ఆత్మేతీతి శబ్దస్య చ ప్రశ్నవాక్యపరిసమాప్త్యర్థత్వం వ్యవహితసమ్బన్ధమన్తరేణ, యదుక్తమితి కృత్వా కతమ ఆత్మేత్యేవమన్తమేవ ప్రశ్నవాక్యం- యోఽయమిత్యాదిపరం సర్వమేవ ప్రతివచనమితి నిశ్చీయతే యోఽయమిత్యాత్మనః ప్రత్యక్షత్వాన్నిర్దేశః విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానప్రాయః బుద్ధివిజ్ఞానోపాధిసమ్పర్కావివేకాద్విజ్ఞానమయ ఇత్యుచ్యతే బుద్ధివిజ్ఞానసంయుక్త ఏవ హి యస్మాదుపలభ్యతే రాహురివ చన్ద్రాదిత్యసంయుక్తః బుద్ధిర్హి సర్వార్థకరణం తమసీవ ప్రదీపః పురోవస్థితః- * మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతీత్యుక్తం బుద్ధివిజ్ఞానాలోకవిశిష్టమేవ హి సర్వం విషయజాతముపలభ్యతే- పురోవస్థితప్రదీపాలోకవిశిష్టమివ తమసి ద్వారమాత్రాణి త్వన్యాని కరణాని బుద్ధేః - తస్మాత్తేనైవ విశేష్యతే విజ్ఞానమయ ఇతి యేషాం పరమాత్మవిజ్ఞప్తివికార ఇతి వ్యాఖ్యానం - తేషాం * విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యాదౌ విజ్ఞాన[illegible]నాదశ్రౌతార్థతావసీయతే సన్దిగ్ధశ్చ పదార్థోఽన్యత్ర నిశ్చితప్రయోగదర్శనాన్నిర్ధారయితుం శక్యః- వాక్యశేషాన్నిశ్చితన్యాయబలాద్వా * సాధీరితిచోత్తరత్ర పాఠాత్, హృద్యన్తరితి వచనాద్వ్యక్తం విజ్ఞానప్రాయత్వమేవ ప్రాణేష్వితి వ్యతిరేకప్రదర్శనార్థా సప్తమీ - యథా వృక్షేషు పాషాణ ఇతి సామీప్యలక్షణా ప్రాణేషు హి వ్యతిరేకావ్యతిరేకతా సన్దిహ్యత ఆత్మనః ప్రాణేషు- ప్రాణేభ్యో వ్యతిరిక్త ఇత్యర్థః. [illegible]-యేషు ఖలు- సతద్వ్యతిరిక్తో భవత్యేవ- యథా పాషాణేషు వృక్షః (హృది) తత్రైకత్వాత్- ప్రాణేషు ప్రాణజాతీయైవ బుద్ధిః స్యాదితి అత ఆహ (హృద్యన్తరితి) హృచ్ఛబ్దేన పుణ్డరీకాకారో మాంసపిణ్డః, తాత్స్థ్యాద్బుద్ధిర్హృత్, తస్యాం హృది- బుద్ధౌ అన్తరితి బుద్ధివృత్తివ్యతిరేకప్రదర్శనార్థం జ్యోతిః-అవభాసాత్మకత్వాదాత్మోచ్యతే తేన హ్యవభాసకేనాత్మనా జ్యోతిషాఽఽస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే చేతనావానివ హ్యయం కార్యకరణపిణ్డః-యథా ఆదిత్యప్రకాశస్థో ఘటః యథా వా మరకతాదిర్మణిః క్షీరాది ద్రవ్యే ప్రక్షిప్తః పరీక్షణాయాత్మచ్ఛాయమేవ తత్క్షీరాది ద్రవ్యం కరోతి - తాదృగేతదాత్మజ్యోతిః బుద్ధేరపి- హృదయాత్సూక్ష్మత్వాద్ధృద్యన్తస్థమపి హృదయాదికం కార్యకరణసఙ్ఘాతం చైకీకృత్యాత్మజ్యోతిశ్ఛాయం కరోతి- పారమ్పర్యేణ సూక్ష్మస్థూలతారతమ్యాత్సర్వాన్తరతమత్వాత్ .బుద్ధిస్తావత్ స్వచ్ఛత్వాదానన్తర్యాచ్చాత్మచైతన్యజ్యోతిః ప్రతిచ్ఛాయా భవతి - తేన హి వివేకినామపి తత్రాత్మాభిమానబుద్ధిః ప్రథమా తతోఽప్యానన్తర్యాన్మనసి చైతన్యావభాసతా - బుద్ధిసమ్పర్కాత్ , తత ఇన్ద్రియేషు - మనస్సంయోగాత్ తతోఽనన్తరం శరీరే- ఇన్ద్రియసమ్పర్కాత్ ఏవం పారమ్పర్యేణ కృత్స్నం కార్యకరణసఙ్ఘాతమాత్మా చైతన్యస్వరూపజ్యోతిషావభాసయతి - తేన హి సర్వస్య లోకస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతే తద్వృత్తిషు చానియతాత్మాభిమానబుద్ధిర్యథావివేకం జాయతే తథా చ భగవతోక్తం గీతాసు * యథా ప్రకాశయత్యేకః కృత్స్నం లోకమిమం రవిః క్షేత్రం క్షేత్రీ తథా కృత్స్నం ప్రకాశయతి భారత * యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలమిత్యాది చ * నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామితి చ కాఠకే * తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి చ * యేన సూర్యస్తపతి తేజసేద్ధ ఇతి చ మన్త్రవర్ణః. తేనాయం హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః - ఆకాశవత్సర్వగతత్వాత్పూర్ణ ఇతి పురుషః నిరతిశయం చాస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం - సర్వావభాసాత్మకత్వాత్, స్వయమన్యానవభాస్యత్వాచ్చ సఏష పురుషః స్వయమేవ జ్యోతిస్స్వభావః- యం త్వం పృచ్ఛసి కతమ ఆత్మేతి. బాహ్యానాం జ్యోతిషాం సర్వకరణానుగ్రాహకాణాం ప్రత్యస్తమయేఽన్తఃకరణద్వారేణ హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుష ఆత్మానుగ్రాహకః కరణానామిత్యుక్తం. యదాతు బాహ్యకరణానుగ్రాహకాణామాదిత్యాదిజ్యోతిషాం భావః - తదాప్యాదిత్యాదిజ్యోతిషాం పరార్థత్వాత్, కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యాచైతన్యేన స్వార్థానుపపత్తేః, స్వార్థజ్యోతిష ఆత్మనోఽనుగ్రహాభావేఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతో న వ్యవహారాయ కల్పతే. ఆత్మజ్యోతిరనుగ్రహేణైవ హి సర్వదా సర్వసంవ్యవహారః- * యదేతద్ధృదయం మనశ్చైతత్సంజ్ఞానమిత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. సాభిమానో హి సర్వప్రాణిసంవ్యవహారః- అభిమానహేతుం చ మరకతమణిదృష్టాన్తేనావోచామ. యద్యప్యేవమేతత్ - తథాపి జాగ్రద్విషయే సర్వకరణాగోచరత్వాదాత్మజ్యోతిషో, బుద్ధ్యాదిబాహ్యేభ్యోఽన్తరకార్యకరణవ్యాపారసన్నిపాతవ్యాకులత్వాన్న శక్యతే తజ్జ్యోతిరాత్మాఖ్యం ముఞ్జేషీకావన్నిష్కృష్య దర్శయితుమిత్యతః

స్వప్నేదిదర్శయిష్యుః ప్రకురుతే (ససమానస్సన్నుభౌలోకావనుసఞ్చరతి) యస్సపురుషః స్వయమేవజ్యోతిరాత్మా- ససమానః- సదృశస్సన్ కే న. ప్రకృతత్వాత్సన్నిహితత్వాచ్చ హృదయేన హృదీతిచ హృచ్ఛబ్దవాచ్యాబుద్ధిః ప్రకృతా, సాసన్నిహితా, చ- తస్మాత్తయైవసామాన్యం కింపున స్సామాన్యం అశ్వమహిషవద్వివేకతోఽనుపలబ్ధిః. అవభాస్యాబుద్ధిః- అవభాసకంతదాత్మజ్యోతిరాలోకవత్ అవభాస్యావభాసకయోర్వివేకతో ఽనుపలబ్ధిః ప్రసిద్ధా- విశుద్ధత్వాద్ధ్యాలోకోఽవభాస్యేనసదృశోభవతి యథారక్తమవభాసయన్ ఆలోకోరక్తసదృశః-రక్తాకారోభవతి, యథాహరి తంనీలంలోహితంవాఽవభాసయన్నాలోకస్తత్సదృశః- తత్సమానోభవతి, తథాబుద్ధిమవభాసయన్ బుద్ధిద్వారేణకృత్స్నంక్షేత్రమవభాసయతీత్యు క్తంమరకతమణినిదర్శనేన - తేనసర్వేణసమానోబుద్ధిసామాన్యద్వారేణ- ❋ సర్వమయఇతిచాతఏవవక్ష్యతి తేనాసౌకుతశ్చిత్ప్రవిభజ్యముఞ్జేషీకావ త్స్వేనజ్యోతీరూపేణదర్శయితుంనశక్యతఇతిసర్వవ్యాపారంతత్రాధ్యారోప్యనామరూపగతం, జ్యోతిర్ధర్మంచనామరూపయోర్నామరూపేచాత్మజ్యో తిషి, సర్వోలోకోమోముహ్యతేఽయమాత్మానాయమాత్మైవంధర్మానైవంధర్మా,- కర్తాఽకర్తా, శుద్ధోఽశుద్ధో, బద్ధోముక్తః, స్థితోగతఆగ తో, ఽస్తినాస్తీత్యాదివికల్పైః అతస్సమానస్సన్నుభౌలోకౌ- ప్రతిపన్నప్రతిపత్తవ్యావిహలోకపరలోకావుపాత్తదేహేన్ద్రియాదిసఙ్ఘాతత్యాగా న్యోపాదానసన్తానప్రబన్ధశతసన్నిపాతైరనుక్రమేణసఞ్చరతి. ధీసాదృశ్యమేవోభయలోకసఞ్చరణహేతుః- నస్వతఇతి తత్ర,నామరూపోపాధిసా దృశ్యంభ్రాన్తినిమిత్తంయత్- తదేవహేతుః- నస్వతఇత్యేతదుచ్యతే- యస్మాత్ససమానస్సన్నుభౌలోకావనుక్రమేణసఞ్చరతి-తిదేతత్ప్రత్యక్షమిత్యేత ద్దర్శయతి-యతో ధ్యాయతీవ-ధ్యానవ్యాపారంకరోతీవ చిన్తయతీవ ధ్యానవ్యాపారవతీంబుద్ధింసతేస్సచిత్స్వభావజ్యోతీరూపేణావభాసయన్ తత్స దృశస్తత్సమానస్సన్ ధ్యాయతీవాలోకవదేవ అతోభవతిచిన్తయతీతిభ్రాన్తిర్లోకస్య - నతుపరమార్థతో ధ్యాయతి తథాలేలాయతీవ - అత్యర్థంచ లతీవ తేష్వేవకరణేషుబుద్ధ్యాదిషు వాయుషుచచలత్సుతదవభాసకత్వాత్తత్సదృశం తదితిలేలాయతీవ - నతుపరమార్థతశ్చలనధర్మకంతదాత్మజ్యోతిః కథం పునరేతదవగమ్యతే- తత్సమానత్వభ్రాన్తిరేవోభయలోకసఞ్చరణాదిహేతుః- నస్వతఇతి అస్యార్థస్యప్రదర్శనాయహేతురుపదిశ్యతే - సః- ఆత్మాహి- యస్మాత్స్వప్నోభూత్వా సయయాధియాసమానః- సాధీర్యద్యద్భవతి- తత్తదసావపిభవతీవ అతఉచ్యతే - తస్మాద్యదా సౌస్వప్నోభ వతి - స్వాపవృత్తింప్రతిపద్యతేధీః- తదాసోపిస్వప్నవృత్తింప్రతిపద్యతే యదాధీర్జిజాగరిషతి- తదాసావపి. అతఆహస్వప్నోభూత్వా - స్వప్న వృత్తిమవభాసయన్ ధియఃస్వాపవృత్త్యాకారోభూత్వాఇమంలోకం- జాగరితవ్యవహారలక్షణంకార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకంలౌకికశాస్త్రీయవ్యవహారా స్పదమతిక్రామతి- అతీత్యక్రామతి. వివిక్తేనస్వేనాత్మజ్యోతిషాస్వప్నాత్మికాంధీవృత్తిమవభాసయన్నవతిష్ఠతేయస్మాత్ -తస్మాత్స్వయంజ్యోతిఃస్వ భావఏవాసౌవిశుద్ధస్సన్ కర్తృక్రియాకారకఫలశూన్యఃపరమార్థతః- ధీసాదృశ్యమేవోభయలోకసఞ్చారాదిసంవ్యవహారభ్రాన్తిహేతుః (మృత్యో రూపాణి) మృత్యుః- కర్మావిద్యాదిః నతస్యాన్యద్రూపంస్వతః- కార్యకరణాన్యేవాస్యరూపాణి అతస్తానిమృత్యోరూపాణ్యతిక్రామతిక్రియాఫ లాశ్రయాణి. నను నాస్త్యేవధియాసమానమన్యద్ధియోఽవభాసకమాత్మజ్యోతిః-ధీవ్యతిరేకేణప్రత్యక్షేణవానుమానేనవానుపలభ్యాత్ యథాన్యా తత్కాలఏవద్వితీయాధీః యత్త్వవభాస్యావభాసకయోరన్యత్వేపివివేకానుపలబ్ధిత్వాత్సాదృశ్యమితిఘటాద్యాలోకయోః - తత్ర భవత్వన్యత్వేనాలోక స్యోపలభ్యాద్ధటాదేఃసంశ్లిష్టయోస్సాదృశ్యంభిన్నయోరేవ. నచతథేహఘటాదేరివధియోఽవభాసకంజ్యోతిరన్తరంప్రత్యక్షేణవాఽనుమానేనవోపల భామహే. ధీరేవహిచిత్స్వరూపావభాసకత్వేనహస్వాకారావిషయాకారాచ. తస్మాన్నానుమానతో నాపిప్రత్యక్షతోధియోఽవభాసకంజ్యోతిశ్శ క్యతేప్రతిపాదయితుంవ్యతిరిక్తంచ యదపిదృష్టాన్తత్వేనోక్తమవభాస్యావభాసకయోర్భిన్నయోరేవఘటాద్యాలోకయోఃసంయుక్తయోః సాదృ శ్యమితి- తత్రాభ్యుపగమమాత్రమస్మాభిరుక్తం నతుతత్రఘటాద్యవభాస్యావభాసకౌభిన్నౌ- పరమార్థతస్తుఘటాదిరేవావభాసాత్మకః - సాలోకో ఽన్యోన్యోహిఘటాదిరుత్పద్యతే విజ్ఞానమాత్రమేవవాసాలోకఘటాదివిషయాకారమవభాసతే యద్యేవం- తదానబాహ్యార్థోస్తి-విజ్ఞాన ల క్షణమాత్రత్వాత్సర్వస్య. ఏవం తస్యైవవిజ్ఞానస్యగ్రాహ్యగ్రాహకాకారతామలం పరికల్ప్యతస్యైవపునర్విశుద్ధిం పరికల్పయన్తి - తద్గ్రాహ్య గ్రాహకనిర్ముక్తంవిజ్ఞానంస్వచ్ఛీభూతంక్షణికంవ్యవతిష్ఠతఇతికేచిత్ తస్యాపిశాన్తింకేచిదిచ్ఛన్తి అన్యేతుపరవిజ్ఞానంసంవృతంగ్రాహ్యగ్రాహ కాంశవినిర్ముక్తంశూన్యమేవఘటాదివిబాహ్యవస్తువదిత్యపరేమాధ్యమికాఆచక్షతే సర్వా ఏతాఃకల్పనాఃబుద్ధిజ్ఞానావభాసకస్యవ్యతిరిక్తస్యాత్మజ్యోతిషో ఽపహ్నవాదనాశ్రయణీయాః పరస్యప్రతిపక్షభూతావైదికస్య తత్రయేషాంబాహ్యార్థోస్తి-తాన్ ప్రత్యుచ్యతేతావత్ - న- స్వాత్మానవభాసకత్వా ద్ఘటాదేః తమస్యవస్థితోఘటాదిస్తావన్నకదాచిదపిస్వాత్మానావభాస్యతే- ప్రదీపాద్యాలోకసంయోగేనతునియమేనైవావభాస్యమానోదృష్టః. సంశ్లిష్ట యోరపిఘటాలోకయోరన్యత్వమేవ- పునఃపునస్సంశ్లేషవిశ్లేషేచవిశేషదర్శనాద్రజ్జుఘటయోరివ. అన్యత్వేచవ్యతిరిక్తావభాసకత్వం - నస్వాత్మనై వస్వమాత్మానమవభాసయతి నను ప్రదీపఃస్వాత్మానమేవావభాసయన్ దృష్టఇతి- నహిఘటాదివత్ ప్రదీపదర్శనాయప్రకాశాన్తరముపాదదతేలౌ కికాః- తస్మాత్ప్రదీపఃస్వాత్మానంప్రకాశయతి న-అవభాస్యత్వావిశేషాత్ యద్యపిప్రదీపోన్యస్యావభాసకః-స్వయమవభాసాత్మకత్వాత్, తథా పివ్యతిరిక్తచైతన్యావభాస్యత్వంనవ్యభిచరతి- ఘటాదివదేవ యదాచైవం- తదావ్యతిరిక్తావభాస్యత్వంతావదవశ్యంభావి. నను యథాఘటశ్చైతన్యావ భాస్యత్వేపివ్యతిరిక్తమాలోకాన్తరమపేక్షతే- నత్వేవంప్రదీపోన్యమాలోకాన్తరమపేక్షతే - తస్మాత్ప్రదీపోఽన్యావభాస్యోపిసన్నాత్మానమవభాస యతి. న- స్వతఃపరతోవావిశేషాభావాత్. యథాచైతన్యావభాస్యత్వంఘటస్య- తథా ప్రదీపస్యాపిచైతన్యావభాస్యత్వమవిశిష్టం. యత్తూచ్యతేప్ర దీపఆత్మానంఘటంచావభాసయతీతి- తదసత్ కస్మాత్. యదాఆత్మానంనావభాసయతి - తదాకీదృశస్స్యాత్ నహితదాప్రదీపస్యస్వతోవాపర తోవావిశేషఃకశ్చిదుపలభ్యతే సనామహ్యవభాస్యోభవతి-యదాఽన్యావభాసకసన్నిధావసన్నిధౌచవిశేషఉపలభ్యతే. నహిప్రదీపస్యాత్మసన్నిధిర

సన్నిధిర్వా శక్యః కల్పయితుం అసతిచ కాదాచిత్కే విశేషే. ఆత్మానం ప్రదీపః ప్రకాశయతీతి మృషైవోచ్యతే. చైతన్యగ్రాహ్యత్వం తు ఘటాదిభిరవిశిష్టం ప్రదీపస్య తస్మాద్విజ్ఞానస్యాత్మగ్రాహ్యగ్రాహకత్వేన ప్రదీపో దృష్టాన్తః చైతన్యగ్రాహ్యత్వం చ విజ్ఞానస్య బాహ్యవిషయైరవిశిష్టం చైతన్యగ్రాహ్యత్వే చ విజ్ఞానస్య కిం గ్రాహ్యవిజ్ఞానగ్రాహ్యతైవ. కిం వా గ్రాహకవిజ్ఞానగ్రాహ్యత్వే తత్రానవస్థా ప్రసజ్యమానే నైవ ప్రసజ్యతే యథాస్మత్పక్షే దృష్టాన్త్యాయః కల్పయితుం యుక్తః. న తు దృష్టవిపరీతః. తథాచ సతి యథా వ్యతిరిక్తేనైవ గ్రాహకేణ బాహ్యానాం ప్రదీపాదీనాం గ్రాహ్యత్వం దృష్టం. తథా విజ్ఞానస్యాపి చైతన్యగ్రాహ్యత్వాత్ ప్రకాశకత్వే సత్యపి ప్రదీపవద్వ్యతిరిక్తచైతన్యగ్రాహ్యత్వం యుక్తం కల్పయితుం. సర్వస్య గ్రాహ్యత్వం యస్మాన్నో విజ్ఞానస్య స్పృహితా. స ఆత్మా జ్యోతిరన్తరం విజ్ఞానాత్ తదానవస్థేతి చేన్న. గ్రాహ్యత్వమాత్రం హి తద్గ్రాహకస్య వస్త్వన్తరత్వే లిఙ్గముక్తం న్యాయతః. న త్వేకాన్తగ్రాహకత్వే తద్గ్రాహకాన్తరాస్తిత్వే వా కదాచిదపి లిఙ్గం సమ్భవతి. తస్మాన్నతదనవస్థాప్రసఙ్గః. విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యత్వే కరణాన్తరాపేక్షాయామనవస్థేతి చేన్న. నియమాభావాత్ నహి సర్వత్రాయం నియమో భవతి యత్ర వస్త్వన్తరేణ గృహ్యతే వస్త్వన్తరం తత్ర గ్రాహ్యగ్రాహకవ్యతిరిక్తం కరణాన్తరం స్యాదితి నైకాన్తేన నియన్తుం శక్యతే. వైచిత్ర్యదర్శనాత్. కథం ఘటస్తావత్ స్వాత్మవ్యతిరిక్తేనాత్మనా గృహ్యతే. తత్ర ప్రదీపాదిరాలోకో గ్రాహ్యగ్రాహకవ్యతిరిక్తం కరణం. నహి ప్రదీపాద్యాలోకో ఘటాంశశ్చక్షురంశో వా. ఘటవచ్చక్షుర్గ్రాహ్యత్వేఽపి ప్రదీపస్య చక్షుః ప్రదీపవ్యతిరేకేణ న బాహ్యమాలోకస్థానీయం కించిత్కరణాన్తరమపేక్షతే. తస్మాన్నైవ నియన్తుం శక్యతే యత్ర యత్ర వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యత్వం తత్ర తత్ర కరణాన్తరం స్యాదేవేతి. తస్మాద్విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తగ్రాహకగ్రాహ్యత్వే న కరణద్వారానవస్థా. నాపి గ్రాహకద్వారా కదాచిదప్యుపపాదయితుం శక్యతే. తస్మాత్సిద్ధం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తమాత్మజ్యోతిరన్తరమితి. నను నాస్త్యేవ బాహ్యోఽర్థో ఘటాదిః ప్రదీపో వా విజ్ఞానవ్యతిరిక్తః. యద్ధి యద్వ్యతిరేకేణ నోపలభ్యతే. తత్తావన్మాత్రం వస్తు దృష్టం. యథా స్వప్నవిజ్ఞానగ్రాహ్యం ఘటపటాదివస్తు స్వప్నవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణానుపలమ్భాత్స్వప్నఘటప్రదీపాదేః స్వప్నవిజ్ఞానమాత్రతావగమ్యతే. తథా జాగరితేఽపి ఘటప్రదీపాదేర్జాగ్రద్విజ్ఞానవ్యతిరేకేణానుపలమ్భాజ్జాగ్రద్విజ్ఞానమాత్రతైవ యుక్తా భవితుం తస్మాన్నాస్తి బాహ్యోఽర్థో ఘటప్రదీపాదిః. విజ్ఞానమాత్రమేవ తు సర్వం. తత్ర యదుక్తం విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తమాత్మజ్యోతిరన్తరం ఘటాదేరివేతి. తన్మిథ్యా. సర్వస్య విజ్ఞానమాత్రత్వే దృష్టాన్తాభావాత్. న. యావత్తావదభ్యుపగమాత్ న తు బాహ్యోఽర్థోఽభావస్తైకాన్తేనైవ నాభ్యుపగమ్యతే నను మయా నాభ్యుపగమ్యత ఏవ. న. విజ్ఞానం ఘటః ప్రదీప ఇతి చ శబ్దార్థభేదాత్ తావద్వావత్తావదపి బాహ్యమర్థాన్తరమవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యం. విజ్ఞానాదర్థాన్తరం వస్తు న చేదభ్యుపగమ్యతే. విజ్ఞానం ఘటః పట ఇత్యేవమాదీనాం శబ్దానామేకార్థత్వే పర్యాయశబ్దత్వం ప్రాప్నోతి. తథా సాధనానాం ఫలస్య చైకత్వే సాధ్యసాధనభేదోపదేశశాస్త్రానర్థక్యప్రసఙ్గః. తత్కర్తురజ్ఞానప్రసఙ్గో వా. కించాన్యత్. విజ్ఞానవ్యతిరేకేణ వాదిప్రతివాదినోర్వాదదోషాభ్యుపగమాత్ నహ్యాత్మవిజ్ఞానమాత్రమేవ వాదీ ప్రతివాదీ ప్రతివాదివాదస్తద్దోషో వాఽభ్యుపగమ్యతే. నిరాకర్తవ్యత్వాత్ప్రతివాద్యాదీనాం నహ్యాత్మీయవిజ్ఞానం నిరాకర్తవ్యమభ్యుపగమ్యతే, స్వయం వాత్మా కస్యచిత్. తథా చ సతి సర్వసంవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః. న చ ప్రతివాద్యాదయః స్వాత్మవిజ్ఞానగ్రాహ్యా ఇత్యభ్యుపగమః. వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యా హి తేఽభ్యుపగమ్యన్తే. తస్మాత్తత్సర్వమేవ వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యం వస్తు. జాగ్రద్విషయత్వాత్ జాగ్రద్వస్తు ప్రతివాద్యాదివదితి, సులభోఽయం దృష్టాన్తః. సన్తాన్తరవద్విజ్ఞానాన్తరవచ్చేతి. తస్మాద్విజ్ఞానవాదినాపి న శక్యం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తం జ్యోతిరన్తరం నిరాకర్తుం. స్వప్నే విజ్ఞానవ్యతిరేకాభావాద్యుక్తమితి చేన్న. అభావాదపి భావస్య వస్త్వన్తరత్వోపపత్తేః. భవతైవ తావత్స్వప్నే ఘటాదివిజ్ఞానస్య భావభూతస్యాభ్యుపగతం. యదస్య వస్త్వన్తరత్వం తద్వ్యతిరేకేణ ఘటాద్యభావ ఉచ్యతే. స చ విజ్ఞానవిషయో ఘటాదిర్యద్యభావః. యది వాఽభావః స్యాత్. ఉభయథాపి ఘటాదివిజ్ఞానస్య భావభూతత్వమభ్యుపగతమేవ. న తదపహ్నోతుం శక్యతే. తన్నివర్తకన్యాయాభావాత్. ఏతేన సర్వస్య శూన్యతా ప్రత్యుక్తా. ప్రత్యగాత్మగ్రాహ్యతా చాత్మనోఽహమితి మీమాంసకపక్షః ప్రత్యుక్తః. యత్తూక్తం సాలోకోఽస్వత్వాత్సత్త్వశ్చ ఘటో జాయత ఇతి. తదసత్. క్షణాన్తరేఽపి వా యం ఘట ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞానాత్. సాదృశ్యాత్ప్రత్యభిజ్ఞానం లూనోత్థితకేశనఖాదిష్వివేతి చేన్న. తత్రాపి క్షణికత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ జాత్యైకత్వాచ్చ. లూనేషు పునరుత్థితేషు చ కేశనఖాదిషు కేశనఖత్వజాతేరేకత్వాత్కేశనఖత్వప్రత్యయస్తన్నిమిత్తోఽభ్రాన్త ఏవ. నహి దృశ్యమానలూనోత్థితకేశనఖాదిష్వ్యక్తినిమిత్తః స ఏవేతి ప్రత్యయో భవతి కస్యచిత్. దీర్ఘకాలవ్యవహితదృష్టేషు చ తుల్యపరిమాణేషు తత్కాలీనబాలాదిషు వ్యాక్తి ప్రత్యయో భవతి. స ఏవాయమితి ఘటాదిషు పునః పూర్వవత్ స ఏవేతి ప్రత్యయః. తస్మాన్న సమో దృష్టాన్తః. ప్రత్యక్షేణ హి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానే వస్తుని తదేవేతి. న వాస్యత్వమనుమాతుం యుక్తం. ప్రత్యక్షవిరోధే లిఙ్గస్యాభాసోపపత్తేః. సాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తేశ్చ. జ్ఞానస్య క్షణికత్వాత్ ఏకస్య హి వస్తుదర్శినో వస్త్వన్తరదర్శనే సాదృశ్యప్రత్యయః స్యాత్. న తు వస్తుదర్శ్యేకో వస్త్వన్తరదర్శనాయ క్షణాన్తరమవతిష్ఠతే. విజ్ఞానస్య క్షణికత్వాత్ సకృద్వస్తుదర్శనేనైవ క్షయోపపత్తేః. తేనేదం సదృశమితి హి సాదృశ్యప్రత్యయో భవతి. తేనేతి దృష్టస్మరణం. ఇదమితి వర్తమానప్రత్యయః. తేనేతి దృష్టం స్మృత్వా యావదిదమితి వర్తమానం క్షణకాలమవతిష్ఠేత. తతః క్షణవాదహానిః. అథ తేనేత్యేవోపక్షీణః స్మార్తః ప్రత్యయః, ఇదమితి చాన్య ఏవ వార్తమానికః ప్రత్యయః క్షీయతే,. తతః సాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తిస్తేనేదం సదృశమితి. అనేకదర్శ్యేకస్యాభావాత్ వ్యపదేశానుపపత్తిశ్చ. ద్రష్టృవ్యదర్శనే నైవోపక్షయాద్విజ్ఞానస్య ఇదం దృష్టమహోఽద్రాక్షమితి వ్యపదేశానుపపత్తిః. దృష్టవతో వ్యపదేశక్షణానవస్థానాత్. అథావతిష్ఠేత. క్షణవాదహానిః. అథాఽదృష్టవతో వ్యపదేశః సాదృశ్యప్రత్యయశ్చ తదానీం జాత్యన్ధస్యేవ రూపవిశేషవ్యపదేశస్తత్సాదృశ్యప్రత్యయశ్చ సర్వమన్ధపరమ్పరేతి ప్రసజ్యేత సర్వజ్ఞశాస్త్రప్రణయనాది. న చైతదిష్యతే. అకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశదోషౌ తు ప్రసిద్ధతరౌ క్షణవాదే దృష్టవ్యపదేశహేతుః పూర్వోత్తరసహితైకః ఏవ హి శృఙ్ఖలావత్ప్రత్యయో జాయత ఇతి చేత్, తేనేదం సదృశమితి, చ. న. వర్తమానాతీతయోర్భిన్నకాలత్వాత్. తత్ర వర్తమాన

ప్రత్యయవిశేషఫలావయవస్థానీయః- అతీతశ్చాపరః తౌ ప్రత్యయావిచ్ఛిన్నకాలౌ. తదుభయప్రత్యయవిషయస్సన్తానఫలః ప్రత్యయః- ఏకక్షణద్వయవ్యాపిత్వాదేకస్యవిజ్ఞానస్యపునఃక్షణవాదహానిః మమతవతాదవిశేషానుపపత్తేశ్చ సర్వసంవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః సర్వస్యచస్వసంవేద్యవిజ్ఞానమాత్రత్వే విజ్ఞానస్యచస్వచ్ఛావబోధావభాసమాత్రస్వాభావ్యాద్వ్యపగమాత్తద్దర్శినశ్చాన్యస్యాభావే నిత్యదుఃఖశూన్యానాత్మత్వాద్యనేకకల్పనానుపపత్తిః నచదానీమాదేశవిరుద్ధానేకాంశవత్త్వంవిజ్ఞానస్య- స్వచ్ఛావభాసస్వాభావ్యాద్విజ్ఞానస్య అనిత్యదుఃఖాదీనాంవిజ్ఞానాంశత్వేచసత్యనుభూయమానత్వాద్వ్యతిరిక్తవిషయత్వప్రసఙ్గః అథానిత్యదుఃఖాద్యాత్మైకత్వమేవవిజ్ఞానస్య- తదాతద్వియోగాద్విశుద్ధికల్పనానుపపత్తిః సంయోగివియోగాద్ధి విశుద్ధిర్భవతి- యథాఆదర్శప్రభృతీనాం నతుస్వాభావికేనధర్మేణకస్యచిద్వియోగోదృష్టః- నహ్యగ్నేః స్వాభావికేనప్రకాశేనౌష్ణ్యేనవావియోగోదృష్టః యదపిపుష్పగుణానాంరక్తత్వాదీనాంద్రవ్యాన్తరవియోగేనవియోజనందృశ్యతే - తత్రాపిసంయోగపూర్వత్వమనుమీయతే- బీజభావనయాపుష్పఫలాదీనాంగుణాన్తరోత్పత్తిదర్శనాత్ అతోవిజ్ఞానస్యవిశుద్ధికల్పనానుపపత్తిః విషయవిషయ్యాభాసత్వంచయన్మలంపరికల్ప్యతేవిజ్ఞానస్య- తదప్యన్యసంసర్గాభావాదనుపపన్నం- నహ్యవిద్యమానేనవిద్యమానస్యసంసర్గస్స్యాత్ అసతిచాన్యసంసర్గేయోధర్మో యస్యదృష్టః- సతత్స్వభావత్వాన్నతేనవియోగమర్హతి- యథాగ్నేరౌష్ణ్యం, సవితుర్వాప్రభా, తస్మాదన్యసంసర్గేణమలినత్వంతద్విశుద్ధిశ్చవిజ్ఞానస్యేతీయం కల్పనాన్ధపరమ్పరైవప్రమాణశూన్యైవావగమ్యతే యదపితస్యవిజ్ఞానస్య నిర్వాణం పురుషార్థంకల్పయన్తి- తత్రాపిఫలాశ్రయానుపపత్తిః కణ్టకవిద్ధస్యహికణ్టకవేధజనితదుఃఖనివృత్తిఫలం- నతుకణ్టక [illegible] నివృత్తిఫలస్యాశ్రయఉపపద్యతే తద్వత్సర్వనిర్వాణేసతిఫలాశ్రయోపురుషార్థకల్పనావ్యర్థైవ- యస్యపురుషశబ్దవాచ్యస్యహిసత్త్వస్యాత్మనోవిజ్ఞానస్యవార్థఃపరికల్ప్యతే- తస్యపునఃపురుషస్యనిర్వాణేకస్యార్థఃపురుషార్థఇతిస్యాత్ యస్యపునరస్త్యనేకార్థదర్శీవిజ్ఞానవ్యతిరిక్తఆత్మా- తస్యదృష్టస్మరణదుఃఖసంయోగవియోగాదిసర్వమేవోపపన్నం- అన్యసంయోగనిమిత్తంకాలుష్యం- తద్వియోగనిమిత్తాచవిశుద్ధిరితి శూన్యవాదిపక్షస్తుసర్వప్రమాణవిప్రతిషిద్ధఇతితన్నిరాకరణాయనాదరః క్రియతే. ౭

ఆ — నన్వాత్మజ్యోతిస్సఙ్ఘాతాద్వ్యతిరిక్తమన్యత్తంచేతిసాధితం- తథాచకథంకతమఆత్మేతిపృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (యద్యపీతి) అనుగ్రాహ్యేణదేహాదినాసమానజాతీయస్యాదిత్యాదేరనుగ్రాహకత్వదర్శనాన్నిమిత్తాదనుగ్రాహకత్వావిశేషాదాత్మజ్యోతిరపిసమానజాతీయం దేహాదినేతిభ్రాన్తిర్భవతి- [illegible] అవివేకినోనిష్కృష్టపృష్టవ్యత్వాదిత్యర్థః వ్యతిరేకసాధకస్యన్యాయస్యదర్శితత్వాత్కుతోభ్రాన్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (న్యాయేతి) భ్రాన్తికారణానామనేకత్వాత్సమ్భావితమిత్యర్థః వాక్యశేషాత్ప్రశ్నముత్థాప్య ప్రకారాన్తరేణ ప్రశ్నముత్థాపయతి (అథవేతి) ప్రశ్నాక్షరాణివ్యాచష్టే (కతమోసావితి) జ్యోతిర్నిమిత్తోవ్యవహారోమయోక్తః- నత్వాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) * ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషేత్యుక్తత్వాదాసనాదినిమిత్తంజ్యోతిరాత్మేత్యర్థః ప్రకారాన్తరేణప్రశ్నంవ్యాకరోతి (అథవేతి) సప్తమ్యర్థంకథయతి (సర్వఇతి) మయాయంత్వయాభిప్రేతోవిజ్ఞానమయః- సప్రాణేషుమధ్యేకతమఃస్యాత్- తేపిహివిజ్ఞానమయాఇవభాన్తీతియోజనా ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనబుద్ధావారోపయతి (యథేతి) వ్యాఖ్యానద్వారవాన్తరవిభాగమాహ (పూర్వస్మిన్నిత్యాదినా) హృదీత్యాదిప్రతివచనమితిశేషః ద్వితీయతృతీయపక్షయోరరుచింసూచయన్నాద్యంపక్షమఙ్గీకరోతి (యోయమితి) యస్త్వయాపృష్టః - సోయమిత్యాత్మనశ్చిద్రూపత్వేనప్రత్యక్షత్వం [illegible] పదస్యార్థః దేహవ్యవచ్ఛేదార్థంవిశినష్టి (విజ్ఞానమయఇతి) విజ్ఞానశబ్దార్థమాచక్షాణస్తత్ప్రాయత్వంప్రకటయతి (బుద్ధీతి) బుద్ధిరేవవిజ్ఞానం- విజ్ఞాయతేఽనేనేతివ్యుత్పత్తేః తేనోపాధినాసమ్పర్కావివేకః- తస్మాదిత్యాదిపదం తత్సమ్పత్తేప్రమాణమాహ (బుద్ధివిజ్ఞానేతి) తస్మాద్విజ్ఞానమయఇతిశేషః నను చక్షుర్మయః శ్రోత్రమయఇత్యాదిహిత్వావిజ్ఞానమయఇత్యేవకస్మాదుపదిశ్యతే- తత్రాహ (బుద్ధిర్హీతి) తస్యాస్సాధారణకరణత్వేప్రమాణమాహ (మనసాహీతి) మనసస్సర్వార్థత్వేసమర్థయతే (బుద్ధీతి) కిమర్థానితర్హిచక్షురాదీనికరణానీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వారమాత్రాణీతి) బుద్ధేస్సతిప్రాధాన్యేఫలితమాహ (తస్మాదితి) విజ్ఞానం- పరంబ్రహ్మ తత్ప్రకృతికోజీవోవిజ్ఞానమయఇతిభర్తృప్రపఞ్చేరతమనువదతి (యేషామితి) విజ్ఞానమయాదిగ్రన్థేమయటోనవికారార్థతేతితైరేవోచ్యతే- తత్రమనస్సమభివ్యాహారాద్విజ్ఞానం- బుద్ధిః నచాత్మాతద్వికారః తస్మాదస్మిన్ప్రయోగేమయటోవికారార్థత్వంవదతాంస్వోక్తివిరోధఃస్యాదితిదూషయతి (తేషామితి) కథంవిజ్ఞానమయపదార్థనిర్ణయార్థంప్రకారాన్తరమనుస్రియతే- తత్రాహ (సన్దిగ్ధశ్చేతి) యథా * పురోడాశంచతుర్ధాకృత్వాబర్హిషదంకరోతీతిపురోడాశమాత్రచతుర్ధాకరణవాక్యస్యైకార్థసమ్బన్ధినాశాఖాన్తరీయేణ * ఆగ్నేయంచతుర్ధాకరోతీత్యనేనవిశేషవిషయంయోగ్నేయానాగ్నేయవిషయపురోడాశవ్యవస్థాప్యతే యథావా * అక్తాశ్శర్కరాఉపదధాతీత్యత్రకేనాక్తాఇత్యపేక్షాయాం * తేజోవైఘృతమితివాక్యశేషాన్నిర్ణయః- తథేహాపీత్యర్థః అత్రవికారత్వేమయటోనుపపత్త్యాద్యబాధితన్యాయాద్వావిజ్ఞానమయపదార్థనిశ్చయఇత్యాహ (నిశ్చితేతి) యదుక్తం[illegible]వాక్యశేషాదితి- తదేవవ్యనక్తి (సాధీయంచేతి) ఆధారాద్యర్థాసప్తమీదృష్టా- సాకథంవ్యతిరేకప్రదర్శనార్థేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) భవత్వత్రాపినామీష్వేషుకూపసప్తమీ- తథాపికథంవ్యతిరేకప్రదర్శనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణేషుహీతి) ఫలితంసప్తమ్యర్థమభినయతి (ప్రాణేష్వితి) తేషుసమీపస్థోపితేభ్యోవ్యతిరిచ్యతే- తత్రాహ (రూపహీతి) విశేషణాన్తరమాదాయవ్యావర్త్యాశఙ్కాముక్త్వాపునరవతార్యవ్యాకరోతి (హృదీత్యాదినా) విశేషణాన్తరస్యతాత్పర్యమాహ (అన్తరితీతి) జ్యోతిశ్శబ్దార్థమాహ (జ్యోతిరితి) జ్యోతిష్ట్వంస్పష్టయతి (తేనేతి) అలజ్జేషామప్రత్యక్షస్యకార్యకరణసఙ్ఘాతస్యవ్యవహారక్షమత్వేదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) చేతనావాన్నివేత్యుక్తందృష్టాన్తేనోపపాదయతి (యథావేతి) హృదయం- బుద్ధిః తతోపిసూక్ష్మత్వాదాత్మజ్యోతిస్తదన్తఃస్థముపిహృదయాదికంపజాతంచేష్టరంచుకీకతంసంచాయంకరోతీతిక[illegible] [illegible]

యంకరోతి - తత్రాహ (పారమ్పర్యేణేతి) ఓతము దిప్రత్యగాత్మాన్తేషు ఉత్తరోత్తరం సూక్ష్మతారతమ్యాత్తేష్వేవాత్మాదిషయాన్తేషు స్థూలతారతమ్యాచ్చ ప్రతీచః సర్వస్యాన్తరతమత్వాత్తత్తత్స్వాకారహేతుత్వమస్తీత్యర్థః. బుద్ధ్యాదేశ్చ్ఛాయత్వం సమ్భావయతే (బుద్ధిస్తావదితి) లౌకికపరీక్షకాణాం బుద్ధ్యాదావాత్మాభిమాన ప్రసిద్ధిముక్తే ప్రమాణయతి (తేనేతి) బుద్ధేశ్చాత్మచ్ఛాయత్వే ఛాయాకారత్వే హేతుమాహ (బుద్ధీతి) అతి సర్వావభాసకత్వముక్తముపసంహరతి (ఏవమితి) ఆత్మనస్సర్వావభాసకత్వే కిమితి కేషాఞ్చిద్దేహాదావాత్మదృష్టిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేనేతి) బుద్ధ్యాదేరుక్తక్రమేణాత్మచ్ఛాయత్వం తచ్ఛబ్దార్థః ఆత్మజ్యోతిషస్సర్వావభాసకత్వే లోకప్రసిద్ధిరేవ న ప్రమాణం - కిన్తు భగవద్వాక్యమపీత్యాహ (తథా చేతి) అనాశినామప్రమేయానాం చేతనానాం చేతయితారో బ్రహ్మాదయః తేషామయమేవ చేతనః యథోదకాదీనాం అగ్నినామగ్నినిమిత్తం దాహకత్వం. తథా ఆత్మనిమిత్తమేవ చేతయితృత్వమన్యేషామిత్యాహ (నిత్య ఇతి) అనుపపన్నమనుభాసనం స్వరూపయాథాత్మ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ ప్రత్యాహ (తస్యేతి) (యేనేతి) తత్ర ＊నావేదవిన్మనుతే తం బృహన్తమిత్యత్ర సమ్బన్ధః జ్యోతిశ్శబ్దవ్యాఖ్యానముపసంహరతి (తేనేతి) హృద్యన్తర్జ్యోతిః అయమాత్మా సర్వావభాసకత్వేన జ్యోతిర్భవతీతి యోజనా పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (భృగుషు ఇతి , ఆదిత్యాదిజ్యోతిషః ప్రకాశాదాత్మజ్యోతిషి విశేషమాహ (నిరతిశయం చేతి) ప్రతివచనవాక్యార్థముపసంహరతి (స ఏష ఇతి) స సమానస్సన్నిత్యాద్యవతారయితుం కిఙ్కరోతి (బాహ్యానామితి) అగ్న్యాదిబాహ్యజ్యోతిస్సద్భావాభావాపేక్షయా న కిఞ్చిత్కరమాత్మజ్యోతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాత్వితి) వ్యతిరేకముఖేనోక్తమర్థమన్వయముఖేన కథయతి (ఆత్మజ్యోతిరితి) ఆత్మజ్యోతిషస్సర్వానుగ్రాహకత్వే ప్రమాణమాహ (యదేతదితి) సర్వమన్తఃకరణాది ప్రజ్ఞానేత్రమిత్యైతరేయకే శ్రవణాదుక్తమాత్మజ్యోతిషస్సర్వానుగ్రాహకత్వమిత్యర్థః కిఞ్చ - అచేతనానాం కార్యకరణానాం చేతనత్వప్రసిద్ధ్యనుపపత్త్యా తదాచిదాత్మవ్యాప్తిరేష్టవ్యేత్యాహ (సాభిమానో హీతి) కథమసఙ్గస్య ప్రతీచస్సర్వత్ర బుద్ధ్యాదావహంమాన ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అవిమానేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యమవతారయతి (యద్యపీతి) యథోక్తమపి ప్రత్యగ్జ్యోతిర్జాగరితే విజ్ఞాతుమశక్యమితి శ్రుతిః స్వప్నం ప్రస్తౌతీత్యర్థః అశక్యత్వే హేతుద్వయమాహ (సర్వేతి) స్వాత్మేనిష్కృష్టం జ్యోతిరితి శేషః సదృశస్సన్ - అనుసఞ్చరతీతి సమ్బన్ధః సాదృశ్యస్య ప్రతియోగి సామాన్యేనైకత్వమవేత్యపృచ్ఛతి (కేనేతి) ఉత్తరం (ప్రకృతత్వాదితి) ప్రాణానామపి తుల్యం తదితి చేత్ - తత్రాహ (సన్నిహితత్వాచ్చేతి) హేతుద్వయం సాధయతి (హృదీత్యాదినా) ప్రకృతత్వాదిఫలమాహ (తస్మాదితి) సామాన్యం ప్రశ్నపూర్వకం నిర్దిశతి (కిం పునరిత్యాదినా) వివేకతోఽనుపలబ్ధిం వ్యక్తీకర్తుం బుద్ధిజ్యోతిషోః స్వరూపమాహ (అవభాస్యేతి) అవభాసకత్వే దృష్టాన్తమాహ (ఆలోకవదితి) తథాపి కథం వివేకతోఽనుపలబ్ధిః - తత్రాహ (అవభాస్యేతి) ప్రసిద్ధిమేవ ప్రకటయతి (విశుద్ధత్వాదీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేనోపపాదయతి (యథేత్యాదినా) దృష్టాన్తగతమర్థం దార్ష్టాన్తికే యోజయతి (తథేతి) పునరుక్తిం పరిహరతి (ఇత్యుక్తమితి) సర్వావభాసకత్వే కథం బుద్ధ్యైవ సామ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేనేతి) సర్వావభాసకత్వం తచ్ఛబ్దార్థః కిమర్థం తర్హి బుద్ధ్యా సామాన్యముక్తమిత్యాశఙ్క్య ద్వారత్వేనేత్యాహ (బుద్ధీతి) ఆత్మనస్సర్వేణ సమానత్వే వాక్యశేషమనుకూలయతి (సర్వమయ ఇతి చేతి) వాక్యశేషసిద్ధేఽర్థే లోకప్రసిద్ధిరనుకూలత్వమాహ (తేనేతి) సర్వేణ సదృశ్యేనేతి యావత్. ఆత్మానాత్మనోర్వివేకదర్శనస్యాశక్యత్వే పరస్పరాధ్యాసస్తద్ధర్మాధ్యాసశ్చ స్యాత్ - తతశ్చ లోకానాం మోహో భవేదిత్యాహ (ఇతి సర్వేతి) ధర్మివిషయం మోహమభినయతి (అయమితి) ధర్మవిషయం మోహం దర్శయతి (ఏవం ధర్మైరితి) తదేవ స్ఫుటయతి (కర్త్రిత్యాదినా) వికల్పైః - సర్వో లోకో మోముహ్యత ఇతి సమ్బన్ధః స సమానస్సన్నిత్యస్యార్థముక్త్వాఽవశిష్టభాగం వ్యాకరోతి (అత ఇత్యాదినా) ఆత్మనస్స్వభావికముభయలోకసఞ్చరణాదీత్యాశఙ్క్యానన్తరవాక్యమాదత్తే (తత్రేతి) ఆత్మాన స్తస్యేత్యర్థః యతశ్చక్షుర్వన్ముఖేనాతిశ్చ న్వైనసమ్బధ్యతే అతః కర్తుమర్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (ధ్యానేతి) ధ్యానవతీం బుద్ధిం వ్యాప్తశ్చిదాత్మా ధ్యాయతీవేత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (ఆలోకవదితి) యథాఽఽలోకో నీలం పీతం వా విషయం వ్యాప్నువానస్తదాకారో దృశ్యతే - తథాఽయమపి ధ్యానవతీం బుద్ధిం వ్యాప్నువన్ ధ్యానవానివ భవతీత్యర్థః. యథోక్తబుద్ధ్యవభాసకత్వముక్తం హేతుమనూద్య ఫలితమాహ (అత ఇతి) ఉపదిష్టార్థం కథయతి (న త్వితి) బుద్ధిధర్మాణామాత్మన్యారోపితత్వం సాధయతి (తేష్వితి) ఇవశబ్దసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (న హీతి) సహిత్యాద్యనన్తరవాక్యమాకాఙ్క్షాద్వారేణోత్థాపయతి (కథమిత్యాదినా) తచ్ఛబ్దో బుద్ధివిషయః నఞ్చరణాదీత్యాదిశబ్దో ధ్యానాదివ్యాపారసఙ్గ్రహార్థః స్వప్నో భూత్వా - లోకమతిక్రామతీతి సమ్బన్ధః కథమాత్మా స్వప్నో భవతి - తత్రాహ (స యదేతి) ఉక్తైర్థవాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (ఆహేతి) ఉక్తం హేతుమనూద్య ఫలితమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) కార్యకరణాతీతత్వాత్స్వప్నగాత్మనో న స్వతస్సఞ్చారిత్వమిత్యతఆహ (మృత్యోరితి) రూపాణి - అతిక్రామతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః క్రియాస్తత్ఫలాని చాశ్రయో యేషాం - యాని వా క్రియాణాం తత్ఫలానాం చాశ్రయః - తానీతి యావత్ బుద్ధ్యవభాసకం జ్యోతిరాత్మేత్యుక్తం ప్రత్యాశాక్యశ్శఙ్క్యతే (నన్వితి) ప్రమాణాదరిత్వాత్తదుపలబ్ధిరిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యక్షమనుమానం చేతి ప్రమాణద్వైవిధ్యనియమమభిప్రేత్య తాభ్యామతిరిక్తాత్మానుపలమ్భాన్నాసావస్తీత్యాహ (ధీవ్యతిరేకేణేతి) తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఘటాదిరాలోకశ్చేత్యుభయోర్మిథస్సంసృష్టయోర్వివేకేనానుపలబ్ధవదవభాస్యావభాసకయోర్బుద్ధ్యాత్మనోర్భేదేపి పృథగనుపలమ్భాదైక్యమవభాసతే - వస్తుతస్తు తయోరన్యత్వమేవేతి శఙ్కామనువదతి (యత్త్వితి) వైషమ్యప్రదర్శనేనోత్తరమాహ (తత్రేతి) దృష్టాన్తస్యస్పష్టార్థః ఘటాదేరన్యత్వేనేతి సమ్బన్ధః. జ్యోతిరన్తరం నాస్తి చేత్ - కుతో గ్రాహ్యగ్రాహకసంవిత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ధీరేవేతి) బాహ్యార్థవాదినోస్సౌత్రాన్తికవైభాషికయోరభిప్రాయముపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) ఇదానీం విజ్ఞానవాదిబాహ్యార్థవాదిభ్యామభ్యుపగతం దృష్టాన్తమనువదతి (యదపీతి) బాహ్యార్థవాదప్రక్రియానుసారితామభిప్రేత్యేతి దూషయతి (తత్రేతి) ఉక్తదృష్టాన్తస్వరూపం న సమ్యగర్థః. నను ఘటాదేరవభాస్యా

సాలోకోఽవభాసకో న హ్యోక్ష్యతే నేత్యాహ (పరమార్థత ఇతి) తస్య స్థాయిత్వం వ్యావర్తయతి (అక్షణికస్యేతి) ప్రతీతం విషయప్రాధా న్యం వ్యావర్తయన్నుక్తమేవ వ్యనక్తి (విజ్ఞానమాత్రమితి) విజ్ఞానవాదే యథోక్తదృష్టాన్తరాహిత్యం ఫలతీత్యాహ (యదేతి) శిష్యబుద్ధ్యనుసా రేణ త్రివిధం బుద్ధాభిప్రాయముపసంహరతి (ఏవమిత్యాదినా) పరికల్ప్యేత్యన్తేన బాహ్యార్థవాదముపసంహృత్య తత్రైవేత్యాదినా విజ్ఞానవాద ముపసృజ్యాహ తత్ర విజ్ఞానవాదోపసంహారం వివృణోతి (తద్గ్రాహ్యేతి) శూన్యవాదిమతమాహ (తస్యాపీతి) తదేవ స్ఫుటయతి (ఇదపీతి) పక్షత్రయమపి దూషయితుం సమ్భావయతి (సర్వాణీతి) కథమయుక్తత్వం కల్పనానాం దూషణమిత్యాశఙ్క్య ప్రథమం బాహ్యార్థవాదినం ప్రత్యాహ (తత్రేతి) నిర్ధారణేన ప్రకారో యత్పృథగవభాసకత్వేన స్వాకారేతి - తత్రాహ (నేతి) యదవభాస్యం - తత్స్వాతిరిక్తావభాస్యం - అవభాస్యత్వాత్. యథా ఘటాది. అవభాస్యా చేయం బుద్ధిరిత్యనుమానాద్బుద్ధ్యతిరిక్తసాక్షిసిద్ధిః. దృష్టాన్తం సాధయతి (తమసీతి) తస్యావభాసకాపేక్షాం దర్శ యితుం విశేషణం సాలోకో ఘట ఇతి సంశ్లేషావగమాన్నాస్తి ఘటస్య వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంశ్లిష్టయోరపీతి) భవత్వన్యత్వం కింతా వతేత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యత్వే చేతి) వ్యతిరిక్తావభాసకత్వం - తాదృశావభాసకసాహిత్యమితి యావత్ అవభాసయతి - ఘటాదిరితి శేషః దృష్టాన్తస్య సాధ్యవై కల్యే పరిహృతే వ్యభిచారమాశఙ్కతే (నన్వితి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (నహీతి) అనైకాన్తికత్వం నిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రదీపస్య పక్షతుల్య త్వాన్న వ్యభిచారోఽస్తీతి పరిహరతి (నావభాస్యత్వేతి) అథాన్యావభాసకత్వాత్తస్య నాన్యావభాస్యత్వమితి చేత్ - తత్రాహ (యద్యపీతి) అవభాస్యత్వహే తోరవ్యభిచారే ఫలితమాహ (యదా చేతి) వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వం - బుద్ధేరితి శేషః అవభాస్యత్వే సత్యపి ప్రదీపే స్వాతిరిక్తేనైవావభాస్యత్వమిత్యనియమా సిద్ధేర్వ్యభిచారతావస్థ్యమితి శఙ్కతే (నన్వితి) యది ప్రదీపస్య స్వావభాసనాత్ పూర్వమస్వావభాసకసమనన్తరకాలం స్యాత్ - తదా స్వాత్మానం భా సయేదిత్యయుక్తం - న చ సోఽస్తీతి దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవ వివృణోతి (యథేతి) అవభాస్యత్వావిశేషాదిత్యర్థః ప్రదీపే పరోక్తం వి శేషమనువాద్య దూషయతి (యత్త్విత్యాదినా) యదా దీపః స్వాత్మానం భాసయతి - తదాఽనవభాసమానః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) విశే షాభావేఽపి దీపస్య స్వేనైవావభాస్యత్వం కిం న స్యాదితి చేత్ - తత్రాహ (సదా హీతి) దీపస్య విశేషాన్తరాభావే హి స్వాత్ సన్నిధ్యసన్నిధివిశేషాదిత్యా శఙ్క్యాహ (నహీతి) దీపస్య స్వేనాన్యేన వా స్వసన్నిధివిశేషాభావే ఫలితమాహ (అసతీతి) వ్యభిచారనిరాసపూర్వకం భాస్యత్వానుమానముపపాద్యా నుమానాన్తరమాహ (చైతన్యేతి) యద్వ్యఞ్జకం - తత్స్వవిజాతీయవ్యఙ్గ్యం - యథా సూర్యాది వ్యఞ్జకం చ విజ్ఞానం - తస్మాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యైవ దా త్రా సిద్ధిరిత్యర్థః ప్రదీపస్య న స్వావభాస్యత్వం - కింతు విజాతీయచైతన్యావభాస్యత్వమితి స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) యద్గ్రాహ్యం - తద్గ్రాహకా న్తరగ్రాహ్యం - యథా దీపః గ్రాహ్యం చేదం విజ్ఞానమిత్యనుమానాన్తరమాహ (చైతన్యేతి) తథాపి కథం స్వయం గ్రాహకసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య విమృశతి (చైతన్యగ్రాహ్యత్వే చేతి) కథం తర్హి నిర్ణయః - తత్రాహ (ఇతి సన్దిహ్యమాన ఇతి) అస్తు లోకానుసారీ నిశ్చయః - లోకస్తు కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథా చేతి) తథాపి కుతో వివక్షితాత్మజ్యోతిస్సిద్ధిః - తత్రాహ (యశ్చేతి) విజ్ఞానస్య గ్రాహకాన్తరగ్రాహ్యత్వే తస్యాపి గ్రాహకాన్తరాపేక్ష యాఽనవస్థాప్రసక్తిరితి శఙ్కతే (అనవస్థేతి చేదితి) కూటస్థబోధస్య విజ్ఞానసాక్షిణోఽవిషయత్వాన్నానవస్థేతి పరిహరతి (నేతి) యద్గ్రాహ్యం - త త్స్వాతిరిక్తగ్రాహ్యం - యథా ఘటాదిః గ్రాహ్యత్వమాత్రం బుద్ధిగ్రాహకస్యేతో వస్త్వన్తరత్వే ప్రదీపస్య స్వావభాస్యత్వాభావేన లిఙ్గముక్తం న చ బుద్ధిసాక్షిణో గ్రాహ్యత్వమస్తి - కూటస్థదృష్టిస్వభావత్వాత్. తదుక్తోఽనవస్థేత్యుపపాదయతి (గ్రాహ్యత్వమాత్రం హీతి) సాక్షీ స్వాతిరిక్తగ్రా హ్యః గ్రాహకత్వాత్ - బుద్ధివదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) గ్రాహకత్వం హి గ్రహణకర్తృత్వం వా - సాక్షిత్వం వా. ఆద్యే బుద్ధిసాక్షిణో ముఖ్యవృత్త్యా గ్రహణకర్తృత్వేన క్వచిదపి న సమ్భవతి ద్వితీయే తస్య గ్రాహకాన్తరాస్తిత్వే న కదాచిదపి ప్రమాణమస్తి తదుక్తోఽనవస్థేత్యర్థః గ్రాహకానవస్థాం పరిహృత్య కరణానవస్థామాశఙ్కతే (విజ్ఞానస్యేతి) తస్య గ్రాహ్యత్వే చక్షురాదిస్థానీయేన కరణేన భవితవ్యం - తస్యాపి గ్రాహ్యత్వేన స్ఫురణమిత్యనవస్థాం దూషయతి (నియమాభావాదితి) నియమాభావం సాధయతి (నహీత్యాదినా) వైచిత్ర్యదర్శనమాకాఙ్క్షాపూర్వకం స్ఫుటయతి (కథమిత్యాది నా) ఉభయవ్యతిరేకం దర్శయతి (నహీతి) తథాపి కథం వైచిత్ర్యం - తత్రాహ (ఘటవదితి) నియమాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి) అ నవస్థాద్వయనిరాకరణం నిగమయతి (తస్మాద్విజ్ఞానస్యేతి) బాహ్యార్థవాదిమతనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాత్సిద్ధమితి) బాహ్యార్థవాదినిరాసే వి జ్ఞానవాదీ చోదయతి (నన్వితి) బాహ్యోఽర్థో విజ్ఞానాతిరిక్తో నాస్తీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (యద్ధీతి) నోపలభ్యతే చ జాగ్రద్వస్తు జాగ్రద్విజ్ఞానవ్యతి రేకేణేతి శేషః దృష్టాన్తం సమర్థయతే (స్వప్నేతి) దార్ష్టాన్తికం వివృణోతి (తథేతి) ఉక్తమనుమానముపసంహరతి (తస్మాదితి) సర్వం విజ్ఞానమా త్రమితి స్థితే ఫలితమాహ (తత్రేతి) కిమితి తస్య మిథ్యాత్వం - తత్రాహ (సర్వస్యేతి) బాహ్యార్థాపలాపవాదినం దూషయతి (నేత్యాదినా) హేతుం విశదయతి (నహీతి) విజ్ఞానమాత్రవాదిత్వాదేకాన్తేన బాహ్యార్థానభ్యుపగమ ఇతి శఙ్కతే (నన్వితి) బాహ్యార్థం హఠాదఙ్గీకారయతి (నే త్యాదినా) అన్వయముఖేనోక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (విజ్ఞానాదితి) జ్ఞానజ్ఞేయయోరైక్యే దోషాన్తరమాహ (తథేతి) అనర్థకం శా స్త్రముపదిశతో బుద్ధస్య సర్వజ్ఞత్వం న స్యాదిత్యాహ (తత్కర్తురితి) హిశబ్దార్థః ఇతశ్చ సర్వస్య నాస్తి విజ్ఞానమాత్రత్వమిత్యాహ (కించాన్యదితి) న కేవలం పూర్వోక్తోపపత్తివశాదేవ బాహ్యార్థోఽభ్యుపేయః - కింతు తత్ర విషయాన్తరమపి కారణముచ్యత ఇతి యావత్. తదేవ స్ఫుటయతి (విజ్ఞానేతి) యద్ గ్రాహ్యం - తత్స్వవ్యతిరిక్తగ్రాహ్యం - యథా ప్రతివాద్యాది, జాగ్రద్వస్తు చేదం గ్రాహ్యమిత్యనుమానాన్న బాహ్యార్థాపలాపసిద్ధిరిత్యర్థః దృష్టాన్తే విప్రతిపత్తిం ప్రత్యాహ (నహీతి) నిరాకర్తవ్యత్వేఽపి తేషాం జ్ఞానమాత్రత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్య స్వీయజ్ఞానత్వం వా - పరకీయజ్ఞానత్వం వా తే షామితి వికల్ప్య ప్రథమం దూషయతి (నహీత్యాదినా) స్వకీయనిషేధే చానిష్టాపత్తిమాచష్టే (తథా చేతి) త్వదఙ్గీకారాదాలంబనాన్యాయమపి ప్రతి

వాద్యాదీనాంవిజ్ఞానాతిరేకఃసిధ్యతీత్యాహ (నచేతి) అన్యథావివాదాభావాదితిభావః కథంతర్హి తేషాంఙ్గీకార్య- తత్రాహ (స్వతఃకిన్తేతి) సిద్ధేదృష్టానైఫలితమనుమానంనిగమయతి (తస్మాదితి) కించ- చైతన్యానైనమైవ స్వాన్యోవ్యవహారోపపద్యతే, సర్వజ్ఞాజ్ఞానేనచానర్వజ్ఞా నాసిజ్ఞాయన్తే,- తత్రభేదస్యతేపిసిద్ధే సర్వ్రసామాన్యేంద్రియాద్ధియశ్చ భేదశ్శక్యోఽనుమాతుమిత్యాహ (స్వసంవేద్యత్వాదితి) బాహ్యార్థాపలాపసిద్ధి రితిశేషః తదపలాపాసమ్భవఫలితమాహ (తస్మాదితి) విజ్ఞానార్థభేదోక్త్యాప్రత్యగాత్మావిజ్ఞానాతిరిక్తఉక్తః స్వప్నాదిజ్ఞానాపన్నం- గ్రాహ్యత్వాత్- స్వప్నగ్రాహ్యవదిత్యుక్తమనువదతి (స్వప్నఇతి) అయుక్తం- విజ్ఞానాతిరిక్తస్యసద్భావే దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలతామాశఙ్క్య పరిహరతి (నాభావాదపీతి) సమ్ప్రతివాక్యంవివృణోతి (భవత్యేవేతి) వాహ్యార్థవాదిభ్యోవిశేషమాహ (...) కథాచిదంత్యదృష్టా న్తస్యసాధ్యవికలతేత్యాశఙ్క్యాహ (సఇతి) ఘటాదిజ్ఞానస్యబాహ్యమాత్రాన్వయవ్యతిరేకసిద్ధఘటాదేర్బాహ్యవాదాబాధ్యావిషయాదర్థాన్తరత్వాద్యస్య కిస్యచిద్బాహ్యార్థస్యోపగమాద్దృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలతానుప్రసిద్ధేత్యర్థః మాధ్యమికమతమపిదేశేన రాకరోతి (ఏతేనేతి) జ్ఞానజ్ఞేయవాన్యనిరా కర్తుమశక్యత్వవచనేనేతియావత్ ఆత్మనో గ్రాహ్యస్యాహమితిప్రత్యగాత్మనైవగ్రాహ్యత్వేఽపి మోక్షసాధకమపిచమపిప్రత్యుక్తం - ఏకస్యైవగ్రాహ్య గ్రాహకతాయోగాదన్యత్వాదిత్యాహ (ప్రత్యగాత్మేతి) క్షణభఙ్గవాదినో క్రమనుద్య ప్రత్యభిజ్ఞావిరోధేన నిరాకరోతి (యత్తూక్తమిత్యాదినా) (స్వ పక్షేపి ప్రత్యభిజ్ఞోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సాదృశ్యాదితి) దృష్టాన్తంపిఘటయన్నుత్తరమాహ (నత్రాపీతి) కథాచిదంతప్రత్యభిజ్ఞేత్యాశ ఙ్క్యాహ (జాతేతి) తస్మిన్నిమిత్తాతేను ప్రత్యభిజ్ఞైతిశేషః తదేవప్రపఞ్చయతి (కృతేష్వితి) అత్రాన్తరఇలచ్ఛేదః కిమితిజాతిర్నిమిత్తైహార్థిక్యాది నిమిత్తాకేంననస్యాత్- అతఆహ (నహీతి) ననుసాదృశ్యవశాద్వ్యక్తిమేవనిషయీకృత్యప్రత్యభిజ్ఞానం కేశాదిషుకింనస్యాత్ - తత్రాహ (కస్యచిది తి) అత్రాన్తరస్యేతియావత్ దార్ష్టాన్తికవైషమ్యమాహ (ఘటాదిష్వితి) వైషమ్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) యద్వత్- తత్క్షణికం - యథాప్రదీపాది సత్యశ్చాయంజాతాద్యనుమానవిరోధాద్భ్రాన్తంప్రత్యభిజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేణేతి) అనుష్ఠానానుమానప్రత్యక్షవి రోధేష్వసిఃత్వానుమానంనోదేతి - అబాధితవిషయత్వస్యాప్యనుమిత్యఙ్గత్వాదితిభావః ఇతశ్చ ప్రత్యభిజ్ఞానంసాదృశ్యనిబన్ధనో భ్రమోనభవతీత్యాహ (సాదృశ్యేతి) తదనుపపత్తౌహేతుమాహ (జ్ఞానస్యేతి) తస్యక్షణికత్వేపికిమితిసాదృశ్యప్రత్యయోనసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకస్యేతి) అస్తు తర్హివస్తుద్వయదర్శిత్వమనేకస్యేతిచేత్ నేత్యాహ (నత్వితి) ఉక్తమేవార్థంప్రపఞ్చయతి (తేనేత్యాదినా) భవతుకింతావతేతి - తత్రాహ (తే నేతిద్రష్టురితి) అవతిష్ఠేత- యదీతిశేషః క్షణికత్వహానిపరిహారంశఙ్కిత్వాపరిహరతి (అథేత్యాదినా) తత్రహేతుమాహ (అనేకేతి) పరపక్షే దోషాన్తరమాహ (వ్యపదేశేతి) తదేవవివృణోతి (ఇదమితి) వ్యపదేశక్షణేఽనవస్థానాసిద్ధిం శఙ్కిత్వాదూషయతి (అథేత్యాదినా) అన్యో ద్రష్టా- అన్యశ్చవ్యపదేష్టేత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (అథేత్యాదినా) శాస్త్రప్రణయనాదీత్యాదిశబ్దేనశాస్త్రీయంసాధ్యసాధనాదిగృహ్యతే క్షణికత్వ పక్షేదూషణాన్తరమాహ (అకృతేతి) వ్యపదేశానుపపత్తిముక్తాంసగూదధానశ్శఙ్క్యతే (దృష్టేతి) సాదృశ్యప్రత్యయశ్చశృఙ్ఖలాస్థానీయోనప్ర త్యయోనైవనైస్యతీత్యాహ (తేనేతి) అపసిద్ధాన్తప్రసక్త్యాప్రత్యాచష్టే (నేత్యాదినా) తావేవాభావప్రత్యయావిషయా, తదవగాహినో న్యథ్యవగ్రీశ్చఖావయనిన్హాపయః ప్రత్యయఇతియావత్ క్షణానాంబధస్యస్య స్సాన్నిద్యాదిభిచేత్- తత్రాహ (మనుతి) వ్యపదేశసాదృశ్య ప్రత్యయానుపపత్తిస్సిద్ధేదోషాన్తరాగ్రహః యత్తువిజ్ఞానస్యరూపాద్యపప్లుతత్వం- తద్దూషయతి (సర్వస్యచేతి) శుద్ధత్వాత్తత్సంసర్గద్రష్టృభావా చ్చనజ్ఞానస్యదుఃఖాదిసంప్లవః- స్వసంవేద్యత్వాఙ్గీకారాదిత్యర్థః జ్ఞానస్యశుద్ధబోధైకస్వాభావ్యమసిద్ధం- దాడిమాదివన్నానావిధరూపాన్వయిత్వా న్నియతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అనిత్యేతి) లేపాంతద్దర్శత్వేపస్యాభావయనత్వాన్తరత్వేఽపిసత్త్వంస్యాత్- ధర్మాణాంధర్మిణాత్యన్తాభావో, స్మైయానాంచమానాదర్థాన్తరత్వాత్, అతోయన్మేయం - తజ్జ్ఞానాంశః - యథాఘటాది మేయంచదుఃఖాదీ త్యర్థః జ్ఞానస్యదుఃఖాదిధర్మోపచయః- కింతుస్వరూపమేవేతిశఙ్క్యమనుబాధ్యదోషమాహ (అథేత్యాదినా) అనుపపత్తిమేవప్రకటయతి (సం యోగేత్యాదినా) స్వాభావికస్యాపినిమోగోస్తి- పుష్పరక్తత్వాదీనాంతథోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) ద్రవ్యాన్తరకణ్ఠేనపుష్పస్యస్థిరో ఽవయవానస్తరక్తత్వాద్వారమ్భకావిశేషితాః విమతంసంయోగపూర్వకం- విభాగవత్త్వాత్ - మేషాదివదిత్యనుమానాన్న స్వాభావికస్యసతివిస్సువి నాశోస్తీత్యర్థః అనుమానానుగుణంప్రత్యక్షంప్రదర్శయతి (బీజేతి) కార్పాసాదిబీజే ద్రవ్యవిశేషసమ్పర్కాద్రక్తాదివాసనయాపుష్పాదీనాం రక్తా దిగుణోపపత్తిస్తతస్తద్యోగి వద్వ్యాపగమాదేవతత్పుష్పాదిషు రక్తత్వాద్వ్యపగమఇత్యర్థః విశుద్ధ్యనుపపత్తిముపసంహరతి (అతఇతి) కల్పనా న్తరమనూద్యదూషయతి (విషయవిషయీతి) కథంపునర్జ్ఞానస్యాన్యేనసంసర్గాభావః- అన్యవిషయేణసంసర్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అ న్యేనసంసర్గమన్తరేణవిజ్ఞానస్యవిషయవిషయ్యాభాసత్వముఅలంస్యాదితిచేత్- తత్రాహ (అసతిచేతి) కల్పనాప్రాయమప్రామాణికమనాదేయమి త్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కల్పనాన్తరముత్థాపయతి (యదపీతి) ఉపశాన్తిర్నిర్వాణశబ్దార్థః- దూషయతి (తత్రాపీతి) ఫల్గుఫలవిశేషఫలంస్యా దితిచేత్ నేత్యాహ (కణ్టకేతి) దార్ష్టాన్తికంవివృణోతి (యస్యేతి) ననుతత్త్వన్తేనవస్తునోఽద్వయత్వాత్, తస్యాసఙ్గస్యకేనచిదపినంయోగవియో గయోరభావాత్కలిత్వాసమ్భవే మోక్షోపసమ్పాదితుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్యపునరితి) యద్యపిపూర్వంవస్తువస్తుతోఽసఙ్గమఙ్గీక్రియతే- త థాపి క్రియాకారకఫలభేదస్యావిద్యామాత్రకృతత్వాదస్మన్మతే సర్వవ్యవహారసమ్భవాన్నసామ్యమితిభావః ననుబాహ్యార్థవాదోవిజ్ఞానవాదశ్చనిరాకృ తౌ- శూన్యవాదోనిరాకర్తవ్యోపికస్మాన్ననిరాక్రియతే- తత్రాహ (శూన్యవాదీతి) సమస్తస్యవస్తునోసత్త్వేనఖానా, న్యానానాంచసర్వేషాంసద్వి షయత్వా, చ్ఛూన్యస్యచావిషయతయాప్రాప్త్యభావేననిరాకరణానర్హత్వా, త్తద్విషయత్వేచశూన్యవాదినైవనిషయనిరాకరణోక్త్యాశూన్యస్యాపు

ప్త్వానా, తస్యచస్ఫురణాస్ఫురణయోః సర్వజ్ఞస్యత్వాయోగా, త్ద్వాదినశ్చసత్వాసత్త్వయో స్తదనుపపత్తేః, సంవృతేశ్చాశ్రయ దావాదస్య నా, తదాశ్రయత్వేదహాన్యస్యస్వరూపహానా, న్నిరాశ్రయత్వేచాసంవృతత్వా, న్నాస్తానిత్ద్వాదపిరాసాయాగర ౯ యతే- లబ్ధద్వంద్వా న్నలితి క్రింనిత్యసిద్ధమస్య కృతస్థహాటస్థమద్వయమాత్మజ్యోతిరితిభావః ౭

రం —— ఆత్మైవాస్యజ్యోతిరిత్యత్రాత్మజ్యోతిశ్శబ్దాభ్యాంసిద్ధశ్శానపురుషస్వరూపంకిమితిపృచ్ఛతిజనకః (కతమఆత్మేతి) హృద్యన్త ఇతి స్వంతః ప్రాణశక్తిలేప్సియముఖ్య ప్రాణమధ్యగతః జ్ఞానధర్మకోజ్యోతిశ్శబ్దిత ప్రకాశకస్వరూపః పురుషో జీవ ఇత్యుత్తరమాహ (యోయంవిజ్ఞానమయః ప్రాణేషుహృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః) అత్ర విజ్ఞానమయ ఇతి ప్రాచుర్యార్థమయటా ఆత్మనో ధర్మభూతజ్ఞానవ్యాప్తి రేకక్తః ప్రాణేష్విత్యస్య ఇన్ద్రియాది ష్వియముఖ్యప్రాణవ్యాపకేరకోఽసిద్ధః అత్రజ్యోతిశ్శబ్దితాత్మనోజ్ఞానస్వరూపస్య విజ్ఞానమయత్వోక్త్యాధర్మభూతజ్ఞానద్వారాఽనుకత్వమాదిత్యాదీనా మివతేజోరూపాణాం ప్రవాహరూపజ్యోతిష్ట్వమితిభావః (ససమానస్సన్నుభౌలోకావనుసఞ్చరతి ధ్యాయతీవలేలాయతీవ) స్య -జీవస్య-హృద్యారవి న్దధాతాకర్తాహాఘాతిమత ఇత్యర్థః సమానః పరాయత్తకర్తృత్వేన సహానస్సన్-మానస-అభిమానః, తేనసహితస్సన్ స్వాప్నస్థితికారకర్తృత్వాది ానసయుక్తస్సన్ గోపురధారీవధ్యాయతీవలేలాయతీవ-స్వతన్త్రః సాహనసోభౌలోకావనుసఞ్చరతి-లోకద్వయమపిసఞ్చరతీత్యర్థః ధ్యాయతీవ-స్వతన్త్రి నైవ లేలాయతీవ స్వయంచలతీవ ధ్యాయతీవలేలాయతీవేత్యాభ్యాంజీవస్యకర్తృత్వం పరమాత్మాయత్తమితి, సోంనకేతర్త్వమాపాదకమితి, చనవ్తితం అత్రపరతన్త్రప్రభౌప్రభువేత్యుక్తివ్వరాయత్తకర్తృత్వాత్ప్రయోజ్యాయతిజేలీవశబ్దప్రయోగేనానుపపన్నేతి ద్రష్టవ్యం తతశ్చ లోకద్వయమేదేహద్వయేనసఞ్చారకథనాద్దేహద్వయవ్యతిరేకోప్యుక్తోభవ నచాత ధ్యాయతీవలేలాయతీవేతీవశబ్దప్రయోగాత్ కర్తృత్వాభావఆత్మనో ఽస్తీతివాచ్యముపగన్తవ్యమితివాచ్యం - కర్తాశాస్త్రార్థవత్త్వాదిత్యాదికరణేసాఙ్ఖ్యాభిమతముక్తకర్తృత్వనూత్నస్యపూర్వపక్షీకృత్యకర్తృత్వేస్యపరిహరసిద్ధా న్తితత్వాత్ ఇయుక్తౌచిన్త్యమానాయ మచేతనత్వాత్ హాటస్థత్వాచ్చనాన్తఃకరణస్యవాచి కాలావ కర్తృత్వమిత్యభ్యుపగమస్య, పరస్పరావివేకేనపర స్వధర్మాధ్యాసఇత్యుపగమస్య, చపరేషాంసాఙ్ఖ్యానాంచనాప్యనసాఙ్ఖ్యమతైత్పరపక్షే మధ్యమస్థాపేన కర్తాశాస్త్రార్థవత్త్వాదిత్యధికరణవిరోధ ప్రసఙ్గేకన్నిరసత్వాత్ నచ యథాచతక్షోభయథేత్యత్ర తత్త్వమసీత్యాదిభిర్బహుకృత్వఃకర్తృత్వాద్యనర్థానాశ్రయ బ్రహ్మాభేదబోధనా త్కర్తృత్వమపరమార్థమితిపరైరుక్తమితివాచ్యం - యోవైబాలాకేపితేషాంపురుషాణాంకర్తేత్యాదివాక్యైర్బ్రహ్మణస్సర్వకర్తృత్వావేదనేన బ్రహ్మభేదబోధనేసర్వకర్తృత్వాపాతేనాకర్తృత్వాప్రసక్తేః, ఉపపృశ్యతేవ్యగ్రప్రయోజనత్వాచ్చ మననాదివిషయత్వేన ధ్యాయనోపాసనైవయుక్తకర ణత్వేనప్రతిపన్నస్యమననశక్తిత్వేచ- మోచేదేవజిహ్వానీనిఆత్మా విషహిద్రష్టాశ్రోతామన్తాకర్తావోద్ధావిజ్ఞానాత్మా పురుష ఇతికర్తృ త్వేనప్రతిపన్నస్యాకర్తృత్వమిత్యుక్తేరయుక్తత్వాత్, విజ్ఞానశబ్దితబుద్ధేఃకర్తృత్వేంకరణాన్తరాభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్ ప్రకృతివివేకలక్షణస మాధాప్రకృత్యేకస్యత్వాత్సమ్భవేనఆత్మనఏవకర్తృత్వమాస్థేయమితి శాస్త్రఫలంప్రయోక్తరీతి సమాధ్యభావాచ్చేతనాత్ యోగస్యాయమేవాత్మా, తస్యకర్తృత్వాద్యనన్తస్యాత్మగతత్వాభావేఽపి భోక్తృత్వమాత్మన్యధికరణప్రసఙ్గాత్, నచకర్తృత్వాద్యనర్థాశ్రయాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసాధ సానమాత్మనః కర్మణా - అవిద్యాస్తమయో మోక్షస్సాసంసారఉదాహృతఇత్యుక్త్యా-తధ్యాసహేత్వవిద్యాయాన్తరాత్మా ఆత్మగతత్వస్యవక్తవ్యతయా వాచ్యం- తదధీనత్వాదిద్వయస్యైత ఇతిహి అవిద్యాత్మికాహిసాబీజశక్తిరవ్యక్తశబ్దనిర్దేశ్యాపరమేశ్వరాశ్రయామాయామయీమహాసుప్తిః- యస్యాం స్వరూపప్రతిబోధరహితాశ్శేరతేసంసారిణోజీవా, తదేవావ్యక్తంక్వచిదాకాశశబ్దనిర్దిష్టం, ఏతస్మిన్నుఖల్వక్షరేగార్గ్యాకాశ ఓతశ్చప్రోతశ్చేతి శ్రుతేఃక్వచిదక్షరశబ్దోదితం, అక్షరాత్పరతఃపర ఇతిశ్రుతేః క్వచిన్మాయేతి నిర్దిష్టం మాయాంతుప్రకృతింవిద్యాదితి మాయాంకుర్వాణః ఇతిభాష్యేపరమే శ్వరాశ్రితాయాఅవిద్యాయాఃప్రతిపాదనేపరతన్త్రతేజీవచైతన్యేనఃహారానుపపత్తేః నచవాచస్పతినాపరమేశ్వరాశ్రయత్వ ం పరమేశ్వ రాశ్రయత్వేనాశ్రయనీతిపరమేశ్వరాశ్రయా - పరమేశ్వరవిషయేత్యర్థః, విద్యాస్వరూపస్యపరమాత్మనో విద్యాశ్రయత్వాసమ్భవాత్ యథ స్వాస్వరూపప్రతిబోధరహితాశ్శేరతఇత్యత్రాపియస్యామవిద్యాయాంసత్యాంశేరతే సంసారిణః అతశ్చజీవాశ్రయావిద్యా నచాది జీవభేదాధీనోజీవభేదః-జీవభేదాధీనోఽవిద్యోపాధిభేదఇతిపరస్పరాశ్రయోభయసిద్ధిర్వాచ్యం- బీజాఙ్కురన్యాయేనానాదిత్వాన్నభయసి ద్ధావిద్యానాంజీవాశ్రితత్వమేవసమఞ్జసమితివాచ్యం- నచతన్నానాజీవాశ్రయత్వం- జీవశబ్దవాచ్యస్యకల్పితత్వాత్, అన్యోన్యాశ్రయత్వాజ్జీవశబ్దవాచ్య స్య- జీవశబ్దలక్ష్యస్యతు బ్రహ్మస్వరూపత్వేనబ్రహ్మణ్యేవావిద్యాశ్రితత్వాదాదిత్యన్వయా ప్రభృతిభిస్సమ్పరిషాష్టమతి ఇతి ఆ త్మన్యాపవయన్నపాం నినిర్విశేషచిన్మాత్రమేవ కేవలం । పూర్వసిద్ధంచమనసోవాధవినాఽపినో పరపక్షిర్బ్రహ్మవి ధ్యాయా స్యైవావిద్యాశ్రయ త్వేనజీవస్యబ్రహ్మాశ్రయత్వాసమ్భవాత్ నహ్యోమోహశ్శనీహారః శిశ్యఇ- అసులుచిన్మాత్రాశ్రితపవ- అంశస్యమ్భవత్యేవదన్నహాన్తమోనాసాహనాధి కరణమితివాచ్యం - అస్తి కోవతేము తిరిమాచిన్మాత్రాశ్రితాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసాధిష్ఠానవాపాపపకాపిద్యా స్స్వాత్మారేవవాచ్యా, అత్ర చాసద్వైతపక్షేపేకముక్తౌసర్వముక్తిప్రసఙ్గః నచైకస్యాపిముక్తిర్వాసీతిశక్యంవక్తుం- శుకవామదేవాదీనాం గుణత్వాద్ ముక్తత్వ స్తమ్భగాదర్శయి త్వా ప్రవాహంస్వంసర్వభూతగతోభవ ఇత్యక్షరాత్మబ్రహ్మమాత్మదేవః ప్రతిపేదే తద్యోయోదేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవతద్భవదిత్యాది ప్ర మాణవిరోధప్రసఙ్గాత్ అతోఽవిద్యానానాత్వేఽభ్యుపగన్తవ్యేఽత్రచవిన్మాత్రాశ్రితసర్వావిద్యానామేకవిద్యానివృత్త్యైకముక్తౌసర్వముక్తి ప్రసఙ్గోభావాదవస్థాత్, ఏకావిద్యానివృత్తియాత్రాభ్యుపగమేచావిద్యాన్తరాశ్రయత్వస్యచిన్మాత్రేపూర్వమివస్థితత్వేనాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసాధిష్ఠానభావలక్షణసంసారానివృత్తేరవస్థత్వాత్, అతస్సోఽప్యనుపపన్నః. నన్వహమితిభాసమానేఽవిద్యాన్తఃకరణోపాధిశ్చేదభిన్నేచిదంశే అ

మ. — స వా అయం పురుషో జాయమానః శరీరమభిసంపద్యమానః పాప్మభిః సꣳసృజ్యతే స ఉత్క్రామన్ మ్రియమాణః పాప్మనో విజహాతి ॥ ౮

[illegible] - అవిద్యాయా [illegible] అన్తఃకరణ [illegible] ... [illegible]

... అవిద్యాచ్ఛిన్న [illegible] ... [illegible] ... జీవస్య దేహాద్వ్యతిరేకః ప్రదర్శితో భవతీతి ద్రష్టవ్యం ౭

శం — యదుక్తం వై [illegible] అస్మిన్ దేహే స్వప్నభూతాత్ [illegible] కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్ [illegible] జ్యోతిష్ట్వం [illegible] ప్రకృతః పురుషో [illegible] ఽయం జాయమానః కథం జాయమాన ఇతి ఉచ్యతే — శరీరం దేహేన్ద్రియసఙ్ఘాతమభిసంపద్యమానః శరీరే ఆత్మభావమాపద్యమాన ఇత్యర్థః పాప్మభిః పాప్మసమవాయిభిర్ధర్మాధర్మాశ్రయైః కార్యకరణైరిత్యర్థః సంసృజ్యతే సంయుజ్యతే స ఉత్క్రామన్ శరీరాన్తరమూర్ధ్వం క్రామన్ — [illegible] మ్రియమాణ ఇత్యస్యైవ వ్యాఖ్యానముత్క్రామన్నితి తానేవ సంశ్లిష్టాన్ పాప్మరూపాన్ కార్యకరణలక్షణాన్ విజహాతి [illegible] పరిత్యజతి యథాఽయం స్వప్నజాగరితే [illegible] అస్మిన్ దేహే [illegible] కార్య [illegible] ... [illegible] సంయోగవియోగౌ [illegible] ౮

ఆ — [illegible] ... [illegible]

... [illegible] కార్యకరణయోశ్చ సంయోగవియోగవత్త్వాత్ [illegible] ... ౯

ఉ.— తస్య వా ఏతస్య పురుషస్య ద్వే ఏవ స్థానే భవత ఇదం చ పరలోకస్థానం చ సన్ధ్యం తృతీయగ్ం స్వప్న స్థానం తస్మిన్సన్ధ్యే స్థానే తిష్ఠన్నేతే ఉభే స్థానే పశ్యతీదం చ పరలోకస్థానం చ । అథ యథాక్రమోఽయం పరలోకస్థానే భవతి తమాక్రమమాక్రమ్యోభయాన్పాప్మన ఆనన్దాగ్ంశ్చ పశ్యతి ॥ స యత్ర ప్రస్వపిత్యస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రామపాదాయ స్వయం విహత్య స్వయం నిర్మాయ స్వేన భాసా స్వేన జ్యోతిషా ప్రస్వపిత్యత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్భవతి॥ ౯

ర౦— ఏవం దేహేన్ద్రియమనఃప్రాణధీవ్యతిరిక్తస్యాత్మనః పాప్మసమ్బన్ధోఽప్యౌపాధిక ఏవేత్యాహ (స వా అయం పురుషో జాయమానః శరీరమభిసమ్పద్యమానః పాప్మభిస్సంసృజ్యతే ఇతి) స ఏవాయం పురుషః - జీవో జాయమాన ఇత్యుక్తే ఆత్మనో నిత్యస్య జాయమానత్వాభావాదాహ (శరీరమభిసమ్పద్యమాన ఇతి । శరీరమభిసమ్పద్యమాన ఇత్యర్థః శరీరసమ్బన్ధ ఏవ జననమితి భావః శరీరమభిసమ్పద్యమాన ఏవ సన్ పాప్మభిస్సంసృజ్యత ఇతి శరీరసమ్బన్ధౌపాధికః పాపసమ్బన్ధ ఇత్యుక్తం భవతి తదేవ వ్యతిరేకముఖేన ద్రఢయతి (స ఉత్క్రామన్మ్రియమాణః పాప్మనో విజహాతీతి) అస్య మ్రియమాణత్వాభావాదాహ (ఉత్క్రామన్నితి) అత్రోత్క్రమణం చ పరమోత్క్రమణం వివక్షితం- పాప్మనో విజహాతీతి సర్వపాపవిధూననశ్రవణాదితి ద్రష్టవ్యం ౮

శం — నను న స్త ఏవ ఇహలోకపరలోకౌ- యౌ జననమరణాభ్యామనుక్రమేణ సఞ్చరతి స్వప్నజాగరితే ఇవ స్వప్నజాగరితే తు ప్రత్యక్షమవగమ్యేతే- న త్విహలోకపరలోకౌ కేనచిత్ప్రమాణేన తస్మాదేతే ఏవ స్వప్నజాగరితే ఇహలోకపరలోకావితి ఉచ్యతే- తస్య వా ఏతస్య పురుషస్య వై ద్వే ఏవ స్థానే భవతః- న తృతీయం చతుర్థం వా కే తే ఇదం చ- యత్ప్రతిపన్నం వర్తమానం జన్మ శరీరేన్ద్రియవిషయవేదనావిశిష్టం స్థానం ప్రత్యక్షతోఽనుభూయమానం పరలోక ఏవ స్థానం- పరలోకస్థానం, తచ్చ శరీరాదివియోగోత్తరకాలానుభావ్యం నను స్వప్నోఽపి పరలోకః- తథా చ సతి ద్వే ఏవేత్యవధారణమయుక్తం న కథం తర్హి. సన్ధ్యం తత్ -ఇహలోకపరలోకయోర్యస్సన్ధిః- తస్మిన్భవం సన్ధ్యం యత్తృతీయం- తత్స్వప్నస్థానం తేన స్థానద్విత్వావధారణం- న హి గ్రామయోస్సన్ధిస్తావేవ గ్రామావపేక్ష్య తృతీయత్వపరిగణనమర్హతి కథం తర్హి పునస్తస్య పరలోకస్థానస్యాస్తిత్వమవగమ్యతే- యదపేక్ష్య స్వప్నస్థానం సన్ధ్యం భవేత్. యతస్తస్మిన్సన్ధ్యే- స్వప్నస్థానే తిష్ఠన్- భవన్. వర్తమాన ఏతే ఉభే స్థానే పశ్యతి. కే తే ఉభే ఇదం చ పరలోకస్థానం చ తస్మాత్స్తః స్వప్నజాగరితవ్యతిరేకేణోభౌ లోకౌ- యావధియాసమానస్స్వప్నసఞ్చరతి జన్మమరణసన్తానప్రబన్ధేన కథం పునః స్వప్నే స్థితస్సన్నుభౌ లోకౌ పశ్యతి- కిమాశ్రయః- కేన విధినేతి. ఉచ్యతే- అథ- కథం పశ్యతీతి. శృణు యథాక్రమః- ఆక్రామత్యనేనేత్యాక్రమః- ఆశ్రయః అవష్టమ్భ ఇత్యర్థః యాదృశ ఆక్రమోఽస్య- సోఽయం యథాక్రమః అయం పురుషః పరలోకస్థానే ప్రతిపత్తవ్యే నిమిత్తే యథాక్రమో భవతి- యాదృశేన పరలోకప్రతిపత్తిసాధనేన విద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాలక్షణేన యుక్తో భవతీత్యర్థః తమాక్రమం- పరలోకస్థానాయాభిముఖీభూతం ప్రాప్తాఙ్కురీభావమివ బీజం తమాక్రమమాక్రమ్య- అవష్టభ్య ఆశ్రిత్యోభయాన్పశ్యతి బహువచనం ధర్మాధర్మఫలానేకత్వాత్ ఉభయప్రకారానిత్యర్థః కాంస్తాన్ పాప్మనః- పాపఫలాని న తు పునస్సాక్షాదేవ పాప్మనాం దర్శనం సమ్భవతి- తస్మాత్పాపఫలాని దుఃఖానీత్యర్థః ఆనన్దాంశ్చ - ధర్మఫలాని. సుఖానీత్యేతత్. తానుభయాన్ పాప్మన ఆనన్దాంశ్చ పశ్యతి జన్మాన్తరదృష్టవాసనామయాన్, యాని చ ప్రతిపత్తవ్యజన్మని యానీషు ఏవ ధర్మాధర్మఫలాని ధర్మాధర్మనిమిత్తో దేవతానుగ్రహాద్వా పశ్యతి, తత్కథమవగమ్యతే పరలోకస్థానభావినాం పాపనాం దర్శనం స్వప్న ఇతి ఉచ్యతే- యస్మాదిహ జన్మన్యననుభావ్యమపి పశ్యతి బహు న చ స్వప్నో నామాపూర్వం దర్శనం- పూర్వదృష్టస్మృతిర్హి స్వప్నః ప్రాయేణ తేన స్వప్నజాగరితస్థానవ్యతిరేకేణ స్త ఉభౌ లోకౌ, యదుక్తమాదిత్యాదిబాహ్యజ్యోతిషామభావేఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతః పురుషో యేన జ్యోతిషా వ్యతిరిక్తేనాత్మనా జ్యోతిషా ... తదేవ నాస్తి- యదాదిత్యాదిజ్యోతిషామభావగమనం- యత్రేదమవివిక్తం స్వయంజ్యోతిరుపలభ్యేత యేన సఙ్గస్తే వా యం కార్యకరణసఙ్ఘాతలక్షణసంసృష్ట ఏవోపలభ్యతే తస్మాదసత్సమోఽసన్నేవ వా స్వేన వివిక్తస్వభావేన జ్యోతీరూపేణాత్మేతి అథ క్వచిద్వివిక్తః స్వేన జ్యోతీరూపేణోపలభ్యతే బాహ్యాధ్యాత్మికభూతభౌతికసంసర్గశూన్యః- తతో యథోక్తం సర్వం భవిష్యతీత్యేతదర్థమాహ- సః- యః ప్రకృత ఆత్మా యత్ర-యస్మిన్కాలే ప్రస్వపితి- ప్రకర్షేణ స్వాపమనుభవతి తదా కిముపాదానః కేన విధినా స్వపితి- సన్ధ్యం స్థానం ప్రతిపద్యత ఇతి ఉచ్యతే- దృష్టస్య లోకస్య- జాగరితలక్షణస్య సర్వావతః - సర్వముపరీతి సర్వావాన్- అయం లోకః కార్యకరణసఙ్ఘాతో విషయవేదనాసంయుక్తః సర్వావత్త్వమస్య వ్యాఖ్యాతమస్మిన్ప్రకరణే ... దినా సర్వావాన్- భూతభౌతికమాత్రా అస్య సంసర్గకారణభూతాః విద్యన్త ఇతి సర్వావాన్ సర్వవానేవ సర్వావాన్ తస్య సర్వావతో మాత్రాం- ఏకదేశమవయవమపాదాయ - అపచ్ఛిద్యాదాయ- గృహీత్వా దృష్టజన్మవాసనావాసితః సన్నిత్యర్థః స్వయం- ఆత్మనైవ విహత్య- దేహం పాతయిత్వా నిస్సమ్బోధమాపాద్య జాగరితే హ్యాదిత్యాదీనాం చక్షురాదిష్వనుగ్రహో దేహవ్యవహారార్థః దేహవ్యవహారశ్చాత్మనో ధర్మాధర్మఫలోపభోగప్రయుక్తః. ధర్మాధర్మఫలోపభోగోపరమణమస్మిన్దేహే ఆత్మకర్మోపరమకృతమిత్యాత్మాస్య విహన్తేత్యుచ్యతే స్వయం నిర్మాయ-నిర్మాణం కృత్వా వాసనామయం స్వప్నదేహం మాయామయమివ నిర్మాణమపి తత్కర్మాపేక్షత్వాత్స్వయం కర్తృకముచ్యతే స్వేన- ఆత్మీయేన భాసా - మాత్రోపాదానలక్షణేన భాసా- దీప్త్యా ప్రకాశేన సర్వవాసనాత్మకేనాన్తఃకరణవృత్తిప్రకాశేనేత్యర్థః సా హి తత్ర విషయభూతా సర్వవాసనామయీ ప్రకాశతే. సా తత్ర స్వయం భా ఉచ్యతే తేన స్వేన భాసా విషయభూతేన స్వేన చ జ్యోతిషా - తద్విషయిణా వివిక్తరూపేణాలుప్తదృక్స్వభావేన తద్భా

రూపం వాసనాత్మకం విషయీకుర్వన్ ప్రస్వపితి యదేవం వర్తనం - తత్ప్రస్వపితీత్యుచ్యతే అత్ర - ఏతస్యామవస్థాయామేతస్మిన్ స్వప్నకాలేఽయం పురుషః- ఆత్మా స్వయమేవ వివిక్తజ్యోతిర్భవతి- బాహ్యాధ్యాత్మికభూతభౌతికసంసర్గరహితం జ్యోతిర్భవతి నన్వస్య లోకస్య మాత్రోపాదానం కృతం - కథం తస్మిన్ సత్యత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిర్భవతీత్యుచ్యతే నైష దోషః- విషయభూతమేవ హి తత్ తేనైవ చాత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిష్ట్వం దర్శయితుం శక్యః- సర్వస్య ఘటాదివిషయో నైకస్మింశ్చిత్సుషుప్తకాల ఇవ. యదా పునః సా మాత్రా వాసనాత్మికా విషయభూతోపలభ్యమానా భవతి- తదాఽసికోశాదివ నిష్కృష్టః సర్వసంసర్గరహితం చక్షురాదికార్యకరణవ్యావృత్తస్వరూపమలుప్తదృగాత్మజ్యోతిః స్వేన రూపేణావభాసయద్గృహ్యతే తేనాత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిర్భవతీతి సిద్ధం ౯

ఆ — తస్యేత్యాదివాక్యస్య వ్యావర్త్యాం శఙ్కామాహ (నన్వితి) అవస్థాద్వయవల్లోకద్వయసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వప్నేతి) కథం తర్హి లోకద్వయప్రసిద్ధిః- అత ఆహ (తస్మాదితి) తత్రోత్తరత్వేనోత్తరవాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇతి) స్థానద్వయప్రసిద్ధిద్యోతనార్థో వై శబ్దః అవధారణం వివృణోతి (నేతి) వేదనా- సుఖదుఃఖాదిలక్షణా ఉభయస్య పరలోకసాధకత్వమభిప్రేత్యాహ (తచ్చేతి) అవధారణమాక్షిపతి (నన్వితి) తస్య స్థానాన్తరత్వం గూహయతి (నేతి) స్వప్నస్య లోకద్వయాతిరిక్తస్థానత్వాభావే కథం తృతీయత్వప్రసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) తస్య సన్ధ్యత్వాన్న స్థానాన్తరత్వమిత్యుత్తరమాహ (సన్ధ్యం తదితి) సన్ధ్యత్వం వ్యుత్పాదయతి (ఇహేతి) యత్తత్స్వప్నస్థానం తృతీయం మన్యసే- తదిహలోకపరలోకయోః సన్ధ్యమితి సమ్బన్ధః అస్య సన్ధ్యత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) పూరణప్రత్యయశ్రుత్యా స్థానాన్తరత్వమేవ స్వప్నస్య కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్య ప్రథమశ్రుతసన్ధ్యశబ్దవిరోధాన్నైవమిత్యాహ (నహీతి) పరలోకాస్తిత్వే ప్రమాణాన్తరజిజ్ఞాసయా పృచ్ఛతి (కథమితి) ప్రత్యక్షం ప్రమాణమిత్యుత్తరమాహ (యత ఇత్యాదినా) స్వప్నప్రత్యక్షం పరలోకాస్తిత్వే ప్రమాణమిత్యుక్తం - తదేవోత్తరవాక్యేన స్ఫుటయితుం పృచ్ఛతి (కథమితి) కథంశబ్దార్థమేవ ప్రకటయతి (కిమిత్యాదినా) ఉత్తరవాక్యముత్తరత్వేనోత్థాపయతి (ఉచ్యత ఇతి) తత్రాథశబ్దముక్తప్రశ్నాన్తరతయా వ్యాకరోతి (అథేతి) ఉత్తరభాగముత్తరత్వేన వ్యాచష్టే (శృణ్వితి) యదుక్తం కిమాక్రమ ఇతి- తత్రాహ (యథాక్రమ ఇతి) యదుక్తం కేన విధినేతి- తత్రాహ (తమాక్రమమితి) పాప్మశబ్దస్య యథార్థత్వే సమ్భవతి కిమితి లక్షణా- తత్రాహ (నత్వితి) సాక్షాత్- ఆగమాదృతే ప్రత్యక్షేణేతి యావత్. పాప్మనామేవ సాక్షాద్దర్శనాసమ్భవస్తచ్ఛబ్దార్థః. కథం పునరాద్యే వయసి పాప్మనామానన్దానాం చ స్వప్నే దర్శనం- తత్రాహ (జన్మాన్తరేతి) యద్యపి మధ్యమే వయసి కరణపాటవాదైహికవాసనయా స్వప్నో దృశ్యతే- తథాపి కథమన్త్యమే వయసి స్వప్నదర్శనం - తదాహ (యాని చేతి) ఫలానాం తు దత్వం-అత్ర లేశతో భుక్తత్వం. యానీత్యుపక్రమాత్తానీత్యుపసంఖ్యాతవ్యం ఐహికవాసనావశాదైహికానామేవ పాప్మనామానన్దానాం చ స్వప్నే దర్శనసమ్భవాన్న స్వప్నప్రత్యక్షం పరలోకసాధకమిత్యాశఙ్క్తే (తత్కథమితి) పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) యద్యపి స్వప్నే మనుష్యాణామిష్టాదిభావో ఽనుభూతో విభాతి - తథాపి న తదపూర్వమేవ దర్శనమిత్యాహ (న చేతి) స్వప్నధియా భావిజన్మభావినోఽపి స్వప్నే దర్శనాత్ప్రాగిత్యుక్తం న చ తదపూర్వదర్శనేఽపి సద్వృత్తిజ్ఞానం- ఉత్థానప్రత్యయబాధాత్ న చైవం స్వప్నధియా భావిజన్మాసిద్ధిః - యథాజ్ఞానమర్థాఙ్గీకారాదితి భావః ప్రమాణఫలముపసంహరతి (తేనేతి) స యత్రేత్యాదివాక్యస్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తమనూద్యాక్షిపతి (యదిత్యాదినా) బాహ్యజ్యోతిరభావే స్వయం పురుషః- కార్యకరణసఙ్ఘాతాద్వ్యతిరిక్తాత్మజ్యోతిరాగమనాదిసిద్ధ్యర్థమితి- తదాక్షిపతి జ్యోతిరన్యద్యదుక్తమిత్యనువాదార్థః విశిష్టస్థానాభావం వక్తుం విశేషణాభావం తావద్దర్శయతి (తదేవేతి) ఆదిత్యాదిజ్యోతిరభావవిశిష్టస్థానం యత్రేత్యుక్తం- తదేవ స్థానం నాస్తి- విశేషణాభావాదితి శేషః యథోక్తస్థానాభావే హేతుమాహ (యేనేతి) సంసృష్టః- బాహ్యైర్జ్యోతిర్భిరితి శేషః వ్యవహారభూమౌ బాహ్యజ్యోతిరభావాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉత్తరగ్రన్థముత్తరత్వేనావతారయతి (అథేత్యాదినా) యథోక్తం-సర్వవ్యతిరిక్తత్వం స్వయం జ్యోతిష్ట్వమిత్యాది అత్ర- స్వప్నం ప్రస్తౌతీతి యావత్ ఉపాదానశబ్దః పరిగ్రహవిషయః కథమస్య సర్వావత్త్వం - తదాహ (సర్వావత్త్వమితి) సంసర్గకారణభూతాః- సహాధ్యాత్మాదివిభాగేనేతి శేషః కిముపాదానమిత్యస్యోత్తరముక్త్వా కేన విధినేత్యస్యోత్తరమాహ (స్వయమిత్యాదినా) ఆపాద్య- ప్రస్వపితీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః కథం పునరాత్మనో దేహవిహన్తృత్వం- జాగ్రద్ధేతుకర్మఫలోపభోగోపరమణాద్ధినస్తీత్యాహ్యతే- తత్రాహ (జాగరితే హీత్యాదినా) నిర్మాణవిషయం దర్శయతి (వాసనామయమితి) యథా మాయావీ మాయామయం దేహం నిర్మిమీతే - తద్వదిత్యాహ (మాయామయమివేతి) కథం పునరాత్మనో యథోక్తం దేహనిర్మాణకర్తృత్వం- కర్మకృతత్వాత్తన్నిర్మాణస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నిర్మాణమపీతి) స్వేన భాసేత్యత్ర తృతీయా కరణే తృతీయాం వ్యావర్తయతి (సా హీతి) తత్రేతి స్వప్నోక్తిః యథోక్తాన్తఃకరణవృత్తేర్విషయత్వేన ప్రకాశమానత్వేఽపి స్వభాసో భవతు కరణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాత్రేతి) స్వేన జ్యోతిషేతి కర్తరి తృతీయా. స్వశబ్దాత్రాత్మవిషయః. కోఽయం ప్రస్వాపో నామ- తత్రాహ (యదేవమితి) వివిక్తవిశేషణం వివృణోతి (బాహ్యేతి) స్వప్నే స్వయం జ్యోతిరాత్మేత్యుక్తిమాక్షిపతి (నన్వస్యేతి) వాసనాపరిగ్రహస్య మనోవృత్తిరూపస్య విషయతయా విషయిత్వాభావాదనిరుద్ధమాత్మనః స్వప్నే స్వయం జ్యోతిష్ట్వమితి సమాధత్తే (నైష దోష ఇతి) కుతో వాసనోపాదానస్య విషయత్వమిత్యాశఙ్క్య స్వయం జ్యోతిష్ట్వశ్రుతిసామర్థ్యాదిత్యాహ (తేనేతి) మాత్రాదానస్య విషయత్వే నైతేయావత్. తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (నత్వితి) యథా సుషుప్తికాలే వ్యక్తస్య విషయస్యాభావే స్వయం జ్యోతిరాత్మా దర్శయితుం న శక్యతే- తథా స్వప్నేఽపి. తస్మాత్తత్ర స్వయం జ్యోతిష్ట్వశ్రుత్యా మాత్రాదానస్య విషయత్వం ప్రకాశితమిత్యర్థః. భవతు స్వప్నే వాసనాదానస్య విషయత్వం - తథాపి కథం స్వయం జ్యోతిరాత్మా శక్యతే వివిచ్య దర్శయితుమిత్యాశ

ఉ.— నతత్రరథానరథయోగానపన్థానోభవన్త్యథరథాన్రథయోగాన్పథస్సృజతేనతత్రానన్దాముదః ప్రముదోభవన్త్యథానన్దాన్ముదః ప్రముదస్సృజతేనతత్రవేశాన్తాః పుష్కరిణ్యస్స్రవన్త్యోభవన్త్యథవేశాన్తాఃపుష్కరిణ్యస్స్రవన్త్యస్సృజతేసహికర్తా॥ ౧౦

శ్రుత్యన్తరం వ్యాఖ్యాయ (యదాప్రస్వపితీతి) ఆవపనం పదం - ఆవపనం ప్రస్వపతో వాసనాత్మకమన్తఃకరణమితిశేషః స్వప్నావస్థాయాం సూర్యాద్యవభాసకాన్తరాభావే ఫలితమాహ (తేనేతి) ౯

రం— ననుస్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతీతి స్వప్నే శరీరవ్యతిరేకప్రదర్శనమయుక్తం - ఐహలౌకికపారలౌకికయోరేవశరీరపరిగ్రహస్థానత్వాత్, స్వప్నస్యాతథాత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యవా ఏతస్యపురుషస్య ద్వే ఏవ స్థానే భవతః ఇదం చ పరలోకస్థానం చేతి) తస్యైతస్య పురుషస్య - జీవస్య, స్థానం గృహం, అయం చ పరశ్చ లోక ఇతి స్థానద్వయమేవ లోకే ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. (సన్ధ్యం తృతీయం స్వప్నస్థానం) సన్ధౌ భవం సన్ధ్యం స్వప్నరూపావస్థానం తు పూర్వోక్తస్థానద్వయానుభవయోగ్యత్వాత్ సన్ధ్యం- తృతీయస్థానమేవ భవతీత్యర్థః మృతః పరలోకం పశ్యతి - జాగ్రత్పురుష స్త్విమమేవ లోకం పశ్యతి, స్వప్నావస్థస్తు కదాచిదిమం లోకం పశ్యతి - కదాచిత్పరలోకం స్వర్గనరకాదికం పశ్యతి అతః స్థానద్వయదర్శనయోగ్యాదిలక్షణేయం స్వప్నావస్థేత్యర్థః అముమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి (తస్మిన్సన్ధ్యే స్థానే తిష్ఠన్నేతే ఉభే స్థానే పశ్యతి ఇదం చ పరలోకస్థానం చేతి) స్వప్నస్థః స్వేతరస్థానద్వయాగాన్తరభావినః పరలోకస్థానదర్శనస్య కథం స్వప్నావస్థ పురుష దృశ్యత్వం సమ్భవతి- అతః స్వప్నే దృశ్యం పరలోకస్థానమన్యదేవేత్యత్రాహ (అథ యథా క్రమోఽయం పురుషః పరలోకస్థానే భవతీత్యాది) ఆక్రమత్యనేనేత్యాక్రమః- ఆశ్రయః పుణ్యపాపరూపః యద్విధపుణ్యపాపరూపాక్రమసహితస్సన్ పరలోకే సుఖదుఃఖభాక్ భవతి- తమేవ- తాదృశమేవ పుణ్యపాపలక్షణమాక్రమమాక్రమ్యాథ - తదా స్వప్నే ప్రతికూలానుకూలాంశ్చోభయవిధాన్పదార్థాన్పశ్యతి తతశ్చ స్వప్నే పరిదృశ్యమానమేతద్దేహాతిరిక్తదేహభోగ్యం తదాత్వ ఏవేశ్వరసృష్టసూక్ష్మపుణ్యాపుణ్యఫలరూపమిదం పరలోకస్థానమేవేత్యర్థః ననుస్వప్నే పరలోకవత్పుణ్యపాపాదివశేన పదార్థసృష్టౌ స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వం కుతోఽభ్యుపగన్తవ్యం - ఇన్ద్రియాణాం ప్రకాశకానాం సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సయత్ర ప్రస్వపిత్యస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రాముపాదాయ స్వయన్విహత్యేత్యాది) సః- జీవో యత్ర - యదా ప్రస్వపితి- స్వప్నమనుభవతి తదాసర్వావతః- సర్వతో భోగ్యభోగోపకరణాదిసర్వయుక్తస్య అస్య జగతః - జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్య మాత్రాం- లేశం మాత్రాం- ప్రకాశకో జాగ్రదవస్థేన్ద్రియవర్గః తముపాదాయ స్వయమేవ తమిన్ద్రియవర్గం నిహత్య - నిశ్చేష్టతామాపాద్య నిర్వ్యాపారం కారయిత్వేతియావత్. అథస్వాప్నికదేహేన్ద్రియాదివస్తుజాతం స్వయం నిర్మాయ- సృష్ట్వా. అత్రోక్తం జీవస్యస్వాప్నపదార్థనిర్మాతృత్వం సృష్టద్వారేతి ద్రష్టవ్యం- అగ్రే *సహికర్తేతివాక్యేన తేషామీశ్వరసృష్టత్వస్యవక్ష్యమాణత్వాత్, పరమేశ్వరస్యాదృష్టద్వారేత్యుక్తత్వాచ్చ. స్వేన భాసా స్వేనైవ ప్రకాశేన (స్వేన జ్యోతిషేతి) ప్రస్వపితి- స్వప్నమనుభవతీత్యర్థః. అత్ర- అస్యాం దశాయాం పురుషః- జీవః స్వయఞ్జ్యోతిర్భవతి - ప్రకాశకాన్తరాభావాదిత్యర్థః యద్యపి స్వప్నపదార్థభానం స్వాప్నికేన్ద్రియద్వారప్రసృమరేణ ధర్మభూతజ్ఞానేనైవ - నాత్మజ్యోతిషా. తథాప్యాదిత్యాదిప్రకాశకాన్తరస్థానాభిషిక్తత్వాత్తస్యైవేతిభావః యద్యపి స్వప్నేఽపి దీపాదిజ్యోతిస్సద్భావస్సమ్భవతి ప్రకాశకాన్తరవ్యతిరేకో నవక్తుం శక్యః- తథాపి లోకప్రసిద్ధాదిత్యాదిజ్యోతిరన్తరాభావాజ్జాగ్రదాదివైలక్షణ్యముక్తమిత్యత్రోక్తం స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వం ప్రసిద్ధజ్యోతిరభావేఽపి ప్రకాశకత్వమేవేతి ద్రష్టవ్యం. ౯

శం— నన్వత్ర కథం పురుషః స్వయఞ్జ్యోతిః- యేన జాగరిత ఇవ గ్రాహ్యగ్రాహకాదిలక్షణస్సర్వో వ్యవహారో దృశ్యతే, చక్షురాదీనాం గ్రాహకాణామాదిత్యాద్యాలోకానాం సత్త్వే యథా జాగరితే,- తత్ర కథం విశేషావధారణం క్రియతే * అత్రాయం పురుషః స్వయఞ్జ్యోతిర్భవతీతి ఉచ్యతే- వైలక్షణ్యాత్స్వప్నదర్శనస్య. జాగరితే హీన్ద్రియబుద్ధిమన ఆలోకాదివ్యాపారసఙ్కీర్ణమాత్మజ్యోతిః- ఇహ తు స్వప్నే ఇన్ద్రియాభావాత్తదనుగ్రాహకాదిత్యాద్యాలోకాభావాచ్చ వివిక్తం కేవలం భవతి- తస్మాద్వైలక్షణ్యం నను తథైవ విషయా ఉపలభ్యన్తే స్వప్నేఽపి- యథా జాగరితే తత్ర కథమిన్ద్రియాభావాద్వైలక్షణ్యముచ్యత ఇతి శృణు నతత్ర విషయాః స్వప్నే రథాదిలక్షణాః తథా న రథయోగాః- రథే యుజ్యన్త ఇతి రథయోగాః- అశ్వాదయస్తత్ర న విద్యన్తే. న చ పన్థానః- రథమార్గా భవన్తి అథ రథాన్రథయోగాన్పథశ్చ సృజతే స్వయం కథం పునస్సృజతే రథాదిసాధనానాం వృక్షాదీనామభావే ఉచ్యతే *అస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రాముపాదాయ స్వయం విహత్య స్వయం నిర్మాయ ఇతి- ఉక్తమన్తఃకరణవృత్తిరస్య లోకస్య వాసనా- మాత్రా. తాముపాదాయ రథాదివాసనారూపాన్తఃకరణవృత్తిస్తదుపలబ్ధినిమిత్తేన కర్మణా చోద్యమానా దృశ్యత్వేన వ్యవతిష్ఠతే తదుచ్యతే * స్వయం నిర్మాయేతి తదేవాహ (రథాదీన్సృజత ఇతి) న తు తత్కరణం, వా కరణాని గ్రాహకాణి వా దిత్యాదిజ్యోతీంషి, తదవభాస్యా వా రథాదయో విషయా, విద్యన్తే- తద్వాసనామాత్రం తు కేవలం తదుపలబ్ధికర్మనిమిత్తచోదితోద్భూతాన్తఃకరణవృత్త్యాశ్రయం దృశ్యతే తద్యస్యజ్యోతిషా దృశ్యతేఽలుప్తదృశా- తదాత్మజ్యోతిరత్ర కేవలమసిరివకోశాద్వివిక్తం తథా- న తత్రానన్దాః- సుఖవిశేషాః. ముదః - హర్షాః పుత్రాదిలాభనిమిత్తాః. ప్రముదః- త ఏవ ప్రకర్షోపేతాః అథ చానన్దాదీన్సృజతే. తథా- న తత్ర వేశాన్తాః- పల్వలాః పుష్కరిణ్యః- తటాకాః స్రవన్త్యః- నద్యో భవన్తి అథ వేశాన్తాదీన్సృజతే వాసనామాత్రరూపాన్. యస్మాత్స హి కర్తా. తద్వాసనాశ్రయచిత్తవృత్త్యుద్భవనిమిత్తకర్మహేతుత్వేనేత్యవోచామ తస్య కర్తృత్వం.

నతు సాక్షాదేవాత్ర క్రియా సంభవతి- అత్ర సాధనాభావాత్ నహి కారకమన్తరేణ క్రియా సంభవతి - నచాత్ర హస్తపాదాదీని క్రియాకారకాణి సన్తి, యద్యపి తులానిచన్ద్రసౌజాగ్రతే- తత్రాత్మజ్యోతిరవభాసిత్వాకార్యకరణై రథాదివ సనాత్ర యా న్తఃకరణవృత్త్యభివ్యక్తిః ప్రతిష్ఠితః నిర్వర్త్య తే- తేనోచ్యతే సహికర్తేతి యదుక్తం * అస్యాత్మైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే ఇతి తత్రాత్మనః పరమార్థతః స్వతః కర్తృత్వం చైతన్యజ్యోతిషా అవభాసకత్వ వ్యతిరేకేణ యచ్చైతన్యాత్మజ్యోతిషా న్తఃకరణద్వారేణావభాసయతి కార్యకరణాని, తదవభాసితాని కర్మసు వ్యాప్రియన్తే కార్యకరణాని, తత్ర కర్తృత్వముపచర్యత ఆత్మనః యదుక్తం *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి తదేవానూద్యతే సహికర్తేతి హే త్వర్థః ౧౦

ఆ — యదుక్తం స్వప్నే స్వయం జ్యోతిరాత్మేతి- తత్ప్రకారాన్తరేణ దీపయ (నతత్రేతి) అవస్థాద్వయమివ కేవలాభావో కథం చోద్యం దయాచష్టే (ఉచ్యత ఇతి) స్వే లక్షణ్యం స్ఫుటయతి (జాగ్రదితి) మనసస్స్వప్నే సదపి విషయత్వాన్న స్వయం జ్యోతిష్ట్వ విరోధాభావః ఉక్తం వైలక్షణ్యం ప్రతిలోమాత్రత్వాచష్టే (నష్వితి) నతత్రేత్యాదివాక్యం వ్యాకుర్వన్సూత్రమాహ (శృణ్వితి) ప్రతీతిం ఘటయతి (అథేతి) రథాదిస్సృష్టిమాక్షిపతి (కథం పునరితి) వాసనామయీ సృష్టిరిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) తదుపలబ్ధిరేవ తైరేవ తత్ర తచ్చ తైస్సహ వాసనాత్మికా మనోవృత్తిరేవో క్తా ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (నన్వితి త్యాదినా) తదుపలబ్ధిః- వాసనోపలబ్ధిః తత్ర యత్కార్యనిమిత్తం- తేన చోదితతయా ఉద్భూతా న్తఃకరణవృత్తి గ్రాహకావస్థా- తదాకారయం- తదాత్మకం తద్వాసనారూపం దృశ్యత ఇతి యోజనా తథాపి కథమాత్మజ్యోతిః స్వప్నే కేవలం సిధ్యతి - తత్రాహ (తద్యస్యేతి) యథాకాశాది ప్రకాశ- తథా దృశ్యాయా బుద్ధేర్వివిక్తమాత్మజ్యోతిరితి కైవల్యం సాధయతి (అసిరివేతి) తథా - రథాద్యభావవదితి యావత్ సుఖాన్యేవ విశిష్యన్త ఇతి విశేషాః- సుఖసామాన్యానీత్యర్థః తథేత్యానన్దాద్యభావో దృష్టాన్తితః అల్పీయాంసి సరాంసి పల్వలశబ్దేనోచ్యన్తే సహి కర్తేత్యత్ర హి శబ్దోయస్మాదిత్యర్థే తస్మాత్సృజతీతి శేషః. కుతో స్య కర్తృత్వం- సహకార్యభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వాసనేతి) తచ్ఛబ్దేన వేశాన్తాదిగ్రహణం అదీయవాసనాధారశ్చిత్తపరిణామః తేనోద్భవతి యత్కర్మ- తస్య స్వజ్ఞమానసధానత్వే నేతి యావత్ ముఖ్యం కర్తృత్వం వారయతి (నత్వితి) తత్రైవ స్వప్నోక్తిః సాధనాభావే పి స్వప్నే క్రియా కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తర్హి స్వప్నే కార్యపి భవిష్యతీత్యాహ (నచేతి) తర్హి పూర్వోక్తమపి కర్తృత్వం కథమితి చేత్- తత్రాహ (యత్ర త్వితి) ఉక్తార్థవాక్యోపక్రమమనుకూలయతి (తదుక్తమితి) ఉపక్రమే ముఖ్యం కర్తృత్వం- ఇహ తూపచారికమితి విశేషమాశఙ్క్యాహ (తత్రాపీతి) పరమార్థతశ్చైతన్యజ్యోతిషా న్యాప్రకాశకత్వ వ్యతిరేకేణ స్వతో న కర్తృత్వం వాక్యోపక్రమేపి వివక్షితమిత్యర్థః ఆత్మనో వాక్యోపక్రమే కర్తృత్వమౌపచారికమిత్యుపసంహరతి (యదితి) సహి కర్తేత్యౌపచారికం కర్తృత్వమిత్యుచ్యతే చేత్- తస్య * ధ్యాయతీవేత్యాదినోక్తత్వాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదుక్తమితి) అనువాదే ప్రయోజనమాహ (హేత్వర్థ ఇతి) స్వప్నే రథాద్యసృష్టిరితి శేషః ౧౧

౧౦ — నను *ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే ఇత్యాదినోపపద్యతే- స్వప్నే అవగమనక్రియాకర్మకరణాదీనామసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నతత్ర రథానరథయోగానపన్థానోభవన్త్యథరథాన్రథయోగాన్పథస్సృజత ఇతి) రథయోగాః- అశ్వాదయః రథగథాశ్వమార్గాదయః ఇన్ద్రియగ్రాహ్యా భవయోగ్యాః తత్ర- స్వప్నే నసన్తి- నజాయన్తే అథతు తత్పురుషత స్మాత్కేవలాత్ సుబాహ్యరథాదీనర్థాన్ పరమాత్మా స్వ ఏవ సృజతి. ఏవమగ్రేపి ద్రష్టవ్యం ఆనుకూలవస్తుదర్శనజా ప్రీతిరానన్దః తస్మిన్ స్వకీయప్రయుక్తాప్రీతిర్ముత్ తద్విశిష్టా ప్రీతిః ప్రముత్. వేశాన్తాః- వేశన్తాః పల్వలాని వేశాన్తా ఇతి దీర్ఘశ్ఛాన్దసః పుష్కరిణ్యః- వాప్యః స్రవన్త్యః- నద్యః పుష్కరిణ్యః స్రవన్త్య ఇతి చ్ఛాన్దసోభక్తివ్యత్యయః పుష్కరిణీస్స్రవన్తీస్సృజత ఇత్యర్థః పుష్కరిణ్యస్స్రవన్త్యస్సృజత ఇత్యత్ర * వాధన్యసీతివా పూర్వసవర్ణదీర్ఘాభావః ననుస్వప్నద్రష్టుస్స్వస్యైవాయం వ్యవహారదర్శనం సర్వతి- తదానీం తత్రస్థితో వ్యవహారం పశ్యతి స్వప్నద్రష్టాపి ప్రబోధానన్తరం తత్ర గతస్తం పశ్యతి తత్ర తత్స్వాప్నస్థ నయనగోచరత్వా భావాత్ కథమిదం దృశీస్వప్నస్థసృష్టిరుపపద్యతామిత్యత్రాహ (సహికర్తేతి) సకల ప్రపఞ్చ నాటకసూత్రధారస్య స్వప్నస్వరూపస్య కర్తా- సకిం నాకర్తుం నశక్నుయాదితి హి శబ్దాభిప్రాయః నచసహీత్యనేన * సయత్ర ప్రస్వపితీత్యుపక్రాన్తో జీవ ఏవ పరామృశ్యతామితి వాచ్యం- సత్యసఙ్కల్పస్యైవ స్రష్టృత్వాత్ అథాహ- *సత్యేస్సృష్టిరాహహి నతత్ర రథానరథయోగా ఇత్యాదినా స్వప్నస్థానే జీవకర్తృకైవ సృష్టిరామ్నాయతే- *సన్ధ్యే సృష్టిరాహ హి ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం జీవమేవ సన్నిధానాత్పరామృశ్య తస్య కర్తృత్వం శ్రుతిరాహహి * నిర్మాతారం చైకే పుత్రాదయశ్చ ఏకే శాఖినః *య ఏషు సుప్తేషు జాగర్తి కామం కామం పురుషో నిర్మిమాణ ఇతి కామానాం నిర్మాతారం జీవమామనన్తి అత్ర కామశబ్దేన కామ్యమానాః పుత్రాదయో ఇవ వ్యస్తాః పూర్వస్మిన్ * సర్వాన్ కామాన్ ఛన్దతః ప్రార్థయస్వ శతాయుషః పుత్రపౌత్రాన్ వృణీష్వేతి పుత్రాదయో హి కామాః ప్రకృతాః అతో జీవ ఏవ కర్తృత్వేనాభిధీయతే నచ జీవస్య కథమీదృశం సృష్టిసామర్థ్యమితి వాచ్యం - ప్రజాపతివాక్యే జీవస్యాపి సత్యసఙ్కల్పత్వాదేరామ్నానాత్ నచ తత్సంసారదశాయాం తిరోహితమితి వాచ్యం- ముక్తావివ స్వప్నదశాయామవిద్యావాదితిద్వాభ్యాం సూత్రాభ్యాం పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * మాయామాత్రం తు కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాత్ తు శబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. మాయాశబ్దో హ్యాశ్చర్యత్వం ప్రవృత్తినిమిత్తీకృత్య భగవత్సఙ్కల్పవాచీ. *మాయా వయునం జ్ఞానమితి నిఘణ్టుపాఠాచ్చ మాయాశబ్దో జ్ఞానరూపసఙ్కల్పవచనః మాయామాత్రం- భగవత్సఙ్కల్పమాత్రసృష్టం. నతు జీవసృష్టమిత్యర్థః. తత్ర హేతుః- కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాదితి జీవస్య సత్యసఙ్కల్పత్వాదిబ్రహ్మరూపస్య ప్రజాపతివాక్యోదితస్య సంసారదశాయాం సర్వాత్మనాఽనభివ్యక్తత్వాత్ నతస్య కర్తృత్వసమ్భవనాపి. * సహి కర్తేతి హి శబ్దేన ప్రసిద్ధస్యైవ కర్తృతయా నిర్దేశాత్ స్వప్నదృశ ఏవ కర్తృత్వే స్వాహితచోరవ్యాఘ్రాదేస్సృష్టిర్నోపపద్యేత. ఇమాన్ స్వాప్నాన్ పదార్థాన్ స్రాక్షమితి ప్రతిసన్ధానప్రసఙ్గాచ్చ. * కామం

ఉ.—— తదేతే శ్లోకా భవన్తి॥ స్వప్నేన శారీరమభిప్రహత్యాసుప్తః సుప్తానభిచాకశీతి। శుక్రమాదాయ పునరైతి స్థానగ్ం హిరణ్మయః పురుష ఏకహగ్ంసః॥ ౧౧

ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయం బహిష్కులాయాదమృతశ్చరిత్వా। స ఈయతేఽమృతో యత్ర కామగ్ం హిరణ్మయః పురుష ఏకహగ్ంసః॥ ౧౨

కామం పురుషో నిర్మిమాణ ఇత్యత్ర * తదేవశుక్రం తద్బ్రహ్మేత్యుక్త్యాతస్య వచనస్య బ్రహ్మవిషయత్వాచ్చ న జీవస్య స్రష్టృత్వం నను స్వాభావికస్యాపహతపాప్మత్వాదేః సత్యసఙ్కల్పత్వపర్యన్తస్యానభివ్యక్తిః కిన్నిబన్ధనేత్యత్రాహ - * పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ పరాభిధ్యానాత్ - పరమాత్మసఙ్కల్పాత్ తత్తిరోహితం భవతి తత్సఙ్కల్పాదేవ హి అస్య - జీవస్య బన్ధో మోక్షశ్చ - * యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే అథ సోఽభయం గతో భవతి యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నుదరమన్తరం కురుతే అథ తస్య భయం భవతి * ఏష హ్యేవానన్దయాతీతి శ్రవణాత్ * దేహయోగాద్వా సోఽపి సోఽపి - తిరోభావః సృష్టికాలే దేహయోగద్వారేణ వా భవతి - ప్రళయకాలే సూక్ష్మచిచ్ఛక్తియోగద్వారేణ [illegible] * సూచకశ్చ హి శ్రుతేరాచక్షతే చ తద్విదః స్వాప్నార్థో హి శుభాశుభసూచకః - * యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియం స్వప్నేషు పశ్యతి। సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్ తస్మిన్ స్వప్ననిదర్శనే * స్వప్నే పురుషం కృష్ణం కృష్ణదన్తం పశ్యతి స ఏనం హన్తీతి శ్రుతేః ఆచక్షతే చ స్వప్నాధ్యాయవిదస్తథా తతశ్చ యదీయం స్వప్నసృష్టిర్జీవకర్తృకా - తర్హి శుభసూచకానేవ సృష్ట్వా పశ్యేత్ - నాశుభసూచకాన్ అతో న జీవకర్తృకేయం సృష్టిరిత్యుభయలిఙ్గపాదే స్థితం యదత్ర పరైరుచ్యతే స్వప్నసృష్టేః సత్యత్వే రథాదిసృష్టివదాదిత్యాదేరపి సృష్ట్యభ్యుపగమాజ్జాగ్రద్దశావత్ స్వప్నేఽపి జ్యోతిరన్తరవ్యతికరసత్త్వాత్ స్వప్రకాశత్వస్య దుర్వచతా స్యాత్ - అతః స్వప్నదృష్టానాం సత్యత్వం ప్రకరణవిరుద్ధమితి తదసత్ - పరమతేఽపి మనసః ప్రకాశకస్య సత్త్వేన స్వప్నే స్వయం[illegible]త్వసాధనమసఙ్గతమేవ హి స్యాత్ తస్మాల్లోకప్రసిద్ధాదిత్యాద్యభావే స్వకీయజ్ఞానేన భాసకత్వాత్ స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వమక్షీత్యభిప్రాయాః శ్రుతేః స్వాత్[illegible] ప్రకృతమనుసరామః ౧౦

శం —— తత్ - ఏతస్మిన్నుక్తేఽర్థే ఏతే శ్లోకాః - మన్త్రా భవన్తి స్వప్నేన - స్వప్నభావేన శారీరం - శరీరమభిప్రహత్య - నిశ్చేష్టమాపాద్యాసుప్తః - స్వయమలుప్తదృగాదిశక్తిస్వాభావ్యాత్ సుప్తాన్ - వాసనాకారోద్భూతానన్తఃకరణవృత్త్యాశ్రయాన్ బాహ్యాధ్యాత్మికాన్ సర్వానేవ భావాన్ స్వేన రూపేణ ప్రత్యస్తమితాన్ సుప్తానభిచాకశీతి - అలుప్తయాత్మదృష్ట్యా పశ్యతి, అవభాసయతీత్యర్థః శుక్రం - శుద్ధం జ్యోతిష్మదిన్ద్రియమాత్రారూపమాదాయ - గృహీత్వా పునః కర్మణా జాగరితస్థానమేతి - ఆగచ్ఛతి హిరణ్మయః - హిరణ్మయ ఇవ చైతన్యజ్యోతిస్స్వభావః. పురుష ఏకహంసః - ఏక ఏవ హన్తీత్యేకహంసః ఏకో జాగ్రత్స్వప్నేహలోకపరలోకాదీన్ గచ్ఛతీత్యేకహంసః ౧౧

ఆ —— తదేతే శ్లోకా భవన్తీత్యేతత్ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాచష్టే (ఏతేఇతి) ఉక్తోఽర్థః - స్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వాదిః. శారీరమిత్యస్యార్థమధ్యాహృత్య స్వయమసుప్తత్వే హేతుమాహ (అలుప్తేతి) వ్యాఖ్యేయం పదమాదాయ వ్యాచష్టే (సుప్తానిత్యాదినా) ఉక్తమనూద్య పదాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (సుప్తానభిచాకశీతీతి) ౧౧

రం —— (తదేతే శ్లోకా భవన్తి) తత్ - సుషుప్త్యుక్త్యనన్తరమేతే - వక్ష్యమాణశ్లోకాః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. (స్వప్నేన శారీరమభిప్రహత్యాసుప్తస్సుప్తానభిచాకశీతి) స్వప్నేనేతీత్థమ్భావే తృతీయా. పురుషః - జీవః స్వప్నేనోపలక్షితస్సన్ శారీరం - శరీరమభిప్రహత్య - నిశ్చేష్టతామాపాద్య అసుప్తః - అలుప్తప్రకాశ ఏవ సన్ సుప్తాన్ - లుప్తప్రకాశాన్ ప్రాణానభితశ్చాకశీతి - [illegible] పర్యటతీత్యర్థః శుక్లం - జ్యోతిష్మత్, ప్రకాశకం మన ఆదికమిన్ద్రియవర్గమాదాయ స్వాప్నాన్తే పునః స్వస్థానమేతి - జాగ్రద్దశాం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః హిరణ్మయః - ప్రకాశమయః ఏకహంసః - ఏక ఏవ హన్తి గచ్ఛతీత్యేకహంసః ౧౧

శం —— తథా - ప్రాణేన - పఞ్చవృత్తినా రక్షన్ - పరిపాలయన్ అన్యథా మృతభ్రాన్తిః స్యాత్, అవరం - నికృష్టం. అనేకాశుచిసఙ్ఘాతత్వాదత్యన్తబీభత్సం కులాయం - నీడం, శరీరం స్వయం తు బహిస్తస్మాత్ కులాయాచ్చరిత్వా యద్యపి శరీరస్థ ఏవ స్వప్నం పశ్యతి - తథాపి తత్సమ్బన్ధాభావాత్ తత్స్థ ఇవాకాశో బహిశ్చరిత్వేత్యుచ్యతే. అమృతః - స్వయమమరణధర్మా, ఈయతే - గచ్ఛతి యత్ర కామం - యత్ర యత్ర కామో విషయేషూద్భూతవృత్తిర్భవతి - తం తం కామం వాసనారూపేణోద్భూతం గచ్ఛతి ౧౨

ఆ —— తథాశబ్దః స్వప్నగతవిశేషసముచ్చయార్థః కిమితి స్వప్నే ప్రాణేన శరీరమాత్మా పాలయతి - తత్రాహ (అన్యథేతి) బహిశ్చరిత్వేత్యయుక్తం - శరీరస్థస్యైవ స్వప్నోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) తత్సమ్బన్ధాభావాద్బహిశ్చరిత్వేత్యుచ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. దేహస్థస్యైవ తదసమ్బన్ధే దృష్టాన్తమాహ (తత్స్థ ఇతి) ౧౨

రం.—— (ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయం బహిష్కులాయాదమృతశ్చరిత్వేత్యాది) సః - జీవః స్వప్నే అవరం - నికృష్టం కులాయం - స్థూలం శరీరం ప్రాణేన - పఞ్చవృత్తిప్రాణేన రక్షన్, ప్రాణస్యాపి స్వప్నే జీవేన సహ నిర్గమే సద్యో మరణమేవ స్యాత్ - అతః ప్రాణేన శరీరం రక్షన్ అత ఏవ అమృత ఏవ

ఉ.— స్వప్నాన్త ఉచ్చావచమీయమానో రూపాణి దేవః కురుతే బహూని । ఉతేవ స్త్రీభిః సహ మోదమానో జక్షదుతేవాపి భయాని పశ్యన్॥ ౧౩

ఆరామమస్య పశ్యన్తి న తం పశ్యతి కశ్చనేతి । తం నాయతం బోధయేదిత్యాహుః । దుర్భిషజ్యꣳ హాస్మై భవతి యమేష న ప్రతిపద్యతే । అథో ఖల్వాహుర్జాగరితదేశ ఏవాస్యైష ఇతి యాని హ్యేవ జాగ్రత్పశ్యతి తాని సుప్త ఇత్యత్రాయం పురుషః స్వయం జ్యోతిర్భవతి సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయ బ్రూహీతి॥ ౧౪

షట్కులాయాత్- జాగ్రచ్ఛరీరాద్బహిర్నిస్సృత్య యత్ర కామం- కామ్యత ఇతి కామం యత్ర భోగ్యం తత్ర సర్వత్ర చరిత్వా అమృతః - అమరణ... హిరణ్మయః ఏకహంసః పునరపి స్వస్థానమాయాతి - గచ్ఛతీత్యర్థః యద్వా - కులాయాద్బహిశ్చరిత్వా యత్ర కామః - తత్ర ఈయతే - గచ్ఛతీత్యర్థః ౧౨

శం.— కిఞ్చ- స్వప్నాన్తే- స్వప్నస్థానే ఉచ్చావచం- ఉచ్చం- దేవాదిభావం అవచం- తిర్యగాదిభావం నికృష్టం, తముచ్చావచమీయమానః- గమ్యమానః ప్రాప్నువన్ రూపాణి దేవః- ద్యోతనావాన్ కురుతే- నిర్వర్తయతి వాసనారూపాణి బహూని- అసఙ్ఖ్యేయాని ఉత - అపి స్త్రీభిస్సహ మోదమాన ఇవ జక్షదివ- హసన్నివ వయస్యైః ఉత ఇవ అపి భయాని- బిభేత్యేభ్య ఇతి భయాని- సింహవ్యాఘ్రాదీన్ పశ్యన్నివ ౧౩

ఆ.— స్వప్నస్థం విశినష్టి నరం మహా (కిఞ్చేతి) ఉచ్చావచం విషయాకృత్యా తేన తేనాత్మనా స్వైర్వస్వ... ౧౩

రం.— (స్వప్నాన్త ఉచ్చావచమీయమానో రూపాణి దేవః కురుతే బహూనీత్యాది) స్వప్నాన్తే- స్వప్నస్థానే ఇత్యర్థః ... ఉచ్చావచం- పుణ్యపాపానుగుణముత్కృష్టాపకృష్టమీయమానః- గచ్ఛమానో దేవః- జీవ ఇత్యర్థః బహూని- దేవాదిరూపాణి కురుతే- ... ఇత్యర్థః ఉత - అపి ఉతశబ్ద ఇవార్థః స్త్రీభిస్సహ మోదమాన ఇవ క్వచిద్భ్రాన్తో భవతి. క్వచిజ్జక్షదివ జక్షణం - భక్షణం హసనం వా ... ఉత - అపి చ. భయాని - బిభేత్యేభ్య ఇతి భయాని - వ్యాఘ్రాదీని పశ్యన్నివాపి భవతీత్యర్థః స్వప్నాన్త ... తత్కాలమాత్రావభాసత్వాత్ స్వప్నస్య అనుభావ్యత్వాచ్చాత్రేవశబ్దః ౧౩

శం.— ఆరామం- ఆరమణం. ఆక్రీడామనేన నిర్మితాం వాసనారూపామస్యాత్మనః పశ్యన్తి సర్వే జనాః. గ్రామనగరస్త్రీ ... మిత్యాది వాసనానిర్మితమాక్రీడనరూపం. (న తం పశ్యతి) తం పశ్యతి కశ్చన కష్టం భోర్వర్తతే- అత్యన్తవివిక్తం దృష్టిగోచరమాపన్నమపి నోపలభ్యతే భాగ్యహీనతా లోకస్య - యద్యశక్యదర్శనమస్యాత్మానం తం న పశ్యతి లోకం ప్రత్యనుక్రోశం దర్శయతి శ్రుతిః. అత్యన్తవివిక్తః స్వయంజ్యోతిరాత్మా, స్వప్నే భవతీత్యభిప్రాయః. (తం నాయతం బోధయేదిత్యాహుః) ప్రసిద్ధిరపి లోకే విద్యతే స్వప్న ఆత్మజ్యోతిషో వ్యతిరిక్తత్వే. కాసౌ. తం- ఆత్మానం సుప్తమాయతం- సహసా భృశం న బోధయేదిత్యాహుః- ఏవం కథయన్తి చికిత్సకాదయో జనా లోకే నూనం తే పశ్యన్తి జాగ్రద్దేహాదిన్ద్రియద్వారతో వ్యుత్థాయ కేవలో ... స్వప్నస్థ ఇతి- యద్యాహుః తం నాయతం బోధయేదితి తత్ర చ దోషం పశ్యన్తి - భృశం హ్యసౌ బోధ్యమానస్తానీన్ద్రియద్వారాణి సహసా ప్రతిపద్యమానో న ప్రతిపద్యేతేతి తదేతదాహ (దుర్భిషజ్యం హాస్మై భవతి యమేష న ప్రతిపద్యత ఇతి) తమిన్ద్రియద్వారదేశం - యస్మాచ్ఛుక్రాదేః స్థానాత్ ... ప్రసృతః- తమిన్ద్రియదేశమేష ఆత్మా పునర్న ప్రతిపద్యతే కదాచిద్వ్యత్యాసేనేన్ద్రియమాత్రాః ప్రవేశయతి- తతోఽన్ధ్య బాధిర్యాదిదోష ప్రాప్తౌ దుర్భిషజ్యం - దుఃఖభిషక్కర్మతాఽస్మై- దేహాయ భవతి దుఃఖేన చికిత్సనీయోఽసౌ దేహో భవతీత్యర్థః. తస్మాత్ప్రసిద్ధ్యాఽప్యస్తి స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వమస్య గమ్యతే స్వప్నభూతానతిక్రాన్తో మృత్యో రూపాణీతి - తస్మాత్స్వప్నే స్వయంజ్యోతిరాత్మా అథో - అపి ఖల్వన్య ఆహుః- జాగరితదేశ ఏవాస్యైషః- యస్స్వప్నః. న స్వప్నం స్థానాన్తరమిహలోకపరలోకాభ్యాం వ్యతిరిక్తం. కిం తర్హి- ఇహలోక ఏవ- జాగరితదేశః. యద్యేవం- కిం చాతః శృణ్వతోఽయం భవతి యదా జాగరితదేశ ఏవాయం స్వప్నః - తదాఽయమాత్మా కార్యకరణేభ్యో న వ్యావృత్తస్తైర్మిశ్రీభూతః- అతో న స్వయంజ్యోతిరాత్మేతి అతః స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాయాన్య ఆహుర్జాగరితదేశ ఏవాస్యైష ఇతి తత్ర చ హేతుమాచక్షతే జాగరితదేశత్వే- ... యస్మాద్ఘస్త్యాదీనిహ బాహ్యజాతాని జాగ్రత్- జాగరితదేశే పశ్యతి లౌకికః- తాన్యేవ సుప్తోఽపి పశ్యతీతి తదసత్-ఇన్ద్రియోపరమాత్ ఉపరతేష్విన్ద్రియేషు స్వప్నాన్ పశ్యతి - తస్మాన్నాన్యస్య జ్యోతిషస్తత్ర సమ్భవోఽస్తి తదుక్తం *న తత్ర రథా న రథయోగా ఇత్యాది. తస్మాదత్రాయం పురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవత్యేవ స్వయంజ్యోతిరాత్మాస్తీతి స్వప్ననిదర్శనేన ప్రదర్శితం, *అతిక్రామతి మృత్యో రూపాణీతి చ, క్రమేణ సఞ్చరన్నిహలోక పరలోకాదీనిహలోకపరలోకాదివ్యతిరిక్తః, తథా జాగ్రత్స్వప్నకులాయాభ్యాం వ్యతిరిక్తః, తత్ర చ క్రమసఞ్చారాన్నిత్య, శ్చేత్యేతత్ప్రతిపాదితం యాజ్ఞవల్క్యేన. అతో విద్యానిష్క్రియార్థం సహస్రం దదామీత్యాహ జనకః సోఽహం- ఏవం బోధితస్త్వయా భగవతే- తుభ్యం సహస్రం దదామి ... మోక్షశ్చ కామప్రశ్నో మదీయాభిప్రేతః. తదుపయోగ్యేవాయం తావదర్థాత్తదేకదేశ ఏవ. అతస్త్వాం నియోక్ష్యామి- సమస్తకామప్రశ్ననిర్ణయ ... తేన విమోక్షాయాత ఊర్ధ్వం బ్రూహి- యేన సంసారాద్విప్రముచ్యేయం త్వత్ప్రసాదాత్, విమోక్షపదార్థైకదేశనిర్ణయహేతోస్సహస్రదానం. ౧౪

ఉ.— స పాపవపతస్మిన్ సమ్ప్రసాదే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యంచ పాపంచ । పునః ప్రతిన్యా

ఆ.— ఆరామంవివృణోతి (గ్రామమిత్యాదినా) నతమిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (కష్టమితి) దృష్టిగోచరమాపన్నమితిపశ్యతీతిప ద్వయార్థః కష్టమిత్యాదినోక్తం ప్రపఞ్చయతి (అహోఇతి) శ్లోకానాంతాత్పర్యముపసంహరతి (ఉత్యనైతి) వాక్యాన్తరమాదాయతాత్పర్యము క్త్వాఆకాఙ్క్షాపూర్వకమక్షరాణివ్యాకరోతి (తంనేత్యాదినా) తేషామభిప్రాయమాహ (నూనమితి) ఇన్ద్రియ ద్వారాణ్యన్యేభిన్నేన్ద్రియ ద్వారాః జాగ్రద్దేహాః తస్మాదితియావత్. తథాపిసహసాఽప్రబోధ్యతాం కాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) సహసాప్రబోధ్యమానత్వంసప్త మ్యర్థః కిమత్ర ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యవాక్యాన్తరవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (తదేతదాహేత్యాదినా) పునరప్రతిపత్తౌదోషప్రసఙ్గం దర్శయతి (క దాచిదితి) వ్యత్యాసప్రవేశస్యకార్యందర్శయన్ దుర్భిషజ్యమిత్యాదివ్యాచష్టే (తతఇతి) ఉక్తాంప్రసిద్ధిముపసంహరతి (తస్మాదితి) వృత్తమ నూద్యమతాన్తరముత్థాపయతి (స్వప్నోభూత్వేత్యాదినా) ఇతిశ్లోకయస్మాదర్థః తదేవమతాన్తరంస్ఫోరయతి (నేత్యాదినా) ఉక్తమఙ్గీకృత్యాథ ంపృచ్ఛతి (యద్యేవమితి) స్వప్నజాగరితదేశఇత్యేవంయదీష్టం అపక్షేకింస్యాదితిప్రశ్నార్థః ఫలంప్రతిజ్ఞాయప్రకటయతి (శృణ్వితి) మ తాన్తరోపన్యాసస్యస్వమతవిరోధిత్వమాహ (తత్రఇతి) స్వప్నస్యజాగ్రద్దేశత్వందూషయతి (తదసదితి) తస్యజాగ్రద్దేశత్వాభావేఫలితమాహ । తస్మాదితి) స్వప్నేబాహ్యజ్యోతిషస్సమ్భవోనాస్తీత్యత్రప్రమాణమాహ (తదుక్తమితి) బాహ్యజ్యోతిరభావేపిస్వప్నేన్ద్రియాదర్శనాత్తత్రస్వ యంజ్యోతిష్ట్వమాత్మన్యుపశక్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కదంపుపర్వవ్యాయమనుత్తామనసహాన్తదానవచనమిత్యాశఙ్క్యవృత్తంకీర్త యతి (స్వయంజ్యోతిరితి) మృత్యోరూపాణ్యతిక్రామతీత్యత్రచకార్యకరణవ్యతిరిక్తత్వమాత్మనోదర్శితమిత్యాహ (అతిక్రామతీతి) లోకద్వ యసఞ్చారవశాదుక్తమర్థమనుద్రవతి (కమేణేతి) ఆదిశబ్దస్తత్రద్దేహాదివిషయః స్థానద్వయసఞ్చారవశాదుక్తమనుభాషతే (తథేతి) ఇహలోక పరలోకాభ్యామితిపేతియావత్ లోకద్వయేస్థానద్వయేచక్రమసఞ్చారప్రయుక్తమర్థాన్తరమాహ (తత్రేతి) ఆత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వదేహాదివ్య తిరిక్తస్యనిత్యస్యజ్ఞాపితత్వాదిత్యేతత్సప్తార్థః కామప్రశ్నస్యకీర్తితత్వాన్నిరాకాఙ్క్షత్వమితిశఙ్కాంవారయతి (విమోక్షస్యేతి) సమ్యగ్బోధస్యహేతురితి యావత్ ననుసఏవప్రాగుక్తః నాసావక్తవ్యోస్తి తత్రాహ (పదపమోగితి) అయమిత్యుత్తాత్మప్రత్యయోక్తిః తాదర్థ్యాత్ పదార్థజ్ఞానస్య వాక్యార్థజ్ఞానశేషత్వాదితియావత్ పదార్థస్యవాక్యార్థబహిర్భావందూషయతి (తదేకదేశఏవేతి) కామప్రశ్నోనాద్యాపినిర్ణీతఇత్యత్రోత్తర వాక్యంసూచయమిత్యాహ (అతఇతి) కామప్రశ్నస్యానిర్ణీతత్వాదితియావత్ తేనాపేక్షితేనహేతునేత్యర్థః. విమోక్షశబ్దస్యసమ్యగ్జ్ఞానవిషయత్వం ప్రతి పాదయతి (యేనేతి) సమ్యగ్జ్ఞానప్రాప్తౌగురుప్రసాదస్యప్రాధాన్యందర్శయతి (త్వత్ప్రసాదాదితి) ననువిమోక్షపదార్థోక్తిః అన్యథా సహానవధానస్యైకస్మిక్తత్వప్రసఙ్గాత్. అతఆహ (విమోక్షేతి) ౧౪

రం.— (ఆరామమస్యపశ్యన్తినతంపశ్యతికశ్చన) అస్య జీవస్యారామం భోగోపకరణభూతం ... దేహేన్ద్రియాదికంచన పశ్యన్తి తం దేహేన్ద్రియవివిక్తమన్తర్బహిస్సఞ్చరన్తమపిజీవంకశ్చనపశ్యతీతిలోకంప్రత్యనుక్రోశందర్శయతి శ్రుతిః ఇతిరామానుజసమ్మతా లోకప్రసిద్ధిరపితథేత్యాహ (తన్నాయతంబోధయేదిత్యాహుర్దుర్భిషజ్యంహాస్మైభవతియమేష నప్రతిపద్యతేఇతి) యదాపివస్వప్నేఇన్ద్రియా ణ్యుపసంహృత్యజీవోవిహరతి తత్ ఆయతమాయతం గాఢసుప్తం యమపరమే నిద్రా. *అనుదాత్తోపదేశేత్యనునాసికలోపః తం సహసానబోధయేదిత్యాహుర్భిషజః తేహితత్రదోషంపశ్యన్తి కోయందోషః ఏషః సహసాప్రబోధితోజాగ్రద్భరీరేప్రవిశన్బహిర్గత మిత్యాయంకంచిదిన్ద్రియదేశంనప్రతిపద్యతేయదికదాచిత్ తన్నివ్యత్యాసేనేన్ద్రియాణిస్వస్థానాన్తరదేశేప్రవేశయేత్ తత్రాన్ధ్యబాధిర్యాదిదో షప్రాప్తౌదుర్భిషజ్యం దుఃఖేనచికిత్స్యమస్మై దోషాయభవతి అయందోషోదుర్భిషజ్యం చికిత్స్యఏవస్యాదిత్యర్థః (అథోఖల్వాహుర్జాగరితదేశఏవాస్యైష ఇత్యాహుర్యానిహ్యేవజాగ్రత్పశ్యతితానిసుప్తఇతి) అథోఇతివాక్యాన్తరోపక్రమే. ఖలు ప్రసిద్ధంఅన్యేఆహుః కిమితి జాగరితదేశే జాగ్రత్స్థాన ఏవాస్య జీవస్యఏషః స్వప్నఇతి నస్థానాన్తరఇతి. తత్రచహేతుమాహుః యాన్యేవ హస్త్యాదీనిజాగ్రత్పశ్యతి తానిసుప్తోపిపశ్యతీతి అత్రమ తాన్తరస్యేనోపన్యసనస్యాయంభావః ఉపరతేష్వేవేన్ద్రియేషుహస్త్యాదీన్పశ్యతి ఆత్మనస్తత్రజాగరితదేశస్యావకాశోస్తి. అతస్తృతీయస్థాన మేవస్వప్నస్థానమితి కేచిత్తుఅథోఖల్వాహురిత్యాది గ్రన్థోపిపూర్వోక్తార్థోపపాదకఏవ నమతాన్తరం. తథాహి జాగరితదేశశ్చాదీవదస్మాస్మాదేశ స్ప్రత్యయోభ్యాసోయమాహః జాగరితాదీషుస్థానేష్వస్యజీవస్యస్వప్నస్థానమిత్యర్థః దినాన్తరానుభవాయోగ్యత్వమిదంస్థానత్వం ఉక్త ఏవార్థఉపపత్త్యాసమర్థ్యతే (యానిహ్యేవజాగ్రత్పశ్యతితానిసుప్తఇతి) యాని నక్షత్రస్థానానితాన్నపానాదీనిజాగ్రద్దశాయాంపశ్యతి తాద్య శాన్యేవార్థక్రియాకారీణితానిస్వప్నేపశ్యతి అతఃస్వప్నోగ్రాహ్యప్రష్టాఏవభగవతా. తస్మాదిహపరలోకవ్యతిరిక్తస్థానాన్తరమేవ స్వప్నస్థానమిత్యర్థ ఇత్యాహుః ఉక్తంస్వయంజ్యోతిష్ట్వముపసంహరతి (అత్రాయంపురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతీతి) పూర్వవదర్థః జనకఆహ (సోహంభగవతేస హస్రందదామీతి) ప్రాప్తస్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వవిద్యానిష్క్రియత్వేనసహస్రంగవాందదామీకాత్వేనదదామి. (అతఊర్ధ్వంవిమోక్షాయైవబ్రూహీతి) అతఃపరంసంసారవిమోక్షాయైవసాధనంబ్రూహి నాన్యత్కించిదపేక్షితమితిభావః. ౧౪

శం.— యత్ప్రస్తుతం • ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తఇతి తత్ప్రత్యక్షతః ప్రతిపాదితం * అత్రాయంపురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతీతి స్వప్నే యత్తూక్తం *స్వప్నోభూత్వేమంలోకమతిక్రామతిమృత్యోరూపాణీతి తత్రైతదాశఙ్క్యతే మృత్యోరూపాణ్యేవాతిక్రామతి నతుమృ

యం ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాయైవ స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్య నన్వాగతస్తేన భవత్యసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య సోహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి॥ ౧౫

[illegible]

ఇతీత్యర్థః ఉక్తమర్థముపపాదయితుమాకాఙ్క్షామాహ (కథమితి) రత్వేత్యాదివ్యాకుర్వన్పరిహరతి (స్వప్నాదితి) పుణ్యపాపశబ్దయోస్తత్ఫలా తాత్పర్యమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) ఏవో హామ - దృష్ట్వేవ పుణ్యం చ పాపం చేతి వాక్యశేషతః పుణ్యపాపయోర్దర్శనమేవ - నకరణమిత్యర్థ ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తన్నిమిత్తయోరపి తయోరభావాన్నాస్తి తత్ఫలమిత్యాహ (యోహీత్యాదినా) పుణ్యపాపయోస్తత్కార్యస్య చాభావే ఽసఙ్గత్వ స్యోపలక్షణమాహ (తస్మాదితి) మృత్యోరతిక్రమణం స్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతోనేతి) మృత్యోరస్వభావత్వముపపాదయతి (మృత్యుస్త్వితి , ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) అనన్వాగతవాక్యాదసఙ్గవాక్యాచ్చేత్యర్థః మోక్షశాస్త్రప్రామాణ్యాయ మృత్యోరస్వభావత్వమిత్యాహ (స్వభావశ్చేదితి) ఇలక్ష్యమృత్యుః స్వాభావికభవతీత్యాహ (నన్వితి) అభావాదిచ్ఛేదః తస్యాఽస్వభావత్వేఽప్యముక్తం గమయతి (అపఙ్ఖితి) మృత్యుస్తే వ్యాఖ్యాయ (పుణ్యపాపాభ్యామితి) స్వప్నేమృత్యోః స్వభావత్వాభావే జాగ్రదవస్థాయామపి మృత్యోరూపస్వభావః - స్వాభావికయోఽత్ర మృత్యోరతిక్రమోఽసిద్ధ్యతీతి శఙ్కతే (నత్వితి) ఔపాధికత్వాత్కర్తృత్వస్య స్వాభావికత్వాభావాదాత్మనో మృత్యోరతిక్రమః సమ్భవతీతి పరిహరతి (నేతి) కథమౌపాధికత్వం కర్తృత్వస్య సిద్ధవదుచ్యతే - తత్రాహ (తచ్చేతి) ధ్యాయతీవేత్యాదౌ సాదృశ్యవాచి ఇవశబ్దా దౌపాధికత్వం కర్తృత్వస్య ప్రాగేవదర్శితమిత్యర్థః జాగరితేపి కర్తృత్వస్య స్వాభావికత్వాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) మృత్యోర్నిస్వాభావికత్వం - కార్యకారణాభావే ఫలమాహ (అనిర్మోక్షతా వేతి) వాక్యోపాత్తకర్మణః పుణ్యం చ పాపం చేత్యేతద్వక్తవ్యం వాక్యం వ్యాఖ్యాయ పునరిత్యాదివ్యాచష్టే (తద్వ్రేతి) స్వప్నాద్వ్యక్తాయనుమి ప్రిమనుభవాయోత్తరకాలమిలియావత్ స్థానాత్ స్థానాన్తరప్రాప్త్యావశ్యాపసంవక్తుం పునశ్శబ్దః ప్రతిన్యాయమిత్యస్యావయవార్థముక్త్వా వక్షీతమర్థమాహ (పునరితి) సమ్ప్రసాదాదూర్ధ్వమితియావత్ జాగరితాత్స్వప్నం, తతస్సుషుప్తం, నివృత్తిపూర్వకగమనం తతో న్యాయపరిత్యేనసుషుప్త స్వప్నంజాగరితంవాఽఽగచ్ఛతీతియదా౽మనః ప్రతిన్యాయః తమేవసప్తిపతి (యథేతి) యథాస్థానమాద్విపర్యేతద్వ్యనక్తి (స్వప్న స్థానాదితి) ఉక్తార్థవాక్యంపాతయతి (ప్రతియోనీతి , కిమర్థం యథాస్థానమాగమనం-తదాహ (స్వప్నస్థాన స్యైవేతి) సయదిత్యాదివాక్యస్యవ్యావర్త్యమాశఙ్క్యామాహ (నన్వితి) తత్రవాక్యముత్తరత్వేనావతార్య వ్యాకరోతి (యతఆహేతి) అన్వయ వ్యతిరేకాభ్యాం స్ఫుటయతి (నైవేతి) సయదిత్యాది వాక్యస్యాపి తాత్పర్యమాహ (యదీతి) తేన అత్మనైవ యావత్ స్వప్నేకృతం తత్పునస్తైర్నోక్తం అనుబన్ధోషమాహ (స్వప్నాదితి , ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) స్వప్నకృతేనకర్మణా జాగ్రదవస్థస్యపురుషస్యాన్వాగతత్వప్రసిద్ధిరితియావచ్యతే - లోకవ్యవహారభూమావప్రసిద్ధమిత్యర్థః స్వప్నదృష్టేనజాగ్రదవస్థస్యసత్త్వేతిచేత్తత్రాప్యనుభవం దర్శయతి (నహీతి) యథోక్తానుభవంలోకస్యాపిసమ్మతిం దర్శయతి (నచేతి) తత్రఫలితమాహ (అతఇతి) కథంతర్హి స్వప్నే కర్తృత్వప్రతీతిః - తత్రాహ (తస్మాదితి) స్వప్నస్యాభాసత్వాత్ప్రకృతప్రసక్తానుప్రసక్తిః యేత్యాహ (ఉతేవేతి) తదాభాసత్వే లోకప్రసిద్ధిముపకారయతి (ఆఖ్యాతారశ్చేతి) స్వప్నస్యాభాసత్వే ఫలితమాహ (అతఇతి) అనన్వాగతవాక్యం ప్రతిజ్ఞారూపం వ్యాఖ్యాయాసఙ్గవాక్యం హేతురూపమవతారయితుమాకాఙ్క్షామాహ (కథమితి) నను కర్తృత్వమారోప్య స్వకీయం తదుపాధినాఽఽగత్య ప్రతిన్యాయమిత్యాదియద్విగతంవా తదాత్మనశ్చాయమర్థత్వేనాసంబన్ధః క్రియావిషయోఽసంగోఽస్తికార్యసిద్ధిత్వేనహేతువాక్యార్థకథనపూర్వకం కథయతి (కార్యకరణైరిత్యాదినా) ఆత్మనో ఽసఙ్గత్వే వాక్యకర్తృత్వమసంభవమిత్యయతే (అతఏవేతి) ఆత్మాసఙ్గ్యర్థం వికల్పయతి (నాన్యేతి) క్రియావత్త్వాభావేజన్మమరణాదిరాహిత్యం తైత్తిరీయకేనానుభావయతి (తస్మాదితి) కర్మప్రవివేకమనుమత్తీకరోతి (ఏవమితి) తత్ప్రతిపత్త్యాజ్ఞానైవార్థత్వం సూచయతి (సోఽయమితి) నైరాకాఙ్క్ష్యంవ్యావర్తయతి (అతఇతి) దర్శనత్వేసహప్రధానమిత్యాశఙ్క్యాహ (మోక్షేతి) తావత్ప్రవివేకప నియోగనుభవేత్యేవపునర్వచనమాహ (అతఊర్ధ్వమితి) ౧౫

౪౦ — యథోక్తవిల్వాయాహా (సవాఏషఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాదేరత్వాచరిత్వాదృష్ట్వైవపుణ్యం చ పాపం చ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతిస్వప్నాయైవేతి) సమ్ప్రసీదత్యస్మిన్నితి సమ్ప్రసాదః జాగరితేదేహేన్ద్రియవిషయవ్యాపారజనితసన్తాపకల్మషం కాలుష్యమస్తి - స్వప్నేతుతే భ్యోవిప్రముక్తః ఈషత్ప్రసీదతి - అతస్సమ్ప్రసాదశబ్దేనస్వప్నస్థానముచ్యతే. యద్యపి సమ్ప్రసాదశబ్దస్సుషుప్తావుముఖ్యః - అథాపి స్వప్నస్య ప్రాక్ప్రస్తుతత్వాత్తస్యైవఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాదఇతిఏతచ్ఛబ్దసమానాధికరణసమ్ప్రసాదశబ్దేనపరామర్శో యుక్తః తస్మిన్ ఈషత్ప్రసాదేఽపీతి రత్వా- రమ రనిత్వాత్ అనుదాత్తోపదేశేత్యనునాసికలోపః సనీపజీవః జాగరితేరత్వా - క్రీడిత్వా చరిత్వా - భక్షయిత్వా విహృత్య చ రమయిత్వా దృష్ట్వైవపుణ్యం చ పాపం చ - పుణ్యపాపఫలమనుభూయ. తతః పునస్సమ్ప్రసాదే - స్వప్నస్థానే జాగరితేసతి ప్రతిన్యాయం- యథాన్యాయం యథాసిద్ధమిత్యర్థః అయనం- ఆయః నిర్గమనమిత్యర్థః పూర్వంస్వప్నస్థానాద్యథానిర్గతః - తథైవేతియావత్ ప్రతియోని- యోనిశబ్దస్థానవాచీ స్థానం ప్రతి స్వప్నస్థానం ప్రత్యాద్రవతి - ఆగచ్ఛతిస్వప్నాయ - స్వప్నానుభవాయేత్యర్థః (సయత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేనభవతి) తత్ర- జాగ్రద్దశాయాం సః- జీవః యత్కించిత్ - మనుష్యవ్యాఘ్రశరీరాదికమూర్తీర్యత్పశ్యతి- తేనానన్వాగతో భవతి- తేనాన నుస్మృతో భవతి. తత్సమ్బన్ధరహితో భవతీత్యర్థః తత్ర హేతుమాహ (అసఙ్గోహ్యయం పురుష ఇతి) కర్మాదిభ్యోపాధికేనశరీరేన్ద్రియసఙ్ఘాతాదినాఽఽ సఙ్గస్వభావత్వాదిత్యర్థః యదిహి కేనచిత్సఙ్గస్వభావస్స్యాత్ - తదైవహితస్యసర్వదాతదనువృత్తిస్స్యాత్. అతోఽసఙ్గస్వభావత్వాజ్జాగ్రద్దశాద్యవస్థాసమ్బన్ధవ్యుత్పత్తిరిత్యభిప్రాయః ఉక్తమర్థీకరోతిజనకః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) (సోఽహంభగవతేసహస్రమిత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౧౬

ఉ.— ¶ స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి బుద్ధాన్తాయైవ స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేన భవత్యసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి॥ ౧౬

స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్తే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాన్తాయైవ॥ ౧౭

శం — తత్రాసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇత్యసఙ్గతా అకర్తృత్వే హేతురుక్తః ఉక్తం చ పూర్వం కర్మవశాత్ సంచరతే యత్ర కామయతే కామస్సఙ్గః అతోఽసిద్ధో హేతురుక్తః "అసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇతి నత్వేతదస్తి కథం తర్హి అసఙ్గ ఏవేత్యేతదుచ్యతే (స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నే) స వై ఏషః - పురుషః సమ్ప్రసాదాత్ప్రత్యాగతః స్వప్నే రత్వా చరిత్వా యథా కామం దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చేతి సర్వం పూర్వవత్ బుద్ధాన్తాయైవ - జాగరితస్థానాయ తస్మాదసఙ్గ ఏవాయం పురుషః యది స్వప్నే సఙ్గవాన్ స్యాత్ కామీ - తతస్తత్సఙ్గజైర్దోషైర్బుద్ధాన్తాయ ప్రత్యాగతో లిప్యేత ౧౬

ఆ — ఉత్తరకణ్డికావ్యావర్త్యాం శఙ్కామాహ (తత్రేతి) పూర్వకణ్డికాసత్యస్యార్థః భవత్వకర్తృత్వే హేతురసఙ్గత్వం- కింతావదేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉక్తం చేతి) పూర్వస్మిన్ కోపన్యాసదశాయామితి యావత్ కర్మవశాత్- స్వప్నహేతుకర్మసామర్థ్యాదిత్యర్థః ఆత్మనః స్వప్నే కామకర్తృత్వసిద్ధేరసిద్ధమసఙ్గత్వం- తత్రాహ (కామశ్చేతి) హేత్వసిద్ధిం పరిహరతి (నత్వితి) నచేద్ధేతోరసిద్ధత్వం- తర్హి కథం తత్సిద్ధిరితి పృచ్ఛతి (కథమితి) హేతుసమర్థకార్థముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (అసఙ్గ ఇతి) ప్రతియోన్యాద్రవతీత్యేతదన్తం సర్వం వ్యాఖ్యాతం స్వప్నే కర్తృత్వాభావస్య ప్రాగుక్తమసఙ్గత్వం ... విశదయతి (యదీతి) సఙ్గవానిత్యస్య వ్యాఖ్యానం కామీతి తత్సఙ్గజైః- తత్ర- స్వప్నవిషయే విశేషేణాభావః... తదుత్పన్నైరపరాధైరితి యావత్. నతు లిప్యతే- ప్రాయశ్చిత్తవిధానస్యాపి స్వప్నసూచితాశుభాశఙ్కానివర్తకార్థత్వాద్వస్తుతస్తత్ప్రత్యవాయాభావాదితి శేషః ౧౬

రఙ్గ — (స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్తే రత్వేతి) స్వప్నాన్తే- స్వప్నస్థానమిత్యర్థః. అన్తశబ్దః స్థానవచనః- * అన్తస్థాస్థానే ... ఇత్యాదిష్విత్యస్యార్థః. బుద్ధాన్తాయైవ- బుద్ధం- బోధః భావే నిష్ఠా అన్తశబ్దః స్థానవచనః బోధస్థానాయ జాగ్రత్స్థానాయేతి యావత్ (స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేన భవతీతి) జాగ్రద్దశాయాం స్వప్నదృష్టవస్తుసంబన్ధరహితో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౬

శం — యథాఽసౌ స్వప్నేఽసఙ్గత్వాత్స్వప్నసఙ్గజైర్దోషైర్జాగరితే ప్రత్యాగతో న లిప్యతే- ఏవం జాగరితసఙ్గజైరపి దోషైర్న లిప్యతే బుద్ధాన్తే తదేతదుచ్యతే- స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్తే- జాగరితే రత్వా చరిత్వేత్యాది పూర్వవత్ యత్తత్ర బుద్ధాన్తే కించిత్పశ్యతి- అనన్వాగతస్తేన భవతి- అసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇతి నను దృష్ట్వైవేతి కథమవధార్యతే- కరోతి చ తత్ర పుణ్యపాపే, తత్ఫలం చ పశ్యతి, న - కారకావభాసకత్వేన కర్తృత్వోపపత్తేః *ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్త ఇత్యాదినాత్మజ్యోతిషావభాసితః కార్యకరణసఙ్ఘాతో వ్యవహరతి- తేనాస్య కర్తృత్వముపచర్యతే- న స్వతః కర్తృత్వం, తథా చోక్తం *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతమేవ- న స్వతః ఇహ తు పరమార్థాపేక్షయా సాక్షిత్వమాత్రమపేక్ష్య దృష్ట్వైవ న పుణ్యం న పాపం చ- నత్వకృత్వేతి తేన పూర్వాపరవ్యాఘాతాశఙ్కా- యస్మాన్నిరుపాధికః పరమార్థతో న కరోతి న లిప్యతే క్రియాఫలేన తథా చ భగవతోక్తం *అనాదిత్వాన్నిర్గుణత్వాత్పరమాత్మాయమవ్యయః। శరీరస్థోఽపి కౌన్తేయ న కరోతి న లిప్యతే ఇతి తథా సహస్రదానం తు కామప్రశ్నస్యాద్వన్నిరూపితత్వాత్ తథా *స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నే * స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్త ఇత్యేతాభ్యాం కణ్డికాభ్యామసఙ్గత్వం ప్రతిపాదితం. యస్మాత్ స్వప్నాత్సాక్షిత్వేన స్వప్నాన్తగతః సమ్ప్రసన్నే ... భవతి- సైన్యాదికార్యాదర్శనాత్. తస్మాత్ త్రిష్వపి స్థానేషు స్వతోఽసఙ్గ ఏవాయం అతోఽమృతః స్థానత్రయధర్మవిలక్షణః (ప్రతియోన్యాద్రవతి స్వప్నాన్తాయైవ) సమ్ప్రసాదాద్వ్యుత్థితః దర్శనవృత్తేః స్వప్నస్య స్వప్నశబ్దేనాభిధానమిత్యర్థః ... యదిపునరేవముచ్యతే- * స్వప్నాన్తే రత్వా చరిత్వా *ఏతా ... స్వప్నాన్తం చ బుద్ధాన్తం చేతి దర్శనాత్ స్వప్నాన్తాయైవేత్యత్రాపి దర్శనవృత్తిరేవ స్వప్నదర్శనమితి తథాపి న కించిద్దుష్యతి- ... యస్మాజ్జాగరితే దృష్ట్వైవ పుణ్యం చ పాపం చ రత్వా చరిత్వా చ స్వప్నాన్తమాగతో న జాగరితదోషేణానుగతో భవతి ౧౭

ఆ — ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తీకృత్య జాగరితే సిద్ధవత్త్వమాత్మనో దర్శయతి (యథేత్యాదినా) తత్ర ప్రమాణమాహ (తదేతదితి) జాగరితావస్థాయాముక్తమకర్తృత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) తత్ర కల్పితం కర్తృత్వమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తదేవ వివృణోతి (ఆత్మనైవేతి) స్వతోఽకర్తృత్వే వాక్యోపక్రమం సంవాదయతి (తథా చేతి) వాక్యార్థం సఙ్గృహ్ణాతి (బుద్ధ్యాదీతి) కర్తృత్వమితి శేషః సనోపాధికం కర్తృత్వం పూర్వముక్తం- ఇదానీం తన్నిరాకరణే పూర్వోత్తరవిరోధః స్యాదిత్యత్రాహ (ఇహ త్వితి) ఉపాధినిరపేక్షం- కర్తృత్వాభావ ఇతి శేషః తదేతదుక్తం హేతుం స్ఫుటయతి (యస్మాదితి) ఆత్మనో లేపాభావే భగవద్వాక్యమపి ప్రమాణమిత్యాహ (తథా చేతి) అవస్థాత్రయేఽప్యసఙ్గత్వే...

¶ ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్తే రత్వేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఊ.— తద్యథా మహామత్స్య ఉభే కూలే అనుసఞ్చరతి పూర్వం చాపరం చైవమేవాయం పురుష ఏతావుభావన్తావనుసఞ్చరతి స్వప్నాన్తం చ బుద్ధాన్తం చ॥ ౧౮

తద్యథాస్మిన్నాకాశే శ్యేనో వా సుపర్ణో వా విపరిపత్య శ్రాన్తః సంహత్య పక్షౌ సంలయాయైవ ధ్రియత ఏవమేవాయం పురుష ఏతస్మా అన్తాయ ధావతి యత్ర సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతి॥ ౧౯

న్వో తత్త్వంచాత్మనస్సిద్ధం చేత్ - నిమోక్షపదార్థస్యసిద్ధత్వాజ్జనకస్యనైరాకాఙ్క్ష్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకేతి) యథామోక్షైకదేశస్యకర్మవివేక స్యాచస్థితత్వాత్పూర్వత్రసహస్రదానముక్తం- తథాత్రాపితదేకదేశస్యకామవివేకస్యదర్శితత్వాత్తద్దానం- నతుకామప్రశ్నస్యనిర్ణీతత్వాదిత్యర్థః స్వప్నియస్యపృష్టస్య ఉత్తరదానాత్పర్యం సంగృహ్ణాతి (తథేత్యాదినా) యథా ప్రథమఖణ్డికయా కర్మవివేకః ప్రతిపాదితః- తథేతియావత్. ఖణ్డి కాత్రితయార్థంసఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (యస్మాదితి) అవస్థాత్రయేఽప్యసఙ్గత్వే కింసిధ్యతి - తదాహ (అత ఇతి) ప్రతీకమాదాయస్వప్నాన్తశబ్దా ర్థమాహ (ప్రతిమోక్షేతి) కథంపునస్తస్యసుషుప్తవిషయత్వమిత్యాహ (దర్శనవృత్తేరితి) దర్శనం - వాసనామయం. తస్యవృత్తిర్యస్మిన్నితివ్యు త్పత్త్యాస్వప్నోదర్శనవృత్తిః తస్యస్వప్నశబ్దేనైవసిద్ధత్వాదన్తశబ్దవైయర్థ్యాత్తస్యాన్తః - లయోయస్మిన్నితివ్యుత్పత్త్యాస్వప్నాన్తశబ్దేనసుషుప్తిగ్రహే సత్యన్తశబ్దేనస్వప్నవ్యావృత్త్యుపపత్తేరత్రసుషుప్తస్థానమేవస్వప్నాన్తశబ్దితమిత్యర్థః ఉత్తరవాక్యశేషానుగుణ్యమాహ (ఏవంస్మాదితి) స్వప్నాన్త శబ్దస్యస్వప్నే ప్రయోగదర్శనాదిహాపితస్యైవతేన గ్రహణమితిచేన్నేత్యుత్తరముత్థాప్యాఙ్గీకరోతి (యదీత్యాదినా) నిషేధయిత్వా తాత్పర్యసిద్ధౌ హేతుమాహ (యస్మాదితి) ౧౭

రం — (సవాఏషఏతస్మిన్బుద్ధాన్తఇత్యాది) సర్వంపూర్వవత్ ౧౭

శం — ఏవమయం పురుష ఆత్మాస్వయంజ్యోతిః కార్యకరణవిలక్షణస్తత్ప్రయోజకాభ్యాం కామకర్మభ్యాంచవిలక్షణః - యస్మాదసఙ్గోహ్య యంపురుషః- అసఙ్గత్వాదిత్యయమర్థః * సవాఏషఏతస్మిన్సమ్ప్రసాదఇత్యాద్యాభిః తిసృభిఃఖణ్డికాభిః ప్రతిపాదితః ఏతత్రాసఙ్గత్వాత్మనఃకుతః- జాగరితాత్ స్వప్నం, స్వప్నాచ్చసమ్ప్రసాదం, సమ్ప్రసాదాచ్చపునఃస్వప్నం, క్రమేణబుద్ధాన్తం- జాగరితం, బుద్ధాన్తాచ్చపునఃస్వప్నాన్త మిత్యేవమనుక్రమసఞ్చారేణ స్థానత్రయస్యవ్యతిరేకః సాధితః పూర్వంచోపన్యస్తోయమర్థః * స్వప్నోభూత్వేమంలోకమతిక్రామతి మృత్యోరూ పాణీతి తదివిస్తరేణప్రతిపాద్యకేవలందృష్టాన్తమాత్రమవశిష్టం- తదిదానీమారభ్యతే తత్- అస్మింస్తస్యయథాప్రదర్శితేర్థే దృష్టాన్తోయము పాదీయతే. యథాలోకే మహామత్స్యః- మహాంశ్చాసౌమత్స్యశ్చ. నాదేయేనస్రోతసా అహార్యఇత్యర్థః స్రోతశ్చవిష్టమ్భయతి, స్వచ్ఛన్దచారీఉభే కూలేనద్యాః పూర్వంచాపరంచానుక్రమేణసఞ్చరతి. సఞ్చరన్నపికూలద్వయం - తన్మధ్యవర్తినోదకస్రోతోవేగేననపరవశీక్రియతే ఏవమేవా యంపురుష ఏతావుభావన్తావనుసఞ్చరతి కౌ తౌ స్వప్నాన్తంచబుద్ధాన్తంచ దృష్టాన్తప్రదర్శనఫలం తు- మృత్యురూపః కార్యకరణసఙ్ఘాతః సహతత్ప్రయో జకాభ్యాంకామకర్మభ్యాం అనాత్మధర్మో, అయంచాత్మైతస్మాద్విలక్షణ, ఇతివిస్తరతోవ్యాఖ్యాతం ౧౮

ఆ — ఖణ్డికాత్రయేణసిద్ధమర్థమనువదతి (ఏవమితి) ఆత్మనస్స్థానత్రయసఞ్చారాదసిద్ధోఽసఙ్గత్వహేతుస్సోఽసఙ్గత్వే (తత్రే తి) ప్రతిజ్ఞాహేత్వోర్హేతునిర్ధారణంసప్తమ్యర్థః సప్రయోజకాద్దేహద్వయాదాత్మనోవ్యతిరేకంపునరుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ ఏవంచోదితహేతుస మర్థనార్థంమహామత్స్యవాక్యమితిసఙ్గతిమభిప్రేత్యవ్యాకరోతి (పూర్వంచేతి) యథాప్రదర్శితోర్థః - అసఙ్గత్వంకార్యకరణవినిర్ముక్తత్వం చ. అహార్యత్వం - అప్రకమ్ప్యత్వం. స్వచ్ఛన్దచారిత్వం ప్రకటయతి (సఞ్చరన్నపీతి) కిం పునర్దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికేలభ్యతే - తదాహ (దృష్టాన్తేతి) ౧౮

రం — ఏవం త్రిభిః ఖణ్డైర్జాగరితాత్స్వప్నాన్తం- స్వప్నాన్తాద్బుద్ధాన్తం- బుద్ధాన్తాత్స్వప్నాన్తంచేత్యాద్యావృత్త్యాసఞ్చారప్రదర్శ నేనసంసారచక్రప్రవృత్తిర్దర్శితా అథైకస్యైవపురుషస్యోభయస్థసఞ్చారేదృష్టాన్తమాహ (తద్యథామహామత్స్యఉభేకూలే అనుసఞ్చరతిపూర్వం చాపరంచేత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౧౮

శం — అత్రచస్థానత్రయానుసఞ్చారేణస్వయంజ్యోతిష ఆత్మనః కార్యకరణసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తస్యకామకర్మవ్యావృత్తిరుక్తాస్వ తోనాయంసంసారధర్మవాన్- ఉపాధినిమిత్తమేవతస్య సంసారిత్వమవిద్యాధ్యారోపితమిత్యేషసముదాయార్థఉక్తః తత్రచజాగ్రత్స్వప్నసుషు ప్తస్థానానాంత్రయాణాంవిప్రకీర్ణరూపఉక్తః- నపుఞ్జీకృత్యైకత్రదర్శితః. యస్మాజ్జాగరితేససఙ్గస్సమృత్యుస్సకార్యకరణసఙ్ఘాతఉపలభ్యతే ఉది త్యేయం- స్వప్నేతుకామసంయుక్తోమృత్యురూపవినిర్ముక్తఉపలభ్యతే - పునర్బుద్ధాన్తమాగతోబుద్ధాన్తాచ్చసుషుప్తేపునస్సమ్ప్రసన్నోఽసఙ్గోభవతీత్య సఙ్గతోక్తం. ఏకవాక్యతయాతూపసంహ్రియమాణంఫలంనిత్యముక్తబుద్ధశుద్ధస్వభావతాస్యనైకత్రపుఞ్జీకృత్యప్రదర్శితేతితత్ప్రదర్శనాయఖణ్డి కాఆరభ్యతే సుషుప్తేఽస్యైవంరూపతాస్యవస్థాయామితి *తద్వాఅస్యైతదతిచ్ఛన్దాఅపహతపాప్మాఽభయంరూపమితి. యస్మాదేవంరూపంవిలక్షణం

మూ.— తా వా అస్యైతా హితా నామ నాడ్యో యథా కేశః సహస్రధా భిన్నస్తావతాఽణిమ్నా తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పిఙ్గలస్య హరితస్య లోహితస్య పూర్ణా అథ యత్రైనం ఘ్నన్తీవ జినన్తీవ హస్తీవ విచ్ఛాయయతి.

సుషుప్తం ప్రవివిక్షతయితి తత్కథమిత్యాహ దృష్టాన్తేనాస్యార్థస్య ప్రకటీకారాభావమితి తద్దృష్టాన్తముపాదీయతే తద్యథాస్మిన్నాకాశే- శ్యేనో వా సుపర్ణో వా- సుపర్ణ ఇతి పక్షీ ప్రశ్యేనఉచ్యతే. యథాకాశేఽస్మిన్ విహృత్య- పరిపతన్ నానాపరిపతనలక్షణేన కర్మణా శ్రాన్తః సంహత్య పక్షౌ సమ్యక్ప్రసార్య పక్షౌ సమ్యగ్లీయతేఽస్మిన్నితి సల్లయః- నీడః నీడాయైవ ధ్రియతే- స్వాత్మనైవ ధార్యతే స్వయమేవ యథా ఽయం పురుషః- ఏవమేవాయం పురుష ఏతస్మా అన్తాయ ధావతి అన్తశబ్దవాచ్యస్య విశేషణం- యత్ర- యస్మిన్నన్తే సుప్తో న కంచన- న కంచిదపి కామం కామయతే తథా- న కంచన స్వప్నం పశ్యతి న కంచన కామమితి స్వప్నబుద్ధ్యా న మారాదిశేషేణ సర్వః కామః ప్రతిషిధ్యతే- అన్యస్యాపి నిషేధా భావాత్. తథా న కంచన స్వప్నమితి జాగరితేఽపి యద్దర్శనం- తదపి స్వప్నం మన్యతే శ్రుతిః- అత ఆహ న కంచన స్వప్నం పశ్యతీతి తథా చ శ్రుత్యన్తరం- తస్య త్రయ ఆవసథాస్త్రయః స్వప్నా ఇతి యథా దృష్టాన్తే పక్షిణః పరిపతనజః శ్రమః పక్షప్రసారణం- ఏవం జాగ్రత్స్వప్నయోః కార్యకరణసంయోగజక్రియాఫలైః సంయుజ్యమానస్య- పక్షిణః పరిపతనజ ఇవ శ్రమో భవతి తచ్ఛ్రమాపనుత్తయే స్వాత్మనో నీడం- ఆయతనం సర్వసంసారధర్మవిలక్షణం సర్వక్రియాకారకఫలాయాసశూన్యం స్వమాత్మానం ప్రవిశతి ౧౯

ఆ.— శ్యేనవాక్యమవతారయితుం వృత్తం కీర్తయతి (అత్ర చేతి) పూర్వసన్దర్భః సప్తమ్యర్థః దేహద్వయేన సహ ప్రయోజకేన వస్తుతో ఽసమ్బన్ధఫలితమాహ (స్వత ఇతి) కథం తర్హి తత్ర సంసారిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాధీతి) ఔపాధికస్యావస్తుత్వమాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థమవతారయన్ భూమికామాహ (తత్రేతి) స్థానత్రయసమ్బన్ధిత్వేన ప్రకీర్ణం- విక్షిప్తం రూపమస్యేత్యాత్మా తథా, తజ్జన్య- వివక్షితం సర్వవిశేషణమాదాయేతి యావత్ ఏకత్రైవ వాక్యోక్తిః తత్ర హేతుం వదన్ జాగ్రద్వాక్యేన వివక్షితామాత్మోక్తిమిత్యాహ (యస్మాదితి) సంసజ్యత్వాదేవ దృశ్యమానరూపస్య మిథ్యాత్వం సూచయతి (అవిద్యయేతి) స్వప్నవాక్యే వివక్షితామాత్మసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (స్వప్నేతి) కిం సుషుప్తవాక్యేనేత్యాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తే పునరితి) తత్రాప్యవిద్యానిర్మోక్షేన ప్రతిపాదితభావః ఏవం పాతనికాం కృత్వా శ్యేనవాక్యమాదత్తే (ఏకవాక్యతయేతి) పూర్వవాక్యానామితి శేషః కుత్ర తర్హి యథోక్తమాత్మస్వరూపం ప్రదర్శ్యతే- తత్రాహ (సుషుప్తే హీతి) తత్రాభయం సర్వవిద్యారాహిత్యముచ్యతే. సా చ సుషుప్తే స్వరూపేణ సత్యపి నాభివ్యక్తా ఇతి ద్రష్టవ్యం యస్మాత్సుషుప్తే యథోక్తమాత్మరూపం వివక్ష్యతే- తస్మాదిత్యావత్ ఏవం రూపమిత్యేతదేవ ప్రకటయతి (విలక్షణమితి) కార్యకరణసంయుక్తం కామకర్మావిద్యారహితమిత్యర్థః స్థానద్వయం హిత్వా కథం సుషుప్తం ప్రవేష్టుమిచ్ఛతీతి పృచ్ఛతి (తత్కథమితి) స్వప్నాదౌ దుఃఖానుభవాత్ తత్త్యాగేన సుషుప్తం ప్రాప్నోతీత్యాహ (ఆహేతి) అథో- త్తరాత్రుటిస్థానాఖ్యానా నరస్త్రాప్తిముఖత్వాం - తథాపి కిం దృష్టాన్తవచనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టాన్తేనేతి) అస్యార్థస్య- సుషుప్తిప్రాప్తిరూపస్యేత్యేతత్. నభోవార్థస్తత్రేతి సప్తమ్యర్థః. పరమాత్మాకాశం వ్యావర్తయితుం భౌతికవిశేషణం మహాకాశోఽత్ర వేగవత్త్వేన సుపర్ణస్తు వేగవాన ల్పవిగ్రహ ఇతి భేదః ధారణే సౌకర్యం వక్తుం స్వయమేవేత్యుక్తం స్వప్నజాగరితయోరవసానం- అన్తః అజ్ఞాతం బ్రహ్మ (న కంచన స్వప్నమితి) స్వప్నజాగరితయోరవిశేషేణ సర్వం దర్శనం నిషిధ్యత ఇతి శేషః స్వప్నవిశేషణాత్ స్వాప్నదర్శననిషేధేఽపి కుతో జాగ్రద్దర్శనం నిషిధ్యతే- తత్రాహ (జాగరితేఽపీతి) కథమయం తత్ర శ్రుతేరవగత ఇత్యాశఙ్క్య వివేషణసామర్థ్యాదిత్యాహ (అత ఆహేతి) జాగరితస్యాపి స్వప్నత్వే శ్రుత్యన్త రం సంవాదయతి (తథా చేతి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వివక్షితమంశం విభజయతి (యథేత్యాదినా) సంయుజ్యమానస్య- క్షేత్రజ్ఞస్యేతి శేషః స ర్వసంసారధర్మవిలక్షణమితి విశేషణం వ్యాచష్టే (సర్వేతి) ౧౯

రం.— ఏవం స్థానద్వయసఞ్చారం ప్రదర్శ్య సుషుప్తిపదం ప్రకాశయతి (తద్యథాస్మిన్నాకాశే శ్యేనో వా సుపర్ణో వా విపరిపత్య శ్రాన్త ఇత్యాది) యథాఽఽకాశే శ్యేనో వా గరుడో వా విపరిపత్య- విశేషేణ పరిత ఉత్పతనం కృత్వా శ్రాన్తస్సన్ పక్షౌ సంహృత్య సల్లయాయ- లీయతేఽస్మిన్నితి సల్లయః- నీడం సమీపస్థనీడాయైవ ధ్రియతే- ఉపవిష్టో భవతి దృఙ్ అవస్థాన ఇతి హి ధాతుః తేన సఙ్గతం నీడమభిధావతీత్యర్థః ఏవమేవాయం పురుషః- జీవః బుద్ధాన్తస్వప్నాన్తసఞ్చరణశ్రాన్తో యత్ర సానే ౦స్థాయం కామాదృస్యపహతి, స్వాప్నాంశ్చానుకూలప్రతికూలపదార్థాన్న పశ్యతి,- తాదృశాయ పూర్వోక్తస్థానద్వయసఞ్చారశ్రమవిరహితాయ సుషుప్తిస్థానాయ ధావతీత్యర్థః ౧౯

శం.— యద్యస్యాయం స్వభావః సర్వసంసారధర్మశూన్యతా, పరోపాధినిమిత్తం చాస్య సంసారధర్మిత్వం, యన్నిమిత్తం చాస్య పరోపాధి కృతం సంసారధర్మిత్వం- సా చావిద్యా,- తస్యా అవిద్యాయాః కిం స్వాభావికత్వం - ఆహోస్విత్కామకర్మాదివదాగన్తుకత్వం యది చాగన్తుకత్వం- తతో విమోక్ష ఉపపద్యతే. తస్యాశ్చాగన్తుకత్వే కోపపత్తిః. కథం వాఽనాత్మధర్మోఽవిద్యేతి సర్వానర్థబీజభూతాయా అవిద్యాయాః స్వతత్త్వావధారణార్థం పరా ఖణ్డికాఽఽరభ్యతే- తా వా అస్య- శిరఃపాణ్యాదిలక్షణస్య పురుషస్యైతా హితా నామ నాడ్యో యథా కేశః సహస్రధా భిన్నః- తావతా - తావత్ప్ర మాణేన అణిమ్నా- అణుత్వేన తిష్ఠన్తి. తాశ్చ శుక్లస్య రసస్య నీలస్య పిఙ్గలస్య హరితస్య లోహితస్య పూర్ణాః - ఏతైః శుక్లత్వాదిభీ రసవిశేషైః పూర్ణా ఇత్యర్థః ఏతే చ రసానాం వర్ణవిశేషాః వాతపిత్తశ్లేష్మణామితరేతరసంయోగవైషమ్యవిశేషాద్విచిత్రా బహవశ్చ భవన్తి. తాస్వేవంవిధాసు నాడీషు సూక్ష్మాసు వాలాగ్ర

ర్తమివ పతతి॥ యదేవ జాగ్రద్భయం పశ్యతి తదత్రావిద్యయా మన్యతే అథ యత్ర దేవ ఇవ రాజేవాహమే
వేదగ్ం సర్వోఽస్మీతి మన్యతే సోఽస్య పరమో లోకః॥ ౨౦

సహస్రభేదపరిమాణాసు శుక్లాదిరసపూర్ణాసు సకలదేహవ్యాపినీషు నాడీషు [illegible] లింగం వర్తతే తదాశ్రితాః సర్వా వాసనాః ఉచ్చావచసంసారధర్మానుభవజనితాః। తల్లింగం వాసనాశ్రయం సూక్ష్మత్వాత్ స్వచ్ఛం స్ఫటికమణికల్పం నాడీగతరసోపాధిసంసర్గవశాద్ధర్మాధర్మప్రేరితోద్భూతవృత్తివిశేషం స్త్ర్యాద్యాకారవిశేషైర్వాసనాభిః ప్రత్యవభాసతే అథ-ఏవం సతి యత్ర-యస్మిన్కాలే కేచన శత్రవో వా అన్యే వా తస్కరాదయో మామాగత్య ఘ్నన్తీవ స్వప్నే ఏవ వాసనానిమిత్తః ప్రత్యయోఽవిద్యాకృతో జాయతే తదేతదుచ్యతే-ఘ్నన్తి-స్వప్నదృశం ఘ్నన్తీవేతి తథా జినన్తీవ-వశంకుర్వన్తీవ న కేచన ఘ్నన్తి, నాపి వశీకుర్వన్తి,-కేవలం పూర్వవిద్యావాసనోద్భవనిమిత్తం భ్రాన్తిమాత్రం తథా హస్తీ [illegible] ఏనం విచ్ఛాయయతి-విచ్ఛాదయతి. విద్రావయతి ధావయతీవేత్యర్థః (గ[illegible] మివ పతతి) గర్తం-జీర్ణకూపాదికమివ పతన్తమాత్మానముపలక్షయతి తాదృశీ హ్యస్య మృషావాసనోద్భవత్యత్యన్తనికృష్టా ధర్మోద్భవా సా తా [illegible] దుఃఖరూపత్వాత్ కిం బహునా-యదేవ జాగ్రద్భయం పశ్యతి-హస్త్యాదిలక్షణం తదేవ భయరూపమత్ర-అస్మిన్ స్వప్నే నిష్కైవ హస్త్యాదిరూపం భయమవిద్యావాసనయా మృషైవోద్భూతయా మన్యతే అథ పునర్యత్రావిద్యాపకృష్యమాణా-విద్యా చోత్కృష్యమాణా, కిం విషయా కింలక్షణా వేతి ఉచ్యతే-అథ పునర్యత్ర-యస్మిన్కాలే దేవ ఇవ స్వయం భవతి దేవతావిషయా విద్యా యదోద్భూతా జాగరితకాలే-తదోద్భూతయా వాసనయా దేవమివాత్మానం మన్యతే స్వప్నేఽపి తదుచ్యతే-దేవ ఇవ రాజేవ-రాజ్యస్థోఽభిషిక్తః స్వప్నేఽపి రాజాహమితి మన్యతే రాజవాసనావాసితః ఏవమత్యన్తప్రక్షీయమాణావిద్యోద్భూతా చ విద్యా సర్వాత్మవిషయా, యదా-తదా స్వప్నేఽపి తద్భావభావితోఽహమేవేదం సర్వమస్మీతి మన్యతే స యః సర్వాత్మభావః-సోఽస్యాత్మనః పరమో లోకః-పరమ ఆత్మభావః స్వాభావికః యస్తు సర్వాత్మభావాదర్వాక్ ఆలాగ్రమాత్రమప్యన్యత్వేన దృశ్యతే నాహమస్మీతి-తదవస్థాఽవిద్యా, తయాఽవిద్యయా యే ప్రత్యుపస్థాపితా అనాత్మభావా లోకాః-తేఽపరమాః స్థావరాన్తాః, తాన్ సంవ్యవహారవిషయాన్ లోకానపేక్ష్య అయం సర్వాత్మభావః సమస్తోఽనన్తరోఽబాహ్యః సోఽస్య పరమో లోకః తస్మాదపకృష్యమాణాయామవిద్యాయాం, విద్యాయాం చ కాష్ఠాంగతాయాం, సర్వాత్మభావో మోక్షో యథా స్వయం జ్యోతిష్ట్వం స్వప్నే ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యతే-తద్వద్విద్యాఫలముపలభ్యత ఇత్యర్థః తథాఽవిద్యాయామప్యుత్కృష్యమాణాయాం, తిరోధీయమానాయాం చ విద్యాయాం, అవిద్యాయాః ఫలం ప్రత్యక్షత ఏవోపలభ్యతే-అథ యత్రైనం ఘ్నన్తీవ జినన్తీవేతి తదేతే విద్యాఽవిద్యాకార్యే సర్వాత్మభావః పరిచ్ఛిన్నాత్మభావశ్చ విద్యయా శుద్ధయా సర్వాత్మా భవతి. అవిద్యయా చాసర్వో భవతి-అన్యతః కుతశ్చిత్ప్రవిభక్తో భవతి, యతోఽపి భక్తో భవతి-తేన విరుధ్యతే విరుద్ధత్వాద్ధన్యతే జీయతే విచ్ఛాద్యతే చ అసర్వవిషయత్వే చ భిన్నత్వాదేతద్భవతి, సమస్తస్తు సన్ కుతో భిద్యతే-కేన విరుధ్యతే, యేన విరుధ్యేత-విరోధాభావాత్ న హన్యతే జీయతే విచ్ఛాద్యతే చ. అత ఇదమవిద్యాయాః తత్త్వముక్తం భవతి-సర్వాత్మానం సన్తమసర్వాత్మత్వేన గ్రాహయతి-ఆత్మనోఽన్యద్వస్త్వన్తరమవిద్యమానం ప్రత్యుపస్థాపయతి, ఆత్మానమసర్వమాపాదయతి, తతస్తద్విషయః కామో భవతి-యతో భిద్యతే, క్రియా నుపాదత్తే, తత్ఫలం, తదేతదుక్తం వక్ష్యమాణం చ * యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతీత్యాది. ఇదముత్తవిద్యాయాః సతత్త్వం సహ కార్యేణ ప్రదర్శితం విద్యాయాశ్చ కార్యం సర్వాత్మభావః ప్రదర్శితోఽవిద్యావిపర్యయేణ సా చావిద్యా నాత్మధర్మః-యస్మాద్విద్యాయాముత్కృష్యమాణాయాం స్వయమపగచ్ఛన్తీ సతీ కాష్ఠాం గతాయాం విద్యాయాం పరినిష్ఠితే సర్వాత్మభావే సర్వాత్మనా నివర్తతే సర్వజ్ఞేశ్వరజ్ఞానినిశ్చయే [illegible] యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్ తత్కేన కం పశ్యేదిత్యాది తస్మాన్నాత్మధర్మోఽవిద్యా, న హి స్వాభావికస్యోచ్ఛిత్తిః కదాచిదప్యుపపద్యతే-సవితురివౌష్ణ్యప్రకాశయోః [illegible] నోపపద్యతే ౨౦

ఆ — శ్యేనవాక్యేనాస్య స్వరూపముక్తం ఇదానీం నాడీభిర్జాగ్రత్స్వప్నస్థానపవర్తం చోదయతి (యద్వా స్వప్నే) పరస్య స్వప్నా[illegible]-బుద్ధ్యాదిభిః అసఙ్గత్వేఽస్య తతో బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధాసమ్భవముపేత్యాహ (యన్నిమిత్తం నేతి) సిద్ధాన్తాం [illegible] యదుపపూర్వ [illegible] యతి (తస్యా ఇతి) ఆగన్తుకత్వం-అస్వాభావికత్వం తద్ద్వారా [illegible] త్యాహ (యదిచేతి, అస్తు తర్హి ద్వితీయాత్ర-[illegible] తత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యాశ్చేతి) యాభూదవిద్యా ఆత్మస్వభావః-తద్ధర్మస్య నిత్యత్వ-ధర్మ్యన్తరాభావాదిత్యాహ (అథేతి), [illegible] ప్రకృతస్వప్నే సర్వస్య [illegible] మథాపయతి (సర్వాసనా) తాసాం పరమహత్త్వం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (యథేతి) [illegible] వక్త [illegible] (వాతేతి) శుక్లస్యాన్నస్య పరిణామవిశేషో వాతబాహుల్యే నీలో భవతి పిత్తాధిక్యే పీతో [illegible] పిత్తాల్పత్వే హరితః సామ్యే చ ధాతూనాం లోహిత ఇతి. తేషాం మిథస్సంయోగే వైచిత్ర్యం [illegible] విద్యాసమ్బన్ధానా నాడీనాం [illegible] వృత్త్యాజాయతే- *అరుణాస్సిరా వాతవహాస్స్యుః పిత్తవహాస్సిరాః। అసృగ్వహాస్తు రోహిణ్యో గౌర్యః శ్లేష్మవహాస్సిరాః ఇతి [illegible] నాడీస్వరూపం నిరూప్య తత్ర జాగరితే లింగశరీరస్యావస్థానం దర్శయతి (తాస్వితి) ఏవం విధాస్వేవ [illegible] కరణం (సూక్ష్మేణ్వత్యాది) పఞ్చభూతాని దశేన్ద్రియాణి, ప్రాణాః, అన్తఃకరణం, మిలిత్వా సప్తదశకం జాగరితే లింగశరీరస్య [illegible] వ్యాప్తిం శ్రుతివ్యాహ (తన్మిత్యాది) వివక్షితాం స్వప్నే [illegible] మోహజయతి (అథేత్యాదినా) స్వప్నే ధర్మాదినిమిత్తవశాల్లింగం నానాకారమవభాసతే- తన్మిథ్యాజ్ఞానం లింగానుగతమవిద్యాకార్యత్వాదవిద్యేతి స్థితే సతి శ్రుత్యక్షరార్థమాహ (ఏవం సతీతి) తస్మిన్కాలే స్వప్నదర్శనం విశిష్టమిత్యర్థః ఇవశబ్దార్థమాహ (నేత్యాదినా) ఉక్తోదాహరణేష్వనుచ్ఛిత్తిర్యథా హరణాన్తరమాహ (తథేతి) గర్తాదిపతనప్రతిపత్తౌ హేతుమాహ (తాదృశీహీతి) తాదృశత్వం నిశదయతి (అత్య-

ఉ.— తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహతపాప్మా౽భయꣳ రూపం । తద్యథా ప్రియయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తో

స్వైతి) యథోక్తవాసనా ప్రభవస్వప్నకథం సత్యత్వేనాదేరవగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (దుఃఖేతి) యదేవేత్యాదిశ్రుతేరర్థమాహ (కిం బహునేతి) భయమి త్యస్య భయరూపమితి వ్యాఖ్యానం భయంరూప్యతేయేన తత్కారణం తథా హస్త్యాదినా స్వప్నే చేత్ కథం స్వప్నే నాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) అథయ త్ర దేవ ఇవేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (అథేతి) తత్ర తస్యాః ఫలముచ్యత ఇతి శేషః తాత్పర్యోక్త్యా ఫలస్వార్థముక్త్వా విద్యాయా విషయస్వరూపే ప్రశ్నపూ ర్వకం వదన్ యత్రేత్యాదేరర్థమాహ (కిం విషయేతి) ఇవ శబ్ద ప్రయోగాత్ స్వప్న ఏవోక్త ఇతి శఙ్కాం వారయతి (దేవతేతి) విద్యేత్యుపాస్తిరుక్తా అభిషిక్తో రాజ్యస్థః జాగ్రదవస్థాయామితి శేషః అహమేవేదమిత్యాద్యవతారయతి (ఏవమితి) యథా విద్యాయా ముపక్రమ్య ఫలం తస్యాం కార్యముక్తం తద్వ దిత్యర్థః యదేతి జాగరితోక్తిః ఇదం చైతన్యమహం చిన్మాత్రమేవ నమత్తోఽతిరేకేణాస్తి తస్మాదహం పూర్ణోఽస్మీతి జ్ఞానాత్ సర్వాత్మభావ స్య పరమ త్వముపపాదయతి (యత్త్విత్యాదినా) తత్ర తేనాకారేణ విద్యావస్థేత్యాహ (తదవస్థేతి) తస్యాః కార్యమాహ (తయేతి) సమస్తత్వం పూర్ణ త్వం అనన్తరత్వం ఏకరసత్వం అబాహ్యత్వం ప్రత్యక్త్వం సోఽయం యథోక్తో లోకః సోఽస్యాత్మనో లోకానాం సర్వోత్తానపేక్ష్య పరమ ఇ తి సమ్బన్ధః వాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) మోక్షః విద్యాఫలమిత్యుక్తర తత్ర సమ్బన్ధః తస్య ప్రత్యక్షత్వం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) విద్యాఫలవదవిద్యాఫలమపి స్వప్నే ప్రత్యక్షమిత్యుక్తమనువదతి (తథేతి) ... ముపసంహరతి (తేనేత్యాదినా) ఉక్తం ఫల ద్వయం విభజతే (విద్యయేతి) అనర్థో భవతీత్యేతత్ప్రకటయతి (అన్యత ఇతి) ప్రవిభాగే ఫలమాహ (యత ఇతి) విరోధఫలం కథయతి (విరుద్ధ త్వాదితి) అవిద్యాకార్యం నిగమయతి (ఆసర్వేతి) అవిద్యాయాశ్చేత్ పరిచ్ఛిన్నఫలత్వం తజ్జాతిస్థ భిన్నత్వాదేవ యథోక్తం విరోధాదిరూపార్యా త్యర్థః విద్యాఫలం నిగమయతి (సమస్తస్త్వితి) నన్వవిద్యాయాస్తత్త్వం నిరూపయితుమారబ్ధం న చ తదద్యాపి దర్శితం తథా చ కిం కృతం స్యాత్ అ త ఆహ (అత ఇతి) కార్యవశాదితి యావత్ ఇదం శబ్దార్థమేవ స్ఫుటయతి (సర్వాత్మానమితి) గ్రాహకత్వమేవ వ్యనక్తి (ఆత్మన ఇతి) విద్యా తతో ఏకమాహ (తత ఇతి) కామస్య కార్యమాహ (కామత ఇతి) క్రియాతః ఫలం లభతే తస్యోపభోగకాలే చ రాగాదినా క్రియాముపాదత్తే, తదవి చ్ఛిన్నః సంసారః తద్యావన్న సమ్యగ్జ్ఞానం తావన్మిథ్యాజ్ఞాననిదానమవిద్యా దుర్వారేత్యాహ (తత ఇతి) భేదదర్శననిదానమవిద్యేత్యత్ర వ్యాఖ్యానం త్ర వృత్తమిత్యాహ (తదేతదితి) తత్రైవ వాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యమాణం చేతి) అవిద్యా ఆత్మనః స్వభావో న వేతి విచారే కిం నిర్ణీతం భవతీత్యాశ ఙ్క్యావృత్తం కీర్తయతి (ఇదమితి) అవిద్యాయాః పరిచ్ఛిన్నఫలత్వమితి తతో వై పరీత్యేన విద్యాయాః కార్యముక్తం సచ సర్వాత్మభావో దర్శిత ఇతి కా జనా. సమ్ప్రతి ఫలం దర్శయతి (సా చేతి) జ్ఞానే సత్యవిద్యానివృత్తిరిత్యత్ర వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (తచ్చేతి) అవిద్యా నాత్మనః స్వభావః నివర్త్యత్వాత్ రజ్జుసర్పవదిత్యాహ (తస్మాదితి) నివర్త్యత్వే హేత్వసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అవిద్యాయాః స్వాభావిక త్వాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౨౦

శం.— సర్వస్య స్వప్నాదిదర్శనం క్వచిత్తదభావ ఇత్యత్ర కిం వినిగమకమితి శఙ్కాయాం స్థానవైలక్షణ్యకృతమిత్యాహ (తా వా అస్యైతా హితా నామ నాడ్యో యథా కేశః సహస్రధా భిన్న ఇత్యాది) యత్ర స్థానే స్థితమేనం జీవం కేచన ఘ్నన్తీవ, కేచన జినన్తీవ, జయన్తీవ, హస్తీవ చ్ఛాయయతీవ గజో విద్రావయతీవ, గర్తమివ పతతి గర్తమివ పతననిమిత్తం భాతి, తాః అస్య పురుషస్య తాదృశస్థానభూతాః స్వప్నదర్శనస్థానభూ తా ఇత్యర్థః కేశసహస్రాంశో యావతా అణిమ్నా సౌక్ష్మ్యేణ తిష్ఠతి తావతా సూక్ష్మాః శుక్లనీలపిఙ్గలహరితలోహితాదినా నానారూపేణ రసపూర్ణాః తా నాడ్యో భవన్తీత్యర్థః (యదేవ జాగ్రద్భయం పశ్యతి తదత్రావిద్యయా మన్యతే) యద్యజ్జాగ్రద్దశాయాం భయసాధనం పశ్యతి తత్సర్వమత్ర ఆసు నాడీషు అవిద్యయా కల్పనయా మన్యతే ప్రత్యేతి. హితనామకస్వప్నవహనాడీస్థితస్య కర్మసమ్బన్ధసత్త్వాద్భీషణస్వప్నపదార్థప్ర తిభానం సమ్భవతీతి భావః (అథ యత్ర దేవ ఇవ రాజేవాహమేవేదం సర్వోఽస్మీతి మన్యతే సోఽస్య పరమో లోకః) * సయథా కుమారో వా మహారాజో వా మహాబ్రాహ్మణో వా అతిఘ్నీం ఆనన్దస్య గత్వా శయీత ఏవమేవైష ఏతచ్ఛేతే ఇతి బాలాకిబ్రాహ్మణోక్తరీత్యా యత్ర స్థానే స్థితస్య దేవవద్రాజవచ్చ స్వ ప్నానుభవః, కించ యత్ర స్థితః అహమేవ సర్వోఽస్మీతి మన్యతే స్వవ్యతిరిక్తానుకూలప్రతికూలవస్తు నోపలభతే, సోఽస్య జీవస్య పరమో లోకః ముఖ్యా శ్రయః పరమాత్మైవేత్యర్థః. అతస్తత్ర సుషుప్తిస్థానే స్థితస్య న స్వప్నాద్యుపలమ్భ ఇతి భావః. ౨౦

శం.— ఇదానీం యోఽసౌ సర్వాత్మభావో మోక్షో విద్యాఫలం క్రియాకారకఫలశూన్యం స ప్రత్యక్షతో నిర్దిశ్యతే యత్రావిద్యాకామ కర్మాణి న సన్తి. తదేతత్ ప్రస్తుతం *యత్ర సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతీతి. తద్వా అస్య రూపం యస్సర్వాత్మభావః *సోఽస్య పరమో లోక ఇత్యుక్తః. తదతిచ్ఛన్దాః అతిచ్ఛన్దమిత్యర్థః. రూపపరత్వాత్. ఛన్దః కామః అతిగతః ఛన్దో యస్మాద్రూపాత్ తదతిచ్ఛన్దం రూ పం. అన్యోఽసావసన్తః ఛన్దశ్శబ్దో గాయత్ర్యాదిచ్ఛన్దోవాచీ అయం తు కామవచనః అతః స్వరాన్తః ఏవ. తథాప్యతిచ్ఛన్దా ఇతి పాఠః స్వాధ్యాయధర్మో ద్ర ష్టవ్యః. అస్తి చ లోకే కామవచనప్రయుక్తః ఛన్దశబ్దః స్వచ్ఛన్దః పరచ్ఛన్ద ఇత్యాదౌ. అతోఽతిచ్ఛన్దమిత్యేవముపనేయం కామవర్జితమేతద్రూపమిత్యస్మి న్నర్థే. తథా అపహతపాప్మ పాప్మశబ్దేన ధర్మాధర్మావుచ్యేతే *పాప్మభిః సంసృజ్యతే *పాప్మనో విజహాతీత్యుక్తత్వాత్. అపహతపాప్మ ధర్మాధర్మవర్జి తమిత్యేతత్. కించ అభయం భయం హి నామావిద్యాకార్యం అవిద్యయా భయం మన్యత ఇతి హ్యుక్తమ్. తత్కార్యద్వారేణ కారణప్రతిషేధోఽయ

రిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తరమేవమేవాయం పురుషః ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తరం। తద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామగ్ం రూపగ్ం శోకాన్తరమ్॥ ౨౧

[illegible]

[illegible]

మూ. — అత్ర పితాఽపితా భవతి మాతాఽమాతా లోకా అలోకా దేవా అదేవా వేదా అవేదాః । అత్ర స్తేనోఽస్తేనో భవతి భ్రూణహాఽభ్రూణహా చాణ్డాలోఽచాణ్డాలః పౌల్కసోఽపౌల్కసః శ్రమణోఽశ్ర

యుక్తసుషుప్తిసవిశేషవిజ్ఞానం కిమితి కల్ప్యతే- స్వాభావికమేవ తత్ కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అపహతేత్యాది) [illegible] పాప్మరహితత్వాదాత్మనో విశేషవిజ్ఞానం స్యాదితి చేన్నేత్యాహ (తద్యథేతి) స్త్రీపుంసయోర్యథా సమ్పరిష్వక్తయోః [illegible] తయోరన్తరబాహ్యవిజ్ఞానాభావః తద్వదాత్మనో విశేషవిజ్ఞానమిత్యర్థః దార్ష్టాన్తికం వ్యాకరోతి (ఏవమేవేతి) భూతమాత్రా- [illegible] తాభ్యో దా[illegible] తస్మాదాత్మా [illegible] ప్రత్యగాత్మా [illegible] విభక్తవత్ [illegible] (సైన్ధవేతి) [illegible] (జలాదావితి) ఉపసంహరతి (ఏకీభూత ఇతి) తాదాత్మ్యం వ్యావర్తయితుం [illegible] పరమాత్మా [illegible] ప్రయుక్తః [illegible] (సర్వాత్మేతి) ఏవం స్త్రీపుంసదృష్టాన్తేన వ్యాఖ్యాయ చోద్యపరిహారం ప్రకటయతి (తత్రేతి) ప్రత్యగాత్మని ఇతి యావత్ [illegible] సుషుప్తిరుచ్యతే యథా పరిష్వక్తయోః స్త్రీపుంసయోరేకత్వం పుంసో విశేషవిజ్ఞానాభావే హేతుస్తథాత్ర కారణముక్తమిత్యర్థః స్త్రీపుంసయోర్[illegible] [illegible] కమర్థమాహ (తత్రేతి) కిం పునర్నానాత్వే కారణమితి- తదాహ (నానాత్వే చేతి) ఉక్తం- [illegible] కిమేతావ[illegible] సుషుప్తే విశేషవిజ్ఞానాభావస్యోపయోగం- తత్రాహ (తత్రేతి) విశేషవిజ్ఞానే నానాత్వం- తత్ర చాఽవిద్యా కారణం [illegible] యదా [illegible] సుషుప్తౌ విద్యయా ప్రవిలీనత్వం- కార్యకరణానిద్ధ్యానరహితత్వం సర్వేణ- పూర్ణేన పరమాత్మనా సహైక్యమర్థః ఏకత్వాత్ [illegible] ఏకత్వసులాభమాహ (తత్రేతి) ఉక్తముపజీవ్యాప్తకామవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ఆప్తకామత్వం సమర్థయతే (యస్మాత్సమస్తమితి) [illegible] (యస్య హీత్యాదినా) విశేషణాన్తరమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే ([illegible]) సుషుప్తౌ [illegible] తత్రాత్మనః [illegible] ప్రవిభక్తా ఇవ కామ్యమానాః- సుషుప్తౌ వా ఆత్మైవ కామాః తస్మాదాత్మకామమాత్మరూపమిత్యేతద్దృష్టాన్తేనాహ (యథేతి) అవస్థాద్వయే [illegible] ప్రవిభక్తా ఇవ కామాః [illegible] నైవం సుషుప్త్యవస్థాయాం [illegible] సుషుప్తస్యాత్మైవ కామా ఇత్యాత్మకామం తద్రూపమిత్యర్థః [illegible] (అన్యత్వేనేతి) యద్యపి సుషుప్తే [illegible] తథాపి [illegible] కామానామాత్మాశ్రయత్వసూచకం ప్రతిషేధ్యేత్యలీయం విశేషణం. శోకమధ్యం- శోకస్యాన్తరం [illegible] శోకవత్త్వం ప్రాప్తం నేత్యాహ (సర్వథేతి) [illegible] శోకశూన్యమాత్మరూపం- నహి శోకో [illegible] శోకవత్త్వం- శోకస్యాత్మాధీనసత్తాస్ఫూర్తైరాత్మాతిరేకేణాభావాదిత్యర్థః   ౨౧

౨౧. — (తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహతపాప్మాఽభయంరూపం) తదేతత్- స్థానమేవాస్యాతిచ్ఛన్దా- ఛన్దః కామఇచ్ఛా వా- అతిచ్ఛ[illegible] అతిచ్ఛన్దం- అఖిలాపాయం. అపహతపాప్మ- పాపప్రతిభటం అభయం- ప్రాప్యంరూపం పరమాత్మైవేత్యర్థః తత్కథమిత్యత ఆహ (తద్యథా ప్రియయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తరమిత్యాది) యథా ప్రియతమయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తస్య పురుషస్యాన్తర [illegible] బాహ్యపదార్థజ్ఞానం, నానాస్తి- ఏవం పరమప్రియేణ ప్రాజ్ఞేనాత్మనా- సర్వజ్ఞేన పరమాత్మనా సమ్పరిష్వక్తస్యాస్య పురుషస్య- జీవస్య బాహ్యస్యాన్తరస్య సర్వవస్తుజ్ఞానాభావ ఉపపద్యత ఇత్యర్థః అత్ర చ సమ్పరిష్వక్తో నామ తత్రలయ ఏవ- స్వాప్యయసూత్రే *స్వాపపీతో భ[illegible] [illegible] అథవా- జాగ్రత్స్వప్నభోగప్రదకర్మసమ్బన్ధవిరోధిపరిష్వఙ్గస్సుష్[illegible] విశేషస్సుషుప్తిరూపః [illegible] (తద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామం రూపం శోకాన్తరం) తదేవ జీవసుషుప్తిస్థానభూతం ప్రాజ్ఞాఖ్యం స్వరూపమాప్తకామం- అవాప్తసమస్తకామం ఆత్మకామం- ఆత్మానన్దతృప్తం అకామం- ఆత్మవ్యతిరిక్తకామనాశూన్యం శోకాన్తరం- శోకరాహిత్యం. అన్తరశబ్దోఽపగమవచనః శోకమన్తరావర్తమానం శోకశూన్యం ప్రాప్యంరూపమిత్యర్థః   ౨౧

---

౨౨. — ప్రస్తుతస్య స్వయంజ్యోతిరాత్మా అవిద్యాకామకర్మవినిర్ముక్త ఇత్యుక్తం- అసఙ్గత్వాదాత్మన, ఆగన్తుకత్వాచ్చ తేషాం,. తత్రైవ [illegible] జాయతే [illegible] స్త్రీపుంసయోరివ సమ్పరిష్వక్తయోరిత్యుక్తం. తత్ర ప్రాసఙ్గికమేతదుక్తం - కామక ర్మాదివత్ స్వయంజ్యోతిష్ట్వమప్యస్యాత్మనో నస్వభావః - యస్మాత్ సుషుప్తిసాదేనోపలభ్యత ఇత్యాశఙ్కాయాం ప్రాప్తాయాం తన్నిరాకరణాయ స్త్రీపుంసయోర్దృష్టాన్తోపాదానేన విద్యమానస్యైవ స్వయంజ్యోతిష్ట్వస్య సుషుప్తేఽగ్రహణమేకీభావాద్ధేతోః - నతు కామకర్మాదివదాగ న్తుకమిత్యేతత్ ప్రాసఙ్గికమభిధాయ యత్ప్రకృతం తదేవానుప్రవర్తయతి. అత్ర చైతత్ప్రకృతం - అవిద్యా-కామకర్మవినిర్ముక్తమేవ తద్రూపం- యత్సుషుప్త ఆత్మనో గృహ్యతే ప్రత్యక్షత ఇతి తదేతద్యథాభూత ఏవాభిహితం- సర్వసమ్బన్ధాతీతమేతద్రూపమితి యస్మాదత్ర- ఏతస్మిన్ సుషుప్తస్థానేఽతిచ్ఛన్దాఽపహతపాప్మాభయమేతద్రూపం- తస్మాదత్ర పితా- జనకః. తస్య చ జనయితృత్వాద్యత్ పితృత్వం పుత్రం ప్రతి - తత్కర్మనిమి త్తం. తేన చ కర్మణాఽయమసమ్బద్ధోఽస్మిన్కాలే- తస్మాత్ పితా పుత్రసమ్బన్ధనిమిత్తస్య కర్మణో వినిర్ముక్తత్వాత్ పితాఽప్యపితా భవతి. తథా- పుత్రోఽపి పితురపుత్రో భవతీతి సామర్థ్యాద్గమ్యతే. ఉభయోర్హి సమ్బన్ధనిమిత్తం కర్మ- తదయమతిక్రాన్తో వర్తతే- *అపహతపాప్మేతి హ్యుక్తం. తథా - మాతాఽమాతా, లోకాః- కర్మణా జేతవ్యా జితాశ్చ, తత్కర్మసమ్బన్ధాభావాల్లోకా అలోకాః. తథా- దేవాః- కర్మాఙ్గభూతాః. తత్కర్మసమ్బన్ధాత్యయాద్దే

మణస్తాపసోఽతాపసోఽనన్వాగతం పుణ్యేనానన్వాగతం పాపేన తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకాన్హృదయస్య భవతి॥ ౨౨

వా అదేవాః తథా- వేదాః- సాధ్యసాధనసమ్బన్ధాభిధాయకాః బ్రాహ్మణలక్షణా మన్త్రలక్షణాశ్చాభిధాయకత్వేన కర్మాఙ్గభూతా అధీతా అధ్యేతవ్యాశ్చ కర్మనిమిత్తమేవ సమ్బధ్యన్తే పురుషేణ. తత్కర్మాతిక్రమణాదేతస్మిన్కాలే వేదా అప్యవేదాః సమ్పద్యన్తే. న కేవలం శుభకర్మసమ్బన్ధాతీతః కింతర్హి అశుభైరప్యత్యన్తఘోరైః కర్మభిరసమ్బద్ధ ఏవాయం వర్తత ఇత్యేతమర్థమాహ - అత్ర స్తేనః- బ్రాహ్మణసువర్ణహర్తా భ్రూణహా సహపాఠాదవగమ్యతే స తేన ఘోరేణ కర్మణైతస్మిన్కాలే వినిర్ముక్తో భవతి- యేనాయం కర్మణా మహాపాతకీ స్తేన ఉచ్యతే తథా- భ్రూణహాఽభ్రూణహా తథా (చాణ్డాలః) న కేవలం ప్రత్యుత్పన్నేనైవ కర్మణా వినిర్ముక్తః కింతర్హి సహజేనాప్యత్యన్తనికృష్టజాతిప్రాపకేణాపి వినిర్ముక్త ఏవాయం. చణ్డాలో నామ - శూద్రేణ బ్రాహ్మణ్యాముత్పన్నః చణ్డాల ఏవ చాణ్డాలః స జాతినిమిత్తేన కర్మణాఽసమ్బద్ధత్వాదచాణ్డాలో భవతి పౌల్కసః- పుల్కస ఏవ పౌల్కసః- శూద్రేణైవ క్షత్రియాయాముత్పన్నః తథాఽపౌల్కసో భవతి తథా- శ్రమలక్షణైశ్చ కర్మభిరసమ్బద్ధో భవతీత్యుచ్యతే- శ్రమణః- పరివ్రాట్ యత్కర్మనిమిత్తో భవతి - స తేన వినిర్ముక్తత్వాదశ్రమణః తథా - తాపసః- వానప్రస్థోఽతాపసః సర్వేషాం వర్ణాశ్రమాదీనాముపలక్షణార్థముభయోర్గ్రహణం కిం బహునా- అనన్వాగతం - న అన్వాగతమనన్వాగతం అసమ్బద్ధమిత్యేతత్ పుణ్యేన- శాస్త్రవిహితేన కర్మణా తథా- పాపేన- విహితాకరణప్రతిషిద్ధక్రియాలక్షణేన రూపపరత్వాన్నపుంసకలిఙ్గం- అభయంరూపమిత్యనువర్తతే కింపునరసమ్బద్ధత్వే కారణమితి తదుచ్యతే- తీర్ణః- అతిక్రాన్తో హి- యస్మాదేవంరూపస్తదా- తస్మిన్కాలే సర్వాన్ శోకాన్- శోకాః- కామాః, ఇష్టవిషయప్రార్థనాః, తే హి తద్విషయవియోగే శోకత్వమాపద్యన్తే ఇష్టం హి విషయమప్రాప్తం వియుక్తం చోద్దిశ్య చిన్తయానస్తద్గుణాన్సన్తప్యతే పురుషః- అతః శోకో, ఽరతిః, కామ, ఇతి పర్యాయాః యస్మాత్ సర్వకామాతీతో హ్యత్రాయం భవతి. *న కంచన కామం కామయతే *అతిచ్ఛన్దా ఇతి హ్యుక్తం - తత్ప్రక్రియాపతితోఽయం శోకశబ్దః కామవచన ఏవ భవితుమర్హతి. కామశ్చ కర్మహేతుః- వక్ష్యతి హి *స యథాకామో భవతి తత్క్రతుర్భవతి యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుత ఇతి అతస్సర్వకామాతితీర్ణత్వాద్యుక్తముక్తమనన్వాగతం పుణ్యేనేత్యాది (హృదయస్య) హృదయమితి - పుణ్డరీకాకారో మాంసపిణ్డః. తత్స్థమన్తఃకరణం- బుద్ధిర్హృదయమిత్యుచ్యతే- తాత్స్థ్యాత్- మఞ్చాక్రోశనవత్ హృదయస్య- బుద్ధేర్యే శోకాః. బుద్ధిసంశ్రయా హి తే- *కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సేత్యాదిసర్వం మన ఏవేత్యుక్తత్వాత్. వక్ష్యతి చ *కామా యేఽస్య హృది శ్రితా ఇతి ఆత్మసంశ్రయభ్రాన్త్యపనోదాయ హీదం వచనం * హృది శ్రితాః హృదయస్య శోకా ఇతి చ హృదయకరణసమ్బన్ధాతీతశ్చాయమస్మిన్కాలే- *అతిక్రామతి మృత్యోరూపాణీతి హ్యుక్తం. హృదయసమ్బన్ధాతీతత్వాత్తత్సంశ్రయకామసమ్బన్ధాతీతో భవతీతి యుక్తతరం వచనం. యే తు వాదినో హృది శ్రితాః కామా వాసనాశ్చ హృదయసమ్బన్ధినమాత్మానముపసర్ప్యోపశ్లిష్యన్తే- హృదయవియోగేఽపి చాత్మన్యవతిష్ఠన్తే పుటతైలస్థ ఇవ పుష్పాదిగన్ధ ఇత్యాచక్షతే- తేషాం * కామస్సఙ్కల్పః *హృదయే హ్యేవ రూపాణి *హృదయస్య శోకా ఇత్యాదీనాం వచనానామానర్థక్యమేవ. హృదయకరణోత్పాద్యత్వాదితి చేన్న- *హృది శ్రితా ఇతి విశేషణాత్ న హి హృదయస్య కరణమాత్రత్వే హృది శ్రితా ఇతి, వచనం సమఞ్జసం *హృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి, చ. ఆత్మవిశుద్ధేశ్చ వివక్షితత్వాద్ధృచ్ఛ్రయణవచనం యథార్థమేవ యుక్తం- *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి చ శ్రుతేరన్యార్థాసమ్భవాత్ * కామా యేఽస్య హృది శ్రితా ఇతి విశేషణాదాత్మాశ్రయా అపి సన్తీతి చేన్న- అనాశ్రితాపేక్షత్వాత్ న చాశ్రయాన్తరమపేక్ష్య యే హృదీతి విశేషణం కింతర్హి. యే హృద్యనాశ్రితాః కామాః - తానపేక్ష్య విశేషణం యే త్వప్రరూఢా భవిష్యా, భూతాః, స్వప్రతిపక్షతో నివృత్తాః,- తే నైవ హృది శ్రితాః సమ్భావ్యన్తే చ తే - అతో యుక్తం తానపేక్ష్య విశేషణం యే ప్రరూఢా వర్తమానా విషయే - తే సర్వే ప్రముచ్యన్త ఇతి. తథాపి విశేషణానర్థక్యమితి చేన్న - తేషు యత్నాధిక్యార్థత్వాత్. ఇతరథాఽశ్రుతమనిష్టం చ కల్పితం స్యాదాత్మాశ్రయత్వం చ కామానాం. *న కంచన కామం కామయత ఇతి ప్రాప్తప్రతిషేధాదాత్మాశ్రయత్వం కామానాం శ్రుతమేవేతి చేన్న- *స హి స్వప్నో భూత్వేతి పరనిమిత్తత్వాత్ కామాశ్రయత్వప్రాప్తేః. అసఙ్గవచనాచ్చ. న హి కామాశ్రయత్వేఽసఙ్గవచనముపపద్యతే- సఙ్గశ్చ కామ ఇత్యవోచామ *ఆత్మకామ ఇతి శ్రుతేరాత్మవిషయోఽస్య కామో భవతీతి చేన్న- వ్యతిరిక్తకామాభావార్థత్వాత్తస్యాః వైశేషికాదితన్త్రన్యాయోపపన్నమాత్మనః కామాద్యాశ్రయత్వమితి చేన్న- *హృది శ్రితా ఇత్యాదివిశేషశ్రుతివిరోధాదనపేక్ష్యాస్తా వైశేషికాదితన్త్రోపపత్తయః- శ్రుతివిరోధే న్యాయాభాసత్వోపగమాత్ స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాచ్చ కామాదీనాం చ స్వప్నే కేవలదృశిమాత్రవిషయత్వాత్స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సిద్ధం స్థితం చ బాధ్యేతాత్మసమవాయిత్వే- దృశ్యత్వానుపపత్తేః చక్షుర్గతవిశేషవత్ ద్రష్టుర్హి దృశ్యమర్థాన్తరభూతమితి ద్రష్టుః స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సిద్ధం- తద్బాధితం స్యాత్ -యది కామాద్యాశ్రయత్వం పరికల్ప్యేత సర్వశాస్త్రప్రతిషేధాచ్చ పరస్యైకదేశకల్పనాయాః కామాద్యాశ్రయత్వే చ సర్వశాస్త్రార్థజాతం కుప్యేత ఏతచ్చ విస్తరేణ చతుర్థేఽవోచామ. మహతా హి ప్రయత్నేన కామాద్యాశ్రయకల్పనాః ప్రతిషేద్ధవ్యాః- ఆత్మనః పరేణైకత్వశాస్త్రార్థసిద్ధేః. తత్కల్పనాయాం పునః క్రియమాణాయాం శాస్త్రార్థ ఏవ బాధితస్స్యాత్ యథేచ్ఛాదీనామాత్మధర్మత్వం కల్పయన్తో వైశేషికా నైయాయికాశ్చోపనిషచ్ఛాస్త్రార్థేన న సఙ్గచ్ఛన్తే- తథేయమపి కల్పనోపనిషచ్ఛాస్త్రార్థబాధనాన్నాదరణీయా. ౨౨

ఆ — అత్ర పితేత్యాదివాక్యమవతారయితుం వృత్తమనుద్రవతి (ప్రకృతమితి) అవిద్యాదినిర్మోకహేతుద్వయమాహ (అసఙ్గత్వాదితి) యద్యప్యాగన్తుకత్వమవిద్యాయా అయుక్తం - తథాప్యభివ్యక్తా సాఽనర్థహేతురాగన్తుకీతి ద్రష్టవ్యం. ఉత్తరవాక్యనిరస్యామాశఙ్కామనువదతి (త

త్రేతి) కామాదివిమోకేవస్మిన్ తేనసతీతియావత్ స్వభావస్యాపాయోనసమ్భవతీత్యత్ర ప్రత్యహేతుమాహ (యస్మాదితి) శబ్దోత్తరత్వేన శ్రుతివాక్య పవతార్యతత్తాత్పర్యం పూర్వోక్తమనుకీర్తయతి (విద్యమానస్యైవస్వయమితి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (ఇత్యేతదితి) స్వయం జ్యోతిష్ట్వస్యస్వాభావికత్వమేతచ్ఛబ్దార్థః ప్రాసఙ్గికం - కామాదేరాగన్తుకత్వోక్తిప్రసఙ్గాదాగతమితియావత్ ప్రకృతమేవదర్శయతి (అత్ర చేతి) అతిచ్ఛన్దాదివాక్యంసప్తమ్యర్థః ప్రత్యక్షతః-స్వరూపచైతన్యవశాద్యథోక్తాత్మరూపస్యసుషుప్తే ప్రత్యక్షత్వముపపన్నమిత్యర్థః కామాదిసమ్బన్ధవదాత్మనస్తద్రహితమపిరూపంకల్పితమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) ప్రకృతమర్థముక్త్వోత్తరవాక్యస్థసప్తమ్యర్థమాహ (అత్రైతస్మిన్నితి) జనకః- అప్యత్రాపితాభవతీతిసమ్బన్ధః పితాప్యత్రాపితాభవతీత్యుపపాదయతి (తస్యేత్యాదినా) యథాఽస్మిన్కాలేతత్పితాపుత్రస్యాపితాభవతి- [illegible] (తథేతి) నాస్యార్థస్యప్రతిపాదకశ్శబ్దోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) తదేవసామర్థ్యందర్శయతి (ఉభయోరితి) సుషుప్తేకర్మాతిక్రమేప్రమాణమాహ (అపహతేతి) పునర్లోకదేవశబ్దావనువాదార్థౌ. వాక్యాన్తరమాదాయవ్యాచష్టే (తథేత్యాదినా) సాధ్యసాధనసమ్బన్ధాభిధాయకాః- బ్రాహ్మణలక్షణాఇతిశేషః. అభిధాయకత్వేన - ప్రమాణత్వేనప్రమేయత్వేపవేదేష్వేవ. అత్రస్తేనోఽస్తేనోభవతీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (నకేవలమితి) స్తేనశబ్దోత్ర చోరమాత్రేధాతి-కథంవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (భ్రూణహేతి) భ్రూణహాదవరిష్ఠబ్రహ్మహన్తోచ్యతే తదేవఘోరంకర్మవిశినష్టి (యేనేతి) మహత్పాతకమస్యేతివ్యుత్పత్త్యామహాపాతకః స్తేనః స్తేనాదివాక్యే [illegible] స్యగతార్థత్వమాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) ప్రత్యుత్పన్నం- ఆగన్తుకం * బ్రాహ్మణ్యాంక్షత్రియాత్సూతో వైశ్యాద్వైదేహకస్తథా। శూద్రాజ్జాతస్తుచణ్డాలఃసర్వధర్మబహిష్కృతఇతిస్మృతిమాశ్రిత్యాహ (చణ్డాలోనామేతి) * జాతో నిషాదాచ్ఛూద్రాయాంజాత్యాపుల్కసఉచ్యతే ఇతి * శూద్రాయాంబ్రాహ్మణాజ్జాతో నిషాదః - నచజాత్యాశూద్రః - తస్మాత్క్షత్రియాయాంజాతఃపుల్కసోభవతీతివ్యాఖ్యానమయుక్తమిత్యాహ (శూద్రేణైవేతి) తథా- చాణ్డాలపదితియావత్. శ్రమణాదివాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (తథేతి) పరివ్రాట్తాపసయోరేవగ్రహణాత్తత్కర్మాణోగేహే సౌషుప్తస్యవర్ణాశ్రమాన్తరకర్మయోగంశఙ్కిత్వాహ (సర్వేషామితి) ఆదిశబ్దేనవయోఽవస్థాదిగృహ్యతే సౌషుప్తేపురుషేప్రకృతేకథమనన్వాగతమితినపుంసకప్రయోగః- తత్రాహ (రూపపరత్వాదితి) తత్పరత్వేహేతుమనుషఙ్గందర్శయతి (అభయమితి) హేతువాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతార్యవ్యాచష్టే (కింపునరిత్యాదినా) యస్మాదతిచ్ఛన్దాదివాక్యోక్తస్వభావోఽయమాత్మాసుషుప్తేకాలేహృదయనిష్ఠాన్సర్వాన్శోకానతిక్రాన్తః- తస్మాదేతదాత్మరూపంపుణ్యపాపాభ్యామనన్వాగతంయుక్తమిత్యర్థః శోకశబ్దస్యకామవిషయత్వంసాధయతి (ఇష్టేతి) కథంతస్యాఃశోకత్వోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టంహీతి) తేషాంపర్యాయత్వేఽపిప్రకృతేకిమాయాతం- తదాహ (యస్మాదితి) అత్రేతిసుషుప్తిరుచ్యతే. అతస్సర్వకామాతీతత్వాదిత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః నకేవలంశోకశబ్దస్యకామవిషయత్వముపపన్నమేవ- కింతుసన్నిధేరపిసిద్ధమిత్యాహ (సకంచనేతి) శోకశబ్దస్యకామవిషయత్వేఽపిపద్యయమాత్మాశోకధర్మాత్యయఃస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కామశ్చేతి) తత్రవాక్యంప్రమాణయతి (వక్ష్యతిహీతి) కామస్యకర్మహేతుత్వేసిద్ధఫలితమాహ (అతఇతి) హృదయస్యశోకానతిక్రామతీత్యత్రహృదయశబ్దార్థమాహ (హృదయమితీతి) మాంసపిణ్డవిశేషవిషయంహృదయపదంకిమితిబుద్ధిమాహేత్యాశఙ్క్యాహ (తాత్స్థ్యాదితి) యథామఞ్చాఃక్రోశన్తీతిమఞ్చాఃక్రోశనముచ్యమానంమఞ్చస్థాన్పురుషానుపచారాదాహ- తథాహృదయస్థత్వాద్బుద్ధిరుపచారాద్బుద్ధిర్హృదయశబ్దాదర్శయతీత్యర్థః హృదయశబ్దార్థముక్త్వాతస్యసహ [illegible] (హృదయస్యేతి) తానతిక్రాన్తో భవతీతిశేషః ఆత్మాశ్రయాస్తేన బుద్ధిమాశ్రయన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధీతి) కథంతర్హి కేచిదాత్మాశ్రయత్వం తేషాం వదన్తీత్యాశఙ్క్యభ్రాన్తివశాదిత్యాహ (ఆత్మేతి) భవతు కామాదీనాం హృదయాశ్రితత్వం - తథాపి తత్సమ్బన్ధద్వారా తదాశ్రయత్వసమ్భవాత్ కథమాత్మా సుషుప్తే కామానతివర్తతే - తత్రాహ (హృదయకరణేతి) తత్సమ్బన్ధాతీతత్వే శ్రుతిసిద్ధే ఫలితమాహ (హృదయేతి) భర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానముత్థాపయతి (యేత్వితి) సత్యేవహృదయేతస్మిన్స్థానాం కామాదీనామాత్మన్యుపశ్లేషః - నతస్మిన్నివృత్తావిత్యాశఙ్క్యాహ (హృదయనిమోగేపీతి) తన్మతే శ్రుతివిరోధమాహ (తేషామితి) కగణేన హృదయేనోత్పాద్యత్వాదాత్మవికారాణామపి కామాదీనాంహృదయసమ్బన్ధసమ్భవాన్నానర్థక్యంశ్రుతీనామితిశఙ్కతే (హృదయేతి) నకామాదిసమ్బన్ధమాత్రంహృదయస్యశ్రుత్యర్థః కింత్వాశ్రయాశ్రయిత్వం తచ్చకరణత్వేనస్యాత్ - నహి చక్షురాద్యాశ్రయం రూపాదిజ్ఞానం దృష్టమితిపరిహరతి (నహ్యేతి) చకారాద్వచనంనసమఞ్జసమితి సమ్బధ్యతే ప్రదీపాయత్తం ఘటజ్ఞానమితివదన్తఃకరణాయత్తమాత్మాశ్రితం కామాదీతితస్య తదాశ్రయత్వవచనమౌపచారికమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మవిశుద్ధేశ్చేతి) ఇతశ్చేదంయథార్థమేవేత్యాహ (ధ్యాయతీవేతి) అన్యార్థాసమ్భవాత్- బుద్ధ్యాశ్రయణవచనస్యేతిశేషః ఇచ్ఛేణేచాక్షుషపశ్యతీత్యుక్తేవాఞ్చేనపశ్యతీతివత్ప్రయుజ్యతేహృదిశ్రితాఇతివిశేషణమాశ్రిత్యాశఙ్కతే (కామాయేఇతి) ప్రకారాన్తరేణవిశేషణస్యార్థవత్త్వందర్శయతి (నేత్యాదినా) అత్రేతిప్రకృతశ్రుత్యుక్తిః ఆశ్రయాన్తరం- బుద్ధ్యతిరిక్తమాత్మాఖ్యం బుద్ధ్యనాశ్రితాఃకామావిద్యన్తే- యదపేక్షయాహృదయాశ్రయత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (యేత్వితి) ప్రతిపక్షః- విషయదోషదర్శనాదితియావత్ కామానాంవర్తమానత్వనియమాభావాద్భూతభవిష్యతామపిసమ్భవేఫలితమాహ (యేఇతి) హృదయానాశ్రితభూతభవిష్యత్కామసమ్భవేఽపిసర్వకామనివృత్తేర్వివక్షితత్వాదవ్యర్థముననవిశేషణమనర్థకమితిశఙ్కతే (తథాపీతి) అతీతానాగతకామానామసమ్భవతిస్వతస్సిద్ధః- నతస్మిన్నివృత్తాయత్నోపేక్ష్యతే శుద్ధాత్మదృష్టుణావర్తమానకామనివారాసేయత్నాధిక్యమాధేయమితిజ్ఞాపయితుంవర్తమానగ్రహణమితిపరిహరతి (నతేష్వితి) యదియథోక్తంవ్యాఖ్యానంనతున్నాప్యత్యాత్మాశ్రయత్వమేవకామానామాశ్రీయతే- తదాఽశ్రుతం, మోక్షాసమ్భవేనానిష్టం, చకల్పితంస్యాదిత్యాహ (ఇతరథేతి) అశ్రుత

ఊ.— యద్వై తన్న పశ్యతి పశ్యన్వై తన్న పశ్యతి । నహి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాత్ ॥ నతు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యత్పశ్యేత్ ॥ ౨౩

త్వమసిద్ధమితి శఙ్క్యతే (నకించనేతి) అర్థాదాత్మాశ్రయత్వం శ్రుతమేవ కామానామిత్యేతద్దూషయతి (నేత్యాదినా) నిషేధో హి ప్రాప్తిమపేక్షతే- నవా స్తవం కామానామాత్మధర్మత్వం ప్రాప్తిస్తు భ్రాన్త్యాపి సమ్భవతి- తస్మాదాత్మనో వస్తుతో న కామాద్యాశ్రయత్వమిత్యర్థః ఇతశ్చాత్మనో న కామాద్యాశ్రయత్వమిత్యాహ (అసఙ్గేతి) నన్వసఙ్గవచనమాత్మనః సఙ్గాభావం సాధయత్తస్య కామిత్వేన విరుధ్యతే-తత్రాహ (సఙ్గశ్చేతి) కామశ్చ సఙ్గః- తతోఽసిద్ధో హేతురత్రేతి శేషః వాక్యాన్తరమాత్రిత్యాత్మని కామాశ్రయత్వం శఙ్కిత్వా దూషయతి (ఆత్మేత్యాదినా) ఇచ్ఛాదయః క్వచిదాశ్రితాః- గుణత్వాత్- రూపాదివదిత్యనుమానాత్పరిశేషాత్ కామాద్యాశ్రయత్వమాత్మనః సేత్స్యతీతి శఙ్క్యతే (వైశేషికాదీతి) శ్రుత్యవష్టమ్భేన నిరాచష్టే (నేత్యాదినా) స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాచ్చ- నాత్మాశ్రయత్వం కామాదీనామితి శేషః ఏతదేవ వివృణోతి (కామాదీనామితి) స్థితంచ- అనుమానాదితి శేషః యద్యత్ర సమవేతం-తత్తేన న దృశ్యతే- యథా చక్షుర్గతం కార్ష్ణ్యం తేనైవ చక్షుషా న దృశ్యతే. తథా కామాదీనామాత్మసమవాయిత్వే దృశ్యత్వం న స్యాత్ దృశ్యత్వబలేనైవ స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సాధితం- తథా చ తద్బాధే పూర్వోక్తమనుమానమపి నాత్మసమవేతత్వే ఇత్యర్థః కథం కామాదీనామాత్మదృశ్యత్వమాశ్రిత్య స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వమస్యోపదిష్టత్వం-తత్రాహ (ద్రష్టురితి) తథాపి తేషామాత్మాశ్రయత్వే కానుపపత్తిః-తత్రాహ (తద్బాధితమితి) యత్తు పరమాత్మైకదేశం జీవమాశ్రిత్య తదాశ్రితం కామాదీతి-తత్రాహ (సర్వశాస్త్రేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (పరస్యేతి)- [illegible]- నిరవయవత్వప్రత్యగేకత్వాది తస్య కథం కోఽపి స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతచ్చేతి) చతుర్థే చేద్వృత్తప్రపఞ్చమసంసారిత్వం-తస్మిన్ పునస్సంసారకరణమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (మహతేతి) పరేణ సహ ప్రత్యగాత్మనోఽయదేకత్వం - [illegible] గ్రహమితి యావత్. అంశత్వకల్పనాయామపి శాస్త్రార్థసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (తత్కల్పనాయామితి) భర్తృప్రపఞ్చకల్పనాయామేవాయం సంక్షేపః (యథేత్యాదినా) ౨౨

రం — (అత్ర పితాఽపితా భవతి మాతాఽమాతా) అత్ర- పరమాత్మని సుషుప్తిస్థానే జీవస్య జీవస్యాపి పుత్రాదయో న సన్తి- తద్రూపస్య శరీరసమ్బన్ధ ఘటక కర్మసమ్బన్ధశూన్యతయా అశరీరస్య జనకాభావేన పిత్రాదేరభావాదితి భావః. (లోకా అలోకాః) తస్యాశ్రయభూతస్వత్వాదితి భావః (దేవా అదేవాః) అనుగ్రాహకశూన్యత్వాదితి భావః. (వేదా అవేదాః) అననుశాసనీయస్వరూపత్వాదితి భావః (అత్ర స్తేనోఽస్తేనో భవతి భ్రూణహాఽభ్రూణహేత్యాది) పరిశుద్ధాత్మస్వరూపే స్తైన్యాదికర్తృత్వాద్యసమ్భవాదితి భావః (చాణ్డాలోఽచాణ్డాల ఇత్యాది) చణ్డాలపుల్కసశ్రమణతాపసాదిదేహసమ్బన్ధాభావాదేవేతి భావః. అత్ర హేతుమాహ (అనన్వాగతం పుణ్యేనానన్వాగతం పాపేనేతి) శరీరసమ్బన్ధఘటకపుణ్యపాపసంస్పర్శాభావాదితి భావః. నను చిరమదేహవియోగాననన్తరభావిత్వాత్సర్వకర్మప్రహాణస్య కథం సుషుప్తికసమ్బన్ధాభావ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకాన్హృదయస్య భవతీతి) సుషుప్తః పురుషో హి- యస్మాద్ధృదయస్య సర్వాన్ శోకాన్ తీర్ణో భవతి- తతో పునస్తాపసఫలాభావాత్ విద్యమానానామపి కర్మణాం ఫలప్రదానాభిముఖ్యాభావాత్కర్మణామసమ్బద్ధప్రాయత్వాత్తత్కృతశరీరసమ్బన్ధాభావేన పదసమ్బన్ధితయా పిత్రాదభావినః సమ్బన్ధ్యన్తే- అతో న సన్తీత్యర్థః. ౨౨

శం — స్త్రీపుంసయోరివైకత్వాన్న పశ్యతీత్యుక్తం, స్వయంజ్యోతిరితి, చ. స్వయంజ్యోతిష్ట్వం నామ- చైతన్యాత్మస్వభావతా యది హ్యగ్న్యుష్ణత్వాదివచ్చైతన్యాత్మస్వభావ ఆత్మా- స కథమేకత్వేఽపి హి స్వభావం జహ్యాత్- న జానీయాత్. అథ న జహాతి-కథమిహ సుషుప్తే న పశ్యతి విప్రతిషిద్ధమేతచ్చైతన్యమాత్మస్వభావో న జానాతి, చేతి నవిప్రతిషిద్ధం-ఉభయమప్యేతదుపపద్యత ఏవ కథం. యద్వై స సుషుప్తే న పశ్యతి-పశ్యన్వై తత్- తత్ర పశ్యన్నేవ న పశ్యతి. యత్తత్ర సుషుప్తే న పశ్యతీతి జానీషే- తన్న తథా గృహ్ణీయాః. కస్మాత్. పశ్యన్నేవ భవతి తత్ర న స్త్వేవం న పశ్యతీతి సుషుప్తే జానీషే- యతో న చక్షుర్వా మనో వా దర్శనే కరణం వ్యాపృతమస్తి. వ్యాపృతే షు హి దర్శనశ్రవణాదిషు పశ్యతీతి వ్యవహారో భవతి శృణోతీతి వా- న చ వ్యాపృతాని కరణాని పశ్యామః తస్మాన్న పశ్యతీత్యయం న హి కిం తర్హి పశ్యన్నేవ భవతి. కథం. నహి- యస్మాద్ద్రష్టుః- దృష్టికర్తుర్యా దృష్టిః- తస్యా దృష్టేర్విపరిలోపః- వినాశః స న విద్యతే యథాగ్నేరౌష్ణ్యం యావదగ్నిభావి-తథా చాయమాత్మా అవినాశీ- అతోఽవినాశిత్వాదాత్మనో దృష్టిరప్యవినాశినీ- యావద్ద్రష్టృభావినీ హి సా. నను విప్రతిషిద్ధమిదమభిధీయతే- ద్రష్టుస్సా దృష్టిః, న విపరిలుప్యత ఇతి, చ. దృష్టిశ్చ ద్రష్ట్రా క్రియతే-దృష్టికర్తృత్వాద్ద్రష్టేత్యుచ్యతే క్రియమాణా చ ద్రష్ట్రా దృష్టిర్న విపరిలుప్యత ఇతి చాశక్యం వక్తుం. నను న విపరిలుప్యత ఇతి వచనాదవినాశినీ స్యాత్. న- వచనస్యజ్ఞాపకత్వాత్ నహి న్యాయప్రాప్తో వినాశః కృతకస్య వచనశతేనాపి వారయితుం శక్యతే - వచనస్య యథాప్రాప్తార్థజ్ఞాపకత్వాత్ నైష దోషః- ఆదిత్యాదిప్రకాశకత్వవద్దర్శనోపపత్తేః. యథా ఆదిత్యాదయో నిత్యప్రకాశస్వభావా ఏవ సన్తః స్వాభావికేన నిత్యేనైవ ప్రకాశేన ప్రకాశయన్తి- న హ్యప్రకాశాత్మానస్సన్తః ప్రకాశం కుర్వన్తః ప్రకాశయన్తీత్యుచ్యన్తే. కిం తర్హి. స్వభావేనైవ నిత్యేనైవ ప్రకాశేన- తథాఽయమాత్మా అవిపరిలుప్తస్వభావయా దృష్ట్యా నిత్యయా ద్రష్టేత్యుచ్యతే. గౌణం తర్హి ద్రష్టృత్వం. న- ఏవమేవ ముఖ్యత్వోపపత్తేః. యది హ్యన్యథా ప్యాత్మనో ద్రష్టృత్వం దృష్టం- తదాస్య ద్రష్టృత్వస్య గౌణత్వం. న త్వాత్మనోఽన్యో దర్శనప్రకారోఽస్తి- తదైవమేవ ముఖ్యం ద్రష్టృత్వముపపద్యతే- నాన్యథా- యథా ఆదిత్యాదీనాం ప్రకాశయితృత్వం నిత్యేనైవ స్వాభావికేనాక్రియమాణేన ప్రకాశేన, తదేవ చ ప్రకాశయితృత్వం ముఖ్యం - ప్రకాశయితృత్వాన్తర

రానుపపత్తేః తస్మాన్న ద్రష్టుర్దృష్టిర్విపరిలుప్యత ఇతి నవిప్రతిషేధగన్ధోప్యస్తి నన్వనిత్యక్రియాకర్తృవిషయ ఏవ తృచ్ప్రత్యయః ప్రసిద్ధః కథం ప్ర యోగో దృష్టః- యథా ఛేత్తా భేత్తా గన్తేతి తథా ద్రష్టేత్యత్రాపీతి చేన్న - ప్రకాశయితేతివద్దృష్టత్వాత్ భవతు ప్రకాశకేషు - అన్యథాఽసమ్భ వాత్ నత్వాత్మనీతి చేన్న - దృష్ట్యవిపరిలోపశ్రుతేః పశ్యామి న పశ్యామీత్యనుభవదర్శనాన్నేతి చేన్న - కరణవ్యాపారవిశేషాపేక్షత్వాత్ ఉద్ధృతచ క్షుషాం చ స్వప్న ఆత్మదృష్టేరవిపరిలోపదర్శనాత్ తస్మాదవిపరిలుప్తస్వభావైవాత్మనో దృష్టిః అత ఏవాయం పురుషః స్వయంజ్యోతి స్స్వభావః యః పశ్యన్నేవ భవతి సుషుప్తే కథం తర్హి న పశ్యతీతి ఉచ్యతే- నతు తదస్తి కించన, ద్వితీయం విషయభూతం, కిం విశిష్టం తతః - ద్రష్టుర న్యత్- అన్యత్వేన విభక్తం యత్పశ్యేత్- యదుపలభేత యద్ధి తద్విశేషదర్శనకారణమన్తఃకరణం చక్షూరూపం చ - తదవిద్యయాఽన్యత్వేన ప్రత్యుప స్థాపితమాసీత్ తదేతస్మిన్కాలే ఏకీభూతం- ఆత్మనః పరేణ పరిష్వఙ్గాత్ ద్రష్టుర్హి పరిచ్ఛిన్నస్య విశేషదర్శనాయ కరణమన్యత్వేన వ్యవతిష్ఠతే అయం తు స్వేన సర్వాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః స్వేన పరేణ ప్రాజ్ఞేనాత్మనా ప్రియయేవ పురుషః - తేన న పృథక్త్వేన వ్యవస్థితాని కరణాని విషయాశ్చ తదభావాద్విశేష దర్శనం నాస్తి- కరణాదికృతం హి తత్- నాత్మకృతం ఆత్మకృతమివ ప్రత్యవభాసతే- తస్మాత్తత్కృతేయం భ్రాన్తిరాత్మనో లుప్తదృష్టిరితి ॥

ఆ — యద్వై తన్న పశ్యతీత్యాదేః సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (స్త్రీపుంసయోరివేతి) ప్రకారాన్తరముక్తం స్వయం జ్యోతిష్ట్వం తేన సమ్బధ్య తే కథం స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి- తదాహ స్వయంజ్యోతిష్ట్వం నామేతి) ఏవం వృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యస్యావ్యావర్త్యాశఙ్కామాహ (యదీత్యాదినా) స్వభావత్యాగమేవాభినయతి (నజానీయాదితి) తత్త్యాగాభావే సుషుప్తే విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యమయుక్తమిత్యాహ (అథేత్యాదినా) ఆత్మా చిద్రూపోపి సుషుప్తే విశేషం న జానాతి చేత్- కిం దుష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (విప్రతిషిద్ధమితి) పరిహరతి (నేతి) ఉభయం- చైతన్యస్వభావత్వం విశేషవిజ్ఞాన రాహిత్యం చేత్యర్థః ఉభయస్వీకారే శఙ్కితం విప్రతిషేధమాకాఙ్క్షాపూర్వకం శ్రుత్యా నిరాకరోతి (కథమిత్యాదినా) యద్వై తదిత్యాదివాక్యం చోదితార్థానువాదః- తత్పరిహారస్తు పశ్యన్నిత్యాదివాక్యమితి విభజతే (యత్రేతి) నహీత్యాదివాక్యనిరస్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) చక్షు రాదివ్యాపారాభావే సుషుప్తే దర్శనాదికిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వ్యాపృతేష్వితి) అస్తు తర్హి తత్రాపి కరణవ్యాపారః నేత్యాహ (నచేతి) అ యమిత్యుక్తపురుషోక్తిః. న పశ్యత్యేవేతి నియమం నిషేధతి (నేతి) తత్ర హేతుం వక్తుం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిజ్ఞాం ప్రస్తౌతి (కింతర్హీతి) తత్రా కాఙ్క్షాపూర్వకం హేతువాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) అవినాశిత్వాదిత్యేతద్వ్యాకుర్వన్ దృష్టేర్వినాశాభావం స్పష్టయతి (యథే త్యాదినా) ద్రష్టుర్దృష్టిర్న నశ్యతీత్యత్ర విరోధం చోదయతి (నన్వితి) విప్రతిషేధమేవ సాధయతి (దృష్టిశ్చేతి) కార్యస్యాపి వచనాదవినాశః స్యా దితి శఙ్కతే (నన్వితి) తస్యాకారకత్వాన్నైవమితి పరిహరతి (వచనస్యేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (నహీతి) యత్కృతకం - తదనిత్యమితివ్యాప్తస్య సుగ్రహితానుమానవిరోధాద్వచో న కార్యనిత్యత్వబోధకమిత్యర్థః కూటస్థదృష్టిరేవాత్ర ద్రష్టృశబ్దార్థః- నదృష్టికర్తా- తన్న విప్రతిషేధోస్తీతి సిద్ధాన్త యతి (నేష దోష ఇతి) ఆదిత్యాది ప్రకాశకత్వవదిత్యుక్తం దృష్టాన్తం వ్యాచష్టే (యథేతి) వస్తుతో నైసర్గికప్రతిపన్నం ప్రత్యాహ (నహీతి) ద ర్శనోపపత్తేరిత్యుక్తం దార్ష్టాన్తికం విభజతే (తథేతి) ఆత్మనో నిత్యదృష్టిత్వే దోషమాశఙ్కతే (గౌణమితి) గౌణత్వముఖ్యాపేక్షత్వాన్ముఖ్యస్య చాన్యస్య ద్రష్టృత్వస్యాభావాన్నైవమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తామేవోపపత్తిముపదర్శయతి (యదిహీత్యాదినా) అన్యథా- కూటస్థ దృష్టిమన్తరేణేతి యావత్ దర్శనప్రకారస్యాన్యత్వం- క్రియాత్మకత్వం తస్యనిష్క్రియత్వశ్రుతిస్మృతివిరోధాదితి శేషః ద్రష్టృత్వాన్తరానుప పత్తౌ ఫలితమాహ (తదేవమితి) నిత్యదృష్టిత్వేనైవేత్యర్థః ఉక్తేర్థే దృష్టాన్తమాహ (యథేత్యాదినా) తథాత్మనోపి ద్రష్టృత్వం నిత్యేనైవ స్వాభావి కేన చైతన్యజ్యోతిషా నిర్వృతి- తదేవ చ ద్రష్టృత్వం ముఖ్యం- ద్రష్టృత్వాన్తరానుపపత్తేరితి శేషః ఆత్మనో నిత్యదృష్టిస్వభావత్వే ఫలితమాహ (తస్మాది తి) తృజన్తం ద్రష్టృశబ్దమాశ్రిత్య శఙ్కతే (నన్వితి) అత్రాపి- అనిత్యక్రియాకర్తృవిషయస్తృజన్తశబ్దప్రయోగ ఇతి శేషః తృజన్తశబ్దప్రయో గస్యానిత్యక్రియాకర్తృవిషయత్వం వ్యభిచారయన్నుత్తరమాహ (నేతి) వైషమ్యమాశఙ్కతే (భవత్వితి) ఆదిత్యాదిషు స్వాభావిక ప్రకాశేన ప్రకాశయితృత్వమస్తు- కాదాచిత్కప్రకాశేన ప్రకాశయితృత్వస్య తేష్వసమ్భవాత్ నత్వాత్మని నిత్యాదృష్టేరస్తి- తన్మానాభావాత్. తథా చ కా దాచిత్కదృష్ట్యైవ తస్య ద్రష్టృతేత్యర్థః. ప్రతీచశ్చిద్రూపస్యానిత్యత్వాసిద్ధేర్దృష్టృత్వం వినా ప్రకాశయితృత్వమవిశిష్టమిత్యుత్తరమాహ (నదృష్టీతి) కూ టస్థదృష్టిరాత్మేత్యుక్తే ప్రత్యక్షవిరోధం శఙ్కతే (పశ్యామీతి) ద్వివిధోఽనుభవస్తస్య కూటస్థదృష్టిత్వమనుగృహ్ణాతి- చక్షురాదివ్యాపారభావాభావాపేక్ష యా పశ్యామి న పశ్యామీతి ధీర్నాత్మసాక్షికత్వాదిత్యుత్తరమాహ (నకరణేతి) ఆత్మదృష్టేర్నిత్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఉద్ధృతేతి) ఆత్మదృష్టేర్నిత్యత్వ ముపసంహరతి (తస్మాదితి) తన్నిత్యత్వోక్తిఫలమాహ (అత ఇతి) వాక్యాన్తరమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) ద్వితీయా దిపదానాం పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యార్థభేదం దర్శయతి (యద్ధీత్యాదినా) సాభాసమన్తఃకరణం యత్పశ్యేదితి విశేషదర్శనకారణం ప్రమాతృద్వితీయం తస్మాదన్యచ్చక్షురాది ప్రమాణం. రూపాది చ ప్రమేయం విభక్తం. తత్సర్వం జాగ్రత్స్వప్నయోరవిద్యాప్రతిపన్నం సుషుప్తికాలే కారణమాత్రతాం గ తమభివ్యక్తం నాస్తీత్యర్థః సుషుప్తే ద్వితీయం ప్రమాతృరూపం నాస్తీత్యేతదుపపాదయతి (ఆత్మన ఇతి) ప్రమాతృరూపం పృథఙ్నాస్తీతి శేషః తథాపి కరణవ్యాపారకృతం విషయదర్శనమాత్మనః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టురితి) సుషుప్తస్యాపి పరిచ్ఛిన్నత్వమాశఙ్క్యాహ (అయం త్వితి) తస్య ఫలితే కీలావస్థలమాహ (తేనేతి) విషయేష్విన్ద్రియాభావకృతం ఫలమాహ (తదభావాదితి) కిమితి విషయాద్యభావాద్విశేషదర్శనం నిషిధ్యతే - తత్రఽఽహ స్యాత్మసత్తాధీనం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కరణాదీతి) నన్వవస్థాద్వయే విశేషదర్శనమాత్మకృతం ప్రతిభాతి - తస్య ప్రధానత్వాత్. అత ఆహ (ఆత్మకృతమితి) నష్టేత్యాదేస్తాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రమాత్రాదికరణవిషయకృతత్వాద్విశేషదృష్టేః సైషా చ సుషుప్తావభావా

ఉ.— యద్వైతన్నజిఘ్రతిజిఘ్రన్వైతన్నజిఘ్రతి నహిఘ్రాతుర్ఘ్రాతేర్విపరిలోపోవిద్యతే ఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయజ్జిఘ్రేత్ ॥ ౨౪

యద్వైతన్నరసయతేరసయన్వైతన్నరసయతేనహిరసయితూరసయతేర్విపరిలోపోవిద్యతే ఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయద్రసయేత్ ॥ ౨౫

యద్వైతన్నవదతివదన్వైతన్నవదతి నహివక్తుర్వక్తేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయద్వదేత్ ॥ ౨౬

యద్వైతన్నశృణోతిశృణ్వన్వైతన్నశృణోతినహిశ్రోతుఃశ్రుతేర్విపరిలోపోవిద్యతే ఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయచ్ఛృణుయాత్ ॥ ౨౭

త్తద్వ్యాపారాణామవిశేషదృష్టేరపి తత్రాభావాదితిగ్రాహ్యవత్ తద్భావితా - జాగరాదావాత్మకృతత్వేన భ్రాన్తిప్రతిపన్నవిశేషదర్శనాభావప్రయుక్తేత్యర్థః. ౨౩

ర౦.— * యోఽయంవిజ్ఞానమయఇత్యుక్తజ్ఞాతృస్వరూపస్యసుషుప్తస్యాత్మనో బాహ్యాన్తరజ్ఞానాభావః కింనిబన్ధనఇత్యాశఙ్క్యాహ (యద్వైతంనపశ్యతిపశ్యన్వైతన్నపశ్యతీత్యాదినా) ద్వైతం- బాహ్యమాన్తరంవా స్వాతిరిక్తంవస్తుసుషుప్తౌజీవోనపశ్యతీతియత్ - తత్పశ్యన్నేవనపశ్యతి ... పశ్యతః - దర్శనయోగ్యజ్ఞానవతఏవబాహ్యాన్తరాదర్శనమిత్యర్థః. ... త్త్వమిత్యత్రాహ (నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాదితి) జ్ఞాతుర్ధర్మభూతజ్ఞానస్యనిత్యత్వాత్ వినాశోనాస్తీత్యర్థః తర్హిసుషుప్తౌకథమదర్శనమిత్యత్రాహ (నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయత్పశ్యేదితి) అయమర్థః- జ్ఞానస్వరూపస్య ... బాహ్యాభ్యన్తరద్వితీయజ్ఞానాభావోనభవతి-అపితుతతోవిభక్తస్యప్రాజ్ఞాత్మనఃపృథక్సిద్ధస్యాన్యస్యబాహ్యాభ్యన్తరరూపద్వితీయవస్తునోఽభావాదేవానుకూలప్రతికూలపదార్థాదర్శనమితి నచపృథక్సిద్ధపదార్థాభావస్య జాగ్రత్స్వప్నయోరపిసమత్వాత్తత్రైవ సుషుప్తావప్యవిద్యమానపృథక్సిద్ధపదార్థానుభవోస్త్వితిశఙ్క్యం - తత్రకర్మరూపదోషవశాత్పృథక్సిద్ధస్యోపలమ్భసమ్భవాత్, సుషుప్తౌకర్మరూపదోషస్యాకార్యకరత్వేనాసమ్బద్ధప్రాయత్వస్యోపపాదితత్వాచ్చ నచపృథక్సిద్ధయోర్బ్రహ్మాత్మకత్వేనైవసుషుప్తావిషయాణాముపలమ్భోఽస్త్వితిశఙ్క్యం - *సర్వాఃప్రజాఅహరహర్గచ్ఛన్త్యఏతంబ్రహ్మలోకంనవిన్దన్త్యనృతేనహిప్రత్యూఢా ఇతి ... బ్రహ్మణఉపలభ్యసమ్భవేన ... బ్రహ్మాత్మకత్వాద్బ్రహ్మాత్మకతోభయబహిర్భూతపదార్థప్రత్యక్షాభావాదితిభావః. అత్రనతుతద్ద్వితీయమితిషష్ఠ్యన్తస్య ... రద్వారభూతమనఃపర్యన్తసర్వేన్ద్రియోపసంహారాజ్జ్ఞానస్యవిషయసమ్బన్ధాభావాన్న సుషుప్తౌబాహ్యాభ్యన్తరవిషయజ్ఞానమిత్యపి ... ద్రష్టవ్యం. ౨౩

శ౦.— సమానమన్యత్ (యద్వైతన్నజిఘ్రతి) (యద్వైతన్నరసయతే) (యద్వైతన్నవదతి) (యద్వైతన్నశృణోతి) (యద్వైతన్నమనుతే) (యద్వైతన్నస్పృశతి) (యద్వైతన్నవిజానాతి) మననవిజ్ఞానయోర్దృష్ట్యాదిసహకారిత్వేఽపిసతిచక్షురాదినిరపేక్షో భూతభవిష్యద్వర్తమానవిషయవ్యాపారోవిద్యతఇతిపృథగ్గ్రహణం కింపునస్తద్దృష్ట్యాదీనామగ్న్యౌష్ణ్యప్రకాశనజ్వలనాదివద్ధర్మభేదః- ఆహోస్విదవిన్నస్యైవధర్మస్యోపాధిభిన్నత్వకల్పనేతి అత్రకేచిద్వ్యాచక్షతే- ఆత్మవస్తునఃస్వతఏవైకత్వంనానాత్వంచ - యథాగోర్గోత్వేనైకత్వం, సాస్నాదీనాంధర్మాణాంపరస్పరతోభేదః. యథాస్థూలేష్వేవమేకత్వంనానాత్వం- తథానిరవయవేష్వమూర్తవస్తుష్వేకత్వంనానాత్వంచానుమేయం సర్వత్రావ్యభిచారదర్శనాదాత్మనోఽపితద్వదేవదృష్ట్యాదీనాంపరస్పరంనానాత్వమాత్మనాచైకత్వమితి న - అన్యపరత్వాత్ నహిదృష్ట్యాదిధర్మభేదప్రదర్శనపరమిదంవాక్యంయద్వైతదిత్యాది. కింతర్హి యదిచైతన్యాత్మజ్యోతిః కథంనజానాతిసుషుప్తే- నూనమతోనచైతన్యాత్మజ్యోతిరిత్యేవమాశఙ్కాప్రాప్తౌతన్నిరాకరణాయైతదారబ్ధంయద్వైతదిత్యాది యదస్యజాగ్రత్స్వప్నయోశ్చక్షురాద్యనేకోపాధిద్వారాచైతన్యాత్మజ్యోతిస్స్వభావ్యముపలక్షితందృష్ట్యాద్యభిధేయవ్యవహారాపన్నం- సుషుప్తఉపాధిభేదవ్యాపారనివృత్తావనుద్భాస్యమానత్వాదనుపలక్ష్యమాణస్వభావమప్యుపాధిభేదేనభిన్నమివయథాప్రాప్తానువాదేనైవవిద్యమానత్వముచ్యతే తత్రదృష్ట్యాదిధర్మభేదకల్పనావివక్షితార్థానభిజ్ఞతయా- సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానైకరసఘనశ్రుతివిరోధాచ్చ. *విజ్ఞానమానన్దం *సత్యంజ్ఞానం *ప్రజ్ఞానంబ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. శబ్దప్రవృత్తేశ్చ లౌకికీశబ్దప్రవృత్తిశ్చక్షుషారూపంవిజానాతి- శ్రోత్రేణశబ్దంవిజానాతి- వాచాన్నస్యరసంవిజానాతీతిచసర్వత్రైవచదృష్ట్యాదిశబ్దాభిధేయానాంవిజ్ఞానశబ్దవాచ్యతామేవదర్శయతి. శబ్దప్రవృత్తిశ్చప్రమాణం. దృష్టాన్తోపపత్తేశ్చ. యథాహిలోకేస్వచ్ఛస్వాభావ్యయుక్తఃస్ఫటికస్తన్నిమిత్తమేవకేవలంహరితనీలలోహితాద్యుపాధిభేదసంయోగాత్తదాకారత్వంభజతే- నచస్వచ్ఛస్వాభావ్యవ్యతిరేకేణహరితనీలలోహితాదిలక్షణాఃధర్మభేదాఃస్ఫటికస్యకల్పయితుంశక్యన్తే- తథాచక్షురాద్యుపాధిభేదసంయోగాత్ప్రజ్ఞానఘనస్వభావస్యైవాత్మజ్యోతిషోదృష్ట్యాదిశక్తిభేదఉపలక్ష్యతే. ప్రజ్ఞానఘనస్యస్వచ్ఛస్వాభావ్యాత్- స్ఫటికస్వచ్ఛస్వాభావ్యవత్, స్వయంజ్యోతిష్ట్వాచ్చ. యథాచాదిత్యజ్యోతిరవభాస్యభేదైఃసంయుజ్యమానంహరితనీలపీతలోహితాదిభేదైరవభాస్యత

ఉ.— యద్వై తన్న మనుతే మన్వానో వై తన్న మనుతే నహి మన్తుర్మతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యన్మన్వీత॥ ౨౮

యద్వై తన్న స్పృశతి స్పృశన్వై తన్న స్పృశతి నహి స్ప్రష్టుః స్పృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యత్స్పృశేత్॥ ౨౯

యద్వై తన్న విజానాతి విజానన్వై తన్న విజానాతి నహి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యద్విజానీయాత్॥ ౩౦

దాకారాభాసం భవతి - తథా చక్షుస్సంజ్ఞ, దవదానయచ్చక్షురాదీని, చ తదా కారణం భవతి తథా చోక్తం * ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తఇత్యాది నచ నిరవయవేష్వనేకాత్మతా శక్యతే కల్పయితుం- ద [illegible] యద స్యాకాశస్య సర్వగతత్వాదిధర్మభేదః పరికల్ప్యతే, పరమాణ్వాదీనాం చాప్య రసాద్యనేకగుణవత్త్వం,- తదపి నిరూప్యమాణం పరోపాధినిమిత్తమేవ భవతి ఆకాశస్య తావత్సర్వగతత్వం నామ న స్వతో ధర్మోఽస్తి- సర్వోపాధిసం [illegible] యాద్ధి సర్వత్ర, స్వేన రూపేణ సత్త్వమపేక్ష్య సర్వగతత్వవ్యవహారః నత్వాకాశః క్వచిద్గతో వాఽగతో వా స్వతః గమనం హి నామ- దేశాన్తరస్థస్య దేశాన్తరేణ సంయోగకారణం సా చ క్రియా నైవావిశేషే సమ్భవతి ఏవం ధర్మభేదా నైవ సన్త్యాకాశే తథా పరమాణ్వాదావపి- పరమాణుర్నామ- పృథివ్యాః గన్ధఘనాయాః పరమసూక్ష్మోఽవయవో గన్ధాత్మక ఏక ఏవ- న తస్య పునర్గన్ధవత్త్వం నామ శక్యతే కల్పయితుం అథ తస్యైవ రసాదిమత్త్వం స్యాదపి [illegible] స్న- తత్రాప్యబాదిసంసర్గనిమిత్తత్వాత్ తస్మాన్న నిరవయవస్యానేకధర్మవత్త్వే దృష్టాన్తోఽస్తి ఏతేన చక్షురాదిశక్తిభేదానాం స్పర్శత్వగాదిరూపాదిభేద నవధిత్వామభేదకల్పనా పరమాత్మని ప్రత్యుక్తా ౨౪-౨౫-౨౬-౨౭-౨౮-౨౯-౩౦

ఆ — సమానమన్యదితి - యద్వై తన్న పశ్యతీత్యాద్యుక్తన్యాయముత్తరవాక్యేష్వతిదిశతి మనో బుద్ధ్యోః సాధారణకరణత్వాత్ పృథగ్వ్యపదేశాభావే కథం పృథక్నిర్దేశః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మనసేతి) వాక్యాని వ్యాఖ్యాయ స్వసిద్ధాన్తస్ఫురణార్థం విచారయతి (కింపునరితి) ధర్మభేదః- ధర్మాణాం సతాం మిథో ధర్మిణశ్చ భేదో నాస్తీతి యావత్. ధర్మస్య - దృష్ట్యాదిపదార్థస్యేత్యర్థః పరోపాధినిమిత్తకం- చక్షురాద్యుపాధికృతమిత్యేతత్ ధర్మాన్యత్వం- ధర్మత్వం ధర్మిణో, మిథోఽన్యత్వం, చేత్యర్థః. ధర్మప్రపఞ్చమతేన పూర్వపక్షయతి (అత్రేతి) గవాదీనాం సావయవత్వాద్రూపభేదసమ్భవాదేకేన రూపేణాభిన్నత్వం, రూపాన్తరేణ భిన్నత్వం, మిత్యుభయథాత్వేఽపి నిరవయవే ప్యాత్మాదిషు కథమనేకత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాస్థాలేష్వితి) ఏకరూపత్వే వస్తునో దృష్టాన్తాదృష్టేః, నానారూపత్వే గవాదిదృష్టాన్తదర్శనాత్, తదేవానుమేయం. విమతం భిన్నాభిన్నం- వస్తుత్వాత్ - గవాదివదిత్యర్థః. యద్యపి గగనాదిషు భిన్నాభిన్నత్వమనుమీయతే- తథాపి కథమాత్మని తదనుమానమిత్యాశఙ్క్య వస్తుత్వస్య నానారూపత్వేనావ్యభిచారాదాత్మన్యపి యథోక్తమనుమానం నిరఙ్కుశప్రసరమిత్యాహ (సర్వత్రేతి) యథోక్తానుమానానుగ్రహాచ్చ యద్వై తదిత్యాదేర్భిన్నాభిన్నవస్తుని తాత్పర్యమిత్యాహ: ధర్మప్రపఞ్చోక్తం వాక్యతాత్పర్యం నిరాకరోతి (నేత్యాదినా) చైతన్యావినాశే వాక్యతాత్పర్యం చేత్ -కథం తర్హి దృష్ట్యాదిభేదావచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదస్యేతి) తద్ధి సుషుప్త్యవస్థాయాముపాధేర [illegible] నిష్కృష్టస్య త్వాయుపాధిభేదస్యానుద్భాస్యమానత్వా [illegible] మిహానుపలభ్యమానస్వభావం యద్యపి- తథాపి చక్షుర్ద్వారేణ జాయమానాయాం బుద్ధివృత్తౌ వ్యక్తం చైతన్యం దృష్టిః- ఘ్రాణద్వారేణ జాతాయాం తస్యాం వ్యక్తం ఘ్రాతిరిత్యుపాధిభేదాత్ప్రతిభేదానువాదశ్చైతన్యస్యావినాశిత్వే వాక్యతాత్పర్యమిత్యర్థః ఉక్తే వాక్యతాత్పర్యేఽస్మిన్ ఫలితమాహ (తత్రేతి) ఇతశ్చ దృష్ట్యాదిభేదకల్పనానుక్లప్తేత్యాహ (సైన్ధవేతి) తదేవ స్పష్టయతి (విజ్ఞానమితి) నచ దృష్ట్యాదిభేదకల్పనేయి శేషః యథా ఘటాకాశో మహాకాశ ఇత్యేకశబ్దవిషయత్వాదుపాధిభేదేప్యాకాశస్యైకత్వమిష్టం- తథైకశబ్దప్రవృత్తేరేకత్వం చితోఽపి స్వీకర్తవ్యం- తత్తుల్యా దృష్ట్యాదిభేదసిద్ధిరిత్యాహ (శబ్దప్రవృత్తేశ్చేతి) తామేవ నివృణోతి (లౌకికీచేతి) యత్తు సిద్ధాన్తే దృష్టాన్తో నాస్తీతి - తత్రాహ (దృష్టాన్తేతి) కిమేకరూపత్వే వస్తునో దృష్టాన్తో నాస్తి- కిం వా మిథ్యాత్వే తన్నానారూపస్యేతి వక్తవ్యం. నాద్యః- నానారూపవస్తువాదిభిరప్యైకైకరూపస్యానవస్థాపరిహారార్థమనానారూపత్వాఙ్గీకారాదసాధకం దృష్టాన్తసిద్ధేః, వస్తుత్వహేతోశ్చ తత్రైవానైకాన్తికత్వాత్, తస్మాదేకరూపమేవ వస్తు స్వీకర్తవ్యమితి భావః ద్వితీయం దూషయతి (యథాహీతి) తన్నిమిత్తమేవేత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన స్వచ్ఛస్వాభావ్యం పరామృశ్యతే స్ఫటికే హరితాదిధర్మాణాం స్వాభావికత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్య హి స్వచ్ఛం స్వాభావ్యం-తద్వశేన హరితాద్యుపాధిభేదసమ్బన్ధవ్యతిరేకేణేతి యావత్. ఏకస్య నానారూపత్వం మిథ్యేత్యత్ర దృష్టాన్తముక్త్వా దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ఆత్మా మిథ్యానానానిర్భాసః- ఉపహితత్వాత్- స్ఫటికవదిత్యర్థః కించ- ఆత్మా మిథ్యానానాత్వాధారః- స్వచ్ఛత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి) కించ- ఆత్మా కల్పితనానాత్వాధారః-జ్యోతిష్ట్వాత్- ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వదిత్యాహ (స్వయమితి) ఆదిత్యాదావకల్పితోఽపి భేదోఽస్తీత్యాశఙ్క్య వివక్షితం సామ్యమాహ (యథా చేత్యాదినా) అవిద్యాప్రత్యవస్తుతోఽవిభాగాయోగ్యమితి యావత్. చక్షురాదీని చ- అవభాసయితౄణి సమ్బన్ధః. ఆత్మనః సర్వావభాసకత్వే వాక్యోపక్రమం ప్రమాణయతి (తథేతి) యత్తు నిరవయవేష్వపి నానారూపత్వమనుమేయమితి- తత్రాహ (నచేతి) ఆకాశాదీనాం దృష్టాన్తత్వమాశఙ్క్య నిరాచష్టే (యదపీత్యాదినా) పథమాకాశస్యానేకధర్మవత్త్వమౌపాధికమిత్యాశఙ్క్య తస్య సర్వగతత్వం తావదౌపాధికమితి సాధయతి (ఆకాశస్యేతి) కథం తర్హి సర్వగతత్వవ్యవహారః- తత్రాహ (సర్వోపాధీతి) నన్వాకాశస్య సర్వత్ర గమనమపేక్ష్య సర్వగతత్వం కిమితి నవ్యవహ్రియతే-తత్రాహ (నత్వితి) ఆకాశే గమనాయోగం

ఉ.— యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదన్యోఽన్యజ్జిఘ్రేదన్యోఽన్యద్రసయేదన్యోఽన్యద్వదేదన్యోఽన్యచ్ఛృణుయాదన్యోఽన్యన్మన్వీతాన్యోఽన్యత్స్పృశేదన్యోఽన్యద్విజానీయాత్॥ ౩౧

సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైతో భవత్యేష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడితి హైనమనుశశాస యాజ్ఞవల్క్య ఏషాస్య పరమా గతిరేషాస్య పరమా సమ్పదేషోఽస్య పరమో లోక ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్ద ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తి॥ ౩౨

వస్తుంతత్స్వరూపమాహ (గమనంహీతి) ననుకుతశ్చిద్విభాగే, సంయోగేచ కేనచిద్దేశేన, తత్కారణీభూతా క్రియా పిశ్యేనాదావివాకాశేభవిష్యతి నేత్యాహ (సాచేతి) సావయవేహిశ్యేనాదౌ క్రియాదృశ్యతే- ఆకాశంత్వవిశేషం - నిరవయవం కుతస్తత్ర క్రియేత్యర్థః తథాపిధర్మాన్తరా త్వాకాశేభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యతేషామపి క్రియాపూర్వకాణాముక్తన్యాయకబలీకృతత్వమాహ (ఏవమితి) భేదాభేదాభ్యాందుర్వచత్వాచ్చతత్రధ ర్మధర్మిభావోనసమ్భవతీతిభావః ఆకాశేదర్శితన్యాయమన్యత్రాపిసఞ్చారయతి (తథేతి) పార్థివత్వంపరమాణోరేకంరూపం - గన్ధవత్త్వంచాపర మిత్యనేకరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాణుర్నామేతి) నహిపార్థివత్వాతిరేకిగన్ధవత్త్వంప్రామాణికమితిభావః నైశేషికపరిభాషామాశ్రిత్యశ ఙ్కయతి (అథేతి) పార్థివపరమాణౌరసాదిమత్త్వమనౌపాధికంనభవతి- జలాదిసంసర్గకృతత్వాత్ తథాచనిరుపాధికభేదేనైదముదాహరణమితిపరి హరతి (నతత్రాపీతి) ఉక్తన్యాయస్యదిగాదావపిసమత్వంమత్వోపసంహరతి (తస్మాదితి) నన్విపరస్మిన్నాత్మనిదృగాదిశక్తిభేదాః- తేషాంమధ్యే ద్వికత్వ శక్తిశ్చక్షురాత్మనారూపాత్మనాచపృథగేవపరిణమతే, ఘ్రాతిశక్తిశ్చఘ్రాణాత్మనాగన్ధాత్మనా, చేత్యనేన క్రమేణపరస్మిన్పరిణామకల్పనాభర్తృ ప్రపఞ్చైర్వ్యాకృతా- సాపిపరస్యైకరూపత్వోపపాదనేననిరస్తేత్యాహ (ఏతేనేతి) ౨౪- ౨౫- ౨౬- ౨౭- ౨౮- ౨౯- ౩౦

రం.— (యద్వైతన్నజిఘ్రతిజిఘ్రన్వైతన్నజిఘ్రతీత్యాది) పూర్వవత్ ౨౪-౨౫

రం.— (వదన్వైతన్నవదతీతి) వదనక్రియాహేతుతాయోగ్యజ్ఞానవత్త్వమేవవదనమిత్యర్థః ఇదంసర్వత్రేన్ద్రియవ్యాపారోప లక్షణం ౨౬- ౨౭

రం.— మనుతేఇతిమనోవృత్తికథనం ౨౮- ౨౯

రం.— విజానాతీతిబుద్ధివృత్తికథనం అన్యత్సర్వంపూర్వవత్ ౩౦

శం.— జాగ్రత్స్వప్నయోరివయద్విజానీయాత్- తద్ద్వితీయంప్రవిభక్తమన్యత్వేననాస్తీత్యుక్తం - అతస్సుషుప్తేనవిజానాతివిశేషం. ననుయద్యయమేవాస్యస్వభావః- కింనిమిత్తమస్యవిశేషవిజ్ఞానంస్వభావపరిత్యాగేన. అథవిశేషవిజ్ఞానమేవాస్యస్వభావః - కస్మాదేషవిశేషంనవిజా నాతీతి ఉచ్యతే- శృణు యత్ర- యస్మిన్జాగరితేస్వప్నేవాన్యదివ-ఆత్మనోవస్త్వన్తరమివావిద్యయా ప్రత్యుపస్థాపితంభవతి- తత్ర తస్మాదవిద్యా ప్రత్యుపస్థాపితాదన్యోఽన్యమివాత్మానంమన్యమానోఽసత్యాత్మనః ప్రవిభక్తేవస్త్వన్తరే, ఽసత్యాత్మని తతః ప్రవిభక్తే, నోఽన్యత్పశ్యేత్ - ఉపల భేత తచ్చవిస్మితంస్వప్నే ప్రత్యక్షతః ఘ్నన్తీవజినన్తీవేతి. తథా-అన్యోఽన్యజ్జిఘ్రేద్రసయేద్వదేచ్ఛృణుయాన్మన్వీతస్పృశేద్విజానీయాదితి ౩౧

ఆ.— ఔపాధికోద్రష్ట్రాదిభేదః- నవాస్తవోఽస్తీత్యుపపాదయ్యవృత్తమనువదతి (జాగ్రదితి) యత్రేత్యుత్తరవాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కాం దర్శయతి (నన్వితి) కిమస్యవిశేషవిజ్ఞానరాహిత్యంస్వరూపం-కింవావిశేషవిజ్ఞానవత్త్వం. ఆద్యేజాగ్రత్స్వప్నయోరనుపపత్తిః. ద్వితీయేసుషుప్తే రసిద్ధిరితిభావః. ప్రతీచశ్చిన్మాత్రజ్యోతిషావిశేషవిజ్ఞానరాహిత్యమేవస్వరూపం - తథాపిస్వావిద్యాకల్పిత విశేషవిజ్ఞానవత్త్వమాత్రావస్థాద్వ యంసిధ్యతీత్యుత్తరంవాక్యమవలమ్బ్యోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇత్యాదినా) (తచ్చేతి) ఆవిద్యకదర్శనమిత్యర్థః ౩౧

రం.— అథస్వప్నస్థానాదావేవమిత్యాహ (యత్రవాఅన్యదివస్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదిత్యాది) అన్యోఽన్యదిత్యత్రాన్యేనే తిశేషః తథాచయత్రస్థానేస్వప్నాదౌస్థితస్యాల్పమపిపృథక్సిద్ధంస్యాత్, ఇన్ద్రియాదికంచకరణంస్యాత్,- తదానీంకించిద్దృశ్యాదికంకేనచిత్కరణేనక శ్చిత్పశ్యేదపి- ఇహతుపృథక్సిద్ధపదార్థాభావాత్, కర్మసమ్బన్ధోపరమేనకరణభూతేన్ద్రియసమ్బన్ధాభావాచ్చ నాన్యవస్తుదర్శనమితిభావః ౩౧

శం.— యత్ర పునః సాఽవిద్యా సుషుప్తే వస్త్వన్తరప్రత్యుపస్థాపికా శాన్తా- తేనాన్యత్వేనావిద్యాప్రవిభక్తస్య వస్తునోఽభావాత్తత్కే నకంపశ్యేజ్జిఘ్రేద్విజానీయాద్వా అతః స్వేనైవహి స్వాభావికేనాత్మనా స్వయంజ్యోతిస్స్వభావేన సమ్పరిష్వక్తః సమ్ప్రసన్న ఆప్తకామ ఆత్మకా మః సలిలవత్స్వచ్ఛీభూతః. సలిలఇవసలిలః. ఏకః- ద్వితీయస్యాభావాత్ అవిద్యయాహిద్వితీయః ప్రవిభజ్యతే- సాచశాన్తాత్ర- అతఏకః. ద్రష్టా- దృష్టేరవిపరిలుప్తత్వాత్- ఆత్మజ్యోతిస్స్వభావాయాః. అద్వైతః - ద్రష్టవ్యస్యద్వితీయస్యాభావాత్. ఏతదమృతమభయం. (ఏష బ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవలోకో బ్రహ్మలోకః. పరఏవాయమస్మిన్కాలే వ్యావృత్తకార్యకరణోపాధిభేదః స్వఆత్మజ్యోతిషిశాన్తసర్వసమ్బన్ధోవర్తతే. హేసమ్రాడితి హఏవం హ్యేనం- జనకమనుశశాస- అనుశిష్టవాన్యాజ్ఞవల్క్య ఇతి. శ్రుతేర్వచనమేతత్. కథంవానుశశాస. ఏషాస్య- విజ్ఞానమయస్యపరమాగ తిః యాస్త్వన్యాదేహగ్రహణలక్షణాః బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాఅవిద్యాకల్పితాః- తాగతయోఽతోఽపరమాః-అవిద్యావిషయత్వాత్. ఇయంతుదేవ

ఉ.— స యో మనుష్యాణాꣳ రాద్ధః సమృద్ధో భవత్యన్యేషామధిపతిస్సర్వైర్మానుష్యకైర్భోగైస్సమ్పన్నతమః స మనుష్యాణాం పరమ ఆనన్దోఽథ యే శతం మనుష్యాణామానన్దాః స ఏకః పితౄణాం జితలోకానామానన్దోఽథ యే శతం పితౄణాం జితలోకానామానన్దాః స ఏకో గన్ధర్వలోక ఆనన్దోఽథ యే శతం గన్ధర్వలోక

తాదిగతీనాంకర్మవిద్యాసాధ్యానాంపరమా- ఉత్తమా యస్సమస్తాత్మభావః- *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతీతి (ఏషైవ చ పరమా సమ్పత్) సర్వాసాంసమ్పదాం- విభూతీనామియంపరమా- స్వాభావికత్వాదస్యాః. కృతకాహ్యన్యాస్సమ్పదః. తథా (ఏషోఽస్య పరమో లోకః) యేఽన్యేకర్మఫలాశ్రయా లోకాః- తేఽస్యాపరమాః. అయంతు న కేనచకర్మణామీయతే- స్వాభావికత్వాత్ ఏషోఽస్యపరమోలోకః తథా (ఏషోఽస్యపరమఆనన్దః) యాన్యన్యానివిషయేన్ద్రియసమ్బన్ధజనితానిఆనన్దజాతాని- తాన్యపేక్ష్యైషోఽస్యపరమఆనన్దః- నిత్యత్వాత్ *యో వై భూమా తత్సుఖమిత్యతోఽన్యదార్తమ్. యత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యద్విజానాతి,- తదల్పంమర్త్యమముఖ్యం సుఖమిదంతుతద్విపరీతం- అతఏవఏషోఽస్య పరమఆనన్దః ఏతస్యైవానన్దస్యమాత్రాం- కలామవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితాంవిషయేన్ద్రియసమ్బన్ధకాలవిభావ్యామన్యానిభూతాన్యుపజీవన్తితతప వాసనాదవిద్యయా ప్రవిభజ్యమానస్వరూపాణ్యన్యత్వేన తాని బ్రహ్మణః పరికల్ప్యమానాన్యన్యానిసన్త్యుపజీవన్తిభూతానివిషయేన్ద్రియసమ్పర్క ద్వారేణవిభావ్యమానాం ౩౨

ఆ.— పూర్వోక్తవస్తూపసంహారార్థంసలిలవాక్యముత్థాపయతి (యత్రేత్యాదినా) తేన-అవిద్యాయాఃకామకర్మత్వేనేతియావత్. వస్తునోఽభావాత్- తత్రేతిశేషః సుషుప్తేవిశేషవిజ్ఞానాభావప్రయుక్తంఫలమాహ (అతఇతి) పూర్వమేవాస్యార్థస్యోక్తత్వంద్యోతయితుంహిశబ్దః సమ్పరిష్వఙ్గఫలంసమస్తత్వం- అపరిచ్ఛిన్నత్వం తత్ఫలంసమ్ప్రసన్నత్వం అసమ్ప్రసాదోహిపరిచ్ఛేదాభిమానకృతః సమ్ప్రసన్నత్వేహేత్వన్తరమాహ (ఆప్తకామఇతి) తదేవసమ్ప్రసన్నత్వందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (సలిలవదితి) ఉక్తేర్థేవాక్యాక్షరాణియోజయతి (సలిలఇవేతి) ద్వితీయస్యాభావంసుషుప్తేఙ్గీకరోతి (అవిద్యయేతి) అద్రష్టా-ద్రష్టేతివాఛేదః ఏకోఽద్వైతఇత్యభ్యాసస్తాత్పర్యలిఙ్గం తస్యపరమపురుషార్థత్వందర్శయన్నాటకత్వమాహ (ఏతదితి) కిమితిషష్ఠీసమాసముపేక్ష్యకర్మధారయోగృహ్యతే- తత్రాహ (పరఏవేతి) అస్మిన్కాలే- సుషుప్త్యవస్థాయామిత్యేతత్. పరమత్వంసాధయతి (యాస్త్వితి) ప్రస్తుతంసమస్తాత్మభావంవిశేషవిజ్ఞానరాహిత్యేనవిశినష్టి (యత్రేతి) సర్వాత్మభావాఖ్యస్యలోకస్యపరమత్వముపపాదయతి (యేన్యఇతి) మీయతే-పరిచ్ఛిద్యతే సాధ్యతఇతియావత్ సౌషుప్తస్యసర్వాత్మభావస్యపరమానన్దత్వంవిశదయతి (యానీతి) ఆత్మనోఽనవచ్ఛిన్నానన్దత్వేఛాన్దోగ్యశ్రుతింసంవాదయతి (యోవైభూమేతి) ననువైషయికమేకంసుఖం- అత్రరూపంచాపరమితిసుఖభేదాఙ్గీకారాదప్రసిద్ధాన్తస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యముఖ్యాముఖ్యభేదేనతదుపపత్తేర్నైవమిత్యాహ (యత్రేత్యాదినా) కించ - వస్తుతోనాస్త్యేవాత్మసుఖాతిరిక్తం వైషయికంసుఖమిత్యాహ (ఏతస్యేతి) బ్రహ్మాతిరిక్తచేతనాభావేకాన్యుపజీవకానిస్యురిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (తానీత్యాదినా) విభావ్యమానాం- ఆనన్దస్యమాత్రామితిపూర్వేణసమ్బన్ధః ౩౨

రం.— (సలిలఏకో ద్రష్టాఽద్వైతో భవత్యేష బ్రహ్మలోకస్సమ్రాడితి) యథా జలంజలేప్రక్షిప్తమేకంభవతి - ఏవంసలిలే-సలిలవత్స్వచ్ఛస్వభావేపరమాత్మనిలీనోఽయంద్రష్టా- జీవః ప్రాజ్ఞాత్మపరిష్వఙ్గవశేనైకీభూతస్సన్నద్వైతో భవతి - దేవాదిలక్షణభేదకాకారశూన్యో భవతీత్యేషః- సుషుప్త్యాధారఏవఛాన్దోగ్యే * బ్రహ్మలోకంనవిన్దన్తీత్యత్రబ్రహ్మలోకశబ్దితఃపరమాత్మాహేసమ్రాడితియాజ్ఞవల్క్యోజనకమనుశిష్టవానిత్యర్థః ననుకథంసుషుప్త్యాధారస్య బ్రహ్మలోకత్వం- బ్రహ్మలోకోహిపరమగతిత్వాదినా శ్రూయతఇత్యత్రాహ (ఏషాఽస్యపరమాగతిః) జీవస్యాన్యార్చిరాదిగత్యాప్రాప్యతయాశ్రుతాపరమగతిరేషైవ (ఏషాఽస్యపరమాసమ్పత్) తత్త్వజ్ఞానాదినాప్రాప్యాపిసమ్పదేషైవ (ఏషోఽస్యపరమోలోకః) శాశ్వతంభోగస్థానమప్యేషఏవ. (ఏషోఽస్యపరమఆనన్దః) నిరతిశయానుకూల్యస్యాయమేవేత్యర్థః ననుస్వర్గాదిమభోగేష్వసుఖాలేశజాగ్రత్సుకథమేతస్యపరమానన్దత్వమిత్యత్రాహ (ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యానిభూతానిమాత్రాముపజీవన్తీతి) అన్యానిభూతాని- బ్రహ్మానుభవితురన్యేస్వర్గాదివైషయికసుఖానుభవితారస్సర్వేప్యేతదానన్దమహాప్రాంశానుభవితారఇత్యర్థః. ౩౨

శం.— యస్యపరమానన్దస్యమాత్రాః- అవయవాః బ్రహ్మాదిభిర్మనుష్యపర్యన్తైర్భూతైరుపజీవ్యన్తే- తదానన్దమాత్రావయవద్వారేణ మాత్రిణంపరమానన్దమధిజిగమిషన్నాహసైన్ధవలవణశకలైరివలవణశైలం సయః- కశ్చిన్మనుష్యాణాంమధ్యేరాద్ధః - సంసిద్ధః అవికలః సమగ్రావయవఇత్యర్థః. సమృద్ధః- ఉపభోగోపకరణసమ్పన్నోభవతి కించ- అన్యేషాం- సమానజాతీయానామధిపతిః-స్వతన్త్రఃపతిః. సమాణ్డలికః సర్వైః- సమస్తైః. మానుష్యైరితిదివ్యభోగోపకరణనివృత్త్యర్థం. మనుష్యాణామేవయానిభోగోపకరణాని- తైస్సమ్పన్నానామప్యతిశయేన- సమ్పన్నతమః స మనుష్యాణాంపరమఆనన్దః. తత్రానన్దానన్దినోరభేదనిర్దేశాన్నార్థాన్తరభూతత్వమిత్యేతత్ పరమానన్దస్యైవేయంవిషయవిషయ్యాకారేణమాత్రాప్రసృతేతిహ్యుక్తం * యత్ర వా అన్యదివస్యాదిత్యాదివాక్యేన - తస్మాద్యుక్తోయంసపరమఆనన్దఇత్యభేదనిర్దేశః యథాశ్రోత్రియాదితుల్యారాజాత్రోదాహరణం. దృష్టంమనుష్యానన్దమాదింకృత్వాశతగుణోత్తరోత్తరక్రమేణోన్నీయపరమానన్దం- యత్రభేదోనివర్తతే- తమధిగమయతి. అత్రాయమానన్దశతగుణోత్తరోత్తరక్రమేణవర్ధమానోయత్రవృద్ధికాష్ఠామనుభవతి, యత్రగణితభేదోనివర్తతే- అన్యదర్శనశ్రవణమననాభావాత్,- తంపరమాన

ఆనన్దాః సఏకః కర్మదేవానామానన్దో యే కర్మణా దేవత్వమభిసమ్పద్యన్తే । అథ యే శతం కర్మదేవానామానన్దాః స ఏక ఆజానదేవానామానన్దో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథ యే శతమాజానదేవానామానన్దాః స ఏకః ప్రజాపతిలోక ఆనన్దో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథ యే శతం ప్రజాపతిలోక ఆనన్దాః స ఏకో బ్రహ్మలోక ఆనన్దో యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథైష ఏవ పరమ ఆనన్దః । ఏష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామ్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీత్యత్ర హ యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార మేధావీ రాజా సర్వేభ్యో మాఽన్తేభ్య ఉదరౌత్సీదితి ॥ ౩౩

స్తంపివమానన్దమాహ- అథ యే మనుష్యాణామేవం ప్రకారాః శతమానన్దభేదాః - స ఏకః పితౄణాం తేషాం విశేషణం జితలోకానామితి శ్రాద్ధాదికర్మభిః పితౄన్ తోషయిత్వా తేన కర్మణా జితో లోకో యేషాం తే జితలోకాః పితరః తేషాం పితౄణాం జితలోకానాం మనుష్యానన్దశతగుణీకృతపరిమాణ ఏక ఆనన్దో భవతి. సోఽపి శతగుణీకృతో గన్ధర్వలోక ఏక ఆనన్దో భవతి సచ శతగుణీకృతః కర్మదేవానామేక ఆనన్దః అగ్నిహోత్రాదిశ్రౌతకర్మణా యే దేవత్వం ప్రాప్నువన్తి- తే కర్మదేవాః తథైవాజానదేవానామేక ఆనన్దః ఆజానత ఏవ- ఉత్పత్తిత ఏవ యే దేవాః- త ఆజానదేవాః యశ్చ శ్రోత్రియః- అధీత వేదః అవృజినః- వృజినం- పాపం తద్రహితః యథోక్తకారీత్యర్థః. అకామహతః- వీతస్పృహః ఆజానదేవేభ్యోఽర్వాగ్విషయేషు తేషు తస్య ... స్యాజానదేవైః సమాన ఆనన్ద ఇత్యేతదవ్యాకృత్యైతచ్ఛబ్దాత్ తచ్ఛతగుణీకృతపరిమాణః ప్రజాపతిలోక ఏక ఆనన్దః - విరాట్ఛరీరే తథా తద్విజ్ఞానవాన్ శ్రోత్రియః- అధీత వేదశ్చావృజిన ఇత్యాదిపూర్వవత్. తచ్ఛతగుణీకృతపరిమాణో బ్రహ్మలోక ఏక ఆనన్దః - హిరణ్యగర్భాత్మని యశ్చేత్యాదిపూర్వవదేవ అతః పరం గణితనివృత్తిః ఏష పరమ ఆనన్ద ఇత్యుక్తః - యస్య చ పరమానన్దస్య బ్రహ్మలోకాద్యానన్దా మాత్రాః ఉదధేరివ విప్రుషః ఏవం శతగుణోత్తరోత్తరవృద్ధ్యుపేతా ఆనన్దా యత్రైకతాం యాన్తి, యశ్చ శ్రోత్రియ ప్రత్యక్షః- అథైష ఏవ సమ్ప్రసాదలక్షణః పరమ ఆనన్దః తత్ర హి నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి - అతో భూమా భూమత్వాదమృతః. ఇతరే తద్విపరీతా ఆనన్దాః. అత్ర చ శ్రోత్రియత్వావృజినత్వే తుల్యే అకామహతత్వకృతో విశేష ఆనన్దశతగుణవృద్ధిహేతుః అత్రైతాని సాధనాని శ్రోత్రియత్వావృజినత్వాకామహతత్వాని ... స్థానాని - యథా కర్మాణ్యగ్నిహోత్రాదీని దేవానాం దేవత్వప్రాప్తౌ తత్ర చ శ్రోత్రియత్వావృజినత్వే ... సమానే ఇతి నోత్తరానన్దప్రాప్తిసాధనే అభ్యుపేయేతే. అకామహతత్వం తు వైరాగ్యతారతమ్యోపపన్నైరుత్తరోత్తరభూమ్యానన్దప్రాప్తిసాధనమిష్యతే స ఏష పరమ ఆనన్దో వితృష్ణశ్రోత్రియప్రత్యక్షోఽధిగతః తథా చ వేదవ్యాసః । యచ్చ కామసుఖం లోకే యచ్చ దివ్యం మహత్సుఖం తృష్ణాక్షయసుఖస్యైతే నార్హతః షోడశీం కలామితి. ఏష బ్రహ్మలోకో హే సమ్రాడితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. సోఽహం - ఏవమనుశిష్టో భగవతే- తుభ్యం సహస్రం దదామి గవాం అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి వ్యాఖ్యాతమేతత్. అత్ర హ- విమోక్షాయేత్యస్మిన్ వాక్యే యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార- భీతవాన్ యాజ్ఞవల్క్యస్య భయకారణమాహ శ్రుతిః- న యాజ్ఞవల్క్యో వక్తృత్వసామర్థ్యాభావాద్భీతోఽజ్ఞానాద్వా, కింతర్హి. మేధావీ రాజా సర్వేభ్యో మామన్తేభ్యః- ప్రశ్ననిర్ణయావసానేభ్యః ఉదరౌత్సీత్- అవ్యరౌత్సీత్ అవరోధం కృతవానిత్యర్థః యద్యద్మయా నిర్ణీతం ప్రశ్నరూపం విమోక్షం- తత్తదేకదేశిత్వేనైవ కామప్రశ్నస్య గృహీత్వా పునః పునర్మాం సర్వస్మిన్ యాజ్ఞవల్క్య ఏవ - సోఽయం నిత్యాదితి భయకారణం- సర్వం మదీయం విజ్ఞానం కామప్రశ్నవ్యాజేనోపాదిత్సతీతి ౩౩

ఆ ... స ఏకో మనుష్యాణామిత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (యస్యేతి) యథా సైన్ధవాఽవయవాః సైన్ధవఘనలవణలక్షణలతథాఽస్యానన్దస్య మాత్రా నామ- అవయవాః తత్ప్రదర్శనద్వారేణావయవినం పరమానన్దమధిగమయితుమిచ్ఛన్ననన్తరో గ్రన్థః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః తాత్పర్యముక్త్వాక్షరాణి వ్యాచష్టే (స యః కశ్చిదిత్యాదినా) రాద్ధత్వమవికలత్వం చేత్- సమృద్ధత్వేన పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సమగ్ర ఇతి) ... సమృద్ధత్వమస్తీత్యాశఙ్క్య వ్యాకరోతి (ఉపభోగేతి) అన్నసర్వ ... సమ్పత్తిభేదాదపునరుక్తిరితి భావః సమ్పన్నముక్త్వా ... విశేషణం - కింతు విశేషణాన్తరం చాస్తీత్యాహ (కించేతి) విశేషణతాత్పర్యమాహ (దివ్యేతి) తదనివక్తనేత్యస్య ... ఉపభోగసమ్పన్న ఇతి శేషః- అధ్యేతవ్యశేషస్యాభిప్రాయమాహ (తత్రేతి) ప్రకృతం వాక్యం సప్తమ్యర్థః అత ... ఉపచారికత్వమపి నిర్దేశస్య భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (పరమానన్దస్యేతి) ... (అస్మాదితి) యథోక్తో మనుష్యానన్దో దృష్టిపథమవతరతీత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) అథ యే శతం మనుష్యాణామిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (వృద్ధేతి) శతగుణోత్తరోత్తర ... ఉత్కర్షప్రదర్శనక్రమేణ పరమానన్దమున్నీయత ... (యత్రేతి) భేద- ... వ్యవహారః ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (యత్రేత్యాదినా) పరమానన్దే వివృద్ధికాష్ఠాయాం హేతుమాహ (అస్యేతి) యద్యపి యస్యేత్యాదినోక్తమేతత్- తథాపి ... వ్యాఖ్యానావసరే తదేవ వివృతమిత్యవిరోధః. తత్తదానన్దప్రదర్శనాన ... తత్ర తత్ర ... తత్తద్వ్యాఖ్యోపక్రమేవా. ఏవం ... సమృద్ధత్వాది. పితౄణాం- ఆనన్ద ఇతి సమ్బన్ధః శ్రాద్ధాదికర్మభిరిత్యాదినా ... పితృయజ్ఞాది గృహ్యతే. తే కర్మదేవానామిత్యాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) యథా గన్ధర్వానన్దః శతగుణీకృతః కర్మదేవానామేక ఆనన్దః - తథా కర్మదేవానన్దః శతగుణీకృతస్స ఆజానదేవా

నామేక ఆనన్దో భవతీత్యాహ (తథైవేతి) కుత్ర వీతతృష్ణత్వం-తత్రాహ (అజానదేవేభ్య ఇతి) శ్రోత్రియాదివాక్యస్య ప్రకృతాసఙ్గతిమాశఙ్క్యాహ (తస్య చేతి) ఏవంభూతస్య- విశేషణత్రయవిశిష్టస్యేతి యావత్ ప్రజాపతిలోకశబ్దస్య బ్రహ్మలోకశబ్దాదర్థభేదమాహ (విరాడితి) యథా విరాడాత్మన్యాజానదేవానన్దః శతగుణీకృతస్సన్నేక ఆనన్దో భవతి-తథా విరాడాత్మోపాసితా శ్రోత్రియత్వాదివిశేషణో విరాజా తుల్యానన్దస్స్యాదిత్యాహ (తథేతి) (తచ్ఛతగుణీకృతేతి) తచ్ఛబ్దో విరాడానన్దవిషయః శ్రోత్రియత్వాదివిశేషణవానపి హిరణ్యగర్భోపాసకస్తేన తుల్యానన్దో భవతీత్యాహ (యశ్చేతి) హిరణ్యగర్భానన్దాదుపరిష్టాదపి బ్రహ్మానన్దే గణితభేదే ప్రకరణికే ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (అతఃపరమితి) *ఏషాస్య పరమ ఆనన్ద ఇత్యుపక్రమ్య కిమిత్యానన్దాన్తరముపన్యస్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఏష ఇతి) తథాపి సౌషుప్తం సార్వాత్మ్యత్వముపేక్షితమితి చేత్ నేత్యాహ (యస్య చేతి) ప్రకృతస్య బ్రహ్మానన్దస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (తత్ర హీతి) అనవచ్ఛిన్నత్వఫలమాహ (భూమత్వాదితి) బ్రహ్మానన్దాదితరే పరిచ్ఛిన్నా మర్త్యాశ్చేత్యాహ (ఇతర ఇతి) *అథ యత్రాన్యత్పశ్యతీత్యాదిశ్రుతేరితి భావః శ్రోత్రియాదిపదాని వ్యాఖ్యాయ తాత్పర్యం దర్శయతి (అత్ర చేతి) మధ్యే విశేషణేషు త్రిష్వితి యావత్ తుల్యే- సర్వపర్యాయేష్వితి శేషః విశేషణాన్తరే విశేషమాహ (అకామహతత్వే తి) యథోక్తవిభాగముపపాదయితుం సిద్ధమర్థమాహ (అత్రైతానీతి) యశ్చేత్యాదివాక్యం సప్తమ్యర్థః తస్యైతస్యానన్దస్యేతి దైవప్రాజాపత్యాదినిర్దేశః అర్థాదభిహితత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) యే కర్మణా దేవత్వమిత్యాదిశ్రుతిసామర్థ్యాద్దేవానన్దప్రాప్తయే యథా కర్మాణి సాధనాన్యుక్తాని-తథా యశ్చేత్యాదిశ్రుతిసామర్థ్యాదేవ తాన్యపి శ్రోత్రియత్వాదీని తత్తదానన్దప్రాప్తిసాధనాని వివక్షితానీత్యర్థః. నను త్రయాణామవిశేషశ్రుతౌ కథం శ్రోత్రియత్వావృజినత్వయోః సర్వత్ర తుల్యత్వం- నహి తే పూర్వభూమిషు శ్రుతే తథా చాకామహతత్వవదానన్దోత్కర్షే తయోరపి హేతుతేతి- తత్రాహ (తత్ర చేతి) నిర్ధారణార్థా సప్తమీ నహి శ్రోత్రియత్వాదిశూన్యః సార్వభౌమాదిసుఖమనుభవితుముత్సహతే - తథా చ సర్వత్ర శ్రోత్రియత్వాదేస్తుల్యత్వాన్న తదానన్దాతిరేకప్రాప్తావసాధారణం సాధనమిత్యర్థః. యదుక్తమానన్దశతగుణవృద్ధిహేతురకామహతత్వకృతో విశేష ఇతి- తదుపపాదయతి (అకామహతత్వం త్వితి) పూర్వపూర్వభూమిషు వైరాగ్యముత్తరోత్తరభూమ్యానన్దప్రాప్తిసాధనం- వైరాగ్యస్య తరతమభావేన పరమకాష్ఠోపపత్తేర్నిరతిశయస్య తస్య పరమానన్దప్రాప్తిసాధనత్వసమ్భవాదిత్యర్థః యశ్చేత్యాదివాక్యస్యేత్థం తాత్పర్యముక్త్వా ప్రకృతే పరమానన్దే విద్వదనుభవం ప్రమాణయతి (స ఏష ఇతి) నిరతిశయాకామహతత్వం పరమానన్దప్రాప్తిహేతురిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తథా చేతి) ప్రకృతం ప్రత్యగ్భూతం పరమానన్దమేష ఇతి పరామృశతి శ్రుతిః మేధావీత్యాద్యం వ్యాచష్టే (నేత్యాదినా) తథాపి కిం తద్భయకారణం-తదాహ (యద్వదితి, మేధావిత్వాత్- ప్రజ్ఞాతిశయశాలిత్వాదితి యావత్ తదేవ భయకారణం ప్రకటయతి (సర్వమితి) ౩౩

రం — తస్య పరమానన్దత్వమేవ మనుష్యానన్దాదితారతమ్యనిరూపణేన ప్రపఞ్చయతి (స యో మనుష్యాణాం రాద్ధస్సమృద్ధో భవతీత్యాదినా) రాద్ధః- * రాధ సంసిద్ధావితి హి ధాతుః. సిద్ధః. ఉపాయైస్సిద్ధః, యువత్వాదిగుణైస్సమృద్ధః, అన్యేషాం చ మనుష్యాణామధిపతిః, సర్వమానుషభోగైర్నిరతిశయం సమ్పన్నః, శ్చ కశ్చిద్భవతి యది - సః - ఉక్తలక్షణ ఆనన్దః మనుష్యాణాం మధ్యే శ్రేష్ఠ ఆనన్ద ఇత్యర్థః. అత్ర సమృద్ధత్వాదిగుణానాం అనుకూలతయా వేదనీయత్వాదానన్దత్వముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. (అథ యే శతం మనుష్యాణామానన్దాస్స ఏకః పితౄణాం జితలోకానామానన్దః) శతగుణితా మనుష్యాణాం పూర్వోక్తాః పరమానన్దాః శ్రాద్ధాదికర్మభిః పితౄన్ సన్తోష్య జితపితృలోకా యే పితరః - తేషామేక ఆనన్దో భవతీత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి స ఏకః కర్మదేవానామానన్ద ఇత్యత్ర కర్మదేవానామిత్యస్యార్థమాహ (యే కర్మణా దేవత్వమభిసమ్పద్యన్త ఇతి) దేవత్వం హి ద్వివిధం - కర్మసిద్ధమాజానసిద్ధం చ కల్పాదావేవ యత్సిద్ధం - తదాజానసిద్ధం తదితరత్కర్మసిద్ధం యద్వా- ఉపాసనసిద్ధమాజానసిద్ధం తదితరత్కర్మసిద్ధం యద్వా- త్రయస్త్రింశద్దేవతాసాయుజ్యం కర్మదేవత్వం. త్రయస్త్రింశద్దేవతాత్మత్వమాజానసిద్ధత్వమితి వివేకో ద్రష్టవ్యః (అథ యే శతం కర్మదేవానామానన్దాః స ఏక ఆజానదేవానామానన్దః యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతః) శ్రోత్రియః- శ్రుతవేదాన్తః అత ఏవ అవృజినః- అపాపః అత ఏవ అకామహతః- ఉపాసనానివృత్తసమస్తక్లేశ కామ ఇత్యర్థః ముక్త ఇతి యావత్. శతగుణితాః కర్మదేవానన్దాః ఆజానదేవానన్ద ఏకో భవతి - తథోక్తగుణవిశిష్టముక్తానన్దో ప్యేకో భవతీత్యర్థః యద్యపి ముక్తానన్దాజానదేవానన్దయోర్మేరుసర్షపవత్తారతమ్యమస్తి - తథాప్యన్యూనత్వే తాత్పర్యం ద్రష్టవ్యం. (అథ యే శతం ప్రజాపతిలోక ఆనన్దాస్స ఏకో బ్రహ్మలోక ఆనన్దః యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహత ఇతి) అత్ర ప్రజాపతిశబ్దశ్చతుర్ముఖపరః- తైత్తిరీయకే సమాన ప్రకరణే * ప్రజాపతేరానన్ద ఇత్యేకవచనాన్త ప్రజాపతిశబ్దశ్రవణాత్, దశోతి ప్రజాపతిపరత్వే బహువచనాన్తతా ప్రసజ్యేత తత్రత్య ప్రజాపతిశబ్దస్య చతుర్ముఖపరతయా తదైకార్థ్యేనాత్రత్య ప్రజాపతిశబ్దస్యాపి తత్పరత్వాత్,. తతశ్చ చతుర్ముఖానన్దశ్శతగుణితో బ్రహ్మలోకలక్షణ ఆనన్దో భవతి - తథా ముక్తానన్దోపి భవతీత్యర్థః న చ తే యే శతం స ఏక ఇతి నిర్దేశాత్ బ్రహ్మానన్దస్య పరిచ్ఛిన్నత్వం శఙ్కనీయం - ఆధిక్యమాత్రే వాక్యతాత్పర్యాత్ యథా * క్షిప్తెషురివ సర్పతీతి వాక్యం సూర్యస్య గతిమాన్ద్యనివృత్తిపరం - నత్విషుసామ్యపరం - సూర్యస్య నిమేషమాత్రే బహుయోజనాతిలఙ్ఘిత్వస్య ప్రమాణసిద్ధత్వాత్. ఏవమస్యాపి వాక్యస్య చతుర్ముఖానన్దాపేక్షయా ఆధిక్యమాత్రే తాత్పర్యమవగమ్యతే- బ్రహ్మానన్దాపరిచ్ఛిన్నత్వస్య శ్రుతిసిద్ధత్వాత్. యద్వా- *రోమకూపేష్వనన్తాని బ్రహ్మాణ్డాని భ్రమన్తి తే *అణ్డానాం తు సహస్రాణాం సహస్రాణ్యయుతాని చ । ఈదృశానాం తథా తత్ర, కోటికోటిశతాని చేతి బ్రహ్మాణ్డానన్త్యావగమేన తత్రత్య చతుర్ముఖానాం చాసఙ్ఖ్యేయత్వావగమాత్ నియామ్యానన్దాదనన్తాన్నియన్తుశ్శతగుణితానన్దత్వకథనేనియన్తుర్నిరానన్దస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమర్థసిద్ధం ద్రష్టవ్యం. ఆనన్దమయాధికరణాదావేవమేవ వ్యాసార్యైర్వర్ణితం. (అథైష ఏవ పరమ ఆనన్ద ఏష బ్రహ్మలోకస్సమ్రాడితి) పూర్వవదర్థః (అత్ర హ యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార మేధావీత్యాది) అయం రాజా అతీవ మేధావీ మాం సర్వ

ఉ.— సవా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్తే రత్వా చరిత్వా దృష్ట్వైవ పుణ్యంచ పాపంచ పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి బుద్ధాన్తాయైవ॥ ३४

శ్రీ తద్యథాఽనస్సుసమాహితముత్సర్జద్యాయాదేవమేవాయగ్ం శారీర ఆత్మా ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతి యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి॥ ३५

భ్యః అన్తేభ్యః- అన్తః - నిశ్చయః నిశ్చయహేతుభ్యః ప్రశ్నేభ్యః ఉపరోత్స్యతి -అవరోధం కృతవాన్ సర్వాన్ ప్రశ్నాన్ మామసౌ ప్రష్టుముపాక్రమ తేత్యర్థః అత ఇతః పరం నత్యక్ష్యతీతి అత్ర -రాజప్రశ్నపరమ్పరాయాం విషయే యాజ్ఞవల్క్యో బిభయాఞ్చకార- బిభేతి స్మేత్యర్థః ३३

శం— అత్ర విజ్ఞానమయః స్వయఞ్జ్యోతిరాత్మా స్వప్నే ప్రదర్శితః స్వప్నాన్తబుద్ధాన్తసఞ్చారేణ కార్యకరణవ్యతిరిక్తతా కామకర్మప్రవివేకశ్చ సఙ్గతయా మహామత్స్యదృష్టాన్తేన ప్రదర్శితః. పునశ్చావిద్యాకార్యం స్వప్న ఏవ ఘ్నన్తీవేత్యాదినా ప్రదర్శితం అర్థాదవిద్యాయాస్తత్త్వం నిర్ధారితమవిద్యాధ్యారోపణరూపత్వమనాత్మధర్మత్వం చ తథా విద్యాయాశ్చ కార్యం ప్రదర్శితం సర్వాత్మభావః స్వప్న ఏవ ప్రత్యక్షతః సర్వోఽస్మీతి మన్యతే సోఽస్య పరమో లోక ఇతి ఏవం సర్వాత్మభావః స్వభావోఽస్య- అవిద్యాకామకర్మాదిసర్వసంసారధర్మసమ్బన్ధాతీతం రూపమస్య సాక్షాత్సుషుప్తే గృహ్యత ఇత్యేతద్విజ్ఞాపితం స్వయఞ్జ్యోతిరాత్మా ఏష పరమ ఆనన్దః ఏష విద్యాయా విషయః స ఏష పరమస్సమ్ప్రసాదః ... ఇత్యేతదేవమన్తేన గ్రన్థేన వ్యాఖ్యాతం తచ్చైతత్సర్వం విమోక్షపదార్థస్య దృష్టాన్తభూతం బన్ధనస్య చ. తే చ ఏతే మోక్షబన్ధనే సహేతుకే సప్రపఞ్చే నిర్దిష్టే విద్యావిద్యాకార్యే- తత్సర్వం దృష్టాన్తభూతమేవ ... దార్ష్టాన్తికస్థానీయే మోక్షబన్ధనే సహేతుకే కామప్రశ్నార్థభూతే వక్తవ్యే ఇతి పునః పర్యనుయుక్తో జనకేన ... విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి. తత్ర మహామత్స్యవత్స్వప్నబుద్ధాన్తావసఙ్గస్సఞ్చరతి ... యథా ... ఉభయాన్తౌ అనుసఞ్చరతి- తథా జాయమానో మ్రియమాణశ్చ తైరేవ ... యుజ్యతే వియుజ్యతే, ఉభౌ లోకావనుసఞ్చరతి, తిస్సఞ్చరణం స్వప్నబుద్ధాన్తానుసఞ్చారస్య దార్ష్టాన్తికం ... తదిహ విస్తరేణ ... సంసరణం వర్ణయితవ్యమితి తదర్థోఽయమారమ్భః. తత్ర చ బుద్ధాన్తాత్స్వప్నాన్తమయమాత్మా ప్రవేశితః- తస్మాచ్చ సమ్ప్రసాదస్థానం మోక్షదృష్టాన్తభూతం తతః ప్రచ్యావ్య బుద్ధాన్తే సంసారవ్యవహారః ప్రదర్శయితవ్య ఇతి తేనాస్య సమ్బన్ధః. స వై - బుద్ధాన్తాత్స్వప్నాన్తక్రమేణ సమ్ప్రసన్న ఏష ఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాదే స్థిత్వా ... సమ్ప్రచ్యుతః స్వప్నే రత్వా చరిత్వేత్యాది పూర్వవద్బుద్ధాన్తాయైవాద్రవతి. ३४

ఆ— సవా ఏష ఏతస్మిన్నిత్యాద్యుత్తరగ్రన్థసమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (అత్రేతి) అత్రాయం పురుషః స్వయఞ్జ్యోతిర్భవతీతి వాక్యం సప్తమ్యర్థః ... (స్వప్నాన్తేతి) కార్యకరణవ్యతిరిక్తతా- ప్రదర్శితేతి సమ్బన్ధః ఉక్తమర్థాన్తరమాహ (కామేతి) ... అథ యత్రేతి సఙ్ఘ్నన్తీవేత్యాదావుక్తమనువదతి (పునశ్చేతి) కిం తత్కార్యప్రదర్శన సామర్థ్యాన్నిర్ధారితమవిద్యాయాస్తత్త్వం- తదాహ (అర్థాదితి) అనాత్మధర్మత్వం- ఆత్మని చైతన్యవదస్వాభావికత్వం. అవిద్యాకార్యవద్విద్యాకార్యం చ స్వప్నే సర్వాత్మభావలక్షణం ప్రత్యక్షత ఏవ ప్రదర్శితమిత్యాహ (తథేతి) సుషుప్తే స్వప్నవదేతద్దర్శితమిత్యాహ (ఏవమితి) సాక్షాత్-స్వరూపచైతన్యవశాదిత్యేతత్ అన్యథోద్ధితస్య సుఖపరామర్శో న స్యాదితి భావః ఉక్తం విద్యాకార్యం నిగమయతి (ఏష ఇతి) తమేవ విద్యావిషయం విశదయతి (స ఏష ఇతి) వృత్తానువాదముపసంహరతి (ఇత్యేతదితి) ఏవమన్తేన గ్రన్థేన- బ్రహ్మలోకాన్తవాక్యేనేతి యావత్ సోఽహమిత్యాదేస్తాత్పర్యమనువదతి (తచ్చేతి) యతో రాజ్ఞా మన్యతే-అతస్సహస్రదానేయుక్తా ... అత ఊర్ధ్వమిత్యాదేరభిప్రాయమనువదతి (తే చేతి) యద్యపి యథోక్తలక్షణే మోక్షబన్ధనే ప్రాగేవోపదిష్టే- తథాపి పూర్వోక్తం సర్వం ... యతో రాజా భ్రామ్యతి - అతో మోక్షబన్ధనే దార్ష్టాన్తికభూతే వక్తవ్యే యాజ్ఞవల్క్యేనేతి మన్వానో ... సంప్రేరయతీత్యర్థః. బన్ధమోక్షయోర్వక్తవ్యత్వే ప్రాప్తయోరపి ప్రథమం బన్ధో వక్తవ్య ఇతి వస్తుం దృష్టాన్తం స్మారయతి (తత్రేతి) దృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికస్య బన్ధస్య మూర్తత్వం దర్శయతి (యథా చేత్యాదినా) ఉభౌ లోకావిత్యత్ర ప్రథమకమేవం శబ్దో ద్రష్టవ్యః వృత్తమనూద్యానన్తర ప్రకరణముత్థాపయతి (తదిహేతి) అజస్రం నాడీ ... నిమిత్తేన సహితమిత్యేతత్. ప్రకరణారమ్భముక్త్వా సమనన్తరవాక్యస్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధమాహ (తత్ర చేతి) స వా ఏష ఏతస్మిన్ బుద్ధాన్తే రత్వేత్యుపక్రమ్య స్వప్నాన్తాయైవేతి వాక్యం సప్తమ్యపరామృశ్యతే. స్వప్నాన్తశబ్దస్య స్వప్నవిషయత్వావృత్త్యర్థం విశినష్టి (సమ్ప్రసాదేతి) కథం పునస్సమ్ప్రసన్నస్య సంసారోపవర్ణనమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత ఇతి) ప్రాగుక్తస్సప్తమ్యర్థః. వ్యవహితో గ్రన్థస్తేనేహ పరామృశ్యతే. సమనన్తర గ్రన్థస్సమ్బధ్యతే వాక్యస్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధముక్త్వా తదక్షరాణి యోజయతి (స వై బుద్ధాన్తాదితి) స్వప్నాన్తే రత్వా చరిత్వేత్యాది బుద్ధాన్తాయైవాద్రవతీత్యేతదన్తం పూర్వవదితి యోజనా ३४

రం— అథ యాజ్ఞవల్క్యో జాగ్రద్దేహాదుత్క్రమణం వివక్షుః స్వప్నాన్తే అవస్థాపితస్య జీవస్య బుద్ధాన్తసఞ్చరణం దర్శయతి (స వా ఏష ఏతస్మిన్ స్వప్నాన్త ఇత్యాది) పూర్వవదర్థః ३४

శం— ఇత ఆరభ్యాస్య సంసారో వర్ణ్యతే. యథాఽయమాత్మా స్వప్నాన్తాద్బుద్ధాన్తమాగతః - ఏవమయమస్మాద్దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపత్స్యత ఇత్యాహ ... తత్ - తత్ర యథా లోకే అనః - శకటం సుసమాహితం- సుష్ఠు- భృశం వా సమాహితం- భాణ్డోపస్కరణేనోప

శ్రీ యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః

ఉ. — సయత్రాయమణిమానం న్యేతిజరయావోపతపతా వాణిమానంనిగచ్ఛతితద్యథామ్రంవోదుమ్బరంవాపిప్పలంవాబన్ధనాత్ప్రముచ్యతఏవమేవాయం పురుషఏభ్యోఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రముచ్యపునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి ప్రాణాయైవ॥ ౩౬

ఉలంబనలకూర్వతిర రాదనాన్నాద్యేనచసమ్పన్నం సమ్భారేణాక్రాన్తమిత్యర్థః తథాశారీరాత్మాక్రాన్తంసదుత్సర్జన్ - శబ్దంకుర్వద్యథాయాయాత్ - గచ్ఛేచ్ఛాకటికేనాధిష్ఠితంసత్ ఏవమేవ- యథోక్తోదృష్టాన్తః అయంశారీరః- శరీరేభవః కోసౌ ఆత్మా- లిఙ్గోపాధిః యస్స్వప్నబుద్ధాన్తావివ జన్మమరణాభ్యాంపాప్మసంసర్గవియోగలక్షణాభ్యామిహలోకపరలోకావనుసఞ్చరతి, యస్యోత్క్రమణమనుప్రాణోత్క్రమణం. - సః ప్రాజ్ఞేన- పరేణాత్మనాస్వయంజ్యోతిస్స్వభావేనాన్వారూఢః- అధిష్ఠితః అవభాస్యమానః తథాచోక్తం ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తేపల్యయతేఇతి ఉత్సర్జన్యాతి తత్రచైతన్యాత్మజ్యోతిషాభాస్యలిఙ్గే ప్రాణప్రధానేగచ్ఛతిసతితదుపాధిరప్యాత్మాగచ్ఛతీవ తథాచశ్రుత్యన్తరం కస్మిన్న్వహమిత్యాది ధ్యాయతీవలేలాయతీవేతిచ అతఏవోక్తం ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢఇతి అన్యథా ప్రాజ్ఞేనైకీభూతశ్శకటవచ్ఛబ్దముత్సర్జన్యాతి తేనలిఙ్గోపాధిరాత్మా ఉత్సర్జన్- మర్మసునికృత్యమానేసుదుఃఖవేదనయార్తశ్శబ్దంకుర్వన్యాతి-గచ్ఛతి తత్కస్మిన్కాలఇతి ఉచ్యతే- యత్రైతద్భవతి ఏతదితి క్రియావిశేషణం ఊర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ- యత్రోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్యభవతీత్యర్థః దృశ్యమానస్యాప్యనువదనం వైరాగ్యహేతోః ఈదృశఃకష్టఃఖల్వయంసంసారః- యేనోత్క్రమణకాలేమర్మసునికృత్యమానేషుస్మృతిలోపో దుఃఖవేదనార్తస్య, పురుషార్థసాధనప్రతిపత్తౌచాసామర్థ్యంపరవశీకృతచిత్తస్య, తస్మాత్ప్రాగేవయమవస్థానాగమిష్యతి- తావదేవపురుషార్థసాధనకర్తవ్యతాయామప్రమత్తాభవతేత్యాహకారుణ్యాచ్ఛ్రుతిః ౩౫

ఆ — తద్యథేత్యాదేః ఇతితుకామయమానఇత్యన్తస్యసన్దర్భస్యతాత్పర్యంతదిహేత్యత్రోక్తమనువదతి (ఇతఆరభ్యేతి) తద్యథేత్యస్యాద్వాక్యాదేతద్ప్రస్తావవాక్యముత్థాప్యవ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) ఇతి-అత్రదృష్టాన్తమాహేతియోజనా భాణ్డోపస్కరణేన- భాణ్డప్రముఖేన గృహోపస్కరణేనేతియావత్ తదేవోపకరణంవిశినష్టి (ఉలూఖలేతి) పిఠరం-పాకార్థంస్థాల్యాద్యం అన్వయందర్శయితుంయథాశబ్దోఽనూద్యతే లిఙ్గవిశిష్టమాత్మానంవిశినష్టి (యస్స్వప్నేతి) జన్మమరణేవిశదయతి (పాప్మేతి) కార్యకరణానిపాప్మశబ్దేనోచ్యన్తే శారీరస్య ప్రాజ్ఞాన్వారూఢత్వం తయతి (యస్యేతి) ఉత్సర్జన్యాతిచేత్- తదాత్మకృతమాత్మనోగమనం ... (తత్రేతి) లిఙ్గోపాధేరాత్మనోగమనప్రతీతిరిత్యత్ర ధర్మేణశ్రుతింప్రమాణయతి (తథాచేతి) ఉత్సర్జన్యాతీతిశ్రుతేర్ముఖ్యార్థత్వార్థమాత్మనోవస్తుతోగమనంకిం నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ధ్యాయతీవేతి) ... లిఙ్గాన్తరమాహ (అతఏవేతి) కథమేతావతానిరుపాధేరాత్మనోగమనంనేష్యతే-తత్రాహ (అన్యథేతి) ప్రమాణ ... (తేనేతి) తత్కస్మిన్నిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేనార్తస్యశబ్దవిశేషకరణపూర్వకంగమనంగృహ్యతే ఏతత్- ఊర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్యయథాస్యాత్- తథావస్థాయస్మిన్కాలేభవతి- తస్మిన్నితిశేషః ... (ఉచ్యతఇత్యాదినా) కిమితి ప్రత్యక్షసిద్ధం శ్రుతిరనువదతి- తత్రాహ (దృశ్యమానేతి) కథంసంసారస్యహేయతాపాదనమాత్రేణవైరాగ్యసిద్ధిః- తత్రాహ (ఈదృశఇతి) ఈదృశత్వమేవవిశదయతి (యేనేత్యాదినా) అనువాదశ్రుతేరభిప్రాయముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౩౫

రం. — ఉక్తోక్తార్థంనిగమయతి (తద్యథాఽనస్సుసమాహితముత్సర్జద్యాయాదిత్యాది) యథాఅనః - శకటంసుతరాంసమాహితం- యాత్రోపకరణసమ్భారాక్రాన్తంసత్పూర్వందేశముత్సృజ్యయాతి - ఏవమేవశకటస్థానీయోఽయంశారీరఆత్మా- జీవః ప్రాజ్ఞేన - సర్వజ్ఞేనాత్మనా- పరమాత్మనాసాంసారికసుకృతాదిలేశేనాన్వారూఢః- సమ్పన్నవిశేషం ప్రాప్తఃశరీరముత్సృజ్యయాతీత్యర్థః. కదేత్యత్రాహ (యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీభవతీతి) యత్ర- యదాఏతచ్ఛరీరమూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీభవతి- తదోత్సృజ్యయాతీత్యర్థః. ౩౫

శం — తదస్యోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వంకస్మిన్కాలే- కింనిమిత్తం- కథం- కిమర్థంవాస్యాదిత్యేతదుచ్యతే- సోయం- ప్రాకృతశ్శిరఃపాణ్యాదిమాన్పిణ్డోయత్ర- యస్మిన్కాలే అణిమానం- అణోర్భావం అణుత్వం కార్శ్యమిత్యర్థః. న్యేతి - నిగచ్ఛతి. కింనిమిత్తం. జరయావాస్వయమేవకాలపక్వఫలవజ్జీర్ణః కార్శ్యంగచ్ఛతి ఉపతపతీత్యుపతపన్-జ్వరాదిరోగః తేనోపతపతావా ఉపతప్యమానోహిరోగేణవిషమాగ్నితయాఽన్నంభుక్తం నజరయతి- తతోన్నరసేనానుపచీయమానఃపిణ్డఃకార్శ్యమాపద్యతే. తదుచ్యతేఽపతపతావేతి అణిమానంనిగచ్ఛతి యదాఽత్యన్తకార్శ్యంప్రతిపన్నోజ్వరాదినిమిత్తైః- తదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీభవతి యదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ-తదాభృశోపహితసమ్భారశకటవదుత్సర్జన్యాతి జరాభిభవోరోగాదిపీడనంకార్శ్యాపత్తిశ్చశరీరవతోఽవశ్యంభావినఏతేఽనర్థాఇతివైరాగ్యాయేదముచ్యతే యదాసావుత్సర్జన్యాతి- తదాకథంశరీరంవిముఞ్చతీతి. దృష్టాన్తఉచ్యతే- తత్- తత్రయథాఆమ్రంవా- ఫలముదుమ్బరంవా- ఫలంపిప్పలంవా- ఫలం. విషమానేకదృష్టాన్తోపాదానంమరణస్యానియతనిమిత్తత్వఖ్యాపనార్థం. అనియతానిహిమరణస్యనిమిత్తాన్యసఙ్ఖ్యాతానిచ. ఏతదపివైరాగ్యార్థమేవ- యస్మాదయమనేకమరణనిమిత్తవాన్- తస్మాత్సర్వదామృత్యోరాస్యేవర్తతఇతి. బన్ధనాత్- బధ్యతేయేనవృన్తేనసహ- బన్ధనకారణోరసః. యస్మిన్వాబధ్యతఇతివృన్తమేవోచ్యతేబన్ధనం. తస్మాద్రసాద్వృన్తాద్వా- బన్ధనాత్ప్రముచ్యతేవాతాద్యనేకనిమిత్తం. ఏవమేవాయంపురుషః- లిఙ్గాత్మా. లిఙ్గోపాధిరేభ్యోఽఙ్గేభ్యః- చక్షురాదిదేహావయవేభ్యఃసమ్ప్రముచ్య- సమ్యక్- నిర్లేపేనప్రముచ్య నసుషుప్తగమనకాలఇవప్రాణేనరక్షన్ కింతర్హి. సహవాయునోపసంహృత్య. పునఃప్రతిన్యాయం- పునశ్శబ్దాత్పూ

ఉ.— తద్యథా రాజానమాయాన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసః సూతగ్రామణ్యోఽన్నైః పానైరావసథైః ప్రతికల్పన్తేఽయమాయాత్యయమాగచ్ఛతీత్యేవగ్ హైవంవిదగ్ సర్వాణి భూతాని ప్రతికల్పన్త ఇదం బ్రహ్మాయాతీదమాగచ్ఛతీతి॥ ౩౭

ర్వమప్యయం దేహాద్దేహాన్తరమసకృద్గతవాన్- యథా స్వప్నబుద్ధాన్తౌ పునః పునర్గచ్ఛతి- తథా పునః ప్రతిన్యాయం- ప్రతిగమనం యథాగతమిత్యర్థః ప్రతియోని- యోనిం యోనిం ప్రతి కర్మశ్రుతాదివశాదాద్రవతి కిమర్థం. ప్రాణాయైవ- ప్రాణవ్యూహాయైవేత్యర్థః స ప్రాణ ఏవ గచ్ఛతి- తతః ప్రాణాయైవేతి విశేషణమనర్థకం ప్రాణవ్యూహాయ హి గమనం దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతి గే[?]హ[?]కర్మఫలభోగార్థసిద్ధిః- న ప్రాణసత్తామాత్రేణ- తస్మాత్తాదర్థ్యార్థం యుక్తం విశేషణం ప్రాణవ్యూహాయేతి. ౩౬

ఆ— ప్రశ్నచతుష్టయమనూద్య తదుత్తరత్వేన స యత్రేత్యాది వాక్యమాదాయ వ్యాకరోతి (తదస్యేత్యాదినా) ప్రశ్నపూర్వకం కార్శ్యనిమిత్తం స్వాభావికమాగన్తుకం చైతద్దర్శయతి (కింనిమిత్తమిత్యాదినా) కథం జ్వరాదినా కార్శ్యప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపతపన్వా హీతి) యథోక్తనిమిత్తద్వయవశాత్కార్శ్యప్రాప్తిం నిగమయతి (అణిమానమితి) తస్మిన్కాలే తదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్యేతి ప్రశ్నస్యోత్తరముక్తవిధయా సిద్ధమిత్యాహ (యదేతి) అవశిష్టప్రశ్నస్యోత్తరమాహ (యదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీతి) తత్ర హి కార్శ్యం నిమిత్తం సమ్భృతశకటవన్నానాశబ్దకరణం స్వరూపం శరీరవిమోక్షణం చ ప్రయోజనమిత్యర్థః స యత్రేత్యాది వాక్యాదర్థసిద్ధమర్థమాహ (జరేతి) తద్యథేత్యాది వాక్యం ప్రశ్నపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (యదేత్యాదినా) ఫలం- బన్ధనాత్ప్రముచ్యత ఇతి సమ్బన్ధః కిమితి విషమానేకదృష్టాన్తోపాదానం- ఏకేనాపి వివక్షితసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (విషమేతి) కథం మరణస్యానియతాన్యనేకాని నిమిత్తాని సమ్భవన్తీత్యాశఙ్క్యానుభవమనుసృత్యాహ (అనియతానీతి) అథ మరణస్యానేకానియతనిమిత్తవత్త్వసఙ్కీర్తనం కుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఏతదపీతి) తదర్థత్వమేవ సమర్థయతే (యస్మాదితి) - ఇష్టమప్రమత్తైర్భవితవ్యమితి శేషః. వృన్తేన సహ ఫలం యేన రసేన సమ్బధ్యతే- స రసో బన్ధనకరణభూతో బన్ధనం వృన్తమేవ వా బన్ధనం- యస్మిన్ఫలం సమ్బద్ధం తేరసేనేతి వ్యుత్పత్తేః తస్మాద్బన్ధనాదనేకనిమిత్తవశాత్పూర్వోక్తస్య ఫలస్య భవతి ప్రమోక్షణమిత్యాహ (బన్ధనాదిత్యాదినా) లిఙ్గమాత్మోపాధిరస్యేతి తద్విశిష్టః శారీర స్తథోచ్యతే సమ్ప్రముచ్య- ఆద్రవతీతి సమ్బన్ధః సమీక్ష్యాపసర్పస్య తాత్పర్యమాహ (నేత్యాదినా) యది స్వప్నావస్థాయామివ మరణావస్థాయాం ప్రాణేన దేహం రక్షన్నాద్రవతీతి నాద్రియతే- కేన ప్రకారేణ తర్హి తదా దేహాన్తరం ప్రతిగమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) వాయునా- ప్రాణేన సహ కరణజాతముపసంహృత్య- ఆద్రవతీతి పూర్వవత్సమ్బన్ధః పునః ప్రతిన్యాయమితి ప్రతీకమాదాయ పునశ్శబ్దస్య తాత్పర్యమాహ (పునరిత్యాదినా) తథా పునః- ఆద్రవతీతి సమ్బన్ధః యథా పూర్వమిమం దేహం ప్రాప్తవాన్- (పునరపి తథైవ దేహాన్తరం గచ్ఛతీత్యాహ (ప్రతిన్యాయమితి) దేహాన్తరగమనే కారణమాహ (కర్మేతి) ఆదిశబ్దేన పూర్వప్రజ్ఞా గృహ్యతే. ప్రాణవ్యూహాయ- ప్రాణానాం విశేషాభివ్యక్తిలాభాయేతి యావత్. ప్రాణాయేతి శ్రుతికిమర్థమిత్యాశఙ్క్య వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (స ప్రాణ ఇతి) ఏతచ్చ తదన్తర శ్రుతిప్రత్యభిజ్ఞాదిసిద్ధమితి. ప్రాణాయేతి విశేషణస్యానర్థక్యాదుక్తం ప్రాణవ్యూహాయేతి విశేషణమిత్యాహ (ప్రాణేతి) నన్వస్య ప్రాణైః సహ వర్తతే చేత్- తావతైవ భోగసిద్ధేరలం ప్రాణవ్యూహేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తేన హీతి) అన్యథా సుషుప్తిమూర్ఛయోరపి భోగప్రసక్తేరిత్యర్థః తాదర్థ్యార్థం- ప్రాణస్య భోగశేషత్వసిద్ధ్యర్థమితి యావత్ ౩౬

రం— ఊర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీభావకాలమాహ (స యత్రాయమణిమానం న్యేతి జరయా వోపతపతా వాఽణిమానం నిగచ్ఛతీతి) సోఽయం- ప్రకృతః శరీరః. పాణ్యాదిమాన్ పిణ్డః యత్ర- యదా అణిమానం- కార్శ్యం న్యేతి- గచ్ఛతి తత్ర హేతుమాహ - జరయా వా ఉపతపతా వా - స్వయమేవ కాలపక్వఫలవజ్జరయా వా కార్శ్యం గచ్ఛతి. అథవా- ఉపతపతీత్యుపతపన్ - జ్వరాదిరోగః తేన వా ఉపతప్యమానః అగ్నిమాన్ద్యేన భుక్తస్యాజరణే అన్నరసేనానుపచీయమానస్సన్ పిణ్డః కార్శ్యమాపద్యతే తదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీత్యర్థః (తద్యథామ్రం వోదుమ్బరం వా పిప్పలం వేత్యాది) యథా ఆమ్రఫలం వా- ఉదుమ్బరఫలం వా - పిప్పలఫలం వా. అత్ర ఫలే లుగిత్యణ్ప్రత్యయస్య లుక్ వృన్తబన్ధనాత్ కాలవశజీర్ణాత్ ప్రముచ్యతే - ఏవమేవాయం పురుషః స ప్రాణకరణగ్రామః ఏభ్యః- పాణ్యాదిభ్యోఽఙ్గేభ్యస్సంప్రముచ్య- మోక్షం ప్రాప్య పునః ప్రతిన్యాయం- యథాపూర్వమాగతస్తథైవ బ్రాహ్మణాది ప్రారబ్ధకర్మానుగుణయోనిం ప్రత్యాద్రవతి ప్రాణాయైవ- జీవనాయేత్యర్థః ౩౬

శం— తత్రాస్యైవం శరీరం పరిత్యజ్య గచ్ఛతో నాన్యస్య దేహాన్తరస్యోపాదానే సామర్థ్యమస్తి- దేహేన్ద్రియవియోగాత్ న చాన్యేఽస్య భృత్యస్థానీయా గృహమివ రాజ్ఞే శరీరాన్తరం కృత్వా ప్రతీక్షమాణా విద్యన్తే అథైవం సతి కథమస్య శరీరాన్తరోపాదానమితి. ఉచ్యతే- సర్వం హ్యస్య జగత్స్వకర్మఫలోపభోగసాధనత్వాయోపాత్తం. స్వకర్మఫలోపభోగాయ చాయం ప్రవృత్తో దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సుః- తస్మాత్సర్వమేవ జగత్స్వకర్మప్రయుక్తం తత్కర్మఫలోపభోగయోగ్యం సాధనం కృత్వా ప్రతీక్షత ఏవ- *కృతం లోకం పురుషోఽభిజాయత ఇతి శ్రుతేః. యథా స్వప్నాజ్జాగరితం ప్రతిపిత్సోః. తత్కథమితి. లోకప్రసిద్ధో దృష్టాన్త ఉచ్యతే- తత్ర యథా రాజానం- రాజ్యాభిషిక్తమాయాన్తం స్వరాష్ట్రే ఉగ్రాః- జాతివిశేషాః. క్రూరకర్మాణో వా. ప్రత్యేనసః- ప్రతి ప్రత్యేనసి- పాపకర్మణి నియుక్తాః ప్రత్యేనసః. తస్కరాదిదణ్డనాదౌ నియుక్తాః. సూతాశ్చ గ్రామణ్యశ్చ సూత

ఊ.— †తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసః సూతగ్రామణ్యోఽభిసమాయన్త్యేవమే వేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తి యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి ౩౮

ఇతి షష్ఠాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

గ్రామణ్యః. సూతాః- వర్ణసఙ్కరజాజాతివిశేషాః. గ్రామణ్యః- గ్రామనేతారః తే పూర్వమేవ రాజ్ఞ ఆగమనం బుద్ధ్వాఽన్నైః- భోజ్యభక్ష్యాదిప్రకారైః పానైః- మదిరాదిభిః. ఆవసథైశ్చ- ప్రాసాదాదిభిః ప్రతికల్పయన్తి- నిష్పన్నైరేవ ప్రతీక్షన్తేఽయం- రాజా ఆయాత్యయమాగచ్ఛతీత్యేవం వదన్తః ఏవం హ ఏవంవిదం- కర్మఫలస్య వేదితారం సంసారిణమిత్యర్థః కర్మఫలం హి ప్రస్తుతం- తదేవంశబ్దేన పరామృశ్యతే సర్వాణి భూతాని- శరీరకర్తౄణి, కరణానుగ్రహీతౄణి చాదిత్యాదీని, తత్కర్మప్రయుక్తాని కృతైరేవ కర్మఫలోపభోగసాధనైః ప్రతీక్షన్తే ఇదం బ్రహ్మ- భోక్తృ కర్తృ చాస్మాకమాయాతీత్యేవమాగచ్ఛతీత్యేవమేవం కృత్వా ప్రతీక్షన్త ఇత్యర్థః. ౩౭

ఆ— తద్యథా రాజానమిత్యాదివాక్యవ్యావర్త్యమాశఙ్కామాహ (తత్రేతి) ముమూర్షావస్థాసప్తమ్యర్థః అథాస్య స్వయమసామర్థ్యే శరీరాన్తరకర్తారోఽన్యే భవిష్యన్తి- యథా రాజ్ఞో భృత్యా గృహనిర్మాతారః- తత్రాహ (నచేతి) స్వయమసామర్థ్యమన్యేషాం చాసత్త్వమితి స్థితే ఫలితమాహ (అథేతి) తద్యథేత్యాది వాక్యం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) భవత్వన్యస్య స్వకర్మఫలోపభోగే సాధనసత్త్వసిద్ధ్యర్థం సర్వం జగదుపాత్తం- తథాపి దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సమానస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వకర్మేతి) స్వకర్మేత్యత్ర స్వశబ్దః తత్కర్మఫలోపభోగయోగ్యమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దః శ్రుత్యుక్తభోక్తృవిషయః తత్ర ప్రమాణమాహ (కృతమితి) పురుషార్థేతి యుక్తవక్తృమానదేహాభూతపఞ్చకాదినా నిర్మితమేవ దేహాన్తరమభివ్యాప్య జాయత ఇతి శ్రుతేరర్థః ఉక్తమేవార్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) స్వప్నస్థానాజ్జాగరితస్థానం ప్రతిపత్తుమిచ్ఛతః శరీరం పూర్వమేవ కృతం నాపూర్వం క్రియతే- తథా దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సమానస్య పఞ్చభూతాదినా కృతమేవ దేహాన్తరమిత్యర్థః సర్వేషాం భూతానాం దేహాన్తరం కృత్వా సంసారిణి పరలోకాయ ప్రస్థితే ప్రతీక్షణం కేన ప్రకారేణేతి ప్రశ్నపూర్వకం దృష్టాన్తవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) తత్ర పాపకర్మణి నియుక్తత్వమేవ వ్యనక్తి (తస్కరాదీతి) ఆదిపదేనాన్యేఽపి గ్రాహ్యా గృహ్యన్తే దణ్డపాతాదిత్యాదిశబ్దో హింసాప్రభేదసఙ్గ్రహార్థః. * బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియాత్సూత ఇతి స్మృతిమాశ్రిత్య సూతశబ్దార్థమాహ (వర్ణసఙ్కరేతి) భోజ్యభక్ష్యాదిప్రకారైరిత్యాదిశబ్దేన లేహ్యచోష్యయోస్సఙ్గ్రహః మదిరాదిభిరిత్యాదిపదేన క్షీరాదిర్గృహ్యతే. ప్రాసాదాదిభిరిత్యాదిశబ్దో గోపురతోరణాదిగ్రహార్థః. విద్వాన్మాత్రే ప్రతీయమానే కిమితి కర్మఫలస్య వేదితారమితి విశేషోపాదానమిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మఫలం హీతి) తత్కర్మప్రయుక్తానీత్యత్ర తచ్ఛబ్దః సంసారివిషయః. సంసారిణో వస్తుతో బ్రహ్మాభిన్నత్వాత్తస్మిన్ బ్రహ్మశబ్దః. అభ్యాసస్తూభయత్రాదరార్థః. ౩౭

రం— (తద్యథా రాజానమాయాన్తముగ్రాః ప్రత్యేనస ఇత్యాది) తత్- తత్ర ప్రపిత్సితయోన్యన్తరే యథా అభిషిక్తం రాజానమాయాన్తం శ్రుత్వా రాష్ట్రవర్తినస్సర్వేఽపి ఉగ్రాః- జాతివిశేషాః. క్రూరకర్మాణో వా. ప్రత్యేనసః- పాపకర్మణి తస్కరాదిదణ్డనాదౌ నియుక్తాః సూతాః- వర్ణసఙ్కరవిశేషాః. గ్రామనేతారో గ్రామణ్యః సూతాశ్చ గ్రామణ్యశ్చ సూతగ్రామణ్యః అన్నైః- వివిధైర్భోజ్యైః. పానైః- పేయవిశేషైః ఆవసథైః- ప్రాసాదాదిభిశ్చ అయం- రాజా ఆయాతి- అయమాగచ్ఛతీతి సమ్భ్రమం వదన్తః ప్రతికల్పయన్తే- ప్రతీక్షన్తే ఏవమేవ హైవంవిదం- కర్మఫలయుక్తం. సంసరన్తమితి యావత్. కర్మఫలం హి ప్రస్తుతం- తదేవంశబ్దేన పరామృశ్యతే. విచ్ఛబ్దస్తల్లబ్ధిపరః సర్వాణి భూతాని- ఏతద్భోగోపకరణభూతశరీరసాధనాని సర్వాణి భూతాని తత్కర్మప్రయుక్తాని సన్తి కర్మఫలోపభోగసాధనైస్సహ ఇదం బ్రహ్మ- జీవః ఆయాతీదమాగచ్ఛతీతి సమ్భ్రమం ప్రతికల్పయన్తే- ప్రతీక్షన్త ఇత్యర్థః ఏతచ్ఛరీరత్యాగసమనన్తరమేవ శరీరాన్తరతద్భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణాని పరమాత్మసఙ్కల్పవశేన ప్రతిపురుషం సమగ్రాణి భవన్తీత్యర్థః యద్వా- ఉక్తసంసరణప్రకారాభిజ్ఞస్య సర్వభూతోపజీవ్యత్వం ఫలముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ౩౭

శం— తమేవం జిగమిషుం కే సహ గచ్ఛన్తి. యే వా గచ్ఛన్తి- తే కిం తత్క్రియా ప్రణున్నాః- ఆహోస్విత్తత్కర్మవశాత్స్వయమేవ గచ్ఛన్తి పారలౌకికశరీరకర్తృణి వభూతానీత్యత్రోచ్యతే దృష్టాన్తః- తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తం- ప్రకర్షేణ యాతుమిచ్ఛన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసః సూతగ్రామణ్యః- త ఏవాభిసమాయన్తి- ఆభిముఖ్యేన సమాయన్తి. ఏకీభావేన తమభిముఖా ఆయాన్త్యనాజ్ఞప్తా ఏవ రాజ్ఞా కేవలం తజ్జిగమిషాభిజ్ఞాః ఏవమేవేమమాత్మానం- భోక్తారమన్తకాలే- మరణకాలే సర్వే ప్రాణాః- వాగాదయోఽభిసమాయన్తి యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి- వ్యాఖ్యాతం ౩౮

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తమిత్యాదివాక్యవ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి (తమేవమితి) వాగాదయస్తమనుగచ్ఛన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యే చేతి) తత్క్రియా ప్రణున్నాః- తస్య- గన్తుర్ధ్యానాదివ్యాపారేణ ప్రేరితాః. నయమానా ఇతి యావత్. యాని చ భూతాని పారలౌకికశరీరం కుర్వన్తి, యాని వా కరణానుగ్రహీతౄణ్యాదిత్యాదీని,- తేష్వపి యథోక్తప్రశ్నప్రవృత్తిం దర్శయతి (పరలోకేతి) నాద్యః-

---

† యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— §సయత్రాయమాత్మాబల్యం న్యేత్య సమ్మోహమివ న్యేత్యథైనమేతే ప్రాణా అభిసమాయన్తి సఏ తాస్తేజోమాత్రాః సమభ్యాదదానో హృదయమేవాన్వవక్రామతి సయత్రైష చాక్షుషః పురుషః పరాఙ్ పర్యావర్తతే తథాఽరూపజ్ఞో భవతి॥ ౧

పరలోకార్థం ప్రస్థితస్య వాగాదివ్యాపారాభావాదాహ్వానానుపపత్తేః నద్వితీయః- భోక్తృకర్మణాపి వాగాదిష్వచేతనేషు స్వయం ప్రవృత్తేరనుపపత్తేరితి చోదయితురభిమానః ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (అత్రేత్యాదినా) మరణకాలమేవవిశినష్టి (యత్రేతి) అచేతనానామపిరథాదీనాం చేతన ప్రేరితానాం ప్రవృత్తిదర్శనాద్వాగాదీనామపి భోక్తృకర్మవశాత్తదా పరాహూతత్వమన్తరేణ ప్రవృత్తిస్సమ్భవతీతి భావః ३౮

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణ భాష్యటీకా

రం — (తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసస్సూతగ్రామణ్య ఇత్యాది) యథా ప్రయియాసన్తం - జిగమిషుం రాజానం తదుపజీవినః ఉగ్రప్రత్యేనః ప్రభృతయః పూర్వవ్యాఖ్యాతాస్సర్వే తదాజ్ఞామన్తరేణ స్వయం సమాయాన్తి-ఆభిముఖ్యేనాయాన్తి ఏవమేవేమమాత్మానం భోక్తారం యత్ర-యదా ఏతత్- శరీరమూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి- తదా అన్తకాలే సర్వే ప్రాణా ఆయాన్తీత్యర్థః ३౮

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం — (సయత్రాయమాత్మా) సంసారోపవర్ణనం ప్రస్తుతం తత్ర * అయం పురుష ఏభ్యోఽఙ్గేభ్యః సమ్ప్రముచ్యతే త్యుక్తం తత్సమ్ప్రమోక్షణం కస్మిన్కాలే- కథం వేతి సవిస్తరం సంసరణం వర్ణయితవ్యమిత్యారభ్యతే సోఽయమాత్మా- ప్రస్తుతో యత్ర-యస్మిన్కాలే అబల్యం-అబలభావం నిఏత్య-గత్వా యద్దేహస్య దౌర్బల్యం-తదాత్మన ఏవ దౌర్బల్యమిత్యుపచర్యతే-అబల్యం న్యేత్యేతి నహ్యసౌ స్వతోఽమూర్తత్వాదబలభావం గచ్ఛతి తథా (సమ్మోహమివ) సమ్మూఢతా- సమ్మోహః వివేకాభావః స సమ్మోహతామివ నిఏతి-నిగచ్ఛతి నచాస్య స్వతః సమ్మోహోఽసమ్మోహో వా అస్తి-నిత్యచైతన్యజ్యోతిస్స్వభావత్వాత్. తేనేవశబ్దః సమ్మోహమివ న్యేతీతి. ఉత్క్రాన్తికాలే హి కరణోపసంహారనిమిత్తో వ్యాకులీభావ ఆత్మన ఇతి లక్ష్యతే లౌకికైః-తథా చ వక్తారో భవన్తి సమ్మూఢస్సమ్మూఢోఽయమితి అథవా-ఉభయత్రేవ శబ్ద ప్రయోగో యోజ్యః-అబల్యమివ న్యేత్య సమ్మోహమివ న్యేతీతి-ఉభయస్య పరోపాధినిమిత్తత్వావిశేషాత్సమానకర్తృకనిర్దేశాచ్చ. అథ-అస్మిన్కాలే ఏతే ప్రాణాః-వాగాదయః ఏనం-ఆత్మానమభిసమాయన్తి తదాస్య శారీరస్యాత్మనోఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రమోక్షణం కథం పునస్సమ్ప్రమోక్షణం- కేన వా ప్రకారేణాత్మానమభిసమాయన్తీతి ఉచ్యతే- సః - ఆత్మా ఏతాస్తేజోమాత్రాః - తేజసో మాత్రాః - తేజోమాత్రాః తేజోఽవయవా రూపాదిప్రకాశకత్వాచ్చక్షురాదీని కరణానీత్యర్థః. తా ఏతాః సమభ్యాదదానః - సమ్యక్- నిర్లేపేనాభ్యాదదానః- ఆభిముఖ్యేనాదదానః సంహరమాణః తత్స్వప్నాపేక్షయా విశేషణం సమితి నతు స్వప్నే నిర్లేపేన సమ్యగాదానం అస్త్యాదానమాత్రం- గృహీతా వాక్ గృహీతం చక్షుః ఇత్యుక్తత్వాత్ స్వప్నే తేజోమాత్రా ఉపాదాయ శుక్రమాదాయేత్యాదినా వ్యాఖ్యాః. హృదయమేవ- పుణ్డరీకాకాశమన్వవక్రామతి - అన్వవగచ్ఛతి హృదయేఽభివ్యక్తవిజ్ఞానో భవతీత్యర్థః. బుద్ధ్యాదివిక్షేపోపసంహారే సతి. నహి తస్య స్వతశ్చలనం, విక్షేపోపసంహారాదివిక్రియా, వా- * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యుక్తత్వాత్ బుద్ధ్యాద్యుపాధిద్వారైవ హి సర్వవిక్రియాధ్యారోప్యతే తస్మిన్ కదా పునస్తస్య తేజోమాత్రాభ్యాదానమితి ఉచ్యతే-సయత్రైషః చక్షుషి భవః-చాక్షుషః ఆదిత్యాంశో భోక్తుః కర్మణా ప్రయుక్తో యావద్దేహధారణం- తావచ్చక్షుషోఽనుగ్రహం కుర్వన్వర్తతే - మరణకాలేత్వస్య చక్షుషోఽనుగ్రహం పరిత్యజతి. స్వమాదిత్యాత్మానం ప్రతిపద్యతే తదేతదుక్తం * యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమిత్యాది పునర్దేహగ్రహణకాలే సంశ్రయిష్యన్తి. తథా స్వాప్స్యతః ప్రబుధ్యతశ్చ తదేతదాహ- చాక్షుషః పురుషో యత్ర,- యస్మిన్కాలే పరాఙ్పర్యావర్తతే-పరి-సమన్తాత్ పరాఙ్ వ్యావర్తత ఇతి యథాత్ర- అస్మిన్కాలేఽరూపజ్ఞో భవతి ముమూర్షుః- రూపం న జానాతి. తథాఽయమాత్మా చక్షురాదితేజోమాత్రాః సమభ్యాదదానో భవతి స్వప్నకాల ఇవ. ౧

ఆ — బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (సయత్రేతి) సమ్బన్ధం వక్ష్యమాణోపయోగిత్వేనోక్తమర్థాన్తరమనుద్రవతి (తత్రేతి) సంసారప్రకరణం సప్తమ్యర్థః సమ్ప్రమోక్షపూర్వకముత్తర బ్రాహ్మణమాదత్తే (తత్సంప్రమోక్షణమితి) ఏవం బ్రాహ్మణమవతార్య తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (సోయమిత్యాదినా) గత్వా- సమ్మోహమివ న్యేతీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. కథమాత్మనో దౌర్బల్యం-తదాహ (యద్దేహస్యేతి) కిమిత్యుపచారః- ముఖ్యమేవాత్మనో దౌర్బల్యం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) యథాఽయమబలభావం నిగచ్ఛతి-తథా సమ్మోహం- సంమూఢతామివ ప్రతిపద్యతే. వివేకాభావో హి సమ్మోహః. తథా చ మూఢతామివ నిగచ్ఛతీతి యుక్తమిత్యాహ (తథేతి) ఇవశబ్దార్థమాహ (నచేతి) కథం పునరాత్మనః సమారోపితోపి సమ్మోహః స్యాత్ - నిత్యచైతన్యజ్యోతిష్ట్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్క్రాన్తీతి) వ్యాకులీభావః- లిఙ్గస్యేతి శేషః తత్ర లౌకికీం వార్తామనుకూలయతి (తథేతి) యథాశ్రుతమివశబ్దం గృహీత్వా వాక్యం వ్యాఖ్యాయ పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ఇవశబ్దప్రయోగస్యోభయత్ర యోజనామేవాభినయతి (అబల్యమితి) ఉభయత్ర తద్యోజనే హేతుమాహ (ఉభయస్యేతి) వ్యుత్పత్త్యా మానాబల్యసమ్మోహయోరేకకర్తృకత్వనిర్దేశాదపృథగయత్నే వకారో ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ (సమానేతి) అథేత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాకుర్వన్నస్మిన్కాలే తత్స

§ పర్యావర్తతేఽథారూపజ్ఞో భవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఊ.— ఏకీభవతినపశ్యతీత్యాహురేకీభవతినజిఘ్రతీత్యాహురేకీభవతినరసయత ఇత్యాహురేకీభవతి నవదతీత్యాహురేకీభవతినశృణోతీత్యాహురేకీభవతినమనుతఇత్యాహురేకీభవతినస్పృశతీత్యాహురే

మృతిమోక్షణమిత్యస్యోత్తరమాహ (అథేత్యాదినా) కథంవేత్యుక్తం ప్రశ్నమనూద్య ప్రశ్నానన్తరం ప్రస్తౌతి (కథమితి) అత్రోత్తరత్వేనోత్తరవాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) రూపాదిప్రకాశనశక్తిమత్సత్త్వప్రధానభూతకార్యత్వాత్తైజసా మాత్రాశ్చక్షురాదీనీత్యుక్తం. సమ్యగితిసమభ్యాదదానఇత్యస్యార్థమాహ (తా ఏతా ఇతి) సంహరమాణః-హృదయమన్వవక్రామతీత్యన్వయః తత్సమిలితివిశేషణంస్వప్నాపేక్షయేతిసమ్బన్ధః. కథంస్వప్నాపేక్షయావిశేషణం- ఇదాహ (సస్వీతి) ఆదానమాత్రమపిస్వప్నేనాస్తీకృతస్తదావృత్త్యర్థంవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తీతి) సవితా సైజసా మాత్రాస్సమభ్యాదదానఇత్యేతద్వ్యాఖ్యాయహృదయమేవేత్యాదివ్యాచష్టే (హృదయమిత్యాదినా) సవిజ్ఞానోభవతీతి వాక్యశేషమాశ్రిత్యవాక్యార్థమాహ (హృదయఇతి) కిదమాత్మనోఽస్మిన్స్వయస్యతేజోమాత్రాదానకర్తృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధ్యాదీతి) తేషాంతద్విశేషస్యచోపసంహారేసత్యాత్మనస్తదాదానకర్తృత్వమౌపచారికమిత్యర్థః తస్మాత్తద్విశేషోపసంహర్తృత్వవత్తదాదానకర్తృత్వమపిమ[illegible] ఇత్యాహ (సహీతి) ఆదిశబ్దేనక్రియావిశేషస్సర్వోగృహ్యతే కథంతర్హి ప్రతీచికర్తృత్వాదిప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధ్యాదీతి) సయత్రేత్యాదివాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతార్యవ్యాకరోతి (కదాపునరిత్యాదినా) తస్యపురుషశబ్దాదుపక్రాన్త్వే ప్రాప్తైవిశినష్టి (ఆదిత్యాంశఇతి) తస్యచాక్షుషత్వంసాధయతి (భోక్తృత్వేత్యాదినా) యావద్దేహధారణమితికుతోవిశేషణం-తత్రాహ (మరణకాలేత్వితి) ఆదిత్యాంశస్యచక్షురనుగ్రహమకుర్వతస్స్వాతన్త్ర్యంవారయతి (స్వమితి) మరణావస్థాయాంచక్షురాద్యనుగ్రాహకదేవతాంశానామధిదైవతాత్మనోపసంహారేశ్రుత్యన్తరంసంవాదయతి (తదేతదితి) తస్మిన్దేహాన్తరేవాగాదిరాహిత్యాన్నాశఙ్క్యాహ (పునరితి) సంశ్రయిష్యన్తి-వాగాదయస్తత్రత్రైవతాధిష్ఠితాః యథాస్థానమితిశేషః [illegible] తతస్సర్వాణికరణానిలిఙ్గాత్మనోపసంహ్రియన్తే- ప్రబుధ్యమానస్యచోత్పత్తోస్మరితాని యథాస్థానంప్రాదుర్భవన్తీత్యాహ (తథేతి) ఉక్తేర్థేవాక్యంపాతయతి (తదేతదాహేతి) పరాఙ్పర్యావర్తతఇతి- రూపవైముఖ్యంచాక్షుషస్యవివక్షితమితిశేషః ౧

౮౦.— అథ, ఏభ్యో ఽజేభ్యస్సమ్ప్రముచ్యేత్యుక్తంసమ్ప్రమోక్షంవిస్తరేణ వర్ణయితుమారభతే (సయత్రాయమాత్మాబల్యం న్యేత్యసమ్మోహమివన్యేతీతి) సోయమాత్మాయత్ర- యస్మిన్కాలేఅబల్యం - అబలస్యభావః-అబల్యం- బలరాహిత్యంన్యేత్య- నితరామేత్య-ప్రాప్యసమ్మోహమివన్యేతి-ప్రతిపద్యతే కరణోపాధిత్వాత్సమ్మోహం ప్రతిపద్యతే ఇవశబ్దోఽల్పార్థే. మోహోపక్రమదశాయామిత్యర్థః మోహోనామ- మరణావయవభూతసమ్మూర్ఛా. తథాహి- ఉభయలిఙ్గహాదేజాగ్రత్స్వప్న సుషుప్తిమరణానామన్యతమో మోహఇతిపూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- ముగ్ధేఽర్ధసమ్పత్తిఃపరిశేషాత్ నతావన్ముగ్ధోజాగరితావస్థోభవితుమర్హతి-ఇన్ద్రియైర్విషయానీక్షణాత్. నాపిస్వప్నాన్పశ్యతి- నిస్సంజ్ఞత్వాత్. నాపిమృతః-తస్యప్రాణోష్మణోరభావాత్. నచసుషుప్తః- తద్వైలక్షణ్యాత్. సుప్తోహిప్రసన్నవదనోనిమీలితనేత్రశ్చ తస్మాన్మోహోనామ మృతేరర్థసమ్పత్తిః- అర్ధమృత్యురిత్యర్థః మరణంహిసర్వప్రాణవియోగః సర్వప్రాణవియోగోపక్రమకతిపయప్రాణసమ్పత్తిర్మూర్ఛా తత్రోపఘాతాదివశాత్క్వచిన్మూర్ఛేపిచసతి- ప్రత్యాగచ్ఛతః- అసతితస్మిన్ప్రాణోష్మాణావప్యపగచ్ఛతః తస్మాదర్ధమృతిర్మూర్ఛేతిస్థితం. (అథైనమేతే ప్రాణాఅభిసమాయన్తి) అథ-తదానీంవాగాదయఃప్రాణాఏనమభిసమాయన్తి-ఆత్మనస్సమీపమాయాన్తీత్యర్థః (సఏతాస్తేజోమాత్రాస్సమభ్యాదదానోహృదయమేవాన్వవక్రామతి) సః-ఆత్మా తేజోమయ్యోమాత్రాః- తేజోమాత్రాః- ప్రకాశకాంశాఇత్యర్థః ఇన్ద్రియాణీతియావత్ తాఏతాస్సమభ్యాదదానః- సమితిస్వప్నాపేక్షయావైషమ్యముచ్యతే అస్త్యేవస్వప్నేప్యభ్యాదానం- నతుసమ్యక్ - సవాసనమభ్యాదానం ఇహతు సవాసనమభ్యాదాయేత్యర్థః హృదయమేవ-పుణ్డరీకాకారమన్వవక్రామతి- అన్వాగచ్ఛతీత్యర్థః (సయత్రైషచాక్షుషఃపురుషఃపరాఙ్పర్యావర్తతే) చక్షుషిసన్నిహితః-చాక్షుషః. చాక్షుషఃపురుషఇతి మ్రియమాణోజీవఉచ్యతే సఃయత్ర-యదాపరాఙ్-రూపాదివిషయపరాఙ్ముఖస్సన్హృదయదేశేపర్యావర్తతఇత్యర్థః. (అథారూపజ్ఞోభవతి) అథ-తదుత్తరకాలేఅయంముమూర్షుఃఅరూపజ్ఞోభవతి-రూపాదివిషయాన్నజానాతీత్యర్థః ౧

౮౧.— ఏకీభవతి- కరణజాతంస్వేనలిఙ్గాత్మనా తదైనంపార్శ్వస్థాఆహుర్నపశ్యతీతి తథాఘ్రాణదేవతానివృత్తౌఘ్రాణమేకీభవతిలిఙ్గాత్మనా- తదానజిఘ్రతీత్యాహుః. సమానమన్యత్. జిహ్వాయాంసోమోవరుణోవాదేవతా తన్నివృత్త్యపేక్షయానరసయతఇత్యాహుః తథానవదతి- నశృణోతి- నమనుతే- నస్పృశతి- నవిజానాతీత్యాహుః తదోపలక్ష్యతేదేవతానివృత్తిః, కరణానాంచహృదయఏకీభావః, తత్రహృదయఉపసంహృత్యతేషుకరణేషుయోఽన్తర్వ్యాపారః- సకథ్యతే- తస్యహఏతస్య- ప్రకృతస్యహృదయస్య-హృదయచ్ఛిద్రస్యేత్యేతత్ అగ్రం-నాడీముఖంనిర్గమనద్వారంప్రద్యోతతే-స్వప్నకాలఇవస్వేనభాసాతేజోమాత్రాదానకృతేన, స్వేనైవజ్యోతిషాఆత్మనైవ, చ. తేన-ఆత్మజ్యోతిఃప్రద్యోతేనహృదయాగ్రణఏషఆత్మా- విజ్ఞానమయోలిఙ్గోపాధిర్నిర్గచ్ఛతి- నిష్క్రామతి తథాథర్వణే *కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్తఉత్క్రాన్తోభవిష్యామికస్మిన్వాప్రతిష్ఠితేప్రతిష్ఠాస్యామీతిసప్రాణమసృజతేతి, తత్రచాత్మచైతన్యజ్యోతిఃసర్వదాభివ్యక్తతరం. తదుపాధిద్వారాహ్యాత్మనిజన్మమరణగమనాగమనాదిసర్వవిక్రియాలక్షణస్సంవ్యవహారః. తదాత్మకంహిద్వాదశవిధంకరణంబుద్ధ్యాది తత్సూత్రం. తజ్జీవనం. సోఽన్తరాత్మాజగతస్తస్థుషశ్చ తేనప్రద్యోతేన- హృదయా,

కీభవతి న విజానాతీత్యాహుస్తస్య హైతస్య హృదయస్యాగ్రం ప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి। చక్షుష్టో వా మూర్ధ్నో వాఽన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్యస్తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తꣳ సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతి। తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పూర్వప్రజ్ఞా చ॥ ౨

గ్రప్రకాశేన నిష్క్రామమాణః కేన మార్గేణ నిష్క్రామతీతి ఉచ్యతే- చక్షుష్టో వా- ఆదిత్యలోకప్రాప్తినిమిత్తం జ్ఞానం కర్మ వా యది స్యాత్ మూర్ధ్నో వా- బ్రహ్మలోకప్రాప్తినిమిత్తం చేత్ అన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్యః - శరీరావయవేభ్యో యథాకర్మ యథాశ్రుతమితి తం - విజ్ఞానాత్మానముత్క్రామన్తం-పరలోకాయ ప్రస్థితం పరలోకాయోద్భూతాకూతమిత్యర్థః ప్రాణః సర్వాధికారస్థానీయో రాజ్ఞ ఇవానూత్క్రామతి తం చ ప్రాణమనూత్క్రామన్తం వాగాదయః సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి- యథా ప్రధానాన్వాచిఖ్యాసేయం- న తు క్రమేణార్థవత్త్వమనూత్క్రమణే వివక్షితం తదైష ఆత్మా సవిజ్ఞానో భవతి- స్వప్న ఇవ విశేషవిజ్ఞానవాన్ భవతి కర్మవశాత్ న స్వతన్త్రః స్వాతన్త్ర్యేణ హి సవిజ్ఞానత్వే సర్వః కృతకృత్యః స్యాత్ నైవ తు తల్లభ్యతే. అత ఏవాహ వ్యాసః *సదా తద్భావభావిత ఇతి కర్మణా తూద్భావ్యమానేనాన్తఃకరణవృత్తివిశేషాశ్రితవాసనాత్మకవిశేషవిజ్ఞానేన సర్వో లోక ఏతస్మిన్కాలే సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవ చ గన్తవ్యమన్వవక్రామతి - అనుగచ్ఛతి విశేషవిజ్ఞానోద్భాసితమేవేత్యర్థః తస్మాత్తత్కాలే స్వాతన్త్ర్యార్థం యోగధర్మానుసేవనం పరిసంఖ్యానాభ్యాసశ్చ విశిష్టపుణ్యోపచయశ్చ శ్రద్దధానైః పరలోకార్థిభిరప్రమత్తైః కర్తవ్య ఇతి సర్వశాస్త్రాణాం యత్నతో విధేయోఽర్థః దుశ్చరితాచ్చోపరమణం నహి తత్కాలే శక్యతే కించిత్సంపాదయితుం- కర్మణా నీయమానస్య స్వాతన్త్ర్యాభావాత్ *పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేత్యుక్తం. ఏతస్య హ్యనర్థస్యోపశమోపాయవిధానాయ సర్వశాఖోపనిషదః ప్రవృత్తాః. నహి తద్విహితోపాయానుసేవనం ముక్త్వా ఆత్యన్తికస్యానర్థస్యోపశమోపాయోఽస్తి - తస్మాదత్రైవోపనిషద్విహితోపాయే యత్నపరైర్భవితవ్యమిత్యేష ప్రకరణార్థః శకటవత్సమ్భృతసమ్భార ఉత్సర్జన్యాతీత్యుక్తం కిం పునస్తస్య పరలోకాయ ప్రవృత్తస్య పథ్యదనం శాకటికసమ్భారస్థానీయం, గత్వా వా పరలోకం యద్భుఙ్క్తే, శరీరాద్యారమ్భకం చ యత్,- తత్కిమితి. ఉచ్యతే- తం- పరలోకాయ గచ్ఛన్తమాత్మానం విద్యాకర్మణీ- విద్యా చ కర్మ చ విద్యాకర్మణీ విద్యా- సర్వప్రకారా, విహితా- ప్రతిషిద్ధా- అవిహితా - అప్రతిషిద్ధా చ తథా కర్మ- విహితం- ప్రతిషిద్ధం చ- అవిహితం - అప్రతిషిద్ధం చ. సమన్వారభేతే- సమ్యగన్వారభేతే అన్వాలభేతే అనుగచ్ఛతః. పూర్వప్రజ్ఞా చ - పూర్వానుభూతవిషయా ప్రజ్ఞా - పూర్వప్రజ్ఞా అతీతకర్మఫలానుభవవాసనేత్యర్థః. సా చ వాసనా అపూర్వకర్మారమ్భే కర్మవిపాకే చాఙ్గం భవతి - తేనాసావప్యన్వారభతే నహి తయా వాసనయా వినా కేనచిత్ కర్మ కర్తుం ఫలం చోపభోక్తుం శక్యతే - నహ్యనభ్యస్తే విషయే కౌశలమిన్ద్రియాణాం భవతి. పూర్వానుభవవాసనాప్రవృత్తానాం త్విన్ద్రియాణామిహాభ్యాసమన్తరేణ కౌశలముపపద్యతే దృశ్యతే చ కేషాంచిత్ కాసుచిత్క్రియాసు చిత్రకర్మాదిలక్షణాసు వినైవేహాభ్యాసేన జన్మత ఏవ కౌశలం, కాసుచిదత్యన్తసౌకర్యయుక్తాస్వప్యకౌశలం కేషాంచిత్ తథా విషయోపభోగేషు స్వభావత ఏవ కేషాంచిత్ కౌశలాకౌశలే దృశ్యేతే తచ్చైతత్సర్వం పూర్వప్రజ్ఞోద్భవానుద్భవనిమిత్తం తేన పూర్వప్రజ్ఞయా వినా కర్మణి వా ఫలోపభోగే వా న కస్యచిత్ ప్రవృత్తిరుపపద్యతే తస్మాదేతత్త్రయం శాకటికసమ్భారస్థానీయం పరలోకపథ్యదనం విద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాఖ్యం. యస్మాద్విద్యాకర్మణీ పూర్వప్రజ్ఞా చ దేహాన్తరప్రతిపత్త్యుపభోగసాధనం- తస్మాద్విద్యాకర్మాదిశుభమేవ సమాచరేత్- యథేష్టదేహసంయోగోపభోగౌ స్యాతామితి ప్రకరణార్థః ౨

ఆ.— తస్మిన్నుత్క్రాన్తిప్రసఙ్గే వృత్తం దర్శయితుమాదావేకీభావమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకీతి) ఉక్తమేవార్థం లోకప్రసిద్ధ్యా వర్ణయతి (తదేతి) చక్షుషి దర్శితన్యాయం ఘ్రాణేఽతిదిశతి (తథేతి) యథా చక్షుర్దేవతాయా నివృత్తౌ లిఙ్గాత్మనా చక్షురేకీభవతి - తథా ఘ్రాణదేవతాంశస్య ఘ్రాణానుగ్రహనివృత్తిద్వారేణాంశిదేవతైక్యే లిఙ్గాత్మనా ఘ్రాణమేకీభవతీత్యర్థః తన్నివృత్త్యపేక్షయా-వరుణాదిదేవతాయా జిహ్వాయా అనుగ్రహనివృత్తౌ జిహ్వాయా లిఙ్గాత్మన్యైక్యమపేక్ష్యేత్యర్థః తత్తదనుగ్రాహకదేవతాంశస్య తత్ర తత్రానుగ్రహనివృత్త్యా తత్తదంశిదేవతాప్రాప్తౌ తత్తత్కరణస్య లిఙ్గాత్మన్యైక్యం భవతీత్యభిప్రేత్యాహ (తథేతి మరణదశాయాం రూపాదిదర్శనరాహిత్యమర్థద్వయసాధకమిత్యాహ (విదేతి) తస్య హైతస్యేత్యాదివాక్యమవతారయతి (తత్రేతి) ముమూర్షావస్థానన్తర్యమర్థః కేనాయం ప్రద్యోతో భవతీత్యపేక్షాయామాహ (స్వప్నేతి) యథా స్వప్నకాలే *స్వేన భాసా స్వేన జ్యోతిషా ప్రస్వపితీతి వ్యాఖ్యాతం-తథా మాత్రాపి తేజోమాత్రాణాం యదాదానం - తత్కృతేన వాసనారూపేణ ప్రాప్యఫలవిషయబుద్ధివృత్తిరూపేణ స్వేన భాసా, స్వేన చాత్మచైతన్యజ్యోతిషా, హృదయాగ్రప్రద్యోతనమిత్యర్థః తస్యార్థక్రియాం దర్శయతి (తేనేతి) కిమితి లిఙ్గద్వారా ఆత్మనో నిష్క్రమణం ప్రతిజ్ఞాయతే-తత్రాహ (తథేతి) యది మరణకాలే తేజోమాత్రాదానం-న పశ్యసి తదా లిఙ్గోపాధిరాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) సస్తమ్యా లిఙ్గముచ్యతే. సర్వాదేర్లిఙ్గస్య తాదర్థ్యోక్తిః ఆత్మోపాధిభూతే లిఙ్గే కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాత్మని కూటస్థే సంవ్యవహారదర్శనమిత్యాహ (తదుపాధీతి) చక్షురాదిప్రసిద్ధిరపి ప్రమాణమిత్యాహ (తదాత్మకం హీతి) ఏకాదశవిధం కరణమిత్యభ్యుపగమాత్ సుతోఽద్వాదశవిధత్వమిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (బుద్ధ్యాదీతి) *వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రమిత్యాదిశ్రుతిరపి యథోక్తే లిఙ్గే ప్రమాణమిత్యాహ (తత్సూత్రమితి) జగతో జీవనమపి తత్ర మానమిత్యాహ (తజ్జీవనమితి) *ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మేతి శ్రుతిరపి యథోక్తం లిఙ్గం సాధయతీత్యాహ (సోఽన్తరాత్మేతి) లిఙ్గోపాధేరాత్మనో యథోక్తప్రకాశేన మరణకాలే హృదయాన్నిష్క్రమణే మార్గం పశ్నపూర్వకముక్తిత్వేనాశఙ్క్యానోపదిశతి (కేనేత్యాదినా) చక్షుషో నిర్గమనే నిమిత్తం సూచయతి (ఆదిత్యేతి) మూర్ధ్నో నిర్గమనే హేతుమాహ (బ్రహ్మలో

క్తి) తత్ప్రాప్తిరిమిత్తం చేత్- జ్ఞానం కర్మ వాసనాదిభిః పూర్వేణ సమ్బన్ధః దేహావయవా ప్రదేశేభ్యో నిష్క్రామణేన యామకమాహ (యథేతి) కథం లోకాయ ప్రస్థిత మిత్యుచ్యతే- ప్రాణగమనాధీనత్వాద్విజ్ఞానాత్మగమనస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (పరలోకాయేతి) ననుజీవస్య ప్రాణాదిభిర్దాత్మ్యే సతి కథమనుశబ్దేన క్రమో వివక్ష్యతే - తత్రాహ (యథా స్వభావేతి) ప్రధానమనేక ప్రస్తుతం యమన్వాఖ్యానే చాభ తథాచ జీవాదేః ప్రాధాన్యాత్ ప్రాయేణానుశబ్ద ప్రయోగః- న క్రమాభి ప్రాయేణ- దేశకాలభేదాభావాదిత్యర్థః నార్థ-సమూహేవ్యక్తిషు క్రమేణ గమనం ప్రతీయతే-నతథా ప్రాణాదిష్వితి వ్యతిరేకః యదుక్తం హృదయాగ్రప్రద్యోతనం- తత్సవిజ్ఞానశ్రుత్యా ప్రకటయతి (తదేతి) క ... శేషణం సాధయతి (నేతి) విపక్షే దోషమాహ (స్వాతన్త్ర్యేణేతి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నైవమితి) ముముక్షోరన్యాప స్వాతన్త్ర్యమానమాహ (అతఏవేతి) కర్మవశాదుక్తం సవిజ్ఞానత్వముపసంహరతి (కర్మణేతి) అన్తఃకరణస్య వృత్తివిశేషః- భావిదేహవిషయః తదాత్రిలం- తద్రూపం యద్వాసనాత్మకం విశేషవిజ్ఞానం- తేనైవ యావత్ . మ్రియమాణస్య సవిజ్ఞానత్వే సర్వస్య సిద్ధ్యమాహ (సవిజ్ఞానమేవేతి) గన్తవ్యస్య సవిజ్ఞానత్వం విజ్ఞానాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ప్రాగేవోత్క్రాన్తేః సవిజ్ఞానత్వవాదిశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (తస్మాదితి) పురుషస్య కర్మానుసారిత్వాత్తచ్ఛాస్త్రోక్తైః రాగః - చిత్తవృత్తినిరోధస్య ధర్మాః- యమనియమప్రభృతయః తేషామనుసేవనం- పునఃపునరావర్తనం పరిసంఖ్యానాభ్యాసః - శాస్త్రానుష్ఠానం కర్తవ్యమితి- ప్రత్యక్షం ప్రతిషేధయోర్గ ఇతి శేషః కించ- పుణ్యోపచయకర్తవ్యతాయామపి సర్వమేవవిధాతవ్యం పర్యవసితమిత్యాహ (సర్వశాస్త్రాణామితి) సర్వశాస్త్రాణామిదుశ్చరితాత్ పరమణం ... ఫలాస్తి ... ఇత్యాహ (దుశ్చరితాచ్చేతి) ననుపూర్వం యథేష్టచేష్టాం కృత్వా మరణకాలే సర్వమేతత్సమ్పాదయిష్యతే నేత్యాహ (నహీతి) కర్మణా నీయమానత్వమాహ (పుణ్యేతి) తస్మాత్పుణ్యోపచయాదేవ యదర్థో-ష్ఠానకర్తనివృత్తైర్నర్థం తత్త్వజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) ఉపనిషదో పాయః- తత్త్వజ్ఞానం తస్యవిధానం- ప్రకాశనం. తదర్థమితియావత్ దేవతాధ్యానాదినగ్గోనివర్త్యతే- కింతత్త్వజ్ఞానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తద్విహితేతరధర్మ్యేన ప్రకృతాస్స్వర్గాద్యుపనిషదోగృహ్యన్తే విధాన్తరేణాసక్తస్య ... (తస్మాదితి) జ్ఞాపితం సవిజ్ఞానవాక్యేనేతి శేషః. వృత్తమనూద్య ప్రశ్నపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (శకటవదిత్యాదినా) విహితా విద్యా- ఆధ్యాత్మికీ ప్రతిషిద్ధా- నగ్నస్త్రీదర్శనాదిరూపా. అవిహితా- ఘటాదివిషయా. అప్రతిషిద్ధా-పథిపతితతృణాదివిషయా. విహితం కర్మ-యాగాది ప్రతిషిద్ధం- బ్రహ్మహననాది అవిహితం-గమనాది అప్రతిషిద్ధం-నేత్రస్పన్దవిక్షేపాది విద్యాకర్మణోరుపభోగసాధనత్వే ప్రసిద్ధేఽన్వారమ్భికిమిత్యన్వారభతే వాసనేత్యాశఙ్క్యాహ (సాచేతి) అపూర్వకర్మారమ్భే దావజ్ఞం పూర్వవాసనేత్యత్ర హేతుమాహ (నహీతి) ఉక్తమేవ హేతుముపపాదయతి (నహీత్యాదినా) ఇన్ద్రియాణాం విషయేషు కౌశలం సస్వన్తనే ప్రయోజకం-తచ్ఛఫలభోగహేతుః. నచాన్తరేణాభ్యాసమిన్ద్రియాణాం విషయేషు కౌశలం సమ్భవతి - తస్మాదనుష్ఠానాద్యభ్యాసాధీనమిత్యర్థః. తథాపి కథం పూర్వవాసనా ప్రసజ్యతే వాసనాపజ్జీత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వానుభవేతి) తత్ర లోకానుభవం ప్రమాణయతి (దృశ్యతే చేతి) చిత్రకర్మాదీన్యాదిశబ్దేన ప్రసాదనిర్మాణాదిగృహ్యతే పూర్వవాసనోద్భవత్వేనకార్యముక్త్వాతదభావేఽకార్యమాహ (కాంశ్చిదితి) రజ్జునిర్మాణాదిష్వితి యావత్. తత్రైవోదాహరణసౌలభ్యమాహ (తథేతి) తత్ర హేత్వన్తరమాశఙ్క్య పరిహరతి (తచ్చేతి) కర్మానుష్ఠానే పూర్వప్రజ్ఞాయా హేతుత్వముపసంహరతి(తేనేతి) సమన్వారమ్భవచనాత్సంనిగమయతి (తస్మాదితి) తన్నైవ వాక్యార్థమాహ (యస్మాదితి)

౭౦.— (ఏకీభవతి న పశ్యతీత్యాహురిత్యాది) అయం ముమూర్షుః ఏకీభవతి - స్వాపకాలవదిన్ద్రియైస్సహితో భవతి. అతో న రూపాదీన్ పశ్యతి పార్శ్వస్థా ఆహురిత్యర్థః. (ఏకీభవతి న జిఘ్రతీత్యాహురిత్యాది) పూర్వవదర్థః. (తస్య హైతస్య హృదయస్యాగ్రం ప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతీత్యాది) తస్య హైతస్య- మ్రియమాణస్య సన్నిహితస్య హృదయస్య- తస్యాగ్రం- నాడీముఖాన్నిర్గమనద్వారం ప్రద్యోతతే- ఉపసంహృతకరణతేజః ప్రజ్వలితం సత్ప్రదీప్తం భవతి. తత్ప్రకాశితద్వారస్సన్నేష ఆత్మా నిష్క్రామతి చక్షురాదిద్వారేభ్య ఇత్యర్థః (తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి) ఏవముత్క్రామన్తం తం- అధ్యక్షం జీవం ముఖ్యప్రాణోఽనుపశ్చాదుత్క్రామతి తం ముఖ్యప్రాణం జీవమనూత్క్రామన్తం తదధీనా ఇతరే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తీత్యర్థః (సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతి) తస్యాం దశాయాముత్క్రామన్ జీవః * యం యం వాపి స్మరన్ భావం త్యజత్యన్తే కళేబరం । తం తమేవైతి కౌన్తేయ సదా తద్భావభావితః * ఇతి స్మృతేః సవిజ్ఞానో భవతీత్యర్థః. తచ్చ జ్ఞానం కర్మాధీనం- న తు పురుషయత్నసాధ్యం * యం యోగినః ప్రాణవియోగకాలే యత్నేన చిత్తే వినివేశయన్తి తత్స్మృత్యుక్తరీత్యా యోగినామేవ హి చరమజ్ఞానం యత్నసాధ్యం. ఏవం సవిజ్ఞానం- ప్రాప్తవ్యయోనిచిన్తనవన్తమేవ పురుషం ప్రాణవర్గోఽన్వవక్రామతి- అనుగచ్ఛతీత్యర్థః (తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పూర్వప్రజ్ఞా చ) తం- తాదృశం చ పురుషం విద్యాకర్మణీ- తదనుష్ఠితజ్ఞానకర్మణీ పూర్వప్రజ్ఞా- పూర్వవాసనా చ తిస్ర ఇమా అనువర్తన్తే. తత్ర జ్ఞానకర్మణీ భోగ్యవిషయోపస్థాపనార్థం, పూర్వవాసనా తు కర్తృత్వభోక్తృత్వార్థం, వాసనయా ఋతే నహి పూర్వవాసనాం వినా కశ్చిత్కర్తుం భోక్తుం వా ప్రభవతి - నహ్యనభ్యస్తే విషయే కౌశలమిన్ద్రియాణాం భవతి. పూర్వానుభవవాసనయా ప్రవృత్తానామిన్ద్రియాణామిహ జన్మన్యభ్యాసమన్తరేణైవ కాసుచిత్క్రియాసు చిత్రకర్మాదిలక్షణాసు కౌశలం దృశ్యతే, కేషాంచిచ్చాత్యన్తసౌకర్యయుక్తాస్వపి క్రియాస్వకౌశలం దృశ్యతే,- తదేతత్సర్వం పూర్వవాసనోద్భవానుద్భవనిమిత్తకం తస్మాద్విద్యాకర్మపూర్వవాసనాలక్షణమేతత్త్రితయం శాకటికసమ్భారస్థానీయం పరలోకపాథేయమిత్యర్థః.

ఉ.— తద్యథా తృణజలాయుకా తృణస్యాన్తం గత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసꣳహరత్యేవమేవాయమాత్మేదꣳ శరీరం నిహత్యావిద్యాం గమయిత్వాన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసꣳహరతి ॥ ౩

శం — ఏవం విద్యాదిసమ్భారసమ్భృతో దేహాన్తరం ప్రతిపద్యమానో ముక్త్వా పూర్వం దేహం పక్షీవ వృక్షాన్తరం దేహాన్తరం ప్రతిపద్యతే- అథవా ఆతివాహికేన శరీరాన్తరేణ కర్మఫలజన్మదేశం నీయతే- కిం వాఽత్రస్థస్యైవ సర్వగతానాం కరణానాం వృత్తిలాభో భవతి- ఆహోస్విచ్ఛరీరస్థస్య సఙ్కుచితాని కరణాని మృతస్య భిన్నఘటప్రదీపప్రకాశవత్సర్వతో వ్యాప్య పునర్దేహాన్తరారమ్భే సఙ్కోచముపగచ్ఛన్తి - కిం వా మన ఏవ వైశేషికసమయ ఇవ దేహాన్తరారమ్భదేశం ప్రతిగచ్ఛతి- కిం వా కల్పనాన్తరమౌపనిషదాన్తసమయ ఇతి ఉచ్యతే- *త ఏతే సర్వ ఏవ సమాః సర్వేఽనన్తా ఇతి శ్రుతేః సర్వాత్మకాని తావత్ కరణాని సర్వాత్మకప్రాణసంశ్రయాచ్చ తేషామాధ్యాత్మికాధిభౌతికపరిచ్ఛేదః ప్రాణికర్మజ్ఞానభావనానిమిత్తః అతస్తద్వశాత్ స్వభావతః సర్వగతానామనన్తానామపి ప్రాణానాం కర్మజ్ఞానవాసనానురూప్యేణైవ దేహాన్తరారమ్భవశాత్ ప్రాణానాం వృత్తిః సఙ్కుచతి వికసతి చ. తథా చోక్తం. సమః ప్లుషిణా సమో మశకేన సమో నాగేన సమ ఏభిస్త్రిభిర్లోకైః సమోఽనేన సర్వేణేతి తథా చేదం వచనమనుకూలం *స యో హైతాననన్తానుపాస్త ఇత్యాది *తం యథా యథోపాసత ఇతి చ. తత్ర వాసనా పూర్వప్రజ్ఞాఖ్యా విద్యాకర్మతన్త్రా జలూకావత్సన్తతైవ స్వప్నకాల ఇవ కర్మకృతం దేహాద్దేహాన్తరమారభతే హృదయస్థైవ - పునర్దేహాన్తరం పూర్వాశ్రయం విముఞ్చతీత్యేతస్మిన్నర్థే దృష్టాన్త ఉపాదీయతే- తత్- తత్ర దేహాన్తరసఞ్చార ఇదం నిదర్శనం యథా- యేన ప్రకారేణ తృణజలాయుకా- తృణజలూకా తృణస్యాన్తం- అవసానం గత్వా- ప్రాప్యాన్యం తృణం- తృణాన్తరమాక్రమం- ఆక్రమ్యత ఇత్యాక్రమః తమాక్రమమాక్రమ్య- ఆశ్రిత్యాత్మానం- ఆత్మనః పూర్వావయవముపసంహరత్యన్త్యావయవస్థానే ఏవమేవాయమాత్మా- యః ప్రకృతో, యః సంసారీ, ఇదం శరీరం- పూర్వోపాత్తం నిహత్య- స్వప్నం ప్రతిపిత్సురివ పాతయిత్వా అవిద్యాం గమయిత్వా- అచేతనం కృత్వా స్వాత్మోపసంహారేణాన్యమాక్రమం- తృణాన్తరమివ తృణజలూకా శరీరాన్తరం గృహీత్వా ప్రసారితయా వాసనయా ఆత్మానముపసంహరతి- తత్రాత్మభావమారభతే- యథా స్వప్నే దేహాన్తరమారభతే స్వప్నదేహాన్తరస్థ ఇవ శరీరారమ్భదేశే ఆరభ్యమాణే దేహే జఙ్గమే స్థావరే వా. తత్ర చ కర్మవశాత్ కరణాని లబ్ధవృత్తీని సంహన్యన్తే, బాహ్యం చ కుశమృత్తికాస్థానీయం శరీరమారభ్యతే, తత్ర చ కరణవ్యూహమపేక్ష్య వాగాద్యనుగ్రహాయ అగ్న్యాదిదేవతాః సంశ్రయన్తే. ఏష దేహాన్తరారమ్భవిధిః ౩

ఆ — తృణజలాయుకావాక్యమవతారయితుం వృత్తమనూద్య వాదివివాదాన్ దర్శయన్నాదౌ దిగమ్బరమతమాహ (ఏవమిత్యాదినా) శ్వేతపటవాదిమతమాహ (అథవేతి) దేవతామయేన శరీరేణ విశిష్టం జీవం పరలోకం నయతి- తదాతివాహికం శరీరాన్తరం తేనేతి యావత్. సాఙ్ఖ్యాదిమతమాహ (కిం వేతి) సిద్ధాన్తం సూచయతి (ఆహోస్విదితి) వైశేషికాదిపక్షమాహ (కిం వేతి) న్యూనత్వసిద్ధ్యర్థమాహ (కిం వా కల్పనాన్తరమితి) తత్ర సిద్ధాన్తస్య ప్రామాణికత్వేనోపాదేయత్వం వదన్ కల్పనాన్తరాణామప్రామాణికత్వేన త్యాజ్యత్వమభిప్రేత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) తేషాం సర్వాత్మకత్వే హేత్వన్తరమాహ (సర్వాత్మకేతి) కథం తర్హి కరణానాం పరిచ్ఛిన్నత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషామితి) ఆధిదైవికేన రూపేణాపరిచ్ఛిన్నానామపి కరణానామాధ్యాత్మికాదిరూపేణ పరిచ్ఛిన్నతేతి స్థితే ఫలితమాహ (అత ఇతి) తద్వశాత్- ఉపాధ్యాత్మకశ్రుతివశాదిత్యేతత్, స్వభావతః- దేవతాస్వరూపానుసారేణేతి యావత్. కర్మజ్ఞానవాసనానురూప్యేణేత్యత్ర భోక్తురితి శేషః ఉభయత్ర సంవాదార్థం ప్రాణానామితి ద్విరుక్తం. తేషాం వృత్తిసఙ్కోచాదౌ ప్రమాణమాహ (తథా చేతి) పరిచ్ఛిన్నాపరిచ్ఛిన్నప్రాణోపాసనే గుణదోషసఙ్కీర్తనమపి ప్రాణసఙ్కోచవికాసయోః సూచకమిత్యాహ (తథా చేదమితి) ఆధిదైవికేన రూపేణ సర్వగతానామపి కరణానామాధ్యాత్మికాధిభౌతికరూపేణ పరిచ్ఛిన్నత్వాత్తత్పరివృత్త్యన్యగమనం సిధ్యతీతి సిద్ధాన్తో దర్శితః ఇదానీం తృణజలాయుకాదృష్టాన్తాద్దేహాన్తరం గృహీత్వా పూర్వదేహం ముఞ్చత్యాత్మేతి స్థూలదేహవిశిష్టస్యైవ పరలోకగమనమితి పౌరాణికప్రక్రియాం ప్రత్యాఖ్యాతుం దృష్టాన్తవాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (తత్రేత్యాదినా) దేహనిర్గమనాత్ప్రాగవస్థా సప్తమ్యర్థః తద్వదయథోక్తా వాసనా హృదయస్థా విద్యాకర్మనిమిత్తం భావిదేహం స్పృశతి - జీవోఽపి తత్రాభిమానం కరోతి. పునశ్చ పూర్వదేహం త్యజతి యథా స్వప్నే దేవోఽహమిత్యభిమన్యమానో దేహాన్తరస్థ ఏవ భవతి- తథోత్క్రాన్తావపి. తస్మాన్న పూర్వదేహవిశిష్టస్యైవ పరలోకగమనమిత్యర్థః స్వాత్మోపసంహారః - దేహే పూర్వస్మిన్నాత్మాభిమానత్యాగః ప్రసారితయా వాసనయా శరీరాన్తరం గృహీత్వేతి సమ్బన్ధః. ఉపసంహారస్యాన్వయరూపమాహ (తత్రేతి) సప్తమ్యర్థం వివృణోతి (ఆరభ్యమాణ ఇతి) ఆరబ్ధే దేహాన్తరే సూక్ష్మదేహస్యాభివ్యక్తిమాహ (తత్ర చేతి) కర్మగ్రహణం విద్యాపూర్వప్రజ్ఞయోరుపలక్షణం నను లిఙ్గదేహబలాదేవార్థక్రియాసిద్ధౌ కృతం స్థూలశరీరేణేత్యాశఙ్క్య తద్వ్యతిరేకేణేతరస్యార్థక్రియాకారిత్వం నాస్తీతి మత్వాహ (బాహ్యం చేతి) ఆరబ్ధే దేహద్వయే కరణేషు దేవతానామనుగ్రాహకత్వేనావస్థానం దర్శయతి (తత్రేతి) స్థూలో దేహః సప్తమ్యర్థః కరణవ్యూహః- తేషామభివ్యక్తిః. ౩

రం.— (తద్యథా తృణజలాయుకా తృణస్యాన్తం గత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసంహరతీత్యాది) యథా తృణజలూకా తృణస్యాన్తం- అగ్రభాగం గత్వా అన్యం- తృణాన్తరలక్షణమాక్రమం- ఆక్రమ్యత ఇత్యాక్రమః- ఆశ్రయ ఇతి యావత్. తమాక్రమ్య - ఆశ్రిత్యాత్మానం- ఆత్మనోఽపరావయవముపసంహరతి- పూర్వతృణవియుక్తం కరోతి ఏవమేవాయం- సంసరన్ జీవః ఇదం - ప్రాక్తనం శరీరం నిహత్య. తస్యైవ వివరణం (అవిద్యాం గమయిత్వేతి) నిస్పన్దతామాపాద్యేత్యర్థః. అన్యం- అన్యశరీరలక్షణమాక్రమం - ఆశ్రయమాక్రమ్యాత్మానం పూర్వస్మాచ్ఛరీరాదుపసంహరతి- పూర్వశరీరం త్యజతీత్యర్థః. ౩

ఉ.— తద్యథా పేశస్కారీ పేశసో మాత్రాముపాదాయాన్యన్నవతరం కల్యాణతరꣳ రూపం తనుత ఏవమేవాయమాత్మేదꣳ శరీరం నిహత్యావిద్యాం గమయిత్వాఽన్యన్నవతరం కల్యాణతరꣳ రూపం కురుతే పిత్ర్యం వా గాన్ధర్వం వా దైవం వా ప్రాజాపత్యం వా బ్రాహ్మం వాఽన్యేషాం వా భూతానాం॥ ౪

స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయః ప్రాణమయశ్చక్షుర్మయః శ్రోత్రమయః పృథివీమయ ఆపోమయో వాయుమయ ఆకాశమయస్తేజోమయోఽతేజోమయః కామమయోఽకామమ

శం -- తత్ర దేహాన్తరారమ్భే నిత్యోపాత్తమేవోపాదానముపమృద్యోపమృద్య దేహాన్తరమారభతే - ఆహోస్విదపూర్వమేవ పునః పునరాదత్త ఇత్యస్యాం వివక్షాయాముచ్యతే- దృష్టాన్తః- తత్తత్ర యథా పేశస్కారీ- పేశః- సువర్ణం తత్కరోతీతి పేశస్కారీ- సువర్ణకారః పేశసః- సువర్ణస్య మాత్రామపాదాయ- అపచ్ఛిద్య గృహీత్వాఽన్యత్- పూర్వస్మాద్రచనావిశేషాదన్యన్నవతరం- అభినవతరం కల్యాణాత్ కల్యాణతరం రూపం తనుతే - నిర్మినోతి ఏవమేవాయమాత్మేత్యాది పూర్వవత్ నిత్యోపాత్తాన్యేవ పృథివ్యాదీన్యాకాశాన్తాని పఞ్చ భూతాని- యాని "ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే" ఇతి చతుర్థే వ్యాఖ్యాతాని పేశఃస్థానీయాని తాన్యేవోపమృద్యోపమృద్యాన్యదన్యచ్చ దేహాన్తరం నవతరం కల్యాణతరం రూపం - సంస్థానవిశేషం దేహాన్తరమిత్యర్థః కురుతే పిత్ర్యం వా- పితృభ్యో హితం, పితృలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః గాన్ధర్వం- గన్ధర్వాణాముపభోగయోగ్యం తథా- దేవానాం - దైవం ప్రజాపతేః - ప్రాజాపత్యం. బ్రహ్మణ ఇదం - బ్రాహ్మం వా యథాకర్మ యథాశ్రుతమన్యేషాం వా భూతానాం సమ్బన్ధి శరీరాన్తరం కురుత ఇత్యభిసమ్బధ్యతే. ౪

ఆ — పేశస్కారివాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (తత్రేతి) సంసారిణో హి ప్రకృతే దేహాన్తరారమ్భే కిముపాదానం నాస్తి- కిం వాఽస్తి నాస్తి చేత్- సభావరూపం కార్యం నిర్హేతుకం స్యాత్ అస్తి చేత్ తత్కిం భూతపఞ్చకం- ఉతాన్యత్. ఆద్యే పి తన్నిత్యోపాత్తమేవ పూర్వపూర్వదేహోపమర్దేనాన్యమన్యం దేహమారభతే- కిం వాన్యదన్యదపూర్వం భూతపఞ్చకమన్యమన్యం దేహం జనయతి నాద్యః- భూతపఞ్చకస్య తత్తద్దేహోపాదానత్వేఽ[illegible]కారణత్వస్వీకారవిరోధాత్ న ద్వితీయః- భూతపఞ్చకోత్పత్తావపి కారణాన్తరస్యాపృగ్యత్వాత్తస్యైవ దేహాన్తరకారణత్వసమ్భవాత్. నేతరః- దేహస్య పాఞ్చభౌతికత్వప్రసిద్ధివిరోధాదితి భావః ఉత్తరం వాక్యముత్తరత్వేనాదత్తే (అత్రేతి) తచ్ఛబ్దార్థమపేక్షితం పూరయన్నాహ (దృష్టాన్త ఇతి) అవశిష్టం భాగమాదాయ వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) కిం పునరుపాదానమేతావతా దేహాన్తరారమ్భేఽభ్యుపగతం భవతి- తత్రాహ (నిత్యోపాత్తానీతి) శరీరద్వయారమ్భకాణి విశేషః తేషాముభయారమ్భకత్వేన మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే ప్రసృతత్వం దర్శయతి (యానీతి) దేహవికల్పానియామకమాహ (యథాకర్మేతి) శరీరారమ్భమాయాత్మకభూతపఞ్చకముపాదానమితి వదతా భూతావయవానామపి సన్నిహితావగమనమిత్యుక్తం ౪

రం — స పునర్దేహాన్తరారమ్భే ప్రాగుపాత్తమేవోపాదానం స్వీకృత్య తదేవోపమృద్య స్వర్ణకారవద్దేహాన్తరం కరోతి- ఆహోస్విదపూర్వమేవోపాదానం [illegible] తత్రాహ (తద్యథా పేశస్కారీ పేశసో మాత్రాముపాదాయాన్యన్నవతరం కల్యాణతరం రూపం కురుత ఇత్యాది) పేశః- సువర్ణం. తత్కరోతీతి పేశస్కారీ- సువర్ణకారః. పేశసః- ప్రాక్స్వోపాత్తసువర్ణస్య మాత్రాం- ఏకదేశముపాదాయ యథాఽన్యత్కల్యాణతరం నవతరం [illegible] కురుతే. యద్వా- పేశస్కారీ- కోశకారక్రిమిః స యథా పేశసః- పట్టతన్తోర్మాత్రాం - అంశముపాదాయ నవతరం కల్యాణతరం [illegible] కరోతి- ఏవమేవాయమాత్మా ఇదం శరీరం నిహత్యాన్యద్రూపం కల్యాణతరం నవతరం కురుతే (అవిద్యాం గమయిత్వేతి) పూర్వవత్ [illegible] (పిత్ర్యం వా గాన్ధర్వం వేత్యాది) పిత్ర్యం - పితృభ్యో హితం పితృలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః తథా- గాన్ధర్వం దైవం ప్రాజాపత్యం బ్రాహ్మం- గన్ధర్వాదిలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః (అన్యేషాం వా భూతానాం) అన్యభూతసమ్బన్ధి వా శరీరం కరోతీత్యర్థః కర్తృత్వం చాస్య కర్మద్వారకం ద్రష్టవ్యం. ౪

శం -- యేఽయం బన్ధనసంజ్ఞకా ఉపాధిభూతాః, తైః సంయుక్తస్తన్మయోఽయమితి విభావ్యతే,- తే పదార్థాః పుఞ్జీకృత్యేహైకత్ర ప్రతినిర్దిశ్యన్తే- స వా అయం- య ఏవం సంసరత్యాత్మా. బ్రహ్మైవ- పర ఏవ. యోఽశనాయాద్యతీతః విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానం- బుద్ధిః తేనోపలక్ష్యమాణస్తన్మయః "కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు" ఇతి హ్యుక్తం విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానప్రాయః యస్మాత్తద్ధర్మత్వమస్య విభావ్యతే "ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ" ఇతి. తథా- మనోమయః- మనస్సన్నికర్షాన్మనోమయః తథా- ప్రాణమయః- ప్రాణః- పఞ్చవృత్తిః తన్మయః. యేన చేతనశ్చలతీవ లక్ష్యతే. తథా- చక్షుర్మయో రూపదర్శనకాలే ఏవం- శ్రోత్రమయః శబ్దశ్రవణకాలే. ఏవం తస్య తస్యేన్ద్రియస్య వ్యాపారోద్భవే తత్తన్మయో భవతి. ఏవం బుద్ధిప్రాణద్వారేణ చక్షురాదికరణమయః సన్ శరీరారమ్భకపృథివ్యాదిభూతమయో భవతి. తత్ర పార్థివాదిశరీరారమ్భే పృథివీమయో భవతి, తథా- వరుణాదిలోకేష్వాప్యశరీరారమ్భే ఆపోమయో భవతి. తథా- వాయవ్యశరీరారమ్భే వాయుమయో భవతి. తథా- ఆకాశశరీరారమ్భే ఆకాశమయో భవతి ఏవమేతాని తైజసాని దేవశరీరాణి- తేష్వారభ్యమాణేషు తత్తన్మయస్తేజోమయో భవతి అతో వ్యతిరిక్తాని పశ్వాదిశరీరాణి నరకప్రేతాదిశరీరాణి చాతేజోమయాని- తాన్యపేక్ష్యాహ (అతేజోమయ ఇతి) ఏవం కార్యకరణసఙ్ఘాతమయః సన్నాత్మా ప్రాప్తవ్యం వస్త్వన్తరం పశ్యన్నిదం మయా ప్రాప్తవ్యమిత్యేవం విపరీతప్రత్యయస్తదభిలాషః కామమయో భవతి. తస్మిన్కామే దోషం పశ్యతస్తద్విషయాభిలాషప్రశమే చిత్తం ప్రసన్నమకలుషం శాన్తం భవ

యః క్రోధమయోఽక్రోధమయో ధర్మమయోఽధర్మమయః సర్వమయస్తద్యదేతదిదంమయోఽదోమయ ఇతి యథాకారీ యథాచారీ తథా భవతి సాధుకారీ సాధుర్భవతి పాపకారీ పాపో భవతి పుణ్యః పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేన। అథో ఖల్వాహుః కామమయ ఏవాయం పురుష ఇతి స యథాకామో భవతి తత్క్రతుర్భవతి యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుతే యత్కర్మ కురుతే తదభిసమ్పద్యతే॥ ౫

తి- తన్మయః- అకామమయః ఏవం తస్మిన్ప్రశాన్తే కామే కేనచిత్ కామః క్రోధత్వేన పరిణమతే- తేన లక్షణోఽభవత్- క్రోధమయః స క్రోధః కేనచి [illegible] యోపాయేన నివర్తితో యదా భవతి - తదా ప్రసన్నమనాకులం చిత్తం సదక్రోధ ఉచ్యతే- ఏవం తేన తన్మయః ఏవం కామక్రోధాభ్యామకామాక్రోధాభ్యాం చ తన్మయో భూత్వా ధర్మమయోఽధర్మమయశ్చ భవతి నహి కామక్రోధాదిభిర్వినా ధర్మాదిప్రవృత్తిరుపపద్యతే- [illegible] ధర్మమయోఽధర్మమయశ్చ భూత్వా సర్వమయో భవతి - సమస్తం ధర్మాధర్మయోశ్చ కార్యం [illegible] తత్ప్రతిపద్యమానస్తన్మయో భవతి కిం బహునా- తదేతత్సిద్ధమస్య - యదయమిదంమయః- గృహ్యమాణవిషయాదిమయః. తస్మాదయమదోమయః అత ఇతి పరోక్షం కార్యేణ గృహ్యమాణేన నిర్దిశ్యతే. అనన్తాశ్చ [illegible] కరణే నావనాని [illegible] తస్మిన్ తస్మిన్ క్షణే కార్యతోఽవగమ్యన్తే ఇదమస్య హృది వర్తతేఽదోఽస్యేతి తేన గృహ్యమాణకార్యేణ [illegible] నిర్దిశ్యతే - పరోక్షోఽన్తఃస్థో వ్యవహారోఽయమిదానీమదోమయ ఇతి సఙ్క్షేపతస్తు - యథా కర్తుం యథా వా చరితుం శీలమస్య - సోఽయం యథాకారీ యథాచారీ సః తథా భవతి కరణం నామ - నియతా క్రియా విధిప్రతిషేధాదిగమ్యా చరణం నామ - అనియతమితి విశేషః (సాధుకారీ సాధుర్భవతి) యథాకారీత్యస్య విశేషణం పాపకారీ పాపో భవతీతి చ- యథాచారీత్యస్య. తాచ్ఛీల్యప్రత్యయోపాదానాదత్యన్తతాత్పర్యతైవ తన్మయత్వం- నను [illegible] (పుణ్యః పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేతి) పుణ్యపాపకర్మమాత్రేణైవ తన్మయతా [illegible] - నను తాచ్ఛీల్యే ప్రత్యయే తాచ్ఛీల్యేన తన్మయత్వాతిశయ ఇత్యయం విశేషః తత్ర కామక్రోధాదిపూర్వకపుణ్యాపుణ్యకారితా సర్వమయత్వే హేతుః సంసారస్య కారణం చేహ ద్వైతా నరసఞ్చారస్య చ - ఏతత్ప్రయుక్తో హ్యస్య దర్శనాన్తరము [illegible] తస్మాత్పుణ్యాపుణ్యే సంసారస్య కారణం - ఏతద్విషయా హి విధిప్రతిషేధా- అత్ర శాస్త్రస్య సాఫల్యమితి అథో- అప్యన్యే బన్ధమోక్షకుశలాః ఖల్వాహుః- సత్యం కామాదిపూర్వకే పుణ్యాపుణ్యే శరీరగ్రహణకారణం- తథాపి కామప్రయుక్తో హి పురుషః పుణ్యాపుణ్యే కర్మణీ ఉపచినోతి కామప్రహాణే తు కర్మ విద్యమానమపి పుణ్యాపుణ్యోపచయకరం న భవతి - [illegible] పుణ్యాపుణ్యే కర్మణీ కామశూన్యే ఫలారమ్భకే న భవతః తస్మాత్కామ ఏవ సంసారస్య మూలం తథా చోక్తమాథర్వణే [illegible] కామయతే మన్యమానః స కర్మభిర్జాయతే తత్ర తత్రేతి తస్మాత్కామమయ ఏవాయం పురుషః యదన్యమయత్వం- తద [illegible] కారణమ్ అప్రయోజకమిత్యతోఽవధారయతి కామమయ ఏవేతి స చ కామమయస్సన్ యత్కామో భవతి తాదృశేన కామేన యథాకామో భవతి - తత్క్రతుర్భవతి - స కామ ఈషదభిలాషమాత్రేణాభివ్యక్తో యస్మిన్విషయే భవతి- సోఽవిహన్యమానః స్ఫుటీభవన్ క్రతుత్వమాపద్యతే. క్రతుర్నామాధ్యవసాయః- నిశ్చయః యదనన్తరా క్రియా ప్రవర్తతే. యత్క్రతుర్భవతి - యాదృక్కామకార్యేణ క్రతునా యథాస్వరూపః క్రతురస్య- సోఽయం యత్క్రతుర్భవతి. తత్కర్మ కురుతే - యద్విషయః క్రతుః- తద్విషయం కర్మ-తత్కురుతే-నిర్వర్తయతి యత్కర్మ కురుతే-తదభిసమ్పద్యతే - తదీయం ఫలమభిసమ్పద్యతే. తస్మాత్సర్వమయత్వేఽస్య సంసారిత్వే చ కామ ఏవ హేతురితి ౫

ఆ — ఇదానీం స వా అయమాత్మేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (యోఽస్యేతి) తానేకోపాధిసమ్బన్ధానస్మిన్నపి (శ్లో ౧౨) నను ప్రాగుక్తస్యైవోపపాదనాదానర్థక్యం- కిం పునస్తత్ప్రవర్తనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (పుఞ్జీకృత్యేతి) స వా అయమాత్మా బ్రహ్మేతి భాగం వ్యాకుర్వన్నాత్మనో బ్రహ్మైక్యం వాస్తవం స్పష్టం దర్శయతి (స వా ఇతి) తస్యైవావాస్తవం రూపముపన్యస్యతి (విజ్ఞానమయ ఇత్యాదినా) వ్యాప్యార్థాభ్యాం విజ్ఞానమయత్వమిత్యాహ (కథమితి) కస్మిన్నర్థే మయట్ప్రయుజ్యతే-తత్రాహ (విజ్ఞానేతి) ఉక్తే మయడర్థే హేతుమాహ (యస్మాదితి) బుద్ధేర్ధర్మో ధ్యాయతీవేత్యాదిరాత్మని ప్రతీతిరిత్యత్ర మానమాహ (ధ్యాయతీవేతి , మనస్సన్నికర్షాత్- తేన దృష్టస్పర్శనాదియోగాత్ చక్షుర్మయత్వాదేరుపలక్షణత్వమఙ్గీకృత్యాహ (ఏవమితి) ఉక్తమనూద్య సామాన్యేన భూతమయత్వమాహ (ఏవం బుద్ధీతి) భూతమయత్వే సత్యవాన్తరవిశేషమాహ (తత్రేత్యాదినా) న చాకాశపరమాణ్వభావాదాకాశస్య శరీరానారమ్భకత్వం- శ్రుతిసిద్ధారమ్భప్రక్రియానభ్యుపగమాదిత్యభిప్రేత్యాహ (తథాకాశేతి) కథం పునర్ధర్మాదిమయత్వే కామాదిమయత్వముపయుజ్యతే- తత్రాహ (నహీతి) కథం ధర్మాదిమయత్వం సర్వమయత్వే కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సమస్తమితి) తద్యదేతదిత్యాదేరర్థమాహ (కిం బహునేతి) విషయః-శబ్దాదిః తతోఽన్యదపి ప్రత్యక్షతోఽగృహ్యమాణమాదిశబ్దార్థః ఇదంమయత్వమదోమయత్వగమకమిత్యాహ (తస్మాదితి) విశేషతస్తత్తన్మయతోక్తిం వినా కిమితి సామాన్యోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్తా హీతి) తదస్తిత్వే మానమాహ (తస్మిన్నితి) అవగతిప్రకారమభినయతి (ఇదమస్యేతి) ఇదంమయత్వమదోమయత్వం చోపసంహరతి (తేనేత్యాదినా) పరోక్షత్వం వ్యాకరోతి (అన్తఃస్థ ఇతి) వ్యవహితవిషయవ్యవహారవానితి యావత్ ఇదానీమిత్యస్మాదుపరిష్టాదపీతి నేతి సమ్బధ్యతే [illegible] ఇదానీమిత్యుక్తా. తృతీయయా చ ప్రకృతో వ్యవహారో నిర్దిశ్యతే. ఇతిశబ్దః సర్వమయత్వోపసంహారార్థః. విజ్ఞానమయాదివాక్యార్థం సఙ్క్షిపతి ([illegible] పతస్త్వితి) కరణచరణయోరైక్యేన పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (కరణం నామేతి) ఆదిశబ్దః శిష్టాచారసఙ్గ్రహార్థః. తాచ్ఛీ

ఉ.— తదేష శ్లోకో భవతి తదేవ సక్తస్సహ కర్మణైతి లిఙ్గం మనో యత్ర నిషక్తమస్య। ప్రాప్యాన్తం కర్మ

స్తరంశఙ్క్యోత్తరత్వేనోత్థాప్య వ్యాచష్టే (తాచ్ఛీల్యేత్యాదినా) కుత్ర తర్హి తాచ్ఛీల్యముపయుజ్యతే. తత్రాహ (తాచ్ఛీల్యేత్వితి) పూర్వపక్షముపసంహరతి (తత్రేత్యాదినా) కర్మణస్సంసారకారణత్వముపసంహరతి (ఏతత్ప్రయుక్తాహీతి) సంసారప్రయోజకే కర్మణి ప్రమాణమాహ (ఏతద్విషయాహీతి) కథం యథోక్తకర్మవిషయత్వం విధినిషేధయోరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) ఇతిశబ్దః పూర్వపక్షసమాప్త్యర్థః సిద్ధాన్తమవతారయతి (అథో ఇతి) సంసారకారణస్యాజ్ఞానస్య ప్రాధాన్యేన కామస్సహకారీతి స్వసిద్ధాన్తం సమర్థయతే (సత్యమిత్యాదినా) కామాభావేపి కర్మణస్సత్త్వం దృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామప్రహాణేత్వితి । నను కామాభావేపి నిత్యాద్యనుష్ఠానాత్పుణ్యాపుణ్యే సఞ్చీయేతే-తత్రాహ (ఉపచితేఇతి) యోహి పశుపుత్రస్వర్గాదీనన లితయపురుషార్థాన్మన్యమానస్తానేవ కామయతే-స తత్తద్భోగభూమౌ తత్తత్కామసంయుక్తో భవతీత్యాథర్వణశ్రుతేరర్థః శ్రుతియు [illegible] (తస్మాదితి) ధర్మాదిమయత్వస్యాపి సత్త్వాదవధారణానుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (యదితి) నయథాకామో భవతీత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) యస్మాదిత్యస్య తస్మాదితివ్యవహితేన సమ్బన్ధః ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థః. ౫

రం — (స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయః ప్రాణమయశ్చక్షుర్మయ ఇత్యాది) వైశబ్దోఽవధారణే సోయం విజ్ఞానమయః- జ్ఞానరూపో జ్ఞానగుణక ఆత్మా బ్రహ్మైవ సన్- అపహతపాప్మత్వాది బ్రాహ్మరూపయుక్తోపి సన్. మనోమయః-ఉపకరణోపకరణిత్వలక్షణ సమ్బన్ధేన మనః ప్రచురః. మన ఉపకరణక ఇతియావత్ ఏవం ప్రాణమయ ఇత్యాదావపి ద్రష్టవ్యం అతేజోమయః-తేజోవ్యతిరిక్తపూర్వోక్తాతిరిక్త హృదయాకాశాదిమయః తదుపకరణక ఇత్యర్థః చతుర్వింశతితత్త్వమయత్వాచ్ఛరీరస్యేతరదనుక్తం సర్వం చాతేజోమయశబ్దసంగృహీతమితి ద్రష్టవ్యం అకామమయః- కామవ్యతిరిక్తసఙ్కల్పశ్రద్ధాదిమయ ఇత్యర్థః. అక్రోధమయః- ప్రీతిమయ ఇత్యర్థః తద్యదేతదితి బ్రహ్మాపేక్షయా నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశః ఇదమ్మయోఽదోమయః- ఏతల్లోకపరలోకమయ ఇత్యర్థః (యథాకారీ యథాచారీ తథా భవతి) యథాకర్తుం- యథా ఆచరితుం శీలమస్య- సోయం యథాకారీ- యథాచారీ అగ్నిహోత్రాదికం తు కర్మ తద్వ్యతిరిక్తం సత్యావదనాదికం త్వాచరణం ఏతత్ * చరణాదితిచేన్నత దుపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిరితిసూత్రభాష్యే స్పష్టం. తథాభవతి- తత్ఫలయుక్తో భవతీత్యర్థః తదేవ ప్రపఞ్చయతి (సాధుకారీ సాధుర్భవతి పాపకారీ పాపో భవతీతి) సత్కర్మకారీ బ్రాహ్మణాదిరమణీయశరీరయుక్తో భవతి పాపకారీశ్వచణ్డాలాదికుత్సితశరీరయుక్తో భవతీత్యర్థః ఏతే సాధుకారిత్వ పాపకారిత్వే అపి ప్రాక్తనపుణ్యాపాపప్రయుక్తే ఇత్యాహ (పుణ్యః పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేతి) (అథో ఖల్వాహుః కామమయ ఏవాయం పురుష ఇతి) అథోశబ్దః పక్షాన్తరపరిగ్రహే. కేచిద్బన్ధమోక్షకుశలాః ఖల్వాహుః- ప్రసిద్ధిద్యోతకో హః యద్యపి పుణ్యాపుణ్యే శరీరగ్రహణకారణం- తథాపి కామప్రయుక్త ఏవ సో పురుషః పుణ్యాపాపే కర్మణీ ఉపచినోతి తథాచ అయం పురుషః కామమయ ఏవ-కామ ఏవాస్య సంసారస్య మూలమిత్యర్థః తథాచోక్తమాథర్వణే * కామాన్యః కామయతే మన్యమానస్స కామభిర్జాయతే యత్ర తత్రేతి. తస్మాత్కామమయ ఏవాయం పురుషః తదేవోపపాదయతి (స యథాకామో భవతి తత్క్రతుర్భవతీతి) పురుషస్య యేన ప్రకారేణ కామనా ఉదేతి- తేన ప్రకారేణ క్రతుశబ్దితో ఽధ్యవసాయ ఉదేతి. (యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుతే) తదనన్తరమధ్యవసితం కర్మ కురుతే యత్కర్మ కురుతే - తదభిసమ్పద్యతే - తస్య ఫలం చ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౬

శం — తత్-తస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకః - మన్త్రోపి భవతి. తదేవైతి- తదేవ గచ్ఛతి సక్తః-ఆసక్తః తత్రోద్భూతాభిలాషస్సన్నిత్యర్థః కథమేతి. (సహ కర్మణా) యత్కర్మఫలాసక్తస్సన్నకరోత్- తేన కర్మణా సహైవ తదేతి-తత్ఫలమేతి కిం తత్. (లిఙ్గం మనః) మనః ప్రధానత్వాల్లిఙ్గస్య మనో లిఙ్గమిత్యుచ్యతే. అథవా-లిఙ్గ్యతే- అవగమ్యతే. అవగచ్ఛతి యేన తల్లిఙ్గం తన్మనో యత్ర-యస్మిన్నిషక్తం - నిశ్చయేన సక్తం. ఉద్భూతాభిలాషం. అస్య-సంసారిణః. తదభిలాషో హి తత్కర్మ కృతవాన్ - తస్మాత్తన్మనోభిషఙ్గవశాదేవాస్య తేన కర్మణా తత్ఫలప్రాప్తిః. తేనైతత్సిద్ధం భవతి కామో మూలం సంసారస్యేతి. అత ఉత్సన్నకామస్య విద్యమానాన్యపి కర్మాణి బ్రహ్మవిదో వన్ధ్యాప్రసవాని భవన్తి- * పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనస్తు ఇహైవ సర్వే ప్రవిలీయన్తి కామా ఇతి శ్రుతేః. కిఞ్చ (ప్రాప్యాన్తం కర్మణః) ప్రాప్య-భుక్త్వా. అన్తం-అవసానం యావత్. కర్మణః ఫలం పర్యవసానం కృత్వేత్యర్థః. కస్య కర్మణోఽన్తం ప్రాప్యేతి. ఉచ్యతే-తస్య-యత్కిఞ్చ స కర్మ ఇహ-అస్మిల్లోకే కరోతి-నిర్వర్తయత్యయం-తస్య కర్మణః ఫలం భుక్త్వా-అన్తం ప్రాప్య తస్మాల్లోకాత్పునరేతి- ఆగచ్ఛత్యస్మై లోకాయ కర్మణే అయం హి లోకః కర్మప్రధానః- తేనాహ కర్మణ ఇతి పునః కర్మకరణాయ పునః కర్మ కృత్వా ఫలాసఙ్గవశాత్పునరముం లోకం యాతీత్యేవం. ఇతి ను- ఏవం ను కామయమానస్సంసరతి యస్మాత్ కామయమాన ఏవైవం సంసరతి- అథ- తస్మాదకామయమానో న క్వచిత్సంసరతి. ఫలాసక్తస్య హి గతిరుక్తా- అకామస్య హి క్రియానుపపత్తేః అకామయమానో ముచ్యత ఏవ. కథం పునరకామయమానో భవతి. యోఽకామః-భవత్యసావకామయమానః. కథమకామతేతి. ఉచ్యతే-యో నిష్కామః - యస్మాన్నిర్గతాః కామాః-సోఽయం నిష్కామః. కథం కామా నిర్గచ్ఛన్తి. య ఆప్తకామో భవతి - ఆప్తాః కామా యేన స ఆప్తకామః. కథమాప్యన్తే కామాః ఆత్మకామత్వేన యస్యాత్మైవ-నాన్యః కామయితవ్యో వస్త్వన్తరభూతః పదార్థో భవతి. ఆత్మైవాన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏకరసః- నోర్ధ్వం న తిర్యఙ్నాధః ఆత్మనోఽన్యత్కామయితవ్యం వస్త్వన్తరం. యస్య సర్వమాత్మైవాభూత్- తత్కేన కం పశ్యేచ్ఛృణుయాన్మన్వీత విజానీయాద్వా- ఏవం విజానన్ కిం కామయేత. జ్ఞా

ణస్తస్య యత్కించేహ కరోత్యయం । తస్మాల్లోకాత్పునరైత్యస్మై లోకాయ కర్మణ ఇతి ను కామయమానో
ఽథాకామయమానో యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామః న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ
సన్ బ్రహ్మాప్యేతి॥ ౬

యమానో హ్యన్యత్వేన పదార్థః కామయితవ్యో భవతి- న చాసావన్యో బ్రహ్మవిద ఆప్తకామస్యాస్తి. య ఏవాత్మకామతయా ఆప్తకామః - స నిష్కామో
ఽకామోఽకామయమానశ్చేతి ముచ్యతే. న హి యస్యాత్మైవ సర్వం భవతి- తస్యానాత్మా కామయితవ్యోఽస్తి- అనాత్మా చాన్యః కామయితవ్యః * స
ర్వం చాత్మైవాభూదితి ప్రతిషిద్ధం సర్వాత్మదర్శినః కామయితవ్యాభావాత్ కర్మానుపపత్తిః యే తు ప్రత్యవాయపరిహారార్థం కర్మ కల్పయన్తి బ్రహ్మవి
దోఽపి- తేషాం నాత్మైవ సర్వం భవతి- ప్రత్యవాయస్య జిహాసితవ్యస్యాత్మనోఽన్యస్యాభిప్రేతత్వాత్ యేన చాశనాయాద్యతీతో నిత్యం ప్రత్యవాయాస
మ్బద్ధో విదిత ఆత్మా- తం వయం బ్రహ్మవిదం బ్రూమః. నిత్యమేవాశనాయాద్యతీతమాత్మానం పశ్యతి, యస్మాచ్చ జిహాసితవ్యమన్యముపాదేయం వా యో
న పశ్యతి,- తస్య కర్మ న శక్యత ఏవ సమ్బద్ధుం యస్త్వబ్రహ్మవిత్ - తస్య భవత్యేవ ప్రత్యవాయపరిహారార్థం కర్మేతి న విరోధః అతః కామాభావాదకా
మయమానో న జాయతే- ముచ్యత ఏవ. తస్యైవమకామయమానస్య కర్మాభావే గమనకారణాభావాత్ప్రాణాః- వాగాదయో నోత్క్రామన్తి- నోర్ధ్వం
క్రామన్తి దేహాత్ స చ విద్వానాప్తకామ ఆత్మకామతయా ఇహైవ బ్రహ్మభూతః. సర్వాత్మనో హి బ్రహ్మణో దృష్టాన్తత్వేన ప్రదర్శితమేతద్రూపం * త
ద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామం రూపమితి- తస్య హి దార్ష్టాన్తికభూతోఽయమర్థ ఉపసంహ్రియతేఽథాకామయమాన ఇత్యాదినా. స కథ
మేవం భూతో ముచ్యత ఇతి. ఉచ్యతే - యో హి సుషుప్తావస్థమివ నిర్విశేషమద్వైతమలుప్తచిద్రూపజ్యోతిస్స్వభావమాత్మానం పశ్యతి- తస్యైవాకామ
యమానస్య కర్మాభావే గమనకారణాభావాత్ప్రాణాః- వాగాదయో నోత్క్రామన్తి కింతు విద్వాన్ స ఇహైవ బ్రహ్మ భవతి- యద్యపి దేహవానివ లక్ష్యతే
బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి- యస్మాన్న హి తస్యాబ్రహ్మత్వపరిచ్ఛేదహేతవః కామాస్సన్తి- తస్మాదిహైవ బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి- న శరీరపాతోత్త
రకాలం. న హి విదుషో మృతస్య భావాన్తరాపత్తిః, జీవతోఽన్యో భావః, - దేహాన్తరప్రతిసన్ధానాభావమాత్రేణైవ తు బ్రహ్మాప్యేతీత్యుచ్యతే. భావాన్త
రాపత్తౌ హి మోక్షస్య సర్వోపనిషద్వివక్షితోఽర్థ ఆత్మైకత్వాఖ్యః స బాధితో భవేత్ కర్మహేతుకశ్చ మోక్షః ప్రాప్నోతి - న జ్ఞాననిమిత్త ఇతి స చానిష్టః.
అనిత్యత్వం చ మోక్షస్య ప్రాప్నోతి- న హి క్రియానిర్వృత్తోఽర్థో నిత్యో దృష్టః- నిత్యశ్చ మోక్షోఽభ్యుపగమ్యతే- * ఏష నిత్యో మహిమేతి మన్త్రవర్ణాత్
న చ స్వాభావికాత్ స్వభావాదన్యన్నిత్యం కల్పయితుం శక్యం. స్వాభావికశ్చేదగ్న్యుష్ణవదాత్మనః స్వభావః - స న శక్యతే పురుషవ్యాపారానుభావీతి వ
క్తుం న హ్యగ్నేరౌష్ణ్యం ప్రకాశో వాగ్నివ్యాపారానన్తరానుభావీ- అగ్నివ్యాపారానుభావీ, స్వాభావిక, శ్చేతి విప్రతిషిద్ధం. జ్వలనవ్యాపారానుభావి
త్వముష్ణప్రకాశయోరితి చేన్న - అన్యోపలబ్ధివ్యవధానాపగమాభివ్యక్త్యపేక్షత్వాత్ జ్వలనాదిపూర్వకమగ్నిరుష్ణప్రకాశగుణాభ్యామభివ్యజ్యతే
నాగ్న్యపేక్షయా. కిం తర్హి. అన్యదృష్టేరగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశౌ ధర్మౌ వ్యవహితౌ కస్యచిద్దృష్ట్యాసమ్బధ్యమానౌ జ్వలనాపేక్షయా వ్యవధానాపగమనే
దృష్టేరభివ్యజ్యేతే- తదపేక్షయా భ్రాన్తిరుపజాయతే జ్వలనపూర్వకావేతావుష్ణప్రకాశౌ ధర్మౌ జాతావితి. యద్యుష్ణప్రకాశయోరపి స్వాభావికత్వం
న స్యాత్ - యస్స్వాభావికోఽగ్నేర్ధర్మః- తముదాహరిష్యామః. న చ స్వాభావికో ధర్మ ఏవ నాస్తి పదార్థానామితి శక్యం వక్తుం న చ నిగడభఙ్గ ఇవాభావభూతో
మోక్షో బన్ధననివృత్తిరూప ఉపపద్యతే పరమాత్మైకత్వాభ్యుపగమాత్ * ఏకమేవాద్వితీయమితి శ్రుతేః- న చాన్యో బద్ధోఽస్తి- యస్య నిగడనివృత్తివద్బన్ధని
వృత్తిర్మోక్షస్స్యాత్ పరమాత్మవ్యతిరేకేణాన్యస్యాభావం విస్తరేణావాదిషం తస్మాదవిద్యానివృత్తిమాత్రే మోక్షవ్యవహార ఇతి చావోచామ- యథా ర
జ్జ్వాదౌ సర్పాదిజ్ఞాననివృత్తౌ సర్పాదినివృత్తివదితి యేఽప్యాచక్షతే మోక్షే విజ్ఞానాన్తరమానన్దాన్తరం వాభివ్యజ్యత ఇతి - తైర్వక్తవ్యోఽభివ్యక్తిశబ్దార్థః.
యది తావల్లౌకిక్యేవోపలబ్ధివిషయవ్యాప్తిరభివ్యక్తిశబ్దార్థః- తతో వక్తవ్యం- కిం విద్యమానమభివ్యజ్యతే- అవిద్యమానమితి వా. విద్యమానం చేత్ - యస్య
ముక్తస్య తదభివ్యజ్యతే- తస్యాత్మభూతమేవ తదితి ఉపలబ్ధివ్యవధానానుపపత్తేర్నిత్యాభివ్యక్తత్వాన్ముక్తస్యాభివ్యజ్యత ఇతి విశేషవచనమనర్థకమేవ అథ క
దాచిదేవాభివ్యజ్యతే- ఉపలబ్ధివ్యవధానాదనాత్మభూతం తదిత్యన్యతోఽభివ్యక్తిప్రసఙ్గః తథా చాభివ్యక్తిసాధనాపేక్షితా ఉపలబ్ధిసమానాశ్రయత్వా
ద్వ్యవధానకల్పనానుపపత్తేః సర్వదాభివ్యక్తిరనభివ్యక్తిర్వా- న త్వన్తరాలకల్పనాయాం ప్రమాణమస్తి. న చ సమానాశ్రయాణామేకాత్మభూతానాం
ధర్మాణామితరేతరవిషయవిషయిత్వం సమ్భవతి విజ్ఞానసుఖయోశ్చ ప్రాగభివ్యక్తేస్సంసారిత్వం, మభివ్యక్త్యుత్తరకాలం పరముక్తత్వం, యస్య- సో
ఽన్యః పరస్మాన్నిత్యాభివ్యక్తజ్ఞానస్వరూపాత్- అత్యన్తవైలక్షణ్యాత్- శైత్యమివౌష్ణ్యాత్. పరమాత్మభేదకల్పనాయాం చ వైదికః కృతాన్తః పరిత్యక్త
స్స్యాత్. మోక్షస్యేదానీమివ నిర్విశేషత్వే తదర్థాధికయత్నానుపపత్తిః శాస్త్రవైయర్థ్యం చ ప్రాప్నోతీతి చేన్న- అవిద్యాభ్రమాపోహార్థత్వాత్ న హి
వస్తుతో ముక్తాముక్తత్వవిశేషోఽస్తి- ఆత్మనో నిత్యైకరూపత్వాత్ కిం తు తద్విషయా అవిద్యాపోహ్యతే శాస్త్రోపదేశజనితవిజ్ఞానేన. ప్రాక్తదుపదేశప్రా
ప్తేస్తదర్థశ్చ ప్రయత్న ఉపపద్యత ఏవ. అవిద్యావతోఽవిద్యానివృత్త్యనివృత్తికృతో విశేష ఆత్మనః స్యాదితి చేన్న- అవిద్యాకల్పనావిషయత్వాభ్యుప
గమాత్ రజ్జ్వూషరశుక్తికాగగనానాం సర్పోదకరజతమలినత్వాదివదదోష ఇత్యవోచామ. తిమిరాతిమిరదృష్టివదవిద్యాకర్తృత్వాకర్తృత్వకృత ఆత్మనో వి
శేషస్స్యాదితి చేన్న- * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి స్వతోఽవిద్యాకర్తృత్వస్య ప్రతిషిద్ధత్వాత్, అనేకవ్యాపారసన్నిపాతజనితత్వాచ్చావిద్యాభ్రమ
స్య, విషయత్వోపపత్తేశ్చ, యస్య చావిద్యాభ్రమో ఘటాదివద్వివిక్తో గృహ్యతే- స నావిద్యాభ్రమవాన్. అహం న జానే- ముగ్ధోఽస్మీతి ప్రత్యయదర్శనాత్
అవిద్యాభ్రమవత్త్వమేవేతి చేన్న- తస్యాపి వివేకగ్రహణాత్. న హి యో యస్య వివేకేన గృహీతా- స తస్మిన్భ్రాన్త ఇత్యుచ్యతే. తస్య చ వివేకగ్రహ

ణం, తస్మిన్నేవ చ భ్రమ, ఇతి విప్రతిషిద్ధం నజానేఽముగ్ధోఽస్మీతి దృశ్యత ఇతి బ్రవీషి - తద్దర్శినశ్చాజ్ఞానముగ్ధరూపతాదృశ్యత ఇతి, చ - తద్దర్శనస్య విష యం భవతి- కర్మతామాపద్యత ఇతి, తత్కథం కర్మభూతం సత్కర్తృస్వరూపం దృశివిశేషణమజ్ఞానముగ్ధతే స్యాతాం అథ దృశివిశేషణత్వం తయోః-కథం కర్మస్యాతాం-దృశినా వ్యాప్యేతే. కర్మహి కర్తృక్రియయా వ్యాప్యమానం భవతి అన్యచ్చ వ్యాప్యం- అన్యద్వ్యాపకం- నతేనైవ తద్వ్యాప్యతే చ వద-కథ మేవం సత్యజ్ఞానముగ్ధతే దృశివిశేషణే స్యాతాం. న చాజ్ఞాననివేకదర్శీ అజ్ఞానమాత్మనః కర్మభూతముపలభమాన ఉపలబ్ధృధర్మత్వేన గృహ్ణాతి-శరీరే కార్శ్యరూపాదివత్. తథా సుఖదుఃఖేచ్ఛాప్రయత్నాది సుఖదుఃఖేచ్ఛాప్రయత్నాదీన్ సర్వో లోకో గృహ్ణాతీతి చేత్-తథాపి గృహీతుర్లోకస్య వివిక్తతైవాభ్యుపగతా స్యాత్. నజానే హం త్వదుక్తం- ముగ్ధ ఏవేతి చేత్. భ... యస్త్వేవం... మముగ్ధం ప్రతిజానీమహే వయం. తథా వ్యాసేనోక్తం ఇచ్ఛాదికృత్స్నం క్షేత్రం క్షేత్రీ ప్రకాశయతీతి *సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరం! వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తం యః పశ్యతి స పశ్యతీ త్యాదిశతశ... క్తం - తస్మాన్నాత్మనః స్వతో బన్ధముక్తిజ్ఞానాజ్ఞానకృతో విశేషోఽస్తి - సర్వదా సర్వేషు సమైకరసస్వాభావ్యాభ్యుపగమాత్ యే త్వతోఽన్యథా ఆత్మవస్తు పరికల్పయ బన్ధమోక్షాదిశాస్త్రం చార్థవాదమాపాదయన్తి - త ఉత్సహన్తే ఖే శిశాకునపదం ద్రష్టుం, ఖం వా ముష్టినాఽఽక్రష్టుం చర్మవద్వేష్టయితుం,- వ యం తు తత్కర్తుమశక్తాః సర్వదా సమైకరసమద్వైతమవిక్రియమజమజరమమరమమృతమభయ మాత్మతత్త్వం బ్రహ్మైవ స్మ ఇత్యేష సర్వవేదాన్తనిశ్చితోఽర్థ ఇత్యేవ ప్రతిపద్యామహే. తస్మాద్బ్రహ్మ వ్యేతీత్యుపచారమాత్రమేతత్ - విపరీతగ్రహవద్దేహసన్తత్యోచ్ఛేదమాత్రం విజ్ఞానఫలమపేక్ష్య. ౬

ఆ — తత్రేతి గన్తవ్యపరామర్శః. తదేవ గన్తవ్యం ఫలవిశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కింతదితి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (లిఙ్గమితి) నోఽవగచ్ఛతి- స ప్రమాత్రాదిసాక్షీ యేన సాక్ష్యేణ మనసాఽవగమ్యతే-తన్మనో లిఙ్గమితి పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) యస్మిన్నిశ్చయేన సంసారిణో మనస్సంసక్తం- తత్ఫలప్రాప్తిస్తస్యేతి సమ్బన్ధః. తదేవోపపాదయతి (తదభిలాషో హీతి) పూర్వార్ధార్థముపసంహరతి (తేనేతి) కామస్య సంసారమూలత్వే సత్యర్థసిద్ధమర్థమాహ (అత ఇతి) వన్ధ్యప్రసవత్వం-నిష్ఫలత్వం. పర్యాప్తకామస్య-ప్రాప్తపరమపురుషార్థస్యేతి యావత్. కృతాత్మనః- శుద్ధబుద్ధేః. విదితతత్త్వస్యేత్యర్థః. ఇహేతి జీవదవస్థోక్తిః. కామప్రధానః సంసరతి చేత్ - కర్మఫలభోగానన్తరం కామాభావాన్ముక్తిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కించేతి) ఇతశ్చ సంసారస్య కామప్రధానత్వమాస్థేయమిత్యర్థః. యావదవసానం-తావద్భుక్త్వేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తమేవ స్పష్టయతి (కర్మణ ఇతి) ఇత్యేవం-పారమ్పర్యేణ సంసరణాద్భవేజ్జ్ఞానాన్న ముక్తిరితి శేషః. సంసారప్రకరణముపసంహరతి (ఇతిన్వితి) అవస్థాద్వయస్య దార్ష్టాన్తికం బన్ధం ప్రబన్ధేన దర్శయిత్వా సుషుప్తస్య దార్ష్టాన్తికం మోక్షం ... వ్యాచష్టే. తత్రార్థశబ్దార్థమాహ (యస్మాదితి) కామరహితస్య సంసారాభావం సాధయతి (ఫలాసక్తస్యేతి) విదుషో నిష్కామస్య క్రియారాహిత్యే నైష్కర్మ్యమయత్నసిద్ధం ... అకామయమానత్వే ప్రశ్నపూర్వకం హేతుమాహ (కథమిత్యాదినా) బాహ్యేషు శబ్దాదిషు విషయేష్వాసఙ్గరాహిత్యాదకామయమానతేత్యర్థః. అకామత్వే హేతుమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కథమితి) వాసనారూపకామాభావాదకామతేత్యర్థః. నిష్కామత్వే ప్రశ్నపూర్వకం హేతుముక్త్వా వ్యాచష్టే (కథమితి) ప్రాప్తపరమానన్దత్వాన్నిష్కామతేత్యర్థః. ఆప్తకామత్వే హేతుమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) హేతుమేవ సాధయతి (యస్యేతి) తస్య యథోక్తమాప్తకామత్వమితి శేషః. ఉక్తమర్థం ప్రమాణతః ప్రదర్శనార్థం ప్రపఞ్చయతి (ఆత్మైవేతి) కామయితవ్యాభావం బ్రహ్మవిదః శ్రుత్యవష్టమ్భేన సాధయతి (యస్యేతి) ఇతిపిద్యావస్థాయస్య విదుషోఽస్తి- సోఽన్యమవిజానన్ ... కామయేతేతి యోజనా. పదార్థోఽన్యత్వేనావిజ్ఞాతోఽపి కామయితవ్యః స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (జ్ఞాయమానో హీతి) అనుభూతే స్మరణ ప్రవృత్తిని కామనీయమాదిత్యర్థః. అన్యత్వేనజ్ఞాయమాన స్తర్హి పదార్థో విదుషోఽపి కామయితవ్యస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఆప్తకామస్య బ్రహ్మవిదో దర్శితరీత్యా కామయితవ్యాభావేఽపి ముక్తిస్సిద్ధేత్యుపసంహరతి (యపివేతి) ... కథం కామయితవ్యాభావః- అనాత్మన స్తథాత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సర్వాత్మత్వమనాత్మకామయితృత్వం చ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనాత్మేతి) అథేత్యాదినాశ్రుత్యుక్తపదార్థముక్త్వాఽర్థసిద్ధమర్థం కథయతి (సర్వాత్మదర్శిన ఇతి) కర్మజడానాం మతముత్థాప్య శ్రుతివిరోధేన ప్రత్యాచష్టే (యేత్వితి) బ్రహ్మవిదః ప్రత్యవాయప్రాప్తిమఙ్గీకృత్యోక్తం. ఇదానీం తత్ప్రాప్తిరేవ తస్య నాస్తీత్యాహ (యేన చేతి) యథోక్తస్యాపి బ్రహ్మవిదో విహితత్వాదేవ నిత్యానుష్ఠానం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (నిత్యమేవేతి) ఈహిసద్వైవా సంసారిణమాత్మానమనుభవతి, నచ హేయమాదేయం వాత్మనోఽన్యత్పశ్యతి,-యస్మాదేవం-తస్మాత్తస్య కర్మసంస్పర్శో ఽసమయోగ్యం- యథోక్తబ్రహ్మవిద్యయా కర్మాధికారహేతూనాముపమృదితత్వాదిత్యర్థః. ... ర్మసమ్బన్ధస్తర్హి ... స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) నవిరోధః-విధికాణ్డస్యేతి శేషః. శ్రుత్యర్థాభ్యాం సిద్ధమర్థముపసంహరతి (అత ఇతి) విద్యావశాదిత్యేతత్. కామాభావాత్- కర్మాభావాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం అకామయమానః-అకుర్వాణశ్చేతి శేషః దేశాన్తరప్రాప్త్యాయత్తా ముక్తిరిత్యేతన్నిరాకర్తుం నతస్యేత్యాదివ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) బ్రహ్మైవ సన్నిత్యేతదవతారయతి (నచేతి) కథం వర్తమానే దేహే తిష్ఠన్నేవ బ్రహ్మభూతో భవతి-తత్రాహ (సర్వాత్మనో హీతి) దృష్టాన్తాలోచనయా దార్ష్టాన్తికేపి సదా బ్రహ్మత్వం భాతీతి భావః సదా బ్రహ్మీభూతస్య ముక్తిర్నామనాస్తీతి శఙ్కాముపహారతి (స కథమితి) పరిహారమేవ స్ఫోరయితుం తస్యేత్యాదివాక్యార్థమనుద్రవతి (తస్యైవేతి) బ్రహ్మైవ సన్నిత్యస్యార్థమనువదతి (కింత్వితి) విద్వాన్ బ్రహ్మైవ బ్రహ్మ చేత్- కథం తస్య బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మైవేతి) యదుక్తం బ్రహ్మైవ సన్నిత్యాది- తదుపపాదయతి (యస్మాదితి) ప్రాగపి బ్రహ్మభూతస్యైవ పునర్దేహపాతే బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యయుక్తం- విదుషో మృతస్య భావాన్తరాపత్తిస్స్వీకార్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) కథం తర్హి బ్రహ్మాప్యేతీత్యుచ్యతే- తత్రాహ (దేహాన్తరేతి) విదుషో భావాన్తరాపత్తిర్ముక్తిరితిపక్షేపి కిం దూషణమితి చేత్ - తదాహ (భావాన్తరాపత్తౌ హీతి) తథాచోపనిషదాం ప్రామాణ్యం వినాహేతునా స్యాదితి భావః. భావాన్తరాపత్తిర్ముక్తిరిత్యత్ర దోషాన్తరమాహ (కర్మేతి) ఇ

ఉపదాదుపదిష్టాత్ క్రియాపదస్య సమ్బన్ధః అస్తు కర్మనిమిత్తో మోక్షః- జ్ఞాననిమిత్తస్తు మా భూత్- తత్రాహ (నచేతి) ప్రసక్తస్సర్వనామ్నా పరా మృశ్యతే ప్రతిషేధశాస్త్రవిరోధాదితి భావః మోక్షస్య కర్మసాధ్యత్వే దోషాన్తరమాహ (అనిత్యత్వంచేతి) తత్రోపయుక్తాం వ్యాప్తిమాహ (నహీతి) అస్తు తర్హి ప్రాసాదాదివత్ క్రియాసాధ్యస్య మోక్షస్యాప్యనిత్యత్వం నేత్యాహ (నిత్యశ్చేతి) కృతకోఽపి బ్రహ్మభావో ధ్వంసవన్నిత్యస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కృత్రిమస్వభావవ్యావృత్త్యర్థం స్వాభావికపదం * అతోఽన్యదార్తమితి హి శ్రుతిః ధ్వంసస్య తు వికల్పాసహత్వాన్నిత్యత్వమసమ్మతమితి భావః మోక్షోఽకృత్రిమస్వభావోఽపి కర్మణస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికశ్చేదితి) అగ్నేరౌష్ణ్యవదాత్మనో మోక్షశ్చేత్స్వాభావికస్వభావశ్చేత్ - న స క్రియాసాధ్యః- వ్యాహతత్వాదిత్యర్థః. దృష్టాన్తం సమర్థయతే (నహీతి) అగ్నిగతస్యాగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశాదేర్నోపలభ్యేతే. సతి దజ్జ్వలనేద్యశ్యేతే - తేన స్వాభావికావపి తౌ వాగన్తుకౌ - కాదాచిత్కోపలబ్ధిమత్త్వాదితి శఙ్క్యతే (జ్వలనేతి) నహి సతోఽగ్నేరౌష్ణ్యాది కాదాచిత్కం యుక్తం-దృష్టివ్యవధానస్య దార్వాదేర్ధ్వంసే జ్వలనమథనాదినా వహ్నేరభివ్యక్తిమపేక్ష్య తత్స్వభావస్యౌష్ణ్యాదేరభివ్యక్త్యభ్యుపగమాదితి పరిహరతి (నాన్యేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి(జ్వలనాదీతి) మథనాదివ్యాపారవశాత్ ప్రకాశాదినా వ్యజ్యతేఽగ్నిరితి యదుచ్యతే-తదగ్నేస్సత్యేవ తద్గతవ్యాపారాపేక్షయా తదౌష్ణ్యాద్యభివ్యక్తివశాన్న భవతి. కిం తు దేవదత్తదృష్టేరగ్నిధర్మావ్యవహితౌ-న తు లోకస్య చిద్దృష్ట్యా సమ్బధ్యేతే జ్వలనాదివ్యాపారాత్తు దృష్టేర్వ్యవధానభఙ్గే తయోరభివ్యక్తిరిత్యర్థః కథం తర్హి జ్వలనవ్యాపారాదగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశౌ జాతావితి బుద్ధిః-తత్రాహ (తదపేక్షయేతి) జ్వలనాదివ్యాపారాద్దృష్టివ్యవధానభఙ్గే వహ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశాభివ్యక్త్యపేక్షయేతి యావత్ యథా వహ్నేరౌష్ణ్యాదిస్వాభావికం-న క్రియాసాధ్యం- తథా ఆత్మనో ముక్తిః స్వాభావికీ- న క్రియాసాధ్యేత్యుక్తం ఇదానీమగ్నేరౌష్ణ్యాదిన స్వాభావికమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) ఉదాహరిష్యామః - మోక్షస్యాత్మస్వభావస్యాకర్మసాధ్యత్వాయేతి శేషః అథాగ్నేః స్వాభావికోఽనకశ్చిద్ధర్మోఽస్తి- తథా మోక్షస్య దృష్టాన్తస్స్యాత్- తత్రాహ (నచేతి) లబ్ధాత్మకం హి వస్తు వస్త్వన్తరేణ సమ్బధ్యతే- అస్తి నిష్పాదితత్వాదిధీరిత్యర్థః భావాన్తరాపత్తిపక్షం ప్రతిక్షిప్య పక్షాన్తరం ప్రత్యాహ (నచేతి) నహి బద్ధస్య రథాభూతస్య నివృత్తిః- విరోధాత్ నాప్యస్వభావభూతస్య- అనవస్థానాత్. న చ ప్ర[illegible]రూపధ్వస్తివిషయత్వాదితి భావః. కించ- పరస్మాదన్యస్య బన్ధనివృత్తిః- తస్యైవ వా నాద్య ఇత్యాహ (నచేతి) తత్ర హేతుత్వేన పరమాత్మైకత్వాభ్యుపగమాదిత్యాది భాష్యం వ్యాఖ్యేయం. న ద్వితీయః - తస్య నిత్యముక్తత్వయా బద్ధత్వానభ్యుపగమాదితి ద్రష్టవ్యం కథం పరస్మాదన్యో బద్ధో నాస్తీత్యాశఙ్క్య ప్రవేశశ్రుత్యాదావుక్తం స్మారయతి (పరమాత్మేతి) న చేదన్యో బద్ధోఽస్తి - కథం మోక్షవ్యవహారస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) అన్యస్య బద్ధస్యాభావాత్, పరస్య చ నిత్యముక్తత్వాత్, దితి యావత్. యథా రజ్జ్వాదావధిష్ఠానే సర్పాదిహేతో రజ్జ్వజ్ఞానస్య నివృత్తౌ నత్యాం సర్పాదేరపి నివృత్తిః- తథా అవిద్యాయా బన్ధహేతోర్నివృత్తిమాత్రేణ తత్కార్యస్య బన్ధస్యాపి నివృత్తివ్యవహారో భవతీతి చాదాదిష్వేతి యోజనా. మతాన్తరముద్భావయతి (యే త్వాచక్షత ఇతి) వైషయికజ్ఞానానన్దాపేక్షయాఽన్తరశబ్దః. కేయమభివ్యక్తిః ఉత్పత్తిర్వా- ప్రకాశో వా. నాద్యః- మోక్షే సుఖాద్యుత్పత్తౌ తదనిత్యత్వాపత్తేరితి ప్రత్యాహ (త్రైరితి) ద్వితీయమాలమ్బతే (యదీతి) తత్ర దోషం వక్తుం వికల్పయతి (తత ఇతి) ద్వితీయే ఖరవిషాణవదపరోక్షాభివ్యక్తిర్న స్యాదితి ప్రత్యాహ [illegible] (విద్యమానం చేదితి) ఉపలబ్ధిస్వభావస్తావదాత్మా- తస్య విద్యమానం సుఖాది వ్యజ్యతే చేత్ - జ్ఞానానన్దయోర్దేశాదివ్యవధానాభావాదానన్దస్య జైవప్రజ్యత ఇతి ముక్తివిశేషణమనర్థకమిత్యర్థః చక్షుర్ఘటయోర్విషయవిషయిత్వే ప్రతిబన్ధకకుడ్యాదివదధర్మాదిప్రతిబన్ధాదానన్దో జ్ఞానం చ సంసారదశాయాం న వ్యజ్యతే-మోక్షే తు వ్యజ్యతే- తదవాదాదితి శఙ్క్యతే (అథేతి) ఉపలబ్ధిదేశాద్భిన్నదేశస్యైవ ఘటాదేరుపలబ్ధిప్రతిబన్ధకధర్మసాధనాని భూతం సుఖం నిత్యస్వభావభూతం నోపలబ్ధ్యా ప్రకాశేత- కిం తు విషయేన్ద్రియసమ్ప్రయోగాదిత్యుత్తరమాహ (ఉపలబ్ధీతి) అన్యతోఽభివ్యక్త్యా కిం స్యాదితి చేత్ - తదాహ (తథా చేతి) తత్సాధనాని చేన్ముక్తౌ స్యుః - సంసారాదవిశేషః స్యాదితి భావః. ఉపలబ్ధిస్వభావసమానదేశస్యాభ్యుపగమ్య కృత్యోక్తం. ఇదానీం తదేవ నాస్తీత్యాహ (ఉపలబ్ధీతి) కదాచిదభివ్యక్తిః- అనభివ్యక్తిశ్చ కదాచిదిత్యేవం కాలభేదే వా భయం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) ఆనన్దజ్ఞానయోర్విషయవిషయిత్వమభ్యుపేత్య కాదాచిత్కీ తావదభివ్యక్తిర్నిరస్తా. సంప్రతి తదపి న సమ్భవతీత్యాహ (నచేతి) ఆత్మభూతత్వం-స్వాభావికత్వం. విమతం న సమానాశ్రయవిషయం-ధర్మత్వాత్-ప్రదీపప్రకాశవదితి భావః ముక్తావానన్దజ్ఞానాభివ్యక్తిపక్షే దోషాన్తరం వక్తుం భూమికాం కరోతి (విజ్ఞానసుఖయోశ్చేతి) తద్భేదాపాదనమిష్టమేవేత్యాశఙ్క్యాపి దోషమాహ (పరమాత్మేతి) పరమతే నిరాకృతే సిద్ధాన్తే దోషద్వయమాశఙ్క్యతే (మోక్షస్యేతి) మోక్షార్థోఽధికారోఽయత్నః శమదమాదిః శాస్త్రం- మోక్షవిషయం. మోక్షస్య నిర్విశేషత్వేఽపి ప్రత్యగవిద్యాలబ్ధానర్థధ్వంసనిష్ఠత్వేనోభయమర్థవదితి పరిహరతి (నావిద్యేతి) తత్ర నఞర్థం వివృణోతి (నహీతి) కథం తర్హి శాస్త్రార్థవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం త్వితి) తత్ర శాస్త్రార్థవత్త్వం సమర్థయతే (తద్విషయేతి) ప్రస్తుతాత్మవిషయస్తచ్ఛబ్దః సమ్ప్రతి ప్రయత్నస్యార్థవత్త్వం ప్రకటయతి (ప్రాగితి) ప్రథమస్తచ్ఛబ్దశ్శాస్త్రవిషయః ద్వితీయో మోక్షవిషయః ఆత్మనస్సదైకరూపత్వం ప్రాగుక్తమాక్షిపతి (అవిద్యేతి) అవిద్యాస్తోఽపీతి సమాధత్తే (నేతి) యథా రజ్జ్వాద్యవిద్యోత్థసర్పాదేస్తద్విద్యయా ధ్వంసో ధ్వంసయోశ్చ రజ్జ్వాదేర్న వాస్తవో విశేషః - తథాత్మనోఽపి స్వావిద్యామాత్రోత్థవిశేషవత్త్వేఽపి తద్ధ్వంసాధ్వంసయోర్న వాస్తవో విశేషోఽస్తీత్యర్థః. అదోషః- సవిశేషత్వరాహిత్యం ప్రకారాన్తరేణ సవిశేషత్వం శఙ్క్యతే (తిమిరేతి) కిమిదమవిద్యాకర్తృత్వం. తజ్జనకత్వం వా-తదాశ్రయత్వం వేతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (ధ్యాయతీవేతి) ఆత్మనస్స్వతోఽవిద్యాకర్తృత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (అనేకేతి) విషయవిషయ్యాకారతాన్తఃకరణస్య, తత్ర చిదాభాసోదయః, స్యాచ్చాత్మనో వ్యాపారః- తథా చానేకవ్యాపారసన్నిపాతే సత్యహం సంసారీత్యవిద్యాత్మకో భ్రమో జాయతే-తస్మాన్నాత్మనోఽవిద్యాకార్యతేత్యర్థః. కల్పాన్తరం ప్రత్యాహ (విషయత్వేతి) అవిద్యాదేరాత్మదృశ్యత్వాన్న తదాశ్రయత్వం-నహి తద్గతస్య

తద్గ్రాహ్యత్వం- అంశతఃస్వగ్రహాపత్తేరిత్యర్థః తదేవస్ఫోరయతి (యస్యచేతి) అనుభవమనుస్మృత్యాశఙ్కతే (అహంనేత్యాదినా) సాక్షిసాక్ష్యభావేనభేదాభ్యుపగమాన్నాత్మనోఽవిద్యాశ్రయత్వం-మతాన్తరమాహ (నతస్యాపీతి) తదేవస్పష్టయతి (నహీతి) అవిద్యాద్యేవవేకేనగృహీతత్వపిత ద్విషయేత్రా నిత్యైకాకారిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్యచేతి) అజ్ఞానసమ్బన్ధత్వేఽత్మనోఽసవిశేషణమితివిధాన్తరేణదర్శయితుం చోద్యవాక్యమనువదతి (నజానఇతి) అద్వాన్యత్రా (తద్దృష్టేనచ్చేతి) అజ్ఞానాదిస్వచ్ఛన్దార్థః. దృశ్యమానత్వమేవవిశదయతి (కర్మతామితి) ఇతి-వీక్షితిసన్బన్ధః ఏవంపరకీయవాక్యంవ్యాఖ్యాయఫలితమాహ (తస్మాదితి) తత్ర చోద్యవాక్యాద్దృశ్యతరత్యాన్దితేసమికర్తృవిశేషణంచాజ్ఞానమ్బద్ధతేషాం-తస్యాత్ప్రత్యేకంకర్మభూతత్వాదిత్యర్థః విపక్షేదోషమాహ (అథేతి) కథంకర్మస్యాతామిత్యేతదేవవ్యాచష్టే (దృశినేతి) తత్రాపికథంకర్బత్వసమ్భవతే ఏతదేవస్ఫుటయతి (కర్మహీతి) ఏవంసతి-వ్యాప్యవ్యాపకభావస్యభేదనిష్ఠత్వేసతీత్యేతత్ కించ-అజ్ఞానముపలబ్ధృధర్మోనభవతి - ఉపలభ్యమానత్వాత్-దేహగతకార్శ్యాదివదిత్యాహ (నచేతి) అజ్ఞానవత్తత్కార్యమపినాత్మధర్మఃస్యాదిత్యతిదిశతి (తథేతి) అజ్ఞానోత్థస్యేచ్ఛాదేరాత్మధర్మత్వనిరాకరణేప్రతీతివిరోధస్స్యాదితిశఙ్కతే (సుఖేతి) తేషాంగ్రాహ్యత్వమఙ్గీకృత్యపరిహరతి (తథాపీతి) ఆత్మనిష్ఠత్వేసుఖాదీనాంచైతన్యవదాత్మగ్రాహ్యత్వాయోగాత్తద్గ్రాహ్యత్వాంతేషాంనతద్ధర్మతేతిభావః ప్రకారాన్తరేణనిరాకర్తుంనిరాకృతమేవచోద్యమనువదతి (నజానఇతి) కింప్రమాతురజ్ఞానాద్యాశ్రయత్వమనుభవాదభిదధాసి- తత్సాక్షిణోవా తత్రాద్యంప్రత్యాహ (భవత్వమితి) కల్పాన్తరంనిరాకరోతి (యస్త్వితి) నహిమోయత్సాక్షీ - సతత్రాజ్ఞోమూఢోవేతి- తథాచసర్వసాక్షీనాజ్ఞానాదిమాన్భవతీత్యర్థః. ఆత్మనోమోహాదిరాహిత్యేభగవద్వాక్యం ప్రమాణయతి (తథేతి) తస్యసర్వవిశేషశూన్యత్వేవాక్యాన్తరముదాహరతి (సమమితి) ఆదిపదేన *సబంపశ్యన్హిసర్వత్ర * జ్యోతిషామపి తజ్జ్యోతిరిత్యాదిగృహ్యతే ఆత్మనోనిర్విశేషత్వేప్రమాణికేస్వమతముపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) పక్షాన్తరమనుభాషతే (యేత్వితి) అస్య-నిర్విశేషస్యానాద్యాదితియావత్ అజ్ఞానాద్యన్యథా- జ్ఞానాన్మక్తిరితిశాస్త్రమనర్థవాదః. ఆదిశబ్దేనరుద్రరోదనాద్యర్థవాదంద్రష్టాన్తేనాచయతి. సోపహాసందూషయతి (ఉత్పన్నఇతి) నహ్యసవిశేషత్వంశక్యమాత్మనఃప్రతిపత్తుం-నిర్విశేషత్వప్రత్యాయకాగమవిరోధాదితిభావః కథంతర్హిభవద్భిరాత్మతత్త్వమభ్యుపగమ్యతే-తత్రాహ (వయంత్వితి) ప్రమాణవిరుద్ధాసద్దర్శనంతచ్ఛబ్దేనపరామృశ్యతే సత్త్వాదీనామివసామ్యంమాషయతి (సర్వదేతి) భేదాభేదాపవదతి (ఏకరసమితి) తత్రహేతుమాహ (అద్వైతమితి) ద్వైతాభావాపన్నశ్రుత్యాదిత్యర్థః ఏకరసస్యైకౌటస్థ్యంహేత్వన్తరమాహ (అవిక్రియమితి) తదుపపాదయతి (అజమిత్యాదినా) అపరం-మరణాయోగ్యం. తత్రసర్వత్రావిద్యాసమ్బన్ధరాహిత్యంహేతుమాహ (అభయమితి) నను బ్రహ్మైవంవిధం-నత్వాత్మతత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మైవేతి) యథోక్తంప్రత్యగ్భూతంబ్రహ్మేత్యత్రప్రమాణమాహ (ఇత్యేషఇతి) తత్రైవవిద్వదనుభవంప్రమాణయతి (ఇత్యేవమితి) పరపక్షనిరాసేన ప్రకృతంవాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉపచారేనిమిత్తమాహ (విపరీతేతి) ఆత్మాతత్త్వతస్సంసారీతివిపరీతగ్రహవతీబుద్ధిస్తస్యా-నిత్యావిచ్ఛేదమాత్రంజ్ఞానఫలమిత్యుపచారమాత్రమిత్యర్థః. ౬.

రం — (తదేషశ్లోకోభవతి) ఏతస్మిన్నర్థేఽయంమన్త్రోభవతీత్యర్థః. తమేవాహ (తదేవసక్తస్సహకర్మణైతిలిఙ్గంమనోయత్రనిషక్తమస్యేతి) లిఙ్గ్యతేఽనేనేతిలిఙ్గం- సూక్ష్మం తావచ్ఛరీరస్య-జీవస్యమనఃయత్ర- ఫలేనిషక్తం- నివిష్టంభవతి- అనేన- పక్షేణైవతత్ఫలారమ్భకకర్మణాసహాదేహాన్తరయోగకాలేపునస్సన్నైతి - ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఇత్యేషశ్లోకోభవతీత్యన్వయః ప్రకృతమనుసరతి (ప్రాప్యాన్తంకర్మణస్తస్య యత్కించేహకరోత్యయం తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మై లోకాయకర్మణఇతి) అయం- సంసారీహ- లోకేఫలముద్దిశ్య యత్కించిత్కర్మకరోతి-తస్యకర్మణోఽన్తం - భోగేనావసానంప్రాప్య- కృత్స్నఫలంభుక్త్వేతియావత్. తస్మాత్ - అముష్మాల్లోకాదస్మై లోకాయపునరేతి కిమర్థమిత్యత్రాహ (కర్మణేఇతి) కర్మకర్తుమిత్యర్థః. (ఇతినుకామయమానః) ఏవంకామయమానస్సంసరతీత్యర్థః. ఏవమవిద్వద్విషయంసంసారంప్రపఞ్చముపన్యస్యోపసంహృత్యాధునామక్తివిషయంపర్శయతి (అథాకామయమానఇత్యాదినా) అథశబ్దోఽర్థాన్తరపరిగ్రహే. అకామయమానః-వీతరాగః అత్రాప్యవిక్రియతిశేషః (యోఽకామోనిష్కామఆప్తకామఆత్మకామఇత్యాది) యః అకామః-కామశూన్యః కథంకామశూన్యతేత్యత్రాహ (నిష్కామఇతి) నిర్గతాఃకామాయస్మాత్సతథోక్తః. పూర్వస్థితానాంకామానాంనిర్గతత్వాదకామత్వముపపద్యతఇతిభావః ఉత్తరకాలానాం సత్త్వేనిష్క్రాన్తపూర్వకామస్యాపికథంకామత్వమిత్యత్రాహ (ఆప్తకామఇతి) ఆప్తాఃకామాయేనసతథోక్తః. అతోఽనుత్పన్నోత్తరకామఇత్యర్థః కథమాప్తకామత్వమిత్యత్రాహ (ఆత్మకామఇతి) ఆత్మైవకామోయస్యసతథోక్తః ఆత్మవ్యతిరిక్తస్యకామ్యస్యవస్తునోఽభావాదాత్మరూపకామస్యనిత్యసిద్ధత్వాదాప్తకామత్వం అతఏవాకామత్వంచేత్యర్థః. ఏతాదృశస్యబ్రహ్మైవసన్బ్రహ్మాప్యేతీతియోజనా. బ్రహ్మైవసన్-ఆవిర్భూతగుణాష్టకరూపబ్రహ్మరూపస్సన్బ్రహ్మాప్యేతి- పరబ్రహ్మణిలీనోభవతీత్యర్థః. అపిపూర్వస్యఏతేర్లయార్థకత్వాత్ లయోనామ- తద్విభక్తతయాదర్శనాభావః. అపహతపాప్మత్వాదిబ్రహ్మరూపసాధర్మ్యేణపరబ్రహ్మవిభక్తతయాదర్శనాయోగ్యోభవతీత్యర్థః. నన్వేతన్నసమ్భవతి-బ్రహ్మరూపావిర్భావోహిపరంబ్రహ్మోపసమ్పన్నస్యైవభవతి-*పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతిశ్రవణాత్. పరబ్రహ్మోపసమ్పత్తిర్నామ-దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిరేవ. సాచదేశవిశేషేఽర్చిరాదిమార్గగతిమన్తరేణనసమ్భవతి. తద్గతిశ్చభూతసూక్ష్మయుక్తప్రాణాదిరూపలిఙ్గశరీరయుక్తస్యైవభవతి. తదుక్తంచకర్మాధీనః. విధూతకర్మణశ్చఉత్క్రాన్తప్రాణతయాదేహేన్ద్రియప్రాణయోగాసమ్భవేనార్చిరాదిగత్యాదేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్త్యసమ్భవాద్బ్రహ్మరూపావిర్భావాభావేన బ్రహ్మైవసన్బ్రహ్మాప్యేతీతినోపపద్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ (నతస్యప్రాణాఉత్క్రామన్తీతి) తస్మాత్-

ఉ.— తదేష శ్లోకో భవతి యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః। అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి తద్యథాఽహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే మృతా ప్రత్యస్తా శయీతైవమేవేదగ్ం శరీ

అకామత్వాద్యుక్తగుణాజ్జీవాత్ప్రాణా నోత్క్రామన్తీత్యర్థః నతు స్వదృశోఽతివిద్వద్వాదానలక్షణసమ్బన్ధ ఇతి షష్ఠీ అత ఏవ సమాన ప్రకరణే మాధ్యన్దినశాఖాయాం * నతస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీత్యతిస్పష్టం పఞ్చమీ శ్రూయతే ఇదం చ వాక్యముత్క్రాన్తిప్రాపదేచి న్తితం అత్ర హి * అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇత్య... బ్రహ్మాభావ శ్రవణాదుత్క్రాన్తిరిహ ప్రాస్తైవ వ్యతే- *సమానా చాసృత్యుపక్రమాదమృతత్వం చానుపోష్య అసృత్యుపక్రమాత్-ఆగత్యుపక్రమాత్. నాడీ ప్రవేశాత్ప్రాగుత్క్రాన్తిర్విద్వదవిదుషోస్సమానా * శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిస్సృతైకా। తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీతి విదుషోఽపి నాడీవిశేషేణోత్క్రమణశ్రవణాదుత్క్రాన్తిరవర్జనీయైవ * అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి విదుషోఽత్రైవ శ్రూయమాణం యదమృతత్వం - తదనుపోష్య - శరీరేన్ద్రియసమ్బన్ధమదగ్ధ్వైవ ఉత్తరపూర్వాఘాశ్లేషవినాశరూపమమృతత్వమిచ్యతే *అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి చోపాసనకాల బ్రహ్మానుభవాభిప్రాయం * తదాపీతేస్సంసారవ్యపదేశాత్ అవశ్యం చైతత్ - అమృతత్వమదగ్ధదేహసమ్బన్ధస్యైవ వక్తవ్యం కుతః ఆపీతేస్సంసారవ్యపదేశాత్ ఆపీతిః-అప్యయః ఆ బ్రహ్మాప్యయం సంసారో హి వ్యపదిశ్యతే * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే అథ సమ్పత్స్య ఇతి *అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య। ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవానీతి వ్యపదేశాత్ *సూక్ష్మం ప్రమాణతశ్చ తథోపలబ్ధేః దేవయానేన పథా గచ్ఛతో విదుషః *తం ప్రతి బ్రూయాత్సత్యం బ్రూయాదితి చన్ద్రమస్సంవాదస్య ప్రమాణ ప్రతిపన్నత్వాచ్చ సూక్ష్మం శరీరమామోక్షమనువర్తత ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యం- సహ్యశరీరస్య చన్ద్రముపాసంవాదస్స మ్భవతి. *నోపమర్దేనాతః అతః * అథ మర్త్యోఽమృతో భవతీతి శ్రూయమాణమమృతత్వం శరీరేన్ద్రియసమ్బన్ధానుపమర్దనైవోత్తరపూర్వాఘాశ్లేష వినాశరూపమఙ్గీకర్తవ్యం *అస్యైవ చోపపత్తేరూష్మా అస్య- సూక్ష్మశరీరస్యైవ చిదుపసంహృతత్వాదేవ విదుషోఽపి మ్రియమాణస్య క్వాచిత్కఊష్మోపలభ్యతే * ప్రతిషేధాదితి చేన్న శారీరాత్ స్పష్టో హ్యేకేషాం నను * యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామో న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి విదుషో దేహాదుత్క్రాన్తిః ప్రతిషిద్ధా నచేదం శారీరాపాదానకోత్క్రమణనిషేధపరమితి వాచ్యం- *యత్రాయం పురుషో మ్రియత ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో నేత్యార్తభాగప్రశ్నే *నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః సహోచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేత ఇతి ఉచ్ఛూనత్వాదీనాం శరీరధర్మాణాం ప్రతిపాదనేన శారీరాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధస్యైవ యుక్తత్వాత్. నహి... మ్రియమాణత్వం శయిత్వం వా యు జ్యతే అతశ్శరీరాపాదానకోత్క్రమణనిషేధాన్నోత్క్రాన్తిర్విదుష ఇతి చేన్న- శారీరాదేవోత్క్రమణం ప్రతిషిధ్యతే- ఏకేషాం- మాధ్యన్దినానామామ్నా యే హి స్పష్టం * యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామో న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి శారీరాపాదానకోత్క్రమణ ప్రతిషేధాత్. కాణ్వశాఖాయాంతు *నతస్య ప్రాణా ఇతి షష్ఠీ నతు స్వశారీరాపాదానత్వలక్షణసమ్బన్ధపరా. * ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో నేత్యార్తభాగప్రశ్నే మవిదుషోఽప్రస్తుతత్వేనావిద్వద్విషయత్వావశ్యమ్భావేనావిదుషశ్శరీరాదుత్క్రాన్తేః ప్రతిషేద్ధుమశక్యత్వాత్ ప్రాణశారీరాపాదానకోత్క్రమణ ప్రతిషేధపరత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్. నచ తత్ర వాక్యశేష శ్రుతానాముచ్ఛూనత్వాదీనామాత్మన్యనుపపత్తిః- శరీరాపాదానకోత్క్రాన్తిప్రతిషేధవాదినాపి * ఆత్మకామో న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి మాధ్యన్దినశాఖావాక్యైక్యే భేదోపచారస్యాపి స్వాశ్రయణీయత్వాత్ నచ ప్రాణానాం శారీరాదుత్క్రాన్తేరప్రసక్తత్వాత్ప్రతిషేధానయుక్త ఇతి వాచ్యం - వృద్ధౌ దుద్దీయమానే దేహేఽస్మిన్ జ్వదృభాయుధంగమనసమ్భవాత్. * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే అథ సమ్పత్స్య ఇతి దేహవియోగానన్తర బ్రహ్మసమ్పత్తివచనేన తదానీమేవ శారీరాత్ప్రాణోత్క్రమణస్య ప్రసక్తత్వాచ్చ. తథాచ సూక్ష్మశరీరసాధ్యార్చిరాదిగత్యభావే బ్రహ్మసమ్పత్తేస్తత్సాధ్యాయా అనుపపత్తిరితి శఙ్కాపరిహారాయ * నతస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీత్యత్ర తస్యేతి నిరవస్యం అతో విద్వదవిదుషోరుత్క్రాన్తిస్సమానేతి స్థితం ప్రకృతమనుసరామః ౬

శం.— స్వప్నబుద్ధాన్తగమనదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికస్సంసారోవర్ణితః సంసారహేతుశ్చావిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాఖ్యా ..తా. ...పాధిభూతైః కార్యకరణలక్షణైర్భూతైః పరివేష్టితస్సంసారిత్వమనుభవతి- తాని చోక్తాని తేషాం సాక్షాత్ప్రయోజకౌ ధర్మాధర్మావితి పూర్వపక్షం కృత్వా కామ ఏవేత్యవధారితం యథా చ బ్రాహ్మణేనాయమర్థోఽవధారితః ఏవం మన్త్రేణాపీతి బన్ధకారణం చోక్త్వోపసంహృతం ప్రకరణం *ఇతి తు కామయమానస్సంసరతి * అథాకామయమాన ఇత్యారభ్య సుషుప్తదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికభూతస్సర్వాత్మభావో మోక్ష ఉక్తః. మోక్షకారణం చాత్మకామతయా యదాప్తకామత్వముక్తం- తచ్చ నాత్మజ్ఞానమన్తరేణాత్మకామతయాఽఽప్తకామత్వమితి సామర్థ్యాద్బ్రహ్మవిద్యైవ మోక్షకారణమిత్యుక్తం అతో యద్యపి కామో మూలమిత్యుక్తం- తథాపి మోక్షకారణవిపర్యయేణ బన్ధకారణమవిద్యేత్యేతదప్యుక్తమేవ భవతి అత్రాపి మోక్షో మోక్షసాధనం చ బ్రాహ్మణేనోక్తం. తస్యైవ దృఢీకరణాయ మన్త్రోదాహ్రియతే శ్లోకశబ్దవాచ్యః- తత్-తస్మిన్నేవార్థ ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి. యదా- యస్మిన్కాలే సర్వే- సమస్తాః కామాః- తృష్ణాప్రభేదాః ప్రముచ్యన్తే- ఆత్మకామస్య బ్రహ్మవిదః సమూలతో విశీర్యన్తే. యే ప్రసిద్ధా లోక ఇహాముత్రార్థాః పుత్రవిత్తలోకైషణాలక్షణా అస్య- ప్రసిద్ధస్య పురుషస్య హృది- బుద్ధౌ శ్రితాః- ఆశ్రితాః అథ- తదా సః మర్త్యః - మరణధర్మా సన్ కామవియోగాత్సమూలతోఽమృతో భవతి. అనాత్మవిషయాః కామా అవిద్యాలక్షణా మృత్యవ ఇత్యేతదుక్తం భవతి. అతో మృత్యువియోగే విద్వాన్ జీవన్నేవామృతో భవతి. అత్ర - అస్మి

శగ శేతే। అథాయమశరీరోఽమృతః ప్రాణో బ్రహ్మైవ తేజ ఏవ సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః. ౭

న్నేవ శరీరేఽవ తిష్ఠమానో [illegible] బ్రహ్మ సమశ్నుతే - బ్రహ్మభావం మోక్షం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. అతో మోక్షో న దేశాన్తరగమనాద్యపేక్షతే - తస్మాద్విదుషో నోత్క్రామన్తి ప్రాణాః- యథావస్థితా ఏవ స్వకారణే పురుషే సమవనీయన్తే - నామమాత్రం హ్యవశిష్యత ఇత్యుక్తం. కథం పునః సమవనీతేషు ప్రాణేషు, దేహే చ స్వకారణే ప్రలీనే, విద్వాన్ముక్తోఽత్రైవ సర్వాత్మా సన్ వర్తమానః పునః పూర్వవద్దేహిత్వం సంసారిత్వలక్షణం న ప్రతిపద్యత ఇతి అత్రోచ్యతే- తత్ తత్ర యథా దృష్టాన్తః అహి నిర్ల్వయనీ [illegible] సర్పః తస్య నిర్ల్వయనీ- నిర్మోకః సాహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే - సర్పాశ్రయే వల్మీకాదావిత్యర్థః. ప్రత్యస్తా- ప్రక్షిప్తా అనాత్మభావేన సర్పేణ పరిత్యక్తా శయీత- వర్తేత ఏవమేవ- యథాఽయం దృష్టాన్తః ఇదం శరీరం సర్పస్థానీయేన ముక్తేనాఽనాత్మభావేన పరిత్యక్తం మృతమివ శేతే అథేతరస్సర్పస్థానీయో ముక్తస్సర్వాత్మభూతః సర్వవత్రైవ వర్తమానోఽశరీర ఏవ- న పూర్వవత్పునః సశరీరో భవతి కామకర్మప్రయుక్తశరీరాత్మభావేన హి పూర్వం సశరీరో మర్త్యశ్చ- తద్వియోగాదథేదానీమశరీరః అత ఏవ చామృతః ప్రాణః- ప్రాణితీతి ప్రాణః * ప్రాణస్య ప్రాణ [illegible] మనోమయః ప్రాణశరీరనేతా, * ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన ఇతి చ శ్రుత్యన్తరే, ప్రకరణవాక్యసామర్థ్యాచ్చ పర ఏవాత్మాత్ర ప్రాణశబ్దవాచ్యః బ్రహ్మైవ- పరమాత్మైవ కిం పునస్తత్ తేజ ఏవ- విజ్ఞానజ్యోతిః యేనాత్మజ్యోతిషా జగదవభాస్యమానం ప్రజ్ఞానేత్రం విజ్ఞానజ్యోతిష్మత్సదవిభ్రంశం గతం యః కామప్రశ్నో విమోక్షార్థో యాజ్ఞవల్క్యేన వరో దత్తో జనకాయ స హేతుకో బన్ధమోక్షార్థలక్షణో దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభూతః- సవిస్తరః- [illegible] జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికారూపధారిణ్యా శ్రుత్యా- సంసారవిమోక్షోపాయ ఉక్తః ప్రాణిభ్యః ఇదానీం శ్రుతిస్స్వయమేవాహ - విద్యానిష్క్రయం జనకేనైవముక్త ఇతి. కథం సోఽహం- [illegible] త్వయా భగవతే [illegible] సహస్రం దదామీత్యాహ- [illegible] హోవాచ - ఉక్తవాన్ జనకో వైదేహః అత్ర కస్మాద్విమోక్షపదార్థే నిర్ణీతే విదేహరాజ్యమాత్మానమేవ చ న నివేదయతి- [illegible] సహస్రమేవ దదాతి [illegible] ప్రాయ ఇతి అత్ర కేచిద్వర్ణయన్తి- అధ్యాత్మవిద్యారసికో జనకః శ్రుతమప్యర్థం పునర్మన్త్రైః శ్రోతుమిచ్ఛతి- [illegible] సర్వం నివేదయిష్యామి [illegible] యాజ్ఞవల్క్యస్య నరస్తైని వేదయిష్యామీతి హి మన్యతే యది చాత్రైవ సర్వం నివేదయామి- [illegible] త్వా [illegible] కామ్యవస్యేతి చ భయాత్సహస్రదానం శ్రుత్వా పాలిజిజ్ఞాపయామీతి సర్వమప్యేతదసత్పురుషస్యైవ- [illegible] తద్వ్యాఖ్యానమపపత్తేః అర్థశేషోపపత్తేశ్చ. విమోక్షపదార్థ ఉక్తే ఆత్మజ్ఞానసాధన, మాత్మజ్ఞానశేషభూతశ్చ సర్వైషణాపరిత్యాగః సన్న్యాసాఖ్యః [illegible] వక్తవ్యః [illegible] తస్మాచ్ఛ్లోకమాత్రేషు శ్రుతేషు కల్పనాఽనృజ్వీ అగతికా హి గతిః పునరుక్తార్థకల్పనా- సా చాయుక్తా సత్యాం గతౌ. న చ తత్సమ్పూర్ణమిత్యుపోద్ఘాతః సన్న్యాసం సత్యతో మోక్షసాధనం [illegible] వక్ష్యతి నైష గోపః - ఆత్మజ్ఞానవదప్రయోజకస్సన్న్యాసపక్షే [illegible] మన్యతే - * సన్న్యాసేన తనుం త్యజేదితి హి స్మృతిః సాధనత్వపక్షే వినా తదూర్ధ్వం విమోక్షస్య వేతి ప్రశ్నస్య [illegible] మోక్షసాధనభూతాత్మజ్ఞానవిధానార్థత్వాత్ ౭

[illegible] - [illegible] తారయితుం వ్యాఖ్యానార్థమనువదతి (స్వప్నేత్యాదినా) అయమర్థః- సంసారస్తద్ధేతుశ్చ [illegible] * వదేవ సర్వస్వహంకర్తేత్యాదిః ఆత్మజ్ఞానస్యత్యాగో మోక్షకారణత్వమపేక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (లబ్ధేతి) అతః- బ్రహ్మజ్ఞానం మోక్షకారణమిత్యావిర్భావయిష్యన్ [illegible] బన్ధస్యేతి శేషః. అత్రైవ మోక్షప్రకరణే [illegible] బన్ధప్రకరణం [illegible] ఉక్తార్థే తత్రైవ ఇత్యత్రోచ్యతే [illegible] ([illegible]) యస్మిన్కాలే- విద్యాపరిపాకావస్థాయామిత్యర్థః. [illegible] సర్వవిశేషణమిత్యాహ (సమస్తా ఇతి) [illegible] ([illegible]) [illegible] సర్వం వ్యాకరోతి (అస్య కామస్యేతి) తానేవ విశినష్టి (యే ప్రతిష్ఠా ఇతి) [illegible] నిరాకరోతి (హృదీతి) సమూలకామవిమోక్షాదివిషయస్పృష్టః కామవిమోక్షాదస్యార్థతో భవతి [illegible] (అథేతి) నేషాం స్మృత్యుత్వే కింస్యాత్ - తత్రాహ (అత ఇతి) అత్రేత్యాదినా నివర్తితమర్థమాహ (అలోకేతి) ఆదిపద [illegible] (తస్మాదితి) [illegible] ప్రాహ (యథేతి) ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతిరాహిత్యం- యథా [illegible] మిత్యాహ (నామమాత్రమితి) తదస్తిత్వాదివాక్యసరస్యాం శఙ్కామాహ (కథం పునరితి) [illegible] ప్రాణాదిషు బాధ్యేష్వపి దేహే పేదస్థానగతే- తతో స్య పూర్వవద్దేహిత్వాద్విద్యానైయర్థ్యమిత్యర్థః. దృష్టాన్తేన పరిహరతి (అత్రేత్యాదినా) దేహే [illegible] త్రాభిమానరాహిత్యం తత్రోచ్యతే [illegible] లీయతే- సాహినిర్ల్వయనీ- సర్పత్వగుచ్యతే [illegible] సర్పదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికం దర్శయతి (అథేతి) అజ్ఞానేన సహ దేహస్య న [illegible] మశరీరత్వాపి [illegible] శరీరత్వం విశదయతి (కామేతి) పూర్వమిత్యవిద్యావస్థోక్తిః ఇదానీమితి విద్యావస్థోచ్యతే. వ్యుత్పత్త్యా ప్రాణం వ్యావర్తయతి (ప్రాణస్యేతి) శ్లోకే- పర ఏవాత్మా యథా ప్రాణశబ్దః- తథా శ్రుత్యన్తరే ప్రాణశబ్దః పర ఏవాత్మా- తథా శ్రుతిరిత్యాహ (ప్రాణేతి) కించ- పరవిషయమిదం ప్రకరణం- * అథాకామయమాన ఇతి మోక్షస్య ప్రస్తుతత్వాత్. అథాయమిత్యాదివాక్యం చ తద్విషయం- అన్యథా బ్రహ్మాదిశబ్దానుపపత్తేః తస్మాదుభయసామర్థ్యాదత్ర పర ఏవాత్మా ప్రాణశబ్దిత ఇత్యాహ (ప్రకరణేతి) విశేష్యం దర్శయిత్వా విశేషణం దర్శయతి (బ్రహ్మైవేతి) బ్రహ్మశబ్దస్య కమలాసనాదివిషయత్వం వారయతి (కిం పునరితి)

ఊ.— తదేతే శ్లోకా భవన్తి। అణుః పన్థా వితతః పురాణో మాం స్పృష్టోఽనువిత్తో మయైవ । తేన ధీరా అపి యన్తి బ్రహ్మవిదః స్వర్గం లోకమిత ఊర్ధ్వం విముక్తాః. ౮

తేజశ్శబ్దస్య కార్యజ్యోతిర్విషయత్వమాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (యేనేతి) ప్రజ్ఞా- ప్రకృష్టాజ్ఞప్తిః. స్వరూపచైతన్యం నేత్రమివ నేత్రం- ప్రకాశకమస్యేతి తథోక్తం సోఽహమిత్యాదేస్తాత్పర్యం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (యః కామ ప్రశ్న ఇతి) నిర్ణయ ప్రకారం సఙ్క్షిపతి (సంసారేతి) సోఽహమిత్యాదివాక్యాన్తరముత్థాపయతి (ఇదానీమితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం వాక్యమాదాయ విభజతే (కథమితి) సహస్రదానమాక్షిపతి (అత్రేతి) సర్వస్వదాన ప్రస్తావే సహస్రదాన హేతుమేకదేశీయం దర్శయతి (అత్ర కేచిదిత్యాదినా) కదాచిత్ గురవే సర్వస్వం రాజా నివేదయిష్యతి- తత్రాహ (శ్రుత్వేతి) నను పునః శ్రుత్వాపి రాజా కిమితి సంప్రత్యేవ సర్వస్వం గురవే న ప్రయచ్ఛతి- ప్రభూతాం దక్షిణాం గురుం ప్రీణయన్ స్వీయాంశు శ్రోష్యతి- తత్రాహ (యదిచేతి) అనాప్తాక్తాహృదయే ఽన్యన్నిధాయ వాచ్యన్యన్నిష్పాదనాత్మకం వ్యాజాన్తరం యుక్తం- శ్రుతౌత్వ పౌరుషేయ్యామపాస్తాశేషదోషశఙ్కాయాం న వ్యాజోక్తిర్యుక్తా - తదీయస్వారసిక ప్రమాణ్యభఙ్గప్రసఙ్గాదితి దూషయతి (సర్వమపీతి) ఏకదేశీయపరిహారాసమ్భవే హేత్వన్తరమాహ (అర్థేతి) తదుపపత్తిమేవోపపాదయతి (విమోక్షేతి) [illegible] సకృదుక్తే స్తదీయశుశ్రూషాధీనం సహస్రదానమనుచితమిత్యాశఙ్క్యాత్మజ్ఞానసాధనత్వేన ప్రాగనుక్తేనైన సహ భూయోఽపి సన్న్యాసస్య వక్తవ్యత్వే యోగాత్తదిచ్ఛయా యుక్తం సహస్రదానమిత్యాహ (అగతికాహి) నను సన్న్యాసాదివిద్యాస్తుత్యర్థముచ్యతే- మహాభాగా హి యం- యల్లబ్ధ్వా దుష్కరమపి కరోతి- అతో నార్థశేషసిద్ధిః- తత్రాహ (నచేతి) న తావత్సన్న్యాసో విద్యాస్తుతిః- * విదిత్వా వ్యుత్థాయేతి సమానకర్తృకత్వనిర్దేశాదిపదస్య ముఖ్యార్థం నాపి శమాదిర్విద్యాస్తుతిః- తత్రాపి విధేర్వ్యక్త్యమాణత్వాదిత్యర్థః అర్థశేషశుశ్రూషయా సహస్రదానమిత్యత్ర జనకస్యాకౌశలం చోదయతి (నన్వితి) రాజ్ఞః శిక్షితమకౌశలం దూషయతి (నైష ఇతి) తత్ర హేతుమాహ (ఆత్మజ్ఞానవదితి) యథాత్మజ్ఞానం మోక్షప్రయోజకం- నతథా సన్న్యాసః సచాస్మిన్ప్రశ్నే తస్యాకథ్యత్వం- ప్రతిపత్తికర్మాపి సన్న్యాసస్యావాదితి రాజా యతో మన్యతే- తతస్సన్న్యాసస్య న జ్ఞానతుల్యత్వం అతో నాత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీతి పృచ్ఛతీత్యర్థః సన్న్యాసస్య ప్రతిపత్తికర్మవత్కర్తవ్యత్వే ప్రమాణమాహ (సన్న్యాసేనేతి) నను విపదిపాస్సన్న్యాసమఙ్గీకుర్వతా సతస్స్య ప్రతిపత్తికర్మవదసుత్యాయత్వమిష్యతే - తత్రాహ (సాధనత్వేతి) *త్యజతైవ హి తజ్జ్ఞేయమస్య ప్రత్యక్పరం పదమిత్యుక్తత్వాదిత్యర్థః. ౭

రం.— (తదేతే శ్లోకా భవతి) ఇతి- తత్ర బ్రహ్మవిదివిషయే ఏతే శ్లోకాః ప్రవృత్తా భవతీత్యర్థః. శ్లోకమేవాహ (యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః। అథమర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి) కామాః- దుర్విషయగోచరమనోరథాః అస్య - జీవస్య హృది శ్రితాః - హృదయాస్యైవ యదాశాన్తా భవన్తి- అథ- తదనన్తరమేవోపాసకోమర్త్యస్సన్నమృతో భవతి- వినష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరాఘో భవతి అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే- అత్రైవోపాసనవేళాయాం బ్రహ్మానుభవతీత్యర్థః. పాపసంబన్ధరాహిత్యేన బ్రహ్మానుభవేన చ హేతునాముక్త ఇవ భవతీత్యభిప్రాయః. (తద్యథాఽహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే మృతా ప్రత్యస్తా శయీతైవమేవేదం శరీరం శేతే) యథా అహినిర్ల్వయనీ- సర్పస్య నిర్మోకః స ప్రేణ వల్మీకే ప్రత్యస్తా- నిస్పృష్టా సర్పాసంసక్తా అత ఏవ మృతా- నిష్ప్రాణా సెదా రేపశ్యతాం సర్పవదవభాసమానా శయీత- ఏవమేవ బ్రహ్మవిదశ్శరీరమహమ్బుద్ధ్యగోచరతయా పరిత్యక్తమపి పశ్యతాం బ్రహ్మవిచ్ఛరీరమివ భాసమానం శేత ఇత్యర్థః. (అథాయమశరీరోఽమృతః ప్రాణో బ్రహ్మైవ తేజ ఏవ , అథ దర్శనసమానాకార బ్రహ్మవిద్యాధిగమోత్తరకాలమయం- బ్రహ్మవిదమృతోఽపి- మరణరహితోఽపి. మరణాత్ప్రాగపి అశరీరః - అశరీరకల్ప ఏవేత్యర్థః. శరీరస్పర్శిపుణ్యపాపాదిజనితవిశేషాదృష్టాభావాదితి భావః ప్రాణో బ్రహ్మైవ- ప్రాణభృత్త్వే సతి తాదాత్విక బ్రహ్మానుభవసత్త్వాత్ ఆనన్దాచ్చ బ్రహ్మరూపణ ఏవేత్యర్థః తేజ ఏవ - అజ్ఞానతమస్తాన్ధకారప్రతిభట ఏవేత్యర్థః ఏవం ప్రాప్తబ్రహ్మనిర్వ్యాజనకమాహ కిమితి (సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామీతి) స్పష్టార్థః ౭

శం.— అస్మిన్నర్థే మన్త్రా బ్రాహ్మణోక్తార్థప్రతిపాదకా ఏతే శ్లోకా భవన్తి. అణుః- సూక్ష్మః పన్థాః- దుర్విజ్ఞేయత్వాత్ వితతః- విస్తీర్ణః విస్పష్టతరణ హేతుత్వాద్వా- * వితర ఇతి పాఠాన్తరాత్. మోక్షసాధనో జ్ఞానమార్గః పురాణః- చిరన్తనః నిత్యశ్రుతిప్రకాశితత్వాత్ న తార్కికబుద్ధిప్రభవకుదృష్టిమార్గవదర్వాక్కాలికః. మాం స్పృష్టః- మయా లబ్ధ ఇత్యర్థః యో హి యేన లభ్యతే - సతేన స్పృశతీవ సమ్బధ్యతే- తేనాయం బ్రహ్మవిద్యాలక్షణో మోక్షమార్గో మయా లబ్ధత్వాన్మాం స్పృష్ట ఇత్యుచ్యతే న కేవలం మయా లబ్ధః- కిన్త్వనువిత్తో మయైవ అనువేదనం నామ- విద్యాయాః పరిపాకాపేక్షయా ఫలావసానతా నిష్ఠా ప్రాప్తిః భుజేరివ తృప్త్యవసానతా. పూర్వం తు జ్ఞాన ప్రాప్తిసమ్బన్ధమాత్రమేవేతి విశేషః. కిమసావేవ మన్త్రదృక్ ఏకో బ్రహ్మవిద్యాఫలం ప్రాప్తః- నాన్యః ప్రాప్తవాన్- యేనానువిత్తో మయైవేత్యవధారయతి నైష దోషః- అస్యాః ఫలమాత్మసాక్షికమనుత్తమమితి బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతిపరత్వాత్. ఏవం హి కృతార్థాభిమానకరణమాత్మప్రత్యయసాక్షికమాత్మజ్ఞానం- కిముతేహ పరమన్యత్ స్యాదితి బ్రహ్మవిద్యాం స్తౌతి. నతు పునరన్యో బ్రహ్మవిత్తత్ఫలం న ప్రాప్నోతీతి- *తద్యో యో దేవానామితి సర్వార్థశ్రుతేః. తదేవాహ - తేన- బ్రహ్మవిద్యామార్గేణ ధీరాః- ప్రజ్ఞావన్తోఽన్యేఽపి బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః. అపియన్తి- అపిగచ్ఛన్తి బ్రహ్మవిద్యాఫలం మోక్షం స్వర్గం లోకం చ. స్వర్గలోకశబ్దస్త్రివిష్టపవాచ్యపి సన్నిహ ప్రకరణాన్మోక్షాభిధాయకః. ఇతః- అస్మాచ్ఛరీరపాతాదూర్ధ్వం- ఊర్ధ్వం. జీవన్త ఏవ విముక్తాస్సన్తః. ౮

ఉ.— తస్మిఞ్ఛుక్లముత నీలమాహుః పిఙ్గళగ్ం హరితం లోహితం చ । ఏష పన్థా బ్రహ్మణా హానువిత్తః తేనైతి బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృత్తైజసశ్చ ॥ ౯

ఆ.— రాజ్ఞోఽకౌశలం పరిహృత్య పున్నాన్నవతారయతి (ఆత్మకామస్యేతి) యదేత్యాద్యతీతశ్లోకేనాగామిశ్లోకానాముపపాదనరుక్త్యం సూచయతి (వితరేతి) జ్ఞానమార్గస్య సూక్ష్మత్వే హేతుమాహ (దుర్విజ్ఞేయత్వాదితి) విస్తీర్ణత్వం పూర్వవస్తువిషయత్వాదవధేయం మాధ్యన్దినశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (విస్పష్టేతి) ప్రయత్నసాధ్యత్వం తస్యపశ్చాద్వివక్ష్యతే కథం పునరధునాతనో వైదికో జ్ఞానమార్గశ్చిరన్తనోనిరుచ్యతే- తత్రాహ (నిత్యేతి) విశేషణప్రకాశితమర్థముక్త్వా తస్యవ్యవచ్ఛేద్యమాహ (నతార్కికేతి) మన్త్రద్రష్టకాలబ్ధత్వేఽపి కుతో జ్ఞానమార్గస్య తత్సంస్పర్శిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యోగేతి) అనువేదనలాభయోర్విశేషాభావాత్పునరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (అనువేదనమితి) పూర్వశబ్దేన పారక్రమానుసారేణ లాభోగృహ్యతే ఏవకారమాశ్రిత్యశఙ్కతే (కిమసావితి) తథాచ *విద్యోదేవానామిత్యాద్యవిశేషశ్రుతిర్విరుధ్యత ఇతిశేషః అవధారణశ్రుతేరన్యపరత్వేనాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వాభావమభిప్రేత్య పరిహరతి (నైషదోష ఇతి) స్తుతిపరత్వమేవ ప్రకటయతి (ఏవం హీతి) కృతార్థోఽస్మీత్యాత్మన్యభిమానకారణం స్వానుభవసిద్ధమాత్మజ్ఞానం - నాస్మాదన్యదుత్కృష్టం కించిదిత్యేవం విద్యామవధారణశ్రుతిః ప్రస్తౌతీత్యర్థః యథా శ్రుతార్థత్వే కో దోషః స్యాదితి చేత్- తత్రాహ (నత్వితి) ఇతి- అవధారణశ్రుత్యా వివక్షితమితి శేషః తత్రహేతుః (తద్యోయ ఇతి) సర్వార్థశ్రుతేః- బ్రహ్మవిద్యా సర్వార్థా- సర్వసాధారణీతి [illegible] బ్రహ్మవిద్యాయాః సర్వార్థత్వే వాక్యశేషం ప్రమాణత్వేనావతార్య వ్యాచష్టే (తదేవేతి) నను మోక్షే స్వర్గశబ్దో న యుజ్యతే- తస్యాన్యార్థరేరూఢత్వాత్. అత ఆహ (స్వర్గేతి) యథా జ్యోతిష్టోమప్రకరణే శ్రుతో జ్యోతిశ్శబ్దో జ్యోతిష్టోమవిషయః- తథా మోక్షప్రకరణే శ్రుతః స్వర్గశబ్దో మోక్షమధికరోతి- మాధ్యన్దినకాణ్వే బ్రహ్మవిద్యాయాముత్కర్షప్రసఙ్గాదితి భావః జీవన్నేవ ముక్తాస్సన్తః శరీరపాతాదూర్ధ్వం మోక్షముపయన్తీతి సమ్బన్ధః ౮

౮ం.— (తదేవేత్యాకాశవన్తి) అత్- అత్ర, తస్మిన్విషయే, బ్రహ్మవిద్విషయేఽపి శ్లోకాభవన్తీత్యర్థః తానేవాహ (అణుఃపన్థా వితతః పురాణో మాం స్పృష్టోఽనువిత్తో మయైవేత్యాది) అణుః- దుర్విజ్ఞానః మానాన్తరానధిగమ్యః వితతః- వేదాన్తేషు విస్తరేణ ప్రతిపాదితః పురాణః- అనాదిః మాంస్పృష్టః- ఉపాసకం మాం ప్రాప్తః, శతాధికనాడీద్వారాస్వదేహాత్పూర్వస్యర్యః మయైవానువిత్తః - [illegible] భూతశ్చ [illegible] బ్రహ్మవిదః ఇతః- అస్మాద్దేహాద్విముక్తాస్సన్తః ¶ ఊర్ధ్వం- సర్వేభ్యో [illegible] అత్ర స్వర్గశబ్దః ప్రకరణాత్ [illegible] అపియన్తి- ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ౮

౯ం.— అస్మిన్మోక్షసాధనమార్గే నిప్రతిపత్తిర్ముముక్షూణాం. పథం. తస్మిన్ శుక్లం- శుద్ధం విమలమాహుః కేచిన్ముముక్షవః. నీలమన్యే పిఙ్గలమన్యే హరితం లోహితం [illegible] నాడ్య [illegible] శ్లేష్మాదిరససమ్పూర్ణాః- శుక్లస్య నీలస్య పిఙ్గలస్యేత్యాద్యుక్తత్వాత్ [illegible] *ఏష శుక్ల ఏష నీల ఇత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. దర్శనమార్గస్య చ శుక్లాదివర్ణాసమ్భవాత్. సర్వథాపి తు ప్రకృతాద్బ్రహ్మవిద్యామార్గాదన్యపి తే మన్యామహే. నను శుక్లః- శుద్ధోఽద్వైతమార్గః. న- నీలపీతాదిశబ్దైర్వర్ణవాచకైః సహానుపఠనాత్. యతః శుక్లాదీన్ [illegible] మోక్షమార్గాః- సంసారవిషయా ఏవహితే- *చక్షుషో వా మూర్ధ్నో వాఽన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్యో వేతి శరీరదేశాన్నిస్సరణసమ్బన్ధా, [illegible] ప్రాపకా హి తే. తస్మాదయమేవ మోక్షమార్గః- య ఆత్మకామత్వేనాప్తకామతయా సర్వకామక్షయేగమనానుపపత్తౌ ప్రదీపనిర్వాణవత్ [illegible] పన్థాః బ్రహ్మణా- పరాత్మస్వరూపేణైవ బ్రాహ్మణేన త్యక్తసర్వైషణేనానువిత్తః. తేన బ్రహ్మవిద్యామార్గేణ బ్రహ్మవిదన్యోఽప్యేతి. కీదృశో బ్రహ్మవిత్తేనైతీతి ఉచ్యతే- పూర్వం పుణ్యకృద్భూత్వా పునస్త్యక్తపుత్రాద్యేషణః [illegible] తైజసశ్చ - ఆత్మభూత ఇహైవేత్యర్థః ఈదృశో బ్రహ్మవిత్తేన మార్గేణైతి. న పునః పుణ్యాదిసముచ్చయకారిణో గ్రహణం- విరోధాదిత్యవోచామ *అపుణ్యపుణ్యోపరమే యం పునర్భవనిర్భయాః శాన్తాస్సన్న్యాసినో యాన్తి తస్మై మోక్షాత్మనే నమః [illegible] *[illegible] పుణ్యాపుణ్యత్యాగోపదేశాత్ [illegible] నారమ్భం నిర్నమస్కారమస్తుతిం। అక్షీణం క్షీణకర్మాణం తం దేవా బ్రాహ్మణం విదుః * నైతాదృశం బ్రాహ్మణస్యాస్తి విత్తం యథైకతా సమతా సత్యతా చ। శీలం స్థితిర్దణ్డనిధానమార్జవం తతస్తతశ్చోపరమః క్రియాభ్య ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. ఉపదేశ్యన్తి చేహాపి తు * ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్య నకర్మణా వర్ధతే నో కనీయానితి కర్మప్రయోజనాభావే హేతుముక్త్వా తస్మాద్బ్రాహ్మణం శాన్తో దాన్త ఇత్యాదినా సర్వక్రియోపరమం దర్శయతి. తస్మాద్యథా వ్యాఖ్యాతమేవ పుణ్యకృత్త్వం. అథవా- యో బ్రహ్మవిత్తేనైతి- స పుణ్యకృత్తైజసశ్చేతి. బ్రహ్మవిత్స్తుతిరేషా. పుణ్యకృతి తైజసే చ యోగిని మహాభాగ్యం ప్రసిద్ధం లోకే - తాభ్యాం మతో బ్రహ్మవిత్స్తూయత ఇతి ప్రఖ్యాతమహాభాగ్యత్వాల్లోకే. ౯

ఆ.— తస్మిన్నిత్యాది పూర్వపక్షముత్థాపయతి (తస్మిన్నితి) విప్రతిపత్తిమేవ ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కథమిత్యాదినా) పిఙ్గలం- వహ్నిజ్వాలాతుల్యం. లోహితం- జపాకుసుమసన్నిభం. ప్రపఞ్చం శబ్దస్పర్శరూపరసాదిమద్బ్రహ్మ- తదుపాసనమనుసృత్యతత్ప్రాప్తిమార్గైరితి

¶ లా. ఇతఊర్ధ్వం విముక్తా ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అన్ధంతమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసతే। తతో భూయ ఇవ తే తమో య ఉ విద్యాయాꣳ రతాః॥ ౧౦

నాదో ముముక్షూణామిత్యాహ (యథాదర్శ ఇతి) తథాపి కథం బ్రహ్మప్రాప్తిమార్గే శుక్లాదిరూపసిద్ధిః - నహి జ్ఞానస్య రూపాదిమత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నాడ్యస్త్వితి) తాసామపి కథం యథోక్తరూపవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్లేష్మాదీతి) తథాపి కథం శుక్లాదిరూపవత్త్వమిత్యాశఙ్క్య నాడీఖణ్డోక్తం స్మారయతి (శుక్లస్యేతి) నాడీపరిగ్రహే నియామకాభావమాశఙ్క్య పక్షాన్తరమాహ (ఆదిత్యం వేతి) ఏవంవిధం - శుక్లాదినానావర్ణమిత్యర్థః. తస్య తథాత్వే ప్రమాణమాహ (ఏష ఇతి) ప్రకృతే జ్ఞానమా[illegible]త్యతే- తత్రాహ (దర్శనేతి) తర్హి నాడీపక్షో వా- ఆదిత్యపక్షో వా- కతరో వివక్షితః- తత్రాహ (సర్వథాపీతి) శుక్లమార్గస్య జ్ఞానమార్గాదన్యత్వం శఙ్కతే (నన్వితి) శుక్లశబ్దస్యాద్వైతవిషయత్వం- నీలాదిశబ్దసమభివ్యాహారవిరోధాదితి పరిహరతి (ననీలేతి) సైద్ధాన్తికమన్త్రభాగం వ్యాఖ్యాతుం పూర్వపక్షం గృహ్ణాతి (యత్ శుక్లాదీనీతి) న కేవలం దేహాద్దేశనిస్సరణసమ్బన్ధాద్దేవనాడీభేదానాం సంసారవిషయత్వం- కిం తు బ్రహ్మలోకాదిసమ్బన్ధాదపీత్యాహ (బ్రహ్మాదీతి) ఆదిత్యోఽపి దేవయానమధ్యపాతీ బ్రహ్మలోకప్రాపకస్సంసారహేతురేవేతి మన్వానో మోక్షమార్గముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆత్మకామపరయా- జ్ఞానమార్గ ఇతి సమ్బన్ధః. ఏవంభూమికాం కృత్వైష ఇత్యస్యార్థమాహ (సర్వకామేతి) యథా తైలాదివిలయే ప్రదీపస్య జ్వలనాసమ్పత్తౌ తేజోమాత్రే నిర్వాణమిష్యతే- తథా [illegible] సర్వస్యైవ కామస్యాజ్ఞానాత్మకస్య సమ్పత్తావతైవ ప్రత్యగాత్మని కార్యకరణానామేకీభావేనావసానమిత్యయమేష శబ్దార్థ ఇత్యర్థః. పన్థా ఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (జ్ఞానమార్గ ఇతి) ఇత్థంభావే తృతీయేత్యాహ (పరమాత్మేతి) అనువేదనకర్తుర్బ్రహ్మణస్స్వరూపం దర్శయతి (త్యక్తేతి) విప్రతిపత్తిం నిరాకృత్య మోక్షమార్గం నిర్ధార్య • తేన ధీరా అపియన్తీత్యత్రోక్తం నిగమయతి (తేనేతి) [illegible] మన్త్రద్వయస్య కాశాదితిశేషః ఇహైవ జీవదవస్థాయాం సముచ్చయకారిణో బ్రహ్మప్రాప్తిర్వివక్షితేతి కేచిత్- తాన్ ప్రత్యాహ (న పున ఇతి) విరోధాత్-జ్ఞానకర్మణోరితి శేషః కిం చ- క్రమసముచ్చయస్సమసముచ్చయో వేతి వికల్ప్యాద్యం [illegible] (అపుణ్యేతి) జ్ఞానస్య కర్మాసముచ్చయేఽపి వివేకజ్ఞానేన సముచ్చయోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (త్యజేతి) బ్రహ్మవిదోఽపి స్తుత్యాదిదృష్టేర్నైవ సముచ్చయో జ్ఞానస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నిరాశిషమితి) కామ్యానుష్ఠానమనారమ్భః. అక్షీణత్వం-నిషిద్ధానాచరణం. క్షీణకర్మత్వం- నిత్యాదికర్మరాహిత్యం. అసముచ్చయే వాక్యాన్తరమాహ (నేత్యాదినా) ఏకతా-నిరపేక్షతా సర్వోదాసీనతేతి యావత్. సమతా- మిత్రోదాసీనశత్రుష్వవ్యతిరేకేణ సర్వత్ర స్వస్మిన్నివ దృష్టిః దణ్డనిధానం- అహింసాపరత్వం. ✱ అర్థస్య మూలం నికృతిః క్షమా చ కామస్య చిత్తం చ వపుర్వయశ్చ। ధర్మస్య యాగాదిదయా దమశ్చ మోక్షస్య సర్వోపరమః క్రియాభ్య ఇత్యాది చతుర్విధే పురుషార్థసాధనభేదోపదేశవాక్యమాదిశబ్దార్థః ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ న పుణ్యాదిసముచ్చయకారిణో గ్రహణమితి సమ్బన్ధః తథాపి ప్రకృతే మన్త్రే సముచ్చయో భాతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపదేక్ష్యన్తీతి) వాక్యశేషాదిపర్యాలోచనాసిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) పూర్వం పుణ్యకృత్త్వాత్ పునస్త్యక్తపుత్రాద్యేషణో బ్రహ్మవిత్తైజసేతి క్రమో న యుజ్యతే-అత ఆహ (అథవేతి) స్తుతిమేవోపపాదయతి (పుణ్యకృతీతి) తేజాంసి- కరణాన్యుపసంహృత్యాస్థితస్తైజసః - విహారాద్యవాసీనో యోగీ [illegible] స్వప్రసిద్ధిః తాభ్యాం-పుణ్యకృత్తైజసాభ్యామిత్యర్థః అతశ్శబ్దపరామృష్టం స్పష్టయతి (ప్రఖ్యాతేతి) పుణ్యకృత్తైజసయో[illegible]. ౯

రం ---- (తస్మిన్ శుక్లముత నీలమాహుః పిఙ్గళం హరితం లోహితం చేత్యాది) తస్మిన్ - అర్చిరాదికే మార్గే శుక్లం నీలం పిఙ్గళం హరితం లోహితం [illegible] - అసావా ఆదిత్యః పిఙ్గళ ఏష శుక్ల ఏష నీల ఏష పీత ఏష లోహిత ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ ఏతాదృశమాదిత్యం తస్మిన్నాన్నైష సమాహుర్బ్రహ్మ[illegible] ఏష పన్థాః- ఏషోఽర్చిరాదిః పన్థాః బ్రహ్మణా హ్యనువిత్తః-పరబ్రహ్మణా సహిత త్వాపదయా[illegible] ✱ బ్రహ్మప [illegible] ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధ ఇతి యావత్ తేన- ఉక్తేనార్చిరాదిమార్గేణ పుణ్యకృద్బ్రహ్మవిత్ -పూర్వం పుణ్యం కృత్వా పశ్చాచ్ఛుద్ధాన్తఃకరణో బ్రహ్మవిత్, చ తైజసశ్చ- తేజస్స్వరూపీ తేజ ఉపాసకః పఞ్చాగ్నివిద్యానిష్ఠ, శ్చేతి యావత్ ఏతి- గచ్ఛతీత్యర్థః ✱ తద్య ఇత్థం విదుర్యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసత ఇతి శ్రుత్యన్తరే పఞ్చాగ్నివిదాం బ్రహ్మవిదాం చార్చిరాదిగతిశ్రవణాత్. యద్యపి పఞ్చాగ్నివిద్యాపి బ్రహ్మాత్మకప్రత్యగాత్మవిద్యాత్వాత్ బ్రహ్మవిద్యైవ- అథాపి విద్యాన్తరవద్బ్రహ్మవిశేష్యకవిద్యాత్వాభావాద్బ్రహ్మవిత్తైజసశ్చేతి పృథగుక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— అన్ధం-అదర్శనాత్మకం తమః-సంసారనియామకం ప్రవిశన్తి- ప్రతిపద్యన్తే. యేఽవిద్యాం-విద్యాతోఽన్యాం సాధ్యసాధనలక్షణాముపాసతే-కర్మానువర్తన్త ఇత్యర్థః. తతః-తస్మాదపి భూయ ఇవ-బహుతరమివ తమః ప్రవిశన్తి తే య ఉ విద్యాయాం- అవిద్యావస్తుప్రతిపాదికాయాం కర్మార్థాయాం త్రయ్యామేవ విద్యాయాం రతాః-అభిరతాః విధిప్రతిషేధపర ఏవ వేదః-నాన్యోఽస్తీత్యుపనిషదర్థానపేక్షిణ ఇత్యర్థః. ౧౦

ఆ — ప్రస్తుతజ్ఞానమార్గస్తుత్యర్థం మార్గాన్తరం నిన్దతి (అన్ధమిత్యాదినా) విద్యాయామితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (అవిద్యేతి) కథం పునస్త్రయ్యామభిరతానామధఃపతనమిత్యాశఙ్క్యాహ (విధీతి) ౧౦

రం — ✱ బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృదిత్యుక్తం కర్మాఙ్గకజ్ఞానస్య బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వం స్పష్టయతి (అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసతే) యేఽవిద్యాముపాసతే- అత్రావిద్యాశబ్దః కర్మవాచీ-✱అవిద్యాకర్మసంజ్ఞాన్యేతి ✱ తద్ధృత్యుమవిద్యయేతి చ వచనాత్. యే కేవలం స్వర్గాదిఫలార్థానికర్మాణ్యనుతిష్ఠన్తి- న తు బ్రహ్మజ్ఞానార్థితయా. తేఽన్ధం తమః ప్రవిశన్తి- దుస్తరం సంసారలక్షణమన్ధకారం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. (య

ఉ.— అనన్దా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసాఽఽవృతాః । తాగ్ంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్త్యవిద్వాగ్ంసోఽబుధో జనాః ॥ ౧౧

ఆత్మానం చేద్విజానీయాదయమస్మీతి పూరుషః । కిమిచ్ఛన్కస్య కామాయ శరీరమనుసంజ్వరేత్ ॥ ౧౨

ఉవిద్యాయాంరతాః) ఉక్తస్యాఽవధారణే. నిత్యనైమిత్తికం కర్మ పరిత్యజ్యావిద్యాయామేవ యత స్తేయే- తేపి తతః- *మోహాత్తస్య పరిత్యాగస్తామసః ప రికీర్తిత ఇత్యుక్తే [illegible] తామసత్యాగవశాత్ భూయ ఇవ తమః- ఇవ శబ్దోఽపి వార్థః ప్రవిశన్తీత్యనుషజ్యః పూర్వస్మాదధికం సంసారమేవ ప్రవిశన్తీత్యర్థః. ఉక్తతామసత్యాగప్రయుక్తమనోమాలిన్యేన జ్ఞానానిష్పత్త్యా ఫలలేశమప్యలబ్ధ్వా పతితా భవన్తీత్యర్థః. నానేన వచనేన జ్ఞానకర్మణోః సముచ్చయ ఇతి మన్తవ్యం- జ్ఞానస్య [illegible] ప్రతిషేధకవచనైః, జ్ఞానస్య మోక్షోపాయత్వప్రతిపాదకవచనైః, కర్మణాం జ్ఞానాఙ్గత్వప్రతిపాదకవచనైశ్చ నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేనేత్యాదిభిర్వాక్యైర్విరోధప్రసఙ్గాత్ ౧౦

శం.— యది తేఽదర్శనలక్షణం తమః ప్రవిశన్తి- కో దోష ఇతి ఉచ్యతే- అనన్దాః- అనానన్దాః అసుఖా నామ తే లోకాః, తేనాన్ధేన- అదర్శనలక్షణేన తమసా ఆవృతాః- వ్యాప్తాస్తే తస్యాజ్ఞానతమసో గోచరాంస్తాంస్తే ప్రేత్య- మృత్వా అభిగచ్ఛన్తి- అభిప్రయాన్తి కే యేఽవిద్వాంసః కిం సామాన్యేనావిద్వత్తామాత్రేణ నేత్యుచ్యతే- అబుధః- బుధేరవగమనార్థస్య ధాతోః క్విప్ప్రత్యయాన్తస్య రూపం. ఆత్మావగమవర్జితా ఇత్యర్థః జనాః- ప్రాకృతా ఏవ. జననధర్మిణో వేత్యేతత్ ౧౧

ఆ.— మన్త్రాన్తరమాకాఙ్క్షాద్వారోత్థాప్య వ్యాచష్టే (యదీత్యాదినా) అబుధ ఇత్యస్య నిష్పత్తిం సూచయన్ వివక్షితమర్థమాహ (బుధేరితి) ౧౧

రం.— [illegible] ప్రవేశే దోషమాహ (అనన్దా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసాఽఽవృతా ఇత్యాది) అనన్దాః- సుఖలేశశూన్యాః [illegible] తమసాఽఽవృతాః [illegible] లోకాస్సన్తి. తాన్ లోకాన్ మృత్వా గచ్ఛన్తి తే. కే యే అవిద్వాంసః- బ్రహ్మజ్ఞానశూన్యాః, అబుధః- యే ప్రత్యగాత్మవిద్యాశూన్యాః. పఞ్చాగ్నివిద్యాశూన్యా, ఇతి [illegible] పూర్వం యదా దేవ ప్రస్తరాదివి ద్రష్టవ్యం. బుధ ఇతి- బుధ్యతేః క్విబన్తస్య ప్రథమా బహువచనాన్తస్య రూపం ౧౧

శం.— ఆత్మానం- స్వం పరం సర్వప్రాణిమనీషితజ్ఞం హృత్స్థమశనాయాదిధర్మాతీతం చేత్- యది విజానీయాత్ సహస్రేషు కశ్చిత్, చేదిత్యాత్మవిద్యాయా దుర్లభత్వం దర్శయతి కథం. అయం- పర ఆత్మా సర్వప్రాణిప్రత్యయసాక్షీ- యః నేతి నేత్యాద్యుక్తో, యస్మాన్నాన్యోఽస్తి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా, సమస్సర్వభూతస్థో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావోఽస్మి- భవామీతి. పూరుషః- పురుషః. స కిమిచ్ఛన్- తత్స్వరూపవ్యతిరిక్తమన్యద్వస్తు ఫలభూతం [illegible]. కస్య వా- అన్యస్యాత్మనో వ్యతిరిక్తస్య కామాయ- ప్రయోజనాయ నహి తస్యాత్మన ఏష్టవ్యం ఫలం నచాప్యాత్మనోఽన్యోఽస్తి- యస్య కామాయేచ్ఛతి. సర్వస్యాత్మభూతత్వాత్. అతః కిమిచ్ఛన్ కస్య వా కామాయ శరీరమనుసంజ్వరేత్- ప్రభ్రష్టేత్ సన్తప్యేత్ శరీరోపాధికృతదుఃఖమను దుఃఖీ స్యాత్, శరీరతాపమనుతప్యేత,- తదనాత్మదర్శినో హి తద్వ్యతిరిక్తవస్త్వన్తరేప్సోః మమేదం స్యాత్- పుత్రస్యేదం- భార్యాయా ఇదమిత్యేవమీహమానః పునః పునర్జననమరణప్రబన్ధారూఢః శరీరరోగమనురుధ్యతే. సర్వాత్మదర్శినస్తు తదసమ్భవ ఇత్యేతదాహ ౧౨

ఆ.— ఆత్మజ్ఞానస్తుత్యర్థమాత్మజ్ఞస్య కాయక్లేశరాహిత్యం దర్శయతి (ఆత్మానమిత్యాదినా) విజ్ఞానాత్మనో వైలక్షణ్యార్థం విశినష్టి (సర్వేతి) తాటస్థ్యం వ్యావర్తయతి (హృత్స్థమితి) బుద్ధిసమ్బన్ధప్రాప్తం సంసారిత్వం వారయతి (అశనాయాదీతి) ప్రశ్నపూర్వకం జ్ఞానప్రకారం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) సర్వభూతసమ్బన్ధప్రయుక్తం దోషం వారయితుం విశినష్టి (నిత్యేతి) ఇతి- విజానీయాదితి సమ్బన్ధః. ప్రయోజనాయ- శరీరమనుసంజ్వరేదితి సమ్బన్ధః కిమిచ్ఛన్నిత్యాక్షేపం సమర్థయతే (నహీతి) కస్య వా కామాయేత్యాక్షేపముపపాదయతి (నచేతి) ఆక్షేపద్వయం నిగమయతి (అత ఇతి) తిదేవ స్పష్టయతి (శరీరేతి) విదుషస్తాపాభావం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (అనాత్మేతి) వస్త్వన్తరేప్సోః తాపసమ్భవ ఇతి శేషః. నచేత్యేతదర్థాస్పష్టం మమేదమిత్యాదియోజ్యం ఇత్యేతదాహ- కిమిచ్ఛన్నిత్యాద్యా శ్రుతిరితి శేషః ౧౨

రం.— (ఆత్మానం చేద్విజానీయాదయమస్మీతి పూరుష ఇత్యాది) యద్యయం పూరుషః- జీవః స్వాత్మానమయమస్మి- ఏతాదృశోఽహమస్మి, దేహేన్ద్రియమనః ప్రాణధీనిలక్షణో బ్రహ్మాత్మకోఽహమస్మీతి విజానీయాత్ తదా దేహేన్ద్రియోపభోగ్యేషు లోకాదిషు స్పృహాయా అభావాత్, దేహవ్యతిరిక్తానాం స్వసమ్బద్ధభూతతయాఽభిమతభార్యాపుత్రాదీనామభావాత్, కిమిచ్ఛన్- స్వస్య కిం వా ఫలమిచ్ఛన్ కస్య కామాయ- స్వానుబన్ధినో వా కస్య దారపుత్రాదికస్యాభీష్టాయ శరీరమనుసంజ్వరేత్- శరీరానుబన్ధిఫలమనుస్మృత్య కుతస్తప్యేతేత్యర్థః. అతోఽసౌ కృతకృత్య ఏవేత్యర్థః. ౧౨

ఉ.— † యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధ ఆత్మాఽస్మిన్సన్దేహ్యే గహనే ప్రవిష్టః। సవిశ్వకృత్సహి సర్వస్య కర్తా తస్యలోకస్సఉలోక ఏవ॥ ౧౩

ఇహైవ సన్తోఽథ విద్మస్తద్వయం న చేదవేదిర్మహతీ వినష్టిః। యఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్త్యథేతరే దుఃఖమేవాపియన్తి॥ ౧౪

శం.— కించ-యస్య- బ్రాహ్మణస్యానువిత్తః-అనులబ్ధః. ప్రతిబుద్ధః-సాక్షాత్కృతః. కథం అహమస్మి పరం బ్రహ్మేత్యేవం ప్రత్యగాత్మత్వేనావగత ఆత్మా అస్మిన్సన్దేహ్యే-సన్దేహే అనేకానర్థసఙ్కటోపచయే గహనే-విషమే అనేకశతసహస్రవివేకవిజ్ఞానప్రతిపక్షవిషమే ప్రవిష్టః స యస్య బ్రాహ్మణస్యానువిత్తః ప్రతిబోధేనేత్యర్థః సవిశ్వకృత్-విశ్వకర్తా కథం విశ్వకృత్త్వం తస్య-కిం విశ్వకృదితి నామమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ-సహి-యస్మాత్సర్వస్య కర్తా న నామమాత్రం న కేవలం విశ్వకృత్పరప్రయుక్తః. కింతర్హి, తస్యలోకస్సర్వః కిమన్యో లోకః-అన్యోసావితి ఉచ్యతే (సఉలోక ఏవ) లోకశబ్దేనాత్మోచ్యతే. తస్య సర్వాత్మా, సచ సర్వస్యాత్మేత్యర్థః. య ఏష బ్రాహ్మణేన ప్రత్యగాత్మా ప్రతిబుద్ధతయానువిత్త ఆత్మాఽనర్థసఙ్కటే గహనే ప్రవిష్టః-సన సంసారీ. కింతు పర ఏవ-యస్మాద్విశ్వస్యకర్తా, సర్వస్యాత్మా, తస్యచ సర్వ ఆత్మా, ఏక ఏవాద్వితీయః పర ఏవాస్మీతి [illegible] ఇతి శ్లోకార్థః ౧౩

ఆ — న కేవలమాత్మవిద్యారసికస్య కాయక్లేశరాహిత్యం-కింతు కృతకృత్యతాచాస్తీత్యాహ (కించేతి) సన్దేహే-పృథివ్యాదిభిర్యుక్తే [illegible] శరీరే సన్దేహత్వం సాధయతి (అనేకేతి) విషమత్వం విశదయతి (అనేకశతేతి) న నామమాత్ర [illegible] పురస్సరం [illegible] విశ్వం-యస్మాదిత్యుపక్రమాత్. విశ్వకృత్త్వమితిశేషః పరశబ్దో [illegible] విశ్వకృత్-కృతకృత్య ఇత్యేతత్ [illegible] త్వాదూషయతి (కిమిత్యాదినా) యస్యేత్యాదిమన్త్రస్యతాత్పర్యార్థం సఙ్గృహ్ణాతి (య ఏష ఇతి) అస్త్వేవం-కింతావతేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏక ఏవేతి) [illegible] సర్వప్రకారభేద [illegible] ర్థతయావర్తతే-స ఏవాస్మీత్యాత్మానుసన్ధానప్యుపయోగః ౧౩

రం.— పునరపిస్తౌతి (యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధ ఆత్మా అస్మిన్సన్దేహే గహనే ప్రవిష్టః। సవిశ్వకృదిత్యాది) గహనే- విషమే అస్మిన్-అనర్థశత సఙ్కటే దేహే ప్రవిష్టస్య యస్య- జీవస్యాత్మా-స్వరూపం ప్రకృతివివిక్తత్వ బ్రహ్మాత్మకత్వశ్రవణ మననాధ్యానేనానువిత్తః- [illegible] ద్ధః- ఖ్యాతశ్చభవతీత్యర్థః. సః విశ్వకృత్- స ఏవ లోకకృత్ ఈశ్వరవజ్జగద్వ్యాపకఇతియావత్ తత్ర హేతుమాహ (సహి సర్వస్యకర్తాతస్యలోకస్సఉలోకఏవేతి) లోకః- ఆశ్రయభూతః ఉ- సర్వశ్రుతిప్రసిద్ధస్సర్వస్యకర్తా-య ఈశ్వరః. తస్యాపి సతు పూర్వోక్తబ్రహ్మవిత్తుల్య [illegible] ఆధార ఏవ. *జ్ఞానీత్వాత్మైవ మే మతమితి భగవద్గీతత్వాన్ [illegible] ఆత్మ [illegible] ఉశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ౧౩

శం — కించ- ఇహైవ - అనేకానర్థసఙ్కులేసన్తః - భవన్తోఽజ్ఞా సదీర్ఘనిద్రామోహితాస్సన్తః కథంచిదివ బ్రహ్మతత్త్వమాత్మత్వేనాథవిద్మః- విజానీమః తత్- ఏతద్బ్రహ్మప్రకృతం అహోవయం కృతార్థా ఇత్యభిప్రాయః. యదేతద్బ్రహ్మవిజానీమః - తన్న చేదిదానీం [illegible] యం వేదనం- వేదః. వేదోఽస్యాస్తీతి వేదీ వేద్యేవవేదిః. న వేదిః- అవేదిః తతోఽహమవేదిః స్యాం యద్యవేదిః- [illegible] మహతీ-అనన్తపరిమాణా జన్మమరణాదిలక్షణా వినష్టిః- వినశనం. [illegible] యం [illegible] యదస్యాం బ్రహ్మవిద్యాం [illegible] తావద్వయం బ్రహ్మవిదస్స్మః-తస్మాద్వినాశనాద్విప్రముక్తాః-ఏవం యే ఏతద్విదుః- అమృతాస్తే భవన్తి యే నపునః-నైవం బ్రహ్మవిదః. ఇతరే- బ్రహ్మవిద్భ్యోఽన్యే అబ్రహ్మవిదఇత్యర్థః దుఃఖమేవ- జన్మమరణాదిలక్షణమేవాపియన్తి - ప్రతిపద్యన్తే [illegible] దుఃఖమేవ [illegible] అప్యాత్యన్తికముపగచ్ఛన్తి. ౧౪

అ.— బ్రహ్మవిదో విద్యయా కృతకృత్యత్వే శ్రుతిసంప్రతిపత్తిరేవ కేవలం న భవతి- కింతు స్వానుభవసంప్రతిపత్తిరస్తీత్యాహ (కించేతి) అథేత్యస్య కథంచిదివేతివ్యాఖ్యానం. తదిత్యస్య బ్రహ్మతత్త్వమిత్యుక్తమర్థం స్ఫుటయతి (ఏతదితి) బ్రహ్మజ్ఞానస్య కృతార్థత్వం [illegible] భావాత్ముక్త్వా తదభావే దోషమాహ (యదేతదితి) తర్హి మహతీ వినష్టిరితి సమ్బన్ధః బహుత్వం న వివక్షితం జ్ఞానాన్ముక్తిః [illegible] అవేదిరిత్యస్యార్థమాహ (వేదనమిత్యాదినా) న చేత్తద్బ్రహ్మవిదితవన్తో వయం-తతోఽహమవేదిః స్యామితి యోజనా విద్యా [illegible] విద్వదనుభవసిద్ధమర్థం నిగమయతి (అహో వయమితి) ఇహైవేత్యాదినా పూర్వార్ధేనోక్తమేవార్థముత్తరార్ధేన ప్రపఞ్చయతి (యథాసేత్యాదినా) దుఃఖాదిదుష్టం వినిర్దిశ్యాభావే హేతుమాహ (దుఃఖమేవేతి) ౧౪

రం — (ఇహైవసన్తోఽథవిద్మస్తద్వయం న చేదవేదిర్మహతీవినష్టిః) ఇహైవ సన్తః- అస్మిన్నేవజన్మని వర్తమానా వయం తత్- బ్రహ్మ విద్మః-జానీమః. న వేజ్జానీమః-తర్హ్యవేదిః- వేదనం-వేదిః *ఇన్సర్వధాతుభ్య ఇతి ఇక్ ప్రత్యయః. సస్వార్థః అవేదిః- అజ్ఞానం భవతి చేదివం తమహతీ వినష్టిః - మహాహానిరిత్యర్థః. తేన జ్ఞానస్యాస్మిన్నేవ జన్మని ప్రాప్తస్య మహాలాభరూపత్వమూర్ధ్వకం ఇదం జ్ఞానాజ్ఞానయోరేవ మహాలాభహానిత్వం దర్శయతి (యఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్త్యథేతరే దుఃఖమేవాపియన్తీతి) ఏతత్- పరం బ్రహ్మ. అమృతాః - ముక్తాః. ఇతరే- ఏతద్వేదనహీనాః. దుఃఖం- [illegible] ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ౧౪

† అస్మిన్సన్దేహే గహనే ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.— సఉలోక ఏవేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— యదైతమనుపశ్యత్యాత్మానందేవమఞ్జసా। ఈశానంభూతభవ్యస్యనతతోవిజుగుప్సతే॥ ౧౫

*యస్మాదర్వాక్సంవత్సరోఽహోభిఃపరివర్తతే।తద్దేవాజ్యోతిషాంజ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతం॥౧౬

యస్మిన్పఞ్చ పఞ్చజనాఆకాశశ్చప్రతిష్ఠితః।తమేవమన్యఆత్మానంవిద్వాన్బ్రహ్మామృతోఽమృతం॥ ౧౭

శం — యదాపునరేతమాత్మానంకథంచిత్పరమకారుణికంకంచిదాచార్యంప్రాప్యతతోలబ్ధప్రసాదస్సన్ను- పశ్చాత్పశ్యతి-సాక్షా-రాత్ స్వమాత్మానందేవం- ద్యోతనవన్తం దాతారంవాసర్వప్రాణికర్మఫలానాంయథాకర్మానురూపం అఞ్జసా- సాక్షాదీశానం- స్వామినంభూతభవ్యస్య- కాలత్రయస్యేత్యేతత్. నతతః- తస్మాదీశానాద్దేవాదాత్మానంవిశేషేణజుగుప్సతే- గోపాయితుమిచ్ఛతి సర్వోహిలోకఈశ్వరాద్గుప్తిమిచ్ఛతిభేదదర్శీ- అయంత్వేకదర్శీనబిభేతికుతశ్చన- అతోనతతోవిజుగుప్సతే యదేశానందేవమఞ్జసాఆత్మత్వేనపశ్యతి-నతదానిన్దతేవాకంచిత్. సర్వమాత్మానంహిపశ్యతి- సఏవంపశ్యన్కమసానిన్ద్యాత్ ౧౫

ఆ — కించ- విదుషోవిహితాకిరణాదిప్రయుక్తంభయంనాస్తీతివిద్యాంస్తౌతుమేవమన్త్రాన్తరమాదాయవ్యాచష్టే (యదాపునరిత్యాదినా) ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేనవిశదయతి (సర్వోహీతి) జుగుప్సాయానిన్దాత్వేనప్రసిద్ధత్వాత్ప్రథమవయవార్థమాదాయవ్యాఖ్యాయదైతమిత్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) తదేవోపపాదయతి (సర్వమితి) ౧౫

రం — [illegible] మేవాహ (యదైతమనుపశ్యత్యాత్మానందేవమఞ్జసా। ఈశానంభూతభవ్యస్యనతతోవిజుగుప్సతఇతి) యదాఏతంభూతభవ్యాదేరీశితారందేవం - ద్యోతమానంసర్వభూతానామాత్మానం- అన్తర్యామిణంఅనుపశ్యతి-సమ్యక్పశ్యతి. తతః- తదాసర్వస్యైకాత్మ్యకత్వజ్ఞానాన్నవిజుగుప్సతే-సర్వవస్తుషునిన్దానప్రవర్తతఇత్యర్థః. ౧౫

శం.— కించ-యస్మాత్- ఈశానాదర్వాక్-యస్మాదన్యవిషయఏవేత్యర్థః సంవత్సరః-కాలాత్మా [illegible] యమపరిచ్ఛిన్దన్నర్వాగేవవర్తతే. అహోభిః-స్వావయవైరహోరాత్రైరిత్యర్థః. తజ్జ్యోతిషాంజ్యోతిః- ఆదిత్యాదిజ్యోతిషామప్యవభాసకత్వాత్ ఆయురిత్యుపాసతేదేవాః అమృతంజ్యోతి[illegible]యతేహిజ్యోతిః సర్వస్యహ్యేతజ్జ్యోతిరాయుః[illegible]యస్మాద్దేవాస్తజ్జ్యోతిరుపాసతే- తస్మాచ్చాయుష్మన్తస్తే. తస్మాదాయుష్ట్వేనాయుర్గుణేనోపాస్యంబ్రహ్మేత్యర్థః ౧౬

ఆ.— అథేశ్వరస్యాపికాలాన్యత్వేనవినశ్వరత్వాద్ఘటవత్కాలావచ్ఛిన్నత్వాన్న-కాలత్రయంప్రతియుక్తమీశ్వరత్వం- అతఆహ (కించేతి) యస్మాదీశానాదర్వాక్సంవత్సరోవర్తతే- తముపాసతేదేవాఇతిసమ్బన్ధః. ననుకథంసంవత్సరోఽర్వాగిత్యుచ్యతే- కాలస్యకాలాన్తరాభావేనపూర్వకాలసమ్బన్ధాభావాత్ అతఆహ (యస్మాదితి) అన్వయస్తుపూర్వవత్. ఆత్మజ్యోతిషుగుణమాయుష్ట్వలక్షణం స్పష్టయన్నుపాసకస్యఫలమాహ (సర్వస్యేతి) యథోక్తోపాసనేదేవానామేవాధికారః- విశేషవచనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ౧౬

రం.— (యస్మాదర్వాక్సంవత్సరోఽహోభిఃపరివర్తతే । యస్మాత్ - భూతభవ్యేశానాత్పరమాత్మనఃఅర్వాక్- తదన్యవిషయఏవేతియావత్. కాలాత్మాసంవత్సరఃస్వావయవైరహోభిఃపరివర్తతే-పరిచ్ఛేదకత్వేనవర్తతే యఆత్మాసంవత్సరమాసాదిలక్షణకాలపరిచ్ఛేదాతీతఇత్యర్థః (తందేవాజ్యోతిషాంజ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతం) జ్యోతిషాంజ్యోతిః - ప్రకాశకానాంప్రకాశకం అమృతం-కాలాపరిచ్ఛిన్నం. ఆయుః-సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుభూతం తంహదేవాఉపాసతే-దేవోపాస్యత్వంతుప్రాశస్త్యవేదనార్థః ఉక్తంచవ్యాసార్యైః *జ్యోతిషిభావాచ్చేతిసూత్రే *దేవాఏవజ్యోతిరుపాసతేఇతివా- దేవాజ్యోతిరేవోపాసతఇతివావాక్యభఙ్గీస్యాత్ తత్రనప్రథమఃకల్పోయుజ్యతే- మనుష్యాణామనధికారప్రసఙ్గాత్ తస్మాజ్జ్యోతిరేవోపాసతఇత్యర్థఇతి. ౧౬

శం.— కించ-యస్మిన్-యత్రబ్రహ్మణిపఞ్చపఞ్చజనాః - గన్ధర్వాదయఃపఞ్చైవసఙ్ఖ్యాతాః. గన్ధర్వాఃపితరోదేవాఅసురారక్షాంసి. నిషాదపఞ్చమావావర్ణాః ఆకాశశ్చ-అవ్యాకృతాఖ్యః. యస్మిన్సూత్రమోతంచ ప్రోతంచ యస్మిన్ప్రతిష్ఠితం. *ఏతస్మిన్నుఖల్వక్షరేగార్గ్యాకాశఇత్యుక్తంతమేవాత్మానమమృతంబ్రహ్మమన్యేఽహం నచాహమాత్మానంతతోన్యత్వేనజానే. కింతర్హి. అమృతోఽహంబ్రహ్మవిద్వాన్సన్ అజ్ఞానమాత్రేణమర్త్యోఽహమాసం-తదపగమాద్విద్వానహమమృతఏవ. ౧౭

ఆ.— జ్యోతిషాంజ్యోతిరమృతమిత్యుక్తం - తస్యామృతత్వంసర్వాధిష్ఠానత్వేనసాధయతి (కించేతి) ఏవకారార్థమాహ (నచేతి) యద్యాత్మానం బ్రహ్మజానాసి - తర్హికింతేతద్విద్యాఫలమితి ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కింతర్హీతి) కథంతర్హి తేమర్త్యత్వప్రతీతిః - తత్రాహ (అజ్ఞానమాత్రేణేతి) ౧౭

రం.— (యస్మిన్పఞ్చపఞ్చజనాఆకాశశ్చప్రతిష్ఠితః) పఞ్చజనసంజ్ఞాఃపఞ్చ, ఆకాశశ్చయత్రప్రతిష్ఠితఇత్యర్థః. అత్రాకాశశబ్దాభిధేయాక్షరస్యాప్యుపలక్షణం. పూర్వస్మిన్మన్త్రే *జ్యోతిషాంజ్యోతిరితిశబ్దస్యార్థనిర్ణాయకసాపేక్షత్వాత్, అత్రపఞ్చజనశబ్దస్యాప్యర్థనిర్ణాయ

---

* తంహదేవా జ్యోతిరజ్యోతిరాయుర్హోపాసతే.

ఉ.— ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షురుత శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం। మనసో యే మనో విదుః। తే నిచిక్యుర్బ్రహ్మ పురాణమగ్ర్యం॥ ౧౮

మనసైవానుద్రష్టవ్యం నేహ నానాస్తి కిఞ్చన। మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి॥ ౧౯

కాన్తరసాపేక్షత్వాచ్చ పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాన్వయయోగ్యాని జ్యోతింషీన్ద్రియాణ్యేవేత్యవసీయన్తే ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * శ్రుత్యైవ పఞ్చసఙ్ఖ్యయా విశేషితత్వాత్పఞ్చసఙ్ఖ్యజ్యోతిరన్తర ప్రసిద్ధ్యభావాచ్చ పరిశేషేణేన్ద్రియత్వావగమ ఇతి (తమేవ మన్య ఆత్మానం విద్వాన్ బ్రహ్మామృతోఽమృతం) తాదృశమాత్మానం అమృతం బ్రహ్మ త్వేవం విద్వానన్యః-పూర్వమన్త్రోపాసకత్వేనోక్తదేవేభ్యోఽన్యో మనుష్యోఽప్యమృతో భవతీత్యర్థః ౧౭

శం.— కించ - తేన హి చైతన్యాత్మజ్యోతిషాఽవభాస్యమానః ప్రాణ ఆత్మభూతేన ప్రాణితి- తేన ప్రాణస్యాపి ప్రాణస్సః తం ప్రాణస్య ప్రాణం తథా-చక్షుషోపి చక్షుః తథా- శ్రోత్రస్యాపి శ్రోత్రం. బ్రహ్మశక్త్యధిష్ఠితానాం హి చక్షురాదీనాం దర్శనాదిసామర్థ్యం - స్వతః కాష్ఠలోష్టసమానిహితాని చైతన్యాత్మజ్యోతిశ్శూన్యాని మనసోపి మన ఇతి యే విదుః- చక్షురాదివ్యాపారద్వారానుమితాస్తిత్వం ప్రత్యగాత్మానం- నవిషయభూతం యే విదుః. తే కిం. నిచిక్యుః- నిశ్చయేన జ్ఞాతవన్తో బ్రహ్మ పురాణం- చిరన్తనమగ్ర్యం- అగ్రేభవం. * తదృదాత్మవిదో [illegible] ౧౮

ఆ.— ప్రకృతాం పఞ్చజనాః పఞ్చజ్యోతిషా సహ ప్రాణాదయో వా స్యురిత్యభిప్రేత్యాహ (కించేతి) కథం చక్షురాదిషు చక్షురాదిత్వం బ్రహ్మణస్సిధ్యతి-తత్రాహ (బ్రహ్మశక్తీతి) నియతాని కేనచిదధిష్ఠితాని ప్రవర్తన్తే-కరణత్వాత్ -వాశ్యాదివదితి చక్షురాదివ్యాపారేణానుమితాస్తిత్వం ప్రత్యగాత్మానం యే నిదురితి [illegible] విదిక్రియావిషయత్వం వ్యావర్తయతి (నేతి) ప్రత్యగాత్మవిదాం కథం బ్రహ్మవిత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదితి) ౧౮

రం.— పఞ్చజనశబ్దనిర్దిష్టాని జ్యోతీంషి కానీత్యపేక్షాయామాహ (ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షురుత శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం మనసో యే మనో విదురితి) అత్ర ప్రాణశబ్దేన స్పార్శనేన్ద్రియం గృహ్యతే - వాయ్వాప్యాయితత్వాత్ స్పార్శనేన్ద్రియస్య, ముఖ్యప్రాణస్య జ్యోతిశ్శబ్దేన ప్రదర్శనాయోగాత్,. చక్షుష ఇతి చక్షురిన్ద్రియం గృహ్యతే. శ్రోత్రస్యేతి శ్రోత్రేన్ద్రియం మనస ఇతి మనో గృహ్యతే సమాన ప్రకరణే మాధ్యన్దినశాఖాయాం *అన్నస్యాన్నమితి పాఠాత్ *అనుక్రమస్యతో గ్రాహ్యమిత్యాయోచతపిగృహ్యతే సూత్రితం చ * జ్యోతిషైకేషామసత్యన్న ఇతి. అన్నశబ్దేన చాన్నసమ్బన్ధినోర్ఘ్రాణరసనయోస్సన్త్రైణగ్రహణం అన్నేన [illegible] సమ్బన్ధః-రసనస్యాన్నభక్షకతయాఽన్నసమ్బన్ధ ఇతిద్వయోరపి గ్రహణం. ఏతత్సర్వం భాష్యశ్రుతప్రకాశికయోస్స్పష్టం. ఏవం ప్రకాశకత్వేన జ్యోతిశ్శబ్దితత్వాచ్చక్షురాదీన్ద్రియాణామపి త్వక్చక్షురాదివత్ప్రకాశకం- తేషాం తత్తద్విషయగ్రహణశక్త్యాధాయకమిత్యర్థః ఏతాదృశం యే జానన్తి- తే పురాణమగ్ర్యం బ్రహ్మ- పరమం బ్రహ్మ నిచిక్యుః- నిశ్చితవన్త ఇత్యర్థః. ఇదం చ చిన్తితం సమన్వయాధ్యాయే చతుర్థపాదే తత్ర హి * యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాక్యే పఞ్చత్వవిశేషితయా పఞ్చసఙ్ఖ్యయా పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాప్రతీతేః సాఙ్ఖ్యస్మృతిసిద్ధా బ్రహ్మాత్మకపఞ్చవింశతితత్త్వప్రతిపాదకమేవేదం వాక్య[illegible]పూర్వపక్షే ప్రత్యుచ్యతే- *నసఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపి నానాభావాదతిరేకాచ్చ. పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాప్రతీతివశాదపి న సాఙ్ఖ్యాభిమతతత్త్వస్య కారకః- నానాభావాత్ - నానాత్వాత్· భిన్నత్వాదితి యావత్. సాఙ్ఖ్యాభిమతాః బ్రహ్మాత్మకపఞ్చవింశతితత్త్వేభ్యః * యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి బ్రహ్మాధారకతయా బ్రహ్మాత్మకత్వేన ప్రతిపాద్యమానానాం తత్త్వానాం భిన్నత్వాదిత్యర్థః అతిరేకాచ్చ-*యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాక్యే యస్మిన్నిత్యాధారతయా నిర్దిష్టస్యాత్మన, శ్చ ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇత్యాకాశస్య, చ ప్రతిపాదనేన సప్తవింశతితత్త్వప్రతీతేశ్చ న సాఙ్ఖ్యపక్షప్రత్యభిజ్ఞానం. న సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపీత్యపిశబ్దాద్వస్తుతస్సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహోప్యసి- పఞ్చభిరారబ్ధసమూహ పఞ్చకాసమ్భవాత్ నహి తన్త్రప్రసిద్ధేషు తత్త్వేషు పఞ్చసు పఞ్చసు పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యానివేశనిమిత్తమిత్యాదికమస్తి. న చ పఞ్చకర్మేన్ద్రియాణి, పఞ్చజ్ఞానేన్ద్రియాణి, పఞ్చమహాభూతాని, పఞ్చతన్మాత్రాణి, అవశిష్టాని పఞ్చేత్యవాన్తరసఙ్ఖ్యానివేశనిమిత్తమస్త్యేవేతి వాచ్యం - ఆకాశస్య పృథఙ్నిర్దేశేన పఞ్చవిరారబ్ధమహాభూతసమూహాసిద్ధేః. అసతి పఞ్చజనా ఇత్యయం సమాసో న సమాహారవిషయః-అపితు *దిక్సఙ్ఖ్యే సంజ్ఞాయామితి సంజ్ఞావిషయః. అన్యథా పఞ్చ పఞ్చజనీ ఇతి స్యాత్. తతశ్చ * సప్త సప్తర్షయోఽమలా ఇతివత్పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి నిర్దేశ ఉపపద్యతే. కే పునస్తే పఞ్చజనా ఇత్యత్రాహ- * ప్రాణాదయో వాక్యశేషాత్ * ప్రాణస్య ప్రాణమితి వాక్యశేషశ్రుతాః ప్రాణచక్షుశ్శ్రోత్రాన్నమనోరూపాః పఞ్చ పఞ్చజనా అవసీయన్తే నన్వేవం కాణ్వానామన్నపాఠాభావాత్ కథం పఞ్చ పఞ్చజనప్రతీతిరిత్యత్రాహ- *జ్యోతిషైకేషామసత్యన్నే. ఏకేషాం కాణ్వానాం పాఠేఽసత్యన్నే * తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి ప్రక్రమశ్రుతిపఠితజ్యోతిశ్శబ్దాదేవ పఞ్చజనశబ్దితానీన్ద్రియాణీత్యవసీయన్తే. జ్యోతిశ్శబ్దస్యాపృథఙ్నిర్వాయకసాపేక్షత్వాత్, పఞ్చజనశబ్దస్యాప్యర్థనిర్ణాయకసాపేక్షత్వాత్, పరస్పరాకాఙ్క్షావశేన పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాయుక్తాని ప్రకాశకతయా జ్యోతిశ్శబ్దితానీన్ద్రియాణ్యేవ పఞ్చజనా ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౮

శం.— తద్బ్రహ్మదర్శనసాధనముచ్యతే- మనసైవ - పరమార్థజ్ఞానసంస్కృతేనాచార్యోపదేశపూర్వకం చానుద్రష్టవ్యం. తత్ర చ దర్శన[illegible] బ్రహ్మణి నేహ నానాస్తి కించన- న చ కించిదపి. అసతి నానాత్వే నానాత్వమధ్యారోపయత్యవిద్యయా. స మృత్యోః-మరణాన్మరణమాప్నోతి. కో[illegible]హ నానేవ పశ్యతి. అవిద్యాధ్యారోపణవ్యతిరేకేణ నాస్తి పరమార్థతో ద్వైతమిత్యర్థః. ౧౯

ఆ — మనసో బ్రహ్మదర్శనసాధనత్వే కథం బ్రహ్మణో వాఙ్మనసాతీతత్వశ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమార్థేతి) కేవలం మనో బ్రహ్మ విషయీకర్తుమశక్తమపి శ్రవణాదిసంస్కృతం తదాకారం జాయతే. తేన దృశ్యమిత్యుచ్యతే. అతఏవ వృత్తివ్యాప్యం బ్రహ్మేత్యుపగచ్ఛన్తీతి భావః అనుశబ్దార్థమాహ (ఆచార్యేతి) ద్రష్టృదృష్టవ్యాదిభావనాభేదమాశఙ్క్యాహ (తత్ర చేతి) ఏవకారార్థమాహ (నచేతి) కథమాత్మని వస్తుతో భేదరహితేపి భేదో భాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అనతీతి) నేహేత్యాదేః సమ్పిణ్డితమర్థం కథయతి (అవిద్యేతి) ౧౯

౨౦ — తద్జ్ఞానే సాధనమాహ (మనసైవానుద్రష్టవ్యమితి) అను - పశ్చాత్ శ్రవణమననానన్తరమిత్యర్థః మనసైవ ద్రష్టవ్యం- దర్శనసమానాకారస్మృతిసన్తతిరూపధ్యానం విశుద్ధేన మనసా సమ్పాదనీయమిత్యర్థః. నన్వేకస్యాత్మనః ప్రపఞ్చజనకభూతాకాశాద్యాధారత్వేన నానాత్వం ప్రతిభాసమానం ప్రత్యాహ (నేహనానాస్తికిఞ్చనేతి) ఇహ- దృష్టవ్యే బ్రహ్మణి నానాశబ్దో భావప్రధానః నానాత్వమిత్యర్థః *యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి మన్త్రనిర్దిష్టఆత్మని కిఞ్చన నానాత్వం నాస్తి భేదలేశోపి నాస్తీత్యర్థః (మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి) ఇవశబ్దః అల్పార్థః. ఇహ- నిఖిలప్రపఞ్చాధారభూతే ఆత్మని అల్పమపి నానాత్వం యః పశ్యతి- స మృత్యోర్మృత్యుమాప్నోతి- సంసారాత్సంసారమాప్నోతి. అత్యన్తం సంసారమాప్నోతీత్యర్థః అస్య వాక్యస్య పరైరప్యేవమేవ వ్యాఖ్యాతత్వాన్నాత్ర వాక్యే ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వప్రతిపాదనప్రత్యాశా కార్యా. విజ్ఞానమాత్రాస్తిత్వనిరాసిభిః *నాభావ ఉపలబ్ధేః *వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివత్ *న భావోనుపలబ్ధేరితి సూత్రైః, సర్వశూన్యత్వనిరాసినా సర్వథానుపపత్తేశ్చేతి సూత్రేణ చ ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదస్య నిరస్తత్వాచ్చ. తత్ర హి విజ్ఞానమేవ తత్త్వం- నాన్యత్ పరమాణుసముదాయరూపం, తల్లబ్ధావయవిరూపం, వా కిఞ్చిదస్తి- పరమాణూనామప్రామాణికత్వాత్, తేషాం క్షణికానాం సముదాయభావాసమ్భవాత్, పరమాణుసంయోగస్య వ్యాప్యవృత్తిత్వావ్యాప్యవృత్తిత్వవికల్పదుస్థత్వేనావయవేష్వవయవినః కృత్స్నైకదేశవికల్పదుస్థత్వేన చ పరస్పరసంయుక్తావయవతదాశ్రితావయవ్యసమ్భవాచ్చ బాహ్యార్థానామనవభాసప్రసఙ్గాత్. నచ బాహ్యార్థాభావే నీలపీతాదిజ్ఞానానాం నిరాలమ్బనత్వాపాతః- జ్ఞానానామేవ నీలపీతాద్యాకారత్వాత్. నీలాదికం జ్ఞానాభిన్నం- జ్ఞానోపలమ్భవ్యాప్యోపలమ్భవిషయత్వాత్- జ్ఞానవత్ వ్యాప్యత్వస్యాభేదేపి సమ్భవేన న దృష్టాన్తాసిద్ధిః నచ నీలతద్జ్ఞానయోరభేదే అహం జానామీతి క్రియాకర్తృభావేన భేదావభాసవిరోధ ఇతి వాచ్యం- తస్య ద్విచన్ద్రజ్ఞానవద్భ్రాన్తత్వాత్ తథాహుః *అవిభాగోపి బుద్ధ్యాత్మా విపర్యాసిత దర్శనైః। గ్రాహ్యగ్రాహకసంవిత్తిభేదవానివ లక్ష్యత ఇతి,. నను సర్వస్యాప్యాన్తరత్వే బాహ్యత్వావభాసః కథమితి చేత్ ఉపరిస్థితానాం నక్షత్రాదీనామధస్తాత్ భూమిష్ఠత్వావభాసవత్ బాహ్యత్వావభాసస్యాపి భ్రమత్వాత్. అపిచ- స్తమ్భజ్ఞానం కుడ్యజ్ఞానమిత్యేవంరూపజ్ఞానపక్షపాతస్య జ్ఞానగతం విశేషమన్తరేణానుపపత్తేః అవశ్యం విషయసారూప్యం జ్ఞానస్యాభ్యుపగన్తవ్యం - తతశ్చాఙ్గీకృతే జ్ఞానగతాకారే ఆకారద్వయానుపలమ్భాదపార్థికా బహిరర్థకల్పనా స్వప్నాదివచ్చేదం ద్రష్టవ్యం- యథా హి స్వప్నమాయామరీచ్యుదకగన్ధర్వనగరాదిప్రత్యయాః వినైవ బాహ్యేనార్థేన గ్రాహ్యగ్రాహకాకారా భవన్తి- ఏవం జాగరితప్రత్యయా అపి ప్రత్యయత్వావిశేషాత్. కథం పునరసతి బాహ్యేఽర్థే ప్రత్యయవైచిత్ర్యముపపద్యత ఇతి చేన్న- వాసనావైచిత్ర్యస్యైవ తన్నియామకత్వాత్. అనాదౌ హి సంసారే బీజాఙ్కురవద్విజ్ఞానానాం వాసనానాం చాన్యోన్యనిమిత్తనైమిత్తికత్వేన వైచిత్ర్యాత్ తస్మాదభావో బాహ్యార్థస్యేత్యేవం ప్రత్యవస్థితే యోగాచారమతప్రత్యాచార్యైః- *నాభావ ఉపలబ్ధేః బాహ్యార్థానామభావోఽధ్యవసాతుం న శక్యతే. కుతః. ఉపలబ్ధేః. ఉపలభ్యతే హి కుడ్యాదిః స చోపలభ్యమానస్సన్నైవాభావోఽధ్యవసేయః. యథా హి కశ్చిద్భుఞ్జానఏవ భుజిసాధ్యాం తృప్తిం చానుభవన్ బ్రూయాత్ నాహం భుఞ్జే, నచ తృప్యామి, తి- తద్వదిన్ద్రియసన్నికర్షేణ స్వయముపలభమానఏవ బాహ్యమర్థం నాహముపలభే, నచ సోఽస్తి, ఇతి బ్రువన్ కథముపాదేయవచనస్స్యాత్ నను నాహమేవం బ్రవీమి నైవార్థముపలభ ఇతి- కిం తూపలబ్ధివ్యతిరిక్తం నోపలభ ఇతి బ్రవీమి. బాఢమేవం బ్రవీషి- తదపి విరుద్ధం- ఉపలబ్ధ్యైవ సహి కశ్చిదుపలబ్ధిమేవ స్తమ్భః కుడ్యం చేత్యుపలభతే- ఉపలబ్ధివిషయత్వేనైవ స్తమ్భకుడ్యాదీన్ సర్వే లౌకికా ఉపలభన్తే నను బాహ్యస్యార్థస్యాసమ్భవాదుక్తిః న- ప్రమాణప్రవృత్త్యప్రవృత్తిపూర్వకౌ హి సమ్భవాసమ్భవౌ - నతు సమ్భవాసమ్భవపూర్వికే ప్రమాణప్రవృత్త్యప్రవృత్తీ యత్ప్రత్యక్షాదీనామన్యతమేనాపి ప్రమాణేనోపలభ్యతే- తత్సమ్భవతి. యత్తు న కేనచిదప్యుపలభ్యతే- తన్న సమ్భవతి. ఇహ తు యథాస్వం సర్వైరేవ ప్రమాణైర్బాహ్యోఽర్థ ఉపలభ్యమానః కథం న సమ్భవతీత్యుచ్యతే యదుక్తం స్వప్నాదిప్రత్యయవజ్జాగరితప్రత్యయా అపి వినైవ బాహ్యేనార్థేన భవేయుః- ప్రత్యయత్వావిశేషాదితి- తత్రాహ- *వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివత్. న స్వప్నాదివజ్జాగ్రత్ప్రత్యయా భవితుమర్హన్తి. కస్మాత్ వైధర్మ్యాత్ కిం పునర్వైధర్మ్యం. బాధః. బాధ్యతే హి స్వప్నోపలబ్ధం వస్తు ప్రతిబుద్ధస్య - మిథ్యైవ మయోపలబ్ధో మహాజనసమాగమః - నహ్యస్తి మహాజనసమాగమః- నిద్రాగ్లానం తు మే మనో బభూవ - తేనైషా భ్రాన్తిరుద్బభూవేతి, ఏవం మాయాదిష్వపి భవతి యథాయథం బాధః. నైవం జాగరితోపలబ్ధం స్తమ్భాదికం కస్యాంచిదప్యవస్థాయాం బాధ్యతే తస్మాదేవం స్వప్నవత్ న శక్యతే వక్తుం మిథ్యా జాగరితోపలబ్ధిః- ఉపలబ్ధిత్వాత్ - స్వప్నోపలబ్ధివదితి ఉభయోరన్తరం స్వయమనుభవతా నచ స్వానుభవాపలాపః ప్రాజ్ఞమానిభిర్యుక్తః కర్తుం- తస్మాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తో బాహ్యోఽర్థో బాధితో న భవత్యవశ్యమితి. ఏవమేవ సూత్రం వ్యాకుర్వతాం పరేషాం ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదః కథం సఙ్గచ్ఛతే- విరోధాత్. నను న విరోధః- జ్ఞానార్థయోరభేదో యోగాచారాభిమతః. వయం తు భేదమఙ్గీకృత్యార్థమిథ్యాత్వం బ్రూమ ఇతి చేన్న - అర్థమిథ్యాత్వస్యైవ యోగాచారాభిమతత్వాత్. అన్యథా జ్ఞానమిథ్యాత్వార్థసత్యత్వయోరన్యతరప్రసఙ్గాత్. నన్వర్థతుచ్ఛత్వం తదభిమతం - వయం తు తన్నిరాసేనానిర్వాచ్యత్వం బ్రూమ ఇతి చేత్. తుచ్ఛత్వమితి కిమప్రతీతత్వం వివక్షితం- ఉత ప్రతీతత్వేపి బాధార్హత్వం. న తావదప్రతీతత్వం యోగాచారాభిమతం- షష్ఠోపలమ్భనియమస్యైవ హేతుత్వేనోక్తత్వాత్. ద్వితీయే తు శబ్దమాత్రభేదః తేషాం యుష్మాకం చ- ప్రతీతత్వే సతి బాధార్హత్వస్యోభయాభిమతత్వాత్. అస్తు వా కించిద్వైలక్షణ్యం భవతాం గ్రన్థస్య గ్రన్థాత్- తథాపి సూత్రం విరుద్ధం- కారణదోషబాధకప్రత్యయయోరనిర్వాచ్యపక్షేప్యుపాధితో వ్యావృత్త

పత్తేరవిశిష్టత్వాత్. నహి అనిర్వాచ్యవాదినస్స్వప్నే కశ్చిదుపాధిస్సాక్షితో వ్యాఖ్యాతశ్చ అతఏవ తత్సాక్షిత్వే స్వవ్యాఖ్యానవిరోధోఽపి పరిహృతః అర్థ తత్స్వప్నస్య కారణదోషబాధకప్రత్యయాభ్యాం వైధర్మ్యమన్యారుపాఖ్యాతం. నచ స్వప్నజ్ఞానానాం నిర్విషయత్వం- ప్రత్యక్షసాక్షిత్వస్య [illegible] యత్వాసంభవాత్. అతో జ్ఞానత్వహేతుర్విరుద్ధశ్చేత్యాహాచార్యః-*నభావోఽనుపలబ్ధేః కేవలస్యార్థశూన్యస్య జ్ఞానస్య నభావస్సంభవతి కుతః క్వచిదప్యనుపలబ్ధేః నహ్యకర్తృకస్యాకర్మకస్య వాజ్ఞానస్య క్వచిదప్యుపలబ్ధిః స్వప్నజ్ఞానాదిష్వపీశ్వరసృష్టపదార్థానాం సత్త్వాన్నార్థశూన్యత్వమిత్యాదిసూత్రభాష్యే ప్రతిపాదితం కించ-సర్వేషాం జ్ఞానానామర్థశూన్యత్వే బాహ్యస్యార్థస్యాప్యర్థోఽనసిద్ధ్యతి - నిరాలమ్బనానుమానజ్ఞానస్యాప్యర్థశూన్యత్వాత్ తస్యార్థవత్త్వేజ్ఞానత్వస్య తత్ర నైకాన్తికత్వాత్ తదాపాద్యశూన్యత్వాసిద్ధిరేవేతిస్థితం ఏవమస్మిన్నధికరణే జ్ఞానాతిరిక్తవిషయాసత్త్వనిరాసేన విషయాశ్రయశూన్యజ్ఞాననిరాసేనచ ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వం నిరస్తం [illegible] నేనాపి ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వం నిరస్యత్యాచార్యః - అత్ర సర్వశూన్యవాదీ మాధ్యమికః ప్రత్యవతిష్ఠతే - శూన్యవాద ఏవ హి [illegible] శిష్యబుద్ధిభేదానుగుణ్యేనార్థాభ్యుపగమాదినా క్షణికత్వాదియదుక్తం-విజ్ఞానం బాహ్యార్థాశ్చ న సన్తి, శూన్యమేవ తత్త్వం, ముభావాపత్తిరేవ చ మోక్షః, ఇత్యేవ బుద్ధస్యాభిప్రాయః తదేవ హి యుక్తం-శూన్యస్యాహేతుసాధ్యతయా స్వతస్సిద్ధేః సత ఏవ హి హేతురన్వేషణీయః తచ్చ సద్భావాద భావాచ్చ నోత్పద్యతే. తత్ర భావాత్తావన్న కస్యచిదప్యుత్పత్తిర్దృష్టా - నహి ఘటాదిరనుపమృదితే పిణ్డాదికే జాయతే నాప్యభావాదుత్పత్తిస్సంభవతి- నష్టేపిణ్డాదికే హ్యభావాదుత్పద్యమానం ఘటాదికమభావాత్మకమేవ స్యాత్. తథా స్వతః పరతశ్చోత్పత్తిర్న సంభవతి - స్వతస్స్వోత్పత్తావాత్మాశ్రయదోషప్రసక్తాత్ ప్రయోజనాభావాచ్చ. పరతః పరోత్పత్తౌ [illegible] షాం సర్వేభ్యః సర్వోత్పత్తిప్రసఙ్గః జన్మాభావాదేవ వినాశస్యాప్యభావః అతశ్శూన్యమేవ తత్త్వం - అతో జన్మనాశసదసదాదయో భ్రాన్తిమాత్రం. నచ నిరధిష్ఠానభ్రమాసంభవాత్ భ్రమాధిష్ఠానం కించిత్పారమార్థికం తత్త్వమాశ్రయితవ్యం - దోషదోషాశ్రయత్వజ్ఞాతృత్వాదివ్యవహారమాత్రస్యాపి భ్రమోపపత్తివదధిష్ఠానాపారమార్థ్యేపి భ్రమోపపత్తేః. అతశ్శూన్యమేవ తత్త్వమితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- *సర్వథానుపపత్తేశ్చ సర్వథాఽనుపపత్తేస్సర్వశూన్యత్వం న భవదభిప్రేతం న సంభవతి కిం భవాన్ సర్వం సదితి ప్రతిజానీతే-అసదితి వా-అన్యథా వా సర్వథాపి తవాభిప్రేతం తుచ్ఛత్వం న సంభవతి - లోకే భావాభావశబ్దయోస్సత్ప్రతీత్యోశ్చ విద్యమానస్యైవ వస్తునోఽవస్థావిశేషగోచరత్వస్య లాఘవన్యాయసిద్ధత్వాత్. అతస్సర్వం శూన్యమితి ప్రతిజానతా సర్వం సదితి ప్రతిజానతేవ సర్వస్య విద్యమానస్యావస్థావిశేషయోగిత్వైవ ప్రతిజ్ఞాతా భవతీతి భవదభిమతతుచ్ఛతా న కుతశ్చిదపి సిద్ధ్యతి కించ- కుతశ్చిత్ప్రమాణాచ్ఛూన్యత్వం [illegible] శూన్యతా తస్య ప్రమాణస్య సత్త్వమభ్యుపేత్యం తస్యాసత్త్వే తు సర్వం [illegible] సర్వశూన్యత్వం నానుపపన్నమితి హి స్థితం. నన్వత్ర నిరస్తం తుచ్ఛత్వం [illegible] ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వరూపవిషయస్యతత్త్వాద [illegible] త్వమిథ్యాత్వవికల్పేషు సర్వథా ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వానిర్ధారప్రమాణ ప్రమేయవైశ్వరూపసర్వథాఽనుపపత్తిన్యాయసామ్యాత్. నిరూపితం చైతదద్వైతసాక్షిజ్ఞానాధికరణే ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వానుమానని రాసవ్యాఖ్యావసరే. తుచ్ఛత్వాత్ [illegible] రూపత్వాచ్చ తథాహి - నహి వన్ధ్యాసుతాదిమిథ్యాత్వం ప్రతీయతే [illegible] - శశశృఙ్గాదేరపి ప్రతీత్యాదేర భేదాత్ శబ్దజ్ఞానానుపాతీ వస్తుశూన్యోవికల్ప ఇతి హి యోగసూత్రం యదిశశశృఙ్గాదిర్న ప్రతీయతే - తర్హి తస్మిన్ తదనుయుక్తేన వక్తవ్యం తిదప్రతీతం * ఖ్యాతేర్నాసదితి వ్యతిరేకదృష్టాన్తాసిద్ధిమితి యాద్వాయుక్తమిత్యాత్. అథ యది ప్రత్యక్షప్రతీత్యత్వం వివక్షితం- తర్హ్యనుమానాదిప్రతీతస్యామిథ్యాత్వప్రసఙ్గః యది తు ప్రమాణప్రతీత్యత్వం వివక్షితం - తద్బాధ్యత్వస్యాసూత్రః అతఏవ న ప్రతిపన్నోపాధౌ బాధ్యత్వం గమిథ్యాత్వం- శుక్తాదిప్రతిపత్త్యుపాధౌ శరాదావపి శుక్త్యాదిభావస్యాత్ నచ స్వసమానాధికరణాత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వం మిథ్యాత్వం- ఘటాద్యధికరణదేశకాలయోస్తదభావస్యాభావాత్ యత్తు ఘటాద్యధికరణే స్వాభావసంభావ్య స్వప్రతీత్యా తత్రతదభావసిద్ధిరితి - తదప్యశాస్త్రం - తదానీం సత్త్వపి ఘటావిషుజ్ఞానప్రసరద్వారా [illegible] యథాభావసంసర్గజ్ఞానస్యసంశయస్యాభావాదేవ తద ప్రతీత్యుపపత్త్యా తత్ర సదభావాసిద్ధేః అతఏవ సదసదనిర్వచనీయత్వం మిథ్యాత్వమిత్యపి నిరస్తం - అసత్త్వే సత్త్వాసత్త్వనిర్వచనీయత్వాభావాన్ మిథ్యాత్వస్య సదసదనిర్వచనీయత్వాయోగాత్ ఏతేన సత్తాత్రయభేదకల్పనాపి సుతరాం నిరస్తా - పారమార్థికసత్త్వాసత్త్వాభ్యామేవ సర్వవ్యవహారోపపత్తౌ వ్యావహారికప్రాతిభాసికసత్తాద్వయకల్పనాయా గౌరవహతత్వాదప్రామాణికత్వాచ్చ యదప్యధిష్ఠానపారమార్థ్యాంగీకారాచ్ఛూన్యవాదవైలక్షణ్యం వ్యాపాదస్యేతి- తదపి వ్యాపాదపిశాచ - సర్వజగదధ్యాసాధిష్ఠానభూతస్యాపి బ్రహ్మణః [illegible] పారమార్థ్యానఙ్గీకారాత్, [illegible] కృతస్యతుకస్యచిచ్ఛుద్ధస్య జగదధ్యాసానధిష్ఠానత్వాత్, సర్వప్రమాణావిషయస్యతస్య శశవిషాణాదిసమానయోగక్షేమత్వాత్, చ్చ సమ్మతస్య [illegible] * ద్వేవావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చైవామూర్తం చేత్యారభ్య ప్రపన్నస్య మూర్తామూర్తాత్మకరూపస్య సర్వస్యచ * నేతి నేతీతి నిషేధేన సర్వనిషేధాధికరణత్వేన తుచ్ఛత్వస్యైవ విశేషితత్వాదితి చేన్న- తస్యార్థః [illegible] * ప్రకృతైతావత్త్వం హి ప్రతిషేధతితతో బ్రవీతి చ భూయ ఇతి సూత్రే ప్రకృతరూపేణ బ్రహ్మణః పరిచ్ఛేదనిషేధార్థకత్వస్య ప్రాగేవోపపాదితత్వాత్, ప్రియమాణ [illegible] ప్రాప్తస్య బ్రహ్మరూపభేదయోర్నైవాక్తస్య సద్వస్యసత్త్వ [illegible] నిషేధాయోగాచ్చ. నచ నిర్విశేషస్య మిథ్యాత్వే నిరధికరణనిషేధాయోగః-మిథ్యాభూతస్యైవ తస్య నిషేధాధికరణత్వస్య శవిషాణాదేరపి వపరమతేనోపపాదితత్వాత్. అసతో పి హి వ్యతిరేకో దాహారణత్వం తేషామిష్టం నచ నిర్విశేషస్య మిథ్యాత్వాపాదకనిషేధశ్రుతివ్యాఖ్యా-

[illegible]

ఉ.— ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయం ధ్రువం। విరజః పర ఆకాశాదజ ఆత్మా మహాన్ ధ్రువః॥ ౨౦

ధికరణదౌర్ఘట్యం-మాధ్యమికాభిమతస్య శూన్యతత్త్వస్యైవ తదధ్యాసాధిష్ఠానత్వనిషేధాధికరణత్వయోగ్యస్య ప్రసక్తత్వాత్. తస్మాన్నానాన్తరా ప్రపఞ్చస్యాకారణత్వాది బ్రహ్మధర్మప్రతిషేధే బ్రహ్మకర్తృకోన ప్రతిషిధ్యేత బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య సర్వస్య స్వరూపతో నిషేధే అఖణ్డార్థవేదాన్తవాక్యగతయోగ్యతాయా ఉక్తసత్త్వేన తత్స్వమసత్తాకస్య వాక్యార్థభూతబ్రహ్మణోఽప్యసత్త్వాపాతాత్, ప్రతిపక్షస్య శశశృఙ్గాదివన్నిస్స్వరూపత్వాపాతాత్, చ. న చ నః స్వరూపే నిషేధ ఇత్యుక్తం- కింతు పారమార్థికత్వాకారేణేతి వాచ్యం - స్వరూపస్యానిషేధే పారమార్థికత్వస్యాపి సత్త్వేన తస్యానిషేధానర్హత్వాత్ న సుసత్త్వనిషేధవిషయస్వరూపనిషేధః - అతః * నేహ నానాస్తీతి సత్త్వనిషేధాత్ స్వరూపమపి నిషిద్ధమేవ న చ తస్య నిస్స్వరూపత్వే శూన్యవాదావిశేష ఇతి వాచ్యం - బ్రహ్మవ్యతిరిక్తవిషయే శూన్యవాదావిశేషస్యేష్టత్వాదితి చేన్న - తర్హి * నాభావ ఉపలబ్ధేరిత్యధికరణవిరోధస్య దుర్నిరసత్వాత్ కించ- చైత్యవన్దనవాక్యస్యేవ * జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేతేత్యాదివేదవాక్యార్థస్యాపి * నేహ నానేతి స్వరూపతో నిషేధే బౌద్ధశాస్త్రస్యేవ వేదానామప్యప్రామాణ్యాపత్తేర్దుర్వారత్వం న చ * చైత్యం వన్దేతేతి వాక్యార్థస్య * జ్యోతిష్టోమేనేతి వాక్యార్థస్య బౌద్ధాభిమతసాంవృతికసత్యత్వేఽపి వ్యావహారికసత్యత్వస్యాభ్యుపగతత్వాత్ చైత్యవన్దనవాక్యస్యాప్యభావాద్వైషమ్యమితి వాచ్యం- వ్యావహారికసత్యత్వస్యాపి ప్రతిపన్నత్వేనయా నిరూపణాసహత్వరూపతయా తాదృశసత్త్వస్య యథార్థగ్రాహ్యరూపత్వాసమ్భవేన తద్విశిష్టార్థప్రతిపాదకవేదానామప్రామాణ్యస్య కాకేనాప్యనివారణీయత్వాత్. అపిచ- * నేహ నానాస్తీతి ప్రపఞ్చసత్తానిషేధపక్షేఽపి వ్యావహారికసిద్ధాన్తయా వివక్షితస్యానిషేధ్యత్వేన తథావిధవ్యావహారికప్రాతిభాసికసత్తానిషేధపరత్వమేవాస్యాః శ్రుతేర్వక్తవ్యం- తత్స్వపక్షే ప్రపఞ్చపారమార్థికసత్తాయా అనఙ్గీకారేణ తత్ప్రయోజనస్యాప్యతస్య తుచ్ఛత్వేనాపరతీతిపరేషాం బౌద్ధవైషమ్యం దుర్వచం. న చ నేహ ఘటోఽస్తీతివాక్యేనేవ * నేహ నానాస్తీతివాక్యేన పారమార్థికసత్తైవ నిషిధ్యతామితి వాచ్యం- నేహ ఘటోఽస్తీతి వాక్యే ప్రసిద్ధసత్త్వస్యైవ నిషేద్ధుం యుక్తతయా సత్త్వాన్తరనిషేధస్యాసమ్భవాత్, ఇతరథా * నేహ నానాస్తీత్యస్యాః శ్రుతేరప్రసక్తప్రతిషేధతాపాతాత్, ఉక్తం చాభియుక్తైః * వేదోఽనృతో బుద్ధకృతాగమోఽనృతః ప్రామాణ్యమేతస్య చ తస్య చానృతం। బోద్ధాఽనృతో బుద్ధిఫలే తథాఽనృతే యూయం చ బౌద్ధాశ్చ సమానసంసదః ఇతీత్యలమనేన. ప్రకృతమనుసరామః ౧౯

శం.— యస్మాదేవం- తస్మాదేకధైవ- ఏకేనైవ ప్రకారేణ విజ్ఞానఘనైకరసప్రకారేణాకాశవన్నిరన్తరేణానుద్రష్టవ్యం. యస్మాదేతద్బ్రహ్మ అప్రమేయం-న ప్రమేయం. సర్వైకత్వాత్. అన్యేన హ్యన్యత్ప్రమీయతే - ఇదం త్వేకమేవ- అతోఽప్రమేయం. ధ్రువం-నిత్యం కూటస్థం. అవిచాలీత్యర్థః. నను విరుద్ధమిదముచ్యతే- అప్రమేయం, జ్ఞాయత, ఇతి చ. జ్ఞాయత ఇతి - ప్రమాణైర్మీయత ఇత్యర్థః అప్రమేయమితి చ-తత్ప్రతిషేధః. నైష దోషః అన్యవస్తువదనాగమప్రమాణప్రమేయత్వప్రతిషేధార్థత్వాత్. యథాఽన్యాని వస్తూన్యాగమనిరపేక్షైః ప్రమాణైర్విషయీక్రియన్తే- న తథైతదాత్మతత్త్వం ప్రమాణాన్తరేణ విషయీకర్తుం శక్యతే - సర్వస్యాత్మత్వే కేన కం పశ్యేద్విజానీయాదితి. ప్రమాతృప్రమాణాదివ్యాపారప్రతిషేధేనైవాగమోఽపి విజ్ఞాపయతి- న త్వభిధానాభిధేయలక్షణవాక్యధర్మాఙ్గీకరణేన తస్మాన్నాగమేనాపి స్వర్గమేర్వాదివత్ప్రతిపాద్యతే- ప్రతిపాదయితృత్వాత్ హ్యాత్మనః ప్రతిపాదయితుః ప్రతిపాదనస్య ప్రతిపాద్యవిషయత్వాత్ భేదే హి సతి తద్భవతి. జ్ఞానం చ పరస్మిన్నాత్మభావనివృత్తిరేవ. న తస్మిన్సాక్షాదాత్మభావః కర్తవ్యః- విద్యమానత్వాదాత్మభావస్య. నిత్యో హ్యాత్మభావః సర్వస్యాతద్విషయ ఇవ ప్రత్యవభాసతే-తస్మాదతద్విషయాభాసనివృత్తివ్యతిరేకేణ న తస్మిన్నాత్మభావో విధీయతే. అన్యాత్మభావనివృత్తౌ ఆత్మభావః స్వాత్మని స్వాభావికో యః- స కేవలో భవతీత్యాత్మా జ్ఞాయత ఇత్యుచ్యతే. స్వతశ్చ అప్రమేయః, ప్రమాణాన్తరేణ న విషయీక్రియత ఇత్యుభయమప్యవిరుద్ధమేవ. విరజః-విగతరజః రజో నామ-ధర్మాధర్మాదిమలం తద్రహిత ఇత్యేతత్. పరః- వ్యతిరిక్తః. సూక్ష్మః. వ్యాపీ వా. ఆకాశాదపి- అవ్యాకృతాఖ్యాత్. అజః-న జాయతే జన్మప్రతిషేధాత్ ఉత్తరేఽపి భావవికారాః ప్రతిషిద్ధాః- సర్వేషాం జన్మాదిత్వాత్. ఆత్మా మహాన్- పరిమాణతో మహత్తరః సర్వస్మాత్ ధ్రువః-అవినాశీ. ౨౦

ఆ.— ద్వైతాభావే ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) తమేవైకం ప్రకారం ప్రకటయతి (విజ్ఞానేతి) పరిచ్ఛిన్నత్వం వ్యవచ్ఛినత్తి (ఆకాశవదితి) ఏకరసత్వం హేతూకృత్యాప్రమేయత్వం ప్రతిజానీతే (యస్మాదితి) ఏతద్బ్రహ్మ యస్మాదేకరసం-తస్మాదప్రమేయమితి యోజనా. హేత్వర్థం స్ఫుటయతి (సర్వైకత్వాదితి) తథాపి కథమప్రమేయత్వం-తదాహ (అన్యేనేతి) మిథో విరోధమాశఙ్కతే (నన్వితి) విరోధమేవ స్ఫోరయతి (జ్ఞాయత ఇతీతి) చోదితం విరోధం నిరాకరోతి (నైష దోష ఇతి) సఙ్గృహీతం సమాధానం వివృణోతి (యథేత్యాదినా) తస్య మానాన్తరావిషయీకర్తుమశక్యత్వే హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) ఇతి- సర్వద్వైతోపశాన్తిశ్రుతేరితి శేషః. ఆగమోఽపి తర్హి కథమాత్మానం వేదయేదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రమాత్రితి) ఆత్మనస్స్వర్గాదివద్విషయత్వేనాగమప్రతిపాద్యత్వాభావే హేతుమాహ (ప్రతిపాదయిత్రితి) తథాపి కిమితి విషయత్వేనాప్రతిపాద్యత్వం-తత్రాహ (ప్రతిపాదయితురితి) తర్హి ప్రతిపాద్యత్వముక్తం. కథం తర్హి తస్మిన్నాగమికం జ్ఞానం-తత్రాహ (జ్ఞానం చేతి) పరస్మిన్- దేహాదావాత్మభావస్యారోపితస్య నివృత్తిరేవ వాక్యేన క్రియతే- తథా చాస్మిన్ సర్వేషాం స్వాభావికమేవ స్ఫురణం ప్రతిబన్ధనివృత్త్యా ప్రతిభాతీతి భావః. నను బ్రహ్మణ్యాత్మభావః శ్రుత్యా కర్తవ్యో విధీయతే- నతు దేహాదావాత్మత్వవ్యావృత్తిః- అత ఆహ (న తస్మిన్నితి) బ్రహ్మణ్యాత్మభావస్య విద్యమానత్వే- కథమస్యాప్రతీతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యో హీతి) సర్వస్య- బోద్ధుర్బ్రహ్మణ్యేవైతత్. అతద్విషయః- బ్రహ్మ

షణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తి యా హ్యేవ పుత్రైషణా సా విత్తైష
ణా యా విత్తైషణా సా లోకైషణోభే హ్యేతే ఏషణే ఏవ భవతః । స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి
గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యత్యేతము హైవైతే న తరత ఇతి।
అతః పాపమకరవమిత్యతః కల్యాణమకరవమిత్యుభే ఉ హైవైష ఏతే తరతి నైనం కృతాకృతే తపతః॥ ౨౨

హిగచ్ఛాద్వారం ప్రతిపిత్సుః కాశీదేశనివాసీ పూర్వాభిముఖః స్యాదితి. తస్మాద్బాహ్యలోకత్రయార్థినాం పుత్రకర్మాపరబ్రహ్మవిద్యాస్సాధనం- "పుత్రే
ణాయం లోకో జయ్యో నాన్యేన కర్మణే"త్యాదిశ్రుతేః అతస్తదర్థిభిః పుత్రాదిసాధనం ప్రత్యాఖ్యాయ పారివ్రాజ్యం ప్రతిపత్తుం యుక్తం- అతత్సాధన
త్వాత్పారివ్రాజ్యస్య తస్మాదేతమేవ లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి యుక్తమవధారణం ఆత్మలోకప్రాప్తిః - అవిద్యానివృత్తౌ స్వాత్మస్వరూపావస్థానమేవ
తస్మాదాత్మానం చేల్లోకమిచ్ఛతి యః-తస్య సర్వక్రియోపరమ ఏవాత్మలోకసాధనం ముఖ్యమన్తరఙ్గం. యథా పుత్రాదిరేవ బాహ్యలోకత్రయస్య - పు
త్రాదికర్మణ ఆత్మలోకం ప్రత్యసాధనత్వాత్ అసమ్భవేన చ [illegible] తస్మాదాత్మానం లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్త్యేవ-సర్వక్రియాభ్యో నివి
వర్తన్త ఏవేత్యర్థః. యథా చ బాహ్యలోకత్రయార్థినః ప్రతినియతాని పుత్రాదీని సాధనాని విహితాని-ఏవమాత్మలోకార్థినః సర్వైషణాసన్న్యాసః పారివ్రా
జ్యం బ్రహ్మవిదో విధీయత ఏవ కుతః పునస్త ఆత్మలోకార్థినః ప్రవ్రజన్త్యేవేతి ఉచ్యతే-తత్రార్థవాదవాక్యరూపేణ హేతుం దర్శయతి (ఏతద్ధ స్మ వై తత్)
తదేతత్-పారివ్రాజ్యే కారణముచ్యతే హ స్మ వై-కిల పూర్వే-అతిక్రాన్తకాలీనా విద్వాంసః-ఆత్మజ్ఞాః ప్రజాం-కర్మాపరబ్రహ్మవిద్యాం చ ప్రజో
పలక్షితం హి త్రయమేతద్బాహ్యలోకత్రయసాధనం నిర్దిశ్యతే ప్రజామితి. ప్రజాం కిం న కామయన్తే- పుత్రాదిలోకత్రయసాధనం నానుతిష్ఠన్తీ
త్యర్థః. నన్వపరబ్రహ్మదర్శనమనుతిష్ఠన్త్యేవ-తద్బలాద్వ్యుత్థానం న-అపవాదాత్ * బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేద * సర్వం తం
పరాదాదిత్యపరబ్రహ్మదర్శనమప్యపవదన్త్యేవ- అపరబ్రహ్మణోఽపి సర్వమధ్యాన్తర్భావాత్. * యత్ర నాన్యత్పశ్యతీతి చ పూర్వాపరబాహ్యాన్తర్దర్శన
ప్రతిషేధాచ్చ * అపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమితి * తత్కేన కం పశ్యేదిత్యాదినా చ. తస్మాన్నాన్యదర్శనవ్యతిరేకేణాన్యద్వ్యుత్థానకార
ణమపేక్షతే కః పునస్తేషామభిప్రాయ ఇతి ఉచ్యతే-కిం-ప్రయోజనం. ఫలం సాధ్యం కరిష్యామః ప్రజయా-సాధనేన. ప్రజా హి బాహ్యలోకత్రయ
సాధనం నిర్జ్ఞాతా స చ బాహ్యో లోకో నాస్త్యస్మాకమాత్మవ్యతిరిక్తః-సర్వం హ్యస్మాకమాత్మభూతమేవ, సర్వస్య చ వయమాత్మభూతాః. ఆత్మా చ నః ఆ
త్మత్వాదేవ న కేనచిత్సాధనేనోత్పాద్య ఆప్యో వికార్యస్సంస్కార్యో వా. యదప్యాత్మయాజినస్సంస్కారార్థం కర్మేతి- తదపి కార్యకరణాత్మదర్శనవి
షయమేవ-* ఇదమే నేనాఙ్గం సంస్క్రియత ఇత్యఙ్గాఙ్గిత్వాది శ్రవణాత్. న హి విజ్ఞానఘనైకరసనైరన్తర్యదర్శినోఽఙ్గాఙ్గిసంస్కారోపధానదర్శనం సమ్భవ
తి. తస్మాన్న కించిత్ప్రజాదిసాధనైః కరిష్యామః అవిదుషాం హి తత్ప్రజాదిసాధనైః కర్తవ్యం ఫలం- న హి మృగతృష్ణికాయాముదకపానాయ ప్రవృత్తస్తత్ర ఇతి త్రో
షరమాత్రముదకాభావం పశ్యతోఽపి ప్రవృత్తిర్యుక్తా- ఏవమస్మాకమపి పరమార్థాత్మలోకదర్శినాం ప్రజాదిసాధనసాధ్యే మృగతృష్ణికాదిసమేఽవిద్వద్ద
ర్శనవిషయే న ప్రవృత్తిర్యుక్తేత్యభిప్రాయః. తదేతదుచ్యతే-యేషామస్మాకం-పరమార్థదర్శినామయమాత్మా-అశనాయాదివినిర్ముక్తః సాధ్వసాధుభ్యామ
వికార్యోఽయం లోకః- ఫలమభిప్రేతం. న చాస్యాత్మనః సాధ్యసాధనతాదిసర్వసంసారధర్మవినిర్ముక్తస్య సాధనం కించిదేషితవ్యం. సాధ్యస్య హి సాధనా
న్వేషణా క్రియతే- అసాధ్యస్య సాధనాన్వేషణా జలబుద్ధ్యా స్థల ఇవ తరణం కృతం స్యాత్, ఖే వా శాకునపదాన్వేషణం, తస్మాదేతమాత్మానం విది
త్వా ప్రవ్రజేయురేవ బ్రాహ్మణాః- న కర్మారభేరన్నిత్యర్థః- యస్మాత్పూర్వ ఏవ బ్రాహ్మణా ఏవం విద్వాంసః ప్రజామకామయమానాః అపి చ సా
ధ్యసాధనసంవ్యవహారం నిన్దన్తోఽవిద్వద్విషయ ఇతి కృత్వా కిం కుర్వన్తీతి ఉచ్యతే- తే హ స్మ- కిల. (పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణా
యాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యాది) వ్యాఖ్యాతం తస్మాదాత్మానం లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి- ప్రవ్రజేయురిత్యేష విధిః అర్థవాదేన సఙ్గచ్ఛ
తే. న హి సార్థవాదస్యాస్య లోకస్తుత్యాభిముఖ్యముపపద్యతే- ప్రవ్రజన్తీత్యస్యార్థవాదరూపో హ్యేతద్ధ స్మేత్యాదిరుత్తరో గ్రన్థః అర్థవాదశ్చేన్నార్థవా
దాన్తరమపేక్షేత - అపేక్షతే త్వేతద్ధ స్మేత్యాద్యర్థవాదం ప్రవ్రజన్తీత్యేతత్. యస్మాత్పూర్వే విద్వాంసః ప్రజాదికర్మభ్యో నివృత్తాః సన్తః ప్రవ్రజితవన్త ఏ
వ- తస్మాదధునాతనా అపి ప్రవ్రజన్తి - ప్రవ్రజేయురిత్యేవం సమ్బధ్యమానం న లోకస్తుత్యభిముఖం భవితుమర్హతి. విజ్ఞానసమానకర్తృకత్వోపదేశాది
త్యాదినాఽవోచామ వేదానువచనాదిసహపాఠాచ్చ. యథా ఆత్మవేదనసాధనత్వేన విహితానాం వేదానువచనాదీనాం యథార్థత్వం ఏవం నార్థవాద
త్వం తథా తైరేవ సహ పఠితస్య పారివ్రాజ్యస్యాత్మలోకప్రాప్తిసాధనత్వేనార్థవాదత్వమయుక్తం. ఫలవిభాగోపదేశాచ్చ. ఏతమేవాత్మానం లోకం
విదిత్వేత్యన్యస్మాద్బాహ్యల్లోకాదాత్మానం ఫలాన్తరత్వేన ప్రవిభజతి- యథా * పుత్రేణైవాయం లోకో జయ్యో నాన్యేన కర్మణా కర్మణా పితృలోక ఇతి
న చ ప్రవ్రజన్తీత్యేతత్ప్రాప్తవల్లోకస్తుతిపరం, ప్రధానవచ్చార్థవాదాపేక్షం, సకృచ్ఛ్రుతం సత్స్యాత్, తస్మాద్భ్రాన్తిరేవైషా లోకస్తుతిపరమితి. న
హ్యనుష్ఠేయేన పారివ్రాజ్యేన స్తుతిరుపపద్యతే యది పారివ్రాజ్యమనుష్ఠేయమపి సదన్యస్తుత్యర్థం స్యాత్- దర్శపూర్ణమాసాదీనామప్యనుష్ఠేయానాం
స్తుత్యర్థతా స్యాత్. న చాన్యత్ర కర్తవ్యతైతస్యాద్విషయాన్తరే నిర్జ్ఞాతా- యత ఇహ స్తుత్యర్థో భవేత్, యది పునః క్వచిద్విధిః పరికల్ప్యేత పారివ్రాజ్యస్య-
స ఇహ [illegible] నాన్యత్ర సమ్భవతి, యదప్యనధికృతవిషయే పారివ్రాజ్యం పరికల్ప్యతే- తత్ర వృద్ధాద్యారోహణాద్యపి పారివ్రాజ్యవత్కల్ప్యేత-
కర్తవ్యత్వే [illegible] శేషాత్. తస్మాత్ స్తుతిత్వగన్ధోఽప్యత్ర నాశఙ్కితుం కల్పయితుం [illegible] యదన్యదిహ [illegible] తదుచ్యతే - [illegible]

ధనత్వేన కర్మాణ్యేవ నారభేరన్ - కింపారివ్రాజ్యేనేత్యత్రోచ్యతే - అస్యాత్మలోకస్య కర్మభిరసమ్బన్ధాత్. యమాత్మానమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజేయుః- స ఆత్మా సాధనత్వేన, ఫలత్వేన, చోత్పాద్యత్వాది ప్రకారాణామన్యతమత్వేనాపి కర్మభిర్న సమ్బధ్యతే తస్మాత్స ఏష నేతి నేత్యాత్మా ఽగృహ్యో నగృహ్యతే ఇత్యాదిలక్షణః యస్మాదేవం లక్షణ ఆత్మా కర్మఫలసాధనాసమ్బద్ధః సర్వసంసారధర్మవిలక్షణోఽశనాయాద్యతీతో ఽస్థూలాదిధర్మవాన్ అజో ఽజరో ఽమరో ఽమృతో ఽభయః సైన్ధవఘనవద్విజ్ఞానైకరసస్వభావస్స్వయంజ్యోతిరేక ఏవాద్వయో ఽపూర్వో ఽనపరో ఽనన్తరో ఽబాహ్య ఇత్యేతదాగమతస్తర్కతశ్చ స్థాపితం, విశేషతశ్చేహ జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదే ఽస్మిన్,- తస్మాదేవం లక్షణ ఆత్మని విదిత ఆత్మత్వేన నైవ కర్మారమ్భ ఉపపద్యతే - తస్మాదాత్మా నిర్విశేషః నహి చక్షుష్మాన్ పథి ప్రవృత్తో ఽహని కూపే కణ్టకే వా పతతి కృత్స్నం చ కర్మఫలం విద్యాఫలేఽన్తర్భావాత్ న చాయత్నప్రాప్యే వస్తుని కశ్చిద్యత్నమాతిష్ఠతి - *అక్కే చేన్మధు విన్దేత కిమర్థం పర్వతం వ్రజేత్। ఇష్టస్యార్థస్య సంప్రాప్తౌ కో విద్వాన్ యత్నమాచరేత్ * సర్వం కర్మాఖిలం పార్థ జ్ఞానే పరిసమాప్యత ఇతి గీతాసు ఇహాపి చైతస్యైవ పరమానన్దస్య బ్రహ్మవిత్ప్రాప్యస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీత్యుక్తం అతో బ్రహ్మవిదాం న కర్మారమ్భః యస్మాత్సర్వైషణావినివృత్తః స ఏష నేతి నేత్యాత్మానమాత్మత్వేనోపగమ్య తద్రూపేణైవ వర్తతే- తస్మాదేతం- ఏవంవిదం నేతి నేత్యాత్మభూతము హైవైతే- వక్ష్యమాణే న తరతః- న ప్రాప్నుతః. ఇతి- యదుక్తమేవేతి వాక్యశేషః. కే తే ఇతి ఉచ్యతే- అతః- అస్మాన్నిమిత్తాచ్ఛరీరధారణాదిహేతోః పాపం- అపుణ్యం కర్మాకరవం- కృతవానస్మి. కష్టం ఖలు మమ వృత్తం- అనేన పాపేన కర్మణాహం నరకం ప్రతిపత్స్య ఇతి యోఽయం పశ్చాత్పాపం కర్మ కృతవతః పరితాపః- స ఏతం నేతి నేత్యాత్మభూతం న తపతి తథా- అతః కల్యాణం - ఫలవిషయకామాన్నిమిత్తాత్ యజ్ఞదానాదిలక్షణం పుణ్యం శోభనం కర్మ కృతవానస్మి అతోహమస్య ఫలం సుఖముపభోక్ష్యే దేహాన్తర ఇత్యేషోఽపి హర్షః తం న తరతి ఉభే ఉ హైవైష ఏషః- బ్రహ్మవిదేతే కర్మణీ తరతి పుణ్యపాపలక్షణే ఏవం బ్రహ్మవిదస్సన్న్యాసిన ఉభే అపి కర్మణీ క్షీయేతే- పూర్వజన్మని కృతే యే- తే, ఇహ జన్మని కృతే యే-తే, చ అపూర్వే చ నారభ్యేతే కిఞ్చ (నైనం కృతాకృతే) కృతం-నిత్యానుష్ఠానం అకృతం-తస్యైవాక్రియా. తే అపి కృతాకృతే ఏనం న తపతః. అనాత్మజ్ఞం హి కృతం ఫలదానేన, అకృతం ప్రత్యవాయోత్పాదనేన, తపతః-అయం తు బ్రహ్మవిదాత్మవిద్యాగ్నినా సర్వాణి కర్మాణి భస్మీకరోతి- *యథైధాంసి సమిద్ధోఽగ్నిర్భస్మసాత్కురుతేఽర్జున। జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే తథేత్యాది స్మృతేః. శరీరారమ్భకయోస్తూపభోగేనైవ క్షయః. అతో బ్రహ్మవిదకర్మసమ్బన్ధీ. ౨౨

ఆ — కణ్డికాన్తరమవతారయితుం వృత్తం కీర్తయతి (స హోవాచేతి) ఉత్తరకణ్డికాతాత్పర్యమాహ (ఏవమితి) ః విరజః పర ఇత్యాదినోక్తక్రమేణావస్థితే బ్రహ్మాస్మీతి యావత్. తదిత్యుపనయోక్తిః. తదర్థః- బ్రహ్మాత్మని సర్వస్య వేదస్య వినియోగదర్శనార్థేయం-వత్ సనువివిదిషావాక్యేన బ్రహ్మాత్మని సర్వస్య వేదస్య వినియోగో వక్ష్యతే - తథా చ తస్మాత్ప్రాక్తనం వాక్యం కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) యథాస్మిన్ అధ్యాయే సఫలమాత్మజ్ఞానముక్తం - తథైవ తదనూద్య వినియోజనా కథం యథోక్తజ్ఞానే సర్వో వేదో వినియోక్తుం శక్యతే - స్వర్గకామాదివాక్యస్య స్వర్గాదావేవ పర్యవసానాదిత్యాశఙ్క్య సంయోగపృథక్త్వన్యాయమాదృత్యాపి నష్టే (కామ్యరాశీతి) ఉక్తస్య సఫలస్యాత్మజ్ఞానస్యానువాదత్వమయుక్తం-వత్. ఉక్తానాం భూయస్త్వవిశేషం జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కోసావితి) విశేషణానర్థక్యమాశఙ్క్య పరిహరతి (అతీతేతి) తద్ధి * విరజః పర ఇత్యాదినోక్తో మహత్త్వాదివిశేషణః పరమాత్మా - తత్ర స శబ్దాత్ప్రతీతిర్నాభూదితి కృత్వా తేన జ్యోతిర్బ్రాహ్మణస్థం జీవం పరామృశ్య స ఏష ఇత్యేన స్మారయిత్వా తస్య సన్నిహితేన పరేణ ఐక్యం నైయమికశబ్దేన నిర్దిశతీత్యర్థః. విశేషణవాక్యస్థమేవశబ్దం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యాచష్టే (కతమ ఇతి) కస్మిన్ జీవాపేక్షాయాం, కథం వా ప్రాక్ష్విత స్తమే ప్రయుజ్యతే,- తత్రాహ (ఉక్తైతి) తదనువాదస్య సశబ్దార్థస్తేహా పోహం ఫలమాహ (సంశయేతి) ఉక్తవాక్యోద్ధేశమిత్యుక్తం వివృణోతి (ఉక్తం హీతి) యోయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు ప్రాగుక్తః - స ఏష మహానజ ఆత్మేతి జీవానువాదేన పరమాత్మభావో విహిత ఇతి వాక్యార్థమాహ (ఏతదితి) పరమాత్మభావాపాదనప్రకారమనువదతి (సాక్షాదితి) విశేషణవాక్యస్య వ్యాఖ్యేయస్య ప్రాప్తావసరత్వాత్ యత్రోక్తం స్మారయతి (యోయమితి) వాక్యాన్తరమవతార్య వ్యాచష్టే (య ఏష ఇతి) కథం పునరాకాశశబ్దస్య పరమాత్మవిషయత్వమిత్యుక్తే ద్వితీయం వ్యాఖ్యానం- తస్యార్థాన్తరమాహ తత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (చతుర్థ ఇతి) ఇత్థం జ్ఞానమనూద్య తత్ఫలమనువదతి (స చేత్యాదినా) కథం పునర్నిరుపాధికస్యేశ్వరస్య వశిత్వం, కథం చ తదభావే తదాత్మనో విదుషస్తదుపపద్యతే,- తత్రాహ (ఉక్తం చేతి) విశేషణత్రయస్య హేతుహేతుమద్భావేనావిశేషయతి (యస్మాదిత్యాదినా) తత్ర ప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (లోకేహీతి) న కేవలమనుక్తమేవ విద్యాఫలం- కిన్త్వన్యచ్చాస్తీత్యాహ (కించేతి) ఏవంభూతత్వం- జ్ఞాతపరమాత్మాభిన్నత్వం. పరిశుద్ధం త్వమర్థమనువదతి (స్వాదీతి) బ్రహ్మభూతస్య విదుషః స్వాతన్త్ర్యేపి వర్ధమానాదిసమ్బన్ధిత్వం స్యాదితి శఙ్క్యతే (సర్వోహీతి) పరతన్త్రత్వముపాధిరితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) సర్వాధిపత్యరాహిత్యం చోపాధిరిత్యాహ (కిఞ్చేతి) సర్వపాలకత్వరాహిత్యం చోపాధిరిత్యాహ (ఏష ఇతి) సర్వాన్నాధారత్వం చోపాధిరిత్యాహ (ఏష ఇతి) కథం విధారయితృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథా హీతి) తదేవ సాధయతి (పరమేశ్వరేణేతి) సర్వస్య వశీత్యాదినోక్తముపసంహరతి (ఏవంవిదితి) సఫలం జ్ఞానమనూద్య వివిదిషావాక్యమవతారయతి (కిఞ్చేతి) ఏవంఫలాయాం - సర్వస్య వశీత్యాదినోక్తఫలోపేతాయామితి యావత్. తాదర్థ్యేన- పరమ్పరయా జ్ఞానోత్పత్తిశేషత్వేనేత్యర్థః. వినియోజకవాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (తత్కథమిత్యాదినా) ఏవంభూతం- [illegible] ఇత్యర్థః. బ్రాహ్మణశబ్దస్య త్రివర్ణోపలక్షణత్వే హేతుమాహ (అవిశిష్టో హీతి) సమ్భావితం పదాన్తరమాహ (అథ వేతి) తే [illegible] ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా) [illegible] ప్రస్థానముత్థాప్య ప్రత్యాచష్టే (యే పునరిత్యాదినా) తత్త్వహే

తమాహ (నహీతి) భవతూపనిషన్మాత్రగ్రహణ మిత్యాశఙ్క్య వేదోఽనూచ్యతే- గురూచ్చారణానన్తరం పఠ్యత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా వేదానువచనశబ్దేన సర్వవేదగ్రహే సమ్భవతి తదేకదేశత్యాగోఽనయుక్త ఇత్యాహ (వేదేతి) దోషసామ్యమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) సిద్ధాన్తేప్యుపనిషదం వర్జయిత్వా వేదానువచనశబ్దేన కర్మకాణ్డగ్రహే తిమిలిక్షత్వాత్ తస్య వేదైకదేశవిశేషవిషయత్వం స్యాత్- తతశ్చ ఉభయోరిత్యాదిన్యాయవిరోధ ఇత్యర్థః నిత్యస్వాధ్యాయో వేదానువచనమితి పక్షమాదాయ పరిహరతి (నేత్యాదినా) వేదైకదేశపరిగ్రహపరిత్యాగాత్మకవిరోధాభావం సాధయతి (యదేతి) త త్వ్యాఖ్యానాన్తరము పేక్షితమిత్యాశఙ్క్య తదపి వాక్యశేషవశాదపేక్షితమేవేత్యాహ (యజ్ఞాదీతి) సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (యజ్ఞాదీనికర్మాణీతి) తర్హి ప్రథమవ్యాఖ్యానే కథం వాక్యశేషోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మహీతి) వేదానువచనాదీనామాత్మవివిదిషాసాధనత్వమాక్షిపతి (కథమితి) ఉపనిషద్భిరేవాత్మా వైరపిజ్ఞాయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (నైవేతి) కర్మణామప్రమాణత్వేపి పరమ్పరయా జ్ఞానహేతుత్వాద్వివిదిషా శ్రుతిరవిరుద్ధేతి సమాధత్తే (నైష దోష ఇతి) తదేవ స్ఫుటయతి (కర్మభిరితి) తత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (తథాహీతి) తతః సత్త్వశుద్ధ్యా... శుద్ధధీరాత్మానముపనిషద్భ్యః పశ్యతీత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన కషాయపక్తిరిత్యాదిస్మృతిసఙ్గ్రహః నిత్యకర్మణాం సంస్కారార్థత్వే ప్రమాణం పృచ్ఛతి (కథమితి) యద్యపి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం కర్మభిః సంస్కృతస్యోపనిషద్భిరాత్మజ్ఞానం శక్యతే- తథాపి తేషాం సంస్కారార్థత్వే కిం ప్రమాణమితి ప్రశ్నే శ్రుతిస్మృతీ ప్రమాణయతి (సహవా ఇత్యాదినా) కింపునః స్మృతిశాస్త్రం- తదాహ (అష్టాచత్వారింశదితి) అష్టా- ఆ... గుణాః చత్వారింశత్- గర్భాధానాదయస్సంస్కారా ఇతి విభాగః బహువచనోపాత్తం స్మృత్యన్తరమాహ (గీతాసుచేతి) పదాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (యజ్ఞేనేతీతి) తేషాం సంస్కారార్థత్వేపి కథం జ్ఞానసాధనత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంస్కృతస్యేతి) దానేన- వివిదిషన్తీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః కథం పునః స్వతన్త్రం దానం వివిదిషాకారణం- అత ఆహ (దానమపీతి) వివిదిషాహేతురితి శేషః. తపనేత్యత్రాపి పూర్వవదన్వయః కామానశనం- రాగద్వేషరహితైరిన్ద్రియైర్విషయసేవనం యదృచ్ఛాలాభసన్తుష్టత్వమితి యావత్. యథాశ్రుతార్థత్వే కాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) భవతూహన్తానాం వేదానువచనాదీనామిష్యమాణే జ్ఞానే వినియోగః-తథాపి కథం... వినియోగ... (వేదానువచనేనేతి) ఉపలక్షణమాహ (ఏవమితి) ప్రణాడ్యా కర్మణో ముక్తిహేతుత్వే కాణ్డద్వయస్యైకవాక్యత్వమపి సిధ్యతీత్యాహ (ఏవంచేతి) వాక్యాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవమితి) తస్యైవార్థమాహ (యథోక్తేనేతి) యజ్ఞాద్యనుష్ఠానాద్విశుద్ధిద్వారా వివిదిషోత్పత్తౌ సురుప దోపసర్పణం శ్రవణాదిచేత్యనేన క్రమేణేత్యర్థః యథా ప్రకాశితం- మోక్షప్రకరణ... బ్రాహ్మణాభ్యాము... జీవన్ విషయః. ఏవకారం వ్యాకరోతి (ఏతమేవేతి) అవధారణమాక్షిప్య సమాధత్తే (నన్విత్యాదినా) ఏవకారస్తాత్పర్యజ్ఞతామిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) ఆత్మవేదనే పికర్మి... స్యాదితిచేత్ నేత్యాహ (ఏవంత్వితి) కథమ... సహావధారణం- తదాహ (ఏతస్మిన్నితి) ఇతరస్యాత్మవిదో నక్రియా... త్వమిత్యాహ (కిఞ్చేతి) ఆత్మలోకేచ్ఛాలాం ముముక్షూణామపి కర్మత్యాగ శ్రవణాదాత్మనిధానం కర్తవ్యం కింవ క్తవ్యమిత్యర్థః. తాచ్ఛీల్యం- నైరాగ్యాతిశయశాలిత్వం. అవధారణసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (ఏతమేవేతి) పారివ్రాజ్యే లోకత్రయార్థినామనధికారే దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) లోకత్రయయూర్థినశ్చైత్యా... ఏవాజ్యేనాధిక్రియన్తే- కుత్రతర్హి తేషామధికారః- తత్రాహ (తస్మాదితి) స్వర్గకామస్య స్వర్గసాధనే యాగాదావధికారవల్లోకత్రయార్థినామపి తత్సాధనే పుత్రాదావధికార ఇత్యర్థః. పుత్రాదీనాం బాహ్యలోకసాధనత్వే ప్రమాణమాహ (పుత్రేణేతి) పుత్రాదీనాం లోకత్రయసాధనత్వే నిష్టఫలితమాహ (అత ఇతి) అతత్సాధనత్వం- లోకత్రయం ప్రత్యనుపాయత్వం అవధారణార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) లోకత్రయార్థినాం పారివ్రాజ్యే ... అనధికారాదితి యావత్ ఆత్మలోకస్య స్వరూపత్వేన సదా ఆప్తత్వాత్ కథం తత్ర సాధనత్వం శఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) తస్యాత్మత్వేన నిత్యప్రాప్తత్వేపి అవిద్యావ్యవహితత్వాత్ ప్రాప్త్యసమ్భవ ఇతి భావః భవత్వాత్మలోకప్రాప్త్యై-తథాపి కిం తత్ప్రాప్తిసాధనం- తదాహ (తస్మాదితి) అవిద్యావశాత్తదీప్స్యాసమ్భవాదిత్యర్థః తదిచ్ఛాయా దౌర్లభ్యం ద్యోతయితుం చేచ్ఛబ్దః ముఖ్యత్వం - శ్రుత్యక్షరప్రతిపన్నత్వం ప్రకారాన్తరసాధనేభ్యో వేదానువచనాదిభ్యో విశేషమాహ (అన్తరఙ్గమితి) పారివ్రాజ్యమేవాత్మలోకస్యాన్తరఙ్గసాధనమితి దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా పారివ్రాజ్యమేవాత్మలోకస్య సాధనమితి శేషః. పారివ్రాజ్యమేవేతి నియమే హేతుమాహ (పుత్రాదీతి) తస్యాన్యత్ర వినియుక్తత్వాదితి శేషః యద్యపి కేవలం పుత్రాదికం నాత్మలోకప్రాపకం-తథాపి పారివ్రాజ్యసముచ్చితం తథా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసమ్భవేనేతి) నహి పరివ్రాజకస్య పుత్రాది, తద్వతో వా పారివ్రాజ్యం, సమ్భవతి ఉక్తంచ సముచ్చయం నిరాకుర్వద్భిస్స పారివ్రాజ్యస్య జ్ఞానస్య కర్మాదినా విరుద్ధత్వం. తేన పుత్రాదిస్సముచ్చితం పుత్రాద్యాత్మలోకప్రాపకమిత్యర్థః. సాధనాన్తరాసమ్భవే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదాత్మానమితి) ప్రవ్రజన్తీతి వర్తమానాపదేశాన్మాత్ర విధిరస్తీత్యాశఙ్క్య అగ్నిహోత్రం జుహోతీతివద్విధిమాశ్రిత్యాహ (యథాచేతి) పారివ్రాజ్యవిధిముక్త్వా అపేక్షితమర్థవాదమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (కుతః పునరితి) ఉత్థాపితస్యార్థవాదస్య తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) ఆత్మలోకార్థినాం పారివ్రాజ్యనియమస్స్తుయత ఇత్యర్థః. అర్థవాదస్థానన్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (తదేతదితి) క్రియాపదేనాస్మి తి సమ్బధ్యతే. నిపాతద్వయస్యార్థమాహ (కిలేతి) ప్రజాం-కకామయన్త ఇతి తత్ర సమ్బన్ధః ప్రజామాత్రే తు తేకథం కర్మాది గృహ్యతే-తత్రాహ (ప్రజేతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకమన్వయమన్వాచష్టే (ప్రజాం కిమితి) అకామయమానత్వస్యార్థం దర్శయతి (పుత్రాదీతి) పూర్వే విద్వాంసః సాధనత్రయం నానుతిష్ఠన్తీత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) ఏషణాభ్యో వ్యుత్థిష్ఠ... కిం తత్ర... సన్త్యాసేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్బలాద్ధీతి) ఆత్మవిదా ... అనుష్ఠానం సూచయతి (నాపవాదాదితి) అథాత్ర సర్వస్యాత్మనో దర్శనమేవా... బ్రహ్మణో దర్శనం-అత ఆహ (తేపరబ్రహ్మణేతి) తదపహాదేశ్రుత్యన్తరమాహ (యత్రేతి) యత్ర నాన్యత్పశ్యతీత్యాది

క్షురాదిభిరన్యం న పశ్యతి శృణోతీత్యాదినా చ దర్శనాది వ్యవహారస్య వారితత్వాదాత్మవిదో నయుక్తమపరబ్రహ్మదర్శనమిత్యర్థః తత్రైవ హేత్వన్తర
మాహ (పూర్వేతి) ప్రతిషేధప్రకారమభినయతి (అపూర్వమితి) ఇతశ్చాత్మవిదాం నాపరబ్రహ్మదర్శనమిత్యాహ (తత్కేనేతి) అపరబ్రహ్మ
దర్శనాసమ్భవే కిం తేషాం మేషణాభ్యో వ్యుత్థానే కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సాధనత్రయమననుతిష్ఠతామపి ప్రాయం ప్రశ్నపూర్వకమాహ
(కః పునరిత్యాదినా) కైవల్యమేవ తత్సాధ్యం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాహీతి) నిర్జ్ఞాతా- * సోఽయమిత్యాది శ్రుతావితి శేషః సఏవ తర్హి
ప్రజయా సాధ్యతామితి చేన్నేత్యాహ (సచేతి) ఆత్మవ్యతిరిక్తో నాస్తీత్యుక్తముపపాదయతి (సర్వం హీతి) ఆత్మావ్యతిరిక్తస్యైవ లోకస్య ప్రజా
దిసాధ్యత్వమిష్యతామితి చేన్నేత్యాహ (ఆత్మా చేతి) ఆత్మయాజినః సంస్కారార్థం కర్మేత్యఙ్గీకారాదాత్మనోఽస్తి సంస్కార్యత్వమిత్యాశ
ఙ్క్యాహ (యదపీతి) అథాజ్ఞాతత్వం సంస్కార్యత్వం చ ముఖ్యాత్మదర్శనవిషయమేవ కిం నేష్యతే- తత్రాహ (నహీతి) అస్మద్విదాం ప్రజాదిసా
ధ్యాభావముపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) కేషాంతర్హి ప్రజాదిభిస్సాధ్యం ఫలం-తదాహ (అవిదుషాం హీతి) కేషాంచిత్పుత్రాదిషు ప్రవృత్తిశ్చేత్-తే
నైవ న్యాయేన విదుషామపి తేషు ప్రవృత్తిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తత్ర- ప్రవృత్తిరితి సమ్బన్ధః అవిద్వద్దర్శనవిషయత్వభేద ఉక్తేర్వా
క్యమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదితి) ఆత్మా చేత్తద్దర్శనం తత్ఫలం-తర్హి తత్సాధనేన భవితవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) క్వ తర్హి సాధనమిష్టవ్యమి
త్యాశఙ్క్యాహ (సాధ్యస్యేతి) విపక్షే దోషమాహ (అసాధ్యస్యేతి) యేషామిత్యాదివాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రాహ్మణానాం బ్రహ్మవి
దాం ప్రజాదిభిస్సాధ్యాభావాదతీయుచేత్ నాక్యాన్తరం ప్రశ్నద్వారేణావతార్య పాణ్మిమితం వ్యాఖ్యానం తస్య స్మారయతి (తదేవమిత్యాదినా)
యదర్థాయమర్థవాదః-తం విధింసిగమయతి (తస్మాదితి) మహానుభావోఽయమాత్మలోకః-యత్తదర్థినో దుష్కరమపి పారివ్రాజ్యం కర్తవ్యమిత్యుక్తత్రే
వివక్షితానవిధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (ప్రవ్రజన్తీత్యస్యేతి) తథాపి ప్రవ్రజన్తివాక్యస్యార్థవాదత్వే కిం స్యాదిత్యా
శఙ్క్యాహ (అర్థవాదశ్చేదితి) అపేక్షితప్రకారమేవ ప్రకటయన్నస్య అర్థవాదత్వాసమ్భవే హేతుమాహ (యస్మాదితి) కిఞ్చ- * విదిత్వాఽస్మి
న్నాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యత్ర విజ్ఞానేన సమానకర్తృకత్వం వ్యుత్థానాదేరుపదిశ్యతే- విజ్ఞానం చ సర్వోపనిషత్సు విధీయతే-అతో వ్యుత్థానమపి విధిసమ
ర్థమిత్యర్థః తథా చాత్రాపి వ్యుత్థానాపరపర్యాయం పారివ్రాజ్యం విధేయమిత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ఇతశ్చ పారివ్రాజ్యవాక్యమర్థవాదో న భవతీత్యా
హ (వేదేతి) తదేవ సాధయతి (యథేత్యాదినా) పారివ్రాజ్యస్య విధేయత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఫలేతి) పుత్రాదిఫలానిచ్ఛయా పారివ్రాజ్యఫ
లం [illegible] తథా చ ఫలవత్త్వాత్పుత్రాదివత్పారివ్రాజ్యస్య విధేయత్వసిద్ధిరిత్యర్థః తదేవ వివృణోతి (ఏతమేవేతి) ప్రకృతమాత్మానం
స్వలోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి వచనాత్పుత్రాదిసాధ్యాన్ననుష్యలోకాదాత్మాఖ్యం లోకం పారివ్రాజ్యస్య ఫ
లాన్తరత్వేన [illegible] అతస్తస్య విధేయత్వమప్రత్యాఖ్యేయమిత్యర్థః ఫలవిభాగోపదేశే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథాపారివ్రా
జ్యస్య [illegible] పారివ్రాజ్యస్య స్తుతిపరత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (నచేతి) యథా * వాయుర్వై క్షేపిష్ఠే
త్యాదిరర్థవాదః [illegible] స్తుతిపరం-తదవదధ్యాత్మశాస్త్రే [illegible] కిఞ్చ- ప్రధానస్య దర్శనపూర్వమాత్మపరత్వాద్
[illegible] పారివ్రాజ్యమపి [illegible] తేన తస్య దర్శాదివద్విధేయత్వం దుర్వారమిత్యాహ (ప్రధానవచ్చేతి) కిఞ్చ - పారివ్రాజ్యం సన్న్యాస
[illegible] ఇదమపి [illegible] స్తుతిపరం స్యాత్-న చేదం సన్న్యాస ఏవ శ్రూయతే- ప్రవ్రజన్తీత్యుపక్రమ్య ప్రజాం న కామయన్త ఇత్యుక్త్వా భిక్షాచర్యం
* చరన్తీత్యభ్యాసాత్. అతో విధిస్తుతిరిత్యాహ (సత్యమితి) నచేత్యత్రాపి సమ్బధ్యతే కథం తర్హి పారివ్రాజ్యస్య స్తుతిపరత్వప్రతీతిః- తత్రా
హ (తస్మాదితి) [illegible] పారివ్రాజ్యం స్తావకమపీతి చేత్. నేత్యాహ (నచేతి) విపక్షే దోషమాహ (యదీతి) అథ పారివ్రాజ్యం
యజ్ఞాదివద్విధేయం [illegible] ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సహాన్యత్రేతి) ఆత్మజ్ఞానాధికారాదన్యత్ర పారివ్రాజ్యవిధ్యనుపలమ్భాదిత్యర్థః అ
న్యత్ర విధ్యనుపలమ్భం సమర్థయతే (యదీత్యాదినా) అన్యత్ర [illegible] కర్మాధికారే తత్త్యాగవిధేర్విరుద్ధత్వాదితి భావః భవ
త్వహో పారివ్రాజ్యవిధిః- తథాపి [illegible] విషయత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) తత్ర- కర్మానధికృతేష్వనుష్ఠేయమిత్యేతత్ తత్ర హేతుమాహ
(కర్తవ్యత్వేనేతి) కర్మానధికృతేన కర్తవ్యతయా [illegible] పారివ్రాజ్యేన నాస్తి - తథా చానధికృతవిషయే పారివ్రాజ్యం కల్ప్యతే
చేత్- తస్మిన్నవిషయే [illegible] అవిశేషాదిత్యర్థః పారివ్రాజ్యస్య [illegible] విషయత్వే విధేయత్వే చ సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) సా
ర్థవాదం పారివ్రాజ్యం వ్యాఖ్యాయ [illegible] శఙ్కయతి (యదీతి) పరిహరతి (అత్రేతి) అదృష్టో నారభన్తే కర్మాణీతి శేషః కర
ణీయస్య [illegible] లోకస్య సాధయతి (యదుక్తం నమితి) తస్య కర్మాసమ్బన్ధే [illegible] ఫలమిత్యాహ (తస్మాదితి) నిర్విశేష న్తత్ర తత్ర దర్శి
తస్య [illegible] తథాఽత్రాపి బ్రాహ్మణద్వయే విశేషతో యస్మాన్నిర్ధారితం,- తస్మాద
[illegible] జ్ఞాతే కర్మానుష్ఠాన [illegible] ఉక్తాత్మవిషయవివేకవిజ్ఞానవతో న కర్మానుష్ఠానమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (న
హీతి) బ్రహ్మజ్ఞానఫలే సర్వకర్మఫలాన్తర్భావాత్తదర్థినో ముముక్షోర్న కర్తవ్యం కర్మేత్యాహ (కృత్స్నస్యేతి) తథాపి విచిత్రఫలాని కర్మాణీతి వివేకి
[illegible] స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్ర లౌకికం న్యాయం దర్శయతి (అత్ర చేదితి) పురోడాశ [illegible] జ్ఞానఫ
లే కర్మఫలాన్తర్భావే మానమాహ (సర్వమితి) అఖిలం- సమగ్రం- జ్ఞానే పరిసమాప్యత ఇత్యర్థః. తత్రైవ శ్రుతిం సంవాదయతి (ఇహాపీతి) నిషేధతాత్పర్యము
పసంహరతి (అత ఇతి) ఏతమిత్యాదివాక్యం యోజయతి (యస్మాదితి) ఉక్తేతిహాసతాత్పర్యం సూచితోఽర్థో యస్మాదిత్యనుభాషితః. ఇతిశబ్ద
[illegible] (ఇతి యత్తదితి) [illegible] (తత ఇత్యాదినా) యతో [illegible]

సంస్పర్శే హేతుమాహ (ఉభే ఇతి) పుణ్యపాపే తరతీత్యుక్తైపృథగవస్థానం తయోః శఙ్క్యతే- తన్నిరస్యతి (ఏవమితి) నిషేధవాక్యోక్త క్రమేణేతి యావత్. ఇతశ్చాత్మవిరోధర్మాదిసమ్బన్ధో నాస్తీత్యాహ (కిఞ్చేతి) తదేవానన్తర వాక్యవ్యాఖ్యానేన స్ఫోరయతి (నైనమితి) తయోస్తప్తిహేతుత్వ (?) జ్ఞాపకత్వం- తదాహ (అనాత్మజ్ఞం హీతి) పురుషత్వాద్బ్రహ్మవిదప్యపికృతాకృతయోస్తాపకత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అయం త్వితి) అత్ర ఋగ్వద్వాక్యం ప్రమాణయతి (యథేతి) యద్యపి పూర్వోత్తరయోర్ధర్మాధర్మయోరనారబ్ధయోరాత్మవిద్యావశాద్వినాశాన్లేపస్తథాపి ప్రారబ్ధయోరస్తి తయోస్తాపకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (శరీరేతి) ప్రకృతం విద్యాఫలముపసంహరతి (అత ఇతి) కర్మాకార్యాసమ్బన్ధాదితి యావత్ ౨౨

, ర౦ — (స వా ఏష మహానజ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే) స ఏషః- ప్రాక్నిర్దిష్టః అజ ఆత్మా- *అజ ఆత్మా మహాన్ ధ్రువ ఇతి యోఽయం నిర్దిష్ట ఆత్మా అయం పరమాత్మా * విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిరితి పూర్వనిర్దిష్టో యః- తస్మిఞ్-జీవాత్మని శేతే-తదన్తర్యామితయావర్తత ఇత్యర్థః అత ఏవోత్తరత్ర *ఆత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతీత్యవక్ష్యతి అత్ర హృద్యన్తరిత్యస్య వ్యాఖ్యానం య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఇతి జ్యోతిః పదస్య వ్యాఖ్యానం ఆకాశ ఇతి- జ్యోతిరాకాశశబ్దయోః ప్రకాశకత్వాద్గకత్వేనైకార్థకత్వాత్ అతోఽత్రాకాశశబ్దో జీవపర ఏవ నను * కామాదీతరత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్య ఇత్యధికరణే *వాజసనేయకే తు ఆకాశే శయానస్య వశిత్వాది శ్రవణాత్ తస్య శయానస్య పరమాత్మత్వేన తిత దాధారాభిధాయిన ఆకాశశబ్దస్య *తస్యాన్తే సుషిరం సూక్ష్మమితి హృదయాన్తర్గతస్య సుషిరశబ్దవాచ్యస్యాకాశస్యాభిధాయకత్వమవగమ్యత ఇతి భాష్యే శ్రుతి ప్రకాశితా (?) యం చాత్రాకాశశబ్దస్య భూతాకాశపరత్వం సమర్థితమితి ప్రతీయతే- అతస్తద్విరుద్ధమిదమితి చేత్ నైవం- *దహరోఽస్మిన్నన్తర ఆకాశ ఇతి ఛాన్దోగ్యగతాకాశశబ్దస్యేవాత్రత్యాకాశశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వం నాస్తీత్యత్రైవ భాష్యాదితాత్పర్యాత్ కేచిత్తు భాష్యానురోధాత్ అన్తర్హృదయే యోఽయమాకాశః-తత్ర విజ్ఞానమయో మహానాత్మా శేత ఇత్యర్థః. అస్మిన్ ప్రకరణే * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః * ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఇతి సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్జీవపరమాత్మభేద ప్రతిపాదనేన విజ్ఞానమయశబ్దనిర్దిష్టస్య జీవస్య, మహతశ్చ పరమాత్మనః, అభేదాసమ్భవాత్ విజ్ఞానమయశబ్దేన తచ్ఛరీరకః పరమాత్మైవాభిధీయతే * మహద్భూతమనన్తమపారం విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతీతి మైత్రేయీ బ్రాహ్మణోక్తరీత్యా విజ్ఞానమయశబ్దస్య * అవస్థితేరితి కాశకృత్స్న ఇతి సూత్రోక్తన్యాయేనాత్రాన్తర్యామిపరత్వసిద్ధ్యా (?) హుః కేచిత్తు యోఽయం విజ్ఞానమయః ఇత్యత్ర *కతమ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇతి పూర్వనిర్దిష్టజీవస్య ప్రత్యభిజ్ఞాతత్వేన గ్రహణం న సమ్భవతి- తస్య మహానజ ఇత్యుక్తమహత్త్వాద్యసమ్భవాత్. అపితు విజ్ఞానమయ ఇతి సామాన్యదేవ పరమాత్మనో నిర్దేశ ఇత్యాహుః. తమేవ ముముక్షూపాస్యం విశినష్టి (సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిః) సర్వస్య- బ్రహ్మరుద్రాదేర్వశీ. సర్వో హ్యస్య వశే వర్తతే ఉక్తం చ *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇత్యాది అతశ్చ ప్రశాసనేన ధారకత్వలక్షణమాత్మత్వముక్తం భవతి. సర్వస్యేశాన ఇత్యనేన నియన్తృత్వలక్షణమాత్మత్వం. సర్వస్యాధిపతిరితి శేషిత్వలక్షణమాత్మత్వముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ఇదం చ ఛాన్దోగ్యదహరవిద్యావాక్యప్రతిపన్నసత్యకామత్వాదీనామప్యుపలక్షణం ఉక్తం చ భాష్యే *వశిత్వాదయశ్చ వాజసనేయకే శ్రుతాః ఛాన్దోగ్యశ్రుతస్య గుణాష్టకస్య (?) సత్యసఙ్కల్పత్వసహచారిణాం సత్యకామత్వాదీనామపహతపాప్మత్వపర్యన్తానాం సద్భావమవగమయన్తీతి. (స న సాధునా కర్మణా భూయాన్నో ఏవాసాధునా కనీయాన్) సాధ్వసాధుకర్మకృతోత్కర్షాపకర్షశూన్య ఇత్యర్థః (ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఇత్యాది) సర్వేశ్వరః-సర్వనియన్తా. భూతానాం- ప్రాణినాం అధిపతిః- శేషీ భూతానాం పాలః- రక్షకః, ఏషాం సర్వేషాం లోకానామసమ్భేదాయ - అసాఙ్కర్యాయ ఏధరణః- ధారకః సేతురప్యయమేవ అనేనైశ్వరేణ సేతునా అవిచార్యమాణాశ్చేదిమే లోకాః నిర్మర్యాదా భవేయురితి భావః. అత్ర బ్రహ్మ ప్రకరణోపక్రమే * ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్పురుషవిధ ఇతి దేవతాపి శేషస్య నారాయణస్యైవ ప్రస్తుతత్వాదిహాప్యేవ సర్వేశ్వరత్వాదికథనమితి నైతా (?) ఆకాశ ఇతి ద్రష్టవ్యం ఇదం చ వాక్యం గుణోపసంహారపాదే విస్తరం-*య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశాన ఇతి ఆకాశే శయానస్య వశిత్వాదిగుణవిశిష్టతయోపాస్యః ఛాన్దోగ్యదహరవిద్యాప్రతిపాదితాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టాకాశాద్భిన్నః అతో రూపభేదాద్విద్యాభేద ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే అధీయతే *కామాదీతరత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్యః. తత్ర చేతరత్ర చ- స్థలద్వయేఽపి కామాదివిశిష్టం బ్రహ్మైవోపాస్యం- హృదయాయతనత్వ సేతుత్వ విధరణత్వాదిభిర్విద్యైక్య ప్రత్యభిజ్ఞానాత్, వాజసనేయక శ్రుత వశిత్వాదీనాం ఛాన్దోగ్య శ్రుతి సత్యసఙ్కల్పత్వాద్యుపలక్షితతయా రూపభేదాభావాత్, *పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి *అభయం వై బ్రహ్మ భవతీతి చోభయత్రాపి బ్రహ్మప్రాప్తిరూపఫలసంయోగావిశేషాచ్చ ఇయాంస్తు విశేషః- ఛాన్దోగ్యదహరాకాశే పరమాత్మధర్మసద్భావాత్ ఆకాశశబ్దితస్య పరమాత్మత్వం- స భూతాకాశత్వం వాజసనేయకే తు ఆకాశే శయాన ఏవ పరమాత్మలిఙ్గసద్భావాత్ శయానస్యైవ పరమాత్మత్వం- ఆకాశస్య తు భూతాకాశత్వమితి. నను *నేహ నానాస్తి కిఞ్చన *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయం * స ఏష నేతి నేతీత్యాది పూర్వోత్తరవాక్యైః నిర్గుణమేవ బ్రహ్మ ప్రతిపాద్యతే- ఛాన్దోగ్యే తు సగుణం. అతో నిర్గుణసగుణబ్రహ్మవిద్యయోరైక్యాసమ్భవాత్ వాజసనేయక శ్రుతమోక్షోపనిష్ఠిత (?) గుణానాం లోపమపేక్ష్యాహ- *ఆదరాదలోపః. వాజసనేయకేపి *సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఇతి భూయో భూయో గుణోపదేశాద్గుణేష్వాదరః ప్రతీయతే- అతో వాజసనేయక శ్రుత దహరవిద్యాయామపి సగుణత్వాదేవ న గుణానాం లోపః కార్యః- *, నేహ నానేత్యాది నిషేధానాం బ్రహ్మాత్మక నిషేధపరత్వేన విశిష్ట (?) గుణ (?) ప్రతిషేధపరత్వాభావాత్. నను ఛాన్దోగ్యే * తద్య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్ కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి (?) యాస్సర్వలోక కామచారలక్షణ సాంసారిక ఫలశ్రుత్యక్షరప్రతీయతే- వాజసనేయకే తు *అభయం వై బ్రహ్మ భవతీతి ము

ష్ఫలకత్వం అతో నానయోర్విద్యయోరైక్యమిత్యత్రాహ- *ఉపస్థితేఽత స్తద్వచనాత్ ఉపస్థితే బ్రహ్మోపసమ్పన్నే ప్రత్యగాత్మని అతః ఉపసమ్పత్తేరేవ హేతోః సర్వలోకకామచారః శ్రూయతే * పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే స ఉత్తమః పురుషః స తత్ర పర్యేతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి సర్వబన్ధవినిర్ముక్తానుశాసనఫలతయా హి సర్వలోకకామచారః శ్రూయతే- అతశ్ఛాన్దోగ్యగతదహరవిద్యాపి ముక్తిఫలైవ అతో న విద్యాభేద ఇతి తత్ర స్థితం ఏతేన వాజసనేయక గతిహార్దవిద్యా నిర్గుణవిద్యైవేదవదన్యపరే ప్రత్యుక్తాః- తథాహి సతిచ్ఛాన్దోగ్యస్య గుణాహారిదైక్యసమర్థనస్య, చ పరస్పరగుణోపసంహారసమర్థనస్య, చాసఙ్గతిప్రసఙ్గాత్ న చ నిర్గుణాయామపి విద్యాయాం బ్రహ్మస్తుత్యర్థమేవ సగుణవిద్యాసమ్బన్ధిగుణోపసంహారస్సమ్భవతీతి వాచ్యం - నిర్గుణస్యోత్కృష్టస్య పరస్య బ్రహ్మణస్సగుణత్వరూపాపకర్ష ప్రతిపాదనేన నిన్దాయామేవ ప్రతీయమానత్వాయాస్తుతేర ప్రతీతేః అత ఏవ *వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవత్ అత్రైవ వస్తుతో నిర్గుణస్య బ్రహ్మణస్సగుణత్వేనోపాసనమాత్రేణ నికర్షో నాస్తి- బ్రహ్మణో వస్తుతో నిర్గుణత్వాదితి పన్నైరేవ సగుణత్వేఽపకర్ష ముజ్జీకృత్యైవ స్యావాస్తవత్వేన పరిహారస్య కృతత్వాత్ కించ - లోకే హి స్తుతిర్విధేయోరుచ్యుత్పాదనేన సప్రయోజనా. న చాత్ర నిర్గుణస్య తజ్జ్ఞానస్య వా విధేయత్వమస్తి. ప్రతిపాద్యే చ నిర్గుణే బ్రహ్మణి సగుణత్వప్రతిపాదనలక్షణాస్తుతిశ్చ నిర్గుణప్రతిపత్తిలక్షణశేషివిరుద్ధా అతః * కామాదీతరత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్యః ఇత్యధికరణే పరేషాం విద్యైక్యగుణోపసంహారాభిలపనం దురుపవాదమితి యత్కిఞ్చిదేతదిత్యాస్తాం తావత్

యచ్చేదముచ్యతే- నిర్గుణవాక్యసన్నిధిపఠితస్య * సర్వస్య వశీత్యాదిగుణగణసమర్పకవాక్యస్య నిషేధ్యానువాదకతయైకవాక్యత్వసమ్భవే వాక్యభేదేన గుణప్రాపకతానయుక్తేతి. తత్ర బ్రూమః- తావద్వశిత్వాదీనాం గుణానామన్యతోఽప్రాప్తేః శ్రుతిప్రాప్తస్య శ్రుత్యా నిషేధే అహింసావాక్యమగ్నీషోమీయహింసాయా, అగ్రహణవాక్యం చ షోడశిగ్రహణస్య, *అసద్వా ఇత్యాదివాక్యం చ బ్రహ్మసత్త్వస్య, నిషేధకం కిం న స్యాత్ కించ- *క్షుద్భయాదిత్యాదినిధిః * నిత్యానేత్యాదినిషేధస్యైవ సగుణవాక్యమేవ నిర్గుణత్వనిషేధకం కిం న స్యాత్ న చ జగత్కర్తృత్వాపేక్షితసార్వజ్ఞ్యాదిగుణానాం నిషేధాయోనూద్య [illegible]- తథా సతి జగదారోపాధిష్ఠానత్వేనకుసమయసిద్ధం బ్రహ్మసత్త్వం *అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి నిషేద్ధుం :: సత్యంజ్ఞానమనన్తమిత్యనూద్యతే, జ్ఞాననివర్త్యత్వశ్రుత్యాపేక్షితం విశ్వమిథ్యాత్వం *నేహ నానాస్తీత్యనూద్యతే *విశ్వం సత్యం మఘవానా ఇతి వాక్యేన ప్రతిషేద్ధుం, మితి కిం న స్యాత్ సత్యత్వం హి మిథ్యాత్వప్రతిషేధ ఏవ. * ఆత్మైవేదం సర్వమితి వాక్యప్రాప్తో జీవబ్రహ్మభేదః *తత్త్వమసీత్యనూద్యతే *ద్వా సుపర్ణేతి నిషేధాయేతి కిం న స్యాత్. * నేహ నానాస్తి కించన ఏవ వాక్యే కించ నేత్యనేనైవ నిషేధ్యసమర్పణస్య సిద్ధతయా నిషేధ్యసమర్పణాయ * ఏష సర్వేశ్వర ఇత్యాదీనామనపేక్షితత్వాచ్చ. న హి *నను రాంపిబేదిత్యత్ర నిషేధ్యసమర్పణాయ నను రాంపిబేదితి వాక్యాన్తరమపేక్షితం వశిత్వాదీనాం నిషేధార్థమనువాదే *సన సాధునా కర్మణా భూయాన్ ఇతి నిషేధ్యానాం కర్మకృతోత్కర్షాదీనామివ బ్రహ్మణి తేషాం వ్యావహారికసత్యత్వస్యాప్యభావప్రసఙ్గాత్. యచ్చేదముచ్యతే- సగుణనిర్గుణవాక్యవిరోధే పరత్వేన నిర్గుణవాక్యేనాపచ్ఛేదన్యాయేన సగుణవాక్యం బాధ్యత ఇతి - [illegible] సామాన్యవిశేషన్యాయానభిజ్ఞానాత్ కో హి నామ మీమాంసకో బ్రూయాద్విరోధే శాస్త్రయోర్మిథః ఏకం ప్రమాణమితరత్తు ప్రమాణం భవేదితి. లోకే హి సామాన్యం విశేషేణ, సావకాశం నిరవకాశేన, నిత్యం నైమిత్తికేన, నైమిత్తికం కామ్యేన, అదిష్టముపదిష్టేన, బాధ్యమానమపి స్వోచితసత్యవస్తుసమర్పణేన సమ్భావనీయం దృష్టం- న తు మిథ్యాభూతవస్తువిషయకతయా తతశ్చ సగుణవాక్య [illegible] యస్య సమర్పణేన సమ్భావనాం కుర్వన్ కథం నోపహాస్యః. అతో ఽత్రాపచ్ఛేదనయా నవతారాదుష్ప్రాపబాదనయైవ నిషేధస్య గతిప్యవిహితేతరగుణవిధిత్వస్య వక్తవ్యత్వాత్, ఉపాధ్యుపహితపూర్వకముత్తానాం గుణానాం నిరుపాధిస్వస్వరూపప్రాప్తత్వాత్, * స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేతి స్వాభావికత్వశ్రుతేః, * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాదినా చేతి ఈశ్వరత్వస్యాన్యహేతుకత్వశ్రవణాత్, * సర్వస్యేశ్వర ఇతి చ * సత్యకామ ఇతి చ తేషాం గుణానాం సత్యత్వస్యాపి ప్రతిపాదనాత్, తేషాం మానాన్తరాప్రాప్తానాం నిషేధార్థమనువాద ఇత్యప్యసమ్భవాత్, క్వచిద్గుణానాముపాస్యత్వశ్రవణమాత్రేణ సత్యత్వే * ఉత్తరస్మిన్నపి పనీ మోక్షేఽప్య ప్రక్షేప్యధికారత్వే మాణ్డూక్యాదౌ చ సర్వత్ర నిర్గుణోపాస్తిరింతేతి పరైరప్యుపాస్యత్వేనాభ్యుపగతస్య నిర్గుణస్యాప్యసత్త్వప్రసఙ్గాచ్చ. * యస్సర్వజ్ఞ స్సర్వవిదితి స్వరూపోపదేశపరవాక్యేషూపాసనావిధ్యశ్రవణేఽపి గుణానాం శ్రవణాచ్చ. [illegible] తదుపాసనాద్ భవతీతి సగుణజ్ఞానస్య మోక్షహేతుత్వశ్రవణేన చ గుణానాం సత్యత్వమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యం. గుణనిషేధశ్రుతయస్తు అధ్యాత్మశాస్త్రే గుణశబ్దవాచ్యత్వేన ప్రసిద్ధసత్త్వాదిగుణనిషేధపరతయైవాభ్యుపగన్తవ్యం. * కస్మాదుచ్యతే బ్రహ్మేతి బృహన్తో హ్యస్మిన్ గుణాః * సహి తస్య గుణాస్సర్వే సన్తి ఏవ ద్యుసహిగన్తైరపి విష్ణుం శంభుం ఇయుక్తస్య సత్త్వాదిభిర్గుణైః *నాన్తం గుణానాం గచ్ఛన్తి తేనానన్తోఽయమిరితః *తవానన్తగుణస్యాపి షడేవ ప్రథమే గుణాః *వర్ణాయనైర్యన్యగుణానశక్యావక్తుం సమేతైరపి సర్వలోకైః మహాత్మనశ్శఙ్ఖచక్రాసిపాణేర్విష్ణోర్జిష్ణోర్వసుదేవాత్మజస్య * చతుర్ముఖాయుర్యదికోటివక్త్రో భవేన్నరః క్వాపి విశుద్ధచేతాః స తే గుణానామయుతైకదేశం వదేన్న వా దేవవర ప్రసీద *యథా రత్నాని జలధేరసంఖ్యేయాని పుత్రక తథా గుణా హ్యనన్తస్య అసంఖ్యేయా మహాత్మనః *షడుత్థయాన్నివర్తన్తే నాస్తి షడుత్థయాత్ । మతిషు యాన్ని వర్తన్తే గోవిన్దగుణవర్ణనాత్ *సమస్తకల్యాణగుణాత్మకోఽసౌ స్వశక్తిలేశాద్ధృతభూతసర్గః। ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహస్సంసాధితాశేషజగద్ధితోఽసౌ। తేజోబలైశ్వర్యమహావబోధసువీర్యశక్త్యాదిగుణైకరాశిః। పరః పరాణాం సకలా న యత్ర క్లేశాదయస్సన్తి పరావరేశే ఇత్యాది ప్రమాణానామనాఞ్జస్యమేవ పరమతే ఉక్తం చ వరదాచార్యైః *యద్బ్రహ్మణో గుణశరీరవికారభేదకర్మాదిగోచరవిధిప్రతిషేధవాచః। అన్యోన్యభిన్నవిషయా నవిరోధగన్ధమర్హన్తి తన్న విధయః ప్రతిషేధబాధ్యా ఇతి. అనన్తైవదిశా అన్తర్యామి బ్రాహ్మణాదిషు *య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదివాక్యైర్జీవబ్రహ్మణోర్నియన్తృనియామ్యభావలక్షణస్య భేదస్య విహితత్వాత్, నిషేధస్య తదితరవిషయత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్, త్వమసి న హేయరహితస్య బ్రహ్మణో హేయాశ్రయజీవైక్యస్యాయుక్తత్వాత్, హేయస్యాపారమా

ద్వైపి తస్యనిరసనీయత్వాత్ హేయత్వస్యావర్జనీయత్వాత్, తత్ప్రతిభటతయోక్తస్య బ్రహ్మణ స్తత్సమ్బన్ధావహవస్యైవాక్యాసమ్భవాత్, సర్వజ్ఞస్య బ్రహ్మణః స్వసఙ్కల్పేన స్వగతహేయస్య తద్విషయవిభ్రమస్యాప్యుపాదానాయోగాత్, అసర్వజ్ఞత్వే సర్వజ్ఞశ్రుతివిరోధాత్, సర్వశక్తేః స్వగతహేయానివారకత్వాయోగాత్, * పృథగాత్మానం ప్రేరితారంచమత్వేతి పృథక్త్వజ్ఞానస్య మోక్షహేతుత్వావేదనాత్, * యస్సాక్షరమవ్యక్తమిత్యుక్తవైలక్షణ్యజ్ఞానవత ఏవ * అసమూఢస్సమర్త్యేష్వితి సమ్మూఢత్వప్రతిపాదనాత్, జీవబ్రహ్మణోర్నియన్తృనియామ్యభావలక్షణభేదస్య నానానర్థాప్రాప్తత్వాత్, విహితస్య నిషేధాయోగాత్, ఉపాసనార్థత్వాశ్రయణస్య * అథయోఽన్యాం దేవతాముపాస్తఇతి వాక్యప్రతిపన్నైక్యేపి సమ్భవాత్, ఐక్యస్య స్వరూపోపదేశవాక్యప్రతిపన్నత్వవత్ స్వరూపోపదేశపరాన్తర్యామిబ్రాహ్మణప్రతిపాద్యత్వస్యనియన్తృనియామ్యభావలక్షణభేదేపిసత్త్వాచ్చ భేదనిషేధశ్రుతయస్తు పృథక్సిద్ధత్వలక్షణాబ్రహ్మాత్మకభేదనిషేధపరాఇత్యేవస్థితమిత్యలం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా ప్రకృతమనుసరామః (తమేతంవేదానువచనేన బ్రాహ్మణావివిదిషన్తియజ్ఞేనదానేనతపసాఽనాశకేనేతి) తమీదృశంపరమాత్మానం వేదానువచనేన- వేదాధ్యయనేనయజ్ఞేనదానేన అనాశకేన- అనశనలక్షణేన తపసాచ బ్రాహ్మణాః జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తీత్యర్థః ఆశః- అశనం. భావేఘఞ్ అనాశః- అనశనం అనాశకం- స్వార్థేకః తచ్చానశనంకామానశనాత్మకం- నతు సర్వాత్మనానశనం- దేహపాతప్రసఙ్గాత్ యద్వా- ననిద్యతేఆశాఫలేషుయస్యతదనాశం స్వార్థేకప్రత్యయః- అనాశకం తాదృశేనతపసా. ఫలాభిసన్ధిరహితేనేతియావత్ అశ్వేనజిగమిషతిఅసినాజిఘాంసతీత్యాదావశ్వాదేస్సన్ప్రత్యయప్రకృత్యర్థీభూతగమనాదిసాధనత్వప్రతిపాదనదర్శనాత్ ఇహాపి వేదనసాధనత్వమేవ ప్రతిపాద్యతే- నతు వివిదిషాసాధనత్వం యద్యపి ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః ప్రత్యయార్థస్యప్రాధాన్యమిత్యుత్సర్గః- తథాప్యశ్వేన జిగమిషతీత్యాదౌ సనన్తప్రయోగస్థలే ప్రకృత్యర్థప్రాధాన్యస్యైవవ్యుత్పత్తిసిద్ధత్వాత్ అత్రాపి ప్రకృత్యర్థీభూతవేదనసాధనత్వమేవ వేదానువచనాదీనాం తృతీయయాప్రతిపాద్యతఇతి ద్రష్టవ్యం ఇదంచతృతీయాధ్యాయేఽఙ్గపాదేచిన్తితం తత్రహిఊర్ధ్వరేతస్సుయజ్ఞాద్యభావాత్ తదఙ్గికావిద్యాసమ్భవతీతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే * ఏతమేవప్రవ్రాజినోలోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి * యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యంచరన్తి * యేచేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతేఇత్యాదివాక్యైరూర్ధ్వరేతస్సు బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రమాణప్రతిపన్నత్వాత్తేషువిద్యాఅగ్న్యాధానలక్షణాగ్నీన్ధనపూర్వకాగ్నిహోత్రాద్యనపేక్షేతి * అతఏవచాగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షేతిసూత్రేస్థితత్వాద్గృహస్థేష్వపి బ్రహ్మవిద్యాఅగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షైవ-నచవివిదిషావాక్యాద్యజ్ఞాదీనాం తాదర్థ్యప్రతీతేరితివాచ్యం- తేనవాక్యేనయజ్ఞాదికర్మణాంవివిదిషార్థత్వోపలమ్భేపివిద్యార్థత్వాప్రతీతేరితిపూర్వపక్షేప్రాప్తేఉచ్యతే- * సర్వాపేక్షాచయజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వవత్. యథాగమనసాధనభూతోఽశ్వఃపరికరబన్ధసాపేక్షః- తథాగృహస్థేషువిద్యాయజ్ఞాదిసర్వకర్మాపేక్షైవ- * తమేతంవేదానువచనేన బ్రాహ్మణావివిదిషన్తియజ్ఞేనేతిశ్రుతేః అశ్వేన జిగమిషతీత్యాదిసనన్తపదప్రయోగే ప్రకృత్యర్థభూతగమనసాధనత్వప్రతీతిదర్శనేన యజ్ఞేనవివిదిషన్తీత్యత్రాపియజ్ఞాదేర్వేదనసాధనత్వస్యైవప్రతీతేరితిస్థితం తథాతత్రైవపాదే * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రంజుహోతీతి నిత్యతయావిహితానామగ్నిహోత్రాదీనామనిత్యకామనావిషయబ్రహ్మవిద్యార్థత్వే నిత్యానిత్యసంయోగవిరోధాత్ ఆశ్రమకర్మాపేక్షయా విద్యార్థానికర్మాణిభిన్నానీతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే- యథైకస్యైవఖాదిరత్వస్య * ఖాదిరోయూపోభవతి * ఖాదిరంవీర్యకామస్యయూపంకుర్యాదితివచనద్వయేన క్రతౌఫలేచపృథగ్వినియోగదర్శనాత్ క్రత్వర్థతయానిత్యస్యాపి ఖాదిరత్వస్యానిత్యకామనావిషయవీర్యార్థత్వావిరోధః- తద్వత్ * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రంజుహోతీతినిత్యతయాఽగ్నిహోత్రాదీనాం విహితత్వాదాశ్రమకర్మత్వమప్యస్తి. వివిదిషావాక్యేనవిద్యాసహకారితయావిహితత్వాద్విద్యాఙ్గత్వమప్యస్తీ, తిస్థితం * విహితత్వాచ్చాశ్రమకర్మాపి * సహకారిత్వేనచేతిసూత్రాభ్యాం నన్వహోయథాకుణ్డపాయినామయనే * మాసమగ్నిహోత్రంజుహోతీతిశ్రుతం మాసాగ్నిహోత్రం నైయమికాగ్నిహోత్రాద్భిద్యతే-తథావివిదిషావాక్యేన విద్యార్థతయా విధీయమానం నిత్యాదగ్నిహోత్రాదేరన్యదేవాస్తు-తత్రాహ- * సర్వథాఽపి తఏవోభయలిఙ్గాత్. విద్యార్థత్వేఆశ్రమాఙ్గత్వేపితఏవయజ్ఞాదయః ప్రతిపత్తవ్యాః- ఉభయత్రయజ్ఞాదిశబ్దైః ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వరూపలిఙ్గాత్, * యజ్ఞేనేత్యాదిశబ్దైః ప్రసిద్ధయజ్ఞాదివిలక్షణయజ్ఞాదివిధానేతస్య ద్రవ్యదేవతాద్యభావేఅరూపత్వప్రసఙ్గాత్, తత్సద్భావేచదేవతోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగత్వరూపయజ్ఞశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తేనయజ్ఞశబ్దముఖ్యార్థతయా మాసాగ్నిహోత్రవద్భిన్నత్వావృత్త్యాకర్మాన్తరంసనీయతఇతివక్తుమశక్యత్వాన్, నతనాన్యయఇహప్రవర్తతే అతః * యజ్ఞోఽధ్యయనందానమితి ప్రథమః * యజ్ఞానాంజపయజ్ఞోస్మి * ఓఙ్కారం, యజ్ఞతపసామిత్యాదిష్వివ ప్రసిద్ధయజ్ఞపరత్వమేవయుక్తం. * అనభిభవంచదర్శయతి. * ధర్మేణ పాపమపనుదతీత్యాదిశ్రుతిశ్చతానైవయజ్ఞాదిధర్మాన్నిర్దిశ్యతైర్విద్యాయా అనభిభవం- పాపకర్మభిరుత్పత్తిప్రతిబన్ధాభావందర్శయతి తతశ్చ ప్రసిద్ధస్యైవాగ్నిహోత్రాదేర్ధర్మస్య విద్యోత్పత్తిప్రతిబన్ధకపాపాపనోదహేతుత్వాత్తస్యైవవిద్యాఙ్గత్వమితిస్థితం తథాతత్రైవానాశ్రమిణాంవిధురాదీనామాశ్రమధర్మాభావాత్తదఙ్గికావిద్యానసమ్భవతీతిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * అన్తరాచాపితుతద్దృష్టేః తుశబ్దఃపక్షవ్యావర్తకః చశబ్దోఽవధారణే ఆశ్రమాణామన్తరావర్తమానానాం- అనాశ్రమిణామితియావత్. తేషామపివిద్యాయామధికారోఽస్త్యేవ- తాదృశానామపిభీష్మరైక్వసంవర్తాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాదర్శనాత్, * యజ్ఞేనదానేనతపసాఽనాశకేనేతిఆశ్రమానియతదానతపఆదిభిరపివిద్యానుగ్రహస్యశ్రుతత్వాత్,. * అపిస్మర్యతే * జప్యేనాపిచసంసిధ్యేద్బ్రాహ్మణో నాత్రసంశయఃఇతిహిస్మర్యతే సంసిధ్యేత్- జపాద్యనుగృహీతయావిద్యయాసిద్ధోభవతీత్యర్థః * విశేషానుగ్రహశ్చ. * తపసా బ్రహ్మచర్యేణశ్రద్ధయావిద్యయాత్మానమన్విష్యాదిత్యమభిజయన్తీతిఆశ్రమానియతతపఆదిధర్మవిశేషైరనుగ్రహః శ్రూయతే- * అతస్త్వితరజ్జ్యాయోలిఙ్గాచ్చ తుశబ్దోఽవధారణే- అతః- అనాశ్రమిత్వాదితరత్- ఆశ్రమిత్వమేవజ్యాయః. అనాశ్రమిత్వమాపద్విషయం. శక్తస్యత్వాశ్రమిత్వమేవోపాదేయం-భూ

ఉ. — తదేతదృచాభ్యుక్తం। ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్య న వర్ధతే కర్మణా నో కనీయాన్। తస్యైవ స్యాత్పదవిత్తం విదిత్వా న లిప్యతే కర్మణా పాపకేనేతి। తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతి సర్వమాత్మానం పశ్యతి నైనం పాప్మా తరతి సర్వం పాప్మానం తరతి నైనం పాప్మా తపతి సర్వం పాప్మానం తపతి విపాపో విరజోఽవిచికిత్సో బ్రాహ్మణో భవత్యేష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః సోఽహం భగవతే విదేహాన్దదామి మాం చాపి సహ దాస్యాయేతి॥ ౨౩

రాగధర్మకాల్పధర్మకమోరతుల్యకారిత్వాత్ లిఙ్గాచ్చ - లిఙ్గం హి - స్మృతిః స్మర్యతే హి - * అనాశ్రమీ న తిష్ఠేత్తు దినమేకమపి ద్విజ ఇతి అసతి వైరాగ్యే దారాలాభ ఆపత్ సతి వైరాగ్యే సన్న్యాసస్వీకారసమ్భవాత్. న చావిరక్తస్య బ్రహ్మవిద్యాధికారః కథమ్ ... ౨౦- అగ్నిహోత్రాద్యనుతిష్ఠాసయా దారపరిగ్రహరాగసమ్భవేఽపి దారాదిముభోగ్యతాతిశయబుద్ధికృతరాగాభావేన బ్రహ్మవిద్యాధికారసమ్భవాత్, దేహాన్తరోపభోగ్యబ్రహ్మవ్యతిరిక్తఫలాశాఽభావేన ముముక్షోరపి ఐకవైరాగ్యసమ్భవాచ్చ ఏవమేవ వ్యాసాచార్యైరుక్తత్వాచ్చ న దోషః. ఇత్థం స్థితం ప్రకృతమనుసరామః (ఏతమేవ విదిత్వా మునిర్భవతి) ఏతమేవాత్మానం విదిత్వా మునిః - మననశీలః యోగీ భవతి నాన్య ఇత్యర్థః (ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి) లోక్యత ఇతి లోకః. ఏతమేవ లోకం - పరమాత్మానమిచ్ఛన్తః సన్న్యాసినస్సన్న్యస్యన్తీత్యర్థః. ఏతమేవేత్యవధారణాత్ లోకాన్తరార్థినాం పారివ్రాజ్యానధికార ఇతి గమ్యతే న హి గఙ్గాద్వారం ప్రతిపిత్సుః కాశీవాసీ పూర్వాభిముఖో యాతి (ఏతద్ధ స్మ వై తత్పూర్వే విద్వాంసః ప్రజాం న కామయన్త ఇత్యాది) హ స్మ వై ఇతి ప్రసిద్ధౌ తదేతద్విద్వాంసః - ఏతాదృశబ్రహ్మవిదః పూర్వే ప్రజాం న కామయన్త తత్ర హేతుం తదభిసన్ధిమాహ (కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇత్యాదినా) ప్రజాసాధ్యోఽయం లోకోఽపి యేషామస్మాకమయమాత్మా - పరమాత్మైవ. ఏతల్లోకసాధ్యస్యానుభవస్య పరమాత్మానుభవాభ్యుదయలవకణికాయమానత్వాత్ అతః ఏతాదృశే ... ఫలసాధనభూతయా ప్రజయా కిం కరిష్యామ ఇతి ప్రజాం పూర్వే బ్రహ్మవిదో న కామయన్త ఇత్యర్థః (తే హ స్మ పుత్రైషణాయాశ్చేత్యాది) ఇదం చ కహోళబ్రాహ్మణే వ్యాఖ్యాతం. (స ఏష నేతి నేత్యాత్మేత్యాది) ఏతదపి ప్రాగ్వ్యాఖ్యాతం. (ఏతము హైవైతే న తరత ఇత్యాది) అతః - దేహయాత్రాదిలక్షణాత్ప్రకృతాద్ధేతోః పాపమకార్షం, కల్యాణం - పుణ్యమకరవమితి ద్వే అపి ఏతే చిన్తే ఏతం - ఉక్తలక్షణం బ్రహ్మవిదం నైవ తరతః - న ప్రాప్నుత ఇత్యర్థః తత్ర హేతుమాహ (ఉభే ఉ హైవైష ఏతే తరతి) యస్మాద్ధేతోః ఇహైవ - అస్మిన్నేవ లోకే వసన్ ఏషః - ఉక్తబ్రహ్మవిత్ ఏతే - పుణ్యం చ పాపం చ ఉభయం అతితీర్ణవానిత్యర్థః. తత్ర హేతుః (నైనం కృతాకృతే తపత ఇతి) ఏనం హి - బ్రహ్మవిదం కృతాకృతే - సుకృతదుష్కృతే ఫలసమ్బన్ధినం కర్తుం న ప్రభవత ఇత్యర్థః. * ఏవమేవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యత ఇత్యశ్లేషశ్రవణాదితి భావః. ౨౨

శం. తదేతత్ - వస్తు బ్రాహ్మణేనోక్తమృచా - మన్త్రేణాభ్యుక్తం - ప్రకాశితం ఏషః - నేతి నేత్యాదిలక్షణో నిత్యో మహిమా అన్యే తు మహిమానః కర్మకృతా ఇత్యనిత్యాః - అయం తు నేతి నేత్యాదిలక్షణస్తద్విలక్షణో మహిమా స్వాభావికత్వాన్నిత్యో బ్రహ్మవిదః - బ్రాహ్మణస్య త్యక్తసర్వైషణస్య కుతోఽస్య నిత్యత్వమితి హేతుమాహ (న కర్మణా వర్ధతే) శుభలక్షణేన కృతేన వృద్ధిలక్షణాం విక్రియాం న ప్రాప్నోతి. తథా - అశుభేన కర్మణా నో కనీయాన్ - నాప్యపచయలక్షణాం విక్రియాం ప్రాప్నోతి. ఉపచయాపచయహేతుభూతా ఏవ హి సర్వా విక్రియా ఇత్యేతాభ్యాం ప్రతిషిధ్యన్తే. అతోఽవిక్రియత్వాన్నిత్య ఏష మహిమా. తస్మాత్తస్యైవ - మహిమ్నః స్యాత్ - భవేత్ పదవిత్ - పదస్య వేత్తా పద్యతే - గమ్యతే. జ్ఞాయత ఇతి మహిమ్నస్స్వరూపమేవ పదం తస్య పదస్య వేదితా. కిం తత్పదవేదనేన స్యాదితి ఉచ్యతే - తం విదిత్వా - మహిమానం న లిప్యతే - న సమ్బధ్యతే కర్మణా పాపకేన - ధర్మాధర్మలక్షణేన ఉభయమపి పాపకమేవ విదుషః. యస్మాదేవమకర్మసమ్బన్ధ్యేష బ్రాహ్మణస్య మహిమా నేతి నేత్యాదిలక్షణః - తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తః - బాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారత ఉపశాన్తః తథా - దాన్తః - అన్తఃకరణతృష్ణాతో నివృత్తః ఉపరతః - సర్వైషణావినిర్ముక్తస్సన్న్యాసీ. తితిక్షుః - ద్వన్ద్వసహిష్ణుః. సమాహితః - ఇన్ద్రియాన్తఃకరణచలనరూపాద్వ్యావృత్త్యైకాగ్ర్యరూపేణ సమాహితో భూత్వా తదేతదుక్తం పురస్తాత్ * బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యేతి. ఆత్మన్యేవ - స్వే కార్యకరణసఙ్ఘాతే ఆత్మానం - ప్రత్యక్చేతయితారం పశ్యతి. తత్ర కిం తావన్మాత్రపరిచ్ఛిన్నం. నేత్యుచ్యతే - సర్వం - సమస్తమాత్మానమేవ పశ్యతి నాన్యదాత్మవ్యతిరిక్తం వాలాగ్రమాత్రమప్యస్తీత్యేవం పశ్యతి. మననాన్మునిర్భవతి జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తాఖ్యం స్థానత్రయం హిత్వా. ఏవం పశ్యన్తం బ్రాహ్మణం - నైనం పాప్మా - పుణ్యపాపలక్షణస్తరతి - న ప్రాప్నోతి. అయం తు బ్రహ్మవిత్సర్వం పాప్మానం తరతి - ఆత్మభావేనైవ వ్యాప్నోతి. అతిక్రామతి నైనం పాప్మా - కృతాకృతలక్షణస్తపతి ఇష్టఫలప్రత్యవాయోత్పాదనాభ్యాం. సర్వం పాప్మానమయం తపతి - బ్రహ్మవిత్సర్వాత్మదర్శనవహ్నినా భస్మీకరోతి స ఏష ఏవంవిద్విపాపః - విగతధర్మాధర్మః. విరజః - విగతరజాః. రజః - కామః విగతకామః. అవిచికిత్సః - ఛిన్నసంశయః. అహమస్మి సర్వాత్మా పరం బ్రహ్మేతి నిశ్చితమతిః బ్రాహ్మణో భవతి. అయం త్వేవంభూత ఏతస్యామవస్థాయాం ముఖ్యో బ్రాహ్మణః - ప్రాగేతస్మాద్బ్రహ్మస్వరూపావస్థానాద్గౌణమస్య బ్రాహ్మణ్యం. (ఏష బ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః - ముఖ్యోఽనిరుపచరితస్సర్వాత్మభావలక్షణః. హే సమ్రాట్ ఏనం బ్రహ్మలోకం పరిప్రాపితోఽస్యభయం నేతి నేత్యాదిలక్షణమితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. ఏవం బ్రహ్మభూతో జనక

కోయాజ్ఞవల్క్యేన బ్రహ్మభావమాపాదితః ప్రత్యాహ- సోహం- త్వయా బ్రహ్మభావమాపాదితస్సన్ భగవతే - తుభ్యం విదేహాన్ దేశాన్ - మమరాజ్యం దదామి మాంచ సహ విదేహైర్దాస్యాయ- దాస్యకర్మణే. దదామీతిచశబ్దాత్సమ్బధ్యతే పరిసమాపితా బ్రహ్మవిద్యా సహసన్న్యాసేన సాఙ్గా సేతికర్తవ్యతాకా ఏతావాన్ పరమః పురుషార్థః. ఏతావత్పురుషేణ కర్తవ్యం, ఏషా నిష్ఠా, ఏషా పరాగతిః, ఏతన్నిశ్శ్రేయసం, ఏతత్ప్రాప్య కృతకృత్యో బ్రాహ్మణో భవ, త్యేతత్సర్వవేదానుశాసన, మితి ౨౩

ఆ — ఉక్తైవిద్యాఫలే మన్త్రం సంవాదయతి (తదేతదితి) ఏషనిత్యోమహిమేత్యత్ర నిత్యత్వముపపాదయతి (అన్యేత్విత్తి) తద్విలక్షణత్వం-అకర్మకృతత్వం అకర్మకృతోమహిమా స్వాభావికత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (కుతోస్యేతి) వృద్ధిరపక్షయశ్చేతివిక్రియాద్వయాభావేపి విక్రియాన్తరాణిభవిష్యన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపచయేతి) ఏతాభ్యాం - నిషేధాభ్యామితియావత్ ఆత్మనస్సర్వవిక్రియారాహిత్యేఫలితమాహ (అతఇతి) తస్యనిత్యత్వేపికిం- తదాహ (తస్మాదితి) అధర్మలక్షణేనైవ కర్మణైకిందంధర్మాధర్మలక్షణేనేత్యుక్తం - అతఆహ (ఉభయమపీతి) సంసారహేతుత్వావిశేషాదిత్యర్థః తస్మాదిత్యాదివాక్యంవ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ఏవంవిత్ - ఆత్మాకర్మతత్ఫలసమ్బన్ధశూన్యఇత్యాపాతతోజానన్నిత్యర్థః విశేషణాభ్యాముత్పన్నతోవిహితస్యాభయవిధకరణవ్యాపారోపరమస్యయావజ్జీవాదిశ్రుతివిహితంకర్మాపవాదః- తస్మాద్విరక్తస్యాపిసన్నిత్యాదిత్యాగః- ఏవంవిత్సర్వన్యాపవాదేనబాధఃకస్యనసమ్మతఇత్యాదిన్యాయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపరతఇతి) జీవనవిచ్ఛేదవ్యతిరిక్తశీతాదిసహిష్ణుత్వం-తితిక్షుత్వం యత్రకర్తుస్స్వాతన్త్ర్యం-తేషాంకర్మణాంనివృత్తిశ్శమాదిపదైరుక్తా యత్రసమ్యగ్ధీవిరోధినిద్రాలస్యాదౌపుంసోనస్వాతన్త్ర్యం-తన్నివృత్తిః- సమాధానం సమాహితోభూత్వాపశ్యతీతిసమ్బన్ధః పశ్యతీతివర్తమానాపదేశాత్కథంవిశే...ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) యథోక్తైస్సాధనైరుదితాయాంవిద్యాయాం కింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) తస్యపుణ్యపాపాసంస్పర్శేహేతుమాహ (అయంత్వితి) ఇతశ్చవిదుషోనకర్మసమ్బన్ధోస్తీత్యాహ (నచైనమితి) కిమితిపాప్మా బ్రహ్మవిదంనతపతీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వమితి) కథంబ్రాహ్మణోభవతీత్యపూర్వవదుచ్యతే- ప్రాగపిబ్రాహ్మణ్యస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అయన్త్వితి) ముఖ్యత్వం - అబాధితత్వం. సఫలాంవిద్యామన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాముపదిశ్యోపసంహరతి (ఏషఇతి) తత్రకర్మభారయసమాసంసూచయతి (బ్రహ్మైవేతి) తథావిధసమాసపరిగ్రహేప్రకరణమనుగ్రాహకమభిప్రేత్యాహ (ముఖ్యఇతి) తథాపికింసేనసిద్ధమితి-తదాహ (ఏనమితి) అస్మ్యయంవిద్యాలాభందోద్ధతయిదంరాజ్ఞోవచనమిత్యాహ (ఏవమితి) సతివక్తవ్యశేషేకథమిత్థంరాజ్ఞోవచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (పరిసమాపితేతి) తథాపిపరమపురుషార్థస్యవక్తవ్యత్వమాశఙ్క్యాహ (సమాప్తఇతి) కర్తవ్యాన్తరంవక్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) తథాపియత్రనిష్ఠాకర్తవ్యా- తద్వాచ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషేతి) తథాపిపరమానిష్ఠాస్తీతిచేత్. నేత్యాహ (ఏషేతి) నిశ్చితశ్రేయోన్యదస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) తథాపికృతకృత్యత్వం ... బ్రాహ్మణ్యసిద్ధ్యర్థంవక్తవ్యాన్తరమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతత్ప్రాప్యేతి) కిమస్యాంప్రతిజ్ఞాపరమ్పరాయాంనియామకమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) నిరుపాధికబ్రహ్మజ్ఞానాత్... ౨౩

రం.— (తదేతదృచాభ్యుక్తం) తదేతత్-పుణ్యపాపసన్తరణమధిముఖీకృత్యఋచాప్యుక్తమిత్యర్థః తామేవర్చంపఠతి (ఏషనిత్యోమహిమా బ్రాహ్మణస్యేత్యాదినా) బ్రాహ్మణస్య-బ్రహ్మవిదః యఏషమహిమా-సఃనిత్యః- బ్రహ్మజ్ఞానాన్తరంయావదాత్మభావీ యాఅసువర్తతఇత్యర్థః. కోసౌమహిమేత్యత్రాహ (నవర్ధతేకర్మణానోకనీయానిత్యేవసస్యాత్పదవిదితి) తస్య- బ్రహ్మణఃపదవిత్-పద్యతఇతిపదం- స్వరూపం. బ్రహ్మస్వరూపవిదేవకర్మణానవర్ధతే, కర్మణాకనీయాంశ్చనస్యాత్, కర్మకృతోత్కర్షాపకర్షశూన్యస్స్యాదిత్యర్థః ఉక్తబ్రహ్మవిదః ... ఫలమాహ (తంవిదిత్వానలిప్యతేకర్మణాపాపకేనేతి) తం- బ్రహ్మవిన్మహిమానంవిదిత్వానరః పాపకేన కర్మణానలిప్యతఇత్యర్థః (తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తోదాన్తఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితోభూత్వాత్మన్యేవాత్మానంపశ్యతి) తస్మాత్ - బ్రహ్మవిదఏవంవిధమహిమశాలిత్వాత్, ఏవంవిత్ - శాస్త్రజన్యజ్ఞానవాన్ శమః-అన్తరిన్ద్రియనియమనరూపః దమః- బహిరిన్ద్రియనియమనరూపః. ఉపరతిః-నిషిద్ధకామ్యాదిషుకర్మసూపరతిః తితిక్షా - క్షమా. సమాహితః - సమాహితచిత్తఇత్యర్థః ఏవంరూపస్సన్నాత్మని - జీవాత్మని ఆత్మానం- పరమాత్మానం తదన్తర్యామిణంపశ్యతి- పశ్యేదిత్యర్థః భాష్యాదిషు కోశేష్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యేదితిపాఠోదృశ్యతే-అతఃపాఠద్వైవిధ్యమత్రద్రష్టవ్యం కించ (సర్వమాత్మానంపశ్యతి) ఆత్మానం-పరమాత్మానంసర్వం- సర్వశరీరకంపశ్యతి- పశ్యేదిత్యర్థః ఇదంచవాక్యంతృతీయాంశ్యాగో అజ్ఞపాదేచిన్తితం తత్రహిగృహస్థస్యబాహ్యాభ్యన్తరకరణవ్యాపారరూపకర్మానుష్ఠానస్యావశ్యకత్వాత్, శమాదీనాంచ తద్విపరీతత్వా, న్నానుష్ఠేయత్వమితిప్రాప్తఉచ్యతే- * శమదమాద్యుపేతస్స్యాత్తథాపితు తద్విధేస్తదఙ్గతయా తేషామవశ్యానుష్ఠేయత్వాత్. తథాపి - గృహస్థస్యకర్మానుష్ఠానావశ్యకత్వేపి గృహస్థశ్శమదమాద్యుపేతస్స్యాత్.

* శాన్తోదాన్తఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితోభూత్వాత్మన్యేవాత్మానంపశ్యతీతి విద్యాఙ్గతయాశమాదీనాం విధానాత్, అతానచిత్తస్యచిత్తవిక్షేపేణ విద్యానిష్పత్త్యసమ్భవేనదృష్టార్థతయా అనుష్ఠేయత్వా, చ్చ. నచకర్మణాంశమాదీనాంచవిరోధః- భిన్నవిషయత్వాత్ విహితేషువ్యాపారః - ఇతరేషుతదుపరమరూపశమఇతి నచకరణవ్యాపారరూపకర్మానువర్తమానస్యవాసనానువృత్త్యాశమాదికంనసమ్భవతీతివాచ్యం-పరమపురుషారాధనరూపకర్మణాంవాసనోచ్ఛేదఏవహేతుత్వాదితిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. (నైనంపాప్మాతరతిసర్వంపాప్మానంతరతి) ఏనం- బ్రహ్మవిదంపాప్మా- పుణ్యపాపఫలభూతంకర్మనతరతి-నప్రాప్నోతి అయంతుబ్రహ్మవిత్సర్వంపాప్మానంతరతి- సర్వపాపాతిగోభవతీత్యర్థః. (నైనంపాప్మాతపతిసర్వంపాప్మానంతపతి) ఏనం-బ్రహ్మవిదంపాప్మానతపతి-నబాధతే అయమేవసర్వంపాప్మానంజ్ఞానాగ్నినాతపతి- దహతీత్యర్థః. (విపాపోవిరజోఽవిచికిత్సో బ్రా

ఊ.— సవా ఏష మహానజ ఆత్మాన్నాదో వసుదానో విన్దతే వసు య ఏవం వేద॥ ౨౪

స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మాభయం వై బ్రహ్మాభయꣳ హి వై బ్రహ్మ భవతి య ఏవం వేద॥ ౨౫

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే- చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

హ్మణో భవతి) విపాపః- పాపశూన్యః విరజః- విరాగః అవిచికిత్సః-సంశయశూన్యః * భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః ఇత్యుక్తేః బ్రాహ్మణః-బ్రహ్మవిత్ ... అత్ర బ్రాహ్మణ ఇతి పశ్చాన్నిర్దిష్టస్యాపి బ్రాహ్మణశబ్దస్యౌచిత్యాదుద్దేశ్యసమర్పకత్వమేవ. తతశ్చ బ్రాహ్మణో విపాపో విరజోఽవిచికిత్సో భవతీత్యర్థః (ఏష బ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః హే సమ్రాడితి యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేత్యర్థః (సోఽహం భగవతే విదేహాన్ దదామి మాం చాపి సహ దాస్యాయేతి) సోఽహం-ఏవమనుశిష్టబ్రహ్మవిద్యః స్వరాజ్యం సర్వం భగవతే-తుభ్యం దదామి, రాజ్యేన సహాత్మానమపి తే దాస్యాయ దదామి, ఇతి జనక ఉవాచేత్యర్థః ౨౩

శం.— యోఽయం జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికాయాం వ్యాఖ్యాత ఆత్మా- స వై ఏష మహానజ ఆత్మా అన్నాదః - సర్వభూతస్థస్సర్వాన్నానామత్తా వసుదానః - వసు- ధనం సర్వప్రాణికర్మఫలం తస్య దాతా- ప్రాణినాం యథాకర్మఫలేన యోజయితేత్యర్థః తమేతమజమన్నాదం వసుదానమాత్మానమన్నాదవసుదానగుణాభ్యాం యుక్తం యో వేద- సర్వభూతేష్వాత్మభూతోఽన్నమత్తి, విన్దతే చ వసు - సర్వం కర్మఫలజాతం లభతే సర్వాత్మత్వాదేవ,- య ఏవం యథోక్తం వేద అథవా- దృష్టఫలార్థిభిరప్యేవంగుణ ఉపాస్యః- తేనాన్నాదో వసోశ్చ లబ్ధా - దృష్టేనైవ ఫలేనాన్నాత్తృత్వేన గోఽశ్వాదినా చాస్య యోగో భవతీత్యర్థః. ౨౪

ఆ.— సప్రతిసోపాధికబ్రహ్మధ్యానాభ్యుదయం దర్శయతి (యోఽయమిత్యాదినా) ఈశ్వరశ్చేత్ప్రాణిభ్యః కర్మఫలం దదాతి-తర్హి తస్య వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే స్యాతామిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణినామితి) ఉపాస్యస్వరూపం దర్శయిత్వా తదుపాసనం సఫలం దర్శయతి (తమేతమితి) సర్వాత్మత్వఫలముపాసనముక్త్వా పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) దృష్టం ఫలం-అన్నాత్తృత్వం ధనలాభశ్చ. ఉక్తగుణకమీశ్వరం ధ్యాయతః ఫలమాహ (తేనేతి) ఉదేశ్యవిధేయభావమాహ (దృష్టేనేతి) అన్నాత్తృత్వం-దీప్తాగ్నిత్వం. ౨౪

రం.— ఏవం జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికాయాం వ్యాఖ్యాతం బ్రహ్మ ఉపాసకానాముపాసనభేదేన భుక్తిముక్తిప్రదమితి శ్రుతిరాహ (స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదో వసుదానః) అన్నాదః-అన్నదః. వసుదానః-వసుప్రదః. య ఏవం వేద- అనేనాకారేణ బ్రహ్మోపాసీనః విన్దతే వసు-అన్నం వసు చ లభత ఇత్యర్థః ఇదం చ తృతీయాధ్యాయే ఉభయలిఙ్గపాదే చిన్తితం తత్ర హి ఐహికాముష్మికం శాస్త్రీయం ఫలం కర్మణ ఏవ స్యాత్ -తస్య ఫలసాధనత్వశ్రవణాత్ ... ప్రాప్తేఽభిధీయతే- * ఫలమత ఉపపత్తేః. కర్మభిరారాధితాదస్మాదేవ పరమపురుషాత్ఫలం-సర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేః బ్రహ్మణ స్సర్వాభిమతఫలప్రదత్వోపపత్తేః * శ్రుతత్వాచ్చ. * స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదో వసుదాన ఇతి తస్యైవ ఫలప్రదత్వస్య శ్రుతత్వాత్. పూర్వపక్షమాహ- * ధర్మం జైమినిరత ఏవ యాగదానాద్యాఖ్యధర్మమేవ జైమినిః ఫలప్రదం మన్యతే- అత ఏవ - ఉపపత్తేశ్శాస్త్రాచ్చ. కృష్యాదీనాం ఫలసాధనత్వవత్ యాగదానాదీనాం వినశ్వరాణామప్యపూర్వద్వారేణ ఫలసాధనత్వోపపత్తేః * యజేత స్వర్గకామ ఇతి విధిప్రత్యయేన ప్రకృత్యర్థస్య యాగస్యైవ ఫలసాధనత్వశ్రవణాత్. * పూర్వం తు బాదరాయణో హేతువ్యపదేశాత్. బాదరాయణస్త్వాచార్యః పూర్వోక్తమేవ పరమాత్మనః ఫలప్రదత్వం మన్యతే- హేతువ్యపదేశాత్- * యజ దేవపూజాయామితి ప్రీతిహేతుత్వవాచినా పూజాశబ్దేన యాగస్య దేవతాప్రీతిహేతుత్వవ్యపదేశాత్, * స ఏనం ప్రీతః ప్రీణాతీత్యాదికర్మవిధిశేషవాక్యేషు కర్మారాధితదేవతాయా ఏవ యాగాదేః ప్రీతిహేతుత్వావగమాత్, * అహం హి సర్వయజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభురేవ చేతి ఫలప్రదాయిత్వలక్షణప్రభుత్వస్య పరమాత్మన్యేవ స్మృతత్వాత్, ఆశువినశ్వరస్య కర్మణో విధివాక్యశ్రుతకాలాన్తరభావిఫలసాధనత్వనిర్వాహాయ ద్వారాకాఙ్క్షాయాం వాక్యశేషప్రతిపన్నదేవతాప్రీతిరూపద్వారపరిత్యాగేన అశ్రుతమవైతాదృష్టరూపద్వారపరికల్పనస్యానుచితత్వాత్, కర్మప్రీతపరమాత్మైవ ఫలప్రద ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః ౨౪

శం.— ఇదానీం సమస్తస్యైవారణ్యకస్య యోఽర్థ ఉక్తః- స సముచ్చిత్యాస్యాం కణ్డికాయాం నిర్దిశ్యతే ఏతావాన్ సమస్తారణ్యకార్థ ఇతి స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరః - న జీర్యత ఇతి. న విపరిణమత ఇత్యర్థః. అమరః - యస్మాచ్చాజరః - తస్మాదమరః. న మ్రియత ఇత్యమరః. యో హి జాయతే జీర్యతే చ - స వినశ్యతి మ్రియతే వా. అయం త్వజత్వాదజరత్వాచ్చావినాశీ యతః- అత ఏవామృతః. యస్మాజ్జనిప్రభృతిభిస్త్రిభిర్భావవికారైర్వర్జితః - తస్మాదితరైరపి భావవికారైస్త్రిభిః, తత్కృతైశ్చ కామకర్మమోహాదిభిర్మృత్యురూపైర్వర్జిత ఇత్యేతత్. అభయోఽత ఏవ. యస్మాచ్చైవం పూర్వోక్తవిశేషణః- తస్మాద్భయవర్జితః. భయం హి నామావిద్యాకార్యం. తత్కార్యప్రతిషేధేన భావవికారప్రతిషేధేన చావిద్యాయాః ప్రతిషేధస్సిద్ధో వేదితవ్యః. అభయ ఆత్మైవంగుణవిశిష్టః కిమసౌ. బ్రహ్మ - పరివృఢం. నిరతిశయం మహదిత్యర్థః. (అభయం వై బ్రహ్మ) ప్రసిద్ధమేతల్లోకే-

ఉ.—— అథహయాజ్ఞవల్క్యస్య ద్వే భార్యే బభూవతుర్మైత్రేయీచ కాత్యాయనీచ తయోర్హ మైత్రేయీ బ్రహ్మవాదినీబభూవ స్త్రీప్రజ్ఞైవతర్హి కాత్యాయన్యథహ యాజ్ఞవల్క్యోఽన్యద్వృత్తముపాకరిష్యన్॥ ౧

భయం బ్రహ్మేతి- తస్మాద్యుక్తమేవం గుణవిశిష్ట ఆత్మా బ్రహ్మేతి య ఏవం-యథోక్తమాత్మానమభయం బ్రహ్మవేద- సోఽభయం హి వై బ్రహ్మ భవతి ఏష సర్వస్యా ఉపనిషదస్సంక్షిప్తోఽర్థ ఉక్తః ఏతస్యైవార్థస్య సమ్యక్ప్రబోధాయోత్పత్తిస్థితిప్రలయాదికల్పనా, క్రియాకారకఫలాధ్యారోపణా, చాత్మని కృతా తదపోహేన చ * నేతి నేత్యధ్యారోపితవిశేషాపనయనద్వారేణ పునస్తత్త్వమావేదితం. యథైక ప్రభృత్యాపరార్ధసంఖ్యాస్వరూపపరిజ్ఞానాయ రేఖాధ్యారోపణం కృత్వైకేయం రేఖా దశేయం శతేయం సహస్రేయమితి గ్రాహయతి- అవగమయతి సంఖ్యాస్వరూపం కేవలం నతు సంఖ్యాయా రేఖాత్మత్వమేవ, యథా చాకారాదీన్యక్షరాణి విజిగ్రాహయిషుః పత్రమషీరేఖాదిసంయోగోపాయమాస్థాయ వర్ణానాం తత్త్వమావేదయతి- న పత్రాద్యాత్మతామక్షరాణాం గ్రాహయతి,- తథాచేహోత్పత్త్యాద్యనేకోపాయమాస్థాయైకం బ్రహ్మతత్త్వమావేదితం పునస్తత్కల్పితోపాయజనితవిశేషపరిశోధనార్థం * నేతి నేతీతి తత్త్వోపసంహారః కృతః తదుపసంహృతం పునః పరిశుద్ధం కేవలమేవ సఫలం జ్ఞానమన్తే ఽస్యాం కణ్డికాయామితి ౨౫

ఇతిబృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ —— నిరుపాధికబ్రహ్మజ్ఞానాన్ముక్తిరుక్తా, సోపాధికబ్రహ్మధ్యానాచ్చాభ్యుదయ ఉక్తః,- తథాఽనేకము క్తరఖణ్డికేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదానీమితి) అజత్వాచ్చావినాశీతివక్తుంచశబ్దః కథం జన్మజరాఽభావయోరమరత్వావినాశిత్వసాధకత్వం-తదాహ (యోహీతి) అయం త్వజత్వాచ్చావినాశీ అజరత్వాచ్చామరః అమరత్వాచ్చావినాశీతి యోజనా మరణాయోగ్యత్వముపజీవ్యమరణకార్యాభావం దర్శయతి (అతఏవేతి) జన్మాపక్షయవినాశానామేవభావవికారాణామిహాముఖతో నిషేధాద్వృద్ధ్యాదీనాం భావాన్తరాణామత్యన్తనిషిద్ధాని - విశేషనిషేధస్యశేషాభ్యనుజ్ఞాపరత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ఇతరే-షత్త్వనివృద్ధిపరిణామాః అతఏవాభయ ఇత్యుక్తం వివృణోతి (యస్మాచ్చేతి) కింతద్భయంతదాహ (భయంహీతి) అవిద్యానిషేధనిశేషణాభావాదాత్మనం సాసదాస్పృశతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్కార్యమితి) విశేషణాన్తరం ప్రశ్నపూర్వకముత్థాప్య వ్యాకరోతి (అభయఇతి) కథం పునరభయగుణస్య స్యాత్తస్య బ్రహ్మత్వం- తదాహ (అభయమితి) వైశబ్దార్థమాహ (ప్రసిద్ధమితి) లోకశబ్దశ్చా ప్రసిద్ధ్యుపలక్షణం వేద్యస్వరూపముక్త్వావిద్యాఫలం కథయతి (యఏవమితి) ఖణ్డికార్థముపసంహరతి (ఏష ఇతి) సృష్ట్యాదేరపితదర్థత్వాత్కిమిత్యసావిహనోపసంహ్రియతే- తత్రాహ (ఏతస్యేతి) సృష్ట్యాదేరాద్యోపిస్వోపాయకమాహ (తదపోహేనేతి) తద్ధ్యేయస్య సృష్ట్యాదిప్రపఞ్చవిషయః. తదపోహో నేత్యాద్యుక్తదిశా (నేతీతి) అధ్యారోపాపవాదన్యాయేన తత్త్వస్యావేదితత్వాదారోపితం భవత్యేవస్పృష్ట్యాది శాస్త్రతమిత్యర్థః. అధ్యారోపాపవాదన్యాయస్యపఞ్చప్రతిపాదనన్యాయవిరుద్ధత్వాత్తత్త్వంవివక్షితం చేత్-తదేవోచ్యతాం - కింసృష్ట్యాదిస్వతారోపణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) ఉదాహరణాన్తరమాహ (యథాచేతి) దృష్టాన్తద్వయమనూద్యదార్ష్టాన్తికమాచష్టే (తథాచేతి) ఇహేతిమోక్షశాస్త్రోక్తిః తథాపికల్పితప్రపఞ్చస్యసప్రయుక్తం సవిశేషత్వం బ్రహ్మణస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) తస్మిన్-ఆత్మనికల్పితస్యసృష్ట్యాదిరుపాయః తేనజనితోవిశేషస్తత్ర- కారణత్వాదిః తస్య నిరాసార్థమితియావత్ తస్యాద్వైతాభావవిశిష్టం తత్త్వమితిచేత్. నేత్యాహ (తదుపసంహృతమితి) పరిశుద్ధం-భావవదభావేనాపి నసంస్పృష్టమిత్యర్థః కేవలమిత్యద్వితీయోక్తిః. సఫలమిత్యుక్త్వా ప్రకృతముపసంహరతి (సఫలమితి) ఇతిశబ్దస్సఙ్క్షేపార్థః బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థోవా.. ౨౫

ఇతిబృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం —— (సవా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మేత్యాది) స ఏష మహానాత్మా- పరమాత్మాజరామరణశూన్యః అమృతః- అసంసారీ అతఏవ భయశూన్యః ఏవంభూతోఽయమాత్మా బ్రహ్మ-నిరతిశయబృహదిత్యర్థః తత్ప్రశంసతుమాహ (అభయం వై బ్రహ్మేతి) * అమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి నిరుపాధికాభయత్వాచ్ఛ్రేయస్య పరమబ్రహ్మత్వప్రసిద్ధిరితి భావః తజ్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (అభయం హి వై బ్రహ్మభవతియఏవంవేదేతి) బ్రహ్మభవతి- ఆవిర్భూతబ్రహ్మరూపో భవతీత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం ౨౫

ఇతిబృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం —— ఆగమప్రధానేనమధుకాణ్డేన బ్రహ్మకాణ్డోక్తబ్రహ్మతత్త్వం నిర్ధారితం పునస్తస్యైవోపపత్తిప్రధానేనయాజ్ఞవల్కీయేన కాణ్డేనపక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహంకృత్వా విగృహ్యవాదేనవిచారితం శిష్యాచార్యసమ్బన్ధేనచషష్ఠే ప్రశ్నప్రతివచనన్యాయేనసవిస్తరం విచార్యోపసంహృతం అథేదానీంనిగమనస్థానీయం మైత్రేయీబ్రాహ్మణమారభ్యతే. అయంచన్యాయోవాక్యకోవిదైఃపరిగృహీతః * హేత్వపదేశాత్ప్రతిజ్ఞాయాః పునర్వచనం నిగమనమితి. అథవా- ఆగమప్రధానేన మధుకాణ్డేనయదమృతత్వసాధనం ససన్న్యాసమాత్మజ్ఞానమభిహితం - తదేవతర్కేణాప్యమృతత్వసాధనం ససన్న్యాసమాత్మజ్ఞానమధిగమ్యతే. తర్కప్రధానంహియాజ్ఞవల్కీయంకాణ్డం. తస్మాచ్ఛాస్త్రతర్కాభ్యాంనిశ్చితమేతత్-

ఉ— మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవ్రజిష్యన్వా అరేఽహమస్మాత్స్థానాదస్మి హన్త తేఽనయా కాత్యాయన్యాన్తం కరవాణీతి॥ ౨॥ సా హోవాచ మైత్రేయీ యన్ను మ ఇయం భగోః సర్వా పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్స్యాన్న్వహం తేనామృతాఽఽ౩ హో నేతి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవ తే జీవితగ్ స్యాదమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేనేతి॥ ౩॥ సా హోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్వేత్థ తదేవ మే బ్రూహీతి॥ ౪

యదేతదాత్మజ్ఞానం సన్న్యాసాన్తమమృతత్వసాధనమితి తస్మాచ్ఛాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుః శ్రద్ధావద్భిరమృతత్వ ఉపతిష్ఠేతవ్యమితి [illegible] నిశ్చితోఽర్థః [illegible] వాక్యాక్షరాణాం తు చతుర్ణాం యథా వ్యాఖ్యాతోఽర్థః- తథా ప్రతిపత్తవ్యోఽత్రాపి యాన్యక్షరాణి న వ్యాఖ్యాతాని- తాని వ్యాఖ్యాస్యామః అథేతి-హేత్వపదేశాన్ సర్వ ప్రదర్శనార్థః హేతుప్రధానాని హి వాక్యాన్యతీతాని తదనన్తరమాగమప్రధానేన ప్రతిజ్ఞాతోఽర్థః [illegible] మైత్రేయీ బ్రాహ్మణేన హ శబ్దో వృత్తావద్యోతకః యాజ్ఞవల్క్యస్య కిల ద్వే భార్యే- పత్న్యౌ బభూవతుః- ఆస్తాం మైత్రేయీ చ- నామ- ఏకా అపరా కాత్యాయనీ నామ తయోర్భార్యయోర్మైత్రేయీ హ-కిల బ్రహ్మవాదినీ- బ్రహ్మవదనశీలా బభూవ-ఆసీత్ స్త్రీప్రజ్ఞా- స్త్రీయాం [illegible] -సా స్త్రీప్రజ్ఞా నైవ యస్యాః ప్రజ్ఞా-గృహప్రయోజనాన్వేషణాలక్షణా సా స్త్రీప్రజ్ఞా [illegible] కాత్యాయనీ అథ- [illegible] యాజ్ఞవల్క్యః పూర్వస్మాద్గార్హస్థ్యలక్షణాద్వృత్తాత్ పారివ్రాజ్యలక్షణం వృత్తాన్తరమ్- ఉపాచికీర్షన్సన్ ౧

ఆ— సమాప్తేనాన్తరకే బ్రాహ్మణే వంశబ్రాహ్మణం వ్యాఖ్యాతవ్యం - కృతం గతార్థేన మైత్రేయీ బ్రాహ్మణేనేత్యాశఙ్క్య మధుకాణ్డార్థ [illegible] (అగమేతి) [illegible] (పునరితి) తస్యైవ- బ్రహ్మణస్తత్త్వమితి శేషః నిగృహ్యవాదః - జయపరాజయప్రధానో జయన్యాయః [illegible] ([illegible]) ప్రశ్నప్రతివచనన్యాయస్తత్త్వనిర్ణయప్రధానః- వాదః ఉపసంహృతం - ఏదేవ [illegible] తత్త్వమితి శేషః [illegible] బ్రాహ్మణస్య [illegible] మాహ (అథేతి) ఆగమోపపత్తిభ్యాం నిశ్చితే తత్త్వే నిగమనమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (అయం చేతి) [illegible] ([illegible]) [illegible] తత్రాహ (తర్హీతి) [illegible] ప్రధానత్వే కిం స్యాత్ - త [illegible] (తస్మాదితి) [illegible] యథోక్తస్య జ్ఞానస్య నిశ్చితత్వే కిం సిద్ధ్యతి-తదాహ (తస్మాచ్ఛాన్త శ్రద్ధావద్భిరితి) [illegible] యథోక్తజ్ఞానసం[illegible] [illegible] తత్ర హేతుమాహ (ఆగమేతి) అవ్యభిచారాత్- [illegible] తత్త్వాదితి [illegible] వాక్యాక్షరాణాం [illegible] వ్యాఖ్యాతేష్వక్షరవ్యాఖ్యానప్రసక్తావాహ (వాక్యాక్షరాణాన్త్వితి) [illegible] (యానీతి) ననువాక్యాని పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతాని- న హేతురుపదిష్టః అర్థగతస్య ఉపదేశాన్ [illegible] జ్ఞానస్య [illegible] తత్రాహ (హేతుప్రధానానీతి) ఏదేవప్రత్యయాన్తే ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ౧

[illegible] నను కిమర్థోఽస్య పరిత్యాగో మైత్రేయీ బ్రాహ్మణస్య [illegible] యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవ్రజిష్యన్ [illegible] మైత్రేయ్యా [illegible] ప్రవ్రజ్యాయ [illegible] ప్రవ్రజిష్యన్ [illegible] మైత్రేయ్యై పునరుపదేష్టుమారభతే. [illegible] యమ్యా మైత్రేయ్యా బ్రాహ్మణస్య [illegible] ([illegible]) [illegible] మైత్రేయీ బ్రహ్మవాదినీ బభూవ- బ్రహ్మవదన[illegible] (స్త్రీప్రజ్ఞైవ [illegible]) [illegible] కాత్యాయనీ స్త్రీప్రజ్ఞైవ స్త్రీ [illegible] గృహవ్యాపారవిషయా ప్రజ్ఞా- [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] ౧-౨-౩-౪

శం— [illegible] మైత్రేయీ [illegible] అరే [illegible] మైత్రేయీ [illegible] తేఽనయా కాత్యాయన్యాఽన్తం కరవాణీత్యాది వ్యాఖ్యాతమన్యత్ ౨

ఆ.— [illegible] బ్రహ్మవాదిత్వం [illegible] ద్వారేణ [illegible] మైత్రేయీ [illegible] తస్యాః బ్రహ్మవాదిత్వం ద్యోతయితుమిచ్ఛసీయదీత్యుక్తం. ౨

శం.— సైవముక్తా ఉవాచ మైత్రేయీ సర్వేయం పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాన్న - కిం స్యాం కిమహం వి[illegible] అమృతా- ఆహోస్విదమృతా- నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యాది సమానమన్యత్ ౩-౪

ఉ.— స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా వై ఖలు నో భవతీ సతీ ప్రియమవృధద్ధన్త తర్హి భవత్యేతద్వ్యాఖ్యాస్యామి తే వ్యాచక్షాణస్య తు మే నిదిధ్యాసస్వేతి॥ ౫

స హోవాచ న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవత్యాత్మనస్తు కామాయ పతిః ప్రియో భవతి। న వా అరే జాయాయై కామాయ జాయా ప్రియా భవత్యాత్మనస్తు కామాయ జాయా ప్రియా భవతి న వా అరే పుత్రాణాం కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్తి న వా అరే విత్తస్య కామాయ విత్తం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ విత్తం ప్రియం భవతి। న వా అరే పశూనాం కామాయ పశవః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ పశవః ప్రియా భవన్తి । న వా అరే బ్రహ్మణః కామాయ బ్రహ్మ ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ బ్రహ్మ ప్రియం భవతి । న వా అరే క్షత్రస్య కామాయ క్షత్రం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ క్షత్రం ప్రియం భవతి। న వా అరే లోకానాం కామాయ లోకాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ లోకాః ప్రియా భవన్తి । న వా అరే దేవానాం కామాయ దేవాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ దేవాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే వేదానాం కామాయ వేదాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ వేదాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే భూతానాం కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్తి। న వా అరే సర్వస్య కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవతి। ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యో మైత్రేయ్యాత్మని ఖల్వరే దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాత ఇదꣳ సర్వం విదితమ్॥ ౬

బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేద క్షత్రం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః క్షత్రం వేద లోకాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో లోకాన్వేద దేవాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో దేవాన్వేద వేదాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో వేదాన్వేద భూతాని తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో భూతాని వేద సర్వం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః సర్వం వేదేదం బ్రహ్మేదం క్షత్రమిమే లోకా ఇమే దేవా ఇమే వేదా ఇమాని సర్వాణి భూతానీదꣳ సర్వం యదయమాత్మా॥ ౭

స యథా దున్దుభేర్హన్యమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ దున్దుభేస్తు గ్రహణేన దున్దుభ్యాఘాతస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౮

స యథా శఙ్ఖస్య ధ్మాయమానస్య న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ శఙ్ఖస్య తు గ్రహణేన శఙ్ఖధ్మస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౯

స యథా వీణాయై వాద్యమానాయై న బాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ వీణాయై తు గ్రహణేన వీణావాదస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౧౦

అ — మైత్రేయ్యాస్స్వమతస్స్వమాత్రా స్థితామాత్మనోఽవర్ణయతి (నైవమితి) ౨.౪

శం — స హోవాచ ప్రియైవ పూర్వం ఖలు నః — అస్మభ్యం భవతీ — భవన్తీ సతీ ప్రియమేవావృధత్ — వర్ధితవతీ. నిర్ధారితవత్యసి అతస్తుష్టోఽహం హన్త యద్యిచ్ఛసి చేదమృతత్వసాధనం జ్ఞాతుం — హే భవతి తే — తుభ్యం తత్ — అమృతత్వసాధనం వ్యాఖ్యాస్యామి ౫

ఆ — గురుప్రసాదాధీనా విద్యాప్రాప్తిరితి ద్యోతనార్థమాహ (స హోవాచేతి) జ్ఞానేచ్ఛాదుర్లభతాం ద్యోతయితుం చేదిత్యుక్తం ౫

రం. — (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా వై ఖలు నో భవతీ సతీ ప్రియమవృధదిత్యాది) భవతీ — త్వం నః — అస్మాకం ప్రియా సతీ ప్రియమేవావృధత్ — వర్ధితవతీత్యర్థః. అనుకూలభాషణాదితి భావః. ద్యుతాదిత్వాదఙ్ * ద్యుద్భ్యో లుఙీతి పరస్మైపదం. అతస్తుష్టోఽహం హే భవతి అమృతత్వసాధనం జిజ్ఞాసమానాయై తుభ్యం ఏతత్ — అమృతత్వసాధనం వ్యాఖ్యాస్యామి వ్యాచక్షాణస్య మే వాక్యాని నిదిధ్యాసస్వ — సావధానం శృణ్విత్యర్థః ౫-౬-౭-౮-౯-౧౦

శం. — ఆత్మని ఖలు అరే మైత్రేయి దృష్టే. కథం దృష్ట ఆత్మనీతి. ఉచ్యతే — పూర్వమాచార్యాగమాభ్యాం శ్రుతే, పునస్తర్కేణోపపత్త్యా మతే — విచారితే, శ్రవణం త్వాగమమాత్రేణ. మతే — ఉపపత్త్యా. పశ్చాద్విజ్ఞాతే — ఏవమేతన్నాన్యథేతి నిర్ధారితే. కిం భవతీతి. ఉచ్యతే — ఇదం సర్వం విదితం భవతి, ఇదం సర్వమితి — యదాత్మనోఽన్యత్, ఆత్మవ్యతిరేకేణాభావాత్. ౬-౭-౮-౯-౧౦

ఉ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితస్య పృథగ్ధూమా వినిశ్చరన్త్యేవం వా అరేఽస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇతిహాసః పురాణం విద్యా ఉపనిషదః శ్లోకాః సూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానాని వ్యాఖ్యానానీష్టగ్ం హుతమాశితం పాయితమయం చ లోకః పరశ్చ లోకస్సర్వాణి చ భూతాన్యస్యైవైతాని సర్వాణి నిశ్వసితాని॥ ౧౧

సయథా సర్వాసామపాగ్ం సముద్ర ఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం స్పర్శానాం త్వగేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం రసానాం జిహ్వైకాయనమేవగ్ం సర్వేషాం గన్ధానాం నాసికే ఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం రూపాణాం చక్షురేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం శబ్దానాగ్ం శ్రోత్రమేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం సఙ్కల్పానాం మన ఏకాయనమేవగ్ం సర్వాసాం విద్యానాగ్ం హృదయమేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాగ్ం కర్మణాగ్ం హస్తావేకాయనమేవగ్ం సర్వేషామానన్దానాముపస్థ ఏకాయనమేవగ్ం సర్వేషాం విసర్గాణాగ్ం పాయురేకాయనమేవగ్ం సర్వేషామధ్వనాం పాదావేకాయనమేవగ్ం సర్వేషాం వేదానాగ్ం వాగేకాయనం॥ ౧౨

సయథా సైన్ధవఘనోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నో రసఘన ఏవైవం వా అరేఽయమాత్మాఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యరే బ్రవీమీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః॥ ౧౩

సా హోవాచ మైత్రేయ్యత్రైవ మా భగవాన్మోహాన్తమాపీపిపన్న వా అహమిమం విజానామీతి స హోవాచ న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యవినాశీ వా అరేఽయమాత్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా॥ ౧౪

ఆ.— వ్యాఖ్యానప్రకారమేవాహ (ఆత్మనీతి) దృష్టే- సర్వమిదం విదితం భవతీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః కేనోపాయేనాత్మని దృష్టే సర్వం [illegible] సంపృచ్ఛతి (కథమితి) ఆత్మదర్శనోపాయం శ్రవణాదికం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) ఉక్తోపాయఫలం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కిమిత్యాదినా) ఇదం సర్వమిత్యనూద్యతస్యార్థమాహ (యదాత్మనోఽన్యదితి) తదాత్మని దృష్టే దృష్టం స్యాదితి శేషః కథమన్యస్మిన్ దృష్టే సర్వస్య దృష్టత్వం భవతి- తత్రాహ (అత్ర వ్యతిరేకేతి) ౬-౭-౮-౯-౧౦

శం.— చతుర్థే నిశ్వాసే నైవ లోకాద్యర్థనిశ్వాససామర్థ్యాదుక్తో భవతీతి పృథగ్జోక్తిః ఇహ తు సర్వశాస్త్ర[illegible] పృథగ్[illegible] సృష్టిక్రమవ్యాపిష్ట [illegible]. ౧౧- ౧౨

ఆ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాదావిష్టం హుతమిత్యాద్యధికం దృష్టం - తస్యార్థమాహ (చతుర్థ ఇతి) సామర్థ్యాత్ - అర్థస్యాస్య [illegible] సన్న[illegible] పృథగుచ్చారయత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహ త్వితి) ౧౧-౧౨

రం.— (సయథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాది) ఇష్టం హుతం- యాగహోమాదికర్మ ఆశితం పాయితం- అన్నపానాది. అయం చ లోకః పరశ్చ లోకః- ఇహలోకపరలోకౌ. భోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానాత్మకం ప్రపఞ్చ ఇతి యావత్. ౧౧- ౧౨

శం.— సర్వకార్యప్రలయే విద్యానిమిత్తే సైన్ధవఘనవదనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏక ఆత్మాఽవతిష్ఠతే పూర్వం తు భూతమాత్రాసంసర్గవిశేషాల్లబ్ధవిశేషవిజ్ఞానః - తస్మిన్ ప్రవిలాపితే దివ్యాదివిశేషవిజ్ఞానే, తన్నిమిత్తే చ భూతసంసర్గే, న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యేవం యాజ్ఞవల్క్యోక్తా. ౧౩

ఆ.— సయథా సైన్ధవఘన ఇత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (సర్వకార్యేతి) ఏతేభ్యో భూతేభ్య ఇత్యాదేరర్థమాహ (పూర్వం త్వితి) జ్ఞానోదయం [illegible] లబ్ధవిశేషవిజ్ఞాన- సన్వ్యవహరతీతి శేషః. ప్రవిలాపితే- తస్యైవ వ్యాఖ్యాహారః ౧౩

రం.— (సయథా సైన్ధవఘన ఇత్యాది) సైన్ధవఘనః- లవణఖణ్డః. అనన్తరః- అన్తరవయవవ్యతిరిక్తః అబాహ్యః- బాహ్యావయవవ్యతిరిక్తః సర్వోఽప్యవయవః [illegible] రసఘనో భవతి. అత్రాన్తరో బాహ్యశ్చ రసఘన ఇతి వక్తవ్యే అన్తరత్వబాహ్యత్వయోరన్యాయానాం మధ్యవర్తినామపి గ్రహణం యథా స్యాదితి అనన్తరోఽబాహ్య ఇతి వ్యతిరేకముఖేన నిర్దేశః. ఏవం చ సతి సర్వావయవాత్మసాధారణ్యమపి ఫలితం భవతీతి ద్రష్టవ్యం ఏవమేవాయమాత్మా సర్వత్ర విజ్ఞానఘనః - స్వరూపతో ధర్మతశ్చ విజ్ఞానఘనజీవశరీరక ఇత్యర్థః. జీవపరయోః స్వరూపైక్యాభావాత్ శరీరాత్మభావ ఇదం సామానాధికరణ్యం ద్రష్టవ్యం. అత్ర వక్తవ్యం సర్వం చతుర్థాధ్యాయ ఏవోక్తం. ౧౩

శం.— సా హోవాచ. అత్రైవ మా భగవాన్- ఏతస్మిన్నేవ వస్తుని ప్రజ్ఞానఘన ఏవ న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి మోహాన్తం- మోహమధ్యం ఆపీపిపత్- ఆపాదితవాన్. గమితవానసి. భగవాన్ [illegible] అతో న వా అహమిమం- ఆత్మానముక్తలక్షణం విజానామి వివేకత ఇతి. స హోవాచ-

ఉ.— యత్రహిద్వైతమివభవతితదితరఇతరంపశ్యతితదితరఇతరంజిఘ్రతితదితర ఇతరగ్ँరసయతే తదితరఇతరమభివదతితదితరఇతరగ్ँ శృణోతితదితరఇతరంమనుతేతదితర ఇతరగ్ँస్పృశతి తదితరఇతరంవిజానాతియత్రత్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేనకంపశ్యేత్తత్కేనకంజిఘ్రేత్తత్కేనకగ్ँ రసయేత్తత్కేనకమభివదేత్తత్కేనకగ్ँ శృణుయాత్తత్కేనకంమన్వీత తత్కేనకగ్ँస్పృశేత్తత్కేనకం విజానీయాద్యేనేదగ్ँ సర్వం విజానాతితం కేనవిజానీయాత్సఏషనేతి నేత్యాత్మా ఽగృహ్యోనహి గృహ్యతే ఽశీర్యోనహిశీర్యతే ఽసఙ్గోనహిసజ్యతే ఽసితోనవ్యథతేనరిష్యతివిజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదిత్యుక్తానుశాసనాసి మైత్రేయ్యేతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి హోక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యోవిజహార॥ ... ౧౫

ఇతిబృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే-పఞ్చమంబ్రాహ్మణమ్.

నాహంమోహం బ్రవీమీత్యాహయాజ్ఞవల్క్యః అవినాశీవా అరేఽయమాత్మా యతోవినష్టుంశీలమస్యేతివినాశీ సవినాశ్యవినాశీ వినాశశబ్దేన విక్రియోచ్యతే అవినాశీతి- అవిక్రియఆత్మేత్యర్థః అరేమైత్రేయ్యయమాత్మా - ప్రకృతోఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా- ఉచ్ఛిత్తిః-ఉచ్ఛేదః అన్తః వినాశః ఉచ్ఛిత్తిర్ధర్మోస్యేత్యుచ్ఛిత్తిధర్మా. నోచ్ఛిత్తిధర్మాఅనుచ్ఛిత్తిధర్మా నాపివిక్రియాలక్షణో, నాప్యుచ్ఛేదలక్షణో, వినాశోస్యవిద్యతఇత్యర్థః ౧౫

ఆ.— పూర్వోత్తరవిరోధశఙ్కిత్వాపరిహరతి (సహోవాచేత్యాదినా) అవినాశిత్వంపూర్వత్రహేతురిత్యాహ (యతఇతి) ౧౫

రం.— (అత్రైవమాభగవాన్మోహాన్తమాపీపిపత్) అత్రైవ- నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీత్యస్మిన్నేవార్థేభగవాన్ మా- మాంమోహాన్తం-మోహమధ్యమాపీపిపత్- ప్రాపితవాన్. ఆపేర్ణిచిలుఙ్. మోహమేవదర్శయతి (నవాఅహమిమంవిజానామీతి) ఇమం- అర్థమిత్యర్థః (అవినాశీవాఅరేఽయమాత్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా) అయమాత్మాస్వయమవినాశీ అనుచ్ఛిత్తిధర్మా- నవిద్యతేఉచ్ఛిత్తిర్యస్యసోఽనుచ్ఛిత్తిః. అవినాశీతియావత్ అనుచ్ఛిత్తిఃధర్మోయస్యసోఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా ఏవంబహువ్రీహిగర్భోబహువ్రీహిః తస్యజ్ఞానలక్షణోధర్మోప్యవినాశీత్యర్థః. నవాఉచ్ఛిత్తిరేవధర్మో ఽనుచ్ఛిత్తిః- సధర్మోయస్యేతిబహువ్రీహిః-అవినాశిత్వేనేనపౌనరుక్త్యప్రసఙ్గాదితిద్రష్టవ్యం ౧౫

శం.— చతుర్ష్వపిప్రపాఠకేష్వేకఆత్మాతుల్యోనిర్ధారితఃపరంబ్రహ్మ. ఉపాయవిశేషస్తుతస్యాధిగమేఽన్యశ్చాన్యశ్చ - ఉపేయస్తుసఏవఆత్మా- యశ్చతుర్థే *అథాతఆదేశోనేతినేతీతినిర్దిష్టః సఏవపఞ్చమేప్రాణపణోపన్యాసేనశాకల్యయాజ్ఞవల్క్యసంవాదేనిర్ధారితః. పునఃపఞ్చమసమాప్తౌ పునర్జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదే పునరిహోపనిషత్సమాప్తౌ చతుర్ణామపిప్రపాఠకానామేతదాత్మనిష్ఠతా - నాన్యోఽన్తరాలేకశ్చిదపివక్షితోఽర్థఇత్యేతత్ప్రదర్శనాయ. అథఉపసంహారస్సఏషనేతినేతీత్యాదిః. యస్మాత్ప్రకారశతేనాపినిరూప్యమాణేతత్త్వేనేతినేత్యాత్మైవనిష్ఠా-నాన్యోపలభ్యతేతర్కేణవాగమేనవా తస్మాదేతదేవామృతత్వసాధనం - యదేతన్నేతినేత్యాత్మపరిజ్ఞానంసర్వసన్న్యాససహితమిత్యేతమర్థముపసంజిహీర్షన్నాహ- ఏతావత్-ఏతావన్మాత్రం యదేతన్నేతినేత్యద్వైతాద్వయాత్మదర్శనం. ఇదంచాన్యసహకారికారణనిరపేక్షమేవామృతత్వసాధనం యత్పృష్టవత్యసి *యదేవభగవాన్వేత్థతదేవమేబ్రూహీత్యమృతత్వసాధనం. తదేతావదేవేతివిజ్ఞేయంత్వయేతి. కర్మనిరపేక్షమమృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానం ప్రియాయైభార్యాయైఉక్త్వాయాజ్ఞవల్క్యఃకింకృతవాన్. యదర్థంప్రతిజ్ఞాతం *ప్రవ్రజిష్యన్వాఅరేఽహమస్మాత్స్థానాదస్మీతి - తచ్చకార-విజహార ప్రవ్రజితవానిత్యర్థః పరిసమాప్తాబ్రహ్మవిద్యాసన్న్యాసపర్యవసానా ఏతావానుపదేశ, ఏతద్వేదానుశాసన, మేషాపరమనిష్ఠా, ఏషపురుషార్థకర్తవ్యతాన్త, ఇతి. ఇదమిదానీంవిచార్యతేశాస్త్రార్థవివేకప్రతిపత్తయే యతఆకులానిహివాక్యానిదృశ్యన్తే *యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహుయాత్ *యావజ్జీవందర్శపూర్ణమాసాభ్యాంయజేత *కుర్వన్నేవేహకర్మాణిజిజీవిషేచ్ఛతంసమాః *ఏతద్వైజరామర్యంసత్రంయదగ్నిహోత్రమిత్యాదీన్యైకాశ్రమ్యప్రతిష్ఠాపకాని అన్యానిచాశ్రమాన్తరప్రతిపాదకానివాక్యాని *విదిత్వావ్యుత్థాయప్రవ్రజన్తి *బ్రహ్మచర్యంసమాప్యగృహీభవేద్గృహాద్వనీభూత్వాప్రవ్రజేత్ *యదివేతరథాబ్రహ్మచర్యాదేవప్రవ్రజేద్గృహాద్వావనాద్వేతి *ద్వావేవపన్థానావనునిష్క్రాన్తతరౌభవతః క్రియాపథశ్చైవపురస్తాత్సన్న్యాసశ్చతయోస్సన్న్యాసఏవాతిరేచయతీతి *నకర్మణానప్రజయాధనేనత్యాగేనైకేనామృతత్వమానశురిత్యాదీని. తథాస్మృతయశ్చ *బ్రహ్మచర్యవాన్ప్రవ్రజతి *అవిశీర్ణబ్రహ్మచర్యోయమిచ్ఛేత్తమావసేత్ *తస్యాశ్రమవికల్పమేకేబ్రువతే-తథా *వేదానధీత్యబ్రహ్మచర్యేణపుత్రపౌత్రానిచ్ఛేత్పావనార్థంపితౄణాం। అగ్నీనాధాయవిధివచ్చేష్టయజ్ఞోవనంప్రవిశ్యాథమునిర్బుభూషేత్ *ప్రాజాపత్యాంనిరూప్యేష్టిం సర్వవేదసదక్షిణాం। ఆత్మన్యగ్నీన్సమారోప్యబ్రాహ్మణఃప్రవ్రజేద్గృహాదిత్యాద్యాః ఏవంవ్యుత్థానవికల్పక్రమయథేష్టాశ్రమప్రతిపత్తిప్రతిపాదకానిహిశ్రుతిస్మృతివాక్యానిశతశఉపలభ్యన్తేఇతరేతరవిరుద్ధాని. ఆచారశ్చతద్విదాం. విప్రతిపత్తిశ్చశాస్త్రార్థప్రతిపత్తౄణాంబహువిదామపి. అతోనశక్యతేశాస్త్రార్థోమన్దబుద్ధిభిర్వివేకేనప్రతిపత్తుం పరినిష్ఠితశాస్త్రన్యాయబుద్ధిభిరేవహ్యేషాంవాక్యానాంవిషయవిభాగశ్శక్యతేఽవధారయితుం తస్మాదేషాంవిషయవిభాగజ్ఞాపనాయయథాబుద్ధిసామర్థ్యంవిచారయిష్యామః. యావజ్జీవశ్రుత్యాదివాక్యానామన్యార్థాస

మ్యవాత్ క్రియావసానఏవవేనార్థః *తంయజ్ఞపాత్రైర్దహన్తీత్యన్తకర్మశ్రవణా, జరామర్యశ్రవణా, చ్చ లిఙ్గాచ్చ * తస్మాన్తంశరీరమితి నహి పారివ్రాజ్యపక్షేతస్యాన్తతాశరీరస్యస్యాత్ స్మృతిశ్చ *నిషేకాదిశ్మశానాన్తో మన్త్రైర్యస్యోదితోవిధిః|తస్యశాస్త్రేఽధికారోస్మిన్ జ్ఞేయోనాన్యస్య కస్యచిదితి-సహ న్యాసంహియత్ర్యగ్నేర్దేహేనైవహావిర్ధీయతే-తస్యశ్మశానాన్తతాందర్శయతి స్మృత్యగ్నికారాదావ ప్రదర్శనాచ్చాత్యన్తమేవ శ్రుత్యధికారాభావఽకస్మిన్నాగమ్యతే అగ్న్యన్వాసనాపవాదాచ్చ *వీరహావాఏషదేవానాంయోగ్నిముద్వాసయతఇతి ననుక్షత్రాదివిధానాద్వైకల్పికం క్రియావసానత్వంవేదార్థస్య న-అన్యార్థత్వాద్వ్యాఖ్యానాదిశ్రుతీనాం *యావజ్జీవమగ్నిహోత్రంజుహోతి * యావజ్జీవందర్శపూర్ణమాసాభ్యాంయజేతేత్యేవమాదీనాం శ్రుతీనాంజీవనమాత్రనిమిత్తత్వాద్విధానశక్యతేఽన్యార్థతాకల్పయితుం - తదాప్యుత్థానాదివాక్యానాంచకర్మానధికృతవిషయత్వసమ్భవాత్ * కుర్వన్నేవేహకర్మాణిజిజీవిషేచ్ఛతంసమాఇతిచ మన్త్రవర్ణాత్ *జరయావాహ్యేవాస్మాన్ముచ్యేతమృత్యునావేతిచ తామ్ర్యాభ్యాసస్యత్ర కర్మవియోగిచ్ఛి ద్రాసమ్భవాత్కర్మణాంశ్మశానాన్తత్వంనవైకల్పికం కాణకుణ్ఠాదయోపికర్మణ్యనధికృతాఅస్తుగ్రాహ్యావి వక్ష్యత్యేరిప్యుత్థానాద్యాశ్రమాన్తరవిధానంనానుపపన్నం పారివ్రాజ్యక్రమవిధానస్యానవకాశత్వమితిచేన్న - విశ్వజిత్సర్వమేధయో ర్వావశ్యకవిధ్యపవాదత్వాత్. యావజ్జీవాగ్నిహోత్రాదివిధేర్విశ్వజిత్సర్వమేధయోరేవాపవాదః తత్రచ క్రమప్రతిపత్తిసమ్భవః * బ్రహ్మచర్యంసమాప్యగృహీభవేత్ గృహీభూత్వావనీభూత్వాప్రవ్రజేదితి- విరోధానుపపత్తేః నచైవంనియమేపారివ్రాజ్యక్రమవిధానవాక్యస్యకశ్చిద్విరోధః క్రమప్రతిపత్తేః అన్యవిషయపరికల్పనాయాంయావజ్జీవవిధానాశ్రుతిస్వవిషయాత్ప్రచ్యావితాస్యాత్ క్రమప్రతిపత్తేస్తువిశ్వజిత్సర్వమేధవిషయత్వాన్న కశ్చిద్బాధః న- ఆత్మజ్ఞానస్యామృతత్వహేతుత్వాభ్యుపగమాత్ యత్తావత్ * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యారభ్య * సఏషనేతినేత్యాత్మేత్యన్తగ్రన్థేనయదపసంహృతమాత్మజ్ఞానం- తదమృతత్వసాధనమభ్యుపగతంభవతా తల్లైర్తావదేవామృతత్వసాధనమన్యనిరపేక్షమిత్యేతన్నమృష్యతే తత్ర భవన్తస్య చ్చామిపిపక్షమాత్మజ్ఞానంపక్షయఙ్గానాని కృతంతి క్రకారణం- యథాస్వర్గకామస్యస్వర్గప్రాప్త్యుపాయమజానతోఽగ్నిహోత్రాదిస్వర్గప్రాప్తిసాధనంజ్ఞాపయతి- తథైవామృతత్వప్రాప్తిసాధనమమృతత్వప్రాప్త్యుపాయమజానతః * యదేవవిద్యయాకరోతి తదేవవీర్యవత్తరంభవతి* బ్రహ్మైవసన్బ్రహ్మాప్యేతి మమృతత్వసాధనం *ఏతావదరేఖల్వమృతత్వమితి వేదజ్ఞాపయతిఇతి ఏవంతర్హియథాగ్నిహోత్రాదిస్వర్గసాధనమభ్యుపగమ్యతే- తథైవాత్మజ్ఞానంయథాజ్ఞాప్యతే- తథాభూతస్యామృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానమిత్యనిష్టప్రయుక్తం- తుల్యప్రామాణ్యాద్భయత్ర, యద్యేవంకింస్యాత్ స్వర్గకామాగ్నిహోత్రాదివిధానాదాత్మజ్ఞానస్యవిద్యావ్యవేతకర్మనివృత్తిస్స్యాత్ దారాగ్నిసమ్బన్ధానాంభావదగ్నిహోత్రాదికర్మణాంనేష్టఏవ సమ్ప్రదానకారకసాధ్యత్వం- అన్యబుద్ధ్యాద్యభ్యంహ్యగ్నిదేవతాంసమ్ప్రదానకారకభూతామన్తరేణనహి తత్కర్మనిర్వర్త్యతే యయాహిస మ్ప్రదానకారకబుద్ధ్యాసమ్ప్రదానకారకంకర్మసాధనత్వేనోపదిశ్యతే- నేహావిద్యయానివర్త్యతే *అన్యోసావన్యోహమస్మీతినసవేద *దేవాస్తంపరాదుర్యోన్యత్రాత్మనోదేవాన్వేద * మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతియఇహనానేవపశ్యతి *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం *సర్వమాత్మానంపశ్యతీత్యాదిశ్రుతిభ్యః సదేశకాలనిమిత్తాద్యపేక్షత్వం- వ్యవస్థితాత్మవస్తువిషయత్వాదాత్మజ్ఞానస్య, క్రియాయాస్తుపురుషతన్త్రత్వాత్స్యాద్దేశకాలనిమిత్తాపేక్షత్వం-జ్ఞానస్యతున్త్రత్వాన్నదేశకాలనిమిత్తంవాపేక్షతే. యథాగ్నిరుష్ణ, ఆకాశోఽమూర్త, ఇతి-తథాత్మవిజ్ఞానమపి. నన్వేవంసతిప్రమాణవిరోధస్స్యాదిత్యనిష్టప్రతిషేధస్స్యాత్-నచప్రమాణేనావిరోధలేశోపియక్తః న-స్వాభావికభేదబుద్ధిమాత్రనిరోధకత్వాత్. నహివిద్యాన్తరనిరోధకమాత్మజ్ఞానం-స్యాన్నివృత్తిఃభేదబుద్ధిమాత్రంనిరుణద్ధి తథాపిహేత్వపేక్షత్వాత్కర్మానుపపత్తేర్విరోధశ్చ స్యాదితిచేన్న-కామప్రతిషేధార్థత్వాత్ స్వర్గాదికామోయథైతేస్వర్గసాధనేయాగే ప్రవృత్తః ప్రత్యగాత్మప్రతిషేధతే కామానిహాపిత్యాజ్యయాకామానుస్తేన ప్రవృత్తస్యానుపత్తేర్నతాంబాధకామ్యనిషిద్ధేషుదోషదర్శనాత్కామప్రతిషేధవిధినా ప్రత్యక్షవిధేరసద్ధత్వజ్ఞానాత్ప్రవృత్త్యనుపపత్తేర్గుణదోషనిరూపణాది విశేష. తథాత్వే ఏవంతర్హివిరోధోయథాకామప్రతిషేధకామ్యవిధే-తథా కామాన్నిశ్చేపే ఇ నన్వేయత్వేఽనుష్ఠానావిరహా పనవిధ్యానర్థక్యాత్ప్రామాణ్యమేవతత్కర్మపక్షేనాపాదేన్న-స్వర్గాత్మజ్ఞానాత్ప్రవృత్త్యుపపత్తేః స్వాభావికస్య క్రియాకారకఫలభేదవిజ్ఞానస్యప్రాగాత్మజ్ఞానాత్ గృహీతపరమార్థవిజ్ఞానస్యైవ యథాకామవిషయేహోఽవిజ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాగామ్యకర్మప్రవృత్తిహేతుత్వంస్యాదేవస్వర్గాదీచ్ఛాయాః స్వాభావిక్యాః - ఇష్టత్వాత్. అథాస్యప్రాక్స్వవైషయికచేత్న - అర్థానర్థయోరభిప్రాయతస్తత్త్వాత్ నోఽమర్త్యాయత్వాఽస్యస్యావిద్యావిషయత్వాత్, పురుషేచ్ఛాప్రయతస్వర్గాదిస్వర్గాదికామ్యేష్టదర్శనాత్. తస్మాద్యావదాత్మజ్ఞానవిధేరధికృత్యం-తావదేవకర్మవిధయః తస్మాన్నాత్మజ్ఞానసమయే కర్మాణినివర్తన్తేస్యమాత్మజ్ఞానమ ప్రమేయామృతత్వసాధనం *ఏతావదరేఖల్వమృతత్వమితి- కర్మనిరపేక్షత్వాజ్జ్ఞానస్య అతాదికప్రత్యక్షాపారివ్రాజ్యస్యస్వాప్రం - సమ్ప్రదానాదికర్మకారకజాత్యాదిశూన్యాత్మక్రియద్రష్టృత్వప్రతిపత్తిస్త్రీణవచనమన్తరేణాప్యుక్తన్యాయతః తథాచవాక్యశేషః * యేషాంనోయమాత్మాఽయంలోకఇతిహేతువచనేన పూర్వేవిద్వాంసః ప్రజామకామయమానాప్యుత్థానస్మిన్ పారివ్రాజ్యంనిపాతమాత్మలోకాకాముకాధాదేవ. తథా వివిదిషాయాస్సిద్ధంపారివ్రాజ్యం- * ఏతమేవాత్మానంలోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి వచనాత్. కర్మణాంచావిద్యావిషయత్వమవోచామ. అవిద్యావిషయమేహోత్పత్త్యాస్థితికారసంస్కారార్థానికర్మాణీత్యత ఆత్మసంస్కారద్వారేణాత్మజ్ఞానసాధనత్వమపికర్మణామవోచామయజ్ఞాదిశ్రుతివిధిష్వితి. అతఏవంసత్యవిద్యావిషయాణాంకామాక్రమకర్మణాంబలాబలవిచారణాయామాత్మజ్ఞానోత్పాదనంప్రతియమప్రధానానామమానిత్వాదీనాం, మానసానాంచధ్యానజ్ఞానవైరాగ్యాదీనాం, సన్నిపత్యోపకారకత్వం. హింసారాగద్వేషాద్యనేకదోషవత్త్వాత్కర్మణాం త్యాగవిధానాద్ఫలానిత్యత్వాత్పారివ్రాజ్యంముముక్షూణాంప్రశంసన్తి * త్యాగఏవహిసర్వేషాంముక్తానామపికర్మణాం|వైరా

స్యంపునరేతస్యమోక్షస్యపరమోవిధిః *కింతేధనేనకిముబన్ధుభిస్తైఃకింతేదారైర్బ్రాహ్మణయోమరిష్యసి । ఆత్మానమన్విచ్ఛగుహాంప్రవిష్టంపితామహా
స్తేక్వగతాఃపితాచ ఏవంసాఙ్ఖ్యయోగశాస్త్రేషుచసన్న్యాసోజ్ఞానంప్రతిప్రత్యాసన్నఉచ్యతే కామప్రవృత్త్యభావాచ్చ కామప్రవృత్తేర్హిజ్ఞా
నప్రతికూలతాసర్వశాస్త్రేషుప్రసిద్ధా తస్మాద్విరక్తస్యాపిముముక్షోర్వినాపిజ్ఞానేన • బ్రహ్మచర్యాదేవప్రవ్రజేదిత్యాద్యుపపన్నం ననుసావకా
శత్వాదనధికృతవిషయమేతదిత్యుక్తం- యావజ్జీవశ్రుత్యుపరోధాత్ నైషదోషః-నితరాంసావకాశత్వాద్యావజ్జీవశ్రుతీనాం అవిద్వత్కామిక
ర్తవ్యతాంహ్యాహచామసర్వకర్మణాం. నతు నిరపేక్షమేవజీవననిమిత్తమేవకర్తవ్యంకర్మ. ప్రాయేణహిపురుషాః కామబహుళాః కామశ్చానేకవిష
యోఽనేకకర్మసాధనసాధ్యశ్చ అనేకఫలసాధనానిచవైదికానికర్మాణిదారాగ్నిసమ్బద్ధపురుషకర్తవ్యానిపునఃపునశ్చానుష్ఠీయమానానిబహుఫలానికృ
ష్యాదివద్వర్షశతసమాప్తీనిచ గార్హస్థ్యేవాఽరణ్యేవా అతస్తదపేక్షయాయావజ్జీవశ్రుతయః *కుర్వన్నేవేహకర్మాణీతిచమన్త్రవర్గః తస్మింశ్చపక్షేవి
శ్వజిత్సర్వమేధయోఃకర్మపరిత్యాగః. యస్మింస్తుపక్షేయావజ్జీవానుష్ఠానం - తదాశ్రమాణామన్త్యేభస్మాన్తతాచశరీరస్య ఇతరవర్ణాపేక్షయాఽవా
యావజ్జీవశ్రుతిః నహిక్షత్రియవైశ్యయోఃపారివ్రాజ్యప్రతిపత్తిరస్తి తథా *మనైర్ఋత్యస్యోదితోవిధిః *ఐకాశ్రమ్యంత్వాచార్యాఇత్యేవమాదీ
నాంక్షత్రియవైశ్యాపేక్షత్వం. తస్మాత్పురుషసామర్థ్యజ్ఞానవైరాగ్యకామాద్యపేక్షయాఽవ్యుత్థానవికల్పక్రమపారివ్రాజ్యప్రతిపత్తిప్రకారానవిరు
ధ్యన్తే. అనధికృతానాంచపృథగ్విధానాత్పారివ్రాజ్యస్య *స్నాతకోవాఽస్నాతకోవోత్సన్నాగ్నిరనగ్నికోవేత్యాదినా. సిద్ధాన్యాశ్రమాన్త
రాణ్యధికృతానామేవ ౧౫

ఇతి శ్రీబృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ — ప్రత్యధ్యాయమప్యనాప్రతిపాదనాదాత్మనస్సవిశేషత్వమాశఙ్క్యసఏషఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (చతుర్ష్వపీతి) కేనప్ర
కారేణతస్యతుల్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పరంబ్రహ్మేతి) అధ్యాయభేదస్తర్హికథమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాయేతి) ఉపాయభేదవదుపేయభే
దోఽపిస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపేయస్త్వితి) చాతుర్థికాదర్థాత్పాఞ్చమికస్యార్థస్యభేదంవ్యావర్తయతి (సఏవేతి) ప్రాణపణావన్యాసేన-
మూర్ధాతేవ్యపతిష్యతీతిమూర్ధపాతోపన్యాసాత్ప్రాణపణత్వేనగృహీతఇతిగమ్యతే యేనశాకల్యబ్రాహ్మణేననిర్విశేషఃప్రత్యగాత్మానిర్ధారితఇత్యర్థః.
విజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మేత్యాద్యాపుక్తంస్మారయతి (పునరితి) పఞ్చమసమాప్తౌపునర్విజ్ఞానమిత్యాదినాసఏవనిర్ధారితఇతియోజనా. పూర్వబ్రాహ్మణే
దావపిసఏవోక్తఇత్యాహ (పునర్జనకేతి) అస్మిన్నపిబ్రాహ్మణేసఏవోక్తఇత్యాహ (పునరిహేతి) కిమితిపూర్వత్రతత్రతత్రోక్తస్యనిర్విశేషస్యా
త్మనోఽత్రాపినైవచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (చతుర్ణామపీతి) పౌర్వాపర్యపర్యాలోచనాయాముపనిషదర్థోనిర్విశేషమాత్మతత్త్వమిత్యుపపాద్యవాక్యాక్షర
మవతార్యవ్యాకరోతి (యస్మాదిత్యాదినా) ఇతిహోవాచేత్యాదివాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదాయవ్యాచష్టే (యత్ప్రత్యక్షవల్కేత్యాదినా) బ్రా
హ్మణాన్తముపసంహరతి (పరిసమాప్తేతి) తథాప్యుపదేశాన్తరంకర్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావానితి) కిమత్రప్రమాణమితి- తదాహ (ఏ
తదితి) తథాపిపరమహంసపారివ్రాజ్యేనినోపక్తవ్యేతిచేత్. నేత్యాహ (ఏషేతి) ఆత్మజ్ఞానేససన్న్యాసేసత్యపిపురుషార్థాన్తరంకర్తవ్యమస్తీత్యాశ
ఙ్క్యాహ (ఏషఇతి) ఇతిశబ్దోబ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థః. ససన్న్యాసమాత్మజ్ఞానమమృతత్వసాధనమిత్యుపపాద్యసన్న్యాసమధికృత్యవిచారమవ
తారయతి (ఇదమిదానీమితి). తత్రతత్రప్రాగేవవిచారితత్వాత్కింపునర్విచారేణేత్యాశఙ్క్యాహ (శాస్త్రేతి) విరక్తస్యసన్న్యాసోజ్ఞాన
స్యాన్తరఙ్గంసాధనం- జ్ఞానంతుకేవలమమృతత్వస్యేతిశాస్త్రస్థవివేకరూపాప్రతిపత్తిరపిప్రాగేవసిద్ధేతికింతదర్థమనేనవిచారేణేత్యాశఙ్క్యాహ (యత
ఇతి) అతోవిచారఃకర్తవ్యః- నాన్యథాశాస్త్రస్థవివేకస్యాఽస్థిత్యుపసంహారార్థోహిశబ్దః వాక్యానామాకులత్వమేవదర్శయతి (యావదితి) యద
గ్నిహోత్రమిత్యాదీనీత్యాదిశబ్దాత్ *ఐకాశ్రమ్యంత్వాచార్యాః ప్రత్యక్షవిధానాద్గార్హస్థ్యస్యేత్యాదిస్మృతివాక్యంగృహ్యతే కథమేతావతావా
క్యానివ్యాకులానీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యానిచేతి) *ఇతిత్వావ్యుత్థాయభిక్షాచర్యంచరన్తీతి వాక్యంపాఠక్రమేణవిద్వత్సన్న్యాసపరం- అర్థక్రమే
ణతువివిదిషాసన్న్యాసపరం *ఆత్మానమేవలోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతితువివిదిషాసన్న్యాసపరమేవేతివిభాగః. క్రమసన్న్యాసపరాంశ్రుతిముదా
హరతి (బ్రహ్మచర్యమితి) అక్రమసన్న్యాసవిషయాంవాక్యంపఠతి (యదివేతి) కర్మసన్న్యాసమోక్షసన్న్యాసస్యాధిక్యప్రదర్శనపరాంశ్రు
తిందర్శయతి (ద్వావేవేతి) అనునిష్ఠాన్తరాణి- న్యాసైక్రమేణాభ్యుదయనిశ్శ్రేయసోపాయత్వేనపునఃపునరుక్తానిత్యర్థః జ్ఞానద్వారాసన్న్యా
సస్యమోక్షోపాయత్వేశ్రుత్యన్తరమాహ (నకర్మణేతి) *తానివైతాన్యవరాణితపాంసిన్యాసఏవాత్యరేచయదిత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః యథా
శ్రుతయః* తథాన్యత్రాపివ్యాకులాదృశ్యన్తఇత్యాహ (తథేతి) తత్రాక్రమసన్న్యాసేస్మృతిమాదావుదాహరతి (బ్రహ్మచర్యవానితి) యథే
ష్టాశ్రమప్రతిపత్తౌప్రమాణభూతాంస్మృతిందర్శయతి (అవిశీర్ణేతి) ఆశ్రమవికల్పవిషయాంస్మృతింపఠతి (తస్యేతి) బ్రహ్మచారీత్యర్థః
క్రమసన్న్యాసేప్రమాణమాహ (తథేతి) తత్రైవవాక్యాన్తరంపఠతి (ప్రాజాపత్యామితి) సర్వవేదసం- సర్వస్వందక్షిణాయస్యాం-తాంనిరూ
ప్యేత్యర్థః. ఆదిపదేన *ముక్తానిస్పృశన్త్యిత్యాదివాక్యంగృహ్యతే. ఇత్యాద్యాః- స్మృతయశ్చేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః, వ్యాకులానివాక్యానిదర్శితాన్యుప
సంహరతి (ఏవమితి) ఇతశ్చకర్తవ్యోవిచారఇత్యాహ (ఆచారశ్చేతి) శ్రుతిస్మృతివిదామాచారః. సవిరుద్ధోలక్ష్యతే- కేచిద్బ్రహ్మచర్యాదేవప్ర
వ్రజన్తి- అపరేతత్పరిసమాప్యగార్హస్థ్యమేవాచరన్తి. అన్యేతుచతురోప్యాశ్రమాన్క్రమేణాశ్రయన్తే. తథాచవినావిచారంనిర్ణయాసిద్ధిరిత్యర్థః. ఇ
తశ్చావిచారస్యకార్యతేత్యాహ (విప్రతిపత్తిశ్చేతి) యద్యపిబహువిదశ్శాస్త్రార్థప్రతిపత్తారోజైమినిప్రభృతయః - తథాపితేషాంవిప్రతిపత్తి
రుపలభ్యతే- కేచిదూర్ధ్వరేతసఆశ్రమాస్సన్తీత్యాహుః. నసన్తీత్యపరే. తస్మాత్తావిచారాదృతేనిశ్చయసిద్ధిరిత్యర్థః. అథకేషాంచిదన్తరాణామివిచా

రంశాస్త్రీర్థోవివేకేన ప్రతిభాస్యతి- తత్రాహ (అతఇతి) శ్రుతిస్మృత్యాచారవిప్రతిపత్తేరితియావత్ కైశ్చిచ్ఛాస్త్రార్థోవివేకేనజ్ఞాతుంశక్యతే-
తత్రాహ (పరినిష్ఠితేతి) నానాశ్రుతిదర్శనాదివశాదుపపాదితంవిచారారమ్భముపసంహరతి (తస్మాదితి) విచారక ర్తవ్యతాముక్త్వాపూర్వపక్షం
గృహ్ణాతి (యావదిత్యాదినా) శ్రుత్యాదీత్యాదిశబ్దేన * కుర్వన్నిత్యాదిమన్త్రవాదోగృహ్యతే. ఏకాశ్రమ్యేహేత్వన్తరమాహ (అమితి) * ఏత
ద్వైజరామర్యంసత్రంయదగ్నిహోత్రమితి శ్రుతేశ్చపారివ్రాజ్యాసిద్ధిరిత్యాహ (జరేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (లిఙ్గాచ్చేతి) పారివ్రా
జ్యపక్షేతదుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఇతశ్చనాస్తిపారివ్రాజ్యమిత్యాహ (స్మృతిశ్చేతి) తస్యాస్తాత్పర్యమాహ (సమన్త్రకంహీతి) నాన్యస్య
కస్యచిదిత్యత్రసూచితమర్థంకథయతి (స్మృత్యధికారేతి) గృహస్థస్యపారివ్రాజ్యాభావేహేత్వన్తరమాహ అగ్నీతి) పూర్వపక్షమాక్షిపతి (నన్వితి) ఉ
భయవిధిదర్శనాత్షోడశీగ్రహణాగ్రహణవదధికారిభేదేనవికల్పోయుక్తః-నతు క్రియావసానఏవవేదార్థఇతిపక్షపాతేనబన్ధనమ [illegible] ద్వయ
దర్శనేహివికల్పోభవతి-అత్రతుసావకాశానవకాశత్వేనాతుల్యత్వాన్నైవమిత్యాహ (నాన్యార్థత్వాదితి) తదేవస్ఫుటయతి (య [illegible]
కర్మానధికృతవిషయత్వసమ్భవాత్-నవైకల్పికమితిసమ్బన్ధః క్రియావసానత్వంవేదార్థస్యేతిశేషః తత్రైవహేత్వన్తరాణ్యాహ (కుర్వన్నిత్యాదినా)
నవైకల్పికమిత్యత్రపూర్వపక్షయః [illegible] గమనధికృతవిషయత్వం- అతఆహ (కాణేతి) అనధికృతవిషయత్వంతేషామశక్యంవ
క్తుం- * బ్రహ్మచర్యంసమాప్యేత్యాదావధికృతవిషయేక్రమదర్శనాదితిశఙ్కతే (పారివ్రాజ్యమితి) గత్యన్తరందర్శయన్నుత్తరమాహ (నవిశ్వజిదితి)
* యావజ్జీవమగ్నిహోత్రంజుహోతీత్యుత్సర్గః- తస్యాపవాదోవిశ్వజిత్సర్వమేధౌ-తదనుష్ఠానేసర్వస్వదానాదేవసాధనసమ్పద్విరహాత్పారివ్రాజ్య
స్యావశ్యం[illegible]త్వాత్ అతస్సత్యం[illegible]క్రమవిధానమిత్యర్థః. తదేవస్ఫుటయతి (యావజ్జీవేతి) కథంక్రమవిధేరేవంవిషయత్వం-కల్పకాభావాద
త్యాశఙ్క్యాహ (విరోధానుపపత్తేరితి) గృహస్థస్యాపివిరక్తస్యపారివ్రాజ్యం[illegible]క్రమవిషయోనేష్యతే-తత్రాహ (అన్యవిషయేతి) క్రమ
విధేరపి [illegible]సఙ్కోచస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రమప్రతిపత్తేస్త్వితి) సతిజ్ఞానేకర్మత్యాగోనిషిధ్యతే - సత్యాంవావిధేర్జిజ్ఞాసాయామితిదిక
ల్ప్యమన్యంచూతయతిసిద్ధాన్తీ (నాత్మజ్ఞానస్యేతి) విద్వత్సన్న్యాసస్యావశ్యంభావిత్వాన్నకర్మావసానఏవవేదార్థఇతిసంగృహీతంవస్తు[illegible] (య
త్ప్రావదితి) విద్యాసూత్రాభారభ్యని[illegible]స్యాస్తైనగ్రన్థేనయదాత్మజ్ఞానముపసంహృతం-తత్తావన్ముక్తిసాధనమితిభవతాపియస్మాదుపగతం[illegible]పరా
ర్థంచాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్రవ్యవహారణాదితిన్యాయాత్ - తస్మాజ్జ్ఞానేసతి[illegible]కాశమిత్యర్థః అథాత్మజ్ఞానంకర్మసహితమమృతత్వసాధ
నమిష్యతే-నకేవలం. తథాచజ్ఞానోత్తరకాలమపినకర్మత్యాగసిద్ధిరితిశఙ్కతే (తత్రేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యామృతత్వసాధనత్వేసత్యపీతియావత్. కర్మనిరపే
క్షత్వం[illegible]జ్ఞానస్యభవాన్నసహతే - కిమితిఙ్ఞానమోక్షోపగతమితిసిద్ధాన్తీపృచ్ఛతి (తత్రేతి) తస్యకర్మాసపేక్షత్వానఙ్గీకారేసతి[illegible]
తత్రపూర్వవాదీ[illegible]యత్వాదాత్మజ్ఞానమమృతత్వసాధనమభ్యుపగతమితిశఙ్కతే (శృణ్వితి) జ్ఞాపయతి - వేదఇతిశేషః. శాస్త్రానుసారేణాత్మ
జ్ఞానాఙ్గీకారేకర్మనిరపేక్షమాత్మజ్ఞానంమోక్షసాధనంసేత్స్యతీతిపరిహరతి (ఏవంతర్హీతి) ఉభయత్ర-జ్ఞానేకర్మణిచేత్యర్థః యద్వా- జ్ఞానస్యా
మృతత్వసాధనత్వే, తస్యకర్మనిరపేక్షత్వే, చేత్యర్థః తుల్యప్రామాణ్యాత్-ప్రామాణ్యస్యతుల్యత్వాత్. వేదస్యేతిశేషః. యథాశాస్త్రంజ్ఞానాభ్య
నుగమేపికథంతత్కేవలం[illegible]ఙ్గీకరిష్యతి (యద్యేవమితి) శాస్త్రానుసారేణజ్ఞానమభ్యుపగచ్ఛన్తంప్రత్యాహ (సర్వకర్మేతి) ఆత్మజ్ఞా
నస్యతదుపమర్దకత్వందర్శయిష్యన్[illegible]హేతుంతావద్దర్శయతి (దారాగ్నీతి) అగ్నిహోత్రాదీనాంసంప్రదానకారకసాధ్యత్వంవ్యతిరేకద్వారా
సాధయతి (అన్యేతి) తథాపికస్మాన్[illegible]జ్ఞానస్యకర్మహేతూపమర్దకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాహీతి) ఇహేతివిద్యాదశోక్తిః. విద్యాయాః
శ్రుతిజన్యత్వేన[illegible]త్త్వందర్శయతి (అసో[illegible]సాదిత్యాదినా) ననుశబ్దాదేరివనాదాకారాదిశాస్త్రాదిమార్యాదివశాదుత్పన్నంజ్ఞానంప్రమర్దసాధనం-
* ఉచ్యతే [illegible]ప్రవృత్త్యాదయః [illegible] తథాదకథంతస్యభేదబుద్ధ్యుపమర్దకత్వం-అతఆహ (నచేతి) * యత్రైకాగ్రతాతత్రానిశేషాదివిన్యా
యాద్జ్ఞానసాధనస్యసమాధేరపినదేశాద్యపేక్షేతి దూరతస్తుహోటన్నవస్తుతస్సజ్జ్ఞానస్యేతిభావః విమతందేశాద్యపేక్షం- శాస్త్రార్థత్వాత్ - ధర్మవదిత్యాశ
ఙ్క్యపురుషత న్త్రత్వముపాధిరిత్యాహ ([illegible] నిత్వితి) సాధనవ్యాప్తిందూషయతి (జ్ఞానంత్వితి) విమతంనదేశాద్యపేక్షం- ప్రమాణ
త్వాత్- ఉష్ణాగ్నిజ్ఞానవదితి ప్రత్యనుమానమిత్యాహ (యథేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యసర్వకర్మహేతూపమర్దకత్వేదోషమాశఙ్కతే (నన్వితి) ఇష్టా
పత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కర్మకాణ్డస్యజ్ఞానకాణ్డస్యాపివిరోధసమ్భవాదిత్యర్థః. సాద్యదాత్మజ్ఞానంకర్మవిధినిరోధి - అర్థాద్వేతివికల్పాద్వయం
దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవస్ఫుటయతి (భవిష్యన్తరేతి) ద్వితీయంశఙ్కతే (తథాపీతి) యథా *నకామీస్యాదితినిషేధాత్స్యచిత్కామప
ప్రవృత్తిర్నభవతీత్యేతావతానసర్వాన్ప్రతికామ్యవిధిర్నిరుధ్యతే - తథాకస్యచిదాత్మజ్ఞానాత్కర్మవిధినిరోధేపినసర్వాన్ప్రత్యసౌనిరుద్ధోభవిష్యతీతిప
రిహరతి (నకామేతి) దృష్టాన్తమేవస్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ప్రతిషేధశాస్త్రార్థానభిజ్ఞంప్రతితదుపపత్తేరితిభావః. అభిప్రాయమవిద్వా
నాశఙ్కతే (ప్రతిషేధవిధేరితి) అనర్థత్వజ్ఞానాత్- కామస్యేతిశేషః. ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః- కామ్యేష్వితికర్మస్వితిద్రష్టవ్యం. నిరుద్ధస్స్యాదితి- కా
మ్యవిధిరిత్యధ్యాహర్తవ్యం. సూత్రాభిసన్ధిసిద్ధాన్తీబ్రూతే (భవత్వితి) పునరభిప్రాయమప్రతిపద్యమానశ్చోదయతి (ఏవమితి) ఏవమితి-జ్ఞానేన
కర్మవిధినిరోధసతీతియావత్. తత్ప్రామాణ్యానుపపత్తిరితిశేషః. తదేవచోద్యంవిశదయతి (అననుష్ఠేయత్వఇతి) తేషాం- అనుష్ఠేయానామ
గ్నిహోత్రాదీనాంకర్మణాంచోదనావిధయః- తేషామితియావత్. సిద్ధాన్తీస్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) ఉపపత్తిమేవోపదర్శ
యతి (స్వాభావికస్యేతి) తదేవదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) అజ్ఞానావస్థాయామేవకర్మవిధిప్రవృత్తిరిత్యత్రానిష్టమాశఙ్కతే (తథాస
తీతి) కర్మవిధేరపిపురుషాభిప్రాయతన్త్రత్వముపేత్యోపచారాత్సర్వస్యసిద్ధాన్తస్యానిష్టాపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నాస్తీతి) అర్థస్యపురుషాభిప్రాయతన్త్రత్వే

...క్షస్యాపివా స్తవం భ్రుకు పాఠ్గల్వం నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మోక్షమితి) అర్థానర్థయోరభి ప్రాయవత్త్వం సాధయతి (పురుషేతి) మరణంమ
... ప్రస్థానమిత్యాదికాద్యుంకృత్వాజీవదవస్థాయామేవమహాభారతాదావిష్టిధానం దృష్టం- అతో ఽర్థానర్థావభిప్రాయికావేవేత్యర్థః కర్మవిధీ
...మాత్మజ్ఞానాత్... సత్వం ప్రతిపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) తథాపి ప్రకృతే కిమాయాతం- తదాహ (తస్మాన్నేతి) తత్ర ప్రమాణ
...హ (ఇత్యేతదితి) అలక్ష్యార్థం స్ఫుటయతి (కర్మేతి) జ్ఞానస్యకర్మవిరోధిత్వే తన్నిరపేక్షత్వే చ సిద్ధే ఫలితమాహ (అతఇతి) అత్ర జ్ఞానస్యా
... తత్వే హేతుత్వాస్య పగమాదిత్యాదేరు క్తన్యాయాదాత్మసాక్షాత్కారస్య కేవలస్య కైవల్యకారణత్వసిద్ధేః, స్మృతిస్తస్మిన్ జీవన్ముక్తస్య కర్మానుస్థానానవ
...కాశా, త్రయస్త్వతే... ప్రవృత్తస్యాధీతవేదస్యవిదితపదపదార్థస్యపరోక్షజ్ఞానవత సన్న్యాసేన ప్రమాణాపేక్షోమనన్తరేణసిద్ధం సర్వకర్మత్యాగలక్షణం పా
... వ్రాజ్యం విపక్షేవిన్న్యాస... నత్వపరోక్షజ్ఞానవతః ప్రాప్తఫలప్రాప్తిమనన్తరేణానుష్ఠేయం కించిదస్తీతిభావః విధ్యవిషయత్వాజ్జ్ఞాతసాక్షా
...త్కారస్యకథం పారివ్రాజ్యం- తత్రాహ (వచనమితి) విదిత్వానిమిత్తభూతే పారివ్రాజ్యమిత్యర్థః సత్యాం జిజ్ఞాసాయాం తత్కర్తవ్యత్వాగోచరత్వేనాపి
...విదిషా... సన్న్యాసం సాధయతి (తథాచేత్యాదినా) విగుషాం- ఆత్మసాక్షాత్కారార్థినాం తత్పరోక్షనిశ్చయవతామితియావత్ అత్ర
...తస్యావబోధోఽపి శ్రవణాది హేతుః పరోక్షనిశ్చయ ఏవ - సతిపరజ్ఞానస్యానావశ్యకత్వాత్... అన్తరేణ తత్ప్రాప్త్యభావాత్, చ
...క్తం పారివ్రాజ్యమితి తత్పరోక్షసాక్షాత్కారేణియతం సాధకత్వం- తదాహ (తథాచేతి) వివిత్- పారివ్రాజ్యవిధిషన్యసః వివిదిషుర్బ్రాహ్మణా అ
...వేదోపచారప్రయోజకపాతకజ్ఞానవాన్ ముముక్షుర్మోక్షసాధనం తత్త్వసాక్షాత్కారముపేక్షమాణః తస్మిన్పరోక్షనిశ్చయేఽపి కూతోవిలక్షితః త
...కథం పారివ్రాజ్యం-తదాహ (ఆత్మానమితి) ఇత్యనేన విదిషాసన్న్యాసోఽస్తీత్యాహ (కర్మణాంచేతి) తథాచావిద్యావిరుద్ధాం విద్యామిచ్ఛ
...తే కర్మభిరత్రభావనాకాశకారణత్వజ్ఞేదితిశేషః వివిదిషాసన్న్యాసే హేత్వన్తరం సాధయతి (అవిద్యావిషయమేవేతి) చతుర్విధ
...సిక... పరసన్న్యాసః - నత్వసాధ్యేవస్తునీక్ష్యతో వస్తుజిజ్ఞాసాయాం త్యాజ్యానితానీత్యర్థః కథం తర్హి కర్మణాము పమఫలాన్య
...- తత్రాహ (ఆశ్రమేతి) ... మోక్షహేతుత్వాత్కర్మణామసిప్రణాడ్యాపరమపురుషార్థత్వయత్యర్థః ❋ సన్న్యాసకర్మయోగ
...సిద్ధిరయసకరాశ్రమధాతిశయ్య ... కర్మణాం ముముక్షూణాం కథం పారివ్రాజ్యసైవ్యవరత్వత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) యథాతద్విత్యాద్య
...- చథావివిదిషాసన్న్యాసేవియత్వో క్తనీత్యాసన్న్యాసితేసతీతియావత్ ఆత్మజ్ఞానోత్పాదనం ప్రత్యాశ్రమధర్మాణాంగలాబలవిచారణా- అన్తరఙ్గ
...బహిరఙ్గత్వదినా బస్యాంసత్యామిత్యర్థః అహింసాఽస్తేయ ... దయామయాః శైచాగ్న్యాదీనామిత్యాదివిశేషణేన యోగ్యత్వేనైవ ఇ
...రే- నియమప్రధానా ఆశ్రమధర్మాణియమునాప్యేన- పారెనకర్మణాసక్తిర్హాని- హింసాది స్తామయేత్. ❋ యమాన్సేవేత సతతం న నియమాన్ కే
...లాన్ భజన్పతత్యకృలే- తస్మాద్యమవ్రేవవేషా...- ఉత్తరేసాంసాగరాస్త్వత్యావినాహ (హింసేతి) కర్మయోగాపేక్షయాంతత్వాగస్యా
...ప్రవృత్తివృత్తయస్తాం పసంహరతి (ఇత్యతఇతి) నివృత్తి సంస్కారసేవాధినయతి (త్యాగఇతి) ఉక్తానాం-ఆశ్రమధర్మాణామయత్యర్థః
...యేః తత్త్యాగే హేతుమాహ (వైరాగ్యమితి) మోక్షస్య-కర్మఫలత్యాగస్యేత్యర్థః ఉత్తమపురుషార్థసన్న్యాసద్వారా ఇ ... గచ్ఛమిత్యత్త్తవా
...న్యాయమాహ (కింతేతదితి) ఆత్మ విత్తాదిధిగచ్ఛామనమన్యేషయామి - నాత్మానమిత్యాశఙ్క్యాహ (వివిదిషా ఇతి) వివిదిషాస
న్న్యాసేసాక్షాద్విధసన్న్యాసమాహ (ఏవమితి) ... ❋ జ్ఞానేనకామవర్గోపసర్గ్యమిత్యుత్తితం తత్ ❋ వివేకఖ్యాతిపర్యన్తమజ్ఞానస్యేతి
... తమితి ❋ అవికర్మణా... కేవలముత్పద్యతే జ్ఞానమితి ... వివేకఖ్యా... ❋ అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం తన్నిరోధ ఇతి ❋ తత్ర వైరాగ్యేణవిష
య ... వివేకదర్శనాభ్యాసేన వివేకస్రోత ఉద్ఘాట్యత ఇతిచ ... దృష్టానుశ్రవికవిషయవితృష్ణస్య వశీకారసంజ్ఞా వైరాగ్యమితివ
...సన్న్యాసం ప్రతి ప్రత్యాసన్నమిత్యాహ (కామేతి) సన్న్యాసేనః కామప్రవృత్తతత్వం ...సన్న్యాసస్యజ్ఞానం ప్రతి ప్రత్యాసన్న
త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామప్రవృత్తేతి) ❋ ఇతిను కామయమానః ❋ ... జ్ఞాననిష్ఠో... పరేణాపి ... న
... త్యాదిశ్రుత్యా... వివిదిషాసన్న్యాసముపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తస్యాధికారిణోఽధ్యేతితి... జ్ఞానేనవినాపిసన్న్యాస
స్య ప్రాప్తత్వాత్ ❋ బ్రహ్మచర్యాదేవేత్యాది... వాక్యముపపన్నమితి... అన్య పారివ్రాజ్యవిధానమనర్థకమితివిషయముచితం- తథాసతిసావ
కాశత్వాత్ నప్రత్యక్షవిషయం- యావజ్జీవ శ్రుతివిరోధా, త్తస్యానవకాశత్వాత్, త్యాగశాస్త్రస్యానవకాశత్వనిరవకాశ... బలవత్త్వాత్, విత్యు
క్తం కృతే (నన్వితి) యావజ్జీవశ్రుతేర్నిరవకాశత్వం సూచయతి (నైష దోష ఇతి) కథమిత్యనేక సావకాశత్వం-తత్రాహ (అవిద్వదితి) జీవనమా
త్రంనిమిత్తీకృత్యచోదితత్వం కథం కామినాకర్తవ్యం- తత్రాహ (నహీతి) ప్రత్యవాయపరిహారాదేః ఫలత్వాదిత్యర్థః అనుష్ఠాతృస్వరూపనిరూపణా
... మాసిన జీవనమాత్రంనిమిత్తీకృత్యకర్తవ్యమిత్యాహ (ప్రాణేతి) తథాపి నిత్యేషుకర్మసు కామనియమో ... కామ్యమానఫలాభావా
దిత్యాశఙ్క్యాహ (కామశ్చేతి) ప్రత్యవాయపరిహారాదేరపి కామితత్వంయుక్తమితిభావః తథాపినిత్యేకర్మణి కామ్యమానం ఫలం కిఙ్చిద్దృష్టం కించిన్నశ్రు
తమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) కర్మభిరనేకైస్సాధనైర్యద్యద్గుణిత నిజక్షణాదినాధ్యం-తదేవాస్యాశ్రుతమపి కిఞ్చిద్దృష్టఫలం భవతి-❋యద్యద్ధికురుతేజ
స్యనత్తత్కామస్యచేష్టితమితిన్యాయేన ప్రవృత్త్యతిరేకేణ ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః అతో నిత్యే ఽపి కామితఫలమస్తీత్యర్థః ననువైదికానాంకర్మణాంనియతఫలత్వా
ఖ్యానేఽపి నియతఫలాయ యుక్తః-తథాచ నిత్యేష్వపిహి... కామితంఫలంనేత్యాహ- తత్రాహ (అనేకఫలేతి) అథతానిపురుషమాత్రకర్తవ్యానీతిక
తావద్యుక్తతసన్న్యాసనసిద్ధిః తత్రాహ (దారేతి) సన్న్యాసవిరక్తైనాపి గృహీణాసక్యదేవతాన్యనుష్ఠేయాని - తావతానిత్యేశ్చరితార్థత్వాత్, తథాచక
నంఫలవాదాత్... క్త్వాహ (పునఃపునశ్చేతి) యావజ్జీవోపబన్ధాదావృత్తిసిద్ధిరితిభావః తస్మిన్యావజ్జీవశ్రుతివశాదశక్తమాత్రమనుష్ఠేయాన్య

౫.— అథవంశః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనో కౌశికాత్కౌశికః కౌణ్డిన్యాత్కౌణ్డిన్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చ గౌతమాచ్చ గౌతమః. ౧

ఆగ్నివేశ్యాదాగ్నివేశ్యో గార్గ్యాద్గార్గ్యో గార్గ్యాద్గార్గ్యో గౌతమాద్గౌతమః సైతవాత్సైతవః పారాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణో గార్గ్యాయణాద్గార్గ్యాయణ ఉద్దాలకాయనాదుద్దాలకాయనో జాబాలాయనాజ్జాబాలాయనో మాధ్యన్దినాయనాన్మాధ్యన్దినాయనః సౌకరాయణాత్సౌకరాయణః కాషాయణాత్కాషాయణః సాయకాయనాత్సాయకాయనః కౌశికాయనేః కౌశికాయనిః॥ ౨

ఘృతకౌశికాద్ఘృతకౌశికః పారాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణః పారాశర్యాత్పారాశర్యో జాతూకర్ణ్యాజ్జాతూకర్ణ్య ఆసురాయణాచ్చ యాస్కాచ్చాసురాయణస్త్రైవణేస్త్రైవణిరౌపజన్ధనేరౌపజన్ధనిరాసురేరాసురిర్భారద్వాజాద్భారద్వాజ ఆత్రేయాదాత్రేయో మాణ్టేర్మాణ్టిర్గౌతమాద్గౌతమో గౌతమాద్గౌతమో వాత్స్యాద్వాత్స్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కైశోర్యాత్కాప్యాత్కైశోర్యః కాప్యః కుమారహారితాత్కుమారహారితో గాలవాద్గాలవో విదర్భీకౌణ్డిన్యాద్విదర్భీకౌణ్డిన్యో వత్సనపాతో బాభ్రవాద్వత్సనపాద్బాభ్రవః పథః సౌభరాత్పన్థాః సౌభరోఽయాస్యాదాఙ్గిరసాదయాస్య ఆఙ్గిరస ఆభూతేస్త్వాష్ట్రాదాభూతిస్త్వాష్ట్రో విశ్వరూపాత్త్వాష్ట్రాద్విశ్వరూపస్త్వాష్ట్రోఽశ్విభ్యామశ్వినౌ దధీచ ఆథర్వణాద్దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽథర్వణో దైవాదథర్వా దైవో మృత్యోః ప్రాధ్వంసనాన్మృత్యుః ప్రాధ్వంసనః ప్రధ్వంసనాత్ప్రధ్వంసన ఏకర్షేరేకర్షిర్విప్రచిత్తేర్విప్రచిత్తిర్వ్యష్టేర్వ్యష్టిః సనారోః సనారుః సనాతనాత్సనాతనః సనగాత్సనగః పరమేష్ఠినః పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥ . . . ౩

ఇతి బృహదారణ్యకే-షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

షష్ఠాధ్యాయస్సమాప్తః.— ఓం తత్సత్.

సకలవంశస్య [illegible] ... యథా [illegible] (వక్ష్యతేఽత) [illegible] (అత్రిభ్యః) [illegible] (యస్మింశ్చేతి) [illegible] (ఇతి) [illegible] (తథా) [illegible] (తస్మాదితి) ౧౫

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యా

౮౦ .. ([illegible]) ([illegible]) [illegible] ౧౫

ఇతి బృహదారణ్యకే- షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్

౬౦.— అథ- [illegible] బ్రహ్మ స్వయమ్భు- బ్రహ్మణే నమః ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్........................ ౧-౨-౩

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య

శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయభాష్యమ్.

२७ — तदेवं विचारद्वारा श्रुतिस्मृतीः ... प्रतिपाद्य अधुना (अथेति) साङ्गोपाङ्गस्य सफलस्य आत्मविज्ञानस्य प्रवचनानन्तर्यम् अथ शब्दार्थः आह (अनन्तरमिति) यथा प्रथमं तस्मै शिष्याय गुरुः उपदिश्य अन्ते च इति चतुर्थान्ते व्याख्यातं तथा अत्रापीत्याह (व्याख्यानन्त्विति) इत्थमागमोपपत्तिभ्यां सन्न्यासं नीतिकर्तव्यता कम् आत्मज्ञानं अमृतत्वसाधनं सिद्धम् इत्युपसंहर्तुम् इति शब्दः प्रकरणसमाप्त्यर्थमाचरति (ब्रह्मेति)........................ ७. २. ३

इति बृहदारण्यके षष्ठाध्याये षष्ठब्राह्मणभाष्यटीका

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्य

श्रीमद्भगवदानन्दज्ञानकृतायां बृहदारण्यकभाष्यटीकायां षष्ठाध्यायः समाप्तः

२० — पूर्वत्र देववंशब्राह्मणम् आचार्यवंशकीर्तनस्य मङ्गलत्वात् शौनकस्य वंशकीर्तनीयम्। प्रतिमाम्नायं प्रथमं पञ्चम्युक्तिः तत्तोऽन्यानामपि शिष्यपरम्परायाः स्तुतिज्ञापनार्थम्........................ ७. २. ३

इति बृहदारण्यके षष्ठाध्याये षष्ठब्राह्मणभाष्यम्

इति बृहदारण्यकभाष्ये षष्ठाध्यायभाष्यम्.

శ్రీ గురుభ్యో నమః

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

సప్తమాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ. — పూర్ణమదః పూర్ణమిదం పూర్ణాత్పూర్ణముదచ్యతే।
పూర్ణస్య పూర్ణమాదాయ పూర్ణమేవావశిష్యతే॥ ౧

శం — పూర్ణమదఇత్యాదిఖిలంకాణ్డమారభ్యతే అధ్యాయచతుష్టయేనయదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, యఆత్మా సర్వాన్తరోనేతి నేతీత్యేవమాద్యుక్తో నేతినేతీతివ్యపదేశ్యః నిర్ధారితం యద్విజ్ఞానం కేవలమమృతత్వసాధనం అధునా తస్యైవాత్మన ఉపాధికస్యశబ్దార్థాదిలక్షణ పరిచ్ఛిన్నస్య పురస్తాదనుక్తాన్యుపాసనాని కర్మభిరవిరుద్ధాని ప్రకృష్టాభ్యుదయసాధనాని క్రమముక్తిభాఞ్జిచయాని- తానివక్తవ్యానీత్యుపసర్గః సర్వోపాసనశేషత్వేనౌఙ్కారోదమం దానందయా మిత్యేతానిచవిధిత్సితాని (పూర్ణమదః) పూర్ణం-నకుతశ్చిద్వ్యావృత్తం వ్యాపీత్యేతత్ నిష్ఠాచకర్తరి ద్రష్టవ్యా అదఇతిపరోక్షాభిధాయిసర్వనామ తత్పరంబ్రహ్మేత్యర్థః తత్సమ్పూర్ణమాకాశవద్వ్యాపి నిరన్తరంనిరుపాధికంచ తదేవేదం- సోపాధికంనామరూపస్థంవ్యవహారాపన్నంపూర్ణం- స్వేనరూపేణపరమాత్మనావ్యాప్త్యేవ నోపాధిపరిచ్ఛిన్నేనవిశేషాత్మనా. తదిదంవిశేషాపన్నం కార్యాత్మకంబ్రహ్మపూర్ణాత్- కారణాత్మనఉదచ్యతే- ఉద్రిచ్యతే. ఉద్గచ్ఛతీత్యేతత్. యద్యపికార్యాత్మనోద్రిచ్యతే - తథాపియత్స్వరూపం పూర్ణత్వంపరమాత్మభావంనజహాతి- పూర్ణమేవోద్రిచ్యతే పూర్ణస్య- కార్యాత్మనోబ్రహ్మణఃపూర్ణం- పూర్ణత్వమాదాయ- గృహీత్వా. ఆత్మస్వరూపైకరసత్వమాపద్య, విద్యయాఽవిద్యాకృతంభూతమాత్రోపాధిసంసర్గజమన్యత్వావభాసంతిరస్కృత్యపూర్ణమేవ - అనన్తరమబాహ్యంప్రజ్ఞానఘనైకరసస్వభావం కేవలం బ్రహ్మావశిష్యతే యదుక్తం * బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీత్తదాత్మానమేవావేత్తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి-ఏతస్యసుగ్రస్యార్థః అదఃబ్రహ్మస్వస్వరూపంపూర్ణమదఇతి ఇదంపూర్ణమితి * బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీదిత్యస్యార్థః తథాచశ్రుత్యన్తరం * యదేవేహతదముత్ర, యదముత్రతదన్విహేతి అతోఽదఃశబ్దవాచ్యంపూర్ణంబ్రహ్మ-తదేవేదంపూర్ణంకార్యస్థంనామరూపోపాధిసంయుక్తమవిద్యయోద్రిక్తం తస్మాదేవ పరమార్థస్వరూపాదన్యదివప్రత్యవభాసమానంతద్యదాత్మానమేవపరంపూర్ణంబ్రహ్మవిదిత్వాఽహమదఃపూర్ణంబ్రహ్మాస్మీత్యేవంపూర్ణమాదాయ-తిరస్కృత్యాపూర్ణస్వరూపతామవిద్యాకృతాం నామరూపోపాధిసంపర్కజామేతయాబ్రహ్మవిద్యయాపూర్ణమేవకేవలమవశిష్యతే తథాచోక్తం * తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి. యస్సర్వోపనిషదర్థో బ్రహ్మ-సఏషోనేనమన్త్రేణానూద్యతేఉత్తరసమ్బన్ధార్థం. బ్రహ్మవిద్యాసాధనత్వేనహివక్ష్యమాణాని సాధనాన్యోఙ్కారదమదానదయాఖ్యానివిధిత్సితాని, ఖిలప్రకరణసమ్బన్ధాత్సర్వోపాసనాఙ్గభూతాని, చ అత్రైకేవర్ణయన్తిపూర్ణాత్- కారణాత్పూర్ణం- కార్యముద్రిచ్యతే ఉద్రిక్తంకార్యంవర్తమానకాలేఽపిపూర్ణమేవపరమార్థవస్తుభూతంద్వైతరూపేణ పునఃప్రలయకాలేపూర్ణస్య- కార్యస్యపూర్ణతామాదాయ - ఆత్మనిధిత్వాపూర్ణమేవావశిష్యతే కారణరూపం. ఏవముత్పత్తిస్థితిప్రలయేషు త్రిష్వపికాలేషు కార్యకారణయోఃపూర్ణతైవ సాచైకైవపూర్ణతా- కార్యకారణయోర్భేదేనవ్యపదిశ్యతే ఏవంచద్వైతాద్వైతాత్మకమేకంబ్రహ్మ- యథాకిలసముద్రో జలతరఙ్గఫేనబుద్బుదాద్యాత్మక ఏవ యథాచజలంసత్యం, తదుద్భవాశ్చతరఙ్గఫేనబుద్బుదాదయస్సముద్రాత్మభూతాఏవావిర్భావతిరోభావధర్మిణఃపరమార్థసత్యాః- ఏవంసర్వమిదం ద్వైతంపరమార్థసత్యమేవజలతరఙ్గాదిస్థానీయం. సముద్రజలస్థానీయంతుపరంబ్రహ్మ ఏవంచకిలద్వైతస్యసత్యత్వేకర్మకాణ్డస్యప్రామాణ్యం యదాపునర్ద్వైతంనాస్తినామైకాత్మ్యమేవ సృష్టికాలేఽపి-అద్వైతమేవపరమార్థః- తదాకిలకర్మకాణ్డంవిషయాభావాదప్రమాణంభవతి తథాచవిరోధఏవస్యాత్- వేదైకదేశభూతోపనిషత్ప్రమాణం-పరమార్థతోఽద్వైతవస్తుప్రతిపాదకత్వాత్. అప్రమాణంకర్మకాణ్డం-అసద్ద్వైతవిషయత్వాత్. తద్విరోధపరిజిహీర్షయా శ్రుత్యైవఉక్తం కార్యకారణయోస్సత్యత్వం సముద్రవత్ పూర్ణమదఇత్యాదినేతి తదసత్- విశిష్టవిషయాపవాదవిశేషసిద్ధేః. నహీయంకల్పనావిరుద్ధా, కస్మాత్ యథాక్రియావిషయేఉత్సర్గస్యాన్యత్రైకదేశేఽపవాదః క్రియతే-యథా *అహింసన్సర్వభూతాన్యన్యత్రతీర్థేభ్య ఇతిహింసాసర్వభూతవిషయోత్సర్గేణనివారితా తీర్థవిశేషవిషయేజ్యోతిష్టోమాదావనుజ్ఞాయతే నచతథావస్తువిషయఇహాద్వైతంబ్రహ్మైకత్వేన ప్రతిపాద్యపునస్తదేకదేశోఽపవదితుంశక్యతే- బ్రహ్మణోఽద్వైతత్వాదేవైకదేశత్వానుపపత్తేః తథావికల్పానుపపత్తేశ్చ. యథా *అతిరాత్రేషోడశినంగృహ్ణాతి *నాతిరాత్రేషోడశినంగృహ్ణాతీతిగ్రహణాగ్రహణయోఃపురుషాధీనత్వాద్వికల్పోభవతి- నత్విహతథావస్తువిషయేద్వైతంవాస్యాదద్వైతంవేతివికల్పస్సమ్భవతి-అపురుషతన్త్రత్వాదాత్మవస్తునః. విరోధాచ్చద్వైతాద్వైతత్వయోరేకస్య. తస్మాన్నసాధ్వీయంకల్పనా. శ్రుతిన్యాయవిరోధాచ్చ. సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానైకరసఘనంనిరన్తరంపూర్వాపరబాహ్యాభ్యన్తరభేదవివర్జితంసబాహ్యాభ్యన్తరం

స్తరమజరం నైనేచ్ఛన్తి- న నన్వజమజరమభయమమృతమిత్యేవమాద్యాః శ్రుతయో నిశ్చితార్థాస్సంశయవిపర్యాసాశఙ్కారహితాస్సర్వాస్సము ద్రప్ర క్షిప్తాస్స్యుః - అకించిత్కరత్వాత్ తథా న్యాయవిరోధోఽపి- సావయవస్యానేకాత్మకస్య క్రియావతోఽనిత్యత్వానుపపత్తేః నిత్యత్వం చాత్మనస్స్మృత్యాదిదర్శనాదనుమీయతే- తద్విరోధశ్చ స్యాత్ అనిత్యత్వే భవత్కల్పనానర్థక్యం చ. స్ఫుటమేవ చాస్య స్వదృష్టికరకాణ్డస్య కృతహాన్యకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశప్రసఙ్గాత్. నను బ్రహ్మణో ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వే సముద్రాదిదృష్టాన్తా విద్యన్తే- కథముచ్యతే భవతైకస్య ద్వైతాద్వైతత్వం విరుద్ధమితి న- అన్యవిషయత్వాత్. నిత్యనిరవయవవస్తువిషయా హీయం ద్వైతాద్వైతత్వప్రశ్నః. సావయవత్వే- తస్మాచ్ఛ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరోధాదనుపపన్నేయం కల్పనా అస్యాః కల్పనాయా ఉపనిషత్పరిత్యాగ ఏవ అధ్యేయత్వాచ్చ శాస్త్రాఙ్గకల్పనా సహి జనసమరణాద... ప్రక్షేపేణ సమూహలంఘనము... బ్రహ్మధ్యేయత్వేనాపి జ్ఞేయత్వేన వా శ్రుత్యోపదిశ్యతే ప్రజ్ఞానఘన ఏవ ... ఏకత్వమనుద్రష్టవ్యమితి చానేకధాదర్శనాపవాదాచ్చ మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతీతి యచ్చ శ్రుత్యా నిన్దితం తన్న కర్తవ్యం యచ్చ న క్రియతే- న స శాస్త్రార్థః బ్రహ్మణోఽనేకరసత్వమనేకధాత్వం చ ద్వైతరూపం నిన్దితత్వాన్న ద్రష్టవ్యం- అతో న శాస్త్రార్థః యత్త్వేకరసత్వం బ్రహ్మణః- తద్ద్రష్టవ్యత్వాత్ప్రశస్తం ప్రశస్తత్వాచ్చ శాస్త్రార్థో భవితుమర్హతి. యత్తూక్తం వేదైకదేశస్య ప్రామాణ్యం కర్మవిషయే, ద్వైతాభావాదద్వైతే చ ప్రామాణ్యమితి తన్న - యథాప్రాప్తోపదేశార్థత్వాత్. న హి ద్వైతమద్వైతం వా వస్తు జాతమాత్రస్యైవ పురుషం జ్ఞాపయితుం పశ్చాత్కర్మ వా బ్రహ్మవిద్యాం వోపదిశతి శాస్త్రం. న చోపదేశార్థం ద్వైతం - జాతమాత్రప్రాణిబుద్ధిగమ్యత్వాత్ న చ ద్వైతస్యానృతత్వబుద్ధిః ప్రథమమేవ కస్యచిత్స్యాత్ - యేన ద్వైతస్య సత్యత్వమనుపదిశ్య పశ్చాదద్వైతస్య ప్రామాణ్యం ప్రతిపాదయేచ్ఛాస్త్రం న పిపాసాభిభవసిద్ధ్యర్థం ప్రస్థాపితాశ్శాస్త్రేణ ప్రామాణ్యం సంగృహ్ణీయుః తస్మాద్యథాప్రాప్తమేవ ద్వైతమవిద్యాకృతం స్వాభావికమనూద్య స్వాభావికద్వైతవాసిత్వాయాయుక్తార్థరాగద్వేషాదిదోషవతే యథాభిమతపురుషార్థసాధనం కర్మోపదిశతి శాస్త్రం పశ్చాత్ప్రసిద్ధక్రియాకారకఫలస్వరూపదోషదర్శనవతే తద్విపరీతోదాసీనస్వరూపావస్థాప్రాప్తిర్నేతదుపాయభూతామాత్మైకత్వదర్శనాత్మికాం బ్రహ్మవిద్యాముపదిశతి అద్వైతం సతి తదౌదాసీన్యస్వరూపావస్థానేఽపి తత్ప్రామాణ్యం శాస్త్రస్య ప్రామాణ్యం ప్రత్యక్షత్వం నివర్తతే తదభావాచ్ఛాస్త్రస్యాపి శాస్త్రత్వం నిత్యనివర్తతేవ తథా నైవ పురుషం ప్రతిసమస్తశాస్త్రనివృత్తిర్న శాస్త్రవిరోధగన్ధోఽప్యస్తి. అద్వైతజ్ఞానావసానత్వాచ్ఛాస్త్రశిష్యశాసనాదిద్వైతభేదస్య - అన్యథా మావస్థానే హి విరోధస్స్యాత్. అవస్థితే ద్వైతే తేతరాశక్తత్వాచ్ఛాస్త్రశిష్యశాసనానాం నాన్యత్ర మోక్షస్సిధ్యేత్ సర్వసమాప్తాత్మకస్య విరోధ ఆశఙ్క్యతాద్వైతే కేవలే న వేనిష్ఠ. నాప్యవిరోధతా- అత ఏవ అథాప్యభ్యుపగమ్య బ్రూమః- ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వేఽపి శాస్త్రస్య కోఽర్థస్స్యాత్. యదాపి సముద్రాదివద్ద్వైతాద్వైతాత్మకం బ్రహ్మాభ్యుపగచ్ఛామః- నాన్యద్వస్త్వన్తరం- తదాపి భవదుక్తాచ్ఛాస్త్రవిరోధాన్న ముచ్యామహే కథం ఏకం హి వరం బ్రహ్మ ద్వైతాద్వైతాత్మకం- తచ్చోపకమోహాదిష్వతీతత్వాదుపదేశం న కాఙ్క్షతి. న చోపదేష్టాఽన్యో బ్రహ్మణోఽద్వైతాద్వైతరూపస్య - బ్రహ్మణ ఏకస్యైవాభ్యుపగమాత్. అథ ద్వైతవిషయస్యానేకత్వాదన్యోఽన్యముపదేశ- న బ్రహ్మవిషయ ఉపదేశ ఇతి చేత్ తదా ద్వైతాత్మకమేవ బ్రహ్మ - నాన్యదస్తీతి రుధ్యతే యస్మిన్ ద్వైతవిషయే అన్యస్యోపదేశః- సోఽన్యః అద్వైతం చాస్య దేవేతి సముద్రదృష్టాన్తోఽనిరుద్ధ నవనము ద్రావత్త్వైరత్వవద్విజ్ఞానైకత్వే బ్రహ్మణోఽన్యస్యోపదేశకస్య హానాదికల్పనాసత్త్వపత్తి న హి హస్తాదిద్వైతాద్వైతాత్మకే దేవదత్తైవాకస్య హస్తాదేకదేశభూతయోర్వాగుపదేష్టృ - శ్రోతుత్వేనాలమపదేశస్స్వకృత్యేన తాదేవదత్తస్యోపదేష్టా, నాప్యుపదేశస్య గృహీతే, తి కల్పయితుం శక్యతే - సముద్రైకోదకాస్యత్వాదేకత్వజ్ఞానవత్త్వాద్ద్వైతవత్త్వస్య తస్మాచ్ఛ్రుతిన్యాయవిరోధశ్చాధిక్యాలాభానిద్వైతాద్వైతకల్పనాయాం స్యాత్ తస్మాద్యథా వ్యాఖ్యాత ఏవాస్మాభిః పూర్వమధ్యాయస్యార్థః ౧

ఆ — పూర్వస్మిన్నధ్యాయే బ్రహ్మాత్మజ్ఞానం సఫలం సాఙ్గోపాఙ్గం వాదద్వయేన ఉక్తం ఇదానీం కాణ్డాన్తరమవతారయతి (పూర్ణమితి) పూర్వాధ్యాయేనైవ సర్వస్యావక్తవ్యస్య సమాప్తత్వాదఖిలకాణ్డారమ్భణేత్యాశఙ్క్య పూర్వత్రానుక్తం పరిశిష్టం సముచ్చయార్థం వక్తుమిత్యాహ (అధ్యాయచతుష్టయేనేతి) సర్వాన్తరత్వమిత్యుక్తం తచ్ఛేషః అమృతత్వసాధనం- నిర్ధారితమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః శబ్దార్థాదీత్యాది శబ్దేన యానమాహావిగ్రహః పరమాత్మజ్ఞానేతిశేషః ఓఙ్కారాదియత్ర సాధనత్వేన విదిత్వా తత్పూర్వోక్తమైక్యజ్ఞానమనువదతి (పూర్ణమితి) అవయవార్థముక్త్వా సముదాయార్థమాహ (తత్సమ్పూర్ణమితి) అదః పూర్ణమిత్యనేన లక్ష్యం తత్పదార్థం దర్శయిత్వా త్వం పదార్థం దర్శయతి (తదిదమేవేతి) కథం సోపాధికస్య పూర్ణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వేనేతి) వ్యావర్త్యమాహ (నోపాధీతి) సవిషయము పహితేన విశిష్టేన రూపేణ పూర్ణతాం వక్తయా మతః- కిం తు కేవలేన స్వరూపేణేత్యర్థః తత్త్వమర్థం పదార్థావుక్త్వా తావనాచ్యేకథయతి (తదిదమితి) కథం కార్యాత్మనో విచ్ఛిన్నస్య పూర్ణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) తత్పదార్థైక్యజ్ఞానఫలముపన్యస్యతి (పూర్ణస్యేతి) ఉపక్రమోపసంహారయోరైకరూప్యమైక్యశ్రుతితాత్పర్యలిఙ్గం సఙ్గిరతే (యదుక్తమితి) కథం పూర్ణఖణ్డికాయా బ్రహ్మఖణ్డికయా సహైకార్థత్వేనైకవాక్యత్వమిత్యాశఙ్క్య తద్వ్యుత్పాదయతి (తత్రేత్యాదినా) ఉపక్రమోపసంహారసిద్ధే బ్రహ్మైక్యైకత్ర శ్రుతిం సంవాదయతి (తథాచేతి) బ్రహ్మక్యనోద్వైక్యనైకవాక్యత్వమిత్యుక్తముపజీవ్య వాక్యార్థమాహ (అత ఇతి) పూర్ణం యద్బ్రహ్మేతియచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. ఉక్తమేవ వ్యనక్తి (తస్మాదేవేతి) సంసారావస్థాం దర్శయిత్వా మోక్షావస్థాం దర్శయతి (తత్త్వజ్ఞానమితి) ఉక్తవిద్యాఫలే వాక్యోపక్రమమనుకూలయతి (తథాచోక్తమితి) న కేవలం బ్రహ్మఖణ్డికయా శాస్త్రస్యైకవాక్యత్వం- కింతు పూర్వోత్తరముపనిషదర్థేనాపీత్యాహ (యస్సర్వోపనిషదర్థ ఇతి) అనువాదఫలమాహ (ఉక్తరీతి) తదేవాస్ఫుటయతి (బ్రహ్మవిద్యేతి) తస్మాదుక్తబ్రహ్మణోఽనుష్ఠేయత్వేనశేషః కథం తర్హి సర్వోపాసనశేషత్వేన విధిత్సితత్వమోఙ్కారాదీనాముక్తం- అత ఆహ (ఖిలేతి) అద్వితీయం బ్రహ్మేత్యు

త్వక్ సప్తమ్యంతం సత్ ప్రలయావస్థబ్రహ్మవిషయం- సృష్టికాలస్తు విశేషప్రవృత్తం తస్యాపవాదః తతో ద్వైతాద్వైతరూపం బ్రహ్మస
ర్వోపనిషత్సిద్ధః తదేవ బ్రహ్మైవేనమస్నేహశ్లిష్టత్వలక్షణభర్తృ ప్రపఞ్చపక్షముత్థాపయతి (అత్రేత్యాదినా) కార్యకారణయోరుత్పత్తికాలేష్వా
స్తిత్వముక్త్వా స్థితికాలేపి తదాహ (ఉద్దిశ్య) ప్రలయకాలేపి తయోః పూర్ణత్వం దర్శయతి (పునరితి) కాలభేదేన కార్యకారణయోరుక్తాం పూ
ర్ణతాం నిగమయతి (ఏవమితి) కార్యకారణే పూర్ణే చేత్ - తర్హి కథమద్వైతసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సా చేతి) కథం తర్హి తయోరుక్తం పూర్ణత్వం- తదా
హ (కార్యకారణయోరితి) ఏకా పూర్ణతా వ్యపదిశ్యతే- సద్వయోరితి సిద్ధే తల్లబ్ధమర్థమాహ (ఏవం చేతి) ఏకం బ్రహ్మనేకాత్మకమితి విప్రతిషేధమాశఙ్క్య
దృష్టాన్తేన పరిహరతి (యథాకిలేతి) ఏవమేకం బ్రహ్మనేకాత్మకమితి శేషః బ్రహ్మణో ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వే సత్యద్వైతమసత్యమిత్యాశఙ్కా
శఙ్క్యాహ (యథా చేత్యాదినా) ద్వైతస్యాపరమార్థసత్యత్వే కర్మకాణ్డశ్రుతిమనుకూలయతి (ఏవం చేతి) విపక్షే దోషమాహ (యదా పునరితి)
ఉభయకర్మకాణ్డప్రామాణ్యం నేత్యాహ (తథా చేతి) విరోధి- అధ్యయనవిధిరితి శేషః తమేవ విరోధం సాధయతి (వేదేతి) కథం తర్హి విరోధప
రిహారః- తత్రాహ (తద్విరోధేతి) ప్రాప్తం భర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానం ప్రత్యాచష్టే (తదసదితి) విశిష్టం- అద్వితీయం బ్రహ్మ తద్విషయో జ్ఞాన
కర్మసముచ్చయ ఇత్యాదికల్పసముచ్చయమోక్షస్య సమ్భవం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం భజతే (సహీతి) తత్ర ప్రశ్నపూర్వకం హేతుం వివృణోతి (కస్మాదిత్యాది
నా) యథేత్యాది నిశ్చయవదతథేత్యాదినా సమ్బన్ధః క్రియాయా ముక్త్యుపవాదసమ్భవముదాహరతి (యథేత్యాదినా) తథాస్యత్రాపి
క్రియాయాముత్సర్గాపవాదౌ ద్రష్టవ్యావితి శేషః వైధర్మ్యదృష్టాన్తస్యదార్ష్టాన్తికమాహ (నచేతి) విషయభేదసత్త్వోత్సర్గాపవాదౌ దృష్టాన్తవదద్వి
తీయే బ్రహ్మణి సమ్భవతః- సహి బ్రహ్మద్వయమేవజాయతే లీయతే చేత్యసమ్భవాన్నాస్త్యదమితి భావః ఉత్సర్గాపవాదానుపపత్తివద్బ్రహ్మణి వికల్పానుప
పత్తేశ్చ లదేకరసమేషితవ్యమిత్యాహ (తథేతి) వికల్పానుపపత్తిముపపాదయతి (యథేత్యాదినా) సమ్ప్రతిసముచ్చయాసమ్భవమభిదధాతి
(విరోధాచ్చేతి) ఉత్సర్గాపవాదవికల్పసముచ్చయానామసమ్భవాన్న యుక్తా బ్రహ్మణో నానారసత్వకల్పనేతి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) పరకీయ
కల్పనాయాసపర్యాయైః నిరస్య న్యాయవృద్ధివిరోధం చ పటీకృత్య న్యాయవిరోధం ప్రకటయతి (తథేతి) బ్రహ్మణో నేకరసత్వే స్యాదితి శేషః
నిత్యత్వానుపపత్తేః- ఆత్మనో నిత్యత్వాఙ్గీకారవిరోధస్స్యాదిత్యాహ్యాహార. ననుతస్యనిత్యత్వం నాఙ్గీక్రియతే- మానాభావాదితి ప్రాప్తకిమాశఙ్క్యాం
ప్రత్యాహ (నిత్యత్వం చేతి) స్మృత్యాదిదర్శనాదిత్యతిశయేన ※ సవివేకత్వమపి స్మృత్యా విశిష్టమేకరసో హిత ఆత్మా హ్యనేన ఆనుమీ
యతే- కల్ప్యతే. న్విశయఇతియావత్. తద్విరోధశ్చ- స్మృత్యాదిదర్శనకృతాత్మనిత్యత్వానుమానవిరోధశ్చేత్యర్థః. ఆత్మనోఽనిత్యత్వే దోషాన్త
రమాహ (భవదితి) కర్మకాణ్డస్యసత్యార్థత్వంపరేణ కల్ప్యతే- తథానర్థక్యమాత్మానిత్యత్వేస్మిన్ మేవాపదేశత్వమేవాస్ఫుటయతి (స్ఫుటమేవేతి)
బ్రహ్మణో నానారసత్వే విరోధమస్య మనుమానసన్దేహక్తం స్మారయతి (నన్వితి) సహి ద్రవ్యాదీనాం కార్యత్వసావయవత్వాభ్యామనేకాత్మకత్వమవి
రుద్ధం- బ్రహ్మణస్తు నిత్యత్వాన్నిరవయవత్వాచ్చ నానేకాత్మకత్వం యుక్తమితి దృష్టాన్తవైషమ్యమాదర్శయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) బ్రహ్మణో నానా
రసత్వకల్పనానుపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) ※ ఏకో దేవస్సర్వభూతేషు గూఢ ఇత్యాద్యాస్స్మృతయః ననుప్రత్యక్షాదినా విరోధేనోపనిష
ద్వాక్యమసిద్ధార్థం మా భూత్ కల్పనా క్రియతే-తథా చ కథం సాధుపపన్నేత్యాశఙ్క్యాహ (అస్యా ఇతి) విరుద్ధార్థత్వే కల్పితేపి తత్త్వమాత్రాసుపపత్తే రి
తి శేషః ఇతి భావః కిఞ్చ బ్రహ్మణో నానారసత్వం లౌకికం- వైదికం వా. నాద్యః- తస్యాలౌకికత్వాత్ సన్నానారసత్వేలోకస్యతత్రాప్రాప్తత్వాత్ నద్వితీయః-
తస్య నానారసత్వస్యప్రత్యక్షైరద్వైతపరత్వేన వాక్యస్యైవ మానసుపదేశాదిత్యాహ (అస్యేత్యాదినా) తదేవస్ఫుటయతి (సహీతి) ఇతిశ్చ నానార
సం బ్రహ్మ నతు శ్రుతిప్రకాశ్యమిత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి) చకారాదుపదిశతీత్యాకృష్యతే అనేకధాదర్శనాపవాదాచ్చ- నానారసం బ్రహ్మశాస్త్ర
స్యనభవతీతిశేషః భేదదర్శనస్యనిన్దితత్వేలోకానుగ్రహమాహ (యచ్చేతి) ఆత్మైకత్వే ప్రాప్తమర్థం కథయతి (యద్వైనేతి) సామాన్యన్యాయం ప్ర
కృతే యోజయతి (బ్రహ్మణ ఇతి) కస్తర్హి శాస్త్రార్థః- తత్రాహ (యత్త్వితి) బ్రహ్మైకరసత్వే ప్రాగుక్తం దోషమనుభాషతే (యత్తూక్తమితి)
కర్మకాణ్డస్య కర్మవిషయేణ ప్రామాణ్యం- అద్వైతవిషయత్వాత్ బ్రహ్మకాణ్డస్యద్వైతే ప్రామాణ్యం- పరమార్థాద్వైతవస్తు ప్రతిపాదకత్వాత్
తథా చ విరోధాభావాత్ అధ్యయనవిధేరిత్యనవాదార్థః. కర్మకాణ్డప్రామాణ్యం ప్రత్యాచష్టే (తన్నేతి) ప్రసిద్ధం భేదమాదాయ తత్రైవవిధినిషేధోపదేశ
స్య ప్రవృత్తినివృత్తిద్వారా పుత్రార్థత్వాన్న కర్మకాణ్డస్యానర్థక్యమిత్యర్థః ననుశాస్త్రమవాదౌ భేదం బోధయిత్వాపశ్చాదభ్యుదయసాధనం కర్మోపదిశతి- త
థా చ నాస్తి భేదస్యాన్యలభ్యప్రాప్తిః - అత ఆహ (సహీతి) యథాహి శాస్త్రం జాతమాత్రం పురుషం ప్రత్యద్వైతం వస్తుబోధయిత్వాపశ్చాద్బ్రహ్మవి
ద్యామ్ ఉపదిశతీతి నేష్యతే - తథా ప్రథమం పురుషం ప్రతిద్వైతం బోధయిత్వా కర్మ పునర్బోధయతీత్యపి నాభ్యుపేయం- ప్రథమతో భేదవేదనావస్థా
యామస్య శాస్త్రానధికారిత్వాదిత్యర్థః ద్వైతస్యోపదేశార్హత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం - తదేవనాస్తీత్యాహ (నచేతి) ననుద్వైతస్యసత్యబుద్ధ్యభావే శ్రు
త్యుక్తానుష్ఠానాయపుంసాం ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః స్వప్రామాణ్యసిద్ధ్యర్థమేవద్వైతసత్యత్వం శ్రుతిర్బోధయిష్యతి నేత్యాహ (నచద్వైతస్యేతి)
ద్వైతాస్యతత్త్వవాదిమతక్రిమిజడానాం ప్రద్వేషప్రతీతేర్న ప్రత్యక్షం ద్వైతాస్యతత్త్వబుద్ధిః. నచద్వైతసత్యత్వం శ్రుత్యర్థః - తత్పరిచయహీనానామపి
ద్వైతసత్యత్వాభినివేశాదిత్యర్థః. కిఞ్చ- నద్వైతవైతథ్యం శాస్త్రప్రామాణ్యనిఘాతుకం- యతో బౌద్ధాదిభిః క్రియా నప్రస్థాపితాస్స్యనిష్యాద్వైతము
త్వాత్వావగమేపి • స్వర్గకామవైచిత్ర్యంవహ్నిదేత్యాదిశాస్త్రస్యప్రామాణ్యాద్గృహ్యన్తే- తథాస్మిన్ మేయాత్రాదిశాస్త్రస్యాపిప్రామాణ్యంభవిష్యతి- సా
ధనత్వశక్త్యనభమాభావిత్యాహ (నాపీతి) కాణ్డద్వయస్యప్రామాణ్యోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదిత్యాదినా) ప్రసిద్ధోహ్యయం క్రియాది
రూపద్వైతభేదః. ప్రాణియుక్తత్వాదిః. తద్దర్శనం- వివేకః. తద్వతే, తస్మాత్- ద్వైతాద్విపరీతమావాసీన్యోపలక్షితంస్వరూపం. తస్మిన్నవస్థానం-

ఓం ఖం బ్రహ్మ। ఖం పురాణం వాయురం ఖమితి హ స్మాహ కౌరవ్యాయణీపుత్రో వేదోఽయం బ్రాహ్మణా విదుర్వేదైనేన యద్వేదితవ్యం॥ ౧

ఇతి బృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

కైవల్యం తదస్తినే - ముముక్షవే సాధనచతుష్టయసమ్పన్నాయేత్యర్థః కిఞ్చ - తత్త్వజ్ఞానాదూర్ధ్వం - పూర్వం వా కార్యకారణయోర్విరోధశ్చ జ్యతే నాద్య ఇత్యాహ (అథేతి) అవస్థాభేదాదేకస్మిన్నపి పురుషే కాఙ్క్షాద్వయస్య ప్రామాణ్యమవిరుద్ధమిత్యేవం స్థితే సమ్యక్పరిపక్వే నస్తి జ్ఞానోత్పత్త్యనన్తరం నాస్తరీయకత్వేన ప్రాప్తే కైవల్యే పురుషస్యనైరాకాఙ్క్ష్యం జాయతే న చ నిరాకాఙ్క్షం పురుషం ప్రతి శాస్త్రస్య శాస్త్రత్వమస్తి - * ప్రవృత్తిర్వా నివృత్తిర్వా నిత్యేన కృతకేన వా। పుంసాం యేనోపదిశ్యేత తచ్ఛాస్త్రమభిధీయత ఇతి న్యాయాత్ కృతకృత్యం ప్రతి ప్రవర్తకత్వాదిరహేణ శాస్త్రత్వాయోగాత్. అతో జ్ఞానాదూర్ధ్వం ధర్మ్యభావాద్విరోధాసిద్ధిరిత్యర్థః. ఏకస్మిన్స్వరూపే దృష్టిర్న్యాయం సర్వత్రాతిదిశతి (తథేతి) జ్ఞానాదూర్ధ్వం విరోధాభావముపసంహరతి (ఇతి నేతి) కల్పాన్తరం ప్రత్యాహ (అద్వైతేతి) తత్త్వజ్ఞానాత్పూర్వం భేదస్యావస్థితత్వాత్తత్ర వ్యవహారాయానియమాభేదావస్థాభేదాద్వాకాఙ్క్షాద్వయోగాద్విరోధసిద్ధిరిత్యర్థః. భేదమేవోపపాదయతి (అన్యతమేతి) శిష్యాదీనామన్యతమస్యైవావస్థానం చేత్ - అవస్థితస్యేతరాంశస్య సాపేక్షత్వాన్నసోఽప్యవతిష్ఠేత న చ జ్ఞానాత్ప్రాగన్యతమస్యైవావస్థానం - సర్వేషామేవ తేషాం యథాప్రతిభాసమవస్థానాత్ అతో న పూర్వం విరోధశఙ్కేత్యర్థః ఊర్ధ్వం విరోధశఙ్కాభావమధికవివక్షయానువదతి (సర్వేతి) కథం కైవల్యం - విరోధాభావస్య సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) అన్వస్తత్వాదేశాభావస్యాపి తత్త్వనిమజ్జనాదిత్యాహ (అతఏవేతి) అద్వితీయమేవ బ్రహ్మ - నద్వైతాత్మకమిత్యుపపాదితం ఇదానీం బ్రహ్మణో ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వాభ్యుపగమేఽపి విరోధో న శక్యతే పరిహర్తుమిత్యాహ (అథాపీతి) తుల్యత్వాత్ - చకారస్య పక్షే ద్వైతవిశేషః ఉక్తః సోపాధికోపదిశతి (యదాపీతి) ద్వైతాద్వైతాత్మకమేకం బ్రహ్మేతి పక్షే కథం విరోధో న సమాధీయతే - ద్వైతమద్వైతం చ ... ప్రామాణ్యసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) బ్రహ్మవిషయశాస్త్రోపదేశః కిం వాఽబ్రహ్మవిషయః కథం ద్వైతాద్వైతరూపస్యైవ బ్రహ్మణోఽభ్యుపగమాత్తస్య చ నిత్యముక్తత్వాన్నోపదేశసమ్భవ ఇత్యాహ (ఏకం హీతి) తస్యోపదేశాభావే హేత్వన్తరమాహ (న దేతి) ఉపదేష్టా హి ... అనన్యో వా నాద్యః - అభ్యుపగమవిరోధాత్. న ద్వితీయః - భేదమన్తరేణోపదేశ్యోపదేశకభావాసమ్భవాదితి భావః కల్పాన్తరముత్థాపయతి (అథేతి) ప్రతిజ్ఞావిరోధేన నిరాకరోతి (తదేతి) కిఞ్చ - సర్వస్య బ్రహ్మరూపత్వేఽపి యస్య ముముక్షుత్వం తస్యోపదేశః - పరస్పరోపదేశస్యాబ్రహ్మవిషయత్వాదిత్యాహ (యస్మిన్నితి) అథ యథా ఫేనాదివికారాణాం భిన్నత్వేఽపి సముద్రాత్మకత్వం - తథా జీవాదీనాం భిన్నత్వేఽపి బ్రహ్మస్వభావత్వాన్నాసౌ కార్యదృష్టిః సర్వస్మిన్నిరుధ్యతే - తత్రాహ (న చేతి) సర్వస్య బ్రహ్మత్వమఙ్గీకృత్యం చేత్ - బ్రహ్మవిషయ ఏవోపదేశస్స్యాత్ - భేదస్యానివారణీయత్వాదిత్యర్థః నను నానారూపమప్యసముదాయో బ్రహ్మ - తత్రోపదేశభేదాదుపదేశ్యోపదేశకభావః బ్రహ్మణ ఏకోపదేశ్యోపదేశకం చేతి - తత్రాహ (న హీతి) తత్ర హేతుమాహ (సముద్రేతి) యథా హ్యసౌ సముద్రస్యోదకాత్మనా ఫేనాదిష్వేకత్వం తథా దేవదత్తయజ్ఞదత్తాదిష్వపి ... కత్వేన విజ్ఞానవత్త్వాన్నవ్యవస్థానసమ్భవః. తథా బ్రహ్మణ్యపి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః మతాన్తరనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆత్మైకత్వస్య ప్రతిపాదితత్వాత్ ... సావయవస్యానేకాత్మకస్యైకత్వాయోగాత్ అతిప్రసక్తాసిద్ధిః - భవతు ... ఏవం కల్పనాయామేకానేకాత్మకం బ్రహ్మేత్యభ్యుపగమే పరకీయవ్యాఖ్యానాసమ్భవఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౧

౭౦ — ప్రణవోపాసనాం విధిత్సుః ప్రణవం పరోక్షరూపేణ స్తౌతి (పూర్ణమద ఇత్యాదినా) అదః - పరోక్షరూపం పరలోకః ఇదం - అయం చ లోకః పూర్ణం - వేదేన పూర్ణమిత్యర్థః శబ్దప్రభవత్వాత్సర్వస్య లోకస్య * స భూరితి వ్యాహరత్ప్రభూరిత్యసృజత ఇతి లోకానాం వ్యాహృతి ప్రభవత్వామ్నానాత్. కారణేన చ కార్యస్య వ్యాప్తత్వాత్, (పూర్ణాత్పూర్ణముదచ్యతే) పూర్ణాత్ - పూర్ణరూపాల్లోకాత్పూర్ణం - పూరణకర్తృ ఉదచ్యతే - ఉద్భవతి. * అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిః సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే - ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజాః ఇతి పూజనీయాః కర్మశిష్టయః ఉద్భవతి - ... తథా చ పూర్వమూలలోకాపేక్షయా పూరణకర్తృ వ్యాహృతిరూపశబ్దస్య తత ఉత్పత్తిరిత్యర్థః (పూర్ణస్య పూర్ణమాదాయ) పూర్ణస్య వ్యాహృతివ్యాప్యస్య లోకస్య పూర్ణం - పూరణకర్తృ వ్యాహృతిరూపం వస్త్వాదాయ - ఉపసంహృత్య (పూర్ణమేవావశిష్యతే) అస్యాపి యత్పూర్ణం - పూరయితృ ఓఙ్కారాత్మకం వస్తు - తదేవావశిష్యత ఇత్యర్థః. * ఓఙ్కారేణ సర్వా వాక్సన్తృణ్ణా ఇతి శ్రుతేః ఓఙ్కారస్య సర్వవ్యాపకత్వేన పూర్ణత్వాత్తదేవ కారణం వ్యాహృత్యాదిషు కృత్స్నకార్యేషు నిత్యమనుస్యూతమిత్యర్థః * ఓఙ్కారాద్వ్యాహృతిర్భవతి వ్యాహృత్యా గాయత్రీ భవతీతి సర్వశబ్దనిదానత్వాత్తదేవ పరిశిష్యత ఇత్యర్థః. ఇదం చ రుచ్యత్వాద్వదనాయ ప్రణవస్తుతిమాత్రం - అన్యథా నిమిత్తకారణస్య వ్యాహృత్యాదేః కార్యవ్యాపకత్వాసమ్భవాత్, ఉపాదానభూతస్య భూతపఞ్చకస్యైవ వ్యాపకత్వసమ్భవాత్, దనౌపచారికత్వం స్యాదితి ద్రష్టవ్యం ౧

శం. — ఓం ఖం బ్రహ్మేతి - మన్త్రః. అయం చాన్యత్రావినియుక్తః - ఇహ బ్రాహ్మణే ధ్యానకర్మణి వినియుజ్యతే. అత్ర చ బ్రహ్మేతి విశేష్యాభిధానం ఖమితి విశేషణం. విశేషణవిశేష్యయోశ్చ సామానాధికరణ్యేన నిర్దేశో నీలోత్పలవత్ఖం బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మశబ్దో బృహద్వస్తుమాత్రాస్పదో

విశేషితః- అతోఽవిశేష్యతే ఖం బ్రహ్మేతి యత్తత్ఖం బ్రహ్మ-పదోంశబ్దవాచ్యం ఓంశబ్దస్వరూపమేతత్. ఉభయథాపి సామానాధికరణ్యమవిరుద్ధం ఇహ చ బ్రహ్మోపాసనసాధనత్వార్థమోంశబ్దః ప్రయుక్తః-తథా చ శ్రుత్యన్తరాత్ *ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనం పరం *ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీత *ఓమిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరం పురుషమభిధ్యాయీత *ఓమిత్యేవం ధ్యాయథ ఆత్మానమిత్యాదేః అన్యార్థాసమ్భవాచ్చోపదేశస్య యథాన్యత్ర *ఓమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయతీత్యేవమాదౌ స్వాధ్యాయారమ్భాపవర్గయోశ్చోఙ్కారప్రయోగో వినియోగాదవగమ్యతే- న చ తథార్థాన్తరమిహావగమ్యతే తస్మాద్ధ్యానసాధనత్వేనైవేహోఙ్కారశబ్దస్యోపదేశః యద్యపి బ్రహ్మాత్మాదిశబ్దా బ్రహ్మణో వాచకాః- తథాపి శ్రుతిప్రామాణ్యాద్బ్రహ్మణో నేదిష్ఠమభిధానమోఙ్కారః అత ఏవ బ్రహ్మప్రతిపత్తావిదం పరం సాధనం తచ్చ ద్విప్రకారేణ- ప్రతీకత్వేనాభిధానత్వేన చ ప్రతీకత్వేన యథా- విష్ణ్వాది ప్రతిమాఽభేదేనైవోఙ్కారో బ్రహ్మేతి ప్రతిపత్తవ్యః తథా హ్యోఙ్కారాలమ్బనస్య బ్రహ్మ ప్రసీదతి- *ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనం పరం। ఏతదాలమ్బనం జ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకే మహీయత ఇతి శ్రుతేః తత్ర ఖమితి భౌతికే ప్రతీతిర . . .—ఖం పురాణం- చిరన్తనం ఖం-పరమాత్మాకాశమిత్యర్థః యత్తత్పరమాత్మాకాశం పురాణం ఖం- తచ్చక్షురాద్యవిషయత్వాన్నిరాలమ్బనమశక్యం గృహీతుమితి శ్రద్ధాభక్తిభావవిశేషేణ చోఙ్కారమావేశయతి- యథా విష్ణ్వఙ్గాఙ్కితాయాం శైలాదిప్రతిమాయాం విష్ణుం లోకః. ఏవం (వాయురం ఖం) వాయురమిత్యాది . . . ఖమిత్యుచ్యతే న పురాణం ఖమిత్యేవమాహ స్మ కౌరవ్యాయణీపుత్రః వాయురేవ హి ఖేము ఖ్యః ఖశబ్దవ్యపదేశః- తస్మాన్ముఖ్యే సంప్రత్యయో యుక్త ఇతి మన్యతే. తత్ర యది పురాణం బ్రహ్మ నిరుపాధిస్వరూపం- యది వా వాయురం ఖం సోపాధికం బ్రహ్మ- సర్వథాప్యోఙ్కారః ప్రతీకత్వేనైవ ప్రతిమావత్సాధనత్వం ప్రతిపద్యతే-*ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కార ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ కేవలఖశబ్దస్యాపి ప్రతిపత్తిః. వేదోఽయం-ఓఙ్కారః. వేద-విజానాత్యనేన యద్వేదితవ్యం-తస్మాద్వేదః ఓఙ్కారో వాచకోఽభిధానం-తేనాభిధానేన యద్వేదితవ్యం బ్రహ్మ ప్రకాశ్యమానం- అభిధీయమానం. వేదసాధకః- విజానాతి ఉపలభతే. తస్మాద్వేదోఽయమితి బ్రాహ్మణా విదుః. తస్మాద్బ్రహ్మణోఽభిధానత్వేన సాధనత్వమభిప్రేతమోఙ్కారస్య అథవా-వేదోఽయమిత్యాద్యర్థవాదః కథం ఓఙ్కారో బ్రహ్మణః ప్రతీకత్వేన విహితః- ఓం ఖం బ్రహ్మేతి సామానాధికరణ్యాత్. తస్య స్తుతిరిదానీం వేదత్వేన సర్వో హ్యయం వేద ఓఙ్కార ఏవ- ఏతత్ప్రభవ ఏతదాత్మకః సర్వ ఋగ్యజుస్సామాదిభేదభిన్నో విశిష్ట ఓఙ్కారః *తద్యథా శఙ్కునా సర్వాణి పర్ణానీత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. ఇతశ్చాయం వేద ఓఙ్కారః- యద్వేదితవ్యం- యత్తత్సర్వం వేదితవ్యమోఙ్కారేణైవ వేద్యతే అనేన - అతోఽయమోఙ్కారో వేదః. ఇతరస్యాపి వేదస్య వేదత్వమత ఏవ తస్మాద్విశిష్టోఽయమోఙ్కారః సాధనత్వేన ప్రతిపత్తవ్య ఇతి. అథవా - వేదస్సః. కోఽసౌ. యం బ్రాహ్మణా విదురోఙ్కారం బ్రాహ్మణానాం హ్యసౌ ప్రణవోదీథాదివికల్పైర్విజ్ఞేయః తస్మిన్ ప్రయుజ్యమానే సాధనత్వేన- సర్వో వేదః ప్రయుక్తో భవతి ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ధ్యానశేషత్వేనోపనిషదర్థం బ్రహ్మ . . . యుక్తం మన్త్రముత్థాపయతి (ఓం ఖమితి) *ఇహైవ . . . స్వరూపమ్ . . . (అయం చేతి) వినియోజకాభావాదితి భావః. తర్హి ధ్యానేఽపి నాయం వినియుక్తః- వినియోజకాభావావిశేషాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహేతి) ఖం పురాణమిత్యాది బ్రాహ్మణం తస్య చ వినియోజకత్వం ధ్యానసమవేతార్థప్రకాశనసామర్థ్యాత్ యద్యపి మన్త్రలిఙ్గం సామర్థ్యం వినియోజకం-తథాపి మన్త్ర బ్రాహ్మణయోరేకార్థత్వాద్బ్రాహ్మణస్య సామర్థ్యద్వారా వినియోజకత్వము . . . మితి భావః అత్ర లిఙ్గమన్త్రే . . . విశేషణవిశేష్యత్వే యథోక్తనామనామాధికరణ్యం హి యోజకరోతి (విశేషణేతి) బ్రహ్మేత్యుక్తే సత్యాకాఙ్క్షోదయాత్ కిం విశేషణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) నిరుపాధికస్య సోపాధికస్య వా బ్రహ్మణో విశేషణత్వేఽపి కథం తస్మిన్నోంశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్తదితి) కిమితి యథోక్తే బ్రహ్మణి ఓంశబ్దో మన్త్రే ప్రయుజ్యతే-తత్రాహ (ఇహ చేతి) ఓంశబ్దో బ్రహ్మోపాసనే సాధనమిత్యత్ర మానమాహ (తథా చేతి) సాపేక్షం శ్రైష్ఠ్యం వారయతి (పరమితి) ఆదిశబ్దేన *ప్రణవో ధనురిత్యాది గృహ్యతే ఓఙ్కారో బ్రహ్మేతి సామానాధికరణ్యవ్యపదేశస్య బ్రహ్మోపాసనే సాధనత్వమోఙ్కారస్యేత్యస్మాదర్థాన్తరాసమ్భవాదుపదేశస్య తత్సాధనత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (అన్యార్థేతి) ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి (యథేత్యాదినా) అన్యత్రేతి-తైత్తిరీయశ్రుతిగ్రహణం . . . స్వాధ్యాయావసానే అర్థాన్తరావగతేరభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ననుశబ్దాన్తరేష్వపి బ్రహ్మవాచకేషు సత్సు కిమిత్యోంశబ్ద ఏవ తద్ధ్యానసాధనత్వేనోపదిశ్యతే - తత్రాహ (యద్యపీతి) నేదిష్ఠం-నికటతమం సమ్ప్రియతమమిత్యర్థః. ప్రియతమత్వప్రయుక్తం ఫలమాహ (అత ఏవేతి) సాధనత్వేఽవాన్తరవిశేషం దర్శయతి (తచ్చేతి) ప్రతీకత్వేన కథం సాధనత్వమితి పృచ్ఛతి (ప్రతీకత్వేనేతి) కథమిత్యధ్యాహారః ఉదాహరతి (యథేతి) ఓఙ్కారో బ్రహ్మేతి ప్రతిపత్తౌ కిం స్యాత్- తదాహ (తథా హీతి) మన్త్రమేవం వ్యాఖ్యాయ బ్రాహ్మణమవతార్య వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) మన్త్రస్య స్పష్టోఽర్థః. నను యథోక్తం తత్త్వం స్వేనైవ రూపేణ ప్రతిపత్తుం శక్యతే - కిం ప్రతీకోపదేశేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యత్తదితి) భావవిశేషః-బుద్ధేర్విషయాకారవశ్యం పరిహృత్య ప్రత్యగ్బ్రహ్మజ్ఞానాభిముఖ్యం. ఓఙ్కారే బ్రహ్మావేశనముదాహరణేన స్పష్టయతి (యథేతి) కల్పాన్తరమాహ (వాయురమిత్యాదినా) కిమితి సూత్రాధికరణమవ్యాకృతమాకాశమత్ర గృహ్యతే-తత్రాహ (వాయురమితి) తదేవ భూతాకాశాత్మనావిపరిణతమితి భావః. తర్హి పక్షద్వయే సమ్భవమానే కస్సిద్ధాన్తస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాధికారిభేదమాశ్రిత్యాహ (తత్రేతి) శ్రుత్యన్తరస్యాన్యథాసిద్ధిసమ్భవాదోఙ్కారస్య ప్రతీకత్వేఽపి ప్రతిపత్తిమాశఙ్క్యాహ (కేవలమితి) ఇతరత్రాపి ప్రతిపత్తిర్ద్యోతకాభావాదితి భావః. ప్రతీకపక్షమువహత్యభిధానపక్షముపపాదయతి (వేదోఽయమితి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (తేనేతి) వేదేత్యత్రాదౌ తచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః

ఉ.— త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతౌ పితరి బ్రహ్మచర్యమూషుర్దేవా మనుష్యా అసురా ఉషిత్వా బ్రహ్మచర్యం దేవా ఊచుర్బ్రవీతు నో భవానితి తేభ్యో హైతదక్షరమువాచ ద ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుర్దామ్యతేతి న ఆత్థేత్యోమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి॥ ౧

వ్యః బ్రాహ్మణావిదురితి విశేషనిర్దేశస్య తాత్పర్యమాహ (తస్మాదితి) ప్రతీకపక్షేఽపి వేదోఽయమిత్యాదిగ్రన్థో నిర్వహతీత్యాహ (అథవేతి) విధ్యావేకవాక్యతయా అర్థవాదస్య స్తుతిరిత్యాశఙ్క్యోపసంహరతి (కథమిత్యాదినా) వేదత్వేన స్తుతిమోఙ్కారస్య సఙ్గ్రహవివరణాభ్యాం దర్శయతి (సర్వోఽపీతి) ఓఙ్కా[illegible] ...న్తర్భావే ప్రమాణమాహ (తద్యథేతి) తన్త్రేణ హేతుత్వ నరనువతార్య వ్యాకరోతి (ఇతశ్చేతి) వేదితవ్యం - పరమపరం వా బ్రహ్మ *ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ తద్వేదనసాధనత్వేఽపి కథమోఙ్కారస్య వేదత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతరస్యాపీతి) అతఏవ- వేదితవ్యవేదనహేతుత్వాదేవేత్యర్థః ప్రతీకపక్షే వాక్యయోజనాం నిగమయతి (తస్మాదితి) అభిధానపక్షే ప్రతీకపక్షేఽపి వాక్యమేకైకత్ర యోజయిత్వా పక్షద్వయేఽపి సాధారణ్యేన యోజయతి (అథవేతి) తస్య పూర్వోక్తనీత్యా వేదత్వేనాభిధం దర్శయతి (తస్మిన్నితి) ఓఙ్కారస్య బ్రహ్మణ ఉపాస్తిసాధనత్వమిత్థం సిద్ధమిత్యుపసంహర్తుమితిశబ్దః ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం— (ఓంఖం బ్రహ్మ) ఓఙ్కారవాచ్యం ఖం - అపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మేత్యర్థః తథాచోఙ్కారేణ అపరిచ్ఛిన్నబ్రహ్మోపాసనం కర్తవ్యమిత్యర్థః ఖం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మవిశేషణీభూతస్య ఖశబ్దస్య [illegible] ర్థమాహ (ఖం పురాణమితి) ఖమిత్యనేన న వాయుమానాకాశ ఉచ్యతే- అపితు యత్పురాణం- దేశకాలాపరిచ్ఛిన్నం పరం బ్రహ్మ - తదేవ ఖసాదృశ్యాత్ ఖమిత్యుచ్యతే ఖం- అపరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః (వాయురం ఖమితి హస్మాహ కౌరవ్యాయణీపుత్రః) కౌరవ్యాయణీపుత్రస్తు తచ్ఛబ్దబుద్ధిర్వాయుర్ [illegible] - వాయుమదమ్బరమేవ ఖం- ఖశబ్దేనోచ్యతే- తథాచాకాశశరీరకం బ్రహ్మ ప్రణవేనానుసన్ధేయమిత్యస్య హేతోర్ [illegible] ప్రణవే బ్రహ్మోపాస్యమిత్యత్ర న వివాదః తత్రాపి వ్యస్తమానంచ బ్రహ్మ పరిచ్ఛిన్నత్వేనాఽపరిచ్ఛిన్నోపాస్యం - ఉత ఖాకాశశరీరకత్వేనైవోపాస్యమిత్యత్రైవ వివాద ఇతి భావః (వేదోఽయం బ్రాహ్మణా విదుర్వేదైనేన యద్వేదితవ్యం) యస్మాదుపాసనం వేదితాని అనేన- ఏతేన ఓఙ్కారేణ యద్వేదితవ్యం- జ్ఞాతవ్యం తత్సర్వం వేద- జానాతి. తస్మాదయమేవ- ప్రణవో వేదః- వేదయతీత్యుత్పత్తేరిత్యర్థః [illegible] పత్వాత్. ఇతరే సాంతు వేదత్వమముఖ్యమితి బ్రాహ్మణా మన్యన్త ఇత్యర్థః ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం— అధునా దమాదిసాధనత్రయవిధానార్థోఽయమారమ్భః. త్రయాః- త్రిసఙ్ఖ్యాకాః. ప్రాజాపత్యాః - ప్రజాపతేరపత్యాని ప్రాజాపత్యాః. తేకిం. ప్రజాపతౌ పితరి బ్రహ్మచర్యం- శిష్యత్వే బ్రహ్మచర్యస్య ప్రాధాన్యాత్. శిష్యాస్సన్తో బ్రహ్మచర్యం చేరుః - ఉషితవన్త ఇత్యర్థః. కేతే విశేషతః దేవా మనుష్యా అసురాశ్చ తేచోషిత్వా బ్రహ్మచర్యం [illegible] ఉక్తవన్తః. తేషాం దేవాః [illegible] ప్రజాపతిం ప్రతి కిమితి బ్రవీతు- కథయతు నః- అస్మభ్యం యదనుశాసనం భవానితి తేభ్యః- ఏవముక్తేభ్యో హైతదక్షరం - వర్ణమాత్రముపాచ దఇతి. ఉక్త్వాచ తాన్ పప్రచ్ఛ పితా- కింవ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి - మయోపదేశార్థమభిహితస్యాక్షరస్యార్థం విజ్ఞాతవన్తః- ఆహోస్విన్నేతి దేవా ఊచుః- వ్యజ్ఞాసిష్మేతి- విజ్ఞాతవన్తో వయం యద్యేవం- ఉచ్యతాంకిం మయోక్తమితి. దేవా ఊచుః- దామ్యత- అదాన్తా యూయం స్వభావతః- అతో దాన్తా భవతేతి నః- అస్మానాత్థ- కథయసి ఇతర ఆహ-ఓమితి- సమ్యగ్వ్యజ్ఞాసిష్టేతి ౧

ఆ— బ్రాహ్మణాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (అధునేతి) తద్విధానం సర్వోపాస్తిశేషత్వేనేతి ద్రష్టవ్యం ఆఖ్యాయికా ప్రవృత్తిః- ఆరమ్భః పితరి బ్రహ్మచర్యం- ఊషురితి సమ్బన్ధః. ప్రజాపతిసమీపే బ్రహ్మచర్యవాసమాత్రేణ కిమిత్యపేక్షాయాం దేవాదిభ్యో హైతదిత్యాదివాక్యశేషాత్ (శిష్యేతి) శిష్యభావేన వృత్తిస్సమ్బన్ధినో యే ధర్మాః- తేషాం మధ్యే బ్రహ్మచర్యస్యేత్యాదియోజ్యం. తేషామితి నిర్ధారణేషష్ఠీ. ఉపాసకానాం తత్ర [illegible] ప్రష్టవ్యమితి ద్యోతనార్థో హశబ్దః. విచారార్థాపత్తేరితి వ్యజ్ఞీకృత్య ప్రశ్నమేవ వ్యాచష్టే (మయేతి) ఓమిత్యనుజ్ఞామేవ వివృణోతి (సమ్యగితి) ౧

రం— (త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతౌ పితరి బ్రహ్మచర్యమూషుః) త్రయాః - త్రిప్రకారాః * ద్విత్రాభ్యాం తయస్యాయజ్వా త్రేః పరస్య తయస్యాయజాదేశః. ప్రాజాపత్యాః- ప్రాజాపతిపుత్రాః పితరి- ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమూషుః - ఉషితవన్తః. కేతేఇత్యత్రాహ (దేవామనుష్యా అసురా ఇతి) (ఉషిత్వా బ్రహ్మచర్యం దేవా ఊచుః బ్రవీతు నో భవానితి) బ్రవీతు- ఉపదేష్టవ్యమితిశేషః. (తేభ్యో హైతదక్షరమువాచ ద ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి) తేభ్యో ద ఇత్యేతదక్షరముక్త్వా ప్రజాపతిః కిం యూయం వ్యజ్ఞాసిష్ట- మదభిప్రాయం జ్ఞాతవన్తః కిమితి పప్రచ్ఛేత్యర్థః. (వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుః) వయం జ్ఞాతవన్త ఇతి దేవాః ప్రత్యూచురిత్యర్థః. కథమిత్యత్రాహుః (దామ్యతేతి న ఆత్థేతి) నః- అస్మాన్ ప్రతి దామ్యత- దాన్తా భవతేతి ఖలు ఆత్థ- వదసి ఇత్యూచురిత్యర్థః. దకారః స్వనిశమాదిత్యాదిర్థః (ఓమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి) ఓం- సత్యం. వ్యజ్ఞాసిష్టేతి ప్రజాపతిరువాచేత్యర్థః. ననుకథం ద ఇత్యుచ్చారణమాత్రేణ దామ్యతేతి న ఆత్థేతి దేవాః ప్రత్యపద్యన్త. ఉచ్యతే - దేవానాం స్వైశ్వర్యశాలితయా భోగప్రావణ్యేన దాన్త్యభావాత్ [illegible] దోషజ్ఞానతాం దేవానాం దశబ్దోచ్చారణమాత్రేణ తత్ప్రతిపత్తిస్సమ్భవతీతి ద్రష్టవ్యం. ౧

ఉ.— అథ హైనం మనుష్యా ఊచుర్బ్రవీతు నో భవానితి తేభ్యో హైతదేవాక్షరమువాచ ద ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుర్దత్తేతి న ఆత్థేత్యోమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి॥ ౨

అథ హైనమసురా ఊచుర్బ్రవీతు నో భవానితి తేభ్యో హైతదేవాక్షరమువాచ ద ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుర్దయధ్వమితి న ఆత్థేత్యోమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి తదేతదేవైషా దైవీ వాగనువదతి స్తనయిత్నుర్ద ద ద ఇతి దామ్యత దత్త దయధ్వమితి తదేతత్త్రయꣳ శిక్షేద్దమం దానం దయామితి॥ ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్.

శం — సహూనమన్యత్ స్వభావతో లుబ్ధా యూయం - అతో యథాశక్త్యా సంవిభజత - దత్తేతి నః అస్మాకం కిమన్యద్బ్రూయా [illegible] ౨

ఆ — [illegible] తాత్పర్యమాహ (స్వభావత ఇతి) దానమేవ [illegible] కిమన్యదేవ [illegible] స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కిమన్యదితి) ౨

రం — (అథ హైనం మనుష్యా ఊచురిత్యాది) (దత్తేతి న ఆత్థేతి) దత్త - దానం కురుతేత్యర్థః శిష్టం పూర్వవత్ ౨

శం — తథాఽసురాః - దయధ్వమితి - క్రూరా యూయం హింసాదిపరాః - అతో దయధ్వం - ప్రాణిషు దయాం కురుతేతి తదేతత్ప్రజాపతేరనుశాసనమద్యాప్యనువర్తత ఏవ యః పూర్వం ప్రజాపతిర్దేవాదీననుశశాస - సోఽప్యద్యాప్యనుశాస్త్యేవ దైవ్యా - స్తనయిత్నులక్షణయా వాచా [illegible] (స్తనయిత్నుర్ద ద ద ఇతి) దామ్యత దత్త దయధ్వమిత్యేషాం వాక్యానాముపలక్షణాయ త్రిర్దకారః ఉచ్చార్యతేఽనుకృతిః - న తు స్తనయిత్నుశబ్దస్త్రిరేవ - సఙ్ఖ్యానియమస్య లోకే [illegible] ప్రసిద్ధత్వాత్ యస్మాదద్యాపి ప్రజాపతి [illegible] దత్త దయధ్వమిత్యనుశాస్త్యేవ - తస్మాత్కారణాదేతత్త్రయం కిం తత్త్రయమితి ఉచ్యతే దమం దానం దయామితి శిక్షేత్ - ఉపాదద్యాత్ ప్రజాపతేరనుశాసనమస్మాభిః [illegible] కర్తవ్యమిత్యేవం మతిం కుర్యాత్. తథా చ స్మృతిః ❋ త్రివిధం నరకస్యేదం ద్వారం నాశనమాత్మనః। కామః క్రోధస్తథా లోభస్తస్మాదేతత్త్రయం త్యజేదితి [illegible] కార త్రయముచ్చారితవాన్ [illegible] శాసనార్థిభ్యః, తే వా కథం [illegible] కేన ప్రతిపన్నాః ప్రజాపతేర్మనోగతం [illegible] సవా స్తేనైవ దకారమాత్రేణ, విచారాత్ ప్రాయస్తాని కల్పయన్తి. అత ఏక ఆహుః - అదాన్తత్వాదాతృత్వాదయాళుత్వైర్దోషైః [illegible] తేషాం దకారశ్రవణమాత్రాదేవ [illegible] ప్రతిపత్తిరభూత్ లోకేఽపి ప్రసిద్ధం - పుత్రా హి పిత్రా [illegible] యితవ్యాః. అతో యుక్తం ప్రజాపతేర్దకారమాత్రోచ్చారణం దమాదిత్రయోపదేశార్థం [illegible] దేవాదీనాం వివేకేన ప్రతిపత్తుం [illegible] ఫలిత్వేతత్ - ఆత్మదోషజ్ఞానేన [illegible] ఉపదేశేన - యథా దేవాదయో దకారమాత్రేణైవ [illegible] సన్నేతత్త్రయాణాం దేవాదీనామనుశాసనం దేవాదిభిరప్యేకైకమనుష్ఠేయం [illegible] దుత్రయం - తస్మాన్మనుష్యైరేవ [illegible] అతో యస్మాత్ప్రాయః - [illegible] పురుషేష్వేవ సమ్భవతి, ఏవం ప్రజాపతిశ్చ హి లబ్ధజ్ఞానస్య కథోపదిశతి తస్మాదనుశాసనం [illegible] తత్త్రయం శిక్షితవ్యమితి [illegible] - న దేవా అసురా వా [illegible] మనుష్యాః [illegible] - తే దేవాః లోభప్రధానా మనుష్యాః తథా హింసాపరాః క్రూరా అసురాః [illegible] దేవాదిశబ్దాభిధేయా భవన్తి, ఇతరాంశ్చ గుణాన్ సత్త్వరజస్తమాంస్యపేక్ష్య, అతో మనుష్యైర్[illegible] ప్రజాపతేరనుశాసనం [illegible] తథా హి మనుష్యా అదాన్తా లుబ్ధాః క్రూరాశ్చ దృశ్యన్తే తథా చ స్మృతిః ❋ కామః క్రోధస్తథా లోభస్తస్మాదేతత్త్రయం త్యజేదితి) ౩

ఇతి బృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ — (తథేతి) యథా దేవా మనుష్యాశ్చ స్వాభిప్రాయానుసారేణ దకారద్వయశ్రవణేన తదర్థం జగృహుః - తథేతి యావత్ దయధ్వమిత్యత్ర [illegible] (క్రూరా ఇతి) హింసాదీత్యాదిశబ్దేన పరస్వాపహారాది గృహ్యతే ప్రజాపతేరనుశాసనం ప్రాగాసీదిత్యత్ర లిఙ్గమాహ (తదేతదితి) అనుశాసనస్యానువృత్తిమేవ వ్యాకరోతి (యః పూర్వమితి) ద ఇతి విసన్ధికరణం సర్వత్ర వర్ణాన్తరభ్రమాపోహార్థం యథా దకారత్రయమత్ర వివక్షితం - తథా స్తనయిత్నుశబ్దేపి త్రిత్వం వివక్షితం చేత్ - ప్రసిద్ధివిరోధః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనుకృతిరితి) దశబ్దానుకారమాత్రమత్ర వివక్షితం - న తు స్తనయిత్నుశబ్దే త్రిత్వం - ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ప్రకృతస్యార్థవాదస్య విధిపర్యవసాయిత్వం ఫలితమాహ (యస్మాదితి) ఉపాదానప్రకారమభినయతి (ప్రజాపతేరితి) శ్రుతిసిద్ధవిధ్యనుసారేణ భగవద్వాక్యప్రవృత్తిం దర్శయతి (తథా చేతి) తదేతత్త్రయం శిక్షేదిత్యుపవిధిశ్చేత్ - కృతం ❋ త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ఇత్యాదినా గ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్య యస్మాదిత్యాదినా సూచితమాహ (అస్యేతి) సర్వైరేవ త్రయ

ఉ.— ఏష ప్రజాపతిర్యద్ధృదయమేతద్బ్రహ్మైతత్సర్వం తదేతత్త్ర్యక్షరగ్ం హృదయమితిహృ ఇత్యేకమక్షరమభిహరన్త్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేద ద ఇత్యేకమక్షరం దదన్త్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేద యమిత్యేకమక్షరమేతి స్వర్గం లోకం య ఏవం వేద॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

మనుష్యేయం చేత్- తర్హి దేవాదీనుద్దిశ్య దకారత్రయోచ్చారణమనుపపన్నమితిశఙ్కతే (తత్రేతి) దమాది [illegible] యత్వేనతీతియా వత్. కిఞ్చ-పృథక్పృథగనుశాసనార్థినో దేవాదయః- తేభ్యో దకారమాత్రోచ్చారణే-నాపేక్షితమనుశాసనం [illegible] (పృథగితి) కిమర్థమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః దకారమాత్రముచ్చారయతోపి ప్రజాపతేస్తిహాగేనానుశాసనమభిసంహితమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషా[illegible]) [illegible]యం [illegible] మనుష్యేయ మితిపరస్య- సిద్ధాన్తినోఽభిప్రాయః తదభిజ్ఞాస్సన్తోయథో [illegible] నీత్యావికల్పయన్తీతిరాజవా పరాభిప్రాయజ్ఞా [illegible] పరస్యప్రజాపతేర్మనుష్యాదీనాంచానభిప్రాయజ్ఞ [illegible] ఏకీయం పరిహారముత్థాపయతి (అత్రేతి) [illegible] తథాపిదకారమాత్రాత్కృ దృశీప్రతిపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తే[illegible]) [illegible] దకారార్థో దమాదిః [illegible] ప్రతిపత్తిః- [illegible] కిమితి ప్రజాపతిస్తోపజ్ఞాపనద్వారేణతతో దేవాదీనను [illegible] ఇత్యాశఙ్క్యాహ (లోకేపీతి) [illegible] ఫలితమాహ (అతఇతి) యత్ప్రాప్తం తేవాక్యమిత్యాస- తత్రాహ (దమాదీతి) ప్రతిపత్తుం చ- [illegible] దమాదీ [illegible] ఇతి [illegible] పరో క్తం పరిహారమఙ్గీకృత్యాఖ్యాయికాతాత్పర్యం సిద్ధాన్తీ బ్రూతే (ఫలంత్వితి) [illegible] దకారమాత్రే [illegible] ఇతిశబ్దా [illegible] ప్రదర్శనార్థః [illegible] ప్రత్యనుశాసనస్య ప్రవృత్త [illegible] శఙ్క్యతే (నన్వితి) కిఞ్చ- దేవాదిభిరపి ప్రాప్తి [illegible] కానుశాసనవశాదేకై కమేవదమాద్యనుష్ఠేయం- నత్రితయమిత్యాహ (దేవా[illegible]) యథా పూర్వసి [illegible] దేవాదిభిరేకై కమేవోపాదేయమిత్యుక్తం- తథావర్తమానేపి కాలేమనుష్యై [illegible] కమేవ [illegible] శాస్త్రాచారానుసారాత్ నతు త్రయం శిక్షితవ్యం తథాచ కస్యాయమవిశేషేత్యాహ (అద్యత్వేపీతి) ఆచారప్రామాణ్యమా [illegible] (అ[illegible]) ఇతి- ఏకైకమేవనోపాదేయమితిశేషః దయాదత్త [illegible] యత్న [illegible] (తత్రేతి) మధ్యేదమాదీనాం [illegible] [illegible] మనుష్యేయ- హితసాధనత్వాత్ - దానాదివదితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) దేవాదిషు ప్రజాపతేరవిశేషాత్తేభ్య [illegible] సర్వమనుష్ఠేయమిత్యర్థః హితస్యోపదేష్టా [illegible] ప్రజాపతిరన్యథోపదిశతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతిశ్చేతి) [illegible] [illegible] విశిష్టైరనుష్ఠితస్య స్వర్గాది [illegible] ఫలితమాహ (అతఇతి) ప్రాజాపత్యాదేశా [illegible] యథా శ్రుతేఽర్థే ప్రామాణ్యం [illegible] దకారత్రయస్యతాత్పర్యం [illegible] (అథవేతి) [illegible] మనుష్యేష్వేవదేవాసురత్వం- తత్రాహ (మనుష్యాణామితి) అన్యేగుణాః- జ్ఞానాదయః [illegible] దేవాదిశబ్ద ప్రవృత్తౌనిమిత్తం- తదాహ (అదాన్తత్వాదీ[illegible]) దేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తాన్తరమాహ (ఇతరాంశ్చేతి) మనుష్యేష్వేవ దేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌ ఫలితమాహ (అతఇతి) ఇతి [illegible] ప్రదర్శనార్థః మనుష్యైరేవ త్రయం శిక్షితవ్యమి [illegible] హేతుమాహ (మనుష్యా[illegible]) మనుష్యాణామేవదేవాదిభావే ప్రమాణమాహ (తథాహీతి) [illegible] యం శిక్షితవ్యమిత్య [illegible] ఉదాహరతి (తథాచ) ఇతి [illegible] ప్రాయేణసమాప్యర్థః ౨

ఇతిసప్తమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

ర౦.— (అథహైనమసురా ఊచురిత్యాది) (దయధ్వమితినఆత్థేతి) దయధ్వం- ప్రాణిషుదయాం కురుతేత్యర్థః (తదేతదేవైషా దైవీ వాగనువదతి స్తనయిత్నుర్ద ద ద ఇతి) దామ్యత- దాన్తాభవత దత్త- దానం కురుత. దయధ్వం- దయాం కురుతేతి [illegible] తదేతత్త్రితయం స్తనయిత్నుః- మేఘః దదద ఇతిదకారత్రయోచ్చారణేనానువదతి. సైషా దైవీ వాక్-నతు స్తనయిత్నుశబ్దమాత్రం (ఏతత్త్రయంశిక్షేద్దమం దానం దయామితి) తస్మాదద్యాపిదమదానదయాలక్షణంధర్మత్రయంశిక్షేత్ - ఉపాదద్యాత్ ప్రజాపతేరనుశాసనమస్మాభిః [illegible] వ్యమిత్యేవం మతిం కుర్యాదిత్యర్థః. తథాచ స్మృతిః * త్రివిధం నరకస్యేదం ద్వారం నాశనమాత్మనః। కామః క్రోధస్తథా లోభస్తస్మాదేతత్త్రయం త్యజేదితి. అస్యార్థోఽత్ర [illegible] ప్రపఞ్చితోఽవగన్తవ్యః.. ౩

ఇతిసప్తమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్

శ౦.— దమాదిసాధనత్రయం సర్వోపాసనశేషం విహితం- దాన్తోఽలుబ్ధో దయాళుస్సన్ సర్వోపాసనేష్వధిక్రియతే తత్ర నిరుపాధికస్య బ్రహ్మణో దర్శనమతిక్రాన్తం. అథునాసోపాధికస్యతస్యైవాభ్యుదయఫలాని వక్తవ్యానీత్యేవమర్థోఽయమారమ్భః. (ఏష ప్రజాపతిర్యద్ధృదయం) [illegible] శాస్త్రే అన్తరమేవాభిహితం. కిమ్పునరత్ర సామాన్యం ప్రజాపతిరితి. ఉచ్యతే- ఏష ప్రజాపతిః. కోఽసౌ. (యద్ధృదయం)

ఉ.— తద్వై తదేతదేవ తదాస సత్యమేవ స యో హైతం మహద్యక్షం ప్రథమజం వేద సత్యం బ్రహ్మేతి జయతీమాంల్లోకాంజిత ఇన్న్వసావసద్య ఏవమేతం మహద్యక్షం ప్రథమజం వేద సత్యం బ్రహ్మేతి సత్యగ్ హ్యేవ బ్రహ్మ ॥౧॥

హృదయమితి - హృదయస్థా బుద్ధిరుచ్యతే యస్మిన్ శాకల్యబ్రాహ్మణాన్తేన నామరూపకర్మణాముపసంహార ఉక్తో దిగ్విభాగద్వారేణ - తదేతత్సర్వభూతప్రతిష్ఠం సర్వభూతాత్మభూతం యద్ధృదయం-' ప్రజాపతిః- ప్రజానాం స్రష్టా ఏతద్బ్రహ్మ- బృహత్త్వాత్సర్వాత్మత్వాచ్చ బ్రహ్మ ఏతత్సర్వం-ఉక్తం పఞ్చమాధ్యాయే హృదయస్య హృదయత్వం సర్వత్వం చ యస్మాత్-తస్మాదుపాస్యం హృదయం బ్రహ్మ తత్ర హృదయనామాక్షరవిషయమేవ తావదుపాసనముచ్యతే-తదేతద్ధృదయమితి నామ త్ర్యక్షరం- త్రీణ్యక్షరాణ్యస్యేతి త్ర్యక్షరం. కాని పునస్తాని త్రీణ్యక్షరాణి ఉచ్యన్తే-హృ ఇత్యేకమక్షరం అభిహరన్తి- హృతేరాహరతి కర్మణో హృ ఇత్యేతద్రూపమితి యో వేద. యస్మాద్ధృదయాయ బ్రహ్మణే స్వాశ్చ- ఇన్ద్రియాణి అన్యే చ- విషయాః శబ్దాదయః స్వం స్వం కార్యమభిహరన్తి, హృదయం చ భోక్త్రర్థమభిహరతి,- అతో హృదయనామ్నో హృ ఇత్యేతదక్షరమితి యో వేద అస్మై విదుషేఽభిహరన్తి స్వాశ్చ- జ్ఞాతయః అన్యే చ- సమ్బద్ధాః బలిమితి వాక్యశేషః విజ్ఞానానురూప్యేణైతత్ఫలం తథా- ద ఇత్యేతదప్యేకమక్షరం ఏతదపి దానార్థస్య ధాతో రూపం హృదయనామాక్షరత్వేన నిబద్ధం అత్రాపి-హృదయాయ బ్రహ్మణే స్వాశ్చ - కరణాని అన్యే చ- విషయాః స్వం స్వం వీర్యం దదతి, హృదయం చ భోక్త్రే దదాతి స్వం వీర్యం,- అతో దకార ఇత్యేవం యో వేద- అస్మై దదతి స్వాశ్చాన్యే చ తథా-యమిత్యేతదప్యేకమక్షరం ఇణో గత్యర్థస్య యమిత్యేతద్రూపమస్మిన్నామ్ని నిబద్ధమితి యో వేద-స స్వర్గం లోకమేతి. ఏవం నామాక్షరాదపీదృశం విశిష్టం ఫలం ప్రాప్నోతి- కిము వక్తవ్యం హృదయస్య స్వరూపోపాసనాదితి హృదయస్తుతయే నామాక్షరోపన్యాసః ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ— సార్థవాదేన విధినా సిద్ధమర్థమనువదతి (దమదీతి) కథం తస్య సర్వోపాసనశేషత్వం- తదాహ (దాన్తఇతి) అలుబ్ధ ఇతి ఛేదః సమ్ప్రత్యుత్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి (తత్రేతి) కాణ్డద్వయం సప్తమ్యర్థః అనన్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యమాహ (అధునేతి) పాపక్షయాదిః- అభ్యుదయః తత్ఫలాని- ఉపాసనానీతి శేషః అనన్తరబ్రాహ్మణమాదాయ తస్య సఙ్గతిమాహ (ఏష ఇత్యాదినా) ఉక్తస్య హృదయశబ్దార్థస్య సార్వాత్మ్యమికత్వం దర్శయన్ ప్రజాపతిత్వం సాధయతి (యస్మిన్నితి) కథం హృదయస్య సర్వత్వం- తదాహ (ఉక్తమితి) సర్వత్వసఙ్గీర్తనఫలమాహ (తస్మాదితి) తత్ర- హృదయస్యోపాస్యత్వే సిద్ధే సతీత్యేతత్. ఫలోక్తిముక్తాం వ్యాకరోతి (అభిహరన్తీతి) యో వేద- అస్మై విదుషేఽభిహరన్తీతి సమ్బన్ధః వేదనమేవ విశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) స్వకార్యం- రూపదర్శనాది. హృదయం తు- కార్యం- సుఖాది సమ్బద్ధాః- జ్ఞాతివ్యతిరిక్తాః ఇత్యుక్తం ఫలం కథయతి (విజ్ఞానేతి) (అత్రాపీతి) దకారాక్షరోపాసనేఽపి. ఫలముచ్యత ఇతి శేషః. తామేవ ఫలోక్తిం వ్యనక్తి (హృదయాయేతి) అస్మై విదుషే స్వాశ్చాన్యే చ దదతి- బలిమితి శేషః నామాక్షరోపాసనాని త్రీణి హృదయస్వరూపోపాసనమేకమితి చత్వార్యుపాసనాన్యత్ర వివక్షితానీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఏవం సర్వోపాసనాఙ్గభూతం దమదానదయాలక్షణపఞ్చత్రయముపదిశ్య బ్రహ్మోపాసనాఙ్గభూతం హృదయోపాసనమాహ (ఏష ప్రజాపతిర్యద్ధృదయమేతద్బ్రహ్మైతత్సర్వమిత్యాదినా) పూర్వం దమాద్యనుశాస్తృత్వేన ప్రస్తుతో యోఽయం ప్రజాపతిః-సోఽపి హృదయమేవ తదేతద్బ్రహ్మ- బృహత్. ఏతత్సర్వం- పఞ్చమాధ్యాయే శాకల్యబ్రాహ్మణోక్తరీత్యా హృదయస్య సర్వత్వం ద్రష్టవ్యం ఏవం హృదయస్య ప్రజాపతిత్వబ్రహ్మత్వసర్వత్వరూపవిశేషణవిశిష్టతయా హృదయోపాసనం విధాయ తదుపాస్యం హృదయం హృదయశబ్దనిర్వచనేన స్తౌతి (తదేతత్త్ర్యక్షరం హృదయమితీత్యాదినా) తత్ర ప్రత్యేకమక్షరార్థాం స్తద్వేదనఫలాని చాహ (హృ ఇత్యేకమక్షరమభిహరన్త్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేదేత్యాదినా) హృ ఇతి హృతో రూపం. యస్మాద్ధృదయాయ స్వాశ్చ - ఇన్ద్రియాణి చ అన్యే చ- విషయాశ్చ శబ్దాదయః. స్వం స్వం కార్యమభిహరన్తి- స్వకార్యం సర్వం తదధీనం కుర్వన్తి. తత్సన్ధానస్య సర్వస్యాస్య న్తఃకరణాధీనత్వాదితి భావః. అతో హృదయనామ్నో హృ ఇత్యేతదక్షరమితి యో వేద-అస్మై విదుషే స్వాశ్చ- జ్ఞాతయః అన్యే చ సమ్బన్ధినో బలిముపహరన్తి తత్ప్రీత్యా యాదితి భావః (ద ఇత్యేకమక్షరం దదత్యస్మై స్వాశ్చాన్యే చ య ఏవం వేద) యస్మాద్ధృదయాయ స్వాః-ఇన్ద్రియాణి అన్యే చ-విషయాః. స్వం స్వం వీర్యం దదతి. అతో దకారోఽస్మిన్నామ్ని నిబద్ధ ఇతి యో వేద-తస్యాపి స్వీయాః అన్యే చ స్వం స్వం వీర్యం ప్రయచ్ఛన్తీత్యర్థః. (యమిత్యేకమక్షరమేతి స్వర్గం లోకం య ఏవం వేద) ఇణో గత్యర్థస్య యమిత్యేతద్రూపమస్మిన్నామ్ని నిబద్ధమితి యో వేద-స స్వర్గం లోకమేతి. ఏవం నామాక్షరనిర్వచనజ్ఞానాదపీదృశం విశిష్టం ఫలం లభ్యతే-కిముత తదుపాసనయేతి హృదయస్య స్తుతిః కృతా భవతి ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం— తస్యైవ హృదయాఖ్యస్య బ్రహ్మణః సత్యమిత్యుపాసనం విధిత్సన్నాహ- తదితి- హృదయం బ్రహ్మ పరామృష్టం. వై ఇతి - స్మరణార్థం. తద్యద్ధృదయం బ్రహ్మ స్మర్యత ఇత్యేకవద్ భవతిః. తదేతదుచ్యతే [illegible] కిం పునస్తత్ప్రకారాన్తరం. ఏతదేవ ఏత

శ్రీ సయో హైతన్మహద్యక్షమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఆపఏవేదమగ్ర ఆసుస్తా ఆపః సత్యమసృజన్త సత్యంబ్రహ్మ బ్రహ్మప్రజాపతింప్రజాపతిర్దేవాగ్ స్తేదేవాస్సత్యమేవోపాసతేతదేతత్త్ర్యక్షరగ్ం సత్యమితిస ఇత్యేకమక్షరంతీత్యేకమక్షరంయమిత్యేకమక్షరంప్రథమోత్తమేఅక్షరేసత్యం మధ్యతోనృతంతదేతదనృతముభయతస్సత్యేనపరిగృహీతగ్ం సత్యభూయమేవభవతినైనంవిద్వాగ్ంసమనృతగ్ంహినస్తి॥ ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేచతుర్థంబ్రాహ్మణమ్.

గీ.- వక్ష్యమాణంబుద్ధౌసన్నిధీకృత్యాహ ఆస- బభూవ. తత్కిం పునః ఏతదేవయదుక్తంహృదయంబ్రహ్మేతి- తదితిశ్రుతీయసిద్ధ్యర్థోవినియుక్తః. కింతదితి విశేషతోనిర్దిశతి (సత్యమేవ) సచ్చత్యచ్చ- మూర్తంచామూర్తంచ సత్యంబ్రహ్మ పఞ్చభూతాత్మకమిత్యేతత్ సయఃకశ్చిత్సత్యాత్మానమేతంమహ, న్మహత్త్వాద్యక్షం- పూజ్యం,. పూర్వం- ప్రథమజం- ప్రథమంజాతం. సర్వస్మాత్సంసారిణఏతదేవాగ్రేజాతంబ్రహ్మ- అతఃప్రథమజం, వేద- విజానాతిసత్యంబ్రహ్మేతి తస్యేదంఫలముచ్యతే-యథాసత్యేనబ్రహ్మణాఇమేలోకాఆత్మసాత్కృతాః- ఏవంసత్యాత్మానంబ్రహ్మమహద్యక్షంప్రథమజంవేద- సజయతీమాల్లోకాన్ జిత్వా-జితః- వశీకృతఇన్న్వం- యథాబ్రహ్మణా అసౌ- శత్రురితివాక్యశేషః. అసచ్చ- అసద్భవేదసౌ శత్రుర్జితోభవేదిత్యర్థః కస్యైతత్ఫలమితి పునర్నిగమయతి (యఏవమేతన్మహద్యక్షంప్రథమజంవేదసత్యంబ్రహ్మేతి) అతోవిద్యానురూపంఫలంయుక్తం- సత్యంహ్యేవయస్మాద్బ్రహ్మ. ౧

ఆ— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాప్యాక్షరాణివ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) సర్వశబ్దార్థంసత్యజ్ఞానాదివాక్యోపాత్తంవ్యాపకయతి (సచ్చేతి) సర్వాత్మత్వస్యచతుర్థేప్రస్తుతత్వంసూచయతి (మూర్తంచేతి) వేదనమనూద్యఫలోక్తిమవతారయతి (సయఇతి) ప్రథమజత్వంప్రకటయతి (సర్వస్మాదితి) సయఃకశ్చిత్- వేదేతిసమ్బన్ధః. ఐహికఫలమాహ (జితఇతి) వశీకృతస్యశత్రోస్స్వరూపేణసత్త్వంవారయతి (అసచ్చేతి) సయోహైతదిత్యాదినాయఏవమేతదిత్యాదేర్వాక్యస్యార్థమాహ (కస్యైతదితి) యథావిజ్ఞానస్యైవంఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) పఞ్చమీపరామృష్టంస్పష్టయతి (సత్యంహీతి) ౧

రం— హృదయస్యప్రజాపతిత్వేనోపాసనాముక్త్వాసత్యత్వేనోపాసనామాహ (తద్వైతదేతదేవతదాసేత్యాదినా) వైశబ్దోవధారణే తద్వై- తదేవతత్- తాదృశంహృదయమేవదేవతదాస. ఏతత్-వక్ష్యమాణంతత్సతాస్యర్థః కింతదాసేత్యత్రాహ (సత్యమేవేతి) * ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపే ఇత్యత్రసత్యచ్ఛబ్దితం మూర్తంచామూర్తంచ - సత్యం అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మకంభూతమిత్యర్థః తదుపాసనస్యఫలమాహ (సయోహైతన్మహద్యక్షంప్రథమజంవేదసత్యంబ్రహ్మేత్యాదినా) యఃకశ్చిదేతత్-హృదయంమహత్ యక్షం- పూజ్యం ప్రథమజం- ప్రథమజాతం సర్వస్మాత్పూర్వజాతాత్ ప్రథమజం సత్యం- అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మకం బ్రహ్మేత్యేవమిదియఃకశ్చిదేతద్ధృదయంవేద-ఉపాస్తే సఇమాన్లోకాన్జయతి జితః-వశీకృతః ఇన్న్వ-ఇత్థం. అసౌ-శత్రురుపాసకస్య కస్య. యథాబ్రహ్మణాజితః అసత్-అసత్ప్రతియోగీభవేదిత్యర్థః తస్యైతత్ఫలమితిపునర్నిగమయతి (యఏవమేతన్మహద్యక్షంప్రథమజంవేదసత్యంబ్రహ్మేతి) యఃఏవంమహద్యక్షంప్రథమజంసత్యంహృదయముపాస్తే- తచ్ఛత్రోరసత్త్వంయుక్తమేవ.హి-యతఏతదుపాస్యంసత్యంబ్రహ్మ-అతోయంసత్యోపాసకఇత్యత సదుపాసకస్యసత్త్వంతద్విరోధినశ్చాసత్త్వంయుక్తమేవేతిభావః ౧

శం— సత్యస్యబ్రహ్మణస్స్తుత్యర్థమిదమాహ *మహద్యక్షంప్రథమజమిత్యుక్తం- తత్కథం ప్రథమజత్వమిత్యుచ్యతే (ఆపఏవేదమగ్రఆసుః) ఆపఇతి - కర్మసమవాయిన్యోఽగ్నిహోత్రాద్యాహుతయః. అగ్నిహోత్రాద్యాహుతేర్ద్రవాత్మకత్వాదప్త్వం. తాశ్చాపోఽగ్నిహోత్రాదికర్మాపవర్గోత్తరకాలం కేనచిదదృష్టేనసూక్ష్మేణాత్మనాకర్మసమవాయిత్వమపరిత్యజన్త్యః ఇతరభూతసహితాఏవ - నకేవలాః కర్మసమవాయిత్వాత్తుప్రాధాన్యమపామితి సర్వాణ్యేవభూతాని ప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతావస్థానిక్రియాసహితానినిర్దిశ్యన్తే. అపఇతి భూతపరిణతభూతా జగతోఽవ్యాకృతాత్మనాఽవస్థితాః. తాఏవేదం- సర్వంనామరూపవికృతంజగదగ్రఆసుః నాన్యత్కిఞ్చిద్వికారజాతమాసీత్) తాఃపునరాపస్సత్యమసృజన్త తస్మాత్సత్యంబ్రహ్మప్రథమజం తదేతద్ధిరణ్యగర్భస్యసూత్రాత్మనోజన్మ- యదవ్యాకృతస్యజగతోవ్యాకరణం. తత్సత్యంబ్రహ్మ. కుతః మహత్త్వాత్ కథంమహత్త్వమితి ఆహ- యస్మాత్సర్వస్యస్రష్టృ. కథం యత్సత్యంబ్రహ్మ- తత్ప్రజాపతిం- ప్రజానాంపతింవిరాజంసూర్యాదికరణమసృజతేత్యనుషఙ్గః. (ప్రజాపతిర్దేవాన్) సవిరాట్ ప్రజాపతిర్దేవానసృజత. యస్మాత్సర్వమేవంక్రమేణసత్యాద్బ్రహ్మణోజాతం- తస్మాన్మహత్సత్యంబ్రహ్మ కథంపునర్యక్షమితి. ఉచ్యతే-తే- ఏవంసృష్టాదేవాఃపితరమపివిరాజమతీత్యతదేవసత్యంబ్రహ్మోపాసతే. అతఏవప్రథమజంమహద్యక్షం. తస్మాత్సర్వాత్మనోపాస్యంతత్. తస్యాపిసత్యస్యబ్రహ్మణోనామసత్యమితి. తదేతత్త్ర్యక్షరం కానితాన్యక్షరాణీతి. ఆహ- సఇత్యేకమక్షరం తీత్యేకమక్షరం. తీతి-ఇకారానుబన్ధోనిర్దేశార్థః. యమిత్యేకమక్షరం(తత్రతేషాంప్రథమోత్తమేఅక్షరే-సకారయకారౌసత్యం- మృత్యురూపాభావాత్. మధ్యతః-మధ్యమనృతం. అనృతంహిమృత్యుః-మృత్య్వనృతయోస్తకారసామాన్యాత్. తదేతదనృతం- మృత్యురూపముభయతస్సత్యేన-

ఉ.— తద్యత్తత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తావేతావన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితౌ రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ప్రతిష్ఠితః ప్రాణైరయమముష్మిన్స యదోత్క్రమిష్యన్భవతి శుద్ధమేవైతన్మణ్డలం పశ్యతి నైనమేతే రశ్మయః ప్రత్యాయన్తి॥ ౧

సకారయకారలక్షణేన పరిగృహీతం - వ్యాప్తం అన్తర్భావితం సత్యరూపాభ్యాం. అతోఽకిఞ్చిత్కరం తత్సత్యభూయమేవ - సత్యబాహుళ్యమేవ భవతి ఏవం సత్యబాహుళ్యం సర్వస్య, మృత్యోరనృతస్యాకిఞ్చిత్కరత్వం, య ఏవం విద్వాన్ - తమేవం విద్వాంసమనృతం కదాచిత్ప్రమాదోక్తం న హినస్తి ... ౨

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ — ఇదమా బ్రాహ్మణం గృహ్యతే తస్యానన్తరసఙ్గతిమాహ (మహదితి) ఆసుతీనామేవ కర్మసమవాయిత్వం - న త్వహమిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) యద్యప్యాపస్సోమాద్యాహుతీరూపేణ కర్మసమవాయిన్యః - తథాప్యుత్తరకాలే కథం తాసాం తిష్ఠత్త్వం - కర్మణోఽస్థాయిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాశ్చేతి) కర్మసమవాయిత్వమపరిత్యజన్త్య ఏవ తత్సమ్బన్ధిత్వేనాపః ప్రథమం ప్రవృత్తాస్తన్నాశోత్తరకాలం సూక్ష్మేణాదృష్టేనాత్మనా - అతీన్ద్రియేణాత్మనా తిష్ఠన్తీతి యోజనా ఆప ఇతి విశేషణం భూతాన్తరవ్యావృత్త్యర్థమితి మతిం వారయతి (ఇతరేతి) కథం తర్హి తాసామేవ సృష్టావుపాదానం - తదాహ (కర్మేతి) ఇతి - తాసామేవాత్ర గ్రహణమితి శేషః వివక్షితపదార్థం నిగమయతి (సర్వాణ్యేవేతి) పదార్థముక్తమనూద్య వాక్యార్థమాహ (తా ఇతి) యథాస్థాయథోక్తా ఆపః - తా ఏవేతి యచ్ఛబ్దానుబన్ధేన యోజనా "సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మే"తి శ్రుతం సత్యం కథం భూతాన్తరసహితాభ్యోఽద్భ్యో జాయతే - తత్రాహ (తదేతదితి) తస్య బ్రహ్మత్వం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (తత్సత్యమితి) సత్యస్య బ్రహ్మణో మహత్త్వం ప్రశ్నద్వారా సాధయతి (కథమిత్యాదినా) తస్య సర్వస్రష్టృత్వం ప్రశ్నద్వారేణ స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) మహత్త్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) విశేషణత్రయే సిద్ధఫలితమాహ (తస్మాదితి) తన్యాపీత్యపి శబ్దో హృదయబ్రహ్మదృష్టాన్తార్థః బుద్ధిపూర్వకమనృతం వదతః పాపం బాధకమిత్యభిప్రేత్య విశినష్టి (ప్రమాదోక్తమితి) ౨

ఇతి బృహదారణ్యకే - సప్తమాధ్యాయే - చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

శం — సత్యస్య బ్రహ్మణః స్తుత్యర్థం "మహద్యక్షం ప్రథమజ"మిత్యుక్తం - తత్కథం ప్రథమజత్వమిత్యత్రాహ (ఆప ఏవేదమగ్ర ఆసు రిత్యాది) ఇదం - వ్యాకృతం జగత్ అగ్రే - ఉత్పత్తేః ప్రాక్ ఆప ఏవాసుః - అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మనా అవర్తతేత్యర్థః (తా ఆపస్సత్యమసృజన్త) తా ఆపః - అవ్యాకృతపఞ్చభూతాని సత్యం - పఞ్చీకృతపఞ్చభూతాత్మకం కార్యమణ్డమసృజన్తేత్యర్థః. (సత్యం బ్రహ్మ) తచ్చ సత్యం బ్రహ్మ - చతుర్ముఖమసృజతేత్యర్థః. బ్రహ్మేతి నపుంసకత్వం ఛాన్దసం (బ్రహ్మ ప్రజాపతిం) బ్రహ్మ ప్రజాపతిం - దక్షాది ప్రజాపతిమసృజతేత్యర్థః జాతావేకవచనం (ప్రజాపతిర్దేవాన్) అసృజతేతి శేషః తే దేవాస్సత్యమేవోపాసత ఇత్యాదిస్పష్టం. (త్ర్యక్షరమితి) అత్ర తీతి ఇకారానుబన్ధో నిర్దేశార్థః. (ప్రథమోత్తమే అక్షరే సత్యం మధ్యతోఽనృతం) ప్రథమోత్తమే అక్షరే - సకారయకారౌ సత్యం - మృత్యురూపాభావాత్. మధ్యతః - మధ్యాక్షరం తకారస్వనృతం. అనృతం హి మృత్యుః - మృత్యువనృతయోస్తకారసామాన్యాత్. (తదేతదనృతముభయతస్సత్యేన పరిగృహీతం సత్యభూయమేవ భవతీత్యాది) తదేతదనృతం మృత్యురూపం ఉభయతస్సత్యేన - సకారయకారలక్షణేన పరిగృహీతం - వ్యాప్తం అన్తర్భావితం - సత్యబాహుళ్యమేవ భవతి. (నైనం విద్వాంసమనృతం హినస్తి) ఏవం సత్యబాహుళ్యం సర్వస్య, మృత్యోరనృతస్యాకిఞ్చిత్కరత్వం, య ఏవం విద్వాన్ - తమేనం విద్వాంసమనృతం ప్రమాదోక్తం కదాచిదపి న హినస్తీత్యర్థః ౨

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యం.

శం — అస్మిన్నధునా సర్వస్య బ్రహ్మణః సంస్థానవిశేష ఉపాసనముచ్యతే తద్యత్ కిం తత్ యత్సత్యం బ్రహ్మ ప్రథమజం. కిం అసౌ సః కోఽసౌ ఆదిత్యః కః పునరసావాదిత్యః. య ఏషః కః ఏషః. య ఏతస్మిన్నాదిత్యమణ్డలే పురుషోఽభిమానీ - సోఽసౌ సత్యం బ్రహ్మ. యశ్చాయమధ్యాత్మం దక్షిణేఽక్షన్ - అక్షణి పురుషః. ఏకస్తావత్సత్యం బ్రహ్మేతి సమ్బన్ధః. తావేతావాదిత్యాక్షిస్థౌ పురుషావేకస్య సత్యస్య బ్రహ్మణస్సంస్థానవిశేషౌ యస్మాత్ - తస్మాదన్యోన్యస్మిన్ - ఇతరేతరస్మిన్ ఆదిత్యశ్చాక్షుషే, చాక్షుషశ్చాదిత్యే, ప్రతిష్ఠితౌ - అధ్యాత్మాధిదైవతయోరన్యోన్యోపకార్యోపకారకత్వాత్ కథం ప్రతిష్ఠితావితి. ఉచ్యతే - రశ్మిభిః ప్రకాశేనానుగ్రహం కుర్వన్నేషః - ఆదిత్యోఽస్మిన్ - చక్షుష్యధ్యాత్మే ప్రతిష్ఠితః అయం చ - చాక్షుషః ప్రాణైరాదిత్యమనుగృహ్ణన్నముష్మిన్ - ఆదిత్యాధిదైవే ప్రతిష్ఠితః. (సః - అస్మిఞ్ఛరీరే విజ్ఞానమయో భోక్తా యదా - యస్మిన్కాలే ఉత్క్రమిష్యన్భవతి - తదా స చాక్షుష ఆదిత్యపురుషో రశ్మీనుపసంహృత్య కేవలేనౌదాసీన్యేన రూపేణ వ్యవతిష్ఠతే తదాయం విజ్ఞానమయః పశ్యతి శుద్ధమేవ - కేవలం, విరశ్మి(?) చన్ద్రమణ్డలమివ.) తదేతదరిష్టదర్శనం ప్రాసఙ్గికం ప్రదర్శ్యతే. కథం నామ పురుషః కరణీయే యత్నవాన్స్యాదితి నైనం - చాక్షుషం పురుషమురీకృత్య తం ప్రత్యనుగ్రహాయ ఏతే రశ్మయస్స్వాధికారవ్యవశాత్ పూర్వమాగచ్ఛన్తోఽపి పునస్తత్కర్మక్షయమనురుధ్యమానా ఇవ నాయన్తి - న ప్రత్యాగచ్ఛన్త్యేనం. అతోఽవగమ్యతే పరస్పరోపకార్యోపకారకభావాత్సత్యస్యైవైకస్యాత్మనోఽంశావేతావితి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (అస్మిన్నిత్యాదినా) తత్రాధిదైవికం స్థానవిశేషముపన్యస్యతి (తదిత్యాదినా) స

ఉ.— య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషస్తస్య భూరితి శిర ఏకꣳ శిర ఏకమేతదక్షరం భువ ఇతి బాహూ ద్వౌ బాహూ ద్వే ఏతే అక్షరే స్వరితి ప్రతిష్ఠా ద్వే ప్రతిష్ఠే ద్వే ఏతే అక్షరే తస్యోపనిషదహరితి హన్తి పాప్మానం జహాతి చ య ఏవం వేద॥ ౨

యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తస్య భూరితి శిర ఏకꣳ శిర ఏకమేతదక్షరం భువ ఇతి బాహూ ద్వౌ బాహూ ద్వే ఏతే అక్షరే స్వరితి ప్రతిష్ఠా ద్వే ప్రతిష్ఠే ద్వే ఏతే అక్షరే తస్యోపనిషదహమితి హన్తి పాప్మానం జహాతి చ య ఏవం వేద॥ ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్. ౩

ప్రసిద్ధిత్యాద్యాభ్యాం స్థానవిశేషం దర్శయతి (యశ్చేత్యాదినా) ప్రదేశభేదవర్తినో స్థానభేదేన భేదం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (తావేతావితి) అన్యోన్యస్యోపకార్యోపకారకత్వేనాన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) ప్రాణైః- చక్షురాదిభిరిన్ద్రియైరితి యావత్. అనుగృహ్ణన్- [illegible] ప్రకాశయన్నిత్యర్థః. ప్రాసఙ్గికం- ఉపాసనాప్రసఙ్గాగతమిత్యర్థః తత్ప్రదర్శనస్య కిం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) పురుషద్వయస్యాన్యోన్యోపకార్యోపకారకత్వముక్తం నిగమయతి (నైత్యాదినా) పునశ్శబ్దేనప్పుతేరుత్తరకాలో గృహ్యతే రశ్మీనామచేతనత్వాదివశబ్దః పునర్నకారోచ్చారణమన్వయప్రదర్శనార్థం. ౧

రం — ఏవం సత్యత్వేన హృదయోపాసనముక్త్వా అథ్యాదిత్యాన్తర్వర్తినో బ్రహ్మణోఽక్షికారత్వరూపసత్యత్వేన వ్యాహృతిశరీరత్వేన చోపాసనం వర్ణయతి (తద్యత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్పురుష ఇత్యాదినా) తద్యత్ప్రసిద్ధం సత్యం- అసౌ స ఆదిత్యః స క ఇత్యత్రాహ (య ఏష ఇత్యాది) *య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే *య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః అక్షన్- అక్షీత్యర్థః. (తావేతావన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితౌ రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ ప్రతిష్ఠితః ప్రాణైరయమముష్మిన్) అధిదైవతమధ్యాత్మం చావస్థితావాదిత్యచాక్షుషపురుషావన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితౌ - పరస్పరోపకారకౌ భవతః. రశ్మిద్వారా ఆదిత్యపురుషశ్చాక్షుషపురుషస్యోపకారకః- ఆదిత్యరశ్మిసమ్బన్ధాభావే చాక్షుషపురుషస్య పరమాత్మనః స్వకార్యాసామర్థ్యాత్ చాక్షుషశ్చ పురుషః ప్రాణద్వారా ఆదిత్యస్యోపకారకః- ప్రాణనాభావే ఆదిత్యపురుషస్య పరమాత్మనః ప్రకాశకత్వాభావాత్. (స యదోత్క్రమిష్యన్ భవతి శుద్ధమేవైతన్మణ్డలం పశ్యతి నైనమేతే రశ్మయః ప్రత్యాయన్తి) ఏవం విద్వానుత్క్రమిష్యన్ యదా భవతి తదా శుద్ధమేవైతన్మణ్డలం రశ్మిప్రతిఘాతరహితం పశ్యతీత్యర్థః. సూర్యస్య రశ్మయః ఏనం ప్రతి- ప్రతికూలం నాయన్తి - అస్యోపాసకస్య చక్షుః ప్రతిఘాతాయ న ప్రభవన్తీత్యర్థః. చక్షురాదిత్యమణ్డలస్థయోః పురుషయోః పరస్పరోపకార్యోపకారకభావజ్ఞానవైభవాదితి భావః. ౧

శం.— తత్ర యోఽసౌ. కః య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషస్సత్యనామా - తస్య వ్యాహృతయోఽవయవాః కథం భూరితి యేయం వ్యాహృతిః - సాఽస్య శిరః ప్రాథమ్యాత్. తత్ర సామాన్యం స్వయమేవాహ శ్రుతిః. ఏకం - ఏకసఙ్ఖ్యాయుక్తం శిరః తథైతదక్షరమేకం భూరితి. భువ ఇతి బాహూ - ద్విత్వసామాన్యాత్. ద్వౌ బాహూ ద్వే ఏతే అక్షరే. తథా స్వరితి ప్రతిష్ఠా. ద్వే ప్రతిష్ఠే ద్వే ఏతే అక్షరే ప్రతిష్ఠే- పాదౌ ప్రతితిష్ఠత్యాభ్యామితి. తస్యాస్య వ్యాహృత్యవయవస్య సత్యస్య బ్రహ్మణ ఉపనిషత్ - రహస్యమభిధానం. యేనాభిధానేనాభిధీయమానం తద్బ్రహ్మాభిముఖీభవతి లోకవత్. కోఽసావితి ఆహ (అహరితి) అహరితి హన్తేర్జహాతేశ్చేతి యో వేద-స హన్తి జహాతి చ పాప్మానం- య ఏవం వేద ౨

ఆ.— తత్ర- స్థానద్వయసమ్బన్ధినస్సత్యస్య బ్రహ్మణో ధ్యానే ప్రస్తుతే సతీత్యర్థః. (తత్రేతి) ప్రణవవ్యాహృతౌ శిరోదృష్ట్యారోపే వివక్షితే తస్యాపి విద్యావిశేషస్పష్టిః (తస్యేత్యాదినా) యథా లోకే గవాదిస్స్వనామాభిధానేనాభిధీయమానః సమ్ముఖీభవతి- తద్వదిత్యాహ (లోకవదితి) నామోపాస్తిఫలమాహ (అహరితి చేతి) ౨

రం — (య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషస్తస్య భూరితి శిరః) ఆదిత్యమణ్డలేవర్తమానస్య సత్యపురుషస్య భూరితి వ్యాహృతిశ్శిర ఇత్యర్థః తచ్ఛిరస్త్వేన ధ్యానం కర్తవ్యమితి భావః తత్రోపపత్తిమాహ (ఏకం శిర ఏకమేతదక్షరం) ఏకత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాదితి భావః తథా- భువ ఇతి వ్యాహృతిర్బాహూ ధ్యాతవ్యా. తత్రోపపత్తిమాహ (ద్వౌ బాహూ ద్వే ఏతే అక్షరే) ద్విత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాదితి భావః (స్వరితి ప్రతిష్ఠా) ప్రతిష్ఠా- పాదావిత్యర్థః. తత్రోపపత్తిమాహ (ద్వే ప్రతిష్ఠే ద్వే ఏతే అక్షరే ఇతి) (తస్యోపనిషదహరితి) తస్య- ఆదిత్యమణ్డలాన్తర్వర్తినః పురుషస్య అహరిత్యుపనిషత్- రహస్యనామేత్యర్థః ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * సమ్బన్ధాదేవమన్యత్రాపీత్యత్ర * ఉపనిషత్ - రహస్యనామధేయమిత్యర్థ ఇతి. అహరిత్యస్య హన్తేర్జహాతేశ్చ రూపసమ్భవమభిప్రేత్య తదనుసారేణ ఫలమాహ (హన్తి పాప్మానం జహాతి చ య ఏవం వేదేతి) య ఏవం వేద- ఉపాస్తే. స పాప్మానం హన్తి జహాతి చేత్యర్థః ౨

శం.— ఏవం- యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషః - తస్య భూరితి శిర ఇత్యాది సర్వం సమానం తస్యోపనిషదహమితి- ప్రత్యగాత్మభూతత్వాత్. పూర్వవద్ధన్తేర్జహాతేశ్చేతి.. ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

౬.— మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్యస్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా స ఏష సర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిస్సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదంకిఞ్చ॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠం బ్రాహ్మణమ్.

ఆ — యథా మణ్డలపురుషస్య వ్యాహృత్యవయవస్యోపనిషత్ [illegible] స్యాధిదైవతముపాసనముక్తం- [illegible] చాక్షుషపురుషస్యోక్తవి శేషణస్యోపాసనముచ్యత ఇత్యాహ (ఏవమితి) చాక్షుషస్యపురుషస్యకథమహమిత్యుపనిషదిష్యతే - తత్రాహ (ప్రత్యగితి) హన్తీజహాతి చాహమిత్యేతద్రూపమితి యో వేద- సహన్తి పాప్మానం [illegible] వాక్యం యోజ్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

శం — ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుష ఇత్యాదౌ. తస్యోపనిషదహమిత్యపిపూర్వవద్రూపం తదనుసారిఫలంచ హన్తిపాప్మానం జహాతిచయ ఏవం వేదేతి. ఇదంచచిన్తితం గుణోపసంహారపాదే- * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నిత్యాదినా అధ్యాత్మవ్యస్తయా వ్యాహృతిశరీరకతయా చోపాస్యత్వేనోపదిష్టస్య బ్రహ్మణః *తస్యోపనిషదహరిత్యధిదైవతం * తస్యోపనిషదహమిత్యధ్యాత్మమితి యే అహరిత్యహమితి చరహస్యనామనీ ఉపదిష్టే - తే కిం స్థానవిశేషనియతే- అతశ్చ [illegible] విశిష్టస్యైవ, అహమితి చనామా క్షిస్థపురుషస్యైవేతి, నియమోఽస్తి- ఉత నేతిచిన్తాయాం పూర్వపక్ష ఉచ్యతే-*సమ్బన్ధాదేవమన్యత్రాపి యథా మనోమయత్వాదివిశిష్టస్యైకత్వాదుపాస్యైక్యేనవిద్యైక్యాత్ శాణ్డిల్యవిద్యాయాం గుణోపసంహారః- ఏవమత్యాదిత్యసమ్బన్ధినో బ్రహ్మణస్సత్యస్య వ్యాహృతిశరీరకస్యైకత్వేన విద్యైక్యాత్ తత్సమ్బన్ధినోర్నామ్నోరప్యనియమేన స్థానద్వయేఽప్యుపసంహార ఇతి. ఏవం ప్రాప్త ఉచ్యతే- * న వా విశేషాత్. * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషః తావేతావన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితావితి [illegible] యా ప్రధానోపాస్యభేదప్రతీతేః, ఆదిత్యాక్షిస్థానభేదేన రూపభేదాచ్చ విద్యాభేదాన్నామ్నోరనియమేన స్థానద్వయేఽప్యుపసంహారః *దర్శయతిచ. * తస్యైతస్యతదేవరూపం యదముష్యరూపమిత్యాదిశాస్త్రేణ్యాక్షిస్థానభేదేపరస్పరగుణప్రాప్తి [illegible] చాక్షుషే పురుషే ఆదిత్యపురుషరూపాద్యతిదేశేన యదిహస్థానభేదేపి పరస్పరగుణప్రాప్తిః- తర్హ్యతిదేశానర్థక్యమేవస్యాత్ అతఆదిత [illegible] స్యైవాహరితినామ-అక్షిస్థస్యైవాహమితినామేతివ్యవస్థైతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ... ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఉపాధీనామనేకత్వాత్ అనేకవిశేషణత్వాచ్చ తస్యైవ ప్రకృతస్యైవ బ్రహ్మణో మనఉపాధివిశిష్టస్యోపాసనం విధిత్సన్నాహ- మనోమయః- మనః ప్రాయః. మనస్యుపలభ్యమానత్వాత్, మనసా వోపలభ్యత ఇతి మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్యః- భా ఏవ సత్యం - సద్భావః స్వరూపం యస్య సోఽయం భాస్సత్యః. భాస్వర ఇత్యేతత్. మనసస్సర్వార్థావభాసకత్వాన్మనోమయత్వాచ్చాస్య భాస్వరత్వం. తస్మిన్నన్తర్హృదయే - హృదయస్యాన్తః తస్మిన్నిత్యేతత్. యథా వ్రీహిర్వా యవో వా పరిమాణతః- ఏవం పరిమాణస్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యోగిభిర్దృశ్యత ఇత్యర్థః స ఏష సర్వస్యేశానః- సర్వస్య- స్వభేదజాతస్యేశానః- స్వామీ. స్వామిత్వేపి సకశ్చిదమాత్యాదితన్త్రః - అయంతు నతథా. కిం తర్హి. అధిపతిః - అధిష్ఠాయ పాలయితా. (సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదంకించ) యత్కించిత్సర్వం జగత్- తత్సర్వం ప్రశాస్తి. ఏవం మనోమయస్యోపాసనాత్తథారూపాపత్తిరేవ ఫలం-*తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి బ్రాహ్మణం. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (ఉపాధీనామితి) అనేకవిశేషణత్వాచ్చ- ప్రత్యేకం తేషామితి శేషః తత్ప్రాయత్వే హేతుమాహ (మనసీతి) ప్రకారాన్తరేణ తత్ప్రాయత్వమాహ (మనసా వేతి) తస్య భాస్వరరూపం సాధయతి (మనస ఇతి) తస్య ధ్యానార్థం స్థానం దర్శయతి (తస్మిన్నితి) సోపాధికవిదంపరిమాణం- స్వాభావికం త్వానన్త్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (స ఏష ఇతి) యదుక్తం సర్వస్యేశాన ఇతి - తన్నిగమయతి (సర్వమితి) యథాఽన్యత్ర- తథాత్రాఫలశ్రుతేరఫలమిదముపాసనమకార్యమితి చేత్. నేత్యాహ (ఏవమితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— శాణ్డిల్యవిద్యామాహ (మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్య ఇత్యాదినా) మనోమయః- విశుద్ధమనోగ్రాహ్యః. భాః- భారూపః సమానప్రకరణే శాణ్డిల్యే * మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూప ఇతి శ్రవణాత్. సత్యః - నిర్వికారః. దేహాదిష్వగ్నిసేవిపి నిర్వికార ఇతి యావత్. (తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా) అన్తర్హృదయే- హృదయాన్తర్వర్తి స్తదవచ్ఛేదనిబన్ధనస్వల్పపరిమాణ ఇత్యర్థః. (స ఏష సర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిస్సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కించ) సర్వస్యేశానః- నియన్తా సర్వస్యాధిపతిః- శేషీ. సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కించ - ప్రశాసనేన ధారక ఇత్యర్థః. అత్ర నియన్తృత్వధారకత్వశేషిత్వాని త్రీణ్యభివ్యక్తాని. అత్ర వశిత్వాదేర్బృహదారణ్యకమాధ్యన్దినశాఖాగతస్య ఛాన్దోగ్యశాణ్డిల్యవిద్యాగతసత్యసఙ్కల్పత్వవితతిరూపత్వాత్ వేద్యరూపాభేదాభావాత్ విద్యైక్యమితి ద్రష్టవ్యం. గుణోపసంహారపాదే ఏకస్యామేవ వాజసనే

ఉ.— విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుర్విదానాద్విద్యుద్విద్యత్యేనం పాప్మనో య ఏవం వేద విద్యుద్బ్రహ్మేతి విద్యుద్ధ్యేవ బ్రహ్మ॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమం బ్రాహ్మణమ్.

వాచం ధేనుముపాసీత తస్యాశ్చత్వారః స్తనాః స్వాహాకారో వషట్కారో హన్తకారః స్వధాకార స్తస్యై ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తి స్వాహాకారం చ వషట్కారం చ హన్తకారం మనుష్యాః స్వధాకారం పితర స్తస్యాః ప్రాణ ఋషభో మనో వత్సః॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమం బ్రాహ్మణమ్.

---

*యజుశ్శాఖాయాం అగ్నిరహస్యే *స ఆత్మానముపాసీత మనోమయం ప్రాణశరీరం భారూపం సత్యసఙ్కల్పమాకాశాత్మానమితి శ్రుతశాణ్డిల్యవిద్యాతః *మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్య స్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా స ఏష సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిః సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిం చేతి శ్రుతాశాణ్డిల్యవిద్యాభిద్యతే. సత్యసఙ్కల్పత్వవశిత్వరూపగుణభేదాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే. *సమానఏవంచాభేదాత్ ఉభయత్రాపి మనోమయత్వాదికే సమానే సతి వశిత్వాదేస్సత్యసఙ్కల్పత్వవితతిరూపత్వేన వశిత్వసత్యసఙ్కల్పత్వయోరభేదాద్రూపభేదాభావాద్విద్యైక్యమితి స్థితం ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమం బ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం — తథైవోపాసనాన్తరం సత్యస్య బ్రహ్మణోఽపి విశిష్టఫలమారభ్యతే (విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుః) విద్యుతో బ్రహ్మణో నిర్వచనముచ్యతే. విదానాత్ - అవఖణ్డనాత్తమసః. మేఘాన్ధకారం విదార్య హి అవభాసతే విద్యుత్ ఏవం గుణం విద్యుద్బ్రహ్మేతి యో వేద. అసౌ విద్యతి - అవఖణ్డయతి వినాశయతి పాప్మనః ఏనం - ఆత్మానం ప్రతి ప్రతికూలభూతాః పాప్మానో యే - తాన్సర్వాన్ పాప్మనోఽవఖణ్డయతీత్యర్థః య ఏవం వేద విద్యుద్బ్రహ్మేతి. తస్యానురూపం ఫలం - విద్యుద్ధి - యస్మాద్బ్రహ్మ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ — బ్రాహ్మణాన్తరముపాస్యాన్తరం భజతే (తథైవేత్యాదినా) తమసో విదానాద్విద్యుదితి సమ్బన్ధః తదేవ స్ఫుటయతి (మేఘేతి) ఉక్తమేవ ఫలం ప్రకటయతి (ఏనమితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుః) విద్యుతి బ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేతి కేచిదాహుః. విద్యుతి బ్రహ్మధ్యానే హేతుభూతం సాదృశ్యమాహ (విదానాద్విద్యుత్) మేఘాన్తస్స్థితాన్ధకారఖణ్డనాత్ విద్యుత్. బ్రహ్మ చాజ్ఞానలక్షణతమఃఖణ్డకమితి విద్యుత్స్వమస్తీతి భావః. (విద్యత్యేనం పాప్మనో య ఏవం వేద విద్యుద్బ్రహ్మేతి విద్యుద్ధ్యేవ బ్రహ్మ) యః విద్యుద్బ్రహ్మేత్యేవం వేద. ఏనం పాప్మనో విద్యతి. ఏనం ప్రతి ప్రతికూలభూతా యే పాప్మానః - తాన్ సర్వాన్ విద్యతి- విశేషేణ ద్యతి- ఖణ్డయతి. *దో అవఖణ్డనే ఇతి హి ధాతుః. తత్రోపపత్తిమాహ (విద్యుద్ధ్యేవ బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మణో విద్యుద్వత్ ఖణ్డకత్వాదిత్యర్థః ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— పునరుపాసనాన్తరం తస్యైవ బ్రహ్మణః వాగ్వై బ్రహ్మేతి వాగితి- శబ్దః త్రయీ. తాం వాచం ధేనుం- ధేనురివ ధేనుః యథా ధేనుశ్చతుర్భిః స్తనైః స్తన్యం పయః క్షరతి వత్సాయ - ఏవం వాగ్ధేనుర్వక్ష్యమాణైః స్తనైః పయ ఇవాన్నం క్షరతి దేవాదిభ్యః కే పునస్తే స్తనాః, కే వా తే- యేభ్యః క్షరతి,. తస్యా ఏతస్యా వాచో ధేన్వా ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తి వత్సస్థానీయాః కౌ తౌ (స్వాహాకారం చ వషట్కారం చ) ఆభ్యాం హి హవిర్దీయతే దేవేభ్యః. (హన్తకారం మనుష్యాః) హన్త ఇతి మనుష్యేభ్యోఽన్నం ప్రయచ్ఛన్తి (స్వధాకారం పితరః) స్వధాకారేణ హి పితృభ్యస్స్వధాం ప్రయచ్ఛన్తి తస్యాః- ధేన్వా వాచః ప్రాణ ఋషభః- ప్రాణేన హి వాక్ ప్రసూయతే (మనో వత్సః) మనసా హి ప్రస్నావ్యతే. మనసా హ్యాలోచితే విషయే వాక్ప్రవర్తతే. తస్మాన్మనో వత్సస్థానీయం ఏవం వాగ్ధేనూపాసకస్తాద్భావ్యమేవ ప్రతిపద్యతే ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ — బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (పునరితి) తాం ధేనుం- ఉపాసీతేతి సమ్బన్ధః. వాచో ధేన్వాశ్చ సాదృశ్యం విశదయతి (యథేత్యాదినా) స్తనచతుష్టయం భోక్తృత్రయం చ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కే పునరిత్యాదినా) కథం దేవా యథోక్తౌ స్తనావుపజీవన్తి - తత్రాహ (ఆభ్యాం హీతి) హన్త- యద్యపేక్షితమిత్యర్థః. స్వధాం- అన్నం. ప్రస్నావ్యతే- ప్రస్నుతా- క్షరణోద్యతా క్రియతే. మనసా హీత్యా

ఉ.— అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యోఽయమన్తఃపురుషే యేనేదమన్నం పచ్యతే యదిదమద్యతే తస్యైష ఘోషో భవతి యమేతత్కర్ణావపిధాయ శృణోతి స యదోత్క్రమిష్యన్భవతి నైనం ఘోషꣳ శృణోతి॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమం బ్రాహ్మణమ్.

యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా రథచక్రస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స ఆదిత్యమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా డమ్బరస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స లోకమాగచ్ఛత్యశోకమహిమం తస్మిన్వసతి శాశ్వతీః సమాః॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే దశమం బ్రాహ్మణమ్

దనోక్తం వివృణోతి (మనసేతి) ఫలాశ్రవణాదేతదుపాసనమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) తాదాత్మ్యం-యథోక్తం వాగుపాధికబ్రహ్మరూపత్వమిత్యర్థః ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయేఽష్టమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం.— ఉపాసనాన్తరమాహ (వాచం ధేనుముపాసీతేత్యాదినా) త్రయీలక్షణాం వాచం ధేనురిత్యుపాసీతేత్యర్థః తస్యాశ్చత్వారస్తనా ఇత్యాదిస్పష్టం (తస్యై ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తీతి) తస్యై-తస్యాః. వాగ్ధేన్వా ఇత్యర్థః (స్వాహాకారం చ వషట్కారం చేతి) స్వాహాకారేణ వా వషట్కారేణ వా దేవేభ్యో హవిః ప్రదానాదితి భావః (హన్తకారం మనుష్యాః) హన్తేతి హి మనుష్యయజ్ఞే మనుష్యేభ్యోఽన్నం ప్రయచ్ఛన్తీతి భావః (స్వధాకారం పితరః) స్వధాకారేణ హి పితృభ్యః స్వధాం ప్రయచ్ఛన్తీతి భావః (తస్యాః ప్రాణ ఋషభః) ప్రాణేన హి వాక్ ప్రసూయతే ప్రసూయతే-స్వకార్యాయాదిత్యర్థః (మనో వత్సః) మనసా హి ప్రస్నావ్యతే మనసా హ్యాలోచితే విషయే వాక్ప్రవర్తతే- తస్మాన్మనో వత్సస్థానీయమితి భావః ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం.— (అయమగ్నిర్వైశ్వానరః) పూర్వవదుపాసనాన్తరం. అయమగ్నిర్వైశ్వానరః. కోఽయమగ్నిరిత్యాహ-యోఽయమన్తఃపురుషే. కిం శరీరారమ్భకః, నేత్యుచ్యతే-యేన-అగ్నినా వైశ్వానరాఖ్యేనేదమన్నం పచ్యతే కిం తదన్నం. యదిదమద్యతే-భుజ్యతేఽన్నం ప్రజాభిః జాఠరోఽగ్నిరిత్యర్థః తస్యాసాధారణోపలక్షణార్థమిదమాహ- తస్య-అగ్నేరన్నం పచతో జాఠరస్యైష ఘోషో భవతి కోఽసౌ, యం-ఘోషం, ఏతదితి క్రియావిశేషణం. కర్ణావపిధాయ-అఙ్గుళీభ్యామపిధానం కృత్వా శృణోతి. తం ప్రజాపతిముపాసీత వైశ్వానరమగ్నిం అత్రాపి తాద్భావ్యం ఫలం. తత్ర ప్రాసఙ్గికమిదమరిష్టలక్షణముచ్యతే- సః- అత్ర శరీరే భోక్తా యదోత్క్రమిష్యన్భవతి- నైనం ఘోషం శృణోతి ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమనూద్య తస్య తాత్పర్యమాహ (అయమితి) అన్నస్యానస్య పక్తా తత్ప్రత్యావేదనమాహ (తస్యేతి) క్రియాయాః- శ్రవణస్యైతదితి విశేషణం. ఏతద్యథా భవతి తథేత్యర్థః. కోఽసావయమగ్న్యుపాధికస్య పురుషస్యోపాసనే ప్రస్తుతే సతీత్యాహ (తత్రేతి). . ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం.— ప్రసక్తానుప్రసక్తం నిరూప్య ప్రకృతముపక్రమమాహ (అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యోఽయమన్తఃపురుషే ఇత్యాది) కోఽసావిత్యత్రాహ (యేనేదమన్నం పచ్యతే యదిదమద్యతే ఇతి) యదిదమద్యతే- తదిదం భుజ్యమానం యేనాగ్నినా పచ్యతే- స వైశ్వానరాగ్నిరిత్యర్థః (తస్యైష ఘోషో భవతి యమేతత్కర్ణావపిధాయ శృణోతి) తస్య- వైశ్వానరాగ్నేః జాఠరస్యైష ఘోషో భవతి- యం- ఘోషం ఏతత్- ఇదానీం కర్ణావపిధాయ- కర్ణావఙ్గుళిభ్యామపిధాయ శృణోతి. తాదృశవైశ్వానరాగ్నౌ బ్రహ్మదృష్టిః కార్యేత్యర్థసిద్ధోఽర్థః (స యదోత్క్రమిష్యన్భవతి నైనం ఘోషం శృణోతి) తదానీం జాఠరాగ్నేరభావాదితి భావః ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— సర్వేష్వస్మిన్ప్రకరణ ఉపాసనానాం గతిరియం, ఫలం చోచ్యతే, యదా వై పురుషః - విద్వానస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- శరీరం పరిత్యజతి. స తదా వాయుమాగచ్ఛతి. అన్తరిక్షే తిర్యగ్భూతో వాయుః స్తిమితోఽభేద్యస్తిష్ఠతి స వాయుస్తత్ర-స్వాత్మని తస్మై- సమ్ప్రాప్తాయ విజిహీతే- స్వాత్మావయవాన్విగమయతి, ఛిద్రీకరోత్యాత్మానమిత్యర్థః. కింపరిమాణం ఛిద్రమితి. ఉచ్యతే- యథా రథచక్రస్య ఖం- ఛిద్రం ప్రసిద్ధపరిమాణం.

ఉ.— ఏతద్వై పరమం తపో యద్వ్యాహితస్తప్యతే పరమగ్ హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేదైతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమరణ్యగ్ హరన్తి పరమగ్ హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేదైతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమగ్నావభ్యాదధతి పరమగ్ హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేద॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశం బ్రాహ్మణమ్.

తేన- ఛిద్రేణ సః- విద్వానూర్ధ్వ ఆక్రమతే- ఊర్ధ్వం సన్ గచ్ఛతి స ఆదిత్యమాగచ్ఛతి ఆదిత్యో బ్రహ్మలోకం జిగమిషోర్మార్గనిరోధం కృత్వా స్థితః సోఽప్యేవంవిదే ఉపాసకాయ ద్వారం ప్రయచ్ఛతి- తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా డమ్బరస్య ఖం- వాదిత్రవిశేషస్య ఛిద్రపరిమాణం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి సోఽపి తస్మై తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖం ప్రసిద్ధం స తేన ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స లోకం- ప్రజాపతిమాగచ్ఛతి కింవిశిష్టం అశోకం- మానసేన దుఃఖేన వివర్జితమిత్యేతత్ అహిమం-హిమవర్జితం శారీరదుఃఖవర్జితమిత్యర్థః తం ప్రాప్య తస్మిన్వసతి శాశ్వతీః- నిత్యాస్సమాః-సంవత్సరానిత్యర్థః బ్రహ్మణో బహూన్కల్పాన్వసతీత్యేతత్.... ... ... ౧

సప్తమాధ్యాయే దశమబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ— బ్రాహ్మణాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (సర్వేషామితి) ఫలంచ- అశ్రుతఫలానామితి శేషః కిమితి విద్వాన్వాయుమాగచ్ఛతి- తమనపేక్ష్యైవ బ్రహ్మలోకం కుతో న గచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్తరిక్ష ఇతి) ఆదిత్యం ప్రత్యాగమనే హేతుమాహ (ఆదిత్య ఇతి) ఉక్తార్థే వాక్యం సాతయతి (తస్మా ఇతి) బహూన్కల్పాన్నిత్యా నరకల్పోక్తిః ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే దశమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం-- ఉత్క్రాన్తిప్రసఙ్గాద్బ్రహ్మవిదో గతిమాహ (యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమాగచ్ఛతీత్యాదినా) యదా బ్రహ్మవిత్పురుషః అస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- తదా అర్చిరాదిపూర్వపక్షపదుదఙ్మాసాబ్దద్వారా వాయుమాగచ్ఛతి. తస్మై- ఆగతాయ బ్రహ్మవిదే సః-వాయుః విజిహీతే- ఆత్మావయవాన్విగమయతి ఛిద్రీకరోతీత్యాత్మానమిత్యర్థః కింపరిమాణం ఛిద్రమిత్యత్రాహ (యథా రథచక్రస్య ఖమితి) రథచక్రమధ్యవర్తిరన్ధ్రం యత్పరిమాణం-తత్పరిమాణం ఛిద్రం కరోతి. తేన చ-ఛిద్రేణోర్ధ్వాగత్వా సః-బ్రహ్మవిత్ ఆదిత్యలోకమాగచ్ఛతీత్యర్థః. స చ *దేవలోకాదాదిత్యమితి శ్రుత్యా న్యస్యవిరోధ ఇతి వాచ్యం- * యోఽయం పవత ఏష దేవానాం గృహా ఇతి శ్రుతేర్వాయోరేవ తత్ర దేవలోకశబ్దవాచ్యత్వాత్. సూత్రితం చ *వాయుమబ్దాదవిశేషవిశేషాభ్యామితి. వాయుం అబ్దాత్- సంవత్సరాదూర్ధ్వమధిగచ్ఛేత్. అవిశేషవిశేషాభ్యాం- సామాన్యవిశేషాభ్యాం. దేవలోకశబ్దో హి సామాన్యశబ్దః వాయుశబ్దో విశేషః అతో వాయురేవ దేవలోక ఇతి స్థితం (తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా డమ్బరస్య ఖమిత్యాది) ఆదిత్యో బ్రహ్మలోకం జిగమిషోర్మార్గనిరోధం కృత్వా స్థితోఽపి తస్మై- ఏవంవిదే ఉపాసకాయ ప్రాప్తాయ డమ్బరాఖ్యవాద్యవిశేషస్య ఖం- ఛిద్రమివ ఛిద్రం కరోతి తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమ్య చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి. (తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖం) సోఽపి-చన్ద్రమాః తస్మై బ్రహ్మవిదే దున్దుభిరన్ధ్రసదృశం రన్ధ్రం కరోతి తచ్ఛిద్రేణ మార్గేణ స ఊర్ధ్వ ఉదక్ష్య విద్యుద్వరుణేన్ద్రప్రజాపతిలోకానతిక్రమ్య అశోకం- శోకశూన్యం అహిమం - హిమాద్యాధిదైవికదుఃఖశూన్యం పరబ్రహ్మలోకం గత్వా శాశ్వతీస్సమాః - అనన్తాన్ సంవత్సరాన్ తత్రైవ వసతి- స పునరావర్తత ఇత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే దశమబ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం.— ఏతద్వై పరమం తపః. కిం. యద్వ్యాహితః-వ్యాధితః. జ్వరాదిపరిగృహీతస్సన్ తప్యతే- ఏతదేతత్పరమం తప ఇత్యేవంచిన్తయేత్- దుఃఖసామాన్యాత్. తస్యైవంచిన్తయతో విదుషః కర్మక్షయహేతుస్తదేవ తపో భవత్యనిన్దతోఽవిషీదతః స ఏష చ తేన విజ్ఞానతపసా దగ్ధకిల్బిషః పరమం హైవ లోకం జయతి- య ఏవం వేద. తథా- ముమూర్షురాదావేవ కల్పయతి కిం. ఏతద్వై పరమం తపః - యం ప్రేతం - మాం గ్రామాదరణ్యం హరన్తి ఋత్విజోఽన్త్యకర్మణే- తద్గ్రామాదరణ్యగమనసామాన్యాత్పరమం మమ తత్తపో భవిష్యతి గ్రామాదరణ్యగమనం పరమం తప ఇతి హి ప్రసిద్ధం. పరమం హైవ లోకం జయతి- య ఏవం వేద తథా- ఏతద్వై పరమం తపః - యం ప్రేతమగ్నావభ్యాదధతి అగ్నిప్రవేశసామాన్యాత్ పరమం హైవ లోకం జయతి- య ఏవం వేద. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.—. బ్రహ్మోపాసనప్రసఙ్గేన ఫలవద్బ్రహ్మోపాసనముపన్యస్యతే (ఏతదితి) యద్వ్యాహిత ఇతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (జ్వరాదీతి, కర్మక్షయహేతురిత్యత్ర కర్మశబ్దేన పాపముచ్యతే. పరమం హైవ లోకమిత్యత్ర తపసోఽనురూపం ఫలం లోకశబ్దార్థః అస్తు గ్రామాదరణ్యగమనం- తథాపి కథం తపస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (గ్రామాదితి) ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఏతద్వై పరమం తపో యద్వ్యాహితస్తప్యతే పరమం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేదేతి) వ్యాహితః- వ్యాధితః. జ్వరాదిపరిగృహీతస్సన్ యత్తప్యతే- తదేవ పరమం తప ఇత్యేవంచిన్తయేత్- దుఃఖసామాన్యాత్. తస్యైవంచిన్తయతో విదుషః కర్మక్షయహేతుస్తదేవ తపో భ

౧.— అన్నం బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా పూయతి వా అన్నమృతే ప్రాణాత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా శుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాదేతే హ త్వేవ దేవతే ఏకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతస్తద్ధ స్మాహ ప్రాతృదః పితరం కింస్విదేవైవం విదుషే సాధు కుర్యాం కిమేవాస్మా అసాధు కుర్యామితి స హ స్మాహ పాణినా మా ప్రాతృద కస్త్వేనయోరేకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతీతి తస్మా ఉ హైతదువాచ వీత్యన్నం వై వ్యన్నే హీమాని సర్వాణి భూతాని విష్టాని రమితి ప్రాణో వై రం ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని రమన్తే సర్వాణి హ వా అస్మిన్భూతాని విశన్తి సర్వాణి భూతాని రమన్తే య ఏవం వేద ॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశం బ్రాహ్మణమ్.

ఇతి సపి వం తేన సె ధ్యా నేన తప సా ద క్కిల్బిషః పరమం స్వావలోకం జయతి - య ఏవం వేద (ఏతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమరణ్యం హరన్తి పరమం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేద) యం ప్రేతం గ్రామాదరణ్యం బుత్విజో హరన్తి - తస్మిన్ కర్మణి గ్రామాదరణ్యగమనస్య సామాన్యాత్ పరమం తపో భవిష్యతీతి తత్పరిమతపస్త్వబుద్ధిం జీవన్నేవ యఃకరోతి - స పరమం లోకం జయతి (ఏతద్వై పరమం తపో యం ప్రేతమగ్నావభ్యాదధతి పరమం హైవ లోకం జయతి య ఏవం వేద) అగ్నిప్రవేశసామాన్యాత్ భవిష్యతి ప్రేతభూతస్య స్వస్యాగ్నావభ్యాధానే పరమతపస్త్వ ... పరలోకప్రాప్తిరిత్యర్థః ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ఏకాదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్

౧.— (అన్నం బ్రహ్మేతి) తస్మైతదుపాసనాన్తరం విధిత్సన్నాహ - అన్నం బ్రహ్మ - అన్నం - అద్యత ఇతి. తద్బ్రహ్మేత్యేకే - ఆచార్యా ఆహుః. తన్న తథా గృహీతవ్యమన్నం బ్రహ్మేతి. అన్యే చాహుః ప్రాణో బ్రహ్మేతి తదప్యతథా గ్రహీతవ్యం కిమర్థం పునరన్నం బ్రహ్మేతి న గ్రాహ్యం యస్మాత్పూయతి - క్లిద్యతే. పూతిభావమాపద్యతే ఋతే ప్రాణాత్. తత్కథం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి. బ్రహ్మ హి నామ తత్ - యదవినాశి అస్తు తర్హి ప్రాణో బ్రహ్మ నైవం - యస్మాచ్ఛుష్యతి వై ప్రాణః - శోషముపైతి ఋతే అన్నాత్. అత్తా హి ప్రాణః - అతోఽన్నేనాద్యేన వినా న శక్నోత్యాత్మానం సంధారయితుం తస్మాచ్ఛుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాత్. అత ఏకైకస్య బ్రహ్మతా నోపపద్యతే యస్మాత్ - తస్మాదేతే హ త్వేవ - అన్నప్రాణదేవతే ఏకధాభూయం - ఏకధాభావం భూత్వా - గత్వా పరమతాం - పరమత్వం గచ్ఛతః బ్రహ్మత్వం ప్రాప్నుతః. తదేతదేవ మధ్యవస్యాహ స్మ ఆహ ప్రాతృదో నామ పితరమాత్మనః కింస్విదిత్యాది. యథా మయా బ్రహ్మ పరికల్పితం - ఏవంవిదుషే కింస్విత్సాధు కుర్యాం - సాధు - శోభనం పూజాం. కాం ... కిమేవాస్మై - ఏవంవిదుషేఽసాధు కుర్యాం కృతకృత్యోఽసావిత్యభిప్రాయః అన్నప్రాణౌ సహ భూతౌ బ్రహ్మేతి విద్వాన్ ... నాపి సాధుకరణేన మహీకృతః. తమేవంవాదినం సః - పితా హాస్మ ఆహ. పాణినా - హస్తేన నివారయన్. మా ప్రాతృద నైవం వోచః. (కస్తు) తయోరేనయోః - అన్నప్రాణయోరేకధాభూయం భూత్వా పరమతాం కస్తు గచ్ఛతి - న కశ్చిదపి విద్వాననేన బ్రహ్మదర్శనేన పరమతాం గచ్ఛతి. తస్మాన్నైవం వక్తుమర్హసి కృతకృత్యోఽసావితి యద్యేవం బ్రవీతు భవానస్య కథం పరమతాం గచ్ఛతీతి తస్మై ఉ హ ఏతత్ - వక్ష్యమాణం వచ ఉవాచ. కిం తత్. వీతి. తద్వి ఇత్యుచ్యతే (అన్నం వై వి) అన్నే హి - యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని విష్టాని - ఆశ్రితాని అతోఽన్నం వీత్యుచ్యతే కిఞ్చ - రమితి - రమితి చోక్తవాన్ పితా కిం పునస్తద్రం. ప్రాణో వై రం. కుత ఇతి. ఆహ - ప్రాణే హి - యస్మాద్బలాశ్రయే సతి సర్వాణి భూతాని రమన్తే - అతో రం ప్రాణః. సర్వభూతాశ్రయగుణమన్నం సర్వభూతరతిగుణశ్చ ప్రాణః నహి కశ్చిదనాయతనో నిరాశ్రయో రమతే, నాపి సత్యప్యాయతనే ప్రాణోఽదుర్బలో రమతే, యదా త్వాయతనవాన్ప్రాణీ బలవాంశ్చ - తదా కృతార్థమాత్మానం మన్యమానో రమతే లోకః ... ఇదానీమేవంవిదః ఫలమాహ - సర్వాణి హ వా అస్మిన్భూతాని విశన్తి - అన్నగుణజ్ఞానాత్. సర్వాణి భూతాని రమన్తే - ప్రాణగుణజ్ఞానాత్ య ఏవం వేద ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్

౧.— బ్రాహ్మణాన్తరం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (అన్నమితి) యథా పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే ఫలవద్బ్రహ్మోపాసనముక్తం - తద్వదిత్యాహ (తథేతి) ఏతదితి బ్రహ్మనిర్దేశోక్తిః ఉపాస్యం బ్రహ్మ నిర్ధారయితుం విచారయతి (అన్నమిత్యాదినా) అన్నస్య వినాశిత్వేఽపి బ్రహ్మత్వం కిం న స్యాత్ - అత ఆహ (బ్రహ్మ హీతి) కథమన్నం వినా ప్రాణస్య శోషప్రాప్తిః - తత్రాహ (అత్తా హీతి) ప్రత్యేకం నాశిత్వమతశ్శబ్దార్థః. కింస్విదిత్యాదివాక్యస్యార్థం - విభజతే (అన్నప్రాణావితి) కస్త్వితి ప్రతీకముపాదాయ వ్యాకరోతి (తయోరితి) యద్యేవం - ఉక్తరీత్యా పరమత్వం యది నాస్తీత్యర్థః. ఉక్తముపసంహృత్య గుణద్వయం సంక్షిప్యాహ (సర్వభూతేతి) అన్నగుణం వినా ప్రాణగుణాదేతద్ధ్యానం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ప్రాణగుణస్యాప్యన్నగుణత్వస్యాప్యభావాదలం ప్రాణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) గుణద్వయస్య పరస్పరాపేక్షామనుభవానుసారేణ స్ఫోరయతి (య

ఉ.— ఉక్థం ప్రాణో వా ఉక్థం ప్రాణో హీదꣳ సర్వముత్థాపయత్యుద్ధాస్మాదుక్థవిద్వీరస్తిష్ఠత్యుక్థస్య సాయుజ్యꣳ సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౧

యజుః ప్రాణో వై యజుః ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే యుజ్యన్తే హాస్మై సర్వాణి భూతాని శ్రైష్ఠ్యాయ యజుషః సాయుజ్యꣳ సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౨

దాత్వీతి) ఆయతనవతో బలవతశ్చక్షుతార్థతేత్యత్ర తైత్తిరీయశ్రుతిం సంవాదయతి (యువా స్యాదిత్యాదినా) ఆశిష్ఠో ద్రఢిష్ఠో బలిష్ఠ స్తస్యేయం పృథివీ సర్వా విత్తస్య పూర్ణాస్యాదిత్యేతదాదిశబ్దేన గృహ్యతే. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం.— (అన్నం బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా పూయతి వా అన్నమృతే ప్రాణాత్) కేచిదన్నం బ్రహ్మేత్యాహురాచార్యాః అన్నం తథా యుజ్యతే- ప్రాణాదృతే హి అన్నం పూయతి- పూతీభావమాపద్యతే తస్మాన్నాన్నం బ్రహ్మేతి (ప్రాణో బ్రహ్మేత్యేక ఆహుస్తన్న తథా శుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాత్) కేచిత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యాహుః తదపి నయుక్తం- అన్నాభావే ప్రాణస్య శోషదర్శనాదిత్యర్థః. (ఏతే హ త్వేవ దేవతే ఏకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతః) తస్మాదన్నప్రాణరూపే ఏతే దేవతే ఏకధాభూయం- ఏకధాభావం భూత్వా- గత్వా పరమతాం- పరమత్వం గచ్ఛతః (తద్ధ స్మాహ ప్రాతృదః పితరం) తదేవమధ్యవస్య హ స్మ ప్రాతృదో నామ పుత్రః పితరమాహ కిమితీత్యత్రాహ (కిꣳ స్విదేవైవం విదుషే సాధు కుర్యాం కిమేవాస్మా అసాధు కుర్యామితి) అన్నప్రాణావేకీభూతౌ బ్రహ్మేతి విదుషే అస్మై సుహ్యాం కిం వా సాధుకర్మ కుర్యాం, కిం వా అసాధుకర్మ కుర్యాం, కృతకృత్యస్య మే పాన్వా సాధుకర్మభ్యాం కిం భవిష్యతీతి భావః. అస్మా ఇతి స్వాత్మాన మేవ నిర్దిశతి దేహాదివివేకజ్ఞాపనాయ అథవా- అస్మా ఇత్యేకస్యైవ ప్రచ్ఛిషస్య అద్వావమతో వా నిర్దేశః. (స హ స్మాహ పాణినా మా ప్రాతృద కస్త్వేనయోరేకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతీతి) తమేవం వాదినం పుత్రం హస్తేన నివారయన్ స హ - పితా ఆహ స్మ, కిమితి హే ప్రాతృద మైవం వోచః. కస్త్వేనయోః - అన్నప్రాణయోరేకధాభూయం భూత్వా - గత్వా స్థితయోః పరమతాం విద్వాన్ పరమతాం గచ్ఛతి నకశ్చిదపి విద్వాన్ నేన దర్శనేన పరమతాం గచ్ఛతి తస్మాన్నైవం వక్తుమర్హసి కృతకృత్యోఽసీతి. ఇతి ప్రాతృదః పుత్రః యద్యేవం- బ్రవీతు భగవాన్ కథం పరమతాం గచ్ఛతీతి పితరం పప్రచ్ఛ (తస్మా ఉ హైతదువాచ) అస్మై- ఏవం పృష్టవతే పుత్రాయ పితా ఏతత్- వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (వీత్యన్నం వై వీత్యాది) అన్నే హి- యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని విష్టాని- ఆశ్రితాని. అతోఽన్నం వీత్యుచ్యతే ఇత్యర్థః అతో వీత్యన్నముపాస్యమిత్యర్థః. (రమితి) ప్రాణ ఉపాస్య ఇతి శేషః. తదేవోపపాదయతి (ప్రాణో వై రం ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని రమన్తే ఇతి) యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని ప్రాణే రమన్తే- అతః ప్రాణ ఏవ రమిత్యర్థః. విరగుణవిశిష్టాన్నప్రాణోపాసనస్య ఫలమాహ (సర్వాణి హ వా అస్మిన్ భూతాని విశన్తి సర్వాణి భూతాని రమన్తే య ఏవం వేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం.— (ఉక్థం) తథోపాసనాన్తరం ఉక్థం- శస్త్రం తద్ధి ప్రధానం మహావ్రతే క్రతౌ. కిం పునస్తదుక్థం. (ప్రాణో వా ఉక్థం) ప్రాణశ్చ ప్రధానం- ఉక్థం చ శస్త్రాణాం- అత ఉక్థమిత్యుపాసీత. కథం ప్రాణ ఉక్థమితి. ఆహ- ప్రాణో హి- యస్మాదిదం సర్వముత్థాపయతి- ఉత్థాపనాదుక్థం ప్రాణః నహ్యప్రాణః కశ్చిదుత్తిష్ఠతి. తదుపాసనఫలమాహ (ఉత్ హ) అస్మాత్- ఏవంవిద ఉక్థవిత్ - ప్రాణవిత్ వీరః పుత్ర ఉత్తిష్ఠతీతి దృష్టమేతత్ఫలం. అదృష్టం తు- ఉక్థస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద. ౧

ఆ.— అన్నప్రాణయోర్గుణద్వయవిశిష్టయోర్వీతరామాదిగుణోపాసనముక్త్వా ఇదానీం బ్రాహ్మణాన్తరమాదాయ తాత్పర్యమాహ (ఉక్థమితి) నను శస్త్రాన్తరేషు కిమిత్యుక్థముపాస్యత్వేనోపన్యస్యతే- తత్రాహ (తద్ధీతి) కస్మిన్ క్రతావుక్థస్యోపాస్యత్వమితి ప్రశ్నద్వారా విశినష్టి (కిం పునరితి) తస్మిన్నుక్థదృష్టౌ హేతుమాహ (ప్రాణశ్చేతి) తస్మిన్నుక్థశబ్దస్య సమవేతార్థత్వం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) ఉత్థానస్య స్వతోఽపి సమ్భవాన్న ప్రాణకృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉక్థస్య - ప్రాణస్యైవ తద్విజ్ఞానతారతమ్యమపేక్ష్య సాయుజ్యం సాలోక్యం చ వ్యాఖ్యేయం. ౧

రం.— ప్రాణస్యైవ ఋగ్యజుస్సామత్వేనోపాసనమాహ- ఉక్థం- ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేషః ఉక్థశబ్దశ్శస్త్రవిశేషవచనోఽపి యజుస్సామప్రాయపాఠాదృఙ్మాత్రపరః శస్త్రపరత్వేఽపి నదోషః తత్రోపపత్తిమాహ (ప్రాణో వా ఉక్థమితి) ప్రాణస్యోక్థత్వముపపాదయతి (ప్రాణో హీదం సర్వముత్థాపయతీతి) నహ్యప్రాణః కశ్చిదుత్తిష్ఠతీతి భావః. (ఉద్ధాస్మాదుక్థవిద్వీరస్తిష్ఠతి) అస్మాత్- ఏవంవిదః ఉక్థవిత్- ఉక్థప్రాణవిత్ వీరః పుత్ర ఉత్తిష్ఠతీతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. ఏవం దృష్టఫలముక్త్వా అదృష్టం ఫలమాహ (ఉక్థస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేదేతి) ఉక్థప్రాణేన సాయుజ్యం సలోకతాం ప్రాప్నోతీతి భావః. ౧

శం.— యజురితి చోపాసీత ప్రాణం. ప్రాణో వై యజుః. కథం యజుః ప్రాణః. ప్రాణే హి- యస్మాత్సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే. నహ్య

ఉ.— సామ ప్రాణో వై సామ ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని సమ్యఞ్చి సమ్యఞ్చి హాస్మై సర్వాణి భూతాని శ్రైష్ఠ్యాయ కల్పన్తే సామ్నః సాయుజ్యꣳ సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౩

క్షత్త్రం ప్రాణో వై క్షత్త్రం ప్రాణో హి వై క్షత్త్రం త్రాయతే హైనం ప్రాణః క్షణితోః ప్ర క్షత్త్రమత్రమాప్నోతి క్షత్త్రస్య సాయుజ్యꣳ సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశం బ్రాహ్మణమ్.

భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరꣳ హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదమేతదు హైవాస్యా ఏతత్స యావదేషు త్రిషు లోకేషు తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద॥ ౧

సతి ప్రాణే కేనచిద్యోగనామకం- అతో యజుః ప్రాణో యజుః ఏవంవిదః ఫలమాహ - యుజ్యన్తే- ఉద్యమన్త ఇత్యర్థః హాస్మై- ఏవం విదే సర్వాణి భూతాని. శ్రైష్ఠ్యం- శ్రేష్ఠభావః తస్మై శ్రైష్ఠ్యాయ సత్త్వమేవేతి యజుషః- ప్రాణస్య సాయుజ్యమిత్యాదిసర్వం సమానం ౨

ఆ.— యజుష్ట్వం ప్రాణస్య యోజనత్వాదయుక్తం, ప్రాణవిషయత్వమితి శఙ్కాం ప్రత్యాహ (కథమిత్యాదినా) అసత్యపి ప్రాణే యోగస్య ... (సహీతి) ప్రకరణానుగృహీత ప్రాణశబ్దశ్రుత్యా యజుశ్శబ్దస్య రూఢిం త్యక్త్వా యోగో ఽఙ్గీక్రియత ఇత్యాహ (అతఇతి) ౨

రం.— యజుః- ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేష ఇత్యాదిపూర్వవత్. ప్రాణే సతి హీమాని సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే- సన్నహ్యన్తే అతః ప్రాణో యజుః (యుజ్యన్తే హాస్మా ఇత్యాది) అస్మా ఏవంవిదః శ్రైష్ఠ్యాయ యుజ్యన్తే- సన్నహ్యన్తే ఉద్యుఞ్జతే సర్వాణి భూతాని ... శిష్టం స్పష్టం ౨

శం.— సామేత్యుపాసీత ప్రాణం. ప్రాణో వై సామ కథం ప్రాణస్సామ. ప్రాణే హి- యస్మాత్సర్వాణి భూతాని సమ్యఞ్చి సఙ్గచ్ఛన్తే సఙ్గమనాత్సామ్యాపాదనాచ్చ సామ ప్రాణః సమ్యఞ్చి సఙ్గచ్ఛన్తే హాస్మై అస్మై సర్వాణి భూతాని న కేవలం సఙ్గచ్ఛన్త ఏవ- శ్రైష్ఠ్యభావాయ చాస్మై కల్పన్తే- సమర్థ్యన్తే. సామ్నస్సాయుజ్యమిత్యాది పూర్వవత్ ౩

ఆ.— సఙ్గమనాదిత్యేతదేవ వ్యాచష్టే (సఙ్గచ్ఛన్త ఇతి) ౩

రం.— (సామ ప్రాణో వై సామేత్యాది) పూర్వవత్. సమ్యఞ్చి- సఙ్గతాని భవన్తీత్యర్థః అస్మై శ్రైష్ఠ్యాయ సమ్యఞ్చి కల్పన్తే- సః శ్రేష్ఠో భవత్వితి ప్రాణవిదం శ్రైష్ఠ్యాయ సఙ్గతాని సన్తి కల్పన్త ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

శం.— క్షత్త్రం ప్రాణం క్షత్త్రమిత్యుపాసీత ప్రాణో వై క్షత్త్రం ప్రసిద్ధమేతత్- ప్రాణో హి వై క్షత్త్రం కథం ప్రసిద్ధతేత్యాహ- త్రాయతే- పాలయత్యేనం- పిణ్డం దేహం ప్రాణః క్షణితోః - శస్త్రాదిహింసితాత్పునర్మాంసేనాపూరయతి యస్మాత్ - తస్మాత్క్షతత్రాణాత్ప్రసిద్ధం క్షత్త్రత్వం ప్రాణస్య. విద్వత్ఫలమాహ (ప్రక్షత్త్రమత్రం) న త్రాయతే ఽన్యేన కేనచిదిత్యత్రం క్షత్త్రం- ప్రాణః- తమత్రం క్షత్త్రం ప్రాణం ప్రాప్నోతీత్యర్థః శాఖాన్తరే వా పాఠాత్ క్షత్త్రమాత్రం ప్రాప్నోతి- ప్రాణో భవతీత్యర్థః క్షత్త్రస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— శాఖాన్తరసంవాదమన్యస్య శాఖోచ్యతే ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం.— క్షత్త్రం- ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేషః తత్రోపపత్తిః (ప్రాణో వై క్షత్త్రమితి) తత్ర వివదమానం ప్రత్యాహ (ప్రాణో హి వై క్షత్త్రం) ప్రాణస్య క్షత్త్రత్వం ప్రసిద్ధమితి భావః తదుపపాదయతి (త్రాయతే హైనం ప్రాణః క్షణితోరితి) క్షణు హింసాయామిత్యస్మాత్ ... క్షణితిః- హింసా. తస్మాత్పఞ్చమ్యర్థే తోసున్ ప్రత్యయః హింసాతస్త్రాయతే హ్యేనం ప్రాణ ఇత్యర్థః శస్త్రాదిహింసాయామపి ప్రాణస్సద్భావే పునర్మాంసేన పూర్ణం భవతీత్యర్థః విద్యాయాః ఫలమాహ (ప్రక్షత్త్రమత్రమాప్నోతీతి) న త్రాయతే ఽన్యేన కేనచిదిత్యత్రం- ప్రాణః ... క్షత్త్రం- క్షత్త్రత్వగుణవిశిష్టం ప్రాప్నోతీత్యర్థః (క్షత్త్రస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి) క్షత్త్రప్రాణస్య సాయుజ్యసాలోక్యే గచ్ఛతీత్యర్థః ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— బ్రహ్మణో హృదయాద్యనేకోపాధివిశిష్టస్యోపాసనముక్తం. అథేదానీం గాయత్ర్యుపాధివిశిష్టస్యోపాసనం వక్తవ్యమిత్యారభ్యతే. సర్వచ్ఛన్దసాం హి గాయత్రీ ఛన్దః ప్రధానభూతం- తత్ప్రయోక్తృగయత్రాణాద్గాయత్రీ భవిష్యతి. నచాన్యేషాం ఛన్దసాం చ ప్రయోక్తృప్రాణ

ఉ.— ఋచో యజూగ్ంషి సామానీత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరగ్ం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదమేతదు హైవాస్యా ఏతత్స యావతీయం త్రయీ విద్యా తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద॥ ౨

ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఇత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరగ్ం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదమేతదు హైవా

త్రాణసామర్థ్యం ప్రాణాత్మభూతా వసా- సర్వచ్ఛన్దసాం చాత్మా ప్రాణః ప్రాణశ్చ క్షతత్రాణాత్ క్షత్త్రమిత్యుక్తం- ప్రాణశ్చ గాయత్రీ తస్మాత్ క్షమపాసనమేవ విధిత్స్యతే ద్విజోత్తమజన్మహేతుత్వాచ్చ *గాయత్ర్యా బ్రాహ్మణమసృజత త్రిష్టుభా రాజన్యం జగత్యా వైశ్యమితి ద్విజోత్తమస్య ద్వితీయం జన్మ గాయత్రీనిమిత్తం తస్మాత్ప్రధానా గాయత్రీ + బ్రాహ్మణోత్పత్త్యా య బ్రాహ్మణా అభివదన్తి స బ్రాహ్మణో విపాపో విరజో విచికిత్సో బ్రాహ్మణో భవతీత్యుక్తమపురుషార్థసమ్బన్ధం బ్రాహ్మణస్య దర్శయతి తచ్చ బ్రాహ్మణత్వం గాయత్రీజన్మమూలం- అతో వక్తవ్యం గాయత్ర్యాస్సతత్త్వం. గాయత్ర్యా హి యస్సృష్టో ద్విజోత్తమః- నిరఙ్కుశ ఏవోత్తమపురుషార్థసాధనేఽధిక్రియతే- అతస్తస్యాః పరమపురుషార్థసమ్బన్ధః తస్మాత్తదుపాసనవిధానాయాహ- భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యేతాన్యష్టావక్షరాణి అష్టాక్షరం- అష్టావక్షరాణి యస్య తదిదమష్టాక్షరం హవై- ప్రసిద్ధావద్యోతకౌ. ఏకం- ప్రథమం గాయత్ర్యై- గాయత్ర్యాః పదం- యకారేణైవాష్టత్వపూరణం ఏతదు హైవ- ఏతదేవాస్యాః- గాయత్ర్యాః పదం- పాదః ప్రథమో భూమ్యాదిలక్షణస్త్రైలోక్యాత్మా- అష్టాక్షరత్వసామాన్యాత్ ఏవమేతత్త్రైలోక్యాత్మకం గాయత్ర్యాః ప్రథమం పదం యో వేద తస్యైతత్ఫలం- స- విద్వాన్యావత్- కించిదేషు త్రిషు లోకేషు జేతవ్యం- తావత్సర్వం హ జయతి- యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద ౧

ఆ.— వృత్తమనూద్య గాయత్రీబ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మణ ఇత్యాదినా) ఛన్దోన్తరేష్వపి విద్యమానేషు కిమితి గాయత్ర్యుపాధికమేవ బ్రహ్మోపాస్యమిష్యతే- తత్రాహ (సర్వచ్ఛన్దసామితి) తత్ప్రాధాన్యే హేతుమాహ (తదితి) తత్ప్రయోగాదేతుల్యం ప్రయోక్తృప్రాణత్రాణసామర్థ్యం ఛన్దోన్తరాణామపీతి చేత్ నేత్యాహ (నచేతి) ప్రమాణాభావాదితి భావః కిఞ్చ- ప్రాణాత్మభావో గాయత్ర్యా వివక్ష్యతే - ప్రాణశ్చ సర్వేషాం ఛన్దసాం సర్వప్రత్యక్తత్వాదాత్మా- తథా చ సర్వచ్ఛన్దోవ్యాపకగాయత్ర్యుపాధికబ్రహ్మోపాసనమేవాత్ర వివక్షితమిత్యాహ (ప్రాణాత్మేతి) పరాత్మభూతా గాయత్రీత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (ప్రాణశ్చేతి) తత్ప్రసిద్ధ్యా క్షతత్రాణాద్ధి గాయత్రీ- ప్రాణశ్చ వాగాదీనాం త్రాతా- తయోశ్చ క్షతత్రాణత్వాత్తదైకాత్మ్యమిత్యర్థః. ప్రాణగాయత్ర్యోస్తాదాత్మ్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) గాయత్రీప్రాధాన్యే హేత్వన్తరమాహ (ద్విజోత్తమేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (గాయత్ర్యేతి) తత్ప్రాధాన్యే హేత్వన్తరమాహ (బ్రాహ్మణా ఇతి) కథమేతావతా గాయత్రీప్రాధాన్యం - తత్రాహ (తచ్చేతి) అతో వక్తవ్యమిత్యత్రాతోశబ్దార్థమాహ (గాయత్ర్యా హీతి) అతిశాయిత్వకృతం కార్యమాహ (అతఇతి) తచ్ఛబ్దో గాయత్రీవిషయః గాయత్రీనైకిష్యం పరామృశ్య ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) గాయత్రీప్రథమపాదస్యాష్టాక్షరత్వం ప్రతీయతే- సప్తాక్షరత్వం తు ప్రత్యక్షం తత్రాహ (యకారేణేతి) గాయత్రీప్రథమపాదస్య త్రైలోక్యనామ్నశ్చ సఙ్ఖ్యాసామాన్యే ప్రయుక్తం కార్యమాహ (ఏతదితి) గాయత్రీప్రథమపాదే త్రైలోక్యదృష్ట్యారోపస్య ప్రయోజనం దర్శయతి (ఏవమితి) ప్రథమపాదజ్ఞానే తావదియత్ఫలమిత్యర్థః ౧

రం.— ఏవం మనోహృదయాద్యనేకవిశిష్టస్యోపాసనముక్త్వా గాయత్ర్యుపాధికస్యోపాసనమాహ (భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యష్టావక్షరాణీత్యాదినా) అత్ర ద్యౌరిత్యక్షరద్వయం కృత్వా యకారేణ సహాష్టత్వం ద్రష్టవ్యం (అష్టాక్షరం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదం) గాయత్ర్యా ఏకం పదమష్టాక్షరం. ఏకైకస్మిన్నష్టాక్షరత్వాత్ (ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్) ఏతత్- లోకత్రయాత్మకం అస్యాః- గాయత్ర్యాః ఏతత్ ఏవం ఏకం పదమిత్యర్థః. లోకత్రయే గాయత్ర్యేకపదత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (స యావదేషు త్రిషు లోకేషు తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద) ఏవమేతత్పదం యో వేద- స త్రిషు లోకేషు యావజ్జేతవ్యం- తావజ్జయతీత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి ౧

శం.— తథా- ఋచో యజూంషి సామానీతి త్రయీవిద్యానామాక్షరాణ్యేతాన్యప్యష్టావేవ తథైవాష్టాక్షరం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదం- ద్వితీయం. ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్- యదృగ్యజుస్సామలక్షణం - అష్టాక్షరత్వసామాన్యాదేవ. స యావతీయం త్రయీవిద్యా- త్రయ్యా విద్యయా యావత్ఫలజాతమాప్యతే. తావద్ధ జయతి- యోఽస్యా ఏతత్- గాయత్ర్యాస్త్రయీవిద్యాలక్షణం పదం వేద ౨

ఆ.— ప్రథమే పాదే త్రైలోక్యదృష్టివద్ద్వితీయే పాదే ఋగ్వ్యాది త్రయీవిద్యాదృష్టిరిత్యాహ (అథేతి) దృష్టివిధ్యుపయోగిత్వేన సఙ్ఖ్యాసామాన్యం కథయతి (ఋచ ఇతి) సఙ్ఖ్యాసామాన్యఫలమాహ (ఏతదితి) విద్యాఫలం దర్శయతి (స యావతీతి) ౨

రం.— (ఋచో యజూంషి సామానీత్యష్టావక్షరాణీత్యాది) (ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్) ఏతత్- వేదత్రయాత్మకమస్యాః- గాయత్ర్యాః ఏతత్- ఏకం పదమిత్యర్థః (స యావతీయం త్రయీవిద్యా తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద) ఇయం త్రయీవిద్యా యావతీ యావత్ఫలప్రకాశికా. తత్ఫలం సర్వం జయతీత్యర్థః. గాయత్ర్యా ఏవ త్రయ్యాత్మకం పదం జానన్ త్రయీప్రతిపాద్యం సర్వం ఫలమాప్నోతీతి భావః ౨

శం.— తథా- ప్రాణః, అపానః, వ్యానః- వ్యాన, ఏతాన్యపి ప్రాణాద్యభిధానాక్షరాణ్యష్టౌ. తచ్చ గాయత్ర్యాస్తృతీయం పదం. యావదిదం ప్రాణిజాతం తావద్ధ జయతి- యోఽస్యా ఏతదేవం గాయత్ర్యాస్తృతీయం పదం వేద.* అథ- అనన్తరం గాయత్ర్యాస్త్రిపదాయాశ్చతు

స్యాఏతత్సయావదిదం ప్రాణితావద్ధజయతియోఽస్యాఏతదేవంపదంవేదాథాస్యాఏతదేవ తురీయందర్శ తంపదంపరోరజాయఏషతపతియద్వైచతుర్థంతత్తురీయందర్శతంపదమితిదదృశఇవహ్యేష పరోరజాఇతిసర్వము హ్యేవైషరజఉపర్యుపరితపత్యేవగ్ం హైవశ్రియాయశసాతపతియోఽస్యాఏతదేవంపదంవేద॥ ౩ ॥

ఉ.— సైషాగాయత్ర్యేతస్మిగ్ంస్తురీయేదర్శతేపదేపరోరజసిప్రతిష్ఠితాతద్వైతత్సత్యేప్రతిష్ఠితంచక్షుర్వైసత్యం చక్షుర్హివైసత్యంతస్మాద్యదిదానీం ద్వౌవివదమానావేయాతామహమదర్శమహమశ్రౌషమితియఏవబ్రూయాదహమదర్శమితి తస్మాఏవశ్రద్దధ్యామతద్వైతత్సత్యంబలేప్రతిష్ఠితంప్రా

ణ్యకాయాస్తురీయంపదముచ్యతేఽభిధేయభూతం. అథాస్యాః ప్రకృతాయా గాయత్ర్యాఏతదేవ – వక్ష్యమాణంతురీయందర్శతంపదంపరోరజాయఏషతపతి తురీయమిత్యాదివాక్యపదార్థంస్వయమేవవ్యాచష్టే శ్రుతిః. యద్వైచతుర్థం ప్రసిద్ధంలోకే. తదిహతురీయశబ్దేనాభిధీయతే దర్శతంపదమిత్యస్యకోఽర్థఇతి. ఉచ్యతే. దదృశఇవ. దృశ్యతఇవహ్యేషః. మణ్డలాన్తర్గతఃపురుషః. అతోదర్శతంపదముచ్యతే. పరోరజా ఇత్యస్య కోఽర్థఇతి ఉచ్యతే. సర్వం. సమస్తంఉహ్యేషః. మణ్డలాన్తర్గతఃపురుషోరజః. రజోజాతం సమస్తంలోకమిత్యర్థః. ఉపర్యుపరి. ఆధిపత్యభావేనసర్వం లోకం. రజోజాతంతపతి ఉపర్యుపరీతివీప్సాసర్వలోకాధిపత్యఖ్యాపనార్థా. నను సర్వశబ్దేనైవ. సిద్ధత్వాద్వీప్సాఽనర్థికా నైషదోషః. యేపామున ఉపరిష్టాత్సవితాదృశ్యతే – తద్విషయఏవసర్వశబ్దస్స్యాదిత్యాశఙ్కానివృత్త్యర్థావీప్సా. *యేచాముష్మాత్పరాఞ్చోలోకాస్తేషాంచేష్టే దేవకామానాంచేతిశ్రుత్యన్తరాత్ తస్మాత్సర్వావరోధార్థావీప్సా (యథాసౌసవితా సర్వాధిపత్యలక్షణయా శ్రియా యశసాచ – ఖ్యాత్యాతపతి. ఏవంహైవ శ్రియాయశసా చ తపతి. యోఽస్యాఏతదేవం. తురీయందర్శతంపదంవేద.) ౩

ఆ.— ప్రథమద్వితీయపాదయోస్త్రైలోక్యత్రయీవిద్యాదృష్టివత్తృతీయేపాదేప్రాణాపానాదిదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యాహ (తథేతి) నను త్రిపదాగాయత్రీవ్యాఖ్యాతావేత్ కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) శబ్దాత్మకగాయత్ర్యాఃప్రకరణాత్ తదర్థోఽథశబ్దః యద్వైచతుర్థమిత్యాదిగ్రన్థస్యపూర్వేణపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (తురీయమితి) ఇహేతిప్రకృతవాక్యోక్తిః దర్శతపదార్థమాహ. సతుమణ్డలాన్తర్గతస్యదృశ్యత్వం – అతీన్ద్రియత్వాదిత్యాహ (దృశ్యతఇవేతి) లోకారజాంసీత్యుక్తత్వాదిత్యుక్తప్రకారంత్వాహ (సమస్తమితి) ఆధిపత్యభావేనేత్యాదిత్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపర్యుపరీతి) వీప్సామాక్షిపతి (నన్వితి) సర్వంరజస్తపతీత్యేతావతైవసర్వాధిపత్యస్యసిద్ధత్వాదనర్థావీప్సేతిచోద్యందూషయతి (నైషదోషఇతి) యేషాం. లోకానాముపరిష్టాత్ మణ్డలపురుషస్సవితాదృశ్యతే తద్విషయత్వేనోక్తశ్రుతిరనుకూలయతి (యేచేతి) వీప్సార్థవత్త్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) చతుర్థపాదజ్ఞానస్యఫలవత్త్వంకథయతి (యథేతి) ౩

ఠం. — (ప్రాణోఽపానోవ్యానఇత్యష్టావక్షరాణీతి) అత్రవాయ్వాదిప్రాణాకారేణసహాక్షరత్వం (యావదిదం ప్రాణితావద్ధజయతియోఽస్యాఏతదేవంపదంవేదేతి) ప్రాణాత్మకగాయత్రీతృతీయపాదోపాసకః ప్రాణిజాతంసర్వంజయతీత్యర్థః (అథాస్యాఏతదేవతురీయందర్శతంపదంపరోరజాయఏషతపతి) అస్యాః. గాయత్ర్యాఏతదేవతురీయంపదం. అత్రతురీయదర్శతశబ్దార్థంస్వయమేవవ్యాచష్టే (యద్వైచతుర్థంతత్తురీయందర్శతంపదమితిదదృశఇవహ్యేషః) లోకేచతుర్థమితిప్రసిద్ధమేవతురీయం ఏషః. మణ్డలాన్తర్గతపురుషఃదృశ్యతఇవహిభాసతే. అతోదర్శతంపదమిత్యర్థః. పరోరజా ఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (పరోరజాఇతిసర్వము హ్యేవైషరజఉపర్యుపరితపతి) సర్వంరజః. లోకముపర్యుపరి అల్పస్యసూక్ష్మస్యాపి మణ్డలపురుషస్తపతీత్యర్థః (ఏవంహైవశ్రియాయశసాతపతీత్యాది) యోఽస్యాఃగాయత్ర్యాఏతదేవంపదంవేద. స శ్రియాయశసాదీప్యమానః. తురీయపదభూతమణ్డలపురుషఇవదీప్యతఇత్యర్థః ౩

శం — సైషా. త్రిపదోక్తాయాస్త్రైలోక్యత్రైవిద్యప్రాణలక్షణా గాయత్రీ ఏతస్మింశ్చతుర్థే. తురీయేదర్శతేపదేపరోరజసిప్రతిష్ఠితా. మూర్తామూర్తరసత్వాదాదిత్యస్య. రసాపాయేహివస్తునీరసమప్రతిష్ఠితంభవతి. యథాకాష్ఠాదిదగ్ధసారం. తద్వత్ యథామూర్తామూర్తాత్మకంజగత్త్రిపదాగాయత్ర్యాదిత్యేప్రతిష్ఠితా. తద్రసత్వాత్సహత్రిభిఃపాదైః. తథాతురీయంపదంసత్యేప్రతిష్ఠితం కింపునస్తత్సత్యం. ఉచ్యతే. చక్షుర్వైసత్యం. కథంచక్షుస్సత్యమితి. ఆహ. ప్రసిద్ధమేతత్. చక్షుర్హివైసత్యం కథంప్రసిద్ధతేతి ఆహ – తస్మాద్యత్. యదిఇదానీమేవద్వౌవివదమానౌ. విరుద్ధంవదమానావేయాతాం. ఆగచ్ఛేయాతాం అహమదర్శం. దృష్టవానస్మి. అన్యఆహ. అహమశ్రౌషం – త్వయాదృష్టంనతథాతద్వస్త్వితి. తయోర్యఏవం బ్రూయాదహమద్రాక్షమితి – తస్మాఏవ శ్రద్దధ్యామ. నపునర్యోబ్రూయాదహమశ్రౌషమితి. శ్రోతుర్మృషాశ్రవణమపిసమ్భవతి. నతుచక్షుషోమృషాదర్శనం తస్మాన్నాశ్రౌషమిత్యుక్తవతేశ్రద్దధ్యామ తస్మాత్సత్యప్రతిపత్తిహేతుత్వాత్సత్యంచక్షుః. తస్మిన్సత్యేచక్షుషిసహత్రిభిరితరైః పాదైస్తురీయంపదంప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః ఉక్తంచ *సఆదిత్యఃకస్మిన్ప్రతిష్ఠితఇతిచక్షుషీతి. తద్వై – తురీయపదాశ్రయంసత్యంబలేప్రతిష్ఠితం. కింపునస్తద్బలమితి. ఆహ – ప్రాణోవైబలం. తస్మిన్ప్రాణేబలేప్రతిష్ఠితంసత్యం. తథాచోక్తంసూత్రేఓతంచప్రోతంచేతి. యస్మాద్బలేసత్యంప్రతిష్ఠితం. తస్మాదాహుర్బలంసత్యాదోగీయఇతి. ఓజీయః. ఓజస్తరమిత్యర్థః. లోకేపియస్మిన్హియదాశ్రితంభవతి. తస్మా

ణో వై బలం తత్ప్రాణే ప్రతిష్ఠితం తస్మాదాహుర్బలꣳ సత్యాదోగీయ ఇత్యేవమ్వేషా గాయత్ర్యధ్యాత్మం ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా సా హైషా గయాꣳస్తత్రే ప్రాణా వై గయాస్తత్ప్రాణాꣳస్తత్రే తద్యద్గయాꣳస్తత్రే తస్మాద్గాయత్రీ నామ స యామేవామూꣳ సావిత్రీమన్వాహైషైవ స యస్మా అన్వాహ తస్య ప్రాణాꣳస్త్రాయతే॥ ౪

ఉ.— తాꣳ హైతామేకే సావిత్రీమనుష్టుభమన్వాహుర్వాగనుష్టుబేతద్వాచమనుబ్రూమ ఇతి న తథా

దాత్రితాదాశ్రయస్య బలవత్తరత్వం ప్రసిద్ధం నహి దుర్బలం బలవతః క్వచిదాశ్రయభూతం దృష్టం ఏవం - ఉక్తన్యాయేన తు ఏషా గాయత్రీ అధ్యాత్మం - అధ్యాత్మే, ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా సైషా గాయత్రీ ప్రాణః - అతో గాయత్ర్యాం జగత్ప్రతిష్ఠితం యస్మిన్ ప్రాణే సర్వే దేవాస్సర్వే వేదాః కర్మాణి ఫలం చైకం భవతి- సైవం గాయత్రీ ప్రాణరూపా సతీ జగత ఆత్మా సా హైషా గయాంస్తత్రే- త్రాతవతీ కే పునర్గయాః ప్రాణాః - వాగాదయో వై గయాః శబ్దకరణాత్, తాంస్తత్రే సైషా గాయత్రీ. తత్ -తత్ర యస్మాద్గయాంస్తత్రే- తస్మాద్గాయత్రీ నామ- గయత్రాణాద్గాయత్రీతి ప్రథితా సః- ఆచార్య ఉపనీయ మాణవకమష్టవర్షం యామేవామూం సావిత్రీం- సవితృదేవతాకామన్వాహ పచ్ఛోఽర్ధర్చశస్సమస్తాం చ ఏషైవ సః - సాక్షాత్ప్రాణో జగత ఆత్మా మాణవకాయ సమర్పితా ఇహేదానీం వా వ్యాఖ్యానమాహ- సః- ఆచార్యో యస్మై - మాణవకాయ అన్వాహ- అనువక్తి, తస్య- మాణవకస్య గయాన్- ప్రాణాన్ త్రాయతే నరకాదిపతనాత్. ౪

ఆ— అభిధానాభిధేయాత్మికాం గాయత్రీం వ్యాఖ్యాయాభిధానస్యాభిధేయతన్త్రత్వమాహ (సైషేతి) ఆదిత్యే ప్రతిష్ఠితా మూర్తామూర్తాత్మికా గాయత్రీత్యత్ర హేతుమాహ (మూర్తేతి) భవతు మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణానుసారేణాదిత్యస్య సారత్వం - తథాపి కథం గాయత్ర్యాః సత్యప్రతిష్ఠితత్వం- పృథగేవ సా మూర్తాద్యాత్మికా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (రసేతి) తద్వత్- ఆదిత్యస్య రసాధారభావే మూర్తాద్యాత్మికా గాయత్రీ స్యాప్రతిష్ఠితేతి శేషః సా రాద్యతే స్వాత తన్త్రస్య మూర్తాదేః ... ఫలితమాహ (యథేతి) ఆదిత్యస్య సత్యాతన్త్ర్యం వారయతి (తథేతి) సత్యశబ్దస్యానృతవిపరీతవాగ్విషయత్వం శఙ్కాద్వారా వారయతి (కింపునరిత్యాదినా) చక్షుషస్సత్యత్వే ప్రమాణాభావం శఙ్కిత్వా దూషయతి (కథమిత్యాదినా) శ్రోతరి శ్రద్ధాభావే హేతుమాహ (శ్రోతురితి) ద్రష్టురపి స్వప్నదర్శనం సమ్భవతీత్యత్రాహ (నత్వితి) క్వచిత్కథంచిత్స్వప్నేఽపి శ్రోత్రపేక్షయా ద్రష్టరి విశ్వాసో దృష్టో లోకస్యేత్యాహ (తస్మాన్నేతి) విశ్వాసాతిశయఫలమాహ (తస్మాదితి) ఆదిత్యస్య చక్షుషి ప్రతిష్ఠితత్వం పక్షాన్తరేఽపి ప్రతిపాదితమిత్యాహ (ఉక్తం చేతి) సత్యస్య స్వాతన్త్ర్యం ప్రత్యాహ (తద్వా ఇతి) సత్యస్య ప్రాణప్రతిష్ఠితత్వం చ సాక్ష్యమిత్యాహ (తథా చేతి) సూత్రం - ప్రాణో వాయుః తచ్ఛబ్దేన సకలశక్తి సర్వభూతగ్రహణం, సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితమిత్యత్ర లోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (యస్మాదితి) తదేవోపపాదయతి (లోకేఽపీతి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (నహీతి) ఏతేన గాయత్ర్యాస్సూత్రాత్మకత్వం సిద్ధమిత్యాహ (ఏవమితి) తస్మిన్నర్థే వాక్యం యోజయతి (సైషేతి) గాయత్ర్యాః ప్రాణత్వే కిం సిధ్యతి- తదాహ (అత ఇతి) తదేవ స్పష్టయతి (యస్మిన్నిత్యాదినా) గాయత్రీనామనిర్వచనేన తస్యా జగజ్జీవనహేతుత్వమాహ (సా హైషేతి) ప్రయోక్తృశరీరం సప్తమ్యర్థః. గాయన్తీతి గయాః- వాగుపలక్షితాశ్చక్షురాదయః బ్రాహ్మణ్యమూలత్వేనాస్తుత్యత్వం గాయత్ర్యా ఏవ సావిత్రీత్వమాహ (స ఆచార్య ఇతి) పచ్ఛః- పాదశః. సావిత్ర్యా గాయత్రీత్వం సాధయతి (స ఇతి) అతస్సావిత్రీ గాయత్రీతి శేషః ౪

రం— (సైషా గాయత్ర్యేతస్మింస్తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి ప్రతిష్ఠితా) ఏషా గాయత్రీ తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి- మణ్డలపురుషే ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. (తద్వై తత్సత్యే ప్రతిష్ఠితం చక్షుర్వై సత్యం) ఆదిత్యశ్చక్షుషి సత్యే ప్రతిష్ఠిత ఇత్యర్థః చక్షుషస్సత్యత్వే ప్రమాణం ప్రత్యాహ (చక్షుర్హి వై సత్యమితి) తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాద్యదిదానీమిత్యాదినా) అహమదర్శమిత్యేకః అహమశ్రౌషమిత్యేకః ఏవం ద్వావపి వదమానావేయాతాం- ఆగచ్ఛేతాం చేదిత్యర్థః (య ఏవ బ్రూయాదహమదర్శమితి తస్మా ఏవ శ్రద్దధ్యామ) చక్షుషా దృష్టానీతి వచనాదేవ శ్రద్ధాం కుర్వీమహి- నతు తద్విరుద్ధార్థాదశ్రౌషమితి వచనాత్ప్రామాణ్యం జాయత ఇత్యర్థః తద్వై తత్సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితమిత్యాదిస్పష్టార్థం (తత్ప్రాణే ప్రతిష్ఠితమితి) తత్ - సత్యం బలశబ్దవాచ్యే ప్రాణే ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. (బలం సత్యాదోజీయ ఇతి) ఓజీయః - ఓజస్తరమిత్యర్థః లోకే యస్మిన్నాశ్రితం భవతి- తస్మాదాశ్రితాదాశ్రయస్య బలవత్త్వమితి భావః (ఏవము ఏషా గాయత్ర్యధ్యాత్మం ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా) ఏవం-ఉక్తప్రకారేణాధ్యాత్మం ప్రాణే గాయత్రీ ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః- గాయత్రీనిర్వచనమాహ (సా హైషా గయాంస్తత్రే) తత్రే- * త్రైఙ్ పాలనే తస్మాల్లిట్ రూపం. పాలయతిస్మేత్యర్థః. గయశబ్దం వ్యాచష్టే (ప్రాణా వై గయాస్తత్ప్రాణాంస్తత్రే ఇతి) తత్ప్రాణాన్- తాన్ ప్రాణానిత్యర్థః. (తద్యద్గయాంస్తత్రే తస్మాద్గాయత్రీ నామ) స్పష్టం. (స యామేవామూం సావిత్రీమన్వాహైషైవ సా) సః - ఆచార్యః * పచ్ఛోఽర్ధర్చశస్సర్వామితి ప్రకారేణ యాం సావిత్రీమన్వాహ- సా- సావిత్రీ ఏషైవ- ప్రాణాన్నరకపతనాదిభ్యస్త్రాయత ఇత్యర్థః. (స యస్మా అన్వాహ తస్య ప్రాణాంస్త్రాయతే) సః - ఆచార్యో యస్మై శిష్యాయాన్వాహ- తస్య ప్రాణాన్నరకపతనాదిభ్యస్త్రాయతే అతో గాయత్ర్యేవ సావిత్రీత్యర్థః ౪

---

* తాం హైతాం- సావిత్రీం హైకే శాఖినోఽనుష్టుభం-అనుష్టుప్ప్రభవాం, అనుష్టుప్ఛన్దస్కామన్వాహురుపనీతాయ. తదభిప్రాయమాహ (వాగనుష్టుబితి ... శరీరే సరస్వతీ తామేవ హి వాచం-సరస్వతీం మాణవకాయానుబ్రూమ ఇత్యేతద్వదన్తః. న తథా కుర్యాత్-న తథా విద్యాత్.

షణ్ణాద్గాయత్రీమేవసావిత్రీమనుబ్రూయాద్యదిహ వా అప్యేవంవిద్బహ్వివ ప్రతిగృహ్ణాతి న హైవ తద్గాయత్ర్యా ఏకంచన పదం ప్రతి॥ ౫

ఉ.— స య ఇమాంస్త్రీన్లోకాన్పూర్ణాన్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యా ఏతత్ప్రథమం పదమాప్నుయాదథ యావతీయం త్రయీవిద్యా యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యా ఏతద్ద్వితీయం పదమాప్నుయాదథ యావదిదం ప్రాణి యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యా ఏతత్తృతీయం పదమాప్నుయాదథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి నైవ కేనచనాప్యం కుత ఉ ఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్. ౬

యత్తైఆహుః- మృషైవతత్ కింతర్హి గాయత్రీమేవసావిత్రీమనుబ్రూయాత్ కస్మాత్ యస్మాత్ప్రాణో గాయత్రీత్యుక్తం ప్రాణ ఉక్తైవాక్చ పరస్పరీభాన్యేచ ప్రాణాస్సర్వంమాణవకాయసమర్పితంభవతి కిఞ్చ- ఇదం ప్రాసఙ్గికముక్త్వా గాయత్రీవిదం స్తౌతి- యదిహ వై అప్యేవంవిద్బహ్వివ నహితస్యసర్వాత్మనో బహునామాస్తికించిత్- సర్వాత్మకత్వాద్విదుషః. ప్రతిగృహ్ణాతి- న హైవ తత్- ప్రతిగ్రహజాతం గాయత్ర్యా ఏకంచన - ఏకమపిపదం ప్రతిపర్యాప్తం ౫

ఆ.— మతాన్తరముద్భావయతి (తామేతామితి) తత్సవితుర్వరేణ్యమ్ మహి। వయం దేవస్య భోజనం। శ్రేష్ఠం సర్వధాతమం। తురం భగస్య ధీమహీత్యనుష్టుభం సావిత్రీమాహుః - సవితృదేవతాకత్వాదిత్యర్థః ఉపనీతస్యమాణవకస్య ప్రథమతస్సరస్వత్యాం శ్రవణాత్మికాయామంసాపేక్షత్వం ద్యోతయితుం హ శబ్దః దూషయతి (నేత్యాదినా) నన్వపేక్షితవాగాత్మకసరస్వతీసమర్పణం వినా గాయత్రీసమర్పణమయుక్తమితిశఙ్కిత్వాపరిహరతి (కస్మాదిత్యాదినా) యదిహేత్యాదేరుత్తర గ్రన్థస్యావ్యవహితపూర్వ గ్రన్థాసఙ్గతిమాశఙ్క్యాహ (ఇదమితి) సావిత్ర్యా గాయత్రీత్వమితి యావత్. ఏవకారార్థం దర్శయతి (నహీతి) యద్యపిబహు ప్రతిగృహ్ణాతివిద్వానితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. తథాపినతేన ప్రతిగ్రహజాతేనైకస్యాపిగాయత్రీపదస్యవిజ్ఞానఫలంభుక్తంస్యాత్- దూరతస్తుదోషాధాయకత్వంతస్యేత్యర్థః ౫

ఠం.— (తాం హైతామేకే సావిత్రీమనుష్టుభమన్వాహుర్వాగనుష్టుబేతద్వాచమనుబ్రూమ ఇతి) కేచన తామేతాం సావిత్రీమనుష్టుప్ఛన్దస్కామేవాహుః. తత్ర హేతుః (వాగనుష్టుబితి) ఏతాం వాచమనుబ్రూమ ఇతి సావిత్ర్యుపవచనే ప్రవర్తమానాః ప్రవర్తన్తే. వాక్చానుష్టుప్ఛన్దః ప్రధానేతి అనుష్టుప్ఛన్దస్కైవ సావిత్ర్యుపదేష్టవ్యా అనేన సారేణ పాదేన యుక్తా సావిత్రీ ఉపదేష్టవ్యా - అతశ్చ ద్వాత్రింశదక్షరతయా ఽనుష్టుప్ఛన్దస్కా సావిత్రీ ఉపపద్యత ఇత్యర్థః తద్దూషయతి (న తథేతి) తథా న కుర్యాత్. కింతు (గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాత్) గాయత్రీఛన్దస్కామస్మాత్ త్రిపాద్యుక్తాం గాయత్రీమేవ సావిత్రీమనుబ్రూయాదిత్యర్థః. (యదిహ వా అప్యేవంవిద్బహ్వివ ప్రతిగృహ్ణాతీత్యాది) ఏవం ప్రజానన్ దేహయాత్రాయై బహు ప్రతిగ్రహం కరోతి యది- తత్ప్రతిగ్రహజాతం గాయత్ర్యా ఏకైకస్య పదస్యాపర్యాప్తం- తేనన స్పృశ్యతే. ఏవం పాదవిదః ప్రతిగ్రహదోషాస్సమంయాన్తీత్యర్థః ౫

ఠం — (స య ఇమాంస్త్రీన్) స యః- గాయత్రీవిదిమాన్- భూరాదీన్ త్రీన్ గోఽశ్వాదిధనపూర్ణాన్ లోకాన్ ప్రతిగృహ్ణీయాత్- సః- ప్రతిగ్రహీతా అస్యాః- గాయత్ర్యా ఏతత్ప్రథమం పదం - యద్వ్యాఖ్యాతమాప్నుయాత్ ప్రథమపదవిజ్ఞానఫలం తేనభుక్తం స్యాత్ - నత్వధికదోషోత్పాదకస్స ప్రతిగ్రహః. అథ- పునర్యావతీ ఇయం త్రయీవిద్యా - యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్ - సోఽస్యా ఏతద్ద్వితీయం పదమాప్నుయాత్- ద్వితీయపదవిజ్ఞానఫలం తేనభుక్తం స్యాత్ తథా- యావదిదం ప్రాణి- యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్- సోఽస్యా ఏతత్తృతీయం పదమాప్నుయాత్- తేన తృతీయపదవిజ్ఞానఫలం భుక్తం స్యాత్ కల్పయిత్వేదముచ్యతే పాదత్రయసమమపి యది కశ్చిత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్- తత్పాదత్రయవిజ్ఞానఫలస్యైవక్షయకారణం - నత్వన్యస్య దోషస్యకర్తృత్వే క్షమం న హ్యేవం దాతా ప్రతిగ్రహీతా వా. గాయత్రీవిజ్ఞానస్తుతయే కల్ప్యతే దాతా ప్రతిగ్రహీతా చ యద్యప్యేవం సమ్భావ్యేతే - నాసౌ ప్రతిగ్రహోఽపరాధక్షమః. కస్మాత్. యతోఽభ్యధికమపి పురుషార్థవిజ్ఞానమవశిష్టమేవ చతుర్థపాదవిషయం గాయత్ర్యాః. తద్దర్శయతి (అథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా య ఏష తపతి) తచ్చైతన్నైవ కేనచిత్ - కేనచన కేనచిదపి ప్రతిగ్రహేణాప్తవ్యం ప్రాప్యమిత్యర్థః. యథా పూర్వోక్తాని త్రీణి పదాని. ఏతాన్యపి నైవాప్యాని కేనచిత్- కల్పయిత్వైవముక్తం. పరమార్థతః కుత ఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్- త్రైలోక్యాదిసమం. తస్మాద్గాయత్ర్యేవం ప్రకారోపాస్యేత్యర్థః ౬

ఆ.— గాయత్రీవిదః ప్రతిగ్రహతో దోషాభావం సామాన్యేనోక్తం- విశేషతస్తదభావమాహ (స ఇతి) యథా త్రైలోక్యావచ్ఛిన్నస్య త్రైవిద్యావచ్ఛిన్నస్య చార్థస్య ప్రతిగ్రహేణ పాదద్వయవిజ్ఞానఫలమేవ భుక్తం- నాధికం దూషణం - తథేతి యావత్. ప్రతిగ్రహీతా దాతా వా నైవంవిధస్సమ్భావ్యతే- కింతు స్తుత్యర్థం శ్రుత్యైతత్కల్పితమిత్యాహ (కల్పయిత్వేతి) ఉక్తమేవ సంగృహ్ణాతి (పాదత్రయేతి) కల్పయిత్వేదముచ్యతే ఇతి కిమితి కల్ప్యతే- ముఖ్యమేవైతత్కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) కల్పనాపి తర్హి కిమర్థేత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) అఙ్గీకృత్యోత్తరవాక్యముత్థాపయతి (దాతేతి) తదవాన్తరం పూర్వకమాహ (కస్మాదితి) వాగాత్మకపాదత్రయ విజ్ఞానఫలభోగోక్త్యా న స్త్ర్యమధరష్టార్థః నైవ ప్రాప్యం ప్రతిగ్రహేణ కేనచిదపి నైవభుక్తం స్యాదిత్యర్థః. త్రైలోక్యాదిధర్మ్యప్యదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తాని ప్రతిగ్రహేణ యథాఽఽప్యాని- న తథైతదా

ఉ.— తస్యా ఉపస్థానం గాయత్ర్యస్యేకపదీ ద్విపదీ త్రిపదీ చతుష్పద్యపదసి న హి పద్యసే నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయ పరోరజసేఽసావదో మా ప్రాపదితి యం ద్విష్యాదసావస్మై కామో మా సమృద్ధీతి వా న హైవాస్మై స కామ ఋధ్యతే యస్మా ఏవముపతిష్ఠతేఽహమదః ప్రాపమితి వా॥ ౭

ఏతద్ధ వై తజ్జనకో వైదేహో బుడిలమాశ్వతరాశ్విమువాచ యన్ను హో తద్గాయత్రీవిదబ్రూథా అథ కథం హస్తీభూతో వహసీతి ముఖం హ్యస్యాః సమ్రాణ్న విదాఞ్చకారేతి హోవాచ తస్యా

ష్యమిత్యర్థః కుత ఇత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (ఏతావన్తీతి) గాయత్రీవిదస్తుతిరుక్తా తత్ఫలమాహ (తస్మాదితి) ఏవం ప్రకారా పాదత్రయరూపా సర్వాప్తికేత్యర్థః. ౬

రం.— (స య ఇమాంస్త్రీఁల్లోకాన్ పూర్ణాన్ ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) య ఇమాంస్త్రీఁల్లోకాన్ ధనపూర్ణాన్ ప్రతిగృహ్ణీత స గాయత్ర్యాః ప్రథమపాదజ్ఞానవశాత్ ప్రథమపాదజ్ఞానస్య లోకత్రయభోక్తృత్వం ఫలమిత్యర్థః యద్యాలోకత్రయప్రతిగ్రహం ప్రాయశ్చిత్తం ప్రథమపాదాభ్యాసమిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం (అథ య ఇమాస్త్రయీవిద్యా యావతీ తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) త్రయ్యా ప్రకాశ్యసకలఫలానుభవో ద్వితీయపాదజ్ఞానస్య ఫలమిత్యర్థః త్రయ్యా ప్రకాశ్యసకలఫలప్రతిగ్రహం ప్రాయశ్చిత్తం ద్వితీయపాదజ్ఞానమితి భావః (అథ య ఇదం ప్రాణి యావత్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) సర్వప్రాణినః ప్రతిశేషిత్వం తృతీయపాదజ్ఞానస్య ఫలమిత్యర్థః. పూర్వవద్యోజ్యం (అథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా ఇత్యాది) దర్శతస్య తురీయపాదస్య యత్ఫలం తత్కేనచన కేనాపి నాప్యం న ప్రాప్తుం యోగ్యం కుత ఉ ఇత్యత్రాహ (కుత ఉ ఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదితి) ఏతదనురూపం ఫలం కుతః స్యాదిత్యర్థః. తస్మాత్తస్య న సమమేవ ఫలం నాస్తీత్యర్థః. ౬

శం.— (తస్యా ఉపస్థానం) తస్యాః గాయత్ర్యా ఉపస్థానం ఉపేత్య స్థానం నమస్కరణమనేన మన్త్రేణ. కోఽసౌ మన్త్ర ఇత్యాహ హే గాయత్ర్యసి భవసి త్రైలోక్యపాదేనైకపదీ. త్రయీవిద్యారూపేణ ద్వితీయేన ద్విపదీ ప్రాణాదినా తృతీయేన త్రిపద్యసి చతుర్థేన తురీయేణ చతుష్పద్యసి ఏవం చతుర్భిః పాదైరుపాసకైః పద్యసే జ్ఞాయసే అతః పరం పరేణ నిరుపాధికేన స్వేనాత్మనాఽపదస్యవిద్యమానపదాఽసి. యస్మాన్న హి పద్యసే నేతి నేత్యాత్మత్వాత్ అతో వ్యవహారవిషయాయ నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయ పరోరజసే. అసౌ శత్రుః పాప్మా త్వత్ప్రాప్తివిఘ్నకరః అదః తదాత్మనః కార్యం యత్త్వత్ప్రాప్తివిఘ్నకర్తృత్వం. మా ప్రాపత్ నైవ ప్రాప్నోతు ఇతిశబ్దో మన్త్రపరిసమాప్త్యర్థః యం ద్విష్యాత్ యం ప్రతి ద్వేషం కుర్యాత్స్వయం విద్వాన్. తం ప్రత్యనేనోపస్థానం. అసౌ శత్రురముకనామేతి నామగృహ్ణీయాత్ అస్మై యజ్ఞదత్తాయాభిప్రేతః కామో మా సమృద్ధి సమృద్ధిం మా ప్రాప్నోత్వితి వోపతిష్ఠతే న హైవాస్మై దేవదత్తాయ స కామః ఋధ్యతే యస్మా ఏవముపతిష్ఠతే. అహమదః దేవదత్తాభిప్రేతం ప్రాపమితి వోపతిష్ఠతే. అసావదో మా ప్రాపదిత్యాది త్రయాణాం మన్త్రపదానాం యథాకామం వికల్పః. ౭

ఆ.— ప్రకృతముపాసనముక్త్వా మన్త్రేణ సంగృహ్ణాతి (తస్యా ఇత్యాదినా) ధ్యేయరూపముక్త్వా నమస్కారం గాయత్ర్యా గాయత్రీపాదత్రయం చతుర్థస్య పాదస్య రూపం త్రయీపాదత్రయం ప్రాధాన్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (అతఇతి) యథోక్తపాదస్యానుపస్థానం రజసా రూపజవరూపం (అసావితి) ద్విరభిచారోపస్థానం అభిచారికమాభ్యుదయికం చ తత్రాద్యం ద్వేషాభ్యుపగమాద్దర్శయతి (యద్విష్యాదితి) నామగ్రహణీయమతీ తదీయం నామగృహీత్వా చ తత్కథమభిప్రేతం మా ప్రాపదితి నేనోపస్థానమిత్యన్వయః అభ్యుదయికముపస్థానం దర్శయతి (అహమితి) సోఽస్య సకలోపాసనమన్త్రపదేషు కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్య యథారుచి వికల్పం దర్శయతి (అసావితి) ౭

రం.— (తస్యా ఉపస్థానం) తస్యాః గాయత్ర్యా ఉపస్థానం ఉపస్థానమన్త్ర ఉచ్యత ఇత్యర్థః మన్త్రమేవాహ (గాయత్ర్యస్యేకపదీ ద్విపదీ త్రిపదీ చతుష్పదీత్యాది) హే గాయత్రి త్వం భూర్భువస్సువర్లక్షణేన ఏకేన పాదేనైకపద్యసి త్రయ్యాత్మనా ద్వితీయేన పాదేన ద్విపదీ. సర్వప్రాణిజాతరూపేణ తృతీయేన త్రిపదీ తురీయేణ దర్శతేన పరోరజసా చతుష్పద్యసి అపదసీత్యేతదుపపాదయతి (న హి పద్యసే) పద్యసే గమ్యసే జ్ఞాయసే ఇత్యర్థః. అపరిచ్ఛిన్నమహిమత్వాత్ పరిచ్ఛిన్నతయా జ్ఞాతుమశక్యేత్యర్థః తురీయం పాదం నమస్కరోతి (నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయేత్యాది) స్పష్టం (అసావదో మా ప్రాపదితి యం ద్విష్యాదిత్యాది) ఉక్తగాయత్రీవిత్ యం ద్విష్యాత్ అసౌ శత్రుః అదః ఇదం వాఞ్ఛితం మా ప్రాపత్ నైవ ప్రాప్నోతు ఇతి వా అస్మై కామః అస్యై శత్రవే మా సమృద్ధి సమృద్ధం మా భూత్ శ్రీహత్యాదిత్యాదినా. ఇతి వా యస్మై శత్రవే యం శత్రుముద్దిశ్యోపతిష్ఠతే తస్మై స కామో న ఋధ్యతే సమృద్ధిం నాప్నోతి. అహమదః శత్రోః ప్రాప్యం ప్రాప్తవానస్మీతి వా మన్త్రేణ ఉపతిష్ఠతే గాయత్రీం తస్య తత్ప్రాప్తిరిత్యర్థః. ఏవం చ ఏషాం త్రయాణాం మన్త్రాణాం వికల్పే న ప్రయోగ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— గాయత్ర్యా ముఖవిధానాయార్థవాద ఉచ్యతే ఏతద్ధ కిలస్మర్యతే. తత్ తత్ర గాయత్రీవిజ్ఞానవిషయే జనకో వైదేహః బుడిలో నామతః, అశ్వతరాశ్వస్యాపత్యమాశ్వతరాశ్విః, తం కిలోక్తవాన్ యన్ను ఇతి వితర్కే హో ఇతి చ ఆహూయ తద్యత్ త్వం గా

అగ్నిరేవముఖంయదిహవాఅపిబహ్వివాగ్నావభ్యాదధతిసర్వమేవతత్సన్దహత్యేవగ్ హైవైవంవిద్యద్య
¶ పిబహ్వివపాపంకురుతేసర్వమేవతత్సమ్ప్సాయశుద్ధఃపూతోఽజరోఽమృతస్సమ్భవతి॥ ౮

ఇతిసప్తమాధ్యాయే చతుర్దశంబ్రాహ్మణమ్.

ఉ.—— § హిరణ్మయేనపాత్రేణసత్యస్యాపిహితంముఖం। తత్త్వంపూషన్నపావృణుసత్యధర్మాయదృష్టయే। పూషన్నేకర్షేయమసూర్యప్రాజాపత్యవ్యూహరశ్మీన్। సమూహతేజోయత్తేరూపంకల్యాణతమం తత్తేపశ్యామి యోఽసావసౌపురుషఃసోఽహమస్మి । వాయురనిలమమృతమథేదంభస్మాన్తగ్ శరీరం। ఓం౩

యత్రీపిదబ్రూథాః- గాయత్రీవిదస్మీతియద్బ్రూథాః కిమిదంతస్యవచసోఽననురూపం అథ- కథంయదిగాయత్రీవిత్- ప్రతిగ్రహణదోషేణ [illegible] సన్ప్రత్యాహరాజాజ్ఞాస్మ్యగీతిః ముఖంగాయత్ర్యాహి- యస్మాదస్యాఃస ప్రాట్ నవిదాఞ్చకార - నవిజ్ఞాతవానస్మీతి [illegible] [illegible] గాయత్రీవిజ్ఞానంపాతుఫలంజాతం శృణుతస్యాః- గాయత్ర్యాఅగ్నిరేవముఖం యదిహవైఅపిబహ్వివేన్ధనంఅగ్నా వభ్యా[illegible] సర్వమేవతత్సన్దహత్యేవేస్థనమగ్నిః ఏవంహావిదేవంవిత్- గాయత్ర్యాఅగ్నిర్ముఖమిత్యేవంవేత్తీత్యేవంవిత్స్యాత్ స్వయం గాయత్ర్యాత్మాగ్నిముఖస్సన్ యద్యపిబహ్వివపాపంకురుతే- ప్రతిగ్రహాదిదోషం తత్సర్వంపాపజాతంసంప్సాయ - భక్షయిత్వాశుద్ధోగ్ని వత్పూతశ్చతస్మాత్ [illegible] గాయత్ర్యాత్మాఅజరోఽమృతశ్చసమ్భవతి ౮

ఇతిసప్తమాధ్యాయే చతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యమ్

[illegible] గాయత్రీవిజ్ఞానస్తుతిపూర్వమనుభాష్యతే- తదాహ (అథేతి) పూర్వాపరవిరోధానద్యోతకోఽథశబ్దః తథాపిగాయత్రీ [illegible] ప్రతిగ్రహణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకాజ్ఞేతి) రాజాబ్రూతే (శృణ్వితి) ముఖవిజ్ఞాన [illegible] (యదీత్యాదినా) [illegible] పాపసంస్పర్శరాహిత్యం - శుద్ధిః తత్ఫలాసంస్పర్శః పూతత్వేతిచే [illegible] (గాయత్ర్యాత్మేతి) ౮

ఇతిసప్తమాధ్యాయే చతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

[illegible] —— ([illegible]) ఏతత్- గాయత్రీవిజ్ఞానంప్రస్తుత్యవైదేహోజనకః [illegible] [illegible] (యన్ను హోయద్గాయత్రీవిదబ్రూథాఇతి) హో-అహో. యద్వస్త్వా గాయత్రీవిదస్మి [illegible] (అథకేదంహస్తీభూతోవహసీతి) హస్తీవ [illegible] (ముఖంహ్యస్యాస్సమ్రాణ్నవిదాఞ్చకార) [illegible] ఇతరఆహ (తస్యా అగ్నిరేవముఖ [illegible]) తస్యాః- గాయత్ర్యాఅగ్నిర్ముఖం యదపిబహ్వివేన్ధనమగ్నావభ్యాదధాతి- ప్రక్షిపతి తత్సర్వమగ్నిర్దహతి [illegible] బ్రహ్మవిద్యాప్రతిబన్ధకపాపర [illegible] ౮

ఇతిసప్తమాధ్యాయేచతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యమ్

౧౦. -- [illegible] అతిథిత్వంప్రాప్యయదా [illegible] గాయత్ర్యాస్తురీయఃపాదో [illegible] [illegible] ప్రార్థయతే- హిరణ్మయేన- జ్యోతిర్మయేనపాత్రేణ - యథాపాత్రేణాపిధీయతే- ఏవమిదంసత్యాఖ్యంబ్ర హ్మ [illegible] తద్వత్తేసత్యస్యాపిహితంముఖం- ముఖ్యంస్వరూపం తదపిధానంపా త్రం- అపిధానమివదర్శనప్రతిబన్ధకారణం [illegible] పూషన్- జగతఃపోషణాత్పూషా సవితా అపావృణు- అపావృతంకురు దర్శనప్రతి బన్ధకారణమపనయేత్యర్థః [illegible] సత్యంధర్మోఽస్యేతిమమ- సోఽహంసత్యధర్మా తస్మై తదాత్మభూతాయేత్యర్థః. దృష్టయే- దర్శనాయ పూషన్నిత్యాదీనినామానిఆమన్త్రణార్థానిసవితుః. ఏకర్షే- ఏకశ్చాసావృషిశ్చఏకర్షిః. దర్శనాదృషిః సహిసర్వస్యజగతఆత్మాచక్షుశ్చసన్ సర్వం పశ్యతి. ఏకోవాగచ్ఛతీత్యేకర్షిః (* సూర్యఏకాకీచరతీతిమన్త్రవర్ణాత్. యమ-సర్వంహిజగతస్సంయమనంత్వత్కృతం. సూర్యః - సుఈరయతి రసాన్ రశ్మీన్ ప్రాణాన్ [illegible] జగతఇతి.) ప్రాజాపత్యః- ప్రజాపతేః- ఈశ్వరస్యాపత్యం. హిరణ్యగర్భస్యవా హేప్రాజాపత్య, వ్యూహ-విగ మయరశ్మీన్. సమూహ- సఙ్క్షిపాత్మనస్తేజః. యేనాహంశక్నుయాంద్రష్టుం. తేజసాహ్యపహతదృష్టిర్నశక్నుయాంత్వత్స్వరూపమఞ్జసాద్రష్టుం విద్యోతనఇవరూపాణాం- అతఉపసంహరతేజః. యత్తే-తవరూపంసర్వకల్యాణానామతిశయేనకల్యాణం- కల్యాణతమం. తత్తేపశ్యామి- పశ్యామ

¶ సర్వమేవతత్సన్దహతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః. —— § వాయురనిలంమృతమథేదమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

క్రతోస్మరకృతగ్ స్మర క్రతోస్మరకృతగ్ స్మర । అగ్నేనయసుపథారాయేఅస్మాన్విశ్వాని దేవవయునానివి ద్వాన్ । యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనో భూయిష్ఠాం తెనమఉక్తిం విధేమ ॥ ౧

ఇతిబృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే పఞ్చదశం బ్రాహ్మణమ్.

సప్తమోఽధ్యాయస్సమాప్తః—ఓం తత్సత్.

అయం వచనవ్యత్యయేన యోఽసౌ- భూర్భువస్స్వ ర్వ్యాహృత్యవయవః పురుషః- పురుషాకృతిత్వాత్పురుషః. సోఽహమస్మి- భవామి అహరహమితి చోపనిషదుక్తత్వాదాదిత్యచాక్షుషయో స్తదేవేదం పరామృశ్యతే సోఽహమస్మ్యమృతమితిసమ్బన్ధః మమామృతస్యసత్యస్యశరీరపాతే ఽ.....ప్రాణోవాయుః- సోఽనిలం- బాహ్యంవాయుమేవ ప్రతిగచ్ఛతు తథా-అన్యాదేవతాస్స్వాంస్వాం ప్రకృతింగచ్ఛన్తు అథేదమపిభస్మాన్తంసత్పృథివీం ....శరీరం అథేదానీమాత్మనస్సంకల్పభూతాంమనసిప్రవర్తితామగ్నిదేవతాం ప్రార్థయతి (ఓంక్రతో) ఓమితి క్రతో ఇతిచసమ్బోధనార్థా నేవ ఓఙ్కారప్రతీకత్వాదోం మనోమయత్వాచ్చ క్రతుః హే క్రతోస్మరస్మర్తవ్యం అన్తకాలె హిత్వత్స్మరణవశాదిష్టాగతిః ప్రాప్యతే-అతః ప్రార్థ్యతే- యన్మయాకృతం- తత్స్మర పునరుక్తిరాదరార్థా కిఞ్చ- హేఅగ్నేనయ- ప్రాపయసుపథా - శోభనేనమార్గేణరాయే - ధనాయ కర్మఫలప్రాప్తయఇత్యర్థః నదక్షిణేనకృష్ణేనపునరావృత్తియుక్తేన కింతర్హి శుక్లేనైవసుపథాఽస్మాన్. విశ్వాని-సర్వాణిహే దేవవయునాని ప్రజ్ఞానానిసర్వప్రాణినాంవిద్వాన్. కిఞ్చ-యుయోధి- అపనయ వియోజయ. అస్మత్-అస్మత్తః జుహురాణం-కుటిలంఏనః- పాపం. పాపజాతంసర్వం తేనపాపేనవియుక్తావయమేష్యామఉత్తరేణపథాత్వత్ప్రసాదాత్. కింతువయంతుభ్యంకర్తుంశక్నుమః. భూయిష్ఠాం-బహుతమాంతె-తుభ్యం నమఉక్తిం-నమస్కారవచనంవిధేమ నమస్కారోక్త్యాపరిచరేమేత్యర్థః అన్యత్కర్తుమశక్తాస్సన్తః ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేపఞ్చదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యేసప్తమాధ్యాయభాష్యమ్

ఆ — బ్రాహ్మణాన్తరస్యతాత్పర్యమాహ (యోజ్ఞానకర్మేతి) ఆదిత్యస్యాప్రస్తుతత్వాత్కథంతత్ప్రార్థనేత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తిచేతి) తథాపికథమాదిత్యస్యప్రసఙ్గః- తత్రాహ (తదుపస్థానమితి) *మనస్తైత్తిరీయాయెతితచ్ఛిద్రస్థితమిత్యర్థః. ఆదిత్యస్యప్రసఙ్గఫలితమాహ (అతఇతి) సమాహితచేతసాం- ప్రయత్నవతామపిదృశ్యత్వాన్నాపిహితం- కింతునపిహితమేవేతి-తత్రాహ (అసమాహితేతి) జగతఃపోషణాత్- పూషాహిమవృష్ట్యాదిదానేనైతిశేషః అపావరణకారణమేవవివృణోతి (దర్శనేతి) సత్యం- పరమార్థస్వరూపంబ్రహ్మ. ధర్మః-స్వభావఇతియావత్. ననుదర్శనార్థంప్రతిబన్ధకనివృత్తౌ పూషణినియుక్తేకిమిత్యనేనసమ్బోధ్యనియుజ్యతే- తత్రాహ (పూషన్నిత్యాదీతి) దర్శనాదృషిరిత్యుక్తంవిశదయతి (సహీతి) *సూర్యఆత్మాజగతస్తస్థుషశ్చేతిమన్త్రవర్ణమాశ్రిత్యోక్తం (జగతఆత్మేతి) *చక్షుర్మిత్రస్యవరుణస్యాగ్నేరిత్యేతదాశ్రిత్యాహ (చక్షుశ్చేతి) స్వాభావికారశ్మయోనసంగమయితుంశక్యా ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సమూహేతి) మదీయతేజస్సఙ్క్షేపంవినాపితెమత్స్వరూపదర్శనంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తేజసాహీతి) విద్యోతనం- విద్యుత్ప్రకాశః తస్మిన్ సతిరూపాణాంస్వరూపమఞ్జసాచక్షుషానశక్యంద్రష్టుం- తస్యచక్షుర్మోషిత్వాత్. సదృష్టాన్తమాహ (విద్యోతనఇవేతి) తేజస్సఙ్క్షేపస్యప్రయోజనమాహ (యదితి) కిఞ్చ- నాహంత్వాంభృత్యవద్యాచే- అభేదేనధ్యాతత్వాదిత్యాహ (యోఽసావితి) వ్యాహృతిశరీరేకథమహమితిప్రయోగోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అహరితి) తదేవేదమిత్యహంరూపముచ్యతే. ననుతవశరీరపాతేపి నామృతత్వం- ఆధ్యాత్మికవాయ్వాదిప్రతిబన్ధాత్. అతఆహ (మమేతి) వాయుగ్రహణస్యోపలక్షణత్వంవివక్షిత్వాహ (తథేతి) దేహస్థదేవతానామప్రతిబన్ధకత్వేపిదేహస్యైవసూక్ష్మతాంగతస్యప్రతిబన్ధకత్వాన్నతవామృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) మన్త్రాన్తరమవతార్యవ్యాకరోతి (అథేదానీమిత్యాదినా) అవతీత్యోం - ఈశ్వరస్సర్వస్యరక్షకః. తస్యజాఠరాగ్నిప్రతీకత్వేనధ్యాతత్వాదగ్నిశబ్దేననిర్దేశః ఏవమగ్నిదేవతాంసమ్బోధ్యనియుఙ్క్తే (స్మరేతి) ఇష్టాంగతింజిగమిషతాకిమితిస్మరణేదేవతానియుజ్యతే-తత్రాహ (త్వత్స్మరణేతి) ప్రార్థనాన్తరంసముచ్చినోతి (కిఞ్చేతి) ఉక్తమేవవ్యనక్తి (నేత్యాదినా) అస్మాన్- నయేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ప్రజ్ఞానగ్రహణంకర్మాదీనాముపలక్షణం. ప్రార్థనాన్తరందర్శయతి (కిఞ్చేతి) పాపవియోజనఫలమాహ (తేనేతి) భవద్భిరారాధితైర్భవతాంయథోక్తంఫలంసాధయిష్యామీత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) బహుతమత్వం- భక్తిశ్రద్ధాతిరేకయుక్తత్వం. యాగాదినాపరిచరణంక్రియతామిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యదితి) సన్తః- నమస్కారోక్త్యాపరిచరేమేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. అశక్తిశ్చముముక్షావశాదితిద్రష్టవ్యం. ఇతిశబ్దోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః...................................... ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయేపఞ్చదశ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాంబృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం సప్తమాధ్యాయభాష్యటీకా.

౧౦ — అర్చిరాద్యాతివాహికానుప్రవిష్టాదిత్యప్రార్థనామన్త్రః (హిరణ్మయేన పాత్రేణ సత్యస్యాపిహితం ముఖం) సత్యస్య-బ్రహ్మణో ముఖం- ద్వారం. బ్రహ్మగమనమార్గ ఇతి యావత్ హిరణ్మయేన పాత్రేణ - తేజోమయేన తేమణ్డలేన అపిహితం - ఆవృతం (తత్త్వం పూషన్నపావృణు) తత్ - ద్వారం హే పూషన్నపావృణు- అనావృతం కురు కిమర్థమిత్యత్రాహ (సత్యధర్మాయ దృష్టయే) సత్యం - బ్రహ్మ ధర్మః- ఆశ్రయః సాధనం యస్య తస్మై బ్రహ్మైకనిష్ఠాయ బ్రహ్మదర్శనార్థినే మహ్యం దృష్టయే - బ్రహ్మదర్శనాయేత్యర్థః (పూషన్నేకర్షే యమ సూర్య ప్రాజాపత్య) హే పూషన్ ఏకశ్చాసౌ ఋషిశ్చ ఏకర్షిః ఋషిః- ద్రష్టా సవితుర్జగదేక చక్షుష్ట్వాదితి భావః యమ- యమయితః సూర్య - సుష్ఠు ఈరయతి రశ్మీనితి సూర్యః ప్రాజాపత్య - ప్రజాపతేః పుత్ర (వ్యూహ రశ్మీన్ సమూహ తేజః) తావకాన్ రశ్మీన్ వ్యూహ - అపగమయ తేజస్సమూహ- సజ్క్షిప కిమర్థమిత్యత్రాహ (యత్తే రూపం కల్యాణతమం తత్తే పశ్యామి) తేజసాం సజ్క్షేపాత్తావ వతరూపం దుర్దర్శమితి భావః (యోఽసావసౌ పురుషస్సోఽహమస్మి) ఆత్మాయాదృగ్రూపః - తాదృగ్రూపోఽహమస్మి తాదృగ్రూపతయా వేద్మి ఆత్మత త్త్వమవిపశ్యేత్యర్థః (వాయురనిలమమృతమథేదం భస్మాన్తం శరీరం) అర్చిరాదినాగతస్య మే ప్రాణవాయుర్వాయోరాలీయతాం మృతం చేదం శరీరం భస్మాన్తం చ భవతు. తతశ్చ దేహేన్ద్రియాద్యభిమానీ నాహమస్మి-తద్విలక్షణాత్మజ్ఞానవానిత్యర్థః (ఓం క్రతో స్మర కృతం స్మర) ఓమితి ప్రణవ ప్రతిపాద్యత్వాద్దాతత్త్వస్య సమ్బోధనం * అధిగర్ధదయేశాంకగ్మణీతికర్మణిషష్ఠీ క్రతోః- క్రతుం ఉపాస్తిమనుష్ఠితాం స్మర. తదజ్ఞతయా కృతం కర్మాపిస్మర అహం దేహవిలక్షణాత్మజ్ఞానీ కర్మాఙ్గకబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠశ్చ - అతస్స్వాత్మస్వరూపం ప్రదర్శయ, ముక్తిమార్గం చ ప్రయచ్ఛేత్యర్థః. అర్చిరాది ప్రథమపర్వాగ్నిప్రార్థనామన్త్రః (అగ్నే నయ సుపథా రాయే అస్మాన్విశ్వాని దేవ వయునాని విద్వాన్) హే అగ్నే సుపథా- శోభనే నార్చిరాదిమార్గేణ రాయే- ఐశ్వర్యాయ స్వారాజ్యాయ మోక్షాయేతి యావత్. అస్మాన్నయ- ప్రాపయ. హే దేవ- ద్యోతమాన విశ్వాని వయునాని- సర్వాణి జ్ఞానాని విద్వాన్ భవసి అతో మదీయమప్యాత్మజ్ఞానం త్వం జానాసీత్యర్థః (యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనః) యుయోధి - అపనయ అస్మత్ - అస్మత్తః. జుహురాణం- కుటిలం. హృచ్ఛాకౌటిల్య ఇత్యస్మాత్ జ్ఞానవిరూపం ఏనః - పాపం యుయోధీత్యన్వయః భూయిష్ఠాం - భూయసీం నమ ఉక్తిం తే కరవామేత్యర్థః ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే పఞ్చదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే - సప్తమాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

అష్టమాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— యో హ వై జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠం చ వేద జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాం భవతి ప్రాణో వై జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాం భవత్యపి చ యేషాం బుభూషతి య ఏవం వేద॥ ౧

శం — ప్రాణో గాయత్రీత్యుక్తం కస్మాత్పునః కారణాత్ప్రాణభావో గాయత్ర్యాః, న పునర్వాగాదిభావ ఇతి, యస్మాజ్జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ ప్రాణః న వాగాదయో జ్యేష్ఠశ్రైష్ఠ్యభాజః కథం జ్యేష్ఠత్వం చ శ్రేష్ఠత్వం చ ప్రాణస్యేతి తన్నిర్ధారణాయేదమారభ్యతే. అథవా — ఉక్థయజుస్సామక్షత్రాదిభావైః ప్రాణస్యైవోపాసనమభిహితం సత్స్వప్యన్యేషు చక్షురాదిషు తత్ర హేతుమాత్రమిహానన్తర్యేణ సమ్బధ్యతే న పునః పూర్వశేషతా. వివక్షితం తు ఖిలత్వాదస్య కాణ్డస్య పూర్వత్ర యదనుక్తం విశిష్టఫలం ప్రాణవిషయముపాసనం తద్వక్తవ్యమితి. యః కశ్చిద్ధ వై ఇత్యవధారణార్థం యో జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠగుణాభ్యాం వేద. అసౌ భవత్యేవ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ ఏవం ఫలేన ప్రలోభితస్సన్ ప్రశ్నాయాభిముఖీభూతః తస్మై చాహ (ప్రాణో వై జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ) కథం పునరవగమ్యతే ప్రాణో జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతి; యస్మాన్నిషేకకాల ఏవ శుక్రశోణితసమ్బన్ధః ప్రాణాదికలాపస్యావిశిష్టః. తథాపి న ప్రాణం శుక్రం విరోహతీతి ప్రథమో వృత్తిలాభః ప్రాణస్య చక్షురాదిభ్యః. అతో జ్యేష్ఠో వయసా ప్రాణః నిషేకకాలాదారభ్య గర్భం పుష్యతి ప్రాణః ప్రాణే హి లబ్ధవృత్తౌ పశ్చాచ్చక్షురాదీనాం వృత్తిలాభః. అతో యుక్తం ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వం చక్షురాదిషు భవతి తు కశ్చిత్కులే జ్యేష్ఠః. గుణహీనత్వాత్తు న శ్రేష్ఠః మధ్యమః కనిష్ఠో వా గుణాఢ్యత్వాద్భవేచ్ఛ్రేష్ఠః - న జ్యేష్ఠః న తథేహేత్యాహ - ప్రాణ ఏవ తు జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ కథం పునః శ్రైష్ఠ్యమవగమ్యతే ప్రాణస్య తదిహ సంవాదేన దర్శయిష్యామః సర్వథాపి తు ప్రాణం జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠగుణం యో వేద- ఉపాస్తే. స స్వానాం-జ్ఞాతీనాం జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవతి- జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠగుణోపాసనసామర్థ్యాత్. స్వవ్యతిరేకేణాపి చ యేషాం మధ్యే జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవితుమిచ్ఛతి తేషాం చ జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠప్రాణదర్శీ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవతి నను వయోనిమిత్తం జ్యేష్ఠత్వం-తదిచ్ఛాతః కథం భవతీత్యుచ్యతే- నైష దోషః- ప్రాణవద్వృత్తిలాభస్యైవ జ్యేష్ఠత్వస్య వివక్షితత్వాత్ ౧

ఆ — ఓఙ్కారోపాసనాదిత్రయం బ్రహ్మోపాసనాని తత్ఫలం తదర్థా గతిరాదిత్యాద్యుపస్థానమిత్యేతావత్సప్తమే నిర్వృత్తః సమ్ప్రతి ప్రాధాన్యేనాబ్రహ్మోపాసనం సఫలం శ్రీమన్థాదికర్మ చ వక్తవ్యమిత్యష్టమాధ్యాయమారభమాణో బ్రాహ్మణసఙ్గతిమాహ (ప్రాణ ఇతి) పఞ్చాత్ప్రాణో గాయత్రీతి యదుక్తం తదుక్తమితి శేషః ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వాదినా వ్యాప్తిర్నిర్ధారితమితి శక్తిత్వాపత్తిః (కథమిత్యాదినా) ప్రకారాన్తరేణ పూర్వోత్తరగ్రన్థసఙ్గతిమాహ (అథవేతి) అపేక్షాదన్యైశ్చాపి ప్రత్యేకం చక్షురాది- ప్రాణస్యైవ విశిష్టగుణకస్యోపాస్యత్వోక్తౌ హేతుః - జ్యేష్ఠత్వాది: తన్మాత్రమిహానన్తరగ్రన్థేన కథ్యత ఇతి శేషః తదేవం పూర్వగ్రన్థస్య హేతుమత్త్వాదుత్తరగ్రన్థస్య చ హేతుత్వాదానన్తర్యేణ- పౌర్వాపర్యేణ పూర్వగ్రన్థేన సహోత్తరం గ్రన్థజాతం సమ్బధ్యత ఇతి ఫలితమాహ (ఆనన్తర్యేణేతి) వక్ష్యమాణప్రాణోపాసనస్య పూర్వోక్తోక్థాద్యుపాస్తిశేషత్వమాశఙ్క్య గుణభేదాత్ఫలభేదాచ్చ నైవమిత్యాహ (న పునరితి) కిమితి ప్రాణోపాసనమిహ స్వతన్త్రముపదిశ్యతే- తత్రాహ (ఖిలత్వాదితి) ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణారమ్భోపసంహారార్థః ఏవం బ్రాహ్మణారమ్భం ప్రతిపాద్యాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యః కశ్చిదిత్యాదినా) యచ్ఛబ్దస్య పునరుపాదానమన్వయార్థం నిపాతయోరర్థమవధారణమేవ ప్రాగుక్తం ప్రకటయతి (భవత్యేవేతి) ప్రశ్నాయ-కోऽసౌ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతి ప్రశ్నః తదర్థమిత్యర్థః. ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వాదికమాక్షిపతి (కథమితి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) తస్మాజ్జ్యేష్ఠత్వాదికం తుల్యమేవేతి శేషః స ప్రత్యక్షావిశేషమఙ్గీకృత్య జ్యేష్ఠత్వం ప్రాణస్య సాధయతి (తథాపీతి) ఉక్తమేవ సమర్థయతే (నిషేకకాలాదితి) తత్రాపి విప్రతిపన్నం ప్రత్యాహ (ప్రాణే హీతి) జ్యేష్ఠత్వేనైవ శ్రేష్ఠత్వే సిద్ధే కిమితి పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (భవతి త్వితి) జ్యేష్ఠత్వే సత్యపి శ్రేష్ఠత్వాభావముక్త్వా తస్మిన్సత్యపి జ్యేష్ఠత్వాభావమాహ (మధ్యమ ఇతి) ఇహేతి ప్రాణోక్తిః. ప్రాణశ్రేష్ఠత్వే ప్రమాణాభావమాశఙ్క్య ప్రత్యాహ (కథమిత్యాదినా) పూర్వోక్తముపాస్తిఫలముపసంహరతి (సర్వథాపీతి) ఆరోపేణానారోపేణ వేత్యర్థః జ్యేష్ఠత్వస్య విద్యాఫలత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) తస్య విద్యాఫలత్వం సాధయతి (ఉచ్యత ఇతి) ఇచ్ఛాతో జ్యైష్ఠ్యం దుస్సాధమితి దోషస్యాసత్త్వమాహ (నేతి) తత్ర హేతుమాహ (ప్రాణవదితి) యథా ప్రాణకృతాశనాది ప్రయుక్తశ్చక్షురాదీనాం వృత్తిలాభః- తథా ప్రాణోపాసకాధీనం జీవనమన్యేషాం స్వానాం భవతీతి ప్రాణదర్శినో జ్యేష్ఠత్వం న వయోనిబన్ధనమిత్యర్థః ౧

రఙ్గ.— ప్రాణవిషయకవిద్యా ప్రస్తూయతే (యో హ వై జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠం చ వేద జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాం భవతీత్యాది) ప్రాణో హీన్ద్రియాణాం మధ్యే జ్యేష్ఠః- ప్రాణవ్యాపారానన్తరభావిత్వాదిన్ద్రియాన్తరప్రవృత్తేరితి భావః. శ్రేష్ఠశ్చ- వక్ష్యమాణరీత్యేతి భావః. ఏవం తం ప్రా

మూ.— యోహవై వసిష్ఠాం వేదవసిష్ఠస్స్వానాంభవతి వాగ్వైవసిష్ఠావసిష్ఠస్స్వానాంభవత్యపిచయేషాం బుభూషతియఏవంవేద॥ ౨

యోహవై ప్రతిష్ఠాం వేదప్రతితిష్ఠతిసమేప్రతితిష్ఠతిదుర్గేచక్షుర్వై ప్రతిష్ఠా చక్షుషాహిసమే చదుర్గేచప్రతితిష్ఠతిప్రతితిష్ఠతిసమేప్రతితిష్ఠతిదుర్గేయఏవంవేద॥ ౩

యోహవై సమ్పదం వేదసగ్ం హాస్మైపద్యతేయం కామంకామయతే శ్రోత్రంవైసమ్పచ్ఛ్రోత్రేహీమే సర్వే వేదాఅభిసమ్పన్నాః సగ్ంహాస్మైపద్యతేయంకామంకామయతేయఏవంవేద॥ ౪

ణముపాసీనోయః- సస్వానాం- జ్ఞాతీనాంజ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చభవతి ఇతరేషాంచయేషాంజ్యేష్ఠశ్శ్రేష్ఠో బుభూషతి - భవితుమిచ్ఛతి తేషామపిజ్యే ష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చభవతీత్యర్థః. ౧

శం.— యోహవై వసిష్ఠాంవేదవసిష్ఠస్స్వానాంభవతి - దర్శనానురూప్యేణఫలం. యేషాంచజ్ఞాతివ్యతిరేకేణవసిష్ఠోభవితుమిచ్ఛతి- తే షాంచవసిష్ఠోభవతి ఉచ్యతాంతర్హికాసావసిష్ఠేతి (వాగ్వైవసిష్ఠా) వాసయత్యతిశయేన- వస్తేవేతివసిష్ఠా. వాగ్మినోహిధనవన్తోవసన్త్యతిశయేన ఆచ్ఛాదనార్థస్యవావసేర్వసిష్ఠా. అభిభవన్తిహివాచావాగ్మినోఽన్యాన్ తేనవసిష్ఠగుణవత్పరిజ్ఞానాద్వసిష్ఠగుణోభవతిదర్శనానురూపంఫలం. ౨

ఆ.— వసిష్ఠత్వగుణకప్రాణస్యైవేతివక్తుముత్తరవాక్యముపాదాయవ్యాచష్టే (యోహేత్యాదినా) ఫలేనప్రలోభితంశిష్యంప్రశ్నాభి ముఖంప్రత్యాహ (ఉచ్యతామిత్యాదినా) వాచోవసిష్ఠత్వంద్విధాప్రతిజానీతే (వాసయతీతి) వాసయత్యతిశయేనేత్యుక్తంవిశదయతి (వా గ్మినోహీతి) వాసయతిరిచేతిద్రష్టవ్యం వస్తేవేత్యుక్తంప్రకటయతి (ఆచ్ఛాదనార్థస్యవేతి) ఆచ్ఛాదనార్థత్వముపపాదయతి (అభిభవన్తీ తి) ఉక్తముపాస్తిఫలంనిగమయతి (తేనేతి) ౨

రం.— (యోహవైవసిష్ఠాంవేదవసిష్ఠస్స్వానాంభవతీత్యాది) అతిశయేనవసుమత్త్వం- వసిష్ఠత్వం (వాగ్వైవసిష్ఠేతి) వాగ్మిన ఏవహివసుమత్తాభవతి- అతోవాచోవసిష్ఠత్వం.సిద్ధం శిష్టంపూర్వవత్. ౨

శం.— (యోహవైప్రతిష్ఠాంవేద) ప్రతితిష్ఠత్యనయేతిప్రతిష్ఠా. తాంప్రతిష్ఠాం- ప్రతిష్ఠాగుణవతీంయోవేద-తస్యైతత్ఫలం-ప్రతితి ష్ఠతిసమే- దేశేకాలేచ. తథా-దుర్గే- విషమేచ. దుర్గమనేచదేశే, దుర్భిక్షాదౌవాకాలేవిషమే. యద్యేవముచ్యతాంకాసాప్రతిష్ఠా. చక్షుర్వైప్ర తిష్ఠా. కథంచక్షుషఃప్రతిష్ఠాత్వమితి ఆహ- చక్షుషాహిసమేచదుర్గేచదృష్ట్వాప్రతితిష్ఠతి. అతోఽనురూపంఫలం (ప్రతితిష్ఠతిసమేప్రతితిష్ఠతిదుర్గే యఏవంవేదేతి) ౩

ఆ.— గుణాన్తరంవక్తుంవాక్యాన్తరముపాదాయవ్యాచష్టే (యోహవాఇతి) సమేప్రతిష్ఠావిద్యాంశ్చానాసిస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (త థేతి) విషమేచ- ప్రతితిష్ఠతీతిసమ్బన్ధః విషమశబ్దస్యార్థమాహ (దుర్గమనేచేతి) ఇదానీంప్రశ్నపూర్వకంప్రతిష్ఠాందర్శయతి (యద్యేవమితి) ప్రతిష్ఠాత్వంచక్షుషోవ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) విద్యాఫలంనిగమయతి (అతఇతి) ౩

రం.— (యోహవైప్రతిష్ఠాంవేదప్రతితిష్ఠతిసమేప్రతితిష్ఠతిదుర్గఇత్యాది) (చక్షుర్వైప్రతిష్ఠేతి) చక్షుషఃప్రతిష్ఠాత్వంనామ- సమవిషమదేశప్రదర్శనద్వారాపురుషప్రతిష్ఠాహేతుత్వం శిష్టంపూర్వవత్ ౩

శం.— (యోహవైసమ్పదంవేద) సమ్పద్గుణయుక్తంయోవేద. తస్యైతత్ఫలం-అస్మై- విదుషేసమ్పద్యతేహ. కిం. యంకామంకా మయతే- సకామః. కింపునస్సమ్పద్గుణకం శ్రోత్రంవైసమ్పత్ కథంపునశ్శ్రోత్రస్యసమ్పద్గుణత్వమితి. ఉచ్యతే - శ్రోత్రేసతిహి-యస్మాత్స ర్వేవేదాఅభిసమ్పన్నాః- శ్రోత్రేన్ద్రియవతోఽధ్యేయత్వాత్. వేదవిహితకర్మాయత్తాశ్చకామాః. తస్మాచ్ఛ్రోత్రంసమ్పత్ అతోజ్ఞానాను రూపంఫలం (సంహాస్మైపద్యతేయంయంకామయతేయఏవంవేద) ౪

ఆ.— వాక్యాన్తరముపాదాయవిభజతే (యోహవైసమ్పదమితి) ప్రశ్నపూర్వకంసమ్పదుత్పత్తివాక్యముపాదత్తే (కింపునరితి) శ్రోత్రస్యసమ్పద్గుణత్వంవ్యుత్పాదయతి (కథమితి) అధ్యేయత్వం- అధ్యయనార్హత్వం. తథాపికథంశ్రోత్రంసమ్పద్గుణకమిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదేతి) పూర్వోక్తంఫలముపసంహరతి (అతఇతి) ౪

రం.— (యోహవైసమ్పదంవేదసంహాస్మైపద్యతేయంకామంకామయతఇత్యాది) (సంహాస్మైపద్యతఇత్యాది) అస్మైసంపద్యతే- శ్రోత్రేసత్యేవహిసర్వేవేదాస్సమ్పన్నాభవన్తి- తస్మాత్సమ్పత్త్వగుణకంశ్రోత్రంయోవేద- తస్యకామ్యమానఃకామస్సమ్పద్యతఇత్యర్థః. ౪

ఉ.—— యోహ వా ఆయతనం వేదాయతనగ్ స్వానాంభవత్యాయతనంజనానాంమనో వా ఆయతనమాయతనగ్ స్వానాంభవత్యాయతనంజనానాంయఏవంవేద॥ ౫

యోహవై ప్రజాపతిం వేద ప్రజాయతేహ ప్రజయాపశుభీ రేతో వై ప్రజాపతిః ప్రజాయతేహ ప్రజయాపశుభిర్యఏవంవేద॥ ౬

తేహేమే ప్రాణా అహగ్ శ్రేయసే వివదమానా బ్రహ్మజగ్ముస్తద్ధోచుః కో నో వసిష్ఠ ఇతి తద్ధోవాచ యస్మిన్వ ఉత్క్రాన్త ఇదగ్ శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేత స వో వసిష్ఠ ఇతి॥ ౭

సా హ వాగుచ్చక్రామ సా సంవత్సరం ప్రోష్య పర్యేత్యోవాచ కథమశకతర్తే మజ్జీవితుమితి తే హోచుః

శం —— (యోహ వా ఆయతనం వేద) ఆయతనం-ఆశ్రయః తద్యో వేద- ఆయతనం స్వానాం భవ, త్యాయతనం జనానాం - అన్యేషామపి, కింపునస్తదాయతనమితి ఉచ్యతే - మనో వా ఆయతనం- ఆశ్రయ ఇన్ద్రియాణాం విషయాణాం చ, మనఆశ్రితా హి విషయా ఆత్మనో భోగ్యత్వం ప్రతిపద్యన్తే మనస్సఙ్కల్పవశాని చేన్ద్రియాణి ప్రవర్తన్తే అతో మన ఆయతనమిన్ద్రియాణాం అతో దర్శనానురూప్యేణ ఫలం (ఆయతనం స్వానాం భవత్యాయతనం జనానాం య ఏవం వేద) ౫

ఆ —— వాక్యాన్తరమాదాయ విభజతే (యోహ వా ఆయతనమితి) సామాన్యేనోక్తమాయతనం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కింపునరితి) పునర్విషయాశ్రయత్వం విశదయతి (మన ఇతి) ఇన్ద్రియాశ్రయత్వం తస్య స్పష్టయతి (మనస్సఙ్కల్పేతి) పూర్వవన్నిగమయతి (అత ఇతి) ౫

రం —— (యోహ వా ఆయతనం వేద ఆయతనం స్వానాం భవత్యాయతనం జనానామిత్యాది) ఇన్ద్రియాణాం మనోఽధీనవృత్తికత్వాదిన్ద్రియాన్తరాపేక్షయా మనస ఆయతనత్వం అత ఏవ జనానామప్యాయతనత్వం. శిష్టం స్పష్టం. ౫

శం.— యో హ వై ప్రజాపతిం వేద- ప్రజాయతే హ ప్రజయా పశుభిశ్చ- సమ్పన్నో భవతి. (రేతో వై ప్రజాతిః) రేతసా ప్రజననేన్ద్రియముపలక్ష్యతే తద్విజ్ఞానానురూపం ఫలం (ప్రజాయతేహ ప్రజయా పశుభిర్య ఏవం వేద) ౬

ఆ —— గుణాన్తరం వక్తుం వాక్యాన్తరం గృహీత్వా తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (యో హేత్యాదినా) వాగాదీన్ద్రియాణి తత్తద్గుణవిశిష్టాని శిష్ట్వా రేతో విశిష్టగుణమాచష్టే నస్యప్రకరణవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (రేతసేతి) విద్యాఫలముపసంహరతి (తద్విజ్ఞానేతి) ౬

రం —— (యో హ వై ప్రజాపతిం వేద ప్రజాయతేహ ప్రజయా పశుభిరిత్యాది) (రేతో వై ప్రజాపతిరితి) రేతశ్శబ్దేన ప్రజననేన్ద్రియం లక్ష్యతే తేన హి పుత్రపౌత్రాదిమత్తయా ప్రకృష్టతయా జాయతే పురుష ఇతి తత్ప్రజాపతిః. శిష్టం స్పష్టం ౬

శం —— తే హ ఇమే ప్రాణాః- వాగాదయోఽహం శ్రేయసే-అహం శ్రేయానిత్యేతస్మై ప్రయోజనాయ వివదమానాః-విరుద్ధం వదమానా బ్రహ్మజగ్ముః- బ్రహ్మగతవన్తః బ్రహ్మశబ్దవాచ్యం ప్రజాపతిం గత్వా చ తద్బ్రహ్మ ఊచుః- ఉక్తవన్తః. కో నః- అస్మాకం మధ్యే వసిష్ఠః-కోఽస్మాకం మధ్యే వసతి చ వాసయతి చ తత్- బ్రహ్మ తైః పృష్టం సత్ హోవాచ- ఉక్తవత్. యస్మిన్వః- యుష్మాకం మధ్యే ఉత్క్రాన్తే- నిర్గతే శరీరాత్. ఇదం శరీరం పూర్వస్మాదతిశయేన పాపీయః-పాపతరం మన్యతే లోకః. శరీరం హి నామానేకాశుచిసఙ్ఘాతత్వాజ్జీవతోఽపి పాపమేవ- తతోఽపి కష్టతరం యస్మిన్నుత్క్రాన్తే భవతి వైరాగ్యార్థమిదముచ్యతే పాపీయ ఇతి. స వః-యుష్మాకం మధ్యే వసిష్ఠో భవిష్యతి. జానన్నపి వసిష్ఠం ప్రజాపతిర్నోవాచాయం వసిష్ఠ ఇతి - ఇతరేషామప్రియపరిహారాయ. ౭

ఆ.—— ఉక్తావసిష్ఠత్వాదిగుణానవాగాదిగామినః- కింతు ముఖ్యప్రాణగతానపి వేతి దర్శయితుమాఖ్యాయికాం వ్యాకరోతి (తే హేత్యాదినా) ఇయసున్ప్రయోగస్య తాత్పర్యమాహ (శరీరం హీతి) కిమితి శరీరస్య పాపీయస్త్వముచ్యతే - తదాహ (వైరాగ్యార్థమితి) శరీరే వైరాగ్యోత్పాదనద్వారా తస్మిన్నహంమమాభిమానపరిహారార్థమిత్యర్థః. వసిష్ఠో భవిష్యతి - ఇత్యుక్తవానితి సమ్బన్ధః కిమితి సాక్షాదేవ ముఖ్యం ప్రాణం వసిష్ఠత్వాదిగుణం నోక్తవాన్ప్రజాపతిః- స హి సర్వజ్ఞ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (జానన్నపీతి) ౭

రం.—— (తే హేమే ప్రాణా అహం శ్రేయసే వివదమానా బ్రహ్మ జగ్మురిత్యాది) తే హేమే వాగాదయః ప్రాణాః అహమర్థస్యాత్మనః శ్రేయసే వివదమానాః బ్రహ్మ- చతుర్ముఖం నపుంసకత్వం ఛాన్దసం. జగ్ముః తం గత్వా నః - అస్మాకం మధ్యే కో వసిష్ఠః-శ్రేయానితి తత్ - బ్రహ్మ ప్రతి ఊచుః. తచ్చ - బ్రహ్మ ప్రత్యువాచ. కిమితి. వః- యుష్మాకం మధ్యే యస్మిన్నుత్క్రాన్తే ఇదం శరీరం పాపీయః - పాపిష్ఠతరమివ జనో మన్యతే- స వః శ్రేష్ఠ ఇతి ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౭

తచ్చైవముక్త్వా బ్రహ్మణా ప్రాణా ఆత్మనో వీర్యపరీక్షణాయ క్రమేణోచ్చక్రముః. తత్ర వాగేవ ప్రథమం హాస్మాచ్ఛరీరాదు

చుర్యథా కలా అవదన్తో వాచా ప్రాణన్తః ప్రాణేన పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ విద్వాంసో మనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ వాక్॥ ౮

ఈ.—— చక్షుర్హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథాఽన్ధా అపశ్యన్తశ్చక్షుషా ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ విద్వాంసో మనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ చక్షుః ౯

శ్రోత్రం హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథా బధిరా అశృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా విద్వాంసో మనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ శ్రోత్రం॥ ౧౦

మనో హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథా ముగ్ధా అవిద్వాంసో మనసా ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ మనః. ౧౧

రేతో హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథా క్లీబా అప్రజాయమానా రేతసా ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ విద్వాంసో మనసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ రేతః. ౧౨

అథ హ ప్రాణ ఉత్క్రమిష్యన్యథా మహాసుహయః సైన్ధవః పడ్వీశశఙ్కూన్సంవృహేదేవఁ హైవేమాన్ప్రాణాన్సంబబర్హ తే హోచుర్మా భగవ ఉత్క్రమీర్న వై శక్ష్యామస్త్వదృతే జీవితుమితి తస్యో మే బలిం కురుతేతి తథేతి॥ ౧౩

చ్చక్రామ- ఉత్క్రాన్తవతీ. సా చోత్క్రమ్య సంవత్సరం ప్రోష్య- ప్రోషితా భూత్వా పునరాగత్యోవాచ- కథమశకత- శక్తవన్తో యూయం మదృతే- మాం వినా జీవితుమితి. ఏవముక్తా ఊచుః యథా లోకే కలాః- మూకాః అవదన్తో వాచా, ప్రాణన్తః ప్రాణన-వ్యాపారం కుర్వన్తః ప్రాణేన, పశ్యన్తః- దర్శనవ్యాపారం చక్షుషా కుర్వన్తః, తథా- శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ, విద్వాంసో మనసా కార్యాకార్యాదివిషయం, ప్రజాయమానా రేతసా- పుత్రానుత్పాదయన్తః, ఏవమజీవిష్మ వయం ఇత్యేవం ప్రాణైర్దత్తోత్తరా వాగాత్మనోఽస్మిన్ననతిశ్రేష్ఠత్వం బుద్ధ్వా ప్రవివేశ హ వాక్ తథా- చక్షుర్హోచ్చక్రామేత్యాది పూర్వవత్ శ్రోత్రం మనః ప్రజాతిరితి. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

ఆ —— వాగ్ఘోచ్చక్రామేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తదేవమితి) ఉక్తార్థే శ్రుత్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) కార్యాకార్యాదివిషయమిత్యాదిశబ్దేనోపేక్షణీయసంగ్రహః. చక్షురాదిభిర్దత్తోత్తరా పునర్వాక్కిమకరోదిత- తత్రాహ (ఆత్మన ఇతి) ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

రం —— (వాగ్ఘోచ్చక్రామ సా చ సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచేత్యాది) తత్ర ప్రథమతః పరీక్షార్థం వాగుత్క్రాన్తా సతీ సంవత్సరం ప్రవాసం కృత్వా పునరాగత్య - హే ప్రాణాః మదృతే- మాం వినా జీవితుం కథమశకత- కథం శక్తా ఇత్యువాచ తే హ ఇతరే ప్రాణాః ప్రత్యూచుః. యథా కలాః - మూకాః వాచా అవదన్తోఽపి సన్తః ప్రాణేన జీవన్తః, చక్షురాదినా దర్శనాదికం కుర్వన్తః, ఆసతే - ఏవం వయమపి అజీవిష్మ - జీవితవన్త ఇతి హోచుః తతః ప్రాణేషు స్వస్య శ్రేష్ఠత్వం నాస్తీతి మత్వా శరీరే వాగిన్ద్రియం ప్రవివేశేత్యర్థః ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

శం —— అథ హ ప్రాణ ఉత్క్రమిష్యన్ - ఉత్క్రమణం కరిష్యన్. తదానీమేవ స్వస్థానాత్ప్రచలితా వాగాదయః కిమివేతి. ఆహ- యథా లోకే మహాంశ్చాసౌ సుహయశ్చ మహాసుహయః - శోభనహయో లక్షణోపేతో మహాన్పరిమాణతః సిన్ధుదేశే భవః- సైన్ధవః అభిజనతః పడ్వీశశఙ్కూన్- పాదబన్ధనశఙ్కూన్. పడ్వీశాశ్చ తే శఙ్కవశ్చేతి తాన్ సంవృహేత్- ఉద్యచ్ఛేత్ యుగపదుత్ఖనేదశ్వారోహ ఆరూఢే పరీక్షణాయ ఏవం హ ఏవ ఇమాన్ వాగాదీన్ ప్రాణాన్ సంబబర్హ- ఉద్యతవాన్ స్వస్థానాద్భ్రంశితవాన్. తే- వాగాదయో హ ఊచుః. హే భగవః- భగవన్ మోత్క్రమీః యస్మాన్న వై శక్ష్యామస్త్వదృతే- త్వాం వినా జీవితుం యద్యేవం మమ శ్రేష్ఠతా విజ్ఞాతా భవద్భిః- అహమత్ర శ్రేష్ఠః తస్య ఉ మే- మమ బలిం- కరం కురుత- కరం ప్రయచ్ఛతేతి. అయం చ ప్రాణసంవాదః కల్పితో విదుషః శ్రేష్ఠపరీక్షణప్రకారోపదేశః అనేన హి విద్వాన్ కో ను ఖల్వత్ర శ్రేష్ఠ ఇతి పరీక్షణం కరోతి- స ఏవ పరీక్షణప్రకారః సంవాదభూతః కథ్యతే- న హ్యన్యథా సంహత్యకారిణాం సతామేషామేకైకస్య సంవత్సరమాత్రమేకైకస్య నిర్గమనాద్యుపపద్యతే తస్మాద్విద్వానేవానేన ప్రకారేణ విచారయతి వాగాదీనాం ప్రధానబుభుత్సురుపాసనాయ. బలిం ప్రార్థితాస్సన్తః ప్రాణాస్తథేతి ప్రతిజ్ఞాతవన్తః. ౧౩

ఆ.—— వాగాదిప్రకరణవిచ్ఛేదార్థోఽథశబ్దః, ఉత్క్రమిష్యన్ - యదా భవతీతి శేషః, ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయన్నుత్తరవాక్యమవతారయతి (కిమివేత్యాదినా) ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వం వాగాదిభిర్నిర్ధారితమిత్యాహ (తే వాగాదయ ఇతి) తర్హి తత్ప్రాణేన భవితవ్యమిత్యా[illegible]

ఉ.— సాహవాగువాచయద్వా అహంవసిష్ఠాస్మిత్వంతద్వసిష్ఠోసీతియద్వా అహంప్రతిష్ఠాస్మిత్వంతత్ప్రతిష్ఠోసీతిచక్షుర్యద్వా అహగ్ం సమ్పదస్మిత్వంతత్సమ్పదసీతి శ్రోత్రంయద్వా అహమాయతనమస్మిత్వంతదాయతనమసీతిమనోయద్వా అహంప్రజాతిరస్మిత్వంతత్ప్రజాతిరసీతి రేతస్తస్యోమేకిమన్నంకింవాస ఇతియదిదంకించాశ్వభ్య ఆక్రిమిభ్య ఆకీటపతఙ్గేభ్యస్తత్తేఽన్నమాపోవాస ఇతినహవా అస్యానన్నంజగ్ధంభవతినానన్నం ప్రతిగృహీతంయఏవమేతదనస్యాన్నం వేదతద్విద్వాగ్ంసః శ్రోత్రియా అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వాచాచామన్త్యేతమేవతదనమనగ్నంకుర్వన్తోమన్యన్తే॥ ……………… ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

హ (యద్యేవమితి) యథోక్తస్య ప్రాణసంవాదస్య కాల్పనికత్వందర్శయతి (అయంచేతి) కల్పనాఫలంసూచయతి (విదుషఇతి) తదేవస్పష్టయతి (అనేనహీతి) ఉపాస్యపరీక్షణప్రకారాఏవక్షితశ్చేత్ - కింసంవాదేనేత్యాశఙ్క్యాహ (సఏషఇతి) సంవాదస్యా[illegible] కల్పితత్వమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సంవాదస్యకల్పితత్వేపరిణామాహ (తస్మాదితి) ఏవంప్రాణసంవాదస్యతాత్పర్యముక్త్వాప్రకృతామక్షరవ్యాఖ్యామేవానువర్తయతి (బలిమితి) ౧౩

రం.— (అథహప్రాణఉత్క్రమిష్యన్ యథామహాసుహయస్సైన్ధవఃపడ్వీశశఙ్కూన్సంవృహేత్యాది) అథ ముఖ్యప్రాణఉత్క్రమిష్యన్ యథాలోకేమహాన్ సుహయః శోభనోహయః సైన్ధవః సిన్ధుదేశప్రభవః పరీక్షణాయారోహేయేత్యశ్వఃపడ్వీశశఙ్కూన్ - పడ్వీశాఃపాదబన్ధనశఙ్కూన్ సంవృహేత్ - ఉత్ఖనేత్ ఏవమేవేమాన్ సర్వాన్ ప్రాణాన్ - వాగాదీన్ సమ్బర్హ - ఉచ్ఛ్వాస ఉత్ఖాతవాన్. (తేహోచుర్మాభగవఉత్క్రమీర్న వైశక్ష్యామస్త్వదృతేజీవితుమితి) తేహ - ప్రాణాఃగత్య - హేభగవన్ - పూజార్హ. ముఖ్యప్రాణ త్వంమోత్క్రమీః - ఉత్క్రమణంమాకార్షీః త్వాంవినావయంజీవితుంనశక్ష్యామఇతిహోచుః స ప్రత్యువాచ (తస్యోమేబలింకురుతేతి) తస్యమే. శ్రేష్ఠస్యయూయంబలింకరం ప్రయచ్ఛతేతి ఉశబ్దోఽవధారణే తథేత్యేవతేపిప్రత్యూచురిత్యర్థః ౧౩

శం.— (సాహవాక్) ప్రదానంబలిదానాయప్రవృత్తాహ - కిలవాచ - ఉక్తవతీ. యద్వై అహంవసిష్ఠాస్మి - యదహంవసిష్ఠాస్మి త్వంతద్వసిష్ఠస్తేనవసిష్ఠగుణేనత్వంతద్వసిష్ఠోసీతి యదహంప్రతిష్ఠాస్మిత్వంతత్ప్రతిష్ఠోసి - యామమప్రతిష్ఠా - సాత్వమసి - గుణః సమానస్సమ్పత్ సమ్పదాయతన ప్రజాపతిత్వగుణాస్తం క్రమేణసమర్పితవన్తః యద్యేవంసాధుబలింద్దవన్తః - బ్రూహితస్యమే - ఏవంగుణవిశిష్టస్యకిమన్నంకింవాస ఇతి ఆహురితరే - యదిదంలోకేకించ - కించిదన్నంనామాశ్వభ్యఆక్రిమిభ్యఆకీటపతఙ్గేభ్యః - యచ్చాన్నంక్రిమ్యన్నంకీటపతఙ్గాన్నంచ - తేనసహ సర్వమేవ. యత్ప్రాణిభిరద్యమానమన్నం - తత్సర్వంతవాన్నం సర్వంప్రాణస్యాన్నమిత్యేవదృష్టిరత్రవిధీయతే కేచిత్తుసర్వభక్షణేదోషాభావం వదన్తిప్రాణాన్నవిదః తదసత్ - శాస్త్రాన్తరేణప్రతిషిద్ధత్వాత్ తేనాస్యవికల్పఇతిచేన్న - అవిధాయకత్వాత్ నహవా అస్యానన్నంజగ్ధంభవతీతి - సర్వంప్రాణస్యాన్నమిత్యేతస్యవిజ్ఞానస్యవిహితస్యస్తుత్యర్థమేతత్ - తేనైకవాక్యతాపత్తేః నతుశాస్త్రాన్తరవిహితస్యబాధనేసామర్థ్యం - అన్యపరత్వాత్ నస్య ప్రాణమాత్రస్యసర్వమన్నమిత్యేతద్దర్శనమిహవివక్షితం - నతుసర్వంభక్షయేదితి యత్తుసర్వభక్షణేదోషాభావజ్ఞానం - తన్మిథ్యైవ - ప్రమాణాభావాత్ విదుషః ప్రాణత్వాత్సర్వాన్నోపపత్తేస్సామర్థ్యాద్దోషఏవేతిచేన్న - అశేషాన్నత్వానుపపత్తేః సత్యం - యద్యపివిద్వాన్ ప్రాణః - యేన కార్యకరణసఙ్ఘాతేనవిశిష్టస్యవిద్వత్తా. తేనకార్యకరణసఙ్ఘాతేనక్రిమికీటదేవాద్యశేషాన్నభక్షణంనోపపద్యతే - తేనతత్రాశేషాన్నభక్షణదోషాభావజ్ఞాపనమనర్థకం - అప్రాప్తత్వాదశేషాన్నభక్షణదోషస్య నను ప్రాణస్సన్భక్షయత్యేవక్రిమికీటాద్యన్నమపి బాఢం - కింతునతద్విషయః ప్రతిషేధోస్తి తస్మాద్దేవతాస్థైవరక్తంకింశుకం - తత్రదోషాభావః. అతస్తద్రూపేణదోషాభావజ్ఞాపనమనర్థకం - అప్రాప్తత్వాదశేషాన్నభక్షణేదోషస్య యేనతుకార్యకరణసఙ్ఘాతసమ్బన్ధేన ప్రతిషేధః క్రియతే. తత్సమ్బన్ధేనత్వన్నైవప్రతిప్రసవోస్తి తస్మాత్ప్రతిషేధాతిక్రమాద్దోషఏవస్యాత్ - అన్యవిషయత్వాన్నహవేత్యాదేః. నచ బ్రాహ్మణాదిశరీరస్యసర్వాన్నత్వదర్శనమిహవిధీయతే - కింతు ప్రాణమాత్రస్యైవ యథాచసామాన్యేనసర్వాన్నస్య ప్రాణస్య కించిదన్నజాతస్యకించిజ్జీవనహేతుః - యథావిషంవిషజస్య క్రిమేః - తదేవాన్యస్య ప్రాణాన్నమపిసద్దృష్టమేవదోషముత్పాదయతిమరణాదిలక్షణం - తథాసర్వాన్నస్యాపిప్రాణస్యప్రతిషిద్ధాన్నభక్షణే బ్రాహ్మణత్వాదిదేహసమ్బన్ధాద్దోషఏవస్యాత్ తస్మాన్మిథ్యాజ్ఞానమేవాభక్ష్యభక్షణేదోషాభావజ్ఞానం (ఆపోవాసఇతి) ఆపోభక్ష్యమాణావాసస్థానీయాః ప్రాణస్య అత్రచప్రాణస్యాపోవాసఇత్యేతద్దర్శనంవిధీయతే - నతువాసఃకార్యే ఆపోవినియోక్తుంశక్యాః - తస్మాద్యథాప్రాప్తేఽభ్యక్షణేదర్శనమాత్రంకర్తవ్యం (నహవై) అస్యసర్వంప్రాణస్యాన్నమిత్యేవంవిదోఽనన్నం - అనదనీయంజగ్ధం - భక్షణం భవతిహ. యద్యప్యనేనానదనీయంభక్షితం - అదనీయమేవభక్షితంస్యాత్ - నతుతత్కృతదోషేణలిప్యతఇత్యేతద్విద్యాస్తుతిరిత్యవోచామ. తథా (నానన్నంప్రతిగృహీతం) - యద్యప్యప్రతిగ్రాహ్యంహస్త్యాదిప్రతిగృహీతంస్యాత్ - తదప్యన్నమేవస్యాత్. తద్బ్రాహ్మణప్రతిగ్రాహ్యప్రతిగ్రహదోష[illegible] - య ఏవమేతదనస్య - ప్రాణస్యాన్నం వేద [illegible] ప్రాణాత్మభావఏవ - నత్వేతత్ఫలాభి[illegible] కింత

హి స్తుత్యర్థ ప్రాయేణేతి నన్వేతద్దేవఫలంకస్మాన్న భవతి న-ప్రాణాత్మదర్శినః ప్రాణాత్మభావపదలం తత్ప్రాణాన్నస్య సర్వాన్నత్వేఽవ ధానీయమప్యద్యమేవ, తథాఽప్రతిగ్రాహ్యమపి ప్రతిగ్రాహ్యమేవే, తి యథాప్రాప్తమేవోపాదాయవిద్యాస్తూయతే- తేనైవభ-విశిష్టస్యా వతా వాక్యస్య యస్మాదాపో వాసః ప్రాణస్య- తస్మాద్విద్వాంసః- బ్రాహ్మణాశ్శ్రోత్రియాః- అధీతవేదాఅధ్యేతారః- భోక్ష్యమాణాఆచామన్త్యప అశిత్వాచాచామన్తి- భుక్త్వాచోత్తరకాలమపోభక్షయన్తి తత్ర తేషామాచామతాంకోఽభిప్రాయఇతి ఆహ- ఏతమేవానం- ప్రాణమనగ్నంకుర్వ న్తోమన్యన్తే అస్తీదమైతత్- యోయస్మైవాసోదదాతి - సతమనగ్నంకరోతీతిహిమన్యతే ప్రాణస్యచాపోవాసఇతిహ్యుక్తం యస్మాదితి - ఉ త్పత్తిశ్రవణాదేవ నిర్దిష్టాతి విజ్ఞానంకర్తవ్యమిత్యేవమర్థమేతత్ నను భోక్ష్యమాణో భుక్తవాంశ్చప్రయతోభవిష్యామీత్యాచామతి - తత్ర ప్రాణ స్యానగ్నతాకరణార్థత్వే చద్విః కార్యతాఆచమనస్యస్యాత్ నచకార్యద్వయమాచమనస్యైకస్యయుక్తం యదిప్రాయత్యార్థం- నానగ్నతార్థం. ఉ భానగ్నతార్థం- నప్రాయత్యార్థం యస్మాదేవం-తస్మాద్ద్వితీయాచమనాన్తరం ప్రాణస్యానగ్నతాకరణాయభవతు న- క్రియాద్విత్వాపపత్తే ర్ద్వేహ్యేతే క్రియే. భోక్ష్యమాణస్యభుక్తవతశ్చయదాచమనంస్మృతివిహితం- తత్ప్రాయత్యార్థంభవతి క్రియామాత్రమేవ- నతుతత్రప్రాయత్యేఽ ర్శనాద్యపేక్షతే. తత్రచాచమనాఙ్గభూతాస్వప్సువాసో విజ్ఞానంప్రాణస్యేతికర్తవ్యతయాచోద్యతే - నతుతస్మిన్ క్రియమాణఆచమనస్యప్రాయ త్యార్థతాబాధ్యతే - క్రియాన్తరత్వాదాచమనస్య తస్మాద్భోక్ష్యమాణస్యభుక్తవతశ్చయదాచమనం- తత్రాపోవాసః ప్రాణస్యేతిదర్శనమాత్రం విధీయతే - అప్రాప్తత్వాదన్యతః. ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ — సాహవాగితి ప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (ప్రథమమితి) తేనవసిష్ఠత్వగుణేనవ్యపదేశవసిష్ఠాసి-యథాచతద్వసిష్ఠత్వంతత్వై వేతిహా జనా బలిదానమఙ్గీకృత్యాన్నదానసీప్సృచ్ఛతి (యద్వైవమిత్యాదినా) ఏవంగుణవిశిష్టస్య- జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠత్వాదిసమృద్ధస్యేత్యర్థః. యదిద ౦ త్యాదివాక్యంవ్యాచష్టే (యచ్చేతి) ప్రకృతేనశునామన్నేన, కీటాదీనాంవాన్నేన, సహయత్కించిదన్నందృశ్యతే-తత్సర్వమేవతవాన్నమితిహో జనా తదేవాస్ఫుటయతి (యత్కిఞ్చిదితి) పదార్థముక్త్వావాక్యార్థంకథయతి (సర్వమితి) అస్మిన్నేవవాక్యేపక్షాన్తరముత్థాపయతి (కేచి త్త్వితి) నహవాఅస్యేత్యాద్యర్థవాదదర్శనాదిత్యర్థః తద్దూషయతి (తదసదితి) శాస్త్రాన్తరేణ- * క్రిమయోభవన్త్యభక్ష్యభక్షిణఇత్యాదినేత్యర్థః ప్రాణవిదపి కతిపయంశాస్త్రాన్తరం- సర్వభక్షణంతు ప్రాణదర్శినోవివక్షితం అతో[illegible] ప్రతిషేధేనసర్వభక్షణస్యేదిహాస్య దితహోమవద్వికల్పస్స్యాదితిశఙ్కతే (తేనేతి) కింతర్హి సర్వాన్నభక్షణంవిహితం-నవా. నచేత్- నతస్యనిషిద్ధస్యానుష్ఠానంప్రాణవిదః- తత్ప్రాప క్షాభావాత్. విహితంచేత్ తత్కింయదిదమిత్యాదినా- నహవేత్యాదినావావిహితం నాద్యఇత్యాహ (నావిధాయకత్వాదితి) యదిదమిత్యాద నాహిసర్వంప్రాణస్యాన్నమితిజ్ఞానమేవవిధీయతే- నతుప్రాణవిదస్సర్వాన్నభక్షణం- తదవబోధకపదాభావాన్నవికల్పోపపత్తిరిత్యర్థః. ద్వితీయం దూషయతి (నహవాఇతి) అస్యేతివిద్వత్పరామర్శాన్నిపాతయోరర్థవాదత్వావబోధకత్వదర్శనా, దేకవాక్యత్వసమ్భవే వాక్యభేదన్యాయా య్యత్వా, చ్చేతిహేతుమాహ (తేనేతి) అర్థవాదస్యాపిస్వార్థప్రామాణ్యందేవతాధికరణన్యాయేనభవిష్యతీత్యాశఙ్క్య *నకలఞ్జంభక్షయేదిత్యా దివిహితస్యభక్షణాభావస్యబాధనేనహవేత్యాదేర్నసామర్థ్యం-దృష్టిపరత్వాదస్య, మానాన్తరవిరోధేస్వార్థమానత్వాయోగా, దిత్యాహ (నత్విత్వితి) నహవేత్యాదేరస్యపరత్వం ప్రపఞ్చయతి (ప్రాణమాత్రస్యేతి) తత్రదోషాభావజ్ఞాపనాత్తదేవవిధిత్సితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) అర్థవా దస్యమానాన్తరవిరోధేస్వార్థమానత్వాయోగస్యోక్తత్వాదితిభావః. ప్రమాణాభావస్యాసిద్ధిమాశఙ్కతే (విదుషఇతి) సామర్థ్యాత్- ప్రాణస్వరూప బలాదితియావత్ అదోషః- సర్వాన్నభక్షణేస్యేతిశేషః అర్థాపత్తిందూషయతి (నేత్యాదినా) అనుపపత్తిమేవవివృణోతి (సత్యమితి) యే నైవస్మాత్ప్రాప్తక్షాపీతివక్తవ్యం- యద్యపీత్యుపక్రమాత్. ప్రాణస్వరూపసామర్థ్యాదనుపపత్తిరపిశామ్యతీతిశఙ్కతే (నన్వితి) కింవృత్తాత్మనాఽపి దుషస్సర్వాన్నభక్షణంసాధ్యతే- కింవాసాధకత్వరూపేణేతివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) ప్రాణరూపేణసర్వభక్షణంతచ్ఛబ్దార్థః. తత్రప్ర తిషేధాభావేసద్దృష్టాన్తంఫలితమాహ (తస్మాదితి) తథాస్వారసికం ప్రాణస్యసర్వభక్షణం, తత్రచాప్రతిషేధాద్దోషరాహిత్య,మితిశేషః తద్ధా హిత్యేకింస్యాదితిచేత్-తదాహ (అతఇతి) పఞ్చమ్యర్థమేవస్ఫోరయతి (అప్రాప్తత్వాదితి) ప్రాణవిదస్సాధకత్వాకారేణసాధ్యత్వేనసర్వాన్నభక్ష ణమితిపక్షంప్రత్యాహ (యేనత్వితి) ఇహేతిప్రాణవిదుచ్యతే నిమిత్తాన్తరాదత్యన్తాప్రాప్తవిషయోవిధిః- ప్రతిప్రసవః యథాజ్వరితస్యాశన ప్రతిషేధేప్యౌషధంపిబేదితి. తథాశాస్త్రాధికారిణస్సర్వభక్ష్యభక్షణనిషేధేపిప్రాణవిదోవిశేషవిధిర్నోపలభ్యతే - తథాచ తస్యభక్షణందుస్సాధ మిత్యర్థః ప్రతిప్రసవాభావేలబ్ధందర్శయతి (తస్మాదితి) అర్థవాదస్యతర్హికాగతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యవిషయత్వాదితి) తస్యస్తుతిమాత్రార్థ త్వాన్నతద్వశాన్నస్త్రిప్రతిషేధాతిక్రమఇత్యర్థః. నను విశిష్టస్య ప్రాణస్య సర్వాన్నత్వదర్శనమత్రవిధీయతే- తథాచవిదుషోపితదాత్మనస్సర్వాన్నభ క్షణేనదోషః- యథాదర్శనంఫలాభ్యుపగమాత్. అతఆహ (నచేతి) ఇతోపిసర్వంప్రాణస్యాన్నమిత్యేతదవష్టమ్భేనప్రాణవిదస్సర్వభక్షణంనవి ధేయమిత్యాహ (యథాచేతి) ప్రాణస్యయథోక్తస్యస్వీకారేకస్యచిత్కించిదన్నంజీవనహేతురిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథాసర్వ ప్రాణిషువ్యవస్థయాన్నసమ్బన్ధేదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ప్రాణవిదోపికార్యకరణవతోనిషేధాతిక్రమాయోగేఫలితమాహ (తస్మాదితి) వా క్యాన్తరమాదాయవ్యాకరోతి (ఆపఇతి) స్మార్తాద్యాచమనాదన్యదేవశ్రౌతమాచమనమస్యతోఽప్రాప్తంవిధేయం - తదర్థమిదంవాక్యమితికేచిత్ తాన్ప్రత్యాహ (అత్రచేతి) వాసఃకార్యం- పరిధానం. తత్రసాక్షాదపాంవినియోగాయోగేప్రాప్తమర్థమాహ (తస్మాదితి) యదిదంకించే

ఉ.— †శ్వేతకేతుర్హ వా ఆరుణేయః పఞ్చాలానాం పరిషదమాజగామ స ఆజగామ జైవలిం ప్రవాహణం పరిచారయమాణం తముదీక్ష్యాభ్యువాద కుమారా౩ ఇతి స భో౩ ఇతి ప్రతిశుశ్రావానుశిష్టోన్వసి పిత్రేత్యోమితి హోవాచ॥ ౧

[illegible] (నేత్యాదినా) పునర్[illegible] పదార్థముక్త్వా [illegible] (యద్యపీతి) [illegible] నేత్యాహ (ఇత్యేతదితి) [illegible] (తత్రాపీతి) [illegible] (నన్విత్యాదినా) [illegible] (తేనేతి) [illegible] (యస్మాదితి) [illegible] (అస్తిచేతి) [illegible] (ప్రాణస్యేతి) [illegible] (యదపఇతి) [illegible] (నన్విలి) [illegible] (తత్రేతి) [illegible] (నచేతి) [illegible] (యదీతి) [illegible] (యస్మాదితి) ద్వికరణత్వదోషముక్తం [illegible] (నేత్యాదినా) [illegible] (క్రియామాత్రమేవేతి) [illegible] (నత్వితి) [illegible] (తత్రేతి) [illegible] (ప్రాణస్యేతి) [illegible] (నత్వితి) [illegible] (తస్మాదితి) [illegible] ... ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ర౦.— (సాహోవాచ [illegible]) [illegible] (తస్యోవాచ కిమన్నం కిం మే వాస ఇతి) [illegible] (యదిదం కించాశ్వభ్య ఆ [illegible]) [illegible] (తద్విద్వాంసః శ్రోత్రియా అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వాచామన్తీత్యాది) [illegible] ... ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమ బ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం.— శ్వేతకేతుర్హ వా ఆరుణేయ ఇత్యస్య సమ్బన్ధః- ఖిలాధికారోఽయం- తత్ర యదనుక్తం- తదుచ్యతే సప్తమాధ్యాయాన్తే జ్ఞానకర్మసముచ్చయకారిణాఽగ్నేర్మార్గయాచనం కృతం *అగ్నే నయ సుపథేతి. తత్రానేకేషాం పథాం సద్భావో మన్త్రేణ సామర్థ్యాత్ప్రదర్శితః- సుపథేతి విశేషణాత్. పన్థానశ్చ కృతవిపాకప్రతిపత్తిమార్గాః వక్ష్యతి చ *యత్ర్ర్యేత్యాది. తేచ కతి కర్మవిపాకప్రతిపత్తిమార్గా ఇతి సర్వసంసారగత్యుపసంహారార్థోఽయమారమ్భః. ఏతావతీ హి సంసారగతిః- ఏతావాన్ కర్మవిపాకః స్వాభావికస్య శాస్త్రీయస్య చ విజ్ఞానస్యేతి. యద్యపి *ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా

† పాఞ్చాలానాం పరిషదమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఇత్యేతన్నాద్వావివిక్తం [illegible] సూచితః - నచైతస్యైవం కార్యమితి [illegible] శ్రోత్రియస్య [illegible] [illegible]
వ- బ్రహ్మవిద్యా ప్రారమ్భేవైరాగ్యస్యైవ [illegible] త్వాత్ తత్రాపి [illegible] [illegible]
[illegible] తస్య కేవలమాత్మనిష్ఠ [illegible] ప్రతిపద్యతే- కేనవా దేవలోకము [illegible] [illegible]
[illegible] పసంహారత్వాన్న [illegible] ఉచిత- ఏతా [illegible] నతిరణో [illegible] [illegible]
యస్మాదియం కర్మణోగతిః- నవిత్యేవ మృతత్వేవ్యాపారో [illegible] తస్మాదేతావదేవ [illegible] [illegible]
[illegible] సత్వేనైతకాన్ [illegible] ప్రతిష్ఠాం [illegible] [illegible]
[illegible] త్రాప్య [illegible] త్వాది [illegible] కార్యము క్తం [illegible]
[illegible] త్రాప్య [illegible] కార్యా [illegible] [illegible] బ్రహ్మ [illegible]
[illegible] అగ్నిహోత్ర [illegible] కార్యమిత్యుక్తం [illegible] [illegible]
[illegible] దర్శనమిహోపస్థాపయతి సాధనవిధిశ్చేతం [illegible] [illegible]
[illegible] ప్రణయతి శ్వేతకేతుర్హవై- నామతః ఆరుణస్యాపత్యం ఆరుణేయః [illegible] [illegible]
[illegible] పఞ్చాలానాం [illegible] జగామ - పఞ్చాలాః- ప్రసిద్ధాః [illegible] [illegible]
[illegible] జగామ - జీవలస్యాపత్యం- జైవలిం పఞ్చాలరాజం ప్రవాహణనామానం [illegible] పరిచారయమాణం- [illegible] [illegible]
తత్ స రాజా పూర్వమనుశిష్యవిద్యాభిమానగర్వం [illegible] యమితి మత్వా తముద్దిశ్యాభ్యువాద- [illegible] [illegible]
[illegible] కుమార [illegible] ఇతి- భోః [illegible] ప్రతిశుశ్రావ [illegible] [illegible]
[illegible] అనుశాసితోసి- భవసి [illegible] వాచ రాజా [illegible] ఓమితి- [illegible] [illegible]

ఆ — బ్రాహ్మణాన్తరమారభ్య [illegible] పూర్వేణ [illegible] (శ్వేతకేతురితి) [illegible] తమాహ (ఇతి) [illegible]
కర్మకాణ్డజ్ఞానకాణ్డయో [illegible] ప్రాధాన్యేనోక్తం- తదస్మిన్నాధ్యాయే [illegible] [illegible]
[illegible] వక్తవ్యశేషం [illegible] (సప్తమేతి) సముచ్చయ [illegible] [illegible] (త
త్రేతి) అధ్యాయావసానం [illegible] [illegible] (సుపథేతి) [illegible] [illegible]
దాహ (పద్మాన [illegible]) తత్ర వాక్యశేష [illegible] (వత్సేతి) [illegible] (వేదేతి)
ఉపసంహ్రియమాణాం సంసారగతిమేవ [illegible] (ఏతావతీతి) [illegible] [illegible]
యతే- తత్రాహ (ఏతావానితి) ఇతి [illegible] సంసారగత్యతిరిక్త [illegible] [illegible]
[illegible] అధోగతి [illegible] కర్మవిపాకో [illegible] [illegible]
[illegible] కర్మవిపాకమిత్యుక్తః- తత్రాహ (శ్రోత్రియస్యేతి) [illegible] (బ్రహ్మవిద్యేతి) [illegible]
[illegible] వైరాగ్యం [illegible] [illegible]
[illegible] (తత్రాపీతి) శ్రోత్రియ [illegible] [illegible]
[illegible] (తత్రైతి) [illegible] తత్రాహ (తచ్చైతి) [illegible]
[illegible] (ఇత్యేతదితి) [illegible] బ్రహ్మలోకాదికే [illegible]
త్రాహ (అస్మైతి) [illegible] (ఆదిచేతి) ఏతావ [illegible]
[illegible] అమృతత్వం - తత్సాధనమితి [illegible] జ్ఞానసమ్బన్ధ [illegible] [illegible]
[illegible] కథం పునః [illegible] ప్రతిపద్యతే - తత్రాహ (యస్మాదితి) [illegible]
[illegible] కర్మణ ఇతి శేషః [illegible] జ్ఞానాతిరిక్త [illegible] సంసార [illegible] ప్రకారాన్తరేణ బ్రాహ్మణతాత్పర్యం [illegible]
హోత్రవిషయే జనక యాజ్ఞవల్క్య సంవాద [illegible] (అపిచేత్యాదినా) [illegible] అగ్నిహోత్రాహుత్యో [illegible] [illegible]
[illegible] లోకం ప్రత్యుత్థాయినం - యజమానం [illegible] లోకం ప్రత్యావృత్తమో [illegible] [illegible]
ప్రతిష్ఠా [illegible] హేతుం [illegible] మిత్యేతత్. ఇతి - ప్రశ్నషట్కమగ్నిహోత్రవిషయే జనకేన యాజ్ఞవల్క్యం ప్రత్యుక్తమితి [illegible] త
త్రేత్యాక్షేప [illegible] ప్రశ్నషట్కోక్తిః [illegible] - తత్రాహ (తచ్చైతి) కర్త
[illegible] కార్యారమ్భకత్వాన్న తత్ర కర్తృగామిఫలముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) కించ - కార
కాత్ర [illegible] ఫలస్య కర్తృగామిత్వమిత్యాహ (సాధనేతి) [illegible] కర్తృకర్మ [illegible] [illegible]
[illegible] కేవలాహుత్యోః [illegible] - తత్రాహ (తత్రేతి) అగ్నిహోత్రప్రకరణం [illegible] అగ్నిహోత్ర [illegible]
[illegible] ప్రశ్నప్రతివచనరూప [illegible] భవత్యేవమగ్నిహోత్రప్రకరణస్థితిః ప్రకృతే [illegible] తత్రాహ (ఇహాపీతి)

ఉ.— వేత్థ యథేమాః ప్రజాః ప్రయత్యో విప్రతిపద్యన్తా౩ ఇతి నేతి హోవాచ వేత్థో యథేమం లోకం పునరాపద్యన్తా౩ ఇతి నేతి హోవాచ వేత్థో యథాఽసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి నేతి హోవాచ వేత్థో యతిథ్యామాహుత్యాꣳ హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీ౩ ఇతి నేతి హైవోవాచ వేత్థో దేవయానస్య వా పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వా యత్కృత్వా దేవయానం వా పన్థానం ప్రతిపద్యన్తే పితృయాణం వాపి హి న ఋషేర్వచః శ్రుతం। ద్వే సృతీ అశృణవం పితౄణామహం దేవానాముత మర్త్యానాం। తాభ్యామిదం విశ్వమేజత్సమేతి యదన్తరా పితరం మాతరం చేతి। నాహమత ఏకంచన వేదేతి హోవాచ॥ ౨

కిమితి విద్యాప్రకరణే కర్మఫలవిజ్ఞానం వివక్ష్యతే తత్రాహ (తద్వారేణేతి) బ్రాహ్మణారమ్భముపపాదితముపసంహరతి (ఏవమితి) సంసారగత్యుపసంహారేణ కర్మవిపాకస్య సర్వస్యైవోపసంహారస్సిద్ధో భవతి తదతిరిక్తత్వేనాకాఙ్క్షాభావాదిత్యాహ (కర్మకాణ్డస్యేతి) యథోక్తం వస్తు దర్శయితుం బ్రాహ్మణమారభతే చేత్ తత్ర కిమిత్యాఖ్యాయికా ప్రణీయతే తత్రాహ (ఇత్యేతచ్చేతి) సర్వమేవ పూర్వోక్తం వస్తు దర్శయితుమిచ్ఛన్వేదః సుఖావబోధార్థమాఖ్యాయికాం కరోతీత్యర్థః యదా కదాచిదతిక్రాన్తే కాలే వృత్తార్థద్యోతిత్వం నిపాతస్య దర్శయతి (హశబ్ద ఇతి) యశః ప్రథనం విద్వత్సు స్వకీయవిద్యాసామర్థ్యఖ్యాపనం ప్రసిద్ధాః విద్వజ్జనవిశిష్టత్వేనేతి శేషః. క్వచిజ్జయస్య ప్రాప్తత్వం గర్వే హేతుః కిమితి రాజా శ్వేతకేతుమాగతమాత్రం తదీయాభిప్రాయమప్రతిపద్య తిరస్కుర్వన్నివ సమ్బోధితవానిత్యాశఙ్క్యాహ (స రాజేతి) సమ్బోధ్య భర్త్సనం కృతవానితి శేషః తదవద్యోతిపదమిహానాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (భర్త్సనార్థేతి) భో ఇతి ప్రతివచనమాచార్యం ప్రత్యుచితం న క్షత్రియం ప్రతి తస్య హీనత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (భో ఇతీతి) అప్రతిరూపవచనే క్రోధం హేతూకరోతి (క్రుద్ధస్సన్నితి) పితుస్సకాశాత్తవలబ్ధానుశాసనత్వే లిఙ్గం నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (పృచ్ఛేతి) ౧

రం — ప్రకృతివివిక్తజీవయాథాత్మ్యవిషయాం పఞ్చాగ్నివిద్యాం సంసృతివైరాగ్యాయ ప్రస్తౌతి (శ్వేతకేతుర్హవా ఆరుణేయః పఞ్చాలానాం పరిషదమాజగామ) నామ్నా శ్వేతకేతుః ఆరుణేరపత్యమారుణేయః స్వః పఞ్చాలానాం దేశానాం పరిషదం సమాజం స్వవైదుష్యప్రకటనాయ ఆజగామేత్యర్థః. (స ఆజగామ జైవలిం ప్రవాహణం పరిచారయమాణమితి) జీవలస్యాపత్యం జైవలిః తం ప్రవాహణనామానం స్వభృత్యైరాత్మనః పరిచారం కారయన్తం రాజానమాగచ్ఛత్ (తముదీక్ష్యాభ్యువాద కుమారా౩ ఇతి) స రాజా తం శ్వేతకేతుముదీక్ష్య కుమారా౩ ఇతి ఆమన్త్రితవాన్. ఆమన్త్రితే పుత్రః (స భో౩ ఇతి ప్రతిశుశ్రావేతి) సః శ్వేతకేతుః భో ఇతి ప్రతిశుశ్రావ ప్రత్యువాచ (అనుశిష్టోన్వసి పిత్రేతి) అథ రాజా పిత్రా త్వం విద్యామనుశిష్టోఽసీతి శ్వేతకేతుం పప్రచ్ఛ (ఓమితి హోవాచ) ఓం అనుశిష్టోస్మీతి ఇతరః ఉవాచేత్యర్థః. ౧

శం — యద్యేవం వేత్థ విజానాసి కిం యథా యేన ప్రకారేణ ఇమాః ప్రజాః ప్రసిద్ధాః ప్రయత్యః మ్రియమాణా విప్రతిపద్యన్తా౩ ఇతి విప్రతిపద్యన్తే విచారణార్థా ప్లుతిః సమానేన మార్గేణ గచ్ఛన్తీనాం మార్గద్వైవిధ్యం యత్ర భవతి తత్ర కాశ్చిత్ప్రజా అన్యేన మార్గేణ గచ్ఛన్తి కాశ్చిదన్యేనేతి విప్రతిపత్తిః. యథా తాః ప్రజా విప్రతిపద్యన్తే తత్కిం వేత్థేత్యర్థః నేతి హోవాచేతరః. తర్హి వేత్థ ఉ యథా ఇమం లోకం పునరాపద్యన్తా౩ ఇతి పునరాపద్యన్తే. యథా పునరాగచ్ఛన్తీమం లోకం నేతి హోవాచ శ్వేతకేతుః వేత్థో యథాఽసౌ లోక ఏవం ప్రసిద్ధేనన్యాయేన పునః పునః అసకృత్ప్రయద్భిః మ్రియమాణైర్యథా యేన ప్రకారేణ న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి న సమ్పూర్యతేఽసౌ లోకః తత్కిం వేత్థ. నేతి హోవాచ వేత్థో యతిథ్యాం యత్సఙ్ఖ్యాకాయామాహుత్యాం ఆహుతౌ హుతాయామాపః పురుషవాచః పురుషస్య యా వాక్ సైవ యాసామపాం వాక్ తాః పురుషవాచో భూత్వా పురుషశబ్దవాచ్యా భూత్వా యదా పురుషాకారపరిణతాః తదా పురుషవాచో భవన్తి సముత్థాయ సమ్యగుత్థాయ ఉద్భూతాః సత్యో వదన్తీ౩ ఇతి నేతి హోవాచ యద్యేవం వేత్థ ఉ దేవయానస్య పథః మార్గస్య ప్రతిపదం ప్రతిపద్యతే యేన సా ప్రతిపత్. తాం ప్రతిపదం పితృయాణస్య వా ప్రతిపదం ప్రతిపచ్ఛబ్దవాచ్యమర్థమాహ యత్ కర్మ కృత్వా యథావిశిష్టం కర్మ కృత్వేత్యర్థః. దేవయానం వా పన్థానం మార్గం ప్రతిపద్యన్తే పితృయాణం వా యత్కర్మ కృత్వా ప్రతిపద్యన్తే తత్కర్మ ప్రతిపదుచ్యతే తాం ప్రతిపదం కిం వేత్థ. దేవలోకపితృలోకప్రతిపత్తిసాధనం కిం వేత్థేత్యర్థః అప్యత్రాస్యార్థస్య ప్రకాశకమృషేః మన్త్రస్య వచః వాక్యం నః శ్రుతమస్తి మన్త్రోఽప్యస్యార్థస్య ప్రకాశకో విద్యత ఇత్యర్థః. కోఽసౌ మన్త్ర ఇతి. ఉచ్యతే ద్వే సృతీ ద్వౌ మార్గావశృణవం శ్రుతవానస్మి తయోరేకా పితౄణాం ప్రాపికా పితృలోకసమ్బద్ధా తయా సృత్యా పితృలోకం ప్రాప్నోతీత్యర్థః అహమశృణవమితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః దేవానాముతాపి దేవానాం సమ్బన్ధిన్యన్యా. దేవాన్ ప్రాపయతి సా. కే పునరుభాభ్యాం సృతిభ్యాం పితౄన్ దేవాన్ గచ్ఛన్తీతి ఉచ్యతే ఉత అపి మర్త్యానాం మనుష్యాణాం సమ్బన్ధినీ. మనుష్యా ఏవ హి సృతిభ్యాం గచ్ఛన్తీత్యర్థః తాభ్యాం సృతిభ్యామిదం విశ్వం సమస్తమేజత్ గచ్ఛత్సమేతి సఙ్గచ్ఛతే సమ్యగ్గచ్ఛతి. తే చ ద్వే సృతీ యదన్తరా యయోరన్తరా, యదన్తరా పితరం మాతరం చ మాతాపిత్రోరన్తరా మధ్య ఇత్యర్థః కౌ తౌ మాతాపితరౌ. ద్యావాపృథివ్యావణ్డకపాలే. ఇయం వై మాతాఽసౌ పితేతి హి వ్యాఖ్యాతం బ్రాహ్మణేన. అణ్డకపాలయోర్మధ్యే సంసారవిషయ ఏవైతే సృతీ నాత్యన్తికామృతత్వగమనాయ. ఇతర ఆహ నాహ [illegible] సముదాయాదేకంచన ఏకమపి ప్రశ్నం న వేద. నాహమవైదేతి హోవాచ శ్వేతకేతుః. ౨

మూ.— అథైనం వసత్యోపమన్త్రయాఞ్చక్రే ఽనాదృత్య వసతిం కుమారః ప్రదుద్రావ స ఆజగామ పితరం తꣳ హోవాచేతి వావ కిల నో భవాన్పురానుశిష్టానవోచదితి కథꣳ సుమేధ ఇతి పఞ్చ మా ప్రశ్నాన్రాజన్యబన్ధురప్రాక్షీత్తతో నైకఞ్చన వేదేతి కతమే త ఇతీమ ఇతి హ ప్రతీకాన్యుదాజహార ॥ 3

ఆ.— పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (సమానేనేతి) నాడీరూపేణ నాడ్యాకారేణ మార్గేణాభ్యుదయం గచ్ఛతాం యత్ర మార్గవిప్రతిపత్తిః- తత్కిం జానాసీతి ప్రశ్నార్థః విప్రతిపత్తిమేవ విశదయతి (తత్రేతి) అథక్వ ఇమే ప్రజానిర్ధారణార్థా సప్తమీ ప్రథమం ప్రశ్నం నిగమయతి (యథేతి) ప్రశ్నాన్తరమాదత్తే (తద్వేత్థేతి) తదేవ స్పష్టయతి (యథేతి) పరలోకం గతాః ప్రజాః పునరిమం లోకం యథా ఆగచ్ఛన్తి- తథా కిం వేత్థేతి యోజనా ప్రశ్నాన్తరప్రతీకముపాదత్తే (వేత్థేతి) తద్వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ప్రసిద్ధో న్యాయః - జరాదిర్మరణహేతుః ప్రశ్నాన్తరముత్థాప్య వ్యాచష్టే (వేత్థేత్యాదినా) పురుషశబ్దవాచ్యా భూత్వా- సముత్థాయ వదన్తీతి సమ్బన్ధః కథమపాం పురుషశబ్దవాచ్యత్వం-తదాహ (యదేతి) ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి (యద్యేవం వేత్థేతి) పితృయాణస్య వా ప్రతిపదం - వేత్థేతి సమ్బన్ధః యత్కృత్వా ప్రతిపద్యన్తే తత్సాధనం- తత్కర్మ ప్రతిపదితి యోజనా వాక్యార్థమాహ (దేవయానమితి) ఉక్తమర్థం సంక్షిప్యాహ (దేవలోకేతి) మార్గద్వయమేవ నాస్తి- త్వయా తూత్పత్తిమాత్రేణ పృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (అపీతి) అత్రేతి కర్మవిపాకప్రక్రియోక్తిః అస్యార్థస్య - మార్గద్వయస్యేత్యేతత్ తేషాం ఏవ మార్గద్వయేఽధికృతత్వమితి వక్తుం హీత్యుక్తం తదేవ స్ఫుటయతి (తాభ్యామితి) విశ్వం - సాధ్యసాధనాత్మకం సమ్భవతే- గన్తవ్యత్వేన గన్తృత్వేన చేతి జపః ప్రకృతమన్త్రవ్యాఖ్యాన గ్రన్థో బ్రాహ్మణశబ్దార్థః, యదన్తరేత్యాద్యౌపనిషదతమర్థమాహ (అణ్డకపాలయోరితి) 2

౨౦.— అథ తం రాజా పృచ్ఛతి (వేత్థ యథేమాః ప్రజాః ప్రయత్యో విప్రతిపద్యన్తా ఇతి) ప్రయత్యః - మ్రియమాణా ఇమాః ప్రజాః యథా - యేన ప్రకారేణ విప్రతిపద్యన్తే- విశిష్టదేశం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః ప్రశ్నప్లుతిః ఇతి- ఇమమర్థం వేత్థ- జానాసి కిమిత్యర్థః ఏవం గన్తవ్యదేశప్రశ్నః ఏవం పృష్టః కుమారో నేతి హోవాచ - న వేద్మీత్యువాచేత్యర్థః అథ పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యథేమం లోకం పునరాపద్యన్తా ఇతి) ఉకారః ప్రశ్నే. ఇమం లోకం యథా - యేన ప్రకారేణ పునరాగచ్ఛన్తీతి వేత్థేత్యర్థః. (నేతి హోవాచ) ఇతర ఇతి శేషః పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యథాఽసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సంపూర్యతా ఇతి) అసౌ- స్వర్గో లోకః అనవరతం ప్రయద్భిః - గచ్ఛద్భిః పురుషైః కుతో న సమ్పూర్యత ఇతి వేత్థ కిమిత్యర్థః (నేతి హోవాచ) పూర్వవదర్థః పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి) యావతాం పూరణీ యతిథీ. ✽ తస్య పూరణే ఇతి థుగాగమః. యావత్సఙ్ఖ్యాకాయామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుష ఇతి వాగ్వ్యాసాం తాః పురుషవాచః. పురుషశబ్దవాచ్యాః భూత్వా పురుషాకారపరిణతా భూత్వా సముత్థాయ వదన్తి- అధికారం కుర్వన్తి - తద్వేత్థ కిమిత్యర్థః (నేతి హైవోవాచ) పూర్వవత్ పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో దేవయానస్య వా పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వా) దేవయానస్య వా పితృయాణస్య వా పథః ప్రతిపదం కిం వేత్థ ప్రతిపద్యతే ఽనేనేతి ప్రతిపత్- ప్రథమం పర్వ తదేవ స్పష్టయతి (యత్కృత్వా దేవయానం వా పన్థానం ప్రతిపద్యన్తే పితృయాణం వా) యత్కృత్వా - యదుపక్రమ్యేత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. దేవయానపితృయాణవ్యావర్తకాకారప్రశ్నోఽయమితి ద్రష్టవ్యం భాష్యే ఛాన్దోగ్యపఞ్చాగ్నివిద్యాప్రశ్నానుక్రమేణ ✽ తస్మిన్గన్తవ్యదేశం పునరావృత్తిప్రకారం దేవయానపితృయాణపథవ్యావర్తనే అముష్య లోకస్యాఽపూరణం చ వేత్థేతి పృష్ట్వా వేత్థ యథాపఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి ప్రశ్నే ఇతి భాషితత్వాదిహాపి తావన్మాత్రపర్యవసానం యుక్తం. (అపి హి న ఋషేర్వచశ్శ్రుతం) అస్మిన్ దేవయానపితృయాణవిషయే ఋషేః- మన్త్రస్యాపి వచనః- అస్మాకం శ్రుతమిత్యర్థః కోఽయం మన్త్ర ఇత్యత్రాహ (ద్వే సృతీ అశృణవం పితౄణామహం దేవానాముత మర్త్యానామిత్యాది) ద్వే సృతీ- గతీ అశృణవమహం- శ్రుతవానస్మి కే తే సృతీ పితౄణాం దేవానాం చ ద్వే సృతీ అహమశృణవం- అశ్రౌషమిత్యర్థః. గతిద్వయం కేషాం గన్తౄణామిత్యత్రాహ (మర్త్యానామితి) మనుష్యాణాం హి గతిద్వయం యద్వా - దేవపితృమనుష్యాణాం ధూమాద్యర్చిరాదిమార్గద్వయమశ్రౌషమిత్యర్థః. ఏజత్- గచ్ఛత్ ప్రాణిజాతం విశ్వం- సమస్తం తాభ్యాం సృతిభ్యాం సమేతి కిం బ్రహ్మజ్ఞానరహితం లోకజాతం సమేతి, యదన్తరం పితరం మాతరం చాన్తరా- వినా వర్తతే- తిష్ఠతి మాతాపిత్రోరన్తరం భగవల్లోకం చ సమేతీత్యర్థః పితృయాణేన పథా అజ్ఞా నర్వర్తిలోకం సమేతి, ఉత్తరేణ పథా భగవల్లోకం సమేతీత్యర్థః ఏవం పృష్టః కుమార ఆహ (నాహమత ఏకఞ్చన వేదేతి హోవాచ) అతః- ఏషాం మధ్యే నైకఞ్చిదపి ప్రశ్నం వేద్మీత్యుక్తవానిత్యర్థః 2

శం.— అథ- అనన్తరముపనీయవిద్యాభిమానగర్వమేనం- ప్రకృతం శ్వేతకేతుం వసత్యా - వసతిప్రయోజనేనోపమన్త్రయాఞ్చక్రే- ఇహ వసన్తు భవన్తః- పాద్యమర్ఘ్యం చానీయతామిత్యుపమన్త్రణం కృతవాన్రాజా. అనాదృత్య తాం వసతిం కుమారః- శ్వేతకేతుః ప్రదుద్రావ- ప్రతిగతవాన్పితరం ప్రతి స చాజగామ పితరం. ఆగత్య చోవాచ తం కథం ఇతి వావ కిల- ఏవం కిల నః- అస్మాన్భవాన్పురా- సమావర్తనకాలేఽనుశిష్టాన్ సర్వాభిర్విద్యాభిరేవావోచదితి సోపాలమ్భం పుత్రస్య వచః శ్రుత్వా ఆహ పితా- కథం- కేన ప్రకారేణ తవ దుఃఖముపజాతం. హే సుమేధః-శోభనా మేధా యస్యేతి సుమేధాః శృణు-మమ యథా వృత్తం. పఞ్చ- పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాన్ ప్రశ్నాన్మాం రాజన్యబన్ధుః- రాజన్యా బన్ధవోఽస్యేతి. పరిభవవచనమేతద్రాజన్యబన్ధురితి. అప్రాక్షీత్- పృష్టవాన్. తతః-తస్మాన్న ఏకంచన- ఏకమపి న వేద- విజ్ఞాతవానస్మి. కతమే తే - రాజ్ఞా పృష్టాః ప్రశ్నా ఇతి. ఇమే త ఇతి హ ప్రతీకాని- ముఖాని ప్రశ్నానాముదాజహార-ఉదాహృతవాన్.

ఉ.— స హోవాచ తథా నస్త్వం తాత జానీథా యథా యదహం కించన వేద సర్వమహం తత్తుభ్యమవోచం ప్రేహి తు తత్ర ప్రతీత్య బ్రహ్మచర్యం వత్స్యావ ఇతి భవానేవ గచ్ఛత్వితి స ఆజగామ గౌతమో యత్ర ప్రవాహణస్య జైబలేరాస తస్మా ఆసనమాహృత్యోదకమాహారయాఞ్చకారాథ హాస్మా అర్ఘ్యం చకార తం హోవాచ వరం భగవతే గౌతమాయ దద్మ ఇతి॥ ౪

స హోవాచ ప్రతిజ్ఞాతో మ ఏష వరో యాం తు కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి॥ ౫

ఆ — శ్వేతకేతోరభిమాననివృత్తిద్యోతనార్థం బహువచనం తాం - రాజన్యదత్తవసతిం అనాదరే హేతుమాహ (కుమారఇతి) ఏవం కేతేతి - రాజపరాభవలిఙ్గకం పితృవచసోఽప్యసత్యత్వం ద్యోత్యతే అజ్ఞానాధీనం దుఃఖం తవాసమ్భావితమితి సూచయతి - నుమేధ ఇతి ౩

రం — (అథైనం వసత్యోపమన్త్రయాఞ్చక్రే) అథ రాజా ఏనం - శ్వేతకేతుం వసత్యాహేతునా ఉపామన్త్రయత్. కుమారస్సనా సం ప్రస్థితవానిత్యర్థః. అనాదృత్యతు తాం వసతిం కుమారః - శ్వేతకేతుః ప్రదుద్రావ - రాజసమీపాచ్ఛీఘ్రం నిర్జగామేత్యర్థః అథ స ఆజగామ పితరం తం ఆగత్య చ తం హోవాచ కిమితి (ఇతి వావ కిల నో భవాన్ పురాఽనుశిష్టానవోచదితి) పురా - సమావర్తనకాలే నః - అస్మాన్ప్రతి భవాన్ అనుశిష్టాన్ స్వాన్ ఇతి వావ కిల అవోచత్ - ఏవం రీత్యా హితముక్తవానితి ఏవం సామర్షేణ పుత్రేణోక్తః పితా ఆహ (కథం ను మేధ ఇతి) నానుశిష్టోసీతి శేషః ఇతరోఽననుశాసనం దర్శయతి (పఞ్చ మా ప్రశ్నాన్ రాజన్యబన్ధురప్రాక్షీత్ తతో నైకం చన వేదేతి) రాజన్య - రాజన్యాధమః. రాజన్యానాం బన్ధూ రాజన్యబన్ధుః స్వయమరాజన్య ఏవ సన్ రాజన్యానాం బన్ధురితి వ్యపదిశతీతి ప్రవాహణో నిన్ద్యతే స పఞ్చ ప్రశ్నాన్ మాం పృష్టవాన్. తత్రాహ మేకమపి న వేద్మీతి శ్వేతకేతురాహేత్యర్థః పితా పృచ్ఛతి (కతమే త ఇతి) ప్రశ్నాః కీదృశా ఇత్యర్థః పుత్రస్తు (ఇమ ఇతి హ ప్రతీకాన్యుదాజహార) ఇమే ఇత్యేవం తత్ప్రశ్నానాం ప్రతీకాని - ఏకదేశాన్ ఉదాజహార - సూచితవానిత్యర్థః. ౩

శం — స హోవాచ పితా పుత్రం క్రుద్ధముపశమయన్ తథా - తేన ప్రకారేణ నః - అస్మాన్ త్వం హే తాత - వత్స జానీథాః - గృహాణ యథా యదహం కించన విజ్ఞానజాతం వేద - సర్వం తుభ్యమవోచమిత్యేవ జానీథాః కో న్యో మమ ప్రియతరోఽస్తి - త్వత్తో యదర్థం రక్షిష్యే. అహమప్యేతన్న జానామి - యద్రాజ్ఞా పృష్టం తస్మాత్ ప్రేహి - ఆగచ్ఛ తత్ర గత్వా రాజ్ఞి బ్రహ్మచర్యం వత్స్యావో విద్యార్థమితి స ఆహ - భవానేవ గచ్ఛత్వితి - నాహం తస్య ముఖం నిరీక్షితుముత్సహే. స ఆజగామ గౌతమః - గోత్రతో గౌతమః ఆరుణిః యత్ర ప్రవాహణస్య జైబలేరాస - ఆసనం. ఆస్థాయికా తస్మై - గౌతమాయాగతాయాసనమనురూపమాహృత్యోదకం భృత్యైరాహారయాఞ్చకార (అథ హాస్మై) అస్మై అర్ఘ్యం పురోధసా కృతవాన్. మధుపర్కం చ. కృత్వా చైవం పూజాం తం హోవాచ వరం భగవతే గౌతమాయ - తుభ్యం దద్మ ఇతి గోఽశ్వాదిలక్షణం ౪

ఆ — సర్వం - కించిత్తదుక్తం - కిఞ్చిద్విజ్ఞానమన్యస్మై ప్రియతమాయ దాతుం రక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (కోన్య ఇతి) రాజ్ఞా యత్పృష్టం - తన్మయా న విజ్ఞాతం - తథా చ తస్మిన్విషయే త్వయా వఞ్చితోఽస్మీత్యాశఙ్క్యాహ (అహమపీతి) తర్హి తత్త్వజ్ఞానం కథం సాధయామీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ౪

రం — (స హోవాచ) పితా ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కిమితి (తథా నస్త్వం తాత జానీథా ఇత్యాది) హే తాత నః - అస్మాన్ త్వం తథా జానీథాః కథం యథా - యేన ప్రకారేణాహం యత్కించ వేద - తత్సర్వం తుభ్యమహమవోచమితి తతశ్చ మయాపి తే ప్రశ్నా నావగతా ఇతి మన్యస్వేతి భావః. అతస్త్వం చ ప్రేహి - ఆగచ్ఛ ఆవాం తత్ర - రాజ్ఞస్సమీపం ప్రతీత్య - గత్వా విద్యార్థం బ్రహ్మచర్యం వత్స్యావ ఇతి. ఇతర ఆహ (భవానేవ గచ్ఛత్వితి) నాహం తస్య ముఖం నిరీక్షితుముత్సహ ఇతి భావః. (స ఆజగామ గౌతమో యత్ర ప్రవాహణస్య జైబలేరాస) ఆస - ఆస్యా. ఆసనమిత్యర్థః (తస్మా ఆసనమాహృత్యోదకమాహారయాఞ్చకార) తస్మై - గౌతమాయ రాజా ఆసనం దత్వా పాద్యార్థముదకం భృత్యైరానాయితవానిత్యర్థః (అథ హాస్మా అర్ఘ్యం చకార) అస్మై - గౌతమాయార్ఘ్యం కృతవానిత్యర్థః. (తం హోవాచ వరం భగవతే గౌతమాయ దద్మ ఇతి) భగవతే గౌతమాయ గవాదిలక్షణం వరం ప్రయచ్ఛామి ఇతి గౌతమముక్తవానిత్యర్థః. ౪

శం — స హోవాచ గౌతమః ప్రతిజ్ఞాతో మే - మమైష వరస్త్వయా. అస్యాం ప్రతిజ్ఞాయాం దృఢీకుర్వాత్మానం యాం తు వాచం కుమారస్య - మమ పుత్రస్యాన్తే - సమీపే వాచమభాషథాః ప్రశ్నరూపాం - తామేవ బ్రూహి. స ఏవ నో వర ఇతి ౫

ఆ — వివక్షితవిద్యాం గౌతమో వివక్షిత్వాహ (అస్యామితి) ౫

రం — (స హోవాచ ప్రతిజ్ఞాతో మ ఏష వరో యాం తు కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి) స హోవాచ గౌతమః వరో దేయత ఇతి త్వయా ప్రతిజ్ఞాతశ్చేత్ - యాం వాచం మమ కుమారస్య అన్తే - సమీపే అభాషథాః - తామేవ వాచం మే బ్రూహి - తానేవ ప్రశ్నాన్మే బ్రూహీత్యర్థః ౫

ఉ.— సహోవాచదైవేషువై గౌతమైతద్వరేషుమానుషాణాం బ్రూహీతి॥ ౬

సహోవాచవిజ్ఞాయతేహాస్తిహిరణ్యస్యాపాత్తంగోఅశ్వానాందాసీనాంప్రవారాణాం పరిధానస్యమానోభవాన్ బహోరనన్తస్యాపర్యన్తస్యాభ్యవదాన్యో భూదితిసవై గౌతమతీర్థేనేచ్ఛాసాఇత్యుపైమ్యహంభవన్తమితివాచాహస్మైవపూర్వఉపయన్తిసహోపాయనకీర్త్యోవాస॥ ౭

సహోవాచతథానస్త్వం గౌతమమాపరాధాస్తవచపితామహాయథేయంవిద్యేతఃపూర్వం నకస్మింశ్చనబ్రాహ్మణ ఉవాసతాంత్వహంతుభ్యంవక్ష్యామికోహిత్వైవంబ్రువన్తమర్హతిప్రత్యాఖ్యాతుమితి॥ ౮

శం.— సహోవాచరాజా దైవేషువరేషుతద్వైగౌతమ-యత్త్వంప్రార్థయసే మానుషాణామన్యతమంప్రార్థయవరం ౬

ఆ.— తదితిసామానోక్త్యావరోనిర్దిశ్యతే ౬

రం.— (సహోవాచదైవేషువైగౌతమైతద్వరేషుమానుషాణాంబ్రూహీతి) సః- రాజోవాచ ఉదారదారణే హేగౌతమ యత్త్వంప్రార్థయసే- తద్దైవేషువరేష్వేవాన్తర్గతం- తస్మాత్తన్నప్రార్థనీయం మానుషాణాంవరాణాంమధ్యేకించిద్వృణీష్వేతి ౬

శం.— సహోవాచగౌతమః. భవతాపివిజ్ఞాయతే- మమాప్యస్తిసః నతేన ప్రార్థితేనకృత్యంమమ- యత్త్వందిత్ససిమానుషంవరం యస్మాన్మమాప్యస్తిహిరణ్యస్యప్రభూతస్యాపాత్తం- ప్రాప్తం. గోఅశ్వానాం - అపాత్తమస్తీతిసర్వత్రానుషఙ్గః దాసీనాం. ప్రవారాణాం-పరివారాణాం. పరిధానస్య పచయన్నమదిత్సమానం - త్వత్తః ప్రార్థనీయం, త్వయాఽపాదేయం, ప్రతిజ్ఞాతశ్చవరస్త్వయా. త్వమేవజానీషే-యదత్రయుక్తం ప్రతిజ్ఞారక్షణీయా- నవేతి. మమపునరయమభిప్రాయః- మాభూన్నః- అస్మానభి- అస్మానేవకేవలాన్ప్రతిభవాన్సర్వత్రవదాన్యో భూత్వాఅవదాన్యోమాభూత్-కదర్యోమాభూదిత్యర్థః. బహోః- ప్రభూతస్య అనన్తస్య- అనన్తఫలస్యేత్యేతత్ అపర్యన్తస్య - అపరిసమాప్తికస్య. పుత్రపౌత్రాదిగామికస్యేత్యేతత్ ఈదృశస్యవిత్తస్యమాంప్రత్యేవకేవలమదాతామాభూద్భవాన్ నచాత్యన్యాదేయమస్తిభవతః ఏవముక్తఆహ- సత్వంవైహేగౌతమతీర్థేన- న్యాయేనశాస్త్రవిహితేన. విద్యాంమత్తఇచ్ఛాసై- ఇచ్ఛస్వాప్తుం ఇత్యుక్తోగౌతమఆహ- తీర్థేనఉపైమి-ఉపగచ్ఛామిశిష్యత్వేనాహంభవన్తమితి. వాచాహస్మైవకిలపూర్వే- బ్రాహ్మణాః క్షత్రియాన్విద్యార్థినస్సన్తోవైశ్యాన్వా, క్షత్రియావావైశ్యా, నాపద్యుపయన్తి- శిష్యవృత్త్యాహ్యుపగచ్ఛన్తి నోపాయనశుశ్రూషాభిః అతస్సగౌతమఃహఉపాయనకీర్త్యా- ఉపగమనకీర్తనమాత్రేణైవోవాస- ఉషితవాన్ నోపనయనంచకార ౭

ఆ.— మమాప్యస్తిసఇతియదుక్తం-తదుపపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) నచయన్మమేత్యత్రతస్మాదితిసరితవ్యం. కింతర్హిమయాకర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి) యత్తవాభిప్రేతం-తదహంకరోమీత్యాశఙ్క్యాహ (మమేతి) మాభూదిత్యన్వయందర్శయన్ప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (నోస్మానితి) వదాన్యః- దానశీలః విభవేసత్యదాతా-కదర్యఇతిభేదః పరిశిష్టంభాగంవ్యాకుర్వన్వాక్యార్థమాహ (బహోరిత్యాదినా) మాంప్రత్యేవేతినియమస్యకృత్యందర్శయతి (సత్వంవైఇతి) కోసౌన్యాయః-తత్రాహ (శాస్త్రేతి) ఉపసదనవాక్యంశాస్త్రమిత్యుచ్యతే. గౌతమోరాజానంప్రతిశిష్యత్వవృత్తింకుర్వాణశ్శాస్త్రవిరోధమాచరతీత్యాశఙ్క్యాహ (వాచాహేతి) ఆపది- సమాదధికాద్వావిద్యాప్రాప్తిసమ్భావావస్థాయామిత్యర్థః ఉపాయనం- ఉపగమనం పాదోపసర్పణమితియావత్. ౭

రం.— (సహోవాచవిజ్ఞాయతేహాస్తిహిరణ్యస్యాపాత్తంగోఅశ్వానాందాసీనాంప్రవారాణాంపరిధానస్య) సహోవాచ గౌతమః లవహిరణ్యస్యగోఅశ్వానాం- సర్వత్రవిదామాగోరితిప్రకృతివద్భావః దాసీనాంప్రవారాణాం-ప్రచ్ఛదపటానాంఅధోంశుకలక్షణస్యపరిధానస్యచాపాత్తం- ప్రాప్తం. ప్రాప్తిరితియావత్. అస్తిహేతిమయాహజ్ఞాయతేహి తైర్మానుషైర్విత్తైర్మమప్రయోజనంనాస్తీత్యర్థః (మానోభవాన్బహోరనన్తస్యాపర్యన్తస్యాభ్యవదాన్యోభూదితి) బహోః - ప్రభూతస్యఅనన్తస్య- అనన్తఫలస్యఅపర్యన్తస్య- పుత్రపౌత్రగామినఃవిద్యారూపద్రవిణస్యనఃఅభి- అస్మాన్ప్రతిభవానవదాన్యః- అదాతామాభూత్ సర్వేషాం దాతాభవానస్మాకంకుతోనప్రయచ్ఛసీతిభావః. ఏవముక్తోరాజాఆహ (సవైగౌతమతీర్థేనేచ్ఛాసాఇతి) హేగౌతమసత్వంతీర్థేన- న్యాయేనశాస్త్రవిహితేనవిద్యాంమత్తఃఇచ్ఛాసై- ఇచ్ఛస్వేత్యర్థః ఇత్యుక్తోగౌతమఃప్రాహ (ఉపైమ్యహంభవన్తమితి) ఉపైమి- ఉపగచ్ఛామిశిష్యత్వేనాహంభవన్తమితి. (వాచాహస్మైవపూర్వఉపయన్తి) వాచాహస్మైవకిలపూర్వే- బ్రాహ్మణాఃవర్ణావరానుపయన్తి- నతుశిష్యవృత్త్యోపగచ్ఛన్తి. (సహోపాయనకీర్త్యోవాస) అతస్సః- గౌతమోపిఉపాయనకీర్త్యా-శిష్యత్వేనోపైమీత్యుపగమనకీర్తనమాత్రేణైవోవాస- ఉషితవాన్. నోపగమనశుశ్రూషాదికంకృతవానితిభావః ౭

శం.— ఏవంగౌతమేనాపద్యన్తరాఉక్తేసహోవాచరాజాపీడితంమత్వాక్షామయన్. తథానః- అస్మాన్ప్రతిమాపరాధాః- అపరాధంమాకార్షీః. అస్మదీయోఽపరాధోనగృహీతవ్యఇత్యర్థః. తవచపితామహాఅస్మత్పితామహేషుయథాఽపరాధంనజగృహుః - తథాపితామహానాంవృత్తమస్మాస్వపిభవతారక్షణీయమిత్యర్థః. యథాఇయంవిద్యా-త్వయాప్రార్థితాఇతః-త్వత్ప్రదానాత్పూర్వం- ప్రాక్నకస్మింశ్చిదపిబ్రాహ్మణేఉ

మూ.—— అసౌ వై లోకోఽగ్నిర్గౌతమ తస్యాదిత్య ఏవ సమిద్రశ్మయో ధూమోఽహరర్చిర్దిశోఽఙ్గారా అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై సోమో రాజా సంభవతి॥ ౯

వాస- ఉషితవతి. తథా త్వమపి జానీషే. సర్వథా ఇతి యథా పరస్పరయోరియం విద్యా ఆగతా - సా స్థితిర్న్యాయేన రక్షణీయా - యథాశక్యం ... క్తం * నైవ తు వై గౌతమైతద్వరేషు మానుషాణాం బ్రూహీతి నపునస్తవాదేయో వర ఇతి ఇతః పరం వక్తవ్యతేరక్షితుం- తామపి విద్యాం తుభ్యం వక్ష్యా- మి. కో హ్యన్యో హి- యస్మాదేవం బ్రువన్తం త్వాం నార్హతి ప్రత్యాఖ్యాతుం న వక్ష్యామీతి. అహం పునః కథం న వక్ష్యే తుభ్యమితి ౮

ఆ —— విద్యారాహిత్యాపేక్షయా నిహీనశిష్యభావోపగతిః- ఆపవన్తరా తథా శబ్దార్థమేవ వివిశదయతి (తవ చేతి) నస్తు పితామహా యథా తథా- కిమస్మాకమిత్యాశఙ్క్యాహ (పితామహా నామేతి) కిమితి తర్హీయం విద్యా రక్షితేతి మహ్యం నోపదిశ్యతే- తత్రాహ (నకస్మిన్నితి) తర్హి భవతా సా స్థితీ రక్ష్యతాం - అహం తు యథాగతం గమిష్యామీత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతః పరమితి) తవాహం శిష్యః కిన్త్వేవం బ్రువన్తమన్యోఽపి న వక్ష్యామీతి యస్మాన్న ప్రత్యాఖ్యాతుమర్హతి- తస్మాదహం పునస్తుభ్యం కథం న వక్ష్యే- కిం తు వక్ష్యామ్యేవ విద్యామిత్యుపపాదయతి (కో హీత్యాదినా) ౮

రం —— (స హోవాచ తథా న స్త్వం గౌతమ మాపరాధాస్తవ చ పితామహా యథా) సః- రాజోవాచ హే గౌతమ తవ చ పితామహాః యథా నః పూజ్యాః- తథా త్వమపి పూజ్య ఏవ * నన్యై గౌతమ తీర్థే నైచ్ఛా సా ఇతి చిరవాసాజ్ఞాపనకృతమదీయాపరాధాః మా గణనీయాః (ఇయం విద్యేతః పూర్వం న కస్మింశ్చన బ్రాహ్మణ ఉవాస) ఇయం చ విద్యా ఇతః పూర్వం కస్మింశ్చిదపి బ్రాహ్మణే నో వాస- న స్థితవతీ (తాం త్వహం తుభ్యం వక్ష్యామి) తాం- తాదృశీం బ్రాహ్మణేష్వితః పూర్వమనవస్థానాం విద్యాం తుభ్యం వక్ష్యామి (కో హి త్వైవం బ్రువన్తమర్హతి ప్రత్యాఖ్యాతుమితి) కో వా నికృష్టం ప్రతిశిష్యో భవామీత్యేవం వదన్తం త్వాం ప్రత్యాఖ్యాతుమర్హతి అతో యద్యథాపి విద్యాం తుభ్యం వక్ష్యామీత్యర్థః ౮

———

శం —— అసౌ వై లోకోఽగ్నిర్గౌతమేత్యాదిచతుర్ణాం ప్రశ్నానాం ప్రాథమ్యేన నిర్ణయతే క్రమభఙ్గస్త్వేతన్నిర్ణయాయత్తత్వాదితరప్రశ్ననిర్ణయస్య. అసౌ- ద్యౌర్లోకోఽగ్నిర్హే గౌతమ. ద్యులోకేఽగ్నిదృష్టిరనగ్నౌ విధీయతే- యథా యోషిత్పురుషయోః. తస్య- ద్యులోకాగ్నేరాదిత్య ఏవ సమిత్- సమిన్ధనాత్ ఆదిత్యేన హి సమిధ్యతేఽసౌ లోకః. రశ్మయో ధూమాః- సమిధ ఉత్థానసామాన్యాత్ ఆదిత్యాద్ధి రశ్మయో నిర్గతాః- సమిధశ్చ ధూమో లోక ఉత్తిష్ఠతి అహరర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాత్ దిశోఽఙ్గారాః ఉపశమసామాన్యాత్. అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః- విస్ఫులిఙ్గవద్విక్షేపాత్. తస్మిన్నేవం గుణవిశిష్టే ద్యులోకాగ్నౌ దేవాః- ఇన్ద్రాదయః శ్రద్ధాం జుహ్వతి- ఆహుతిద్రవ్యస్థానీయాం ప్రక్షిపన్తి తస్యా ఆహుత్యై - ఆహుతేః సోమో రాజా- పితౄణాం బ్రాహ్మణానాం చ సమ్భవతి తత్ర కే దేవాః, కథం జుహ్వతి, కిం వా శ్రద్ధాఖ్యం హవిరిత్యత ఉక్తమస్మాభిస్సమ్బన్ధే * న త్వేవైతయోస్త్వముత్క్రాన్తిమిత్యాద్యుపవాక్యపఙ్క్తినిర్ణయాయాగ్నిహోత్రే ఉక్తం * తే వా ఏతే అగ్నిహోత్రాహుతీ హుతే సతీ ఉత్క్రామతః తే అన్తరిక్షమావిశతః తే అన్తరిక్షమేవాహవనీయం కుర్వాతే వాయుం సమిధం మరీచీరేవ శుక్రామాహుతిం తే అన్తరిక్షం తర్పయతః తే తత ఉత్క్రామతః తే దివమావిశతః తే దివమేవాహవనీయం కుర్వాతే ఆదిత్యం సమిధమిత్యేవమాద్యుక్తం తత్రాగ్నిహోత్రాహుతీ ససాధనే ఏవోత్క్రామతః యథేహాధ్యాత్మం సాధనే స్థితే ఆహవనీయాగ్నిసమిద్ధూమాఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గాహుతిద్రవ్యైః- తే తథైవోత్క్రామతోఽస్మాల్లోకాదముం లోకం తత్రాగ్నిరగ్నిత్వేన సమిత్సమిత్త్వేన ధూమో ధూమత్వేన అఙ్గారా అఙ్గారత్వేన విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గత్వేన ఆహుతిద్రవ్యమపి పయ ఆద్యాహుతిద్రవ్యత్వేనైవ సర్వాద్యావ్యాకృతావస్థాయామపి పరేణ సూక్ష్మేణాత్మనా వ్యవతిష్ఠతే తద్విద్యమానమేవ ససాధనమగ్నిహోత్రలక్షణం కర్మాపూర్వాత్మనా వ్యవస్థితం పశ్చాత్ సర్వాభ్యాకరణకాలే తథైవాన్తరిక్షాదీనామాహవనీయాద్యగ్న్యాదిభావం కుర్వద్విపరిణమతే తథైవేదానీమప్యగ్నిహోత్రాఖ్యం కర్మ ఏవమగ్నిహోత్రాహుత్యపూర్వవిపరిణామాత్మకం జగత్సర్వమిత్యాహుతిద్వయేవ త్వుత్క్రాన్తిగతిప్రతిష్ఠాతృప్తిపునరావృత్తిలోకం ప్రత్యుత్థాయిత్వాని షట్పదార్థాః కర్మప్రకరణే- ధనస్తాన్నిర్ణీతాః ఇహ తు కర్తుః కర్మవిపాకవివక్షయా ద్యులోకాగ్న్యాద్యారభ్య పఞ్చాగ్నిదర్శనముత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం విశిష్టకర్మఫలోపభోగాయ విధిత్సితమితి ద్యులోకాగ్న్యాదిదర్శనం ప్రస్తూయతే తత్ర య ఆధ్యాత్మికాః ప్రాణాః ఇహాగ్నిహోత్రస్య హోతారః- తే ఆధిదైవికత్వేన పరిణతాః సన్త ఇన్ద్రాదయో భవన్తి. త ఏవ తత్ర హోతారో ద్యులోకాగ్నౌ త ఏవేహాగ్నిహోత్రస్య ఫలభోగాయాగ్నిహోత్రం హుతవన్త ఏవ ఫలపరిణామకాలే తత్ఫలభోక్తృత్వాత్తత్ర తత్ర హోతృత్వం ప్రతిపద్యన్తే తథా తథా విపరిణమమానా దేవశబ్దవాచ్యాస్సన్తః అత్ర చ యత్పయో ద్రవ్యమగ్నిహోత్రకర్మాశ్రయభూతమిహాహవనీయే ప్రక్షిప్తమగ్నినా భక్షితమదృష్టేన సూక్ష్మేణ రూపేణ విపరిణతం- సహ కర్త్రా యజమానేనాముం లోకం ధూమాదిక్రమేణాన్తరిక్షమన్తరిక్షాల్లోకమావిశతి తాస్సూక్ష్మా ఆప ఆహుతికార్యభూతా అగ్నిహోత్రసమవాయిన్యః కర్తృసహితాః శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాస్సోమలోకే కర్తుశ్శరీరారమ్భికా ద్యులోకం ప్రవిశన్త్యో హూయన్త ఇత్యుచ్యన్తే తా నత్రద్యులోకం ప్రవిశ్య సోమమణ్డలే కర్తుశ్శరీరమారభన్తే. తదేతదుచ్యతే- దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై సోమో రాజా సమ్భవతీతి. * శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రుతేః. * వేత్థ యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి ప్రశ్నః- తస్య నిర్ణయవిషయోఽసౌ వై లోకోఽగ్నిరితి ప్రస్తుతః. తస్మాదాప్యః కర్మసమవాయిన్యః కర్తుశ్శరీరారమ్భికాః శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ఇతి నిశ్చీయతే. భూయస్త్వాత్ * ఆపః పురుషవాచ ఇతి వ్యపదేశః - న త్వితరాణి భూతాని న సన్తీతి. కర్మప్రయుక్తశ్చ శరీరారమ్భః- కర్మ చాప్సమవాయిత్వేన ప్రాధాన్యం శరీరకర్తృత్వే తేన చాపః పురుషవాచ ఇతి వ్యపదేశః కర్మకృతో హి జన్మారమ్భస్సర్వత్ర. తత్ర యద్యప్యు

గ్నిహోత్రాహుతిస్తుతిద్వారేణోత్క్రాన్త్యాదయః ప్రస్తుతాః షట్పదార్థాః అగ్నిహోత్రే-తథాపి షైదికానిసర్వాణ్యేవకర్మాణ్యగ్నిహోత్రప్రభృతీని - క్ష్యన్తే- దారాగ్నిసమ్పత్తింహిపఞ్చాగ్నికర్మ ప్రస్తుత్యోక్తం * కర్మణాపితృలోకఇతి ఏత్యేతిచ * అథయఏయజ్ఞేనదానేనతపసాలోకాఞ్జయన్తీతి ౯

౭ — అసావిత్యాదినా * యతిథ్యామిత్యాదిచతుర్థప్రశ్నస్య ప్రాథమ్యేనసంక్రమోక్రమభఙ్గన్యాయాత్-తత్ర చ కారణంవాచ్యమిత్యాహ (క్రమభఙ్గస్త్వితి) మనుష్యజన్మనిమిత్తానాం చతుర్థప్రశ్ననిర్ణయాధీనతయాతస్య ప్రాథాన్యాత్ ప్రాథాన్యేనసఙ్గక్రమహేత్వాదివ క్రమస్య భఙ్గ ఇత్యర్థః ఇన్ద్రాదీనాం కర్మాధికారిత్వాత్, ద్యులోకస్యచాహవనీయత్వాత్ ప్రసిద్ధ్యా హోమాధారత్వాయోగా, త్సమ్బన్ధాయ వచ శ్రద్ధాయా హోమ్యత్వానుపపత్తే, రస్మిన్నిత్యాదివాక్యమయుక్తమితిశఙ్కతే (తత్రేతి) హోమకర్మసత్త్వేనత్యర్థః అస్య బ్రాహ్మణస్య సఙ్గతత్త్వ సమాధానమస్యచోద్యస్యాస్మాభిరుక్తమిత్యాహ (అతఇతి) తదేవదర్శయితుమగ్నిహోత్రప్రకరణేవ్యవహారయతి (సత్త్వేతి) కింతత్ స్యాదితిచేత్-తదాహ (తేవేతి) ఆహుత్యోస్స్వత ఏవోత్క్రాన్త్యాదికథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) యజమానస్యవృత్తికాలస్యసమ్పాదనయోరేవతయోరుత్క్రాన్తిః- నస్వతన్త్రయోరేవేత్యేతదుపపాదయతి (యథేత్యాదినా) ఇహైతి జీవదవస్థోచ్యతే నష్టానామగ్న్యాదీనామవ్యాకృతభావాపన్నత్వేనావిశేషప్రసఙ్గాన్తైః సహాహుత్యోరుత్క్రాన్త్యాదిసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రాగ్నీతి) నాశాదూర్ధ్వమపిప్రాకృతిస్నేకశిక్తరూపేణాగ్న్యాదిరవతిష్ఠతే- తథాచావిశేషప్రసఙ్గాభావాదాహుత్యోస్సాధనయోరేవోత్క్రాన్త్యాదిసిద్ధిరిత్యర్థః యథోక్తయోరాహుత్యోరుత్క్రాన్త్యాదిసమర్థనేనాగ్నిహోత్రాద్యపూర్వస్యజగదారమ్భకత్వముక్తంభవతీత్యాహ (తద్విద్యమానమితి) విద్యమానత్వమేవవిశదయతి (అహూన్వేతి) యథాయథోదితయావిధయాకథమపిపూర్వకల్పీయంకర్మప్రశయదశాయామవ్యాకృతాత్మనాస్థితంపునస్సర్గకాలారమ్భకం- తథాతథాపీదానీంతనమగ్నిహోత్రాదికంకర్మకథంజగదారమ్భకంభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మైవేతి) విహితమారమ్భకం- తచ్ఛక్తిమత్త్వాత్-సమ్ప్రతిపన్నవదితిసిద్ధిమితిభావః. అగ్నిహోత్రప్రకరణస్యార్థంసంగృహీతముపసంహరతి (ఏవమితి) ఉక్తముపజీవ్య ప్రకృతబ్రాహ్మణప్రవృత్తిప్రకారందర్శయతి (ఇహాత్వితి) ఉత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం- విధిత్సితమితిసమ్బన్ధః కిమిత్యుత్తరమార్గప్రతిపత్తిః- తత్రాహ (విశిష్టేతి) బ్రాహ్మణప్రవృత్తిమభిధాయాసౌవై లోకోగ్నిరిత్యాదివాక్యప్రవృత్తిప్రకారమాహ (ఇతిద్యులోకేతి) ఇత్థంబ్రాహ్మణేస్థితేసతీత్యేతత్. భవత్వేవం-తథాపికదేవాఇతిప్రశ్నస్యకిముత్తరం- తత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తశ్రీత్యాపఞ్చాగ్నిదర్శనే ప్రస్తుతేసతీత్యేతత్. ఇహేతివ్యవహారభూమిగ్రహః కథంతేషాంతత్రహోతృత్వం- తదాహ (తఏవేతి) తథాపికథంద్యులోకేఽగ్నౌ తేషాంహోతృత్వం-తదాహ (తఏవేతి) తత్ఫలభోక్తృత్వాదిత్యత్రతచ్ఛబ్దోగ్నిహోత్రాదికర్మవిషయః తత్ఫలభోక్తృత్వంచప్రాణానాంజీవోపాధిత్వాదవధేయం తథాతథా- ద్యుపర్జన్యాదిసమ్బన్ధమాగ్న్యాకారేణేతియావత్ కేదేవాఇతిప్రశ్నోనిర్ణీతః. సమ్ప్రత్యవశిష్టం ప్రశ్నద్వయంనిర్ణేతుమాహ (అత్రచేతి) జీవదవస్థాయామితియావత్ సహకర్తృత్వంత్రతచ్ఛబ్దోద్రష్టవ్యః. అముంలోకం-ఆవిశతీతిసమ్బన్ధః ఆవేశప్రకారమాహ (ధూమాదీతి) కథమేతావతా కింపునశ్శ్రద్ధాఖ్యంహవిరితి ప్రశ్నోనిర్ణీతః- తత్రాహ (తాస్వప్స్వితి) తథాపికథంజుహ్వతీతిప్రశ్నస్యకథంనిర్ణయః- తత్రాహ (సోమలోకఇతి) తథాపితస్యాఆహుతేస్సోమోరాజాసమ్భవతీతికథముచ్యతే- తత్రాహ (తాస్త్వితి) నిర్ణీతేర్థేశ్రుతిమవతారయతి (తదేతదితి) కథంపునరాపశ్శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాః- నహిలోకేశ్రద్ధాశబ్దంతాసుప్రయుఞ్జతే- తత్రాహ (శ్రద్ధేతి) ఉపక్రమవశాదప్యత్రశ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాఇత్యాహ (వేత్థేతి) ఆపఏవపురుషశబ్దవాచ్యాహొంశరీరారమ్భకత్వాన్నభూతాన్తరాణామితికృత్వాతస్యపఞ్చభూతారబ్ధత్వాభ్యుపగమభఙ్గస్స్యాదితిచేత్ నేత్యాహ (భూయస్త్వాదితి) అహంపురుషశబ్దవాచ్యత్వేహేత్వన్తరమాహ (కర్మేతి) అథకర్మప్రయుక్తమపిప్రకృష్టంజన్మాస్తి- తత్కథమపాంసర్వత్రపురుషశబ్దవాచ్యత్వం- తత్రాహ (కర్మకృతోహీతి) అన్యథాతత్రతత్రసుఖదుఃఖప్రభేదోపభోగాసమ్భవాదితిభావః యదికర్మాపూర్వశబ్దవాచ్యంభూతసూక్ష్మంసర్వత్రశరీరారమ్భకం- కథంతర్హిపూర్వమగ్నిహోత్రాహుత్యోరేవజగదారమ్భకత్వముక్తం- తత్రాహ (తత్రేతి) లక్ష్యతే-అగ్నిహోత్రాహుత్యోరితిశేషః లక్షణాయాంపూర్వోత్తరవాక్యయోరేకార్థత్వమాహ (దారాగ్నీతి) ౯

౧౦ — తత్ర * వేత్థోయతిథ్యామాహుత్యాంహుతాయామాపఃపురుషవాచోభూత్వాసముత్థాయవదన్తీతిప్రశ్నస్యప్రతివచనమాహ (అసౌవైలోకోఽగ్నిర్గౌతమతస్యాదిత్యఏవసమిదిత్యాది) హేగౌతమఅసౌద్యులోకఏవాగ్నిః తస్యాదిత్యఏవసమిత్ ఆదిత్యేనహిద్యులోకోదీప్యతే. రశ్మయోధూమః - ఆదిత్యరశ్మయోధూమః ఆదిత్యరూపసమిత్సమ్భవత్వాత్ అహరర్చిః- ప్రకాశవత్త్వాత్ (దిశోఙ్గారాఅవాన్తరదిశోవిస్ఫులిఙ్గాః) దిశావాన్తరదిశాంచఅహోరూపార్చిఃప్రాదుర్భావాధీనాభివ్యక్తికత్వేనాఙ్గారత్వవిస్ఫులిఙ్గత్వే తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ-ఆదిత్యాదిలక్షణసమిదాద్యుపేతేఽగ్నౌదేవాః- ఇన్ద్రియాణిశ్రద్ధాంజుహ్వతి- * శ్రద్ధావాఆపఇతిశ్రద్ధాశబ్దేనాపఉచ్యన్తే అత్రధర్మభూతాయాశ్శ్రద్ధాయాఃహోతవ్యత్వాసమ్భవాత్. ఏతచ్చ * ప్రథమేఽగ్రవణాదితిచేన్నతాఏవహ్యుపపత్తేరితిసూత్రభాష్యయోస్స్పష్టం. తత్రాపినజలమాత్రం-కింతుభూతసూక్ష్మాణాంసర్వేషాముపలక్షకంశ్రద్ధాపదం. ఏతచ్చ * త్ర్యాత్మకత్వాత్తుభూయస్త్వాదితిసూత్రభాష్యేస్పష్టం నచేన్ద్రియాణాంద్యులోకాగ్నౌభూతసూక్ష్మరూపాహుతిప్రక్షేపకథంహోతృత్వమితివాచ్యం - ఇన్ద్రియాణామభావేభూతసూక్ష్మాణాంజీవంపరిష్వజ్యద్యులోకాదిగమనాసమ్భవాత్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవాశ్శ్రద్ధాంజుహ్వతీతిదేవశబ్దితానామిన్ద్రియాణాంహోతృత్వోక్తిర్నవిరుధ్యతఇతిద్రష్టవ్యం. తస్యాఆహుతేః- తస్యాఆహుతేరిత్యర్థః. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః సోమోరాజాసమ్భవతి- దేవభోగ్యదివ్యదేహయుక్తోభవతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపిసమిద్ధూమార్చిరఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గకల్పనేమకించిత్సాధర్మ్యంబుద్ధిమద్భిరూహ్యం. ౯

ఉ.— పర్జన్యోవాఅగ్నిర్గౌతమతస్యసంవత్సరఏవసమిదభ్రాణిధూమోవిద్యుదర్చిరశనిరఙ్గారాహ్రాదనయోవిస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవాస్సోమꣳరాజానం జుహ్వతితస్యాఆహుత్యైవృష్టిస్సమ్భవతి॥ ౧౦

అయంవైలోకోగ్నిర్గౌతమతస్యపృథివ్యేవ సమిదగ్నిర్ధూమోరాత్రిరర్చిశ్చన్ద్రమాఅఙ్గారానక్షత్రాణివిస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవావృష్టింజుహ్వతితస్యాఆహుత్యాఅన్నꣳసమ్భవతి॥ ౧౧

పురుషోవాఅగ్నిర్గౌతమతస్యవ్యాత్తమేవ సమిత్ప్రాణోధూమోవాగర్చిశ్చక్షురఙ్గారాశ్శ్రోత్రంవిస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవాఅన్నంజుహ్వతితస్యాఆహుత్యైరేతస్సమ్భవతి॥ ౧౨

శం — (పర్జన్యోవాఅగ్నిర్గౌతమ) ద్వితీయఆహుత్యాధారః ఆహుత్యావృత్తిక్రమేణపర్జన్యోనామ- వృష్ట్యుపకరణాభిమానీదేవతాత్మా (తస్యసంవత్సరఏవసమిత్) సంవత్సరేణహిశరదాదిభిర్గ్రీష్మాన్తైస్స్వావయవైర్ద్విపరివర్తమానేనపర్జన్యోఽగ్నిర్దీప్యతే అభ్రాణిధూమః- ధూమప్రభవత్వాద్ధూమవదుపలక్ష్యత్వాద్వా విద్యుదర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాత్ అశనిరఙ్గారాః - ఉపశాన్తికాఠిన్యసామాన్యాభ్యాం హ్రాదనయః- స్తనయిత్నుశబ్దావిస్ఫులిఙ్గాః- విక్షేపిత్వానేకత్వసామాన్యాత్ తస్మిన్నేతస్మిన్నితి- ఆహుత్యధికరణనిర్దేశః దేవాఇతి- తఏవహోతారః సోమంరాజానంజుహ్వతి- యోసౌద్యులోకాగ్నౌశ్రద్ధాఖ్యాయామాహుత్యాంహుతాయామభినిర్వృత్తస్సోమః- సద్వితీయేపర్జన్యాగ్నౌహూయతే తస్యాశ్చసోమాహుతేర్వృష్టిస్సమ్భవతి. ౧౦

ఆ — ఆద్యయాహుత్యాధారమేవంనిరూప్యాహుత్యాధారాన్తరాణి బ్రాహ్మణేననిరూపయతి (పర్జన్యోవాఅగ్నిరిత్యాదినా) కుతో ద్వితీయత్వమిత్యాశఙ్క్యోక్తమాహుత్యోరితి అ[illegible]మప్రభవత్వేనాథాధూమజ్యోతిస్సలిలమరుతాంసన్నిపాతఃక్వచిత్సాదృశ్యమితి ౧౦

రం — (పర్జన్యోవాఅగ్నిర్గౌతమ) వృష్టిప్రవర్తకోదేవః- పర్జన్యః (తస్యసంవత్సరఏవసమిత్) శరదాదిగ్రీష్మాన్తైస్సంవత్సరావయవైరేవపర్జన్యాగ్నేర్దీప్యమానత్వాత్ హ్రాదునయః - స్తనయిత్నుశబ్దాః విప్రకీర్ణత్వానేకత్వసామాన్యాత్ (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవాస్సోమంరాజానంజుహ్వతి) కర్మఫలభోగావసానే అమృతమయదివ్యదేహాద్రవీభూతస్సోమశబ్దవాచ్యైరద్భిస్సహపర్జన్యేపతతీత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం ౧౦

శం.— (అయంవైలోకోగ్నిర్గౌతమ) అయంలోకఇతి- ప్రాణిజన్మోపభోగాశ్రయః క్రియాకారకఫలవిశిష్టః సతృతీయోగ్నిః తస్యాగ్నేఃపృథివ్యేవసమిత్ - పృథివ్యాహ్యయంలోకోఽనేకప్రాణ్యుపభోగసమ్పన్నయాసమిధ్యతే అగ్నిర్ధూమః - పృథివ్యాశ్రయోత్థానసామాన్యాత్ పార్థివేన్ధనద్రవ్యమాశ్రిత్యాగ్నిరుత్తిష్ఠతి- యథాసమిదాశ్రయేణధూమః. రాత్రిరర్చిః - సమిత్సమ్బన్ధప్రభవసామాన్యాత్ అగ్నేస్సమిత్సమ్బన్ధేనహ్యర్చిస్సమ్భవతి- తథాపృథివీసమిత్సమ్బన్ధేనశర్వరీ- పృథివీచ్ఛాయాంహిశార్వరంతమఆచక్షతే చన్ద్రమాఅఙ్గారాః - తత్ప్రభవత్వసామాన్యాత్. అర్చిషోహ్యఙ్గారాఃప్రభవన్తి - తథారాత్రౌచన్ద్రమాః. అఙ్గారాః - ఉపశాన్తత్వసామాన్యాద్వా. నక్షత్రాణివిస్ఫులిఙ్గాః - విస్ఫులిఙ్గవద్విక్షేపసామాన్యాత్ తస్మిన్నేతస్మిన్నిత్యాదిపూర్వవత్ వృష్టింజుహ్వతి తస్యాఆహుతేరన్నంసమ్భవతి - వృష్టిప్రభవత్వస్యప్రసిద్ధత్వాద్వ్రీహియవాదేరన్నస్య ౧౧

ఆ — ఏతల్లోకపృథివ్యోర్దేహదేహిభావేనభేదమభ్యుపేత్య (పృథివ్యేతి) (పృథివీచ్ఛాయాంహీతి) *ఏతానిహిచన్ద్రంరాత్రౌతమసోమృత్యోర్బిభ్యతమన్తరాయన్తీతిశ్రుతేఃరాత్రేస్తమస్త్వావగమాత్ తస్యచ *మృత్యుర్వైతమశ్ఛాయా మృత్యుమేవతత్తమశ్ఛాయాంతరతీతిభూచ్ఛాయాత్వం తమోరాహుస్థానం- తచ్చభూచ్ఛాయేతిహిప్రసిద్ధం- * ఉద్ధృత్యపృథివీచ్ఛాయాంనిర్మితంమణ్డలాకృతి। స్వర్భానోస్తుబృహత్స్థానంతృతీయంయత్తమోమయమితిస్మృతేరిత్యర్థః సోమచన్ద్రమసోరాశ్రయాశ్రయిభావేనభేదః ౧౧

రం.— (అయంవైలోకోగ్నిర్గౌతమతస్యపృథివ్యేవసమిత్) అయం - సముద్రపర్వతాదియుక్తోలోకఃఅగ్నిః పృథివ్యంశస్తుసమిత్ (అగ్నిర్ధూమః) సమిదాశ్రితత్వాద్ధూమస్యాగ్నేరపిపృథివీరూపసమిదాశ్రితత్వాద్ధూమత్వంయుక్తం (రాత్రిరర్చిః) అర్చిఃప్రకాశస్య రాత్ర్యధీనత్వాద్రాత్రిరేవార్చిరిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧౧

శం.— (పురుషోవాఅగ్నిర్గౌతమ) ప్రసిద్ధశ్శిరఃపాణ్యాదిమాన్పురుషశ్చతుర్థోగ్నిః తస్యవ్యాత్తం - వివృతంముఖంసమిత్ వివృతేనహిముఖేనదీప్యతేపురుషోవచనస్వాధ్యాయాదౌ - యథాసమిధాఽగ్నిః ప్రాణోధూమః - తదుత్థానసామాన్యాత్. ముఖాద్ధిప్రాణఉత్తిష్ఠతి వాక్- శబ్దోఽర్చిః- వ్యఞ్జకత్వసామాన్యాత్. అర్చిశ్చవ్యఞ్జకం- వాక్- శబ్దోఽభిధేయవ్యఞ్జకః చక్షురఙ్గారాః- ఉపశమసామాన్యాత్ప్రకాశాశ్రయత్వాద్వా శ్రోత్రంవిస్ఫులిఙ్గాః- విక్షేపసామాన్యాత్. తస్మిన్నన్నంజుహ్వతి. నను నైవదేవాఅన్నమిహజుహ్వతోదృశ్యన్తే. నైషదోషః- ప్రాణానాందేవత్వోపపత్తేః. అధిదైవమిన్ద్రాదయోదేవాః- తఏవాధ్యాత్మంప్రాణాః - తేచాన్నస్యపురుషేప్రక్షేప్తారః. తస్యాఆహుతేరేతస్సమ్భవతి- అన్నపరిణామోహిరేతః. ౧౨

శ్రు — యోషా వా అగ్నిర్గౌతమ తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిల్లోమాని ధూమో యోనిరర్చిర్యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారా అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషస్సమ్భవతి స జీవతి యావజ్జీవత్యథ యదా మ్రియతే॥ ౧౩

అథైనమగ్నయే హరన్తి తస్యాగ్నిరేవాగ్నిర్భవతి సమిత్సమిద్ధూమో ధూమోఽర్చిరర్చిరఙ్గారా అఙ్గారా విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః పురుషం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషో భాస్వరవర్ణస్సమ్భవతి॥ ౧౪

ఆ — యోగ్యానుపలబ్ధివిరోధమాశఙ్క్యాహ (సర్వత్ర) ఇతి పురుషాగ్నిపక్షే శఙ్కితం [illegible] పత్తిమేవ దర్శయతి (ఆకృతైవమితి) ౧౨

రం — (పురుషో వా అగ్నిర్గౌతమేతి) (తస్య వ్యాత్తమేవ సమిత్) వివృతం ముఖమేవ సమిదిత్యర్థః (వాగర్చిః) ప్రకాశకత్వసామాన్యాత్ వాక్- వాగర్చిరిత్యర్థః (తస్యా ఆహుత్యై) తస్యా ఆహుతేరిత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం ౧౨

శం — (యోషా వా అగ్నిర్గౌతమ) యోషేతి- స్త్రీ పఞ్చమో హోమాధికరణోఽగ్నిః- తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిత్- తేన హి సా సమిధ్యతే లోమాని ధూమః- తదుత్థానసామాన్యాత్. యోనిరర్చిః- వర్ణసామాన్యాత్. యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారాః- అన్తః కరణం- మైథునవ్యాపారాః. తేఽఙ్గారాః- వీర్యోపశమహేతుత్వసామాన్యాత్ వీర్యాద్యుపశమకారణం హి మైథునం- తథాఽఙ్గారభావోఽగ్నేరుపశమకారణం. అభినన్దాః- సుఖలవాః క్షుద్రత్వసామాన్యాద్విస్ఫులిఙ్గాః. తస్మిన్ రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేః పురుషస్సమ్భవతి ఏవం ద్యుపర్జన్యాయం లోకపురుషయోషాగ్నిషు క్రమేణ హూయమానాః శ్రద్ధా సోమవృష్ట్యన్నరేతోభావేన స్థూలతారతమ్య క్రమమాపద్యమానాః శ్రద్ధా శబ్దవాచ్యా ఆపః పురుషశబ్దమారభన్తే యః ప్రశ్నశ్చతుర్థః * వేత్థ యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి - స ఏష నిర్ణీతః పఞ్చమ్యామాహుతౌ యోషాగ్నౌ హుతాయాం రేతోభూతా ఆపః పురుషవాచో భవన్తీతి స పురుష ఏవం క్రమేణ జాతో జీవతి కియన్తం కాలమితి ఉచ్యతే - యావజ్జీవతి- యావదస్మిన్ శరీరే స్థితిః తావత్కాలం స్థితిర్విద్యతే- తావదిత్యర్థః అథ- తత్క్షయే యదా- యస్మిన్ కాలే మ్రియతే ౧౩

ఆ — తస్యా ఆహుత్యై పురుషస్సమ్భవతీతి వాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) పఞ్చాగ్నిదర్శనస్య చతుర్థప్రశ్ననిర్ణాయకత్వేన ప్రకృతోపయోగం దర్శయతి (యః ప్రశ్న ఇతి, నిర్ణయప్రకారమనువదతి (పఞ్చమ్యామితి) యథోక్తనీత్యా జాతదేహే కథం పురుషస్య జీవనకాలో నియమ్యతే- తత్రాహ (స పురుష ఇతి) ౧౩

రం — (యోషా వా అగ్నిర్గౌతమేతి) యోషా- స్త్రీ (యోనిరర్చిః) వర్ణసామ్యాద్యోనేరర్చిష్ట్వం (యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారాః) అన్తః కరణం నామ- మిథునీకరణం (అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాః) క్షుద్రత్వసామ్యాత్ ఏవం * యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి ప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం అన్యేషామపి ప్రశ్నానాముత్తరం వక్తుం ప్రసఙ్గం సమ్పాదయతి (స జీవతీతి) సః- పురుష ఏవం క్రమేణ రేతోరూపాయామాహుతౌ హుతాయాం పురుషాకారో జాతస్సన్ జీవతి కియన్తం కాలమిత్యత్రాహ (యావజ్జీవతీతి) యావదస్మిన్ శరీరే స్థితినిమిత్తం కర్మ విద్యతే- తావదిత్యర్థః అతః కస్యాపి కాలస్యానియత ఇత్యభిప్రాయః (అథ యదా మ్రియత) అథ - తత్కర్మక్షయే యస్మిన్ కాలే మ్రియత ఇత్యర్థః ౧౩

శం — అథ- తదా ఏనం- మృతమగ్నయే - అగ్న్యర్థమేవాన్త్యాహుత్యై హరన్త్యృత్విజః తస్య- ఆహుతిభూతస్య ప్రసిద్ధోఽగ్నిరేవ హోమాధికరణం- న పరికల్ప్యోఽగ్నిః ప్రసిద్ధైవ సమిత్సమిత్ ధూమో ధూమః అర్చిరర్చిః అఙ్గారా అఙ్గారాః విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాః. యథాప్రసిద్ధమేవ సర్వమిత్యర్థః తస్మిన్ పురుషమన్త్యాహుతిం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై- ఆహుతేః పురుషో భాస్వరవర్ణః - అతిశయదీప్తిమాన్. నిషేకాదిభిరన్త్యాహుత్యన్తైః కర్మభిస్సంస్కృతత్వాత్ సమ్భవతి- నిష్పద్యతే ౧౪

ఆ — పఞ్చాగ్నిక్రమేణ జాతోఽగ్నిలయశ్చాహం- తేనాగ్నావుత్పత్తిర్ధ్యానసిద్ధయే పఞ్చమన్త్యాహుత్యధికరణం ప్రస్తౌతి (అథేతి) జీవననిమిత్తకర్మవిషయస్తచ్ఛబ్దః వక్ష్యమాణకీటాదిదేహవ్యావృత్తయే భాస్వరవర్ణవిశేషణం దీప్త్యతిశయవత్త్వే హేతుమాహ (నిషేకాదిభిరితి) ౧౪

రం — (అథైనమగ్నయే హరన్తి) అథ- మరణానన్తరం అగ్నయే- అగ్న్యర్థం అగ్నౌ హోమాయ ఏనం- మృతమృత్విజో హరన్తి. తస్యాగ్నిరేవాగ్నిర్భవతి, సమిత్సమిత్. ధూమో ధూమః. అర్చిరర్చిః. అఙ్గారా అఙ్గారాః విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాః అస్యాష్షష్ఠ్యా ఆహుతేరగ్నిసమిదాదికం న కాల్పనికం - అపితు స్వాభావికమేవ. (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః పురుషం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషో భాస్వరవర్ణస్సమ్భవతి) తస్మిన్నగ్నౌ ఋత్విగ్భిః *అసౌ స్వర్గాయ లోకాయ స్వాహేతి యజమానే హుతే సతి దివ్యలోకే దివ్యమానశరీరో యజమానో నిష్పద్యత ఇత్యర్థః ౧౪

మూ.— § తే య ఏవమేతద్విదుః యే చామీ అరణ్యే శ్రద్ధాꣳ సత్యముపాసతే తేఽర్చిరభిసమ్భవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షణ్మాసానుదఙ్ఙాదిత్య ఏతి మాసేభ్యో దేవలోకం దేవలోకాదాదిత్యమాదిత్యాద్వైద్యుతం తాన్వైద్యుతాన్పురుషో మానస ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతి తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః పరావతో వసన్తి తేషాం న పునరావృత్తిః॥ ౧౫

శం.— ఇదానీం ప్రథమప్రశ్ననిరాకరణార్థమాహ - తే కే? య ఏవం - యథోక్తం పఞ్చాగ్నిదర్శనమేతద్విదుః. ఏవంశబ్దాదగ్నిసమిద్ధూమార్చిరఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గశ్రద్ధాదివిశిష్టాః పఞ్చాగ్నయో నిర్దిష్టాః తానేవమేతాన్ పఞ్చాగ్నీన్విదురిత్యర్థః. నన్వగ్నిహోత్రా[illegible]యమేవైతద్దర్శనం - తత్ర హ్యుక్తముత్క్రాన్త్యాదిపదార్థషట్కనిర్ణయే దివమేవాహవనీయం కుర్వాతే ఇత్యాది. ఇహాప్యముష్య లోకస్యాగ్నిత్వమాదిత్యస్య చ సమిత్త్వమిత్యాదిబహుసామ్యం. తస్మాత్తచ్ఛేషమేవైతద్దర్శనమితి. న - * యతిథ్యామితి ప్రశ్నప్రతివచనపరిగ్రహాత్ * యతిథ్యామిత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనస్య యావదేవ పరిగ్రహః - తావదేవైవంశబ్దేన పరామ్రష్టుం యుక్తం. అన్యథా ప్రశ్నానర్థక్యాత్. నిర్జ్ఞాతత్వాచ్చ సఙ్ఖ్యాయా అగ్నయ ఏవ వక్తవ్యాః అథ నిర్జ్ఞాతమప్యనూద్యేత. యథా ప్రాప్తస్యైవానువదనం యుక్తం. అథ * అసౌ వై లోకోఽగ్నిరిత్యర్థోపలక్షణార్థః. తథాప్యాద్యేనాన్త్యేన చోపలక్షణం యుక్తం శ్రుత్యన్తరాచ్చ సమానే హి ప్రకరణే ఛాన్దోగ్యశ్రుతౌ * పఞ్చాగ్నీన్వేదేతి పఞ్చసఙ్ఖ్యాయా ఏవోపాదానాదనగ్నిహోత్రశేషమేతత్పఞ్చాగ్నిదర్శనం. యత్త్వగ్నిసమిదాదిసామాన్యం తదగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థమిత్యవోచామ. తస్మాన్నోత్క్రాన్త్యాదిపదార్థషట్కపరిజ్ఞానాదర్చిరాదిప్రతిపత్తిః. ఏవమితి ప్రకృతోపాదానేనార్చిరాదిప్రతిపత్తివిధానాత్. కే పునస్తే - య ఏవం విదుః? గృహస్థా ఏవ. నను తేషాం యజ్ఞాదిసాధనేన ధూమాదిప్రతిపత్తిర్విధిత్సితా. న - అనేవంవిదామపి గృహస్థానాం యజ్ఞాదిసాధనోపపత్తేః, భిక్షువానప్రస్థయోశ్చారణ్యసమ్బన్ధేన గ్రహణాత్. గృహస్థకర్మసమ్బన్ధాచ్చ పఞ్చాగ్నిదర్శనస్య. అతో నాపి బ్రహ్మచారిణ ఏవంవిదురితి గృహ్యన్తే. తేషాం తూత్తరే పథి ప్రవేశః స్మృతిప్రామాణ్యాత్ * అష్టాశీతిసహస్రాణామృషీణామూర్ధ్వరేతసాం । ఉత్తరేణార్యమ్ణః పన్థాస్తేఽమృతత్వం హి భేజిరే. తస్మాద్యే గృహస్థా ఏవమగ్నిజోఽహమగ్న్యపత్యమితి - ఏవం క్రమేణాగ్నిభ్యో జాతోఽగ్నిరూప ఇత్యేవం యే విదుస్తే, చ - యే చామీ అరణ్యే - వానప్రస్థాః పరివ్రాజకాశ్చారణ్యనిష్ఠాః శ్రద్ధాం - శ్రద్ధాయుక్తాః సన్తః సత్యం - బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాత్మానముపాసతే న పునః శ్రద్ధాం చోపాసతే - సర్వేఽపి తేఽర్చిరభిసమ్భవన్తి. యావద్గృహస్థాః పఞ్చాగ్నివిద్యాం సత్యం వా బ్రహ్మ న విదుః - తావచ్ఛ్రద్ధాద్యాహుతిక్రమేణ పఞ్చమ్యామాహుతౌ హుతాయాం తతో యోషాగ్నేర్జాతాః పునర్లోకం ప్రత్యుత్థాయినోఽగ్నిహోత్రాదికర్మానుష్ఠాతారో భవన్తి. తేన కర్మణా ధూమాదిక్రమేణ పునః పితృలోకం పునః పర్జన్యాదిక్రమేణేమమావర్తన్తే. తతః పునర్యోషాగ్నేర్జాతాః పునః కర్మకృత్వైత్యేవమేవ ఘటీయన్త్రవద్గత్యాగతిభ్యాం పునః పునరావర్తన్తే. యదా త్వేవం విదుః - తతో ఘటీయన్త్రభ్రమణాద్వినిర్ముక్తాః సన్తోఽర్చిరభిసమ్భవన్తి. అర్చిరితి నాగ్నిజ్వాలామాత్రం. కిం తర్హి? అర్చిరభిమానిన్యర్చిశ్శబ్దవాచ్యా దేవతోత్తరమార్గలక్షణా వ్యవస్థితైవ. తామభిసమ్భవన్తి. న హి పరివ్రాజకానామగ్న్యర్చిష్యేవ సాక్షాత్సమ్బన్ధోఽస్తి. తేషాం తేన దేవతైవ పరిగృహ్యతే అర్చిశ్శబ్దవాచ్యా. తతోఽహర్దేవతాం మరణకాలనియమానుపపత్తేరహశ్శబ్దోఽపి దేవతైవ. ఆయుషః క్షయే హి మరణం. న హ్యేవంవిదాఽహన్యేవ మర్తవ్యమిత్యహర్మరణకాలో నియన్తుం శక్యతే. న చ రాత్రౌ ప్రేతాస్సన్తోఽహః ప్రతీక్షన్తే - * స యావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యం గచ్ఛతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. అహ్న ఆపూర్యమాణపక్షం - అహర్దేవతయాఽతివాహితా ఆపూర్యమాణపక్షదేవతాం ప్రతిపద్యన్తే శుక్లపక్షదేవతామిత్యేతత్. ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షణ్మాసానుదఙ్ - ఉత్తరాం దిశమాదిత్యః సవితైతి - తాన్మాసాన్ప్రతిపద్యన్తే శుక్లపక్షదేవతయాఽతివాహితాస్సన్తః మాసానితి బహువచనాత్సఙ్ఘచారిణ్యః షడుత్తరాయణదేవతాః. తేభ్యో మాసేభ్యః - షణ్మాసదేవతాభిరతివాహితాః దేవలోకాభిమానినీం దేవతాం ప్రతిపద్యన్తే. దేవలోకాదాదిత్యం. ఆదిత్యాద్వైద్యుతం - విద్యుదభిమానినీం ప్రతిపద్యన్తే. విద్యుద్దేవతాం ప్రాప్తాన్ బ్రహ్మలోకవాసీ పురుషో బ్రహ్మణా మనసా సృష్టః - మానసః కశ్చిదేత్య - ఆగత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతి. బ్రహ్మలోకానిత్యధరోత్తరభూమిభేదేన భిన్నా ఇతి గమ్యన్తే - బహువచనప్రయోగాత్, ఉపాసనతారతమ్యోపపత్తేశ్చ. తేన పురుషేణ గమితాస్సన్తస్తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః - ప్రకృష్టాస్సన్తః స్వయం పరావతః - ప్రకృష్టాస్సమాః - సంవత్సరాననేకాన్వసన్తి. బ్రహ్మణోఽనేకాన్కల్పాన్వసన్తీత్యర్థః. తేషాం బ్రహ్మలోకం గతానాం నాస్తి పునరావృత్తిః - అస్మిన్సంసారే న పునరాగమనం. * ఇహేతి శాఖాన్తరపాఠాత్ ఇహాకృతిమాత్రగ్రహణమితి చేత్ - * శ్వోభూతే పౌర్ణమాసీమితి యద్వత్. న - ఇహేతి విశేషణానర్థక్యాత్. యది హి నావర్తన్త ఏవ - ఇహ గ్రహణమనర్థకమేవ స్యాత్. * శ్వోభూతే పౌర్ణమాసీమిత్యత్ర పౌర్ణమాస్యాః శ్వోభూతత్వమనుక్తం న జ్ఞాయత ఇతి యుక్తం విశేషయితుం. న హి తత్ర శ్వ ఆకృతిః శక్యా కల్పయితుమితి శ్వఃశబ్దో నిరర్థక ఏవ ప్రయుజ్యతే, యత్ర తు విశేషణశబ్దే ప్రయుక్తేఽన్విష్యమాణే విశేషణఫలం చేన్న గమ్యతే - తత్ర యుక్తా నిరర్థకత్వేనోత్ప్రేక్షితుం విశేషణశబ్దః. న తు సత్యాం విశేషణఫలావగతౌ. తస్మాదస్మాత్కల్పాదూర్ధ్వమావృత్తిర్గమ్యతే. ౧౫

ఆ.— పఞ్చాగ్నివిద్యాగతం విషయముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (ఇదానీమితి) యే విదుస్తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తీతి సమ్బన్ధః ఏవంశబ్దస్య ముఖ్యత్వేన పఞ్చాగ్నిపరామర్శిత్వం స్ఫుటీకర్తుం చోదయతి (నన్వితి) ఏతద్విదురితి శ్రుతమేతద్దర్శనమిత్యుక్తం తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞాపకం దర్శయతి

§ పరాః పరావన్త ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః

(తత్రహీతి) ఆదిపదం * ఆదిత్యంసమిథమిత్యాదిసఙ్గ్రహీతుం రశ్మీనాంచాపస్య, మహాహ్నాదిత్యాదిగ్రహీతుం ... ప్రత్యభిజ్ఞాఫలమాహ (తస్మాదితి) ప్రశ్నప్రతివచనవిషయస్యైవ ప్రకృతిస్యైవంశబ్దేన పరామృష్టత్వాదత్ర పఞ్చాగ్నిదర్శనమిహ ... పరిహరతి (నేత్యాదినా) సఙ్గృహీతంపరిహారంవివృణోతి (యతిథ్యామిత్యన్యేతి ... యావత్ ... తత్ర ... దర్శనాద్య త్యర్థః పఞ్చాగ్నిర్యోమేవవ్యవహితం దర్శనమత్రపరామృష్టంచేత్-తదా * యతిథ్యామితి ప్రశ్నాస్యనర్థక్యాత్ - పఞ్చాగ్నియస్తేషుర్నవహితభూతదర్శనస్య ప్రశ్నాదృతే ప్రతివచనసమ్భవాదిత్యాహ (అన్యథేతి) కిఞ్చ- పూర్వస్మిన్నేవపర్యవసితతయాపఞ్చాగ్నీన్యస్యానన్తరత్వాచ్ఛిన్నాస్యమ్పాదికాగ్న్యపవాత్ర్యేవంశబ్దేనపరామర్శమనుచితాఇత్యాహ (సన్నాదిత్యాద్యేతి) అగ్నిహోత్రప్రకరణేన్వాలమేవాగ్న్యాదిపూర్వగ్రన్థేష్యనూద్యతే-తథాచాగ్నిహోత్రప్రకరణే...మేవంశబ్దేనకింపరామృష్టమితిశఙ్కతే (అథేతి) అగ్నిహోత్రదర్శనంపూర్వగ్రన్థే నూద్యతేచేత్- తత్ప్రకరణేప్రస్తుతంరూపమనతిక్రమ్యైవానన్తరోక్తేదరస్యత్రానువదనంస్యాత్ సతుతెన్యైవసంత్యేనానువదనంయుక్తం- అనువాదస్యప్రకృతానువాదసాపేక్షత్వాత్. నచాత్రానన్తరోద్యనూద్యతే తస్మాదేవంశబ్దేనాగ్నిహోత్రపరామర్శ ఇతిపరిహరతి (యథాప్రస్తుతస్యేతి) వ్యవహితాదివాదస్యానన్తరోద్యపలక్షణార్థత్వాత్ పూర్వస్యానువాదత్వసమ్భవాదేవంశబ్దస్యాగ్నిహోత్రవిషయత్వసిద్ధిరితిచోదయతి (అథేతి) ప్రకృతానువాదుపలక్షణపతయోరాగేప్యజ్ఞత్వపఞ్చాగ్నినిర్దేశస్యైవయత్నేనదూషయతి (తథాపీతి) ఇతశ్చస్వతన్త్రమేవపఞ్చాగ్నిదర్శనమేవంశబ్దపరామృష్టమిత్యాహ (శ్రుత్యన్తరాచ్చేతి) సమిదాదిసామ్యదర్శనాదగ్నిహోత్రదర్శనశేషభూతదర్శనమేవైతద్దర్శనమిత్యుక్తమనూద్యదూషయతి (యత్త్విత్యాదినా) అహోచామ-అగ్నిహోత్రశేషస్యాగ్నిహోత్రస్యైవకార్యమిత్యుక్తమిత్యత్రేతిశేషః ఏవంశబ్దేనాగ్నిహోత్రపరామర్శాసమ్భవే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దార్థమేవస్ఫుటయతి (ఏవమితీతి) ప్రకృతం- పఞ్చాగ్నిదర్శనం తచ్చస్వతన్త్రమిత్యుక్తం తద్వతోఽర్చిరాదిప్రతిపత్తిః- నకేవలంకస్మైణామిత్యర్థః ప్రశ్నపూర్వకంవేదితృవిశేషంనిర్దిశతి (కేపునరిత్యాదినా) గృహస్థానాంయజ్ఞాదినాపితృయాణప్రతిపత్తేర్వక్ష్యమాణత్వాన్నదేవయానేపథిప్రవేశోస్తీతిశఙ్కతే (నన్వితి) పఞ్చాగ్నివిదాంగృహస్థానాందేవయానేపథ్యధికారః- తద్రహితానాంతుతేషామేవయజ్ఞాదినాపితృయాణప్రాప్తిరితివిభాగోపపత్తేర్నవాక్యశేషవిరోధోస్తీతిసమాధత్తే (నేత్యాదినా) ఏవంవిదురితిసామాన్యవచనాత్పరివ్రాజకాదేరప్యత్రగ్రహణంస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (భిక్షువానప్రస్థయోశ్చేతి) విధాన్తరేణతయోరుత్తరమార్గేప్రవేశాన్నపఞ్చాగ్నివిషయత్వేనగ్రహణం- పునరుక్తేరిత్యర్థః. గృహస్థానామేవపఞ్చాగ్నివిదాంతత్రగ్రహణమిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (గృహస్థేతి) బ్రహ్మచారిణాంల్లోకగ్రహణంభవిష్యతి. నేత్యాహ (అతఇతి) పఞ్చాగ్నిదర్శనస్యగృహస్థకర్మసమ్బన్ధాదేవేత్యేతత్ కథంతర్హినైష్ఠికబ్రహ్మచారిణాందేవయానేపథిప్రవేశః-తత్రాహ (తేషామితి) అర్యమ్ణస్సమ్భవీయఃపన్థాః - తమాసాద్యతేనోత్తరేణపథాతే - యథోక్తసఙ్ఖ్యాఋషయః సాపేక్షమమృతత్వంప్రాప్తాఇతిస్మృత్యర్థః. ఆశ్రమాన్తరాణాంపఞ్చాగ్నివిషయత్వేనాత్రాగ్రహణేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అగ్నిజత్వేఫలితమాహ (అగ్న్యపత్యమితి) అగ్నిజత్వంసాధయతి (ఏవమితి) అగ్న్యపత్యత్వేకింస్యాత్-తదాహ (అగ్నీతి) ఏవంయోగ్యగృహస్థావిదుః- తే, యే- తే, చేతియోజనా అరణ్యం-స్త్రీజనాసఙ్కీర్ణోదేశః. పరివ్రాజకాశ్చేతి- త్రిదణ్డినోగృహ్యన్తే అన్యేషామేషణాభ్యోవ్యుత్థితానాంసమ్యగ్జ్ఞాననిష్ఠానాందేవయానేపథ్యప్రవేశాత్ ఆశ్రమమాత్రనిష్ఠావాతేపిగృహ్యేరన్నితిద్రష్టవ్యం. శ్రద్ధాపిస్వయముపాస్యా- కర్మత్వశ్రవణాదిత్యాశఙ్క్యప్రత్యయమాత్రస్యసాపేక్షత్వాదుపాస్యత్వానుపపత్తేర్నైవమిత్యాహ (నపునరితి) సర్వే- పఞ్చాగ్నివిదస్సత్యబ్రహ్మవిదశ్చేత్యర్థః. వినాపివిద్యాబలమర్చిరాదిసమ్పత్తిస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (యావదితి) కర్మకృత్వా- లోకంప్రత్యుత్థాయినఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. కేవలకర్మిణాందేవయానమార్గప్రాప్తిర్నాస్తీత్యుక్తంనిగమయతి (ఏవమేవేతి) విదుషామేవదేవయానప్రాప్తిముపసంహరతి (యదాత్వితి) నస్వర్చిర్జ్వాలాత్మనోఽగ్నేర్యాత్రదభిసమ్పత్తిర్నఫలాయకల్పతే- తత్రాహ (అర్చిరితి) అర్చిశ్శబ్దేనయథోక్తదేవతాగ్రహీతవ్యమాహ (నహీతి) తతః- అర్చిర్దేవతాయాస్సకాశాదితియావత్ అహశ్శబ్దస్యకాలవిషయత్వం- ఉక్తదోషభావాదితిచేత్. నేత్యాహ (మరణేతి) నియమాభావమేవవ్యనక్తి (ఆయుషఇతి) విద్వద్విషయేనియమమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) నసురాత్రౌమృతోపివిద్వానహరపేక్ష్యఫలీభూతస్సమ్పత్స్యత. నేత్యాహ (నచేతి) ఏకస్మిన్నేవబ్రహ్మలోకేకథంబహువచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మలోకానితి- బహువచనప్రయోగాదితిసమ్బన్ధః అత్రబ్రహ్మలోకాః విశేష్యత్వేనగృహ్యన్తే. బహువచనోపపత్తౌహేత్వన్తరమాహ (ఉపాసనేతి) కల్పశబ్దోఽవాన్తరకల్పవిషయః-* తేషామిహనపునరావృత్తిరితిక్వచిత్పాఠాత్. అస్మిన్నిత్యాదివ్యాఖ్యానమయుక్తమితిశఙ్కతే (ఇహేతి) యథా *శ్వోభూతేపౌర్ణమాసీంయజేతేత్యత్రాకృతిఃపౌర్ణమాసీశబ్దార్థః- శ్వోభూతత్వంచవ్యావర్తకం - పౌర్ణమాసీపదలక్ష్యేష్టేః ప్రతిపద్యేవకర్తవ్యతానియమాత్. తథేహాకృతేరిహాశబ్దార్థత్వాన్నిరఙ్కుశైషావావృత్తిరత్రనిషిధ్యతేత్యర్థః. పరిహరతి (నేత్యాదినా) దృష్టాన్తంవిశదయతి (శ్వోభూతఇతి) కృతసమ్భారదివసాపేక్షంహిశ్వోభూతత్వం. పౌర్ణమాసీదినేచాతుర్మాస్యేష్టాకృతాయాంకదాపౌర్ణమాసీష్టిఃకర్తవ్యేతివినావచనంనజ్ఞాయతే- తత్రశ్వోభూతత్వంవిశేషణంభవత్యవ్యావర్తకం - తద్వదిహాపివిశేషణమపివ్యావర్తకమేవేతినాత్యన్తికానావృత్తిసిద్ధిరిత్యర్థః. యత్తుపౌర్ణమాసీశబ్దస్యాకృతివాచిత్వాదవ్యావర్తకత్వమితి- తత్రాహ (నహీతి) యద్యపిప్రకృతేవాక్యేపౌర్ణమాసీశబ్దోభవత్యాకృతివచనః - తథాపిశ్వశ్శబ్దార్థోపి-కాచిదాకృతిరస్తీత్యఙ్గీకృత్యవ్యావర్తకశ్శ్వోభూతశబ్దోనైవప్రయుజ్యతే- తథాఽత్రాపివిశేషణశబ్దస్యవ్యావర్తకత్వమావశ్యకమిత్యర్థః నుష్మిరమాకాశమిత్యాదావ్యావర్త్యాభావేపివిశేషణప్రయోగవదత్రాపివిశేషణంస్వరూపానువాదమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్రత్వితి) విశేషణఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౧౫

మూ.— అథయేయజ్ఞేనదానేనతపసాలోకాఞ్జయన్తి తేధూమమభిసమ్భవన్తిధూమాద్రాత్రిꣳ రాత్రేరప క్షీయమాణపక్షమపక్షీయమాణపక్షాద్యాన్షణ్మాసాన్దక్షిణాదిత్యఏతిమాసేభ్యఃపితృలోకంపితృ లోకాచ్చన్ద్రం తేచన్ద్రంప్రాప్యాన్నంభవన్తితాꣳస్తత్రదేవాయథాసోమꣳ రాజానమాప్యాయస్వా పక్షీయస్వేత్యేవమేనాꣳస్తత్రభక్షయన్తి తేషాంయదాతత్పర్యవైత్యథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్తఅ

రం — ఇదానీం ప్రథమప్రశ్ననిర్ణయార్థమారభతే (తేయఏవమేతద్విదుర్యేచామీఅరణ్యే శ్రద్ధాꣳసత్యముపాసతేతే ఽర్చిరభిసమ్భవన్తీత్యాదినా) యఏవం- అనేనప్రకారేణ [illegible] లోకపురుషయోషిద్రూపేష్వగ్నిషు శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోఽనుషక్తతయా సఞ్చరన్తం ప్రత్యగాత్మానం బ్రహ్మాత్మకత్వేనయేవిదుః- ఉపాసతే త ఇతియావత్ యేచామీ- పురుషాఃఅరణ్యేస్థిత్వా శ్రద్ధాంపురస్కృత్యసత్య శబ్దితంపరమాత్మానం ప్రత్యగాత్మాత్మకముపాసతే- తే, చ- ఏతేఉభయేపిఅర్చిరభిసమ్భవన్తి- అర్చిరభిమానినీందేవతాంసఙ్గతాభవన్తీత్యర్థః అర్చిష అహరిత్యాదౌసర్వత్రాభిసమ్భవన్తీత్యనుషఙ్గః అహ్నఆపూర్యమాణపక్షం. ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసానుదఙ్ఙాదిత్యఏతి - తాన్మాసానితి శేషః ఉదఙ్- ఉదఙ్ముఖఇత్యర్థః ఉదగ్దేశస్థఇతివా. అత్రాహఃపూర్వపక్షాదిశబ్దాఃతత్తదభిమానిదేవతాపరాః మాసేభ్యోదేవలోకం- అత్ర * మాసేభ్యస్సంవత్సరమితి ఛాన్దోగ్యే శ్రవణాదధికకాలానాం న్యూనకాలేభ్యఉత్తరోత్తరత్వేననివేశస్యపృథక్ప్రాప్తత్వాన్మాసానన్తరంసంవత్సరమభిసమ్భవ సంవత్సరద్వారాదేవలోకమిత్యర్థః అత్రదేవలోకశబ్దశ్చవాయుపరః- * యోఽయంపవతఏషదేవానాంగృహాఇతిశ్రుతిసిద్ధేః, ఇతరథాదేవలో కాదాదిత్యమిత్యాదిత్యాననన్తరపూర్వపర్వతయాదేవలోకనిర్దేశకస్యాస్యవాక్యస్య * సవాయుమాగచ్ఛతితస్మైసతత్రవిజిహీతేయథారథచక్రస్యఖంతే నసఊర్ధ్వఆక్రమతేసఆదిత్యమాగచ్ఛతీతివాయోరాదిత్యసమనన్తరపూర్వపర్వత్వప్రతిపాదకశ్రుతివిరోధప్రసఙ్గాత్,. అతోదేవలోకవాయుశబ్దౌ ఏకార్థత్వేనవక్తవ్యం ఏతత్సర్వం * వాయుమబ్దాదవిశేషవిశేషాభ్యామితిసూత్రభాష్యేస్పష్టం (ఆదిత్యాద్వైద్యుతం) * ఆదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసోవిద్యుతమితిశ్రుత్యన్తరేమధ్యేచన్ద్రమసఃశ్రవణాత్ చన్ద్రాద్విద్యుదభిమానినీందేవతాంప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. (తాన్వైద్యుతాత్పురుషోమానసఏత్యబ్రహ్మలోకాన్గమయతి) వైద్యుతాత్ -వైద్యుతఇత్యర్థః వైద్యుతఃపురుషఃమానసః-పరేణబ్రహ్మణామనసాసృష్టఃఅమానవశబ్దితః పురుషఏత్య-ఆగత్యతాన్బ్రహ్మలోకాన్గమయతీత్యర్థః. ఛాన్దోగ్యే * చన్ద్రమసోవిద్యుతంతత్పురుషోఽమానవస్సఏనాన్బ్రహ్మగమయతీతి తత్రామానవశబ్దితస్యైవబ్రహ్మగమయితృత్వశ్రవణాత్, * వైద్యుతేనైవతతస్తచ్ఛ్రుతేరితిసూత్రితత్వాచ్చ * విద్యుతఉపరివైద్యుతేనామానవేనైవాతివాహికేనవిదుషాంబ్రహ్మప్రాప్తేర్గమనమితిభాష్యానుసారాచ్చవైద్యుతాదిత్యేతత్పదంప్రథమాన్తతయావ్యాఖ్యేయం. బ్రహ్మలోకానిత్యత్రనిషాదస్థపతిన్యాయేనబ్రహ్మైవలోకోబ్రహ్మలోకఇతికర్మధారయస్యైవయుక్తతయాఅర్థస్యైకత్వేనిశ్చితేబహువచనస్య * అదితిఃపాశానితివదుపపత్తేః పశ్వాదిపురుషఇతివచ్ఛేషోపినదోషః నచభగవల్లోకస్యైకతయాబహువచనానుపపత్తిరితివాచ్యం- పరస్యబ్రహ్మణఃపరిపూర్ణస్యసర్వగతస్యసత్యసఙ్కల్పస్యశ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణప్రామాణ్యానుసారేణస్వేచ్ఛాపరికల్పితస్యాసాధారణాప్రాకృతలోకానన్త్యసమ్భవేఅనుపపత్త్యభావాత్ ఏతత్సర్వం * పరంజైమినిర్ముఖ్యత్వాదితిసూత్రభాష్యేస్పష్టం (తేషుబ్రహ్మలోకేషుపరాఃపరావతోవసన్తి) తేషుబ్రహ్మలోకేషుపరాః- నిరతిశయానన్దైశ్వర్యశాలినః పరావన్తః-పరవన్తః నాథవన్తఇతియావత్ పరమాత్మనాసనాథాః తేనానుగృహీతాః తద్దత్తానిభోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణానిభుఞ్జానాః అనువనతత్త్రిరాసతఇత్యర్థః (తేషాంనపునరావృత్తిః) తేషాంనపునస్సంసారబన్ధఇత్యర్థః. ౧౫

— —

శం — అథ- పునర్యే- నైవంవిదః, కేవలకర్మిణః, యజ్ఞేన - అగ్నిహోత్రాదినా దానేన - బహిర్వేదిభిక్షమాణేషుద్రవ్యసంవిభాగలక్షణేనతపసా - బహిర్వేద్యేవదీక్షాదివ్యతిరిక్తేన కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదినాలోకాన్జ యన్తి లోకానితిబహువచనాత్తత్రాపిఫలతారతమ్యమభిప్రేతం తేధూమమభిసమ్భవన్త్యుత్తరమార్గఇవ. ఇహాపిదేవతాఏవధూమాదిశబ్దవాచ్యాః- ధూమదేవతాంప్రతిపద్యన్తఇత్యర్థః. ఆతివాహికత్వంచదేవతానాంతద్వదేవ. ధూమాద్రాత్రిం - రాత్రిదేవతాం తతోఽపక్షీయమాణపక్షదేవ తాం- తతోయాన్షణ్మాసాన్దక్షిణాందిశమాదిత్యఏతి-తాన్మాసాన్దేవతావిశేషాన్ప్రతిపద్యన్తే మాసేభ్యఃపితృలోకం పితృలోకాచ్చన్ద్రం తేచ న్ద్రంప్రాప్యాన్నంభవన్తి తాంస్తత్రాన్నభూతాన్యథాసోమంరాజానమిహయజ్ఞేఋత్విజఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతిభక్షయన్తి-ఏవమేతాంశ్చ న్ద్రంప్రాప్తాన్కర్మిణోభృత్యానివస్వామినోభక్షయన్తి- ఉపభుఞ్జతేదేవాః ఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతినమన్త్రః కింతర్హి ఆప్యాయ్యాప్యాయ్యచ మసస్థంభక్షణేనాపక్షయంచకృత్వాపునఃపునర్భక్షయన్తీత్యర్థః, ఏవందేవాఅపిసోమలోకేలబ్ధశరీరాన్కర్మిణఉపకరణభూతాన్పునఃపునర్విశ్రామ యన్తస్స్వకర్మానురూపంఫలంప్రయచ్ఛన్తః, తద్ధితేషామాప్యాయనంసోమస్యాప్యాయనమివ. ఉపభుఞ్జతేఉపకరణభూతాన్దేవాః. తేషాం - కర్మి ణాంయదా- యస్మిన్కాలేతత్ - యజ్ఞదానాదిలక్షణంసోమలోకప్రాపకంకర్మపర్యవైతి - పరిగచ్ఛతి, పరిక్షీయతఇత్యర్థః అథ- తదాఇమమేవ- ప్రసి ద్ధమాకాశమభినిష్పద్యన్తే యాస్తాఃశ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాద్యులోకాగ్నౌహుతాఆపస్సోమాకారపరిణతాః, యాభిస్సోమలోకేకర్మిణాముపభోగాయ శరీరమారబ్ధమమ్మయం,- తాఃకర్మక్షయాద్ధిమపిణ్డఇవాతపసమ్పర్కాత్ప్రవిలీయన్తే తత్ప్రవిలీనాస్సూక్ష్మాఆకాశభూతాఇవభవన్తి తదిదముచ్యతే- ఇమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్తఇతి. తేపికర్మిణస్తచ్ఛరీరాస్సన్తఃపురోవాతాదినాఇతశ్చాముతశ్చనీయన్తేఽన్తరిక్షగాః. తదాహ (ఆకాశాద్వాయు

కాశాద్వాయుంవాయోర్వృష్టింవృష్టేఃపృథివీంతెపృథివీం ప్రాప్యాన్నంభవన్తి తెపునః పురుషాగ్నౌ హూయన్తేతతోయోషాగ్నౌజాయన్తే లోకాన్ప్రత్యుత్థాయినస్తఏవమేవానుపరివర్తన్తేఽథయఏ తౌపన్థానౌనవిదుస్తేకీటాఃపతఙ్గాయదిదందన్దశూకమ్॥ ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయెద్వితీయంబ్రాహ్మణమ్.

మితి) వాయోర్వృష్టింప్రతిపద్యన్తే తదుక్తంపర్జన్యాగ్నౌసోమంరాజానంజుహ్వతీతి తతోవృష్టేఃపృథివీంపృథివీం ప్రాప్య వ్రీహియవాద్యన్నంభవన్తి తదుక్తమస్మిల్లోకేఽగ్నౌవృష్టింజుహ్వతితస్యాఆహుత్యాఅన్నంసమ్భవతీతి తెపునఃపురుషాగ్నౌహూయన్తే ఽన్నభూతా రేతస్సిక్తి తతో రేతోభూతాయోషాఽగ్నౌహూయన్తే. తతోజాయన్తె తెలోకంప్రత్యుత్థాయినః- తేలోకంప్రత్యుత్తిష్ఠన్తోఽగ్నిహోత్రాదికర్మానుతిష్ఠన్తి తతోధూమాదినాపునఃపునస్సోమలోకం- పునరిమంలోకమితితఏవమేవకర్మిణోఽనుపరివర్తన్తె-ఘటీయన్త్రవచ్చక్రీభూతాఃపరిభ్రమన్తీత్యర్థః. ఉత్తరమార్గాయసద్యోముక్తయేవాయావద్బ్రహ్మనవిదుః - ఇతితుకామయమానస్సంసరతీత్యుక్తం అథపునర్యేఉత్తరందక్షిణంచ-ఏతౌ పన్థానౌనవిదుః - ఉత్తరస్యదక్షిణస్యవాపథః ప్రతిపత్తయేజ్ఞానంకర్మవానానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః తేకింభవన్తీతి. ఉచ్యతె- కీటాఃపతఙ్గాఃయదిదం-యదన్ దన్దశూకం - దంశమశకమిత్యేతద్భవన్తి ఏవంహీయంసంసారగతిఃకష్టా- నిమగ్నస్యపునరుద్ధారఏవదుర్లభః తథాచశ్రుత్యన్తరం * తానీమానిక్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీనిభూతానిభవన్తిజాయస్వమ్రియస్వేతి తస్మాత్సర్వోత్సాహేనయథాశక్తిస్వాభావికకర్మజ్ఞానహానేనదక్షిణోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనంశాస్త్రీయంకర్మజ్ఞానంవానుతిష్ఠేతేతివాక్యార్థః. తథాచోక్తం *అతోవైఖలుదుర్నిష్ప్రపతరం * తస్మాదస్మాజ్జుగుప్సేతేతిశ్రుత్యన్తరా న్మోక్షాయప్రయతేతేత్యర్థః ఏవంప్రశ్నాస్సర్వేనిర్ణీతాః *అసౌవైలోకఇత్యాదినా ... ప్రశ్నః *యతిథ్యామాహుత్యామి త్యాదిః ప్రాథమ్యేన పఞ్చమస్తుద్వితీయత్వేన *దేవయానస్యవాపథఃప్రతిపదంపితృయాణస్యవేతి- దక్షిణోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనకథనేన తేనైవచ- ప్రథమోఽగ్నేరారభ్యకేచిదర్చిఃప్రతిపద్యన్తె- కేచిద్ధూమమితిలిప్రతిపత్తిః పునరావృత్తిశ్చద్వితీయఃప్రశ్నః- ఆకాశాదిక్రమేణేమంలోకమాగచ్ఛన్తీతి తేనైవ - *అసౌలోకోనసమ్పూర్యతేకీటపతఙ్గాదిప్రతిపత్తేశ్చకేషాంచిదితితృతీయోపిప్రశ్నోనిర్ణీతః ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయెద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఆ— దేవయానంపన్థానముక్త్వాపథ్యన్తరంవక్తుంవాక్యాన్తరమాదాయపదద్వయంవ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) కదంతేపఞ్చాగ్నిభవన్తీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యజ్ఞేనేతి) ననుదానతపసీయజ్ఞగ్రహణేనైవగృహీతేనపృథగ్గ్రహీతవ్యే- తత్రాహ (బహిర్వేదీతి) దీక్షాదీత్యాద్యుపదేశపయోవ్రతాదియజ్ఞాఙ్గసఙ్గ్రహః. తత్రేతిపితృలోకోక్తిః అపిశబ్దోబ్రహ్మదృష్టాన్తార్థః ధూమసమ్బన్ధైరపురుషార్థత్వమాశఙ్క్యోక్తం (ఉత్తరచఇవేతి) (ఇహాపీతి) పితృయాణమార్గేపీత్యర్థః (తద్వదేవేతి) ఉత్తరమార్గగామినీనాందేవతానామివేత్యర్థః తత్రేతిప్రకృతలోకోక్తిః కర్మిణాంతర్హిదేవైర్భక్ష్యమాణానాంచన్ద్రలోకప్రాప్తిరనర్థాయైవేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపభుఞ్జతఇతి) అన్యథాప్రతిభాసంవ్యావర్తయతి (ఆప్యాయస్వేతి) ఏవందేవాఅపీతిసఙ్క్షిప్తందార్ష్టాన్తికంవివృణోతి (సోమలోకఇతి) కథంపౌనఃపున్యేనవిశ్రాన్తిస్సమ్పాద్యతే- తత్రాహ (కర్మానురూపమితి) దృష్టాన్తవిద్ధార్ష్టాన్తికేకిమిత్యాప్యాయనంనోక్తం- తత్రాహ (తద్ధీతి) పునఃపునర్విశ్రామ్యత్యనుజ్ఞానమితియావత్ లోకద్వయప్రాప్తౌపన్థానావిత్థంవ్యాఖ్యాయపునరేతల్లోకప్రాప్తిప్రకారమాహ (తేషామిత్యాదినా) కథంచన్ద్రస్థలక్షితానాంకర్మిణామాకాశతాదాత్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాస్తాఇతి) సోమాకారపరిణతత్వమేవస్ఫోరయతి (యాభిరితి) తస్యఝడితిద్రవీభవనయోగ్యతాందర్శయతి (అమ్మయమితి) * తత్స్వభావాపత్తిరుపపత్తేరితిన్యాయేనాహ (ఆకాశభూతాఇవేతి) ఆకాశాద్వాయుప్రాప్తిప్రకారమాహ (తేపునరితి) * అన్యాధిష్ఠితే పూర్వవదభిలాపాదితిన్యాయేనాహ (తేపృథివీమితి) *రేతస్సిగ్యోగోఽథేతిన్యాయమాశ్రిత్యాహ (తేపునరితి) * యోనేశ్శరీరమితిన్యాయమనుసృత్యాహ (తతఇతి) ఉత్పన్నానాంకేషాంచిదిష్టాదికారిత్వమాహ (తేలోకమితి) కర్మానుష్ఠానానన్తరంతత్ఫలభాగిత్వమాహ (తతోధూమాదినేతి) సోమలోకేఫలభోగానన్తరంపునరేతల్లోకప్రాప్తిమాహ (పునరితి) పౌనఃపున్యేనపరివర్తనస్యావధింసూచయతి (ఉత్తరమార్గాయేతి) అజ్ఞానాత్సంసరణంపక్షేపివ్యాఖ్యాతమిత్యాహ (ఇతిత్వితి) స్థానద్వయమావృత్తిసహితముక్త్వాస్థానాన్తరందర్శయతి (అథేత్యాదినా) స్థానద్వయాత్తృతీయెస్థానేవిశేషంకథయతి (ఏవమితి) తృతీయేస్థానేఛాన్దోగ్యశ్రుతింసంవాదయతి (తథాచేతి) అముష్యాగతెరతికష్టత్వేఫలితంవాక్యార్థమాచష్టే (తస్మాదితి) సర్వోత్సాహః- వాక్కాయచేతసాంప్రయత్నః యదుక్తమస్యాంనిమగ్నస్యపునరుద్ధారోదుర్లభోభవతీతి - తత్రశ్రుత్యన్తరమనుకూలయతి (తథాచేతి) అతః- వ్రీహ్యాదిభావాదిత్యర్థః (తస్మాదితి) అతికష్టాత్సంసారాదిత్యర్థః. దక్షిణోత్తరమార్గప్రాప్తిసాధనేఫలసామ్యమాశఙ్క్యాహ (అత్రాపీతి) పఞ్చప్రశ్నాః ప్రస్తుత్యకిమితిప్రత్యేకంతేషాంనిర్ణయోనకృతఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) నిర్ణీతంప్రకారమేవసఙ్క్షిపతి (అసావిత్యాదినా) ప్రాథమ్యేన- నిర్ణీతఇతిసమ్బన్ధః * దేవయానస్యేత్యాదిఃపఞ్చమఃప్రశ్నః సతుద్వితీయత్వేనదక్షిణాదిమార్గాపత్తిసాధనోక్త్యానిర్ణీతఇత్యర్థః. తేనైవ-మార్గద్వయప్రాప్తిసాధనోపదేశేనైవేతియావత్ మృతానాంప్రజానాంప్రతిపత్తిఃప్రథ

---

* తేలోకాన్ ... ఇతి శాం. పాఠః.— ¶ టీకాయాంఅత్రతమ,త్రా,పీతివాక్యంభాష్యగళితమివభాతి.

ఉ.— స యః కామయేత మహత్ప్రాప్నుయామిత్యుదగయన ఆపూర్యమాణపక్షస్య పుణ్యాహే ద్వాదశాహముపసద్వ్రతీ భూత్వౌదుమ్బరే కꣳసే చమసే వా సర్వౌషధం ఫలానీతి సమ్భృత్య పరిసమూహ్య పరిలిప్యాగ్నిముపసమాధాయ పరిస్తీర్యావృతాజ్యꣳ సꣳస్కృత్య పుꣳసా నక్షత్రేణ మన్థꣳ సన్నీయ జుహోతి। యావన్తో దేవాస్త్వయి జాతవేదస్తిర్యఞ్చో ఘ్నన్తి పురుషస్య కామాన్। తేభ్యోఽహం భాగధేయం జుహోమి తే మా తృప్తాః సర్వైః కామైస్తర్పయన్తు స్వాహా। యా తిరశ్చీ నిపద్యతేఽహం విధరణీ ఇతి। తాం త్వా ఘృతస్య ధారయా యజే సꣳరాధనీమహꣳ స్వాహా॥ ౧

మ ప్రశ్నః తస్యనిర్ణయప్రకారమాహ (అగ్నౌ) ద్వితీయప్రశ్నస్వరూపమనూద్య తస్యనిర్ణీతత్వప్రకారం ప్రకటయతి (పునరావృత్తిశ్చేతి) ఆగచ్ఛన్తీతి- నిర్ణీత ఇత్యుత్తరసమ్బన్ధః తేనైవ- పునరావృత్తేన్నత్త్వేనేత్యర్థః అముష్యలోకస్యాసమ్పూర్తిస్తృతీయః ప్రశ్నః సచద్వాభ్యాంవ్యాఖ్యాం ప్రాగుక్తాభ్యాంనిర్ధారితో భవతీతిభావః ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం.— (అథయేయజ్ఞేనదానేనతపసాలోకాఞ్జయన్తి తేధూమమభిసమ్భవన్తి) యే ప్రత్యగాత్మానం బ్రహ్మాత్మకంవా- ప్రత్యగాత్మశరీరకం బ్రహ్మవా అనుపాసీనాస్సన్తః యజ్ఞదానాదికర్మరతాస్సన్తోలోకాన్ గచ్ఛన్తి - తేధూమం - ధూమాభిమానినీందేవతాంగచ్ఛన్తీత్యర్థః (ధూమాద్రాత్రిం) అత్రాపిరాత్ర్యాదిశబ్దాస్తదభిమాన్యాతివాహికదేవతాపరాః వ్యాఖ్యాచపూర్వవత్ (తేచన్ద్రం ప్రాప్యాన్నంభవన్తి) అన్నంభవన్తి- తత్రత్యానామాజానదేవానాంభోగోపకరణంభవన్తీత్యర్థః (తాంస్తత్రదేవాయథాసోమంరాజానమాప్యాయస్వాపక్షీయస్వేత్యేవమేనాంస్తత్రభక్షయన్తి) యథాసోమంరాజానంయజ్ఞేఋత్విజఃఆప్యాయస్వఅపక్షీయస్వేతిభక్షయన్తి-ఏవమేనాంస్తత్రదేవాభక్షయన్తీత్యర్థః ఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతిక్రియాసమభిహారేలోట్ * లోటోహిస్వౌవాచతధ్వమోరితిస్వాదేశః * పైఙ్గవృద్ధౌ *క్షిక్షయే అపక్షీణాన్ పునరాప్యాయయన్తి, ఆప్యాయితానాంచభక్షణేనక్షయంకుర్వన్తి, ఏవందేవాశ్చన్ద్రలోకస్థాన్ఉపకరణభూతాన్కర్మిణః పునఃపునర్విశ్రామయన్తః స్వస్వభోగోపకరణభూతాన్కుర్వన్తీత్యర్థః. తేషాంచన్ద్రలోకగతానాంకర్మిణాంభక్షణంనామస్వభోగోపకరణీకరణమేవ సూత్రితంచ * భాక్తం వాఽనాత్మవిత్త్వాత్తథాహిదర్శయతీతి భగవతాభాష్యకృతాపి * జీవస్యదేవానాంభోగోపకరణత్వాభిప్రాయమన్నత్వేనభక్ష్యత్వవచనం - అతస్తద్భాక్తం. తేనత్వస్తిరేవచదేవానాంభక్షణమితి క్రూయతే *నహవైదేవాఅశ్నన్తినపిబన్త్యేతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తీతిభాషితం అతోన్యత్రాగ్నితాదిప్రవర్మనైనాజానసిద్ధదేవోపకరణత్వమేవతద్వ్యక్త్యర్థమితిభావః (తేషాంయదాతత్పర్యవైతి) తేషాం- కర్మిణాంతత్ - భోగసాధనభూతంకర్మయదాపర్యవైతి- పరిగచ్ఛతి పరిక్షీయత ఇత్యర్థః (అథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్తే) అథ- తదాయథాస్వవర్షపిణ్డంఅత్యన్తానలసంయోగాత్ప్రలీయతే- ఏవంకర్మక్షయేకర్మిణః ప్రలీనాస్సన్తఃసూక్ష్మాఆకాశసదృశాఇవభవన్తీత్యర్థః సూత్రితంచ * తత్స్వాభావ్యాపత్తిరుపపత్తేరితి భాష్యేచ *తదాపత్తివచనంతత్సంసర్గకృతతత్సాదృశ్యాభిప్రాయమితిభాషితం. (ఆకాశాద్వాయుం) అభినిష్పద్యన్తఇతిశేషః. అత్రాప్యవరోహతాంకర్మిణాంపూర్వసిద్ధవాయుభావాసమ్భవాత్ వాయుసాదృశ్యమేవార్థః (వాయోర్వృష్టిం) అభినిష్పద్యన్తఇత్యనుషఙ్గః (వృష్టేఃపృథివీం) పూర్వవత్. (తేపృథివీంప్రాప్యాన్నంభవన్తి) అన్నంభవన్తి- ఓషధివనస్పతిమాషాదిభిస్సంశ్లిష్టాభవన్తీత్యర్థః తేపునః- పూర్వవదేవపురుషాగ్నౌహూయన్తే ఇత్యర్థః (తతోయోషాగ్నౌ) హూయన్తేఇత్యనుషఙ్గః తతఃజాయన్తే- తతఃపరంయోషాగ్నౌహుతాత్శుక్లాత్కర్మిణః పురుషరూపాజాయన్తఇత్యర్థః (తేలోకాన్ప్రత్యుత్థాయినః) తేపురుషాఃపుణ్యాల్లోకాన్ప్రతిఉత్థాయినః-గన్తారో-శీలాభవన్తీత్యర్థః. (తఏవమేవానుపరివర్తన్తే) తే- ఏతేకేవలకర్మిణఃఇత్థంగతాగతేకుర్వన్తీత్యర్థః ఏతావతాపఞ్చమతృతీయప్రశ్నయోరుత్తరముక్తంభవతి (అథయఏతౌపన్థానౌనవిదుస్తేకీటాఃపతఙ్గాయదిదందన్దశూకం) అథేత్యర్థాన్తరోపక్రమే. యే- ప్రాణినఃఏతౌపన్థానౌ- దేవపితృయాణమార్గద్వయంనజానన్తి- విహితకర్మభ్రష్టతయామార్గద్వయానధికారిణ ఇత్యర్థః. తేకీటపక్షిదంశమశకాదిరూపేణపునఃపునర్భవన్తి అత్రైవలోకేపరిభ్రమన్తీతియావత్. ఏతేన *వేత్థో యథాఽసౌలోకఏవంబహుభిఃపునఃపునః ప్రయద్భిర్నసంపూర్యతఇతితృతీయప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం. పితృలోకాచ్చన్ద్రమిత్యనేనగన్తవ్యదేశవిషయకప్రథమప్రశ్నస్యోత్తరముక్తంభవతి *అథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్తఇత్యాదినా *వేత్థో యథేమంలోకంపునరాపద్యన్తా ఇతిపునరాగమనప్రకారవిషయకద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరముక్తంభవతి * వేత్థో దేవయానస్యపథః ప్రతిపదంపితృయాణస్యవేతిదేవయానపితృయాణవ్యావర్తకభేదవిషయకపఞ్చమప్రశ్నస్య *తేఽర్చిరభిసమ్భవన్తి * తేధూమమభిసమ్భవన్తీతిగ్రన్థసన్దర్భాభ్యాముత్తరముక్తంభవతి ... ౧౬.

ఇత్యష్టమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం— (స యః కామయేత) జ్ఞానకర్మణోర్గతిరుక్తా తత్రజ్ఞానంస్వతన్త్రం- కర్మతుదైవమానుషవిత్తద్వయాయత్తం- తేనకర్మార్థంవిత్తముపార్జనీయం. తచ్చాప్రత్యవాయకారిణోపాయేనేతి తదర్థంమన్థాఖ్యంకర్మారభ్యతేమహత్త్వప్రాప్తయే. మహత్త్వేసత్యర్థసిద్ధంహివిత్తం తదుచ్యతే- [illegible] కామయేత- స యః విత్తార్థీకర్మణ్యధికృతో యః కామయేత, కిం. మహత్- మహత్త్వం ప్రాప్నుయాం- మహాన్స్యామిత్యర్థః.

తత్ర మన్థకర్మణో విధిత్సితస్య కాలోఽభిధీయతే - ఉదగయనే - ఆదిత్యస్య, తత సర్వం త్రి ప్రాప్తౌ - అపూర్యమాణపక్షస్య - శుక్లపక్షస్య పక్షత్రా సర్వం త్రి ప్రాప్తౌ - పుణ్యాహే - అనుకూలఆత్మనః కర్మసిద్ధికరత్వమిత్యర్థః ద్వాదశాహం - యస్మిన్నహన్యేఽనుష్ఠాతుకర్మ చికీర్షతి - తస్మాత్ ప్రాక్ ద్వాదశాహాని పూర్వోక్తాని ద్వాదశాహ ముపసద్వ్రతీ - ఉపసత్సు వ్రతముపసద్వ్రతం - ఉపసదః - ప్రసిద్ధా జ్యోతిష్టోమే తత్ర చ స్తనోపచయాపచయద్వారేణ పయోభక్షణం తద్వ్రతం అత్ర చ తత్కర్మానుపసంహారాత్ కేవలమితికర్తవ్యతాశూన్యం పయోభక్షణమాత్రముపాదీయతే నపూర్వపసదపేవ వ్రతమిత్యయం గ్రహః - తదాస ర్వమితికర్తవ్యతారూపం గ్రాహ్యం భవతి - తత్కస్మాత్ పరిగృహ్యత ఇతి ఉచ్యతే - స్మార్తత్వాత్కర్మణః స్మార్తం హీదం పశ్చాత్కర్మ నను శ్రౌత తం సత్కథం స్మార్తం భవితుమర్హతి స్మృత్యనువాదినీ హి శ్రుతిరియం శ్రౌతత్వే హి ప్రకృతివికారభావః - తతశ్చ ప్రాకృతధర్మగ్రాహిత్వం వికార కర్మణః. నత్విహ శ్రౌతత్వం అతఏవ చావసథ్యాగ్నావేవ తత్కర్మ విధీయతే ॥ సర్వాచార్యా స్మార్తత్వేతి ఉపసద్వ్రతీ భూత్వా - పయో వ్రతీ సన్నిత్యర్థః ఔదుమ్బరే - ఉదుమ్బరవృక్షమయే. కంసే చమసే వా - తస్యైవ విశేషణం, కంసాకారే చమసాకారే వా ఔదుమ్బర ఏవ ఆకారే తు వికల్పః - నౌదమ్బ రత్వే. అత్ర సర్వౌషధం - సర్వాసామోషధీనాం సమాహారం యథాసమ్భవం యథాశక్తి చ సర్వా ఓషధీస్సమాహృత్య తత్ర గ్రామ్యాణాం తు నియమేన గ్రాహ్యా వ్రీహియవాద్యా వక్ష్యమాణాః - అధికగ్రహణేతు న దోషః గ్రామ్యాణాం (ఫలానీతి) ఫలాని చ యథాసమ్భవం యథాశక్తి చ ఇతిశబ్ద స్సమస్తసమ్భారోపచయప్రదర్శనార్థః అన్యదపి యత్సమ్భరణీయం - తత్సర్వం సమ్భృత్యేత్యర్థః క్రమస్తత్ర గృహ్యోక్తో ద్రష్టవ్యః పరిసమూహన పరిలేపనే భూమిసంస్కారః అగ్నిముపసమాధాయేతి వచనాదావసథ్యేఽగ్నావితి గమ్యతే - ఏకవచనాదుపసమాధాన శ్రవణాచ్చ విద్యమానస్యైవోపస మాధానం. పరిస్తీర్య - దర్భైః. ఆవృతా - స్మార్తత్వాత్కర్మణః స్థాలీపాకావృత్పరిగృహ్యతే. తయాఽఽజ్యం సంస్కృత్య పుంసా నక్షత్రేణ పుణ్యాహ సంయుక్తేన మన్థం - సర్వౌషధఫలవిశిష్టం. తత్రౌదుమ్బరే చమసే దధిని మధుని ఘృతే చోపసిచ్య ఏకమోపమన్థ స్యోపసమ్మథ్య సన్నీయ - మధ్యే సంస్థాప్యాదు మ్బరేణ స్రువేణావాపస్థానే ఆజ్యస్య జుహోత్యేతైర్మన్త్రైర్యావన్తో దేవా ఇత్యాద్యైః ౧

ఆ — బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య సఙ్గతిమాహ (స ఇతి) తత్రేతి నిర్ధారణే సప్తమీ. కథం తర్హి విత్తోపార్జనం సమ్భవతి - తత్రాహ (తచ్చేతి) తదర్థం - విత్తసిద్ధ్యర్థమితి యావత్ నను మహత్త్వసిద్ధ్యర్థమిదం కర్మారభ్యతే - * మహత్ప్రాప్నుయామితి శ్రుతేః. తత్కథమస్యార్థ ప్రతిజ్ఞాతమితి శఙ్క్యతే (మహత్త్వేతి) పరిహరతి (మహత్త్వే చేతి) ఉక్తార్థే శ్రుత్యక్షరాణి యోజయతి (తదుచ్యత ఇత్యాదినా) స యః - విత్తార్థ కామయేత - తస్యేదం కర్మేతి శేషః యస్య కస్యచిద్విద్యార్థినః స్త్రీపుంసయోరిదం కర్మ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మణ్యధికృత ఇతి) తత్ర - విత్తార్థిని పుంసీతి యా వత్. ఉపసదో నామ - ఇష్టివిశేషాః జ్యోతిష్టోమే - ప్రవర్గ్యాహస్స్విత్యర్థః కిం పునస్తాసు వ్రతమితి తదాహ (తత్ర చేతి) యదుపసత్సు స్తనోపచయాపచయాభ్యాం పయోభక్షణం యజమానస్య ప్రసిద్ధం - తదత్రోపసద్వ్రతమిత్యర్థః ప్రకృతేపి తర్హి స్తనోపచయాపచయాభ్యాం ప యోభక్షణం స్యాదితి చేత్ నేత్యాహ (అత్ర చేతి) మన్థాఖ్యకర్మసమ్బన్ధాః తత్కర్మేత్యుపసద్రూపకర్మోక్తిః. కేవలమిత్యస్యైవార్థమాహ (ఇతి కర్తవ్యతాశూన్యమితి) సమాసాన్తరమాశ్రిత్య శఙ్క్యతే (నన్వితి) కర్మధారయరూపం సమాసవాక్యం తదిత్యుక్తం. మన్థాఖ్యస్య కర్మణః స్మార్తత్వా, ద త్ర శ్రుత్యుక్తానాముపసదాముపసఙ్గ్రహాభావా, న్న కర్మధారయస్సిద్ధ్యతీత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) మన్థకర్మణః స్మార్తత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) పరిసమూహన పరిలేపనాగ్న్యుపసమాధానాదేస్స్మార్తస్యాత్రోచ్యమానత్వాదియం శ్రుతిస్స్మృత్యనువాదినీయుక్తా - తథాపి తత్కర్మణ ఏవ స్మార్తమితి పరిహరతి (స్మృతీతి) నను శ్రుతేస్స్మృత్యనువాదిత్వం - వైపరీత్యాత్ అతో భవతీదం శ్రౌతమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రౌతత్వే హీతి) యదీదం కర్మ శ్రౌతం - తదా జ్యోతిష్టోమేనాస్య ప్రకృతివికృతిభావస్స్యాత్ సమగ్రాఙ్గసంయుక్తా - ప్రకృతిః వికలాఙ్గసంయుక్తా చ - వికృతిః ప్రకృతివికృతిభావే చ వికృతికర్మణః ప్రకృతికర్మగ్రాహిత్వాదుపసదపేవ వ్రతమితి విగృహ్య సర్వమితికర్తవ్యతారూపం శక్యం గ్రహీతుం న చాత్ర శ్రౌ తత్వమస్తి - పరిలేపనాదిసమ్బన్ధాత్ న చ పూర్వాపరవిరోధాచ్ఛ్రుతేరుత్తరభావిస్మృత్యనువాదిత్వాసిద్ధిః - తస్యాస్త్రైకాల్యవిషయత్వాభ్యుపగమాదితి భావః మన్థకర్మణస్స్మార్తత్వే లిఙ్గమాహ (అత ఏవేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సర్వా చేతి) మన్థగతేతికర్తవ్యతా స్మృత్యుచ్యతే ఉపసద ఏవ వ్రత మితి విగ్రహసమ్భవాదుపసత్సు వ్రతమిత్యస్మదుక్తం సిద్ధమిత్యుపసంహర్తుమితిశబ్దః. పయో వ్రతీ సన్ - వక్ష్యమాణేన క్రమేణ జుహోతీతి సమ్బన్ధః తామ్రమౌదుమ్బరమితి శఙ్కాం వారయతి (వృక్షమయ ఇతి) తస్యైవేతి ప్రకృతపాత్రపరామర్శః ఔదుమ్బరత్వేపి వికల్పమాశఙ్క్యాహ (ఆ కార ఇతి) అత్రేతి పాత్రనిర్దేశః. అసమ్భవాదశక్యత్వాచ్చ సర్వౌషధం సమాహృత్యేత్యయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాసమ్భవమితి) ఓషధీ ష్వనియమం దర్శయతి (తత్రేతి) పరిసఙ్ఖ్యాం వారయతి (అధికేతి) ఇతిసమ్భృత్యేత్యత్రేతిశబ్దస్య ప్రదర్శనార్థత్వే ఫలితం వాక్యార్థం కథయతి (అన్యదపీతి) ఓషధ్యాదీనాం సమ్భరణానన్తరం పరిసమూహనాదిక్రమే కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రమ ఇతి) తత్రేతి పరిసమూహనాద్యు క్తిః. హోమాధారత్వేన త్రేతాగ్నిపరిగ్రహం వారయతి (అగ్నిమితి) ఆవసథ్యేఽగ్నౌ - హోమ ఇతి శేషః. కథమేతావతా త్రేతాగ్నిపరిత్యాగః - తత్రాహ (ఏకవచనాదితి) కథముపసమాధాన శ్రవణం త్రేతాగ్నినివారకం - తత్రాహ (విద్యమానస్యేతి) ఆహవనీయాదేశ్చాధేయత్వా న్న ప్రాగేవ సత్త్వమితి భావః మధ్యే - స్వస్యాగ్నేశ్చేతి శేషః. ఆవాపస్థానం - ఆహుతివిశేషప్రక్షేపదేశః. భో జాతవేదః - త్వదధీనా యావన్తో దేవాః వ క్రమతయస్సన్తో మమ కామాన్ ప్రతిఘ్నన్తి - తేభ్యోఽహమాజ్యభాగం తర్పయామి. తే చ తేన తృప్తాః భూత్వా సర్వైః కామైః పురుషార్థైర్మాం తర్పయన్తు అహం చ త్వదధీనోఽర్పిత ఇత్యాద్యమన్త్రస్యార్థః. జాతం జాతం వేత్తీతి వా - జాతే జాతే విద్యత ఇతి వా జాతవేదాః. యా దేవతా కుటిలమతిర్భూత్వా సర్వస్యైవాహ మేవ ధారయితేతి మత్వా త్వామాశ్రిత్య వర్తతే - తాం సర్వసాధనీం దేవతామహం ఘృతస్య ధారయా యజే. స్వాహేతి పూర్వవదేవ ద్వితీయమన్త్రార్థః. ౧

ఉ.— జ్యేష్ఠాయ స్వాహా శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి ప్రాణాయ స్వాహా వసిష్ఠాయై స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి వాచే స్వాహా ప్రతిష్ఠాయై స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి చక్షుషే స్వాహా సమ్పదే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి శ్రోత్రాయ స్వాహాఽఽయతనాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి మనసే స్వాహా ప్రజాత్యై స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి రేతసే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి॥ ౨

అగ్నయే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి సోమాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి భూః స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి భువః స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి స్వః స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి భూర్భువః స్వః స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి బ్రహ్మణే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి క్షత్త్రాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి భూతాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి భవిష్యతే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి విశ్వాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి సర్వాయ స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి ప్రజాపతయే స్వాహేత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సꣳస్రవమవనయతి॥ ౩

అథైనమభిమృశతి భ్రమదసి జ్వలదసి పూర్ణమసి ప్రస్తబ్ధమస్యేకసభమసి హిఙ్కృతమసి హిఙ్క్రియమాణమస్యుద్గీథమస్యుద్గీయమానమసి శ్రావితమసి ప్రత్యాశ్రావితమస్యార్ద్రే సన్దీప్తమసి విభూరసి ప్రభూరస్యన్నమసి జ్యోతిరసి నిధనమసి సంవర్గోఽసీతి॥ ౪

రం — ఏవం జ్ఞానకర్మణోర్గతిరుక్తా తత్ర కర్మసాధనం విత్తం మహత్త్వసాధ్యమితి విత్తార్జనోపాయ భూతమహత్త్వప్రాప్త్యుపాయోఽనన్తరమారభ్యతే (సయః కామయేత మహత్ప్రాప్నుయామితీత్యాదినా) అహం మహాన్ స్యామితి య ఆత్మనో మహత్ - మహత్త్వం కామయేత - స ఉదగయన ఆపూర్యమాణపక్షస్య - పూర్వపక్షస్య పుణ్యాహే కస్మింశ్చిద్దినే ద్వాదశాహముపసద్వ్రతీ - ఉపసత్సు యత్ప్రసిద్ధం వ్రతం - పయోమాత్రభక్షణాత్మకం - తద్వ్రతవాన్ భూత్వా. ఔదుమ్బరే కంసే చమసే వా - ఉదుమ్బరనిర్మితే కంసాకారే చమసాకారే వా పాత్రే, సర్వౌషధం ఫలానీతి సమ్భృత్య - సర్వౌషధీసమూహం, ఫలాని, చ అన్యదపి యద్యత్సమ్భరణీయం - తత్సర్వం, సమ్భృత్య పరిసమూహ్య పరిలిప్యాగ్నిముపసమాధాయ పరిస్తీర్య - పరిసమూహనపరిలేపనే భూమిసంస్కారః అగ్నిముపసమాధాయ - స్వగృహ్యోక్తప్రకారేణాగ్నిం ప్రతిష్ఠాప్య పరిస్తీర్య ఆవృతాఽఽజ్యం సంస్కృత్య - ఆవృతా - స్వగృహ్యోక్తప్రకారేణేత్యర్థః పుంసా నక్షత్రేణ - నక్షత్రేషు పుంనపుంసకవిభాగో జ్యోతిశ్శాస్త్రప్రసిద్ధః తత్ర పుంనక్షత్రం ప్రశస్తం ప్రశస్తేన నక్షత్రేణ యుక్తే, మన్థం - సర్వౌషధరసపిష్టం సన్నీయ జుహోతి - అగ్నిసమీపం నీత్వా యావన్త ఇత్యాదివక్ష్యమాణైశ్చతుర్భిర్మన్త్రైరాజ్యేన జుహోతీత్యర్థః ౧

శం — జ్యేష్ఠాయ స్వాహా శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యాద్యాభ్యాం ద్వాభ్యాం ఆహుతీ హుత్వా మన్థే సంస్రవమవనయతి, స్రువావలేపనమాజ్యం మన్థే సంస్రావయతి ఏతస్మాదేవ జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయేత్యాది ప్రాణలిఙ్గాత్ జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠాదిప్రాణవిదప్యస్మిన్ కర్మణ్యధికారీ రేతస ఇత్యారభ్యాపి ఏకైకామాహుతిం హుత్వా మన్థే సంస్రవమవనయతి. ౨-౩

ఆ — జ్యేష్ఠాయేత్యాదిమన్త్రముక్త్వైనమర్థమాహ (ఏతస్మాదేవేతి) ద్వే ద్వే ఆహుతీ హుత్వేత్యుక్తం-తత్ర ద్విత్వప్రసఙ్గం ప్రత్యాచష్టే (రేతస ఇత్యారభ్యేతి) సంస్రవః- స్రువావలిప్తమాజ్యం. ౨-౩

రం — ఇత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సంస్రవమవనయతి - అగ్నౌ హుత్వా స్రువే స్థితం హుతశిష్టం స్రువావలిప్తమాజ్యం నినయేదిత్యర్థః ఏవమగ్రేపి ఇతః పరం ప్రాణాయ స్వాహేత్యాదిమన్త్రైర్ద్వాభ్యాం ద్వాభ్యాం ద్వే ద్వే ఆహుతీ హుత్వా సంస్రవస్య మన్థే నినయనం. ఇతః పరం రేతసే స్వాహేత్యాదిభిరేకైకామాహుతిం హుత్వా మన్థే సంస్రవనినయనం. ౨-౩

శం.— అపరమోపమన్థన్యా పునర్మథ్నాతి. అథైనమభిమృశతి భ్రమదసీత్యనేన మన్త్రేణ. ౪

ఆ.— మన్థద్రవ్యస్య ప్రాణదేవతాకత్వాత్ప్రాణేనైకీకృత్య సర్వాత్మకత్వం. తథా చ సర్వదేహేషు ప్రాణరూపేణ త్వం భ్రమదసి - ప్రాణస్య చలనాత్మకత్వాత్, తద్రూపత్వాచ్చ త్వ,, అగ్నిరూపేణ చ త్వం జ్వలదసి - ప్రకాశాత్మకత్వాదగ్నేస్తద్రూపత్వాచ్చ. తదనుబ్రహ్మరూపేణ త్వం పూర్ణమసి. [illegible] ప్రస్తబ్ధం - నిష్కమ్పమసి. సర్వైర్వరవిరోధిత్వాత్సర్వమపి జగదేకసభవదాత్మన్యన్తర్భావ్యావచ్ఛిన్నతయా స్థితం వా స్తబ్ధమసి.

మూ.— అథైనముద్యచ్ఛత్యామగ్ స్యామగ్ హి తే మహి స హి రాజేశానోఽధిపతిః స మాగ్ం రాజేశానోఽధిపతిం కరోత్వితి॥ ౫

అథైనమాచామతి తత్సవితుర్వరేణ్యం మధు వాతా ఋతాయతే మధు క్షరన్తి సిన్ధవః మాధ్వీర్నస్సన్త్వోషధీః భూస్స్వాహా । భర్గో దేవస్య ధీమహి మధు నక్తముతోషసో మధుమత్పార్థివగ్ం రజః మధు ద్యౌరస్తు నః పితా భువస్స్వాహా। ధియో యో నః ప్రచోదయాత్ మధుమాన్నో వనస్పతిర్మధుమాగ్ం అస్తు సూర్యః మాధ్వీర్గావో భవన్తు నస్సువస్స్వాహేతి। సర్వాం చ సావిత్రీమన్వాహ సర్వాశ్చ మధుమతీరహమేవేదగ్ం సర్వం భూయాసం భూర్భువస్సువస్స్వాహేత్యన్తత ఆచమ్య పాణీ ప్రక్షాళ్య జఘనేనాగ్నిం ప్రాక్శిరాస్సంవిశతి ప్రాతరాదిత్యముపతిష్ఠతే దిశామేకపుణ్డరీకమస్యహం మనుష్యాణామేకపుణ్డరీకం భూయాసమితి యథేతమేత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వంశం జపతి॥ ౬

… ప్రాత్రాయజ్ఞారణ్యేష్వేవ హి జ్ఞాయత ఇతి తేనైవ యజమానేన హి క్రియమాణంచాసి ఉద్గాత్రా చ యజ్ఞారణ్యే తన్మధ్యే చోద్గీథముద్గీయమానం చాసి అధ్వర్యుణా త్వం శ్రావితమసి ఆగ్నీధ్రేణ చ ప్రత్యాశ్రావితమసి ఆర్ద్రే మేఘోదరే సమ్యగ్భ్రష్టమసి విద్యుదుద్భవతీతి విభూః. ప్రభూః స సూర్యః భోగ్యరూపేణ సోమాత్మనా స్థితత్వాదన్నం భోక్తృరూపేణాగ్న్యాత్మనా జ్యోతిః కారణత్వాన్నిధనం లయః అధ్యాత్మాధిదైవయోర్వాగాదీనాం చ సంహరణాత్ త్వం సంవర్గో … ఇత్యర్థః ౪

రం.— అథైనమభిమృశతి- వక్ష్యమాణేన మన్త్రేణ … అభిమర్శనమన్త్రమాహ (భ్రమదసీత్యాదినా) ౪

శం.— అథైనముద్యచ్ఛతి- సహ పాత్రేణ హస్తే గృహ్ణాతి ఆమంస్యామంహి తే మహీత్యనేన ౫

ఆ.— ఆమంసి- త్వం సర్వం విజానాసి వయం చ తే- తవ మహి- మహత్ప్రరూపమామంహి- మన్యామహే సహి- ప్రాణో రాజాదిగుణః స చ మాం తథాభూతం కరోత్విత్యుద్యచ్ఛనమన్త్రస్యార్థః ౫

రం.— అథైనముద్యచ్ఛతి- భక్షణార్థం వక్ష్యమాణమన్త్రేణ మన్థం హస్తేనోద్యచ్ఛతీత్యర్థః మన్త్రమేవాహ (ఆమంస్యామంహీత్యాది) ౫

శం.— అథైనమాచామతి - భక్షయతి గాయత్ర్యాః ప్రథమపాదేన, మధుమత్యైకయా, వ్యాహృత్యా చ ప్రథమయా. ప్రథమగ్రాసమాచామతి తథా గాయత్ర్యా ద్వితీయపాదేన, మధుమత్యా ద్వితీయయా, ద్వితీయయా చ వ్యాహృత్యా, ద్వితీయం గ్రాసం. తథా తృతీయేన గాయత్రీపాదేన, తృతీయయా మధుమత్యా, తృతీయయా వ్యాహృత్యా, తృతీయం గ్రాసం సర్వాం సావిత్రీం, సర్వాశ్చ మధుమతీః, అహమేవేదం సర్వం భూయాసమితి, చాన్తే భూర్భువస్సువస్స్వాహేతి, సమస్తం భక్షయతి. యథా చతుర్ష్వపి గ్రాసేషు తద్ద్రవ్యం సర్వం పరిసమాప్యతే - తథా పూర్వమేవ నిరూపయేత్ యత్పాత్రావలిప్తం - తత్ప్రక్షాల్య సర్వం నిర్ణిజ్య తూష్ణీం పిబేత్ పాణీ ప్రక్షాళ్య అప ఆచమ్య జఘనేనాగ్నిం - పశ్చాదగ్నేః ప్రాక్శిరాస్సంవిశతి ప్రాతస్సన్ధ్యాముపాస్యాదిత్యముపతిష్ఠతే దిశామేకపుణ్డరీకమిత్యనేన మన్త్రేణ యథేతం- యథాగతమేత్య- ఆగత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వంశం జపతి ౬

ఆ.— సవితుర్వరేణ్యం- వరణీయం శ్రేష్ఠం పదం. ధీమహీతి సమ్బన్ధః వాతాః- వాయుభేదాః మధు- సుఖం ఋతాయతే- వహన్తి సిన్ధవః- నద్యో మధు క్షరన్తి- మధురరసాం స్రవన్తి ఓషధీశ్చాస్మాన్ప్రతి మాధ్వీః- మధురరసాస్సన్తు దేవస్య సవితుర్భర్గః- తేజః. అనన్తరప్రస్తుతం పదం చిన్తయామః నక్తం- రాత్రిః ఉతోషసః- దివసాశ్చ మధు- ప్రీతికరాస్సన్తు పార్థివం రజో మధుమత్- అనుద్వేగకరమస్తు ద్యౌశ్చ పితా నః- అస్మాకం మధు- సుఖకరోఽస్తు యః- సవితా నః- అస్మాకం ధియః- బుద్ధీః ప్రచోదయాత్- ప్రేరయేత్ తస్య తద్వరేణ్యమితి సమ్బన్ధః వనస్పతిః సూర్యోఽస్మాకం మధుమానస్తు గావః- రశ్మయః దిశో వా మాధ్వీః- సుఖకరాస్సన్తు. అన్తశబ్దాదితి శబ్దాచ్చోపరిష్టాదుక్తేష్వర్థేషు సముచ్చయః. ఏవం గ్రాసచతుష్టయేన నిర్వృత్తే సత్యవశిష్టే ద్రవ్యే కిం కర్తవ్యం- తత్రాహ (యథేతి) పాత్రావలిప్తస్య పరిత్యాగం వారయతి (యదితి) నిర్ణిజ్య - ప్రక్షాల్యేతి యావత్. పాణిప్రక్షాళనవచనసామర్థ్యాత్ప్రాప్తం శుద్ధ్యర్థం స్మార్తమాచమనమనుజానాతి (అప ఆచమ్యేతి) ఏకపుణ్డరీకశబ్దః పణ్డశ్రేష్ఠవాచీ. ౬

రం.— (అథైనమాచామతి) గాయత్ర్యాః ప్రథమపాదః ప్రథమమధుమతీ ప్రథమవ్యాహృతిశ్చేతి స్వాహాన్తః ప్రథమమన్త్రః ద్వితీయైరేతైర్ద్వితీయః తృతీయైస్తృతీయః. ఏవం వక్ష్యమాణైర్మన్త్రైస్త్రిభిస్త్రిర్భక్షయతీత్యర్థః (సర్వాం చ సావిత్రీమన్వాహేత్యాది) గాయత్రీపాదత్రయం మధుమతీత్రయం అహమేవేదం సర్వం భూయాసమితి మన్త్రో వ్యాహృతిత్రయం చేతి చతుర్థమన్త్రేణావశిష్టం సర్వమాచమ్య పాణీ ప్రక్షాళ్యేత్యర్థః (జఘనేనాగ్నిం ప్రాక్శిరాస్సంవిశతి) జఘనేనాగ్నిం - అగ్నేః పశ్చాత్ప్రాక్శిరాశ్శయీతేత్యర్థః. ప్రాతరాదిత్యముపతిష్ఠతే- ప్రాతస్సన్ధ్యాముపాస్య దిశామేకపుణ్డరీకమితి మన్త్రేణాదిత్యముపస్థాయేత్యర్థః. (యథేతమేత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వంశం జపతి) యథాగతమాగత్యాగ్నేః పశ్చాదాసీనో వంశబ్రాహ్మణం జపేదిత్యర్థః. ౬

ఉ.— తగ్ హైతముద్దాలక ఆరుణిర్వాజసనేయాయ యాజ్ఞవల్క్యాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనగ్ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౭

ఏతము హైవ వాజసనేయో యాజ్ఞవల్క్యో మధుకాయ పైఙ్గ్యాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనగ్ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౮

ఏతము హైవ మధుకః పైఙ్గ్యశ్చూలాయ భాగవిత్తయేఽన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనగ్ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౯

ఏతము హైవ చూలో భాగవిత్తిర్జానకయ ఆయస్థూణాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనగ్ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౧౦

ఏతము హైవ జానకిరాయస్థూణః సత్యకామాయ జాబాలాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనగ్ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి॥ ౧౧

ఏతము హైవ సత్యకామో జాబాలోఽన్తేవాసిభ్య ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనగ్ శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి తమేతం నాపుత్రాయ వాఽనన్తేవాసినే వా బ్రూయాత్॥ ౧౨

చతురౌదుమ్బరో భవత్యౌదుమ్బరః స్రువ ఔదుమ్బరశ్చమస ఔదుమ్బర ఇధ్మ ఔదుమ్బర్యావుపమన్థ్యౌ దశ గ్రామ్యాణి ధాన్యాని భవన్తి వ్రీహియవాస్తిలమాషా అణుప్రియఙ్గవో గోధూమాశ్చ మసూరాశ్చ ఖల్వాశ్చ ఖలకులాశ్చ తాన్పిష్టాన్దధని మధుని ఘృత ఉపసిఞ్చత్యాజ్యస్య జుహోతి॥ ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

శం.— (తం హైతముద్దాలక ఇత్యాది- సత్యకామో జాబాలోఽన్తేవాసిభ్య ఉక్త్వోవాచాపి య ఏనం శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేజ్జాయేరన్నేవాస్మిఞ్ఛాఖాః ప్రరోహేయుః పలాశానీతి) ఏవమేతం - ఏనం మన్థముద్దాలకాత్ప్రభృత్యేకైకాచార్యక్రమాగతం సత్యకామ ఆచార్యో బహుభ్యోఽన్తేవాసిభ్య ఉక్త్వోవాచ కిమన్యదువాచేతి ఉచ్యతే- అపి య ఏనం శుష్కే స్థాణౌ- గతప్రాణేఽప్యేనం- మన్థం భక్షణాయ సంస్కృతం నిషిఞ్చేత్- ప్రక్షిపేత్, జాయేరన్- ఉత్పద్యేరన్నేవాస్మిన్- స్థాణౌ శాఖాః- అవయవా వృక్షస్య, ప్రరోహేయుః పలాశాని- పర్ణాని, యదా జీవతః స్థాణోః కిముతానేన కర్మణా కామ్యఇత్యేతదితి ధ్రువఫలమిదం కర్మేతి కర్మస్తుత్యర్థమేతత్ విద్యాధిగమే షట్తీర్థాని తేషామిహ సప్రాణదర్శనస్య మన్థవిజ్ఞానస్యాధిగమే ద్వే ఏవ తీర్థే జ్ఞాయేతే పుత్రశ్చాన్తేవాసీ చ. ౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

ఆ.— తమేతం నాపుత్రాయేత్యాదేరర్థమాహ (విద్యేతి) శిష్యః శ్రోత్రియో మేధావీ ధనదాయీ ప్రియః పుత్రో విద్యయా విద్యాజాతే షట్ తీర్థాని- సమ్ప్రదానాని ౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం.— (తం హైతముద్దాలక ఆరుణిర్వాజసనేయాయ యాజ్ఞవల్క్యాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచ) ఆరుణిః- అరుణపుత్ర ఉద్దాలకః స్వశిష్యాయ వాజసనేయశాఖాధ్యాయినే యాజ్ఞవల్క్యాయ తం హైతం - ఉక్తం కర్మానుష్ఠానప్రకారముక్త్వా అన్యదప్యువాచేత్యర్థః కిం తదిత్యత్రాహ (య ఏనం శుష్కే స్థాణౌ నిషిఞ్చేదిత్యాది) ఏనం-సంస్రవసంస్కృతం మన్థం శుష్కే స్థాణౌ యది కశ్చిన్నిషిఞ్చేత్- తస్య మహీరుహః శాఖాశ్చ జాయేరన్, పత్రాణి చ ప్రరోహేయు, రిత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౭

రం.— (ఏతము హైవ వాజసనేయో యాజ్ఞవల్క్యో మధుకాయేత్యాది) సర్వం పూర్వవత్ (తదేతన్నాపుత్రాయ నానన్తేవాసినే వా బ్రూయాత్) ఏవం శిష్యపరమ్పరయా ప్రాప్తమేతత్కర్మ పుత్రశిష్యవ్యతిరిక్తైర్నోపదిశేదిత్యర్థః ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

శం.— చతురౌదుమ్బరో భవతీతి - వ్యాఖ్యాతం. దశ గ్రామ్యాణి ధాన్యాని భవన్తి - గ్రామ్యాణాం తు ధాన్యానాం దశ నియమేన గ్రాహ్యాణీత్యభిప్రాయః. తాన్యేతానీతి నిర్దిశ్యన్తే- వ్రీహియవాస్తిలమాషా అణుప్రియఙ్గవః- అణవశ్చ - అణుశబ్దవాచ్యాః క్వచిద్దేశే. ప్రియఙ్గవః - ప్రసిద్ధాః కఙ్గుశబ్దేన. ఖల్వాః- నిష్పావాశ్చ. వల్లశబ్దవాచ్యా లోకే. ఖలకులాః - కులత్థాః. ఏతద్వ్యతిరేకేణ యథాశక్తి సర్వౌషధయో గ్రామ్యాః ఫలాని చేత్యవోచామ అయాజ్ఞికాని వర్జయిత్వా. ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్

తాన్పిష్ట్వాదధనీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః

ఉ — ఏషాం వై భూతానాం పృథివీ రసః పృథివ్యా ఆపోఽపామోషధయ ఓషధీనాం పుష్పాణి పుష్పాణాం ఫలాని ఫలానాం పురుషః పురుషస్య రేతః ॥ ౧

‡స హ ప్రజాపతిరీక్షాంచక్రే హంతాస్మై ప్రతిష్ఠాం కల్పయానీతి స స్త్రియం ససృజే తాం సృష్ట్వాఽధ ఉపాస్త తస్మాత్ స్త్రియమధ ఉపాసీత స ఏతం ప్రాంచం గ్రావాణమాత్మన ఏవ సముదపారయత్తేనైనామభ్యసృజత్ ॥ ౨

¶తస్యా వేదిరుపస్థో లోమాని బర్హిశ్చర్మాధిషవణే సమిద్ధో మధ్యతస్తౌ ముష్కౌ స యావాన్ హ వై వా

రం.— చతురౌదుంబరో భవతీత్యుక్తం తదేవౌదుంబరచాతుర్విధ్యం దర్శయతి (ఔదుంబరస్స్రువ ఇత్యాది , దశ గ్రామ్యాణి ధాన్యానీత్యుక్తాన్యేవ గణయతి (వ్రీహియవా ఇత్యాదినా) ఖలకులాః- కులుత్థా ఇత్యర్థః (తాన్ పిష్టాన్ దధని మధుని ఘృతే ఉపసిచ్య ఆజ్యస్య జుహోతి , దధిమధుఘృతైరుపసిచ్య పేషణం కృత్వా ఆజ్యేన జుహోతీత్యర్థః ౧౦

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం — య ఆదృగ్జ్ఞాయథోత్యాదిలా మైథునాయోగ్యే ఇష్టే పుత్ర ఆత్మనః పితుశ్చ లోకోఽభవతీతి తత్సంపాదనాయ బ్రాహ్మణమారభ్యతే ప్రాణదర్శినః శ్రీమంథం కర్మ కృతవతః పుత్రమంథేఽధికారః యదా పుత్రమంథం చికీర్షతి - తదా శ్రీమంథం కృత్వా ఋతుకాలం పత్న్యాః ప్రతీక్షత ఇత్యేతద్ బ్రాహ్మణం తేనైవ ... ద్రేతస ఓషధ్యాదిరసతమత్వస్తుత్యాఽవగమ్యతే ఏషాం వై - చరాచరాణాం భూతానాం పృథివీ రసః - సారభూతా *సర్వభూతానాం మధ్విత్యుక్తం పృథివ్యా ఆపో రసః- అప్సు హి పృథివ్యోతా చ ప్రోతా చ అపామోషధయో రసః - కార్యత్వాద్ రసత్వమోషధ్యాదీనాం ఓషధీనాం పుష్పాణి పుష్పాణాం ఫలాని. ఫలానాం పురుషః. పురుషస్య రేతః- *సర్వేభ్యోఽఙ్గేభ్యస్తేజస్సంభూతమితి శ్రుత్యంతరాత్. ౧

ఆ — ప్రాణోపాసకస్య విత్తార్థినో మంథాఖ్యం కర్మోక్త్వా బ్రాహ్మణాంతరముత్థాపయతి (య ఆదృగితి) ఉక్తగుణస్య కథం స్యాదిత్యపేక్షాయామితి శేషః తచ్ఛబ్దో యథోక్తపుత్రవిషయః యదస్మిన్ బ్రాహ్మణే పుత్రమంథాఖ్యం కర్మ వక్ష్యతే- తద్భవతి సర్వాధికారవిషయమిత్యాశంక్యాహ (ప్రాణేతి) పుత్రమంథస్య కాలనియమాభావమాశంక్యాహ (యదేతి) కిమత్ర సమకమిత్యాశంక్య రేతస్స్తుతిరిత్యాహ (ఇత్యేతదితి) పృథివ్యాస్సర్వభూతసారత్వే మధుబ్రాహ్మణం ప్రమాణయతి (సర్వభూతానామితి) తత్ర గార్గ్యబ్రాహ్మణం ప్రమాణమిత్యాహ (అప్సు హీతి) అపాం పృథివ్యాశ్చ రసత్వం కారణత్వాదుక్తం- ఓషధ్యాదీనాం కథమిత్యాశంక్యాహ (కార్యత్వాదితి) * రేతోఽసృజతేతి ప్రస్తుత్య రేతః తత్ర తేజశ్శబ్దప్రయోగాత్తస్య పురుషే సారత్వే సత్యేతదేవ వివక్షితమిత్యాహ (సర్వేభ్య ఇతి) ౧

రం — ఆత్మనశ్చ పితుశ్చ లోకత్వవిశిష్టపుత్రోత్పాదకం కర్మ వక్తుం బ్రాహ్మణమారభ్యతే (ఏషాం వై భూతానాం పృథివీ రస ఇత్యాది) స్పష్టోఽర్థః ౧

శం — యత ఏవం సర్వభూతానాం సారతమమేతద్రేతః - అతః కాను ఖల్వస్య యోగ్యా ప్రతిష్ఠేతి స హ - స్రష్టా ప్రజాపతిరీక్షాంచక్రే ఈక్షాం కృత్వా స్త్రియం ససృజే తాం చ సృష్ట్వాఽధ ఉపాస్త- మైథునాఖ్యం కర్మ - అధ ఉపాసనం నామ కృతవాన్. తస్మాత్ స్త్రియమధ ఉపాసీత- శ్రేష్ఠానుశ్రయణా హి ప్రజాః. అత్ర వాజపేయసామాన్యం క్లృప్తిమాహ- స ఏతం ప్రాంచం -(ప్రకృష్టగతియుక్తమాత్మనో గ్రావాణం- సోమాభిషవోపలస్థానీయం కాఠిన్యసామాన్యాత్ప్రజననేంద్రియం ఉదపారయత్ - ఉత్పూరితవాన్ స్త్రీవ్యఞ్జనం ప్రతి.) తేనైనాం- స్త్రియమభ్యసృజత్- అభిసంసర్గం కృతవాన్ ౨

ఆ.— శ్రేష్ఠమనుశ్రయంతి- అనుసరంతీతి శ్రేష్ఠానుశ్రయణాః పశుకర్మణి స్వాదర్శనేన ప్రాణిమాత్రస్య ప్రవృత్తేశ్శ్రుతావిధిరిత్యాశంక్యాహ (అత్రేతి) అవాచ్యం కర్మ సప్తమ్యర్థః ౨

రం — (స హ ప్రజాపతిరీక్షాంచక్రే హంతాస్మా ఇత్యాది) అస్మై- రేతస ఇత్యర్థః. అధ ఉపాస్త- మైథునాఖ్యమధ ఉపాసనం కృతవానిత్యర్థః. (తస్మాత్ స్త్రియమధ ఉపాసత ఇతి) అద్యాపీతి శేషః మిథునీకరణస్య వాజపేయఫలావాప్తయే వాజపేయసంపత్తిం దర్శయతి (స ఏతం ప్రాంచం గ్రావాణమాత్మన ఏవ సముదపారయత్) కాఠిన్యసామాన్యాత్ గ్రావా- పుల్లింగమిత్యర్థః ఆత్మనః పుల్లింగం స్త్రీవ్యఞ్జనం ప్రతి ప్రాగగ్రం సముదపారయత్- ఉత్పూరితవాన్. (తేనైనామభ్యసృజత్) తేన- లింగేనైనాం- స్త్రియమభిసంసర్గం కృతవానిత్యర్థః. ౨

శం.— తస్యా వేదిరిత్యాది సర్వం సామాన్యం ప్రసిద్ధం. సమిద్ధః- అగ్నిర్మధ్యతశ్చర్మ- స్త్రీవ్యఞ్జనస్య. తౌ ముష్కావధిషవణఫలకే ఇతి వ్యవహితేన సంబధ్యతే. వాజపేయయాజినో యావాల్లోకః ప్రసిద్ధః - తావానస్య మైథునకర్మణో లోకఫలమితి స్తూయతే- తస్మాద్బీభత్సా నోకార్యేతి.

---

‡ స్త్రియమధ ఉపాసతే ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః — ¶ మధ్యతస్తౌ ముష్కావితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

జపేయేనయజమానస్యలోకోభవతితావానస్యలోకోభవతియ ఏవంవిద్వానధోపహాసంచరత్యాసాగ్ం స్త్రీణాగ్ం సుకృతంవృఙ్క్తేఽథయఇదమవిద్వానధోపహాసంచరత్యస్యస్త్రియఃసుకృతంవృఞ్జతే॥ ౩

శం — ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానుద్దాలక ఆరుణిరాహైతద్ధస్మవైతద్విద్వాన్నాకోమౌద్గల్య ఆహైతద్ధస్మవై తద్విద్వాన్కుమారహారితఆహబహవోమర్యాబ్రాహ్మణాయనానిరిన్ద్రియావిసుకృతోఽస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తియ ఇదమవిద్వాగ్ంసోఽధోపహాసంచరన్తీతిబహువాఇదగ్ం సుప్తస్యవాజాగ్రతోవా రేతస్స్కన్దతి॥ ౪

తదభిమృశేదనువామన్త్రయేతయన్మేఽద్యరేతఃపృథివీమస్కాన్త్సీద్యదోషధీరప్యసరద్యదపః। ఇదమహంతద్రేతఆదదే।పునర్మామైత్విన్ద్రియంపునస్తేజఃపునర్భగః। పునరగ్నిర్ధిష్ణియాయథాస్థానంకల్పన్తామిత్యనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యామాదాయాన్తరేణస్తనౌవాభ్రువౌవానిమృజ్యాత్॥ ౫

యఏవంవిద్వానధోపహాసంచరతి- ఆసాంస్త్రీణాంససుకృతంవృఙ్క్తే- ఆవర్జయతి అథ- పునర్యోవాజపేయసమ్పత్తింసజానా, త్యవిద్వాన్మైథునకర్మత్వం, చాధోపహాసంచరతి- తాః స్త్రియఃసుకృతంవృఞ్జతేఅవిదుషః ౨

ఆ — ముష్కౌ- వృషణౌ యోనిపార్శ్వయోః కఠినౌ... తత్రాధిషవణశబ్దితసోమఫలకదృష్టిః, చర్మచాసదుహంచర్మసోమఖణ్డనార్థం-తద్దృష్టిరహస్యదేశస్యచర్మణి, కర్తవ్యేత్యాహ (తావితి) ఉపాస్తిప్రకారముక్త్వాఫలోక్తేస్తాత్పర్యమాహ (వాజపేయేతి) స్తూయతే- మైథునాఖ్యంకర్మేతిశేషః స్తుతిఫలమాహ (తస్మాదితి) ఇతిశబ్దఃస్తుతిప్రదర్శనార్థః ఉపాస్తేరధికంఫలమాహ (యఏవమితి) అవిదుషామధోపహాసకారిణస్తస్య ప్రత్యవాయందర్శయతి (అథేతి) ౩

రం — (తస్యావేదిరుపస్థోలోమానిబర్హిరిత్యాది) చర్మఅధిషవణే- అధిషవణఫలకే చర్మణ్యధిషవణఫలకదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః మధ్యతస్తౌ- యోనిమధ్యస్థౌముష్కౌ- వృషణౌసమిద్ధః- అగ్నిః. తయోరగ్నిదృష్టిరిత్యర్థః శిష్టంస్పష్టం ; (సయావాన్హవైవాజపేయేనయజమానస్యలోకోభవతీత్యాది) ఏవం- వాజపేయసమ్పత్తింవిద్వాన్ అధోపహాసం- మైథునంయశ్చరతి-అనుతిష్ఠతి. తస్యవాజపేయేనయావాన్ లోకః-తావాన్లోకోభవతీత్యర్థః సఃఆసాంస్త్రీణాంసుకృతంవృఙ్క్తే- ఆవర్జయతీత్యర్థః (యఇదమవిద్వానధోపహాసంచరత్యస్యస్త్రియస్సుకృతంవృఞ్జతే) వాజపేయప్రకారానభిజ్ఞస్యసుకృతంస్త్రియఏవప్రాప్నువన్తీత్యర్థః ౩

శం. — ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానుద్దాలకఆరుణిరాహ-అధోపహాసాఖ్యంమైథునకర్మవాజపేయసమ్పన్నంవిద్వానిత్యర్థః తథానాకోమౌద్గల్యః కుమారహారితశ్చ కింతఆహురితి ఉచ్యతే- బహవోమర్యాః- మరణధర్మాణోమనుష్యాః. బ్రాహ్మణాఅయనంయేషాంతేబ్రాహ్మణాయనాః- బ్రహ్మబన్ధవః జాతిమాత్రోపజీవినఇత్యేతత్ నిరిన్ద్రియాః - విశ్లిష్టేన్ద్రియాః విసుకృతః - విగతసుకృతకర్మాణోఽవిద్వాంసోమైథునకర్మాసక్తాఇత్యర్థః తేకిమస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తిపరలోకాత్పరిభ్రష్టాఇతిమైథునకర్మణోఽత్యన్తపాపహేతుత్వందర్శయతి- యఇదమవిద్వాంసోఽధోపహాసంచరన్తీతి క్రియానంకృత్వాపత్న్యృతుకాలం బ్రహ్మచర్యేణప్రతీక్షతోయదీదంరేతఃస్కన్దతిబహువా- అల్పంవా- సుప్తస్య- జాగ్రతోవా- రాగప్రాబల్యాత్. ౪

ఆ — అవిదుషామతిగర్హితమిదంకర్మేత్యత్రాచార్యపరమ్పరాసమ్మతిమాహ (ఏతద్ధేతి) పశుకర్మణోవాజపేయసంపన్నత్వమిదంశబ్దార్థః అవిదుషామప్యేకకర్మణిప్రవృత్తానాంబోధిత్వముపసంహర్తుమితిశబ్దః విదుషాంలాభమవిదుషశ్చదోషందర్శయిత్వాక్రియాకాలాత్ప్రాగేవరేతస్స్ఖలనేప్రాయశ్చిత్తందర్శయతి (క్రియన్తమితి) యఃప్రతీక్షతే- తస్యరేతోయదిస్కన్దతీతియోజనా. ౪

రం — (ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానుద్దాలకఆరుణిరాహేత్యాది) ఏతదభిజ్ఞాః ఉద్దాలకాదయస్త్రయఃవక్ష్యమాణప్రకారేణఆహురిత్యర్థః (బహవోమర్యాబ్రాహ్మణాయనాఇత్యాది) యేఇదమవిద్వాంసః- ఏతత్ప్రకారానభిజ్ఞాః అధోపహాసంచరన్తి- మిథునకర్మాచరన్తి తే మర్యాః- మరణధర్మాణః. బ్రాహ్మణాయనాః- బ్రాహ్మణాఃఅయనంయేషాంతే. బ్రాహ్మణజాతిమాత్రోపజీవినఇతియావత్ నిరిన్ద్రియాః-నిర్వీర్యాః జ్ఞానకర్మబలహీనాః విసుకృతః- సుకృతశూన్యాః. బహవః- బహువిధాఃఏవమ్భూతాస్సన్తఃఅస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తీత్యర్థః. ఇత్యాహేతిత్రిష్వపూర్వత్రాన్వయః. (బహువాఇదంసుప్తస్యవాజాగ్రతోవారేతస్స్కన్దతి) వాశబ్దోఽవధారణే ఏతద్విద్యానిష్ఠస్యబహుజాగ్రత్స్వప్నయోః రేతఃస్కన్దత్యదీత్యర్థః ౪

శం. — తదభిమృశేత్, అనుమన్త్రయేతవా- అనుజపేదిత్యర్థః. యదాఽభిమృశతి- తదాఽనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యాంతద్రేతఆదత్తేఆదదఇత్యేవమన్త్రేణమన్త్రేణ. పునర్మామిత్యనేననిమృజ్యాదన్తరేణభ్రువౌ- మధ్యేభ్రువోర్వా. స్తనౌ- స్తనయోర్వా. ౫

ఆ. — ...మే- మమాద్య- అప్రాప్తకాలేయద్రేతఃపృథివీంప్రత్యస్కాన్త్సీత్- రాగాతిరేకేణస్కన్నమాసీత్. ఓషధీఃప్రతిఅప్యసరత్-

మూ.— అథయద్యుదక ఆత్మానం పరిపశ్యేత్తదభిమన్త్రయేత మయి తేజ ఇన్ద్రియం యశో ద్రవిణꣳ సుకృతమితి శ్రీర్హ వా ఏషా స్త్రీణాం యన్మలోద్వాసాస్తస్మాన్మలోద్వాససం యశస్వినీమభిక్రమ్యోపమన్త్రయేత॥ ౬

సా చేదస్మై న దద్యాత్కామమేనామవక్రీణీయాత్ సా చేదస్మై నైవ దద్యాత్కామమేనాం యష్ట్యా వా పాణినా వోపహత్యాతిక్రామేదిన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదద ఇత్యయశా ఏవ భవతి॥ ౭

సా చేదస్మై దద్యాదిన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదధామీతి యశస్వినావేవ భవతః. ౮

అగ్నిమత్ యద్వాపః - స్వయోనిం ప్రత్యేకమభూత్ ఇదిదం రేతఃసృష్టిత్యాదదే ఽహమిత్యాదానమన్త్రార్థః కేనాపి ప్రయోజనపదాదా-తదాహ (పునరితి) యత్పునా రేతో రూపేణ బహిర్నిర్గతమిన్ద్రియం మాం ప్రత్యేతు-సమాగచ్ఛతు తేజః- త్వక్సౌన్దర్యం భగః- సౌభాగ్యం జ్ఞానం వా తదపి సర్వం రేతోనిర్గమాత్తదాత్మనా బహిర్నిర్గతం సన్మాం ప్రత్యాగచ్ఛతు అగ్నిర్ధిష్ణియం- స్థానం యేషాం తే అగ్నిధిష్ణియాః-దేవాః తత్తత్ యథాస్థానం కల్పయన్త్విత్యధ్యాహృత్య మన్త్రార్థః ౫

రం — (తదభిమృశేదను వా మన్త్రయేత) తస్య రేతసోఽభిమర్శనం వా- అనుమన్త్రణం వా- వక్ష్యమాణమన్త్రాభ్యాం కుర్యాదిత్యర్థః. యస్మై ఽద్య రేతః పృథివీమిత్యాదిరభిమన్త్రః పునర్మామైత్విత్యాదిర్ద్వితీయోఽనుమన్త్రణే (ఇత్యనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యామాదాయేతి) అభిమర్శనపక్షే ఆదద ఇత్యనేన మన్త్రేణానామికాఙ్గుష్ఠాభ్యాం తద్రేతో గృహీత్వా పునర్మామైత్వితి మన్త్రేణ స్తనమధ్యే భ్రూమధ్యే వా నిమృజ్యాదిత్యర్థః. ౫

శం — యది- కదాచిదుదక ఆత్మానం- ఆత్మచ్ఛాయాం పశ్యేత్-తదా అభిమన్త్రయేత అనేన మన్త్రేణ- మయి తేజ ఇతి శ్రీర్హ వై ఏషా- పత్నీ స్త్రీణాం మధ్యే యత్- యస్మాన్మలోద్వాసాః- ఉద్గతమలవద్వాసాః. తస్మాత్తాం మలోద్వాససం యశస్వినీం- శ్రీమతీం అభిక్రమ్య- అభిగత్యోపమన్త్రయేత- ఇదమద్య వాభ్యాం కార్యం- యత్పుత్రోత్పాదనమితి- త్రిరాత్రాన్తే ఆప్లుతాం ౬

ఆ — అయోనౌ రేతస్స్ఖలనే ప్రాయశ్చిత్తముక్తం రేతోయోనావుదకే రేతస్విన్యాం ఛాయాదర్శనే ప్రాయశ్చిత్తం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) నిమిత్తాన్తరే ప్రాయశ్చిత్తాన్తరప్రదర్శనప్రక్రమార్థోऽథశబ్దః మయి తేజః ప్రభృతి దేవాః కల్పయన్త్వితి మన్త్రయోజనా ప్రకృతే రేతస్విన్యాం యస్యాం పుత్రో జనయితవ్యః- తాం స్త్రియం స్తౌతి (శ్రీరిత్యాదినా) కథం సా యశస్వినీ- సహితస్యాః ఖ్యాతిరస్తి తత్రాహ (యశ ఇతి) రజస్వలాభిగమనాది ప్రతిషిద్ధమిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (త్రిరాత్రేతి) ౬

రం — (అథయద్యుదక ఆత్మానం పరిపశ్యేత్తదభిమన్త్రయేతేత్యాది) యద్యయం విద్వానుదక ఆత్మప్రతిబిమ్బం పశ్యేత్ - తదా మయి తేజ ఇతి మన్త్రేణాభిమన్త్రయేతేత్యర్థః (శ్రీర్హ వా ఏషా స్త్రీణాం యన్మలోద్వాసాః) స్త్రీణాం మధ్యే యా మలోద్వాసాః- రజస్వలా సా శ్రీః- ఉత్కృష్టేత్యర్థః (తస్మాన్మలోద్వాససం యశస్వినీమభిక్రమ్యోపమన్త్రయేత) యశస్వినీం - స్త్రీణామృతుప్రాప్తిరేవ - యశః. తాదృశయశోయుక్తాం మలోద్వాససమభిక్రమ్య- ఏతావాభ్యాం పుత్ర ఉత్పాదయితవ్య ఇత్యుపమన్త్రయేతేత్యర్థః ౬

శం — సా చేదస్మై న దద్యాన్మైథునం కర్తుం-కామమేనామవక్రీణీయాదాభరణాదినా జ్ఞాపయేత్. తథాపి సా నైవ దద్యాత్-కామమేనాం యష్ట్యా వా పాణినా వోపహత్యాతిక్రామేదస్మై శపనాయ శప్స్యామిత్వాం దుర్భగాం కరిష్యామీతి ప్రఖ్యాప్య తామనేన మన్త్రేణోపగచ్ఛేత్ - ఇన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదద ఇతి తస్మాత్ సా వన్ధ్యా దుర్భగేతి వ్యాఖ్యాతా అయశా ఏవ భవతి ౭

ఆ —. జ్ఞాపయేత్ - ఆత్మీయం ప్రేమాతిరేకమితి శేషః బలాదేవ వశీకృతాం భార్యాం పశుకర్మార్థం కథముపగచ్ఛేదిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (శప్స్యామీతి) ౭-౮

రం — (సా చేదస్మై న దద్యాత్కామమేనామవక్రీణీయాత్) ఉపమన్త్రితాపి సా యది వాఞ్ఛితం న దద్యాత్-తర్హి తామాభరణాదినా వశం కుర్యాదిత్యర్థః (సా చేదస్మై నైవ దద్యాత్కామమేనాం యష్ట్యా వా పాణినా వేత్యాది) ఆభరణాదినాప్యవశీకృతాం దణ్డేన హస్తేన వా పీడయిత్వా ఇన్ద్రియేణ త ఇతి మన్త్రేణాతిక్రమ్యోగచ్ఛేత్ సా చ తదా ప్రభృత్యయశాః- అరజస్కా భవతీత్యర్థః. ౭

శం — సా చేదస్మై దద్యాత్- అనుకూలైవ స్యాద్భర్తుః, తదాऽనేన మన్త్రేణోపగచ్ఛేత్ - ఇన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదధామీతి తదా యశస్వినావేవోభావపి భవతః ౮

రం.— (సా చేదస్మై దద్యాదిన్ద్రియేణ త ఇత్యాది) ఆదద ఇతి - అనేన మన్త్రేణ గచ్ఛేదితి శేషః. యశస్వినావేవ తౌ దమ్పతీ సమ్భవత ఇత్యర్థః. ౮

ఉ.— స యామిచ్ఛేత్కామయేత మేతి తస్యామర్థం నిష్ఠాయ ముఖేన ముఖꣳ సన్ధాయోపస్థమస్యా అభిమృశ్య జపేత్ అఙ్గాదఙ్గాత్సమ్భవసి హృదయాదధిజాయసే। స త్వమఙ్గకషాయోఽసి దిగ్ధవిద్ధామివ మాదయేమామమూం మయీతి॥ ౯

అథ యామిచ్ఛేన్న గర్భం దధీతేతి తస్యామర్థం నిష్ఠాయ ముఖేన ముఖꣳ సన్ధాయాభిప్రాణ్యాపాన్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేత ఆదద ఇత్యరేతా ఏవ భవతి. ౧౦

అథ యామిచ్ఛేద్దధీతేతి తస్యామర్థం నిష్ఠాయ ముఖేన ముఖꣳ సన్ధాయాపాన్యాభిప్రాణ్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేత ఆదధామీతి గర్భిణ్యేవ భవతి॥ ౧౧

అథ యస్య జాయాయై జారః స్యాత్తం చేద్ద్విష్యాదామపాత్రేఽగ్నిముపసమాధాయ ప్రతిలోమꣳ శరబర్హిస్తీర్త్వా తస్మిన్నేతాః శరభృష్టీః ప్రతిలోమాః సర్పిషాక్తా జుహుయాన్మమ సమిద్ధేఽహౌషీః ప్రాణాపానౌ త ఆదదేఽసావితి। మమ సమిద్ధేఽహౌషీః పుత్రపశూꣳస్త ఆదదేఽసావితి। మమ సమిద్ధేఽహౌషీరిష్టాసుకృతే త ఆదదేఽసావితి। మమ సమిద్ధేఽహౌషీరాశాపరాకాశౌ త ఆదదేఽసావితి। స వా ఏష నిరిన్ద్రియో విసుకృదస్మాల్లోకాత్ప్రైతి యమేవంవిద్బ్రాహ్మణః శపతి తస్మాదేవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్య దారేణ నోపహాసమిచ్ఛేదుత హ్యేవంవిత్పరో భవతి॥ ౧౨

శం — స యాం- స్వభార్యామిచ్ఛేదియం మాం కామయేతేతి - తస్యామర్థం- ప్రజననేన్ద్రియం నిష్ఠాయ - నిక్షిప్య ముఖేన ముఖం సన్ధాయోపస్థమస్యా అభిమృశ్య జపేదిమం మన్త్రం- అఙ్గాదఙ్గాదితి ౯

ఆ — భర్తుర్భార్యావశీకరణప్రకారముక్త్వా పురుషద్వేషిణ్యాస్తస్యాః స్వవిషయే ప్రీతిసమ్పాదనప్రక్రియాం దర్శయతి (స యామిత్యాదినా) హే రేతః త్వం మదీయాత్ సర్వస్మాదఙ్గాత్సముత్పద్యసే. విశేషతశ్చ హృదయాదన్నరసద్వారేణ జాయసే సత్త్వమఙ్గానాం కషాయః - రసః విషదిగ్ధశరవిద్ధాం- మృగీమివ మామమూం- మదీయాం స్త్రియం మయి మాదయ- మద్వశాం కుర్విత్యర్థః ౯

రం — (స యామిచ్ఛేత్కామయేత మేతీత్యాది) సః- వాజపేయసమ్పత్తిప్రకారవిత్ యాం స్వీయాం స్త్రియం మా- మామియం కామయేతేతీచ్ఛేత్ - తస్యామర్థం నిష్ఠాయ- తస్యా యోనౌ ప్రజననేన్ద్రియం నిక్షిప్యేత్యర్థః ముఖేన ముఖం సన్ధాయేత్యాదేః స్పష్టోఽర్థః ౯

శం — అథ యామిచ్ఛేన్న గర్భం దధీత- న ధారయేత్ గర్భిణీ మా భూదితి తస్యామర్థమితి పూర్వవత్. అభిప్రాణ్య - అభిప్రాణనం ప్రథమం కృత్వా పశ్చాదపాన్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేత ఆదద ఇత్యనేన మన్త్రేణ అరేతా ఏవ భవతి- న గర్భిణీ భవతీత్యర్థః ౧౦

ఆ.— తస్యాః స్వవిషయే ప్రీతిమాపాద్యావాచ్యకర్మానుష్ఠానవకాశాయామభిప్రాయవిశేషానుసారేణానుష్ఠానవిశేషం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) తత్ర తత్రార్థశబ్దః ప్రశ్నోపక్రమార్థో నేతవ్యః పక్షుకర్మకాలే ప్రథమం స్వకీయముఖం స్వద్వారా తదీయస్త్రీత్వేవాయుం విసృజ్య తేనైవ ద్వారేణ తత ఆదానాభిమానం కుర్యాదిత్యాహ (అభిప్రాణ్యేతి) ౧౦

రం.— (అథ యామిచ్ఛేన్న గర్భం దధీతేతీతి) ఇయం గర్భిణీ మా భూదితి యామిచ్ఛేదిత్యర్థః అభిప్రాణ్యాపాన్యాత్ - శ్వాసం గృహీత్వాఽపానం విసృజేదిత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం. ౧౦

శం.— అథ యామిచ్ఛేద్దధీత గర్భమితి- తస్యామర్థమిత్యాది పూర్వవత్. పూర్వవిపర్యయేణాపాన్యాభిప్రాణ్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేత ఆదధామీతి గర్భిణ్యేవ భవతి. ౧౧

ఆ — భర్తురేవాభిప్రాయాన్తరానుసారిణం విధిమాహ (అథ యామిత్యాదినా) స్వకీయపక్షుషేన్ద్రియేణ తదీయపక్షుషేన్ద్రియాత్రైతస్వీకృత్య తత్పుత్రోత్పత్తిసమర్థం కృతమితి మత్వా స్వకీయరేతసా సహ తస్మిన్నిక్షిపేత్ తదిదమపానం ప్రాణనం చ - తత్పూర్వకం రేతస్సేచనం. ౧౧

రం — (అథ యామిచ్ఛేదిత్యాది) దధీతేతి - గర్భం దధీతేతీచ్ఛేత్ తస్యామర్థం నిష్ఠాయేత్యాది సర్వం పూర్వవత్. అత్రాపాననానన్తరమభిప్రాణనమితి విశేషః. ౧౧

శం.— అథ పునర్యస్య జాయాయై జారః- ఉపపతిః స్యాత్. తం చేద్ద్విష్యాత్ - అభిచరిష్యామ్యేనమితి మన్యేత తస్యేదం కర్మ- ఆమపాత్రేఽగ్నిముపసమాధాయ సర్వం ప్రతిలోమం కుర్యాత్. తస్మిన్ - అగ్నావేతాః శరభృష్టీః- శరేషీకాః ప్రతిలోమాః సర్పిషాక్తాః- ఘృతాభ్యక్తా జుహుయాన్మమ సమిద్ధేఽహౌషీరిత్యాద్యా ఆహుతీః అన్తే సర్వాసామసావితి నామగ్రహణం ప్రత్యేకం స ఏష ఏవంవిద్యం బ్రాహ్మణః శపతి- స విసుకృత్-

ఉ.— అథయస్యజాయామార్తవంవిన్దేత్త్ర్యహంకంసేనపిబేదహతవాసానైనాంవృషలోనవృషల్యు పహన్యాత్త్రిరాత్రాన్త ఆప్లుత్య వ్రీహీనవఘాతయేత్॥ ౧౩

సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లోజాయేతవేదమనుబ్రువీతసర్వమాయురియాదితి క్షీరౌదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌజనయితవై॥ ౧౪

అథయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేకపిలఃపిఙ్గలోజాయేతద్వౌవేదావనుబ్రువీత సర్వమాయురియాదితిదధ్యోదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌజనయితవై॥ ౧౫

విగతపుణ్యకర్మాప్రైతి తస్మాదేవంవిత్ శ్రోత్రియస్యదారేణనోపహాసమిచ్ఛేత్ - నర్మాపినకుర్యాత్ కిముతాధోపహాసం హి- యస్మాదేవంవిత్పరస్తావత్సోభవతి- శత్రుర్భవతీత్యర్థః ౧౨

ఆ.— సమ్ప్రతిప్రాసఙ్గికమాభిచారికంకర్మకథయతి (అథపునరితి) ద్వేషవతాఽనుష్ఠితమిదంకర్మఫలదితివక్తుంద్విష్యాదిత్యస్యవిశేషణం ఆమవిశేషణం పాత్రస్యప్రకృతకర్మయోగ్యత్వఖ్యాపనార్థం అగ్నిమిత్యేకవచనాదుపసమాధానవచనాచ్చఆవసథ్యాగ్నిరత్రవివక్షితః సర్వం- పరిస్తరణాది. తస్యప్రతిలోమత్వేకర్మణఃప్రతిలోమత్వంహేతుః కర్తవ్యం మమస్వభూతేయోషాగ్నౌయావనాదినాసమిద్ధరేతోహుతవానసి- ఇతోఽపరాధినస్తవప్రాణాపానావాదదఇత్యుక్త్వాహోమోనిర్వర్తయితవ్యః తదనేనాపాసి త్యాత్మసశ్రోత్రియస్యానామగృహ్ణీయాత్. ఇష్టం- శ్రౌతంకర్మ సుకృతం- స్మార్తం ఆశా- ప్రార్థనా. వాచాయత్ప్రతిజ్ఞాతం, కర్మణానోపపాదితం,-తస్యప్రతీక్షా-పరాకాశా యథోక్తహోమద్వారాశాపదానస్యఫలందర్శయతి (సఏషఇతి) ఏవంవిత్త్వం-మన్థకర్మద్వారాప్రాణవిద్యావత్త్వం తస్మాదేవంవిదిత్యత్రైవంవిత్త్వం-పరదారగమనేయథోక్తదోషజ్ఞాతృత్వం తచ్ఛబ్దోపాత్తంహేత్వన్తరమాహ (ఏవంవిదపీతి) ౧౨

రం.— (అథయస్యజాయాయైజారస్స్యాత్తంచేద్ద్విష్యాదిత్యాది) యస్యజాయాయైఉపపతిస్స్యాత్- తంచేద్ద్విష్యాత్ - అముంహనిష్యామీతియదిమన్యేత. తదాఆమపాత్రే అగ్నిముపసమాధాయసర్వంకర్మప్రతిలోమంకృత్వాశరమయంబర్హిస్తీర్త్వా- ఆస్తీర్య. తస్మిన్నగ్నావాజ్యేనాక్తాశ్శరభృష్టీః - శరైషీకాః ప్రతిలోమాః - మమసమిద్ధఇత్యాదిమన్త్రైశ్చతుర్భిర్జుహుయాత్. అన్తేఅసావితిశత్రోర్నామగృహ్ణీయాత్ (సవాఏషనిరిన్ద్రియోవిసుకృదస్మాల్లోకాత్ప్రైతీత్యాది) ఏవంవిద్బ్రాహ్మణోయంశపతి - సనిరిన్ద్రియః, విసుకృత్- విసుకృత, శ్చసన్మృతోభవతీత్యర్థః. (తస్మాదేవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్యదారేణేత్యాది) ఏవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్య-ఏవంవిదశ్శ్రోత్రియస్యేత్యర్థః. (ఉతహ్యేవంవిత్పరోభవతి) ఏవంవిత్తస్మైశత్రుస్సన్నభిచరేదపీతిభావః. ౧౨

శం.— అథయస్యజాయామార్తవంవిన్దేత్ - ఋతుభావఃప్రాప్నుయాదిత్యేవమాదిగ్రన్థః * శ్రీర్హవాఏషాస్త్రీణామిత్యతఃపూర్వం ద్రష్టవ్యః- సామర్థ్యాత్. త్ర్యహంకంసేనపిబేత్- అహతవాసాశ్చస్యాత్ నైనాంస్నాతామస్నాతాంచ వృషలోవృషలీవానోపహన్యాత్ - నోపస్పృశేత్. త్రిరాత్రాన్తే- త్రిరాత్రవ్రతసమాప్తావాప్లుత్య-స్నాత్వా. అహతవాసాస్స్యాదితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః తామాప్లుతాంవ్రీహీనవఘాతయేత్- వ్రీహ్యవఘాతాయతామేవవినియుఞ్జ్యాత్ ౧౩

ఆ.— ఆభిచారికంకర్మప్రసఙ్గాగతముక్త్వాపూర్వోక్తమృతుకాలంజ్ఞాపయతి (అథేతి) * శ్రీర్హవాఏషాస్త్రీణామిత్యేతదపేక్షయాపూర్వత్వేపాఠక్రమాదర్థక్రమస్యబలవత్త్వంహేతుమాహ (సామర్థ్యాదితి) అర్థవశాదితియావత్. ౧౩

రం.— అథయస్యజాయామిత్యాదిగ్రన్థః *శ్రీర్హవాఏషేత్యతఃపూర్వోద్రష్టవ్యః- సామర్థ్యాత్. వృషలః- శూద్రః. నోపహన్యాత్-నస్పృశేత్ ఆప్లుత్య-స్నాత్వా అహతవాసాఇతివ్యవహితేనసమ్బన్ధః స్నాతాంచతాంవక్ష్యమాణస్థాలీపాకార్థం వ్రీహ్యవఘాతేనియుఞ్జ్యాదిత్యర్థః ౧౩

శం.— సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లః- వర్ణతః జాయేత,. వేదమేకమనుబ్రువీత, సర్వమాయురియాత్- వర్షశతం, క్షీరౌదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతాం- ఈశ్వరౌ- సమర్థౌజనయితవై - జనయితుం. ౧౪

ఆ.— కింపునరవఘాతనిష్పన్నైస్తణ్డులైరనుష్ఠేయం- తదాహ (సయఇతి) బలదేవసాదృశ్యంవా-శుద్ధత్వంవా- శుక్లత్వం ౧౪.౧౫

రం.— (సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లోజాయేతవేదమనుబ్రువీతేత్యాది) (ఈశ్వరౌజనయితవై) తౌదమ్పతీజనయితవై- జనయితుమీశ్వరౌ-సమర్థావిత్యర్థః. తుమర్థేయితవైప్రత్యయః. ౧౪

శం.— దధ్యోదనం- దధ్నాచరుంపాచయిత్వా. ద్వివేదంచేదిచ్ఛతిపుత్రం- తదైవమశననియమః. ౧౫

రం.— (అథయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేకపిలఇత్యాది) స్పష్టం. ౧౫

ఉ.— అథ య ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే శ్యామో లోహితాక్షో జాయేత త్రీన్వేదాననుబ్రువీత సర్వమాయురియాదిత్యుదోదనం పాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌ జనయితవై ॥ ౧౬

అథ య ఇచ్ఛేద్దుహితా మే పణ్డితా జాయేత సర్వమాయురియాదితి తిలౌదనం పాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌ జనయితవై ॥ ౧౭

అథ య ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే పణ్డితో విగీతః సమితింగమః శుశ్రూషితాం వాచం భాషితా జాయేత సర్వాన్వేదాననుబ్రువీత సర్వమాయురియాదితి మాంసౌదనం పాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌ జనయితవా ఔక్ష్ణేన వార్షభేణ వా ॥ ౧౮

అథాభిప్రాతరేవ స్థాలీపాకావృతాజ్యం చేష్టిత్వా స్థాలీపాకస్యోపఘాతం జుహోత్యగ్నయే స్వాహాఅనుమతయే స్వాహా దేవాయ సవిత్రే సత్యప్రసవాయ స్వాహేతి హుత్వోద్ధృత్య ప్రాశ్నాతి ప్రాశ్యేతరస్యాః ప్రయచ్ఛతి ప్రక్షాల్య పాణీ ఉదపాత్రం పూరయిత్వా తేనైనాం త్రిరభ్యుక్షతి ఉత్తిష్ఠాతో విశ్వావసోఽన్యామిచ్ఛ ప్రపూర్వ్యాం సం జాయాం పత్యా సహేతి ॥ ౧౯

శం — కేవలమేవ స్వాభావికమోదనం ఉదకగ్రహణమన్యప్రసఙ్గనివృత్త్యర్థం ౧౬

ఆ — స్వాభావికమోదనం పాచయతి చేత్ - కిమర్థముదకగ్రహణం - తద్వ్యతిరేకేణౌదనపాకాసంభవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉదకగ్రహణమితి) క్షీరాదేరితి శేషః ౧౬

రం — (అథ య ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే శ్యామో లోహితాక్షో జాయేతేత్యాది) ఉదౌదనం - ఉదకౌదనం శుద్ధౌదనమిత్యర్థః ౧౬

శం — దుహితుః పాణ్డిత్యం గృహతన్త్రవిషయమేవ - వేదేఽనధికారాత్ తిలౌదనం - కృసరం. ౧౭

ఆ — వేదవిషయమేవ తత్పాణ్డిత్యం కిం న స్యాత్ - అత ఆహ (వేద ఇతి) ౧౭

రం — (అథ య ఇచ్ఛేద్దుహితా మే పణ్డితా జాయేతేత్యాది) దుహితుః పాణ్డిత్యం లౌకికవిషయే వేదేఽనధికారాదితి ద్రష్టవ్యం. ౧౭

శం — వివిధం గీతః - విగీతః ప్రఖ్యాత ఇత్యర్థః. సమితింగమః - సభాం గచ్ఛతీతి. ప్రగల్భ ఇత్యర్థః పాణ్డిత్యస్య పృథగ్గ్రహణాత్ శుశ్రూషితాం - శ్రోతుమిష్టాం రమణీయాం వాచం భాషితా - సంస్కృతాయా అర్థవత్యా వాచో భాషితేత్యర్థః. మాంసమిశ్రౌదనం - మాంసౌదనం. తన్మాంసనియమార్థమాహ - ఔక్ష్ణేన వా మాంసేన - ఉక్షా - సేచనసమర్థః పుఙ్గవః. తదీయం మాంసం. ఋషభః - తతోఽప్యధికవయాః తదీయమార్షభం మాంసం. ౧౮

ఆ — సమితిః - విద్వత్సభా తాం గచ్ఛతీతి. విద్వానేవోచ్యతామితి చేత్ నేత్యాహ (పాణ్డిత్యస్యేతి) సర్వశబ్దో వేదచతుష్టయవిషయః ఔక్ష్ణేనేత్యాదితృతీయా సహార్థే దేశవిశేషాపేక్షయా - కాలవిశేషాపేక్షయా వా మాంసనియమః. అథశబ్దస్తు పూర్వవాక్యేషు యథారుచి వికల్పార్థః ౧౮

రం — (అథ య ఇచ్ఛేత్పుత్రో మే పణ్డితో విగీత ఇత్యాది) విగీతః - ప్రసిద్ధః సమితింగమః - సభాం గన్తా. శుశ్రూషితాం - రమణీయాం మాంసనియమార్థమాహ (ఔక్ష్ణేన వార్షభేణ వేతి) ఉక్షా - రేతస్సేచనసమర్థః. పుఙ్గవ ఇత్యర్థః. ౧౮

శం — అథాభిప్రాతరేవ - కాలేఽవఘాతనిర్వృత్తాంస్తణ్డులానాదాయ స్థాలీపాకావృతా - స్థాలీపాకవిధినా ఆజ్యం చేష్టిత్వా - ఆజ్యసంస్కారం కృత్వా చరుం శ్రపయిత్వా స్థాలీపాకస్యోపఘాతం జుహోతి. ఉపఘాతం - ఉపహత్యోపహత్య. అగ్నయే స్వాహేత్యాద్యాః. గార్హ్యసూత్రోక్తవిధిర్ద్రష్టవ్యః. అత్ర హుత్వోద్ధృత్య చరుశేషం ప్రాశ్నాతి స్వయం ప్రాశ్యేతరస్యాః - పత్న్యై ప్రయచ్ఛత్యుచ్ఛిష్టం ప్రక్షాల్య పాణీ ఆచమ్యోదపాత్రం పూరయిత్వా తేన - ఉదకేనైనాం త్రిరభ్యుక్షత్యనేన మన్త్రేణ - ఉత్తిష్ఠాత ఇతి. సకృన్మన్త్రోచ్చారణం ౧౯

ఆ — కదా పునరిదమోదనపాకాదికర్తవ్యం - తదాహ (అథేతి) కోఽసౌ స్థాలీపాకవిధిః - కథం వాత్ర హోమః - తత్రాహ (గార్హ్యేతి) గృహ్యే ప్రసిద్ధః - గార్హ్యః. అత్రేతి పుత్రమన్థకర్మోక్తిః అతః - మద్భార్యాతస్సకాశాద్ధే విశ్వావసో - గన్ధర్వ. త్వముత్తిష్ఠ. అన్యాం చ జాయాం ప్రపూర్వ్యాం - తరుణీం పత్యా సహ క్రీడమానామిచ్ఛ. అహం పునస్స్వామిమాం జాయాం సముపైమీతి మన్త్రార్థః ౧౯

రం — (అథాభిప్రాతరేవ స్థాలీపాకావృతాజ్యం చేష్టిత్వేత్యాది) అపరేద్యుః ప్రాతఃకాలే స్థాలీపాకావృతా - స్థాలీపాకవిధినా ఆజ్యం చేష్టిత్వా - సంస్కృత్య స్థాలీపాకస్యోపఘాతం - స్థాలీపాకముపహత్య జుహోతి. చరోరవదాయ అగ్నయే స్వాహేత్యాదిస్వాహాకారైర్మన్త్రైర్జుహో

మూ.— అథైనామభిపద్యతే అమోఽహమస్మి సా త్వꣳ సా త్వమస్యమోఽహꣳ సామాహమస్మి ఋక్త్వం ద్యౌరహం పృథివీ త్వం తావేహి సꣳరభావహై సహ రేతో దధావహై పుꣳసే పుత్రాయ విత్తయ ఇతి॥ ౨౦

అథాస్యా ఊరూ విహాపయతి విజిహీథాం ద్యావాపృథివీ ఇతి తస్యామర్థꣳ నిష్ఠాయ ముఖేన ముఖꣳ సన్ధాయ త్రిరేనామనులోమామనుమార్ష్టి విష్ణుర్యోనిం కల్పయతు త్వష్టా రూపాణి పిꣳశతు ఆసిఞ్చతు ప్రజాపతిర్ధాతా గర్భం దధాతు తే। గర్భం ధేహి సినీవాలి గర్భం ధేహి పృథుష్టుకే। గర్భం తే అశ్వినౌ దేవావాధత్తాం పుష్కరస్రజౌ॥ ౨౧

హిరణ్మయీ అరణీ యాభ్యాం నిర్మన్థతామశ్వినా। తం తే గర్భం హవామహే దశమే మాసి సూతవే। యథాగ్నిగర్భా పృథివీ యథా ద్యౌరిన్ద్రేణ గర్భిణీ। వాయుర్దిశాం యథా గర్భ ఏవం గర్భం దధామి తేఽసావితి॥ ౨౨

సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి। యథా వాయుః పుష్కరిణీꣳ సమిఙ్గయతి సర్వతః। ఏవా తే గర్భ ఏజతు సహావైతు జరాయుణా। ఇన్ద్రస్యాయం వ్రజః కృతః సార్గలః సపరిశ్రయః। తమిన్ద్ర నిర్జహి గర్భేణ సావరాꣳ సహేతి॥ ౨౩

ఇత్యర్థః పుత్రోత్పత్త్యర్థత్వాత్ స్వయం ప్రాశ్నాతి ప్రాశ్యేతరస్యాః ఇతరస్యై పత్న్యై ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః ఏనాం పత్నీం ఉత్థాప్యేతి మన్త్రేణ త్రిః ప్రోక్షయేదిత్యర్థః శిష్టం స్పష్టం ౧౯

శం.— అథైనామభిమన్త్ర్య క్షీరౌదనాదీని యథాఽపత్యకామం భుక్త్వేతి క్రమో ద్రష్టవ్యః సంవేశనకాలే అమోఽహమస్మీత్యాదిమన్త్రేణాభిపద్యతే ౨౦

ఆ.— అభిపత్తిః ఆలిఙ్గనం, కదా క్షీరౌదనాదిభోజనం తదాహ (క్షీరేతి) భుక్త్వా అభిపద్యత ఇతి సమ్బన్ధః అహం పతిః అమః ప్రాణోఽస్మి త్వం సా వాగసి కథం తవ ప్రాణత్వం, మమ వాక్త్వమిత్యాశఙ్క్య వాచః ప్రాణాధీనత్వవత్త్వమదధీనత్వాదిత్యభిప్రేత్య సా త్వమిత్యాదిపునర్వచనం ఋగాధారం హి సామ గీయతే అస్తి చ మదాధారత్వం తవ తథా చ మమ సామత్వం, ఋక్త్వం చ తవ, ద్యౌరహం పితృత్వాత్ పృథివీ త్వం మాతృత్వాత్ తయోర్మాతాపితృత్వప్రసిద్ధేరిత్యర్థః తావావాం సంరభావహై సంరమ్భం ఉద్యమం కరవావహై ఏహి త్వం అగత్యా కౌ సౌ సంరభః తమాహ (సహేతి) పుంస్త్వయుక్తపుత్రలాభాయ రేతోధారణం కర్తవ్యమిత్యర్థః ౨౦

రం.— (అథైనామభిపద్యతే అమోఽహమస్మీత్యాది) అమోఽహమస్మీతి మన్త్రేణైనాం పత్నీం సఞ్ఛేతేత్యర్థః ౨౦

శం.— అథాస్యా ఊరూ విహాపయతి విజిహీథాం ద్యావాపృథివీ ఇత్యనేన తస్యామర్థమిత్యాది పూర్వవత్ త్రిరేనాం శిరః ప్రభృత్యనులోమామనుమార్ష్టి విష్ణుర్యోనిమిత్యాది ప్రతిమన్త్రం అన్తే నామగ్రహణం కరోత్యసావితి తస్యాః ౨౧-౨౨

ఆ.— ఊర్వోస్సమ్బోధనం ద్యావాపృథివీ ఇతి. విజిహీథాం భవన్తౌ వియుక్తౌ భవతమిత్యర్థః విష్ణుః వ్యాపనశీలో భగవాన్ భవత్యా యోనిం కల్పయతు పుత్రోత్పత్తిసమర్థాం కరోతు. త్వష్టా సవితా రూపాణి పింశతు విభాగేన దర్శనయోగ్యాని కరోతు ప్రజాపతిః విరాడాత్మా మదాత్మనా స్థిత్వా త్వయి రేతస్సహ సిఞ్చతు ప్రక్షిపతు ధాతా పునః సూత్రాత్మా త్వదీయం గర్భం త్వదాత్మనా స్థిత్వా ధారయతు పుష్టతుచ సినీవాలీ దర్శనాఖ్యా దేవతా త్వదాత్మనావర్తతే. సా చ పృథుష్టుకా విస్తీర్ణస్తుతిః భో సినీవాలి పృథుష్టుకే గర్భమిమం ధేహి ధారయ అశ్వినౌ దేవౌ సూర్యాచన్ద్రమసౌ స్వకీయరశ్మిమాలినౌ తవ గర్భం త్వదాత్మనా స్థిత్వా సమాధత్తాం ౨౧

ఆ.— జ్యోతిష్ప్రసవార్థమాధీయమానం గర్భం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (యథేతి) ఇన్ద్రేణ సూర్యేణేతి యావత్ అసావితి పత్న్యా నిర్దేశః తస్యాః నామగ్రహణమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః ౨౨

రం.— (అథాస్యా ఊరూ విహాపయతీతి) విజిహీథాం ద్యావాపృథివీ ఇతి మన్త్రేణోరూ వియోజయతీత్యర్థః రూపాణి ద్వారా సుపరోధినా కుర్యాదితి యావత్ (త్రిరేనామనులోమామనుమార్ష్టి) అనులోమం శిర ఆరభ్య త్రిరామృశతీత్యర్థః ఆమర్శనమన్త్రానాహ (విష్ణుర్యోనిం కల్పయత్విత్యాదినా) (అసావితి) మన్త్రాణామన్తే అసావితి పత్నీనామగృహ్ణీయాదిత్యర్థః ౨౧-౨౨

శం.— సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి ప్రసవకాలే సుఖప్రసవనార్థమనేన మన్త్రేణ యథా వాతః పుష్కరిణీం సమిఙ్గయతి సర్వతః ఏవా తే గర్భ ఏజత్వితి. ౨౩

ఆ.— సమిఙ్గయతి స్వరూపాపఘాతమకృత్వైవ చాలయతీత్యేతత్. ఏవా తే ఏవమేవ తే స్వరూపాపఘాతమకుర్వన్నేజతు గర్భశ్చలతు జరాయుణా గర్భవేష్టనమాంసఖణ్డేన సహావైతు నిర్గచ్ఛతు. ఇన్ద్రస్య ప్రాణస్యాయం వ్రజః మార్గః సర్గకాలే గర్భాధానకాలే వా కృతః సార్గల ఇ

మూ.— జాతేఽగ్నిముపసమాధాయాఙ్క ఆధాయ కꣳసే పృషదాజ్యꣳ సన్నీయ పృషదాజ్యస్యోపఘాతం జుహోతి। అస్మిన్ సహస్రం పుష్యాసమేధమానః స్వే గృహే। అస్యోపసద్యాం మా ఛేత్సీత్ ప్రజయా చ పశుభిశ్చ స్వాహా। మయి ప్రాణాꣳస్త్వయి మనసా జుహోమి స్వాహా। యత్కర్మణాత్యరీరిచం యద్వా న్యూనమిహాకరం। అగ్నిష్టత్స్విష్టకృద్విద్వాన్ స్విష్టꣳసుహుతం కరోతు నస్స్వాహేతి॥ ౨౪

అథాస్య దక్షిణం కర్ణమభినిధాయ వాగ్వాగితి త్రిః అథ దధి మధు ఘృతꣳ సన్నీయానన్తర్హితేన జాతరూపేణ ప్రాశయతి। భూస్తే దధామి। భువస్తే దధామి। సువస్తే దధామి। భూర్భువస్సువస్సర్వం త్వయి దధామీతి॥ ౨౫

అథాస్య నామ కరోతి వేదోఽసీతి తదస్య తద్గుహ్యమేవ నామ భవతి॥ ౨౬

అథైనం మాత్రే ప్రదాయ స్తనం ప్రయచ్ఛతి యస్తే స్తనశ్శశయో యో మయోభూర్యో రత్నధా వసువిద్యస్సుదత్రః। యేన విశ్వా పుష్యసి వార్యాణి సరస్వతి తమిహ ధాతవే కరితి॥ ౨౭

త్యస్య వ్యాఖ్యా (సపరిశ్రయ ఇతి) పరివేష్టనేన జరాయుణా సహిత ఇత్యర్థః తం మార్గం ప్రసృతమిస్త్వితి - గర్భేణ సహ నిర్గచ్ఛ గర్భనిస్సరణానన్తరం యా మాంసపేశీ నిర్గచ్ఛతి- సావరా తాం చ నిరమయేత్యర్థః ౨౩

రం.— (సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి) సోష్యన్తీం - ప్రసవాభిముఖీం పత్నీం యథా వాయుః పుష్కరిణీ మిత్యాదిమన్త్రేణ ప్రోక్షయేదిత్యర్థః ౨౩

శం.— అథ జాతకర్మ - జాతేఽగ్నిముపసమాధాయాఙ్క ఉపాధాయ పుత్రం కంసే పృషదాజ్యం సన్నీయ- సంయోజ్య దధి ఘృతే పృషదాజ్యస్యోపఘాతం జుహోత్యస్మిన్ సహస్రమిత్యాద్యావాపస్థానే. ౨౪

ఆ.— ఘృతమిశ్రం దధి- పృషదాజ్యమిత్యుచ్యతే ఉపఘాతమితి- అభీక్ష్ణం పౌనఃపున్యం వివక్షితం పృషదాజ్యస్యాల్పమాదాయ పునః పునర్జుహోతీత్యర్థః. అస్మిన్ స్వే గృహే పుత్రరూపేణ వర్ధమానో మనుష్యాణాం సహస్రం పుష్యాసం- అనేకమనుష్యపోషకో భూయాసం అస్య- మత్పుత్రస్యోపసద్యాం- సన్తతౌ ప్రజయా పశుభిశ్చ సహ శ్రీర్మా విచ్ఛిన్నా భూయాదిత్యాహ (అస్మిన్నితి) మయి- పితరి యే ప్రాణాస్సన్తి- తాన్ పుత్రే త్వయి మనసా సమర్పయామీత్యాహ (మయీతి) అత్యరీరిచమితి- అతిరిక్తం కృతవానస్మి ఇహ-కర్మణ్యకరవం తత్సర్వం విద్వాన్-అగ్నిః స్విష్టకృద్భూత్వా స్విష్టం- అనధికం, సుహుతం- అన్యూనం చాస్మాకం కరోత్విత్యర్థః ౨౪

రం.— (జాతేఽగ్నిముపసమాధాయేత్యాది) జాతే పుత్రే తమఙ్కే పుత్రమాధాయ పృషదాజ్యం - సదధ్యాజ్యం కంసే సన్నీయ- సంయోజ్యేత్యర్థః. హోమమన్త్రానాహ (అస్మిన్ సహస్రం పుష్యాసమిత్యాదినా) ౨౪

శం.— అథాస్య దక్షిణకర్ణమభినిధాయ- స్వం ముఖం. వాగ్వాగితి త్రిర్జపేత్ అథ దధి మధు ఘృతం సన్నీయానన్తర్హితేన- అవ్యవహితేన జాతరూపేణ- హిరణ్యేన ప్రాశయేదేతైర్మన్త్రైః ప్రత్యేకం భూరితి. ౨౫

ఆ.— అస్య- జాతస్య శిశోరిత్యర్థః త్రయీలక్షణా వాక్ త్వయి ప్రవిశత్వితి జపతోఽభిప్రాయః. ఏతైర్మన్త్రైః- భూస్తే దధామీత్యాదిభిరితి శేషః. ౨౫

రం.— (అథాస్య దక్షిణం కర్ణమభినిధాయ వాగ్వాగితి త్రిః) అస్య- పుత్రస్య దక్షిణకర్ణే ముఖం నిధాయ వాగ్వాగితి త్రిర్జపేదిత్యర్థః. (అథ దధి మధు ఘృతం సన్నీయానన్తర్హితేన జాతరూపేణ ప్రాశయతి) అనన్తర్హితేన- అవ్యవహితేన జాతరూపేణ- హిరణ్యేన సంస్పృష్టం దధిమధుఘృతం తం పుత్రం ప్రాశయతీత్యర్థః భూస్తే దధామీత్యాదయః ప్రాశనమన్త్రాః. ౨౫

శం.— అథాస్య నామధేయం కరోతి వేదోఽసీతి తదస్య తద్గుహ్యం నామ భవతి వేద ఇతి. ౨౬

ఆ.— వేదనామ్నో వ్యవహారగోచరత్వాభావం సూచయితుం గుహ్యేత్యుక్తం... (తదస్యేతి) యత్ వేద ఇతి నామ- తదస్య గుహ్యం భవతి వేదనం- వేదః. అనుభవః సర్వస్య నిజం స్వరూపమిత్యర్థః. ౨౬

రం.— (అథాస్య నామ కరోతి వేదోఽసీత్యాది) స్పష్టం. ౨౬

శం.— అథైనం మాత్రే ప్రదాయ- స్వాఙ్కస్థం స్తనం ప్రయచ్ఛతి యస్తే స్తన ఇత్యాదిమన్త్రేణ. ౨౭

ఆ.— , హే సరస్వతి యస్తే స్తనః శశయః- శయః- ఫలం తేన సహ వర్తమానో, యశ్చ సర్వప్రాణినాం స్థితిహేతుస్తథా వేన జాతో, య

ఉ.—— అథాస్య మాతరమభిమన్త్రయతే । ఇలాసి మైత్రావరుణీ వీరే వీరమజీజనత్ । సా త్వం వీరవతీ భవ యాస్మాన్వీరవతోఽకరదితి । తం వా ఏతమాహురతిపితా బతాభూరతిపితామహో బతాభూః పరమాం బత కాష్ఠాం ప్రాపచ్ఛ్రియా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవంవిదో బ్రాహ్మణస్య పుత్రో జాయత ఇతి॥ ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

అథ వంశః పౌతిమాషీపుత్రః కాత్యాయనీపుత్రాత్ కాత్యాయనీపుత్రో గౌతమీపుత్రాద్గౌతమీపుత్రో భారద్వాజీపుత్రాద్భారద్వాజీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్ర ఔపస్వస్తీపుత్రాదౌపస్వస్తీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రః కాత్యాయనీపుత్రాత్కాత్యాయనీపుత్రః కౌశికీపుత్రాత్కౌశికీపుత్ర ఆలమ్బీపుత్రాచ్చ వైయాఘ్రపదీపుత్రాచ్చ వైయాఘ్రపదీపుత్రః కాణ్వీపుత్రాచ్చ కాపీపుత్రాచ్చ కాపీపుత్రః॥ ౧

శ్చరత్నధా - అన్నపయసోర్వా ధాతా, యశ్చ వసు - కర్మఫలం. తద్విన్దతీతి వసువిత్, యశ్చ సుష్ఠు దదాతీతి సుదత్రః, యేన చ స్తనేన విశ్వాని వార్యాణి - వరణీయాని దేవాదీని భూతాని త్వం పుష్యసి,- తం స్తనం మదీయపుత్రస్య ధాతవే- పానాయ మదీయభార్యాస్తనే ప్రవిష్టం కుర్విత్యర్థః ౨౭

రం —— (అథైనం మాత్రే ప్రదాయ స్తనం ప్రయచ్ఛతీత్యాది) ప్రయచ్ఛతి-దాపయేదిత్యర్థః స్తనప్రదానమన్త్రమాహ (యస్తే స్తనశ్శశయో మయోభూరిత్యాది) ౨౭

శం —— అథాస్య మాతరమభిమన్త్రయత ఇలాసీత్యనేన (తం వా ఏతమాహురితి) అనేన విధినా జాతః పుత్రః పితరం పితామహం చాతిశేత ఇతి, శ్రియా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన పరమాం నిష్ఠాం ప్రాపదితి, త్యేవం స్తుత్యో భవతీత్యర్థః యస్యైవంవిదో బ్రాహ్మణస్య పుత్రో జాయతే - స చైవం స్తుత్యో భవతీత్యధ్యాహార్యమ్ ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.—— ఇలా-స్తుత్యా భోగ్యా ని మిత్రావరుణాభ్యాం సమ్భూతో మైత్రావరుణః- వసిష్ఠః తస్య భార్యా మైత్రావరుణీ. సా చారున్ధతీ తద్వృత్తం త్వం తిష్ఠసీతి భార్యాం సమ్బోధయతి (మైత్రావరుణీతి) వీరే- పురుషమయి నిమిత్తభూతే భవతీ వీరం - పుత్రమజీజనత్ సా త్వం వీరవతీ-జీవ బహుపుత్రా భవ. యా- భవతీ వీరవతః- పుత్రసమ్పన్నానస్మాన్ కృతవతీతి మన్త్రార్థః. పితరమతీత్య వర్తత ఇత్యతిపితా అభూర్మహానే సపిమ్నయః- యత్పితరం పితామహం చ సర్వమేవం త్వం సమతీత్య సర్వస్మాదధికస్త్వం జాతోఽసీత్యర్థః. న కేవలం పుత్రస్యైవేయం స్తుతిః- అపి తు యథోక్తపుత్రసమ్పన్నస్య పితురపీత్యాహ (తం వా ఏతమితి) ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.—— (అథాస్య మాతరమభిమన్త్రయత ఇత్యాది) ఇలాసి మైత్రావరుణీత్యాదిమన్త్రేణ పుత్రమాతరమభిమన్త్రయేదిత్యర్థః (తం వా ఏతమాహురతిపితా బతాభూరిత్యాది) ఏవం విదో బ్రాహ్మణస్య జాతః పుత్రః పితరమతిశయితవాన్, పితామహమత్యశేత, శ్రియాదినా స్తుత్యానాం పరమాం కాష్ఠాం ప్రాప్త, ఇతి సర్వేషాం స్తుత్యో భవతీత్యర్థః ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్

శం.—— అథేదానీం సమస్తప్రవచనవంశః స్త్రీప్రాధాన్యాద్గుణవాన్పుత్రో భవతీతి హి ప్రస్తుతం- అతః స్త్రీవిశేషణైవ పుత్రవిశేషణాదాచార్యపరమ్పరా కీర్త్యతే ౧-౨

ఆ.—— సాన్నిధ్యాత్ఖిలకాణ్డస్య వంశోఽయమితి శఙ్కాం నివర్తయన్వంశబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అథేతి) విద్యాభేదాదధీతస్య కాణ్డద్వయస్య ప్రత్యేకం వంశభాక్త్వేఽపి నాస్య పృథక్తద్భాగిత్వం- ఖిలత్వేన తచ్ఛేషత్వాత్. తథా చ సమాప్తౌ పఠితో వంశః సమస్తస్యైవ ప్రవచనస్య భవిష్యతీత్యర్థః. పూర్వౌ వంశౌ పురుషవిశేషితౌ- తృతీయస్తు స్త్రీవిశేషితః. తత్ర కిం కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్త్రీప్రాధాన్యాదితి) తదేవ స్ఫుటయతి (గుణవానితి) కీర్త్యతే- బ్రాహ్మణేనేతి సమ్బన్ధః ౧-౨

రం.—— అథేదానీం సమస్తప్రవచనవంశః. స్త్రీప్రాధాన్యాద్గుణవాన్పుత్రో భవతీతి ప్రస్తుతత్వాత్ స్త్రీవిశేషకృతపుత్రవిశేషణాచార్యపరమ్పరా కీర్త్యతే (అథ వంశః ఇత్యాదినా) ౧-౨-౩

ఉ.— ఆత్రేయీపుత్రాదాత్రేయీపుత్రో గౌతమీపుత్రాద్గౌతమీపుత్రో భారద్వాజీపుత్రాద్భారద్వాజీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రో వాత్సీపుత్రాద్వాత్సీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రో వార్కారుణీపుత్రాద్వార్కారుణీపుత్రో వార్కారుణీపుత్రాద్వార్కారుణీపుత్ర ఆర్తభాగీపుత్రాదార్తభాగీపుత్రః శౌఙ్గీపుత్రాచ్ఛౌఙ్గీపుత్రః సాఙ్కృతీపుత్రాత్సాఙ్కృతీపుత్ర ఆలమ్బాయనీపుత్రాదాలమ్బాయనీపుత్ర ఆలమ్బీపుత్రాదాలమ్బీపుత్రో జాయన్తీపుత్రాజ్జాయన్తీపుత్రో మాణ్డూకాయనీపుత్రాన్మాణ్డూకాయనీపుత్రో మాణ్డూకీపుత్రాన్మాణ్డూకీపుత్రః శాణ్డిలీపుత్రాచ్ఛాణ్డిలీపుత్రో రాథీతరీపుత్రాద్రాథీతరీపుత్రో భాలుకీపుత్రాద్భాలుకీపుత్రః క్రౌఞ్చికీపుత్రాభ్యాం క్రౌఞ్చికీపుత్రౌ వైదృభతీపుత్రాద్వైదృభతీపుత్రః కార్శకేయీపుత్రాత్కార్శకేయీపుత్రః ప్రాచీనయోగీపుత్రాత్ప్రాచీనయోగీపుత్రః సాఞ్జీవీపుత్రాత్సాఞ్జీవీపుత్రః ప్రాశ్నీపుత్రాదాసురివాసినః ప్రాశ్నీపుత్ర ఆసురాయణాదాసురాయణ ఆసురేరాసురిః॥ ౧

యాజ్ఞవల్క్యాద్యాజ్ఞవల్క్య ఉద్దాలకాదుద్దాలకోఽరుణాదరుణ ఉపవేశేరుపవేశిః కుశ్రేః కుశ్రిర్వాజశ్రవసో వాజశ్రవా జిహ్వావతో వాధ్యోగాజ్జిహ్వావాన్వాధ్యోగోఽసితాద్వార్షగణాదసితో వార్షగణో హరితాత్కశ్యపాద్ధరితః కశ్యపః శిల్పాత్కశ్యపాచ్ఛిల్పః కశ్యపః కశ్యపాన్నైధ్రువేః కశ్యపో నైధ్రువిర్వాచో వాగమ్భిణ్యా అమ్భిణ్యాదిత్యాదాదిత్యానీమాని శుక్లాని యజూంషి వాజసనేయేన యాజ్ఞవల్క్యేనాఖ్యాయన్తే॥ ౩

సమానమా సాఞ్జీవీపుత్రాత్సాఞ్జీవీపుత్రో మాణ్డూకాయనేర్మాణ్డూకాయనిర్మాణ్డవ్యాన్మాణ్డవ్యః కౌత్సాత్కౌత్సో మాహిత్థేర్మాహిత్థిర్వామకక్షాయణాద్వామకక్షాయణః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యో వాత్స్యాద్వాత్స్యః కుశ్రేః కుశ్రిర్యజ్ఞవచసో రాజస్తమ్బాయనాద్యజ్ఞవచా రాజస్తమ్బాయనస్తురాత్కావషేయాత్తురః కావషేయః ప్రజాపతేః ప్రజాపతిర్బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥ ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

ఇతి వాజసనేయకే బృహదారణ్యకేఽష్టమోఽధ్యాయః.

బృహదారణ్యకం సమాప్తమ్.

హరిః ఓం తత్సత్.

శం — తానీమాని శుక్లానీతి- అవ్యామిశ్రాణి బ్రాహ్మణేన అథవా- అయాతయామానీమాని యజూంషి. తాని శుక్లాని- శుద్ధానీత్యేతత్ ప్రజాపతిమారభ్య యావత్పౌతిమాషీపుత్రః- తావదధోముఖో నియతాచార్యపూర్వక్రమో వంశః. ౩

ఆ — శుక్లాని యజూంషీత్యస్య వ్యాఖ్యానం - అవ్యామిశ్రాణీతి దోషైరసఙ్కీర్ణాని- పౌరుషేయత్వదోషద్వారాభావాదిత్యర్థః అయాతయామాని- అదుష్టాని. అగతార్థానీత్యర్థః. పాఠక్రమేణమనుష్యాదిః ప్రజాపతిపర్యన్తో వంశో వ్యాఖ్యాతః. సమ్ప్రత్యర్థక్రమమాశ్రిత్యాహ (ప్రజాపతిమితి) అధోముఖత్వం పాఠక్రమాపేక్షయోచ్యతే ౩

శం — బ్రహ్మణః - ప్రవచనాఖ్యస్య. తచ్చైతద్బ్రహ్మ ప్రజాపతిప్రబన్ధపరమ్పరయాఽఽగత్యాస్మాస్వనేకధా విప్రసృతమనాద్యనన్తం స్వయమ్భు బ్రహ్మ నిత్యం. తస్మై బ్రహ్మణే నమః- నమస్తదనువర్తిభ్యో గురుభ్యః. ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే అష్టమాధ్యాయః [illegible]

౮.— తత్రాపి ప్రజాపతిమారభ్యసాక్షాత్పరంపర్యన్తం వాజసనేయిశాఖానుసర్వాస్స్వైకోవంశఇత్యాహ (సమానమితి) ప్రవచనాఖ్యస్య వంశాత్మనో బ్రహ్మణస్సమ్బద్ధాత్ప్రజాపతేర్విద్యాసంప్రదాయాదిత్యాహ (బ్రహ్మణఇతి) తస్యాధికారిభేదాదవాన్తరభేదంపక్షయతి (తచ్ఛ్రీతి) ప్రజాపతిముఖః ప్రబన్ధః ప్రపఞ్చః నైవపరమ్పరా. తయేతియావత్ తస్యపరమాత్మస్వరూపంస్వయంభూత్వమభిదధాతి (అనాదీతి) తస్యాపౌరుషేయత్వేనాసమ్భావితదోషతయా ప్రామాణ్యమపిప్రత్యభిశిష్టి (నిత్యమితి) ఇతిమహ్యాన్తేముక్యతమజ్ఞాత్ప్రధానప్రసాదినోభవ కీర్తిమద్భ్యానస్వమాహ (తస్మై బ్రహ్మణేనమఇతి) ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛ్రుతప్రకాశకృష్యాపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం అష్టమాధ్యాయభాష్యటీకా

నమో జన్మాదిసమ్బన్ధవిఘ్నవిధ్వంసహేతవే। హరయే పరమానన్దపరిజ్ఞానవపుర్భృతే॥ ౧

నమస్త్రయ్యన్తసన్తోషసరసీరుహభానవే। గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

౮,— ప్రజాపతేః- చతుర్ముఖాదిత్యర్థః. బ్రహ్మణః - నారాయణాదిత్యర్థః. స్వయంభు- స్వతస్సర్వజ్ఞ మిత్యర్థః బ్రహ్మణేనమః-
* ఆచార్యేభ్యోనమస్కృత్యఅథవంశమనుక్రమేత్ । వంశమాబ్రహ్మణోనయత్ దీర్ఘమాయురవాప్నుయాదిత్యా బ్రహ్మణావంశపరమ్పరాకీర్తనస్య శ్రేయోహేతుత్వంశాస్త్రసిద్ధమిహానుసన్ధేయమ్. ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే - అష్టమాధ్యాయభాష్యమ్.

ప్రేమాయయఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారః।
వాచా ...ద్భగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాంమదుక్తిమ్॥